

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देश्यसमस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्ग्रहिताकारादिवर्णकमविन्यस्तशब्द-तत्त्वज्ञ-नामार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुषन्धाभिधेय-
सहित-तत्त्वच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सूत्रकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-च्छन्दःप्रभृति-नाम-सत्त्वगोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्मृत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः ।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिशिक्तबहुलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदेदाहरणादिभिः
नूतनसङ्गृहितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्त्वमात्र-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराचरैः प्रकाशितम् ।

तृतीयः काण्डः ।

अञ्जनवर्णः । प—म ।

कलिकाता-राजधान्यां

रामनारायण-शस्त्रे मुद्रितः । ७१ न० पाथुरियाघाट-स्ट्रीट-स्थितभवनात् प्रकाशितम् । शकाब्दाः १८१३

PRINTED BY K. P. BASU, RAMNARAYAN PRESS; AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED
BY BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU 71, PATHURIAGHATA STREET, CALCUTTA:

To be had at the Suddakulpadruma Office, No. 71, Pathuriaghata Street, Calcutta; and at the Baptist Mission Press, No. 24, Lower Circular Road,
Calcutta: Price for Subscribers in India, Re. 1. and Countries out of India 3s. for each number.

All rights reserved.

PRINTED BY
K. P. BASU, AT THE RAMNARAYAN PRESS
71, PATHURIGHATTA STREET
CALCUTTA.

SL. NO.
C80704

2.4.10

शब्दकल्पद्रुमः।

तृतीयकाण्डम् ।

प

पक्तिशू

पक्कं

प, प्रकारः । स तु पक्षमवर्गस्य प्रथमो अङ्गनस्यैक-
विहिततमो वर्णः । अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः ।
इति याकरणम् ॥ (तथा च शिवायाम् ।
“अङ्गनावहाविषुयप्रास्तालया ओष्ठजावुप” ॥
अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः । ओष्ठेन सह
त्रिङ्गायस्य स्पर्शः ॥) तत्पर्यायः । लोहितः २
पार्श्वः ३ मूरः ४ । इति रुद्रयामले वर्णाभि-
धानम् ॥ अस्य तत्त्वं यथा,—
“अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रकाराक्षरमनयम् ।
चतुर्लङ्गप्रदं वर्णं श्रवणक्षरमप्रभम् ॥
पक्षदेवमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली ।
पक्षप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ॥
त्रिगुणावहितं वर्णमात्मदितत्त्वसंयुतम् ।
महामोक्षप्रदं वर्णं हृदि भावय पार्वति !” ॥
इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः ॥
(वङ्गभाषायां) अस्य लेखनक्रमो यथा,—
“कुक्षिता वामरेखायाः कोणाद्विद्यतोऽपरा ।
कुक्षिता सापि विज्ञेया मात्रा वामोक्षता तथा ॥
शम्भुशङ्का भगवती क्रमशस्तानु तिलति” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥
अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—
“अटुरेणवकारश्च खड्गो दन्तगस्तथा ।
लटवर्गलसानोष्ठानुपपन्नसंज्ञकान्” ॥
इति प्रपञ्चसारः ॥ तस्य ध्यानं यथा,—
“विचित्रवस्त्रां देवीं द्विभुजां पङ्कजेक्षणाम् ।
रक्तचन्दनलिभाङ्गीं पद्ममालाविभूषिताम् ॥
सर्गिरत्नादिकयूरहारभूषितवियङ्गाम् ।
चतुर्लङ्गप्रदां नितीं निवानन्दमयीं पराम् ॥
एवं ध्यात्वा प्रकारानु तन्त्रं दशधा जपत” ॥
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ तस्य नामानि यथा ।
“पः पूरप्रियुता तीक्ष्णा लोहितः पक्षमो रमा ।
गुणकर्ता निधिः श्रेष्ठः कालरात्रिः सुवाक्षिता ॥
तपनः पालनः पाता पद्मरेणुनिर्झरः ।
साधिवी पातिनी पानं वीरतन्त्रो धनुर्धरः ॥
दृष्टपाशश्च सेनानी मरीचिः पवनः शनिः ।
जुषीयं जयिनी कुम्भोत्थं रेखा च मोक्षकः ॥

मूला द्वितीयमिन्द्राग्नी लोकाग्नी मन आत्मनः” ॥
इति नामानुशास्त्रम् ॥
(अनुवन्धविशेषः । यथा कविकल्पद्रुमे ।
“नः स्वादिः पो सुचादिर्मः शमादिर्म्मोः शिचीसुमोः” ।
तेन सुचल्ल प्र प औ मोल इत्यस्य लटि सुवृत्तिः ॥)
पः, पुं, (पातयति वेगेन दृष्टादीन् । पत् + कर्त्तरि
ङः । अन्तर्गच्छ ।) पवनः । (पतति दृष्टात् ।
पत् + कर्त्तरि ङः ।) पर्णम् । (पीयते इति ।)
पानम् । पाता । इत्येकाक्षरकोषः ॥
(यथा, मनुः । २ । १३६ ।
“राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक्” ॥)
पक्ष्णः, पुं, स्त्री, (पचति आदिनिष्कृष्टमांसमिति ।
पच + क्तिप् । पक् पक्षरः तस्य कणः कलह-
शब्दः कोलाहलशब्दो वा यत्र ।) श्वरा-
लयः । इत्यमरः ॥ २ । २ । २० ॥ (यदुक्तम् ।
“मध्वेविन्याटवि पुरा पक्ष्णश्च जनाग्रणीः ।
पक्षीपतिरभूदग्न्यः पिङ्गाश्च इति विभ्रुतः” ॥)
पक्ष्णपौडः, पुं, दृष्टविशेषः । पखौडा इति
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । पक्ष्णः २
वर्द्धनः ३ पक्षरक्षकः ४ । अस्य गुणाः । दृष्ट-
अनविधौ शस्त्रत्वम् । कटुत्वम् । जीर्णज्वरापह-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पक्ता, [ऋ] त्रि, (पचतीति । पच पाके +
“गुल्लुचौ” । ३ । १ । १३३ । इति ढच् ।)
पाककर्ता ।
(यथा अथर्ववेदे । १० । ६ । ७ ।
“ये ते देवि शमितारः पक्तारो ये च ते जनाः” ॥)
अग्नौ पुं । यथा । आग्नेये २ अध्यायः ॥
“अग्नस्यैव च पक्ता च पचमोक्ता पचे नमः” ॥
पक्तिः, स्त्री, (पच्यते परिणम्यते इति । भावे
क्तिन् ।) गौरवम् । पाकः । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनुः । ३ । ६७ ।
“वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।
पक्षयश्च विधानश्च पक्तिश्चात्माहिकी गृही” ॥)
पक्षिशूलं, स्त्री, (पक्षौ भुक्तस्यान्नादिकस्य परि-
ग्रामे जायते यत् शूलं रोगविशेषः ।) परिग्राम-

शूलम् । तत्पर्यायः । पाकजम् २ परिग्रामजम्
३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
पक्कं, स्त्री, (पच्यते २नेन । पच् “एष्टवीपचिव-
चीति” । ऊर्णा ४ । १६६ । इति चः ।) गार्ह-
पत्याग्निः । इत्युणादिकोषः ॥
पक्किमं, त्रि, (पाकेन निवृत्तम् । डु पच पाके
+ “ङितः क्तिन्” । ३ । ३ । ८८ । इति क्तिन् ।
“क्तेर्मम नित्यम्” । इति मम् ।) पाकिमम् ।
पाकाज्जातम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पक्कं, स्त्री, (पच्यते स्म । पच + क्त । “पचो वः” ।
८ । २ । ५२ । इति निष्ठातस्य वः ।) स्निग्ध-
तण्डुलादि । तत्र पाकस्य विधनिषेधादियथा,—
“पूर्वाशाभिसुखो भूत्वा उत्तराशासुखेन वा ।
पचेदन्नश्च मध्वाद्वा सायाद्वा च विवर्जयेत् ॥
अयमाशाभिसुखे पक्का अदन्ताग्रं निबोध च ।
पूर्वसुखो धर्मकामः शोकहानिश्च दक्षिणे ॥
श्रीकामश्चोत्तरसुखो पतिकामश्च पश्चिमे ।
रेशान्याभिसुखे पक्का दक्षिणे जायते नरः” ॥
“यदा तु आयसे पात्रे पक्कमश्नाति वै द्विजः ।
स पापिष्ठोऽपि सुदुर्लभं रौरवे परिपच्यते ॥
तामे पक्का चक्षुर्हानिर्मणौ भवति वै जयम् ।
स्वर्णपात्रे तु यत् पक्कं अदन्तं तदपि स्मृतम्” ॥
“पितृभ्यां पक्कमन्नश्च पितृयेण यश्चस्तिनि ।
पुष्टरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमौष्ठितम् ॥
वातुलेन तु यत् पक्कं भगिन्या च कनिष्ठया ।
असगोत्रेण यत् पक्कं शोणितं तदपि स्मृतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्कं क्षिया पक्कं तथैव च ।
पक्कपात्रे च यत् पक्कं तत् सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥
“उदुम्बरेण कालेन कदम्बस्य दलेन च ।
शालेन करमर्द्देन उदरावर्तकेन च ॥
पक्काग्रं नैव भुञ्जीत सुक्का रात्रिसुपावसेत् ।
गर्हिताग्रमवीराग्रं सुक्का लङ्घं समाचरेत् ॥
अग्रजा यातु वनिता नाग्नीयादेव तदग्रे ॥
“शालकाष्ठस्य पक्काग्रं शिरीषकस्य च ।
कलिचक्रेण कस्यैव वचावातकाकस्य च ॥
भेरुशालाकस्यैव पक्काग्रं गर्हिताग्रं च ॥”

पक्षः

“यदा नृगम्यपात्रे तु पक्षं वै सार्वकालिकम् ।
मासि पक्षे तथाष्टौ च तत् पात्रं विसृज्येदृच्छी” ॥*
“धनुःपाके तथा सिंहे मिथुने वा वरानने ।
यः कुर्याद्भोजनं देवि ! लक्ष्मणेव विशुध्यति” ॥*
“एकदा तु जलं दद्यात् द्विवारं न प्रदापयेत् ।
त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पक्षासौधं न दापयेत्” ॥
इति ॥ * ॥
“मोदकं कन्दपक्षं गद्याऽऽ दृतसंयुतम् ।
पुनः पुनर्भोजने च पुनरन्नं न दृष्यति” ॥
इति च मत्स्यसूक्ते महातन्त्रे ४२ पटलः ॥
पक्षः, त्रि, (पच्यते सा यत् इति । पच + कर्मणि
क्तः । “पचो वः” । ८ । २ । ५२ । इति
निष्ठातस्य वः ।) परिणतम् । पाका इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । ६ । १७ ।
“अभिपक्षाशनी वा स्यात् कालपक्षभुगेव वा”)
निष्ठा प्राप्तम् । सुहृदमिति यावत् । यथा परि-
णता बुद्धिः । विनाशोन्मुखम् । प्रत्यासन्नविना-
शम् । अतिपक्षयज्ञनदशमलादौ निष्पन्नं कथि-
तम् । श्रीराज्यपयसा पाके द्रव्यम् । ईषत्पक्षे
आपक्षम् । इत्यमरभरती ॥ (भावे क्तः । पाकः ।
परिणामः)
पक्षजत्, पुं, (पक्षं करोति वेदनास्वित्तमालं परि-
णमयति निष्पद्यपचत्वगादिभिरिति । कृ + क्तिप्
तत्तल्लुक् ।) निष्पद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पक्षं करोति पचत्वगादिकमिदर्थः ।) पाक-
कर्त्तरि त्रि ॥
पक्षरसः, पुं, (पक्षस्य गूढाभादेः रसः ।)
मदम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पक्षवारि, स्त्री, (पक्षस्याभादेवारि यद्वा, पक्षं वारि
स्त्रिभ्रसल्लिमिति यावत् ।) काञ्चिकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ पक्षवारि इत्यपि पाठः । पक्षजलम् ॥
पक्षाग्रं, त्रि, (पक्षमग्रम् ।) कृतपाकतन्त्रादि । यथा,
“आमं शुद्रस्य पक्षाग्रं पक्षमुत्सृज्यमुच्यते” ।
इति तिथितत्त्वम् ॥
“यतो च ब्रह्मचारी च पक्षाग्रस्वामिनाभुभौ” ।
इति सदाचारः ॥)
पक्षाग्रयः, पुं, (पक्षस्य आमादेराग्रयः आधानम् ।
यद्वा पक्षं आमादिकं आग्रतेऽव । पक्ष + आ-
+ शीङ् + आधारे + अप् ।) नाभ्यधोभागः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
“पक्षाग्रयस्त्वधो नाभेरुर्हामामाग्रयः स्मृतः” ।
इति वेदकम् ॥
पक्ष, क परिग्रहः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सट् ।) क, पक्षयति । इति दुर्गादासः ॥
पक्ष, त क परिग्रहः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरां-परं-सकं-सट् ।) पक्षयति पक्षापयति ।
इति दुर्गादासः ॥
पक्षः, पुं, (पच्यते परिग्रह्यते देवपितृकाभ्यां यः ।
यद्वा, पच्यते चन्द्रस्य पक्षदशानां कलाना-
रक्षणं च यो वा येन । पक्ष + घञ् । यद्वा,
पच्यते । पक्षं स्तुत्यादौ “यधिपय्योर्दकौच” ।
उणां १ । २ । इति सः कश्चान्तादेशः ।) पक्ष-

पक्षाघातः

दशाहोरात्राः । स च द्विविधः । शुक्लपक्षः पूर्व-
संज्ञः कृष्णपक्षोऽपरसंज्ञः । तद्भेदेन व्यवस्था यथा ।
“शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।
कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः” ॥
अत्रामावास्यावर्तिथिचयवृद्धिभ्यां न व्यवस्था
किन्तु रवेरुदयास्तमयसम्बन्धाच्छुक्लकृष्णपक्षाभ्यां
व्यवस्था सा च युगाद्यानाघाततिथिकर्मपरा
सामान्यविशेषन्यायात् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
पक्षिणामवयवविशेषः । पाखा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । गरुत् २ छदः ३ पत्रम् ४ पतत्रम् ५
तनूरुहम् ६ ॥ शरपक्षः । तीरं पाखा इति
भाषा । तत्पर्यायः । वाजः २ । सहायः ।
कक्षात् परे सम्बन्धार्थः । यथा केशपक्षः । इत्य-
मरः ॥ (महाकालः शिवः । कालोपाधि-
भेदात् पक्षस्य तथात्वम् । यथा महाभारते ।
१३ । शिवसहस्रनामकोर्त्तने । १७ । १३६ ।
“ऋतुः संवत्सरो मासः पक्षः संस्था समापनः”)
पार्श्वः । एहम् । साध्यम् । (मन्दिग्धसाध्यवान्
पदार्थः । यथा, भाषापरिच्छदे । ७० । ७१ ।
“सिधाधिययथा शून्या सिद्धियत्र न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र दृष्टित्वज्ञानादनुमितिर्भवत्”)
विरोधः । बलम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६६ ।
“यस्तीर्थानि निर्जं पक्षे परपक्षे विशेषतः ।
गुप्तेष्वरेषु पौ वसति न स दुर्गतिमाप्नुयात्”)
सखा । चुलीरन्तम् । राजकुम्भरः । इति मेदिनी ॥
विहगः । वलयम् । शुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्गः । (सजातीयवृन्दम् । यथा, गोः रामायणे ।
२ । १८ । १३ ।
“भरतस्यापि वा पक्षं यो गृह्णीयादचेतनः ।
तं पापमहमद्वेव प्रेषयामि यमक्षयम्”)
पिच्छम् । देहाङ्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥
पक्षः, [सु] स्त्री, (पक्षतीति । “पक्षवचिभ्यां
सुट् च” । उणां । ४ । २१६ । इति असुन् सुट्
च ।) गरुत् । यथा । पक्षसो च स्मृता पक्षौ ।
इति भरतधृतशुभाङ्कः ॥
पक्षकः, पुं, (पक्ष इव प्रतिकृतिः । “इवे प्रति-
कृति” । ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) पक्ष-
हारम् । पार्श्वहारम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥
खड्गकोट्टार इति भाषा । पार्श्वमात्रम् । इति
मेदिनी ॥ सहायः । इति शब्दरत्नावली ॥
पक्षाघातः, पुं, (पक्षस्य दहाहस्य घातं विना-
पक्षाघातः) शनं यस्मात् यत्र वा ।) खनामखात-
वातरोगविशेषः । तल्लक्षणादि यथा,—
“यद्धोत्वाहं ततो वायुः शिरास्त्रायू विशोष्य च ।
पक्षमन्यतमं हन्ति सन्धिभ्यान् विमोक्षयन् ॥
कृतस्त्रोद्धंकायस्तस्य स्यादकर्मण्यो विचेतनः ।
यकाङ्गवातं तं केचिदप्ये पक्षवधं विदुः” ॥
अङ्गं अङ्गनारीश्वरवत् । पक्षं बाहुपार्श्वो-
वङ्गादिभागम् । अन्यतमं वामं दक्षिणं वा ।
विमोक्षयन् शिथिलीकृत्यन् । अकर्मण्यः कर्मा-
समर्थः । विचेतनः इत्यस्य प्रादक्षानयुक्तः ॥*॥
अस्य साध्यासाध्यज्ञानाथमाह ।

पक्षाजः

“दाहसन्तापमृच्छाः स्युर्वायौ पित्तसमन्वित ।
श्रौतशौथगुरुत्वानि तस्मिन्नेव कफावृते” ॥
दाहो वाह्यः । सन्तापः आभ्यन्तरः । एतच्च
लक्षणमन्यत्रापि वातवायौ बोद्धव्यम् । सामा-
न्यतो वायाविति निर्दिष्टत्वात् ॥ * ॥
पक्षाघातस्य साध्यत्वादिकमाह ।
“शुद्धवातहतं पक्षं लक्ष्मसाध्यतमं विदुः ।
साध्यमन्येन संयुक्तमसाधं क्षयहेतुकम्” ॥
शुद्धः केवलः । अन्येन पिप्पेन कृपेन वा । क्षय-
हेतुकं क्षयो धातुक्षयः । तत्क्षयितं वातनिमि-
त्तकम् ॥ * ॥ अपरमसाध्यलक्षणमाह ।
“गर्भिणीसूतिकावालवृद्धौ चैव स्वस्वक्षये ।
पक्षाघातं परिहरेत् वेदनारहितो यदि” ॥
वेदनारहितो यदीति भिन्नपक्षाध्यलक्षणम् ॥*॥
अथ तस्य चिकित्सा ।
“माषात्मगुप्तावातारिवाद्यालकजटाशतम् ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातं विनाशयेत् ।
माषिके हिङ्गुसिन्धुतौ जरणाद्यास्तु श्राविकाः” ॥
इति माषादिकाथः ॥ १ ॥
“गन्धिकाग्निकणाशुष्कीरास्त्रासैन्धवकल्कितम् ।
माषकाथशतं तैलं पक्षाघातं यपोहति” ॥
इति गन्धिकादितैलम् ॥ २ ॥
“माषात्मगुप्ताविषादरुक्-
रास्त्राशताञ्जालवजैः सुपिष्टैः ।
चतुर्गुणे माषवलाकषाये
तैलं शतं हन्ति हि पक्षघातम्” ॥
इति माषादितैलम् ॥ ३ ॥ इति भावप्रकाशः ॥*॥
पक्षाघातस्तु जन्मान्तरीयमहापातकशेषपाप-
चिह्नविशेषः । यथा,—
“पूर्वजन्मतं पापं नरकस्य परिचये ।
बाधते बाधिरूपेण तस्य लक्ष्मादिभिः श्रमः ॥
कृच्छ्रं राजयक्षा च प्रमेहो ग्रहणी तथा ।
मूत्रलक्ष्माश्मरीकाशा अतिसारभगन्दरौ ॥
दृष्टवणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् ।
इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवा गदाः” ॥*॥
तन्प्रायश्चित्तं यथा,—
“लक्ष्मसुखावचं पुष्यं प्रदद्यात् केशवार्धने ।
दद्यात् द्विजसहस्राय मिथ्यां द्विजभोजने” ॥
इति मलमासतत्त्वम् ॥ किञ्च ।
“कुनखी श्यावदन्तश्च द्वादशरात्रं लक्ष्मं चरित्वा
उद्धरेयानां तदन्तनखाविति । अत्र द्वादशरात्रं
पराकरूपम् । तत्र पक्षं धेनवः । न तु प्राजापत्यं
तद्दाहकर्तुं यतिचान्द्रायणेन विधमश्लिष्टत्वात् ।
अत्र बहूनामेकधर्माणामिति वचनादाकाङ्क्षि-
तत्वात् कुष्ठप्रादीनामपि प्रायश्चित्तम् । अत-
एव प्रायश्चित्तविवेकेऽप्युक्तम् । एवं दुष्कर्मादिव-
पक्षम्” । इति शुद्धितत्त्वम् ॥
पक्षचरः, पुं, (पक्षं शुक्लपक्षे चरतीति । चर + टः ।)
चन्द्रः । एतच्छ्रुतिगणः । इति मेदिनी ॥
पक्षाजः, पुं, (पक्षे शुक्लपक्षं जायते इति । पक्ष +
जन् + ङ ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पक्षाज्ज्वा, [न] पुं, (पक्षे शुक्लपक्षे जन्म उपपत्ति-

पक्षः

यस्य १) चक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ पक्ष-
जाते चि ॥
पक्षपातः, स्त्री, (पक्षस्य भावः ।) अनुमित्ताविरह-
विशिष्टसिद्धभावः । इयमनुमितिकारणम् । तच्च
पक्षेति वङ्गानुमितौ अनुमित्ताविरहविशिष्ट-
पक्षतन्मिकवर्तनित्ययाभावः । यथा, —
“सिद्धाविषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानानुमितिर्भवेत्” ॥
इति भाषापरिच्छेदे । ७१ ॥
पक्षतिः, स्त्री, (पक्षस्य मूलम् । “पक्षतिः” ।
५।१०५ । इति तिः ।) प्रतिपत्तिः । (यदुक्तं
तिथितत्वे ।
“पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात्पक्षदश स्मृताः” ॥)
पक्षमूलम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७२ ॥ जानक्
इति भाषा ॥
पक्षद्वारः, स्त्री, (पक्षे पार्श्वे स्थितं द्वारम् ।) पार्श्व-
द्वारम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ खड्गकीद्वार
इति भाषा ॥
पक्षधरः, पुं, (पक्षं धरति धारयतीति वा । धृ
+ अच् ।) चक्षः । इति जटाधरः ॥ पक्षधारण-
कर्त्तरि, चि ॥
पक्षपातः, पुं, (पक्षे अन्यायसाहाय्ये पातः अभि-
निवेशः । खड्गसम्बन्धाद्यनुरोधत एकस्मिन्नेव वर्गे
आनुकूल्यप्रयोगकर्त्तृर्धृतिभावः ।) अन्याय-
साहाय्यकरणम् । (यथा गौः रामायणे
२ । १०६ । ५७ ।
“क्षिप्रद्विवदतोर्ध्वेषु बलिनो दुर्बलस्य च ।
अपक्षपातात् पश्यन्ति कार्येष्वधिकता नराः” ॥)
गणताकरणम् । यथा । “इन्द्रत्वविषये विप-
क्षिता पक्षपातकरणे न कारणम्” । इत्युत्तर-
मीर्मसायां संक्षेपशारीरम् ॥ (पक्षानां गुरुतां
पातः पतनं यत्र ।) पक्षिणां च्वरः । यदुक्तं
“पक्षपातः पतङ्गानाम्” । इति विजयराजतः ॥
पक्षपातितः, स्त्री, (पक्षपातिनः साहाय्यकारिणां
भावः । पक्षपातिन् + तल् ।) सहायता । यथा, —
“न सुवर्गमयी तनुः परं
ननु किं वागपि तावकी तथा ।
कन्परं पथि पक्षपातितः
नवलम् किमु मादृशोपि सा” ॥
इति नैषधे । २ । ५२ ॥ (पक्षयोः पातो विद्यतेऽस्य
इति पक्षपाती खगस्तस्य भावः । पक्षपातनश्च ॥)
पक्षपालिः, पुं, (पक्षस्य गृहस्य पालिरिव ।) खड्ग-
क्षिका । इति शब्दरत्नावली । खड्गकीद्वार
इति भाषा ॥
पक्षभागः, पुं, (पक्षस्य पार्श्वस्य पक्ष एव वा
भागः ।) क्षतिपार्श्वभागः । इत्यमरः । २ । ८ । ४० ॥
पक्षमूलं, स्त्री, (पक्षस्य मूलम् ।) पक्षतिः । इत्य-
मरः । २ । ५ । ३६ । जानक् इति भाषा ॥
पक्षवाहनः, पुं, (पक्षौ वाहनमिव यस्य ।) पक्षौ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
पक्षसुन्दरः, पुं, (पक्षे देहाङ्गे कुसुमे सुन्दरः ।)
जोषः । इति हारावली ॥

पक्षी

पक्षान्तः, पुं, (पक्षस्य अन्तो यत्र काष्ठः ।) अर्मा-
वस्था । पूर्णिमा । तत्पर्यायः । पक्षदशी २ ।
इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ अर्केन्दुविशेषः ३ पक्ष
४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पक्षावसरः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (अस्मिन् यात्रा निष्फला
भवति । यदुक्तं ज्योतिषात् ।
‘पक्षान्ते निष्फला यात्रा मासान्ते मरणं भुवम्’ ॥)
पक्षालुः, पुं, (पक्षौ विद्येते यस्य । पक्ष + अलुर्थे
आलुच् ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पक्षावसरः, पुं, (पक्षस्यावसरोऽपसरणं यत्र
कालः ।) पूर्णिमा । अर्मावस्था । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पक्षिणी, स्त्री, (पक्षौ इव पूर्णापरदिने विद्येते
यस्याः । पक्ष + इनि डीप् च ।) आगामिवर्त्त-
मानाद्युक्ता रात्रिः । इत्यमरः । १ । ४ । ५ ॥
यथा, शुद्धितत्वे ।
“ह्रस्वद्वैकवाचिष्य पक्षिणीत्यभिधीयते” ॥
पूर्णिमा ॥ (पक्षौ विद्येते यस्याः । इनि डीप् ।)
विहगो । प्राक्किनीभेदः । इति मेदिनी ॥
पक्षिपानीयशालिका, स्त्री, (पक्षिणां पानीयस्य
पानार्थजलस्य शालिका शाला ।) चण्डीष्टताल-
वालम् । पक्षिजलपानस्थानम् । इति भूरि-
प्रयोगः ॥
पक्षिलः, पुं, (पक्षयति तत्त्वज्ञानं परियच्छातीति ।
पक्ष + आङ्गुलकादिलच् ।) वाक्यायनसुनिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयं हि गौतमसूत्रभाष्यं कृत
वान् ॥)
पक्षिशाला, स्त्री (पक्षिणां शाला गृहम् ।) नीडम् ।
तत्पर्यायः । कुलायिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पक्षिसिंहः, पुं, (पक्षी सिंह इव । उपमितसमासः ।
यद्वा, पक्षिन् सिंहः श्रेष्ठः । “सिंहशार्ङ्गल
नागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थपातकाः” । इत्यमरौक्त-
स्तथात्वम् ।) गरुडः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पक्षिस्वामी, [न] पुं, (पक्षिणां स्वामी प्रभुः ।)
गरुडः । इति हेमचन्द्रः ॥
पक्षी, [न] पुं, (पक्षाः कक्षादीनां पत्राणि सन्त्यस्य ।
“अत इनिठनी” । ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)
वाणः । इति धरणिः ॥
पक्षी, [न] पुं स्त्री, पक्षौ विद्येते यस्य । (पक्ष +
इनिः ।) विहङ्गमः ॥ पक्षी इति चिडिया इति
च भाषा ॥ तत्पर्यायः । खगः २ विहङ्गः ३
विहङ्गः ४ विहङ्गमः ५ विहङ्गायाः ६ प्राकृन्तिः ७
प्राकृन्तिः ८ प्राकृन्तिः ९ प्राकृन्तिः १० प्राकृन्तिः ११
पतञ्जी १२ पञ्जी १३ पतङ्गः १४ पतन् १५ पत्र-
रथः १६ अखजः १७ नगीकाः १८ वाजी १९
विकिरः २० विः २१ विक्किरः २२ पतञ्जिः २३
नीडोद्भवः २४ गरुडान् २५ पिच्छन् २६ नभ-
सङ्गमः २७ । इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥ नाडीचरणः
२८ कक्षाधिः २९ पतङ्गः ३० अर्माकाः ३१ चक्षु-
भृत् ३२ कुरङ्गः ३३ सरङ्गः ३४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पिपतिपुः ३५ पत्रवाहः ३६ दुग्गः
३७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३४ गुरुभक्त्युत्तम-
वस्था ।

पक्षः

स्थलकायपक्षिणां पूर्वाह्नस्य श्रेष्ठत्वं यथा, —
“गुरुभक्ता बहुभक्तो ये चोपचितमेदमः ।
एकदेहेऽपि पूर्वाह्ने नृगाणां पक्षिणां परमः” ॥ ३४ ॥
पक्षिणां भ्रातृनामसुत्तरोत्तरं गुरुत्वं यथा, —
“सर्वेषां च शिरःस्त्वप्रीहन्मैयङ्गदगदम् ।
पादपुष्कान्तमस्तिष्कसुष्कक्रोडाः समेचनाः ।
धातवः शोणिताद्याश्च गुरवः स्युः परस्परम्” ॥
अस्याहङ्गुणाः ।
“मत्स्यकूर्मखगाहानि स्वाद्वाजीकराणि च ।
कटपाकानि रुथानि वातश्लेष्महराणि च” ॥
इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तेषामुत्पत्तिर्यथा, —
“अरुणस्य भार्या श्येनो वीर्यवन्तो महाबलौ ।
सम्पातिष्व जटायुश्च प्रसूतौ पक्षिसत्तमौ ॥
सम्पातिर्जनयन् गृध्रान् काकाः पुत्रा जटायुषः ।
भार्या गरुडतस्यापि भासो क्रौञ्चो शुनो शुकी ॥
धृतराष्ट्रौ गरुडान् शुनौ जघ्ने च षट् सुतान् ।
त्रिप्रवक्ष्य सुनेन च सुमुखं सुनसन्तथा ॥
सुरूपन्तु सुपर्वाणं तेषां पुत्रा अनन्तकाः ।
चतुर्दशसहस्राणि क्रूराणां पक्षगाश्विनाम् ॥
सप्तद्वीपेष्विमे सन्ति गरुडास्ते महाबलाः ।
भासो पुत्रास्तथा भासा उलकाः काकक्रकुटाः ॥
मयूराः कलविक्काश्च कपोतो चैव तित्तिरी ।
क्रौञ्चा वाभीणसा आसन् क्रुरराः सारसा वकाः ॥
धृतराष्ट्रौ कलहमान् धार्तराष्ट्राश्च भामिनी ।
चक्रवाकाश्च विहगान् सश्रमानीदकान् द्विजान् ॥
अन्यानपि द्विजान् जघ्ने पक्षपौत्ताननस्तकान्” ॥
इत्यग्निपुराणे काश्यपीयवंशः ॥ (महादेवः । यथा,
महाभारते १३ । शिवनामकीर्तने । १७ । ६६ ।
“पक्षी च पक्षरूपस्य अतिदीप्ता विशास्पतिः” ॥)
पक्षः, चि पाककर्त्ता । पक्ष + “स्त्रान्त्रास्थादि-
पक्षपरिचयः स्त्रः” । इति स्त्रुप्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति मृगबन्धन्याकरणम् ॥
पक्ष, [न] स्त्री (पक्ष्यते परिच्यते व्यातपतापा-
दिकभनेन । पक्ष + करणे मनिन् ।) अक्षिलोम ।
नेत्रच्छदरोम । (यथा, भागवते । ३ । १ । ३६ ।
“यमापुतस्त्रित तदर्थो पृथायाः
पार्थिवतौ पक्षभिरक्षिणीव” ॥)
किञ्चलः । केशरः । तत्त्वादेरणीयान् । सूत्रादे-
रत्नत्वभागः । इत्यमरभरतौ ॥ गरुत् । पक्षः ।
इत्यमरमाला ॥
पक्षः, पुं, स्त्री, (पक्ष्यते व्याप्यते क्षिप्यते वागेन ।
पक्ष + घञ् क्तत्वं च ।) कर्दमः । पाक इति
भाषा । (यथा, हितोपदेशे । १ । ६२ ।
“कङ्कणस्य तु लोभेन मयः पक्षे सुदुस्तरं ।
वृद्धव्याघ्रं संप्राप्तः पथिकः संस्तौ यथा” ॥
पक्ष्यते अक्षीक्रियते दुःखमनेन । पक्षि विस्तारे
अक्षीकरणे च । पक्षधनोतिरिह्यात्तुम् । “हल-
क्षिति” । ३ । ३ । १२१ । करणे घञ् तत्त्वे
घिस्वात् चस्य क्तम् ।) पापम् । इत्यमरः ।
१ । ४ । २३ ॥ (यथा, अम्बायके । ६ । १६ ।
करे वपुषि कङ्कादिरक्तपुषि कङ्कादिरक्तविषये
त्वं कामनामयसि किं कारणं पक्षारि-

पङ्कवा

मेहि गिरिजाम् ॥”) पूर्वस्य गुणाः । पितास-
दाहनाश्रितम् । भयनयहितत्वम् । हिमत्वम् ।
इतिराजवत्त्वम् ॥ शोधप्रत्वम् । सरत्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥

पङ्ककर्वटः, पुं. (पङ्के कर्वटो मनोहरः ।) जल-
युक्तपङ्कम् । यथा, —

“सुलुको घनजम्बाले दलाटो पङ्ककर्वटः” ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्ककीरः, पुं. (पङ्कप्रियः कीरः पक्षिविशेषः ।)
कीरपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कादा-
खो चा इति भाषा ॥)

पङ्ककीडः, पुं. (पङ्के पङ्केन वा क्रीडति यः । पङ्क
+ क्रीड + क्तृ ।) शूकरः । इति कश्चित् ।
कर्मखेलके, त्रि ॥

पङ्कगङ्कः, पुं. (पङ्के स्थितो गङ्कः ।) मत्स्य-
विशेषः । पौकाल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
अक्षी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कगतिः, स्त्री. (पङ्के गतिरस्य ।) पङ्कगङ्क-
मत्स्यः । इति शब्दमाला ॥

पङ्कग्राहः, पुं. (पङ्के स्थितो ग्राहः जलजन्तुभेदः ।)
मकरः । इति हारावली ॥

पङ्कजं, स्त्री. (पङ्के पङ्कात् वा जायते इति । पङ्क
+ जन + कर्त्तरि + ङः ।) पद्मम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा रघुः । ३ । ८ ।

“तिरस्कार भमराभिलीनयोः

सुजातयोः पङ्कजकोषयोः श्रियम्” ॥

अयं हि योगरूपशब्दः । यदुक्तम् ।

“रूपा गवाहयः प्रोक्ता यौगिकाः पाचकादयः ।

योगरूपाश्च विज्ञेयाः पङ्कजाद्या मनीषिभिः” ॥

पङ्कजम्, [न] स्त्री. (पङ्के जन्म यस्य ।) पद्मम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कजिनी, स्त्री. (पङ्कजानि सन्त्यस्याम् । “पुष्क-
रादिभ्यो देशे” । ५ । २ । १३५ । इति इनिः ।)
पद्माकरः ।

(यथा, मार्कण्डेये । ६५ । २४ ।

“तस्य नस्य तु या कान्तिर्जाता पङ्कजिनीमरः” ॥)
पद्मसम्बन्धः । इति रत्नमाला हेमचन्द्रः ॥

पङ्कगः, पुं. (पङ्के मासादिनिमित्तके पापाचार-
कर्मणि कणः कलहो यस्य सः । पृथोदरादित्वात्
साधुः ।) पङ्कगः । शत्रुरालयः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पङ्कप्रभा, स्त्री. (पङ्कस्य प्रभा प्रकाशो यस्याम् ।)
कर्मयुक्तनरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

पङ्कमखूकः, पुं. (पङ्के मखूक इव) शम्बूकः । इति
हारावली ॥

पङ्कवटः, [व] स्त्री. (पङ्के रोहतीति । पङ्क
+ वट + क्तिप् ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्कवहं, स्त्री. (पङ्के रोहतीति । पङ्क + वह् +
“इगुपधश्चाप्रीकिरः कः” । ३ । १ । १३५ ।

कः ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्कवासः, पुं. (पङ्के वासो यस्य सः ।) कर्वटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (मत्स्यादयोऽप्यत्र ॥)

पङ्क्तिः

पङ्कशुक्तिः, स्त्री. (पङ्के स्थिता या शुक्तिः ।) दुर्गमा ।
इति हारावली ॥ भिडुक् इति भाषा ॥

पङ्कशूरणः, पुं. (पङ्के शूरण इव ।) शालूकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कारः, पुं. (पङ्कमृच्छति पङ्कं प्राप्य वर्द्धते
इति धावत् । पङ्क + ऋ + उपपदे “कर्मरायण” ।

३ । २ । १ । इति व्यङ् । ११) शैवलः । सेतुः ।
सोपानम् । जलकुलकः । इति मेदिनी ॥

पङ्किलः, त्रि. (पङ्कोऽस्थस्मिन् । “लोमादिपामादि-
पिच्छादिभ्यः शनेलच्” । ५ । २ । १०० । इति

इलच् ।) सकर्मकः । तत्पर्यायः । सजम्बालः
२ । इत्यमरः । २ । १ । १० ॥ पङ्कयुक्तः ३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ कर्ममान्वितः ४ । इति जटाधरः ॥
(लक्षण्याया व्याप्यार्थेऽपि । यथा महाभारते =

पर्वणि । “मांसमज्जास्थिपङ्किला मही” ॥)
पङ्केजं, स्त्री. (पङ्के जायते इति । “सप्तम्यां जनेर्ङः” ।

३ । २ । ६७ । इति ङः । “तत्पुरुषे कृतीति” ।
६ । ३ । १४ । इति सप्तम्या अलुक् ।) पद्मम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पङ्केरुहं, स्त्री. (पङ्के रोहतीति । पङ्क + रुह + “इगु-
पधति” । ३ । १ । १३५ । इति कः । “तत्-

पुरुषे कृति बह्वलम्” । ६ । ३ । १४ । इति
सप्तम्या अलुक् ।) पद्मम् । इत्यमरः ॥ २ । १० ।

४० ॥ (यथा, भागवते । ७ । १५ । ६८ ।
“यत्पादपङ्केरुहसेवया भवानहारधीर्निर्जित-

दिग्गजः क्रतून्” ॥) सारसपक्षिणि, पुं ॥
पङ्क्तिः, स्त्री. (पचते अत्तीक्रियते अग्नीविशेषे-
ण इति यावत् । पचि + अत्तीकरणे + भावे +

क्तिन् । इदित्वाभुम् । यद्वा, पङ्कयति विस्तार-
यति जातिसंस्थानविशेषमिति । पचि + विस्तारे

+ कर्त्तरि + क्तिच् ।) सजातीयसंस्थानविशेषः ।
शारि इति पौति इति च भाषा । तत्-

पर्यायः । वीथी २ व्यालिः ३ आवलिः ४
अग्नी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ४ ॥ वीथिः ६

आली ७ आवली ८ पङ्क्ती ९ अग्निः १० ।
इति भरतः ॥ शरणिः ११ सन्ततिः १२ ।

इति जटाधरः ॥ विस्त्रोली १३ पालिः १४ पाली
१५ वीथिका १६ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ४३ । ३६ ।
“विलोक्त्वा विशदा चैषां फलपङ्क्तिः सुभीषणा” ॥)

पङ्कान्तरपादच्छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।
“भृगुगति पङ्क्तिः” ॥ ११ ॥ उदाहरणं यथा, —

“लण्यसनाथा तर्णकपङ्क्तिः ।

यामुनकच्छे चारु चचार” ॥

इति छन्दोमञ्जरी ॥ (पङ्क्तिच्छन्दस उत्पत्ति-
स्थानं यथा, भागवते । ३ । १२ । ४६ ।

“मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पत्ता पृथ्वी प्राणतोऽभवत्” ॥
पङ्ककद्वयं परिमाणमस्य इति । “पङ्क्ति-

विंशतिचिंशदिति” । ५ । १ । ५६ । निपातनात्
प्रकृतेः पङ्कशब्दस्य टिलोपः तिप्रत्ययश्च ।)

दशाक्षरपादच्छन्दः । दशसंख्या । इति मेदिनी ॥
(यथा, रघुः । १२ । ६६ ।

पङ्क्तिः

“तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्हादिपातयत् ।
स रावणशिरःपङ्क्तिमज्ञातव्रणवेदनाम्” ॥)

पृथिवी । इति शब्दमाला ॥ गौरवम् । पाकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

अथ पङ्क्तिसाङ्ख्यदोषाः यथा, —

“न संवसेष पतितेर्न चाखालेर्न पुङ्कशैः ।

न सखिर्नानिषैश्च नान्येर्नान्यावसायिभिः ॥

एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाष्यपक्षासमिश्रणम् ।

याजनाध्यापने योगिस्तथैव सह भोजनम् ॥

सहाध्यायस्तु दण्डमः सहयाजनमेव च ।

एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्ख्यसङ्गिताः ॥

समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते नृणां ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्ख्यैर्परिवर्जयेत्” ॥ * ॥

पङ्क्तिसाङ्ख्यदोषनिवारणोपाया यथा, —

“एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् ।

भस्मना क्रममर्यादा न तेषां सङ्करो भवेत् ॥

अग्निना भस्मना चैव षड्भिः पङ्क्तिर्विभट्यते” ॥

इति कूर्म १५ अध्यायः ॥

पङ्क्तिग्रीवः, पुं. (पङ्क्तिः दण्डसङ्ख्याया ग्रीवा
यस्य ।) रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥

पङ्क्तिचरः, पुं. (पङ्क्ता अग्नीवहः सन् चर-
तीति । पङ्क्ति + चर + टः ।) कुररपक्षी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्क्तिदूषकः, पुं. (आह्नकाले भोजनार्थमुप-
विष्टानां व्रतस्नातानां आक्षय्यानां पङ्क्तिं अग्नीं

दूषयति यः । पङ्क्ति + दूष + कर्त्तरि क्तुल् ।)
अपाङ्क्त्ययः । आह्नभोजनानर्हआक्षयः । यथा, —

“अपाङ्क्त्यास्तु ये राजानः कौर्त्तयिष्यामि तान् पश्युः ।
कितवो भ्रूणहा यन्मो पश्यपालो निराहतिः ॥

ग्रामप्रेष्यो बाहुषिको गायनः सर्वविक्रयी ।

अगारदाही गरदः कुष्ठाग्रो सोमविक्रयी ॥

सामुद्रिको राजदूतस्तेलिकः कूटकारकः ।

पिप्पा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

अभिप्रास्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यस्मिन्पजीवति ।

पर्वकारश्च सुचौ च मित्रभृक् पारदारिकः ॥

अव्रतानामुपाधायः काष्ठपृष्ठस्तथैव च ।

अभिष्व यः परिक्रामेत् यः शुना दष्ट एव च ॥

परिवृत्तिस्तु यश्च स्यादुच्चर्मा गुरुतपस्यगः ।

कुशीलयो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥

ईडशा ब्राह्मणा ये च अपाङ्क्त्यास्तु ते मताः ।

रक्षांसि गच्छते ह्ययं यदेवान् प्रदीयते” ॥ * ॥

“आह्ने भुक्ता महाराज । दुश्कर्मा गुरुतपस्यगः ।

आह्ने नाशयते तस्य पितरोऽपि न सुजते ॥

सोमविक्रयिणो दत्तं विष्टातुज्यं भवेन्नृप !

भिषजे शोणितसमं नष्टं देवलके तथा ॥

अप्रतिष्ठं बाहुषिके निष्फलं परिकीर्तितम् ।

बहुवाणिजके दत्तं नेष्ट नासुत्र तद्ववेत् ॥

भस्मनीव कृतं ह्ययं तथा पौनर्भवे द्विजे ।

ये तु धर्म्यपतेषु चरित्रापगतेषु च ॥

हयं कथं प्रयच्छन्ति तेषां तत् परिणश्यति ।

ज्ञानपूर्वन्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यप्यनुग्रहः ॥

पुरीषं सुजते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चितम् ।

पङ्क्ति

रतान्विद्धि महापाहो अपाङ्क्तियान् द्विजाधमान् ।
शूद्राणामुपदेशान् ये कृन्त्यन्त्यवृद्धयः ॥
षष्टिं काणः शतं खड्गः श्विचो यावत् प्रपश्यति ।
पङ्क्तां समुपविष्टायां तावद्वधयते नृप ॥
यदेष्टितशिरा भुङ्क्ते यदङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
मोपानक्तस्य यदङ्क्ते सर्वं विद्याकृतामुरम ॥
अस्तयते च यदङ्क्तं यच्च अङ्गादिवर्जितम् ।
सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥
श्वानस्य पङ्क्तिद्वयास्य नावेति नृप कथञ्चन ॥ १ ॥
“तस्मात् परिचरते दद्यात्तिलोक्षांश्च विकीरयेत् ।
तिलैर्विरहितं आहुं कृतं क्रोधवशेन च ॥
कृतधानाः पिशाचाश्च विप्रलम्पन्ति तद्विवः ।
अपाङ्क्तियानतः पङ्क्तां भुञ्जानो ननु पश्यति ।
तावत् फलादभ्रंशयति दातारं तस्य वाऽनिग्रहम् ॥”

इति पाङ्गो स्वर्गखण्डे ३५ अध्यायः ॥

पङ्क्तिपावनः, पुं, (पङ्क्तिं आहोपलक्षे भोज-
नाद्योपविष्टानां वेदविद्याविशारदानां ब्राह्म-
णानां श्रमो पुनाति पावयति वा स्वीपेषण-
निति । पङ्क्ति + पावि + ल्युट् ।) श्रमपवित्र-
कर्त्ता । आहोभोजनाहोब्राह्मणः । यथा,—
“इमे हि मनुजश्रेष्ठ ! विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
विद्यावेदव्रतस्नाता ब्राह्मणाः सर्वे एव हि ॥
महाचारपराश्रमे विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
मातापित्रोर्वधः श्रौत्रियो दण्ड प्ररूपः ॥
ऋतुकालाभिगमो च धर्मपत्नीयः यः सदा ।
वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्यतः ॥
अथर्वश्रियोऽर्थता जज्ञकारो यतव्रतः ।
सचवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिगतश्च यः ॥
ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
मखेषु च समस्तेषु भवन्त्यवश्यमुताः ॥
अक्रोधना ह्युत्तपताः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
सर्वभूतहिता ये च आर्हन्त्यन्तान् निमन्त्रयेत् ॥
एतेषु दत्तमन्त्रयमेतं वै पङ्क्तिपावनाः ।
धनयो मोक्षधर्मज्ञा योगाः सुचरितव्रताः ॥
ये चेतिसिद्धां प्रयताः श्रावयन्ति द्विजोत्तमान् ।
ये च भाव्यविदः केचिद्ये च आकरणा रताः ॥
अधीयते पुराणं च धर्मशास्त्राणि चाप्युत ।
अधीयते च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥
उपपन्ना गुरुकुले सत्यवादी सच्चसदः ।
अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सत्प्रवचनेषु च ॥
यावदेतं प्रपश्यन्ति पङ्क्तां तावत् पुनन्ति च ।
ततो हि पावनात् पङ्क्ता उच्यन्ते पङ्क्तिपावनाः ॥
अनुत्विगनुपाध्यायः स चेदय्यासनं व्रजेत् ।
ऋत्विगभिरनुज्ञातः पङ्क्ता हरति दुष्कृतम् ॥
अथ चेद्वेदवित् सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विवर्जितः ।
न च स्यात् पतितो राजन् पङ्क्तिपावन उच्यते ॥”

इति पाङ्गो स्वर्गखण्डे ३५ अध्यायः ॥

(पङ्क्तिपावनं ह्यस्यः । यथाह हारीतः ।

“पवनः पावनस्त्वैता यस्य पङ्क्तिपावनो गृहे ।

सायं प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥”)

पङ्क्तिरथः, पुं, (पङ्क्तिषु दशसु दिक्षु गतो रथो
यस्य ।) दशरथराजः । इति शब्दरत्नावली ॥

पञ्चः

तथा च ।

“अयोध्यायां महाराजः पुनः पङ्क्तिरथो बली ।
तस्यात्मजो रामचन्द्रः सर्वेश्वरशिरोमणिः ॥”

इति पाङ्गो पातालखण्डम् ॥ (तथा, रघुः १८।१७८।

“नृपतेः प्रतिविम्बमेव तत्

कृतवान् पङ्क्तिरथो विलङ्घयत् ॥”)

पङ्क्तिबीजः, पुं, (पङ्क्तिभूतानि बीजानि यस्य
सः ।) वङ्कुरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्कः, पुं, (खज्जति गतिवैकल्ये प्राप्नोतीति । खजि
गतिवैकल्ये । “बाहुलकात् कः । खजयोः

पङ्गो नुमागमस्य ।” उणां । १।३७। इति पङ्गो

नुमागमस्य । अस्य कक्षाया अत्युच्चतया बहु
कालेन राशिभागादिभोगात् मन्दगतिवत्त्वस्य

तथात्वम् ।) शनैश्चरः । इति शब्दरत्नामाला ॥ (परि
व्राट् । यथोक्तं चिन्तामणौ ।

“भित्तार्थं गमनं यस्य विप्रसूत्रकरणाच्च ।
योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्कमेव सः ॥”)

पङ्कः, त्रि, (खजि गतिवैकल्ये । बाहुलकात् कः ।
खस्य पत्ये जसा गार्दशः नृम च । उणां १।३७।)

जङ्गावैकल्येन चलनात्मकः । तत्पर्यायः । श्रोगः
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥ जङ्गाधीनः ३ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते २।५।२०५।
“कच्चिदन्तोश्च स्रक्तोश्च पङ्कन् यज्ञानवात्यन्तान् ।

पितेव पामि धर्मज्ञानं तथा प्रव्रजितानपि ॥”
यानहर्गणेनैव लोकः पङ्कमेवति । यथा, मार्क

ण्डेय । १।५।३१ ।

“पुण्यापहृष्टदिशः पङ्क्यानापहृष्टरः ॥”
अस्य लक्षणं खज्जशब्दे दृश्यम् ॥

पङ्कलः, पुं, (सितकाचामधोदकः । इति हेमचन्द्रः ॥
पङ्कलहारीणी, स्त्री, (सर्वेभ्यः पङ्कलं पङ्कलं

हमति या । पङ्कल + हृ + णिनि । डीप् ।)
शिशुङ्गीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्च, इ क ततौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां
परं सकं-मेट् । इदित् ।) ततिगृह् विस्तार

वचनम् । इ क, पश्यति धीरो गत्यर्थम् । इति
दर्पादासः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । २० । १३ ।

“अथयति वृथा मौनं तन्नि । प्रपश्यथ पदसम् ।
तरुणि । मधुरालापेस्तापं विनोदय दृष्टिभिः ॥”)

पञ्च, इ ड यत्तीकारे । (भ्रां आत्वं सकं-मेट् ।)
इ, कर्मेणि पञ्चाते । ड, पञ्चः स्वगुणं भित्तुकः ।

इति दुर्गादासः ॥

पञ्च, ड औ यत्तीकारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां आत्वं सकं-अनिट् ।) औ, पञ्चा ।

ड, पञ्चते स्वगुणं भित्तुकः । इति दुर्गा
दासः ॥

पञ्च, डु अ औ य पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रां-उभं-द्विवं-अनिट् ।) पाको विकृत्यन्

कुलथापारः । डु, पङ्क्तिमम । अ, पञ्चति पञ्चते
तखुलानोदनेन लोकः । औ, पञ्चा । य, पञ्चा ।

इति दुर्गादासः ॥

पञ्चः, त्रि, पञ्चति यः । (पञ्च । “नदिगृह्पञ्चा-
दिभ्यो लुङिष्ठश्चः ।” ३ । १ । १३४ । इति अच् ।)

पचेलि

पाककर्त्ता । इति आकरणात् ॥ स्वार्थं कनि पच-
कश्च ॥

पचनः, पुं, (पचतीति । “भृष्टदृष्टिर्वात्रयति-
पचयितमिनमिच्छयतिवत् ।” उणां । ३ । १२७ ।

इति अतश्च ।) स्वार्थः । अग्निः । इन्द्रः ।
इत्युणादिकोषः ॥ (परिपके त्रि । यथा,

कर्मदे । १ । १ । ७ । “पचनं महीयान
विभ्रज्जगच्छंतिगो अदिमस्ता ॥”)

पचनिकल्पं स्त्री, (इष्टदृष्टं पचतीति तिङ्शान-
कल्पम् ।) इष्टदृष्टस्य पाकस्य कर्त्ता । इति

आकरणात् ॥

पचनपटः, पुं, (पचत पटमस्य ।) स्वर्णमणि
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पचन्, [त] त्रि (पचति यः । “लटः शत्रिति ।
२ । २ । १२४ । इति शब्दप्रत्ययः ।) पाक-

कर्त्ता । इति आकरणात् ॥

पचनं, स्त्री, (पचते इति । पच + भावे ल्युट् ।)
पाकः । (यथा, भागवते । ३ । २६ । ४० ।

“द्योतनं पचनं पानमदनं हिममदनम् ॥”
पचतेनेन इति पचेः कर्णे ल्युट् । पाकसाध-

नम् । यथा, तद्वेदे । १ । १६२ । ६ । “य
आर्धेन पचनं संभरत्युभौ तेषामभिगतिर्न

इत्यतः ॥”)

पचनः, पुं, (पचत्यसौ इति । पच + कर्त्तरि
ल्युट् ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पाक-

कर्त्तरि, त्रि ॥

पचनी, स्त्री (भुक्तमजीर्णादिकं पच्यतेनेनया ।
पच + कर्णे ल्युट् स्त्रियां ङीप् ।) वनबीज

प्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पचन्तो, स्त्री (वीदनादीन् पचति या । पच
शब्द स्त्रियां ङीप् ।) पाककर्त्ता । इति आक-

रणात् ॥

पचमानः, त्रि, (पचतेऽसौ इति । “लटः शब्द
शान्तो” । २ । २ । १२४ । इति शानध ।)

पाककर्त्ता । इति आकरणात् ॥ (पुं, बह्विः ॥)
पचम्यन्ता, स्त्री, (पचं पचं पचति । पचेः खड्ग

ततो मुम् । स्त्रियां ङाप् ।) सारुहरिद्रा
इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥

पञ्चा, स्त्री, (पचते इति पचेः धित्वाङ्ङत-
ङाप् ।) पाकः । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥ (पच

त्यसौ इति पञ्चादच् स्त्रियां ङाप् । पाच
कर्त्ता ॥)

पचिः, पुं, (पचतीति । पच + “सर्द्धधातुभ्यः डन् ।”
उणां । ४ । ११७ । इति डन् ।) अग्निः । इति

त्रिकाशब्दकोषः ॥ पचनम् । इति संक्षिप्तसार-
आकरणात् ॥

पचेलिमः, पुं, (पचत्यसौ इति । “पच रणि
मच्” । उणां । ४ । ३७ । इति रलिम् ।)

स्वार्थः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥
यामेन स्वार्थं पचे, त्रि । (स्वयमेव पचते पचः
कर्मकर्त्तरि केलिम्प्रत्ययः ।) यथा, पचेलिम
स्तखुलाः । इति मुग्धबोधवार्ताकरणात् ॥ (यथा च

पञ्चकं

मनो । ४ । १७० । ओकस्य टीकायां क्लृप्तक-
भट्टः । “यथा भूमिगमनी जमावा तदेव प्रचुर-
पक्षेऽलिमफलप्रीतिश्चैवकमस्मिता न भवति ॥”
पक्षेऽलुकः पुं, (पक्षलोदनादीन् । पक्षो वाह-
लकादेऽलुकः ।) सङ्घः । पाचकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्च, [म] य, (वीमार्थं पादं पादमिति पञ्चावः
ततः शस् ।) पादं पादम् । इति संनिप्रसार
याकरणम् ॥

पञ्चमानः, त्रि, (पञ्चमेऽसौ इति । पञ्च । कर्मणि
प्रानच् ।) वर्तमानपञ्चकर्मताश्रयः । वर्त-
मानपाकविश्लेषणद्वारा । इति याकरणम् ॥

पञ्च, इ रोधे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-
परं मकं-सेट्-इदत् ।) रोधे यावरणम् ।

पञ्चरः । सौत्रधातुरयम् । इति दर्गादासः ॥

पञ्चः, पुं, (पञ्चां जातः । पद + जन् + कर्त्तरि
ङः ।) श्रद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (श्रद्धस्य
पदज्ञातत्वमुक्तं श्रुतौ यथा, —

“प्राज्ञोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ।
उरु तदस्य यत् वैश्यः पदभ्यां शूद्रो जजायत ॥”)

पञ्चभट्टिका, स्त्री, कृदोविशेषः । तत्त्वज्ञानं यथा,

“प्रतिपदयमकितयोऽष्टमावा
नवमश्रुत्वविभूतिगावा ।
पञ्चभट्टिका पञ्चत्र विभक्तः
कार्पि न मध्यगुरुगण सकः ॥”

उदाहरणं यथा, —

“तरणवतंसाश्लिष्टकृत्य-
स्त्रनतरपञ्चभट्टिकाकटिबन्धः ।
मौलिकपलशिखिचन्द्रकटुटः
कालियशिखिसि ननर्त मुकुटः ॥”

इति कृदोमप्राप्तं मात्वावृत्तायः ५ स्तवकः ॥

(तथा च भगवच्छ्रुत्वा चार्पणकृतमीहमुहरे ४ ।

“मा कुरु धनजनयौवनशर्मम्
हरति निमेषात् कालः मर्त्यम् ।

मायामयमिदमखिलं हित्वा
ब्रह्मपदं प्रविशाशु विदित्वा ॥” ॥)

पञ्चदशभट्टिका । इति कृदोमप्राप्तीटीका ॥

पञ्च, [न] त्रि, संख्याविशेषः । पाच इति भाषा ।
बहुवचनान्तोऽयम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
मनुः । ११ । १६५ ।

“पुण्यमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशेषधनम् ॥”)

तद्वाचकानि यथा । पाण्डवः १ शिवायम् ०

इन्द्रियम् ३ सर्गः ४ व्रताभिः ५ महापापम् ६

महाभूतम् ७ महाकायम् ८ महामखः ९

पुराणलक्षणम् १० अङ्गम् ११ प्राणाः १२ वर्गः

१३ इन्द्रियार्थः १४ वाणः १५ । इति कविकल्प-

लता ॥ पञ्चसंख्याविश्लेषे, त्रि । यदुक्तम् । “संख्या

संख्येयैश्चादश त्रिषु ॥” इत्यमरः । १ । ६ । ८३ ॥

पञ्च, त्रि, (पञ्चैव इति स्वार्थे कन् ।) पञ्च ।

यथा, भाषापरि- हृदे । ३३ । “संख्यादि-

पञ्चकं काष्ठमोः शब्दश्च ते च स्त्री ॥” इति ॥

(पञ्च संख्यापान्माणस्य । “तदस्य परि-

पञ्चको

माणम् ॥” ५ । १ । ५७ । इत्यनुष्टुप् । “संख्यायाः

संज्ञा संज्ञकवाध्यनेषु ॥” ५ । १ । ५८ । इति

पञ्चसङ्ख्यापरिमिति संघार्थे कन् प्रत्ययः । धनि-

छादि पदलक्षणम् । यथाह चिन्तामणिः ।

“अग्निचौरभयं गोगो राजपौडा धनकृतिः ।

संयष्टेऽलणकाज्ञानां कृते वस्वादपञ्चके ॥”

पञ्चभिः क्रीतम् । “संख्याया अतिशदन्तायाः

कन् ॥” ५ । १ । १२ । इति कन् । पञ्चभिः क्रीते

द्रव्यविशेषः ॥)

पञ्चकपालः, पुं, पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पुरो-

डाशः । (“संस्कृतं भक्षाः ॥” ४ । १ । ८६ । इत्युणा

ततो “द्विगोलुगनपत्ये ॥” ४ । १ । ८८ । इत्युणा

लुक् ।) स तु यद्विशेषः । यथा । “परा वा

रथ यज्ञं पशुं वपति योऽग्निमुद्गासयते पञ्च

कपालः पुरोडाशो भवति ॥” इत्यादि यजुर्वेदीय-

श्रुतिः ॥ (पञ्चानां कपालानां समाहारः । पर-

निपातः ।) कपालपञ्चके, स्त्री ॥

पञ्चकर्म, [न] स्त्री, (पञ्चानां कर्मणां समा-

हारः ।) पञ्चप्रकारशारीरकचिकित्साविशेषः ।

यथा, —

“वसनं रेचनं नस्यं निरुहश्चानुवासनम् ।

पञ्चकर्मदमव्यस्य कर उत्तरेपणादिकम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भाषापरिच्छेदोक्तानि

पञ्चकर्मणि । यथा, तत्रैव ६ ।

“उत्तरेपणं ततोऽवलेपणमाकुक्ष्यं तथा ।

प्रसारणञ्च गमनं कर्माग्येतानि पञ्च च ॥”)

पञ्चकपायः, पुं, (पञ्चविधः कपायः । अथवा

पञ्चानां कृत्वाणां कपायः वल्कलरमः । कृत्तृत्वयं

बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते । तत्र तु पञ्च च तं

कपायास्तिति एवमेव ।) महाखानीयपञ्चप्रकार-

कपायद्वयम् । यथा, —

“जम्बुशाल्मलिवाद्यालं वकुलं वदरं तथा ।

कपायाः पञ्च विज्ञेया देव्याः प्रीतिकराः शुभाः ॥”

इति दर्गात्सुवपद्धतिः ॥

पञ्चकृत्यः, पुं, (पञ्चं विस्तृतं कृत्यं शाखापल्लवा-

दिकं यत्र ।) पक्षपौड्यञ्चः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(स्त्री, पञ्चं प्रपङ्कितं कृत्यं कार्यं सृष्ट्यादिकम् ।

सृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुसृष्टात्मकं कार्यम् इति

भवः । यथाह चिन्तामणिः ।

“यस्मिन् सृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुसृष्टात्मकम् ।

कृत्यं पञ्चविधं श्रव्यज्ञासते तं नमः शिवम् ॥”)

पञ्चकोलः, स्त्री, पाचनविशेषः । यथा,

“पञ्चकोलं कणामूलं कणाचयाग्निनागरेः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणाः ।

“पञ्चकोलं रमं पाके कटुकं रुचिकृष्णतम् ।

तीक्ष्णगोणं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफवातनुत ।

गुल्मप्रीहोदरागाहशूलघ्नं पित्तकोपनम् ॥”

इति भवप्रकाशः ॥ अपि च ।

“पिप्पली पिप्पलीमूलं चयचित्रकनागरम् ।

दीपनीयः श्वतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (पञ्चकोलप्रेतसुक्तं चरके

चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ।

पञ्चग

“पिप्पलीपिप्पलीमूलचयचित्रकनागरैः ।

सञ्चारैरङ्गपलिकैर्हिः प्रस्यं सर्पिषः पचेत् ॥

कल्केर्हिः पञ्चमूलस्य मुलाङ्गस्य रसेन च ।

दधिमखातकोपेतं तत्सर्पिर्जठरापहम् ॥

श्वयधुं वातविष्टम् गुल्माङ्गामि च नाशयेत् ॥”)

पञ्चकोषाः, पुं, (पञ्च च ते कोषाश्चेति ।) कोषा

इवात्माच्छादकत्वेन कोषाः । ते च पञ्चविधाः ।

यथा । अन्नविकारत्वात् स्थूलशरीरं अन्नमय-

कोषः १ ॥ पञ्चकर्म्मन्द्रियसहितप्राणपञ्चकं प्राण-

मयकोषः २ ॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहितं मनः मनो

मयकोषः ३ ॥ पञ्चज्ञानेन्द्रियसहिता बुद्धिः

विज्ञानमयकोषः ४ ॥ अहङ्कारात्मकोऽविद्या-

त्मको वा व्यानन्दमयकोषः ५ ॥ इति शिव-

गीतामतम् ॥ * ॥ अपि च ।

“पितृमुक्तामजाह्वीर्याज्जातोऽग्निर्नैव वहतः ।

देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् चोर्हि तदभावतः ॥”

इत्यन्नमयकोषः १ ॥

“पूर्णां देहं बलं यच्छस्त्रज्ञाणां यः प्रवर्तकः ।

वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्जनात् ॥”

इति प्राणमयकोषः २ ॥

“अहस्तां ममतां देहं शृङ्गारो च करोति यः ।

कामादवस्थया भाभो नासावात्मा मनोमयः ॥”

इति मनोमयकोषः ३ ॥

“लीना सुप्तौ वपुर्वेद्ये व्याप्राद्याहानखायगा ।

चिच्छायोपेतधीर्नात्मा विज्ञानमयश्चैव भाक् ॥”

इति विज्ञानमयकोषः ४ ॥

“काश्चिदन्तर्मखावृत्तिरानन्दप्रतिध्विभाक् ।

पुरुषमोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥

कादाचित्कत्वं नात्मा स्यादानन्दमयोऽव्ययम् ॥”

इत्यानन्दमयकोषः ५ ॥ इति पञ्चदशी ॥

पञ्चचारगणः, पुं, (पञ्चानां चारुणां गणैः ।)

चारपञ्चकम् । पञ्चलवणम् । यथा, —

“चारैस्तु पञ्चभिः प्रोक्तः पञ्चचाराभिधो गणः ।

कार्पस्यवसासुद्रविट्सौवर्चलकैः समैः ॥

स्यात् पञ्चलवणं तच्च न्द्रकोपेतं षडङ्गयम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चखट्वा, स्त्री स्त्री, (पञ्चानां खट्वानां समाहारः ।)

पञ्चखट्वाः समाह्वर्ताः । इति याकरणम् ॥

पञ्चगणयोगः, पुं, (पञ्चानां गणो यत्र स एव

योगः ।) विशारी गन्धा दृष्टव्ये दृष्टिपणां

निर्दिग्धका अदृष्टा यता मिलिताः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चगव्यं, स्त्री स्त्री, पञ्चानां गवां समाहारः ॥

(समासे टच् ।) पञ्चगावः समाह्वताः । इति

याकरणम् ॥

पञ्चगवधनः, त्रि, पञ्च गावो धनं यस्य । इति

सुगंधोधयाकरणम् ॥

पञ्चगव्यं, स्त्री, (गोविहारः गव्यम् । पञ्चगुणितं

गव्यम् ।) गोसम्बन्धिपञ्चप्रकारद्रव्यम् । (यथा,

मनुः । ११ । १६५ ।

“भक्ष्यभोक्ष्यापहरणे यानप्रायासनस्य च ।

पुण्यमूलफलानाञ्च पञ्चगव्यं विशेषधनम् ॥”)

पञ्च

तत् गोमयगोमूत्रद्वयद्विष्टरूपम् । यथा,—
“पञ्चगव्यं दधिक्षीरद्वयगोमूत्रगोमयैः ।” इति
शब्दान्त्रिका ॥ * ॥ तत्परिमाणं यथा,—
“पलमात्रं दधभागं गोमूत्रं तावद्विष्टम् ।
द्विष्टं पलमात्रं स्यात् गोमयं तोलकत्रयम् ॥
दधि प्रवृत्तमात्रं स्यात् पञ्चगव्यमिदं स्मृतम् ।
अथवा पञ्चगव्यानां समानो भाग इत्येत ॥”
इति गौतमीयतन्त्रम् ॥ * ॥ अपि च ।
“गौशक्लद्विगुणं मूत्रं पयः स्यात्तच्चतुर्गुणम् ।
द्विष्टं तद्विगुणं प्रोक्तं पञ्चगव्यं तथा दधि ॥” * ॥
तस्य पानफलं यथा,—

“पञ्चगव्येन पूतन्तु वाजिमेधफलं लभेत् ।
गव्यन्तु परमं मेध्यं गव्यादन्यन्नं विदुते ॥
सौम्यं मुहुर्न संयुक्ते पञ्चगव्यन्तु यः पिबेत् ।
यावज्जीवकृतात् पापात् तत्क्षणदेव मुच्यते ॥”
गव्यानां देवप्रोतिकरत्वं यथा,—
“दध्ना हि त्रिदशाः सर्वे क्षीरेण च महेश्वरः ।
द्विष्टेन पावको नित्यं पायसेन पितामहः ॥
सकृद्दत्तं प्रीयन्ते वर्षाणाञ्च त्रयोदश ।
तां दत्त्वा चैव पीत्वा च प्रीतो मेध्यस्तु जायते ॥”
इति ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥

तस्य विशिष्टो यथा,—
“पयः काञ्चनवर्णायाः श्वेतवर्णास्तु गोमयम् ।
गोमूत्रं ताम्रवर्णाया नीलवर्णाभवं द्रवम् ॥
दधि स्यात् क्षणावर्णाया दध्ना दकसमायुतम् ।
गोमूत्रमायकागण्यौ गोमयस्य चतुष्टयम् ॥
क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दधस्तु दश उच्यते ।
द्विष्टस्य माघकाः पञ्च पञ्चगव्यं मलापहम् ॥”

इति गारुडं प्राथमिकप्रकरणम् ॥

पञ्चगुः, त्रि, पञ्चभिर्गोभिः क्षीतः । इति सूत्र-
बोधयाक्षरणि द्विगुसमासः ॥

पञ्चगुप्तः, पुं, (पञ्चानामिन्द्रियाणां चापत्यं गुप्तं
यज्ञः । यद्वा पञ्चानां पदार्थानां गुप्तः गोपनं
यज्ञः) आर्वाकदर्शनम् । (कर्गौ चरणौ शिर-
श्चति पञ्चाङ्गानि गुप्तानि अस्य ।) कच्छपः ।
इति मेदिनी ॥

पञ्चगुप्तिरसा, स्त्री, (पञ्चधा गुप्ता रसोऽस्याः ।)
सूक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चचामरं, स्त्री, षोडशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।
यथा,—

“प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ॥”

इति कल्लोमञ्जरी ॥ ४॥ (अस्योदाहरणमाह तत्रैव ।)

“सुरदुग्धलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते
नसङ्घितानभूति सलीलविभ्रमालसम् ॥

सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर-
स्फुरत्समीरवीजतं सदायुतं भजामि तम् ॥”

पञ्चक्षीरः, पुं, (पञ्च क्षीराण्यस्य । बौद्धधर्मा-
लम्बि-जिनभेदः । पञ्च क्षीराणि स्वरभेदा अस्य ।)
मञ्जुषोः ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चचूडा, स्त्री, (पञ्चसङ्काः चूडाः शिरोरत्नानि
यस्याः ।) अक्षरविशेषः । इति पुराणम् ॥
(यथा, रामायणे । ६ । ६९ । ७१ ।

पञ्चत

“उर्वशी मेनका रम्भा पञ्चचूडा तिलोत्तमा ।
उपानृत्यन्तु काकुत्स्थं प्रचूडा रत्नमो वधात् ॥”
पञ्चजनः, पुं, (पञ्चभिर्भूर्तेज्यतेऽसौ । पञ्च ।
जन् + कर्मणि घञ् । “जनिवधोश्च” । ७।३।३५ ।
इति न वृद्धिः ।) पुरुषः । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३५५ ।
“सद्भावश्राविका देवस्तेन श्रीशब्दलार्क्यताः ।
पञ्च पञ्चजनेन्द्रेण पुरे तस्मिन् निवेशिताः ॥”)
देवविशेषः । स च संज्ञादस्य कृतौ पञ्चा जातः ।
(यथा, श्रीभागवते । ६ । १८ । १४ ।
“संज्ञादस्य कृतिर्भाष्याऽस्तु पञ्चजनं ततः ॥”
अपरो देवभेदः । श्रीकृष्णः एनं हत्वा सान्दी-
पनिमुनये अस्य मृतं पुत्रं गुरुदक्षिणास्वरूपं
ददौ । यथा, भागवते । ३ । ३ । २ ।
“सान्दीपनेः सकृत् प्रोक्तं तस्माधीत्य सविस्तरम् ।
तस्मै प्रादात् वरं पुत्रं मृतं पञ्चजनोदगात् ॥”
अस्यास्या पाञ्चजन्यनामा शब्दो जातः । स च
श्रीकृष्णस्य । यथा,—

“पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ॥”
इत्यादि श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । १५ ॥ (प्रजा-
पतिः । यथा, भागवते । ६ । ४ । ५१ ।

“एषा पञ्चजनस्याङ्ग । दक्षिता वै प्रजापतेः ।
अमिक्री नाम पत्नी वै प्रजेशः प्रतिपद्यताम् ॥”
सगरराजपुत्रः । यथा, हरिवंशे । १५ । ६ ।
“केशिन्त्यस्तु सगरादसमञ्जसमात्मजम् ।
राजा पञ्चजनो नाम बभूव स मञ्जुबलः ॥”
गन्धर्वाः पितरो देवा अमुगं रत्नानि पञ्चजन-
पदवाच्यानि भवन्ति । इति चिन्तामणिः ॥

पञ्चजनौ, स्त्री, पञ्चानां जनानां समाहारः ततो
डीप् । इति आकरणम् ॥ (विश्वरूपकन्या ।
यथा, भागवते । ५ । ७ । १ । “तदनुशासनपरः
पञ्चजनौ विश्वरूपदहितरसुपयेमे ॥”)

पञ्चजनीनः, पुं, (पञ्चसु जनेषु आपृतः । दिक्-
संख्ये संज्ञायामिति समासः । पञ्चजने हितम् ।
पञ्चजनादुपसङ्गानमिति खः । पां । ५ । १ । ६ ।
वार्तिके ।) भण्डः । इति हलायुधः ॥ पञ्च-
जनसम्बन्धिनि पञ्चजन्याः प्रभौ च त्रि ॥

पञ्चज्ञानः, पुं, (पञ्चानां पदार्थानां ज्ञानमस्य ।)
बुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

पञ्चतक्तं, स्त्री स्त्री, पञ्चानां तक्तां समाहारः ।
इति आकरणम् ॥

पञ्चतत्त्वं, स्त्री, (पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः ।)
पञ्चभूतम् । इति स्वरोदयः ॥ पञ्चमकारः । मद्य-
मांसमत्स्यसुदामैयुनरूपम् । यथा,—

“मद्यं मांसं तथा मत्स्यं मुद्रां मैयुनमेव च ।
पञ्चतत्त्वमिदं देवि । निर्व्यागमुक्तिदेवते ॥

मकारपञ्चकं देवि । देवानामपि दुर्लभम् ॥”
इति कैवल्यतन्त्रे प्रथमपटलः ॥ वैष्णवानां यथा,—

“तत्त्वज्ञानमिदं प्रोक्तं वैष्णवं शृणु यत्नतः ।
गुरुतत्त्वं मन्त्रतत्त्वं मन्त्रतत्त्वं सुरेश्वरि ॥”

देवतत्त्वं ध्यातृतत्त्वं पञ्चतत्त्वं वराहने ।
तत्त्वादी श्रीगुरुस्तत्त्वं खेहाद्वयमि पावति ॥

पञ्चती

सतेलं वर्तिकायुक्तं देहस्यं व्रक्ततेजसम् ।
गुरुणा मन्त्रदानेन तत्सत्त्वं दीपितं भवेत् ॥
देवतायाः शरीरं हि मन्त्रादत्तपदात्तं ध्रुवम् ।
यत्त एव हि तस्यात्मा देवरूपो न संशयः ॥
इश्वरस्य तु बह्वीर्यं तदेव अजयतात्मकम् ।
तेन वर्णात्मकं देहं जन्तोरेव न संशयः ॥
मन्त्रवर्गं मन्त्रवर्गमयास्ते परमेश्वरि ।।
वर्णतत्त्वमिदं देवि । सर्वस्वं मम यद्वेत् ॥
स्वयं देवो न चान्योऽस्मि निर्मालो देवरूपकः ।
सर्वत्र देवता ध्यायेत् त्वण्गुणमलतादिषु ॥
ध्यानं लभते सर्वं ध्यानेन विष्णुरूपकः ।
ध्यानेन सिद्धिमाप्नोति विना ध्यानं न सिध्यति ॥
इति ते कथितं तत्त्वं वैष्णवस्य सुरेश्वरि ।।
यजज्ञानादमरत्वञ्च विष्णुरूपो भवेत्तरः ॥
ते नरा नहि गच्छन्ति कदाचिदयममन्दिरम् ॥”
इति निखान्तर्ग १० पटलः ॥

पञ्चतपाः, [स] त्रि, (अग्न्यादिभिः पञ्चभिर्भस्मैः-
पदार्थैस्तपति यः । पञ्च = तप । अमुनः ।)
अग्निचतुष्टयस्य पञ्चकसाध्यतपोविशेषः । यथा,
“तेजस्विमर्थे तेजस्वी देवोयानपि गच्छन्ते ।
पञ्चमः पञ्चतपस्तपनी जातवेदसाम् ॥”
इति माधे । २ । ५१ ॥

पञ्चतर्थः, त्रि, (पञ्च अवयवा यस्य । अवयव
तयप ।) पञ्चावयवम् । इति आकरणम् ॥

पञ्चतन्मात्रं, स्त्री, (पञ्चगुणितं शब्दादिभूतसङ्ख्या-
त्मकं तन्मात्रम् ।) तामसाहकारोत्पन्नमन्त्रा-
भूतोपादानकारणशब्दस्य शब्दरूपसङ्ख्या । तदा-
श्रव्यद्रव्याणि च । इति सांख्यभाष्यम् ॥

पञ्चता, स्त्री, (पञ्चानां भूतानां भावः । पाञ्चभौति-
कस्य शरीरस्य पञ्चधाभावे आरम्भकारणां भूतानां
तद्भावापत्तौ सत्त्वा औपचारिकत्वात् ।) मृत्युः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥ (यथा, भागवते ।
७ । ८ । ५२ ।

“स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते ।।
नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश ॥”)

देवतारम्भकारणां पृथिव्यादिपञ्चमन्त्राभूतानां
स्वांशसंक्रमणात् एत्यक्तम् । इति भरतः ॥ पञ्च-
भावः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ८ ।
१५१ ।

“धान्यं सदे लवे वार्यो नातिक्रामति पञ्चताम् ॥”)

पञ्चतिक्तं, स्त्री, (पञ्चगुणितं तिक्तम् ।) तिक्तद्वय
पञ्चकम् । यथा । निम्बान्तावृषपटोलनिदि-
धिकाः । इत्यादि चक्रपाणिदत्तः ॥

पञ्चतीर्था, स्त्री, (पञ्चानां तीर्थानां समाहारः ।
डीप् ।) तीर्थपञ्चकम् । यथा । “विषुवद्विषमं
प्राप्ते पञ्चतीर्थो विधानतः ।” इति तिथिलिखम् ।
पञ्चतीर्थान्याह । (तानि च भिन्नदेश भिन्न-
रूपाणि, तत्र काशीस्थानि । यथा, काशीखर्क ।
१०० । ६६—४० ।

“ज्ञानवापीसुपस्यैव नन्दिकेशे ततोऽर्चयेत् ।
तारकेशं ततोऽर्चयेत् मन्त्राकार्णव्यं ततः ॥
ततः पुनर्दक्षपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ॥”)

पञ्चन

पुरुषोत्तमस्थानि यथा,
 “मार्कण्डेये वटे कृष्णे रोहिणीये महोदधौ ।
 इन्द्रमुखसरः स्नात्वा पुनर्जन्म न विदते ॥”
 इति तीर्थतत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च । नाना-
 स्थानस्थानि यथा,
 “पृथिव्यां यानि तीर्थानि सर्वाण्येवाभिषेचनात् ।
 तत्पञ्चतीर्थस्नानेन समं नास्त्यत्र संशयः ॥
 एकादश्यां विश्रान्तौ द्वादश्यां शौकरे तथा ।
 त्रयोदश्यां नैमिषे च प्रयागे च चतुर्दश्यां ॥
 कार्तिक्यां पुष्करे चैव कार्तिकस्य मितामिते ।
 कालेभ्यो नरः स्नात्वा सर्वं पापं व्यपोहति ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥
 पञ्चत्वं, स्त्री, (पञ्चानां जित्यादिभूतानां भावः ।)
 मरणम् । पञ्चानां भावः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (“पञ्चधासंभूतः कार्यो यदि पञ्चत्वमागतः ।
 पञ्चभिः स्वर्गाग्रीरोत्पन्नैश्च का परिवेदना ॥”
 तथा, भागवते । १ । १५ । ४२ ।
 “मृत्वावपानं मोक्षमर्गं न पञ्चत्वे ह्यजोह्वीव ॥”
 पञ्चदशः, लि, पञ्चदशानां पूरणः । (पूरणे डट् ।
 पञ्चाधिका दश यत्र वा ।) पोनेर इत्यादि
 भाषा । तत्संख्याभाववाचित्वे नान्तवद्भवत्
 नान्तोऽयम् । इति आकरगणम् ॥ तद्वाचकशब्दः ।
 (यथा, अथर्ववेदे । १२ । १ । १६ । “पितामहाः
 पितरः प्रजोपजाहं पक्षा पञ्चदशस्ते अस्मि ॥”
 तिथिः । इति कविकल्पलता ॥
 पञ्चदशी, स्त्री, (पञ्चदशानां पूरणी । डट् ।
 डोप् ।) पूर्णिमा । अमावास्या । इति
 मेदिनी ॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः । १ । १४६ ।
 “पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसप्तमे ।
 ऋतुसन्धिषु भुक्ता वा आहुतिकं प्रतिगृह्य च ॥”
 (पञ्चदशप्रकरणानि सन्त्यस्याम् ।) श्रीमद्भारती-
 तीर्थविद्वारण्यमुनीश्वरकृतो वेदान्तप्रस्थविशेषः ॥
 पञ्चदीर्घः, स्त्री, (शरीरस्य स्मृतिशास्त्रोक्तलज-
 गणपञ्चम्यलं दीर्घं पञ्चमु अवयवेषु दीर्घलज-
 गणमित्यर्थः ।) शरीरपञ्चावयवलक्षणविशेषः ।
 यथा,
 “वाङ्मनश्चक्षुर्हृत्कुलिर्देहो नार्मे तथैव च ।
 स्तनयोस्तस्त्रयश्च पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥”
 इति सामुद्रिकम् ॥
 पञ्चधा, य, (पञ्चन + “संख्यायाविधार्थे धा ।”
 ५ । ३ । ४२ । इति धा ।) पञ्चप्रकारम् । इति
 आकरगणम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । १६ । ३७ ।
 “धर्माय यशमेधाय क्रमाय स्वजाय च ।
 पञ्चधा विभजन् वित्तमिहामुत्र च मोदते ॥”
 पञ्चनखाः, पुं, (पञ्च नखा यस्याः) हस्ती । कूर्मः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ याज्ञः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 भक्षणीयपञ्चनखा यथा,
 “शशकः शलकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः ॥”
 इति स्मृतिः ॥
 (तथाच याज्ञवल्क्यः । १ । १७७ ।
 “भक्ष्याः पञ्चनखाः संधागोधाकच्छपशककाः ।
 शशश्च मत्स्यश्चपि हि सिंहनुहकरोहिताः ॥”)

पञ्चप

“पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ये प्रोक्ताः कृतधैरिजैः ।
 कौशल्यजाः शशादीनां तेषां नैकोऽप्यहं कपिः ॥”
 इति भट्टिः । ६ । १३१ ॥
 पञ्चनदः, पुं, (पञ्च पञ्चसङ्काकाः नद्यः सन्त्यत्र ।
 समासे टच् ।) पञ्चनदीयुक्तदेशविशेषः ।
 पञ्जाव इति पारस्यभाषा । तस्य नामान्तरम् ।
 वाङ्मोकः मद्रदेशस्य । ता नद्यो यथा । शतदः
 १ विपाशा २ इरावती ३ चन्द्रभागा ४ वितस्ता
 ५ । इति पुराणम् ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । २४८ ।
 “रुद्रः पञ्चनदे जातु दस्तरेः मित्सुसङ्गमैः ॥”)
 पञ्चानां नदीनां समाहारे स्त्री ॥ (यथा,
 रामायणे । ३ । ४३ । २१ ।
 “ततः पञ्चनदं कृतम् विषेतयं समन्ततः ॥”
 तच्च काशीस्थनदीपञ्चकरूपं तीर्थम् । यथा,
 काशीखण्डे । ५६ । ११३-११६ ।
 “किरणाधृतपापं च तस्मिन् धर्मनदे शुभे ।
 सप्तर्षी पापमहत्तमं वाराणस्यां शभद्रये ॥
 ततो भागीरथी पाप्मा तेन देवीपिना सह ।
 भागीरथी समायाता यमुना च सरस्वती ॥
 किरणाधृतपापा च पुण्यतोया सरस्वती ।
 गङ्गा च यमुना चैव पञ्चनदीश्च कीर्तिताः ।
 अतः पञ्चनदं नाम तीर्थं जैलोक्यविभूतम् ॥”
 तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७६ ।
 “अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताग्रजः ।
 पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येनकीर्तिताः ॥”
 अमुर्मेदः । यथा, हरिवंशे । १२० । ८८ ।
 “हत्वा पञ्चनदं नाम नरकस्य महामुग्धम् ॥”
 पञ्चनिम्बः, स्त्री, (पञ्चानां स्वीयपुष्पमूलादि-
 रूपाणां निम्बानां समाहारः ।) निम्बवृक्ष-
 पञ्चलपुष्पफलोद्भूतानि । इति राजनिर्घण्टः ॥
 “पञ्चनिम्बस्तु तत्पुष्पमूलवत्कफलच्छदेः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पञ्चनी, स्त्री, (पञ्चानि प्रपञ्चानि पाशश्रीङा-
 गिद्यमो यत्र । पञ्चि विस्तारे + लुट् स्त्रियां
 डोप् ।) शारिष्टकला । इति शब्दरत्नावली ॥
 (पाशारं कृक् इति भाषा ।)
 पञ्चनीराजनं, स्त्री, पञ्चानां नीराजनानां समा-
 हारः । पञ्चप्रकारारात्रिकम् । इति कालोत्तर-
 तन्त्रम् ॥ अस्य विवरणं नीराजनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पञ्चपत्नी, [न] पुं, (अकारादि-अकारान्ताः
 अइउण्यारूपाः पञ्चस्वराः पञ्चिणः पञ्चि-
 स्वरूपा यत्र ।) पारिभाषिकपञ्चपञ्चकद्वारा
 त्रिकालबोधकप्रणयः । यथा,
 “प्रणम्य श्रीमहादेवं सर्वशास्त्रविशारदम् ।
 भविष्यदर्थबोधाय पञ्चस्मृतयो मुदा ॥
 तेषां वचनमाकर्ण्य निजगाद महेश्वरः ।
 त्रिकालज्ञानबोधार्थं पञ्चपत्नीं प्रदर्शयते ॥
 अनेन शास्त्रसारेण लोकेः कालत्रयं प्रति ।
 बलावलानि दृश्यन्ते सर्वकार्येषु निश्चितः ॥
 आगतं प्रच्छेदं दृष्ट्वा देवज्ञः साधधानतः ।
 यद्यन् करोति कर्माणि तस्मात् सर्वं विचारयेत् ॥”

पञ्चप

ऊर्ध्वावलीकने श्रीवल्गुघोडौ तु मूलकम् ।
 समदृष्टौ भवेद्वातुरेतास्त्रिन्ताप्रभेदतः ॥”
 तच्च ।
 “ललाटे पुच्छचिन्ता स्यात् कामचिन्ता च कण्ठे
 बाहुभ्यां वस्तुचिन्ता च आधिचिन्ता तथादरे ।
 कटौ चिच्छेदचिन्ता च शूचचिन्ता च गुहाके ।
 दुर्वाचिन्ता भवेत् पादे एते चिन्ताप्रभेदकाः ॥” *
 अथरसः ।
 “अक्षरं पञ्चिभूतस्य दिग्दैवदिगानि च ।
 कालं वर्णं बलं मित्रं धातुमूलादिकं क्रमात् ॥
 आरूपप्रयत्नभेदः प्रथमाक्षरतारपि वा ।
 प्रच्छेदकस्य वचः, यत्वा याज्ञी वर्णः स्वरस्तथा ॥ *
 स्वरेण कल्पयेद्वारं वारात् पत्नी प्रजायते ।
 पञ्चिणो जायते वाक्यं वाक्याच्च फलसम्भवः ॥” *
 “अकारादि-अकारान्ताः स्वराः पञ्च प्रकीर्तिताः
 भूक्तार्थं कल्पयेत् स्वराणां पञ्चिरूपिणः ॥
 अकारः श्वेन आख्यात इकारः पिङ्गलस्तथा ।
 उकारो वायुसंक्षेप एकारस्ताम्रशेखरः ।
 ओकारो नीलकण्ठश्च स्वरान्ते पञ्चिसंज्ञकाः ॥
 अकारः पूर्वदिग्भागे इकारश्चैव दक्षिणे ।
 उकारः पश्चिमे त्रये एकारश्चोत्तरे तथा ॥
 ओपस्थानेषु सर्वेषु ओकारस्तु प्रकीर्तिताः ।
 शकुनानां क्रियागत्या ज्ञेयं युक्ते जयाजयौ ॥
 प्राक्श्वेनः पिङ्गलो वायव्ये पश्चिमे काक उच्यते ।
 उत्तरं ताम्रच्छेदश्च कालापी रुधिरः स्मृतः ॥
 उच्यन्ताम्रकैर्हानान ककारादीस्तु विचिन्ते ।
 अकारादिषु हानान्तास्तानेकैर्घट परिक्रमात् ॥
 अस्वरे कङ्कडा वर्णा धमवाण भवन्ति हि ।
 खजटा नमशा वर्णा इकारे परिकीर्तिताः ।
 गन्धताः पयसा वर्णा उस्वरे सूर्यथाक्रमम् ॥
 घटथाः फरसा एते वर्णा रस्वरमाचगाः ।
 चट्टा वलहा वर्णा अस्वरे परिकीर्तिताः ॥ * ॥
 प्रथमे रविमौमौ च द्वितीये चन्द्रचन्द्रौ ।
 तृतीये जीववारस्य चतुर्थे भृगुवासरः ॥
 पञ्चमे मन्दवारस्य पञ्चिणं क्रमशो लिखितं ।
 नन्दाभद्रा जयाशिक्षा पूर्णा च तिथयः क्रमात् ॥
 अकारे मेघमिहानिः इः कन्यायुग्मककांटाः ।
 उकारे चापमीनौ च एकारे च तुलाश्रुषौ ॥
 ओकारे न्यकुम्भौ च एवं राशिषु संलिखितं ।
 स्वराधः स्थापयेत् खेटान् राशिर्यायस्य नायकः ॥
 अकारे सप्त ऋक्षाणि रेवत्यादिक्रमेण च ।
 पञ्च पञ्च इकारादावैवर्ज्यं स्वरादये ॥ * ॥
 प्रथमे चाश्विनी पूर्वे पञ्चनक्षत्रमुच्यते ।
 अतः क्रमात् द्विषट् चैव पञ्च पञ्च च तारकाः ॥ *
 स्वराणाञ्च क्रमेणैव देवताः परिकीर्तिताः ।
 ईश्वरः पवनस्येव इन्द्राकाशः सदाशिवः ॥ * ॥
 प्राणो पृथ्वी गुह्यश्चैव यास्यां शुक्रा जलं तथा ।
 अङ्गारकः पश्चिमेऽग्निर्बुधो वायुस्तथोत्तरः ॥
 सूर्यपुच्छस्तथाकाशो ऊर्ध्वमेवं लिखिततः ।
 क्षितौ भस्मा जले विष्णुस्तथा रुद्रो हताशने ॥
 ईश्वरः पवने चैव तथाकाशे सदाशिवः ।
 भूतो मयूरः कुजश्च कुक्कुटो वर्तमानकः ॥

पञ्चप

बलिभुक् श्येनकौ ख्यातौ भविष्यन्तौ सुनिश्चितम् ।
श्येनो हिरण्यवर्णश्च पिङ्गलः शुक्लवर्णकः ॥
काको रक्तोऽसितश्चित्रः कुक्कुटः श्यामलः शिखी ।
काको बलीयान् सर्वेभ्यस्तस्मात् श्येनो हि

दुर्बलः ॥

कुक्कुटो दुर्बलस्ताभ्यां पिङ्गलस्तेभ्य ऊनकः ।
सर्वेभ्यो दुर्बलः पक्षी नीलकण्ठो न संशयः ॥
बली मयरात् कुञ्जस्तु ताम्रचूडश्च योऽस्त्वली ।
एतेभ्यो बलवान् श्येनश्चतुर्णां वायसो बली ॥ * ॥
मित्रं मयूरः श्येनस्य मयूरस्य च पिङ्गलः ।
ताम्रचूडस्य सुहृदौ मयूरपिङ्गलौ तथा ॥
वायसस्यापि मित्रं स्यात् शिखी भवति सर्वदा ।
सुहृदौ पिङ्गलश्येनौ मयूरारुणशेखरौ ॥ * ॥
काककुक्कुटश्येनाश्च पिङ्गलस्य च द्विषः ।
मयूरस्यैरिपू नित्यं सर्वदा श्येनवायसौ ॥
भवतः श्येनकाको द्वौ ताम्रचूडस्य विद्विषौ ।
काकस्य शत्रवो नित्यं पिङ्गलश्येनकुक्कुटाः ॥ * ॥
ऊर्ध्वदृष्टिर्भवेत् जीवो ह्यधोदृष्टिस्तु मूलकम् ।
समदृष्टिर्भवेद्वातुरेते चित्ताप्रभेदकाः ॥ * ॥
श्येनो मूलं तथा कुञ्जो जीवो धातुश्च वायसः ।
कुक्कुटो मूलजीवौ च मूलधातुश्चिखण्डपि ॥ * ॥
श्येनो गरो बधूः कुञ्जः पुरुषो वायसस्तथा ।
कुक्कुटः स्त्री पुमांश्चैव शिखी नपुंसकस्तथा ॥ * ॥
श्येनकुञ्जौ द्विजश्रेष्ठौ महीपालस्तु वायसः ।
ताम्रचूडो वीणकश्चन्द्रो नीलकण्ठस्तथान्धजः ॥ * ॥
चतुर्ग्यात् पिङ्गलो ज्येष्ठो द्विपदौ श्येनवायसौ ।
ताम्रचूडो नखौ श्वङ्गी शिखण्डी पक्षिजीवकः ॥ * ॥
श्येनो मुखं कण्ठबाहु कुञ्जो वक्षस्तु वायसः ।
कुक्कुटः एष्टभागः स्यात् शिखी पादयुगं क्रमात् ॥ * ॥
श्येनो भूम्यां धनं ज्येष्ठं पिङ्गलो जलपङ्कयुक् ।
वायसस्तृणसङ्घाते कुक्कुटो भक्षणावृतम् ॥
श्येनः शिखी गृहानर्थं बन्धुस्थानेषु निश्चितम् ।
स्वग्रामे श्येनकुञ्जौ तु वायसो बन्धुमाप्नुयात् ॥
कुक्कुटः परदेशे च परग्रामे तथा शिखी ।
कुञ्जस्तु दशहस्ते च त्वर्द्धक्रोशे तु कुक्कुटः ॥
द्विक्रोशे तु तथा काकः श्येनः क्रोशे तु पूर्वतः ।
मयूरो योजने चेति तथैव दूरनिश्चयः ॥ * ॥

सुक्तौ च मासो गमने च पक्षी

राज्ये दिनानि त्वयन्तु सुभे ।

एते च वर्षं प्रकुलस्य चर्या

कालप्रमाणं सुनर्या वदन्ति ॥

शुक्रे चन्द्रे गुरुमवली लताकन्दौ बुधे तथा ।
पञ्चं गुरौ फलं सूर्ये मूलश्च रविजो कुजे ॥ * ॥
शुक्रे चन्द्रे भवेदौष्यं बुधे स्वर्णमुदाहृतम् ।
गुरौ रत्नयुतं हेम सूर्ये मौक्तिकमेव च ॥
भौमे ताम्रं शनौ लौहं राह्यावस्थीनि कीर्तयेत् ।
एतेषां धातुभेदश्च वाराणासुदयक्रमात् ॥ * ॥
शुक्रे चन्द्रे जलाधारो देवतावसतिर्गुरौ ।
रवौ चतुष्पदस्थानमिष्टकानिजयो बुधे ॥
दग्धस्थानं कुजे प्रोक्तं शनौ राहौ च वाहभूः ।
अमीभिर्हिष्टुके स्थाने गृहभूमिं विलोकयेत् ॥ * ॥
रवौ भौमे च भेरुको मयूरो वायसः शनौ ।

पञ्चप

पादायुधः शिखी शुक्रे काककुञ्जौ गुरौ तथा ॥
कुञ्जकुक्कुटाविन्दुश्चै क्रमोऽयं शुक्लकणायोः ।
यस्य वारस्य यः पक्षी तदार्द्रं गणयेद्बुधः ॥
दिनपक्षी कार्यरूपी प्रत्यपक्षी फलप्रदः ।
दिनेषु शुक्लपक्षे यत् कृणो रात्रिषु तत्तथा ॥
कृणो दिनेषु यद्यत्तत् शुक्रे रात्रिषु योजयेत् ।
बालः कुमारस्तत्तुल्यो बृद्धो रत इति क्रमात् ॥
घटिका षट् षड्वेवं हि फलमेषामुदीरितम् ।
क्षिप्रलम्भकरो बालः कुमारस्त्वर्द्धलाभदः ॥
तरुणो राज्यदो बृद्धो हानिदो मृत्युदो रतः ।
भोजनं गमनं राज्यं निद्रा मरणमेव च ॥
एकान्तरे भवेत् कृणो शुक्रे स्यात् क्रमशो विदः ।
पक्षिणां क्रमशो ज्ञात्वा फलं ब्रूयात् यथा तथा ॥
गणयेत् पञ्चपक्ष्यादौ जातभृतगणायपि ॥

शुक्लपक्षे ॥ * ॥ ततः कृणोपक्षे ।

“भोजनं मरणश्चैव निद्रा राज्यं तथैव च ।
गमनं पञ्चपक्ष्याणां कृणोपक्षे क्रमो दिवा ॥ * ॥
राज्यं सुमित्रमलोभं नष्टलाभं सदा जयम् ।
रोगमुक्तं महालाभं पक्षिणां भुक्तिस्तनम् ॥ * ॥
अनायासेन दृष्टिः स्याददृष्टधनसंशयः ।
भूलाभो रोगनाशश्च यात्रासिद्धी रणे जयः ॥
दूरादागमनं योगः प्रयागे पक्षिलक्षणम् ।
राज्यादये यदि प्रयो लाभार्थं स्वल्पलाभदः ॥
रुजानां चिररोगः स्यात् याने हानिः क्षयो रणे ।
पुरग्रामप्रवेशश्च गमनं कलहं तथा ।
मनश्चलमारोग्यं गमनेषु चित्तारयेत् ॥ * ॥
राज्यलाभो जयं सौख्यमलोभं रोगनाशनम् ।
सुमित्रं बहुदृष्टिश्च पक्षिणां राज्यलक्षणम् ॥ * ॥
यात्राहानिरनादृष्टिः कार्यहानिरदर्शनम् ।
याधिष्ठे दीर्घरोगश्च पक्षिणां सुप्रिलक्षणम् ॥
अपश्यत्तुभयश्चैव सर्वदार्ढ्यविनाशनम् ।
एतदेव फलं ब्रूयात् पक्षिणां मृत्युलक्षणम् ॥ * ॥
श्येने भोक्तरि काकस्तु पात्र्यो राजा भुजङ्गभुक् ।
स्वप्रावस्थां गतः कुञ्जः परामस्ताम्रशेखरः ॥ * ॥
काको भोक्तरि केकी तु पात्र्यः स्यात् पिङ्गलो वृषः ।
ताम्रचूडस्तथा स्वापी श्येनः कालवशं गतः ॥ * ॥
मयूरे भोक्तरि तथा कुञ्जो यात्रावशं गतः ।
महीपः कुक्कुटः श्येनः स्वापी काको वशं गतः ॥
कुञ्जे भोक्तरि पात्र्यस्तु कुक्कुटः श्येनको वृषः ।
काको निद्रावशं यातो मयूरो मरणं गतः ॥ * ॥
कुक्कुटे भोक्तरि श्येनः पात्र्यो राजा तु वायसः ।
शिखी निद्रावशं यातः पिङ्गलः कालमाप्नुयात् ॥”
इति कृणोपक्षस्य दिवाक्रमः शुक्लपक्षस्य रात्रिक्रम-
श्च ॥ स्वरोऽपि यथा । अतुमोदिते । उन्मोदिते न ।
ओमित्येवायुः । इत्येव जुष्टो । एवमुक्तोऽस्मि ॥ * ॥
“श्येने भोक्तरि कुञ्जः स्यात् पात्र्यः काको मही-
पतिः ।
ताम्रचूडो निद्रितश्च शिखी कालवशं गतः ॥ * ॥
मयूरे भोक्तरि श्येनः पात्र्यः कुञ्जो महीपतिः ।
स्वप्रावस्थां गतः काकस्ताम्रचूडो मृतस्तथा ॥ * ॥
कुक्कुटे भोक्तरि शिखी सदा गमनमाप्नुयात् ।
श्येनो महीपतिः कुञ्जः स्वापी काको मृतिं गतः ॥ * ॥

पञ्चप्रा

काके भोक्तरि यात्रायां ताम्रचूडः शिखी वृषः ।
निद्रायां रमते श्येनः कुञ्जः कालवशं गतः ॥ * ॥
कुञ्जे भोक्तरि यात्रायां वायसः कुक्कुटो वृषः ।
नीलकण्ठस्तथा स्वापी श्येनो मृत्युवशं गतः ॥”
इति शुक्लपक्षस्य दिवाक्रमः कृणोपक्षस्य रात्रि-
क्रमश्च ॥ * ॥ स्वरोऽपि यथा । अहिपुरेभ्योः ।
शोकगिपुरे । एकोनरिपुः । उपेक्षो हारिः ।
विष्णुस्ते लोकः ॥ * ॥
“इत्युक्तं पक्षिणां कार्यं लाभालाभं शुभाशुभम् ।
येन विज्ञानमन्त्रेण त्रिकालज्ञो भवेन्नरः ॥
तावद्वर्ज्यन्ति प्रास्ताणि प्राकृतानामनेकशः ।
यावन्न श्रूयते पक्षिप्राकृतं प्राकुरोऽदितम् ॥”
इति श्रीमहादेवविरचितं पञ्चपक्षिप्राकृतं
समाप्तम् ॥

पञ्चपक्षिका, स्त्री, (पञ्च पक्ष पक्षान्यस्याः । ततः
कप् कापि अतः इत्वम् ।) गार्गीतुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चपक्षवं, स्त्री, (पञ्चानां पक्षवानां समाहारः ।)
आमादिपञ्चपक्षकम् । यथा,—
“आमृजस्वकपितृयानां बीजपूरकविस्त्रयोः ।
गन्धकर्मणि सर्वेषु पञ्चाणि पञ्चपक्षवम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

वैदिककर्मणि घटोपरिदेयपञ्चपक्षवं यथा,—
आमाश्चत्यवटपकटीयज्ञोऽङ्गिराणि । तान्निक्तः-
कर्मणि पञ्चपक्षवं यथा,—
“पनसाम् तथाश्वत्थं यटं वकुलमेव च ।
पञ्चपक्षवमुक्तश्च सुनिर्मितस्तर्वादभिः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

पञ्चपात्रं, स्त्री, पञ्चानां पात्राणां समाहारः । इति
याकरणम् ॥ पञ्चपात्रकरणकपात्र्यणविधिक
आहुतम् । तत्तु अन्वष्टकायाहुतम् । अमावस्या-
मृतप्रेतपक्षमृतमासवत्सरिकं सपिण्डीकरणश्च ।
इति लोकपसिद्धम् ॥

पञ्चपित्तं, स्त्री, (पञ्चविधं पित्तम् ।) पित्तपञ्च-
कम् । यथा,—

“वराहच्छागमहिषमनस्यमायूरपित्तकम् ।

पञ्चपित्तमिति ख्यातं सर्वेभ्यो हि कर्मसु ॥”

इति वैद्यकम् ॥

पञ्चपदीपः, पुं, (पञ्चसंख्यकाः पदीपा यत्र ।)

पञ्चपदीपयुक्तारात्रिकम् । यथा,—

“कुर्यात् सप्तपदीपेन शङ्खघटादिवाद्यकैः ।

हरेः पञ्चपदीपेन बहुधा भक्तितत्परः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०७ अध्यायः ॥

पञ्चप्रासादः, पुं, (प्रसौदन्ति मनांमि अत्र ।
प्र + मद + अधिकरणे घञ् । “उपसर्गस्य

दीर्घत्वं क्षिप्रञ्चादौ कश्चिद्वेत् ॥” इति

वचनात् दीर्घः । पञ्चप्राङ्गान्वितः प्रासादः ।

मध्यपद्मोपिकर्मधारयः ।) देवगृहविशेषः ।

पञ्चरत्न इति ख्यातः । यथा,—

“पक्षेष्टकश्चितं रम्यं पञ्चप्रासादसंयुतम् ।

कारयित्वा हरिर्धाम धृतपापो ब्रजेदिवम् ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

पञ्चमी

पृथुकास्तुला भृश गोधूमचणकादयः ।
तस्य नाम भवेदेवि ! मुद्रा मुक्तिप्रदायिनी ॥
भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यद्वेत् प्रिये ।।
तस्य नाम भवेदेवि ! पञ्चमं परिकीर्तितम् ॥
प्रथमं भवेन्नमो मांसस्यैव द्वितीयकम् ।
मत्स्यस्यैव तृतीयं स्यान्मुद्रा चैव चतुर्थिका ॥
पञ्चमं पञ्चमं विद्यात् पञ्च ते नामतः स्मृताः ॥”
इति समयाचारतन्त्रे पटलः ॥ * ॥

अथ मत्स्यादिशुच्यतिः ।

“मायामलादिप्रमनाम्नीक्षमार्गनिरूपणात् ।
अष्टद्विषादिविरहात्मक्यति परिकीर्तितः ॥
माङ्गलाजननादेवि ! सविदानन्ददातः ।
सर्वदेवप्रियत्वाच्च मांस इत्यभिधीयते ॥
पञ्चमं देवि ! सर्वेषु मम प्राणप्रियं भवेत् ।
पञ्चमेन विना देवि ! चण्डीमन्त्रं कथं जपेत् ॥
यदि पञ्चमकारेषु भग्नस्तिष्ठेत् कुरुते प्रिये ! ।
तस्य सिद्धिः कथं देवि ! चण्डीमन्त्रं कथं जपेत् ॥
आनन्दं परमं ब्रह्म मकारास्तस्य सूचकाः ॥”
इति कुलार्णवतन्त्रे पञ्चमखण्डे १७ उक्ताः ॥ * ॥
तेषां शोधनादिकं जाहुल्यभिया लोकमोह-
भयाच्च नेतुम् ॥

पञ्चमहायज्ञाः, पुं, (पञ्चविधा महायज्ञाः ।)

गृहस्थकर्तव्यपञ्चप्रकारनित्यकर्मणि । यथा,—
“पाठो होमश्चातिथीनां सपत्न्या तर्पणं वलिः ।
एतैः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ॥”
इत्यमरः । २ । ७ । १४ ॥

(तथा च मनुः । ३ । ६८-७० ।

“पञ्चसूना गृहस्थस्य चण्डीपञ्चगव्यपस्करः ।
कण्ठनी चोदकुम्भस्य बध्यते यास्तु वाहयन् ॥
तासां क्रमेण सर्वसां निष्कृत्य महात्मभिः ।
पञ्चकृत्वा महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो वलिर्भौता गृह्यज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”

पञ्चमारः, पुं, (पञ्चसु इन्द्रियेषु म्रियते आसक्तो
भवतीति । पञ्च + मर + कर्त्तरि घञ् ।) बल-
देवपुत्रः । इति शब्दमाला ॥

पञ्चमास्यः, पुं, (पञ्चमो रागः स्वरो वा आस्ये
यस्य । “आकिलो पञ्चमं वदेत् ।” इत्युक्तेरस्य
तथात्वम् ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

पञ्चमी, स्त्री, (पञ्चानां पाण्डवानां इयम् । अथवा
पञ्च पतीन् विनोति सैवास्त्रेहादिभिवेधाति या ।
पञ्च + मी + कृिप । मीधातुरत्र बन्धार्थः ।)
पाण्डवपत्नी । द्रौपदी । इति मेदिनी ॥ (पञ्चानां
पूरणी षट् ततो मट् स्त्रियां डीप् ।) शारि-
शङ्कला । पाशार कृक् इति भाषा । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ * ॥ तिथिविशेषः । सा च चन्द्रस्य
पञ्चमकलाक्रियारूपा तदुपलक्षितकालश्च ।
पञ्जिकाकारसङ्गतेन शुक्लपक्षे ५ कृष्णपक्षे २०
एतदङ्गोद्यता ॥ * ॥ अथ पञ्चमीयवस्था ।
सा च चतुर्थीयुता याह्या युक्ता ।

“पञ्चमी च प्रकर्त्तव्या चतुर्थीसहिता विभो !”

इति स्कन्दपुराणाच्च ॥ * ॥

पञ्चमी

अथ नागपञ्चमी । यथा,— देवीपुराणे ।
“सुप्ते जनार्दने ऋणे पञ्चम्या भवनाङ्गने ।
पूजयेन्नमसादेवीं खड्गीविटपमंस्थिताम् ॥
पद्मनाभे गते शय्यां देवैः सर्वैरनन्तरम् ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पद्मगौ ॥”
देवैरिति सहार्थं तृतीया । तथा,—
“देवीं संपूज्य नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् ।
पञ्चम्यामपूजयेन्नागानन्ताद्यान्केशरगान् ।
जीरं सर्पिस्तु नैवेद्यं देयं सर्वविधापहम् ॥”
एवं गारुडं तथैव नागानाह ।
“अनन्तं वामुकिं पद्मं शङ्खं कम्बलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रं शङ्खकम् ॥
कालीयं तत्तकश्चैव पिङ्गलं मासि मासि च ।
यजेत्तानमिति नागान् द्रष्टुमर्हति दिवं व्रजेत् ॥”

पुराणान्तरेऽपि ।

“अनन्ता वामुकिः पद्मा महापद्माश्च तत्तकः ।
कुलिकः कर्कोटः शङ्खा खड्गौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥”

पुराणान्तरेऽपि ।

“शेषः पद्मा महापद्माः कुलीरः शङ्खपालकः ।
वामुकिस्तत्तकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ।
रेरावती धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥”
अत्र च ।

“याऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।
पृथ्वङ्गारयेन्मूर्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः ॥”
इत्यनेन आकारपूर्वेण मत्स्यपुराणोक्तनानन्तं
पूजयेत् । रत्नाकरे ।

“पितृमर्हस्य पञ्चानि स्थापयेद्भवनेदरे ।
स्वयंचापि तदधीयाद्ब्राह्मणांश्चैव भोजयेत् ॥” * ॥
अथ श्रीपञ्चमी । भविष्योत्तरे । माघशुक्लपक्ष-
मधिकृत्य,—

“चतुर्थीं वरदा नाम तस्यां गौरी प्रपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥”
सम्बत्तरप्रदीपे ।

“पञ्चम्यां पूजयेन्नम्यो पुण्यधूपान्नवारिभिः ।
मस्याधारं लेखनीयं पूजयेन्न लेखिततः ॥
माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया ।
तस्याः पूज्यान् एवेह कार्यः सारस्वतोत्सवः ॥”
इत्युपादानात् श्रियः स्वस्वतया । तथा च याज्ञिः ।
“लक्ष्मीसरस्वतीधीत्रिवर्गसम्यद्विभूतिशोभासु ।
उपकरणवेशरत्नविधासु च श्रीरिति प्रथिता ॥”
ध्यानं यथा,—

“तरुणशकलमिन्दोर्ब्रह्मती शुभकान्तिः
कुचभरनमिताङ्गी सन्निधय्या मितान्त्री ।
निजकरकमलोदलैस्त्रयीपुस्तकश्रीः
सकलविभवसिद्धे पातु पागदेवता नः ॥”
इति शारदीयं ध्यायेत् । पादादिभिः पूजयित्वा ।
“भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च ॥”
स्वाहेति ब्रह्मपुराणीयेन त्रिः पूजयेत् । मत्स्य-
सूक्ते । बन्धुजीवश्च द्रोणश्च सरस्वत्यै न दापयेत् ।
सरस्वतीं संपूज्य,—

पञ्चमी

“यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
त्वां परित्यज्य सन्निष्ठं तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि गृह्यगीतादिकश्च यत् ।
न विहर्षेन्न त्वया देवि । तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्मधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा धृतिः ।
एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वति ॥”
इति मत्स्यपुराणीयैः प्रार्थयेत् ॥ * ॥

अथ पञ्चमीव्रतम् ।

तत्र शुद्धकाले माघशुक्लपञ्चम्यामारभ्य षड् प-
र्यन्तं प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां कार्यम् । यथा,—
“क्षीरोद्रे च पुरा सुप्तं लक्ष्मीसमन्वितं हरिम् ।
प्रणम्य परिपश्यन् नारदो मुनिसत्तमः ॥

नारद उवाच ।

कनोपायेन देवेश । नारीणाञ्च सुखं भवेत् ।
सौभाग्यमतुलं याति तस्मै त्वं वक्तुमर्हसि ॥
शुक्ला तद्वचनं देवो नारदस्य महात्मनः ।
संप्रत्य कमलां सद्यः वृष्टिं देवि शुभानने ॥
इद्व्रतं पटुरालोक्य पद्मपत्राक्षवत्सभा ।
वत्सभं तं पुरस्कृत्य प्रीत्या व्रतमुवाच ह ॥
देयवाच ।

अस्ति श्रीपञ्चमीनाम व्रतं परमदर्शभम् ।
यत् कत्वा प्राप्यते लोके सुखं सौभाग्यसुखम् ॥
तत्र मां पूजयेद्भक्त्या माघवृष प्रयत्नतः ।
गन्धैः पुष्पैश्च वस्त्रैश्च धूपैर्नानाविधैः फलैः ॥
अथवा पूजयेद्भक्त्या साक्षादौ पञ्चमीदिने ।
इमां ब्रह्मपुराणोक्तां या करोति च पञ्चमीम् ॥
लक्ष्मीसमा भवेन्नारी इह लोके परच च ।
विधानं षड्गु धर्मज्ञ । यादृशी पञ्चमी मम ॥
वर्षाणि षट् प्रकर्त्तव्या परमप्रीतिमानसा ।
शुद्धकाले तु संप्राप्ते पञ्चमी या शुभा भवेत् ॥
तस्यामारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ।
स्वयं यतात्मा भूत्वा च आरभेद्व्रतसुखम् ॥
आद्यहृदयमलवणेन हविष्येण द्वयं तथा ।
फलैर्नैकैश्च कर्त्तव्यमुपवासैः प्रतिष्ठयेत् ॥
प्रतिष्ठाया विधिरथं काचनस्य श्रियं हरिम् ।
ब्राह्मणश्च सपत्नीकं पूजयेद्दधिनामयेत् ॥
पञ्चम्यास्तत्विजं विप्रमाचार्यश्च द्विजोत्तमम् ।
पूजा च विविधा कार्या मूलमन्त्रेण भक्तितः ॥
होमश्च तिललाजानां श्रुतं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
नैवेद्यं विविधं कुर्यात् लङ्कुलं पूषसुखम् ॥
आसनं पादमध्यश्च तथाप्याचमनीयकम् ।
वासौ यज्ञोपवीतश्च गन्धपुष्पफलं तथा ॥
कुत्र धूपः प्रदीपश्च ताम्बूलं फलमेव च ।
गौः शय्या कम्बलश्चैव हिरण्यं रत्नतं तथा ॥
ब्राह्मणेभ्यः प्रदद्यान् दक्षिणामंयुतानि च ।
यथोक्तं विधानेन या कुर्यात् पञ्चमीव्रतम् ॥
आमन्त्रकुलमुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
शचीव पुरुषतस्य रतीव मदनस्य च ॥
शङ्करस्य यथा गौरी तथा भवति सा शुभा ।
मासि मासि सिते पक्षे पञ्चमी या प्रकीर्त्तिता ॥
तस्यां पूज्या सदा देवी भक्तितः कमलोद्भवा ।
लक्ष्मीसमा भवेन्नारी षट्पञ्चमीव्रतं न वै ॥

पञ्चमी

श्रीपञ्चमीव्रतं रम्यं या करोति पतिव्रता ।
तस्याहं स्थिरतां यामि यथा नारायणे स्थिरा ॥
मत्प्रसादान्मुनिश्रेष्ठ । सर्वसौभाग्यमाप्नुयात् ॥”
इति ब्रह्मपुराणोक्तषट्पञ्चमीव्रतकथा समाप्ता ॥
अथ पञ्चमीजातफलं यथा ।
“भूपालमाग्यो मनुजः सुगात्रः
कृपासमेतो विदुषा वरेण्यः ।
वाग्मी गुणी बन्धुजनैकमान्यः
प्रसूतिकाले यदि पञ्चमी स्यात् ॥”
इति कौण्टीप्रदीपः ॥

विद्याविशेषः । तद्विवरणं यथा,—
“कामं विष्णुयुतं देवि ! शक्तिमायेन्द्रमेव च ।
महामायां ततः पश्चात् वाग्भवं बीजमुद्धरेत् ॥”
विष्णुयुतं अकारयुक्तमित्यर्थः । शक्तिरेकारः ।
माया ईकारः ।
“वियञ्चन्द्रस्ततः पश्चात् कलौ नकुलरेव च ।
मायास्वरं संयुक्तं नादविन्दुकलान्वितम् ॥
प्रथमं कामराजस्य बीजं परमदुर्लभम् ।
वियङ्ग्ययुतं कामो हंसः शक्रस्ततः परम् ॥
महामाया ततः पश्चात् स्वप्रावर्तते कथ्यते ॥”
हंसो हकारः । एतद्वितीयं कामकूटम् ॥ * ॥
“मादनं शिवबीजं वायुबीजं ततः परम् ।
इन्द्रबीजं ततः पश्चात् महामायां समुद्धरेत् ॥”
इति तृतीयम् । इयं मधुमती ॥ * ॥
“शिवबीजं तथा कामं इन्द्रं देवीं नियोजयेत् ।
महामायां ततः पश्चात् शक्तिकूटं समुद्धरेत् ॥”
देवीं सकारम् ।
“वाग्भवं प्रथमं कूटं शक्तिकूटं पञ्चमम् ।
मध्यकूटत्रयं देवि ! कामराजं मनोहरम् ।
कथिता पञ्चमी विद्या जैलोक्यसुभगाद्या ॥” * ॥
इत्युक्तं उवाच ।
“इदं देवि ! महाभागे शक्तिकूटं सुदुर्लभम् ।
वाग्भवं प्रथमं कूटं कामराजं त्रिकूटकम् ॥
शक्तिकूटं प्रवक्ष्यामि तव स्नेहात् विशेषतः ।
जीवप्राणौ महादेवि ! मादनं तदनन्तरम् ॥
इन्द्रबीजं ततः पश्चात् भुवनेश्री तु पञ्चमम् ॥”
जोषः सकारः । प्राणो हकारः । इति वा शक्ति-
कूटम् ॥ * ॥
“अथवा देवदेवेशि ! सौभाग्यायाश्च वाग्भवं ।
कूटत्रयं कामराजं शक्तिबीजं च पूर्ववत् ।
एषा प्राक्ता महादेवि ! पञ्चमी परमेश्वरी ॥”
अस्या वाग्भवं कूटं हत्वा सौभाग्यायाः प्रथम-
कूटं वाग्भवं कूटमित्यर्थः । कामराजकूटत्रयं
पञ्चम्या एव ।
“वामनेत्रादिकूटं वा भगादिकूटमेव वा ।
अरिहता सिद्धिदा विदा सर्वदोषविवर्जिता ॥”
भग एकारः । एतेनाद्या पञ्चमी वाग्भवशक्ति-
कूटभेदेन ॥ * ॥ यामले ।
“द्विविधा पञ्चमी विद्या पञ्चपञ्चररी परा ।
मध्ये षडक्षरी चैव शक्तिश्च चतुरक्षरी ॥”
षडिति कामराजविद्याया मध्यकूटमित्यर्थः ।
शक्तिरिति कामराजस्य शक्तिकूटमित्यर्थः ।

पञ्चमी

एषा चतुर्द्धा वाग्भवकूटभेदात् । एतयोः काम-
राजस्य तृतीयकूटस्य तत्रैव ॥ * ॥
“कामबीजं महेशानि ! शिवबीजं ततः परम् ।
तदधो हंसबीजं इन्द्रबीजं विचिन्तयेत् ॥
महामायां ततः पश्चात् कूटं परमदुर्लभम् ॥”
एषा पूर्ववदद्या । अस्या चतुर्द्धा ॥ * ॥
तथा तत्त्वबोधे ।
“कामाकाशपरा शक्र संस्थानकृतकृपिणी ॥”
परा सकारः । संस्थानकृतकृपिणी महामाया ॥ * ॥
तथा च तन्त्रे ।
“कामबीजं महेशानि ! शम्भुबीजं ततः परम् ।
तदधश्चन्द्रबीजं एखीबीजं ततो लिखेत् ।
तदन्ते च महामाया कूटं परमदुर्लभम् ॥”
एषा पूर्ववदद्या । अस्या चतुर्द्धा । तेन षट्-
त्रिंशद्दृपिणी पञ्चमी ॥ * ॥ हंसमाहेश्वरे ।
“वामनेत्रविद्यायाः कूटं वाग्भवसुत्तमम् ।
एकारादि वाग्भवस्य कूटं वाग्भवसुत्तमम् ॥
एकारादि वाग्भवस्य सौभाग्यायाश्च वाग्भवम् ।
एषा च पञ्चमी विद्या जैलोक्यवशकारिणी ॥” * ॥
श्रीक्रमे ।
“एतासां चैव विद्यानां प्राणं शृणु वराहने ! ।
रमां मायां हंसबीजं वाग्भवाद्ये नियोजयेत् ॥
शक्त्यान्ते तु महादेवि ! हंसं मायां रमां तथा ।
एभिर्भुक्तेन देवेशि ! विद्याजपनमाचरेत् ॥”
जपश्च सप्रवारमेव दीपन्यां तथा दर्शनात् ।
एतासां पूर्वोक्तश्रीक्रमोक्तविद्यानाम् ॥ * ॥
पञ्चम्यान्तु विशेषो यथा ।
“रमां मायां हंसबीजं वाग्भवाद्ये नियोजयेत् ।
शक्त्यान्ते तु महेशानि ! हंसं मायां रमां तथा ॥
कामराजत्रये देवि ! ककारं शक्रसंयुतम् ।
मायाविन्दुश्वरयुतं सूर्यकोटिसमप्रभम् ॥
प्रथमं कामकूटस्य चाद्ये नियोजयेद्विदम् ॥
वागं वद्विसमायुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ॥
नादविन्दुसमायुक्तं त्रियो बीजमुदाहृतम् ।
द्वितीयं कामबीजं जपेद्विदम् च सुन्दरि ! ॥
गगनं वद्विसंयुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ।
नादविन्दुसमायुक्तं मायाबीजं प्रकीर्तितम् ॥
मधुमतीं जपेच्चापि सर्वकामफलप्रदाम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ * ॥ रागिणीविशेषः । सा
च वसन्तरागस्य प्रिया । यथा,—
“वसन्ती पञ्चमी दौली वहारी रूपमञ्जरी ।
रागिण्य ऋतुराजस्य वसन्तस्य प्रिया इमाः ॥”
अस्या ध्यानं यथा,—
“सङ्गीतगोष्ठीयु गरुडभावं
समाश्रिता गायनसम्यदाये ।
खञ्जाङ्गिणी नूपुरपादपद्मा
सा पञ्चमी पञ्चमवेदवैष्णवी ॥”
इति सङ्गीतदर्पणः ॥
(नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ६।१२.६।
“वरां वीरकराक्षापि पञ्चमीं महानदीम् ॥”)
पञ्चमीव्रतं, स्त्री, (पञ्चम्यां माघशुक्लपञ्चमीमारभ्य
षड्वर्षं यावत् प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां स्त्रिया

पञ्चमी

कर्णयं व्रतम् नियमविशेषः । १) माघशुक्लपञ्चमी
मारभ्य षड्वर्षपर्यन्तं प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां
स्त्रीकर्णयनियमविशेषः । तत्प्रयोगो यथा, तत्रादौ
कृतनित्यक्रिया यजमाना कुशहस्ताक्षस्य स्वस्ति
वाचनपूर्वकं सकृत् कुर्यात् । विष्णुर्नमोऽद्य माघे
मासि शुक्ले पक्षे पञ्चम्यां तिथौ असुकगोत्रा श्री-
वसुकी पुत्रपौत्राद्यनवच्छिन्नसन्ततिमहदेश्वर्य
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्यवैधयप्राप्तिपूर्वकविष्णुलो-
कप्राप्तिकामा अद्यारभ्य षड्वर्षपर्यन्तं प्रतिमा-
सीयशुक्लपञ्चम्यां गणपत्यादिनागादेवतासलक्ष्मी-
कवासुदेवपूजापूर्वकभविष्यपुराणोक्तकथाश्रवण-
रूपषट्पञ्चमीव्रतमहं करिष्ये । इति सङ्कल्पा-
सक्तं पाठयेत् । ततः सामान्यार्थादि आसनशुद्धि-
भूतशुद्धिमातृकान्यासकराङ्गन्यासान्नं हत्वा गण-
प्रादीन् संपूज्य लक्ष्मीं नारायणश्च यथाशक्ति
पूजयेत् । ततो भोज्योत्सर्गं हत्वा प्रणमेत् ॥ * ॥
अथ कथा ।
“शेषशय्यासमासीनं लक्ष्मीधृतपदाशुभम् ।
योगनिद्रान्वितं हृष्यं नारदः परिपृच्छति ॥
केनोपायेन भगवन्मारी दुःखं न विन्दति ।
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्यपुत्रपौत्रादिकं लभेत् ॥
इत्युक्तो माधवश्चक्रे लक्ष्मीसुखनिरीक्षणम् ।
इजिताकारतत्त्वज्ञा पद्मा पद्मानवलम्बा ।
वक्षभासां पुरस्कृत्य प्रीता वचनमब्रवीत् ॥
श्रीरवाच ।
षट्पञ्चमीव्रतं सम्यक् श्रयती पापनाशनम् ।
सौभाग्यारोग्यसौन्दर्यपुत्रपौत्रधनप्रदम् ॥
माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या शुभा भवेत् ।
तस्यामारभ्य कर्णयं षड्वर्षं व्रतसुत्तमम् ॥
प्रतिमासि च पञ्चम्यां लक्ष्मीं संपूज्य केशवम् ।
पूजयेत्तत्त्वपुण्याद्यैर्वैद्यैश्च पृथग्विधैः ॥
कुर्याद्भोमश्च विधिवत् गणेशस्य गृहस्य च ।
विष्णोर्लक्ष्म्याश्च वाग्देव्या दुर्गाया विभक्तमात् ॥
अन्येषाश्च यथाशक्ति तिलाज्यवधाम्भकैः ।
ततोऽग्नीयादलवणमादौ संवत्सरद्वयम् ॥
तृतीये च चतुर्थे च हविष्यान्नश्च भोजयेत् ।
पञ्चमे फलमञ्जरीयात् यष्टे कुर्यादुपोषणम् ।
यष्टे प्रतिष्ठा कर्णया भोजयेद्वादश द्विजान् ॥
तत्र षोडशदानानि हेमश्चङ्गीमलङ्कृताम् ।
दक्षिणासङ्गितां दद्यादाचार्याय सुनीश्वर ॥
ततः षड्भुक्तं दद्यात् सर्वालङ्कारभूषितम् ।
काञ्चनप्रातमायुष्मलक्ष्मीनारायणान्वितम् ॥
विधिनानेन या कुर्यात् पञ्चमीव्रतसुत्तमम् ।
स्ववंशास्तु समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
एतत्ते कथितं विप्र ! मर्त्यलोके प्रकाशितम् ।
शोकसन्तापहानिश्च तृषादुःखं न जायते ॥
धर्म्मं यशस्यमायुष्यमैश्वर्यं चापि वर्धयेत् ।
याश्च कुर्वन्ति भूर्लोकं तासां सर्वं सुखावहम् ॥
श्रीरवाच ।
शृणु सत्यं मुनिश्रेष्ठ ! देया यत् कथितं मयि ।
तदनुष्ठानसर्वम् प्रतिष्ठाञ्च द्विजोत्तम ! ॥
या करोति व्रतं साध्वी सर्वकामफलं लभेत् ।

पञ्चसु

तस्याः श्रीनिखला मेहे सत्यं सत्यं हि नारद ।।
यथेन्द्राणी महेन्द्रस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीपतेर्यथा ।
• शङ्करस्य यथा गौरी सापि भक्तुर्भवेत्तथा ।
या पञ्चमीव्रतं कुर्यात् सा भवेच्च पतिव्रता ।
यद्योक्तविधिना या तु कुर्वीत व्रतसुत्तमम् ।
पुत्रपौत्रधनेश्वर्यं पञ्चमीकरणादपि ।
एतत्से कथितं सर्वं तत्त्वं कमललोचन ।।

नारद उवाच ।

केनापि कथितं पूर्वं कृतं केनापि वा पुनः ।
प्राप्तं कुत्र त्वया देवि । ओतुमिच्छामि तद्दद ।
श्रीरुवाच ।

माघे मासि सिते पक्षे पञ्चम्याश्च महासुते ।।
निशावसानसमये चन्द्रभागा मङ्गलदीप्ता ।।
हंससङ्घैः समाकीर्णा नलिनीपुलिनोज्ज्वला ।।
तत्र गौरी शची मेधा सावित्री चोर्वशी परा ।।
नारायणं समारोप्य कुर्वन्ति व्रतसुत्तमम् ।
काम्यव्रतमिदं पद्मे । लभते फलसुत्तमम् ।।
हर्षवतीश्च तां वीक्ष्य प्रोवाच कमलालया ।
पुण्यं देहि मे धूपं दीपं नैवेद्यञ्चलकम् ।।
मया तव प्रसादेन क्रियते व्रतसुत्तमम् ।
ततस्तासां फलेः पुण्यैर्नैवेद्यैश्च व्रतं कृतम् ।।
ततस्तासां प्रसादेन वल्लभाहं जनार्दन ।।
त्वयि देव जगन्नाथ । नरनारीगणेन च ।।
भक्त्या मया ते कथितं सर्वलोकं प्रकाशितम् ।
या करोति व्रतं ह्येतत् यथाविधिविधानतः ।।
इह लोके सुखं भुक्त्वा नारायणपुरं व्रजेत् ।
श्रुत्वा व्रतस्य माहात्म्यं व्रतमेतत् चरन्ति याः ।।
न किञ्चिद्दुष्कृतं लोके तासां सत्यं वदाम्यहम् ।
हरन्ति तासां पापानि याश्च षड्गुणवत्तुहर्तिभ्यः ।।
नारायणं नमस्कृत्य प्रपूज्य च विसर्जयेत् ॥”

इति भविष्यपुराणोक्ता षट्पञ्चमीव्रतकथा समाप्ता ॥

पञ्चसुखः, पुं. (पञ्चं विस्तृतं सुखं यस्य सः ।) सिंहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पञ्च सुखानि यस्य सः ।)
शिवः । इति हिमचन्द्रः ॥ तस्य नामवर्णादि
यथा, देवीपुराणे ।
“शिवस्तत्र स्थितः साक्षात् सर्वपापहरः शुभः ।
स तु पञ्चसुखः ख्यातो लोके सर्वार्थसाधकः ।
पञ्चब्रह्मात्मको यस्मात्तेन पञ्चसुखः स्मृतः ॥
पश्चिमे तु सुखे सद्यो वामदेवस्तथोत्तरे ।
पूर्वे तत्पुरुषं विद्यादधोरक्षापि दक्षिणे ॥
दृष्टानः पञ्चमो मध्ये सर्वेषां सुपरि स्थितः ।
एते पञ्च सुखा वत्स । पापघ्ना गृहनाशनाः ॥
मद्योजातं भवेच्छुद्धं वामदेवस्तु पीतकम् ।
रक्तस्तत्पुरुषो ज्योतिषोरः लङ्घः स एव च ॥
दृष्टानः पश्चिमस्तेषां सर्ववर्णसमन्वितः ।
कामदः कामरूपी स्यात् ज्ञानाधारः शिवात्मकः ॥
(रक्षाश्च विशेषः । अस्य धारणतः शुभं भवति ॥
पञ्च सुखानि यस्य इति विग्रहे वाच्यलिङ्गत्वम् ।
यथा, रामायणे ॥ १११२३ । [ततः ।
“तस्य पञ्चायसां स्त्रीणां शितान् पञ्चसुखान्
शिरस्थुः पञ्चाभां दुर्धर्षः संन्यसेष्यन् ॥”)

पञ्चय

पञ्चसुखी, स्त्री, (पञ्चसुखानीव सन्धस्याः ।) वासकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ जवापुष्पविशेषश्च ॥ (पञ्चं
विस्तृतं सुखमस्याः ।) सिंहस्त्री ॥ कृष्टिकाले पञ्च-
महाभूतान्येव पञ्चसुखानीव यस्याः शक्ते-
रित्यर्थः । शिवपत्नी । इति शब्दार्थः ॥
पञ्चसुदा, स्त्री, (पञ्चविधा सुदा ।) पूजायां कर्तव्या
पञ्चप्रकारसुदा । तस्या अगुष्ठानं यथा,—
“सम्यक् प्रपूजितः पुण्यैः कराभ्यां कल्पितोऽञ्जलिः ।
आवाहनी समाध्याता मुदा देशिकसप्तमैः ॥ १ ॥
अधोमुखी त्वयि चैत स्यात् स्थापनी मुद्रिका
भवेत् ॥ २ ॥

उच्छ्रिताङ्गुष्ठमुष्टो स्तु संयोगान सन्निधापनी ॥ ३ ॥
अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा सैव सम्बोधनी मता । ४ ।
उत्तानमुष्टियुगला संमुखी करणी मता ॥ ५ ॥

इति पूजाप्रदीपः ॥

पञ्चमूलं, स्त्री, (पञ्चविधं मूलम् ।) गवाजामेधी-
महिषीगर्भभीममूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पञ्चमूलं, स्त्री, (पञ्चप्रकारं पञ्चगुणितं वा मूलम् ।)
स्वनामख्यातपाचनम् । तत् त्रिविधं बृहत् स्वल्पं
लग्नाश्च । आद्यं यथा,—
“विष्णुश्लोकागाम्भारीपाटला गणिकारिका ।
कपवातहरं श्रेष्ठं पञ्चमूलमिदं महत् ॥”
द्वितीयं यथा,—
“शालपर्णी पृथ्वीपर्णी बृहती कण्टकारिका ।
वातपित्तहरं तृतीयं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥”
तृतीयं यथा,—

“कुशः काशः शरो दर्भ इत्युच्यते लग्नादिवः ।”
इति चक्रपाणिदत्तः ॥

अपि च ।

“विष्णुश्लोकागाम्भारीपाटला तथा ।
त्रेयं बृहत् पञ्चमूलं पञ्चमूलमिति स्मृतम् ॥
शरो दर्भं काशानां नलस्य मूलमेव च ।
सौश्रुतश्चरकश्चैव लग्नाश्च पञ्चमूलकम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

(पञ्चानां मूलानां समाहारः । इति विग्रहे
मूलपञ्चकम् ॥)

पञ्चमूली, स्त्री, (पञ्चानां मूलानां समाहारः ।
“द्विगोः ।” ४ । १ । २१ । इति डीप ।) स्वल्प-
पञ्चमूलपाचनम् । यथा,—
“शालपर्णी पृथ्वीपर्णी बृहती कण्टकारिका ।
तथा गोक्षुरकश्चैव पञ्चमूली कनीयसी ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चयज्ञाः, पुं. (पञ्चविधा यज्ञाः ।) गृह्यश्रुति-
पञ्चप्रकारयज्ञविशेषाः । यथा,—
“ब्रह्मयज्ञो गृह्ययज्ञश्च देवयज्ञश्च सत्तमः ।
पितृयज्ञो भूतयज्ञः पञ्चयज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥”
इति पाश्चि क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
शूद्रमधिल्लव,—
“नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञात्तद्वापयेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अस्य विवरणं पञ्चमहायज्ञशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चरत्नकः, पुं, (पञ्चगुणितानि रत्नका इव कण्ट-

पञ्चरा

कानि यस्मिन् ।) पञ्चपीडितः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पञ्चरात्रं, स्त्री, पञ्चानां रत्नानां समाहारः । (यद्वा
पञ्चविधं, पञ्चगुणितं वा रत्नम् ।) तद्वया-
कनकम् १ हीरकम् २ नीलमणिः ३ पद्मरागः ४
मुक्ता ५ । यथा,—

“कनकं हीरकं नीलं पद्मरागश्च मौक्तिकम् ।
पञ्चरात्रमिदं प्रोक्तमेषिभिः पूर्वदर्शिभिः ॥
रत्नानां चाप्यभावे तु स्वर्णं कर्पाहं मेव वा ।
सुवर्णस्याप्यभावे तु आभ्यं ज्ञेयं विचक्षणैः ॥”
इति हिमाद्रिः ॥

कनकरत्नप्रवालमौक्तिकराजपट्टात्मकमिति
गौडाः ॥

पञ्चरमा, स्त्री, (पञ्चः विस्तीर्णो रसोऽस्याम् ।)
आमलकी । इति हारावली शब्दमाला च ॥
पञ्चरात्रं, स्त्री, (पञ्चविधानि रात्राणि ज्ञानानि
यत्र । समासे व्यच् ।) ग्रन्थविशेषः ।
यथा,—

“रात्रश्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् ।
तेनेदं पञ्चरात्रश्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
प्रथमं सात्त्विकं ज्ञानं द्वितीयं तदेव च ।
तृतीयं तन्मयं ज्ञानं तृतीयं ज्ञानं सत्तमः परम् ॥
चतुर्थं रात्रिकं भक्तस्तद्वाभिवाञ्छति ।
पञ्चमं तामसं ज्ञानं विज्ञास्तद्वाभिवाञ्छति ॥
ज्ञानं पञ्चविधं प्रोक्तं पञ्चरात्रं विदुर्बुधाः ॥”
ततः सप्तविधं यथा,—

“पञ्चरात्रं सप्तविधं ज्ञानिनां ज्ञानं परम् ।
ब्राह्मं शैवश्च कौमारं वाशिष्ठं कापिलं परम् ॥
गौतमीयं नारदीयमिदं सप्तविधं स्मृतम् ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रम् ॥

अपि च ।

“पञ्चकं पञ्चरात्राणां कृष्णमाहात्म्यपूर्वकम् ।
वाशिष्ठं नारदीयं कापिलं गौतमीयकम् ।
परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रं पञ्चकम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अध्यायः ॥
एतदतिरिक्तानि चतुर्विधं पृथुर्वादिपञ्चरात्राणि-
सन्ति ॥ (पञ्चानां रात्रिणां समाहारः ।) पञ्च
निशाः । यथाह चक्रपाणिदत्तः ।

“त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा दशरात्रमपि वा ।
लङ्घनं सन्निपातेषु कुर्यादारोग्यदर्शनात् ॥”

पञ्चलक्षणं, स्त्री, (सर्गादि पञ्चविधानि लक्षणानि
यत्र ।) पुराणम् । यथा,—

“सर्गश्च प्रतिर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुत्तरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥”

इत्यमरभरतौ ॥

(पञ्चानां लक्षणानां समाहारः । इति विग्रहे
पञ्चलक्षणानि ॥)

पञ्चलवणं, स्त्री, पञ्चानां लवणानां समाहारः ।
(पञ्चगुणितं लवणमिति केचित् ।) तद्वया-
काचम् । सैन्धवम् । सासुद्रम् । विडम् ।
सौवर्चलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चलाङ्गलकं, स्त्री, (सुक्तादिवभूषितदण्ड-

पञ्चलो

युक्तानि सारदारुनिर्मितानि पञ्च लाङ्गलकानि
यस्मिन् ।) महादानभेदः । यथा,—

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
पञ्चलाङ्गलकं नाम महापातकनाशनम् ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य युगादियद्दण्डादिकम् ।
भूमिदानं ततो दद्यात् पञ्चलाङ्गलकान्वितम् ॥
कर्वटं खेटकक्षापि यामं वा शस्यशालिनम् ।
निर्वर्तनशतं वापि तद्वत् वापि शक्तिः ॥
सारदारुमयान् कृत्वा हलान् पञ्च विचक्षणः ।
सर्वोपकरणैर्युक्तान्वान् पञ्च च काशनान् ॥
वृक्षलक्षणसंयुक्तान् दशैव तु धुरन्धरान् ।
सुवर्णशृङ्गाभरणान् सुक्तालाङ्गलभूषितान् ॥
रौप्यपादायतिलकान् कौशेयभूषणान् ।
सगद्गमचन्दनयुक्तान् शालायामधवासयेत् ॥
पर्जन्यादित्यरुद्रैः पायसं निर्वपेत् चरुम् ।
एकस्मिन्नेव कुण्डे तु गुरुर्यस्मिन्निवेदयेत् ॥
पालाशाः समिधस्तद्दद्यात् ह्यण्डतिलास्तथा ।
तुलापुरुषवत् कृत्वा लोकेशावाहनं बुधः ॥
ततो मङ्गलशब्देन युक्तमात्म्याम्बरो बुधः ।
आहूय द्विजदाम्पत्यं हेमस्तत्राङ्गरीयकैः ॥
कौशेयवस्त्रकटकेर्मणिभिश्चापि पूजयेत् ।
शस्यां सोपस्करीं तद्बहुमेकां पर्यास्विनीम् ॥
तथाष्टादश धान्यानि समन्तादधवासयेत् ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
इममुच्चारयेन्मन्त्रमथ सर्वं निवेदयेत् ।
यस्माद्देवगणाः सर्वे स्यावराणि चराणि च ॥
धुरन्धराङ्गे तिष्ठन्ति तस्माद्वक्तिः शिवस्तु मे ।
यस्माच्च भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
दानान्यन्यानि मे भक्तिर्धर्म एव दृढा भवेत् ।
दण्डेन सप्तहस्तेन त्रिंशद्दण्डास्त्रिंशत्तनम् ॥
त्रिभागहीनं गोचर्मैमानमाह प्रजापतिः ।
मानेनानेन यो दद्यात् निर्वर्तनशतं बुधः ॥
विधिनानेन तस्यायुः क्षीयते पापसंहतिः ।
तद्वत्तमयवा दद्यादपि गोचर्मैमात्रकम् ।
भवनस्थानमात्रं वा सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥

यावन्ति लाङ्गलकमार्गसुखानि भूमे-
स्मासी पतिर्दुष्टितुरङ्गजरोमकाणि ।
तावन्ति शङ्करपुरे वर्षाणि तिष्ठ-
द्भूमिप्रदानमथ यः कुरुते मनुजः ॥
गन्धर्वकिन्नरसुरासुरसिद्धसंघे-
राधृतचामरमुपेत्य महाद्विमानम् ।
सम्युच्यते पिष्टपितामहवन्धुयुक्तः
शम्भोः पुरं व्रजति चामरनायकः सन् ॥
इन्द्रत्वमप्यधिगतं जयमभ्युपैति
गोभूमिलाङ्गलधुरन्धरसंप्रदानात् ।
तस्माद्दधौषपटलचयकारिभूमे-
र्दानं विधेयमिति भूतिभवाभावाय ॥”

इति मातुल्ये २५७ अध्यायः ॥

पञ्चलोहं, क्षी, (पञ्चं विस्तीर्णं लोहम् ।) सौराष्ट्रक-
लोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पद्मगुणितं लोहम् ।
सुवर्णरजतताम्रसौकरङ्गाणि ॥)

पञ्चलोहकं, क्षी, पद्मानां लोहकानां धातूनां समा-

पञ्चव

हारः । तद्यथा । सुवर्णरजतताम्रङ्गाणां
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चवक्त्रः, पुं, (पञ्च वक्त्राणि यस्य ।) शिवः । (“विष्वादां
विश्वबीजं निखिलमयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥”
इति शिवध्यानम् ॥)

अस्य मन्त्रा यथा,—

“समस्तानां स्वराणाम् दीर्घाः श्रियाः सविन्दुकाः ।
वह दृकशून्याः साङ्गचन्द्रा उपान्ते नाभिसंहिताः ॥
एभिः पञ्चाक्षरेर्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितम् ।
क्रमात् सम्मदसन्दोहमादगौरवसंज्ञकाः ॥
प्रासादस्तु भवेत् श्रियं पञ्चमन्त्राः प्रकीर्तिताः ।
एकैकेन तथैवैकं वक्त्रं मन्त्रेण पूजयेत् ॥
एकं समुदितं कृत्वा पञ्चभिर्वा प्रपूजयेत् ।
प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत् ॥
सम्भदादिषु मन्त्रेषु प्रासादस्तु प्रशस्यते ।
शम्भोः प्रसादनेनैव यस्मादवृत्तस्तु मन्त्रकः ॥
तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते सुनिपुणैः ।
तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभोः ॥
आमोदकारकः शम्भोर्मन्त्रः सम्मद उच्यते ।
मनःप्रपूरणस्यापि सन्दोहः परिकीर्तितः ॥
आकर्षको भवेन्मादो गुरुत्वाद्गौरवाच्चयः ।
एतद्वास्तुं समस्तस्य मन्त्रं शम्भोः प्रकीर्तितम् ॥
पद्माक्षरस्य यस्मिन् पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितम् ।
स्वयन्तैव मन्त्रेण आराधयतमीश्वरम् ॥ * ॥
ध्यानञ्च शृणु वक्ष्यामि सम्यग्वेतालभरवौ ।
पञ्चवक्त्रं महाकायं जटाजटविभूषितम् ॥
चारुचन्द्रकलायुक्तं मूर्द्धिं शालीघसंगतम् ।
बाहुभिर्दशभिर्भुक्तं यात्रप्रमाम्बराम्बरम् ॥
कालकूटधरं कण्ठे नागहारोपशोभितम् ।
कोटीरबन्धनं बाहुभूषणञ्च भुजङ्गमाः ॥
विभूतिं सर्वगात्रेण ज्योत्स्नापितस्वरोच्चितम् ।
भूतिसंलिप्तसर्वाङ्गमेकैकञ्च त्रिभिस्त्रिभिः ॥
नेत्रैस्तु पद्मदशभिर्न्योतिशुद्धिर्विभूषितम् ।
वृषभोपरि संस्थान्तु गजकृत्तिपरिच्छदम् ॥
सद्योजातं वामदेवमघोरञ्च ततः परम् ।
तत्पुरुषं यथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥
सद्योजातं भवद्वक्त्रं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥
नीलवर्णमघोरञ्च दंष्ट्राभीतिविवर्द्धनम् ।
रक्तं तत्पुरुषं देवं दिगम्बर्त्तिं मनोहरम् ॥
श्यामलञ्च तथेशानं सर्वदेव शिवात्मकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमे खादां द्वितीयञ्च तथोत्तरे ॥
अघोरं दक्षिणे देवं पूर्वे तत्पुरुषमथवा ।
इशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेद्भक्तितत्परः ॥
शक्तिचिन्तनखट्वाङ्गवरदाभयदं शिवम् ।
दक्षिणेऽप्यहस्तेषु वामेऽपि ततः शृणु ॥
अक्षरं त्रैलोक्यं भुजगं हम्बरुत्पलम् ।
अष्टैश्वर्यसमायुक्तं ध्यायेत् शुद्धतं शिवम् ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥

पञ्चसुखवद्राजः । यथा स्कान्दे,—

“पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाभिर्नाम नामतः ।
अगम्यागमनाञ्चैव अभ्यस्य च भक्त्यात् ॥

पञ्चवा

सुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

(पञ्चं विस्तृतं वक्त्रं वदनं यस्य । इति विग्रहे ।
सिंहः ॥)

पञ्चवटः, पुं, (पञ्चो विस्तीर्णो वटः ।) उरस्कटः ।
तत्पर्यायः । जटिङ्गः २ महाव्रती ३ बाल-
यज्ञोपवीतकम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पञ्च-
संख्यका वटा अश्वत्थवृक्षवटधात्रा श्लोक-
रूपा वृक्षा यस्मिन् । पञ्चवटीवनम् । यथा
रामायणे । १ । ३ । १३ ।

“समागमं विराधेन वासं पञ्चवटे तथा ॥”)

पञ्चवटी, स्त्री, (पञ्चानां वटानां समाहारः ।
तद्वितार्थेति तत्पुरुषः संख्यापूर्वोऽङ्गिरिति
द्विगुसंज्ञायां “द्विगोः” । ४ । १ । २१ । इति ङीष् ।
द्विगुरेकवचनमिति एकवचनम् ।) पञ्चप्रकार-
वृक्षविशेषः । यथा,—

“अश्वत्थवृक्षवृक्षश्च वटधात्रीअश्लोककम् ।

वटीपञ्चकमित्युक्तं स्थापयेत् पञ्चदिक्षु च ॥

अश्वत्थं स्थापयेत् प्राचि विस्वस्तुत्तरभागतः ।

वटं पश्चिमभागे तु धात्रीं दक्षिणतस्तथा ॥

अश्लोकं वृद्धिदिकस्याप्यं तपस्यार्धं सुरेश्वर ।

मध्मे वेदीं चतुर्हस्तां सुन्दरीं सुमनोहराम् ॥

प्रतिष्ठां कारयेत्तस्याः पञ्चवर्षात्तरं शिवे ।।

अनन्तफलदात्री सा तपस्याफलदायिनी ॥ * ॥

इयं पञ्चवटी प्रोक्ता वृहत्पञ्चवटी शृणु ।

विस्ववृक्षं मध्यभागे चतुर्दिक्षु चतुष्टयम् ॥

वटवृक्षं चतुष्कोणे वेदसंख्यं प्ररोपयेत् ।

अश्लोकं वर्तुलाकारं पद्मविंशतिसंस्मितम् ॥

दिविदिक्षामलकीञ्चैव एकैकं परमेश्वर ।

अश्वत्थञ्च चतुर्दिक्षु वृहत्पञ्चवटी भवेत् ॥

यः करोति महेशानि साक्षाद्विष्णुसमी भवेत् ।

इह लोके मन्त्रसिद्धिः परे च परमा गतिः ॥”

इति हेमाद्रौयव्रतखण्डधृतस्कन्दपुराणवचनानि ॥
(स्वनामख्यातः प्रदेशविशेषः । यथा, रामायणे ।
१ । १ । ४५ ।

“देशः पञ्चवटीनाम तत्र वासं स कल्पयत् ॥”)

पञ्चवल्कलं, स्त्री, (पञ्चानां वल्कलानां समा-
हारः ।) वल्कलपञ्चकम् । यथा,—

“न्ययोधोऽम्बराश्वत्थपञ्चवत्सवल्कलेः ।

सर्वैरेकत्र संयुक्तेः पञ्चवल्कलमुच्यते ॥”

अपि च ।

“न्ययोधोऽम्बराश्वत्थपञ्चपिप्यलपीतनाः ।

क्षीरिदृक्षाश्च पञ्चैषां वल्कलं पञ्चवल्कलम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य गुणाः ।

“पञ्चेते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक् पञ्चलक्षणम् ।

त्वक्पञ्चकं हिमं याहि ब्रह्मशोयविसर्पजम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चवाणः, पुं, (पञ्च वाणाः शरा यस्य सः ।)

कामदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चानां वाणानां

समाहारे स्त्री । (कामस्य पञ्च वाणा यथा,—

“द्रवणं शोषणं वायं तापनं मोहनाभिधम् ।

पञ्चशि

उन्मादनश्च कामस्य वाणाः पञ्च प्रकीर्तिताः ॥

पञ्चपुष्पवाणा यथा,—

- “अरविन्दमशोकश्च चतस्रः नवमल्लिका ।
नीलोत्पलश्च पञ्चैते पञ्चवाणस्य सायकाः ॥”
पञ्चवाणविशिष्टे त्रि ॥

पञ्चशरः, पुं, (पञ्च शरा यस्य सः ।) कन्दर्पः ।

इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥ अस्य पञ्च शराणि

यथा, ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३२ अध्याये ।

“सम्मोहनं समुद्देशवीजं स्तम्भनकारणम् ।

उन्मत्तवीजं क्लानं शम्भवेतनहारकम् ॥”

अपि च ।

“सम्मोहनोन्मादनौ च शोथस्तपनस्तथा ।

स्तम्भनश्चेति कामस्य पञ्च वाणाः प्रकीर्तिताः ॥”

पञ्च इन्द्रियार्थाः शरा अस्येत्यन्ये । इति भरतः ॥

(यथा, कुमारः । ७ । ६० ।

“शापावसाने प्रतिपन्नस्ते-

र्ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥”)

पञ्चशस्त्रं, स्त्री, (पञ्चानां शस्यानां समाहारः ।)

शस्त्रपञ्चकम् । तत्तु धान्यसुव्रतिलयवन्तैस्तर्ष-

रूपम् । सर्वपश्याने माघोऽपि । इति दुर्गात्-

सर्वपद्धतिः ॥

पञ्चशखः, पुं, (पञ्च शखा इवाङ्गुलयो यस्य ।)

हस्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ८१ ॥ पञ्चानां

शखाणां समाहारे स्त्री । पञ्चशखाविशिष्टे त्रि ॥

पञ्चशिखः, पुं, (पञ्चा विलीर्णा शिखा केश-

रादिर्यस्य ।) ‘सिंहः । इति हेमचन्द्रः ॥

धर्मस्य हिंसाभार्यायां जातो मुनिविशेषः ।

यथा,—

“धर्मस्य भार्या हिंसाख्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम् ।

सम्प्राप्तं मुनिग्राह्यम् । योगशास्त्रविचारकम् ॥

व्येष्टः सनतकुमारोऽभूद्वितीयश्च सनातनः ।

तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥

सांख्यवेत्तारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।

दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥

ज्ञानयोगं न ते ददुर्ह्यायांसोऽपि कनीयसाम् ॥”

इति वामने ५० अध्यायः ॥

(अस्य अन्यप्रकारोत्पत्तिर्नामनिर्वाक्य उक्ता

महाभारते । १२ । २१८ । ६ - १६ ।

“तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महासुनिः ।

परिधावन् महीं लक्ष्मां जगाम मिथिलामथ ॥

सर्वसत्त्वासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये ।

सुपर्यवसितार्थश्च निर्हन्तो नष्टसंशयः ॥

अधीणाभाङ्गुरेकं यं कामादवसितं शृणु ।

शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्तं सुदुर्लभम् ॥

यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् ।

स मय्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् ॥

आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् ।

पञ्चश्रोतसि यः सन्नमास्ते वर्षसहस्रिकम् ॥

अत्र चासीनमागम्य कापिलं मण्डलं महत् ।

पुरुषावस्थामयक्तं परमार्थं न्यवेदयत् ॥

इष्टसन्नेन संपृष्टो भूयश्च तपसासुरिः ।

येन येन च योऽङ्गं बुद्धे देवदर्शनः ॥

पञ्चसू

यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते ।

आसुरिर्मण्डले तस्मिन् प्रतिपदे तद्व्ययम् ॥

तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः ॥

ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदामीत कुटुम्बिनी ।

तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनी ॥

ततः स कापिलेयत्वं लेभे बृद्धिश्च नैष्ठिकीम् ।

यतस्ते भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवम् ॥

तस्य तत् कापिलेयत्वं सञ्जित्वमनुत्तमम् ॥

सामान्यं जनकं ज्ञात्वा धर्मज्ञो ज्ञानमुत्तमम् ।

उपेत्य शतमाचार्यान्मोहयामास हतुभिः ॥

जनकस्त्वभिर्मरुतः कापिलेयानुदर्शनतः ।

उत्सृज्य शतमाचार्यान् एष्टतोऽनुजगाम तम् ॥

पञ्चश्रोतसि निष्णातः पञ्चरात्रविशारदः ।

पञ्चश्रुः पञ्चरुतः पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः ॥”

गायत्रीस्वरूपायां शक्तां स्त्री । यथा, देवी-

भागवते । १२ । ६ । १०५ ।

“पानप्रिया पञ्चशिखा पद्मगोपरिशायिनी ॥”

पञ्चशूरणः, पुं, (पञ्च शूरणा यत्र ।) पञ्चप्रकार-

शूरणः । तद्यथा । अत्यल्पपणी काण्डीरः

मालाकन्दः शूरणः श्वितशूरणश्च । तथाहि ।

“अत्यल्पपणीकाण्डीरमालाकन्दद्विशूरणेः ।

कृष्णो भवति योगार्थं पञ्चशूरणसंज्ञकः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चशैरीषकं, स्त्री, (शिरीषवृक्षस्य इदम् शैरी-

षकम् । पञ्चसंख्यकं शैरीषकम् ।) शिरीष-

वृक्षस्य कुसुममूलफलपत्रत्वयः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

पञ्चपाः, त्रि, पञ्च वा षड्वा परिमाणं येषां ते ।

बहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति सुश्रवोद्य-

याकरणम् ॥

पञ्चसिद्धौषधिः, पुं, (पञ्च सिद्धा औषधयो यस्मिन् ।)

पञ्चप्रकारौषधिविशेषः । यथा,—

“तैलकन्दसुधाकन्दक्रोडकन्दरुदक्षिकाः ।

सर्पनेत्रयुताः पञ्चसिद्धौषधिकसंज्ञकाः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चसुगन्धकं, स्त्री, (पञ्च सुगन्धा यत्र । ततः कप् ।)

पञ्चप्रकारसुगन्धद्रव्यम् । यथा,—

“कुसुमानि लवङ्गस्य तथा कक्कोलकाण्डयोः ।

जातीफलानि कर्पूरमेतत् पञ्चसुगन्धकम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपि च ।

“कर्पूरकक्कोललवङ्गपुष्प-

गुवाकजातीफलपञ्चकेन ।

समाश्रभागेन च योजितेन

मनोहरं पञ्चसुगन्धकं स्यात् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चसूना, स्त्री, (पञ्चगुणिता सूना प्राणिवध

स्थानम् ।) पञ्चप्रकारप्राणिवधस्थानम् । यथा,—

“पञ्चसूना गृहस्थस्य सुखी पेषगुपस्करः ।

कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते याच बाहयन् ॥”

इति शुद्धितत्वम् ॥

तत्त्वव्यापारं गृहस्थस्य प्रतिदिनं भवति तस्य

पञ्चाङ्गं

प्राप्यचित्तं वैश्यदेवः । यथा,—

“लौकिके वैदिके वापि ह्युपैच्छे जले चित्तौ ।

वैश्यदेवस्तु कुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये ॥”

इति व्याहृततत्त्वधृतशातातपवचनम् ॥

अष्टौ चक्रांशोऽपमपञ्चसूनादिजन्मापापस्य दाना-

दिनाश्रयं यथा,—

“दशाह्वातु परं सम्यक् विप्रोऽधीयीत धर्मेवित ।

दानश्च विधिना दयमशुभात्तारकं हि तत ॥”

• इति शुद्धितत्त्वधृतसम्भवेवचनम् ॥

पञ्चस्वरा, स्त्री, (पञ्च स्वरा यत्र ।) प्रजापति-

दासवेद्यकृताशुरिष्टमाहुरिष्टपिष्टरिष्टस्त्रीपुनः ।

पुंसकज्ञानसुखदः खरिष्टश्चेदादियोगस्तु ज्ञान-

निर्णय इति सप्ताध्यायात्मकव्यातिर्यग्यविशेषः

यथा । तत्रैव ।

“पञ्चस्वराभिधानश्च ग्रन्थं निदानसम्मतम् ।

किञ्चिद्देष्टव्यमेषु स्वल्पं वक्ष्यामि शाश्वतम् ॥”

पञ्चस्वरोदयः, पुं, (पञ्चानां स्वराणासुदयो यत्र ।)

व्यातिः प्राक्त्वविशेषः । यथा,—

“कालं वक्ष्यामि संसिद्धौ रुद्र पञ्चस्वरोदयात् ।

राजा माजा उदासा च पीडा न्यत्युत्तयेव च ॥

आ इ ऊ ए औ स्वराश्च लिखितं पञ्चामिकोष्ठके ।

ऊर्ध्वतिर्यग्गतैरखैः षड्विहकममागतेः ॥

तिथी एकाधिकोऽष्टौ च यथो राजाथ माजया ।

उदासा पीडा न्यत्युच्च कुजः सोमसुतः क्रमात् ॥

गुरुशुक्रशनेश्चररविचन्द्रा यथोदितम् ।

रेवत्यादिशिवान्ताश्च ऋणाश्च प्रथमाः कलाः ॥

पञ्चपञ्चान्यत्र भावि चेन्नाद्य उदयस्तथा ।

हादशाष्टा द्वयो मामा नाम्ना आद्यक्षरं तथा ॥

कला लिङ्गश्च या तिष्ठेत् पञ्चमस्तस्य वै नृतिः ।

लका तिथिस्तथा वारनक्षत्रं मासमेव च ॥

नामोदयस्य पूर्वश्च तथा भवति नान्यथा ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

पञ्चाभि, स्त्री, पञ्चानामभिनां समाहारः । अस्य

विवरणं पञ्चातपाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ शरीरस्य-

पञ्चाग्रयो यथा,—

“उदरे गार्हपत्याग्निर्यद्वेष्टे त् दक्षिणः ।

आस्य आहवनीर्यस्य सद्यः पञ्चा च सृष्ट्वनि ।

यः पञ्चाग्नीनिमान् वेद व्याहृताग्निः स उच्यते ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

(पञ्चाग्रयो गृहे यस्य । इति विग्रहे वाच्य-

लिङ्गत्वम् । यथा मनुः । ३ । १८५ ।

“त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिमुपगर्धङ्गवित् ॥”

पञ्चाङ्गं, स्त्री, पञ्चानां अङ्गानां एकवृत्तस्य त्वक्-

पत्रपुष्पमूलफलानां समाहारः । यथा,—

“त्वक्पत्रकुसुमं मूलं फलमेकस्य शाखिनः ।

एकत्र मिलितश्चेत् पञ्चाङ्गमिति संज्ञितम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पुरश्चरणविशेषः । यथा,—

“जपहोमौ तर्पणश्चाभिषेको विप्रभोजनम् ।

पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमिष्यते ॥”

इति तत्त्वसारः ॥

वारतिथिनक्षत्रयोगकरणात्मकपञ्जिका । यथा,—

पञ्चाम

“तिथिर्वारश्च नचत्रं योगः करणमेव च ।

पञ्चाङ्गस्य फलं श्रुत्वा गङ्गास्नानफलं लभेत्” ॥

इति ज्योतिषम् ॥

पञ्चाङ्गः, पुं, (पञ्चाङ्गाणि यस्य ।) कर्मठः । इति

शब्दमाला ॥ अश्वविशेषः । तत्पर्यायः । पञ्च-

भद्रः २ पुण्यिततुरङ्गमः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रणामविशेषः । यथा,—

“बाहुभ्याश्चैव जानुभ्यां शिरसा वक्षसा ढष्ठा ।

पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजायु प्रवराविमौ” ॥

इति तन्त्रसारः ॥

(राजनयः । यदुक्तम् ।

“सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।

विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इत्यते ॥”)

पञ्चाङ्गगुणः, पुं, (पञ्चसंख्यकानि अङ्गानि गुणानि

यस्य ।) कच्छपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चाङ्गुलः, पुं, (पञ्च अङ्गुलय इव पञ्चाणि यस्य ।)

शरच्छृङ्गः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ । पञ्चा-

ङ्गुलपरिमाणयुक्ते चि ॥

पञ्चाङ्गुलिः, त्रि, पञ्चाङ्गुलयो यस्य सः । इति

आकरणम् ॥

पञ्चाङ्गुली, स्त्री, तक्राङ्गुलपुः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

पञ्चातपा, स्त्री, (पञ्चभिरग्निसंस्कारैरातप्यते इति ।

आङ् + तप् + अच् । ततः टाप् ।) तपस्या-

विशेषः । यथा—

“तर्था पञ्चातपाचिन्ता शाम्भवी शाम्भवी जपः ।

यज्ञियैर्दशभिः शुक्लैश्चतुर्दिक्षु चतुष्कृतम् ॥

वज्रसंस्थापनं श्रीं श्रीं तीर्थांशुस्तत्र पञ्चमः ।

हस्तान्तरे चतुर्वङ्गोन् कृत्वा वैश्वानरं छिन्ना ॥

तन्मध्यस्था सूर्यविम्बं वीक्षन्तो बहुलांशुका ।”

इति कालिकापुराणे ४२ अध्यायः ॥

पञ्चाननः, पुं, (पञ्च आननानि यस्य ।) सिंहः ।

इति मेदिनी ॥ अत्ययः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (ज्योतिषोक्तसिंहराशिः । यथाह

सूतिः ।

“पञ्चाननगते भानौ पक्षयोर्भयोरपि ।

चतुर्थासुदितचन्द्रां नेत्रितयः कदाचन ॥”

रुद्रान्तविशेषः । तद्वारणे महच्छुभं भवति ॥

पञ्चामराः, स्त्री, (पञ्च अमराः । मञ्जुतात्कर्म-

धारयः ।) पञ्चप्रकारामरलतादि । यथा,—

“एकांशु अमरा द्रुक्षा तस्या यश्चि समानयेत् ।

अन्या तु विजया देवी सिद्धिरूपा सरस्वती ॥

अन्या तु विष्णुपञ्चस्था शिवसन्तोषकारिणी ।

अन्या तु योगसिद्धार्थं निर्गुणी चामरा लता ॥

अन्या तु कालतुलसी श्रीविणोः प्रियतोषिणी ।

एताः पञ्चामरा ज्ञेया योगसाधनकर्मणि ॥”

इति रुद्रयामलोत्तरखण्डे ३६ पटलः ॥

पञ्चानन्दं, स्त्री, (पञ्चानामन्दतानां समाहारः ।

शर्करादुग्धहतदधिमधुघटितम् । यथा,—

“दुग्धं शर्कराश्चैव घृतं दधि तथा मधु ।

पञ्चानन्दमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु ॥”

पञ्चाम

गर्भवतीभ्यस्तद्दानस्य दिनं यथा,—

“रेवत्यश्विपुनःसुहृदयमरुत्तुलादुराधामघा-

हस्तास्तत्तरफल्गुनीषु भृगुजे जीवाकवारि तथा ।

लघुर्ज्येष्ठपशोभनेषु नियतं सन्त्यस्य रिक्तां तिथिं

देयं मासि च पञ्चमेषु करणे पञ्चानन्दं योषि-

ताम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पञ्चानन्दयोगः, पुं, (पञ्चानामन्दतानां गुडुद्यादीनां

योगः ।) गुडुचीगोनुरसुशलीमूषिकाशताव-

रीणां संयोगः । यदुक्तं राजनिर्घण्टे ।

“गुडुची गोनुरश्चैव सुशली मूषिका तथा ।

शतावरीति पञ्चानां योगः पञ्चानन्दताभिधः ॥”

पञ्चाङ्गायः, पुं, (पञ्चसंख्यकः आङ्गायः ।) शिवस्य

पञ्चवक्त्रविनिर्गतस्तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा,—

“पूर्वोन्मायः पूर्वमुखः पश्चिमः पश्चिमासुखः ।

दक्षिणो दक्षिणस्तद्वत्तरश्चोत्तरः परः ॥

निरुत्तरं तथा चोर्द्धं सिद्धान्तागमरूपिणम् ।

ऊर्ध्वान्नायपरिज्ञानं नास्तेषु तपसः फलम् ॥”

अन्यत्र ।

“पूर्वोन्मायः शब्दरूपो दक्षिणः कर्णरूपकः ।

पश्चिमः प्रश्नरूपः स्यादुत्तरश्चोत्तरस्तथा ॥

ऊर्ध्वान्नायस्तत्त्वबोधः केवलानुभवात्मकः ॥”

इत्यादि । इति भैरवतन्त्रम् ॥

मम पञ्चसुखेभ्यश्च पञ्चाङ्गायाः समुद्भवाः ॥”

इति कुलाङ्गवतन्त्रम् ॥ * ॥

“विभाय मुखपद्मं हि शिवस्य वरवर्गनि ।

सद्योजातं वामदेवमधोरस्य ततः परम् ॥

तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥

सद्योजातस्य वै युक्तं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।

पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥

कृष्णवर्णमधोरस्य समं भीमविवर्द्धनम् ।

रक्तं तत्पुरुषं देवि । दिशस्त्वर्चं मनोहरम् ॥

श्यामलस्य तथेशानं सर्वदेवशिवात्मकम् ।

चिन्तयेत् पश्चिमे चाट्यं द्वितीयस्य तथोत्तरे ॥

अधोरे दक्षिणे देवं पूर्व्यं तत्पुरुषं तथा ।

इष्टानां मध्यतो ज्ञेयं चिन्तयेद्भक्तितत्परः ॥”

इति निर्याणतन्त्रे ६ पटलः ॥ * ॥

अन्यत्र षडङ्गायशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चाम्, स्त्री, (अमन्ति रसानि प्राप्नुवन्तीति । अम-

गत्यादिषु + “अमितम्योर्दीर्घञ्” उणां २।१६ ।

इति रक्त दीर्घश्चोपधायाः इति आमा वृत्ताः ।

पञ्चानां आम्राणामश्वत्यादिवृत्ताणां समाहारः ।)

वृत्तविशेषाणां समाहारः । यथा,—

“अश्वत्यमेकं पिचुमर्द्धमेकं

अश्वत्यमेकं दश पुण्यजातीः ।

हे हे तथा दाडिममातुलङ्गे

पञ्चाम्वापी नरकं न याति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

अपि च ।

“अश्वत्य एकः पिचुमर्द्ध एको

द्वौ चम्यकौ त्रीणि च केशराणि ।

समाय ताला नव नारिकेलः

पञ्चाश

पञ्चाम्बरोपी नरकं न याति ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

पञ्चाक्षं, स्त्री, (पञ्चानामक्षानां कोलादीनां स

हारः ।) अक्षपञ्चकम् । यथा,—

“कोलदाडिमशृङ्गाश्चैरक्षवेतससंयुतैः ।

चतुरक्षश्च पञ्चाक्षं मातुलङ्गसमन्वितम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चारी, स्त्री, (पञ्चपञ्चसंख्यान्वच्छतीति । अत्र

“कर्मगण” । ३।२।१ । इति अण् । गौरा

त्वान् डीष् ।) शारिप्रदक्षला । इति शब्दमाला

(पाथार हक इति भाषा ॥)

पञ्चाक्षिः, [स्] पुं, (पञ्च अक्षिषि यस्य सः ।) ३

यष्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चालः पुं (पञ्चविस्तारवचने + “तमिविशिर्वि

न्दणिकुलोति ।” उणां १।११.७ । इति कालन

देशविशेषः । इत्यादिशेषः ॥ तस्य व्युत्पत्ति

र्यथा । “हृष्यन्वाभ्युन्नखद्वययुहहृदिगुयवीन

काम्यल्लसंज्ञाः । पञ्चानामेतेषां विषयाणां र

णायालमेते मतपुत्रा इति पित्राभिहितता इ

पञ्चालाः ।” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ।

अध्यायः ॥ (अस्य स्थितिनिर्णय उक्तस्तन्त्रशा

यथा,—

“कुरुचेज्जात पञ्चमेय तथाचोत्तरभागतः ।

इन्द्रप्रस्थान्महेशानि । दशधोलनकडये ।

पञ्चालदेशो देवेशि । सौन्दर्यगोश्वभूषितः ॥”)

पञ्चालाः, पुं, (पञ्चालाः क्षत्रियास्तेषां निवासं

जनपदः । निवासेऽग्रे जनपदे लुप् ।) नीलः

विशेषः । बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी

पञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चभिवर्णैरलति इति । आ-

अल् भूषणे + अच् । टाप् स्वार्थे कन् इत्वश्च ।

पुत्तली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिवर्णैरलति । आ + अल् भूषण

+ अच् । गौरादित्वात् डीष् ।) वस्त्रादिल्ल

पुत्तिका । कानिर पुत्तुल इति भाषा ॥ गीत

विशेषः । इति मेदिनी ॥ पञ्चाली इति भाषा

(पञ्चारी रस्य लत्वे सिद्धम् ।) शारिप्रदक्षला

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हक इति भाषा ॥

पञ्चावटं, स्त्री, (पञ्च विस्तृतसुरःस्थलं आवटं

वेष्टते इति । आ + वट् + अच् ।) उरस्कटम्

बालोपवीतम् । इति हारावली ॥ (पञ्चान

वटानां वटादिदृक्षाणां समाहारः । निपा

तनात् साधुः । पञ्चवटी । यथा, गोः रामा

यगो । ३ । २० । ३८ ।

“विवेश पञ्चावटमुग्रसेवितम्

रिपून् दिधुः शूलभानिवाण्यसुक् ॥”)

पञ्चावस्यः, पुं, (पञ्चसु भूतेषु अवस्था यस्य । तस्य

देहारम्भकस्वकारणेषु लयत्वात्पात्यम्

शवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चावस्यायुक्ते चि ।

पञ्चाशत्, त्रि, (पञ्चदशतः परिमाणस्य ।

“पञ्चविंशतिविंशदिति” ५।१।५६ । निपा

तनात् साधुः ।) संख्याविशेषः । इति ज्योतिषम् ।

पञ्चाश इति भाषा ॥ (यथा, स्तुतिपञ्चाशति । ५१

पञ्जरं

“पञ्चाशक्तिपिभिः पुरा भगवति । कथा यदङ्गी-
कृतं तत्राहं सफलोऽधुनापि विमतिस्तत्पादपञ्ज-
रं स्मृतः ॥”)
पञ्चास्यः, पुं. (पञ्चं विस्तृतं आस्यं यस्य ।) सिंहः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १० ॥ (पञ्चानि आस्यानि
यस्य । शिवः ॥ पञ्चमुखविशिष्टः, त्रि । यथा,
गोः रामायणे । ५ । ७४ । २३ ।
“ललितेयं विशालाक्षी मया शोकपरा मया ।
आदायैतां न जानीये पञ्चास्यामिव भोगि-
नीम् ॥”)
पञ्चीकरणं, स्त्री, पञ्चभूतानां भागविशेषेण मिश्री-
करणम् । यथा । “पञ्चीकरणं नु आकाशादि-
पञ्चस्वैकैकं द्विधा समं विभज्य तेषु दशसु
भागेषु मध्ये प्राथमिकान् पञ्चभागान् प्रत्येकं
चतुर्धा समं विभज्य तेषां चतुर्णां भागानां
स्वस्वद्वितीयार्द्धभागं परित्यज्य भागान्तरेषु
संयोजनम् । तदुक्तम् ।
द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ।
स्वस्वेतरद्वितीयार्द्धयोजनान् पञ्च पञ्च ते ॥ इति ॥
अस्याप्राभाग्यं नाशकनीयं चित्रनकरणश्रुतेः
पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणार्थत्वात् । पञ्चानां पञ्चा-
क्षत्वे समानेऽपि तेषु च विशेषास्तु तद्वास्त-
त्वाद् इति न्यायेन आकाशादियपदेशः सम्भवति ।
तदानीमाकाशे शब्दोऽभिव्यज्यते । वायौ शब्द-
स्य शी । अग्नौ शब्दस्य शूरुपाणि । अस्म शब्द-
स्य शूरुपरसाः । पृथिव्यां शब्दस्य शूरुपरस-
गत्याश्च । गतेभ्यः पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्यः
भूर्भुवः स्वस्मिहर्जनस्तपः सत्यमित्येतन्नामकानाम्
पर्युपरि विद्यमानानां अतलवितलमुतलरमा
तलतलानलमहातलपातालनामकानां अधोऽधो
विद्यमानानां लोकानां ब्रह्माण्डस्य तदन्तर्गत-
चतुर्विधस्थलशरीराणामप्रपानादीनाञ्चोत्पत्ति-
र्भवति ॥” इति वेदान्तसारः । ३६-४२ ॥
पञ्चेन्द्रियं, स्त्री, पञ्चानां ज्ञानेन्द्रियाणां समाहारः ।
यथा । “श्रोत्रत्वङ्मनश्चक्षुर्गन्धस्पर्शपञ्चेन्द्रियाणि
च ।” इति शब्दचन्द्रिका ॥ पञ्चकर्मेन्द्रियश्च ॥
पञ्चैषुः, पुं. (पञ्च इषवो यस्य ।) कामदेवः । इति
हलायुधः ॥
पञ्चोपविषं, स्त्री, (पञ्चसंख्यकं उपविषम् ।) उप-
विषपञ्चकम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“सुहृत्करवोराणि लाङ्गली विषमुष्टिका ।
एतन्मुपविषागयाहः पञ्च पाण्डित्यशालिनः ॥”
पञ्चोष्माणः, पुं. (पञ्च उष्माणः ।) आहारपाचक-
शरीरस्थपञ्चामयः । यथा, सारकौमुद्याम् ।
“भौमाध्यामेयवायथाः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।
पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यनु ।
पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांशद्वेहगान् ॥”
पञ्जरं, स्त्री, (पञ्जरे रथ्यते उदरयन्त्रमनेन । पञ्ज-
रोधे + अरन् ।) कायास्थिरन्दम् । शरीरास्थि-
पञ्जरम् । (यथा, पञ्चदशी । ६ । १०३ ।
“देहादिपञ्जरं यत्नं तदारोहोऽभिमानिता ।
विहितप्रतिबिम्बेषु प्रवृत्तिर्भरणं भवेत् ॥”

पञ्जी

पञ्जाने रथ्यते पञ्ज्यादिच । पञ्ज्यादिवन्मृगहम् ।
इत्यमरभगवतौ । पञ्जरा इति भाषा । तत-
पर्यायः । शालारम् २ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
हं; रामायणे । २ । ६५ । ५ ।
“तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धास् सञ्जः ।
शाखास्थाः पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ॥”)
पञ्जरः, पुं. (पञ्जरे रथ्यते आत्मा यस्मिन् । पञ्ज-
रोधे + अरन् ।) शरीरम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, छठयोगदीपिकायाम् । ४ । २८ ।
“हामप्रतिसहस्राणि नाड्योद्गमाणि पञ्जरे ।
सुपुष्पा शाम्भवी शक्तिः शेषास्त्वेव निरर्थकाः ॥”
“पञ्जरे पञ्जरवृक्षरास्थिभिर्वहुः शरीरे ।” इति
तट्टिका ॥) देहास्थिसमूहः । ततपर्यायः ।
कङ्कालः २ देहवन्मांसि ३ । इति जटाधरः ॥
कलियुगम् । गवां नीराजनाविधिः । इति मार-
स्वतामिधानम् ॥
पञ्जरखेटः, पुं. (पञ्जरेणैव यन्त्रेण आखेटो गमया-
यस्मात् ।) मनुष्यमारणोपाययन्त्रम् । पोतो
इति भाषा । ततपर्यायः । खवः २ पलवः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ [राजनिर्घण्टः ॥
पञ्जलः, पुं. (पञ्ज + अलच् ।) कोलकन्दः । इति
पञ्जः, स्त्री, (पञ्ज + इन् ।) सूचनालिका । इति
शब्दमाला । पौडज इति भाषा । पञ्जिका च ॥
पञ्जिका, स्त्री, (पञ्ज + स्वर्थे कन् टाप् ।) तूलना-
लिका । इति हारावली । पौडज इति भाषा ॥
टीकाविशेषः । यथाह हेमचन्द्रः ।
“टीका निरन्तरयास्था पञ्जिका पदभञ्जिका ॥”
अयमन्वानी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चाङ्गम् ।
पौज इति भाषा । तत्प्रवणफलं यथा, —
“वारो हरति दुःस्वप्नं नक्षत्रं पापनाशनम् ।
तिथिर्भवति गङ्गाया योगः सागरसङ्गमः ।
करणं सर्वतोर्थाणि श्रूयते दिनपञ्जिका ॥”
इति देवज्ञाः ॥
अपि च ज्योतिस्तत्त्वं वराहवचनम् ।
“दुःस्वप्नाशको वारो नक्षत्रं पापनाशनम् ।
तिथिरायुष्करो पीता योगो बुद्धिविधङ्कः ॥
चन्द्रः करोति सौभाग्यमंशकः शुभदायकः ।
करणाक्षमते लक्ष्मीं यः शृणोति दिने दिने ॥”
निःशेषपदशाखात्री । तिथिवारादिज्ञापिका ।
आयथयलिखनार्था च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पञ्जिकारकः, पुं. (पञ्जिं करोतीति । क + ण्वुल् ।)
कायस्थजातिः । यथाह जटाधरः ।
“अथ कायस्थः करणः पञ्जिकारकः ॥”
(अस्य पञ्जिकरणकथा कायस्थशब्दं द्रष्टव्यम् ॥)
पञ्जिकारकश्च ॥
पञ्जी, स्त्री, (पञ्जि + वा डीप् ।) पञ्जिः । नालिका ।
इति शब्दमाला ॥ पञ्जिका । पौजि इति
भाषा । यथोक्तं देवज्ञेः ।
“देवज्ञवक्त्रेण शृणोति पञ्जीं
शत्रुक्षयं याति शशीव क्षणी ॥”
यशविशेषः । यथाह ध्रुवानन्दमिश्रः ।
“प्रथम्यं विज्ञेश्वरपादमाहौ

पटम

सगस्वतीं तां कुलदेवताञ्च ।
शिशुवोधाय कुलस्य पञ्जी
विविधने श्रियुतमिच्छते ॥”
पञ्जीकरः, पुं. (पञ्जीं पञ्जिकं करोतीति । क +
टः ।) कायस्थः । यथा । “कायस्थी कूटकृत-
पञ्जीकरौ ।” इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पटः, गतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भां परं-
सकं मेट् ।) पटति । इति दर्गादासः ॥
पटः, क लिङि ॥ इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-परं-
अकं-मेट् ।) क, पाठयति । लिङि दीप्ति ।
इति दर्गादासः ॥
पटः, त क वृत्तः । इति कविकल्पदमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-मेट् ।) ग्रन्थने । इत्यर्थः । पट-
यति मालां मालिकः । इति दर्गादासः ॥
पटं, स्त्री, (पटतीति । पट । पचाद्यच् ।) इतिः ।
चालम् । इति पटलशब्दटीकायां भरतः ॥
पटः, पुं, स्त्री, (पटयत्यनेन । पट वृत्तं घञर्थः कः ।)
श्रीभनयस्वम् । ततपर्यायः । मुचिलकः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥ (यथा, पञ्चदशी । ६ । १० ।
“यथा धातो घञितश्च लाङ्घितो रञ्जितः पटः ।
चिदन्तर्यामिस्त्राणि विगाट् चात्मा तथ्यते ॥”)
चित्रपटः । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणं यथा, —
“पटस्य लक्षणं वक्ष्ये यथा सिद्धान्ति साधकाः ।
ग्रन्थिकेषां विज्ञाने तु अत्रार्गं समतत्त्वं ॥
अस्मादिते अक्षिदे तु स्थलेनैव समालिखित ।
योगिनी रूपिणी कार्या जयादेः परिवारिता ॥
वर्जने च भवेद्बुद्धौ आधिते आधितो भवेत् ।
कुरूपेण कुरूपस्तु भवति तु न पूज्यते ॥
लेखकस्य तु यद्रूपं लिखे भवति तादृशम् ॥”
इति देवीपुराणम् ॥
पटः, पुं, पितालवृक्षः । इति मेदिनी ॥ पुरस्कृतः ।
इति विश्वः ॥
पटकः, पुं. (पटेन छन्देन कायति प्रकाशते इति ।
कै + कः ।) शिविरम् । इति शब्दमाला ॥
पटकारः, पुं. (पटं शोभनवस्त्रं चित्रं वा करोति
यः । पट् + कृ + अण् ।) तत्तवायः । चित्रकारः ॥
पटकुटी, स्त्री, (पटस्य पटनिर्मिता वा कुटी ।)
वस्त्रवेष्टम् । तावु इति भाषा । ततपर्यायः ।
कणिका २ गुणालयनिका ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
पटचरं, स्त्री, (भूतपूर्व पटन । भूतपूर्व चरट् ।
यद्वा पटद्वयत्वं शब्दं चरतीति । पटत् + चर् +
अच् ।) जीर्णवस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११५ ॥
(पत्यते आविष्टाते इति । पट् । बाहुलकान्
अतः । पटादिव चरति यः । चर् + अच् ।)
चौरे पुं इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
पटमण्डपः, पुं. (पटानां वस्त्राणां मण्डपः ।) पट-
कुटी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पटमयं, स्त्री, (पट । मयट् ।) वस्त्रगृहम् । यथा, —
“पटवापः पटमयं दूष्यं वस्त्रगृहं स्थलम् ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पटाटी । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“पटवासः पटमयं शाटी शाटक इत्यपि ॥”

पटहं

पटहः, पुं, (पट + ह + क्त्वं कन् ।) गुह्यशब्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पटलं, स्त्री, (पटं विस्तृतं लाति । पट + ला +
“आतोमुपति” ॥ ३।२।३। कः । यद्वा पटतीति ।
पट + “कृमादिभ्यश्चित्” उणां ॥ १।१०८॥ इति
कलच् ।) कृदिः । चाल इति भाषा । नेत्ररोगः ।
इत्यमरः । ३।३।२०० ॥ पिटकः । परिच्छेदः ।
तिलकः । (यथा, कलाविलामे । १।२५ ।
“अस्मिन् दिवमकरे तिमिरभरदिरदसं सक्ता ।
सिन्दूरपटलपाटलकान्तिरित्येवमौ सन्ध्या ॥”)
सख्ये स्त्री स्त्री । इति मेदिनी ॥ (यथा, भाग-
वते । ३।१४।२६ ।
“यस्यानवदाचरितं मनीषिणी
गुह्यविद्यापटलं विभित्तमवः ।
निरस्तमाभ्यातिशयोऽपि यत् स्वयं
पिशाचचर्यामचरन् गतिः सताम् ॥”)
दृष्टे रावरकम् । चतुर परदा इति भाषा ।
यथाह माधवकरः ।
“प्रथमे पटले दीपो यस्य दृष्टा अवस्थितः ।
अवस्थानि सरूपानि कदाचिदय पश्यति ॥”
दृष्टा चत्वारि पटलानि । रसरक्ताश्रयं बाह्यं
द्वितीयं माससंश्रयं तृतीयं मेदःसंश्रितं चतुर्थं
कालकास्थिसंश्रितम् । तथा च मुमुक्षुः ।
“तेजोजलाश्रितं बाह्यं तेजस्यत् पिशिताश्रितम् ।
मेदस्तृतीयं पटलमाश्रितं त्वस्थि चापरम् ।
पञ्चमाश्रयं दृष्टे तेषां बाहुलमिष्यते ॥”
इति । अत्र तेजःशब्देन रक्तं जलशब्देन रसो
आख्यातः । तेषु पटलेषु बाह्यादिभेदेनाधिष्ठान-
विशेषप्रभावात् दोषाणां लिङ्गविशेषमाह प्रथमे
पटले इत्यादि । प्रथमे पटले सर्वाभ्यन्तरे न तु
बाह्ये । इति विजयरत्नितः ॥
पटलः, पुं, स्त्री, (पाटयति दीयते यः । पट +
कलच् ।) गन्धः । वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥
पटलग्रान्तं, स्त्री, (पटलस्य कृदिसः प्रान्तम् ।) गृह-
चालिकान्तभागः । क्वाचि इति भाषा । तत्-
पर्यायः । वलीकम् २ नीग्रम् ३ । इत्यमरः । २ ।
२।१४ ॥
पटली, स्त्री, (पटल ! डीप् ।) कृदिः । इति भरत
हृमचन्द्रो ॥ चाल इति भाषा ॥
पटवापः, पुं, (पट उच्यते प्राचुर्येण दीयते यच्च । पट
+ वप + घञ् ।) वस्त्रगृहम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पटवामः, पुं, (पटस्य पटनिर्मितो वा वामः गृहम् ।)
वस्त्रगृहम् । शाटी । इति शब्दरत्नावली ॥
पटवामकः, पुं, पटो वास्यतेनेति घञि पटवामः
ततः स्वार्थे कन् । पटवासणम् । तत्पर्यायः ।
पिष्टानः २ । पिष्टेन कुकुमचूर्णादिना अततीति
पिष्टानः पचाटान् । इत्यमरभरतौ ॥
पटहं, स्त्री पुं, (पटेन हन्यते इति । पट + हन्
+ ङ ।) पटशब्दं जहाति पटहः ङः निपा-
तनात् तलोपः । इति भरतः ॥ आनकवादम् ।
इत्यमरः । १।१०।६ ॥

पटुः

पटहः, पुं, (पट इत्यङ्कटं शब्दं जहाति तज-
तीति । पट + हा + ङ ।) पाटयति गमयति
योधान् युद्धाय उत्साहवर्द्धकत्वात् पट गतौ
नान्नीति अहः । इति भरतः ॥ युद्धे वाद्यमान-
टक्का । तत्पर्यायः । आङ्मरः २ । इत्यमरः ।
२।२।१०८ ॥ समारम्भः । हिंसनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
पटाकः, पुं, (पटति गच्छतीति । पट् + निपातनात्
आकः ।) पल्लविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
पटाका, स्त्री, (पटाक + टाप् ।) पताका । इति
शब्दरत्नावली ॥
पटालुका, स्त्री, (पट इव अलतीति । पट् + बाहु-
लकात् उकः तत्ताप् ।) जलौका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
पटिः, स्त्री, (पट + इन् ।) पटभेदः । वागुलिः ।
कुम्भिकादमः । इति मेदिनी ॥
पटिका, स्त्री, (पटि + स्वार्थे कन् ततः टाप् ।) पटिः ।
वस्त्रम् । यथा, लीलावती । [च-
“विस्तारे त्रिकराः कराटकमिता देख्ये विचित्राश्च
द्रुपेरुत्तकपटसूत्रपटिका अष्टौलभन्ते शतम् ।
देख्ये माहुं करत्रया परपटौ हस्ताङ्गविस्तारिणी
ताडक् किं लभते द्रुतं वद वर्णक् वागिण्यकं वेत्सि
चेत् ॥”
पटिष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन पटुः । पट +
“अतिशयने तमविष्ठनौ” ५।३।५५ । इति
इङ् ।) अतिशयपटुः । इति आकरगम् ॥
पटौ, स्त्री, (पट + इन् । वा डीप् ।) वस्त्रभेदः ।
इति शब्दरत्नावली । यवनिका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
पटौयान्, [स] त्रि, (अयमेवामतिशयेन पटुः । पटु
+ “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरविद्यमुनौ” ५।३।
५७ । इति इयमुन् ।) अतिशयपटुः । इति
आकरगम् ॥
पटौरं, स्त्री, (पटतीति । पट गतौ । “शृष्टृकाटि-
पटिप्रौटिभ्य ईरन्” उणां । ४।१० । इति
ईरन् ।) तितउः । तुङ्गम् । मूलकम् । केदारः ।
वारिदः । वेणुसारः । वातिकः । चन्दनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ खदिरम् । उदरम् । कन्दर्पः ।
हरणीयम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
पटुः, स्त्री, (पाटयति । पट गतौ गयन्तः । “फलपा-
टीति” उणां । १।१६ । इति उः पटादेशश्च ।)
कृत्रा । लवणम् । इति मेदिनी ॥ पांशुलवणम् ।
इति रत्नमाला ॥
पटुः, पुं, (पाटयतीति । पट् + णिच् + “फल-
पाटीति” उणां । १।१६ । इति उः पटा-
देशश्च ।) पटोलः । इत्यमरः । २।४।१५५ ॥
पटोलपत्रम् । इति विश्वः ॥ काण्डीरलता ।
कारवेलः । चोरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पटुः, त्रि, (पाटयतीति । पट गतौ । गयन्तः ।
“फलपाटीति” उणां । १।१६ । इति उः पटा-
देशश्च ।) दण्डः । (यथा, रघुः । ६।४६ ।
“अशुभवन् नवदोलम्बतूतसर्वं

पटोलः

पटुरपि प्रियकराजिष्टया ।
अनयदासमरः परिरुहे
भुजलतां जडतामवलोजनः ॥”)
नीरोगः । चतुरः । इति मेदिनी ॥ (मधुरः ।
यथा, रघुः । ६।७३ ।
“कुम्भप्रणभवः पटुसूत्रे-
रुचचार निनदोऽस्मसि तस्याः ॥”)
तीक्ष्णः । स्फुटः । इति ह्रमचन्द्रः ॥ निष्ठुरः ।
इति जटाधरः ॥ धूर्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पटुकः, पुं, (पटु + स्वार्थे कन् ।) पटोलः । इति
शब्दरत्नावली ॥
पटुकल्पः, त्रि, ईषद्वयः पटुः । (पटु + कल्प ।)
इति आकरगम् ॥
पटुजातीयः, त्रि, पटुप्रकारः । (पटु + जतीयर् ।)
इति आकरगम् ॥
पटुलकं, स्त्री, (पटु लवणं तत्पञ्चुरं लणम् । ततः
कन् ।) लवणलणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पटुपत्रिका, स्त्री, (पटु पत्रमस्याः कप् । टापि अत
इत्वम् ।) लुद्रचक्षुषुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पटुपर्णिका, स्त्री, (पटु पर्णमस्याः । कप् टाप्
अत इत्वम् ।) क्षीरिणीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पटुपर्णी, स्त्री, (पटुपर्ण + “पाककर्णपर्णपुष्प-
फलति” ४।१।६४ । इति डीप् ।) स्वर्णक्षीरी ।
इत्यमरः । २।४।१३८ ॥
पटरूपः, त्रि, (प्रशस्तः पटुः । पटु + रूप ।) अति-
शयपटुः । इति आकरगम् ॥
पटोटजं, स्त्री, (पटस्य कृदिसः उट्टे दृष्टादौ जायते
यत् । “सप्तम्यां अनेडः” ३।२।६७ । इति ङः ।)
कृत्राकः । इति शब्दरत्नावली ॥
पटोलं, स्त्री, (पट गतौ + “कपिगङ्गिगङ्गीति” ।
उणां । १।६७ । इति ङोल् ।) वस्त्रभेदः । इति
मेदिनी ॥ तत्तु गुल्जरदेशीयविचित्रपटुवस्त्रम् ॥
पटोलः, पुं, (पटति बहुगुणान् प्राप्नोतीति । पट-
गतौ + “कपिगङ्गिगङ्गीति” उणां । १।६७ ।
इति ङोल् ।) स्वनामप्रसिद्धलतिकाफलम् ।
पलवल् इति हिन्दी भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे
१।४०६ ।
“साम्नेव यत्र सिद्धिर्न तत्र दृष्टो बुधेन विनियोज्यः ।
पित्तं यदि शर्करया श्राम्यति कोऽर्थः प्रटोलेन ॥”)
तत्पर्यायः । कुलकम् २ तित्तकः ३ पटुः ४ ।
इत्यमरः । २।४।१५५ ॥ कर्कशदलः ५ कुलजः ६
वाजिमान् ७ लताफलः ८ राजफलः ९ वर-
तित्तः १० अमृतताफलः ११ । इति रत्नमाला ॥
कटुफलः १२ कटुकः १३ कर्कशच्छदः १४ राज-
नामा १५ अमृतफलः १६ पाण्डुः १७ पाण्डु-
फलः १८ बीजगर्भः १९ नागफलः २० कुष्ठारिः
२१ कासमर्दनः २२ पङ्कजः २३ आजीफलः २४
ज्योत्स्नी २५ कच्छुनी २६ । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । सारकत्वम् ।
पित्तवलाशकफकृत्तिकुष्ठारुग्णरदाहानि-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

पाचनत्वम् । हृद्यत्वम् । वृष्यत्वम् । लघुत्वम् ।
अग्निदीपनत्वम् । स्निग्धत्वम् । कासदीपनय-
क्रमिनाशित्वम् । तस्य मृलादिगुणाः ।
“पटोलस्य भवेत्फलं विरेचनकरं सुखात् ।
नालं श्लेष्महरं पत्रं पित्तहारि फलं पुनः ॥
दोषत्रयहरं प्रोक्तं तद्वृत्तिका पटोलिका ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अपि च राजवल्लभः ।

“पटोलं कर्कपित्ताग्निगुणकृद्गुणपट्टम् ।

विसर्पनयनयाधिचिदोषगरनाशिनौ ।

पटोलफलकश्चेति किञ्चिद्गुणान्तराद्युभौ ॥”

पटोलकः, पुं, (पटोल इव कायति प्रकाशते इति
कै + कः ।) युक्तिः । इति शब्दमाला ॥

पटोलिकः, स्त्री, (पटोल + कन् + टाप् + अत्
इत्वच् ।) फलविशेषः । भिङ्गा इति भाषा ।
पौर्लि इति ख्याता । इति कंचित् । इति
भरतः ॥ तत्पण्यायः । ज्योत्स्नी २ जाली ३ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२८ ॥ ज्योत्स्ना ४ । इति
स्वामी ॥

पटोली, स्त्री, (पटोल + जातित्वात् डीप् ।)
ज्योत्स्नी । इति मेदिनी ॥ (भिङ्गा इति
भाषा ॥ यथा, मारुडि १६८ अध्याये ।

“पटोलीमुक्तकाभ्याश्च वासकेन च नाशयेत् ॥”

पटुं, स्त्री, (पट् गतौ + क्तः । नेट् ।) नगरम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पट्टः, पुं, (पट् + क्तः । नेट् ।) घेघणपाषाणः ।
शिल इति भाषा ॥ (यथा, रघुः । १८ । १७ ।

“तस्याभवत् स्मरुदारशीलः

शिलः शिलापट्टविशालवक्त्राः ॥”)

ब्रणादीनां बन्धनम् । पट्टी इति भाषा ॥ चतु-
ष्पथः । चौमति रास्ता इति भाषा ॥ राजादि-
शासनान्तरम् । पाट्टा इति भाषा ॥ (यथा,
मार्कण्डेयः । ३६ । ८ ।

“तदास्मात् पुत्रः निष्कृष्य महासादङ्गुलीयकात् ।
वाच्यन्ते शासनं पट्टे स्मृत्प्राप्तरनिवेशितम् ॥”)

पौठः । इति मेदिनी ॥ पिड् इति भाषा ॥
फलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ टाल इति

भाषा ॥ उष्णीषादिः । इति स्वामी ॥ पाग्
इत्यादि भाषा ॥ उत्तरीयादिः । इति सुभूतिः ॥

एक पाट्टा इति भाषा ॥ (यथा, भट्टिः । १२०६० ।
“गलितमिव सुवी विलोच्य रामं

• धरणिधरस्तनयुक्तपट्टचीनम् ॥”)

कौषेयः । इति मुकुटः ॥ पाट् रेणुम् इति
च भाषा । लोहितकौषेयमुष्णीषादि । इति

भरतः ॥ राज्ञा रेणुमी पाग् इत्यादि भाषा ॥
(रुपादीनां किरीटविशेषस्वरूपपट्टलक्षणं वृद्धत्-
संहितायां ४६ अध्याये उक्तम् । तदयथा,—

“विस्तरशी निर्दिष्टं पट्टानां लक्षणं यदाचार्यैः ।
तत् संचेषः क्रियते मयात्र सकलार्थसम्पन्नः ॥

पट्टः शुभदो राज्ञा मध्येऽष्टावङ्गुलानि विस्तीर्णः ।
सप्तदशमहिव्याः षड्युवराजस्य निर्दिष्टः ॥
चतुरङ्गलविस्तारः पट्टः सेनापतेर्भवति मध्ये ।

हे च प्रसादपट्टः पञ्च ते कीर्तिताः पट्टाः ॥
सर्वे द्विगुणायामा मध्यादङ्गुल पार्श्वविस्तीर्णाः ।
सर्वे च शुद्धकाश्चननिर्मिताः श्रेयसो वृद्धे ॥
पञ्चशिखो भूमिपतेस्त्रिशिखो युवराजपार्थिव-
महिष्योः ।

एकशिखः सैन्यपतेः प्रसादपट्टो विना शिखया ॥
क्रियमाणं यदि पत्रं सुखेन विस्तारमेति पट्टस्य ।
वृद्धिजयौ भूमिपतेस्तथा प्रजानाश्च सुखसम्पत् ॥
जीवितराण्यविनाशं करोति मर्त्य व्रणः

समुत्पन्नः ।

मध्ये स्फुटितस्याज्यो विप्रकरः पार्श्वयोः स्फुटितः ॥
अशुभनिमित्तोत्पत्तौ शास्त्रज्ञः शान्तिमार्दिश-
द्राक्षः ।

शान्तिनिमित्तः पट्टो वृपराष्ट्रविश्वे भवति ॥”)

पट्टकः, पुं, पट्ट इव इत्यर्थे स्वार्थे कन् । पट्टः ॥

पट्टनं, स्त्री, (पट्टात् कौघियात् जायते इति ।

पट्ट + जन् + ङ ।) वस्त्रभेदः । पट्टवस्त्रम् । इति

जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १७० । २३ ।

“अस्मिन् राक्षसं पट्टं क्रीडन्तथा ।

क्रीडन्तं तथैवायत्तु कमलाभं सहस्रशः ॥”)

पट्टदेवी, स्त्री, (पट्टा (सिंहासनाह्वं देवी) महादेवी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ पाटराणी इति भाषा ॥

पट्टनं, स्त्री, (पट्टन्ति गच्छन्ति वणिजो यत्र । पट् गतौ

+ बाहुलकात् तण् ।) पत्तनम् । इति द्विरूप-

कोषः ॥

पट्टनी, स्त्री, (पट्टन + गौरादित्वात् डीप् ।) पत्त-
नम् । इति द्विरूपकोषः ॥

पट्टरङ्गं, स्त्री, (पट्टं वस्त्रं रण्यतेनेन । पट्ट + रञ्ज

+ घञ् ।) पत्तरङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वकम् इति भाषा ॥

पट्टरञ्जनकं, स्त्री, (पट्टानां वस्त्राणां रञ्जनम् ।

ततः कन् ।) पत्तरङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पट्टशाकं, स्त्री पुं, (पट्टस्य पट्टवृक्षस्य शाकम् ।)

नालितशाकम् । इति शब्दमाला भावप्रकाशश्च ॥

अस्य गुणाः नाडीचक्राद्विद्वेषाः ॥

पट्टार्हा, स्त्री, (पट्टे वृपासने अर्हा योग्या ।)

महादेवी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाटराणी

इति भाषा ॥

पट्टिका, स्त्री, (पट्टिवि कायति प्रकाशते इति ।

पट्टि + कै + कः । स्त्रियां टाप् ।) पट्टिकाख्य-

लोपः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥ (सुदः

पट्टः । इत्यर्थे कन् । स्त्रियां टाप् इत्वच् ।

वितस्तिविस्तारं वस्त्रम् । इति चिन्तामणिः ॥

पट्टः । पाटा इति भाषा । यथा, नैषधे । १६ । ६१ ।

“सर्वं विस्त्रयदेवात् स्मृति-

सुधसि गतां घोषयन् यो धसंज्ञां

प्राक् संस्कारेण सम्पत्पि ध्रुवति

शिरः पट्टिकापाठनेन ॥”)

पट्टिकाख्यः, पुं, (पट्टिका आख्या यस्य ।) रक्त-

लोपः । पाटियालोप इति भाषा । तत्पण्यायः ।

क्रमकः २ पट्टी ३ लाक्षाप्रसादनः ४ । इत्य-

मरः । २ । ४ । ४१ ॥

पट्टिकालोपः, पुं, (पट्टिका एव लोपः ।) रक्त-
लोपः । पाटिया लोप इति भाषा । तत्पण्यायः ।
क्रमकः २ वल्कलोपः ३ वृद्धलः ४ जीर्णवृधः ५
वृद्धल्लः ६ जीर्णपत्रः ७ अन्तिभेषजः ८ शावरः
९ श्वेतलोपः १० गालवः ११ वृद्धल्लः १२
पट्टी १३ लाक्षाप्रसादः १४ वल्कः १५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ स्थूलवल्कलः १६ जीर्णपत्रः १७
वृद्धपत्रः १८ । इति भावप्रकाशः ॥ लोपप्रत्य-
गुणाः । कषायत्वम् । शीतत्वम् । वातकफास-
विघनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । तत्र वल्कलोपको-
विशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ग्राह्यत्वम् ।
लघुत्वम् । पित्तरक्तपित्तातीसारघ्नोष्णनाशित्वञ्च ।
इति भावप्रकाशः ॥

पट्टिलः, पुं, (पट्टो विद्यतेऽस्य । पट्ट + अस्मर्थे
इलच् ।) प्रतिकरजः । इति जटाधरः ॥

पट्टिलोपः, पुं, (पट्टिव लोपः ।) पट्टिकालोपः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पट्टिलोपकः, पुं, (पट्टिलोप + स्वार्थे कन् ।) पट्टिका-
लोपः । इति शब्दरत्नावली ॥

पट्टिष्ठाः, पुं, (पट् गतौ + बाहुलकात् टिष्ठा(स)

पट्टिः । च ।) अस्त्रविशेषः । यथा,—

“परशुः पट्टिमो नाम स एव च परश्वधः ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा, भागवते । ८ । १० । ३६ ।

“भुशुभिः भिन्नक्रमादिपट्टिष्ठाः

प्राक्तुल्यकैः प्रासपरश्वधैरपि ।

निस्त्रिंशभक्तैः परिधैः समुद्भूतैः

सभिन्दिपालैश्च शिरांसि त्रिच्छिदः ॥”)

पट्टी, स्त्री, (पट्टि + वा डीप् ।) पट्टिकालोपः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ ललाटभूषा । इति विश्वः ॥

तलसारकम् । अश्ववजःस्थलवन्धनरज्जुः । इति

शब्दमाला ॥

पट्टो, [न्] पुं, (पट्टोऽस्यास्तीति । इतिः ।) रक्त-

लोपः । इति स्वामी ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पट्टोलिका, स्त्री (पट्टं पट्टाख्यं उलति प्राप्नोतीति ।

उल गतौ । ण्वल् टाप् इत्वम् ।) कल्पप्रकीला ।

यवस्यापत्रं इति कंचित् । पाट्टा इति च कंचित् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पठ, वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-

मेट् ।) पठति श्लोकं धीरः । इति दर्गादासः ॥

पठनं, स्त्री, (पठ् + भावे लुट् ।) वाचनम् । पठन्

इति भाषा । यथा, मार्कण्डेयः । ६२ । १८ ।

“भूतप्रेतपिशाचानां पठनादेव नाशनम् ॥”

पठमञ्जरी, स्त्री, श्रीरागस्य चतुर्थरागिणी । तस्या

न्यासांशग्रहाः पञ्चमः । गानसमयस्तु एकपञ्चर-

द्विचमोत्तरम् । इति सङ्गीतदर्पणः ॥ लक्षणं यथा-

सङ्गीतदामोदरे ।

“वियोगिनी कान्तविनीर्गपुण्या

सजं वद्धन्ती वपुषातिमुग्धा ।

आन्वास्यामाना प्रियया च सख्या

विधुसराङ्गी पठमञ्जरीयम् ॥”

पठमञ्जरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति चलाशुधः ॥

पणः

पठिः, स्त्री, (पठ् + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) पठनम् । पाठः । इति शब्दरत्नावली ॥
 पठितः, त्रि, (पठ् + क्त ।) वाचितः । कृतपाठः । अधीतः । उच्चरितः । यथा, छास्यार्णवे ।
 “मया न पठिता चण्डी त्वया नापि चिकित्सितम् । अकस्मान्नगरोपान्ते कथं धमायते चिता ॥”
 पठितयं, त्रि, (पठ् + “तत्तत्तयानीयम् ।” ३ । १ । ६६ । इति तय ।) पठनीयम् । पाठ्यम् । यथा, मार्कण्डेय देशमाहात्म्ये । ६२ । ६ ।
 “तस्मान्ममेतस्माच्छायां पठितयं समाहितैः ॥”
 पड, इ क मं हतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (कुरा-पङ्-मकं-सेट् । इटित् ।) इ क. पण्डयति । संहतौ राशीकरणम् । इति दर्गादासः ॥
 पड, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्वा-व्यात्मं-मकं-सेट् । इटित् ।) इ, पण्डयते । ड, पण्डते । इति दर्गादासः ॥
 पण, ड अवहृत्तौ । स्तुतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्वा-व्यात्मं-मकं-सेट् ।) अवहृत्तौ अवहृत्तौ । ड, पणते । पणायति पणायते आयास्तत्वादभय पदमिति वोपदेवः । प्राणानामपणायामौ अत्र कर्मणि षष्ठी । स्तुतौ तु पणायति पणायते विष्णो धोरः । अरे तु ह्योरर्थयोरेव आयास्या-प्राप्तिपक्ष आत्मनेपदमेव । अपणायते पणे पणित्वा पणितोष्ट पणित्यते अपणित्यन् । इति दर्गादासः ॥
 पणः, पुं, (पणयतेनेन । पण अवहृत्तौ + “नित्यं पणः परिणामे ।” ३ । ३ । ६६ । इति अप् ।) कार्षिकताम्रिकः । स तु पञ्चक्षणलमापकारव्य-ताम्रकथं कृतयवहारदशम् । पूर्वं हि ताम्र-रक्तिकायाः कपर्दकं गङ्गा सन्त्यमिति आश्रित-वराट्मल्लः । लोके तूपचारात् कार्षापणवत् पण्यपदेष्टो सन्त्य गव । निष्काः । अतिः । (पणो ग्लहोऽस्यस्मिन् । पण । “अश आदिभ्यो ऽच् ।” ५ । २ । १०७ । इत्यच् ।) दातम् । ग्लहः । आङ् इति ह्योङ् इति वाञि इति च भाषा । (यथा, आख्यामनशाते । ३५४ ।
 “प्रतिभुः शुक्रो विपक्षे दण्डः प्रज्ञारमंकथा गुरुम् । पुरुषायितं पणस्तदशले परिभायतां दायः ॥”
 पणयते अवहृत्तौ इति । “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३ । ३ । ११८ । इति घः ।) सन्त्यम् । धनम् । इत्यमरभरतौ ॥ कार्षापणः । (यथा, मनुः । ८ । २०४ ।
 “यस्तु दीधवतीं कन्यामनाम्याय प्रयच्छति । तस्य कुर्यान्नपो दण्डं स्वयं पणवतिं पणान् ॥”)
 क्रय्यशाकाङ्किका । अवहृत्तौ । इति मेदिनी ॥
 विंशतिगणकः । इति हेमचन्द्रः ॥ शौण्डिकः । इति जटाधरः ॥ गृहम् । इति शब्दमाला ॥
 (पणते अधिकारिभेदेन सुखभोगादिकं अव-हृत्तौ साधकस्य सुकृत्यनुसारेण वैकुण्ठवासादि-फलं प्रददातीत्यर्थः । पचाद्यच् । यदा, पणयते स्तुते यः । पण स्तुतौ “पुंसि संज्ञायां घः

पण्डः

प्रायेण ।” ३ । ३ । ११८ । इति घः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ११५ ।
 “ऊर्ध्वः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ॥”
 पणयन्तिः, पुं, (पणस्य विक्रयादेर्यन्थिर्यत्र ।) छट् । इति शब्दरत्नावली ॥
 पणनं, स्त्री, (पण अवहृत्तौ + भावे लुट् ।) विक्रयः । इति शब्दरत्नावली ॥
 पणफरं, स्त्री, लग्नात् द्वितीयपञ्चमाष्टमैकादश-लयाः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
 “पणफरं द्वितीयाष्टपञ्चमैकादशं विदः ॥”
 पणवः, पुं, (पणं स्तुतिं वार्ताति । पण + वा । कः ।) गायनपटहः । (यथा, गीतायाम् । १ । १३ ।
 “ततः श्लाघां मेय्येष पणवानकगोमुखाः । सहस्रेषाम्यहन्त्यन् स शब्दस्तुमूलोऽभवत् ॥”)
 प्रणव इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥
 पणवा, स्त्री, (पणव + टाप् ।) पणवः । यथा —
 “पणवः पणवा च स्यात् प्रणयोऽप्यत्र वर्णते ॥”
 इति भरतद्विरूपकोषः ॥
 पणसः, पुं, (पणायते इति । पण । “अत्यविच-र्भति ।” उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।) पण्यद्वयम् । इति सिद्धान्तकौमुदामुणादित्तिः ॥
 पणाङ्गना, स्त्री, (पणेन धनेन लभ्या अङ्गना । धनेन वश्यत्वात् तथात्वम् ।) वेश्या । इति हेमचन्द्रः ॥
 पणाया, स्त्री, (पणायते अवहृत्तौ इति । पण अवहृत्तौ स्तुतौ च । स्वार्थे आय + ततो भावे अप् । ततश्चाप् ।) क्रयविक्रयव्यवहारः । इति जटाधरः ॥ (स्तुतिः । दातम् । इति धालर्थ-लभ्योऽर्थः ॥)
 पणायितः, त्रि, (पणायते स्म इति । पण अव-हृत्तौ स्तुतौ च । “आयादय आर्षधातुं वा ।” ३ । १ । ३१ । इति स्वार्थे आयस्ततः क्तः ।) स्तुतः । इत्यमरः । ३ । २ । १०६ ॥ (यव हृतम् । क्रीतम् । विक्रीतम् । इति धालर्थ-लभ्योऽर्थः ॥)
 पणास्य, स्त्री, (पणस्य पणाय वा यदस्य ।) कपर्द-कम् । वराटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पणास्यिकं, स्त्री, (पणास्य + स्वार्थे कन् ।) वरा-टकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पणितं, त्रि, (पणयते स्म इति । पण + क्त । अया-भावपक्षे सिद्धम् ।) स्तुतम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०६ ॥
 यवहृतम् । इति पणधालर्थदर्शनात् ॥ (ग्लहः, स्त्री । वाञि इति भाषा । यथा, महाभारते १ । सौपर्ण । २० । ४ ।
 “ततस्ते पणितं कृत्वा भगिन्यौ द्विजसत्तम । जग्मतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ॥”)
 पणितयं, त्रि, (पणयते इति । पण ड अवहृत्तौ स्तुतौ च । “तत्तत्तयानीयम् ।” ३ । १ । ६६ । इति तय ।) विक्रीयदशम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ ॥
 स्तोतयम् । अवहृत्तौ । इति पणधालर्थ-दर्शनात् ॥
 पण्डः, पुं, (पण्डते निष्फलत्वं प्राप्नोतीति । पण्ड-गतौ + पचाद्यच् । यदा पण ड अवहृत्तौ । “अम-

पण्यः

स्तात डः ।” उणां । १ । ११३ । इति डः ।)
 स्त्रीवम् । गुणसकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
 निष्कले, त्रि, ॥
 पण्डा, स्त्री, (पण ड अवहृत्तौ । “अमस्तात डः ।” उणां । १ । ११३ । इति डः । ततश्चाप् ।) बुद्धिः । इति मेदिनी ॥ तत्त्वानुगा बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पण्डापूर्व, स्त्री, (पण्डं निष्कलं अपूर्वं अदृष्टम् ।) फलाजनकादृष्टम् । तद्विशिष्टं त्रि । यथा,
 “यदपि पण्डापूर्वं फलमिति तदपि न कामना-भावे अकरणपक्षे स्तौलान् ।” इति सिद्धान्त-मुक्तावली ॥
 पण्डितः, पुं, (पण्डा वेदोऽज्ञा तत्त्वविषयिणी वा बुद्धिः । सा जाना अस्य । “तदका संजातं तारकादिभ्य इतच् ।” ५ । २ । ३६ । इति इतच् । यदा, पण्डयते तत्त्वज्ञानं प्राप्यतेऽस्मात् । गलर्थेति क्तः ।) शास्त्रज्ञः । अस्य लक्षणं यथा,—
 (“निधेवते प्रश्नस्तानि भिन्दितानि न सेवते । अ-नास्तिकः अद्वयान् रतत् पण्डितलक्षणम् ॥”
 इति चिन्तामणिः ॥)
 “पठकाः पाठकाश्चैव ये चाप्य शास्त्रचिन्तकाः । सर्वे यस्यनिनो स्ख्या यः क्रियावान् स पण्डितः ॥”
 इति महाभारते वनपर्व ॥
 अपि च श्रीभगवद्गीतायाम् । ५ । १७ ।
 “विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । मुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥”
 तत्पर्यायः । विद्वान् २ विपश्चित् ३ दीपज्ञः ४ सन् ५ सुधीः ६ कोविदः ७ बुधः ८ धीरः ९ मनोवीरः १० ज्ञः ११ प्राज्ञः १२ संख्यावान् १३ कविः १४ धीमान् १५ स्मरिः १६ कृती १७ कृष्टिः १८ लब्धवर्णः १९ विचक्षणः २० दूरदर्शी २१ दीर्घदर्शी २२ । इत्यमरः । २ । ७ । ५-६ ॥ विशारदः २३ । कवी २४ स्मरी २५ । इति भरतः ॥ विदग्धः २६ दूरदृक् २७ वेदी २८ ब्रह्मः २९ बुद्धः ३० विद्या-नगः ३१ प्रज्ञिलः ३२ कृत्स्नः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ विज्ञः ३४ मेधावी ३५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मित्रकः । इति मेदिनी ॥
 (सत्त्वज्ञत्वात् महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२४ ।
 “आयनिर्वपणः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः ॥”)
 पण्डितस्मृत्यः, त्रि, (आत्मानं पण्डितस्मृत्यते यः सः । “आत्ममाने खच्च ।” ३ । २ । ८३ । इति खच् ।) पण्डिताभिमानो । इति आकरणम् ॥
 पण्डितमानो, [न्] त्रि, (आत्मानं पण्डितं मन्यते इति । मन + इणिः ।) पण्डिताभिमानो । यथा
 “स्वर्वाः पण्डितमानिनः ।” इति प्राचीनाः ॥
 पण्यं, त्रि, (पणयते इति । पण ड अवहृत्तौ स्तुतौ च । “अवदपणयवर्णमर्हति ।” ३ । १ । १०१ । निपातनात् साधु ।) पणितयम् । विक्रीय-दशम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ । (यथा, हेः रामायणे । २ । ४८ । ४ ।
 “न चाह्वयन् न चाभोदन् वणिजो न प्रसारयन् ।

न चाधोभक्त पण्यानि नापचन् गृहमेधिनः ॥”)
 व्यवहार्यम् । स्तोत्रम् । इति पण्यधार्तृदर्श-
 नान् ॥ (स्त्री, पण्यते अवहित्यते २३ । पण्य +
 यत् । विपणिः । यथा, मनुः । ५ । १२६ ।
 “नित्यं शुद्धः कारुण्यः पण्यं यच्च प्रसारितम् ॥”
 “पण्यं पण्यवीथिकायाम् ।” इति कुल्लुकभट्टः ॥
 पण्यवीथिका, स्त्री, (पण्यानां विक्रीयद्वयाणां
 वीथिका गृहम् ।) विपणिः । इत्यमरः । २ । २ । २॥
 पण्यविक्रयशाला । इति हल्लायुधः ॥ “हृदः ।
 इत्यन्ये ॥ विक्रयार्थप्रसारितनानाद्वयाणां वणि-
 जीवी । वाणिज्याविहृति इति वाजार इति च
 ख्यातः । इति केचित् । हृदमण्डपः । इति
 केचित् । हृदमध्यस्थपण्यविक्रयणीयी । इति
 केचित् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 “आपण्यः पण्यवीथी च द्वयं वीथीति संज्ञितम् ॥”
 इति शाश्वतः ॥
 पण्यवीथी, स्त्री, (पण्यानां वीथी विक्रयगृहम् ।)
 क्रयविक्रयस्थानम् । इति शब्दमाला ॥
 पण्यशाला, स्त्री, (पण्यानां विक्रीयद्वयाणां शाला
 गृहम् ।) हृदः । इति हेमचन्द्रः ॥ विक्रयगृहम् ॥
 पण्यस्त्री, स्त्री, (पण्यं मूलं लभ्या या स्त्री ।
 यद्वा पण्यं हृदादिस्थले स्थिता स्त्री ।) वेश्या ।
 इति कोषान्तरम् ॥
 पण्य, स्त्री, (पण्यते स्तूयते रोगहन्तृत्वात् ।
 पण्यं ड व्यवहारे स्तुतौ च + कर्मणि यत् तत्त-
 टाप् ।) पण्यः । इति द्विरूपकोषः ॥
 पण्यज्जना, स्त्री, (पण्यं पण्यं मूलं लभ्या या
 अज्जना ।) वेश्या । इति हेमचन्द्रः ॥
 पण्यजीवः, पुं, (पण्यैः क्रयविक्रयद्वयैराजीवति
 प्राणितः । आ + जीव + कः ।) क्रयविक्रयिकः ।
 वणिक् । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥
 पण्यजीवकं, स्त्री, (पण्यैः क्रयविक्रयद्वयैराजीवति-
 तिष्ठतीति । पण्यजीवस्ततः स्वार्थं कृत् । अभि-
 धानात् स्त्रीत्वम् । यद्वा, पण्यजीवैवणिग्भिः
 कायति शब्दायते इति । के + कः ।) हृदः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पण्यजीवकमित्यपि पाठः ॥
 पण्यान्धा, स्त्री, (पण्यं अन्वयति स्वगुणेन या ।
 अन्ध + अच् ।) दण्डविशेषः । तत्पर्यायः ।
 कङ्कणीपत्रा २ पण्यधा ३ पण्यधा ४ । अस्या
 गुणाः । समवीर्यत्वम् । तिक्तत्वम् । सारत्वम् ।
 सारकत्वम् । तत्कालशब्दघातप्रणसंरोपणत्वम् ।
 “दीर्घा मध्या तथा ह्रस्वा पण्यान्धा त्रिविधा स्मृता ।
 रसवीर्यविपाकेषु मध्यमा गुणदायिका ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 पण्यान्धा इत्यपि पाठः ॥
 पत् [द्] पुं, (पद्यते गच्छत्यनेन । पद्यौ ड गतौ +
 करणे क्तिप् ।) पादः । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ॥
 (यथा, मनुः । ४ । २०७ ।
 “मत्तकुड्मातुराणाञ्च न शुद्धीत कदाचन ।
 केशकीटावपमञ्च पदासृष्टञ्च कामतः ॥”
 केचित् पादशब्दस्य पद् इत्यादेशो भवतीति
 वदन्ति । अन्येस्तत् न मन्यन्ते अतः “पदादयः

पृथक्शब्दा इत्येके ।” इति सुगन्धोद्घे वोप-
 देवेनोक्तम् ॥)
 पत, लृ ञ गतौ । शेष्ये । इति कविकल्पदमः ॥
 (भ्वा-परं-अकं-सेट् ।) लृ, अपतत् । ञ, पातः
 पतः । गतिरिह पतनम् । पतति पतं वृत्तात् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 पत, त क गतौ । शेष्ये । इति कविकल्पदमः ॥
 (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट् ।) शेष्यमिन्धरी-
 भावः । गतिरिह पतनम् । पतयति पतं
 वृत्तात् । इति दुर्गादासः ॥
 पत, य ड शेष्ये । इति कविकल्पदमः ॥ (दिवा-
 आत्म-अकं-सेट् ।) य ड, पतते । शेष्यमैन्ध-
 मन्धरीभावः । इति दुर्गादासः ॥
 पतं, त्रि, (पततीति । पत् + अच् ।) पुष्टम् ।
 इति जटाधरः ॥ (पतनकर्त्तरि च, त्रि ॥)
 पतगः, पुं, (पत उत्पतितः सन् गच्छति । यद्वा
 पतेन पत्तेन गच्छतीति । गम् + ङः ।) पत्नी ।
 इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ (यथा, मनुः । ७ । २३ ।
 “देवदानवगन्धर्वा रक्षसांसि पतगोरगाः ।
 तेषु भोगाय कल्पन्ते दण्डेणैव निर्पीडिताः ॥”)
 पतङ्गः, स्त्री, (पत् लृ गतौ श्वेयोः । बाहुलकात्
 अङ्गच् ।) सुतम् । पारदम् । इति मेदिनी ॥
 चन्दनभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पतङ्गः, पुं, (पतति गच्छतीति । “पतेरङ्गश्च
 पत्तिणि ।” उग्रा । १ । १२८ । इति अङ्गच् ।)
 पत्नी । (यथा, मार्कण्डेयः । १० । ८६ ।
 “ततः सर्वेषु निस्तीर्णः पापी तिर्यक्त्वमभूत् ।
 क्षमिकीटपतङ्गेषु श्वापदे मशकादिषु ॥”)
 सूर्यः । (यथा, माघे । १ । १२ ।
 “पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः
 पुण्ड्रस्य यावन्न भुवि श्लोकीयत् ॥”
 “कथं पतङ्गः सूर्यः । खगलमामान्योपचारात् ।
 ‘पतङ्गः शालभे सूर्ये पतङ्गः पत्तिणि स्मृतः ॥’
 इति कोषान्तरम् ॥” इत्याह्वलदत्तः ॥)
 शालभः । इत्यमरः । ३ । ३ । २० ॥ शालि-
 प्रभेदः । इति मेदिनी ॥ जलमधूकवृत्तः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 पतङ्गमः, पुं, (पत उत्पतितः सन् गच्छतीति ।
 गम् + खच् । सुम् च ।) पत्नी । इति याकर-
 गम् ॥ (शालभः । यथा, भागवते । ७ । ८ । २४ ।
 “अलक्षितोऽसौ पतितः पतङ्गमो
 यथा वृषिर्हो जसि सोऽसुरस्तदा ॥”)
 पतङ्गिका, स्त्री, (पतङ्ग + खल्पर्यं संज्ञायां वा
 कृत् । स्त्रियां टाप् अत इत्वच् ।) मधुमत्तिका-
 विशेषः । तत्पर्यायः । पुस्तिका २ । इत्य-
 मरः । २ । ५ । २७ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । १०८ । १० ।
 “पतङ्गिकानां पुच्छेषु त्वयेषीका प्रवेशिता ।
 कर्मैस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ॥”)
 पतञ्चिका, स्त्री, (पतमभिगतं शत्रुमित्यर्थः । चञ्चयति
 पीडयति सारोपितशरैरेति यावत् । एषोऽरात्
 साधुः ।) घट्टञ्चिका । इति शब्दरत्नावली ॥

पतञ्चलिः, पुं, (पतः पतन् वा अञ्चलिः नम-
 स्कार्यतया यस्मिन् । शकन्धादित्वात् साधुः ।)
 सुनिविष्टः । स तु पातञ्चलदर्शनपाणिनिटीका-
 महाभाष्यादिग्रन्थकर्त्ता । तत्पर्यायः । गोनर्हीयः
 २ । इति हेमचन्द्रः ॥ चूर्णितं ३ भाष्यकारः
 ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वररुचिः ५ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (केषाञ्चिन्मते योगसूत्रकारक-
 पतञ्चलिर्भाष्यकृत् पतञ्चलिर्भित्त शब्दः अनयो-
 रभेदतान्त्वनिर्दिष्टान्ति पाञ्चात्याः ॥ पातञ्चलयोग-
 शास्त्रं पादस्तुष्टयात्मकं तत्र प्रथमे पादे
 “अथ योगानुशासनम् ॥” इति योगशास्त्रारम्भ-
 प्रतिज्ञा विधाय “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।”
 इत्यादिना योगलक्षणमुक्त्वा सप्तपञ्चसमाधि-
 निर्देशं कृतवान् भगवान् पतञ्चलिः । द्वितीये
 तु “तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रिया-
 योगः ॥” इत्यादिना कृत्यतत्त्वस्य क्रियायोगं
 यमादीनि पञ्च बहिरङ्गाणि साधनानि च निर-
 दिष्टान् । तृतीये “देशकालचित्तस्य धारणा ।”
 इत्यादिना धारणाध्यानसमाधिरूपमन्तरङ्गं
 संयमपदवाच्यं तत्र अन्तरङ्गं विभूतिजातञ्च
 उपदिदेश । चतुर्थे पादे तु “जन्मौषधिमन्त्रतपः
 समाधिजाः सिद्धयः ॥” इत्यादिना सप्तविधपञ्चकं
 मुख्यं प्रयोजनं केवलं प्रधानादीनि पञ्चविंशति-
 तत्त्वानि क्लेशकर्मविपाकाशयैरवर्णयित्वा पुरुषं
 स्वच्छया निर्माणकायमधिष्ठाय लौकिकादि-
 समुदायप्रवर्त्तकं संसारदहने दग्धानां जीवानां
 निस्तारकञ्च उपदिष्टवान् ॥)
 पतत्तं, स्त्री, (पतत्तं त्रायते इति । पतत् + जे
 कः ।) पत्तः । पाप्मा इति भाषा । इत्य-
 मरः । २ । ५ । ३६ । (यथा, भागवते । ८ । ११ । ३४ ।
 “येन मे पूर्वमद्रोणां पतत्तद्वेदः प्रजापते ।
 कृतो निविष्टतां भारैः पतत्तैः पततां भुवि ॥”
 (चं) पत लृ गतौ । “अमिनन्त्रियजवधिपतिभ्यो-
 २३न् ।” उग्रा । ३ । १०५ । इति अचन् ।
 वाहनम् । इत्याह्वलदत्तः ॥)
 पतञ्चो, [न्] पुं, (पतत्तं पत्तो विद्यते २३स्य ।
 पतत्त + इनिः ।) पत्नी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥
 (यथा, कुमारः । ५ । ४ ।
 “पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
 शिरीषपुष्पं न पुनः पतञ्चिणः ॥”)
 पतञ्चिः, पुं, (पतति उत्पततीति । “पतेरञ्चिन् ॥”
 उग्रा । ४ । ६६ । इति अचिन् ।) पत्नी ।
 इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥
 पतद्यङ्गः, पुं, (पतत् सुखादिभ्यः खलत् जलादि
 गृह्णातीति । पतत् + यङ् + अच् ।) प्रति-
 याहः । इत्यमरः । २ । ३ । १३६ ॥ पिक्रदानी
 इति भाषा ॥
 पतङ्गीरः, पुं, (पतन् पत्नी भीरुयस्मात् ।) श्येनः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 पतन् [त्] पुं, (पततीति । पत् + शृङ् ।) पत्नी ।
 (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २८ ।
 “नक्षत्राणां मुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां सुखम् ।

पताका

पञ्चतानां सुखं मेतर्गुरुः पततां सुखम् ॥”)
पतनशीले चि । इति मेदिनी ॥
पतनं, स्त्री, (पत् + भावे लुट् ।) पातः । पड्नु
इति भाषा । यथा,— [देःसङ्गम् ॥”
“अश्वनेः पतने न वेदना पतनज्ञानमतीव

इत्युद्घटः ॥

“द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं परञ्च चासिद्धि-
स्तमेके नरकम् ॥” इति हारीतस्त्वम् ॥ पापम् ।
यथा, प्रायश्चित्तविवेके ।

“विहितस्याननुष्ठानाद्भिन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिग्रहाच्चन्द्रियाणां नरः पतनमश्नुते ॥”

पतमः, पुं, (पतति कर्मन्तये यस्मात् । पत् + अम् ।
स्त्रीणपुण्यानां चन्द्रलोकात् पतनं शास्त्रे प्रसि-
द्धम् ।) चन्द्रः । (पततीति । पत् + अम् ।) पक्षी ।
पतङ्गः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पतयालुः, चि, (पत् + “सृष्टिर्हृष्टिपतिदयीति ।”
३।२।१५८ । इति आलच् ।) पतनशीलः । तत्-
पर्यायः । पातुकः २ । इत्यमरः । ३।२।२७ ॥

पतसः, पुं, (पततीति । “अत्यविचमीति ।” उणां
३।११७ । इति अमच ।) पक्षी । इत्युणादिवृत्तिः ॥

चन्द्रः । पतङ्गः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पताका, स्त्री, पत्यते ज्ञायते कस्यचित् भेदोऽनया ।
(पत् + “बलाकादयश्च ।” उणां ३।१४ । इति
आक प्रत्ययेन साधुः ।) ध्वजम् । निघातु इति
भाषा । (यथा, महाभारते । ६।१७।१५ ।

“अस्तेऽस्त्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः ।

ताम्यनीकाव्यग्रोभस्त राजन्यपदातिभिः ॥”)

तत्पर्यायः । वैजयन्ती २ केतनम् ३ ध्वजम् ४ ।

इत्यमरः । २।५।६६ ॥ पताका ५ जयन्ती ६ वैज-
यन्तिका ७ कदली ८ कटुली ९ केतुः १० कद-

लिका ११ योममखलम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥

चिह्नम् १३ । इति ञटाधरः ॥ केतनं ध्वजं एतद्वयं

पताकादख्ये । इति भरतः ॥ सौभाग्यम् । नाट-

काङ्गम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, साहित्य-

दर्पणे । ६ । २७ ।

“पताकास्थानकं योज्यं सुविचार्यं च वस्तुनि ॥”

इह नाट्ट ॥ तल्लक्षणं यथा तत्रैव । ६ । २८ ।

“यत्रार्थं चिन्तितेऽन्यसिंस्तल्लङ्घोऽन्यः प्रयुज्यते ।

आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकस्तु तत् ॥”

तद्देशानाह तत्रैव । ६ । २९—३२ ।

“सहस्रैर्वाधसम्पत्तिर्गुणवत्पञ्चारतः ।

पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥

यथा, रत्नावल्यां ‘वासवदत्तेयमिति’ राजा यदा

तत्कण्ठपार्श्वं मोचयति तदा तद्वत्त्वा ‘सागरि-

केयमिति’ प्रत्यभिज्ञाय ‘कथं प्रिया मे साग-

रिका अलमलमतिमात्रम्’ इत्यादि फलरूपार्थ-

सम्पत्तिः पूर्वोपेक्षया उपचारातिशयात् गुण-

वती उत्प्लुता । १ ।

वचः सातिशयद्विष्टं नानावन्धसमाश्रयम् ।

पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥

यथा, वेणीसंहारे सूत्रधारः ।

‘रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च

पताकी

स्वस्था भवन्तु कुहराजसुताः सभृत्याः ।
अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थहेतुकक्षेपवशेन
बीजार्थप्रतिपादनात् नेष्टमङ्गलप्रतिपत्तौ सत्यां
द्वितीयं पताकास्थानम् । २ ।

अर्थोऽप्येकं यत् लीनं सविनयं भवेत् ।

श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमुच्यते ॥

लीनं अग्रकार्थं श्लिष्टेन सम्बन्धयोग्यताभिप्राया-
न्तरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तराणोपेतं सविनयं विशेष-

निश्चयप्राप्ता सहितं सम्पद्यते यत् तत् तृतीयं

पताकास्थानम् । यथा, वेणीसंहारे २ अङ्कः ।

कञ्चुकी । ‘देव । भयं भयम् ।’ राजा । ‘केन ।’

कञ्चुकी । ‘भीमेन ।’ राजा । ‘कस्य ।’ कञ्चुकी ।

‘भवतः ।’ राजा । ‘आः । किं प्रलपसि ?’ कञ्चुकी ।

(सभयम्) । ‘देव । ननु ब्रवीमि । भयं भीमेन

भवतः ।’ राजा । ‘धिक् वडापसद । कोऽयमद्य ते

यामोहः ।’ कञ्चुकी । ‘देव । न यामोहः सत्यमेव ।

भयं भीमेन भवतो मरुता रथकेतनम् ।

पतितं किङ्किणीकान्धवाक्रन्दमिवलितौ ।’

अत्र इयं धनोऽभयरूपप्रस्तुतसङ्क्रान्तमर्थप-

र्त्तपणम् । ३ ।

इयं वचनविन्यासः गृह्यः काव्ययोजितः ।

प्रधानार्थान्तरावेक्ष्य पताकास्थानकं परम् ॥” ४ ॥

अङ्कः । केतुः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं

ध्वजपट्टे द्रष्टव्यम् ॥

पताकी, [न] चि, (पताका विद्यतेऽस्य । पताका

। इतिः ।) वैजयन्तिका । पताकाधारी । इत्य-

मरः । २ । ५ । ७१ ॥ (यथा, महाभारते ।

६ । १७ । २० ।

“ स तु गोवामनः शैशः सहितः सर्वराजभिः ।

ययौ मातङ्गगर्जनं राजाहं पताकिना ॥”)

रिशिरिषोऽधकचक्रविशेषः । तस्य लिखनक्रमो

यथा—

“तियं गुरुगता रेखास्तस्मो देयाः पताकया ।

युताः कार्या देधविहा सर्वसङ्गतरेखया ॥

दक्षस्योद्वेगरेखातो वामं मेघाटाराशयः ।

पञ्चाष्टयुग्मविंशाश्च शब्ददशैन्द्रियमागराः ।

कर्कटाक्षीनपथ्यन्तमङ्का देया यथाक्रमम् ॥

५	॥	॥	॥	॥	८
८	॥	॥	॥	॥	३
२	॥	॥	॥	॥	१४
२०६१०					

बालस्य जन्मकालीनयज्ञलक्ष्ममजादिम् ।

विन्यस्य चिन्तयेत् प्राञ्चः शुभाशुभं यथागच्छात् ॥”

तत्र शुभाशुभज्ञानं यथा,—

“शुभदण्डयोगवर्धेलमाङ्गलस्य शोभनम् ।

पापदण्डयोगवर्धेराश्रुकाद्रिकालवित् ।

बलेऽधिकं दिनं मध्ये मासो ह्येने च हायनम् ॥”

पताकी

वेधज्ञानं यथा,—

“कर्केर्मीनधनुर्भ्याश्च हरेः कीटघटेन च ।

स्त्रियास्तौलिन्गभाभ्याश्च घटे मीनेन कन्यया ॥

धनुषो ऋगकर्केभ्यां मकरे धनुषा स्त्रिया ।

मीने कर्कतुलाभ्याश्च मीनस्त्रीधनुषात्वर्णे ॥

तुलाकर्केऽर्गैर्बन्धे कीटकुम्भघटेषु च ।

सिंहवर्धेऽथ रतेषु वामदर्शनासंमुखे ॥

राहुर्केलकसौरारेः पापैर्विद्धो युतोऽयुभः ।

तदर्थैर्युतविहस्तु लम्पराशिः शुभप्रदः ॥”

रिचिकालो यथा,—

“एकोनविंशतिः कर्के सिंह सप्तदशैव तु ।

षट्त्रिंशद्वलायाश्च षड्विंशतिस्तुलाधरे ॥

दृष्टिके सिंहवज्रज्येष्ठनचिंशच्छरासने ।

षड्विंशं मकरे चैवं कुम्भे सप्तदश स्मृताः ॥

नव युग्मे तथा मीने मेधे षड्दशभिस्तथा ।

वृषमे च तथा सिंह युग्मेऽङ्कुरलोचने ॥

त्रितयाङ्कादियं संख्या दिनमासाब्दनिर्णये ।

एकाङ्काद्विहङ्गाङ्कादा कचिद्विष्टेऽसंभवः ॥”

अथ यामार्द्धाधिपज्ञानम् ।

“वारंशार्द्धयामेषु राज्ञोः पञ्चषट् क्रमात् ।

अधिपाः स्युर्गृह्यन्त यथाकाङ्क्षे भवन्ति ते ।

रवीच्यन्तु भृगुज्जाज्जनिर्गवयो निशि ॥

रविशुक्रशरणीशशनीष्यकुजभास्कराः ।

दिनेऽज्याः परस्परं तत्राध्यक्षास्तुर्गृहाः ॥”

अथ दण्डाधिपज्ञानम् ।

“पापदण्डं भवेद्दिष्टः शुभदण्डं शुभं भवेत् ।

शुभदण्डस्य दण्डं तु कर्मरम्भाक्षुभं भवेत् ॥

यस्याङ्गयामस्तस्यैव प्राग्दण्डः सर्वदा ततः ।

षट् षट् परित्यज्य दण्डाश्च त्रयो राज्ञो मता यथा ॥

आदित्यं भृगुजो बुधोऽपि च शशी सोमे शनीष्यौ

कुजो

भौमेऽर्कः सितसोमजो च शशजि सोमः शनि-

व्याकृपतिः ।

जीवेऽङ्गाररवी भृगुर्भृगुसुते सौम्येऽर्कमार्कज्जाः

कालं जीवमर्द्धाजितमकिरणा रत्नौ च दण्डा-

धिपाः ॥

यामार्द्धाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदङ्कः ।

तदङ्कान्तु तृतीयः स्यात्तदङ्कान्तु तुरीयकः ॥

अङ्काभावे तु राहुः स्यात् तदङ्को वसुसंज्ञकः ।

भयाङ्कस्य परित्यागाद्विहङ्गाधिपा यथा ॥

रविदनुजबुधश्रीशुक्रशरणासुराः

कुजरविदनुजशनिशुक्रशरणासुराश्च ।

गुरुशशिरविदेत्याः शुक्रभौमाकेदेत्याः

शनिज्जुजरविदेत्या दण्डपास्वर्द्धयामे ॥”

शुभाशुभदण्डज्ञानं यथा,—

“शेषावर्कस्य दण्डौ सततशुभकरावादिशौ

तथेन्दोः

शेषो दण्डः कुजस्याप्यथ गुरुबुधयोराद्यमर्द्ध

प्रशस्तम् ।

आदिर्दण्डस्तथैको भृगुकुलरूपतेः सर्वकार्येषु शस्तो

दण्डाच्चत्वार एते कचिदपि समये नैव शरैः

प्रशस्ताः ॥”

पतिः

पलपताकी यथा,—

“प्रतिदण्डं पलायिष्यां ज्ञात्वा वार्थं कश्चिच्छभम् ॥

रवौ च वेदा वसवः सुधांशौ

कुले च वाणाः प्राशिजे तथाङ्गाः ।

प्रानाशुर्दिकं च दृहस्यतीं स्या-

द्राक्षौ तुरङ्गा भृगुजि च रुद्राः ॥”

बालस्य शुभाशुभफलं यथा, -

“अशुभे दण्डसंयोगे सर्वत्र पुरण्वर्जिते ।

बालस्य मरणं शीघ्रं यदि पापैः समन्वितम् ॥

अशुभग्रहदण्डे तु सर्वत्र पापवर्जिते ।

बालस्य कुशलं सर्वं शुभैर्यदि समन्वितम् ॥

अशुभो दण्डनाथो हि वेधश्चेत्तेन लभ्यते ।

मरणं तत्र वक्तव्यं बालस्य नान्यथा वेत्तु ॥

पापस्य दण्डमात्रे तु तदयोगवेधवर्जिते ।

बालस्य कुशलं तत्र शुभैर्यदि समन्वितम् ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वे पताकीवेधः ॥

(स्त्रियो डीप्। सेना। यथा, रघुः । ४। ८२।

“न प्रसेहे स रुद्रार्कमधारावर्षदृद्दिनम् ।

रघवर्त्म रजोऽप्यस्य कुत एव पताकीनेम् ॥”)

पतिः, पुं, (पाति रक्षतीति। पा ल रक्षणे + डतिः ।)

मूलम् । गतिः । इति विश्वः ॥ पाणिग्रहीता ।

भातार इति भाषा । तत्पर्यायः । धवः २

प्रियः ३ भर्ता ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥

कान्तः ५ प्राणनाथः ६ गुरुः ७ हृदयेशः ८

जीवितेशः ९ जामाता १० सुखोत्सवः ११

नर्मकौलः १२ वतगुरुः १३ स्वामी १४ रमणः

१५ । इति शब्दरत्नावली ॥ वरः १६ परिणता

१७ यष्टी १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्षण-

म् । विधिवत्पाणिग्राहकः । अनुकूलदक्षिण-

हृदयशठभेदात् पतिश्चतुर्धा । सार्वकालिकपरा-

ङ्गनापराड्मुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनु-

कूलः । १ । सकलनाथिकाविषयसममहजानु-

रागो दक्षिणः । २ । भूयो निःशङ्कः कृतशेषो-

ऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो

धृष्टः । ३ । कामिनीविषयकपटपटुः शठः । ४ ।

इति रसमञ्जरी ॥ * ॥ पतिसेवादिकं यथा,—

“कथं मे सुव्रते ! साध्वि ! निद्राभङ्गः कृतस्त्वया ।

वार्थं व्रतार्थिकं तस्या या भर्तृष्ठापकारिणी ॥

तपश्चानुश्रवणैव व्रतं दानादिकश्च यत् ।

भर्तुरप्रियकारिण्याः सर्वं भवति निष्फलम् ॥

यया प्रियः पूजितश्च श्रीकृष्णः पूजितस्तया ।

पतिव्रताव्रतार्थश्च पतिरूपी हरिः स्वयम् ॥

सर्वदानं सर्वयज्ञः सर्वतीर्थनिर्धवणम् ।

सर्वं व्रतं तपः सर्वसुपवासादिकश्च यत् ॥

सर्वधर्मैश्च सत्यश्च सर्वदेवप्रपूजनम् ।

तत् सर्वं स्वामिसेवायाः कलां नार्हन्ति

योऽङ्गीम् ॥

सुपुराणे भारते वर्षे पतिसेवां करोति या ।

वैकुण्ठं स्वामिना सार्द्धं सा याति ब्रह्मणः शतम् ॥

विप्रियं कुरुते भर्तुर्विप्रियं वदति प्रियम् ।

असत्कुलप्रजाता या तत्फलं श्रूयतां सति ! ॥

कुम्भीपाकं व्रजेत् सा च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।

पतिः

ततो भवति चाण्डाली पतिपुत्रविवर्जिता ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४३ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“स्वकान्तश्च परो बन्धुरिह लोके परत्र च ।

नहि कान्तात परः श्रेयान् कुलस्त्रीणां परो गुरुः ॥

देवपूजा व्रतं दानं तपश्चानुश्रवणं अपः ।

स्नानश्च सर्वतीर्थेषु दीक्षा सर्वमखि च ॥

प्रादक्षिण्यं पृथिव्याश्च ब्राह्मणान्तिथिसेवनम् ।

संज्ञाणि पतिसेवायाः कलां नार्हन्ति योऽङ्गीम् ॥

किमतः पतिभक्ताया अभक्तायाश्च भारते ।

यया दुःखी सुखारम्भी साकाङ्क्षः प्रथमो भवेत् ॥

पतिसेवापरो धर्म्मो नहि स्त्रीणां श्रुतौ श्रुतम् ।

स्वप्ने ज्ञाने च सततं कामं नारायणाधिकम् ।

दृष्ट्वा तत्परगाम्भीजं सेवां नित्यं करिष्यसि ॥

परिहासेन कोपेन भ्रमेणावजया सुते । ।

कटृक्षं स्वामिनः साक्षात् परोऽज्ञानकर्मिण्यसि ॥

स्त्रिया वाग्योनिदृष्टायाः कामतो भारते भुवि ।

प्रार्थयितुं श्रुता नास्ति नरकं व्रतणः शतम् ॥

सर्वधर्मपरीता या कटृक्षं कुरुते पतिम् ।

श्रुतजन्मकृतं पुरणं तस्या गम्यात् निश्चितम् ॥

दत्त्वा कथो बोधयित्वा जगाम मुनिपुङ्गवः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“या स्त्री भर्तुरसौभाग्या साऽसौभाग्या च सर्वतः ।

श्रयते भोजने तस्या न सुखं जीवने दृष्टा ॥

यस्या नास्ति प्रियधर्म तस्या जन्म निरर्थकम् ।

तत् किं पुत्रं धनं रूपं सम्पत्ता यावनेऽथवा ॥

यत्किं नास्ति कान्तं च सर्वप्रियतमे परे ।

सा शुचिधर्मस्त्रीना च सर्वकर्मविवर्जिता ॥

पतिव्यसृगतिभक्ता देवतं गुरुव च ।

सर्वस्वाच्च परः स्वामी न गुरुः स्वामिनः परः ॥

पिता माता सुतो भ्राताऽक्षिणो दत्त्वा भित्तं धनम् ।

सर्वस्वदाता स्वामी च सृष्टानो योषितां सुराः ॥

काचिदेव हि जानाति महासाध्वी च स्वामिनम् ।

अतिसहंशजाता च सुशोभा कुलपालिका ॥

असहंशप्रसूता या दुःशोभा धर्मवर्जिता ।

सुखदुःखा योनिदुःखा पतिं निन्दति कोपतः ॥

या स्त्री दंष्टि सर्वपरं पतिं विगुणसमं गुरुम् ।

कुम्भीपाकं पचति सा यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

व्रतज्ञानशूनं दानं सत्यं पुरणं तपश्चरम् ।

पतिभक्तिविहीनाया भस्माभूतं निरर्थकम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“साध्वीः सहंशजायाश्च शतपुत्राधिकः पतिः ।

असहंशप्रसूता या दुःशोभा ज्ञानवर्जिता ॥

स्वामिनं मय्यते नामौ पित्रोर्होषणं कुतसिता ।

कुतसितं पतितं सृष्टं दृष्टिं रोगिणं जडम् ॥

कुलजा विष्णुतुल्यश्च कान्तं पश्यति सन्ततम् ॥

हुताशनो वा सूर्या वा सर्वज्ञानस्वनां परः ।

पतिव्रताजसश्च कलां नार्हन्ति योऽङ्गीम् ॥

महोदधानि पुराणानि व्रतान्यनश्वरानि च ।

तपांसि पतिसेवायाः कलां नार्हन्ति योऽङ्गीम् ॥

पतिः

पुत्रो वापि पिता वापि बान्धवो वा सहोदरः ।

योषितां कुलजातानां न कश्चित् स्वामिनः समः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ४४ अध्यायः ॥ * ॥

पतिदक्षिणादि यथा,—

“निरूपितस्य वेदेऽपि स्वशाब्दो धनवाचकः ।

तदयस्यास्तीति स स्वामी वेदज्ञः । शरणं मष्टुचः ॥

तस्य दाता सदा स्वामी न च स्वं स्वामिनो भवेत् ।

अहो श्वस्था भवतां वेदज्ञानमवोधताम् ॥

धर्म उवाच ।

पत्नीं विना न स्वं साध्वि । स्वामिनं दातुमक्षमम् ।

दम्पती प्रवमेकाङ्गा तयोर्दाता च ह्यौ समौ ॥

निरूपिता पुराणं च व्रते स्वामी च दक्षिणा ।

श्रुतौ श्रुतो यः स्वधर्म्मो विपरीतो ह्यधर्म्मकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ७ अध्यायः ॥

पतिः, चि, (पाति रक्षति पालयतीति वा । “पति-

डतिः ।” उणां । ४ । ५७ । इति डतिः ।)

अधिपतिः । तत्पर्यायः । स्वामी २ ईश्वरः ३

ईशिता ४ अधिभूः ५ नायकः ६ नेता ७ प्रभुः ८

परिग्रहः ९ अधिपः १० । इत्यमरः । ३ । १० । ११ ॥

(यथा, मनुः । ७ । ११५ ।

“ग्रामस्याधिपतिं कुर्यात् दण्डग्रामपतिं तथा ।

विंशतींशं शतं शस्त्रं सहस्रपतिमेव च ॥”)

पतिवरा, स्त्री, (पतिं वृणीते या सा । वृ ण वरणे +

वच् । “संज्ञायां भृलृ वृणीति ।” ३ । २ । ४६ ।

इति सुम् ।) स्वयंवरा । स्वेच्छया पत्यन्नेषिणी ।

(यथा, रघोः । ६ । १० ।

“मनुष्यवाचं चतुरस्रयान-

मभ्यास्य कन्या परिवारग्रीभि ।

विशेष मन्त्रान्तर्गाजमागं

पतिंवरा कल्पप्रियाह्वेषा ॥”)

कृष्णजीरकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पतिप्री, स्त्री, (पतिं हन्ति इति । “लक्षणं जाया-

पत्योऽकृ ।” ३ । २ । ५२ । इति टक् ततो डीप् ।)

पतिनाशकहस्तरेखाविशेषः । यथा, “लक्षणे

जायापतिभ्याम् । जायाप्रो हस्तः । पतिप्री पाणि-

रेखा ।” इति संक्षिप्तसार प्राकरणम् ॥ स्वामिहन्त्री ।

(विवाहात् प्राक् चैत्रादिस्तृप्तपिण्डादकस्य कुमार्य

परीक्षार्थं दाने तदा धमशानजानस्तृप्तपिण्डस्य

ग्रहणे कुमार्यास्तस्याः पतिहन्तरूपफलं यथा,

आश्वलायनश्रुत्युक्ते १ । ५ । ६ । “अष्टौ पिण्डान्

हत्वा पिण्डानभिभन्त्वा कुमारीं त्रयात् यथाभेकं

गृह्णाति ।” इति नियोजिता कुमारी यदि

धमशानादाहता गृहं गृह्णाति तदा पतिप्रीति

तां विद्यात् ॥)

पतिवः, चि, (पतिं भवति स्वधर्मात् शास्त्र-

विहितकर्मणः सदाचारादिभ्यो मा यः । पत् +

कर्त्तरि क्तः क्तितः । गलितः । पतनाश्रयः ।

पडा इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रसन्नः २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ पानित्यविश्रुतः । स्वधर्मे व्युत्तः ।

तस्य लक्षणं यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

“स्वधर्म्मं यः समुच्छ्रिता परधर्म्मं समाश्रयेत् ।

अनापदि स विद्वद्भिः पतितः परिकीर्तितः ॥”

पतितः

पातित्यकारणं यथा, मातस्य २०१ अध्याये ।
 “चाण्डालान्धस्त्रियो गत्वा भुक्ता च प्रतिगृह्य च ।
 पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति ॥”
 पतिता यथा,—
 “गराम्निविषदास्त्रैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः ।
 क्रोधात् प्रायं विषं वद्धं शस्त्रसुहृन्मनं जलम् ॥
 गिरिवृक्षप्रपातस्य ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
 कुशिलपत्नीविनश्येव सुनालहारकारिणः ॥”
 तथा,—
 “ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणेर्हताः ।
 महापातकिनी ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥”
 तेषां दाहादिनिषेधो यथा,—
 “पतितानां न दाहः स्यान्मान्येष्टिर्नास्थिसन्धयः ।
 न चाशुपातः पिण्डो वा कार्योऽप्राज्ञादिकं क्वचित् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥
 तेषां संसर्गनिषेधो यथा, वराहपुराणे ।
 “आसन्नशयनाच्चैनं भोजनात् कथनादिम् ।
 सम्भृतसरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥”
 प्रायश्चित्तेतरवैदिकस्मैरधिकारी सन् नरक-
 भागी । यथा,—
 “पतितैः संप्रयुक्तानामिमां प्रदणुत निष्कृतिम् ।
 सम्भृतसरेण पतति पतितेन सहाचरन् ॥
 याननाध्यापनाद्यौनाच्छासपानाग्रजानसनात् ।
 यो येन पतितेनैव संसर्गं याति मानवः ।
 स तस्यैव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विशुद्धये ॥”
 तेषामुदककार्यं यथा,—
 “पतितस्यौदकं कार्यं सपिण्डैर्ब्राह्मणैः सह ।
 निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञातिभिर्गुरुसन्निधौ ॥
 दासीघटमयं पूर्णं पथ्येऽथैव प्रेतवत् सदा ।
 अष्टोरात्रमुपासीत नारायणं ब्राह्मणैः सह ॥
 निवर्तयेरस्तसात्सु सम्भाषणसहासनम् ॥”
 इति मातृ २०१ अध्यायः ॥
 अथाध्या पतिता यथा, मातस्यपुराणे ।
 “पतिता गुरुवस्थाया न तु माता कदाचन ।
 गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ॥”
 द्वादशवर्षाधिकव्रतनाश्यापपयुक्तः । तस्य और्द्ध-
 देहिकविधिर्यथा, “पूर्वोक्तस्नातृदाहः दाहा-
 शौचादिनिषेधस्तदानीमेव । वत्सरान्ते तु सर्व-
 मौर्द्धदेहिकं कुर्यात् ॥
 गोब्राह्मणहतानाश्च पतितानां तथैव च ।
 ऊर्द्धं संवत्सरात् कुर्यात् सर्वमेवौर्द्धदेहिकम् ॥”
 इति हेमाद्रौ घटत्रिंशत्तन्मतात् ॥
 एवं स्त्रीकृतानामपि । गयाश्राद्धमपि कार्यम् ।
 “ब्रह्महा च कृतप्रसू गोघातो पञ्चपातकी ।
 सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् ॥”
 इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥
 एवं ब्राह्मणेऽपि ।
 “क्रियते पतितानान् गते संवत्सरे क्वचित् ।
 देशधर्मप्रमाणत्वात् गयाकूपे स्वबन्धुभिः ॥
 मार्गण्डपादमूले वा श्राद्धं हरिहरौ सरन् ॥”
 सूर्यपदे इत्यर्थः ॥ * ॥ तत्र वर्षमध्ये ह्यवसुत-
 मपरार्कं वायुपुराणे ।

पतितः

“युक्तपक्षे तु द्वादश्यां कुर्यात् श्राद्धम् वत्सरम् ।
 द्वादशाहानि वा कुर्यात् युक्ते च प्रथमेऽहनि ॥”
 कागलेयः ।
 “नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयानरेः ।
 तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्रवीद्यमः ॥”
 यामः ।
 “नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।
 तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्नैतदन्यथा ॥”
 स चात्मघातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः । तदुक्तं
 हेमाद्रौ घटत्रिंशत्तन्मते ।
 “कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि ।
 नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयानरेः ॥
 पिण्डोदकक्रियाः पश्चात् वृषोत्सर्गादिकश्च यत् ।
 एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिण्डीकरणं तथा ॥”
 दिवोदासीये द्वादशाहानात्पसु इत्याह ।
 “पतिते च मृते सुष्ठे प्राणापत्यांस्तु षोडश ।
 मृते चापत्यरहिते कृच्छ्राणां नवतिं चरेत् ॥”
 इदं प्रायश्चित्ताहं पित्रादिविषयम् ।
 “इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मृदा विषादिनः ।
 घातयन्ति स्वमात्मानं चाण्डालादिहताश्च ये ॥
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च दयया समभिप्लुताः ।
 यथाश्राद्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् ॥
 तथा ते संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ॥”
 इति हेमाद्रौ तेनैवोक्तेः ॥ * ॥
 तत्रैव वौधायनोऽपि । नारायणवलिं यास्या-
 स्यामोऽभिप्लुतपतितसुरापात्मत्यागिनां ब्राह्मण-
 हतानाश्च द्वादशवर्षाणि जीणि वा वारिमरणं
 यत्र यस्य तत्र तत्र कुर्वीतिति ॥ * ॥ अथपरि-
 शिष्टे तु चण्डालादित्यादुपक्रा,—
 “दग्धा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः ।
 प्रायश्चित्तनु कर्तव्यं पुनश्चान्द्रायणत्रयम् ॥”
 इत्युक्तम् ॥ * ॥ मदनरत्ने ।
 “ब्राह्मणहतानाश्च द्वादशवर्षाणि जीणि वा
 कुर्वीतिति ॥” * ॥ मदनरत्ने ब्राह्मणे ।
 “प्रमादादपि निःशङ्कस्तु कस्माद्विधोदितः ।
 चण्डालैर्ब्राह्मणैश्चौरैर्निहतो यत्र कुचचित् ॥
 तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः ।
 चान्द्रायणं तप्तकृद्भयं तस्य विशुद्धये ॥
 यद्वा कृच्छ्रान् पञ्चदश कृत्वा तु विधिना दधेत् ।
 बुद्धिपूर्वकृतानां त्रिंशत्कृच्छ्रं समाचरेत् ॥”
 इत्युक्तम् । स्मृतिरन्वावल्यां तद्विगुणं प्रायश्चित्तं
 कृत्वा अर्वागप्यन्दात् सर्वं कार्यं इत्युक्तम् ।
 “आत्मनो घातशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।
 तप्तकृच्छ्रचतुष्कञ्च त्रिंशत्कृच्छ्राणि वा पुनः ॥
 अर्वाक् संवत्सरात् कुर्यात् दहनं यथोदितम् ।
 कृत्वा नारायणवलिमनित्यत्वात्सायुषः ॥” इति ॥
 इदञ्चात्मवधनिमित्तं तज्जातिवधप्रायश्चित्तेन
 समुचितं कार्यम् । अतएव वौधायनोक्तम् ।
 द्वादशवर्षाणि जीणि वेति । मदनपारिजाते
 स्मृत्यर्थसारे च ब्रह्महादीनां तदोग्यं प्रायश्चित्तं
 कृत्वा नारायणवलिः कार्यं इत्युक्तम् । एवं स्त्री-
 हतानामपि ॥ * ॥ यत्तु कश्चिदाह । पुत्र-

पतिव्र

कृतेन प्रायश्चित्तेन पितुः पापनाशे मानाभावः ।
 आत्मघाते तु वचनादसु । महापातके तु कथं
 स्यादिति । स स्वयमेव आत्मवधप्रायश्चित्तस्य
 जातिवधनिमित्तेन समुच्चयं वदन् हृदयशून्य
 एव । नहि जातिवधनिमित्तं पुत्रैः कार्यमिति
 वचनमस्ति पुत्रकर्तृकसर्वप्रायश्चित्तादिविप्रवा-
 पत्तेः । प्रागुक्तवौधायनवचनाच्चेति दिक् । इदं
 प्रायश्चित्ताहंणामेव । प्रायश्चित्तानर्हणान् पति-
 तौदकमात्रं कार्यमिति केचित् । मदनपारि-
 जातादिस्वरसोऽप्येवम् । वस्तुतस्तु तदहंणहयो-
 र्वचनेऽनुपादानात् अवशिष्टात् तत्रापि नारा-
 यणवलिर्गयाश्राद्धश्चेति युक्तम् ॥ * ॥ पतितोदक-
 विधिस्तु मित्राद्यतिरिक्तविषय इत्यपरे । स यथा ।
 हेमाद्रौ ब्राह्मणे ।
 “पतितस्य तु कारुण्यात् यस्तुमिं कर्तुमिच्छति ।
 स हि दासीं समाहूय सर्वगां दत्तवेतनाम् ॥
 अशुद्धघटहस्तान्नां यथावृत्तं ब्रवीत्यपि ।
 हे दासि ! गच्छ मूल्येन तिलानानय सत्वरम् ॥
 तोयपूर्णं घटश्चेमं सतिलं दत्तिलासुखी ।
 उपविष्टा तु वामेन चरणीन ततः क्षिप ॥
 कीर्तयेः पातकसंज्ञां त्वं पिबेति सुबुद्धे ।
 निशम्य तस्य वाक्यं सा लब्धवत्या करोति तत् ॥
 एवं कृते भवेत्पुत्रः पतितानां न चान्यथा ॥”
 इति ।
 इदञ्च मृताहे कार्यम् । पतितस्य दासी मृताह्नि
 पदा घटमपवर्जयेदेतावतायसुपचरितो भव-
 तीति मदनरत्ने विष्णुक्तेः । इदञ्चात्मत्यागि-
 विषयम् । आत्मत्यागिनः पतितास्तेनाशौचोदक-
 भाजः स्युरित्युपक्रम्य विष्णुना एतस्याभिधाना-
 दिति गौडाः । उपलक्षणत्वात् सर्वेषामिति तु
 युक्तम् । इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥
 पतिव्रती, स्त्री, (पतिर्विद्यते यस्याः । पति +
 मतुप् । “अन्तर्वत्पतिव्रतीर्नुक् ।” ४ । १ । ३२ ।
 इति निपातनात् वत्वं जुगागमश्च । ततः ।
 “अन्तेभ्यो ङीप् ।” ४ । १ । ५ । इति ङीप् ।)
 समर्चका । सधवा । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥
 (यथा, रघुः । १५ । ३५ ।
 “इतरेऽपि रघोर्विष्णुस्त्वयस्त्वैतामिति जसः ।
 तदोगात् पतिव्रतीषु पत्नीष्वसन् द्विस्त्वनवः ॥”)
 पतिव्रता, स्त्री, (पतिव्रतमिव धर्मार्थकामेषु काय-
 वाक्मनोभिः सदोपास्योऽस्याः ।) स्वाम्यनु-
 रक्ता । तत्पर्यायः । सुचरित्रा २, सती ३
 साध्वी ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ । एकपत्नी ५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या लक्षणं यथा,—
 “आर्त्तासु सुदिता हृष्टे प्रेषिते मलिना कृशा ।
 मृते म्रियेत यापयौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
 तस्या माहात्म्यं यथा,—
 नारद उवाच ।
 “कर्मणा केन राजेन्द्र ! तपसा वा तपोधन ! ।
 उत्तमाच्च गतिं याति लब्धवासः प्रशंस मे ॥
 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा नारदेनाब्रवीत्तदा ।

पतिव्र

यम उवाच ।

न तस्या नियमो विप्र ! तपो नैव च सुव्रत ! ।
 • उपवासो न दानश्च न दमो वा महामते ! ॥
 यादृशी तु भवेद्विप्र ! शृणु तत्त्वं समासतः ।
 प्रसूते या प्रसवपति विगुह्ये जायति स्वयम् ॥
 सुदृक्ते तु भोजिते विप्र ! सा गृह्युल्लयति पुत्रम् ।
 मौने मौना भवेद्या तु स्थिते तिष्ठति या स्वयम् ।
 सा गृह्युल्लयति विप्र ! नाम्नात् पश्याम पित्रेन ॥
 एकद्विद्वेकमना भर्तुर्वचनकारिणी ।
 तस्या विभीमहे सर्वे ये तथाप्ये तपोधन ! ॥
 देवानामपि सा माध्वी पूज्या परमशीभना ।
 भर्ता बाभ्रुता वापि प्रणवाग्यायिनी भवेत् ॥
 वर्तमानापि विप्रेन्द्र ! प्रत्याख्यानां सा यदा ।
 तदे तु संश्रयति पतिं नान्यं कदाचन ॥
 भर्तुर्मृत्युमुखं ब्रह्मन् ! या पश्यति वराङ्गना ।
 एवं याति भवेद्विप्र ! प्रियङ्गुते रता ॥
 अनुविष्टेन भावेन भर्तारमनुगच्छति ।
 सा तु गृह्युल्लयद्वारं न गच्छेद्ब्रह्मसम्भव ! ॥
 एष माता पिता बन्धुरेष मे देवतं परम् ।
 एवं श्रुत्वा या तु सा मां विजयते सदा ।
 पतिव्रता तु या माध्वी तस्याश्चाहं कृताञ्जलिः ॥
 भर्तारमनुधायायन्ती भर्तारमनुगच्छति ।
 भर्तारमनुगच्छन्ती गृह्युल्लयद्वारं न पश्यति ॥
 गीतवादित्रजुषां प्रेक्षणीयान्येकशः ।
 न शृणोति न पश्यति गृह्युल्लयद्वारं न पश्यति ॥
 स्नायन्ती तिष्ठती वापि कुर्वन्ती वा प्रसाधनम् ।
 नान्यश्च मनसा ध्यायेत् कदाचिदपि सुव्रता ॥
 देवता अर्चयन्ती वा भोजयत्यथ वा द्विजान् ।
 पतिं न त्यजेत् चित्तात् गृह्युल्लयद्वारं न पश्यति ॥
 भागौ चाशुदिते या तु उल्लाय च तपोधन ! ।
 गृहं मार्शयते नित्यं गृह्युल्लयद्वारं न पश्यति ॥
 चतुर्द्वेष्टः स्वभावश्च यस्या नित्यं सुसंश्रुतम् ।
 शौचाचारसमायुक्ता सापि गृह्युल्लयं न पश्यति ॥
 भर्तुर्मृत्युं प्रपश्यन्ती भर्तुश्चित्तानुसारिणी ।
 वर्तते च हिते भर्तुर्मृत्युद्वारं न पश्यति ॥
 एवं कीर्तिमतां लोकं वृण्वन्ती दिवि देवताः ।
 मातृषाणाञ्च भार्या वै तत्र देशे तु वृण्वते ॥
 कथितेव पुरा विप्र ! आदित्येन पतिव्रता ।
 मया तस्मात्तु विप्रर्षे ! यथावत् यथाशुतम् ॥
 गृह्युल्लयतस्ततो दृष्ट्वा पूजयामि पतिव्रताम् ॥”

इति वाराहे पतिव्रताचरित्रम् ॥ * ॥

पतिव्रताधर्मी यथा,—

“पतिव्रतानां यज्ञस्य तन्निबोध ब्रह्मेश्वर ! ।
 नित्यं भर्तुर्मृत्युमुकया तत्पादोदकमीषितम् ।
 भक्तिभावेन सततं भोक्तव्यं तदनुज्ञया ॥
 व्रतं तपस्यां देवास्त्रीं परित्यज्य प्रयत्नतः ।
 कुण्याचरणसेवाश्च स्तवर्षं परितोषणम् ॥
 तदाश्चरितं कर्म न कुण्याद्वैरतः सती ।
 नारायणात् परं कान्तं ध्यायेत् सततं सती ॥
 परपुसां पुरश्चैव सुवेशं पुरुषं परम् ।
 यात्रामहोत्सवं नित्यं नर्तकं गायनं ब्रज ।
 परकीक्षाश्च सततं नहि पश्यति सुव्रता ॥

पतिव्र

यज्ञस्यं स्वाभिनां नित्यं तदेवमपि योषिताम् ।
 नहि त्यजेत् तत्सङ्गं जगमेव च सुव्रता ॥
 उत्तरे नीतरे दद्यात् स्वाभिनस पतिव्रता ।
 न कोपं कुरुते शृङ्गा ताडनाच्चापि कोपतः ॥
 क्षुधितं भोजयेत् कान्तं दद्यात् पानश्च बोधने ।
 न बोधयेत्तं निद्रालुं परयत्येव कर्मसु ॥
 पुत्राणाञ्च श्रुतगुणं खेहं कुर्यात् पतिं सती ।
 पतिर्वन्मृगतिर्भर्ता देवतं कुलयोषितः ॥
 शुभं दृष्ट्वा सुधातुल्यं कान्तं पश्यति सुन्दरी ।
 सस्मितं वदनं कृत्वा भक्तिभावेन यत्नतः ॥
 पुरुषाणां सहस्रस्य सती स्त्री च समुद्गरेत् ।
 पतिः पतिव्रतायाश्च सुख्यते सर्वपातकात् ॥
 नास्ति तेषां कर्मभोगः सतीनां व्रततत्रमा ।
 तथा साङ्गश्च निष्कर्म्मो मोदते हरिमन्दिरे ॥
 एधिषां यानि तीर्थानि सतीपादेषु तान्यपि ।
 तेजश्च सर्वदेवानां सुनीनाश्च सतीषु च ॥
 तपस्विनी तपः सर्वे व्रतिनी यत् फलं ब्रज ।
 दाने फलं यद्वाहृणां तत् सर्वं तामु सन्ततम् ॥
 स्वयं नारायणः शस्त्रविधं ता ज्ञातामपि ।
 मुराः सर्वे सुमुनयो भीतास्ताभ्याश्च सन्ततम् ॥
 सतीनां पादरजसा सदाः पूता वसुधरा ।
 पतिव्रता नमस्कृत्य सुख्यते पातकाक्षरः ॥
 त्रैलोक्यं भस्मसात् कर्तुं नैव पतिव्रता ।
 स्वतजसा समर्था सा महापुण्यवती सदा ॥
 सतीनाश्च पतिः माध्वीपुत्री निःशङ्क एव च ।
 नहि तस्य भयं किञ्चिदेवेभ्यश्च यमादपि ॥
 श्रुतजन्मपुण्यवती गृहे जाता पतिव्रता ।
 पतिव्रतापस्रः पूता जीवन्मुक्तः पिता तथा ॥
 सती स्त्री प्रातरुत्थाय त्यक्त्वा च रात्रिवाससम् ।
 भर्तारश्च नमस्कृत्य करोति स्तवनं सुदा ॥
 गृहकार्यं ततः कृत्वा स्नात्वा धौते च वामसी ।
 गृहीत्वा शृङ्गपुष्पश्च भक्तिनः पूजयेत् पतिम् ॥
 स्वापयित्वा सुपूतेन जलेन निम्नेलेन च ।
 तस्मै दत्त्वा धौतवस्त्रं तत्पादौ चालयेन्मुदा ॥
 आसने वासयित्वा च दत्त्वा भाले च चन्दनम् ।
 सर्वाङ्गलेपनं कृत्वा दत्त्वा मालां मलेऽपि च ॥
 वामवेदोक्तमन्त्रेण भोगद्रव्यैः सुधीपमेः ।
 संपूज्य भक्तिनः कान्तं स्तुत्वा च प्रणमेन्मुदा ॥
 ‘ओं नमः कान्ताय शान्ताय सर्वदेवाश्रयाय
 स्वाहा ॥’

इत्यनेनैव मन्त्रेण दत्त्वा पुण्यश्च चन्दनम् ।
 पादार्घ्यधूपदीपाञ्च वस्त्रं नैवेद्यसुत्तमम् ॥
 जलं सुवासितं शुद्धं ताम्बूलश्च सुसंस्कृतम् ।
 दत्त्वा स्तोत्रञ्च प्रपठेत् यत् कृतं पाकमेव च ॥
 ओं नमः कान्ताय शान्ताय सर्वदेवाश्रयाय च ॥
 नमो ब्रह्मस्वरूपाय सतीप्राणपराय च ।
 नमस्त्याय च पूज्याय हृदाधाराय ते नमः ॥
 पञ्चप्राणाधिदेवाय चक्षुषस्तारकाय च ।
 ज्ञानाधाराय पद्मीनां परमानन्दरूपिणे ॥
 पतिव्रता पतिर्विष्णुः पतिरेव महेश्वरः ।
 पतिश्च निर्गुणाधारो ब्रह्मरूपः नमोऽस्तु ते ॥

पतङ्ग

जमस्व भगवन् ! दीपं ज्ञानाज्ञानकृतञ्च यत् ।
 पत्रोऽस्यो । दयासिन्धो ! दामीदीपं जमस्व च ॥
 इदं स्तोत्रं महापुण्यं स्मृत्याद्यैः पद्मया कृतम् ।
 मरुस्वत्या च धरया गङ्गया च पुरा ब्रज ॥
 सावित्री च कृतं पूर्वं ब्रह्मणे चापि नित्यशः ।
 पार्वत्या च कृतं भक्ता कैलासे प्राङ्मुराय च ॥
 सुनीनाश्च सुराणाञ्च पत्नीभिश्च कृतं पुरा ।
 पतिव्रतानां सर्वासां स्तोत्रमेतत् शुभापहम् ॥
 इदं स्तोत्रं महापुण्यं या शृणोति पतिव्रता ।
 नरोऽस्यो वापि नारी वा लभते सर्ववाञ्छितम् ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रं निर्धनो लभते धनम् ।
 रोगी च सुख्यते रोगात् बह्वो सुख्यते बन्धनात् ॥
 पतिव्रता च स्तुत्वा च तीर्थस्नानफलं लभेत् ।
 फलश्च सर्वतपसां व्रतानाञ्च ब्रह्मेश्वर ! ॥
 इदं स्तुत्वा नमस्कृत्य भुङ्क्ते सा तदनुज्ञया ।
 उक्तः पतिव्रताधर्मी गृहिणी श्रूयतां ब्रज ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गौड्याष्टाध्यायः ॥ ३ ॥ अध्यायः ॥ * ॥
 पतिव्रतानामानि यथा,—
 सूर्यस्य सुवर्चला १ शक्रस्य शची २ विश्वस्य
 अरुन्धती ३ चन्द्रस्य रोहिणी ४ अगस्त्यस्य
 लोपामुद्रा ५ अश्विनस्य मुक्त्या ६ मरुधवः
 सावित्री ७ कपिलस्य श्रीमती ८ मोदास्य
 मदयन्ती ९ मगरस्य केशिनी १० नलस्य हम्-
 यन्ती ११ रामस्य सीता १२ शिवस्य सती १३
 नारायणस्य लक्ष्मीः १४ ब्रह्मणः सावित्री १५
 रावणस्य मन्दोदरी १६ । इति पुराणास्तरम् ॥
 (गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते ।
 १० । ६ । ६६ ।

“पतिव्रता पतिव्राज्ञी पश्यन्नासपरायणा ।
 प्रज्ञावती सुता पौत्री पुत्रपूज्या पयस्विनी ॥”
 पतिरः, पुं स्त्री, (पति गच्छतीति । पतल गती-
 “पतिकठिकठिगडिदिशिभ्य णरक् ।” उणां १।५६।
 इति कर्णर णरक् ।) पत्नी । गन्तरि चि । इत्यु-
 णादिकोषः ॥

पतिरः, पुं, (पतत्यस्मिन्निति । “पति कठीति ।”
 उणां १।५६। इति अधिकरणे णरक् ।) आङ्कः ।
 गर्भः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥

पतङ्गः, स्त्री, (पत्रमिव ष्यङ् यस्य । एषोदरात्-
 साधु ।) रक्तचन्दनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वृक्षविशेषः । वक्रम् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 पत्राङ्गम् २ रक्तकाष्ठम् ३ सुरङ्गदम् ४ पत्रा-
 गम् ५ पट्टरङ्गम् ६ भार्यावृक्षः ७ रक्तकः ८
 लोहितम् ९ रङ्गकाष्ठम् १० रोगकाष्ठम् ११
 कुचन्दनम् १२ पट्टरङ्गनकम् १३ सुरङ्गम् १४ ।
 अस्य गुणाः । कटुत्वम् । रुचत्वम् । अम्लत्वम् ।
 शीतत्वम् । गौल्यत्वम् । वातपित्तकृशविष्यो-
 टोन्मादभूतनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अपि च भावप्रकाशे ।

“पतङ्गस्तु रक्तसारं सुरङ्गं रङ्गनं तथा ।
 पट्टरङ्गमाख्यातं पत्तृश्च कुचन्दनम् ॥
 पतङ्गं मधुरं शीतं पित्तक्षेपघ्नं सन्तु ।
 हरिचन्दनवल्क्यं विशाखाहनाशनम् ॥”

पत्नं, स्त्री, (पतन्ति गच्छन्ति जना यस्मिन् । पत ल गतौ + “वीपतिभ्यां तनन् ।” उणा३।१५०। इति तनन् ।) नगरम् । इत्यमरः । २।२।१०॥ (यथा, भागवते । ७।२।१४।

“पुरगामव्रजोऽन्यत्रागामाश्रमांकरान् ।

खेटखटघोषांश्च ददद्भुः पत्नानि च ॥”)

महती पुरी । इति श्रीधरस्वामी ॥ ऋदङ्गः । इति हारावली ॥

पत्नवणिक्, [ज्] पुं, (पत्नस्य नगरस्य वणिक् ।) नगरवणिक् । तत्पर्यायः । स्वाध्यायी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्तिः, पुं, (पत्यते विपत्तसेनां प्रति पदभ्यां गच्छतीति । पत्ती इ गतौ + “पदिप्रथिभ्यां नित् ।” उणा३।१८२। इति तिः स च नित् ।) पदातिकः । इत्यमरः । २।२।६६। (यथा, रघुः । ७।३७।

“पत्तिः पदानि रथिनं रथेश-

सुरङ्गसादी तुरगाधिरूपम् ।

यन्ता गजस्याभ्यपतङ्गजस्यं

तुल्यप्रतिहन्दि बभूव युद्धम् ॥” * ॥

पत्यते विपत्तं प्राप्नोतीति । पद् + तिन् ।) वीरः । इति विश्वः ॥

पत्तिः, स्त्री, (पत ल गतौ + भावे क्तिन् ।) गतिः । (पत्यते विपत्तौ यथा । पत् + करणे क्तिन् ।) सेनाविशेषः । यदुक्तं अमरे । २।२।८० ।

“एकैकैरथा चान्धा पत्तिः पक्षपदातिका ॥”

पत्तिसंहतिः, स्त्री, (पत्तीनां पदातीनां संहतिः ।) पदातिसमूहः । तत्पर्यायः । पादातम् २ । इत्यमरः । २।२।६७ ॥

पत्तरः, पुं, (पत गतौ + बाहुलकादृशः । निपातनात् तस्य द्वित्वम् ।) शालिचक्राकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पत्तरे, स्त्री । इति भावप्रकाशः ॥

पत्नी, स्त्री, (पत्यर्थे सन्धौ यथा । “पत्युर्ना यज्ञसंयोगे ।” ४।१।३२ । इति नकारादेशः डीप् च ।) वेदविधानेनोद्गा । अन्यत्रोपचारात् ।

पत्न्या उद्गाहविहितमन्त्रादिना ऊढा । इति भरतः । तत्पर्यायः । पाणिग्रहीती २ द्वितीया ३ सङ्घर्षिणी ४ भार्या ५ जाया ६ दाराः ७ सङ्घर्षिणी ८ धर्मनारिणी ९ दारः १० गृहिणी ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ सङ्घर्षिणी १२ गृहः १३ चैत्रम् १४ वधूः १५ जनी १६ परिग्रहः १७ ऊढा १८ कलत्रम् १९ । इति हेमचन्द्रः ॥

(पत्नीगुणैर्नैव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति । यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्यः । गृहाश्रमत्पत्यं किञ्चिदपि नास्ति यदि तत्र हितकामा पत्नी वर्तते । सपत्नीक एव सर्वधर्मेकरणाहः । यदुक्तं दत्तमंहितायाम् ।

“पत्नीमूलं गृहं पुंसां यदि हृन्दोनुवर्तिनी । गृहाश्रमसमं नास्ति यदि भार्या वशानुगा ॥

तथा धर्मार्थकामानां त्रिवर्गफलमयुते । प्राकाम्ये वर्तमाना तु स्नेहासत् निवारिता ॥

अवश्या सा भवेत् पश्चात् यथा आधिरपेक्षितः । अनुज्जला न वाग्दृष्टा दक्षा साञ्जी प्रियंवदा ॥

आत्मगुप्ता स्वामिभक्ता देवता सा न मातुषी ।

अनुज्जलकलत्रो यस्तस्य स्वर्ग इहेव हि ॥

प्रतिकूलकलत्रस्य नरको नात्र संशयः ।

स्वर्गोऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागं परस्परम् ॥

रक्तशको विरक्तोऽन्यस्मात् कष्टतरं नु किम् ॥

गृहवासः सुखायां पत्नीमूलं गृहं सुखम् ।

सा पत्नी या विनीता स्याच्चित्तज्ञा वशवर्तिनी ॥

दुःखदान्या सदा खिन्ना चित्तभेदात् परस्परम् ।

प्रतिकूलकलत्रस्य द्विद्वारस्य विशयतः ॥

योषित् सर्वा जलौक्य भूषणाच्छादनाश्रितैः ।

सुभूत्यापि कृता नित्यं पुरुषं रूपकर्षति ॥

जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी ।

इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्यं बलं सुखम् ॥

सशङ्का बालभावे तु यौषणे विमुखी भवेत् ।

लणवन्मन्यते पश्चाद्दृष्ट्वा भावं स्वकं पतिम् ॥

अनुज्जला न वाग्दृष्टा दक्षा साञ्जी पतिव्रता ।

एभिरेव गुणैर्युक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः ॥

या हृष्टमनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणः ।

भक्तः प्रीतिकरी नित्यं सा पत्नी ह्यीतरा ज्वरा ॥”)

पत्राटः, पुं, (अटति मुखं विहरति अत्र इति आटो गृहम् । ततः पत्राट आटः ।) पत्नीगृहम् । यदुक्तं त्रिकाण्डशेषे ।

“वासागारं भोगगृहं कन्यापत्राटमिच्छताः ॥”

प(त्र)त्तं, स्त्री, (पतति पृच्छात् । पत ल गतौ +

“सञ्धातुभ्यः घृन् ।” उणा३।१५८। इति घृन् ।)

पृच्छावयवविशेषः । पाता इति भाषा । तत्

पर्यायः । पलाशम् २ हृदनम् ३ दलम् ४ पर्णम्

५ हृदः ६ । इत्यमरः । २।४।१४ ॥ पात्रम् ७

हृदनम् ८ वर्हम् ९ वर्धनम् १० पत्रकम् ११ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ विष्णवे पत्रविशेष-

दानफलं यथा नारसिंहे ५२ अध्याये ।

“पत्रागण्यपि सपुण्याणि हरेः प्रीतिकराणि च ।

प्रवक्ष्यामि नृपश्रेष्ठ । शृणुष्व गदतो मम ॥

अपामार्गपत्रं प्रथमं तस्माद्भृङ्गारकं परम् ।

तस्मात्तु खादिरं श्रेष्ठं ततश्च शमिपत्रकम् ॥

दूर्वापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम् ।

पत्रं तस्मादमनकं ततो विष्वस्य पत्रकम् ॥

विष्वपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रसुतम् ॥

गतेषाञ्च यथाशब्देः पत्रैर्वा योऽर्चयेद्धरिम् ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥”

देवीप्रीतिकरपत्राणि यथा,—

“अपामार्गस्य पत्रन्तु ततो भृङ्गारपत्रकम् ।

ततोऽपि गन्धिनीपत्रं वलाहकमतः परम् ॥

तस्मात् खादिरपत्रन्तु वज्रलस्तवकस्तथा ।

आम्रन्तु वक्रगुच्छस्तु जम्बू पत्रं ततः परम् ॥

बीजपूरस्य पत्रन्तु ततोऽपि कुशपत्रकम् ।

दूर्वाङ्कुरे ततः प्रोक्तं शमीपत्रमतः परम् ॥

पत्रमामलकं तस्माद्दामपत्रमतः परम् ।

सर्वतो विष्वपत्रन्तु देवाः प्रीतिकरं मतम् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ * ॥

तेजपत्रम् । तत्पर्यायः । तमालपत्रम् १ पत्रकम्

२ हृदनम् ३ दलम् ४ पलाशम् ५ अंशुकम् ६

वासः ७ तापसम् ८ सुकुमारकम् ९ वल्गुम् १० तमालकम् ११ रामम् १२ गोपनम् १३ वस-

नम् १४ तमालम् १५ सुरनिर्गन्धम् १६ । अस्थि

गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-

वातविषवस्तिकच्छतिदोषनाशित्वम् । सुखमस्तक-

शोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

भावप्रकाशे ।

“पत्रकं मधुरं किञ्चित्तीक्ष्णं पिष्ट्वलं लघु ।

निहन्ति कफवाताग्नीक्ष्णसाक्षिपीनसान् ॥”

(पत्यते स्थानात् स्थानान्तरं अनेन । पत + “दाक्षी-

प्रसययुजस्तुतुदसिचमिहपतदश्रनहः करणे ।”

३।२।१८२ । इति करणे घृन् ।) वाहनम् ।

शरपक्षः । पक्षिपक्षः । इति मेदिनी ॥ * ॥

(पत्यते पात्यते शास्त्रबोधायवर्णनचिन्थोऽनेन ।

पत् + करणे घृन् । अन्तर्निवन्तत्वात् तथात्वम् ।

(लिखनाधारः । पात् इति भाषा । यथा,

ज्योतिस्तत्त्वे ।

“वाचसांसिक्ते तु सम्प्राप्ते भ्रातः संजायते यतः ।

धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्राक्षरान्यतः पुरा ॥”

धातुमयपत्राक्षरित्वम् । पत्र इति तवक् इति

च भाषा । यथा, गुलापुरुषदाने दानसागरे ।

“सुवर्णपत्राभरणा च काव्या

सुलोहपार्श्वद्वयमृगलाभिः ॥” * ॥

(पात्यते स्थानात् स्थानान्तरं समाचारोऽनेन ।)

पत्रौ । लिपिः । तस्य रङ्गनं यथा,—

“सुवर्णरूप्यरङ्गाद्यै रञ्जयन् पत्रसुतम् ।

सामान्योत्तममध्यानां पत्ररञ्जनमीरितम् ॥” * ॥

अथ पत्रप्रमाणम् ।

“वज्रङ्गलाधिकं हस्तं पत्रसुतममीरितम् ।

मध्यमं हस्तमात्रं स्यात् सामान्यं सुहृदस्तकम् ॥”

अथ पत्रभङ्गप्रकारः ।

“पत्रन्तु त्रिगुणीकृत्य ऊर्ध्वं तु द्विगुणं त्यजेत् ।

शेषभागे लिखेद्गर्भान् गद्यपद्यादिसंयुतान् ॥” * ॥

अथ पत्रस्य रचनक्रमः ।

“राजलेखकमाह्वय नृपो ब्रूयात् प्रयत्नतः ।

पत्रं कुरु यथायोग्यं गद्यपद्यादिसंयुतम् ॥

पण्डितद्वयमानोऽयं लेखको रक्षसि स्थितः ।

यथायोग्यानुसारं पत्रं कुर्यान्मनोरमम् ॥

दिनद्वयं चयं वापि विचार्य पण्डितेन वै ।

स्वभ्रान्तेर्दृष्ट्वा ज्ञात्वा विलिखेत् पत्रपुस्तके ॥

सामान्यपत्रे संलिख्य रक्षसि आवयेद्गृपम् ।

नृपाज्ञया शुभे पत्रे विलिखेद्वाजलेखकः ॥” * ॥

अथ लेखनप्रकारः ।

“अङ्कुशं प्रथमं दद्यात् मङ्गलार्थं विचक्षणः ।

मध्यं विन्दुसमायुक्तमधः सप्ताङ्कसंयुतम् ॥ ५ ॥

तदधः स्वस्ति विन्यस्य ततो गद्यं सुशोभनम् ।

ततः श्रीशब्दरूपाणि पद्यासकर्म लिखेत् ॥

भाषया संस्कृतेनैव कुशलं विलिखेत् सुधीः ।

ततः शुभाशुभां वार्तां संस्कृतेः प्राकृतैस्तथा ॥

ततः प्रमाणसम्बद्धं ततो वार्तां नियोजयेत् ।

कीर्त्तिप्रीतियुतं पद्यं ततः किमधिकारिकम् ॥

पत्रप्रेषणश्लोकश्च अङ्कमासादिसंयुतम् ।

सर्वेषामेव पत्रेषु लिखनञ्चेवमीरितम् ॥
सर्वेषामेव पत्राणां विधिं ज्ञात्वा लिखितुं यः ।
स्वदेशे कीर्त्तिमाप्नोति तथा देशान्तरेष्वपि ॥
एवं शास्त्रक्रमं ज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः साह्यं यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥
शास्त्रसन्दर्भमज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः साह्यं दुर्व्यग्रो महदाप्नुयात् ॥ * ॥
अथ पत्रनयनक्रमः ।

“राजपत्रं नयेन्महिं ललाटे पात्रमन्त्रिणाम् ।
गुरुपत्रं नयेन्महिं ब्राह्मणानामन्त्रेव च ॥
यत्तिसव्यामिनाञ्चैव स्वामिनश्च तथैव च ।
सादरेणैव यत्नेन तथा सद्गतिं धारयेत् ॥
भार्यापुत्रस्य मित्रस्य हृदये धारयः सुधीः ।
प्रवीररूपां कण्ठदेशे पत्रधारणमीरितम् ॥
एतेषाञ्चैव पत्राणामुक्तं धारणलक्षणम् ।
अन्येषामपि पत्राणां नियमो नात्र दर्शितः ॥”

अथ पत्रपठनप्रकारः ।

“पत्रं धृत्वा नमस्कृत्य पूर्वार्धं स्थापयेत् सुधीः ।
दक्षिणार्धेण सदसि नृपायै राजलेखकः ॥
पत्रं वित्त्य सदसि दिवारं मनसा पठेत् ।
स्फुटं पश्चात् प्रवक्तव्यमन्तोभो राजलेखकः ॥
रहसि श्रावयेत् पत्रं शुभं वा यदि वाशुभम् ।
पत्रं श्रुत्वा विदित्वायं सभायां श्रावयेत्ततः ॥
रहस्य-पत्रं रहसि नृपायै श्रावयेद्भिजः ।
अशुभं नैव सदसि शुभं पत्रं नृपाज्ञया ॥
एवं क्रमेण पत्रार्थं श्रावयित्वा दिजोत्तमः ।
भूपतेः सन्निधौ स्थित्वा नृपाज्ञामनुवर्त्तते ॥”

अथ पत्रचिह्नानि ।

“ऊर्ध्वे षडङ्गुलं त्र्यङ्गुलं चन्द्रविम्बवत् ।
कस्तूरीकुङ्कुमैः कुर्याद्राजपत्रं सुचिह्नितम् ॥
मन्त्रिणां कुङ्कुमेनैव पण्डितस्यैव चन्दनैः ।
गुरुणा चन्दनैर्नैव सिन्दूरैर्नैव स्वामिनः ॥
भार्यायाश्चाप्यलक्तेन चन्दनैः पितृपुत्रयोः ।
सव्यासिनां चन्दनेन यतीनां कुङ्कुमेन च ॥
रक्तचन्दनपङ्केन भृत्यस्य समुदीरितम् ।
शोणितेनैव शत्रूणां पत्रचिह्नं प्रकल्पयेत् ॥
एतेषाञ्चैव सर्वेषां यथायोग्यानुसारतः ।
पत्रस्योर्ध्वं तु मतिमान् कुर्यात् चिह्नं सुवर्त्तुलम् ॥”

अथ राजपत्रस्य कोणच्छेदनप्रकारः ।

“दक्षिणे पत्रकोणस्य अद्यस्तात् क्षेदयेत् सुधीः ।
एकाङ्गुलप्रमाणेन राजपत्रस्य चैव हि ॥”

अथ राजपत्रादेः पदव्यासः ।

“महाराजाधिराजश्च दानशौखं तथैव च ।
तथा सञ्चरितं योऽप्यं कल्पवृक्षादिकं न्यसेत् ॥
यथायोग्यानुसारेण तथैव गुणभेदतः ।
राजपत्रेषु सर्वेषु पदव्यासक्रमं विदुः ॥”

अथ मन्त्रिपत्रस्य ।

“प्रवरं गुणभेदेन तथा सञ्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो मन्त्रिपत्रे पदक्रमम् ॥”

अथ पण्डितस्य ।

“संस्थावद्वन्दितापदं शास्त्रार्थनिपुणादिकम् ।
पण्डितानां पत्रेषु विलिखेद्दे पदक्रमम् ॥”

अथ गुरुपत्रस्य ।

“सांख्यसिद्धान्तनिपुणं सनमस्कारकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो गुरुपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ स्वामिपत्रस्य ।

“प्रवर्यं सनमस्कारं प्राणप्रियादिकं पदम् ।
विन्यस्य विलिखेद्भोमान् स्वामिपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ भार्यापत्रस्य ।

“प्राणप्रियापदं साध्वीं तथा सञ्चरितादिकम् ।
भार्यापत्रं लिखेद्विद्वान् पदक्रममनुत्तमम् ॥”

अथ पुत्रस्य ।

“प्राणपुत्रपदं तद्वत्तथा सञ्चरितादिकम् ।
आशौच्यचनमंयुक्तं पुत्रपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ पितृपत्रस्य ।

“प्रभुवर्यं नमस्कारं तथा सञ्चरितादिकम् ।
विन्यस्य विलिखेत् पुत्रः पितृपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ सव्यासियतिपत्रस्य ।

“सर्ववाङ्मार्गविनिर्मुक्तं सर्वशास्त्रार्थपारगम् ।
सव्यासियतिपत्रेषु विलिखेच्च पदक्रमम् ॥”

सामान्यस्य ।

“सामान्यभृत्यशूत्राणां विनियोग्यामुक्तं प्रति ।
शास्त्रावशेषितपदं क्वागुत्पादिकं तथा ॥

एतेषामेव पत्रेषु यथायोग्यानुसारतः ।

विन्यस्य विलिखेत् प्राज्ञः पदक्रममनुत्तमम् ॥”

श्रीशब्दविन्याससंख्या यथा,—
“षड् गुरोः स्वामिनः पञ्च भृत्ये चतुरो रिपौ ।
श्रीशब्दानां त्रयं मित्रे एकैकं पुत्रभार्ययोः ॥” * ॥

अथ राज्ञः प्रशस्तिः ।

स्वस्तिगीर्वाणचयश्चङ्काराजरोचिस्सुखित-
चन्द्रचङ्कुरगनखेन्दुन्दचन्द्रिकामन्दोहास्वाद-
चतुरक्षेत्रस्त्रिकोरवरविषमसमरसहस्रप्रबलतर-
तुरगखुरपुटपटलदलितभूण्डोत्तिष्ठद्विधधूलि-
धाराधूसरितसकलहृदिन्तरप्रचण्डभुजदण्ड-
भाजमानखरतरासिचित्रासितप्रत्यर्धपृथ्वीपति-
सार्थप्रार्थितानुकम्पासुधासम्पातानवरसविहृदा-
रिद्रविद्रावणद्रविणराशि विद्यागनसमुपार्जितो-
र्वितयशोमरालावलिकवलितवलिदधीचिसचित-
यशोमृगालजालभूपालकुलतिलकश्रीयुतमहा-
राजाधिराजे ॥ १ ॥

स्वस्तिप्रचण्डदोर्दण्डखण्डखण्डितारिमण्डल-
सुखोन्मुक्तसुक्तावलीमण्डितसंग्रामाङ्गनरिङ्गमा-
णानेकवारणवाह्यादिकायकाण्डवक्रतरनक्रचक्र-
चक्रमण्डुरतिक्रमणीयाप्रगापतिप्रभृतयशस्वन्द-
चन्द्रिकाद्योतविद्योतिताखिलजगन्मण्डलविधध-
द्रविणार्पणसन्तोषितसुरिसमूहस्यमानावदात-
कीर्त्तिनर्त्तकीनर्त्तनलीलालेपलपितगीतिधुरीणो-
र्ध्वश्यादिवेश्याजनसविलासगीयमानगुणश्रवणा-
न्दोलिताखण्डश्रवणकुण्डलपरितःप्रसर्पितप्रताप-
तपनोत्तापितारातिततिसमध्यासितनिकुञ्जकुञ्ज-
प्रस्तुतसौन्दर्यगाथाप्रसुदितश्रीमन्नारायणचरण-
किङ्करश्रीयुतमहाराजदानशौखे ॥ २ ॥ * ॥

अथ मन्त्रिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्समस्तसामन्तसर्वकनिष्ठाङ्केषु ।

कीर्षगोक्षधिक्षीवलगजवाजिहृष्टपरिवारहर्ष-
हेतुगीतिसेतुरक्षणनिपुणेषु । अस्माद्विश्वासक-
निकेतनेषु श्रीश्रीमन्त्रिप्रवीरेषु आशीराशिनिवे-
दनकोट्यं वर्गभूतोत्तमं भयमावेदयन् तत्रत्यं
भयमव्याहृतमनुदिनमनुत्तमं पृच्छति स्म ॥ * ॥

अथ गुरुप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीनारायणपदपाथोरुहनिःसरम्भक-
रन्दमधुपायमानमानसेषु । विविधविद्याविद्योति-
ताखिलगुणगणालङ्कृत्येवद्वेदाङ्गपारगस्वाश्रयो-
चिताचारसम्यग्परमहंसपरिव्राजकाचार्यसंय-
मानश्रीगोविन्दस्वरूपगुरुत्तरणारविन्देषु कीर्ति-
शः प्रणामाः ॥ * ॥

अथ भार्यायाः स्वामिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमद्दामप्रमहंसभूषितास्तदादिभक्त-
जनेषु । कर्णयोरधिष्ठानेषु । नेत्रयोरधिदेवतेषु ।
कामस्य परिणामेषु । चतुर्वर्गप्रदायकेषु । समा-
पररूपेषु । श्रीमत्स्वामिचरणारविन्देषु । गोविन्द
इन्दिरायाः शङ्कर इव गिरिजायाः महेन्द्र इव
पुष्पमञ्जरीयाः प्रतिदिनं वर्द्धमाना समाराधना
प्रणामपूर्वमास्ताम् ॥ * ॥

अथ भर्तृभार्याप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्समस्तप्रमपारलावण्यशूर्तौ प्रिय-
तमायां नेत्रयुग्मस्य कर्णनिकायामिव चन्द्रस्य
क्षणदायामिव कमलाकरस्य कमलिन्यामिव
पथिकस्य क्वायायामिव लघातुरस्य शीतलान्त-
धारायामिव मम सप्रेम निवेदयन्ती पत्नी
शुभाशीराशीतिवेदयतु सर्वदा ॥ * ॥

अथ पुत्रस्य पितरं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमदभिनववशसदचित्तचित्तितस्वी-
यानुरागा नुराक्षितानुसङ्गीतस्वगन्धर्वगण । निज-
चरणसरोज-रञ्जितपरागमंरक्तासदादिभाल-
स्थलविशालभाग्यसम्भापकेषु । श्रीयुतपितृचरण-
सरोरुहेषु । अकिञ्चित्करकिङ्करस्य मम बहु-
करसम्युत्स्यावनीष्टलगाः साष्टाङ्गप्रणतयः
सदसमजसं विज्ञाद्यच्च ॥ * ॥

अथ पितुः पत्रं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीविर्येश्वरचरणसरोरुहानुग्रहसमा-
सादितातिवितानवदाविद्याविलासपीयूषपर-
म्परापराभाषुकानुपमसाधुगीर्णविधगुणा-
लङ्कृतनिजवंशावतंसकलविश्वासनिधाननिज-
कुलपवित्रीकृतात्मप्रायेषु । श्रीयुतशुद्धाचारपरि-
पूरितपुत्रेषु शुभाशिक्षां राशयः सन्तु विज्ञा-
द्यच्च ॥ * ॥

अथ सव्यासियतिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकरण-
निपुणतापराङ्मुखेषु । विषमविधयदोषदर्शन-
दूषितप्रपञ्चरचनाविभाषेषु । वेदवेदान्तसांख्य-
सिद्धान्तबुद्धदेवप्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानशीलेषु ।
संस्थावन्मुखवन्दितचरणारविन्दस्वाश्रयोचिता-
चारपरिपालनपवित्रीकृतधरित्रीतलेषु । सकल-
भूदेव-पूजित-श्रीयुत-गोस्वामि-चरणारविन्देषु ।

ममावनीसंलम्भाः साक्षाद्गणामसहस्रमजसंजी-
नमो नारायणायेति मन्त्रेणाकलितमस्तु ॥ * ॥

अथ भव्यप्रशस्तिः ।

१ स्वस्तिभगवत्परायणसकलद्रविणाधि-
रक्तकगोमहिष्यादिपतिपालकनिखिलवंशाशु-
सेवकवशंवदासुकव्यं प्रति ॥ * ॥

अथारिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिममराज्ञनभयप्रतिभयशःपरिपूरित-
सकलसामन्तराजधानीविभूतिवीरशस्त्राव-
शेषितनिजवंशानुरक्तकसतपरिचस्तशरणा-
गतासुकं प्रति ॥ * ॥

अथ विवेकिनी प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीभगवत्पदपङ्कजपूजनोपचितपुण्य-
पुष्पपवित्रीकृतान्तःकरणदिव्यलासिनीविसर-
कुम्भिलमिलमल्लसीमालाकलायशोऽनुबन्धिनिर-
वधिवसुविश्राणनाधरीकृतसुरपुरभूमीरुहेषु ।

स्वस्तिश्रीमत्परमेश्वरपादपाथोरुहास्वाद-
चतुरचित्तचक्षुरीकभूयन्तारकट्यन्तावनजनिता-
मितयशःपट्टीरपङ्कपटलालङ्कृतदिगङ्गनागणस्त-
नटप्रबलप्रतापील्लवर्णीकृतप्रत्यर्थिसार्थगर्वाङ्ग-
पारपारेषु ।” इति वररुचिकृतपत्रकौमुदी ॥

पत्रकं, स्त्री, (पत्रमेव । पत्र + स्वार्थ कन् ।)

रुचस्य पत्रम् । पत्रावली । इति शब्दरत्नावली ।
तेजपत्रम् । अस्य गुणः । कफवायुश्री-
कृष्णामारुचिनाशिलम् । इति राजवल्लभः ।
शालिचक्राङ्कं पुं । इति रत्नमाला ॥

पत्रकाहला, स्त्री, (पत्रकाणां आहला शब्दः ।)

पिञ्जोला । पत्रशब्दः । इति हारावली ॥

पत्रलक्ष्मः, पुं, (पत्रैः पत्रकार्यैः साध्यः लक्ष्मो-
व्रतविशेषः ।) पर्णलक्ष्मव्रतम् । यथा—

“पर्णद्विस्वरराजोविविधपत्रकृशोदके ।
प्रत्येकं प्रत्यहं पीते; पर्णलक्ष्म उदाहृतः ॥”

इति याज्ञवल्क्यः ॥

“पलाशोदम्बरारविन्द-श्रीवृक्ष-पर्णानामेकैकेन
कृतयतमुदकं प्रत्यहं पिबेत् कुशोदकश्च रक्त-
स्मिन्नहर्नानि पञ्चाहसाध्यः पर्णलक्ष्मः ।” इति
मिताक्षरा ॥

पत्रगुप्तः, पुं, (पत्राणि गुप्तानि अस्य ।) त्रिकण्टः ।
इति शब्दचन्द्रिका । तैकोटा मिञ् इति
भाषा ॥

पत्रधना, स्त्री, (पत्रमेव धनं यस्याः । पत्र-
बाहुल्यात्तथात्वम् ।) सातलावृचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पत्रङ्गं, स्त्री, (पत्रमव्यतेनेन । अङ्ग + करणे
घञ् । यद्वा पत्रवत् अङ्गं यस्य । शकन्वादित्वात्
साधु ।) पत्राङ्गम् । रक्तचन्दनम् । इति शब्द-
रत्नावली ।

पत्रभङ्गारः, पुं, (पत्रेषु भङ्गारस्तद्वत् शब्दो
यस्य ।) पुरोटिः । इति त्रिकाण्डशेषः । राय-
भाटी इति भाषा ॥

पत्राणा, स्त्री, (अण प्राणे + अप् अणः ।
जल्यं प्रतिगमनाय । पत्रैः अणो जीवन्मिव

यत्र ।) शरपत्ररचना । यथाह हारावली ।

“शराणां पत्ररचना पत्रगा परिकीर्तिता ॥”

पत्रतडुली, स्त्री, (पत्रेषु तडुलवत् विद्यते-
ऽस्याः । अर्श-आदित्वाद्घञ् । गौरादित्वात्
डोष् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रतरुः, पुं, (पत्रप्रधानस्तुतः । शाकपार्थिववत्
समासः ।) दुष्खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रदारकः, पुं, (पत्रवत् दारयति वृक्षाणि इति ।
ङ् + णिच् + ण्यल् ।) ककचः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । करात् इति भाषा ॥

पत्रनाडिका, स्त्री, (पत्रस्य नाडिका ।) पत्रशिरा ।
इति जटाधरः ॥

पत्रपरशुः, पुं, (पत्रे धातुनिर्मितपत्राकारे परशु-
रिव । तच्छेदकत्वात्तथात्वम् ।) स्वर्णकारा-
दीनां स्वर्णादिच्छेदिका । छेनी इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वृक्षनः २ । इत्यमरः । २।२।१३३ ॥

पत्रपशुः, पुं, इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रपा, स्त्री, (अपत्रपणमिति । अप + अप् + अच् ।
निपातनात् अकारलोपः ।) अपत्रपा । लज्जा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रपालः, पुं, (पत्रवत् पलते प्राप्यतेऽसौ । पत्र +
पल गतो + घञ् ।) आयता कुरिका । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४४८ ॥

पत्रपाली, स्त्री, (पत्रवत् पालिरयमागो यस्याः । डीप् ।
कर्मेनी । इति हलायुधः ।) कौची इति भाषा ।
पत्रपाश्या, स्त्री, (पाशानां समूहः पाश्या । पत्र-
मिव पाश्या ।) स्वर्णादिरचितललाटाभरणम् ।
इत्यमरः । २।६।१०३ ॥ टीका इति भाषा ॥

पत्रपिशाचिका, स्त्री, (पत्रैः पत्रेण वा पिशा-
चीव । इवार्थ कन् ।) जलचा । टीका इति
भाषा । तत्पर्यायः । खर्परः २ वारिचा ३
मूर्ध्निखोलम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मस्तकं
पलाशपत्रबन्धनम् । यदुक्तं

“वन्धः पलाशपत्राणां श्रीर्धे पत्रपिशाचिका ॥”
इति हारावली ॥

पत्रपुण्यः, पुं, (पत्रं पुण्यमिव यस्य ।) रक्ततुलसी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पत्रपुष्पकः, पुं, (पत्रपुष्प इव कायते प्रकाशते इति ।
कै + कः ।) भूर्जपत्रम् । इति शब्दमाला ॥

पत्रपुष्पा, स्त्री, (पत्रपुष्प + स्त्रियां टाप् ।) तुलसी ।
इति शब्दमाला । लुदपत्रतुलसी । इति रत्न-
माला ॥

पत्रबन्धः, पुं, (पत्राणां बन्धो बन्धनं यस्मिन् । पुण्य-
रचनाकाले हि पत्राणां ग्रन्थनं स्यादतस्तथा-
त्वम् ।) पुण्यरचना । यथा, शब्दरत्नावली ।
“रचना च परियन्तः पत्रबन्ध इति त्रयम् ।
पत्रभङ्गप्रसन्नादिरचनायां निगद्यते ॥”

पत्रबालः, पुं, (पत्रवत् बाल्यते धीयतेऽस्मिन् । बल-
रक्षणो + अधिकरणे घञ् । अयभागे पत्राहते-
स्तथात्वम् ।) तुलाघटः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
दाङ् इति भाषा ॥

पत्रभङ्गः, पुं, (पत्राणां लिखितपत्राहतीनां भङ्गो

विचित्रता यत्र ।) स्तनकपोलादी कस्तूरिकादि-
रचितपत्रावली । तत्पर्यायः । पत्रलेखा २
पत्रवल्ली ३ पत्रलता ४ पत्राङ्गुली ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ पत्राङ्गुलिः ६ पत्रभङ्गी ७ पत्रकम् ८
पत्रभङ्गः ९ पत्रावली १० । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रभङ्गी, स्त्री, (पत्रभङ्ग + गौरादित्वात् डोष् ।)
पत्रभङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रयौवनं, स्त्री, (पत्राणां यौवनं यत्र ।) पल्लवम् ।
नूतनपत्रम् । यथा, जटाधरः ।

“नवोद्भूते किशलयं किशलं पत्रयौवनम् ॥”

पत्ररथः, पुं, स्त्री, (पत्रं पत्नो रथो यानमिव यस्य ।)
पत्नी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ (यथा, भाग-
वते । २ । ६ । १३ ।

“चित्रस्वनेः पत्ररथैर्विभ्रमहमरश्रियम् ।

नलवेणुशरस्तम्बकुशकौचकगङ्गरम् ॥”)

पत्रलं, स्त्री, द्रव्यम् । अघनदधि । इति हेमचन्द्रः ॥
पत्रलेखा, स्त्री, (पत्राणां कस्तूरिकादिरचितपत्रा-
हतीनां लेखा रचना ।) पत्रभङ्गः । इत्यमरः ॥
२ । ६ । १०२ ॥ (यथा, रघुः ६ । ७२ ।

“महेन्द्रमास्थाय मञ्जोरूपं

यः संयति प्राप्तपिनाकलीलः ।

चकार वाणेरसुराङ्गनानां

गण्डस्थलीः प्रापितपत्रलेखाः ॥”)

पत्रवल्ली, स्त्री, (पत्राणां रचितपत्राहतीनां वल्ली
लतेव ।) पत्रभङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ३।३।१६ ॥
(यथा, मार्च । ८ । ५६ ।

“गण्डेभु स्फुटरत्नानपत्रवल्ली

पथ्यामे पयसि विभूयन् बधूनाम् ॥”)

रुद्रजटा । पलाशी लता । इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्णलता च ॥

पत्रवाहः, पुं, (पत्रेण पत्रच्छेदेन उह्यते इति ।
वह् + घञ् ।) बाणः । इति जटाधरः ॥ (पत्र
लिपिं वहतीति । वह् + अण् ।) लिपिवाहके च ॥

पत्रशाकः, पुं, (पत्रप्रधानः शाकः । शाकपार्थिववत्
समासः ।) घड्विधशाकान्तर्गतपत्राक्तकशाकः
यथाह राजवल्लभः ।

“पत्रं पुण्यं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा ।

शाकं घड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यधोत्तरम् ॥”

पत्रशिरा, स्त्री, (पत्रस्य शिरेव ।) पत्रभङ्गः । तत्-
पर्यायः । माटिः २ । इति हारावली ॥ पर्ण-
नाडी च ॥

पत्रश्रेणी, स्त्री, (पत्राणां श्रेणीव ।) द्रव्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्णपंक्तिश्च ॥

पत्रश्रेष्ठः, पुं, (पत्रं श्रेष्ठं यस्य ।) विष्णुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पत्रस्तुतिः, पुं, (पत्राणां स्तुतिरिव ।) कण्टकम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्रहिमं, स्त्री, (पत्रेषु हिमं यस्मिन् दिने ।) हिम-
दुर्दिनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्राखं, स्त्री, (पत्रमेव आख्या यस्य ।) तेजपत्रम् ।
इति शब्दचन्द्रिका । तालीशपत्रम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पत्नी

पत्नी, स्त्री, (पत्नमिव अङ्गं यस्य । यद्वा पत्नेषु अङ्गतीति । अग्नि गतौ + अच् ।) रक्तचन्दनम् । रक्तचन्दनसदृशकाष्ठविशेषः । वक्त्रम् इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ भूर्जम् । पञ्चकम् । इति मेदिनी ॥

पत्नी, स्त्री, (पत्नं अङ्गुलिरिव यत्र । यद्वा अङ्गुलिभिरुल्लिखितं रक्षितं पत्नं पत्नीतिरत्र इति परनिपातत्वात्तथात्वम् ।) पञ्चभङ्गः । स्नानकपोलादौ कस्तूरिकादिरक्षितपञ्चः ३५ । इत्यमरः । २ । ६ । १२२ ॥

पत्नी, स्त्री, (पत्नं लेखनपत्रमन्यतेनेन । पत्र + अञ्ज + करणे ल्युट् ।) मसी । इति शब्द-रत्नावली ॥

पत्नी, स्त्री, (पत्नेराजम् ।) पुं लीङ्गलम् । पर्वतलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्नी, स्त्री, पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्नी, पुं, (पत्र + अस्थर्थे आलुः ।) कासालुः । इत्युद्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्नी, स्त्री, (पत्नीणां पत्नीतिनां आवलिः पङ्क्तिरिव रचना यस्याः ।) गैरिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पत्नीणां आवलिः श्रेणी राजिर्वा ।) पञ्चश्रेणी च ॥

पत्नी, स्त्री, (पत्नी + वा डीप् ।) पञ्चभङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ नवदुर्गासम्पदानकमधु-मिश्रितयवचूर्णयुक्तनवाभ्युपपन्नानि । यथा,— “अमायां निष्ठा मन्त्रे तु पत्रे चाभ्युपपन्नके । क्रमात् पत्नीवली देयं मधुना यवचूर्णकम् ॥” इति कैवल्यतन्त्रम् ॥

पत्नी, स्त्री, (पत्नीवलीवस्तुनोरेकतरावधारणा-र्थक्या अण्वालकोत्तोन्निततत्तत्सन्देहकोटिलि-खितपत्रसमूहश्च ॥

पत्नी, स्त्री, (पत्नी यव । स्वार्थे कन् ततो ह्रस्वः ।) पत्नी । लिपिः । यथा, श्योतिषे । “आदित्यादिग्रहाः सर्वे नक्षत्राणि च राशयः । दीर्घमायुः प्रकुञ्चन्त्यस्येयं जन्मपत्नीका ॥” (प्रशस्तपत्रं विद्यते यस्याः । पत्र + विद्यमानार्थे ठन् । कदल्यादिनवपत्नीका । यथा, दुर्गात्सव-पङ्क्तौ । “कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कणु । विल्लाशोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्नीका ॥”) पत्नीकाः, पुं, (पत्नीका आख्या यस्य ।) कर्पूर-भेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्नीकानामके त्रि ॥

पत्नी, स्त्री, (पत्नीणि सन्धस्याः । पत्र + इनिः । स्त्रियां डीप् ।) पक्षवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पत्नी, [न] पुं, (पत्रं पत्नी विद्यतेऽस्य । पत्र + इनिः ।) वाणः । (यथा, रघुः । ११ । ८४ । “शंस किं गतिमनेन पत्नीणां हृन्नि लोकसुत ते मखार्जितम् ॥”) पत्नी । इत्यमरः । १ । ३ । १०५ ॥ (यथा, रघुः ११ । २६ । “तं चुरप्रशक्तीकृतं हृत्ती पत्नीणां अभजदाश्रमाह्विः ॥”)

पथिक

पथिकः । (यथा, नेवधे । १६ । १२ । “नभसि मधुसूतं ध्वान्तध्वाङ्गप्रमापणपत्रिणा-मिह विहरणेः श्येनस्यातां रवेरवधारयन् ॥” “पत्रिणां श्येनाख्यपत्तिरूपाणाम् ॥” इति तट्टी-कायां नारायणः ॥ पत्राणि च्छदानि सन्धस्य । अत इनिः ।) वृत्तः । रथो । पर्वतः । इति मेदिनी ॥ तालः । श्वेतकिण्वी । गङ्गापत्नी । पात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रविशेषः, त्रि ॥

पत्नी, स्त्री, (पत्र + स्त्रियां डीप् ।) लिपिः । पत्रम् । यथा, आतर्क । “श्रीमत्पञ्चजिनीपतिः कुसुदिनीप्राग्भगो भूभवः प्राशाङ्किः सुरराजवन्दितपदो देवैर्भक्त्युत्तमः । स्वर्भावः शिखिनां गङ्गा गङ्गापतिर्भक्त्युत्तमः । स्वर्वा रत्नसु सदैव यस्य विमला पत्नी मया लिख्यते ॥”

पत्नीपत्करः, पुं, (पत्रमेव उपस्कर उपकरणं यस्य ।) कासमर्दः । इति हारावली ॥

पत्नी, स्त्री, (पत्रजा ऊर्णा साधनत्वेनास्थस्य । “अर्घ आदिभ्योऽच् ॥” ५ । २ । १०७ । इति अच् ।) वटलकुचादिपत्रेषु क्रिमिभिरुर्णायाः कृतत्वात् पत्रसम्बन्धिनी ऊर्णा अत्रेति । इति भरतः ॥ धौतकौषेयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १०३ । “पत्नीर्णं चोरयित्वा तु क्रूरकलं नियच्छति ॥”) पत्नीर्णः, पुं, (पत्रेषु ऊर्णा यस्य ।) श्याणाकट्टकः । इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥

पत्नी, स्त्री, (पत्नी गच्छति अस्मिन् । पत्नी गतौ + “पते रश्च लः ।” उणा । ३ । ७४ । इति सरन् रश्च लश्च ।) पत्नीः । इत्युणादित्थः ॥ पथ, इ क गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् । इति ।) इ क, पथयति । इति दुर्गादासः ॥

पथ, य ज गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-सेट् । ज्वलादिः ।) य, अपथीत् । ज, पाथः पथः । इति दुर्गादासः ॥

पथः, पुं, (पथति गच्छति अत्र । पथ गतौ + घञ् अधिकरणे कः ।) पत्नीः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पथन्, [त] पुं, पथः । इत्यमरटीका ॥ (पथति गच्छति । पथ गतौ + शल् ।) गमनकर्ता च ॥

पथिकः, त्रि, पत्नीनां गच्छति यः । (पथिन् + “पथः ष्कन् ॥” ५ । १ । ७५ । इति ष्कन् धो डीपर्थः ।) पथगन्ता । (यथा, गोः रामायणे । १ । ५ । १० । “नानापथिकदूतेषु वणिग्भिक्षोपशोभिताम् । देवतायतनेष्वेव विमानैरिव शोभिताम् ॥”) तत्पर्यायः । अश्वनीनः २ अश्वगः ३ अश्वन्यः ४ पाथ्यः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥ गन्तुः ६ यातुः ७ पथकः ८ यात्रिकः ९ यात्रकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ पथिलः ११ । इत्युणादि-कोषः ॥

पथिकसन्ततिः, स्त्री, (पथिकानां सन्ततिः सन्ततिः ।) पथिकसङ्घः । तत्पर्यायः । हारिः २ । इति

पथ्यादि

त्रिकाण्डशेषः ॥ पथिकसन्ततिः ३ । इति हारा-वली ॥

पथिका, स्त्री, (पथिक + टाप् ।) कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथिदमः, पुं, (पथिः प्राप्तगुणो दमः । बहुगुणवत्त्वा-त्तथात्वम् ।) खदिरवृक्षः । इति जटाधरः ॥ श्वेतखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथिलः, त्रि, (पथति गच्छतीति । पथ गतौ + “मथिलादयश्च ।” उणा । १ । ५८ । इति निपातनात् साधुः ।) पथिकः । इत्युणादिकोषः ॥

पथिवाहकः, त्रि, (पत्नीनां वाहयतीति । वह् + गिच् + ण्यल ।) प्राक्पथिकः । निरुहः । इति शब्दमाला ॥ भारवाहकश्च ॥

पथं, त्रि, (पथिन् + “धर्मपथर्थन्यायादनपते ।” ४ । ४ । ६२ । इति यत् ।) चिकित्सादौ हित-कारकम् । तत्पर्यायः । करणम् २ हितम् ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आत्मीयम् ४ आयुष्यम् ५ । सैन्धवे स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथ्यः, पुं, (पथि साधुः । दिगादित्वात् थत् इनो-लोपः ।) हरीतकीवृक्षः । यथा,— शिवायां वनतिलः स्थात् पथ्यः सुन्दरमात्रकौ । इति शब्दमाला ॥

पथ्यशाकः, पुं, (पथं हितकरं शाकं यस्य ।) तण्डु-लीयशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथ्या, स्त्री, (पथ्य + टाप् ।) हरीतकी । (यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । ३५ । “ततः सैन्धवपथ्याभ्यां चूर्णिताभ्यां प्रकर्षयेत् । पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोममात्रं समुच्छिन्नेत् ॥”) श्वेत्गोलाः । चिर्मिटा ॥ बन्धा कर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (संसाररोगस्य पथ्यस्वरूपत्वात् गङ्गापि पथ्यस्वरूपा । यथा, काशीखण्डे २६ । ११२ । “पद्मनाभपदार्थेण प्रसूता पद्ममालिनी । परहिंदा पुष्टिकरी पथ्या पूर्तिः प्रभावती ॥”) पथ्यादिगुग्गुलुः, पुं, (पथ्या आदिर्यस्य तथाविधो गुग्गुलुः ।) औषधविशेषः । यथा,— “पथ्या विभीताभलकीफलानां शतं क्रमेण द्विगुणाभिष्टम् । प्रमेन युक्तश्च पलङ्कषाणां द्रोणे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥ अर्द्धावशेषं कथितं कषायं भाण्डे पचेत्तत् पुनरेव लोहे । अम्लनि वद्धेरवसार्यं दद्यात् द्रव्याणि संस्पर्शं पलाङ्गकानि ॥ विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडचो-ल्लङ्गानिष्टमागरकोषाणि । यथैतैश्चैतस्य नरस्य शीघ्रं हिमासुपानानि च भोगानि ॥ निधेयमानो विनिहन्ति रोगान् सद्यस्वी नूतनवज्रताश्च । श्रीहानसुगं जटारार्तिगुल्मं पाण्डुत्वकण्डुत्वविवारकम् ॥

पथ्याप

पथ्यादिको गुग्गुलुरेव नाम्ना
स्थितः क्षितावप्रमितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जघेन कुर्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
ब्धेन तथा पृथिकरो विषयः ।
ततस्य सन्धानकरो विशोषा-
द्रोगेषु शूलः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पथ्यापथ्यं, क्षी. (पथ्यं रोगिणीं हितकरं अपथ्यं
अशुभकरं द्वयोः समाहारः ।) रोगाणां क्षिता-
हितकारकद्रव्याणि ।

तत्र तरुणज्वरे पथ्यं यथा ।

वमनम् । लङ्घनम् । कालोऽष्टाहः । यवागुः ।
स्वेदनम् । कटुतिक्तसौ । एतानि पाचनानि ॥

नवज्वरे अपथ्यं यथा ।

ज्वानम् । विरेकः । सुरतम् । कषायः । आयामः ।
अभ्यञ्जनम् । दिवानिद्रा । दुग्धम् । घृतम् । वेद-
नम् । आमिषम् । तक्रम् । सुरा । स्वादुगुरुद्रव-
द्रव्याणि । अन्नम् । प्रवातः । भ्रमणम् । कोपः ॥

मध्यज्वरे पथ्यं यथा ।

पुरातनघटिकाः । पुरातनशालिः । वार्त्ताकुः ।
शोभाञ्जनम् । कारवेक्षः । वेत्रायम् । आषाढ-
फलम् । पटोलम् । कर्कोटकम् । मूलकपोतिका ।
सुह्रमसूरचणककुलत्थमुकुटकानां यूषः । पाठा ।
अम्बता । वास्तुकम् । तण्डुलीयः । जीवन्ती ।
काकमाची । सुपक्वानि दाक्षाकपित्यदाडिम-
वैकङ्कतफलानि । लघूनि सात्व्यानि च भेष-
जानि ॥

अथ पुराणज्वरे पथ्यम् ।

विरेचनम् । कृद्दनम् । अञ्जनम् । नस्यम् । धूमः ।
अनुवासनम् । सिरायधः । संप्रमनम् । प्रदेहः ।
अभ्यङ्गः । अवगाहः । शिशिरोपचारः । रणः ।
कुलिङ्गः । हरिणः । मयूरः । लावः । शशः ।
तिक्तिरः । कुक्कुटः । कौशः । कुरङ्गः । एषतः ।
चकीरः । कपिञ्जलः । वल्लकः । कालपुष्पः ।
गोक्षीरम् । अजाक्षीरम् । गोघृतम् । अजा-
घृतम् । हरीतकी । पञ्चतन्त्रैराम्भः । एरण्ड-
तेलम् । मितचन्दनम् । ज्योत्स्ना । प्रिया-
लिङ्गनम् ॥

आयामश्च अवायश्च स्नानं चक्रमणं तथा ।

ज्वरस्तुतो न सेवेत यावन्नो बलवान् भवेत् ॥

अथातिसाररोगे पथ्यम् ।

वमनम् । लङ्घनम् । निद्रा । पुराणाः शालि-
घटिकाः । विलिपी । लाजमण्डः । मसूर-
तुवरीशशैलवावहरिणकपिञ्जलभवयूषः । सर्व-
लुद्रमतस्याः । शङ्खी । खुड्डीशः । मधुरा-
लिका । तैलम् । छागघृतक्षीरे । गोदधितक्र-
गवाधयोर्दधिजं पयोजं वा नवनीतम् । नव-
रम्भापुष्यम् । नवरम्भाफलम् । चौद्रम् । जम्बु-
फलम् । भयम् । महार्द्रकम् । निम्बम् । शालु-
कम् । विकङ्कतम् । कपित्थम् । वज्जलम् ।

पथ्याप

विक्लम् । तिन्दुकम् । दाडिमद्वयम् । तिल-
कम् । कच्छटदलम् । चाङ्गिरी । विजया ।
अरुणा । जातीफलम् । अहिफेनम् । जीरकः ।
गिरिमल्लिका । कुस्तुम्बु । महानिम्बम् । सकल-
कषायरसः । दीपनानि लघून्मृदुपानानि । नामे-
र्द्वाङ्गुलतोऽधस्तात् तथा वंशास्थिमूले शक्रेण
अङ्गु चक्रवहाहः ॥

अतीक्षारे अपथ्यं यथा ।

स्वेदः । अञ्जनम् । रुधिरमोक्षणम् । अम्बुपानम् ।
स्नानम् । अवायः । जागरणम् । धूमः । नस्यम् ।
अभ्यञ्जनम् । सकलवैगधारणम् । रुक्षाणि ।
असात्वामश्वनम् । विरुद्धाश्वनम् । गोधूमः ।
माषः । यवः । वास्तुकम् । काकमाची ।
निष्यावः । कन्दः । मधुशिशुः । रसालम् ।
पूगम् । कुशाखम् । तुम्बी । वदरम् । गुर्व-
न्नम् । गुरुपानम् । ताम्बूलम् । इक्षुः । गुडः ।
मदम् । उपोदिका । दाक्षा । अम्बुवेतसफलम् ।
लशुनम् । धात्री । दद्याम् । मस्तु । गृहवारि ।
नारिकेलम् । खंजनम् । मृगमदः । अखिल-
पत्रशाकम् । चारः । सर्वाणि सराणि । पुन-
र्नवा । इर्वारकम् । लवणम् । अम्बम् ॥

अथ ग्रहणीरोगे पथ्यम् ।

निद्रा । कृद्दनम् । लङ्घनम् । पुरातनशालयः ।
पुरातनघटिकाः । लाजमण्डः । मसूरतुवरी-
सुह्रभवयूषः । निःशेषोद्धतसारगव्यदधि । गवां
ह्याग्या वा पयोजं नवनीतम् । छागघृतपयो-
दधीनि । तिलतेलम् । सुरा । माक्षिकम् ।
शालूकम् । वज्जलम् । दाडिमयुगम् । नयं
भयम् । रम्भापुष्यम् । रम्भाफलम् । तरुण-
विक्लम् । शङ्काटकम् । चाङ्गिरी । विजया ।
कपित्थम् । कुटजम् । अजाक्षी । कशीरः ।
तक्रम् । कच्छटपल्लवम् । तिलकम् । जाती-
फलम् । जाम्बवम् । धन्याकम् । तिन्दुकम् ।
महानिम्बम् । अरुणा । अफेनम् । क्रयात ।
लावशशैलतिक्तिरमासयूषः । सर्व-लुद्रमतस्याः ।
खुड्डीशः । मधुरालिकामतस्यः । खलिशः ।
सञ्चकषायरसः । नामेर्द्वाङ्गुलतोऽधस्तात् तथा
वंशास्थिमूले प्रज्वलितायसाङ्गु चक्रवहाहः ॥

ग्रहण्यमपथ्यं यथा ।

रक्तसुतिः । जागरः । अम्बुपानम् । स्नानम् ।
क्षी । वैगविधारणम् । नस्यम् । अञ्जनम् ।
स्वेदनम् । धूमपानम् । अमः । विरुद्धाश्वनम् ।
आतपः । गोधूमः । निष्यावः । कलायः ।
माषः । यवः । आर्द्रकम् । कृत्रकम् । राज-
माषः । उपोदिका । वास्तुकः । काकमाची ।
कुशाखः । तुम्बी । मधुशिशुः । कन्दः । ताम्बू-
लम् । इक्षुः । वदरम् । रसालम् । इर्वारकम् ।
पूगफलम् । रसोनम् । धान्याम्बम् । सौवीरम् ।
तुषोदकम् । दुग्धम् । गुडः । मस्तु । नारि-
केलम् । पुनर्नवा । बार्हतम् । वैश्वम् । सर्वाणि
पत्रशाकानि । दुद्याम् । गोमूत्रम् । मृग-
शाभिः । चारम् । समस्तानि सराणि । दाक्षा ।

पथ्याप

अम्बम् । लवणरसः । गुर्वन्नम् । गुरुपानम् ।
सर्व-पूपाः ॥

अथाशंसि पथ्यम् ।

विरेचनम् । लेपनम् । अस्मोक्षः । चारः ।
अधिकर्म । शूलकर्म । पुरातनलोहितशालयः ।
पुरातनघटिकाः । यवाः । कुलत्थाः । गोधाखु-
गजोदकूर्मविकलिङ्गाजखरीतुकीशतरुचास-
शृङ्गालकाकानां मांसानि । स्वल्पमांसाः
प्रसहाः । पटोलम् । पत्तूरः । रसोनकम् ।
वह्निः । पुनर्नवा । मूरयः । वास्तुकम् । जीव-
ल्लिका । दन्तशठः । सुरा । चुटिः । वयःस्था ।
नवनीतम् । तक्रम् । ककौलम् । धात्री । रच-
कम् । कपित्थम् । औदुम्बराण्यपर्याप्ति । भक्षा-
तक्रम् । सर्वपतैलम् । गोमूत्रम् । सौवीरम् ।
तुषोदकम् । वातापहान्नपानम् । अर्धवह्नि-
पानम् ॥

अशंसि अपथ्यं यथा ।

आनूपसामिषम् । मत्स्यः । पिण्याकः । दधि ।
पिष्टकम् । माषः । करीरम् । निष्यावः ।
विक्लम् । तुम्बी । उपोदिका । पक्वान्म । सर्व-
शालूकम् । विष्टम्भीनि । गुल्मणि । आतपः ।
जलपानम् । वमनम् । वृत्तिकर्म । नदीनां
सलिलम् । विरुद्धानि सर्वाणि । पूर्वदिग्भव-
वायुः । वेगरोधः । स्थिरः । एष्टयानम् । उन्-
कटकासनम् । यथास्वं रोषलं द्रवम् । रक्त-
पित्तिनां यद्यत् पथ्यापथ्यं तत्तदपि रक्ताशो-
रोगिणां विशेषतो विद्यात् ॥

अथाग्निमान्द्याजीर्णादौ पथ्यम् ।

श्लैष्मिके पूर्वं वमनम् । पित्तके मृदुरेचनम् ।
वातिके स्वेदनम् । यथावस्थं हितवस्तुनि । नाना-
प्रकारयायामः । दीपनानि । लघूनि । बहु-
कालसमुत्पन्ना सुह्रलोहितशालयः । विलिपी ।
लाजमण्डः । सुह्रभवमण्डः । सुरा । एणः ।
वह्नी । शशः । लावः । सर्व-लुद्रमतस्याः । शालि-
शाकम् । वेत्रायम् । वास्तुकम् । बालमूलम् ।
लशुनम् । शङ्खकुशाखम् । नवीनकदलीफलम् ।
शोभाञ्जनम् । पटोलम् । वार्त्ताकुः । नलदासु ।
कर्कोटकम् । कारवेक्षम् । बार्हतम् । महा-
र्द्रकम् । प्रसारणी । काकमाची । चाङ्गिरी ।
सुनिषसकम् । धात्रीफलम् । मातुलुङ्गम् ।
दाडिमम् । यवः । पर्पटः । अम्बुवेतसम् । जम्बी-
रम् । नागरजम् । माक्षिकम् । नवनीतम् ।
घृतम् । तक्रम् । सौवीरकम् । तुषोदकम् ।
धान्याम्बम् । कटुतेलम् । रामटम् । लवणाद्र-
कम् । यमानी । मरिचम् । मेथी । धान्यकम् ।
जीरकम् । दधि । ताम्बूलम् । तप्तसलिलम् ।
कटुरसः । तिक्तसरः ॥

अग्निमान्द्याजीर्णादौ अपथ्यं यथा ।

विरेचनम् । विष्णुववायूनां वैगधारणम् । अति-
रिक्ताशनम् । अध्यशनम् । जागरणम् । विषमा-
शनम् । रक्तसुतिः । शम्भोध्यानम् । मत्स्यः ।
मांसम् । उपोदिका । जलपानम् । पिष्टकम् ।

पथ्याप

आम्रवम् । सर्वशालूकम् । कुक्षिका । मोरटः ।
चीरम् । किलाटः । प्रपानकम् । तालास्थि-
शूलम् । बालतालम् । खेहनम् । दुष्टवारि ।
विरुद्धपानाक्षम् । असाक्षपानाक्षम् । विष्ट-
भीति । गुरुणि ।

फलवर्ति वमिं स्वेदं लङ्घनं चापतर्पणम् ।
विशेषादलसं क्रूर्याद्विस्तृभ्यामतिमारवत् ॥ * ॥

अथ क्रिमिरोगे पथ्यम् ।

आस्थापनम् । कायविरचनम् । शिरःविर-
चनम् । धूमः । कफप्राणि द्रव्याणि । शरीर-
मार्जना । पुरातनवैणवरक्तशालयः । पटोलम् ।
वेत्रायम् । रसोनम् । वास्तूकम् । हुताशः ।
मन्दारदलम् । सर्पपाः । नवीनमोक्षम् । वृहती-
फलम् । तिक्तानि नालीचदलानि मौषिक-
मांसम् । विडङ्गम् । पिचुमर्हपल्लवम् । पथ्या ।
तिलतेलम् । सधपतेलम् । सौवीरम् । शुक्तम् ।
तुषोदकम् । मधु । पचेलिमतालम् । अरु-
ष्करम् । गोमूत्रम् । ताम्बूलम् । सुरा । नृगा-
खजम् । औदुम्बराज्यपयोसि । रामठम् ।
चारः । अजमोदा । खदिरः । वत्सकम् ।
जम्बीरनीरम् । सुषवी । यमानिका । गुराका-
गुरुसिधपोक्षवचारः । तिक्तकटुकषायरसाः ॥ * ॥

क्रिमिरोगे अपथ्यं यथा ।

हृदिः । तद्भेगविधारणम् । विरुद्धपानाक्षनम् ।
दिवानिद्रा । द्रवद्रव्यम् । पिष्टाक्षम् । अजीर्ण-
भोजनम् । छतम् । माषः । दधि । पत्रशाकम् ।
मांसम् । पयः । अन्नम् । मधुररसः ॥ * ॥

अथ पाण्डुरोगे पथ्यम् ।

हृदिः । विरेचनम् । पुरातनयवगोधूमशालयः ।
सुहाङ्गीकर्मसुराणां यवः । जाङ्गलजरसः । पटो-
लम् । वृद्धकुशाखम् । तरुणकदलीफलम् ।
जीवन्ती । सुरा । मत्स्याक्षी । गुडूची । तण्डु-
लीयकम् । पुनर्नवा । द्रोणपृथ्वी । वार्त्ताकुः ।
लयनङ्गयम् । पक्काक्षम् । अभया । विम्बी । शिङ्गी
मत्स्यः । गोमूत्रम् । धात्री । तक्रम् । छतम् ।
तेलम् । सौवीरकम् । तुषोदकम् । नवनीतम् ।
गन्धसारः । हरिद्रा । नागकेशरम् । यवचारः ।
लौहभस्म । कषायद्रव्यम् । कुङ्कुमम् । चरणयोः
सन्धौ नाभेर्हङ्गलादधः मस्तके हस्तयोर्मले
स्तनकक्षयोर्मध्ये च दाहः । यथादोषमिदं पथ्यं
पाण्डुरोगवता भवेत् ॥ * ॥

पाण्डुरोगे अपथ्यं यथा ।

रक्तभृतिः । धूमपानम् । वमिः । वेगधारणम् ।
स्वेदनम् । मैथुनम् । शिम्बी । पत्रशाकानि ।
रामठम् । माषः । अन्नपानम् । पिण्याकः ।
ताम्बूलम् । सर्पपाः । सुरा । नृद्विष्टम् । दिवा-
स्वप्नः । तीक्ष्णानि । लवणानि । सिन्धुविन्ध्यादि-
जातनदीनां जलम् । सर्वशालूकानि । दुष्टाक्षः ।
विरुद्धाक्षानि । गुर्वन्नम् । विदाहीनि ॥ * ॥

अथ रक्तपित्ते पथ्यम् ।

अधोगमे हृदयम् । ऊर्ध्वनिगमे विरेचनम् ।
उभयत्र लङ्घनम् । पुरातनाः षष्टिकशालिकोदव-

पथ्याप

प्रियङ्गुनीवारयवप्रशतिकः । सुहः । मखरः ।
चणकः । तुवरी । सुकुचकः । चिङ्गटः । वमि-
मत्स्यः । शशः । कपोतः । हरिणः । एणः ।
लावः । शरालिः । पारावतः । वनैकः । वकः ।
उरभः । कालपुष्कः । कपिञ्जलः । कषायवर्गः ।
गोदग्धृतम् । अजादग्धृतम् । महिषीष्टम् ।
पनसम् । पियालम् । रम्भाफलम् । कषटम् ।
तण्डलीयः । पटोलम् । वेत्रायम् । महार्द्रकम् ।
पुराणकुशाखफलम् । पकतालम् । तद्बीजजलम् ।
वासा । स्वादूनि । विल्वम् । दाडिमम् । खर्जूर-
म् । धात्री । मिषिः । नारिकेलम् । कशेरु ।
शङ्खाटकम् । पौष्करम् । कपित्थम् । शाल-
कम् । परूषकम् । भृनिम्बशाकम् । पिचुमर्ह-
पत्रम् । सुखी । कलिङ्गम् । लाजशक्तवः ।
द्राक्षा । सिता । मानिकम् । ऐच्छवम् । शीतो-
दकम् । औद्भिदवारि । मेकः । अवगाहः ।
शतधौतसर्पिः । अभ्यङ्गः । शिशिरप्रदेशः ।
हिमानिलः । चन्दनम् । इन्दुपादाः । मनोरेनु-
कुलविचित्रकथा । धारागृहम् । सुशीतं भूमि-
रुहम् । वेदुर्थसुक्तामणीनां धारणम् । रम्भीत-
पलाम्भीरुहपत्राणां शय्या । जौमाभरम् ।
सुशीतोपवनम् । प्रियङ्गुः । चन्दनरुषितानां
वराङ्गनानामालिङ्गनम् । पद्माकरसरित्त्वाद-
चन्द्रोदयहिमवहरीसुशीतलगिरिनिर्भराणामा-
लिङ्गनम् । स्तुतिप्रशस्तकीर्त्तनम् । प्रवीणनीरम् ।
हिमवाल्का ॥ * ॥

रक्तपित्ते अपथ्यं यथा ।

यायामः । अध्वनिषेवणम् । रविकरः । ती-
क्ष्णानि कर्माणि । चोभः । वेगधारणम् ।
चपलता । हृद्यन्धयानानि । स्वेदः । अन्नभृतिः ।
धूमपानम् । सुरतः । तीर्थः । कुल्यः । गुडः ।
वार्त्ताकुः । तिलः । माषः । सर्पपाः । दधि ।
चारः । कौपयः । ताम्बूलम् । नलदास्युः ।
मद्यम् । लशुनम् । शिम्बी । विरुद्धाक्षनम् । कटु ।
अन्नम् । लवणम् । विदाहिद्रव्यम् ॥ * ॥

अथ राजयन्त्राणि पथ्यम् ।

छतपक्रमरिचजीरकसंस्कृतलावतिचिजिरसः ।
दोषाधिकस्य बलिनोऽप्ये नृद्विष्टः । गोधूमः ।
सुहः । चणकः । अरुणशालयः । छागानि मांस-
नवनीतपयोष्टतानि । कषाट्मांसम् । जाङ्ग-
लजा रसाः । मार्षण्डचण्डकिरणपरिशी । वसु-
चर्गितपक्कपल्लं लेह्यम् । रागाः । कामलिकः ।
याङ्गवः । वेशवारः । शशाङ्ककिरणः । मधुर-
रसः । मोक्षपनसाम्बाणां पक्कफलानि । धात्री ।
खर्जूरम् । पौष्करम् । परूषकम् । नारि-
केलम् । शोभाङ्गनम् । वकुलम् । नवताल-
शस्यम् । द्राक्षा । मिषिः । माणिमन्थम् ।
सिंहस्यपत्रम् । अजागोमहिषीष्टम् । छागा-
श्रयः । छागावस्करमूत्रलेपः । मत्स्यखिका ।
शिवरिणी । मदिरा । रसाला । कर्पूरम् ।
नृगमदः । सितचन्दनम् । अभ्यङ्गनानि । सुरभी-
ययुलेपनानि । स्नानम् । वेशरचनम् । अथ-

पथ्याप

गाहनम् । हर्म्यम् । सजः । स्मरकथा । नृद-
गन्धवाहः । गीतानि । लास्यम् । चन्द्ररुचिः ।
विपक्षी । नृगदृष्टी सन्दर्शनम् । हेमचूर्णम् ।
सुक्तामणिपुच्छरभूषणधारणम् । क्षीमः । प्रदा-
नम् । अमरपूजा । द्विजपूजा । चूद्याम-
पानम् ॥ * ॥

राजयन्त्राणि अपथ्यं यथा ।

विरचनम् । वेगधारणम् । अमः । स्त्री । स्वेदः ।
अक्षनम् । प्रजागरः । माहसकर्मसेवा ।
रुक्षान्नपानम् । विषमाक्षनम् । ताम्बूलम् ।
कालिङ्गम् । कुल्यम् । माषः । रसोनम् । वेशा-
ङ्करः । रामठम् । अन्नम् । तिक्तम् । कषायः ।
मत्स्यकटु । पत्रशाकः । चारः । विरुद्धाक्षनम् ।
शिम्बी । कर्कोटकम् । विदाहिद्रव्यम् । लघ्ना
कठिलकम् ॥ * ॥

अथ कामे पथ्यम् ।

स्वेदः । विरेचनम् । हृदिः । धूमपानम् । समा-
क्षनम् । शालिः । घटिकः । गोधूमः । श्यामाकः ।
यवः । कोद्रवः । आत्मगुप्ता । माषसूत्रकुलत्यानां
रसाः । ग्रास्योदकम् । अनृपधन्वदेशभविष्यध-
मांसानि । सुरा । पुरातनसर्पिः । छागदग्धम् ।
छागघृतम् । वास्तूकम् । वायसीशाकम् ।
वार्त्ताकुः । बालमूलकम् । कण्टकारी । काम-
मर्हः । जीवन्ती । सुनिषण्णकम् । द्राक्षा ।
विम्बी । मातुलुङ्गम् । पौष्करम् । वासकः ।
चुटिः । गोमूत्रम् । लशुनम् । पथ्या । योषम ।
उणादिकम् । मधु । लाजाः । दिवसनिद्रा ।
लघून्धनानि ॥ * ॥

कामे अपथ्यं यथा ।

वस्तिः । नस्यम् । अलङ्घनीयः । यायामः ।
दम्भघर्षणम् । आतपः । दुष्टपवनः । रजः ।
मार्गनिषेवणम् । विष्टम्भीनि । विदाहीनि ।
विविधरुक्षानि । शक्रम्भीजोद्धारकासवमिवेग-
विधारणम् । मत्स्यः । कन्दः । सर्पपाः । तुषी ।
उपोदिका । दृष्टाक्षुः । दृष्टान्नपानम् । विरुद्धा-
क्षनम् । गुरुशीतान्नपानम् ॥ * ॥

अथ श्वासे पथ्यम् ।

विरचनम् । स्वेदनम् । धूमपानम् । प्रच्छेदनम् ।
दिवास्वपनम् । पुरातनाः षष्टिकशालिकुल्य-
गोधूमयवाः । शशः । अहिभुक् । तित्तिरिः ।
लावः । दन्तः । शुक्रादयः । धन्वन्तर्याः । धन्व-
पत्तिगः । पुरातनसर्पिः । अजादग्धृतम् ।
सुरा । मधु । निदिग्धिका । वास्तूकम् । तण्डु-
लीयः । जीवन्तिका । मूलकपोतिका । पटो-
लम् । वार्त्ताकुः । रसोनम् । पथ्या । जम्बीरम् ।
विम्बीफलम् । मातुलुङ्गम् । द्राक्षा । चुटिः ।
पौष्करम् । उणावारि । कटुत्रयम् । गोमूत्रम् ।
कफानिलप्रायन्नपानभेषजानि । वक्त्रप्रदेशात्
पार्श्वयुग्मे करम्ययोर्मध्यमयोर्हयोः कण्ठरूपे च
प्रदीपलौहेन दाहः ॥ * ॥

श्वासे अपथ्यं यथा ।

मूत्रोद्धारच्छर्दिहृत्कासानां रोधः । नस्यम् ।

पथ्याप

वस्तिः । दन्तकाष्ठम् । अमः । अन्धा । भारः ।
रेणुः । सूर्यकिरणः । विष्टम्भीनि । गन्धधर्मः ।
विदाहीनि । आनूपमामिधम् । निष्यावः । श्लेष्म-
कारीणि । माघः । रक्तसावः । पूर्ववाताम-
पानम् । मेघोष्टतदुधम् । दुष्टजलम् । मतस्यः ।
कन्दः । सर्पपः । रक्तश्रीतगुर्वन्नपानम् ॥ * ॥

अथ हिक्कायां पथ्यम् ।

स्वेदनम् । वसनम् । नस्यम् । धूमपानम् । विरे-
चनम् । निद्रा । स्निग्धानि लघ्वन्नानि । लव-
णानि । जीर्णकुलत्थगोधूमशालिषष्टिकयवाः ।
शण्डितिरिलावाद्या जाङ्गला नृगपक्षिणः ।
पक्कपित्तम् । लशुनम् । पटोलम् । बालमूल-
कम् । पौष्करम् । तृणतुलसी । मटिरा । नल-
दाम् । उण्णोदकम् । मातुलुङ्गम् । मात्तिकम् ।
सुरभिजलम् । वातश्लेष्महराण्यन्नपानानि ।
श्रीताम्बुमेकः । सहसा चासः । विस्मापनम् ।
भयम् । क्रोधः । हर्षः । प्रियोद्वेगः । प्राणा-
यामनिषेवणम् । दग्धलिक्तृग्दाघ्राणम् । कुक्षि-
धाराजलार्पणम् । नाभ्यर्द्धपीडनम् । पायु-
नाभेर्द्वाङ्गुलाद्गुह्य दीपदग्धहरिद्रया दाहः ॥ * ॥

हिक्कायां अपथ्यं यथा ।

वातश्लेष्मोद्धारकामश्लेष्मधारणम् । रजः ।
अनिलः । आतपः । विरुद्धाशनम् । विष्टम्भीनि ।
विदाहीनि । रुक्माणि । कफदानि । निष्यावः ।
पिष्टकः । माघः । पिण्याकः । आनूपमामिधम् ।
अविदग्धम् । दन्तकाष्ठम् । वस्तिः । मतस्यः ।
सर्पपम् । अम्बुम् । तुम्बी । कन्दः । तैलभृष्टम् ।
उपोदिका । गुरुश्रीताम्रपानम् ॥ * ॥

अथ स्वरभेदे पथ्यम् ।

स्वेदः । वस्तिः । धूमपानम् । विरेकः । कवल-
यष्टः । नस्यम् । भालसिरावेधः । यवः । लोहित-
शालिः । हंसाटवी । ताम्रचङ्क्रेकिनां मांस-
रसाः । सुरा । गोकशटकः । काकमाचौ ।
जीवन्ती । बालमूलकम् । द्राक्षा । पथ्या । मातु-
लुङ्गम् । लशुनम् । लवणाद्रकम् । ताम्बूलम् ।
मरिचम् । सर्पिः ॥ * ॥

स्वरभेदे अपथ्यम् ।

आमकपित्तम् । वकुलम् । शालुकम् । जाम्ब-
वम् । तिन्दुकम् । कषायः । वमिः । स्वप्नः ।
प्रजल्पनम् । अनुपानम् ॥ * ॥

अथारोचके पथ्यम् ।

वस्तिः । विरेकः । यथाशक्त्वं वसनम् । धूमोप-
सेवा । कवडयष्टः । तिक्तकाष्ठेन दन्तधावनम् ।
चित्रात्रपानम् । गोधूमः । मुद्गाः । लोहित-
श्मालयः । मष्टिका । वराहच्छागशोणानां
मांसम् । चङ्गः । भस्माखम् । मधुरालिका ।
इक्षिषः । प्रोक्षी । खल्लिषः । कवयो । रोहितः ।
ककारिः । वेत्रायम् । नवीनमूलकम् । वात्ताङ्कः ।
शोभाञ्जनम् । मोचम् । दाडिमम् । भयम् ।
पटोलम् । रुचकम् । घृतम् । पयः । बाल-
तालम् । रसोनम् । श्रृणम् । द्राक्षा । रसा-
लम् । नलदाम् । काञ्जिकम् । मद्यम् । रसाला ।

पथ्याप

रधि । तक्रम् । आद्रकम् । कक्कोलम् । खर्जूर-
म् । पियालम् । तिन्दुकम् । पक्कपित्तम् ।
वदरम् । विककृतम् । तालास्थिमज्जा । हिम-
वालुका । सिता । पथ्या । यमानी । मरिचम् ।
रामठम् । स्वाङ्गुलित्तानि । देहमार्जना ॥ * ॥

अरोचके अपथ्यम् ।

कामोद्धारकुधानिद्रावमीनां वेगधारणम् । अह-
त्यान्नम् । अखड्मोचः । क्रोधः । लोभः । भयम् ।
शोकः । दुर्गन्धः । सूर्यसेवा ॥ * ॥

अथ कृदां पथ्यम् ।

विरेचनम् । कर्दनम् । लङ्घनम् । स्नानम् । श्रद्धा ।
लाजमण्डः । पुरातनाः षष्टिकशालिसुहाः ।
कलायः । गोधूमः । यवः । मधु । प्रशाहिभृक्-
तिरिरिलावाद्याः । जाङ्गलनृगपक्षिणः ।
मनोज्ञानानारसगन्धरूपा रसाः । पाङ्कवा यूषाः ।
रागाः । खड्गाः । कास्त्रिकाः । सुरा । वेत्रा-
यम् । कुस्तुम्बः । नारिकेलम् । पक्षिलिमानि
जम्बीरधात्रीसहकारकोलद्राक्षाकपित्तानि । ह-
रीतकी । दाडिमम् । बीजपूरम् । जातीफलम् ।
जालकम् । निम्बम् । वासा । सिता । शताङ्गा ।
करिकेशरम् । हितमनःप्रीतिकरभक्ष्याः । भुक्तस्य
वर्कं शिशिराभ्युसेकः । कस्तुरिका । चन्दनम् ।
इन्दुकिरणः । मनोज्ञगन्धानुलेपनानि । सु-
गन्धपुष्पपानफलानि । स्वमनोऽनुकूलरूपरस-
गन्धस्पर्शशब्दाः । नाभेऽस्त्रियवोपरिदाहाहः ॥ * ॥

कृदां अपथ्यम् ।

नस्यम् । वस्तिः । स्वेदनम् । स्नेहपानम् । रक्त-
सावः । दन्तकाष्ठम् । दवातम् । वीभत्सदर्श-
नम् । भीतिः । उद्वेगः । उण्णच्छिन्नासात्मग्रा-
ह्यद्वेरोधिकात्रम् । रम्भा । शिखी । कोध-
वती । मधुकम् । चित्रा । रुक्मिला । सर्पपः ।
देवशाली । आयामः । कृत्रिका । अञ्जनम् ॥ * ॥

अथ लणायकां पथ्यम् ।

शोधनम् । वसनम् । निद्रा । स्नानम् । कवलधार-
णम् । दीपदग्धहरिद्रया जिह्वाधःशिरयोर्दाहः ।
कोदवाः । शालयः । पेयाः । विलेपी । लाज-
शक्तवः । असमण्डः । धन्वरसः । शर्करा । रागः ।
पाङ्कवः । भृष्टमुद्गमसृग्गणकलतरसः । रम्भा-
पुष्पम् । तैलकृच्चैम् । द्राक्षा । पर्पटपल्लवः । क-
पित्तम् । कोलम् । मल्लिका । कुष्माण्डकम् । उपो-
दिका । खर्जूरम् । दाडिमम् । धात्री । कर्कटी ।
नलदाम् । अम्बीरम् । करमईम् । बीजपूरम् ।
गर्वा पयः । मधुकपुष्पम् । ह्रीवेरम् । तिक्तानि ।
मधुराणि । बालतालान् । श्रीताम् । पयःपेटी ।
प्रपानकम् । मात्तिकम् । सरसीतीर्थम् । शताङ्गा ।
नागकेशरम् । रत्ना । जातीफलम् । पथ्या ।
कुस्तुम्बः । टङ्कणम् । घनसारः । गन्धसारः ।
कौस्तुभः । शिशिरानिलः । चन्दनार्द्रप्रियाञ्जयः ।
रत्नाभरणधारणम् । हिमानुलेपनम् ॥ * ॥

लणायकां अपथ्यम् ।

स्नेहः । अञ्जनम् । स्वेदः । धूमपानम् । आयामः ।
नस्यम् । आतपः । दन्तकाष्ठम् । गुर्वन्नम् ।

पथ्याप

अम्बुम् । लवणम् । कषायः । कटुः । स्त्रियः ।
दुष्टजलम् । तीक्ष्णम् ॥ * ॥

अथ सूक्ष्मायां पथ्यम् ।

सेकः । अवगाहः । मणिः । हारः । श्रीताः ।
प्रदेहाः । यजनानिलः । श्रीतानि गन्धवन्ति
पानानि । धारागृहम् । श्रीतमरीचिरोचिः ।
धूमः । अञ्जनम् । लावणम् । असमोचः । दाहः ।
रुचीपरितोदनम् । लोम्बां कचानाञ्च लुच-
नम् । नखान्तपीडा । दशमोपदंशः । नासा-
सुखहारमरुत्त्रिरोधः । विरेचनम् । कर्दनम् ।
लङ्घनम् । क्रोधः । भयम् । दःखकरी शय्या ।
विचित्रा मनोहराः कथाः । कथा । नभोऽम्बः ।
शतधौतसर्पिः । रुद्रनि । तिक्तानि । लाजमण्डः ।
जीर्णयवलोहितशालयः । कौम्भं हविः । सुह-
यूषः । सतीलयूषः । धन्वोद्भवा मांसरसाः ।
रागाः । पाङ्कवाः । गन्धपयः । सिता । पुराण-
कुष्माण्डम् । पटोलम् । मोचम् । हरीतकी ।
दाडिमम् । नारिकेलम् । मधुकपुष्पम् । तख-
लीयः । तुषोदकम् । लघ्वन्नानि । प्रनीर-
नीरम् । सितचन्दनम् । कर्पूरनीरम् । हिम-
वालुका । अलुचशब्दः । अद्भुतदर्शनम् । उत्-
कटगीतम् । उत्कटवाद्यम् । अमः । स्मृतिः ।
चिन्तनम् । आत्मबोधः । धैर्यम् ॥ * ॥

सूक्ष्मायामपथ्यं यथा ।

ताम्बूलम् । पत्रशाकम् । अवायः । स्वेदनम् ।
कटुः । लघ्नद्रयोर्विगरोधः । तक्रम् ॥ * ॥

अथ मदात्यये पथ्यम् ।

संशोधनम् । संश्रमनम् । स्वेदनम् । लङ्घनम् ।
अमः । सम्बत्सरसमुत्तु । त्रिशालिषष्टिकयवसुत्र-
माघगोधूमसतीलाः । रागः । पाङ्कवः । शण-
तितिरिलावाजदन्तवर्हिषशानामामिधम् । वैश-
वारः । विचित्रात्रम् । हृदयमद्यम् । पयः ।
सिता । तखलीयः । पटोलम् । मातुलुङ्गम् ।
परूषकम् । खर्जूरम् । दाडिमम् । धात्री ।
नारिकेलम् । गोस्तनी । पुराणसर्पिः । कर्पूरम् ।
प्रनीरम् । शिशिरानिलः । धारागृहम् । चन्द्र-
पादाः । मणयः । मित्रसङ्गमः । चौमास्वरम् ।
प्रियाञ्जयः । उद्धतगीतवादिचम् । श्रीताम् ।
चन्दनम् । स्नातम् ॥ * ॥

मदात्यये अपथ्यं यथा ।

स्वेदः । अञ्जनम् । धूमपानम् । लावणम् । दन्त-
घर्षणम् । ताम्बूलम् ॥ * ॥

अथ दाह्ये पथ्यम् ।

शालयः । षष्टिकाः । सुहाः । मच्छराः । चणकाः ।
यवाः । धन्वमांसरसाः । लाजमण्डः । लाज-
शक्तवः । सिता । शतधौतघृतम् । दुग्धम् ।
पयोभवनवनीतम् । कुष्माण्डम् । कर्कटी ।
मोचम् । पनसम् । स्वादुदाडिमम् । पटोलम् ।
पर्पटम् । द्राक्षा । धात्रीफलम् । परूषकम् ।
शिखी । तुम्बी । पयःपेटी । खर्जूरम् । धान्य-
कम् । मिसिः । बालतालम् । पियालम् । शङ्खा-
टकम् । कशीरकम् । मधुकपुष्पम् । ह्रीवेरम् ।

पथ्याप

पथ्या । सर्वाणि तिलानि । शीताः । प्रदेहाः । भूष्णः । सेकः । अभ्यङ्गः । अवगाहनम् । पद्मोत्पलदलकौमाणां शय्या । शीतलकाननम् । विचित्रा कथा । गीतानि । शिशिरः । मञ्जु-भाषणम् । उशीरचन्दनालेपः । शीताम् । शिशिरानिलः । धाराशङ्खम् । प्रियास्पर्शः । प्रनीरम् । हिमवालुका । सुधीशुरः । यः । स्नानम् । मणयः । मधुररसः ॥ * ॥

दाहे अपथ्यम् ।

विरुद्धाद्यन्नपानानि । क्रोधः । वेगधारणम् । गजाश्वयानम् । अश्वः । चारम् । पित्तकराणि । आयामः । आतपः । तक्रम् । ताम्बूलम् । मधु । रामठम् । अवायः । कः । तिलः । उष्णः ॥ * ॥

अथोन्मादे भूतोन्मादे च पथ्यम् ।

मरुद्भवे पूर्वम् स्वेदः । पित्तोद्भवे पूर्वम् विरेकः । कफोद्भवे पूर्वम् वमनम् । ततः परं वस्तिविधिः । नस्यम् । सन्तर्जनम् । ताड़नम् । अञ्जनम् । आश्यासनम् । चासनम् । बन्धनम् । भयम् । हर्षणम् । दानम् । धूपः । दमः । विस्मरणम् । प्रदेहः । शिरावधः । संश्रमनम् । सेकः । आश्चर्यकर्मणि । धूमपानम् । धीधैर्यम् । सत्वम् । आत्मनिवेदनम् । अभ्यञ्जनम् । स्वाप-नम् । आसनम् । निद्रा । सुशीतानुलेपनानि । गोधूमः । सुहः । अरुणशालयः । धारोणादुग्धम् । शतधीतसर्पिः । नवीनघृतम् । पुरातनघृतम् । कूर्मामिषम् । धन्वरसः । रसालम् । पुराण-कुशाङ्गफलम् । पटोलम् । ब्रह्मीदलम् । वास्त-कम् । तण्डुलीयः । खराश्वसूत्रम् । गगनाम् । पथ्या । सुवर्णचूर्णम् । नारिकेलम् । दाक्षा । कपित्थम् । पनसम् ॥ * ॥

उन्मादे अपथ्यम् ।

मद्यम् । विरुद्धाशनम् । उष्णभोजनम् । निद्रा-नुत्तृणावेगधारणम् । अवायः । आषाढफलम् । कठिलकम् । पत्रशाकम् । तिलानि । विम्बी ॥ * ॥

अथापस्मारे पथ्यम् ।

वातोद्भवे पूर्वम् वस्तिः । पित्तिके विरेचनम् । श्लेष्मिके वमनम् । परं धूपनम् । अञ्जनम् । नस्यम् । शिरावधः । दानम् । चासनम् । बन्धनम् । भयम् । तर्जनम् । ताड़नम् । हर्षः । धूम-पानम् । विस्मयः । धीधैर्यम् । आत्मादिविज्ञा-नम् । स्नानम् । अभ्यञ्जनम् । लोहितशालयः । सुहः । गोधूमाः । प्रतनं हविः । कूर्मामिषम् । धन्वरसः । दुग्धम् । ब्रह्मीदलम् । वचा । पटो-लम् । वृद्धकुशाङ्गम् । वास्तुकम् । स्वादुदाडि-मम् । शोभाञ्जनम् । पयःपेटो । दाक्षा । धात्री । परूषकम् । तैलम् । खराश्वसूत्रम् । गगनाम् । हरीतकी ॥ * ॥

अपस्मारे अपथ्यम् ।

चिन्ता । शोकभयम् । क्रोधः । अशुचीन्यश-नानि । मद्यम् । मत्स्यः । विरुद्धाशनम् । तीक्ष्णोष्ण-गुरुभोजनम् । अतिव्यायः । आयासः । पूष्य-

पथ्याप

पूजायतिक्रमः । पत्रशाकानि । विम्बी । आषाढ-फलम् । दण्डानिद्राक्षुधावेगाः ॥ * ॥

अथ वातरोगे पथ्यम् ।

अभ्यङ्गः । मर्दनम् । वस्तिः । स्नेहः । स्वेदः । अवगाहनम् । संवाहनम् । संश्रमनम् । प्राश्रुतिः । वातवर्जनम् । अग्निकर्म । उपनाहः । भूषाया । स्नानम् । आसनम् । तैलदोषी । शिशोवस्तिः । शयनम् । नस्यम् । आतपः । सन्तर्पणम् । वृह-णम् । किलाटः । दधि । कुर्षिका । सर्पिः । तैलम् । वसा । मज्जा । स्वाद्वस्त्रलवणा रसाः । नवीनतिलगोधूममाषाः । सम्बतसरोधितशालि-घटिकाः । कुलत्थरसः । सुरा । ग्राम्या गोश्च-तरोद्गरासभक्ष्यागलादयः । आनूपाः कोल-महिषन्यङ्गवङ्गिगजादयः । अदिका हंस-कादम्बचक्रमद्गरकादयः । विलेप्या भेक-गोधानकुलश्वाविहादयः । जाङ्गलाः चटक-कुक्कुटवर्हिर्हितिपर्यः । शिलिन्दः । पर्वतः । नक्रः । गर्गरः । कवयो । इक्षिणः । शरखः । तुलुकी । कूर्मः । शिशुमारः । तिमिङ्गलः । रोहितः । मद्गुरः । शङ्खी । वस्मो । खड्गीशः । एते भेषाः । पटोलम् । शिशु । वार्त्ताकुः । लशुनम् । दाडिमद्वयम् । पक्तालम् । रसा-लम् । नलदाम्बु । परूषकम् । जम्बीरम् । वदरम् । दाक्षा । नागरङ्गम् । मधूकजम् । प्रसारणी । गोक्षुरकः । सुक्ताली । पारि-भद्रकः । पर्यासि । पयःपेटो । रुतैलम् । गवां जलम् । मतस्यङ्गिका । ताम्बूलम् । धान्यान्मम् । निन्तिङ्गीफलम् । स्निग्धोष्णभोग्यानि । स्निग्धो-ष्णानुलेपनम् । आमाशयसुपागते विप्रेषाङ्गम-नम् । पक्षाग्रयणे तथा मांसस्य स्निग्धविरेच-नम् । प्रत्याधानाधानमङ्गं वर्त्तिः । लङ्घनं दीप-नम् । अश्लीलाण्यं गुल्माविधिः । शुक्रस्य जय-जितक्रिया । त्वर्मासासृक्मिराशार्त्तं रक्त-मोजनम् ॥ * ॥

वातरोगे अपथ्यम् ।

चिन्ता । प्रजागरः । वेगधारणम् । कर्हिः । श्रमः । अग्नशनम् । चणकः । कलायः । नीवार-कङ्कयवैणवकोरदूषश्यामाकचूर्णम् । कुरु-विन्दः । दण्डधान्यानि । राजमाषः । सुहः । तङ्गागसरिदम्बु । करीरम् । जम्बु । कृशिर । तलकम् । क्रसुकम् । मृणालम् । निष्यावधीजम् । तालफलास्थिमज्जा । शालूकम् । तिन्दुकम् । कठिलकम् । वालतालम् । विम्बी । पत्रशाकम् । उडुम्बरम् । शीताम् । रासभपयः । विरुद्ध-मन्नम् । चारः । शुष्कपल्लम् । चतजसुतिः । चौदम् । कषायकटुतिक्तरसाः । अवायः । हृद्यन्ययानम् । चक्रमणम् । खट्वा । आभानि-नोर्हितवतोऽपि विप्रेषात् स्नानम् । प्रदुष्ट-सलिलम् । दन्तघर्षणम् ॥ * ॥

अथ वाते गुग्गुलुसेविनां पथ्यम् ।

चौरम् । मांसरसाः । यूधाः । कलमादिशालयः । यवगोधूममाषाः ॥ * ॥

पथ्याप

गुग्गुलावपथ्यम् ।

आयामः । आतपः । रुचम् । स्नानम् । बहु-भाषणम् । प्रवातः । मैथुनम् । यानम् ॥ * ॥

अथ वातरक्ते पथ्यम् ।

उत्तानेभ्यञ्जनम् । सेकः । सोपनाहः । प्रलेपनम् । गम्भीरे स्नेहपानं आस्थापनं विरेचनम् । सन्ध-सुचीजलौकशङ्खालावुभिरसुतिः । शतधीत-घृताभ्यङ्गः । मेघीदुग्धावसेचनम् । यवः । घटिकः । नीवारः । कलमः । अरुणशालिः । गोधूमः । चणकः । सुहः । तुवरी । सुकुटकः । अथजामहिषीगवां पयः । लावः । तित्तिरिः । सर्पाङ्गिट । ताम्रचङ्गादिः । एते विष्किराः । प्रसदाः शुक्रदाहृकपोतचटकादयः । उपो-दिका । काकमाची । वेचायम् । सुनिषण्णकम् । वास्तुकम् । कारवेल्लम् । तण्डुलीयः । प्रसारणी । पत्तूरः । वृद्धकुशाङ्गम् । सर्पिः । सम्पाकपञ्च-वम् । पटोलम् । रुतैलम् । मृद्वीका । श्रित-शर्करा । नवीनतम् । सोमवल्ली । कस्तूरी । सितचन्दनम् । शिशुपागुरुदवाङ्गसरलस्नेह-मर्दनम् । तिलम् ॥ * ॥

वातरक्ते अपथ्यम् ।

दिवास्त्रप्रः । अग्निसन्तापः । आयामः । आतपः । मैथुनम् । माषः । कुलत्थः । निष्यावः । कलायः । चारमेवनम् । अम्बुजानूपमांसानि । विरुद्धानि । दधीनि । दण्डुः । मलकम् । मद्यम् । पिण्या-कम् । अन्नम् । काष्णिकम् । कटु । उष्णम् । गुरु । अभिव्यन्दि । लवणम् । शक्तवः ॥ * ॥

अथोरुस्तम्भे पथ्यम् ।

सर्वो रुचविधिः । स्वेदः । कोदवः । रक्तशालिः । यवः । कुलत्थः । श्यामाकः । पुरातनोदालाः । शोभाञ्जनम् । कारवेल्लम् । पटोलम् । लशुनम् । सुनिषण्णम् । काकमाची । वेचायम् । निष्य-पञ्चवम् । पत्तूरः । वास्तुकम् । पथ्या । वार्त्ताकुः । तप्तवारि । सम्पाकशकम् । पिण्याकम् । तक्रम् । अरिष्टम् । मधु । कटुः । तिलः । कषायः । क्षीरसेवा । गवां जलम् । यथाशक्तिश्यामः । स्थूलस्याकमणम् । अक्षुद्धदे सन्तरणम् । नदीषु-प्रतिस्नोतः सन्तरणम् । श्लेष्मापहरणम् । अमा-रुतकोपनम् ॥ * ॥

ऊरुस्तम्भे अपथ्यम् ।

गुरुशीतदस्निग्धविरुद्धासास्त्राभोजनम् । विरे-चनम् । स्नेहनम् । वमनम् । रक्तमोजनम् । वस्तिः ॥ * ॥

अथामवाते पथ्यम् ।

रुचस्वेदः । लङ्घनम् । स्नेहपानम् । वस्तिः । लेपः । रंचनम् । पायुवर्त्तिः । अश्लोत्पन्नशालि-कुलत्थाः । जीर्णं मद्यम् । जाङ्गलानां रसः । वातश्लेष्मणानि सर्वाणि । तक्रम् । वर्धभूः । शरखतैलम् । रसोनम् । पटोलम् । पत्तूरकम् । कारवेल्लम् । वार्त्ताकुः । शिशु । तप्तनीरम् । मन्दारः । गोकण्टकः । वृद्धदारः । भक्ष्यातकम् ।

गोजलम् । आर्द्रकम् । कटूनि । तिक्तानि । दीपनानि ॥ * ॥

आमवाते अपथ्यम् ।

दधि । मत्स्यः । गुडः । जीरम् । उपोदिका । माषः । पिष्टकम् । दहनीरम् । पूर्ववातः । विरुद्धाशनम् । अमात्माम् । वेगरोधः । जागरः । विषमाशनम् ॥ * ॥

अथ शूलं पथ्यम् ।

कृहिः । खेदः । लङ्घनम् । पायुर्वर्तिः । वस्तिः । निद्रा । रचनम् । पाचनम् । अज्योतपन्नाः । शालयः । वाय्वमण्डः । तपनीरम् । जाङ्गलानां रसः । पटोलम् । शोभाञ्जनम् । कारवेक्षम् । वासीकः । पक्वान्मम् । द्राक्षा । कपित्थम् । रुचकम् । पियालम् । शालिषपत्राणि । वास्तकम् । मातुङ्गम् । सौवर्चलम् । हिङ्गु । विश्वम् । विडम् । प्रताप्ता । लशुनम् । लवङ्गम् । गरुडतैलम् । सुरभीजलम् । तप्तम् । जम्बीररसः । कुष्ठम् । लघूनि । चाररर्जांसि ॥ * ॥

शूलं अपथ्यम् ।

विरुद्धाशनम् । जागरः । विषमाशनम् । रुच्यतिक्तकायाणि । शीतलानि । गुरुणि । थायामः । मैथुनम् । मद्यम् । वेदलम् । लवणम् । कटु । वेगरोधः । शोकः । क्रोधः ॥ * ॥

अथोदावर्तानाहयोः पथ्यम् ।

नारिकेलपुष्पमिश्रितशीतलोदकपानम् । खेदः । खेदः । विरेकः । वस्तिः । फलवर्तिः । अभ्यङ्गः । यवः । खट्विण्मन्त्रमारुतः । ग्राम्योदकम् । आनूपरसः । रुचुतैलम् । वारुणी । बालमूलकम् । सम्पाकः । चित्रतु । तिलः । सुधादलम् । शङ्ख-वेरम् । मातुलुङ्गम् । यवचारः । हरीतकी । लवङ्गम् । रामठम् । द्राक्षा । गोमूत्रम् । लवणानि । अधोवातमसुत्ये तु । खेदः । खेदः । वर्तिः । वस्तिः । समीरणहराशनम् । तथा पुरीषजं । वस्तिः । खेदः । अभ्यङ्गः । अवगाहनम् । फलवर्तिः । विड्मेदशानपानम् । मन्त्रवेगसमुत्पन्नं । त्रिविधं वस्तिकर्मम् । खेदः । अभ्यङ्गः । अवगाहः । सर्पिषावपीडनम् । उन्नारोत्ये हिक्काप्रविधिः । कामजे कामजि द्विधः । लवणं । खेदनम् । धूमः । औत्तरभक्तिक-ष्टम् । लवप्रवर्त्तननस्यम् । ऊर्ध्वजत्रुकाभ्यङ्गः ।

• लृणोत्थं शीताशनपानम् । जम्बीरोत्थं वातजान-क्रिया । निद्रावेगोत्थितं जीरम् । स्वप्नसंवाह-नम् । बुभुक्षोत्थं स्निग्धाल्पोष्णलघुभोजनम् । वाय्वजे वाय्वसंभोजनः । स्वप्नः । मद्यम् । प्रिय-कथा । अमश्वसमसमुत्पन्नं विथामः । वात-हारिद्रव्यम् । शुक्रोत्थं वस्तिः । अभ्यङ्गः । अव-गाहः । चरणावधः । शालिः । मदिरा । जीरम् । यौवनगन्धप्रिया । कृद्गत्ये लङ्घ-नम् । धूमः । सुक्ता प्रच्छेदनम् । अमः । रुचान-पानम् । विरेकः । रक्तमोक्षणम् ॥ * ॥

उदावर्तानाहयोरपथ्यम् ।

वमनम् । वेगरोधः । शमीधान्यम् । कोदवः ।

नालीचशाकम् । शालूकम् । जाम्बवम् । कर्कोटी-फलम् । पिणयाकम् । सर्वमालुकम् । करीरः । पिष्टवैकृतम् । विष्टम्भीनि । विरुद्धानि । कषा-याणि । गुरुणि ॥ * ॥

अथ गुल्मे पथ्यम् ।

खेदः । खेदः । विरेकः । वस्तिः । बाहुमिरावधः । लङ्घनम् । वर्तिः । अभ्यङ्गः । खेदः । पक्व तु पाटनम् । सम्मनससमुत्पन्नकलायरक्तशालयः । खड्गः । कुलत्पायः । धन्वमांसरसः । सुग । गवाजयोः पयः । मृद्वीका । परुषकम् । खर्जू-रम् । दाडिमम् । धात्री । नागरङ्गम् । अम-वेतसम् । तक्रम् । गरुडतैलम् । लशुनम् । बाल-मूलकम् । पत्तूरः । वास्तूकम् । शिग्रु । यव-चारः । हरीतकी । रामठम् । मातुलुङ्गम् । चूषणम् । सुरभीजलम् । स्निग्धोष्णदृढगन्ध-दीपनानाम् । वातानुलोमनम् ॥ * ॥

गुल्मे अपथ्यम् ।

मलं वातकारि । विरुद्धाशनम् । वमनम् । मूल-कम् । मत्स्यः । मधुरफलम् । शुष्कशाकम् । शमीधान्यम् । विष्टम्भीनि । गुरुणि । अधो-वातशक्तुन्मन्त्रमन्त्रासाशुधारणम् । वमनम् । जलपानम् ॥ * ॥

अथ हृद्दोगे पथ्यम् ।

खेदः । विरेकः । वमनम् । लङ्घनम् । वस्तिः । विलपी । पुरातनरक्तशालयः । जाङ्गलमृग-पक्षियुगाः । सुतकुलत्तरसाः । रागाः । खड्गः । काम्बलिकाः । घाडवाः । भयम् । पटोलम् । कदलीफलम् । पुराणकुशाखम् । रसालम् । दाडिमम् । सम्पाकशाकम् । नवमूलकम् । गरुड-तैलम् । गगनाम् । सैन्धवम् । द्राक्षा । तक्रम् । पुरातनगुडः । शुग्गी । यमानो । लशुनम् । हरी-तकी । कुष्ठम् । कुस्तुम्बु । लणम् । आर्द्रकम् । सौवर्धरम् । शुक्तम् । मधु । वारुणीरसः । कस्त-रिका । चन्दनम् । प्रपानकम् । ताम्बूलम् ॥ * ॥

हृद्दोगे अपथ्यम् ।

लट्कृद्दिस्त्रानिलशुक्रकासोद्धारमन्त्रासविड्-शृङ्गा वेगधारणम् । सन्त्याद्रिविन्ध्याद्रिगदीनां जलम् । मेघीपयः । दहजलम् । कषायः । विरु-द्धम् । उष्णम् । गुरु । तिक्तः । अम्लः । चिर-न्तनपत्रोत्थशाकानि । चारः । मधूकम् । दन्त-काष्ठम् । रक्तसुतिः ॥ * ॥

अथ मन्त्रावाते पथ्यम् ।

वातोद्भवे अभ्यङ्गः । निरुहः । वस्तिः । खेदः । अवगाहः । उत्तरवस्तिः । सेकः । पित्ते अव-गाहः । शिशिरपदेहः । ऐको विधिः । वस्ति-विधिः । विरेकः । श्रेयोद्भवे खेदः । विरेकः । वस्तिः । चारः । यवाग्रम् । तीक्ष्णम् । उष्णम् । त्रिदोषजे अभ्यङ्गपुरःसराणि त्रिमलोदितानि सन्वागयन्नि । यथा यथा दोषमयं गणः । पुरा-तनलोहितशालिः । गोभवतक्रपयोर्दधीनि । धन्वामिषम् । सुत्ररसः । सिता । पुराणकुशाख-फलम् । पटोलम् । मज्जादकम् । गोचुरकः ।

कुमारी । गुवाकखर्जूरनारिकेलतालदमाणां शिरांसि । पथ्या । तालास्थिमज्जा । चपुषम् । चूटिः । शीतपानम् । शीताशनम् । प्रमीर-नीरम् । हिमवालुका ॥ * ॥

मन्त्रावाते अपथ्यम् ।

मद्यम् । अमः । निधुवनम् । गजवाजियानम् । सर्वं विरुद्धाशनम् । विषमाशनम् । ताम्बूलम् । मत्स्यः । लवणम् । आर्द्रकम् । तैलमृष्टम् । पिणयाकम् । हिङ्गु । तिलः । सर्षपः । वेगरोधः । माषः । करीरः । अतितीक्ष्णम् । विदाहि । रुचम् । अम्लः ॥ * ॥

अथ मन्त्रावाते पथ्यम् ।

अभ्यङ्गनम् । खेदः । विरेकः । वस्तिः । खेदः । अवगाहः । उत्तरवस्तिः । पुरातनलोहित-शालिः । धन्वभवमांसम् । मद्यम् । तक्रम् । पयः । दधि । माषयूषः । पुराणकुशाखफलम् । पटो-लम् । मज्जादकम् । तालफलास्थिमज्जा । हरी-तकी । कोमलनारिकेलम् । गुवाकखर्जूरनारि-केलतालदमाणां मस्तकानि ॥ * ॥

मन्त्रावाते अपथ्यम् ।

सन्वाणि विरुद्धानि । थायामः । मार्गः । शीत-लम् । रुचम् । विदाहि । विष्टम्भी । अवायः । वेगधारणम् । करीरम् । वमनम् ॥ * ॥

अथाशम्यो पथ्यम् ।

वस्तिः । विरेकः । वमनम् । लङ्घनम् । खेदः । अवगाहः । वारिमचनम् । यषाः । कुलत्पाः । प्रपुराणशालयः । मद्यम् । धन्वाखजसम्भयरसः । पुराणकुशाखफलम् । कथिकम् । गोकपटकः । वारुणशाकम् । आर्द्रकम् । पाषाणभेदी । यव-शूकः । रेणुः । छिन्ना । अश्वनां समाकर्षणम् ॥

अश्वस्या अपथ्यम् ।

मन्त्रस्य शुक्रस्य च वेगधारणम् । अम्लः । विष्टम्भी । रुचम् । गुब्बसपानम् । विरुद्धपाना-शनम् ॥ * ॥

अथ प्रमेहे पथ्यम् ।

पूर्वं लङ्घनम् । वमनम् । विरचनम् । प्रोहने-नम् । शमनम् । दीपनम् । नीवारः । कङ्कः । यवः । वेणवः । कोरदूषः । श्यामाकः । जूणः । कुरुविल्वः । सुकृष्टकः । गोधूमः । शालिः । कलमः । पुरातनकुलत्पाः । सुजाङ्गीचयक-यूषरसाः । तिलाः । लाजाः । पुरातनसुरा । मधु । वाय्वमण्डः । तक्रम् । रासभजलम् । मज्जिषीजलम् । कङ्कः । जाङ्गलाः कपोतश-तित्तिरिलाववर्हिभृङ्गेणवर्षकशुकादयः । शोभा-ञ्जनम् । कुलकम् । कटिलकम् । कर्कोटकम् । तलकम् । वाहलम् । आङ्गुस्वरम् । लशुनम् । नवीनमोक्षम् । पत्तूरम् । गान्धुरकम् । मूषिक-पणिशाकम् । मन्दारपत्रम् । अमृता । चिफला । कपित्थम् । जम्बू । कशेरु । कमलोत्पलकन्द-बीजम् । खर्जूरलाङ्गलिकतालतल्यां मस्तकम् । ओषधम् । तिन्दुकफलम् । खदिरः । कलिङ्गः ।

पथ्याप

तिक्तः । कषायः । हृद्यश्वाहनम् । अतिभ्रम-
णम् । रविकिरणः । आयामः ॥ * ॥

प्रमेहोऽपथ्यम् ।

मूत्रवेगः । धूमपानम् । स्वेदः । रक्तमोक्षणम् ।
सदासन्नम् । दिवानिद्रा । नवान्नम् । दधि ।
आनूपमांसम् । निष्यावम् । पिष्टान्नम् । मैथु-
नम् । सौवीरकम् । सुरा । शृङ्गम् । तैलम् ।
श्रीरम् । घृतम् । गुडः । तुम्बी । तालास्थि । ताला-
विरुद्धाशनम् । कुशाण्डम् । इक्षुः । दद्यान् ।
स्वादुः । अन्नम् । लवणम् । अभिष्यन्दि ॥ * ॥

अथ मेदसि पथ्यम् ।

चिन्ता । अमः । जागरणम् । यवायः । प्रोद्धर्त-
नम् । लङ्घनम् । आतपः । शून्ययानम् ।
भ्रमणम् । विरेकः । प्रच्छेदनम् । अपतर्पणम् ।
पुरातना वेणयकोरुहश्यामाकनीवारप्रियङ्गु-
जर्णाः । यवः । कुलत्थः । चणकः । मसूरः ।
सुद्धः । तुवरी । मधु । लाजाः । कटुतिक्तकषा-
याणि । तक्रम् । सुरा । चिङ्गटमतस्यः । दग्ध-
वार्त्ताकः । फलत्रयम् । यवासकम् । शिरीष-
लोप्रहरीतकीनां चूर्णान् गात्रविलेपनम् । कटु-
त्रयम् । सर्षपतैलम् । एला । सर्वाणि रूक्षाणि ।
सुख्यतैलम् । पत्रशाकः । अगुरुलेपनम् । प्रतप्त-
नौराणि । शिलाजतूनि । भोजनात् प्राक् वारि-
पानम् ॥ * ॥

मेदसि अपथ्यम् ।

ज्ञानम् । रसायनम् । शालिः । गोधूमः । सुख-
शीलता । श्रीरम् । हृत्विह्वलितः । माघः ।
सौहृद्व्यम् । स्वेदनानि । मतस्यः । मांसम् ।
दिवानिद्रा । सक् । गन्धः । मधुराणि । समग्र-
भोजनस्य पश्चात् जलपानम् । अतिमानोप-
चिते विशेषाह्नमनक्रिया ॥ * ॥

अथोदररोगे पथ्यम् ।

विरेचनम् । लङ्घनम् । अह्नसम्भवकुलत्थसुहा-
रुणशालिवयाः । जाङ्गलस्यगपक्षिणः । सिता ।
सुरा । मात्तिकम् । सौधुः । माध्वीकम् ।
षाडवः । तक्रम् । रसोनम् । रुपुतैलम् । आर्द्र-
कम् । शालिश्चशाकम् । कुलकम् । कठिलकम् ।
पुनर्नवा । शिशुफलम् । हरीतकी । ताम्-
लम् । एला । यवशूकम् । आयसम् । अजा-
गवोष्टीमहिषीणां पयः । सूचश्च । लघ्नि ।
तिक्तानि । दीपनानि । वस्त्रेण सम्बन्धनम् ।
अग्निर्कर्म । विषप्रयोगः । विशेषतः प्रोहससु-
ह्वे वामे अग्रवाहौ धमनीयधः । वङ्गाह्वये
उदके चतुर्लये नाभेरधः यथाविधिप्रस्त्र-
विधिः । समीरणोत्थे आदितः घृतपानम् ।
अभ्यङ्गनम् । अनुवासनम् ॥ * ॥

उदररोगे अपथ्यम् ।

सखेहनम् । धूमपानम् । जलपानम् । मिरा-
यधः । हृदिः । यानम् । दिवानिद्रा । आयामः ।
पिष्टवैलतम् । औदकानूपमांसम् । पत्रशाकम् ।
तिलः । उष्णानि । विदाहीनि । लवणाशनम् ।
शमीधान्यम् । विरुद्धाशनम् । दुष्टनीरम् । गुरूणि ।

पथ्याप

महेन्द्रगिरिजातानी नदीनी जलम् । विष्ट-
म्भीनि । हिंससमुद्भवे विशेषतः स्वेदः ॥ * ॥

अथ शोथे पथ्यम् ।

संशोधनम् । लङ्घनम् । असमोक्तः । स्वेदः ।
प्रलेपः । परिषेचनम् । पुरातनशालिवक्त्रलत्थ-
सुहाः । गोधा । शालकः । भुजङ्गभुक्तितिरि-
ताम्रचङ्गलावादयो जाङ्गलविष्कराः । कूर्मैः ।
युद्धी । प्रपुराणसर्पिः । तक्रम् । सुरा ।
मात्तिकम् । आसवः । निष्यावः । कठिलकम् ।
रक्तशिशु । रसोनम् । कर्कोटकम् । मानसूलम् ।
सुवच्छेला । गृह्णनकः । पटोलम् । वज्रायम् ।
वाडिङ्गनम् । शूलकम् । पुनर्नवा । चित्रकम् ।
पारिमर्शः । श्रीपर्णम् । निम्बः । क्षुरपल्लवम् ।
गरुडतैलम् । कटुका । हरिद्रा । हरीतकी ।
क्षारनिषेवणम् । भस्मातकम् । गुग्गुलुः । आय-
सम् । कटुनि । तिक्तानि । दीपनानि । गोर्जा-
महिषीभयम्बवाणि । कस्तूरिका । शिलाजतु ।
पाण्डुरोगोक्तवाङ्कर्म ॥ * ॥

शोथे अपथ्यम् ।

पवनसन्तिलम् । वेगरोधः । विरुद्धपानाशनम् ।
विषमाशनम् । शृङ्गलक्षणम् । गाम्याजानपे-
प्रिशितलवणं शुष्कशाकम् । नवान्नम् । गौडम् ।
पिष्टान्नम् । दधि । क्षुद्ररम् । विष्णुलम् । मद्यम् ।
अन्नम् । घानाः । वल्लरम् । गुरु । अमात्माम् ।
विदाहि । अराचौ स्वप्नः । मैथुनम् ॥ * ॥

अथ हृद्भिर्ब्रह्माधिकारे पथ्यम् ।

संशोधनम् । वस्तिः । अश्विमोक्षः । स्वेदः ।
प्रलेपः । अरुणशालयः । गरुडतैलम् । सुरभी-
जलम् । धन्वाभिषम् । शिशुफलम् । पटोलम् ।
पुनर्नवा । गोक्षरः । अग्निसम्यः । ताम्बूलम् ।
पथ्या । सरला । रसोनम् । वाडिङ्गनम् । गृह्ण-
नकम् । मधूनि । कौम्भं घृतम् । तप्तजलम् ।
तक्रम् । आमावातापह्नमधिकारि चान्नपानम् ।
पुराणसुरा । अर्द्धेन्दुवर्द्धनयोर्दाहिः । आमा-
शये बाहुशिरायधः ॥ * ॥

ब्रह्मवृद्धापथ्यम् ।

विरुद्धपानाशनम् । अमात्मामेवा । संशोभणम् ।
हस्तिहृयादियानम् । आनूपमांसानि । दधोनि ।
माघाः । दुग्धानि । पिष्टान्नम् । उपोदिका ।
गुरूणि । शुक्रोत्थितवेगरोधः ॥ * ॥

अथ गलगण्डादौ पथ्यम् ।

हृदिः । विरेचनम् । नस्यम् । स्वेदः । धूमः ।
शिरायधः । अग्निकर्म । क्षारयोगः । प्रलेपः ।
लङ्घनम् । पुराणघृतपानम् । जीर्णलोहित-
शालयः । यवाः । सुहाः । पटोलम् । रक्त-
शिशु । कठिलकम् । शालिश्चशाकम् । वज्रा-
यम् । रूक्षाणि । कटुनि । सर्वाणि दीपनानि ।
गुग्गुलुः । शिलाजतु । विशेषतः जिह्वातलस्य-
सिराह्वयस्वेदः । मणिबन्धोर्द्धं अङ्गुलान्तरास्तिक्षो-
रंखाः काण्याः । गलगण्डगण्डमालापक्षीयन्था-
रुदातुरे यथादेवं यथावस्यं एतत् सर्वं
पथ्यम् ॥ * ॥

पथ्याप

गलगण्डे अपथ्यम् ।

सर्वस्त्रीरेक्षविक्रितः । आनूपमांसम् । पिष्टा-
न्नम् । अन्नम् । मधुरम् । गुरुद्वयम् । अभि-
ष्यन्दिद्वयम् ॥ * ॥

अथ शोपदे पथ्यम् ।

प्रच्छेदनम् । लङ्घनम् । असमोक्तः । स्वेदः ।
विरेकः । परिषेचनम् । पुरातनशालिवक्त्रलत्थः ।
यवाः । कुलत्थाः । लघुनम् । पटोलम् । वार्त्ताकः ।
श्रीभाङ्गनम् । कारवेक्षम् । पुनर्नवा । शूलकम् ।
पूतिका । गरुडतैलम् । सुरभीजलम् । कटुनि ।
तिक्तानि । दीपनानि । वानोर्द्धे गुल्फोपरि-
शतचतुरङ्गले सिरायधः । पक्षिकं गुल्फतले
शिरायधः । कफो अङ्गुलमूले सिरायधः ॥ * ॥

शोपदे अपथ्यम् ।

पिष्टान्नम् । दग्धविकृतम् । गुडः । आनूपमांस-
म् । स्वादुरम् । पारिपात्रसत्त्वविन्ध्यनदी-
जलम् । पिच्छिलम् । गुरुद्वयम् । अभिष्यन्दि-
द्वयम् ॥ * ॥

अथ विदधौ पथ्यम् ।

आमावस्थे रेचनलेपस्वेदासमोक्षयानि । जीर्ण-
श्यामाककलमौ । कुलत्थः । लघुनम् । रक्त-
शिशु । निष्यावः । कारवेक्षः । पुनर्नवा ।
श्रीपर्णी । चित्रकम् । क्षौद्रम् । शोथोक्तानि
सर्वाणि । पकावस्थे शूलकर्म । पुराणरक्त-
शालिः । घृतम् । तैलम् । सुद्धरम् । विलेपी ।
धन्वजरसाः । शालिश्चशाकम् । कदलम् । पटो-
लम् । हिमवालुका । चन्दनम् । तप्तम् ।
श्रीताम् । व्रणोदितं सर्वम् ॥ * ॥

विदधौ अपथ्यम् ।

आमावस्थे शोथोक्तान्यपथ्यानि । पकावस्थे व्रणो-
क्तान्यपथ्यानि ॥ * ॥

अथ व्रणशोथव्रणसद्योव्रणाङ्गीव्रणेषु
पथ्यम् ।

विस्त्रापनम् । रक्तमुक्तिः । उपनाहः । विपा-
टनम् । शोधनम् । रेपणम् । पुराणमित-
शालयः । यवः । घटिकः । गोधूमः । जाङ्गलस्यग-
पक्षिणः । विलेपी । लाजमण्डः । कटुतैलम् ।
घृतम् । मधु । तैलम् । मसूरम् । तुवरी ।
सुहृयधः । शर्करा । आषाढफलम् । वार्त्ताकः ।
कर्कोटकम् । पटोलम् । कारवेक्षम् । निम्ब-
पत्रम् । वज्रायम् । बालशूलकम् । सुनिषण-
कम् । शालिश्चशाकम् । तण्डुलीयः । पास्त-
कम् । चिफला । पनसम् । चोचम् । दाडि-
मम् । कटुकाफलम् । जीवन्ती । मेथुवम् ।
दाक्षा । स्वादुतिक्तकषायाः । स्निग्धोण्डो-
क्षराशम् । शयणम् । शमनम् । दाहः । स्वेद-
नम् । वन्धनक्रिया । व्रणावचर्जनम् । लेपः ।
धूपनम् । पत्रधारणम् । उशीरम् । बालशूल-
नम् । चन्दनम् । तिललेपनम् । तप्तश्रीताम् ।
कर्पूरम् । पक्वतः । परा वैकृताः ॥ * ॥

व्रणशोथव्रणसद्योव्रणाङ्गीव्रणेषु अपथ्यम् ।
नवधान्यम् । तिलः । कलायः । माघः । कुलत्थः ।

पथ्याप

लघरः। हिमाम्भः। विविधक्षीरेणुविकारः।
अन्धानि। पञ्चशकम्। अजाङ्गलमांसम्।
असात्मामसम्। विदाहि। विटम्भि। गुरुणि।
कटु। अन्नम्। शीतम्। लवणम्। अवायः।
आयामः। उष्णः। परिभाषणम्। प्रियासमा-
लोकनम्। अङ्ग निद्रा। प्रजागरम्। नितान्त-
चक्रमणम्। यथास्थितं प्रागधिरोपणम्। नस्यम्।
ताम्बूलम्। अजीर्णता। प्रचण्डवातः। आतपः।
धूमः। वृष्टिः। रजः। भयम्। क्रोधः। वमिः।
प्रहर्षः। शोकः। विरुद्धाशनम्। अम्बुपानम्।
तीक्ष्णम्। उष्णम्। रुचम्। विघट्टनम्। कण्ड-
यनम्। काष्ठनखादितोदः। निरसभावः। विष-
मोपचारः॥ * ॥

अथ भग्ने पथ्यम्।

शीताम्बु। चन्दनम्। पङ्कप्रदेहः। बन्धनक्रिया।
शालिः। प्रियङ्गुः। गोधूमः। सुन्नसतीलयो-
यूषः। नवनीतम्। घृतम्। चीरम्। तैलम्।
मांसरसः। मधु। पटोलम्। लशुनम्। शिग्रु।
पत्तूरम्। बालमूलकम्। द्राक्षा। धात्री।
वक्त्रवल्ली। लाक्षा। टण्डुलम्॥ * ॥

भग्ने अपथ्यम्।

लवणम्। कटुकम्। चारः। अन्नः। मैथुनम्।
आतपः। आयामः। रुचासम्॥ * ॥

अथ भगन्दरे पथ्यम्।

आमे संशोधनम्। लेपः। लङ्गनम्। रक्त-
मोचनम्। पक्वे यथाविधिश्चन्द्रवह्निचार-
कर्म्मणि। सर्वपः। शालिः। सुन्नः। विलेपी।
जाङ्गलरसः। पटोलम्। शिग्रु। वेन्नायम्।
पत्तूरम्। बालमूलकम्। तिलसर्वपयोक्षैलम्।
तिक्तवर्गः। घृतम्। मधु॥ * ॥

भगन्दरे अपथ्यम्।

विरुद्धान्यन्नपानानि। विषमाशनम्। आतपः।
आयामः। मैथुनम्। युद्धम्। एष्टयानम्।
गुरुणि। रुद्रप्रणोपि नरः। सम्बत्सरं रतत्
सर्वं परिहरेत्॥ * ॥

अथोपदेशे पथ्यम्।

हृदिः। विरेकः। ध्वजमधनाङ्गीवेधः।
अलौका। परिपातनम्। सेकः। प्रलेपः। यवः।
शालयः। धन्वामिषम्। सुन्नरसः। घृतम्।
कठिलकम्। शिग्रुफलम्। पटोलम्। शालिच-
शकम्। नवमूलकम्। तिक्तम्। कषायम्।
मधु। कूपवारि। तैलम्॥ * ॥

उपदेशे अपथ्यम्।

दिवानिद्रा। मृज्वेगः। गुर्वन्नम्। मैथुनम्।
गुडः। आयामः। अन्नम्। तक्रम्॥ * ॥

अथ शूकदोषे पथ्यम्।

लेपः। विरेकः। अष्टङ्मोचः। सर्पिःपानम्।
शालिः। यवः। जाङ्गलमांसम्। सुन्नयूषः।
कठिलकम्। पटोलम्। शिग्रु। कर्कोटकम्।
पत्तूरम्। बालमूलकम्। वेन्नायम्। आषाढ-
फलम्। दाडिमम्। खैरवम्। वचा। जूपो-

पथ्याप

दकम्। गन्धसारः। कस्तूरी। हिमवानुका।
तक्रम्। कषायम्। तैलम्॥ * ॥

शूकदोषे अपथ्यम्।

मृज्वेगः। दिवानिद्रा। आयामः। मैथुनम्।
गुडः। विदाहि। गुरुद्रव्यम्। तक्रम्॥ * ॥

अथ कुष्ठरोगे पथ्यम्।

पक्षात् पक्षात् कर्हणम्। मासात् मासाद्विरे-
चनम्। चाक्षात् चाक्षात् नस्यम्। घृष्टे घृष्टे
मांसि अस्त्रमोचनम्। सर्पिलेपः। पुराणाः। यव-
गोधूमशालिसुन्नाङ्कौमखराः। मांसिकम्।
जाङ्गलामिषम्। आषाढफलम्। वेन्नायम्।
पटोलम्। टण्डुलीफलम्। काकमाचौ। निम्ब-
पत्रम्। लशुनम्। हिलमोचिका। पुनर्गवा।
मेघशृङ्गम्। चक्रमर्दलम्। भस्मातकम्। पक्व-
तालम्। खदिरः। चित्रकः। वरा। जाती-
फलम्। नागपुष्पम्। कुङ्कुमम्। प्रतनहविः।
कोषातकी। करञ्जोमातिलमषपनिम्बेङ्गदीभव-
तैलम्। लघ्वनि अन्नानि। सरलदेवाङ्गशिंशपा-
गुरुसम्भवस्त्रेहः। गोखरोद्यान्महिषीणां
मृज्वणि। कस्तूरिका। गन्धसारः। तिक्तानि।
चारकर्म॥ * ॥

कुष्ठरोगे अपथ्यम्।

पापकर्म। कृतप्रभावः। गुरुनिन्दा। गुरुधर्ष-
णम्। विरुद्धपानाशनम्। दिवानिद्रा। चण्डाशु-
तापः। विषमाशनम्। खेदः। रतम्। वेग-
रोधः। इक्षुः। आयामः। अन्नम्। तिलः।
माषः। द्रवगुरुनवात्मानां भोजनम्। विदाहि।
विष्टम्भि। मूलकम्। सन्नाद्रिविन्धाद्रिससुद्धव-
नदीजलम्। आनूपमांसम्। दधि। दुग्धम्।
मद्यम्। गुडः॥ * ॥

अथ शीतपित्तोदहकोटरोगेषु पथ्यम्।

हृदिः। विरेचनम्। लेपः। अष्टङ्मोचः।
पुराणशालिः। जाङ्गलामिषसुन्नकुलत्यानां यूषः।
कर्कोटकम्। कारवेल्लम्। शिग्रु। मूलकपर्प-
तिका। शालिचशकम्। वेन्नायम्। दाडिमम्।
त्रिफला। मधु। कटुतैलम्। तप्तनीरम्। पित्त-
क्षेपहरद्रव्यम्। सत्त्वकटुतिक्तकषायाणि॥ * ॥

शीतपित्तादावपथ्यम्।

विविधक्षीरेणुविकारः। मत्स्यः। उदकानूप-
भवाभिषम्। नवीनमद्यम्। वमिवेगरोधः।
प्राग्दक्षिणाशापवनः। अङ्ग निद्रा। खानम्।
विरुद्धाशनम्। आतपः। क्षिग्धम्। अन्नम्।
मधुरम्। कषायः। गुर्वन्नपानानि॥ * ॥

अथान्धपित्ते पथ्यम्।

जर्द्वगे पूर्वं वमनम्। अधोगे पूर्वं विरेचनम्।
पक्षादप्राशनम्। निरुहः। शालिः। यवः।
गोधूमः। सुन्नः। जाङ्गलरसः। तप्तशीत-
जलानि। शर्करा। मधु। शक्तुः। कर्कोटकम्।
कारवेल्लम्। पटोलम्। हिलमोचिका। वेन्ना-
यम्। टण्डुलशालम्। रम्भापुष्पम्। वास्तूकम्।
कपित्थम्। दाडिमम्। धात्री। तिक्तानि।
कफपित्तहरपानाशनम्॥ * ॥

पथ्याप

अन्धपित्ते अपथ्यम्।

नवाग्रम्। विरुद्धद्रव्यम्। पित्तकोपकरद्रव्यम्।
वेगरोधः। तिलः। माषः। कुलत्यः। तैल-
भक्षणम्। अविदुग्धम्। धान्यान्नम्। लवणम्।
अन्नम्। कटु। गुर्वन्नम्। दधि। मत्स्यः॥ * ॥
अथ विसर्पे पथ्यम्।

विरेकः। वमनम्। लेपः। लङ्गनम्। रक्त-
मोचनम्। पुराणा यवगोधूमकङ्कुषटिकशालयः।
सुन्नः। मखरः। चणकः। तुवरी। जाङ्गलज-
रसः। नवनीतम्। घृतम्। द्राक्षा। दाडि-
मम्। कारवेल्लकम्। वेन्नायम्। कुलकम्।
धात्री। खदिरः। नागकेशरम्। लाक्षा।
शिरीषः। कर्पूरम्। चन्दनम्। तिललेपनम्।
क्रीवरकम्। सुस्तकम्। सकलानि तिक्तानि॥

विसर्पे अपथ्यम्।

आयामः। अङ्ग शयनम्। सुरतम्। प्रवातः।
क्रोधः। शोकः। वमनम्। वेगः। अक्षयनम्।
शकम्। विरुद्धाशनम्। दधि। कूर्चिका।
सौवीरकादि। अनेकविधकिलाटः। गुर्वन्न-
पानम्। लशुनम्। कुलत्यः। माषः। तिलः।
सकलमजाङ्गलमांसम्। खेदः। विदाहि। लव-
णम्। अन्नम्। कटु। मद्यम्। अर्कप्रभा॥ * ॥

अथ विस्फोटे पथ्यम्।

विरेचनम्। कर्हणम्। लेपः। लङ्गनम्। पुरा-
तनवटिकशालयः। यवः। सुन्नः। मखरः।
चणकः। सुकुष्ठकः। धन्वामिषम्। गव्यघृतम्।
कठिलकम्। वेन्नायम्। आषाढफलम्। पटो-
लम्। ज्योतिष्मती। निम्बदलम्। चन्दनम्।
तैलम्। सिताम्भः। तिललेपः। लङ्गनम्।
बालम्॥ * ॥

विस्फोटे अपथ्यम्।

खेदः। अवायः। आयामः। क्रोधः। गुर्व-
न्नम्। आतपः। वमिवेगः। पञ्चशकम्।
प्रवातः। दिवास्वप्नः। आभ्योदकम्। आनूप-
मांसम्। विरुद्धान्यशनानि। तिलः। माषः।
कुलत्यः। लवणान्नकटूनि। विदाहि। रुचम्।
उष्णम्॥ * ॥

अथ मक्ष्मो पथ्यम्।

पूर्वं लङ्गनवान्तिरेचनशिरावेधाः। शशाङ्को-
ज्ज्वलीयवटिकशालयः। चणकः। सुन्नः।
मखरः। यवः। कपोतचटकदातृहक्रौच-
जीवस्त्रीवशुकादयः। पक्षिणः। नङ्गलः। काठि-
लम्। आषाढकम्। कर्कोटकम्। कदलम्।
शिग्रु। रुचकम्। द्राक्षा। दाडिमम्। मेध-
टण्डुलपानम्। कोलम्। माषरसः। अक्षयोः
सेकविधौ गवेधुमधुकोद्धृतसुशीतोदकम्। शम्बू-
कोदरकोषनीरम्। कर्पूरचूर्णम्। पक्वे सुन्न-
रसः। जाङ्गलरसः। शालिचशकम्। घृतम्।
निर्गुच्छीजलम्। यक्षधूपविहितो धूपः। शम्बू-
गोमयभक्षगुच्छनम्। शुष्के शिलापिष्टयोः
पिचुमर्दपत्रनिशयोरालेपः। श्वेते व्रणोक्त-
क्रिया॥ * ॥

पथ्याप

मस्त्र्यामपथ्यम् ।

रक्तम् । स्वेदः । अमः । तैलम् । गुर्वन्नम् ।
• क्रोधः । आतपः । दृष्टम् । दृष्टपवनः ।
विरुद्धाशनम् । निष्यावः । आनूपशाकम् ।
लवणम् । विषमाशनम् । कटु । अन्नम् । वेग-
रोधः ॥ * ॥

अथ सुखरोगे पथ्यापथ्यम् । यथा,—

सुखरोगेषु सर्वेषु नानारोगानुकारिषु ।
दोषान् दृष्ट्यान्वेष्यान् निरीक्ष्य मतिमान् भिषक् ।
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्वेषु ।
यथादोषं यथादृष्टं यथादृष्टं कल्पयेत् ॥ * ॥

अथ सुखरोगे पथ्यम् ।

स्वेदः । विरेकः । वमनम् । गण्डपः । प्रतिसार-
णम् । कवलः । अष्टकमुतिः । नस्यम् । धूमः ।
शस्त्राभिकर्मणी । लणधान्यम् । यवः । सहः ।
कुलत्पः । जाङ्गलरसः । दृष्टप्रोष्ठी । कार-
वेक्षम् । पटोलम् । बालमूलकम् । कर्पूरनीरम् ।
ताम्बूलम् । तमासु । खदिरः । घृतम् । कटु ।
तिक्तम् ॥ * ॥

सुखरोगे अपथ्यम् ।

दन्तकाष्ठम् । ज्ञानम् । अन्नम् । मत्स्यः ।
आनूपामिषम् । दधि । क्षीरम् । गुडः ।
मांसम् । रुचानम् । कठिनाशनम् । अधो-
सुखशयनम् । गुरु । अभिष्यन्दकारि । दिवा-
निद्रा ॥ * ॥

अथ कर्णरोगे पथ्यम् ।

स्वेदः । विरेकः । वमनम् । नस्यम् । धूमः ।
सिरावधः । गोधूमः । शालिः । सहः । यवः ।
प्रतनहविः । लावः । मयूरः । हरिणः ।
तित्तिरिः । वनकुक्कुटः । पटोलम् । शिग्रु ।
वार्त्ताकुः । सुनिषसम् । कठिनाशनम् । रसायन-
द्रवम् । अक्षतम् । अभाषणम् ॥ * ॥

कर्णरोगे अपथ्यम् ।

विरुद्धाशनम् । वेगरोधः । प्रजल्पनम् । दन्त-
काष्ठम् । शिरः । ज्ञानम् । अवायः । अक्षलम् ।
गुरु । कष्टयनम् । तुषारः ॥ * ॥

• अथ नासारोगे पथ्यम् ।

निर्वानिलयस्थितिः । प्रगाढोष्णीधधारणम् ।
गण्डपः । लङ्घनम् । नस्यम् । धूमः । कृहिः ।
सिरावधः । कटुचूर्णं नासारस्य निःक्षिप्य त्रिः ।
प्रवेष्टुम् । स्वेदः । स्नेहः । शिरोऽभ्यङ्गः ।
पुराणा यवशालयः । कुलत्पसङ्गयोर्यवः ।
याव्यजाङ्गलजा रसाः । वार्त्ताकुः । कुलकम् ।
शिग्रु । कर्कोटः । बालमूलकम् । लशुनम् ।
दधि । तमासु । वारुणी । कटुत्रयम् । कटु ।
अन्नम् । लवणम् । क्षिग्धम् । उष्णम् । लघु-
भोजनम् ॥ * ॥

नासारोगे अपथ्यम् ।

विरुद्धाशनम् । दिवास्त्रः । अभिष्यन्दि । गुरुणि ।
ज्ञानम् । क्रोधः । शस्त्राभिकर्माणां वेगधार-
णम् । शोकः । द्रवम् । भूशय्या ॥ * ॥

पथ्याप

अथ नेत्ररोगे पथ्यम् ।

आश्रोतनम् । लङ्घनम् । अङ्गनम् । स्वेदः ।
विरेकः । प्रतिसारणम् । प्रपूरणम् । नस्यम् ।
अष्टमोक्षः । शस्त्रक्रिया । लेपनम् । आण्य-
पानम् । सिकः । मनोनिर्वृतिः । अङ्घ्रिपूजा ।
सहः । यवः । लोहितशालिः । लावः । मयूरः ।
वनकुक्कुटः । कूर्मः । कलङ्गः । कपिञ्जलः ।
कौर्महविः । वनकुलत्पयः । पेया । विलेपी ।
लशुनम् । पटोलम् । वार्त्ताकुः । कर्कोटकः ।
कारवेक्षम् । नवीनमोक्षम् । नवमूलकम् । पुन-
र्नवा । मार्कवः । काकमाक्षी । पत्तरशाकम् ।
कुमारिका । दाक्षा । कुस्तुमुक । माणिमयम् ।
लोधम् । वरा । क्षौद्रम् । उपानहौ । नागी-
पयः । चन्दनम् । इन्द्रवज्रम् । तिक्तम् । लघु ॥

नेत्ररोगे अपथ्यम् ।

क्रोधः । शोकः । मैथुनम् । अशुवायुविग्रह-
निद्रावमीनां वेगरोधः । सृष्टिजनम् । दन्त-
विघर्षणम् । ज्ञानम् । निशाभोजनम् । आतपः ।
प्रजल्पनम् । कृदनम् । अस्पृशम् । मधुक-
पुष्पम् । दधि । पत्रशाकम् । कठिनाशनम् ।
पिण्याकः । विरुद्धकम् । मत्स्यः । सुरा ।
अजाङ्गलमांसम् । ताम्बूलम् । अन्नम् । लव-
णम् । विदाहि । तीक्ष्णम् । कटु । उष्णम् ।
गुर्वन्नपानम् ॥ * ॥

अथ शिरोरोगे पथ्यम् ।

स्वेदः । नस्यम् । धूमपानम् । विरेकः । लेपः ।
कृहिः । लङ्घनम् । शीर्षवस्तिः । रक्तोन्मुक्तिः ।
वह्निर्कर्म । उपनाहः । जीर्णसर्पिः । शालिः ।
वह्निः । यूपः । दुग्धम् । धन्वमांसम् । पटो-
लम् । शिग्रु । दाक्षा । वास्तुकम् । कारवेक्षम् ।
आन्नम् । धात्री । दाडिमम् । मातुलुङ्गम् ।
तैलम् । तक्रम् । काङ्गिकम् । नारिकेलम् ।
पथ्या । कुष्ठम् । अङ्गराजः । कुमारी । सुस्तः ।
उशीरम् । चन्द्रिका । गन्धसारः । कर्पूरम् ॥ * ॥

शिरोरोगे अपथ्यम् ।

ज्वजृम्भस्त्रवायुनिद्राविज्ञानां वेगधारणम् ।
अङ्गनम् । दुष्टनीरम् । विरुद्धाशनम् । सन्निविध्य-
सरिञ्जलम् । दन्तकाष्ठम् । दिवानिद्रा ॥ * ॥

अथ स्त्रीरोगे पथ्यापथ्यम् ।

यत्पथ्यं यदपथ्यं रक्तपित्तपु कीर्तितम् ।
प्रदरेषु यथादोषं तत्तन्मारी भजेत्तज्जेत् ॥
वातवायुधिमतां पथ्यमपथ्यं यदीरम् ।
योनिथापत्सु सर्वासु तद्विदाच यथामलम् ॥ * ॥

अथ गर्भिणीपथ्यम् ।

शालिः । वह्निः । सहः । गोधूमः । लाजशक्तः ।
नवीनतम् । घृतम् । क्षीरम् । रसाला । मधु ।
शर्करा । पनसम् । कदलम् । धात्री । दाक्षा ।
अन्नम् । स्वादु । शीतलम् । कस्तूरी । चन्दनम् ।
माला । कर्पूरम् । अतुलपनम् । चन्द्रिका ।
ज्ञानम् । अश्वत्थः । नृदृष्ट्या । हिमानिलः ।
सन्तपणम् । प्रियवाक् । मनोरमविहारः । प्रिय-
ङ्गराजपानम् ॥ * ॥

पथ्याप

गर्भिण्या अपथ्यम् ।

स्वेदनम् । वमनम् । चारः । कलङ्गः । विषमा-
शनम् । असात्म्यम् । नक्तसंचारः । चौर्यम् ।
अप्रियदर्शनम् । अतिश्रवायः । आयासः । भारः ।
गुरुप्रावरणम् । अकालजागरणं स्वप्नञ्च ।
कठिनोत्कटकामनम् । शोकः । क्रोधः । भयम् ।
उद्देगः । अङ्गा । वेशविधारणम् । उपवासः ।
अध्वगमनम् । तीक्ष्णोष्णगुरुविहस्मिभोजनम् ।
नक्तम् । निरशनम् । श्वभक्षपक्षणम् । मद्यम् ।
आमिषम् । उत्तानशयनम् । स्त्रीणामनीषि-
तम् ॥ * ॥

अष्टममासमारभ्य गर्भिण्या अपथ्यं यथा,—
तथा रक्तसुतिं शुद्धिं वस्त्रमायासतोऽष्टमात् ।
गर्भिण्यः सर्वदासः कुतौ शुचिन्मयेन वा ॥

भजेन्न नित्यं तिक्तान्मृकटपूषणकषायकान् ।
वातलैस भयेद्भर्तुः कुलान्धजडवामनः ॥
पित्तलैः खलवी पित्तः श्वित्री पित्तः कफात्मभिः ।
अपथ्यमिदमुद्दिष्टं गर्भिणीनां महर्षिभिः ॥ * ॥

अथ प्रसूतायाः पथ्यम् ।

लङ्घनम् । नृदृष्टेदः । गर्भकोष्ठविशोधनम् ।
अभ्यङ्गनम् । तैलपानम् । कटुतिक्तोष्णसेवनम् ।
दीपनम् । पाचनम् । मद्यम् । पुराणवर्ध-
शालयः । कुलत्पः । लशुनम् । शिग्रु । वार्त्ताकुः ।
बालमूलकम् । पटोलम् । मातुलुङ्गम् । ताम्ब-
लम् । दाडिमद्वयम् । अश्वानिलजानि । सप्ता-
हात् परं किञ्चित् ब्रह्मणम् । द्वादशाहात् परं
आमिषम् । सार्द्धमासात् परं आहारादियन्त्रणा-
त्यागः ॥ * ॥

प्रसूताया अपथ्यम् ।

अमः । नस्यम् । रक्तसुतिः । मैथुनम् । विषमा-
शनम् । विरुद्धाशनम् । वेगरोधः । असात्म्यम् ।
अतिभोजनम् । दिवानिद्रा । अभिष्यन्दि । वि-
हस्मि गुरुभोजनम् ॥

सूतिकाख्ये रोगेषु वातश्लेष्मोचितानि च ।
तत्तद्रोगानुकूल्येन पथ्यापथ्यानि निर्दिशेत् ॥ * ॥

अथ बालरोगे पथ्यापथ्यम् ।

नृणां ज्वरादिषु यत् पथ्यापथ्यं बालानामौचि-
त्यात् तद्विधेयम् । मन्दामौ यत् पथ्यापथ्यं
बालानां पारिगर्भिते तद्विधेयम् । आगन्तकी-
न्मादिनां यत् पथ्यापथ्यं बालानां ग्रहरोगिणां
तद्योज्यम् ॥ * ॥

अथ विधरोगे पथ्यम् ।

अरिष्टाबन्धनम् । मन्त्रक्रिया । कृहिः । विरे-
चनम् । रुषणम् । शोणितकृष्टिः । परिवेकः ।
अवगाहनम् । नृदयावरणम् । नस्यम् । अङ्ग-
नम् । प्रतिसारणम् । उत्कर्षनम् । प्रधमनम् ।
प्रलेपः । वह्निर्कर्म । उपधानम् । प्रतिविषम् ॥
धूपः । संज्ञाप्रबोधनम् । शालिः । वह्निः । कोर-
दूधः । प्रियङ्गुः । सहः । हरेणुः । तैलम् । सर्पिः ।
शिखितित्तिरिलावेणगोधाखुआविदामिषम् ।
वार्त्ताकुः । कुलकम् । धात्री । निष्यावः । तण्ड-
लीयः । मण्डुकपर्णी । जीवन्ती । सुनिषसम् ।

पथ्याप

उपोदिका। कालशाकम्। लसुनम्। दाडि-
मम्। विककृतम्। प्राचीनामलकम्। पथ्या।
कपित्थम्। नागकेशरम्। गोष्ठागनरम्भाणि।
तक्रम्। शीताम्बु। शर्करा। अविदाहीन्य-
न्नानि। सैन्धवम्। मधु। कुङ्कुमम्। पश्चिमो-
त्तरवातः। हरिद्रा। सितचन्दनम्। मस्तम्।
शिरौषः। कस्तूरी। तिक्तानि। मधुराणि।
हेमचूर्णम् ॥ * ॥

विषरोगे अपथ्यम्।

क्रोधः। विरुद्धाशनम्। अथ्यशनम्। अवायः।
ताम्बूलम्। आयासः। प्रवातः। सञ्ज्वलम्।
सञ्जलवणम्। नानाविधसंस्वेदनम्। निद्रा।
भयम्। धूमविधिः। लुप्रा ॥ * ॥

अथ रोगसङ्करे पथ्यम्।

एषां गदानां यदि सङ्करः स्या-
त्तत्र प्रयत्नेन भिषग्भनीषी।
उक्तेषु पथ्येषु विरोधि यद्य-
त्तत्तत् प्रयुज्येत चिकित्सितेषु ॥ * ॥

रोगसङ्करे अपथ्यम्।

अपथ्यानि च सर्वाणि तत्तद्रोगोत्तानि च।
वरुणावलविहृतौ वर्णयेद्ग्राधिसङ्करे ॥ * ॥

अथ वातिकरोगे पथ्यम्।

अभ्यङ्गः। परिमर्दनम्। श्रमनम्। मञ्जुहन्म्।
ठंङ्गम्। स्नेहः। स्वेदनम्। आसना। शय-
नम्। संवाहनम्। वस्तिः। नस्यम्। प्राव-
रणम्। समीरणपरित्यागः। अवगाहः। शिरो-
वस्तिः। विस्मरणम्। दिवाकरकरः। स्नानम्।
विस्मापनम्। तैलद्रोणी। सरसता। गाढोप-
नाहः। सुरा। भृश्या। सुखशीलता। स्वा-
दुश्वा रसाः। मष्णा। तैलम्। वसा। घृतम्।
नवमाषः। कुलत्थः। तिलः। गोधूमः। सुन्नः।
कलमः। शालिः। षट्किः। पेया। धान्य-
जलम्। पयः। क्षयरः। मस्तुः। सुखोष्णो-
दकम्। गोमूत्रम्। नलदाम्बु। दधि। पयः-
पेटी। यवः। कूर्चिका। आनूपाः। रुखड्ग-
कोलमहिषाः। एणः। धन्वोद्भवाः। सर्पट्टि-
लकवाकृतिचिरकुलिङ्गाः। कुम्भीरः। तिमि-
ङ्गलः। मकरः। गण्डपदः। कच्छपः। रोहित-
मत्स्यः। वर्मिः। मद्गुरः। सिलिन्धः। एरङ्गः।
शङ्खी। इल्लिशः। घोली। गगरः। पञ्चतः।
अम्ये जलजन्तवः। वार्त्ताकुः। कुलकम्। शिशु।
लसुनम्। द्राक्षा। आम्बुम्। आम्ब्रातकम्।
धात्री। दाडिमम्। अम्बुवेतसफलम्। कोलम्।
कपित्थम्। शिवा। पक्तालम्। वकुलम्।
गोकुण्डकः। वास्तूकम्। शुक्लाक्षी। गणिका।
सरसा। मन्दारपत्रम्। ताम्बूलम्। सित-
शर्करा। लवणः। लोभः। तुल्यः। अगुरु।
श्रीवासः। मुरदार। गुग्गुलुः। गन्धाङ्कः।
कुङ्कुमम्। शङ्खोष्णविधिः। सञ्चर्षितं हेम-
रजतं खोर्षकम्। जात्युत्पादनमङ्गिकापुष्पाणां
विशाला मङ्गला ॥ * ॥

पथ्याप

वातिकरोगे अपथ्यम्।

चिन्ता। जागरणम्। अखड्मोचः। वमिः।
लङ्घनम्। आयासः। गजवाजिवाहनविधिः।
सन्धारणम्। मैथुनम्। आघातः। अपतर्प-
णम्। प्रपतनम्। धातुचयः। चोभणम्।
शोकः। चक्रमणम्। विरुद्धाशनम्। सम्प-
कृतक्रमः। वृद्धलम्। जलदागमः। रजनी-
शेषः। अपराहः। भयम्। रुचात्यल्पकषाय-
तिक्तकटुकचारातिशीतानामशनम्। लण-
धान्यम्। उद्विक्ता। आदुकी। कङ्गुः। उडालः।
सुकुण्डकः। कोदवः। यवः। श्यामाकः। जूणा-
दयः। शिम्बी। जम्बु। राजमाषः। चणकः।
सुन्नः। कुलत्थः। विषम्। शालूकम्। क्रसुकम्।
कशेरु। तलकम्। कठिलकम्। तिन्दकम्।
कर्कोटम्। नवतालशस्यम्। तालास्थिमष्णा।
नदीतडागजलम्। करका। निचारबीजम्।
पिण्डाकः। शिशिराम्बु। रासभपयः। पत्र-
शाकम्। चित्रतु। भूनिम्बम्। कटुका। करी-
रम्। अखिलशुष्कामिषम्। मात्सिकम्। धूमः।
बहुमरुत्। रजः। परिभवः। खट्वा ॥ * ॥

अथ पित्तिके पथ्यम्।

सर्पिःपानविधिः। विरेचनम्। अखड्मोचः।
सितशालिः। गोधूमः। आदुकिः। धान्यकम्।
चणकः। सुन्नः। मसूरः। यवः। पर्युषित-
मण्डः। पयः। पयःपेटी। वरा। मात्सिकम्।
लाजाः। धन्वरसः। घृतानि। सिता। शीतो-
दकम्। उद्विदः। कर्कोटम्। कदलम्। कण्टकि-
फलम्। वेत्तायम्। आषाढकम्। ऋद्धीका।
कोमलकुलकम्। कुष्माण्डम्। रत्नारः। तुम्बी।
पपेटकः। अल्पमारिषदलम्। कठिलकम्।
दाडिमम्। धात्री। कोमलतालशस्यम्।
अभया। खर्जूरम्। औद्भुम्बरम्। विन्धम्।
कषायः। तिक्तः। मधुरः। मधूकम्। वरी।
कांस्यम्। अयः। रजतम्। हेम। कटुका।
निम्बः। चित्रतु। चन्दनम्। हर्मेम्। भूमि-
गृहम्। सुशीतलवनम्। धारागृहम्। चन्द्रिका।
रम्भाभोरुहण्यपत्रशयनम्। शीताः। प्रदेहाः।
भृश्या। मणिः। प्रदोषसमयः। गीतम्।
प्रियालिङ्गनम्। स्नानम्। मित्रसमागमः।
प्रियकथा। मन्दानिलः। अभ्युत्थनम्। वादित्र-
श्रवणम्। मनोरमततरभावाः। सुलास्थिचणम्।
पुन्नागोत्पलपाटलाजसुमनःकण्ठारपुष्पाणि।
कर्परम्। प्रनीरनीरम्। शीतक्रिया ॥ * ॥

पित्तिके अपथ्यम्।

धूमः। स्वेदनम्। आतपः। निधुयनम्। सन्धा-
रणम्। क्रोधः। चारः। अम्बा। गजवाजि-
वाहनविधिः। तीक्ष्णकर्मे। आयासः। अन्न-
विदाहकारिसमयः। यीशः। विरुद्धाशनम्।
मध्याह्नः। जलदात्ययः। रजनीमध्यम्। मध्य-
वयः। ब्रीहिः। वेणुफलम्। तिणः। लसुनम्।
माषः। कुलत्थः। गुडः। निम्बावः। मदिरा।
अतसी। मञ्जीरजम्। धान्याम्बुम्। उष्णोदकम्।

पथ्याप

जम्बीरम्। नलदाम्बु। हिङ्गु। लङ्घनम्।
मूत्रम्। भक्ष्मातकम्। ताम्बूलम्। दधि। सधपः।
वदरम्। तैलाशनम्। तिन्त्रिणी। कटु। अम्बुम्।
लवणम्। विदाहि ॥ * ॥

अथ श्लेष्मिके पथ्यम्।

हृदिः। लङ्घनम्। अञ्जनम्। निधुयनम्।
प्रोङ्गनम्। स्वेदनम्। चिन्ता। जागरणम्।
अमः। अतिगमनम्। ठङ् वेगधारणम्। गण्डूषः।
प्रतिसारणम्। प्रधमनम्। हृदयस्थानम्।
धूमः। प्रावरणम्। नियुद्धम्। अतिसंक्षोभः।
नस्यम्। भयम्। रुचोष्णविधिः। पुरातन-
शालिः। षट्किः। निम्बावः। लणधान्यम्।
चणकः। सुन्नः। कुलत्थरसः। चारः। सधप-
तैलम्। उष्णजलम्। धन्वामिषम्। रालिका।
वेत्तायम्। कुलकम्। कठिलकम्। वार्त्ताकुः।
औद्भुम्बरम्। कर्कोटम्। लसुनम्। मोचकुसु-
मम्। शक्राशनम्। मुरणः। निम्बम्। मूलक-
पोतिका। वरणः। तिक्ता। चित्रतु। मात्सि-
कम्। ताम्बूलम्। नलदाम्बु। जीर्णमदिरा।
योधम्। वरा। गोजलम्। लाजाः। सुभृष्ट-
तण्डुलभवम्। तिक्तम्। सुखोष्णालयः। कांस्यम्।
अयः। अञ्जनम्। मौक्तिकम्। कटुः। कषाय-
रसः ॥ * ॥

श्लेष्मिके अपथ्यम्।

स्नेहः। अभ्यञ्जनम्। आसनम्। अङ्गि शय-
नम्। स्नानम्। विरुद्धाशनम्। पूर्वाह्नः।
शिश्निरः। वसन्तसमयः। राजगार्दिः। आद्य-
वयः। सुक्तमात्रसमयः। अन्नपानकरणम्।
माषः। नवतण्डुलः। मत्स्यः। मांसम्। रजु-
विलतिः। दुग्धविलतिः। तालास्थिमष्णा।
द्रवः। पेया। भयम्। उपोदिका। पनसम्।
हृत्ताकम्। आषाढकम्। खर्जूरम्। अशु-
लेपनम्। पयःपेटी। पयः। पायसः। खादु।
अम्बुम्। लवणम्। गुरुणि। तुङ्गिणम्। सन्तर्प-
णम् ॥ * ॥

अथ वसन्तर्षी पथ्यम्।

वसनम्। अवायः। आयासः। भेदः। भ्रमणम्।
अमिसेवा। कटुः। तिक्तः। विदाहि। तीक्ष्णम्।
कषायः। मध्वोदनम् ॥ * ॥

वसन्तर्षीवपथ्यम्।

दिवानिद्रा। सन्तर्पणम्। आलस्यम्। सुधांशु-
सेवा। पिच्छालुकम्। खादु। गुरुदक्काभम्।
पिष्टम्। दधि। चीरम्। घृतम् ॥ * ॥

अथ ग्रीष्मर्षी पथ्यम्।

चन्दनम्। शीतवातः। क्वाया। अम्बु। कषा-
शयनम्। प्रसूनम्। सद्यःपयोभाषितशीतभक्तम्।
विशिश्रद्धयम्। प्रियभोजनम् ॥ * ॥

ग्रीष्मर्षीवपथ्यम्।

कटु। तिक्तम्। उष्णम्। चारम्। अम्बुम्।
रौद्रम्। भ्रमणम्। अमिसेवा। उद्विद्रवा।
भास्करसप्ततीयस्नानम्। अतिपानम्। दधि।
तक्रम्। तैलम् ॥ * ॥

पथ्याप

अथ वर्धासु पथ्यम् ।

लवणम् । अन्नम् । मिष्टम् । सारम् । प्रियम् ।
• खिन्नाम् । गुरु । उष्णम् । बल्यम् । अभ्यङ्गः ।
उद्धर्तनम् । अपिसेवा । तप्तान्नपानम् । दधि ॥
वर्धास्वपथ्यम् ।

पूर्वपवनः । दृष्टिः । घर्मः । हिमः । अमः ।
नदीनीरम् । दिवास्वप्नः । रुचम् । निवृत्तमैयु-
नम् ॥ * ॥

शरदि पथ्यम् ।

शीतरसास्त्रपानम् । तरुच्छाया । चन्दनम् ।
इन्दुसेवा । सिता । सुन्नः । मन्दरम् । गण-
दुग्धम् । इक्षुः । शाल्योदनम् ॥ * ॥

शरदपथ्यम् ।

लवणम् । अन्नम् । तीक्ष्णम् । कटु । पिष्टम् ।
अतसी । विहाहि । सुरा । गालम् । दधि ।
तक्रम् । तैलम् । क्रोधः । उपवासः । आतपः ।
मैयुनम् ॥ * ॥

अथ हिमर्तौ पथ्यम् ।

तप्तजलम् । उपनाहः । पयः । अन्नम् । पानम् ।
हृतम् । स्त्रीसेवा । वह्निसेवा । गुरुणि । यथेष्ट-
भुक्तम् ॥ * ॥

हिमर्तावपथ्यम् ।

दिवानिद्रा । कुभोजनम् । अभोजनम् । लङ्घ-
नम् । पुरातनान्नम् । लघुपाकः । शैत्यम् ।
बाष्पोदनम् । शीतजलावगाहः ॥ * ॥

शिप्रिरे पथ्यम् ।

स्त्री । वह्निसेवा । मत्स्यः । अजमांसम् । दधि ।
दुग्धम् । सर्पिः ॥ * ॥

शिप्रिरेपथ्यम् ।

तीक्ष्णोष्णकट्वकषायतिक्तानि । सासुद्रकम् ।
आर्द्रभोजनम् । दिवानिद्रा । चन्दनम् । चन्द्र-
सेवा । शीतजलस्नानादि ॥ * ॥

माघे विशेषी यथा ।

माघे च शीतद्रवमिष्टपिष्टं

कन्दः कदला गुरुशालभक्तम् ।

इति षडृतुपथ्यापथ्याधिकारः ॥ * ॥

आगन्तुकज्वराणां पथ्यापथ्यं ज्वराधिकारं
च लिखितमतोऽत्र लिख्यते ।

“अभिघातसमुत्थाने पानाभ्यङ्गौ च सर्पिषः ।

अतजे व्रणजे चापि अतव्रणचिकित्सितम् ॥

ओषधीगन्धविषले विषपित्तप्रसाधनम् ।

अभिचाराभिशापोत्थे जपहोमादिभेषजम् ॥

उत्पातग्रहपीडोत्थे दानस्वस्थयनादयः ।

क्रोधोत्थिते पित्तहरे कामजे कामजित्क्रिया ॥

कामशोकभयोद्भूते सर्वे वातहरौ क्रिया ।

आन्धासनक्षेपलाभो हर्षदायोनि यानि च ॥

विशेषतः पुनश्चात्र कामक्रोधसमुत्थिते ।

भयशोकसमुद्भूते कामक्रोधोक्तमौषधम् ॥

भूताभिषङ्गजे भूतबन्धाविश्रुताङ्गनम् ।

मनःशोभसमुत्पन्ने मनसः सान्त्वनाणि च ॥

इत्यागन्तुज्वरे पूर्वैर्भिषगभिः पथ्यमिष्यते ।

विष्योर्नामसङ्ख्यस्य पाठनं श्रवणं श्रुतिः ॥

पदकः

देवानां ब्राह्मणानाञ्च गुरुणामपि पूजनम् ।
ब्रह्मचर्यं तपो होमः प्रदानं नियमो जपः ॥
साधूनां दर्शनं सत्त्वं रत्नौषधिविधारणम् ।
मङ्गलाचरणञ्चेति वर्गः सर्वान् ज्वरान् जयेत् ॥”

आगन्तुकज्वरे अपथ्यम् ।

“अधिवासनकर्म्मणि रक्तसङ्घर्षधारणम् ।
वमिवेगं दन्तकाष्ठममात्रमपि भोजनम् ॥
विरुद्धान्यन्नपानानि विहाहीनि गुरुणि च ।
दद्यान्नुत्तारमन्त्रानि पत्रशार्कं विरुद्रुकम् ॥
नलदासु च तास्त्रलं कलिङ्गं लङ्घनं फलम् ।
आङ्गीमतस्य च पिण्याकं कृत्वाकं पिष्टवैकृतम् ॥
अभिष्यन्दीनि चैतानि ज्वरितः परिवर्जयेत् ॥”

इति पथ्यापथ्यविनिश्चयः समाप्तः ॥

पद, स्त्रोत्र्ये । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्री परं-अकं-
सेट् ।) पदति । इति दुर्गादासः ॥

पद, त् क ड गतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (अदन्त-
चुरा-आत्म-सकं-सेट् ।) क ड, पदयते । इति
दुर्गादासः ॥

पद, य ड औ गत्याम् । इति कविकल्पदमः ॥
(दिवा-आत्म-सकं-अनिट् ।) य ड, पदते । औ,
पत्ता । इति दुर्गादासः ॥

पदं, स्त्री, (पद + ‘नन्दिग्रहपचादिभ्यो ल्युगिन्त्यच् ।’
३ । १ । १३४ । इति अच् ।) अवसायः ।

त्राणम् । स्थानम् । (यथा, मनुः । १२ । १२५ ।

“एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।

स सर्वसमतामेव ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥”)

चिह्नम् । पादः । वस्तु । इत्यमरः । ३ । ३ । ६३ ॥

शब्दः । वाक्यम् । प्रदेशः । पादचिह्नम् । श्लोक-

पादः । (यथा, हेः रामायणे । १ । २ । १८ ।

“पादबद्धोऽचरसमस्तलीलयसमन्वितः ।

श्लोकार्थस्य प्रवृत्तौ मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥”)

किरणे पुं । इति मेदिनी ॥ पदलक्षणं यथा,—

“वर्णाः पदं प्रयोगार्हान्नित्यैकार्थबोधकाः ।”

इति साहित्यदर्पणे । २ । ४ ॥

श्रीकृष्णपदचिह्नं यथा,—

“सौवर्णौ राजर्तौ वापि पाषाणनिर्मितामपि ।

पादयोश्चाङ्कितां कृत्वा पूजायैव समाचरेत् ॥

दक्षिणस्य पदाङ्गुलमूले चक्रं विभर्त्तनः ।

तत्र नम्रजनस्योयसंमारच्छेदनाय सः ॥

मध्यमाङ्गुलिमूले तु धत्ते कमलमन्युतः ।

धातुस्त्रिषु द्विरेफाणां लोभमायाति शोभनम् ॥

पद्मस्याधो ध्वजं धत्ते सर्वानर्थजयध्वजम् ।

कनिष्ठाङ्गुलतो वक्त्रं भक्तपापादिभेदनम् ॥

पाणिर्मध्येऽङ्गुशं भक्तचित्तेभवश्चकारणम् ।

भोगसम्पत्त्ययं धत्ते यवमङ्गुलपञ्चजि ।

तथा वामाङ्गुलमूले पाञ्चजन्यस्य लक्षणम् ।

सर्वविद्याप्रकाशाय धत्ते च भगवानजः ॥”

इति पादो पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

पदकः, पुं, पदं वेत्ति यः (“क्रमादिभ्यो युन् ।” ४।०।

६१ । इति युन् ।) पदज्ञाता । इति व्याकर-

णम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४६ ।

पदधी

“रामजात्यसुपाध्यायं ख्यातयाकरणश्रमम् ।
यास्यात्पदकचक्रं स तस्मिन् सुरमन्दरे ॥”

स्वनामख्यातकण्ठभूषणञ्च । देवपदचिह्नादि-

युक्तत्वात् ॥ (पदमेव इति स्वार्थे के कृते, स्त्री ।

पदम् । यथा, महाभारते अनुशासनपर्वणि ।

“इतः प्रभृति यातयं पदकं पदकं शनैः ॥”)

पदगः, पुं, (पदाभ्यां गच्छतीति । गम लगतौ +

“अन्वभ्योऽपि ।” इति ङः ।) पदातिकः । इत्य-

मरः । २ । ८ । ६६ ॥ पद्गो गमनकर्त्तरि च ॥

पदव्यासः, पुं, (पदस्य गोपदस्येव व्यासो यत्र ।)

गोचुरः । रति शब्दचन्द्रिका ॥ पदस्य विव्यासः ।

यथा, रसमञ्जरी ।

“पदव्यासो गेहाह्विरहिरण्यारोहणसमः

स्वगेहादव्यत् स्याद्भवमपरङ्गीपतुलितम् ।

वचो लोकात्मन्यं हृषणधनतुलं नृगदृष्टः

पुमानव्यः कान्ताह्विरिव चतुर्थीससुदितः ॥”

(तत्त्वोक्तात्पूर्णात्मनस्य पदानां तत्तदङ्गेषु व्यासः ।

यदत्तं तन्ममाज्ञानागर्भे ।

“एकमेकं पुनश्चेकं पुनरेकं ह्ययन्ततः ।

चतुश्चतुस्तथा द्वाभ्यां पदान्येतानि पार्श्वति ।

पदान्येतानि देवेषु । नवद्वारेषु विन्यसेत् ।

गृह्यादिगुरुपथ्यन्तं पुनस्तेषु वरानने । ॥

गृह्यादिगुरुपथ्यन्तं पदानां नवकं न्यसेत् ॥”)

पदभञ्जनं, स्त्री, (विभक्तिगुक्तानां पदानां भञ्जनं

विश्लेषो यत्र । यद्वा, पदानि भण्यन्तेनेन ।

भञ्ज + करणे ल्युट् ।) निरुक्तम् । गूढार्थशब्द-

व्याख्या । इति हेमचन्द्रः ॥

पदभञ्जिका, स्त्री, (पदानां भञ्जिका विश्लेषिका ।)

पञ्जिका । टिप्पणी । इति हेमचन्द्रः ॥

पदमाला, स्त्री, (पदानां माला विस्तृतिर्यस्याम् ।)

मोहनशीला विद्या । यथा,—

“पदमालां महाविद्यां सर्वदेवनमस्कृताम् ।

याचयामि सुरेशानमुमादेहाङ्गधारिणम् ॥”

इति देवीपुराणे ६ अध्यायः ॥

अस्या विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् । पदश्रेणी च ॥

पदगिः, स्त्री, (पदते गन्धतेनेन । पद गतौ +

“पदटिभ्यामविः ।” इति अविः ।) पङ्कती ।

पन्थाः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥

पदवी, स्त्री, (पदवि + “कृदिकारान्तादक्तिनः ।”

इति पञ्चे ङीष् ।) पन्थाः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥

(यथा, रघुः । ७ । ७ ।

“उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्ता-

दलक्तकाङ्क्षा पदवीं ततान ॥”

पङ्कतिः । यथा, तत्रैव । ३ । ५० ।

“अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः

पदं पदव्यां सगरस्य सन्ततेः ॥”

पदम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २५८ । “अथ तेन

सिंहाय अमात्यपदवीं प्रदत्ता याधाय शय्या-

पालत्वमिति ॥”)

पदशीवं, स्त्री, (पादौ च अशीवन्तौ च तयोः समा-

हारः । “अचतुरविचतुरेति ।” ५।४।७७ । इति

पदार्थः

निपातनात् सिद्धम् ।) युगपदपस्थितचरण-
जादुनी । इति आकरणम् ॥
पदाङ्कः, पुं. (पदस्य अङ्कश्चिह्नम् ।) क्रमाङ्कः । पाद-
चिह्नम् । यथा,—
“शाके शायकवेदघोडशमिते श्रीकृष्णशर्मापय-
मानन्दप्रदमन्दनन्दनपदद्वन्द्वविन्दं हृदि ।
चक्रे कृष्णपदाङ्कदूतमनुलं प्रीतिप्रदं प्रदग्नां
धीरः श्रीरघुरामरायणपतिराज्ञां गृहीत्वादरात् ॥
इति पदाङ्कदूतकाव्यम् ॥
पदाङ्गी, स्त्री. (हंसस्य पदमिव अङ्गं यस्याः । स्त्रियां
ङीष् ।) हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पदाङ्गिः, पुं. (पादाभ्यामजतीति । अज गतौ +
“पादे च ।” उणां । ४।३।३१ । इति पादे चोप-
पदे अजेरिण् । “पादस्य पदाभ्यामितिगोप-
हतेषु ।” ४।३।५२ । इति पदादेशः । बहुल-
वचनात् अजेर्यभावः ।) पदातिकः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६६ ॥
पदातः, पुं. (पादाभ्यामततीति । पद् + अत् + अच् ।)
पादातिकः । इति शब्दरत्नावली ॥
पदातिः, पुं. (पादाभ्यामतति गच्छतीति “पादे
च ।” उणां ४।३।३१ । इति पाद् + अत् + इण् ।
“पादस्य पदाभ्यामितिगोपहतेषु ।” ४।३।५२ ।
इति पदादेशः ।) पदातिकः । पेयादा इति
भाषा । तत्पर्यायः । पत्तिः २ पतगः ३ पादा-
तिकः ४ पदाङ्गिः ५ पद्गः ६ पदिकः ७ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६६ ॥ पदातिकः ८ पादात् ९
पादाविकः १० पदात् ११ पाधिकः १२ प्राव-
रालिः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १३६ । ३१ ।
“गजानन्वान् रथांश्चैव पातयामास पाण्डवः ।
पदातींश्च रथांश्चैव न्यवधीर्दृष्ट्वा नाग्रजः ॥”)
पदातिकः, पुं. (पदाति + स्वार्थ कन् ।) पदातिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
पदारः, पुं. (पदं ऋद्धति प्राप्नोतीति । ऋ + अण् ।)
पादधूलिः । पादातिन्दः । इति मेदिनी ॥
पदार्थः, पुं. पदानां घटपटादीनां अर्थोऽभिधेयः ।
तत्पर्यायः । भावः २ धर्मः ३ तत्त्वम् ४ सत्त्वम्
५ वस्तु ६ । इति जटाधरः ॥ * ॥ (पदार्था हि
दर्शनमन्वेदेन नानाविधाः । तत्र वैशेषिकाणां
मते ।) सप्त पदार्थाः । यथा,—
“द्रव्यं गुणास्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥”
“सप्तानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमिष्यते ।
द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥
सत्तावन्तस्यैवाद्या गुणादिनिर्गुणक्रियः ॥”
इति भाषापरिच्छदे । २, १४ ॥
“एते पदार्था वैशेषिकप्रसिद्धाः । नैयायिकाना-
मप्यविरुद्धाः ।” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ गोत
मोक्तघोडशपदार्थास्तु न्यायशब्दे द्रष्टव्याः ॥
(कपिलमते प्रकृत्यादयः पञ्चविंशतिः । पातजल-
मते तु ईश्वरेण सह षड्विंशतिः । वेदान्तमते
आत्मानात्मभेदात् द्विविधः । तत्र आत्मापि

पद्म

द्विविधः ईश्वरजीवाद्युपाधिभेदात् । एतावपि
विद्याविद्याभेदेन द्विविधौ । केवलमविद्योप-
हितत्वाभेदेयवहारः । अनात्मापि कारण-
रूपमग्नौलभेदात् त्रिविधः इति ॥
पदामनं, स्त्री. (पदः पादस्य वा आसनम् ।) पाद-
पीठम् । इति हिमचन्द्रः ॥ पा राखा टुल् ।
इति भाषा ॥
पदिकः, पुं. (पादेन चरतीति । पाद् + “पर्पादिभ्यः
ङन् ।” ४।४।१० । इति ङन् । ततः पदादेशश्च ।)
पदातिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥
पद्मः, पुं. (पद्मां गच्छतीति । पत् + गम् + अन्ये-
भ्योऽपीति ङः ।) पदातिकः । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥
पद्मतिः, स्त्री. (पद्मां हन्ति गच्छतीति । हन
पद्मती, गतौ + क्तिन् । “हिमकाविहतिषु
च ।” ४।३।५४ । इति पद्मावः । “वक्त्रादिभ्यश्च ।”
४।३।४५ । इति वा ङीष् ।) वर्त्म । (यथा, रघुः
३।४६ ।
“पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वराः
मलीमसामाददते न पद्मतिम् ॥”)
पंक्तिः । इति मेदिनी ॥ गन्धार्थबोधकगन्धः ।
इति हिमचन्द्रः ॥ पदवी । सा च घोषवसु
मित्रादिरूपा । यथा । “वक्त्रेऽस्यप्राशनं मामि
यदेष्टं मङ्गलं कुले इति मनुवचनात् चूडाकाव्या
यथाकुलमिति याज्ञवल्क्यावचनात् देशानु-
श्रितं कुलधर्ममुख्यं सगोत्रधर्मं नहि मन्थजेच
इति वामनपुराणाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्मानु-
रोधेन कालान्तरे मङ्गलविशेषाचरणवत्
श्रुदाणां नामकरणे वसुधोषादिरूपपद्धतियुक्त-
नामत्वञ्च बोध्यम् । एवमेव कुलूकभट्टः ।” इत्यु-
क्तावतत्त्वम् ॥
पद्मिन्, स्त्री. (पादस्य हिमम् । “हिमकाविहतिषु
च ।” ४।३।५४ । इति पद्मावः ।) पदस्य शीत-
लता । इति संक्षिप्तसारआकरणम् ॥
पद्मं, स्त्री पुं. (पद्यते इति । पद् गतौ + “अर्त्तिस्तु-
सुहृमिति ।” उणां । १ । १३६ । इति मन् ।
यद्वा, पद्मा लक्ष्मीरस्यसिन् । “अर्षे आदि-
भ्योऽच् ।” ५।२।१२३ । इति अच् ।) स्वनाम-
ख्यातपुण्यविशेषः । तत्पर्यायः । नलिनम् २
अरविन्दम् ३ महोत्पलम् ४ सहस्रपत्रम् ५
कमलम् ६ शतपत्रम् ७ कुशेशयम् ८ पङ्कज-
हम् ९ तामरसम् १० सारसम् ११ सरसी-
रुहम् १२ विमप्रखनम् १३ राजीवम् १४ पुष्कर-
म् १५ अम्भोरुहम् १६ । इत्यमरः । १ । १० ।
३६-४० ॥ पङ्कजम् १७ अम्भोजम् १८ अम्बु-
जम् १९ सरसिजम् २० श्रीवासम् २१ श्रीपर्णम्
२२ इन्दिरालयम् २३ जलेजातम् २४ अजम् २५
कज्जम् २६ नलम् २७ नालीकम् २८ नालिकम्
२९ वनजम् ३० अम्बानम् ३१ पुटकम् ३२
अजः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः ।
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्त-
कफासनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अव-
शिष्टम् कमलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पद्मकम् ।

पद्मः

तच्च गजस्य सुखादिस्थो विन्दुसमूहः । यद्वा-
विशेषः । (यथा, मनुः ७ । १८८ ।
“यतश्च भयमाशङ्कितो विस्तारयेद्बलम् ।
पद्मेन चैव यद्देन निविशेत सदा स्वयम् ॥”)
निधिभेदः । (यथा, महाभारते । २।१०।३६ ।
“निधिप्रवरसुखौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ।
सञ्ज्ञानिधीन् प्रशस्त्या उपास्तां वे धनेश्वरम् ॥”)
संख्यान्तरम् । तच्च दशावुदम् । (यथा, महा-
भारते ।
“अयुतम् प्रयुतश्चैव पद्मम् सर्वमथावुदम् ॥”)
दशशङ्खश्च इति मेदिनी ॥ पद्मकाष्ठौषधिः । इति
धरणिः ॥ पुष्करमूलम् । सीसकम् । इति राज-
निर्घण्टः । (कल्पविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ४७।३॥
“पद्मावसाने प्रलये निशासुप्तोत्थितः प्रभुः ।
सञ्चोदितस्तदा ब्रह्मा शून्यं लोकमवैक्षत ॥”)
शरीरस्थषट्पद्मानि यथा,—
“मूलाधारे त्रिकोणारखे इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गस्य कोटिस्थसमप्रभम् ॥
तदूर्ध्वं कामबीजस्य कलशान्तीन्दुनादकम् ।
तदूर्ध्वं तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा ॥
तद्वाक्त्रे हिमवर्गाम्बु व स-वर्णचतुर्दलम् ।
दत्तहिमसमप्रख्यं पद्मं तच्च विभावयेत् ॥
तदूर्ध्वं यिसमप्रख्यं षड्दलं क्षीरकप्रभम् ।
वादिलान्तघड्गेन युक्ताधिष्ठानसंज्ञकम् ॥
मूलमाधारघटकानां मूलाधारं ततो विदुः ॥१॥
स्वप्नार्देन परं लिङ्गं स्वाध्याग्नं ततो विदुः ॥२॥
तदूर्ध्वं नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ।
मेघामं विद्युदाभश्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मणिवर्द्धनं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दशभिश्च दलेयुक्तं डादिफालाक्षरास्त्रितम् ॥
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकेकारणम् ॥३॥
तदूर्ध्वं उनाहतं पद्मसुन्दरादित्यसन्निभम् ।
कादिठान्ताक्षरेरकेपत्रैश्च समधिष्ठितम् ॥
तन्मध्ये वागलिङ्गस्य सूर्यायुतसमप्रभम् ।
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ॥
तेनाहताख्यं पद्मं तन्मुनिभिः परिकीर्तते ।
आनन्दसदनं तत्तु पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥४॥
तदूर्ध्वं तु विशुद्धाख्यं दलघोडशपङ्कजम् ।
स्वरेः घोडशकैर्युक्तं धूम्रवर्णं महत्प्रभम् ॥
विशुद्धं तनुते यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ।
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महत् परम् ॥५॥
आशाचक्रं तदूर्ध्वं तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ।
आशा संक्रमणं तत्र गुरोराज्ञेति कीर्तितम् ॥६॥
कैलासाख्यं तदूर्ध्वं तु बोधनीकं तदूर्ध्वतः ।
एवञ्च शिष्यक्राव्य प्रोक्तानि तव सुव्रत ॥
सहस्राराम्बुजं विन्दुस्थानं तदूर्ध्वंभीरितम् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥
पद्मः, पुं. (पद्यते इति । पद् गतौ + “अर्त्तिस्तु-
स्विति ।” उणां । १।१३६ । इति मन् ।) दाश-
रथिः । नागविशेषः । इति धरणिः ॥ (यथा,
महाभारते । २।६।८ ।
“हयञ्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्यवान् ॥”

पद्मके

पद्मोत्तरात्मकः । स तु द्वादशजिनचक्रवर्त्तमान-
गतचक्रवर्त्तविशेषः । बलदेवः । इति हेमचन्द्रः ।
बोद्धशरतिबन्धान्तर्गतप्रथमबन्धः । यथा, --
“हस्ताभ्याश्च समालिङ्ग्य गारी पद्मासनोपरि ।
रमेन्द्राहं समाकलय्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः ॥”

इति रत्नमञ्जरी ॥

पद्मकं, स्त्री, (पद्ममिव कायतीति । पद्म + कै +
कः । पद्मप्रतिफलितरक्तवर्णत्वात् तत्त्वात्म् ।)
बिन्दुजालम् । गजस्य मुखदिशो बिन्दुसमूहः ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, कुमारः १ । ७ श्लोक
टीकायां मल्लिनाथः । “अतएव कुम्भरस्य ये
बिन्दवः काये वयोविशेषभाविनः पद्मकाख्याः ।)
पद्मकाष्ठम् । इति मेदिनीधरगणौ ॥ “यथा
गारुडं १६८ अध्याये ।

“कर्पूरकः पद्मकश्च रत्नेस्तेन प्रसाधितम् ।

प्रस्वेदमलदौर्गन्धकण्डुकुल्लहरं परम् ॥”

अस्य गुणा यथा, भावप्रकाशे ।

“पद्मकं तुवरं तिलं शीतलं वातलं लघु ।

विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मासपित्तहृत् ।

गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिब्रणलघाप्रणत् ॥”

कुल्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पद्मकन्दः, पुं, (पद्मस्य कन्दः ।) कमलकन्दः ।

तत्पर्यायः । शालकम् २ पद्मसलम् ३ कटा-

कयम् ४ शालकम् ५ जलालकम् ६ । अस्य

गुणाः । कटुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । रुक्षत्वम् ।

रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । कफपित्तकाशप्रलयादाह-

विनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“पद्मादिकन्दः शालकं करहाटश्च कथ्यते ।

मृणालमूलं भिष्माख्यं जलालकश्च कथ्यते ॥

शालकं शीतलं रुच्यं पित्तदाहस्रगुदगुरु ।

दुर्जरं खादपाकश्च सन्धानिककफप्रदम् ॥

संघाहं मधुरं रुच्यं भिष्माख्यमपि तद्गुणम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकाष्ठं, स्त्री (पद्ममिव गन्धवत् काष्ठम् ।)

ओषधिविशेषः । तत्पर्यायः । पद्मकम् २ पीत-

कम् ३ पीतम् ४ मालयम् ५ शीतलम् ६

हिमम् ७ शुभम् ८ केदारजम् ९ रक्तम् १०

पाटलाप्यस्त्रिभुजम् ११ पद्मलम् १२ । अस्य

गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तपित्त-

विनाशित्वम् । मोहदाहज्वरभ्रान्तिकुष्ठविस्फोट-

शान्तिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च भावप्रकाशे ।

“पद्मकं पद्मगन्धि स्यात्तथा पद्माकृतं स्मृतम् ।

पद्मकं तुवरं तिलं शीतलं वातलं लघु ॥

विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मासपित्तहृत् ।

गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिब्रणलघाप्रणत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकी [न,] पुं, (पद्मकं बिन्दुजालमस्यस्य ।

इति ।) भूर्जवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

पद्मकेशरः, पुं स्त्री, (पद्मस्य केशरः ।) किञ्चलकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, इन्द्रजालसंग्रहे ।

“गोक्षीरैः पेषयेत्तुल्यं पद्मकेशरचन्दनम् ॥”

पद्मना

पद्मगन्धं, पुं, (पद्मस्यैव गन्धोऽस्य । “उप-

पद्मगन्धि,) मानाच्च ॥” ५।४।१३६ । इति इत् ।

मुग्धबोधमते तु वातूपमानादित्युक्तेर्विभाषा ।)

पद्मस्यैव गन्धो यस्य तत् । इति मुग्धबोधयाक-

रणम् ॥

पद्मगर्भः, पुं, (पद्मं गर्भः कृत्स्निरिव यस्य । विष्णु-

नाभिकमलजातत्वात् तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इति

शब्दरत्नावली ॥ (पद्मस्य हृदयस्यपद्मस्य गर्भं

आसनत्वेन कल्पितो यस्य उपासकैरिति शेषः ।

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४।५१ ।

“पद्मनाभोऽरविन्दान्तः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥”

“पद्मस्य हृदयाख्यस्य मध्ये उपास्यत्वात् पद्मगर्भः ।”

इति भाष्यम् ॥

पद्मः, यथा, तत्रैव १३।१४।५२ ।

“पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः ॥”

पद्मचारिणी, स्त्री (पद्ममिव चरतीति । चर ।

गतिः स्त्रियां ङीप् ॥) उत्तरापथभवस्वनाम-

ख्यातवृक्षविशेषः । (स्थलकमलिनी इति ख्याता ।)

तत्पर्यायः । अथवा २ अतिचरा ३ पद्मा ४

चारटी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥ अस्याः

पर्यायान्तरं गुणास्तस्यलपद्मिनीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

पद्मतनुः, पुं, (पद्मस्य तनुः ।) मृणालम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

पद्मदर्शनः, पुं, (पद्मस्यैव दर्शनमस्य ।) श्रीवासः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोवान् इति भाषा ॥

पद्मनाभः, पुं, (पद्मं नाभौ यस्य । “अचप्रत्यन्वयः

पूर्वात् सामलोचः ॥” ५ । ४ । ७५ । इत्यत्र

“अच्” इति योगविभागादच् । ब्रह्मोत्पत्ति-

कारणीभूतपद्मस्य नाभिजातत्वादस्य तथात्वम् ।)

विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ (यथा, महा

भारते । १३ । १४६ । १६ ॥

“अप्रमेयो हृद्योऽकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ॥”

अथने तस्य स्मरणीयत्वं यथा, —

“अयोधे चिन्तयेद्दिग्विषं भोजने च जगार्दनम् ।

अथने पद्मनाभश्च विवाहे च प्रजापतिम् ॥”

इत्यादि वृक्षमन्त्रिकेशरपुराणम् ॥

(हृदयपद्मस्यनाभौ नाभेरीषदुपरिभागे प्रकाश

नात् महादेवः । यथा, महाभारते । १३ ।

१७ । १०५ ।

“पद्मनाभो महागर्भश्चन्द्रवक्त्रोऽनिलोऽनलः ॥”

पद्ममिव वर्तुलाकृतिः नाभिर्धस्य । धृतराष्ट्रपुत्रः

नामन्यतमः । यथा, महाभारते । १।६।७।६५ ।

“ऊर्ध्वनाभः पद्मनाभस्तथा नन्दोपनन्दकौ ॥”

नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १२ । ३५५ । ४ ।

“कृताधिवासो धर्मात्मा तत्र चक्षुःश्रवा महान् ।

पद्मनाभो महानाभः पद्म इत्येव विस्तृतः ॥”

भाविजनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सम्भ-

नास्त्रविशेषः । यथा, गोः रामायणे १ । ३१ । ७ ।

“पद्मनाभो महानाभः सुनाभो दुर्नुभिस्रनः ॥”

पद्मनाभिः, पुं, (पद्मं नाभौ यस्य । अजिति योग-

विभागस्य असाब्जिकत्वात् न अच् ।) पद्म

नाभः । इति द्विरूपकोषः ॥

पद्मव

पद्मनालं, स्त्री, (पद्मस्य नालम् ।) मृणालम् । यथा,

“कर्णिका पद्मनालम् मृणालं तन्तुलं विसम् ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४ । २३१ ॥

पद्मपत्रं, स्त्री, (पद्मस्य पत्रमिव । पद्मपत्रमाहृश्या-

दस्य तथात्वम् ।) पुष्करमूलम् । इत्यमरः । २ ।

४ । १४५ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५

अध्याये । “श्रीवेलपद्मकपद्मपत्रप्रभृतिभिः ॥” * ॥

पद्मस्य पत्रम् ।) कमलदलम् ॥ (यथा, हठयोग

दीपिकायाम् । २ । ७० ।

“अन्तः प्रवर्त्तितोदारमारुतापूरितोदरः ।

पद्मस्यगार्धेऽपि सुखात् प्रवर्त्ते पद्मपत्रवत् ॥”)

पद्मपर्णः, स्त्री, (पद्मस्य पर्णं पत्रम् ।) पद्मपत्रम् ।

पुष्करमूलम् । इत्यमरटीका ॥

पद्मपलाशलोचनः, पुं, (पद्मस्य पलाशं पत्रं इव

लोचने यस्य । पद्मपुष्पदलाकारचक्षुर्विशिष्टत्वा-

त्तथात्वम् ।) विष्णुः । यथा, —

“नाथं ततः पद्मपलाशलोचनाद्-

दःखच्छिदन्ते मृगयामि कश्चन ।

यो मृग्यते हस्तगृहीतपद्मया-

श्रियंतेरेकः । विमृग्यमाणया ॥”

इति श्रीभागवते ४ स्कन्धः ॥

पद्मपाणिः, पुं, (पद्मं पाणौ यस्य ।) ब्रह्मा । इति

शब्दरत्नावली ॥ वृद्धः । सूर्यः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (पद्महस्तं चि ॥)

पद्मपुष्पः, पुं, (पद्ममिव पुष्पमस्य ।) कर्णिकार

वृक्षः । पिकाङ्गपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मप्रभः, पुं, (पद्मस्यैव प्रभा दीप्यस्य ।) चतु

विंशतिवृत्ताहृदन्तर्गतषष्ठार्धम् । इति हेम-

चन्द्रः ॥ पद्मतुल्याप्रभायुक्ते चि ॥

पद्मप्रिया, स्त्री, (पद्मानि प्रियाणि यस्याः ।)

जरत्कारुसुनिपत्री । मनसादेवी । इति शब्द

रत्नावली ॥ (गायत्रीरूपा महादेवी । यथा,

देवीभागवते । १० । ६ । ६४ ।

“पद्मप्रिया पद्मसंस्था पद्माक्षी पद्मसम्भवा ॥”

पद्मबन्धः, पुं, (पद्मस्यैव बन्धो रचना यस्य ।)

चित्रकायविशेषः । शब्दालङ्कारप्रभेदः । यथा,

“पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते ।”

अस्य च तथाविधसन्निवेशवशेन चमत्कार-

विधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रीवाकाश

ममवायविशेषवशेन च चमत्कारविधायिभि

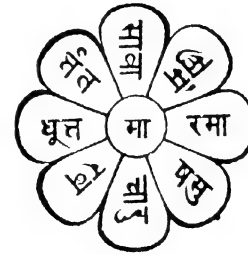
र्धनैरभेदेनोपचारत्वाच्छब्दालङ्कारत्वम् । उदा-

हरणं यथा, साहित्यदर्पणे ॥

“मारमा सुषमा चारु रुचा मार बधूतमा ।

मात्त धूर्त्ततमा वासा सा वामा मेस्तु मा रमा ॥”

अथ पद्मदलेषु वर्णविन्यासक्रमः ॥

पद्मरा

पद्मरागः, पुं (पद्मस्य कमलस्य बन्धुः । सूर्यादये पद्मस्य प्रकाशतया तथात्वम् ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पद्मं वध्यते रुध्यते असौ निशायां मधुलोभात् इति भावः । बन्ध + उन् ।) भ्रमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मभूः, पुं, (पद्मं विष्णुनाभिभवक्रमं भूतपत्तिस्थानं यस्य । (यद्वा, पद्मात् भवतीति । भू + क्तिप् ।) ब्रह्मा । इति हलायधः ॥ (अस्यात्पत्तिकथा यथा भागवते । ६ । १ । ८ । ६ ।)

“परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः । स एवासीदितं विश्वं कल्पान्तं न्यस्य किञ्चन ॥ तस्य नाभिः समभवत् पद्मकोशो हिरण्यः । तस्मिन् जये महाराज ! स्वयम्भुस्तुरागनः ॥”

पद्ममुखी, स्त्री, (पद्मस्य मुखमिव मुखं उत्पत्तिपाशो यस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) दूरालभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पद्मस्य मुखमिव मुखं वदनं यस्य ।) पद्मसदृशमुखविशिष्टे च ॥

पद्मयोनिः, पुं (पद्मं विष्णुनाभिकमलं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।) ब्रह्मा । यथा,—

“अस्माच्च कारणाद्ब्रह्मन् । पुत्रो भवतु मे भवान् । पद्मयोनिर्गति र्वातो मत्प्रियार्थं जगत्कथः ॥”

इति कौर्म ६ अध्यायः ॥

पद्मरागः, पुं, (पद्मस्यैव रागो यस्य ।) रक्तवर्णमणिविशेषः । माणिक इति भाषा । तस्य ध्यायः । शोणरत्नम् २ । लोहितकः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ २ ॥ लोहितम् ४ । कुरुविन्दकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (बृहत्संहितायां ८० अध्याये अस्य परीक्षादिकं यथा,—

“सौगन्धिककुरुविन्दस्फटिकेभ्यः पद्मरागसम्भूतिः । सौगन्धिकजा भ्रमराञ्जनाञ्जस्वरसदृशतयः ॥ कुरुविन्दभवाः श्रवणा मन्दद्रुतयश्च धातुभिर्विज्ञाः ।

स्फटिकभवा द्रुतिमस्ता नानावर्णा विज्ञाश्च ॥ क्षिप्रः प्रभानुलेपो स्वच्छोऽर्चिश्चान् गुरुः सुसंस्थानः ।

अन्तःप्रभोऽतिरागा मणिरत्रगुणाः समस्तानाम् ॥

कणुषा मन्दद्रुतयो लेखाकीर्णाः सधातवः खणाः ।

दृढिडा न मनोज्ञाः सशर्कराश्चेति मणिदोषाः ॥ भ्रमरशिखिखण्डवर्णा

दीपशिखासमप्रभो भुजङ्गानाम् ।

भवति मणिः किल सृष्टिनि योऽनर्घयः स विज्ञेयः ॥ यस्तं विभर्ति मनुजाधिपतिर्न तस्य

दोषा भवन्ति विषरोगकृताः कदाचित् ।

राष्ट्रे च निवसन्निवर्षति तस्य देवः

शत्रून् नाशयति तस्य मणिः प्रभावात् ॥

बहुविशतिः सहस्राण्येकस्य मणिः पलप्रमाणस्य ।

कर्षत्रयस्य विंशतिरुपदिष्टा पद्मरागस्य ॥

अर्धपलस्य द्वादशकर्षस्यैकस्य षट् सहस्राणि ।

यच्छाष्टमाकं धृतं तस्य सहस्रत्रयं सन्धम् ॥

पद्मरा

माचक्रत्तुष्टयं दशशतकयं

द्वौ तु पञ्चशतसूतौ ॥

परिकल्पामन्तराले

सूत्यां क्षौणाधिकगुणानाम् ॥

वर्णं घनस्याङ्गं ते जीहीनस्य सूत्यामर्थाशः ।

अल्पगुणो बहुदोषो सूत्यात् प्राप्नोति विंशतिशतम् ॥

आधुम्ब्रं व्रणबद्धं स्वल्पगुणश्चाप्रुयाद्विशतभागम् ।

इति पद्मरागसूत्यां पूर्वोक्तार्थः समुद्दिष्टम् ॥”

राजनिर्घटोक्तपण्यायगुणौ माणिक्यशब्दे दृष्टयौ तस्य वर्णा यथा,—

“सिंहले तु भवेदत्तं पद्मरागमनुत्तमम् ।

पीतं काणपुरोद्भूतं कुरुविन्दमिति स्मृतम् ॥

अशोकपल्लवच्छायमसुं सौगन्धिकं विदः ।

तुम्बुरे क्वायथा नीलं नीलगन्धि प्रकीर्तितम् ॥

उत्तमं सिंहलोद्भूतं निकटं तुम्बुरोद्भवम् ।

मध्यमं मध्यमं सौगन्धिकं लेखभेदतः ॥”

तथा च ।

बन्धुगुणसकलेन्द्रगोप-

अवासनायकसमवर्णशोभाः ।

आजिष्णवो दाडिम्बीजवर्णा-

स्तथापरं किंशुकपुष्पभासः ॥

सिन्दूरपद्मोत्पलकुङ्कुमानां

लाजारसस्यापि समानवर्णाः ।

सान्द्रे निराग्रे प्रभया स्वयैव

भान्ति स्वल्पग्रा स्फटिकमध्यशोभाः ॥

भानोच्च भासासमनुवधयोग

मासाद्य रश्मिप्रकरेण दूरम् ।

पार्श्वानि सत्वाग्यनुरञ्जयन्ति

गुणोपपन्नाः स्फटिकप्रसृताः ॥

कुसुमनीलीयतिमिश्रराग

प्रत्ययरक्ताम्बरतुल्यभासः ।

तथापरं रुक्मकरकटकारी-

पुष्पखिषो हिङ्गलखिषोऽनेज ॥

चकोरपुष्कोक्तिसारसानां

नेत्रावभासश्च भवन्ति केचित् ।

अनेज पुनर्नातिविपुषितानां

तुल्यखिषः कोकनदोदराणाम् ॥

प्रभावकाटित्यगुरुत्वयोगेः

प्रायः समानाः स्फटिकोद्भवानाम् ।

आनीलरक्तोत्पलचारभासः

सौगन्धिकाश्च मणयो भवन्ति ॥

यो मन्दराजः कुरुविन्दजगु

स एव जातः स्फटिकोद्भवः ॥

निरर्चिषोऽन्तर्बहुलीभवन्ति

प्रभाववन्तोऽपि न तत्समानाः ॥

ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते कुरुविन्दकाः ।

पद्मरागा घन रागं विभागाः स्वस्फुटार्चिषः ॥

वर्णानुयायिनस्तेषामसुदृशे तथापरं ।

न जायन्ते तु ये केचित् सन्तःलेषमवाप्रयुः ॥

तथैव स्फटिकोत्थानां देशे तुम्बुरसंज्ञके ।

सधर्माणः प्रजायन्ते स्वल्पसूत्या हि ते स्मृताः ॥”

पद्मरा

अथ जात्यादि ।

“माणिक्यस्य प्रवक्ष्यामि यथा जातिचतुष्टयम् ।

ब्रह्मक्षत्रियवैश्याश्च शूद्रश्चाथ यथाक्रमम् ॥ •

रक्तश्चेतो भवेद्विप्रश्चरिक्तस्तु क्षत्रियः ।

रक्तपीतो भवेद्वैश्यो रक्तनीलस्तथान्यजः ।

पद्मरागो भवेद्विप्रः कुरुविन्दस्तु बाहुजः ।

सौगन्धिका भवेद्वैश्यो मांसखण्डस्तथान्यजः ॥

शोणपद्मसमाकारः खदिराङ्गारसप्रभः ।

पद्मरागो द्विजः प्रोक्तश्चायाभेदेन सर्वदा ॥

गुणसिन्दूरबन्धुकनागरङ्गसमप्रभः ।

दाडिमीकुसुमाभासः कुरुविन्दस्तु बाहुजः ॥

हिङ्गलाभाशोकपुष्पाभमीषत्पीतलोहितम् ।

जवालाचारसप्रायं वैश्यं सौगन्धिकं विदः ॥

आरक्तः कान्तिहीनश्च चक्रगणश्च विशेषतः ।

मांसखण्डसमाभासा ज्ञान्यजः पापनाशनः ॥”

मांसखण्डस्तु नीलगन्धेः संज्ञा ॥ * ॥

अथ दोषाः ।

“माणिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषा सुनीचरेः ।

द्विष्णायश्च द्विष्पश्च सम्भेदः कर्करन्तथा ॥

अशोभनं कांकिलश्च जलं धून्नाभिधश्च ये ।

गुणाश्चत्वार आख्याताश्चायाः षोडश कीर्तिताः ॥

क्वायास्तु पुष्पांक्ता एव ।

“क्वायादितयसम्बन्धाद्विष्णायं बन्धुनाशनम् ।

द्विष्पं द्विष्पदन्तेन माणिकेन पराभवः ॥

सम्भेदो भिन्नमितुक्तं शस्त्रघातविधायकः ।

कर्करं कर्करायुक्तं पशुबन्धुविनाशकम् ॥

दुर्धनेव समालिप्तमधुनैपुटमुच्यते ।

अशोभनं समुद्दिष्टं माणिक्यं बहुदुःखकम् ॥

मधुविन्दसमच्छायां कीकिलं परिकीर्तितम् ।

आयुर्लम्बीयशो जलितं सदैव तत्र धारयेत् ॥

रागहीनं जलं प्राक्तं धनधान्यापवादकम् ।

धून्धूमसमाकारं वेदुतं भयमावहत् ॥

तथा,—

“शोभाहितयवन्तो ये मणयः क्षतिकारकाः ।

उभयज पदं येषां तेन च स्यात् पराभवः ॥

भिन्नेन युद्धे न्यतुः स्यात् कर्करन्धननाशकम् ।

दुर्धनेव समालिप्तः पुटके यस्तु सम्भवेत् ॥

दुःखकत्वं स समाख्यातो न रूपे रक्षणीयकः ।

मधुविन्दसमाशोभा कीकिलानां प्रकीर्तिता ॥

तेषाञ्च बहुभेदाः सुगन्धे ते धार्याः कदाचन ॥”

अथ गुणाः ।

“गुरुत्वं स्निग्धता चैव वैमल्यमतिरक्ताता ॥”

तथा च ।

“वर्णाधिकं गुरुत्वञ्च स्निग्धता समताच्छता ।

अर्चिष्णता महत्ता च मणीनां गुणसंग्रहः ॥” * ॥

फलम् ।

“ये कर्कराश्ट्रदमनीपदिग्धाः

प्रभाविमुक्ताः परुषा विवर्णाः ।

न ते प्रशस्ता मणयो भवन्ति

समानतो जातिगुणैः समस्तैः ॥

दोषोपहृष्टं मणिमप्रबोधाद्-

विभर्ति यः कश्चन क्षिप्रदेकम् ।

पद्मरा

तं वसुदःखाय सवसुवित-
नाशादयो दीपगणा भजन्ते ॥
सपन्नमश्चेऽपि कृताधिवासं
प्रमादवृत्तावपि वर्त्तमानम् ।
न पद्मरागस्य महागुणस्य
भर्त्तारमापत समुपैति काचित् ॥
दीपोपसर्गप्रभवाच्च ये ते
नोपद्रवास्तं समभिद्रवन्ति ।
गुणैः समुत्थैः सकलैरुपैतं
यः पद्मरागं प्रयतो विभर्त्ति ॥” * ॥

अस्य परीक्षा यथा,—

“बालार्ककरसंस्पर्शान् यः शिखां लोहितान्
वमेत् ।

रञ्जयेदाश्रमं वापि स महागुण उच्यते ॥
दक्षिणतः शतगुणे क्षिप्रो रञ्जयेद्यः समन्ततः ।
धर्मेच्छिखां लोहितान् वा पद्मरागः स उत्तमः ॥
अश्वकारे महाघोरे यो न्यस्तः स महाभागः ।
प्रकाशयति सूर्याभः स अष्टः पद्मरागकः ॥
पद्मकोषे तु यो न्यस्तो विकाशयति तत्क्षणम् ।
पद्मरागवरो ह्येष देवानामपि दुर्लभः ॥
संस्पर्शप्रशमनाः सर्वसम्पत्तिदायकाः ।
चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् ॥
यो मणिर्दृश्यते दूरात्कलद्गमसमच्छविः ।
वैश्वकान्तिः स विज्ञेयः सर्वसम्पत्तिकारकः ॥

पञ्च सप्त नव विंशति रागः
क्षिप्र एव सकलः खलु वल्ले ।
वर्षयद्भूमति वा करजाल-
मुत्तरोत्तरमहागुणिनस्तं ॥
नीलं रसं दग्धरसं जलं वा
यं रञ्जयन्ति द्विशतप्रमाणम् ।
ते ते यथापूर्वमतिप्रशस्ताः
सौभाग्यसम्पत्तिविधानदायकाः ॥” * ॥

परिमाणम् ।

“गुग्गाफलप्रमाणस्तु दशसप्तत्रिगुग्गकान् ।
पद्मरागस्तुल्यति यथापूर्वं महागुणः ॥
क्रोष्टुकोलफलाकारो द्वादशाष्टाब्धिगुग्गकान् ।
पद्मरागस्तुल्यति यथापूर्वं महागुणः ॥
वदरीफलतुल्यो यः स्वरद्वयसुमाधकः ।
तथा धात्रीफलत्रिंशद्विंशतिद्वयमाधकः ॥
तथा च फलतुल्यो यो वङ्गपद्मेकमाधकः ।
ताम्बूलफलमानो यश्चतुस्त्रिंशद्विकतोलकः ॥
बिम्बीफलसमाकारो वसुधङ्कदशतोलकः ।
अतः परं प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते ।
यदि लभ्येत पुरयन तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
केचिन्नास्तराः सन्ति आतीनी प्रतिक्रियाः ।
विज्ञातयः प्रयत्नेन विद्वांसानुपलभ्यन्ते ॥
कलसपुरोद्भवसिंहलतुम्बुरुदेशीयमुक्तमालीयाः ।
श्रीपर्णिकाश्च सदृशा विज्ञातयः पद्मरागाणाम् ॥

तुषापसर्गात् कलसाभिधान-
मातान्मभावापि तुम्बुरुत्पत्तम् ।
काष्ठाक्षिप्या सिंहलदेशजानं
सुक्ताभिधानं नभसः स्वभावात् ।

पद्मरा

श्रीपर्णिकं दीप्तिनिराकृतित्वा
द्विजातिलिङ्गाश्रय एव भेदः ॥”
तथा च ।
“स्नेहप्रदेहो मृदता लघुत्वं
विजातिलिङ्गं खलु सार्वजन्यम् ।
यः श्यामिकां पृथयति पद्मरागो
यो वा तुषाणामिव चूर्णमध्यः ॥
स्नेहप्रदिग्धो न च यो विभाति
यो वा प्रगल्भः प्रजहाति दीप्तिम् ।
आक्रान्तमूर्द्धा च तथाङ्गुलिभ्यां
यः कालिकां पार्श्वगतान् विभर्त्ति ॥
सम्पाद्य चोत्तरेपपथावुत्तिं
विभर्त्ति यः सर्वगुणानतीव ।
तुल्यप्रमाणस्य च तुल्यजाति-
र्या वा गुरुत्वेन भवेन्न तुल्यः ॥
प्राध्यापि रत्नाकरजी स्वजातिं
लक्ष्मिगुरुत्वेन गुणेन विद्वान् ॥

अप्रगल्भयति सन्दिग्धे शिलायां परिचर्ययत् ।
दृष्टो योऽत्यन्तशोभावान् गरिमाणं न मुच्यति ।
स ज्ञेयः शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चार्थं विज्ञातयः ॥
स्वजातकं समुत्थेन विलिखेद्वा परस्परम् ।
वर्चं वा कुरुबिन्दं वा विमुच्यन्त्येकनक्षत्रम् ।
न शक्यं लेखनं कर्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः ॥

जातस्य सर्वेऽपि मर्गेन जातु
विज्ञातयः कान्तिसमानवर्णाः ।
तथापि नानाकरणार्थमेवं
भेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः ॥
गुणोपपन्नेन सहावबद्धो
मणिस्तु धार्ष्ट्यं विगुणं वा जायते ।
न कौस्तुभेनापि सहावबद्धं
विद्वान् विजातिं विद्वान् कदाचित् ॥
चण्डाल एकोऽपि यथा द्विजातीन्
समेत्य भूरीनपहन्त्ययज्ञानम् ।
तथा मणीन् भूरिगुणोपपन्नान्
प्रकोति विद्रावयितुं विज्ञातः ॥” * ॥

अथ मूलम् ।

बालार्कभिमुखं कृत्वा दर्पणे धारयेन्मणिम् ।
तत्र कान्तिविभागेन क्वायाभागं विनिर्दिशेत् ॥
वज्रस्य यत्तुल्यलसंख्योक्तं
मूल्यं समुन्मापितगौरवस्य ।
तत्पद्मरागस्य गुणान्वितस्य
स्यान्माधकाख्या तुलितस्य मूलम् ॥

यन्मूल्यं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्तितम् ।
तावन्मूल्यं तथाशुद्धं कुरुबिन्दं विधीयते ॥
सगुणे कुरुबिन्दे च यावन्मूल्यं प्रकीर्तितम् ।
तावन्मूल्यं चतुर्धाशहीनं स्याद्दे सुगान्तिके ॥
यावन्मूल्यं समारब्धानं वैश्यवर्णं च सूरिभिः ।
तावन्मूल्यं चतुर्धाशं हीयते शूद्रजघानि ॥
पद्मरागः पर्णं यस्तु धत्ते लाक्षारसप्रभः ।
कार्षापणसहस्राणि त्रिंशन्मूल्यं लभेत सः ॥
इन्द्रगोपकसङ्काशः कर्षत्रयधृतो मणिः ।
द्वाविंशतिं सहस्राणि तस्य मूल्यं विनिर्दिशेत् ॥

पद्मवी

एकोनो नयते यस्तु जवाकुसुमसन्निभः ।
कार्षापणसहस्राणि तस्य मूल्यं चतुर्दश ॥
बालादित्यश्रुतिनिभः कर्षं यस्तु प्रतुल्यते ।
कार्षापणशतानान् मूल्यं सद्भिः प्रकीर्तितम् ॥
यस्तु दाडिमपुष्पाभः कर्षाङ्गि न तु समितः ।
कार्षापणशतानान् विंशतिं मूल्यमादिशेत् ॥
चत्वारो माधका यस्तु रक्तोत्पलदलप्रभः ।
मूल्यं तस्य विधातयं सूरिभिः शतपञ्चकम् ॥
द्विमाधको यस्तु गुणैः सर्वैरेव समन्वितः ।
तस्य मूल्यं विधातयं द्विद्वतं तत्सर्वदिभिः ॥
माधकेकमितो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ।
शतैकमस्मितं वाच्यं मूल्यं रत्नविचक्षणैः ॥
अतीत्यनप्रमाणास्तु पद्मरागा गुणोत्तराः ।
स्वर्गद्विगुणमूल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत् ॥
कार्षापणः समाख्यातः पुराणद्वयसन्निभः ।
अन्यं कुसुमपानीयमङ्गिष्ठोदकसन्निभः ॥
काषाया इति विख्याताः स्फटिकप्रभवाश्च ते ।
तेषां दोषान् गुणान् वापि पद्मरागवदादिशेत् ॥
मूल्यमल्पम् विज्ञेयं धारणेऽल्पफलं तथा ।
अक्षतत्रयैरेवमन्त्याश्चतुर्धा ये प्रकीर्तिताः ॥
चतुर्विधैर्नृपतिभिर्धायां सम्पत्तिहेतवः ।
अतीत्यथा धृतः कुब्जादोग्रशोकभयनयम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ पद्मरागपरीक्षा ॥

पद्मलाञ्छनः, पुं, (पद्मवत् लाञ्छनं पद्माकारलक्षणं
चिह्नमिति शेषः यस्य ।) ज्ञाता । सूर्यः । कुवेरः ।
राजा । इति मेदिनी ॥ (बुद्धविशेषः । इति
शब्दचिन्तामणिः ॥)

पद्मलाञ्चना, स्त्री, (पद्मं लाञ्छनं यस्याः ।)
तारा । लक्ष्मीः । स्वस्वती । इति मेदिनी ॥
पद्मवर्णकं, स्त्री, (पद्मस्यैव वर्णोऽस्य ।) कपः ।
पुष्करमूलम् । इति जटाधरः ॥ पद्मतुल्यवर्णं
युक्तं च ॥

पद्मवासा, स्त्री, (पद्मं वासो यस्याः ।) लक्ष्मीः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पद्मवीजं, क्ली, (पद्मस्य बीजम् ।) कमलबीजम् ।
तत्पर्यायः । पद्माक्षम् = मालीक्षम् = कन्दली
उ मेष्ठा ५ क्रौञ्चादनी ६ क्रौञ्चा ७ श्यामा =
पद्मपर्कटो ८ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुत्वम् ।
पित्तच्छर्दिदाहस्रशोषनाशित्वम् । पाचनत्वम् ।
रक्तकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“पद्मवीजं हिमं खाद कषायं तित्तकं गुरु ।
विष्टस्मि दृष्टं रक्तञ्च गर्भसंस्थापकं परम् ॥
कफवातकरं बल्यं ग्राहि पित्तामदाहगुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(पद्मवीजमालाजपेनाशु साधकः सिद्धिमाप्नुयात् ।
इति तन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धिः ॥ तदुक्तं यथा,—

“भक्त्या यो जपते नित्यं पद्मवीजैः सुदेशिकः ।
अचिरात्कथं सिद्धिं सत्यं सत्यं न संशयः ॥”

पद्मवीजम्, क्ली, (पद्मवीजस्य आभा इव आभा
यस्य । पद्मवीजवत् आभातीति वा । आ +
भा + कः ।) मखासम् । इति राजनिर्घण्टः ।
माखाना इति भाषा ॥

पद्माल

पद्मा, स्त्री, (पद्मं वासस्थलत्वेनास्यस्याः । “अर्धं
आदिभ्योऽच् ।” ५।२।१२७। इति अच्
टाप् च ।) लक्ष्मीः । (यथा, रघुः । ४।५।
“क्रायामण्डललक्ष्मिण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥”)
लवङ्गम् । पद्मचारिणी । इत्यमरः ॥ (पद्यते इति ।
“अर्तिस्तुस्विति ।” उणां । १।१४०। इति मन्
टाप् च ।) पद्मगी । सा तु मनसा । फलिका ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ उच्चाह्विता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ क्रसुम्भपुष्पम् । इति रत्नमाला ॥
बृहद्रथराजकन्या कल्किदेवेन विवाहिता ।
यथा, कल्किपुराणे १० अध्यायः ॥
“हरेरागमनं श्रुत्वा सहर्षोऽभूद्बृहद्रथः ।
परोक्षसा ब्राह्मणैश्च पात्रैर्मित्रैः सुमङ्गलैः ॥
वाद्यताड्यगतिैश्च पूजायोजनपाणिभिः ।
जगमानयितुं कल्किं सङ्घं निजजनैः प्रभुः ॥
ततो जलाशयाभ्यासं गत्वा विष्णुयज्ञः सुतम् ।
मणिवेदिकमासीनं भुवनैकगतिं पतितम् ॥
ददर्श पुरतो राजा रूपशीलगुणाकरम् ।
सायुः सपुलकः शीघ्रं दृष्ट्वा साधु तमश्चयत् ॥
ज्ञानागोचरमेतस्मै तवागमनमीश्वर ! ।
यथा मान्यालपुत्रस्य यदुनाथेन कानने ॥
इत्यक्त्वा तं पूजयित्वा समानीय निजाश्रमे ।
हृदयप्रासादसंवाधे स्थापयित्वा ददौ सुताम् ॥
पद्मां पद्मविशालाक्षीं पद्मनेत्राय पद्मिनीम् ।
पद्मलादेशितः पद्मनाभायादादयथा श्रियम् ॥
कल्किर्लब्धा प्रियां भार्यां सिञ्चते साधु सत्कृतः ।
समुवास विशेषतः समीक्ष्य क्षीपसुतसम् ॥”
पद्माकरः, पुं, (पद्मस्य आकरः ।) पद्मजनक-
जलाशयः । तत्पर्यायः । तडागः २ कासागः ३
सरसी ४ सरः ५ । इत्यमरः । १।१०।२८ ॥
सरोजिनी ६ । इति जटाधरः ॥ सरोवरः ७
तडाकः ८ तटाकः ९ सरसम् १० सरम् ११
सरकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्म
सदेवागधे महाजलाशये सपद्मे योग्यतया
निष्पद्यते च । पद्मेव सरोमात्रे । इति पद्मिका-
कोट्टकटादयोऽपि । पद्माकरादिद्वयं सपद्मा-
गाधजलाशये । कासारादिद्वयं कृत्रिमपद्मा-
करे । इति स्वाभ्यादयः । पद्माकरादिद्वयं पद्म-
युक्तजलाशयमात्रे । कासारादिद्वयं सरोवर-
मात्रे । इत्यन्ये । पद्मानामाकर उत्पत्तिस्थानं
पद्माकरः कश्चित् पद्मशून्योऽपि योग्यतयेति
सुभूतिः । इति भरतः ॥
पद्माक्षं, स्त्री, (पद्मस्य अक्षीव । समासे षच् ।)
पद्मयीजम् । इति हारावली ॥ (पद्मे इव पद्मयु-
गलवत् अक्षिणी यस्य ।) पद्मतुल्याक्षे त्रि ॥
पद्माटः, पुं, (पद्मं पद्मसादृश्यं अटति गच्छति
पत्रेणेति अट गतौ + “कर्मण्यण् ।” ३।२।१।
इति अण् ।) चक्रमर्दः । इत्यमरः । २।४।
१४७ ॥
पद्मालया, स्त्री, (पद्ममेव आलयो वासस्थानं
यस्याः ।) लक्ष्मीः । लवङ्गम् । इत्यमरः ॥ (लक्ष्मी-

पद्मास

स्वरूपत्वात् गङ्गापि । यथा, काशीखण्डे गङ्गा-
सहस्रनामकीर्तने । २६।१०५ ।
“पद्मालया पराशक्तिः पुरजित्परमप्रिया ॥”
पद्मावती, स्त्री, (पद्म + अव्यर्थे मत्तुप् मस्य वत्वम् ।
संज्ञायां दीर्घः ।) मनसादेवी । नदीविशेषः ।
पद्मा इति ख्याता । इति शब्दरत्नावली ॥
पद्मचारिणी । इति जटाधरः ॥ जयदेवपत्नी ।
यथा,—
“जयति पद्मावतीरमणजयदेव-
कविभारतीभणितमतिश्रुताम् ॥”
इति गीतगोविन्दः ॥
पद्मावतीप्रियः, पुं, (पद्मावत्याः प्रियः स्वामी ।)
जरत्कारसुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥ जय-
देवश्च ॥
पद्मासनं, स्त्री, (पद्ममिव पद्माकारेण बहुमित्यर्थः ।
आसनम् ।) योगासनविशेषः । यथा,—
“वामोरूपरि दक्षिणं नियमतः संस्थाप्य वामं
तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां
धृतम् ।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकये-
देतद्व्याधिविनाशकारि पद्मासनं प्रोच्यते ॥”
अन्यदत्रापि ।
“वामोरूपरि दक्षिणं हि चरणं संस्थाप्य वामं
तथा-
पश्चोरूपरि तस्य बन्धनविधौ धृत्वा कराभ्यां
धृतम् ।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकये-
देतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां पद्मासनं
प्रोच्यते ॥”
इति गोरक्षसंहिता ॥
(मत्स्येन्द्रनाथाभिमतं पद्मासनं यथा, हठयोग-
दीपिकायाम् । १।४४-४७ ।
“वामोरूपरिदक्षिणं च चरणं संस्थाप्य वामं तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां धृतम् ।
अङ्गुष्ठौ हृदये निधाय चिबुकं नासाग्र-
मालोकयेदेतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां
पद्मासनं प्रोच्यते ॥
उत्तानी चरणौ कृत्वा ऊरुसंस्थौ प्रयत्नतः ।
ऊरुमध्ये तथोत्तानी पाणी कृत्वा ततोदृष्टौ ।
नासाग्रे विन्यसेद्राजदन्तमूले तु निभया ।
जलम्भा चिबुकं वत्स्युत्थाप्य पवनं शनैः ॥
इदं पद्मासनं प्रोक्तं सन्नेयाधिविनाशनम् ।
दुर्लभं येन केनापि धीमता लभ्यते भुवि ॥”)
पूजार्थं धातुमयपद्माकारासनश्च ।
(रतिविषयकपद्मासनम् यथा, रतिमञ्जर्याम् ४०
“पद्मासने नागपादो लतावेष्टोऽर्द्धसंपुटः ॥”
तल्लक्षणं यथा, तत्रैव ४२ ।
“हस्ताभ्याश्च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनोपरि ।
रमेहाद्गं समालस्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः ॥”)
पद्मासनः, पुं, (पद्मं विष्णुनाभिकमलं आसनं
यस्य ।) ब्रह्मा । कमलासनः । इत्यमरदर्शनात् ॥

पद्मिनी

पद्माङ्गा, स्त्री, (पद्मस्य आङ्गा आङ्गा यस्याः ।)
पद्मचारिणी । इति राजनिर्घण्टः ।
पद्मिनी, स्त्री, (पद्मानि सन्ध्यास्यम् । पुष्करा-
दित्यादिभिः ।) पद्मयुक्तदेशः । पद्मसम्बद्धः ।
पद्मलता । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
नलिनी २ विसिनी ३ । इत्यमरः । १।१०।३६ ॥
खण्डालिनी ४ कमलिनी ५ पुटकिनी ६ पद्म-
जिनी ७ सरोजिनी ८ । इति माधवः ॥
नालिकिनी ९ नालीकिनी १० अरविन्दिनी ११ ।
इति कोषान्तरम् ॥ अम्भोजिनी १२ पुष्क-
रिणी १३ जम्बालिनी १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अञ्जिनी १५ । तस्या लक्षणं यथा,—
“मलनालदलीतपुष्पफलैः समुदिता पुनः ।
पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्विस्मयादिष्व सा स्मृता ॥”
तस्या गुणाः ।
“पद्मिनी मधुरा तिक्ता कषाया शिथिरा परा ।
पित्तक्रिमिश्रोषवान्निभ्रान्तिस्तप्तापदोषहृत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
(पद्मं पद्मगन्धोऽस्यस्याः पद्मस्य गन्ध इव गन्धो
विद्यते शरीरे यस्या इति तात्पर्यार्थः अत्रतु पद्म
गन्धयोस्तादात्म्यमङ्गीकृत्यैव समासः कल्पितः ।)
चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः । तस्या लक्षणं
यथा,—
“भवति कमलनेत्रा नासिकाशुद्धरक्षा
अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी लम्बाङ्गी ।
मृदुवचनसुशीला नृत्तगीताशुरक्ता
सकलतनुसुवशा पद्मिनी पद्मगन्धा ॥”
इति रतिमञ्जरी । ४ ॥ * ॥
(अस्या रतिप्रकारः यदुक्तः तत्रैव । २८ ।
“कुचं करेण संमर्दं पीडयेदधरं दृढम् ।
रमणं पद्मबन्धेन पद्मिनीरतिमादिशेत् ॥”)
सरोवरम् । पद्मम् । इति विश्वः ॥ (यथा,
कुमारे । ३ । ७६ ।
“सुरगण इव विभक्तं पद्मिनीं दन्तलयां
प्रतिपद्यमतिरासीद् वेगदीर्घोलताङ्गः ॥”)
खण्डालम् । इति शब्दमाला ॥ हस्तिनी । इति
धरणिः ॥
पद्मिनीकण्टकः, पुं, (पद्मिनीकण्टक इव आलति-
विद्यतेऽस्य ।) क्षुद्ररोगविशेषः । पद्मकांटा
इति भाषा । तल्लक्षणं यथा,—
“कण्टकैराचितं वृत्तं कण्ठमत्पाकुमलम् ।
पद्मिनी कण्टकप्रख्येस्तदास्य कण्ठातलम् ॥”
आचितं आप्तम् । पद्मिनीकण्टकप्रख्येः पद्मिनी-
नालकण्टकसदृशः । तदास्य पद्मिनीकण्टक
नामकम् ॥ * ॥
तच्चिकित्सा यथा,—
“पद्मिनीकण्टके रोगे कर्हयेन्निम्बवारिणा ।
तनेव सिद्धं सद्योऽत्र सर्पिः पातुं प्रदापयेत् ॥
निम्बारग्वधकल्केन सहस्रैर्नैर्न हितम् ।
चतुर्गुणैर्न निम्बोत्पन्नकायेन गोहृतम् ॥
पत्रैस्ततस्तु निम्बस्य हस्तमालस्य पत्रजैः ।
कल्केभूयः पत्रैश्च सिद्धं तत् पिबेत् पलसंमितम् ॥

पद्यः

पद्मिनीकण्टकाद्रोगात्सुको भवति नान्यथा ॥
इति निम्नादिष्टम् । इति भावप्रकाशः ॥
पद्मिनीकान्तः, पुं. (पद्मिनीयाः कान्तः । पद्मपुष्प-
प्रकाशकत्वात्स्य तथात्वम् ।) स्तुत्यः । इति
जटाधरः ॥
पद्मिनीवल्लभः, पुं. (पद्मिनीया नलिन्या वल्लभः प्रियः ।
पद्मिनी वल्लभाऽस्येति वा ।) स्तुत्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पद्मी, [न] पुं. (पद्मं विन्दुजालकमस्यस्य । पद्म
+ इति ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥
(यथा, महाभारते । १० । २६ । ६६ ।
“सर्वा रथगताः कथा रथाः सर्वे चतुर्थजः ।
शतं शतं रथे नागाः पद्मिनी हेमः जनः ॥”
नाभिकमले हस्ते वा पद्ममस्यास्तीति । विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५० ।
“अग्निकूलः शतावनेः पद्मी पद्मनिभेक्षणः ।
पद्मानामोऽरविन्दान्तः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥”
पद्मेश्वरः, पुं. (पद्मे श्वेति इति । श्वी ड ल शयने +
“अधिकरणे श्वेति ।” ३ । २ । १५ । इति
अच् । “शयवासवासिधिति ।” ६ । ३ । १८ ।
इत्यलुक् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
पद्मोत्तरः, पुं. (पद्मादुत्तरः वर्णतः श्रेष्ठः ।)
“कुसुमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पद्मोत्तरात्मजः, पुं. (पद्मोत्तरस्य आत्मजः पुत्रः ।)
जिनचक्रवर्तिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
पद्मोद्भवः, पुं. (पद्मं उद्भव उन्पत्तिस्थानं यद्वा पद्मे
पद्माद्वा उद्भवो यस्य ।) ब्रह्मा । अजयोनिरित्य-
मरदर्शनात् ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ६४ ।
“ततः पद्मोद्भवो राजन् ! देवदेवः पितामहः ।
उवाच मधुरं वाक्यमर्थवद्भूतभूषितम् ॥”
पद्मोद्भावा, स्त्री. (पद्मे पद्मादुद्भावा उद्भवो यस्याः ।)
मनसा देवी । यथास्याः पौराणिकध्यानम् ।
“कान्त्या काचनसन्निभां सुपदनां पद्मासनां शोभनां
नागेन्द्रैः कृतशेखरां विषहरीं पद्मोद्भावां जाङ्ग-
लीम् ॥”
पद्मं, स्त्री. (पद्मं चरणमर्हतीति । पद्म + यत् ।)
कविकृतिः । श्लोकः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३१ ॥
तस्य लक्षणं यथा, कन्दोमञ्जरीयाम् ।
“पद्मं चतुष्पदी तच्च त्रुत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥”
(तत्तु अन्ययगतिवशात् मुक्तकयुग्मकसन्धानितक-
कल्पककुलकभेदान् पञ्चविधम् । यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे । ६ । २८७ ।
“कन्दोऽहपदं पद्मं तेजैकेन च मुक्तकम् ।
द्वाभ्यान् युग्मकं सन्धानितकं त्रिभिरिष्यते ॥
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥”
“तदूर्ध्वं कुलकं स्तुतम् ।” इति कचित् पाठः ॥
प्राशम् । इति जटाधरः ॥ (“पदमस्मिन्
दृश्यम् ।” ४ । ४ । ८७ । इति यत् । नाति-
शुष्ककर्मः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
पदाः, पुं. (पद्मां जातः । पद + यत् ।) शूद्रः ।
इति मेदिनी ॥ (यदुक्तं यजुषि ।

पनसः

“ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजस्यः कतः ।
ऊरू तदस्य यद् वैश्यः पद्मां शूद्रो यजायत ॥”
पद्या, स्त्री. (पादाय हिता । शरीरावयवात् यत् ।
“पद्यत्यतर्धे ।” ६ । ३ । ५२ । इति पद्मावः ।)
स्तुतिः । इति विश्वः ॥ पन्याः । इत्य-
मरः । २ । १ । १५ ॥ (यथा, २. ५. २. १० । ३१ । २ ।
“यदाशवः पद्याभिस्त्वितो राजः पृथिवाः मानौ
जङ्घनन्त पाणिभिः ॥” पादौ विध्यन्ति पद्याः
शंकराः । इति सिद्धान्तकौमुदी । “विध्यत्यध-
गुणा ।” ४ । ४ । ८३ । इति यत् । “पद्यत्य-
तर्धे ।” ६ । ३ । ५२ । इति पदादेशः ॥)
पदः, पुं. (पद्यतेऽस्मिन्निति । पद गतौ । “स्फायि-
तधीति ।” उणा । २ । १३ । इति रक् ।)
ग्रामः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥
ग्रामपथः । इत्युणादिकोषः ॥ भूलोकः । देश-
भेदः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
पद्यः, पुं. (पद्यतेऽस्मिन्निति । पद गतौ ।
“सर्जनघृष्टरथेति ।” उणा । १ । १५३ । इति
निपातनात् सिद्धम् ।) भूलोकः । रथः । इति
संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥ पन्याः । इत्युणादि-
कोषः ॥
पद्मा, [न] पुं. (पद्यते गम्यते यत् । पद गतौ +
“स्त्रामदिपदीति ।” उणा । ३ । १२२ । इति
वनिप् ।) पथाः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
पन ड ईडे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्यां-आत्म-
सक्तं सेट् ।) ईडेः स्तुतिः । पनायति पनायते
विष्णुं धीरः । आथान्त्वादभयपदमिति वीष्
देवः । अरे तु आथस्याप्राप्तिपक्षे आत्मनपद-
मेव । ड, अपनिष्ठ पेने पनिता पनीषीष्ट पनि-
ष्यते अपनिष्यत । इति दग्राहासः ॥
पनसः, पुं. (पनायते स्तुयतेऽनेन देवः मनुष्यादि-
वेति । यद्वा पनायति स्तौति सन्तोषयती-
त्यर्थः । देवमनुष्यादीन् इति । पन स्तुतौ +
“अत्यविचमितामिति ।” उणा । ५ । ११७ ।
इति असच् ।) फलवृत्तविशेषः । कांताल इति
भाषा ॥ (यथा भागवते । ८ । २ । १० ।
“स्तुतैः प्रियालैः पनसैरास्त्रैरास्त्रातकैरपि ॥”
तत्पण्यायः । कण्टकिफलः २ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११ ॥ महासर्जः ३ फलिनः ४ फलवृत्तकः ५
स्थूलः ६ कण्टकफलः ७ मूलफलदः ८ कण्ठ्य-
फलदः ९ पूतफलः १० चम्पकोषः ११ चम्पाशुः १२
कण्टकोफलः १३ रसालः १४ नृदङ्गफलः १५
पानसः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य फल-
गुणाः । मधुरत्वम् । सुपिच्छलत्वम् । गुरुत्वम् ।
हृद्यत्वम् । बलवीर्यवृद्धित्वम् । अमदाह-
विशेषनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । ग्राह्यत्वम् ।
परमदुर्जरत्वम् । तक्षीजगुणाः । ईधनकषाय-
त्वम् । मधुरत्वम् । वातलत्वम् । गुरुत्वम् ।
रुच्यत्वम् । तत्फलविकारत्वगोपनाशित्वम् ।
“बालान् नीरसं हृद्यं मध्यं पक्कन् दीपनम् ।
रुचिदं लवणाभ्यक्तं पनसस्य फलं स्तुतम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

पन्याः

“पनसः कण्टकिफलः फणाशीरिति वृक्षतफलः ।
पनसं शीतलं पतं स्निग्धं पिप्पलानिनापहम् ॥
तर्पणं वृंहणं स्वादं मांसलं श्लेष्मलं श्लेष्मम् ।
बलं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्ततन्त्रयान् ॥
आमन्तदेव विष्टम् वातलं तुपरं गुरु ।
दाहकृन्मधुरं बलं रुफमेदोविमर्दजम् ॥
पनसोऽक्षुब्धजीवानि वृष्याणि मधुराणि च ।
गुरुणि वलुवर्चांसि स्पृष्टवाणि संवेदन् ॥”
अन्यत्र ।
“मन्त्राः पनसो वृष्यो वातपित्तकफापहः ।
विशेषान पनसं वर्यं गन्धिममन्दवह्निभिः ॥
अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्पावम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
“कण्टाफलं सुमधुरं वृंहणं स्निग्धशीतलम् ।
दर्शरं वातपित्तघ्नं श्लेष्मशुक्रधनप्रदम् ॥
तदेव सर्पिषा युक्तं स्निग्धं हृद्यं बलप्रदम् ।
हृदिभं न च चक्षुष्यं वृष्यश्च वातपित्तनुत् ॥
कण्टाफलमपक्वन्तु कषायं स्वादं वातलम् ।
रक्तपित्तहरं स्वादु तत्फलमाग्रापि तद्गुणम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
पनसतालिका, स्त्री. (पनसं दीर्घत्वेन स्तुत्यं
यसालम् । तद्वत् फलमस्यस्याः । ठन् ।) कण्टकि-
फलम् । इति शब्दमाला ॥
पनसिका, स्त्री. (पनसवत् कण्टकमयाकृतिर्विद्यते
यस्याः । पनस + ठन् ।) चुद्रोगविशेषः । स
च कर्णमध्यगतव्रणः । तल्लक्षणं यथा, -
“कर्णस्थाम्भन्तरे जातां पिडुकानुवेदकाम् ।
स्थिरां पनसिकां तासु विद्याद्वातकफोत्थिताम् ॥”
तत्तत्किन्तुसा यथा, -
“भिषक् पनसिकां पूर्वं स्निग्धदध लेपयत् ।
कल्केर्मनःशिलाकुष्ठनिशातालकदारुभिः ॥
पक्षां विज्ञाय ती भिक्षा व्रणवत् समुपाचरेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
पन्याः, [न] पुं. पतन्ति यान्यनेन । (पत ल
गतौ + “पतस्य च ।” उणा । ४ । १२ । इति
इनिः यथान्तादेशः ।) रथ्या । रास्ता इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । ४ । ४५ ।
“न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोत्रेण ॥”
तत्पण्यायः । अयनम् २ वर्त्म ३ मार्गः ४
अध्वा ५ पदवी ६ स्त्रितिः ७ सरणिः ८ पङ्क्तिः ९
पद्या १० वर्त्तनी ११ एकपदी १२ । इत्यमरः ।
२ । १ । १५ ॥ पथः १३ पदविः १४ पदवी १५ सरणी
१६ शरणिः १७ पङ्क्ती १८ वर्त्तनिः १९ । इति
भरतः ॥ शरणी २० वाटः २१ धर्मवर्त्तनम् २२
माथः २३ विवधः २४ वीवधः २५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * ॥
तस्य लक्षणम् ।
“त्रिंशद्गुणं विस्तीर्णं देशमार्गस्तु तैः कतः ।
त्रिंशद्गुणयोगमार्गः सीमामार्गो दर्शय तु ।
धनं वि दश विस्तीर्णः सीमान् राजपथः कतः ।
वृवाजिगथनागानामसम्भाधः मुरुखरः ॥
धनं वि देव चत्वारि प्राश्वारयथास्तु निर्मिताः ।

पन्नगी

चिकरासोपरस्थास्तु द्विकराप्युपरत्तका ॥
 त्रकापयश्चतुष्पादस्त्रिपादस्य गृहान्तरम् ।
 त्रुतीपादस्त्रिपादः प्रायःशः पादकः स्मृतः ॥
 त्रवकरः परीवारः पादमात्रः समन्ततः ॥”
 इति देवोपगणे गोपुरद्वारलक्षणध्यायः ॥ * ॥
 चतुष्पादमन्त्रादि यथा, —
 “यत्कलिं प्रमथानं वा अत्यागारे चतुष्पादे ।
 तत्रस्थः साधयेद्योगी विदां त्रिभुवनं चरीम् ॥
 चतुष्पादं तन् प्राक्तं त्रिकोणं यत्र वर्त्तते ॥”
 इति नीलतन्त्रम् ॥ * ॥
 पथगमनगुणाः ।
 “यथा मेदः रूपस्थोऽन्यमौकमार्यविनाशनः ।
 यन् चक्षुर्गन् नातिदेह्योऽकारं भवेत् ॥
 तदा पुनर्लभेधामिन्द्रियमिन्द्रियार्थधनम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 राज्ञणादिभ्यः पथावकाशो देवो यथा, —
 “पथा देवो राज्ञणाय स्थिते राज्ञे चक्षुर्ध्वे ।
 त्रुडाय भारवृत्ताय गोगिणे दुःखलाय च ॥”
 इति वीर्य उपविभाग १२ अध्यायः ॥ * ॥
 गोपथवनफलं यथा,
 “गोमार्गस्य तथा कृत्वा गोलोके क्रीडते चिरम् ।”
 इति पतिशतत्वं ह्यथोर्ध्वपञ्चरात्रम् ॥ * ॥
 अस्थात्तारादावुपचारो यथा, —
 “तकोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
 नेको सुनिर्यस्य सत्वं प्रमाणम् ।
 धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
 महाजनों येन गतः स पथाः ॥”
 इति महाभारते ॥ ३. ३१. २. १. २. धर्मवकपथं
 बुधशिरसि गम् ॥ * ॥ नरकविशेषः । यत्रा
 टाशते । इति मनौ ४ अध्यायः ॥
 पन्नं, त्रि, (पत्नी ५ गतौ + “गत्वर्थेति ।” ३ । ४ ।
 ७२ । इति कर्त्तरि क्तः ।) च्युतम् । गलितम् ।
 इत्यमरः ॥ ३ । १ । १०४ ॥
 पन्नः, पुं, (पन्नं स्तुतौ । “कृत्वा प्रदपनीति ।”
 उणां । ३ । १० । इति नः स च (नत् ।) अर्ध-
 गमनम् । इति सिद्धान्तकौमुदामुणादिवृत्तिः ॥
 पन्नगः, पुं, (पन्नं अधोगमनं पतितं वा गच्छ-
 तीति । गम ल् गतौ + “सञ्च पन्नयोरुपसंख्या-
 नम् ।” ३ । २ । ४८ । इत्यस्य वार्त्ति इति डः ।
 पद्गां न गच्छतीति वा वियहः ।) सर्पः ।
 इत्यमरः ॥ १ । ८ । ८ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।
 १ । १७ । ७ ।
 “पानासक्तं महात्मानं हिरण्यकशिपुं तदा ।
 उपासाच्चक्रिरे सर्वं सिद्धगन्धर्वपन्नगाः ॥”)
 ओधधीभेदः । पद्मकाष्ठम् । इति मेदिनी ॥
 पन्नगकेशरः, पुं, (पन्नगवत् केशरो यस्य ।) नाग-
 केशरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पन्नमाशनः, पुं, (पन्नगं सर्पं अश्नातीति । अश्ना ग
 भोजनं + लुः । पन्नगः अश्ननं भक्ष्यो यस्येति
 वा ।) गरुडः । इत्यमरः ॥ १ । १ । ३१ ॥
 पन्नगी, स्त्री, (गन्नग + जातौ ङीष् ।) पन्नग-
 पत्नी । (यथा, भागवते ॥ ३ । १६ । ११ ।

पयश्च

“तां स व्यापतन्ती वीक्ष्य भगवान् समवस्थितः ।
 अग्राह्यं लीलया प्राप्तां गरुडानिव पन्नगीम् ॥”
 मनसा देवी । यथा, तिथितत्त्वे ।
 “पञ्चस्यामसिं पत्ने समुत्तिष्ठति पन्नगी ॥”
 सर्पिणीचूपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पन्नङ्गा, स्त्री, (पदि नङ्गा नङ्गा ।) चर्मपादुका ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 पन्नङ्गी, स्त्री, (पदोस्तरणार्थोर्द्ध्वी ।) चर्मपादुका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पपिः, पुं, (पाति लोकम् । पिबति वा । पा ।
 “आडगमचनजनः किकिनौ लिट् च ।” ३ । २ ।
 १७१ । इति किः द्वित्वम् ।) चन्द्रः । पानकर्त्तरि
 त्रि । इति संज्ञिप्रसारणाकरणम् ॥ (यथा,
 अश्वदे । ६ । ३ । १४ । “पपिः सोमं ददिर्गाः ॥”)
 पपीः, पुं, (पाति लोकम् । पारल्लगे + “यापोः
 कित् ङे च ।” उणां । ३ । १५६ । इति ङेक्
 द्वित्वम् ।) सूर्यः । चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥
 पपुः, पुं, (पाति रक्षतीति । “कुर्वन्तीति ।”
 उणां । १ । २३ । इति चकारात् अन्यतोऽपि
 कुर्दित्वम् ।) पालकः । धात्री स्त्री । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 पमरा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः । समुत्की इति ख्याता ।
 अस्यागुलेपनगुणः । परमात्म्यीरक्षोष्कर-
 नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 पम्पा, स्त्री, (पाति रक्षति मङ्ग्यादीन् स्वीय-
 पवित्रसालिलदानादिभिरिति शेषः । पा पालनं +
 “रव्य-शिल्प-शाय-वाय-रूप-पम्पा-तल्पाः ।”
 उणां । ३ । २८ । इति निपातनात् इत्स्त्वे मुडा-
 गमत्वे च साधुः ।) ओडदेशस्थनदीविशेषः ।
 इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ३० ।
 “दृगावतीर्णा पिवतीव विदा-
 दग्निं पम्पासलिलानि वृष्टिः ॥”
 इयं हि अष्टमस्कपञ्चतस्रिकटस्था । इति
 रामायणम् ॥)
 पम्ब, गतौ । (भव-पर-सक-सेट ।) ओडवर्ग-
 शेषोपधः । पम्बति । इति दुर्गादासः ॥
 पय, ५ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भव-आत्म-
 सक-सेट ।) ड, पयते । इति दुर्गादासः ॥
 पयः, [स्] स्त्री, (पयते पीयते वा पय गतौ पी ५
 पाने वा । “सञ्चधातुभ्योऽमुत् ।” उणां । ४ ।
 १८८ । इत्यमुत् ।) जलम् । (यथा, रघुः । १ । ६७ ।
 “पयः पूर्वं स्वनिश्चामैः कवोणमुपभुज्यते ॥”)
 दुग्धम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ३ । ८२ ।
 “कुर्यादह्वरहः आहुमन्नादोदकेन वा ।
 पयोमूलफलैश्चापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥”)
 पयःकन्टा, स्त्री, (पयः कन्टे यस्याः ।) क्षीर-
 विदारो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पयःकनो, स्त्री, (पयो दुग्धमिव केनमस्याः । गौरा-
 दित्यात् ङीष् ।) दुग्धकनोच्चपः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पयश्चयः, पुं, (पयसा चयः सम्बन्धः ।) जलसम्बन्धः ।
 तत्पण्यायः । पूरः २ वणिः ३ । इति जटाधरः ॥

पयोधि

पयस्यं, त्रि, (पयसो विकारस्तत्र द्वितं वा ।
 पयस् + “गोपयमोर्यत् ।” ४ । ३ । १६० । इति
 यत् ।) पयोधिकारः । छन्दध्यादि । इत्यमरः ॥
 २ । ६ । ५१ ॥ पयोहितम् । इति मेदिनी ॥
 पयस्यः, पुं, (पयः पिबतीति ।) विडालः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 पयस्या, स्त्री, (पयस्य + टाप् ।) दुग्धिका । क्षीर-
 काकोली । स्वर्गक्षीरी । इति मेदिनी ॥ अर्क-
 पुष्पिका । इति रत्नमाला ॥ कुटुम्बिनीचूपः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ आमिक्षा । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 पयस्वली, पुं, (पयोऽस्त्यस्य । पयस् + “अन्यभ्यो-
 ऽपीति ।” वल्च् ।) द्वागः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पयस्विनी, स्त्री, (पयो विद्यतेऽस्याः । “अस्माया-
 मेधामजो विनिः ।” ५ । २ । १०१ । इति
 निनिः । ततो ङीष् ।) नदी । (प्रशस्तजल-
 वत्तात्तया पुण्यमलिलत्वाद् गङ्गा । यथा, काशी
 खण्डे गङ्गासङ्गमनामकीर्त्तने । २६ । १०६ ।
 “परापरफलपात्रिः पाचनी च पयस्विनी ॥”)
 धनुः । (यथा, रघुः । १० । २१ ।
 “प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं क्तां
 सुदक्षिणां मानतपात्रहस्ता ॥”)
 गन्निः । इति मेदिनी ॥ काकोली । क्षीर-
 काकोली । दुग्धकनो । क्षीरविदारो । द्वागी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ जीवस्त्री इति भावप्रकाशः ॥
 (गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभाग-
 वते । १२ । ६ । ६६ ।
 “पञ्चावती सुता पीत्री पत्न्युष्या पयस्विनी ॥”)
 पयोगङ्गः, पुं, (पयसो गङ्ग इव ।) घनोपलः ।
 द्वीपः । इति शब्दमाला ॥
 पयोधनः, पुं, (पयोभिर्धनः सान्द्रः ।) घनोपलः ।
 इति हारावली ॥
 पयोजन्ता, [त्] पुं, (पयसो जलस्य जन्म यस्मात् ।)
 मेघः । इति शब्दमाला ॥
 पयोधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + कृष् ।
 पयसो दुग्धस्य जलस्य वा धरः ।) स्त्रीस्तनः ।
 (यथा, रघुः । १४ । २० ।
 “वृडाननापीतपयोधरासु
 नेता च स्त्रुलामिव कृत्तिकासु ॥”)
 मेघः । इत्यमरः ॥ ३ । ३ । १६३ ॥ कोषकारः ।
 नारिकेलम् । कपूरम् । इति मेदिनी ॥
 पयोधाः, [स्] पुं, (पयो जलं दधातीति । दु धा
 ञलि धारणे + “पयसि च ।” उणां । ४ । २२६ ।
 इति असिः ।) समुद्रः । जलाधारः । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 पयोधिः, पुं, (पयोसि धीयस्तेऽस्मिन् । दु धा ञ् +
 “कर्मण्यधिकरणे च ।” ३ । ३ । ६३ । इति
 किः ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पयोधिकं, स्त्री, (पयोधौ समुद्रे कायति प्रका-
 शते इति । कै + कः ।) समुद्रफेनः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

पयोनिधिः, पुं. (पयोनिधिं निधीयन्तेऽस्मिन् । धा
धारणे + अधिकरणे किः ।) समद्रः । यथा,—

“न गणितं यदि जन्म पयोनिधौ
हरिहरः स्थितिभूरपि विस्मृता ।”

इति नैषधे । ४ । ५० ॥ (पय इव शुक्लः सख-
गुणः निधीयतेऽत्र इति विग्रहे । शिवः । यथा,
महाभारते । १३ । १७ । ५७ ।

“लम्बनो लम्बितोश्च मज्जामायः पयोनिधिः ।”

पयोः, पुं. (पयो जलं गतीति । रा + कः ।)

खदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पयोला, स्त्री. (पयः लीरं तेनाद्या लता ।)

लीरविदारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पयोत्रः, पुं. (पयोमात्रपानमाधौ व्रत । पयो-

मात्रपानरूपव्रतविशेषः । यथा,—

“पुण्यां तिथिं समासाद्य युगमन्त्ररादिकम् ।
पयोत्रस्त्रिंशच्च स्यादकरात्रमथापि वा ॥”

इति मानस्ये १५२ अध्यायः ॥ * ॥

द्वादशाहमाध्यविष्णुव्रतविशेषः । यथा,—

कश्यप उवाच ।

“एतन्म भगवान् एष्टः प्रजाकामस्य पञ्चजः ।

यदाह ते प्रवक्ष्यामि व्रतं केशवतोषणम् ॥

फाल्गुनस्यामले पक्षे द्वादशाहं पयोत्रतः ।

अथैयदरविन्दार्जं भक्त्या परमथान्वितः ॥

मिनोबाल्यां स्मृदालिष्य स्वायान क्रौडविदीर्णया ।

यदि लभ्येत वै सोतस्यैतन्मन्त्रमुदीरयेत् ॥

त्वं देवादिबराहं गमाथाः स्यान्मिच्छता ।

उद्धृतामि नमस्तुभ्यं पाभानं मे प्रणाश्रय ॥

निर्जन्तित्वात्मनियमो देवमर्षेत् समाहितः ।

अर्चयां स्थाण्डिले सूर्ये जले बहौ गुरावपि ॥

नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय सङ्कीर्षसे ।

सर्वभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे ॥

नमोऽयक्ताय सन्ध्याय प्रधानपुरुषाय च ।

चतुर्विंशद्गुणज्ञाय गुणसंख्यानहेतवे ॥

नमो द्विशीर्णे त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्त्रवे ।

सप्रहस्ताय यज्ञाय चर्योविद्यात्मने नमः ॥

नमः शिवाय रुद्राय नमः शक्तिधराय च ।

सर्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः ॥

नमो हिरण्यगर्भाय प्राणाय जगदात्मने ।

योगैश्वर्यशरीराय नमस्ते योगहेतवे ॥

नमस्त आदिदेवाय साक्षिभूताय ते नमः ।

नारायणाय ऋषये नराय ऋषये नमः ॥

नमोऽमरकतश्यामवपुर्विधगतश्रिये ।

केशवाय नमस्तुभ्यं नमस्ते पीतवाससे ॥

त्वं सर्ववरदः पुंसां वरेण्य वरदर्भम् ।

अतस्ते श्रियसे धीराः पादरेणुमुपासते ॥

अन्ववर्णन्त यं देवाः श्रीश्च तत्पादपद्मयोः ।

सुहृदस्त इवामोदं भगवान्मे प्रसीदताम् ॥

एतेमर्त्येर्हृतीकेशमावाहनपुरस्कृतम् ।

अर्चयेच्छृङ्गा युक्तः पादोपस्थानादिभिः ॥

अर्चित्वा गन्धमाल्याद्यैः पयसा स्वापयेद्भिः ॥

वस्त्रोपवीताभरणपादोपस्थानैस्ततः ॥

गङ्गाधूपादिभिर्वाहद्वादशाक्षरविद्यया ।

स्नतं पयसि नैवेद्यं शान्तिधनं वभर्षे सति ॥

समर्पिः सगुडं दत्त्वा जुह्यान्मलविद्यया ।

नियदितं तद्भक्ताय दद्याद्भूत वा स्वयम् ॥

दत्त्वाचमनमर्चित्वा ताम्बूलश्च निवेदयेत् ।

जपेदष्टोत्तरशतं स्तुतीं स्तुतिभिः परम् ॥

कृत्वा प्रदक्षिणं भूमौ प्रणमेद्दण्डान्मुदा ।

कृत्वा शिरसि तर्क्यं देवमुद्वासयेत्ततः ॥

द्वावरात्रं भोजयेद्द्विपान् पायसेन यथोचितम् ।

भुञ्जीत तैरनुज्ञातः प्राणं सेंटः सभाशितैः ॥

ब्रह्मचार्यश्च तत्राचर्यो भूभूतः प्रथमेऽहनि ।

स्नानः शुचिर्यथोक्तैः विधिना सुसमाहितः ॥

पयसा स्वापयित्वा च दद्याद्व्रतसमापनम् ।

पयोभक्त्यो व्रतमिदं चरेद्द्विपान् चैनाहृतः ॥

पूर्ववल्गुहृयादयिं ब्राह्मणाद्यापि भोजयेत् ।

रात्रन्वहरहः कुर्याद्द्वादशाहं पयोत्रतम् ॥

हरैरागधनं ह्योममर्चणं हि जतर्पणम् ।

प्रतिपदिनमारभ्य यावत् शुक्लत्रयोदशीम् ॥

ब्रह्मचर्यमथःस्वप्नं स्नानं तिस्रवन्धरेत् ।

वर्जयेदसदालापं भोगानुच्चारणं स्तथा ॥

अर्चिंसः सर्वभूतानां वासुदेवपरायणः ।

त्रयोदश्यामथो विष्णोः स्नपनं पञ्चकीर्तिभोः ॥

कार्येष्वास्तुष्टेन विधिना विधिकीर्तयेत् ।

पूजां च महतीं कुर्याद्विंशत्याद्यविवर्जितः ॥

चरुं निरूप्य पयसि शिपिविष्टाय विष्णवे ।

स्नत्तेन तेन पुरुषं यजेत् सुसमाहितः ॥

नैवेद्यञ्चातिगुणवद्दद्यात् पुरुषतुष्टिदम् ।

आचार्यो ज्ञानसम्पन्नं वस्त्राभरणधनुभिः ॥

तोषयेद्विजयं तद्विद्वद्वागधनं चरेत् ।

भोजयेत्तान् गुणवता सद्व्रतं शुचिस्मितं ॥

अर्चयेत् ब्राह्मणान् शक्त्या च तत्र समागताः ।

दक्षिणां गुरवे दशाष्टविगुण्यश्च यथार्हतः ॥

अत्राद्येनाशपाकांश्च प्रीणयत् समुपागतान् ।

भुक्त्वत्स्वयं सर्वं दीनान्युक्त्वपि च ॥

विष्णोस्तु प्रीणनं विद्वान्भुञ्जीत मह वन्युभिः ।

ब्रह्मवादित्रयोतैश्च स्तुतिभिः स्वस्तिवाचनैः ॥

कार्येत्तत्कथाभिश्च पूजां भगवतोऽन्वहम् ।

एतत् पयोत्रं नाम पुरुषाराधनं परम् ॥

पितामहेनाभिहितं भया ते समुदाहृतम् ।

त्वच्चानेन महाभाग ! सभ्यक् चोर्जनं केशवम् ॥

आत्मना शुद्धभावेन नियतात्मा भजाययम् ।

अयं वै सर्वयज्ञाख्यः सर्वव्रतमिति स्मृतम् ॥

तपःसारमिदं भद्रे दानधर्मश्चरतर्पणम् ।

त एव नियमाः साक्षात्त एव च यमोत्तमाः ॥

तपो दानं व्रतं यज्ञो येन तुष्यत्यधोक्षजः ।

तस्मादेतद्ब्रतं भद्रे प्रयत्ना अश्रया चर ॥

भगवान् परितुष्टते वरानाशु विधास्यति ॥”

इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

पयोणिजाता, स्त्री. (पयोणी नाम्नी नदी जाता

अस्याः । एषोदरात् साधुः ।) सरस्वती नदी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पयोष्णी, स्त्री. (पयः मलिनं उष्णं उष्णगुणं वा

अस्याः ।) नदीविशेषः । सा विन्ध्याक्षलदक्षिणे

प्रसिद्धा । अस्या जलगुणाः ।

“पयोष्णीमलिनं रुचं पवित्रं पापनाशनम् ।

सर्वामयचक्षुरं मौस्यवलकान्तिप्रदं लघु ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

परं, स्त्री. (पुं + “अदीरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।

इति अप् ।) केवलम् । इति मेदिनी ॥ भोजः ।

यथा । केवलमस्नतं परम् । इति मुक्तिपर्याय

रत्नावली ॥ (ब्रह्म ब्रह्मा च । यदुक्तं श्रुतौ ।

“दे ब्रह्मणो वेदितये परश्चापरमेव च ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २० ।

“प्रभूत्स्विककुक्षाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥”

ब्रह्मण आयुः । यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४२ ।

“एवमु ब्रह्मणो वर्षमेकं वर्षशतम् तत ।

शतं हि तस्य वर्षाणां परमिदमभिधीयते ।

पञ्चाशद्विंशत्यवर्षः परार्द्धमिति कीर्तितम् ॥”

परं, [म] ज, नियोगः । क्षेपः । इति मेदिनी ॥

परः, पुं. (पुं + अच् ।) शत्रुः । इत्यमरः ॥ (यथा,

रघुः । ७ । ६७ ।

“इतः परानर्भकश्चाप्यश्वस्तान्

वेदभिः । पश्यानुमता मयासि ॥”)

ब्रह्मण आयुः । यथा,—

“कालसंस्थां समासेन पूर्वाद्द्वयकल्पिताम् ।

स एव स्यात् परः कालस्तदन्ते परिपूयते ॥

निजैः तस्य मानैः चायुर्वर्षाणां स्मृतम् ।

तत्र पराख्यं तदुच्च परार्द्धमभिधीयते ॥”

अपि च ।

“चोर्णि कल्पशतानि स्युस्तथा पट्टिर्जितमाः ।

ब्रह्मणः कथितं वर्णं पराख्यं तच्च तत् पदम् ॥”

इति कौर्मि ५ अध्यायः ॥

शिखः । यथा, तन्त्रे । १३ । १७ । ६७ ।

“कपिलः कपिशः शुक्ल आचुर्ध्वे परोऽपरः ॥”

परः, नि, अष्टः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३५५ ।

“परमोदनाय सुतो निष्कर्मणो

तरुणि । तत्र कटाचोऽयम् ।

शिखिश्च इव कलितकर्मः

प्रविशति हृदयं निःसरति ॥”)

अरिः । दूगः । अन्यः । उत्तरः । इति मेदिनी ॥ * ॥

न्यायमते द्रव्यगुणकर्मवृत्तिभेदा । इयं आपक

जातिः । यथा,—

“सामान्यं द्विविधं प्रोक्तं परश्चापरमेव च ।

द्रव्यादिविकृतिस्तु सत्ता परतथोक्तम् ॥

परमिन्ना तु या जातिः सेवापरतथोक्तम् ।

द्रव्यादिकजातिस्तु परापरतथोक्तम् ॥

आपकत्वात् परापि स्यात् आप्यत्वादपरापि च ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ८—६ ॥ * ॥

परान्नादिभेदादेः श्रीनाशकत्वं यथा,—

“परान्नश्च परस्वश्च परशब्दा परस्त्रियः ।

परवैष्मनि वासश्च प्राक्तादपि हरिश्चिद्वयम् ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥ * ॥

शेठवाचकपरशब्दप्रयोगः । यथा,—

“अन्नदातुः शतगुणोऽभीष्टदेवः परः स्मृतः ।

गुरुस्माश्चतुर्गुणो विद्यामन्त्रप्रदायकः ॥

परकी

अज्ञानतिमिराच्छन्नं ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।
यः सर्वार्थं दर्शयति ततपरः कोऽपि बान्धवः ॥
गुरुत्वेन मन्त्रेण तपसेष्टसुरं लभेत् ।
सर्वज्ञत्वं सर्वमिदं ततपरः कोऽपि बान्धवः ॥
पितरं मातरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुण्याति कोपयति स महापातकी शिवः ॥
नास्ति वेदान्त परं शास्त्रं न हि कृष्णात् परः सुरः ।
नास्ति गङ्गासमं तीर्थं न एष्यं तुलसीपरम् ॥
क्षमापत्नी भूपरा न पुत्राभास्ति परः प्रियः ।
न च देवान् परः शाक्तो व्रतं नैकादशीं विना ॥
शालग्रामात् परो यत्नो न क्षेत्रं भारतात् परम् ।
परं पुण्यस्थलानाञ्च पुण्यं वृन्दावनं यथा ॥
मोक्षदानं यथा काशी वैष्णवानां यथा शिवः ।
न पार्श्वेऽपि परा साध्वी न गर्गशात् परो वशी ॥
न च विद्यासमो बलुर्नास्ति कश्चिद्गुरोः परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणे गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
परः शतं, त्रि, शतात् परम् । शताधिकसंख्या ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५४ ॥
परः श्वः, [म्] थ, श्वो दिनात् परमश्च परः श्वः
परः सहस्रवत् पारस्करादित्वात् मुट् परः थ
इति मधुः । मुट् नैकान्यथे परश्च इत्याहुः ।
अतिक्रान्ते पूर्वोत्तरे दिने परश्चो जात इति
प्रयोगो गौणः तत्र परश्च तत् श्वश्चेति कर्म-
धारयः । इति भरतः ॥ श्वः पराहः । इत्य-
मरः । ३ । ४ । ०२ ॥ परथ । इति भाषा ॥
परः सहस्रं, त्रि, सहस्रात् परम् । सहस्राधिक-
संख्या । इत्यमरटीका ॥
परकीयं, त्रि, (परस्मैदम् । “गङ्गादिभ्यश्च ।” ४ ।
२ । १३८ । इति कृः । “कुञ्जानस्य परस्य च ।”
इति कुक् । परमस्मै । (यथा, मनुः । १० । ०१ ।
“परकीयनिपानेषु न स्वायाच्च कदाचन ॥”)
परकीया, स्त्री, (परकीय + टाप् ।) नायिका-
भेदः । अस्या लक्षणं यथा । अग्रकटपर-
पुरुषानुरागा । सा च द्विविधा । परोक्षा १
कन्यका च २ । कन्यायाः पित्राद्यधीनतया
परकीयत्वम् । अस्या गुणैः सकला चेष्टा ॥*॥
परोक्षा यथा,—
“अयं रेवाकुञ्जः कुसुमशरमेवासमुचितः
समागोऽयं विलादरविलसद्विलापमिमलः ।
इयं प्रावृद्धयन्वा नवजलदविन्यासचतुरा
पराधीनं चेतः सखि । किमपि कर्तुं नृगयते ॥” *
गुप्ताविदग्धालक्षिताकूलटानुशयानामुदिताप्रभ-
तीनां परकीयायां एवान्तर्भावः । गुप्ता
त्रिविधा । वृत्तसुरतगोपना १ वर्ण्यमाण-
सुरतगोपना २ वर्णमानसुरतगोपना च ३ ।
त्रिविधा यथा,—
“अश्रुः कृध्यतु विद्विषन् सुहृदो निन्दन् वा यातर-
स्तस्मिन् किन् न मन्दिरे सखि । पूनः स्वापो
विधेयो मया ।
आखोराक्रमणाय कोणकुहरादुत्फालमातन्वती
माङ्गारो नखरैः खरैः क्षतवती कां कां न मे
दुर्दशाम् ॥” * ॥

परकी

विदग्धा द्विविधा । वाग्विदग्धा १ क्रियाविदग्धा
चेति २ । प्रथमा,—
“निविडतमतमालमल्लिवल्ली-
विनिकिलरानिविराजितोपकण्ठे ।
पथिकसमुचितस्तवाद्यतीव्रे
सवितरि तत्र सरित्पटे निवासः ॥”
द्वितीया यथा,—
“हामाथ भवननाथे वदरीमपनेतुमादिशति ।
हेमन्ते हरिणाची पयसि कुठारं विनिकि-
पति ॥” * ॥
लक्षिता यथा,—
“यद्भूतं तद्भूतं यद्भूयात्तदपि वा भूयात् ।
यद्भवतु तद्भवतु वा विफलस्तव गोपनायासः ॥” *
कुलटा यथा,—
“एते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् वर्षन्ति
नाम्भोधराः
शैलाः शाद्वलसुहृन्मन्ति न सृजन्त्येते पुनर्नाथ-
कान् ।
त्रैलोक्ये तरवः फलानि सुवते नैवारमन्ते जनान्
धातः । कातरमालपामि कुलटाहेतोस्त्वया किं
कृतम् ॥”
अपि च ।
“एष्वीतावत्तिकीणा विपुलनदनदीयावरुहं
तदर्थं
तस्यामेवास्ति शैलो विपिनमपि तथा क्षेत्र-
कामारकूपाः ।
लोकानामह्ननारी शिशुरपि जरसः कोऽपि
रोगी विवेकी
मिथ्यावादो ममार्थं सुखरसुखवरः पुंस्त्वली
पुंस्त्वलीति ॥” * ॥
अनुशयाना त्रिविधा ।
वर्तमानस्यानविषड्वनेन भाविस्थानाभावशङ्कया
स्वानधिष्ठितमकृतस्थले भक्तमनामुमानेन प्रत्येकं
उदाहरणानि ।
“समुपागतवति क्षेत्रे निपतति पत्रे लवङ्गलति-
कायाः ।
सुदृशः कपोलपाली शिव शिव तालीदलदुतिं
लेभे ॥” * ॥
“निदालुकेकिमिधुनानि कपोतपोत-
याधूतनूतनमहीरुहपल्लवानि ।
तत्रापि तन्वि । न वनानि क्रियन्ति सन्ति
खिलस्व न प्रियतमस्य गृहं प्रयाहि ॥
कर्णकल्पितरमालमञ्जरी-
पिञ्जरीकृतकपोलमण्डलः ।
नित्यतन्त्रयनवारिधारया
राधया भभुरिपुर्नरीक्ष्यते ॥” * ॥
सुदिता यथा,—
“गोष्ठेषु तिष्ठति पतिर्वधिरा ननन्दा
नेत्रद्वयस्य न च पाटवमस्ति यातुः ।
इत्थं निगद्य सुतनुः कुचकुम्भसीम्नि
रोमाञ्चकुचकुमुदक्षितमाततान ॥” * ॥
कन्यका यथा,—

परत्व

‘किञ्चित्कुञ्चितहारयष्टिसरलभूषणसाचिस्मितं
प्रान्तभ्रान्तविलोचनदुतिभुजा पर्यस्तकर्णोत्-
पलम् ।
अङ्गुल्या स्फुरदङ्गुलीयकरुचा कर्णस्य कण्ठ्यनं
कुञ्जोणा वृपकन्यका सुकृतिनं सयाजमालो-
कते ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
परक्षेत्रं, स्त्री, (परस्य क्षेत्रं पत्रादि ।) परपत्नी ।
(यथा, मनुः । ३ । १७५ ।
“तौ तु जातौ परक्षेत्रं प्राणिनौ प्रेत्य चेष्ट च ।
दत्तानि ह्यथकथानि नाश्रयेते प्रदायिनाम् ॥”)
परशरीरम् । परभूमिः । यथा,—
“श्यापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः ।”
इति चन्द्रालोकः ॥
(तथा च मनुः । ८ । ३४१ ।
“दिजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्ह्यविच्छिन्नं च मूलके ।
आददानः परक्षेत्रात् दण्डं दातुमर्हति ॥”)
परमस्थिः, पुं, (परं गम्यस्थित्व ।) पञ्चावधिः ।
अङ्गुलिपञ्च । इति हारावली ॥
परच्छन्दः, त्रि, (परस्य छन्दो यत्र ।) परा-
धीनः । इति हेमचन्द्रः ॥
परच्छिद्रं, स्त्री, (परस्य छिद्रम् ।) परदोषः । यथा,
“नीचः सर्वपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।
आत्मनो वित्यमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥
परजातः, त्रि, (परं गतः । परपुष्टत्वात्तथा-
त्वम् ।) परं धितः । औदासीन्येन परपुष्टः ।
परपोषितत्वात् । परस्मात्प्रातः । इत्यमरभरतौ ॥
अन्येनोत्पन्नश्च ॥ (कोकिले पुं । एष हि काकेन
पुष्टो भवतीति प्रसिद्धिः ।)
परजितः, त्रि, (परं गतः ।) परपुष्टः । शत्रुणा
पराजितः । इति केचित् ॥
परञ्जः, पुं, (परं जयतीति । जि जये + बाहुलकात्
ङः ।) नैलयन्त्रम् । दुरिकाफलः । किनः । इति
मेदिनी ॥
परञ्जनः, पुं, (परायाः पश्चिमस्या दिशो जनः
स्वामी । निपातनात् साधुः ।) वरुणः । इति
हेमचन्द्रः ॥
परञ्जयः, पुं, (परं पश्चिमं दिशं जयति स्वामि-
त्वेन । जि + अच् । मञ्जनाम्नः वृत्तौ पुंवङ्गायः
मुमु च ।) वरुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शत्रु-
जयकर्त्ता । परान् जयतीति स्वप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
परतन्त्रः, त्रि, (परतन्त्रं प्रधानं यस्य ।) परा-
धीनः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १ । १५ ।
“परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि ।
कर्मणा हि महाभाग । सूक्ष्मं ह्येतदतीन्द्रियम् ॥”)
परस्य तन्त्रं इति विग्रहे स्त्री । परकीय-
शास्त्रम् । परं श्रुतं तन्त्रमिति विग्रहे । उत्त-
कृष्टशास्त्रम् । उत्तमपरिच्छदम् ॥)
परत्रभीरुः, त्रि, (परत्र परलोकात्तरघटना-
विषये भीरुः ।) धार्मिकः । परकालभय-
शीलः । यथा,—

परदा

“परत्रभीहं धर्मिष्ठसुदुक्तं क्रोधवर्जितम् ॥”

इति मिताक्षरायां काव्यायनः ॥

परत्वं, स्त्री, परस्य भावः । परता । न्यायमते तद्विधिवम् । देशिकम् १ । तत्तु बहुतरस्यसंयोगज्ञानजन्यगुणः । कालिकम् २ तच्च बहुतरकालास्तरितत्वज्ञानजन्यगुणः । एतद्विधं स्तुतिपदार्थगुणः । देशिकपरत्वस्यासम्बाधिका कारणं दिक्शरीरसंयोगः । कालपरस्यासम्बाधिका कारणं कालपिण्डसंयोगः । ते अपेक्षावृद्धिजन्ये । तत्राप्रनाशये च । यथा, “परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्तितम् । देशिकं कालिकञ्चापि स्तुतिं एव तु देशिकम् ॥ परत्वं स्यसंयोगभूतत्वज्ञानतो भवेत् । अपरत्वं तदल्पत्ववृद्धितः स्यादिति रितम् ॥ तथोक्तसम्बाधौ तु दिक्संयोगस्तदाश्रये । दिवाकरपरिष्यन्दपूर्वतपन्नत्ववृद्धितः ॥ परत्वमपरत्वस्तु तदनन्तरवृद्धितः । अत्र त्वमम्बाधौ तु संयोगः कालपिण्डयोः ॥ अपेक्षा वृद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

परदारः, (परस्य दाराः ।) परभार्या । तद्वहने दोषो यथा, कर्मलोचनम् ॥

“परदारगताश्चैव परदयह्वराश्च ये ।

अधोऽधो नरके यान्ति पीडयन्ते यमकिङ्करैः ॥”

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो यो रतः परयोधितः ।

याति तस्यापूजितस्य रुष्टा लब्धीर्गृहादिभिः ॥

इच्छातिनिन्द्यः सर्वत्र नाधिकारी स्वकर्मसु ।

परत्रैवान्यकूपे च यावदर्थशतं वसेत् ॥

अपि च ।

“किन्तु चपेन तपसा मौनेन च व्रतेन च ।

सुरार्चनेन तीर्थेन स्त्रीभिर्भयस्य मनो हृतम् ॥

सर्वमायाकरवृद्धं धर्ममार्गागलं वृणाम् ।

अवधानञ्च तपसां दोषाणामाश्रमं परम् ॥

कर्मवत्त्वनिबद्धानां निगडं कठिनं सुतः ।

प्रदीपकूपं कीटानां भीनानां वडिशं यथा ॥

विषकुम्भं दुग्धसुखमारम्भे मधुरोपमम् ।

परिणामे दुःखबीजं सोपानं नरकस्य च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३० । ६१

अध्यायः ॥ * ॥

“यस्तु पाणिग्रहीतीं तां हित्वा न्यायं धीधितं ब्रजेत् ।

अगम्यागमनं तद्वि सद्यो नरककारणम् ॥

निधं नैमित्तिकं काम्यं यागयोग्यव्रतादिकम् ।

क्षेत्रतीर्थाटनं तस्मिन् वासो धर्मक्रियादिकम् ॥

खाद्यायादि तपो देवं पैत्रं कर्म वरानने ।

यात्येतन्निष्कलं सर्वं परस्त्रीगमनादृणाम् ॥

परदाराभिगमनात् कोटि एकादशीव्रतम् ।

अपरं किमु वक्तव्यं निष्कलं निरये स्थितिः ॥

सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेव ब्रवीमि ते ।

परयोनौ पतन् विन्दुः कोटिपूर्णा विनाशयेत् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ७५ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“आप्यं धर्मान्वितैर्नित्यं परदारोपसेवनम् ।

परप

नयन्ति परदारा हि नरकान्ते कविप्रतिभम् ॥

सर्चषामेव वर्णानामेष धर्मा ध्रुवोऽन्वयकः ॥

एवं पुरा सुरपते । देवधरिसितोऽन्ययः ।

प्राह धर्मशवस्थानं खगोन्मायाकुराण्य हि ।

तस्मात् सुदूरतो वर्जित परदारान् विचक्षणः ।

नयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥”

इति वामने ६३ अध्यायः ॥

परदः, स्त्री, (परेषां दुःखम् ।) अव्यजनपीडा ।

यथा, -

“आकाशमुखभोगेच्छां सर्वमन्त्रमुखेपिणः ।

भवन्ति परदःखेन साधवो नित्यदुःखिताः ॥

परदुःखातुरा नित्यं स्वमुखानि महान्त्यपि ।

नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥”

इत्यभिप्रायम् ॥

परदेशी, [न] त्रि, (परेश्यदेशेति । पर । द्विष्टः ।

गिनिः ।) विदूषकः । परदेशा । इति शब्द-

माला ॥

परध्यानं, स्त्री, (परं श्रेष्ठं ध्यानम् ।) ध्यान-

विशेषः । यथा, -

“अथे मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ॥

यत्तद्व्यानं परं प्रोक्तं सुनिर्मितचिन्तके ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

(परस्य ब्रह्मणीध्यानं यदुवा परं ब्रह्मविषयकं-

ध्यानमिति । ब्रह्मचिन्तनम् ॥ परेषां ध्यानमिति-

विशेषः । परानिष्टचिन्तनम् ॥)

परन्तपः, त्रि, (परान् शत्रून् तापयतीति । तप-

मन्तापे “द्विष्टतपस्योस्तापः ।” ३ । २ । ३६ ।

इति खच् । “खचि ह्रस्वः ।” ६ । ४ । ६४ ।

इति उपधाया ह्रस्वस्ततो मुम् ।) परतापी ।

(यथा, भट्टिः । १ । १ ।)

“अभद्रुषो विषुधन्तः परन्तपः

शुतान्तिनो दशरथ इत्युदाहृतः ॥”)

(जितेन्द्रियः । इति चिन्तामणिः ॥ तामस-

मनोः पुनर्भेदः । यथा, हरिपंशे । ७ । २४ ।

“दुतिस्तपस्यः सुतपास्तपोऽसुतस्तपोऽशनः ।

तपोरतिरक्लमाशस्तत्त्वोधन्वो परन्तपः ।

तामसस्य मनोरते दशपुत्रा महाबलाः ॥”

नृपविशेषः । असौ हि मगधेश्वरः । यदुक्तं

रघौ । ६ । २१ ।

“असौ शरणः शरणोन्मुखाना-

मगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।

राजा प्रजारज्जगत्सर्ववर्णः

परन्तपो नाम यथार्धनामा ॥”)

परपदं, स्त्री, (परं श्रेष्ठं पदम् ।) श्रेष्ठस्थानम् ।

सुक्तिः । यथा, -

“कल्याणानां निदानं कलिमलमथनं जीवनं

सज्जनानां

पाथेयं यन्मुमुक्षोः सपदि परपदप्राप्तये प्रसि-

तस्य ॥”

इति महानाटकम् ॥

(परस्य परेषां वा पदं स्थानमिति विग्रहे

परराष्ट्रम् ॥)

परपू

परपाकनिष्ठः, पुं, (परार्थात् पाकात् निष्ठः ।)

परं हे शक्यपाकरहितः । पञ्चयज्ञाकक्षा । यथा, -

“गृहीत्वानिं समारोप्य पञ्चयज्ञान् निर्वपेत् ।

परपाकनिष्ठोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥”

इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥

परपाकरतः, पुं, (परस्य पाके रतः ।) परपाक-

रुचिः । पातः पञ्चयज्ञान्निर्वप्य पराश्रमो जी ।

यथा, - मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये ।

“पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा पराश्रमपूजयति ।

मत्तं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः ॥” * ॥

परपाकनिष्ठपरपाकरतयोरश्रमो जीने दोषो

यथा, -

“परपाकनिष्ठस्य परपाकरतस्य च ।

अपत्तस्य च भुक्तां द्विजस्यान्द्रायणश्चरेत् ॥”

इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥

परपिण्डादः, त्रि, (परस्य पिण्डं अन्नादिकं अतीति ।

अदुर्लभं भक्षणम् । “कर्मभरणम् ।” ३ । २ । ११ । इति

अण । पराश्रमोपजीवी । इत्यमरः । ३ । २ । २० ॥

परपुरुषः, पुं, (परः श्रेष्ठः पुरुषः ।) विष्णुः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (परोऽन्यः पुरुषः ।) अन्वयपुमान् ।

उपनायकः । यथा,

“राजन् जीवावधानं कुरु शृणु निभृतं प्रेय

मीनां कुक्षेष्टा

रक्षा ते कीर्तिकाला जगदटनपरा विश्वभोम्या

परा श्रीः ।

या वा पाणौ गृहीता विधिपदमिलना शुद्ध-

धारेति मत्वा

मोतकण्ठं सापि नित्यं परपुरुषशतं सारभावा

दुपैति ॥”

इति कर्णाटराजस्युति कालिदासः ॥

परपुष्टः, पुं, (परं कर्केन पुष्टः पालितः । डिङ्-

स्फोटनाक्षयया कोकिलया हि नौडुम्भं

काकडिङ्गमपसार्य स्वडिङ्गं तत्र स्थापितं काक्या

निजडिङ्गवृद्धा तत्पुष्पिपाल्यते इति प्रसिद्धस्य

तथात्वम् ।) कोकिलः । इति मेदिनी ॥ परं ग

योधितं त्रि । इति धरणि ॥

परपुष्टमहोत्सवः, पुं, (परपुष्टानां कोकिलानां

महोत्सवो यच्च । आम्नसकुलोद्भवे हि कोकि

लानां आनन्दो जायते ।) आम्नः । इति शब्द-

माला ॥

परपुष्टा, स्त्री, (परं परपुष्टिण पुष्टा पालिता ।)

वैश्या । इति मेदिनी ॥ पराश्रया । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ परमाडा इति भाषा ॥

परपूर्वा, स्त्री, परोऽन्यः पूर्वा भर्ता यस्याः सा

पत्यन्तरग्रहणात् प्रागन्येन गृहीतासीदित्यर्थः ।

अस्या लक्षणं यथा, मानवं ५ अध्यायः ॥

“पतिं हित्वापक्रुष्टं स्वमुत्क्रुष्टं या निधयते ।

नित्येव सा भवन्तीति परपूर्वति चोच्यते ॥”

अस्याः प्रकारो यथा,

“परपूर्वाः स्त्रियस्त्वयाः रूपं प्रोक्ता यथाक्रमम् ।

पुनर्भक्तिविधा तासां स्त्रियो तत्तुर्विधा ॥”

इति मिताक्षरायां नारदः ॥

परम

“नूनं सत्तः परं वंश्याः पिच्छविच्छेददर्शिनः ॥”)

“अथ हि सागती घातुर्विद्या सत्यतपःश्रुतेः ।

परमहंसास्तु "तत्त्वमसि" इत्यादि महावाक्याव

परमा

लम्बनेन आत्मज्ञानाशुशीलिनो भवन्ति “सोऽहं” शिवोऽहं” इत्यादि वदन्तस्त्वज्ञानावलम्बनस्य परिचय प्रयच्छन्ति च । एषामध्यक्षो हि स्वामीत्याख्याया प्रसिद्धः । एते हि तीर्थभ्रमण-निपुणास्तोर्थस्थानस्थाश्च । मतस्य परमहंसस्य शरीरं भूमौ निखातत्वम् । यदुक्तं वायु-मंहितायाम् ।

“नृते न दहनं कार्यं परमहंसस्य स रा ।
कर्तव्यं खननं तस्य नाशौचं नोदकक्रिया ॥”
परमहंसस्तु दक्षिणपरमहंसावधूतपरमहंसभेदेन द्विविधः । ये तु दण्डं परित्यज्य पारमहंस्य-व्रतावलम्बनं कुर्वन्ति ते दक्षिणपरमहंसाः । ये चावधूतवृत्ताशुष्ठानेन परमहंसास्ते एवा-वधूतपरमहंसाः । परं सर्वे एव प्रणवाभासकाः इति ॥ * ॥

शुक्रयजुर्वेदगत उपनिषद्विशेषः । इति सुक्ति कोपनिषत् ॥)

रमायुः, पुं, (परमः सर्वचरमकोऽणुः ।)
एधियादिभूतचतुष्टयानां द्वाणुकानामवयवः ।
स च नित्यः निरवयवः ततः किमपि सूत्रां नास्ति ।
यथा, —

“नित्यानित्या च सा हेधा नित्या स्यादगुलक्षणा ।
अनित्या तु तदन्या स्यात् सेवावयवयोगिनौ ॥”
पारिमाण्यनामकतत्परिमाणन्तु न कस्यापि कारणम् । यथा,

“पारिमाण्यलभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥”
जलादिपरमाणुरूपस्य नित्यत्वम् । पार्थिवपर-
माणुरूपस्यानित्यत्वम् । पार्थिवपरमाणुरूप-
स्यानित्यत्वम् । यथा, जीघापरिच्छेदे ॥

“जलादिपरमाणौ तन्निवृत्त्यन्त सहेतुकम् ।”
तेरेव परमाणुभिरादुपादानैर्द्वाणुकचसरेणवादि
क्रमेण स्थूलस्थितिजलतजोमरुतः सृजति परमे-
श्वरः । यथा आयोजनं परमाणुकर्म तथा

च सर्गादिकालीनं द्वाणुकारमभकपरमाणुकर्म
यत्रान्यं प्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यं वा कर्मेत्वात्
अस्मादिशरीरकर्मवत् इति कुसुमाञ्जलिः ॥

प्रलयेऽतिस्थूलस्थूलाशानन्तरं परमाणुक्रिया-
विभागपूर्वसंयोगनाशादिक्रमेण द्वाणुकनाशा-
त्तिष्ठन्ति परमाणव एवेति । यथा, —

“दोधूयमानास्तिष्ठन्ति प्रलये परमाणवः ।”

इति प्राचीनकारिका ॥

तस्य महत्त्वाभावादतीन्द्रियत्वम् । यथा । महत्त्वं
बहुविधं हेतुरिति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

कालविशेषः । यथा, श्रीभागवते ३।१।१८-५॥

“स कालः परमाणुर्वो मुहूर्तं परमाणुताम् ।
सतो विशेषभुग् यस्तु कालः स परमो महान् ॥

अथुर्ही परमाणु स्यात्तसरेणुस्तयः स्मृतः ।

जालाकारश्चावगतः खमेवाशुपतज्ञात् ॥”

अर्थः । एतदेव प्रपञ्चयति स इत्यादिना ।

सतः प्रपञ्चस्य परमाणुतां परमाणवस्थां यो

मुहूर्तं स कालः परमाणुः तस्यैवाविशेषं

याकल्यं यो मुहूर्तं स परममहान् । अयमर्थः

परमा

यहर्षासाराचक्रस्य इत्यादिना यत् सूर्यपण्यटनं
वक्ष्यति तत्र सूर्या यावता परमाणुदेशमति-
क्रामति तावान् कालः परमाणुः । यावता च
द्वादशराश्यात्मकं सर्वं भुवनकोषमतिक्रामति
स परममहान् संवत्सरात्मकः तस्यैवाष्टत्वा
युगमन्वन्तरादिक्रमेण द्विपराश्रान्तत्वमिति । तथा
च पञ्चमे सूर्यगत्येव कालादिविभागं वक्ष्यति । ५।
इदानीं द्वाणुकादिलक्षणपूर्वकं मध्यमकालावस्थां
कथयति इति परमाणु अणुः स्थान् त्रयोऽणव-
स्त्वमरेणुः स तु प्रत्यक्ष इत्याह आत्माकेति
गवालप्रविष्टेष्वर्कराश्ववगतः कोऽसौ योऽति-
लघुत्वेन खमेवाशुपतन् अगान् गतः । न
गामिति पाठे खमेवाशुपतज्ञवगतः न तु गां
पृथ्वीम् । इति श्रीधरस्वामी ॥

परमाणवङ्गकः, पुं, (परमाणुरङ्गं यस्य । कप ।)

विणुः । इति शब्दमाला ॥

परमात्मा, [नृ] पुं, (परमः केवलः आत्मा ।)

परं ब्रह्म । तत्पर्यायः । आपोष्योतिः २

चिदात्मा ३ । यथा, —

“परमात्मा परं ब्रह्म निर्गुणः प्रकृतः परः ।

कारणं कारणानाञ्च श्रीकृष्णो भगवान् स्वयम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

(विणुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १५ ।

“पूतात्मा परमात्मा च सुक्तानी परमा गतिः ॥”

महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । १३७ ।

“प्रीतात्मा परमात्मा च प्रयतात्मा प्रधानष्टकम् ॥”

परमादेतः, पुं, (परमः अदेतः देतवर्जितः ।)

विणुः । यथा, —

“नमस्ते ज्ञानसद्भाव नमस्ते ज्ञानदायक ।

नमस्ते परमादेत नमस्ते पुरुषोत्तम ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

परमाणं, स्त्री, देवपित्रत्वात् परममुत्कृष्टमन्नम् ।

परमाणुसुतुष्टयानां देवादीनामन्नमिति वा ।

इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । पायसः २ । इत्य-

मरः । २ । ७ । २४ ॥ श्रीरिका ३ । तस्य

पाकप्रकारो यथा, —

“शुद्धेऽर्धे पके दुग्धे तु घृताक्तांस्तुष्टयान् लिपेत् ।

तं सिद्धाः श्रीरिका स्याता मा मितान्ययुतो-

त्तमा ॥”

अस्य गुणाः ।

“श्रीरिका दुर्जरा बन्दा धातुपुष्टिप्रदा गुरुः ।

विट्स्थिनी हरेत् पित्तरक्तपित्ताभिमारुतान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

परमायुः, [स] स्त्री, (परमं आयुः ।) जीवित-

कालः । यथा, —

“शतं वर्षाणि विंशत्या निशाभिः पञ्चभिः सह ।

परमायुरिदं प्रोक्तं नराणां करिणामिह ॥

अष्टा द्वात्रिंशदशानां शुभां द्वादशवत्सराः ।

पञ्चविंशतिवर्षाणि खरस्य करभस्य च ॥

चतुर्विंशतिरब्दानां हृष्यस्य महिषस्य च ।

ऋगशूकरवक्त्रादिपशूनां षड्दशान्विताः ॥”

इति शब्दमाला ॥ * ॥

परमा

अथायुरानयनम् ।

“अज्ञानादायुः सर्वं विफलं कीर्तितम् यत् ।

तस्मादानयनं तस्य स्फुटार्थमभिधीयते ॥

नीचान्तरस्य खेटस्य भागस्तुङ्गगुणो भवेत् ।

चेष्टा केन्द्रस्तु चेत् षड्भादधिकं चक्रप्रोधितम् ॥

नान्यथा तस्य भागादि चेष्टा गुणक उच्यते ।

गुणस्तु षष्टिद्वयो न्यूनं तदा द्वापमं सखा-

नमः ३० ॥

एवं तुङ्गगुणस्तु गुणो यत् स्यात् तथोर्वधात् ।

स्मलं कलादिकं तत् स्याद्गुणकस्फुट उच्यते ॥

अथाश्रयगुणं वक्ष्ये त्रैवादिप्रवर्णनम् ।

वर्गं त्रैवादिस्वर्गं ग्राह्यस्त्रिंशत् ३० कलागुणः ॥

अधिमित्रगृहे तत्त्वम् २५ मित्रं विज्वांशजातयः ।

२१ । ४० ।

समे पञ्चदश ग्राह्याः शत्रौ स्वत्रांशकोरगाः ८० ॥

पञ्चात्यरौ ५ तदेकं यत् त्रैवाद्यगुणयुक्तं पुनः ।

स्वर्गं वर्गांशमे स्वांशं स्वत्रांशं स्यादर्थं गुणः ॥

अधोऽर्धं युगांशोस्त्रैवांशो नो मित्रवैभक्तिः ।

समे द्वापमो रिपौ त्र्यापमो युगांशस्तुतिशत्रुभे ॥

एवं स्यादाश्रयगुणो विप्रो यः स उच्यते ।

स्वत्रांशकः स्वांशको वा वर्गांशमगतोऽपि वा ॥

यदि स्यादधिमित्रे तदा तत्राश्रये गुणः ।

गजनेत्रं समुद्राली २८३४ कथायां मिश्रयद्बुधः ।

एवं मित्रगृहे तद्द्विपस्त्रिंशद्विभ्रियेत १६ । ३० ।

शत्रुर्जने तु षड्भिर्वा कुनेत्रविकलां त्यजेत् ॥ १६ ॥

अधिगन्तुगृहे वागस्त्रांशो ५ । ६३ लिप्यादिकं

त्यजेत् ।

आश्रयस्य गुणस्यास्य वधः स्फुटगुणस्य यः ॥

तन्मूलं कर्मेयोग्यः स्याद्गुणं आयुर्विधौ स्मृतः ।

खेटानाञ्च तनोर्भागाः स्वाब्धि ४० श्रिष्टाः कली-

कताः ॥

पुनः शून्यरसा ६० भ्यस्ताः क्रमात् स्यादायुषः

पलम् ।

जन्मलभं ग्रहेणो न न्यूनं चक्रार्द्धतो यदि ॥

तत्कला स्यात्तदाहारो नायं षड्भादिकं विधिः ।

खः षष्ट्या १८०० खखाङ्केन ०० गुणितं पल-

मायुषः ॥

क्रमतः पापसौम्यानां हारामं शोधनं भवेत् ।

खखष्ट्यनहारश्चेद्धारो हारदलं क्रमात् ॥

आयुः पलमं शून्याभं घृताप्रा शोधनं तथा ।

आयुः पलं शोधनो नमेवं चक्रार्द्धशोधनम् ॥

चक्रार्द्धशोधने त्रिकराशौ द्वादशगृहे सति ।

एकस्याधिकवीर्यस्य हानिं सत्यः प्रभासते ॥

आयुः पलं हतं स्त्रीयैर्गुणैर्धर्म्यैः कलादिभिः ।

षष्ट्यापम् ६० तत् पुनः सूर्यसहस्राप्राः १२०००

समादयः ।

तनोरायुः पलं सूर्यः सहस्राप्राः समादयः ।

चैषमं बलवद्दोष्या राशितुल्याः समास्तथा ॥

द्वादशाहतभागाद्दिनाद्येष्टापि संयुताः ।

एवं सूर्यादिलग्नानामंशायुः प्रस्फुटं भवेत् ॥

सृष्टान्तरितखेटस्य कला आयुः पलं भवेत् ।

तत्रैव षड्भः कलान्यूनं तदा तद्विगुणाश्च्युतम् ॥

अथवा ।

“मुनीचान्तरितः खेटः सवड्भः सकलीकृतः ।
आयुःपलमिदं प्राज्ञैर्ज्ञेयं पेण्डात्कत्रये ॥

त्रांशोनं प्राज्ञमस्य विनारमायुषः पलम् ।

अस्तस्य दिभागोनं हित्वा युरुशनेचगौ ॥

एकस्य यदि खेटस्य त्रांशाद्द्वानिमसम्भवः ।

अधिकेका तदा हानिः कर्षयाच विपश्चिता ॥

चक्रार्त्तशोधनं कार्यं पूर्वपत् सति सम्भवे ।

एवमायुःपलं पेण्डे जीवः प्रोक्ते निमर्गजे ॥

पेण्डं यथागतं सौरेर्मानोर्विंशांशवर्जितम् ।

चन्द्रस्य वेदभागात् २०० विंशांशमयुतम् ॥

कुजगुर्विंश्यांशोनं ज्ञस्याहं तत्र प्रांशयुक् ।

आयुःपलं निमर्गाख्ये रविकयोर्यथागतम् ॥

दशांशोनदलं ज्ञस्य जीवस्य विदशांशकम् ।

दशांशं भूमिपत्रस्य विंशत्यंशं निशापतेः ॥

दशांशं श्रुतिभिर्भक्तं शनेरायुःपलं भवेत् ।

जीवोक्तं सप्तभागोनं सर्वभामायुषः पलम् ॥

आयुःपलस्य खाभाष्टदिग्भागेन १००० समा-
युतम् ।

इत्यमायुःपलं खाष्टदशाप्रम् १००० स्यात् समा-
दिकम् ॥

पेण्डनेमर्गजीवोक्ते भवेदायुः खगामिनाम् ।”
अथवा ।

“रवेरायुःपलं त्रापं त्रितरांशं दिनादिकम् ।

पेण्डमायुर्भवेद्विन्दोर्जागघम् ५ द्वादशो १२ इतम् ।

कुजगुर्विंश्यांशे नामं वृषस्य पञ्चभिर्हृतम् ।

कवः शैलः ७ हृतं विंशत्यापं २० सौर्गर्गोद्धृतम् ।

विधोरायुःपलं लब्धं खगमेः स्याद्दिनादिकम् ॥

निमर्गं प्राशिपुत्रस्य ३ रामघ्नं खयमोद्धृतम् ।

रविकयोर्योर्गणनामं कुजस्य खगुणोद्धृतम् ॥

गुरोस्त्रिघ्नं खचन्द्राप्रं १० शनेस्तर्का ६ शनो-
लितम् ॥”

अथवा ।

“आयुःपलमिनादीनां खाधिषसाग ८६३०
भागयुक् ।

द्विघ्नं सप्ताप्रमायुः स्याद्दिनादीं जीवभाषितम् ॥

विराष्ट्रालम्बिकला खखवार्क १०००० ह्यतातनोः ।

तदंशकममं ज्ञेयमायुः पेण्डादिकत्रये ॥

अंशतुल्यं तनोरायुर्भवेदन्ति बहवो वधाः ।

केचिदाशिममं केचित्तस्य यस्याधिपो वली ॥

लम्बस्फुटस्य लिप्राभिर्हत्यादायुर्दुर्चारिणाम् ।

प्रत्येकं चन्द्रलिप्राभि २१६००० भवेद्वर्षाधिकं
भवेत् ॥

अनेन हीनस्वस्वायुर्लभे पापग्रहे सति ।

इष्टे तु सौम्यखेटेन तस्याहं तदा विवृक् ॥

याखानसुतपलस्यैव दृष्ट्यातकभाषितम् ।

केचित् प्राहुर्षमराशिं त्यक्त्वा लिप्रादिका क्रिया ॥

अन्ये लम्बस्यापापस्य भावोत्पलताडितम् ।

पुराणं शोधमायुर्वृतं तत्तद्व्यापं विप्रोपयेत् ॥

तत्रापि लभे पापी चेत् वलिष्ठस्य फलेन तत् ।

साख्ये पुष्टफलेनैव क्रिया कार्या विपश्चणेः ॥

पादःपि लभे लभे न कर्षया ज्ञेयं क्रिया ।

अंशायुषि न कार्येव हानिः प्राज्ञैः कथञ्चन ॥

लम्बस्य वीर्यादंशोत्पं पेण्डं भानोर्वलाधिकात् ।

निमर्गंर्यं विधोर्वीर्यादायुः साध्यं विपश्चणेः ॥

त्रयस्यैदलहीनाः स्युर्जीवोक्तं साधयेत्तदा ।

लभे दोर्लभभावोश्च सूर्येन्दोः समवीर्ययोः ॥

तदायुषो यदैक्याहं तदुक्तं श्रीधरादिभिः ।

नान्नत्रमावनादायुः पृथक् शन्यनगांशकैः ॥

साष्टसूर्यांशकैः १०० ह्येनं सौरं वर्षादिकं भवेत् ॥

पथ्याश्विनः सधर्मा ये सक्तीलाट्या जितेन्द्रियाः ।

गुरुदेवहिजे भक्तास्तेषामेवायुर्गौरितम् ॥

ये पापा लुब्धकपणा देवप्राज्ञगनितकाः ।

बन्धुगुर्विंश्यामक्तास्तेषां गत्युरकालजः ॥”

इति तीषण्यमायुर्दयाध्यायः ॥

परमायुषः, पुं, (परमं आयुषस्य । एषोदरादि-
त्वादच् । दीर्घकालजीवित्वादस्य तथात्वम् ।)

अमनश्चः । इति शाब्दचन्द्रिका ॥

परमार्थः, पुं, (परमः श्रेष्ठः अर्थः ।) उत्कृष्ट-
वस्तु । यथार्थः । यथा, -

“पपक्षो यदि वर्तते निवर्तते न संशयः ।

मायाभावमिदं देतमद्वैतं परमार्थतः ॥”

इति माण्डूक्यवार्तिकम् ॥

(तथा च कुमारे । ५ । ७५ ।

”उवाच चैनं परमार्थतो हरे”

न वेत्ति गूढं यत एवमात्थ माम् ॥”

परमः मुख्यः अर्थः प्रयोजनमिति विग्रहे ।

मोक्षः । सुखम् । सुखभोगः दुःखाभावः ॥ इति
न्यायदर्शनम् ॥)

परमार्हतः, पुं, (परमः अर्हन् देवता उपास्यतथा
अस्त्यस्य । परमार्हतं + अच् ।) जैनराजपि-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

परमलुः, पुं परम्यो गत्युरस्य । (रोगादिना
गत्योरभावात् अस्य तथात्वम् ।) काकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

परमेश्वरः, पुं, (परमस्वामी ईश्वरश्चेति ।) शिवः ।
इति जलामयुधः ॥ (यथा, महालिङ्गाध्वनतन्त्रे
शिवशतनाम प्रकरणे, -

“सहस्रारे महापद्मे त्रिकोणनिलयान्तरे ।

विन्दुरूपे महेशानि । परमेश्वर ईरितः ॥”)

विष्णुः । यथा, -

“इदम् द्वादशं प्रोक्तं पञ्च वै केषवस्य हि ।

द्वादशानं तथा चक्रं यत्राभिहिभुजं तथा ॥

त्रिगुह्येकैकस्मिन् तथोक्तः परमेश्वरः ।”

इति वामने ५८ अध्यायः ॥

(स्त्रियां डीप् । दुर्गा । यथा, -

देवीभागवते । ७ । ३० । ७० ।

“देवकी मथुरायाम् पाताले परमेश्वरी ॥”)

परमेष्ठिनी, स्त्री, (परमेष्ठिन् । डीप् ।) आक्षी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ वामनहाटी इति भाषा ॥

परमेष्ठिनः शक्तिश्च ॥

परमेष्ठी, [न] पुं, (परमे शोक्ति चिदाकाशे ब्रह्म-
पदे वा तिष्ठतीति । स्यागति निवृत्तौ “परमे
किन् ।” उणा । ४ । १० । इति इतिः स च

किन् । “हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञा-

याम् ।” ६ । ३ । ६ । इत्यनुक् “स्थास्थिन्

स्थणाम् । इति घत्वम् । परमे स्थानेनादृत्त-
लक्षणे तिष्ठतीति कुल्लकभट्टः ॥) ब्रह्मा ।

इत्यमरः । १ । १ । १६ । (यथा, मनुः । १ । ८० ।

“मन्वन्तरायसंस्थानि सर्गः संहार एव च ।

क्रीडसिचैतन् कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५८ ।

“ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । ३ । ३७ । ५८ ।

“क्रियतां दर्शने यत्रो देवस्य परमेष्ठिनः ।

दर्शनात्तस्य कौन्तेय । संसिद्धः सर्वमेव्यसि ॥”)

गिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ शालग्रामविशेषः ।

यथा, -

“परमेष्ठी च शुक्लाभः पद्मचक्रममन्वितः ।

चित्राकृतिस्तथा एष्टे शुधिरचातिपुष्कलम् ॥

परमेष्ठी लोहितमम्रकमेकं तथा युतम् ।

विम्बाकृतिस्तथा रेखा शुधिरचातिपुष्कलम् ॥”

इति ब्रह्मपुराणम् ॥

“परमेष्ठी च शुक्लाभश्चक्रपद्ममन्वितः ।

स वर्तुलस्तथा पीतः एष्टे च शुधिरं ध्रुवम् ॥”

इति पुराणसंग्रहः ॥

“परमेष्ठी तु रक्ताभश्चक्रपद्ममन्वितः ।

द्विधाकृतस्तथा एष्टे शुधिरचापि वर्तुलम् ॥

पीतवर्णयुतो वापि भुक्तिमुक्तिवप्रदः ॥”

इति वैश्वानरसंहिता ॥ * ॥

गुरुविशेषः । यथा, -

“आदौ सर्वत्र देवेशि । मन्त्रदः परमो गुरुः ।

परापरगुरुत्वं हि परमेष्ठी त्वहं गुरुः ॥”

इति दृष्टवीलतन्त्रे २ पटलः ॥

मन्त्रदाता गुरुः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरुः ।

परापरगुरुत्वं हि परमेष्ठिगुरुत्वहम् ॥”

इति तन्त्रान्तरम् ॥

(अजमीडपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६४ । ३१ ।

“अजमीडो वरस्तेषां तस्मिन् वंशः प्रतिष्ठितः ।

घट् पुत्रान् सोऽप्यनयन् तिसृषु स्त्रीषु भारत ।

ऋक्षं धूमिन्यथोनिर्ली दुष्मन्तपरमेष्ठिनौ ॥”

परमस्थानस्थिते वाच्यलिङ्गः । यथा, मार्क-

ण्डिये । ७६ । २ ।

“अन्यजन्मनि जातोऽसौ चतुषः परमेष्ठिनः ।

चाक्षुषत्वमतस्तस्य जन्मन्यस्मिन्पि द्विजः ॥”)

परम्परः, पुं, (परं पिपत्तीति । पुलि पूर्त्तौ + अच् ।

“तत्पुरुषे ह्यतीति” अलुक् ।) प्रपौत्रादिः ।

वृक्षभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रपौत्रतनयः ।

इति मेदिनी ॥

परम्परा, स्त्री, अन्वयः । (यथा, कुमारे । ६ । ४६ ।

“गगनादवतीर्णा सा यथा वृक्षपुरःसरा ।

तोयान्तर्भास्कराली च रेजे सुनिपरम्परा ॥”)

सन्तानः । वधः । हिंसा । इति हेमचन्द्रः ॥ परी-

पाटी । अनुक्रमः । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा,

“इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमथयम् ।

विवस्वान् मनवे प्राह मनुश्चाकवेऽब्रवीत् ॥

परश

एवं परम्पराप्राप्तं तथा राजर्षयो विदः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परस्मै ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्यायः ॥
परम्परः, कः, (परम्परया कायते प्रकाशते
इति । कै + कः । परम्परस्यापितपुष्टनानां
तथात्वम् ।) यज्ञार्थपुष्टननम् । तत्पर्यायः ।
श्रमनम् २ प्रोक्षणम् ३ । इत्यमरः । २।७।२६ ॥
घातनम् ४ वधः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
परम्परीणां, त्रि, (परंश्च परतरंश्च अनुभवति ।
“परोवरपरम्परेति ॥” ५ । २ । १० । इति खः ।
प्रकृतेः परम्परभावो निपात्यते ।) परम्परा-
प्राप्तम् । यथा, भट्टिः । ५ । १५ ।
“लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्रपौत्रीणां नय ॥”
परः, पुं, (पिपत्तिं देहादिकं पूरयति ।) पु +
बाहुलकात् अरुः ।) केशराजः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
परलोकः, पुं, (परो लोकः ।) लोकान्तरम् । तच्च
स्वर्गादि । यथा, -
“समञ्जानां भूयिष्ठपात्रवेमलमेव यम् ।
लोके प्रयाति पन्थानं परलोकेन तं कृतः ॥”
इति नीषधम् ॥
परलोकगमः, पुं, (परलोके लोकान्तरे गमो गमनं
यस्मात् ।) गत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
परवशः, त्रि, (परस्य परेधां वा वशः वशीभूतः ।)
अन्यवशीभूतः । तत्पर्यायः । परायतः २ परा-
धीनः ३ परच्छन्दः ४ परवान् ५ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४ । १५४ ।
“यद्यत् परवशं कर्म तत्तद् यत्नेन वर्जयेत् ।
यद्यदात्मवशं स्यात्तत्तत् संवेत यत्नतः ॥”)
परवाणिः, पुं, (परं धर्मं वाणयति प्रकाशयति ।
वण शब्दे + णिच् । इन् । धातूनामनेकांशत्वाच्च
प्रकाशार्थः ।) धर्माध्यक्षः । वत्सरः । इति
भट्टिनी ॥ (परं शब्दं सर्पमित्यर्थः वाणयतीति ।)
कार्तिकेयवाहनी भयूरः । इति शब्दमाला ॥
परवान्, [त] त्रि, (परः स्वामी अस्त्यस्य ।
“तदस्यास्त्यस्मिन्निति ॥” ५ । २ । ६४ । इति
रुतुप मस्य वः ।) पराधीनः । इत्यमरः । ३।१।१६
(यथा, रघौ । २ । ५६ ।
“भवानपीदं परवानवेति
महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ॥”)
परव्रतः, पुं, (परं व्रतमस्य ।) व्रतराष्ट्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥
परशः, स्त्री, (सृष्टतीति । पृषोदरादित्वात् साधुः ।
अस्य स्वर्शनात् अपरस्य धातोः स्वर्णत्वं जायते
अतोऽस्य तथात्वम् ।) रत्नविशेषः । यथा, -
“सुक्तामागिष्यपरशमगिराजिराजितम् ॥
ऊणयुभ्वहिरिदक्तमगिराजिराजितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
परशार्थं, त्रि, परशवे हितम् । तस्मै हितादा-
वृद्धगवादेर्यत् । इति संचिप्रसारसूत्रम् ॥
(पां उपगवादिभ्यो यत् । परशुहितम् । इति
आकरणम् ॥)

परशु

परशुः, पुं, (परान् शस्त्रान् शृङ्गाति हिनस्यनेनेति । श्रु-
हिंसायाम् + “आइपरयो, खनिशब्दां डिच् ॥”
उणां । १ । ३४ । इति कुः स च डिच् ।) अश्व-
विशेषः । टाङ्गी इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
पशुः २ परश्वधः ३ पश्वधः ४ स्वधितिः ५ कुठारः ६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८६ । १४ ।
“ततः परशुहस्तं तमायान्तं नैवपुङ्गवम् ।
आहत्य देवीवागौघैरपातयत भूतले ॥”)
परशुधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् । ततः
परशोधरः ।) गणेशः । इति हलानुधः ॥
(परशुरामः । परशुशस्त्रप्रधानत्वादस्य तथा-
त्वम् ॥)
परशुरामः, पुं, (परशुना कुठाराश्वशस्त्रेण
रामः रमणं यस्य । परशुशस्त्रवलेनेव दृष्ट-
त्वात्तयवश्यान् निहत्यात्मानं रमयति इति तात्-
पर्यार्थः ।) भगवतः षोडशावतारः । यथा, -
“अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मदहो नृपान् ।
त्रिःसप्तकृत्वः कुपितो निःशत्रुमकरोन्महीम् ॥”
इति श्रीभगवते १ स्कन्धे २ अध्यायः ॥
तत्पर्यायः । जामदग्न्याः २ परशुरामः ३ परशु-
रामकः ४ भागवतः ५ भृगुपतिः ६ भृगुला-
पतिः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्योत्-
पत्त्यादिकं यथा -
मार्कण्डेय उवाच ।
“अथ काले अतीते तु जमदग्निर्महातपाः ।
विदर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां स्वयम् ॥
भार्यायै प्रतिजग्राह रेणुकां लक्ष्मणान्विताम् ।
सा तस्मात् सुयते पुत्रान् चतुरो वेदमस्मत्तान् ॥
रुमण्वन्तं सुपेणस्य विश्वं विश्वावसुस्तथा ।
पश्चात्तस्यां स्वयं जज्ञे भगवान् भद्रसूदनः ॥
कार्तवीर्यवधायाम् शक्रादौः सकलैः सुरैः ।
यान्तितः पञ्चमः सोऽभूत्तेषां रामाज्यस्तु यः ॥
भारावतारगार्थाय जातः परशुना सह ।
सहजः परशुस्तस्य तं जहाति कदाच न ॥
अयं निजपितामहाश्चरुमुक्तिविपर्ययात् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियाक्षरो रामोऽभूत् कर्मकृतः ।
स वेदानविलान् ज्ञात्वा धनुर्दंशं सन्नेष्टः ।
स्वतातात् कृतकृत्योऽभूद्देविदाविशारदः ॥”
इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥
अवशिष्टं पादोत्तरखण्डं ५० अध्यायं दृश्यम् ॥
(अयमेव पितरादेशात् परशुना स्वमातुः शिर-
श्चिच्छेद ततः प्रसन्नात् पितुर्वरं लब्ध्वा मातुः
पुनर्जाययामास । यदुक्तं महाभारते । ६ ।
११६ । ५ । १८ ।
“फलाहारैश्च सन्नेष्टुं गतेष्वथ सुतेषु वै ।
रेणुका स्नातुमगमत् कदाचित्सितव्रता ॥
सा तु चित्ररथं नाम मार्जिकावतकं नृपम् ।
ददर्श रेणुका राजमागच्छन्ती यदृच्छया ॥
क्रीडन्तं पल्लवे दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
अह्निमन्तं ततस्तस्य स्पृहयामास रेणुका ॥
अभिचाराच्च सा तस्मात् क्रिन्नाममि विचेतना ।
प्रविशेष्टाश्रमं व्रत्ता तां वै भर्ता त्वयुधत ॥

परस्य

स (जमदग्निः) तां दृष्ट्वा अतीतं धैर्यात् ब्राह्मण-
लक्ष्म्या विवर्जिताम् ।
धिकशब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥
ततोऽप्यहो जामदग्न्यो रुमण्वन्ताम नामतः ।
आजगाम सुपेणस्य वसुक्षिन्ध्यावसुस्तथा ॥
तानानुपूर्व्या भगवान् वधे मातुरक्षोदयत ।
न च ते जातमस्मोहाः किञ्चिद्दृष्ट्विषितमः ॥
ततः शशाप तान् क्रोधात्ते शपासेतनां जहृः ।
रुगपत्तिसधर्ममाणः क्षिप्रमासन् जङ्घोपमाः ॥
ततो रामोऽभ्ययान पश्चादाश्रमं परधीरहा ।
तमुवाच महाबाहुं जमदग्निर्महातपाः ॥
अहोमां मातरं पापं मा च पुत्र । अथां कथाः ।
तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽधरत् ॥
ततस्तस्य महाराज । जमदग्निर्महात्मनः ।
कोपोऽभ्ययान् सहसा प्रसन्नश्चाश्रमादिदम् ॥
ममेदं वचनात्तात । कृतं ते कर्म दृक्करम् ।
वृणीष्व कामान् धर्मज्ञ । यावतो राज्यं मे हृदा ॥
स वने मातुरस्थानमस्तुतिष्ठ वधस्य वै ।
पापेन तेन चास्यर्षिं भातगां प्रकृषित्तथा ॥
अपतिहेन्दवां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत । ।
ददौ च मघेन कामांस्तान् जमदग्निर्महा-
तपाः ॥”
अयं पुराणवर्णितं आश्रमात् वतस्यहारिणं
कार्तवीर्याश्रमं हतवान् । अनेन जातामर्षा-
स्तस्याश्रमस्य सुतास्ततः प्रभृति कालं प्रतीक्ष-
माणाः कदाचित् रामविरहितमाश्रममागत्य
तस्य पितरं जमदग्निं निजग्नः । रामस्तु अस्मात्
पितृवधामर्षान् त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीनिःक्षत्रिया-
मकरोत् । ततो गच्छति काले दाशरथिना
रामेण हतगर्षा दक्षिणायां गत्वा महेन्द्रे गिरौ
उत्प्रेण तपसा कालं यापयति ॥)
परश्वः, [म्] य, श्वः परदिनम् । आगामि
दिनात् परदिनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । २२ ॥
अस्य टीका परश्वः शब्दे दृष्ट्या । गतदिनात्
पूर्वदिनम् । पर्यु इति भाषा ॥ यथा, -
“परश्वस्य महाभागः स्नातुं गङ्गाद्वदं गता ।
अवतीर्णा विकृष्टास्मि उद्धागेन केनचित् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे अतीक्षितचरितम् ॥
परश्वधः, पुं, (पर + श्वि । अन्यभ्योऽपीति डः । ततः
परश्वं दधातीति । “आतीनुपेति” ३ । २।३ ।
इति कः । कुठारः । इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥
(यथा, रघौ । ६ । ४० ।
धारां शितां रामपरश्वधस्य
सम्भाषयत्युत्पलपत्रसाराम ॥”)
परसंज्ञकः, पुं, (परा श्रेष्ठा संज्ञा अस्य । ततः
कप ।) आत्मा । इति शब्दरत्नावली ॥
परस्परं, त्रि, (“सञ्जनाखं हे वाच्ये समासवच्च
बहुलम् ।” वार्त्तिं अस्मासवद्भावे श्रुत्वेपदस्य
सुपः सुञ्चत्तयः । कर्कादित्वात् विमर्जनीयस्य
सः ।) अन्योन्यम् । इतरतरम् । यथा, -
“वनानि तोयानि च नैवकल्पेः
पुष्पैः सरोजैश्च निनीनभृङ्गैः ।

पराकः

परसारां विस्मयवन्ति लघ्वी-
मालोक्तयाश्चकुरिवादरेण ॥”

इति भट्टिः । २ । ५ ॥

परस्मैपदं, स्त्री, (परस्मै परार्थं परबोधकं पदम् ।)
दशलकाराणां प्रत्येकं पूर्व्वनवविभक्तयः । यथा,
“लङ्गादिषु पूर्व्वे नव परस्मैपदं परे नव आत्मने-
पदं परिभाष्यन्ते । इति संचितप्रसारयाकरणम् ॥
(ताश्च पालिनिमित्ते । तिप् तस् भि । सिप्
यस् य । मिप् वस् मस् ॥) बोपदेवेनास्य
पसंज्ञा कृता । यथा । “नवश्रुः पसे जितोऽन्य-
दिह्यां घे ।” इति सुग्वबोधयाकरणम् ॥

परस्वधः, पुं, (परस्वध + निपातनात् सत्वम् ।)
परस्वधः । कुठारः । इत्यमरटीकायां राय-
सुतः ॥

परा, य, विमोक्षः । प्राधान्यम् । प्रातिलोम्यम् ।
धर्षणम् । आभिसुख्यम् । शृणार्थम् । विक्रमः ।
गतिः । वधः । इति मेदिनी ॥ * ॥ उपसर्ग-
विशेषः । अस्वार्थः । भङ्गः । अनादरः । प्रत्या-
वृत्तिः । न्यग्भावः । इति सुग्वबोधटीकायां
दुर्गादासः ॥

परा, स्त्री, (पु + अच् + तत् ; टाप् ।) बन्धा-
कर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः गुणा
यथा, —

“बन्धाकर्कोटकी लघ्वी कफयुद्धव्रणशोधिनी ।
सर्पदपहारी तीक्ष्णा विषविषहारी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
नाभिरूपमूलाधारात् प्रथमोदितनादस्वरूप-
वर्णः । यथा, —

“मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्य भावः पराख्यः ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभे प्रथमकिरणः ॥

(प्रयति सागरं भक्तमनोरथश्चेति युत्पत्त्या
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २८ । १०६ ।

“परानन्दा प्रकटार्था प्रतिष्ठा पालनी परा ॥”
गायत्री । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ६० ।

“पार्श्वतो परमोदारा परब्रह्मात्मिका परा ॥”
पराकः, पुं, (परं अत्यन्तं अकं दुःखं उपवासादि-
जन्मशारीरिकादिकेषु यच्च यस्माद्वा ।) व्रत-
विशेषः । खड्गः । इति मेदिनी ॥ शूद्रः ।
रोगविशेषः । जन्तुविशेषः । इति विश्वः ॥ * ॥

पराकव्रतमाह मनुः । ११ । २१५ ।
“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराको नाम लङ्कोऽयं सर्वपापपनोदनः ॥”
पराके पञ्च धेनवः पराकस्य प्राजापत्यपञ्चक-
तुल्यत्वात् । यथा अङ्गिराः ।

“वह्निर्विषेः लङ्काचारी ब्रह्महा तु विशुध्यति ।
मासि मासि पराकेन त्रिभिर्विषैर्यपोहति ॥”

अत्र वह्निर्विषेः साशीतिशतप्राजापत्यानि
पूर्व्वसुक्तानि तथा प्रतिमास्येकैकपराकेन वर्षे
द्वादश पराकाः वर्तन्त्ये षट्त्रिंशत् पराकाः ।

ततश्च षट्त्रिंशत् पराकाश्रीत्युत्तरप्राजापत्य-
शतयोः प्रत्येकं ब्रह्मवधपापक्षयैककार्यकरत्वात्
तुल्यत्वं षट्त्रिंशतश्च पञ्चगुणमश्रीत्युत्तरशतं

पराङ्मु

भवतीति । अतः प्राजापत्यपञ्चकतुल्यः पराकः ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

“द्वादशाहोपवासेन पराकः सर्वपापहृत् ॥”

इति गरुडपुराणे प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

पराक्, [च] त्रि, परा अचतीति । (परा + अच् +
क्रिप् ।) प्रतिलोमगमनाश्रयः ॥

पराक्पुष्पी, स्त्री, (पराक् पुष्पं यस्याः ।) अपा-
मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अपामार्गशब्दे-
ऽस्या विवृतिरुक्ता ॥)

पराक्रमः, पुं, पराक्रम्यतेनेन । (क्रम + “हलश्च ।”
३ । ३ । १०२ । इति चञ् । “नोदात्तोप-
देशस्य ।” ७ । ३ । ३४ । इति न वृद्धिः ।)

तत्पर्यायः । द्रविणम् २ तरः ३ सहः ४ बलम् ५
शौर्यम् ६ स्थाम ७ शुक्रम ८ शक्तिः ९ प्राणः १० ।

इत्यमरः । २ । ८ । १०२ ॥ सहः ११ अश्व १२
सामर्थ्यम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६० । १३ ।

“पराक्रमश्च युद्धेषु जायते निर्भयः पुमान् ॥”
विक्रमः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २० । २५ ।

“यस्य भिन्नगुणान् मित्राण्यभिवाञ्च पराक्रमम् ।
कथयन्ति सदा सत्सु पुत्रवांस्तेन वै पिता ॥”
उद्द्योगः । इति मेदिनी ॥ निष्क्रान्तिः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ४४ ।

“औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मः पराक्रमः ॥”
परागः, पुं, (परागच्छतीति । गम + अग्यभ्यो-
पीति ङः ।) पुष्पधूलिः । तत्पर्यायः । सुमनो-
रजः २ कौसुमरेणुः ३ । इत्यमरः । २ । ४११-७ ॥

पुष्परेणुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
आर्यासप्तशती । ५०६ ॥ [गेण ।

“लिप्तं न सुखं नाङ्गं न पञ्चती न चरणाः परा-
अस्युग्रतेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधुपीतम् ॥”
धूलिः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ३० ।

“प्रतापोऽप्ये ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चादद्यादीति चतुस्त्वैव सा चन्द्रः ॥”
जानीयदनम् ॥ गिरिप्रभेदः ॥ विख्यातिः ॥

उपरागः ॥ चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ खण्ड-
गमनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पराङ्मुदः, पुं, (परं अङ्गं काशीमृत्यौ शिवत्वं
ददातीति । दा + कः ।) शिवः । इति शब्द-
माला ॥

पराङ्गवः, पुं, (पराङ्गं जलवृद्धा प्रचुरशरीरं
वाति प्राप्नोतीति । वा + कः ।) समुद्रः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥
पराङ्मुखः, त्रि, (पराक् प्रतिलोमगामि सुखं
यस्य ।) विसुखः । तत्पर्यायः । पराचीनः २ ।

इत्यमरः । ३ । १ । ३३ ॥ (यथा, मनुः । १० ।
११६ ।

“स्वधर्मी विजयस्तस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः ॥
तन्मोक्तमन्त्रविशेषे, पुं । यथा, तत्त्वसारे ।

“कामबीजं सुखे माया शिरस्यकुशमेव च ।
असौ पराङ्मुखः प्रोक्तो मध्ये तु बिन्दुलाङ्घितः ॥”

परान्नं

पराचितः, त्रि, (परेण आचितः पालितः ।)
परपुष्टः । परद्वारा प्रतिपालितः । तत्पर्यायः ।

परिस्कन्दः २ परजातः ३ परैधितः ४ । इत्य-
मरः । २ । १० । १८ ॥ परिष्कन्दः ५ । इति भरतः ॥

पराचीनः, त्रि, (पराश्चति अनभिसुखीभवतीति ।
अश्चु + “कृत्विग्दष्टक् ।” ३ । २ । ५६ । इति

क्रिन् ततः स्वार्थे “विभाषाश्चेरिक् णियाम् ।”
५ । ४ । ८ । इति खः ।) पराङ्मुखः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ३३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । २० । २८ ।

“ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ।
अवभात्यर्थरूपेण आत्मना शब्दादिधर्मिणा ॥”

पराजयः, पुं, (परा + जि + अप् ।) रणे भङ्गः ।
इत्यमरः । २ । ८ । १११ ॥ (अत्र रण इत्यप-
लक्षणं वस्तुतस्तु विद्यावादादावपीतिबोद्धव्यम् ।)

तत्पर्यायः । भङ्गः २ हारी ३ हारिः ४ परा-
भवः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः ।
७ । १६६ ।

“अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युध्यमानयोः ।
पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥”

पराजितः, त्रि, (परा + जि + कर्मणि क्तः ।)
कृतपराजयः । हारितः । तत्पर्यायः । परा-
भूतः २ विजितः ३ निर्जितः ४ जितः ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥ “इदं वाच्यमिदमवाच्यमेवं सति
पराजितो भवतीति इमानि खलु पदानि भिद्य-
वादमार्गज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति ।” इति

चरके विमानस्थानेऽधमेऽध्याये ॥
पराङ्गः, पुं, (परान् अनङ्गीति । अङ्गु याप्रौ +
अच् ।) तैलयन्त्रः । फेनः । कुरिकादलम् । इति

शब्दरत्नावली ॥
परात्परः, पुं, परात् श्रेष्ठादपि परः श्रेष्ठः । स च
श्रीलङ्कः । यथा, —

“देवाः कालस्य कालोऽहं विधातुर्विधिरेव च ।
संहारकर्तुः संहर्ता पातुः पाता परात्परः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्याये ॥
परात्प्रियः, पुं, (परादपि प्रियः ।) हृत्प्रविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका । उलु इति भाषा ॥

परादनः, पुं, (परसुतल्लटं अदनं यस्य यद्वा
परान् शङ्कन् अति भक्षयति नाशयतीत्यर्थः
आदयति विजापयति स्वारोहिणं संग्रामे इति
वा अद लुङ् खिप् लुर्वा ।) पारसीघोटकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पराधीनः, त्रि, (परस्य परेषां वा अधीनः ।)
परवशः । तत्पर्यायः । परतन्त्रः २ परवान् ३
नायवान् । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥ तस्य

जीवन्मत्तत्वं यथा, —
“स्वाधीनवृत्तेः साफल्यं न पराधीनवृत्तता ।
ये पराधीनकर्माणि जीवन्तोऽपि च ते मृताः ॥”

इति गरुडपुराणे ११३ अध्याये ॥
परानसा, स्त्री, चिकित्सा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परामं, स्त्री, (परस्य अन्नम् ।) अन्नस्वामिकभक्त-
पिठकादि ॥ परकर्तृकस्यपाकजन्नयमात्रम् ।
परसृष्टान्नम् । तस्य व्याप्यत्वं यथा, —

पराप

“परापं परवासश्च नित्यं धर्मरतस्यजेत् ।”
इति स्मृतिः ॥

संयमदिने तस्य त्याग्यत्वं यथा —

“कास्यं मांसं मस्तरश्च चणकं कोरदृषकम् ।
शाकं मधु परासश्च त्वजेदपवमन् स्त्रियम् ॥” ॥

पारगदिने तस्य त्याग्यत्वं यथा,—

“अभ्यङ्गश्च परासश्च तैलं निम्बाल्लङ्घनम् ।
तुलसीचयनं दानं पुनर्भोजनमेव वा ॥

वस्त्रपीडा तथा चारं द्वादश्या वर्जयेद्बुधः ॥” ॥
तद्भोक्तुर्यागादेर्विफलत्वं यथा,—

“परपाकेन कुटस्य द्विजस्य गृहमेधिनः ।
इदं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्ववेत् ॥” ॥

तद्वस्तु पुनोत्पादने होषो यथा,—
“यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्या समधिगच्छति ।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नादेनः प्रवर्तन्ते ॥” ॥

ब्राह्मणादिस्वामिकाभोजने होषो यथा,—
“ब्राह्मणाग्नेन दारिद्र्यं क्षत्रियाग्नेन प्रेष्यताम् ।
वैश्याग्नेन तु शूद्रत्वं शूद्राग्नेनैरकं ब्रजेत् ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ ॥ ॥

परासभोजनेन तीर्थगमने फलस्यालपत्वं यथा,—
“बोद्धव्यां स लभते यः पराग्नेन गच्छति ।
अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ॥ ॥

महागुरुनिपाते तस्य त्याग्यत्वं यथा,—
“अन्यथाहं परासश्च गन्धं माल्यञ्च मैद्युनम् ।
वर्जयेद्गुरुपाते तु यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ ॥ ॥

तद्भोक्तुर्मन्त्रसिद्धिदानियथा,—
“जिह्वा दग्धा पराग्नेन करो दग्धौ प्रतिग्रहात् ।
मनो दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्विरानने ॥”

इति तत्त्वम् ॥ ॥ ॥

तद्भोजने प्रतिप्रसवो यथा,—
“गुर्वन्नं मातुलानं वा श्वशुरानं तथैव च ।
पितुः पुत्रस्य चैवामं न परासमिति स्मृतिः ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

परासः, त्रि, (परासं नित्यमख्यस्य । “अर्घ्यं
आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इति अच् ।)
परासोपजीवी । तत्पण्यायः । परपिच्छादः २ ।
इत्यमरः १ । १ । २० ॥

परापं, त्रि, (परागता आपो यस्मात् । “अवर्णा
न्नाद्वा ।” ६ । ३ । ६७ । इत्यस्य वार्त्तिं इत्यनेन
पक्षे अप ईदभावः ।) पक्षे ईत्वे परेपम् । इति
निष्ठात्तकौमुदी ॥

परापरं, क्ली, (परमापिपत्तिं आ + पृ + अच् ।) पर-
वकम् । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य विवरणं परव-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ परश्चापरश्च द्वयोः समाहारः ।)
परमपरश्च ॥ (यथा, विष्णुपुराणी । १ । ६ । ७७ ।
“एताश्च सद्यज्ञेन प्रजानां कारणं परम् ।
परापरविदः प्राज्ञास्ततो यज्ञान् वितन्वते ॥”)
रापरगुरुः, पुं, (परमादपि परः अलिङ्गः परापरः ।
पृषोदरादिभ्यां साधुः ततः कर्मधारयः ।) गुरु-
विशेषः । स तु भगवती । (यथा,—

परास

“आदौ सर्वत्र देवेशि । मन्त्रदः परमो गुरुः ।
परापरगुरुत्वं हि परमेष्ठौ त्वहं गुरुः ॥”

इति बृहत्नीलतन्त्रे २ पटलः ॥

(तत्त्वान्तरे च यथा,—
“मन्त्रदाता गुरुः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरुः ।
परापरगुरुत्वं हि परमेष्ठिगुरुत्वं हम् ॥”)

पराभवः, पुं, (पराभूयते इति पराभावनमित्यर्थः ।
परा + भू + भावे अप् ।) निरस्कारः । (यथा,
मार्कण्डेये । १८ । २८ ।

“मन्त्रासक्तोऽहम् अक्षिणो नचैवाहं जितेन्द्रियः ।
कथमिच्छेय मतोऽपि देवाः शत्रुपराभवम् ॥”)
अस्य पण्यायः । अकारः २ निरस्क्रिया ३ परि-
भावः ४ विप्रकारः ५ परिभवः ६ अभिभवः ७
अत्याकारः ८ निकारः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥

विनाशः । इति मेदिनी ॥

पराभूतः, त्रि, (पराभूयते स्म । परा + भू + क्त ।)
पराजितः । इत्यमरः १ । २ । ८ । ११२ ॥

पराभूतः, पुं, (पराभूयते इति । पराभूत-
मित्यर्थः । परा + भू + भावे ञच् ।) युक्तिः ।
विवेचनम् । तत्पण्यायः । वितर्कः २ उन्नय-
नम् ३ विमर्शनम् ४ अध्याहारः ५ तर्कः ६
जङ्घः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ तर्कशास्त्रे तु आप-
विश्लेषपक्षधर्मज्ञानम् । यथा,—

“आप्यस्य पक्षधर्मत्वधीः परामर्श उच्यते ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

अस्यार्थः “आपिप्रविश्लेषस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्या
वगादिज्ञानमनुमितिजनकम् । तच्च आप्यः
पक्षे इति ज्ञानं पक्षो आप्यवान् इति ज्ञानं
वा ।” इति निष्ठान्तमुक्तावली ॥ स चानुमित
आपारः । यथा,—

“आपारस्तु परामर्शः करणं आपिधीर्भवेत् ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

अस्यार्थः “अशुभायामनुमितौ आपिज्ञानं
कारणं परामर्शो आपारः । तथा हि । येन
पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्नेर्यामिर्गृहीता
पश्चाच्च स एव पुरुषः कश्चित् पर्वतादौ अवि-
च्छिन्नमूर्त्तौ धूमरेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो
वह्निश्चाप्य इत्येवं रूपं आपिस्मरणं तस्य पुरु-
षस्य भवति पश्चाच्च वह्निश्चाप्यधूमवान् पर्वत
इति ज्ञानं भवति स एव परामर्श इत्युच्यते ।”
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

पराभूतं, क्ली (परमभूतं वारि यस्मात् ।) व-
कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परमभूतं अम-
रगधर्मकं ब्रह्मात्मभूतं यस्य । इति विग्रहे
वाच्यलिङ्गः । यथा, सुण्डकोपनिषदि । ३ । २ । ६ ।
“वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः
सञ्ज्ञासयोगात् यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोक्ये परान्तकाले
पराभूताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥”)

पराभूतः, त्रि, (पराभूयते स्म । परा + भू + क्त +
कर्मणि क्तः ।) सम्बन्धः । सम्बन्धयुक्तः । यथा,—
“क्षेत्रकर्मविपाकाश्रयैरपराभूतः । इति कुसु-

पराधः

माञ्जलिकारिकायाख्याने रामभद्रः ॥ अतपरा
मर्शः । विवेचितः ॥

परायणं, त्रि, आसङ्गवचनम् । इत्यमरः १ । ३ । २ । २० ॥
परं केवलमयनमासक्तिस्थानमिति परायणम् ।
यथा धर्मेपरायणो धर्मासक्तः । इति भरतः ॥

आश्रयः । (यथा, मनुः । ४ । १० ।
“वर्ण्यञ्च श्रिलोकाभ्यामसिद्धौत्रपरायणः ॥”
तत्परम् । अभीष्टम् । इति मेदिनी ॥ (नित्य-
प्रतिष्ठा । यथा, रामायणे । २ । ४८ । १७ ।

“पादच्छायासुखं भर्तुं स्तादृशस्य महात्मनः ।
स हि नायो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥”
“परायणं शान्तप्रतिष्ठा ।” इति रामानुजः ॥)

परायणं, त्रि, (परस्य परेषां वा आश्रयम् ।)
पराधीनम् । यथा,—
“तत्रायत्तवशाधीनश्चन्द्रवन्तः परातपरे ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

परारि, व, (पूर्वतरे वत्सरे इत्यर्थे “सद्यः परत-
परातीति ।” ५ । ३ । २० । इति पूर्वतरस्य
परभावः आरि च संवत्सरे ।) पूर्वतरवत्सरे ।
गतलतीयवर्षे । इत्यमरभरतौ ॥ (परस्य अरिः ।)
परशत्रौ चि ॥

परारिः, त्रि, (परारि भवः । “चिरपरत्पर-
रिभ्यस्तो वक्तव्यः ।” ४ । ३ । २३ । इत्यस्य वार्त्तिं
इत्यनेन त्रः ।) पूर्वतरवत्सरसम्बन्धी । इति
आकरणम् ॥

पराकः, पुं, (परार्कतीति । परा + कृ + उन् ।)
कारवेत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कारवेत्तशब्दे-
ऽस्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

पराकः, पुं, (परार्कतीति । परा + कृ + उक् ।)
प्रसरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पराङ्गं, क्ली, (पराङ्गतिं सञ्चोत्कृतया वर्द्धते इति ।
अध्वा इर वृद्धौ + अच् ।) दशमध्यसंख्या । लक्ष-
लक्षकोटिः । १००,०००,०००,०००,०००,०००
इदं चरमसंख्या अष्टादशाङ्कपण्यम् । इति
हेमचन्द्रः ज्योतिषश्च ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ४० ।
“यदि त्रिलोकीगणनापरा स्यात्
तस्याः समप्रियर्दि नायुषः स्यात् ।
पारे पराङ्गं गणितं यदि स्यात्
गणयन्तिः शेषगुणोऽपि स स्यात् ॥”)
ब्रह्मण आशुषोऽङ्गम् । यथा,—
“निजेन तस्य मानेन चायुर्वर्षं शतं स्मृतम् ।
तत् पराख्यं तदर्द्धं पराङ्गमभिधीयते ॥”
इति कौर्म ५ अध्यायः ॥
(तथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४२—४३ ।
“शतं हि तस्य (ब्रह्मणः) वर्षाणां परमित्यभि-
धीयते ।
पञ्चाशद्विंशत्यवर्षैः पराङ्गमिति कीर्तते ॥
एवमस्य पराङ्गं न्यतीतं द्विजसत्तम ! ।
यस्यान्तेऽभूत्सहस्रकल्पः पादा इत्यभिविश्रुतः ॥”)
पराङ्गः, त्रि, (पराङ्गं पराङ्गसंख्यावत् प्रधान-
मर्हतीति । पराङ्गं + यन् यद्वा परसिद्धिर्भवः ।
“परायराधमोत्तमपूर्वाच्च ।” ४ । ३ । ५ । इति

पराश

यत् ।) प्रधानः । अष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ।
(यथा, रघुः । १० । ६४ ।

“ताभ्यस्तथाविधानं स्वप्नान् श्रुत्वा प्रीतो हि

पार्थिवः ।

मेने परार्द्धमात्मानं गुरुत्वेन जगद्गुरोः ॥”)

परावर्तः, स्त्री, (परावर्ततीति । परा । अव + वाह
लकात् अतच् ।) परवृत्तम् । इति राज-
निघण्टुः ॥

परावर्तः, पुं, (परा वर्तते इति । परा + वृत् +
अप् ।) परिवर्तः । विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ॥

परावहः, पुं, (परा वहतीति । वह् । अच् ।)
सप्तशतसर्गसप्तमवायुः । स तु परिवहवायो-
रुत्प्लवितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा,
हरिवंशे २३६ अध्याये ।

“आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः ।

परावहः संवहश्च उड्वहश्च महावलः ॥”)

पराविद्धः, पुं, (परा + विध् + क्तः ।) कुर्वरः ।
इति शब्दमाला ॥

पराविद्धो, स्त्री, (परमुत्कर्षमाविन्दतीति । विद्
+ अण् । स्त्रियां ङीप् ।) दृष्टनी । इति
नेचिन् ।

पराशरः, पुं, (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा, महा-
भारते । १ । २८६ । ३ ।

“पराशुः स यतस्तेन वशिष्ठः स्थापितो मुनिः ।
गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥”

“परामोराशासनमवस्थानं येन स पराशरः ।
आङ्गुष्ठाच्छामते डेरन् ॥” इति नीलकण्ठः ॥

आसपिता । शास्त्रमुनिपुत्रः । यथा —

“मुनं त्वजनयच्छक्रेण्डुश्वस्त्री पराशरम् ।

कास्ते पराशरात् जज्ञे कण्ठदेपायनं मुनिम् ॥”

इत्यमरपुराणम् ॥

अष्टं हि द्वादशाध्यायात्मिका धर्मसंहिता कृत-
वान् । सा च कलिकर्तव्यधर्मविधया । यदुक्तं
तत्रैव ।

“कृते तु मानवो धर्मस्तेषां गोतमः स्मृतः ।
द्वादशे शतलिखितः कलौ पराशरः स्मृतः ॥”

तत्र संहितायां १५ अध्याये युगमेतद् धर्मभेदादि-
कथनम् । २० अः आचारधर्मगृहधर्मादिकथ-
नम् । ३० अः अष्टौचयवशा आत्महरणादि-

दोषाः । ४० अः प्रायश्चित्तमतान्त्यष्टिक्रियाकुश-
लनलिकादिकथनम् । ५० अः प्राणव्यवस्थापयश्चित्त-
अवस्था । ६० अः प्राणव्यवस्थापयश्चित्तकथनम् ।

७० अः दशशुद्धादि । ८० अः गोवधादिप्राय-
श्चित्तम् । ९० अः गोवधापवादादि । १०० अः
आगम्यागमनादिप्रायश्चित्तम् । ११० अः अमेय-
भगनादि प्रायश्चित्तम् । १२० अः प्रायश्चित्तज्ञ-
स्नानभेदादि ॥ * ॥

अयं खलु सत्यगत्यायां सत्यवती वेदग्राम-
मुत्पादितवान् । एतद्विवरणमुक्तं यथा देवी-
भागवते । २ स्कन्धे । २ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥

परान् व्याख्याति हिनस्तीति । यद् गि हिंसे
+ अच् ।” नागभेदः । यथा, महाभारते ।

पराशुः

१ । ५७ । १८ । “वराहको वीरगणकः सुचि-
त्स्वित्तवेगिकः । पराशरस्तुरगको मणिस्कन्ध-
स्तथारुणिः ॥”)

पराशरी, [न्] पुं, पराशरेण प्रोक्तं भिक्षुस्त्रवं
पाराशरं तद्विद्यतेऽस्याध्ययनायति णः इन् च ।

पराशरीति इस्वादिश्च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पाराशरी । चतुर्थाश्रमी ॥

पराश्रया, स्त्री, (पराश्रयो यस्याः ।) दृष्टो-
परिज्ञातलताविशेषः । परमाडा इति भाषा ।

तत्पर्यायः । बन्दा २ दृष्टादनी ३ दृष्टरुहा ४
जीवन्तिका ५ वशिनी ६ पुत्तिणी ७ बन्दा ८

परपुष्टा ९ इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अन्याश्रिते,
त्रि ॥)

परासनं, स्त्री, (परा + अस् + भावे लुट् ।)
मागणम् । यथः । इत्यमरः । २ । ८ । ११३ ॥

परासुः, त्रि, (परागताः प्रस्थिता असवः प्राणा
यस्य ।) नृतः । इत्यमरः । २ । ८ । ११७ ॥

(यथा, रघुः । ६ । ७८ ।

“तौ दम्पती बहु विलप्य शिशोः प्रहृष्टा
श्रान्त्यं निखातमुदहारयतामुरस्तः ।

मोहभ्रत परामुग्ध भूमिपतिं शशाप
हस्तापितैर्नयनवारिभिरिव दृढः ॥”

परासुपरीक्षा वेदाके यथा, —

“तस्य चेत् परिदृश्यमानं पृथक्त्वेन पादजङ्घोर-
स्फिगुदगपार्थ-पृष्ठेषिका-पाणिग्रीवा-ताल्लंङ्ग-
ललाटं स्विष्टं श्रौतं प्रस्तब्धं दारुणं वीतमसि-

श्रौतं वा स्यात् । परामुग्धं पुरुषो न चिरात्
कालं करिष्यतीति विद्यात् । तस्य चेत् परि-

दृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजानुवङ्गण-गुद-
ग्रहण-मेतानां श्रौतमणिककुपुष्पा नामिका

कर्णाक्षिभृशहादीनि स्रस्तानि यस्तानि अतानि
स्थानेभ्यः स्युः परामुग्धं पुरुषो न चिरात्

कालं करिष्यतीति विद्यात् ।”

“तस्य चेदुच्छसोऽतिदीर्घातिद्विषो वा स्यात्
परामुगिति विद्यात् । तस्य चेत्तस्य परिदृश्य-

मानेन न स्पन्देयातां परामुरिति विद्यात् ।
तस्य चेदन्ताः प्रतिकीर्णाः श्वेता जातशर्कराः

स्युः परामुगिति विद्यात् । तस्य चेत् पद्माणि
जटावड्डानि स्युः परामुरिति विद्यात् । तस्य

चेत्तस्य प्रकृतिहाने विकृतिवृत्ते अत्युत्त-
पिहिते अतिप्रविष्टे अतिजिह्वे अतिविषमे

अतिप्रसवे अतिविमुक्तवन्धने सततोन्मिषिते
सततनिमिषिते निमेषोन्मिषातिप्रवृत्ते विभ्रान्त-

दृष्टिके विपरीतदृष्टिके क्षीनदृष्टिके अस्सदृष्टिके
नकुलान्य कपोतान्य अङ्गारवर्णे कृष्णनील

पीतश्यावताम्वहरितहारिदशुक्लवैकारिकाणां
वर्णानामन्यतमेनाभिर्भ्रूते वा स्यातां परामु-

रिति विद्यात् । तथास्य केशलोमान्यायस्केतु ।
तस्य चेत् केशलोमान्यायस्यमानानि प्रजुष्टिरन्

नचेत् वेद्यत् परामुरिति विद्यात् ।
तस्य चेदुदरे शिराः प्रदृश्यन् । श्यावताम्व-

नील-हारिदशुक्ला वा स्युः परामुरिति विद्यात् ।

परिक

तस्य सैन्यवा वीतमांसशोणिताः पक्वामर-
वर्णाः स्युः परामुरिति विद्यात् ।

अथास्याङ्गुलीरायस्केतस्य चेदङ्गुलय आयस्य-
माना नचेत् स्फुटयः परामुरिति विद्यात् ॥”

इति चरकसंहितायाम् । तत्तुर्थेऽध्याये उक्तम् ॥
“वाताश्लोला तु हृदये यस्मिन्मनुयायिनी ।

रुजातविदेमकरो स परामुरसंशयम् ॥”
इति सन्धुते सूत्रस्थाने एकत्रिंशत्तमेऽध्याये ॥

परामुता, स्त्री, (परामोर्भृतस्य भावः । परामु +
तल स्त्रियां टाप् ।) नृतत्वम् । निद्रापरवशता ।

इति पुराणम् ॥
परामुन्दो, [न्] पुं (परान् आस्कन्दितुं शील

मस्य । आ + स्कन् + णिनिः ।) चौरः । इत्य-
मरः । २ । १० । २५ ॥

परामुं, त्रि (परामुते मा । परा + अस् + क्तः ।)
निरस्तम् । पराजितम् । यथा —

“क्रीडिगिरास्तु वरमस्तु पुनर्महा-
स्वीकृतेव परवागपरास्ता ॥”

इति नेषधे ५ सर्गः ॥

पराहः, पुं, (परमुत्तरवर्ति अहः । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) पर-

दिनम् । यथा । पूर्वार्धे तद्विधत्तेऽपि पराह
त्रिसन्ध्याशायपि पराह एव । इति माविजै-

व्रते तिथितत्त्वम् ॥
पराहः, पुं, (परश्च तदहश्चेति कर्मधारयः ।

“अहोऽह एतभ्यः ॥” ५ । ४ । ८८ । इति
अह्नादेशः । ततः नस्य णः ।) अपराहः ।

विकालः । (केषाश्चित्काले अयं पराहोऽपि ॥)
परि, य, सञ्चतोभावः । वर्जनम् । याधिः । शेषः ।

इत्यमृतः । आख्यानम् । भागः । वीक्षा ।
आलिङ्गनम् । लक्षणम् । दोषाख्यानम् । निर-

सनम् । प्रजा । यापिः । भूषणम् । इति मेदिनी ॥
उपरमः । शोकः । इति हेमचन्द्रः ॥ सन्तोष-

भाषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ उपसर्गविशेषः ।
अस्यार्थः । सञ्चतोभावः । अतिशयः । वीक्षा ।

इत्यमृतः । चिह्नम् । भागः । त्यागः । नियमः ।
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

परिकथा, स्त्री, (परितः कथा ।) वाङ्मयभेदः । यथा,
“अथ वाङ्मयभेदाः सुखस्युः खगलकथा कथा ।

आख्यायिका परिकथा कलापकविशेषकौ ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

परिकम्पः, पुं, (परितः कम्पो यस्मात् ।) भयम् ।
कम्पः । इति मेदिनी ॥

परिकरः, पुं, (परिकीर्यते इति । कृष्णविक्षेपे +
“अदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् । यङ्गा

परिक्रियतेऽनेनेति पुंसीति चः ।) पर्यङ्कः ।
परिवारः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६५ ॥ समा-

रम्भः । दृष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रगाढ-
गात्रिकावन्तः । (यथा, मार्कण्डेये । १६ । २५ ।

“गाढं परिकरं बद्धा युक्तमादाय चाधिकम् ।
स्कन्धं भस्तरमादाय जगाम न्यदुगामिनी ॥”)

विवेकः । इति विश्वः । सङ्कारो । यथा, —

परिक्र

परिकरः सहकारी स च व्यापिप्रसधर्मत्वादिः ।
इति सामान्यनिबन्धो जगदीशः ॥
(अलङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे १०।७५।
“उक्तिविशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मतः ॥”
उदाहरणं यथा तत्रैव । “अङ्गराज ! सेना-
पते ! द्रोणोपहासिन् ! कर्ण ! रणेन भीमाद-
दुःशासनम् ॥”)
परिकर्मा, [कृ] पुं, (परिकरोतीति । परि +
कृ + क्त) अनङ्ग्येष्टे कनिष्ठविवाहस्य याजकः ।
इत्युदाहरणम् ॥
परिकर्म, [नृ] स्त्री, (परिक्रियते इति । परि +
कृ + मनिन् ।) कुङ्कुमादिना शरीरशोभाधान-
रूपसंस्कारः । इति भरतः ॥ स्नानोद्घर्षनादि ।
इति स्वामी । शरीरसंस्कारमात्रम् । अथर्व ॥
तत्पर्यायः । अङ्गसंस्कारः ० । इत्यमरः । २ ।
६ । १०१ ॥ प्रतिकर्म ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा कुमारः । ४ । १६ ।
“विद्युरसि यस्य हारणेः
असमामि परिकर्मणि स्मृतः ।
तमिमं कुरु दक्षिणतरं
चरणं निमित्तरागमेहि मे ॥”)
परिकर्मा, [नृ] पुं, (परितः कर्म यस्य ।) परि-
चारकः । सेवकः । इति रत्नमाला ॥
परिकर्मा, [नृ] त्रि, (परिकर्म विद्यते यस्य ।
परिकर्म + णिनिः ।) परिकर्मा । इति हेम-
चन्द्रः ॥
परिकाङ्क्षितः, त्रि, (परित्यक्तं काङ्क्षितं अभिलाषो
येन ।) तत्पर्यायः । इति शब्दरत्नावली ॥
परिकूट, स्त्री, (परि सर्वतो भूषितं कूटम् ।)
पुरद्वारकूटकम् । तत्पर्यायः । हस्तिनखः २
नगरद्वारकूटकम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
परिक्रमः, पुं, (परिक्रमणम् । क्रमु पादविक्षेपः ।
भावे घञ् । “नोदासोपदेशस्तीति” ७।३।३४।
इति उपधाया न ङङिः ।) क्रीडार्थं पद्मां
गमनम् । तत्पर्यायः । विहारः २ । इत्यमरः ।
३ । २ । १६ ॥ प्रदक्षिणम् । यथा,—
वराह उवाच ।
“इह भद्रे महापुण्यं पृथिव्यां सर्वतो दिशम् ।
परिक्रम्य यथाजानं प्रमाणगणितं शुभम् ॥
भूम्याः परिक्रमे सम्यक् प्रमाणं योजनानि च ।
षष्टिकोटिसहस्राणि षष्टिकोटिशतानि च ॥
तीर्थान्येतानि देवाश्च तारकाश्च नभस्तले ।
गणितानि समस्तानि वायुना जगदायुषा ॥
मङ्गला लोमशेनैव नारदेन ध्रुवेण च ।
जाम्बवता सपत्नेण रावणेन हनूमता ॥
एतैरनेकधा देवैः ससागरवना मही ।
कमिता बालिना चैव वात्स्यमण्डलरथया ॥
अन्तरा भूमौ नैव सुग्रीवेण महात्मना ।
तथा च पूर्वदेवैश्चैः पञ्चभिः पाण्डुरन्वजैः ॥
योगसिद्धेस्तथा कैशिकार्कण्यसुखैरपि ।
कमिता न क्रमिष्यन्ति न पूर्वं नापरं जनाः ॥
अल्पसंख्यवलोपतैः प्राणिभिश्चाल्पबुद्धिभिः ।

परिचि

परिचि

मनसापि न शक्यन्ते गमनस्य । का कथा ॥
सप्रहोषे तु तीर्थानि भ्रमणाद् यत् फलं भवेत् ।
प्राप्यते चाधिकं तस्मात्तथायाः परिक्रमे ॥
मथुरां समनुप्राप्य यस्तु कुर्वीत प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्रहोषा वसुन्धरा ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामानभीप्सुभिः ।
कर्त्तव्या मथुरां प्राप्य नरैः सम्यक् प्रदक्षिणा ॥
इति वराहपुराणम् ॥
परिक्रमसहः, पुं, (परिक्रमं विहारं सहते इति ।
सह । पचाद्यच् ।) द्वागलः । इति त्रिकाण-
शेषः ॥
परिक्रिया, स्त्री, (परिकरणम् । परि + कृ + शच् ।
“रिड् शयभिलङ्ग” ७।४।२० । इति रिड् ।)
परिवाजलादिना वेष्टनम् । तत्पर्यायः । परि-
सर्पः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २० ॥ (एकाह-
यागविशेषः । यदुक्तं आश्वलायनश्रौते ६।५।१० ।
“सद्यस्क्रिया अनुक्रिया परिक्रिया वा स्वर्गं
कामः ॥” “परिक्रियाधिक्याद्वा भवति एषामन्य
तमेन स्वर्गकामो यजेत ॥” इति नारायणी ॥)
परिचित्, पुं, (परि सर्वतोभावेन क्षीयते हन्यते
दूरितं येन । परि + क्षि + क्तिप् । कलिशासन
कर्तृत्वादस्य तथात्वम् । यद्वा, परिक्षीणेयु
कुर्यु चिधति ईष्टे इति । तथा चोक्तं महा-
भारते । १० । १६ । १० - ३ ॥
“विराटस्य सुतां पूर्वं स्वर्गं गाक्षीवधन्तः ।
उपपन्न्य गतां दृष्ट्वा व्रतवान् ब्राह्मणोऽजसीत ॥
परिक्षीण्य कुरुषु पञ्चस्रव भविष्यति ।
एतदस्य परिक्षित्यं गर्भस्थस्य भविष्यति ॥”)
अभिमन्युपुत्रः । तत्पर्यायः । परीक्षित २ परि-
क्षीतः ३ परिक्षितः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
(अयं पुनर्युधिष्ठिरादननरं कलियुगस्यारम्भ
राजसूत्रवर्त्ता आसीत् । कुरुक्षेत्रे त्वं परि-
क्षीणे कुरुकुले अभिमन्युपुत्रा उत्तमाया गर्भा-
ज्जातः । अयमेव गर्भस्थः क्रुद्धाश्वत्थामप्रवृत्तेन
ब्रह्मास्त्रेण निहतोऽपि पुनर्भगवतः कृपास्य
प्रभावात् जन्तुं लब्धवान् । अयमेव दृष्ट्वापिणं
धर्मं निगृह्यन्तं कलिं प्रशशास । ततो गच्छति
काले एकदास्मै स्वर्ग्यां विहरन् क्षुधातृ-
पीडितः मौनव्रतावलम्बिनः शमीकस्य सुते-
राश्रमं गत्वा प्रत्युत्तरदानपराङ्मुखस्य तस्य स्कन्ध
धनुष्कोट्या स्तनं सर्पमासृजयामास । अनेन
पराधेनं राजनं शमीकस्य पुत्रः शङ्खो नामा
तत्पत्नी इतः सप्रमेहनि तत्तददृष्टोऽयं स्तो
भविष्यतीति भिषग्वान् । एतदाकर्णायं गङ्गातीरे
सुनिप्रभृतिभिरीश्वरनामकीर्त्तनादिकमालोचयन्
प्रायोपवेशने स्थितस्तत्तददृष्टो स्तस्य । इत्ये
तत्कथा महाभारते विस्तरतो द्रष्टव्या ॥)
(कुरुपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३० । ६० ।
“कुरोस्तु पुत्राश्चत्वारः सुधन्वा सुधनुस्तथा ।
परिचित् महाबाहुः प्रवर्षाग्निमेतयः ॥”
अविचित्-पुत्रः । यथा, महाभारते । १।६।४।०।
“अविचितः परिचितश्च श्रवणाश्च वीर्यवान् ॥”)

परिग्र

परिग्रहः, त्रि, (परितः लिप्यते स्म इति ।
क्षिप् । क्त ।) परिखादिना वेष्टितम् । तत्-
पर्यायः । निवृतम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥
सर्वतोभावेन क्षेपयुक्तश्च ॥
परिखा, स्त्री, (परितः खन्यते इति । खन् ।
“अन्योऽखरीति” ३ । २ । १०१ । इति ।)
राजधान्यादिवेष्टनखातम् । इति भरतः ॥ गड-
खाद इति खाना इति च यस्याः प्रसिद्धिः ।
तत्पर्यायः ॥ खेयम् । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥
(यथा, मनुः । ७ । १६६ ।
“भित्त्याश्चैव तद्वागानि प्राकारपरिखास्तथा ।
समयस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ विज्ञामयेत्तथा ॥”)
तस्या मानं यथा,—
“प्रमे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् ।
परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दशहस्तकम् ॥”
सर्वतोभावेन परिखाद्वारमीक्षितम् ।
शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव मुखेन च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २०० अध्यायः ॥
परिख्यातः, त्रि, परिसर्वतोभावेन ख्यातः प्रथितः ।
इति परिपूर्वेख्याधार्तोः कर्त्तरि क्तप्रत्यय
निष्पन्नः ॥ विख्यातः ॥
परिगणितः, त्रि, (परिसर्वतोभावेन गण्यते
स्म । परि + गण + क्त ।) सर्वतोभावेन गणना-
युक्तः । यथा । “परिगणितयतिरिक्तैः संसर्ग-
कृतविशेषो नादरणीयः परिगणनार्थक्यात् ।”
इति जीमूतवाहनः ॥
परिगतः, त्रि, (परि + गम् + क्त ।) प्राप्तः ।
विस्मृतः । ज्ञातः । चिन्तितः । इति मेदिनी ॥
गतः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेष्टितः । यथा,—
“अथ सर्वलोकदूतकुलादिभिः
परिगतो जन्मलदूतबालधिः ।”
इति भट्टिकार्ण । १० । १ ॥
परिगृह्णा, स्त्री, (परि सर्वतोभावेन गृह्यते या
परि + ग्रह् । कर्मणि क्वप् ।) नारी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
परिगृहः, पुं, (परिगृहणमिति । परि + ग्रह् +
“गृह् ङङिनिश्चिगमश्च” ३ । ३ । ५८ । इति
अप् ।) प्रतिग्रहः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ७ ।
“कथं दानं परिग्रहे शिथिलता यन्नादराच्चसमे-
तत्तं धृत् । हृदि स्थिता प्रियतमा कार्त्तिकमे-
वापरा ॥”)
मैत्र्यपचाङ्गागः । पत्नी । भार्या । (यथा,
रघुः । ६ । १४ ।
“समनुकम्प्या सपत्नपरिग्रहा-
ननलकानलकानवर्मा पुरीम् ॥”)
परिजनः । परिवारः । आदानम् । (यथा,
रघुः । ६ । ४६ ।
“अनुभवसर्वदोलस्तनुमव
पटुर्पि प्रियकण्ठनिश्चिन्ता ।
अनयदासनरज्जुपरिग्रहे
भुजलताजलतामवलोजनः ॥”)
स्त्रीकारः । (यथा, रघुः । १८ । ३८ ।

परिधः

“लोकं भागो पितुरेव तुल्यः
सम्भावितो मौलिपरिग्रहात् सः ॥”
मलम् । कन्दः । शापः । शपथः । इत्यमरभरतौ ॥
गार्हपत्यमास्कः । इत्यजयः ॥ (पुत्रदागदि-
भक्त्यपरिमाणम् । यथा, मनुः । १० । १२४ ।
“प्रकल्प्या तस्य त्वेति स्वकृतस्माद् यथाहृतः ।
शक्तिश्चावेत्येव दात्यश्च भूतानाञ्च परिग्रहम् ॥”
परिग्रहतेनेनेति विग्रहे हस्तः ॥ विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ५८ ।
“ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेशो परिग्रहः ॥”
“शरणार्थिभिः परितो गच्छते सच्चैवतत्वात्
परितो ज्ञायत इति वा । पुण्यादिभिर्भक्तैरर्चितं
परिग्रहति इति वा परिग्रहः ॥” इति शाङ्कर
भाष्यम् ॥ साधनम् । यथा, रघुः । ६ । २१ ।
“अजिनदण्डभूतं कुशमेखलां
यतगिरं स्वगच्छपरिग्रहाम् ॥”
“स्वगच्छं परिग्रहः कण्ठयनसाधनं यस्यास्ताम् ॥”
इति तट्टीकायां मम्मिनाथः ॥
परिग्रहः, पुं, (परि + ग्रह् । “परौ यञे ।” ३ ।
३ । ४७ । इति वञ् ।) यज्ञवद्विशेषः । इति
कचित् ॥
परिधः, पुं, (परि + ह्यतेनेनेति । परि + हन् ।
“परौ घः ।” ३ । ३ । ८४ । इति अप-
घादेशश्च ।) लोहवडलगुडः । लोहमय-
लगुडः लोहमुखलगुडः । तत्पर्यायः । परि-
घातनः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ परि-
घातकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । ६७ । २४ ।
“वा ह्यनामुत्तमाङ्गानां कामुकानाञ्च भारत ।।
गदानां परिघाणाञ्च हस्तानाञ्चोभयः सह ॥”)
परिघातः । परितो हननम् । इत्यमरभरतौ ॥
विष्कम्भादिनप्रतिश्रितियोगान्तर्गत ऊनविश्रुति
योगः । (यथा, आतिथे ।
“यथोक्तं च यतोपातो वरीयान् परिग्रहन्त्या ॥
अस्य अर्धं परिग्रह्य शुभं कर्म कुर्यात् ।
यदुक्तं तत्रैव ।
“परिग्रह्य त्यजेदुं शुभकर्म ततः परम् ॥”)
अथ परिधयोगजातफलम् ।
“उत्पत्तिकाले परिधौ यदि स्या-
न्नरुन्दा वशकुटारकल्पः ।
असत्यमाक्षी अभया विहीनः
स्वल्पानुभोक्ता विजिताग्निपत्नः ॥”
इति कौश्लप्रदीपः ॥
अर्गलः । इति मेदिनी ॥ मुद्गरः । शूलः । इत्य-
जयः ॥ कलसः । काचघटः । गोधूमः । मङ्ग ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ॥ ॥ (कार्तिकानुचर
विशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ३३ ।
“परिधश्च वटश्चैव भीमश्च सुमहाबलम् ।
दहति दहयश्चैव प्रचण्डा दीप्यसम्मतौ ॥
अंशोऽप्यनुचरान् पञ्च ददौ स्कन्दाग्रधीमते ॥”
चण्डालविशेषः । यथा, महाभारते । १२ ।
१३८ । ११४ ।

परिच

“लम्बकर्णा महावक्त्रो मलिनो घोरदर्शनः ।
परिचो नाम चण्डालः शस्त्रपाणिरदृश्यत ॥”
परिघातः, पुं, (परिहृयतेनेनेति । परि + हन् ।
घञ् । “हनस्लोऽन्तिमलोः ।” इति तः ।)
अस्त्रम् । हननम् । इति धरणिः ॥
परिघातनः, पुं, (परितो घातनं यस्मात् ।) परिघा-
स्त्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥ सञ्चतो-
भावेन हनने क्ली ॥
परिघोषः, पुं, (परितो घोषो यस्मिन् ।) मेघ-
शब्दः । शब्दः । अवाच्यः । इति मेदिनी ॥
परिचयः, पुं, (परि समन्तात् चयनं बोधो ज्ञान-
मित्यर्थः । परि + चि + अप् ।) विशेषण ज्ञानम् ।
चेना इति भाषा । तत्पर्यायः । संस्तवः २ ।
इत्यमरः । ३ । २ । ३३ ॥ प्रणयः ३ । इति भरतः ॥
(यथा, माघे । ७ । ६१ ।
“न परिचयो मलिनात्मनां प्रसाधनम् ॥”
अभ्यासः । यथा, माघे । २ । ७५ ।
“हेतुः परिचयस्यैव वक्तुर्गुणनिकैव सा ॥”
नादस्य अवस्थाविशेषः । यथा, हठयोगदीपि-
कायाम् । ४ । ६६ ।
“आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयोऽपि च ।
नियन्तिः सर्वयोगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम् ॥”)
परिचरः, पुं, (परितश्चरतीति । परि + चर +
पचाद्यच् ।) युद्धकाले परप्रधारात् रथरक्तकः ।
पञ्चामान्त्यवस्थापनकारी । इति कचित् ॥
सेनायां राज्ञो दण्डनायकः । इत्यर्थः । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । परिधिस्यः २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६२ ॥ सहायः ३ । इति रत्न-
माला ॥ (परिचर्याकारकः । यथा वेदके, —
“उपचारज्ञता दात्यमनुरागश्च भर्त्तरि ।
शौचश्चैव चतुर्थोऽयं गुणः परिचरे जने ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ॥
“स्त्रियोऽजुगुप्सुर्धनवान् युक्तो याधितरक्षणे ।
वेदवाक्यज्ञश्चान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥)
परिचरणकर्म, [न्] क्ली, (परिचरणं सचैव
कर्म ।) परिचर्या । तद्वैदिकपर्यायाः । इर-
ण्यति १ विधेम २ सपर्यति ३ नमस्यति ४ दुर-
स्यति ५ ऋणोति ६ ऋणहि ७ ऋच्छति ८
सपति ९ विवासति १० । इति दश परिचरण
कर्माणि । इति वेदनिघण्टौ ३ अध्याये ॥
परिचर्या क्ली, (परिचर्यते परिचरणमित्यर्थः ।
परि + चर + “परिचर्यापरिसर्यति ।” ३ । ३ ।
१०१ । इत्यस्य चार्ति इति शो यक् च
निपात्यते ।) सेवा । (यथा, देवीभागवते ।
१ । ४ । ११ ।
“अथवा वाङ्मते प्राप्ते परिचर्यां करिष्यति ।
पुत्रः परमधर्मिष्ठः पुण्यार्थं कलविक्रयोः ॥”)
तत्पर्यायः । वरिवस्था २ शुश्रूषा ३ उपा-
सनम् ४ । इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥ परिसर्या ५
उपासना ६ उपास्तिः ७ । इति भरतः ॥ शुश्रू-
षणा ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

परिच्छ

परिचायः, पुं, (परिचीयते इति । चिञ् चित्याम्
+ “असौ परिचायोपचायसम्बन्धः ।” ३ । १ ।
१३१ । इत्यनेन साधुः ।) यज्ञाभिः । तत्पर्यायः ।
सम्बन्धः २ उपचायः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । २० ॥
(अग्निरिह न वद्धिः किन्त्वग्निधारणार्थस्यल-
विशेषः । इति मिहान्तकौमुदी ॥)
परिचारकः, त्रि, (परिचरतीति । परि + चर +
शुबल् ।) सेवकः । चाकर इति भाषा ॥ (यथा,
मनुः । ७ । २१७ ।
“तत्रात्मभूतैः कालक्षौरहायैः परिचारकैः ।
सुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यात्मनैर्विधापयैः ॥”)
तत्पर्यायः । भृत्यः २ दासेरः ३ दासेयः ४
दासः ५ गोपकः ६ चेटकः ७ नियोज्यः ८
किङ्करः ९ प्रेयः १० भुजिष्यः ११ । इत्य-
मरः । २ । १० । १७ ॥ डिङ्करः १२ चेटः १३
गोपः १४ पराचितः १५ परिष्कन्दः १६ परि-
कर्म्मो १७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४ ॥
परिचायः, त्रि, परिचर्यतेऽसौ इति । परि +
चर । कर्मणि गत्यत् । भेयः ॥
परिचितः, त्रि, (परि + चि । कर्मणि क्तः ।)
परिचयविशिष्टः । ज्ञातः । यथा,—
“त्यक्तश्रेयं चिरपरिचिता जम्भभूमौति वृद्धा
मा खिदास्त्रिभुवनजनत्राणहेतोः क्रमाङ्कः ।।
किम्प त्याज्यं भवति महतां चेतु परस्थोपकारी ।
वाराणस्या मुनिरपि गतो दक्षिणाशामगम्यः ॥”
इति पदाङ्कतः ॥
परिचयः, त्रि, परि पूर्वविधातोः कर्मणि यप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥ परिचययोग्यम् । परिचयनीयम् ।
परिचेतयम् ॥
परिच्छदः, पुं, (परिच्छादतेनेनेति । परि + छद
+ णिच् + “पेति संज्ञायाम् ।” ३ । ३ । ११८ ।
इति घः । “छादार्थेऽङ्गुपसर्गस्य ।” ६ । ४ । ६६ ।
इति उपधाङ्गः ।) परिवारः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, आथिामप्रश्नात् । ६७३ ।
“सहधर्मचारिणी मम परिच्छदः सुतनु । नेह
सन्देहः ।
न तु मुखयति तुष्टिर्नदिनच्छन्नकायेव सज्जन्ती ॥”)
हस्त्यश्ववस्त्रकस्त्रादुपकरणम् । कथा, —
“परिच्छदे नृपार्हर्षे परिवर्होऽययाः परे ॥”
इत्यस्य टीकायां भरतः ॥
(यथा, रघुः । १ । १६ ।
“सेना परिच्छदस्तस्य हृद्यमेवार्थसाधनम् ।
शास्त्रवकुण्ठिता वृद्धिर्मौर्वी ध्रुवसि चातना ॥”)
आच्छादनम् । यथा, —
“पयःकेननिभा शय्या दान्ता रक्तपरिच्छदा ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
परिच्छन्दः, पुं, (परिच्छन्द्यतेनेनेति । परि + छदि
संवरणे + घञ् ।) परिच्छदः । इति हला-
युधः ॥
परिच्छन्तः, त्रि, परिपूर्वच्छदधातोः कर्मणि क्त्वेन
च क्तप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ परिच्छदविशिष्टः । सञ्चतो-
भावेनाच्छादितः । संवृतः ॥

परिडो

परिच्छिन्नः, त्रि, (परि + छिद् + कर्त्तरि क्तः ।)
परिच्छिदविशिष्टः । अवधिप्राप्तः । यथा, —
“परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता विभ्रति गिरं
न विद्वस्तस्तत्त्वं वयमिह हि यत्त्वं न भवसि ।”
इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥

सर्वतोभावेन छेदविशिष्टश्च ॥

परिच्छेदः, पुं, (परि + छिद् + भावे कर्णादौ च
घञ् ।) ग्रन्थविच्छेदः । यथा, त्रिषु कर्णेषु ॥
“सर्गवर्गपरिच्छेदोद्गाताध्यायाङ्गसंग्रहाः ।

उष्कासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम् ॥

स्थानं प्रकरणं पञ्चाङ्गिकश्च ग्रन्थसन्धयः ॥”

(तत्र कार्ये सर्गः । कोषे वर्गः । अलङ्कारे परि-
च्छेदोक्तमौ । कथायामुद्गातः । पुराणसंहि-
तादौ अध्यायः । नाटके अङ्कः । तत्र पटलः ।
वाक्पङ्क्तिः काण्डम् । संगीते प्रकरणम् । इति-
हासि पर्वः । भाष्ये आङ्गिकम् । एवमन्येऽपि पाद-
तङ्गस्तवकप्रपाठकस्तन्मञ्जरीलहरीशाखा-
दयोः ग्रन्थसन्धयोऽपि ग्रन्थभेदे यथायथं ज्ञेयाः ॥*॥)

सौम्या । अवधिः । यथा, मालतीमाधवं ।

“परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविययः

पुनर्जन्मन्यसिद्धनभवपथं यो न गतवान् ।

विषयकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो

विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापश्च कुरुते ॥”

परिजनः, पुं, (परिगतो जनः ।) परिवारः ।

पौत्रवर्गः । यथा, महिम्नः स्तोत्रे ।

“यद्विहं सृजामो वरद परमोक्षेऽपि सती

मधुश्चक्रं वाणुः परिजनविधियत्रिभुवनः ॥”

नियतसन्निधिवर्त्तिपरिचारकः । यथा, आनन्द-
लहरीयाम् । ३० ।

“किरीटं वोरिष्ठं परिहर पुरः केटभभिदः

कठोरे कोटीरे त्वलसि जहि जम्भारिमुकुटम् ।

प्रगन्धैर्वर्तयु प्रसभमभियातस्य भवनं

हरस्याभ्युत्थाने तव परिजनोक्तिर्विजयते ॥”

“परिजनः नियतसन्निधिवर्त्तिपरिचारकः ।”

इत्यस्य श्लोकस्य आख्यायां गोपीरमणतर्कपञ्चाननः ॥

परिजल्पितं, स्त्री, (परि + जल्प + भावे क्तः ।)

दशाङ्गचित्रजल्पान्तर्गतद्वितीयजल्पनम् । यथा,

“प्रभोजिर्द्वयताशाखापलायपपादनात् ।

स्वविचक्षणतायक्तिर्भ्रष्टा स्यात् परिजल्पितम् ॥”

इत्युत्पलनीलमणिः ॥

परिजमा, [न] पुं, (परिजायते इति । परि +

जन् + मन् । निपातनात् साधुः ।) चन्द्रः । अग्निः ।

इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (पर्य-
जतीति । अग्नेः परिपूज्यस्य श्वशुरसन्निधादिना

मनुप्रत्ययोऽकारलोपः । आदुदात्तत्वश्च निपा-
त्यते । परिजन्ता । इति वेदभाष्यम् ॥)

परिष्ठा, [न] पुं, (परि + ष्ठा सौचधातुः +

“श्वशुरान् पूषति ।” उणां । १ । १५८ ।

इति कनिन् । इदम् उज्ज्वलदत्तमतम् ।)

इक्ष्वा । अग्निः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

परिडीनकं, स्त्री, (परि + डी + क्तः । ततः स्वार्थे

कन् ।) पश्चिमतिविशेषः । यथा,—

परिणा

“हीनं प्रडीनमुडीनं संडीनं परिडीनकम् ।”

इति जटाधरः ॥

(तथाच महाभारते । ८ । ४१ । २७ ।

“अतिडीनं महाहीनं खडीनं परिडीनकम् ॥”)

परिणतं, त्रि, (परिणमति स्म । परि + नम् +

क्तः ।) एकम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

तिर्यग्धातिगजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

माघे । ४ । २६ ।

“सततममुमतामग्न्यरूपाः

परिणतदिक्कृतिकास्तटीविभक्तिः ॥”)

सर्वतोभावेन मतश्च ॥

परिणयः, पुं, (परिणयनम् । परि + नी + अप् ।

विवाहः । इत्यमरः । २ । ७ । ५७ ॥

परिणामः, पुं, (परिणमनम् । परि + नम् +

घञ् ।) विकारः । प्रकृतेरन्यथाभावः । यथा ।

मुखस्य विकारः क्रोधरक्तता । केचित्तु प्रकृति

ध्वंसजन्यविकारः । यथा काष्ठस्य विकारो

भस्म । स्तनपिण्डस्य घटः । इत्यमरभरतौ ॥

चरमः । शेषः । यथा,—

“परिणामसूत्रे गरीयसि

अपकेऽस्मिन् वचसि जलौजसाम् ।

अतिवीर्यवर्ती च भेषजे

बहुगुणीयसि दृश्यते गुणः ॥”

इति भारवौ । २ । ४ ॥

(निदानभेदेन यथा,—

“अभाकोन्द्रियार्थसंयोगपञ्चापराधपरिणाम-

भेदाद्विधौ वा ॥” “परिणामोऽयोगादितुक्ता

कृतस्वभावजा प्रीतादयः । अधर्मस्य च रोग

हेतोरग्रेवास्तर्भाव इति भट्टारहृरिचन्द्रः ॥”

इति माधवकरकृततत्त्वविनिश्चयस्य पञ्चनिदान-

आख्याने विजयेनोक्तम् ।

“कालस्य परिणामेन जगत्स्वनिर्भक्तजाः ।

रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावी निवृत्तिक्रियः ॥”

इति चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

अर्चालङ्कारभेदः । तत्त्वज्ञानं यथा,—

“परिणामः क्रियार्थस्य द्विधो विषयात्मना ॥”

परिणामदर्शः, [न] त्रि, (परिणामं चरमं पश्य

तीति । दृष्ट्वा । गिनि ।) चरमकालप्रेक्षी । पश्चा

दर्शी । विषयादेः शेषदर्श । इति भारतम् ॥

परिणामशूलः, पुं, (परिणामे चरमावस्थायां

शूलं यस्य । यद्वा परिणामे भुक्तादादेः परि-

पाके उत्पद्यते शूलं यस्मात् ।) रोगविशेषः ।

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“स्नेहनिदानेः प्रकृतिपित्तो वायुः सन्निहित यदा ।

कफपित्तं समावृत्य शूलकारी भवेद्वली ॥”

तस्य लक्षणं यथा —

“भुक्ते जीयति यस्कूलं तदेव परिणामजम् ।

तस्य लक्षणमप्येतत् समामेनाभिधीयते ॥”

जातिकस्य तस्य लक्षणं यथा,

“आधानाटोपविण्मूत्रविवन्धरतिवर्धनैः ।

स्निग्धाण्योपशमप्रायं वातिकं तद्वद्विषकम् ॥”

पैतिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—

परिणा

“लणादाहारतिस्वेदकङ्कलनपणोत्तरम् ।

शूलं प्रीतशमप्रायं पैतिकं लक्षयेद्विषकम् ॥”

शैशिकस्य तस्य लक्षणं यथा,

“हृदि हृत्क्षामसम्भोहं स्वल्परुगदोर्ध्वमन्तति ।

कटुतिक्तोपशान्तौ च तद्विषये कफात्मकम् ॥”

त्रिदोषजस्य तस्य लक्षणं यथा —

“संस्थललक्षणं बुद्धा द्विदोषं परिगम्यते ।

त्रिदोषजमसाध्यम् कृण्वन्मसं जलानलम् ॥”

इति माधवकरः ।

तस्यौषधं यथा, गरुडपुराणे ।

“लौहचूर्णसमायुक्तं त्रिफलाचूर्णमेव वा ।

मधुना स्वादितं रुद ! परिणामाशूलनुत ॥”

(चिकित्सास्य यथा,—

“वसनं तित्तमधुरैर्विरक्तखापि प्राच्यते ।

वस्तथश्च हिताः शूलं परिणामसमुद्भवम् ॥

विद्वज्जलणुलशोषं चिद्वह्नीसत्तिलकम् ।

संयोग्यतानि संवृत्य शूलं चूर्णादि कारयेत् ॥

गुडं न मोदकं कृत्वा भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ।

उष्णोदकानुपानन्तु दद्यादग्निविवर्द्धनम् ॥

जपविदोषनं शूलं परिणामभनुद्भवम् ॥

नागरगुडतिलकल्लं पथमा संसाध्य यः पुमा

नद्यात् ॥

उग्रं परिणामशूलं तस्यापैति सप्रराजम् ॥”

“तिलनागरपथ्यानां भागं शस्यकभस्मानाम् ।

द्विभागगुप्तं यत्कं गुडं कृत्वा त्रिभागिकम् ॥

प्रीताभुपानं पुष्पाणि भक्षयेत् क्षीरभोजनः ।

मायाह्वं रसकं पीत्वा नरो मूर्ध्नि दर्शयति ॥

परिणामसमुत्पन्नशूलविषयभवादपि ।

शस्यकं चाषण्यश्च पथं च लवणानि च ॥

समांशां गुडिकं कृत्वा कलम्बीकरसेन वा ।

प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत् यथाश्लम् ॥

शुभादुर्विमुक्तं जलं सहसा परिणामजातम् ॥

यः पिबति सप्रराजं शक्तं नक्तं कलाययध्वजम् ।

स जयति परिणामरुजं चिरं जामपि किमुत

नूतनजाम् ॥

लौहचूर्णं वरायुक्तं विर्लीहं भधुसर्पिषा ।

परिणामशूलं शमयेत्तिलं वा प्रयोजितम् ॥

सामुद्रं सैन्धवं क्षारी रुचकं रौमकं विडम् ।

दन्ती लौहचरः किद्वं चिद्वह्णरुजं सभम् ॥

दधिगोमूत्रपथमा मन्त्रपाठकपाचितम् ।

तद्व्यपात्रित्वं चूर्णं पिबेदुक्तं वारिणा ॥

जीर्णाजीर्णं तु भुङ्क्षीत समादिष्टतमाधितम् ।

नाभियुलं प्रीष्टयुलं यद्वद्वृत्ताकृतश्च यत् ॥

विद्वज्जलिलकं हन्ति कफवाताद्वहन्तथा ।

शूलानामपि सर्वेषामौषधं नास्ति तत् परम् ॥

परिणामसमुत्पन्नं पिबेद्विगन्तकृत्कृतम् ॥”

इति समुद्राद्यं चूर्णम् ॥ * ॥

“सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरे तदुर्गम् ।

विनिहत्यश्वापि तच्च शूलश्च परिणामजम् ॥”

इति गुडपिप्पलीचूर्णम् ॥ * ॥

“काथेन कल्केन च पिप्पलीनां

सिद्धं घृतं मासिकसंप्रयुक्तम् ।

परिणो

चौरागुपानं विनिहन्त्यवश्यं
शूलं प्रवृत्तं परिणामसंज्ञम् ॥

इति पिप्पलीधृतम् ॥ * ॥

“मण्डरं शोधितं पत्रौ लोहजा वा गुडैः न तु ।
भक्षयन्त्ययते शूलात् परिणामसंज्ञवात् ॥
संशोध्य चूर्णितं कृत्वा मण्डरस्य पलायकम् ।
शतावरीसस्याथै रक्षस्तु पयसस्तथा ॥
पलायनाय चत्वारि तथा गन्धस्य सर्पिणः ।
विपन्नेन सर्वमेकैथं यावत् पिष्टत्वमागतम् ॥
सिद्धस्तु भक्षयेन्मभी भोजनस्यत्यतोऽपि वा ।
वातात्मकं पित्तभवं शूलं परिणामजम् ॥
निहन्त्येव हि योगोऽयं मण्डरस्य न संशयः ॥”

इति शतावरीमण्डरम् ॥ * ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिनसंज्ञे शूलाधिकारः ॥
“अजीर्णारसः प्रोक्तो दण्डमः परिणामजः ।”
“जीर्णैश्चेन्न भवेद्यस्तु स ज्ञेयः परिणामजः ॥”
“लङ्घनं वमनञ्चैव विरेकश्चानुवासनम् ॥
निरुद्धो वस्ति कर्माणि परिणामे विदोषजे ।
निवृत्तं चित्रता दन्ती विडङ्गं कटुकत्रयम् ॥
समं चूर्णं गुडैर्नाथ कारयेन्मोदकान् सुधीः ।
भक्षयेत् प्रातरुत्थाय पश्चादुष्णोदकं पिबेत् ॥
परिणामोद्भवं शूलं हन्ति शीघ्रं नरस्य च ।
यवाभीहिङ्गु मित्युत्तारं सौवर्चलाभया ।
सुरामर्जेन पातया परिणामे विदोषजे ॥
हिङ्गुयौषवजाजमोदहृव्या पथ्यायवानी शठी
जातीपिप्पलीदाडिमटकीतिन्त्रीङ्गिचशामि-

कम् ।

तस्मादन्तमुवर्चला च यवज्ज्वारं तथा सर्जिका
मित्युत्तं विडङ्गकं समकृतं स्याद्बीजपूरे रसे ॥
संभायं सुकृताखनेन गुडिका चाक्षप्रमाणा तथा
कल्को वातविकारिणां प्रदहतः शूलाग्रसः
श्रीहृकान् ॥”

“एष हिङ्गादिको नाम सर्वशूलानिनाशनः ।
सर्ववातविकारघ्नः सर्वक्षयनिवारणः ।
परिणामोद्भवं शूलं वारयत्याश्वसंश्रयम् ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥

परिणायः, पुं, (परितो वामदक्षिणतो नयनम् ।

परि + नी + “परिणयोर्नोदोताभेययोः ।” ३ ।

३ । ३७ । इति घञ् ।) शारीणां समन्ताग्रयनम् ।

इत्यमरः । २ । १० । ४६ ॥ परितो दीर्घत्वे
परीणायश्च । इति भरतः ॥

परिणाहः, पुं, (परिणह्यतेनेन इति । परि +

नह + घञ् ।) विस्तारः । तत्पर्यायः । विशालता २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११४ ॥ ओसार

इति चौड़ा इति च भाषा ॥ (यथा, महा-
भारते । ६ । ७ । २२ ।

“अरक्षीणां सहस्रं शतानि दश पञ्च च ।

परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसमेदिनाम् ॥”)

परिबिता, [च] पुं, (परिणयतीति । परि +

नी + लृट् ।) वीणा । भर्ता २ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा,—

“स्थिते दृष्टयतो दृष्टान् परिनेतुः प्रकृतये ।

परिदा

अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्मे एव मनीषिणः ॥”

इति रघुः । १ । २५ ।)

परितुः [स] य, (परि + “पर्यभिधाय ।” ५ ।

३ । ६ । इति तसिल् ।) सर्वतः । चतुर्दिगभि-

व्याप्तौ । इत्यमरः । १ । १४ । ३३ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६ ।

“पुरोपकण्ठो पवनाश्रयाणां

कलापिनामुद्धतगृह्यते ।

प्रधातशब्दे परितो दिगस्तान्

तुल्येवने मूर्च्छति मङ्गलार्थं ॥”)

परितापः, पुं, (परिसर्वतोभावेन तप्यतेनेन ।

परि + तप् + घञ् ।) दुःखम् । (यथा, भाग-

वने । ७ । ८ । ५२ ।

“न तु जनपरितापं तनूतं जानता ते

नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चशि ॥”)

नरकान्तरम् । इति मेदिनी ॥ श्लोकः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ७० । ५ ।

“एतथा तस्या ब्रह्मा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

बाह्वेऽप्यभिते मे परितापो न विद्यते ॥”)

भयम् । कल्पः । इति विश्वः ॥ अत्युण्णता च ॥

(यथा, मार्कण्डेये । १५ । ४६ ।

“परितापश्च गात्रेभ्यः पीडावाधाश्च कृत्स्नशः ।

अपहन्ति नरयात्र । दयां कुरु मञ्जीपते ॥”)

परितुष्टः, चि, (परि + तुष्ट + क्तः ।) परितोष-

युक्तः । सन्तुष्टः । यथा,—

“एत् प्राथ्यते त्वया भूप । त्वया च कुलनन्दन ॥

मत्तस्तत् पादतां सर्वं परितुष्टा ददामि तत् ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६३ । १० ॥

परितोषः, पुं, (परितोषणमिति । परि + तुष्ट +

घञ् ।) सर्वतोभावेन तृष्टिः । सन्तोषः । यथा,—

“त्वामुदर । माधुमन्त्रे प्राकै-

रपि यदसि लब्धपरितोषम् ।

हृत्तद्वदयं ह्यधिकाधिक-

वाञ्छाशतदुर्भरं न पुनः ॥”

इति शान्तिशतके ॥

परित्यागः, पुं, (परित्यजनमिति । परि + त्यज् +

घञ् ।) सर्वतोभावेन वर्जनम् । तत्पर्यायः ।

होरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥

“गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥”

इति मत्स्यसूक्तम् ॥

परित्राणं, स्त्री, (परित्रायते इति । परि + त्रे +

लुट् ।) मारणोद्यतस्य निवारणम् । तन-

पर्यायः । पर्याप्तः २ । हस्तवारणम् ३ । इत्य-

मरः । ३ । २ । ५ ॥ रत्नगम् । यथा,—

“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ४ । ८ ॥

परिदानं, स्त्री, (परिदीयते इति । परि + दा +

भावे लुट् ।) परीवर्णः । विनिमयः । इत्य-

मरः । २ । ६ । ८० ॥

परिदायी, [न] पुं, (परिदध्य शास्त्रधर्मं ददा-

तीति । परि + दा + णिङ् ।) अनूद्येष्टे

परिधिः

तत्कनिष्ठाय कन्यादाता । “यथा हारीतः ।
ज्येष्ठेऽनिष्ठे कनीयान् निर्विशन् परिवेत्ता
भवति परिविन्नो ज्येष्ठः परिवेदनीया कन्या
परिदायी दाता परिकर्ता याजकस्ते सर्वे
पतिताः ॥” इत्युद्वाहृतम् ॥

परिदेवनं, स्त्री, (परि + दिव + लुट् ।) अमुशोच

नोक्तिः । विलापः । इत्यमरः । १ । ६ । १६ ॥

(यथा, महाभारते । १ । २ । १४६ ।

“परिदेवनञ्च पाश्चात्या वासुदेवस्य सन्निधौ ।

आश्वामनश्च कृष्णस्य दुःखार्तायाः प्रकीर्ति-

तम् ॥”)

परिदेवना, स्त्री, (परिदेवयतीति । परि + दिवि +

“गयासञ्चयो युच् ।” ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।

तत्तथाप् ।) श्लोकनिमित्तो विलापः । यथा,—

“अथक्तादीनि भूतानि अक्तमध्यानि भारत ! ।

अथक्तानिधनाखेव तत्र का परिदेवना ॥”

इति श्रीभगवद्गीताद्वितीयाध्यायश्लोकव्याख्यानं

श्रीधरस्वामी ॥ अपि च ।

“न मन्त्रबलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण च ।

अलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥

अथक्तादीनि भूतानि अक्तमध्यानि शून्यक ! ।

अथक्तानिधनाखेव तत्र का परिदेवना ॥

अथापिनो मया लब्धस्त्वत्प्रेषितः पुनः कुतः ।

यत्रागतस्तत्र गतस्तत्र का परिदेवना ॥

एकदृष्टे यदा रात्रौ नानापत्तिसमागमः ।

प्रभाते दश दिशो यान्ति तत्र का परिदेवना ॥

एकसार्धप्रयातानां सर्वेषामन्त्रगामिनाम् ।

यद्येकस्वरितो याति का तत्र परिदेवना ॥”

इति गरुडपुराणे १११ अध्यायः ॥

परिधानं, स्त्री, (परिधीयते यत् । परि + धा +

कर्मणि लुट् ।) परिधेयवस्त्रम् । तत्पर्यायः ।

अन्तरीयम् २ । उपसंन्यानम् ३ । अधोऽंशकम् ४ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥ (यथा, पञ्च-

तन्त्रे । ५ । २३ ।

“वरं वनं व्याघ्रगजादिसेवितं

जलेन क्षीनं बहुकण्टकावृतम् ।

लणानि शय्या परिधानवस्त्राणां

न बन्धुमध्ये धनहीनजीवितम् ॥”)

परिधायः, पुं, (परिधीयतेनेन । परि + धा +

घञ् ।) जनस्थानम् । परिच्छेदः । नितम्बः ।

इति मेदिनी ॥ (जनस्थानमित्यत्र जनस्थान-

मिति कंचित् ॥)

परिधिः, पुं, (परिधीयतेनेन । परि + धा +

“उपसर्गं धोः किः ।” ३ । ३ । ६२ । इति

किः ।) परिवेशः । चक्रसूर्यसमीपमण्डलम् ।

(यथा, रघुः । ८ । ४० ।

“अश्रुण्वसुपेधिवान् बभौ

परिधुंक्त इवोष्णदीधितिः ॥”)

यज्ञियतरुशाखा । यज्ञियतरः पलाशादेर्यज्ञ

पशुबन्धनार्थं या शाखा निखायते तस्याम् ।

इत्यमरभरती ॥ (यथाह आपस्तम्बः । “खादिरं

पालाशं वैकविंशतदारकमिध्नं करोति त्रयः

परिपा

परिधयः पालाशकाष्ठकः खादिरौदुम्बरविष्व-
रोहितकविकङ्कतानां ये वा यज्ञिया वृक्षा
आर्द्राः शुष्करसत्वचकाः ॥” इति ॥ * ॥)

भृगोलादेर्वचनम् । यथा,—

“आसेभनन्दादिहते विभक्ते

खवाणस्यै परिधिस्तु सख्यः ॥”

इति लीलावती ॥

(स्त्री, परिधीयते यदिति । परि + धा +
कर्मणि क्ति । परिधेयवस्त्रम् । यथा, भाग-
वते । ८ । ७ । १७ ।

“मेषश्यामः कनकपरिधिः कर्णलोतविद्यु-
न्मूर्ध्नि भाजङ्गिलुलितकचः सग्वरो रक्तनेत्रः ॥”
“कनकं सुवर्णमिव पीतं परिधि वस्त्रं यस्य”
इति तट्टीका ॥)

परिधियः, पुं, (परिधौ तिष्ठतीति । परिधि +
स्था + कः ।) परिचरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥
युद्धकाले परप्रहारान् रथरत्नके । प्रजा-
सामन्तव्यवस्थापनकारिणीति केचित् । सेनायां
राज्ञो दखनायकः । इत्यन्ये । इति भरतः ॥

परिधेयं, त्रि, (परिधातुं शक्यम् । परि + धा +
“अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत्
“इदमिति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत् इत्
ततो गुणः ।) परिधानीयम् । परिधातव्यम् ।
परिधानोपयुक्तवस्त्रादि । यथा,—

“न तु स्वभोग्यतयापि प्राप्ते परिधियादौ स्तुतेर-
दृष्टार्थत्वापत्तेः ।” इति विवादल्लिप्तामणिः ॥

परिपणं, स्त्री, (परिपणयते अवधियतेनेन ।
परि + पण + “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।”
३ । ३ । ११८ । इति घः ।) मूलधनम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८० । पुंजि इति भाषा ॥

परिपन्थकः, पुं, (परिपन्थयति दोषादिकं प्राप्नो-
तीति । परि + पथि क गतौ + क्तुल ।) शत्रुः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६३ ॥ (यथा, महा-
भारते । १० । १६ । ३१ ।

“हृतो दुर्घोधनः प्राप्नो राज्यस्य परिपन्थकः ॥”)

परिपन्थी, [त्रि] त्रि, (परिपन्थतो भावेन दोषा-
ख्यानं पन्थयितुं शीलमस्य । परि + पन्थ +
णिनि ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । ११ ।
(यथा, गीतायाम् । ३ । ३४ ।

“इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ अवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ तस्य परिपन्थिनौ ॥”
प्रतिकूलाचारी । यथाह कश्चित् ।

“अपराधिनो चेत् क्रोधः क्रोधो क्रोधः कथं नहि ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां तत्तुर्णां परिपन्थिनि ॥”)

परिपाकः, पुं, (परिपच्यते इति । परि + पच +
घञ् ।) परिपक्वता । यथा, भावप्रकाशे ।

“इत्यहुतं केवलवर्षपक्व-

मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ।”

नैपुण्यम् । यथा,—

“वीक्ष्य तस्य विनये परिपाकं

पाकशासनपरं स्मृशतोऽपि ।”

इति नैषधपञ्चमसर्गः ॥

परिपू

परिपाकिनी, स्त्री, (परिपाकः परिपाकशक्ति-
विद्यतेऽस्याः । परिपाक + क्तिन् + डीप् ।)
त्रिभुता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परिपाटिः, स्त्री, (परिपाटनम् । परि + पट +
स्वार्थे णिच् + अच् इ । यद्वा परि भागे
भागेन पाटिः पाटनं गतिर्यस्याम् ।) परिपाण-
विशष्टः । तत्पर्यायः । आनुपूर्व्ये २ आहत ३
अनुक्रमः ४ पर्यायः ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ३७ ॥

आनुपूर्व्यम् ६ परिपाटी ७ । इति भरतः ॥
आनुपूर्व्यम् ८ आनुपूर्व्यकम् ९ । इति टीका
न्तरम् ॥ क्रमः १० । इति जटाधरशब्दरत्ना-
वली ॥

परिपिष्टकं, स्त्री, (परि + पिष् + क्त + संज्ञायां
कन् ।) सीसकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

परिपुष्करा, स्त्री, (परितः पुष्करं मुखं यस्याः ।)
गोडुम्बा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजगोमक्
इति भाषा ॥

परिपूतं, स्त्री, (परि + पू + क्तः ।) अपास्ततुष-
धान्यम् । यथा, मनुः ।

“परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।

निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दण्डः ॥”

त्रि, सर्वतोभावेन पवित्रम् ॥ (यथा, माघे । २ । १६ ।

“धूर्गयन् मदिरास्वादमदमपातलितद्वती ।

रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृष्टौ ॥”)

परिपूर्णता, स्त्री, (परिपूर्णस्य भावः । परिपूर्णः ।
“तस्य भावस्त्वन्तरी ।” ५ । १ । ११६ । इति त्व
तत्तः “त्वान्तं स्त्रीवन्तलन्तं स्त्रियाम् ।” इति
वार्त्तिकोक्तत्वात् स्त्रियां टाप् ।) परिपूर्णत्वम् ।
सम्पूर्णता । तत्पर्यायः । आभोगः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १३७ ॥

परिपूर्णत्वं, स्त्री, (परिपूर्णस्य भावः । “तस्य
भावस्त्वन्तरी ।” ५ । १ । ११६ । इति त्व ।
ततः स्त्रीत्वम् ।) परिपूर्णता । सम्पूर्णत्वम् । इति
जटाधरः ॥ (यथा,—

“दृश्यते परिपूर्णत्वं मुखचन्द्रस्य ते सखि ।

न जाने कश्चकोरं हि विधाता पालयिष्यति ॥”
इत्युद्धटः ॥)

परिपेलं, स्त्री, (परिपेलति स्मृतां गच्छतीति ।
पेल गतौ + अच् ।) परिपेलवम् । कैवर्त्ती-
सुस्तकम् । इति शब्दमाला । तन्त्रान्तरे यथा,—
“परिपेलं ब्रवं बल्यं तत्कुटन्नसंज्ञकम् ।
जायते सुस्तकाकारं शेषालकुलमस्यये ॥”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

परिपेलवं, स्त्री, (परि सञ्चतः पेलवं स्मृता यस्य ।)
कैवर्त्तीसुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥
(अत्यन्तकोमले, त्रि । यथा, वृहत्संहितायाम् ।
६४ । ८ ।

“स्फीतमध्यपरिपेलवं फलं

श्रीधमध्यचिरकालसम्भवम् ॥”

गुणाद्योऽस्य कैवर्त्तीसुस्तकशब्दे ज्ञयाः ॥)

परिप्लवं, त्रि, (परिप्लवते इति । प्लु + अच् ।) चञ्च-
लम् । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ।

परिभा

(यथा, माघे । १४ । ६८ ।

“मत्कुणाविव पुगा परिप्लवौ

मित्पुनायशयने निषेदुवः ।

गच्छतः स्म मधुकैटभौ विभो-

र्यस्य नैदमुखविप्रतां जगम् ॥”

पुं, राज्ञः सुखीनलस्य पुत्रः । यथा, भागवते ।
६ । २२ । ४२ ।

“सुमीथस्तस्य भविता वृषक्षय्यतुसुखीनलः ।
परिप्लवः सुतस्तस्मान्मेधावी सुनयात्मजः ॥”)

परिप्लुतः, त्रि, (परिप्लु + क्तः ।) जलादिप्लावितः ।
यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥

“आवां जहि न यत्रोऽयं सलिलेन परिप्लुता ॥”
परिप्लुता, स्त्री, (परि + प्लु + क्तः । स्त्रियां टाप् ।)

मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥ ग्राम्य-
धर्मे (मेषुने) वेदनावती योनिः । यथा,—

“परिप्लुतायां भवति ग्राम्यधर्मे रुजा भृशम् ।”
इति योनित्यापसिद्धाने माधवकरः ॥

(“पितृलाया वृसंवासे चवयद्गुगारधारणात् ।
पितृसंस्मृतिं वायुर्योनिं वृषयति स्त्रियाः ॥
मूनास्यश्रीचमासार्त्तिनीलपीतमष्टकं सवेत् ।
श्रीमीर्वचनपृष्ठाभिष्वरात्तायाः परिप्लुता ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥)
आप्लुते त्रि ॥

परिवर्द्धः, पुं, (परिवर्द्धतेनेन । वर्द्ध प्राधान्ये +
घञ् ।) परिवर्द्धः । हृद्यस्ववृद्धकम्पादि ।
नृपाहोर्द्धः । राजयोग्यद्रव्यं सितच्छत्तादि ।
नृपाहं मितच्छत्तादि अर्था धनमिति केचित् ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,—

“निषेध गङ्गामनु तां महानदीं
चमं विधानैः परिवर्द्धशोभिनीम् ।

उवास रामस्य तदा महात्मनो

वित्तन्तमानो भरतो निवर्तनम् ॥”

इति रामायणे । २ । ८३ । २६ ।)

परिभवः, पुं, (परि + भू + अप् ।) अनादरः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ३७ ।
“फलमस्योपहामस्य सद्यः प्राप्स्यसि पश्य मां ।
रज्याः परिभवो याघ्रामित्वेहि त्वया ज्ञतम् ॥”)

परिभावः, पुं, (परि + भू + “परौ भुवोऽवज्ञाने ।”
३ । ३ । ५५ । इति घञ् ।) परिभवः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २२ ॥

परिभाषणं, स्त्री, (परि + भाष + क्तुट् ।) सनिन्द
उपालम्भः । इत्यमरः । १ । ६ । १४ ॥ उपालम्भो
द्वन्द्वादः । निन्दया सह वचनेमानो य उपा-
लम्भस्तत्र सनिन्दे परिभाषणम् । उपालम्भो
गुणाविष्करणेन स्तुतिपूर्वकोऽपि भवति । यथा
महाकुलस्य भवतः किमिदमुत्तमं भवति ।
अथ तु सस्तुतौ न परिभाषणम् । टीकान्तरे
ऽपि बन्धुलस्य तवागम्यागमनं योग्यमिति
निन्दापूर्वः । महाकुलस्य तव कथं विप्रबधः ।
इति स्तुतिपूर्वश्च उपालम्भः । इति भरतः ॥ * ॥
नियमः । इति मेदिनी ॥ आलापः । इति
विश्वः ॥

परिम

परिभाषा, स्त्री, (परि + भाष + अच् । तत्पठाय ।
परिष्कृतं भाषणम् । पदार्थविवेचकाचार्याणां
युक्तियुक्ता वाक् । इति काश्यपकृष्णटीकायां
चण्डीदासः ॥ तत्पठ्यायः । प्रसक्तिः २ श्रौलो ३
सङ्केतः ४ समयकारः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(सञ्चलनविशेषः । सञ्चं घडविधम् । यथा,
“संज्ञा च परिभाषा च विधिभियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च पदविधिं सञ्चलनम् ॥”)
“प्रत्यस्य संज्ञेपनिष्ठाह्वयसङ्केतविशेषः । यथा
चपोदितेत्यादि ।” इति मुग्धकोषटीकायां दुर्गा-
दासः ॥ यथा माघे । १६ । ८० ।
“न खनू प्रतिह्वयते कृतस्त्रित्
परिभाषेव गरीयसो यदाज्ञा ॥”
(“अथक्तागुक्तलेखोक्तसन्धिप्रकारप्रकाशिकाः ।
परिभाषाः प्रवक्ष्यन्ते दीपीभताः मुनिश्चिताः ॥”
इति वैद्यकपरिभाषाया लक्षणम् ॥
“प्रथमं परिभाषा स्याद्देशव्याख्यानकृत्या ।”
इति शाङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
परिभूतं, त्रि, (परिभूयते स्म । परि + भू + क्तः ।)
अनादृतम् । तत्पठ्यायः । अवगणितम् २ अव-
मतम् ३ अवज्ञातम् ४ अवमानितम् ५ । इत्य-
मरः । ३ । १ । १०६ । अभिभूतम् ६ । इति जटा-
धरः ॥ अपस्तुतम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, सारावल्यां विंशत्याध्याये ।
“परिभूतं सुखरहितं कुलटापुत्रमतिपापरतश्च ।
जनयति नक्षत्रपतिः क्षितिमुतदृष्टो भविष्यति ॥”)
परिभ्रमः, पुं, (परि + भ्रम् + अच् ।) संचेतोभ्रम-
णम् । परिपञ्चभ्रमघातोर्भावे अल्पप्रत्ययिष्यम् ॥
परिमण्डलं, त्रि, (परि संचेतो मण्डलम् ।) वृत्तं लम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भोगवते । ५ । २ । १६ ।
“लक्ष्मीचरं सार्द्धं गवकोटिद्यो जनपरिमण्डलं भू-
वल्लयस्य जनेन सगशतृत्तरं द्विसहस्रयोजनानि
स भुङ्क्ते ॥”) परिमाणपरिमाणम् । परिमाण-
विशिष्टः परिमाणः । इति वैशेषिकसूत्रविभूतिः ॥
शब्दोऽयं न्यग्रोधशब्देन युक्तः अर्थान्तरं प्रका-
शयति । पुं, पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,
मातस्ये ११८ अध्याये ।
“न्यग्रोधौ तु स्मृतौ बाह्व्यासो न्यग्रोध उच्यते ।
यानेन उच्यते यस्य न्यग्रोध उच्यते देहिनाः ।
समोऽयं परोणाहो न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥”
स्त्री, लक्षणान्वितरमणीविशेषः । यथा, शब्द-
रत्नावल्याम् ।
“स्तनौ मुकुटिनौ यस्या नितम्बं च विशालता ।
मध्ये लीला भवेद् या च न्यग्रोधपरिमण्डला ॥”
पञ्चतविशेषः । यथा महाभारते ६ । ६ । ११ ।
“परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपञ्चतः ।
आदित्यतरुणाभासो विधुम इव पावकः ॥”)
परिमलः, पुं, (परिमलते सुगन्धिपार्थिवकणां
धरतीति । मल इ धारणे + अच् । “क्षितावेव
गन्धः ॥” इति न्यायादस्य तथात्वम् ।) विमर्दनम् ।
कृष्णमादिमर्दनम् । विमर्दित्यजनमनोहरगन्धः ।
सुरतादिविमर्दित्यविलेपनकृष्णमादिगन्धः । इत्य-

परिमा

मरभरतौ ॥ सुरभिमात्यगन्धादिधारणीनोत्पन्नो
हृदो गन्धः । इति स्वामी ॥ (यथा, कलावि-
लासे । १ । ५ ।
“रत्निलुलितललितललनाक्रमजललववाहिनो
सुहृद्वच ।
अथकेशकुसुमपरिमलवासितदेहा वक्ष्य-
न्ति ॥”)
तत्पठ्यायः । आमीदः २ गन्धः ३ सौरभ्यम् ४
सौरभम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पण्डित-
सम्बद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥
परिमाणं, स्त्री, परिमीयतेऽनेन । (परि + मा +
करणे लृट् ।) परिमितयवहारसाधारण-
कारणम् । इति सिद्धान्तसूक्तवली ॥ माप इति
भाषा । (यथा, मनुः । ८ । १३३ ।
“असरेणोऽष्टौ विज्ञेया लिङ्गे का परिमाणाः ॥”)
तत्पठ्यायप्रकारा यथा,—
“यौतवं द्वयं पाप्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।
मानं तुलाङ्गुलिप्रसङ्गेऽङ्गः पञ्चादमापकः ॥
ते षोडशाक्षः कथं लिङ्गे पलं कर्षचतुष्टयम् ।
सुवर्णविस्तौ ह्येवोऽङ्गे कुरुषिस्तु तत्पणं ॥
तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्यादंशतिस्तुलाः ।
आचितं दशभागाः स्युः शाकटो भार आचितः ॥
कार्पापणः कार्पाकश्च ताम्रिके कार्पाके पणः ।
अस्त्रिया वाष्पकदोणौ खारौ वाहो निकुञ्चकः ॥
कडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थाः पृथक् ॥”
इत्यमरः । २ । ६ । ८५ — ८६ ॥ * ॥
न्यायमते तद्वयथा,—
“परिमाणं भवेत्मानयवहारस्य कारणम् ।
अणु दीर्घं महद्भूतमिति तद्दे इति ॥
अनित्यं तद्वनित्यं स्यान्नित्यं नित्यमुदाहृतम् ।
संख्यातः परिमाणाच्च प्रचयादपि जायते ॥
अनित्यं द्वाणुकादौ तु संख्याजन्यमुदाहृतम् ।
परिमाणं घटादौ तु परिमाणजमुच्यते ॥
प्रचयः प्राथिल्याख्यो यः संयोगस्तत्र जन्मते ।
परिमाणस्तत्कादौ नाशत्वाश्रयनाशतः ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । ११० — ११३ ॥
(परिमाणं निरूपयति । परिमाणमिति । परि-
मितयवहारसाधारणं कारणं परिमाण-
मित्यर्थः । तत्तत्तुल्यं अणु महद्दीर्घं ह्रस्वश्च
इदं चातुर्विधं प्रत्यक्षसिद्धं तत्राणुत्वह्रस्वत्व-
महत्त्वदीर्घत्वं च समनियते तत्परिमाणं नित्य-
मित्यत्र परिमाणमित्यनुषङ्गते जायते इत्यत्रापि
परिमाणमित्यनुषङ्गते अनित्यमिति पूर्वगान्वितं
तथाचान्वितं परिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं
प्रचयजन्यमित्यर्थः । तत्र संख्याजन्यमुदाहरति
द्वाणुकादाविति । द्वाणुकस्य असरेणोश्च परि-
माणं प्रति परिमाणपरिमाणं द्वाणुकादिपरि-
माणं वा न कारणं परिमाणस्य स्वसमानजाती-
योत्पन्नपरिमाणजनकत्वात् द्वाणुकादिपरि-
माणानु परिमाणाव्यापेक्षया नोत्पन्नं असरेणुपरि-
माणानु न सजातीयं अतः परिमाणौ द्वित्वसंज्ञा
द्वाणुकपरिमाणस्य द्वाणुकं त्रित्वसंज्ञा च अस-

परिमे

रेण परिमाणस्यासमवायिकारणमित्यर्थः । परि-
माणजन्यमुदाहरति परिमाणं घटादाविति परि-
माणजं कपालादि परिमाणजन्यम् । प्रचय-
जन्यमुदाहर्तुं प्रचयं निर्वृत्ति प्रचय इति अर्थान्
प्रचयस्य नचावयविनाशः कथं परिमाण-
नाशकः असमवायवयविनः त्रित्वपरिमाण-
विज्ञेये तदपचये चावयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि
परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम् ।
परिमाणविज्ञेये द्वाणुकस्य नाशोऽवश्यमभ्यु-
पेयस्तद्वाणु च द्वाणुकनाशः एवं क्रमेण महा-
वयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् सति च नाशकत्वेन
भ्युपगममात्रेण नाशस्य अपवादितुमशक्यत्वात्
शरीरादाववयवोपचये असमवायिकारण-
नाशस्यावश्यकत्वादवयवविनाशः आवश्यकः न
च पटविनाशेऽपि तत्त्वन्तरसंयोगात् परिमाणा-
धिक्यं स्यादिति वाच्यं तत्रापि वेमादभिधातेन
समवायिकारणतत्त्वसंयोगनाशात् पटनाशस्या
वश्यकत्वात् किञ्च तत्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वं
पूर्वं तत्पट एव न स्यात् तत्तत्पटकारणा-
भावात् तत्त्वन्तरवयवत्वाभावे च न तेन परि-
माणाधिक्यं संयुक्तद्वयान्तरवत् तस्मात्तच्च
तत्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्वपटनाशस्ततः पटा-
न्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम् । अवयविनः
प्रत्यभिज्ञानान्न साजात्येन दीपकालिकादिवत् न
च पूर्वतन्त्र एव तत्त्वन्तरसंज्ञकारात् पूर्व-
पटे सत्त्वे पटान्तरमात्रमिति वाच्यम्
संज्ञेयोः समानदेशताविरोधात् एकदा नाना
द्रव्यस्य तत्राणुपलभ्य बाधितत्वाच्च पूर्वद्रव्यस्य
प्रतिषेधकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यवश्य-
मभ्युपेयत्वात् ॥” इति सिद्धान्तसूक्तवली ॥
परिमाणं, त्रि, (परि + मज्ज + गत्यत् । “चजोः
कु घ्रिग्यतोः ।” ७ । ३ । ५२ । इति जस्यगः ।
“स्त्रेर्द्विः ।” ७ । २ । ११४ । इति द्विः ।)
परिमण्डलम् । परिशीधनीयम् ॥
परिमाणं, स्त्री, (परि + मज्ज + लृट् ततो द्विः ।)
खाद्यभेदः । मधुमस्तकम् । यथा, शब्दचन्द्रिका ।
“मधुनेलघुतैर्मध्ये वेष्टिताः समिताश्च ये ।
मधुमस्तकमुद्दिष्टं तस्याख्या परिमाणजनम् ॥”
परिशीधनश्च ॥
परिमितं, त्रि, (परि + मा + क्तः ।) परितो मितं
वा ।) युक्तम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ परिमाण-
विशिष्टम् । यथा, उद्भटः ।
“द्रविणं परिमितमधिक-
वयिनं जनमाकुली कुरुते ।
स्त्रीणाञ्चलमिव पीन-
स्तनजघनायाः कुलीनायाः ॥”
परिमित्यं, त्रि, (परि + मज्ज + “स्त्रेर्विभाषा ।”
३ । १ । ११३ । इति क्यप् ।) परिमाण्यम् । इति
आकरणम् ॥
परिमेयं, त्रि, (परिमीयते इति । परि + मा + “अचो
यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् । “इद्वयति ।”
६ । ४ । ६५ । इति ईत् ततो गुणः ।) परि-

परिव

माणविशिष्टम् । परिमातव्यम् । परिमाणीयम् ।
 (यथा, रघुः । १ । ५० ।
 “माभूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।
 अनुभावविशेषात्तु सेनापरिगताविव ॥”)
 परिमोक्षः, पुं, (परितो मोक्षः परिव्यागः ।) मल-
 त्यागः । यथा, श्रीभागवते ० । ६ । ० ।
 “पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारदः ।
 हिंसाया निर्वर्तितुं नो निरयस्य गुदं स्मृतम् ॥”
 “परिमोक्षस्य मलत्यागस्य । पायुरिन्द्रियं गुदं
 स्थानम् । निर्वर्तितुं नो निरयः ॥” इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ परिव्यागम् । यथा, विष्णु-
 धर्मोत्तरे ।
 “मन्त्राभुभानां परिमोक्षकारि
 मं पूजनं देववरस्य विष्णोः ।”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (विमुक्तिः । यथा, महाभारते । १ । २ । १६० ।
 “कर्णस्य परिमोक्षोऽत्र कुण्डलाभ्यां पुरस्तरात् ॥”)
 परिमोषी, [न] त्रि, (परिमृणातीति । परि +
 मृश् + णिनिः ।) परिमोषणशीलः । चौरः ।
 (इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६ ॥)
 परिस्मः, पुं, (परिस्मृतेति इति । परि + स्मि +
 घञ् । “रभेरश्विष्ठोः ।” ७ । १ । ६३ । इति
 नुम् ।) आलिङ्गनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥
 (यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ९ ।
 “ध्यायन्त्वामनिशं जपन्पि तवेवात्मापमन्त्रावलीं
 मयत्स्वत्कुचकुम्भनिर्भरपरैरस्मात्स्वतं ताञ्कति ॥”)
 परिवत्सरः, पुं, वत्सरः । इति जटाधरः ॥ वत्सर-
 विशेषः । यथा, मलमासतत्त्वे ।
 “शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समादादिषु वत्सराः ।
 सम्यरीदानपूर्व्याश्च तथोदापूर्वका मताः ॥”
 “परिपूर्व तथोदानं यवानाश्च द्विजोत्तमाः ॥”
 इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥
 परिवर्जनं, स्त्री, (परिवर्ज्यते परिवर्ज्यते प्राणैर्येन ।
 परि + वृज् + णिच् + लुट् ।) मारणम् । इत्य-
 मरः । २ । २ । १४ ॥ (भावे लुट् ।) परिव्यागः ।
 यथा, उद्भटः ।
 “गोष्यो न होषी मथुराङ्गनानां
 धूर्तस्य कृष्णस्य हि गीतिरेषा ।
 विपर्ययो येन कृतः स्वपित्रो-
 स्तस्योपपत्नीपरिवर्जनं किम् ॥”
 परिवर्जनीया यथा, कौर्मि उपरिभागे १५ अः ।
 “एकशयानं पंक्तिभाण्डपकादभिश्चरणम् ।
 याजनाध्ययने योनस्तथैव सङ्गभोजनम् ॥
 सहाध्यायस्तु दण्डः सङ्गयाजनमेव च ।
 एकादश सप्तद्विष्टा दोषाः साङ्ग्यसङ्गिताः ॥
 समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते शृणाम् ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्ग्यं परिवर्जयेत् ॥”
 “यस्मिन्देहे न सम्मानो न प्रीतिर्न च वाच्यवाः ।
 न च विद्यागमः कश्चित् देशं परिवर्जयेत् ॥”
 इति चाणक्यम् ॥
 “आक्षेपं बालिषं च तन्मयोद्धारं विशं जडम् ।
 मूढमन्त्रसंयुक्तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥

परिव

कुभाय्याश्च कुमिवश्च कुराजानं कुमौहदम् ।
 कुबन्धुश्च कुदेशश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥”
 इति गुरुङ्पुराणे ११३ अध्यायः ॥
 (“यस्य वै भायमाणस्य रुजलत्वे मुरोष्ट्रम् ।
 अन्नश्च अयते भुक्तं स्थितश्चापि न जीयेति ॥
 बलश्च ह्रीयते यस्य लण्णा चाभिप्रवर्तते ।
 जायते हृदि शूलश्च तं भिगक् परिवर्जयेत् ॥”
 इति चरकसंग्रहेन्द्रियस्थाने षष्ठेऽध्याये उक्तम् ॥)
 परिवर्त्तः, पुं, (परिवर्त्तनमिति । परि + वृत् + भावे
 घञ् ।) विनिमयः । (यथा, रामायणे । २ ।
 १०५ । २५ ।
 “हृष्यन्तुतुमुखं दृष्ट्वा नयं नयमिवागतम् ।
 अतुनां परिवर्त्तने प्राणिनां प्राणमन्त्रयः ॥”)
 कर्मगतः । अपवर्जनम् । इति मेदिनी ॥
 युगान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ गत्यविच्छेदः ।
 इति जटाधरः ॥ स्त्र्यपुत्रस्य दःमहस्यैरगमेन
 कलिकृद्यानिर्मादिगर्भजाताष्टपञ्चान्तर्गतत्वीय
 पृथः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । २ ।
 “अष्टौ कुमारः कन्याश्च तथाष्टावनिर्भोग्याः ।
 दन्ताकृष्टिस्तथोक्तश्च परिवर्त्तनस्थापः ॥”
 तन्नामनिर्भुक्त्यथा तत्रैव १४ श्लोके ।
 “अन्यगर्भे परान् गर्भान् सदैव परिवर्त्तयन् ।
 रतिमाप्नोति यात्यश्च विषयोरन्यदेव यत्नः ॥
 परिवर्त्तकमंजोऽयं तस्यापि सितमर्षपेः ।
 रत्नोपमलज्जयेच्च रत्नां कुर्वन्ति तत्त्ववित् ॥”)
 तस्य पुत्रयोः कर्मादि यथा-
 “परिवर्त्तमनौ द्वौ तु विरूपविकृतौ द्विज ।
 तौ तु दृष्ट्वादिपरिखाप्राकागम्भोधिर्नयौ ॥
 गुञ्जिण्याः परिवर्त्तनौ कुर्वन्तः पादपादिय ।
 क्रोष्टकं । परिवर्त्तः स्थाङ्गस्यार्थोदगात्तः ॥
 न दृष्ट्वा नैवादिर्न न प्राकारं प्रयोनधिम् ।
 परिवर्त्तं न समाक्रामेदवला गर्भधारिणी ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे । ५१ । ६२-६४ ॥
 परिवर्त्तनं, स्त्री, (परिवर्त्तते परिवर्त्तते प्राणैर्येन ।
 परि + वृज् + णिच् + लुट् ।) परिवर्त्तः ।
 तत्पथः । परिवर्त्तनम् २ विनिमयः ३ नैमेयः ४
 अतिहारः ५ परावर्त्तः ६ वैभेयः ७ विमयः ८ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १६ । १३ ।
 “अङ्गमङ्गपरिवर्त्तनोत्तिते
 तस्य नित्यतुरश्रयतासुमे ।
 वल्लकी च हृदयङ्गमम्वना
 वल्गुवागपि च वामलोचना ॥”)
 परिवर्त्तिका, स्त्री, मेढ्राजतच्छरीरविशेषः । तस्मि-
 न्नमाङ्ग ।
 “महानात् पीडनाद्वापि तथैवाप्यभिधाततः ।
 मेढ्राङ्गस्य यदा वायुभेजेन सञ्चलच्छरन् ॥
 तदा वातोपस्थलम् तस्मिन् परिवर्त्तते ।
 सवेदनं सदाश्च पाकश्च व्रजति कश्चित् ॥
 मणेरधस्तात् कोषस्तु ग्रन्थिरूपेण लम्बते ।
 मारुतागस्तुमम्भतां पिन्दाभां परिवर्त्तिकां ॥
 सकण्डः कठिना वापि सैव श्लेष्मसमन्विता ॥”
 अस्यां वातजायामपि पिन्दावुबन्धो बोद्धव्यो
 दाहपाकभावात् । कोषः शर्मकोषः ॥ * ॥

परिवा

अथ तस्यास्त्विकित्वा ।
 “परिवर्त्तं धृताभ्यक्तं सुखिदमुपनाहयेत् ।
 त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा वातघ्नैः शाक्यगादिभिः ॥
 ततोऽभ्यक्ष्य शर्मेच्छर्म पाटयेत् पीडयेन्मणिम् ।
 पत्रिष्ठे तस्मिन् मणौ स्वेदयदुपनाहयेत् ॥
 दद्याद्वातहरान् वस्त्रान् स्निग्धान्मानि भोजयेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 परिवसणः, पुं, (परितो वसन्त्यत्र । परि + वस् +
 उपसर्गो वसति इति व्यञ्च् ।) यामः । इति कर्म-
 चन्द्रः २ । २७ ॥
 परिवहः, पुं, (परि सर्वतोभावेन वहतीति । परि +
 वह् + णिच् ।) सप्रवायन्तर्गतवहवायुः । स
 तु सुवहवायोरुपरिस्थितः । (यथा, सिद्धान्त-
 शिरोमणौ ।
 “भुवायुरावह इह प्रवहस्तद्वहः
 स्यादहश्चस्तदग्नसंवहसंजकश्च ।
 अत्यस्ततोऽपि सुवहः परिपृष्यकाऽस्मान्
 वाहः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः ॥”)
 परिवारः, पुं, (परिसर्जतो दोषोस्त्वैव वातः
 कथनम् । परि + वद् + भावे घञ् ।) अपवादः ।
 (यथा, महाभारतम् । १ । ७२ ।
 “नीचसंसर्गनिरताः परित्यापयद्वाजाः ।
 परनिन्दापरदोह-परिवादपराः खलाः ॥” * ॥
 परि + वद् + णिच् + करणे घञ् ।) वीणा-
 वादनवस्तु । इति मेदिनी ॥
 परिवारकः, त्रि, (परिवर्त्ततेति । परि + वद् +
 ण्यल् ।) परिवारकृत् । इति आकरगम् ॥
 परिवारिणी, स्त्री, (परिवर्त्तति स्वगानिति । परि +
 वद् + “सुप्यजातो गनिन्ताश्चोत्तरे ।” ३ । २ ।
 ७८ । इति णिनिः भ्रियौ ङीप् ।) सप्रतन्त्री
 युक्तवीणा । इत्यमरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६ । ६ ।
 “कलतया वचसः परिवारिणी
 स्वरजिता रजितावशमायतः ॥”)
 परिवारविशिष्टा च ॥
 परिवारी, [न] त्रि, (परिवर्त्ततेति परिवर्त्तितं
 शीलमस्य वा । परि + वद् + शीलार्थे कर्त्तरि
 णिनिः ।) परिवारकृत् । (यथा, महाभारते ।
 ७ । ७१ । २६ ।
 “साधूनस्यतां ये च ये चापि परिवारिणाम् ॥”
 परिवारो निन्दा विद्यतेऽस्य ।) परिवार-
 विशिष्टः । इति परिवारशब्दादर्थे इति ॥
 परिवारः, पुं, (परिसर्जते उच्यते इति । परि + वप् +
 घञ् ।) पर्युषिः । वपनम् । जनस्थानम् ।
 परिवारः । इति मेदिनी । पे २५ ॥
 परिवारपनं, स्त्री, (परि + वप् + णिच् + लुट् ।)
 सुखनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 परिवारपितं, त्रि, (परिवार्यते स्म । परि + वप् +
 णिच् + क्त ।) सुखितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८५ ॥
 परिवारः, पुं, (परिवर्त्ततेऽनेन । परि + वृ + करणे
 घञ् ।) परिवर्त्तनः । (यथा, रघुः । ६ । १० ।
 “मनुष्यवाचं चतुरस्रयान-
 मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

परिवृ

विवेश मन्त्राक्षरराजमार्गं
पतिंवरा कृष्णविवाहवेष्टा ॥”)
खड्गकोषः । परिवृष्टः । इति मेदिनी । रे ।
२८० ॥
परिवाहः, पुं, (पर्यवृत्ते लघादिकं येन । परि +
वह + घञ् ।) परीवाहः । जलोच्छ्वासः । इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, रघुः । ८।७४।
“स विवेश पुरीं तथा विना
क्षणदापायशशाङ्कदर्शनः ।
परिवाहमिवावलीकयद्
स्वमुचः पौरवधसुखाश्रुपु ॥”)
परिविस्तः, पुं, (परि + विद् + क्तः ।) परिविस्तः ।
यथा, उद्वाहस्तम् ।
“ज्येष्ठेऽतिविष्टे कनीयान् निर्विघ्नं परिवेत्ता भवति
परिविष्टो ज्येष्ठः परिवेदनीया कथा परिदायी
दाता परिकर्ता याजकः ते सर्वे पतिताः ॥”
परिविस्तः, पुं, (परिवर्त्तनं विन्दति लभते इति ।
परि + विद् + क्तच् ।) परिवेत्तृज्येष्ठः । कृत-
विवाहस्यानृज्येष्ठभाता । इत्यमरः । २।७।५६ ॥
(यथा, मनुः । ३।१७१ ।
“दारापिहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविस्तस्तु पूर्वजः ॥”)
परिविन्दन्, [त्] पुं, (परित्यज्य ज्येष्ठं भ्रातरं
विन्दति अग्राधानभार्यादिकं लभते इति ।
विद् + श्रट् ।) परिवेदनकर्ता । यथा,—
“देशान्तरस्य स्त्रीवैकट्यगानसहोदरान् ।
वैश्याभिसक्तपतितशूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥
जडस्य कान्त्यवधिरकुजवामनकुलकान् ।
अतिवृद्धानभार्याश्च लघिसक्तान् वृषस्य च ॥
धनवृद्धिप्रसक्ताश्च कामनः कारिणस्तथा ।
कुलटोष्णचोराश्च परिविन्दन् न दुष्यति ॥”
इत्युद्वाहस्तम् । कुन्दोगपरिशिष्टम् ॥
परिविष्णु, स्त्री, सर्वतो विष्णुः । विष्णुं विष्णुं परि
इत्यथयीभावसमासे दुर्गादासः ॥
परिवृत्तं, त्रि, वृद्धिधातोः कर्मणि क्तः । (ततः
परितो वृत्तमिति ।) सर्वतोभावेन दीप्ति-
विशिष्टम् । सर्वतोभावेन करिगर्जितम् ।
सर्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टम् । सर्वतोभावेन
अनिविशिष्टम् ॥
परिवृष्टः, त्रि, (परिसर्वतोभावेन वृद्धिं वर्द्धते
इति । वृद्धिं वृद्धौ + कर्त्तरि क्तः । निपातनात्
हकारलोपो निष्ठातस्य ढलच् ।) अधिपः ।
प्रभुः । इत्यमरः । ३।१।११ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३।२८२ ।
“जगत्परिवृष्टः प्रौढप्रीतिस्तं स फलार्थिनम् ।
कृत्वा प्रादुर्भाववपुस्ततो भूयोऽपभाषत ॥”)
परिवृतः, त्रि, (परिसर्वतोभावेन वृतः ।) आवृतः ।
वैष्टिनः । यथा,—
“अवह्वारान् वृषः पश्यन् सभ्यैः परिवृतोऽन्वहम् ॥”
इति मिताक्षरा ॥
परिवृत्तिः, पुं, (परिवर्त्तने वर्त्तते इति । परि +
वृत् + क्तच् ।) परिविस्तः । इति हज्जुः ॥ (परि

परिवे

+ वृत् + भावे क्तिन् । परिवर्त्तनम् । यथा,
महाभारते । १४।१८।२६ ।
“तस्य कालपरीमाणमकरोत् स पितामहः ।
भूतेषु परिवृत्तिश्च पुनरावृत्तिमेव च ॥”
अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१०।१०५ ।
“परिवृत्तिर्विनिमयः समन्यनाधिकैर्भवेत् ॥”
क्रमेणोदाहरणं यथा,—
“दत्त्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम ।
मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदगन्धरः ॥”
अत्र प्रथमेऽर्धे समेन द्वितीयेऽर्धे न्यनेन ॥
परिवृत्तं, त्रि, सर्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टम् ।
सर्वतोभावेनोद्यमविशिष्टम् । इति वृद्धिधातोः
कर्मणि क्तप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥
परिवेत्ता, [च्] पुं, (परित्यज्य ज्येष्ठं भ्रातरं
विन्दति भार्यामग्रादिकं वा लभते इति । विद्
लभे + “शुल्लृच् ।” ३।१।१३३ । इति
ढच् ।) अनृज्येष्ठे कृतविवाहकनिष्ठः । इत्युद्-
वाहस्तम् ॥ (यथा, मनुः । ३।१७१ ।
“दारापिहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रे स्थिते ।
परिवेत्ता स विज्ञेयः परिविस्तस्तु पूर्वजः ॥”)
परिवेदनं, स्त्री, (परि + विद् + लुट् ।) विवाहः ।
अग्राधानम् । यथा,—
“स्त्रीवे देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।
योगशास्त्राभिमुक्ते च न दीव्यः परिवेदने ॥”
इत्युद्वाहस्तम् । शातातपः ॥
सर्वतोभावेन ज्ञानम् । (यथा, महाभारते ।
१४।१६।१२ ।
“महि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः परिवेदने ।
न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः ॥”)
सर्वतोभावेन विचारणम् । सर्वतोभावेन विद्य-
मानत्वम् । सर्वतोभावेन लाभः ॥
परिवेदनी, स्त्री, (परिवेदोऽस्यस्यामिति । इति
डोप् ।) परिवेत्तः स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥
परिवेदनीया, स्त्री, (परिवेद्यते या । परि + विद्
अनीयर् ।) अनृज्येष्ठे तत्कनिष्ठेन विवा-
हिता कथा । अस्य प्रमाणं परिदायिग्रन्थे
द्रष्टव्यम् ॥
परिवेशः, पुं, (परितो विप्रतीति । परि + विश् +
घञ् ।) वेष्टनम् । परिधिः । इति मेदिनी । शि । ३७ ॥
“वातेन मण्डलीभूताः स्रष्टाश्चन्द्रमसोः कराः ।
मालाभा योऽन्नि तनुते परिवेशः प्रकीर्तितः ॥”
इति भरतधृतसाङ्गसाङ्गः ॥
परिवेषः, पुं, (परितो विष्यते व्याप्यतेऽनेन ।
विधिरौ आपने + घञ् ।) परिवृत्तिः । परिधिः ।
(वृद्धिसंहितायाम् ३४ अध्याये तल्लक्षणादिक-
सुक्तम् । तद्वयथा,—
“सम्पृक्ता रवीन्दोः किरणाः पवनेन मण्डली-
भूताः ।
नानावर्णाक्षतयस्तन्मभे योऽन्नि परिवेषाः ॥
ते रक्तनीलपाङ्कुरकापोताभाभश्चलहरि-
मुक्ताः ।

परिवे

इत्ययमवख्यनिर्णयं तिस्रसनेशपितामहादि-
कृताः ॥
धनदः करोति मेचकमन्योऽन्यगुणाश्रयेण
चाप्यन्ये ।
प्रविलीयते सुहृर्मुहुरल्पफलः सोपि वायुक्षतः ॥
चावशिखिरजततेलक्षीरजलामः स्वकाल-
सम्भूतः ।
अविकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिन्नकरः ॥
सकलगगनासुचारी नैकाभः क्षतजसन्निभो
रूपः ।
असकलशकटशरासनश्चङ्गाटकवत्स्थितः पापः ॥
शिखिलसमेतिवर्षं बहुवर्षं वृषवधो भयं धृञ् ।
हरिचापनिभे युद्धान्यशोककुसुमप्रभे चापि ॥
वर्गेनैकेन यदा बहुलः क्षिप्रः क्षुराभकाकीर्णः ।
स्वर्त्तो सद्यो वर्षं करोति पीतश्च दीपाकैः ॥
दीपविहङ्गमगदतः कलुषः सन्ध्याश्रयोत्थितो-
ऽतिमहान् ।
भयक्षतहिङ्गुत्कादौर्हतो वृषं हन्ति शस्त्रेण ॥
प्रतिदिनमकीर्णमाश्वोरहर्निशं रक्तयोर्नरेन्द्रवधः ॥
परिविष्टयोरभीक्ष्णं लयास्तनभःस्थयोक्तवत् ॥
सेनापतेर्भयकरो द्विमण्डलो नातिप्रसङ्गकोप-
करः ।
त्रिप्रभृतिप्रसङ्गकोपं युवराजभयं नगररोधम् ॥
वृद्धिस्त्राहेन मासेन विग्रहो वा ग्रहेन्दुभिरौघे ।
होराजन्माधिपयोर्लक्ष्मणं वायुभो राज्ञः ॥
परिवेधमखलगतो रवितनयः क्षुद्रधान्यनाश-
करः ।
जनयति च वातवृष्टिं स्यावरक्तधिरुक्षिता च ॥
भौमे कुमारबलपतिसैन्यानां विद्रवोऽग्निप्रस-
भयम् ।
जीवे परिवेधगते पुरोहितामात्यवृषपीडा ॥
मन्त्रिस्थावरलेखकपरिवृद्धिश्चक्षुः सुवृष्टिश्च ।
शुक्रे यायिचक्षित्यराज्ञां पीडा प्रियं चास्त्रम् ॥
क्षुद्रनलवृत्तनराधिपश्चक्षुः जायते भयं केतौ ।
परिविष्टे गर्भभयं राज्ञौ याधिर्युपभयश्च ॥
युद्धानि विजानीयात् परिवेधाभ्यन्तरे ज्यो-
र्यहयोः ।
दिवसहतः शशिनी वा क्षुद्रवृष्टिर्भयं चित्र
प्रीतम् ।
याति चतुर्भु नरेन्द्रः सामात्यपुरोहितो वधं
मृक्षोः ।
प्रलयमिव विद्धि जगतः पञ्चादिषु मण्डलस्थेषु ॥
ताराग्रहस्य कुर्वात् पृथगेव समुत्थितो नरेन्द्र-
वधम् ।
नक्षत्राणामथवा यदि केतोर्नोर्दयो भवति ॥
विप्रक्षत्तियविद्रुद्रहा भवेत् प्रतिपदादिषु
क्रमशः ।
क्षेत्रीपुरकोशानां पञ्चस्थादिष्वभ्युपकारी ॥
युवराजस्य वृष्ट्यां परतस्त्रिषु पाथेऽस्य दीप-
करः ।
पुररोधो द्वादशां सैन्योभ्युपयोज्योदयाम् ॥
नरपतिपत्नीपीडा परिवेधोऽभ्युत्थितश्चतुर्दशाम् ॥

परिवे

कुर्वन्तु पञ्चदश्यां पीडां मनुजाधिपस्येव ॥
नागरकाणामभ्यन्तरस्थिता याधिनाश्च वास्तव्या ।
परिवेषमश्वरेखा विज्ञेया कन्दमाराणाम् ॥
रक्तः श्यामो रक्तश्च भवति येषां पराजय-
स्तेषाम् ।
स्त्रियः श्वेतो द्युतिमान् येषां भागो जय-
स्तेषाम् ॥”)

परिवेषणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
परिवेषकः, पुं, (परिवेषतीति । परि + विष् +
कुल्ल् ।) परिवेष्टा । परिवेषणकर्त्ता । तस्य
लक्षणं यथा, -
“स्नातस्त्र्यन्तर्क्षितः सुवसनः सखी प्रसन्नाननः
स्पष्टास्मा सुभगः प्रसन्नहृदयः श्रीकान्तपूजारतः ।
स्वामिस्त्रिहृदयः स्वकाव्यनिपुणः प्रौढो वदान्यः शुचि-
विप्रो वा परिवेषणस्तु कुलजश्चाप्योऽपि वा
भूपतिः ॥”
इति पाकराजेश्वरः ॥

परिवेषणं स्त्री, (परि + विष् + णिच् + लाट् ।) वेष्ट-
नम् । भोजनार्थं भोजनपात्रे अन्नादेर्दानम् ।
अथ श्राद्धे परिवेषणं मनुः ।
“पाणिभ्यान्तर्पसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।
विश्रान्तके पितृन् ध्यायन् श्रान्तकेरुपनिक्षिपेत् ॥
अन्नस्येति तृतीयार्थे षष्ठी वर्द्धितं पूरितं पात्र-
मिति शेषः । उपनिक्षिपेत् परिवेषणार्थम् ।
तथा च पाकस्थान्या आकृत्य प्रथमं भोजन-
पात्रे न देयं किन्तु स्थान्यादिकं पाणिभ्यां पात्र-
समीपे भूमौ संस्थाप्य पश्चात् पाणिभ्यां पात्रा-
न्तरिताभ्यां श्राद्धे परिवेषयेत् । उभाभ्यामपि
हस्ताभ्यामाकृत्य परिवेषयेदिति मनुस्यपुरा-
णम् । यत्तु श्राद्धे परिवेषणस्तु दक्षिणपाणि-
मात्रेणैवाङ्गानभिधानादिति मैथिलोक्तं तत्र ।
रक्तेन पाणिना दत्तं शुद्धादत्तं न भक्षयेदित्यादि
पुराणीधेन रक्तपाणिदत्तशुद्धादत्तभक्षणनिर्णयेन
तन्मात्रपरिवेषणस्यापि निषिद्धत्वात् पाणिभ्या-
मपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम् ।
हस्तदत्ताश्च ये स्त्रीणां लक्षणं यन्नानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ती भोक्ता मुदुक्ते च किस्त्रियम् ॥
तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ तर्णेन वा ।
प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कदाचन ॥
इति विशिष्टवर्णनं सामान्यतोऽभिधानात् । पितृ-
भक्तितरङ्गिण्यामप्येवम् । मनुः ।
गुणांश्च स्वपश्रकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।
विष्यसद्यवतः सन्ध्याभूमावेव समाहितः ॥
यामिघं पानपात्रञ्च भोक्तुर्दक्षिणतो न्यसेत् ।
भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं सुलानि च फलानि च ॥
हृद्यानि चैव मांसानि पात्रानि सुरभीणि च ।
उपनीय च तत् सर्वं श्रान्तैः सुसमाहितः ॥
परिवेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ।
गुणान् उपकरणानि भूमावेव न तु यन्ननादि-
पात्राणि अन्नादि पात्रोपरि निक्षिपेत् ॥” इति
श्राद्धतत्त्वम् ॥

परिवेषिका, स्त्री, (परिवेषति या । परि + विष्

ईष

परिश

+ ण्वल् । स्त्रियां टाप् अत इत्यच् ।) परि-
वेषणकर्त्ता । तस्या लक्षणं यथा, -
“स्नाता विमुह्यवमना नवप्रथिताङ्गी
कर्पूरसौरभमुखी नयनाभिगमा ।
विस्वाधरा शिरसि वद्धमुगन्धिपुष्पा
मन्दस्मिता क्षितिभरती परिवेषिका स्यात् ॥”
इति पाकराजेश्वरः ॥

परिवेष्टितं, त्रि, सर्वतोभावेन वेष्टितम् । तत्र-
पर्यायः । परिक्षिप्तम् २ वलथितम् ३ निश्चितम्
४ परिष्कृतम् ५ परीतम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
परियाधः, पुं, (परि सर्वतोभावेन विध्यतीति ।
परि + अधौ ताड् । “श्यादुधेति ।” ३ । १ ।
१४१ । इति णः ।) अम्बुषेतसः । दमोत्पलः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ३०, ६० ॥

परिव्रज्या, स्त्री, (परि + व्रज् + भावे घञ् । स्त्रियां
टाप् ।) तपस्या । इति हेमचन्द्रः । १ । ५२ ।
(इतस्ततो भ्रमणम् । यथा, मनुः । १० । ५२ ।
“वासामि स्तवत्सलानि भिन्नभावेऽपि भोजनम् ।
कार्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥”
“लौहवलयदि चालङ्करणं सर्वदा च भ्रमण-
शीलत्वम् ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥

परिव्राजः, पुं, (परिव्रज्य सर्वान् विषयभोगान्
गृह्णाथमाद् व्रजतीति । परि + व्रज् + संज्ञायां
कर्त्तरि घञ् ।) परिव्राट् । इत्यमरटीकायां
रमानाथः ॥

परिव्राजकः, पुं, (परिव्राज + स्वार्धि कन् । परिव्रज-
तीति । परि + व्रज् + ण्वल् वा ।) परिव्राट् ॥
(यथा, गोः रामायणे । १ । ५५ । २ ।

“स परिव्राजककृष्ण महाकायशिरोधरः ।
प्रतिपदे स्वकं रूपं रावणो राजसाधिपः ॥”)
परिव्राजिः, स्त्री, (परि + व्रज् + णिच् + इत् ।)
आरणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ शुल्लुङ्गा इति
भाषा ॥ (आरणीमन्त्रकृष्णशब्दयोरेकस्य
विशेषो ज्ञेयः ॥)

परिव्राट्, [व्र] पुं, (परिव्रज्य सर्वं विषय-
परिव्राट्, भोगं गृह्णाथमाद् व्रजति
गच्छतीति । परि + व्रज् + क्तिप् दीर्घश्च ।)
चतुर्थाश्रमी । तत्पर्यायः । भिक्षुः २ कर्मस्त्री ।
पाराशरी ४ मरकरी ५ । इत्यमरः । २ । १० । ४० ॥
सत्यामी ६ अमणः ७ । इति जटाधरः ॥ परि-
व्राजकः ८ पराशरी ९ व्रजकः १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तस्य लक्षणं यथा, गरुडपुराणे ।
“सच्यारम्भपरित्यागो भेद्यशयं प्रक्षम्यता ।
निष्परिग्रहतादोहसमताः सर्वजन्यु ॥
प्रियाप्रियपरिव्रजं सुखदुःखाविकारिता ।
संवाह्याभ्यन्तरं शौचं सुखदुःखाविकारिता ॥
सर्वैर्भ्रियसमाहारी धारणा आननित्यता ।
भावसंशुद्धिरित्येष परिव्राट्कथ्ये उच्यते ॥”

परिव्राङ्गनीयः, त्रि, (परिव्राङ्गते इति । परि + प्राङ्
+ अनीयर् ।) सर्वतोभावेन प्राङ्गाविषयः । यथा,
“प्राङ्गं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीय-
माराधितोऽपि नृपतिः परिव्राङ्गनीयः ।

परिष

अङ्के स्थितापि युवतिः परिमृगणीया
प्राङ्गे नृपे च युवती च कुतो वशिषत्वम् ॥”
इत्युद्धटः ॥

परिशिष्टं, स्त्री, (परितः शिरः । शिष्टः क्तः ।)
परिशोधविशिष्टम् । अवशिष्टार्थबोधकग्रन्थः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १०१ ॥ (यथा, कान्दोग
परिशिष्टम् । गृह्यपरिशिष्टमित्यादि ॥)

परिशुक्लं, स्त्री, (परितः शुक्लम् । शुभ्र + क्तः ।)
मांसयन्नभेदः । यथा, -
“मांसं बहुष्टुतेर्भुष्टं मिक्तं चैवाम्बुना मुहुः ।
जीरकादौः समायुक्तं परिशुक्लं तदच्यते ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्वतोनीरसे त्रि ॥ (यथा, ऋः रामायणे ।
२ । ५६ । ५ ।

“उपतप्तोदका नदाः पल्लवानि सरांसि च ।
परिशुक्लपलाशानि वनान्युपयनानि च ॥”)

परिशोधः, पुं, (परि + शुध् + भावे घञ् ।) परि-
शोधनम् । सर्वतोभावेन शुद्धिः ॥

परिशोषः, पुं, (परि + शुष् + भावे घञ् ।)
सर्वतोभावेन शुष्कता । (यथा, गोः रामा-
यणे । ४ । १५ । ३४ ।

“वायुर्कपरिपीताम्बुर्विपरिस्नानपङ्कजः ।
तडाग इव कालेन परिशोषं गमिष्यति ॥”)

परिश्रमः, पुं, (परि + श्रम् । घञ् । न वृद्धिः ।)
परिश्रान्तः । तत्पर्यायः । श्रमः २ क्लमः ३
केशः ४ प्रयासः ५ व्यायासः ६ व्यायामः ७ ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २३३ ॥ (यथा, रघुः ।
१ । ५८ ।

“तमातिश्रयक्रियाशान्त-रथतोभपरिश्रमम् ।
पप्रच्छ कुशलं राज्यं राज्यश्रममुनिं मुनिः ॥”)

परिश्रयः, पुं, (परिश्रयत्वस्मिन् इति । परि + श्रि-
+ “श्रच्” । ३ । ३ । ५६ । इति अच् ।)
सन्ना । (भावे अच् ।) व्याययः । इति मेदिनी ।
य । १०२ ॥

परिश्रान्तः, त्रि, (परि + श्रम + कर्त्तरि क्तः ।)
सर्वतोभावेन श्रान्तियुक्तः । (यथा, मध्या-
भारते । १ । ४६ । २६ ।

“परिश्रान्तो ययः स्यथ शठिवर्षां जरावित्तः ।
क्षुधितः स महारण्ये ददशं गुनिसत्तमम् ॥”
स्त्री । गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा, देवी-
भागवते । १० । ६ । ६३ ।

“पात्रनी पादमहिता पेशला पवनाशिनी ।
प्रजापतिः परिश्रान्ता पञ्चतस्तनमण्डरा ॥”)

परिश्रुतः, त्रि, (परि + श्रु + क्तः ।) सर्वतोभावेन
श्रवणविशिष्टः ॥

परिश्रयः, पुं, (परि + श्रिष + भावे घञ् ।)
आश्रयः ॥

परिषत्, [दृ] स्त्री, (परितः सौदन्धस्याम् । परि-
+ सद् + अधिकरणे क्तिप् । “सदिरप्रतेः ।”
८ । ३ । ६६ । इति षत्वम् ।) सभा । इत्य-
मरः । २ । ७ । १५ ॥ (यथा, गोः रामा-
यणे । २ । १३ । १६ ।

परिष्क

“यादृशी परिष्कृतं मीते । दूतस्थायं तथाविधः ।
ध्रुवमन्त्रेव राजा मां यौवराज्येऽभिषिष्यति ॥”
परिष्कृतं खलु द्विविधा, ज्ञानवती स्मृत्परिष्कृतं,
सर्व द्विविधा सती त्रिविधा पुनरनेन कारण-
विभागेन मुच्यते परिष्कृतं, उदासीनपरिष्कृतं, प्रति-
निविष्टपरिष्कृतं । तत्र प्रतिनिविष्टायां परि-
ष्कृति ज्ञानविज्ञानयत्नप्रतिपत्तिप्रतिपत्ति सम्पन्नायां
स्मृतायां वा न कथयितुं केनचित् सह जल्पो
विधीयते । स्मृत्यान्तं मुच्यते परिष्कृति उदा-
सीनायां वा ज्ञानविज्ञानमन्तरेणाप्युदीमयशमा
महाजनहिष्टेन सह जल्पो विधीयते । तद्विधेन
च सह कथयता अपिद्वितीयसूत्रसङ्गोर्वाक्य-
दङ्कैः कथयितव्यम् । अतिद्विष्टं मुहुर्मुहुर्प-
क्षमता परं रूपयता च परिष्कृतमाकारेणैव
तस्यास्य वाक्यावकाशो न दियः । कथंश्च
ब्रुवन् वक्तव्यो नोद्यत इति । अथवा पुनर्होना ते
प्रतिज्ञेति पुनश्चाज्यमानः प्रतिपत्तयः । परि-
संयतसरोभव प्रिष्ठस्व तावत् । पथ्याप्रमेतावत् ।
सकृदपि हि पारितोषिकं निहतं निहतमाह-
रिति । नास्य योगः कथंश्च कथंश्चिदपि श्रयमा
सह विमल वक्तव्यमित्याहृतिके । नत्वैव
व्यायमा सह विमलं प्रशंसन्ति कुशलाः । प्रत्य-
वरेण तु सह समानाभिमतैव वा विमल जल्पता
मुच्यते परिष्कृति कथयितव्यम् । अथकथ्य-
तामीनपरिष्कृति अनवधानश्रवणज्ञानविज्ञानोप-
धारणयत्नप्रतिपत्तिप्रतिपत्ति कथयता चान-
हितेन परस्य सादृश्यदोषवत्त्वमवहितव्यम् ।
समवेक्ष्य च यत्नेन श्रेष्ठं मन्यते नास्य तत्र
जल्पं योजयेत् अनाधिकृतमयोगं कुर्वन् । यत्र
त्वेनमपरं मन्यते तत्रैवैवमाशु निरुक्तीयात् ॥
इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥
परिष्कृतं यथा, प्रायश्चित्तविवेके ।
“एकविंशतिसंख्याकैर्मोमांसाभ्यायपारगैः ।
वेदाङ्गकुशलैश्चैव परिष्कृतं प्रकल्पयेत् ॥”
परिष्कृतः, पुं, (परितः मीतवतीति । परि + कृत् +
अच् । “सदिरप्रतेः” ८ । ३ । ६६ । इति
शत्वम् ।) परिष्कृतः । अनुचरः । इति भरत-
कृतद्विरूपकोषः ॥
परिष्कृतः, पुं, (परिष्कृतमर्हतीति । परिष्कृत् । यत् ।)
परिष्कृतः । इति भरतकृतद्विरूपकोषः ॥
परिष्कृतः, पुं, (परिष्कृतस्यास्तीति । परिष्कृत् +
“रजःकृष्यासुतिपरिष्कृतो वलच्” ५ । २ ।
१११ । इति वलच् ।) सभासदः । परिष्कृतः ।
इति शाब्दरत्नावली ॥ (यथा, भट्टिः । ४ । १२ ।
“आतीनयालदीप्रास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन् ।
परिष्कृतलाभह्वामक्षेत्राट नैकटिकाश्रमात् ॥”)
परिष्कृतः, त्रि, (परिष्कृततीति । परि + स्कृन् +
गतिप्रोषणयोः + पचाद्यच् । “परिष्कृतं” ८ ।
३ । ७४ । इति शत्वम् ।) परिष्कृतः । पर-
पुष्टः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
परिष्कृतः, त्रि, (परि + स्कृन् + क्तः । दस्य तस्य
च नः । “परिष्कृतं” ८ । ३ । ७४ । इति शत्वम् ।)

परिस

गत्वच् ।) परिस्कृतः । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥
परिष्कारः, पुं, (परिष्कृत्यतेनेन । परि + कृ +
“सम्यग्भिर्भो करोतौ भूषणं” ६ । १ । १३७ ।
इति सुट् । “परिनिर्वीति” ८ । ३ । ७० ।
इति शत्वम् ।) अलङ्कारः । इत्यमरः । २ । ६ ।
१०१ ॥ संस्कारः । शुद्धिः ॥
परिष्कृतः, त्रि, (परिष्कृत्यते स्म इति । परि + कृ +
क्तः । “सम्यग्भिर्भामिति” सुट् । “परि-
निर्वीति” ८ । ३ । ७० । इति शत्वम् ।)
भूषितः । अलङ्कृतः । इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥
वेष्टितः । इति हेमचन्द्रः ॥ आहितसंस्कारः ।
इति वेदिकाशब्दटीकायां भरतः ॥
परिष्कृतभूमिः, स्त्री, वेदिः । परिष्कृता यज्ञार्थं
पशुवन्त्याय यज्ञपात्रासादनाय चाहितसंस्कारा
भूमिः । इत्यमरभरतौ ॥
परिष्तोमः, पुं, (परितः सूयते नानावर्णवत्त्वादिति ।
स्तु + मन् । ततः शत्वम् । कंचित् “परिस्तौति”
प्रति अनुपमर्गत्वात् न यः ।) इत्युक्ता परि-
स्तोम इति कल्पयन्ति ।) परिस्तोमः । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥
परिस्वङ्गः, पुं, (परिस्वङ्गनम् । परि + स्वङ्ग + चच् ।
“परिनिर्वीति” ८ । ३ । ७० । इति शत्वम् ।)
आलिङ्गनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥ (यथा,
गीः रामायणे । १ । ४ । ८८ ।
“अङ्गदप्रमुखानाश्च हरीणां रामदर्शनम् ।
हनुमतः परिस्वङ्गो गच्छेन्न सहात्मना ॥”)
परिस्वङ्गः, पुं, सर्वतोभावेन सभायां साधुः इत्यर्थे
यत् प्रत्ययः ॥ परिष्कृतः । सभासदः ॥
परिसरः, पुं, (परिसरन्त्यत्र । परि + स् + “पुसीति”
३ । ३ । ११८ । इति घः ।) पर्यन्तभूः । नदी-
नगरपर्वतादेरुपान्तभूमिः । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, मेघदूते । ६६ ।
“मुक्ताजालः सतपस्मिरन्त्यत्रस्त्रैश्च च्छादे-
नैर्गोमार्गः सवितुरुदयं सृज्यते कामिनीनाम् ॥”)
शब्दः । विधिः । इति मेदिनी । २ । ७७६ ॥
परिसर्पः, पुं, (परि समन्तात् सर्पणम् । परि +
सर्प + घञ् ।) परिक्रिया । परिजनादिना
वेष्टनम् । समन्तात् सर्पणम् । इत्यमरभरतौ ॥
(सर्पविशेषः । यथा, मुशुते कल्पस्थाने
४ अध्याये । तत्र दूर्वाकराः । “गवेषुक्तः परि-
सर्पः खण्डफणः ककुदः पशो महापशः ॥” इति ।
कुष्ठविशेषः । यथा, तत्रैव निदानस्थाने प्रथम
अध्याये । “तुदकुष्ठान्यपि स्मृत्कारुक्कं महा-
कुष्ठमेककुष्ठचर्मदलं विसर्पः परिसर्पः सिध्द
विचर्चिका कटिर्मं पामा रकमा चेति ॥”)
परिसर्प्या, स्त्री, (परिसरणाभिनि । र्द गतौ + “परि-
चर्च्या परिसर्प्येति” ३ । ३ । १०१ । इत्यस्य
वाचिं इति निपातनात् सिद्धम् ।) परीसारः ।
सर्वतोभ्रमणम् । भूमौ सर्वतोभ्रमणम् । इति
सर्वस्वम् ॥ अन्तसरणम् । इति कंचित् । इत्य-
मरभरतौ ॥

परिसु

परिस्कृतः, पुं, (परिस्कृततीति । परि + स्कृन् +
अच् । “परिष्कृतं” ८ । ३ । ७४ । इति पक्षे-
यत्वाभावः ।) परपुष्टः । परेण प्रतिपालितः ।
इत्यमरः । २ । १० । १८ ॥
परिस्कृतः, पुं, (परि + स्कृन् + क्तः । “परिष्कृतं”
८ । ३ । ७४ । इति पक्षे यत्वाभावः ।) परि-
स्कृतः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
परिस्तोमः, पुं, (परि स्तयते प्रशस्यते नानावर्ण-
वत्त्वात् । परि + स्तु + “अतिस्तुस्विति” मन् ।
यद्वा परिगतः स्तोमोऽत्र वर्णस्तोमत्वात् ।)
गजपृष्ठस्थचित्रकखलः । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥
ह्यातीर पिठेर भुल इति भाषा ॥
परिस्वङ्गः, पुं, (परि + स्वङ्ग + अधिकरणे घञ् ।)
कुसुमप्रकरादेः पत्रावल्यादेश्च रचना । इत्य-
मरः । २ । ६ । १३७ ॥ परिष्कारः । परिवारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७६ ॥ (भाषे + घञ् ।)
सर्वतोभावेन स्यन्दनश्च ॥ (मर्दनम् । यथा,
महाभारते । १ । १५४ । ८ ।
“अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ।
नायं प्रतिबलो भीरुः । राक्षसापसदो मम ।
सोऽहं युधि परिस्वङ्गमधवा सर्वराजसाः ॥”)
परिस्वङ्गः, स्त्री, (परि सर्वतोभावेन स्यन्दते
इति । परि + स्यन्द + लुट् ।) सर्वतोभावेन कम्प-
नम् । यथा । कोऽपि परिस्वङ्गनसाधनसाध्यः ।
यथा गमनादिः । कोऽपि परिस्वङ्गनसाधनसाध्यः ।
यथा अवस्थानादिः । इति गोपीचन्द्रः ॥
परिस्वङ्गमानः, त्रि, (परिस्वङ्गते इति । परि +
स्यन्द + शानच् ।) सर्वतोभावेन कम्पमानः ।
यथा । “अनवरतपरिस्वङ्गमाना परिमित-
पवनानिपरमाशुचेतनसंयोगसन्तानान्तःपाति-
यत्कीनामविरतमेवोपरमात् ॥” इति सामान्य-
लक्षणायां शिरोमणिः ॥
परिस्वङ्गः, पुं, (परि + स्यन्द + भावे घञ् ।
अप्राणिकर्तृकले वा शत्वम् ।) परिस्वङ्गः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
परिसुतः, स्त्री, (परिस्वङ्गतीति । परि + सु + कृप्
तुक् च ।) वरुणात्मजा । मदिरा । इत्यमरः ।
२ । १० । ३६ ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ३ । १२ । ७ ।
“रमां परिसुतः कुम्भ आदधः कलशैरगुः ॥”
सर्वतोभावेन क्षरिते त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
३६ । १० ।
“त्वामापः परिसुतः परियन्ति स्वसेतवो नभन्ता-
मन्यके समे ॥”)
परिसुतः, त्रि, (परितः सूयते स्म । सु + वशी +
“गत्वर्थेति” ३ । ४ । ७२ । इति क्तः ।) सव-
युक्तः । सर्वतोभावेन क्षरितः । इति मेदिनी ।
ते । २०६ ॥ (वारुणीशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञातया ।
यथा, यजुर्वेदे । २ । १३४ ।
“ऊष्ण वहन्तीरष्टतं घृतं प्रयः कीलालं परि-
सुतम् ॥”)
परिसुता, स्त्री, (परितः सूयते स्तीति । परि + सु +
क्तः । स्त्रियां टाप् । अस्मादिभ्यः क्षरणेन जात-

त्वान् तयात्वम् ।) वारुणो । मदिरा इति मेदिनी । ते । २०६ ॥

परिहारः, पुं, (परि+हृ+नेनेति । परि+हृ+घञ् ।) अवज्ञा । अनादरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणं यथा नित्यमात्मनि शरीरस्य जीवलिङ्गान्यपलभ्यन्ते तस्य चापगमाग्नौपलभ्यन्ते तस्मादयः शरीरादात्मा नित्यः शरीराच्चेति ।” इति चरके विमानस्थाने २८ मे २५ ध्याये ॥ व्यासः । परिवर्जनम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६७६ ।

“द्वृत्तस्य प्रभोरन्यत्र परिहारात् न भेषजम् ॥” गोपनम् । यथा, प्रकुन्तलायां १ म अक्षे । “कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि कथं वा आत्मनः परिहारं करोमि ॥” विजितदशादिकम् । यथा, मनः । ७ । २०१ ।

“जित्वा सम्यजयेत् देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।

प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेद्भयानि च ॥” स्थानविशेषः । यथा, मनः । ८ । २३७ ।

“धनुः शतं परीहारो ग्रामस्य स्यात् समन्ततः ॥” अत्र कुल्लुकभट्टः । “चतुर्हस्ती धनुः शस्या यष्टिस्तस्याः पातः प्रक्षेपो ग्रामसमीपे सत्त्वास्तु दिक्षु चत्वारि हस्तशतानि त्रीन् वा यष्टिप्रक्षेपात् यावत् पशुपचारार्थं शस्यवपनादिसंरोधपरिहारः कार्यः ॥”

परिहार्यः, पुं, (परि+हृ+ण्यत् ।) परिहार्यः । वलयः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ परिहरणीये चि ॥ (यथा, प्रकुन्तलायाम् १ मे अक्षे ।

“न परिहार्यं वस्तु नि पौरवाणां मनः प्रवर्तते ॥”)

परिहासः, पुं, (परि+हृ+भावे घञ् ।) परिहासनम् । ठाडा इति भाषा । परीहासः । यथा, “परिहासः कलिसुखः कलिर्देवननमोगी” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्पर्यायः । क्रीडः २ । देवना ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्करा ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, प्रकुन्तलायाम् २ ये अक्षे ।

“परिहासं विजल्पितं सखे ! परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥”)

परीक्षकः, त्रि, (परि+ईच्छ+ण्वल् ।) निरूपकः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८४ ।

“परीक्षका यत्र न सन्ति देशे

नार्धन्ति रत्नानि समुद्रजानि ।

आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं

त्रिभिर्वराटैर्विपणन्ति गोपाः ॥”)

तत्पर्यायः । कारणिकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥

परीक्षते अवधारयति प्रमाणेन । यथा, वज्रिना परीक्षकः स्वर्णस्य स्वर्णकारः । कारणेर्हनुमिञ्चरति कारणिकः इति भरतः ॥

परीक्षणं, स्त्री, (परि+ईच्छ+ण्वल् ।) परीक्षा । राज्ञा धर्मकामार्थभयैरमात्यादेर्भावतत्त्वनिरूपणम् । इति भरतः ॥ यथा,—

“भद्रोपजापावुपधाधर्माद्वैर्यत् परीक्षणम् ।”

इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥

मर्त्यतोभावेन दर्शनञ्च ॥

परीक्षा, स्त्री, (परित ईच्छतेत्यनया । परि+ईच्छ+“गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०२ । इति अयः । तत्तथापि ।) दिश्यम् । अथ दिश्यानि । तत्र ब्रह्मस्मृतिः ।

“घटोर्गमिरुदकश्चैव विधं कोपश्च पञ्चमम् ।

पञ्च घ तण्डुलाः प्रोक्तं सप्तमं तप्तमाधकम् ॥

अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं स्मृतम् ।

दिश्यान्तेतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥”

अथ किन्तिदिश्यम् ।

तत्र मानुषप्रमाणानिर्णयस्यापि निर्णयिकं यत्त-

दिश्यमिति लोकप्रसिद्धम् । एतद्व्यतिरिक्तं प्राप्या-

नामस्ति तथापि कालान्तरनिर्णयकत्वेन तेषां

भेदान् । अपिना मानुषप्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र

घटादीनामङ्गीकारस्तत्रापि तद्वति इति सूचित-

तम् । अतएव लिखितसाक्षिभूतिभक्तगतिविध-

मानुषप्रमाणभित्तप्रमाणं यत्तद्विषयं प्रमाणं तत्र

प्रमाणं न भावैकगोचरं किन्तु भावाभावा-

विशेषेण गोचरयतीति । तत्र महाभियोगेषु

दिश्यान्त्याह याज्ञवल्क्यः ।

“तुलाग्रपो विधं कोपो दिश्यानीह विमुञ्चये ।

महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्योभियोक्तारि ॥”

विमुञ्चये सन्दिग्धार्थस्य सन्देहनिवृत्तये ।

महाभियोगेषु महापातकादिगुरुतराभियोगेषु ।

शीर्षकस्य इति शीर्षकं प्रधानं अवधारस्य

चतुर्थपादो जयपराजयलक्षणः । तेन दण्डो

लक्ष्यते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्य तत्प्रत्यक्षदण्ड-

भागीत्यर्थः । महाभियोगात् स्पष्टयति कालिका-

पुराणम् ।

“परदारभिश्रापे च चौयागस्वागमे च ।

महापातकशस्तेषु स्यादियं वृषमाहमे ॥

प्रतिपत्तौ विवादे च पणस्य म्यापने कृते ।

तत्रैव म्यापयेद्विषयं शिरःपञ्चं महोपनिः ॥

परदारभिश्रापे च बह्वो यत्र वादिनः ।

शिरोर्हीणं भवेद्विषयमात्मनः शुद्धिकारणतः ॥”

पितामहः ।

“शिरःस्थाविहीनानि दिश्यानि परिवर्जयेत् ।

चत्वारि त घटादीनि कोपश्चैवाशिराः स्मृतः ॥”

महाभियोगेतरपि कोपमाह स्मृतिः । कोप-

मल्पे च दापयेत् । याज्ञवल्क्येनाभियोक्तुर्वादिनः

शिरोवर्षित्वाभिधानादभियोग्यस्य दिशकत्वं

प्रतिपादितम् । अक्तमाह कात्यायनः ।

“न कश्चिदभियोक्तारं दिशेषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिशं दिशविशारदेः ॥”

प्रत्यर्थिस्वीकारार्थार्थिनोऽपि दिशमाह याज्ञ-

वल्क्यः ।

“कृशा वायुतरः कृशादितरो वर्णोऽह्वरः ।

विनापि शीर्षकान् कुर्यान्नृपदोऽपि पातकं ॥”

इतरोऽभियुक्तः शिरः शरीरदण्डोऽपि वा

वर्जयेत् स्वीकुर्यात् । ब्रह्मस्मृतिः ।

“जेहान्क्रोधाक्रोभतो वा भेदमायान्ति साक्षिणः ।

विधिदृष्टस्य दिशस्य न भेदो जायते कश्चित् ॥”

भेदः सत्यादेपरौत्यम् । यत्तु कात्यायनवचनम् ।

“क्रिया न वैदिकी प्रोक्ता विदमानेषु साक्षिणः ।

लेख्ये च सति वादेऽपि न स्याद्विषयं न साक्षिणः ॥”

इति तद्गुणान्वितसाक्षिमत्त्वं । यथा आसः ।

“मणिमन्त्रौषधिवलान् प्रदर्शनं वा विधानतः ।

विमं वदेद्विषयमपि न तु साक्षी गुणात्स्वितः ॥”

अतएव नारदः ।

“युक्तिष्वप्यवसन्नासु प्रापयेन्नैनमर्हयेत् ॥”

एतेन विषय्यमाणमर्थं अर्हयेत् प्रीक्षयेत् ।

निर्द्धारयेदिति यावत् ॥ ॥ प्रापयानाह नारदः ।

सत्यवाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।

देवतापितृपादांश्च दत्तानि मुक्तानि च ॥

स्वशक्तिरसि पञ्चाणां दाराणां मुह्यन्तथा ।

अभियोगेषु सर्वेषु कोषपानमथापि वा ॥

इत्येते प्राप्याः प्रोक्ता मनुना स्वर्णकारणात् ॥”

ब्रह्मस्मृतिः ।

“यथोक्तविधिना देयं दिशं दिशविशारदेः ।

अथोक्तप्रदत्तान् न शक्तं माध्यसाधने ॥

अदृशकालदत्तानि बहिर्वादिक्तानि च ।

अभितारं सदा त्वेवं कुर्वन्तोऽहं न संशयः ॥”

बहिर्वादिक्तमभियोक्तारं विना कृतम् । एतन्न

प्रायिकं आत्मशुद्धिपराणामभियोक्तारं विनापि

दिशविधानात् ।

तथा च नारदः ।

“राजभिः शक्तिवानाश्च निर्दिष्टानाश्च दस्यभिः ।

आत्मशुद्धिपराणाश्च देयं दिशं शिरो विना ॥ ॥”

अथ दिशदेशाः । कात्यायनः ।

“इन्द्रम्यानेऽभिष्टक्तानां महापातकानां वृणाम् ।

वृषदोहप्रवृत्तानां राजहारे प्रयोजयेत् ॥

प्रातिलोस्यप्रस्तानां दिशं देयं चतुष्यर्थे ।

अतोऽन्वेषु च कार्यं सभास्ये विदुर्ध्याः ॥”

इन्द्रम्यान इन्द्रध्वजस्थाने ॥ ॥

अथ दिशकालाः । पितामहः ।

“जेतो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तद्वै हि ।

एते साधारणा मासा दिशानामविरोधिनः ॥

घटः सत्यर्तकः प्रोक्तो वांति वाति विवर्जयेत् ।

अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्तितः ॥

शरद्वर्षी मे तु सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् ।

कोषस्तु सर्वदा देयस्तुला स्यात् सार्वकालि-

कीति ॥”

मिताचारायां नारदः ।

“न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽभिशीधनम् ।

न प्राट्षि विषं दद्यात् प्रवाते न तुलां वृष ॥”

नारदः ।

“पूर्वाह्णे सर्वदिशानां प्रदानं परिकीर्तितम् ।

नापराह्णे न सत्यायां न मध्याह्णे कदाचन ॥”

शीते हेमन्तशिशिरवर्षासु । उष्णकाले ग्रीष्म-

शरदोः । वर्षासु विषमिधेयचतुर्थवातिरिक्तपरः ।

वर्षे चतुर्थवा मात्वा इति वक्ष्यमाणनारदवचनात् ।

तस्तुलादीनान् विशेषानभिधानात् सार्वकालि-

परीक्षा

कल्पम् । अथ विधे विप्रोक्तो वर्षानिधेयान् पश्य
माण्यन्तरे सिंहेत्यग्रावेव परीक्षामाननिधि
प्राप्त दिशान्तरे सिंहेत्यग्रावेव परीक्षामाननिधि
अन्विताभ्यायने हर्षो मर्षे सत्त्वकर्माणि वर्ज्ये
दिव्यस्य न विषयः । ज्योतिषः ।
सिंहस्य मकरस्य च जीवे चास्त्विति तथा ।
मकरमासे न कर्तव्या परीक्षा जयकाङ्क्षिणा ॥
रविपुष्टौ गुरौ चैव न शुक्रेस्तद्भवे पुनः ।
“सिंहस्य च गुरौ नैव परीक्षा शस्यते वधेः ॥
नाशस्थानं न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणम् ।
न परीक्षा विवाहस्य शनिमौमदिने तथा ॥
रविपुष्टौ गुरौ चैवत्यत्र शस्यते इति शेषः ॥
तथा च दीपिकायाम् ।
“नो शुक्रास्तीक्ष्णमेकं गुरुमष्टितरयो जन्ममासे-
२४मेन्दौ
विष्टौ मासे मलाख्ये कुजशनिदिवसे जन्म-
तामसु चाप ।
नाडीनक्षत्रहरीने गुरुवरिजनीनाद्यतारा-
विशुद्धौ
प्रातः कार्या परीक्षा द्वितनुचरगृह्यादौदये
शस्तलये ॥” * ॥

पितामहः ।

“प्रत्यक्षं दापयेद्विशं राजा बाधिकतोऽपि वा ।
प्राक्षणां पश्यन्तं पश्यन्तं पश्यन्तं दिशं दापये-
दित्यन्वयः । प्रकृत्यन्तम् ।

“स्वाम्यमायः सुधनं कोषो राज्यद्वयवानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौगाणां श्रेण्योऽपि चानि
अमरगिहोक्ताः ॥ ४ ॥

अथ दिशविप्रोक्तिकाभिः । नारदः ।

“प्राक्षणस्य धटो देयः नतियस्य कुताशनः ।
प्रेषस्य सलिलं देयं गदस्य विषमेव तु ॥

साधारणः समस्तानां कोषः पौक्तो मनाभिभिः ।
विषयार्जं प्राक्षणस्य सर्वेषाम् तदा स्मृता ॥”
यन पुनरनेन ।

“मन्त्रानां भूषातीनां बाधितानां तपस्विनाम् ।
स्त्रीणाञ्च न भोद्विशं यदि धर्मस्त्विति ॥”

इति स्वामीनां दिशे निधनं तन्मन्त्रविषयक-
मिति श्रवणाभिः ॥ मिताश्रमायाम् ।

स्त्रीपुंसयोश्चिपदेन स्त्रीणां दिव्यमिति कथा
सत्यतरः कृत्वादिन विरुत्तनिर्दिष्टाः सत्त्वकर्मा-
भवति । अवस्थाभियोगेषु स्वामीनामन-
योक्तृत्वे अभियोग्यानामेव दिशे रतयामनयोगे
योक्तृत्वेऽपि अभियोग्यामेव दिशे परस्परमभि-
योगे तु विकल्पः सत्त्वकर्माणि वर्ज्येति नियमः ।
तथा महापातकादिषु अभियोगे तु स्वामीनां
तुल्येव । यथा याज्ञवल्करः ।

“तुला स्त्रीवालवृद्धावपुत्रप्राक्षणयोगिणाम् ।
ज्योतिर्जलं वा श्रद्धस्य यवाः सप्त विषञ्च वा ॥”

स्वामात्रं जातिवयोऽवस्थाविप्रोक्तानादरेण बाल-
स्यायोऽप्याद्युपाज्जातिविप्रोक्तानादरेण वृद्धो-
ऽप्यादित्यारम्भः । एतच्च वचनं सर्वेदिसाधा-

परीक्षा

रणेषु मार्गेश्वरसेवेष्टेष्टारैषु स्वामीनां सर्व-
दिशमनयधानविधाने नियमार्थकतयार्थवत् । न
च सर्वकालं स्त्रीणानुलेवेति ।

“स्त्रीणान् न विप्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् ।
धटकोषादिभिस्तु सामान्तत्वं विचारयेत् ॥”

इति विषमलितयतिरिक्तधटकोषादिभिः श्रद्धे-
विधानात् । एवं बालादिव्यपि योजनीयम् ।
तथा प्राक्षणादीनामपि न सर्वकालिकस्तुलादि-
नियमः ।

“सर्वेषामेव वर्णानां कोषाच्छुद्धिर्दिधीयते ।

संयोग्यानां सर्वेषां प्राक्षणस्य विषं विना ॥”

इति पितामहस्मरणम् ।

तस्मात् साधारणं काले बहुदिशसमवधाने
तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु
तत्तत्कालविहितं सर्वेषाम् । तथा हि वर्षा

स्वमिरेव सर्वेषां हेमन्तशिष्टारयोस्तु अत्रिया-
दीनां त्रयाणां अत्रिविषयोविकल्पः प्राक्षणस्य

तु अत्रिरेव न कदाचिद्विषं प्राक्षणस्य विषं
विनेति निर्दिष्टम् । यौगुष्टारयोस्तु सलिलमेव ।

येषां कुत्रादीनाम् विप्रोक्तानामादिनिधयः ।
“कुलिनां वज्रयेद्विशं सलिलं श्वासकामिनाम् ।

पित्तशुष्कावतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेदिति वज्र-
नात्तेषामग्रादिकालेऽपि साधारणं तुलादयः

दिशं भवति । यथा । तोयमभिर्विषयेव दातव्यं
वसिनां गुणमिति स्मरणम् । दम्बलानामपि

सर्वेषां विषनिर्दिष्टान् तत्कालानतिक्रमेण जाति
वयोऽवस्थाव्यतिरिक्तानि दिशानि देयानि । अथ च

यस्य यानि विप्रोक्तानामन्यपर्युदस्तीतरविहितानि
तानि मुख्यकल्पावुक्त्युक्त्याणि वेदितव्यानि ।

यथा प्राक्षणस्य धटो मुख्यः कोषस्त्वनुकल्पः ।
जलायोऽप्यनुकल्पो प्रागुक्तनारदवचने एव-

कारण्युक्तैः स्वकल्पादित्वं न तु पश्यान्तमादित्व-
मिति । एतच्चात्रापि अवयवोक्तपदकल्पो न शक्तं

साधारण्यधनेऽपि प्रागुक्तं बोध्यम् । स्मृतिः ।
“अथस्वामिभ्युक्तानां धटोदीनि निनिर्दिष्टेन ।

तद्वत्तत्त्वं कोषस्य प्राक्षाम्येव न संशयः ॥”
अथस्वामीव नियमः । शिरोवर्जितेति केचित् ।

इति अवहारदीपिका ॥ काव्यायनः ।
“अस्ययाधमदामानां क्लेशानां पापकारिणाम् ।

प्रतिभोमप्रवृत्तानां निष्ययो न तु राजनि ॥
तत्प्रसिद्धानि दिशानि समर्थे तेषु निर्दिष्टान् ॥”

तत्प्रसिद्धानि सर्वधटोदीनि । तथा, -
देशकालाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत् ।

अन्येन हार्येद्विशं विप्रोक्तं विषयेयम् ॥
अन्येन प्रतिनिधित्वा हार्येत् कारयेत् । विष-

येयम् अभियुक्तस्वामामर्थम् ।
अतएव महापातकादीनामन्यद्वारा दिशमाह

स एव ।
“मातापितृहिजगुरुबालस्त्रीराजघातिनाम् ।

महापौषकयुक्तानां नास्तिकानां विप्रोक्तम् ॥
लिङ्गिनीं प्रमदानाञ्च मन्त्रयोगक्रियावताम् ।

पुण्यमङ्कुरजातानां पापाभ्यासप्रवर्तिनाम् ॥
रक्षितरजः ।

परीक्षा

रतेष्वेवाभियोगेषु निर्व्यज्रैव प्रयत्नतः ।

इत्यादिभिधाय ।

दिशं प्रकल्पयेन्नेव राजा धर्मप्रमाणम् ।

एतैरेव प्रयुक्तानां साधूनां दिशमर्हति ॥”

काव्यायनः ।

“न लौहशिल्पिनामग्निं सलिलं नास्त्वसविनाम् ।

तदुल्लेनं नियुज्यते प्राक्षणं सुखयोगिणम् ॥”

नारदः ।

“क्लीवातृगान् सत्त्वहीनान् परितापार्हिताग्रान् ।

बालवृद्धातृरादींश्च परीक्षेत धटे सदा ॥

मार्त्तानां तोयगुह्यः स्यान्न विषं पित्तयोगिणाम् ।

श्वित्रान्यकुनवादीनां नागिकर्म विधीयते ॥”

न मञ्जनं स्त्रीबालयोर्धर्मशास्त्रविशारदः ।

निरुत्साहान् याधिक्षास्त्रास्त्रास्त्रोये निमञ्ज-
येत् ॥

न चापि हारयेद्विशं न विधेण विप्रोक्तयेत् ॥

यत्, -

स्यावरेषु विवादेषु दिशानि परिवर्जयेदिति
पितामहवचनं तल्लिखितसामन्तादिमन्त्रे दिश-

निधेयकम् । यत्रापि अलेख्यसात्त्विके दिशं
यवहारे विनिर्दिष्टेति स्मृतेर्विवादादन्तरेऽपि

लेख्यादिसत्त्वे दिशानादरस्तथापि कृष्णादानादि
विवादे सात्त्विकपुण्यांस्तेऽपि प्रत्यर्थी यदि

दृष्टाङ्गीकारेण दिशमङ्गीकरोति तदा दिशमपि
भवति सात्त्विकां दोषसम्भवादिहस्य तु निर्दो-

षत्वेन यस्तुतत्त्वविषयत्वात् तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य ।
यथाह नारदः ।

“तत्र मध्ये स्थितो धर्म्मो अवहारस्तु सात्त्विकः ।
देवमाधो पौरुषन्तु न लेखन्तु प्रयोजयेत् ॥”

स्यावरेविवादे तु प्रत्यर्थिना दृष्टाङ्गीकारेण
दिशालेखने कृते सामन्तादिदृष्टप्रमाणमहादे-

ऽपि दिशं याह्यमिति विकल्पनिवारणाय
स्यावरेष्वित्यादि पितामहवचनं नात्यन्तिकद्विष्ये

निराकरणाय लिखिताद्यभावे स्थावरादिषु
निर्गयाप्रसक्तैः ॥ * ॥

अथ दशमस्थया दिशविप्रोक्ताः । विष्णुः ।
अथ समयक्रियाराजद्रोहसाहस्येषु यथाकामं

निःक्षेपणसंवेधार्थप्रमाणादिति । संमथो दिशं
राजद्रोहादिषु यथाकामं राजेच्छासुरोधादिषु

निःक्षेपादिषु तु धनप्रमाणतारन्यादित्यर्थः ।
बृहस्पतिः ।

“संख्या रक्षितरजोवला मनुना समुदाहृता ।
कार्पाण्यन्ता सा दिशं निर्दोष्या विनये तथा ॥

विषं मज्जसंयुज्यते पादोने च हुताशनः ।
त्रिभागोने च सलिलमर्द्धं देयो धटः सदा ॥

चतुःशताभियोगे तु दातव्यस्तप्तमाधकः ।
त्रिशते तद्वत्पादोऽप्यः कोषश्चैव तदङ्गकम् ॥

शते हुतेऽपद्रुते च दातव्यं धर्मशोधनम् ।
गोचौरस्य यदातव्यं मध्येः फालं प्रयत्नतः ॥

यथा संख्या निरुक्तानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता ।
चतुर्गुणोक्तमानास्तु कल्पनीया परीक्षकैः ॥”

रक्षितरजः ।

परीक्षा

जालान्तरगते भानौ यत् स्वप्नं दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत्प्रमाणानां असरेण प्रचक्षते ॥”

इति मनुक्तम् ॥

“कार्षापणान्ता पणान्ता कार्षापणः पण इति
पर्यायदर्शनात् । विनये दृष्टे । एवञ्च सहस्र
इत्यादौ पण इति श्रुत्यै उपक्रमात् निरुक्तानां
जातिकर्मगुणैः । नासहस्राद्वरेदमि न तुलां न
विचलयेति याज्ञवल्क्यावचनं मध्यमोत्तमविषय-
त्वेन दृष्टस्य तिवचने कवाक्यत्वादविरुद्धम् ।

“सहस्रेषु घटं दद्यात् सहस्रार्द्धं तथायसम् ।
अर्द्धस्यार्द्धं तु सलिलं तस्यार्द्धं तु विषं स्मृतम् ॥”
इति वचनं यत्राल्पापराधे पातित नृदिवय-
मिति । एतत् सर्वं स्तियसाहसविषयम् । अप-
हृवे तु काव्यायनः ।

“इतस्यापहृवो यत्र प्रमाणं तत्र कारयेत् ।
स्तियसाहसयोर्द्वयं स्वल्पेऽर्थे प्रदापयेत् ॥
सर्वद्रव्यप्रमाणानु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् ।
हेमप्रमाणयुक्तानु तदा दिवं प्रदापयेत् ॥
ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानीं शतनाशे विवं स्मृतम् ।
अश्वीतेऽथ विनाशे तु दद्याच्चैव हताशनम् ॥
षष्ट्या नाशे जलं दयं चत्वारिंशति वे घटम् ।
विंशदशविनाशे तु कोषपानं विधीयते ॥
पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्द्धांशं तण्डुलाः ।
ततोऽर्द्धांशं विनाशे तु सश्रेत पुत्रादिमस्तकान् ॥
ततोऽर्द्धांशं विनाशे तु लौकिकस्य क्रियाः स्मृताः ।
एवं विचारयन्नाजा धर्माणां भ्यां न क्षीयते ॥”
सुवर्णानां पञ्च कण्ठलको माषस्तु सुवर्णस्तु
घोदश इत्युक्तान्श्रीतिरक्तिकापरिमितहेम्ना नाशे
अपहृवे वा दशाधिकस्य पञ्चाधिकस्य वा
विंशस्य नाशे कोषपानमित्यर्थः । तण्डुलाः पुन-
रल्पचौल्याभिप्रायमेव न तु साहसदौ ।
चौर्थं च तण्डुला दद्यान्त्यत्रेति विनिश्चय इति
पितामहस्मृतैः । तत्रमाषस्तु महाचार्याभि-
प्रायाम् ।

महाचौल्याभियुक्तानां तत्रमाषो विधीयते ।

इति स्मृतैः ॥

अवधारमादकायाम् ।

“समत्वं साक्षिणां यत्र दिशेस्तमपि शोधयेत् ।
प्राणान्तिकविवादेषु विद्यमानेषु साक्षिषु ॥
दिशमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥”

इति दिशतत्त्वम् ॥ * ॥

घटादिनवविधपरीक्षा तत्तत्प्रश्ने दृष्ट्या ॥
“बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।
युक्तिविकाला सा श्रुत्या चिन्तयति यथा ॥
एषा परीक्षा नास्त्यन्या यथा सर्वं परीक्ष्यते ।
परीक्ष्यं सदसच्चैव तथा चास्ति पुनर्भवः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने एकादशेऽध्याये ॥

“तत्र चेद्विषयभिषग्वा भिषजं पृच्छेद्विषयविरो-
चनास्थापनाशुवासन-शिरोविरोचनानि प्रयोक्तुं
कामेन भिषजा कतिविधया परीक्षया कति-
विधं परीक्ष्यं कक्षाच्च परीक्ष्यविशेषः कथञ्च
परीक्षितव्यं किंप्रयोजना च परीक्षा क च

परीक्षि.

वमनादीनां प्रवृत्तिः क च निवृत्तिः प्रवृत्ति-
निवृत्तिलक्षण-संयोगे च किं नैष्ठिकं कानि च
वमनादीनां भेषजद्रव्याणि उपयोगं गच्छ-
न्तीति । स एवं पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेत्
त्रयादेनं बहुविधा परीक्षा तथा परीक्ष्यविधि-
भेदः कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्या
भिन्नभेदाद्यं भवान् पृच्छत्याख्यायमानं नेदानौ
भवतोऽन्वेन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य
भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रोतुमहमन्वेन परीक्षा
विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भित्त्वार्थमाच-
क्ष्णाण इच्छां प्रयेयमिति ।

द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रत्यक्षमनुमानच
एतत् द्वयमुपदेशश्च परीक्षात्रयमेवमेवा
द्विविधा परीक्षा त्रिविधा वा सहापदेशेन ।
दशविधं परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमग्रे तदिह
भिषगादिषु संसाध्ये मन्दर्गशिव्यामः इह कार्य-
प्राप्तेः कारणं भिषक्करणं पुनर्भेषजं कार्य-
योनिर्धातुवैषम्यं कार्यं धातुसाम्यं कार्यफलं
सुखावाप्तिः अनुबन्ध आयुः देशो भूमिरा-
तुरश्च कालः संवत्सरश्चातुरावस्था च प्रवृत्तिः
प्रतिकर्मासमारम्भः उपायो भिषगादीनां
सौष्ठवमभिविधानञ्च सम्यग्निष्ठाप्यस्योपायस्य
विषयः पूर्वज्ञेयोपायविशेषेण आख्यात इति
कारणादीनि दश दशसु भिषगादिषु संसाध्ये-
मन्दर्गितानि तथेवानुपूर्व्या एतदशविधपरीक्ष्य-
सुक्तम् ।

तस्य यो यो विशेषो यथा यथा च परीक्षितस्यः
स स तथा तथा आख्यास्यते कारणं भिषगि-
त्युक्तमग्रे तस्य परीक्षाभि-दनाम यो भिषग्यति
यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलः यस्य चायुः सर्वथा-
विदितम् । यथावत् सर्वधातुसाम्यं चिकीर्षना-
त्मानमेवादितः परीक्षेत गुणेषु गुणतः कार्याभि-
निर्वृत्तिं पश्यन् कचिदहमस्य कार्यस्याभिनिर्व-
र्त्तने समर्थो नवेति ॥” इति चरके विमानस्थाने
२४मेऽध्याये ॥

परीक्षित, पुं, (परि सञ्चतोभावेन क्षीयते हन्यते
दुरितं येन । परि + क्षि वधे । कृप् । कलि
श्रासनादस्य तथात्वम् । यद्वा, परिक्षीणेषु कुरुषु
क्षयति ईष्टे इति । क्षि श् रोच्यर्थे + कृप् ।
“उपसर्गस्य दीर्घत्वं किपञ्चादौ कचिद्वेत् ॥”
इति वाक्यात् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अस्य
निरुक्तिरुक्ता महाभारते । १ । ६५ । ८४ ।
“स भगवता वासुदेवेनासंजातबलवीर्यपरा-
क्रमोऽकालजातोऽस्त्राग्निना दग्धस्तेजसा स्वेन
संजीवितः । संजीवयित्वा चैनमुवाच । परि-
क्षीणे कुले जातो भवत्वयं परीक्षितामेति ॥”
अभिमन्युपुत्रः । स युधिष्ठिरादनन्तरं कलि-
युगस्यारम्भे राजचक्रवर्त्ती आसीत् । यथा—
“अभिमन्योरुत्तरायां परिक्षीणेषु कुरुक्षेत्रात्पाम
प्रयुक्तजहास्त्रेण गर्भे एव भस्मीकृतो भगवतः
सकलसुरासुरवन्दिचरयुगलस्य आत्मैश्च या
कारणमायुषरूपधाराणिशुभावात् पुनर्जीवित-

परीष

मवाप्य परीक्षिष्यति । योऽयं माम्पुत्रमेतदहम-
खलमखलितायति धर्मेण पालयति ॥” इति
विष्णुपुराणे ४ अंशे २० अध्यायः ॥

“विपरीतानि दृष्ट्वा च निमित्तानि स पाण्डवः ।
याते कृष्णे चकाराथ मोहभिक्षं परीक्षितः ॥
प्रयास्यन्ति यदा तेन पूर्वाघाता मर्त्ययः ।
तदा नन्दान् पश्यत्येव कलिर्बुद्धिं गमिष्यति ॥
यस्मिन् कृष्णो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाहनि ।
प्रतिपन्नं कलियुगं तस्य संस्था निबोध मे ॥”

इति तत्रैव २४ अः । ३८ — ४० ॥

(अनन्वपन्नः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ८० ।

“अनन्वा खलु मागधीमुपयेमे अमृतानां

नाम तस्यामस्य जज्ञे परीक्षित ॥”)

परीक्षितः, पुं, (परिक्षीणे कुरुकुले क्षयति स्म
ईष्टे स्म इति । परि + क्षि + क्तः । उपसर्गस्य
दीर्घत्वम् ।) अभिमन्युपुत्रः । (यथा, देवी
भागवते । २ । ७ । ६ ।

“परिक्षीणेषु वंशेषु जातो यस्मात् वरः सुतः ।
तस्मात् परीक्षितो नाम विख्यातः पृथिवी-
तले ॥” * ॥

परीक्षा सञ्जाता अस्य । परीक्षा इतच् । क्त-
परीक्षे, त्रि । यथा, गोः रामायणे । २ । ४३ । ६ ।

“स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः परीक्षितः ॥”
परीणायः, पुं, (परितो नयनम् । परि + नी +
घञ् । “उपसर्गस्य दीर्घत्वं किपञ्चादौ
कचिद्वेत् ॥” इति पात्तिको दीर्घः ।) परि-
णायः । शरीरीणां समन्ताग्रयनम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

परीतं, त्रि, (परि + इ + क्तः ।) परिवर्धितम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
११२ । ७ ।

“ततः कामपरीताङ्गी सञ्जुप्रचलमानसा ।
ब्रीडमाना सञ्जं कुन्ती राज्ञः स्वस्य समामजत् ॥”
परीतत्, त्रि, (परि + तन + कृत् + “नहृवृत्तिवृषि-
यथाति ॥” ६ । ३ । ११६ । इति पूर्वपदस्य
दीर्घः ।) सञ्चतोभावेन विस्तृतम् । इति सुग-
बोधयाकरणम् ॥

परीभावः, पुं, (परिभायते इति । परि + भावि +
घञ् वेकल्पिकदीर्घत्वम् ।) परिभावः । अनादरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

परीरं, स्त्री, (प्रयतेऽनेनेति । प्र + “कृष्ण
कटोति ॥” उणां ४ । ३० । इति ईरन् ।)
फलम् । इत्युणादिकोषः ॥

परीरम्भः, पुं, (परिरम्भते इति । परि + रभ + घञ्
भाव वेकल्पिकदीर्घत्वम् ।) परिरम्भः । आलि-
ङ्गनम् । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

परीवर्षः, पुं, (परि + वृत् + घञ् । “उपसर्गस्य
घञोति ॥” ६ । ३ । १२२ । इति दीर्घः ।) परि-
वर्षनम् । तत्पण्यायः । प्रतिदानम् २ नेमेयः ३
निमयः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ परिवर्षः ५
वैभेयः ६ विनिमयः ७ परिदानम् ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कूर्मराजः । इति जटाधरः ॥

परीहा

परीवादः पुं, (परि + वद् + भावे घञ् । “उप-
सर्गस्य घञोति ।” ६।३।१२२। इति दीर्घः ।)
दोषोक्तासः । तत्पण्यायः । कुतसा २ निन्दा ३
जुगुप्सा ४ गर्हा ५ गर्हणम् ६ निन्दनम् ७
कुतसनम् = परिवादः ८ जुगुप्सनम् १० आक्षेपः
११ अवर्णः १२ निर्वदिः १३ अपक्रोशः १४
भर्त्सनम् १५ उपक्रोशः १६ अपवादः १७
अववादः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
“परीवादस्तथो भवति त्रितथो वापिमहता
तथाप्युक्तैर्धर्मा हरति मङ्गिमानं जनरवः ।
तु नोतीत्यापि प्रकटितवृत्ताशेषतमसो
रन्वेताडक्तेजो नहि भवति कथां गतवतः ॥”)
वीणादिवादनम् । येन काष्ठविशेषादिना
वीणादिवादिता सः । इति जटाधरः ।
परीवारः, पुं, (परिव्रियतेऽनेनेति । परि + वृ + घञ् ।
उपसर्गस्य दीर्घः ।) खड्गकोषः । जङ्गमः ।
(यथा, रघुः । १५ । १६ ।
“धूमधूमो वसागन्धो ज्वालावभृशिरुहः ।
क्रयाङ्गणपरीवारश्चिताम्रिषि जङ्गमः ॥”)
परिच्छदः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६८ ॥
परीवारः, परिजने खड्गकोषे परिच्छदे ।
इत्यनेकत्र दर्शनात् । जङ्गमो जङ्गमविशेषः
परिजन इत्यर्थः । खड्गकोषोऽसिवायकः मेघान्
इति ख्यातः । परिच्छदः शोभाजनकमुपकरणं
कुत्रचामरादिः सभ्यजनादिष्वप्यपरीवारः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥
परीवाहः, पुं, (परितो वहत्यनेनेति । परि + वह +
“हलच् ।” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । “उप-
सर्गस्य घञोति ।” ६ । ३ । १२२ । इति
दीर्घः ।) जलोच्छ्वासः । इत्यमरः । १ । १० । १० ॥
(अत्र जलशब्द उपलब्धमात्रं ज्ञेयम् । द्रव-
द्रव्यस्य प्रवाहेऽप्यस्यार्थो बोद्धव्यः । यथा च
महाभारते । ७ । ६८ । १३ ।
“रुधिरस्य परीवाहान् पूरयित्वा सरांसि च ॥”
परित उल्लेखे इति ।) राजयोग्यवस्तु । इति
मेदिनी ॥ ३ । ३३ ॥
परीष्टः, स्त्री, (परि + ष्ट + “परे वा ।” ३ । ३ ।
१०७ । इत्यस्य वार्त्ति इति पक्षे क्तिन् ।) अन्ते
धणा । इत्यमरः । १० । ७ । ३२ ॥ परिचर्या ।
प्राकाम्यम् । इति मेदिनी । ८ । ४६ ॥
परीसारः, पुं, (परिसरणम् । परि + सृ + घञ् ।
“उपसर्गस्य घञोति ।” ६ । ३ । १२२ । इति
दीर्घः ।) परिसर्या । सञ्चर्यागमनम् । इत्य-
मरः । ३ । २ । २१ ॥
परीहारः, पुं, (परिहरणम् । परि + हृ + घञ् ।
“उपसर्गस्य घञोति ।” ६ । ३ । १२२ । इति दीर्घः ।) अत्रा । इति शब्द-
रत्नावली ॥
परीहासः, पुं, (परि + हस + घञ् । उपसर्गस्य
दीर्घः ।) परीहसनम् । (यथा, मार्कण्डेयः । ३४ । ८१ ।
“परीवादं न कुर्वीत परीहासश्च पुत्रकः ॥”)
तत्पण्यायः । द्रवः २ केलिः ३ क्रीडा ४ लीला ५

परुषं

नर्मे ६ । इत्यमरः । १ । १ । ३० ॥ परिहासः ७
केलिमुखम् = देवनम् ८ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
परुः, पुं, (पिपत्तीति । पू लि पूर्त्ती । बाहुलकादः ।)
समुद्रः । स्वर्गलोकः । ग्रन्थिः । पर्वतः । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
परुः, [स] स्त्री, (पू + “अर्त्तिपवपियजितनीति ।”
उणा । २ । ११८ । इति उस् ।) ग्रन्थिः । इत्य-
मरः । २ । १४ । १६२ ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । १३ । २० । [परुषपरि ॥”)
“काष्ठात् काष्ठात् परीहन्ति परुषः (सः)
परुः, य, (पूर्वस्मिन् वत्सरे इति । “सद्यः परु-
दिति ।” ५ । ३ । २० । इति पूर्वस्य परभावः
उत् च ।) गतवत्सरे । इत्यमरः । २ । १४ । २० ॥
परुः, त्रि, (परुः गतवत्सरे भवः । परुः + “चिर
परुत्परारिभ्यस्तो वक्तव्यः ।” ४ । ३ । २३ ।
इत्यस्य वार्त्ति इति तः ।) इति व्याकरणम् ॥
परुहारः, पुं, (परुः समुद्रः पर्वतो वा द्वारमिव
यस्य ।) घोटकः । इति शब्दमाला ॥
परुषं, स्त्री, (पिपत्ति अलं बुद्धिं करोतीति । पू +
“पून्हुक्कलिभ्य उषच् ।” उणा । ४ । ७५ ।
इति उषच् ।) निष्ठुरवाक्यम् । इत्यमरः । १ ।
६ । १६ ॥ (परेषां देशजातिकुलविद्याशिल्पकृप-
वृत्त्याचारपरिच्छदशरीरकर्मजोविनां प्रत्यक्ष
दोषवचनं परुषमिति वदन्ति ॥ यथा, हेः
रामायणे । १ । १ । ८२ ।
“तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि ।
अव्यप्यमाणा सा सीता विशेष ज्वलनं सती ॥”)
नीलकिण्टो । इति शब्दचन्द्रिका ॥ परुषफलम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (नीलकिण्टोऽश्वत्थस्य
गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
परुषं, त्रि, (पिपत्तीति । पू लि पूर्त्ती + “पून्हुक्-
कलिभ्य उषच् ।” उणा । ४ । ७५ । इति
उषच् ।) कर्तूरः । (यथा, दृष्टव्यसंहिता-
याम् । ३ । ६६ ।
“असितविचित्रनीलपरुषो अनघातकरः ।
खगटगमेरुखरकनेत्र निष्ठादुमुखे ॥”)
रुचः । (यथा, हेः रामायणे । १ । ५८ । १० ।
“यथ राज्ञां यतीतायां राजा चण्डालतां गतः ।
नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्द्धनः ॥”)
निष्ठुरोक्तिः । इति मेदिनी । ५ । ४० ॥ (मलिनः ।
यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४ । ६ ।
“भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वसुचितेन
सुभगासि ।”
“भस्ममलिनेऽपि गिरिशे ।” इति तट्टीका ॥)
परुषोक्तिः, त्रि, (परुषमेव उक्तिर्यस्य । ततः
सार्थं कन् कप् वा ।) निष्ठुरवक्ता । इति
जटाधरः ॥
परुषं, स्त्री, (पू + उषन् ।) फलवृक्षभेदः । परुष-
फल इति वङ्गभाषा । फरुसा इति फलहे इति
च हिन्दीभाषा । तत्पण्यायः । परुषकम् २
नागदलोपमम् ३ । इति रत्नमाला ॥ परुषम् ४

परेष्टु

अल्पास्थि ५ परापमम् ६ । इति भावप्रकाशः ॥
नीलचर्म ७ गिरिपीलु = परावतम् ८ नील-
मण्डलम् १० परुः ११ । अस्य गुणाः । अन्त-
त्वम् । कटुत्वम् । कफार्तिवातनाशित्वम् । तदाम-
फलगुणः । पित्तदत्वम् उष्णत्वम् । तत्पक्वफल-
गुणाः । मधुरत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । पित्तशोष-
हरत्वम् । तर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“परुषकं कषायान्ममामं पित्तकरं लघु ।
तत पक्वं मधुरं पाके शीतं विटम्बि दृङ्गणम् ॥
हृद्यं लट्पित्तदाहामल्लरत्नयसमीरकृतम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(“परुषकैर्त्यक्तपीलुकानां
पियालसिन्ध्वी करमर्दकानाम् ।
फलानि चैतानि निहन्ति पित्तं
हृद्याश्च सञ्जातुरसत्विवातम् ॥”
इति चारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)
परुषकं, स्त्री, (परुष + स्वार्थे कन् ।) परुषम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
“परुषकं परुषं स्यात् कश्चिन्नागदलोपमम् ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथास्य गुणाः चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
“अन्तं परुषकं द्राक्षा वदध्याग्याककाणि च ।
पित्तश्लेष्मप्रकोपीनि कर्कशुलकुचाप्यपि ॥”
“अत्यन्तमीषमधुरं कषायानुरसं लघु ।
वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात् परुषकम् ॥
तदेव पक्वं मधुरं वातपित्तनिवर्हणम् ।
विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)
परेतः, त्रि, (परं लोकमितः ।) न्यतः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ११७ ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ६८ ।
“अलक्तकाङ्गानि पदानि पादयो-
र्विकीर्णकेशास्त परेतभूमिषु ॥”)
भूतान्तरे पुं, इति मेदिनी । त, १२६ ॥
परेतराट्, [ज्] पुं, (परेत्यु न्यतेषु राजते इति ।
राजृ ञ् घ् दीर्घा + “सत्सुद्धिधेति ।” ३ । १० । ६१ ।
इति क्तिप् । यद्वा, परेतानां प्रेतानां राट् ।)
प्रेतराजः । यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६१ ॥
परेष्टवि, य, परस्मिन्नहनि । (“सद्यः परुदिति ।”
५ । ३ । २२ । इति निपातनात् साधुः ।) पर-
दिनम् । इति सुषबोधयाकरणम् ॥ यथा,—
“परेष्टयद्यपूर्वदुरभ्येदुश्चापि चिन्तयन् ।
वृद्धिचयौ सुनीम्नाणां प्रियम्भाषुकतामगात् ॥”
इति भट्टिः । ४ । १३ ॥
परेष्टुः, [स्] य, (पर + ण्युस् ।) परदिनम् ।
इति सुषबोधयाकरणम् ॥
परेष्टं, त्रि, परा गता आपो यत्र । (“ह्यन्तरप-
सर्गभ्योऽप ईत् ।” ६ । ३ । ६७ । इत्यस्य वार्त्ति
“अवर्णान्ताद्वा ।” इति ईत् । परापम् ।) इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
परेष्टुका, स्त्री, (परैरिष्यते इति । इष्ट + बाहु-
लकात्तु । स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् ।) बहुसुतिः ।
बहुप्रसूता गौः । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥

पर्कटी

परैधितः, जि, (परैरेधितः सम्बद्धितः ।) औदासीन्येन परपुष्टः । परेण संवर्द्धितः । तत्पर्यायः । पराक्षितः २ परिष्कृतः ३ परजातः ४ । इत्यमरः । २ । १० । १८ ॥ कोकिले पुं । इति शब्दमाला ॥

परोक्षः, स्त्री, (अन्वयोः परम् ।) अप्रत्यक्षम् । असाक्षात् । यथा, चाणक्यशतके ।

“परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् । वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥”

(परोक्षं परोक्षत्वमित्यर्थः विद्यते तस्य । “अर्थाद्वादिभ्योऽच् ।” ५ । १ । १२७ । इति अच् ।) नटविशिष्टे चि ॥ (शुद्धाप्रज्यादिज्ञानविशेषः । यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । ३१ ।

“अस्ति कूटस्थ इत्यादौ परोक्षं वेत्ति वार्ष्या ॥”)

परोक्षः, पुं, (परोक्षमस्यास्तीति । शुद्धाप्रवाक्यश्रवणजन्यदाह्याच्चेति बोध्यम् ।) तपस्वी । इति शब्दमाला ॥ ययातिपुत्रस्यानोः पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ६ । २३ । १ ।

“अनोः सभानरक्षसुः परोक्षश्च सुतास्त्रयः ॥”)

परोपकारः, पुं, (परेषामुपकारः ।) परेषामुपकृतिः । अन्यसम्बन्धितम् । यथा,—

“एष मे प्रवरो भाति शुद्धधर्मप्रदो विधिः ।

परोपकरणादन्यत् सर्वधर्मं स्मृतं बुधैः ॥

परोपकारिभिर्दत्ता स्वप्राणा ऋषिभिः पुरा ।

अद्भिः प्रेतोपकारः स्यात् किञ्चलत्वं मया पुनः ॥

दधोचिना पुरा गीतः श्लोकश्च श्रूयते भुवि ।

सर्वधर्ममयः सारः सर्वधर्मज्ञसम्मतः ॥

परोपकारः कर्त्तव्यः प्राणेः कण्ठगतैरपि ।

परोपकारं पुण्यं तुल्यं क्रतुशतैरपि ॥”

इति पद्मोत्तरखण्डे २२ अध्यायः ॥

परोवरीणः, जि, पराश्चावरांश्चानुभवति । (“परोवरपरस्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।” ५ । २ । १० ।

इति ।) अवरस्त्रोत्वं निपात्यते । श्रेष्ठाश्रेष्ठयुक्तः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

परोक्षो, स्त्री, (परः शत्रुहणो यस्याः ।) तैलपायिका । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ (काश्मीरदेशस्थनदीविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २००७ ।

“कोष्ठकौमलकोष्ठादेर्मितैर्युक्तोऽपि सादिभिः । तीर्त्वा परोक्षीं तत्सेनां निष्कमायापमा-

चिनीम् ॥”)

पर्कटी, स्त्री, (एच् धी च् सम्पर्के + बाहु-पर्कटी, लकाटिः । “वह्नादिभ्यश्च ।” ४ । १ । ४५

इति वा डीष् ।) ऋचवृत्तः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पाकुड़ इति भाषा ॥ (यथा, हितोपदेशे । “अस्ति तत्र महान् पर्कटीवृत्तः ॥”)

तस्य गुणाः भावप्रकाशः ।

“ऋचः कथायः शिशिरी व्रणयोनिगदापहः ।

दाहपित्तकफास्रः शोथहा रक्तपित्तहृत् ॥”

पर्कटी, [न्] पुं, वृचविशेषः । पाकुड़ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । ऋचः २ जटी ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ ॥ कमण्डलुतरुः ४ । इति

पर्ण

रत्नमाला ॥ कपीतनः ५ चोरी ६ सुपार्श्वः ७ कमण्डलुः ८ शृङ्गी ९ अवरोहः १० शाखी ११ गर्दभाण्डः १२ पीतनः १३ दृढप्ररोहः १४ ऋचकः १५ प्रवङ्गः १६ महाबलः १७ । अस्य गुणाः कटुत्वम् । कषायत्वम् । शिशिरत्वम् । रक्तदोषसङ्घर्षमप्रलापनाशित्वम् । विशेषतो हृस्वप्रचस्येते गुणाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्जन्यो, स्त्री, (परं स्वासं जनयतीति । पर + जन + णिच् । “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । ११ । इत्यण् ।

स्त्रियां डीप् ।) दारुहरिद्रा । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥

पर्जन्यः, पुं, (पर्जन्येति मिश्रति वृष्टिं ददातीति । एयु संचने + “पर्जन्यः ।” उणां । ३ । १०३ । इति

निपातनात् पकारस्य जकारत्वे साधुः ।) इन्द्रः । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४२ । १६ । [मुष्टिं नः ॥”)

“अग्नीपर्जन्याववतं धियं मेऽस्मिन् हव सुहवा शब्दायमानमेघः । इत्यमरः । १ । ३ । १४६ ॥

मेघशब्दः । इति विश्वः ॥ अगर्जन्तपि मेघः । इति भरतः ॥ यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।

“यज्ञाद्भवति पर्जन्यः पर्जन्यादन्नसम्भवः ॥ (कथ्यपपत्रा सुनः पुत्रविशेषः । स तु गन्धर्व-विशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६५ । ४४ ।

“तथा शालिशिरा राजन् । पर्जन्यश्च चतुर्दश । कलिः पञ्चदशस्त्वेषां नारदश्चैव षोडशः ॥”

पर्जन्य इव सर्वकामप्रदानात् विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १०० ।

“ऋमदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पावनोऽनिलः ॥”

“पर्जन्यवदाधात्मिकादिताम्रत्रयं प्रमथति सर्वान् कामानभिवर्णनीति पर्जन्यः ।” इति शाङ्कर-भाष्यम् ॥)

पर्जन्या, स्त्री, (पर्जन्य + णप् ।) दारुहरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्ण, तु क हारित्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तपुरां परं-सकं-सेट् ।) हरित् पीत-वर्णस्तस्य भावः हारित्यम् । पर्णयति पर्णा-

पयति चम्पकम् । इति दुर्गादासः ॥

पर्णः, स्त्री, (पिपत्तीति । पृ + “धापृवस्यच्यतिभ्यो नः ।” उणां । ३ । ६ । इति नः । यद्वा, पर्णयतीति । पर्णं तु क हारित्ये + अच् ।)

पत्रम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ (यथा, कुमारः । ५ । २८ ।

“स्वयं विशीर्णदमपर्णवृत्तित्वा परा हि काष्ठा तपसस्तथा पुनः । तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदा वदन्तपर्णति च तां पुराविदः ॥”)

ताम्बूलम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“अनिधाय मुखे पर्णं पूगं स्वादयेत् नरः । मतिभंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥

ताम्बूलधारिलक्षणं यथा,—

“अनाहार्योऽनृशंसश्च दृढभक्तिश्च पार्थिवे । ताम्बूलधारी भवति नारी वाप्यथ तद्गुणा ॥”

इति मानुसे १८६ अध्यायः ॥ (पिपत्तिं पालयति गगनपातादिति । पृ + न ।

पर्णन

पक्षः । यथा, महाभारते । १ । ३३ । २४ ।

“तदनुसृतमभिप्रेत्य तस्य पर्णमनुत्तमम् ।

क्षुष्टानि सूचभूतानि नाम चर्कगर्भकृतम् ।

सुरूपं पत्रमालस्य तस्य पर्णमनुत्तमम् ॥”)

पर्णः, पुं, (पिपत्तीति । पृ पालने + “धापृवस्य-च्यतिभ्यो नः । उणां । ३ । ६ । इति नः ।

पलाशवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६७ । ५ ।

“अश्वत्यो वो निषदनं पर्णं वो वसतिभूता ॥”)

पर्णकारः, पुं, (पर्णं ताम्बूलम् । करोति उत्तुपादयतीति । पर्ण + कृ + अण् ।) वारजीवी । वारुड इति भाषा ॥ इति कैचित् ॥

पर्णकच्छः, पुं, (पर्णः साध्यं कच्छं व्रतं यत्र । पत्रकच्छव्रतम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ३१६ ।

“पर्णादम्बरराजीवविल्वपत्रकुशोदकेः ।

प्रत्येकं प्रत्यहाम्यस्तेः पर्णकच्छ उदाहृतः ॥”

पर्णखण्डः, पुं, (पर्णमेव खण्डो यस्य । पुण्यादि ह्येनत्वात्तथात्वम् ।) वनस्पतिः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (पर्णस्य ताम्बूलस्य खण्डः ।) ताम्बूले-

कांश्च ॥

पर्णचोरकः, पुं, (पर्णं चोरयतीति । पर्ण + चोरि + क्वल् ।) चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्णध्वत्, [स्] जि, पर्ण + ध्वन् + कर्त्तरि क्तिप् पत्रध्वंसकृता । इति आकरणम् ॥

पर्णनरः, पुं, (पर्णः पलाशपत्रैर्निर्मितो नरः नराकारः पुतलकः ।) पित्रादिपत्रावस्थालाभे दाहार्थं तत्प्रतिनिधीभूतशरपलाशपत्ररचितोर्गातन्त्रं

वेदितयवपिष्टलिप्पनराकारपुतलकः । यथा

“आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् । अस्मिन्नाशे पलाशवृत्तानां त्रीणि षष्टिशतानि पुरुषप्रतिभक्तिं कृत्वा

अग्नीव्यङ्ग्यं शिरसि यीवायां दश योजयेत् । उरसि त्रिंशत् दद्यात् त्रिंशत् जठरे तथा ॥

बाह्वभ्याश्च शतं दद्यात् दद्यादङ्गुलिभिर्दश । हृदि दद्यात् वृषणयोर्मृष्टाङ्गं शिरः एव च ॥

ऊर्यान् शतं दद्यात् त्रिंशत् बाहुजङ्घयोः । पादाङ्गुलीषु च दश एतत् प्रेतस्य लक्षणम् ॥

ऊर्गास्त्रिंशं संवेष्टा यवपिष्टेन लेपयेत् ॥”

आदिपुराणम् ।

‘तदलाभे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः पञ्चाक्षरः । शतैस्त्रिभिस्तथा षष्ट्या शरपत्रैर्विधानतः ॥’

तदलाभे अस्यालाभे । अत्र पलाशपत्रशरपत्रयोः तु तालेनोपादानात् आश्वलायनसूत्रेऽपि प्रति-

कृतौ शरपत्रस्य लाभः । अत्राचारादुद्योग्यत्वाच्च शरपत्रैः पुतलकं कृत्वा शिरप्रभृतिषु पलाश-

पत्राणि देयानि । ततो वृष्टं ऊर्गास्त्रिंशं लेपनं यवपिष्टेनेति । अश्वौचाभ्यन्तरदाहं शोषाहेन-

युद्धि । तदुत्तरपर्णनरदाहं तु चिरात्रम् । एवं पर्णनरं दग्ध्वा चिरात्रमशुचिर्भवेदित्यादि पुरा-

णान् । यज्ञपार्श्वः ।

‘पुत्राश्चैतलभ्यैरनु तदस्थीनि कदाचन । तदलाभे पलाशस्य सम्भवे हि पुनः क्रिया ॥’

पर्याश

हि यस्मात्तद्व्यामे अस्यामप्राप्ती पलाशस्य तत्त-
कृतपुत्तलकस्य दाहक्रिया । एतदपि सम्भवे
अस्थिलामे पुनरपि अस्थिदाहक्रिया विहितता
तस्माद्यदि पुनरस्थीनि प्राप्यन्ते तदा पुनर्दाह-
त्रिराचाशौचे कर्त्तव्ये न पुनः पिच्छादिदानं वक्ष्य-
माणयुक्ते । विष्णुः ।
“त्रिपक्षे तु गते पर्जन्यं दद्यादनधिकः ।
त्रिपक्षाभ्यन्तरे राज्ञेव पर्जन्यं ददेत् ॥
तद्द्वैमशमीं पाप्य दर्शं वापि विचक्षणः ॥”
दहेदिति शेषः । अस्यार्थः । अशौचाभ्यन्तरे
यदि पर्जन्यदाहं न कुर्यात्तदा मरणदिना-
वधित्रिपक्षानन्तरं दाहः कार्य इत्यर्थः । इति
हरिदासतर्काचार्याः । यादवभट्टोपधेयम् । अथ
ह्यारोप्य ईदृश एव ।
‘पर्जन्यं दहेत्तैव विना दर्शं कदाचन ।
अस्यामप्राप्ते दर्शं तु ततः पर्जन्यं दहेदिति ॥
दीपकलिकायां मुमन्तवचनात् दर्शं पर्जन्यं
दाहः । दर्शमित्यत्राशमीमिति कश्चित् पाठः ।
अत्राशमी कृष्णा पितृकर्मणि कृष्णपक्षस्य
प्राशस्थीक्तेः ।” इति युहितत्वम् ॥
पर्णभेदिनी, स्त्री, (पर्णानि भिनत्तीति । पर्ण +
भिद् + गिनि; स्त्रियां ङीप् ।) प्रियङ्गुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
पर्णभोजनः, पुं, (पर्णान्वये भोजनं यस्य । पर्णानि
भुङ्क्ते इति वा । भुज् + कर्त्तरि लृट् ।) क्वागलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
पर्णमाचालः, पुं, (पर्णमाचालयतीति । पर्ण +
आ + चल् + गिच् + अण् । निपातनात् विभक्ते-
र्लृप्ताभावः । बाहुलकात् मुम् वा ।) कर्मरङ्ग-
वृत्तः । इति शब्दमाला ॥
पर्णमृगः, पुं, (पर्णचरो मृगः पशुः ।) मृग
गणविशेषः । यथा,—
“वनौकोष्ठमाल्पारुष्ट्यमर्कटिकादयः ।
एते पर्णमृगाः प्रोक्ताः सुश्रुताद्यैर्महर्षिभिः ॥
वनौका वानरो वृक्षमाल्पारो वृक्षविडालः ।
वृक्षमर्कटिका रुषी इति लोके । एतेषां
मांसगुणाः । [हिताः ।
“सुश्रुताः पर्णमृगा वृक्षाश्चक्षुष्याः शोषिणे
श्वासाग्निःकासशमनाः मृष्टश्चक्षुःपुरीषकाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
पर्णलता, स्त्री, (पर्णप्रधाना लता ।) नागवल्ली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्णवल्ली, स्त्री, (पर्णप्रधाना वल्ली ।) पलाशी
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्णशाला, स्त्री, (पर्णैः पत्रादिभिः रक्षिता
शाला । मध्यपदलोपिसमासः ।) मुनीनां पत्र-
रक्षितशृङ्गम् । तत्पर्यायः । उटजम् २ । इत्य-
मरः । २ । २ । ६ । पर्णाटजम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पर्णवती शाला । पर्णप्रधाना शाला
वा । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६५ ।
“निर्दिष्टा कुलपतिना स पर्णशाला-
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।

पर्यटः

तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां
संविष्टः कुशप्रयत्ने निशां निनाय ॥”
मध्यदेशस्यामविशेषः । यथा महाभारते ।
१३ । ६८ । ३ ।
“मध्यदेशे महान् यामो ब्राह्मणानां बभूव ह ।
गङ्गाधमुनयोर्मध्ये यामुनस्य गिरिरथः ॥
पर्णशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिपः ॥”
पर्णसिः, पुं, (पृ पूरणे + “सानसिवर्गसिपर्ण-
सीति ।” उगी । ४ । १०७ । इति अमिर्नुक्-
च ।) पञ्चम् । इत्युणादिकोषः ॥ जलशृङ्गम् ।
जलशृङ्गी इति भाषा ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुगादिदृष्टिः ॥ शाकम् । आभरणक्रिया । इति
संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
पर्णाशनः, पुं, (पर्णं अशति भक्षयतीति । अश +
लृट् ।) पर्णानामशनः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥
पर्णसिः, पुं, (पर्णैरसति दीप्यति शोभते इति
यावत् । अस दीप्य + अच् ।) तुलसी । इत्य-
मरः । २ । ४ । ७६ ॥
पर्णिनी, स्त्री, (पर्णानि सन्त्यस्याः । पर्ण + इनिः ।)
माघपर्णी । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे ६० अध्याये ।
“वर्हिष्ठरजनीकुष्ठ पर्णिनीशारिवाङ्ग्यैः ॥”
अमरविशेषः । यथा, हरिवंशे । २१८ । ४६ ।
“मेनकामहजया च पर्णिनी पुष्पिकास्थला ॥”
पर्णा, [नृ] पुं, (पर्णानि सन्त्यस्य । पर्ण + इनिः ।)
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०० ॥
पर्णाटजं, स्त्री, (पर्णनिर्मितं उटजम् ।) पर्ण-
शाला । इति शब्दरत्नावली ॥
पर्दे, उ अपानोत्सर्गः । इति कविकल्पदमः ॥ (अर्-
आक्षं-अर्कं-मट् ।) उ, पर्देते वृद्धः । इति
दुर्गादासः ॥
पर्दे, पुं, (पृ + बाहुलकात् दः ।) केशसमूहः ।
इत्युणादिकोषः ॥ (पर्दे अपानोत्सर्ग + अच् ।)
अपानोत्सर्गश्च ॥
पर्देनं, स्त्री, (पर्दे + लुट् ।) अपानोत्सर्गः ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । ३६ ॥ पाद इति भाषा ॥
पर्प, स्त्री, (पृ पालनादौ + “खप्यप्रिष्यप्रिष्यवाप्य-
रूपपर्यतत्वाः ।” उगी । ३ । २०८ । इति निपा-
तनात् सिद्धम् ।) नववृत्तम् । शृङ्गम् । इत्युणादि-
कोषः ॥ खड्गवाद्यशकटम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुगादिदृष्टिः ॥
पर्यटः, पुं, (पर्य + अट् ।) वृक्षविशेषः । क्षेत्त-
पापडा इति वज्रभाषा । दवनपापर इति
हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । त्रियष्टिः २ तित्तः ३ ।
इति रत्नमाला ॥ चरकः ४ रेणुः ५ लणारिः ६
वरकः ७ अरकः ८ शीतः ९ शीतप्रियः १०
पांशुः ११ कल्पाङ्गः १२ कर्मकण्टकः १३ लश-
शाखः १४ प्रगल्भः १५ सुतित्तः १६ रक्त-
पुष्पकः १७ पित्तारिः १८ कटुपत्रः १९ वक्रः २० ।
अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् ।
पित्तश्लेष्मण्यरक्तदाहारक्षित्वाग्निमदभ्रमनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥

पर्यङ्क

“पर्यटो वरतित्तश्च स्तुतः पर्यटकश्च सः ।
कथितः पांशुपर्यायस्तथा कवचनामकः ॥
पर्यटो हस्ति पित्ताम्भमल्लगात्कफचरान् ।
संयाह्यौ शीतलस्तित्तो दाहशृङ्गावली लघुः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
पर्यटकभेदः । पापर इति भाषा ॥ तस्य गुणः ।
लघुत्वम् । रक्तत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
“धूमरीरक्षिता हिङ्गुहरिदालवर्गेयुताः ।
लीरकस्वर्जिकाभ्याश्च तन् लत्वा च वेक्षिताः ॥
दीपनाः पाचना रुक्षा गुरवः किञ्चिदीरिताः ॥
मौज्ञाश्च तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषाक्षधौ हिताः ।
चणकस्य गुणैर्युक्ताः पर्यटाश्चणकोद्भवाः ॥
क्षेदे मृष्टास्तु ते सर्वे भवेयुर्मध्यमा गुणैः ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे द्वितीयभागे ॥
पर्यटदमः, ग, (पर्यट एव दमः ।) कुम्भीवृत्तः
इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्यटो, स्त्री, (पर्यट + ङीप् ।) सौराष्ट्रद्वितीया ।
इति रत्नमाला ॥ पर्यटकभेदः । इत्युणादिकोषः ॥
उत्तरदेशभवनसुगन्धद्रव्यम् । पर्यटोति प्रसि-
द्धम् । पञ्चावतीति च । तत्पर्यायः । रङ्गनी २
कृष्णा ३ जतुका ४ जननी ५ जनी ६ जतु-
कृष्णा ७ संयष्टा ८ जतुक्त ९ चक्रवर्तिनी १० ।
अस्या गुणाः । तुवरत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशि-
रत्वम् । वर्णकत्वम् । लघुत्वम् । विषवृणकण्डू-
कफपित्तासृक्कुष्ठनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
पर्यटिकः, पुं, (पिपत्तीति । प + “शृपृट्ठां हे
रुक्चाभ्यामस्य ।” उगी । ४ । १६ । इति इकन्
द्वित्वं अभ्यासस्य रुगागमश्च ।) सूर्यः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ वङ्गिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
जलाशयः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
पर्यिकः, पुं स्त्री, पर्यङ्क गच्छतीति । (पर्य + टन् ।
खड्गः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) [मट् ।)
पर्यङ्क, गतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (अर् परं-सर्क-
पर्यङ्कः, पुं, (परितोऽङ्गते इति । परि + अर्कि-
लक्षणे + घञ् ।) खड्गः । पालङ्ग इति भाषा ॥
इत्यमरः । २ । ६ । १२८ । तत्पर्यायः । (मञ्चः
मञ्चकः ३ पलङ्कः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४७ ॥)
पर्यस्तिका ५ परिकरः ६ अवसकधिका ७)
इति च तत्रैव । ३ । ३४३ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २४६ । ८ ।
“अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे ।
उपभूतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंचये ।
उपगम्यान्नीतुं कर्णो दुर्व्योधनमिदं तदा ॥”
योगपट्टः । यथा, कुमारः । ३ । ४५ ।
पर्यङ्कवन्धस्थिरपूर्वकायं
मृत्वायतं सन्नमितोभयांसम् ॥”
पर्यङ्गपादिका, स्त्री, (पर्यङ्कस्थेय पादोऽवस्थिताः ।
टन् टाप् च ।) कोलश्रिम्बी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पर्यङ्कवन्धनं, स्त्री, (पर्यङ्कवत् यद्वन्धनम् ।)
वस्त्रादिना वृत्तानुजङ्गावन्धनम् । फाङ्गवाधा
इति भाषा ॥ यथा,—

पर्याय

“पादप्रसारणाय तथा पर्यायव्ययम् ॥”

इत्यपराधगणनायां हरिभक्तिविलासः ॥

पर्यटनं, स्त्री, (परितोऽटनं भ्रमणम् । परि + अट + भावे लुट् ।) सर्वतोभावेनाटनम् । पुनः पुनर्गमनम् । भ्रमणम् । तत्पर्यायः । ब्रह्मा २ अटान्वा ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥ (यथा, भागवते । ६ । ७ । १८ ।

“भूमेः पर्यटनं पुण्यं तीर्थक्षेत्रनिधेयैः ॥”)

पर्यनुयोगः, पुं, (परितोऽनुयोगः पृच्छा । परि + अनु + युज् + भावे घञ् ।) जिज्ञासा । इति हलायुधः ॥ (“एतेनास्यापि पर्यनुयोगस्या नवकाशः ।” इति दायभागः ॥)

पर्यन्तः, पुं, (परितोऽन्तम् । प्रादिभिसासः ।) शेषसीमा । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, पञ्च तन्त्रे । १ । १४१ ।

“पर्यन्तो लभ्यते भूमेः समुद्रस्य गिरैरपि ।

न कथञ्चित् महीपस्य चित्तान्तः केनचित् कञ्चित् ॥”

समीपम् । यथा, हरिवंशे । १२२ । ५३ ।

“पर्यन्तदेशं सरसनं देवी
लिखेत् सा लोहितचन्दनम् ॥”

पार्श्वः । यथा, रघौ । १८ । ४३ ।

“पर्यन्तसंचारितचामरस्य
कपोललोलीभयकाकपन्नान् ।

तस्याननादचरितो विवादः
चखाल विलासपि नार्णवानाम् ॥”)

पर्यन्तभूः, स्त्री, (पर्यन्तस्य शेषसीमाया भूः पृथिवी ।) नदीनगरपर्वतादंरुपास्तभूमिः । तत्पर्यायः । परिसरः २ । इत्यमरः । २ । १ । १४ ॥

पर्यन्तिका, स्त्री, (परितः सर्वतो भावेन अन्तिका गुणादीनां नाशिका ।) गुणभ्रंशः । इति हारा-वली । २ । १० ॥

पर्यन्तः, पुं, (पर्यन्त + एषोदरादित्वात् साधुः ।) इन्द्रः । शब्दायमानमेघः । मेघशब्दः । इत्यु-गादिकोषः ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । ३१ । ३२ । “ततो दुष्टमिनिर्वायः पर्यन्तनिनदोपमः ॥”)

पर्ययः, पुं, (परि क्रमशः अयो गमनम् ।) क्रमो-लङ्घनम् । (परि शास्त्रलोकाचारमर्यादां परि त्यज्य अयो गमनमुल्लङ्घनमित्यर्थः ।) अति-क्रमः । शास्त्रतो लोकव्यवहाराच्च प्राप्तस्यायं स्थ परिध्यागः । तत्पर्यायः । अतिपातः २ उपा-त्ययः ३ । इत्यमरभरतः ॥ विपर्ययः ४ अत्ययः ५ । अतिपतनम् ६ अत्ययः ७ अतिक्रमः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४८ । १२ । “अत्रान्याच्छादये चाहं यथा कुपुरुषस्तथा । अमघं धारये चोग्रं प्रतीक्षन् कालपर्ययम् ॥”)

पर्ययणं, स्त्री, (परितोऽयते गच्छत्यनेन । परि + अय + ल्युट् ।) अश्वसज्जा । इति शब्दमाला ॥ जिन् इति भाषा ॥

पर्यवस्था, स्त्री, (परितोऽवस्थानम् । परि + अव + स्था + “अतश्चोपसर्गः ।” ३ । ३ । १०६ । इत्यङ् ।) विरोधनम् । इत्यमरः । ३ । २ । २१ ॥

७३

पर्यायः

पर्यवस्थाता [क] चि, (पर्यवतिष्ठते इति । परि + अव + स्था + लृट् ।) पर्यवस्थाकर्ता । विरोधी । इति हलायुधः ॥ (यथा, किरा तार्क्ष्युनीये । ११ । १३ ।

“अन्तकः पर्यवस्थाता जन्मिनः सन्ततापदः । इति त्वाय्ये भवे भयो मुक्तापुत्तिलते जनः ॥”)

पर्यवस्थानं, स्त्री, (परितोऽवतिष्ठतनेन । परि + अव + स्था + करणे लृट् ।) विरोधः । इति जटाधरः ॥ सर्वतोभावेनावस्थितिश्च ॥

पर्यस्तः, चि, (परितोऽस्तः क्षिप्तः । अस्त्य् इर क्षेपे + क्तः ।) पतितः । हतः । इति मेदिनी । ते, १२१ ॥ (सर्वतः प्रवृत्तः । विस्तृतः । यथा, हरिवंशे । १५६ । ०० । [राम ॥”)

“पर्यस्तो पृथिवीं क्षतं साक्षां सरथकुञ्ज-पर्यस्तिका, स्त्री, (परितः अस्त्यते क्षिप्यते शरीर-मत्र । परि + अस् क्षेपे + अधिकरणे क्तिन् । ततः स्वार्थे कन् ।) खडा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४३ ॥

पर्याणं, स्त्री, (परितो याति गच्छत्यनेनेति । परि + या + ल्युट् ।) एषोदरादित्वात् साधुः । अश्व-प्रत्ययनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१८ ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६३ । ६ ।

“आरोहणमन्यवाजिनां

पर्याणादियुतस्य वाजिनः ।

उपवाह्य तुरङ्गमस्य वा

कल्यस्यैव विपन्नप्रोभना ॥”)

पर्याप्तं, स्त्री, (परि + आप + भावे क्तः ।) यथेष्टम् । लप्तिः । शक्तिः । निवारणम् । इति मेदिनी । ते, १२७ ॥ चि, प्राप्तः ॥ (शक्तिसम्पन्नः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १ । १० ।

“पर्याप्तित्वमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ।”

“पर्याप्तं समर्थं भाति इति ।” श्रीधरस्वामी ॥

पर्याप्तिः, स्त्री, (परि + आप + क्तिन् ।) परि-त्राणम् । मरणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमर-भरतौ ॥ प्रकाशः । प्राप्तिः । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (लप्तिः । यथा, कथासरित्सागरः । २६ । १६६ ।

“भास्ति यस्यमिनां वत्स ! भुवि पर्याप्तये धनम् ॥” शक्तिः । यथा, तत्रैव । २६ । ४७ ।

“प्रविष्टः सोऽप्यपश्यतां तत्र नेत्रोत्सवप्रदाम् । धातुरङ्गुतनिर्माणपर्याप्तिमिव रूपिणीम् ॥”)

स्वरूपसम्बन्धविशेषः । स च सर्वेषामेव पदार्थानां विप्राष्टबुद्धिनियामकः । पदार्थभेदेन नाना । यथा । पर्याप्तिश्चायमेको घट इमौ द्वौ इत्यादि प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः । इति दीधितिः ॥ समवायेन गुणे गुणस्यासत्त्वेऽपि चत्वारो गुणा इत्यादि प्रतीत्या गुणादिषु संख्यादिमत्त्वनियामकोऽपि तादृशसम्बन्धः । इति सामान्याभावे जगदीशः ॥ द्वितीयश्रुत्पत्तिवादे गदाधरभट्टाचार्यश्च ॥

पर्यायः, पुं, (परि + एन गतौ + “परावयुपात्यय इनः ।” ३ । ३ । ३८ । इति घञ् । क्रमप्र-

पर्याय

स्थानतिपातोऽनुपात्ययः ।) पर्यायणम् । क्रमः । (यथा, कुमारः । २ । ३६ ।

“पर्यायसैवामुत्कृष्टं पूज्यसम्भारततपराः ।

उद्यानपालसामान्यवस्तुसुपासते ॥”)

तत्पर्यायः । आनुपूर्वी २ आश्रुत् ३ परिपाटी ४ अनुक्रमः ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ३७ ॥ आनु-पूर्व्याम् ६ आनुपूर्वम् ७ आनुपूर्वकम् ८ परि-

पाटिः ९ । इति भरतादयः ॥ प्रकारः । अव-सरः । इति मेदिनी । ये, ८६ ॥ निर्माणम् । द्रव्यधर्मः । इति हेमचन्द्रः ॥ ६ । १६६ । क्रमे

णिकार्थवाचकाः शब्दाः पर्यायाः । इति विजय-रक्षितः ॥ सम्पर्कविशेषः । येन सह यत्सम्पर्कः सम्बन्धस्तेन सह तत्पर्यायः । यथा,—

“समानं कुलभावश्च दानादानस्तथैव च ।

तयोर्व्यंशसमानं हि पर्यायश्च प्रचक्षते ॥”

इति कुलदीपिका ॥

(अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । १०४ ।

“कचिद्वैकमनेकस्मिन्नेकधैकं क्रमान् ।

भवति क्रियते वा चेत् तदा पर्याय इत्यतः ॥”

उदाहरणं क्रमेण यथा,—

“स्थिताः क्षणं पद्मसु ताडिताधराः

पयोधरोत्सेधनिपातक्षणिताः ।

वलीयु तस्याः खलिताः प्रपेदिरे

क्रमेण नाभिं प्रथमोदविस्त्वः ॥

विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसाः ।

वृककाकशिवास्तत्र धावन्धरिपुरे तथ ॥

विस्मृतरागादधरान्निर्वर्जित-

स्तनाङ्गरागादरुणाच्च कण्डकात् ।

कुशाकुरादानपरिचलात्क्षुल्लिः

क्षतोक्षस्त्रप्रणधी तथा करः ॥

ययोरोगोपितस्तारो हारस्तैरिवधृजभैः ।

निधायन्ते तयोः स्थलाः स्तनयोरशुविस्त्वः ॥

गद्य च कचिदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च ।

क्षतिदाधेयमपि । यथा, ‘स्थिताः क्षणं पद्मसु’

इत्यत्र उदविस्त्वः पद्मादावसंहतरूप आधारे

क्रमेणाभवत् । ‘विचरन्ति’ इत्यत्राधेयभूता

वृकादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेणाभवत् । ख-

मन्यत् । अत्र चैकस्यानेकत्र क्रमेणैव वृत्त-

विशेषालङ्काराद्भेदः । विनमयाभावात् परि-

वृत्तेः ॥”)

पर्यायशयनं, स्त्री, (पर्यायेण क्रमेण शयनम् ।)

प्रहरिकादीनां क्रमेण शयनम् । तत्पर्यायः ।

उपशायः २ विशायः ३ । इत्यमरभरतौ ॥

पर्याप्तः, पुं, (पर्यस्यते इति । परि + अस् + घञ् ।)

पतनम् । हननम् । इति पर्यस्तशब्दाद्यर्थदर्शनात् ॥

(परिवर्त्तः । यथा, माकण्ड्यपुराणे । ५४ । २ ।

“महाभुतप्रमाणश्च लोकालोकान्तथैव च ।

पर्याप्तं परिमाणश्च गतिचन्द्रार्थोरपि ॥”)

पर्युद्वेगनं, स्त्री, (पर्युद्वेग्यते इति । परि + उत् +

अव + “लृट् ल्युटो बहुलम् ।” ३ । ३ । ११३ ।

इति ल्युट् ।) क्रयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥

पर्युदस्तः, त्रि, (पर्युदस्यते इति । परि + उत् + अस + क्तः ।) पर्युदासविशेषः । विध्वन्वय-भेदात्मकनपर्युक्तः । यथा । यद्यपि पर्युदस्त-राज्यादिषु आह्वादिकरणे विध्वनौदासीन्यान् फलं न वा प्रत्यवाय इति सिद्धान्तः ॥ इति मल-मासतत्त्वम् ॥ (परित उत्पत्तिमे त्रि ॥)

पर्युदासः, पुं, परि सर्वतोभावेन उदास्यते विधि-यत्र सः । (परि + उत् + अस् + घञ् ।) तस्य लक्षणम् आहुतिर्वेकं ।

“सामान्यशास्त्रप्राप्तनिषेधस्यैव पर्युदासत्वम् ॥” अपि च मलमासतत्त्वे ।

“प्रीधान्यन्तु विधेयं प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥” अस्योदाहरणम् । अमावस्यायां पित्रभ्यो दद्यात् राज्ञौ आहुं न कुर्वीत । अत्र आहुकरणे राज्ञः पर्युदासः ॥ (यथा च साहित्यदर्पणे । ७ । ३ ।

“जुगोपात्मानमवस्तो भजे धर्ममनात्तरः । अग्निराददे सोऽर्थानमक्तः सुखमन्वभूत ॥ अत्रावस्ततामन्वात्मगोपनाद्विधेयमिति नञः पर्युदासतया गुणभावो युक्तः ॥”

पर्युषितं, त्रि, (परिख्य स्वकालमुषितम् । वस + क्तः ।) युष्टम् । वासि इति भाषा । तस्या-भक्षणोपलब्धं यथा,—

“भक्तं पर्युषितोच्छिष्टं स्वस्थं पतितेक्षितम् । उद्वसास्युष्टमंष्टं पर्यायाप्तञ्च वक्ष्यते ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

“यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् । उच्छिष्टमपि चाभेधं भोजनं तामसप्रियम् ॥” इति भगवद्गीता ॥ * ॥

तस्य भक्ष्यत्वं यथा,— “मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युषितं नृप । अन्यत्र फलमांसभ्यः शुक्रशुक्रादिकास्तथा ॥ तद्दृष्ट्वादरिक्तंभ्यश्च गुह्यपक्तंभ्य एव च ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

तुलमोयुक्तपुण्ये पर्युषितदोषाभावो यथा,— “तुलमोयुक्तपुण्याणि पद्मं गङ्गादकं कुशाः । न पर्युषितदोषोऽत्र किञ्चिन्नमं न दुष्पति ॥”

इति पुराणम् ॥

पर्युषितभोजी, [नृ] त्रि, (पर्युषितं युष्टं भुङ्क्ते इति । भुज + णिनिः ।) युष्टदशभोजी । इति कलाप्रशस्तरणम् ॥

पर्येषणा, स्त्री, (इष + युच् + टाप् । ततः परित एषणा ।) अन्वेषणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३० ॥

तर्कादिना यथाशोधितधर्माद्यन्वेषणं । अन्वेषणमात्रेऽपि । इति भरतः ॥ (स्त्री, अन्वेषणम् । यथा, महाभारते । ३ । २६ । १८ ।

“ब्राह्मणेष्वेव मेधावां बुद्धिपर्येषणश्चरत् ॥”

पर्व, गती । (भ्रां-परं-सकं सेट् ।) पर्वति । इति दुर्गादासः ॥

पर्व, पृथ्वी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-सेट् ।) पर्वति प्रयसा कुम्भं चेटो । इति दुर्गादासः ॥

पर्व, [नृ] स्त्री, (पर्वतीति । पर्व गती + बाहु-लकात् कनिन् । यद्वा, पिपत्तीति । पृ + “आ-मदिपयर्त्तिपृष्ठाकभ्यो वनिप् ।” उणां । ४ । ११० । इति वनिप् ।) महः । ग्रन्थिः । (यथा, भागवते । ५ । २१ । १७ । “तथा बालखिल्या ऋषयोऽङ्गुष्ठपर्वमात्राः षष्टिसहस्राणि पुरतः खर्यं सक्तवाकाय नियुक्ताः संस्तुवन्ति ॥”) प्रस्तावः । लक्षणान्तरम् । दर्शप्रतिपदोः सन्धिः । (पूर्णिमाप्रतिपदोः सन्धिश्च । यथा, साहित्यदर्पणे । “अकालजलदावली किरतु नाम सुक्तावली-रपर्वणि विधुस्तदस्तुतु नाम प्रीतद्युतिम् ॥”) विधुवत्प्रभृति । इति मेदिनी । ने, ८८ ॥ ग्रन्थ-विच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-भारते अष्टादशपर्वणि । तानि उक्तानि यथा तद्वीकायाम् ।

“आदिः सभावनविराटमथोद्यमश्च भीमो गुरु रविजमदकसौप्रिकश्च । स्त्रीपर्वं शान्तिरनुशासनमन्वमेध-यामाश्रमो सुषलयानदिवावरोहः ॥”)

लणः । इति शब्दचन्द्रिका । (भङ्गी । यथा, रघुवंशे । १६ । ४६ ।

दिने दिने शैवलवन्धप्रस्तात् सोपानपर्वणि विमुञ्चस्मः ॥”)

पञ्चपर्वणि यथा । विष्णुपुराणम् ।

“चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याय पूर्णिमा । पञ्चाग्न्यानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥ स्त्रीतेलमांसमम्भोगी पर्वस्येतेषु ये पुमान् । विष्णुचभोजनं नाम प्रयाति नरकं स्यतः ॥”

पञ्चसु कर्त्तव्याकर्त्तव्यानि यथा । ब्रह्मपुराणे । “निथे हृयोरयनयोर्निथं विधुवतोर्दयोः । चन्द्राकैयोर्यह्नयोर्दयोर्दयोर्दयोः पर्वसु ॥

अहोरात्रोपतः स्नानं आहुं दानं तथा जपम् । यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयश्च तत् ॥”

पराशरभाष्ये कूर्मपुराणम् । “अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः । न धर्मेशास्त्रज्येषु पर्वस्येतेषु वक्ष्यते ॥”

पैठीनसिः । न पर्वसु तैलं चौरं मांसमभ्युपेयात् नामावस्यायां हरितमपि क्षिप्यात् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पर्वकं, स्त्री, (पर्वणा ग्रन्थिना कायतीति । क्रे + कः ।) ऊरुपर्व । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अट्ट इति भाषा ॥

पर्वकारी, [नृ] पुं, (पर्व करोतीति । पर्व + कृ + णिनिः ।) धनाहिलोभेनापर्वसु अमावास्याक्रिया-प्रवर्त्तकः । यथा, विष्णुपुराणे द्वितीयांशे ६ अः ।

“सुक्ती माह्विकश्चैव पर्वकारी च यो द्विजः ॥” पर्वगामी, [नृ] पुं, (पर्वसु चतुर्दश्यष्ट्यादिषु गच्छति स्थितिमिति । पर्व + गम + णिनिः ।) पर्वसु स्त्रीगामी । इति पूर्वाक्तीशोके पर्व-कारोऽयं पर्वगामीति पाठोऽपि स्वामी ॥

पर्वतः, पुं, (पर्वति पूरयतीति । पर्व पूरणे + “भृञ्ङिप्रयजिपर्वीति ।” उणां । ३ । ११० ।

इति व्यतक् ।) यद्वा, पर्वणि भागाः सन्त्यत्र । पाश्चाद् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । महीधः २ शिखरी ३ आभृत ४ अह्वायः ५ धरः ६ अद्रिः ७ गोवः ८ गिरिः ९ ग्रावा १० अचलः ११ शैलः १२ शिलोच्चयः १३ । इत्य-मरः । २ । ३ । १ ॥ स्यावरः १४ सातुमान् १५ पृथुशेखरः १६ धरणीकीलकः १७ कुट्टारः १८ जीमूतः १९ धातुभृत् २० भूधरः २१ स्थिरः २२ कुलीरः २३ कटकी २४ शङ्खी २५ निर्मरी २६ अगः २७ नगः २८ दम्भी २९ । इति शब्द-रत्नावली ॥ धरणीधरः ३० भूभृत् ३१ क्षिति-भृत् ३२ अवनीधरः ३३ कुधरः ३४ धराधरः ३५ प्रस्थवन् ३६ वृक्षवान् ३७ । इति राख-निर्घण्टः ॥ * ॥ सुमेरोः पूर्वे पर्वता यथा,—

“प्रीतान्तश्चक्रसुक्ष्मश्च कुलीरोऽश्च कङ्कवान् । मणिशैलोऽय वृषवान् महाभीलो भवाचलः ॥ सुविन्दमन्दरो वेणुः सुमेरो निर्मिषस्तथा । देवशैलस्य पूर्वेण मन्दरस्य महाचलाः ॥” * ॥ सुमेरोर्दक्षिणे पर्वता यथा,—

“त्रिकूटः शिखराद्रिश्च कलिङ्गोऽय पतङ्गकः । रुचकः सातुमांश्चैव ताम्रकीऽय विशाखवान् ॥ खेतोदरः समलश्च वसुधारश्च रत्नवान् । एकशङ्खो महाशैलो गजशैलः पिशाचकः ॥

पञ्चशैलोऽय कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः । इत्येते दक्षिणे पार्श्वे मेरोः प्रोक्ता महाचलाः ॥”

सुमेरोः पश्चिमे पर्वता यथा,— “सुचक्षुः शिशिरश्चैव वैदूष्यः पिङ्गलस्तथा । पिङ्गरोऽय तथा भद्रः सुरसः कपिलो मधुः ॥

अञ्जनः कुकुटः क्षणः पाण्डुरश्चाचलोत्तमः । सहस्रशिखरश्चाद्रिः पारिपात्रः स शङ्खवान् ॥ पश्चिमेन तथा मेरोर्विष्कम्भात् पश्चिमाद्वहिः । एतेऽचलाः समाख्याताः शृणुष्वान्तस्थो-

त्तरान् ॥”

सुमेरोरुत्तरे पर्वता यथा,— “शङ्खकूटोऽय ऋषभो हंसनाभौ तथाचलौ । कपिलेन्द्रस्तथा शैलः सातुमांशौल एव च ॥

शतशङ्खः स्वर्णशङ्खः तुमाको मेघपर्वतः । विराजास्थो वराहोऽद्रिमयूरो रुचिरस्तथा ॥ इत्येते कथिता ब्रह्मर्षीरोरुत्तरतो नगाः ॥”

इति माकण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

सप्तकुलपर्वतादि यथा,— “सप्त-यःस्मिन् महापर्व्या विस्तृताः कुलपर्वताः । महन्तो मलयः सत्यः सुक्तिमातृत्ववानपि ॥

विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च इत्येते कुलपर्वताः । तेषां सहस्रशस्यान्ये पर्वतास्तु समीपतः ॥ अविज्ञाताः पर्ववन्तो विपुलाश्चिञ्चानवः । अन्ये तभ्योऽपरिज्ञाता इवाः स्वलोपचीविनः ॥

ते विमिश्रा जनपदा आर्यान् वृक्षाश्च सर्वशः ॥” इति मत्स्ये ६५ अध्यायः ॥ * ॥

विशतिः श्रेष्ठपर्वता यथा,— “हिमवान् हेमकूटश्च निषधो नीलपर्वतः । श्वेतश्च शङ्खवान् मेघमांश्चवान् गन्धमादनः ॥

पर्वतः

महेन्द्रो मलयः सद्यः सुक्तिमाशुचवानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च कैलासो मन्दरस्तथा ॥
लोकालोको महास्त्येषु तथैवोत्तरमानसः ।
एते विंशतिर्विस्थाताः पर्वतास्तस्यां वराः ॥”
अथ द्वीपवर्णविभाजकपर्वता यथा,—
“लङ्कादेशाहिमगिरिरुद्रकृत् हेमकूटश्च तस्मा-
त्तस्माच्चान्यो निषध इति ते सिन्धुपर्वतश्च ॥
एवं सिन्धाददगपि पुराणैश्चैव ज्ञेयः कर्णनीला
वर्णाण्येषां गुरुरिह वधा अन्तरे दोगिदेशान् ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥

पर्वतानां पञ्चोत्पत्तिर्यथा,—
“ततोऽदयो जातपत्ता विष्णोश्चैव तु प्रया ।
प्रस्थिता मेदिनी त्वक्ता यथापूर्वं निवेशिताः ॥
ततः स्थानमसुराणां घात्रादिष्टं जलागवे ।
प्रतीयां पर्वताः सर्वे निमग्न्यर्था गजाः ॥
तत्रासुरेभ्यः शंसुस्ते आधिपत्यं सुराश्रयम् ।
तच्छ्रुत्वा सुराः सर्वे चक्रुर्दयोगसुत्तमम् ॥ * ॥”
युद्धजनान्तरं तेषां पञ्चोत्पत्तिर्यथा,—
“धरण्यान्तु गिरीन् स्याद्य स्वेषु स्थानेषु गोः पतिः ।
चिक्षेद पविना पत्नान् सर्वेषां भुवि चारिणाम् ॥
एकः सपत्नो मेनाकः सुरैस्तत्समये कृतः ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥ * ॥

पर्वतानां स्थावरजङ्गमरूपे यथा,—
“नद्याश्च पर्वताः सर्वे हिरुपाश्च स्वभावतः ।
तोयं नदीनां रूपम् शरीरमपरस्तथा ॥
स्थावरं पर्वतानाम् रूपं कायस्तथापरः ।
शुक्तीनामथ कम्बूनां तथैवान्तर्गता तनूः ॥
वाहिरस्थिररूपान् सर्वे देव प्रवर्तते ।
एवं जलं स्थावरश्च नदीपर्वतयोस्तथा ॥
अन्तर्भवति कायस्तु सततं नोपपद्यते ।
आप्याय्यते स्थावरेण शरीरं पर्वतस्य तु ॥
तथा नदीनां कायस्तु तोयेनाप्याय्यते सदा ।
नदीनां कामरूपित्वं पर्वतानामन्तर्धे च ॥
जगत्स्थित्योः पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः ।
तोयद्वानौ नदीदुःखज्जायते सततन्दिजाः ॥
विशीर्षे स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम् ॥”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ * ॥

अतः परं पर्वतेषु देवानामवकाशा वर्ण्यन्ते ।
तत्र योऽसौ शान्ताश्वः पर्वतस्तस्योपरि मर्दि-
न्द्रस्य क्रीडास्थानं तत्र देवराजस्य पारिजातक-
वृक्षवनम् । तस्य पूर्वपार्श्वे कुञ्जरी नाम गिरिः
तस्योपरि दानवानामष्टौ पुराणि च । तथा
पश्चिमोत्पर्वते राक्षसानामनेकानि पुराणि ते च
नाम्ना नीलकाः कामरूपिणः महानीले च
शैलेन्द्रे पुराणि पञ्चदशमहर्षाणि किन्नराणां
स्थातानि तत्र देवताश्चन्द्रादयो राजानः पञ्च-
दश किन्नराणां गर्हिताः तानि सौवर्णाणि विल-
प्रवेशनानि च पुराणि चन्द्रोदये च पर्वतवरे
नागानामधिवासः ते च विलप्रवेशासवितेषु
वैतन्येयविषयावर्तिनो अवस्थितानुरागे च दान-
वेन्द्रा अवस्थिता वैष्णव्यपि विद्याधरपुरवर्षं
त्रिंशद्द्वयोजनशतविस्तीर्णमेकैकं तावदायतं

७५

पर्वतः

उत्कर्षोऽसममहावेवाद्यश्च राजानो विद्या-
धराणाश्च एकैकं च शैलराजनि स्वयमेव गरुडो
अवस्थितः । कुञ्जरे तु पर्वतवरे नित्यं पशुपतिः
स्थितः उषभाको महादेवः शङ्करो योगिनां
प्रभुः अनेकगुणभूतकोटिमहामपरिवारो भग-
वानादिपुरुषो अवस्थितः । वसुधारे चागुपतां
वसुनाश्च समावामः वसुधारे रत्नधारयोर्धुं
अष्टौ सम च संख्या पुराणि वसुसप्तर्षीणाश्च ।
एकश्चङ्गे च पर्वतोत्तमं प्रजापतेः स्थानं चतु-
र्विंशत्यं ब्रह्मणः । गजपर्वते च महाभूतपरि-
वृता स्वयमेव भगवती तिष्ठति । वसुधारे च
पर्वतवरे सुनिमिद्धविद्याधराणामायतनं चतु-
रशीत्यपरपुर्वी महाप्राकारमोरणाः तत्र
चानेकपञ्चता नाम गन्धर्वा युद्धशालिनो वसन्ति
तेषाञ्चाधिपतिर्देवो राजराजेकपिङ्गलः । सुर-
राजताः पञ्चकूटे दानवाः शतशङ्खे यक्षाणां
पुराणतम् । प्रभेदकस्य पश्चिमेन देवदानवमिद्धा-
दीनां पुराणि तस्य गिरेर्मूर्ध्नि महती सोमशिला
तिष्ठति तस्याश्च पर्वणि पर्वणि सोमः स्वयमेवा-
वतरति । तस्यैवोत्तरपार्श्वे त्रिकूटं नाम तत्र
ब्रह्मा तिष्ठति कश्चित्तत्र च बहुत्रायतनं तत्र
सृष्टिमान् वज्ररुपास्यते देवैः । उत्तरे च शङ्खाक्षे
पर्वतवरे देवतानामायतनानि पूर्वण नारा-
यणस्यायतनं मध्ये ब्रह्मणः शङ्करस्य च पश्चिमे
तत्र यक्षादीनां कानिचित् पुराणि । तस्य
चोत्तरतरे जातुष्मसहापर्वते त्रिंशद्द्वयोजन-
मण्डलं मन्दजं नाम सरस्वत नन्दो नाम नाग-
राजो वसति शतशीर्षप्रचण्ड इति । इत्येतेऽष्टौ
देवपर्वता विज्ञेयाः तेनानुक्रमेण हेमरजतरङ्ग-
वेदूषमन्, शिलादिवर्णाः । इयञ्च पृथ्वी लक्ष-
कोटिशतानेकसंख्याता पूर्णा तेषु च सिद्धविद्या-
धराणां निलयाः । तद्यथा मेरोः पार्श्वतः
केशरवलयालबालं सिद्धलोकेति कीर्तयते इयञ्च
पृथ्वी पद्माकारेण अवस्थिता एष सर्वपुराणेषु
क्रमः सामान्यः प्रतिपाद्यते । इति वराहपुरा-
णम् ॥ * ॥ हिमालयादिपर्वतवासिनो यथा,—
“रत्नः पिशाचा यक्षाश्च सर्वे हेमवतास्तु ते ।
हेमकूटे तु गन्धर्वा विज्ञेयाश्चाक्षरोगणाः ॥
सर्वे नागाश्च निषधे प्रेषवासुकितलकाः ।
महामेरी त्रयस्त्रिंशत् क्रीडन्ते यात्रिकाः सुराः ॥
नीले तु वेदूषमये सिद्धा ब्रह्मर्षयोऽवसन् ।
देवानो दानवानाश्च अतः पर्वत उच्यते ॥
शङ्खवान् पर्वतश्रेष्ठः पितृणां प्रतिपञ्चरः ।
इत्येतानि मयोक्तानि नव वर्षाणि भागशः ॥”
इति मातृस्य ६५ अध्यायः ॥ * ॥

अथ पर्वतनदीजलगुणाः ।
“हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्वस्तोपमम् ।
पारिपात्रभवा याश्च विन्ध्यचप्रभवाश्च याः ॥
शिरोद्धदोगकुठानां ता हेतुः क्षीपदस्य च ।
चन्द्रार्कैरसंस्पृष्टं वायुनास्फालितां सुहुः ॥
पर्वतोपरि यद्गिरि समं पौरन्दरेण तत् ।
तस्यागुणमुद्दिष्टं शैलप्रसवणीद्वयम् ॥

पर्वतः

लेखनं दीपनं रूपं किञ्चिद्वातप्रकोपणम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
पर्वते वर्णनीयानि यथा,—
“शैले मेघौघधोधातुवृष्टाकिन्नरनिर्भराः ।
शङ्खपादगुहारत्रवनजीवाद्युपत्यकाः ॥”
इति कविकल्पलता ॥ * ॥

अथ कैलासपर्वतवर्णनम् ।

“मध्ये हिमवतः पृष्ठे कैलासो नाम पर्वतः ।
तस्मिन्निधिपतिः श्रीमान् कुबेरः सह राजसैः ॥
अमरः सहितो राजा मोदते ह्यलकाधिपः ।
कैलासपादसम्पत्तं पुण्यं शीतजलं शुभम् ॥
मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ।
तस्मात् प्रभवते दिशा नदी मन्दाकिनी शुभा ॥
दियञ्च चन्दनस्तत्र तस्यास्तीरे महद्वनम् ।
प्रागुत्तरेण कैलासं दिशं सौगन्धिकं गिरिम् ॥
सर्वधातुमयं दिशं श्रवणं पर्वतं प्रति ।
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः शुभे रत्नसन्निभः ॥
तत्समीपे सरौ दिव्यमच्छोदनाम विद्युत्तम् ।
तस्मात् प्रभवते दिशा नदी ह्यच्छोदका शुभा ॥
तस्यास्तीरे वनं दिशं महश्चेत्तरथं शुभम् ।
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सङ्खानुगः ॥
यक्षसेनापतिः क्रूरैर्गन्धर्वाः परिवारितः ।
पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी ह्यच्छोदका शुभा ॥
महीमण्डलमध्ये तु प्रविष्टा तु महोदधिम् ।
कैलासाद्विजगतायां शिवं सर्वविधिं गिरिम् ।
मनःप्रालामयं दिशं श्रवणं पर्वतं प्रति ॥
लोहितो हेमशङ्खस्तु गिरिः सुव्यप्रभो मृच्छान् ।
तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं समुज्ज्वल सरः ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्या लोहितश्च नदी मृच्छान् ।
देवारण्यं विशोकश्च तस्य तीरे महद्वनम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति यक्षो मणिधरो बली ।
सौम्यः स धाम्निक्श्चैव गृह्यकैः परिवारितः ॥ * ॥
कैलासात् पश्चिमोदीयां ककुडादानीधगिरिः ॥
ककुडाति च रुद्रस्य चोत्पत्तिस्तत्किञ्चिद्वनः ।
तस्य च वैककुर्दं शैलं त्रिककुर्दं प्रति ॥
सर्वधातुमयञ्च समुद्वेद्यतो गिरिः ।
तस्य पादे महद्दिव्यं मानसं सिद्धसंविनम् ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्या सरयुर्लोकपावनी ।
तस्यास्तीरे वनं दिशं वैभाजनाम विद्युत्तम् ॥
कुबेरानुचरस्तस्मिन् प्रचेतितनयो बली ।
नाम्ना वै ब्रह्मधामेति राजसोऽनन्तविक्रमः ॥ * ॥
कैलासात् पश्चिमामाशां दिशः सर्वौघधिगिरिः ।
अरुणः पर्वतश्रेष्ठो रुक्मधातुविभूषितः ॥
भवस्य दयितः श्रीमान् पर्वतो हेमसन्निभः ।
शान्तौष्ममयेर्दियेः शिलाजालैः समन्ततः ॥
शतसंख्येस्तापनीयेः शङ्खैर्हृदयमिहिवन् ।
युक्तवान् समुद्वेद्यैर्दग्धैर्गोशैलो महोच्छ्रितः ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति गिरीशो धूम्रलोहितः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनशालुकम् ॥
तस्य पादात् प्रभवति शैलोद्गं नाम तत् सरः ।
तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा ॥
सा वद्वसुधोतयोर्मध्यं प्रविष्टा पश्चिमोदधिम् ।

पर्वतः

अभ्युत्थरेण कैलामं शिवं सजीवधिं गिरिम् ।
गौरम् पर्वतश्रेष्ठं हरितालमयं पति ।
हिरण्यगङ्गाः समष्टान् दिव्यौषधिमयी गिरिः ॥
तस्य पादे महद्दिशं सरः काञ्चनजालकम् ।
रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥
गङ्गायाम् तत् राजर्षिरुवास बहुलाः समाः ।
दिवं यास्यन्ति मे पूर्वे गङ्गातोयपरिभृताः ॥
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमस्तु प्रतिष्ठिता ॥”

इति मातस्ये १०१ अध्यायः ॥

अथ दशधा कृत्रिमपर्वतदानम् ।

“प्रथमो धाम्यशैलः स्याद्द्वितीयो लवणाचलः ।
गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हैमपर्वतः ॥
पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः ।
सप्तमो घृतशैलश्च षष्ठशैलस्तथाष्टमः ॥
राजतो नवमस्तद्विंशमः शर्कराचलः ।
वर्षा विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥
अथने विष्णवे पुण्यं अतीपाते दिनचयै ।
सुकूपते तृतीयायानुपरागे शशिशयै ॥
विधाद्योत्सवपञ्चेगु द्वादशमथवा पुनः ।
सुक्रार्थं पञ्चदश्यां वा पुण्यार्थं वा विधानतः ॥
धान्यशैलादयो देया यथाशक्ता विजानता ।
तर्हि वायवने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गणे ॥
मण्डपं कारयेद्भक्ष्या चतुरस्रमुदङ्मुखम् ।
प्रागुदकेप्रवनश्चैव प्राङ्मुखं वा विधानतः ॥
गामयेनाहुलिप्रायां भूमावास्तीर्य वे कुप्रात् ।
तस्मिन् पर्वते कुर्याद्द्विकम्पर्वतान्वितम् ॥
धान्यद्रागसहस्रेण भवेद्भिरिहोत्तमः ।
मध्यमः पञ्चशतिकः कनिष्ठः स्यात्तिलभिः शतेः ॥

मेरुमहाप्रोहिमयस्तुमथे
सुवर्णचतुर्चयसंयुतः स्यात् ।
पूर्वगं मुक्ताफलवज्रयुक्तो
याम्येन गोमेदकपुष्परामेः ॥
पश्चाच्च गारुडतेनीलरत्नेः
सौम्येन वेदयंसरोजरागेः ।
श्रीखण्डखण्डरमितः प्रवाल
लतान्वितः शक्तिशिलातलः स्यात् ॥
ब्रह्माथ विष्णुभगवान् सुरारि-
दिव्यकरोऽप्यत्र हिरण्यथः स्यात् ।
सुवर्णवस्त्रानमसत्सरं
काश्येननेके च पुनर्दिव्योष्ठाः ॥
चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि
नितम्बभागेष्वपि राजतः स्यात् ।
तथेन्द्रवशाद्युतकन्दरस्तु
घृतोदकप्रसवणश्च दिक्षु ॥
सुक्रास्त्ररागयस्वधरावली स्यात्
पूर्वगं नीलानि च दक्षिणेन ।
बासांसि पश्चादथ कर्पूराणि
रक्ताणि चोत्तरतो घनाली ॥
रीत्याम्बुहेन्द्रप्रमुखानथाष्टौ
संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
नानाफलाली च समस्ततः स्या-
न्मनोरमं मालाविलेपनम् ॥

७६

पर्वतः

वितानकश्चोपरि पञ्चवर्ण-
मन्त्रानुपुण्याभरणं सितं वा ।
इत्थं निवेश्यामरशैलमया-
मतस्तु विष्कम्भगिरीन् क्रमेण ॥
तुरीयभागण चतुर्दिशश्च
संस्थापयेत् पुण्यविलेपनाङ्गम् ॥
पूर्वगं मन्दरमनेकफलवलीभि-
र्युक्तं यवेः कनकभद्रकदम्बचिह्नम् ।
कामेन काञ्चनमयेन विराजमान-
माकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाङ्गम् ॥
तुरीयगोदसरसाय वनेन चैव
रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।
याम्येन गन्धमदनश्च निवेशनीयो
गोधूमसन्धयमयः कलघोषो वा ॥
हैमेन यक्षपतिना हृतमानसेन
वस्त्रेण राजतवनेन च संयुतः स्यात् ।
पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धपुष्पं
सावर्णपिप्पलहिरण्यहंसयुक्तम् ॥
आकारयेद्भजतपुष्पवनेन तद्व-
द्वस्त्रान्वितं दधिसितोदसरस्तथाग्रे ।
संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरं
शैलं सुपार्श्वमपि ताम्रमयं सुवस्त्रम् ॥
पुथ्येण हैमवटपादपशोखरस्त
माकारयेत् कनकधनुर्विराजमानम् ।
मात्लीकभद्रसरसा च वनेन तद्व-
द्रौप्येण भास्वरवता च युतं विधाय ॥
होमश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भि-
रान्तेरनित्यश्चरिताकृतिभिर्दिल्लेः ।
पूर्वगं हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं
काश्येनिलैर्यवघृतन समितुकुण्डैश्च ॥
रात्रौ च जागरमनुष्ठतगोततुर्थ-
रावाहनश्च कथयामि शिलोत्थानाम् ।
त्वं सर्वदेवगणधामनिधि । विरुद्ध-
मस्मद्वृत्तैश्चैवमरपर्वतः । नाशयाश्व ॥
जैमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमां नः
संपूजितः परमभक्तिमता मया हि ॥

तमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिव्यकरः ।
सूक्तार्त्तजगद्दीपकः नः पाहि सनातनः ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वसूक्तं मन्दिरम् ।
रुद्रादित्यवस्त्रनाथ तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मादभ्युपगमनेनरीभिश्च शिरस्तव ।
तस्मात्सामुद्रराशेषदुःखसंसारमागारात् ॥
गवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरश्चाभिपूजयेत् ।
यस्माच्चैत्रयेन त्वं भद्राश्च च विशेषतः ।
श्रीभसे मन्दरः । लिप्रमतस्तुष्टिकरो भव ॥
यस्माच्च दामगिर्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादनः ।
गन्धर्ववनश्रीभार्वास्ततः कोसिर्देवास्तु मे ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्रातेन वनेन च ।
हिरण्यमयश्च शिखरस्तस्मात् पुष्टिर्भवास्तु मे ॥
उत्तरेः कुतुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपार्श्वे । राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ॥
सुवमामन्त्रा तान् सर्वान् प्रभाते विमले पुनः ।

पर्वतः

स्नात्वाथ गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ॥
विष्कम्भान् पर्वतान्दद्याद्विगभ्यः क्रमशो सुनेः ॥
गावो देयाश्चतुर्विंशदथवा दश नारदः ॥
शक्तितः सप्त चाष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ।
एकापि गुरवे देयां कपिलाथ पयस्विनी ।
पर्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः ॥
त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्कराः स्मृताः ।
ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्वदा ॥
स्वमन्त्रेणैव सर्वेषु होमः शैलेषु पठ्यते ।
उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ॥
विधानं सर्वशैलानां क्रमशः शृणु नारदः ।
दानकाले च ये मन्त्राः पर्वतेषु च यत् फलम् ॥
अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्नं प्राणाः प्रकीर्तिताः ।
अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्तते ॥
अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनाद्देनः ।
धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मान्नगोत्तमः ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ।
मन्त्रान्तरघृतं सायं देवलोकं मन्त्रीयते ॥
अश्वरोगगन्धर्वैराकीर्णं विराजितः ।
विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसंविताम् ॥
ततः कर्मण्यं राज्यमाप्नोतीह न संशयः ॥१॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलसुत्तमम् ।
यत्प्रदाता नरो लोकं प्राप्नोति शिवसंयुतम् ॥
उत्तमः षोडशद्रोणः कर्णयो लवणाचलः ।
मध्यमः स्यात्तद्वर्धनं चतुर्भिरधमः स्मृतः ॥
विष्कम्भो नो यथाशक्ता द्रोणाद्वृत्त्यु कारयेत् ।
चतुर्थींशेन विष्कम्भान् पर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥
विधानं पूर्ववत् कुर्यात् ब्रह्मादीनाञ्च सर्वदा ।
तद्वह्निमतनून् सर्वान् लोकपालानिवेशयेत् ॥
सरांसि कामदेवादींस्तद्वस्त्राच्च निवेशयेत् ।
कुर्यात्प्रागरमन्त्राणि दानमन्त्रं निबोधत ॥
सौभाग्यरससंभूतो यतोऽयं लवणो रसः ।
तथात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तमः ॥
यस्मादन्नरसाः सर्वे सोतुकटा लवणं विना ।
प्रियश्च शिवयोनिर्यथं तस्माच्छान्तिप्रदो भव ॥
विष्णुर्दक्षसमुद्भूतो यस्मादारोग्यवर्द्धनः ।
तस्मात् पर्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्यात्तन्मयपर्वतम् ।
उमालोकं वसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम् ॥२॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि गुडपर्वतसुत्तमम् ।
यत्प्रदानाक्षरः स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितः ॥
उत्तमो दशभिर्भारिमध्यमः पञ्चभिर्मितः ।
त्रिभिर्भारैः कनिष्ठः स्यात्तद्वर्धनात्पवित्रवान् ॥
तद्वदामन्त्रां पूजां हैमवटसुगन्धनम् ।
विष्कम्भपर्वतास्तद्वत् सरांसि वनदेवताः ॥
होमजागरणस्तद्वत् लोकपालाधिवासनम् ।
धान्यपर्वतवत् कुर्यादितं मन्त्रसुदीरयेत् ॥
यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनाद्देनः ।
सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ॥
प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।
तथा रसानां प्रवरः सदैवशुभसो मतः ॥
समं तस्मात् परां लक्ष्मीं गुडपर्वतः । देहि वै ।

पर्वतः

यस्मात् सौभाग्यदायिना भ्राता त्वं गुह्यपर्वतः ॥
निवासस्थं हि पाञ्चत्यास्तस्मात् पाहि सर्वदा ।
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्गुह्यमयं गिरिम् ॥
पूज्यमानः सगन्धर्वगौरीलोके महीयते ।
पुनः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
आयुरारोग्यसम्पन्नः शत्रुभिश्चापराजितः ॥ ३ ॥
अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलसुत्तमम् ।
यस्य प्रदानाद्गुह्यं वैरिणं याति मानवः ॥
उत्तमः पलसाहसो मध्यमः पञ्चभिः शतैः ।
तदर्द्धनाभमस्तद्वदल्पवित्तोऽपि शक्तिवतः ॥
दद्यादेकपलादूर्ध्वं यथाशक्त्वा विमत्सरः ।
धान्यपर्वतवत् सर्वं विदधास्तु निपुणव ॥
विष्कम्भशैलीस्तद्वच्च त्वत्पुत्रैः प्रतिपादयेत् ।
नमस्त ब्रह्मजीजाय ब्रह्मगर्भाय वै नमः ॥
यस्मादनन्तफलदस्तस्मात् पाहि श्रिलोचनय ।
यस्मादमेरुपदं त्वं तस्माद्रत्नं जगत्पते ! ॥
हेमपर्वतरूपेण तस्मात् पाहि नगोत्तमम् ।
अनेन विधिना यस्तु दद्यात् कनकपर्वतम् ॥
स याति परमं ब्रह्मलोकमानन्दकारकम् ।
तत्र कल्पशतान्तेऽष्टौ याति परी गतिम् ॥ ४ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः ।
यत्प्रदानाद्गौरी याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ॥
उत्तमो दशभिर्धर्मैः पञ्चभिर्मध्यमो मतः ।
त्रिभिः कनिष्ठो विप्रेन्द्र ! तिलशैलः प्रकीर्तितः ॥
पूर्ववच्चापरं सर्वं विष्कम्भपर्वतादिकम् ।
दानमन्त्रं प्रवक्ष्यामि यथावन्मुनिसत्तमम् ॥
यस्मान्मधुवधे विष्णोर्दिष्टात् स्वेदसमुद्भवाः ।
तिलाः कुशाश्च समिधस्तस्माच्छान्ते भवन्ति ह ॥
हयकथेषु यस्माच्च तिला एवाभिरक्षणा ॥
भवादुद्धर शैलेन्द्र ! तिलाचल ! नमोऽस्तु ते ॥
इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमम् ।
स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
दीर्घायुर्धूमवाप्नोति पुत्रपौत्रैश्च मानवः ।
पिष्टभिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत् ॥ ५ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि कार्पासाचलसुत्तमम् ।
यत्प्रदानाद्गौरी नित्यमाप्नोति परमं पदम् ॥
कार्पासपर्वतस्तद्वद्द्विंशद्वारैरिहोत्तमः ।
दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिर्मतः ॥
भारेणाल्पधनो दद्याद्विंशद्वारैश्च वञ्चितः ।
धान्यपर्वतवत् सर्वमायाय मुनिपुङ्गव ! ॥
प्रभातायास्तु शर्व्यां दद्याद्विदसुदीरयेत् ।
त्वमेवाधरणं यस्मात्सोक्तानामिह सर्वदा ॥
कार्पासाद्रे नमस्तस्मादधौघञ्जनो भव ।
इति कार्पासशैलेन्द्र ! यो दद्यात् शर्वसन्निधौ ॥
रुद्रलोके वसेत् कल्पं ततो राजा भवेद्विह ॥ ६ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि घृताचलमनुत्तमम् ।
तेजोऽनन्तमयं दिव्यं महापातकनाशनम् ॥
विंशत्या घृतकुम्भानामनुत्तमः स्यादघृताचलः ।
दशभिर्मध्यमः प्रोक्तः पञ्चभिस्त्वरः स्मृतः ॥
अल्पवित्तोऽपि कुर्वीत ह्याभ्यामिह विधानतः ।
विष्कम्भान् पर्वतास्तद्वच्चतुर्भागेन कल्पयेत् ॥
शालितकुलपात्राणि कुम्भोपरि निवेशयेत् ।

७७

पर्वतः

कारयेत् संहतानुष्ठानं यथाशोभं विधानतः ॥
वेष्टयेत् मुक्तवासोभिरिच्छुदण्डफलादिकैः ।
धान्यपर्वतवत् सर्वं विधानमिह पश्यते ॥
अधिवामनपूज्येत् तद्वद्धोमसुराचनम् ।
प्रभातायास्तु शर्व्यां गुरवे च निवेदयेत् ॥
विष्कम्भपर्वतास्तद्वच्चतुर्भागेन कल्पयेत् ।
संयोगादघृतमुत्पन्नं यस्मादघृततेजसोः ॥
तस्मादघृतासैर्विन्ध्यात्मा प्रीयतामत्र शक्ररः ।
यस्मात्तेजोमयं ब्रह्म घृते तच्च अवस्थितम् ॥
घृतपर्वतरूपेण तस्मात् पाहि भूधर ! ।
अनेन विधिना दद्यादघृताचलमनुत्तमम् ॥
महापातकयुक्तोऽपि लोकमायाति शक्ररम् ।
हंससारसयुक्तं किङ्किणीजालमालिना ॥
विमानेनाभरोभिश्च सिद्धविद्याधरैर्वृतः ।
विहरेत् पिष्टभिः सार्द्धं यावदाहुतसंप्रवम् ॥ ७ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।
मुक्ताफलसहस्रेण पर्वतः स्यादनुत्तमः ॥
मध्यमः पञ्चशतकस्त्रिंशतेरवरः स्मृतः ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भाः पर्वताः स्युः समन्ततः ॥
पूर्वैश्च वज्रगोमेदेर्देवैश्चैवनेन्द्रलोकैः ।
पुष्परामयुतैः कार्या विहङ्गिगन्धमादनः ॥
वेदूयैर्विदुमैः पञ्चात् संमिश्रो विपुलोऽचलः ।
पद्मरागैः ससौवर्णैश्चरैरेण तु विन्यसेत् ॥
धान्यपर्वतवत् सर्वमचापि परिकल्पयेत् ।
तदवावाहनं कृत्वा घृतात् देवांश्च काचनान् ॥
पूजयेद् पुष्पपानीयैः प्रभाते चाथ पूर्ववत् ।
पूर्ववद्गुरु-तृणैश्चैव फलमन्त्रानुदीरयेत् ॥
यथा देवगणाः सर्वे सर्वैरत्नैश्च वस्थिताः ।
त्वच्च रत्नमयो नित्यमतः प हि महाचल ! ॥
यस्माद्रत्नप्रदानेन तुष्टिं प्रकुरुते हरिः ।
सदानन्दप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्वत ! ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नमहागिरिम् ।
स याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितः ॥
यावत् कल्पशतं सागं वासश्च नराधिप ! ।
रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिद्दत्त्वा सुत्र वा कृतम् ।
तत् सर्वं नाशमायाति गिरिवज्रहृत्तो यथा ॥ ८ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमनुत्तमम् ।
यत्प्रदानाद्गौरी याति सोमलोके दिव्योत्तमम् ॥
दशभिः पलसाहसैरुत्तमो रजताचलः ।
पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धनावरः स्मृतः ॥
अशक्तौ विंशतैरूर्ध्वं कारयेत् शक्तिवतः सदा ।
विष्कम्भपर्वतास्तद्वच्चतुर्भागेन कल्पयेत् ॥
पूर्ववद्गौरीयाति कुर्वाणमन्त्रादीन् विधानतः ।
कलधौतमयास्तत्र लोकेऽनानु रचयेद्बुधः ॥
ब्रह्मविष्णुकैवत् कार्या नित्योऽत्र हिरण्यमयः ।
राजतं स्यादयद्वेषां सर्वैरुद्विह काचनम् ॥
शेषश्च पूर्ववत् कुर्वाणोमजागरणादिकम् ।
प्रदद्यात् प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥
विष्कम्भशैलाश्चैवैवैः पूज्यवस्त्रविभूषणैः ।
हमं मन्त्रं पठन् दद्याद्दर्भपात्रविमत्सरः ॥
पितृणां वल्लभं यस्माद्विष्णोर्वा शक्ररस्य च ।

पर्वतः

रजतं पाहि तस्मान्नः शोकसंसारसागरात् ।
इत्थं निवेश्य यो दद्याद्रजताचलसुत्तमम् ।
गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
सोमलोके स गन्धर्वैः किन्नराभिरसाङ्गणैः ।
पूज्यमानो वसेद्विहान् यावदाहुतसंप्रवम् ॥ ९ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराशैलसुत्तमम् ।
यस्य प्रदानाद्विष्णुकैरुद्रास्तुप्यन्ति सर्वदा ॥
अष्टभिः शर्कराभारैरुत्तमः स्यान्नहाचलः ।
चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधमः स्मृतः ॥
सार्द्धभारेण शैलस्तु यः कुर्यात् स्वल्पवित्तवान् ।
विष्कम्भपर्वतान् कुर्याच्चतुर्भागेन मानवः ॥
धान्यपर्वतवत् सर्वमायाय मेरुसंयुतम् ।
मेरुपरि तद्वच्च स्याद्यं हेमतरुचयम् ॥
मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः ।
एतद्वृक्षत्रयं मुहूर्त्तं सर्वेष्वपि निवेशयेत् ॥
हरिचन्दनसन्तानौ पूर्वपश्चिमभागधोः ।
निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले ॥
मन्दरे कामदेवस्तु प्रत्यग्वृक्षः सदा भवेत् ।
गन्धमादनश्चैव धनदः स्याददसुखः ॥
प्रादुसखो वेदमर्षिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले ।
हंसी सुपार्श्वमुरभौ दक्षिणाभिसुखी भवेत् ॥
धान्यपर्वतवत् सर्वमावाहनमखादिकम् ।
कृत्वा गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ।
तृणैश्चैव नरः शैलानिमाञ्जनादुदीरयेत् ॥
सौभाग्यान्तसारोऽयं परमः शर्करायुतः ।
तत् सदानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र ! सर्वदा ॥
अन्यतं पिबतां ये तु निपेतुर्भुवि शीकराः ।
देवानामनुत्तमसुखोऽयं पाहि नः शर्कराचल ! ॥
मनोभवधनुर्मध्यादुद्भूता शर्करा यतः ।
तन्मयोऽस्मि महाशैल ! पाहि संसारसागरात् ॥
यो दद्यात् शर्कराशैलमनेन विधिना नरः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥
चक्रादित्यप्रतीकाशमधिरुह्यानुर्जीविभिः ।
सर्वं यानमातिष्ठेत् स तु विष्णुपूजितः ॥
ततः कल्पशतान्ते तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
आयुरारोग्यसम्पन्नो यावज्जन्माऽनुत्तमम् ॥
भोजनं शक्तिवतः कुर्यात् सर्वशैलेष्वमत्सरः ।
सर्वत्राचारलवणमध्रीयात्तदनुज्ञया ।
पर्वतोपस्करात् सर्वान् प्रापयेत् ब्राह्मणा-

लयम् ॥ १० ॥

इति मातृस्य ७७ अध्यायः ॥

देवविशेषः । यथा,—

“कश्यपाक्षरदक्षैव पर्वतोऽरुन्धती तथा ॥”

इत्यमिपुराणम् ॥

(यथाच, महाभारते । ३ । ६३ । २५ ।

“लोमशस्योपसंख्यस्य पादौ देवायनस्य च ।

नारदस्य च राजेन्द्र ! देवर्षेः पर्वतस्य च ॥”)

मत्स्यविशेषः । पावदा इति भाषा । अस्य

गुणाः । वायुनाशित्वम् । क्षिप्रत्वम् । बलशुक्र-

कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ८ ॥ । श्राक-

भेदः । इति मेदिनी । तं, १२६ ॥ (सन्धासि-

विशेषः । स तु शक्राचार्यशिश्यस्य मन्त्रमिन्द्रस्य

पर्वती

शिशुविशेषः । यथा, प्राणतोषिण्या अवधूत-
प्रकरणे ।
“वसन् पर्वतस्त्वेषु प्रौढो यो ध्यानधारणात् ।
सारात्मारविजानाति पर्वतः परिकीर्तितः ॥”
पर्वतकाकः, पुं, (पर्वते जातः काकः । प्रायशः
पर्वतजातत्वात्तथात्वम् ।) द्रोणकाकः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ३ । ८६ ॥
पर्वतजा, स्त्री, (पर्वताज्जायते या । पर्वत +
जन् + “पञ्चम्यामजातो ।” ३ । २ । ६८ । इति
ङः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥
(हिमगिरिजातत्वात् गौरी ।) गिरिभववस्तुनि
त्रि ।
पर्वतलग्ना, स्त्री, (पर्वतभवं लग्नाम् । शाकपार्थिव-
वत् समासः ।) लग्नाभेदः । मण्ड इति हिन्दो
भाषा । तत्पठ्यथः । लग्नात् ० पञ्चाट् ३
मण्डप्रियम् ४ । अस्य गुणाः । चलपुष्टिकरत्वम् ।
पशूनां सर्वदा प्रियत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्वतभोचा, स्त्री, (पर्वतोद्भवा भोचा कदली-
त्यर्थः ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्वतराजः, पुं, (पर्वतानां राजा । “राजाष्टः-
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)
हिमालयगिरिः । अस्य प्रमाणं वक्ष्यमाणशब्दे
दृश्यम् ॥
पर्वतराजपुत्री, स्त्री, (पर्वतराजस्य हिमालयस्य
पुत्री ।) दुर्गा । यथा, त्रिकनधनप्रयमं ग्रन्थोः ।
“शक्रञ्जान पत्तयन्ते दशाष्ट
मूलचयुक्ता मितसप्रमी या ।
आरभ्य तस्यां दशमीञ्च यावत्
प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
पर्वतवासिनी, स्त्री, (पर्वते वसतीति । पर्वत +
वस + णिनि + डीप् ।) आकाशमांसी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ गायत्री । यथा,—
“उत्तरे शिखरे देवि ! भूम्वा पर्वतवासिनि ! ।
ब्रह्मयोनिसमुत्पन्ने गच्छ देवि ! यथासुखम् ॥”
इति यजुर्चर्दीयगायत्रीविसर्जनमन्त्रः ।
काली । यथा, श्यामापूजायां विसर्जनमन्त्रः ॥
“उत्तरे शिखरे देवि ! भूम्वा पर्वतवासिनि ! ।
ब्रह्मयोनिसमुत्पन्ने गच्छ देवि ! ममान्तम् ॥”
पर्वताधारा, स्त्री, (पर्वतः आधारो यस्याः ।
अष्टकुलाक्षलेः पृथिवी प्रियते इति पुराण-
प्रसिद्धेस्तथात्वम् ।) पृथिवी । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ३ ॥
पर्वतारिः, पुं, (पर्वतानामरिः शत्रुः । पर्वत-
पक्ष्मदनादस्य तथात्वम् ।) इन्द्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥
पर्वताश्रयः, पुं, (पर्वते आश्रिते इति । आ + शी
श्रयणे + अच् ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पर्वताश्रयः, पुं, (पर्वत आश्रयो वासस्थानं यस्य ।)
शरभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्वतवासिनि त्रि ।
पर्वतीयः, त्रि, (पर्वते भवः । पर्वत + “विभाषा-
मनुष्ये ।” ४ । २ । १४४ । इति ङः ।) पर्वत-

पर्वः

सम्बन्धी । पर्वतभवः । पाहाडिया इति भाषा ।
पर्वतशब्दात् भवार्थे ईयप्रत्ययनिष्पन्नः । (मनुष्ये
तु पर्वतीयः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा,
रघुः । ४ । ७७ ।
“तत्र जन्मं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपणीयाभ्रमनियोधोत्पतितानलम् ॥”
पर्वतोष्मिः, पुं, मत्स्यविशेषः । इति कस्मिन् भूरि-
प्रयोगे प्रमादलिखनं, पर्वतोवर्म्मिरिति मत्स्य-
द्वययोः प्रकाशः साधुः ॥
पर्वधिः, पुं, (पर्वणि अमावस्यापूर्णिमयोः ह्रास-
वृद्धिं दधातीति । पर्व + धा + किः ।) चन्द्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पर्वपुष्पी, स्त्री, (पर्वसु ग्रन्थिषु पुष्पं यस्याः ।
स्त्रियां ङीप् ।) रामदूतीवृक्षः । नागदम्बी ।
इति शब्दचन्द्रिका रत्नमाला च ॥
पर्वपूर्णता, स्त्री, (पर्वणः पूर्णता ।) सम्भारः ।
आयोजनम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ पर्वणः पूर्ण-
त्वञ्च ॥
पर्वमूला, स्त्री, (पर्वणि पर्वणि मूलं यस्याः ।
यद्वा, पर्वे ग्रन्थिरेव मूलं यस्याः ।) श्वेता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्वयोगिः, पुं, (पर्वे ग्रन्थिरेव योगिरुत्पत्तिकारणं
यस्य ।) इन्द्रादि । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६६ ॥
पर्वरीणं, स्त्री, पर्व । इति शब्दरत्नावली ॥
पर्वरीणः, पुं, पर्ववृत्तरमः । गन्धः । मारुतः ।
पर्णाशिरा । मृतकम् । दूतकमलः । पञ्च-
चूर्णरमः । इति शब्दरत्नावली ॥ पर्वरीण
इति मेदिन्यां पाठः ॥
पर्वरुट् [ह्], पुं, (पर्वसु ग्रन्थिषु रोहतीति ।
रुह + क्तिप् ।) दाडिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पर्ववल्ली, स्त्री, (पर्वप्रधाना ग्रन्थिवह्नी वल्ली
जता ।) मालादूज्वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्वसन्धिः, पुं, (पर्वणोः सन्धिः) प्रतिपत्पञ्च-
दश्यान्तरम् । इत्यमरः । १ । १४७ ॥ “प्रतिपत्-
पञ्चदश्यान्तरमर्थः स पर्वसन्धिः । किंवा स
सन्धिः पर्वेत्यन्वयः । पञ्चदश्यानां पूरणी पञ्च-
दशी संख्याया ङङिति ङट् टित्त्वादीप् ।
पञ्चदशीशब्देन पूर्णिमामावास्यायोर्द्वयोर्द्वयम् ।
अतएव पूर्णिमास्या अमावास्या वा शेषसाह-
दण्यचतुष्टयं प्रतिपदश्च प्रथमसाहदण्यचतुष्टयं
पर्वसन्धिरिति वृत्ताः ॥ सौहार्दयो यदा राज-
सते पर्वसन्धिरिति यमः ॥ पर्वणोः सन्धिः
पर्वसन्धिः पृथतोर्वनिपि पर्वपूरणे इत्यस्य
नास्तीत्यनि वा पर्व । प्रतिपत्पञ्चदश्यास्तु
सन्धिः पर्वाय दिक् ककुविति स्वामी ॥
दर्शप्रतिपदोः सन्धौ ग्रन्थिप्रस्तावयोरपि ।
पर्वशब्दो हि विधुवत्प्रभृतिष्वपि दृश्यते ॥
इति रत्नः ।” इति भरतः ॥
पर्वितः, पुं, (पर्वे ग्रन्थिर्जातमस्य । पर्व +
इतच् ।) पर्वतमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
पर्वुः, पुं, (परं शब्दं श्रवणीति । श्रुतिं हिंस +
“आङ्परयोः खनिष्ठभ्यां ङिञ्च ।” उणां ।

पल

१।३४ । इति कृः स च ङित् । पुषोदरादि-
त्वात् हलोपः । यद्वा, स्पृशति शृङ्गिति । स्पृश
संस्पर्श + “स्पृशः श्वण् शुनौ ण् च ।” उणां
५।१०७ । इति शुन् धातोश्च ण्-आदेशः ।)
परशुः । इति हेमचन्द्रः । ३।४५० ॥ (यथा,
रामायणे । ३ । २८ । २४ ।
“भिन्दिपालान् सुतीक्ष्णाग्रान् पाषाणाञ्च
महोपलान् ।
प्रासान् पाशांस्तथा पर्शून् कुक्ताञ्च कृष्ण-
स्तथा ॥”)
पशुका, स्त्री, (पशुरिव प्रतिष्ठिताः । “इवे प्रति-
ष्ठिता ।” ५।३।६६ । इति कन् । स्त्रियां टाप् ।)
पार्श्वस्थि । इत्यमरः । २।६।६६ ॥
पशुपाणिः, पुं, (पशुः परशुः पाणौ यस्य ।)
गणेशः । इति हेमचन्द्रः । २।१२१ ॥ (परशुरामः ।
इति युत्पत्तिलङ्कोर्यः ॥)
पशुरामः, पुं, (पशुधारी रामः । शाकपार्थिवादि-
वत् समासः । परशुना सह जातत्वादस्य तथा-
त्वम् । यदुक्तं कालिकापुराणे ७८ अध्याये ।
“भारावतरणार्थाय जातः परशुना सह ।
सहजः परशुस्तस्य न जहाति कदाचन ॥”
परशुरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
पश्वधः, पुं, (परश्वं दधातीति । परश्व + धा +
“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।
एषोदरात् साधुः ।) कठारः । इति जटाधरः ॥
पर्व, ङ स्त्री । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-आत्म-
अकं-सेट् ।) रेफोपधः । स्त्री इह आर्द्रा-
भावः । ङ, पर्वते पयसा पटः । सार्धे इति
चतुर्भुजः । सार्धेते पसार्धे । इति दुर्गादासः ॥
पर्वत्, [द्] स्त्री, (परिसीदन्त्यस्याम् । परि +
सद् + “सत्स्वङिषेति ।” ३ । २ । ६१ । इति
क्विप् । “सदिरपतेः ।” ८ । ३ । ६६ । इति
यत्वम् । बाहुलकात् इकारलोपः । यद्वा,
“शृद्भुसोऽदिः ।” उणां १।१२६ । इति बहुल-
वचनात् पर्वस्ते इह इत्यस्यैव आदिः ।) सभा ।
इत्युणादिकोयः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ६ ।
“चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्वत्तेविद्यमेव वा ।
सा ज्ञते यं स धर्मः स्यादेको बाधोऽन्त-
वित्तमः ॥”)
पर्वहलः, त्रि, (पर्वत् सभा विद्यते यस्य । पर्वत्
+ “रजःक्षणीति ।” ५।२।१२२ । इति वलच् ।)
पारिषदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भट्टिः । ४ । १२ ।
“व्रातीनव्यालदीप्रास्तः सुत्वमः परिपूजयन् ।
पर्वहलान् महाज्ज्वरोऽत नैकटिकाश्रमां ॥”)
पल, क रणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क, पालयति । इत्यवते-
वेष्टसिद्धौ दीर्घोऽपि पाठः । कानुबन्धाना-
मिदनुबन्धवत् चरनिष्ठतां बोधयति । तेन पालति
पलति इत्यपि सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥
पल, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-
सकं-सेट् ।) ज, पालः पलः । इति दुर्गादासः ॥

पलङ्ग

पलं, स्त्री, (पलतीति । पल + अच् ।) आभिषम् ।
कर्षणतुल्यम् । इत्यमरः । ३।३।२०२॥२।६।८॥
तत्तु शास्त्रे तोलकचतुष्टयम् । वेद्यके अष्ट-
तोलकम् । लौकिके साष्टरक्तिद्विमापकतोलक-
त्रितयम् । तत्पर्यायः । मुष्टिः २ प्रकुष्ठः ३
चतुर्थिका ४ विस्वम् ५ षोडशिकाष्टम् । इति
वेद्यकपरिभाषा ॥ यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“पलान् लौकिकेमानेः साष्टरक्तिद्विमापकम् ।
तोलकत्रितयं ज्ञेयं ज्योतिषैः स्मृतिसम्मतम् ॥”
विषटिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ सा तु
चटिकायष्टिभागैकभागः । यष्टिविपलस्य । पल-
दण्डयोः प्रमाणम् ।
“दशगुणैश्चरोच्चरकालः प्राणः षड्भाजैः ।
तेः पलं स्यात्तु तत्पष्टया दण्ड इत्यभिधीयते ॥”
तेन च ।
“मा कान्ते पलस्यान्ते पर्याकाशे देशे स्वाधीः
कान्तं वक्रं दृप्तं पूर्णं चक्षुः मत्वा रात्रौ चैव ।
चतुर्षामः प्राटश्चेति शतो राहुः क्रूरः प्राट्या-
त्तस्माद्वान्ते हस्मिन्स्यान्ते शयैः कान्ते कर्तव्या ॥”
अस्यैकपाठात् पलं यष्टिपाठादण्डः । इति
ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
पलः, पुं, (पलतीति । पल + अच् ।) पलालः ।
इति हेमचन्द्रः । ४।२४८॥ (यथा, महा-
भारते । ३।२३३।११ ।
“चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशानाश्च
चौराश्च दुष्टाश्च पलाश्च वर्ज्याः ॥”)
पलक्या, स्त्री, (पलकं मांसं तद्गुह्ये दितम् ।
पलक + यत् । स्थियां टाप् ।) पालकाशकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पलगण्डः, पुं, (पलं मांसं तद्वत् गण्डति भिक्षौ
मृदादिना लिम्पतीति । गण्ड + अच् ।)
लेपकः । इत्यमरः । २।१०।६॥ राज इति
भाषा ॥
पलकुटा, त्रि, (पलं मांसं कटति आकुचितं
करोतीति । पल + कट + बाहुलकात् खच् सुम्
च ।) भयशीलः । भीरुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पलकुरः, पुं, (पलं मांसं करोतीति । पल + कृ
+ अच् । “तत्पुरुषे कर्तुमीति ॥” ६।३।१४ । इति
द्वितीयायाः अलुक् ।) पित्तम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
पलङ्गः, पुं, (पलं कषतीति । कष हिंसायाम् +
अच् । “तत्पुरुषे कर्तुमीति ॥” ६।३।१४ ।
इति द्वितीयाया अलुक् ।) राक्षसः । इति
मेदिनी । घे, ५३ ॥ कण्ठगुग्गुलुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
पलङ्गवा, स्त्री, (पलङ्ग + टाप् ।) गोचुरकः ।
राक्षा । गुग्गुलुः । किंशुकः । सुखरी ।
लाक्षा । इति मेदिनी ॥ चुद्रगोचुरकः । महा-
आवली । (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६
अध्याये ।
“अजायोश्चर्मरोमाणि वषाकुष्ठं पलङ्गवा ॥”)
मक्षिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलवः

पलप्रियः, पुं, (पलमांसिषं प्रियं यस्य ।) द्रोण-
काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मांसाग्निः, त्रि ॥
पलभा, स्त्री, (पलस्य भा क्वविच्य ।) मेषसंक्रमणा-
द्व्याक् सपादादिने मध्याह्ने द्वादशाङ्गुल-
शङ्कुजा क्वाया । तत्पर्यायः । पलविभा २
विधुवत्प्रभा ३ । यथा, गृहलाघवे ।
“मेधादिगे सायनभागस्यर्थे
दिनाह्णजा भा पलभा भवेत् सा ॥”
पलंभयोद्भूतचरखकैः क्रमोत्क्रमस्योर्हीनास्विते
लङ्कादयः स्वदेशीयोदया भवन्ति । अन्यतुल्य-
धिकारेऽपि चरसंस्कृता यथाः सृष्टा भवन्तीति
प्रयोजनम् ॥ यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ ॥
“क्रियतुलाधरसंक्रमपूर्वतोऽयनलवोत्पत्तिर्निर्वि-
वहिनम् ।
मकरकर्कटसंक्रमतोऽयनं दुदलभा विधुवद्विसे-
रत्तभा ॥”
“एवं विधुवती क्वाया स्वदेशे या दिनाह्णजा ।
दक्षिणात्तररेखायां सा तत्र विधुवत्प्रभा ॥”
इति सूर्यासिद्धान्तः ॥
“अनतुलादिगतस्य रवेर्दिने
दुदलभाकर्मिताङ्गुलशङ्कुजा ।
पलविभाय— ॥”
इति वृहवर्षाष्टसिद्धान्तः ॥
पललं, स्त्री, (पलति पल्यतेनेन वा । पल गतौ
+ “वृषादिभ्यश्चिन् ।” उणां १।१०८ । इति
कलच् ।) मांसम् । इत्यमरः । २।६।३३ ॥ (यथा,
गारुडः । १८१ अध्याये ।
“माल्मारपललं विष्टा हरितालस्य भावितम् ।
क्वागमन्त्रेण तस्मिन्नेव मृषिवेः मृषिकान् हरेत् ॥”)
पङ्कम् । (यथा, गोः रामायणे । ५।७।२६ ।
“दोषपङ्कनिमग्नं त्वामयशःपललायनम् ।
सर्वथा मातुषो रामस्त्वामन्तमुपनेष्यति ॥”)
तिलचूर्णम् । इति मेदिनी । ले, १०४ ।
“पललं तिलकल्कं स्यात्तिलचूर्णस्य पिष्टकः ।
पललं मधुरं रुच्यं पित्तास्रवणपृष्टिदम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
सैन्धवतिलचूर्णम् । तिलकुटा इति भाषा ।
यथा, वेद्यके ।
“पललान् समारब्धान् सैन्धवं तिलपिष्टकम् ।
पललं मलज्जट्टं वृष्यं वातघ्नं कफपित्तघ्नम् ॥
दृष्ट्यां गुरु वृष्यस्य स्निग्धं सूत्रनिर्वर्णकम् ॥”
पललः, पुं, (पलतीति । पल गतौ + “वृषादिभ्य-
श्चिन् ।” उणां १।१०८ । इति कलच् ।
यथा, पलं मांसं लातीति । ला + कः ।)
राक्षसः । इति मेदिनी । ले, १०४ ॥
पललज्वरः, पुं, (पललस्य मांसस्य ज्वर इव ।)
पित्तम् । इति चारावली । १४१ ॥
पललाशयः, पुं, (पलले आशये इति । आ +
श्रीड शयने + अच् ।) गण्डरोगः । इति शब्द-
रत्नावली ।
पलवः, पुं, (पलं पलायनं वाति हिनस्ति नाशय-
तीति । पल + वा ल गमनार्हस्योः + “आतो-

पलान्नं

२तुपसर्गे कः ।” ३।२।३ । इति कः ।) मनस्य
धारणोपायः । पोली इति भाषा । तत्पर्यायः ।
अवः २ पञ्चरात्रेऽवः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पलाग्निः, पुं, (पलस्य मांसस्य अग्निः । मांस-
पाकशक्तिवत्तयास्य तथात्वम् ।) पित्तम् । इति
चारावली । १४१ ॥
पलाङ्गः, पुं, (पलं मांसं तत्प्रधानं अङ्गं यस्य ।)
शिशुमारः । इति चारावली । ७७ ॥
पलाण्डः, पुं, (पलस्य मांसस्य अण्डमिवाचर-
तीति । “अण्डयादयश्च ।” उणां १।३८ । इति
कुप्रत्ययात् साधुः ।) मूलविशेषः । पेयाञ्
इति भाषा । तत्पर्यायः । मुकुन्दकैः २ । इत्य-
मरः । २।४।१४७ ॥ लोहितकन्दः ३ । इति
रत्नमाला ॥ तीक्ष्णकन्दः ४ उष्णः ५ मुख-
दूषणः ६ शूद्रप्रियः ७ क्षमिष्ठः ८ दीपनः ९
मुखगन्धकः १० बहुपित्तः ११ विश्वगन्धः १२
रोचनः १३ पलाण्डः १४ मुकुन्दकः १५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
बलात्त्वम् । कफपित्तवान्तिदोषनाशित्वम् ।
गुरुत्वम् । वृष्यत्वम् । रोचनत्वम् । स्निग्धत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशे ।
“पलाण्डर्यपनेष्टश्च दर्शनीयः सुखदूषकः ।
पलाण्डस्तु गुणैर्ज्ञेयो रसोनमदृशो गुणैः ॥
स्वादपाकरसोऽनुणाः कफघ्नान्तिपित्तलः ।
हरति केवलं वातं बलवीर्यकरो गुरुः ॥”
पलाण्डभक्तये दोषो यथा,—
“पलाण्डं विद्वराहस्य कृत्वा कं गामकुटुम् ।
लशुनं यश्चैव जम्भा चान्द्रायणश्चरेत् ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेके याज्ञवल्क्यः ॥
पलादः, पुं स्त्री, (पलं मांसमस्तीति । अद्
भक्षणे + “कर्मण्यण् ।” ३।२।१ इत्यण् ।)
राक्षसः । इति चटाधरः ॥ (मांसभक्षके, त्रि ॥)
पलादनः, पुं स्त्री, (पलं मांसमस्तीति । पल +
अद् + लुङ् ।) राक्षसः । इति हेमचन्द्रः ॥ मांस-
भक्षणशीले, त्रि ॥
पलान्नं, स्त्री, (पलं मांसं तेन सह पकं अन्नम् ।
शाकपाथिवादिवत् समासः ।) मांसादि-
युक्तसिद्धभक्षम् । पोलाओ इति भाषा । तस्य
पाकप्रकारो द्रव्याणि च यथा । क्वागमांसं १
शरावः । घृतं १० शरावपादः । त्वचं ३
माषकम् । लवङ्गं ३ माषकम् । एला ३
माषकम् । तण्डुलं १ शरावः । भरिचं २
तोलकम् । तेजपत्रं २ तोलकम् । कुङ्कुमं १
माषकम् । आर्द्रकं ० तोलकम् । लवणं ६
तोलकम् । धन्याकं ० तोलकम् । दाक्षा ००
शरावपादाहम् । क्वागमांसं सूक्ष्मं चोरयित्वा
शुष्कप्रलेपपाककरणान्तरं पात्रान्तरे तेज-
पत्रोपरि अल्पाखण्डगन्धद्रव्येण सह प्रथमं
सञ्जीकर्षयम् । ततस्तण्डुलं जलैर्नाह्वसिंहं
कृत्वा मण्डगालनपूर्वकमल्पाखण्डगन्धद्रव्येण सह
तन्मांसोपरि सञ्जीकर्षयम् । एवं प्रकारेण
वारं वारं सञ्जीकृत्य तदुपरि अवशिष्टदृष्ट-

पलाशः

क्षेपणेन दृष्टव्यं तमाङ्गारोपरि रक्षितम् । इति
पाकराजेश्वरः ॥ * ॥ अत्र मांसस्थाने मत्स्य-
फलमूलादिकं गन्धद्वयेण सह दधियोगः घृत-
परिमाणस्याधिक्यञ्च भवितुमर्हति ॥
पलाशः, पुं, (पलं मांसं आप्यते प्राप्यते बाहु-
ल्येन अत्र । पल + आप् + घञ् ।) कण्ठ-
पाशकः । हस्तिकपोलः । इति शब्दमाला ॥
पलायनं, क्ली, (पलायने इति । पलाय + भावे
ल्युट् ।) भयादिना स्थानान्तरगमनम् । पालान
इति पीठ देखीन इति च भाषा ॥ (यथा,
रघुः ११.१३२ ।
“मित्रं हृत्पदमपदिश्य पार्श्वतः
प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रियाः ।
विद्यु जै शठ ! पलायनच्छला-
न्यम्रसेति वरुधुः कचयज्ञैः ॥”)
तत्पर्यायः । अपयानम् २ संदावः ३ द्रवः ४
विद्रवः ५ उपक्रमः ६ संदावः ७ उद्दावः ८
प्रदावः ९ । इति हेमचन्द्रः १३ । ४६६ ॥
निद्रावः १० उद्दावः ११ सन्नापः १२ द्रावः १३
शृगालिका १४ उपक्रमः १५ चक्रमः १६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
पलायितः, त्रि, (पलाय + क्त ।) पलायनविशिष्टः ।
तत्पर्यायः । नष्टः २ गृहीतदिक ३ तिरो-
हितः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
पलालः, पुं क्ली, (पलति शस्यशून्यत्वं प्राप्नोतीति ।
पल + “तमिविशिविद्धीति ।” उणा १ । ११७ ।
इति कालन् । यद्वा, पलं अलतीति । अल +
“कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।)
निष्फलकाष्ठः । शस्यशून्यस्थानालः । इत्य-
मरः १ । २ । १२२ ॥ पोयाल इति भाषा ॥ (यथा,
मनुः १ । ५ । २२२ ।
“पोतनात् लणकाश्च पलालश्चैव शुध्यति ॥”
स्त्री, स्कन्दस्य मातृविशेषः । यथा, महा-
भारते । ३ । १२७ । १० ।
“काकी च हलिमा चैव मालिनी वृंहिला तथा ।
आर्था पलाला वैमित्रा सप्तैताः प्राशुमातरः ॥”)
पलालदोहदः, पुं, (पलालं दोहदं यस्य ।)
आम्रवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
पलाशं, क्ली, (पलं गतिं कम्पनमित्यर्थः । अश्रुते
याप्नोतीति । पल + अश्रु + “कर्मण्यण् ।” ३ ।
२ । १ । इत्यण् ।) पत्रम् । इत्यमरः १ । २ । १४ ।
(यथा, महाभारते । ३ । ३५ । २५ ।
“वृक्षश्चाल इवानूपे प्राखापुष्यपलाशवान् ॥”
पलाशस्य पलाशवृक्षस्य इदम् । पलाशपुष्पादि ।
यथा कुमारः ३ । २६ ।
“बाजेऽवक्राण्यविकाशभावान्
अमुः पलाशाव्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां
नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ॥”)
पलाशः, पुं, (पलाशानि पर्णानि सन्त्यस्य । “अश्रु
आदिभ्योऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) सनाम-
स्थानवृक्षः । स तु ब्रह्मणः स्वरूपः । यथा,—

पलाशः

सूत उवाच ।

“अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥
दर्शनस्यार्थसेवासु ते वै पापहराः स्मृताः ।
दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणो ध्रुवम् ॥
अथ कथं ॥

कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
एतत् कथय सञ्ज्ञा ! संशयोऽत्र महान् हि नः ॥
सूत उवाच ।

पार्श्वतीशिवयोर्देवैः सुरतं कुर्वन्तोः किल ।
अग्निं ब्रह्मणवेशेन प्रेष्य विप्रं कृतं पुरा ॥
ततस्तु पार्श्वती क्रुद्धा प्रशपत् त्रिदेवैकसः ।
रेतःसक्तसुखभ्रंशकम्पमाना तदा रुपा ॥

पार्श्वलोवाच ।

क्रिमिकीटादयोऽप्येव जानन्ति सुरतेः सुखम् ।
तस्मात्सुखं सुखभ्रंशादप्ययं वृक्षत्वमाप्राप ॥
सूत उवाच ।

एवं सा पार्श्वती देवी अश्रुपत् क्रुद्धमानसा ।
तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥

तत्पर्यायः । किंशुकः २ पर्णः ३ वातपोषः ४ ।
इत्यमरः १ । २ । १ । २६ ॥ याज्ञिकः ५ त्रिपर्णः ६
वक्रपुष्पः ७ पूतदः ८ ब्रह्मवृक्षकः ९ ब्रह्मोप-
नेता १० काष्ठदः ११ । अस्य गुणाः । कषा-
यत्वम् । उष्णत्वम् । क्रिमिदोषविनाशित्वम् । तद-
बीजगुणः । पामकण्डूतिदहत्वगदोषनाशित्वम् ॥
तत्पुष्पगुणः । उष्णत्वम् । कण्डुकुलनाशित्वम् ॥
तत्पुष्पं तत्परिधं यथा, राजनिर्घण्टे ।

“रक्तः पीतः सितो नीलः कुसुमेस्तु विभाज्यते ।
किंशुकैर्गुणसाभ्योऽपि सितो विज्ञानदः स्मृतः ॥”
“पलाशः किंशुकः पर्णा याज्ञिको रक्तपुष्पकः ।
चारश्रेष्ठो वातपोषो ब्रह्मवृक्षः समिद्वरः ॥
पलाशो दीपनो वृष्यः सरोणी ब्रह्मगुल्मजित ।
कायायः कटुकस्तिक्तः स्निग्धो गुदजरोरुजित ॥
भयसन्धानलक्ष्मणगृह्यगर्शः क्रिमिन् हरेत् ।
तत्पुष्पं स्वादु पाके तु कटु तिक्तं कषायकम् ॥
वातलं कफपित्तामकृच्छ्रजिद्व्याधि शीतलम् ।
तद्वटद्वयमनं वातरक्तकुष्ठहरं परम् ॥
फलं लघुणं मेहार्शः क्रिमिवातकफापहम् ।
विपाके कटुकं रुचं कुष्ठगुल्मोदरप्रणत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पलाशमेतत् । यथा,—
“तद्दे स्यात् किंशुकः किञ्चलो हस्तिकर्णकः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(पलाशस्य फलपुष्पादौ क्ली ॥) शटी । (पलं
मांसं अश्रुतीति । पल + अश्रु + अण् । यद्वा,
पले मांसं अश्रुतं यस्य ।) राजसः । इति
मेदिनी । श्रे, २४ ॥ हरितः । मगधदेशः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पलाशः, त्रि, (पलवहुरिहणेन अश्रुते याप्यते
इति । अश्रु + घञ् ।) हरिद्वर्णविशिष्टः । इति
मेदिनी । श्रे, २४ ॥ निर्हयः । इति धरणिः ॥

पलितं

पलाशकः, पुं, (पलाश + संज्ञायां कन् ।) शटी ।
इति जटाधरः ॥ पलाशवृक्षः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पलाशपर्णी, स्त्री, (पलाशस्य पर्णमिव पर्णमस्याः ।
गौरादित्वात् ङीप् ।) अश्वगन्धा । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पलाशाखः, पुं, (पलाशस्य आखा आखा यस्य ।
यदा, पलाशं पलाशगन्धमाख्यातीति । आ +
स्था + कः ।) नाडीचिह्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पलाशान्ता, स्त्री, (पलाशं अन्ते यस्याः । यद्वा,
पलाशानां पत्राणां अन्तो गन्धवान् यस्याः ।)
गन्धपत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
पलाशी, [नृ] पुं, (पलाशं विद्यतेऽस्य । पलाश
+ इति ।) वृक्षः । इत्यमरः १ । २ । ४ । ५ ॥
(पलं मांसं अश्रुतीति । अश्रु + णिनि ।)
राजसः । इति मेदिनी । ने, १६३ ॥ क्षीरि-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (पत्रविशिष्टे वाच्य-
लिङ्गः । यथा,—
“ततः स भगवान् विद्वान् काश्यपो द्विजसत्तमः ।
भग्नराश्रीकृतं वृक्षं विद्यया समजीवत् ॥
अङ्कुरं कृतवांस्तत्र ततः पर्णद्वयास्वितम् ।
पलाशिनं प्राखिन्वत् तथा विटपिनं पुनः ॥”
इति महाभारते । १ । ४३ । १६—१० ॥
स्त्री, नदीविशेषः । इत्यल्लु शुक्तिमत्पर्वतसम्भवा ।
यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ३० ।
“कृपा पलाशिनी चैव शुक्तिमत्प्रभवा स्मृता ॥”)
पलाशी, स्त्री, (पलाश + गौरादित्वात् ङीप् ।)
लाक्षा । लताविशेषः । तत्पर्यायः । पत्रवल्ली २
पर्णवल्ली ३ पलाशिका ४ सुरपर्णी ५ सुपर्णी ६
दीर्घवल्ली ७ विषादनी ८ अश्वपर्णी ९ दीर्घपर्णी १०
रसास्वा ११ अस्का १२ अस्कातकी १३
काञ्जिका १४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् ।
अम्लत्वम् । मुखदोषारोचकनाशित्वम् । पथ्य-
त्वम् । पित्तकोपकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पलितं, स्त्री, (पलितमस्या अस्तीति । “अर्थ
आदिभ्योऽच् ।” इत्यच् । “असितपलितयोर्न ।”
वार्त्ति । “कृन्दसि क्रमेकं ।” इत्येकोक्तभाषाया-
मपि तस्य क इत्यादेशो भवति । सैतो नान्त-
त्वात् ङीप् ।) वृक्षा । इत्यमरः १ । २ । ६ । १२ ॥
वालगाभिणी गौः । इति हेमचन्द्रः ॥
पलिघः, पुं, (परिहृत्यतेऽनेनेति । परि + हन +
“परौ घः ।” ८ । २ । २२ । इति अप् घादे-
शश्च । ततः “परेच घाङ्गयोः ।” ८ । २ । २२ ।
इति रस्य लः ।) काचकलसः । घटः । प्राकारः ।
गोपुरम् । इति मेदिनी । घे, ६ ॥
पलितं, क्ली, (पलि + भावे क्तः । यद्वा, फलन-
मिति । फल + “फलेरितजादेश्च पः ।” उणा ।
५ । ३४ । इति इत्थं फस्य पलम् ।) जरसा
केशादौ शीकृणम् । केशपाकः । इत्यमरः १ । २ ।
६ । ४१ ॥ (यथा, मनुः । ६ । २ ।
“यश्चक्षुस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमालिनः ।
अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥”)

पल्ल

तस्य निदानं यथाह माधवकरः ।
 “क्रोधशोकममलतः शरीरोष्मा शिरोगतः ।
 पित्तस्य केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥”
 तच्चिकित्सा यथा—
 “लौहचूर्णस्य कर्षणं दशाहं चतुस्रमलतः ।
 धात्रीफलद्वयं पथ्ये द्वे तथैकं विभजेत् ॥
 पिष्ट्वा लोहमये भास्वे स्थापयेत्तिष्ठि वासयेत् ।
 लेपोऽयमचिराद्भूतिं पलितं नेह संशयः ॥
 दशाहं पचकथाणि ।
 काष्मण्या मूलमादौ सहचरकुसुमं केतकस्यापि
 मूलं
 लौहं चर्णं सभृष्टं त्रिफलपलयुतं तैः ॥
 पचयुः ।
 कृत्वा लोहस्य भास्वे क्षितितलनिहितं स्थापये-
 न्नासमेकं
 केशाः काशप्रकाशा अपि मधुपनिभा अस्य
 योगाद्भवन्ति ॥
 त्रिफला नीलिकापत्रं भृङ्गराजोऽयसो रजः ।
 अवोम्बेन संपिष्टं लेपात् क्षणीकरं परम् ॥”
 इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥
 शैलजम् । तापः । कर्दमः । इति मेदिनी । ते,
 १२२ ॥ (पल गतौ + “लोहपलितौ”) उणां । ३ ।
 ६२ । इति कृत्प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।
 केशपाशः । इति हेमचन्द्रः उज्ज्वलदत्तश्च ॥
 पलितः, पुं, (पलति दृढावस्थायां केशशैला-
 दिक् प्राप्नोतीति । पल + “फलेरितजादेश्च पः ।”
 उणां । ५ । ३४ । इति इतच् फल्य च पः ।)
 दृढः । इति जटाधरः ॥
 पलिता, स्त्री, (पलित + टाप् ।) दृढा । इति
 जटाधरः ॥
 पल्यङ्कः, पुं, (परितोऽङ्गतेऽत्र इति । परि + अकि
 लक्षणे + णच् । “परेश्च घाङ्कयोः ।” ८ । २ । २२ ।
 इति रस्य लः ।) पर्यङ्कः । इत्यमरः । २ । ७ ।
 १३८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३२ । ६ ।
 “पल्यङ्कमग्न्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम् ।
 तमपोक्षति वेदेक्षी प्रतिष्ठापयितुं स्वयि ॥”)
 पल्ययर्ग, स्त्री, (परितः अयति गच्छति अनेन ।
 परि + अय गतौ + करणे लुट् । रस्य लत्वम् ।)
 पर्याणम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१८ ॥ धोडार
 जिन् इति भाषा ॥
 पल्लुल, तु क लूनूप्रत्ययः । इति कविकल्पद्रुमः ।
 (अदन्तचुरा-परं-सकं-सेट् ।) यकारयुक्तेक-
 लकारमध्यः इत्यमरश्च । लूनश्चेदः । पूतिः
 पवित्रीकरणम् । अपपल्लुलत् त्वणं लोकः ।
 पल्लुलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥
 पल्लुल, तु क लूनूप्रत्ययः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरा-परं-सकं-सेट् ।) यकारयुक्तेक-
 लकारमध्यः दीर्घमध्यश्च । लूनश्चेदः । पूतिः
 पवित्रीकरणम् । अपपल्लुलत् त्वणं लोकः ।
 पल्लुलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥
 पल्ल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-सकं-
 सेट् ।) पलति । इति दुर्गादासः ॥

पल्लवी

पल्लः, पुं, (पलति शस्यादिप्राचुर्यं गच्छतीति ।
 पल्ल + पचाटाच् ।) स्थूलकूलकम् । इति
 मेदिनी । ले, ३० ॥ पालुइ इति मराठ इति
 च भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने
 १३ अध्याये ।
 “सुपिधानन्तु तं कृत्वा यवपल्ले निधापयेत् ॥”)
 पल्लवः, पुं, स्त्री, (पल्यते इति पल । पल + क्तिप् ।
 लयते इति लवः । ल + “ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।
 इति अप् । ततः पल् चासौ लवश्चेति ।)
 नवपत्रादियुक्तशाखाग्रपत्रम् । इति भरतः ॥ नव-
 पत्रस्तवकः । “इति मधुः ॥ पञ्चपत्रादिसंघाते
 शाखायाः पल्लवो मतः ।” इति कोषाक्षरम् ॥
 (यथा, रघुः । ६ । ३३ ।
 “अभिनयान् परिचैतुमिवोदता
 मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।
 अमदयत् सहकारलता मनः
 सकलिकाकलिकामजितामपि ॥”)
 तत्पर्यायः । किसलयम् २ । इत्यमरः । २ ।
 ४ । १४ ॥ प्रवालम् ३ नवपत्रम् ४ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ वलम् ५ किसलयम् ६ किशलयम् ७
 किशलयम् ८ विटपः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
 पत्रयौवनम् १० । इति जटाधरः ॥ विस्तरः ।
 वलम् । शृङ्गारः । अलत्तरागः । इति विश्व-
 मेदिन्यौ । वलमित्यत्र वनमिति कचित् पाठः ॥
 वलयः । चापलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (देश-
 विशेषः । तद्देशवासियु पुं भूश्च । यथा, मार्क-
 ण्डेये । ५७ । ३६ ।
 “अपरान्ताश्च शूद्राश्च पल्लवाश्चर्मखण्डिकाः ।
 गान्धारा गजलाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ॥”)
 पल्लवकः, पुं, (पल्लवेन शृङ्गारेण कायतीति ।
 पल्लव + के + कः ।) वैश्यापतिः । (पल्लव इव
 कायतीति ।) मत्स्यविशेषः । इति हलायुधः ॥
 (पल्लवः किसलयैः कायतीति । अशोकवृक्षः ।
 इति कश्चित् ॥)
 पल्लवदः, पुं, (पल्लवप्रधानो द्रवृक्षः ।) अशोक-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पल्लवाधारः, पुं, (पल्लवस्य आधारः ।) शाखा ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पल्लविकः, त्रि, (पल्लवः शृङ्गाररसोऽस्थस्यागि न
 वा । पल्लव + ठन् ।) कामुकः । इति हेमचन्द्रः ।
 २ । २४५ ॥
 पल्लवितं, स्त्री, (पल्लवोऽलत्तरागः सञ्जातोऽस्य ।
 तारकादिभ्य इतच् ।) लाचारक्तः । इति
 मेदिनी । ले, २०४ ॥
 पल्लवितः, त्रि, (पल्लवः सञ्जातोऽस्य । पल्लव +
 इतच् ।) सपल्लवः । पल्लवयुक्तः । ततम् । विस्तृ-
 तम् । इति मेदिनी । ले, २०४ ॥
 पल्लवी, [तु] पुं, (पल्लवाः सन्त्यस्य । पल्लव + इतिः ।)
 वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (पल्लवविशष्टं, त्रि ।
 यथा, कुमारः । १ । ५४ ।
 “पथ्यामपुष्यस्तवकावभवा
 सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥”)

पल्लव

पल्लिः, स्त्री, (पल्लतीति । पल्ल + “सञ्धातुभ्य
 इत् ।” इति इत् ।) यामकः । कुटी । इति
 हेमचन्द्रः ॥ कुटीसमुदायः । यामः । इत्यर्थः ॥
 गृहमिति भट्टः ॥ कुटीयामकयोः पल्लीति
 शास्त्रतः ॥ स्थानमिति स्वामी ॥ पतन्ति भरणीन
 भ्रमणेन च जीवन्तीति क्षिपि पतो गावः ते
 लीयन्तेऽत्र पल्लिः नाम्नीति हिः पाश्चीणादीति
 इति पल्लो च गोपपल्लोप्रभृति च । इत्याभीर-
 पल्लिशब्दटीकायां भरतः ॥ (गृहगोधिका ।
 इति हेमचन्द्रे पल्लिशब्ददर्शनात् ॥)
 पल्लिका, स्त्री, (पल्लि + स्वार्थे कन् ततटाप् ।)
 गृहगोधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पल्लिवाहः, पुं, (पल्लिं कुटीं वाहयति निर्वाहय-
 तीति । पल्लि + वह + णिच् + अण् ।) लण-
 भेदः । यथाह राजनिर्घण्टः ।
 “पल्लिवाहो दीर्घलणः सुपत्रस्ताम्रवर्णकः ।
 अङ्गः शाकपत्रादिः पशूनामवलप्रदः ॥”
 पल्ली, स्त्री, (पल्लि + “लटिकारादिति ।” वा
 डीप् ।) स्वल्पयामः । (यथा, कथासरित्-
 सागरे । १० । १३५ ।
 “इतस्त्वं गच्छ मत्पल्लौ जाने सा तत्र ते गता ।
 अहं तत्रैव ज्येष्ठाभि दास्याम्यसिभिर्मम ते ॥”)
 कुटी । इति विश्वमेदिन्यौ । नगरभेदः । स तु
 दक्षिणदेशे प्रसिद्धः त्रिजनापल्ल्यादिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ क्षुद्रजन्तुविशेषः । टिक्टिकी
 इति भाषा । तत्पर्यायः । सुषली २ गृहगोघा
 ३ विशम्बरा ४ ज्येष्ठा ५ कुण्डमत्स्यः ६ पल्लिका
 ७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृह-
 गोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहो-
 लिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
 अवशिष्टं ज्येष्ठीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अस्याः पतन-
 फलमुक्तं यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।
 “निपतति यदि पल्ली दक्षिणाङ्गे नराणां
 खजनघनवियोगो लाभदा तमभागे ।
 उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राज्यं
 करचरणहृदिस्था सञ्जसौख्यं ददाति ॥”)
 पल्लवं, स्त्री, पुं, (पल्लति गच्छति पिबत्यस्मिन् वा ।
 पल गतौ पा पाने वा + “सानसिर्वर्णसिपर्ण-
 सीति ।” उणां । ४ । १०७ । इति निपातनात्
 वलच् प्रत्ययेन सिद्धम् ।) अल्पसरः । इत्य-
 मरः । १ । १० । २८ ॥ (यथा, महाभारते ।
 ७ । ५१ । ६ ।
 “पल्लवानि च सर्वानि सर्वं नैव लणोपलाः ।
 स्थावरं जङ्गमश्चैव निःश्रेयं कुरुते जगत् ॥”)
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “अल्पं सरः पल्लवं स्याद्यत्र चन्द्रार्धं रवौ ।
 न तिष्ठति जलं किञ्चित्तत्र त्वं वारि पाखलम् ॥
 तल्ललगुणाः ।
 पाखलं वार्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु त्रिदोषहृत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 “पाखलं गुर्वभिष्यन्दि विष्टम् दोषलं परम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥

पवन

पवं, स्त्री, (पुंयत्नेन। पूषणि शोधे + “ऋदोरप्।”
३।३।५७। इति अप्।) गोमयम्। इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (गोमयशब्दे विवरणमस्य
ज्ञातम् ॥)
पवः, पुं, (पवनमिति। पूष शोधने। भावे अप्।
यद्वा, पुनातीति। पू + अच्।) निष्पावः।
स च धान्यादीनां निर्वृत्तीकरणम्। शान्त्यादिः
शोधनं बहुलंकरणम्। इत्यमरभरतौ ॥ (पू +
करणे अप्। यद्वा पुनातीति कर्त्तरि अच्।)
वायुः। इति शब्दचन्द्रिका ॥
पवनं, स्त्री, (पुंयत्नेन अपिसंयोगेन यस्मिन्। पू +
आधारे लट्।) कुम्भकारस्य आमघटादिपाक-
स्थानम्। पीयान् इति भाषा। इति मेदिनी।
ने, ८४ ॥ (यथा, —
“यः कुम्भकारपवनोपरिपङ्कलेप-
स्तापाय केवलमसौ न तु तापशान्ते ॥”)
इत्युदटः ॥)
पवनमिति प्रमादपाठः। जलम्। इति शब्द-
माला ॥ प्रयते त्रि। इति शब्दरत्नावली।
(भावे ल्युट्।) पवित्रीकरणम् ॥
पवनः, पुं, (पुनातीति। पू + बहुलमन्त्रापीति
युच्।) निष्पावः। वायुः। इति मेदिनी। ने,
८४ ॥ (यथा, गीतायाम्। १०।३१।
“पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभूतामहम् ॥”)
अष्टौ वाह्यपवना यथा, मिडान्तशिरोमणौ।
“भूवायुरावह इह प्रवहन्तर्हः
स्यादहहस्तदनु संवहन्तर्हः।
अन्यः परीरपि सुवहः परिपुष्कोऽस्मा-
द्वाह्यः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः ॥”
सप्त पवनाधिपा यथा, ज्योतिस्तत्त्वे।
“शाकः शराब्धिसंयुक्तो मुनिभिर्भागहारितः।
आवहादिक्रमेणैव सप्त वाताः प्रकीर्तिताः ॥
आवहः प्रवहश्चैव समहो निवहस्तथा।
उहश्चो विवहो वायुः सप्त वाताः प्रकीर्तिताः ॥”
अन्यद्वायुशब्दे द्रव्यम् ॥ (प्राणवायुः। यथा,
हठयोगदीपिकायाम्। ३।७५।
“अनेनैव विधानेन प्रयाति पवनो लयम्।
ततो न जायते सृष्ट्यर्जरादीनां तथा ॥”
उत्तममनुप्राप्तिः। यथा, भागवते। ८।१।२३।
“तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतमुता मनुः।
पवनः सृष्टयो यज्ञहोत्राद्यास्तमुता लुपः ॥”)
पवनविजयः, पुं, (पवनं आसवायुं विजयतेनेन।
वि + जि + करणे अप्। यद्वा, पवनस्य विजयो
यत्।) शुभाशुभसूक्तवासवायुजयोपायकग्रन्थ-
विशेषः। यथा —
सूत उवाच,
“हरः सुखा हरो गौरौ देहस्य ज्ञानमब्रवीत्।
कुञ्जो वह्नी रविः पृथ्वी शौरिरापः प्रकीर्तिताः ॥
वायुसंस्थास्थितो राहुर्देहस्यैवभावकः।
गुरुः शक्रस्तथा सौम्यश्चन्द्रश्चैव चतुर्थकः ॥
वामनायास्तु मध्यस्थान् कारयेदात्मनस्तथा।
यदाचार इडायुक्तस्तदा कर्म समाचरेत् ॥

पवन

स्थानसेवां तथा ध्यानं वाग्विषयं राजदर्शनम्।
अन्यानि शुभकर्मणि कारयेत् प्रयत्नतः ॥
दक्षनाडीप्रवाहे तु शनिर्भीमश्च सैहिकः।
इत्येव तथापि पापानामुदयो भवेत् ॥
शुभाशुभविषयो हि जायते तु स्वरोदयात्।
देहमध्ये स्थिता नाडी बहुरूपाः सुविस्तराः ॥
नाभेरधस्तादयः कन्दो अङ्गुरास्तत्र निर्गताः।
हामन्तमहमाणि नाभिमध्ये अवस्थिताः ॥
चक्रवत् स्थितास्तास्तु सर्वाः प्राणहराः स्मृताः।
तासां मध्ये त्रयः श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्यमाः ॥
वामा सोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविसन्निभा।
मध्यमा च भवेदयिः फलती कालरूपिणी ॥
वामा ह्यष्टरूपा च जगदाप्यायने स्थिता।
दक्षिणा रौद्रभागेन जगच्छोषयते सदा ॥
हयोर्वहं तु स्मृताः स्यात् सर्वकार्यविनाशिनौ।
निर्गमे च भवेद्दामा प्रवेशे दक्षिणा स्मृता ॥
कारयेत् क्रूरकर्मणि प्राणं पिङ्गलसंस्थितं।
इडाचारे तथा सौम्यं चन्द्रस्यैवगतस्तथा ॥
यात्रायां सर्वकार्येषु विषापहरणे इडा।
भोजने मेथुने युद्धे पिङ्गला सिद्धिदायिका ॥
उष्णामारणाद्येषु कर्मस्वतेषु पिङ्गला।
मेथुने चैव संग्रामे भोजने सिद्धिदायिका ॥
श्रीमनेषु च कार्येषु यात्रायां विषकर्मणि।
शान्तिमुक्तार्थसिद्धौ च इडा योष्या नराधिपैः ॥
हाम्याश्चैव प्रवाहे च क्रूरभौम्यविवर्जने।
विषयतीक्ष्ण जानीयात् संस्मरेत् विषज्जनः ॥
सौम्यादिशुभकार्येषु लाभार्हादिजयजीविते।
गमनागमने चैव वामा सर्वत्र पूजिता ॥
युद्धादिभोजने घाते स्त्रीणाश्चैव तु सङ्गमे।
प्रशस्ता दक्षिणा नाडी प्रवेशे क्षुद्रकर्मणि ॥
शुभाशुभानि कार्याणि लाभालाभौ जयाजयौ।
जीवाजीवाय यत् पृच्छेत् सिध्यति च मध्यमा ॥
वामाचारेऽथवा दक्षे प्रत्यये यत् नायकः।
तत्रस्थः पृच्छते यस्तु तत्र सिद्धिर्न संशयः ॥
वेच्छन्तो वामदेष्टु यदा वदति चात्मनि।
तत्र भागे स्थितः पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निष्कला ॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत् क्रूरमते शिरा।
पुंयं योगाणि कर्माणि सौम्यं वै मध्यमानि च ॥
प्रस्थिते भागतां हंसं हाम्यां वै सत्त्ववाहिनि।
तदा स्मृतां विजानीयाद्योगी योगविशारदः ॥
यत् यत् स्थितः पृच्छेद्दामदक्षिणसंमुखः।
तत् तत् सप्त दिश्याद्वातस्योदयनं सदा ॥
अग्रतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा।
वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा ॥
जीमे जीवति जीवेन यच्छन्तां तु स्वरो भवेत्।
यत्किञ्चित् कार्यमुद्दिष्टं जयादिशुभलक्षणम् ॥
तत् सर्वं पूर्णनाथान् जायते निश्चिकल्पकम्।
अन्यनाथादिपर्यन्तपञ्चयसुराहृतम् ॥
यावत् शरीरं पृच्छार्था पूर्णार्था प्रथमो जयेत्।
रिक्तायान् द्वितीयस्तु कथयेत्तदप्राकृतः ॥
वामाचारः समं वायुर्जायते कर्मसिद्धिदम्।
पृष्ठं दक्षिणे मार्गे विषमे विषमाक्षरम् ॥

पवना

अन्यत्र वामवाहे तु नाम वै विषमाक्षरम्।
तदासौ जयमाप्नोति योधः संग्राममध्यतः ॥
दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाक्षरम्।
जायते नात्र सन्देहो नाडीमध्ये तु लज्जयेत् ॥
पिङ्गलान्तर्गते प्राणे समानीयाहवञ्जयेत्।
यावत्तच्छोदयं चारुतां दिशं यावदाजयेत्।
न जातु जयते सोऽपि नात्र कार्या विचारण ॥
अथ संग्राममध्ये तु यत् नाडी सदा वहेत्।
सा दिशा जयमाप्नोति शूभ्ये भङ्गं विनिर्दिशेत् ॥
जातचारे जयं विद्यान्स्वतन्त्रे स्वतमादिशेत्।
जयं पराजयश्चैव यो जानाति स पण्डितः ॥
वामे वा दक्षिणे वापि यत् सञ्चरते शिरा।
कृत्वा तत्पदमादौ तु यात्रां नयति शोभनाम् ॥
शशिमुख्यप्रवाहे तु सति युद्धं समाचरेत्।
तत्रस्थः पृच्छते यस्तु स साधुर्जयति ध्रुवम् ॥
यां दिशं वहेत् वायुस्तां दिशं यावदाजयेत्।
जयते नात्र सन्देह इत्यो यदाग्रतः स्थितः ॥
मेघाद्या दृश या नाडी दक्षिणा वामसंस्थिताः
चरस्थिरद्विर्भागं तास्तादृशे तादृशः क्रमात् ॥
निर्गमे निर्गमं याति संग्रहे संग्रहं विदुः।
पृच्छकस्य वचः श्रुत्वा घण्टाकारेण लज्जयेत् ॥
वामे वा दक्षिणे वापि पञ्चतत्त्वस्थितः शिवे।
ऊर्ध्वगिरिध आपञ्च तिर्यक्स्थः प्रभञ्जनः।
मध्ये तु पृथिवी ज्ञेया नभः सर्वज्ञ सर्वदा ॥
ऊर्ध्वं स्तुतुर्गर्धः शान्तिस्तिर्यक् चोद्घाटयन् सुधीः।
मध्ये ह्यस्तं विजानीयात्क्षीणः सर्वज्ञ सर्वगे ॥”
इति गारुड पवनविजयादि ६७ अध्यायः ॥
पवनशाधिः, पुं, (पवनः वायुरोग एव आधिरस्य।)
उत्पन्नः। शीतलस्य सर्वा। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा,—
“विचिन्तामर्थविदस्तु तन्मन्त्रप्रतिषेधताम्।
प्रापयन् पवनशाधिर्गिरमृत्तरपत्तताम् ॥”
इति माघे। २।१५ ॥
पवनात् प्रकुपितवायोरुद्धवो शाधिः।) वायु-
रोगश्च ॥
पवनात्मजः, पुं, (पवनस्य आत्मजः पुत्रः।) हन्-
मान्। इति शब्दरत्नावली ॥ (पवनस्य वायो-
रात्मजः। “वायोरभिः।” इति श्रुतेर्वायुजन्य-
तयास्य तथात्वम्।) हथवाहनः। इति मत्स्य-
पुराणम् ॥ (भीमसेनः। इति महाभारतम् ॥
यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ८।२८०।
“वाहिनीरुद्धमार्गं तौ पदवीमनुससतुः।
मार्गं धनञ्जयसैव श्रेष्ठपवननात्मजौ ॥”)
पवनालः, पुं, (पवनाय निष्पावाय अलति पर्याप्नो-
तीति। अल पर्याप्नो + अच्।) धान्यविशेषः।
देधान इति पोन्नरी इति च भाषा। तत्पर्यायः।
देवधान्यम् २ चूर्णाङ्कः ३ कुङ्कुलः ४ कुललः ५
बीजपुष्पः ६ पुथ्यगन्धः ७। अस्य गुणाः।
हितत्वम्। स्वादुत्वम्। लोहितत्वम्। श्लेष्म-
पित्तनाशित्वम्। अटुत्वम्। तुवरत्वम्।
रूक्षत्वम्। ऊदकारित्वम्। जघुत्वम्। इति
भावप्रकाशः ॥

पवितः

पवनाशः, पुं, (पवनं वायुं अग्राति भक्षयतीति ।
अश भोजने + “कर्मण्यग” ॥ ३।२।१। इति
अण् ।) सर्पः । इति हलायुधः ॥
पवनाशनः, पुं, (पवनो वायुरशनं भक्ष्यं यस्य ।)
सर्पः । इत्यमरः । १।२।८॥
पवनाशनाशः, पुं, (पवनाशस्य सर्पनाशो
यस्मान् । यद्वा, पवनाशनं सर्पमश्रान्तीति ।
अश + अण् ।) गरुडः । इति हलायुधः ॥
मयूरः । यथा, उत्तरचोरपक्षाशिकायाम् ।
“स्वयंनिभक्षजसम्भवानां
श्रुत्वा निनादं गिरिगङ्गरेषु ।
तमोऽरविमप्रतिविम्बधारी
नगाव कान्ते । पवनाशनाशः ॥”
पवनेष्टः, पुं, (पवने वायुरीमे इष्टः ।) महानिम्बः ।
इति रत्निमाला ॥ (महानिम्बश्चन्द्रस्य गुणा-
दिकं ज्ञेयम् ॥)
पवनेश्वरः, स्त्री, परुषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पवमानः, पुं, (पवते शोधयतीति । पूष्ट शोधने +
“पूड्यञोः शानच्” ॥ ३।२।१। इति शानच् ।
“अने सुक्” ॥ ७।२।२२ । इति सुमागमः ।)
वायुः । इत्यमरः । १।१।६६ ॥ (यथा, रघुः । ८।८।
“न खरो न च भूयसा नृदुः
पवमानः पृथिवीरुहानिव ।
स पुरस्कृतमभ्यमक्रमो
नमयामास वृषाननुद्वहन् ॥”
अग्नेः स्वाहायां जातः पुत्रः । यथा, मार्क-
ण्डेयः । ५२ । २७-२८ ॥
“योसावमिरभीमानो ब्रह्मणस्तनयोऽयजः ।
तस्मात् स्वाहा सुतान् लेभे जीवुदारौजसो द्विजः ॥
पावकं पवमानश्च शुचिश्चापि जलाग्निनम् ।
तेषाम् सन्ततावनेषु चत्वारिंशश्च पञ्च च ॥”
निर्मण्याग्निः । स च गार्हपत्याग्निः । यथा,—
“अथ यः पवमानस्तु निर्मण्योऽग्निः स उच्यते ।
स च वै गार्हपत्योऽग्निः प्रथमो ब्रह्मणः स्मृतः ॥”
इति मातृस्ये ४८ अध्यायः ॥
पवमानात्मजः, पुं, (पवमानस्य वायोऽात्मजः ।
“वायोऽग्निः” इति श्रुतवायुजन्यतयास्य
तथात्वम् । यद्वा, पवमानस्य अग्निविशेषस्य
आत्मजः ।) हयवाहनः । यथा,—
“पवमानात्मजो ह्यग्निर्हयवाहन उच्यते ॥”
इति मातृस्ये ४८ अध्यायः ॥
पवाका, स्त्री, (पुनातीति । पूष्णि शोधने +
“वलाकादयश्च” । उणां ४ । १४ । इति आक-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) वात्या । चक्र-
वातः । इत्युणादिकोषः ॥
पविः, पुं, (पुनातीति । पूष्णि शोधने + “अच इः”
उणां ४ । १३८ । इति इः ।) वज्रम् । इत्य-
मरः । १।१।२।५० ॥
पवितः, त्रि, (पूयते स्म । पूष्ट शोध + क्तः “पूड्यञ”
७।२।५१ । इति इट् । “पूडः क्ता च” ॥ १।२।२० ।
इति न क्तिच् ।) पूतः । इति सुभबोध-
व्याकरणम् ॥ मरीचि, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

पवित्र

पवित्र

पवित्रा [ऋ], त्रि, (पुनातीति । पू + लृच् ।)
पवित्रताकारकः । यथा, नैषधे ।
“तनुश्रिया यस्य लङ्गं स मन्मथः
कुलश्रिया यः पवित्रास्मदन्वयम् ॥”
पवित्रं, स्त्री, (पूयतेऽनेनेति । पू + “पुवः संज्ञा-
याम्” ॥ ३।२।१८५ । इति इञः ।) वर्धनम् ।
कुशम् । (यथा, मनुः । २ । ७५ ।
“प्राक्कुलान् पयुषाम्नीनः पवित्रैस्त्रैव पावितः ॥”)
तान्त्रम् । पयः । इति मेदिनी । २ । १७७ ॥
वर्धनम् । इति विश्वः ॥ अर्घोपकरणम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ यज्ञोपवीतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुत्रम् । मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्वण-
श्राद्धादावर्धार्थं होमादावाव्यसंस्कारादर्थं च
सायनिर्गर्भकुशान्तरवर्धितप्रादेशमात्रकुशपत्र-
द्वयम् । यथा,—
“अनन्तगर्भिणं सायं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुञ्चितम् ॥”
इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १२।१४६।२० ।
“प्रभृत्यस्त्रिकुङ्कम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥”
महादेवः । यथा तत्रैव । १२।१४३५ ।
“पवित्रश्च महार्घ्यैव नियमो नियमाश्रितः ॥”)
पवित्रः, त्रि, (पू + इच् ।) व्रतादिना शुद्धः ।
(यथा, गीतायाम् । ४ । ३८ ।
“नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥”)
तत्पण्यायः । प्रघतः २ पूतः ३ । एतत्त्रयं
पाणिनिविषयमात्रम् । शुचिः ४ शुद्धः ५ पवि-
त्रितः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पुरण्यः ७
पावनः ८ । इति जटाधरः ॥ (पूयतेऽनेनेति । पूष् +
“पुवः संज्ञायाम्” ॥ ३।२।१८५ । इति इञः ।)
शुद्धद्वयम् । तत्पण्यायः । पूतम् २ मेध्यम् ३ ।
एतत्त्रयं अपाणिनिविषयम् । इति ब्रह्मवर्ग-
विशेषानि त्रि च अमरभरती । शुद्धम् ४ शुचि ५
पुरण्यम् ६ पूतिवत् ७ । इति जटाधरः ॥
(यथा,—
“बन्धं पवित्रमायुष्यं सुमङ्गलं रसायनम् ।
एतत्तु गन्धघृतगुणपरम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
पवित्रः, पुं, (पुनातीति । पू + कर्त्तरि इञः ।)
तिलवृक्षः । पुत्रजीववृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तिलपुत्रजीवशब्दयोरस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)
कार्त्तिकस्य नामान्तरम् । यथा, महाभारते ।
३ । २३१ । ६ ।
“वष्टीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः ॥”)
पवित्रकं, स्त्री, (पवित्र + कन् । यद्वा, पवित्रं
पयसि कायतीति । कं + कः ।) जालम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ शृणुस्त्रजालम् । इत्यमरः ।
१ । १० । १६ ॥ अत्रियस्य यज्ञोपवीतम् । यथा,
“कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्यार्द्धधृतं त्रिवृतम् ।
शृणुस्त्रजमयं राक्षो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥
इति मनुवचनान् पवित्रकमपि तदुच्यते । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

पवित्रा

पवित्रकः, पुं, (पवित्र + स्वार्थे कन् ।) कुशः ।
दमनकः । अश्वत्थः । उदुम्बरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पवित्रधान्यं, स्त्री, (पवित्रं धान्यम् । नित्यकर्म-
धारयः ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यव-
शब्दस्य गुणादयो वक्तव्याः ॥)
पवित्रा, स्त्री, (पवित्र + टाप् ।) तुलसी । इति
शब्दमाला ॥ नदीभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
हरिदा । अश्वत्थीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पवित्रारोपणं, स्त्री, (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य
आरोपणं प्रदानं यत्र ।) श्रीकृष्णसम्युदानकोप-
वीतदानरूपोत्सवविशेषः । यथा—
“आवणस्य मितं पक्षे ह्वादायै वैष्णवेर्मुदा ।
कर्त्तव्यः कृष्णदेवस्य पवित्रारोपणोत्सवः ॥”
अथ तत्रित्यत्र वक्तव्यपरिधिः ।
“स स्नातः सर्वार्थैर्गु सन्त्यज्यते पुं दीक्षितः ।
हरिश्च प्रीतिमाप्नोति यः पवित्रं समाचरेत् ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन यो न कुर्यात् पवित्रकम् ।
हरन्ति राजमास्तस्य वर्गपूजादिकं फलम् ॥”
योगसारे च पवित्रोत्पत्त्यापाद्यानेन नागराजं
पवित्रं प्रति श्रीरुद्रेण वरदानम् । यथा,—
“ये त्वां न बहुमन्यन्ते यथा सम्भाविता मया ।
जपहोमादिकं तेषां फलं त्वामेतु निश्चयात् ॥
विष्णुरहस्ये ।
न करोति विधानेन पवित्रारोपणम् यः ।
तस्य साम्प्रतस्य पूजा निष्फला मुनिसत्तम ॥
तस्माद्भक्तिसमायुक्तेनैरेविष्णुपरायणैः ।
वर्षं वर्षं तु कर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरिः ॥”
अथ पवित्रारोपणमाहात्म्यम् ।
तत्र बोधायनः ।
“यावांस्तनुः पवित्रस्य तावत् स्वर्गं महीयते ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं विपुलं तस्य वर्द्धते ॥
महार्संहितायाम् ।
समस्तमरेण या पूजा कृता वै पत्न्येना द्विजः ।
पवित्रदानात् पूर्णा स्याद्विद्याह भगवान् हरिः ॥
विष्णु, रहस्ये ।
पवित्रारोपणं विष्णोर्भुवि सुक्तिप्रदायकम् ।
स्त्रीपुंकोटिपदं पूज्यं सुखसम्पद्भाववहम् ॥
पुरणानाम् तथा पूज्यं सर्वपापहरस्तु वै ।
पवित्रारोपणं तस्मान् पवित्रं परमं स्मृतम् ॥
सम्पत्सर्वं नरो भक्ता समभ्यर्च्य जनादेनम् ।
यत् फलं समवाप्नोति पवित्रारोपणेन तत् ॥
किञ्च ।
पावयत्येनमो नित्यं चायते भयवन्धनात् ।
पवित्रं तेन विख्यातं त्रासं तजोऽभिधीयते ॥
विष्णुस्थया तु विख्यातं तदा लोके विधीयते ।
स एव स्वरूपेण यज्ञेशः कर्मणां प्रभुः ॥
तदेव त्रिगुणोत्सवं तत् नारायणाख्यम् ।
त्रिदेवात्मा त्रिदेवात्मा त्रिचरः प्रणवः स्मृतः ॥”
अथ पवित्रारोपणविधिः ।
“सौवर्णं राजतेस्ताम्बेः जौमेः स्वस्ति पाण्डिकैः ।
कार्पासेषु पवित्रारोप्यते काशेः कुशेरपि ॥

पवित्रा

तत्र कार्पासिकं सूत्रं ब्राह्मणौकर्मितं शुभम् ।
आनीय त्रिगुणीकृत्य पुनस्त्रिगुणयेत्कुचिः ॥
पञ्चगव्येन तत् प्रोक्ष्य प्रक्षाल्य शुचिभाम्बुना ।
मूलेनाद्योत्तरशतं मन्त्रेणाथाभिमन्त्रयेत् ॥
त्रीणि साष्टशतेनास्य तस्यार्ह्येनास्य चार्द्धतः ।
जानकनाभिदत्तानि पवित्राण्याचरेत् प्रभोः ॥
घटत्रिंशद्गन्धयस्तेषामाद्यो कार्पासो मध्यमे ।
चतुर्विंशतिरन्ते च द्वादशगन्धयो बुधैः ॥
अङ्गुष्ठपर्यमात्रं कुर्याद्गन्धिमथोत्तमे ।
तदङ्गं मध्यमे कुर्यात्तदङ्गं कनीयसि ॥
गन्धीन् कुर्वीत सर्वत्र सुष्ठान् सुमनोहरान् ।
न वै विधमसंस्थाकान् गन्धीन् कुर्वीत कुत्रचित् ॥
अष्टोत्तरसहस्रेण तत्सूत्रस्य पवित्रकम् ।
अष्टोत्तरशतं गन्धिं वनमालाखमाचरेत् ॥
आरभ्य सुष्ठु तं या तु सूत्रैर्विरचिता शुभा ।
आपादलस्विनी माला वनमाला प्रकीर्तिता ॥
कुर्यात्तन्पवित्रं सूत्रैर्द्वादशभिः शुभैः ।
अरत्रिप्रमितं तच्च द्वादशगन्धिकं कृती ॥
पवित्राणि परीवारदेवतानां समाचरेत् ।
सूत्रैस्तेरुडसंस्थाकैः कलासंस्थाकैः संस्थाकैः ॥
तेषु गन्धीन् यथाशोभं बद्ध्वा बह्वर्गुरोरपि ।
सप्तविंशतिभिः सूत्रैः षड्विंशतिभिरात्मनः ॥
यथासम्भवमन्येनां पवित्राणि च कारयेत् ।
सम्पादयेच्च सर्वान् शोभनान्येव यत्नतः ॥
तथा चोक्तम् ।
विशोभसूत्रदानेन कर्तुं स्यादशुभं फलम् ।
परित्रं परया भक्ता तस्मात् कुर्वीत शोभनम् ॥
रत्नयित्वाथ काष्ठीरागुरुगोरोचनादिना ।
वस्त्रेणाच्छाद्य पटले स्थापयेत्तानि वेणवे ॥”

इति पवित्रविनिर्माणम् ॥ * ॥

“कृत्वा कृत्यं दशम्याश्च पवित्रारोपणाय हि ।
हृणं विज्ञाप्य तत्राद्रिं यथा प्राग्लिखितं नयेत् ॥
शक्रादश्यां प्रभाते च नित्यकृत्यं समाप्य हि ।
देवालयमुपस्कृत्य मण्डलं रचयेत् शुभम् ॥
कृत्वा हृणस्य नित्यार्चां पवित्रारोपणायकाम् ।
पूजां विप्रैर्यतः कृत्वा हृणं विज्ञापयेद्दिदम् ॥
क्रियालोपाध्यायार्थं यत्तथा विहितं प्रभो ! ।
मयेतत् क्रियते देव ! भवतुष्टे पवित्रकम् ॥
न मे विप्रो भवत्वत्र कुरु नाथ । दयां मयि ।
सर्वथा सर्वदा विणो ! मम त्वं परमा गतिः ॥
देवस्य सर्वतो न्यस्येदन्तकाष्ठं जलं कुशान् ।
वृत्तिकाश्च हरिद्राश्च कुङ्कुमं रोचनाणि च ॥
उपानहौ सितं कृत्वा चामरं यजनं तथा ।
यवा ब्रीह्यादिधान्यानि यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
कुम्भं शुद्धास्त्रुना पूर्य सर्वतोभद्रमण्डले ।
देवाग्रतो निधायस्मिन् पवित्राण्यधवासयेत् ॥”

अथ पवित्राधिवासनम् ।

“भगवत्पुरतस्तानि पटलस्थानि पूजयन् ।
आदावावाहयेन्मूलयुजा तन्मनुना बुधः ॥
तन्मन्त्रश्चायम् ।
ओं सांवत्सरस्य यागस्य परित्रीकरणाय भोः ।
विण्णुलोकात् परिचाद्य आगच्छेह नमोऽस्तु ते ॥

पवित्रा

तेष्वावाह्य यथास्थानं ब्रह्माद्या देवतास्ततः ।
तत्तन्मन्त्रैः सन्निधाप्याद्यतगन्धादिना चयेत् ॥
तत्र तत्र ता देवताश्चोक्ताः ।
ब्रह्मविष्णुमहादेवास्त्रिचीदेवताः स्मृताः ।
प्रणवः सोमवह्नी च ब्रह्मा नागः शशी रविः ॥
शिवश्च विश्वदेवाश्च नवसूत्राधिदेवताः ।
क्रिया च पौरुषी वीरा चतुर्थी चापगजिता ॥
जया च विजया चैव मुक्तिदा च मदाश्रिता ।
मनोमयी तु नवमी दशमी सर्वतोमुखी ।
गन्धीनां देवतास्त्वतास्तास्तत्र विनिवेशयेत् ॥
तन्मन्त्राद्यैः ।
ओं सर्वभरणचिवाङ्ग ! सर्वदेवमस्कृतम् ।
लावण्यरूपपवित्रात्मन् ! षष्ठसूत्रं समाश्रय ॥
ओं सर्वलक्ष्मीकर ! श्रीश ! सर्वज्ञानरसात्मक ! ।
निवृत्तरूपपवित्रात्मन् ! मध्यसूत्रं समाश्रय ॥
ओं अतिवेगमरुदयोने ! पुरुषात्मन् ! दिवस्वते ! ।
कनीयो हे प्रभो ! देव ! तजसा सूत्रमाश्रय ॥
यत्र मन्त्रो न वर्तते तत्तन्नामेव तत्र च ।
नमोऽन्तं सचतुर्थीकम्प्यः प्राग्लिखनात्मन् ॥ * ॥
अथ हृणकाराभ्यो पटुसूत्रेण निर्मितम् ।
वितस्तिमात्रं बध्नीयात् डोरकं मङ्गलात्मकम् ॥
तत्र मन्त्रः ।
ओं संवत्सरकृताच्चायाः सम्पूर्णफलदायि यत् ।
पवित्रीकरणायेतत् कौतुकं धरते नमः ॥
ततो गन्धपवित्रं गृहीत्वा धूपितं बुधः ।
भगवन्तं नमस्कृत्य भक्त्वा संप्रार्थयेद्दिदम् ॥
आमन्त्रितोऽसि देवेश ! साह्रं देवगणेश्वरैः ।
मन्त्रेशैलैकपालैश्च सहितः परिवारकैः ॥
आगच्छ भगवन्नीश ! विधिसंपूर्णकारक ! ।
प्रातस्त्वा पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ! ॥
ततश्च ।
विण्णुतेजोद्वयं रम्यं सर्वपातकनाशनम् ।
सर्वकामप्रदं देव तवाङ्गे धारयास्यहम् ॥
अनेन मनुना विद्वान् मूलसंपुटितेन हि ।
दद्यात् गन्धपवित्रं तच्छ्रीकृष्णचरणजयोः ॥
नीराज्य देवं स्तुत्वा च दत्त्वा पुण्याञ्जलिं ततः ।
तत्पवित्राणि तत्कुम्भमयस्त्रुमनुनाथवा ॥
नमिंश्चमनुना रक्षते कवचेनावगुण्डयेत् ।
गीतनृत्यादिना कुर्याद्विधिवज्जागरं निशि ॥”

अथ पवित्रार्पणम् ।

“प्रातःकृत्यानि निवृत्य नित्यपूजां विधाय च ।
विशेषतोऽर्चयेद्देवं पवित्राणि च पूजयेत् ॥
महावादित्रधोधिण नामसंकीर्त्तनोत्सवैः ।
मूलसंपुटितेनैव पवित्राण्यर्पयेत् क्रमात् ॥
वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण भक्त्वा हृणाय वेणवः ।
पूजां कृत्वा परीवारदेवानां तान्यर्थापयेत् ॥
अर्पणमन्त्रः ।
हृण ! हृण ! नमस्तुभ्यं गृह्णाणं पवित्रकम् ।
पवित्रकरणायाय वर्षेपूजाफलप्रदम् ॥
पवित्रं कुरुष्वान्य यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
शुद्धो भवात्यहं देव ! तत्प्रसादाज्जगद्गण ! ॥
महापूजां ततः कृत्वा स्तुत्वा गत्वार्थापयेत् प्रभुम् ।

पवित्रा

वनमालां यथा देव ! कौस्तुभं सततं हृदि ॥
तद्वत् पवित्रतन्त्रं पूजाश्च हृदये बद्ध ।
जानताजानता वापि न कर्तं यत्तवाचनम् ॥
केनचिद्विप्रदोषेण परिपूर्णं न दस्तु मे ॥
अथाग्निं विधिनाभ्यर्च्य पवित्रं तस्य चार्पयेत् ।
हृणो निवेदयेन्मन्त्रहीन इत्यादिना कृतम् ॥
गौरश्च शक्रा संपूज्य पवित्रं गुरवेऽर्पयेत् ।
वेणुवेभ्यः पवित्राणि दत्त्वं धारयेत् स्वयम् ॥
संपूज्य वेणवान् विप्रान् शम्भ्वा सम्भोज्य बन्धुभिः ।
समं मज्जाप्रसादानं सुखं सुखीन वैष्णवः ॥”

अथ पवित्रविसर्जनविधिः । तन्त्रे ।

“मामं पञ्चमहोरात्रं त्रिरात्रं धारयेत्तथा ।
देवं तं सूत्रसम्भं दशकालानुसारतः ॥
प्रत्यहं स्नानकर्मादि सुत्राग्न्युत्साह्य कारयेत् ।
अभिधियाथ तोयेन पुनर्देवे निवेदयेत् ॥
तथान्तं देवमभ्यर्च्य विशेषात् पुण्यचन्दनैः ।
नेपथ्यं विविधं दत्त्वा ततः सूत्रं विसर्जयेत् ॥
ओं सांवत्सरीं शुभां पूजां सम्पाद्य विधिवन्मम ।
ब्रजेदानीं पवित्रं । त्वं विण्णुलोकं विसर्जितम् ॥
यावदेव पवित्राणि तावत्तस्मिन् समाहितः ।
ब्रह्मचारी हविष्याशी देवपूजापरायणः ॥
तत्फलञ्चोक्तं बौधायनेन ।
एवं यः कुरुते विद्वान् वर्षे वर्षे न संशयः ।
स याति परमं स्थानं यच्च देवो ब्रूकेश्वरी ॥”

अथ तत्र मुख्यगौणकालनिर्णयः ।

“मुख्यकालस्य चैवास्य विप्रतोपगमे सति ।
भाद्रादावपि कर्त्तव्यं पवित्रारोपणं प्रभोः ॥
तथा च विण्णुरहस्ये ।
आवणस्य मिते पत्ने कर्कटस्थे दिवाकरे ।
द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥
सिंहस्थे वा रवौ कार्यं कन्यायाश्च गतेऽथवा ।
तस्यामेव तिथौ सम्यक् तुलामंस्थे कथञ्चन ॥
मन्त्रतन्त्रप्रकाशे च ।
कर्कटश्च गते सूर्ये तथा सिंहगतेऽपि वा ।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य हरेर्देवात् पवित्रकम् ॥
अथ चेद्विप्रपातेन मुख्यकालो न लभ्यते ।
कन्यागतेऽपि कुर्वीत यावन्मोक्षतिष्ठते हरिः ॥”

इति हरिभक्तिविलासः ॥

पवित्रारोहणं, कौ, (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य
आरोहणं सम्प्रदानं यच्च ।) पवित्रारोपणम् ।
यथा,—

“आषाढशुक्लपक्षस्य यादमी आवणस्य च ।
पवित्रारोहणं कुर्याद्देवाः प्रीतिकरं परम् ॥
दशान्तरेण मन्त्रेण दुर्गावीजेन भैरव ! ।
वेणुवीतन्त्रमन्त्रेण पवित्रारोहणश्चरेत् ॥
विशेषात् आवणादेव देवाः कुर्यात् पवित्रकम् ।
सर्वसामपि देवानां पवित्रारोहणश्चरेत् ॥
आषाढे आवणे वापि संवत्सरफलप्रदम् ।
प्रतिपद्दनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः ॥
श्रिया देवा द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
द्वितीया भवभावित्याश्चतुर्थी तत्सुतस्य च ॥
पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता शुद्धस्य च ।

पवित्रा

सप्तमी भास्करस्योक्ता दृग्गयाश्च तयाष्टमी ॥
मातङ्गा नवमी प्रोक्ता वासुकेदशमी स्मृता ।
एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः ॥
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य मम चैव चतुर्दशी ।
ब्रह्मणो दिक्पतीनाञ्च पौर्णमासी तिथिर्मता ॥
पवित्रारोहणं यो वै देवानां न सम्पत्तरेत् ।
तस्य सावनसरीपूजाफलं हरति केशवः ॥
तस्माद्यज्ञेन कर्त्तव्यं पवित्रारोहणं परम् ।
कृते बहुफलप्राप्तिस्तत्र पूजा सफला भवेत् ॥
पवित्रं येन सूत्रेण यथा कार्यं विज्ञानता ।
तत् प्रणव प्रमाणञ्च रचनाम् च भैरवः ॥
प्रथमं दर्भसूत्रञ्च पञ्चसूत्रं ततः परम् ।
ततः जौमं सुपुण्यं स्यात् कौपीनकमतः परम् ॥
पञ्चसूत्रं तथाप्येन पवित्राणि न कारयेत् ।
पवित्राणि विचित्राणि कर्त्तव्यानि प्रयत्नतः ॥
गन्धमाल्यैः सुरभिभिरक्षितानि यथादितम् ॥
कन्या च कर्त्तयेत् सूत्रं प्रमदा वा पवित्रता ॥
विधवा प्राधुशीला च दुःशीला न हि कर्त्तयेत् ।
यत् सूचिभिर्दग्धञ्च भस्मधूमाभिर्गुण्ठितम् ॥
तद्वर्जयेत् यत्नेन सूत्रमस्मिन् पवित्रके ।
उपयुक्तश्चास्वदष्टं मदारक्तादिदूधितम् ॥
मलिनं नीलरक्ताञ्च यत्नेन परिवर्जयेत् ।
सूत्रैः पवित्रं कुर्वीत कनिष्ठोत्तमरूढयम् ॥
कनिष्ठकं पवित्रम् सप्तविंशतितन्त्रभिः ।
मल्लोक्तं यशःकीर्त्तितुखमौभाग्यवर्द्धनम् ॥
चतुःपञ्चाशता प्रोक्तं तन्त्रनां मध्यमं परम् ।
द्विभोगावच्छं पुण्यं स्वर्गसौख्यप्रदायकम् ॥
उत्तमञ्चैव तन्त्रनामष्टोत्तरशतेन वै ।
तद्वत्त्वा तु महादेशे शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥
उत्तमं वासुदेवाय दद्याद्यदि पवित्रकम् ।
तदा याति हरिर्लोकं साधको नात्र संशयः ॥
अष्टोत्तरसहस्रम् रत्नमालाति गोयते ।
पवित्रम् महादेशा भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
रत्नमालान्तु यो दद्यान्महादेशे पवित्रकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि स्वर्गं स्थित्वा शिवो भवेत् ॥
एतत्तु नागहाराख्यं शङ्करस्य पवित्रकम् ।
अष्टोत्तरसहस्रेण तन्त्रनां सुमनोहरम् ॥
यः प्रयच्छति मल्लान्तु स यावान् तन्त्रसञ्चयः ।
तावत्कल्पसहस्राणि मम लोके प्रमोदते ॥
अष्टोत्तरसहस्रेण वनमाला हरः स्मृता ।
तन्त्रनां तस्य दानेन विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
यत् कनिष्ठं पवित्रम् नाभिमात्रं भवेत्तु तत् ।
द्वादशग्रन्थिर्न युक्तमात्ममानेन योजयेत् ॥
ऊरुप्रमाणं मध्यं स्यात् ग्रन्थीनां तत्र योजयेत् ।
चतुर्विंशतिमध्यस्य मालामात्रेण खञ्ज ॥
पवित्रमुत्तमं प्रोक्तं जानुमात्रञ्च भैरवः ।
षट्त्रिंशत्तन्त्रग्रन्थीनां योजयेदात्ममानतः ॥
शतमष्टोत्तरं कार्यं ग्रन्थीनां स्वविधानतः ।
नागहाराख्यं तद्वदर्थेषु च विधानतः ॥
पवित्रं क्रियते येन सूत्रेण ग्रन्थयः पुनः ।
तद्व्यवर्णसूत्रेण कर्त्तव्या लक्षणातिताः ॥
ग्रन्थान्तु सप्तभिः कुर्याद्देवैर्नैस्तु कनिष्ठके ।

८५

पवित्रा

द्विगुणैर्मध्यमे कुर्यात्त्रिगुणैरुत्तमे तथा ॥
अधिव्यास्य पवित्राणि पुण्यस्मिन्दिवसे पुनः ।
मन्त्रन्यासं पवित्रेषु कुर्यात्तत्र परेऽहनि ॥
दृग्गयाञ्च मन्त्रेण मन्त्रन्यासं द्विजश्चरेत् ।
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण कुर्यात्तन्त्रे च भैरवः ॥
प्रतिग्रन्थि स्वयं कुर्यान्मन्त्रन्यासं विचक्षणः ॥
अङ्गुष्ठार्धेण जपन्तु मालायाभिश्च भैरवः ।
यावन्तो ग्रन्थयश्चात्र तावन्त्येव च संन्यसेत् ।
मन्त्राणि तस्य तेन स्यात् देवाङ्गापनियोजनम् ॥
दृग्गयातन्त्रेण मन्त्रेण तत्त्वन्यासम् कारयेत् ।
रक्तञ्च न्यस्य सकलं यज्ञपात्रे पवित्रकम् ॥
तस्मिन्निधाय पुण्याणि गन्धादि च सुशीभनम् ॥
तत्त्वन्यासं ततः कुर्याद्दह्युत्प्रेण भैरवः ॥
विष्णोस्तु मूलमन्त्रेण तत्त्वन्यासम् कारयेत् ।
इदं विष्णुरिति प्रोक्तं मन्त्रन्यासे द्विजस्य हि ॥
शुद्धाणां मन्त्रविन्यासे मन्त्रो वै द्वादशाक्षरः ।
प्राप्तादेन त् मन्त्रेण मन्त्रन्यासो मम स्मृतः ॥
अनेन मन्त्रन्यासम् दानञ्चानेन कारयेत् ।
कुङ्कुमोशीरखञ्जरेश्च स्तनादिविलेपनैः ॥
पवित्राणि विलिप्याथ तत्त्वन्यासम् योजयेत् ।
सम्पूज्य विधिपूर्वम् मण्डले प्रयतो नरः ॥
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण दृग्गयामन्त्रेण भैरवः ।
दृग्गयाञ्चैव दद्यात्तु देवा स्तुतिं पवित्रकम् ॥
यस्य देवस्य या पूजा तस्य तस्यैव मण्डलम् ।
यस्य यस्य तु यो मन्त्रो यथाधानादिपूजनम् ॥
तं देवं तेन भावेन पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
तस्यैव बीजमन्त्राभ्यां स्तुतिं दद्यात् पवित्रकम् ॥
पवित्रं समये दद्याद्देवेभ्यश्च पवित्रकम् ।
सर्वपापमेव वेदानां सम्पूर्णार्थश्च भैरवः ॥
अभिर्भक्षा भवानी च गजवक्त्रो महोरगः ।
स्कन्दो भासुर्मातङ्गणो दिक्पालाश्च नव ग्रहाः ॥
गणां घटेषु प्रत्येकं पूजयित्वा यथाविधि ।
स्तुतिं पवित्रमेकैकं दद्यादस्यः समाहितः ॥
पञ्चगव्यचक्रं च दद्याद्देवा इति त्रयम् ।
तेनैव वद्धये दत्त्वा शम्भवे च यथाविधि ॥
आश्वीरष्टोत्तरशतं तिलैराभ्यैस्तथैव च ।
अष्टोत्तरशतं दद्यान्महादेशे च साधकः ॥
खम्भेवं विधानेन विष्णादीनाञ्च वैष्णवः ।
पवित्रारोपणं कुर्याद्भस्मकार्थमिष्टये ॥
नैवेद्यैर्विधिः पथेर्वटपिष्टकमोदकेः ।
कुष्माण्ठैर्नारिकेलैश्च खञ्जरेः पनमेस्तथा ॥
आम्रहाडिमकर्कारुद्राक्षादिविधिः फलेः ।
मल्लभोल्यादिभिः सचैर्मर्दमैर्मैस्तथोदनेः ॥
गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दोषैश्च सुमनोहरैः ।
वासोभिर्भूषणैश्चैव भवानीं साधको यजेत् ॥
मटनर्ककमण्डपैश्च वैष्णवाभिरपि भैरवः ।
वृथगीतैः समुदितो जागरं कारयेद्भक्ति ॥
भोजयेद्ब्राह्मणाश्चापि ज्ञातीनपि द्विजोत्तमैः ।
पवित्रारोहणे वृष्टे दक्षिणामुपदापयेत् ॥
हिरण्यं गां तिलं वासो घृतं वा शाकमेव वा ।
इमं मन्त्रं ततः पश्चात् साधकः समुदीरयेत् ॥
मणिविहममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः ।

पशुः

इयं सावनसरी पूजा तवास्तु परमेश्वरि ॥
ततो विमर्शयेद्देवीं पूर्वभिः प्रतिपत्तिभिः ।
एवं कृते पवित्राणां दाने देया यथाविधि ॥
संवत्सरस्य या पूजा सम्पन्ना वनसः जायते ।
कल्पकोटिशतं यावद्देवीमेष्टे वसन्ततः ।
अत्रापि सुखमौभाग्यसहस्रितुला भवेत् ॥
इति कालिकापुराणे ५८ अध्यायः ॥
गरुडपुराणे ४२ । ४३ अध्याययोग्यतद्दष्ट-
यम् ॥
पवित्रतः, नि, पवित्रमस्य जात इत्यर्थे ताम-
कादित्वात् इतत्प्रत्ययनिष्पन्नः । तत्पर्यायः ।
पवित्रः २ प्रयतः ३ पुनः ४ शुचिः ५ शुद्धः ६ ।
इति शास्त्ररत्नावली ॥
पशु, क वर्त्तते । इति कविकल्पदमः ॥ (चूरी-परं-
सकं-सेट ।) क, प्राशयति । इति दृग्गयादासः ॥
पशु, च बाधे । ग्रन्थे । इति कविकल्पदमः ॥
(भां उभं-सकं-सेट ।) अ, पशति, पशते । बाधो
विधतिः । ग्रन्थो ग्रन्थनम् । ग्रन्थस्थाने स्पष्टं न
पठन्ति केचित् । इति दृग्गयादासः ॥
पशु, न क अनुपमर्गादित्यबाधयोः । स्पष्टगोः ।
इति कविकल्पदमः ॥ (अदन्तचूरी-परं सकं-
सेट ।) तालयोपधः । पशयति । अनुपमर्गा-
दिति मोपसर्गस्य प्रयोगो निविध्यते । बाधो-
विधतिः । इति दृग्गयादासः ॥
पशयं, चि, (पशोरिदं पशवे चितं वा । पशु-
यत् ।) पशुसम्बन्धि । इति संक्षिप्तसारशास्त्र-
कम् ॥ (पशुहितकम् । यथा, याज्ञवल्क्ये ।
१ । ३२१ ।
“रस्यं पशयमाजीवं जाङ्गलं देशमावसेत् ॥”)
पशुः, पुं, (अविशेषेण सर्वं पश्यतीति । इति श्री
प्रेक्षणे + “अर्न्निदृष्टिकस्यमिपंसीति । ” उर्णा ।
१ । २८ । इति कुः पश्यादेशश्च ।) अन्त्या
शुतपत्तिर्यथा, “पशयन्ति पश्यन्ति पार्श्व-
जस्ताभ्यां हितार्हितम् । ” इति भरतः ॥ जन्तु-
विशेषः । तस्य लक्षणम् । लोमवल्गाङ्गुल-
वत्त्वम् । इति भाषारत्ने कणादः ॥ तद्देवा
यथा । सिंहः १ व्याघ्रः २ तरुणः ३ वराहः ४
कपिः ५ भालकः ६ खड्गी ७ महिषः ८
शृगालः ९ विडालः १० गोधा ११ श्ववित्र १२
हरिणः १३ कणसारः १४ कुरुः १५ न्यङ्कः १६
रङ्कः १७ शम्बरः १८ रौहिणः १९ गोकर्णः २०
पृथतः २१ रणः २२ ऋष्यः २३ रौहितः २४
चमरः २५ गन्धर्वः २६ शरभः २७ रामः २८
खमरः २९ गवयः ३० शपाः ३१ खडाशः ३२
गौः ३३ उष्ट्रः ३४ क्रागः ३५ मेघः ३६ खरः ३७
हस्ती ३८ अश्वः ३९ । इत्यमरः ॥ * (यथा,
“पशुः पशूनां दीर्घत्वात् कश्चिन्मर्थो वृकायते ।
ससत्त्वं वृकमासाद्य पशुर्न भजते पशुः ॥
तद्देवो जमध्यस्थः कश्चिन्मर्थो खञ्जसाधनः ।
स्थापयत्याप्रमात्मानमाप्रमत्त्वासाद भिद्यते ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्यायः ॥)
तत्र गान्धारण्यभेदेन चतुर्दशविधाः पशवो यथा,

पशुः

“गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्हभो मनुष्यश्चेति
सप्त ग्राम्याः पशवः । महिषवानरश्चरश्चरसी-
रूपरुतपृषतश्चगोश्चेति सप्तारगयाः पशवः ॥”
इति दुर्गातिसवतस्त्रे पौटीनमिः ॥ * ॥ वैद्यके
भूशयजाङ्गलमेदेन स द्विविधः । तत्र विलशायि-
त्वात् भूशया नकुलगोधादयः । तेषां मांसगुणाः ।
“प्रहमा भूशयानपवारिजा वारिचारिणः ।
गुरुणमधुराः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रवर्धनाः ॥
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता स्तगा जङ्गलचारिणः ।
जाङ्गला हरिणच्छागादयः । तेषां मांसगुणाः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया हितानुशामा ॥
तेषामवयवादीनां गुणः ।
गुरुभक्ता बहुभुजो ये चोपचितमेदसः ।
एकदेहेऽपि पूज्याङ्गं स्तगाणां पक्षिणां परम् ॥
सर्वेषां शिरःस्कन्धोऽङ्गुलीयकद्वयम् ।
पादपुच्छान्तमस्तिष्कमुष्कक्रोडाः समेहनाः ।
धातवः शोणितान्ताश्च गुरवः स्युः परस्परम् ॥”
इति राजवत्सभः ॥ * ॥

“तत्र गजगवयमहिषरुचमरश्चरश्चरश्चरश्चर-
वराहखड्गिगोकेरुणकालपुच्छकोन्द्रयङ्गरग-
गवयप्रभृतयः कूलचराः पशवः ।” येषां गुणा
यथा,—

“वातपित्तहरा वृषा मधुरा रसपाकयोः ।
शीतला वलिनः स्निग्धा मृजलाः कफघ्ननाः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

“उष्ट्रा गजा वाजिनश्च महिषाः सौरभाजकाः ।
खरशूकरमेघाश्च न्ना च साम्बारिभृकाः ।
इत्येते पशवो ज्ञेया ग्रामवासनिवासिनः ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशोऽध्याये ॥
ह्यागादौ पशुपदप्रयोगमाह यज्ञपार्थः ।
“उष्ट्रो वा यदि वा मेघश्चागो वा यदि वा हयः ।
पशुस्थाने नियुक्तानां पशुशब्दोऽभिधीयते ॥”

इति बलिदानप्रकरणे तिथितत्त्वम् ॥ * ॥
अथैवंपशुहने दोषो यथा,—
“वसेत् स नरकं घोरं दिनानि पशुरीमभिः ।
सस्मितानि दुराचारी यो हन्यविधिना पशून् ॥”
इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ * ॥

पञ्चविंशती देवता यथा,—
“सिंहे वसति दुर्गा च शरभे च प्रजापतिः ।
एणे च वसते वायुर्मथ चैव च चन्द्रमाः ॥
नक्षत्राणि च शशके कृष्णसारे हरिः स्वयम् ।
शतक्रतुर्गोवां पृष्ठे गवये भुवनानि च ॥
शशके मङ्गलान्यष्टौ गजे विष्णुर्गणेश्वरः ।
अश्वे तु हादशादित्या ब्राह्मणे सर्वदेवताः ॥
ब्रह्मा तु चामरे चैव ह्यागले तु तथानलः ।
एतस्मात् कारणादेते पूज्या वन्द्याः प्रयत्नतः ॥”
इति मनुस्मृत्युक्तवत् ३६ पटलः ॥ * ॥
प्रमथः । देवः । प्राणिमात्रम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ ऋगलः । यज्ञः । संसारिणामात्मा ।
इति धरणिः ॥ यज्ञोद्भूतः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ * ॥ * ॥ साधकानां भाववयाणां
प्रथमो भावः । तस्य निर्णयो यथा, षष्ठपटले ।

पशुः

“पशुभावस्थितां नाप । देवतां श्वश्रु विजिरात् ।
दुर्गापूजां विष्णुपूजां शिवपूजाञ्च नित्यशः ॥
अवश्यं हि यः करोति स पशुपतमः स्तुतः ।
केवलं शिवपूजाञ्च यः करोति स साधकः ॥
पशूनां मध्यतः श्रीमान् शिवया सह चोत्तमः ।
केवलं वैष्णवो धीरः पशूनां मध्यमः स्तुतः ॥
भूतानां देवतानाञ्च सेवां कुर्वन्ति सर्वदा ।
पशूनामधमाः प्रोक्ता नरकस्था न संशयः ॥
त्वत्सर्वा मम सेवाञ्च ब्रह्मविष्णोर्दिवसेवम् ।
कृत्यान्ममभूतानां नायिकानां महाप्रभो ॥
यत्किमानी भूतिनीनां ततः सेवां शुभप्रदाम् ।
यः पशुप्रेक्षकणादिसेवाञ्च कुरुते सदा ॥
तथा श्रीतारकब्रह्मसेवां ये वा नरोत्तमाः ।
तेषामसाध्या भूतादिदेवता सर्वकामदा ॥
वर्जयेत् पशुमार्गेण विष्णुसेवापरो जनः ॥”
द्वितीयपटले ।

“नित्यश्राद्धं तथा सत्त्वावन्दनं पितृतर्पणम् ।
देवतादर्शनं पीठदर्शनं तीर्थदर्शनम् ॥
गुरोराज्ञापालनञ्च देवतानित्यपूजनम् ।
पशुभावस्थितो मर्त्या महासिद्धिर्लभेद्भुवम् ॥”
षष्ठपटले ।

“पुनर्भावं पशोरेव श्वश्रुत्वाद्दरपुष्पकम् ।
अकस्मात् सिद्धिमाप्नोति पशुनारायणोपमः ॥
वैकुण्ठनगरं याति चतुर्भुजकलेवरः ।
शशकचक्रगदापद्महस्तो गरुडवाहनः ॥
महाधर्मस्वरूपोऽसौ महाविद्याप्रसादतः ।
पशुभावं महाभावं भावानां सिद्धिदं परम् ॥
आदौ भावं पशोः कृत्वा पश्चात् कुर्यादवश्यम् ।
वीरभावं महाभावं सर्वभावोत्तमोत्तमम् ।
तत्पश्चादतिसौन्दर्यं दिशभावं महाफलम् ॥

इति रुद्रयामले उत्तरखण्डम् ॥ * ॥
तस्य कालो यथा,—
“आदौ दशमदण्डेन पशुभावमथापि वा ॥”
इति तत्रैव ।

“जन्ममात्रं पशुभावं वर्षयोऽङ्गकावधि ॥”
इति वामकेश्वरे ५१ पटलः ॥ * ॥
पशुभावकर्णशार्कर्णयगर्भतद्भावनिन्दामाह ।
“पशुभावरता ये च केवलं पशुरूपिणः ।
रानो यत्तच्च मन्त्रच न स्पृशन् न जपन् कश्चित् ॥
संशयो बलिदाने च तन्त्रे च संशयः भदा ।
मन्त्रे चाक्षरबुद्धिश्च अविश्वामो गुरो सदा ॥
प्रतिमासु शिलाबुद्धिर्भेदको देवते पुनः ।
निरामिषेण देवेशि ! देवतायाः प्रपूजनम् ॥
अज्ञानेन सदा स्नानं प्रवृत्तं देहताडनम् ।
सर्वगाश्चैव निन्दास्तु यः कुर्याच्च भक्षश्चरिः ।
स एव पशुभावेन अधमः परिकीर्तितः ॥”
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे ६ पटलः ॥ * ॥
“राजो नैव यज्ञदेवी सन्ध्यायां वा पराङ्मुखः ।
ऋतुकालं विना देवि । रमणं परिवर्जयेत् ॥
मांसादिकं भक्षेद्वापि । त्यजेत् पशुस पञ्चसु ।
यदन्यद्देवदिवहितं कुर्यान्नियमतनुपरः ॥”
इति नित्यातले १ पटलः ॥ * ॥

पशुमो

पशुनां व्रतभङ्गप्रायश्चित्तं यथा,—

“पशूनां व्रतभङ्गादौ विधिं प्रथमतः श्वश्रु ।
व्रतभङ्गे नित्यभङ्गे नित्यपूजादिकर्मणि ।
सहस्रं प्रजपेन्नस्ती व्रतदोषोपशान्तये ॥”

इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे २ पटलः ॥
पशु, य, (इत्यते इति । इष्ट + “अर्जिदृशीति ।”
उणा ॥ ११२८ । इति भावे कृः पश्चि-व्यादेशश्च ।)
दर्शनम् । इति मेदिनी । शो, १० ॥

पशुक्रिया, स्त्री, (पशोरिव क्रिया कार्यम् ।)
मेधुनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०१ ॥ (पशुना
ह्यागादिजन्तुना क्रिया इति विग्रहे ह्यागादि
पशुबलिदानकार्यम् । यथा, हरिवंशे ५७५५२ ।
“कृतानुयात्रा भूतेष्वं नित्यं मांसबलिप्रिया ।
तिथौ नवम्यां पूजाञ्च प्राञ्चासि सपशुक्रियाम् ॥”)

पशुगायत्री, स्त्री, (पशुकर्णजप्या गायत्री ।)
बलिदानीयपशुकर्णजप्यमन्त्रविशेषः । यथा,—
पशुकर्णे पशुगायत्रीं जपेत् । सा यथा । “पशु-
पाशाय विद्महे शिरश्चिदाय धीमहि तन्नः पशुः
प्रचोदयात् ।” इति दुर्गातिसवप्रयोगः ॥

पशुपतिः, पुं, (पशूनां स्थावरजङ्गमानां पतिः ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । २२ ॥ (यथा,
महाभारते । १३ । १७ । १३४ ।

“ऊर्ध्वगता पशुपतिर्वातरश्चा मनोजवः ॥”
तस्य निरुक्तिर्यथा चित्नामणिधृतवक्त्रे,—
“ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताञ्च पशवः परिकीर्तिताः ।
तेषां पतिर्महादेवः स्तुतः पशुपतिः श्रुतौ ॥”)
अपरा निरुक्तिर्यथा, वराहपुराणे ।

“अहञ्च सर्वविद्यानां पतिराद्यः सनातनः ।
अहं वै पतिभावेन पशुमध्ये व्यवस्थितः ।
अतः पशुपतिर्नाम त्वं लोके ख्यातिमेष्टसि ॥”
अयं यजमानमूर्तिः । यथा । पशुपतये यज-
मानमूर्तये नमः । इत्यष्टमूर्तिपूजायां भविष्य-
पुराणम् ॥ (महादेवो हि नेपाले पीठस्थाने पशु-
पतिरित्याख्याया विराजते । यदुक्तं महाबलिङ्गे-
श्वरतन्त्रे शिवस्य श्रतनामस्तोत्रे,—
“नेपाले च पशुपतिः केदारो परमेश्वरः ॥”)

पशुपल्लवं, स्त्री, (पशुप्रियं पल्लवं क्षुद्रजलाश्रय
उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यम् । अच् । पशुप्रियं
पल्लवमिवेति केषित् ।) केवर्त्तामुस्तकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पशुपाशकः, पुं, (पशूनामिव पाशो बन्धनं यत्र ।
ततः कप् ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—

“स्त्रियमानतपूज्याङ्गी स्वपाशान्तःपदद्वयम् ।
ऊर्ध्वशिरेण रमेत् कामो बन्धोऽयं पशुपाशकः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

पशुप्रेरणं, स्त्री, (पशूनां प्रेरणम् ।) गवादीनां
चालनम् । तत्पर्यायः । उदणः २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । ३६ ॥

पशुमोहनिका, स्त्री, (सुहृतेऽनया । सुहृ +
लुट् । स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वम् । ततः
पशूनां मोहनिका ।) कदीनता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (कदीशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

पश्चिमा

पशुरजः, स्त्री, पशूनामन्वादीनां बन्धनाय रजः ।
तत्पर्यायः । दामनी २ । इत्यमरः । २।६।७३ ॥
बन्धनी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

पशुराजः, पुं, (पशूनां राजा । “राजाहःसखि-
भ्यष्टम् ।” ५ । ४ । ६१ । इति समासान्तटप् ।)
सिंहः । इति शब्दचिन्ता ॥

पशुहरीतकी, स्त्री, (पशूनां हरीतकाव-
कारित्वात् ।) आम्नातकफलम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पश्चात्, अ, (अपरस्मिन् अपरस्मात् अपरो वा
वसति आगतो रमणोयं वा । “पश्चात् ।” ५ ।
३ । ३२ । इति अपरस्य पञ्चभाव-
प्रत्ययोरुक्तातेर्विषये ।) प्रतीची । चरमम् ।
इत्यमरः । ३ । ३ । २४२ ॥ (यथा, रघुः । ४।३० ।
“प्रतापोऽयं ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्गयादीति चतुस्कन्धे च चरमः ॥”)
अधिकारः । इति मेदिनी । तं, ३१ ॥

पश्चात्तापः, पुं, (पश्चात् अगतोऽकार्यं कृते चरमे
तापः ।) अनुशीलनम् । चरमे श्लोकः । पस्तान
इति भाषा । तत्पर्यायः । अनुतापः २ विप्रती-
सारः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । २५ ॥ (यथा,
रामायणे । ३ । ५१ । ३६ ।

“उक्तेति पुरुषं वाक्यं पश्चात्तापसमन्वितः ॥”
केचित्तु पश्चात् ताप इति पदद्वयमिच्छन्ति ॥)
पश्चार्हः, वि, (अपरश्चासावर्त्तश्च इति । “अपर-
स्यार्हः पञ्चभावो वक्तव्यः ।” २ । १ । ५८ ।
इत्यस्य वार्त्तिः इति पञ्चभावः ।) शेषार्हः ।
अपरार्हः । यथा, शुक्ललायाम् । १ अङ्के ।
“यौवाभङ्गाभिरामं सुहृदनुपतति स्यन्दने बह-
द्विः

पश्चार्हेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भयसा पूर्वं-
कायम् ॥”

पश्चिमं, त्रि, (पश्चाद्भवम् । “अग्रादिपश्चात्
दिग्मत् ।” ४ । ३ । २३ । इत्यस्य वार्त्तिः इति
दिग्मत् ।) पश्चाद्भवम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८१ ॥
(यथा, रघुः । १७ । ८ ।

“तदात्मसम्भवं राज्यं मन्त्रिवृद्धाः समादधुः ।
स्मरन्तः पश्चिमामाज्ञां भर्तुः संगमयायिनः ॥”)

पश्चिमा, स्त्री, (पश्चिम + टाप् ।) अस्ताचला-
वर्ष्मिन्नादिक । तत्पर्यायः । प्रतीची २ वारुणी ३
प्रत्यक् ४ । तद्भिगुभववायुगुणाः ।

“पश्चिमो मातुतस्तीक्ष्णः कफमेहविशोषणः ।
सद्यः प्राणहरो दुष्टः श्लोषकारी शरीरिणाम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपिच । राजवल्लभः ।
“पश्चिमोऽभिवर्षणवलाशोऽभिविवर्द्धनः ।
कषायः श्लोषणः स्वर्णो रौचनो विशदो लघुः ॥
अर्पा लघुत्ववैशद्यश्लेष्मवैमल्यकारकः ।
सर्वद्रव्येष्वभियुक्तप्रभावरसवीर्यकृत् ॥

ब्रह्मसंरोपणस्त्वथो दाहशोथघषापहः ॥”
तद्भिगुधितिवैरुणः । यथा, अमरे । १।३।१ ।
“दन्तो वज्रिः पितृपतिर्नैर्हतो वरुणो मरुत् ।

पष

कुवेर ईशः पतयः पूर्वोदीनां दिशां क्रमात् ॥”
तद्विकृतयो मिथुनतुलाकुम्भराशयश्च । यथा,
“प्रागादिककुम्भाभाषा यथासंख्यं प्रदर्शितम् ।
मेघाद्या राशयो ज्ञेयाश्चिराद्वृत्तिपरिभ्रमात् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पष्य, अ, प्रशंसा । विज्ञयः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (पश्यतीति व्युत्पत्त्या “पाश्चाभाधट-
ट्प्रः प्रः ।” ३ । १ । १३७ । इति प्राप्रत्ययेन
पश्यो वाच्यलिङ्गः । दर्शकः । यथा, मुण्डकोप-
निषद् । ३ । १ । ३ ।

“यदा पश्यः पश्यते रुक्मवण
कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनम् ।
तदा विद्वान् पुण्यपापे विधाय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥”)

पश्यतिकर्मा, [नृ] पुं, (पश्यतिर्दर्शनमेव कर्म-
यस्य ।) दर्शनकर्मा । तद्भेदिकपर्यायाः ।
चित्र्यात् १ चाकनत् २ आचक्ष्य ३ चष्टे ४
विचष्टे ५ विचर्तगिः ६ विश्वचर्तगिः ७ अच-
चाकशात् ८ । इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणाः । इति
वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥

पश्यतोहरः, त्रि, (पश्यन्तं जनमनादृत्य हर-
तीति । कृष्णहरणे + अच् । “षष्ठो चाना-
दरे ।” २ । ३ । ३८ । इति अनादरे षष्ठी ।
“वागदिकपश्यद्गो युक्तिदण्डहरेषु ।” ६ ।
३ । २१ । इत्यस्य वार्त्तिः इति षष्ठा अलुक् ।)
चौरः । यथा, हेमचन्द्रे । ३।४६ ।

“यः पश्यतो हरेर्दयं स चौरः पश्यतोहरः ॥”
पश्यन् [तु], त्रि, (पश्यतीति । दृशिर्गो प्रेक्षणी
+ “लटः श्रुतशान्ताविति ।” २ । १२०४ ।
इति श्रुत ।) ईक्षणकर्त्ता । इति आक-
रणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६२ । २६ ।
“इत्युक्ता सा भगवती चण्डिका चण्डविक्रमा ।
पश्यतामेव देवानां तत्त्वैवान्तरधीयत ॥”)

पश्यन्ती, स्त्री, (पश्यति या इष्ट + श्रुत + डीप् ।
ततः “श्यपश्यनोर्निष्ठा” ७।१।८१ । इति तुम् ।)
मूलाधारोत्थितहृदयगतनादरूपवर्णः । यथा --
“मूलाधारान् प्रथममुदितो यस्तु तारः पराख्यः
पश्चात् पश्यन्त्याश्च हृदयगो बुद्धियुद्धमध्यमाख्यः ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभः ।

(यथाच, —
“वेखरीशक्तिनिष्पत्तिर्मध्या श्रुतिगोचरा ।
दीतितायां तु पश्यन्ती स्रज्या वागनपायिनी ॥”
इति मल्लिनाथधृतवाक्यम् ॥
ईक्षणकर्त्तुः । इति आकरणम् ॥)

पश्चाचारः, पुं, (पशूनां तत्त्वोक्ताधिकारिविशेषाणां
माचारः ।) आचारविशेषः । यथा, —
“वेदोक्तं यजेद्देवीं कामसङ्कल्पपूर्वकम् ।
स एव वैदिकाचारः पश्चाचारः स उच्यते ॥”
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥

पष, क बन्धे । इति कविकल्पदमः । (चुरां-परं-
सकं-सेट् ।) क, पाठयति । तालस्थान्त एवाय-
मिति वञ्चवः । इत्यन्त इति केचित् । अर्ध-

पा

न्यान्तपाठस्तु कस्यचिदुरोधात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

पष, अ बाधे । गत्ये । इति कविकल्पदमः ॥
(भ्वा-उभं सकं-सेट् ।) अ, पतति पतते । बाधो
विहतिः । गत्यो गत्यनम् । गत्यनस्थाने
स्पर्शानं केचित् पठन्ति । इति दुर्गादासः ॥

पष, नृ क अनुपसर्गाद्व्यवाधयोः । स्पर्शगद्योः ।
इति कविकल्पदमः ॥ (अदन्तचुरी-परं-सकं-
सेट् ।) मृडंमोपधः । क, पथयति । अनुप-
सर्गादिति सोपसर्गस्य प्रयोगो निविध्यते । बाधो
विहतिः । इति दुर्गादासः ॥

पस, इ क नाशे । इति कविकल्पदमः । (चुरां
परं-सकं-सेट् ।) नाश इह नष्टीकरणम् ।
इ क, पंसयति पापं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पस, क बन्धे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क पासयति । पृथक्पाठा-
दयं न जित् । अन्यथा पस कि अ इत्यनेनेष्टेष्ट
मिह पृथक्पाठोऽनर्थकः स्यात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

पस, अ बाधे । गत्ये । इति कविकल्पदमः । (भ्वां
उभं सकं-सेट् ।) अ, पतति पतते । इति दुर्गा-
दासः ॥

पस्यं, स्त्री, (अपस्त्यायन्ति सङ्गीभूय तिष्ठन्ति
जीवा यत्र । अप + स्थे सङ्गतशब्दयोः +
“आतस्योपसर्गः ।” ३ । १ । १३६ । इति कः ।
उपसर्गस्याकारलोपो निपातनात् ।) एहम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ५६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ६६ । ११ । [सूर्याय ॥”)

प पस्यमसुर ह्वयन्तं गोरात्रिच्छाधि हरये
पद्मवः, पुं, धमशुधारिर्लक्ष्मजातिविशेषः । तस्य
विवरणं यथा, हरिवंशे । १४ । १५ — १६ ।

“सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च ।
धर्म्मं जघान तेषां वै देशाख्यं चकार ह ॥
ऊर्ध्वं प्राकानां शिरसो मुण्डगित्वा यमर्जयत् ।
यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानान्धेव च ॥

पारदा मुक्तकेशाश्च पद्मवाः धमशुधारिणः ।
निःस्वाध्यायवष्टकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥
शका यवनकाम्बोजाः पारदाः पद्मवास्तथा ।
कोलाः सर्पाः समहिषा दाह्याश्चोलाः सकेरलाः ॥
सर्वे ते क्षत्रियास्तात । धर्म्मस्तेषां निराकृतः ।
वशिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरेण महात्मना ॥”
(कश्चित् पद्मवः पाठोऽपि दृश्यते । यथा,
गोः रामायणे । १ । ५५ । १८ ।

“तस्या हम्भारवोत्सृष्टाः पद्मवाः शतशो वृषाः ।
अनाश्रयन् बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥”)
पञ्जिका, स्त्री, वारिप्रज्ञी । इति शब्दमाला ॥

पा, पाने । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्वां-परं-सकं-
अनिट् ।) अस्यैव पिबादेशः । पिबति पयः
पान्यः । इति दुर्गादासः ॥

पा, ल रचणे । इति कविकल्पदमः ॥ (अदां-
परं-सकं-अनिट् ।) ल, पाति । इति दुर्गा-
दासः ॥

पांशुप

पांशुः, त्रि, (पिबतीति । पा पाने + कृप् ।) पान-
कर्त्ता ॥ (पाति रक्ततीति । पा रक्तणे + कृप् ।)
रक्तगकर्त्ता । (“विश्वं पातीति विश्वपाः ।”
इति मुखबोधयाकरणम् ॥)

पांशुवः, पुं, (पांशुलवणविशेषस्य विकारः । पांशु
+ अण् ।) लवणविशेषः । पांशु लोण इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । रोमकम् २ औद्भिजम् ३ वसुकम् ४
वसुपांशुः ५ ऊषरजम् ६ औषरम् ७ ऐरिणम् ८
औचम् ९ सङ्गम् १० । अस्य गुणाः । तीक्ष्ण-
त्वम् । अत्युष्णत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
दोषनत्वम् । दाहप्रोषकरत्वम् । ग्राह्यत्वम् ।
पित्तकोपकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

“औद्भिदं पांशुलवणं यज्ज्वातं भूमितः स्वयम् ।
सारं गुरु कटु स्निग्धं क्षिप्रं वातनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पांशुः, पुं, (पंशयति नाशयति आत्मानमिति ।
पशि नाशने + “अश्विदृशिकर्मीति ।” उणां ।
१ । २८ । इति कुः दीर्घश्च ।) धूलिः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६८ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १०२ ।
“कर्णश्वेदनिले राजौ दिवा पांशुसम्प्लवने ।
राजौ ब्रह्मस्वनाध्यायावध्यायज्ञाः प्रपन्नौते ॥”)
शस्याश्चिरसञ्चितगोमयः । सार इति भाषा ॥
इति मेदिनी । शै, ११ ॥ पर्पटः । कर्पूरविशेषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (दन्त्यसकारान्तोऽपि
दृश्यते ॥)

पांशुकासीनं, स्त्री, (पांशुरिव कामीसम् ।) कामी-
सम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पांशुकुली, स्त्री, (पांशुना कोलति आकूलीभव-
तीति । कुल + कः । ततः स्त्रियां डीष् ।) राज-
मार्गः । यथा, “रथ्या पांशुकुली भवेत् ॥” इति
हारावली । ११२ ॥

पांशुकूलं, स्त्री, (पांशोः कूलमिव ।) अनामपट्टो-
लिका । यथा, त्रिकाण्डशेषः ।

“शासनं धर्मकीलः स्यात्सुकृतिः श्रद्धाशाननम् ।
पट्टोलिका कल्पप्रकीला पांशुकूलं न कस्यचित् ॥”

पांशुचलरः, पुं, (पांशुभिश्चलर इव ।) घनोपलः ।
इति शब्दमाला ॥

पांशुचन्दनः, पुं, (पांशुस्थिताभसारजश्चन्दनमिव
यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पांशुचामरः, पुं, (पांशुर्धूलिचामर इव यस्य ।)
पटपासः । इति जटाधरः ॥ तौष इति भाषा ॥
(पांशौ दूषा चामर इव यस्य ।) दूषाचिन्तनटी
भूमिः । वङ्गीपकः । प्रशंसा । पुरोटिः । धूलि-
गुच्छकः । इति मेदिनी । रे, ३०५ ॥

पांशुजं, स्त्री, (पांशोर्जायते इति । पांशु + जन्
+ डः ।) पांशुलवणम् । पांशु लोण इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । ऊषम् २ औद्भिजम् ३ ।
पात्रम् ४ लवणम् ५ पटु ६ । इति रत्नमाला ॥
अस्य गुणाः । भेदकत्वम् । पाचनत्वम् । पित्त-
कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पांशुपत्रं, स्त्री, (पांशुः कर्पूर इव सुगन्धि पत्र-
मस्य ।) वास्तुकम् । इति शब्दमाला ॥

पाकः

पांशुमर्दनः, पुं, (मृदयित्वाविति । मृद + क्यट् ।
मर्दनः । ततः पाशुः मर्दनो यञ् । यद्वा पांशो-
मर्दनं यञ् ।) केदारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पांशुरः, पुं, (पांशुं चिरसञ्चितगोमयादिकमुत्-
पत्तिवेन रातीति । पांशु + रा + कः ।)
दंशकः । डांश इति भाषा ॥ पीठसर्पी ।
खड्गः । इति हारावली । १२३ ॥ (पांशुरस्या-
स्तीति । “नगपांशुपाण्डुश्च ॥” ५ । २ ।
१०७ । इत्यस्य पाणिं इति रः । पांशुविशिष्टे,
ति ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । २२ । १७ ।
“इदं विष्णुर्विचक्रमे वेधा निदधे पदम् ।
ममृष्टमस्य पांशु(सुरे) ॥”)

पांशुगगिणी, स्त्री, (पांशुगगो विद्यतेऽस्याः ।
इतिः स्त्रियां डीप् च ।) मङ्गामेदा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पांशुलः, पुं, (पांशुर्विद्यतेऽस्य । पांशु + “मिधा-
दित्यच् ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) हरः ।
पापी । इति शब्दरत्नावली ॥ पुञ्चलः । शम्भोः
खदाङ्गम् । इति मेदिनी । ले, १०८ ॥ पूतिकः ।
कांटाकरज्ज इति भाषा ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

पांशुयुक्ते त्रि । इति धरणिः ॥ (पांशुर्दायः पापश्च
तदुयुक्ते च त्रि । यथा, रघुः । २२ ।
“तस्याः सुखन्यासपवित्रपांशु
सपांशुलानां धूरि कीर्त्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी
श्रुतिरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत ॥”)

पांशुला, स्त्री, (पांशुल + टाप् ।) कुलटा । भूमिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ केतकी । रजस्वला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पांसनः, त्रि, (पंसयति गुणादिकं नाशयतीति ।
पसि + ल्युः । बाहुलकात् दीर्घः ।) दूषकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१५४ । ३३ ॥
“निरावाधस्त्वयि जने मया राजसपांसनः ।
वनमेतच्चरिष्यन्ति मया वनचारिणः ॥”)

पांसुः, पुं, (पंसयतीति । पसि नाशने + “अजि-
दृशिकर्मीति ।” उणां । १ । २८ । इति
कुर्दीर्घश्च ।) धूलिः । (यथा, हेः रामायणे ।
२ । ८० । ६ ।
“अपरे पूरयन् कुपान् पांसुभिः श्वभमायतम् ।
निम्बभागास्तथैवाशु समाचक्रुः समन्ततः ॥”)
चिरसञ्चितगोमयम् । इत्युणादिकोषः भरतश्च ॥
सार इति भाषा ॥

पाकः, पुं, (पच + भावे घञ् ।) पचनम् । क्लेदनम् ।
तत्पर्यायः । पक्वा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥
रन्ध्रनम् । स तु सप्तप्रकारी यथा,—
“भर्जनं तलनं स्वेदः पचनं कथनं तथा ।
तान्दरं पटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः ॥”
भर्जनं केवलपात्रे । तलनं स्नेहद्रव्ये । स्वेदनं
अमृतापे । पचनं जले । कथनं सिद्धद्रव्यरस-
ग्रहणे । तान्दरं द्वारवद्धतप्रयत्ने । पटपाकः
अधोर्ध्वमित्यापे ज्ञेयः । इति पाकराजेश्वरः ॥

पाकः, पुं, (पच + भावे घञ् ।) पचनम् । क्लेदनम् ।
तत्पर्यायः । पक्वा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥
रन्ध्रनम् । स तु सप्तप्रकारी यथा,—
“भर्जनं तलनं स्वेदः पचनं कथनं तथा ।
तान्दरं पटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः ॥”
भर्जनं केवलपात्रे । तलनं स्नेहद्रव्ये । स्वेदनं
अमृतापे । पचनं जले । कथनं सिद्धद्रव्यरस-
ग्रहणे । तान्दरं द्वारवद्धतप्रयत्ने । पटपाकः
अधोर्ध्वमित्यापे ज्ञेयः । इति पाकराजेश्वरः ॥

पाकः, पुं, (पच + भावे घञ् ।) पचनम् । क्लेदनम् ।
तत्पर्यायः । पक्वा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥
रन्ध्रनम् । स तु सप्तप्रकारी यथा,—
“भर्जनं तलनं स्वेदः पचनं कथनं तथा ।
तान्दरं पटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः ॥”
भर्जनं केवलपात्रे । तलनं स्नेहद्रव्ये । स्वेदनं
अमृतापे । पचनं जले । कथनं सिद्धद्रव्यरस-
ग्रहणे । तान्दरं द्वारवद्धतप्रयत्ने । पटपाकः
अधोर्ध्वमित्यापे ज्ञेयः । इति पाकराजेश्वरः ॥

पाकः, पुं, (पच + भावे घञ् ।) पचनम् । क्लेदनम् ।
तत्पर्यायः । पक्वा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥
रन्ध्रनम् । स तु सप्तप्रकारी यथा,—
“भर्जनं तलनं स्वेदः पचनं कथनं तथा ।
तान्दरं पटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः ॥”
भर्जनं केवलपात्रे । तलनं स्नेहद्रव्ये । स्वेदनं
अमृतापे । पचनं जले । कथनं सिद्धद्रव्यरस-
ग्रहणे । तान्दरं द्वारवद्धतप्रयत्ने । पटपाकः
अधोर्ध्वमित्यापे ज्ञेयः । इति पाकराजेश्वरः ॥

पाकः, पुं, (पच + भावे घञ् ।) पचनम् । क्लेदनम् ।
तत्पर्यायः । पक्वा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥
रन्ध्रनम् । स तु सप्तप्रकारी यथा,—
“भर्जनं तलनं स्वेदः पचनं कथनं तथा ।
तान्दरं पटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः ॥”
भर्जनं केवलपात्रे । तलनं स्नेहद्रव्ये । स्वेदनं
अमृतापे । पचनं जले । कथनं सिद्धद्रव्यरस-
ग्रहणे । तान्दरं द्वारवद्धतप्रयत्ने । पटपाकः
अधोर्ध्वमित्यापे ज्ञेयः । इति पाकराजेश्वरः ॥

पाकः, पुं, (पच + भावे घञ् ।) पचनम् । क्लेदनम् ।
तत्पर्यायः । पक्वा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥
रन्ध्रनम् । स तु सप्तप्रकारी यथा,—
“भर्जनं तलनं स्वेदः पचनं कथनं तथा ।
तान्दरं पटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः ॥”
भर्जनं केवलपात्रे । तलनं स्नेहद्रव्ये । स्वेदनं
अमृतापे । पचनं जले । कथनं सिद्धद्रव्यरस-
ग्रहणे । तान्दरं द्वारवद्धतप्रयत्ने । पटपाकः
अधोर्ध्वमित्यापे ज्ञेयः । इति पाकराजेश्वरः ॥

पाकः, पुं, (पच + भावे घञ् ।) पचनम् । क्लेदनम् ।
तत्पर्यायः । पक्वा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥
रन्ध्रनम् । स तु सप्तप्रकारी यथा,—
“भर्जनं तलनं स्वेदः पचनं कथनं तथा ।
तान्दरं पटपाकश्च पाकः सप्तविधो मतः ॥”
भर्जनं केवलपात्रे । तलनं स्नेहद्रव्ये । स्वेदनं
अमृतापे । पचनं जले । कथनं सिद्धद्रव्यरस-
ग्रहणे । तान्दरं द्वारवद्धतप्रयत्ने । पटपाकः
अधोर्ध्वमित्यापे ज्ञेयः । इति पाकराजेश्वरः ॥

पाकः

स्थालीमार्जनाद्योदनपरीक्षाभ्यो व्यापारनिचयः
पाकः । इति स्मृतिः ॥ * ॥ पाकभाष्यस्य
व्याख्यत्वं यथा,—

“नित्यं नूतनभावेन कर्त्तव्यः पाक एव च ।
अथवा पक्षपयन्तं तत्स्थानार्थं मनीषिभिः ॥”
इति ब्रह्मवेवर्त्तपुराणम् ॥ * ॥

पाककाले श्रद्धायाभिदाननिषेधो यथा,—
“श्रद्धायाभिनिधो दद्यात् पाककाले विशेषतः ।
श्रद्धापक्वं भवेदन्नं ब्राह्मणः श्रद्धाभियात् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

एकोद्दिष्टाह्ने तस्य नित्यत्वं यथा,—
“एकोद्दिष्टन् कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।
अभावे पाकपात्राणां तदहःसमुपोषणम् ॥”

इति आहृतत्वम् ॥ * ॥

तस्य विधिर्यथा,—

“पूर्वाश्राभिसुखो भूत्वा उत्तराश्राभिरुत्तेन वा ।
पनेदन्नश्च मध्याह्ने मायाह्ने च विवर्जयेत् ॥

अग्न्याश्राभिसुखे पक्वमस्तत्तत्रं विज्ञानता ।
पूर्वासुखो धर्मकामः श्लोकहानिश्च दक्षिणे ॥

श्रीकामश्चोत्तरसुखे पक्वकामश्च पश्चिमे ।
शेषाग्न्याभिसुखे पक्वा दरिद्रो जायते नरः ॥

यदा तु व्यासं पात्रे पक्वमग्न्यात्ति वै द्विजः ।
स पापिशीर्षि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपश्यते ॥

ताम्रे पक्वा च चूर्चानिर्मग्नौ भवति वै स्यम् ॥
पितृभ्यां पक्वमग्नश्च पितृभ्यो यश्चिन्ति ॥

पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलभीषितम् ॥
वातुणेन तु यत् पक्वं भगिन्या च कनिष्ठया ।

असगोत्रेण यत् पक्वं श्रोत्रिणां तदपि स्मृतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्वं स्त्रिया पक्वन्त्येव च ।

पक्वपात्रे च यत् पक्वं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
उद्ध्वरेण काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च ।

शालेन करमर्दनं उदरावर्त्तनेन च ॥
पक्वान्नं नैव भुञ्जीत भुक्ता राजसुपावसेत् ।

गर्हितान्नमवीराश्च भुक्ता कृच्छ्रं समाचरेत् ।
अप्रजा या तु वनिता नाश्रीयादेव तदगृहे ॥

शालकाष्ठस्य पक्वान्नं शिरीषकस्य चैव हि ।
कलिचण्डातकस्यैव वज्रावाहकस्य च ।

भेरुशालात्मलेर्वापि पक्वान्नं गर्हितं स्मृतम् ॥
यदा स्नान्यपात्रे तु पक्वं वै सार्वकालिकम् ।

मासे पक्षे तथाष्टौ च तत्पात्रं विवर्जयेत् यक्षी ॥
धनुः पाके तथा सिंहे मिथुने वा वरानने ।

यः कुर्याद्भोजनं देवि । कृच्छ्रणैव विशुध्यति ॥
एकदा तु जलं दद्याद् द्विवारं प्रदापयेत् ।

त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पश्चात्तोयं न दापयेत् ॥
इति मत्स्यस्मृतौ ४२ पटलः ॥ * ॥

परिणतिः । (यथा, मार्कण्डेये । ७० । ३४ ।
“स्वकर्मफलपात्रेन भर्तुस्तस्य महात्मनः ।
वियोजिताहं तद्वैतुरयमासीन् निष्पाचरः ॥”

पिबति स्नान्यादिकं इति । पा पाने + “इण-
भोकापाश्रकानिमर्चिभ्यः कन् ।” उणां । ३ ।
४३ । इति कन् ।) शिशुः । जरसा केशस्य
श्रीलक्ष्मम् । श्याव्यादि । इति मेदिनी । के, ९६ ॥

पाकय

पेचकः। राश्यादि। भङ्गः। भीतिः। इति शब्द-
रत्नावली ॥ दैत्यः। इति हेमचन्द्रः। २। ८८ ॥
(यथा, भागवते। ७। २। ४।
“भो भो दानवदैतेया! द्विर्द्वन्! त्रय! शम्बरः॥
शतबाहो! हयग्रीव! ननुचै! पाक! इत्यल! ॥”
पिबतीति। पा + “इणभीकापेति।” उणां
३। ४३। इति कन्।) पानकर्त्तरि च ॥
पाकलणः, पुं, (पाके लणं फले यस्य।) लण-
फलपाकः। पानी आमला। इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
पाकलणफलः, पुं, (पाके लणं फलं यस्य।)
पाकलणः। इति शब्दमाला ॥
पाकजं, स्त्री, (पाकात् जायते इति पाक +
जन् + ङ।) काचलवणम्। परिणाममूलम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पाकजाते च। यथा,
भाषापरिच्छेदे। ३६।
“स्यशस्तस्यास्तु विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ॥”)
पाकपुटी, स्त्री, (पाकाय पुटी।) कुम्भशाला।
इति हेमचन्द्रः। १४। ६। ६६ ॥ पोयान् इति भाषा ॥
पाकफलः, पुं, (पाकलणं फलमस्य।) फलपाकः।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानी आमला इति
भाषा ॥
पाकभाजं, स्त्री, (पाकाय पाकस्य वा भाजम्।)
पाकपात्रम्। यथा,—
“यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्वयत् स्यात्
पश्चिमन्त्वहः।
स तत्र गृहशुद्धिं च वस्त्रशुद्धिं करोत्यपि ॥
पश्चिमन्त्वहः अग्नीचान्तिदिम्। गृहशुद्धिं प्रा-
क्तनपाकभाज्यागोक्षेपनादिना।” इति शुद्धि-
तत्त्वम् ॥
पाकमत्स्यः, पुं, (पाकः पाकयुक्तो मत्स्यो यत्र।)
मत्स्ययज्ञम्। तत्पर्यायः। मत्स्यलम् २।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (समुद्रजातमत्स्य-
विशेषः। यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने। ४६
अध्याये। “तिमितिमिङ्गलकुलिशपाकमत्स्य-
निरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहा-
मीनराजीवप्रभृतयः सासुद्राः ॥” कीटविशेषः।
यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये।
“पद्मकीटो दुष्टभिको मकरः शतपादकः।
पञ्चालकः पाकमत्स्यः लणतुण्डोऽथ गर्दभो ॥”)
पाकयज्ञः, पुं, (पाकसाधो यज्ञः। शाकपार्थिव
वत् समासः।) वृषोत्सर्गगृहप्रतिष्ठादीनां
होमः। चरुहोमाङ्गकर्म। यथा,—
“प्रायश्चित्ते विधुञ्जैव पाकयज्ञे तु साहसः ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥
(ब्रह्मयज्ञादग्रे पश्चिमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेव
होमबलिकर्म्मनित्यग्राह्यातिथिभोजनात्मका-
श्चत्वारः पाकयज्ञाः। यथा, मनुः। २। ८६।
“य पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कला नार्हन्ति धोदृशीम् ॥”
अष्टकादयोऽपि पाकयज्ञाः। यथा, तन्त्रे।
२। १४३।

पाकस्था

“अग्नाधेयं पाकयज्ञानपिष्टोमादिकान् मखान्।
यः करोति वृत्तो यस्य स तस्य त्विगिहोच्यते ॥”
“अष्टकादीन् पाकयज्ञान् ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ॥
पाकयज्ञिकः, पुं, (पाकयज्ञं करोतीति। पाकयज्ञ
+ ठञ्।) पाकयज्ञकर्त्ता। (पाकयज्ञस्य यास्थान
स्तत्र भवो वा। “कृतयज्ञेभ्यश्च ॥” ४। ३।
६८। इति ठञ्। पाकयज्ञयास्थानग्रन्थः।
पाकयज्ञभवश्च। इति व्याकरणम् ॥
पाकरञ्जनं, स्त्री, (पाकं पच्यमानं रञ्जयतीति।
रञ्ज + णिच् + लुङ्।) तेजपत्रम्। इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
पाकलं, स्त्री, (पाकं लातीति। ला + “आतो-
ऽनुपसर्गे कः ॥” ३। २। ३। इति कः।) कुष्ठौ-
षधिः। इत्यमरः। २। ४। १२६ ॥
पाकलः, पुं, (पाक + ला + कः।) कुष्ठरत्नकरः।
इति मेदिनी। ले, १०८ ॥ बोधनद्रव्यम्।
अनिलः। अनलः। इति विश्वः ॥ वणादि-
कारिणि, चि ॥
पाकलिः, स्त्री, (पाक + ला + इन्।) वृक्ष-
विशेषः। इति रत्नमाला। रोहिणीति केचित् ॥
पाकली, स्त्री, (पाकलि + डीष्।) कर्कटी। इति
शब्दमाला ॥
पाकशाला, स्त्री, (पाकस्य शाला गृहम्।)
रत्ननगृहम्। तत्पर्यायः। रत्नवती २। इति
जटाधरः ॥ पाकस्थानम् ३ महानसम् ४। इत्य-
मरः। २। ६। २७ ॥ अमिकोणे तस्याः
कनैयता। यथा,—
“प्राच्यां दिशि स्नानगृहमाग्नेयां पञ्चालयम्।
श्रायनं याम्यदिगभागे नैऋत्यां शस्त्रमन्दिरम् ॥
प्रतीच्यां भोजनगृहं वायुभागे सभागृहम्।
भाण्डारसदनं सौम्ये त्वेष्टान्यां देवतालयम् ॥”
इति मूर्धन्यचिन्तामणिटीकायां
पीयूषधारायां कथ्यपवचनम् ॥
पाकशामनः, पुं, (शाम्नीति। शाम + ल्युः। ततः
पाकस्य तदास्थया प्रसिद्धस्य अमुरस्य शामनः
शाम्ना।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४४ ॥ तन्नाम
कारणं यथा, वामनपुराणे।
“पाकं जघान त्रीन्नागैर्मार्गणेः ककुवासभैः।
तत्र नाम विमुर्लभे शामनत्वाच्छरेर्हृदि।
पाकशामनतां शक्रः सञ्जामगपतिर्ब्रह्म ॥”
पाकशामनः, पुं, (पाकशामनस्यापत्यम्। “अत
इज ॥” ४। १। ६५। इति इज्।) इन्द्रपुत्रः।
जयन्तः। इत्यमरः। १। १। ४६ ॥ (अर्जुनः।
यथा, महाभारते। १। १३७। ८।
“सोऽब्रवीन्मघम्भीरस्वरं वदताम्बरः।
भ्राता भ्रातरमज्ञातं सावित्रः पाकशामनम् ॥”)
पाकशुक्ला, स्त्री, (पाके परिणामे शुक्ला।) खड्गो।
यथा, शब्दचन्द्रिकायाम्।
“पाकशुक्ला शिलाधातुः कठिनो ककुब्दीखड्गो ॥”
पाकस्थानं, स्त्री, (पाकस्य स्थानम्।) महानसम्।
इत्यमरः। २। ६। २७ ॥

पागलः

पाका, स्त्री, (पाक + अजादित्वात् टाप्।
बालिका। इति जटाधरः ॥
पाकारिः, पुं, (पाकं ऋच्छतीति। ऋ गतौ +
इन्।) श्वेतकाञ्चनम्। इति रत्नमाला ॥
पाकिर्मं, चि, (पाकेन निर्वृत्तम्। पाक + भाव-
प्रत्ययन्तादिमप्।) पक्तिमम्। पाकेन निष्प-
न्नम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते।
सूत्रस्थाने। ४६ अध्याये।
“भेदोन्नः पाकिर्मः चारो मूत्रवस्तिविशोधनः ॥”)
पाक्कः, पुं, (पचतीति। पच पाकं। “पचि-
नशोऽणुकुक्कुमुचौ च ॥” उणां। २। ३०।
इति णुकन् कादेशश्च।) रूपकारः। इत्यु-
णादिकोषः ॥
पाक्यं, स्त्री, (पच्यतेऽनेन। पच् + “ऋहलोग्यत् ॥”
३। १। २४। इति ग्यत्। “चजोः कुधिरग्यतोः ॥”
७। ३। ५२। इति कृत्वम्।) विडुलवणम्।
इत्यमरः। २। ६। ४२ ॥ पोशुलवणम्। इति
रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४२।
“सैन्धवसौवर्षलविडुपाक्यरोमकसामुद्रकपक्तिम
यवचारोषपक्षतसुवर्षिकाप्रभृतीनि समासेन
लवणो वर्गः ॥” पचनीये, चि। यथा, चक्रपाणि-
संग्रहे ज्वराधिकारे पित्तज्वरचिकित्सायाम्।
“अवश्यायस्थितं पाक्यमेतत् पित्तज्वरापहम् ॥”)
पाक्यः, पुं, (पच् + ग्यत् कृत्वश्च।) यवचारः।
इत्यमरः। २। ६। १०६ ॥
पाचायणः, चि, (पचस्यायं पचे भवः पचेण
निर्वृत्त इति वा। पच + “पुष्कङ्कठजिति ॥”
४। २। ८०। इति फक्।) पचसम्बन्धी। पचे
भवः। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
पाचिकः, चि, (पचे तिष्ठतीति। पच + ठक्।)
पचपात्री। यथा,— [पाचिकः ॥”
“स को राजा न शास्ता यः प्रजावध्यश्च
इति ब्रह्मवेवर्त्त गणपतिखण्डे १४ अध्याये ॥
(पचिणो हन्तीति। “पचिमत्तः गगान् हन्ति ॥”
३। ४। ३५। इति ठक्।) पचिघातकः ॥
(पचे पचान्तरे भवतीति। पचकालभवः ॥
पचेण निर्वृत्त इति। पच + ठञ्। पचसाध्यः।
इति व्युत्पत्तिलिख्योऽर्थः ॥)
पाखण्डः, पुं, (पातीति। पा + क्तिप्। पाख्यी-
धर्मस्तं खण्डयतीति। खण्डि भेदेन + पचा-
द्यच्। यदुक्तम्।
“पालनाच्च त्रयोधर्मः पाखण्डेन निगद्यते।
तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाखण्डास्तेन हेतुना।
नानाप्रतधरा नानावशाः पाखण्डिनो मताः ॥”)
पाखण्डः। इत्यमरटीकायां भागुदीक्षितः ॥
पागलः, पुं, (पा रत्नं तस्मात् गलति व्याम-
रत्नगतं विच्युतो भवतीति। गल् + अच्।)
उन्मत्तः। वातुलः। यथा,—
“पागलायाङ्गहीनाय चान्धाय वधिराय च।
जडाय चैव मूर्खाय स्त्रीवतुल्याय पापिने।
ब्रह्महत्यालभेत संपिपयः स्वकन्यां ददाति च ॥”
इति ब्रह्मवेवर्त्त प्रकृतिखण्डे १४ अध्याये ॥

पाचनं

पाचकं, स्त्री, (पचतीति । पच् + ण्यल् । पित्त-
रसेन भुक्तद्रव्यपाचनस्य स्यात्त्वम् ।) पित्त-
विशेषः । यथा, —

“पाचकं भातकश्चैव रश्मिकालीनके तथा ।
साधकश्चैव पचति पित्तनामान्यनुक्रमतः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाचकादीनां स्थानान्याह ।

“अग्नाशये यत्तन्मोहोद्दये लोचनद्वये ।
त्वचि सर्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् ॥”
अथ तेषां कर्माग्याह ।

“पाचकं पचते भुक्तं शेषामिबलवर्द्धनम् ।
रसमृत्तपुरीषाणि विरेचयति निवृत्तः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(“पित्तं पचात्मकं तत्र पचामाशयमध्यगम् ।
पचभतात्मकत्वेपि यत्तेजसगुणोदयात् ॥
त्यक्तद्रव्यं पाकादिर्कर्मणानलशब्दितम् ।
पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टी पृथक् तथा ॥
तत्रस्यमेव पित्तानां शेषानामप्यनुग्रहम् ।
करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्तुतम् ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने द्वादशाध्याये ॥)

पाचकः, पुं, (पचतीति । पच् + ण्यल् ।) अग्निः ।
इति हलानुधः ॥ (“तच्चादृष्टेर्न विशेषेण
पचामाशयमध्यस्थं पित्तं चतुर्धिमन्नपानं
पचति विरेचयति च रसदीप्तमृत्तपुरीषाणि
तत्रस्यमेव चात्मशक्त्या शेषाणां पित्तस्थानानां
शरीरस्य चायिकर्मणानुग्रहं करोति तस्मिन्
पित्ते पाचकोऽग्निरिति संज्ञा ॥” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने एकविंशध्याये ॥) त्रि, स्वरूपकारः ।
पाचककर्ता । यथा, —

“पुचपौत्रगुणपतः शास्त्रज्ञो मिष्टपाचकः ।
शूरश्च कठिनश्चैव स्वरूपकारः स उच्यते ॥”

इति चाणक्यम् ॥

अत्रादिपाचकारकौषधादिस्य ॥

पाचनं, स्त्री, (पाचयतेनेति । पच् + णिच् +
करणे ल्युट् ।) पाचयित्तम् । इति मेदिनी ।
ने, ल० । दोषपाचककार्थोऽयम् । तस्य दान-
कालः । यथा, सारकौमुद्याम् ।

“ज्वरितं यद्धृतेति लघुप्रतिभोजितम् ।
सप्ताहात् परतोऽस्त्येव मासे स्थात् पाचनं ज्वरे ॥”

सर्वेषां पाचनद्रव्यानां परिमाणं यथा ।

“दशरत्निकमाधेयं गृहीत्वा तेलकद्वयम् ।

• दत्त्वाभः षोडशगुणं ग्राह्यं पादापघ्नितम् ॥”
इति परिभाषा ॥

अथ सर्वज्वरे पाचनम् ।

“नागरं देवकाष्ठञ्च धन्याकं वृहतीद्वयम् ।

दद्यात् पाचनकं पूर्य ज्वरिताय ज्वरापहम् ॥”

इति नागरादि ॥ १ ॥

अथ वातिकज्वरे ।

“विषादिपचस्य कथः स्याद्वातिकज्वरे ॥”

इति विषादिपचस्य ॥ २ ॥

“पाचनं पिप्पलीमूलगुडूची विश्वजोऽथवा ॥”

इति पिप्पलीमूलकादि ॥ ३ ॥

पाचनं

“किराताभ्यामनोदीयहृत्तृतीयगोक्षुरेः ।
सस्थिराकलसीवल्केः काथो वासज्वरापहः ॥”

इति किरातादि ॥ ४ ॥

“रास्त्रा वृक्षादनी दात सरलं सैलबालुकम् ।
कषायः शर्कराचौद्रयुक्तो वातज्वरापहः ॥”

इति रास्त्रादि ॥ ५ ॥

“विषादिपचस्य कथः गुडूच्यामलकं तथा ।
कुस्तुम्बुरुसमो ह्येष कषायो वातिकं ज्वरे ॥”

इति विषादिपचस्य ॥ ६ ॥

“पिप्पलीशारिवादाक्षराशतपुष्पाहरेणभिः ।
क्षतः कषायः सगुडो हन्याच्छ्वसनं ज्वरम् ॥”

इति पिप्पल्यादि ॥ ७ ॥

“गुडूची शारिवा दाक्षा शतपुष्पा पुनर्नवा ।
सगुडोऽथ कषायः स्याद्वातज्वरविनाशनः ॥”

इति गुडूच्यादि ॥ ८ ॥

“दाक्षागुडूचीकाश्रम्यत्रायमाणाः सशारिवाः ।
निःकाय्य सगुडं काथं पिबेद्वातज्वरापहम् ॥”

इति दाक्षादि ॥ ९ ॥

अथ पौष्टिकज्वरे ।

“कलिङ्गं कटुफलं मुस्तं पाटातित्तकरोहिणी ।
पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पौष्टिकं ज्वरे ॥”

इति कलिङ्गादि ॥ १० ॥

“सचौद्रं पाचनं पौष्टे तित्ताभ्येन्द्रयवैः शृतम् ॥”
इति तित्तादि ॥ ११ ॥

“लोभोत्पलान्दन्तापद्मशारिवाणां सशर्करः ।
काथः पित्तज्वरं हन्यादथवा पर्पटोद्धवः ॥”

इति लोभादि ॥ १२ ॥

“पटोलयवनिःकाथो मधुना मधुरीक्षतः ।
तीव्रपित्तज्वरामर्हो पानात्तृड्दाहनाशनः ॥”

इति यवपटोलम् ॥ १४ ॥

“दुरालभापर्पटकप्रियङ्गु-

भृन्निम्बवासकटुरोहिणीनाम् ।

जलं पिबेच्छर्करयावगाढं

दृष्ट्वासपित्तज्वरदाहयुक्तः ॥”

इति दुरालभादि ॥ १५ ॥

“त्रायमाणा च मधुकं पिप्पलीमूलमेव च ।

किराततित्तकं मुस्तं मधुकं सविभीतकम् ॥

सशर्करं पीतमेतत् पित्तज्वरनिवर्हणम् ॥”

इति त्रायमाणादि ॥ १६ ॥

“गृहीका मधुकं निम्बं कटुकारोहिणीसमाः ।
अवश्यायस्थितं पाचयेतत् पित्तज्वरापहम् ॥”

इति गृहीकादि ॥ १७ ॥

“शुकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।

किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीयनागरैः ॥”

इति पर्पटकादि ॥ १८ ॥

“विषाम्बुपर्पटोशीरघ्नचन्दनसाधितम् ।

दद्यात् सुशीतलं वारि वट्कृद्दिव्यज्वरदाहनुत् ॥”

इति विषादि ॥ १९ ॥

“पर्पटान्तघात्रीणां काथः पित्तज्वरं जयेत् ॥”

इति पर्पटादि ॥ २० ॥

“दाक्षारवधयोश्चापि ॥ २१ ॥ काश्रम्यस्याथवा
पुनः ॥ २२ ॥

पाचनं

द्राक्षाभयापर्पटकाब्दित्ता-

काथं सर्वपाचफलं विदध्यात् ।

प्रलापमूर्च्छाभ्रमदाहशोय-

दृष्ट्वास्विते पित्तभवे ज्वरे तु ॥”

इति द्राक्षादि ॥ २३ ॥

“युजितं धन्याकजलं प्रातः पीतं सशर्करं पुंसाम् ।
अनर्हं शमयत्यचिराद्दूरप्ररूपमपि ॥” २४ ॥

अथ कफज्वरे ।

“मातुलुङ्गशफाविष्वज्जघ्नीयान्धकसंयुतम् ।

कफज्वरेऽसु सत्तारं पाचनं वा कणादिकम् ॥”

इति मातुलुङ्गादि ॥ २५ ॥

“कटुकं चित्रकं निम्बं हरिद्रं त्रिविधं वचाम् ।

कृष्ठमिन्द्रयं मुस्तं पटोलश्चापि साधितम् ॥

पिबेत्सर्वित्तसंयुक्तं सचौद्रं श्लेष्मिकं ज्वरे ॥”

इति कटुकादि ॥ २६ ॥

“निम्बविष्वज्जघ्नीयान्दन्तापद्मशारिवाणां भूनिम्बपौष्करम् ।

पिप्पली वृहती चेति काथो हस्ति कफज्वरम् ॥”

इति निम्बादि ॥ २७ ॥

“सिन्धुवारदलकाथं शोषणं कफजे ज्वरे ।

जङ्घयोश्च बले क्षीणे कर्णे वा पिबेत्तु पिबेत् ॥”

इति सिन्धुवारादि ॥ २८ ॥

“आमलक्यभया दृष्ट्वा चित्रकश्चेत्ययं गणः ।

सर्वज्वरकफातङ्गभेदी दीपनपाचनः ॥”

इति आमलक्यादि ॥ २९ ॥

“त्रिफलापटोलवासाश्चिद्रुहातित्तकरोहिणी-
षड्यन्याः ॥”

इति त्रिफलादि ॥ ३० ॥

“मधुनाक्षेपससुत्ये दशमूली वासकस्य वा

काथः ॥” ३१ ॥

“मुस्तं वत्सकवीजानि त्रिफला कटुरोहिणी ।

परुषकाणि च काथः कफज्वरविनाशनः ॥”

इति मुस्तादि ॥ ३२ ॥

अथ वातपौष्टिकज्वरे ।

“संश्लक्ष्णं जितं संश्लक्ष्णं पाचनम् ॥

विष्वज्जघ्नीयान्भूनिम्बैः पचमूलीममन्त्रितैः ।

क्षतः कषायो हन्याद्य वातपित्तोद्धवं ज्वरम् ॥”

इति नवाङ्गम् ॥ ३३ ॥

“त्रिफलाशास्त्राक्षीरास्त्राराजश्चाट-रुषकेः ।

शृतमम्बु शरेत्तु वातपित्तोद्धवं ज्वरम् ॥”

इति त्रिफलादि ॥ ३४ ॥

“किराततित्तकं मुस्तं द्राक्षासामलकी शटीम् ।

निष्काय्य पित्तानिलजे कथितं सगुडं पिबेत् ॥”

इति किराततित्तकादि ॥ ३५ ॥

“निदिग्धिकावलारास्त्रात्रायमाणाग्न्यायुतेः ।

मसृगविदलेः काथो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥”

इति निदिग्धिकादि ॥ ३६ ॥

“गुडूची पर्पटं मुस्तं किरातं विश्वभेषजम् ।

वातपित्तज्वरे देयं पचभद्रमिदं शुभम् ॥”

इति पचभद्रम् ॥ ३७ ॥

“मधुकं शारिवा द्राक्षा मधुकं चन्दनोत्पलम् ।

काश्रमरी पक्वं लोभं त्रिफलां पक्वंशरम् ॥

परुषकं मृणालञ्च असेदुत्तमवारिणि ।

पाचनं

मधुलाजसितायुक्तं तत् पीतं युषितं निशि ॥
वातपित्तज्वरदाहं तृणामृच्छावमिभ्रमान् ।
शमयेदक्तपित्तञ्च जीमूतानिव मारुतः ॥”

इति मधुकादि ॥ ३८ ॥ *

अथ पित्तश्लेष्मिकज्वरे ।

“पटोलं चन्दनं मुस्तातिक्तापाठान्तागणः ।

पित्तश्लेष्मानिलच्छर्दिज्वरकण्डविघातः ॥”

इति पटोलादि ॥ ३९ ॥

“गुडूचीनिम्बधन्याकं पद्मकं रक्तचन्दनम् ।

एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूचादिस्तु दीपनः ॥

हृत्सासारोपकच्छर्दिपिपासादाहनाशनः ॥”

इति गुडूचादि ॥ ४० ॥

“किरातं नागरं मुस्तं गुडूचीञ्च कफा धके ।

पाठोदीच्यट्णालैस्तु सह पित्ताधिकं पिबेत् ॥”

इति चातुर्भद्रकपाठाम्रकौ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

“गुडूची चन्दनं पद्मं नागरेन्द्रयवासकम् ।

अभयारखधोशीरं पाठा धान्यान्तरोहिणी ॥

कषायं पाययेदेतत् पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।

पित्तश्लेष्महरं तन्नापिपासादाहनाशनम् ॥

विण्मूत्रानिलविट्मन्त्रिदोषप्रभवस्य च ।

गुडूचादिगणो ह्येष पाचनो दीपनः परः ॥”

इति गुडूचादिगणः ॥ ४३ ॥

“कण्टकाण्डस्ताभार्गी नागरेन्द्रयवासकम् ।

भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ॥

कषायं पाययेदेतत् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

दाहलृणारक्षिच्छर्दिकासहृत्पाश्वरूलुत् ॥”

इति कण्टकाण्डादि ॥ ४४ ॥

“सपत्रपुष्पवामाया रसः सौदसितायुतः ।

कफपित्तज्वरं हन्ति सासपित्तं सकामलम् ॥”

इति वामादि ॥ ४५ ॥

“पटोलं पिचमहंश्च त्रिफला मधुकं भला ।

साधितोर्यं कषायः स्यात् पित्तश्लेष्मज्वरे ॥”

इति पटोलादि ॥ ४६ ॥

“गुडूचीन्द्रयवारिष्टं पटोलं कटुरोहिणी ।

नागरं चन्दनं मुस्तं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥

अमृताष्टक इत्येष पित्तश्लेष्मज्वरापहः ।

हृत्सासारोपकच्छर्दिहृत्पासादाहनाशनः ॥”

इति अमृताष्टकम् ॥ ४७ ॥

“पटोलयवधान्याकमुद्गामलकचन्दनम् ।

पैतिके श्लेष्मपित्तोत्थे ज्वरलट्छर्दिदाहनुत् ॥”

इति पटोलादि ॥ ४८ ॥

क्षुद्रान्ताभ्यां सह नागरेण

सपुष्करश्चेति किराततिक्तम् ।

पिबेत् कषायं त्विह पश्चत्तिक्तं

ज्वरं निहत्यष्टविधं समग्रम् ॥”

इति क्षुद्रादि ॥ ४९ ॥

इति पित्तश्लेष्मिकज्वराधिकारः ॥ *

अथ वातश्लेष्मिकज्वरे ।

“दीपनं कफविच्छेदि वातपित्तानुलोमनम् ।

ज्वरघ्नं पाचनं भेदि शृतं धान्यपटोलयोः ॥”

इति धान्यपटोलम् ॥ ५० ॥

“मुस्तनागरभूनिम्बं त्रयमेतत्त्रिकार्थिकम् ।

पाचनं

कफवातप्रशसनं पाचनं ज्वरनाशनम् ॥” ५१ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चणं चित्रकनागरम् ।

दीपनीयः शृतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥”

इति पञ्चकोलम् ॥ ५२ ॥

“पिप्पलीभिः शृतं तोयमनभिषन्दि दीपनम् ।

वातश्लेष्मविकारघ्नं क्षौद्रज्वरविनाशनम् ॥”

इति पिप्पलीकाथः ॥ ५३ ॥

“आरम्भधन्यश्लिकमुस्तित्ता-

हरीतकीभिः कथितः कषायः ।

सामे मशूले कफवातयुक्ते

ज्वरे हितो दीपनपाचनञ्च ॥”

इति आरम्भधादि ॥ ५४ ॥

“क्षुद्रान्तानागरपुष्कराज्यैः

कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे ।

मन्त्रासकासारक्षिपाश्वरुककुरे

ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥”

इति क्षुद्रादि ॥ ५५ ॥

“दशमूलोरमः पेयः कणायुक्तः कफानिले ।

अविपाकेतितन्द्रायां पार्श्वरक्तश्वासकामके ॥”

इति दशमूलम् ॥ ५६ ॥

“मुस्तं पर्पटकं युषवी गुडूची सदरालभा ।

कफवाताश्लेष्मच्छर्दिदाहश्वासज्वरापहः ॥”

इति मुस्तादि ॥ ५७ ॥

“दारुपर्पटभाग्यं स्ववचाधन्याककटफलैः ।

सामयविष्वपूतीकैः काथो हृद्गुमधुतकटः ॥

कफवातज्वर पीतो हृत्साश्वसगलग्रहान् ।

कासशोथप्रसेकाञ्च हन्यात् तनुमियाशनः ॥”

इति दार्वादि ॥ ५८ ॥ *

अथ त्रिदोषज्वरे ।

“पञ्चमूलकिरातादिगणो योष्यस्त्रिदोषजे ।

पित्तोत्कटे च मधुना कण्ठा च कफोत्कटे ॥”

इति चतुर्भद्रपञ्चमूलम् ॥ ५९ ॥

“विल्वश्लोणकगाम्भारीपाटलाग्निकारिकाः ।

दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥”

इति वृहत्पञ्चमूलम् ॥ ६० ॥

“शालपर्णी एन्ध्रपर्णी वृहतीद्वयमोक्षरम् ।

वातपित्तज्वरहरं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥”

इति स्वल्पपञ्चमूलम् ॥ ६१ ॥

“उभयं दशमूलञ्च सन्निपातज्वरापहम् ।

कासे श्वासे च तन्द्रायां च शस्यते ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्यहनाशनम् ॥”

इति दशमूलम् ॥ ६२ ॥

“चिरज्वरे वातकफोत्पन्ने वा

त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः ।

किराततिक्तादिगणः प्रयोज्यः

शुद्धार्थिने वा चित्रता विमिश्रः ॥”

इति चतुर्दशाङ्गम् ॥ ६३ ॥

“दशमूलं शटी शङ्खी पौष्करं सदरालभम् ।

भार्गी कुटजबीजञ्च पटोलं कटुरोहिणी ॥

अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृत्सासपार्श्वरिश्वासहृत्कावमीहरः ॥”

इति वातश्लेष्मज्वरोष्ठादशाङ्गः ॥ ६४ ॥

पाचनं

“भूनिम्बदारुदशमूलमहौषधाञ्च-

तिक्तेन्द्रवीजधनिकेभकणाकषायः ।

तन्त्रीप्रलापकमनाक्षिदाहमोह-

श्वासादियुक्तमश्वत्थं ज्वरमाशु हन्ति ॥”

इति अष्टादशाङ्गम् ॥ ६५ ॥

“मुस्तपर्पटकोशीरदेवदारुमहौषधम् ।

त्रिफला धन्वयासञ्च नीली कम्पिलकं चित्रम् ॥

किराततिक्तकं पाठा वला कटुरोहिणी ।

मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्तादी गण उच्यते ॥

अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातनुत् ।

पित्तोत्तरे सन्निपाते हितचोक्तं मनीषिभिः ॥

मन्यास्तम्भ उरोधात उरःपार्श्वशिरोर्यह ॥

६६ ॥

द्राक्षाश्वता शटी शङ्खी मुस्तकं रक्तचन्दनम् ।

नागरं कटुकं पाठा भूनिम्बं सदरालभम् ॥

उशीरं पद्मकं धान्यं बालकं कण्टकारिका ।

एष्करं पिचमहंश्च दशाष्टाङ्गमिदं शुभम् ॥

जीर्णज्वराश्वत्थश्वासकामश्वययुनाशनम् ॥”

इति अपराष्टादशाङ्गम् ॥ ६७ ॥

“शटी पुष्करमूलञ्च आशी शङ्खी दुरालभा ।

गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥

एष अष्टादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृद्यहपाश्वरिश्वासे तन्त्राञ्च शस्यते ॥”

इति अष्टादिकादि ॥ ६८ ॥

“वृहती पुष्करं भार्गी शटी शङ्खी दुरालभा ।

वतसकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥

अष्टादिकादिगणः पीतः सन्निपातज्वरापहः ।

कासादियु च सर्वेषु हितः सौपद्रवेषु च ॥”

इति वृहत्यादिगणः ॥ ६९ ॥

“भार्गी पुष्करमूलञ्च राक्षसविल्वयमानिकाः ।

नागरं दशमूलञ्च पिप्पलीश्वाशु साधयेत् ॥

सन्निपातज्वरे देयं दन्त्यानीनाक्षश्लिनाम् ।

कासश्वासाश्विमान्द्राञ्च तत्राऽऽपिनिर्वस्यते ॥”

इति भार्यादि ॥ ७० ॥

“त्रिपञ्चमूलं मङ्गल्या विश्वप्रथमवीज्यम् ।

कफमातहरः काथः सन्निपातहरः परः ॥”

इति द्विपञ्चमूलादि ॥ ७१ ॥

“कारवीपुष्करैरेणवायन्तीनागराश्वताः ।

दशमूलोशटीशङ्खीवासभार्गीपुनर्नवाः ॥

तुल्या मन्त्रेण निष्कास्य पीतश्चेत्तोविशोधनः ।

अभिन्यासं ज्वरं धीरमाशु हन्ति समुद्रतम् ॥”

इति दशमूलादि ॥ ७२ ॥

“मातुलुङ्गाश्मभिद्विल्वश्वाश्वीपाठोरुवृकजः ।

काथो लवणमूत्राणोऽभिन्यासानाक्षशूलनुत् ॥”

इति मातुलुङ्गादि ॥ ७३ ॥

“कण्टरोधकफश्वासहृत्कासंन्यासपीडितः ।

मातुलुङ्गादेकरसं दशमूलाम्भसा पिबेत् ॥”

इति मातुलुङ्गादेकरसयुक्तदशमूलम् ॥ ७४ ॥

“ओषाञ्चत्रिफलानिक्तापटोलादिवासकैः ।

भूनिम्बाश्वतथासेञ्च त्रिदोषज्वरवत् जलम् ॥”

इति ओषादि ॥ ७५ ॥

“त्रिद्विष्टातार्श्वफलाकटुकारवधैः कृतः ।

पाचनं

मन्त्राग्रे भेदनः कायः पेयः सर्वज्वरापहः ॥”
इति चितृतादि ॥ ७६ ॥
अथ जीर्णज्वरे ।
“निदिग्धकानागरकाष्टतानां
काथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकम् ।
जीर्णज्वराशोककासशूल-
आसामिमान्द्रादितपीनसयु ॥
हन्तान्गामयं प्रायः सायं तेनायमिष्यते ॥”
इति निदिग्धादि ॥ ७७ ॥
“पिप्पलीकसर्गमयुक्तः काथश्चिन्नरुहोद्भवः ।
जीर्णज्वरकफध्वंसी पञ्चमूलीकृतोऽथवा ॥
कामाजीर्णरुचिश्चासहृन् पाण्डुक्रिमिरोगघ्न ॥
७८ ॥
इति जीर्णज्वराधिकारः ॥ * ॥
अथ सन्तनादिज्वरे ।
“मधुकं चन्दनं मुस्तं धात्री धान्यमृशीरकम् ।
हिम्रोद्भवा पटोलश्च काथं समधुशर्करम् ॥
ज्वरं पञ्चविधं हन्त्या सन्तनाद्यं सुदारुणम् ।
त्रातिकं पेलिकश्चैव श्रेष्ठिकं सान्निपातिकम् ॥
आमं विपाचयन्त्याशु निरामं प्रमयत्यपि ॥”
इति मधुकादम् ॥ ७९ ॥
“कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ ८० ॥
पटोलं शारिवामुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥ ८१ ॥
निम्बं पटोलं त्रिफलां मृद्वीकां मुस्तवत्सकौ ॥
८२ ॥
किराततिलकमन्त्रतां चन्दनं विश्वमेघजम् ॥ ८३ ॥
गुड्यामलकं मुस्तम् ८४ अर्द्धश्लोकसमापनाः ।
कषायाः प्रामयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ॥
मन्त्रतं सततान्द्रुस्तनीयकचतुर्थकान् ।
गुडश्चोमस्तधात्रीणां कषायंवा समानिकम् ॥
मुस्तामलकगुडश्चोविश्वमेघकटुकारिकाकाथः ।
पीतः सकृन्नाचूणः समधुविषमज्वरं हन्ति ॥”
इति मुस्तादि ॥ ८५ ॥ * ॥
अथ तृतीयकज्वरे ।
“महौघधास्तामुस्तचन्दनोशीरधान्यकैः ।
काथस्तृतीयकं हन्ति शर्करामधुयोजितः ॥”
इति महौघादि ॥ ८६ ॥
अथ चातुर्थकज्वरे ।
“वासाधात्रीस्थिरादारुण्यानागरनाधितः ।
सितामधुयुतः काथश्चातुर्थकनिवारणः ॥” ८७ ॥
इति ज्वराधिकारः ॥ * ॥
अथ ज्वरातीसारं ।
“पाठेक्षयवभूनिम्बमुस्तपर्पटकाष्टनाः ।
जयन्त्याममतीसारं सज्वरं समहौघघ्नाः ॥”
इति पाठादि ॥ ८८ ॥
“नागरातिविषामुस्तभूनिम्बाष्टतवत्सकैः ।
सर्वज्वरहरः काथः सर्वातीसारनाशनः ॥”
इति नागरादि ॥ ८९ ॥
“ह्रीवैरातिविषामुस्तविश्वधान्यकनागरेः ।
पिबेत् पिष्ट्वाविषमं शूलदोषामपाचनम् ॥
मरुतं हन्त्यतीसारं सज्वरं वायु विज्वरम् ॥”
इति ह्रीवैरादि ॥ ९० ॥

पाचनं

“गुड्यातिविषाधान्यमुष्ठीविश्वान्द्रवालकैः ।
पाठाभूनिम्बकुटजचन्दनोशीरपञ्चकैः ॥
कषायः शीतलः पेयो ज्वरातीसारनाशनः ।
हृत्तासारोचकश्चर्हिपिपासादाहनाशनः ॥”
इति हृत्तादि ॥ ९१ ॥
“उशीरं बालकं मुस्तं धान्यकं विश्वमेघजम् ।
समङ्गा धातकी लोभं विष्वं दीपनपाचनम् ॥
हन्त्यरोचकपिष्ट्यामं विष्वं सातिवेदनम् ।
सशोणितमतीसारं सज्वरं वायु विज्वरम् ॥”
इति उशीरादि ॥ ९२ ॥
“पञ्चमूलीबलाविश्वगुडश्चोमस्तनागरेः ।
पाठाभूनिम्बह्रीवैरकुटजत्वक्फलैः श्रुतम् ॥
हन्ति सर्वानतीसारान् ज्वरदोषं वमिं तथा ।
सशूलोपद्रवं आसं कामं हन्त्या सुदारुणम् ॥”
इति पञ्चमूल्यादि ॥ ९३ ॥
“कलिङ्गातिविषामुष्ठीकिराताम्यवासकम् ।
ज्वरातिसारसन्तापं नाशयेद्विकल्पतः ॥”
इति कलिङ्गादि ॥ ९४ ॥
“वत्सकस्य फलं दारु रोहिणी गजपिप्पली ॥”
इति वत्सकादि ॥ ९५ ॥
“अर्द्धश्लो पिप्पलीधान्यं विष्वं पाठायमानिका ॥”
इति अर्द्धश्लोदि ॥ ९६ ॥
“हावपेतो सिद्धियोगौ श्लोकहिनाभिभाषितौ ।
ज्वरातीसारशमनौ विशेषादाहनाशनौ ॥
नागराष्टतभूनिम्बविश्ववालकवत्सकैः ।
समुस्तातिविषोशीरैर्वैरातीसारनुजलम् ॥”
इति नागरादि ॥ ९७ ॥
“मुस्तकविश्वानिषापाठाभूनिम्ब-
वत्सकैः काथः ।
मकरन्दगर्भयुतो ज्वरातिसारौ जयेद्वोरौ ॥”
इति मुस्तादि ॥ ९८ ॥
“घनजलपाठातिविषापथ्योत्पलधान्य-
रोहिणीविष्वैः ।
संक्षयवैः श्रुतमम्बः सातीसारं ज्वरं जयति ॥”
इति घनादि ॥ ९९ ॥
“दशमूलीकषायेण विश्वमज्जसमं पिबेत् ।
ज्वरं चैवानिसारं च मशोर्धे गृहणीगदे ॥”
इति दशमूलशुण्ठी ॥ १०० ॥
“किराताष्टाष्टतविश्वचन्दनोटीच्यवत्सकैः ।
शीथानीसारशमनं विशेषात् ज्वरनाशनम् ॥”
इति किरातादि ॥ १०१ ॥
इति ज्वरातीसाराधिकारः ॥ * ॥
अथातीसारं ।
“धान्यकं नागरं मुस्तं बालकं विश्वमेघ च ।
आमशूलविषमं पाचनं वृद्धिदीपनम् ॥”
इति धान्यपञ्चकम् ॥ १०२ ॥
“इदं धान्यचतुष्कं स्यात् पेसे शुण्ठी विना पुनः ॥”
इति धान्यचतुष्कम् ॥ १०३ ॥
“कश्चददाडिमजम्बुशृङ्गाटकपञ्चविश्वह्रीवैरम् ।
जलधरनागरसहितं गङ्गामपि वेगिनीं हन्त्यात् ॥
इति कश्चटादि ॥ १०४ ॥
“किराततिलकं मुस्तं वत्सकं सरसाञ्जनम् ।

पाचनं

पिबेत् पितातिसारघ्नं सचौदं वेदनापहम् ॥”
इति किराततिलकादि ॥ १०५ ॥
“कुटजत्वक्फलं मुस्तं काथयित्वा जलं पिबेत् ।
अतीसारं जयेदाशु शर्करामधुयोजितम् ॥”
इति कुटजादि ॥ १०६ ॥
“विश्वचूतास्थिनिर्युद्धः पीतः सचौदशर्करः ।
निहन्त्याष्टह्रीतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥”
इति विश्वादिकाथः ॥ १०७ ॥
“पटोलयवधन्याकषाथः पेयः सुशीतलः ।
शर्करामधुसंमिश्रश्चर्हितीसारनाशनः ॥”
इति पटोलादिकाथः ॥ १०८ ॥
“कुटजं दाडिमं मुस्तं धातकी विश्ववालकम् ।
लोभचन्दनपाठाश्च कषायं मधुना पिबेत् ॥
सामे सशूले रक्ते च पिष्ट्वास्त्रावे च शस्यते ।
कुटजादिरिति ख्यातः सर्वातीसारनाशनः ॥”
इति कुटजादि ॥ १०९ ॥
“समङ्गातिविषा मुस्तं विष्वं ह्रीवैरधातकी ।
कुटजत्वक् फलं विष्वं काथः सर्वातिसारघ्नम् ॥”
इति समङ्गादि ॥ ११० ॥
“कुटजत्वक्कृतकाथो वशीभूतः सुशीभनः ।
लोहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातीसारनाशनः ॥”
इति कुटजकाथः ॥ १११ ॥
“सवत्सकः सातिविषः सविश्वः
सोदीच्यमुस्तेष्व लतः कषायः ।
सामे सशूले सद्यः शोणिते च
चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥”
इति वत्सकादि ॥ ११२ ॥
“कषायो मधुना पीतस्त्वचो दाडिमवत्सकान् ।
सद्यो जयेदतीसारं मरुतं दुर्निवारणम् ॥”
इति कुटजदाडिमम् ॥ ११३ ॥ * ॥
अथ गृहण्याम् ।
“गृहणीमाश्रितं दोषमतीसारवदाचरेत् ।
अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥
नागरातिविषामुस्तकाथः स्यादाहमपाचनः ॥”
इति नागरादि ॥ ११४ ॥ * ॥
अथामिमान्द्रा ।
“विश्वभयागुडश्चोनां कषायेण घडूषणम् ।
पिबेत् श्लेष्मणि मन्त्रेऽभौ त्वक्पञ्चसुरभीजनम् ॥
पञ्चकोलं समरिचं घडूषणमुदाहृतम् ॥”
इति सङ्घणविश्वदि ॥ ११५ ॥ * ॥
अथामाजीर्णं ।
“धान्यनागरसंसिद्धं तोयं दद्याद्विचक्षणः ।
आमाजीर्णप्रशमनं दीपनं वृद्धिशीघ्रनम् ॥”
इति धान्यशुण्ठी ॥ ११६ ॥ * ॥
अथ पाण्डुरोगे ।
“फलत्रिकाष्टवासातिसाभूनिम्बनिम्बजः ।
काथः चोदयतो हन्त्या पाण्डुरोगं सकामलम् ॥”
इति फलत्रिकादि ॥ ११७ ॥ * ॥
अथ रक्तपित्ते ।
“जलं खर्जूरमृद्वीकामधुकैः सपक्षकैः ।
श्रुतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥”
इति खर्जूरादिजलम् ॥ ११८ ॥ * ॥

पाचनं

अथ राजयज्याणि ।

“धन्वाकपिप्लीविश्वदशमूलीजलं पिबेत् ।
पार्श्वमूलव्वरन्धासपीनसादिनिष्ठये ॥”

इति धन्वाकादि ॥ ११६ ॥

“अश्वगन्धाम्बाभीरुदशमूलीबलाहवाः ।

पुष्करातिविषे घ्नन्ति जयं क्षीररसाग्निः ॥”

इति अश्वगन्धादि ॥ ११७ ॥

“दशमूलबलाराजापुष्करसुरदासनागरेः कथितम् ।
पेयं पार्श्वीशशिरोरुक्चतकासादिशालये

सलिलम् ॥”

इति दशमूलादि ॥ ११८ ॥

इति राजयज्याधिकारः ॥ * ॥

अथ कासे ।

“पञ्चमूलीकृतः काथः पिप्लीचूर्णसंयुतः ।

रसात्ममश्रतो नित्यं वातकासमुदस्यति ॥”

इति पिप्लीचूर्णयुक्तपञ्चमूली ॥ ११९ ॥

“पौष्करं कटफलं भागीं पिप्लीविश्वसाधितम् ।
पिबेत् काथं कफोदके कासे आसे च हृदये ॥”

इति पौष्करादि ॥ १२० ॥

“पिप्लीचूर्णसंयुक्तं दशमूलीजलं पिबेत् ॥”

इति पिप्लीचूर्णयुक्तदशमूली ॥ १२१ ॥

“कटफलं कर्णं भागीं सुस्तं धान्यं वचाभया ।
शङ्खी पर्यटकं शुष्की सुराक्ष जले श्लतम् ॥

मधुह्निष्युतं पेयं कासे वातकफात्मके ।

कण्ठरोगे मुखे शूले आसहिष्काचरं च ॥”

इति कटफलादि ॥ १२२ ॥

“कण्टकारीकृतः काथः सज्जः सर्वकासहृत् ॥”

इति कण्टकारीकाथः ॥ १२३ ॥

इति कासाधिकारः ॥ * ॥

अथ हिक्कायाम् ।

“अश्वतथानागरफलीयाघ्रीपर्णाशसाधितकाथः ।
पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ जयत्याशु ॥”

इति अश्वतादि ॥ १२४ ॥

“दशमूलीकथायस्तु पुष्करेणावचूर्णितः ।

कासश्वासप्रशमनः पार्श्वहृत्क्षलनाशनः ॥”

इति कुष्ठचूर्णयुक्तदशमूली ॥ १२५ ॥

“कुलथानागरयात्रीवासाभिः कथितं जलम् ।
पीतं पुष्करसंयुक्तं हिक्काश्वासनिवारणम् ॥”

इति कुलथादि ॥ १२६ ॥

“शङ्खीमहौषधकणाघनपौष्कराणी

चूर्णं शटीमरिचशर्करया विमिश्रम् ।

काथेन पीतमश्वतावृषपञ्चमूल्याः

श्वासं अग्नेण विनिहन्त्यतिदोषमुग्रम् ॥”

इति शङ्खादि ॥ १२७ ॥

इति हिक्काश्वासाधिकारः ॥ * ॥

अथ हृद्गाम् ।

“कथायो भृष्टमुद्रस्य सलाजमधुशर्करः ।

निहन्त्याहृद्गतीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥”

इति भृष्टमुद्रकाथः ॥ १२८ ॥

“गुडूचीत्रिफलादिपटोलेः कथितं पिबेत् ।

क्षीरयुक्तं निहन्त्याशु हृद्दि पिताम्बसम्भवाम् ॥”

इति गुडूचादि ॥ १२९ ॥

III. 24

पाचनं

“काथः पर्यटनः पीतः सक्षौद्रहृद्गिनाशनः ॥”

इति पर्यटकाथः ॥ १३० ॥

“कृतं गुडूचा विधिवत कथायं हिमसंश्लिप्तम् ।
तिष्ठत्वपि भवेत् पथं माजिकेण समायुतम् ॥

त्रयादापोषितात्तोये प्रतपे निश्र संस्थितान् ।
कथायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ॥”

इति गुडूचीशीतकथायः ॥ १३१ ॥

“श्रीफलस्य गुडूचा वा कथायो मधुसंयुतः ।

पेयश्चर्हित्रये शीतो हृत्वा वा तण्डुलाम्बना ॥”

इति तिलमूलगुडूचीकथायो ॥ १३२ ॥

“अश्वाम्बपक्षवगवेधुकथान्मसेन-

क्षीवेरवारि पिबतो मधुनाल्पमल्पम् ।

हृद्दिः प्रयाति शमनं त्रिसुगन्धयुक्ता

लोढा निहन्ति मधुनाथ दुरालभा वा ॥”

इति अश्वदावारि ॥ १३३ ॥

इति हृद्गिधिकारः ॥ * ॥

अथ मूर्च्छायाम् ।

“महौषधान्ताक्षौद्रं पौष्करं ग्रन्थिकोद्भवम् ।

पिबेत् कणायुतं काथं मूर्च्छायै युगदेयु च ॥”

इति महौषधादि ॥ १३४ ॥

“पिबेद्दुरालभाकाथं सघृतं भ्रमशान्तये ॥”

इति दुरालभाकाथः ॥ १३५ ॥

इति मूर्च्छाधिकारः ॥ * ॥

अथोष्मादे ।

“दशमूलाम्बु सघृतं युक्तं मांसरसेन वा ।

समिद्धार्थकचूर्णं वा पुराणं वैककं घृतम् ॥”

इति घृतादियुक्तदशमूलम् ॥ १३६ ॥

अथापसारं ।

“हृत्कम्पोऽक्षिरुजा यस्य स्वेदो हस्तादि-

शीतना ।

दशमूलीजलं तस्य कल्पाग्राव्यश्च योजयेत् ॥”

इति दशमूलीकल्पाग्राव्यम् ॥ १३७ ॥

अथ वातरोगे ।

“पञ्चमूलीकृतः काथो दशमूलीकृतोऽथवा ।

रुक्षः स्वेदस्तथा नस्यं मन्यास्तम्भं प्रशस्यते ॥”

इति पञ्चमूली-दशमूलीकाथौ ॥ १३८ ॥

“अर्हते नवनीतेन स्वादेष्वाग्रेणो नरः ।

क्षीरमांसरसेभुक्ता दशमूली जलं पिबेत् ॥”

इति दशमूली ॥ १३९ ॥

“माघबलाशुक्रशिखाकृत्तगरास्त्राश्वगन्धो-

रवृकाणाम् ।

काथो नस्यनिपीतो रामठलवणान्वितः कोणः ॥

अपहरति पञ्चवातं मन्यास्तम्भं सकर्ण-

नादरुजम् ।

दुर्जयमर्हितवातं सप्ताहान्नयति चावश्यम् ॥”

इति माघबलादि ॥ १४० ॥

“दशमूलीबलामाघकाथं तैलाव्यमिश्रितम् ।

सायं भुक्ता पिबेन्नस्यं विश्वव्यामयवाहुकं ॥”

इति दशमूलादि ॥ १४१ ॥

“मायात्मगुप्तकेरुवाव्यालकघृतं पिबेत् ।

हिङ्गुसेधवसंयुक्तं पक्षाघातनिवारणम् ॥”

इति मायादि ॥ १४२ ॥

पाचनं

“वातज्जैर्दशमूल्या च नरं कुक्षमुपाचरेत् ॥”

इति वातप्रगणदशमूलीकथायौ ॥ १४३ ॥

“दशमूली बला रास्त्रा गुडूची विश्वमेघजम् ।
पिबेद्देरुखतेलेन गृध्रसीखपञ्चपञ्च ॥”

इति गरुडतेलयुक्तदशमूलादि ॥ १४४ ॥

“शोफालिकादलकाथो मृद्वस्त्रिपरिमाधितः ।

दुश्चारं गृध्रसीरोगं पीतमात्रं समुद्धरेत् ॥”

इति शोफालीकाथः ॥ १४५ ॥

“पञ्चमूलीकथायन्तु रुधुतेलेविमिश्रितम् ।

त्रिधुतेलाथवा युक्तं गृध्रसीगुल्मशूलसुतं ॥”

इति गरुडतेलयुक्तपञ्चमूली ॥ १४६ ॥

“दशमूलीकथायण पिबेद्देवा नागरात्मसा ।

कटीशूलेषु सर्वेषु तैलेमेरुण्डसम्भवम् ॥”

इति गरुडतेलयुक्तदशमूलीशुष्कीकाथौ ॥ १४७ ॥

“गुग्गुलुं क्रीडशोर्षं तु गुडूची त्रिफलात्मसा ।

क्षीरेणैरुखतेले वा पिबेद्देवा वृद्धदारकम् ॥”

इति गुग्गुलुयुक्तगुडूचीत्रिफलाकाथः ॥ १४८ ॥

इति वातप्राध्यधिकारः ॥ * ॥

अथ वातरक्ते ।

“अश्वतथानागरधन्वाककर्षत्रयेण पाचनकं सिद्धम् ।

जयति सरक्तं वातं सामं कुष्ठान्यशेषाणि ॥”

इति अश्वतादि ॥ १४९ ॥

“वत्सदाह्युद्भवः काथः पीतो गुग्गुलुसंयुतः ।

समीरणसमायुक्तं शीणितं संप्रधावयन् ॥”

इति वत्सादनीकाथः ॥ १५० ॥

“वासामुडूची क्षतुरङ्गलाना-

मेरुखतेलेन पिबेत् कथायम् ।

क्रमेण सर्वान्नमप्यशेषं

अयेदह्यवातभवं विकारम् ॥”

इति वासादि ॥ १५१ ॥

“लीढा सुखितिकाचूर्णं मधुसर्पिःसमन्वितम् ।

क्षिप्वाकाथं पिबन् हन्ति वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥”

इति गुडूचीकाथः ॥ १५२ ॥

“तिस्रोऽथवा पञ्चगुणैः न पथ्या

जग्धा पिबेच्छिखरुहाकथायम् ।

सवातरक्तं श्रमयत्युदीर्ण-

माजानुसंस्थं निहन्त्यवश्यम् ॥”

इति गुडूचीकथायः ॥ १५३ ॥

इति वातरक्ताधिकारः ॥ * ॥

अथोरुस्तम्भे ।

“शिलाजतुं गुग्गुलुं वा पिप्लीमथ नागरम् ।

ऊरुस्तम्भे पिबेन्मृजैर्दशमूलीरसेन वा ॥”

इति शिलाजत्वादियुक्तदशमूली ॥ १५४ ॥

“भस्मातकान्ताशुष्कीदारुपथ्यापुनर्नवाः ।

पञ्चमूलीद्वयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भनिवारणाः ॥”

इति भस्मातकादि ॥ १५५ ॥

“पिप्ली पीप्लीमूलं भस्मातकाथ एव वा ।

कल्को वा समधुर्दय ऊरुस्तम्भविनाशनः ॥”

इति पिप्लीयादि ॥ १५६ ॥

इत्यूरुस्तम्भाधिकारः ॥ * ॥

अथामवाते ।

“शटीशुष्काभया क्षोया देवाङ्गातिविषाण्डता ।

पाचनं

कषायभामवातस्य पाचनं रुचभोजनम् ॥
 इति श्रव्यादि ॥ १६० ॥
 “शरीरं विषयधं कल्कं वर्षाभूकायसंयुतम् ।
 सप्ररात्रं पिबेत्पुनरावतविपाचनम् ॥”
 इति पुनर्नवाकायः ॥ १६१ ॥
 “दशमूलान्तेरुण्डराजानागरदारुभिः ।
 काथोरुवृक्तैलेन सामं हृत्पानिलं गुरुम् ॥”
 इति रास्त्रादशमूलम् ॥ १६२ ॥
 “दशमूलकषायेण पिबेद्वा नागराभसा ।
 कुत्तिवस्ति कटीशूले तैलमेरुसम्भवम् ॥”
 इति एरुतैलयुक्तदशमूलशुष्कीकाथौ ॥ १६३ ॥
 “रास्त्रा गृह्णीमेरुं देवदारु मञ्जौषधम् ।
 पिबेत् सर्वाङ्गवाते च सामे सन्धास्थिमज्जगे ॥”
 इति रास्त्रापचकम् ॥ १६४ ॥
 “रास्त्रास्त्रावरुधदेवदारु-
 त्रिकटुकैरुण्डपुनर्वानाम् ।
 काथं पिबेन्नागरचूर्णमिश्रं
 जङ्घोरुपृष्ठत्रिकपार्श्वशूली ॥”
 इति रास्त्रासप्रकम् ॥ १६५ ॥
 “शुष्कीगोचुरककाथः प्रातः प्रातर्निषेधितः ।
 सामे वाते कटीशूले पाचनो रुक्प्रणाशनः ॥”
 इति गोचुरशुष्की ॥ १६६ ॥
 “आमवाते कणायुक्तं दशमूलोजलं पिबेत् ॥”
 इति कणायुक्तदशमूलम् ॥ १६७ ॥
 इत्यामवाताधिकारः ॥ * ॥
 अथ शूले ।
 “बलापुनर्नवेरुण्डहृत्तीक्ष्णगोचुरैः ।
 सहिह्वं लवणं पीतं सद्यो वातरुजापहम् ॥”
 इति बलादि ॥ १६८ ॥
 “विश्वमेरुजं मूलं काथं पीत्वा जलं पिबेत् ।
 हिङ्गुसौवर्चलोपेतं सद्यः शूलनिवारणम् ॥”
 इति विश्वादि ॥ १६९ ॥
 “हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वा ।
 विश्वमेरुयवकायः सद्यः शूलनिवारणः ॥”
 इति हिङ्गुपुष्करमूलयुक्तविश्वमेरुयवकायः ॥
 १७० ॥
 “तद्वदुयवकाथो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥”
 इति रुज्यादि ॥ १७१ ॥
 “हृत्तीक्ष्णो गोचुरैरुण्डकुशकासंक्षुरालिकाः ।
 पीताः पित्तभवं शूलं सद्यो हन्ति सुदारुणम् ॥”
 इति हृत्तीक्ष्णदि ॥ १७२ ॥
 “शतावरीसयथाङ्गवात्यालकुशगोचुरैः ।
 शतशीतं पिबेत्तोयं सगृह्णीतौदशकैरम् ॥”
 पित्तास्रमदाहशूलघ्नं सद्यो दाहव्वरापहम् ॥”
 इति शतावरीयादि ॥ १७३ ॥
 “त्रिफलानिम्बयथाङ्गकटुकारवधेः शतम् ।
 पाययेन्मधुसंमिश्रं दाहशूलोपशान्तये ॥”
 इति त्रिफलादि ॥ १७४ ॥
 “तैलमेरुजं वापि मधुककायसंयुतम् ।
 शूलं पित्तोद्घ्नं हृत्पादगुल्मं पित्तकमेव च ॥”
 इति मधुककायः ॥ १७५ ॥
 “त्रिफलारुधकायं सद्योऽं शर्करान्वितम् ।

८४

पाचनं

पाययेद्रक्तपित्तघ्नं दाहशूलनिवारणम् ॥
 इति त्रिफलारुधकायः ॥ १७६ ॥
 “विश्वमूलमथैरुण्डं चित्रकं विश्वमेघनम् ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं सद्यः शूलनिवारणम् ॥”
 इति विश्वमूलादि ॥ १७७ ॥
 “सत्तारं वा पिबेत् काथं विश्वादिः कफशूलवान् ॥”
 इति विश्वादिकायः ॥ १७८ ॥
 “मातुलुङ्गरसो वापि शिग्रुकायस्तथापरः ।
 सत्तारो मधुना पीतः पार्श्वहृत्तिशूलवृत् ॥”
 इति शिग्रुकायः ॥ १७९ ॥
 “आमशूले क्रिया कार्या कफशूल-
 विनाशिनी ।
 सेशमामहरं सर्वं यदन्यदपि वर्धनम् ॥
 पटोलत्रिफलारिष्टकायं समधुकं पिबेत् ।
 पित्तश्लेष्मण्डरुहं दाहशूलोपशान्तये ॥”
 इति पटोलादि ॥ १८० ॥
 “विश्वोरुवृक्तदशमूलयवाम्भसा तु
 द्विजारहिङ्गुलवणत्रयपुष्कराणाम् ।
 चूर्णं पिबेद्दयपार्श्वकटीग्रहाम-
 पकाशयांश्च शरग्वरगुल्मशूलौ ॥”
 इति विश्वादि ॥ १८१ ॥
 “काथेन चूर्णपानं यत्तत्र काथप्रधानता ।
 प्रवर्त्तते न तेनात्र चूर्णपेत्नी चतुर्दशः ॥
 चूर्णं समं रुचकहिङ्गुमञ्जौषधानां
 शुण्ठाम्बुना कफसमीरणपित्तजेषु ।
 क्षतपार्श्वपृष्ठजठराग्निविस्फिकास्तु
 पेयं तथा यवरेमेन तु विङ्गुविवन्धे ॥” १८२ ॥
 “समं शुण्ठाम्बुनैवेवं योजनीं क्रियते बुधैः ।
 तेनाल्पमानमेवात्र हिङ्गु संपरिदीयते ॥”
 इति रुचकादि ॥ १८३ ॥
 “हिङ्गु सौवर्चलं पथ्या विङ्गुसैन्धवसुम्भर ।
 पौष्करं पिबेत्तुर्गं दशमूलयवाम्भसा ॥
 पार्श्वहृत्कटिपृष्ठांशूले तन्नापतानके ।
 शीघ्रश्लेष्मासके च कर्णरोगे च शस्यते ॥”
 इति हिङ्गुदिचूर्णयुक्तदशमूलककायः ॥ १८४ ॥
 “एरुद्विष्वहृत्तीक्ष्णमातुलुङ्ग-
 पाषाणभिष्टकटमूलतः कषायः ।
 सत्तारहिङ्गुलवणो रुयुतैलमिश्रः
 शीघ्रं श्लेष्मद्विष्वहृत्तनवचमि यः ॥”
 इति एरुद्विष्वहृत्तनवचमि यः ॥ १८५ ॥
 “एरुद्विष्वहृत्तीक्ष्णमातुलुङ्ग-
 पाषाणभिष्टकटमूलतः कषायः ।
 सत्तारहिङ्गुलवणो रुयुतैलमिश्रः
 शीघ्रं श्लेष्मद्विष्वहृत्तनवचमि यः ॥”
 इति एरुद्विष्वहृत्तनवचमि यः ॥ १८६ ॥
 इति शूलाधिकारः ॥ * ॥
 अथोदावर्ते ।
 “श्रामा दन्ती द्रवन्ती त्वक् मञ्जौषमा खुञ्जी
 सिद्धत् ।
 सप्रला शङ्खिनी श्वेता राजशृङ्गः सतिष्ठकः ॥
 कम्पिष्ठकः करुणश्च हेमचौरीत्ययं गणः ।
 सर्पिस्तेजःराजः कायकल्केष्वन्यतमेन च ॥

पाचनं

उदावर्तोदरानाहविषगुल्मादिनाशनः ॥
 इति प्रत्येकं श्रामादिगणकायः ॥ १८७ ॥
 इत्युदावर्तोधिकारः । आनाहोऽपि ॥ * ॥
 अथ हृद्भोगे ।
 “वातोपस्थे हृदये वामयेत् स्निग्धमातुरम् ।
 द्विपञ्चमूलकायेन सन्धेहलवणैश्च च ॥”
 इति स्निग्धलवणयुक्तदशमूलम् ॥ १८८ ॥
 “नागरं वा पिबेद्वा कषायस्यापि वर्धनम् ।
 कासश्वासानिलहरं शूलहृद्भोगनाशनम् ॥”
 इति नागरकायः ॥ १८९ ॥
 “वचानिम्बकषायाभ्यां वान्मं हृदि कफोत्थिते ।
 वातहृद्भोगहृत्तुर्गं पिप्पल्यादिश्च पाचयेत् ॥”
 इति वचानिम्बकषायौ ॥ १९० ॥
 “हिङ्गुपुष्करमूलाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलेन वा-
 क्कुठाभयाचित्रकयावशुकम् ।
 पिबेत् ससौवर्चलपुष्कराणाम्
 यवाम्भसा शूलहृदामयघ्नम् ॥”
 इति हिङ्गुदिचूर्णयुक्तयवकायः ॥ १९१ ॥
 “दशमूलकषायान् लवणचारसंयुतम् ।
 कासं श्वासश्च हृद्भोगं गुल्मशूलश्च नाशयेत् ॥”
 इति लवणचारयुक्तदशमूलम् ॥ १९२ ॥
 इति हृद्भोगाधिकारः ॥ * ॥
 अथ मूत्रजङ्घने ।
 “अमृता नागरं धात्री वाजिगन्धा त्रिकटुकम् ।
 प्रपिबेद्वातरोगार्णः सशूलो मूत्रजङ्घवान् ॥”
 इति अमृतादि ॥ १९३ ॥
 “कुशः काशः शरीरं दर्भं दन्तुर्धुतिं लणोद्भवम् ।
 पित्तजङ्घहरं पञ्चमूलं वस्तिविशोधनम् ॥”
 इति लणपञ्चमूलम् ॥ १९४ ॥
 “एतत् सिद्धं पयःपीत्वा मेदुर्गं हन्ति शोथितम् ॥
 शतावरीकाशकुशश्चन्द-
 विदारिशालीक्षुकशेरुकाणाम् ।
 काथं सुशीतं मधुशर्करातं
 पिबन् जयेत् पित्तकमूत्रजङ्घम् ॥”
 इति शतावरीयादि ॥ १९५ ॥
 “हरीतकीगोचुरराजशृङ्ग-
 पाषाणभिष्टकटमूलतः कषायः ।
 काथं पिबेन्नास्यकसंयुक्तं
 लङ्घं सदाहं सन्धेहं विवन्धे ॥”
 इति हरीतकीयादि ॥ १९६ ॥
 “श्वदंष्ट्रा विश्वतोयं वा कफजङ्घविनाशनम् ॥”
 इति श्वदंष्ट्राविश्वकषायौ ॥ १९७ ॥
 “हृत्तीक्ष्णोपावनीपाठायष्टीमधुकपिङ्गलाः ।
 पाचनीयो हृत्तीक्ष्णः लङ्घदोषचयापहः ॥”
 १९८ ॥
 “काथं गोचुरबीजस्य यवचारयुतं पिबेत् ।
 मूत्रजङ्घं शूलजङ्घं पीतः शीघ्रं निवारयेत् ॥”
 इति यवचारयुक्तगोचुरबीजकायः ॥ १९९ ॥
 “क्रिया हृता त्वष्टरिषर्करायां
 या मूत्रजङ्घे कफमायतोत्थं ।
 यन्मूत्रजङ्घे विहितम् पेत्ते
 तत् कारयेच्छोथितमूत्रजङ्घम् ॥

पाचनं

त्रिकण्टकारखधर्मकाश-
दुरालभापञ्चमेधपथाः ।
निघ्नान्ति पीता मधुनाशरीष
संप्राप्तन्त्योरपि मृजलच्छम् ॥”

इति त्रिकण्टकादि ॥ २०० ॥

“कषायोऽतिबलान्नसाधिनोऽप्येषलच्छलित ॥”

इति अतिबलाकषायः ॥ २०१ ॥

इति मृजलच्छाधिकारः ॥ २०२ ॥

अथ मृज्जाघाते ।

“मृज्जाघातान् यथादोषं मृजलच्छहरेर्जयेत् ।
पिबेच्छिलान्नसुक्तार्थे गणी वीरतरादिक ॥”

इति शिलाजन्तुसुक्तवीरतरादिका ॥ २०३ ॥

“रसं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य वा ॥”

इति दुरालभारसवासकषायौ ॥ २०४ ॥

इति मृज्जाघाताधिकारः ॥ २०५ ॥

अथाश्रम्यम् ।

“वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठां शुष्ठीगोक्षुरसंयुताम् ।

यवचारगुडं दत्त्वा काययित्वा पिबेद्धिताम् ॥

अश्रमरीं वातजां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥”

इति वरुणत्वगादि ॥ २०६ ॥

“वीरतरः सहचरौ दर्भो वृज्जादनी नलः ।

गुन्दा काशकृशावश्रमेदमोष्टटुण्डकाः ॥

कुरुगुटकोऽथ वशिरो वसुकः सामिमन्थकः ।

इन्दीवरोऽश्वत्था च तथा कापोतवत्तकः ॥

वीरतरादिरित्येष गणो वातविकारनुत् ।

अश्रमरीशर्करासंज्ञकच्छाघातरुआपहः ॥”

इति वीरतरादिगणकायः ॥ २०७ ॥

“शुष्ठागिमन्थपाषाणशिशुवरुणगोक्षुरैः ।

अभयारखधफलेः कायं कृष्याद्विचक्षणः ॥

रामठनारखवगन्धं दत्त्वा पिबेन्नरः ।

अश्रमरीमृजलच्छम् पाचनं दीपनं परम् ॥

हन्त्यान् कोष्ठान्नितं वातं कटारुगुदमेदुगम् ॥”

इति शुष्ठागादि ॥ २०८ ॥

“वरुणत्वक्कषायान् पीतान् गुडसंयुतम् ।

अश्रमरीं पातयित्वा शु वस्तिशूलविनाशनम् ॥”

इति वरुणकायः ॥ २०९ ॥

“पिबेद्धरणमूलत्वक्कायं तत्कल्कसंयुतम् ॥”

इति वरुणकल्कयुक्तवरुणत्वक्कषायः ॥ २१० ॥

“कायश्च शिशुमूलोत्थः कटारुगुदश्रमरिघातनः ॥”

इति शिशुकायः ॥ २११ ॥

“नागरवरुणकगोक्षुरपाषाणभित्तपोतवत्तजः

कायः ।

गुडयावश्रुमिश्रः पीतो हन्त्यश्रमरीसुम् ॥”

इति नागरादि ॥ २१२ ॥

“वरुणत्वक्शिलाभेदशुष्ठीगोक्षुरकैः कृतः ।

कषायः चारसंयुक्तः शर्कराश्च भिनत्तापि ॥”

इति वरुणत्वगादि ॥ २१३ ॥

“श्वदंष्ट्रैरुष्णपत्राणि नागरं वरुणत्वक्चम् ।

एतन्कायवरं प्रातः पिबेदश्रमरिभेदनम् ॥”

इति श्वदंष्ट्रादि ॥ २१४ ॥

“एलोपकुल्यामधुकाश्रमभेद-

कौलीश्वदंष्ट्रावृषकोरवृकैः ।

८५

पाचनं

कायं पिबेदश्रमजनुप्रगाढं
सशर्करं साश्रमरिभित्तकम् ॥”

इति एलादि ॥ २१५ ॥

“शुक्राश्रम्यान् सामान्यो विधिरश्रमरिनाशनः ॥”

इत्यश्रमरीशर्कराधिकारः ॥ २१६ ॥

अथ मेहे ।

“दूर्वाकशेरुपूनीककम्भीकप्रवशैवलम् ।

जले निःकथितं पीतं शुक्रमेहहरं परम् ॥”

इति दूर्वादि ॥ २१७ ॥

“त्रिफलारखधनाकाकषायो मधुना युतः ।

पीतो निहन्ति फेनान् प्रमेहं नियतं कृणाम् ॥”

इति त्रिफलादि ॥ २१८ ॥

“लोभाभयाकटफलमुस्तकानां

विडङ्गपाठाङ्गनधन्वनानाम् ।

कटम्बशालाङ्गनदीपकानां

विडङ्गदार्वाधवशालकानाम् ॥

चत्वार एते मधुना कषायाः

कफप्रमेहेषु निधेयवर्ग्याः ॥

अश्वत्थाक्षतुरङ्गल्या न्यमोधादेः फलत्रयात् ।

मज्जिह्वरक्तसारान् कायाः पञ्च समाक्षिकाः ॥

नीलहारिद्रमुक्ताश्वान् चारमाश्लिङ्गसाहयान् ।

मेहान् हन्त्यः क्रमादेते सप्तौदो रक्तमेह-

जित ॥

कायः खर्जूरकाश्रम्येतिन्दकाम्यामृताकृतः ॥”

इति खर्जूरदि ॥ २१९ ॥

“लोभाङ्गनोष्णीकचन्दनानाम् २१०

अमृतिश्यामलकाभयानाम् २११ ।

धात्राङ्गनारिक्तकवतसकानां २१२

नीलोत्पलैलातिनिशाङ्गनानाम् ॥ २१३ ॥

चत्वार एते विहृताः कषायाः

पित्तप्रमेहे मधुसंप्रयुक्ताः ॥”

इति कषायसत्तुष्टयम् ॥ २१४ ॥

“क्षिप्तावह्निकषायेण पाठाकटजरामठम् ।

तिक्तां कुष्ठञ्च सप्तगुणं सर्पिर्महे पिबेन्नरः ॥”

इति क्षिप्तावह्निकषायः ॥ २१५ ॥

“कदरखदिरपूगकायं चौद्राज्ये पिबेत् ॥”

इति कदरादि ॥ २१६ ॥

“अग्निमन्थकषायान् वसामेहे प्रयोजयेत् ॥”

इति अग्निमन्थकषायः ॥ २१७ ॥

“पाठाश्रीषदम्पर्शमूर्त्वाः किंशुकतिन्दकौ ।

कपित्थानां भिषक् कायं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥”

इति पाठादि ॥ २१८ ॥

“कषायस्त्रिफलादारुमुस्तकैरथवा कृतः ॥”

इति त्रिफलादि ॥ २१९ ॥

“फलत्रिकं दारु निशां विशालां

मुस्तञ्च निष्काय्य निशांशकल्कम् ।

पिबेत् कषायं मधुसंप्रयुक्तं

सर्वप्रमेहेषु ससुत्थितेषु ॥”

इति फलत्रिकादि ॥ २२० ॥

“कटङ्कटेरीमधुकविफलाचित्रकैः समैः ।

सिद्धः कषायः पातयः प्रमेहानां विनोत्थितः ॥”

इति कटङ्कटेर्यादि ॥ २२१ ॥

पाचनं

“त्रिफलादिसदाञ्ज्यकायः चौद्रेण मेहहा ॥”

इति त्रिफलादि ॥ २२२ ॥

“कुटजासनदाञ्ज्यफलत्रयभवीऽथवा ॥”

इति कुटजादि ॥ २२३ ॥

इति प्रमेहाधिकारः ॥ २२४ ॥

अथोदरे ।

“पयसा सञ्चित्तुल्लेनोत्तवक्त्रदेतेन वा ।

सप्रलाचायमाणाभ्यां द्यतेनारखधेन वा ॥”

इति त्रिष्टुक्तल्लुत्तारखधकापैरुक्ताधौ ॥

२२५ ॥

“सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ता कारयेत् क्रियाम् ।

पीतः श्रीहोदरं हन्त्यान् पिप्पलीमरिचान्वितः ॥

अश्ववेतससंयुक्तः शिशुकायः ससैन्धवः ॥”

इति शिशुकायः ॥ २२६ ॥

“दशमूलदारुनागरस्त्रिष्टुक्त्रहापुनर्नवाकायः ।

जयति जलोदरशोथश्रीपदगलग्नयान-

रोगाञ्च ॥”

इति दशमूलादि ॥ २२७ ॥

“हरीतकीनागरदेवदारु

पुनर्नवास्त्रिष्टुक्त्रहाकषायः ।

सगुग्गुपुर्मुच्युतश्च पेषः

शोथोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥”

इति हरीतक्यादि ॥ २२८ ॥

“एरण्डतेलं दशमूलमिश्रं

गोमूत्रयुक्तस्त्रिफलारसो वा ।

निहन्ति वातोदरशोथमूलं

कायः ससृजो दशमूलजश्च ॥”

इति एरण्डतेलेन गोमूत्रेण वा युक्ता दशमूलाः ॥

२२९ ॥

“पुनर्नवानिम्बपटोलशुष्ठी-

तिक्तान्दतादाञ्ज्यभयाकषायः ।

सर्वाङ्गशोथोदरकाशमूल-

श्लासावित्तं पाण्डुगदं निहन्ति ॥”

इति पुनर्नवाकम् ॥ २३० ॥

“पुनर्नवादाञ्ज्यभयागुडचौ

पिबेत् समृज्जां महिषाक्षयुक्ताम् ।

त्वग्दोषशोथोदरपाण्डुरोग-

स्थौल्यप्रसर्कोर्धकफामयेषु ॥”

इति पुनर्नवाक्षतुष्कम् ॥ २३१ ॥

इति उदराधिकारः ॥ २३२ ॥

अथ शोथे ।

“शुष्ठीपुनर्नवाेरुषमूलमृदतं जलम् ।

वातिकेऽथयथौ शस्तं पानाहारपरिग्रहे ॥”

इति शुष्ठागादि ॥ २३३ ॥

“दशमूलं सर्वथा च शस्तं वाते विशेषतः ॥”

इति दशमूलम् ॥ २३४ ॥

“क्षीराशनः पित्तकतेऽथ शोथे

त्रिष्टुग्गुडचौत्रिफलाकषायम् ।

पिबेद्गवां मज्जविमिश्रितं वा

फलत्रिकाक्षुण्णमथानमात्रम् ॥”

इति त्रिष्टुगादि ॥ २३५ ॥

“अभया दारु मधुकं तिक्ता दन्ती सपिप्पली ।

पाचनं

पटोलं चन्दनं दाह्यं चायमाणं न्यायकम् ॥
मृगं कायः समर्पकः स्वयं चरदाहृष्टा ।
वोसपटणासन्तापसन्निपातविषापहः ॥”

इति अभयवादि ॥ २४१ ॥

“पुनर्नवाविषविषदृग्भी-

मयाकपण्यामरदारुकल्कम् ।

शोथे कफोली महिषाक्षमच-

युक्तं पिबेद्वा सलिलं तथेषाम् ॥”

इति पुनर्नवसप्तकम् ॥ २४२ ॥

“पुनर्नवादारुगुण्डीकाथे मृचैः च केवले ।

दृग्भीजले वापि गुग्गुलुः शोथनाशनः ॥”

इति गुग्गुलुयुक्तपुनर्नवादृग्भीजकाथौ ॥ २४३ ॥

“मिहस्यान्तभगटाकीकाथं कृत्वा समाचिकम् ।

पोत्वा शोथं जयेज्जलः कासं श्वासं च्चरं

वमिम् ॥”

इति मिहस्यादि ॥ २४४ ॥

“भूनिम्बविषकल्कं जग्धा पेयः पुनर्नवाकाथः ।

अपहरति नियतमाशु शोथं मर्त्याङ्गं नगाम् ॥”

इति पुनर्नवाकाथः ॥ २४५ ॥

इति शोथाधिकारः ॥ * ॥

अथान्तरुद्धौ ।

“पुनर्नवायस्तेन वा तेलं नारायणस्तथा ।

पाने वस्तौ रुचोस्तेन पेयं वा दृग्भीजम् ॥”

इति रुचोस्तेनयुक्तदृग्भीजम् ॥ २४६ ॥

“रास्त्रायष्टागतेरुद्धवलागोचरसाधितः ।

काथोऽन्तरुद्धं हन्त्याशु रुचोस्तेन मिश्रितः ॥”

इति रास्त्रादि ॥ २४७ ॥

इति अन्तरुद्धाधिकारः ॥ * ॥

अथ विद्रवौ ।

“पुनर्नवादारुविषदृग्भीजलाभयाभ्याम् ।

गुग्गुलुं रुचोस्तेन वा पिबेन्मरुतविद्रवौ ॥”

इति पुनर्नवादि ॥ २४८ ॥

“पिबेद्वा त्रिफलाकाथं त्रिफलकल्काक्षसंयुतम् ॥”

इति त्रिफलकल्कयुक्तत्रिफलाकाथः ॥ २४९ ॥

“दृग्भीजकाथेण सन्धोहनरसेन वा ।

शोथं व्रणं वा कोष्णं मण्डलं परिषेचयेत् ॥”

इति दृग्भीजकाथः ॥ २५० ॥

“काथो वंशत्वगेरुद्धदं दृग्भीजमभिरुक्तः ।

महिषुसेन्धवः पीतः कोष्णं भावयेदष्टकम् ॥”

इति वंशत्वगादिकाथः ॥ २५१ ॥ * ॥

अथोपदेशे ।

“पटोलनिम्बत्रिफलागुग्भी-

काथं पिबेद्वा खदिराशनाभ्याम् ।

सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा

सर्जोपदेशापहरः प्रयोगः ॥”

इति पटोलादि ॥ २५२ ॥

“त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराशरसेन वा ।

व्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदेशप्रशान्तये ॥”

इति त्रिफलाकाथः ॥ २५३ ॥

“जयाजायन्माराकसम्पाकानां दलेः पृथक् ।

कृतं प्रक्षालने काथं मेढ्रापके प्रयोजयेत् ॥”

इति जयादिकाथः ॥ २५४ ॥ * ॥

८६

पाचनं

अथ भजे ।

“न्ययोधादिकषायन् सुशीलं परिषेचने ॥”

इति न्ययोधादि ॥ २५५ ॥ * ॥

अथ कुष्ठे ।

“त्रिफलापटोलरजनीमिहिरारोहिणीवत्वा

निम्बेः ।

एव कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं

कुष्ठम् ॥”

इति नवकषायः ॥ २५६ ॥

“पटोलखदिरारिष्टत्रिफलाक्षणायेचनम् ।

तिक्ताशनः पिबेत् काथं कुष्ठो कुष्ठं यपोहति ॥”

इति पटोलादि ॥ २५७ ॥

“धात्रीखदिरयोः काथं पीत्वा वल्गुलसंयुतम् ।

शक्तेरुधवलं श्विचं तूर्णं हन्ति न संशयः ॥”

इति धात्रीखदिरकाथः ॥ २५८ ॥ * ॥

अथ शीतपित्ते ।

“उदई वमनं कार्यं पटोलारिष्टवारिणा ॥”

इति पटोलारिष्टजलम् ॥ २५९ ॥ * ॥

अथान्नपित्ते ।

“निस्तुषयपटुधवात्रीकाथस्त्रिफलाक्षयुतः पीतः ।

अपनयति चान्नपित्तं यदि मुदक्ते सुकृषेण ॥”

इति निस्तुषयवादि ॥ २६० ॥

“कफपित्तवमीकष्वरविस्फोटदाहृष्टा ।

पाचनो दीपनः काथः शृङ्गवेरपटोलयोः ॥”

इति शृङ्गवेरपटोलकाथः ॥ २६१ ॥

“पटोलं नागरं धान्यं काथयित्वा जलं पिबेत् ।

कण्डूपामार्जिभूतं कफपित्ताग्निमान्द्यजित् ॥”

इति पटोलादि ॥ २६२ ॥

“पटोलविष्णान्तरोहिणीकृतं

जलं पिबेत् पित्तकफोष्णं च ।

मलभ्रमरोचकवर्जमान्द्य-

कासञ्च रक्कहिनिवारणस्तत् ॥”

इति पटोलादि ॥ २६३ ॥

“यवकणापटोलानां काथं सौद्रयुतं पिबेत् ।

नाशयेद्वृक्षपित्तञ्च अरुचिञ्च वमिन्तथा ॥”

इति यवादि ॥ २६४ ॥

“वासावृतापटुकभूनिम्बनिम्बमार्कवेः ।

त्रिफलाकुलकैः काथः सौद्राक्षान्नपित्तहृष्टा ॥”

इति दृग्भीजम् ॥ २६५ ॥

“फलत्रिकं पटोलञ्च तिक्ताकाथः सितायुतः ।

पीतः क्षीतकमध्वतो च्चरच्छर्द्दाक्षपित्तजित् ॥”

इति फलत्रिकादि ॥ २६६ ॥

“पटोलधन्याकमधौषधाष्टैः

कृतः कषायो विनिहन्ति शीघ्रम् ।

मन्दानलं पित्तवलासदाह-

च्छर्द्दिच्वरामानिलमूलरोगान् ॥”

इति पटोलादि ॥ २६७ ॥

“क्षिप्रोद्भवानिम्बपटोलपत्रं

फलत्रयं सुकथितं सुशीतम् ।

सौद्राक्षितं पीतमनेकरूपं

सुदारणं हन्ति तदन्नपित्तम् ॥”

इति क्षिप्रोद्भवादि ॥ २६८ ॥

पाचनं

“पटोलत्रिफलानिम्बपत्रं मधुयुतं पिबेत् ।

पित्तक्षेपञ्च रक्कहिदाहमूलोपशान्तये ॥”

इति पटोलादि ॥ २६९ ॥

“सिंहस्यान्तभगटाकीकाथं कृत्वा समाचिकम् ।

अन्नपित्तं जयेज्जलः कासं श्वासं च्चरं वमिम् ॥”

इति सिंहस्यादि ॥ २७० ॥

इति अन्नपित्ताधिकारः ॥ * ॥

अथ विसर्पे ।

“दृग्भीजं प्रयोक्तव्यं पञ्चमूलचतुष्टयम् ॥”

इति पञ्चमूलचतुष्टयम् ॥ २७१ ॥

“सुस्तारिष्टपटोलानां काथः सञ्च विसर्पयुतम् ॥”

इति सुस्तारिष्ट ॥ २७२ ॥

“धात्रीपटोलसुहानामथवा घृतसंयुतः ॥”

इति धात्रीपटोल ॥ २७३ ॥

“अन्ततृषपटोलं निम्बपत्रैरुपेतं

त्रिफलखदिरसारं व्याधिघातञ्च तुल्यम् ।

कथितमिदमशेषं गुग्गुलीर्भागयुतं

जयति विषविसर्पान् कुष्ठमष्टादशाक्षम् ॥”

इति नवकषायः ॥ २७४ ॥

“अन्ततृषपटोलं सुस्तकं सप्तपथं

खदिरमसितवेचं निम्बपत्रं हरिद्रं ।

विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकण्ड-

रपनयति मन्त्ररौ शीतपित्तं च्चरञ्च ॥”

इति अन्ततृषादि ॥ २७५ ॥

“पटोलान्तभूनिम्बवासकादिष्टपटोः ।

खदिराञ्जुतेः काथो विस्फोटार्कच्वरापहः ॥”

इति पटोलादि ॥ २७६ ॥

“पटोलत्रिफलारिष्टगुग्भीसुस्तचन्दनैः ।

समुच्चै रौहिणी पाठा रजनी सदुरालभा ॥

कषायं पाययेद्वेतन पित्तक्षेपञ्चरापहम् ।

कण्डूत्वग्दीपविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥”

इति पटोलादि ॥ २७७ ॥

“भूनिम्बवासकाटुकापटोल-

फलत्रिकाचन्दननिम्बसिद्धः ।

विसर्पदाहच्वरवक्त्रशोथ-

विस्फोटव्याधिविमुक्तं कषायः ॥”

इति भूनिम्बादि ॥ २७८ ॥

“सकफे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजयेत्तरः ।

दुरालभा पर्यटकं पटोलं कटुकान्तथा ।

कोष्णं गुग्गुलुसंयुक्तं पिबेद्वा खदिराष्टकम् ॥”

इति दुरालभादि ॥ २७९ ॥

“कुण्डली पित्तमर्हाम्बु खदिरैश्चयवाम्बु वा ।

विस्फोटान्नाशयत्याशु वायुर्जलधरानिव ॥”

इति कुण्डल्यादि ॥ २८० ॥ * ॥

अथ मसूर्याम् ।

“दुरालभा पर्यटकं भूनिम्बं कटुरौहिणीम् ।

क्षेपिकां पित्तजायां वा पाने निःकाथ्य दापयेत् ॥”

इति दुरालभादि ॥ २८१ ॥

“निम्बं पर्यटकं पाठां पटोलं कटुरौहिणीम् ।

वासां दुरालभां धात्रीसुशीरं चन्दनञ्चयम् ॥

एव निम्बादिकः काथः पीतः शर्करया युतः ।

हन्ति त्रिदोषमन्त्ररौ चयवीसर्पसम्भवाम् ॥”

पाचनं

उत्थिता प्रविशेद्या तु पुनस्तं वाच्यते नयेत् ॥
इति निम्बादि ॥ २८२ ॥

“पटोलकृमलीसुस्तृषधन्वयवामके ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापट्टेयं प्रदत्तं जलम् ॥
मसुरीं शमयेदामां पकाश्चैव विशेषयेत् ।
नातः परतरं किञ्चिदस्फोटकवशात्तये ॥”
इति पटोलादि ॥ २८३ ॥

“पटोलभूलारुणतण्डुलीयकं
पिबेत् हरिद्रामलकलसंयुतम् ।
मसुरिविस्फोटविदाहशान्तये
तदेव पित्तासवमिज्वरापहम् ॥”
इति पटोलादि ॥ २८४ ॥

“पटोलभूलारुणतण्डुलीयकं
तथैव धात्रीखदिरं संयुतम् ।
पिबेत्तलं सुकथितं सुशीतं
मसुरिकारोगविनाशनं परम् ॥”
इति पटोलभूलादि ॥ २८५ ॥

“खदिरत्रिफलारिष्टपटोलादृतवासकैः ।
काथोऽष्टकाङ्गो जयति रोमान्तीश्च मसुरिकाम् ॥
वीसर्पकुष्ठविस्फोटकण्टादीनिपानतः ॥”
इति खदिराष्टकम् ॥ २८६ ॥

“अमृतादिकषायस्तु जयेत् पित्तकफात्मिकाः ॥
इति अमृतादि ॥ २८७ ॥

“जातीपत्रं समञ्जितं दात्रीं पूगफलं शमीम् ।
धात्रीफलं समधुक् कथितं मधुसंयुतम् ॥
मुखरोगे कण्ठरोगे गण्डघातं प्रशस्यते ॥”
इति जातीपत्रादि ॥ २८८ ॥

“अक्षुण्णोः सेकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाशना ॥
इति गवेधुमधुकाथः ॥ २८९ ॥

“वेदनादाहशान्तये खराणाञ्च विशुद्धये ।
सगुग्गुलं वराकाथं युञ्ज्यादा खदिराष्टकम् ॥”
इति वराकाथखदिराष्टकौ ॥ २९० ॥

“निम्बातिमुक्तकाशोक्ताश्चैव सपल्लवैः ।
निशापर्युषितः काथो मसुरीभयनाशनः ॥”
इति निम्बादि ॥ २९१ ॥ इति मुख्यधिकारः ॥ २९१ ॥
अथ मुखरोगे ।

“वृहतीभूमिकदम्बककण्टकायाः काथः ।
गण्डघाते लुप्तः क्रिमिदस्तस्य वेदनाशमनः ॥”
इति वृहत्यादि ॥ २९२ ॥

“काथपानम् दात्रीलङ्घितार्थकलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा पेयो मात्तिकसंयुतः ॥”
इति दात्रीलङ्घितार्थकलिङ्गजम् ॥ २९३ ॥

“कटुकातिविषादासुपाठसुस्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥”
इति कटुकादि ॥ २९४ ॥ ॥ ॥

मुखपात्रे ।
“जातीपत्रादृताद्यासदात्रीफलत्रिकैः ।
काथः चाद्रियुतः शीतो गण्डूषो मुखपाकशुत् ॥”
इति जातीपत्रादि ॥ २९५ ॥

“पटोलनिम्बजम्बामालतीनवपल्लवाः ।
पञ्चपल्लवकः श्लेष्मः कषायो मुखधावने ॥”
इति पटोलादि ॥ २९६ ॥

२७

पाचनं

“पञ्चवल्ककषायो वा त्रिफलाकाथ एव वा ।
मुखपात्रे सचौदः प्रयोज्यो मुखधावने ॥”
इति पञ्चवल्कत्रिफलाकषायौ ॥ २९७ ॥

“खरसः कथितो दात्रीया घनीभूतो रसक्रिया ।
सचौदो मुखरोगासृग्दोषनाशकृत्पापहा ॥”
इति दात्रीकाथः ॥ २९८ ॥

“सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त-
हरीतकीतिलकरोहिणीभिः ।
यथाहाराजमचन्दनेश्च
काथं पिबेत् पाकहरं मुखस्य ॥”
इति सप्तच्छदयथाहारादिकषायौ ॥ २९९ ॥

“पटोलमुष्ठीत्रिफलाविशाला-
त्रायन्ति तिलानि त्रिवृतान्मृतानाम् ।
पीतः कषायो मधुना निहन्ति
मुखे स्थितस्तस्य गदानशयान् ॥”
इति पटोलादि ॥ ३०० ॥

“कथितास्त्रिफलापाठाद्वह्नीकाजातिपल्लवाः ।
निषेधा भक्षणीया वा त्रिफला मुखपाकहा ॥”
इति त्रिफलादि ॥ ३०१ ॥
इति मुखरोगाधिकारः ॥ ३०१ ॥
अथ प्रदरे ।

“दात्रीरसाञ्जनशुष्काद्वह्नीकाजातिपल्लव-
भक्षान्तकैरवकृतो मधुना कषायः ।
पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं मशूलं
पीतासितारुणविलीहितनीलजम्बाम् ॥”
इति दात्रीगादि ॥ ३०२ ॥ ॥ ॥

अथ योनिशयि ।
“गुडूचीत्रिफलादन्तीकाथैश्च परिचरनम् ॥”
इति गुडूचीत्रिफलादन्तीकाथाः ॥ ३०३ ॥
अथ गर्भिण्याम् ।

“चन्दनं शारिवालोप्रमृद्वीकाशकैरान्वितम् ।
एष काथः प्रदातव्यो गर्भिण्या च्वरशान्तये ॥”
इति चन्दनादि ॥ ३०४ ॥

“ह्रीवैरारुणरक्तचन्दनवलाध्याकवत्सादनी-
सुतोशीरयवासपपट्टविषाकाथं पिबेत् गर्भिणी ।
नागावर्णरुजातिसारकण्डे गर्भाश्रिते वा च्वरे
योगोऽयं सुनिभिः पुरा निगदितः स्त्रियामये-
मृतमः ॥”
इति वृहत्तुङ्गीवेरादि ॥ ३०५ ॥ ॥ ॥

अथ स्तनरोगे ।
“हरिद्रादिं वचादिं वा प्रपिबेत् स्तन्यवृद्धये ॥”
इति हरिद्रादिवचादिकाथौ ॥ ३०६ ॥

“तत्र वातात्मके स्तन्ये दशमूलोजलं पिबेत् ॥”
इति दशमूलकाथः ॥ ३०७ ॥

“पित्तदुष्टेऽमृताभीरुपटोलं निम्बचन्दनम् ।
घात्री कुमारश्च पिबेत् काथयित्वा सशारिवम् ॥”
इति अमृतादि ॥ ३०८ ॥

“कफे वा त्रिफलाचक्षुभूनिम्बकटुरोहिणी ॥”
इति त्रिफलादि ॥ ३०९ ॥

“धात्री स्तन्यविशुद्धये स्नाहकरसाशना ।
भागोदाखवचापाठाः पिबेत् सातिविधाः प्रदातः ॥”
इति भाग्यादि ॥ ३१० ॥

पाचनं

“सष्टतं त्रिफलाकाथं स्तनरोगहरं पिबेत् ॥”
इति सष्टतत्रिफलाकाथः ॥ ३११ ॥ ॥ ॥
अथ स्तनिकारोगे ।

“अमृतानागरसश्च चरभद्रोत्कटपञ्च-मूलजलद-
जलम् ॥
प्रदत्तं मधुयुतं निवारयति स्तनिकातङ्गम् ॥”
इति स्तनिकादशमूलम् ॥ ३१२ ॥

“सहस्ररूपश्चरवेतममूलं वैककुत्तदातुल्य-
समम् ।
जलमत्र ससेत्सर्वद्विह्वयुतं सद्यो च्वरस्तनिक-
मूलहरम् ॥”
इति सहस्ररादि ॥ ३१३ ॥

“दशमूलोक्तः काथः सद्यः स्तनोरुजापहः ॥”
इति दशमूलौ ॥ ३१४ ॥ ॥ ॥
अथ मक्ष्मशूले ।

“स्तनाया हृष्टिरोवस्तिशूलं मक्ष्ममंजितम् ।
यवचारं पिबेत्तत्र मस्तुनोष्णोदकेन वा ॥
पिप्यादिगणकाथं पिबेद्वा लवणान्वितम् ॥”
इति पिप्यादिगणकाथः ॥ ३१५ ॥
इति स्त्रीरोगाधिकारः ॥ ३१५ ॥
अथ बालरोगे ।

“भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं नराणां यज्ज्वरादिषु ।
कार्यन्तदेव बालानां मावा त्वस्य कषायसो ॥
हरिद्रादययथाहृष्टमं ह्रीशकयवैः कृतः ।
शिशोश्चरति सारसः कषायः स्तन्यदोषजित् ॥”
इति हरिद्रादि ॥ ३१६ ॥

“विल्वश्च पुण्याणि च धातकीनी
जलं सलोत्रं गजपिप्पली च ।
काथावलेहौ मधुना विमिश्रौ
बालेषु योज्यावतिसारितेषु ॥”
इति विल्वदिक्काथः ॥ ३१७ ॥

“समझाधातकीलोप्रशारिवाभिः प्रदत्तं जलम् ।
दुश्चारेऽपि शिशोर्दोषमतीसारं समाप्तिकम् ॥”
इति समझादि ॥ ३१८ ॥

“नागरातिविषामुस्तबाह्वर्णयवैः प्रदत्तम् ।
कुमारं पाययेत् प्रातः स्यातीसारनाशनम् ॥”
इति नागरादि ॥ ३१९ ॥

“विल्वमूलकषायेण लाजाश्चैव सशर्कराः ।
आलोच्य पाययेद्बालं कृद्वातीसारनाशनीः ॥”
इति सशर्कराजयुक्तविल्वमूलकषायः ॥ ३२० ॥

“पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राकथितं पिबेत् ।
क्षतविस्फोटवीसर्पस्वराणां शान्तये शिशुः ॥”
इति पटोलादि ॥ ३२१ ॥ ॥ ॥
अथ विधे ।

“कटभक्षुनशीरीयश्लुषीरिदमल्लवः ।
कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलतात्रणापहाः ॥”
इति कटभ्यादि ॥ ३२२ ॥ इति चक्रपाणिदत्तः ॥

पाचनं, त्रि, पाचयिता । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥
अथ शिशुदद्याजीर्णं विशिष्टं पाचनद्रव्यमाह ।
“अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवम् ।
कदलस्य तु पाकाय बुधैरभिहितं हृतम् ॥
हृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो हितः ॥”

पाचनं

• नारिकेलफलतालबीजयोः
पाचकं सपदि तच्छुलं विदः ।
चौरमाशु सहकारपाचनं
चारमण्णनि हरीतकी चिता ॥
मधुकमालरुद्रपादनानां
परुषखर्जूरकपित्थकानाम् ।
पाकाय पथं पिपुमहबीजं
छतेऽपि तक्रेऽपि तदेव देयम् ॥
खर्जूरशङ्काटकयोः प्रशस्तं
विश्वीषधं कुच च भद्रमुस्तम् ।
यश्चाङ्गबोधदफलेषु शीतं
प्रक्षे तथा वायुधितं प्रणीतम् ॥
तच्छुलेषु पयसः पयो हितं
दीप्यकलु चिपिटे कणायुतम् ।
यष्टिका दधिजलेन जीर्यते
कर्कटी च सुमनेषु गीर्यते ॥”
सुमनेषु गोधमेषु । गीर्यते कथ्यते ।
गोधूममापहरिमन्यसतीलमुद्र-
पाको भवेत्कटिपि मातुलपुत्रकेण ।
खण्डश्च खण्डयति माघभवन्वजीर्णं
तेन कुलत्पमयया विदधाति जीर्णम् ॥
मातुलपुत्रकः धुतूरफलम् ॥
कङ्गश्यामाकनीवाराः कुलत्पसाविलम्बितम् ।
दधौ जलेन जीर्यन्ति वेदलाः काञ्चिकेन तु ॥
पिष्टान्नं शीतलं वारि कृशरां सैन्धवं पचेत् ।
मानिखरीनिम्बमूलं पायसं महयधकेः ॥
वटो वेशवाराखर्वज्जिन फेनी-
शमं पपैटः शिमुशीजेन याति ।
कणाम्बलतो लङ्कुकापूपशङ्का-
विपाको भवेच्छुलीमण्डयोश्च ॥
वसवारः वसर इति लोके । तद्यथा,—
खड्गो निशाधिजुलवङ्गकेला-
धन्याकजीरादकनागराणि ।
अम्बोधनं सैन्धवपर्णमन्ने
यथोचितं संस्कृत्य प्रणीतमिति ॥
शङ्का शङ्कः पानकविशेषः । मण्डः माण्ड इति
लोके ।
किमत्र चित्रं बहुमत्स्यमांस-
भोजो सुखी काञ्चिकपानतः स्यात् ।
इत्यदभुतं केवलवह्निपक-
मांसिन मत्स्यः परिपाकमेति ॥
आममांसफलं मोने तद्बीजं पिशिते हितम् ।
कूर्ममांसं यवचाराच्छीघ्रं पाकमुपैति हि ॥
कपोतपारावतनोत्पकण्ड-
कपिञ्जलानां पिशितानि भुक्ता ।
कासस्य मूलं परिपीथ पिष्टं
सुखी भवेन्ना बहुशो हि दृष्टम् ॥
कपोतो धवलपाण्डुः ।
शाकानि सञ्जाग्यपि यान्ति पाकं
चारण सद्यस्तिनालजेन ।
चक्षुकसिद्धार्थकवास्तुकानां
गायत्रिसाररहितेन पाकः ॥

पाचलः

चक्षुक सेतु इति लोके । गायत्री खदिरः ॥
पलङ्किकाकेसुककारवल्ली-
वार्त्ताकुर्वशाङ्कुरभूलकानाम् ।
उपोदिकालावुपटोलकानां
सिद्धार्थको मेघरवस्य पक्ता ॥
मेघरवः चवराई इति लोके ।
विपच्यते शूरणकं गुडेन
तथाशुक्रं तच्छुलजोदकेन ।
पिच्छालुकं जीर्यति कीरदूयात्
कशेरुपाकः किल नागरेण ॥
लवणस्तुल्यतोयात् सर्पिर्जम्बोरकादम्बात् ।
मरिचादपि तच्छीघ्रं पाकं यात्येव काञ्चिका-
तेलम् ॥
चौरं जीर्यति तक्रेण तदग्न्यं कीणामण्डकात् ।
माहिषं माणिमन्येन शङ्खचूर्णेन तदधि ॥
मण्डकः माण्ड इति लोके ।
रसाला जीर्यति व्योधान् खण्डं नागरभक्षणात् ।
सिता नागरमुस्तेन तथेच्छादिकारसात् ॥
जराभिरा गौरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं सुनिभिः प्रणीतम् ।
उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णं
जीर्णं भवेत् चारणस्तथास्तेः ॥
इरा मंदिरा ।
तप्तं तप्तं हेम वा तारमयौ
तोये क्षिप्तं सप्तजलस्तदम्भः ।
पीत्वाजीर्णं तोयजातं निहत्या-
त्तत्र चौरं भद्रमुस्तं विशिषात् ॥
तत्र तोयाजीर्णं । इति भावप्रकाशे जठ-
राग्नविकाराजीर्णविष्टचिकालसकविलम्बिका-
चिकित्सा ॥
पाचनः, पुं, (पाचयतीति । पच् + णिच् + “नन्दि-
यहोति ।” ३।१।२३४ । इति ल्युट् ।) अग्निः ।
इति मेदिनी । ने, ६० ॥ अन्नरसः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । २४ ॥ रत्नेरसः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पाचनकः, पुं, (पाचतेनेनेति । पच् + णिच् +
कर्ण ल्युट् । ततः संज्ञायां कन् ।) टङ्कणः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥
पाचनी, स्त्री, (पाचते भुक्तदयादिकं यथा । पच् +
णिच् + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) हरीतकी ।
इति मेदिनी । ने, ६१ ॥ (पाचयतीति यत्पत्या
परिपाचते वाच्यलिङ्गः । यथा, भावप्रकाशे
पूर्वखण्डे १ भागे ।
“कण्टकारी सरा तित्ता कटुकादीपनी लघुः ।
रुच्योष्णा पाचनी कासश्वासजरकफानिलान् ॥”)
पाचनं, स्त्री, (पाचयतीति । पच् + णिच् +
वाङ्मलकात् कलन् । यद्वा, पाचं पाचनं
त्वतीति । ला + कः ।) पाचनम् । इति
मेदिनी । ले, १०६ ॥
पाचलः, पुं, (पाचयतीति । पच् + णिच् + वाङ्मल-
कात् कलन् ।) पाचकः । अग्निः । राधन-
द्रवम् । वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

पाचज

पाची, स्त्री, (पाचयति स्वपचरसादिप्रलेपादिन
परिप्रकयति ब्रणानिति । पच् + णिच् + “सञ्ज-
धातुभ्य इत् ।” उणां ४ । ११७ । इति इत्
“ऊदिकारादक्तिनः ।” ४ । १ । ४५ । इत्यस्य
• वार्त्तिकोक्ता ङीप् ।) लताविशेषः । पाचि इति
पञ्च इति च हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । मर-
कतपत्री २ हरितलता ३ हरितपत्रिका ।
पत्री ५ सुरभिः ६ सालारिष्टा ७ गारुत्मत
पत्रिका ८ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । वातदोषघ्नश्च
भूतविकारनाशित्वम् । त्वग्दोषप्रशमनत्वम्
ब्रणेषु हितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाजः, [स्] स्त्री, (पाति रक्षतीति पात्यनेनेति
वा । पा रक्षणे + “पातिर्बले जुट् च ।” उणा
४ । २०२ । इति अस्तुन् जुङ्गागमच ।) बलम्
इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८।४।२५ ।
“आ नो बाधो महे तमे याहि मखाय पाजसे ॥”
पाचकपालः, त्रि, (पञ्चकपालस्यायमिति । “तस्ये-
दम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) पञ्चकपाल-
यागसम्बन्धी ॥ इति व्याकरणम् ॥
पाचजन्यः, पुं, (पञ्चजने हेतव्यविशेषे भवः । “पञ्च-
जनादुपसंख्यानम् ।” ४ । ३ । ५८ । इत्यस्य
वार्त्तिकोक्ता ञाः ।) विष्णुशङ्खः । इत्यमरः ।
१ । १२ । २६ ॥ “पञ्चजनी नाम देवः ससुदे तिमि-
रूप आसीत् तदस्थिजन्तात् ।” इति भरतः ॥
(यथा, गीतायाम् । १ । १५ ।
“पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥”
अस्य विवरणम् यथा, हरियंघ्रे । ८।१५—१७ ।
“समुद्रः प्रत्यवाचेदं देवः पञ्चजनी महान् ।
तिमिरूपेण तं बालं यस्तवानिति माधव ! ॥
स पञ्चजनमासाद्य जघान पुरुषोत्तमः ।
न चासमाद तं बालं गुरुपुत्रं तदाद्युतः ॥
स तु पञ्चजनं हत्वा शङ्खं लेभे जनाह्वनः ।
यः स देवमनुष्येषु पाञ्चजन्य इति श्रुतः ॥”
पञ्चभिः काश्यपवशिष्ठप्राणाङ्गिरसच्यवनेजने-
निर्धृतः । इति यजुः । अग्निः । इति मेदिनी ।
ये, १२२ ॥ (यथा, महाभारते । ३।२१।६।-५ ।
“काश्यपो ह्यथ वाशिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ।
अमिराङ्गिरसश्चैव च्यवनश्चिमुवर्षकः ॥
अचरत् स तपस्तीव्रं पुत्रार्थं बहुवार्धिकम् ।
पुत्रं लभेयं धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥
महायाह्वतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तेस्तदा तथ ।
जज्ञे तेजो महाचैवज्ञानं पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥
समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू स्यन्निभौ तथा ।
त्वद्नेत्रे च सुवर्णं भे कण्ठ्यं जङ्घे च भारत ! ॥
पञ्चवर्णः सुतपसा कृतस्तेः पञ्चभिर्जनेः ।
पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवर्णकरस्त सः ॥”
हारीतसुनिवर्षीयस्य दीर्घबुद्धेः पुत्रः । इति
स्कन्धपुराणी सत्याद्रिखण्डम् । १ । २७ । ४२ ॥)
पाञ्चजन्यधरः, पुं, (पाञ्चजन्यं तदाख्यया प्रसिद्धं शङ्खं
धरतीति । धृ + ण्यच् ।) विष्णुः । इति चारावली ॥

पाञ्चाली

पाञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चाली + स्वार्थे अण् । ततः कन् ततश्चापि अत इत्वच् ।) पञ्चालिका । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

पाञ्चशब्दिकं, स्त्री, (पञ्चभिः शब्दैर्निर्घृतम् । “तेन निर्वृतम् ।” ५ । १ । ७६ । इति ठक् ।) पञ्चप्रकारवाद्यम् । यथा, स्कान्दे रेखाखण्डे । “अङ्गं चर्मजम्बेव तन्त्रजं कांस्यं तथा । फुत्तुतश्चेति सुनिभिः कथितं पाञ्चशब्दिकम् ॥”

पाञ्चार्थिकः, पुं, (पञ्चार्थाः सन्त्यत्र । “अत इति-ठनी ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) पाञ्च-पतः । यथा,—

“पाञ्चार्थिकः पाञ्चपतश्चिद्रूपः स्फूर्तिः स्मृतः ॥” इति त्रिकाश्रयः ॥

पाञ्चालं, स्त्री, (पञ्चाल एव । पञ्चाल + स्वार्थे अण् ।) शास्त्रम् । यथा,—

“पितृहर्तृपुण्या द्वादशित्येन पुरञ्जनः । राष्ट्रं दक्षिणपञ्चालं याति धृतधरान्वितः ॥ इति श्रीभागवते । ४ । पुरञ्जनोपाख्याने । २५ । ५० ॥

“पञ्चालं विषयाणामन्यतोऽन्यमतानां प्रकाश-नायालमिति पञ्चालं शास्त्रम् ।” इति ।

“प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च शास्त्रं पञ्चालसंज्ञकम् ।” इति च तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अत्र पञ्चालमिति पाठः । किन्तु स्वार्थे णप्रत्यये पाञ्चालमपि भवति ॥

पाञ्चालः, त्रि, (पञ्चाले तदाख्यया प्रसिद्धे प्रदेशे भवः । “तच्च भवः ।” ४ । ३ । ५३ । इत्यण् ।) पञ्चालदेशोद्भवः ॥

पाञ्चालः, पुं, (पञ्चभिः प्रधानाभिर्नदीभिरलति पर्याप्नोतीति पञ्चालः । ततः स्वार्थे अण् ।) देशविशेषः । स तु इन्द्राजगनगरम् । अधुना परकायाद इति ख्यातः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ३ ।

“पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा रणमहर्षिनि । पर्यानयत भद्रं वः सा स्यात् परमदक्षिणा ॥” तद्देशवासिषु पुं भूम्नि ।) यथा,—

“पाञ्चालाश्चेदिमन्तुस्याश्च शूरसेनाः पटञ्चराः ।” इत्यादि विराटपञ्च ॥

(ब्रह्मदत्तस्य सहचरविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३ । २२ ।

“पाञ्चालकण्ठगीकाभ्यां तस्य सख्यमभूत्तदा ॥”)

पाञ्चालिका, स्त्री, (पाञ्चाली + स्वार्थे कन् । ततो ह्रस्वष्टाप् च ।) वस्त्रदस्तादिकतपुत्तलिका । तत्पण्यायः । पुष्पिका २ । इत्यमरः ॥ पञ्चालिका ३ । इति भरतः ॥ शास्त्रभञ्जिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ पाञ्चाली ५ शास्त्रभञ्जिका ६ । इति अटाधरः ॥ (रीतिविशेषः । तत्त्वज्ञं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५ ।

“—वर्गः प्रेषैः पुनर्दयोः । समस्तपञ्चपदो बन्धः पाञ्चालिका भवा ॥”)

पाञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्गणैरलतीति । अल + अच् । गौरादित्वात् ङीप् ।) पाञ्चालिका । (यथा, देवीभागवते । ४ । १६ । ४ ।

पाटलः

“यन्माया मोहितश्चाहं सदावर्त्तं परात्मनः । परवान् दारुपाञ्चाली मायिकस्य यथा वशे ॥” (पाञ्चाले भवा । पाञ्चाल + अण् । स्त्रियां ङीप् ।) पाण्डवपत्नी । तत्पण्यायः । कृष्णा २ पाण्ड-शर्मिला ३ पार्वती ४ द्रौपदी ५ याज्ञसेनी ६ वेदिजा ७ । इति जटाधरः ॥ मेरुनी ८ नित्य यौवना ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-भारते । १ । १६८ । ४१ ।

“कुमारी चापि पाञ्चाली वैदीमध्यात् सम-ल्लिता ॥”

अस्य जन्मादिविवरणं द्रौपदीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ रीतिविशेषः । पाञ्चालानां प्रियत्वादेवास्या-स्तथात्वम् । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २ ।

“वेदभौं चाप्य गौडौ च पाञ्चालौ लाटिका तथा ॥”

एतत्त्वज्ञं यदाह भोजः ।

“समस्तपञ्चपदामोऽजः कान्तिसमन्विताम् । मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥”)

पाट, य, (पाटयति कार्यान्तरपरेणात् पूर्व-कार्यं ह्येदयतीति । पट + णिच् + क्तिप् ।) सम्बो-धनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥

पाटकः, पुं, (पाटयति दीप्यतीति । पाटि + ण्यल् ।) महाकिष्कः । कटकान्तरम् । वाद्यम् । अन्नादिचालनम् । मूलद्रव्यापनयः । रोधः । इति मेदिनी ॥ ग्रामैकदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पाटयति क्षिन्तीति । ह्येदके । भेदके, त्रि । यथा, हरिवंशे । १७१ । १४ ।

“अहं तमो घनीभूतमहमेव च पाटकः ॥”)

पाटचरः, पुं, (पाटयन् क्रिन्दन् चरतीति । चर + पचाद्यच् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) चौरः । इत्यमरः ॥ (यथा, प्रत्युक्तविजये । ७ अर्थे ।

“मलिनं कुलिङ्गसाहसिकत्वं किलेत्तस्य पाप-पाटचरस्य ॥”)

पाटनं, स्त्री, (पट + णिच् + भावे ल्युट् ।) ह्येद-नम् । यथा,—

“अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लङ्गलक्ष्मिदेनं तथा । पाटने कर्णशङ्काणां मासाहंस्त यवान् पिबेत् ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्व यमः ॥

पाटलं, स्त्री, (पाटलो वर्णोऽस्यास्तीति । पाटल + अर्थे आदित्वाच्च ।) पाटलीपुष्पम् । इत्य-मरः ॥ गोलावाख्यपुष्पमिति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ४ । ६ । १४ ।

“पाटलाशोकवकुलेः कुन्दैः कुरुयकेरपि ॥” पाटलेति केचित् ॥)

पाटलः, पुं, (पाटयतीति । पट + णिच् + ङादि-त्वात् कलञ् ।) अन्तरक्तवर्णः । गोलाविरङ्ग इति भाषा । आशुधान्यम् । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । अत्युष्णत्वम् । वृद्धनिष्यन्दित्वम् । विदीप-कारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ तद्वर्णयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, रघौ । २ । ७६ ।

“स पाटलायां गवि तस्मिन्वांसं धनुर्धरः केशरिणं ददर्श ।

पाटलिः

अधिलकायामिव धातुमत्यां लोप्रदमं सागुमतः प्रपुल्लम् ॥”)

पाटलद्रुमः, पुं, (पाटलस्य पाटलपुष्पस्य द्रुमी-वृक्षः । यद्वा, पाटलो द्रुमः इति नित्यकर्म-धारयः ।) पुष्पागृहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाटला, स्त्री, (पाटलो वर्णोऽस्यस्याः । पाटल-वर्णत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) दर्गा । यथा,—

“अपर्णानिकपर्णां च पाटला पाटलावती ॥” इति तत्त्वज्ञाने तस्याः श्रुतनामस्तोत्रम् ॥

पुष्पवृक्षविशेषः । पारुल इति भाषा ॥ तत्-पण्यायः । पाटलिः २ अमोघा ३ काचस्थाली ४ फलेरुहा ५ कृष्णवृक्षा ६ कुवेराक्षी ७ । इत्य-मरः ॥ ताम्रपुष्पी ८ कुम्भिका ९ सुपुष्पिका १० वसन्तद्रुमी ११ स्थाली १२ स्थिरगन्धा १३ अम्बवासी १४ कालवृक्षी १५ । इति राज-निर्घण्टः ॥ मधुद्रुमी १६ कालास्थाली १७ अलि-वत्तभा १८ । इति भाष्यप्रकाशः ॥ कामद्रुमी १९ कुम्भी २० तोयाधिविवासी २१ । इति रत्न-माला ॥ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातश्लेष्माधानवर्मिन्नाससंश्रि-पातनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तृ-प्तत्वम् । अत्युष्णत्वम् । दीपकयारुचिहृक्का-ष्टणानाशित्वञ्च । तत्पुष्पगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । क्षौद्रत्वम् । कफास-नाशित्वञ्च । तत्फलगुणाः । पित्तातिसारदाह-नाशित्वम् । हिक्कासपित्तकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥ तद्वत्परिग्रहः,—

“गते ब्रह्मणि सर्वोऽपि तपः संवृत्त्य तं तदा । लिङ्गं चित्रवने सृष्ट्या प्रतिष्ठाप्य चचार ह ॥ विचरन्तं तदा भूयो महेशं कुसुमायुधः । आरात् स्थित्वाग्नौ धनीं सन्तापयितुमुद्यतः ॥ ततस्तमस्यतो दृष्ट्वा क्रोधाग्नातदृशा हरः । सरमालोकयामास शिखायाश्चरणान्तिकम् ॥ आलोकितस्त्रिनेत्रेण भद्रनो द्युतिमानपि । प्रादल्य तदा ब्रह्मन् पदादरभ्य कञ्चवत् ॥ प्रदल्यमानो चरणौ दृष्ट्वाभौ कुसुमायुधः । उतससर्ज धनुः श्रेष्ठं तज्जगामाथ पञ्चधा ॥ यदासीन्मुष्टिवन्तस्तु रक्तमष्टौ महाप्रभः । स चम्पकतरुजातः स्रग्गन्धाष्टौ गुणाकृतः ॥ नाचस्थानं शुभाकारं यदासीद्ध्वजभूषितम् । तज्जातं केशरारण्यं वक्रालं नामतो नगैः ॥ या च कोटी शुभा ह्यासीद्विन्दनीलविभूषिता । जाना सा पाटला रम्या भृङ्गराजिविभूषिता ॥” इति वामने ६ अध्यायः ॥

रक्तलोभः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाटलापुष्पमभिर्भं, स्त्री, (पाटलापुष्पस्य सन्निभा-सादृश्यं यत्र ।) पद्मकाष्ठम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

पाटलिः, स्त्री, (पाटि + भावे णच् । पाटो दीपिकं-लतीति । ला + “अच् इः ।” उग्रा ४ । १३८ । इति इः । पाटलिपुष्पाणां अतिसुषीकताये-वास्यास्य तम् ।) पाटलापुष्पवृक्षः । इत्यमरः ॥

पाटीरः

(यथा, महाभारते । ७ । २२ । १५ ।
 “तन् पाटलिपुत्र्याणां समवर्णा ह्येतन्माः ।
 बहमाना यराजन्त मत्स्यस्याभिन्नातिनः ॥”)
 पाटलिपुत्रं, स्त्री, (पाटलिः पुत्र इव यस्य । बहु-
 पाटलिपुत्रोत्पत्तिस्थानत्वेनास्य तथात्वम् ।)
 नगरविशेषः । पाटना इति स्थातः । नत्पण्यायः ।
 कुसुमपुरम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४९ ॥
 पुष्पपुरम् ३ पाटलिपुत्रकम् ४ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (इदं गङ्गातीरस्थम् । यथा हितोप-
 देशे । “अस्ति भागीरथीतीरे पाटलीपुत्रनाम-
 धेयं नगरम् ॥”
 इदमेव पुरा मगधानां राजधानी आसीत् ।
 नवत्युदर्शननाम्नो भूपतेः पुत्राणां नीति-
 विद्याधिगमाय विद्वत्कुलचूडामणिना विष्णु-
 शर्मणा पञ्चतन्त्रहितोपदेशादयो गम्या विर-
 चिताः ॥)
 पाटली, स्त्री, (पाटं दीप्तिं लातीति । ला + कः ।
 क्लियां डीप् ।) कटभौत्रजः । मुष्ककटजः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, इन्द्रजाले १
 अध्याये ।
 “पुष्टे रुद्रजटामूलं सुखस्यं कारयेद्वृषः ।
 ताम्बुलादौ प्रदातयं वयसा भवति निश्चितम् ।
 तथैव पाटलीमूलं ताम्बुलेन तु वश्यजतम् ॥”)
 पाटवं, स्त्री, (पटोर्भावं कर्म वा । पटु + “इग-
 न्ताच्च लघुपूर्वात् ॥” ५ । १ । १३२ । इत्यण् ।)
 पटुता । यथा । “पाटवं संस्कृतोक्तिषु ।” इति
 हितोपदेशः ॥ (दाटुम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४९ ॥
 “विचिष्यते कदाचित् धीः कर्मणा भोग-
 दायिना ।
 पुनः समाहिता सा स्यात् तत्रैवाभ्यासपाट-
 वात् ॥”)
 आरोप्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पटो-
 ष्ठात्राः पाटवाः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
 पाटविकः, त्रि, (पाटवं पटुत्वमस्यस्य । पाटव +
 ठ् ।) पटुः । धूर्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पाटहिका, स्त्री, (पाटहं पटहावयवः तददा-
 क्षतिरस्यस्याः । पाटह + ठ् । ङ्ङावाद्या-
 क्षतिसदृशत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) गुप्ता ।
 इति हारावली । १४५ ॥
 पाटिनं, त्रि, (पाटयेत् स इति । पट + णिच् +
 क्तः ।) क्षतपाटनम् । तत्पण्यायः । दारितम् २
 भिन्नम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 २ । १६ ।
 “पाटितमनु बहुविहारितं वेदनावच्च ॥”)
 पाटी, स्त्री, (पाटयतीति । पाटि + “सञ्ज्ञातुभ्य
 इन् ॥” उणां ४ । ११७ । इति इन् । क्लियां वा
 डीप् ।) वल्गाचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ परि-
 पाटी । अनुक्रमः । यथा, “पाटीं सङ्गितस्य
 वक्षमि चतुरप्रीतिप्रदां प्रस्फुटाम् ॥” इत्यादि
 लोलापनी ॥
 पाटीरः, पु, पटीरः । इति विश्वः । (यथा,
 सुकृन्दमालायाम् । ३२ ।

पाठः

“लाटीनेत्रपुटीपयोधरघटीरेवातटीदुष्कटी
 पाटीरदमवर्णनेन कविभिर्मूर्द्धिर्न नीयते ।
 गोविन्देति जनाहनेति जगतां नाथेति क्षणिति च
 आहारैः समयस्तदेकमनसां पुंसामतिक्रामति ॥”)
 पाठ्यं, स्त्री, (पठ्स्ते इदम् । “तस्येदम् ॥” ४ । ३ ।
 १२० । इत्यण् ।) पठ्शकम् । यथा,—
 “पाठ्यशाकम् मधुरं दुर्बलं गुरुपाकि च ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 (पाटि + यत् । पाटनीये । छेदो, त्रि ॥)
 पाठः, पु, (पठनमिति । पठ + भावे घञ् ।)
 विधिना वेदस्याभ्यसनम् । (पठ + णिच् + भावे
 घञ् ।) शिष्याणामभ्यापनम् । तत्पण्यायः ।
 महायज्ञः २ अक्षयज्ञः ३ पठनम् ४ पाठना ५
 पाठनम् ६ अध्यापनम् ७ अध्यापनम् ८ अध्या-
 पना ९ अभ्यसनम् १० । इत्यमरभरतौ ॥
 निपाठः ११ निपठः १२ । इति सङ्कीर्णवर्ग
 अमरः ॥ * ॥ माहात्म्यादिपाठे तु ॐ नारा-
 यणाय नमः ॐ नाराय नमः ॐ नरोत्तमाय
 नमः ॐ देवे नमः ॐ सरस्वत्यै नमः ॐ
 व्यासाय नमः । इति नत्वा पाठ्यम् ।
 “नारायणं नमस्कृत्य नरक्षैव नरोत्तमम् ।
 देवीं सरस्वतीं यासं ततो जयसुदीरयेत् ॥”
 इति विधेः ॥
 एवञ्च भागवतीयस्मृतौ उदीरयेत् इत्यस्य
 स्वयन्तथा उदीरयन्त्यान् पौराणिकानुपश्रित-
 यतीति श्रीधरस्वामिचार्याख्यानमनुशासनविरुद्धम् ।
 चेवेति भारतपाठाच्चारणं यासो लब्धः ।
 भागवते चेवेत्यत्र यास इति साक्षात्लिखितम् ।
 जयपदार्थमाह ब्रह्मचारिकाश्च भविष्यपुराणम् ॥
 “अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितमथा ।
 विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारतम् ॥
 काण्वश्च पञ्चमो वेदो यस्मिन्महाभारतं स्मृतम् ॥”
 काण्वं कण्वेपायनप्रणीतम् ।
 “सौराष्ट्र धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।
 जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनोविशुः ॥”
 जयजनेन संसारमिति जयस्तदुच्यते । एव-
 चायानवलोकनान् आचारार्हा स्तोत्रादावेष
 श्लोकः पश्यते । मत्स्यसूक्ते वाराहीतन्त्रे च ।
 “प्रणवच्चादौ जप्ता च स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।
 अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
 सर्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यनघा विफलं भवेत् ।
 शृङ्गेरानन्यचित्तेन पठितं प्रयत्नतः ॥
 न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ।
 आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः ॥
 हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं भवेत् ॥
 स्वयञ्च लिखितं यत् कतिना लिखितं यत् ॥
 अत्राक्षणेन लिखितं तत्रापि विफलं भवेत् ।
 ऋषिच्छन्दैकं न स्यात् पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ॥
 स्तोत्रे न दृश्यते यच्च प्रणवन्यासमाचरेत् ।
 सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः ॥
 अध्यायं प्राप्य विरमेत् तु मध्ये कदाचन ।
 क्षते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेन्नरः ॥”

पाठः

ततश्च मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्याद्यादौ
 ऋषिच्छन्दादिकं पठेत् । तदुच्यते । प्रथम-
 चरितस्य ब्रह्म ऋषिर्महाकाली देवता गायत्री
 कृत्वी नन्दा प्रज्ञा रक्तदन्तिकाबीजमयिस्तत्त्वं
 महाकालीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । मध्यम-
 चरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवताशुक्लपु-
 क्कन्दः शाकम्भरी शक्तिर्दुर्गा बीजं सूर्यस्तत्त्वं
 महालक्ष्मीप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । उत्तरचरि-
 तस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् कृन्दो
 भीमा शक्तिर्भामरीबीजं वायुस्तत्त्वं सरस्वती-
 प्रीत्यर्थं जपे विनियोगः । नैयतकालिककल्प-
 तरो भविष्यपुराणम् ॥
 “इतिहासपुराणानि श्रुत्वा भक्त्या महीपते ।
 सुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिर्विभो ॥
 ब्राह्मणं वाचकं विद्याभ्यासवर्णनमादरात् ।
 श्रुत्वाभ्यवर्णनाज्ज्ञानं वाचकाक्षरकं ब्रजेत् ॥”
 तथा ।
 “देवाच्चाभ्यतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशिषतः ।
 गन्धिवश्च शिथिलं कुर्यादाचकः कुतश्चन ॥
 पुनश्चभीत तत् सूत्रं न सुक्ता धारयेत् क्षिप्रम् ।
 हिरण्यं रजतं गावश्च तथा कांस्योपरोहनाः ॥
 इत्था तु वाचकायेह श्रुतस्याप्रोतियत्फलम् ॥”
 कांस्योपरोहनाः कांस्यकोडाः ।
 “वाचकः पूजितो येन प्रसन्नस्तस्य देवताः ॥”
 तथा ।
 “शाला सर्वसमाप्तिश्च पूजयेदाचकं बुधः ।
 आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम् ॥”
 तथा ।
 “विस्मयमहत् प्रान्तं स्रष्टाचरपदमथा ।
 कलसरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
 बुध्यमानः सदर्थं वै गम्यार्थं लक्ष्मणो रुप ।
 ब्राह्मणादियु सर्वेषु गम्यार्थेष्वर्पयेत्तु ॥
 य एवं वाचयेद्ब्रह्मज्ञं स विप्रो यास उच्यते ॥”
 तथा ।
 “सप्रस्वरसमायुक्तं काले काले विश्राम्यते ।
 प्रदर्शयन्सान् सर्वान् वाचयेद्वाचको रुप ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
 पाठस्याष्टादशश्लोका यथा,—
 “शङ्कितं भीतसुदुष्टमथस्तमशुनासिकम् ।
 विस्तरं विरसञ्चैव विज्ञिष्टं विषमाहृतम् ॥
 काकस्वरं शिरसितं तथा स्थानविवर्जितम् ।
 याकुलं तालहीनञ्च पाठदोषाच्चतुर्दश ॥
 संगीतं शिरसः कम्पमल्लकण्डमनर्थकम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
 अध्ययनक्रमो यथा,—
 “आचम्य प्रयतो निजमधीयीत उदङ्मुखः ।
 उपसंगम्य तत्पादौ वीक्ष्यमाग्यो गुरोर्मुखम् ॥”
 अध्यापनक्रमो यथा,—
 “अधीज्य भी इति ब्रथादिरामोऽस्त्विति चाचमेत् ।
 प्राक् कूलान् पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥
 प्राणायामैश्चिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ।
 ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादन्ते च विधिवद्भिजाः ॥

पाठः

कुर्यादध्यापनं नित्यं स ब्रह्मादीनि पूर्वतः ।
सर्वेषामेव भूतानां वेदसंस्तुः सनातनः ॥
अधीयीताध्ययनित्यं ब्राह्मण्याद्वीयतेऽन्यथा ॥”
इति कौर्म उपविभागे १३ अध्यायः ॥ * ॥
पाठनिषेधकालो यथा । ग्रहणनध्यायो न
हृष्टोपरागमात्रविषयः ।
“ब्राह्मं न कौर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च स्तुतं ।
इति मनुवचनेन सामान्यतो निषेधात् ॥
एव ब्राह्मणध्यायो यस्तान्निविषय इति मिता-
चरा अन्यत्र त्वहोरात्रमनध्यायो याज्ञ-
वल्क्यात् । यथा,—
“सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्लानिप । नि ।
समाप्य वेदं दुनिशमारण्यकमधीत्य च ॥
पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामहस्यां राहुस्तुके ।
ऋतुसन्धिषु सृक्षा वा आह्निकं प्रतियुज्य च ॥”
दुनिशमहोरात्रम् । “चैत्रावणमार्गशीर्षाणा-
मादिप्रतिपदो नित्याः इति ब्रह्मचारिकाण्डश्रुत-
हारीतवचने यथासामनध्याये नित्यत्वाभिधाना-
दग्राह्यं काव्यत्वम् । आदिप्रतिपदः शुक्ल-
प्रतिपदः ॥
“सा च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरसाङ्किता ।
प्रतिपत्पाठशीलानां विद्येव तनुतां गता ॥”
इति यासवचनमपि तावन्मात्रपरम् ॥ * ॥
गीतमोक्ताकालिकानध्याया यथा,—
आकालिकनिर्घातभूकम्पराहुदर्शनोल्का इति
आकालिका इति । निमित्तकालमारभ्य परेदु-
र्यावत् स एव कालस्तावदकालस्तत्र भवाः ॥
तथा,—
“विद्युत्तन्निवसेषु महोल्कानाञ्च संभवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुव्रवीत् ॥” * ॥
उल्कादिषु प्रतिप्रसवमाह मनुः ।
“वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नित्यके ।
नातुरोधोऽख्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥”
पराशरभाष्ये कूर्मपुराणम् ।
“अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
न धर्मेष्टास्त्वन्वयेषु पञ्चस्वेतानि वर्जयेत् ॥”
नारदः ।
“अयने विषुवे चैव श्रयने बोधने चरेः ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ॥” * ॥
सन्ध्यागर्जने शास्त्रचिन्तानिन्दामाह ज्ञान-
चिन्तामणौ दुर्वासाः ।
“सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः ।
चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विद्यायशोबलम् ॥
प्रादुक्कृतैर्व्यमिषु तु विद्युत्तन्निवतिस्वने ।
सन्धोतिः स्यादनध्याय इत्याह भगवान् मनुः ॥”
इति मनुवचनं वर्षाविषयम् ॥ * ॥
अहम्यादिषु विशेषमाह हेमाद्रिहतापस्तम्बः ।
“उदयास्तमिते वापि सुहृत्तत्रयगामि यत् ।
तद्दिनं तद्द्वहोरात्रमनध्यायविदो विदुः ॥
कचिदाहुः कचिद्देशे यावत्तु दिननाहिकाः ।
तावदेव त्वनध्यायो न तस्मिन्ने दिनान्तरे ॥”
तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्थः । दिनान्तरे तिथि-

१०१
पाठा

न्तरे । अत्र पूर्ववचनसुतरमीमांसाध्यायिभिः
परिगृहीतम् । परवचनानु अन्यग्रन्थपरम् ।
यत्तु निर्णयान्तरधृतम् ।
“प्रतिपक्षशमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी ।
दिनं दूषयति सर्वं सुरा गव्यघटं यथा ॥”
तद्दूषयत इत्यभिधानात् पूर्ववर्तितामात्रेण
सर्वदिनदूषणाय । राजमार्गच्छे ।
“प्रे को चे चा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।
या तु कोजागरे जाते चैत्रावल्काः परेऽपि या ॥
चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
सर्वास्वेतास्वनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
पाठकः, चि, (पाठयति अध्यापयतीति । पठ +
णिच् + क्तुल् ।) उपाध्यायः । इति हेमचन्द्रः ।
१ । ७८ ॥ (यथा, महाभारते ॥ ३३२९॥ १०५॥
“पठकाः पाठकाश्चैव ये चात्र शास्त्रचिन्तकाः ।
सर्वे असनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स
पण्डितः ॥”)
धर्मभाजकः । इति त्रिकाण्डशेषः । (पठ-
तीति । पठ + क्तुल् । वाचकः । अध्यता ।
“चञ्चलं गिलनचापि कासितं चासितकथा ।
नीचोचश्चैव गम्भीरं वर्जयेत् पाठकः सुधीः ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
पाठभूः, स्त्री, (पाठस्य भूभूमिः स्थानमित्ययः ।)
ब्रह्मारण्यम् । वेदादिपाठस्थानम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
पाठमञ्जरी, स्त्री, (मञ्जु सुन्दरं यथा तथा रायति
शब्दायते इति । मञ्जु + रे + कः । स्त्रियां
ङीप् । एषोदराङ्गोपः ततः पाठस्य मञ्जरी
वाचिकेव ।) शारी पक्षिणी । इति शब्द-
माला ॥
पाठशाला, स्त्री, अध्ययनगृहम् । पाठस्य अध-
यनस्य शाला गृहम् । इति षष्ठीतत्पुरुष-
समासनिष्पन्ना ॥
पाठशालिनी, स्त्री, (पाठेन शालते आचते इति ।
शाल + णिनि + ङीप् ।) शारी पक्षिणी ।
इति शब्दमाला ॥
पाठा, स्त्री, (पठते बहुगुणवत्यया कथ्यते इति ।
पठ + कर्मणि घञ् । अजादित्वात् टाप्)
जलाविशेषः । आकनादि इति भाषा । तत्-
पर्यायः । अम्बठा २ अम्बठिका ३ प्राचीना ४
पापचेलिका ५ यूथिका ६ स्थापनी ७ श्रियसी ८
विद्वकर्णिका ९ एकाष्टीला १० कुचेली ११
दीपनी १२ वनतिलिका १३ तिलपुष्पा १४
हृत्तिलिका १५ शिशिरा १६ टकी १७ मालती
१८ वरा १९ देवी २० वृत्तपर्णी २१ । अस्या
गुणाः । तिलत्वम् । गुणत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातपित्तज्वरपित्तदाहातीसारशूलनाशित्वम् ।
भयसम्पानकारित्वम् । इति वैद्यकम् ॥ * ॥
“अम्बठा बालिका बाला शठाम्ना बालिका-
म्बिका ।
अम्ना च माचिका चैव हृदयवल्का मयूरिका ॥

पाशाः

गन्धपर्णी चित्रगुण्यो श्रियसी सुखवाचिका ।
क्षिप्रपञ्चो भूरिमल्लिविज्ञेया घोषशाक्या ॥
अम्बठा सकषायाम्ना कषकषठरुजापहा ।
वातामयवलासत्री रुचिक्रदीपनी परा ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
“पाठास्त्रास्त्रास्त्रकी च प्राचीना पापचेलिका ।
एकाष्टीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिलिका ॥
पाठीणा कटुका तीक्ष्णा वातश्लेष्महरौ लघुः ।
इति शूलज्वरच्छेदिकुष्ठातीसारहृदयः ॥
दाहकण्विषवांसजमिगुल्मगणवणान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
पाठिका, स्त्री, (पाठा + स्वार्थे कन् । टाप् अत
इत्वच् ।) पाठा । इति भावप्रकाशः ॥
पाठी, [न] पुं, (पाठेव आकृतिर्विद्यते यस्य ।
पाठा + इति ।) चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥
(पाठोऽस्य स्थितिः । “अत इति नौ । ” ५। २। १५।
इति इति ।) पाठविशुद्धः ॥ (कर्म्मोपपदेनास्य
प्रमाणं यथा, मार्कण्डेये । ६८ । २६ ।
“बन्दिनामथ स्तनानां विटानां लास्यपाठि-
नाम् ॥”)
पाठीकटः, पुं, (पाठीं कटतीति । कट + “ङ्ग-
पघञेति । ” ३। १। १७५ । इति कः ।) चित्रक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाठीनः, पुं, (पाठिं पृष्टं नमयतीति । पाठि +
नम + णिच् + “अन्वोभ्योऽपीति । ” डः । “अन्वोषा
मपि दृश्यते । ” ६ । ३ । १३७ । इति दीर्घः ।)
मनुस्यविशेषः । वीर्यालि इति भाषा । तत्-
पर्यायः । सहस्रदंष्ट्रः २ । इत्यमरः ॥ सहस्र-
दंष्ट्री ३ बोदालः ४ बदालकः ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ५ । १६ ।
“पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ इत्यकथयोः ॥”)
अस्य गुणाः । श्लेष्मलत्वम् । क्षिप्रत्वम् । मधुर-
त्वम् । कषायत्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । पाके
कटुत्वम् । रोचनत्वम् । वातपित्तज्वरघ्नः । इति
राजवल्लभः ॥ (यथा च ।
“पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिता-
शनः ।
दूषयेदस्त्रपित्तान् कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
पाठकः । गुग्गुलुदमः । इति मेदिनी । ने, ८६ ॥
पाथ्यं, त्रि, (पठते इति । पठ + “ऋचलोऽर्थात् । ”
३ । १ । १२४ । इति ण्यत् ।) पठनीयम् ।
पठितयम् । यथा,—
“तिष्ठ रे तिष्ठ कण्ठोऽं कुण्ठयामि हठादहम् ।
अपठु पठतः पाथ्यमधिगोष्ठि शठस्य ते ॥”
इति नेपथ्ये १० सर्गः ॥
पाशः, पुं, (पण्यते अवहित्यतेनेनेति । पण +
करणे घञ् ।) पाथिः । इति शब्दचञ्चिका ॥
(पण + भावे घञ् । पणनम् । समयः । यथा,
महाभारते । २ । ५७ । ८ ।
“दीवामहे पाथिव ! मा विशङ्का
कुबज्य पाथ्य चिरस मा क्षयाः ॥”)

पाणिघा

पाणिः, स्त्री, (पणायन्ते व्यवहरन्त्यस्यामिति । पण + “अप्रिपणायो वृद्धायलुको च ।” उणा ४ । १३२ । इति इण् आद्यप्रत्ययस्य लुक् च ।) पण्यवीथी । इहः । इत्यादिकोषः ॥

पाणिः, पुं, (पणायन्ते व्यवहरन्त्यनेन । पणं व व्यवहारे + “अप्रिपणायो वृद्धायलुको च ।” उणा ४ । १३२ । इति इण् आद्यप्रत्ययस्य लुक् च ।) स च मणिबन्धावध्यङ्गुलिपर्यन्तभागः । स तु गर्भस्थबालकस्य मासद्वयेन भवति ॥ इति सुखबोधः ॥ तत्पर्यायः । पञ्चशाखः २ शयः ३ समः ४ दन्तः ५ करः ६ । इत्यमरभरतौ ॥ भुजः ७ । इति जटाधरः ॥ कुलिः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ भुजादलः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । २ । १६ । “नृगनाभिसुगन्ध्यां तं कृत्वा काष्ठां मनो-रमाम् । जगद् दक्षिणे पाणौ मुनिर्मन्मथपीडितः ॥”) कुलिकटस्थः । इति रत्नमाला ॥ कुलियाकड़ा इति भाषा ॥

पाणिकच्छपिका, स्त्री, (कच्छपः कूर्मस्तदाकारोऽव्ययः । कच्छप + उन् । टाप् अत इत्वच् । पाणिभ्यां लता कच्छपिका कूर्माकृतिसुदा ।) कूर्मसुदा । यथा,— “पाणिकच्छपिकां कुर्यात् कूर्ममन्त्रेण साधकः । तत्र संस्कृतपुष्पेण पूजयेदात्मनो वपुः ॥ पूजितं तेन पुष्पेण देवत्वं स्वस्य जायते ॥” कूर्ममन्त्रो यथा,— “हितीयं वेणुवोतन्तं बीजं बिन्दुसंयुतम् । षड्वस्त्रो परिचरं कूर्मबीजं प्रकीर्तितम् ॥” इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

पाणिरुह्यती, स्त्री, (पाणिर्गृहीतो यस्याः । “पाणिरुह्यती भाष्यायाम् ।” ४ । १ । ५२ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या ङीष् ।) विधानेनोद्गा । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

पाणिरुह्यन्, स्त्री, (पाणिर्गृह्यन् यत्र ।) विवाहः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२२ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ५६ । “इति स्वसुभोर्जकुलप्रदीपः सम्पाद्य पाणिरुह्यन् स राजा । महीपतीनां पृथग्गृह्णार्थं समादिदेशाधिरुतानधिप्रीः ॥”)

पाणिचः, पुं, (पाणिं पाणिना वा हन्तीति । हन् + “पाणिघताङ्घ्रौ शिल्पिनि ।” ३ । २ । ५५ । इति टक् टिलोपो घत्वच् निपात्यते ।) पाणिवादः । पाणिना वृद्धादिवादम् । पाणिं वा हन्ति यः । यः पाणिनेव वृद्धादिवाद-सुतपादयति तत्र । यः पाणिना वृद्धमिव पाणिं वादयति तत्र च । इत्यमरभरतौ ॥

पाणिघातः, पुं, (पाणिना हन्तीति । हन् + अप्रिपणत्वात् अण् ।) पाणिताडकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (हन् + भावे घञ् । पाणिना घातो हननमिति । पाणिहननम् ॥)

१०२

पाणिनिः

पाणिजः, पुं, (पाणौ जायते इति । पाणि + जन् + “सप्रम्यां जनेर्ङः ।” ३ । २ । ६७ । इति ङः ।) नखः । इति हलायुधः ॥

पाणितलं, स्त्री, (पाणितलमिव परिमाणमस्य-स्येति । अच् ।) कर्षपरिमाणम् । तोलकद्वयम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,— “कोलद्वयश्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमालिका । अर्धं पितुः पाणितलं किञ्चित् पाणिञ्च तिष्ठकम् ॥ विङ्गालपदकश्चैव सुवर्णं कवलयहः । उदम्बरश्च पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते ॥” इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥ पर्यायान्तरं यथा,— “विद्याद्वौ द्रव्यौ कर्षं सुवर्णं चात्मेव च । विङ्गालपदकस्तच्च पितृम्याणितलस्तथा ॥ तिष्ठकश्च विज्ञानीयात् कवलयहमेव च ॥” इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

पाणिस्तलम्,) हस्ताधीभागः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १४३ । “सृष्टेस्तानुचिर्निर्मलमङ्गिः प्राणानुपसृष्टेत् । गात्राणि चैव सर्वान्नाभं पाणितलेन तु ॥”)

पाणिनः, पुं, (पणिनो मुनेर्गोत्रापत्यम् । पणिन् + अण् । “गायविदधिकेऽग्निगणपणिनश्च ।” ६ । ४ । १६५ । इति न टिलोपः ।) पाणिनि-मुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाणिनिः, पुं, (पणिनो मुनेर्युवापत्यम् । पणिन् + इण् । न टिलोपः ।) मुनिविशेषः । तत्पर्यायः । आहिकः २ दाक्षीपत्यः ३ शालङ्की ४ पाणिनः ५ शालातुरीयः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * * * (अयं हि पणिन्-वंशसम्भूतः प्रसिद्धो आकरणा-कर्त्ता । अस्य माता दाक्षी इत्याख्याया विभुता । यथा, पातञ्जलकारिकायाम् । १ । १ । २० । “सर्चं सर्वपदादेशा दाक्षीपत्यस्य पाणिनेः ॥” तथाच शिष्यायाम् । ५६ । “शङ्करः शाङ्करीं प्रादादाक्षीपत्याय धीमते । वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥” अस्य शालातुरीय इत्याख्यापि दृश्यते । यथा, अभिधानचिन्तामणौ । ३ । ५१५ । “—अथ पाणिनौ । शालातुरीयदाक्षीयौ—” “गान्धारप्रदेशविशेषशालातुरयामजातत्वा-देवास्य तथा नाम ।” इति चिन्तामणिटीका ॥ परं तु शालातुरयामोऽस्य जन्मस्थानमिति न स्वीकुर्वन्ति । यतः शालातुरोऽभिजनोऽस्य इति युतपत्त्या शालातुरशब्देन शालातुरदेशोद्भवे जने एवार्थो नावगम्यते । अष्टाध्यायीसूच-पाठस्य “तूरीशालातुरवर्मन्तीकृचवारात् टक् ण्य टच् यकः ।” ४ । १ । ६४ । सूत्रात् अभि-जनार्थं एव ण्यप्रत्ययः । उत्तिकारभट्टोजी-दीक्षितेन तु “अभिजनश्च ।” ४ । ३ । ६० । इति सूत्रे “यत्र खयं वसति स निवासः । वत्र पूर्ववर्धितं सोऽभिजनः ।” इत्यभिजनशब्द-स्यार्थः प्रदर्शितः । अतः सद्यतः शालातुर-

पाणिनिः

प्रदेशः पाणिनेः पूर्वपुरुषाणां वासस्थानमित्ये-वावगम्यते नतु तस्येति ।

पुरा किल कात्यायननामा मुनिः सप्तलक्ष-श्लोकात्मकं बृहत्कथाभिधानं ग्रन्थं विरचय्य काणभूतये आबधामास । सोमदेवभट्टस्तु ततः सारांशं समुद्धृत्य कथासरित्सागर इत्याख्याया प्रसिद्धं ग्रन्थं निर्मितवान् तस्माद्देशाख्यायिका समधिगम्यते । यथा, तत्रैव । ४ । २०—६५ । “अथ कालेन वर्षस्य शिष्यवर्गं महानभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् ॥ स शुश्रूषापरिक्लृष्टः प्रेषितो वर्षमाभ्यया । अगच्छत् तपसं खिन्नो विद्याकामो हिमालयम् ॥ तत्र तीव्रेण तपसा तीघितादिशुश्रेखरात् । सर्वविद्यासुखं तेन प्राप्तं आकरणं नवम् ॥ ततश्चागत्य मामेव वादायाकृतये सं सः । प्रवृत्ते चावयोर्वादे प्रयाताः सप्रवासराः ॥ अद्यमेऽह्नि मया तस्मिन् जिते तत्समनन्तरम् । नभःस्थेन महाघोरो वृक्षारः शम्भुना लतः ॥ तेन प्रनष्टमेवमन्तदसद्वाकरणं भुव । जिताः पाणिनिना सर्वे सर्वोभूता वयं पुनः ॥ अथ संजातनिर्वेदः स्रष्टुहस्थितधे धनम् । हस्ते हिरण्यदत्तस्य विधाय बर्गजो निजम् ॥ उक्ता तत्रोपकीशायै गतवानसि शङ्करम् । तपोभिराराधयितुं निराहारो हिमाचलम् ॥” * * * “अत्रान्तरे तुषारादौ कृत्वा तीव्रतरं तपः । आराधितो मया देवो वरदः पार्वतीपतिः ॥ तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् । तदिच्छानुग्रहादेव मया पूर्णं कृतञ्च तत् ॥” * * * “वर्षाद्य मन्त्रादेशेऽह्नु ओतुं आकरणां नवम् । ततः प्रकाशितं स्वामिकुमारैरेव तस्य तत् ॥ ततो याङ्गोद्देशाभ्यां विज्ञप्तो दक्षिणां प्रति । गुरुर्वर्षोऽववीत स्वर्णकोटिर्मै दीयतामिति ॥ अङ्गीकृत्य गुरोर्वाक्यं तो च मामित्यवोचताम् । एहि राज्ञः सखे ! नन्दात् याचितुं गुरुदक्षिणाम् गच्छामो नाभ्यतोऽस्माभिरियत् काञ्चनमाप्यते । नवाधिकाया नवतेः कोटीनामधिपो हि सः ॥” इत्युपाख्यानं पाणिनिः कात्यायनस्य राज्ञो-नन्दस्य च समसामयिक इत्येवायति । परं कात्यायनपाणिन्योः शब्दशब्दपाठेन पाणिनिः कात्यायनान् पूर्वतन इत्यनयासंभवे विज्ञायते । यतः कात्यायन एव पाणिनिस्तथाकरणस्य वार्तिककारः । स च स्रजतग्रन्थे विदुषां वरं पाणिनिं आचार्यत्वेन स्वीकृतवान् । [६ । ४ । १०४ । सूत्रस्य वार्त्तिः ।] पाणिनिस्तु स्वीय-आकरणे पूर्वतनानां बहूनां विदुषां नामोल्लेखं कृतवान् परं कुत्रापि कात्यायनस्य नाम नाभि-हितवानतः सद्यतोऽवगम्यते पाणिनिः कात्या-यनात् बृहतर इति ।

अनेन महात्मना पाणिना रचितं आकरणं पाणिनीयाष्टकमित्याख्याया प्रसिद्धम् । कात्याय-

पाणिपी

एषास्य वार्तिकं विधाय तीव्रसमालोचना-
चकार । परं पतञ्जलिः सूत्रपाठस्य वार्तिकस्य
च महाभाष्यं विधाय सन्वेतः प्रमादपरिश्रुत्योऽयं
पाणिनीयाष्टाध्यायीयस्य इति प्रदर्शयन् कात्या-
यनतीव्रदृष्टेः ररत्तौ समीक्षणीयं ग्रन्थसुत-
मम् । अष्टाध्यायीप्रारम्भे तु चर्चाशुचिर्वाणि
सन्ति तानि तु प्रत्याहारसूत्राणि ।
अष्टाध्यायीसूत्रपाठे, आशिप्रलिः । ६।१।१२।
गाजवः । ६।१।११। चाक्रवर्मेणः । ६।१।१।
१३०। स्तोटायनः । ६।१।१२३। काश्यपः ।
८।४।६७। गार्ग्यः । ८।४।६७। भार-
द्वाजः । ७।२।६३। सनकः । ५।७।११२।
श्राकटायनः । १।४।१११। श्राकलः । १।१।१६।
एतेषां पूर्वतन्त्रवेयाकरणां नामानि सन्ति ।
अत्र ६६६ संख्याकानि सूत्राणि विद्यन्ते ।
काशीरराजस्य जयापीडस्य राजत्वसमये
पाणिनिश्चाकरणं वार्तिकेन महाभाष्येण च
सह विशेषविद्यार्थिसुधीवरविद्वज्जनशिक्षार्थं
प्रचलितमासीत् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४।
६३८-६४० ।
“नितान्तं कृतकृत्यस्य गुणवृद्धिविधायिनः ।
श्रीजयापीडदेवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम् ॥
भाष्यस्यास्याक्षणे श्लोकेऽर्चलक्षणेऽहतेः कृतः ।
सोऽयं तस्य विपर्यासो बुधैरेव विवर्तितः ॥
कृतविप्रोपसर्गस्य भूतनिष्ठाविधायिनः ।
श्रीजयापीडदेवस्य पाणिनेश्च किमन्तरम् ॥”
कात्यायनकृतवार्तिकान् पतञ्जलिकृतमहा-
भाष्याच्च अन्ये अपि अष्टाध्यायीसूत्रपाठस्य
उल्लिखितमहाभाष्यस्य च वष्टापीकाः सन्ति
बाहुल्यमिहा तासां नामानि न प्रदत्तानि ॥*॥
पाणिनीयं, त्रि, (पाणिनिवा प्रोक्तं उपदिष्टं वा ।
पाणिनि + “वृद्धाच्छुः ।” ४।२।११४। इति
कः ।) पाणिनिना कृतं ग्रन्थादि । इति सुम्भ-
बोधयाकरणम् ॥
पाणिन्वमः, त्रि, (पाणिं धमतीति । भा प्रत्यामि-
संयोगयोः + “उग्रपश्येरम्हपाणिन्वमाश्च ।”
३।२।३७। इति खश् सुम् च ।) हस्तकर्म
ताकाभिसंयोगकर्ता । एवं शब्दकर्ता च ।
इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥ (“पाणयो भायन्ते-
रक्षिप्रिति पाणिन्वमोऽध्वा । अन्वकारादात्त
इत्यर्थः । तत्र हि सर्पादिपनीदनाय पाणयः
शब्दास्ते ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
पाणिन्वयः, त्रि, (पाणिभ्यां धयति पिबतीति ।
घेट पाने + “नाडीयुनीस्तनकरसुष्ठिपाणि-
नासिकात् प्राश्च ।” इति सूत्रान् खश्प्रत्ययेन
साधुः ।) पाणिद्वारा पानकर्ता । इति सुम्भ-
बोधयाकरणम् ॥
पाणिपादं, स्त्री, पाणिश्च पादश्च द्वयोः समाहारः ।
पाणिपादयोः समाहारः । इति आकरणम् ॥
पाणिपीडनं, स्त्री, (पाण्यः पीडनं ग्रहणं यत्र ।)
पाणिग्रहणम् । विवाहः । इत्यमरः ॥ (पाणिभ्यां
पीडनमिति विग्रहे क्रोधादिना हस्तमर्दनम् ॥)

१०३

पाण्डुरः

पाणिभुक्, [ज] पुं, (पाणिनेव भुज्यते दीयतेऽनेन
चर्वादिदृश्यं यदा, पाणिरिव भुज्यते यच्चादि-
स्थले अवह्रियते इति । भुज् + क्तिप् ।) उद्भ्र-
वृजः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पाणिना सुहृत्
इति । भुज् + क्तिप् ।) पाणिकरणकभोक्तिरिति ॥
पाणिमर्हः, पुं, (पाणिं नृदनातीति । पाणि + नृद
+ “कर्मण्यण् ।” ३।२।१। इत्यण् ।) कर-
सहकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाणिमुक्तं, स्त्री, (पाणिभ्यां मुक्तं परित्यक्तम् ।)
अन्वम् । इति हलायुधः ॥
पाणिरुहः, पुं, (पाणौ रोहतीति । रुह + “इगुप-
धश्चेति ।” ३।१।१३५। इति कः ।) नखः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पाणिवादः, त्रि, (पाणिं पाणिना वा वादयतीति ।
वद + णिच् + अण् ।) पाणिघः । नृदङ्गादि-
वादकः । इत्यमरः ॥ (पाणिना वादति इति ।
वद + णिच् + कर्मणि घञ् । नृदङ्गादौ, स्त्री ।
यथा, रामायणे । २।६५। ४ ।
“अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादान्यवादयन् ॥”)
पाणिवादकः, त्रि, (पाणिं पाणिना वा वादय-
तीति । वद + णिच् + ण्यल् ।) पाणिवादः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।५८६॥ (यथा, रामा-
यणे । २।६५। ४ ।
“ततस्तु सुवर्ता तेषां सूतानां पाणिवादकाः ।
अपदानानुदाहृत्य पाणिवादान्यवादयन् ॥”)
पाणिसर्गा, स्त्री, (पाणिभ्यां सृज्यतेऽर्मा । सृजो
श्च विसर्ग + “पाणौ सृजेर्यत् वाच्यः ।” इति
गण् । “चजोः कुः चिग्नतोः ।” ७।३।५२।
इति कुलम् ।) रज्जुः । इति सुम्भबोधयाका-
रणम् ॥
पाणीतलं, स्त्री, (पाणि तलं निपातनात् दीर्घः ।)
तोलकद्वयम् । यथा,—
“विडालपदकर्वो च पाणीतलसुडम्बरम् ॥”
इति शब्दमाला ॥
पाणीकरणं, स्त्री, (पाणौ क्रियतेऽनेनास्मिन् वा ।
ह + क्कट् । सप्रत्याः अलुक् ।) विवाहः ।
इति जटाधरः ॥
पाण्डरं, स्त्री, (पाण्डरो वर्णाऽस्थस्येति । अच् ।)
कुन्दपुष्पम् । गैरिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पाण्डरः, पुं, (पाण्डरः शुक्लवर्णाऽस्थस्येति । अच् ।)
मरुवकवृक्षः । (पङ्क्ति + अर + दीर्घश्च ।)
श्वेतवर्णः । (पर्वतविशेषः । स तु मेरोः पश्चिमे
वर्षते । यथा, मार्कण्डेये । ५५। १० ।
“अञ्जनः कुकुटः कृष्णः पाण्डरश्चाक्षतोत्तमः ॥”
“पश्चिमेन तथा मेरोर्विस्कम्भान् पश्चिमाद्वाहिः ।
एतेऽवजाः समाख्याताः—” ॥
रोरावतकुलीतपन्ननागविशेषः । यथा, महा-
भारते । १।५७। ११—१२ ।
“पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
विहङ्गः शरभो मेघः प्रमोदः संहतापनः ॥
रोरावतकुलादेते प्रविष्टा हयवाहनम् ॥”
पश्चिमविशेषः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वप्रवचनम् ।

पाण्डवः

“एधः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च ।
चिल्लश्च धर्मचिल्लश्च भासः पाण्डर एव च ।
एधे यस्य पतन्त्येते गेहं तस्य विपद्यते ॥”)
तद्वर्णविशिष्टे, त्रि । इत्युणादिकोशः ॥ (यथा,
हरिवंशे । ८२। ५० ।
“असिताम्बरसंवीतं पाण्डरं पाण्डरासनम् ॥”)
पाण्डरपुष्पिका, स्त्री, (पाण्डरं शुक्लवर्णं पुष्प-
मस्याः । कप् । ततः कापि अत इत्वम् ।)
शीतलावृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पाण्डवः, पुं, (पाण्डोक्तद्वयस्या प्रसिद्धस्य राज्ञो-
रपत्यम् । पाण्डु + “ओरण् ।” ४।२। ७१।
इत्यण् ।) पाण्डुनन्दनः । पञ्चपाण्डवोत्पत्ति-
यथा,—
वैशम्पायन उवाच ।
“संवत्सरपृष्ठे गर्भे गान्धार्वा जनमेजय ।
आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्ममच्युतम् ॥
सा बलिं त्वरिता देवी धर्माद्योपनहार ह ।
जलाप मत्तं विधिवदत्तं दत्त्वा ससा पुरा ॥
संगम्य सा तु धर्मं यो गम्यन्ति धरेण ह ।
तेभ्ये पुत्रं वरारोहो मन्त्रेणाणिजितं वरम् ॥
एन्ध्रे चन्द्रसमायुक्ते सुहृत्सोऽभिजितेऽहमे ।
दिवामध्यगते सूर्ये तिथौ पुन्येऽभिपूजिते ॥
सन्ध्यायशसं कुन्ती सुधाव प्रपदं सुतम् ।
जातमात्रे सुते तस्मिन् वाग्वाचाशरीरिणी ॥
एष धर्मभूता श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः ।
विक्रान्तः सत्यवाक चैव राजा एष्यति भविष्यति ॥
युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ।
भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।
यशसा तेजसा चैव वृत्तेन च समन्वितः ॥१॥*॥
धार्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तं पुनरव्रवीत् ।
प्राहुः चात्र बलं श्रेष्ठं बलवत्तं सुतं वृणु ॥
ततस्तथोक्ता भर्ता तु वायुदेवाज्ञापय गा ।
तस्माज्जने महाबाहुर्भोमी भीमपराक्रमः ॥
तमप्यतिबलं जातं वाग्वाचाशरीरिणी ।
सर्वेषां बलिनं श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ॥
इदमव्यक्तं चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ।
यदङ्गान पतितो मातुः शिलां गात्रैरचर्णयत् ॥
कुन्तो यन्निभयोऽदिता सहस्रोत्पतिता किल ।
नान्वबुध्यत तं सुप्रसुप्तं स्वे वृकोदरम् ॥
वचसं हननः सोऽथ कुमारो न्यपतद्गिरौ ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥
तां शिलां चूर्णितं दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः ।
यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ॥
द्व्याधिनोऽपि तत्रैव प्रजसे यमुधाधिप ॥*॥*॥
जातं वृकोदरं पाण्डुरिदं भयोऽन्वत्तिलयत ।
कथं मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥
देवं प्रकथकारं च लोकोऽयं संप्रतिष्ठितः ।
तत्र दैवस्तु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते ॥
इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् ।
अप्रमेयलोतसाहो वीर्यवानभितदुतिः ॥
तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं लब्ध्वा महाबलम् ।
यं दास्यति स मे पुत्रं स गरीयान् भविष्यति ॥

कर्मणा मनसा वाचा तस्मात्तपस्ये महत्तपः ।
ततः पाण्डुर्महाराजो मन्त्रयित्वा महर्षिभिः ॥
दिदेश कृत्वाः कौरवो व्रतं सावत्सरं शुभम् ।
आत्मना च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ॥
उग्रं स तप आतस्ये परमेण समाधिना ।
आरिराधयिषुर्देवं त्रिदशानां तमीश्वरम् ॥
सूर्येण सह धर्मात्मा पर्यवर्तत भारतः ।
तत्कालेन महता वासवः प्रत्यपद्यत ॥

शुक्र उवाच ।

एतं तव प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विंश्रुतम् ।
ब्राह्मणानां गवाक्षेव सुहृदाचार्यसाधकम् ॥
दुर्द्धरां प्रोक्तजननं सर्वसाधनवन्दनम् ।
सुतं तेऽयं प्रदास्यामि सञ्जामित्रविनाशनम् ॥
इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना ।
उवाच कुन्ती धर्मात्मा देवराजवचः स्मरन् ॥
उदकंस्तव कल्याणि तुष्टो देवगणेश्वरः ।
दातुमिच्छति मे पुत्रं यथासङ्कल्पितं हृदा ॥
अतिमानुषकर्मणं यशस्विनमरिन्दमम् ।
नोतिमन्तं महात्मानमादित्यसमतेजसम् ॥
दराधर्यं क्रियावन्तमतीवाद्भुतदर्शनम् ।
पुत्रं जनय सुश्रीणि । धाम क्षयितेजसाम् ॥
लभः प्रसादो देवेभ्यो तमाक्य शुभानने ।
एवमुक्ता ततः शुक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चान्नमम् ॥
जानमात्रे कुमारं तु वागुवाचाशरीरिणी ।
महागम्भीरनिर्घोषा नभो नादयती तदा ॥
शङ्कतां सर्वभूतानां तेषाञ्चाश्रमवासिनाम् ।
कुन्तीमाभाष्य विस्मयमुवाचेदं शुचिस्मिताम् ॥
कान्तवीर्यसमः कुन्ति ! श्रितितुल्यपराक्रमः ।
एव शुक्र इवाज्यो यशस्ते प्रथयिष्यति ॥
अदित्या विष्णुना प्रीतिर्यथाभूदभिवर्दिता ।
तथा विष्णुसमः प्रीतिस्त्वर्द्धयिष्यति ते सुतः ॥
एव मदान् वशे कृत्वा क्रूरं च सह सोमकैः ।
तदिकाशिकरूपांश्च क्रूरलक्ष्मीं वक्षिष्यति ॥
एतस्य भुजवीर्येण खाण्डवे हृद्यवाहनः ।
मेदसा सर्वभूतानां त्रिभिः यास्यति वै पराम् ॥
यामगोश्च महोपालान् एव जित्वा महाबलः ।
भाटभिः सज्जितो वीरस्त्रीन् मेधानोदरिष्यति ॥
जामदग्न्यसमः कुन्ति ! वायुवेगपराक्रमः ।
एव वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यति महायशः ॥
तथा दिशानि चास्त्राणि निखिलेनाहरिष्यति ।
विप्रनष्टां श्रियञ्चायमाहर्षा पुरुषर्षभः ॥
एतामत्यद्भुतां वारं कुन्ती शुश्राव भारतः ।
वाचमुच्चरितामुच्चैस्तां निशम्य तपस्विनाम् ॥
बभूव परमो हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् ।
तथा देवराजानाञ्च सन्त्राणाञ्च दिवौकसाम् ॥
आकाशे दुह्यमानाञ्च बभूव तुमुलः स्वनः ।
उदतिहृत्स्नहाघोषः पुण्ड्रिभिरावृतः ॥ १॥ ॥

वैशम्पायन उवाच ।

“कुन्तीपुत्रपु जातेषु धृतराष्ट्रात्मजेषु च ।
मदराजसुता पाण्डुं रजो वचनमब्रवीत् ॥
न मेऽस्ति त्वयि सन्तोषो विगुणोऽपि परन्तप ।

नावरत्ने वराहायाः स्थित्वा चानघ ! गिरिदा ॥
गात्राणाञ्चैव वृषते ! जातं पुत्रशतमनघा ।
शुक्ला न मे तथा दुःखमभवत् कुंजरवन्दन ! ॥
इदं मे महद्दुःखं तुल्यतायामपुत्रता ।
दिष्टा त्विदानीं भर्तुर्मे कुन्त्यामप्यस्ति सन्ततिः ॥
यदि चापत्यसन्तानं कुन्तिराजसुता मयि ।
कुन्त्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हितं भवेत् ॥
संस्तम्भो मे सपत्नीत्वा न वक्तुं कुन्तिमुतां प्रति ।
यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्रयमेतां प्रचोदय ॥

पाण्डुरवाच ।

ममाप्येष सदा माद्रि ! हृदयः परिवर्तते ।
न तु तां प्रसन्ने वक्तुमिष्टानिदिवचनया ॥
तव त्विदं मतं मत्वा प्रयतिष्याम्यतः परम् ।
मन्ये ध्रुवं मयोक्ता सा वचनं प्रतिपत्स्यते ॥
वैशम्पायन उवाच ।

ततः कुन्ती पुनः पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत् ।
कुलस्य मम सन्तानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥
मम चापिष्ठायाय पूर्वेषामपि चात्मनः ।
मनुप्रियायश्च कल्याणि ! कुरु कल्याणसुतमम् ।
यशस्व्याय चैव त्वं कुरु कर्म सुदुष्करम् ॥
एवमुक्ताब्रवीन्माद्रीं सज्जिन्त्य देवतम् ।
तस्मात्ते भवितापत्यमनुरूपमसंशयम् ॥
ततो माद्री विचार्यैव जगाम मनसाश्चिन्तौ ।
तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुयमौ ॥
नकुलं सहदेवञ्च रूपेणाप्रतिमौ सुवि ।
तथैव तावपि यमौ वागुवाचाशरीरिणी ॥
रूपसत्त्वगुणोपेतावेतावत्यन्विनावपि ।
भासतस्तेजसात्यर्थं रूपद्विविगसम्यदा ॥
नामानि चक्रिरे तेषां शतशृङ्गनिवासिनः ।
भक्त्या च कर्मणा चैव तथाशीर्भिर्विश्रास्यते ॥
अष्टं युधिष्ठिरेत्येवं भीमसनेति मध्यमम् ।
अर्जुनेति तृतीयञ्च कुन्तीपुत्रानकल्पयन् ॥
पूर्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम् ।
माद्रीपुत्रावकथयन्ते विप्राः प्रीतमानसाः ॥

इति महाभारते १।१२३—१२४ ॥

तेषां पुत्रा यथा,—

“प्रतिबिम्बः सुतः सोमः श्रुतकौर्त्तिस्तु चान्ननात् ।
शतानीकः श्रुतकर्मो द्रौपद्याः पञ्च विक्रमात् ॥”
तेषां भार्या यथा, गारुडे १३६ अध्याये ।
“यौधेयी च हृदिम्बा च काशी चैव सुभद्रिका ।
विजया वै वेणुमती पञ्चमस्तु सुताः क्रमात् ॥
देवकी घटोत्कचश्च अभिमन्युश्च सर्वशः ।
अर्जुनो निरपञ्चश्च परिचिदभिमन्युजः ॥”
पाण्डवैः, त्रि. (पाण्डोरियं इत्यन् डौप् च पाण्डवी
कुन्ती माद्री च तथोरपत्यम् इति । टक् ।)
पाण्डोरपत्यम् । इति सुश्रवोद्धयाकरणम् ॥
(युधिष्ठिरप्रभृतयः पञ्च भ्रातरः । यथा,
महाभारते । १।२०३।१५ ।
“यावन्नायाति वार्ष्णेयः कर्णं यादववाहिनीम् ।
राज्यार्थं पाण्डवेयानां पाञ्चाल्यसदनं प्रति ॥”
अभिमन्युपुत्रो नरपतिः परीक्षितः । यथा,
भागवते । १।४।७ ।

“कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेर्महिना सह ।
संवादः समभूतातः यवैषा सात्वती श्रुतिः ॥”
पाण्डवाभीलः, पु. (अभीः अभयं लातीति । ला +
कः । पाण्डवोऽभीलो यस्मात् । पाण्डवाना-
मभियमभयं लातीति वा ।) छण्डः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पाण्डवायनः, पु. (पाण्डवानामयनं रक्षणं यस्मात् ।)
छण्डः । इति विसंज्ञः । २।१३१ ॥

पाण्डित्यं, क्ली. (पण्डितस्य भावः कर्म्म वा । इति
“वर्णद्विर्भाष्यः खल् च ।” ५।१।१२३ ।
इति खल् ।) पण्डितधर्मकर्मणी । यथा,—
“रसज्ञा पाण्डित्यद्विदुरशशिधामभ्रमभरान् ॥”
इति सुरारिः ॥

(यथा, च महाभारते । ५।३१।२ ।

“उत बालाय पाण्डित्यं पण्डितायोत नीलताम् ।
इदंति सर्वभीषानः पुरस्तात्क्रसुचरन् ॥”

पाण्डुः, पु. (पण्डि गतौ + “न्यायादयश्च ।” उणा ।
१।३८ । इति कुप्रत्ययः निपातनात् धातो-
र्होर्च्च् ।) पाण्डुरपलीसुपः । पटोलः । इति
राजनिर्घण्टः । सुकपीतमिश्रितवर्णः । तत-
पण्यायः । हरिणः २ । पाण्डुरः ३ । इत्यमरः ॥
पाण्डुरः ४ । इति ह्रस्वः ॥

“सितपीतसम्पुष्पः पाण्डुवर्णः प्रकीर्तितः ॥”

इति सुभुतिः ॥

मेदोऽपि दृश्यते यथा,—

“पाण्डुरस्तु रक्तपीतभागी प्रबुधचन्द्रवत् ।

पाण्डुस्तु पीतभागार्द्धः केतकीधूलिसन्निभः ॥”

इति भरतः ॥

तदति, त्रि. इत्यमरः ॥ (यथा रघुः । १।२ ।

“शरीरसादादसमभूषणा

सुखेन साजस्यत लोभपाण्डना ॥”

वृषतिविशेषः । स तु शून्नुपुत्रविचित्रवीर्यस्य
क्षेत्रे यासाज्जातः । (यथा, महाभारते ।
१।११८।५ ।

“राजा पाण्डुर्महाराज्यं नृगयालनिवेदिते ।

चरन् मैथुनधर्मेण्यं दर्शय नृगयूपयम् ॥”

अस्य देहपाण्डुताकारणं नामनिर्गुणादिकं

च यथा, महाभारते । १।१०६।१५-१८ ।

“अम्बालिकामथाभ्यागादधि दृष्ट्वा च सापि तम् ।

विषम्या पाण्डुसङ्काशा समपद्यत भारतः ।।

तां भीतां पाण्डुसङ्काशां विषम्यां प्रेक्ष्य भारतः ।।

यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ।

यस्मात् पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामिह ॥

अस्मादेव सुतस्ते वै पाण्डुरेव भविष्यति ।

नाम चास्त्येतदेवैव भविष्यति शुभानने । ॥”

नागभेदः । अतश्चक्षुः । सितवर्णः । रोग-

विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ ॥

पाण्डुरोगनिदानम् । यथा,—

“पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैक्यः ।

चतुर्थैः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणाद्भेदः ।

यायाममन्त्रं लवणानि मधुं

नृदं दिवास्त्रप्रमतीवतीक्ष्णम् ।

पाण्डुः

निवेद्यमाणस्य समेत्य रक्तं
 दोषास्त्वर्चं पाण्डुरतां नयन्ति ॥ * ॥
 तस्य पूर्वस्वरूपाणि यथा,—
 त्वक्स्फोटनश्लीवनगात्रसाद-
 रदृभक्षणप्रेक्षणकूटशोथाः ।
 विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाको
 भविष्यत्तस्य पुरःसराणि ॥ * ॥
 वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—
 त्वक्चूचनयनादीनां रक्तकृष्णारुणाभताः ।
 वातपाण्डुमये कम्प्योदानाहसिमादयः ॥ * ॥
 पौष्टिकस्य लक्षणं यथा,—
 पीतमूत्रप्रकृतेर्दोषादृष्टाण्यवराः ।
 भिन्नविट्कोटिपीताभः पित्तपाण्डुमयी नरः ॥
 श्लेष्मिकस्य लक्षणं यथा,—
 कफप्रसक्तश्चयुतन्त्रालस्यातिगौरवेः ।
 पाण्डुरोगी कफाच्छ्लेष्मद्वस्त्रनयनाननैः ॥ * ॥
 त्रिदोषजस्य लक्षणं यथा,—
 ज्वरारोचकहृत्तासच्छर्दिहृत्तास्रमाश्रितः ।
 पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्तथाः श्लीणो हृतेन्द्रियः ॥
 त्वक्स्थस्य संप्रतिर्था,—
 त्वक्तिकादनशीलस्य कुप्यत्यन्यतमो मलः ।
 कषाया मारुतं पित्तमधुरा मधुरा कफम् ॥
 कोपयेन्मृदसादींश्च रौक्ष्यादुक्तं च रूचयेत् ।
 प्रयत्यविपक्षैव सोतांसि विरुणद्धापि ॥
 रन्ध्रियाणां प्लवं हत्वा तेजो वीर्यजिमी तथा ।
 पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ * ॥
 त्वक्तिकाभक्षणजस्यपाण्डुलक्षणं यथा,—
 रदृभक्षणद्वेषेत् पाण्डुस्तन्त्रालस्यनिपीडितः ।
 सकाशश्वासशूलार्शः सदारुचिसमन्वितः ॥
 शूनानि कूटगण्डभः शूनपाम्नाभिमेहनः ।
 कृमिकोष्ठोऽतिसार्येत मलं सास्त्रकृष्णान्वितम् ॥
 तस्य असाध्यलक्षणं यथा,—
 ज्वरारोचकहृत्तासच्छर्दिहृत्तास्रमाश्रितः ।
 पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्तथाः श्लीणो हृतेन्द्रियः ॥
 पाण्डुरोगश्चिरोत्पन्नः खरीभूतो न सिध्यति ।
 कालप्रकर्षाच्छूनानां यो वा पीतानि पश्यति ॥
 बद्धात्पविट् सहरितं सकर्षं योऽतिसार्यते ।
 दोनः श्वेतातिदिग्धाङ्गच्छर्दिहृत्तास्रमाश्रितः ॥
 स नास्त्वस्त्रकृत्तयाद्यथ पाण्डुः श्वेतत्वमाप्नुयात् ॥
 पाण्डुदन्तनखी यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ।
 पाण्डुसंवातदर्शो च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥
 अन्तेषु शूनं परिहीणमथ
 न्नातं तथास्तेषु च मध्यशूनम् ।
 गुदे च श्लेष्मस्य सुष्कयोश्च
 शूनं पताम्यन्तमसंस्तकल्पम् ॥
 विवर्जयेत् पाण्डुकिं यशोऽर्थी
 तथातिसारज्वरपीडितश्च ॥”
 इति माधवकरः ॥
 (यथा च,—
 “पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तेः कोपनेर्मलाः ।
 तन्त्रालिनेन जलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितम् ॥
 घमनीर्दृश संप्राप्य आश्रुवत् सकलां तनुम् ।

१०५

पाण्डुः

श्लेष्मत्यक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥
 त्वर्मांसयोस्तत् कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग्-
 विधान् ॥
 पाण्डुहारिदहरितान् पाण्डुत्वं तेषु चाधिकम् ॥
 यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगोऽन गौरवम् ॥
 धातूनां स्याच्च श्लेष्मिण्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥
 ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्यात् श्लेष्मिण्यः ।
 त्वदमानैरिवाङ्गेनां द्रवता हृदये न च ॥
 शूनानि कूटसदनः कोपनः श्लीवनोऽल्पवाक् ।
 अमदित् शिशिरद्वेषो श्लीणोऽरिमा हतानलः ॥
 सप्तसक्पीज्वरी श्वाभी कर्णक्षुडी भ्रमी अमी ।
 स पञ्चधा पृथग्दोषैः समस्तेर्मृत्तिकादनात् ॥
 प्रायूपमस्य हृदयस्यन्दनं रूचता त्वचि ।
 अरुचिः पीतमूत्रत्वं स्वदाभावोऽल्पवह्निता ॥
 सादः अमोऽनिलात्तत्र गात्ररुक्तादकम्पनम् ।
 कृष्णरुक्तासिरानखविगमनेत्रता ॥
 शोफानाहास्यधैरस्यविट्शोषाः पार्श्वगृह्णतक् ।
 पित्ताद्धरितपीताभसिरादित्वं ज्वरस्तमः ॥
 त्वदस्वेदस्पर्शप्रतिच्छेदादौर्गन्धं कटुवह्निता ।
 वर्धोर्भेदोऽन्वको दाहः कषात् शुक्लसिरादिता ॥
 तन्त्रालवणवह्नित्वं रोमहर्षः स्वरक्षयः ।
 कासः श्लेष्मिण्यश्च निचयाश्लिष्योऽतिदुःसहः ॥
 त्वत्कषायानिलं पित्तमधुरा मधुराकफम् ।
 दूषयित्वा रसादींश्च रौक्ष्यादुक्तं विरुध्य च ॥
 सोतांस्यपक्वेवापूर्य कृत्वाद्वा च पूर्ववत् ।
 पाण्डुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥
 पुरीषं कृमिमन्मुर्च्छादिमे सास्त्रकृष्णं नरः ॥”
 इति बाभटे निदानस्थाने । १२ । १—१२ ॥
 तस्यौषधं यथा,—
 “लोहचूर्णं तक्रपीतं पाण्डुरोगहरं भवेत् ॥”
 इति गारुडे १८० अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “सप्तरात्रं गथां सूत्रे भावितं चायसो रजः ।
 पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा प्रपिबेन्नरः ॥ १ ॥
 गोमूत्रमिदं मण्डरचूर्णं सगुडमद्यतः ।
 पाण्डुरोगः क्षयं याति पङ्क्तिशूलश्च दारुणम् ॥
 अयोमलं मुसन्तमं भूयो गोमूत्रमाधितम् ।
 मधुमर्पयित्वा लोढा पाण्डुरोगी मुख्यो भवेत् ॥ ३ ॥
 पुनर्नवात्रिंशद्विंशविडङ्गं दारु चिचकम् ।
 कुष्ठं हरिद्रं त्रिफला दन्ती चयं कलिङ्गकम् ॥
 कटुका पिप्पलीमूलं मुस्तं शङ्खी च कारवी ।
 यमानी कटुफलक्षति पृथक्पलमितं मतम् ॥ ४ ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 (अस्य सकारणलक्षणचिक्किन्सादीनि यथा,—
 “श्लेष्म पुत्रः प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगं महादम् ।
 पञ्चैव पाण्डुरोगास्ते सम्भवन्तीह मानुषे ॥
 वातिकः पौष्टिकश्चैव श्लेष्मिकः साम्निपातिकः ।
 पञ्चमो रूक्षगः प्रोक्तो वक्ष्ये चेषाम् सम्भवम् ॥
 दीर्घाध्वना पीडितो वा ज्वरेण
 रक्तसावो पीडितो वा ज्वरेण ।
 चिन्तायासाद्गोधनाद्वा मनुष्यं
 चायं पाण्डुर्जायते संवते यः ॥

पाण्डुः

चारुचान्नं काल्यमेरेयसेवा
 अशायामास्तेषुनातिशयेन ॥
 निद्रानाशे नातिनिद्रा द्वापि
 योगैश्चैते त्वक्तिकाभक्षणज ॥
 अतिप्रियलशरीरे रोगसम्प्रीडिते वा
 लवणकटुकषाया संवनातिशयेन त्वद्विः ।
 अतिमुरतमजसं संवनातिशयेन
 नयति रुधिरशोषं तेन वै पाण्डुरोगम् ॥
 तनालि कूटे श्वयथुः शरीरे
 पाण्डुत्वमायाति सपीतमूत्रः ।
 मिथीवते त्वक् प्रविदीर्यते च
 संजायते तस्य पुरःसराणि ॥
 तोदः परुषलशरीरगुरुत्वं
 त्वद्वस्त्रनेत्रे नखकालिमा स्यात् ।
 धातात्मकं तन्मनुजस्य विद्धि
 लिङ्गेरुपेतोऽनिलपाण्डुरोगः ॥
 आमत्वपीतत्वकरो हि लोके
 विभर्षि शोषं कटुकास्यता च ।
 मन्दज्वरो वै श्लेष्मप्रोषमोहः
 पीतच्छविः पीतभवो हि पाण्डुः ॥
 तन्त्रालुताशोफकफेन युक्तः
 आलस्यकस्वेदगुरुत्वमेव ।
 संजायते तस्य कफात्मकोऽसौ
 नरस्य पाण्डुत्वमयो विकारः ॥
 तन्त्रालस्यं श्वयथुवमयं काशश्चक्ष्माशोषा
 विडुर्भेदः स्यात् परुषनयने सज्वरो वै क्षुधाक्षीः ।
 मोहस्तृणाक्षममथ मनुजस्याशु पश्येत् सुदूरं
 त्याज्यो वैदोर्निपुणमतिभिः सन्निपातोऽप्यपाण्डुः ॥
 त्वक्तिकाभक्षणनाथ श्लेष्म पुत्रः । गदो महान् ।
 पाण्डुरोगो गरिष्ठोऽपि भवेद्वातुश्चयङ्करः ॥
 त्वद्वस्त्रनाशेव मलं प्रकीर्य
 सोतांसि रुन्धन्ति च त्वक्तिकायाः ।
 तेनैव नास्त्रक् परिवर्त्यन्ति
 न तर्पयन्ति वपुषं रसेन ॥
 चारात् कषायाश्लेष्मस्य पानात्
 स कोपयत्याशु नरस्य त्वद्वस्त्रा ।
 श्लेष्मप्रकोपाश्लेष्मशूरान् करोति
 त्वद्वस्त्रा न जग्धा हितकारिणी स्यात् ॥
 विकृतिमुपगतान्ते मारुताद्याश्लेष्मयस्तु
 बलवदनरुचीनां नाशयन्त्याशु दोषाः ।
 भवति विकल्पमेव पाण्डुरोग शरीरं
 भवति जठरपाण्डु रोग आशुप्रवीणः ॥”
 “गोमूत्रमध्ये मतिमान् स्नापयेत् सप्तरात्र-
 कम् ।
 तस्मात् चूर्णान् मधुना दिवं पाण्डुमयापहम् ॥
 त्र्यपथं त्रिफला सुक्ता विडङ्गं चिचकं
 समम् ॥
 भागमेकं लौहचूर्णमिच्छदावे विभावयेत् ॥
 सप्ताहमथ लौहखण्डितं
 पुनरपि ध्रुवं प्रवरं स्यात् ।
 श्लीलितान् मधुनापि घृतं न
 पाण्डुरोगहृदयामयापहम् ॥

पाण्डुः

कामलाशीं हलीमकहारि
कथितं सुमतिभिश्च पण्डितैः ॥

इति लौहचूर्णवटकम् ॥ * ॥

त्रुघणं त्रिफलाया सह चित्रकं
मेघचयसुरदारसमाश्लिष्यम् ।
गन्धकश्च शिखिभट्टराजकं
योजयेत् पलिकभागिकानिमान् ॥
चण्डिताद्विगुणमेव योजयेत्
लौहचूर्णमपि कञ्जलप्रभम् ।
अष्टभागसमस्तत्रकल्पितं
पाचितं पुनरभवद्वरप्रदम् ।
संवयेद्वलसुपक्रमं तथा
तत्कसंयुतमिहोस्तिशोभनम् ।
नाशयेच्च कफकामलान् क्रिमीन्
पाण्डुकुष्ठगुदजान् हलीमकम् ॥

इति मण्डूरवटकम् ॥ * ॥

पथ्यापथ्यान्वस्य यथा,—

“गोधूमशालियवघटिकमुद्गकानां
श्यामाङ्कुरीष्टतयुतं सप्रयःसतक्रम् ।
गाङ्गोपवास्तकमथो शतपुष्पवर्त्ता
पथ्यं हितं निगदितं मनुजस्य पाण्डौ ॥
शाल्यन्नमुद्गगोधूमसमस्तुराद्याङ्कुरी यवाः ।
जाङ्गलानि च मांसानि भोजने च प्रशस्यते ॥
नित्तानि रुन्ध्याणि कषायकाणि
तीव्राणि दाहनीयानि काञ्जिकानि ।
सुरान्नसौवीरकबीजपुरान्
तेलानि वज्जानि च पाण्डुरोगे ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥ * ॥

अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—

“पाण्डुमयी पिवेत् सर्पिरादौ कल्याणकाङ्कयम् ।
पञ्चगव्यं महातिक्तं श्दतं वारयधादिना ॥
दाडिमात् कुडवी धात्यात् कुडवार्हं पलं पलम् ।
चित्रकान् शङ्खवेराण पिप्पलाह्वपलश्च ते ॥
काङ्कतेपिंशुपलं घृतस्य मलिलाङ्कः ।
सिद्धं हृन्पाण्डुगुल्माशः प्रीहवातकफाक्षिणुत् ।
दोषनं स्वासकासघ्नं मृदुधातातुलोमनम् ॥
हःखप्रसविनीनाश्च वन्ध्यानाश्च प्रशस्यते ।
खेहितं वामयत्तीक्ष्णोः पुनःस्निग्धश्च शोधयेत् ।
पयसा मृत्रयुक्तेन बहुशः केवलेन वा ॥
दन्तीफलरसे कोष्णे काश्मर्याञ्जलिमासुतम् ।
द्राक्षाञ्जलिं वा नृदिनं तत् पिवेत् पाण्डुरोग-
जित् ॥

मृत्रयु पित्तं पथ्यां वा तत्सिद्धं वा फलत्रयम् ।
स्वर्णक्षीरी त्रिवृच्छ्यामा भद्रदारु महौषधम् ॥
गोमूत्राञ्जलिना पित्तं श्दतं तेमेव वा पिवेत् ।
साधितं क्षीरमेभिर्वा पिवेद्दोषातुलोमनम् ॥
मृत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसा यो रजः पिवेत् ।
जीर्णं क्षीरेण भुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥
शुद्धश्चोभयतो लिह्यात् पथ्यां मधुघृतदत्ताम् ।
विशालां कटुकां सुस्तां कुष्ठं दारुकलिङ्गकः ॥
ह्वाविंशतिपिचुर्म्ब्या कर्षाङ्गिं प्रादुगणिया ।
पीत्वा तच्चूर्णमम्भोभिः सुखैर्लिह्यन्ततो मधु ॥

पाण्डुः

पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासमरौषकम् ।
गुल्मानाहामवातांश्च रक्तपित्तञ्च तज्जयेत् ॥
वासागुडूचीत्रिफला कटुबीजनिम्बजः ।
काथः क्षौद्रयुतो हस्ति पाण्डुपित्तास्रकामलाः ॥”
“गुडनागरमण्डूरतिलीप्राङ्गानतः समान् ।
पिप्पलीद्विगुणान् दद्यात् गुटिकां पाण्डुरोगिणी ॥
ताप्यं दाह्यास्त्वचं चयं गन्धकं देवदारु च ॥
ओषादि नरकश्चेतच्छण्डेद्विगुणं ततः ।
मण्डूरचाञ्जननिभं सञ्जतोऽष्टगुणैश्च तत् ॥
एथर्वपके गोमूत्रे वटकीकरणक्षमे ।
प्रतिप्यवटकान् कुर्यात् तान् खादंस्तक्रभोजनः ॥
एते मण्डूरवटकाः प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ।
कुष्ठान्यजरकं शोफमृत्तसम्भमरौषकम् ॥
अर्शांसि कामलां मेहान् प्रीहान् प्रमथन्ति च ।
ताप्याद्रिजतुरौषाद्योमलाः पञ्चपलाः एथक् ॥
चित्रकत्रिफला योषविडङ्गैः पालिकैः सह ।
शर्कराष्टपलोन्मिश्राश्चण्डिता मधुना इताः ॥
पाण्डुरोगं विघ्नं कासं यक्ष्माणं विघ्नं ज्वरम् ।
कुष्ठान्यजरकं मेहं शोफं श्वासमरौषकम् ॥
विशेषाद्वन्ध्यापसारं कामलां गुदजानि च ।
कौटजत्रिफलानिम्बपटोलघननागरेः ॥
भावितानि दशाहानि रसेर्दिचिगुणानि वा ।
शिलाजतुपलागष्टौ तावतो सितशर्करा ॥
त्वक्क्षीरी पिप्पली धात्री कर्कटाश्याः पलो-
न्मिताः ।

निर्दग्धाः फलशलाभ्यां पलं युक्त्वा त्रिजातकम् ॥
मधुत्रिपलसंयुक्तं कुर्यादक्षसमानं गुडान् ।
दाडिमासुपयःपत्तिरसतोयमुरासवान् ॥
तान् भक्षयित्वापिपेन्निरसो भुक्त एव वा ।
पाण्डुकुष्ठज्वरप्रोहतमकार्षी भगन्दरम् ॥
हृन्मूत्रप्रतीशुक्रामिदोषशोधगरोदरम् ।
कामास्रगुदरपित्तास्रक शोफगुल्मगलामयान् ॥
मेहवर्धममान् घृताः सञ्जदोषहराः शिराः ॥”
इति वामटे चिकित्सास्थाने षोडशेऽध्याये ॥ * ॥

“शवायमस्त्रं लवणानि मयं
नृदं दिवास्वप्नमतीवतीक्ष्णम् ।
निधेयमानस्य प्रहृष्य रक्तं
कुर्वन्ति दोषास्त्वत्ति पाण्डुभावम् ॥
पाण्डुमयोऽष्टार्हविधः प्रदिष्टः
एथक्कसमस्तैर्योगपञ्च दोषैः ।
सर्वेषु चैवैषिह पाण्डुभावो
यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः ॥”

“कृष्णं क्षयं कृष्णसिरावनहं
तद्वर्णविगमूचनखाननश्च ।
वातेन पाण्डुं मनुजं अवस्ये-
दयुक्तं तथानैस्तदुपद्रवेच्च ॥
पीतच्छणं पीतसिरावनहं
तद्वर्णविगमूचनखाननश्च ।
पिप्पलेन पाण्डुं मनुजं अवस्येद-
युक्तं तथानैस्तदुपद्रवेच्च ॥
शुक्लेक्षणं शुक्लसिरावनहं
तद्वर्णविगमूचनखाननश्च ।

पाण्डुः

कफेन पाण्डुं मनुजं अवस्येद-
युक्तं तथानैस्तदुपद्रवेच्च ॥
सर्वात्मके सञ्जमिदं अवस्येद-
वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः ॥”

चिकित्सान्तरं यथा,—

“साध्यन्तु पाण्डुमयिनं समीक्ष्य
स्निग्धं घृतेनोर्द्धमधश्च शुद्धम् ॥
सम्पादयेत् क्षौद्रघृतप्रगाढे-
हरीतकीचूर्णयुतैः प्रयोगैः ।
पिप्पेदुष्णं वा रजनीविपक्वं
यत्तेफलं तैल्वकमेव वापि ॥
विरेचनद्रव्यकृतं पिप्पेद्वि-
योगश्च विरेचनिकान् घृतेन ॥”
“उभे दृष्टव्यौ रजनीं शुकाश्यां
शुकादनीषापि सकाकमाचौम् ।
आहारिविम्बीं सकदम्बपुष्पौ
विपाच्य सपिप्पिपचेत् कषाये ॥
तत पाण्डुतां हन्त्यपयुज्यमानं
क्षीरेण वा मार्गधिकं यथापिः ।
हितश्च यष्टीमधुर्कं कषायं
चूर्णं समं वा मधुनावलिह्यात् ॥
गोमूत्रयुक्तं त्रिफलादनानां
दत्त्वायसच्छर्माणनत्पकालम् ।
प्रवालमुक्ताञ्जनशङ्खचूर्णं
लिह्यात्तथा काश्मरगेरिकोत्पम् ॥
आजं शकट्वा कुड्वप्रमाणं
विडं हरिद्रा लवणोत्तमश्च ।
एथक् पलांशानि समग्रमेत-
च्चर्णं हितानी मधुनावलिह्यात्
मण्डूरलोहाग्निविडङ्गपथ्या
ओषांशकः सञ्जसमानताप्यः ।
सुवासुतोऽयं मधुनावलिहः
पाण्डुमयं हन्त्यक्षीरेण घोरम् ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे चतुस्तत्वारिंशत्तमेऽध्याये सप्तमे
नोक्तम् ॥ * ॥ चिकित्सार्थमस्य वटिकौषधं यथा-
“लौहचूर्णं निशायुग्मं त्रिफला कटुरोहिणी ।
प्रलिह्यान्मधुसर्पिर्भ्यां कामला पाण्डुरोगनुत् ॥”

इति निशालौहम् ॥

“शुद्धस्त्रतं तथा गन्धं नृदहेमाभगुग्गुलु ।
जैपालबीजं तुल्यश्च घृतेन गुडकीकृतम् ॥
भक्षयेद्दराभान्ताश्चोषपाण्डुप्रशान्तये ।
पञ्चाननवटी स्थाता अमुपानश्च पूज्यवत् ॥”

इति पञ्चाननवटी ॥

“पलं स्त्रतं पलं गन्धं वट्टिपथ्या पलं पलम् ।
मुस्तोपापवकानाश्च प्रतिसाङ्गपलं क्षिपेत् ॥
त्रुघणं पिप्पलीमूलं विषश्चापि पलं पलम् ।
नागकेशरतः कर्षमेरुस्तस्य पलन्तथा ॥
पुरातनगुडैर्नेव तुल्यैर्नेव विमिश्रयेत् ।
महयेत् कनकदावेरेककं वा घृतान्वितम् ॥
गुडैर्न वदराश्याभ्यां कारयेद्भक्षयेन्निशि ।
पाण्डुरोगहरः सोऽयं रसः कामेश्वरः स्वयम् ॥”
इति कामेश्वरो रसः ॥

पाण्डुरः

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंयजे पाण्डुरोगाधि-
कारे ॥ * ॥ * ॥

पाण्डुः, स्त्री, (पण्डि + कृः । निपातनात् दीर्घत्वम् ।)
माषपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माषाणी
इति भाषा ॥ पाण्डुवर्णस्त्री । इति : स्त्रीध-
याकरणम् ॥

पाण्डुकः, पुं, (पाण्डु + संज्ञायां क्तृ ।) पाण्डु-
रोगः । पाण्डुराजा । इति शब्दरत्नावली ॥
पाण्डुवर्णः । इति हलायुधः ॥

पाण्डुकण्टकः, पुं, (पाण्डुवर्णानि कण्टकाव्यस्येति ।)
अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुकम्बलः, पुं, (पाण्डुवर्णः कम्बलः निःकर्म-
धारयः ।) श्वेतप्रावारः । प्रस्तरभेदः । इति
मेदिनी । ले, १७० ॥ पाण्डुवर्णकम्बलः । इति भरतः ॥

पाण्डुकम्बली, [न] पुं, (पाण्डुवर्णकम्बलेन परि-
वृतः । पाण्डुकम्बल + "पाण्डुकम्बलादिनिः ।" ४।
२। ११ । इति इति ।) पाण्डुवर्णकम्बलावृत्त-
रथः । इत्यमरः । २। ८। ५४ ॥ पाण्डुकम्बल-
युक्तं, त्रि ॥

पाण्डुतरुः, पुं, (पाण्डुवर्णस्तुररिति कर्मधारयः ।)
धवत्वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुनागः, पुं, (पाण्डुवर्णी नाग इव । यद्वा, नाग
इव पाण्डुरिति राजदन्तादिवत् समासः ।)
पुमागवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पाण्डु-
वर्णी नाग इति विग्रहे ।) श्वेतहस्ती श्वेत-
सर्पपञ्च ॥

पाण्डुपत्नी, स्त्री, (पाण्डु पञ्चमस्या इति जातित्वात्
डोप् ।) रेणुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पण्यायो-
रस्या यथा, —

“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला वृजा ।
भसागन्धा पाण्डुपत्नी स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पाण्डुपृष्ठः, त्रि, (पाण्डु पृष्ठं यस्य ।) पाण्डु-
वर्णपृष्ठयुतः । अलङ्कारः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

पाण्डुफलः, पुं, (पाण्डु नि फलानि यस्य ।) पटोलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुफला, स्त्री, (पाण्डु फलमस्या इति टाप् ।)
चिर्मिटौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुभूमिः, त्रि, (पाण्डु भूमिरत्र इति । “लण्यो-
दकपाण्डुसङ्ग्रापूर्वाया भूमेरजिष्णते ।” ५।
४। ७५ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्तिकोक्त्या अच्-
समासे ।) पाण्डुवर्णभूमियुक्तदेशः । यथा, —

“पाण्डुदक् लण्यतो भूमिः पाण्डुदक् कणा
मृत्तिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

पाण्डुमृत्, स्त्री, (पाण्डुः पाण्डुवर्णा मृत्
मृत्तिका यत्र ।) पाण्डुभूमिः । पाण्डुमृत् इति
कर्मधारये ।) खटौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुरः, पुं, (पाण्डुरस्यास्तीति । पाण्डु + “नग
पांशुपाण्डुभ्यश्च ।” ५ । २ । १०७ । इत्यस्य
सूत्रस्य वार्तिकोक्त्या रः ।) श्वेतपीतमिश्रित-
वर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १। ५। १७ ॥

पाण्डुश

(यथा, भागवते । ८ । ८ । ३ ।

“तत उच्चैःश्रवा नाम हयोऽभूच्चन्द्रपाण्डुरः ।
तस्मिन् बलिः सृष्टाश्चक्रैर्नेत्र इन्धरगिचया ॥”)
कामलारोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वित्र-
रोगे, स्त्री । इति हलायुधः ॥

पाण्डुरङ्गः, पुं, (पाण्डुराणि अङ्गाव्यस्येति ।)
फलशकविशेषः । पाटुराङ्गा इति भाषा ॥
अस्य गुणाः । क्रिमिश्लेषापित्ताश्रितम् । तित्त-
त्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

पाण्डुरदमः, पुं, (पाण्डुरः श्वेतः श्वेतपीतमिश्रित-
वर्णा वा दमो वृक्षः ।) कुटजवृक्षः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ (अस्य पर्यायो यथा, भाव-
प्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“कुटजः कुटजः कौटो वनसको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखा च मल्लिका पुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरदमः ॥”)

पाण्डुरपृष्ठः, त्रि, (पाण्डुरं पृष्ठमस्य ।) लक्षण-
हीनः । इति हेमचन्द्रः ॥ पाण्डुवर्णपृष्ठयुक्तस्य ॥

पाण्डुरफलो, स्त्री, (पाण्डुरं पाण्डुवर्णं फलं अस्याः ।
जातित्वात् डोप् ।) क्षुद्रचूपविशेषः । तत-
पर्यायः । पाण्डुः २ धूमरा ३ वृक्षबीजका ४
भूरिपलितरा ५ पाण्डुफलो ६ । अस्या गुणाः ।
शिथिलत्वम् । गौल्यत्वम् । कृच्छ्रासदोषपित्त-
सञ्चाघातनाशित्वम् । अल्पात्वम् । तृणत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुरा, स्त्री, (पाण्डुरस्यस्या इति ततटाप् च ।)
माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डुर-
वर्णा च ॥

पाण्डुरागः, पुं, (पाण्डुरं पाण्डुरत्वं आ सम्यक्-
रूपेण गच्छतीति । गम + उच् । यद्वा, पाण्डुः
रागोऽस्येति ।) दमनकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पाण्डुवर्णयुक्तं, त्रि ॥

पाण्डुरेक्षः, पुं, (पाण्डुरः श्वेतवर्ण इत्युच् ।) श्वेतक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुलेखः, पुं, (पाण्डुलेखः ।) पाण्डुलिपिः ।
मुसविदा इति पारस्यभाषा ॥ यथाह यासः ।
“पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
न्यूनाधिकत्वं संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥
फलकं काष्ठादिपट्टकम् ।” इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥

पाण्डुलोमशा, स्त्री, (पाण्डुनि लोमानीवाङ्गा-
व्यस्यस्याः ।) माषपर्णी ॥ इति रत्नमाला ॥
पाण्डुवर्णलोमयुक्ता च ॥

पाण्डुलोमा, स्त्री, (पाण्डु लोम यस्य ।) माष-
पर्णी । इति जटाधरः ॥ पाण्डुवर्णलोमयुक्तं, त्रि ॥

पाण्डुशर्करा, स्त्री, (पाण्डुः शर्करा इव यस्यां
रोगावस्थायामित्यर्थः ।) रोगविशेषः । यथा,
गारुडे १८२ अध्याये ।

“पिष्टं वै मालतीमूलं श्रीशकाले समाहृतम् ।
साधितं क्लृप्तदुग्धेन पीतं शर्करया त्वितम् ॥
हरेन्मूत्रनिरोधश्च हरेद्दे पाण्डुशर्कराम् ॥”

पाण्डुशर्मिला, स्त्री, द्रौपदी । इति त्रिकाण्शेषः ॥

पातङ्गिः

पाण्डुसोपाकः, पुं, वर्णसङ्करविशेषः । स तु चाण्डाला-
हर्देत्यां जातः ॥ (अस्योत्पत्तिविवरणम् । यथा,
मनौ । १० । ३७ ।

“चाण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वकारव्यवहारवान् ।
आधिष्ठिको निषादेन वेदेत्यामेव जायते ॥”
“वेदेत्यां चाण्डालात् पाण्डुसोपाकाव्यो वंश-
जव्यवहारजीवी जायते ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लूकभट्टः ॥ कश्चित् पाण्डुसोपाकोऽपि पाटो
दृश्यते । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २६ ।
“चाण्डालात् पाण्डुसोपाकस्त्वकारव्यवहार-
वान् ॥”)

पागणः, त्रि, (पण व्यवहारस्तुत्योः + गण्यत् ।)
स्तुत्यः । स्तवनीयः । (“पाग्या गौः व्यवहर्त्तेश-
त्यर्थः । पाग्यमन्यत् स्तुत्यर्हमित्यर्थः ।” इति
“सिंहान्तकौमुद्याम् । ३ । १ । १०१ । इत्यस्य
सूत्रस्य वृत्तौ आख्यातम् ॥)

पातः, पुं, (पत + घञ् ।) पतनम् । (यथा,
महाभारते । ३ । १३३ । २६ ।

“वड्वे इव संयुक्ते श्येनपाते दिवीकसाम् ।
कस्योर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुधुवतुस कम् ॥”)
चाते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (पातयति चन्द्र-
सूर्यौ ह्लादयतीति । पत + णिच् + अच् ।)
राहुः । यथा, —

“ताडितः स्वदधनेर्हिनसङ्गाः

घटकघटकशरक्षतफलमांशाः ।

स्वं भुवे क्रमुदिनोपतिपातो

राहुमाहुरिह केऽपि तदेव ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

पातकं, स्त्री, (पातयति अधो गमयति दुष्कृत्या
कारणमिति । पत + णिच् + ण्वल् ।) नरक-
साधनमिति यावत् । तत्पर्यायः । अशुभम्
२ दुष्कृतम् ३ दुरितम् ४ पापम् ५ गणः ६
पाप्मा ७ किस्त्रियम् ८ कलुषम् ९ किषम् १०
कल्मषम् ११ वृजिनम् १२ तमः १३ अहः १४
कल्कम् १५ अघम् १६ पङ्कः १७ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ तत्तु नवविधं यथा । अतिपातकम् १
महापातकम् २ अनुपातकम् ३ उपपातकम् ४
सङ्करीकरणम् ५ अपात्रीकरणम् ६ जातिभ्रंश-
करम् ७ मलावहम् ८ प्रकीर्णकम् ९ । इति
प्रायश्चित्तविवेकः ॥ एषां विवरणं तत्तच्छब्द-
दृष्टम् ॥ कायवाङ्मानुक्तानि दशविधपापानि
यथा, —

“अदत्तानामुपादानं हिंसा स्वेवाविधानतः ।

परदारोपसंवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥

पारुष्यमवृत्तस्वेव पेशुन्यश्चापि सन्ध्याः ।

अमन्त्रद्वयपलापश्च वाङ्मयं स्यात्तुल्यविधम् ॥

परद्रव्यभिमिथ्यान् मनमानिष्टचिन्तनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पातङ्गिः, पुं, (पतङ्गस्य स्यस्यापत्यमिति । पतङ्ग
+ “अत इच् ।” ४ । १ । १५ । इति इच् ।)
शनेश्वरः । इति शब्दरत्नावली ॥

पातालं

पातञ्जलं, क्री, (पतञ्जलिना स्वनामविश्रुतमह-
प्रिणा प्रणीतं प्रोक्तं वा इति अण् ।) पतञ्जलि-
मूनिप्रणीतपादचतुष्टयात्मकयोगक्राण्डनिरूपक-
दर्शनशास्त्रविशेषः ॥ तत्र प्रथमे पादे अथ
योगानुशासनमिति योगशास्त्रारम्भे प्रतिज्ञां
विधाय योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यादिना योग-
लक्षणमभिधाय समाधिं सप्रपञ्चं निरदिच्छद्ग-
वान् पतञ्जलिः ॥ १ ॥ द्वितीये तपःस्वाध्याये-
श्चरप्रणिधानानि क्रियायोग इत्यादिना युत्यित-
त्तित्तस्य क्रियायोगं यमादीनि पञ्च त्रिहरिद्वानि
माधनानि ॥ २ ॥ तृतीये देशव्यवस्थितस्य धार-
णोत्थादिना धारणाध्यानसमाधिचयमन्तरङ्गं
संयमपदवाच्यं तत्रावान्तरफलं विभक्तिजातम् ॥ ३ ॥
चतुर्थे जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धय
इत्यादिना सिद्धिप्रपञ्चनपुरःसरं परमं प्रयो-
जनं केवलम् ॥ ४ ॥ प्रधानादीनि पञ्चविंशति-
तत्त्वानि साप्तोक्तान्विवाचापि । षड्विंशस्तु
परमेश्वरीरधिकः । इति सर्वदशानसंग्रहः ॥
पातनं, क्री, (पत + गिच् + भावे ल्युट् ।) अधो
नयनम् । यथा “ऊर्द्धाधस्तिर्यक्पातनादिभी-
रसस्य नानाविधा युद्धिरुक्ताः” इति रत्नावली ॥
पाता, [ऋ] त्रि, (पाति रक्षतीति । पा
रक्षणे + लृच् ।) रक्षिता । यथा,—
“संहारकर्तुः संहतो पातुः पाता परात्परः ।
ममाज्ञयायं संहतो नाम्ना तेन हरः स्मृतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥
गत्यपत्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायुर इति
भाषा ॥
पातालं, क्री, (पतन्त्यस्मिन् दुष्क्रियावन्त इति ।
पत + “पतिचक्षिभ्यामालच् ।” उणा । १ ।
११६ । इति आलच् । पादस्य तले वर्तते
इति एधोदरात् साधुरित्येकः ।) विवरम् ।
वडवानलः । इति मेदिनी ॥ लग्नाच्चतुर्थस्थानम् ।
यथा,—
“पातालं छिद्रकृत्स्नं सुहृदम्भस्तुथकम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
स्वनामख्यातभुवनविशेषः । तत्पर्यायः । अधो
भुवनम् २ जलसङ्घ ३ रसातलम् ४ नागलोकः
५ । इत्यमरः ॥ अधः ६ उरगस्थानम् ७ ॥ * ॥
भग्नपातालानि यथा, —
“अतलं नितलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत् ।
तलं सुतलपाताले पातालानि तु सप्त वै ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
शेष उवाच ।
“कथयामि महाभाग ! पातालस्य विनिर्णयम् ।
क्रमादेव निबोधेत् सावधानो हिलर्षभ ! ॥
पातालानि च सप्तैव सुनयः संप्रचक्षते ।
अतलं वितलञ्चैव सुतलञ्च तलातलम् ॥
महातलञ्च विख्यातं ततो ज्येष्ठं रसातलम् ।
ततः पातालमित्येवं सप्त पातालसंज्ञकाः ॥
एते स्वर्गाधिकमुखा विलस्वर्गाः प्रकीर्तिताः ।
मन्दभवनोद्यानविहारार्कीडचतवराः ॥

पातालं

या च सा मेदिनी ब्रह्मन् । धत्ते स्थावरजङ्गमान् ।
अधस्तस्या यदतलं योजनानां ततोऽयुते ॥
मयपुत्रो महाभायो वसत्यत्र महासुरः ।
येन कृष्टाः पुरा माया षडङ्गनवतिः किल ॥ १ ॥
तदधो वितलं नाम योजनानां ततोऽयुते ।
हरो विहरते तत्र भगवान् छाटकेश्वरः ॥
सुपार्श्वेर्भूतगर्भेभवान्या च सह प्रभुः ।
प्रवृत्ता च सरित तत्र छाटकी नाम विस्तृता ॥ २ ॥
अधः सुतलमित्येतत् योजनानां ततोऽयुते ।
तत्रोदारश्रवाः पुण्यश्लोको वैरोचनिर्बलः ॥ ३ ॥
तलातलं ततोऽधस्तात् सुतलाद्योजनानां ततोऽयुते ।
मयो नाम दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्महान् ।
निवसत्यत्र सुचिरं मायायां परमाश्रयः ॥ ४ ॥
महातले ततोऽधस्ताद्योजनानामथायुते ।
सर्पाणां कादवेयाणां गणः क्रोधवशाज्जयः ॥
गुरुतान् सर्वदा भीतः सकृदुन्मः सुहृदुत्तः ।
निवसत्यत्रभिज्ञानः पत्निराजेन गच्छरे ॥ ५ ॥
रसातले ततोऽधस्ताद्योजनानामथायुते ।
निवसन्ति दानवाश्च शक्राङ्गीता निरन्तरम् ॥ ६ ॥
पाताले तु ततोऽधस्ताद्योजनानां द्विजायुते ।
नागलोकेश्वराः शूरा निवसन्ति महाबलाः ॥ ७ ॥
इति पाञ्च पातालखण्डे १ । २ । ३ अध्यायाः ॥ * ॥
अपि च अपिपुराणे ।
“अतलं सुतलञ्चैव वितलञ्च गभस्तिमत् ।
महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्मृतम् ॥
रक्तभौमं शिलाभौमं पातालं नीलवर्त्तिकम् ।
रक्तपीतश्वेतकृष्णभौमानि च भवन्त्यपि ॥
पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।
शुधिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश ॥
अष्टाविंशतिविख्यातास्ततो नरककोटयः ।
नरकाणामधस्तात् धूमः कालाभिसम्भवः ॥
तस्याधस्तादनन्ताख्यो रुद्रः सर्वमयो महान् ।
तदधो धूमचक्रत् यन्दं धाम्यते जगत् ॥” * ॥
अथ च ।
“दशसाहस्रमेकेकं पातालं मुनिसप्तम् ।
अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमत् ॥
महातलं सुतलञ्चायां पातालञ्चापि सप्तमम् ।
कृष्णशुक्लारुणापीताश्वरशैलकाञ्चनाः ॥
भूमयो यत्र मेज्ये । वरप्रासादशीभिताः ।
तेषु दानवदेतेयजातयः शतमंघराः ॥
निवसन्ति महाभागा अहयश्च महासुने ।
स्वर्लोकदपि रस्याणि पातालानीति नारद ! ॥
दिवाकरप्रमयो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम् ।
अग्निश्च न शीताय निशि द्योताय केवलम् ॥
पातालानामधस्तास्ते विष्णोर्वा तामसी तनुः ।
शेषास्था यदगुणान् वक्तुं न शक्ता देवदानवाः ॥
योजनस्तः पथ्यते सिद्धैर्देवैर्विपूजितः ।
यस्येषा सकला पृथ्वी फणामणिशिखारुणा ।
आस्ते कुसुममालेव कस्तुरीयं वदन्त्यति ॥
यदा विजृम्भतेऽनन्तो मदाधुर्गितलोचनः ।
तदा चलन्ति भूरेषा साद्रितोयाविकानना ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ । ५ । अध्यायः ॥

पातं

पातालः, पुं, (पतति जारणाद्यर्थे पारदादिकं
यच्च । पत + आलच् ।) औषधपाकार्थयन्त्र-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्प्रकारो
यथा, वैद्यके ।
“ऊर्द्धमापस्तले बद्धिर्मध्ये तु रससंग्रहः ।
पातालयन्त्रमेतद्धि शोधयेत् सूतकादिकम् ॥”
पातालगरुडी, स्त्री, (पातालाख्या गरुडी ।) लता-
विशेषः । छेउडा इति हिन्दीभाषा ॥ तत्-
पर्यायः । वत्सादनी २ सोमवल्ली तिलकाङ्गा ४
मेचकाभिधा ५ तार्जी ६ सौपर्णी ७ गरुडी ८
दीर्घकाङ्गा ९ डङ्काङ्गा १० महावला ११
दीर्घवल्ली १२ डङ्गला १३ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । पित्तदाहाम्रदोषविषदोषनाशि-
त्वम् । रुच्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । रुच्यत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“छिलिहिलो महासूतः पातालगरुडाङ्गयः ।
छिलिहिलः परं लघुः कफघ्नः पवनपङ्कः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
पातालनिलयः, पुं, (पाताले पातालं वा निलयो
यस्य ।) देवः । इति हज्जायुधः ॥ सर्पः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
पाताललौकाः, [स्] पुं, (पाताललोकः स्थान-
मस्येति ।) देवः । इति हेमचन्द्रः ॥ पाताल-
वासिनि, त्रि ॥
पातिः, पुं, (पाति रक्षतीति । पा + “पातेरतिः ।”
उणा । ५ । ५ । इति अतिप्रत्ययः ।) प्रभुः ।
स्वामी । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुप्तादृष्टिः ॥
पातिकः, पुं, (पातः पतनं जले निमज्जन्तोऽप्यन-
मेवास्त्वस्येति । पात + टन् ।) शिशुमारः । इति
शब्दमाला ॥
पातिकी, स्त्री, (पातिः सम्यातिः पत्नियर्थं लीयते-
२च् । ली + ङः । ङीष् च ।) वायुरा । (पातिः
स्वामी लीयतेऽस्याम् ।) नारी । ऋतुपात्र-
भेदः । इति मेदिनी ॥ पातिल इति भाषा ॥
पातुकः, त्रि, (पत + “लघपतपदस्येति ।” ३ ।
२ । १५४ । इति उक्त् ।) पतयालुः । पतन-
शीलः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
६१ । ४२ ।
“यसो राजा धार्मिकाणां मान्यातः परमेश्वरः ।
संयच्छन् भवति प्राणानसंयच्छन्तु पातुकः ॥”)
प्रपाते जलहस्तिनि च पुं । इति मेदिनी ॥
पात्रः, त्रि, (नानागुणालङ्कृतो जनः ।
“वृषपात्रः पात्रतां याति यच्च पात्रो न विद्यते ॥”
इत्युणादित्सिद्धजुज्वलदत्तः ॥
तथा च महाभारते । १३ । ६६ । २२ ।
“शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने
तावान् दोषो ब्राह्मणस्वापहारे ॥”)
पाघातोऽस्त्रप्रत्ययनिष्पन्नत्वादेककारवानुयम् ॥
पात्रं, क्री, पाति रक्षति क्रियामाधेयं वा । पिब-
न्त्यनेनेति वा । पा रक्ष्ये पा पाने वा + “खल्-
धातुभ्यः ण् ।” उणा । ४ । १५८ । इति ण् ।)

पात्रपा

आधेयधारणवस्तु । तत्पर्यायः । अमत्रम् २
भाजयम् ३ । इत्यमरः १२ । ६।३३ ॥ भाज्यम् ४
कोशः ५ कोषः ६ पात्री ७ कोशी ८ कोषी ९
कोशिका १० कोषिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । २ । ४० ।

“सकलगुणगणानामेकपात्रं पवित्र-

मखिलभुवनमातुर्नाम्नवद्विचित्रम् ॥”)
योयम् । सुवादि । राजमन्त्री । तीरहयान्त-
रम् । इति मेदिनी ॥ पातार इति भाषा ॥
पणम् । नाश्याशुकरा । इति हेमचन्द्रः ॥
आढकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥*॥
(यथा, चरके कल्पस्थाने १० अध्याये ।

“-----चतुः प्रस्थमषाढकम् ।
पात्रं तदेव विज्ञेयं-----”)

पात्राणां विधिर्यथा,—

“हेमपात्रेण सर्वाणि लभते नेति ताम्बुने ।।

अर्घ्यं दत्त्वा तु रौप्येण आयराण्यसुतान् लभेत् ॥

ताम्रपात्रेण सौभाग्यं धर्मं गृह्यसम्भवेः ।

वार्त्तपात्राणि रस्याणि नैष्ठिकादिषु कारयेत् ॥

शैलानि क्रूरजातीनां रक्तानि सर्वकामिनाम् ।

धातुतमानि पात्राणि वृषराष्ट्रविष्टहये ॥

अपुसीसकलौहानि अन्धजादिषु कारयेत् ।

विवाह्यज्जम्बूदिषु प्रतिष्ठासु विशेषतः ॥

पात्राणां सादरः कार्यः पात्राण्येवोत्तमानि च ।

पात्रेषु पृथिवी दग्धा सुधा पात्रेषु धार्यते ॥

देवाः सोमः क्रतुर्यज्ञः पात्राण्येवं विदुर्धृधाः ।

बलिहोमक्रियादीनि विना पात्रेण सिध्यति ॥

तस्माद्यज्ञाङ्गमेवातः पात्राणां महासुते ॥”

तत्परिमाणादिर्यथा,—

“षट्त्रिंशद्दण्डं पात्रोत्तमं परिकीर्तितम् ।

मध्यमं तत्त्रिभागेण भागं कन्यसमीरितम् ॥

वस्वङ्गुलप्रमाणम् तत् पात्रं कारयेत् कचित् ।

नानाविचित्ररूपाणि पौण्डरीकाकृतानि च ॥

शुद्धनीलोत्पलाकारपात्राणि परिकल्पयेत् ।

रत्नादिरचितान् कुम्भ्यान् काष्ठीसलसुसचितान् ॥

यथाशोभं यथा लाभं तथा पात्राणि कारयेत् ।

विना पात्रेण यः कुम्भ्यात् प्रतिष्ठायाञ्जिकीं

क्रियाम् ।

विफला भवते सर्वज्ञा वाहनादिधनापहा ॥”

इति देवीपुराणम् ॥*॥

भोजनपात्राणि भोजनशब्दे द्रव्यानि ॥

पात्रटः, पुं, (पाता इव पिवन्निव वा अटतीति ।

अट + अच् ।) कपटकः । लृष्टे, त्रि । इति

शब्दरत्नावली ॥

पात्रटीरः, पुं, (पातेव रक्षन्निव पिवन्निव वा अट-

तीति । अट + बाहुलकात् टीरन् ।) युक्त्यापार-

मन्त्री । लौहपात्रम् । कांस्यपात्रम् । रजतपा-

त्रम् । सिंहाणम् । पावकः । इति शब्दमाला

मेदिनी च ॥ रे, २८१ । पिङ्गाशः । वायसः ।

कङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥

पात्रपालः, पुं, (पात्रं पालयतीति । पाल +

“कर्मण्यण्” ॥ ३ । २ । १ । इत्यण् ।) तुला-

पाथः

घटः । इति जटाधरः ॥ पातञ्जीयार इति

भाषा ॥

पात्रसंस्कारः, पुं, (संस्कृत्यते इति । सम् + कृ +

‘घञ्’ । पात्रस्य संस्कारः शुद्धिः ।) भाजनशुद्धिः ।

पुरोटिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रायभाटो

इति भाषा ॥

पात्री, स्त्री, (पा + दृन् । घित्वात् डीप् ।) पात्रम् ।

इति त्रिलिङ्गसंघे अमरः । ३ । ४ । ४२ ॥

(यथा, पाञ्चो वृष्टिखण्डे तद्भागविधिप्रकरणे ।

“पाञ्चीमादाय सौवर्णं पञ्चरत्नसमन्विताम् ।

तत्र निःक्षिप्य मकरं मत्स्यादौ चैव सर्वेषां ॥”)

पात्रीयं, स्त्री, (पात्रे साधु । पात्र + बाहुलकात्

‘ङ्’ ।) यज्ञपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पात्रीरः, पुं, (पात्रे राति पात्री रातीति वा ।

रा + कः ।) यज्ञदशम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

पात्रेसमितः, त्रि, (पात्रे भोजनसमये एव

समितः सङ्गतः ।) भोजनादन्यत्र यो न

मिलितः सः । भोजनेष्वेव दत्तः । यथा,—

“स पात्रेसमितोऽन्यत्र भोजनाभिलितो न यः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पापविशेषः । यथा,—

“निधाय हृदये पापं यः परं शंसति स्वयम् ।

स पात्रेसमितोऽथ स्यात् ॥” इति शब्दमाला ॥

पात्रोपकरणं, स्त्री, (पात्रस्य पात्राणां वा उप-

करणम् उपभूषणम् ।) उपभूषणम् । यथा,—

“रीतिवर्गादिसंज्ञातं पात्रोपकरणादिकम् ।

दद्यादायमवर्ज्यं भूषणं न कदाचन ॥

घट्टाचामरकुम्भादिपात्रोपकरणादिकम् ।

तदुपभूषणान्तरे दद्याद्यस्मात्तदुपभूषणम् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

पात्रं, स्त्री, (पततीति । पत + क्तिप् । पतं अथः-

पतन्तं जगं त्रायते । जे + कः । ततः स्वार्थे प्रज्ञा-

द्यञ् निष्पद्यते निरुक्तिश्च दर्शनीया ।) पापि-

त्राता । यथा, भविष्यपुराणे ।

“सर्वधामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।

पतन्तं त्रायते यस्मादतीवनरकण्वान् ॥”

महेश्वर इति प्रदर्शकं हेतोरविशेषात् ।

तथा नन्दिपुराणम् ।

“पात्राग्याध्यात्मिका सुख्या विशुद्धाश्चाग्निहो-

त्रिणः ।

देवताश्च तथा सुख्या गोदानं स्तुतदुत्तमम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

पात्रता, स्त्री, (पात्रस्य भावः ।) पात्रत्वम् ।

विद्यातपस्याचारयुक्तता । यथा,—

“न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्ष्यते ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

पाथं, स्त्री, जलम् । इति मेदिनी । ये, ६ ॥

पाथः, पुं, (पातीति । पा + घृट् निपातनात् ।)

सूयः । अग्निः । इति मेदिनी । ये, ६ ॥

पाथः, [स्] स्त्री, (पाति रक्षति जीवानिति ।

पा + “उदके घृट् च ।” उणा । ४ । २०४ ।

पादः

इति अमुन् घृट् च । “पातिरेवोदके वाथीऽमुन्

तस्य घृङ्गागम इत्युज्जलदत्तः ।) जलम् । इत्य-

मरः ॥ (यथा, काश्याखण्डे । २६ । ४६ ।

“खरसन्तापशमनी खनिः पीयषपाथसाम् ॥”)

पाथिः, [स्] पुं, (पियति नद्यादिजलमाकर्ष-

तीति । “पिबन्नेत्युक् च ।” उणा । २ । ११५ ।

इति इमिन् घृङ्गागमश्च ।) समुद्रः । इत्यादि-

कोषः ॥ चक्षुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-

दत्तः ॥ (पीयते इति । पा + इमिन् घृङ्गा-

गमश्च ।) कीलाने, स्त्री । इत्यादिकोषः ॥

पाथेयं, स्त्री, (पथि साधुरिति । “पथ्यतिथिवसति

स्वपतेऽण्” ४ । ४ । १०४ । इति ङ् ।)

पथि ययितशब्दयम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पथ-

खरश्च इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । शम्भलम् २ ।

इत्यमरः ॥ सम्भलम् ३ । इति भरतः ॥ (यथा,

“लुण्ठिता तस्करे मार्गे वस्त्रमात्रा तथा-कृता ।

पाथेयश्च हृतं सर्वं बालपक्षा निराश्रया ॥”)

कन्याराशिः । यथा,—

“क्रियताडुरितुमकुलीरलेयपाथेयककौ-

पारिथाः ।

तौत्तिक आकीर्णो हुरोगश्चान्यभक्षेत्यम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पाथोजं, स्त्री, (पाथसि जणे जायते इति । जन +

ङः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

नैषधे । १६ । २० ।

“अनतिशयिणे पुष्पावेन प्रगल्भवलाः खलु

प्रसभमलयः पाथोजस्ये निविश्य निरिल्वराः ॥”

कमलशब्दे विवरणं सविस्तरं ज्ञेयम् ॥)

पाथोदः, पुं, (पाथो जलं ददातीति । दा + कः ।)

मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाथोधरः, पुं, (धरति धारयतीति वा । धृ + अच् ।

पाथसो धरः । पाथो धारयतीति । धारि + अच्

ह्रस्व इत्येके ।) मेघः । इति हज्जायुधः ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २४० ।

“अन्तर्ये सततं लुटन्ति गगितास्तानेव पाथोधरे-

राक्ष्सीनापतिनास्तरङ्गवलयैरालिप्त गृह्णन्सौ ॥”)

पाथोधिः, पुं, (पाथोसि धीयन्तीत्यत्र । धा + क्ति ।)

समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राज-

तरङ्गिण्याम् । ३ । ६८ ।

“वशीकृत्येयं पृथिवी जन्तूना भवदुग्धहात् ।

जेसु ह्रीपान् कथ्यतान् युक्तिः पाथोधिः ॥”)

पाथोनिधिः, पुं, (पाथोसि जलानि निधीयन्ते-

इति । नि + धा + क्ति ।) समुद्रः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

पादः, पुं, (पद + क्तिच् + क्तिप् ।) पादः । इति

जटाधरः ॥

पादः, पुं, (पद + करणे घञ् ।) पदने गम्यते

त्यनेन । पा इति भाषा । स तु गर्भस्थबालकस्य

मासद्वयेन भवति । यथा,—

“मासेन तु शिशो द्वाभ्यां बाह्व्याद्यङ्गविग्रहः ॥”

इति भागवतीयहृत्तीयस्कन्धः ॥

पादः

तत्पर्यायः । पत् २ अङ्गुः ३ चरणः ४ । इत्य-
मरः ॥ अङ्गुः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
अखिदीयमन्त्रचतुर्थांशः । श्लोकचतुर्थांशः । यथा,
पादाक्षिप्तोपे सत्येव पूर्यते । इह अक्षपाद एव
युज्यते । इति वामनः ॥ अविशेषान् श्लोकपादो-
ऽपि । इत्यपरे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ * ॥
पादद्वारा पादाक्रमणादिनिधौ यथा,—
“पादेन नाक्रमेत् पादमुच्छिष्टं नैव लङ्घयेत् ।
न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्ठ्येदात्मनः शिरः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

पादचालनादिनिधौ यथा,—
“न पादचालनं कुर्यात् पादेन वा कदाचन ।
नामौ प्रतापयेत् पादौ न कांस्थे धावयेद्बुधः ॥
नातिप्रसारयेद्देवं ब्राह्मणान् गामथापि वा ।
वायुमिश्रपविषाणां सूर्यं वा शशिनं प्रति ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥

पादेन्द्रियस्याध्यात्मत्वं तस्मिन्निधूतमधिदेवतञ्च
यथा, महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि
४२ अध्याये ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिन्द्रियम् ।
पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ॥
आधिभूतान् गन्तव्यं विष्णुस्तत्राधिदेवतम् ॥”
बुधः । उच्छिष्टम् । तुरीयांशः । चतुर्थभागः ।
श्लेषप्रत्यन्तपर्वतः । महाद्रिसमीपे क्षुद्रपर्वतः ।
(यथा, हरिवंशे ६४ । २० ।

“उभयोर्विन्ध्यर्क्षयोः पादे नगयोस्तौ महा-
पुरीम् ॥”)

मयसः । किरणः । इति मेदिनी ॥ (शिवः ।
यथा, महाभारते । १२ । १७ । १२४ ।

“न्यायनिर्व्वपणः पादः पङ्क्तिर्लघुलोपमः ॥”
विक्रित्सापादचतुर्थ्यं यथा,—

“वेद्यो बाधुपष्टस्तु भेषजं परिचारकः ।

एते पादाश्चिकित्सायाः कर्मसाधनहेतवः ॥

गुणवह्निभिः पादेचतुर्थी गुणवान् भिषक् ।

आधिमत्येन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥

वेद्यहीनास्तयः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।

उन्नाहोऽष्टम्रङ्गानो यथाध्वर्युः विनाध्वरे ॥

तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो द्रष्टव्यः स्वयं ज्ञातौ ।

लघुहस्तः शुचिः शूरः मज्जोपस्करभेषजः ॥

प्रत्युत्पन्नमतिर्धौमान् अवसार्थी विशारदः ।

सत्यधर्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥

आयुश्चान् सत्त्ववान् साधो द्रव्यवानात्मानवानपि ।

आस्तिर्को वेद्यवाक्यस्यो आधितः पाद उच्यते ॥

प्रशस्तदेशसम्भतं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् ।

युक्तमार्त्तं मनस्कान्तं गन्धवर्णरसान्वितम् ॥

दोषघ्नमस्त्रानिकरमविकारि विषय्ये ।

समीक्ष्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥

स्निग्धोऽनुगुर्बलवान् युक्तो आधितरक्षणे ।

वेद्यवाक्यरुदध्यात्मः पादः परिचरः स्मृतः ॥”

इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्यायः ॥

“कारणं षोडशगुणं सिद्धौ पादचतुर्थ्यम् ॥”

इति चरकं सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ॥

पादच

अस्य शुभलक्षणं यथा,—

“अखिदीनौ मृदुतलौ कमलोदराभौ

शिराङ्गलौ रत्निरताम्रनखौ सुपाणौ ।

उष्णौ शिराविरहितौ च निगूढगुल्फौ

कूर्मसिन्धौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥”

अयुभलक्षणञ्च यथा,—

“सुर्पाकारविरूपपाणुरनखौ वक्रौ शिरा-

सन्तलौ

संयुक्तौ विरलाङ्गलौ च चरणौ हारिद-

दुःखप्रदौ ॥”)

पादकटकः, पुं, (पादस्य कटक इवेति ।) नपुंरः ।
रवभूत्यहंसालतिचरणभूषणम् । वैक मल इति
भाषा । तत्पर्यायः । हंसकः २ । इत्यमर-
भरती ॥

पादकच्छः, पुं, व्रतविशेषः । यथा,—

“एकभक्तेन न क्तेन तथेवावाचितेन च ।

उपवासेन चेकेन पादकच्छ उदाहृतः ॥”

इति गारुडे १०३ अध्यायः ॥

पादगण्डिरः, पुं, (गच्छते लुप्यते पूरयत्तादि यस्मात्
यत्र वा पादे इत्यर्थः । गड् + किरच् इति
गण्डिरः पदः ततो राजदस्तादिवत् परनिपा-
तवान् साधुः । गण्डिर इति पाठोऽपि दृश्यते
तत्र गड् + ईरन्प्रत्ययेन साधुरिति ।) श्लोप-
दम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गोद इति भाषा ॥
(श्लोपदशब्देऽस्य विवृतिर्विज्ञेया ॥)

पादगृहणं, स्त्री, (पादयोगेऽगृहणम् इति । गृह् +

भावे लुट् ।) अभिवादनम् । पादस्पर्शपूर्वक-
प्रणामः । इत्यमरः ॥ तन्निधौ यथा, “समि-

द्वायुदकुम्भपुष्पाद्वह्नीनाभिवादेयत् यथा-

प्येवं युक्तम् ॥” इति बौधायनः ॥

“जपयज्ञजलस्यश्च समित्पुष्पकुशानलान् ।

दन्तकाष्ठञ्च भस्मञ्च वहन्तं नाभिवादेयत् ॥”

इति लघुहारीतः ॥

न पुष्पाक्षतपाणिर्नाशुचिर्न जपन् न देवपितृ-

कार्यं कुर्वन् । अभिवादेयेदित्यनुष्ठौ श्रुत-

लिखितौ ॥ * ॥ तद्विधिः ।

“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।

आदरीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादेयम् ॥

ऊर्ध्वं प्राणा न्युत्क्रामन्ति युनः स्वविर आयाति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥” * ॥

तत्प्रकारः ।

“अभिवादान् परं विप्रो ज्ञायांसमभिवादेयम् ।

असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादे न जानते ।

तान् प्राश्नोऽहमिति ज्ञायात् स्त्रियः सत्त्वास्तथैव

च ॥

भोः शब्दं कीर्तयेदन्तो स्वस्य नाम्नोऽभिवादेन ।

नाम्नां स्वरूपभावो हि भो भावः अयिभिः स्मृतः ॥”

इति मनुः । २ । १२२—१२४ ॥

पादचतुरः, पुं, (पादे पदयापारे गम्नादौ

चतुरः ।) द्वागः । सैकतम् । पिप्पलः । करकः ।

परदोषेकप्रवृत्ता । इति मेदिनी । रे, ३०४ ॥

पादपी

पादचारी, [न] पुं, (पद्गतां चरतीति । चर-
गतौ + क्तिनिः) पदातिः । इति हेमचन्द्रः ।

३ । १६२ ॥ पद्गतां गमनशीले, त्रि ॥ (यथा,
भागवते । ६ । १२ । २६ ।

“गिरिराट् पादचारीव पद्गतां निर्णययन्
महीम् ।

जग्रास स समासाद्य वज्रिनं सहवाहनम् ॥”)

पादजः, पुं, (पद्गतां जायते इति । जन + जः ।

“पद्गतां शूद्रो जायत ।” इति श्रुतेर्ब्रह्मणः

पद्गतां जातत्वात्तथात्वम् ।) शूद्रः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।

३६ । ६३ ।

“न विप्रा न च राजानो न वैश्या न च
पादजाः ॥”

पादोद्भवमात्रे, त्रि ॥)

पादचार्णं, स्त्री, (पादयोऽन्तार्णं यस्मात् ।) पादका

इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-

स्थाने ११ अध्याये । “अधनस्त्वान्त्ववो वा पाद-

जागातपत्रविरहितौ भैक्ष्याभौ ग्रामेकरात्रा-

नुवासी सुनिरिव संयतात्मा योजनशतमधिकं

वा गच्छेत् ॥” शीतकृतूपचारेऽस्य अवहारी

यथा,—

“उष्णत्वभावेनैषुभिः प्राशतः शयनमभजेत ।

युक्तार्ककिरणान् स्वेदं पादचार्णञ्च सर्वदा ॥”)

पादपः, पुं, (पादेन मूलेन पिबति रसानिति ।

पा + कः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, हितोप-

देशे । १ । ६३ ।

“यत्र विहङ्गनो नास्ति श्लाघ्यस्तत्राल्पधीरपि ।

निरस्तपादपे देशे एरक्षोऽपि दमायते ॥”

पादौ पाति रक्षतीति । पा + रक्षणे + कः ।)

पादपीठः । इति मेदिनी । पे, २१ ॥

पादपरुहा, स्त्री, (पादपे रणे रोहतीति । रुह +

कः ।) वन्धकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पादपा, स्त्री, (पादौ पाति रक्षतीति । पा +

कः + टाप् ।) पादुका । इति मेदिनी । पे, २१ ॥

पादपाशः, पुं, (पादस्य पाशः ।) अन्धपादरज्जुः ।

तत्पर्यायः । दामाचनम् २ । इति हेमचन्द्रः ।

४ । २६५ ॥

पादपाशी, स्त्री, (पादपाश + श्लियां गौरादित्यात्

श्लिषः ।) खड्गुका । खड्गुया इति भाषा ॥

पदङ्गला । शिकली इति भाषा ॥ इति मेदिनी ॥

पादपीठं, स्त्री, (पादस्य पीठम् ।) पादस्थाप-

नासनम् । पा राखा टुल इति भाषा ॥ तत्त-

पर्यायः । पदासनम् २ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।

३२२ ॥ (यथा, रघुः । १७ । २८ ।

“वितानसहितं तत्र भेजे पेटकमासनम् ।

चूडामणिभिरुदृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥”)

पादपीठिका, स्त्री, (पादपीठं साधनत्वेनास्यस्या

इति । पादपीठ + ठन् ।) नापितादिश्लिषम् ।

यथा,—

“नापितादिश्लिष्ये तु कारिका पादपीठिका ॥”

इति शब्दमाला ॥

पादवि

पादप्रचालनं, स्त्री, (पादयोः प्रचालनम् ।)
चरणधीनम् । पादोऽयं इति भाषा ॥ अस्य
गुणाः । मेधाजनकत्वम् । पवित्रत्वम् । आयुष्य-
त्वम् । अलङ्कारिकजिनाशकत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ (यथा च, —
“पादप्रचालनं पादमलरोगग्रामापहम् ।
चक्षुःप्रसादनं कृष्णं रजोघ्नं प्रीतिवद् ॥ ”
इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥)
पादप्रधारणं, स्त्री, (पादौ प्रधार्यते कण्टकादिभ्यो
रक्ष्यतेनेनेति । प्र + धृ + णिच् + ल्युट् ।)
पादुका । इति केचित् ॥
पादप्रहारः, पुं, (पादस्य पादेन वा प्रहारः ।)
पदाघातः । लाति इति भाषा ॥ यथा ।
“नायिकापादप्रहारोदिना नायकस्य कोपादि-
वर्णनम् ।” इति काश्यपकाशे सप्तमोऽङ्काः ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । १० । १६ ।
“हासे कृतागमि भवत्युचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि । नात्र दूय ।
उद्यत्कटोरपुलकाङ्कुरकण्टकाद्यै-
र्यद्विद्यते नृदु पदं ननु सा यथा मे ॥ ”)
पादवन्धनं, स्त्री, (पादयोर्गोमहिष्यादीनामित्यर्थः ।
यद्वन्धनम् ।) गोमहिष्यादिवन्धनम् । इति जटा-
धरः ॥ यादवशब्दटीकायां भरतश्च ॥ (वधा-
त्यनेनेति । बन्ध + करणे ल्युट् । पादयोर्वन्धनं
तत्साधनवस्तु । गोमहिष्यादीनां पादवन्धन-
इयम् । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ३२९ ।
“स तु शृङ्गलकः काष्ठमयः स्यात् पादवन्धनैः ॥”
चरणोद्धानश्च ॥
पादमूलं, स्त्री, (पादयोर्मूलम् ।) चरणयोर्भागः ।
यथा, हेमचन्द्रः ।
“पादमूलं गोहिरं स्यात् पार्श्वसु घुटयोरधः ॥”
(यथा, रामायणे । २ । ७८ । २५ ।
“सा पादमूले केकेया मन्थरा निपपात ह ॥”
प्रत्यन्तपर्वताधोभागः । यथा, कथासरित्-
सागरे । १ । २७ ।
“महो भमन्तो हिमवत्पादमूलमवापतः ॥”)
पादरक्षणं, स्त्री, (पादयो रक्षणं यस्मात् ।)
पादुका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७८ ॥
पादरजः, स्त्री, (पादवन्धनार्था रजः ।) हस्ति-
पादवन्धनरजः । तत्पर्यायः । पारी २ । इति
जटाधरः ॥ चरणवन्धनदाममात्रम् ॥
पादरथी, स्त्री, (पादस्य रथो जुहो रथ इव ।)
पादुका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पादरोहणः, पुं, (पादौ रोलैः रोहतीति । रुह +
ल्युट् ।) घुटवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पादवल्मीकः, पुं, (पादे वल्मीक इव ।) स्त्रीप-
दम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १२६ ॥ (स्त्रीपद-
रोगशब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
पादविकः, पुं, (पदवीं धावतीति । पदवी +
“माथोत्तरपदपदयुपदं धावति ।” ४ । ४ । ३७ ।
इति ठक् ।) पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पादात्

पादविरजाः, [स्] स्त्री, (पादो विरजा धूलि-
विहीनो यस्याः ।) पादुका । इति हारा-
वली । ७४ ॥
पादशः, [स्] य. पादं पादम् । पादशब्दात्
वीक्ष्यां चशस्प्रत्ययनियमम् । इति आकर-
णम् ॥ (यथा, मनुः । १ । ८३ ।
“अरीगाः सर्वसिंहार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
कृते जेतादियु ज्योषामायुर्हसति पादशः ॥”)
पादशैलः, पुं, (पादः महादिसमीपस्थः क्षुद्रपर्वतः
स एव शैलः ।) प्रत्यन्तपर्वतः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
पादशोथः, पुं, (पादोद्भवः शोथः । शाक्यार्थि-
वादिबन्धु समासः ।) पादगतशोफः । यथा,—
“अनन्योपदवक्तव्यः शोथः पादसमुत्थितः ।
पुरुषं हन्ति नारीन् सुखजोगुह्यभो हयम् ॥”
इति मोधवकरः ॥
(यथा च हारीते चिकित्सितस्थाने २६ अः ॥
“शोथो भवेच्च विकलेन्द्रियरोममार्गः
क्षीणं बलं वपुषि चाम्बकटण्डसेवया ।
श्लेष्माक्षया विशदपिच्छलसंयनेन
रूक्षाभिघातपतनेन च धारणादा ॥
आमाशये गतिरतोऽपि नरस्य यस्य
अन्ते प्रधावति ततोऽपि च दोष एव ।
करोति पाणिचरणं च पृथक् प्रसृतो
इन्द्रेण वा भवति शोथविकारचारः ॥
नरस्य चास्तःप्रभवाच्च शोथाः
साध्या भवेयुर्विन्ता सुखिषु ।
असाध्यकाः सर्वशरीरगाश्च
पादे स्थिया वा वदने नरस्य ॥”)
पादस्फोटः, पुं, (पादस्य स्फोटः । पादं स्फोटय-
तीति वा । स्फुट् + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ ।
इत्यण् ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः । विपा-
दिका २ । इत्यमरः ॥ स्फुटी ३ स्फुटिः ४ पाद-
स्फुटिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु एका
दशक्षुद्रकुष्ठान्तर्गततृतीयकुष्ठम् । यथा,—
“वेपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ।
पाणिपादस्फुटनं पाण्याः पादयोश्च स्फुटनं
विदारणं येन तत् । इति माधवकरः ॥ अस्य
चिकित्सा कुष्ठशब्दे द्रष्टव्या ॥
पादहारकः, त्रि, पादाभ्यां ह्रियतेऽसौ । पाद-
शब्दात् निपातनात् कर्मणि णकप्रत्ययान्तः ।
इति सुग्धवोक्तकरणम् ॥ (“लघुकुटो वङ्ग-
लम् ।” ३ । ३ । १३ । इति कर्मणि ण्वुल् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ।) चरणहारा हरणकर्ता ॥
पादायं, स्त्री, (पादयोरयम् ।) चरणग्रभागः ।
तत्पर्यायः । प्रपदम् २ । इत्यमरः ॥
पादाङ्गद, स्त्री, (पादस्य अङ्गदमिव ।) नूपुरम् ।
इत्यमरः ॥
पादात्, पुं, (पादाभ्यामतति गच्छतीति । अत +
क्विप् ।) पादातिः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पादाभ्यामततीति । अद् + क्विप् । वृत्तः । इति
युत्पत्तिजन्मोऽर्थः ॥)

पादुका

पादातं, स्त्री, (पदातीनां सम्बन्धः । पदातिः
“भिन्नादिभ्योऽण् । ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।)
पत्तिसंहतिः । पदातिसम्बन्धः । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ८ ।
“सादिनामन्तरे स्थाप्यं पादातमपि दंष्ट्रितम् ॥”)
पादातः, पुं, (पादाभ्यामततीति । अत + अच् ।)
पादातिः । यथा,—
“पदातिपत्तिपादातपादातिकपदातयः ॥”
इत्यमरमाला ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५१ । ४३ ।
“अयुतं श्रीणि पद्मानि गजारीहाः ससादिनः ।
रथानामन्तरे चापि पादाता बहवस्तथा ॥”)
पादातिः, पुं, (पादाभ्यामततीति । अत + इत् ।)
पदातिः । इति हेमचन्द्रः ॥
पादातिकः, पुं, (पादातिरेव । पादाति + स्वार्थि
कन् ।) पदातिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६२ ॥
पादारकः, पुं, (पाद इव ऋच्छतीति । ऋ +
ण्वल् ।) पोलिन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पादालिन्दो, स्त्री, (पाद इव अलिन्दो यत्र । गौरा
दित्वात् डीष् ।) नौका । इति हारावली । ५६ ।
पादावर्णः, पुं, (पाद इव आवर्णित इति । आ +
वृत् + अच् ।) अरघट्टकः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १५६ ॥ रङ्ग इति हिन्दोभाषा ॥
पादाविकः, पुं, (अव रक्षणे + भावे ण्वल् । पादेन
अवः रक्षणम् । तत्र पादावे पादेन शरीरादि-
रक्षणे नियुक्तः । पादाव + “तत्र नियुक्तः ।” ४ ।
४ । ६६ । इति ठक् ।) पदातिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पादौ, [न] पुं, (पादोऽस्थस्थितिः । पाद + इति ।)
पादविशिष्टजलजन्तुगणः । अस्य गणना गुणाश्च
यथा, भावप्रकाशे ।
“कुम्भीरकुम्भिनक्राश्च गोधामकरशङ्खवः ।
घण्टिकः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥
पादिनोऽपि च ये ते तु कौषस्थानां गुणैः समाः ॥”
चतुर्थीशभागी । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
“सर्वेषामर्जिनो सुस्थास्तर्हिनोर्हिनोऽपरे ।
तृतीयनिस्तृतीयशोचतुर्थीशाश्च पादिनः ॥”
पादुकः, त्रि, (पद्यते गच्छतीति । पद + “लघ-
पतपदेति ।” ३ । २ । १५४ । इति उक्त्वा ।)
गमनशीलः । पदधातोः कर्त्तरि ण्वक्प्रत्यय
नियमः । इति सुग्धवोक्तकरणम् ॥
पादुका, स्त्री, (पादूरेव । पादू + स्वार्थि कन् ततो
ह्रस्वः ।) चर्मपादिनिर्मितपादाच्छादनम् । जूता
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पादूः २ उपानयन ।
इत्यमरः ॥ पद्मडा ४ पादरक्षिका ५ प्राणि-
हिता ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ पद्मडौ ७ पाद-
रथी ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कौषी ९ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्या धारणविधि-
र्यथा,—
“वर्षात्पादिकं कृत्री दक्षी रात्राटवीषु च ।
शरीरत्राणकामो वै सोपानतुकः सदा व्रजेत् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पादुका

अस्या धारणगुणाः ।
 “पादप्रधारणं वृषामोजस्यं चक्षुषोहितम् ।
 सुखप्रचारमायुष्यं वक्ष्यं पादरुजापहम् ॥” *
 अस्या अधारणे दोषा यथा,—
 “पादाभ्यामनुपानङ्गां वृणां चक्रमणं सदा ।
 अनारोग्यमनायुष्यमिन्द्रियघ्नमदृष्टिजम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ *
 तस्या दानफलं यथा,—
 “दत्तमानाय विपाय यः प्रयुक्त्युपानहौ ।
 न तस्य मानसो दाहः कदाचिदपि जायते ॥
 शान्तश्चान्तरीयुक्तं तस्य हेममयं शुभम् ।
 उपतिष्ठति विप्रर्षे सर्वरत्नविभूषितम् ॥
 दानमत्र यथोत्पन्नं तत्ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
 प्रदद्यात्तुल्यमना भूप ! लोके सर्वसुखप्रदम् ॥
 जमदग्निर्मुनिः पूर्वं तपःस्वाध्यायकथितः ।
 बाणखड्गधरो धन्वी बभूव सततोद्यतः ॥
 धनुर्वेदे तथा वेदे सर्वस्वपारगोऽभवत् ।
 क्षिपन् वाणांस्तथा शस्त्रं भाष्येयानुगतो हि सः ॥
 कदा निदाघकाले तु क्षिपन् वाणान् सहस्रशः ।
 तस्यौ स्थागुरिवासस्यः प्रतिलज्जं महामुनिः ॥
 निदाघतीव्रसन्तापान् च्छन्त्याः सततं भयात् ।
 भर्तुः स्नेहात्तथा यान्त्यास्तस्याश्चण्डायते रविः ॥
 क्षुत्तृष्णाश्रमतापार्त्ता तथा यातुं न साशक्तः ।
 सुतापाद्देशविभ्रष्टा रेणुका च तपस्विनी ॥
 तां दृष्ट्वा स मुनिः प्राह भार्यां किन्ति भवेच्चिरम् ।
 कीर्तनमाह भर्तारं न कीर्तय कर्तुमर्हसि ॥
 निदाघतीव्रसन्तापाद् भटपादा दृष्टार्हिता ।
 दृष्टिमदृष्टिभिः स्मृष्टा न प्रशाकाह मार्गि-
 तुम् ॥
 इत्युक्ते स क्रुधाविष्टः प्राह सन्ध्याय कार्मुके ।
 एषत्वं मां न जानाति सूर्यो विभ्रष्टमीयवान् ॥
 यः सन्तपति मे भार्या साध्वी धर्मेपरायणाम् ।
 साध्वसाधु अजानन् वै फलमाप्नोतु तस्य हि ॥
 इत्युक्त्वा स्थानमातस्यावर्कविभ्रष्टहेतवे ।
 प्रतोक्ष्य हि सुघोरेण क्रूररूपधरो मुनिः ॥
 तं विज्ञाय मुनिं सूर्यो हिजोऽभृष्टदमव्रवीत् ।
 किमालोकयसे सूर्य्य पुनः पुनरतीव हि ॥
 सुवाणाश्चितपाणिस्त्वं कथयस्याखिलं मुने ।
 इत्युक्तः स तमाहेदं पातयिष्याम्यहं रविम् ॥
 द्विजस्तु तसुवाचाय मुने चित्रं विभाति मे ।
 मातुरङ्गगतो यद्दृष्ट्वा लज्जं जिहृक्षति ॥
 योजनानां सहस्राणि निमेषादयाति यो दृष्टः ।
 विप्र ! मुक्तेन वाणेन तं कथं पातयिष्यासि ॥
 तच्छ्रुत्वा जमदग्निस्तं प्राह प्रष्टुं हिजोत्तम ! ।
 पातयिष्याम्यहं यदहिमं सूर्य्यं नभःस्थलात् ॥
 विष्वक्चरो यदा सूर्य्यो मर्त्यलोके त्वतस्मितः ।
 मध्याह्ने स्थिरतामेति सर्वलोकान्दर्शयान् ॥
 तत्कावे सुमहत्तत्त्वं भविष्यति दिवाकरः ।
 एवं तं पातयिष्यामि पश्यतस्ते हिजोत्तम ! ॥
 तच्छ्रुत्वा सहस्रोदिसस्तस्य प्रत्यक्षतां ययौ ।
 सूर्यस्तं क्षमयामास दत्त्वा ह्यनुपानहौ ॥
 ततः प्रभृति तच्छृजं द्विजानां परिगीयते ।

११२

पादुका

दत्तं तेर्धायितेभ्योषां चक्षियाणां द्विजोत्तम ! ॥
 यो ददाति द्विजेभ्यस्तु तृतीयायानुपानहौ ।
 वैशाखे शुक्लपक्षे तु सच्छृजं कनकान्वितम् ॥
 न तस्य मानसो दाहो नृत्यलोकेऽभिजायते ।
 सर्वथाप्रिविनिर्मुक्तः श्रियं पुत्राश्च विन्दति ॥
 कालादिह यदा याति मम लोके द्विजोत्तम ! ।
 यानं बान्धवरीयुक्तं सर्वहेममयं शुभम् ॥
 दिव्याङ्गनाभिराकीर्णं सर्वरत्नविभूषितम् ।
 उपतिष्ठति विप्रेन्द्र ! सर्वकामफलप्रदम् ॥”
 इत्यग्निराणम् ॥ *
 विष्णुदेवे सपादुकगमने दोषो यथा,—
 वराह उवाच ।
 “वह्नुपानहौ पद्मां यस्तु मासुपचारकमेत ।
 चर्मकारस्तु जायेत वर्षाणाम् त्रयोदश ॥
 तत्र जम्बपरिभ्रष्टः शूकरो जायते पुनः ।
 शूकराश्च परिभ्रष्टः आ च तत्रैव जायते ॥
 ततः श्वत्वात् परिभ्रष्टो मानुषश्चैव जायते ।
 मङ्गलश्च विनीतश्च अपराधविवर्जितः ॥
 सुक्ता तु सर्वसंसारं मम लोकाय गच्छति ॥
 य एतेन विधानेन वसुधे ! कर्म कारयेत् ।
 न स लिप्यति पापेन एवमेतत्त संशयः ॥”
 इति वराहपुराणे उपानहपराधप्रायश्चित्तम् ॥
 अथ देवतापादुकानिर्माणपूजनविधिः । यथा,—
 “मणिरत्नमयी कार्या हेमरूपमयी पि वा ।
 चन्दनेनापि कर्मया पादुकाप्रतिमापि वा ॥
 श्रीपद्मां श्रीदुर्गां चापि देवदारुमयी पि वा ।
 गङ्गज्जला च सा कार्या पादुके पूजयेत् सदा ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥ *
 गुरुपादुकास्तोत्रं यथा,—
 “ब्रह्मरन्ध्रसरसीरुहोदरे
 निखलजमवदातमद्भुतम् ।
 कुण्डलीविवरकाण्डमण्डितं
 दादृशाणसरसीरुहं भजे ॥ १ ॥
 तस्य कन्दलितकणिकापुटे
 कुण्डप्ररेखमकथादिरेखया ।
 कोणललितहलजमण्डली-
 भावलक्ष्यमवलालयं भजे ॥ २ ॥
 तत्पुटे पटुतङ्गुलकङ्कारिम-
 स्तुङ्गमानमणिपाटलप्रभम् ।
 चिन्तयामि हृदि चिन्मयं वपु-
 बिन्दुनादमणिपीठमण्डलम् ॥ ३ ॥
 ऊर्ध्वमस्य हुतभुक्प्रिखण्डलं
 तदिलासपरिहृङ्गणस्पदम् ।
 विम्बप्रसरमहोत्सदोतुकटं
 यान्दृष्टादियुगमादिहंसयोः ॥ ४ ॥
 तत्र नाथचरणारविन्दयोः
 कुङ्कुमावभक्तीमरन्दयोः ।
 हृदमिन्दुमकरन्दश्रीतलं
 मानसं सरति मङ्गलास्पदम् ॥ ५ ॥
 पादुकापञ्चकस्तोत्रं पञ्चवक्त्राङ्गिनिर्गतम् ।
 यद्वाग्रायणलोपेत् प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥”
 इति वज्रयामलः ॥

पादोद

पादुकाकारः, पुं, (पादुकां करोतीति । कृ +
 “कर्मणिष्ण” । ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चर्म-
 कारः । इति हलायुधः ॥
 पादुकाकृतः, पुं, (पादुकां करोतीति । कृ + कृप् ।)
 चर्मकारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५. ७८ ॥
 पादुः, स्त्री, (पद्यते गन्धते सुखेन ययेति । पद +
 “णित्कश्चिपदार्त्तः” । उणां १ । ८७ । इति ऊः
 स च णित् ।) पादुका । इत्यमरः ॥
 पादुकृतः, पुं, (पादुं पादुकां करोतीति । कृ +
 कृप् । तुक् ।) चर्मकारः । इत्यमरः ॥
 पादोदकं, स्त्री, (पादप्रक्षालनजातं उदकम् ।
 प्राकपार्थिवादिवत् समासः ।) चरणधौत-
 जलम् । चरणाश्रितम् । यथा,—
 “हृदि रूपं सुखे नाम नैवेद्यसदरे हरेः ।
 पादोदकश्च निर्मालं मन्त्रके यस्य सोऽभ्युतः ॥
 नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं
 विशेषतः पादजलं पिवेच्च ।
 योऽश्नाति नित्यं प्रयतो सुरारेः
 प्राप्नोति सुप्रेमयुतां स भक्तिम् ॥
 हृत्वा हन्ति यदङ्गुलसङ्गतुलसीस्त्रियश्च पादोदकं
 नैवेद्यं बहुमद्यपानदुरितं गुर्वङ्गनासङ्गमम् ।
 भक्त्याधीनमतिः स्थितिर्हरिजने तत्संगतिः सङ्गजा
 शालग्रामशिलादिमूर्तिमहिता जानन्ति के वै
 हरेः ॥”
 इति पादोदकखण्डे १०० अध्यायः ॥ *
 अथ श्रीचरणोदकाभिषेकमाहात्म्यं पद्मपुराणे ।
 “स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
 शालग्रामशिलातोयेर्योऽभिवर्कं समाचरेत् ॥
 गङ्गागोदावरीरवानदी सुक्तिप्रदास्तु याः ।
 निवसन्ति सतीर्थास्ताः शालग्रामशिलाजले ॥
 कीटतीर्थसहस्रेस्तु सेवितेः किं प्रयोजनम् ।
 तीर्थं यदि भवेत् पुण्यं शालग्रामशिलोद्भवम् ॥”
 तत्रैव गोतमास्वरीषसंवादे ।
 “येषां धीमानि गात्राणि हरेः पादोदकेन वै ।
 अस्मरीष ! कुले तेषां दासोऽस्मि वशगः सदा ॥
 राजसत्तानि तावच्च तीर्थानि भुवनत्रये ।
 यावन्न प्राप्यते तोयं शालग्रामाभिषेकजम् ॥”
 स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये ।
 “शृष्टेऽपि वसतस्तस्य गङ्गास्नानं दिने दिने ।
 शालग्रामशिलातोयेर्योऽभिवर्चित मानवः ॥”
 तत्रैवान्यत्र ।
 “यानि कानि च तीर्थानि ब्रह्माद्या देवता-
 स्तथा ।
 विष्णुपादोदकस्येति कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 शालग्रामोद्भवो देवो देवो हारवतीभवः ।
 उभयोः स्नानतोयेन ब्रह्महत्या निर्दूषते ॥”
 किञ्च ।
 “स वै चावभृत्स्नातः स च गङ्गाजलाभूतः ।
 विष्णुपादोदकं कृत्वा शृष्टेयः स्नाति मानवः ॥”
 श्रीकृष्णपुराणे ।
 “गङ्गाप्रयागगयनेमिषपुष्कराणि
 पुण्यानि यानि कुरुणाङ्गलयासुनानि ।

पादोद

काशेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति पापं
पादोदकं भगवतः प्रपुनाति सद्यः ॥”
सृष्टौ च ।
“त्रिरात्रिफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।
समुद्रगाश्च पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥
षण्मासफलदा गोदा वत्स्रस्य तु चतुर्वी ।
पादोदकं भगवतो द्वादशाब्दफलप्रदम् ॥”
तस्मिन्त्यता च गरुडपुराणे ।
“जलञ्च येषां तुलसीविमिश्रितं
पादोदकं चक्रशिलासमुद्भवम् ।
नित्यं त्रिसन्ध्यं प्रवर्ते न गात्रं
खगेन्द्र । ते धर्मवह्निस्तृता नराः ॥”
अथ श्रीचरणोदकपानमाहात्म्यम् । पादो गौत-
मास्मरीयसंवादे ।
“हरः स्नानावशेषान् जलं यस्योदरे स्थितम् ।
अस्मरीषः । प्रणम्योच्चैः पादपाशुः प्रयत्नताम् ॥”
तत्रैव देवदूतविक्रमसंवादे ।
“ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रेण संवितेः किं प्रयोजनम् ॥
कोटितीर्थसहस्रेण संवितेः किं प्रयोजनम् ।
नित्यं यदि पिबेत् पुण्यं शालग्रामशिलाजलम् ॥
शालग्रामशिलातीर्थं यः पिबेद्भिक्षुना समम् ।
मातुः स्तन्यं पुनर्नैव स पिबेत्सुक्तिभागरः ॥”
किञ्च ।
“दहन्ति नरकान् सर्वाणाम् गर्भवासश्च दारुणम् ।
पीतं येस्तु सदा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ॥”
तत्रैव श्रीयमधर्मकृतसंवादे ।
“शालग्रामशिलातीर्थं विष्णुमात्रं तु यः पिबेत् ।
सर्वपापैः प्रमुच्यते सुक्तिमार्गे ज्ञतोद्यमः ॥”
तत्रैव पुलस्त्यभगीरथसंवादे ।
“पादोदकस्य माहात्म्यं भगीरथ ! वदामि ते ।
पावनं सर्वतीर्थेभ्यो ह्युत्तमोत्तमं देवताः ।
धृतं शिरसि पीते च सर्वान्मुच्यन्ति देवताः ।
प्रायश्चित्तान् पापानां कलौ पादोदकं हरः ॥”
किञ्च ।
“त्रिभिः सारस्वतं तीर्थं सप्ताहेन तु नामदम् ।
सद्यः पुनाति गात्रं दर्शनादेव यासुनम् ॥
पुनन्त्यतानि तोयानि स्नानदर्शनकीर्तनैः ।
पुनाति स्मरणादेव कलौ पादोदकं हरः ॥
अर्चितेः कोटिभिर्लिङ्गैर्नित्यं यत् क्रियते फलम् ।
तत् फलं शतसाहस्रं पीतेः पादोदके हरः ॥
अमुचिर्वा दुराचारो महापातकसंयुतः ।
सृष्ट्वा पादोदकं विष्णोः सदा शुद्धाति मानवः ॥
पापकोटियुतो यस्तु नृत्यकाले शिरे सुखे ।
देहे पादोदकं यस्य न प्रयाति यमालयम् ॥
न दानं न हविर्येषां स्वाध्यायो न सुरार्चनम् ।
तेऽपि पादोदकं पीत्वा प्रयान्ति परमां गतिम् ॥
विशालाक्षसंयुक्ता वैशाखी किं करिष्यति ।
पिण्डारके महातीर्थे उष्णधियां भगीरथ ! ॥
माघमासे प्रयागे तु स्नानं वै किं करिष्यति ।
प्रयागं सततं तस्य यस्य पादोदकं हरः ॥
कार्तिके कार्तिकीयोगे किं करिष्यति पुष्करे ।

११३ पादोद

नित्यन्तु पुष्करं तस्य यस्य पादोदकं हरः ॥
प्रबोधवासरे प्राप्ते मथुरायाश्च तस्य किम् ।
नित्यञ्च यासुनं स्नानं यस्य पादोदकं हरः ॥
काश्यामुत्तरवाहिन्यां गङ्गायान् नृत्यस्य किम् ।
यस्य पादोदकं विष्णोर्मुखे चैवावतिष्ठते ॥”
किञ्च ।
“हित्वा पादोदकं विष्णोर्द्वयोर्धर्मतीर्थानि गच्छति ।
अनर्थरत्नसुखस्य लोभं वाञ्छति दुर्मतिः ॥
कुरुक्षेत्रसमो देशो विष्णुपादोदकं मतः ।
पतेद् यत्राक्षयं पुण्यं नित्यं भवति तद्गृहे ॥
गयापिण्डसमं पुण्यं पुत्राणामपि जायते ।
पादोदकेन देवस्य ये कुर्याः पिण्डतर्पणम् ॥
नासुराणां भयं तस्य प्रेतजन्यं न राक्षसम् ।
न रोगस्य भयं चेव नास्ति विप्रकृतं भयम् ॥
न दुष्टा नैव घोरान्वाचापदोद्यमं न हि ।
गृहाः पीडां न कुञ्चन्ति घेरा नश्यन्ति दारुणाः ॥
किं तस्य तीर्थगमने देवर्षीणाञ्च दर्शने ।
यस्य पादोदकं स्नानं शालग्रामशिलोज्ज्वलम् ॥
प्रीतो भवति मार्तण्डः प्रीतो भवति केशवः ।
ब्रह्मा भवति सुप्रीतः प्रीतो भवति शङ्करः ॥
पादोदकस्य माहात्म्यं यः पठेत् केशवायतः ।
स याति परमं स्थानं यत्र देवो जनार्दनः ॥”
ब्रह्माण्डपुराणे श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।
“प्रायश्चित्तं यदि प्राप्तं लब्धं वा त्वधर्मणम् ।
सोऽपि पादोदकं पीत्वा शुद्धिं प्राप्नोति तत्तत्तत्तत् ॥
अशौचं नैव विद्येत स्नतके स्नतकेऽपि च ।
येषां पादोदकं स्नानं प्राशनं ये प्रकुञ्चते ॥
अन्तकालेऽपि यस्यैह दीयते पादयोर्जलम् ।
सोऽपि सन्नतिमाप्नोति रुदाचारैर्बहिष्कृतः ॥
अपेयं पिबते यस्तु मुमुक्षु यश्चाप्यभोजनम् ।
अगम्यागमना ये वै पापाचाराश्च ये नराः ।
तेऽपि पूज्या भवन्त्याशु सद्यः पादाम्बुसंवनात् ॥”
किञ्च ।
“अपवित्रं यदन्नं स्यात् पानीयं चापि पापिनाम् ।
सुक्ता पीत्वा विशुद्धः स्यात् पीत्वा पादोदकं
हरः ॥
तत्रलङ्कायां पञ्चगव्यात् महालङ्कादिप्रियते ।
चान्द्रायणात् पादलङ्कात् पराकादपि सुखम् ।
कायशुद्धिर्भवेदाशु पीत्वा पादोदकं हरः ॥
अगुरुं कुङ्कुमं चापि कर्पूरं चानुलेपनम् ।
विष्णुपादाम्बुसंलयं तत्रैव पावनपावनम् ॥
दृष्टिपूतान् यत्तीर्थं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
तत्रैव पापहरं पुत्र ! किं पुनः पादयोर्जलम् ॥
एतदर्थमर्हं पुत्र ! शिरसा विष्णुतनुपरः ।
धारयामि पिबाम्यस्य माहात्म्यं विदितं मम ॥
प्रियस्वमग्नजः पुत्र त्वदर्थं गदितं मया ।
रहस्यं मे त्वनर्हस्यं न वक्तव्यं कदाचन ॥
धारयस्व सदा मुहुर्वा प्राशनं कुरु नित्यशः ॥
जन्ममृत्युजरादुःखैर्मोक्षं यास्यसि पुत्रक ! ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“सद्यः फलप्रदं पुण्यं सर्वपापविनाशनम् ।
सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वदुःखविनाशनम् ।

पादोद

दुःखप्रनाशनं पुण्यं विष्णुपादोदकं शुभम् ॥
सर्वोपद्रवहन्तारं सर्वपापविनाशनम् ।
सर्वान्पापप्रशमनं सर्वतापनिवारणम् ॥
सर्वकल्याणसुखदं सर्वकामफलप्रदम् ।
सर्वसिद्धिप्रदं धन्यं सर्वधर्मविवर्धनम् ॥
सर्वशत्रुपशमनं सर्वभोगप्रदायकम् ।
सर्वतीर्थस्य फलदं मुहुर्वा पादाम्बुधारणम् ॥
प्रयागस्य प्रभासस्य पुष्करस्य च सर्वत्र ।
पृथुदकस्य तीर्थस्य आचान्तो लभते फलम् ॥
चक्रतीर्थं फलं यादृक् तादृक् पादाम्बुधारणात् ॥
सरस्वतीया गयायाश्च गत्वा यत् प्राप्नुयान् फलम् ।
तत् फलं लभते श्रेष्ठं मुहुर्वा पादाम्बुधारणात् ॥”
स्कान्दे ।
“पादोदकस्य माहात्म्यं देवो जानाति शङ्करः ।
विष्णुपादयुता गङ्गा शिरसा येन धारिता ॥
स्थानं नैवास्ति पापस्य देहिनां देहमध्यतः ।
सवाह्याभ्यन्तरं यस्य यामं पादोदकेन वै ॥
पादोदं विष्णुनैवेद्यसुदरे यस्य तिष्ठति ।
नाश्रयं लभते पापं स्वयमेव विनश्यति ॥
महापापग्रहणस्ती याप्नो रोगप्रतिरोधः ।
हरः पादोदकं पीत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥
शिरसा तिष्ठते येषां नित्यं पादोदकं हरः ।
किं करिष्यन्ति ते लोके तीर्थकोटिमनोरथैः ॥
अथमेव परो धर्म इदमेव परं तपः ।
इदमेव परं तीर्थं विष्णुपादाम्बु यत् पिबेत् ॥”
तत्रैव शिवोमासंवादे ।
“विलयं याप्ति पापानि पीते पादोदके हरः ।
किं पुनर्विष्णुपादोदं शालग्रामशिलाजलम् ॥
विशेषेण हरेण पापं ब्रह्महत्यादिकं प्रिये ॥
पीते पादोदके विष्णोर्द्वि प्राप्नोर्विमुच्यते ।
हत्वा यमभटान् सर्वान् वेणुवं लोकमाप्नुयान् ॥
तत्रैव शिवकार्तिकेयसंवादे शालग्रामशिला-
माहात्म्ये ।
“क्षिप्रस्तेन महासेन । गर्भरासः सुदारुणः ।
पीतं येन सदा विष्णोः शालग्रामशिलाजलम् ॥
ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रेण प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥
प्रायश्चित्तं समुत्पन्ने किं दानैः किमुपोषणैः ।
चान्द्रायणेऽपि तीर्थेऽपि पीत्वा पादोदकं शुक्तिः ॥
ब्रह्मरक्षोऽपि लुब्धकोपास्थानारम्भे ।
हरिपादोदकं यस्तु जगन्मात्रश्च धारयेत् ।
स स्नातः सर्वतीर्थेषु विष्णोः प्रियतरस्तथा ॥
अकालमृत्युशमनं सर्वपापविनाशनम् ।
सर्वदुःखोपशमनं हरिपादोदकं शुभम् ॥”
तत्रैव तदुपाख्यानात् ।
“हरिपादोदकस्य शालग्रामको वीतकल्मषः ।
दियं विमानमारुह्य सुनिमेनमथावतीत् ॥
हरिपादोदकं यस्मात्पिबति त्वं क्षिप्रवान् सुने ।
प्रापितोऽस्मि त्वया तस्मात्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥”
हरिभक्तिसुधोदये ।
“पादं पूर्वं किल सृष्ट्वा गङ्गाभूतं कर्णमोचदा ।
विष्णोः सद्यस्तु तत्सङ्गं पादाम्बु कथमीक्षते ॥

तापत्रयानलो योऽसौ न शास्येत सकलाब्धिभिः ।
 दत्तं शास्यति सोऽप्येन श्रीमद्विष्णुपदाब्धिना ॥
 अथास्त्राभेदकवचं भवाग्नस्तम्भनौघधम् ।
 सर्वाङ्गैः सर्वथा धार्यं पाद्यं शुचिसदः सदा ॥
 अमृतत्वावहं नित्यं विष्णुपादाब्धयः पिबेत् ।
 स पिवत्यमृतं नित्यं मांसं मांसं तु देवताः ॥
 माहात्म्यामियद्विषयं यो वक्ता सोऽपि निर्भयः ।
 न त्वनर्थमण्मूलां कलयन्नधमश्रुते ॥”
 अथवापि ।
 “स ब्रह्मचारी स ब्रती आश्रमी च सदा शुचिः ।
 विष्णुपादोदकं यस्य सुखे शिरसि विग्रहे ॥
 जन्मप्रवृत्तिपापानां प्रायश्चित्तं यदीच्छति ।
 शालग्रामशिलावारि पापहारि निवेद्यताम् ॥”
 अतएव तेजोद्विगणपञ्चरात्रे श्रीब्रह्मोक्तम् ।
 “पौठप्रणालादुदकं पृथगादाय पुत्तक ।
 सिञ्चयेन्महिं भक्तानां सर्वतोर्धमयं हि तत् ॥”
 इति ।
 “पादोदकस्य माहात्म्यं विख्यातं सर्वशास्त्रतः ।
 लेखितं शक्यतः को हि सिन्धुर्मातुं गणयन्नपि ॥
 विशेषतश्च पादोदकं तुलसीदलसंयुतम् ।
 शक्यं कृत्वा वैष्णवैर्भ्यां दत्त्वा प्राप्यतु पिबेत्स्वयम् ॥”
 अथ शक्यतः पादोदकमाहात्म्यं स्कान्दे ब्रह्म-
 नारदसंवादे ।
 “कृत्वा पादोदकं शक्यं वैष्णवानां महात्मनाम् ।
 यो दद्यात्तुलसीमिश्रं चान्द्रायणशतं रुभत ॥
 गृहीत्वा कृष्णपादाब्धौ शक्यं कृत्वा तु वैष्णवः ।
 यो वहेत् शिरसा नित्यं स मुनिस्तापमोक्षतः ॥”
 पाद्मे देवदूतविक्रमलसंवादे ।
 “शालग्रामशिलातोयं यदि शक्यं भवेत् पिबेत् ।
 हत्वाकोटिविनाशं तु कुरुते नात्र संशयः ॥”
 अगस्त्यसंहितायाश्च ।
 “शालग्रामशिलातोयं तुलसीदलवासितम् ।
 ये पिबन्ति पुनस्तेषां स्तन्यपानं न विद्यते ॥
 श्रीवैष्णवैर्वैष्णवानाञ्च पावनचरणोदकम् ।
 सर्वतोर्धमयं पीत्वा कुर्यादाचमनं न हि ॥”
 तदुक्तं स्कान्दे श्रीशिवेन ।
 “विष्णोः पादोदकं पीत्वा पश्चादशुचिशक्यम् ।
 आत्मासति च यो मोहाद्ब्रह्महा स निगद्यते ॥”
 श्रुतिश्च । “भगवान् पवित्रो भगवत्पादौ पवित्रौ
 पादोदकं पवित्रं न तत्पान आचमनीयं यथा
 हि सोम इति ।” सौपर्ण्ये च ।
 “विष्णुपादोदकं पीत्वा भक्तपादोदकं तथा ।
 य आत्मासति संमोहात् ब्रह्महा स निगद्यते ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥
 दं, क्री, (पादार्थसदकम् । पादः । “पादार्था-
 भ्याश्च ।” ५ । ४ । २५ । इति यत् ।) पादाय
 वारि । पादप्रक्षालनार्थजलम् । इत्यमरः ॥ तत्-
 लक्षणं यथा,—
 “पादावनेजनजलग्रहणं पात्रमदभुतम् ।
 लौहं वा सरोजातं हैमं राजतमेव वा ॥
 ताम्रमक्षरमपि वायवेन सतामिति ॥”
 इति वैखानसग्रन्थः ॥

“यद्बहुलं प्रविस्तारसुतसंघस्यतुरङ्गलम् ।
 व्योममेकाङ्गलं कुर्यान्नासिकां चतुरङ्गलम् ॥
 पृष्ठे पादसमायुक्तं चतुरङ्गलमानतः ।
 पादापात्रमिति स्थातं सर्वदेवप्रपूजने ॥”
 इति सिद्धान्तशेखरः ॥
 पानं, क्री, (पा पाने + भावे ल्युट् ।) पीतिः ।
 द्रवद्रव्यस्य गलाधःकरणम् । (यथा, हितोपदेशे ।
 “पयःपानं मुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ॥”)
 भाजनम् । (पाल रक्षणे + भावे ल्युट् ।) रक्ष-
 णम् । इति मेदिनी ॥ (पीयते खगादिभि-
 र्यत् । पा + अधिकरणे ल्युट् । कुर्यात् । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । १५५ ॥ पीयते यदिति । कर्मणि
 ल्युट् । जलम् । इति युत्पत्तिरित्यर्थः ॥ * ॥
 पाति रक्षतीति । पा + ल्युट् । रक्षाकर्त्तरि, चि ।
 यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७० । ४ ।
 “ब्रह्मन् पानो अमृतस्य चारुण
 उभे वृचक्षा अतु पश्यते विश्वौ ॥”
 पायनम् । अस्त्रशस्त्राणां तोक्षणायतासम्पा-
 दनयापारभेदः । पान् इति भाषा ॥ यदुक्तं
 बृहत्संहितायाम् ।
 “वड्वोदकरेणुदुग्धपानं
 यदि पानेन समोदतेर्धसिद्धिम् ।
 भक्षयित्वा गच्छ वस्तुदग्धैः
 करिहस्तच्छिद्ये सतालगर्भैः ॥
 आकं पयोदुडुविषाणमसीसमेतं
 पारावताखुशकता च युतं प्रलेपः ।
 शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
 पश्चाच्छित्तस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
 चारं कदल्या मथितेन युक्ते
 दिनोषिते पायितमायसं यत् ।
 सम्यक् शृतं चाश्वनि नैति भङ्गं
 न चान्यलौहैश्चपि तस्य कौण्डम् ॥”
 तथाच शुक्रनीत्याम् ।
 “इदमौशनसश्च शस्त्रपानं
 रुधिरं श्रियमिच्छतः प्रदीपाम् ।
 हविषा गुणवत् सुताभिलिप्सोः
 सलिलेनाश्रयमिच्छतश्च वित्तम् ॥”)
 पानः, पुं, (पीयते यस्मादिति । पा + अपादाने
 ल्युट् ।) शौण्डिकः । इति जटाधरः ॥ निःश्वासः ।
 इति हेमचन्द्रः । ६ । ४ ॥
 पानकं, क्री, (पानाय कायतीति । कै + कः ।)
 पानद्रव्यविशेषः । तत्प्रकारो यथा, “यद्योक्त-
 परिमितशर्करानिम्बूरसयुक्तोऽथवाग्न्यान्वयुक्तः
 पकरसः । इति पाकरान्धरः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 १ । ४६ ।
 “पानीयं पानकं मदां गन्धयेषु प्रदापयेत् ॥”
 कश्चित् पुंस्यपि दृश्यते । यथा, तत्रैव । १ । ३६ ।
 “एभिर्लपान् कषायैश्च तैलं सपौषि पान-
 कान् ॥”
 तत्रान्नफलपानकम् । यथा,—
 “आम्रमामं जलस्त्रिं मर्दितं द्रुपाणिना ।
 सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥

प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम् ।
 सदो रक्षिकरं बल्यं श्रीव्रामिन्मयतर्पणम् ॥
 अपक्वाभरसोद्भूतपानकं वातनाशनम् ।
 कफपित्तकरं किञ्चित् प्रत्यहं यदि सेवितम् ॥”
 पक्वान्नस्य तु ।
 “सुपक्वामाग्नस्य फलं सुमुष्टिना
 सम्मर्दितं शर्करया समन्वितम् ।
 एलालवङ्गाद्रकवासवासितं
 वर्णान्वितं कस्य न रीतकं भवेत् ॥
 पानकं चास्त्रसम्भतं स्वादुस्त्वं गुरुपित्तजित् ।
 सुन्दरं श्लेष्मकृद्बल्यं वर्णं दृष्ट्यं रक्षिप्रपदम् ॥”
 अन्निकाफलपानकं यथा,—
 “अन्निकायाः फलं पकं मर्दितं वारिणा द्रुपम् ।
 शर्करा मरिचोन्मिश्रं लवङ्गसुवासितम् ॥
 अन्निकाफलसम्भतं पानकं वातनाशनम् ।
 पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुख्यं वद्विबोधनम् ॥”
 निम्बफलपानकं यथा,—
 “भागेकनिम्बजं तोयं षड्भागं शर्करोदकम् ।
 लवङ्गमरिचोन्मिश्रं पानकं पानकोत्तमम् ॥
 निम्बफलभवं पानमथस्त्वं वातनाशनम् ।
 वद्विदोषिकरं रुच्यं समस्ताहारपाचकम् ॥”
 धान्याकपानकं यथा,—
 “शिलायां साधुसम्पिष्टं धान्याकं वस्त्रगालितम् ।
 शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिमुसंस्कृतम् ॥
 नवीने न्दन्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥
 जम्बाः पानकं यथा,—
 “जम्बफलं स्थूलतरं सुपक्वं
 सम्मर्दितं शर्करया मुनालम् ।
 सुवासितं वेणुजम्बपत्रैः
 रुचिं विधत्ते विरुचौ जनानाम् ॥
 जम्बफलभवं रुच्यं पानकं कफनाशनम् ।
 कषायं वातकृत् स्लोकं स्वादुस्त्वं ग्राहकं परम् ॥”
 बीजपूरपानकम् ।
 “मातुलुङ्गरसं योज्यं विगुणं शर्करं जलम् ।
 कर्पूरमरिचोन्मिश्रं पानकं स्थादिदं वरम् ॥
 मातुलुङ्गभवं पानं शूलानाञ्च विनाशनम् ।
 स्वासे कासेऽथचौ वातविडम्बेषु च पूजितम् ॥”
 हेमकिरणम् ।
 “शर्करानालिकेलश्च बीजपूररसयुतम् ।
 पटपुतं भवेद्विभक्तिरं नामपानकम् ॥
 पानकं हेमकिरणं रुच्यं दृष्ट्यं बलप्रदम् ।
 सुस्निग्धं वातच्छुभं किञ्चित् कफकरं गुरु ॥”
 करमर्दपानकं यथा,—
 “लवङ्गाद्रकसंयुक्तं सुपिष्टं वारिणा युतम् ।
 करमर्दं करमर्दं सप्तभागसितान्वितम् ॥
 वातदृष्टिदं भयं क्षुद्यमन्तरं स्मृतम् ।
 रक्तपित्तकरश्चोष्णमाकण्डं कारमर्दितम् ॥”
 नारङ्गपानकं यथा,—
 “सुपक्वनारङ्गफलं निपीडितं
 संयोजितं शर्करया सुभया ।
 सहाद्रकं सैन्धवकरीण वासितं
 पानेच्छया केन न संमतकणाय ॥

पानगो

नारङ्गफलसम्भवं पानकं वाननाशनम् ।
मधुरं विशदं रुच्यं सुखिधं पित्तहृदहम् ॥”
चारस्य तु ।

“चारवृक्षफलजं मशकैरं
मदितं शिशिरवारिणा हृदम् ।
ऐलमार्द्रकयुतेन सुवासं
भक्तिकथामिलितं कृतज्ञामम् ॥

चारस्य फलजं पानं गुरु वृष्यं रुचिप्रदम् ।
कफपित्तहरं श्रेष्ठं हृदं मधुरपाकि च ॥
परुषजीरकक्रादिद्राक्षादाडिमजं तथा ।
एकैकं सम्भवं भिन्नं पानकं क्रियते च ॥
एवमन्वस्य पुष्यस्य फलस्यान्वस्य वा तथा ।
शर्करामरिचोन्मिश्रं रस्यं स्यात् पानकं वरम् ॥
एवं हि पानकं कार्यं सुप्रिया सुदु यत्कृतम् ।
गुणा द्रव्यानुसारेण ज्ञातव्याः पानकेषु च ॥”
यथास्य गुणाः,—

“अमृतुतृट्कमहरं पानकं प्रीणनं गुरु ।
विटम्भि सूत्रलं हृदं यथाद्रव्यगुणच तत ॥”
इति वामटे सूत्रस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥

“गौडमन्त्रमन्त्रं वा पानकं गुरु सूत्रलम् ।
तदेव खण्डवृद्धीकाशर्करासहितं पुनः ॥
सान्धं सुतीक्ष्णं सुहृदं पानकं स्यान्निरत्ययम् ।
“प्रदवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।
खड्गान् यथांश्च पेयांश्च सखे पार्श्वं प्रदापयेत् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १६ अध्याये ॥”

पानगोष्ठिका, स्त्री, (पानस्य पानाय वा गोष्ठिका)।
यत्र सम्भूय पीयते । मद्यपानचक्रम् । तत्-
पर्यायः । आपानम् २ । इत्यमरः । २ । १० । ४३ ॥
चक्रानुष्ठानं यथा श्यामारुहस्यष्टम् । चक्रा-
कारेण पंक्त्याकारेण वा भिन्नभिन्नासने स्वशक्ति-
युक्तश्चेत् युग्मयुग्मक्रमेण पञ्चासनेनोपविश्य साम-
यिकललाटे चन्दनं दत्त्वा शिवशक्तिवृद्ध्या पुष्यश्च
दद्यात् । ततो यदि गुरुस्तत्र तिष्ठति तदादौ
गन्धादिना तं पूजयित्वा तत्पात्रे पुष्पं दत्त्वा
शुद्धिसहितं तस्मै समर्प्य प्रणमेत् । गुरोरभावे
तत् पात्रं जले क्षिपेत् । ततः शक्तिपात्रं शुद्धि-
सहितं शकौ दत्त्वा सामयिकेभ्योऽपि ञ्छेत्तानु-
क्रमेण वीरपात्रान् परान्तं शुद्धिसहितं दद्यात् ।
ततः सामयिकोऽपि भक्त्या हस्तद्वयेन संगृह्य
तदुपरि मूलमन्त्रमष्टधा जप्त्वा पूर्ववदानन्द-
भैरवं भैरवीं च सन्तर्प्य गुरुन् देवताश्च सन्त-
र्पयेत् । स्वस्वकण्ठोक्तविधिना भूतशुद्धिं कुर्यात् ।
ततश्चक्रनायकस्तेः सह पात्रवन्दनं कुर्यात् । यथा,
“श्रीमद्भैरवशेखरप्रविलसच्चन्द्रान्तप्राविशं
क्षेत्राधीश्वरयोगिनीसुरगणेः सिद्धेः समाराधि-
तम् ।

आनन्दार्णवकं महात्मकमिदं साक्षात्स्वखण्डान्तं
वन्दे श्रीप्रथमं कराम्बुजगतं पात्रं विशुद्धिप्रदम् ॥”
इत्यभिमन्त्र्य वामहस्तेन पात्रसुतोऽयं अन्त्यो-
वन्दनं कृत्वा गृह्णामीति गुरुशक्तिसाधकेस्वराणा-
माज्ञां गृह्णीयात् । ते जुषस्वेति व्रतः । ततो मूला-
धारात् कुण्डलिनीं दृष्टदेवतास्वरूपां आजि-

११५

पानगो

ज्ञातां विभाष्य गुरुपादुकां स्मृत्वा शिवोद्द-
मिति विचिन्त्य हस्ताभ्यां पात्रं धृत्वा मूलमुच-
रन् कुण्डलिनीमुखे देवीं तर्पयेत् । एतदुक्त-
मुदयाकरपद्धत्याम् ।

“कृत्वा मन्त्रतन्त्रं स्मरेत् गुरुपदं देवीं चलां चिन्मयीं
पश्चात् वारचयं सदाभवत्तं दीपैर्युतं कञ्जलेः ।
पुण्यादिष्वभिमन्त्रितश्च निविडं सम्मोहकध्वंसकं
ये सञ्चिन्त्य पिबन्ति यास्ति स्वतः ते भुक्तिश्च
मुक्तिं पराम् ॥”

तत्त्वान्तरे च ।
“सिन्दूरतिलकं भाले पाणौ च मदिरासवम् ।
कृत्वा पिबेद्गुरुं ध्यायंस्तथा देवीं च चिन्मयीम् ॥”
ततः पात्रमाधारीपरि संस्थाप्य पुनस्तेन क्रमेण
परान्तं गृह्णीत्वा पात्रवन्दनं कुर्यात् । यथा,—
“मया मीनरसावहं यदि तथा दत्तं पेयादिभिः
किञ्चित्चलरक्तपङ्कजदशा तस्यै समावेदितम् ।
वामे स्वात्मविशुद्धिशुद्धिकमलं पाणौ विधायात्मकं
वन्दे पात्रमहं द्वितीयमधुनानन्देकसंवर्धनम् ॥”
ततः पूर्ववत् पात्रं स्वीकृत्य अन्यत् पात्रवन्दनं
कुर्यात् । यथा,—

“सर्वान्नायकलाकलापकलितं कौतूहलद्योतनं
चन्द्रोपेन्द्रमहन्द्रशम्भुवरुणत्राणादिभिः सेवितम् ।
ध्यातं देवगणेः परं सुनिगमेन्मैत्रिार्थिभिः
सर्वदा

वन्दे पात्रमहं तृतीयमधुना चात्मावबोधनमम् ॥”
तृतीयपात्राभिवन्दनं कृत्वा अन्यत् पात्रवन्दनं
कुर्यात् । यथा,—

“हेमं मीनरसावहं हरिहरत्राणादिभिः सेवितं
सुद्रामैथुनधर्मैकमेनिरत चारान्त्रित्ताश्र-
यम् ।

आचार्याष्टकसिद्धिभैरवकलामासेन संशोधितं
पायात् पञ्चमकारतत्त्वसहितं पात्रं चतुर्थं नमः ॥”
इति चतुर्थपात्रवन्दनं कृत्वा अन्यत् पात्रवन्दनं
कुर्यात् । यथा,—

“आधारे सजगाधिराजवलयेपात्रं मञ्जीमण्डलं
मया सप्तसुद्रवारि पिशितं चाष्टौ च दिग्-
दन्तिनः ।

सोऽहं चैव विभावयन् प्रतिदिनं तारागणे रशितो
ध्यादित्यप्रमुखैः सुरासुरगणैराज्ञाकरैः
किङ्करीः ॥”

इति पञ्चमपात्रं स्वीकुर्यात् । ततो यावद्दृष्टा-
दिकं न चलति तावत् पानादिकं कार्यम् ।
अथास्य प्रमाणं यथा रजयामले ।

“साधकैश्च शक्तिभ्यो दद्यात्सिन्ध्यान्तचन्दनम् ।
सामयिकैः समं कुर्याद्देवि पानादिभक्षणम् ॥”
अन्त्योपि ।

“निविशेच्छक्ररूपेण पंक्त्याकारेण वा यथा ।
शक्तियुक्तो वसंश्चापि युग्मयुग्मविधानतः ।
शिवशक्तिधिया सर्वं चक्रमध्ये समर्पयेत् ॥”
तत्त्वान्तरे च ।

“ततः पुष्पं समादाय गुरोः पात्रे निवेदयेत् ।
गुरवे च निवेद्याय शक्ये दत्त्वा स्वयं हरेत् ॥”

पानीयं

भावचङ्गामणौ च ।

“मान्नाद्यदि गुरुर्न स्यात्सदातोये विसर्जयेत् ॥”
एतत् सर्वं कर्त्तव्यतरपरम् ।

“द्विष्यवैरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ॥”
इति कालीविलासवचनान् ॥

पानपात्रं, स्त्री, (पानस्य पेयमद्यादेः पात्रम् ।)
मद्यपानपात्रम् । मद्यपानस्य भाजनम् । तत्-
पर्यायः । चषकः २ सरकः ३ अमृतपेयम् ४ ।
इत्यमरः ॥ पूर्ववदयं मद्यपानपात्रे शेषद्वयं मद्य-
परिवेशनपात्रे । इति भरतः ॥ चषकम् ५ अमृ-
तपेयः ६ पारी ७ पीरीकम् ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * ॥ (यथा, मार्कण्डेय ॥ २२०६ ।
“ददावमृत्युं सुरया पानपात्रं धनाधिपः ॥”)

अथ पानपात्रपरिमाणादि यथा कुलसारः ।
“नयनाभिवाणसंख्यकथंस्तु परमेश्वरि ! ।
पात्रं प्रकर्षयमित्युक्तं कुलमाधने ॥

इतोऽप्यधिकपात्रम् न कर्षयश्च साधकैः ॥”
कर्षं लौकिकमोलकमित्यर्थः । तदुक्तं कुलीनके ।
“गुणादादश माघः स्यात्तदष्टौ कर्ष उच्यते ॥”
अथोत्तरतन्त्रे ।

“अगुह्यं पुरतो लब्ध्वा गृह्णामीति स्वयं वदेत् ।
जुषस्वेत्यनुज्ञातो गुरुणा वा कुलीनकैः ॥
गृह्णीयाच्च स्वयं सिद्धो बहुपद्मासनः सुधीः ॥”
कुलागवै ।

“एकासने निविष्टा ये भुञ्जीरंश्चैव भाजने ।
एकपात्रे पिबेद्दशं ते यास्ति नरकाधमे ॥”
एकपात्रमिति सर्वगमिलित्वा नैकपात्रे पिबेत् ।
न तु प्रतिवारं द्रव्यपाने भिन्नभिन्नपात्रं कार्यं
अननुष्ठानलक्षणापत्तेः सम्प्रदायविरोधाच्च ॥

पानवणिक्, [ज] पुं, (पानाय पेयसुरादेर्विक्र-
यार्थं वणिक् पानस्य वणिक् वा ।) श्रौतविक्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पानभाजनं, स्त्री, (पानाय पानस्य वा भाजनं
पात्रम् ।) पानपात्रम् । तत्पर्यायः । कंसः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥ “कास्यतेऽसौ कंसः
कमुक्त्स्वृष्टिं नास्तीति सः दन्वान्तः । स्वार्थं
ण्यां कांस्यश्च । स्वर्णरजतादिनिर्मिते पात्रमात्रे-
ऽपि कंसः । ‘कंसः स्यात् तैजसं द्रव्यं पान-
पात्रेऽपि कांस्यवत् ।’ इति शाश्वतः ॥

‘पात्रान्तरे पानपात्रे कांस्यं कंसं च तैजसं ।’
इति रभसः ॥

पीयते पानं मद्यादि तस्य भाजनं पानभाज-
नम् । इति भरतः ॥

पानसं, स्त्री, (पानस्य इदं पानसफले भवं तत्-
फलस्य विकार इति वा अण् ।) पानसम्भव-
मद्यम् । इति जटाधरः ॥ पानससम्भिनि, त्रि ॥
पानाथयः, पुं, (पानाद्धेतोः जातो योऽथयः रोग-
निग्रहः ।) महाथयरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पानिनं, स्त्री, (पानमाधारत्वेनास्थव इति इलच् ।)
पानपात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पानीयं, स्त्री, (पीयते इति । पा + अनीयर् ।)
जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ४ ॥ पातये रश्च-

पानीयं

गीये च त्रि ॥ पानार्हदयविशेषः । पाना इति वङ्गभाषा । शरवन् इति पारस्यभाषा । तत्र अस्त्रिकापानीयं पित्तविमनाशकम् । मिष्ट-दाडिमोपानीयं प्रतिश्यायकाशनाशकम् । अम्ब-दाडिमोपानीयं उदरविकारे धारकं क्षुधाद्वि-कारकम् । निम्बपानीयं हृदिहृत्तासपित्तज्वर-निवारकं सकलाहारपाचकम् । नागरज-पानीयं कामपित्तविनाशकं अन्तःकरणप्राशस्थ-जनकम् । सेवचन्दनपानीयं जलकारकं उन्माद-मूर्च्छारोगशान्तिकारकं रतिशक्तिवर्धकं उदर-विकारोपकारकम् । इति पाकराजेश्वरः ॥ (अथत् पानकशब्दे दृश्यम् ॥ *) जल-दानविधिर्यथा,—

यम उवाच ।

“एतन्ने कथितं विप्र ! मम लोके तु दुर्लभम् ।
पानीयं सन्ततन्तस्मादात्मनं सुखमिच्छता ॥
अनोद्वं कारयेत् कूपं वापीं वा बहुपल्वलम् ।
बहुलोकान्कुले देशे सर्वसत्त्वोपजीवितम् ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

तद्दानानन्तरं पाक्यमन्त्रो यथा,—

“पानीयं प्राणिनः प्राणाः पानीयं पावनं महत् ।
पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति प्रायतनी ॥”

इति स्मृतिः ॥

तत्पर्यायः ।

“पानीयजीवनवनामृतपुष्कराभः-

पाथोऽम्बुशस्वरपयःसलिलोदकानि ।

आपः कवारुणकवन्धजलानि नीरं

कीलाववारिकभलानि विधागसी च ॥

भुवनं दहनारातिर्वास्तोयं सर्वतोमुखम् ।

नीरं घनरसं निम्बगं मेघप्रसवो रसः ॥”

अस्य साधारणगुणाः ।

“पानीयं मधुरं हिमम् रुचिदं तृणाविशोषापहं
मोहभान्तिमपाकरोति कुरुते भुक्तान्नपक्तिं

पराम् ।

निद्रालस्यनिरासनं विषहरं आन्तार्चिसन्तर्पनं
नृणां धीबलवीर्यवृद्धिजननं नष्टाङ्गपृष्टिप्रदम् ॥”

सद्यो वृष्टासु भूमिस्थं कलुषं दोषदायकम् ।

चिरस्थितं लघु स्वच्छं पथं स्वादु सुखावहम् ॥”

देशभूमिविशेषजलगुणाः ।

“जातं ताम्रदन्तदेव सलिलं वातादिदोषप्रदं
देशाज्जायकरश्च दुष्करतरं दोषावहं धूमरात् ।

वातघ्नश्च शिलाशरीरस्यममलं पथं लघु स्वादु कं
श्रेष्ठं श्यामदन्तदोषशमनं सर्वामयघ्नं

जलम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

“पिच्छिलं क्षमिलं क्षिप्तं पर्णशैवालकदम्बैः ।

विचर्गं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धि न क्षितं जलम् ॥

चन्द्रार्कैरमंजुष्टं वायुना स्फालितं सुदुः ।

पञ्चनोपरि यद्धारि समं पौरन्दरेण तत् ॥

तस्याशुगुणसुहृष्टं शैलप्रसवगोद्वजम् ।

लेखनं दीपनं रूपं किञ्चिद्वातप्रकोपणम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

पानीयनकुलः, पुं, (पानीये जले नकुल इव ।)

उदः । उदिङ्गल इति भाषा । यथा,—

“उदस्तु जलमार्जारः पानीयनकुलो वसी ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

पानीयप्लवः, पुं, (पानीयप्लवे जलोपरि जायते

इति । जन + डः ।) कुम्भी । इति रत्नमाला ॥

पाना इति भाषा ॥

पानीयफलं, स्त्री, (पानीयजातं फलमिति मध्य-

पदलोपी समासः ।) मखाम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥ माखाना इति भाषा ।

पानीयमूलकं, स्त्री, (पानीयमेव मूलमस्य । ततः

कप् ।) सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पानीयवर्णिका, स्त्री, (पानीयं वर्णयति प्रका-

शयतीति । वर्णि + ण्वल् । टाप् अत इत्वच् ।)

वायुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पानीयशालिका, स्त्री, (पानीयस्य जलस्य वित-

रणार्थं शालिका शालाशब्दमित्यर्थः ।) जला-

वस्थानशब्दम् । पानिशाला इति जलद्वय इति

च भाषा । तत्पर्यायः । प्रपा २ । इत्यमरः ॥

तत्कर्तृफलं यथा,—

“कूपारामप्रपाकारी तथा वृन्दादिरोपकः ।

कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम् ॥”

इत्युद्वाहसत्त्वं यमः ॥

पानीयामलकं, स्त्री, (पानीयमामलकं पानीयाख्यं

आमलकं वा ।) प्राचीनामलकम् । पानि

आमला इति भाषा । अस्य गुणाः । दोषत्रय-

ज्वरनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ सुख-

शुद्धिमलवद्धकारित्वम् । अमृतत्वम् । स्वादुत्वम् ।

इति राजवल्लभः ॥

पानीयालुः, पुं, (पानीयसम्भूत आलुः ।) कन्द-

विशेषः । पनियालु इति हिन्दीभाषा । तत्-

पर्यायः । जलालुः २ क्षुपालुः ३ बालुकः ४ ।

अस्य गुणः । त्रिदोषनाशित्वम् । सम्मर्पणकारि-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पानीयाश्रा, स्त्री, (पानीयं जलं अश्रातीति ।

अश्र ग् भोजने + बाहुलकात् नः सतटाप् ।)

वल्बजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पान्यः, त्रि, (पथि कुशलः पन्थानं गच्छ-

तीति वा । “पथो न गच्छामि” ५ । १ ।

७६ । पथः पन्थ च इत्यनेन पन्थादेशे कृते णः ।

पथिकः । इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥ (यथा,

हरिवंशे । ४२ । २ ।

“यथा निदाघसमये सूर्यांशुपरिपीडितः ।

पान्यो याति जलं दृष्ट्वा त्वरितं तत्पिपा-

सया ॥”)

पापं, स्त्री, (पाति रक्षति अस्मादात्मानमिति ।

पा + “पानीविधिभ्यः पः ।” उणा । ३ । २३ ।

इति पः ।) अधर्मे । दुरदृष्टम् । तत्पर्यायः ।

पङ्कम् १ पाप्मा २ पापम् ३ किल्बिषम् ४

कल्मषम् ५ कलुषम् ६ वृजिनम् ७ एनः ८

अधम् ९ अहः १० दुरितम् ११ दुष्कृतम् १२ ।

इत्यमरः ॥ पातकम् १३ तूष्णम् १४ कलम् १५

पापं

श्रुत्यम् १६ पापकम् १७ । इति शब्दरत्नावली
(निषिद्धकर्मानुष्ठानविहितकर्मानुष्ठानाभ्यां
पापोत्पत्तिं सविशेषमाह श्रीसदाशिवः ।

“अनुष्ठानं निषिद्धस्य त्यागो विहितकर्मेणः ।

नृणां जनयतः पापं क्षेपशोकामयप्रदम् ॥

स्वानिष्टमात्रजननात् परानिष्टोपपादनात् ।

तदेव पापं द्विविधं जानीहि कुलनायिके ! ॥

परानिष्टकरान् पापान् सुच्यते राजशासनात् ।

अन्यस्मान्मुच्यते मर्त्याः प्रायश्चित्ता समाधिना ॥

प्रायश्चित्ताथवा दण्डेन पूता ये कृताहसः ।

नरकान् न निवर्तन्ते इहासुच निगर्हिताः ॥”

इति श्रीमद्भानुज्वाणतन्त्रे ॥)

तद्विशिष्टं यथा,—

“प्राणाभिपातनं स्तेयं परदारमथापि च ।

चोणि पापानि कायेन सन्तः परिवर्जयेत् ॥

असत्प्रलापं पारुष्यं पेशुन्यमनृतनया ।

चत्वारि वाचा राजेन्द्र ! न जल्पेति न चिन्तयेत् ॥

अनभिधा परस्वयं सर्वसर्वेषु सौहृदम् ।

कर्मेणां फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ॥”

इति श्रान्तिपर्वणि दानधर्मः ॥

सूत्रयुक्ताभ्येतानि पातकशब्दे लिखितानि ॥*॥

पापस्य पुरुषत्रयानुवर्तित्वं यथा,—

“नाधर्मेचरितो राजन् ! सद्यः फलति गौरिव ।

शनेरावर्णमानस्तु मलान्यपि निहन्ति ॥

यदि नात्मनि मित्रेषु न चेत् प्रजेषु नृपेषु ।

पापमाचरितं कर्मे त्रिवर्गमनुवर्तते ॥

फलत्वेन ध्रुवं पापं गुरुमुक्तिमिवोदरे ॥”

इति मानस्ये २८ अध्यायः ॥ * ॥

तीर्थस्य पापनाशकत्वं तत्र कृतपापस्य वज्र-

लेपत्वम् । यथा,—

“अन्यत्र हि कृतं पापं तीर्थमासाद्य गच्छति ।

तीर्थं तु यत् कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति ॥

मष्टरायां कृतं पापं तत्रैव च विनश्यति ।

एषा पुरी महापण्या यस्यां पापं न विद्यते ॥”

इति वाराहे मधुरामाहात्म्यम् ॥ * ॥

शेषपापलक्षणं यथा,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि शेषपापस्य लक्षणम् ।

कथं देवर्षिभूतानां मनुष्याणां विशेषतः ॥

पितृणाञ्च हिनश्नेह ! सर्ववर्णेषु चैकतः ।

ॐकारादिनिवृत्तिश्च पापकार्यकृतिश्च या ॥

हत्यादिकं महापापं त्वगन्यागमनं तथा ।

घृतादिविक्रयं घोरं चाण्डालादिप्रतिग्रहम् ॥

स्वदोषगोपनं पापं परदोषप्रकाशनम् ।

ईर्ष्याद्विषं वाक्पदुष्टं निष्ठुरत्वं वङ्गस्वरम् ॥

टाकित्वं तालवाहित्वं नास्त्रा वाचाप्यधर्मेणः ।

मारणत्वमधार्मिक्यं नरकावहसुच्यते ॥

एतेः पापैस्तु संयुक्तः पच्यते यदि शङ्करः ॥”

इति वामने ५८ अध्यायः ॥

साङ्ख्यनामकपापानि यथा,—

“एकश्रय्याशनं पंक्तिभाण्डप्रकाशमिश्रणम् ।

याजनाध्यापने योनिस्तथैव सहभोजनम् ॥

सहाध्यायस्तु दण्डमः सहयाजनमेव च ।

पापं

एकादशं समुद्दिष्टां दोषाः साङ्ख्यसंज्ञिताः ॥
समीपं चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते वृणाम् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्ख्यं परिवर्जयेत् ॥”

इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥
“आलापादृगात्रसंश्रान्तं संवासात्सहभोज-
नात् ।

आसनाच्छयनाद्यानात् पापं संक्रमते वृणाम् ॥
आसनादेकशय्याया भोजनान् पंक्तिस्करात् ।
ततः संक्रमते पापं घटाद्वट इवोदकम् ॥”

इति गारुड नीतिसारे ११२ अध्यायः ॥
राष्ट्रादिकृतपापेन राजादीनां परस्परं पापित्वं
यथा,—

“राजा राष्ट्रकृतात् पापात् पापी भवति वै
हरे । ।

तथैव राज्ञः पापेन तद्राज्यस्थास्तु ये जनाः ॥
वर्णाश्रमादयः सर्वे पापिनो नात्र संशयः ।
भार्याहोदृक्कृती स्वामी वृजिनात् स्वामिनो-
ऽवला ॥

तथा देशिकपापात् शिष्यः स्यात् पातकी सदा ।
शिष्याह्नि पापिनो नित्यं गुरुर्भवति दुष्कृती ॥
पातकी यजमानः स्यात् पापिनोऽहम् । पुरोधसः ।
पुरोहितस्तथा पापी यजमानाहं सो भुवम् ॥”

अदत्तपुण्यपापभागित्वं यथा,—
“अदत्तानि च पुण्यानि पापानि च यथा प्रिये । ।
प्राप्याणि कर्मणा येन तदयथावद्विश्रामय ॥
देश्यामकुलानि स्युर्भागमाञ्जि कृतादिषु ।
कलौ तु केवलं कृता फलभुक् पुण्यपापयोः ॥
अकृतं च संसर्गं यवस्थेयमुदाहृता ।
संसर्गात् पुण्यपापानि यथा यान्ति निबोध तत् ॥

एकत्र भेषुनाद्यानादेकपात्रस्यभोजनात् ।
फलाहं प्राप्नुयान्कर्त्तुं यथावत् पुण्यपापयोः ॥
स्पर्शनाद्वाष्पनाद्वापि परस्य स्तवनादपि ।
दर्शनां पुण्यपापानां नित्यं प्राप्नोति मानवः ॥
दर्शनश्रवणाभ्यां मनोधानास्तथैव च ।

परस्य पुण्यपापानां श्रुतिं प्राप्नुयात्तरः ॥
परस्य निन्दापेक्षं धिक्कारश्च करोति यः ।
तत्कृतं पातकं प्राप्य स्वपुण्यं प्रददाति सः ॥
कुर्वतः पुण्यकर्मणि सेवां यः कुरुते परः ।
पत्नी भृत्योऽथ शिष्यो वा सजातीयोऽपि मानवः ।
तस्य सेवारूपेण तस्य तत्पुण्यभागभवेत् ॥
एकपंक्तिस्ततो यस्तु लङ्घयन् परिवेशयेत् ।
तस्य पापश्रुतांशस्तु लभते परिवेशकः ॥

स्नानसन्ध्यादिकं कुर्वन् संस्पृशेद्वा प्रभाषते ।
स पुण्यकर्मवृक्षांश्च दद्यात्तस्मै सुनिश्चितम् ॥
धर्मोद्देशेन यो दत्तं परं याचयते नरः ।
तत् पुण्यं कर्मजं तस्य धनं दत्त्वाप्नुयात् फलम् ॥
अपहृत्य परदत्तं पुण्यकर्म करोति यः ।
कर्मकृतं पापंभोक्ता च धनिस्तद्वदेत् फलम् ॥
नापदुष्य ऋणं यस्तु परस्य जियते नरः ।
धनी तत् पुण्यमाप्नोति स्वधनस्यानुरूपतः ॥
बुद्धिदत्तशुभला च यश्चोपकरणप्रदः ।
बलकृत्वापि वृक्षांश्च प्राप्नुयात् पुण्यपापयोः ॥

११७

पापं

प्रजाभ्यः पुण्यपापानां राजा वृक्षांश्चमुद्धरेत् ।
शिष्यादगुरुः स्त्रिया भर्ता पिता पुत्रास्तथैव च ।
स्वपतेरपि पुण्यस्य भार्याहं समवाप्नुयात् ॥
परहस्तेन दानादि कुर्वतः पुण्यकर्मणः ।
विना भृत्यकशिप्याभ्यां कर्त्ता वृक्षांश्चमुद्धरेत् ।
आत्मनो वा परस्यापि यदि सेवां न कारयेत् ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

इत्थं हृदसात्यपि पुण्यपापा-
न्यायान्ति नित्यं परसंश्रितानि ।
प्रदणुष्व चास्मिन्नितिहासमयं
पुराभवं पुण्यमतिप्रियम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे । ७१।१५७ अध्यायः ॥
क्षुद्रजन्तुप्रभृतीनां वधे पापं तत्प्रायश्चित्तञ्च
यथा,—

“वधे च क्षुद्रजन्तूनां हिंसकानाञ्च पण्डितः ।
कार्यापणं समुत्सृज्य स्तुत्युक्ते प्रमुच्यते ॥
अहिंसकानां क्षुद्राणां वधे श्रतगुणं भुवम् ।
प्रायश्चित्तं स्तुत्युक्ते कथितं पद्मयोनिना ॥
वधे विशिष्टजन्तूनां पञ्चादीनाञ्च कामनः ।
ततः श्रतगुणं पापं निश्चितं मनुरब्रवीत् ॥
नराणां स्त्रीच्छ्रजातीनां वधे श्रतगुणं ततः ॥
स्त्रीच्छ्रजानाञ्च श्रतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ।
सच्छ्रद्देकस्य च वधे तत् पापं लभते पुमान् ॥
सच्छ्रद्दाणां श्रतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ।
तत् पापं लभते नूनं गोवधेनैव निश्चितम् ॥
गवां दशगुणं पापं ब्राह्मणस्य वधे भवेत् ।
विप्रहत्यासमं पापं स्त्रीवधे लभते नरः ॥” * ॥
पापिदर्शनज्यपापं यथा,—

“पापं यदृशने तात । कथयामि निशामय ।
दुःस्वप्नं पापवीजञ्च केवलं धिक्कारणम् ॥
गोपञ्च ब्रह्मज्ञं वापि कृतघ्नं कुटिलं तथा ।
देवघ्नं पितृमातृघ्नं पापं विश्वासघातिनम् ॥
मिथ्यामाध्यप्रदातारं पश्चात्पिण्यविषयकम् ।
ग्रामयानिजमेवेति देवविप्रस्वहारिणम् ॥
अश्रव्यवातिनं दुष्टं शिवविष्णुविनिन्दकम् ।
अदीक्षितमनाचारं सन्ध्याहोमं द्विजन्तया ॥
देवलं वृषवाहञ्च शूद्राणां स्तूपकारकम् ।
श्रवदाही च शूद्राणां शूद्राज्ञाभोजिनम् ॥
अवीरं क्षिप्रनासाञ्च देवब्राह्मणनिन्दकम् ।
पतिभक्तिविहीनाञ्च विष्णुभक्तिविहीनकम् ॥
शूद्राणां विधवाश्चैव चण्डालं यमिचारिणीम् ।
शस्त्रं कोपयुतं दुष्टदण्डगस्तञ्च जारजम् ॥
चौरं मिथ्यावादिनञ्च शरणागतघातिनम् ।
मांसापहारिणञ्चैव ब्राह्मणं वृषलीपतिम् ॥
ब्राह्मणीगामिनं शूद्रं द्विजं वाह्यपिकन्तया ।
अगन्वागामिनं दुष्टं चतुर्वर्जं नराधमम् ॥
मांसापहारी माता च श्वश्रुश्च भगिनी सुता ।
गुरुपत्नी पुत्रपत्नी सोदरस्य प्रिया सती ॥
मातृव्रसा पितृव्रसा भागिनेयप्रिया तथा ।
मातुलानी नवोद्गा च पितृव्रस्त्री रजस्वला ॥
पितृमातृप्रसूते च चागम्याद्यादृश स्मृताः ।
कीर्तिताः सामवेदे च परिपाल्याः सती व्रजः ॥

पापना

एतान् दृष्ट्वा च सुष्ट्वा च ब्रह्महत्यां लभेन्नरः ।
तस्माद्देवादिभान् दृष्ट्वा सृष्ट्यं दृष्ट्वा हरिं स्मरेत् ॥
कामतो यदि पश्यन्ति तत्पुण्यास्ते भवन्ति वै ।
तस्मात् सन्तो न पश्यन्ति पापभोक्ता व्रजेश्वरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्भखण्डे ७।७८ अध्यायः ॥
(अनिरुद्धम् । वधः । इति राजानुजः ॥ यथा,
रामायणे । २ । ८ । ३० ।

“तस्मात् न लक्ष्मणे रामः पापं किञ्चित् करि-
ष्यति ।

रामस्तु भरते पापं कुर्यादेव न संशयः ॥”
तदति, १३ । इत्यमरः ॥ यथा, महाभारते ।
१ । ६० । १६ ।

“पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति
पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ।
कीटाः पतङ्गाश्च भवन्ति पापा
न मे विवक्षास्ति महानुभावः ॥”)

पापकं, स्त्री, (पापमेव । स्वार्थे कन् ।) पापम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ७४ । २७ ।

“मन्यते पापकं कृत्वा न कश्चिदिति मामिति ।
विदन्ति चेन देवाश्च यस्मैवान्तरपूरुषः ॥”
पापेन कायनीति । कै + कः । पापवति, त्रि ।
यथा, महाभारते । १ । ७४ । २६ ।

“एकीहमस्मीति च मन्यसे त्वं
न हृष्यस्यं वैतसि मुनिं पुराणम् ।
यो वेदिता कर्मणः पापकस्य
यस्यान्तिके त्वं व्रजिनं करोषि ॥”)

पापकृत, त्रि, (पापं कृतवानिति । पाप + कृ +
“सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृतः ।” ३ । २ । ८६ ।
इति क्रिप् ।) पारकर्त्ता । यथा,—

“स्थापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।
पापकृन्मुच्यत पापादानेन च दमेन च ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा च महाभारते । १ । ६० । १६ ।

“पुण्यां योनिं पुण्यकृतो व्रजन्ति
पापां योनिं पापकृतो व्रजन्ति ॥”)

पापगृहं, पुं, (पापोऽयमकारो गृहः ।) अहोन-
चन्द्रः । कुजः । राहुः । शनिः । एतेर्युक्ती बुधः ।
रविः । यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे ।

“अङ्गनिष्ठः कुजो राहुः शनिस्तैर्युत इन्दुजः ।
रविः पापा भवन्त्येते शुभास्त्राणि प्रकीर्तिताः ॥”

पापघ्नः, पुं, (पापं हन्तीति । पाप + हन् +
“अमनुष्यकर्त्तुं च ।” ३ । २ । १३ । इति टक् ।)
तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पापनाशके, त्रि
इति मुग्धबोधप्रकाशकरणम् ॥

पापचेलिका, स्त्री, (पापमयुग्मं चेलति गच्छतीति ।
चेल + ण्वल् । टाप् । कापि अत इत्वञ्च ।)

पाटा । इति रत्नमाला ॥ आकनादि इति भाषा ॥
पापचेली, स्त्री, (पापं चेलतीति । चेल + अच् +
गौरादित्वात् ङीष् ।) पाटा । इत्यमरः ॥ २ । ४८५ ॥

पापनापितः, पुं, (पापो नापितः ।) धूर्त्तनापितः ।
इति संक्षिप्तसारप्रकाशकरणम् ॥

पापरो

पापपतिः, पुं, (पापोत्पादकः पतिः ।) उपपतिः ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥

पापपुरुषः, पुं, (पापः पापमयः पुरुषः ।) पाप-
मयाङ्गनरः । यथा,—

“वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कञ्चलप्रभम् ।
ब्रह्महत्याशिरस्कञ्च स्वर्गस्तेयमुज्ज्वलम् ॥
सुरापानद्वेदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम् ।
तत्संसर्गं पददम्भप्रत्यङ्गपातकम् ॥
उपपातकरोमाणं रक्तप्लवङ्गलोचनम् ।
खड्गचर्मधरं क्रुद्धमेवं कुक्षौ विचिन्तयेत् ॥”

इति भूतशुद्धिप्रकरणे तन्त्रसारः ॥ ३० ॥

“दृष्ट्वाहौ पुरुषश्रवणं संसारं सचराचरम् ।
सर्वेषां दमनार्थाय दृष्टवान् पापपुरुषम् ॥
दिजातिहत्यामूर्ध्वानं मदिरापानलोचनम् ।
सुवर्णस्तेयवदनं गुरुतल्पगमिश्रितम् ॥
स्त्रीहत्यानामिकञ्चैव गोहत्यादोषबाहुकम् ।
न्यासापहरणमीयं भण्डव्यागलन्तथा ॥
परस्त्रीगतिवृत्तानं सुहृत्लोकवधोदरम् ।
शरणापन्नहत्यादिनाभिं गर्भकथाकटिम् ॥
गुरुनिन्दासकृयभागं कन्याविक्रयगोपसम् ।
विश्वासवाक्यकथनपापं पितृवधाङ्गिकम् ॥
उपपातकरोमाणं महाकायं भयङ्करम् ।
कृष्णवर्णं पिङ्गनेत्रं स्वाश्रयात्यन्तदुःखदम् ॥”

इति पाप्ने क्रियायोगसारे २१ अध्यायः ॥

पापमुक्तः, त्रि, पापामुक्तः । निष्पापः । इति
संज्ञिप्रसारयाकरणम् ॥ स च यथा,—

“यः समः सर्वभूतेषु जितात्मा शान्तमानसः ।
स पापेभ्यो विमुच्येत ज्ञानवान् स च वेदवित् ॥
गुणगुणपरिज्ञाता ह्यनयस्य चयस्य च ।
ध्यानेनैव ह्यसंसृष्टः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
स्वदेहे परदेहे च सुखदुःखेन नित्यशः ।
विचारज्ञो भवेद्यस्तु स मुच्येतैनसो ध्रुवम् ॥
अहिंसः सर्वभूतेषु लण्णाक्रोधविवर्जितः ।
मुभन्यासः सदा यच्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
प्राणायामैश्च निर्द्वैत अधःमन्त्रारणानि च ।
अवस्थितमना यस्तु स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
निराश्रीः सर्वतस्तिष्ठेदित्यर्थेषु न लोलुपः ।
परोतात्मा त्वजेत् प्राणान् सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥
अद्वैतज्ञो जितक्रोधः परद्रव्यविवर्जितः ।
अनसृज्यश्च यो मर्त्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
गुरुशुश्रूषया युक्तो ह्यहिंसानिरतश्च यः ।
क्षुद्रश्च क्षुद्रशीलश्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
प्रशस्तानि च यः कुर्यादप्रशस्तानि वर्जयेत् ।
योऽभिगच्छति तीर्थानि विमुक्तैर्नाम्नरात्मना ।
पापादुपरतो नित्यं स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
उत्थाय ब्राह्मणं गच्छेन्नरो भक्त्या समन्वितः ।
अभिगम्य प्रयत्नेन स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पापरोगः, पुं, (पापोद्भवो रोगः ।) मस्त्ररीरोगः ।

इति स्फुट्टरत्नावली ॥ (यथा, मनुः १५।१६४।

“अभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्य-
ताम् ।

पापान्त

श्रमालयोनिं प्राप्नोति पापरोगेऽपि पीयते ॥”
यत्पापजन्तो यद्रोगो भवति तत् सर्वं कर्म-
विपाकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पापहिः, स्त्री, (पापानां ऋद्धिर्दृष्टिश्च ।) ऋगया ।

इति हेमचन्द्रः । ३।५६१ ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २।७८।

“अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोद्देशे कश्चित् पुलिन्दः ।
स च पापहिं कर्तुं वर्णं प्रस्थितः ॥”)

पापणं, स्त्री, परिमाणविशेषः । इति संज्ञिप्र-
सारोणादित्युक्तिः ॥ (पापं जातीति । जा +
कः ।) पापग्राहके, त्रि ॥

पापशमनी, स्त्री, (पापं शान्तयेत्यनेति । शम +
णिच् + करणे ल्यट् । छियां ङीप् ।) शमी
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पातकनाशिका च ॥

पापात्मा, [न] पुं, (पापः पापविशिष्ट आत्मा
यस्य । पापे अधर्मे आत्मा बुद्धियस्येति वा ।)

पापी । यथा,—

“पापात्मनां श्रेष्ठं गतिं विस्तरेण वदाम्यहम् ।
षडशीतिसहस्राणि योजनानि दुरात्मनाम् ॥
प्रोक्तो मार्गस्य विस्तारः सर्वदुःखान्वितस्य च ।
कश्चित्कश्चित् ज्वलद्बुद्धिः सन्तप्तः कर्मैः कश्चित् ।
कश्चित् कश्चित् द्विजश्रेष्ठ ! सन्तप्तं तान्त्रवायुकम् ॥
कश्चित् कश्चित्तीक्ष्णशिलाः कश्चित्तप्तशिलास्तथा ॥
कश्चित् कश्चित्स्वच्छदृष्टिः कश्चिदङ्गारवर्धनम् ।
कुत्रचिद्विद्विष्टश्च कुत्रचित् पद्मवर्धनम् ॥
उष्णाम्बुवर्धनं कापि कश्चित् पाषाणवर्धनम् ।
ज्वलदभिरिव कापि सन्तप्तो वाति मारुतः ॥
गभीरा अत्यकूपाश्च लण्णावृतसुखा द्विज ! ।
कापि कण्टकवृक्षाश्च नाराचसमकण्टकाः ॥
पाषाणश्रेण्यः कापि दुरारोहाः सपन्नगाः ।
कश्चिद्वायुः काराश्च कश्चित् शोणित-

कन्दराः ॥

कश्चिदीरगवृक्षाश्च कश्चित् काशाः कश्चित्शराः ।
कश्चित् कश्चित् शर्कराश्च लोहवच्च कश्चित्

कश्चित् ॥

कश्चिदस्यां राशयश्च दुर्गन्धा मांसराशयः ।
कश्चित् कण्टकराश्च शैवालानि कश्चित्

कश्चित् ॥

कीलका वलयः कापि कश्चिद्वाप्रास्तथा शिवाः ।
खड्गिनः करिणः कापि कश्चिद्व्या भयङ्कराः ॥

एवं बहुविधक्षेत्रे ह्यायाजलविवर्जिते ।
तस्मिन्मार्गे द्विजश्रेष्ठ ! पापिनो यान्ति दुःखिनः ॥

नया विमुक्तकेशाश्च प्रेताकारभयङ्कराः ।
गच्छन्ति पापिनस्तत्र शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः ॥”

इति क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

पापान्तं, स्त्री, (पापं अन्तयतीति । अन्त + “कर्म-
ण्यङ् ।” ३।२।१। इत्यङ् ।) तीर्थविशेषः । तस्य

नामान्तरम् पृथक्कं अनुकीर्णञ्च । यथा,—
“पृथक्कं महातीर्थं त्वनुकीर्णं नामतः ।

जुष्टाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतेस्ततः ॥
हृयमाने तदा राष्ट्रं प्रवृत्ते यज्ञकर्मणि ।

अक्षीयत ततो राष्ट्रं वृषतेर्दुष्कृतेन वै ॥

पामघः

ततः स चिन्तयामास ब्राह्मणस्य विचिन्तितम् ।

पुरोहितेन संयुक्तो रत्नाभ्यादाय सर्वश्रवः ॥

प्रसादनार्थं विप्रस्य अशुकीर्णं ययौ तदा ।

प्रसादितः स राज्ञा च तृष्टः प्रीवाच तत् रूपम् ॥

ब्राह्मणा नावमन्त्रयाः पुरुषेण विज्ञानता ।

ब्राह्मणश्चेदवज्ञातो नश्येत्त्रिपुरघं कुलम् ॥

एवमुक्त्वा स वृषतिमाष्येन पयसः पुनः ।

उत्थापयामास ऋषीस्तस्य राज्ञो हिते स्थितः ॥

तस्मिंस्तीर्थे तु यः स्नाति अद्वैतानोजितेन्द्रियः ।

स प्राप्नोति नरो नित्यं मनसा चिन्तितं फलम् ॥

तत्तु तीर्थं सुविख्यातं पापान्तं नाम नामतः ।

यस्यैव यज्ञक्षेत्रस्य मधु सुसाव वै नदी ॥

तस्मिन् स्नातोऽथ भक्त्या च मुच्यते सर्वपातकैः ।

फलं प्राप्नोति यज्ञस्य अश्वमेधस्य मानवः ॥

पापान्तमिति विख्यातं तीर्थं पुण्यतमं द्विजाः ॥”

इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः ॥

पापी, [न] पुं, (पापमस्यस्येति । इतिः ।)

पापयुक्तः । यथा,—

“रुधिरौघप्रताः केचित् केचित् कर्मभूषिताः ।
केचित् केचित् कृष्णाङ्गाश्च पथि गच्छन्ति-
पापिनः ॥

क्रन्दन्तो ययया केचित् सर्वदुःखाङ्गुलेक्षणाः ।

शोचन्तः स्नानि कर्माणि केचित्गच्छन्ति पापिनः ॥

कस्यचिच्छर्मपाशस्य बन्धनं पापिनो गले ।

कङ्काले कस्यचिद्वन्धः कस्यचिच्च भुजद्वये ॥

कस्यचिन्नासिकारन्ध्रे निर्द्वैतमकङ्कुरैः ।

अङ्कुशाद्यं विनिर्लिप्य क्रोधिनाल्लव्यते द्विज ॥

ब्राह्मे स्तुतिसमृत्कीर्णं पाशं दत्त्वा दृढं रथा ।

आलव्यते यमप्रेक्ष्यैः केषांचित् सन्तिनेसाम् ॥

शिक्षस्यान् गुरुपाषाणान् वज्रन्तः कर्णरन्ध्रकैः ।

आयोभाराश्च शिष्यायैर्व्रजन्ति पथि पापिनः ॥

कांचिद्वृद्धीत्वा केशेषु कांचित् कर्णेषु पापिनः ।

कांचिद्वृद्धेयु पादेषु नयन्ति यमकिङ्कराः ॥

ग्रीवासु पापिनः कांचित् करप्रहरणेन्दुभिः ।

क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा यमप्रेष्या नयन्ति यममन्दिरम् ॥

यान्त्रधःशिरसः केचिद्वृद्धपादास्तथा परे ।

गच्छन्ति वायुभिः केचिदेकपादाश्च केचन ॥

इत्येवं विव्रताकारा आर्षरावविराविणः ।

यमदूतेस्तापमानाः पापिनोऽपि च तत्पथि ॥”

इति पाप्ने क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

पाप्मा, [न] पुं, (पा + “नामन् सौमन्ति ।”

उणां १।४।५० । इति मनिन् । पुगागमे निपा-

तनात् साधुः ।) पापम् । इत्यमरः । १।४।

२३ ॥ (यथा, मनुः । ६।८५।

“अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।

स विधयेह पापानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥”)

पाप, [न] स्त्री, (पा + मनिन् ।) विचर्चिका ।

इत्यमरः । २।६।५३ ॥ (यथा, माधवकरः ।

“रुध्ना वज्राः पौड्ररजः आववधः

पामेयुक्ताः कण्ठकवः सदाश्च ॥”)

पामघः, पुं, (पाम हस्तीति । हन् + टक् ।)

गन्धकः । इति अट्टाधरः ॥

सर्वेषां सम्मतं कुर्यादिते वै रोहिणीव्रतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जसखस्ये ८ अध्यायः ॥
अथ श्रीकृष्णार्जसखस्येव्रतपारणकालः ।
“अष्टम्यामथ रोहिणी न कुर्यात्पारणं कश्चित् ।
हव्यात् पुराकृतं कस्मै उपवासार्जितं फलम् ॥
निधिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् ।
तस्मात् प्रयत्नः कुर्यात्तिथिभास्ते च पारणम् ॥”
अत्रोभयवियोगे पारणमुक्तम् । “यदा सार्द्धं
प्रहरनिशाभ्यन्तरे एकस्यैव वियोगस्तदेकतर-
वियोगेऽपि पारणम् ॥ तथा च नारदीये ।
“निधिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
पारणस्तु न कर्तव्यं यावन्नेकस्य संज्ञयः ॥
सांयोगिके व्रते प्राप्ते यद्यप्येको वियुज्यते ।
तत्रैव पारणं कुर्यादेवं वेदविदो विदुः ॥
यदेकस्यापि सार्द्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे न वियोग-
स्तदा तयोरेवियोगेऽपि प्रातरुत्तमवन्ते पार-
णम् । तिथ्यन्ते चोत्तमवन्ते वा व्रती कृच्छ्रं न
पारणम् । इत्युक्तवान् ॥ * ॥ महाऽष्टम्युपवास-
पारणं मत्स्यमांशोपहारणं कर्तव्यम् । यथा, —
“अष्टम्यां समुपोज्येव नवम्यामपरं हवि ।
मत्स्यमांशोपहारणं दद्यात्त्रैवेदमुत्तमम् ॥
तेनैव विधिनास्तु स्यं भुञ्जीत नान्यथा ॥”
स्त्रियास्तु पशुमांसभक्षणनिन्द्या न तेन पारणं
कृत्तुं मत्स्येन । अष्टम्युपवासपारणे रविवारादौ
मांसनिषेधः । सर्व मांसाग्रजत्याग्रजतनियमेन
नियोगादिवपि मांसं वर्जनीयम् ॥ * ॥
अथ श्रीरामनवमीव्रतपारणकालः ।
“नवमी चाष्टमीविद्धा व्याख्या विष्णुपरायणे ।
उपोषणं नवम्यां वै दृष्टव्यमेव पारणम् ॥”
अथैकादशीव्रतपारणकालः ।
“मलं जपित्वा हरये निवेदोपोषणं व्रती ।
द्वादश्यां पारणं कुर्याद्द्वर्त्तयित्वा क्षुपोदकीम् ॥”
द्वादशीलङ्घने दोषमाह नारदीयम् ।
“महाद्वादनिकरी क्षीया द्वादशी सङ्किता
गुणाम् ॥
विष्णुधर्माक्षरे ।
“द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः ।
तमनिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतनुपरः ॥”
अथ श्रवणद्वादश्यापवासपारणकालः ।
“निधिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नेकस्य संज्ञयः ॥”
विशेषेण महीपाल श्रवणं वर्द्धते यदि ।
निधिलक्षणे भोक्तव्यं द्वादशी नैव लङ्घयेत् ॥”
निधिलक्षणे एकादशीलक्षणे भोक्तव्यं द्वादश्यां
पारयेदित्यर्थः ॥ * ॥ अथ शिवरात्र्युपवास-
पारणकालः ।
“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भदजयान्विते ।
कृतोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥”
तिथ्यन्ते पारणस्तु जयन्तीमात्रपरम् । अत्र
चतुर्दश्यामेव तन ।
“ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
पूजितानि भवन्तीह भूताश्च पारणे कृते ॥” * ॥

पारणदिने वर्त्तानि यथा, ब्रह्माण्डपुराणम् ।
“कांक्ष्यं मांसं सुरां चौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।
यायामश्च यवायश्च दद्यात्स्वप्नं तथाऽन्नम् ॥
शिलापिष्टं मसुराश्च द्वादशैतानि वैष्णवः ।
द्वादश्यां वर्त्तयेत्स्त्रियं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
सूरिमन्त्रोक्ते ।
“कांक्ष्यं मांसं मसुराश्च चणकं कोरदूषकम् ।
शाकं मधु पराजश्च त्र्यजैदुपवसन् स्थियम् ॥”
अत्रोपवसमिति तद्दिने भोजनासम्भवात्
सामीप्यात् पूज्यापरयोर्ग्रहणम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥
पारतः, पुं, (विविधयाधिसङ्कटादिभ्यः पारं
तनोतीति । तन + अन्त्योपोति उः ।)
पारदः । इति हेमचन्द्रः । १ । ११६ ॥
पारतन्त्र्यः, क्ली, (परतन्त्रस्य भावः । परतन्त्र +
अन्त्य ।) परतन्त्रता । पराधीनत्वम् । अन्याय-
त्तता । यथा, माधवकरः ।
“दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशांशकल्पना ।
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां आर्थः प्राधान्यमादि-
शेत् ॥”
पारत्रिकं, त्रि, (परत्र भवम् । परत्र + ठक् ।)
पारलौकिकम् । परत्र भवमित्यर्थे णिकप्रत्यय-
नियमम् ॥
पारदः, पुं, (जरामरणसङ्कटादिभ्यः पारं ददा-
तीति । दा + कः ।) धातुविशेषः । पारा इति
भाषा । तत्पठ्यायः । रसरत्नः २ रसनाथः
३ महारसः ४ रसः ५ महातेजः ६ रसलेहः
७ रसोत्तमः ८ सुतराट् ९ चपलः १० जैत्रः
११ शिवबीजम् १२ शिवः १३ अमृतम् १४
रसेन्द्रः १५ लोकेशः १६ दहर्ः १७ प्रभुः १८
रुद्रजः १९ हरतेजः २० रसधातुः २१ अचि-
न्त्यजः २२ खेचरः २३ अमरः २४ देहदः २५
सद्युनाशकः २६ सुतः २७ स्कन्दः २८ स्कन्दा-
शकः २९ देवः ३० दिशरसः ३१ रसायनश्रेष्ठः
३२ यशोदः ३३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूतकः
३४ सिलधुतः ३५ पारतः ३६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ शिवबीजम् ३७ रजस्वलः ३८ । इति
हेमचन्द्रः ॥ शिववीर्यम् ३९ शिवालयः ४० ।
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । क्रमिकुष्ठ-
नाशित्वम् । चक्षुश्चक्षुः । रसायनत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ अस्य भस्मनः पूर्णवीर्यं मासत्रय-
पर्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥ * ॥ अपि च ।
“पारदः सकलरोगनाशकः
षड्भूतो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एव कीर्तितो
देहलोहवरसिद्धिकारकः ॥
सर्क्कितो हरते याधीनु वधुः खेचरसिद्धिदः ।
सन्नेसिद्धिकरी स्त्रीनो निरुध्यो देहसिद्धिदः ॥
विविधयाधिमयोदयमरणजरासङ्कटेऽपि
मर्त्याभ्यः ।
पारं ददाति यस्मात्तस्मादयं पारदः कथितः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्योत्पत्तिलक्षणे यथा, —
“शिवार्जात् प्रच्युतं रेतः पतितं धरणीतले ।
तद्देहसारजातत्वाच्छुक्लमम्बुमभूच्च तत् ॥
अत्र भेदेन विज्ञेयं शिववीर्यं चतुर्विधम् ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं तत्सु भवेत् क्रमात् ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च खलु जातितः
श्वेतं श्वेतं रज्ज्वा नाशे रक्तं किल रसायने ॥
धातुवाप्ते तु तत् पीतं खे गतौ कृष्णमेव च ॥
पारदः षड्भूतः स्निग्धस्त्रिदोषघ्नो रसायनः ।
योगवाहो महावृष्यः सदा दृष्टिबलप्रदः ॥
सर्वामयहरः प्रोक्तो विशेषात् सर्वकुष्ठघ्नः ।
स्वस्थो रसो भवेद्दृष्ट्वा बह्वो ज्ञेयो जनार्दनः ।
रञ्जितः क्रामितश्चापि साक्षाद्देवो महेश्वरः ॥
सर्क्कित्वा हरति रुजं बन्धनमनुभूय खे गतिं
कुरुते ।
अजरीकरोति हि नृतः कोरुग्यः करुणा करः
सुतात् ॥”
रसायने ।
“यस्य रोगस्य यो योगस्तेनैव सह योजितः ।
रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥”
तस्य दोषा यथा, —
“मलं विषं वज्रिगिरित्वापलं
नैसर्गिकं दोषमुधत्तं पारदे ।
उपाधिजौ द्वौ त्रिपुनागयोगजौ
दोषौ रसेन्द्रे कथितौ मुनीश्वरेः ॥
मलेन सूक्ष्मां मरणं विधेयं
दाहोऽग्निना कष्टतरः शरीरे ।
देहस्य जायं गिरिणा सदा स्या-
न्नाचल्यतो वीर्येऽनुचितं पुंसाम् ॥
वज्रेण कुष्ठं भुजगेन गच्छो
भवेदतोऽसौ परिशीधनीयः ॥
वज्रिन्विषं मलश्चेति सुखा दोषास्त्रयो रसे ।
यत्ते कुञ्जलि सन्तापं नृतिं सूक्ष्मां कृणां क्रमात् ॥
अन्येऽपि दोषाः कथिता भिषग्भिः पारदे यद्दि ।
तथाप्येते ज्ञेयो दोषा हरणीया विशेषतः ॥
संस्कारहीनं खलु सुतराजं
यः सेवते तस्य करोति बाधाम् ।
देहस्य नाशं विदधाति नूनं
कष्टाश्च रोगान् जनयेन्नराणाम् ॥”
मारितस्य सर्क्कितस्य तस्य गुणाः ।
“पारदः क्रमिकुष्ठो जयदो दृष्टिदः सरः ।
नृत्यञ्च महावीर्यो योगवाहो जराहरः ॥
सुखोजोरुपदो वृष्यो वृद्धिबलदातुर्वहनः ।
पण्डितनाशनः शूरः खेचरः सिद्धिदः परः ॥
पारदः सकलरोगहा सुतः
षड्भूतो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एव कीर्तित-
स्तेन तद्गुणगणैर्विराजते ॥” * ॥
अथ रसस्य शोधनविधिः । तत्र स्वेदनम् ।
“नानाधातुयथा प्राप्तेस्तुषवर्जं जलाश्लिष्यते ।
नृद्धाण्डं पूरितं रज्ज्वावदन्तत्वात्प्रयान् ॥
तन्मध्ये भञ्जरागमच्छी विष्णुक्रान्ता पुनर्नवा ।

पारदः

मीनाक्षी चैव सर्पाक्षी सहदेवी प्रतावरी ।
त्रिफला गिरिकर्णी च हंसपादी च चित्रकः ।
समूलं कुट्टयित्वा तु यथालाभं विनिःक्षिपेत् ॥
पूर्वाम्नाभाङ्गमध्ये तु धान्यान्नाकमिदं स्मृतम् ।
स्वेदनादिषु सर्वत्र रसराजस्य योजयेत् ॥”
विष्णुक्रान्ता गिरिकर्णी च अपराजितैव श्वेत-
नीलपुष्पभेदात् । अत्यन्तमारुतानं वा तदभाः
प्रयोजयेत् । तदभावे धान्यान्नाभावे ।
“त्रुषणं लवणं राजी रजनी त्रिफलाद्रकम् ।
महाबला नागबला मेघनादः पुनर्नवा ॥
मेघशङ्खी चित्रकश्च नवसारः समं समम् ।
एतत् समस्तं यस्तं वा पूर्वाम्नेनैव पचयेत् ॥
प्रलम्ब्यतेन कल्केन वस्त्रमङ्गलमात्रकम् ।
तन्मध्ये निःक्षिपेत् स्तनं बद्धा तत्तिदिनं पचेत् ॥
दोलायस्तेऽस्त्रसंयुक्ते जायते स्पेदितो रसः ॥”
मेघनादः चवरादशाकविशेषः । मेघशङ्खी मेघा-
शङ्खी । तदभावे कर्कटशङ्खी ग्राह्या । नवसारं
नौसादर । अन्यथा ।
“सुलकानलसिन्धुचुप्राग्राङ्गराजिकाः ।
रसस्य षोडशंशेन त्रयं युज्यात् एतच्छुचं ॥
इत्येवमुक्तमानेषु मतं मानमिदं बुधैः ।
पटाहतेषु चैतेषु स्तनं प्रक्षिप्य काञ्चिके ॥
स्वेदयेद्दिनमेकं दोलायस्तेन बुद्धिमान् ।
स्वेदात्तीवो भवेत् स्तोमो मर्दान्ध सुनिर्मलः ॥”
सुलकं सुरदः । अनलचित्रकम् । चुप्राणं त्रिकटु ।
राजिका रादः ॥ अथ मर्दनम् ।
“इति काचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्दो रसस्ततः ।
दध्ना गुडैर्न सिन्धुचुराजिकाग्रहधूमकैः ॥”
अन्यथा ।

“कुमारिकाचित्रकरत्तसर्पपैः
लतेः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलचिकेणापि विमर्दितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विमुच्यते ॥” ॥

अथ मर्दनम् ।

“त्रुषणं त्रिफलाबन्धाकन्दैः सुद्राहयान्वितैः ।
चित्रकोर्णानिशाक्षारकन्याकैकनकद्वयैः ॥
स्तनं कृतं यथेन वारान् सप्ताभिरुक्ष्येत् ।
इत्थं संस्फुटितः स्तनस्थजेत् सप्तापि कञ्चुकान् ॥”
बन्धाकन्दः वाभ्रखरसाकन्दः । सुद्राहयं छोटो-
कटैया वडोकटैया । ऊर्णा ऊर्णामेषका । निशा
हरिद्रा । चारः यवचारः । कन्या कुमारिका ।
अर्कः अर्कपत्ररसः । कनकः धतूरपत्ररसः ॥
अथोद्धृतातनम् ।

“मयूरग्रीवाताप्याभ्यां नष्टपिष्टीकृतस्य च ।
यन्ते विद्याधरे कुन्दादसंस्त्रयोद्धृतातनम् ॥
स्तनः स्यादूर्ध्वपातेन सर्वदोषविवर्जितः ॥”
मयूरग्रीवा तुतिया । ताप्यः सुवर्णमाषी । नष्ट-
पिष्टीकृतस्य कुमारिकाद्रवयोगेन तावन्मर्दनं
कर्त्तव्यं यावत् पारदः एतद् दृश्यते इत्यर्थः ।
विद्याधरयन्ते डमरुयन्ते ॥ ॥

अथाधःपातनम् ।

“त्रिफलाशिशुश्लिखिलवणासरिसंयुतैः ।

१२१

पारदः

नष्टपिष्टं रसं कृत्वा लेपयेद्दूर्ध्वभाजनम् ॥
ततो दीपैरधःपातसुपलेस्तस्य कारयेत् ।
यन्ते भूधरसंज्ञे तु ततः स्तोमो विमुच्यते ॥
स्वेदनादिक्रियाभिस्तु शोधितोऽसौ यदा भवेत् ।
तदा कार्याणि कुरुते प्रयोज्यः सर्वकर्मसु ॥”
अथ सुखदोषहरशोधनविधिः ।
“गृहकन्या हरति मलं त्रिफलाभिं चित्रको
विणं हन्ति ।
तस्मादेभिर्मिश्रैर्वारान् संस्फुटयेत् सप्त ॥” ॥
अथ सर्वदोषहरः संक्षिप्तः शोधनविधिः ।

“कुमारिकाचित्रकरत्तसर्पपैः
लतेः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलचिकेणापि विमर्दितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विमुच्यते ॥

एवं कर्तव्यं स्तनः षण्डो भवति निश्चितम् ।
ब्रह्मयथीकषायेण स्वेदितः स बली भवेत् ॥
सर्पाक्षीचित्रिकाबन्धाभ्यामृज्ज्वादेः स्वेदितो बली ।
ततः स पारकद्रवैः स्निग्धः स्यादतिदीप्तिमान् ॥”
सर्पाक्षी नागफणी । चित्रिका अम्बिली । बन्धा
वाभ्रखरसा । अर्जः अर्जराजः । अन्धो सुप्ता ।
पावकः चित्रकः ॥ ॥

अथ रसस्य मारणविधिः ।
“धूमसारं रसं तोरौ गन्धकं नवभादरम् ।
यामेकं मर्दयेदन्वेर्भागं कृत्वा समं समम् ॥
काचकूपी विनिःक्षिप्य ताञ्च नष्टस्त्रसुद्रया ।
विलिप्य परितो वक्त्रे मुदा दत्त्वा विप्रोपयेत् ॥
अधःस्थिद्विपिठरीमध्ये कूपी निवेशयेत् ।
पिठरीं वातुकापुरेभृत्वा वा कूपिकागलम् ॥
निवेश्य चुल्लुगं तदधो वक्त्रं कुण्डलैः शनैः ।
तस्मादध्यधिकं किञ्चित् पावकं च लयेत् क्रमात् ॥
एवं द्वादशभिर्गमैर्निर्यते रस उत्तमः ।
स्फोटयेत् स्वाङ्गश्रीतं तन्मूर्ध्ना गन्धकं त्यजेत् ॥
अधःस्थि स्तनं स्तनं मृत्नीयात्तन्मात्रया ।
यथोचितानुपानेन सर्वकर्मसु योजयेत् ॥” ॥

अथान्यप्रकारः ।
“अपामार्गस्य बीजानां स्यायुग्मं प्रकल्पयेत् ।
तत् संपुटे क्षिपेत् स्तनं मलपूदुग्धमिश्रितम् ॥”
मलपूः काष्ठोदम्बरिका ।
“द्रोणपुष्पोप्रसूतानि विडङ्गमिरिमेदकः ।
एतच्चूर्णमधोर्द्धं दत्त्वा मुदा प्रदीपयेत् ॥
तद्गोलमाधमेन सम्यक् नृन्मृषासंपुटे सुधीः ।
मुदा दत्त्वा शोधयित्वा ततो गजपुटे पचेत् ॥
एकैनेव पुटेनैव स्तनकं भस्म जायते ।
तत् प्रयोज्यं यथास्थाने यथामात्रं यथाविधि ॥”

अथान्यप्रकारः ।

“काष्ठोदम्बरिकादुग्धै रसं किञ्चिद्विमर्दयेत् ।
तद्गुणष्टष्टष्टोश्च स्यायुग्मं प्रकल्पयेत् ॥
क्षिप्वा तत्संपुटे स्तनं तच्च मुदा प्रदीपयेत् ।
धृत्वा तन्नोलकं प्राज्ञो नृन्मृषासंपुटेऽधिके ॥
पचिन्नपुटे तेन स्तनकं याति भस्मताम् ॥”

अन्यः प्रकारः ।

“नागवल्लीरसैष्टैः कर्कोटीकन्दगर्भितः ।

पारद

नृन्मृषासंपुटे पक्वः स्तोमो यावत् भस्मताम् ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे २ भागे ॥

अथ पारदशिवलिङ्गनिर्माणविधिः ।

“पारदे शिवनिर्माणे नानाविधं यतः प्रिये ।
अतएव महेशानि । शान्तिस्वस्थयनं चरेत् ॥
पारदं शिवबीजं हि ताडनं नहि कारयेत् ।
ताडनाद्विस्तनाशः स्यात्ताडनाद्विस्तर्हीनता ॥
ताडनादोगयुक्तत्वं ताडनाम्भरणं भवेत् ।
द्वादशं पार्थिवं लिङ्गमुपचारैश्च षोडशैः ।
पट्टादिसुत्रनिर्माणरचितं शुक्लमेव वा ॥
पुरुषस्य यथायोग्यं युग्मवस्त्रं निवेदयेत् ॥
भोगयोग्यं प्रदातव्यं मधुपर्कं कुलम्बरि ।
अलङ्कारं यथाशक्ति दद्यात् कल्याणहेतवे ॥
पूजयेद्ब्रह्मन्नेन विस्वपत्रेण पार्वति ।
तोडलोक्तिन विधिना प्रत्येकनायतं जपेत् ॥
आदौ पञ्चाक्षरं मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ।
पूजान्तं प्रजपेत् पञ्चात् प्रासादाख्यं महामनुम् ॥
दक्षिणान्तं समाचम्य हविष्याश्रीं जितेन्द्रियः ।
ताम्बूलं तथा मत्स्यं वर्जयेत् कदाचन ।
अस्मिंस्तन्त्रे हविष्याश्रीं ताम्बूलं मोनसुत्तमम् ॥
होमयेत् परमेशानि । दशांशं वा शतांशकम् ।
होमस्य दक्षिणा कार्या तदा विघ्नेन लिप्यते ॥
ततः परस्मिन् दिवसे पारदं आनयेत् सुधीः ।
तस्योपरि जपेन्मन्त्रं सर्ववन्द्यं नवात्मकम् ॥
योमबीजं शिवबीजं च वर्णादीं विश्वमस्तकम् ।
वायुबीजं चन्द्रयुतं त्रितयं त्र्यम्बकं प्रिये ॥
इमं मन्त्रं महेशानि । प्रजपेद्दोषधोपरि ॥
पारदे प्रजपेन्मन्त्रमष्टोत्तरशतं यदि ।
तदेवौषधयोगेन बद्धो भवति नान्यथा ॥
ततः परस्मिन् दिवसे श्रद्धा यत् प्राणवल्ग्वे ।
वरयेत् सर्वकर्तारं यथोक्तविभवावधि ॥
सुवर्णं चम्पकाकारं कर्णयुग्मे निवेशयेत् ।
चतुष्कोणयुतं स्वर्णं ग्रीवायां सुमनोहरम् ॥
हस्तद्वये महेशानि । दद्यादलययुग्मकम् ।
वलयं शुक्लवर्णं च अङ्गुरीयं तथैव च ॥
ऊर्मी दद्यात् पीतवर्णां सौमवस्त्रयुगं शिवे ।
एवं कृत्वा महेशानि । शिवरूपं विचिन्तयेत् ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि विधानं श्रद्धा पार्वति ।
प्रस्तरे चैव संस्थाप्य भिरुद्रीपत्ररसेन च ।
प्रणवेन समालोच्य कुर्यात् कर्हमवत् प्रिये ॥
निर्माणयोग्यं तद्वत् यदि स्यात् सुरसुन्दरि ।
तदा निर्माय तन्निष्ठं पुनर्दृष्टरश्मरेत् ॥
स्वपुष्पसंयुते वस्त्रे अङ्गारे च करीषके ।
किञ्चिदुष्णं प्रकर्ष्य यतो हृत्पत्रं भवेत् ॥”

इति मातृकाभेदतन्त्रे ८ पटलेः ॥ ॥

सगरराजकृतसुक्तकेशस्त्रिज्जातिविशेषः ॥

(यथा, महाभारते । २ । ५१ । १३ ।

“केराता दरदा दन्वाः शूरा वैधामकास्तथा ।

आदम्बराद्विभागा पारदाः सह वाङ्गिकेः ॥”)

अस्य विवरणं पञ्चवक्त्रे द्रष्टव्यम् ॥

पारदण्डकः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली । स तु औद्धदेशिकभाग इति केचित् ॥

पारमा

पारदारिकः, पुं, (परेषां अन्विषां दारान् गच्छतीति ।
परदार + “गच्छतो परदारादिभ्यः ।” ७।३।७ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता ठक् ।) पारत्रायिकः ।
परदाररतः । (यथा, महाभारते १०।३१।२५ ।
“तत्र माहिष्मतीवासो भगवान् हयवाहनः ।
श्रूयते हि गृहीतो वै पुरस्तात् पारदारिकः ॥”)

“पुष्पकाण्डजयडिण्मायितं

यत्र गीतमकलत्रकामिनः ।

पारदारिकविलाससाहसं

देवभर्तुर्वदन्ति भित्तियु ॥”

इति च नेषधे १८ सर्गः ॥

अस्य दोषा यथा,—

“यः परस्त्रीषु निरतस्तस्य श्रीर्वा कृतो यशः ।

स च निन्द्यः पापयुक्तः शश्वत् सर्वसमाप्त च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे २१ अध्यायः ॥

पारदार्यः, क्ली, (परदारा दारा यस्य स परदार-

स्तस्य कर्मणि व्यञ् ।) परदारगमनम् । यथा,

“भृतादध्ययनादान् भृतकाध्यापनन्तथा ।

पारदार्यं पारिवर्त्तं वार्धस्य लवणक्रिया ॥”

इत्युपपातकगणने याज्ञवल्क्यः ॥

पारदेश्यः, त्रि, प्रोषितः । पारदेशिकः । पथिकः ।

पारदेशं गत इत्यर्थे णाप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (पारदेशे

भव इति व्यञ् । पारदेशजातः । यथा,

याज्ञवल्क्यः २ । २५५ ।

“स्वदेशपण्ये तु शतं भणिगगन्तीत पञ्चकम् ।

दशकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयो ॥”

पारमहंस्यं, त्रि, (परमहंसेर्गन्तव्यं परमहंसस्य

भावः परमहंसेन ज्ञेयं यत् प्राप्यमिति वा ।

परमहंस + व्यञ् ।) परमहंससम्बन्धि । यथा,

“श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्देणवानां प्रियं

यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ।

यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नेष्कर्ममाविष्कृतं

तच्छ्रुत्वा सुपटन् विचारणपरो भक्ता विसु-

र्यस्तरः ॥”

इति श्रीमद्भागवते १२ । १३ । १८ ॥

“पारमहंस्यं परमहंस्येः प्राप्यम् ॥” इति तट्टी-

कायां श्रीधरस्वामी ॥ (परब्रह्मधाम । यथा,

भागवते १ । १८ । २२ ।

“यत्रानुरक्ताः सहस्रेष्वधीरा

अपीत्य देहादिषु सङ्गस्रष्टम् ।

ब्रजन्ति तत्पारमहंस्यमन्यं

यस्मिन्नहंसोपशमः स्वधर्मः ॥”

प्रत्यङ्निष्ठारूपम् । यथा, तन्नेव । २ । ४ । १२ ।

“पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे ॥

अवस्थितानामनुसृत्यदाशुषे ॥”

ज्ञानस्वरूपम् । यथा, तन्नेव । ४ । २१ । ४१ ।

“न वै तथा चेतनया बहिष्कृतं

कृताशने पारमहंस्यपण्यम् ॥”

पारमार्थिकः, त्रि, (परमार्थाय परमपुरुषार्थाय

हित इति । ठक् ।) परमार्थयुक्तः । यथा,—

“गतानुगतिको लोको न लोकाः पारमार्थिकः ॥”

इति पुराणम् ॥

पारश

मुख्यम् । यथा,—

“त्रिभुतः पञ्चसप्तष्टनवद्वादश एव च ।

क्रमेण घटिका स्तोत्रास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथायः । यथा, मनी ६ । ६२ श्लोकटीकायां

कुल्लकभट्टः । “तथा प्रकाशाप्रकाशतस्कराणां

स्वकर्मणि चौर्यादौ ये पारमार्थिका दोषा

इति ।” परस्परविभक्तः । यथा, भागवते ।

३ । २६ । १ ।

“लक्षणं महदादीनां प्रकृतं पुरुषस्य च ।

स्वरूपं लब्धतेऽमीषां येन तत् पारमार्थिकम् ॥”

“पारमार्थिकं परस्परविभक्तमित्यर्थः ।” इति

तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

पारम्यर्थः, क्ली, (परम्यराया आगतम् । तत्

आगत इत्यण् । चतुर्वर्णादित्वात् व्यञ् । पर-

म्यरा + स्वार्थे व्यञ् वा ।) आम्नायः । कुल-

क्रमः । इति हेमचन्द्रः ॥ तथा च ।

“यस्मिन् देशे य आचारः पारम्यर्थक्रमागतः ।

तत्र तं नावमस्येत् धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥”

इति विवादभङ्गार्णवः ॥

परम्यराया भावश्च ॥ (यथा, महाभारते ।

६ । ११७ । २७ ।

“निवृत्तेषु च सैन्येषु पारम्यर्थेण सर्वशः ।

वित्तकवचाः सर्वे भीष्ममौर्यराधिपाः ॥”

पारम्यार्थापदेशः, पुं, (पारम्यार्थेण गुरुपरम्यराया

प्राप्त उपदेशः ।) उपदेशपरम्यरा । तत्-

पण्यायः । ऐतिल्यम् २ इतिह ३ । इत्यमरः ।

२ । ७ । १२ ॥ परम्यरेव पारम्यार्थं स्वार्थं

णाः पारम्यार्थोपदेशः पारम्यार्थापदेशः तत्र

इतिहशब्दोऽयः । यथा । इतिह उद्धृतं

इह वटे यतः प्रतिवसतीति । इति एवं रूपं

हस्ति गच्छति इतिह जनानादिति डः ।

इतिह शब्दात् स्वार्थं णा ऐतिल्यम् । इति

भरतः ॥

पारलौकिकः, त्रि, (परलोके भवः परलोकाय

हित इति वा । परलोक + ठञ् । “अनु-

श्रान्तीकादीनाञ्च ।” ७।३२.० । इति जित्वाडुभय-

पदस्ये । उडिः ।) परलोकसम्बन्धी । यथा,—

“दानपात्रमधमममिहैक-

याहि कांठिगुणितं दिवि दायि ।

साधुरेति सुकृतेयदि कर्त्तुं

पारलौकिककुसुमदमसीदत् ॥”

इति नेषधे ५ । ६२ ॥

(तथा च महाभारते । १३ । १११ । १६ ।

“तस्मात्प्रायागनेरर्थधर्मं सेवेत पण्डितः ।

धर्मं णको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः ॥”

पारावतः, पुं, पारावतः । इति द्विरूपकोषः ॥

पारशवः, पुं, श्रुतार्थां विप्रतनयः । इत्यमरः । ३ ।

३ । २०६ ॥ स तु निषादजातः । यथा,—

“ब्राह्मणादेश्यकन्यायामम्बुषो नाम जायते ।

निषादः श्रुदकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥

श्रुदकन्यायाम्बुषायां निषाद उत्पद्यते यतः

पाराय

संज्ञान्तरेण पारशवश्चोच्यते । तस्योपनयन-
संस्कारनिषेधमाह ।

स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारशवः स्मृतः ॥

स जीवन्नेव शवतुल्यः ।” इति मनुकुल्लकभट्टी ॥

परस्त्रीतनयः । (परशुरेव स्वार्थं व्यञ् ।)

शस्त्रम् । तत्तु लौहम् । इति मेदिनी । वे, ६० ॥

परशुजाते, त्रि ॥

पारशीकः, पुं, पारसीकः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

पारश्वधः, पुं, (परश्वधेन युध्यतेऽसौ परश्वधः प्रह-
रणमस्येति वा । परश्वध + “तदस्येति ।” व्यञ् ।)

परश्वधधारी । पारश्वधिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पारश्वधिकः, पुं, (परश्वधः प्रहरणमस्य । “पर-
श्वधाङ्गञ् च ।” ४ । ४ । ५८ । इति ढञ् ।)

परशुहेतिकः । कुठारधारी । तत्पण्यायः ।

पारश्वधः २ परश्वधाशुधः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

पारसिकः, पुं, पारसीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पारसी, स्त्री, पारस्यभाषा । पारसदेशभव-

विद्यादि । तदारम्भदिनं यथा,—

“ज्येष्ठाश्लेषामवापूर्य्यरेवतीभरणीद्वये ।

विशाखादौत्तराषाढशतमे पापवासरे ॥

लगे स्थिरे सचन्द्रे च पारसीमारवौ पठेत् ॥”

इति गणपतिसुहृत्तः ॥

पारसीकः, पुं, पारसीकदेशीयशब्दकः । तत्-

पण्यायः । वानायुजः २ । इति केचिदित्यमर-

टीकायां भरतः ॥ परादनः ३ आववृजः ४ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, अथर्ववेद्यके । ६।८।

“पारसीकास्तानिकाभाः कीट्वाणाः केचि-

दुस्तताः ॥”)

देशविशेषः । तत्पण्यायः । पारसिकः २ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ तद्देशीयत्वे, त्रि ॥ (यथा,

रघुः । ४ । ६० ।

“पारसीकास्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्जना ॥”

पारस्त्रेण्यः, त्रि, (परस्त्रियां जातः । “कल्याण्या-

दीनामिनङ् ।” ४ । १ । १०६ । इति ढक्

इनडादेशश्च । तत् उभयपदवृद्धिः ।) परस्त्रियाः

सुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २४ ॥

पारा, स्त्री, (पारोऽस्यस्या इत्यच् ततश्चाप् ।)

नदीविशेषः । सा तु पारिपात्रपर्वतोद्भवा

इति मेदिनी । रे, ५६ ॥ (यथा, मात्स्ये । ११३।२४।

“पारा चर्मस्थती रूपा विदुषा वेणुमत्तपि ॥”)

पारापतः, पुं, (पारे गिरिनद्यादिपरपारे यद्वा,

पारादध्यापतति लोभादिति । पत + व्यञ् ।)

पारावतः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पारापारः, पुं, (पारश्चापारश्चास्यस्येति । “अर्धं

आदिभ्योऽण् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यण् ।)

पारावारः । इति द्विरूपकोषः ॥

पारायणः, क्ली, साकल्यवचनम् । इत्यमरः । ३ ।

२ । २ ॥ “पारं समाप्तिं अयते गच्छति प्राप्नोति

पारायणं नन्द्यादित्वादनः । आविष्टलङ्गत्वा-

द्विसन्निधेन सामानाधिकरण्यात्पि क्लीवमेव

पारायणम् । यथा धातुपारायणम् । रत्न-

पाराय

पारायणं नाम लक्ष्मि मम मैथिलीति भट्टिः ।
इति भरतः ॥ (पारमयन्ते समाप्तिं प्राप्नुवन्ति
येनेति । अय + लुट् करणे इत्येकं ।) पुराण-
पाठः । (यथा देवोभागवते । ३ । २६ । १७ ।
“वरयेद्व्याख्यानं श्रान्तं पारायणकृते तदा ॥”)
तत्र श्रीभागवतपाठागुक्रमो यथा, —

श्रीपार्वत्युवाच ।

“स्कन्धैर्द्वादशभिः प्रोक्तं श्रीमद्भागवतं प्रभो ।
शुकस्तच्छ्रावयामास महाराजं परोक्षितम् ॥
समाहेनेति भगवन् ! अयं तत्र तत्र ह ।
तस्यागुक्रममिच्छामि श्रोतुं तत्फलमेव च ॥
सदाशिव उवाच ।

साधु पृच्छस्वहामागे ! लोके यत् प्रचरिष्यति ।
पारायणमिति स्थातं सद्यो मुक्तिप्रदं वृणाम् ॥
शुकस्योक्तक्रमेणैव पठेद्भागवतम् यः ।
आवयेत्कृष्णयाङ्गापि तस्यानन्तं फलं भवेत् ॥
कृतनिर्वृत्तियः प्रातः कुशहस्तः कृतासनः ।
देवद्विजगुरुस्तत्वा ध्यात्वा विष्णुं सनातनम् ॥
हेपायनं नमस्कृत्य शुकदेवश्च भक्तितः ।
हिरण्यवाचधं यावत् प्रथमेऽहनि कीर्तयेत् ॥
निरितं भरतस्यापि द्वितीयेऽथ तृतीये ।
मघनश्चात्यतस्यापि यत्र कूर्मः स्वयं हरिः ॥
चतुर्थदिवसे चैव दशमे हरिजन्म च ।
पञ्चमे तु पठेद्बिहानं राक्षसगणा हरणावधि ॥
षष्ठे चोद्धवसंवादे सप्तमे तु समापयेत् ।
अध्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन ॥
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं पठेत् पुनः ।
पठेदर्थं बुध्यमानः आवयेद्देवैर्गोपतमैः ॥
श्रोता तु प्रादुर्मुखो भूत्वा शृणुयाद्भक्तितत्परः ।
अध्याये स्मर्यमाणं तथा दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
समाप्नोति च ततो धेनुं स्वर्गशङ्कं निवेदयेत् ।
कुर्व्याच्च वैष्णवं होमं सात्वतान् भोजयेत्ततः ॥
एवं यः कुरुते देवि ! पाठं भागवतस्य तु ।
अवगं आवर्णं वापि स इष्टं गतिमाप्नुयात् ।
एतत् पारायणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥
पाठकाले तु त्रिदशा स्तनयश्च तपोधनाः ।
पार्श्वद्वारं तथा विष्णोः सामिध्यं तत्र कुर्वते ॥
एतत् कथितं देवि ! पारायणविधानकम् ।
विष्णुप्रीतिकरं पुण्यं किम्भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
इति पाद्मे पातालवर्षे पारायणमाहात्म्ये ७१
अध्यायः ॥ * ॥ अपिच ।

कुमारा उचुः ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामः सप्ताहग्रहणं विधिम् ।
सहस्रेष्वनुभिस्तेव प्रायः साधो विधिः स्मृतः ॥
देवज्ञानं समाह्वयं मुहूर्तं पृच्छ यत्नतः ।
त्रिवारं यादृशं वितं तादृशं परिकल्पयेत् ॥
नमस्य आश्विनोर्ज्यै च मार्गशीर्षः शुचिर्नभाः ।
एते मासाः कथारम्भे श्रोतॄणां मोक्षसूचकाः ॥
मासानां निर्णये यानि तानि व्याख्यानि सर्वथा ।
सहायाश्च त एवाव कर्तव्याः सोऽयमाश्च ये ॥
देशे देशे तथा चैवं वार्ता प्रेष्या प्रयत्नतः ।
भविष्यति कथा चात्र आगन्तव्यं कुटुम्बिभिः ॥

पाराय

दूरे हरिकथाः केचिद्दूरे चाप्यतकीर्तनाः ।
स्त्रियः श्रुदादयो ये च तेषां बोधो यतो भवेत् ॥
देशे देशे विरक्ता ये वैष्णवाः कीर्तनोत्सुकाः ।
तेष्वेव पत्रं प्रेष्यच्च तल्लेखनमितीरितम् ॥
सर्वां समाजो भविता सप्तरात्रं मुदलंग ॥
अपूर्वैरसकृपैव कथा चात्र भविष्यति ॥
श्रीभागवतपीयूषकथाम् रमलस्यटाः ।
भवन्तश्च तदा श्रोत्रमायान् प्रेमतत्पराः ॥
नावकाशः कदाचिद्वा दिनमात्रं तथापि वा ।
सर्वथा गमनं कार्यं जगोऽत्रैव मुदलंग ॥
एवमाकारणं तेषां कर्त्तव्यं विनयेन च ।
आगन्तुकानां सर्वेषां वासस्थानानि कल्पयेत् ॥
तार्थं चैव वने चापि गृहे वा अवगं स्मृतम् ।
विशाला वसुधा यत्र कर्त्तव्यं तत्कथास्थलम् ॥
शोधनं माधनं भूमेर्लपनं धातुमण्डनम् ।
गृहोपस्करमुद्धृत्य गृहकोणे निवेशयेत् ॥
अत्राकं पञ्चाहती यत्रादास्तीर्णानि प्रलेपयेत् ।
कर्त्तव्यं मण्डपं प्रोक्षेः कदलीधन्वमण्डितम् ॥
फलपुष्पदलैर्ध्वजैश्च विताने च विराजितम् ।
चतुर्दिक्षु ध्वजारोपे बहुमस्यद्विराजितः ॥
ऊर्ध्वं सप्तैव लोकाश्च कल्पनीयाः सुविस्तरम् ।
तेषु विधा विरक्ताश्च स्थापनीयाः प्रबुध्य च ॥
पूर्वं तेषामामनानि कर्त्तव्याणि यथोत्तरम् ।
वक्तुं चापि तथा दिव्यमासनं परिकल्पयेत् ॥
उदङ्मुखो भवेदक्ता श्रोता चैव प्रादुर्मुखस्तदा ।
प्रादुर्मुखोऽथ भवेदक्ता श्रोता चोदङ्मुखस्तदा ॥
अथवा पूर्वदिक्षु ज्ञेया पूज्यपूजकमध्यातः ।
श्रोतॄणां भागमः प्रोक्तो देशकालादिकोविदेः ॥
विरक्तो वैष्णवो विप्रो वेदशास्त्रविशुद्धिमान् ।
दृष्टान्तकुशलो धीरो वक्ता कार्येऽतिनिस्पृहः ॥
अनेककर्मविभ्रान्ताः स्वेणाः पापखवादिनः ।
शुकशास्त्रकथोच्चारं व्याख्यान्ते येष्यपण्डिताः ।
वक्तुः पार्श्वं समथार्थमन्यः श्लाघ्यस्तथाविधः ॥
पण्डितः संप्रशयकृता लोकबोधनतत्परः ॥
वक्ता क्षीरं प्रकर्त्तव्यं दिनादब्दात् व्रताभ्यै ।
अरुणोदयस्य निवृत्त्य शौचं स्नानं समाचरेत् ॥
मण्डलं प्रकर्त्तव्यं तत्र स्थाप्यो हरिस्तथा ।
कृणुमुद्दिश्य मन्त्रेण चरेत् पूजाविधिं क्रमात् ।
प्रदक्षिणगमस्कारान् पूजान्ते स्तुतिमाचरेत् ॥
भंसारमागरे मयं दीनं मां करुणानिधि ! ।
कर्मग्राह्यदृष्टीताङ्गं मामुद्धर भवार्णवान् ॥
श्रीमद्भागवतस्यापि ततः पूजा प्रयत्नतः ।
कर्त्तव्या विधिना प्रीत्या धूपदीपममन्विता ॥
ततस्तु श्रीफलं धृत्वा नमस्कारं समाचरेत् ।
स्तुतिः पञ्चमणिर्जन कर्त्तव्या केवलं तदा ॥
श्रीमद्भागवताख्यतां प्रत्यक्षः कृष्ण एव हि ।
स्वीकरोऽसि यथा माय ! मुक्तार्थं मां सागरे ॥
मनोरथो मदीयोर्यस्य सफलः सर्वथा त्वया ।
निविष्टोऽनेव कर्त्तव्यो दागोऽहं तव केशव ! ॥
एवं दीनं वचः प्रोक्ता वक्तारचाप पूजयेत् ।
संभूय वस्त्रभूषाभिः पूजान्ते तस्य संस्तवेत् ॥
शुकरूपप्रबोधनः सर्वशास्त्रविशारदः ।

पाराय

रत्नकथाप्रकाशेन मद्ज्ञानं विनाशय ॥
तस्यै नियमः पश्चात् कर्त्तव्यः अथसे मुदा ।
सप्तरात्रं यथाशक्त्वा धारणीयः स एव हि ॥
वरणं पञ्चविपाणां कथाभागनिवृत्तये ।
कर्त्तव्यं तेऽहरेऽर्ज्यं द्वादशाक्षरविद्यया ॥
ब्राह्मणान् वैष्णवान् चान्यान् तथा कीर्त्तन
कारिणः ।
नत्वा संपूज्य दत्त्वाऽर्थं स्वयमासनमाविशत ॥
लाकृत्तिलाधनागारपुष्पचिन्ताशुतश्च यः ।
कथाचिन्ताशुद्धमतिः स लभेत् फलमुत्तमम् ॥
आसुर्यादयमारभ्य साङ्गं विप्रहराभक्तम् ।
वाचनीया कथा सम्यक् धीरकण्ठं सुधीमता ॥
कथाविगमः कर्त्तव्यो मध्याह्ने घटिकाद्वयम् ।
तत्कथामनुकार्यं वै कीर्त्तनं वैष्णवेस्तदा ॥
मलमृज्जलायं हि लज्जाहारः सुखावहः ।
हृदिव्याघ्रिन कर्त्तव्यो ह्येकवारं कथार्थिना ॥
उपोष्य सप्तरात्रं वा शक्तिश्चेत् शृणुयात्तदा ।
घृतपानं पयःपानं कृत्वा वा शृणुयात् सुखम् ॥
फलाहारेण वा आशुभेकभक्तेन वा पुनः ।
सुखमायं भवेद्यत्तु कर्त्तव्यं अवगाय तत् ॥
भोजनस्य वरं मध्ये कथाश्रवणकारकम् ।
नोपवासो वरः प्रोक्तः कथाविप्रकरी यदि ॥
सप्ताहव्रतिनां पुंसां नियमान् शृणु नारद ! ।
विष्णुदीप्तापिच्छीनानां नाधिकारः कथाश्रव ॥
ब्रह्मचर्यमधःसन्निः पञ्चाधस्ताच्च भोजनम् ।
कथामभाप्रौ भक्तिश्च कृष्णान्नित्यं कथाव्रती ॥
द्विदलं मधु तेलश्च गरिष्ठान्नन्त्येव च ।
भावदृष्टं पर्युषितं जलान्नित्यं कथाव्रती ॥
वृन्ताकश्च कलिङ्गश्च दग्धमग्नं मसूरिकाम् ।
नित्यावमामिषादश्च वर्जयेत्तु कथाव्रती ।
पलायं लशुनं हिङ्गुं स्तूलकं रज्जुनन्तथा ।
लालिकास्त्रकृष्णार्णवं वाद्याश्च कथाव्रती ॥
देववैष्णवविपाणां गुरुगोत्रितानन्तथा ।
स्त्रीराजमहतां निन्दी वञ्चयेच्च कथाव्रती ।
कामं क्रोधं मदं दानं मतसरं गोभमेव च ।
दम्भं मोहं तथा द्वेषं दूरयेच्च कथाव्रती ॥
रजस्वान्त्यजन्मच्छपितितत्रातकेस्तथा ।
द्विजद्विड्वेदवाह्ये च न वदेद्युः कथाव्रती ॥
सत्यं शौचं दया मौनं मार्जनं विनयस्तथा ।
उदारं मानसं तद्वत् कृष्णदेवं कथाव्रती ॥
दरिद्रश्च क्षयी रोगो निर्भाग्यः पापकर्मवान् ।
अनपत्यो मोक्षकामः शृणुयात् स कथामिमाम् ॥
अपुण्या काकवत्या च बन्ध्या या च भूताभंका ।
स्रवद्गर्भा च या नारी तथा आया प्रयत्नतः ॥
एतेन विप्रिना दत्तं तदक्षयतमं भवेत् ।
आपुत्तसादिना सप्तकोटियज्ञफलप्रदा ॥
एव कृत्वा ब्रह्मवाधमुद्धापनमथाचरेत् ।
तज्जन्मश्रीमोत्रवत्तु कर्त्तव्यं फलकाङ्क्षिभिः ॥
अस्त्रिभूतेषु भक्त्यु प्रायो मोदयापनायहः ।
अवगंनेव पूजान्ते निष्कामा वैष्णवा यतः ॥
एवं नगाक्षयशस्त्रिन् समाप्ते श्रीलभितदा ।
पुष्पकण्ड च वक्तुश्च पूजा कार्यातिभक्तितः ॥

पाराव

प्रसादस्तुलसीमाला ओष्ठभ्यश्चाय दीयताम् ।
 स्तदङ्गतालललितं कीर्तनं कीर्तयतां ततः ॥
 जयशब्दो नमःशब्दः शक्तशब्दश्च गीयताम् ।
 विप्रैभ्यो याचकैभ्यश्च वित्तममश्च दीयताम् ॥
 विरक्तश्चेद्वेन श्रोता गीता वाण्या परेऽहनि ।
 गृहस्थाश्चेतदा होमः कर्मणः कर्मशान्तये ॥
 प्रतिश्लोकश्च जुहुयाद्विधना दशमस्य च ।
 पायसं दधि सर्पिश्च तिलादिमधुसंयुतम् ॥
 अथवा हवनं कुर्याद्वायत्रा सुसमाहितः ।
 तन्मयत्वान् पुराणस्य परमस्यास्य तत्त्वतः ॥
 होमाशक्तौ बुधो ह्यस्य दद्यात्तत्फलसिद्धये ।
 नानाच्छिदनिरोधार्थं न्यूनताधिक्यताख्योः ॥
 दीपयोः प्रशमार्थं पठेन्नामसहस्रकम् ।
 तेन स्यात् सफलं सर्वं नास्त्यस्मादधिकं यतः ॥
 द्वादश ब्राह्मणान् पञ्चाङ्गोज्येष्मभूपायसे ।
 दद्यात् सुवर्णं धनञ्च व्रतपूर्णत्वसिद्धये ॥
 शक्तौ पञ्चयामितं स्वर्णसिंहं विधाय च ।
 तत्रास्य पुस्तकं स्थाप्य लिखितं ललिताक्षरम् ॥
 संपूज्यावाहनाद्येष्टदपचारैः सदन्तिगम् ।
 वस्त्रभूषणगन्धादिः पूजिताय यथात्मने ॥
 आचार्याय सुधीह्वा सुक्तः स्याद्भवन्त्यनेः ।
 एवं कृते विधाने च सर्वपापनिवारणे ।
 फलदं स्यात् पुराणान्तु श्रीमद्भागवतं शुभम् ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं नात्रसंशयः ।
 इति ते कथितं सर्वं किं भयः श्रोतुमिच्छसि ॥
 श्रीमद्भागवतेनेव भक्तिभक्तिः प्रकाशिता ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये
 ६ अध्यायः ॥

पारायणिकः, पुं, (पारायणं वर्णयतीति । पारा-
 यण + “पारायणतुरायणेति ।” ५।१। ७२ ।
 इति ठञ् ।) पाठकः । क्वात्रः । इति सिद्धान्त
 कौमुदी ॥

पारावकः, पुं, (पृ पूर्त्तौ + वच् । पारं पूर्तिं
 ऋच्छतीति । ऋ गतौ + उक्ञ् ।) प्रस्तरः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

पारावतः, पुं, (पारे गिरिदुर्गनद्यादिपरपारे
 व्यापततीति । पार + आ + पत + अच् । एधो-
 हरादिवात् पस्य वः । उड्डीयने सुदक्षत्वा-
 देवास्य तथात्वम् । यद्वा, पारावदूरदेश-
 तस्मिन् अन्तरीक्षादिदूरदेशे भवः उड्डीय-
 मानः सन् स्थित इत्यर्थः । पारावत् + अण् ।)
 पक्षिविशेषः । पायरा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
 छेद्यकण्डः २ कपोतः ३ रक्तलोचनः ४ । इति
 रभसः ॥ पारापतः ५ कलरवः ६ अरुण-
 लोचनः ७ मदनकाकुरवः ८ कामी ९ रक्ती-
 लुणः १० मदनमोहनवाग्विलासी ११ कण्ठी-
 रवः १२ गृहकपोतकः १३ ॥ (यथा,—
 “सिंहो बली हिरदकुञ्जरमांसभोजी
 संवत्सरेण कुरुते रतिमेकवारम् ।
 पारावतः खलु शिलाकणमात्रभोजी
 कामी भवेदनुदिनं वद कोऽत्र हेतुः ॥”
 इत्यङ्गटः ॥)

पाराषा

अस्य मांसगुणाः । स्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् ।
 गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । पिप्तासदाहनाशित्वम् ।
 बल्यत्वम् । वीर्यवृद्धिदातृत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ रसे पाके स्वादुत्वम् । कषायत्वम् ।
 विशदत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तद्देवो यथा,—
 “पारावतोऽन्यो वग्देशो कामुको घुल्लुलारवः ।
 पारावताङ्गिपिच्छश्च ज्ञेयो गलरवश्च सः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

मर्कटः । तिडुकः । इति मेदिनी । ते, २१२ ॥
 गिरिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नागविशेषः । यथा,
 महाभारते । १।५७। १२ ।
 “पारावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः कृशः ।
 विहङ्गः शरभो भेदः प्रमोदः संहतापनः ।
 रेरावतकुलादेते प्रविष्टा ह्यवाहनम् ॥”
 अश्ववर्गाणामन्यतमः । यथा, सुश्रुते । १।४२ ।
 “दाडिमामलकमातुलुङ्गाम्नातककपित्थकरमर्द-
 वदरकोलप्राचीनामलकानिन्दिङ्गीककोशाभ्रभय-
 पारावतवैष्णवलकुचान्मवेतसदस्तशटतक्रसुरा-
 युक्तसौवीरकतुषोदकधात्याम्बपभृतीनि समा-
 सेनाम्नो वर्गः ॥” * ॥ परात् शजोरहङ्कारात्
 अवति रञ्जतीति । अव रञ्जणे + शट् । ततः
 पारावते इदमिति । तस्येदमित्यण् । दत्तात्रेयस्य
 गुरुः । इति चिन्तामणिः ॥)

पारावतपदी, स्त्री, (पारावतस्यैव पादो मूलं
 यस्याः । डीप् । पद्मावः ।) पारावताङ्गिः ।
 नयाफट्की इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥
 काकजङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ६ अध्याये ।
 “पारावतपदीदन्तीवाकुक्षीकेशराज्येः ।
 कण्टकायां च तन्पक्षं घृतं कुष्ठिषु योजयेत् ॥”)

पारावताङ्गिः, स्त्री, (पारावतस्य अङ्गिरिव
 अङ्गिर्मूलं यस्याः ।) ज्योतिष्मती । इत्यमरः ।
 २।४। १५० ॥

पारावताङ्गिपिच्छः, पुं, (पारावताङ्गिरिव पिच्छः
 पश्चात्प्रदेशो यस्य ।) वग्देशीयपारावतः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

पारावती, स्त्री, (पारावतस्यैव अनिरस्यस्या इति ।
 अच् । ततो डीप् ।) गोपगीतम् । नदीभेदः ।
 (यथा, हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
 “तथा चर्मण्यती वेत्रवती पारावती तथा ॥”)
 लवलीफलम् । इति मेदिनी । ते, २१२ ॥

पारावारं, स्त्री, (पारं नद्यादिपरपारं आवृणो-
 तीति । आ + वृ + “कर्मण्यण् ।” ३।२। १ ।
 इत्यण् ।) तटद्वयम् । इति मेदिनी । रे, २२१ ॥

पापावारः, पुं, (पारावारं तटद्वयं पारं अवा-
 रश्च वा अस्यस्येति । अच् ।) समुद्रः । इत्य-
 मरः । १।१०। ११ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 १।५। ५६ ।
 “यदल्पं कीलानं कलयितुमशक्तः स तु नरः
 कथं पारावाराकलनचतुरः स्यादतममिति ॥”)

पारावारीणः, त्रि, (पारावारं गच्छतीति ।
 पारावार + “राङ्गावारपाराद्वखौ ।” ४।२।

पारिजा

६३ । इत्यत्र “अवारपाराद्विहङ्गीतादपि विप-
 रीताश्चेति वक्तव्यम् ।” इति वार्तिकोक्ता खः ।)
 पारावारे गच्छति यः । पारावारशब्दात्
 गीतुप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पाराशरं, स्त्री, (पराशरेण कृतमिति । पराशर
 + अण् ।) पराशरोक्तभिक्षुचक्रम् । (इति
 पाराशरिशब्दटीकायां भरतः ॥ (उपपुराण-
 विशेषः । इति पुराणम् ॥ घृतविशेषः । यथाह
 चक्रदत्तः ।
 “यष्टीबलागुडुच्यपञ्चमलीतुलां पचेत् ।
 शूर्पपामलभागस्ये तत्र पात्रे पचेद्घृतम् ॥
 धात्रीविदारोत्तरसे त्रिपात्रे पयसोर्मले ।
 सुपिष्टेर्जीवनीयेश्च पाराशरमिदं घृतम् ॥”)

पाराशरः, पुं, (पराशरस्यापत्यं पुमान् । परा-
 शर + “अप्यत्यक्तेति ।” ४।१। ११४ । इत्यण् ।)
 यासदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पराशर-
 कृतस्तुतिमंहिताविशेषः । यथा, —
 “कृते तु मानवो धर्मेस्त्वैतायां गीतमः स्मृतः ।
 द्वापरे शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः ॥”
 अस्य विशेषविवरणान्तु पराशरशब्दे ब्रूयम् ॥)
 पराशरसम्बन्धिनि, त्रि ॥

पाराशरकल्पिकः, पुं, (पाराशरः पराशरकृतः
 कल्पस्तं वेत्ताधीते वा । “विद्यालक्षककल्पान्ता-
 श्चेति यक्तव्यम् ।” ४।२। ६० । इत्यस्य वार्ति-
 कोक्ता ठक् ।) पाराशरकल्पाध्यायी । पारा-
 शरकल्पवेत्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाराशरिः, पुं, (पराशरस्यापत्यम् । “अत इज् ।”
 ४।१। ६५ । इतीज् ।) वेदव्यासः । इति
 भूरिप्रयोगः ॥

पाराशरी, [न] पुं, (पाराशर्येण प्रोक्तं भिक्षु-
 मधीते इति । पाराशर्य + “पाराशर्यशिला-
 लिभ्यां भिक्षुनटस्यचयोः ।” ४।३। ११० ।
 इति णिनिः ।) मस्करी । चतुर्थीश्रमी । परा-
 शरेण प्रोक्तं भिक्षुचक्रं इत्यर्थे णो पाराशरं
 तद्विद्यतेऽस्याध्ययनायेति नेकाजादिति इन् ।
 इत्यमरभरतौ ॥

पाराशर्यः, पुं, (पराशरस्यापत्यम् । पराशर +
 “जर्गादिभ्यो यच् ।” ४।१। १०५ । इति
 यच् ।) व्यासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 देवीभागवते । १।४। ३२ ।
 “पाराशर्य ! महाभाग ! यत्नं पृच्छसि
 मामिह ॥”)

पारिकाङ्क्षी, [न] पुं, (पारमजास्तीति । इति ।
 पारि ब्रह्मज्ञानं तत् काङ्क्षतीति । काङ्क्ष +
 णिनिः ।) तपस्वी । इत्यमरः । १।२। ७ । ४२२ ॥
 मस्करी । इति हेमचन्द्रः । ३।४७४ ॥

पारिजातः, पुं, (पारमस्यास्तीति पारी समुद्रस्तस्मात्
 जातः । समुद्रमन्यनकाळे तद्गर्भजातत्वात् तथा-
 त्वम् । पारिणोऽद्वेर्जातः इति कश्चित् ।) पारि-
 भद्रवृक्षः । सुरतरुः । इति मेदिनी । ते, २११ ॥
 (समुद्रमन्यनकाळेऽस्योत्पत्तिकथा यथा,
 भागवते । ८।८। ६ ।

पारिजा

“ततोऽभवत् पारिजातः सुरलोकविभूषणम् ।
 पूरयत्यर्चनो योऽर्थः शब्दं भुवि यथा भवान् ॥”
 अस्योत्पत्तिश्चरणे यथा,—
 “अदित्यामुक्तानुज्ञो देवराजो जनार्दनम् ।
 यथावत् पूजयामास बहुमानपरः सरम् ॥
 ततो ददर्श कृष्णोऽपि सत्यभामासहायवान् ।
 देवोद्यानानि सर्वाणि नन्दनादीनि सत्तमम् ॥
 ददर्श च सुगन्धाटो मञ्जरीपुष्पधारिणम् ।
 श्रौत्वाकादकरं दिवं बालपल्लवशोभितम् ॥
 मथ्यमानेऽव्यक्ते जातं जातरूपमयत्तम् ।
 पारिजातं जगन्नाथः केशवः केशिस्तदनः ॥
 तं दृष्ट्वा प्राह गोविन्दं सत्यभामा द्विजोत्तम ।
 कस्मात्तं द्वारकामेघ नीयते कृष्ण ! पादपः ॥
 इत्युक्तः स प्रहस्येन पारिजातं गुरुवत् ।
 आरोपयामास हरिस्तस्मै च न चारिणः ॥
 भोः शची देवराजस्य महिषी तत्परिग्रहम् ।
 पारिजातं न गोविन्द ! हर्षमर्हसि पादपम् ।
 शचीविभूषणार्थाय देवैरव्यक्तमन्यते ।
 उत्पादितोऽयं न जैमी गृहीत्वैनं गमिष्यसि ॥
 अवश्यमस्य देवेन्द्रो निष्कृतिं कृणु । यास्यति ।
 वञ्चोदतकरं शक्रमनुयास्यन्ति चोमराः ॥
 तद्वत् सकलैर्देवैर्विग्रहेण तवाप्युत ।
 विपाककटं यत् कर्म न तच्छंसन्ति पण्डिताः ॥
 इत्युक्ते तेऽनुवाच तान् सत्यभामातिकीर्षिणी ।
 का शची पारिजातस्य कीदृशं शक्रः सुरा-
 धिपः ॥
 सामान्यः सर्वलोकानां यदोषोऽव्यक्तमन्यते ।
 समुत्पन्नः सुराः कस्मादेको गृह्णाति वासवः ॥
 यथा सुधा यथैवेष्ट्यथा श्रीवैतरणिणः ।।
 सामान्यः सर्वलोकस्य पारिजातस्तथा तरुः ॥
 भर्तुं बाहुमहागत्या रुग्णहेनं यथा शची ।
 तत् कथ्यतामलं चान्था सत्याहारयति इमम् ॥
 कथ्यतां वै द्रुतं गत्वा पौलस्त्यां वचनं मम ।
 सत्यभामा वदत्येतदिति गर्वोद्धताक्षरम् ॥
 यदि त्वं दयिता भर्तुर्यदि वश्यः पतिस्तव ।
 मङ्गलं हर्षतो वृत्तं तत् कारय निवारणम् ॥
 जानामि ते पतिं शक्रं जानामि त्रिदशेश्वरम् ।
 पारिजातं तथाप्येनं मातुषी हारयामि ते ॥
 श्रीपराशर उवाच ।
 इत्युक्ता रक्षितो गत्वा श्रुत्वा ज्ञचुर्यथोदितम् ।
 शची चोत्साहयामास श्रुतार्था त्रिदशाधिपम् ॥
 ततः समस्तदेवानां सैन्यैः परितृप्तो हरिः ।
 प्रययौ पारिजातार्थमिच्छो योधयितुं द्विज ! ॥
 ततः परिवनिस्त्रिंशद्गदाशूलवरायुधाः ।
 बभूवुस्त्रिदशाः सज्जाः शक्रे वचकरे स्थिते ॥
 ततो निरीक्ष्य गोविन्दो नागराजोपरिस्थितम् ।
 शक्रं देवपरीवारं युद्धाय समुपस्थितम् ॥
 चकार शक्रनिर्घोषं दिशः शब्देन पूरयन् ।
 सुमोच च शरव्रातं सहस्रायुतसंस्तितम् ॥
 हृष्टिस्त्रिदशबाणेषु शस्त्रैश्च स्त्रियु सत्वरम् ।
 जग्राह वासवो वज्रं कृष्णशक्रं सुदर्शनम् ॥
 ततो हाहाकृतं सर्वं जैलोक्यं द्विजसत्तम ! ।

पारिजा

वज्रचक्रधरो दृष्ट्वा देवराजजनार्दनौ ॥
 क्षिप्रं वज्रमथैरेण जग्राह भगवान् हरिः ।
 न सुमोच तस्या चक्रं शक्र ! निक्षेपितं चात्रवीतु ।
 प्रणवचक्रं देवं गुरुदत्तवत्तद्वचनम् ॥
 सत्यभामाव्रवीदीरं पलायनपरायणम् ॥
 जैलोच्येश्वर ! नो युक्तं शचीभर्तुः पलायनम् ।
 पारिजातसमाभोगा त्वात्पस्यास्यते शची ॥
 श्रीपराशर उवाच ।
 इत्युक्तो वै निवृत्ते देवराजस्तथा द्विज ! ।
 प्राह जैनामलं तच्छिः सख्यः खेदातिविस्तरेः ॥
 न चापि सर्गसंहारस्थितिकर्ताखिलस्य यः ।
 जितस्य तेन मे ब्रीडा जायते विस्मरूपिणा ॥
 यस्मिन् जगत् सकलमेतदनादिमग्निं
 यस्मादयत्तस्य न भविष्यति सर्वभूतान् ।
 तेनोद्धवप्रलयपालनकारणेन
 ब्रीडा कथं भवति देवि ! निराकृतस्य ॥
 संस्तुतो भगवानित्यं देवराजेन केशवः ।
 प्रहस्य भावगम्भीरमुवाचेन्द्रं द्विजोत्तम ! ॥
 देवराजो भवानिन्द्रो वयं मत्तार्ता जगत्पते ! ।
 जन्तव्यं भवतेवैतदपराधं कृतं मया ॥
 पारिजाततत्त्वाय नीयतामुत्तितास्यदम् ।
 गृहीतोऽयं मया शक्र ! सत्या वचनकारणात् ॥
 श्रीशक्र उवाच ।
 विमोहयसि मामीश ! मथोऽहमिति किं वदन् ।
 जानीमस्वां भगवतो न तु सन्मविदो वयम् ॥
 नीयतां पारिजातोऽयं कृष्ण ! द्वारवतीं परीम् ।
 मर्त्यलोके त्वया तृक्ते नायं वै स्यास्यते भुवि ॥
 तथेत्युक्ता च देवेन्द्रमाजगाम भुवं हरिः ।
 हर्षमुत्पादयामास द्वारकावामिनां द्विज ! ॥
 अवतीर्याथ गुरुदत्तं सत्यभामासहायवान् ।
 निष्कृष्टेऽस्यापयामास पारिजातं महातरुम् ॥
 यमभ्येत्य जनः सर्वो जातिं स्मरति पौल्विकीम् ।
 वास्यते यस्य पुष्पाणां गर्भो नोर्वो नियोजना ॥
 ततस्ते यादवाः सर्वे देहवन्तानमानुषान् ।
 दृष्टुः पादपं तस्मिन् कृत्स्नो मुखदर्शनम् ॥
 इति विष्णुपुराणे पञ्चमोऽंशे पारिजातहरणे
 ३० । ३१ अध्यायौ ॥ (रेरावतकुलजातनाग-
 विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ११ ।
 “पारावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः लघुः ॥”
 ऋषिविशेषः । यथा तत्रैव । २ । ५ । ११ ।
 “पारिजातेन राजेन्द्र ! रेषतेन च धीमता ।
 सुमुखेन च सौम्येन देवधिरमितदुतिः ॥”
 तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा, आगमतत्त्वविलासे ।
 “सुवनेश्वरी पारिजातं प्रयोगसारसुत्तमम् ॥”
 पारिजातकः, पुं, पारिणीदेर्जातः पारिजातः
 स्वार्थकः । ‘पारे जातो विष्णुपदाः पारि-
 जातेति शाब्दतः ।’ इत्यागमः ॥ देवतरुः । तत्-
 पर्यायः । मन्दारः २ । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥
 पारिभद्रकृतः । पालितामादार इति भाषा ॥
 “पारि पारं प्राप्तं जातं जन्म यस्य । पारिभद्रे
 तु मन्दानमन्दारः पारिजातकः ।’ इति हजु-
 चन्द्रः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पारिपा

पारिपात्रं, त्रि, (परिणये विवाहकाले लब्धम् ।
 परिणय + पञ्च ।) परिणयलब्धं धनादिकम् ।
 यथा,—
 “मातुः पारिपात्रं स्त्रियो विभजेरन् ॥”
 इति दायभागधृतवशावचनम् ॥
 पारिपात्रं, त्रि, (परिणाहमर्हतीति । परिणह
 + पञ्च ।) गृहीपकरणशय्यासनकुण्डकटा-
 हादि । यथा, मनुः । ६ । ११ ।
 “अयस्य संयजे ज्ञेनां यथे चैव नियोजयेत् ।
 शौचे धर्मेऽसपक्राञ्च पारिपात्रस्य चैतये ॥”
 “पारिपात्रस्य गृहीपकरणस्य शय्यासनकुण्ड-
 कटाहादेरवैतये एतां नियोजयेत् ॥” इति
 तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥
 पारिपात्रा, स्त्री, (परितस्तथाभूता परितथा ।
 ततः स्वार्थं पञ्च ।) सीमन्तिकास्थितस्वर्गादि-
 रक्षितपट्टिका । सिंती इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । बालपाश्या २ । इत्यमरः । २ । ४ । १० ३ ॥
 पारितोषिकं, त्रि, (परितोषेण लब्धं परितोषा-
 दागतं वा । परितोष + शैविककृत् ।) आनति-
 करम् । परितोषजनकद्वयम् । यथा,—
 “ममापि चन्द्रशेखर-शरासनारोपणप्रथमवा-
 दिनः पारितोषिकं धारयसि ॥” इति मुरारिः ॥
 पारिन्द्रः, पुं, (पारीन्द्र + एष्टोदरादित्वात् इन्द्रः ।)
 सिंहः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५० ॥
 पारिपत्रिकः, पुं, (परिपत्र्यं पत्र्यान् वर्णयित्वा
 याप्य वा तिष्ठति परिपत्र्यं हन्तीति वा । “परि-
 पत्र्यश्च तिष्ठति ।” ४ । ४ । ३६ । इति ठक् ।)
 चौरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५ ॥
 पारिपात्रं, स्त्री, (परिपाटी + पञ्च ।) परि-
 पात्रा भावः । परिपाटीशब्दात् भावे णापत्यः ॥
 पारिपात्रः, पुं, पञ्चतविशेषः । तत्पर्यायः । पारि-
 यात्रः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु विन्ध्यस्य
 पश्चिमे मालवदेशस्य सीमापञ्चतः ॥ (अयं
 हि भारतस्यास्य वर्धस्य कुलपञ्चतानामन्यतमः ।
 यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ११ ।
 “महेन्द्रो मलयः सत्याः शक्तिमातृपञ्चतः ।
 विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैवात्र कुलाचलाः ॥”
 अस्मादुद्धृतव्यो यथा, तत्रैव । ५७ । १६ - २० ।
 “वेदस्मृतिर्वेदवती वृत्रघ्नी सिसुरेव च ।
 वेण्वा सानन्दिनी चैव महानीरा मही तथा ।
 पारा चर्मण्वती नृपती विदिशा चैत्रवर्धपि ।
 शिप्रा लवणी च तथा पारिपात्राश्रयाः
 स्रुताः ॥”)
 पारिपात्रिकः, पुं, (पारिपात्र + स्वार्थं कृत् ।)
 पारिपात्रपञ्चतः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ॥
 पारिपात्रिकः, पुं, (परिपात्रं वर्णते इति ।
 परिपात्र + “परिसुखश्च ।” ४ । ४ । २६ ।
 इति चकारात् ठक् ।) नञ्याः पार्थस्यः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ त्रि, पार्थवर्ती । यथा, अमर-
 कोषे । १ । ३ । ३१ ।
 “मातरः पिङ्गलो दक्षश्चक्षीयोः पारि-
 पार्थिकाः ॥”

पारिभा

पारिभव, त्रि, (परि + भु + अच् । ततः प्रज्ञा-
द्यन् ।) चक्षुषम् । इत्यमरः । ३।१।७५॥ (यथा,
रघुः । ३।११ ।

“तयोपचाराञ्जलिखिन्नस्तथा
ननन्द पारिभवनेत्रया नृपः ॥”

व्याकुलः । इति मेदिनी । ये, ६० ॥ (स्त्री, तीर्थ-
विशेषः । यथा, महाभारते । ३।८३।१२ ।

“ततः पारिभवं गच्छेत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अमिथोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति भारतम् ॥”
पुं, जलपत्नी । इति रामायणः ॥ यथा, रामा-
यणे । ४।२७।२३ ।

“पारिभवप्रतेज्जुष्टा बर्हिःकौश्लिनिनादिता ।
रमणीया नदी सौम्या सुनिसङ्गनिधिविता ॥”
पञ्चममन्वन्तरीयप्रकृतिविशेषः । यथा, हरि-
वंशे । ७।२७ ।

“देवाश्चाभूतरजसस्तथा प्रकृतयोऽपरे ।

पारिभवश्च रैभ्यश्च मनोरन्तरमुच्यते ॥”

पारिभद्रः, पुं, (परितो भद्रमस्मात् । परिभद्र-
स्ततः प्रज्ञाद्यन् ।) उत्तविशेषः । पालिता-
मादार इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । निम्नतरः २
मन्दारः ३ पारिजातकः ४ । इत्यमरः । २।४।२६॥
रक्तकुसुमः ५ क्रमिप्रः ६ बहुपुष्पः ७ रक्तकसरः ८
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणः । अनिल-
श्लेष्मणोथमेदः कृमिनाशित्वम् । अस्य पुष्पगुणः ।
पित्तरोगकण्ठघ्नाधिनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ देवदारुः । इति मेदिनी ॥ सरल-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञवाहस्य
पुत्रविशेषः । अक्षतृतीयस्य वर्षविशेषः । यथा,
भागवते । ५।२०।६ ।

“तद्दहीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञवाहः
स्वसुतेभ्यस्तन्नामानि सप्त वर्षाणि यमजन् ।
सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्जं पारिभद्र-
माध्यायनमभिज्ञातमिति ॥”

पारिभद्रकः, पुं, (पारिभद्र एव । स्वार्थे कन् ।)
देवदारुवृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
१।१२५।३ ।

“पलाशेस्तिलकेष्वनेष्टम्यकैः पारिभद्रकैः ॥”
निम्नवृक्षः । कुष्ठौषधे, स्त्री । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पारिभाष्यं, स्त्री, (परिभाषाया गौणदिनाशाय
हितम् । परिभव + अच् ।) कुष्ठौषधम् । इत्य-
मरः । २।४।२६॥ परिभुवो भावः । जामिनी
इति भाषा ॥ यथा,—

“सात्तिलं पारिभाष्यं दानं गृह्णमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्युर्नाभिभक्ताः परस्परम् ॥”
इति दायभागः ॥

पारिभाषिकं, स्त्री, (परिभाषाया आगतम् । परि-
भाषा + ठन् ।) परिभाषयार्थबोधकं पदम् ।
यथा तत्राधुनिकमङ्गलः परिभाषा तथा अर्थ-
बोधकं पदं पारिभाषिकम् । यथा शास्त्र-
कारादिसङ्केतितगद्गद्वादिपदम् । इति शक्ति-
वासे गदाधरः ॥

पारिहा

पारिमाख्यं, स्त्री, (परिमखलस्य परमाणो-
भावः । परिमखल + अच् ।) परमाणुपरि-
माणम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ॥ १५ ।

“पारिमाख्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥”
पारिमुखिकः, त्रि, (परिमुखं वर्णते इति । “परि-
मुखश्च ।” ४।४।२६ । इति ठक् ।) परि-
मुखेण तिष्ठति यः । सम्मुखवर्ती । परिमुख-
शब्दात् णिकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पारियात्रः, पुं, (परितो यात्रया दृश्यते । “शेषे ।”
४।२।६२ । इत्यन् ।) पारिपात्रपञ्चतः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गोलाध्याये । ३।४२ ।
“साहेन्द्रशक्तिमलयर्कपारियात्राः
सद्यः सविन्ध्य इह सप्तकुलाचालाख्याः ॥”)

पारियात्रिकः, पुं, (पारियात्र एव । स्वार्थे ठक् ।)
पारियात्रः । इति हेमचन्द्रः । ४।६७ ॥

पारियानिकः, पुं, (परियानं प्रयोजनमस्य । परि-
यान + ठन् ।) अध्वर्युः । इति हेमचन्द्रः ।
३।४१६ ॥ परिघातिकोऽपि पाठः ॥

पारिरक्तः, पुं, (परिरक्षति आत्मानमिति ।
परि + रक्ष + ण्वल् । ततः प्रज्ञाद्यन् ।)
मस्करो । तापसः । इति हेमचन्द्रः । ३।४७४ ॥

पारिशः, पुं, उत्तविशेषः । पलाशपिपुल इति
गजहृष्ट इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
फलीशः २ कपित्थः ३ कमण्डलुः ४ गर्द-
भाक्षः ५ कन्दरालः ६ कपीतनः ७ सुपा-
र्यकः ८ अस्य गुणाः । दुर्जरत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । क्रमिशुक्रकफप्रदत्वम् । फले अम्लत्वम् ।
मूले मधुरत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुमज्जक-
त्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

पारिषदः, पुं, परिषदि तिष्ठति यः । (परिषदि
साधुः । परिषदो गणः इत्यत्र योगविभागात्
गणः ।) सभास्यः । तत्पर्यायः । सभ्यः २ सभा-
स्तारः ३ सभासत ४ परिषदणः ५ पथेष्ठलः ६
पारिषदः ७ पारिषदः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । २।१०।३२ ।

“शक्रकणसुखाः सर्वे दिव्याः पारिषदास्तथा ॥”
परिषद इदम् । “पञ्चाध्वर्युपरिषदश्च ।” ४।
३।२२३ । इति अच् ।) परिषदसम्बन्धिनि, त्रि ॥

पारिषदाः, पुं, (परिषदं समवेति । “परिषदो
गणः ।” ४।४।४४ । इति गणः ।) पारि-
षदः । इति शब्दरत्नावली ॥

पारिहारिकः, त्रि, (परिहारे साधुः । परिहार
+ ठन् ।) परिहारकर्त्ता । परिहारं करोति
यः इत्यर्थे णिकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पारिहाय्यः, पुं, (परिह्रियते इति । परि + हृ +
गयन् । ततः प्रज्ञाद्यन् ।) वज्रयः । इत्यमरः ॥
परिहारत्वे, स्त्री ॥

पारिहास्यं, स्त्री, (परिहास + अच् ।) परि-
हासस्य भावः । परिहासद्वारा कृतम् । यथा,
श्रीभागवते । ६ । अजामिलोपाख्याने । २।१४।
“साङ्ख्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।
वेकुण्ठनामग्रहणमशेषाघद्वरं विदुः ॥”

पारिर

“नन्वयं पुत्रनामाग्रहीत् न भगवन्नामतेजाहुः ।
साङ्ख्यं पुत्रादौ सङ्केतितम् । पारिहास्यं परि-
हासेन कृतम् । स्तोभं गीतालापपूरणार्थं
कृतम् । हेलनं किं विष्णुनेति सावज्ञमपि च
वेकुण्ठनामोच्चारणम् ।” इति सङ्गीतायां
श्रीधरस्वामी ॥

पारी, स्त्री, (पारयत्यनेति । पृ पूर्वो + णिच् +
घञ् । ततो ङीष् ।) पूरः । जलसमूहः ।
कर्करी । हस्तिपादरङ्गः । इति मेदिनी । रं, ५६ ॥
पार्ची । परागः । इति विश्वः ॥ (पीयते ऽत्रेति ।
पा + क्तिप् । तद्गतीति । रा + कः । ङीष् ।)
पानपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ४।३७३ ।

“कर्पूरपारीपतिर्न मौरियमिव चारितम् ॥”

दोहनपात्रम् । इति जटाधरः ॥

पारीक्षितः, पुं, परीक्षितराजः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ जनमेजयः । परीक्षितोऽप्ययं इत्यर्थे
ण्यप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, देवीभागवते । २।
११।१२ ।

“ततः सुवर्णवर्माक्षो राजा काशीपतिः किल ।
वपुष्टमां शुभां कन्यां ददौ पारीक्षिताय च ॥”

पारीणः, त्रि, (पारं गामीति । पार + “अवार-
पारयन्तामुकामं गामी ।” ५।२।११ । इति
खः ।) पारगमनकर्त्ता । पारं गच्छति इत्यर्थे
णीनप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, भट्टिः । २।४६ ।

“त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्त-

मध्यासयन्नासनमेकमिन्द्रः ॥”

पारीन्द्रः, पुं, (ए पालने + कर्मणि इन् । पारिः
पशुस्तस्य इन्द्रः ।) सिंहः । अजगरसर्पः । इति
हेमचन्द्रः ॥

पारीरणः, पुं, (पार्यां जलपूरे रणं यस्य ।)
कमठः । दण्डः । पटशाटकः । इति विश्वः ॥

पारुः, पुं, (पिबति रसानिति । पा + “बाहु-
लकात् पिबतेञ्च । ४।१०१ । इत्यत्र उञ्ज्वल-
दत्तोक्त्वा रुः ।) वह्निः । सूर्यः । इत्युणादि-
कोशः ॥

पारुष्यं, स्त्री, (परुषस्य भावः । परुष + घञ् ।)
अप्रियभाषणम् । तत्पर्यायः । अविवादः २ ।
इत्यमरः । १।६।१४ ॥ तत्तु चतुर्विधवाङ्मय-
पापान्तर्गतपापविशेषः । यथा,—

“पारुष्यममृतश्चैव पैशुन्यश्चापि सर्वशः ।

असम्बद्धप्रज्ञापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

परुषत्वम् । दुर्लभ्यम् । इति मेदिनी । ये, ६४ ॥
इन्द्रस्य वनम् । इति विश्वः ॥ अगुरु । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पारुष्यः, पुं, (परुषस्य भावः । पारुष्यं दुर्लभ्यं
तदिव नीतिवाक्यमस्ति अस्यास्मिन् वा इत्यच् ।)
वृद्धसातिः । इति मेदिनी । ये, ६४ ।

पारेरकः, पुं, (वधादेः पारमोर्त्तं गच्छ-
तीति । ईर् + ण्वल् ।) खड्गः । इति शब्द-
माला ॥

पार्ष्णिः

पार्षटं, स्त्री, (पादे घटते इति अच् । ततः
एधोदरादित्वात् साधुः ।) पांशु । इति हारा-
वली । १६२ ॥

पार्षः, पुं, एधिवीपालः । (एथाया अपत्यं पुमान् ।
शिवादिवादनम् ।) एथापुत्रः । (यथा, महा-
भारते । ३ । २३५ । १ ।

“सरस्तदासाद्य वनश्च पुण्यं

ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥”

अर्जुनः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १ । २५ ।

“उवाच पार्थ ! पश्येतां समवेतां कुरुनिनि ॥”

अर्जुनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पार्थक्यं, स्त्री, (एधक् + भावे क्यच् ।) एधकत्वम् ।

एधक् इत्यस्य भाव इत्यर्थे णाप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

(“घटप्रदीपवद् यज्ञयज्ञकयोः पार्थक्यमेव ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥)

पार्थिवं, स्त्री, (एथोर्भावे । एधु + अण् ।) एधुता ।

एथोर्भावेः इति भावार्थे णाप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

(एधनामा राजा तस्यैदमित्यन् । एधुराज-
सम्बन्धिनः, त्रि । यथा, भागवते । १ । ३ । १४ ।

“ऋषिभिर्याचितो भजे नवमं पार्थिवं वपुः ॥”)

पार्थिवं, स्त्री, (एधिया विकारः एधिया भवमिति

वा अच् ।) तर्करपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पार्थिवः, पुं, (एधिया ईश्वरः ।) एधिवो +

“तस्येश्वरः ।” ५ । १ । ४० । इति अण् ।)

राजा । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । २ । १३६ ।

“तेषाम् समवेतानां मान्यौ स्वातकपार्थिवौ ।

राजस्वातकयोश्चैव स्वातको वृपमानभाक् ॥”

वृत्सरविशेषः । यथा,—

“बहुशस्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोचने ।

सौराष्ट्रलाटदेशे च पार्थिवे नात्र संशयः ॥”

इति चिन्तामणिधृतवचनम् ॥

एधिया अयं इत्यण् ।) शरावः । इति

त्रिकाशेषः ॥ (एधिया विकार इति । “सर्व-
भूमिपृथिवीभ्यामण्यौ ॥” ५ । १ । ४१ । इत्यण् ।)

एधिवीवृत्तौ, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा,

भागवते । १ । २ । २४ ।

“पार्थिवहातणो धूमस्तसादमस्त्रयोमयः ॥”

एधिया निमित्तं संयोग उत्पत्ता वा ॥

एधिवीसम्बन्धिनः, त्रि । यदुक्तम् ।

“मधुमत् पार्थिवं रणः ॥”)

पार्थिवी, स्त्री, (एधिया भवा । “दित्वादितीति ।”

४ । १ । २५ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्तिके

“एधिया चासौ ।” इत्युत्तरम् । ततो डीप् ।)

सीता । इति मेदिनी । वे, ४३ ॥

पार्षरः, पुं, यमः । इति अटाधरः ॥

पार्ष्णिः, पुं, (पार्ष्णि गृहणयोग्यः इत्यण् ।)

गृहविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पार्ष्णि

क्रियते यत् तत् ।) अमावास्यापार्ष्णिसामान्ययोः

कर्त्तव्यश्राद्धम् । यथा,—

“अमावास्यां यत् क्रियते तत् पार्ष्णिसुदाहृतम् ।

क्रियते पार्ष्णि वा यत् तत् पार्ष्णिसुदाहृतम् ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥

पार्ष्णिः

पार्ष्णि यत् क्रियते इत्यनेनामावास्यायाः पार्ष-
त्वात्पार्ष्णिहस्य वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकत्वेन

पार्ष्णत्वप्राप्तौ अमावास्यायां एधगभिधानं तद-
मावास्यायादस्य ऋत्विगार्थं तेन पार्ष्णेन

विधानेनेत्यादौ यौगिकनानावयवश्रवणपक्षेया

एकस्याः समुदायशक्तेर्लघुत्वात् अमावास्या-
पार्ष्णातिदेशो लभ्यते न तु पूषादिकादि-

पार्ष्णधर्मातिदेशः ।” इति आहृतत्वम् ॥ * ॥

सामगानां तस्य प्रयोगो यथा,—

“विप्राप्राप्ता आहृतौ सुखार्थं क्रमसूचनम् ।
आहृतपूर्वदिने मांसस्त्रीत्यागश्चैकभोजनम् ॥

आहृद्दे दन्तकाष्ठस्य त्यागः स्नानं तथोपसि ।
यास्यास्यत्वं पादशौचं वास्तुर्चा विष्णुचिन्तनम् ॥

तस्मै पूजा मन्त्रदानं परभुस्वामिनेऽथवा ।
तत् पितृभ्यश्चागदानं रक्षादीपकुशदिवा ॥

आहृतानुज्ञा च गायत्री देवताभ्य इति त्रिधा ।
मृच्छलप्रोक्षणं रक्षाजलस्थापनमेकतः ॥

पूर्वं विप्रकरे तीर्थं कुशासनमनन्तरम् ।
दक्षिणे देवविप्रस्य पितृविप्रस्य वामतः ॥

आवाहनार्थं न्युञ्जत ततो गन्धादिपञ्चकम् ।
ऐशानीक्रमतो रेखा प्रागग्रा देवमण्डले ॥

नैर्ऋतीक्रमतो रेखा दक्षिणा पितृमण्डले ।
पात्राणां तेषु विन्यासो ह्यमप्रश्नोऽपि होमकः ॥

हृतशेषप्रदानश्च पात्रालम्बोऽनवशेषनम् ।
इदमित्यङ्गुलेः क्षेपस्तर्णो देवे यवस्य च ॥

पित्रे मर्त्येण निःक्षेपस्तिलस्यापहता इति ।
मधुनोऽपि च निःक्षेपो गायत्र्याऽस्त्रिंशपस्ततः ॥

मधुवाता तृचा चैव मधुशब्दत्रयेण च ।
अन्नाभिमन्त्रणं तस्य दानं जलनिवेदनम् ॥

गायत्र्यादित्तिकजपोऽप्यनर्हीनजपस्तथा ।
द्विजाभावेऽपि तृतीयं गायत्र्यादित्तिकस्य च ॥

पुण्याख्यानस्य च जपः सतिलप्रोक्षते कुशे ।
अग्निदग्धेतिमन्त्राभ्यां सतिलान्ननिवेदनम् ॥

हस्तचालस्वात्मनं हरिस्तृतिर्जलस्य च ।
पित्रादिक्रमतो दानं गायत्र्यादिजपः पुनः ॥

शेषान्नपिण्डयोः प्रश्नो निहन्तीति च मण्डले ।
अपहतानिहन्मिभ्यां रेखायुग्मं पितृक्रमात् ॥

आसुरो देवतेत्यस्य जप आवाहनं तिलैः ।
अवनेजनदानश्च मधुवाता मधुत्रयम् ॥

अक्षत्रमी पण्डदानं दम्भेपापधर्षणम् ।
आत्मनं स्मृतिर्निष्णोः पात्रचालावनेजनम् ॥

अत्रेत्यादिजपो वामावर्त्तनोऽदमस्वस्ततः ।
आहृत्यामीजपश्चैव आसत्यागोऽग्निलस्ततः ॥

नम इत्यादिकजपो वासोदानश्च पूजनम् ।
वमन्ताय जपश्चैव द्विजाग्रभूमिसंचनम् ॥

देवाद्विजाग्रणे दानं जलादित्तितयस्य च ।
शिवा इत्यादिनाक्षत्रमधोरा गोत्रमित्यपि ॥

सपवित्रकुशाः पिण्डे स्वधावाचनमर्जनम् ।
न्युञ्जोत्थानं पितुः पक्षे दक्षिणादानमग्रतः ॥

विश्वेदेवाश्च दातारो देवतेतिजपस्त्रिधा ।
विसर्जनं वाज इति आमावेति प्रदक्षिणम् ॥

अन्नादेः प्रतिपत्तिश्च वामदेशजपस्त्रिधा ।

पार्ष्णी

दीपप्रच्छादनं हस्तचालमात्मनं तथा ॥

अच्छिद्रवाचनं विष्णुस्मरणं शेषभोजनम् ।

उपवासदिने प्राणं मांसतराशिताश्रते ॥

तद्दिने मैथुनत्यागः आहृतकुशहभोजिनोः ॥” * ॥

यजुषी विशेषो यथा,—

“आसुरो देवताभ्यश्च तिलपुष्पजलेस्ततः ।

अवनेजनपिण्डौ च हस्तालेपापधर्षणम् ॥

हस्तचालस्वात्मनं विष्णोः संस्मरणाय वै ।

अत्रेत्यादिजपो वामावर्त्तनोऽदमस्वस्ततः ॥

आहृत्यामीजपश्चैव आसः प्रत्यवनेजनम् ।

मीथीविसंमनश्चैव तथेवाचमनद्वयम् ॥

नभो वः पितरः सुध्यायेत्यादिकषडङ्गलिः ।

ऋतुनत्यर्थमेवायं वासः पिण्डप्रपूजनम् ॥

देवाद्विजाग्रणे दानं जलादित्तितयस्य च ।

शिवा इत्यादिनाक्षत्रमधोरा गोत्रमित्यपि ॥

दातारोऽनवशेषेव एताः सत्याशिपोऽस्त्विति ।

सपवित्रकुशाः पिण्डे स्वधावाचनमर्जनम् ॥

आघ्राणश्चैव पिण्डानां तेषामुत्तोलनस्ततः ।

न्युञ्जोत्थानं पितुः पक्षे दक्षिणादानमग्रतः ॥

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां देवे वा जलमित्यपि ।

विसर्जनं वाज इति आमावेति प्रदक्षिणम् ॥

अन्यत् सर्वं समानम् ।” इति आहृतप्रयोगतत्त्वम् ॥

पार्ष्णतः, पुं, (पार्ष्णते भवः । “विभाषा मनुष्ये ।”

४ । २ । ४४ । इति पक्षे अण् ।) महानिम्बः । इति

रत्नमाला ॥ घोडानिम्ब इति भाषा ॥ (अस्त्र-

विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १३६ । २० ।

“भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्ष्णतेनाभवद्गिरिः ॥”)

पार्ष्णतसम्बन्धिनः, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । ६० । १० ।

“यावत् एधिया विहितं गवाश्च”

सह्यारण्यैः पशुभिः पार्ष्णतेच ॥”)

पार्ष्णी, स्त्री, (पार्ष्णी हिमाचलस्तस्य तदधिष्ठा-

तदेवस्येति भावः अपत्यमिति । अण् डीप् च ।)

दुर्गा । इत्यमरः ॥ तस्या अतुर्पत्तिर्यथा,—

“तिथिभेदे कल्पभेदे पार्ष्णभेदप्रभेदतः ।

ख्यातौ तेषु च विख्याता पार्ष्णी तेन कीर्तिता ॥

महोत्सवविशेषश्च पार्ष्णिति प्रकीर्तितम् ।

तस्याधिदेवी या सा पार्ष्णी परिकीर्तिता ॥

पार्ष्णतस्य मुता देवी साविर्भूता च पार्ष्णते ।

पार्ष्णताधिष्ठातृदेवी पार्ष्णी तेन कीर्तिता ॥”

इति प्रकृतिखण्डे दुर्गापाख्याने ५४ अध्यायः ॥

पार्ष्णी, स्त्री, (पार्ष्णी पार्ष्णीति । इति मेदिनी ॥

द्वौपदी । जायन्ती । इति विश्वः ॥ सौराष्ट्र-

मृत्तिका । इति रत्नमाला ॥ चन्द्रपाशागभेदा ।

घातकी । सैहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पार्ष्णीनन्दनः, पुं, (पार्ष्णी नन्दनः ।) कार्त्तिक-
केशः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥

पार्ष्णीयकुमारः, पुं, (पार्ष्णीयः पार्ष्णीजातः

कुमारः ।) पार्ष्णीपुत्रः । यथा,—

“स्वातुशाखविशाखाश्च नेगमेयस्तथैव च ।

पार्ष्णीयाः कुमारश्च चत्वारः परिकीर्तिताः ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

पार्श्वः

पार्श्वित्यं, स्त्री, (पर्वते भवम् । पर्वत + टक् ।)
 सौवीराञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पार्श्वतयः, पुं, (पर्वते भवः । पर्वत + टक् ।)
 सूर्यावर्तचक्रः । इति रत्नमाला ॥ सलचिया
 इति भाषा । पर्वतजाते, त्रि ॥
 पार्श्वः, पुं, (पार्श्वना आयुधेन जीवतीति । पार्श्व +
 “पार्श्वद्विधौ धियादिभ्योऽणञौ ।” ५ । ३ । ११७ ।
 इति अण् ।) पार्श्वधारिणी । पार्श्वना युध्यते
 इत्यर्थे णप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
 पार्श्वः, स्त्री, पुं, (स्पृश्यते इति । स्पृश् + “स्पृशेः
 श्चण्युनौ ट् च ।” उणां ५ । २७ । इति श्चण्
 ट्-आदेशश्च ।) कक्षाधीभागः । इत्यमरः । २ । ३ ।
 ७६ ॥ पार्श्व इति भाषा ॥ (यथा, शुश्रूते
 चिकित्सितस्थाने । ३६ अध्याये ।
 “तिथ्येकं प्रणिहितं नेत्रं तथा पार्श्ववर्षीकृतं ॥”
 यथा, शकुन्तलायाम् १ अङ्के ।
 “न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वं रथ-
 जवान् ॥”)
 पार्श्वः, स्त्री, (स्पृश् + श्चण धातोः ट्-आदेशश्च ।)
 चक्रोपान्तम् । (पार्श्वानां समूहः । अण् ।)
 पार्श्वगणः । पार्श्वस्थिसमूहः । इति मेदिनी ॥
 (अत्रुक्तुपायः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
 पार्श्वः, पुं, जिनः । (अयमेव जेनागमोक्तत्रयो-
 विंशतीर्थकुरः । अस्य पिता विश्वसेनः माता च
 ब्रह्मी । यदुक्तं पार्श्वनाथचरित्रे । १० । ७१ ।
 “श्रीलक्ष्मीपार्श्वतीर्थशो विश्वसेनवृत्तपालये ।
 ब्रह्मीगर्भं जगन्नाथोऽवतरिष्यति मुक्तये ॥”
 तथा च तत्रैव । ११ । ३६ ।
 “विश्वसेनपतेर्ब्रह्माः सहर्भेऽवतरिष्यति ।
 श्रीपार्श्वनाथ एवावतरीर्य कृत्वा जगद्गुरुः ॥”
 हेमचन्द्राचार्यादिमते तु अस्य पितृनाम अश्व-
 सेनः मातृनाम वामा ॥ * ॥
 अस्य जन्मकालादिर्यथा तत्रैव । ११ । ४५ - ४६,
 ६६ - ६७ ।
 “बेशाखज्जणपत्नस्य द्वितीयायां निशात्यये ।
 विशाखेर् सलमादौ मुमुहूर्त्तं सुरेश्वरः ॥
 अवतीर्यो दिव्यास्त्रा मुक्ता भोगान् मुनिर्मले ।
 राज्ञा गर्भं निरूपये शुद्धस्फाटिकसन्निभे ॥”
 “नवमे मासि संपूर्णं पौषे मासि वृषादयान् ।
 क्षणपदेनैव योगे शुभे एकादशीतिथौ ॥
 शुभलग्नमुहूर्त्तादौ सुयुवेऽतिसुखेन सा ।
 सती देवकुमारीभिः संध्या तीर्थकुरं मतम् ॥”
 बाल्यकाले एवास्य वैराग्योत्पत्तिर्जाता ।
 ततोऽसौ संसारमार्गं त्यक्त्वा एकादिकं
 विज्ञाय वनं प्रस्थितवान् । एतत्प्रचलितमतं
 यथा, तत्रैव । १४ । ७८ - ८० ।
 “मिथ्यात्वनाविरत्या च प्रमादेन कषायतः ।
 दृष्टयोगेन मृदानां महापापं प्रजायते ॥
 पञ्चाग्निसाधनेनैव पृथिव्यादंशिराश्रयः ।
 म्रियते षड्विधः सर्वदिक्षु तत्तापसो भृशम् ।
 जीवघातेन घाराधं तस्य पाकेन दुर्गतिः ।
 जायते च महद्दुःखं तापसानां जडत्वनाम् ॥

१२८

पार्श्वः

ज्ञानहीनो वपुःक्षेत्रो यथः पापाश्रवावृणाम् ।
 दयां विना तपो धर्मः सर्वमस्ति निरर्थकम् ॥
 तुष्यखण्डनयोगेन लभ्यन्ते तदुक्ता यथा ।
 न तथा ज्ञानकृतेन मोक्षमार्गादयः कश्चित् ॥
 यथासुमथनान्नैवोपपद्यते जातुचिद्वृत्तम् ।
 तथा हिंसाकरेणैव तपसात्र सुखादि च ॥
 अनात्माश्मातया स्वर्गं गोष्ठज्ञाश्च पयो न हि ।
 आयते जातु धर्मो वा सुखं पञ्चाग्निसाधनात् ॥
 हावभौत्या यथान्धो घावन्नपि म्रियते यथा ।
 कुर्वन्नपि तपो ज्ञानी मज्जत्येव भवार्णवे ॥
 हेयाहेयविचारश्च पुण्यपापं हिताहितम् ।
 देवादयं भवं मोक्षं स्वाश्रयं सर्वरं शुभम् ॥
 निजंरा तत्त्वविज्ञानं गुरुं चक्रगुरुं शुभम् ।
 कुशास्त्रं वेत्ति न ज्ञानी ज्ञात्यस्य इव हस्तिनम् ॥
 अतो जैनमतं तथं धर्मे जीवदयावद्भम् ।
 तपोनाथं गृह्णाण त्वं लोकेमश्व दुराग्रहम् ॥
 नैयत्यतपसा मोक्षः सुखं वाचासमोचरम् ।
 अज्ञानं तपसा दुःखं भ्रमणश्च भवतटौ ॥
 भवतुल्येन तथ्यते हितस्य धर्मसाधनम् ।
 वचः प्रोक्तं मतेति त्वां हीच्छता शुभमज्ञमा ॥”
 तत्त्वचलितानुपेक्षादिमतं तत्रैव १५ अध्याये
 विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 जैनशास्त्रोक्ततत्त्वादीनि यथा, तत्रैव २०
 अध्याये ।
 “गृह्य तत्त्वं गणाधीश । सार्द्धं द्वादशभिर्गणैः ।
 तत्त्वादीनि प्रवक्ष्येऽहं स्वैकचित्तेन संप्रति ॥
 जीवादिसत्त्वदार्थानां याथार्थं तत्त्वमिष्यति ।
 सम्यग् जेनागमे तत्त्वं विद्वि नान्यत् कुशासने ॥
 जीवाजीवाश्रयवत्स्यः स्वस्वरो निजंरा शिवः ।
 इत्युक्तानि जिनाधीशः सप्त तत्त्वानि चागमे ॥
 संसारिमुक्तभेदेन द्विधा जीवा भवन्त्यहो ।
 सुक्ता भेदविनिष्क्रान्ता अनन्तगुणभाजनाः ॥
 भयाभयप्रभेदेन द्विधा संसारिणोऽङ्गिनः ।
 वसस्थावरभेदेन वा मुक्तिभवे गामिनः ॥
 एकाक्षा विकलाक्षाः पञ्चाक्षाश्चेति ते मताः ।
 देवनारक्ततियग्गवभेदा इति चतुर्विधाः ॥
 एकाङ्घ्रिचतुःपञ्चेन्द्रियगोक्षोक्षपञ्चधा ।
 पृथ्वीमोक्षरुद्रवृत्तचक्रसंभेदात् षडङ्गिनः ॥
 संज्ञिनोऽसंज्ञिनोऽज्ञानाच्छाया हि चतु-
 रिन्द्रियाः ।
 एकाक्षा वादराः स्रग्माः सप्रधेयज्जिराश्रयः ॥
 पर्याप्ततरभेदेन ताः सप्त जीवयोनयः ।
 गुणिता अखिला जीवसमासाः स्युस्तुर्दश ॥
 अष्टधा धातवो वादरस्रग्मिणश्चतुर्विधा ।
 निर्येतरनिकोता हि विकलत्रयदेहिनः ॥
 संज्ञिनोऽसंज्ञिनः सुप्रतिष्ठिताः अप्रतिष्ठिताः ।
 इति संसारिणो जीवभेदा एकोनविंशतिः ॥
 ते पर्याप्तेतरांश्च पर्याप्तेर्वैगता भुवि ।
 सर्वे जीवसमासाः सप्तपञ्चाशत्तमा मता ॥
 स्यावराश्च द्विचत्वारिंशद्देवाः सुरनारकाः ।
 द्विधापञ्चाक्षतियग्गवभेदात् स्रग्माः स्रग्माः ॥
 नवधा मानवाश्चैव नवधा विकलाङ्गिनः ।

पार्श्वः

इति जीवसमासाः स्युरष्टानवतिसंख्याकाः ॥
 पृथ्वीजः समीरा अष्टधा वादरस्रग्मता ।
 निर्येतरनिकोताश्चतुर्विधा वादरस्रग्मताः ॥
 निकोतसहितस्तद्विधाः प्रत्येककायिनः ।
 एकत्र मेलिता एते सर्वे भेदाश्चतुर्दश ॥
 एकाक्षा गुणितास्तं द्विचत्वारिंशत्तमाः स्फुटम् ।
 पर्याप्ततेतरांश्च पर्याप्तेः स्युर्लनागमे ॥
 द्विप्रकाराः सुराः स्युः पर्याप्तापर्याप्तभेदतः ।
 तथा च नारको ज्ञेयो द्विधा दुःखाश्चिदमध्यगः ॥
 जलस्थलनभश्चारिणं संज्ञासंज्ञिभेदतः ।
 षड्विधा गर्भजा जीवाः पञ्चेन्द्रियसमाश्रयाः ॥
 भोगभूमिभवा जीवा द्विधा स्थलखगामिनः ।
 ते सर्वे मेलिता अष्टभेदाश्च गुणिताः पुनः ॥
 पर्याप्तेतरभेदाभ्यां षोडशैव भवत्यपि ।
 संज्ञासंज्ञित्वभेदाभ्यां जलस्थलखचारिणः ॥
 षड्वासन्मूर्च्छितास्ते पर्याप्तिप्रयुक्तास्तथेतराः ।
 भवन्त्यलभिपर्याप्तकाः प्रत्येकं किलाङ्गिनः ॥
 लता एकत्र ते सर्वे भेदा अष्टादशप्रमाः ।
 गर्भसन्मूर्च्छिताः सर्वे स्युस्तुर्दशदङ्गिनः ॥
 आर्यन्तेच्छभवा भोगभोगभूमिभवा नराः ।
 अष्टभेदा मता वै पर्याप्तापर्याप्तभेदतः ॥
 सन्मूर्च्छिनो मनुष्या अलभिपर्याप्तसंज्ञकाः ।
 इति विश्वे भवन्त्यत्र नव भेदा नृयोनिजाः ॥
 पर्याप्तादितिभेदेन गुणिता विकलाङ्गिनः ।
 नवधा श्रौजिनेः प्रोक्ता ज्ञाननेत्रैर्वरागमे ॥
 अष्टानवतरेते जीवसमासा विचक्षणैः ।
 विज्ञेया यत्रतस्तेषां दया कार्या सुसुचुभिः ॥
 भूरोदकाग्निवातास्था निर्येतरनिकोतकाः ।
 सप्तसप्तपृथग्लक्षाश्च वनस्पतयो दश ॥
 द्वित्रितुर्गुणिया द्वौ द्वौ लक्षौ देवाश्च नारकाः ।
 पञ्चवो हि चतुर्लक्षाश्चतुर्दशवृत्तातयः ॥
 चतुरशीतिस्त्रिणा इमा जीवजातयोऽखिलाः ।
 रक्षणीया प्रयत्नेन ज्ञात्वा दत्तेः स्वमुक्तये ॥
 कोटीकोटिकानवतिलक्षणाश्च कोटयः ।
 सत्पञ्चाशत्सहस्रा इत्यखिलाङ्गिकुलान्यपि ॥
 जीवितः प्रागनादौ हि जीविष्यति पुनः सदा ।
 जीवत्यर्थं ततस्तच्छ्री जीवद्वयं किलोच्यते ॥
 अक्षजाः पञ्च च प्राणा मनोवाकायतस्थयः ।
 आयुर्वृक्षासनिष्ठासो दृश्येति संज्ञिना मता ॥
 असंज्ञिना नवस्युक्ते विनात्र मनसाखिलाः ।
 चतुरेन्द्रियजीवानां स्रग्मै कर्णैर्विना स्मृताः ॥
 त्रौन्द्रियाणां विना चक्षुः सप्त प्राणाः प्रकीर्णिताः ।
 द्वौन्द्रियाणां हि षट्प्राणाः कथिता नासिकां
 विना ॥
 मुखवाग्भ्यां विनेकाक्षणां प्राणाः स्युस्तुः-
 प्रमाः ।
 यथायोग्यमपर्याप्तानां श्रियास्ते जिनागमे ॥
 आहाराङ्गिन्द्रियोच्छ्वासनिष्ठासवाक्यचेतसः ।
 षड्वा पर्याप्तयश्चेति विज्ञेया संज्ञिदेहिनाम् ॥
 विकला संज्ञिनां पञ्चपर्याप्तयो मनो विना ।
 चतुःपर्याप्तयो ज्ञेया एकाक्षणां वचो विना ॥
 निश्चयेन भवेत् केवलज्ञानदम्यथोऽसमान् ।

पार्श्वः

अनन्तमुखवीर्याऽऽसिद्धसादृश्य एव हि ॥
यवहारेण भित्तादिविभावगुणसंयुतः ।
नेत्रादिदर्शनेयं क्तः प्राणी कर्मकृतेः कलौ ॥
मूर्ध्निपुङ्गवसंयोगाभ्युत्थी गीर्वाणवहारतः ।
अमूर्त्तानिष्कलः शुद्धो ज्ञानमूर्त्तश्च निश्चयात् ॥
यवहारे नयेनाज्ञानपचारव्यवहारात् ।
कर्मणो कर्मणां कर्ता भोक्ता तत्फलमञ्जसः ॥
उपचारव्यवहारात् नयेन प्राणभृद्भुवि ।
कटवस्त्रगृहादीनां कर्ता च शिल्पिकर्मणाम् ॥
अशुद्धनिश्चयेनाज्ञी कर्ता च भावकर्मणाम् ।
रागद्वेषमदोष्मादशीकादिविषयात्मनाम् ॥
प्राक्पुष्ट्यजनान्मृत्युः प्रादुर्भावादसम्भवः ।
द्रव्यरूपेण नित्यत्वं चतुर्गतिषु देहिनाम् ॥
जायतेऽतो गणाधीशे कृपादशय एव च ।
धौशभावोऽत्र संप्रोक्तः सर्वेषां यवहारतः ॥
कायप्रमाण आत्मायं पर्यायनयतः कश्चित् ।
युक्तः प्रदेशसंहारविमर्षाभ्यां प्रदीपवत् ॥
विना सप्तसमुद्रघाते निश्चयेन भवेत् पुनः ।
कर्मोत्पत्त्याज्ञाहीनाज्ञी त्वसंख्यातप्रदेशमः ॥
वेदनाख्यः कथायाख्यो विकर्मणसमाजयः ।
मारणान्तिकसंज्ञो जसाहारकसंज्ञकौ ॥
केवलाख्यः समुद्रघाताः सप्रेति श्रीजिनेमताः ।
केवल्यतेजसाहारायोगिनां स्युः परेऽङ्गनाम् ॥
पुण्यपापफलानां हि विविधानां चतुर्गतौ ॥
शर्मणाश्रमेकराणां प्राणी भोक्ता यवहारतः ॥
स्वस्वरूपस्य कर्ता शुद्धनिश्चयनयादसौ ।
जन्ममृत्युजरातीतो न कर्ता बन्धभोक्तृयोः ॥
अतोऽत्रात्माप्यसौ ध्येयो निर्विकल्पपदाश्रितः ।
गुणैः सिद्धेन सादृश्यो ज्ञानमूर्त्तिरमूर्त्तिमान् ॥
यथाभिकर्षिकेनात्र दहन्ते काशराशयः ।
अनन्तकर्मकाष्ठानि तथा ध्यानलवाग्निना ॥
दन्तमयो यथा नागो दंष्ट्राभयो जमो हरिः ।
स्वकार्यं च तथा ध्यानहीनः कर्मरिघातनं ॥
चिन्तामणिश्च रत्नानां कल्पवृक्षोऽत्र शाखिनाम् ।
त्रिदशानां यथा शक्रो नृणां मध्ये परो जिनः ॥
आत्मतत्त्वश्च तत्त्वानां पदार्थानां तथा महान् ।
स्वकीयात्मपदार्थां द्रव्याणां स्वदश एव हि ॥
इति मत्वा स्वसंसिद्धे मनः कृत्वातिनिश्चलम् ।
विषयेभ्यो विनिष्क्रान्तं सर्वगादगुणाङ्कितम् ॥
सर्वदशबहिर्भूतोऽप्यनन्तगुणसागरः ।
सर्वावस्थासु सर्वत्र स्वात्मा ध्येयो सुसुप्तिभिः ॥
इत्यात्मतत्त्वमाख्याय तीर्थनाथो गणान् प्रति ।
मार्गणादिकमाख्यातुं प्रारभे मार्गसिद्धये ॥
गतिरिन्ध्रियकायौ हि योगवेदकषायकः ।
ज्ञानसंयमद्वलेश्याभयसम्पत्कसंज्ञिनः ॥
आहारे मार्गणश्चेति चतुर्दश निरूपिताः ।
जिनेस्तासु बुधेर्मृत्यो जीवतत्त्वो महार्चिदे ॥
मिथ्याशासादनौ मिथ्यो विरताख्यचतुर्थकः ।
वेदेषु विरताख्यः प्रमत्तोऽप्रमत्तसंज्ञकः ॥
अपूर्वकरणो नास्ति निवृत्तिकरणाभिधः ।
द्विष्यन्साम्प्रदायोपशान्तचीनकषायकाः ॥
सद्योभ्ययोगिनामानौ सदगुणाश्रयणादिभे ।

१२८
पार्श्वः

चतुर्दश जिनेः प्रोक्ता गुणस्थानगुणाकराः ॥
सुक्तेः सोपानमाला एते भयानां जिनेदिवाः ।
अभयानां किलेको मिथ्यागुणस्थानशाश्वतः ॥
हीनाधिकगुणैर्युक्ता अमृत्यास्तेषु धीयुतेः ।
गुणानां स्थानकैश्च जिनः परीक्ष्य गुणप्रज्ञे ॥
इत्यादिवाकसुधापूरे राज्ञाश्च निखिलां सभाम् ।
पञ्जीवतत्त्वमाख्यातुं पुनरागच्छवान् प्रभुः ॥
पुङ्गवो बहुधा धम्मदिधम्मे आकाश एव हि ।
कालश्चेति जिनेः प्रोक्तो जीवदयोऽत्र पञ्चधा ॥
पूरणादगलनादज्ञेः पटुगलोऽयं निरूपितः ।
सुत्तं निरूपयिष्येः सार्धनामकः कर्मदेहकृत् ॥
अर्थो स्पष्टो रसाः पञ्च वर्णाः पञ्च गन्धौ द्विधा ।
इति विप्रतिरस्येव गुणाः प्रोक्ता द्विधात्मकाः ॥
शुद्धागोयं गुणाः शुद्धा मताः स्वाभाविकाश्च ते ।
गुणाः स्क्वेषु ये शुद्धा विभवाख्या हि ते बुधेः ॥
अगुणस्क्वविभेदेन पुङ्गवस्य द्विधा स्थितिः ।
स्त्रिष्वरूपमयागनां सङ्घातः स्क्व उच्यते ॥
अगवः काथिलिङ्गाः स्युरजेकेकतयाखिलाः ।
नित्या द्रव्याधिकेनानित्याः पर्याधिकेन च ॥
सूक्ष्मसूक्ष्मास्तथा सूक्ष्माः सूक्ष्मस्थलाभिधाः परे ।
स्थूलसूक्ष्मात्मकाः स्थूलाः स्थूलस्थूलाश्च पुङ्गवाः ॥
एकीऽणुः सूक्ष्मसूक्ष्मः स्याददृश्यो नयनेतृणाम् ।
सूक्ष्मास्तेऽपि मताः महर्षे कर्ममयपुङ्गवाः ॥
रसनस्पर्शनघ्राणश्रोत्रेऽयं यान्ति पुङ्गवाः ।
यत्तत्तान्ते समुद्दिष्टाः सूक्ष्मस्थूला जिनागमे ॥
स्थूलसूक्ष्मा जिनेऽयं यथाकायाप्योतस्मानपादयः ।
जलशालादयः स्थूला उच्यन्ते पुङ्गवा बुधेः ॥
भूकायादिविमानादयः स्थूलस्थूलपुङ्गवाः ।
घड्भेदा इति तीर्थेशेः पुङ्गवा हि निरूपिताः ॥
शब्दो बन्धस्तथा सूक्ष्मः स्थूलः संस्थानसंज्ञकः ।
भेदस्तमस्तथाच्छायाद्युद्योतव्यातपादयः ॥
एते पुङ्गवपर्याया विभावाराख्या मता जिनेः ।
स्वाभाविकाश्च पर्याया अगुरुपाः पृथक् पृथक् ॥
शरीरवाङ्मनः प्राणापानदुःखसुखादिकान् ।
कुर्वन्ति पुङ्गवा जीवानां मृत्युजीवनादिकान् ॥
जीवपुङ्गवयोः सादृक्कर्ता जिनेमते गतौ ।
अमूर्त्तानिष्क्रियो धर्म्मो मत्स्यानाश्च यथा जलम् ।
सहकारी मतो धर्म्मः स्थितो पुङ्गवजीवयोः ।
अमूर्त्तानिष्क्रियो नित्यो यथा छायाध्वगामिनाम् ॥
लोकालोकविभेदेन द्विधाकाशस्त्वमूर्त्तिमान् ।
अवकाशप्रदः सर्वद्रव्याणां निष्क्रियोऽयम् ॥
पदार्था यत्र लोच्यन्ते लोकाकाशो मतो हि सः ।
तस्माद्विहरन्तोऽप्यलोकाकाशोऽस्ति केवलः ॥
धर्म्मधर्म्मकजीवानां लोकाकाशस्य सन्ति च ।
असंस्थाताः प्रदेशा हि पुङ्गवानामनेकधा ॥
निश्चयव्यवहारेण द्विधा कालोऽतिनिष्क्रियः ।
द्रव्याणां सहकारी परिणतोऽस्ति विवर्जितः ॥
समयादिमयः कालो यवहारोऽत्र लक्ष्यते ।
गोदोहादिक्रियादोः परत्वापरत्वयोगतः ॥
भिन्नाभिन्नावयो येऽत्र लोकाकाशे सुसंस्थिताः ।

पार्श्वः

राशयश्चैव रत्नानां स कालो निश्चयाभिधः ॥
एकत्र सह जीवेन षड्द्रव्या मुनिभिः स्मृताः ।
ते कालेन विना ज्ञेयाः पञ्चास्तिकायसंज्ञकः ॥
पुङ्गवो य आयाति कर्मरूपोऽत्र रागिणः ।
द्रव्यभावविभेदेन द्विधा स आश्रयो भवेत् ॥
रागद्वेषादियुक्तेन परिणामेन येन हि ।
आश्रयन्त्यत्र कर्म्मणि स स्याद्वावाश्रयोऽङ्गनाम् ॥
मिथ्यात्वपञ्चकं द्वादशधा विरतयोऽङ्गनाम् ।
प्रमादा हि त्रयस्यैव योगाः पञ्चदशात्मकाः ॥
सर्वदुःखाकरीभूताः कथायाः पञ्चविंशतिः ।
एतेऽत्र प्रत्यया ज्ञेया भावाश्रयनिबन्धनाः ॥
आयाति कर्मरूपेण पुङ्गवोऽत्र योगिनः ।
द्रव्याश्रयः स विज्ञेयोऽप्यनन्तभवकारकः ॥
ध्यानादौराश्रयो रहो येस्ते स्युर्भूतिवत्समाः ।
अन्यथा विफलकृष्णपोषणादितः सताम् ॥
संश्लेषो जीवकर्मणोऽयं सखन्धो द्विधा मतः ।
भावदशप्रभेदेन विश्वाश्रम्माकरोऽयम् ॥
बन्धन्ते येन भावेन रागादिदूषितेन हि ।
कर्मणि भावबन्धोऽत्र सोऽनन्तसंस्तुतिप्रदः ॥
प्रकृतिस्थितिवन्तानुभागप्रदेशतोऽङ्गनाम् ।
चतुर्धा बन्ध आम्नातोऽत्रानेकविक्रियाकरः ॥
प्रकृतिः स्वभावः स्याच्च स्थितिः कालावधारणम् ॥
रसतुल्योऽनुभागः प्रदेशो जीवप्रदेशयुक् ॥
सप्रकृतिप्रदेशाख्यौ बन्धौ च योगतो सताम् ।
स्थित्यनुभागबन्धौ कथायैर्भवनिबन्धनौ ॥
यथा बन्धनबन्धो लभते दुःखमनेकशः ।
कर्मदृष्टलवङ्गोऽङ्गो तथा श्वादिदुर्गमौ ॥
संश्रयवनिरोधोऽयो ध्यानाद्यैर्द्रव्यभावतः ।
स द्विधा संवरः प्रोक्तः स्वर्गसुखादिकारकः ॥
चेतन्यपरिणामो य एकीभूतो निजात्मकः ।
निर्विकल्पमयो ज्ञेयो भावसंवर एव सः ।
त्रयोदशविधं वृत्तं परो धर्म्मो दशात्मकः ।
द्विषड्भेदा अमूर्त्तिनाः परीधदजयोऽखिलः ॥
पञ्चधा संयमो ध्यानश्रुतास्यासंयमादयः ।
भवन्त्यभो सतां सर्वे भावसंवरकारणम् ।
निरोधः क्रियते योऽत्र कर्मणां यत्ततो बुधेः ।
सद्रव्यसंवरः प्रोक्तोऽप्यनन्तगुणसागरः ॥
संवरेण स्वयं ज्ञेयं दत्तेऽत्रालिङ्गनं मुदा ।
सतां स्वस्त्वोऽत्र मुक्तिर्नान्यथा क्लेशकोटिभिः ॥
प्राप्तनः कर्मबन्धो यः कालेन तपसाथवा ।
जीयते निर्व्वरासासविपाकेन रता द्विधा ॥
कर्मपाकेन या ज्ञाता सविपाकाखिलात्मनाम् ।
सायभाजनिता ज्ञेया परकर्मनिबन्धनाः ॥
संवरेण समयात्र निर्व्वरा क्रियते बुधेः ।
तपोभिः साविपाका प्रादेयानेकसुखाकरा ॥
निर्व्वराकर्मणामत्र जायतेऽपि यथा यथा ।
आयाति निकटं मुक्तिस्तनकारिणां तथा तथा ॥
अत्यन्तं योऽत्र विश्वेषः कर्म्मणात्मनो स्वयोगिनाम् ।
काललब्ध्या स मोक्षः स्यात् द्रव्यभावाद्द्विधा-
त्मकः ॥
चये हेतुर्व्वरो यः परिणामोऽखिलकर्मणाम् ।

पार्श्वरुथ

पार्श्वपरिवर्षनं, क्षी, (पार्श्वस्य पार्श्वेन वा परि-
वर्षनम् ।) कटिदानम् । कर्णिकापरिवृत्तिः
पाशफेराण इति भाषा । श्रीहरेः पार्श्वपरि-
वर्षनोत्सवो यथा,—
“भाद्रस्य शुक्लैकादश्यां शयनोत्सववत् प्रभोः ।
कटिदानोत्सवं कुर्याद्देवार्थैः सह वैष्णवः ॥”
तथा च भविष्योत्तरे ।

“प्राप्ते भाद्रपदे मामि एकादश्यां सितेश्वरिणि ।
कटिदानं भवेद्विष्णोर्भक्ष्यापातकनाशनम् ॥
जलाशयास्तिकं नीत्वा संपूज्याभ्यर्च्य च प्रभुम् ।
कर्णिकापरिवृत्तिश्च दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेत् ॥”
अस्य व्याख्या । शयनोत्सवान् कथञ्चित्पिशभन-
वादपूर्वकं लिखति । जलेति त्रिभिः कर्णिकायाः
कथाः । परिवृत्तिं दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेदिति पूर्व-
वामाङ्गेन सुप्रस्थाधुना दक्षिणाङ्गेन प्राथयेद-
ित्यर्थः । तत्कालविशेषश्च पूर्वमेव निर्णीतोऽस्ति ।
अभ्यर्थनामन्तः ।

“देवदेव ! जगन्नाथ योगिगम्य ! निरञ्जन ! ।
कटिहानं कुरुष्वः मासि भाद्रपदे शुभे ॥
महापूजां ततः कृत्वा वैष्णवान् परितोष्य च ।
देवं स्वमन्दिरे जीत्वा यथापूर्वं निवेशयेत् ॥”

इति श्रीहरिभक्तविलास २५ विलासः ॥
 पार्श्वपिप्पलं, ली, (पार्श्वे पिप्पलमिव ।) हरी-
 तकीविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥ गजछद्
 इति हिन्दीभाषा ॥

पार्श्वभागः, पुं, (पार्श्वस्य भागः ।) पक्षभागः ।
 हस्त्यादेः पार्श्वदेशः । इत्यमरः । २ । ८ । ४० ॥
 पार्श्वशूलः, पुं, स्त्री, (पार्श्वे जातः शूलः ।) शूल-
 रोगविशेषः । तस्यैवाधम् । यथा,—

“अतः प्रवृत्त्या देवदारु शालपर्णी वचागुरु ।
कुष्ठं मसिं सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्नवा ॥
पाने नस्य तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
तृष्णं पार्श्वशूलश्च गण्डमालाश्च नाशयेत् ॥”
इति गारुड १८८ अध्यायः ॥

(अथ सम्प्राप्तिपूर्वकलक्षणचिकित्सितानि
यथा, सुष्ठुने उत्तरतस्त्रे ४२ अध्याये ।
“रुण्डि मारुतं शिवा कृत्स्नपार्श्ववस्थितः ।
स संरुद्धः करोत्याशु मानं गृहगुडायकम् ॥

कृच्छोभिरिव निस्तोदः कृच्छोक्तासी तदा नरः
 नात्र वाञ्छति ना निद्रासुपेत्यैनिपीडितः ॥
 पार्श्वभूलः स विभ्रियः कफानिलमसृज्वः ।
 तत्र पञ्जरभूलानि हिङ्गमावर्ष्यन् विडम् ॥

सैन्यं तु मूर्खपञ्चाङ्गं कृत्वा तु पाययेत् ।
 पार्थिव इति श्रुत्यैव यवकायेन संयुतम् ॥
 सपिप्पलीहोदरोक्तं वा छतं वा हिङ्गुसंयुतम् ।
 बीजपत्रकसारं वा पयसा सह साधितम् ॥

एगद्वर्तलमथवा मयमस्तुपथोरमैः ।
भजयेच्चापि पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ॥”

समीपस्थितं, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । इ
२०० । १४८ ।

“यस्य मन्त्री च गोप्ता च पार्श्वस्थो हि जना-
हृत् ॥”)

पार्श्वकादशी, स्त्री, (पार्श्वसम्बन्धिनी हरेः पार्श्व-
परिवर्षमनया एकादशी ।) भाद्रपुर्णिमाकादशी ।
तद्विवरणं पार्श्वपरिवर्षमशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पार्श्वदरप्रियः, पुं, (पार्श्वसुदरश्च ताभ्यां प्रीणाति
भोक्तारमिति । प्री + कः ।) कर्कटः । इति
हमचन्द्रः । ४ । ४१८ ॥

पार्थदः, त्रि, (पारिषद + एषोदरादित्वात् साधुः-
यद्वा, पर्वदि साधुः पर्वदी गणः इत्यत्र योग-
विभागात् य इति कश्चित् ।) पारिषदः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । इ । १६ । २
“एतौ द्वौ पार्थदौ मयं जयौ विजयो एव च ॥”

पार्षद्यः, चि, (पर्वदि साधुः । पर्वद् + “पर्व-
 हो ग्यः ।” इति ग्यः ।) पार्षदः । इति भरतः ।
 पार्श्वी, पुं स्त्री. (पृष्यते भूम्यादिकमनंतेति
 पृष् + “पृणिपृष्टिपार्श्वीचूर्णिभूर्णि ।” उग्री ४
 ५२ । इति निप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।

गुल्फस्याधोभागः । पादग्रन्थाधरः । इत्यमरः
२ । ६ । ७२ ॥ गोडसुडा इति गोडारि इति न
भाषा । स तु गर्भस्थस्य मासद्वयेन भवति
इति सुखबोधः ॥ (यथा, कुमारः । १ । ११
“उरुजयवृद्धलिपार्धभागान्

मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।”)
 सैन्यपृष्ठम् । इति मेदिनी । यो, २० ॥ (यथा
 हरिवंश । ३५ । २० ।
 “उपशान्तस्य जगदाह पाणिर्माङ्गिरसस्तदा ॥”
 मयस्य । इति हलान्तः । जिगीषा । यथा—

“सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्थिवः पश्चान्पदजिगीषयोः॥
इति रत्नकोषः॥
पार्थिवः, स्त्री, उन्मदस्त्री । इति मेदिनी । गे, २०
कुन्ती । इति धरणिः ॥

गृह + अण् ।) एतत्तः शत्रुः । शत्रुजयोदत्तः
विजयीयोस्तु शत्रुपक्षपातेन पार्थिवः पक्षः
पदं गच्छति याति यः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथ
मनुः । ७ । २०७ ।
“पार्थिवः शत्रुपक्षपातेन पक्षः पदं गच्छति” ।

॥ पाणिं च, जी, (पाणिं चायते इति । जे
“आतोऽनुपसर्गः कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः
पश्चाद्भक्तसेना । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पालक्या

पाल, क रच्ते । इति कविकल्पदमः (चुरा-परं-सक-सेट् ।) क, पालयति । इव्वतेवेष्टसिद्धे दीर्घगीःपि पाठः । कानुबन्धानामिदनुबन्धन चेरनित्यता बोधयति । तेन पालति पलति इत्यपि सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

पालः, पुं, (पालयतीति । पालि + क्तृन् ।) पालि + अच् ।) तत्पण्यायः । इति हेमचन्द्रः ॥ पिकृदात् इति भाषा ॥ पालके, त्रि । यथा, — “दिवावक्तयता पाले राज्ञौ स्वामिनि सदृशे । योगक्षेमैश्च यथा चक्षुः पालो वक्तयतामियात् ॥” इति मनुः ॥

पालकः, पुं, (पालयतीति । पालि + क्तृन् ।) घोटकरत्नकः । तत्पण्यायः । अन्तरत्नः २ वक्षभः ३ । इति जटाधरः ॥ चित्रकटक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पालनकर्त्तरि, त्रि । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्व ।

“गोपालको गवां गोष्ठे यस्तु धूमं न कारयेत् । मत्तिकाजीनरके मत्तिकाभिः स भक्ष्यते ॥” पालकायः, पुं, सुनिविशेषः । तत्पण्यायः । करे-युभूः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ ध्वन्तरिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पालनः, पुं, (पालं कृत्वां हन्तीति । हन + टक् ।) हन्ता । इत्यमरः । २ । ५ । १६७ ॥

पालङ्कः, पुं, (पाल रत्नं + सम्प्रदादित्वात् किप् । तेन अङ्गते इति । अङ्कः घञ् ।) शङ्ककी । शाकभेदः । पालङ् इति भाषा । प्राजपत्नी । इति मेदिनी । के, ११७ ॥ वाज इति भाषा ॥

पालङ्गी, स्त्री, (पालङ्क + गौरादित्वात् ङीष् ।) कुन्दरुनामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥ शाकभेदः । पालङ् इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये । “यथादोषशक्ते वास्तु कृतस्त्वलीयकजीवन्मुपोदि-काश्वलावालमूलकपालासनचिक्षीपुचुकला-यवल्लीभिरन्येभ्यः ॥”) अस्या गुणाः । कषपित्त-वातविषयनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । इति राज-वल्गुः ॥

पालङ्गी, स्त्री, (पालङ्क + स्वार्थे ण्यच् ।) शाक-भेदः । पालङ् इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । पलङ्का २ मधुरा ३ चुरपत्रिका ४ सुपत्रा ५ स्निग्धपत्रा ६ ग्रामीणा ७ ग्रास्यवल्गुभा ८ । अस्य गुणाः । ईषत् कटुत्वम् । मधुरत्वम् । पथ्य-त्वम् । शीतलत्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । ग्राहि-त्वम् । परमसर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पालङ्गा, स्त्री, (पालङ्क + क्तृन् ।) अजादित्वात् टाप् । कुन्दरुः । इत्यमरः ॥ कुन्दरुखोटी इति भाषा । पालङ्कशाकः । तत्पण्यायः । वासु-काकारा २ कुरिका ३ चौरितच्छेदा ४ । (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।

“प्रायशः कूरवककोविदारकजीवन्तीचिक्षी-पालङ्गामुनिषक्कप्रभृतीनि नीवारादयो सुद-गाद्यश्च समासेन कपाथो वर्गः ॥”) अस्या-

पालिः

गुणाः । वातत्वम् । शीतत्वम् । श्लेष्मलत्वम् । भेदनत्वम् । गुणत्वम् । विष्टम्भित्वम् । भेदनास-पित्तरक्तविषापहत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

पालनं, स्त्री, (पालयतेनेति । पालि + “करणा-धिकरणयोश्च ।” ३ । ३ । ११७ । इति क्लृट् ।) सद्यःप्रसूताया गोः स्त्रीरम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (पाल रत्नं + भावे क्लृट् ।) रत्नम् । यथा, “अभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनं परमो धर्मः ॥” इति मिताक्षरा ॥

पालाशं, स्त्री, (पलाशस्येति । अण् ।) तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तजपात इति भाषा ॥ (यथा, वाभटे गुल्मचिकित्सा-तायाम् ।

“पालाशं दहनार्जुनं शठिजयापामार्गकुष्मा-खकम् ॥”)

पालाशः, पुं, (पालाशस्य वर्ण इव वर्णास्त्विति । अच् ।) हरिद्वर्णः । (यथा, दृढसंहितायाम् । ६३ । ४ ।

“पालाशताम्रासितकल्पाणाम् ॥”) तद्वर्णविशिष्टे पलाशवृक्षसम्बन्धिनि च, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४५ ।

“ब्राह्मणो वेत्स्यपालाशो चित्रियो वट-खादरो ॥”)

पालाशघण्टः, पुं, (पालाशाणां पलाशवृक्षाणां घण्टा यच्च ।) मगधदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ पलाशसम्बद्धश्च ॥

पालिः, स्त्री, (पालयते पालयते इति । पल पालने +

“वाहुलकान् शलतिपलतिभ्याश्च ।” ४ । १२६ । इत्यञ्जलदशोक्त्या ण् ।) कर्णलताग्रम् । (यथा,

“यस्य पालिहयमपि कर्णस्य भवेदिह । कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्धा विवर्धयत् ॥

बाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् । आभ्यन्तरायां दीर्घायां बाह्यसन्धिरुदाहृतः ॥

एकेव तु भवेत् पालिः स्थला पृथ्वी स्थिरा च या ।

तां दिधा पाठयित्वा तु ह्रित्वा चोपरि सन्धयेत् ॥ गच्छादुतपात्र्य मांसिन सातुबन्धेन जीयता ।

कर्णपालिमपालेस्तु कुम्भाक्षिप्तिं च शास्त्रवित् ॥”

“कर्णपाल्यामयामृणां पुनर्वर्त्यामि सुश्रुत । कर्णपाल्यां प्रकृपिता यानेपित्तकफास्त्रयः ॥

दिधा वाप्यथ संस्थाः कुर्वन्ति विविधा रजः । विस्फोटः स्तब्धता शोफः पाल्यां दोषे तु वातिके ॥

दाहविस्फोटजननं शोफः पाकश्च पित्तके । कष्टः सन्धययुः स्तम्भो गुरुत्वञ्च कफात्मके ॥

यथादोषश्च संशोध्य कुर्व्यात्तथा चिकित्सितम् । स्वेदाभ्यङ्गपरीषेकेः प्रलेपास्तृप्तिमोक्षणेः ॥

रुद्धीं क्रियां रुद्ध्यायैयथास्वं भोजनेस्तथा । य एवं वेत्ति दोषाणां चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥

अत ऊर्ध्वं नामलिङ्गेवैत्ये पाल्यामुपदेवात् । उतपाटकञ्चोतपुटकः श्लवः कण्डयुसो भृशम् ॥

अवमन्यः सकण्डको यन्त्रिको जम्बुलक्षणा । स्नावी च दाहवांश्चैव श्लेष्मिणं क्रमशः क्रियाम् ॥

पालिन्दी

अपामार्गः सञ्जरसः पाटलालकुचत्वचौ । उतपाटके प्रलेपः स्यात् तैलमेभिश्च पाचयेत् ॥

शम्याकशिग्रूपुत्रीकगोधामेदोऽथ तद्वसा । वाराहं गन्धमेणेयं पित्तं सर्पिश्च संस्तुते ॥

लेपसुतपुटके दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् । गौरीं सुगन्धां सञ्जामामनन्तां तण्डुलीयकम् ॥

श्यावे प्रलेपनं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् । पाटीं रसाञ्जनं चोदं तथास्यादण्णाञ्जिकम् ॥

दद्यात्लेपं सकण्डकं तैलमेभिश्च साधितम् । व्रणीभूतस्य देयं स्यादिदं तैलं विज्ञानता ॥

मधुकं चौरकाकोलीं जीवकादौर्विपाचितम् । गोधावराहसर्पाणां वसाः स्युः कृतत्रं हणे ॥

प्रलेपनमिदं दद्याद्वसिन्ध्यावमन्यके । प्रपीण्डरीकं मधुकं समङ्गां प्रवमेव च ॥

तैलमेभिश्च सम्यक् पश्य कण्डमतः क्रियाम् । सङ्घेदेवा विन्देदेवा अजाप्तीरं समेत्यवम् ॥

एतेरालेपनं दद्यात् तैलमेभिश्च साधितम् । गन्धके गुटिकीं पूर्व्यं साधयेद्वपात्र्य त् ॥

ततः सैत्यवचर्गम् दृष्ट्वा लेपं प्रदापयेत् । लिखित्वा तत् सूतं दृष्ट्वा चूर्णं रोधस्य जम्बुलं ॥

चौरिणं प्रतिसार्येनं शुद्धं संरोपयेत्ततः । मधुपर्णां मधुकञ्च मधुकं मधुना सह ॥

लेपः साविणि दातुं तैलमेभिश्च साधितम् । पञ्चकल्केः समधुकेः पित्तैश्चैव घृतान्वितैः ॥

जीवकादौः समर्पिष्केदं दद्यात्तैलमेभिश्च साधितम् ॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षोडशोऽध्याये ॥

अश्रिः । पङ्क्तिः । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १४ । “विपुलपुलकपालिः स्फीतशीतकारमन्त-

र्जनितजडिमकाकृयाकुलं याचरन्ती ॥”) अङ्कप्रभेदः । क्वाचादिदेयम् । इति मेदिनी । ले

३० ॥ युका । जातप्रसृष्टो । प्रान्तः । (यथा, गीतगोविन्दे । ३ । १३ ।

“भूपक्षवं धनुरपाङ्गतरङ्गितानि वाणा गुणः अवगणपालिरिति स्मरेण ।

स्यामनं ज्ञयज्ज्ञमदेवताया-मन्त्राणि निर्वृत्तजगन्ति किमर्पितानि ॥”)

सेतुः । कल्पितभोजनम् । प्रशंसा । उत्तमः । प्रस्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

पालिकर, स्त्री, (पालिरेव । स्वार्थे कन् टाप् च ।) अश्रिः । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्णपत्रम् । इति

शब्दचन्द्रिका । दधीदिच्छेदनी । तत्पण्यायः । कुम्भलिका २ । इति चारावली ॥

पालितः, त्रि, (पाल + क्तृन् ।) रन्तः । यथा,— “चित्रलेखा तमाञ्जाय पौष्पं कृष्णस्य योगिनी ।

ययौ विहायमा रागन् हारकां कृष्णपालिताम् ॥” इति श्रीभागवतीयदशमस्कन्धे ६२ अध्याये ॥

कायस्यस्य पद्धतिविशेषः ॥ पालिन्दः, पुं, (पालयतीति । पालि + बाहुल-

कान् किन्दत् ।) कुन्दरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पालिन्दी, स्त्री, (पालिन्द + गौरादित्वात् ङीष् ।) श्यामालता । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने १ अध्याये ।

“कृष्णपितृवृत्तश्यामा पालिन्दीतण्डलीयकेः ॥”) पालिन्दी । वृत्तता । इति द्विरूपकोषः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“पितृवृत्त श्यामार्द्धचन्द्रा च पालिन्दी च सुवे-
गिका ।

मसूरविदलाकोलकैविका कालमेधिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पालिन्दी, स्त्री, लण्वितृता । इत्यमरः । १०।१।१००॥

पाली, स्त्री, (पालि + कृदिकारादिति वा डीप् ।)

यका । सप्तश्रुयोधिन् । इति मेदिनी । ले, ३० ।

श्रीणी । इति शब्दरत्नावली ॥ स्थाली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पावकः, पुं, (पुनातीति । पू ञ मि शीधे + कृत् ।)

अग्निः । इत्यमरः । १।१।५७ ॥ (यथा, काशी-
खण्डे ६ अध्याये ।

“अपावनानि सर्वाणि वद्धिमंसर्गतः कश्चित् ।

पावनानि भवन्त्येव तस्मात् स पावकः स्मृतः ॥”) वेदुताग्निः । यथा,—

“पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः ।

निर्मम्यः पवमानः स्याद्देवतः पावकः स्मृतः ॥

यद्यासौ तपते सूर्यः शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः ॥”

इति कौर्म्ये १२ अध्यायः ॥

स च ब्रह्मणो मानसपुत्रादभिमानिनः सकाशैः

स्वाहायां जातः । यथा,—

“योऽसावगिरभीमानी स्मृतः स्वायम्भुवस्तरे ।

ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्तस्मात् स्वाहा यजीजनत् ॥

पावकं पवमानश्च शुचिरग्निश्च यः स्मृतः ॥”

इति मातृये ४८ अध्यायः ॥

सदाचारः । वद्धिमत्यः । (अस्य पर्यायो यथा,

“तजोमन्यो हविर्मन्यो ज्योतिश्को पावकोऽरणिः ।
वद्धिमन्योऽग्निसम्यश्च मधनो गणिकारिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

चित्रकः । भस्मातकः । विडङ्गः । इति मेदिनी ।

के, ११८ ॥ शीघ्रयितनरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रक्त-

चित्रकः । कुसुमः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पवित्र-

कारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३१ । २० ।

“मिहः पावकाः प्रतता अभूवन् ॥”)

पावकारिणः, पुं, (पावकाय वद्धानुपादनार्थं

अरणिर्वि ।) अग्निमत्यः । इति शब्दमाला ॥

पावकिः, (पावकस्यापत्यम् । पावक + इच् ।)

कार्तिकेयः । यथा,—

“कथं तं क्तिकापुत्रमुक्तवान् तं सुरं गुरुम् ।

कथञ्च पावकिरसौ कथं वा मातनन्दनः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पावनं, स्त्री, (पावयत्यनेनेति । पू + णिच् + लृट् ।)

जलम् । लङ्कम् । इति मेदिनी । ने, ६० ॥ गोम-

यम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ रुद्राणम् । कुष्ठम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ चित्रकम् । अध्यासः ।

प्रायश्चित्तम् । इति विश्वः ॥ (शुद्धिः । यथा,

मनुः । ११ । १७८ ॥

“सा चेत् पुनः प्रदृश्येत् सङ्गेशोपयन्त्रिता ।

लङ्कं चान्द्रायणञ्चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥”)

पावनः, पुं, (पावयतीति । पू + णिच् + लृट् ।)

यासः । पावकः । इति मेदिनी । ने, ६० ॥

(यथा, १।१८५ । मनुश्लोकटीकायां कुल्लुकभट्टः ।

“पावनः सभ्योऽग्निर्यः शीतापनोदनादर्थं बहुषु

देष्टव्यं विधीयते ॥”) सिद्धः । इति विश्वः ॥

पीतभृङ्गराजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः ।

यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४५ ।

“भूतभयभवनायः पवनः पावनोऽनलः ॥”

“पावयतीति पावनः । भीषास्मादातः पवत

इति सुतेः ।”) इति शाङ्करभाष्यम् ॥ (सिद्धः ।

पवित्रे पावयितरि च, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रघुः । १६ । ५३ ।

“स त्वनेकवनिता सखीऽपि सन्

पावनीमनवलोच्य सन्ततिम् ।

वैद्ययत्नपरिभाविनं गदं

न प्रदोष इव वायुमत्यगात् ॥”)

पावनध्वनिः, पुं, (पावनः पवित्रजनको ध्वनि-

र्यस्य ।) शब्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पावनो

ध्वनिरिति विग्रहे ।) पवित्रशब्दः ॥

पावनी, स्त्री, (पावयत्यनेनेति । पू + णिच् +

लृट् + डीप् ।) हरीतकी । इति विश्वः ॥

तुलसी । गोः । इति राजनिर्घण्टः । गङ्गा ।

यथा, शाङ्कराचार्यकृतगङ्गाधके ।

“अस्माकं खण्डयन्ती हरशिरसि जटावलि-

मुल्लासयन्ती

स्वर्लोकादापतन्ती कनकगिरिगुहागण्डशैलान्

स्वलन्ती ।

क्षौणीष्टे लुटन्ती हरितचयचस्रनिर्भरं भर्त-

सयन्ती

पायोधिं पूरयन्ती सुरनगरसरितुपावनी नः

पुनातु ॥”

(इयन्तु गङ्गाया अंशविशेषः । यथा, मातृये ।

१२० । ३६—४१ ।

“ततो विसर्जयामास संरुद्धां स्वेन तेजसा ।

मदीं भगीरथस्यार्थं तपसोऽग्रेण तोषितः ।

ततो विसर्जयामास सप्त स्रोतांसि गङ्गायाः ॥

त्राणि पाप्मीमभिसुखं प्रतीचीं त्रीण्यथैव तु ।

स्रोतांसि त्रिपथगयास्तु प्रत्यपद्यन्त सप्तधा ॥

मलिनो ज्वादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ।

सीता चक्षुश्च सिन्धुश्च तिसस्ता वै प्रतीच्यगाः ॥

सप्तमी त्वनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ।

तस्माद् भागीरथी सा वै प्रविष्टा दक्षिणो-

दधिम् ॥”

शाकङ्गीपस्य नदीविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे ।

१०१ । ३१ ।

“मन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्तिता ॥”) पाशः, पुं, (पश्यते बध्यतेऽनेनेति । पश + घञ् ।)

शस्त्रभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वैशम्पा-

यनधनुर्वेदोक्तपाशलक्षणं यथा,—

“पाशः सुस्रज्याभ्यवो लौहधातुस्त्रिकोणवान् ।

प्रादेशपरिधिः सीमगुलिकाभरणाञ्चितः ॥”

आग्नेयधनुर्वेदोक्तलक्षणं यथा,—

“दशहस्ती भवेत् पाशो दणः करसुखस्तथा ।

गुणकार्पासमुज्जानामर्कस्त्रायवर्चस्मैर्याम् ॥

अन्येषां सुदृढानाञ्च सुकृतं परिवेष्टितम् ।

तथा त्रिंशत्समं पाशं बधः कुर्यात्सुवर्चितम् ॥”

अस्य क्रियादिकं यथा,—

“कर्त्तव्यं शिष्टकैस्तस्य स्थानं कक्षासु वै सदा ।

वामहस्तन संयुक्त दक्षिणेनोद्धरेत्ततः ॥

कुण्डलस्याकृतिं कृत्वा भ्राभ्येकं मस्तकोपरि ।

क्षिपेत्— ॥”

“वक्ष्यते च ऋते चैव तथा प्रवर्जितेषु च ।

समयोगविधिं ज्ञात्वा प्रयुञ्जीत सुशिक्षितः ॥

विजित्वा तु यथान्यायं ततो बन्धं समाचरेत् ।

कक्षां बद्धा ततः खड्गं वामपाश्यावलम्बितम् ॥

दण्डं विद्युत् वामेन निष्कर्षेदक्षिणेन च ॥”

अन्यच्च ।

“परावृत्तमपावृत्तं गृहीतं लघुसंज्ञितम् ।

ऊर्ध्वक्षिप्रमधःक्षिप्रं सन्धारितविधारितम् ॥

श्येनपातं गजपातं ग्राह्यास्तं तथैव च ।

श्वमेकादशविधा ज्ञेयाः पाशविधारणाः ॥”

वैशम्पायनोक्तक्रिया यथा,—

“प्रसारणं वेष्टनञ्च कर्त्तव्यमिति ते त्रयः ।

योगाः पाशाश्चिन्ता लोके पाशाः क्षुद्रसमा-

श्रिताः ॥”

अन्यच्च ।

“कृत्वायतं विशालञ्च तिर्यक्भ्रामितमेव च ।

पञ्च कर्म्मविनिर्दिष्टं यस्मिन् पाशं महात्मभिः ॥”) कक्षान्ते समहार्यः । (यथा, माथे । ७ । ६२ ।

“अथशिरसिजपाशपातभारा-

दिव नितरां नतिमद्भिरंसभागेः ॥”) कर्णान्ते शोभनार्थः । छात्राद्यन्ते निन्दार्थः ।

पश्चादिवन्धनरज्ज्वादि । इति विश्वः ॥ (यथा,

महाभारते । ५ । ६४ । १ ।

“शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् ।

कश्चिच्छाकृन्तिकस्तात पूर्वेषामिति शुश्रुम ॥”

योगविशेषः । यथा, ज्योतिषे ।

“यदा राशिपञ्चके सव्व गृह्णा भवन्ति तदा

पाशाख्ययोगो भवति ॥” पारिभाषिकपाशो

यथा, कुलाग्रवे १ उल्लासे ।

“घृणा शङ्का भयं लज्जा जुगुप्सा चेति पञ्चमी ।

कुलं शीलं तथा जातिरष्टौ पाशाः प्रकी-

र्त्तिताः ॥”

स्वप्नेऽस्य दर्शनफलं यथा,—

“कार्पासभस्मास्थिकपालमूलं

चक्रञ्च पाशन्वयवा प्रपश्यन् ।

तस्यापदं रोगधनलयं वा

रोगी मृतिं वा मनुतेऽतिकष्टम् ॥”

इति हारीते द्वितीये स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

पाशकः, पुं, (पाशयति धीकृत्यतीति । पश + णिच्

+ कृत् ।) दूतविशेषः । पाशा इति भाषा ।

तत्पर्यायः । अक्षः २ देवः ३ । इत्यमरः ।

२ । १० । ४५ ॥ सारिः ४ शारिः ५ सारः ६

शारः ७ पाशः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

पाशुप

पाशुपाणिः, पुं, (पाशः पाणौ यस्य ।) वरुणः ।
इति हलायुधः ॥
पाशुवपाजनं, स्त्री, (पाशवं पशुसंघं पालयतीति ।
पालि + ल्युः ।) चासः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पाशितः, चि, (पाश + क्त ।) पाशयुक्तः । बहुः ।
इति धरणिः ॥
पाशी, [न] पुं, (पाशोऽस्थस्येति । पाशः
इतिः ।) वरुणः । इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपञ्चणि । ३ । ८ ।
“यदि शक्रं यमं वापि कुवेरमपि पाशिनम् ॥”)
आधः । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥ यमः । इति
कश्चित् ॥ पाशधरः, चि । इति विश्वः ॥
पाशीकृतः, चि, पाशबद्धः । अभूततद्भावे चि-
प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
पाशुपतः, पुं, (पशुपतिर्देवतास्येति । “सास्य
देवता ।” ४ । २ । २४ । इति अण ।) वक्-
पुष्यम् । (अस्य पर्यायो यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।
“शिवमङ्गी पाशुपत एकाङ्गो लो वृको वसुः ॥”)
पशुपत्यधिदेवतः । तद्वक्तः । इति मेदिनी । ते,
२११ ॥ (स्त्री, तन्मशास्त्रविशेषः । यथा, कूर्म-
पुराणे १४ अध्याये ।
“एवं सम्बोधितो रुद्रो माधवेन सुरारिणा ।
चकार मोहशस्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥
कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ।
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथाभ्यानि सहस्रशः ॥”
अथर्ववेदान्तगतोपनिषद्विशेषः । यथा, सुक्ति-
कोपनिषदि ।
“सावित्रात्मा पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम् ॥”)
पाशुपतव्रतं, स्त्री, (पाशुपतं पशुपतिसम्बन्धि
व्रतम् ।) पशुपतिव्रतविशेषः । यथा,—
“यथा पशुपतिर्नित्यं हत्वा सर्वमिदं जगत् ।
न लिप्यते पुनः सोऽपि यो नित्यं व्रतमाचरेत् ॥
इहजन्मकृतं पापं पूर्वजन्मकृतञ्च यत् ।
व्रतं पाशुपतं नाम कृत्वा हन्ति दिवोत्तमम् ॥
द्वादशमेकभक्तांशी त्रयोदशमयाचितम् ।
चतुर्दश्यां तथा नक्तसुपवासं परं हनि ॥
गोवृषश्चैव हैरण्यं रौप्यं ताम्रमयन्तथा ।
सौवर्णं कौरवेत् पञ्चं गुह्याशीत्या पृथक् पृथक् ॥
तत्रैवोत्थेयैस्सर्पिः शिवायाश्च शिवस्य च ।
तत्प्रमाणं त्र्यं कुर्याद्रौप्यं हेमचतुर्गुणैः ॥
रौप्यादष्टगुणं ताम्रं तद्वर्द्धं वापि कारयेत् ।
चारपत्रं समारोप्य बन्धोत्तमयुतन्तथा ॥
त्रयोदशमेकभक्तं रिक्तायां नक्तमाचरेत् ।
कुर्यादयाचितं दर्शं पादकृच्छ्रव्रतचरेत् ॥
गन्धपुष्पैः सुनैवेद्यैश्चैव भस्मदीपकैः ।
गङ्गाधरं समभ्यर्च्य प्रार्थयेत् प्रवरं वरम् ॥
गङ्गाधर । महादेव । सर्वलोकचराचर ।
अहि मे सर्वपापानि पूजितस्त्विह शङ्कर ।
शङ्कराय नमस्तुभ्यं सर्वपापहराय च ।
यथा यमं न पश्यामि तथा मे कुरु शङ्कर ।
यममार्गं यथा शम्भो ! न पश्यामि कदाचन ।
संपूजितो मया भक्त्या तथा मे कुरु शङ्कर ।

पाशुप

गङ्गाधर । धराधीश । परात्पर वरप्रद ।
श्रीकण्ठ । नीलकण्ठस्त्वसुमाकान्त । नमोऽस्तु ते ॥
संपूज्यैर्विधानेन प्रतिपद्यति रवौ ।
हैरण्यादीन् गोवृषांश्च ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
यथा त्वं सर्वगः सर्वः सर्ववासस्तु सर्वज्ञः ।
न लिप्यसे विकृज्जगत्तथा मां कुरु शङ्कर ।
एवं कृत्वा नमस्कृत्य त्र्यं दीपं यथोदितान् ।
गुह्यादिभ्यो हविर्भ्यश्च शङ्करः प्रीयतामिति ॥
एवं व्रतमिदं कृत्वा त्र्यं दद्याद्दिवजानये ।
यममार्गं महाघोरं न पश्यामि कदाचन ॥
यः करोति व्रतेनैव सर्वपापप्रणाशनम् ।
न स लिप्येत पापेन पशुपतमिवाभसा ॥
ब्रह्महत्यादिभिः पापैरगम्यागमनादिभिः ।
सुख्यते पातक्येभ्यश्च ह्यभक्ष्यापेयजैः पुमान् ॥
यः करोति महाभाग ! दानं सर्वसुखावहम् ।
हत्वा पापान्यशेषाणि स्वर्गलोकं स गच्छति ॥”
इति बह्विपुराणे पाशुपतव्रतदानाध्यायः ॥
(यथा च शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे
२६ अध्याये ।
अथ य ऊचुः ।
“भगवन् ! श्रोतुमिच्छामो व्रतं पाशुपतं परम् ।
ब्रह्मादयोऽपि यत् कृत्वा सर्वे पाशुपताः सन्ताः ॥
वायुतवाच ।
रक्षस्यं वः प्रवक्ष्यामि सर्वपाशुपतकलनम् ।
व्रतं पाशुपतं श्रौतमथर्वशिरसि श्रुतम् ॥
कालश्चित्रापीर्णमामो देशः शिवपरिग्रहः ।
तेजारामादिरस्यो वा प्रशस्तः शुभलक्षणः ॥
तत्र पूर्वं त्रयोदश्यां सुखानः सुकृताङ्किकः ।
अनुज्ञाप्य स्वमाचार्यं संपूज्य प्रणिपद्य च ॥
पूजां यशेषिकीं कृत्वा शुक्लाम्बरः स्वयम् ।
शुक्लवस्त्रोपवीती च शुक्लमात्याशुलेपनः ॥
दर्भासने समासीनो दर्भसुष्टिं प्रगृह्य च ।
प्राणायामचयं कृत्वा प्राङ्मुखो वायुर्दक्षमुखः ॥
ध्यात्वा देवश्च देवीश्च तद्भिन्नापनवर्त्मना ।
व्रतमेतत् करोमीति भवेत् संकल्प्य दीक्षितः ॥
यावच्छरीरपातं वा द्वादशान्दमयापि वा ।
तद्वर्द्धं वा तद्वर्द्धं वा मासदादशकम् वा ॥
तद्वर्द्धं वा तद्वर्द्धं वा मासमेकमथापि वा ।
दिनद्वादशकं वाथ दिनवटकमथापि वा ॥
तद्वर्द्धं दिनमेकं वा व्रतसंकल्पनावधि ।
अग्निमाधाय विधिवद्विराज्य होमकारणात् ॥
हृत्वाभ्येन समिद्धिश्च चरुणा च यथाक्रमम् ।
पूर्णाद्याः पुरतो भूयस्तत्त्वानां शुद्धिसुदृशन् ॥
कुङ्कुमान्मलमन्त्रेण तैरेव समिदादिभिः ।
तत्त्वान्येतानि महर्द्धे शुभान्तामिदगुप्सरान् ॥
पञ्च भूतानि तन्मात्राः पञ्च कर्म्मत्रियाणि च ।
ज्ञानकर्म्मविभेदेन पञ्च पञ्च विभागशः ॥
त्वगादिधातवः सप्त पञ्च प्राणादिवायवः ।
मनोबुद्धिरङ्ग्यातिगुणाः प्रकृतिपूरुषौ ॥
रागो विदाकला चैव नियतिः काल एव च ।
माया च शुद्धविद्या च महेश्वरसदाशिवौ ॥
शक्तिश्च शिवतत्त्वश्च तत्त्वानि क्रमशो विदुः ।

पाशुप

मन्त्रैस्त्विदं विरजेत्वा होतासौ विरजो भवेत् ॥
अथ गोमयमादाय पिच्छीकृत्वाभिमन्त्र्य च ।
अस्यासौ तच्च संरक्ष्य दिने तस्मिन् हविष्य-
भुक् ॥
प्रभाते तु चतुर्दश्यां कृत्वा सर्वं पुरोहितम् ।
दिने तस्मिन्मिताहारः कालशेषं समापयेत् ॥
प्रातःपर्यायि चाप्येवं कृत्वा होमावसानतः ।
उपसंहृत्य रुद्राग्निं गृह्णीयाद्भस्म यत्नतः ॥
ततस्तु जटिलो मुखः शिखिकण्ठ एव वा ।
भूत्वा कृत्वा पुनर्वीतल्लक्ष्णेन स्याद्दिगम्बरः ॥
अन्यः काषायवसनश्चर्मपीराम्बरोऽथवा ।
एकाम्बरो वल्कली वा भवेद्दक्षी च मेखली ॥
प्रक्षाल्य चरणौ पश्चाद्विराचम्यात्मनस्तनुम् ।
मंकलीकृत्य तद्भस्म विरजानलसम्भवम् ॥
अग्निरिवाभिमन्त्र्यैः यद्भिराथर्वणेः क्रमात् ।
विमृज्याङ्गानि मूर्द्धादिचरणान्तश्च संस्पृशेत् ॥
ततस्तेन क्रमेणैव समुद्भूतं च भस्मना ।
सर्वाङ्गोद्भूतं कुर्यात् प्रणवेन शिवेन वा ॥
ततस्त्रिपुण्ड्रं रश्मिरेतियायुपसमाह्वयम् ।
शिवभावं सगागम्य शिवयोगं समाचरेत् ॥
कुर्यात्त्रिसन्ध्यमप्येवमेतत् पाशुपतं व्रतम् ।
पूजनीयो महादेवो लिङ्गमूर्तिः सनातनः ॥
पद्ममहदलं हैमं नवरत्नैरलङ्कृतम् ।
कर्णिकामेरोपेतमासनं परिकल्पयेत् ॥
विभवे तद्भावे तु रक्तं सितमथापि वा ।
पद्मं तस्याप्यभावे तु केवलं भावनामयम् ॥
तत्पद्मकर्णिकामध्ये कृत्वा लिङ्गं कर्णोपसम् ।
स्फाटिकं पीठिकोपेतं पूजयेद्धि ततः क्रमात् ॥
प्रतिष्ठाप्य विधानेन तल्लिङ्गं कृतशोधनम् ।
परिकल्प्यासनं मूर्तिं पञ्चवक्त्रप्रकारतः ॥
पञ्चमयादिभिः पूजयेद्यथाविभवविकारेः ।
स्नापयेत् कलशैः पूजैः सहस्रादिषु सम्भवेः ॥
गन्धद्वयेः सकर्पूरेणन्दनादौः चक्रकुम्भैः ।
सवेदिकं समालिप्य लिङ्गं भूषणभूषितम् ॥
विल्वपत्रैश्च पद्मैश्च रक्तैश्चैकैकशोतपलेः ।
नीलोत्पलैस्तथान्यैश्च पूजयेत्तैः सुगन्धिभिः ॥
पुष्पैश्च शतपत्रैश्च चित्रैर्वाञ्जलादिभिः ।
समभ्यर्च्य यथाशक्तं महापूजाविधानतः ॥
धूपं दाम्पं तथाचार्यं नैवेद्यञ्च समादिशेत् ।
निवेदयित्वा विभवे कलागणञ्च समाचरेत् ॥
इष्टानि च विप्रिष्टानि न्यायेनोपाजितानि च ।
सर्वदद्यानि दद्यानि व्रते तस्मिन् विशेषतः ॥
श्रीपञ्चोत्पलपद्मानां संख्या साङ्गसिकी मता ।
प्रत्येकमपरा मन्त्रा शतमष्टोत्तरं विजाः ॥
तत्रापि च विशेषेण न त्वल्लेख्यपञ्चकम् ।
हैममेकं परं प्राहुः पद्मं पद्मसहस्रकम् ॥
नीलोत्पलादिष्वप्येतस्मान्नं विल्वपत्रकैः ।
पुष्पान्तरान्यनियमादयथाशक्तं निवेदयेत् ॥
अष्टाङ्गमर्घ्यसुत्तुर्धूपलोपौ विशेषतः ।
कृष्णागुग्गुमयीराक्षी वक्रे सद्ये मनःशिलाम् ॥
चन्दनं वामदेवास्त्रे हरितालञ्च पौरुषे ।
ईशाने भवितं केचिदाद्येनमितीदृशम् ॥

पाशुप

न धूप इति मन्त्रे धूपान्तरविधानतः ।
 सितगुरुमधोरात्रौ सुखे कृष्णगुरुं पुनः ॥
 पौर्वे गुग्गुलुं सद्यो सौम्ये सौगन्धिकं सुखे ।
 ईशानेऽपि उशीरादि दद्याद्द्वयं विशेषतः ॥
 शर्करामधुकर्पूरकपिलाष्टतसंयुतम् ।
 चन्दनागुरुकाष्ठानां सामान्यं संप्रचक्षते ॥
 कर्पूरवतिराज्याद्या देया दोषावली ततः ।
 अर्घ्यमाचमनं देयं प्रतिवक्तव्यं परम् ॥
 प्रथमावरणे पूज्यौ क्रमाद्विरम्भगुणौ ।
 ब्रह्माङ्गानि ततश्चैवं प्रथमावरणेऽर्चयेत् ॥
 द्वितीयावरणे पूज्या विघ्नेशास्त्रकवर्तिनः ।
 तृतीयावरणे पूज्या भवाद्याश्चाष्टमर्चयः ॥
 महादेवादयस्तत्र तथैकादशमर्चयः ।
 चतुर्थावरणे पूज्याः सर्वे एव गर्गेश्वराः ॥
 बहिरैव तु पञ्चम्य पञ्चमावरणे क्रमात् ।
 दश दिक्पतयः पूज्याः सास्त्राः सानुचरास्तथा ॥
 ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः सर्वेऽपि ज्योतिषाङ्गणाः ।
 सर्वे देवाश्च देवश्च सर्वाः सर्वेऽपि खेचराः ॥
 पातालवासिनश्चाप्ये सर्वे सुनिगणा अपि ।
 योगिनो मुख्यतः सर्वे पञ्चमे मातरस्तथा ॥
 क्षेत्रपालश्च सगणः सर्वे चैतश्चराचरम् ।
 अथावरणपूजान्ते सम्प्लव्य परमेश्वरम् ॥
 माय्यं मय्यग्नं हृद्यं हविर्भक्त्या निवेदयेत् ।
 मुखवासादिकं दत्त्वा ताम्बूलं सोपदेशकम् ॥
 अलङ्कृत्य च भूयोऽपि नानापुष्पविभूषणैः ।
 नीराजनान्ते विस्तीर्णं पूजाशेषं समापयेत् ॥
 चन्द्रसङ्काशहारश्च शयनीये समर्पयेत् ।
 आर्द्रा रुषोचितं हृद्यं तत्सम्बन्धनरूपतः ॥
 कृत्वा च कारयित्वा च हृत्वा च प्रतिपूजनम् ।
 स्तोत्रं यपोहनं जप्त्वा विद्यां पञ्चाक्षरीं जपेत् ॥
 प्रदक्षिणां प्रणामश्च कृत्वात्मानं समर्चयेत् ।
 ततः पुरस्तादेवस्य गुरुविद्यो च पूजयेत् ॥
 दत्त्वाऽर्घ्यमष्टौ पुण्याणि देवमुद्गास्य लिङ्गतः ।
 अर्घ्येऽर्घ्याणि सुसंरक्ष्य उद्गास्य च तमप्युत ॥
 प्रत्यहं जन इत्येवं कुर्यात्सर्वं पुरोहितम् ।
 ततस्तत्त्वाम्बुजं लिङ्गं सर्वोपकरणान्वितम् ॥
 समर्पयेत् स्वगुरवे स्थापयेद् वा शिवालयं ।
 संपूज्य च गुरुनयान् प्रतिनश्च विशेषतः ॥
 भक्तान् दिक्षांश्च शक्तश्चेद्दीनानाथां च तोषयेत् ।
 स्वयं चानुग्रहप्रायः फलमूलाशनोऽथवा ॥
 पयोव्रती वा भिक्षाशी भवेदेकाशनस्तथा ।
 नक्तं युक्ताशनो नित्यं भूषयानिरतः शुचिः ॥
 भस्मशायी ह्येष शायी चौराजिनशयोऽथवा ।
 ब्रह्मचर्यरतो नित्यं व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
 अर्कवारे तथाश्रायां पञ्चदश्याश्च परा योः ।
 अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां शक्तस्तपवसेदपि ॥
 पाषण्डपतितोदक्यास्तिकास्त्यजपूष्कान् ।
 वर्जयेत्सर्वव्यतिरेकं मनसा कर्मणा गिरा ॥
 चामादानदयासत्याहिंसाशीलः सदा भवेत् ।
 समुद्यच्छ प्रशान्तश्च तपोध्यानरतः सदा ॥
 कुर्याच्चिषयगन्धानं भस्मस्नानमथापि वा ।
 पूजां वैशेषिकांश्चैव मनसा कर्मणा गिरा ॥

पाशुप

बहुनात्र किमुक्तेन नाचरेदृष्टिं व्रती ।
 प्रमादात् तथान्तरे निरुध्य गुरुलाघवम् ॥
 उत्तितां निष्कृतिं कुर्यात् पूजाहोमजपादिभिः ।
 व्यासमाभिर्ब्रतस्थैवमाचरेत् प्रमादतः ॥
 गोदानश्च दृष्टोत्तमं कुर्यात् पूजां जपं सदा ।
 सामान्यमेतत् कथितं व्रतस्यास्य समासतः ॥
 प्रतिमासं विशेषश्च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ।
 वैशाखे वज्रलिङ्गं ज्येष्ठे मारकतं शुभम् ॥
 व्याघाटे मौक्तिकं विद्याच्छावणे नीलनिर्मितम् ।
 मासे भाद्रपदे चैव पद्मारागमयं परम् ॥
 व्याश्वयुज्याश्च विधिवद्भोमेदकमयं शुभम् ।
 कार्तिक्यां वै दमं लिङ्गं वैदूर्यं मार्गशीर्षके ॥
 पुष्यरागमयं पौषे माघे द्युमणिजं तथा ।
 फाल्गुन्यां चक्रकान्तोत्थं चैत्रे तद्व्याधयोऽथवा ॥
 सर्वमासेषु रत्नानामालाभे ह्यमेव वा ।
 हैमाभावे राजतं वा ताम्रं शैलजमेव वा ॥
 मृगमयं वा यथालाभं शूलिकं चान्यदेव वा ।
 सव्यगन्धमयं वाथ लिङ्गं कुर्यादथारुचि ॥
 व्रतावसानसमये समाचरितमेव च ।
 कृत्वा वैशेषिकीं पूजां हुत्वा चैव यथा पुरा ॥
 संपूज्य च सदाचार्यं प्रतिनश्च विशेषतः ।
 देशिकेनाभ्यनुज्ञातः प्रादुसुखी वाप्युदुसुखः ॥
 दर्भासनो दर्भपाणिः प्राणापानौ नयस्य च ।
 जपित्वा शक्तितो मूलं ध्यात्वा श्राब्धं विन्यस्य च ॥
 अथुज्ञाप्य यथापूर्वं नमस्कृत्य कृताञ्जलिः ।
 ससुखं ज्ञानमि भगवन् । व्रतमेतत्त्वदाज्ञया ॥
 इत्युक्ता लिङ्गमूलं दर्भानुत्तरतस्त्यजेत् ।
 ततो दण्डजटाचौरमेखलाद्यपि चोत्सृजेत् ॥
 पुनराचम्य विधिवत् पञ्चाक्षरमुदीरेयेत् ।
 यः कृत्वाऽन्तिकीं दीक्षामादंष्टानमनाकुलः ॥
 व्रतमेतत् प्रकुर्वीत स तु वै नैष्ठिकः स्मृतः ।
 सोऽथ्याश्रमो च विशेषो महापाशुपतस्तथा ॥
 स एव तपसा श्रेष्ठः स एव च महाव्रती ।
 न तेन सङ्गः कश्चित् क्षतक्षतो सुसुच्यु ॥
 यतियो नैष्ठिको जातस्तमाहुर्नैष्ठिकोत्तमम् ।
 योऽनश्रदादृष्टाश्च वा व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
 सोऽपि नैष्ठिकतुल्यः स्यात्तैवव्रतसमन्वयात् ।
 दृष्टात्ता यश्चरेदतद्व्रतं व्रतपरायणः ॥
 दिव्यैकदिवसं वापि स च कश्चन नैष्ठिकः ।
 कृत्यमित्येव निष्कामो यश्चरेद् व्रतमुत्तमम् ॥
 शिवापितात्मा सततं न तेन सङ्गः कश्चित् ।
 भस्मच्छत्रो द्विजो विद्वान् महापातकसम्भवेः ॥
 पापैर्विमुच्यते सद्यो मुच्यते नात्र संशयः ।
 रुद्राग्नेयं तपं वीर्यं तद्वत्स परिकीर्तितम् ॥
 तस्मात्सर्वेषु कालेषु धीर्यवान् भस्मसंयुतः ।
 भस्मनिष्ठस्य दत्तान्ते दोषः भस्माग्निसङ्गमात् ॥
 भस्मस्नानविशुद्धात्मा भस्मनिष्ठ इति स्मृतः ।
 भस्मना दिग्धसर्वाङ्गो भस्मदात्रिपुण्ड्रकः ॥
 भस्मशायी च पुरुषो भस्मकल्पभक्षणात् ।
 भूतिर्भक्तिकरी पुंसां रक्षा रक्षाकरी परम् ॥
 किमन्यदिह वक्तव्यं भस्माद्यात्मकारणम् ।
 व्रती च भस्मना ज्ञातः स्वयं देवो महेश्वरः ॥

पाषण्डः

परमास्त्रश्च शैवानां भस्मेतत्परमेश्वरम् ।
 धौम्यायजस्य तपसि ह्यापदो यज्ञिवारिताः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कृत्वा पाशुपतं व्रतम् ।
 धनवद्भस्म संश्लु भस्मस्नानरतो भवेत् ॥
 इति श्रीशिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे
 एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ * ॥)
 पाशुपतास्त्रं, ज्ञी, (पाशुपतं पशुपतिसम्बन्धि
 अस्त्रम् ।) पशुपतेः शूलास्त्रम् । तस्य स्वरूपं
 यथा,—
 “गजाननोऽपि सञ्चिन्त्य यत्तत् पाशुपतं परम् ।
 महारूपं महाकार्यं युगान्तामिसमप्रभम् ॥
 पञ्चवक्त्रं महाघोरं दशबाहुं त्रिलोचनम् ।
 सौम्यं घोरं सुघोरास्यमूर्ध्नि भयोत्कटम् ॥
 जटाभारैश्च गङ्गाहिमयमाणं शिवाङ्गणम् ।
 वेणुवीणाशस्त्रघटं डमरुकारावसंकुलम् ॥
 शिवारावं भयात्तासि यथावयसत्तेजितम् ।
 उल्कादण्डज्वलज्वालं गोनाशकतभूषणम् ॥
 ललज्ज्वलनागेन्द्रं गजचर्मोद्वाससम् ।
 केकरं तर्ज्यमानं शूलखटाङ्गधारिणम् ॥
 यसमानं समभिदं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 पुरतो विघ्ननाशस्य लेलिहानं यवस्थितम् ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥
 पाशुपालं, ज्ञी, (पशुपालस्य भावः कर्म वा ।
 पशुपाल + ज्ञान् ।) वैश्यवृत्तिः । पशून् गोमहि-
 म्यादीन् पालयति पशुपालः, दातुं वण् । पशु-
 पालस्य भावः कर्म वा इत्यर्थे णाप्रत्ययनिष्प-
 त्तम् । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, मार्कण्डेयः २८।६।
 “दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिधैव सः ।
 वाणिज्यं पाशुपालश्च क्षत्रियैवास्त्य जीविका ॥”)
 पाश्चात्यः, त्रि, (पश्चात् + “दक्षिणापश्चात्पुरस-
 ख्यक् ।” ४।२।६८। इति त्यक् ।) पश्चा-
 द्भवः । (यथा, देवीभागवते । १।१७। ६६।
 “पाश्चात्यं यामिनोयामं ध्यानमेवान्वपद्यत ।
 ज्ञात्वा प्रातः क्रियाः कृत्वा पुनरास्ते समा-
 हृत्यः ॥”)
 पश्चिमदेशजातः । इति सुगन्धोदयाकरणम् ॥
 (यथा, महाभारते । १।१२१। ११।
 “स विजित्य दृष्टीत्वा च भूपतीन् राजसत्तमः ।
 प्राच्यानुदीच्यान् पाश्चात्यान् दक्षिणात्यान्काल-
 यत् ॥”)
 पाश्चात्याकरसम्भवे, ज्ञी, (पाश्चात्ये पश्चिमदिग्-
 भवे आकरे सम्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) साम्भरी-
 लवणम् । तत्पण्यायः । रोमकम् २ रामलव-
 णम् ३ । इति रत्नमाला ॥
 पाश्या, ज्ञी, (पाश्यानां सम्बन्धः । पाश + “पाशा-
 दिभ्यो यः ।” ४।२।६६। इति यः ।) पाश-
 सम्बन्धः । इत्यमरः । १।२। ४६ ॥
 पाषकः, पुं, (पशति ब्रह्मातीव चरन् । पश बन्धे +
 क्तुल ।) पादाभरणविशेषः । पाशुली इति
 भाषा ॥ यथा,—
 “रुद्रपाषकवटकोश्च विराजितपदाङ्गुलेः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जकखण्डे ४ अध्यायः ॥

पाषण्डः

पाषण्डः, पुं, (पापं करोति दर्शनसंसर्गादिना ददातीति। षण् अ दाने + अमन्तात् डः। एषो-
दरादित्वात् साधुः। यद्वा, पाति रक्षति दुष्कृ-
तेभ्य इति। पा + कृप्। पा वेदधर्मेस्तं षण्ड-
यति खण्डयतीति। यदुक्तम्।

“पालनाच्च त्रयीधर्मेः पाषण्डेन निगद्यते।

तं ष(ख)ण्डयन्ति ते यस्मान् पाषण्डास्तेन

हेतुना ॥

नानाव्रतधरा नानावेशाः पाषण्डिनो मताः ॥”)

वेदधिरुद्धाचारवान् सर्ववर्णविद्वधारी। औह-

चपणकादिः। इति भरतः ॥ तत्पर्यायः। सर्व-

जिज्ञी २। इत्यमरः। २। ७। ४५ ॥ कौलिकः ३

पाषण्डिकः ४। इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ पाष-

ण्डादिसम्भाषणे दोषो यथा,—

“तस्मात् पाषण्डिभिः पापैरालापं स्वर्णं

त्यजेत्।

विशेषतः क्रियाकाले यद्वाही चापि दीक्षितः ॥

क्रियाहानिर्गृहे यस्य मासमेकं प्रजायते।

तस्यावलोकनान् सर्वं पश्येत् भतिमान् नरः ॥

किं पुनर्यस्तु सन्देहात् त्रयी सर्वस्वना हिज्ज ॥

पाषण्डभोजिभिः पापैर्देवादिविरोधिभिः ॥

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान्।

हेतुकान् वकटर्त्तुषु बाह्यान्विणापि नाक्षयेत् ॥

दूरापास्तस्तु संसर्गः सहास्या वापि पापिभिः।

पाषण्डिभिर्दुराचारेणैस्मात्तान् परिवर्जयेत् ॥

एते नमस्तवाख्याता दृष्टा आहोपघातकाः।

येषां सम्भाषणात् पुंसां दिनपुण्यं प्रणश्यति ॥

एते पाषण्डिनामानो ह्येतांश्च आलपद्बुधः।

पुण्यं नश्यति सम्भाषादेतेषां तद्दिनोद्भवम् ॥

पुंसां जटाधरणमौष्ण्यवतां दृष्टेव

मोघाश्रिनामखिलश्रीचरिरालतानाम्।

तोयप्रदानपिष्टपिष्टवह्निष्कृतानां

सम्भाषणादपि नरा नरकं प्रयाप्ति ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥ * ॥

पाषण्डादीनां लक्षणं यथा,—

“भयः स्वधर्मात् पाषण्डो विकर्मस्थो निषिद्धकृत्।

यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोत्थितः ॥

प्रच्छेदनि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥

तद्वान् वैडालव्रतिकः ॥

प्रियं यत्किं पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भ्रष्टम्।

यत्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः ॥

सन्देहकृतेतुभिर्यः सत्कर्मसु सहेतुकः।

अस्वागृह्णेतैकतकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥

शठो मिथ्याविनीतश्च वकटर्त्तुरुदाहृतः ॥” इति।

एतद्वैकायां भाषी ॥ * ॥ अपि च।

सदाशिव उवाच।

“येऽन्यदेवं परस्मिन् घटन्त्यज्ञानमोहिताः।

नारायणाज्जगद्वन्द्यं ते वै पाषण्डिनस्तथा ॥

कपालभस्मास्थधरा ये ह्यवेदिकलिङ्गिनः।

कृते घनस्थाश्रमाश्च जटावल्कलधारिणः।

अवेदिकक्रियोपेतास्ते वै पाषण्डिनस्तथा ॥

शङ्खचक्रोर्ध्वपुष्पादिचिह्नेः प्रियतमैर्हरेः।

पाषण्डः

रक्षिता ये हिजा देवि। ते वै पाषण्डिनो मताः ॥

अतिस्मृत्युक्तमाचारं यस्तु नाचरति हिजः।

स पाषण्डोति विज्ञेयः सर्वलोकेषु गर्हितः ॥

समस्तयज्ञभोक्तारं विष्णुं ब्रह्मण्यदेवतम् ॥

उदस्य देवताश्चैव जुहोति च ददाति च।

स पाषण्डोति विज्ञेयः स्वतन्त्रो वापि कस्मैसु ॥

स्वातन्त्र्यात् क्रियते येस्तु कस्मै वेदोदितं महत्।

विना वै भगवत्प्रोत्था ते वै पाषण्डिनः स्मृताः ॥

यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदेवतैः।

समस्तैरेव वीक्षेत स पाषण्डो भवेत् सदा ॥

अनास्था क्रियते येस्तु मनोवाक्कायकर्मभिः।

वासुदेवं न जानाति स पाषण्डो भवेत् हिजः ॥

हरेर्नामैकमन्त्राभ्यां लोकाः सङ्गिर्विवर्जिताः।

यदि वर्णाश्रमाद्या ये ते वै पाषण्डिनः स्मृताः ॥

वर्णानां गुरवो नित्यं शिषे यद्यप्येवैववाः।

भगवद्धर्मरक्षिता वैष्णवादिविनिन्दकाः ॥

रक्षन्तमोमया जीवहिंसका जीवभक्षकाः।

असत्प्रतिग्रहरता देवता ग्रामयाजकाः ॥

भ्रष्टाचारास्तथा ब्राह्म्या नानाविबुधपूजकाः।

देवतोच्छिष्टश्राद्धादिभोजिनः शूद्रवृत्तक्रियाः ॥

विविधासत्कर्मरता भक्ष्याद्यविचारिणः।

लोभमोहमदक्रोधकामाहङ्कारिणः सदा ॥

एवंविधाः पारदारिकाया येऽत्र शुभानने ॥

अन्येषां का कथा तत्र पाषण्डा ब्राह्मणाः ॥

स्मृताः ॥

वर्णाश्रमाद्या ये मर्त्याः स्वधर्मविवर्जिताः।

ते वै पाषण्डिनो देवि। नारायणवहिर्मुखाः ॥

सर्वांशिनो हिजा येऽपि सर्वविक्रियिणस्तथा।

षड्वेदाचाररक्षितास्ते वै पाषण्डिनो मताः ॥

ये त्वसद्भक्ष्यपानादिरता लोवः निरन्तरम्।

शिषे। पाषण्डिनो ज्ञेया इह ते नात्र संशयः ॥

विष्णुवैष्णवगोभूस्मिदेवादिषु विशेषतः।

अन्यतुलसीतीर्थस्नानादिषु महागुरौ ॥

लक्ष्मीसरस्वतीगङ्गायमुनासु वरानने ॥

स्मृताः पाषण्डिनस्तेऽपि ये न सेवापरायणाः ॥

रुद्रान्त्रिनाभभ्रातृस्फाटिकासादिधारिणः।

जटिला भस्मलिमाङ्गास्ते वै पाषण्डिनः प्रिये ॥

असिजीवी मसीजीवी धावकः पाचकस्तथा।

एते पाषण्डिनो विद्वा मादकदयभोजिनः ॥

देवि। काष्ठादयो भक्ता अन्यशरणास्तु ये।

पाषण्डसङ्गं न कुर्युस्तद्देहे पानभोजने ॥

यदि देववशात्तोभात्मोद्धारस्याश्रमभोजनम्।

तत्स्यर्शलपानाश्च चक्रुस्तत्सङ्गमादिकम् ॥

तत्पानभोजनालापसङ्गालिङ्गनतोऽचिरान्।

पाषण्डिनो वैष्णवाः स्युरन्येषामपि का कथा ॥

किमत्र बहुनोक्तं ब्राह्मणा ये ह्येवैष्णवाः।

असदाचरणाश्चेतुस्तदा पाषण्डिनः स्मृताः ॥

एतद्भोजनपानादिकर्मभिर्वैष्णवा जनाः।

पाषण्डिनस्तथा स्युर्वै जटाभस्मादिधारिणः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे पाषण्डाचरणं नाम ४२ अः ॥

तस्य व्याख्यतं यथा,—

“अथ पाषण्डसंसर्गं सङ्गं भज सतां सदा।

पाषाण

कामं क्रोधच लोभच मोहच मदमतसरौ ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य राश्याद्विष्कर्तयता यथा,—

“कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डम्याश्च

मानवान्।

विकर्मस्थान् शौचिकाश्च क्षिप्रं निर्व्यासयेत्

पुरात ॥

एते राष्ट्रं वर्त्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः।

विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥”

इति मानवे ६ अध्यायः ॥

अपि च।

“आक्रुष्टाश्च तथा लुब्धान् दृष्टार्थात्स्वभाषिणः।

पाषण्डिनस्तपसादीन् पराहृष्यु योजयेत् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

पाषण्डकः, पुं, (पाषण्ड एव। स्वार्थं कन्।)

पाषण्डः। इति शब्दरत्नावली ॥

पाषण्डो, [न] पुं, (पां त्रयीधर्मे षण्डयतीति।

पा + षण्ड + णि(नः।) पाषण्डः। इति जटा-

धरः ॥ (यथा, मनुः। ४। ३०।

“पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान्

शठान्।

हेतुकान् वकटर्त्तुषु बाह्यान्विणापि नाक्षयेत् ॥”)

पाषाणः, पुं, (पषति पीडयत्यनेनेति। पष पीडने +

बाहुलकात् आनच्। “पषेयिष्व ॥” २। ६०।

इत्यञ्जलदत्तोक्ता स च गित्।) प्रस्तरः। तत-

पर्यायः। यावः ० उपलः ३ अयसा ४ शिला ५

दधन ६। इत्यमरः। २। ३। ४८ ॥ दधत् ७। इति

भरतः ॥ प्रस्तरः ८ पारावुकः ९ पारटीटः १०

वृक्षरुः ११ काचकः १२। इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, देवीभागवते। ४। २१। ५४।

“गतेऽथ नारदे कंसः समाकृष्याथ बालकम्।

पाषाणे पोथयामास सुखं प्राप च मन्दधीः ॥”

पाषाणादिनिर्मितत्वात् देवताप्रतिमादि। यथा,

आर्यासप्तशत्याम्। ३८६।

“पूजां विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना

प्रतिष्ठा च।

तदुभयविप्रतिपक्षः पश्यतु गीर्वाणपाषाणम् ॥”)

पाषाणगर्हभः, पुं, हनुसन्धिलक्षुद्रोगविशेषः।

तल्लक्षणाभाह।

“वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसन्धिलक्षः।

स्थिरो मन्दरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्हभः ॥”

स्थिरः कटिनः ॥ * ॥ तच्चिकित्सा यथा,—

“पाषाणगर्हभं पूज्यं स्वेदयेत् कुशलो भिषक्।

ततः पनसिकाप्रोक्तेः कल्केतयोः प्रलेपयेत् ॥

वातश्लेष्मिकशोथघ्नेः कर्कोरम्यश्च लेपयेत्।

परिपाकगतं भिक्षा व्रणवत्सुपाचरेत् ॥

जलोकाभिर्हृतं रक्तं स श्लाघ्यति विनौषधम्।

एतत्स्यलेषु बह्व्यु प्रेक्षितं लिखितं ततः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पाषाणचतुर्दशी, स्त्री, (पाषाणसाध्या पाषाणवत्-

पिष्टकभोजनसाध्या चतुर्दशी) दक्षिणराशिस्थ-

रविकयस्तपचीयचतुर्दशी। यथा, भविष्ये।

पिकरा

“वृक्षे शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्हशी ।
तस्यामाराधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणभोजनैः ॥
पाषाणभोजनैः पाषाणाकारपिष्टकभोजनैः ।”
इति तिथ्यादिसत्त्वम् ॥

पाषाणदारकः, पुं, (दारयति विदारयतीति । द +
णिच् + ण्वल् । पाषाणस्य दारकः ।) टङ्कः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८३ ॥

पाषाणदारणः, पुं, (दारयतीति । द + णिच् +
ल्युः । पाषाणस्य दारणो विदारकः ।) टङ्कः ।
इत्यमरः । २ । १० । ३४ ॥

पाषाणभेदनः, पुं, (पाषाणं अक्षरं भिनत्तीति ।
भिद् + ल्युः ।) टुच्विशेषः । षाड्जुडी इति
भाषा । तत्पर्यायः । अक्षमः २ शिलाभेदः ३
अक्षमभेदकः ४ श्वेता ५ उपलभेदी ६ पलभित् ७
शिलार्भजः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्त-
त्वम् । मेहहृद्दाहस्रक्कृष्णरोगाश्रितम् ।
श्रीतलत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“पाषाणभेदकोऽक्षमो गिरिभिर्ज्ञेयोजनी ।
अक्षमभेदो हिमस्तिकः कषायो वस्तिशोधनः ॥
भेदो हन्ति दोषार्शागुल्मकृष्णमज्जदणः ।
योनिरोगान् प्रमेहं च स्त्रीहासूलव्रणानि च ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पाषाणभेदी, [न] पुं, (पाषाणं अक्षरं भिन-
त्तीति । भिद् + णिनिः ।) टुच्विशेषः । पाथर-
चुर इति भाषा । तत्पर्यायः । अक्षमभेदः २
शिलाभेदः ३ अक्षमभित् ४ । इति राजमाला ॥
(अक्षमभेदशब्दे ज्ञातयमस्य विवरणम् ॥)

पाषाणी, स्त्री, (पाषाण + अण्यार्थे ङीष् ।)
सुदपाषाणः । स तु परिमापकविशेषः । वाट्-
खारा इति भाषा । तत्पर्यायः । एषाकरा २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाहानः, पुं, (पाति रक्षति दुष्कृतेभ्य इति । पा +
क्रिप् । पां त्रयीधर्मं हन्ति गच्छतीति । हन्
गतौ + डः । पाहं प्रक्षाणं अततीति । अच् ।)
प्रक्षदारुणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पि, श्र गतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (तुदा-परं-
सकं-अनिट् ।) श्र, पियति । इति दुर्गादासः ॥

पिकः, पुं, (अपि कायति शब्दायते इति । अपि
+ क् + “आतञ्जोपसर्गः” ३ । १ । १३६ ।
इति कः । अपेक्षारलोपः ।) कोकिलः ।
इत्यमरः ॥ २ । ५ । १६ । (यथा,—
“पिक ! विधुस्तव हन्ति समं तम-
त्वमपि चन्द्रविरोधिकुङ्करवः ।
इति तयोरनिर्णयं हि विरोधिता
कथमहो समता मम तापने ॥”
इत्युद्धटः ॥)

पिकप्रिया, स्त्री, (पिकानां प्रिया ।) महाजम्बूः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकबन्धुः, पुं, (पिकानां बन्धुरिव ।) आम्बुवृक्षः ।
इति त्रिकाशेषः ॥

पिकरागः, पुं, (पिकानां रागोऽनुरागो यत्र ।)
आम्बुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गलः

पिकवल्लभः, पुं, (पिकानां वल्लभः ।) आम्बुवृक्षः ।
इति भावप्रकाशः ॥ (गुणाश्चास्य आम्बुवृक्षे
ज्ञातव्याः ॥)

पिकाचः, पुं, (पिकस्य अक्षि लोचनं तद्वत् वर्णो
यस्य । समासे चच् ।) रोचनी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

पिकाङ्गः, पुं, (पिकस्याङ्गमिव अङ्गं यस्य ।)
पञ्चविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिकानन्दः, पुं, (पिकानामानन्दो यस्मिन् ।)
वसन्तकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकी, स्त्री, (पिक + स्त्रियां ङीष् ।) कोकिला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकेयणा, स्त्री, (पिकस्य ईयणं लोचनं तद्वत्
वर्णो यस्याः ।) कोकिलाक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कोकिलचक्षुस्तुल्यचक्षुर्युक्ता च ॥

पिकः, पुं, (पिक इत्ययत्तशब्देन कायति शब्दा-
यते इति । कै + कः । पिक इव कायतीति ।
एषोदरादित्वात् साधुरित्येके ।) हस्तिश्रावकः ।
इति शब्दमाला ॥

पिङ्ग, स्त्री, (पिङ्गतीति । पिङ्गि वर्णं + अच् । न्यङ्-
कादित्वात् कुत्वम् ।) बालकः । इति मेदिनी ।
गे. १२ ॥ हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गः, पुं, (पिङ्गि वर्णं + अच् । कुत्वम् ।) पिङ्गल-
वर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १०३ । ३२ ।
“पद्मपचाननः पिङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥”)
मृषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गकपिश्रा, स्त्री, (पिङ्गा कपिश्रा च । वर्णो
वर्णेनेति समासः ।) तैलपायिका । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २०३ ॥

पिङ्गचक्षुः, [म] पुं, (पिङ्गे चक्षुषी यस्य ।)
कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१८ ॥

पिङ्गजटः, पुं, (पिङ्गा पिङ्गलवर्णा जटा यस्य ।)
शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११३ ॥

पिङ्गलं, स्त्री, (पिङ्गं लातीति । ला + कः ।)
रीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गलः, पुं, (पिङ्गो वर्णोऽस्यास्तीति । पिङ्ग +
“सिन्धादिभ्यश्च” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।)
नीलपीतमिश्रितवर्णः । तत्पर्यायः । कङ्कारः २
कपिलः ३ पिङ्गः ४ पिङ्गजः ५ कदः ६ । तद्-
यति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥ केचित्
तयं हयं पर्यायमाहुः । अत्र नीलपीतः कपिलः ।
रोचनाभः पिङ्गजः । कनकपिङ्गलः कदः ।
इति सुभूतिः ॥

“पिङ्गो रोचना पाण्डुः कदः कनकपिङ्गलः ॥”
इति नाममाला ॥

“पिङ्गदीपशिखाभः स्यात् पिङ्गजः पद्मभूलिवत् ।
पीतनीलहरिरक्तः कङ्कारस्तम्बवत् ॥
अयन्निक्तः पीताङ्गः कपिलो रोचनाच्छविः ॥
इत्यत्र भेदोऽपि दृश्यते । अल्पभेदत्वाद्विहासौ
नादृतः ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ नाग-
भेदः । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।

पिङ्गला

“निष्ठानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ॥”
रुद्रः । चर्खाशुपरिपार्श्विकः । निधिभेदः ।
कपिः । अमिः । इति मेदिनी । ले. ११३ ॥
सुनिविशेषः । (यथा, महाभारते । १ । ५३ । ६ ।
“अस्माभवन् साङ्गरवो अन्वयुः अपि पिङ्गलः ॥”)
नकुलः । स्यावरविश्वविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १६५ ॥ सुदीलकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यत्तविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २० । ५१ ।
“पिङ्गलो नाम यक्ष्मी लोकास्यानन्ददायकः ॥”
पर्वतविशेषः । इति ब्रह्माख्यपुराणम् ॥)
प्रभवादिविषयवर्णनार्थे कपिश्चाश्वत्थमवर्धः । यथा,
“देशभङ्गोऽथ दुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
पिङ्गले चारुपद्मानि । दुर्भिक्षं नग्मेदातटे ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

पिङ्गलाचार्यकृतच्छन्दोग्यविशेषः । यथा,—
“ओ विविहमस्तसायरपारं पत्तो विविमलमद-
हेलम् ।
पट्टमं भासतरणो नाग्रोऽसौ पिङ्गलो जयद ॥”
अस्य व्याख्या ।
“अथ छन्दःशास्त्रकर्तुः पिङ्गलाचार्यस्य स्तुति-
रूपं मङ्गलं निर्विघ्नग्रन्थपरिसमाप्तये ग्रन्थकृत-
करोति । विविधा नात्राप्रकारकविन्यासविशिष्टा
मात्रा यत्र तद्विधमात्रं छन्दःकदम्बं तदेवं
सागरः अतिदुर्गमत्वात् भाषा एव तरङ्गा
नौर्यस्य । प्राकृते ह्रस्वता तेन भाषयेव छन्दः-
शास्त्रसुक्तवानित्यवगम्यते । केचित्तु लघुगुरु-
रूपा या विविधा मात्रा सेव सागरः तत्पारं
प्राप्तः अपरिवधारणे । विमलया मत्वा हिला
यत्र तद्वयथा स्यात् निर्मलबुद्ध्या हेलयेव पारं
गत इत्यर्थः । प्रथममित्यनेन छन्दःशास्त्रस्य
प्रथमप्रणीतायमित्यवगम्यते । अर्थात्तरमप्यने-
नेव व्यन्यते यो विविधमात्राभिः सागरपारं
प्राप्तः विः पक्षी अर्थात्तरङ्गः तस्य विमलमतौ
हेला यत्र तत् यथा स्यात् भाषा अनुनयवाक्
सेव नौर्यस्य ईदृशो नागो जयति । एवं हि
अयते भोक्तुमुद्यत्तं गरुडं दृष्ट्वा सकौशलं सवि-
नयं तमुवाच भो गरुड ममेदं कौशलं पश्य
यदेकवारलिखितं मया लिख्यते तदा मां भक्त
इत्युक्त्वा सागरतीरं गङ्गविशालाश्रयपर्यन्तं प्रक्षारं
प्रदर्श्य ससृजं प्रविशन् गरुडोऽपि वञ्चनां गुरु-
त्वेन तच्च मत्वा तद्देशाद्विराजन् यथादृशं बुद्धि-
गौरवं यस्य अतएव जयति उत्कर्षेण वर्णते
तं प्रति प्रणतोऽस्मीति व्यन्यते अथवा गाथायां
भगवोपन्यासो मङ्गलार्थः प्रथमं श्रुत्योदासी-
नयोर्भगवद्भगवद्विषयोऽगोऽनुचितोऽपि कथमित्य-
वहितेर्भाष्यम् ॥” इति पिङ्गलग्रन्थसङ्कीर्णिका च ॥

पिङ्गललोहं, स्त्री, (पिङ्गलं लोहमिति नित्यकर्म-
धारयः ।) पिस्तलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गला, स्त्री, (पिङ्गल + टाप् ।) वामनाख्य-
दक्षिणदिग्गजस्य स्त्री । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥
कुसुदस्य करिणी । वैष्णवाविशेषः । इति मेदिनी ।
ले. ११३ ॥ तस्या उपाख्यानं यथा,—

पिङ्गला

“पिङ्गला नाम वेश्यासीद्विहेनगरे पुरा ।
तस्या मे श्रितं किञ्चित्बोधं नृपनन्दन ! ॥
सा स्त्रेरिग्यकदा कान्तं सङ्गत उपनेष्यती ।
अभूत् काले बहिर्हारी बिभ्रती रूपसुत्तमम् ॥
मार्गं आगच्छतो वीक्ष्य पुरुषान् पुरुषर्षभ ! ।
तान् शुक्लदान् वित्तवतः कान्तान् मेनेर्य-
कारः ॥

आगतेश्वपयातेषु सा सङ्केतोपनीविनी ।
अप्यन्यां वित्तवान् कोऽपि मासुपैष्यति भूरिदः ॥
एवं दुराशया ध्वस्तनिद्रा हार्यवलम्बिनी ।
निर्गच्छन्ती प्रविशती निशीथं समपद्यत ॥
तस्या वित्ताशया शुष्यदृक्काया दीनचेतसः ।
निर्वन्दः परमो जज्ञे चिन्ताहेतुः सुखावहः ॥
तस्या निजिप्रचित्ताया गीतं शृणु यथा मम ॥
निर्वन्द आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः ।
न ह्यज्ञातानिर्वन्दो देहधन्वं जिह्वासति ॥

पिङ्गलोवाच ।

अहो मे मोहवितर्ति पश्यतां विलितात्मनः ।
या कान्तादसतः कामं कामधेयेन वालिशः ॥
सन्तं समीपं रमणं रतिप्रदं
वित्तप्रदं नित्यमिमं विज्ञाय ।
अकामदं दुःखमयाधिष्ठाक-
मोहप्रदं तुच्छमहं भजेच्छा ॥
अहो मयात्मा परितोषितो वृथा
साङ्केत्युत्प्रातिविगर्ह्य धारया ।
स्त्रीणां रादयार्थलघोऽनुशील्यात्
क्रौतेन वित्तं रतिमात्मनेच्छते ॥
यदस्मिभिर्निर्मितवैश्वंश्य-
सृणुं त्वत्ता रोमनखैः पिनङ्गम् ।
त्तरन्नवद्वारमगारमेतद्-
विण्मन्त्रपूर्णं सदुपैति कात्या ॥

विदेहानां पुरे स्त्रिस्त्रिंशमेकैव रुद्रधीः ।
यान्यभिच्छ्रव्यसत्यस्मादात्मदात् काममप्युतात् ॥
सुजा प्रेयतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणाम् ।
तं विक्रीयात्मनेवाहं रमेनेन यथा रमा ॥
कियत् प्रियन्तं यमजन्तु कामा ये कामदा नराः ।
आद्यन्तवन्तो भाग्याया देवा वा कालविदताः ।
ननंभे भगवान् प्रीतो विष्णुः केनापि कर्मणा ।
निर्वन्दोऽयं दुराशया यस्मै जातः सुखावहः ॥
मेवं स्युस्मन्दभाग्यायाः क्षेप्रा निर्वन्दहेतवः ।
येनानुबन्धं निर्द्वयं पुरुषः प्रमदच्छति ॥
ततोपकृतमादाय श्ररसा ग्रास्यसङ्गताः ।
त्वक्का दुराशाः शरणं ब्रजामि तमधीश्वरम् ॥
सन्नुष्टा अदृष्टयेतदयपालाभिन औषधी ।
विह्वलास्यसुनेवाहमात्मना रमणेन वै ॥
संसारकूपं पतितं विषयेर्म्भितेक्षणम् ।
यस्तं कालाहिनात्मानं कोऽन्यच्छातुमधी-
श्वरः ॥

आज्ञेव ह्यात्मनो गोप्ता निजिद्वीत यदाखिलात् ।
अप्रमत्त इदं पश्येद्यस्तं कालाहिना अगत ॥
श्रीब्राह्मण उवाच ।
एवं श्वसितमतिदुराशां कान्ततर्षणाम् ।

पिङ्गल

क्षिप्तोपशममाश्रय श्रय्यासुपतिवैश सा ॥
आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।
यथा संक्षिप्त कान्ताश्री सुखं सुखाप पिङ्गला ॥
इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे श्रीभगवदुद्धव-
संवादे अष्टमेऽध्याये १२२-८५ ॥ * ॥
कर्णिका । नाडीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
पल्लिभेदः । राजरीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिंशपाटुतः । इति रत्नमाला ॥ * ॥
अथ पिङ्गलादिनाडीनिरूपणम् ।
“दक्षिणांशः स्मृतः सूर्या वामभागो निशाकरः ।
नाडीर्दृष्टा विदस्तासु सुखास्तिस्रः प्रकीर्त्तिताः ॥
इडा वामे तनोर्मध्ये सुयुग्मा पिङ्गला परे ।
मध्या तासपि नाडी स्यादमीसोमस्वरूपिणी ॥”
“अत्रता वामयुक्ताधःस्था धनुर्वक्रा वामनासा-
पर्यन्तं गता एवं पिङ्गला दक्षिणाधःस्था
धनुर्वक्रा दक्षिणनासान्तं गता पृष्ठवंशान्तर्गता
सुयुग्मा इत्यर्थः ।” इति सारदातिलकम् ॥

“नाडीनां संवहो देवि । कश्चोनिः खगाखवना ।
तत्र नाथः समुत्पन्नाः सहस्राणां हिसप्रतिः ॥”
कञ्जस्य पद्मस्य योनिरुत्पत्तिस्थानं शालूकमिति
यावत् ।
“प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भूयस्स्तदश स्मृताः ।
इडा च पिङ्गला चैव सुयुग्मा च तृतीयिका ॥
गान्धारी हस्तिजिह्वा च पूषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बिका कुक्ष्येव शङ्खिनी च दश स्मृताः ॥
एवं नाडीभयं चक्रं विज्ञेयं प्राक्तनचक्रम् ।
इहायाः पिङ्गलायाश्च मध्ये या सा सुयुग्म-
गिका ॥

इयञ्च त्रिगुणा ज्ञेया ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ।
रजोगुणा च वज्राख्या चित्रिणी सत्वसंयुता ॥
तमोगुणा ब्रह्मनाडी कार्यभेदक्रमेण च ॥”
इति निरुत्तरतन्त्रे प्रथमपटलः ॥

इडापिङ्गलयोः स्वरूपं यथा, —
“इडा च शरुचन्द्राभा तस्या वामे अवस्थिता ।
पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिता ॥”
इति योगार्णवः ॥

“इडायां संश्रितश्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः ॥”
इति तन्त्रान्तरम् ॥

पिङ्गलिका, स्त्री, (पिङ्गलो वर्णोऽस्यस्या इति ।
पिङ्गल + ठन् ।) वलाका । इति जटाधरः ॥
(कीटविशेषः । यथा, सुश्रुते । ५ । ८ ।

“मलिकाः कान्तारिका कृष्णा पिङ्गलिका मधू-
लिका काषायी स्याल्लेख्ये वट् ताभिर्दृष्टस्य
दाहशोफौ भवतः ॥”)

पिङ्गमारः, पुं, (पिङ्गमेव सारो यस्य ।) हरि-
तालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरितालशब्दे
विहृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

पिङ्गस्तटिकः, पुं, (पिङ्गः पिङ्गलवर्णः स्फटिकः
इति नित्यकर्मधारयः ।) गोमेदमणिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गा, स्त्री, (पिङ्गो वर्णोऽस्यस्या इति । अच्
टाप् च ।) गौरीचना । हिङ्गुः । नाभिका ।

पिचिण्डः

चण्डिका । इति मेदिनी । ने, ११ ॥ हरिदा
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वंशरीचना । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (स्वनामस्थाना तपस्विनी । अस्या
आश्रमस्तु तीर्थस्थानत्वेन प्रसिद्धः । यथा,
महाभारते । ३ । ८२ । ५५ ।

“पिङ्गातीर्थं उपसृष्य ब्रह्मचारि नराधिप ।
कपिलानां नराधिव । शतस्य फलमश्रुते ॥”
तथा च तन्त्रेव । १३ । २५ । ५३ ।

“उज्जानक उपसृष्य आर्षिसेनस्य चाश्रमे ।
पिङ्गायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
पिङ्गाक्षः, पुं, (पिङ्गं अक्षि यस्य । घच् समभासे ।)
शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुम्भीरः । पिङ्ग-
चक्षुःशब्ददर्शनात् । दोगपुत्रस्वगविशेषः । यथा,
माकण्डेय । १ । २१ ।

“पिङ्गाक्षश्च विशेषश्च सुपुत्रः सुसुखस्तथा ।
दोगपुत्राः स्वगश्रैश्चास्तवज्ञाः शास्त्रचिन्तकाः ॥”
पिङ्गलनेत्रे, त्रि । यथा, तन्त्रेव । ८६ । ८५ ।

“नमस्तेऽनल ! पिङ्गाक्ष ! नमस्तेऽस्तु हुता-
शन ! ॥”)

पिङ्गाशः, पुं, (पिङ्गं वर्णमश्रुते इति । अग्र +
अण् ।) पल्लोपतिः । मतस्यभेदः । पाङ्गाश इति
भाषा ॥ जात्यस्वर्ण, स्त्री । इति मेदिनी । शि, २५ ॥
पिङ्गाश्री, स्त्री, (पिङ्गं वर्णमश्रुते इति । अग्र +
अण् । स्त्रियां ङीष् ।) नीलिका । इति मेदिनी ।
शि, २५ ॥

पिङ्गास्यः, पुं, (पिङ्गमास्यं वदनं यस्य ।) पिङ्गाश-
मतस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

पिङ्गी, स्त्री, (पिङ्गो वर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।
ततो गौरादित्वात् ङीष् ।) ग्रामीरुचः । इति
मेदिनी । गे, १२ ॥

पिङ्गिचण्डः, पुं, (पिङ्गानि पिङ्गलवर्णानि इच्छणानि
यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११० ॥
(कुम्भीरः । पिङ्गचक्षुःशब्ददर्शनात् । पिङ्गल-
नेत्रे, त्रि ॥)

पिचिण्डः, पुं, (अपिचिण्डातिर्नेनेति । अपि +
चिङ् कोपे + घञ् । अपरजोपः ।) पशोर-
वयवः । उदरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६८ ॥

पिचिण्डलः, त्रि, (अतिप्रथिमं पिचिण्डसुदरमस्य ।
पिचिण्ड + तुल्दादित्वात् इलच् ।) तुन्दिलः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ११४ ॥ (यथा, काशी-
खण्डे । ८७ । १०२ ।

“स्वाहाकारेऽवहकारेः सुरा जाताः पिच-
ण्डिताः ।

रक्षिता गिरयस्तेन सदम्नानां पदे पदे ॥”)

पिचयः, पुं, (पिचवे तूलाय साधुः । पिच + यत् ।)
कार्पासः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०५ ॥

पिचिण्डः, पुं, उदरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥
तस्य लक्षणं यथा, —

“भोगाद्याः समजठरा निःस्वाः स्युर्धटसन्निभाः ।
सर्पादरा हरिदाः स्युः — — — ॥”

इति गारुडे ६३ अध्यायः ॥
पशोरवयवः । इति मेदिनी । छे, ३२ ॥

पिचलः

पिचिखिका, स्त्री, (पिचिख इव पिचिखानिरस्य स्त्रीति । पिचिख + टन् ।) पिचिखिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥ पार हिम् इति भाषा ॥

पिचिखिलः, पुं, (अतिशयितः पिचिख उदर-मस्य । पिचिख + तुन् + इत्वात् इलच् ।) बृहदुदरयुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ तत्-पन्थायः । पिचिखिलः २ बृहत्कुलिः ३ तुन्दी ४ तुन्तिकः ५ तुन्तिलः ६ उदरी ७ उदरिलः ८ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २१४ ॥ (यथा, काशी-मण्डले शिवशर्मणो वैकुण्ठलोकगमने विष्णुगण-संवादे ।

“पिचिखिलेः स्यात्तुल्यैर्मघगम्भीरनिस्सनेः ॥”)

पिचः, पुं (पिचतीति । पिच मर्द्दने + मय्यादि-त्वात् कुः ।) कार्पासतूलः । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ६ ।

“अर्शो बौध्यं शलाकयोतपीथ पिचुवस्त्रयो-रन्यतरंगं प्रसृत्य चारं पातयेत् ॥” कृष्ण-भेदः । कर्षः । असुरविशेषः । इति मेदिनी । चे, ७ ॥ भैरवः । शस्यभेदः । इति विश्वः ॥ (चिकित्सोपयोगिपञ्चकर्मन्तर्गतक्रियाविशेषः । यथा,—

“कामिनां प्रतियोन्वाच्च कर्षयः स्वेदो विधिः । क्रमः कार्यस्ततः स्नेहपिचुभिस्तर्पणं भवेत् ॥ शास्त्रकीजिह्वी गन्धधवल्कपञ्चवल्कलैः । कषायेः साधितैः स्नेहः पिचः स्याद्विप्रतापहः ॥” इति वैद्यकचक्रपाणिमसंग्रहे योनित्यापचिकित्-मायाम् ॥)

पिचुकः, पुं, (पिचुरिव कायतीति । के + कः ।) मदनवृत्तः । इति रत्नमाला ॥ मयना इति भाषा ॥

पिचुत्तलं, स्त्री, (पिचोत्तलम् ।) तूलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिचुमन्दः, पुं, (पिचुं कुष्ठविशेषं मन्दयति नाशय-तीति । मन्द + अण् ।) निम्बवृत्तः । इति हेम-चन्द्रः । ४ । २०५ ॥ (यथा, आर्यासप्त-शत्याम् । ३४६ ।

“पश्यान्तरूपमिन्द्रिन्दिरंगं माकन्दशखरो

मुखरः ।

अपि च पिचुमन्दमुकुले मौकुलिकुलमाकुलं मिलति ॥”)

पिचुमर्दः, पुं, (पिचुं कुष्ठविशेषं मर्दयति मृदा-तीति वा । मृद + अण् ।) निम्बवृत्तः । इत्य-मरः । २ । ४ । ६० ॥ (यथा, देवीभागवते । ३ । १० । १० ।

“असतामुपकाराय दर्जनानां विभूतयः ।

पिचुमर्दः फलाटोऽपि काकैरयोपभुज्यते ॥”

पन्थायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“कैटभः पिचुमर्दश्च निम्बोरिष्टो वरत्नता ।

दृष्टो हि हिमनिर्यासः सर्वतोभद्र इत्यपि ॥”)

पिचुलः, पुं, (पिचुं लातीति । ला + कः ।)

कायुकः । इत्यमरः । जलवायसः । इति मेदिनी ।

ने, १२२ ॥ तूलः । इत्यमरटीकायां सारमुन्दरी ॥

पिच्छिलं

पिच क छेदे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा-परं-सकं-सेट् ।) क, पिचयति । इति दुर्गा-दासः ॥

पिचटं, स्त्री, (पिचयतीति । पिच छेदने + अटन् ।) मौसकम् । रङ्गम् । (अस्य पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“रङ्गं वङ्गश्च कस्तीरं मृदङ्गं पुत्र पिचटम् ॥” नेत्ररोगः, पुं । इति मेदिनी । टे, ५० ॥

पिच्छ, श्र बाधे । इति कविकल्पदमः ॥ (तदा-परं-सकं-सेट् ।) श्र, पिच्छती पिच्छन्ती । बाधो विहितः । इति दुर्गादासः ॥

पिच्छं, स्त्री, (पिच्छतीति । पिच्छ + अच् ।) मयूरपुच्छम् । तत्पन्थायः । शिखण्डः ० वर्हम् ३ इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ शिखिपुच्छम् ४ शिखण्डकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अनर्घराघवे । ६ । ६५ ।

“तस्यारिबलभीमस्य अजदण्डस्य लाङ्गुलम् । दर्पदोमः क्षुरप्रेण मायुरं पिच्छमच्छिनत् ॥” चङ्गा । इति मेदिनी । छे, ५ ॥

पिच्छः, पुं, (पिच्छतीति । पिच्छ + अच् ।) लाङ्गु-लम् । इति मेदिनी । छे, ५ ॥

पिच्छलदला, स्त्री, (पिच्छलं दलं पत्रं यस्याः ।) बदरीवृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिच्छवाणः, पुं, (पिच्छं वाण इव यस्य ।) श्येन-पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिच्छा, स्त्री, (पिच्छ + अजादित्वात् टाप् ।) शास्त्रालीवृष्टः । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“निर्यासः शास्त्रालः पिच्छा शास्त्राली वृष्टकी-रपि च ।

मोक्षाम्रावो मोक्षरसो मोक्षनिर्यास इत्यपि ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पूगः । छटा । कोषः । मोक्षा । भक्तसम्भूत-मण्डम् । पङ्क्तिः । अश्वपदामयः । इति मेदिनी । छे, ४ ॥ चोलिका । फणिलाला । इति

हारावली । २२० ॥ शिंशपावृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिच्छिका, स्त्री, (पिच्छं मयूरवर्हं अस्यतीति । पिच्छ + टन् ।) चामरविशेषः । यथा “पिच्छिकां भ्रामयित्वा बहुविधं हास्यं कृत्वा पणमहद्दं दस्य चरणे ददं अलिं अपिणा कुणमस्य ।” इति रत्नावलीनाटकं ४ अङ्कः ॥

पिच्छितिका, स्त्री, शिंशपा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वृत्तिरस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञातया ॥)

पिच्छिलं, त्रि, (पिच्छा भक्तसम्भूतमण्डं अक्षय-स्यति । पिच्छादित्वात् इलच् ।) भक्तमण्ड-युक्तम् । इति रायमुकुटः ॥ सरसयज्ञनादि । इति भरतः ॥ रुपादि । इति रमानाथः ।

स्निग्धरुपादि । इति भावदीक्षितः ॥ मण्ड-युक्तभक्तम् । जलयुक्तयज्ञनम् । इति नील-कण्ठः ॥ तत्पन्थायः । विजिलम् २ । इत्यमरः ।

२ । ६ । ४६ ॥ विजयिनम् ३ विजयनम् ४ विज्ज-

पिञ्जलः

लम् ५ इज्जलम् ६ लालसीकम् ७ । इति वाचस्पतिः ॥ (यथा, छन्दोमञ्जरीम् ।

“तद्वर्णं सर्वपञ्चाकं नवौदनानि पिञ्जलानि च दधीनि ।

अल्पवयेन सुन्दरि । ग्राम्यजनो मृष्टमप्राति ॥”)

पिञ्जयुक्तः ॥ (स्निग्धसरसपदार्थविशेषः । पिञ्जल इति भाषा ॥ यथा, साहित्यदर्पणे १० । ५५ ।

“काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्यातुम् ।

उत्कण्ठितासि तरले ! नहि नहि सखि !

पिञ्जलः पन्थाः ॥”)

पिञ्जलः, पुं, (पिञ्जं चूडास्यस्येति । पिञ्जादि-त्वात् इलच् ।) स्निग्धान्तकण्ठः । इति राज-निर्घण्टः ॥

पिञ्जलकः, पुं, (पिञ्जलः सन् कायतीति । के + कः ।) धन्वनवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिञ्जलच्छदा, स्त्री, (पिञ्जलच्छदी यस्याः ।) उपोदकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिञ्जलत्वक्, [च] पुं, (पिञ्जला त्वग् यस्य ।) नागरङ्गवृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धन्वन-वृत्तः । इति रत्नमाला ॥

पिञ्जलसारः, पुं, (पिञ्जलः सारो यस्य ।) मोक्षरसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिञ्जला, स्त्री, (पिञ्जा + इलच् । ततश्चाप् ।) पोतिका । शिंशपा । (अस्याः पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पिञ्जला पिञ्जला वीरा कृष्णसारा च शिंशपा ॥”)

शास्त्रालिः । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“शास्त्रालिस्तु भवेन्नाचा पिञ्जला पूरणीति च । रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाट्या च तूलनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मितुभेदः । इति मेदिनी । ने, ११५ । कौकि-लानः । वृश्चिकाक्षुपः । श्रुलीढगम् । अससो । इति राजनिर्घण्टः ॥ कचुः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

पिज, इ क भाष्यार्थः । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा-परं-अकं-सकं च सेट् ।) इ कः पिञ्ज-यति । भाः दीप्तिः । वृद्धार्थं निकेतनहिंसा-

बलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

पिज, इ ल ङ वर्णपूजयोः । इति कविकल्पदमः ॥ (अदा-आत्मं-अकं-सकं च सेट् ।) इ, पिञ्जति ।

ल ङ पिङ्क्ते । इति दुर्गादासः ॥

पिञ्जं, स्त्री, (पिञ्ज बले + भावे घञ् ।) बलम् । याकुलं, त्रि । इति मेदिनी । ने, १३ ॥

पिञ्जः, पुं, (पिञ्ज वधे + भावे घञ् ।) वधः । इत्य-मरः । २ । ८ । ११५ ॥ कर्पूरभेदः । इति राज-निर्घण्टः ॥

पिञ्जटः, पुं, (पिञ्जयति नेत्रं दूषयतीति । पिञ्ज + अटन् ।) नेत्रमलम् । पिञ्जुटि इति भाषा ॥

यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

“दूषोका दूषिका दूषिः पिञ्जटपिञ्जटापि ॥”

पिञ्जटः

पिञ्जनं, स्त्री, (पिञ्जतेऽनेनेति । पिजि स्फोटने + करणे ल्यट् ।) कर्पासस्फोटनधनुः । तत्पर्यायः । विह्वननम् २० तूलस्फोटनकार्मुकम् ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । ६ ॥

पिञ्जरं, स्त्री, (पिजि दीप्तौ वर्णं वा + बाहुलकात् अरः । इत्यञ्ज्वलदत्तः । ३ । १३१ ।) हरितालम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ स्वर्णम् इति मेदिनी । रे, १८५ ॥ नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पल्यादिवन्धनग्रहम् । कायाम्बुहम् । इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥

पिञ्जरः, पुं, (पिजि + अरः ।) अश्वभेदः । पीत-रक्तवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुमेरुपश्चिम-पार्श्वस्थपञ्चनविशेषः । यथा, मार्कण्डेयः ५५ : "पिञ्जरोऽथ महाभद्रः सुरसः कपिलो मधुः") पीते, जि । इति मेदिनी । रे, ११५ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६१ ।

"प्रियया कुङ्कुमपिञ्जरपाणिद्वययोजनाङ्कितं वासः ।

प्रहितं मां याच्न्वाञ्जलिमहस्रकिरणाय शिस्त-यति ॥")

पिञ्जरकं, स्त्री, (पिञ्जरमेव । स्वार्थे कन् ।) हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ । "नागस्तथा पिञ्जरक गलापन्नोऽथ वामनः ॥")

पिञ्जलं, स्त्री, (पिजि हिंसायां वर्णं च + कलच् ।) कुशपत्रम् । हरितालम् । इति धरणिः ॥

पिञ्जलः, पुं, (पिजि + कलच् ।) अत्यन्तयाकुल-मेत्यादिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥

पिञ्जली, स्त्री, (पिञ्जल + स्त्रियां ङीष् ।) कुशा-न्तरवेष्टितप्रादेशमात्रसायकुशपत्रद्वयम् । अस्या नामास्तरं पवित्रम् । यथा,—

"अनन्तगर्भं सायं यौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यच्च कुञ्चितम् ॥

एतदेव हि पिञ्जला लक्षणं समुदाहृतम् ॥" इति कृत्वागपरिशिष्टम् ॥

पिञ्जा, स्त्री, (पिञ्जाते स्फोट्यते इति । पिञ्ज + गुरोश्चेलः । तत्पर्यायः ।) तूलम् । हरिदा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कृङ्गी । कृङ्गा इति भाषा ॥ यथा, शब्दमालायाम् । [च ॥

"प्रोत्फलः सिंहला स्थानशङ्खी पिञ्जा कृटापि पिञ्जानं, स्त्री, स्वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिञ्जिका, स्त्री, (पिञ्जयतीति । पिजि + ञ्जल् । टापि अत इत्यम् ।) तूलमालिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पाँडज इति भाषा ॥

पिञ्जलं, स्त्री, (पिञ्जयतीति । पिजि + "खर्जि-पिञ्जगदिभ्य ऊरोल्लौ ।" उणां ४ । ६० । इति ऊलच् ।) वर्तिका । इत्युणादिकोषः ॥

पिञ्जयः, पुं, (पिञ्जयति हिनस्ति कर्णा इति । पिजि + बाहुलकात् ऊयन् ।) कण्ठमलम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २६६ ॥

पिञ्जटः, पुं, (पिञ्जटः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) नेत्रमलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

१३८

पिटकः

पिञ्जोला, स्त्री, (पिञ्जयतीति । पिजि + बाहुलकात् ऊरोल्लौ ।) पत्रकाहला । पत्रशब्दः । इति हारावली । २०७ ॥

पिट, संहती । अर्धनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-अकं-सेट् ।) पेटति जनः क्लिप्-दाशीकरोति शब्दायते वा । इति दुर्गादासः ॥

पिटं, स्त्री, (पेटति संहतो भवतीति । पिट + क् ।) चालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिटः, पुं, (पेटति द्रव्यान्तरेः संहतो भवतीति । पिट संहतो + कः ।) पेटः । इति धरणिः ॥

पेटारा इति भाषा ॥

पिटकः, पुं, स्त्री, (पेटतीति । पिट + क्त्वा ।) वंश-वेत्तादिमयसमुद्भूतः । पेटारी इति पेटा इति पेटा इति च ख्यातः । तत्पर्यायः । पेटकः २ पेटा ३ मञ्जरा ४ । इत्यमरः । २ । १० । ३० ॥ आर्योऽथ स्वल्पपेटिकायाम् । इति स्वामी ॥ पेटः ५ पेटिका ६ तरिः ७ तरौ ८ मञ्जरा ९ पेटिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेयः ५० । ८६ ।

"कुहालदात्रपिटकास्तद्वत् स्यात्वादिभाज-नम् ॥")

विस्फोटे, वि । इति मेदिनी । के, १२० ॥ (देहे-स्थानभेदेन जातस्यास्य शुभाशुभसूक्तम् । यथा, बृहत्संहितायाम् । ५२ । १—१० ।

"सितरक्तपीतकृष्णा विप्रादीनां क्रमेण पिटका ये ।

ते क्रमशः प्रोक्तफला वर्णानामग्रजादीनाम् ॥

सुस्निग्धयत्नशीलाः शिरसि धनचयं गृह्ण-सोभायमारोह-दौर्भाग्यं भूयुगोत्थाः प्रियजनघटनामाशु दुःशी-लताश्च ।

तन्मध्योत्थाश्च शोकं नयनपुटगता नेत्रयोरिष्ट-दष्टिं

प्रवृत्त्यां शब्ददेशेऽशुजलनिपतनस्थानगाश्चाति-चिन्ताम् ॥

प्राणागच्छे वमनसुतदाक्षोऽष्टयोरमलाभं कुर्युस्तद्विचित्रकतलागा भूरि वित्तं ललाटे । हन्तुं गवं गलकतपदा भूवृणाद्यभ्रपाने श्रोत्रं तद्दृषणगगनमपि ज्ञानमात्मस्वरूपम् ॥ शिरःस्थिरयोगेवाहृदयकुचपार्श्वारसि गता अयोधानं घातं सुतनयलाभं शुचमपि । प्रियप्राप्तिं स्कन्धेऽप्यटनमथ भिक्षार्थमसकृद्-विनाशं कक्षीत्या विदधति धनानां बहु सुखम् ॥

दुःखशत्रुनिचयस्य विघातं एष्टवाहुयुगला रक्षयन्ति । संयमश्च मणिबन्धनजाता भूयणाद्यमुपवाह्युगात्याः ॥

धनानि सोभायं शुचमपि कराह्वरगुह्रगाः सुपानाभं नामौ तद्वद्दृष्टौर्धनसूतम् । धनं धान्यं वस्त्रौ युवतिमथ मेढ्रं सुतनयान् धनं सोभायं वा गुददृषणजाता विदधति ॥

पिङ्कः

ऊर्ध्वयानाङ्गनालाभ आन्तोः शत्रुअभात-जतिम् ।

शस्त्रेण जङ्गयोर्गोलकेऽध्वन्यक्षेपदायिनः ॥

स्फिकपाणिपादजाता धननाशागम्यगमनमध्वानम् ।

अन्यनभङ्गुलिमिचये-रङ्गं च ज्ञातिलोकतः पूजाम् ॥

उत्पातगच्छपिटका दक्षिणतो वामतस्त्वभीघाताः ।

धन्या भवन्ति पुंसो तद्विपरीतास्तु नारीणाम् ॥

इति पिटकविभागः प्रोक्त आ गृह्यतोऽर्थं व्रणतिलकविभागोऽप्येवमेव प्रकल्प्यः । भवति मशकलक्ष्म्यावर्णजम्भापि तद-भिगदितफलकारि प्राणिनां देहसंख्यम् ॥")

पिटकाशः, पुं, पर्वतोर्मिमन्तुस्यः । इति भूरि-प्रयोगः ॥

पिटक्री, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥

पिटकः, पुं, सुनिविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

पिटकं, स्त्री, (किट्कं एषोदरादित्वात् कस्य पः ।) दन्तकिट्कम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पिट, क्लिप्ति । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-वधे सकं-सेट् ।) ओष्ठवर्गाद्यादिः । पेटति । पिपिटतुः । क्लिप्ति दुःखाशुभे । इति दुर्गादासः ॥

पिटरं, स्त्री, (पिटं रातीति । रा + कः ।) सुप्ता । मग्नानदण्डः । इति मेदिनी । रे, १८४ ॥

पिटरः, पुं, (पिद्यते क्लिप्यतेऽनेनेति । पिट + करन् ।) गृहभेदः ॥ तत्पर्यायः । कुडकः २ उहाटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५५२ । [यान्ति ॥")

"विद्यञ्जलावलघितजलधरपिटरोदराद्विनि-स्थाली । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ७२ ।

"गृह्णीष्व पिटरं तान् मया दत्तं नराधिप ।

यावत् वत्स्यति पाञ्चाली पाञ्चदशेन सुव्रत ॥" अग्निविशेषः । यथा, हरिवंशे । १७८ । ३३ ।

"पिटरः पतगः स्वर्गच्छागाधो भाज एव च ।

स्वधाकाराश्रयाः पञ्च व्यर्थस्तेऽपि चासयः ॥" दानवविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ । १३ ।

"घटोदरो महापार्थः क्रथनः पिटरस्तथा ॥")

पिटरौ, स्त्री, (पिटर + स्त्रियां ङीष् ।) स्थाली । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

पिङ्, इ क संहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं-सेट् ।) इ क, पिङ्गयति । संहतिः राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

पिङ्, इ ड संहती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-प्रात्-अकं-सेट् । सकं इति केचित् ।) इ, पिङ्गयते । इति दुर्गादासः ॥

पिङ्कः, पुं, (पीङ्गयतीति । पीङ् + ञ्जल् । निपा-तनात् साधुः ।) स्फोटकः । इति हेमचन्द्रः । २ । १९० ॥

पिडका

पिडका, स्त्री, (पीडयतीति। पीड + कृ + टाप् ।
निपातनात् साधुः ।) स्फोटकविशेषः । प्रमे
जहा सा दशविधा । यथा,—
“शगाविका कच्छपिका जालिनी विनतालजी ।
मस्त्रिका सर्पपिका पुच्छिणी च विदारिका ।
विद्रधिश्चेति पिडकाः प्रमेहोपेत्या दश ॥”
तासां प्रत्येकजलग्नं यथा,
“मन्थिमस्मेसु जायन्ते मांसलेषु च धामसु ।
अन्तोद्वेगता च तद्भा (नखमध्या शराविका ॥१॥
मदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधेः ॥२॥
जालिनी तीव्रदाहार्त्तिमांसजालसमावृता ॥३॥
अवगाढरुजा क्लेदा एष्टे वाप्युदरेऽपि वा ।
महती पिडका नीला विनता नाम सा स्मृता ॥४॥
रक्तासिता स्फोटचिता दारुणा त्वलजी भवेत् ॥५॥
मस्त्रफलसंस्थाना विज्ञेया सा मस्त्रिका ॥६॥
गौरसर्पसंस्थाना तत्प्रमाणं च सर्पपी । ७ ।
महत्त्वत्पचिता ज्ञेया पिडका चापि पुच्छिणी ॥८॥
विदारी कन्दवृक्षा कठिना च विदारिका ॥९॥
विद्रधेन च योक्ता ज्ञेया विद्रधिका तु सा ॥१०॥
कुष्ठपिडका यथा,—
“कण्डू विपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंश्रिते ।
बाह्व्या वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिडकां ज्ञमः ॥” * ॥
पिडकाविशेषो यथा,—
“यवाकारा सुकठिना गथिता मांससंश्रिता ।
पिडका श्लेष्मावाताभ्यां यवप्रश्नेति सोच्यते ॥
घनामवक्रा पिडकासुप्ततां परिमण्डलाम् ।
अन्तालजीमत्पपूयां तां विद्यात कफवातजाम् ॥१॥
विनतास्यां महादाहां पक्वोदुम्बरसन्निभाम् ।
परिमण्डलां पित्तलतां वृत्तां नाम तां विदुः ॥२॥
गथिताः पञ्च वा षड् वा दारुणाः कच्छपो-
पमाः ।
कफानिलाभ्यां पिडका ज्ञेयाः कच्छपिका
बुधेः ॥ ३ ॥

ग्रीवांसकलाकरपाददेशे
सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः ।
ग्रन्थिः सवल्ल्भीकवदक्रियाणां
जातः क्रमेणैव गतः प्रष्टुम् ॥
सुखैरङ्गैः सुतिसोदवह्नि
विंसर्पवत् सर्पति चोन्नताग्रेः ।
वल्मीकमाहुर्भिषगो विकारं
निष्पत्यतीकं चिरञ्जं विशेषात् ॥ ४ ॥
पद्मकर्णिकवल्मीके पिडकाभिः सदापिताम् ।
दन्तद्वह्नासु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ॥५॥
मण्डलं दन्तसुतज्ज्वरं सरत्तं पिडकाचितम् ।
रजःकरौ गद्गभिका तां विद्याद्वातपित्त-
जाम् ॥ ६ ॥
वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वश्रुचतुसन्धिलः ।
श्लिरो मन्दश्चः स्निग्धा ज्ञेयाः पाषाण-
गर्दभः ॥ ७ ॥
कर्णस्थान्तरं जातां पिडकासुवेदनाम् ।
श्लिरो पनसिकान्तासु विद्यादन्तःप्रपाकि-
णीम् ॥ ८ ॥

११०

पिण्डः

विंसर्पवत् सर्पति यः श्लोथस्तुरपाकवान् ।
दाहव्हरकरः पितात् स ज्ञेयो जालगर्दभः ॥९॥
पिडकासुप्तमाङ्गस्यां दन्तामत्युग्रगुण्वराम् ।
सर्वोत्तिकां सर्वजिह्वां जानीयादरिवेष्टि-
काम् ॥ १० ॥
बाहुपाशमकलेषु जगत्स्फोटां सवेदनाम् ।
पित्तप्रकोपसम्भूतां कक्षामित्यभिनिर्दिशेत् ॥११॥
एकामेतादृशीं दृष्ट्वा पिडकां स्फोटसन्निभाम् ।
त्वग्गतां पित्तकोपेन गन्धनामां प्रचक्षते ॥१२॥
कक्षभागेषु ये स्फोटा जायन्ते मांसदारुणाः ।
अन्तर्दाहव्हरकरा दीपपावकसन्निभाः ॥
समाहादादशाहादा पक्षाहा ज्ञान्ति मानवम् ।
तामसिरोहिणीं विद्यादसाध्यां सन्निपाततः ॥१३॥
नखमांसमधिशाय वातः पित्तश्च देहिनाम् ।
कुशते दाहपाकौ च व्याधिसन्ति चिद्यमादिशेत् ॥
तदेवात्पतरेदंघ्रिः कुशखं परणं वदेत् ॥१४॥
गम्भीरामल्पसंरम्भां सवर्णासुपरिस्थिताम् ।
पादस्थानुशयीं तान् विद्यादन्तःप्रपाकिणीम् ॥१५॥
विदारीकन्दवृक्षा कक्षावक्त्रगमन्यु ।
विदारीति च तां विद्यात् सर्वजां सर्वलक्ष-
णाम् ॥१६॥
इति माधवकरः ॥

पिण्डं, स्त्री, पुं, (पिण्डते संज्ञतो भवतीति । पिडि
संज्ञतो + अच् । पिण्डते राशौक्रियते इति ।
कर्मणि घञ् वा ।) आजीवनम् । अयः ।
इति मेदिनी । डे, १६ ॥ आहुशेषद्वयनिर्मित-
विश्वफलाकारपित्तुदेश्यकदेश्यात्मम् । यत्तुर्दिनां
पिण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गन प्रयुज्यते । यथा,—
“अवनिक्तं पिण्डं दद्यादसावतत्त इति आहु-
विवेकधृतपिण्डपित्तयज्ञोपकारायायनवचने पिण्ड-
विशेषेण एतदिति नपुंसकनिर्देशात् भाषिते तच्च
वै पिण्डं यद्दत्तस्य पूरकमिति ऋष्यश्रद्धवचने-
ऽपि तथा दर्शनाच्च । कृन्दोगानां पिण्डशब्दः
पुलिङ्गेन प्रयुज्यते । दर्भेषु मधु मधु मध्वित्यञ्
जमौ मदन्त इति जपित्वा स्त्रीस्त्रीन् पिण्डान्
दद्यादिति गोभिलसूत्रे पिण्डानिति पुलिङ्ग-
निर्देशात् ॥” इति आहुतत्त्वम् ॥ * ॥ गयादा-
वात्पिण्डदानविधिर्यथा,—
“गयान्तं पिण्डदानञ्च गयान्तं तीर्थमेव च ।
पञ्चकान्तं कामरूपं पिच्छिलान्तं सरित् शुभम् ॥
जनाईनस्य हस्ते तु पिण्डं दद्यात् स्वकं नरः ।
विरजे च तथा चाश्वकर्णं रामे च सोमके ॥
जीवपिण्डदानेन अल्पायुर्जायते नरः ।
यत्रागम्ये महाक्षेत्रे स्वकं पिण्डं ददेत्तु यः ।
मासद्वयाधिकं वर्षमायुषो वर्द्धते क्रमात् ॥”
इति योगिनीयन्त्रे प्रथमतमे २ भागे ५ पटलः ॥
अन्या गयाशब्दे दृश्यम् ॥
पिण्डः, पुं, (पिडि संज्ञतो + अच् ।) बोलः ।
(अस्य पर्यायो यथा, द्यकरत्नमालायाम् ।
“विद्यान् गालः पिण्डकश्च पिण्डो बोलो रसोरसः ॥
बलम् । सान्द्रम् । देहैकदेशः । (यथा, महा
भारते । ३ । ११२ । ३ ।

पिण्डः

“हौ चास्य पिण्डावधरेण कच्छा-
दजातरोमौ सुमनोहरौ च ॥”)
अगारैकदेशः । देहमात्रम् । (यथा, रघुः ।
२ । ५७ ।
“एकान्तविध्वंसिषु मद्भिधानां
पिण्डेनानास्या खलु भौतिकेषु ॥”)
निवापः । (यथा, मनुः । ३ । २१५ ।
“त्रैस्तु तस्माद्द्विविधैः पिण्डान् कृत्वा समा-
हितः ।
औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणासुखः ॥”)
गोलः । सिङ्कः । ओष्ठपुष्पम् । इति मेदिनी ।
डे, १६ ॥ दृष्टम् । कवलः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, मनुः । ११ । २१७ ।
“एकैकं वासयेत् पिण्डं जग्ये सुक्ते च वदयेत् ॥”
गजकुम्भः । इत्यमरः । २ । १३७ ॥ मदनदन्तः ।
इति राजनिर्घण्टः । (यथा, भावप्रकाशे पूर्व-
खण्डे प्रथमे भागे ।
“मदनशब्देनः पिण्डो नटः पिण्डीतकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः ॥”
किलाटः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“किलाटः कुक्षिका पिण्डः ————— ॥”)
निवापस्य पिण्डेयस्य विधिर्यथा,—
“यावद्दन्तमुपादाय हविषोऽर्भकमर्भकम् ।
चरुणा सह सन्नीय पिण्डदानमुपक्रमेत् ॥
आह्वार्याहविषोऽन्नादिः सकाशात् यावद्दन्त-
मोदनयस्त्रनादि ततोऽप्यात्पं यज्जीत्वा यद्गौ
करणशेषेण सह सन्नीय मिश्रीकृत्य पिण्डदान-
मारमेतेत्यर्थः ।
मध्वाण्यतिलसंयुक्तं सर्वथस्त्रसंयुतम् ।
उण्णमादाय पिण्डान् कृत्वा विश्वफलोपमम् ।
दद्यात् पित्तमहादिभ्यो दर्भैर्मुलाद्यथाक्रमम् ॥
अत्र पित्तमहपदं पिण्डपरं वचनान्तरेकवाक्य-
त्वात् ।
सपिचं प्रथमं पिण्डं दद्यादच्छिष्टसन्निधौ ।
पित्तमहाय चैवाथ तत्पिचं च ततः परम् ॥
दर्भैर्मुखे जेपभुजस्तर्पयन्नेषधर्षणैः ।
पिण्डेर्मातामहास्तद्वदगन्धमाल्यादिसंयुतैः ॥
प्रीणयित्वा दिजाग्र्याणां दद्यादाश्चभनन्ततः ॥”
इति आहुतत्त्वम् ॥ * ॥
अन्नाद्यभावे फलादिनापि तस्य कर्तव्यत्वं
यथा,—
“रेहृदं वदरोन्मिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरं ।
न्युध्य पिण्डं सतो राम इदं वचनमब्रवीत् ॥
इदं भुङ्क्षु महाराज । प्रीतो यद्दशना वयम् ।
यद्दत्ताः पुरुषा राजंस्तदन्नाः पिण्डदेवताः ॥”
इत्ययोध्याकाण्डम् ॥ * ॥
पूरकपिण्डविधिर्यथा,—
“ततश्चोत्तरपूर्वस्यामसिं प्रक्षालयेद्दिशि ।
तण्डुलप्रसृतिं तच्च प्रक्षाल्य द्विः पचेत् स्वयम् ॥
सपवित्रैस्तिलैर्मिश्रां केशकीटविषवर्जिताम् ।
हारोपान्ते ततः क्षिप्वा शुद्धां वा गौरमसिकाम्
तत्पृष्ठे प्रस्तरं दर्भान् याम्याग्रान् देशसम्भवान्

पिण्डक

ततोऽबनेजनन्द्यात् संस्कारं गोचरामनी ॥
 तिलवर्षिर्मधुचरेः सधितं तप्तमेव हि ।
 दद्यात् प्रेताय पिण्डं दक्षिणाभिमुखस्थितः ॥
 फलमूलगुडक्षीरतिलमिश्रं कुचचित् ।
 अर्घ्यं पुष्पैश्च दीपैर्धूपैस्तोयैः सुशीतलैः ॥
 ऊर्णातनुमयैः शुद्धैर्वांसोभिः पिण्डमर्चयेत् ।
 प्रयाति यावदाकाशं पिण्डादास्यमयी शिखः ।
 तावत् संमुखस्तिष्ठेत् सर्वं तोये ततः क्षिपेत् ।
 द्विसे दिवसे देयः पिण्ड एव क्रमेण तु ॥
 सद्यः शौचेऽपि दातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ।
 ब्राह्मणशौचे प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि ॥
 द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ।
 एकस्तोयाञ्जलिष्वेवं पात्रमेकञ्च दीयते ॥
 द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ।
 पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ॥
 अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ।
 येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ॥
 तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि जलादिभिः ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
 गयायामात्मपिण्डदानप्रमाणं यथा,—
 “स्वकर्म्मधर्म्मयोगेन धनसुखावचं बहु ।
 उपार्जयित्वा प्रययौ गयातीर्थमशुभमम् ॥
 पिण्डनिर्वपणं तत्र प्रेतानामनुपूर्वशः ।
 चकार स्वपितृणाञ्च दायादानामनन्तरम् ॥
 आत्मनश्च महातुष्टिर्महावेद्यां तिलैर्विना ।
 पिण्डनिर्वपणं चक्रे तथान्वेषाञ्च गोत्रिणाम् ॥
 एवं प्रदत्तञ्च वै पिण्डेन प्रेतभावतः ।
 विसृक्तास्ते द्विज प्रेता ब्रह्मलोकं ततो गताः ॥”
 इति वामने ७६ अध्यायः ॥
 पिण्डकं, स्त्री, (पिण्ड इव कायतीति । के + कः ।)
 बोलम् । पिण्डकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (गोलः । यथा, सुमुने शरीरस्थाने ३ अध्याये ।
 “तृतीये (मासि) हस्तपादशिरसां पञ्च
 पिण्डकानि वर्त्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च स्रष्टो
 भवति ॥”)
 पिण्डकः, पुं, (पिण्ड इव कायतीति । के + कः ।)
 सिद्धनामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । १ । ६ । १२८ ॥
 (बोलः । अस्य पर्यायो यथा,—
 “विद्वान् गोलः पिण्डकश्च पिण्डो बोलो रसोरसः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 पिण्डाचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिण्डालुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
 “पिण्डको वातजः क्षीरो ग्राही द्रव्यो महा-
 गुरुः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 पिण्ड + स्वार्थे कन् । कवलः । यथा, हरिवंशे ।
 भविष्यप्रश्नि । १० । २१ ।
 “पयःपानं तथा कुर्वन् भक्षयन् दधिपिण्ड-
 कम् ॥”)
 पिण्डकन्दः, पुं, (पिण्डाकारः कन्दः ।) पिण्डालुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (पिण्डालुशब्देऽस्य विशेषो
 ज्ञातव्यः ॥)

पिण्डप

पिण्डखर्जूरः, पुं, (पिण्डवत् खर्जूरः ।) खनाम-
 स्वातखर्जूरः । तत्पर्यायः । राजजम्बूः २
 पिण्डो ३ । इति जटाधरः ॥
 पिण्डखर्जूरी, स्त्री, (पिण्डखर्जूर + स्त्रियां ङीष् ।)
 पिण्डखर्जूरः । तत्पर्यायः । दीप्या २ स्वपिण्डा
 ३ मधुरश्वा ४ फलपुष्पा ५ स्वादुपिण्डा ६
 हयभक्षा ७ पिण्डखर्जूरिका ८ । अस्या गुणाः ।
 गोक्षत्वम् । हिमत्वम् । पित्ताहार्निवासभम-
 नाशित्वम् । वीर्यवृद्धिदत्वम् । इति राज-
 निघण्टः ॥ अपि च ।
 “पिण्डखर्जूरिका तस्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
 खर्जूरी गोक्षनाकारा परादृष्टीपादिहागता ॥
 जायते पश्चिमे देशे सा ह्योहोरेति कीर्णते ।
 खर्जूरीजितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
 जिह्वं रुचिकरं क्षुद्रं तप्तचयहरं गुरु ।
 तर्पणं रक्तपित्तं पुष्टिदृष्टिभित्तुकरम् ॥
 कोष्ठमारुतलङ्घनं बालिवातकषापहम् ।
 ज्वराभिघातक्षुण्णकासश्वासनिवारकम् ॥
 मदम्हार्मिवरूपितमद्योदभूतगदान्तकम् ।
 महद्भिन्नं गुणैरुत्पा स्वल्पखर्जूरिका स्मृता ॥
 खर्जूरीतततोयन्तु मदपित्तकरं भवेत् ।
 वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बल्युत्कृष्टम् ॥”
 अथ पिण्डखर्जूरीभेदः ।
 “सुनेपाली तु न्दुला दलहीनफला च सा ।
 सुनेपाली अमभान्निदाहमूर्च्छासपित्तक्षुत् ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे १ भागे ॥
 पिण्डगोसः, पुं, (पिण्डवत् संहतो गोसः ।) गन्ध-
 रसः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 पिण्डतेलकः, पुं, (पिण्डवत् तेलं यस्य । कप् ।)
 तुरस्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिण्डः, पुं, (पिण्डं ददातीति । दा + कः ।)
 पिण्डदानकर्ता । यथा,—
 “लेपभाजचतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
 पिण्डः सप्तमस्तेषां सापिण्डां सामपौरुषम् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 अपि च ।
 “गाङ्गेनेह परां सिद्धिं प्राप्यन्ते वारिणा नराः ।
 पैत्र्याः पञ्चात् क्रियाः कार्याः सर्वान्वैर्वै-
 देहिकाः ॥
 क्रियां करोति यः पूर्वा पितृणां यश्च पिण्डः ।
 प्रायश्चित्तमचीर्यं तत् प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः ॥”
 इत्यपिपुराणम् ॥
 पिण्डपदं, स्त्री, (पिण्डस्य संहतस्य पदम् ।) अङ्क-
 विशेषः । यथा,—
 “रूपालकेर्विनिहतो भवनस्य बन्धः
 कर्त्तुः स्वच्छमिह युगशरैकनिष्ठम् ।
 एकीकृतं रसनिशाकरयुगमसुक्त-
 शेषं ततो भवति पिण्डपदं गृहस्य ॥
 रूपालकेरेकाशीत्या विनिहतः पूरितः भवनस्य
 बन्धः दीर्घप्रकारमिलितहस्ताः स्वच्छं तत्-
 संस्नानं युगशरैकनिष्ठं द्विपञ्चाशदुत्तरशत-
 पूरितं एकीकृतं पूर्वोक्तं मिलितं रसनिशा-

पिण्डारं

करयुगमभुक्तशेषं षोडशाधिकद्विशतसुतावशिष्टं
 तत् संस्नानं पिण्डपदसंज्ञं गृहस्य भवति ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 पिण्डपादः, पुं, (पिण्ड इव पादो यस्य ।) हस्ती ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पिण्डपुष्पं, स्त्री, (पिण्ड इव पुष्पं पुष्पगुच्छो यस्य ।)
 अशोकपुष्पम् । (कचित् पुं । यथा,—
 “अशोको हेमपुष्पश्च वज्रलक्ष्मणपञ्चवः ।
 कङ्कलः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 जवापुष्पम् । पद्मपुष्पम् । इति मेदिनी । पे, २७ ॥
 तगरपुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 पिण्डपुष्पकः, पुं, (पिण्डपुष्पमिव प्रतिलिखितः । “इवे
 प्रतिलिखी” ५ । १ । ६६ । इति कन् ।) वास्तुकम् ।
 इति शब्दमाला ॥ (वास्तुकशब्देऽस्य गुणादयो
 ज्ञातव्याः ॥)
 पिण्डफला, स्त्री, (पिण्ड इव फलं यस्याः ।)
 कटुतुम्बी । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
 “स्निग्धस्य विष्णापनमेव कुम्भा-
 दङ्गुललोहोपलवेष्टादङ्केः ॥
 विकङ्कसारवधकाकनन्तो
 काकादनीतापसवृक्षमूलेः ।
 आलेपयेत् पिण्डफलार्कभागी
 करञ्जकालामदनेश्च विद्वान् ॥”
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादश्याध्याये ।)
 पिण्डबीजकः, पुं, (पिण्डवत् बीजानि यस्य । कप् ।)
 कर्णिकारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्ण-
 कारशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)
 पिण्डमुस्ता, स्त्री, (पिण्डवत् स्थूला मुस्ता ।)
 नागरमुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिण्डमूलं, स्त्री, (पिण्डमिव मूलमस्य ।) गर्जरम् ।
 मूलकभेदः । तत्पर्यायः । गजाङ्गम् २ पिण्ड-
 कम् ३ पिण्डमूलकम् ४ । अस्य गुणाः । कटु-
 त्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मवातादिदोषनाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिण्डलः, पुं, (पिण्डं संहतौ + बाहुलकात् कलच् ।)
 सेतुः । इति हारावली । १२६ ॥
 पिण्डसः, पुं, (पिण्डेन परदत्तयासेन सनोति
 जीवतीति । सन + ङः ।) भिक्षाशी । भिक्षो-
 पजीवी । इति शब्दमाला ॥
 पिण्डा, स्त्री, (पिण्ड + टाप् ।) पिण्डायसम् । कस्तूरी-
 भेदः । सा कुलत्थिकातः कियत्स्थूला । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वंशपञ्ची । इति भावप्रकाशः ॥
 पिण्डातः, पुं, (पिण्ड इव अतति सादृश्यमनुकरो-
 तीति । अत + ञच् ।) सिद्धकः । इति रत्न-
 माला ॥
 पिण्डार्भं, स्त्री, (पिण्डवत् आर्भं मेघजलसम्बन्धि-
 द्रवम् ।) घनोपलः । इति शब्दमाला ॥
 पिण्डायसं, स्त्री, (पिण्डं संहतमायसम् ।)
 तीक्ष्णायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिण्डारं, स्त्री, (पिण्डं संहतमृच्छतीति । ञ +
 “कर्म्मण्यङ्” ३ । २ । १ । इत्यङ् ।) फल-

पिण्डिका

प्राकविशेषः। पिण्डारा इति हिन्दीभाषा।
अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। बल्यत्वम्। पित्त-
नाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। पाके लघुत्वम्।
विशेषेण विषशान्तिकरत्वम्। इति भावप्रकाशः॥
पिण्डारः, पुं, (पिण्डं ऋच्छतीति। ऋ + अण्।)
जपणकः। गोपः। महिषीरजकः। दमभेदः।
इति मेदिनी। रे, १८५॥ विकृततृचः। इति
राजनिर्घण्टः॥
पिण्डालुः, पुं, (पिण्डवत् स्थूल आलुः।) कन्द-
गुडची। कन्दभेदः। पिण्डालु इति हिन्दी-
भाषा। चुवडि आलु इति वङ्गभाषा। तत्-
पर्यायः। गन्धिलः २ पिण्डकन्दः ३ गन्धिः ४
रोमशः ५ रोमकन्दः ६ रोमालुः ७ ताम्बूल-
पत्रः ८ नानाकन्दः ९ पिण्डकः १०। अस्य
गुणाः। मधुरत्वम्। शीतलत्वम्। सूत्रलक्ष्णदाह-
शोषप्रमेहनाशित्वम्। वृष्यत्वम्। सन्तर्पणत्वम्।
गुरुत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥
पिण्डालुकं, स्त्री, (पिण्डालुवि प्रतिज्ञतिः। इवार्थं
कन्।) आलुविशेषः। गोल आलु इति गुड
आलु इति चुवडि आलु इति च भाषा। अस्य
गुणाः। कफहरत्वम्। गुरुत्वम्। वातप्रकोप-
णत्वम्। इति राजवल्लभः॥ (यथा, सुश्रुते।
१। ४६।
“विदारीकन्दप्रतावरीविसम्यग्नालप्रङ्गाटक-
कपूरकपिण्डालुकमध्वालुकहृदयालुककाष्ठालुक-
प्रक्षालुककरालुककेन्द्रीवरीपलकन्दप्रभृतीनि॥”)
पिण्डाहा, स्त्री, (पिण्डां कस्तूरीविशेषमाजयते
स्पृष्टेति स्वगन्धेनेति। जे + कः।) नार्द्धिहृद्।
इति राजनिर्घण्टः॥
पिण्डः, स्त्री, (पिङ्गं संहतौ + इन्।) पिण्डिका।
इत्यमरटीकायां रमानाथः॥
पिण्डिका, स्त्री, (पिण्डं संहतानि भवन्ति
पिण्डान्ते राशीक्रियन्ते वा अराणि यस्याम्।
पिण्ड + घञ्। गौरादित्वात् ङीष्। ततः कन्।
ह्रस्वश्च।) रथनाभिः। इत्यमरः। २। ८। ५६॥
सा रथचक्रमध्ये मण्डलाकारा यस्यां सञ्वाणि
काष्ठान्यास्यन्ते। इति रायमुकुटः॥ (पिण्डम्।
यथा, हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये।
“कस्यपात्रं समुद्धृत्य परीक्षेत भिषग्वरः।
मुहुर्कम्मा स तल्लब्धा श्वेतशाल्योदनस्य वा॥
पिण्डिका तत्र संनिप्ता नान्यथा भातिसा पुनः॥”)
पिचिण्डिका। सा जानुनोऽधोमांसलप्रदेशः।
इति हेमचन्द्रः॥ पायेर हिम् इति भाषा।
(यथा, चरके सूत्रस्थाने ७ अध्याये।
“पक्षाग्रयशिरःशूलं वातवर्जं निरोधनम्।
पिण्डिकोद्वेष्टनाभ्यां प्ररीषे स्याद्विधारिते॥”)
श्वेताम्बिः। इति राजनिर्घण्टः॥ पीठः। यथा,
सूत उवाच।
“पिण्डिकालक्षणं वक्ष्ये यथावदनुपूर्व्यशः।
पीठोऽस्त्रायं यथावच्च भागान् पीडय कारयेन्॥
भूमावकः प्रतिष्ठः स्याच्चतुर्भिर्जगती मता।
ततो भागस्तथैकः स्यात् उत्तपट्टस्य भागतः॥

पिण्डिलः

भागैस्त्रिभिस्तथा कण्ठं कण्ठपट्टस्तु भागतः।
भागेन उत्तपट्टस्तु शेषभागेन पट्टिकी॥
प्रचिन्तयं भागमेकैकं जगती यावदेव तु।
निर्गमस्तु पुरस्तस्या यावद् विशेषपट्टिकाः॥
पीठिकानाम् सर्वासांमेतत् सामान्यलक्षणम्।
निःशेषाह्वितामेदान् श्रवणं द्विजसत्तमाः॥
स्थण्डिला वाय वापी च यक्षी वेदी च मण्डला।
पूर्णचन्द्रा च वक्षी च पद्मा वार्हणशिक्षया॥
त्रिकोणा दशमी तासां संस्थानच्च निबोधत।
स्थण्डिला चतुरस्रा तु वर्णिता मेखलादिभिः॥
वापी द्विमेखला त्रिधा यक्षी चैव त्रिमेखला।
चतुरस्रायतां वेदी न तां लिङ्गेषु योजयेत्॥
मण्डला वर्णिता या तु मेखलाभिर्गणप्रिया।
रिक्ता द्विमेखला मध्ये पूर्णचन्द्रा तु सा भवेत्॥
मेखलात्रयसंयुक्ता घट्टसा वक्षिका भवेत्।
योऽप्रासा भवेत् पद्मा किञ्चिद्भ्रूवा च मूलतः॥
तथैव धनुराकारा साहचर्येण प्रशस्यते।
त्रिभुजसदृशा तद्वत् त्रिकोणानुद्धतो मता॥
प्रागुदकप्रवणा तद्वत्प्रशस्ता लक्षणास्त्रिता।
परिवेष्टिभागेन निर्देशस्तत्र कारयेत्॥
विस्तारस्तत्प्रमाणानु मूले चाग्रे तदूर्ध्वतः।
जलवाहश्च कर्तव्यस्त्रिभागेन सुशोभनः॥
लिङ्गस्याहं त्रिभागेन सौख्येन समधिहितः।
मेखला तु त्रिभागेन स्वातं वै तत्प्रमाणतः॥
अथवा पादहीनान् शोभनं कारयेत् सदा।
उत्तरस्थं प्रमाणानु प्रमाणादधिकं भवेत्॥
स्थण्डिलायामपारीयं धनधान्यश्च पुष्कलम्।
गोप्रदा तु भवेत् यक्षी वेदी सम्यक्प्रदा भवेत्॥
मण्डलायां भवेत् कीर्तिस्वरहा पूर्णचन्द्रिका।
आयुःप्रदा भवेद्वक्षी पद्मा सौभाग्यदायिनी॥
पुत्तप्रदाहं चन्द्रा स्यात् त्रिकोणा शत्रुनाशिनी।
देवस्य यजनार्थान् पिण्डिका दश कीर्तिताः॥
शैले शैलमयी दद्यात् पार्थिवे पार्थिवीन्तथा।
दारुणे दारुणी कुम्भास्त्रिभिः मिश्रान्तथैव च॥
नान्ययोनस्तु कर्तव्या सदा शुभफलेपसुभिः॥
अर्थायामसमं देयं लिङ्गायामसमं तथा।
यस्य देवस्य या पत्नी तां पीठे परिकल्पयेत्॥
एवमेतन् समाख्यातं समासात् पीठलक्षणम्॥”
इति मत्स्यपुराणे पीठिकाशुकीर्तनं २३६ अः॥
(लिङ्गपीठम्। गौरीपट्टः। यथा, काशीखण्डे
वायुसंहितायामुत्तरखण्डे। २८। ६।
“लिङ्गं पिण्डिकया साहं पञ्चगव्यैश्च शोधयेत्॥”)
पिण्डितं, त्रि, (पिङ्ग + क्तः।) गणितम्। घनम्।
इति विश्वमेदिन्यौ॥ (संहतः। यथा, वायुपुराणे।
“अर्धेयान् पिण्डितशिवः सर्पिः काञ्चनसन्निभः।
स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव बद्धः स्यात् कार्य-
सिद्धये॥”)
गुणितम्। इति हेमचन्द्रः॥ तुल्ये, पुं। इति
राजनिर्घण्टः॥
पिण्डिलः, पुं, (पिण्डवदाकृतिरस्यस्येति। पिण्ड +
इलच्।) सेतुः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ शणकः।
इत्युणादिकोषः॥

पिण्डीशू

पिण्डिका, स्त्री, (पिण्डिल + टाप्।) गोष्ठुमा।
इति शब्दचन्द्रिका॥
पिण्डी, [नृ] त्रि, (पिण्डीऽस्यस्येति। इतिः।)
शरीरी। यथा,—
“यथा सूर्यं विना भूमिर्हृद् दीपविष्वर्जितम्।
लिङ्गहीनो यथा पिण्डी जयश्रीर्ला विना तथा॥”
इति जेमिनिभारते आन्वमेधिकपञ्चमि ३८
अध्याये॥
पिण्डी, स्त्री, (पिण्डाकारोऽस्यस्या इति। अच्।
ततो ङीष्।) पिण्डीतगरः। अलावः। खर्वर-
विशेषः। इति मेदिनी। ङे, २०॥ ज्ञाननिरूप-
णार्थकोपन्यासः। इति धरणिः॥ (पिण्ड +
लटिकारादिति वा ङीष्।) पिण्डिका। इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः॥ पिण्डम्। यथा,—
“नीताय तुरगायाश्च भक्तपिण्डी सुगन्धनीम्।
दद्यात् पुरोहितस्तत्र संमन्त्र शान्तिमन्त्रकैः॥”
इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः॥
पिण्डीतकः, पुं, (पिण्डीं स्वल्पपिण्डं तनोतीति।
तन + अनेभ्योऽपीति ङः। ततः संज्ञायां कन्।)
मदनतृणः। इत्यमरः। २। ४। ५२॥ (अस्य पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
“मदनः श्वसनोराचो गोलः पिण्डीतकः फलम्।
कृद्वालो विव्णुष्या च हरहाटस्तु शल्यकः॥”
यथा च।
“पिण्डीतकस्य तु वराहविभावितस्य
मूलेषु कन्दशकलेषु च सौवर्हेषु।
तेनैव कृतं गतिमपोहति श्रीप्रमेतन्
कन्देषु चामरवरायुधसाङ्गेषु॥”
इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने सप्तदशेऽध्याये॥
तगरः। फणिण्भक्तः। इति विश्वः॥
पिण्डीतगरः, पुं, (पिण्डा पुष्पावच्छेदे स्वल्पपिण्डेन
उपलक्षिततगरः।) तगरविशेषः। तत्पर्यायः।
कफवह्नः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
पिण्डीतगरकः, पुं, (पिण्डीतगर + स्वार्थे संज्ञायां
वा कन्।) तगरम्। इति राजनिर्घण्टः॥
पिण्डीतरः, पुं, (पिण्डा उपलक्षिततगरः।)
महापिण्डीतरः। इति राजनिर्घण्टः॥
पिण्डीपुष्पः, पुं, (पिण्डीवत् पुष्पं पुष्पस्त्वको
यस्य।) अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
(अशोकवृक्षेऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)
पिण्डीरः, पुं, (पिण्डीवत् पिण्डाकारानीत्यर्थः
फलानि ईरयतीति। ईर + णिच् + अण्।)
दाहिमवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ हिण्डीरः।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥ नीरसे, त्रि।
इति हारावली। १६६॥
पिण्डीशूरः, पुं, (पिण्डां पिण्ड्यापारे भोजने
एव शूरः अतिनिपुणः नान्यत्र कार्यादाविति
भावः।) स्वगोष्ठमार्जं वसन् परदेवी। तत्-
पर्यायः। गेहेनदी २ गेहेशूरः ३। इति हेम-
चन्द्रः। १। १११॥ (यथा, भट्टी। ५। ८५।
“राक्षसान् वटयुग्मेषु पिण्डीशूराभिरक्षयान्।
यद्यपी कूपमाखूकः तवैतावति कः क्षयः॥”)

पिता

पिण्डोत्तः, स्त्री, भुक्तसमुत्तः । इति हेम-
चन्द्रः । ३. ६१ ॥

पिण्या, स्त्री, पण्यते कृत्यते रोगहन्तृत्वात् पण्या
पण्ड यववृक्षौ स्तुतौ मूर्द्धन्यान्तः तशानीयया
इति यः निपातनात् इत् । पण्येति पठति
स्वामी । इति भरतः ॥ ज्योतिष्मती ॥ इत्यमरः ॥

(ज्योतिष्मतीशब्देऽस्या विवृतिर्विज्ञेया
पिण्याकः, पुं, स्त्री, (पिण्येति । पिण्यं संवर्गं
+ “पिनाकादयश्च ।” उणा । ४. १५ । इति
आकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) तिल-
कल्कः । (अस्य गुणाः यथा,—

“पिण्याको मूषणो रूचो विष्टम्भी दृष्टिदृग्गणः ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

यथा, महाभारते । १२ । १६७ । ६६ ।
“नवनीतं यथा द्रव्यं कामीऽर्थधर्मतः ।
श्रियस्तेलं हि पिण्याकान् दृष्टं श्रिय उद्दिशतः ॥”
अस्य भक्षणे दोषो यथा,—

“पिण्याकं भक्षयित्वा तु यो वै मासुपसंप्रति ।
तस्य वै श्रेष्ठं सुश्रोणि । प्रायश्चित्तं सुशोभनम् ॥
उलको दशवर्षाणि कच्छपस्तु समाश्रयः ।
जायते मानवस्तत्र मम कर्मपरायणः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

हिङ्गु । वाङ्मौक्तम् । सिङ्गकः । इति मेदिनी ॥
(सरलरसः । अस्य पर्यायो यथा,—

“तेलपणीं दधित्याख्यः पिण्याको रक्तशीर्षकः ।
वेष्टो रसाङ्गः श्रीवासः श्रीपिष्टसरलद्रवौ ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पितरौ, पुं, जनकजनयित्रौ । माता च पिता
चेति विग्रहे विकल्पादिकशेषे पितराविति
प्राच्यः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । माता-
पितरौ २ मातरपितरौ ३ तातजनयित्रौ ४ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३७ ॥ (यथा, रघुः । १ । १ ।
“जगतः पितरौ बन्धुः पार्वतीपरमेश्वरौ ॥”
तयोरभक्त्या पालने दोषो यथा,—

“पितृमातृगुरुणापि भक्तिर्हीनेन पालयेत् ।
वाचा च ताडयेन्नित्यं स्वाभिर्न कुलटा च या ॥
सा कृतघ्नीति विख्याता पापिनां भारते नरः ।
वर्द्धकुलं महाघोरं स च सा च प्रयाति च ॥
तत्र बद्धौ वसत्येव यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
ततो भवेज्जलोका च जन्म सप्त ततः शुचिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्यायः ॥

पिता, [ऋ] पुं, पाति रक्षत्यपत्यं यः । (पा
रक्षणे + “नपुंनेष्ट्वष्टृहोत्पोलभ्राजामातृ-
मातृपितृदृष्टिः ।” उणा । २ । ६६ । इति लृच्-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) उत्प्रादकः । वाप्
इति भाषा । तत्पर्यायः । तातः २ जनकः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ प्रसविता ४ वप्ता ५ जन-
यिता ६ गुरुः ७ जन्मदः ८ जन्मः ९ जनिता
१० । इति शब्दरत्नावली ॥ बीजी ११ वप्रः
१२ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ तस्य मान्यत्वं
लक्षणं यथा,—

“मान्यः पूज्यश्च सर्वेभ्यः सर्वेषां जनको भवेत् ।

पिता

अहो यस्य प्रसादेन सर्वान् पश्यति मानवः ॥
जनको जन्मदाता च रक्षयाञ्च पिता वृणाम् ।
तातो वस्तीगंकरणात् कलया सा प्रजापतिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
स च गुरुः । यथा,—

“उपाध्यायः पिता ज्योतोभ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः स्वगुरुराता मातामहपितामहौ ॥
बन्धुर्यष्टपितृयश्च पुंस्वेति गुरुवः स्मृताः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे ११ अध्यायः ॥
(ज्योष्टपितृयार्थं पितृशब्दप्रयोगो यथा, महा-
भारते । ६ । ५३ । ३ ।

“गुरुश्च स्वयं तुष्टे पिता देवव्रतस्तव ॥”
स हि महागुरुः । यथा, “महागुरुनाह
विष्णुः । त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति
माता पिताचार्यश्चेति ॥” इति शुद्धितत्त्वम् ॥

कामासक्तस्य पितृत्वेनमग्राह्यं यथा,—
“पितृत्वेनो हि मा कार्षीः कामयासक्तचेतसः ।
आत्मानश्चाभिधिक्ष्व तदर्थं क्षत्रियो ह्यसि ॥”

इत्यादि ये श्रीरामं प्रति कौशल्यावाक्यम् ॥
तस्य पुत्रजनधर्माधर्मभागित्वं यथा,—

“यः पिता स तु पुत्रोऽयमिति वै वैदिकी श्रुतिः ।
निगद्यते पुराणं तु तां श्रेष्ठ्यं यथातथम् ॥

न्ययोधस्य सुश्राखायाः श्रुतास्तास्तु गता सुवि ।
प्ररोहानुपपद्यन्ते मूलमंशान्तथा सुताः ॥
तद्भिदातुपपद्यन्ते तथान्ये ते च तादृशाः ।
तेभ्यश्चान्ये प्ररोहन्ति ब्रीहिभ्योऽपि यथा तथा ॥

एवं पुत्रैः कृतो धर्मेस्तथाधर्मेभ्य भूपते ।
पिता संलप्यते तेन मा च त्वं संश्रयं ह्यथाः ॥
न धर्मिणां नराणां बौजनाशो भवेदह ।
सर्वथा शंसते लोके बौजात पुनः समुच्छ्रयः ॥”

इत्यादि ये पापनाशनवृषदानाध्यायः ॥ * ॥
तस्मिन् जीवति बाहोस्तिलकनिधेयो यथा,—

“न बाहोस्तिलकं कुप्यात् यस्य जीवन् पिता
स्थितः ।
तथा ज्येष्ठः मोदरश्च यस्य जीवति स तथा ॥”

इति बृहद्ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥
उत्प्रादकपित्रप्रेक्षया मन्त्रदातृपितृगुरुतरत्वं
यथा, तत्त्वसारे ।

“उत्प्रादकब्रह्मदाकोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।
तस्मान्मन्यते सततं पितुरप्यधिकं गुरुम् ॥”

पञ्च पितरौ यथा, चाणक्ये ।
“अज्ञदाता भयवता यस्य कथा विवाहिता ।
जनयिता चोपनेता च पश्येते पितरः स्मृताः ॥”

सप्त पितरौ यथा,—
“कथादाताज्ञदाता च ज्ञानदाताभयप्रदः ।
जन्मदो मन्त्रदो ज्येष्ठभ्राता च पितरः स्मृताः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५ अध्यायः ॥
एकचिंशत्पितृगणा यथा,—

“विश्वो विश्वसुगाराधो धर्म्मो धन्यः शुभासनः ।
भूमिदो भूमिजदभूतिः पितृणां ये गणा नव ॥
कल्याणः कल्यादः कल्यातरः कल्यातराश्रयः ।
कल्याताहेतुरनघः वडिमे ते गणाः स्मृताः ॥

पिता

वरो वरेण्यो वरदो भूतिदः पुष्टिरक्षया ।
विश्वपाता तथा धाता संप्रेते च गणाः स्मृताः ॥

महान् महात्मा महिनी महिमावाक्महाबलः ।
गणाः पञ्च तथैवेते पितृणां पापनाशनाः ॥

सुखदो धनदक्षान्यो धर्म्मदोऽन्यश्च भूतिदः ।
पितृणां कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ॥

एकचिंशत्पितृगणा येषांममखिलं जगत ।
ते मेऽत्र लप्तास्तुष्यन्तु दिशन्तु च सदा हितम् ॥”

इति गान्धर्वे पितृस्तोत्रं ८६ अध्यायः ॥
(पितृणां स्तुतिपूर्वकं नामसंख्यादिकथनम्
यथा मार्कण्डेये । ६६ । १३—४८ ।

रुचिरवाच ।

“नमस्येऽहं पितृन् आह्वे ये वसन्त्यग्निदेवताः ।
देवेरपि हि तर्प्यन्ते ये च आह्वे स्वधोत्तरेः ॥

नमस्येऽहं पितृन् स्वर्गं ये तर्प्यन्ते महर्षिभिः ।
आह्वेर्मनोमयेभ्यश्चा भुक्तिमुक्तिमभीप्सुभिः ॥

नमस्येऽहं पितृन् स्वर्गं सिद्धाः सन्तर्पयन्ति यान् ।
आह्वेयु दिव्यैः सकलैरुपहारैरनुत्तमैः ॥

नमस्येऽहं पितृन् भक्त्या येऽर्प्यन्ते गुरुकैरपि ।
तन्मयत्वेन वाङ्मूर्तिर्हृदिमात्मानिकी पराम् ॥

नमस्येऽहं पितृन्मन्त्रैरर्प्यन्ते सुवि ये सदा ।
आह्वेयु अह्वयाभीष्टलोकप्राप्तिप्रदायिनः ॥

नमस्येऽहं पितृन् विप्रेरर्प्यन्ते सुवि ये सदा ।
वाङ्मृताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥

नमस्येऽहं पितृन् ये वै तर्प्यन्तेऽरयवांसिभिः ।
वन्धैः आह्वेयैतादृशैस्तपोनिर्धृतकिल्बिषैः ॥

नमस्येऽहं पितृन् विप्रेर्नैहिकव्रतचारिभिः ।
ये संयतात्मभिर्नित्यं सन्तर्प्यन्ते समाधिभिः ॥

नमस्येऽहं पितृन् आह्वे राजन्यास्तर्पयन्ति यान् ।
कथैरशेषैर्विधिवन्नोक्तत्रयफलप्रदान् ॥

नमस्येऽहं पितृन् वैश्वेदेवर्षान्ते सुवि ये सदा ।
स्वकर्माभिरतेर्नित्यं पुण्यधपात्रवारिभिः ॥

नमस्येऽहं पितृन् आह्वेयैः शूद्रेरपि भक्तितः ।
सन्तर्प्यन्ते जगत्त्र नाम्ना स्थाताः सुकालिनः ॥

नमस्येऽहं पितृन् आह्वेः पातालं ये महासुरैः ।
सन्तर्प्यन्ते स्वधाहारास्तृक्तरन्मदैः सदा ॥

नमस्येऽहं पितृन् आह्वेयैर्नित्यं ये रसातले ।
भोगैरशेषैर्विधिवन्नागैः कामानभीप्सुभिः ॥

नमस्येऽहं पितृन् आह्वेः सर्पैः सन्तर्पितान् सदा ।
तत्रैव विधिवन्मन्त्रभोगसम्यन्तमन्विताः ॥

पितृन्ममस्ये निवसन्ति साक्षात्

ये देवलोकं च तथान्तरीक्षे ।

महीतले ये च सुरादपूण्या-

स्ते मे प्रतीच्छन्तु मयोपनीतम् ॥

पितृन्ममस्ये परमात्मभूता

ये वै विमाने निवसन्ति मूर्त्तयः ।

यजन्ति यानस्तमलेर्मनोभि-

र्यंगीश्वराः केशविमुक्तिहेतून् ॥

पितृन्ममस्ये दिवि ये च मूर्त्तयः

स्वधामुजः काव्यफलाभिसन्धौ ।

प्रदानशक्ताः सकलेष्टितानां

विमुक्तिदा येऽनभिर्संहितसु ॥

पिता

लप्यन्ते तेऽस्मिन् पितरः समस्ता
इच्छावतां ये प्रदिशन्ति कामान् ।
सुरत्वमिन्द्रत्वमतोऽधिकं वा
सुतान् पशून् स्वानि वल्गं गृहाणि ॥
सोमस्य ये रश्मिषु येऽर्कविम्बे
शुक्ले विमाने च सदा वसन्ति ।
लप्यन्ते तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोये-
गन्वादिना पुष्टिमितो ब्रजन्तु ॥
येषां हृतेऽसौ हविषा च तृप्ति-
र्यं भुङ्गते विप्रशरीरसंस्थाः ।
ये पिण्डदानेन सुदं प्रयान्ति
लप्यन्ते तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयेः ॥
ये खड्गमसिना सुरैरभीष्टैः
कृत्वास्तिनैर्दिव्यमनोहरैश्च ।
कालेन शाक्तेन महर्षिवर्यैः
संप्रीणितान्ते सुदमश्च यान्ति ॥
कथान्यशेषाणि च यान्यभीष्टा-
न्यतीव येषाममराचैतानाम् ।
तेषां सान्निध्यमिहास्तु पुण्य-
गन्वाभ्योऽप्येव मया कृतेषु ॥
दिने दिने ये प्रतिगृह्यन्तेऽस्मां
मासान्तपूज्या भुवि येऽष्टकाम् ।
ये वत्सरास्तेऽभ्युदये च पूज्याः
प्रयान्ति ते मे पितरोऽन्न तृप्तिम् ॥
पूज्या दिवानां कुसुदेन्दुभासो
ये क्षत्रियाणाञ्च नवार्कवर्णाः ।
तथा विष्वां ये कनकावदाना
नीलोनिभाः शुद्धजनस्य ये च ॥
तेऽस्मिन् समस्ता मम पुण्यगन्व-
धृपास्ततोयादिनिवेदनेन ।
तथामिहोमेन च यान्ति तृप्तिं
सदा पितृभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
ये देवपूर्व्यान्वितस्तृप्तिहेतो-
रश्नन्ति कथानि शुभाहुतानि ।
तपस्व ये भूतिवृत्तौ भवन्ति
लप्यन्ते तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
रक्षांसि भूतान्यसुरास्तथोयान्
निर्नाशयन्तस्त्वर्षव प्रजानाम् ।
आद्याः सुराणाममरेषूपूज्या-
स्तप्यन्ते तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
अग्निस्त्वान्ता वर्हिषद आण्यपाः सोपमास्तथा ।
ब्रजन्तु तृप्तिं आहुतेऽस्मिन् पितरस्तृप्तिता मया ॥
अग्निस्त्वान्ताः पितृगणाः प्राचीं रक्षन्तु मे
दिशम् ।
तथा वर्हिषदः पान्ति यान्ति ये पितरः स्मृताः ॥
प्रतीचीमान्यपास्तद्विद्वदीचीमपि सोमपाः ।
मन्त्रीभूतपिशान्तिभ्यस्तथैवासुरदोषतः ॥
सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ।
विश्वो विश्वमुगाराध्यो धर्म्मो धन्यः शुभाननः ॥
भूतिदो भूतिवृद्धभूतिः पितृणां ये गणा नव ।
कन्याणः कल्याणा कर्त्ता कल्याः कल्यातराश्रयः ॥
कल्याणैतुरनघः षड्भि मे ते गणाः स्मृताः ।

१४४

पितृग

वरो वरेण्यो वरदः पुष्टिदस्तृष्टिदस्तथा ॥
विश्वपाता तथा घाता सप्तेवेते तथा गणाः ।
महात्महात्मा महितो महिभावान्महाबलः ॥
गणाः पञ्च तथैवेते पितृणां पापनाशनाः ।
सुखदो धनदश्चाप्यो धर्म्मदोऽन्यश्च भूतिदः ॥
पितृणां कथ्यते चैतत्तथा गण्यस्तुष्टयम् ।
एकत्रिंशत्पितृगणा यैर्वाग्निमखिलं जगत् ॥
ते मेऽनुलभास्तप्यन्तु यच्छन्तु च सदा हितम् ॥”
शिवः । यथा, महाभारते १३ । १७ । १४१ ।
“सदसद्व्यक्तमयक्तं पिता माता पितामहः ॥”
पितामहः, पुं, (पितुः पितृति । “पितृयमातुज-
मातामहपितामहाः ।” ४ । २ । ३६ । इत्यत्र
“मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच् ।” इति वार्त्ति-
कोक्त्या ङामहच् । अत्राणि तु पितुः पिता जनक-
स्यापि जनकः । पितृणां मरीच्यादीनां पितृ-
गणानां पिता वा ।) ब्रह्मा । (यथा, महा-
भारते १ । १ । ३२ ।
“यस्मात् पितामहो यज्ञे प्रसुरेकः प्रजापतिः ।
ब्रह्मा सुरगुरुः स्यात्समर्गुः कः परमेष्ठाय ॥”
शिवः । यथा, महाभारते १३ । १७ । १४१ ।
“सदसद्व्यक्तमयक्तं पिता माता पितामहः ॥”
पितृपिता । इत्यमरः । २६ । ३३ । ठाकुरदादा
इति भाषा । अस्य पर्यायः । आर्यकः २ ।
इति शब्दमाला ॥ (यथा, मनु । ३ । २२१ ।
“पिता यस्य तुष्टः स्याद् जीवेदापि पितामहः ।
पितुः स नाम संकीर्णः कीर्त्तयेत् प्रपितामहम् ॥”
पितामही, स्त्री, (पितृमति । पितृयमातुजेत्यत्र
“मातृपितृभ्यां पितरि ङामहच् ।” इति ङाम-
हच् । ततः “मातरि षित्ति ।” षित्कार्यं ततः
षित्वात् ङीप् ।) पितामहपत्नी । इति जटा-
धरः । ठाकुरमा इति भाषा ॥ (यथा, कौर्म
उपविभागे ११ अध्याये ।
“मातामही मातुलानी तथा मातुश्च सोदराः ।
अश्वः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरवः स्त्रीषु ॥”
पौत्रैः पितामहधनविभागकरणे पितामहो
मातृवद्भागे देयः । यथा,—
“असुताश्च पितुः पत्न्याः समानांशाः प्रकीर्त्तिताः ।
पितामहश्च सर्वस्वा मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः ॥”
इति दायभागे आसः ॥
पितृकं, त्रि, (पितुः सम्बन्धि पितुरागतं वेति ।
पितृ + कन् । यद्वा, पैतृक + एषोदरादित्वात्
साधुः ।) पितृसम्बन्धि । यथा,—
“पैत्रश्च पितृकश्चापि पित्रश्च पितुरागतम् ॥”
इति शब्दमाला ॥
पितृकाननं, स्त्री, (पितृणां काननमिव ।) अश्व-
नम् । इति जटाधरः । (यथा, महानिर्वाण-
तन्त्रे । १० । ७६ ।
“पञ्चवर्षाधिकान् मर्त्तान् दाहयेत् पितृकानने ।
भर्त्ता सह कुलेनाशि ! न दहेत् कुलकामिनीम् ॥”
पितृगृहं, स्त्री, (पितृणां गृहम् ।) अश्वानम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (पितृगृहम् ।) पितृ-
वेश्म च ॥

पितृती

पितृतृपणं, स्त्री, (लप्यन्तेऽनेनेति । लप् + करणे
ल्युट् । पितृणां तृपणमिति । यद्वा, लप् + भावे
ल्युट् । पितृणां तृपणं तृप्तिर्यस्मात् ।) पितृ-
तीर्थम् । तत्तु तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका । निवापः । इति हेमचन्द्रः ॥ तिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पितृतीर्थेन पितृदेवक-
जलदानम् । तस्यानुष्ठानं तृपणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पितृणां तृप्तिमात्रम् ॥
पितृतिथिः, स्त्री, (पितृप्रिया तिथिरिति मध्य-
लोपो समासः ।) अमावास्या । यथा,—
“अमावास्यादिनं वोऽस्तु तस्यां कुप्रतिजोदकैः ।
तर्पिता मानुषैस्तृप्तिं परी गच्छत नान्यथा ॥”
इति वाराह पितृसर्गस्थितिवर्णनम् ॥
पितृतीर्थं, स्त्री, (पितृप्रियं तीर्थम् ।) गया । इति
जटाधरः ॥ (गयादि-२२२ पितृवल्गभतीर्थानि
मत्स्यपुराणे आह्वकण्ये २२ अध्याये उक्तानि ।
यथा,—
“तीर्थानि कानि शस्तानि पितृणां वल्गभानि च ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि संक्षेपेण द्विजोत्तमाः ॥
पितृतीर्थं गया नाम सर्वतीर्थवरं शुभम् ॥
यत्रास्ते देवदेवेशः स्वयमेव पितामहः ।
तत्रैषां पितृभिर्गीता गाथा भागमभीष्टसुभिः ॥
एष्टया वक्षवः पुत्रा यदोकोऽपि गयीं ब्रजेत् ।
यजेत वाञ्छमेधेन नीलं वा तृषस्तुष्टयेत् ॥
तथा वाराणसी पुण्या पितृणां वल्गभा सदा ।
तत्रावितुक्तसामिधं सुक्तिसुक्तफलप्रदम् ॥
पितृणां वल्गभं तदन्तु पुण्यश्च विमलेश्वरम् ।
पितृतीर्थं प्रयागस्तु सर्वकामफलप्रदम् ॥
वटेश्वरस्तु भगवान् माधवेन समन्वितः ।
योगनिद्राशयस्तदन्तु सदा वसति केशवः ॥
दशान्वमेधिकं पुण्यं गङ्गाद्वारं तथैव च ।
नन्दाय लज्जिता तद्वत्तीर्थं मायापुरी शुभा ॥
तथा मित्रपदं नाम ततः केदारसुतमम् ।
गङ्गासागरमित्याहुः सर्वतीर्थमयं शुभम् ॥
तीर्थं ब्रह्मसरस्तद्वत्तदसलिले हृदे ।
तीर्थस्तु नेमिनां नाम सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥
गङ्गोद्ग्रेस्तु गोमती यत्रोद्भूतः सनातनः ।
तथा यश्वराहस्तु देवदेवश्च मुलभूत् ॥”
यत्र तत्काञ्चनं द्वारमष्टादशभुजो हरः ।
नेमिस्तु हरिचक्रस्य श्रीर्णा यत्राभवत् पुरा ॥
तदेतन्नेमिषारण्यं सर्वतीर्थनिधिवितम् ।
देवदेवस्य तत्रापि वाराहस्तु तु दर्शनम् ॥
यः प्रयाति स पूतात्मा नारायणपदं ब्रजेत् ।
लज्जशौचं महापुण्यं सर्वपावननिवृद्धनम् ॥
यत्रास्ते नारसिंहस्तु स्वयमेव जगद्गर्जः ।
तीर्थमिच्छमती नाम पितृणां वल्गभं सदा ॥
सङ्गमे यत्र तिष्ठन्ति गङ्गायाः पितरः सदा ।
क्रुद्धश्चैव महापुण्यं सर्वतीर्थसमन्वितम् ॥
तथा च सरयूः पुण्या सर्वदेवनमस्कृता ।
इरावती नदी तद्वत् पितृतीर्थधिवासिनी ॥
यसुना देविका काली चक्रभागा दृष्टवती ।
नदी वेश्मती पुण्या परा वेश्मती तथा ॥

पितृती

पितृणां वल्लभा स्त्रियाः आहुः कोटिगुणा मताः ।
जन्ममार्गं महापुण्यं यत्र मार्गो हि लक्ष्यते ॥
अद्यापि पितृतीर्थं तत् सर्वकामफलप्रदम् ।
नीलकण्ठमिति ख्यातं पितृतीर्थं द्विजोत्तमाः ॥
तथा रुद्रसरः पुण्यं सरो मानसमेव च ।
मन्दाकिनी तथाच्छोदा विपाशाय सरस्वती ॥
पूर्वमिषपदन्तद्वैद्यनाथं महाफलम् ।
निपा नदी महाकालस्तथाकालझरं शुभम् ॥
वशोद्धेदं हरोद्धेदं गङ्गोद्धेदं महाफलम् ।
भद्रेश्वरं विष्णुपदं नर्मदाहारमेव च ॥
गयापिण्डप्रदानेन समान्याहुर्महर्षयः ।
एतानि पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि च ॥
स्मरणादपि लोकानां किमु आहुस्तानां वृणाम् ।
ओङ्कारं पितृतीर्थेषु कावेरी कपिलोदकम् ॥
सम्पदेषु वेगायास्तथैवामरकण्टकम् ।
कुलक्षेत्राच्छतगुणं तस्मिन् स्नानादिकं भवेत् ॥
शुक्रतीर्थेषु विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं परम् ।
सर्वथाधिहरं पुण्यं शतकोटिफलाधिकम् ॥
आहुः दाने तथा होमे स्वाध्याये जलसन्निधौ ।
कायावरोहणं नाम तथा चर्मण्यती नदी ॥
गोमती वरुणा तद्वतीर्थमौशनसं परम् ।
भैरवं भृगुतुङ्गं गौरीतीर्थमनुत्तमम् ॥
तीर्थं वेनायकं नाम भद्रेश्वरमतः परम् ।
तथा पापहरं नाम पुण्याय तपती नदी ॥
मूलतापी पयोणी च पयोणीसङ्गमस्तथा ।
महाकोत्रिः पाटला च नागतीर्थमवन्तिका ॥
तथा वेणा नदी पुण्या महाशालं तथैव च ।
महारुद्रं महालिङ्गं दृष्ट्वा च नदी शुभा ॥
शतरुद्रा शलाह्वा च तथा विश्वपदं परम् ।
अङ्गारवाहिका तद्वतीर्षौ प्रोणवधरौ ॥
कालिका च नदी पुण्या वितस्ता च नदी तथा ।
एतानि पितृतीर्थानि शस्यन्ते स्नानदानयोः ॥
आहुःमेतेषु यद्दत्तन्तदनन्तफलं स्मृतम् ।
द्रोणी वाटनदी धारासरित् क्षीरनदी तथा ॥
गोकर्णं गजकर्णं तथा च पुरुषोत्तमः ।
हार्का लण्ठतीर्थं तथा रुद्रसरस्वती ॥
नदी मणिमती नाम तथा च गिरिकर्णिका ।
धूतन्तपं तथा तीर्थं समुद्रो दक्षिणस्तथा ॥
एतेषु पितृतीर्थेषु आहुमानन्त्यमश्रुते ।
तीर्थं मेघकरं नाम स्वयमेव जनाह्नः ॥
यत्र शार्ङ्गधरो विष्णुर्मखलायामवस्थितः ।
तथा मन्दोदरी तीर्थं तीर्थं चम्पा नदी शुभा ॥
तथा सामलनाथश्च महाशालनदी तथा ।
चक्रवाकं चर्मकोटं तथा जम्बेश्वरं महत् ॥
अर्जुनं त्रिपुरं चैव सिद्धेश्वरमतः परम् ।
श्रीशैलं शार्ङ्गं तीर्थं नारसिंहमतः परम् ॥
महेन्द्रश्च तथा पुण्यमथ औरङ्गसंज्ञितम् ।
एतेष्वपि सदा आहुमानन्तफलं स्मृतम् ॥
दर्शनादपि चेतानि सदाः पापहराणि वै ।
तद्भद्रा नदी पुण्या तथा भीमरथी सरित् ॥
भीमेश्वरं कृष्णधेना कावेरी कुडमला नदी ।
नदी गोदावरी नाम त्रिसन्ध्या तीर्थमुत्तमम् ॥

पितृती

तीर्थं त्रैयम्बकं नाम सर्वतीर्थनमस्कृतम् ।
यत्रास्ते भगवान्निशः स्वयमेव त्रिलोचनः ॥
आहुःमेतेषु सर्वेषु कोटिकोटिगुणं भवेत् ।
स्मरणादपि पापानि नश्यन्ति शतधा हिजाः ॥
श्रीपर्णी तान्त्रपर्णी च जयातीर्थमनुत्तमम् ।
तथा मत्स्यनदी पुण्या शिवधरं तथैव च ॥
भद्रतीर्थं विख्यातं पम्पातीर्थं शान्तम् ।
पुण्यं रामेश्वरं तद्वदलापुरमलं परम् ॥
अङ्गभूतश्च विख्यातमानन्दकमलं बुधम् ।
आश्रितकेश्वरं तद्वदेकाम्बकमतः परम् ॥
गोवर्द्धनं हरिश्चन्द्रं कृष्णचन्द्रं पृथक्कम् ।
सहस्रार्चं हरिण्यार्चं तथा च कदली नदी ॥
रामाधवासस्तत्रापि तथा सौमित्रिसङ्गमः ।
इन्द्रकीलं महानादस्तथा च प्रियमेलकम् ॥
एतान्यपि सदा आहुः प्रशस्तान्यधिकानि तु ।
एतेषु सर्वदेवानां सान्निध्यं दृश्यते यतः ॥
दानमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशताधिकम् ।
वाङ्महा च नदी पुण्या तथा सिद्धवर्णं शुभम् ॥
तीर्थं पाशुपतं नाम नदी पाञ्चतिका शुभा ।
आहुःमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशताधिकम् ॥
तथैव पितृतीर्थेषु यत्र गोदावरी नदी ।
युतालिङ्गसहस्रेण सर्वान्तरजलावहा ॥
जामदग्न्यास्य ततीर्थं क्रमादायातमुत्तमम् ।
प्रतीकस्य भयाङ्गि यत्र गोदावरी नदी ॥
ततीर्थं हयकशानामभरोयुगसंज्ञितम् ।
आह्वानिकार्यदानेषु तथा कोटिशताधिकम् ॥
तथा सहस्रलिङ्गश्च राघवेश्वरमुत्तमम् ।
संक्रमेना नदी पुण्या यत्रैन्द्रः पतितः पुरा ॥
निहत्य नमुचिं शक्रस्तपसा स्वर्गमाप्तवान् ।
तत्र दत्तं नरेः आहुमानन्तफलं भवेत् ॥
तीर्थं पुष्करं नाम शालग्रामं तथैव च ।
सोमपानश्च विख्यातं यत्र वैश्वानरालयम् ॥
तीर्थं सारस्वतं नाम स्वातितीर्थं तथैव च ।
मलन्दरा नदी पुण्या कौशिकी चन्द्रिका तथा ॥
वैदर्भा वाय वैरा च पयोणी प्राङ्मुखे परा ।
कावेरी क्षोत्रा पुण्या तथा जालन्धरी गिरिः ॥
एतेषु आहुतीर्थेषु आहुमानन्त्यमश्रुते ।
लोहदण्डं तथा तीर्थं चित्रकूटस्तथैव च ॥
विश्वयोगेश्च गङ्गायास्तथा नदीतटं शुभम् ।
कुन्जाम्बु तथा तीर्थं उज्जयिणीपुलिनं तथा ॥
संसारमोचनं तीर्थं तथैव जगन्मोचनम् ।
एतेषु पितृतीर्थेषु आहुमानन्त्यमश्रुते ॥
अङ्गुहासं तथा तीर्थं गौतमेश्वरमेव च ।
तथा वशिष्ठं तीर्थं हारितं तु ततः परम् ॥
ब्रह्मावर्तं कुशावर्तं हयतीर्थं तथैव च ।
पिण्डारकश्च विख्यातं शङ्खोद्धारं तथैव च ॥
घटेश्वरं विष्णुकुचं नीलपर्वतमेव च ॥
तथा च धरणीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च ॥
अश्वतीर्थं विख्यातमगन्तं आहुदानयोः ।
तीर्थं वेदशिरो नाम तथैवौघवती नदी ॥
तीर्थं वसुपदं नाम छागलाण्डं तथैव च ।
एतेषु आहुदातारः प्रयाप्ति परमं पदम् ॥

पितृप्र

तथा च वैदर्भीतीर्थं गङ्गातीर्थं तथैव च ।
जयन्तं विजयश्चैव शुक्रतीर्थं तथैव च ॥
श्रीपतेश्च तथा तीर्थं तीर्थं रैवतकं तथा ।
तथैव शारदातीर्थं भद्रकालेश्वरं तथा ॥
धेनुवतीतीर्थं परं भीमेश्वरमथापि वा ।
एतेषु आहुदातारः प्रयाप्ति परमां गतिम् ॥
तीर्थं मातृहं नाम करवीरपुरं तथा ।
कुशेश्वरश्च विख्यातं गौरीशिवरमेव च ॥
नकुशेश्वरश्च तीर्थं कर्दमालं तथैव च ।
दण्डपुण्यकरं तद्वत् पुण्डरीकपुरं तथा ॥
सप्त गोदावरीतीर्थं सर्वतीर्थेश्वरेश्वरम् ।
तत्र आहुः प्रदातव्यमनन्तफलमीप्सुभिः ॥
एष तूद्देशतः प्रोक्तस्तीर्थानां संग्रहो मया ।
वागीशीरपि न शक्नोति विस्तारान् किम् ।
मातुषः ॥
सद्यं तीर्थं दया तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
वर्णाश्रमाणां गेहैरपि तीर्थेषु समुदाहृतम् ॥
एतत्तीर्थेषु यच्छ्राद्धं तत् कोटिगुणमिष्यते ।
यस्मान् तस्मान् प्रयत्नेन तीर्थं आहुः समाचरेत् ॥
तर्ज्यङ्गुलीर्मध्यम् । इत्यमरः ॥
“अन्तराङ्गुलिर्देशिनीः पितृणां तीर्थमुत्तमम् ॥”
इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥
पितृदानं, स्त्री, (पितरि पित्रे वा दानम् ।) पित्राद्युद्देशेनाप्तवस्त्वादितानम् । पितृपदं स्त्रीपलक्षणं तेन मात्रादेरपि ग्रहणम् । तत्पण्यायः । निवापः २ । इत्यमरः । २।७।३२ । निवपणम् ३ । पितृदानकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
पितृदानकं, स्त्री, (पितृदान-स्यार्थं कृत् ।) पित्रेऽर्पकदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पितृपत्नः, पुं, (पितृप्रियः पत्नः ।) गौणाश्विन-लक्षणपत्नः । स तु प्रेतपत्नः । तत्र आहुफलं यथा, हेमाद्रिमाधवसंयुक्तयोनिगरखण्डम् ।
“आषाढाः पञ्चमे एते कन्यामंस्थे दिवाकरे ।
यो वै आहुः नरः कुर्यादेकस्मिन्पि वासरे ।
तस्य संवत्सरं यावत्तल्लभाः स्युः पितरो भुवम् ॥
नभा वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
सप्तमः पितृपत्नः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
पितृपतिः, पुं, (पितृणां पतिः ।) यमः । इत्यमरः । १।१।३१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये १०।२।३७ ।
“त्वं ब्रह्मा हरिरजसंज्ञितस्त्वमिन्द्रो
विष्णुः पितृपतिरमुपतिः समीरः ।
सोमोऽग्निर्गगनमहीधरोऽध्विःसंघः
किं स्तयं तव सकलात्मरूपधाम् ॥”)
पितृपिता, [स्त्री] पुं, (पितुः पिता ।) पितामहः । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥
पितृप्रभुः, स्त्री, (पितृणां प्रभुर्मातेव । पितृकृत्ये सन्ध्याभिन्यासिथेयाह्लादस्याः प्रभुत्वपालकतया तथात्वम् ।) सन्ध्या । इत्यमरः । १।१।३३ ॥
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५०१ ।
“रजनीमिषसुपनेतुं पितृप्रभुः प्रथमसुपतस्य ।

पितृलो

अथति स्वयमिन्द्रं कृणायकं इष्टुमीव ॥”
 पितुः प्रसृज्जनयित्री ।) पितामही ॥
 पितृप्रियः, पुं, (पितृणां प्रियः ।) भृङ्गराजः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य भृङ्गराज-
 शब्दे ज्ञातयाः ॥)
 पितृवन्, पुं, (पितृवन्तः ।) पितामहभगिनी-
 पुत्रः । पितामहीभगिनीपुत्रः । पितृमातुल-
 पुत्रः । इत्युद्वाहवत्त्वम् ॥
 पितृवाच्यः, पुं, (पितृवाच्यः ।) पितृवन्तः ।
 यथा, उद्वाहवत्त्वम् ।
 “पितुः पितुःस्वसुः पुत्राः पितृमातुःस्वसुः सुताः ।
 पितृमातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृवाच्यवः ॥”
 पितृभोजनः, पुं, (पितृभोजनं इति । भुज +
 कर्मणि क्यट् । पितृभोज्यकदानेऽस्य प्रशस्त-
 तया तथात्वम् ।) मायः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (भुज + भावे क्यट् । पितृणां भोजनमिति ।)
 पितृणां भक्षणं, क्ली ॥
 पितृभ्राता, [ऋ] पुं, (पितृभ्राता ।) पितृभ्यः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥
 पितृभ्रातृः, पुं, (पितृभ्यः पितृनुद्दिश्येत्यर्थः यो
 यज्ञः ।) तर्पणम् । यथा, मनुः । ३ । ७० ।
 “अध्यापनं प्रक्षयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमो देवो वलिर्भौतो वृथोऽतिथिपूजनम् ॥”
 पितृलोकः, पुं, (पितृणां लोकः ।) पितृणां भुव-
 नम् । (यथा, महाभारते । १ । ६२ । १० ।
 “कथञ्च नृद्धलाः सेनाः पाण्डवः कृष्णसारथिः ।
 अस्यत्रैकीभूयन् सञ्जाः पितृलोकं धनञ्जयः ॥”)
 अस्य विवरणं यथा,—
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “मर्त्येणामेव देवानामाद्यो नारायणो गुरुः ।
 तस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नः सोऽपि सप्ताष्टजन्तुनीन् ॥
 मा यजस्विति तेनोक्तास्तदा ते परमेष्ठिनः ।
 आत्मनात्मानमेवाग्रे अयजन्त इति श्रुतिः ॥
 तेषां वै ब्रह्मजातानां महार्चकारिकर्मणाम् ।
 अपश्यद्भामिचारिणं महानेष्टं कृतो यतः ।
 प्रभृष्टज्ञानिनः सर्वं भविष्य न संशयः ॥
 एवं प्रप्रास्ततस्तेऽपि ब्रह्मणात्मसमुद्भवाः ।
 सद्योऽंशकरान् पुत्रानुत्पाद्य त्रिदिवं ययुः ॥
 ततस्तेषु प्रयातेषु त्रिदिवं ब्रह्मवादिषु ।
 ततःपुत्राः आहूददृष्टेन तर्पयामासुरब्रह्मा ॥
 ते च वैमानिकाः सर्वे ब्रह्मणः सप्त मानसाः ।
 तत्पिण्डदानमन्त्रोक्तं प्रपश्यन्तो अवस्थिताः ॥
 गौरमुख उवाच ।
 ये च ते पितरो ब्रह्मन् स्वच कालं समासते ।
 कियन्तो वै पितृगणास्तस्मिन् लोके अवस्थिताः ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 प्रवर्तन्ते वराः कविदेवानां सोमवर्धनाः ।
 ते मरीचादयः सप्त स्वर्गं ते पितरः स्मृताः ॥
 चत्वारो मूर्तिमन्तो वै त्रयस्त्रयं ह्यमृत्युः ।
 तेषां लोकनिर्गमश्च कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ॥
 प्रभावश्च महर्षे त्वं विस्तरेण निबोध मे ।
 धर्मसंस्मरणस्तेषां त्रयोऽर्थे परमा गणाः ॥

१८६

पितृलो

तेषां नामानि लोकाश्च कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ॥
 लोकाः सन्तानकामाय यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ।
 अमृत्युः पितृगणास्ते वै पुत्राः प्रजापतेः ॥
 विराजस्य प्रजाः श्रेष्ठास्ते वैराजा इति स्मृताः ।
 देवानां पितरस्ते हि तान् यजन्तीह देवताः ॥
 एते वै लोकविभ्रष्टा लोकान् प्राप्य सनातनान् ।
 पुनर्युगशतान्तेषु जायन्ते ब्रह्मवादिनः ॥
 ते प्राप्य तां स्मृतिं भूयः सिद्धियोगमनुत्तमम् ।
 चित्तव्ययोगमतिं श्रद्धां पुनराश्रित्यदुर्लभाः ॥
 एतेऽस्मिन् पितरः आह्वे योगिनां योगवर्धनाः ।
 आध्याधियास्तु ते पूर्वं येऽपि योगवले रताः ॥
 तस्मात् आह्वानं देयानि योगिनां योगसत्तमेः ।
 एष वै प्रथमः सर्गः सोमपानामनुत्तमः ॥
 एते त एकतनवो वर्तन्ते द्विजसत्तमाः ।
 भूर्लोकवासिना याव्या भुवर्लोकनिवासिनः ॥
 स्वर्गलोका मरीचाद्यास्तेषां याव्या महर्गताः ।
 कल्पवासिकसंज्ञानां तेषामपि जने स्थिताः ॥
 सप्तकाद्यास्ततस्तेषां वैराजास्तपसि स्थिताः ।
 तेषां सद्यगताः प्रोक्ता इत्येषा पितृसन्ततिः ॥
 सप्तधा सप्तलोकेषु आदिमन्वन्तरक्रिया ।
 अन्येषां वसवः साध्या रुद्रादित्याश्चनाविति ॥
 अग्रतः सञ्चरन्तीनां साधारण्येन संस्थिताः ।
 ऋषयश्च तदनुत्पन्ना इति सप्तविधा गणाः ॥
 तेषां कल्यास्तु संजाता महती पितृसन्ततिः ।
 अस्मिन्स्वात्ता मारीचा वैराजा वर्हिंसंज्ञिताः ॥
 सुकाला नाम पितरो वशिष्ठस्य प्रजापतेः ।
 तेऽपि याव्यास्त्वभिर्वर्गेन शूद्रेण पृथक् कृतम् ॥
 वर्णत्रयाभ्यनुज्ञातः शूद्रः सत्त्वान् पितृन् यजेत् ।
 न तु तस्य पृथक् सन्ति पितरः शूद्रजातयः ॥
 सुक्तैस्तनका ब्रह्मन् । न ब्रह्मन्ति पितृवपि ।
 विशेषशस्त्रदृष्ट्या तु पुराणानाञ्च दर्शनान् ॥
 एवं ऋषिस्तुतेः शास्त्रेज्ञात्वा याजकसम्भवान् ।
 स्वयं दृष्ट्या स्मृतिलिख्य पुत्राणां ब्रह्मणा ततः ॥
 परं निश्चिन्मापन्नस्तेऽपि ज्ञानिन एव च ।
 वैश्यादीनां कश्यपाद्या वर्णानां वसवादयः ॥
 अविशेषेण विज्ञेया गन्धर्वाद्या अपि भुवम् ।
 एष ते पितृकः सर्ग उद्देशेन महामुने ! ।
 कथितो नान्त एवास्य वर्णकोषा हि दृश्यते ॥”
 इति वाराहै आह्वकल्पः ॥ ॥ ॥
 अपि च ।
 “पितृणां सम्भवं राजन् ! कथ्यमानं निबोध मे ।
 पूर्वं प्रजापतिर्ब्रह्मा सिष्टचतुर्विधाः प्रजाः ॥
 एकाग्रमानसः सर्वस्वस्त्वात्रा मनसो बहिः ।
 कृत्वा परमकं ब्रह्म ध्यायन् सर्वेषु रूपकैः ॥
 तस्यात्मनि तदा योगं गतस्य परमेष्ठिनः ।
 तस्मात्ता निययुर्देहादृग्भुवर्णकृतलिषः ॥
 पित्रात्म इति भाषन्तः सुरां सोममित्रोऽसकृन् ।
 ऊर्जं जिगमिषन्तो वै अधः संस्थास्तपस्विनः ॥
 तान् दृष्ट्वा सहसा ब्रह्मा तिर्यक्संस्थास्तरो-
 म्मुखान् ॥
 भवन्तः पितरः सन्तु सर्वेषां गृहमेधिनाम् ॥
 ऊर्ध्ववक्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञिताः ॥

पितृव

इत्युक्त्वा तु तदा ब्रह्मा तेषां पन्थानमाकरोत् ।
 दक्षिणायनसंज्ञन्तु पितृगणान् पितामहः ॥
 तूष्णीं समर्जं भूतानि तस्मत्तुः पितरस्ततः ।
 वृत्तिं नो देहि भगवन् यथा विन्दामदे सुखम् ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 अमावास्यादिर्न बोधस्तु तस्यां कुशतिनोदके ।
 सपिता मातुषेस्तुपि परां गच्छत नान्यथा ॥
 तिला देयास्तथेतस्यामुपोष्य पितृभक्तितः ।
 परमं तस्य सन्तुष्टाः परं यच्छत मा चरम् ॥”
 इति वाराहै पितृसर्गस्थितिवर्णनम् ॥ ॥ ॥
 पितृआह्वविशेषे देवताविशेषाः पितृगणाश्च यथा,
 “क्रतुर्देवो वसुः सत्यः कामः कालस्तथा ध्वनिः ।
 रोचकश्चाद्रवाश्चैव तथा चान्यः पुरुरवाः ॥
 विश्वेदेवा भवन्त्येते दश सञ्च पूजिताः ।
 विश्वदेवो क्रतुर्देवो सञ्जास्त्रिष्टुपि विश्रुतौ ॥
 नित्यं नान्दीमुखश्चाहो वसुसद्यौ च पितृकैः ।
 नवामालम्बने देवौ कामकालौ सदैव हि ॥
 अपि कन्यागते सूर्ये आह्वे च ध्वनिरोचकौ ।
 पुरुरवाश्चाद्रवाश्च विश्वदेवौ च पञ्चजि ॥
 सुभास्वरा वर्हिषदो ह्यग्निस्वात्तास्तथैव च ।
 आच्यपाश्चोपहृताश्च क्रथादाश्च सुकालिनः ।
 एते पितृगणाः सप्त पौराणाः केचिदेव हि ॥”
 इत्यभिपुराणम् ॥ ॥ ॥
 अग्निस्वात्तादेरनुत्पत्तिर्यथा,—
 “ततो निमग्नोन्मियकं विकारं चतुराननः ।
 जिह्वचरपि तद्याज तौ सञ्जा कामरूपिणौ ॥
 तन्प्रासीरात्तु घर्माभ्यो यन् प्रपात द्विजोत्तमाः ।
 अग्निस्वात्ता वर्हिषदो जाताः पितृगणास्ततः ॥
 भित्ताञ्जननिभाः सर्वे फुल्लराजीवलोचनाः ।
 गितान्तसंयताः पुण्याः संसारविमुखाः परे ॥
 सहस्राणां चतुःषष्टिरग्निस्वात्ताः प्रकीर्त्तिताः ।
 यदृशीतिसहस्राणि तथा वर्हिषदो द्विजाः ॥”
 इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥ ॥ ॥
 तेषां तर्पणविधिर्यथा,—
 “अपसथं ततः कृत्वा सथं जातु च भूतले ।
 अग्निस्वात्तास्तथा सौम्यान् हविशस्तथोद्गपान् ॥
 सुकालिनो वर्हिषदस्तथा चैवाच्यपान् पुनः ।
 तर्पयन्तु पितृन् भक्ता सतिनोदकचन्दनैः ॥
 दर्भपाणिस्तु विधिवन् प्रेतास्तास्तर्पयेत्ततः ।
 पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि ।
 सन्तर्प्य विधिवद्ब्रह्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 ये वाच्यवाच्यवा वा येऽन्यजन्तानि वाच्यवाः ।
 ते ह्यग्निमखिला यान्तु यज्ञास्त्रातोऽभवाञ्छ्रुति ॥”
 इति मातृस्ये स्नानविधौ ८४ अध्यायः ॥
 पितृवर्णं, क्ली, (पितृणां वर्णमिव ।) श्मशानम् ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ११८ ॥ (यथा, महाभारते ।
 ११ । ४ । १५ ।
 “सर्वं पितृवर्णं प्राप्ता स्वपन्ति विगतस्वराः ।
 निम्नासेरस्थिभूयिष्ठेर्गात्रेः स्नायुनिष्वन्नेः ॥”)
 पितृवर्णचरः, पुं, (पितृवर्णे श्मशाने चरतीति ।
 चर + “चरट् । ” ३ । २ । १६ । इति टः ।
 अलुक्समासः ।) शिवः । इति केचित् ॥

पित्तं

पित्तवसतिः, स्त्री, (पितृणां वसतिर्यत्र ।) श्वशयन-
स्थानम् । अमशानम् । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

पित्तः, पुं, (पितुर्भाता । “पितृयमातुलमाता-
महृपितामहाः ।” ४ । २ । ३६ । इत्यत्र
“पितुर्भातरि यत् ।” इति वार्तिकोक्तम् । यत्-
प्रत्ययः ।) पितृभाता । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ।
अपि च ।

“पितृयो जनकभाता ज्येष्ठतातोऽग्रजो यदि ।
पितुः कनिष्ठभाता तु खल्वतातोऽभिधीयते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

पितृष्वसा. [ऋ] स्त्री, (पितुः स्वसा भः ।)
“मातृपितृभ्यां ससा ।” ८ । १ । ८४ । इति
षत्वम् । पितुर्भगिनी । पिसी इति भाषा । यथा,
“मातृष्वसा मातृजनौ पितृष्वस्त्री पितृष्वसा ।
अथः पूर्वजपत्नी च मातृतुलाः प्रकीर्तिताः ॥”
इति दायभागः ॥

पितृष्वस्त्रीयः, त्रि, पितृष्वसुरपत्यम् । (पितृष्वस्त्र +
कृः ।) पितृभागिनेयः । इति सुप्रबोधयाकर-
णम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १११ । २ ।
“पितृष्वस्त्रीयाय सुतामनपत्याय भारत । ।
अग्रमये प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यं स सत्यवाक् ॥”)

पितृसन्निभः, पुं, (सम्यङ्निभातीति सन्निभस्तुल्यः ।
पितुः सन्निभः ।) पितृतुल्यः । तत्पण्यायः ।
मनोजवः २ मनोजवसः ३ । इत्यमरभरतौ ॥

पितृष्टः, स्त्री, (स्तुते इति स्तृजनी । पितृणां
स्तृजनीव । पितृकृत्ये सन्ध्यागामिन्यास्तियोग्याह-
त्वात् जननीवत्पालकत्वेनेव तथात्वम् ।) सन्ध्या ।
इति शब्दमाला । (पितरं स्तुते इति । कृप् ।
पितामहौ । इति युत्पत्तिरुक्तार्थः ॥)

पितृष्टः, पुं, (पितृनाशयत्यनेनेति । पितृ + ष्ट +
करणे कृप् ।) दक्षिणकर्णः । यथा, श्रीभाग-
वते । ४ । २५ । ५० ।

“पितृष्टं पृथ्वा द्वादक्षिणेन पुरञ्जनः ॥”

“शास्त्रे च प्रथमं श्रोतव्यं कर्मकाण्डं इत्येता-
वता सामान्येन प्रवृत्तसंज्ञकस्य कर्मकाण्डस्य
दक्षिणकर्णेन श्रवणमियते । ततस्तदर्थमनुष्ठाय
पितृभिराहृतः पितृलोकप्रापकं पितृयानं प्रप-
द्यते । तदनेन प्रकारेण पितृणामाज्ञानमनेन
भवति पितृष्टदक्षिणः कर्णः । एवं तद्वैरीत्येन
उत्तरकर्णो देवहूः । तथा च व्याख्यास्यति ।

पितृष्टदक्षिणः कर्णः उत्तरो देवहूः स्तुतः ।
प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च शास्त्रं पञ्चालसंज्ञितम् ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

पित्तं, स्त्री, (अपिदीयते प्रकृतावस्थया रक्ष्यते
विकृतावस्थया नाशयते वा शरीरं येनेति । अपि
+ दे + पालने, दी य च्छेदने वा + क्तः । “अच
उपसर्गात्तः ।” ७ । ४ । ४७ । इति तादृशः ।
अपेरक्तोपः ।) शरीरस्थधातुविशेषः । तत्-
पण्यायः । मायुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥
पलज्वलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तेजः ४
तिक्तधातुः ५ उष्मा ६ अग्निः ७ अनलः ८ ।

१४७

पित्तं

(यथा, महाभारते । ६ । ८१ । ४१ ।

“अभिमन्योस्ततस्तौ चोरे युद्धमवसेत ।

शरीरस्य यथा राजानु । वातपित्तकफेस्त्रिभिः ॥”)

अस्य गुणाः ।

“पित्तं च तित्ताभ्यस्मिन् सारकं

तूष्णं द्रवं तीक्ष्णमिदं मधौ बहु ।

वर्षान्तकाले भृशमर्द्धरात्रे

मध्यन्दिने तपुर्दिने च कृष्यति ॥”

इति राजनिघण्टुः ॥ ३ ॥

अपि च ।

“सर्वं पित्तमपसारकुष्ठदृष्टव्रणपहम् ।

चक्षुष्यं कटुतीक्ष्णोष्णमुष्मादक्रिमिनाशनम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ३ ॥

पित्तस्य स्वरूपमाह ।

“पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्वगुणोत्तरम् ।

सरं कटु लघु खिगं तीक्ष्णमल्लु पाकतः ॥”

पीतं निरामम् । नीलं सामम् । रक्तं पित्तं

वातवद्वामस्थानकर्मभेदेः पञ्चविधम् ॥ ३ ॥

तथा पित्तानां नामान्याह ।

“पाचकं रज्जुकृषापि साधकालोचके तथा ।

भाजकश्चेति पित्तस्य नामानि स्थानभेदतः ॥” ३ ॥

अथ पाचकादीनां स्थानान्याह ।

“अग्राशये यज्ञतृणीद्वाङ्मये लोचनद्वये ।

त्वचि सर्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् ॥” ३ ॥

अथ तेषां कर्माग्याह ।

“पाचकं पचते भुक्तं शेषामिवलवर्द्धनम् ।

रसस्त्रजपुरीषाणि विरेचयति नित्यशः ॥”

पाचकं पित्तमामपकाशयमध्यस्थं यद् विधमा-

हारं भोज्यं भक्ष्यं तत्रैव लेह्यं त्वयं पचति

दीधरमस्त्रजपुरीषाणि पृथक् करोति च । तद-

ग्राशयस्थमेवात्मशक्ता रसरञ्जनद्वयस्य कफ-

तमोऽपनोदनरूपग्रहणप्रभाप्रकाशनाभ्यङ्ग-

लेपादिपाचनादिकर्मणा शेषाणां पित्तस्थाना

नामदुग्धं करोति । शेषाण्यपि पित्तस्थानानि

यज्ञतृणीद्वादीनि भागेन गत्वा तत्र तत्र रसरञ्ज-

नादिकर्मभिरुपकरोतीत्यर्थः । कथम्भूतं पाचक

पित्तं शेषामिवलवर्द्धनं शेषा अग्नयः पृथि-

यादिमहाभूतगताः सप्तधातुगताश्च । यत

उक्तं चरकेण ।

“भौमाप्याग्नेयवायथाः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ॥”

इति ।

उष्माणोऽग्नयः । यत उक्तं वाग्भटे ।

“दीधधातुमलादीनामुष्माग्नेयशानम् ॥” इति ।

दीधधातुमलादीनामुष्माग्नेयमित्यर्थः । रसादि-

धातुगताश्च सप्त तेषां बलवर्द्धनम् । यथा एषे

स्थापितानि रत्नानि खद्योतवद्दूरभास्वराणि

तान्यपि दीपन्योतिषा दूरप्रकाशकानि भवन्ति ।

तथा अग्राशयस्थपाचकाभितेजसामर्च्ये अग्नयो

बलवन्तो भवन्ति । तथा च वाग्भटः ।

“अग्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्तामभिधीयते ।

तन्मलास्ते हि तद्वृद्धिचयवृद्धिचयात्मकाः ॥”

इति ॥

पित्तं

ननु पित्तादन्वोऽग्निराहोस्वित् पित्तमेवाग्निरिति
सन्देहः । उच्यते पित्तस्थोष्णादिगुणद्वाराहार-

पाचनरञ्जनदर्शनादिकर्मणश्च न खलु पित्त

यतिरेकेणान्वोऽग्निरिति । तस्मादग्निरूपस्यैव पित्तस्य

स्थानभेदात् पाचकरञ्जकसाधकालोचकभाजक-

संज्ञाः । तथा च वाग्भटः ।

“पाचकं तिलमानं स्यात् क्राटिन्यान्नास्य दीपना ।

अनुगृह्णात्यविकृतं पित्तं पाकोद्गदर्शनः ॥

क्षुत्तृङ्गुक्षिप्रमाग्नेयाधोऽग्नौ यन्नुमाह्वयेः ।

पित्तं पञ्चात्मकं तच्च पक्वमाशयमध्यगम् ॥

पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तेजसगुणोदयात् ।

त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ॥

पचत्यग्नें विभजते सारकिङ्करी पृथक् तथा ।

तच्चस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुगृहम् ॥

करोति वलदानेन पाचकं नाम तत् स्तुतम् ॥”

ननु यदि पित्ताग्नौ रभेदस्तदा कथं घृतं पित्तस्य

शमनमग्नेर्दीपनमिति । तथा मत्स्याः पित्तं

कुञ्चन्ति न च तदग्निदीपिकरा इति । तथा

पित्ताधिक्यात्तीक्ष्णोऽग्निरपि कथं स्यात् ।

तथा समदीपः समानिश्चेत्यपि वक्तुं न युज्यते ।

तथा द्रवं खिगमधोगश्च पित्तं वह्निरतोऽग्न्य-

येति । अत्रोच्यते । पित्तमग्नेः सतताधिष्ठानम् ।

तथा चोक्तं तत्त्वान्तरे ।

“अग्निर्भिन्नगुणैर्युक्तः पित्तं भिन्नगुणैस्तथा ।

द्रवं खिगमधोगश्च पित्तं वह्निरतोऽग्न्यथा ॥

तस्मात्तेजोमयं पित्तं पित्तोद्गा यः स शक्तिमान् ।

स सञ्चरति कुक्षिस्थः सर्वतो धमनीमुखैः ॥

स कायामिः स कायोद्गा स पक्ता स च जीवनम् ।

अनन्यगतिरित्येवं देहे कायामित्युच्यते ॥”

अन्यच्च ।

“वामपार्श्वस्थितं नाभेः किञ्चित् सोमस्य मण्ड-

लम् ।

तन्मध्ये मण्डलं सौख्यं तन्मध्येऽग्निर्व्यवस्थितः ॥

जरागुमाचप्रच्छन्नः काचकोषमदीपवत् ॥”

तथा न मधुकांक्षे । “द्रवनेजःसमुदायात्मकस्य

पित्तस्य तेजोभागोऽग्निरिति । तेन पित्तमप्य-

ग्नित्वं सन्वते । अग्नितापितायोगोलकवत् ॥”

परमार्थतस्तु अग्निः पित्ताद्विन्न एवेति

सिद्धान्तः । अतएवाह रसप्रदीपे ।

“जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽग्नस्य पाचकः ।

सौम्यादसानाददानो विवेक्तं नैव शक्यते ॥

नाभौ मध्ये शरीरस्य विशेषात् सोममण्डलम् ।

सोममण्डलमध्यस्थं विद्यात् सूर्यस्य मण्डलम् ॥

प्रदीपवत्तत्र गुणो स्थितो मध्ये हृताशनः ।

सूर्या दिवि यथा तिष्ठन्तीजोयुक्तेर्गभस्तिभिः ॥

विशोषयति सर्वानि पल्वलानि सरांसि च ॥

तद्वच्चरीरिणां भुक्तं त्वनलो नाभिमाश्रितः ।

मथुखैः पचते क्षिप्रं नानावृज्जनसंस्कृतम् ॥

सूक्तकायेषु सत्त्वेषु यवमात्रप्रमाणतः ।

ह्रस्वकायेषु सत्त्वेषु तिलमात्रप्रमाणतः ॥

क्षमिकीटपतङ्गेषु चाण्डुमात्रीवतिष्ठते ॥” इति ।

पुनः प्रकृतमनुसरति ।

पित्तज्व

“दाहान्धनपद्मानि सुक्ता तित्तामृतापि च ।
धात्री वालपशीरश्च लोभ्रियवपपटाः ॥
पल्लवकं प्रियङ्गुश्च यथासौ वासकस्तथा ।
मधुकं कुलकं वापि किरातो धान्यकं तथा ॥
यथा काथो निहन्धेव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
तथा दाहं प्रलापश्च रक्तपित्तं भ्रमं क्षमम् ॥
मूर्च्छा हृदि तथा मूलं सुवशोपमरोचकम् ।
कासं श्वासश्च कृत्वा नाशयेन्नात्र संशयः ॥”
इति महाद्राक्षादिकाधः ॥
“ससितो निशि पर्युषितः प्रातर्धन्याकतण्डुल-
कायः ।
पीतः श्रमयत्चिरादन्तर्दाहं ज्वरं पित्तम् ॥”
इति धन्याककाधः ॥
“अन्धताया हिमः प्रातः ससितः पित्तकज्वरम् ।
वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥”
इति अन्धतावासाकाथौ ॥
“गुडूची भूमिनिम्बश्च वालं वीरगमूलकम् ।
लघुमुक्तं त्रिडहात्री द्राक्षा वासा च पर्यटः ॥
यथा काथो हरत्वेव ज्वरं पित्तकतं दप्तम् ।
सोपद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना सह ॥”
इति गुडूच्यादिकाधः ॥
“पलाशस्य वदर्या वा निम्बस्य त्रिदुपल्लवैः ।
अम्बपिष्टैः प्रलीपोऽयं हन्याद्दाहयुतं ज्वरम् ॥
उत्तानसप्तस्य गभीरताम्र-
कांस्यादिपात्रे निहिते च नाभौ ।
शीताम्बुधारा बहुला पतन्ती
निहन्ति दाहं त्वरितं ज्वरश्च ॥
पथ्यां तैलघृतचौद्रेलिङ्गन् दाहज्वरापहा ।
कासाहृत्पित्तबोसर्पश्वासान् हन्ति वमीनपि ॥”
तैलघृतचौद्रेरित्यत्र न समुच्चयः तिन केवलेन
चौद्रेणापि लिङ्गान् ।
“काञ्जिकार्द्रपटेनावगुण्ठनं दाहनाशनम् ।
अथ गोतक्रसुस्त्रिप्रशीतलीकृतवाससा ॥
द्राक्षामलककल्केन कवलीरश्च हितो मतः ।
पक्वदाडिमजीजेवां धन्याककल्के च कश्चित् ॥”
इति कवलः ॥ धन्यात्र धान्याकम् ॥ * ॥
अथाममाह ।
“दाहवन्दितं चामं निरन्नं त्रययान्वितम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं पाययेन्नाजतर्पणम् ॥”
लाजतर्पणं लाजशक्तरूपतर्पणम् । सन्तर्पण-
स्वरूपसुक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ।
“सुहृयूषोदनी देयः सितया पित्तिके ज्वरे ॥
हर्ष्य शुभाभसङ्काशे शशाङ्ककरशीतले ।
मलयोदकसंसिक्ते सुप्यात् पित्तज्वरी नरः ॥
हारावलीचन्दनशीतलानां
सुगन्धपुष्पाभ्रभूषितानाम् ।
नितम्बिनीनां सुपयोधराणा-
मालिङ्गनश्चाशु हरन्ति दाहम् ॥
आङ्गादद्यात् विज्ञाय ताश्च स्त्री रमयेत् पुनः ।
हितश्च भोजयेद्दन्नं न हितं सुरतं महत् ॥
वाण्यः कमलहासिभ्यो जलयन्त्रगृहाः शुभाः ।
नायैश्चन्दनदिग्धाशो दाहदेवहरा मताः ॥

पित्तज्व

इति पित्तज्वराधिकारः ।” इति भावप्रकाशे
मध्यखण्डे प्रथमभागः ॥ * ॥
पित्तज्वरज्वरनाशकौषधं यथा,—
“गुडूचीपद्माकारिष्ठधन्याकं रक्तचन्दनम् ।
पित्तज्वरज्वरहृदिदाहतृणाप्लवमज्जितम् ॥”
इति गारुड १८८ अध्यायः ॥
(अस्य सलक्षणाचिकित्सातन्त्रपराणि यथा,—
“मूर्च्छा दाहो भ्रममदृष्टावेगभीक्ष्णोऽतिसार-
स्तन्त्रालस्यं प्रलपनवमिः पाकताल्वाछवके ।
स्वेदः श्वासो भवति कटुकं विकृतत्वं क्षुधा वा
एतैर्लिङ्गैर्भवति मनुजे पित्तिको वै ज्वरस्तु ॥
शीतोष्णलान्धतना कमलं सिताट्टं
तत्सारिषासहितमेव हि पाचनेषु ।
निःकाश्य पानमति चाशु निहन्ति पित्तं
पित्तज्वरप्रशमनं प्रकरोति पुंसाम् ॥
कथितं तण्डुलपयसा शक्राकटुरोहिणीसहि-
तम् ।
काथं यथीमधुना विनाशनं पित्तज्वराणाम् ।
दुरालभावासकपर्यटानां
प्रियङ्गुनिम्बैः कटुरोहिणीनाम् ।
किराततित्तं कथितं कथायं
सशर्कराट्टं कथितश्च पाचनम् ॥
सदाहपित्तज्वरमाशु हन्ति
तृणाभ्रमं शीतविकारयुक्तम् ।
एकोऽपि वै पर्यटको वरिष्ठः
पित्तज्वराणां शमनाय योग्यः ।
तस्मात् पुनर्नागरवालकाट्टः
सिंहो यथा कटुकं प्रवृत्तः ॥
नागरोशीरसुक्ता च चन्दनं कटुरोहिणी ।
धान्यकानां काथ एव पित्तज्वरविनाशनः ॥
अन्धतापर्यटोधात्री काथः पित्तज्वरं हरेत् ।
सितारवधयोर्वापि काशस्याश्वाथ वा पुनः ॥
द्राक्षापर्यटकं तित्ता पथ्यारवधसुक्तेः ।
काथस्तृणाभ्रमदाहयुक्तपित्तज्वरापहः ॥
विदारिका रोध्रदधित्यकानां
स्यान्मातुलुङ्गस्य च दाडिमानाम् ।
यथालाभेन च मूलपत्रं
निहन्ति तृडदाहसमूर्च्छनश्च ॥
उत्तानस्य प्रसुप्तस्य कांस्थं वा ताम्रभाजनम् ।
नाभौ निधाय धाराम्बुशीतदाहनिवारणम् ॥
रन्ध्यारामाङ्गुचभरनमितालिङ्गनं त्रिदुपल्लवं
अथायामं सुनिवर्गदितं शीतलं संवनं स्यात् ।
शुभाभोजं मलयजसलिलासिक्तसंशीतवासो
सुक्ताहारो विशदस्तुष्टिर्न कौस्तुभो या सुखाय ॥
यमिहन्ति दप्ततरनिभं मातुषाणाम् पित्तं
दाहं शीतं क्षममपि तथा तृडभ्रमं मूर्च्छनश्च ।
एतैर्योगैर्भवति नितरां पित्तदाहस्य शान्ति
योग्या चैव प्रभवति सदा सत्क्रिया श्रीमताश्च ॥
यदि जिह्वा गलतालुप्रोथो वै मनुजस्य च ।
केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ।
पेष्टमात्रं तालुलेपः सदाः पित्तज्वरापहः ॥”
इति पित्तज्वरचिकित्सा ॥ * ॥

पित्तज्व

पित्तद्रावी, [न] पुं, (पित्तं द्रावयतीति । द-
गिच् + गितिः ।) मधुरजस्वीरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पित्तरक्तं, स्त्री, (पित्तसंश्लेषं रक्तमिति मध्यपद-
लोपी समासः ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तपित्तम् २ पित्तासम् ३ पित्तप्रोणितम् ४ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं रक्तपित्त-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पित्तलं, स्त्री, (पित्तं तद्वर्णं लातीति । ला + कः ।)
धातुविशेषः । पित्तल इति भाषा ॥ (यथा,
वेद्यकरसंस्कारसंयुक्ते चारणमारणाधिकारे ।
“पित्तलश्च तथा कांस्थं ताम्रवन्मारथैर्द्विषक् ।
ताम्रवच्छोधनं तेषां ताम्रवद्गुणकारकम् ॥”)
तत्पर्यायः । आरकूटम् २ रीतिः ३ पित्तकावे-
रम् ४ द्रव्यदारु ५ । इति जटाधरः ॥ रीतो
६ । इति शब्दरत्नावली ॥ मिश्रम् ७ । इति
रत्नमाला ॥ आरः ८ राजरीतिः ९ प्रक्षरीतिः
१० कपिला ११ पिङ्गला १२ । इति भाव-
प्रकाशः ॥ क्षुद्रसुवर्णः १३ सिंघलम् १४ पिङ्ग-
लकम् १५ पीतलकम् १६ लोहितकम् १७
पिङ्गललोहम् १८ पीतकम् १९ । रीतिका-
युगलगुणाः । तित्तलम् । शीतलत्वम् । रसे
लवणत्वम् । शोधनत्वम् । पाण्डुवातकृमिजीह-
पित्तनाशित्वञ्च ।
“शुक्ला स्निग्धा तृटः शीता मुरझा सूत्रपत्रिणी ।
हिमोपमा शुभा स्वच्छा जात्या रीतिः प्रकी-
र्तिता ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
“रीतिरप्युपधातुः स्यात् ताम्रस्य यमदस्य च ।
पित्तलस्य गुणा ज्ञेया स्वयोनिमदृष्टा जनेः ॥
संयोगस्य प्रभावेण तस्याश्चैपि गुणाः स्मृताः ।
रीतिकायुगलं रूपं तित्तलं लवणं रसे ।
शीधनं पाण्डुरोगघ्नं कृमिघ्नं नातिलेखनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
भूर्जपत्रम् । इति शब्दमाला । (बाहुव्रीह-
पित्तमरुहस्येति । पित्त + “सिन्धादिभ्यश्च ।”
५ । २ । १७ । इति लच् ।) पित्तयुक्ते, त्रि ।
इति मेदिनी । ले, ११४ ॥ (पित्तवृद्धिकरे च ।
यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४५ अध्याये ।
“सचारं पित्तलं कौपं छेद्यन्नं दीपनं लघु ॥”
यथा च माधवकरघृततृनिश्चयसंयुक्ते पाण्डुधि-
कारे ।
“पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निवेवते ।
तस्य पित्तमहङ्गासं दग्धा रोगाय कल्पते ॥”)
पित्तला, स्त्री, (पित्तल + टाप् ।) तोयपिप्पली ।
इति मेदिनी । ले, ११४ ॥
पित्तारिः, पुं, (पित्तानामरिर्नाशकः ।) पर्यटः ।
लाक्षा । वज्ररम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पित्तं, स्त्री, (पित्तो देवता अस्म्येति । पित्त + “वाय-
वृत्पित्तुषो यत् ।” ४ । २ । ३१ । इति यत् ।
“रीदृतः ।” ७ । ४ । २७ । इति रीदृदेशश्च ।
पित्तदेवताकदानीयत्वादस्य तात्वम् ।) मधु ।

पिनाकः

इति राजनिर्घण्टः ॥ पित्रोर्धम् । तत्तु तर्ज-
न्यङ्गुलान्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०४ ॥
(पितुरिदं पितुरागतं वेति । पित्र + “पितु-
यन्तु ।” ४ । ३ । ७६ । इति यन् । ततो रीडा-
देशः ।) पित्रसम्बन्धिनि, चि । यथा, --
“ज्येष्ठ एव तु गृहीयात् पित्रं धनमशेषतः ।
शेषास्तुपुत्रीवेयुयैव पितरन्तथा ॥”
इति दायभागः ॥
(पित्रप्रियत्वात् आङ्गार्हं च चि । यथा, मुश्रुते ।
२ । ४६ ।
“कफप्रं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम् ।
पित्रं पवित्रमायुष्यं बहुमन्त्रं विरुच्यम् ॥”)
पित्रः, पुं, (पितुस्तुल्य इति । बाहुलकात् यन् ।
ततो रीडादेशः ।) ज्येष्ठभाता । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २१५ ॥ (पितृणां प्रिय इति यन् ।) माघः ।
इति शब्दमाला ॥
पित्रा, स्त्री, (पितरो देवता अस्या इति । पित्र +
यन् । पित्रदेवतत्वादेव तथालम् ।) मघानन्-
त्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २५ ॥ पौर्णमासी ।
इति शब्दमाला ॥
पितृसन्, [तु] पुं, (पतितुमिच्छतीति । पत-
+ सन् + “सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच
इस् ।” ७ । ४ । ५४ । इति इस् । अभ्यासस्य
लोपश्च । ततः पितृस + श्रुत् ।) पत्नी । इत्य-
मरः । २ । ५ । ३४ ॥ प्रतिपत्ते पतनेच्छौ च
चि । इति विश्वः ॥
पितृलं, स्त्री, (पतत्यनेति । पत + “सलः पते-
रदिङ् ।” २ । ७६२ । इति उणादिकोषधृत-
सूत्रात् अधिकरणे सलः । अकारस्य इत् ।)
पत्न्याः । इत्युणादिकोषः । २ । २६० ॥
पिधानं, स्त्री, (अपि + धा + ल्युट् । अपेरलोपः ।)
कृदनम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा,
आय्यासप्रश्रयाम् । ४८१ ।
“युमपण्णघनोरःस्तनपिधानमधुरे ! त्रपास्मिता-
र्द्रमुखि ! ।
लोलाक्षि ! नेप पवनो विरमति तव वसनपरि-
वर्त्तौ ॥”)
उदञ्चनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥
पिनङ्गः, चि, (अपि न ह्यते स्मेति । अपि + नञ् +
क्तः । अपेरलोपः ।) परिहितवस्त्रादि । तत्-
पर्यायः । आसुक्तः २ प्रतिमुक्तः ३ अपिनङ्गः
४ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ (आच्छादितः ।
यथा, भागवते । ११ । ८ । ३३ ।
“यदस्मिभिर्निर्मितवस्त्रवस्त्र-
स्युलं त्वचा रोमनखैः पिनङ्गम् ॥”)
पिनाकः, पुं स्त्री, (पाति रक्षति पनायते स्तयते
वा । पाल रक्षणं, पन स्तुती वा + “पिनाकाद-
यश्च ।” उणां ४ । १५ । इति आकप्रत्ययेन निपा-
तनात् साधुः ।) शिवधनुः । तत्पर्यायः । अज-
गवम् २ । (यथा, महाभारते । ६ । ६० । १८ ।
“पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिन्नतः पश्यन् ॥”)
शूलम् । इत्यमरः । १ । १ । ३७ ॥ शूलमपि

पिपीत

शाङ्करमिहेति केचित् । इति भरतः ॥ पांशु-
वर्णम् । इति मेदिनी । के, ११६ ॥
पिनाकी, [नु] पुं, (पिनाकीरुस्थस्येति । इतिः ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा,
हरिवंशे । ३५ । २० ।
“कृत्वा च निश्चयं सर्वं पलायनपरायणाः ।
विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् ॥”
रुद्रभेदः । यथा, मात्स्ये । ५ । २६—३० ।
“अजेकपादहिर्ब्रध्ने विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
हरश्च बहुरूपश्च चामरश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ॥”)
पिपासं, स्त्री, (अपिगतो विज्ञातो यत्तगन्ध-
त्वात् न्यासो यस्य । अपेरलोपः ।) हिङ्गु ।
इति जटाधरः ॥
पिपतिषन्, [तु] चि, (पतितुमिच्छतीति । पत-
+ सन् । ततः श्रुत् ।) पतनेच्छुः । विहङ्गमे,
पुं । इति मेदिनी । ते, २३१ ॥
पिपतिषुः, पुं, (पतितुमिच्छतीति । पत + सन् ।
पिपतिष + “सनाशंसभिच उः ।” ३ । २ । १६८ ।
इति उः ।) पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पतनेच्छौ, चि ॥)
पिपासा, स्त्री, (पातुमिच्छेति । पा + सन् + अः ।
तत्पठ् ।) पानेच्छा । तत्पर्यायः । लण्णा २
तर्धः ३ उपलासिका ४ लट् ५ लघा ६ उद्व्या
७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८ ॥ (यथा, मुश्रुते
सूत्रस्थाने १ अध्याये । “स्वाभाविकाः क्षुत्पि-
पासाजराद्यनुनिद्राप्रवृत्तयः ॥”)
पिपासितः, चि, (पिपासा जातास्येति । पिपासा
+ इतच् ।) पिपासायुक्तः । लघितः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, मनी । ८ । ६३ ।
“नमो मुखः कपालेन भित्तिर्यौ क्षुत्पिपासितः ।
अन्यः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यमश्रुतं वदेत् ॥”)
पिपासुः, चि, (पातुमिच्छः । पा + सन् + उः ।)
पानेच्छुः । तत्पर्यायः । लघितः २ लण्क् ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २२३ । २५ ।
“भागार्थं तपसो धातुं तेषां सोमं तथाध्वरे ।
पिपासो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ॥”)
पिपीतकः, पुं, ब्राह्मणविशेषः । अस्य प्रमाणं
पिपीतकीशब्दे दृश्यम् ॥
पिपीतकी, स्त्री, (पिपीतको ब्राह्मणविशेषः प्रवर्त्त-
कतया स्थवरेति । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
वैशाखशुक्लद्वादशी । तत्र कर्णयज्ञं यथा, —
श्रान्तोक्त उवाच ।
“जलदानस्य माह्वानां यत्त्वया परिकीर्तितम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि पिपीतकीकथां शुभाम् ॥
पुरा केन कृतचेतत् केन चेतत् प्रकाशितम् ।
कथं पिपीतकीनाम विधानचेव कीदृशम् ॥
तत् सर्वं ब्रूहि देवर्षि ! यदि तयो मयि प्रभो ! ॥
नारद उवाच ।
शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि दादृशीं तां पिपी-
तकीम् ।

पिपीत

यौ कृत्वा यमलोकाहे प्राप्यते वैष्णवं पदम् ॥
पिपीतक इति ख्यातो ब्राह्मणः संश्रितव्रतः ।
तपःस्वाध्यायनिरतः सर्वप्राणिहिते रतः ॥
श्रान्तो दान्तः क्षमायुक्तो बलिहोमपरायणः ।
निवसन् निर्जनेऽरण्ये बहुन् कालान् द्विजोत्तमः ॥
चिरं कृत्वा तपोऽरण्ये काले न्यसुपेधिवान् ॥
ततः कालेन कियता यमदूतेर्महाबलेः ।
नीयमानः स विप्रेन्द्रो यमलोकां भयावहम् ॥
ददर्श बहुशस्तत्र नराक्षिरयसंस्थितान् ॥
असिपद्माद्यनेकेषु कुम्भीपाकेषु संस्थितान् ।
कृतात्तैरावास्तान् दृष्ट्वा विषादमगमद्विजः ।
क्षुत्पिपासाकुलो भूत्वा प्रेतराजवशं गतः ॥
बहून् वस्त्रावृतान् कुम्भान् ददृशेऽतिमनो-
हरान् ।
प्रदेशान्निधितान् प्रासादेरुपशोभितान् ॥
गीतवाद्यादिदृष्ट्वेव सन्तमानः समन्ततः ।
कश्चित् प्रहरमाणांश्च किङ्करैर्यमशासनेः ॥
नीयमानस्ततः प्रेतान् वध्यमानान् स्वकर्मभिः ।
शोकसन्तापसंयुक्तान् लघया परिपीडितः ॥
संपश्यमानो राजेन्द्र ! ययाने किङ्करान् जलम् ।
बहुशो याचमानेष्वपि किङ्करैरभिताडितः ॥
स नीयमानो ददृशे बहुशान् इमोत्तमम् ।
सुच्छायं प्रीतलं रम्यं महान्तं पिप्पलद्वयम् ॥
तत्रैव सजलान् कुम्भान् माल्यग्रीवान् सुशो-
भितान् ।
ददर्श वस्त्रावृतसुखान् सुवासितसुशीतलान् ॥
रक्षन्ति बहवस्तत्र किङ्कराः शस्त्रपाणयः ।
तोयदर्शनमात्रेण साक्षादो ब्राह्मणोऽभवत् ॥
विनयावनतो भूत्वा ययाने किङ्कराञ्जलम् ।
ब्राह्मण उवाच ।
यमदूता महात्मानस्तोयं मे दीयतामिति ।
अप्राप्य तोयं प्राणानां विनाशो जायते
ध्रुवम् ॥
तस्मात्तोयप्रदानेन प्राणानुत्तमेऽधुना ।
शुत्वा विप्रस्य तद्वाक्यं तन्मूर्त्युमकिङ्कराः ॥
न कृतं कर्म तद्विप्र ! येन तोयस्य लभ्यते ॥
प्रायेयानः पुनस्तोयं यमदूतैः स ताडितः ॥
लघात्तवचनं श्रुत्वा यमः प्रोवाच तं द्विजम् ।
ब्रूहि त्वं विप्र ! मा रोदीः का ते पीडास्त
चेतसि ॥
पुनर्ययाचे ततोयं लघाद्याकुलचेतनः ।
शुत्वा विप्रस्य तद्वाक्यं तत्प्रवाच स धर्मेराट् ॥
त्वया तप्त कृतं कर्म येन वै लभ्यते जलम् ॥
ब्राह्मण उवाच ।
त्वयि प्रसन्ने दिक्पाल ! ततोयं दुर्लभं न मे ।
तस्मात्तोयप्रदानेन प्राणरक्षां कुरु प्रभो ! ॥
इत्थं बहुविधैर्व्याकथ्यैर्मम प्रीतोऽभवत्तदा ॥
यम उवाच ।
वरं वरय विप्रेन्द्र ! यत्ते मनसि वर्त्तते ॥
ब्राह्मण उवाच ।
यदि तुर्योऽसि मे देव ! येन प्राप्नोऽस्मि तत्फलम् ।
तत् कुरुष्व धर्मेराज ! सर्वप्राणेश्वर ! प्रभो ! ॥

पिप्पलः

यम उवाच ।

वेणुवं तद्वत्तं विप्र ! कुशं गत्वा निजालयम् ।
विधानं यद्वत्तं विप्र ! दादृशी यादृशी भवेत् ॥
वेणुवं सुश्रीतलजलेः क्षापयेत् केशवं प्रभुम् ॥
पूजयेन्न्यपुष्पाद्योर्ध्वपदीपविधानतः ॥
नेवेदोर्विधिश्चैव ताम्बलेरथ बाससा ॥
जम्पा तु वेणुवं मन्त्रं दृष्टवत् प्रणमेत्ततः ।
दद्याद्द्विजैभ्यो विधिवत् कुम्भास्तोयसमन्वितान् ।
प्रथमेऽष्ट्ये चतुःकुम्भान् दद्यात्तत्रैव संयुतान् ॥
शुक्लवस्त्रावृतसुखाशुपवीतसंयुतान् ।
धनुर्बाणसमायुक्तान् सभोष्यदक्षिणान्वितान् ॥
द्वितीयेऽष्टौ घटान् दद्याद्दक्षिणैरसंयुतान् ।
तृतीये दादृशु घटान् तिलमोदकसंयुतान् ॥
चतुर्थे षोडशघटान् दुग्धलङ्घुकसंयुतान् ।
दद्यात् संपूज्य देवेशं द्विजातिभ्यः प्रयत्नतः ॥
दक्षिणां शक्तितो दद्यात् भोष्यश्चैव विशेषतः ।
यत्र कुत्रापि संगच्छेन्न कुत्रापि लघान्वितः ॥
ततो द्विजो गृहं गत्वा चकार दादृशीव्रतम् ॥
अन्ते जगाम स्वर्णकं वेणुवं पद्मसुतमम् ॥
पिपीतकीति नाम्नातो विख्यातो वेणुवी तिथिः ।
नरो यः कुरुते भक्त्या नारो वा भक्तिसंयुता ।
इह पुत्रादिस्मृता धनधान्यसुतान्विता ॥
इति भविष्यपुराणे पिपीतकीव्रतकथा समाप्ता ॥
पिपीलिकः, पुं, (अपिपीलतीति । अपि + पील स्तम्भने
+ ण्यल् । अपरेल्लोपः) पीलिकः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २७२ ॥ उ उवा पिपीडा इति भाषा ॥
पिपीलिका, स्त्री, (पिपीलिक + टाप् अत इत्वम् ।)
ह्रीनाङ्गी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७३ ॥ जुदे
पिपीडा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पिपी-
लिकः २ पिपीलः १ पीलिकः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पिपीली ५ पिपीली ६ स्त्रीसंज्ञा
७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ह्रीरा ८ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । २४ । ४ ।
“श्रुत्वा तु याचमानां तं क्रुद्धां सन्निपिपीलि-
काम् ।
ब्रह्मदत्तो महाहासमकस्मादेव चाहवत् ॥”)
पिपीली, स्त्री, (अपिपीलतीति । पील् + अच् ।
अपरेल्लोपः । ततो गौरादित्वात् डीष् ।) पिपी-
लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिप्पटा, स्त्री, खाद्यद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
गुडशर्करा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पिप्पलं, स्त्री, (पीयते इति । पा + अलच् । एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) जलम् । वस्त्रच्छेदभेदः ।
इति मेदिनी । ले, १११ ॥
पिप्पलः, पुं, (पिप्पलं जलं सिध्यमानत्वेनाख्यस्य
मूलावच्छेदे इति । पिप्पल + “अर्शआदिभ्यो-
ऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) अश्वत्थवृक्षः ।
(यथा, महाभारते । २ । २१ । ८ ।
“वनराजोऽस्तु पश्यिमाः पिप्पलानां मनोरमाः ।
लोभाणाञ्च शुभाः पार्थ ! गौतमौकःसमी-
पजाः ॥”)

पिप्पलः

निरंशुकः । पञ्चभेदः । इति मेदिनी । ले,
११२ ॥ ॥ अश्वत्थस्वरूपं प्रया,—
नारद उवाच ।
“अनायासेन यत्कर्त्तव्यं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
सर्वदेवात्मकश्चैव तस्मै ब्रूहि पितामहम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
यद्वत् नारद ! यत्नेन शुद्धं सर्व्वात्मकं गुरुम् ।
अद्वितीयं जितं नराणां सर्वकामदम् ॥
पूजयेत् परया भक्त्या सर्वसिद्धियुतो भवेत् ।
अश्वत्थं पूजयेद्दिपि । सर्वसिद्धिविधायकम् ॥ ॥
अश्वत्थदक्षिणे रुद्रः पश्चिमे विष्णुरेव च ।
ब्रह्मा चोत्तरतस्तस्य पूर्व्यं चेन्नादिदेवताः ॥
स्कन्धे स्कन्धे च पञ्चैव ब्राह्मणा ऋषयः स्मृताः ।
तस्य मूले सर्वदेवाः भद्रा तस्य दुर्माश्रिता ॥
नदीनदाः सागराद्याः पूर्व्वस्यान्दिशि संस्थिताः ।
लोकधर्म्मान् समाश्रित्य तस्मात्तं सेवयेन्नरः ॥
पुराणस्मृतिमन्त्रैः सारसुद्धं सञ्चितम् ।
निष्ठाप्रतिष्ठितं सन्त्यगन्त्यं सेवयेन्नरः ॥
त्वं चोरी फलितश्चैव शीतलश्च वनस्पतिः ।
त्वामाराधय नरो हन्यात् देहिकाधिष्ठितं मलम् ॥
अश्वत्थ ! यस्मात् त्वयि वृक्षराज !
नारायणस्तिष्ठति सर्वकारणम् ।
अतः शुचिस्त्वं सततं तस्मै
विश्रुततोऽरिष्टविनाशनोऽसि ॥
क्षीरोदमयने चैव यथा श्रीत्वा सुपासते ।
सत्येन तेन वृक्षेन्द्र ! आशीर्भयं निधेयु ॥
एकादशोऽसि रुद्राणां वस्त्राणाञ्चमस्तथा ।
नारायणोऽसि देवानां वृक्षाणामसि पिप्पलः ॥
अग्निगर्भस्त्वमश्वत्थ ! देवगर्भः प्रजापतिः ।
हरिर्धधेव श्रीगर्भो यज्ञगर्भ ! नमोऽस्तु ते ॥
अरातेरमिरश्वत्थ ! परापर ! नमोऽस्तु ते ।
निर्वाते त्वमिवधत्स्व स्वस्ति तेऽस्तु नमोऽस्तु ते ॥
अक्षिस्त्वं भुजस्त्वं दुःस्वप्नं दुर्निरोचितम् ।
शृङ्गाश्च समुत्थानमश्वत्थ ! शमयाश्व मे ॥
यं स्पृष्ट्वा सुच्यते रोगैः सर्वपापैः प्रसुच्यते ।
समाश्रित्य च दीर्घायुस्तमश्वत्थं नमाम्यहम् ॥
अश्वत्थ ! सुमहाभाग ! सर्वदा प्रियदर्शन ! ।
दिव्यान्नभोजनं देहि शृङ्गाश्च पराजयम् ॥
आयुः प्रजां धनं धान्यं सौभाग्यं सर्वदा
सुखम् ।
देहि देव महावृक्ष ! त्वामहश्चाभिवादये ॥
अश्वत्थ ! देवमूलस्त्वम्विभिः प्रीयते सदा ॥
ब्रह्महां गुरुहा चैव दरिद्रो याधिपीडितः ।
आवृत्य दण्डलक्ष्मणं शुद्धः पापातिगो भवेत् ॥
ब्रह्मचारी हविष्याशी व्यधःशायी जितेन्द्रियः ।
पापापहन्ता मर्त्यस्तु व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
एकहस्तं द्विहस्तं वा कुर्याद्गोमयलेपनम् ।
अश्वत्थे स्थापिते यस्तु मूले स्नपनमाचरेत् ॥
धनानुःसन्त्येव ह्रीं नरकात्तारयेत् पितॄन् ॥
अश्वत्थमूलमासाद्य शाकेनाक्षोदकेन वा ।
एकं वा भोजयेद्दिपिं कोटि कोटि फलं भवेत् ॥
अश्वत्थमूलमासाद्य तपो ह्येवः सुरार्चनम् ।

पिप्पलः

अश्वत्थं सुनिशाहूतं । ब्रह्मणो वचनं यथा ॥
एवं समर्चतोऽश्वत्थः सर्वसौख्यप्रदो भवेत् ।
यद्यर्थं हेदितोऽश्वत्थः सर्वारोग्यप्रदो भवेत् ॥
अश्वत्थः पूजितो येन पूजिताः सर्वदेवताः ।
अश्वत्थश्चेदितो येन हेदिताः सर्वदेवताः ॥
अन्तःशुद्धः सुसन्तुष्टोऽश्वत्थो देवमयी गुरुः ।
स सेव्यः पूजनीयश्च गुणत्रयविनाशकः ॥
भृगवर्चवारे भौमे च मध्याह्ने निशि सन्ध्ययोः ।
अश्वत्थदर्शनं कार्यं कुलत्रयभयात्मभिः ॥ ॥
अश्वत्थस्य जले यस्य स्थाया तिष्ठति कुत्रचित् ।
तत् प्रयागसमं तीर्थं तत्र सन्निहितो हरिः ॥
तस्मात् कार्तिकमासेऽत्र पूर्व्वोक्तविधिना जुने ।
अश्वत्थं सन्धयेद्विद्वान् संप्रदक्षिणमादिशत् ॥
पापोपहतमर्थानां पापनाशो भवेद्भुवम् ।
सकामो लभते कामं निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥
यः पठेत् प्रणयाद्वापि अश्वत्थस्य समीपतः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥
इति पाप्मोत्तरखण्डे १२६ अध्यायः ॥
अथ उवाच ।
“कथं त्वयाश्वत्थवटौ गोब्राह्मणसमी कृतौ ।
सर्वेभ्योऽपि तरुभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ कृतौ ॥
सुत उवाच ।
अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपधृक् ॥
दर्शनस्य संशयात् तं वै पापहराः स्मृताः ।
दुःखापह्नाधिदुःखानां विनाशकारिणो ध्रुवम् ॥
ऋषय उवाच ।
कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
एतत् कथय सर्वज्ञ ! संशयोऽत्र महान् हि नः ॥
सुत उवाच ।
पार्वतीशिवयोर्द्वेः सुरतं कुर्वतोः किल ।
अग्निं ब्राह्मणवैशेन प्रेष्य विभ्रः कृतः पुरा ॥
ततस्तु पार्वती क्रुद्धा शशाप त्रिदिवौकसः ।
रतः सकसुखभङ्गकम्यमाना तदा रुषा ॥
पार्वत्युवाच ।
किमिकीटादयोऽप्येतं जानन्ति सुरतैः सुखम् ।
तस्मान्मम सुखभङ्गादयूयं वृक्षत्वमाप्स्यथ ॥
सुत उवाच ।
एवं सा पार्वती देवो अग्रपत् क्रुद्धमानसा ।
तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वराभौ
बभूवुर्बोधिवटौ मुनीश्वराः । ।
बोधित्वं चाकिंदिनं विनैव
नमृश्रयतामकंजवारयोगात् ॥
अथ उवाच ।
अस्पृश्यत्वं कथं यातः सुत ! बोधितरुः स्वयम् ।
सृष्ट्यलक्षं कथं प्राप्तस्तथायं शनिवासरे ॥
सुत उवाच ।
समुद्रमथनाद्यानि रत्रान्यापः सुरोत्तमाः ।
श्रेष्ठश्च कौस्तुभं तेषु विष्णवे प्रददुः सुराः ॥
यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भाष्यार्थमात्मनः ।
तावत् विज्ञापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनम् ॥

पिप्पलीः .

लक्ष्मीरुवाच ।

अमंस्कृत्य कथं ज्येष्ठां कनिष्ठां परिणीयते ।
तस्मात्त्वमग्रजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन ! ॥
विवाहोदह मां पश्चादेव धर्मः सनातनः ।
तस्माद्धर्मयतिक्रामं न कुर्या मधुसूदन ! ॥

सुत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा स विष्णुर्लोकभावनः ।
उद्दालकाय मुनये मुदीर्धतपसे तदा ।
आप्रवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं हृदौ किल ॥
म्यलोक्ष्मीं शुष्कवदनां विरूपां विभतीं तनुम् ।
सर्वदारक्तनयनां रूजपिङ्गशिरोरुहाम् ॥
स मुनिर्विष्णुवाक्यान्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् ।
वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्मवित् ॥
होमधूमसुगन्धाणां वेदघोषेण नादितम् ।
आश्रमन्तं विमोक्षाय जयिता साम्रवीदरम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।

नहि वासोऽनुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ।
नात्रागमिष्ये भो व्रजन् । नयस्वात्यज मां भुवम् ॥

उद्दालक उवाच ।

कथं नायासि किञ्चात्र वर्तते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसतिः का भवेत्तदहम् माम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।

वेदध्वनिर्भवेद्यस्मिन्नतिथीनाञ्च पूजनम् ।
यज्ञदानादिकं यत्र नैव तत्र वसाम्यहम् ॥
परस्परानुरागेण दाम्पत्यं यत्र विद्यते ।
पितृदेवाच्चेनं यत्र तत्र नैव वसाम्यहम् ॥
दानशौचे न विद्यते परद्रव्यापहारिणः ।
परदाररता यत्र तत्र स्थाने रतिर्भवेत् ॥
वृद्धसंस्तनविप्राणां यत्र स्यादपमाननम् ।
निन्दुरं भाषणं यत्र तत्र मन्वसाम्यहम् ॥

सुत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा विषण्ववदन्तोऽभवत् ।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीसुवाच ह ॥

उद्दालक उवाच ।

अश्वत्थवृक्षसूत्रेऽस्मिन्नलक्ष्मि ! आस्यतां चणम् ।
आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाम्यहं पुनः ॥
सुत उवाच ।

इति तां तत्र संस्थाप्य जगामोद्दालको मुनिः ।
प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा तं न दृष्ट्वा सा ॥
तदा क्रुद्धा करुणं भर्तुस्यागेन दुःखिता ॥
तत्तस्याः क्रुद्धितं लक्ष्मीर्वैकुण्ठभवनेऽवगन्तुं ।
तदा विज्ञापयामास विष्णुसुदिनमानसा ॥

लक्ष्मीरुवाच ।

* स्वामिन् ! मङ्गलिनी ज्येष्ठा स्वामित्यागेन
दुःखिता ।
तामाश्रययितुं याहि कृपालो ! यद्यहं प्रिया ॥
सुत उवाच ।

लक्ष्मीा सह ततो विष्णुस्तत्रागतं कृपयास्वितः ।
आश्रययन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् ॥
विष्णुरुवाच ।

अश्वत्थवृक्षमासाद्य सदाश्रमि ! स्थिरा भव ।
ममांशसम्भवो ह्येष आवासस्ते मया कृतः ॥

पिप्पली

मन्त्रवारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।
असृष्ट्योऽसौ भवेत्तस्मात्तन्त्रवारं विना किल ॥
प्रत्यन्तमर्चयिष्यन्ति त्वां ज्येष्ठां गृहधर्मिणः ।
तेष्वियं श्रीः कनिष्ठा ते सदा तिष्ठत्वनामया ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे । १६०—१६१ । अध्यायी ॥
(रेवती जातो मित्रस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । १८ । ६ ।

“रेतः सिधितुः कुम्भे उर्जस्थाः सन्निधौ इतम् ।
रेवती मित्र उत्सर्गमरिष्ठं पिप्पलं यधात् ॥”
पिप्पलकं, स्त्री, (पीयते इति । पा + अलच् ।
पृथोदरादित्वात् साधुः । ततः संज्ञायाम् कन् ।)
स्तनवृत्तम् । सीवनसूत्रम् । इति मेदिनी । के,
१६८ ॥

पिप्पलिः, स्त्री, (पिप्पलीति । पृ लि पूर्त्ते + बाहु-
लकात् अलच् । गौरादित्वात् ङीष् । इत्स्वः ।
पृथोदरादित्वात् साधुः ।) पिप्पली । इति
शब्दरत्नावली ॥

पिप्पली, स्त्री, (पिप्पलीति + पृ + बाहुलकात्
अलच् । पृथोदरादित्वात् साधुः । गौरादित्वात्
ङीष् ।) वृक्षविशेषः । पिप्पल इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । कृष्णा २ उपकृत्वा ३ वैदेही ४
मागधी ५ चपला ६ कणा ७ उषणा ८ श्रौखी
९ कोला १० । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥
उषणा ११ पिप्पलिः १२ । इति भरतः ॥
कृष्णा १३ कटुबीजा १४ कोरङ्गी १५ तिक्त-
तण्डुला १६ श्यामा १७ दन्तफला १८ मगधो-
द्भा १९ । अस्या गुणाः । ज्वरनाशित्वम् ।
वृष्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । मातृत्वश्लासकासश्लेष्म-
क्षयापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वाद-
पाकत्वम् । रसायनत्वम् । लघुत्वम् । पित्तल-
त्वम् । रचनत्वम् । कुष्ठप्रमेहगुल्मार्शः प्रीह-
शूलामनाशित्वम् ॥ आर्द्रायास्तस्या गुणाः ।
कफप्रदत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । मधुर-
त्वम् । गुरुत्वम् । पित्तप्रशमनत्वम् । राजवृक्षमे-
तु कफापहत्वम् । मधुयुक्तायास्तस्या गुणाः ।
मेदःकफश्लासकासज्वरहरत्वम् । वृष्यत्वम् ।
मेधाभिवर्धनत्वम् । गुडपिप्पलीगुणाः । जीर्ण-
ज्वरे अग्निमान्द्ये च शस्तत्वम् । कासालीर्णा-
रुचिश्चासञ्जतपाण्डुकमिनाशित्वम् । द्विगुणात्
पिप्पलीचूर्णाद्गुडोऽत्र भिषज्जः मतः । इति
भावप्रकाशः ॥ (ऋष्यवन्तपर्वताग्निः स्तनो नदी-
विशेषः । यथा, मातङ्ग्ये । ११३ । २५ ।
“तमसा पिप्पली श्येनो तथा चित्रोत्पलापि
च ॥”)

पिप्पलीका, स्त्री, अश्वत्थीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिप्पलीमूलं, स्त्री, (पिप्पल्या मूलमिव मूलमस्य ।)
खनामस्थानमूलम् । पिप्पलमूलम् इति भाषा ।
तत्पर्यायः । ग्रन्थिकम् २ चटिकाशिरः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११० ॥ यङ्यन्थि ४ । इति
रत्नमाला । मूलम् ५ कोलमूलम् ६ कटुग्रन्थि ७

पिप्पलः

कटुमूलम् ८ कटुषणम् ९ सर्वग्रन्थि १० पञ्चा-
णम् ११ विरूपम् १२ शीघ्रसम्भवम् १३
सुगन्धि १४ ग्रन्थिलम् १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
उषणम् १६ । अस्थि गुणाः । दीपनत्वम् ।
कटुत्वम् । पाचनत्वम् । लघुत्वम् । रुच्यत्वम् ।
पित्तकरत्वम् । भेदकत्वम् । कफवातोदरानाह-
प्रीहगुल्मक्षमिन्वाक्षक्षयापहत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ उष्णत्वम् । रोचनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिप्पिका, स्त्री, दन्तमूलम् । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २६६ ॥

पिप्पुः, पुं, (अपि प्रवते देहोपरि इति । अपि +
पु + डुः । अपरेलोपः ।) जटुलः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४६ ॥

पियालः, पुं, (पीयति तर्पयतीति । पीय + “पीयु-
कणिभ्यां कालन् इत्स्वः सम्प्रसारणश्च ।” उणां
३ । ७६ । इति कालन् इत्स्वः ।) वृक्षविशेषः ।
अस्यैव बीजं चिरौक्षीति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
राजादनम् २ सप्तकदः ३ धनुष्यटः ४ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ३५ ॥ राजादनम् ५ राजातनः
६ प्रियालः ७ सप्तः ८ कदः ९ धनुः १० पटः
११ । इति तट्टीका ॥ इत्यमरः १२ धन्वपटः
१३ प्रियालकः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥
खरस्कन्धः १५ चारः १६ बहुलवल्कलः १७
तापसेष्टः १८ ॥ (यथा, भागवते । ८ । २ । १० ।
“चूतेः पियालेः पनसेरास्त्रैरास्त्रातकैरपि ॥”)
तस्य गुणाः । पित्तकफासनाशित्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । वृंहणत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ गुरुत्वम् । सरत्वम् । दाह-
ज्वरघ्नपिहत्वम् । तस्य मज्जगुणाः । मधु-
रत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । चूद्य-
त्वम् । अतिदुर्जरत्वम् । स्निग्धत्वम् । विष्टम्भि-
त्वम् । आमवर्धनत्वम् । इति भावप्रकाशे पूर्व-
खण्डे प्रथमो भागः ॥

पिल, क रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं सक-सट् ।) क, पेलयति । रुदि प्रेरयि ।
इति दुर्गादासः ॥

पिलुकः, पुं, (अपिलातीति । अपि + ला + बाहु-
लकात् डुः । अपरेलोपः । ततः कन् ।) पीलु-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

पिलुपर्णी, स्त्री, (पिलोरिव पर्णमस्याः । ङीष् ।)
भोरटा । इति रत्नमाला ॥

पिङ्गः, पुं, (पिङ्गे चक्षुषो यस्येति । “इन्द्रचपिट-
चिकचि च ।” ५ । २ । ३३ । इत्यत्र “पिङ्गस्य
चक्षिष्यस्वास्त्य चक्षुषी ।” इति वार्तिकोक्त्या
पिङ्गादेशः ।) क्षेद्युक्तचक्षुः । (अस्य चिकित्सा
यथा,—

“ताम्रपात्रे गुह्यामूलं सिन्धुत्यमरिचान्वितम् ।
आरनालेन संघृष्टमञ्जनं पिङ्गनाशनम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे ॥
तदयुक्ते, त्रि । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

पिशाच

पिशाचः, स्त्री, (पिञ्जेन कोटयुक्तवस्तुवा काय-
तीति । कै + कः । टाप् ।) इति स्त्री । इति
शब्दमाला ॥
पिच, इ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-परं-
सक-सेट् ।) इ, पिचति । इति दुर्गादासः ॥
पिच, श्र प अवयवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा-तुचा-परं-अक-सेट् ।) श्र प, पिचति
पटः अवयवी स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
पिचः, पुं, (पिचतीति । पिच + “विङादिभ्यः
कित्” उणा । १।१२०। इत्यङ्ग स च कित् ।)
पिचकः । तडति, जि । इत्यमरः । १।५।
१६—१७ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १।८८।२।
“तैश्चैभिर्वरमा पिचः शुभे कं यान्ति रघ-
तुभिरेवैः”)
यथा च माघे । १।६।
“पिचमौञ्जीयुजमर्जुनच्छवि
वसानमेवाजिनमञ्जनयति ।
सुवर्णसूत्राकलिताधराभरा
विह्वलयन्ति श्रतिवाससस्तनुम् ॥”
नागभेदः । यथा, महाभारते । १।५७।१६।
“भैरवो सुखवेदाङ्गः पिचङ्गोद्वेगपारकः ॥”)
पिशाचः, पुं, (पिचितं मांसमन्नातीति । पिच +
अच् + “कर्मण्यङ्” ॥ १।२।१। इति अङ् ।
ततः “पृथोदरादीनि यथोपदिष्टम्” ॥ ६।३।
१०६। इति श्रुतभागस्य कोपः अश्वभागस्य
शाखादेशः ।) देवयोनिविशेषः । इत्यमरः । १।
१।११॥ पिशाच इति भाषा ॥ (यथा,
मनौ । १।३७।
“यत्तराजः पिशाचीञ्च गन्धर्व्याश्चरसोऽसुरान् ॥”
“यत्तो वैश्वानरस्तदुचराञ्च । रक्षांसि रावणा-
हीनि । पिशाचास्तेभ्योऽप्यलृष्टा अश्वचिमरुदेश-
निवासिनः” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)
तस्य लोको यथा,—
“अन्तरीक्षचरा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः ।
वर्जयित्वा वज्रगणास्ते तत्रैव चरन्ति हि ॥
नोहं विक्रमये शक्तिस्तेषां सम्भूतपापनाम् ।
अत उहं हि विप्रेन । राक्षसा ये जतैरसः ।
ते तु ख्यातः सर्वे विह्वलन्तुर्वर्जिताः ॥”
इति पाद्मे खगलखण्डे १५ अध्यायः ॥
प्रेतः । यथा, शुद्धितत्त्वे ।
“अश्वीचान्तादितोऽपि यस्य नोतद्व्यतिष्ठतः ।
पिशाचत्वं भवेत्तस्य इति आह शतैरपि ॥”
पिशाचकौ, [न] पुं, (पिशाचाः सन्त्यस्येति ।
“वातातीक्षाराभ्यां कृक् च ।” ५।२।१०६।
इत्यञ्च “पिशाचाञ्च” इति वार्तिकोक्त्या इतिः
कृक् च ।) कुविरः । इति शैमन्यः । १२।१०।३॥
पिशाचद्वयः, पुं, (पिशाचानां द्वयः पिशाचप्रियो हुवां
विह्वलन्तुर्वर्जिताश्चरन्तुश्चिच्छान्तात्वाच्च ।)
शाखोटद्वयः । इति विकारकशेषः ॥ (शाखोट-
द्वयद्वयं विह्वलितत्वाच्च ॥)
पिशाचद्वयः, पुं, (पिशाचानां द्वयः पिशाचप्रियो
हुवी वा ।) शाखोटद्वयः । इति रत्नमाला ॥

पिशुनः

पिशाचसम्भं, स्त्री, पिशाचानां सभा । इति नृ-
सकल्लिङ्गसंघटीकायां भरतः ॥
पिशाची, स्त्री, (पिशाच + डीष् ।) पिशाचिका ।
स्त्री पिशाची । इति शब्दमाला ॥ (पिशाच-
वज्रन्योऽस्यस्या इति । अच् ततो डीष् ।
तद्दृगन्वयुक्तत्वात् तथालम् ।) गन्धर्वासी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पिशितं, स्त्री, (पिशितं अवयवीभवतीति । पिश्र
+ “पिश्रेः कित्” उणा । १।६५। इति
इतन् स च कित् । यद्वा, पिश्रते स्मृति । क्तः ।)
मांसम् । इत्यमरः । २।६।६३ ॥ (यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । २५।१७।
“हासोऽस्यसन्धर्शनमपिशुन-
मनुजानां तन्धर्शनमङ्गनायाः ।
कुचादिपीनं पिशितं घनं तत्
स्थानं रतेः किं नरकं न योषित् ॥”)
पिशिता, स्त्री, (पिशितवज्रन्योऽस्यस्या इति ।
अच् ततटाप् ।) जटामांसी । इति मेदिनी ।
ते, ३३ ॥
पिशिताशी, [न] जि, (पिशितं अन्नातीति ।
अश् + णिनिः ।) शाकुलः । मांसभक्षकः । इति
शैमन्यः । ३।६३ ॥ (यथा, महाभारते ।
१।८८।१८।
“सङ्कीर्णाचारधर्मेषु प्रतिजोमचरेषु च ।
पिशिताश्विषु चान्येषु मद्राः राजा भवि-
ष्यति ॥”)
पिश्री, स्त्री, (पिश्रतीति । पिश्र + कः । गौरादि-
त्वात् डीष् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(जटामांसीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातयाः ॥)
पिशुनं, स्त्री, (पिश्रतीति । पिश्र + “वृधपिश्रि-
मिथः कित्” उणा । १।५५। इति उगन् ।
स च कित् ।) कुकुमम् । इत्यमरः । २।६।
१२३ ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“कुकुमं घृष्टं रक्तं काष्ठीरं पीतकं वरम् ।
सङ्कोचं पिशुनं धीरं वाक्कीकं शोणिताभिधम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पिशुनः, पुं, (पिश्र + उगन् । स च कित् ।) कपि-
वक्रः । नारदः । काकः । इति मेदिनी । ने, ६२ ॥
(अङ्गद्वयः पुनः । यथा, मार्कण्डेये । ५१।६५।
“अङ्गद्वयं तनयं लेभे पिशुनं नाम नामतः ॥”
कौशिकस्य पुनर्भेदः । यथा, हरिवंशे । २१।५-६।
“वाग्दुष्टः क्रोधो हिंस्रः पिशुनः कविरिव च ।
खलमः पितृवर्ती च नामभिः कर्मभिस्तथा ॥
कौशिकस्य सुतास्ताः शिष्या गार्ग्यस्य
भारत ! ।
पितृपुत्ररते सर्वे व्रतवन्तस्तदाभवन् ॥”)
पिशुनः, जि, (पिश्र + उगन् । स च कित् ।)
अप्रकाशेनाशुचितप्रबोधकः । परस्परभेदशीलः ।
इत्यमरटीकायां भरतः । तत्पर्यायः ।
“दिनिष्ठः खचकः कर्णेजपः पिशुन इत्यपि ।
दुर्जनो दुर्विचो पिशकद्वयः पिशुनः खलः ॥”
इति जटामांसी ॥

पिष्टकः

“कर्णेजपः खचकः स्यादनीचितप्रबोधकः ।
परस्परं भेदशीले पिशुनो दुर्जनः खलः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५६।
“अनुयष्टेयं न तथा अथयति कटुकचितैर्यथा
पिशुनः ।
वधिरादानादधिकं दुर्नोति कर्णे जयन्
मशकः ॥”)
क्रूरः । इति मेदिनी । ने, ६२ ॥ (यथा, मनौ ।
३।१६१।
“भामरी गङ्गमाली च पिचयो पिशुनस्तथा ॥”)
पिशुना, स्त्री, (पिशुन + टाप् ।) एका । इति
मेदिनी । ने, ६२ ॥ पिश्रिणाक इति भाषा ॥
(एकाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातयाः ॥)
पिच, ध औ ङ चूर्णने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रधा-परं-सक-अनिट् ।) ध, पिचति लोको
गोधूमम् । औ, पिष्टा । ङ, अपिचत् । इति
दुर्गादासः ॥
पिष्टं, स्त्री, (पिच्यते स्मृति । पिच + क्तः ।) क्षीर-
कम् । इति रत्नमाला ॥ पिष्टकः । यथा,—
“अमादृष्टगुणं पिष्टं पिष्टादृष्टगुणं पयः ।
पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादृष्टगुणं घृतम् ।
घृतादृष्टगुणं तेजं मर्द्दनात् च भक्षणात् ॥” ॥
अस्य गुणाः ।
“पिष्टं प्राणकरं रक्तं विदाहि गुरु दुर्जरम् ॥
शालिपिष्टमया भक्ष्याः कफपित्तविनाशनाः ।
वेदना गुरवो भक्ष्या विष्टमिष्टमाश्रिताः ॥
सगुणाः सतिलाश्चैव सप्तौद्वारशर्कराः ।
भक्ष्या बल्याश्च कृदाश्च गुरवो हृदयाः परम् ॥
सज्जहाः स्नेहसिक्ताश्च भक्ष्या गोधूमसम्भवाः ।
गुरवस्तर्पणा कृदा बजोपचयवर्जिताः ॥
मर्द्दितां समितां क्षीरनारिकेलघृतादिभिः ।
अवगन्त्या हृते पक्वा घृतपूरोऽयस्यते ॥
घृतपूरो गुरुवृष्यः कफक्षतकर्मसदः ।
रक्तपित्तहरो कृदाः खादुः पित्तहरोऽपिदः ॥”
गोधूमचूर्णं समिता ।
“समिता मधुदुग्धेन खल्लेजामरिचादिभिः ।
घृते पक्वा क्षिपेत् खल्ले संयावो हृदयो गुरुः ॥
समिता वेष्टिता मध्ये मधु दत्त्वा हृते श्रुता ।
मधुमस्तकसुहृदं तद्दृष्टं गुरु दुर्जरम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
पर्यटशस्त्रलोफेनकवटलङ्कुकानां गुणास्त-
त्त्वे द्रव्याः ॥ ३॥ चूर्णीकृते, जि ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ६।४१।
“लला तांश्चकान् पिष्टान् यष्टीत्वा जल-
कुम्भिकाम् ।
अतिष्ठं चत्तरे गत्वा क्वायायां नगरादवहिः ॥”)
पिष्टकं, स्त्री, (पिष्टमिव प्रतिकृतिः । इवार्थे कन् ।)
तिलचूर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिष्टकः, पुं, (पिष्टानां विकार इति । “संज्ञा-
याम्” ॥ ३।३।१४७। इति कन् ।) पिष्टानां
तङ्कुनादीनां विकारः । पिष्टा इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । पूषः २ अपूपः ३ । इत्यमरः ।
 ० । ६ । ४८ ॥ अपूपः ४ पिष्टः ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अस्य गुणाः पिष्टशब्दे द्रष्टव्याः ।
 नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी । के, १२० ॥
 तस्य लक्षणम् । यथा, —
 “क्षिप्त्वा मातलकोपेन शुक्ले पिष्टसमुत्ततम् ।
 पिष्टवन् पिष्टकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥”
 इति माधवकरः ॥

(अस्य चिकित्सा यथा —
 “वेदेही सितमरिचं सैन्धवं नागरं चम्पु ।
 मातुलुङ्गरसैः पिष्टमङ्गनं पिष्टकापञ्चम् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयत्ते नेत्ररोगाधिकारे ॥)
 पिष्टपं, लोी, पुं, (विश्रत्स्यष सृजतिन इति ।
 “विष्टपिष्टपविशिपोलपाः ।” उणा० ३।१४५ ।
 इति कपप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) सुवनम् ।
 इत्यमररत्नकोषौ । (यथा, मनौ । ४ । २३१ ।
 “अनहुदुः श्रियं पुष्टी गोदो व्रधन्त्य पिष्टपम् ॥”)
 पिष्टपचनं, लोी, (पच्यते अचञ्चति । पच + आचारे
 ल्युट् । पिष्टस्य पचनम् ।) पिष्टपाकपाचम् ।
 तेजानी इति ख्यातम् । इति सुभूतिः ॥ तत्-
 पर्यायः । ऋजीषम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ॥
 ऋजीषम् ३ । इति स्वामी ॥ पिष्टपाकभृत् ४ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
 म्याने सप्तविंशाध्याये ।
 “विहङ्गतखलानीं द्रोणं पिष्टपचने पिष्टवदु-
 स्वेदीति ॥”)

पिष्टपाकभृत्, स्त्री, (पिष्टपाकं लदभिहितो भावो
द्रव्यवन प्रकाशते इति न्यायात् पथ्यमानपिष्टं
विभर्ति धारयतीति । भृ + कृप् तुगागमश्च ।)
पिष्टकपाकपाचम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ॥
पिष्टपूरः, पुं, (पिष्टेः पूर्यते इति । पूरि + कर्मणि
अप् ।) वटकः । इति भूरिप्रयोगः । पिष्टक-
विशेषः । तत्पठ्यायः । छतपूरः २ छतवरः ३
घातकः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८७ ॥
पिष्टवर्तिः, पुं, (पिष्टं वर्तयतीति । वर्ति + इत् ।)
सुहृन्मूत्रादिपिष्टम् । तत्पठ्यायः । चमसिः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥
पिष्टसौरभं, स्त्री, (पिष्टेन पेषणेन सौरभं यस्य ।)
चन्दनम् । इति चारावली । १०३ ॥

पिष्टातः, पुं, (पिष्टं व्यतति गच्छतीति । व्यत +
 अण् ।) पट्टवासचूर्णम् । इति भरतः ॥ वस्त्रादि-
 वासनार्थमेकीकृतगन्धद्रव्यचूर्णम् । इति सार-
 सुम्हरी । वस्त्रा । इति भागुदीक्षितः ॥ आघोर-
 इति ख्यातः । इति रमानाथमीलककौ । तन्-
 पर्यायः । पट्टवासकः १ । इत्यमरः । २ । ७ ।
 १. १६ । धूलिगुच्छकः २ । इति त्रिकाण्शेषः ।
 पिष्टिकं, कौं, (पिष्टसम्पत्तिकारणत्वेनास्यस्येति ।
 तन् ।) तच्छुकोद्भवतपवीरम् । इति राज-
 निर्णयटः ॥

प्रिटिका, स्त्री, (पिष्टं पेय्यं साधनतया व्यस्यत्या
इति । पिष्ट + ठन् । ततश्चाप् ।) पिष्टद्विदलः ।
पिटी इति हिन्दीभाषा । यथा,—

“दाक्षिः संस्थापिता तोये ततोऽपहतकचका ।
प्रियायां साधु संपिष्टा पिष्टिका कथिता बुधैः॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पिण्डोक्ती, स्त्री, श्वेतान्त्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिस, इ कि द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
 णस्ये र्भा-परं-व्यक्तं-सिद्धं । इदित्) इ, पिंस्यति ।
 कि, पिंसयति पिंसति । द्युतिर्होमिः । इति
 दुर्गादासः ॥

पिप्प, ऋ गव्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-पर-
सक-संट् ।) ऋ, अपिपेसत् त्वपिपिषत् । पिपे-
सतुः पिपिषसुः । इति दुर्गाशाखः ॥

पिस, क वृत्तार्थः । गद्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरां-परं-सकं-सिट् ।) क, पिसयति । मृहंभ्या-
 न्नोऽयमिति केचित् । वृत्तार्थो निक्षेपनक्षिंसा-
 बलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

पिहितं, चि, (अपि धीयते स्मेति । धा + क्तः ।
 “इधातेर्हिः ।” ७ । ४ । ४२ । इति ह्यादिष्टः ।
 अपेरलोपः ।) आह्लादितम् । तत्परोऽयः ।
 संवीतम् २ रुद्धम् ३ आहतम् ४ संवृतम् ५
 ह्वम् ६ स्थगितम् ७ अपवारितम् ८ अन्त-
 र्हितम् ९ तिरोधानम् १० । इति हेमचन्द्रः ।
 (यथा, महाभारते । ४ । ४४ । १८ ।

“अनेन पिहितः सर्वो दिशो न प्रतिभान्ति मे ।
गाण्डीवस्य च शब्देन कर्णो मे वधिराहृतो ॥”
पो, ह य पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (द्विषा-
व्यासं-सर्क-अजिण्ड ।) ह य, पीयते । इति
दुर्गादासः ॥

पीठं, त्रि, (पेठन्पुषिग्रन्थस्मिन्नि । पिठ +
 “हलन्ध” ३ । ३ । १२१ । इति घष् । बाहु-
 लकादिकारस्य दीर्घः । यद्वा, पीयतेऽनेति ।
 पी इ पाने + बाहुलकात् ठक् ।) उपवेश-
 नाधारः । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ । पिङ्गी चैकी
 इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । आसनम् २ उपा-
 सनम् ३ पीठी ४ विहरः ५ । इति शब्दरत्ना-
 वली । त्रिनामासनम् । तत्तु कुशासनादि ।
 तत्पर्यायः । विहरः २ । इति त्रिकाशेषः ॥
 वृषी ३ । इति चैमचक्रः ॥ (यथा, मन्वाभारते ।
 ५ । ३८ । २ ।

“पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय
 ज्ञानोपायः परिनिर्निज्य पादौ ।
 सुखं पृष्ट्वा प्रतिषेधात्मसंस्थां
 ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥”)

अथ पीठोद्देशः ।

“धातुपाठागकाष्ठेऽथ प्रोठस्त्रिविध उच्यते ।
धातवश्च श्रृङ्गाश्चैव काष्ठानि विविधानि च
तद्वचं संप्रवक्ष्यामि यद्येषासु प्रयुज्यते ॥”

अथ मातृम् ।

“इक्ष्वाक्यस्तु देर्घ्येण तदर्धे परिणामतः ।
तदर्धे गोमतेः पीठः सुखं ब्रह्मभिधीयते ॥
इक्ष्वाक्यद्वयाभिधवात् पञ्च पीठा भवन्ति हि ।
सुखं जयः शुभः सिद्धिः सम्यक्चित्तं यथाक्रमम् ।
धनभोगसुखैर्न्यस्यवाङ्मृत्युप्रदायकः ।

समदीर्घसुखावाभिर्विधमै विधमापदः ।
 व्यायामपरिखाहार्थां हस्तद्वयमितौ हि यः ।
 व्यर्द्धहस्तोन्नतः पीठो चारको नाम विभ्रुतः ।
 देर्घोन्नतिपरीणाहै चतुर्हस्तमितौ हि यः ।
 राजपीठ इति ज्ञेयः सकलार्थप्रसाधकः ।
 व्यञ्जामिषिकमिच्छन्नि चित्तपस्थ पुराविदः ।
 देर्घोन्नतिपरीणाहैः षड् हस्तमितौ हि यः ।
 राज्ञां चित्तप्रसादार्थं केनिपीठाभिधानकः ।
 देर्घोन्नतिपरीणाहैरष्टहस्तमितौ हि यः ।
 व्यङ्गपीठो ह्ययं नाम्ना भवेत् पञ्चसुखप्रदः ।
 कानको राजपीठः स्थाप्यो वा राजतः सुखः ।
 राज्ञामेवोपयोक्तव्यो जयवञ्चोत्तरोत्तरम् ।
 राजपीठं चिरायुः स्थाप्य ये सर्वो मर्हौ जयेत् ।
 चारको चारयेच्छञ्जन् सुखे सुखमवाप्नुयात् ।
 राजतः कीर्त्तिजननो धनद्वड्ढकरः परः ।
 ताम्रः प्रतापजननो विपक्षलयकारकः ।
 लौहस्तु चाटने सार्वः सर्वकर्मसु पुण्यते ।
 त्रपुसीसकरङ्गाद्याः शत्रुनाशफलप्रदाः ॥”

इति धातुपीठाः ।

अथ शिलापीठाः ।

“राजपीठो बक्षपाथीरेव नान्यस्य दृश्यते ।
पद्मरागी दिनेष्टस्य चान्नकान्तो विधोरपि ॥
राक्षोर्भारकसः पीठः शूनेर्नालसमुद्भवः ।
गोमेष्टकस्तु सौम्यस्य स्फाटिकस्तु दृढस्थलेः ॥
शुकस्तु वैदूर्यभवनः प्रावालो मङ्गलस्तु हि ॥”
इत्थं पुराणवार्ता ॥ ॥

“यो यस्य हि दशाजातः पीठस्तस्य हि तज्जयः
स्फाटिकस्तु महीन्द्रायां सर्वेश्वरमेव बुध्यते ।
अभिषेके च वाचायास्तुतमेव जयकर्म्मणि ।
अयस्कान्धोपबटितः संयामे पीठं दृश्यते ।
गङ्गोद्गाररचिते वर्षासु वृषतिर्कसत् ।
शुद्धरत्नमयं पीठं भजते जनगर्जिते ॥
सामान्यः प्राक्षरः पीठो बिजासाय मही-

शुभाम् :

एषां मानं गुणाच्चापि विज्ञेया धातुपीठवत् ।
अथ काष्ठपीठाः ।

तदुपधा, मानं पूर्ववद्वेव ।
 “सम्पत्तिमुखवृद्ध्यां गाम्भारीजनितो जयः ।
 आरको रोगनाशाय सुखः शुश्रुविनाशनः ।
 सिद्धिः स्वार्थसंसिद्धेः विजयाय च वैरिणाम्
 शुभः स्यादभिक्षे च सम्पदेरिनिवारणः ॥
 पातसो राजकः पीठः सुखसम्पत्तिकारकः ।
 जयः स्यादभिक्षे च शुभः शुश्रुविनाशनः ॥
 सुखो रोगविनाशाय सिद्धिः स्वार्थदायिका ।
 सम्पदुच्चाटनविधौ विज्ञेयं पीठलक्षणम् ॥
 चास्त्रलसु सुखः पीठो अभिक्षे मङ्गोभुजाम्
 जयः स्याद्रोगनाशाय शुभः सौख्यं प्रयच्छति
 आरको यक्षतुष्ट्यां अन्ये तु रतिदुष्कराः ।
 यक्षनो निर्मितस्तो तु सान्नाय्यपल्लदायकाः ॥
 काण्डेयो यावको हि भूशुभामभिक्षेने ।
 पीठानगुरुकादीनामग्रे चन्दनवद्विदुः ॥
 बाहुलसु शुभः पीठो भूशुभामभिक्षेने ।

पीठं

जयो रोगविनाशाय सुखसम्पत्तिकारकः ।
सिद्धिः सिद्धिप्रदा सत्यं स्यामे विजयप्रदः ।
जारकी जारणाय स्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
एवं सुगन्धिस्तुमाः ससारा ये च पादपाः ।
वाक्कुलीन समः कार्य एवं पीठस्य निर्णयः ॥
ये शुष्ककाठा दृष्टास्तु त्वदेवो लघवोऽप्यथा ।
गाम्भारीसङ्घः पीठस्तेषां कार्यस्तथा गुणः ॥
फलिनश्च ससाराश्च रक्तसाराश्च ये नगाः ।
तेषां पानसवत् पीठस्तथैव गुणमावहेत् ॥ १ ॥

अथ निषेधः ।

“विशेषो निम्बितः पीठो कौहोत्थः सर्वधातुले ।
शिलोत्थः शार्करो वण्यः कर्करश्च विशेषतः ॥
काष्ठलेप्य च पीठेषु नासारा नातिसारिणः ॥”
तथाहि ।

“आम्बजम्बुकदम्बानामासनं वंशनाशनम् ॥”
भोजस्तथा ।

“गुरुः पीठो गौरवाय लघुलघवकारकः ॥”
पराशरस्तु ।

“नायस्थिर्नातिप्रस्थिश्च नागुरुर्नासमाहतिः ।
पीठः स्यात्सुखसम्पत्तौ नातिदीर्घो न वामनः ॥
ये चास्य पीठसङ्घा इष्टाः शिष्टिर्विनिर्मिताः ।
गुणान्दोषाश्च मानश्च तेषां पीठवदादिशतु ॥
विचार्यतेन विधिना यः शुद्धं पीठमाचरेत् ।
तस्य लक्ष्मीरिचं वैश्वं कदाचिन्म विमुच्यते ॥
अज्ञानादथवा मोहादयोऽन्यथा पीठमाचरेत् ।
एतानि तस्य नश्यन्ति लक्ष्मीरायुश्चैवं कुलम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ पीठोद्देशः ॥ १ ॥

स्तनयुगे हस्तकृतौ शिवनिष्ठा श्रुत्वा प्राणा-
स्थक्तवत्याः सत्ताः शरीरं शिरसि धृत्वा भ्रमति
शिवे विष्णुना चक्रेण हिमाक्षस्या अवयवा यत्र
यत्र पतितस्त एव देशा एकपञ्चाशन्महापीठा
अभवन् ॥ इति पौराणिकी वार्ता ॥ २ ॥

तेषां निरूपणं यथा,—

इन्द्र उवाच ।

“मातः परापरः । देवि ! सर्वज्ञानमयीश्वरि !
कथ्यतां मे सर्वपीठं शक्तिभैरवदेवता ॥

देवुवाच ।

इदं वक्ष्यामि प्रवक्ष्यामि दयालो ! भक्तवत्सल ।
याभिर्भिना न सिद्ध्यन्ति जपसाधनतत्क्रियाः ॥
पञ्चाशद्वक्त्रपीठानि एवं भैरवदेवताः ।
अङ्गप्रत्यङ्गपातेन विष्णुचक्रचतेन च ॥
ममान्यवपुषो देव ! हृताय त्वयि कथ्यते ।
ब्रह्मरत्नं हि कुलायां भैरवो भीमलोचनः ॥
कौटूरीयामहामाया त्रिगुणा या दिगम्बरी ॥१॥
शंकरादेः जनेत्रं मे देवी महिषमर्दिनी ।
क्रोधीशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ २ ॥
सुगन्ध्यायां नासिका मे देवस्त्र्यम्बकभैरवः ।
सुन्दरो वा महादेवो सुनन्दा तत्र देवता ॥३॥
काष्ठलोरे कच्छदेशश्च त्रिसंध्येश्वरभैरवः ।
महामाया भगवती गुणातीता वरप्रदा ॥ ४ ॥
ज्वालासुखां महाजिह्वा देव उल्लसत्भैरवः ।
अलिका सिद्धिदानाङ्गी ५ स्तनं जालम्बरे मम ।

१५५

पीठं

भीमको भैरवस्तत्र देवी त्रिपुरमालिनी ॥ ६ ॥
हार्दपीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः ।
देवता जयदुर्गाया ७ नेपाले जानुगी मम ।
कपाली भैरवः श्रीमान् महामाया च देवता ॥ ८ ॥
मानसे दक्षहस्तो मे देवी दाक्षायणी हर ।
अमरो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ ९ ॥
उल्लखे नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्रमुच्यते ।
विमला सा महादेवी जगन्मायस्तु भैरवः ॥ १० ॥
गण्डव्यां गण्डपातश्च तत्र सिद्धिर्न संशयः ।
तत्र सा गण्डकी चण्डी चक्रपाणिस्तु भैरवः ॥ ११ ॥
बहुलायां वामबाहुर्बहुलाया च देवता ।
भीमको भैरवो देवः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ १२ ॥
उल्लयिण्यां कूपेरश्च माङ्गल्यः कपिलाश्वरः ।
भैरवः सिद्धिदः साक्षाद्देवी मङ्गलचण्डिका ॥ १३ ॥
चक्रले दक्षबाहुर्मै भैरवश्चन्द्रेश्वरः ।
चक्ररूपा भगवती भवान्नी तत्र देवता ॥
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रेश्वरे ॥ १४ ॥
त्रिपुरायां दक्षपादो देवता त्रिपुरा मता ।
भैरवश्चिपुरेशश्च सर्वभीष्टफलप्रदः ॥ १५ ॥
त्रिमोतायां वामपादो धामरी भैरवोऽम्बरः ॥ १६ ॥
योनिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता ।
यत्रास्ते त्रिगुणातीता रक्तपाषाणरूपिणी ।
यत्रास्ते माधवः साक्षादुमानन्दोऽप्य भैरवः ॥
सर्वदा विहरेद्देवी तत्र सुक्तिर्न संशयः ।
तत्र श्रीभैरवो देवी तत्र नचचदेवता ॥
प्रचण्डचण्डिका तत्र मातङ्गी त्रिपुराम्बिका ।
वगला कमला तत्र भुवनेश्वरी सुधूमिनी ॥
एतानि वरपीठानि शंसन्ति वरभैरव ! ।
एवं ता देवताः सर्व्वा एवमेव दत्त भैरवाः ॥
सर्वत्र विरजा साहं कामरूपे यष्टे यष्टे ।
गौरीशिवस्वरमारुह्य पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १७ ॥
करतोयां समासाद्य यावत् शिखरवासिनीम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं चिकीर्षं सर्वसिद्धिदम् ॥
देवा मरणमिच्छन्ति किं पुनर्जन्मवाद्यः ।
भूतधात्री महामाया भैरवः शीरखलकः ॥
युगाद्यायां महादेवः दक्षार्जुनं पदो मम ॥ १८ ॥
नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुलीषु च ।
सर्वसिद्धिकरी देवो कालिका तत्र देवता ॥ १९ ॥
अङ्गुलीषु च हस्तस्य प्रयागे ललिता भवः ॥ २० ॥
जयन्त्यां वामजङ्घा च जयन्ती क्रमदीश्वरः ॥ २१ ॥
भुवनेश्वरी सिद्धिरूपा किरीटस्था किरीटतः ।
देवता विमला नान्दी सर्वार्ता भैरवस्तथा ॥ २२ ॥
वाराणस्यां विशालाक्षी देवता कालभैरवः ।
मणिकर्णोति विख्याता कुक्कलश्च मम श्रुतेः ॥ २३ ॥
कन्याश्रमे च पृष्ठं मे निमिषो भैरवस्तथा ।
सर्वार्थो देवता तत्र २४ कुवलीश्च च गुल्फतः ॥
स्यायुर्नाम्ना च सावित्री देवता २५ मणि-
वेदके ।
मणिबन्धे च गायत्री सर्वानन्दस्तु भैरवः ॥ २६ ॥
श्रीशैले च मम योवा महानन्द्यास्तु देवता ।
भैरवः शम्भुरानन्दो देशे देशे अवस्थितः ॥ २७ ॥
काशीदेशे च कङ्कालो भैरवो रघुनामकः ।

पीठं

देवता देवगर्भाया २८ नितम्बः कालमाधवे ॥
भैरवश्चासिताङ्गश्च देवो काली च सुक्तिदा ।
दृष्ट्वा दृष्ट्वा महादेव ! मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
कुजवारे भूततिथौ निशार्द्धे यस्तु साधकः ।
नखा प्रदक्षिणीकृत्य मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २९ ॥
श्रीगङ्गायां भद्रसेनस्तु नर्मदास्थौ नितम्बकः ॥ ३० ॥
रामगिरौ स्तनान्यश्च शिवानी चण्डभैरवः ॥ ३१ ॥
उन्नावने केशनाले उमानाङ्गी च देवता ।
भूतेशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ ३२ ॥
संहाराख्य ऊर्ध्वदन्तो देवी नारायणी मुच्यते ।
अधोदन्तो महाबद्धो वाराहो पञ्चसागरे ॥ ३३ ॥
करतोयातटे तल्पं वामे वामभैरवः ।
अपङ्गां देवता तत्र ब्रह्मरूपा करोङ्गवा ॥ ३४ ॥
श्रीपद्मे दक्षतल्पं तत्र श्रीसुन्दरी परा ।
सर्वसिद्धिकरी सर्व्वा सुन्दरानन्दभैरवः ॥ ३५ ॥
कपालिनी भीमरूपा वामगुल्फो विभावके ॥ ३६ ॥
उदरश्च प्रभाधि मे चन्द्रभागा यशस्विनी ।
वक्रतुण्डो भैरव-३७ चोर्ध्वो भैरवपद्मे ।
अवन्ती च महादेवी लम्बकर्णस्तु भैरवः ॥ ३८ ॥
चित्रुके आमरी देवी विक्कताक्षो जले स्थले ॥ ३९ ॥
गङ्गो गोदावरीतीरे विश्वेशी विश्वमाटका ।
दक्षपाणिर्भैरवस्तु वामगङ्गे तु राक्षिणी ॥
अमाधी भैरवो वक्षः । सर्वश्रेष्ठोत्तमोपरि ॥ ४० ॥
रत्नावल्यां दक्षस्कन्धः कुमारी भैरवः शिवः ॥ ४१ ॥
मिथिलायां उमा देवी वामस्कन्धो महोदरः ॥ ४२ ॥
नलाहायां नलापातो योगेशो भैरवस्तथा ।
तत्र सा कालिका देवी सर्वसिद्धिप्रदायिका ॥ ४३ ॥
कर्णाटे चैव कर्णं मे अम्भीरुर्नाम भैरवः ।
देवता जयदुर्गाया नानाभोगप्रदायिनी ॥ ४४ ॥
यक्रेश्वरे मनःपातो वक्रनाथस्तु भैरवः ।
नदी पापहरा तत्र देवी महिषमर्दिनी ॥ ४५ ॥
यशोरे पाणिपद्मश्च देवता यशोरेश्वरी ।
चण्डश्च भैरवो यत्र तत्र सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४६ ॥
अट्टहासे चोष्ठपातो देवी सा फुलरा स्मृता ।
विश्वेशो भैरवस्तत्र सर्वभीष्टप्रदायकः ॥ ४७ ॥
हारपातो नन्दिपुरे भैरवो नन्दिकेश्वरः ।
नन्दिनी सा महादेवी तत्र सिद्धिर्न संशयः ॥ ४८ ॥
लङ्कायां नूपुरेश्वर भैरवो राक्षसेश्वरः ।
इन्द्राक्षी देवता तत्र इन्द्रोपासिता पुरा ॥ ४९ ॥
विराटदेशमध्ये तु पादाङ्गुलिनिपातनम् ।
भैरवश्चाष्टताक्षश्च देवी लज्जाम्बिका स्मृता ॥ ५० ॥
मागधे दक्षजङ्घा मे योमकेशस्तु भैरवः ।
सर्वानन्दकरी देवी सर्वकामफलप्रदा ॥ ५१ ॥
एतास्ते कथिताः पुत्र ! पीठनाथाधिदेवताः ॥
क्षेत्रार्थीशं विना देवं पूजयेत् पीठदेवताम् ।
भैरवेर्हियते सर्वं जपपूजादिसाधनम् ॥
अज्ञात्वा भैरवं पीठं पीठशक्तिश्च शङ्कर ! ।
प्रणिनाथ ! न सिध्यत कल्पकोटिजपादिभिः ॥
न देयं परश्रम्येभ्यो निन्दकाय दुरात्मने ।
श्रुताय वक्ष्याय देवं दत्त्वा न्यस्तुमवाप्नुयात् ॥
ददात् प्राप्ताय शिष्याय नेष्टिकाय मुच्यते प्रिये
साधकाय कुलीनाय मन्त्री मन्त्रार्थसिद्धये ॥”)

पीठं

इति तत्त्वज्ञानमगौ शिवपार्वतीसंवादे एक-
पञ्चाशद्विद्योत्पत्तौ पीठनिर्णयः समाप्तः ॥ * ॥
(देवीभागवतोक्ताष्टाधिकशतपीठनामानि यथा,
तत्रैव। ७। ३०। ४४—६५।
“अपश्यत्तां सतीं वद्वी दक्षमानान् चित्कलाम्।
स्वर्गोप्यारोपयामास ह्यः। सतीति वदन् मुहुः॥
बभ्राम आन्तचित्तः समानादेशेषु शङ्करः।
तदा ब्रह्मादयो देवाश्चिन्तामापुरवृत्तमाम्॥
त्रिणस्तु त्वरया तत्र धनुस्त्वय्य मार्गमेः।
चिच्छेदावयवान् सत्यास्तत्तत्स्थानेषु तेऽपतन्॥
तत्तत् स्थानेषु तत्रासीन्नानामूर्तिधरो हरः।
उवाच च ततो देवान् स्थानेष्वेतेषु ये शिवाम्॥
भजन्ति परया भक्त्या तेषां किञ्चिद् दर्शनम्।
नित्यं सन्निहिता यत्र निजाङ्गेषु परात्मिका॥
स्थानेष्वेतेषु ये मर्त्याः पुरश्चरणकर्मिणः।
तेषां मन्त्राः प्रसिध्यन्ति मायावीजं विशेषतः॥
इत्युक्त्वा शङ्करस्तेषु स्थानेषु विरहातुरः।
कालं निर्य्ये नृपश्रेष्ठ! जपध्यानसमाधिभिः॥
जनमेजय उवाच।
कानि स्थानानि तानि स्युः सिद्धपीठानि चानघ!।
कतिमंस्थानि नामानि कानि तेषाञ्च मे वद॥
तत्र स्थितानां देवीनां नामानि च कृपाकरः।
ज्ञातार्थोऽहं भवे येन तद्गदाशु महासुने!॥
यास उवाच।
शृणु राजन्! प्रवक्ष्यामि देवीपीठानि सांप्रतम्।
येषां अवगमाज्ज्ञेयं पापहीनो भवेन्नरः॥
येषु येषु च पीठेषु पास्येयं सिद्धिकाङ्क्षिभिः।
भृतिकामैरभिधेया तानि वक्ष्यामि तत्त्वतः॥
वाराणस्यां विशालाक्षी गौरीसुखनिवासिनी।
जेने वै नैमिषारण्ये प्रोक्ता सा लिङ्गधारिणी॥
प्रयागे ललिता प्रोक्ता कामुकी गन्धमादने।
मानसे कुसुदा प्रोक्ता दक्षिणे चोत्तरे तथा॥
विष्णुकामा भगवती विष्णुकामप्रपूरिणी।
गोमन्ते गोमती देवी मन्दरे कामत्तारिणी॥
मरीकटोत्तरे चैत्रये जयन्ती हस्तिनापुरे।
गौरी प्रोक्ता काव्यकुले रम्भा तु मलयान्तरे॥
एकान्तपीठे संप्रोक्ता देवी सा कीर्तिमत्यपि।
विन्धे विन्धेश्वरी प्राहुः पुरुषताञ्च पुष्करे॥
केदारपीठे संप्रोक्ता देवी सन्नागोदायिनी।
मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकर्णिका॥
स्थानेश्वरी भवानी बु विस्वके विस्वपत्निका।
श्रीशैले माधवी प्रोक्ता भद्रा भद्रेश्वरी तथा॥
वराहशैले तु जया कमला कमलालये।
रुद्राग्रे रुद्रकोल्यान्तु काली कालञ्जरे तथा॥
शालग्रामे महादेवी शिवलिङ्गे जलप्रिया।
महालिङ्गे तु कपिला माकोटे मुकुटेश्वरी॥
मायापुर्यां कुमारी स्थाप्यमाने ललितात्मिका।
गयायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे॥
उत्पलाक्षी सहस्राक्षे हरिण्याक्षे महोत्पला।
विपाशायाममोवाक्षी पाङ्गला पुष्करवर्द्धने॥
नारायणी सुपार्ष्णे तु विष्णुटे रुद्रसुन्दरी।
विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयान्तरे॥

१५६ पीठं

सद्भावावेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका।
रमया रामतीर्थे तु यमुनायां गङ्गावती॥
कोटवी कोटतीर्थे तु सुगन्धा माधवे वने।
गोदावर्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया॥
शिवकुण्डे शुभानन्दा नन्दिनी देविकातटे।
रत्नगङ्गा द्वारवत्यान्तु राधा तुन्दावने वने॥
देवकी मथुरायाम् पाताले परमेश्वरी।
चित्रकूटे तथा सीता त्रिम्ये त्रिम्याधिवासिनी॥
करवीरे महालक्ष्मीरामादेवी विनायके।
आरोग्या वेदनाथे तु महाकाले महेश्वरी॥
अभयं तृणतीर्थेषु नितम्बा त्रिम्यपश्यते।
माण्ड्ये माण्डवी नाम स्वाहा माहेश्वरीपुरे॥
हृगलक्ष्णे प्रचण्डा तु चक्रिकामरकण्डके।
सीमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती॥
देवमाता सरस्वत्यां पारावारा तटे स्मृता।
महालये महाभागा पयोण्यां पिङ्गलेश्वरी॥
सिंहिका जलप्रौचे तु कार्तिके त्वतिशङ्करा।
उत्पलावर्णके लोला सुभद्रा शोणसङ्गमे॥
माता सिद्धवने लक्ष्मीरज्जा भरताश्रमे।
जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्धप्रसन्ते॥
देवदारवने पुष्टिर्मेधा काश्मीरमण्डले।
भीमादेवी हिमाद्रौ तु तुष्टिर्त्रिम्येश्वरी तथा॥
कपालमोचने शुद्धिर्माता कायावरोहणे।
शुद्धोद्वारे धरा नाम धृतिः पिङ्गारके तथा॥
कला तु चन्द्रभागायामच्छोदे शिवधारिणी।
वेणायामन्तता नाम वदंयामुख्येशी तथा॥
औषधिचोत्तरङ्गरी कुशङ्गीपे कुशोदका।
मन्थया हेमकूटे तु कुसुदे सत्यवादिनी॥
अश्वत्थे वन्दनीया तु निधिर्वैश्रणालये।
गायत्री वेदवदने पार्वती शिवसन्निधौ॥
देवलोके तथेन्द्राणो ब्रह्मास्येषु सरस्वती।
सूर्यविम्बे प्रभा नाम मातृणां वेणवी मता॥
अश्वत्थी सतीनान्तु रामासु च तिलोत्तमा।
चित्ते ब्रह्मकला नाम शक्तिः सर्वेश्वरीरिणाम्॥
इमान्यष्टशतानि स्युः पीठानि जनमेजय!।
तन्मंस्थानाकास्तदीशान्यो देयश्च परिकीर्त्तितः॥
सतीदेव्यङ्गभूतानि पीठानि कथितानि च।
अन्यान्यपि प्रसङ्गेन यानि मुख्यानि भूतले॥
यः स्मरंश्च कृणुयाद्वापि नामाष्टशतसुतमम्।
सर्वपापविनिर्मुक्तो देवीलोकं परं व्रजेत्॥
एतेषु सर्वपीठेषु गच्छेद् यात्राविधानतः।
सन्तर्पयेच्च पित्रादीन् आह्वादीनि विधाय च॥
कुण्याञ्च महतीं पूजां भगवत्या विधानतः।
जमापयेज्जगद्धात्रीं जगदम्बां मुहुर्मुहुः॥
जलकृत्यं स्वमात्मानं जानीयाज्जनमेजय!।
भक्ष्यभोग्यादिभिः सर्वान् ब्राह्मणान् भोजये-
त्ततः॥
सुवासिनीः कुमारीश्च वटुकादीस्तथा नृप!।
तस्मिन् क्षेत्रे स्थिता ये तु चाण्डालाद्या अपि
प्रभो!॥
देवीरूपाः स्मृताः सर्वे पूजनीयास्ततो हि ते।
प्रतिमहादिकं सर्वं तेषु क्षेत्रेषु वर्जयेत्॥

पीडनं

यथाशक्तिपुरश्चर्यां कुर्यान्ननस्य सततम्।
मायावीजेन देवेशीं तत्तत्पीठाधिवासिनीम्॥
पूजयेदनिष्टं राजन्! पुरश्चरणलङ्घयेत्।
वित्तप्राप्त्यं न कुर्वीत देवीभक्तिपरो नरः॥
य एवं कुरुते यात्रां श्रीदेव्याः प्रीतमानसः।
सहस्रकल्पपर्यन्तं ब्रह्मलोके महत्तरे॥
वसन्ति पितरस्तस्य सोऽपि देवीपुरे तथा।
अन्ते लब्ध्वा परं ज्ञानं भवेत्सुक्ता भवास्तुधिः॥”)
अन्यानि पीठादीनि कालीपुराणे १८।५०।६२
अध्यायेषु द्रष्टव्यानि ॥ * ॥ पीठन्यासस्तु न्यास-
शब्दे द्रष्टव्यः। पीठदेवतापूजनं न्यासक्रमेणैव॥
पीठकेलिः, पुं, (पीठे आसने केलिर्नर्मादिरस्य)।
पीठमहं नायकः। यथा,—
“विष्णुगो खलीकः षट्पद्मः कामकेलिर्विदूषकः।
पीठकेलिः पीठमहं भविलिङ्गदुरो विटः॥”
इति त्रिकाक्षशेषः॥
पीठमहं, पुं, (नृदनातीति। नृद + अच्।
पिठस्यासनस्य महः।) नायकविशेषः। तस्य
लक्षणम्। कुपितस्त्रीप्रसादकः। उदाहरणं
यथा,—
“कोऽयं कोपविधिः प्रयच्छ कस्यागर्भं वचो
जायतां
पीयूषद्रवदीर्घिकापरिमलैरामोदिता मेदिनी।
आस्तां वा सृष्टयान् लोचनमिदं व्यावर्णयन्ती-
सुहृ-
र्यस्यै कुप्यसि तस्य सुन्दरि! तपोवन्दानि
वन्दामहे॥
नर्मसच्चित्तोऽप्ययमेव।” इति रसमञ्जरी॥ (अयं
हि नायकस्य उत्तमसहायानामन्यतमः। इति
साहित्यदर्पणम्। १।५३। नायकप्रियः। अति-
दृष्टः। यथा, मेदिनी। दे, ५०।
“पीठमहंति दृष्टे स्यात् नायकस्य प्रियेऽपि च॥”
यथा, महाभारते। ४। २०। ३३।
“प्रेक्षते स्म विराटस्तु कङ्कष वद्वो जनाः।
रथिनः पीठमहंश्च हस्वारोहाश्च नैगमाः॥”)
पीठसर्पि, [नृ] त्रि, (पीठेन सर्पतीति। छप् +
णिनिः।) खड्गः। तत्पण्यायः। पांशुरः २।
इति हारावली॥
पीठी, स्त्री, (पीठ + स्वप्पार्थे डीष्।) आसनम्।
इति शब्दरत्नावली॥ पीङ्गी इति भाषा॥
पीड, ऋ क वाधि। गाष्टि। इति कविकल्पद्रुमः॥
(चुरां-परं-सकं-सेट्।) बाधो विहतिः। माद्यो
विलोडनम्। ऋ, अपीपिङ्गु अपिपीङ्गु। क,
पीडयति शत्रुं लोकः। पीडयति स्तनं कामी।
इति दुर्गादासः॥
पीडनं, स्त्री, (पीड् बाधे अवगाहे वा + भावे-
ल्युट्।) शस्यादिसम्यग्देशस्य परचक्रण पीड-
नम्। अत्रुक्तगाढप्रहारः। इति केचित्।
पदाक्रमणम्। इति केचित्। इति भरतः॥ तत्-
पण्यायः। अवमहः २। इत्यमरः। २। ८। १०६॥
(यथा, देवीभागवते। ३। १२। १३।
“पीडनश्चैव पाञ्चाल्या स्तथा द्यूते पराजयः॥”)

पीडितं

खनम् । यथा,—

भरणं पीड्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।

नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥”

इति दायभागधृतमनुवचनम् ॥

महानम् । टिपन चापन इत्यादि भाषा । यथा,—

“गर्भोऽभिघातविषमाशनपीडनादौः

पक्वं हुमादिषु फलं पतति क्षणेन ॥”

इति माधवकरः ॥

पीडा, स्त्री, (पीडनमिति । पीड + “घिद्भिदा-

दिभ्योऽङ् ।” ३ । ३ । १०४ । इति अङ् । तत्-

ष्टाप् ।) पीडनम् । तत्पर्यायः । बाधा २

यथा ३ दुःखम् ४ अमानस्यम् ५ प्रसृतिम् ६

कष्टम् ७ क्लृप्त्म् ८ आभीलम् ९ । इत्यमरः ।

१ । ६ । ३ ॥ आवाधा १० । इति हलायुधः ॥

आमानस्यम् ११ । इति रायमुकुटः ॥ (शूलम्

१२ तम् १३ वेदना १४ आर्तिः १५ तोदः १६

रक्षा १७ । इति वैद्यकरत्नमाला ॥ यथा,

मनुः । ७ । १६६ ।

“यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः ।

तदात्वे चात्पिकां पीडां तदा सखिं समाश्र-

येत् ॥”)

एषां पीडादीनां मध्ये विप्रैष्यगामिनो ये

दुःखकष्टलक्षणाभीलास्ते त्रिलिङ्गाः । सा

आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदेविकतापत्रयभेदेन

त्रिविधा । आध्यात्मिकोऽपि द्विविधः । यथा,—

“आध्यात्मिकादि मेत्रेय ! ज्ञात्वा तापत्रयं

बुधः ।

उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्मिकं लयम् ॥

आध्यात्मिको वे द्विविधः शारीरो मानसस्तथा ।

शारीरो बहुभिर्भेदैर्भेद्यते श्रूयतामसः ॥

शरीरोगप्रतिश्यायवृक्षशूलभगन्दरैः ।

गुल्मार्शः श्वयन्वासश्चर्द्वादिभिरनेकधा ॥

तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः ।

भेद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥”

अङ्गामयो वातजलोदरादिः । १ ॥ * ॥

“कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।

श्रीकाष्ठयावमानेष्व्यामात्स्य्यादिभक्त्या ॥

मृजसोऽपि द्विजश्रेष्ठ ! तापो भवति नैकधा ॥२॥

इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥

नृगपक्षिमनुष्यादौः पिशाचोरगराक्षसैः ।

सरीसृपादौ च शृणां जन्यते चाधिभौतिकः ॥

श्रीतोष्णवातवर्षांस्वेद्युतादिसमुद्भवः ।

तापो द्विजवरश्रेष्ठ ! कथ्यते चाधिदेविकः ॥

गर्भजन्मजराशान्मृत्युनारकजं तथा ।

दुःखं सहस्रशो भेदैर्भेद्यते सुनिसत्तम ॥”

इति विष्णुपुराणे । ६ । ५ । १—६ ॥ * ॥

लपा । शिरोमाला । सरलदुः । इति मेदिनी ।

ङ्, २० ॥

पीडितं, त्रि, (पीड + क्तः । यद्वा, पीडास्य

जातेति तारकादित्वात् इत् ३ ।) स्त्रीणां कर-

णम् । यत्नितम् । बाधितम् । इति मेदिनी । ते,

१३४ ॥ महितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ इत्प्रत्य-

१५७

पीतः

यान्तः पीडापर्यायोऽप्यत्र ॥ (मन्त्रभेदः । यथा,
तन्त्रसारः । [कथाः ॥)

“सहस्रार्णाधिका मन्त्रा दृष्टकाः पीडिता-

पीतं, स्त्री, (पा + भावे क्तः ।) पानम् । इति

मेदिनी । ते, ३४ ॥ (पीतो वर्णोऽस्यास्तीति ।

अच् । पीताभवात्स्य तथात्वम् ।) हरितालम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरिचन्दनम् । तत्पर्यायो

यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पीतसारं सुश्रीतश्च तत्पीतं हरिचन्दनम् ॥”)

पीतः, पुं, (पिबति वर्णान्तरमिति । पा + कर्त्तरि

औणादिकः क्तः ।) वर्णविशेषः । हलदिद्या इति

भाषा । तत्पर्यायः । गौरः २ हरिद्राभः ३ ।

इत्यमरः । १ । ५ । १४ ॥ कुसुम्भः । अङ्गोष्ठः ।

शाखोटः । पुष्परागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतवस्त्रं यथा,—

“पीतानि वस्त्रा १ जीवे-२ न्द्र-३ गरुडे-४ श्वरद्वय-५

जटाः ६ ।

गौरी-७ द्वापर-८ गोमूत्र-९ मधु-१० वीररसा-११

रजः १२ ।

हरिद्रा १३ रीचनार १४ रीति-१५ गन्धके १६ द्वीप-

१७ चम्पके १८ ।

किञ्जल्क-१९ वल्कले २० शालि-२१ हरिताल-२२

मनःशिलाः २३ ।

कर्णिकारम् २४ चक्रवाक-२५ वानरौ २६

शारिकामुखम् २७ ।

केशवांशुक-२८ मण्डूक-२९ सराग-३० कनका-

दयः ३१ ॥” * ॥

पीतश्चेतवाचकानि यथा,—

“पीतश्चेतौ गौर १ द्विजराज-२ कपर्द-३ शम्भु-४

५ रिर-५ तात्पर्याः ६ ।

हेमस्तोमा-७ द्वापद-८ महारजत-९ चन्द्र-१०

कलधौताः ११ ॥”

अस्यार्थः । गौरः श्वेतपीतयोः । द्विजराजो

गरुडचन्द्रयोः । कपर्दः शम्भुजटाजटकपर्दयोः ।

शम्भुश्रेष्ठत्रिलोचनयोः । हरिः पिङ्गलसिंहयोः ।

तात्पर्याः गरुडः पक्षे उच्चैःश्रवाः । हेमस्तोमः

हेम्बोऽयं हेमः पक्षे हिमस्यायम् । अष्टापदं

सुवर्णशरभयोः । महारजतं सुवर्णरूपयोः ।

चन्द्रः स्वर्णशङ्खयोः । कलधौतं हेमरूपयोः ।

“सुश्रीभितारकूटश्रीः स्वर्णस्तोमसमद्युतिः ।

इह नोपलसत्कान्तिर्गाङ्गियच्छविपेशलः ॥”

अस्यार्थः । तारकूटो रूप्यसमूहः पक्षे आर-

कूटो रीतिः । सुश्रीभनमणः कमलश्च । गोपति

तात्पर्यान्तिः रविगरुडश्च विः । पक्षे गोपति-

रिन्द्रः तस्य तात्पर्यस्तुरङ्गः । वामदेवगिरिर्मनोज-

मेरुः कैलासश्च ॥ * ॥ पीतश्यामवाचकानि यथा,

“पीतश्यामौ जगन्नाम्नर-१ मधुजित्-२ ध्वान्त-

जितारः ३ ।

विद्युत्कान्तः ४ ध्वान्तदेवि-५ हरि-६ स्वर्णव-

च्छायाः ७ ॥”

अस्यार्थः । जगन्नाम्नरं विष्णुवच्छेदय्याकाशयोः ।

मधुजित् मधुतुल्यविष्णोः । ध्वान्तजेता सूर्य-

पीतक

तमस्तुल्ययोः । विद्युत्कान्तः मेघतद्विजितमनो-

जयोः । ध्वान्तदेवो सूर्यान्वकारतुल्ययोः ।

हरिः कपिकृष्णयोः । स्वर्णवच्छायः सुवर्णसुन्दर-

समुद्रतुल्यश्रीभयोः । इति कविकल्पलता ॥

(पञ्चतविशेषः । यथा, मात्स्ये । १०१ । ६३ ।

“प्रथमः सूर्यसङ्काशः सुमना नाम पञ्चतः ।

पीतस्तु मध्यमस्तत्र श्यातकौम्भमयो गिरिः ॥”)

पीतं, त्रि, (पीतवर्णोऽस्यास्तीति । अच् ।) पीत-

वर्णयुक्तम् । इति मेदिनी । ते, ३४ । (यथा,

महाभारते । ४१ । ४१ । २० ।

“ये त्विमे निशिताः पीताः पृथ्वीदीर्घवाससः ।

हेमद्वज्जास्त्रिपूर्वाणो राज्ञ एते महाशराः ॥”

पा + कर्म्मणि क्तः ।) कृतपानम् । यथा,—

“हालाहलमपि पीतं बहुशो भिषापि भिक्षता

भवता ।

अनयोऽवगतसयोः कियदन्तरं वद योगिन् ॥”

इत्युद्धटः ॥

(पीतं पानमस्यस्येति । अच् । यद्वा, पीतं नीर-

चोर् वा येन इत्युत्तरपदलोपः । पीतदुग्धादि-

कम् । यथा, रघौ । २ । १ ।

“अथ प्रजानामधिपः प्रभाते

जायाप्रतिग्राहितगन्धमालायाम् ।

वनाय पीतप्रतिवद्भवतां

यशोधनो धनुर्धर्ममोच ॥”)

पीतकं, स्त्री, (पीत + “यावादिभ्यः कन् ।” ५ ।

४ । २६ । इति स्वार्थे कन् ।) हरितालम् ।

इत्यमरः ॥ (पीतेन पीतवर्णेन कायतीति । के +

कः ।) कुङ्कुमम् । इति जटाधरः ॥ (अस्य

पर्यायो लक्षणश्च यथा,—

“कुङ्कुमं सुवर्णं रक्तं काश्मीरं पीतकं वरम् ।

सङ्कोचं पिशुनं धीरं वाक्कीकं शोणिताभिधम् ॥

काश्मीरदेशे चैत्रे कुङ्कुमं यज्जवेदितम् ।

स्वल्पकेशरमारक्तं पद्मगन्धि तदुत्तमम् ॥

वाक्कीकदेशसञ्जातं कुङ्कुमं पाण्डुरम्मतम् ।

केतकीगन्धयुक्तन्मध्यमं स्वल्पकेशरम् ॥

कुङ्कुमं पारसीक्यम्भुगन्धि तदीरितम् ।

द्वैपत्पाण्डुरवर्णन्मध्यमं स्वल्पकेशरम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अगुरु । पद्मकाष्ठम् । रीतिः । माक्षिकम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ नन्दीवृक्षः । पीतशालः । इति

रत्नमाला ॥ श्योनाकप्रभेदः । हरिद्रः । किंकि-

रातृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पीतेन

पीतवर्णेन रक्तमिति । पीत + “लाचारीचना-

ट्टक” ॥ ४ । २ । २ । इत्यस्य “पीतात् कन् ।”

इति वार्त्तिकोक्त्या कन् । पीतवर्णरङ्गिति पीत-

वर्णविशेषे च त्रि ॥ पीत + स्वार्थे कन् ।

पीतवर्णं, पुं । यथा, महाभारते । १२ ।

१८८ । ५ ।

“ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणाम् लोहितः ।

वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥”)

पीतकदली, स्त्री, (पीता कदलीति निष्कस्म-

धारयः ।) स्वर्णकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतता

पीतकदम्बः, पुं, (पीतको दम्ब इति नित्यकर्म-
धारयः ।) हरिदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(हरिदृष्टस्य विवरणं विज्ञेयम्)
पीतकन्दं, स्त्री, (पीतः कन्दोऽस्य ।) गर्जरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतकरवीरकः, पुं, (पीतः करवीर इति नित्य-
कर्मधारयः । ततः स्वार्थे कन् ।) पीतवर्ण-
करवीरपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । पीतप्रसवः २
सुगन्धिकुसुमः ३ । अस्य गुणाः । सामान्यकर-
वीरगुणतुल्याः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतकावेरं, स्त्री, (कुक्षितं वेरं शरीरं कावेरम् ।
पीतं कावेरं कृतसितशरीरमपि यस्मात् ।)
कुङ्कुमम् । पिप्पलम् । इति मेदिनी । रे, ३०५ ॥
(विट्तिरस्य कुङ्कुमपिप्पलशब्दयोर्ज्ञेया ॥)
पीतकाष्ठं, स्त्री, (पीतं काष्ठमिति नित्यकर्म-
धारयः ।) पीतचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतकीला, स्त्री, (पीता कीला कीलतुल्या लनेति
नित्यकर्मधारयः ।) व्यावर्तकीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पीतघोषा, स्त्री, (पीतानि पुष्पानि सन्धस्या इति
पीता पीतपुष्पोऽर्थः । ततः पीता घोषेति कर्म-
धारयः ।) पीतपुष्पघोषालता । इति रत्न-
माला ॥ अस्याः पर्यायः घोषकशब्दे द्रष्टव्यः ॥
पीतचन्दनं, स्त्री, (पीतं चन्दनमिति नित्यकर्म-
धारयः ।) पीतवर्णचन्दनम् । तत्तु द्विविधेऽप्ये-
प्रसिद्धम् । कलम्बक इति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
पीतगन्धम् २ कालेयम् ३ पीतकम् ४ माधव-
प्रियम् ५ कालेयकम् ६ पीतकाष्ठम् ७ वज्ररम्
८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ कालेयकम् ९
कालेयम् १० पीताभम् ११ हरिचन्दनम् १२
हरिप्रियम् १३ कालसारम् १४ कालानुसार्य-
कम् १५ । अस्य गुणाः । रक्तचन्दनगुणतुल्या-
गुणत्वम् । अङ्गनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
पीतलम्बम् । तिलत्वम् । कुष्ठश्लेष्मकण्डूविच-
र्चिकादृक्क्रिमिनाशित्वम् । कान्तिकरत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतचम्पकः, पुं, (पीतं चम्पकमिव शिखा यस्य ।)
प्रदीपः । इति जटाधरः ॥ (पीतं चम्पकं तत्
पुष्पमस्य ।) पीतवर्णचम्पकपुष्पवृक्षश्च ॥
पीततण्डुलः, पुं, (पीततण्डुलोऽस्य ।) कङ्कनी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीततण्डुला, स्त्री, (पीततण्डुलोऽस्याः ।) चविका-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीततण्डुः, पुं, (पीतं तण्डुं यस्य ।) कारणव-
पत्नी । तत्पर्यायः । चक्षुःसृचिः २ सुगृहः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पीतता, स्त्री, (पीत + तल् + टाप् ।) हरिद्रा-
भवा । पीतत्वम् । पीतशब्दात् भावार्थे तत्पर्यय-
नित्यत्रा । इति आकरणम् ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । १४६ । २६ ।
“दापरेऽपि युगे धर्मा हि भागो नः प्रवर्तते ।
विष्णुर्वे पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥”

पीतप

पीततेला, स्त्री, (पीतं तैलमस्याः ।) ज्योतिष्मती-
लता । इति जटाधरः ॥ महाज्योतिष्मती ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतदारु, स्त्री, (पीतश्च तत् दारु चेति ।)
देवदारु । इत्यमरः । २।४।५३ ॥ (पर्यायोऽस्य-
यथा,—
“सुरदारु इकिलिमं सुराङ्गं भद्रदारु च ।
देवकाष्ठस्पीतदारु देवदारु च दारु च ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
सरलः । इति रत्नमाला ॥ हरिद्रः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“दाव्यं दारुहरिद्रा च पर्जन्या पर्जन्येति च ।
कटकुटेरो पीता च भवेत् सेव पञ्चम्यचा ।
सेव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ॥
पीतदृश्च हरिद्रश्च पीतदारुकपीतकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतदुग्धा, स्त्री, पीतं दुग्धं यस्या यथा वा ।
धेनुय्या । दुग्धवन्धकैः संस्थिता गौः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (पीतं पीतवर्णं दुग्धं क्षीरमस्याः ।
कटुपर्णी । चोक इति भाषा ॥ यथास्याः
पर्यायः ।
“कटुपर्णी हेमवती हेमक्षीरी हिमावती ।
हेमाङ्गा पीतदुग्धा च तन्मुखलघोकमुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतदः, पुं, (पीतो दुरिति नित्यकर्मधारयः ।)
सरलवृक्षः । दारुहरिद्रा । इत्यमरः । २।४।६०,
२।४।९०१ ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“दाव्यं दारुहरिद्रा च पर्जन्या पर्जन्येति च ।
कटकुटेरो पीता च भवेत् सेव पञ्चम्यचा ॥
सेव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतदृश्च हरिद्रश्च पीतदारुकपीतकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पीतनं, स्त्री, (पीतं करोतीति तत्करोतीति णिच् ।
ततो लुः । यथा, पीतं पीतवर्णं नयतीति ।
नी + डः ।) कुङ्कुमम् । (यथा, श्रीकण्ठचरिते ।
६ । ३४ ।
“अपहृत्य पीतनमशेष-
भरमुदशां शरीरतः ।
भीत इव गहननाभिगुहं
प्रपलाप्य तूर्णमविशत् पयोभरः ॥”)
हरितालम् । पीतदारु । इत्यमरमेदिनौ ॥
पीतनः, पुं, (पीतं करोतीति । णिच् । ततो लुः ।)
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आम्नातकः । इति
मेदिनी । ने, ६२ ॥ (नन्दीवृक्षः । तत्पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“नन्दीवृक्षस्तान्नापाकी फलपाकी च पीतनः ।
गन्धभाण्डो गन्धमुण्डो द्वितीयः क्षिप्रपाक्षसौ ॥”)
पीतनकः, पुं, (पीतन एव । पीतन + स्वार्थे कन् ।)
आम्नातकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतपर्णी, स्त्री, (पीतानि पीतवर्णानि पर्णानि
यस्याः । डीप् ।) श्वित्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विच्छिष्ट इति भाषा ॥

पीतसु

पीतपादा, स्त्री, (पीतौ पादौ यस्याः ।) शारिका-
पत्नी । इति हेमचन्द्रः ॥ पीतचरणयुक्ते, त्रि ॥
पीतपुष्पं, स्त्री, (पीतानि पुष्पानि यस्य ।) आङ्गुला-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुष्माण्डम् ।
तत्पर्यायो यथा भावप्रकाशे ।
“कुष्माण्डं स्यात् पुष्पफलं पीतपुष्पं वृद्ध-
फलम् ॥”)
हरिद्राभकुसुमम् ॥
पीतपुष्पः, पुं, (पीतानि पीतवर्णानि पुष्पानि यस्य ।)
कर्णिकारवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ चम्पक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतभिगट्टी ।
पिच्छीतकमेदः । इति रत्नमाला ॥ (इङ्गदी-
वृक्षः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“पीतपुष्पोऽङ्गारपुष्प इङ्गदी तापसप्रियः ॥”
राजकोशातकी । तत्पर्यायो यथा, भाव-
प्रकाशे ।
“धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी हतबोधना ।
राजकोशातकी चेतितथोक्ता राजमत्फलम् ॥”)
पीतपुष्पा, स्त्री, (पीतं पुष्पं यस्याः ।) इन्द्र-
वारुणी । भिक्करिष्टाक्षपः । आङ्गुली । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (महाबला । तत्पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“ऋष्यप्रोक्ता त्वतिबला पीतपुष्पा महाबला ॥”)
पीतपुष्पी, स्त्री, (पीतं पुष्पं यस्याः ।) जातित्वात्
डोष् ।) शङ्खपुष्पी । सङ्गदेवी । महाकीषा-
तकी । त्रिपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतफलः, पुं, (पीतानि फलानि यस्य ।) शाखोट-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कर्मारवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतफलकः, पुं, (पीतफल एव । स्वार्थे कन् ।)
शाखोटवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
पीतवासुका, स्त्री, (पीता वासुकेव चूर्णनरको
यस्याः ।) हरिद्रा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पीतवर्णसिकता च ॥
पीतबीजा, स्त्री, (पीतं बीजं यस्याः ।) मेथिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पीतवर्णबीजयुक्ते, त्रि ॥
पीतभृङ्गराजः, पुं, (पीतो भृङ्गराजः ।) पीत-
भृङ्गराजः । पीत केशुरिया इति भाषा । तत्त-
पर्यायः । स्वर्णभृङ्गारः २ हरिप्रियः ३ देव-
प्रियः ४ वन्दनीयः ५ पावनः ६ । अस्य गुणाः ।
तिलत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुःशूलम् । केश-
रञ्जनत्वम् । कफामशोफनाशित्वम् । तत्र नीलो
रसायनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतमणिः, पुं, (पीतो मणिरिति नित्यकर्मधारयः ।)
पुष्परगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्परग-
शब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
पीतमानिकं, स्त्री, (पीतं मानिकम् ।) मानि-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पीतसुन्नः, पुं, (पीतः पीतवर्णो सुन्नः ।) सुन्न-
विशेषः । सोणा सुग इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वसुः २ खण्डीरः ३ प्रवेणः ४ जयः ५ शारदः
६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३८ ॥

पीतसा

पीतमूलकं, क्ली, (पीतं मूलमस्य । कप् ।) गज-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतयूथी, क्ली, (पीता यूथी ।) स्वर्णयूथी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (स्वर्णयूथीशब्देऽस्या विवृति-
विज्ञेया ॥)

पीतरक्तं, क्ली, (पीतं रक्तम् । वर्णा वर्णेनेति
समासः ।) पुष्परामगणिः । इति राजनिर्घण्टः
पीतरागं, क्ली, (पीतो रागो वर्णो यस्य ।) किञ्च-
ल्लम् । शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीत-
वर्णं, पुं । तद्वति, त्रि ॥

पीतरोहिणी, क्ली, (पीता सती रोहिणीति ।
रुह + णिनिः + डीप् ।) काश्मीरी । इति भाव
प्रकाशः ॥ (यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।

“काश्मीरी काश्मीरी हीरा काश्मीर्यः पीत-
रोहिणी ॥”)

पीतलः, पुं, (पीतं लातीति । ला + कः ।) पीत-
वर्णः । इति हेमचन्द्रः । ६।३० ॥ तद्व्युक्ते, त्रि ॥

पीतलकं, क्ली, (पीतलेन पीतेन वर्णेन कायति
प्रकाशते इति । कै + कः ।) पिप्पलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पीतलोहं, क्ली, (पीतं लोहमिति नित्यकर्म-
धारयः ।) पिप्पलमेदः । इति हेमचन्द्रः । १८।११४ ॥

पीतवासाः, [स्] पुं, (पीतं वामो वस्त्रं यस्य ।)
श्रीलङ्काः । इति हलायुधः ॥ पीतवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । १ । ६४ । ५३ ।

“यः सचक्रगदापाणिः पीतवासाः श्रुतिप्रभः ॥”)

पीतवृक्षः, पुं, (पीतो वृक्षः ।) श्योनाकप्रभेदः ।
सरलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य
पर्यायः ।

“सरलः पीतवृक्षः स्यात्तथा सुरभिदारकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पीतशालः, पुं, (पीतः शालो वृक्षविशेषः ।)
असनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,
कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

“पीतशालः परमलो विमर्द्दीकामनस्तथा ॥”)

पीतसारं, क्ली, (पीतः सारो यस्य ।) पीतवर्ण-
चन्दनफलम् । हरिचन्दनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पीतसारं सुशैतञ्च तत्पीतं हरिचन्दनम् ॥”)

पीतसारः, पुं, (पीतः पीतवर्णः सारो यस्य ।)
मलयजः । गोमेदकमणिः । इति मेदिनी । रे,
२८३ ॥ अङ्गोष्ठवृक्षः । इति जटाधरः ॥ तुरष्कः ।
बीजकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“बीजकः पीतसारश्च पीतशालक इत्यपि ।

अन्धकपुष्पः प्रियकः सर्जकश्चासनः स्मृतः ॥”)

पीतसारकः, पुं, (पीतः सारो यस्य । कप् ।)
निम्बवृक्षः । अङ्गोष्ठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतसारि, क्ली, (पीतं पीतवर्णं सरति प्राप्नो-
तीति । ह + णिनिः ।) स्रोतोऽञ्जनम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पीताशमा

पीतसालकः, पुं, (पीतः सालकः सालवृक्षः ।)
पीतवर्णसालवृक्षः । पेया साल इति भाषा ।

तत्पर्यायः । सर्जकः २ असनः ३ वन्धकपुष्पः ४
प्रियकः ५ जीवकः ६ । इत्यमरः । २ । ४ ।
४३ ॥ अस्य पर्यायान्तरं गुणाश्च असनशब्दे
द्रष्टव्याः ॥

पीतस्फटिकः, पुं, (पीतः स्फटिक इति नित्य-
कर्मधारयः ।) पुष्परामगणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पीता, स्त्री, (पीतो वर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।
टाप् ।) हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥
(पर्यायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“हरिद्रा पीतका गौरी काश्मीरी रजनी निशा ।
मेहघ्नी रजनी पीता वर्णनी रात्रिनामिका ॥”)
दारुहरिद्रा । महाज्योतिषाती ॥ कपिलशिशुपा ।
प्रियङ्गुः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥
अतिविषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पीतवर्णयुक्ते,
त्रि । यथा, विश्वकर्मप्रकाशे । १ । २४ ।

“अथैता रक्ता तथा पीता लङ्का वर्णानुपूर्वशः ॥”)
पीताङ्गः, पुं, (पीतं अङ्गं यस्य ।) श्योनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीताब्धिः, पुं, (पीतः अब्धिः समुद्रो येन ।)
अगस्त्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३५ ॥
(अगस्त्यमुनेः समुद्रपानकथा यथा, महा-
भारते । ३ । १०५ । १ - ६ ।

“समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानुपयः ।
उवाच सद्यतान् देवावृषीधेव समागतान् ॥
अहं लोकहितार्थं वै पिबामि घृणालयम् ।
भवद्भिर्यदनुष्ठेयं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥
एतावदुक्त्वा वचनं मेवावरणिर्गुणतः ।

समुद्रमपिबतु क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥
पीयमानं समुद्रस्तु दृष्ट्वा सन्दासदामराः ।
विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥

त्वं नस्त्राता विधाता च लोकानां लोकभावन ॥
तत्प्रसादात् समुच्छेदं न गच्छेत् साभरं जगत् ॥

संपूज्यमानश्चिदर्थमैवात्मा
गन्धर्वतूर्य्यु नदत्तु सर्वशः ।
दीयेश्व पुष्पैरवकीर्णमागो
महार्णवं निःसलिलं चकार ॥”)

पीताम्बरः, पुं, (पीतं अम्बरं वस्त्रं यस्य ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ (यथा, विष्णुस्तोत्रे । २१ ।
“एतत्प्रातिहत्यास्त्री जघनमतिघनादेनसो मान-
नीयं ।

सातत्येनैव चैतोविषयमवतरत् पातु पीता-
म्बरस्य ॥”)

शैलपः । इति मेदिनी । रे, २८३ ॥ पीतवस्त्र-
युक्ते, त्रि । ५. रत्नाभवसनं, क्ली ॥ (यथा,—
“पीताम्बरधरः सखी वनमालाविभूषितः ॥”
इति पुराणम् ॥)

पीताशमा, [न्] पुं, (पीतः अशमा ।) पुष्पराम-
गणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य पुष्प-
रागशब्दे ज्ञातव्या ॥)

पीनसः

पीतिः, पुं, (पिबतीति । पा + क्तिच् । “घुमाभ्या-
मापेति ॥” ६ । ४ । ६६ । इतीत्वम् ।) घोटकः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥

पीतिः, स्त्री, (पा + भावे क्तिन् ।) पानम् । इति
मेदिनी । ते, ३३ ॥ (पीयतेऽनेनेति । करणे
क्तिन्) शुण्डा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पीतिका, स्त्री, (पीतो वर्णोऽस्यस्या इति । टन् ।)
हरिद्रा । इति रत्नमाला ॥ दारुहरिद्रा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ स्वर्णयूथी । इति जटाधरः ॥

पीती, [न्] पुं, (पीतं पानं प्राचुर्येनास्यस्येति ।
इनिः ।) पीतिः । घोटकः । इत्यमरटीकायां
रायमुकुटः ॥

पीतुः, पुं, (पिबति रसादीनि । पा + “पः क्तिच् ॥”
उणा १।७१ । इति क्तुन् । स च कित् । कित्वात्
इत्वम् ।) सूर्यः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ।
यथपतिः । इति संहितासरोरणादिश्रुतिः ॥

पीथं, क्ली, (पीयते इति । पा + “पातृदृति ।”
उणा २ । ७ । इति थक् ।) जलम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ घृतम् । इत्युणादिकोषः ॥ (पिबति
रसादीनि । पा + कर्त्तरि थक् ।) सूर्यः ।
अग्निः । कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पीथिः, पुं, (पीति + एषोऽदरादित्वात् तस्य थः ।)
पीतिः । घोटकः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

पीनः, त्रि, (ओ ण्यो यी डृष्टौ + क्तः । “ओदि-
तश्च ॥” ८।२।४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) स्थूलः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥ (यथा, आर्याभट्ट-
शब्दाम् । ५६१ ।

“वज्रः स्थूलमुने मम सुखमुपधातुं न मौलि-
मालभते ।

पीनोऽनुज्ञस्तनभरदूरीभूतं रतश्चान्तौ ॥”)

पीनसः, पुं, (पीनं स्थूलमपि जनं स्यति नाशय-
तीति । सो + कः ।) नासिकारोगविशेषः ।
पीनास इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रतिश्यायः
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ अपीनसः ३
प्रतिश्यायः ४ । इति भरतः ॥ नासिकामयः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य निदानं यथा,—

“आनस्यते यस्य विशुष्यते च
प्रक्षिप्यते धृष्यति चैव नासा ।
न वसति यो गन्धरसांश्च जस्तु-
र्जुष्टं यवस्येत् खलु पीनसेन ॥
तच्चानिलश्लेष्मभवं विकारं
ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम् ॥”

इति माधवकरः ॥

आमपीनसलक्षणं यथा,—
“शिरोगुहलमरुचिर्नासापानस्तनुस्वरः ।
लाभः श्वापि चाभोऽक्षमाभपीनसलक्षणम् ॥”
पक्षपीनसलक्षणं यथा,—
“आमलिङ्गान्वितः श्लेष्मा घनः खेपु निमज्जति ।
स्वरवर्णविशुद्धिश्च पक्षपीनसलक्षणम् ॥” ॥
तस्यौषधानि यथा,—

“सर्वेषु सर्वकालं पीनसरोगेषु जातमात्रेषु ।
मरिचं गुडं दद्यात् सुक्रीतं नरः सुखं लभते ॥

पीनसी

कटुफलं पीनकरं शङ्खी योषं यासच्च कारवी ।
एषां चूर्णं कषायं वा दद्यादात्रैकजे रसेः ॥
पीनसे स्वरभेदे च नासासावे हलीमके ।
सन्निपाते कफे वाते कासे श्वासे च ग्रस्यते ॥२॥
योषचिकित्साजीशतिन्निडीकालवेतसम् ।
सचयाजानितुल्यांशमेलात्वकपत्रपादिकम् ॥
योषादिकमिदं चूर्णं पुराणगुडमिश्रितम् ।
पीनसश्वासकासघ्नं रक्षिस्वरकरं परम् ॥” ३ ॥

इति भावप्रकाशः ॥३॥

“पिप्पलीत्रिफलाचूर्णं मधुसेत्ववसंयुतम् ।
मञ्जरोगवृक्षश्वासशोषपीनसहृद्वैतम् ॥”

इति गारुड १८६ अध्यायः ॥

(अस्य चिकित्सान्तरं यथा,—

“वातात् सकासवैख्यं सञ्चारं पीनसे दृतम् ।
पिबेदसं पयश्चोष्यं स्नेहिकं धूममेव वा ॥”
“दशमूलस्य निष्काधे रास्त्रामधुककल्कवत् ।
मिष्टं ससैन्धवं तैलं दशतलो गुणाः स्तुतम् ।
स्निग्धस्यास्यापनेदोषं निर्हरेद्वातपीनसे ॥
स्निग्धास्त्रोष्ये च लज्जन् गाम्यादीनां रसेर्हितम् ।
उष्णाम्बुना स्नानपाननिवातोष्णप्रतिश्रयः ।
चिन्ताश्यामवाकृष्टाशवायविरतो भवेत् ।
प्रेते सर्पिः पिबेत् सिद्धं शङ्खैरश्वत्थस्य ॥
पाचनार्थं पिबेत् पक्के कार्येऽसृङ्गविरचनम् ।
पाठादिरगनीमूर्त्वापिप्पलीजातिपल्लवैः ॥
इत्या च साधितं तैलं नखं सम्पक्कपीनसे ।
पूयासे रक्तपित्तघ्नाः कषायो लघ्वणानि च ॥
पाकदाहाद्यरक्षेयुः शीता लेपाः ससंचनाः ।
श्रेयस्त्रोपचारश्च कषायस्त्रादुत्तुकाः ॥”
“गौरवारोचकेष्वादौ लङ्घनं कफपीनसे ।
स्वेदाः सेकाश्च पाकार्थं निम्ने शिरसि सर्पिषा ॥
लघुनं सुहृत्तूर्णेन आघचारसमायुतम् ।
देयं कफघ्नं वमनसुत्तिष्ठश्रेण्ये हितम् ॥
अपीनसे प्रतिनख्ये प्राणसावसककुके ।
घूमः शूलोऽपिडश्च कटुभिः कफपीनसे ॥
मनःशिला वचायोषं विषुङ्गं हिङ्गु गुग्गुलुः ।
चूर्णो ज्ञेयः प्रधमनः कटुभिश्च फलेस्तथा ॥”
“स्निग्धस्य आहते वेगे हृद्देनं कफपीनसे ।
वमनीयश्चतुर्द्वीरतिलमाषयवागुभिः ॥”
“सर्वजित् पीनसे दुष्टे काय्य शोषे च शोफजित् ।
चारोऽर्जुनाधिसंसेतु क्रिया सर्वेष्वप्येव च ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥

“सर्वं एव प्रतिश्याया नरस्याप्रतिकारिणः ।
कायेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः ॥
वाधिर्यमान्धमन्त्राणं चोराश्च नयनामयान् ।
कासाभिसादशोफाश्च वृद्धाः कुर्वन्ति पीनसाः ॥”
इत्युत्तरतन्त्रं चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
पीनसा, स्त्री, (पीनं स्यतीति । सो + कः । टाप् ।)
कर्कटी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटीशब्दे-
ऽस्या गुणादयो ज्ञातयाः)

पीनसी, [न] त्रि, पीनसरोगी । पीनसशब्दाद-
स्यर्थे इदं प्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे २४ अध्याये ।

१६०

पील

“विलङ्घनेः पाचनदीपनीयै-
रुपाचरेत् पीनसिनं यथावत् ।
बहुद्रवैवातकफोपहृष्टं
प्रच्छेदयेत् पीनसिनं वयःस्थम् ॥”

पीनोष्ठी, स्त्री, (पीनं स्थूलमधोऽस्याः । “बहु-
व्रीहेरुधसो डीष्” ॥ ४ । १ । २५ । इति डीष् ।
“उधसोऽनङ्” ॥ ५ । ४ । १३१ । इति उधो-
ऽन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः ।) पीवरस्तनी
गौः । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ।

पीपरिः, पुं, (अपि पिपतीति । पृ + इन् । अपे-
रलोपः । दीर्घश्च ।) इक्षुजम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पीय, पीयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
सकं-सेट् ।) पीयूषं सौत्रधातुरयम् । इति
दुर्गादासः ॥

पीयुः, पुं, (पिबतीति । पा + “खरशकुपीयु-
नीलकुलिगु” उणां । १ । ३७ । इति कुः ।
निपातनान् युगागम ईत्वं चान्तादेशः ।)
कालः । रविः । घूकः । इति मेदिनी । ये, ३७ ॥
काकः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (हिंसके
प्रतिज्ञे च चि । यथा, ऋग्वेदे । १ । १७४ । ८ ।
“भिनत्तुपुरो न भिदो अदेवीर्नमो वधरदेवस्य
पीयोः ॥”

“पीयोः प्रतिकूलस्य वृक्षस्य ।” इति तद्व्याख्ये
सायनः ॥)

पीयूषं, स्त्री, (पीयते इति । पीय सौत्रधातुः +
“पीयेरुधन्” उणां । १ । ३७ । इति ऊयन् ।)
अमृतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ॥ (यथा,
काशीखण्डे । २६ । ४६ ।

“खरसन्तापशमनो खनिः पीयूषपाचसाम् ॥”

दुग्धम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—

“पानीयं कृमनाशनं श्रमहरं मूर्च्छापिपासापहं
सन्नाच्छेदिविषमृद्धलकरं निद्राहरं तपणम् ।
हृदयं गुमरसं क्षणीयशमकं निधं हितं शीतलं
लज्जच्छं रसकारणम् निगते पीयूषवल्ली-
विनम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

पीयूषं, पुं, स्त्री, (पीय + ऊयन् ।) अभिनवं पयः ।
नवप्रसूताया गोः सप्तदिनाभ्यन्तरीणदुग्धम् ।
इत्यमरभरतौ ॥

“अथ पीयूषपेयूषे नवं सप्तदिनावधि ।”

इति शब्दान्तः ॥

“आसप्तरात्रप्रभवं क्षीरं पेयूष उच्यते ॥”

इति चारावली ॥

पीयूषमहाः, [स] पुं, (पीयूषमन्तमयं महः
किरणं यस्य । यद्वा, पीयूषमिव महो यस्य ।)
चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

पीयूषरविः, पुं, (पीयूषं पीयूषमयी रविस्त्वि-
यस्य ।) चन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (पीयूषे
अहते रविर्नस्य ।) अन्तर्प्रियश्च ॥

पील, रोधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
अकं-सेट् ।) दीर्घः । रोधिः क्रियानिरोधः

पीवरः

जङ्गीभावः इत्यर्थः । पीनति पशुः । इति दुर्गा-
दासः ॥

पीलकः, पुं, (पीनति क्षमातीति । पील + क्तुल् ।)
पिपीलिका । इति हेमचन्द्रः ॥ (कायस्थानां
पङ्क्तिकरविशेषः । यथा, वज्रजङ्गलाचार्य-
कारिकायाम् ।

“आदित्या विष्णुगुप्ताश्च खिलश्च पीलकस्तथा ॥”

पीलुः, पुं, (पीनति प्रतिष्ठातीति । पील +
“लृगयादयश्च” उणां । १ । ३७ । इति लृः ।)
प्रखनम् । परमाणुः । मतङ्गजः । अस्थि-
खण्डम् । तालकाष्ठः । इति मेदिनी । से, ३२ ॥

बाणः । कृमिः । इति धरणिः ॥ कोङ्क्यादि-
देशे प्रसिद्धः फलवृक्षविशेषः । पील इति
भाषा । तत्पठ्यायः । गुडफलः २ अंशौ १ ।
इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥ शीतसङ्घः ४ धानी ५

विरचनः ६ फलशाली ७ श्लामः ८ करभ-
वल्लभः ९ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५० । ४ ।

“उष्ट्रवामीक्षिप्रतश्च पुष्टाः पीलुप्रमीकृदेः ॥”

अस्य फलगुणाः । श्लेष्मवायुशुष्मनाशित्वम् ।
पित्तहृत्त्वम् । भेदकत्वम् । यत् खादु तिलां
तत् नात्युष्यं विदोषहरत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पीलुनी, स्त्री, (पील + बाहुलकात् उन् । गौरा-
दित्वात् डीष् ।) मूर्त्वा । इति रत्नमाणा ॥

पीलुपत्रः, पुं, (पीलुयुक्तं पत्रमस्य ।) मोरटा-
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीलुपर्णः, स्त्री, (पीलोर्वि पर्णान्यस्याः । यद्वा,
पीलुयुक्तानि पर्णान्यस्याः । “पाककर्षणपुष्प-
फलमूलबालोत्तरपदाश्च” ४ । १ । ६४ । इति
डीष् ।) मूर्त्वा । त्रिभिका । ओषधिभेदः । इति
मेदिनी । से, १०३ ॥

पीव, स्त्रीत्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-परं-
अकं-सेट् ।) पीवति लोकः स्थूलः स्थादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

पीव, [न] त्रि, (प्यायते इति । प्येड् षष्ठी +
“ध्याप्योः सम्प्रसारणश्च” उणां । ४ । ११४ ।

इति कनिष् सम्प्रसारणश्च । “हजः” ६ । ४ । १२ ।
इति दीर्घः ।) स्थूलम् । इत्यमरः । ५ । १ । ६१ ॥

(यथा, भागवते । ६ । १६ । ६ ।

“पीवानं शम्भुलं प्रेष्ठं मीढांसं यामक्षीविदम् ।
स एकोऽजहृषस्तासां बह्वीनां रतिवर्धनः ॥”

पीवरः, त्रि, (प्यायते बह्वेति इति । प्येड् +
“ह्रित्वरच्छ्वरधोवरपीवरमीवरक्षीवरतीवर-
नीवरगङ्गरकङ्गरसंयहराः” उणां । १ । १ ।

खरच् । सम्प्रसारणं दीर्घश्च ।) उपनिता-
वयवः । मोटा इति भाषा । तत्पठ्यायः ।

पीनः २ पीवा ३ स्थूलः ४ । इत्यमरः । १ । १ । ६१ ॥
(यथा, आथर्वसप्तशतकम् । ४९० ।

“भयपिहितं बालायां पीवरपुत्रस्यं करोमिभिः ।
निद्रायां प्रेमाद्रः पश्यति निःश्वरः निःश्वरः ॥”

पुं, तामसमन्तरीयसप्तविंशेः । बन्धा, मार्क-
ण्डेये । ७४ । ५६ ।

पुंश्चलः

“ज्योतिर्धामा एषः कायश्चैत्रोऽग्निरवलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा प्रसन्नः । सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥”)
पीवरस्तनी, स्त्री, (पीवरौ स्त्री ली स्तनौ यस्याः ।
“स्वाङ्गोपसर्जनमिति ।” ४ । १ । ५३ । इति
डीप् ।) पीनोष्ठी । इत्यमरः । १० । १ । ९१ ॥ स्थूल-
स्तनयुक्ता नारी ॥ (यथा, भारवौ । ८ । १६ ।
“अपोहितुं लोचनतो मुखानिलै-
रपारयन्तं किल पुष्पजं रजः ।
प्रयोधरेणोरसि कानिदुन्मनाः
प्रियञ्जघनोत्ततपीवरस्तनी ॥”)
पीवा, [न] पुं, (प्यायते इति । प्ये ड वृद्धौ +
“ध्याप्ठोः सम्प्रसारणम् ।” उणा० ४ । १२ ।
इति कणिप् सम्प्रसारणश्च । “हलः ।” ६ । ४ ।
२ । इति दीर्घः ।) चलवान् । वायुः । इति
संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
पीवा, स्त्री, (पीयते इति । पी इ य पाने + वाङ्
लकात् वः । ततटाप् ।) उदकम् । इति संक्षिप्त-
सारोणादित्तिः ॥
पीवरा, स्त्री, (पीवर + टाप् ।) अश्वगन्धा ।
शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थूला च ॥
पीवरी, स्त्री, (प्यायते इति । प्ये + ञ्वरच् । सम्प्र-
सारणं दीर्घः डीप् च ।) शतस्थूली । इति रत्न-
माला ॥ शालपर्णी । इति भावपकाशे । १२१ ॥
तरुणी । गौः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
(बहिषदनामकपितृणां मानसीकृत्यानामन्य-
तमा । सा तु शुकदेवस्य पत्नी । यथा, हरि-
वंशे । १८ । ४६—५० ।
“एतेषां मानसी कन्या पिपरी नाम विश्रुता ।
योगा च योगिपत्नी च योगिमाता तथैव च ॥
भवित्री ह्यापरं प्राप्य युगं धर्मेभ्यस्तं वरा ।
पराशरकुलोद्भवं शुकौ नाम महातपाः ॥
भविष्यति युगे तस्मिन् महायोगी द्विजर्षभः ।
यासादरण्यां सम्पत्तौ विधमाग्निरिवोत्पलम् ॥
स तस्यां पितृकथायां पीवरीं जनयिष्यति ।
कण्ठं गौरं प्रभुं शम्भुं कर्त्तुं कन्यां तथैव च ॥”)
पुलिङ्गं, स्त्री, (पुंमो लिङ्गं लिङ्गम् ।) पुंलिङ्गम् ।
शिष्टः । (यथा, महाभारते । ५ । १६४ । ३ ।
“अस्मिन् कालान्तरं दास्ये पुलिङ्गं स्वमिदं तव ।
आगत्य त्वं त्वया काले सत्यश्चैव वदस्व मे ॥”)
शब्दवाचकतायाम् पुं । इति जुमरः । (पुंमो
लिङ्गमस्येति । पुलिङ्गविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ६ । ५८ । ५७ ।
“पुलिङ्गा इव नार्यस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाभवन् ।
दुर्याधने तदा राजन् ! पतिते तनये तव ॥”)
पुंश्वः, पुं, (पुमानिव वर्धतेति । वृष + कः ।) गन्ध-
स्तनिकः । इति शब्दमाला ॥ कुं चा इति भाषा ॥
(पुमान् गौः ।) पुंश्वश्च ॥
पुंश्चलः, पुं, (पुंश्चलोव । उपचारात् पुंश्चम् ।)
अभिचारी । यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।
“ललाटोपस्थतास्तिस्रो रेखाः स्युः शतवर्षिणाम् ।
त्रयं स्यात्तत्सहस्रवर्षाः पञ्चमवस्थ ॥
अरेखेणायुर्नवतिर्विष्टेनाभिश्च पुंश्चलाः ॥”

१५१

पुंश्चली

पुंश्चली, स्त्री, (पुंमो भर्तुः सकाशान् चलति पुरुषा-
न्तरं गच्छतीति । चल + अच् । गौरादित्वात्
डीप् ।) अमती । इत्यमरः । १ । ६ । १० ॥ अस्या
अमरोक्तपण्यायः कुलटाशब्दे लिखितः । तदति-
रिक्तपण्यायो यथा, छटा १ दृष्टा २ धर्षिता ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ लक्षा ४ निशाचरी ५
चपारुणा ६ । इति छटाधरः ॥ तस्याश्चरित्र-
दोषादि यथा, —
“अहो । को वेद भुवने दर्ज्यं पुंश्चलीमनः ।
पुंश्चलां यो हि विश्वस्ते विधिना स विदुश्चितः ।
वहिष्कृतश्च यशसा धर्मेण स्वकुलेन च ॥
वाञ्छितं नूतनं प्राप्य विनश्यति पुरातनम् ।
सदा स्वकर्मसाध्या सा को वा तस्याः प्रियो-
रपियः ॥
देवे कर्मणि पेजे च पुत्रे बन्धौ च भर्त्सितः ।
दारुणं पुंश्चलीचित्तं सदा शृङ्गारकर्मणि ॥
प्राणाधिकं रतिज्ञं साष्टतदृष्टा हि पुंश्चली ।
रत्नपदं रत्यविज्ञं विषदृष्टा हि पश्यति ॥
सर्वेषां स्थूलमस्थेव पुंश्चलीनां न कुत्रचित् ।
दारुणा पुंश्चलीजातिर्न रजातिभ्यः श्व च ॥
निष्कृतिः कर्मभोगान्ते सर्वेषामस्ति निश्चितम् ।
न पुंश्चलीनां विप्रेन्द्र । यावच्छब्ददिवाकरो ॥
अन्यामां कामिनीनाञ्च कीटं हन्त्य या दया ।
सा नास्ति पुंश्चलीनास्तु कान्तं हन्त्य पुरातनम् ॥
रतिज्ञं नूतनं प्राप्य विषतुल्यं पुरातनम् ।
कान्तं दृष्ट्वा हिनस्थेव सोपायेनावलीलया ॥ ॥
एषियां यानि पापानि पुंश्चलीष्वेव भारतं ।
तिष्ठन्ति ताभ्यो न पराः पापिष्ठाः सन्ति केष्वन ॥
पुंश्चलीपरिपक्वं सर्वपातकमिष्यितम् ।
देवे कर्मणि पेजे च देयं न च तथा जलम् ॥
अन्नं विष्टा पथो खन्यं पुंश्चलीनाञ्च निश्चितम् ।
दत्त्वा पितृभ्यो देवेभ्यो भुक्त्वा च नरकं व्रजेत् ॥
शतवर्षं कालसूत्रे पचत्येव सुदारुणम् ।
घौरान्धकारे क्लमयन्तं दृष्टान्ति दिवानिशम् ॥
पुंश्चलस्य च यो भुङ्क्ते देवादयश्चिद नराधमः ।
सप्तजन्मकृतं पुण्यं तस्य नश्यति निश्चितम् ॥
व्यायुः शीयशर्मा शानिरिह लोके परत च ।
तस्माद्यत्नाद्वक्तृणीयं पाकपात्रं कलत्रकम् ॥
पुंश्चलीदर्शने पुण्यं यात्रासिद्धिर्भवेद्भूषम् ।
स्पर्शने च महापापं तीर्थस्नानादित्युच्यते ॥
ज्ञानं दानं व्रतश्चैव जपश्च देवपूजनम् ।
निष्फलं पुंश्चलीनाञ्च भारते जीवनं वृथा ॥”
उपस्थितसकामपुंश्चलीत्यागे दीघो यथा, —
“रहस्युपस्थितां कामात् पुंश्चलीं चिन्तितेन्द्रियः ।
परित्यजेत्तन्ममयादधर्मात्तरकं व्रजेत् ॥”
सर्वदेव तस्यास्तपस्विताण्येवं गर्हितत्वश्च यथा,
“उपस्थिता च या र्थोषिद्व्याख्या रागिणामपि ।
श्रुतां श्रुतमिति व्याख्या सर्वदेव तपस्विनाम् ॥
अहो सर्वैः परित्याज्या पुंश्चली च विशेषतः ।
धन्याः प्राणयशसां नाशिनो दुःखदायिनो ॥
स्वकार्यतत्परा शश्वत् परकार्यविघातिनी ।
निद्रुरा नरघातिभ्यः सर्वोपक्षीजस्तृपिणी ॥

पुंसव

पुंसव, स्त्री, (पुंसो भर्तुः लोभात्मेवी यथा भवेत् ।
परद्वीहादयथा सम्पत् कुलटाप्रिमत्परम् ॥
सर्वेभ्यो हिंसजस्तुभ्यो विपक्षीजा सदेव सा ।
यो विश्वमेतत् संसृष्टो विपक्षस्य पदे पदे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे । २३ । २४ ।
३२ अध्यायाः ॥
पुंसव, स्त्री, (पुंसः पुरुषस्य लिङ्गम् ।) शिष्टः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २५४ ।
पुंस, कर्मणः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तृणं-परं-
सकं-सट् ।) अश्वीवर्गशेषोपधः । संयोगादनु-
स्वारः । तेन क्विप् पुंसोऽनुस्वारवित्यनुडि प्रमान् ।
महर्हिमिहंनम् । क, पुंसयति खलं राजा ।
इति दुर्गादासः ॥
पुंसवनं, स्त्री, (पुमांसमिव सृते वलप्रदानेन पुरुष-
यत् जनयत्यनेनेति । सृ + करणे लुट् ।) दम्भम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०४ ॥ (पुमांसं सृतेन-
नेति । सृ ड ल + करणे लुट् ।) संस्कार-
विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघु-
वंशे । ३ । १० ।
“यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
धृतेश्च धीरः सदृशीर्धन सः ॥”)
अस्यैतिकर्तृयता यथा । “गर्भस्य तृतीयमासो-
पक्रमे यच्छुद्धिर्दिनं तस्मिन् पतिः कृतान्त्यक्रियः
कृतवृद्धिश्चाहुः चन्द्रनामानमग्निं संस्थाप्य विरू-
पाक्षगपास्तां कुशखिकीं समाप्य कृतज्ञानां
बधमग्नेः पश्चिमायां दिशि स्वदक्षिणतः कुशेषु
पादमुखीमुपपश्य प्रकृतकर्मामर्मा प्रादेश-
प्रमाणां धृताक्तां समिधं तृणीमग्नौ हत्वा
महायाहुतिर्होमं कुर्यात् । यथा । प्रजापति-
र्जगिर्गायत्रीं हृत्वाऽग्निर्देवता महायाहुति-
र्होमे विनियोगः ॐ भूः स्वाहा । प्रजापति-
र्जगिरुण्डप हृत्वाऽसृष्ट्यां देवता महायाहुति-
र्होमे विनियोगः ॐ भुवः स्वाहा । प्रजापति-
र्जगिरुण्डप हृत्वाऽसृष्ट्यां देवता महायाहुति-
र्होमे विनियोगः ॐ स्वः स्वाहा । ततः पति-
कृत्याय बधपृष्ठदेशे स्थितो बधदक्षिणस्कृत्यं
सृष्ट्वा अग्नौर्गन्तुं दक्षिणहस्तेन अश्वहितं
बधनाभिदेशं स्पृशन् जपति । प्रजापतिर्जगि-
रुण्डप हृत्वा मित्रावरुणाभिवायवो देवताः
पुंसवने विनियोगः ।
ॐ पुमांसौ मित्रावरुणौ पुमांसावन्मिनादुभौ ।
पुमानसिञ्च वायुश्च पुमान् गर्भस्तवोदरे ॥
इत्येकं पुंसवनम् ॥ ॥
अपरपुंसवनकर्मार्थश्च वटवृक्षस्य पूर्वोत्तर-
शाखायां फलयुगलशालिनीं क्रमिभिरनपहृतां
वटवृक्षां यवानां साषाणां वा त्रिभिस्त्रिभि-
र्गुडैः सप्त वारान् सप्तभिर्मन्त्रैः क्रीणीयात् ।
सप्तानां मन्त्राणां दृष्ट्यादयः साधारणाः । प्रजा-
पतिर्जगिः सोमवरुणवसुश्रद्धादित्यमरुद्विश्व-
देवा देवता न्यसोधयज्ञापरिक्रयेण विनियोगः
ॐ यदग्निं सौमो सोमायत्वा राज्ञे परिक्री-
णाभि । इति गुडकत्रयेण एकं क्रयणम् ॥ १ ॥

पुंसव

ॐ यद्यसि वारुणी वरुणायत्वा राज्ञे परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण द्वितीयं क्रय-
णम् ॥ २ ॥ ॐ यद्यसि वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण तृतीयं क्रय-
णम् ॥ ३ ॥ ॐ यद्यसि रुद्रभ्यो रुद्रभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण चतुर्थं क्रयणम् ॥ ४ ॥
ॐ यद्यसि आदित्यभ्य आदित्यभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण पञ्चमं क्रयणम् ॥ ५ ॥
ॐ यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा परिक्रीणामि ।
इति गुडकत्रयेण षष्ठं क्रयणम् ॥ ६ ॥ ॐ यद्यसि
विश्वेभ्यो देवभ्यो विश्वेभ्यो देवभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि । इति गुडकत्रयेण सप्तमं क्रय-
णम् ॥ ७ ॥ ततः क्रीती वटशृङ्गा अनेन मन्त्रेण
हृणादाहरन् । प्रजापतिर्ह्यपिरोषथो देवता
न्यग्रोधशृङ्गाह्नेने विनियोगः । ॐ ओषधयः
सुमगसा भूत्वा अस्यां वीर्यं समाधत्त इयं कर्म
करिष्यति । ततस्तं हणवेष्टितामन्तरीक्षेणानीय
अन्तरीक्षे स्थापयेत् । ततः कृतशोभननाम्नो-
रग्रेक्षरतः प्रजापतिशिलायां ब्रह्मचारी गर्भ-
वती वा श्रुतस्वाध्यायहीनो वा ब्राह्मणः प्रादुमुख
आचारतो नोद्धारजलेन अनात्रस्तलोष्टेन पुनः
पुनः पेषयेत् । ततोऽग्नेः पश्चिमत उत्तराधेयु
कुण्डे पश्चिमाभिमुखो बभूव पूज्यदिगानतमस्तकां
कृत्वा तत्पृष्ठदेशे स्थितः पतिर्दक्षिणपाणे-
रङ्गुष्ठानामिकाभ्यां बल्लवङ्गौ पेषितवटशृङ्गां
गृह्णीत्वा गर्भवत्या दक्षिणनासाविवरे शृङ्गारमं
निःक्षिपति । प्रजापतिर्ह्यपिरोषट्पृष्ठे हृन्दो-
रग्रेन्द्रहृत्पथो देवता न्यग्रोधशृङ्गारस्य
हाने विनियोगः ।
ॐ पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान् देवो बृहस्पतिः ।
पुमांसं पुत्रं विन्दस्व तं पुमाननुजायताम् ॥
ततो महायाज्ञतिस्रोमं कृत्वा तूर्णं प्रादेश-
प्रमाणां वृताकां समिधममौ कृत्वा प्रकृतं कर्म
समाप्य उदीच्यं शान्तायनक्षोमादिवामदेश-
गानान्तं कर्म कृत्वा कर्मकारयित्वा ब्राह्मणाय
दक्षिणां दद्यादिति पुंसवनम् ॥ इति दशकर्म
पञ्चतौ भवदेवभट्टः ॥ अथ पुंसवनोक्तवाराः ।
रविमङ्गलवृहस्पतयः । नक्षत्राणि । पूजाषाढी
ताराषाढीपूर्वभाद्रपदुत्तरभाद्रपदपुष्यपुनर्वसु-
मूलार्द्राश्लेषाश्रवणार्द्राश्रमः । तिथयः ।
नन्दा भद्राः । लग्नाणि । कुम्भमिहधनुर्मन-
मिथुनाणि । स्त्रियाश्चन्द्रादिशुद्धौ दशयोगभङ्ग
विष्टिभद्रात्राहस्पतिदीन् परित्यज्य गर्भधारण
दिनावधिलनीयमासे कर्णयम् । इति ज्योति-
षम् ॥ ॥ स्त्रीकर्णयव्रतविधिः । यथा,—
श्रीराजोवाच ।
“व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन् । भवता यददीरितम् ।
तस्य वेदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति ॥
श्रीशुक उवाच ।
शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिर्हर्षरुजया ।
आरभेत् व्रतमिदं सर्वकामिकमादितः ॥
निशम्य मरुता जन्म ब्राह्मणाननुमत्या च ।

पुंसव

स्नात्वा शुक्लदसी शुक्ले वसीतालङ्कृतामरे ।
पूजयेत् प्रातराश्रात् प्राक् भगवन्तं श्रिया सह ॥
अन्नं ते निरपेक्षाय पूर्णकाम ! नमोऽस्तु ते ।
महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये ॥
यथा त्वं कृपया धृत्वा तेजसा महिमौजसा ।
जुष्ट ईशगुणैः सर्वस्ततोऽसि भगवान् प्रभुः ॥
विष्णुपति ! महाभागे महापुरुषलक्षणे ।
प्रीयेथा मे महाभागे लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥
ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महागुभावाय
महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्जति
सुपहरामीति । अनेनाहुरहमन्त्रेण विष्णो-
रावाहनार्थपाद्योपसर्जन-स्नान-वासोपवीत-
भूषणगन्धपुष्पधूपदीपोपहारानुपचारान् सुस-
माहितोपाहरन् ।
हविःशेषश्च जुहुयादनले ह्यादशाहुतीः ।
ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये
स्वाहेति ।
श्रियं विष्णुश्च वरदावाशिषां प्रभवानुभौ ।
भक्ता संपूजयेन्नित्यं यदोच्छेत् सत्त्वसम्पदः ॥
प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ भक्तिप्रज्ञेण चेतसा ।
दशवारं जपेन्मन्त्रं ततः स्तोत्रमुदीरयेत् ॥
युवान् विश्वस्य विभू जगतः कारणं परम् ।
इयं हि प्रकृतिः स्रज्जा मायाशक्तिर्देवतया ।
तस्या अधीश्वरः साक्षात् त्वमेव पुरुषः परः ॥
त्वं सर्वयज्ञ इत्ययं क्रिययं फलभुगभवान् ।
गुणशक्तिरियं देवी अङ्गको गुणभुगभवान् ॥
त्वं हि सर्वशरीर्यात्मा श्रीः शरीरेन्द्रियासवः ।
नामरूपे भगवती प्रत्ययस्त्वमप्राप्यः ॥
यथा युवां जिनोक्तस्य वरदौ परमेष्ठिनौ ।
तथा म उत्तमशोक ! सन्तु सत्या महाशिषः ॥
इत्यभिष्टय वरदं श्रीनवामं श्रिया सह ।
तन्निमार्गोपहरणं दत्त्वाचमनमर्चयेत् ॥
ततः स्तवीत स्तोत्रेण भक्तिप्रज्ञेण चेतसा ।
यज्ञोच्छिष्टमवत्राय पुनरभ्यर्चयेद्विरम् ॥
पतिश्च परया भक्ता महापुरुषचेतसा ।
प्रियेस्तेस्तेरुपनमेत प्रेमशीलः स्वयं पतिः ॥
विभ्रयात् सर्वकर्मणि पत्रा उच्चावचानि च ।
कृतमेकतरेणापि दम्पत्योरुभयोरपि ॥
पत्रां कुर्याद्वर्धयौ पतिरतन्तु समाहितः ।
विष्णोव्रतमिदं विभ्रत विद्वान् कथञ्चन ॥
विप्रान् स्त्रिया वीरवतीः स्रगगन्धर्वलिमण्यैः ।
अर्चदहरहर्भक्ता देवं नियममास्थिता ॥
उदास्य देवं स्ते धाम्नि तन्निवेदितमयतः ।
अदादात्मविशुद्धार्थं सर्वकामसङ्कल्पे ॥
एतेन पूजाविधिना मामान् ह्यादशाहायनम् ।
नीत्वाथोपरमेत् साध्वी कान्तिकं चरमेऽहनि ॥
शोभूतप उपस्पृश्य कण्ठमभ्यर्च्य पूजयेत् ।
पयःशतेन जुहुयाच्चरुणा सह सर्पिषा ।
पाकयज्ञविधानेन ह्यादशोवाहुतीः पतिः ॥
आशिषः शिरसादाय द्विजैः प्रीतेः समीरिताः ।
प्रणम्य शिरसा भक्ता सुज्जीत तदनुजया ॥
आचार्यमयतः कृत्वा वाग्यतः सह बन्धुभिः ।

पुष्कशः

दद्यात् पत्रो चरोः शेषं सुप्रजस्वं सुसौभगम् ॥
एतच्चरित्वा विधिवद्वतं विभो-
रभीक्ष्णितार्थं लभते पुमानिह ।
स्त्री चेतदास्याय लभेत सौभगं
श्रियं प्रजां जीवपतिं यशो गृहम् ॥
कन्या च विन्देत समगलक्षणं
पतिं त्ववीरा हतकिल्बिषाङ्गतिम् ।
रुद्रप्रजा जीवसुता धनेश्वरी
सुदुर्भगा सुभगा रूपमप्रियम् ॥
विन्देद्विरूपा विरुणा विमुच्यते
य आमयावीन्द्रियकल्पदेहम् ।
एतत् पठन्मनुदयं च कर्म-
यनस्तपिः पितृदेवतानाम् ॥
तुष्टाः प्रयच्छन्ति समस्तकामान्
क्षोमापमाने हृतभुक् श्रीर्हरिश्च ।
राजस्वहन्मरुता जन्मपुण्यं
दितेव्रतचामिहितं महत्ते ॥”
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे पुंसवनव्रतकथनं १६
अध्यायः ॥ (पुंसव स्यते इति । कर्मणि कृट् ।
गर्भः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भागवते ।
५।२४।१५ । “यस्मिन् प्रविष्टेऽसुरबधूनां प्रायः
पुंसवनानि भयादेव स्रजन्त पतन्ति च ॥” ॥
पुत्रोत्पादके, त्रि । यथा, भागवते । ६।१।२८ ।
“पप्रक्तुः कस्य कर्मदं पीतं पुंसवनं जलम् ॥”
तथा च तत्रैव । ४।१३। ३७—३८ ।
“स विप्रानुमतो राजा गृह्णीत्वाञ्जलिर्नदनम् ।
अवधाय मुदा युक्तः प्रादात् पत्रा उदारधीः ॥
सा तत् पुंसवनं राज्ञी प्राश्य वै पत्युरादये ।
गर्भं काल उपावृत्ते कुमारं सुषुते प्रजाः ॥”)
पुष्कोकिलः, पुं, (पुमान् कोकिलः ।) पुरुषपिक-
पक्षी । पुमसुशब्देन कोकिलशब्दस्य कर्मधारय-
समासं तस्यान्तलोपे पुंसः सन्निति मस्य सनि
कृते मस्यानुस्वारं निष्पन्नः । इति सुभबोध-
याकरणम् ॥ (यथा, कुमार । ३। ३२ ।
“चूनाङ्कुरास्वादकथायकण्डः
पुष्कोकिलो यन्मधुरं पुक्क ॥”)
पुष्कं, क्री, (पुंसः पुरुषस्य भावः । पुमसु + त्व ।)
शुक्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३। २६३ ॥ पुरुष-
त्वच् ॥ (यथा, मार्कण्डेय । ५० । १२ ।
“सौम्यासौम्येस्तथा शान्तेः पुष्कं स्त्रीत्वश्च स
प्रभुः ।
विभेद बहुधा देवः पुरुषैरसितैः सितैः ॥”)
पुस्वविग्रहः, पुं, (पुस्वस्य शुक्रस्यैव विग्रहो यस्य ।)
भूत्वणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्कशः, पुं, (पुक् कृतमिति कशति गच्छतीति ।
कश गतो + अच् ।) चण्डालः । इत्यमरः । २ ।
१० । २० ॥ (यथा, मार्कण्डेय । १५ । १८ ।
“अकृतज्ञोऽधमः पुंसां विमुक्तो नरकाक्षरः ।
मत्स्यस्तु वायसः कूर्मः पुष्कशो जायते ततः ॥”
स तु निषादात् शुद्रायां जातो जातिविशेषः ।
यथा, मनुः । ४ । ७६ ।
“न संवसेच्च पतितैर्न चाष्टाक्षेन पुष्कशैः ॥”)

पुच्छटि

पुङ्गवः, पुं, (पुङ् कृत्सितं कथयतीति । कथ गतौ + अच् ।) चण्डालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पुङ्गवः, पुं, (पुङ् कृत्सितं कथयतीति । कथ गतौ + अच् ।) चण्डालः । (स तु निषादान् शूद्रायां जातः । यथा, मनुः । १० । १८ ।
“जातो निषादान् शूद्रायां जात्या भवति पुङ्गवः ॥”)
अधमे, त्रि । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥
पुङ्गवी, स्त्री, कालिका । गौली । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ (पुङ्गस + जातौ ङीष् । पुङ्गस-स्त्रीजातिः । यथा, मनुः । १० । ३८ ।
“चण्डालेन तु सीपाको मूलयमनवृत्तिमान् पुङ्गस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥”)
पुङ्गः, पुं, (पुमांसं खनयतीति । खन + डः ।) काण्ड-मूलम् । इत्यमरः । ३ । ५ । १७ ॥ पुङ्गल इति ख्यातम् ॥ (अर्धार्धादित्वात् स्त्रीबलिङ्गोऽपि ॥ यथा, रघुः । २ । ३१ ।
“सक्ताङ्गलिः सायकपुङ्ग एव त्रिचार्पितारम्भ इवावतस्य ॥”
मङ्गलाचारः । इति हेमचन्द्रटीका ॥)
पुङ्गः, पुं, स्त्री, (पुङ्ग + पृषोदरादित्वात् साधुः ।) सम्बद्धः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पुङ्गलः, पुं, (पुङ्गं देहसम्बद्धं लाति आदत्ते इति । पुङ्ग + ला + कः ।) आत्मा । इति भूरि-प्रयोगः ॥
पुङ्गवः, पुं, (पुमान् गौः । “गौरवद्वितलुकि ।” ५ । ४ । ६२ । इति टच् ।) वृषः । (यथा, हरिवंशे । ७५ । ४१ ।
“भवता रक्षिता लोका गोलोकश्च महालयम् । यद्वयं पुङ्गवेः साहं बद्धांमः प्रसवैस्तथा ॥”)
औषधभेदः । (पुमान् गौरिव मद्बलाद्याति-श्रय्यादित्युपमितसमाधः ।) उत्तरपदस्यः श्रेष्ठ-वाचकः । इति मेदिनी । वे, ४४ ॥ (यथा, भाग-वते । १ । ६ । ३२ ।
“इति मतिरुपकल्पिता विट्पणा भगवति सात्त्वतपुङ्गवे विभूति ॥”)
अधमौषधम् । महोक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुङ्गः, प्रसादे । इत्यमरटीकायां रायसुकुटुधत-धातुः ॥ (भ्वा-परं-अकं सेट् ॥)
पुङ्गः, पुं, स्त्री, (पुङ्गयतीति । पुङ्ग प्रसादे + अच् ।) लाङ्गूलम् । इत्यमरः । २ । ८ । ५० ॥ (यथा, देवी-भागवते । ५ । ७ । १६ ।
“खरघातेस्तथा देवान् पुङ्गस्य भमयेन च । स जघान रुषाविष्टो मन्त्रिषः परमाद्भुतः ॥”)
पञ्चाङ्गागे, पुं । इति मेदिनी । छे, ५ ॥ (यथा महाभारते । ७ । ६ । २८ ।
“उल्ला क्खलन्ती संग्रामे पुङ्गिनाहत्य सर्वशः ॥”)
लोमवक्त्राङ्गुले कलापे च, स्त्री । इत्युणादिकोषः ॥
पुङ्गटि, स्त्री, (पुङ्ग प्रसादे + भावे क्तिप् । पुङ्ग प्रसादं अटतीति । अट गतौ + इन् ।) अङ्गुलि-मोटनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ व्याङ्गुलमट-कान इति भाषा ॥

पुच्छदा, स्त्री, (पुच्छमिव ददातीति । दा + कः ।)
लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुच्छी, [नृ] पुं, (पुच्छोरस्य स्थेति । पुच्छ +
इनिः ।) अकट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुकुटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लाङ्गूलपुत्त, वि॥
पुञ्जः, पुं, (पिञ्जते पिञ्जयतीति वा । पिञ्ज +
अच् । ण्योदरादित्वात् साधुः ।) सम्महः ।
राशिः । इत्यमरः । २ । ५ । ४२ ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८ । ८२ ।
“यहीतपतिपुञ्जश्च श्रवमाक्षोरलङ्कृतः ॥”)
पुट, क चूर्ण । भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां-परं-चूर्णं सकं-भासि अकं-सेट् ।) क,
पोटयति । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
पुट, नृ क संसर्ग । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां परं-सकं-सेट् ।) पुटयति पुष्यं सूत्रेण जनः
संस्त्रजतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
पुट, शि श्लेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-कुटां-
परं-अकं-सेट् ।) शि, पुटति अपुटीत् पुपोट ।
श्लेषः सम्मन्धीभावः । इति दुर्गादासः ॥
पुटं, स्त्री, (पुटतीति । पुट संश्लेषे + कः ।) जाती-
फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उपत्यधोभावा-
पन्नसंयुक्तदृष्टदाक्षिणालद्वयरूपौघघपाकपात्रम् ।
धात्वादिसमारणोपयुक्तान् पुटप्रकारानाह रस-
प्रदीपे ।
“लोहाद्वरपूनर्भावस्तदगुणत्वं गुणाद्यता ।
सलिले तरणश्चापि तत्सिद्धिः पुटनाद्वेषत् ॥
गम्भीरे विस्तृते कुण्डे दिदृक्षुस्तत्तुरस्रके ।
वनोपलसहस्रेण पूरिते पुटनौघधम् ॥
कोष्ठे कलं प्रयत्नेन गोविश्वोपरि धारयेत् ।
वनोपलसहस्राहं कोष्ठकोपरि निःक्षिपेत् ॥
वह्निं विनिःक्षिपेत्तत्र महापुटमिति स्मृतम् ॥२॥
कोष्ठं स्रष्टा । गोविश्वो गोदृष्टा । इति महापुटम् ॥
सपादहस्तमानेन कुण्डे निम्ने तथायते ।
वनोपलसहस्रेण पूर्णमध्ये विधारयेत् ॥
पुटनद्वयभयुक्तां कोष्ठिकां मुद्रितां मुखे ।
अधोऽर्हानि करणानि अर्हान्युपरि निःक्षिपेत् ॥
एतद्वज्रपटं प्रोक्तं स्थानं सर्वपुटोत्तमम् ॥
हस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणः स सपादः तेन
त्रिंशदङ्गुलप्रमाणेत्यर्थः । अतएवोक्तम् ।
साधारणो नराङ्गुल्या त्रिंशदङ्गुलको गजः ॥
इति गजपुटम् ॥ २ ॥
अरत्तिमाचके कुण्डे पुटं वाराहमुच्यते ॥ ३ ॥
वितस्तिमाचके खाते कथितं कौकुटं पुटम् ।
‘अरत्तिस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना’ इत्यमरः ।
२ । ६ । ८६ ॥ निःस्त्रजतीत्यर्थः ।
घोडश्राङ्गुलके खाते कस्यचित् कौकुटं पुटम् ॥ ४ ॥
यत् पुटं दीयते खाते ह्यष्टसंख्येयं नोपलैः ।
कपोतपुटमेतत् कथितं पुटपण्डितैः ॥ ५ ॥
गोष्ठान्तर्गोखुरचुसं शुष्कचूर्णतगोमयम् ।
गोवरं तत् समाख्यातं वरिष्ठं रससाधने ॥
हृद्दृढाण्यस्थिते र्यन्तेर्गोवरं दीयते पुटम् ।

पुटपा

तन्नीयप्रपुटं पीतं भिगुगमिः सूतमखातम् ॥६॥
दृष्ट्वाद्यं तुयेः पूर्णं मध्ये रूपां विधारयेत् ।
लिमामिं मुदयेद्वाद्यं तद्वाद्यपुटमुच्यते ॥” ॥१॥
इति भावप्रकाशे पृथ्व्यख्ये २ भागः ॥
पुटः, पुं ली, (पुटतीति । पुट अघ + कः ।) अन्ध-
खुरः । इति शब्दरत्नावली ॥
पुटः, त्रि, (पुट + कः ।) व्याख्यादनम् । पञ्चादि-
रचितः पुण्याद्याधारः । यथा, रघुः । २ । ६५ ।
“दृष्ट्वा पयः पत्रपुटे मदीयं
पुत्रोपमुद्भूति तमादिदेश ॥”
(यथा च मनो । ६ । २८ ।
“ग्रामादाह्वय वाग्नीयादष्टौ ग्रामान् वने वसन् ।
प्रतिगच्छ पुटेनेव पाणिना सकलेन वा ॥”)
मिथःसंश्लेषः । इति मुकुटः ॥ इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
पुटकं, ली, (पुटयन् कायतीति । कै + कः ।)
पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वार्थं कप्रत्यये
पुटशब्दार्थादयम् ॥
पुटकन्दः, पुं, (पुटमिव कन्दो यस्य ।) कोलकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पुटकिनी, स्त्री, (पुटकानि सन्त्यजेति । पुटक +
“पुष्करादिभ्यो ङेष्” । ५ । २ । १३५ । इति
ङितिः । स्त्रियां ङीप् ।) पङ्क्तिनी । पद्मयुक्तदेशः ।
पद्मसम्बद्धः पद्मलता च । इति हेमचन्द्रः ॥
पुटग्रीवः, पुं, (पुटमिव ग्रीवा यस्य ।) गर्गरी ।
तान्त्रकुम्भः । इति मेदिनी । व, ६१ ॥
पुटपाकः, पुं, (पुटेन पाकः ।) पुटाभ्यन्तरिती-
यधपचनम् । अथ पुटपाकविधिः ।
“पुटपकस्य कल्कस्य स्वरसो गच्छति यतः ।
अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरथोच्यते मया ॥
पुटपाकस्य पाकीयं लेपस्याङ्गारवर्णता ।
लेपश्च द्राक्षलं सले कृत्याद्वाङ्गलिमाचकम् ॥
काश्मरीवटजम्बादिपत्रैर्वेशनमुत्तमम् ।
पलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं सधु क्षिपेत् ॥
कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः कोलमिता बुधैः ॥
अपि च ।
हे विष्णो स्निग्धमांसस्य परं द्रव्यं पलं मतम् ।
द्रव्यस्य कुङ्कुमोन्नानं सर्वमेकत्र पेषयेत् ॥
तदेकत्र समालोद्य पत्रैः स्रपरिवष्टितम् ॥
पुटपाकविधानेन तत्र पक्ता तदसं बुधः ।
तर्पणोक्तेन विधिना यथावद्विचारयेत् ॥
इष्टिमध्ये निषेधः स्यान्नित्यमुत्तानप्रायिनः ।
स्रह्नो लेखनश्चैव रोपणश्चेति स विधा ॥
हितः स्निग्धो विरूक्षस्य स्निग्धस्य स तु लेखनः ।
दृष्टेर्बलार्थमितरः पितास्त्रगुणवातनुत् ॥
इत्यगो रोपणः ।
स्रह्मांसवसामम्बमेदः स्यादौषधैः कृतः ।
स्रह्नः पुटपाकः स्याद्वायुर्ह वाक्शते तु सः ॥
वाक्शतं कौटिकाशतम् ।
जाङ्गलानां यकृन्नांसेर्लेखनद्रव्यसंगुतैः ।
कणालोहरजस्ताम्रशङ्खविद्रुमसिन्धुजैः ॥
समुद्रफेनकासोमस्रोतोजद्रधिमस्तुभिः ।

लेखनो वाक्यशतं तस्य परं धारणमिष्यते ॥
स्तन्यजाङ्गलमध्यायितकद्वयभाविनः ।
लेखनाच्चिगुणो धाम्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥
नितकद्वयगयाह ।

निम्नास्तन्यपटोलनिदिग्धिकाभिः
स्थान पञ्चतिलक इति प्रथितो गणोऽयम् ॥
आचरन्तर्पणोक्तान् क्रियां यापयितुं ॥
यापयितुं मिथ्याकृतपुटपाकजनितयाधि-
दर्शने ।

तेजस्यनिलभाषामादृशं भास्कराणि च ।
नेत्रेण तर्पिते नेत्रे यच्च वा पुटपाकवान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पुटभेदः, पुं, (पुटं संश्लिष्टं भिन्नमिति । भिद +
“कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) नदी-
वक्रम् । (नदीचक्रम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥
यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६८ ।

“प्रायेणैव हि मलिनानां मलिनानामाश्रयत्वमुप-
यान्ति ।

कालिन्दीपुटभेदः कालिपुटभेदं भवति ॥”

पत्तनम् । आनोदम् । इति मेदिनी । दे, ५० ॥

पुटभेदनं, स्त्री, (पुटे रश्मिर्भवेत्येत इति । भिद +
कर्मणि लुट् ।) नगरम् । इत्यमरः । १ । २ । १२ ॥

(यथा, महाभारते । १ । १०० । १२ ॥

“स हस्तिनपुरे रम्यं कुष्ठमं पुटभेदेन ।

वमन् सागरपयन्तामन्वशासद्वसुत्यराम् ॥”

पुटानुः, पुं, (पुटः संश्लिष्ट आनुः ।) कोलकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पुटिका, स्त्री, (पुटं अस्थस्या इति । पुट + टन्
+ टाप् ।) एणा । इति शारावली । ६७ ॥

पुटितं, स्त्री, (पुटं जातमस्येति । पुट + इतच् ।
पुट + क्त वा ।) हस्तपुटम् । पाटितम् । स्यन्ते,
त्रि । इति मेदिनी । तं, १७४ ॥ आद्यन्तप्रण
वादियुक्तमन्त्रादौ पुटप्राप्ते च त्रि ॥

पुटी, स्त्री, (पुटतीति । पुट + क्तः । गौरादित्वात्
डौप् ।) कौपीनम् । इति जटाधरः ॥ आच्छा-
दनम् । पत्रादिरचितः पुण्यायाधारः । इत्य-
मरभरतौ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १२४६ ।

“एरण्यपत्रशयना जनयन्तो स्वेदमलपुञ्जघन-
तटा ।

धूलिपुटीव मिलन्ती सरस्वरं हरति हलिक
वधुः ॥”

पुटीटनं, स्त्री, (पुटं संश्लिष्टमुटनमिव ।) श्वेत-
च्छत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुटीदकः, पुं, (पुटे अन्तर्जलपात्रमध्ये उदकं
यस्य ।) नारिकेलः । इति शारावली । १०० ॥

पुट्ट, क तौच्छेत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
परं-सकं-सट् ।) पञ्चमस्वरी । टट्टयान्तः । एक
टकार इति रामः । क, पुट्टयति । तौच्छमन्त्यो-
भावः । इति दुर्गादासः ॥

पुड, इ मर्ह । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां परं-
सकं-सट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, पुण्डरीते । मर्ह
अर्णोकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

पुण, श धर्मः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-
सकं-सट् ।) शुभक्रियायामित्यर्थः । श, पुणति
शुभं लोकः । पोषिता । इति दुर्गादासः ॥

पुण्डः, पुं, (पुण्डते इति । पुडि मर्ह + घञ् ।)
तिलकः । इति जटाधरः ॥

पुण्डरी, [न] पुं, हस्तिनां मनुष्याणाञ्च चक्षुष्यः
क्षुद्रविटपः । शालपर्णीपत्रतुल्यपत्रः । पुण्ड-
रिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः । पौण्डरी-
कम् २ पुण्डरीकम् ३ पुण्डरीयकम् ४ प्रपौण्ड-
रीकम् ५ चक्षुष्यम् ६ पौण्डर्यम् ७ तालपुष्प-
कम् ८ सालपुष्पम् ९ दृष्टिकृतम् १० स्थलपद्मम्
११ मालकम् १२ । केचित्तु पूर्व्वदर्शकं पद्मकाष्ठे
प्रचक्षते ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

पुण्डरीकं, स्त्री, (पुण्डति अन्यपुष्पाणां गर्व्यं तूर्णो-
करोतीति । पुण्ड मर्ह + “कर्मणि क्” ।

उणां । ४ । २० । इति ईकन्तुपथ्येन निपा-
तनात् साधुः । “पुणतेः पुण्डरीकम् ।” इत्यु-
ल्लदत्तः ।) शुक्लपद्मम् । तत्पर्यायः । मिता-
म्भोगम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ४१ ॥ शत-
पद्मम् ३ महापद्मम् ४ मिताम्भजम् ५ । इति

रत्नमाला ॥ अस्य पर्यायान्तरं गुणाश्च श्वेत-
पद्मशब्दे दृष्ट्याः ॥ (यथा, रघुः । ४ । १७ ।

“पुण्डरीकात्पत्रस्तं विक्रमन्काशचामरः ।
अतर्विड्मथ्यामाम न पुनः प्राप तच्छिष्यम् ॥”

पद्ममात्रम् । इति भरतधृतयाज्ञः ॥ श्वेत-
च्छत्रम् । भेषजभेदः । इति मेदिनी । के, १६६ ॥

सप्तमहाकुष्ठानामन्यतमः । तल्लक्षणं यथाह
माधवकरः ।

“सश्वेतं रक्तपयन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोऽसंधश्च सरागश्च पुण्डरीकं तदुच्यते ॥”

पुण्डरीकं, पुं, (पुण्डरीकवदणोऽस्थस्येति । अच् ।)
अमिकोणस्थदिग्गजः । यात्राः । इत्यमरः । ३ । ३ ।
१२ ॥ कोषकारभेदः । इति मेदिनी ॥ सङ्कारः ।

गणधरः । राजिलसर्पः । गजध्वजः । इति
हेमचन्द्रः ॥ दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(धान्यविशेषः । तदुच्यते, —
“पुण्डरकः पुण्डरीकस्तथा मधिमस्तकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कमण्डलुः । श्वेतवर्णः । इत्यनेकार्थकोषः ॥

(कौशडीपस्यपञ्चतविशेषः । यथा, मातृस्ते ।
१२१ । २९ ।

“देवावृतः परेणापि पुण्डरीको महान् गिरिः ।
एते रक्तमयाः सप्त कौशडीपस्य पञ्चताः ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ७६ ।
“शुक्लपद्मे दशम्याश्च पुण्डरीकं समाविशत ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् । पुण्डरीकफलं लभेत् ॥”

यज्ञविशेषः । यथा, तत्रैव । ३ । ३० । १७ ।
“अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीकोऽथ गोमयः ।
एतेरपि महायज्ञैरिष्टं तं भूरिदक्षिणे ॥”

नागविशेषः । यथा, तत्रैव । ५ । २०३ । १३ ।
“नागानामेकवंश्यानां यथाश्रेष्ठम् मे श्रेष्ठम् ।
दौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुण्यो सुहरपर्यकः ॥”

रामचन्द्रवंशीयवृषविशेषः । यथा, रघुः । १ । ८८ ।

“तेन द्विपानामिव पुण्डरीको

राज्ञामजयोऽजनि पुण्डरीकः ।

शान्ते पितृभ्याश्चतुर्पुण्डरीका

यं पुण्डरीकाक्षमिव श्रिता श्रीः ॥”

पुण्डरीकाः सन्त्यचेति । अच् । पुण्डरीक-
विशिष्टे, त्रि । यथा, मातृस्ते । १२० । ६८ ।

“पयोदस्तु हृदो नीलः स शुभः पुण्डरीकवान् ।
पुण्डरीकात् पयोदाश्च तस्मात् द्वे सस्यसूय-
ताम् ॥”

पुण्डरीकाक्षं, स्त्री, (पुण्डरीकवदक्षिणी यस्मात् ।
यच् समासे ।) पुण्डर्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुण्डरीकाक्षः, पुं, (पुण्डरीकवदक्षिणी नेत्रे यस्य ।
यच् समासे ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥

(यथा, महाभारते । ५ । ७० । ६ ।

“पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षरमयम् ।

तद्भावात् पुण्डरीकाक्षो दस्युचामाप्नोति नः ॥”

“हृदयाख्यपुण्डरीकमश्रुते याप्नोति तत्रोपलभ्यत
इति पुण्डरीकाक्षः । यत् पुण्डरीकाक्षस्त-
पुण्डरीकं परममध्यमन्त इति श्रुतेः । अक्षिणी

पुण्डरीकाक्षं यस्येति वा ।” इति शाङ्करभा-
ष्यम् ॥ तस्य स्मरणं बाह्याभ्यन्तरशुचित्वं यथा,

“अपवित्रः पवित्रो वा संस्वावस्थां गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥”

इति वामने ३३ अध्यायः ॥

(जलचरपक्षिविशेषः । तदुच्यते, —

“उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽस्यकुटुम्बे ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥
पुण्डरीयकं, स्त्री, स्थलपद्मम् । इति शब्दमाला ॥

प्रपौण्डरीकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुण्डर्यं, स्त्री, (पुण्डतीति । पुडि + अच् । तस्यार्थं
प्रधानम् । शकम्बादित्वात् साधुः ।) प्रपौण्ड-
रीकम् । इत्यमरः । २ । ४ । २२७ ॥ “हे हस्तिनां

मनुष्याणाञ्च चक्षुष्ये क्षुद्रविटपे शालपर्णीपत्र-
तुल्यपत्रे । पुण्डरिया इति ख्याते । प्रकृतं पुण्ड-
रीकमिव दाहचरणात् प्रपौण्डरीकं णः सुप-

ञ्चालादित्वादान्तपदस्यादौ ण्विः । पुण्डयति
खण्डयति दोषान् पुण्डर्यं पुडि मर्ह नाभीति

अर्थः पौण्डर्यमिति पाठे स्वार्थे णः ण्विः
पुण्डरीकादिरप्यत्र ।

‘स्थलपद्मं साधुपुण्डं दृष्टिस्तु पुण्डरीयकम् ॥’

इति रभसः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पुण्डः, पुं, (पुण्डान्ते गुडशर्कराद्यर्थं तूर्णोत्क्रियते
इति । पुडि मर्ह + “स्फायितश्चीति ।” उणां ।

२ । १३ । इति रक् ।) इक्षुभेदः । पुं द्विषाक् इति
भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । १६३ । दैत्यविशेषः ।

अतिसुक्तकः । चित्रम् । क्रिमिः । पुण्डरीकम् ।
दैत्यविशेषः, पुं भूम्नि । इति मेदिनी । दे, ५६ ॥

(यथा, मातृस्ते । ११३ । ४५ ।

“प्राग्व्योतिषाश्च पुण्डाश्च विदेहास्ताम्रलिप्तकाः ।
शास्वमागधगोमर्दाः प्राप्या जनपदाः स्मृताः ॥”

तिलकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ इक्षुवृक्षः ।

पुण्डकः

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्वदेहस्यचिह्नविशेषः । अस्य लक्षणादिकं पुण्डकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ बलि-
राजस्य लक्षणः पुनर्विशेषः । यन्नामैव पुण्ड-
देशो विख्यातः । यथा, महाभारते ॥ १११०८॥
४७-५१ ॥

“बलिः सुदेष्णां भार्या स्त्री तस्यै तां प्राहिणोत
पुनः ।

तां स दीर्घतमाङ्गिण्यु सुदृष्टा देवीमथाप्रवीत् ॥
भविष्यन्ति कुमारास्ते तेजसादित्यवधेसः ।
अङ्गो वज्रः कलिङ्गश्च पुण्डः सुक्ष्मश्च ते सुताः ॥
तेषां देशाः समाख्याताः स्वनामप्रथिता सुवि ।
अङ्गस्याङ्गोऽभवद्देशो वङ्गो वज्रस्य च सुतः ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स सुतः ।
पुण्डस्य पुण्डाः प्रख्याताः सुखाः सुक्ष्मस्य च
सुताः ॥

एवं बलिः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिजः ॥”)
पुण्डकः, पुं, (पुण्ड इव प्रतिष्ठितः । “इवे प्रति-
ष्ठितः” ४ । १ । ६६ । इति कन् ।) माधवी-
लता । इत्यमरः । २ । ४ । ७२ ॥ (पथ्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“माधवी स्यात्तु वामगो पुण्डको मस्तकोऽपि च ।
अतिमुक्तो विसृज्य कामुको भ्रमरोत्सवः ॥”)
तिलकवृक्षः । (पुण्ड + स्वार्थ कन् ।) इक्षुर्भेदः ।
पुण्डि आक् इति भाषा । तत्पथ्यायः । रमालः २
इक्षुवाटी ३ योनिः ४ इक्षुयोनिः ५ रमाली ६
रसदालिका ७ करङ्गशालिः ८ । अस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । रुचिकारित्वम् । नृद-
त्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेजोवर्ध-
नविघ्ननत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्व-
शरीरस्यचिह्नविशेषः, पुं, स्त्री । यथा, अश्व-
वेद्यके । ३ । ७३-८० ।

“अस ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां लक्षणं शुभम् ।
आनुपूर्व्या यथादृष्टं सुनिम्बिर्ध्वजैर्दिभिः ॥
शुक्तिप्रसङ्गदाहङ्गपद्मचक्राङ्गुलीपमाः ।
शरासनसमाकाराः प्रशस्ताः पुण्डकाः सुताः ॥
मत्स्यभृङ्गारप्रसादसर्वेदीयपसन्निभाः ।
श्रीवृक्षदर्पणाकाराः शुभदाः परिकीर्तिताः ॥
शिरोललाटवदनं यः पुण्ड्रो व्याप्य तिष्ठति ।
स धन्यः पूजितो नित्यं नृपकक्षेव यो भवेत् ॥
पर्वतैर्दुपताकाभा ये च सङ्गद्दामसन्निभाः ।
ते सर्वे पूजिताः पुण्डा धनधान्यफलप्रदाः ॥
इति पुण्डाः शुभाः प्रीक्षाः पूर्वशास्त्रानुसारतः ।
अशुभाश्चैव वक्ष्यामि यथायोगं समासतः ॥
काककङ्ककबन्ताद्विष्टभ्रमोमायुसन्निभाः ।
असिताः पीतका रक्ताः पुण्डका नैव पूजिताः ॥
तिर्यग्गशाश्चैव विच्छिन्नाः शृङ्खलापाशसन्निभाः ।
शूलान्ता वामदेहस्थाः पुण्डका न शुभाः सुताः ॥
जिह्वाकल्मषरूपाणि भस्मवर्णानिभानि च ।
पुण्डकाणि न शस्यन्ते भिन्नवर्णानि वाचिनः ॥”
पुण्डदेशप्रतिपत्तिः । यथा, महाभारते ॥ १११०८॥

“तथाङ्गवङ्गौ सङ्ग पुण्डकेण
पाण्डुरौ वराणौ च सङ्गान्वकेन ॥”)
III. 42

पुण्डक

पुण्डकलिः, पुं, (पुण्ड इक्षुविशेषे कलियस्य ।)
हस्ती । इति शब्दमाला ॥

पुण्ड, स्त्री, (पूयतेऽनेनेति । पू + “पुडो यगुक्
ह्रस्वश्च ।” उणा० ५।१५ । इति यत् णगागमो
ह्रस्वश्च ।) शुभादृष्टम् । तत्पथ्यायः । धर्मम् ०
श्रेयः २ मुक्तम् ४ वधः ५ । इत्यमरः । १।११२४॥
पुण्यभारवोदुमशक्तस्य पण्डितस्य निन्दा यथा,
अग्निपुराणे ।
“पण्डितेनापि किम्मेन समर्थेन च देहिनाम् ।
यत् पुण्यं भारमुद्धोदुमशक्तं पारलौकिकम् ॥”
आत्मकतपुण्यकथननिषेधो यथा,—
“इदं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्तनान् ।
ज्ञाधानुशोचनाभ्याश्च भयतेजो विभिद्यते ॥
तस्मादात्मकतं पुण्यं कृत्वा न परिकीर्तयेत् ॥”

इति शुद्धितत्त्वे देवलः ॥ ॥ ॥

अदत्तपुण्यभागित्वं पापशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ॥ ॥
शोभनकर्म । पावनम् । सुन्दरे, त्रि । इति
हेमचन्द्रः ॥ सुगन्धिः । इति भट्टाधरः ॥

पुण्यकं, स्त्री, (पुण्याय कायतीति । के + कः ।)
व्रतम् । तच्च उपवासादि । शास्त्रे पुण्यत्वेन
पवित्रताजनकत्वेन यद्विधितमुपवासादि तदेव
व्रतं न तु यः कीर्तिप नियमः । आदिना नक्तं
भोजनाभारलवणादिपरिग्रहः । इत्यमरभरतौ ॥
पुण्यकव्रतं, स्त्री, (पुण्यकं व्रतमिति ।) पतिसौभा-
ग्यस्य योऽङ्गणतुल्यपुण्यस्य च जनकः स्त्रीकर्तव्य-
नियमविशेषः । तस्य विधयेथा,—
महादेव उवाच ।

“हरेराराधनं कृत्वा व्रतं कुरु वरानने ।
व्रतं च पुण्यकं नाम वर्धमेकं करिष्यामि ॥
देवि ! शुद्धे च कालेऽत्र परं निधमपूर्वकम् ।
माचक्षुस्तत्रयोदश्यां व्रतारम्भः शुभः प्रिये ! ॥
गात्रं सुनिर्मलं कृत्वा शिरःसंस्कारपूर्वकम् ।
उपोष्य पूर्वदिशं वस्त्रं प्रक्षाल्य यत्रतः ॥
धीते च वाससी धृत्वा उपविश्यासने शुची ।
आचम्य तिलकं कृत्वा निर्व्याघ्र आह्निकं पुरः ॥
घटस्थारोपणं कृत्वा स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥
पुरोहितस्य वरुणं पुरः कृत्वा प्रयत्नतः ।
संकल्प्य वेदविहितं व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
व्रते द्रव्याणि नित्यानि चोपहाराणि षोडश ।
दद्यानि नित्यं देवेशि ! कृण्व्या परमात्मने ।
आसनं स्वागतं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ॥
मधुपर्कश्च स्नानीयं वस्त्राग्राभरणानि च ।
सुगन्धिपुष्पं धूपश्च दीपनैवेद्यवन्दनम् ॥
यज्ञसूत्रश्च ताम्बूलं कर्पूरादिसुवासितम् ।
द्व्यर्घ्यतानि पूजायाश्चाङ्गरूपाणि सुन्दरि ! ॥
देवि ! किञ्चिद्द्विजैर्नैवाङ्गहानिः प्रजायते ।
अङ्गहीनश्च यत् कस्मै चाङ्गहीनो यथा नरः ॥
अङ्गहीने च कार्ये च फलहानिः प्रजायते ।
अष्टोत्तरशतं पुष्पं पारजातस्य विष्णवे ।
द्वयं प्रतिदिनं दुर्गे ! स्वात्मनो रूपहेतवे ॥
श्वेतचम्पकपुष्पाणां लक्षमत्ततमोषितम् ।
प्रद्वयं हरये भस्मा बहुसौन्दर्यहेतवे ॥

पुण्डक

नीलोत्पलानां लक्ष्मणं देयं कृण्व्या भक्तितः ।
व्रताङ्गभूतं देवेशि ! चक्षुषो रूपहेतवे ॥
हिमालयोद्भवं लक्ष्मं रुचिरं श्वेतचामरम् ।
प्रद्वयं केशवायैव केशसौन्दर्यहेतवे ॥
अमृतरत्नरत्नितं दर्पणानां सहस्रकम् ।
देयं नारायणायैव नाभिसौन्दर्यहेतवे ॥
अमृतरत्नरत्नितं पुटकानां सहस्रकम् ।
प्रद्वयं गोपिकेशायैव नासिकारूपहेतवे ॥
वन्द्यकपुष्पलक्ष्मणं देयं राधेश्वराय च ।
स्वस्योष्ठाधरयोश्चैव बहुसौन्दर्यहेतवे ॥
सुक्ताफलानां लक्ष्मणं दन्तसौन्दर्यहेतवे ।
देयं गोपीकेशायैव प्रीत्यर्थं । भक्तिपूर्वकम् ॥
रत्नगण्डकलक्ष्मणं गण्डसौन्दर्यहेतवे ।
मदीश्वराय दानार्थं व्रते श्लोकेन्द्रकम्बके ! ॥
रत्नपापकलक्ष्मणं देयं ब्रह्मेश्वराय च ।
ओष्ठाधःस्थलरूपाय प्राणेशि । भक्तितो व्रते ॥
कर्णभूषणलक्ष्मणं रत्नसारविनिर्मितम् ।
देयं सर्वेश्वरायैव कर्णसौन्दर्यहेतवे ॥
माध्वीकलसमानाश्च लक्ष्मं रत्नविनिर्मितम् ।
देयं विश्वेश्वरायैव स्वरसौन्दर्यहेतवे ॥
सुधाप्रणैश्च कुम्भानां सहस्रं रत्ननिर्मितम् ।
देयं कृण्व्या देवेशि ! वाक्यसौन्दर्यहेतवे ॥
रत्नप्रदीपलक्ष्मणं गोपकेशविधायिनं ।
देयं किशोरेश्वरायैव दृष्टिसौन्दर्यहेतवे ॥
धुस्तरकुसुमाकारं रत्नपात्रसहस्रकम् ।
देयं गोरक्षकायैव गलसौन्दर्यहेतवे ॥
सद्गत्तसाररत्नितं पद्मनालसहस्रकम् ।
देयं तनुकपालायैव बाहुसौन्दर्यहेतवे ॥
लक्ष्मणं रत्नपद्मानां कक्षसौन्दर्यहेतवे ।
देयं गोपाङ्गनेशायैव नारायणि ! हरिव्रते ॥
अङ्गुरीयकलक्ष्मणं रत्नसारविनिर्मितम् ।
अङ्गुलीनाश्च रूपार्थं देयं देवेश्वराय च ॥
मणोन्मसारलक्ष्मणं श्वेतवर्णं मनोहरम् ।
देयं सुनीन्द्रनाथायैव नखसौन्दर्यहेतवे ॥
सद्गत्तसारहारानां लक्ष्मणातिमङ्गलहरम् ।
देयं मदनमोहायैव वल्लभसौन्दर्यहेतवे ॥
सुपक्वफलानाश्च लक्ष्मणं सुमनोहरम् ।
देयं सिद्धेश्वरनाथायैव स्तनसौन्दर्यहेतवे ॥
सद्गत्तवर्तुलाकारं लक्ष्मणाञ्च मनोहरम् ।
देयं पद्मालयेशायैव देहस्य रूपहेतवे ॥
सद्गत्तसाररत्नितनाभौनालसहस्रकम् ।
प्रद्वयं पद्मनाभायैव नाभिसौन्दर्यहेतवे ॥
सद्गत्तसाररत्नितरथचक्रसहस्रकम् ।
नितम्बसौन्दर्यार्थं च प्रद्वयं चक्रपाणये ॥
सुवर्णरत्नकुम्भानां लक्ष्मणं सुमनोहरम् ।
प्रद्वयं श्रीनिवासायैव श्रोत्रसौन्दर्यहेतवे ॥
शतपत्रस्थलानां लक्ष्मणं मानमन्त्रतम् ।
प्रद्वयं पद्मनेत्रायैव पादसौन्दर्यहेतवे ॥
सुवर्णरत्नितानां श्वेतवर्णानां सहस्रकम् ।
गतिसौन्दर्यहेतवर्थं देयं लक्ष्मणेश्वराय च ॥
राजहंससहस्रस्य गलेन्द्राणां सहस्रकम् ।
तस्य च्छत्रलक्ष्मणं देयं नारायणाय च ॥

पुण्यक

विचित्रं रत्नसारेण सृष्टः सौन्दर्यहेतवे ॥
 भास्वतीनाथ क्रममभूतं ललमीश्वरि ! ।
 देयं वृन्दावनेशाय हास्यसौन्दर्यहेतवे ॥
 अमलरत्नलक्ष्मणं देयं नारायणाय वै ।
 सुव्रतं । व्रतपूर्णाधि शीलसौन्दर्यहेतवे ॥
 शुद्धस्फटिकमङ्गाशं मणीन्द्रसारलक्ष्मणम् ।
 देयं सुनीन्द्रनाथाय मनःसौन्दर्यहेतवे ॥
 प्रयागसारसङ्गाशं मणिसारसहस्रकम् ।
 देयं कृष्णाय भक्ता च प्रियातुरागवृद्धये ॥
 माणिक्यसारलक्ष्मणं देयं कृष्णाय यत्नतः ।
 जम्बूनः कोटिपर्यन्तं स्वामिसौभाग्यहेतवे ॥
 कुम्भाङ्गं नारिकेलं जम्बोरं श्रीफलं तथा ।
 फलान्येतेन देयानि हरये पुनश्चेतवे ॥
 रत्नेन्द्रसारलक्ष्मणं देयं कृष्णाय यत्नतः ।
 अमरं जम्बुपर्यन्तं स्वामिनो धनवृद्धये ॥
 वाद्यं नानाप्रकारं कांस्यतालानादिकं परम् ।
 व्रतं सम्यक्प्रद्वयं श्रीहरिं आवयेद्व्रतम् ॥
 पायसं पिष्टकं सर्पिःशर्कराक्तं मनोहरम् ।
 प्रदेयं हरये भक्ता स्वात्मनो भोगवृद्धये ॥
 सुगन्धद्वयमाल्यानां ललमत्ततमीक्षितम् ।
 प्रदेयं हरये भक्ता हरिभक्तिविवृद्धये ॥
 नैवेद्यानि प्रदेयानि स्वाह्नि मधुराणि च ।
 श्रीकृष्णप्रीतिप्राप्तये दुर्गे ! नानाविधानि च ॥
 नानाविधानि पुण्यानि तुलसीमंथुनानि च ।
 श्रीकृष्णप्रीतये भक्ता व्रतं देयानि सुव्रते ! ॥
 ब्राह्मणानां महस्रं प्रत्यहं भोजयेद्व्रतम् ।
 स्वात्मनः शस्यवृद्धये व्रतं जन्मनि जन्मनि ॥
 पुण्याङ्गलक्षणं देयं नित्यं पूर्णं च पूजनं ।
 प्रणामशतकं देवि ! कर्त्तव्यं भक्तिवृद्धये ॥
 घण्टासौंश्च हविष्यान् मासान् पञ्च फलादिकम् ।
 हविः पक्षं जलं पक्षं व्रते पक्षे च सुव्रते ! ॥
 रत्नप्रदीपशतकं वट्टिं दद्याद्दिवानिशम् ।
 राज्ञीं हुताशनं कृत्वा नित्यं जागरणं व्रते ॥
 स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
 सङ्कल्पोऽध्ययमायश्च क्रियानियन्तिरेव च ॥
 मेधुनं विविधं त्याज्यं व्रते क्रीडाविवृद्धये ।
 ज्ञानवृद्धिर्जागरणे सुबुद्धिर्मितभोजनम् ॥
 लोभमोहक्रामक्रोधमयशोकविवादकम् ।
 कलहश्च परित्याज्यं व्रते वन्यविवृद्धये ॥
 संपूर्णं च व्रते देवि ! प्रतिष्ठा तदनन्तरम् ॥
 त्रिशतं च षष्टाधिकं उल्लंघनं वन्द्यसंयुतम् ।
 सभोच्यं मोपवीतं च सोपहारं मनोहरम् ॥
 त्रिशतं च षष्टाधिकं सहस्रं विप्रभोजनम् ।
 त्रिशतं च षष्टाधिकं सहस्रं तिलहोमकम् ॥
 त्रिशतं च षष्टाधिकं सहस्रं स्वर्णमेव च ।
 देया व्रतसमाप्ता च दक्षिणा विविधेरिता ।
 अन्त्या समाप्रदिवसे कथयिष्यामि दक्षिणाम् ॥
 गणद्वयफलं देवि ! दद्याद्भक्तिहरी भवेत् ।
 हरितुल्यो भवेत् पुत्रो विद्यातो भुवनत्रये ॥
 सौन्दर्यं भ्रामिसौभाग्यमेव च विपुलं धनम् ।
 सर्वाश्चैव संहितां बीजां जन्मनि जन्मनि ॥
 दैव्यं कथितं देवि ! व्रतं कुरु महेश्वरि ! ।

पुण्यभू

पुत्रस्ते भविता साध्वीकृता च विरराम ह ॥”
 इति अक्षयवैवर्ते गणपतिखण्डे ॥३-४॥ अध्यायौ ॥
 पुण्यकृतं, त्रि, (पुण्यं करोति स्मिति । कृ + “सुकर्म-
 पापमन्त्रपुण्येषु कृतः ।” १।२।८। इति कृप् ।
 “ह्रस्वस्य तुक् पिति कृति ।” ६।१।७१। इति
 तुगागमश्च ।) पुण्यकर्ता । धार्मिकः । यथा,
 “पुण्यकृष्णाटुकारस्ते किङ्करः सुरतयुक्तः ॥”
 इति भट्टिः । ५।६८ ॥
 पुण्यगन्धः, पुं, (पुण्यः पवित्रो ज्ञेयश्च गन्धोऽस्य ।)
 चम्पकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पुण्यजनः, पुं, (पुण्यः विरुद्धलक्षणया पापी चासौ
 जनश्चेति ।) राजसः । इत्यमरः । १।१।६३ ॥
 यत्तः । (यथा, हरिवंश । २ । २६ ।
 “सर्पः पुण्यजनेष्वेव वीरुद्धिः पर्वतेस्तथा ॥”
 पुण्याश्रितो जनः ।) सज्जनः । इति मेदिनी ।
 न, १६८ ॥
 पुण्यजनेश्वरः, पुं, (पुण्यजनानां यक्षाणामीश्वरः ।)
 कुबेरः । इत्यमरः । १।१।७३ ॥ (यथा,
 रघुः । ६ । ६ ।
 “समतथा वसुवृष्टिविसर्जनेः
 नियमनादसताश्च नराधिपः ।
 अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ
 सवर्णावरुणाग्रसरं रुचा ॥”)
 पुण्यलङ्घनं, स्त्री, (पुण्यं पवित्रं लङ्घनम् ।) श्वेत-
 कुशम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पुण्यदर्शनः, पुं, (पुण्यं शुभजनकं दर्शनं यस्य ।)
 चापपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यद्दर्शनं
 पुण्यं भवति तत्र, त्रि । यथा, रघुः । १ । ८६ ।
 “तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तजस्तपोनिधिः ।
 याव्यमाशंसिताबन्धुप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥”)
 पुण्यफलः, पुं, (पुण्यानि शुभानि फलानि यस्य ।)
 वनभेदः । तत्पण्यायः । लघ्माारामः २ । इति
 शब्दमाला ॥ (पुण्यस्य फलं पुण्यजन्यं फल-
 मिति वा ।) धर्मजन्यफले, स्त्री ॥ (यथा,
 मनुः । ५ । ५३ ।
 “वर्षं वर्षं च मेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 मासानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥”)
 पुण्यभाक्, [ज] त्रि, (पुण्यं भेजतीति । भज +
 णिः ।) पुण्यविशुद्धः । यथा, पञ्चशायके ।
 “क्रीडावन्तो विनीता लघुसुरतरताः पुण्यभाजः
 शशाः स्युः ॥”
 पुण्यभूः, स्त्री, (पुण्यस्य पुण्योत्पादिका वा भू-
 भूमिः ।) आर्यावर्षदेशः । यथा, हेमचन्द्र । १८।१८।
 “आर्यावर्षो जन्मभूमिर्जनचक्रार्हचक्रिणाम् ।
 पुण्यभूराचारवेदी मध्ये विन्यद्दिमालयोः ॥”
 पुण्यभूमिः, स्त्री, (पुण्यस्य पुण्योत्पादिका वा
 भूमिः ।) आर्यावर्षदेशः । इत्यमरः । २।१।८८ ॥
 • स तु विन्यद्दिमालयावधिमध्यदेशः । यथा,—
 “आसमुद्रात् पूर्वोत्तरादासमुद्रात् पश्चिमात् ।
 तयोरेवान्तरं गिर्योराख्यावर्षं विदुर्बुधाः ॥”
 इति भरतधृतमधुः ॥
 पुत्रस्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुण्यात्मा

पुण्यवान्, [त] त्रि, (पुण्यमस्यास्तीति । पुण्य +
 मतुप् । मस्य वः ।) पुण्ययुक्तः । तत्पण्यायः ।
 सुकृती २ धन्यः ३ । इत्यमरः । १।१।१३ ॥ सुकृत ४
 पुण्यकृत ५ । इति जटाधरः ॥ धर्मवान् ६ श्रेय-
 स्वान् ७ वृषवान् ८ । एते पुण्यपण्यायकशब्दो-
 त्तरवतुप्रत्ययेन निष्पन्नाः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १२ । ८६७ । २८ ।
 “ऊर्ध्वं भिक्षा प्रतिष्ठन्ति प्राणाः पुण्यवतां वृष ! ।
 मध्यतो मध्यपुण्यानामधो दुष्कृतकर्मणाम् ॥”)
 पुण्यश्लोकः, पुं, (पुण्यः पुण्यदायकः श्लोको यश्च-
 चरित्रं वा यस्य ।) विष्णुः । इति श्रीभाग-
 वतम् ॥ युधिष्ठिरः । इति महाभारतम् ॥ नल-
 राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
 भारते । ३ । ७४ । ११ ।
 “पुण्यश्लोकस्य वै श्रुतो वार्ण्य इति विश्रुतः ॥”)
 पुण्यचरित्रे, त्रि ॥ (यथा, भागवते । १।१८।१ ।
 “संप्रस्थितं द्वारकायां विष्णौ बन्दिदृक्षया ।
 ज्ञातुश्च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचिञ्चितम् ॥”)
 पुण्यश्लोका, स्त्री, (पुण्यः पुण्यजनकः श्लोको यश्च-
 चरित्रं वा यस्याः ।) द्वौपदी । इति शब्द-
 माला ॥ सीता । यथा,—
 “पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।
 पुण्यश्लोका च वेदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥”
 इति पुराणम् ॥
 पुण्या, स्त्री, (पुणाति या पूयतेत्येति वा । पू +
 “पूडो यमुक् ह्रस्वश्च ।” उणा० ५ । १५ । इति
 यत् युक् ह्रस्वश्च धातोः । ततश्चाप् ।) तुलसी ।
 इति शब्दमाला ॥ पुण्यजनिका च ॥
 पुण्यात्मा, त्रि, (पुण्यः आत्मा स्वभावो यस्य ।)
 पुण्यस्वभावः । तस्य गत्यादियथा,—
 सुप्रचीवाच ।
 “शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि यत्तया श्रोतुमिच्छते ।
 पुण्यात्मनां पापिनाश्च पण्यान् सुखदुःखदम् ॥
 आदौ ब्रवीमि पण्यान् वृणां पुण्यवतामहम् ।
 शृणुष्व द्विजशार्दूल ! शृणुतां प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 प्रस्तरेरिष्टकेर्वहो द्रव्यवस्त्रैः समावृतः ।
 भाति पुण्यात्मनां पण्याः स्वर्गोपद्रवविस्तितः ॥
 कचिन्नृप्यैकन्याभिर्गोयति गानसुत्तमम् ।
 कचिन्नृप्यैराराभिरशरोभिश्च वृत्तते ॥
 कचिन्नृप्यैर्वीणाकणनं नानावाद्यं मनोहरम् ।
 कचिन्नृप्यैः कुसुमवृष्टिश्च कचिन्दायुः सुशीतलः ॥
 कचिन्नृप्याः शीततोयाः कुञ्चिन्नृप्यैः भक्त-
 शालिकाः ।
 कचिन्देवाश्च गन्धर्वाः पठन्ति स्तवसुत्तमम् ॥
 कचिन्नृप्यैर्वाचिकाश्च फुल्लपद्मसुशीमताः ।
 सुच्छायाः पादपाः कापि पुण्याना वज्रलादयः ॥
 समस्तसुखमन्यत्रे पथि गच्छन्ति मानवाः ।
 पुण्यात्मानो द्विजश्रेष्ठ ! सुखमनुभवन्त्य च ॥
 किञ्चतुरङ्गमाखुदा नानालङ्कारभूषिताः ।
 उद्वहधवलच्छ्वेगच्छन्त्याटमस्तकाः ॥
 केचिद्दयान्ति गजाखुदा रथाखुदाश्च केचन ।
 यानाखुदा जनाः केचित् सुखेन यममन्दिरम् ॥

पुत्रल

केचिद्देवा इनास्तस्यस्तत्तमरवायुभिः ।
गच्छन्ति श्रीजिता मर्त्याः स्यामानाः सुरर्षिभिः ॥
केचिद्दिव्याङ्गनधराः सुचन्दनविभूषिताः ।
भुञ्जन्तो यान्ति ताम्रलं पुण्यात्मानो यमालयम् ॥
निजगात्रत्विना केचिज्जालयन्तो दिशो दश ।
व्रजन्ति शमनागारं तलद्गृहनिवासिनः ॥
केचिच्च पायसं दिशं भुञ्जन्तो यान्ति सप्तमाः ।
सुधापानं प्रकुर्वन्तः पथि गच्छन्ति केचन ॥
केचिद्गन्धं पिबन्तश्च केचिदिक्षुरसं तथा ।
केचित्कर्तुं पिबन्तश्च गच्छन्ति यममन्दिरम् ॥
केचिद्धीनि खादन्तः केचित्पानाफलानि च ।
केचित्क्षुधं पिबन्तश्च पुण्यवन्तो व्रजन्ति वै ॥
नानागतास्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्मपरायणान् ।
भास्करिः प्रीतिमासाद्य स्वयं नारायणो भवेत् ॥
चतुर्धाहुः श्यामवर्णः प्रफुल्लकमलेक्षणः ।
शरत्तकगदापद्मधारी गरुडवाहनः ॥
स्वर्णयज्ञोपवीती च सौरचारुतराननः ।
किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः ॥
चित्रगुप्तो महाप्राज्ञश्चण्डाढ्या यमकिङ्कराः ।
सर्वं नारायणाकारा बहुवुर्मधुरोक्तयः ॥
ततः स्वयं धर्मराजस्तान् मन्त्रान्मनुजोत्तमान् ।
परमां प्रीतिमासाद्य मित्रवत् पूजयेद्विजः ॥
दिशेऽन्त्येः फलेष्वेव तेषां पुण्यवतां वृणाम् ।
भोजनं कारयित्वा तु तानुवाचाथ भास्करिः ॥

यम उवाच ।

यूयं सर्वे महात्मानो नरककेशभीरवः ।
निजपुण्यप्रभावेन गन्तव्यं परमं पदम् ॥
संसारे जन्म संप्राप्य पुण्यं यः कुरुते नरः ।
स मे पिता स मे भ्राता स मे बन्धुः स मे सुहृत् ॥
इत्युक्त्वा धर्मराजेन ते सर्वे दिवससप्तमः ।
दिशं रथं समारुह्य नारायणपुरं ययुः ॥
इति पाद्मोत्तरे क्रियायोगसारे २० अध्यायः ॥
पुण्याहं, स्त्री, (पुण्यश्च तदहश्चेति । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।
“उत्तमेकाभ्याश्च ।” ५ । ४ । ६० । इति अद्वा-
देशो न ।) पुण्यदिनम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
अमरशतके । ६१ ।
“पुण्याहं ब्रह्ममङ्गलं सुदिवसं प्रातः प्रयातस्य ते
यन्स्त्रीहोचितमीहितं प्रियतम ! त्वं निर्गतः
श्रोत्रसि ॥”)
पुण्याहवाचनं, स्त्री, (पुण्याहस्य वाचनम् ।)
देवादिकर्मादौ मङ्गलार्थं पुण्याहमतिशब्दस्य
वारचयकथनम् । यथा,—
“पुण्याहवाचनं देवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
एतदेव निरोद्धारं कुर्यात् क्षत्रियवैश्ययोः ॥
सोद्धारं ब्राह्मणे अथात् निरोद्धारं महीपतौ ।
उपांशु च तथा वैश्ये शूद्रे स्वस्ति प्रयोजयेत् ॥”
इत्युदाहृतस्य यमः ॥
पुत्र, गतौ ॥ (भ्रा-पर-सक-सट् ।) तद्वयान्तः ।
पुत्तिका । सौवधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥
पुत्तलकः, पुं, (पुत्त गतौ + भावे घञ् । पुत्तं गमनं
जाति अन्वयस्मादिति । ला + कः । ततः संज्ञायां

पुत्रः

कन् । अथाश्रयेणेव हि गमनादिक्रियावत्त्वादस्य
तथात्वम् ।) पुत्तादिनिमित्तप्रतिस्मृतिः । पुत्तल
इति भाषा । यथा, “आचारान् योऽयत्वाच्च
शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा शिरःप्रभृतिषु पलाश-
पत्राणि दद्यात् ।” इति शुद्धितत्त्वम् ॥
पुत्तलिका, स्त्री, (लङ्काकाष्ठद्वयमधातुरत्वादि-
निमित्तप्रतिस्मृतिः । पुत्तली एवेति स्वार्थं कनि
रेकारस्य ह्रस्वे टापि गित्यत्रा ॥
पुत्तली, स्त्री, (पुत्तं गमनं लाति अन्वयश्रयेणेति ।
ला + कः । ततो ङीष् ।) शृङ्गादिनिमित्तप्रति-
स्मृतिः । यथा, उत्तरकामाख्यातन्त्रे ॥
“अमावास्यां समामाद्य मध्याह्नाच्चै विचक्षणः ।
शृङ्गमयीं पुत्तलीं कृत्वा दीपादिभिरलङ्कृतम् ॥”
पुत्तिका, स्त्री, (पुत्तं इतस्ततो भ्रमणमस्यस्या
इति । पुत्त + टन् । ततटाप् ।) मधुमञ्जिका-
विशेषः । तत्पण्यायः । पत्तङ्गिका २ । इत्यमरः ।
२ । ५ । २७ ॥ (पिपीलिकाप्रभेदः । यथा,
मनुः । ४ । २३८ ।
“धर्मं शनैः शश्वनुयात् चत्वीकमिव पुत्तिकाः ।
परलोकमहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥”)
पु(त्र)त्तः, पुं, लप्तात् पञ्चमस्थानम् । यथा,—
“पुत्तस्योर्के नरोऽसौ प्रथममुत्ततः सिंहराशौ
मुपुत्तः ॥”
इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(पुनाति पित्रादीनि । पु + “पुवो ह्रस्वश्च ।”
उणा० ४ । १६४ । इति कः । घातोर्ह्रस्वश्च ।
तत्कारण्ये तु पुनामनरकात् त्रायते इति । पुत्त +
त्रे + उः । पितृन् पातीति अतुपत्वा एधोदरा-
दित्वात् साधुः । इति रामायणे । २ । १०७ । १२ ।
श्लोकटीकायां रामानुजः ।) पुत्तान्तः । पुनाम-
नरकचाता । पुत्त इति वेटा इति च भाषा ।
तत्पण्यायः । आत्मजः २ तनयः ३ सुनुः ४
सुतः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥ तन्जः ६
अपत्यम् ७ दायादः ८ कुलाधारकः ९ गन्धनः
१० आत्मजश्चा ११ द्वितीयः १२ प्रसूतिः १३
स्वजः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य
निरुक्तिर्यथा,—
“पुत्ताम्बो नरकादयस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात् पुत्त इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भवा ॥”
इति महाभारते । १ । ७४ । ३७ ॥
(यथा च रामायणे । २ । १०७ । १२ ।
“पुत्ताम्बो नरकात् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ।
तस्मात् पुत्त इति प्रोक्तः पितृन् यः पाति
सन्तः ॥”)
स च द्वादशविधः यथा,—
“औरसः क्षैःजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गोत्रस्योऽपविहृत् दायादा बान्धवाश्च षट् ॥
कानीनश्च सङ्गोष्ठश्च क्रांतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयन्तश्च शूद्रश्च षड्दायादबान्धवाः ॥” * ॥
तेषां लक्षणानि यथा,—
“स्त्री क्षत्रे संस्कृतायान् स्वयमुत्पादयेद्धि यम् ।
तमौरसं विजानीयात् पुत्रस्यमकल्पितम् ॥१॥

पुत्रः

यस्तत्पुत्रः प्रसीतस्य स्त्रीवस्य आधितस्य वा ।
स्वधर्मिण नियुक्तायां स पुत्रः क्षैवजः स्मृतः ॥२॥
माता पिता वा दद्यातां यमहिः पुत्रमापदि ।
मदृशं प्रीतिमयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः सुतः ॥३॥
मदृशान् प्रकुर्यादयं गुणदोषविचक्षणम् ।
पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्रिमः ॥ ४ ॥
उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।
स गृहे गृह उत्पत्तस्तस्य स्यादयस्य तत्पुत्रः ॥५॥
मातापितृभ्यामुत्पद्यन्तयोरन्यतरंग वा ।
यं पुत्रं परिशुक्लीयादपविहृत् स उत्पद्यते ॥ ६ ॥
पितृवैश्वानि कुर्यात्तु यं पुत्रस्यनयेदृष्टः ।
तं कानीनं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥७॥
या गर्भिणी संस्कृते ज्ञाताज्ञातापि वासती ।
वोढुः स गर्भो भवति सङ्गोष्ठ इति चोच्यते ॥८॥
क्रीणीयादयस्त्वप्याथं मातापित्रोर्मन्त्रिकान् ।
स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥९॥
या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयंश्च या ।
उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उत्पद्यते ॥१०॥
मातापितृविहीनो यस्य क्ता वा स्यादकारणतः ।
आत्मानं स्पृशयेद्यस्मै स्वयं दत्तस्तु स स्मृतः ॥११॥
यं ब्राह्मणस्तु श्रुतायां कामादुत्पादयेत् सुतम् ।
स पारयन्नेव शवस्तस्मात् पारश्रवः स्मृतः ॥१२॥
क्षेत्रजादीन् मृतानेनानेकादृशं यथोदितान् ।
पुत्रप्रतिनिधोनाहुः क्रियालोपासनीयिणः ॥”
इति मानवे ६ अध्यायः ॥ * ॥
चतुर्विधपुत्रा यथा,—
सुमना उवाच ।
“जगन्मन्त्रिनः केचित् केचित्प्रासापहारकाः ।
रिपवश्च प्रियाश्चेति स्वकर्मवशवर्षिनः ॥
भेदेक्षुर्भिर्जायन्ते पुत्रा मित्राः स्त्रियस्तथा ।
भार्या पिता च माता च भृत्याः स्वजनबान्धवाः ॥
स्वेन स्वेन हि जायन्ते सम्बन्धिन महीतले ।
न्यासापहारभावेन यस्य यस्य कृतं भुवि ॥
न्यासस्वामी भवेत् पुत्रो गुणवान् रूपवान् भुवि ।
येन सापहतं न्यासं तस्य गेहे न संशयः ॥
न्यासापहरणाद्दुःखं स दत्त्वा दारुणं गतः ।
न्यासस्वामी स पुत्रोऽभून्न्यासापहारकस्य च ॥
गुणवान् रूपवान् स्वेन सर्वलक्षणसंयुतः ।
भक्तिश्च दर्शयत्तस्य पुत्रो भूत्वा दिने दिने ॥
प्रियवाक्यधरो वापि बहुस्त्रेहं प्रदर्शयेत् ।
स्वीयं द्रव्यं समुदाहृत्य प्रीतिसुत्पत्ता चातुलाम् ॥
मुक्त्वा तु पोषणात्तेन तदादाय पुनर्व्रजेत् ।
यथा तेन प्रदत्तं तन्नासापहरणात् पुरा ॥
दःखमेवं भवेत् कृत्वा दारुणं प्राणनाशनम् ।
तादृशं तस्य दद्यात् स पुत्रो भूत्वा महागुणैः ॥
अन्त्यायुषस्तथा भूत्वा मरणं यान्ति ते तथा ।
दुःखं दत्त्वा प्रयान्त्येवं प्रकृतेः पुनः पुनः ॥
यदाह पुत्रं पुत्रेति प्रलापं हि करोति सः ।
तदा ह्यास्यं करोत्येव कः स पुत्रो हि कस्य च ॥
पुनर्वापि कृतं न्यासं मदीयं परिचारिणम् ।
द्रयापहारोऽपि पिता पूर्वमदोव तस्य च ॥
पिशितत्वं मया दत्तमदोव हि दुरात्मनः ।

पुत्रः

द्रष्टापहरणीनापि मम प्राणा गताः किल ॥
दुःखेन महता चैव यदाहं पीडितः पुरा ।
तथा दुःखं प्रदत्त्वाहं द्रष्टुं मुद्राणामुत्तमम् ॥
भोगेन सर्वमादाय चिराद्विद्यास्य सौम्यवत् ।
गतोऽस्मि स्वगृहस्था कस्याहं सुत ईडशः ॥
न चैषोऽपि पिता पूर्वमदौ न च कस्यचित् ।
पिशाचत्वं मया दत्तमदौ च दरात्मनः ॥
एवमुक्ता प्रयागेव तं प्रष्टुस्य पुनः पुनः ।
प्रयागेनेन मार्गेण दुःखं दत्त्वा मुदारुणम् ॥
एवं म्यासस्य सम्भृत्या पुत्राः किन्ति भवन्ति वै ।
संमारे दुःखवहुला दृश्यन्ते यत्र तत्र हि ॥१॥
अणसम्भिनः पुत्रान् प्रवक्ष्यामि तवाग्रतः ।
अणं यस्य गृहीत्वा यः प्रयाति मरणं किल ॥
अन्नदाता सुतो भूत्वा म्माता वाय पिता प्रियः ।
मित्ररूपेण वर्तते अन्तर्द्वैष्टः सदैव सः ॥
गुणं नैव प्रपश्येत् स कुरो निष्ठुराकृतिः ।
अल्पते निष्ठुरं वाक्यं सदैव स्वजनेषु च ॥
नित्यं मिष्टं समयाति भोगान् भुञ्जीत नित्यशः ।
दत्तकर्मरतो नित्यं चौरकर्मणि नित्यशः ॥
गृहादयं बलाङ्गना वार्यमाणः प्रकृपति ।
पितरं मातरश्चैव कुत्सते च दिने दिने ॥
द्रावकस्त्रासकश्चैव बहुनिष्ठुरकल्पकः ।
वचयित्वैव मुद्राश्च हृत्वा मुखेन तिष्ठति ॥
जातकर्मदिभिर्बाल्ये द्रष्टुं गच्छति दारुणः ।
पुनर्निवाहसंयोगाद्धानामेदरेनेकधा ॥
एवं संजीयते द्रष्टुं नैवमेतद्दात्यपि ।
गृह्णेत्यादिकं सर्वं समेव हि न संशयः ॥
पितरं मातरश्चैव वदत्येवं दिने दिने ।
मुदयेर्मौषलेश्चैव कथाघातेस्तु दारुणेः ॥
मृते तु तस्मिन् पितरि तथा मातरि निष्ठुरम् ।
निःस्नेहो निर्धृगश्चैव आयेते नात्र संशयः ॥
ग्राहकायाणि दानानि न करोति कदाचन ।
एवंविधास्त्रयः पुत्रा भवन्ति च महोत्तरे ॥२॥
रिपुपुत्रं प्रवक्ष्यामि तवाग्रं द्विजपुत्रवत् ।
बाल्ये वयमि संप्राप्ते रिपुवदर्थेन सदा ॥
पितरं मातरश्चैव क्रीडमानो हि ताडयेत् ।
ताडित्वा प्रयागेव प्रष्टुस्यैव पुनः पुनः ॥
पुनरायाति तं तत्र पितरं मातरं पुनः ।
सक्रोधो वर्तते नित्यं वैरकर्मणि सर्वदा ॥
पितरं मारयित्वा तु मातरश्च पुनः पुनः ।
प्रयागेव स दृष्टात्मा पूर्ववैरागुभावतः ॥३॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि यस्मात्तस्यो भवेत् प्रियः ।
जातमात्रः प्रियं कुर्याद्बाल्ये नटनक्रीडनेः ॥
वयः पाण्यं प्रियं कुर्यात्कालापिचोरनक्तम् ।
भक्ता संतोषयन्ति तान् भौ परिपालयेत् ॥
स्नेहेन वचसा चैव प्रियसम्भाषणेन च ।
मृतो गुरु समाज्ञाय स्नेहेन रुदते पुनः ॥
ग्राहककर्माणि सर्वानि पिण्डद्वारादिकां क्रियाम् ।
करोत्येवं मुदःस्वार्त्तस्तेभ्यो यात्रां प्रयच्छति ॥
अणत्रयात्यतः स्नेहाभिख्यापयति निश्चितः ।
यस्मात्तस्य भवेत् कालं प्रयच्छति न संशयः ।
पुत्रो भूत्वा महाप्राज्ञः अनेन विधिना किल ॥४॥

१६८

पुत्रः

उदासीनं प्रवक्ष्यामि तवाग्रं प्रिय ! साम्प्रतम् ॥
उदासीनेन भावेन सदैव परिवर्तते ।
ददाति नैव गच्छति न क्रुध्यति न तुष्यति ॥
नेवोपयाति संतप्य उदासीनो द्विजोत्तम ! ।
तवाग्रं कथितं सर्वं पुत्राणां गतिरीडशम् ॥
यथा पुत्रास्तथा भार्या पिता माताथ बान्धवाः ।
भृत्याचार्य समाख्याताः पशवस्तुरगास्तथा ।
गजा महिष्यो दास्यश्च अणसम्भिनस्त्वमी ॥
सुपुत्रलक्षणं यथा,—
वशिष्ठ उवाच ।
“पुत्रस्य लक्षणं पुण्यं तवाग्रं प्रवक्ष्यामि ॥
पुण्यप्रसक्तो यस्यात्मा सत्यधर्म्मरतः सदा ।
बुद्धिमान् ज्ञानसम्पन्नस्तपस्वी वाग्विदारः ॥
सर्वकर्मसु सन् धीरो वेदाध्ययनतपस्रः ।
सर्वशस्त्रप्रवक्ता च देवब्राह्मणपूजकः ॥
याजकः सर्वयज्ञानां दाता त्यागी प्रियंवदः ।
विष्णुध्यानपरो नित्यं शान्तो दान्तः सुहृत्सदा ॥
पितृमातृपरो नित्यं सर्वस्वजनवत्सलः ।
कुलस्य तारको विद्वान् कुलस्य परिपोषकः ॥
एवं गुणैः सुसंयुक्तः सुपुत्रः सुखदायकः ॥”
पुत्रस्य जङ्गमतीर्थत्वं यथा,—
“सत्तेतीर्थारुहं तीर्थं पुत्रतीर्थमुदाहृतम् ।
यद्वेणो वेणुपद्मेणो सर्वधर्म्मवद्भिरुक्तः ॥
एषुना पुत्रतीर्थेन पवित्रोऽगान् परं पदम् ॥
संपुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य सुखं निर्वृजः ।
पितापि अणसुक्तः स्यान्नाते पुत्रे महात्मनि ॥”
वेणुपुत्रस्य पूर्वपुरुषजातत्वं यथा,—
“वेणुवो यदि पुत्रः स्यात् सतारयति पूर्वजान् ।
पितृगणस्तथा वंशास्तारयत्यतिपावनाः ॥”
कुपुत्रजनने पितृणां नरकगमनं यथा,—
“तथा यदि कुपुत्रः स्यात्तेन मज्जन्ति पूर्वजाः ।
सुचोरे नरके दीनाः शपन्ति च मुहुर्मुहुः ॥
यथा जलं कुत्रेण तरन्मज्जति मृदधीः ।
तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यस्य निमज्जति ॥
जातमात्रे कुले जन्तो मंशरते पितामहाः ।
किमेषोऽधो नयेदस्मान् न वा वेणुवो भवन् ॥”
इति पाञ्च भूमिखण्डे ११ । १२ । १८ । १२० ।
अध्यायाः ॥ * ॥
सप्तविधपुत्रा यथा,—
“वरजो वीर्यशस्त्रैव जैत्रजः पालकस्तथा ।
विद्यामन्त्रमृतानाश्च यक्षीता सप्रमः सुतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञतिखण्डे ५६ अध्यायः ॥ * ॥
पुत्रसुखदर्शने पुण्यं यथा,—
पार्श्वयुवाच ।
“गृहमागत्य प्राणिशः तपसां फलदायकम् ।
कल्पे कल्पे ध्यामते यं तं पश्यागत्य मन्दिरम् ॥
शीघ्रं पुत्रसुखं पश्य पुण्यधीजं महोत्तमवम् ।
पुत्राभनरकत्राणकारणं भवसारणम् ॥
स्नातश्च सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दक्षिणा ।
पुत्रस्य दर्शनस्यास्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
सर्वदानेन यत् पुण्यं यत् एष्टियाः प्रदत्तम् ॥
पुत्रदर्शनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

पुत्रः

सर्वैस्तपोभिर्यत् पुण्यं यदेवानश्नन्तेः ।
सत्पुत्रोऽहवपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
यद्विप्रभोजनैः पुण्यं यदेव सुरसंवनैः ।
सत्पुत्रप्राप्तिपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ८ अध्यायः ॥ * ॥
पुत्रोत्सवविधिर्यथा,—
“परं पुत्रोत्सवं नन्दश्चकार परमादरात् ।
ददौ यशोदा गोपीभ्यो ब्राह्मणेभ्यो ददौ मुदा ।
धनानि वानावस्तूनि तैलमिन्दूरमेव च ॥”
अपि च ।
“नन्दः सचेलः स्नात्वा च धृत्वा धीते च वाससी ।
पारम्यैर्विधं तत्र चकार हृष्टमानसः ॥
ब्राह्मणान् भोजयामास कारयामास मङ्गलम् ।
वाद्यानि वादयामास वन्द्यश्च ददौ धनम् ॥
ततो नन्दश्च स्नानन्दं ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम् ।
सद्व्रानि प्रवालानि हीरकाणि च सादरम् ॥
तिलानां पञ्चतान् सप्त सुवर्णं काञ्चनं सुने ।
रौप्यं धान्याचलं वस्त्रं गोसहस्रं मनोहरम् ॥
दधि दुग्धं शर्कराश्च नवनीतं घृतं मधु ।
मिष्टान्मं जडुकौघश्च स्वादूनि मोदकानि च ॥
भूमिश्च मन्थशस्याद्या वायुवैगास्तुरङ्गमान् ।
ताम्रजानि च तैलानि दत्त्वा हृष्टो बभूव ह ॥”
पुत्रप्रशंसा यथा,—
“धनं धान्यश्च रत्नं वा तत् सर्वं पुत्रहेतुकम् ।
न भञ्जितं यत् पुत्रेण तद्व्यं निष्कलं भुवि ॥
शतकूपाधिका वापी शतवापीसमं सरः ।
सरःशताधिको यज्ञः पुत्रो यज्ञशताङ्गरः ॥
तपोदानोद्भवं पुण्यं जन्मान्तरसुखप्रदम् ।
सुखप्रदोऽपि सत्पुत्रः प्राणैर्भ्योऽपि सुनिश्चितम् ॥
पुत्रादपि परो बन्धुर्न भूतो न भविष्यति ॥”
पुत्रान् पराजये आनन्दयुक्तत्वं यथा,—
“नन्दः सपुत्रको हृष्टः सभायां साशुलोत्तवः ।
आनन्दयुक्ता मनुजा यदि पुत्रैः पराजिताः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ । १४ । २१
अध्यायाः ॥ * ॥
बहवः पुत्राः काश्चाः । यथा,—
“एषा बहवः पुत्रा यत्कोऽपि गयां व्रजेत् ।
यज्ञेहा चाश्वमेधेन नीलं वा वृषसुहृजेत् ॥”
मातापितृराक्षाकारिकनिष्ठपुत्रस्यापि राज्य-
भागित्वं यथा,—
ययातिरुवाच ।
“पुत्रो यत्सुवर्तते स राजा पृथिवीपतिः ।
भवन्तः प्रतिजानन्तु पुत्रं राज्येऽभिषिच्यताम् ॥”
प्रकृतयः ऊचुः ।
यः पुत्रो गुणसम्पन्नो मातापितृर्हितः सदा ।
सर्वं सोऽर्हति कल्याणं कनीयानपि स प्रभुः ॥”
इति मातृस्य २०।१४ अध्यायौ ॥ * ॥
सत्पुत्रोत्पत्तिमात्रेण पुत्राभनरकत्राणं स्वर्ग-
गमनश्च यथा,—
“सत्पुत्रेण सुनिश्चिताः सत्पुत्रेण दुर्मतिः ।
उत्ततरान्वियात् स्वर्गं पुत्राभनरकाद्वृतम् ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥

पुत्रः

अपि च ।

“सन्पुत्रेण च जातेन वेणोऽपि त्रिदिवं ययौ ।
पुत्रासनरकात्तानः स तेन समहात्मना ॥”

इति विष्णुपुराणे । १ । १३ । ४१ ॥ * ॥

विद्यादिरहितस्य पुत्रस्य निन्दा यथा,—

“तथा गवा किं क्रियते या न होमधी न गर्भिणी ।
कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् धार्मिकः ॥

एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन धीमता ।

कुलं पुरुषसिंहेन चक्रेण गगनं यथा ॥

एकेनापि सुपुत्रेण पुण्येन सगन्धिना ।

वीनं सुवासितं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥

एको हि गुणवान् पुत्रो निर्गुणं शतेन क्रिः ।

चन्द्रो हन्ति तमास्येको न च ज्योतिः सहस्रशः ॥

लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् ।

प्राप्तिं तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रदाकरेत् ॥

जायमानो हरेद्वारान् वदमानो हरेद्धनम् ।

स्त्रियमाणो हरेत् प्राणान् नास्ति पुत्रसमो रिपुः ॥

शौर्यं तपसि दाने वा यस्य न प्रथितं यशः ।

विद्यायामर्थलाभे वा मातुरुत्तार एव सः ॥”

इति गारुडे ११४।१५ अध्यायौ ॥ * ॥

स च मध्यमोत्तमाधमभेदेन त्रिविधः । यथा,—

“यदुपात्तं यशः पित्रा धनं वीर्यमथापि वा ।

तत्र ह्यपयते यस्तु स नरो मध्यमः सृष्टः ॥

तद्दीर्घाभ्यधिकं यस्तु पुनरन्यत् स्वशक्तितः ।

निष्पादयति तं प्राज्ञा वदन्ति नरमुत्तमम् ॥

यः पित्रा समुपात्तानि धनवीर्ययशसि च ।

न्यूनतां नयति प्राज्ञास्तमाहः पुरुषाधमम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

अपि च ।

“उत्तमस्त्रिभुवनं कुर्यात् प्रोक्तकारी च मध्यमः ।
अधमोऽष्टद्वया कुर्यादकस्त्रिभुवनं पितुः ॥”

इति महाभारतम् ॥

(अनुसूतपुत्रप्राप्तिपादो यथा,—

“ततः समाप्ते कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमभि-
हरन्तो प्रदक्षिणमग्निमनु परिक्रामेत् ततो

ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा सह भर्जाव्यशेषं
प्राप्नोयात् । पूर्वं पुमान् पश्चात् स्त्री नचोच्छिष्ट-
मवशेषयेत् । ततस्तौ सह संवत्सामष्टरात्रं तथा-

विधपरिच्छदावेव तथेष्टं पुत्रं जनयताम् । या तु
स्त्री श्रमं लोहितान्नं अङ्गोरस्कं महाबाहुं

पुत्रमाशासीत । या वा कृष्णं कृष्णखटुदीर्घकेशं
शुक्रान्नं शुक्रदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम् । एष

एवानयोरपि होमविधिः किन्तु परिवर्द्धवर्ण-
वर्ण्यं स्नानं पुत्रवर्णानुरूपस्तु यथाशीरेव तयोः

परिवर्द्धोऽन्यः कार्यः स्यात् । द्विजेभ्यः शूद्रा तु
नमस्कारमेव कुर्यात् देवगुरुतपस्त्रिभिस्त्रिभ्यश्च ।

या या च यथाविधं पुत्रमाशासीत तस्यास्तस्या-
स्तान्तां पुत्राशिशमनुनिशस्य तास्तान् जन-

पदान् मनसा उपरिक्लामयेत् । ततो या या
वेषां वेषां जनपदानां मनुष्याणामनुरूपं पुत्र-

माशासीत सा मा तेषां तेषां जनपदानामा-
हारविहारोपचारपरिच्छदाननुविधीयस्वेति

पुत्रदा

वाच्या स्यात् । इत्येतत् सर्वं पुत्राशिशो सन्निहितं ।
करं कर्म व्याख्यातम् ।”

“तथा च कुर्वती शनेः शनेः पूर्वं प्रवाहेत
ततोऽनन्तरं बलवत्तरमिति तस्याश्च प्रवाह-

माणायां स्त्रियः शब्दं कुर्यात् प्रजाताः प्रजाताः
धन्यं धन्यं पुत्रमिति तथास्या हर्षणाप्यायन्ते

प्राणाः ।” इति चरके शारीरस्थाने २८ मे अध्याये ॥

पुत्रकः, पुं, (पुत्र + स्वार्थं संज्ञायामनुकम्पायां वा
कन् ।) पुत्रः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १ । २१ ।

तथापि दुःखं न भवान् कर्तुमर्हति पुत्रकः । ।

यस्य यावत् स तेनैव स्वेन तुष्यति बुद्धिमान् ॥”)

शरभः । धृत्तः । शैलविशेषः । वृक्षभेदः । इति

मेदिनी । के, १२४ ॥ पतञ्जकः । अनुकम्पान्वित-

जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रकम्दा, स्त्री, (पुत्रप्रदो कन्दोऽस्याः । अस्याः
कन्दस्य गर्भदोषनाशेन पुत्रदात्वान् तथात्वम् ।)

लम्पणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रका, स्त्री, (पुत्र + स्वार्थं संज्ञायामनुकम्पायां वा कन् ।

टाप् । “न यासयोः ।” ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य

“सूतकापुत्रिकाद्वन्द्वारकानां वेति वक्तव्यम् ।”

इति वार्तिकोक्ता डीन इवर्गस्य पक्षोक्तारः ।)

पुत्रिका । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रजीवः, पुं, (पुत्रं गर्भं जीवयतीति । जीवि +

अण् ।) वृक्षविशेषः । जियापुता इति भाषा ।

तत्पण्यायः । स्त्रीपदापहः २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ कुमारजीवः ३ पुत्रजीवकः ४ । इति

रत्नमाला ॥ पवित्रः ५ गर्भदः ६ सुतजीवकः ७ ॥

अस्य गुणाः । हिमत्वम् । वृष्यत्वम् । श्रेष्ठगर्भ-

जीवदात्वम् । चक्षुष्यत्वम् । पित्तशमनत्वम् ।

दाहहृणानिवारणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुरुत्वम् । वातकारित्वम् । दृष्टभूतमलत्वम् ।

स्वादुत्वम् । पटुत्वम् । कटुत्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥

पुत्रजीवकः, पुं, (पुत्रं गर्भं जीवयतीति । जीवि +

अण् ।) द्वितीयाया अनुक् ।) पुत्रजीवक-

वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते

चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ।

“अनेनैव विधानेन पुत्रजीवकजं रसम् ।

प्रयुज्यते भिषक् प्राज्ञः कालसात्माविभाग-

विन् ॥”)

पुत्रस्य जीवके, त्रि ॥

पुत्रदा, स्त्री, (पुत्रं गर्भं ददाति सेवनेनेति ।

दा + कः ।) बन्धाकर्कोटकी । लम्पणाकन्दः ।

गर्भदात्रीसृपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रदात्री, स्त्री, (पुत्रं ददाति सेवनेनेति । दा +

कृप् + डीप् ।) बन्धादोषनाशित्वाद्यास्तथा-

त्वम् ।) मालवे प्रसिद्धो लताविशेषः । तत्-

पण्यायः । वातारिः २ भ्रमरी ३ श्वेतपुष्पिका ४

वृत्तपत्रा ५ अतिगन्धानुः ६ वेशीजाता ७ सुव-

स्मरी ८ । अस्या गुणाः । वातकटूणाकफनाशि-

त्वम् । सुरभित्वम् । सर्वदा पण्यत्वम् । बन्धा-

दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रिका

पुत्रपदा, स्त्री, (पुत्रं प्रददाति सेवनेनेति । प्र +
दा + कः । टाप् ।) चयिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुत्रभदा, स्त्री, (पुत्रस्य भद्रमस्या इति ।) वृद्ध-
जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रशङ्खो, स्त्री, (पुत्रं पवित्रं शङ्खमिव पुण्य-
मस्याः । गौरीदत्त्वात् डीप् ।) अशङ्खो ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रश्रेणी, स्त्री, (पुत्राणां तत्सन्तानानां श्रेणि-
रत्र । डीप् ।) मृदिकपर्णी । इति रत्नमाला ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ।

“श्यामा महाश्यामा लृष्टदन्ती शङ्खिनी

तिष्यककम्पिलकरस्यककमुकपुत्रश्रेणीगवाक्षी

राजवृक्षकरकृद्यगृक्षीसप्तलाच्च गलान्तीमुधाः

सुवर्णक्षीरो चेति ॥”)

पुत्रसः, स्त्री, (पुत्रं सृते इति । सृ + कृप् ।)

पुत्रजनिका । यथा,—

“पुत्रसः पुण्यभूमिः स्याद्धनसः पुत्रिकाप्रसूः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रात्मादः, त्रि, (पुत्रस्य अग्रं तदपहृतमम-

मतीति । अद् + अण् ।) पुत्रात्माभोजी । तत्-

पण्यायः । कुटीचकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुत्रिका, स्त्री, (पुत्रो + स्वार्थं कन् टाप् । “केऽन्यः ।”

७ । ४ । १३ । इति ह्रस्वः ।) कन्या । तत्-

पण्यायः । आत्मजा २ दुहिता ३ पुत्री ४

तनुजा ५ सुता ६ अपत्यम् ७ पुत्रिका ८ स्वजा ९

तनया १० नन्दिनी ११ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२१ ।

“पुत्रिकाप्रधीत् । तात ! अतिदहनात्मकोऽयं

नाहमेनमभिलषामि ॥” पुत्रीव प्रतिकृति-

रस्या इति । पुत्रो + “इवे प्रतिकृती ।” ५ ।

३ । १६ । इति कन् ह्रस्वः ।) पुत्रिका ।

यावत्तकः । इति मेदिनी । के, १२४ ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । १६ अध्याये ।

“पीठोपमपालिरभयसः क्षीणपुत्रिकाश्रितो

निर्विधिमः स्मृणाग्रसमविषमपालित्वा योजिमः ॥”

पुत्रस्वरूपत्वेन कृता कन्या । तद्गर्भजातः पुत्रस्तु

कन्यादातुः पुत्रो भवतीति । यथा, मनी । ६ ।

१०७ — १०८ ।

“अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्या तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥”

यथा च महाभारते । १ । ६६ । १२ ।

“ताः सर्वस्वनवद्याः कन्याः कमललोचनाः ।

पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः ॥”)

पुत्रिकापुत्रः, पुं, (पुत्रिकायाः जातेऽस्याः पुत्रे

स हि मदीयः पुत्रो भविष्यतीति पुत्रस्वरूपत्वेन

कृतायाः सुतायाः पुत्रः ।) पुत्रिकायाः सुतः ।

स च औरससमः । यथाह वशिष्ठः ।

“अभ्राष्टकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति ॥

अथवा पुत्रिकेव सुतः पुत्रिकासुतः सोऽप्यौरस-

सम एव पित्रवयवानामप्यत्नाम्नावयवानां

पुत्तेष्टिः

बाहुल्यात् । यथाह धर्मशः । द्वितीयः पुत्तिके-
वेति । द्वितीयः पुत्तः कर्मवैयर्थ्यः । इति मिता-
लगा ॥

पुत्तिकापसः स्त्री, (पुत्तिकायाः कस्यायाः प्रस-
जनी ।) पुत्तिकाजननी । तत्पथ्यायः
धनसः २ । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्तिकामृतः, पुं, (पुत्तिकायाः सुतः ।) पुत्ति-
कायाः पुतः । पुत्तिकेव पुतः । अस्य प्रमाणं
पुत्तिकापुत्तशब्दे दृश्यम् ॥

पुत्तिणी, स्त्री, (पुत्तेः २स्या अस्तीति । पुत्त +
इनिः । डोप् ।) पुत्तवती । यथा,—
“सर्वामामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्तिणी भवेत् ।
सस्त्रीस्तास्तेन पुत्तेण प्राह पुत्तवतीमनुः ॥”

इति दायभागधृतमनुवचनम् ॥

पुत्ती, [तु] पुं, (पुत्तीरस्यास्तीति । पुत्त + इनिः ।)
पुत्तयुक्तः । पुत्तशब्दादस्यर्थे इत्प्रत्ययनियमः ॥
यथा,—

“न्येष्टेन जातमात्रेण पुत्ती भवति मानवः ।
पितृणामनुगच्छेव स तस्मात्तन्महति ॥

इति मनुः ॥

पुत्ती, स्त्री, (पुत्त + “शाङ्गिरवाचसो डोन् । ४ ।
१ । ७३ । इति डोन् । यद्वा, गौरादित्वात्
डोप् ।) सुता । इति ज्ञानाद्युधः ॥ अस्याः
पथ्यायः पुत्तिकाशब्दे दृश्यः । वृत्तविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुत्तीर्य, त्रि, (पुत्तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो-
वेति । पुत्त + “पुत्ताच्छ च ।” ५ । १ । ४० ।
इति छः ।) पुत्ताम् । (यथा, महाभारते १ ।
६७ । १६३ ।

“धृत्वं यशसं पुत्तीयमायुष्यं विजयावहम् ।

इदमंशावतरणं श्रोतयमनसुयता ॥”

यथा च रघौ । १० । ४ ।

“अप्यश्रद्धादयस्तस्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः ।

आरिभिरे जितात्मानः पुत्तीयामिष्टिस्तुविजः ॥”

“पुत्तीयां पुत्तनिमित्ताम् ।” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ॥) पुत्तसम्बन्धि । पुत्तस्येदमित्यर्थे
इयप्रत्ययनियमः । इति आकरगम् ॥

पुत्तेष्टिः, स्त्री, (पुत्तनिमित्तिका इष्टिरिति मध्य-
पदलोपी समासः ।) पुत्तनिमित्तकयागविशेषः ।
इति जटाधरः ॥ यथा,—

“गृहीत्वा पञ्चवर्गार्थं पुत्तेष्टिं प्रथमचरेत् ॥”

इति स्मृतिः ॥

(अस्याः क्रियाविशेषो यथा,—

“ततः पुत्तिकाया पश्चिमतोऽग्निं दक्षिणतो ब्राह्मण-
मुपवेश्यात्वालमेतं सह भर्ता यथेष्टं पुत्तमाशा-
साना । ततस्त्वस्या आशामानाया ऋत्विक्
प्रजापतिर्ममिन्द्रिश्ये योनौ तस्याः कामपरि-
पूरणार्थं काम्यामिष्टिं निवेपेद्विष्णुर्थेऽग्निं कम्पय-
त्यिच्छन्वाचां ततश्च वाक्येन स्यालोपाकमयभिः
संमार्गं विजृम्भ्यात् । यथाग्रायश्चोपमन्त्रितसुद-
पात् तस्यै दद्यात् सव्यं दक्षिणार्थान् कुरुवेति ।
ततः समामि कर्माणि पूर्वं दक्षिणपादमभि-

पुनः

• हरन्ती प्रदक्षिणमग्निसमुपरिक्रामेत् ततो ब्राह्म-
णान् स्वेष्टि वाचयित्वा सह भर्ताव्यशेषं प्राप्नी-
यात् । पूर्वं एमान् पश्चात् स्त्री नचोच्छिद्य-
मवशेषधेन ततस्त्री सहसंवसेतामष्टराजं तथा-
विधपरिच्छेदायैव तथेष्टपुत्तं जनयेताम् ।
या तु स्त्रीश्यामं लोहितान्तं अष्टोरस्कं महाबाहुं
पुत्तमाशासीत् । या वा कृष्णं कृष्णस्यदुर्दीर्घकेशं
शुक्लान्तं शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्मवन्तम् । यद्य-
श्वानयोरपि होमविधिः किन्तु परिवर्द्धवर्गवर्ज्य-
स्यात् पुत्तवर्णापुरुषस्तु यथाश्रीरेव तथोः परि-
वर्द्धेऽन्यः कार्यः स्यात् ।” इति चरकं शारीर-
स्थाने २४ मे अध्याये ॥

पुत्तेष्टिका, स्त्री, (पुत्तेष्टि + स्वार्थे कन् टाप् च ।)

पुत्तनिमित्तकयागविशेषः । इति जटाधरः ॥

पुत्तौ, पुं, (दुहितौ च पुत्तश्च पुत्तौ इत्येकशेषः ।)

पुत्तदुहितरौ । इत्यमरः । २ । ६ । ३७ ॥

दिवसनाम्नोऽयम् ॥

पुत्तौ, त्रि, (पुत्तस्य निमित्तं संयोग उत्पातो-
वेति । पुत्त + “पुत्ताच्छ च ।” ५ । १ । ४० ।
चकारादयत् ।) पुत्तौयम् । पुत्तनिमित्तसंयोगः

पुत्तनिमित्तोत्पातो वा । इति पाणिनिः ॥

पुथ, इ कुल्य । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । इ, पुथ्यते ।

अन्तःस्थप्रथमादिरयमित्यन्ये । पुथ्यति । इति

दुर्गादासः ॥

पुथ, क त्विषि । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-

पर० अक०-सेट् ।) क, पोथयति । त्विषि दीप्तौ ।

इति दुर्गादासः ॥

पुथ, य हिंसि । इति कविकल्पदमः ॥ (हिवा०-

पर० सक०-सेट् ।) य, पुथ्यति पुपोथ । इति

दुर्गादासः ॥

पुहलः, पुं (पूरणान् पुत्तं गलनान् गलः । ततः कर्म-

धारयः । वृद्धिर्वासवत्त्वाद्देहस्य तथात्वम् ।)

देहः । (यथा, पार्श्वनाथचरिते । १० । ११० ।

“चक्रः शिरसि भाले च नेत्रे सर्वोऽपुहले ॥”)

आत्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ परमाणुः ।

यथा,—

“स्मृता मध्यास्तथा सृज्याः सृज्यान् सृज्य-

तराश्च ये ।

देहभेदा भवान् सर्वे ये केचित् पुहलाश्च यः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २० अध्यायः ॥

“पुथ्यन्ते गलन्ति चेति पुहलाः । वृद्धापस्य-

भागो येऽवयवास्तदाश्च या देहभेदाः । यथाहुः ।

पूरणान्नलनाद्देहे पुहलाः परमाणव इति ।”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

पुहलः, त्रि, (पुत्तं वर्द्धनशीलः गलौ द्वासर्वाश्चेति

कर्मधारयः ।) सुन्दराकारः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ रूपादिमदृश्यम् । इति हेम-

चन्द्रः ॥

पुनः, [र] य, (पनायते ऋयते इति । पुन +

बाहुलकान् अर् अस्य उल्लङ्घ ।) अप्रथमः ।

(यथा, मनुः । २ । १२० ।

पुनरु

“ऊर्ध्वं प्राणा क्षुत्क्रामन्ति यूनः स्थिरं व्यायति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”

भेदः । अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥

अधिकारः । पञ्चान्तरम् । इति मेदिनी ॥ रे,
७२ ॥ (यथा, रघुः । २ । ४८ ।

“भूतानुकम्पा तव चेदियं गी-

रेका भवेत् स्वस्तिमिति त्वदस्ति ।

जीवन् पुनः शश्वदुपपन्नैः

प्रजाः प्रजानाथ ! पितेव पासि ॥”)

पुनःपुनः [र] य, (पुनर् + लोपार्थो द्वित्वम् ।)

वारंवारम् । तत्पथ्यायः । सुहुः २ शश्वत् ३

अभीक्ष्णम् ४ असक्तम् ५ । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥

वारंवारं ६ पौनःपुन्यम् ७ प्रतिक्षणम् ८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, चाणक्ये ।

“अतिथिर्वाल्मीकेव राजा भाषा तथैव च ।

अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः-

पनः ॥”)

पुनःपुना, स्त्री, नदीविशेषः । पुनपुना इति

भाषा । यथा,—

“कीकटेषु गया पुण्या पुण्यं राजगृहे वनम् ।

अवनस्याश्रमः पुण्यो नदी पुण्या पुनःपुना ॥”

इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥

पुनःसंस्कारः, पुं, (पुनः पुनर्वारकृतः संस्कारः ।)

द्वितीयवारोपनयनादिसंस्कारः । यथा,—

“पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमहति ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पुनरागमनं, स्त्री, (पुनः पुनर्वारमागमनम् ।)

द्वितीयवारमागमनम् । फिरे आसा इति भाषा ॥

यथा—

“संवत्सरच्यतीते तु पुनरागमनाय च ॥”

इति दुर्गातुसवपद्धतिः ॥

पुनरुक्तं, स्त्री, (वच + भावे क्तः । पुनः पुनर्वार-

सुक्तम् ।) पुनर्वारकथनम् । यथा,—

“आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्येव भाषणम् ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ।”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

(यथाह गोतमः । ५ । ५७—५८ ।

“शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्वयानु-

वादान् ॥”

“पुनर्वचनं पुनरुक्तं तस्य विभागार्थं शब्दार्थयो-

रिति । तेन शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तञ्च लभ्यते ।

अनुवादेति शान्तिवारणाय अन्यवानुवादादिति

अनुवादान्त्वत्वं सतीत्यर्थः । निष्प्रयोजनं पुन-

रभिधानं हि पुनरुक्तं अनुवादस्तु व्याख्यारूपः

सप्रयोजनक एवेति भावः । तथाच समा-

नार्थकपुनानुपूर्व्यैकशब्दप्रयोगः शब्दपुनरु-

क्तम् । समानार्थकभिन्नानुपूर्व्यैकशब्दस्य निष्प्रयो-

जनं पुनरभिधानमर्थपुनरुक्तम् । आद्यं यथा

घटो घट इति । द्वितीयं यथा, घटः कलस

इति । एतस्य प्रमादादिना सम्भवः ॥” * ॥

पुनरुक्तभेदान्तरमाह ।

“अर्थादापस्य स्वशब्देन पुनरभिधानम् ।”

पुनर्भ

“पुनरुक्तमित्युच्यते । यस्मिन्नुक्ते यस्यार्थस्यैत-
सर्गिकी प्रतिपत्तिर्भवति तस्य तेन रूपेण
पुनरभिधानं पुनरुक्तम् । इदमेव च अर्थपुन-
रुक्तमिति गीयते । यथा बहिरुक्त इति पूर्व-
पदाक्षिप्तोक्तिरियम् । उणो वहिरिति उत्तर-
पदाक्षिप्तोक्तिः । एवं बहिरुक्ति गेहे नास्तीति
विध्याक्षिप्तोक्तिः । जीवन् गेहे नास्ति बहि-
रुक्तीति निषेधाक्षिप्तोक्तिः । पुनरुक्तत्रैविध्यस्यैवं
भाष्यादि सम्मतम् । तस्यैव शब्दस्य पुनरभि-
धानं पर्यायेणाभिधानम् अन्यत् पुनरर्थपुन-
रुक्तमित्याहुः ॥” * पुनर् + वच् + कर्मणि क्तः ।
पुनः कथिते, त्रि । यथा, महाभारते । ८।११-
“बृहिस्रज्जय ! तत्त्वेन पुनरुक्ता कथामिमाम् ॥”
पुनरुक्तजन्मा, [न] पुं, (पुनरुक्तं जन्म यस्य ।
“द्वितीयं मौल्यीव जन्म ॥” इति, मन्त्रेण तस्या-
त्वम् ।) आक्षेपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुनर्जन्म, [न] स्त्री, (पुनर्भूयो जन्म ।) पुन-
रुज्जीवोत्पत्तिः । यथा,—
“आव्रक्ष्यमवनालोकाः पुनरावर्त्तन्ते ॥
मासुपेत्य तु कौन्तेय । पुनर्जन्म न विद्यते ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ८ । १६ ॥
पुनर्भवः, पुं, (पुनरपि हिरे भूयोऽपि नवः ।) नखः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
पुनर्नवा, स्त्री, (द्वित्रयां पुनरपि नवा । यद्वा,
पुनर्भूयोभूयः नूयते कृत्यते इति । तु स्तुतौ +
“कटोरप्” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् । ततश्चाप् ।
लुभादित्वात् न गत्वम् ।) शाकविशेषः ।
तत्पर्यायः । शोधनी २ वर्षाभूः ३ प्रातृषा-
यणी ४ कटिलकः ५ । एता अरुणाः ॥
श्वेतायाः पर्यायः । वृक्षीराः २ चिराटिका ३ ।
इति रत्नमाला ॥ विशाखः ४ कटिलकः ५ प्राशि-
वाटिका ६ पृथ्वी ७ सितवर्षाभूः ८ घनपत्रः ९
कटिलकः १० । अस्या गुणाः । उणालम् ।
तिक्तत्वम् । कफकासज्वरोगशूलसपाणुशोफा-
निलनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भेदक-
त्वम् । रसायनत्वम् । आमहुनान्नप्रदोदरनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ *
“पुनर्नवा श्वेतमूला शोधनी दीर्घपत्रिका ।
कटुः कषाया रुच्यर्षः पाण्डुरङ्गदीपनी परा ॥
शोफानिलगरश्निग्रहरी ब्रधोदरप्रणुत ॥ * ॥
पुनर्नवा परा रक्ता रक्तपुष्पाणिनाटिका ।
शोधनी क्षुद्रवर्षाभूर्वर्षकेतुः कटिलकः ॥
पुनर्नवारुणा तिक्ता कटुपाका हिमा लघुः ।
वातला ग्राहिणी क्षुधपित्तरक्तविनाशिनो ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
पुनर्भवः, पुं, (द्वितीऽपि पुनर्भवतीति । भू +
अच् ।) नखः । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ रक्त-
पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुनर् + भू +
भावे अच् । पुनरुत्पत्तिः । यथा, महाभारते ।
१ । १ । २५५ ।
“सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः ॥” *
पुनर्भवतीति । भू + अच् । पुनरारजते, त्रि ॥

पुनरागः

पुनर्भवी [न] पुं, (पुनर्भवः पुनःपुनरुत्पत्तिर-
स्थस्येति । पुनर्भव + इति ।) आत्मा । इति
हेमचन्द्रः । ६ । २ ॥
पुनर्भूः, स्त्री, (पुनर्भवति जायात्वनेति । भू +
किप् ।) द्विरुदा । तत्पर्यायः । दिधिः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २३ ॥ “अन्तर्ध्यानिवाह्विधवा
पुनरुत्पत्तेः । इत्यसावन्यस्य भूत्वा अन्यस्य पुन-
र्भवतीति किप् पुनर्भूः । ध्रियते निन्दिततया
शब्दार्थे द्विध्वः धिग शब्दे नास्तीति कूः निपा-
तनादित्वम् ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥ सा
त्रिविधा । यथा,—
“परपूर्वास्त्रियस्त्वयाः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
पुनर्भूस्त्रिविधा तामो स्त्रेरिणी तु चतुर्विधा ॥
कथ्येवास्त्योनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणा ॥
देशधर्मानवैय स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।
उत्पन्नसाहसाम्यसो सा द्वितीया प्रकीर्तिता ॥
उत्पन्नसाहसा उत्पन्नश्रमिचारा ।
अमृतम् देवेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।
सवर्णाय सपिण्डाय सा तृतीया प्रकीर्तिता ॥”
इति मिताक्षरा ॥ * ॥
पुनरारजते, त्रि ॥
पुनर्यात्रा, स्त्री, (पुनरप्रथमा यात्रा ।) निवर्त्त-
यात्रा । सा तु व्याघ्राद्यशुक्लपक्षीयगृह्यद्वितीया-
नन्तरं तत्रवसदिवसविहिता श्रीजगन्नाथदेवस्य
दक्षिणमुखयात्रा । फिरं रथ इति उल्टा रथ
इति च भाषा । अस्या इतिकर्त्तव्यता यात्रा-
शब्दे दृष्ट्या ॥
पुनर्जन्म, पुं, (पुनः पुनः शरीरेषु तसति क्षेत्रज-
रूपेणैति । पुनर् + जन्म । उः ।) त्रिणुः । (यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ३६ ।
“अघ्नो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्जन्मः ॥”)
शिवः । कात्यायनमुनिः । लोकभेदः । धना
रम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥ नक्षत्रविशेषः ।
स च धनुराकृतिपञ्चतारात्मकः । यथा,—
“मध्यवर्त्तनं शरामनाकृता-
वस्त्रस्य मुरमात्रमे गताः ।
लिप्तिकाः समुखि । पञ्चतारके
पञ्चपावकमिता घटोदयात् ॥”
इति कालिदासकृतशत्रुघ्नचरितरूपणम् ॥
तस्याधिष्ठात्री देवता अदितिः । इति जातकः ॥
तत्र जातफलम् । यथा, कौश्लोपदीपे ।
“प्रभूतमित्रः कृतशास्त्रवत्तः
सद्रजकामी वरभूषणाद्यः ।
दाता प्रतापी वग्धाधिपथीः
पुनर्जन्मै यस्य भवेत् प्रवृत्तिः ॥”
पुनर्जन्म, पुं, अश्विन्यादि सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गत-
सप्तमनक्षत्रम् । तत्पर्यायः । यामको २ आदित्यौ
३ । इति हेमचन्द्रः ॥ द्विपत्तनास्तोऽयम् ॥
पुनरागः, पुं, (पुनान् नाग इव श्रेष्ठत्वात् ।) स्वनाम
ख्यातदृष्टपुण्यवृत्तविशेषः । तत्पर्यायः । पुरुषः
२ तुङ्गः ३ केशरः ४ देववल्लभः ५ । इत्यमरः ।

पुनराग

२ । १ । २५ ॥ कुम्भीकः ६ रक्तकेशरः ७ ।
इति रत्नमाला ॥ पुनराग ८ पाटलदमः ९
रक्तपुष्पः १० रक्तरेणुः ११ अरुणः १२ । अस्य
पुण्यगुणाः । सपूरत्वम् । शीतत्वम् । सुगन्धि-
त्वम् । पित्तनाशित्वम् । भरिता दावणत्वम् ।
देवताप्रसादनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कषाय-
त्वम् । कफरक्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
मितोत्पलः । जातीफलः । नरश्रेष्ठः । पाण्डु-
नागः । इति मेदिनी । गे, ४६ ॥
पुनराटः, पुं, (पुनराट् + एषोऽरादित्वात् ङस्य टः ।)
चक्रमर्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे पथमे भागे ।
“चक्रमर्दः प्रपुनराटो दृष्टो मेघलोचनः ।
पुनराटः स्यादेङ्गजश्चक्री पुनराट इत्यपि ॥”)
पुनराटः, पुं, (पुनराट् नादधत्तेति । नङ् भङ् +
“कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चक्रमर्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
पुनरामनरकः, पुं, (पुनरिति नाम यस्य स पुनरागः ।
पुनरागः चासौ नरकश्चेति कर्मधारयः ।) पुन-
इतिनामकनरकविशेषः । तत्र षोडशविधपापैः
पतति । यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“परदाराभिगमनं पापानाञ्चोपसवनम् ।
पापार्थं सर्वभूतानां पथमं नरकं स्मृतम् ॥
फलस्तेयं महापापं फलार्हस्य च पाटनम् ।
पाटनं वृण्वतातीनां द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥
वर्च्यदानं तथा द्विष्टमव्यवधवननम् ।
विवादित्वमहेतुत्वं तृतीयं नरकं स्मृतम् ॥
भयदं सर्वसत्त्वानां नरभूतिविनाशनम् ।
अंशनं मित्रधर्माणां चतुर्थं नरकं स्मृतम् ॥
मारणं मित्रकौटिल्यं मिथ्याभिग्रपनञ्च यत् ।
मिथेकाशनमित्युक्तं पञ्चमञ्च विपाचनम् ॥
प्ररोहणं यन्तर्गं यमनं योगनाशनम् ।
यानमुग्रस्य हरणं षष्ठमुक्तं वृषाचनम् ॥
राजभागस्य हरणं राजजायाविधेयनम् ।
राज्ये त्वद्वितकारित्वं सप्तमं नरकं स्मृतम् ॥
स्वध्वं लोलुपत्वञ्च लब्धधर्माथनाशनम् ।
नाराकर्मकर्म प्रोक्तमष्टमं नरकं स्मृतम् ॥
ब्रह्मस्वहरणञ्चैव ब्राह्मणानां विनिन्दनम् ।
विरोधो ब्राह्मणेऽपीतो नामो नरकस्त्वयम् ॥
शिष्टाचारविनाशश्च मित्रद्वेषं शिष्टोत्थम् ।
श्राद्धार्थं धर्मश्रुत्या दण्डमं परिकीर्तितम् ॥
घृण्णनं धर्मं पाङ्गुगण्यप्रतिघ्ननम् ।
रुकादशममेतत् नरकं सद्भिरुक्तम् ॥
सद्भिरुक्तं सदा जन्ममनाचारमसत्क्रिया ।
संस्कारपुद्गीणत्वमिदं द्वादशमं स्मृतम् ॥
हानिधर्माथकारानामपराधस्य द्वादशमम् ।
सर्वज्ञत्वं सतिदं त्रयोदशममुच्यते ॥
समलं धर्महीनञ्च यद्वर्ण्यं यच्च दोषजम् ।
चतुर्दशकमेतत् नरकं सद्भिर्गर्हितम् ॥
अज्ञानस्याप्यनित्यत्वमशीचमशुभावञ्चम् ।
गर्ह्यं तत् पञ्चदशकमसत्यवचनानि च ॥

आलस्यं वै षोडशकमाक्रोशश्च विगोषतः ।
सर्वस्य चाततायित्वमगारं खगिदापनम् ॥
इच्छा च परदारेषु नरकाय निगद्यते ।
इतिभावश्च सन्धेयु औद्धत्यन्तु विगर्हितम् ॥
एतेस्तु पापैः पुरुषः पुत्रामनरकं पतेत् ।
पुत्रामनरकं धीरं विनाशं प्राह सर्वतः ॥
एतस्मात् कारणात् साध्यस्ततः पुत्रो निगद्यते ॥”
इति वामने ५८ अध्यायः ॥

पुष्पकुलः, पुं, (पुष्पकुलम् । एषोदरादित्वात् सस्य
लत्वम् ।) उदरस्थ्यायुः । इति भूरिप्रयोगः ॥
पुष्पकुलः, पुं, (पुष्पकुलवत् आकृतिरस्यास्तीति ।
अच् ।) पद्मशीजाधारः । तत्पर्यायः । श्रीज-
कोपः २ वराटकः ३ । (पुष्पकुल इति शब्दो-
द्भस्येति ।) वामपाशस्थमलाशयः । फोफडा
इति कुलधरा इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
कोष्ठः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तकैतवः ३ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तिलकम् ४ क्षोमम् ५ । इत्य-
मरः ॥ क्षोमम् ६ । इति भरतः ॥ फुफ्फुसोऽपि
पाटः ॥ (फुफ्फुसशब्दस्य विषयो ज्ञातयः ।)
पुमान् [म्] पुं, (पाति रक्षतीति । पा + “पाते-
र्ङ्मुसुन् ।” उणा० । ४ । १७० । इति डुमुसुन् ।
डित्वात् टुलोपः ।) मनुष्यजातिपुरुषः । तत्-
पर्यायः । पञ्चजनः २ पुरुषः ३ पूरुषः ४ ना ५ ।
इत्यमरः । २ । ३ । १ । (यथा, —
“स्वदेशजातस्य जनस्य लोके
गुणाधिके पुंसि भवत्यवज्ञा ।
निजाङ्गना यद्यपि रूपराशि-
स्तथापि पुंसो परदारक्षेष्टा ॥”

इत्युद्धटः ॥)

मनुष्यजातिः । इति कैचिदिति भरतः ॥ पुलिङ्ग-
मात्रश्च ॥ (कूटस्थपुरुषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १ । २ ।

“सदृशं वक्ष्ये य ईश्वरः पुमान्
गुणोर्मिस्तृप्तिस्थितिकालसंलयः ।
प्रधानवृद्धादिजगत्पञ्चसुः
स नोऽस्तु विष्णुर्गतिभूतिमुक्तिदः ॥”

“अक्षरमिति विकारं निराकरोति पुमान्
कूटस्थः ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

पुर, श्र अग्रगत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
पर-मक-सेट् ।) श, पुरति व्युत्पद्यते कनिष्ठस्य
अग्रे गच्छतीत्यर्थः । पौरिता । इति दुर्गादासः ॥
पुरं, स्त्री (प्रियं प्रीयते इति । पुलि पूर्वो + कः ।)
गृहः । देहः । पाटलिपुत्रः । पुण्यादीनां दत्ता-
व्रतिः । इति मेदिनी । २, ५८-५९ ॥ नागर-
मुक्ता । इति रत्नमाला ॥ चर्म इति शब्दरत्ना-
वली ॥ गृहोपरिगृहम् । इति विश्वः ॥

पुरं, स्त्री स्त्री, (पिपत्तीति । प + मलविभुजादि-
त्वान् कः । यद्वा, पुरति अग्रं गच्छतीति । पुर +
“गुरप्रजाप्रीकरः कः ।” १।१।२३। इति कः ।)
गृहादिविशिष्टस्थानम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
वह्नीयसीत्यप्युक्तस्थानम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ तत्पर्यायः । पूः २ पुरी ३ नगरम् ४

पत्तनम् ५ स्थानीयम् ६ कटकम् ७ पट्टम् ८
निगमः ९ पुटभेदनम् १० । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
मनुस्य उवाच ।

“राजा सहायसंयुक्तः प्रभूतयवसेनम् ।
रम्यमाणन्तु सामन्तं मध्यमन्देष्टमावसेत् ॥
वैश्यशूद्रजनप्रायमनाहायं नृपः परैः ।
किञ्चिद्वाङ्मणसंयुक्तं बहुकर्मकरन्तथा ॥
अहोवमालकं रम्यमनुरक्तजनान्वितम् ।
करैरपीडितं वापि बहुपुष्पफलन्तथा ॥
अगम्यं परचक्राणां तद्वासगृहमापदि ।
समदुःखमखं राज्ञः सततं प्रियमास्थितम् ॥
सरीसृपविहीनश्च यादवस्करवर्जितम् ।
शर्वविधं यथालाभं राजा विषयमावसेत् ॥
एतद्दुर्गं नृपः कुर्यात् वसामेकतमं बुधः ।
वनदुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गन्तथैव च ॥
वानस्येवास्यदुर्गं गिरिदुर्गं पार्थिव ! ।
सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥
दुर्गं परिधीयते च यद्वाङ्मणसंयुतम् ।
शतप्रीयन्तसुखे च शतशश्च समावृतम् ॥
गोपुरं सकटाटश्च तत्र स्यात् सुमनोहरम् ।
सपताकं गजशृङ्गो येन राजा विशन्तु पुरम् ॥
चतस्रश्च तथा कार्या वीथयः सर्वतोमुखाः ।
एकमिंस्रत वीथ्ये देववैष्णवं भवेद्दुर्गम् ॥
द्वितीये वापि वीथ्ये राजवैष्णवं विधीयते ।
धर्माधिकरणं कार्यं वीथ्ये च तृतीयके ॥
चतुर्थे चैव वीथ्ये गोपुरं विधीयते ॥
आयतं चतुरस्रं वा वृत्तं वा कारयेत् पुरम् ।
सुक्तिहीनं त्रिकोणं च यवमध्यन्तथैव च ॥
अर्धचन्द्रप्रकारं च वज्राकारं च कारयेत् ॥
अर्धचन्द्रं प्रशंसन्ति नदीतीरेषु तद्भवसेत् ।
अन्यत्र तत्र कर्मणं प्रयत्नेन विजानता ॥
राज्ञा कारागृहं कार्यं दक्षिणे राजवैष्णवः ।
तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ॥
गजानां प्राङ्मुखं शाला कर्मण्या वापुःदङ्मुखम् ।
आग्नेये च तथा भागे व्याधुधगारमिष्यते ॥
महानस्य धर्मज्ञ ! कर्मशालास्तथापराः ।
एवं पुरोधसः कार्यं वामतो राजवैष्णवः ॥
मन्त्रिवेदविदाश्चैव चित्किन्साकर्तृव च ।
तत्रैव च तथा भागे कोष्ठागारं विधीयते ॥
गवां स्थानं तथैवात्र तुरगाणामन्तथैव च ।
उत्तराभिमुखं अग्नी तुरगाणां विधीयते ॥
दक्षिणाभिमुखं वायु परिशिष्टास्तु गर्हिताः ।
तुरगास्तु तथा धान्याः प्रदीपैः सार्वरात्रिकैः ॥
कुकुटान् वानराश्चैव मर्कटाश्च नराधिप ! ।
धारयेद्विशालायां सवत्सरां धेनुमेव च ॥
अजाश्च धान्या यत्रैव तुरगाणां हितेयिणा ।
गोगजाश्चादिशालासु तत्पुरीषस्य निर्गमम् ।
अस्तं गते न कर्मणं देवदेवे दिवाकरे ॥
ततस्तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय सारथिम् ।
दद्यादावसथानं सर्वेषामनुपूर्वशः ॥
योधानां शिषिणश्चैव सर्वेषामविशेषतः ।

दद्यादावसथानं दुर्गं मन्त्रकालविदां शुभान् ॥
गोवेद्यानश्वेद्यांश्च गजवेद्यांस्तथैव च ।
आहरेत भृशं राजा दुर्गं परवलारुजः ॥
कुशीलवानां विप्राणां दुर्गं स्थानं विधीयते ।
न बहूनामतो दुर्गं विना कार्यं तथा भवेत् ॥
सर्वं निरर्थकं कार्यं विना दुर्गं महीपते ! ।
दुर्गं यत्नाः प्रकर्षथा नानाप्रहरणान्विताः ।
सहस्रधातिनो राजंस्तेस्तु रक्षा विधीयते ॥
दुर्गद्वाराणि गुप्तानि कार्याण्यपि च भूभुजा ।
सचयश्चात्र सर्वेषामायुधानां विधीयते ॥
धनुषां क्षेपणीयानां तोमराणाञ्च भार्गव ! ।
शराणामप्य खड्गानां कवचानामन्तथैव च ॥
लगुडानाञ्च कुम्भानां परिधेः सह पार्थिव ! ।
अश्वनाञ्च प्रभतानां सुहराणामन्तथैव च ॥
विश्वानां पट्टिशानां कुण्डलानाञ्च पार्थिव ! ।
प्रासानाञ्च सशूलानां शस्त्राणाञ्च नरोत्तम ! ॥
परश्वानां चक्राणां वर्मणाञ्चर्मभिः सह ।
कुद्दालरज्जुवेद्याणां पितृकानामन्तथैव च ॥
हेतुकानाञ्च दात्राणामङ्गारस्य च सचयः ।
सर्वेषां शिल्पभाषाणां सचयश्चात्र इष्यते ॥
वादित्राणाञ्च सर्वेषामौषधीनामन्तथैव च ।
यवसानां प्रभतानामिन्धनस्य च सचयः ॥
गुडानां सर्वतेलानां गोरसानामन्तथैव च ।
वसानामप्य मज्जानां स्नायूनामिन्धनैः सह ॥
गोचर्मपट्टधानाञ्च धान्यानां सर्वतस्तथा ।
तथैव पर्पटानाञ्च यवगोधूमयोरपि ॥
रत्नानां सर्ववस्त्राणां लोहानाञ्चाप्यश्वतः ।
कलायसुह्रमाषाणां चणकानां तिलैः सह ॥
तथा च सर्वशस्यानां पांशुगोमययोरपि ।
शण्डमर्जरसं भर्जजतुलानाञ्च टङ्गुलम् ॥
राजा सच्चिनुयाद्दुर्गं यच्चान्यदपि किञ्चन ॥४॥
कुम्भाश्चाग्नीविषाः कार्या यालसिंहादयस्तथा ।
नद्याश्च पत्निगच्छेव विरुद्धा ये परस्परम् ॥
स्थानानि च विरुद्धानां सुगुप्तानि एषक् एषक् ।
कर्मण्यानि महाभाग ! यत्रैव एषिवीक्षिता ॥
उक्ताणि चाप्युक्ताणि राजद्रव्याण्यशेषतः ।
सुगुप्तानि पुरे कुर्याज्जनानां हितकाम्यया ॥
जीवकर्मभकाकोलीव्यामलक्यः परुषकम् ।
शालपणीं एन्निपणीं सुह्रपणीं तथैव च ॥
माषपणीं च मेदे हे शारिवे हे वलाञ्छयम् ।
वीरा श्वसन्ती वृष्टीया वृष्टी कण्टकारिका ॥
भृङ्गी वृद्धाटकी द्रोणी वर्षाभूदभरंशुका ।
मधुपणीं विदार्यो हे महाक्षुद्रा महातपा ॥
धन्वना सह देवाणां कटुकोरयकं विषम् ।
पर्णाशनाकन्दहीका फलमुखूर्णरयिका ॥
शुक्रातिशुक्रकाशमयश्चक्रातिच्छत्रवीरणाः ॥
इक्षुरिक्षुविकाराश्च फाणितादाश्च सततम् ! ।
सिंही च सहदेवी च विश्वेदेवाटस्थकम् ॥
मधुकं पुष्पकं साशा शतपुष्पा मधूलिका ।
शतावरीमधूकं च पियालस्तालमेव च ॥
आत्मगुप्ता कटुफलान्या दारुदा राजश्रीर्षिका ।
राजसर्वपधन्याकन्द्यप्रोक्ता तथोत्कटा ॥

पुरं

कालशाकं पद्मशीजं गोवल्ली मधुवल्किता ।
 शीतपाकी कुलिङ्गाक्षी काकजिह्वोरुपचिका ॥
 इक्षारुचपुषी चोभौ गुञ्जारकपुनर्नवे ।
 कशेरुका तु काशमोरी विश्वशालकेशरम् ॥*॥
 श्रुक्धान्यानि सर्वाणि शमीधान्यानि यानि च ।
 क्षीरं क्षौद्रं तथा शर्करं मज्जा तैलं वसा घृतम् ॥
 निकोचाभिगुकास्फोटं वातासामारुमालकम् ।
 खवमादीनि चान्यानि विज्ञेयो मधुरो गणः ॥
 राजा सच्चिनुयात् सर्वं पुरे निरवशेषतः ।
 दाडिमास्त्रातकास्त्राश्च तिलिङ्गीकान्धवेतसम् ॥
 भयं कर्कशं लकुचं करमर्दकरुषकम् ।
 जीजपूरककाण्डीरं मालती राजवन्कुम् ॥
 कौटकहयपर्णानि ह्योरीरुक्मिकथोरपि ।
 पारिवर्तं नागरकं प्राचीनारुक्मेव च ॥
 कपिल्यामलकी चुक्रं फलं दस्तशठस्य च ।
 जम्बीरं नवनीतञ्च सौवीरकतुषोदके ॥
 सुगारसञ्च मद्यानि मण्डलकद्रुधीनि च ।
 शुक्तानि चैव सर्वाणि ज्ञेयान्यन्तराङ्गं द्विजाः ॥
 खवमादीनि सर्वाणि राजा सच्चिनुयात् पुरे ॥
 सैन्धवोद्दिपाटयेपाक्यसामुद्रोमकम् ।
 कुष्ठसौवर्चलविटं बालकैर्यं यवाङ्गयम् ॥
 औषत्तारं कालभस्म विज्ञेयो लवणो गणः ।
 खवमादीनि सर्वाणि राजा सच्चिनुयात् पुरे ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चतुश्चित्रकनागरम् ।
 कुठेरकं समरिचं शिमुभल्लातसर्षपाः ॥
 कुठाजमोदा किण्विही चिङ्गुमूलकधान्यकम् ।
 कारवी कुक्षिकाजाल्यः मुमुखः कालमालिका ॥
 फणिज्झकोष्ठ लशुनं भक्तृगुणं सुरसस्तथा ।
 कायस्था च वयःस्था च हरितालं मर्नःशिला ॥
 अष्टता च रुद्रभी च रोहिणं कुकुम् तथा ।
 वचा शरङ्गकाण्डीरं शलकी हृषीका तथा ॥
 सर्वपित्तानि मृत्राणि प्रायो हरितकानि च ।
 सङ्गराणि च मृत्तानि षड्विधारिविषाणि च ॥
 फलानि चैव च तथा स्फुरीणा हिङ्गुपचिका ।
 खवमादीनि चान्यानि गणः कटुकमञ्जकः ।
 राजा सच्चिनुयाद्दुर्गं प्रयत्नेन हृषोत्तमम् ॥*॥
 मुस्तचन्दनद्वीवरजसमालकदारवः ।
 हृदिमालकोशीरं रक्तमालकवस्तुकम् ॥
 दूर्वापटोलकटुकादन्तित्वकपञ्चकक्षुराः ।
 किराततित्तकं निम्बं विषा चातिविषा तथा ॥
 तालीशपत्रं तगरं सप्रपर्णविकङ्कताः ।
 काकोडुम्बरकोदीप्यसुषणः किण्विही तथा ॥
 घङ्गुयथा रोहिणी मांसी पर्पटं मदयन्तिका ।
 रमाञ्जनं भृङ्गराजं पतङ्गी परिप्लवम् ॥
 दुग्धशी गुरुणी कामा श्यामाकं गन्धनाकुली ।
 चतुष्पङ्गी व्याघ्रनखमस्का चतुरङ्गुला ॥
 रम्भा चैव कुथापुष्पी तारास्फोता हरेणुका ।
 वेन्नागो धेतसस्तुम्बी विषागो लोहमञ्जनम् ॥
 मालती करतिक्तास्था विषाङ्गी जिह्विका तथा ।
 पर्यटञ्च गुडुक्षी च गणस्तित्तकमञ्जकः ॥
 खवमादीनि चान्यानि राजा सच्चिनुयात् पुरे ।
 अभयामलके चोभे तथैव च विभीतकम् ॥

१०२

पुरः

प्रियङ्गुधातकीपुष्पं मोचलोशार्जनामनाः ।
 अगन्तान्त्री मुरानङ्गा श्योनाकं कथलं तथा ॥
 भर्जपत्रं शिलोद्भेदं पाटलापत्रलोमकम् ।
 समङ्गा त्रिवृतामूलं कार्पासा गेरिकाञ्जनम् ॥
 विदमं समधुच्छिष्टं कुम्भीकाकुमुदोत्पलम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थकिंशुका शिंशुपा शमी ॥
 पियालपिलुका शालशिरीषं पद्मकन्तथा ।
 विन्धोदुग्धिमन्थः प्रलम्बः श्यामाकथयकोदवम् ॥
 राजादनं करीरश्च धान्यकपिथको तथा ।
 शाकोटाशोकवदराः कदम्बखदिरद्वयम् ॥
 रणां पत्राणि साराणि मृत्तानि कुसुमानि च ।
 खवमादीनि चान्यानि कषायार्थो गणो मतः ॥
 प्रयत्नेन नृपश्चैव राजा सच्चिनुयात् पुरे ।
 कौटाक्ष मारुणं योग्या अङ्गतायान्तथैव च ॥
 घातधमास्त्रमार्गाणि दूषणानि तथैव च ।
 धान्याणि पार्थिवेर्दुर्गं तानि वक्ष्यामि भारतम् ॥
 विषाणान्वारणं कार्यं प्रयत्नेन मर्त्रीभुजा ।
 विचित्राश्च गदा धान्या विषप्रशमनास्तथा ॥
 रत्नोभतपिशाचघ्नाः पापघ्नाः पुष्टिर्दनाः ।
 कलाविद्वद्गुरुषाः पुरे धान्याः प्रयत्नतः ॥
 भीतान् प्रमत्तान् कुपितान् तथैव च विमानि-
 तान् ।
 कुष्ठत्यान् पापशीलाञ्च न राजा वासयेत् पुरे ॥
 यन्त्रायुधाङ्गालचयोपपन्नं
 समप्रधान्यौषधिं प्रयुक्तम् ।
 वणिग्जनैश्चान्वितमावसेत्
 दुर्गं सुगुप्तं नृपतिः सदैव ॥
 इति मास्थे राजधर्मं दर्शयन्तिर्नाम १११
 अध्यायः ॥ * ॥ पुरे वर्गनीयानि यथा,—
 “पुरे हृष्टप्रतोली च परिखातोर्गन्धजाः ।
 प्रासादाश्चप्रपारामवापीवैश्याः सती त्वरी ॥
 इति कविकल्पलता ॥
 अवाश्रितं नगराष्ट्रे दृश्यम् ॥
 पुरः, पुं. (पिपत्तीति । पु + क्.) गुग्गुलुः ।
 इत्यमरः ॥ २१११३६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा —
 “गुग्गुलुर्देवधूपश्च जटायुः कौशिकः पुरः ।
 कुम्भीलखलकं क्षीवे महिषातः पलङ्कः ॥ ”
 “अन्वं तीक्ष्णमर्जीणश्च अवायं अममातपम् ।
 मदां रोषन्धजेत् सस्यगुणार्थं पुरसेवकः ॥ ”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 पीतभिगङ्गी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पुरः, [स्] य, (पूर्वस्मिन् पूर्वस्मात् पूर्वो वा
 एवं पूर्वस्थाः पूर्वस्यामित्यादि । पूर्व + “पूर्वा-
 धरावराणामसि पुरधवक्षेधाम् ॥ ” ५ । ३ । ३६ ।
 इति असि तदुद्योगेन पुर इत्यादेशश्च ।) अगतः ।
 इत्यमरः ॥ ३ । ४ । ७ ॥ (यथा, कुमारः ॥ ६१॥
 “अथि पीवितनाथ ! जीवामी-
 त्यभिधायोत्थितया तथा पुरः ।
 दृष्टे प्रकृत्यति स्तितौ
 हरकोपानलभस्म ज्वलम् ॥ ”)
 प्राच्यां दिशि । प्रथमे काले । (यथा, अभि-
 ज्ञानशकुन्तलायाम् । ७ अङ्के ।

पुरगाः

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं
 धनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
 निमित्तनेमित्तिकथोरयं विधि-
 स्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्यक् ॥ ”)
 पुरार्थे । अतीति । इति तद्भाषायां भरतः ॥
 पुरःसरः, जि, (पुरोऽग्रे सरति गच्छतीति । स +
 “पुरोऽग्रेत्युप सति । ” ३ । २ । ११८ । इति
 टः ।) अग्न्यामी । इत्यमरः ॥ २१११३७ ॥ (यथा,
 महाभारते । ४ । १६ । २२ ।
 “यस्याः पुरःसरा क्षीमन् पृथक्स्थान्यायिनः ।
 साहस्य सदेणायाः पुरःपश्चाच्च गामिनी ॥ ”)
 अस्थ पर्यायः अग्निसराष्ट्रे दृश्यः ॥
 पुरज्जनः, पुं. (पुरं देहक्षेत्रं जनयतीति । जनि +
 बाहुलकात् जन्.) जीवः । यथा,
 “पुरं पुरज्जनं विद्यात् यद्यनन्त्यात्मनः पुरम् ।
 एकदिविचत्तुयाद् वहुपादमपादकम् ॥ ”
 इति श्रीभागवते । ४ । २६ । २ ॥
 पुरज्जनी, स्त्री, (पुरज्जन + गौरादित्वात् ङीप् ।)
 वृद्धिः । यथा,—
 “न विदाम वयं सम्यक् कर्त्तारं पुरुषर्षभ ! ।
 आत्मनश्च परस्यापि गोर्क्षं नाम च यत्कृतम् ॥
 राजन् ! मदीयाः सर्वे ते मामाहुश्च पुरज्जनीम् ॥ ”
 “बुद्धिन् प्रमदां विद्यान्ममाहमिति यत् कृतम् ।
 यामधिष्ठाय देहेऽस्मिन् पुमान् भुङ्क्तेऽन्तिभि-
 र्गुणान् ॥ ”
 इति श्रीभागवते । ४ स्कन्धे । २५ । ६ अध्यायौ ॥
 पुरज्जयः, पुं. (पुरं प्राच्यपुरं जयतीति । जि + खच्.)
 स्वयंवेणीयराजविशेषः । तत्पर्यायः । काकुम्भः
 २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, भागवते ।
 ६ । ६ । १२ ।
 “पितृर्पुत्रं परतेऽभ्येत विक्लिष्टः पृथिवीमिमाम् ।
 श्रामदीक्षे हरिं यज्ञेः शशाङ्क इति प्रियुतः ॥
 पुरज्जयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः ।
 ककुम्भ इति चाप्युक्तः मृग्य नामानि
 र्क्षेभिः ॥ ”
 पूरुवंशीयः खड्गयपुत्रः । यथा, हरिवंशे ।
 ३१ । १८ ।
 “खड्गयस्याभवत् पुत्रो वीरो राजा पुरज्जयः ।
 जनमेजयो महाराज ! पुरज्जयसुतोऽभवत् ॥ ”
 पुरं जयतीति । पुर + जि । खच्. ।) पुरजय-
 कर्त्तरि, जि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १०२ । ४५ ।
 “स्वाम्येव तेऽपि राष्ट्राणि जगुः परपुरज्जयम् ॥ ”)
 पुरटं, स्त्री, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर +
 बाहुलकात् यट्.) सुवर्णम् । यथा,—
 “हरिः पुरटमुन्दरयुतिकदम्बमन्दोपितः
 सदा हृदयकन्दरे स्फुरतु वः शचीगन्धनः ॥ ”
 इति विदग्धमाधवः ॥
 पुरणः, पुं. (पिपत्तिं पूर्यते वेति । पू पालनादौ +
 “कृष्टृजिमन्तिनिधाचः क्यः । ” उणा० २।८१ ।
 इति क्यः । उल्वं रपरत्वञ्च ।) ससुदः । इत्युणा-
 दिकोषः ॥

पुरश्च

पुरतः, [स्] य, (पुरति अये गच्छतीति । पुर + बाहुलकान् अतमुच् ।) अग्रतः । इत्यमरः । १३। ४। ७॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १। १०७ ।
“निर्गते मङ्गरीकुम्भादपश्यन् पुरतस्ततः ।
कन्यं नीलनिचोलिन्यौ स केचिच्चारुलोचने ॥”)
पुरतटी, स्त्री, (पुरस्थिता तटीव ।) हड्डी । लुप्त-
हड्डी । इति हारावली । १६४ ॥
पुरद्वारं, स्त्री, (पुरस्य द्वारम् ।) नगरद्वारम् ।
तत्पर्यायः । गोपुरम् २ । इत्यमरः । १२। २। १६ ॥
(यथा, मनुः । ५ । ६२ ।
“दक्षिणेन स्तनं शूद्रं पुरद्वारेण निर्वरेत् ।
पश्चिमेन पूर्यस्तु यथायोगं द्विजम्भनः ॥”)
पुरदिट्, [ण] पुं, (पुरं देष्टीति । [इष्ट् + क्तिप् ।
मयनिर्मितानां पुरविशेषाणां दाहकत्वदस्य
तथात्वम् ।) शिवः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
भागवते । ४ । ६ । ७ ।
“स इत्यमादिष्ट सूरानजस्तु तैः
समन्वितः पितृभिः सप्रजैः ।
ययौ सधिष्णुमित्रियं पुरदिष्टः
कौलसमदिष्टवरं प्रियं प्रभोः ॥”)
पुरन्दरं, स्त्री, (पुर + दारि + खच् ।) चविकम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
पुरन्दरः, पुं, (अरीणां पुरो दारयतीति । हृ +
णिच् + “पूःसर्वयोर्दारिसङ्घोः ।” ३ । २ । ४२ ।
इति खच् । “वाचं यमपुरन्दरो च ।” ६। ३। ६१ ।
इति निपातितः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १। १। ४४ ॥
(यथा, महाभारते । ३ । १०२ । ६ ।
“कालेयभयसन्ततो देवः साक्षात् पुरन्दरः ।
जगाम शरणं शीघ्रं तत्तु नारायणं प्रभुम् ॥”
पुरं गच्छं दारयतीति । दारि + खच् । निपा-
तितः । १) चौरः । यथा, —
“समांसमीना यदि पाकशाला
समांसमीना दश धेनवः स्युः ।
पुरन्दरस्यापिधर्थं यदि स्यात्
पुरन्दरस्यापि पुरं न यात् ॥”
इत्युद्भटः ॥
पुरन्दरा, स्त्री, (पुरं दारयति प्रवाहैरिति ।
दारि + खच् । निपातनात् साधुः । ततष्टाप् ।)
गङ्गा । इति हारावली ॥
पुरन्धिः, स्त्री, (स्वजनसहितं पुरं धारयतीति ।
पुरन्धि + खच् । गौरादित्वात् ङीष् ।
एषोदरादित्वात् ह्रस्वो वा ।) प्रतिपुत्रदुष्टि-
चादिभर्ता । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । कुटु-
म्बिनी । इत्यमरः । १२। ६। ६ ॥ (यथा, रघुः । ५। २८ ।
“तौ स्नातकैर्धनुमतः च राज्ञा
पुरन्धिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् ।
कन्याकुमारौ कनकासनस्यौ
आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥”)
स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुरश्चरणं, स्त्री, (पुरोऽयत्तश्चरणं मन्त्रजपादि-
पञ्चाङ्गकर्मसाम्यमिति ।) पुरस्क्रिया । सा तु
खण्डदेवतामन्त्रसिद्धार्थं तद्देवतापूजापूर्वकं तन्-

१७४

पुरश्च

मन्त्रजपहोमतर्पणाभिवेकत्राक्षणभोजनरूपप-
ञ्चाङ्गकसाधना । यथा, योगिनीहृदये ।
“गुरोराज्ञा समादाय शुद्धान्तःकरणो नरः ।
ततः पुरस्क्रियां कुर्यान्मन्त्रसंसिद्धिकाम्यया ॥
जीवहोत्रो यथा देही सर्वकर्मसु न लभः ।
पुरश्चरणहोत्रोऽपि तथा मन्त्रः प्रकीर्तितः ॥
तस्मादादौ स्वयं कुर्यात् गुरुं वा कारयेद्बुधः ।
गुरोरभावे विप्रं वा सन्प्राणिद्विते रसम् ।
स्त्रियं शास्त्रविदं मित्रं नानागुणसमन्वितम् ॥
स्त्रियं वा सद्गुणोपेतां सपुत्रां विनियोजयेत् ॥
आदौ पुरस्क्रियां कर्तुं स्थाननिर्णय उच्यते ॥”
योगिनीहृदये ।
“पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहापर्वतमस्तकम् ।
तीर्थप्रदेशाः सिन्धुना सङ्गमः पावनं वनम् ॥
उद्यानानि विविक्तानि विस्त्रुमलं तटं गिरः ॥
तुलसीकाननं गोष्ठं वृषभूयं शिवालये ॥
अश्वत्थामलकीमूलं गोशालाजलमध्यतः ।
देवतायतनं कूलं सतुद्रस्य निजं गृहम् ॥
साधनेषु प्रशस्तानि स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम् ।
अथवा निवसेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति ॥” * ॥
तथा ।
“गृहे प्रातर्गुणं विद्यात्रोष्ठे लक्षगुणं भवेत् ।
कोटिर्द्वालये पुण्यमनन्तं शिवसन्निधौ ॥
स्त्रिच्छन्दुष्टगयालशङ्कातङ्कविवर्जिते ।
एकास्तपावने निन्दारहिते भक्तिसंयुते ॥
सुदेशे धार्मिके देशे मुनिजे निरुपद्रवे ।
रम्ये भक्तजनस्थाने निवसेत् तापसः प्रिये ॥
गुरुणां सन्निधाने च चित्तेकाग्रस्थाने तथा ।
गङ्गामन्यतमस्यागमाश्रित्य जपमाचरेत् ॥
यत्र ग्रामे जपेन्मन्त्री तत्र कूर्मं विचिन्तयेत् ॥”
गौतमीये ।
“पर्यन्ते सिन्धुतीरे वा पुण्यारम्ये नदीतटे ।
यदि कुर्यात् पुरश्चर्यां तत्र कूर्मं न चिन्तयेत् ॥”
विविधलादावपि कूर्मचिन्ता नास्ति तदुक्तं
वैशम्पायनसंहितायाम् ।
“पुण्यक्षेत्रं गृही तीर्थं देवतायतनं शुभम् ।
नदीतीरं तथा सिन्धुसङ्गमोऽतिमनोहरः ॥
पर्वतस्य गुहाश्चैव तथा पर्वतमस्तकम् ।
विस्त्रुमलं सतुद्रश्च वनसुद्यानमेव च ॥
गुप्तं स्थानं विप्रेन्द्र । कूर्मचक्रं न चिन्तयेत् ।
ग्रामे वा यदि वा वास्तौ गृहे तत्र विचिन्त-
येत् ॥”
अथ पुरश्चरः भक्ष्यादिनियमः ।
गौतमीये ।
“पुरश्चरणक्रमेण भक्ष्याभक्ष्यं विचारयेत् ।
अन्यथा भोजनादोषात् सिद्धिहानिः प्रजायते ॥
शस्त्रास्त्रं समशीयात् मन्त्रसिद्धिसमीक्षया ।
तस्मात्त्रियं प्रयत्नेन शस्त्राभाशी भवेत्तरः ॥”
अगस्त्यसंहितायाम् ।
“दधि क्षीरं घृतं गणं येनैवं गुह्यवर्जितम् ।
तिलाश्वेव सिता सुजाः कन्दः कंसुकवर्जितः ॥
नारिकेलफलश्चैव कदली खवली तथा ।

पुरश्च

आम्रमामलकश्चैव पनसश्च हरीतकी ॥
व्रतान्तरे प्रशस्तश्च हविष्यं मन्यते बुधैः ॥”
व्रतान्तर इति ।
“हेमन्तिकं सितास्त्रिभं धान्यं सुजास्तिला यवाः ।
कलायकङ्गुनीवारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥
घटिका कालश्राकश्च मूलकं कंसुकैतरत् ।
लवणे सैन्धवमाम्रं गव्यं च दधिसर्पिषी ॥
पयोऽनुद्धृतसारश्च पनसाम्रहरीतकी ।
पिप्पली शीरकश्चैव नागरङ्गश्च तिलिङ्गी ॥
कदलीलवलीधात्रीफलानिगुडमेचयम् ।
अनेलपक्वं सुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते ॥
भुञ्जानो वा हविष्यान्नं श्राकं यावकमेव वा ।
पयो मूलं फलं वापि यत्र यत्रोपलभ्यते ॥
रम्भाफलं तिलिङ्गीकं कमला नागरङ्गकम् ।
फलान्येतानि भोज्यानि गृह्योऽन्यानि विवर्ज-
येत् ॥”
यत्तु योगिनीतन्त्रे ।
“चिन्ताश्च नालिकाश्राकं कलायलकुचं तथा ।
कदम्बं नारिकेलश्च व्रते कुष्माण्डकं त्यजेत् ॥”
तत्तु व्रतान्तरे बोध्यम् । चिन्ता तिलिङ्गी ॥ * ॥
अथ वर्णानि ।
“विवर्जयेन्मधु चारुलवणं तैलमेव च ।
ताम्बूलं कांस्यपात्रश्च दिवाभोजनमेव च ॥”
तथा ।
“चारुश्च लवणं मांसं गन्धनं कांस्यभोजनम् ।
माषाद्वकीमसुरांश्च कोदवांश्चणकानपि ॥
अन्नं पर्यागिनश्चैव निःक्षिप्तं कोटदूषितम् ॥”
रामार्चनचन्द्रिकायाम् ।
“भेदुर्न तत्कथालापं तत्रोद्गीः परिवर्जयेत् ।
जटुकालं विना मन्त्री स्वस्त्रियं नैव गच्छति ॥
लवणश्च पलश्चैव चारुं क्षीरं रसान्तरम् ।
कौटिल्यं क्षीरमभ्यङ्गमनिवेदितभोजनम् ॥
अमकल्पितकृत्यश्च वर्जयेन्मर्दनदिकम् ।
स्त्रायाश्च पञ्चगव्येन केवलाभजनकेन वा ॥
मन्त्रजप्राप्तपानीयेः स्नानाच्चमनभोजनम् ।
कुर्याद्यथोक्तविधिना त्रिसन्ध्यं देवार्चनम् ॥
अपवित्रकरो नमः शिरसि प्रावृत्तोऽपि वा ।
प्रलपन् प्रजपेद्यावत्तावत् निष्कलमुच्यते ॥”
नारदीये ।
“ऋदु सोणं सुपक्वश्च कुर्यादे लघु भोजनम् ।
नेन्द्रियाणां यथा वृद्धिस्तथा भुञ्जीत साधकः ॥”
कुलागर्वेऽपि ।
“यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते धर्मसन्धयम् ।
अन्नदातुः फलस्यार्द्धं कर्तुं शर्हं न संशयः ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पराङ्गं वर्जयेत् सुधीः ।
पुरश्चरणकालेषु सर्वकर्मसु शास्त्रवि ॥
जिह्वा दग्धा पराङ्गेन करो दग्धौ प्रतिगृह्यात् ।
परस्त्रीभिर्मेनो दग्धं कथं सिद्धिर्विरानने ॥”
पराङ्गं भिक्षितेतरेवविषयम् । भिक्षायां तस्य
स्वत्वोत्पादात् । तथा च ।
“वेदिकाचारयुक्तानां सुचीनां श्रीमतां सताम् ।
सत्कुलस्थानजातानां भिक्षाशी चाग्रजन्मनाम् ॥

पुरश्च

विहाय वद्धिं नहि वस्तु किञ्चित्
ग्राह्यं परम्यः सति सम्भवे च ।
असम्भवे तीर्थवह्निर्विशुद्धात्
पश्चात्तिरिक्ते प्रतिगृह्य जप्यात् ॥
तत्रासमर्थोऽनुदिनं विशुद्धात्
याचेत यावद्दिनमात्रमेवम् ।
गृह्णाति रागादधिकं न सिद्धिः
प्रजायते कल्पशतैरसुखम् ॥ * ॥

सकृदुत्तरिते शब्दे प्रणवं सप्तदशैरेतत् ।
प्रोक्तं पारश्वे शब्दे प्राणायामं सकृदुत्तरेत् ॥
बहुप्रकाशो व्याचक्ष्य न्यस्याङ्गानि ततो जपेत् ।
क्षुत्तरेण तथासुप्रस्थानानां स्पर्शनेन च ॥
एवमादौ च नियमान् पुरश्चरणक्षेत्रे ॥
विष्णुशोभाशङ्कादियुक्तः कर्म करोति यत् ।
जपार्चनार्चकं सन्मपवित्रं भवेत्प्रिये ॥
मलिनान्तरकेशादिसुखदौर्गन्ध्यसंयुतः ।
यो जपेत् दहत्याशु देवता गुप्तिरसिधता ॥
आलस्यं जृम्भणं निद्रा क्षुत्तं निष्ठोर्वनं भयम् ।
नौचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्जयेत् ॥ * ॥
एवमुक्तविधानेन विलम्बं त्वरितं विना ।
उक्तसंख्यं जपं कुर्यात् पुरश्चरणसिद्धये ॥
देवतागुरुमन्त्राणामेकं सम्भाषयन् धिया ।
जपेदेकमनाः प्रातःकालं मध्यन्दिनावधि ॥
यत्सकृदा समारब्धं तत् कर्त्तव्यं दिने दिने ।
यदि न्यूनाधिकं कुर्यात् व्रतभङ्गो भवेत्तरः ॥
सुखमालायाम् ।
“यत्सकृदा समारब्धं तत् जपयं दिने दिने ।
न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यमासमाप्तं सदा जपेत् ॥
प्रजपेत्सकृदायास्तुगुणजपं कलौ ॥”
अथत्रापि ।
“कृते जपस्तु कल्पोत्कृष्टतार्या द्विगुणो मतः ।
हापरे त्रिगुणः प्रोक्तस्तुगुणजपः कलौ ॥”
कुलार्णवेऽपि ।
“न्यूनातिरिक्तकर्माणि न फलन्ति कदाचन ।
यथाविधिलतायेव सत्कर्मणि फलन्ति हि ॥
भूशण्या जलचारित्वं मौनमाचार्यसेविता ।
नित्यपूजा नित्यदानं देवतास्तुतिकीर्तनम् ॥
जित्यं त्रिसवनं ज्ञानं क्षुद्रकर्मविवर्जनम् ।
नैमित्तिकार्चनञ्चैव विन्यासो गुरुदेवयोः ॥
जपनिष्ठा दादृष्टे धर्माः स्युर्मन्त्रसिद्धिदाः ॥
स्त्रीशूद्रपतितव्रातनास्तिकोच्छिष्टभाषणम् ।
असत्यभाषणं जिह्वाभाषणं परिवर्जयेत् ॥
सत्येनापि न भाषेत जपहोमार्चनानिदिपु ।
अन्यथानुष्ठितं सर्वं भवत्येव निरर्थकम् ॥
पुरश्चरणकाले तु यदि स्यान्मृतसूतकम् ।
तथा च कृतसङ्कल्पो व्रतं नैव परित्यजेत् ॥”
योगिनीहृदये ।
“शरीतजुशश्रयायां शुचिवस्त्रधरः सदा ।
प्रत्यहं जालयेत् शय्यामेकाकी निर्भयः स्वपेत् ॥
असत्यभाषणं वाचं कुटिलं परिवर्जयेत् ।
वज्रयेहीतवाद्यादिश्रवणं श्रुत्यदर्शनम् ॥
अभ्यङ्गं गन्धलेपश्च पुष्पधारणमेव च ।

पुरश्च

त्यजेदुष्णीहकस्नानमन्यदेवप्रपूजनम् ॥”
तत्रैव ।
“मैकवासा जपेन्मन्त्रं बहुवासाकुलोऽपि वा ॥”
वैशम्पायनसंहितायाम् ।
“विपर्यासं स कुर्यात् कदाचित्पि मोहतः ।
उपगन्धो वह्निर्वस्त्रं पुरश्चरणक्षेत्रः ॥
पतितानामन्त्रजानां दर्शनं भाषणे श्रुते ।
क्षुत्तरेणोवायुगमने जृम्भणे जपमुत्तरेज्ज ॥
तथा तस्य च तथामो प्राणायामं यदङ्गकम् ।
कृत्वा सत्यं जपेत् प्रायं यदा सूर्याददर्शनम् ॥”
आदिशब्दाद्वह्निं ब्राह्मणम् ॥ * ॥ तन्नाम्नरे ।
“मनःसंहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्चनम् ।
अश्रयत्वमनिर्जदो जपसम्यक्चित्तवः ॥ * ॥
उष्णीशी कशुकी नमो सुक्तकेशो गणावृतः ।
अपवित्रकरोऽशुद्धः प्रलपस जपेत् कश्चित् ॥
अनासनः शयानो वा गच्छन् भुञ्जान एव वा ।
अप्राप्तौ करौ कृत्वा शिरसा प्राप्तौऽपि वा ॥
चिन्तायाकुलचित्तो वा क्षुब्धो भ्रान्तः क्षुधा-
न्वितः ।
रथायामाश्रयस्थाने न जपेत्तिमिरालये ॥
उपानद्गृहपादो वा यानशय्यागतोऽपि वा ।
प्रसार्य न जपेत् पादावुत्कटासन एव च ।
न यज्ञकाष्ठे पाषाणे न भूमौ नासने स्थितः ॥”
तथा ।
“माञ्जरिं कुकुटं क्रौञ्चं स्थानं शूद्रं कपिं खरम् ।
द्विपाक्षस्य जपेत् प्रायं सृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥”
सञ्च जपं त्वयं नियमः ॥ मानसं तु नियमो
नास्त्येव । तथा च ।
“अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छंस्तिष्ठन् स्वपसपि ।
मन्त्रेकशरणो विद्वान् मनसैव सदाभ्यसेत् ॥
न दोषो मानसे जाप्ये सर्वदेशेऽपि सर्वदा ॥”
श्यामादिजपे तु तत्तन्मन्त्रे विशेषो वक्तव्यः ॥
जपफलमाह शिवधर्मम् ।
“अपनिष्ठो द्विजश्चोऽखिलयज्ञफलं लभेत् ।
सर्वेषामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः ॥
जपेन देवता नित्यं स्तुयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विपुलान् कामान् दद्यान्मुक्तिश्च शाश्व-
तोऽसौ ॥”
पादौ ।
“यत्तरुणः पिशाचाश्च ग्रहाः सर्पाश्च भीषणाः ।
जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ॥”
पाद्मनारदीययोः ।
“यावन्तः कर्मयज्ञाः स्युः पदिष्ठानि तपोमि च ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नाहन्ति घोडशीम् ॥
माहात्म्यं वाचिकस्यैतज्जपयज्ञस्य कीर्तितम् ।
तस्माच्छतगुणोपायः सहस्रो मानसः स्मृतः ॥”
तथा तन्त्रम् ।
“मानसः सिद्धिकामानां पुष्टिकामैरुपायकः ।
वाचिको भारणं चैव प्रशस्तो जप ईरितः ॥”
गौतमीये ।
“श्रद्धा त्रिसवनं ज्ञानमन्यथा हिः सङ्गच वा ।
त्रिसन्ध्यं प्रजपेन्मन्त्रं पूजनं तत्समं भवेत् ॥”

पुरश्च

संशानये प्रजाङ्गलाञ्जपमष्टीशरशतमिहर्षः ।
“एकदा वा भवेत् पूजा न जपेत् पूजनं विना ।
जपान्ते वा भवेत् पूजा पूजान्ते वा जपेन्मन्त्रम् ॥
प्रातःकालं समागम्य जपेन्मन्त्रं नावधि ॥”
मध्यन्दिनावधौ न नियमपरं किन्त्वधिककाल-
जपश्चेदपरम् । अन्यथा तत्समयजपनियमे
कदाचित् जिहाया जायाजाह्निन वा प्रति-
नियतदिवसीयजपमहाया अपूर्णत्वे अधिकत्वे
वा नियमभङ्गः स्यात् ॥ * ॥
“मनः संकुल्य विपर्यासमन्त्रार्थगतमानसः ।
न दत्तं न विलम्बं जपेन्मौक्तिकपंक्तिवत् ॥ * ॥
जपः स्यादन्तरात्रिर्मानसोपाशुवाचिके ।
धिया यदन्तरात्रिर्गो वरुणस्वरुपात्मिका ॥
उच्चैर्दर्शमुद्दिश्य मानसः स जपः स्मृतः ॥”
मन्त्रनिर्णये ।
“मानसं मन्त्रवर्गस्य चिन्तनं मानसः स्मृतः ।
जिह्वोष्ठौ चालयेत् किञ्चिद्देवतागतमानसः ॥
किञ्चित् श्रवणयोग्यः स्यात् उपाशुः स जपः
स्मृतः ।
मन्त्रमुच्चारयेदाच्चा वाचिकः स जपः स्मृतः ॥
उच्चैर्जपेत्प्राद्विशिष्टः स्यादुपाशुर्दृष्टाभिर्गणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः सहस्रो मानसः स्मृतः ॥”
प्रकारान्तरम् ।
“निजकर्णागोचरो यो मानसः स जपः स्मृतः ।
उपाशुर्निजकर्णस्य गोचरः स प्रकीर्तितः ॥
निगदस्तु जनेर्वेद्यस्त्रिविधोऽयं जपः स्मृतः ॥”
तन्त्रान्तरे ।
“उच्चैर्जपोऽधमः प्रोक्त उपाशुर्मध्यमः स्मृतः ।
उत्तमो मानसो देवि त्रिविधः कथितो जपः ॥”
जिह्वाजपस्तु ।
“जिह्वाजपः स विज्ञेयः केवलं जिह्वया बध्नेरिति ॥
अतिविलम्बातिशोषजपे दोषमाह ।
“अतिदृष्टो याधिहेतुरतिदोषो वसुन्धरः ।
अन्तरात्रिर्गुणं जपेन्मौक्तिकशरवत् ॥
मनसः यः सरेत् स्तोत्रं वचसा वा मनुं जपेत् ।
उभयं निष्फलं याति भिन्नभाषोदकं यथा ॥”
गौतमीये ।
“पशुभावे स्थिता मन्त्राः केवला वर्णरूपिणः ।
सौमन्त्रध्वन्युच्चरिताः प्रसुत्वं प्राप्नुवन्ति ते ॥”
पाद्मनारदीययोः ।
“मन्त्राक्षराणि चिच्छक्तौ प्रोतानि परिभाषयेत् ।
तामेव परमयोस्त्रि परमास्तुष्टं हि ॥
दर्शयत्यात्ममहावं पूजाहोमादिभिर्विनेति ।”
गौतमीये दशाक्षरपटले ।
“सूक्तमन्त्रं प्राणबुद्ध्या सुसुप्तासुलदेशके ।
मन्त्रार्थं तस्य चेतन्यं जीवं ध्यात्वा पुनः पुनः ॥
कुलार्णवेऽपि ।
“मनोऽन्यत्र शिरोऽन्यत्र शक्तिरन्यत्र मारुतः
न सिद्धति वरारोहे । कल्पकोटिशतैरपि ॥
जातसूतकमादौ स्यादन्ते च मृतसूतकम् ।
सूतकद्वयसंयुक्तो यो मन्त्रः स न सिद्धति ॥
गुरोस्तद्विदं कृत्वा मन्त्रं यावज्जपेद्विहा ।

सूतकदयनिर्मुक्तः स मन्त्रः सर्वसिद्धिदः ॥
 ज्ञातसूतकमादौ स्यात्सूतकमन्त्रतः ॥
 सूतकदयनिर्मुक्तो मन्त्रः सिद्धाति नान्यथा ॥”
 तत्रैव ।
 “तस्माद्वि ! प्रयत्नेन ध्वेण पुटितं मग्नम् ।
 व्यष्टोत्तरशतं वापि सप्तवारं जपादितः ॥
 जपान्ते च तथा जप्यात् चतुर्वर्गफलाप्रये ॥”
 तत्रैव ।
 “ब्रह्मधीर्जं मनोहेत्वा चायन्ते परमेश्वरि ! ।
 सप्तवारं जपेन्मन्त्रं सूतकदयमुक्तये ॥ * ॥
 मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुदा न वेत्ति यः ।
 शतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ॥
 लुप्तवीजाश्च ये मन्त्रा न दास्यन्ति फलं प्रिये ! ।
 मन्त्राश्चैतन्यसहिताः सर्वसिद्धिकराः सृष्टाः ॥
 चैतन्यरहिता मन्त्राः प्रोक्ता वर्णास्तु केवलम् ।
 फलं नैव प्रयच्छन्ति लक्ष्मीकोटिजपेरपि ॥
 मन्त्रोच्चारणे कृते यादृक् स्वरूपं प्रथमं भवेत् ।
 शनैः सहस्रे लक्षे वा कोटिजपे न तत्फलम् ॥
 हृदये गन्धिमैश्च मन्त्रावयववर्द्धनम् ।
 व्यानन्दाश्रुणि पुलको देहावेशः कुलेश्वरि ! ॥
 गङ्गादीक्षिणं सहसा जायते नात्र संशयः ।
 मन्त्रद्वयैरित्येवं मन्त्रे चैतन्यसंयुते ॥
 दृश्यन्ते प्रलया यत्र पारम्यं तदुच्यते ॥ * ॥
 माममात्रं जपेन्मन्त्रं भूतलिप्या तु संपुटम् ।
 क्रमोत्क्रमात् सहस्रं च तस्य सिद्धो भवेन्मनुः ॥”
 तत्र भूतलिपिः ।
 “पञ्च कृत्वाः सन्धिवर्णा योमाराभिजलनराः ।
 अन्यमाद्यं द्वितीयं चतुर्थं मध्यमं क्रमात् ॥
 पञ्चवर्गाक्षराणि स्युः सन्धिवर्णैश्चभिः सह ।
 एषा भूतलिपिः प्रोक्ता दिक्षुत्वारिंशदक्षरैः ॥
 मन्त्रस्तु ।
 अ इ उ ऋ ए ओ औ ह य र व ल ङ
 क ख ग घ ङ ञ झ ञ ट ठ ड न त
 थ ध द म प फ भ व श ष साः ।
 अतः परं मन्त्रमुच्चार्य पुनः क्रमेणोक्तेयम् ॥*॥
 गौतमीये ।
 “एवं जपं पुरा कृत्वा तजोरूपं समपेयेत् ।
 देवस्य दक्षिणे हस्ते कृशपुण्यार्घ्यवारिभिः ॥
 सफलं तदिमाद्यैवं प्राणायामं समाचरेत् ।
 जपस्यादौ जपान्ते च त्रितयं त्रितयं चरेत् ॥” * ॥
 शक्तिविषये देशे वामहस्ते । तथा च ।
 “एतं जपं पुरा कृत्वा गत्याक्षतकृशोदकेः ।
 जपं समर्पयेद्देशे वामहस्ते विचक्षणः ॥ * ॥
 जपान्ते प्रत्यहं मन्त्रो होमयेत्तद्वशातः ।
 तर्पणश्चाभिव्यक्तश्च तत्तद्वशात्प्रतो मुने ! ॥
 प्रत्यहं भोजयेद्विप्रान् न्यनाधिकप्रशान्तये ।
 अथवा सर्वपूर्त्तौ च होमादिकमथाचरेत् ॥
 सम्यग्गीर्णं प्रतिज्ञायार् तर्पणादिकमाचरेत् ॥”
 मुण्डमालायाम् ।
 “यस्य यावान् जपः प्रोक्तस्तद्वशांशमनुक्रमात् ।
 तत्तद्व्यर्थं जपस्यान्ते होमं कुर्यादित्ते दिने ॥”
 जपसङ्ख्यायां विशेषमाह मुण्डमालायाम् ।

नाक्षत्रैर्हस्तपञ्चैर्वा न धान्यैर्न च पुष्पकैः ।
 न चन्दनेर्मूर्तिकया जपसङ्ख्यान् कारयेत् ॥
 लान्ताकुशीदमन्दरं गोमयश्च करीषकम् ।
 विलोच गुटिकी कृत्वा जपसङ्ख्यान् कारयेत् ॥”
 पुरश्चरणचन्द्रिकायाश्च ।
 “ततो जपदशांशेन होमं कुर्यादित्ते दिने ।
 अथवा लक्षसङ्ख्यायां पूर्णायां होममाचरेत् ॥”
 तथा । होमाद्यशक्तौ च सनत्कुमारीये ।
 “यद्यदङ्गं भवेद्द्वयं तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
 होमाभावे जपः कार्यो होमसङ्ख्याचतुर्गुणः ॥
 विप्राणां क्षत्रियाणाञ्च रससङ्ख्यागुणः सृष्टः ।
 वैश्यानां वसुसङ्ख्याकमेधो स्त्रीणामयं विधिः ॥
 यं वर्णमाश्रितः शूद्रः स च तस्य विधिश्चरेत् ।
 अनाश्रितस्य शूद्रस्य दिक्सङ्ख्याकः समीरितः ।
 शूद्रस्य विप्रभृत्यस्य तत्पञ्चाः सङ्गो जपः ॥”
 अत्राप्यशक्तश्चैव योगिनो हृदये ।
 “होमकर्मण्यशक्तानां विप्राणां द्विगुणो जपः ।
 इतरेषां वर्णानां त्रिगुणादिः समीरितः ॥”
 त्रिगुणादिः होमसङ्ख्यात्रिगुणजपः क्षत्रियेण
 कार्यः । वैश्येन चतुर्गुणः । शूद्रेण पञ्चगुणः ।
 तदुक्तं कृत्वाण्वे ।
 “यद्यदङ्गं विहीनं स्यात् तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
 कुर्वीत चित्ततुः पञ्च यथासंज्ञं दिवाहयः ॥”
 एतेन स्त्रीशूद्राणां होमाधिकारः । तथा च ।
 “वणिजामर्हशशाककोणं चासं भवति शूद्रा-
 णाम् ॥”
 इति नागभट्टनिबन्धे ॥
 शूद्राणां त्राममिति कुण्डप्रकरणे सारदायाम् ॥
 स्त्रीणां होमाधिकारश्च तत्र ।
 “लान्तेस्त्रिमधुरोपेतैर्होमः कन्यां प्रयच्छति ।
 अनेन विधना कन्या वरमाप्नोति वाञ्छितम् ॥”
 अतः स्त्रीणां होमाधिकारः । तच्च ब्राह्मण-
 द्वारा । तथा च तन्त्रे ।
 “योक्तारोक्षारणाहोमात् शालग्रामशिलाचै-
 नान् ।
 ब्राह्मणीगमनाच्चैव शूद्राखालतां ब्रजेत् ॥”
 इति मात्तान्निविधात् ।
 तथा स्त्रीणामपि सर्ववैदिककर्मसु शूद्रतुल्य-
 प्रतिपादनात् ।
 स्त्रीशूद्रकर्मस्यार्थो वज्रपातसमो मम ॥
 इति भगवद्वचनाच्च । तथा च नारायणकल्पी ।
 “अष्टाक्षरो महामन्त्रः सप्तार्णः शूद्रयोधितोः ।
 प्रणवादिश्च यो मन्त्रो न स्त्रीशूद्रं प्रशस्यते ॥”
 इति मन्त्रेण स्त्रीणां शूद्रवद्व्यवहारः ॥*॥
 शूद्रस्यापि सकर्षकहोमः । तथा च वाराही-
 तन्त्रे ।
 “यदि कामी भवत्येव शूद्रोऽपि होमकर्मणि ।
 बह्विज्यायां परित्यज्य हृदयान्तेन होमयेत् ॥”
 सर्वर्षी वा द्विगुणो जपः । तथा च वाशिष्ठे ।
 “यद्यदङ्गं विहीयेत् तत्सङ्ख्यादिगुणो जपः ।
 कर्त्तव्यं चाङ्गसिद्धयर्थं तद्वशात्तेन भक्तिः ॥
 न चेदङ्गं विहीयेत् तद्विशिष्टमवाप्नुयात् ।

विप्रभोजनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेत् ध्रुवम् ॥
 यत्र मुङ्क्ते द्विजसमाजश्च मुङ्क्ते हरिः
 स्वयम् ॥”
 तथा अगस्त्यसंहितायाम् ।
 “यदि होमेऽप्यशक्तः स्यात् पूजायां तर्पणेऽपि वा ।
 तावत्सङ्ख्याजपेनैव ब्राह्मणाराधनेन च ॥
 भवेदङ्गद्वयेनैव पुरश्चरणमार्थं ते ॥” * ॥
 वीरतन्त्रे ।
 “नियमः पुरुषे होमो न योषितस्तु कथञ्चन ।
 न न्यासो योषितामत्र न ध्यानं न च पूजनम् ॥
 केवलं जपमात्रेण मन्त्राः सिद्ध्यन्ति योषिताम् ॥”
 ततश्च ।
 “गुरवे दक्षिणां दद्यात् भोजनाच्छादनादिभिः ।
 गुरुसन्तोषमात्रेण मन्त्रसिद्धिर्भवेत् ध्रुवम् ॥” * ॥
 तथा च योगिनीहृदये ।
 “गुरोरभावे पुत्राय तत्पञ्चै वा निवेदयेत् ।
 तयोरभावे देवेशि । ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
 सन्ध्याकर्मिकमन्त्रस्य पञ्चाङ्गोपासनेन च ।
 सर्वे मन्त्राश्च सिद्ध्यन्ति त्वत्प्रासादात् कुलेश्वरि ॥
 गुरुमन्त्रमिदं सर्वमित्याहुस्तन्त्रवेदिनः ।
 एकग्रामे स्थितो नित्यं गत्वा वन्देत् वे गुरुम् ॥
 गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मादादौ तमर्चयेत् ।
 तदन्ते महर्षौ पूजां कुर्यात् साधकसत्तमः ॥
 सुभाषिणीं कुमारीं च भयणेरपि भययेत् ।
 मिश्रात् बहुशः कार्यं भुङ्गीत बन्धुभिः सह ॥
 एवं सिद्धमनुमैल्लो साधयेत् सकलेष्वितान् ॥” * ॥
 अथ ग्रहणपुरश्चरणम् ।
 तन्त्रे ।
 “अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ।
 ग्रहणोऽर्कस्य सन्तोर्वा शुचिः पूर्वसुपोषितः ॥
 नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रादके स्थितः ।
 स्पर्शादिमुक्तिपर्यन्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ॥” * ॥
 यदि नक्रादिद्रूयिता नदी भवति तदा यत्
 कर्त्तव्यं तदाह रुद्रयामले ।
 “अपि शुद्धोदकेः स्नात्वा शुचौ देशे समाहितः ।
 ग्रासादिमुक्तिपर्यन्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ॥
 इति कृत्वा न सन्देहो जपस्य फलभागभवेत् ॥”
 नद्यभावे ।
 “यद्वा पुण्योदकेः स्नात्वा शुचिः पूर्वसुपोषितः ।
 ग्रहणादिविमोचान्तं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः ॥” * ॥
 उपवाससमर्थं तु तत्रैव ।
 अथवान्यप्रकारेण पौरश्चरणादिको विधिः ।
 चन्द्रसूर्योपरागे च स्नात्वा प्रयत्नमानसः ॥
 स्पर्शनादिविमोचान्तं जपेन्मन्त्रं समाहितः ।
 जपाद्वशात्प्रतो होमं तथा होमास्तु तर्पणम् ।
 एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा ॥” * ॥
 गोपालमन्त्रतर्पणे तु होमसमसङ्ख्यात्वं यथा,—
 “इह गोपालमन्त्रस्य तर्पणं होमसङ्ख्या ।
 वर्णानामिह सर्वेषामित्यागमविदो विदुः ॥
 दद्यात् स्नात्वा सुसङ्कल्प्य विमोचान्तं जपश्चरेत् ।
 तावद्व्यष्ट्यादिकं कुर्याद्ग्रहणान्ते शुचिः पुमान् ॥
 एवं जपान्मन्त्रसिद्धिर्भवत्येव न संशयः ॥” * ॥

पुरश्च

ग्रहणे जपस्य आवश्यकत्वम् ।

“आह्वादेरनुरोधेन यदि जपं त्यजेन्नरः ।

स भवेदेवताद्रोही पितृन् सप्त नयत्यधः ॥”

इति सनत्कुमारोपनिषत्तन्त्रम् ॥

वस्तुतस्तु आरम्भपुरश्चरणविषयमिदम् ।

तथाहि ।

“आरम्भे पुरश्चरणे यदि च ग्रहणं भवत्
तदा आह्वादनुरोधेन अपं न त्यजेत् । एवं
रात्रावपि पुरश्चरणविधिं बोद्धव्यम् ॥” इति
सर्वसमग्रसम् ॥ * ॥ योगिनीहृदये ।

“कण्ठोक्तविधिना मन्त्री कुर्याद्दोमादिकन्तः ।
अथवा तद्दर्शनेन होमादींश्च समाचरेत् ॥”

तथा ।

“अनन्तरं दर्शनेन क्रमाद्दोमादिकचरेत् ।

तदन्ते महतीं पूजां कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ ।

ततो मन्त्रस्य सिद्धार्थं गुरुं समुच्य तोषयेत् ।

एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्यात् देवता च प्रसीदति ॥”

अत्र ब्राह्मणभोजनमावश्यकमेव ।

“सर्वेषां भोजयेद्द्विपान् कृतसाङ्गत्वमिदमे ।

विप्राराधनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेद्भुवम् ॥”

क्रियासारे ।

“दीक्षाहीनान् पशून् यस्तु भोजयेद्वा स्वमन्दिरे ।

स याति परमेशानि । नरकानेकविंशतिम् ॥

एवं यः कृतेन देयि । पुरश्चरणकं प्रिये । ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो देवीसायुज्यमाप्नुयात् ॥”

यद्यपि पुरश्चरणपदं पञ्चाङ्गपरम् । तथा च ।

“जपहोमौ तर्पणश्चाभिषेको विप्रभोजनम् ।

पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमुच्यते ॥”

तथापि ग्रहणादौ पुरश्चरणपदं गौणं जपमात्र-
परम् ।

“सूर्यादयं समारभ्य यावत् सूर्यादयान्तरम् ॥”

इत्यादौ तथादर्शनात् तत्र होमादेरभावात् ।

तर्हि कथं ग्रहणपुरश्चरणे होमादि इति चेत्

वचनादेव । न च पुरश्चरणस्य पञ्चाङ्गत्वात्

सर्वत्र तदेव स्यादिति वाच्यम् । ग्रहणे पुन-

स्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । किञ्च ग्रहणे होमादि-

नियमान् नान्यत्र होमादिः । ग्रहणपुरश्चरणे

होमादिविधानानु प्रकृतीभूतपञ्चाङ्गपुरश्चरण-

तुल्यताबोधनाय । अतएव ग्रहणे पञ्चाङ्ग-

स्वरूपपुरश्चरणे कृते मुख्यप्रयोगेऽप्यधिकार इति

प्रकटीकृतम् । तदकरणे पुनः केवलजपमात्र-

पुरश्चरणे कृते नाधिकार इति सर्वसम्मतमिति ।

पुरश्चरणकालस्तु वाराहीये ।

“चन्द्रतारानुकूले च शुक्ले पक्षे शुभेऽहनि ।

आरभेत पुरश्चर्या हरौ सुमे न चाचरेत् ॥”

प्रतिप्रसवः । रुद्रयामले ।

“कार्तिकाश्विनेषांशमाघेऽथ मार्गशीर्षके ।

फाल्गुने आश्विने दीक्षा पुरश्चर्या प्रशस्यते ॥”

ग्रस्तास्ते यज्ञोदये च दीक्षापुरश्चरणयोर्निषेध-

माह तन्त्रान्तरे ।

“ग्रस्तास्ते ह्युदये नैव कुर्याद्दीक्षां जपं प्रिये । ।

कृते नाशो भवेदाशु आयुःश्रीसुतसम्पदाम् ॥”

१७७

पुरश्च

अथ पुरश्चरणप्रयोगः ।

तत्र तावत् भूमेः परिग्रहं कृत्वा पुरश्चरणप्राक्

हृत्वीयदिवसे चौरादिकं विधाय वेदिकाया-

श्चतुर्दिक्षु क्रोशं क्रोशद्वयं वा क्षेत्रं चतुरस्रम्

आहारादिविहारार्थं परिकल्प्य तत्र कुर्म-

चक्रानुरूपं मण्डलं विधाय एकभक्तं कुर्यात् ।

तत्र, परदिने स्नानादिकं विधाय शङ्खः सन्

वेदिकायाश्चतुर्दिक्षु अश्वत्थोदुम्बरप्रक्षालनामन्य-

तमस्य धितस्तिमानान् दद्यात् कौलकान्, ॐ

नमः सुदर्शनाय अस्त्राय फट्तिमन्त्रेणाष्टोत्तर-

शताभिर्मन्त्रितान् वेदिकाया दद्यादित्तु,

ॐ ये चात्र विप्रकर्तारो भुवि दिव्यन्तरी-

जगाः ।

विप्रभूताश्च ये चान्ये मम मन्त्रस्य सिद्धिषु ॥

मयेतत् कीलितं क्षेत्रं परित्यज्य विदूरतः ।

अपसर्पन्तु ते सर्वे निर्विघ्नं सिद्धिरस्तु मे ॥

इत्यनेन निरन्यत्वे ॐ नमः सुदर्शनाय

अस्त्राय फट्तिमन्त्रेणाश्वत्थं संपूज्य पूज्यादि

क्रमेण इन्द्रादिलोकपालान् पूजयेत् । तद्यथा ।

ॐ भर्भुवःस्वरिन्द्रलोकपाल इहागच्छ इत्या-

वाह्य पञ्चोपचारैरेत्यांश्च पूजयेत् । तथा च

सुखमालायाम् ।

“पुण्यक्षेत्रादिकं गत्वा कुर्याद्भूमेः परिग्रहम् ।

तथा ह्यमुकमन्त्रस्य पुरश्चरणसिद्धये ।

मयेयं गृह्यते भूमिर्मन्त्रोऽयं सिध्यतामिति ॥”

तथा ।

“ग्रामे क्रोशमितं स्थानं नद्यादौ स्वेच्छया मतम् ।

नगरादावपि क्रोशं क्रोशयुग्ममथापि वा ॥

क्षेत्रं वा यावदित्तु विहारार्थं प्रकल्पयेत् ।

आहारादिविहारार्थं तावतां नमिमाक्रमेत् ॥

क्षौरिश्चोद्वान् कीलान् अस्त्रमन्त्राभिर्मन्त्र-

तान् ।

निखनेद्दर्शदिग्भागे तेष्वस्त्राश्च प्रपूजयेत् ॥

लोकपालान् पुनस्तेशु गन्धादिः पूजयेत् सुधौः ।

ततो मध्यस्थानं क्षेत्रपालं वास्तींश्च संपूज्य

सर्वविघ्नविनाशार्थं गणपतिं पूजयेत् । ॐ

अदोत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा मन्-

कर्त्तव्यामुकमन्त्रपुरश्चरणकर्मणि सर्वविघ्नविना-

शार्थं गणेशपूजामर्थं करिष्ये । इति सकृत्प्रा-

वेदिकामर्थं पञ्चोपचारैर्गणेशं पूजयेत् । तदुक्तम् ।

“क्षेत्रपालादिकं तत्र पूजयेत् विधिवत्ततः ।

क्षेत्रेशं वास्तुनामानं विप्रराजं समर्चयेत् ॥

दिक्पालेभ्यो वलिं दद्यात् ततः क्षेत्रं समा-

विशेत् ॥”

ततो माषभक्तादिना पूजितदेवताभ्यो वलिं

दद्यात् । ततः ।

“ॐ ये रौद्रा रौद्रकर्मणां रौद्रस्थाननिवासिनः ।

मातरोऽप्युग्ररूपाश्च गणाधिपतयश्च ये ॥

विप्रभूताश्च ये चान्ये दिग्विदिक्षु समाश्रिताः ।

सर्वे ते प्रीतमनसः प्रतिगृह्णन्तिमं वलिम् ॥”

इत्यनेन दर्शदित्तु भूतेभ्यो वलिं दद्यात् । ततो

गायत्रीं जपेत् । तथा च ।

पुरश्च

“प्रातः स्नात्वा तु गायत्र्याः सहस्रं प्रयतो

जपेत् ।

ज्ञाताज्ञातस्य पापस्य क्षयार्थं प्रथमं ततः ॥”

इति विद्याधराचार्यः ॥ * ॥

यत्तु प्रातः स्नात्वा तु गायत्र्या अयत्तं प्रयतो

जपेत् इति । तत् पुनरत्यन्तपापशुद्धये । ॐ

अदोत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा

ज्ञाताज्ञातपापक्षयकारिणोऽष्टोत्तरसहस्रगायत्री-

जपमयुतगायत्रीजपं वा अहं करिष्ये । इति

सकृत्प्रा जपेत् । तत उपवासं हविष्यं वा

कुर्यात् ॥ * ॥

तत्परदिने उपमि स्नानादिकं कृत्वा स्वस्ति-

वाचनपूर्वकं सकृत्प्रा कुर्यात् । यथा विष्णुः

ओम् अदोत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा

अमुकदेवताया अमुकमन्त्रसिद्धिप्रतिबन्धकता-

शेषद्विरित्यथपूर्वकतन्मन्त्रसिद्धिकारिणोऽष्टोत्तरसह-

यावता कालेन सत्स्यति तावत्कालममुकदेव-

ताया अमुकमन्त्रस्य इत्यन्मन्त्रजपतद्दर्शनां-

होमतद्दर्शनां तर्पण-तद्दर्शनां अभिषेक-तद्दर्शनां-

ब्राह्मणभोजनरूपपुरश्चरणमहं करिष्ये । इति

सकृत्प्रा भूतशुद्धिपाणायामादिकं कृत्वा स्वस्व-

मुद्रां बद्धा स्वस्वपूजापद्धत्युक्तक्रमेण देवतां संपूज्य

दापे प्रण्वलिते देवतां हृदये प्रातःकालं समा-

रभ्य मध्याह्नं यावत् जपं कुर्यात् । ततस्तद्-

दर्शनां होम-तद्दर्शनां तर्पण-तद्दर्शनां अभिषेक-त-

द्दर्शनां ब्राह्मणभोजनकुर्यात् । तथा च । सनत्-

कुमारतन्त्रे ।

“प्रणव तत्सद्व्यति मासपञ्चतिथावपि ।

अमुकासुकगोत्रोऽहं मूलमुच्चार्य तत्परम् ॥

सिद्धिकामोऽस्य मन्त्रस्य इत्यन्मन्त्रं जपन्ततः ।

दर्शनां हवनं चागाहदर्शनां तर्पणं ततः ॥

दर्शनां मार्जनं तस्माद्दर्शनां विप्रभोजनम् ।

पुरश्चरणमेवं हि करिष्ये प्रागुद्मुखः ॥”

तथा ।

“दीपस्य ज्वलितस्याथ जपकर्म प्रशस्यते ।

तद्दीपस्थानमाश्रित्य वातातपसर्वा कुटिम् ॥

निम्नाय विधिवत् कुर्यात् जपं तत्र शुभे दिने ॥”

ततो होमस्तनस्तर्पणम् ॥ * ॥

तन्त्रान्तरे ।

“तर्पणस्तु ततः कुर्यात्क्षीयादेस्त्रिमिश्रितेः ।

जले देवं समावाह्य पाद्यादेरुदकात्मकेः ॥

सम्यक् विधिवद्भक्ता परिवारसमन्वितम् ।

एकैकमङ्गलिं तोयं परिवारान् पतयेत् ॥

ततो होमदर्शनां तर्पयेत् परदेवतम् ।

संपूर्णायाम् सकृदाथ पुनरेकैकमङ्गलिम् ।

अङ्गादिपरिवारभ्यो दत्त्वा देवं विमर्चयेत् ॥” * ॥

तर्पणवाक्यस्तु मूलमुच्चार्य श्रीअमुकं तर्पयामि

नमः । इति विष्णुविषयम् । तथा च गौतमीये ।

“आदौ मन्त्रं समुच्चार्य श्रोत्रं कृणुमिदम् ।

तर्पयामि पदश्चोक्ता नमोऽस्तं तर्पयेन्नरः ॥”

अन्यत्र मूलमुच्चार्य अमुकदेवतां तर्पया-

मासि ।

पुरश्च

तथा च ।

“तर्पयामि पदचोक्ता मन्त्रान्ते स्विषु नामसु ।
द्वितीयान्तेषु चैते तर्पणस्य मनुर्मतः ॥”
शक्तिविषये पुनर्मन्त्रमुच्चार्य अमुको तर्पयामि
स्वाहा । होमनर्पणयोः स्वाहेति तत्तत्तन्त्र-
वचनात् । नीलतन्त्रे ।

“मन्त्रान्ते नाम चोच्चार्य तर्पयामि ततः परम् ।
कुर्याच्चैव वरारोहे ! स्वाहान्तं तर्पणे मतम् ॥”
इत्यादि ॥ विष्णुस्मृत्यन्तरे ।

“विद्यां पूर्वं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
तर्पयामीति सम्पूज्या स्वाहान्तस्तर्पणो मतः ॥”
अभिषेकवाक्यत् । नमोऽन्तं मूलमुच्चार्य अमुक-
देवतामहमभिषिञ्चामि इति कलसमुद्रया
स्मृद्धिं अभिषिञ्चत् । तथा च । गौतमीये ।
“नमोऽन्तं मूलमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
द्वितीयान्तामहं पश्चादभिषिञ्चाम्यनेन तु ।
अभिषिञ्चत् स्मृद्धिं न तीर्थैः कुम्भाख्यमुद्रया ॥”
शक्तिविषये नीलतन्त्रे ।

“मन्त्रान्ते नाम चोच्चार्य सिञ्चामीति नमः
पदम् ॥”

इति । ततो ब्राह्मणान् भोजयित्वा पूजां
कुर्यात् ॥ * ॥ ततो दक्षिणा । अद्वैत्यादि कृते-
तदमुकमन्त्रपुरश्चरणकर्मणः साङ्गताय दक्षिणा
मिदं काश्चनं बह्विदेवतं अमुकगोत्राय गुरवे
तुभ्यमहं नमस्कृत्य । ततोऽष्टिद्रावधारणं कुर्यात् ॥

अथ ग्रहणपुरश्चरणसङ्कल्पः ।

तद्वयथा,—

ओम् अद्वैत्यादि राहुग्रस्ते निशाकरे दिवाकरे
वा अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा अमुकदेवताया
अमुकमन्त्रसिद्धिकामो ग्रासाद्विमुक्तिपयस्तं
अमुकदेवताया अमुकमन्त्रजपपुण्यपुरश्चरणमहं
करिष्ये । इति सङ्कल्प्य जपेत् । ततस्तद्दिने
तत्परदिने वा स्नानादिकं विधाय ॐ अद्वै-
त्यादि अमुकदेवताया अमुकमन्त्रस्य कृतेतत्
ग्रहणकालीन-इत्यनुमन्त्राजपतद्दशांशहोमतद्-
शांशतर्पण-तद्दशांशाभिषेक-तद्दशांशवाङ्मन-
भोजनकर्मण्यहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
होमादिकं कुर्यात् । दक्षिणादिकन्तु पूर्ववत् ।
इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः ॥ * ॥

(अथ रहस्य पुरश्चरणम् ।

श्रीपार्वत्युवाच ।

“कथयस्व महादेव ! सिद्धिकारणसूतमम् ।
येन सिद्धिं समायाति सर्वतन्त्राश्च सिद्धिदाः ॥
येषु येषु च कालेषु पुरश्चर्या भवेद्भवम् ॥

श्रीशिव उवाच ।

कथयामि समासेन श्रूयतां पञ्चतन्त्रम् ।
मेघराशौ दशमहस्रं प्रजपेन्नन्तसूतमम् ॥
पुरश्चरणमेतद्धि श्रूयतां सुरवन्दितम् ।
उपराशौ यदा मन्त्री दायुतं प्रजपेत् सुधीः ।
तेन तत्र सुसिद्धिः स्यात् नात्र कार्या विचा-
रणा ॥
मिथुने च यदा मन्त्री जायुतं मन्त्रसूतमम् ।

पुरश्च

प्रजपेत् प्रयतो नित्यं पुरश्चरणसुच्यते ॥
कर्कटे च यदा मन्त्री सहस्रं प्रत्यहं जपेत् ।
तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणकृद्भवेत् ॥
सिंहे च सर्वमन्त्राणामयुतानीं द्वयं जपेत् ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां फलभागभवति ध्रुवम् ॥
कन्यायाश्च यदा मन्त्री मन्त्रं मन्त्रपरायणः ।
सहस्रं द्वादशांशेव जपेन्नियतमानसः ॥
पुरश्चरणमेतद्धि सर्वकामार्थसाधनम् ।
इह लोके सुखं सुखा चान्ते देवीपदं व्रजेत् ॥
तुलायां प्रत्यहं मन्त्री सहस्रं साधको जपेत् ।
अनेन विधिना देवि ! पुरश्चरणकृद्भवेत् ॥
वृश्चिके चायुतं मन्त्रं श्रव्यायां प्रजपेत् सुधीः ।
तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चर्याफलं भवेत् ॥
धनुषि च यदा मन्त्रं जपेदयुतमादरात् ।
इहैव कल्पसमो धनवान् बलवान् सुखी ॥
मकरे च यदा मन्त्रं जपेत् साधकसत्तमः ।
चतुर्गामयुतं देवि ! प्रत्यहं यतमानसः ॥
धर्मार्थं भावयन्निर्द्वयं पुरश्चरणसुच्यते ॥
कुम्भे चैव यदा मन्त्रं जपेदयुतमादरात् ।
तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणकृद्भवेत् ॥
मौने चैव यदा देवि ! प्रजपेदयुतं द्वयम् ।
तेन पुरश्चरणमित्याहुः सर्वगमविशारदाः ॥
सर्वत्र जपनं त्रियं रात्रौ वा मेथुनेऽपि वा ।
श्रव्यायास्तु विशेषेण परयोषितसमागमे ॥
हविष्याशी तदा देवि ! जपेन्नियतमानसः ।
एवंविधं जपं कृत्वा दशांशश्च तदाचरेत् ॥
दक्षिणां गुरवे दत्त्वा सिद्धिभागं भवति ध्रुवम् ।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणसुच्यते ॥
रविवारादिसर्वेषु वारभोग्यासहस्रकम् ।
जप्ता मन्त्रं सदा देवि ! साधकः सिद्धिभागं
भवेत् ॥
पुरश्चरणमेतद्धि नात्र कार्या विचारणा ॥
एवंविधं समाचर्य दशांशश्च तदाचरेत् ।
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा सर्वकाममवाप्नुयात् ॥
केवलं जपमात्रेण पुरश्चरणसुच्यते ।
येषु येषु च नक्षत्रेषु जायते सिद्धिरुत्तमा ॥
कथयामि समासेन श्रूयतां पञ्चतन्त्रम् ॥
अश्विन्यां जप्यते मन्त्रं साधकेषु सहस्रकम् ॥
तेन सिद्धिमवाप्नोति साधको नात्र संशयः ।
दिसहस्रं जपेन्नन्तं भरण्याश्च यदा सुधीः ॥
यमलोकं परित्यज्य धनेन च धनाधिपः ।
कृतिकायां जपेन्नन्तं त्रिसहस्रं साधकः ॥
रोहिण्याश्च यदा मन्त्रं जपेत् साधकसत्तमः ।
सहस्रं वा शतं वापि सर्वकामार्थमाप्नुयात् ॥
मृगशर्षि यदा मन्त्रं नियतं प्रजपेत् सुधीः ।
सहस्रपञ्चकश्चैव बृहस्पतिसमो भवेत् ॥
आर्द्रायां जप्यते मन्त्रं साधकेः सुसमाहितेः ।
षट्सहस्रं यदा देवि ! सर्वकामार्थसिद्धये ॥
पुनर्वसुसमायोगे यदा सहस्रसूतमम् ।
जप्यते साधको नित्यं लभते च सुरोत्तमम् ॥
पुष्यायाश्च जपेन्नन्तं सप्तानां सहस्रकम् ।
तेन सर्वसुसिद्धिः स्यात् पुरश्चर्याधिकं विधिः ॥

पुरश्च

अश्लेषायां यदा देवि ! मन्त्री मन्त्रं समाहितः ।
सहस्रपञ्चकश्चैव जपेत् सर्वार्थसिद्धये ॥
दशसहस्रं मघायाश्च जप्ता मन्त्रं समाहितः ।
पुरन्दरसमो भूत्वा साधको विचरेत् भुवि ॥
एकादशसहस्रं पुष्ये चैव जपेत् सुधीः ।
कुवेर इव वित्ताढ्यो जायते नात्र संशयः ॥
उत्तराश्रितये देवि ! सहस्रं द्वादशं तथा ।
जप्यते साधकेऽनित्यं सर्वकामार्थसिद्धये ॥
हस्तायाश्च जपेद्देवि ! सहस्रं च त्रयोदश ।
सुखेऽप्येव समो भूत्वा विचरेत् भुवि साधकः ॥
चित्रायाश्च जपेन्नन्तं दिसहस्रं साधकेः ।
नानाभोगसमायुक्तो भवेद्भुवि पुरन्दरः ॥
स्तुत्वा सर्वार्थसिद्धिः स्यात् दिसहस्रं जप-
नात् ।
साधकोऽप्याहतगतिर्जायते नात्र संशयः ॥
विशाखायां यदा मन्त्रं जपेत् सहस्रं प्रिये ! ।
जपेच्च साधको नित्यं सोमवत् प्रियदर्शनः ॥
अनुराधायां यदा देवि ! मन्त्री मन्त्रं सदा
जपेत् ।

पुनर्पञ्चसमायुक्तः खेचरो जायते ध्रुवम् ॥
ज्येष्ठायाश्च यदा मन्त्रं दिसहस्रं विचक्षणः ।
प्रजपेत् लभते सिद्धिं नात्र कार्या विचारणा ॥
मूलायाश्च जपेन्नन्तं सहस्रं पञ्चकं प्रिये ! ।
नानासिद्धिमवाप्नोति साधको नात्र संशयः ॥
वृश्चिके समो भूत्वा जायते साधको भुवि ।
शतभिषायां यदा मन्त्रं दिसहस्रं जपेत् सुधीः ॥
महापातकान्मुच्यते फलभागभवति ध्रुवम् ।
रेवत्याश्च यदा मन्त्रं जप्त्वा सहस्रं तथा ॥
जप्ता स्तुत्वा सदा देवि ! सोमलोकमवाप्नुयात् ।
रात्रौ वा मेथुने वापि श्रव्यायाश्च व्यवस्थितः ॥
प्रजपेत् साधको नित्यं साधयेदात्मनो हितम् ।
सर्वदा प्रजपेन्नन्तं हविष्याशी देवा शुचिः ॥
दक्षिणां गुरवे दद्यात् यथा विभवविस्तरम् ।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणसुच्यते ॥
आर्द्रायादिवारयोगे नन्दादितिथयोगतः ।
ततस्तत्र जपेन्नन्तं सहस्रपञ्चकं प्रिये ! ॥
तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणकृद्भवेत् ।
प्रतिपत्तिथिमारभ्य कृद्भ्यावत् भवेत् प्रिये ! ॥
तिथिसंख्यां समासाद्य वर्द्धयेच्च सहस्रकम् ।
जप्ता मन्त्रं सदा मन्त्री सर्वकाममवाप्नुयात् ॥
पुरश्चरणमेतद्धि कथितं ते वरानने ! ।
प्रतिपत्तिथिमारभ्य राका यावद् भवेत् प्रिये ! ॥
तावन्नन्तं प्रजपेत् तिथिसंख्याक्रमेण तु ।
सर्वभावसमायुक्तो जायते भावसाधकः ॥
शतैर्नैव सुसिद्धिः स्यात् नात्र कार्या विचारणा ।
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणसुच्यते ॥
ववादिकरणे देवि ! जप्ता विद्यामन्यधीः ।
करणानुसारेणैव वर्द्धयेच्च सहस्रकम् ॥
पुरश्चरणमेतद्धि सर्वतन्त्रे च गोपितम् ।
साधकस्य हितार्थाय कथितं तद्वरानने ! ॥
अथवान्यप्रकारेण पुरश्चरणसुच्यते ।
विष्णुस्मृतिपु योगेषु यो जपेत् योगसंख्या ॥

सहस्रं साधको गित्वां सर्वमिष्टिपरायणः ।
 पुरश्चरणमेतद्धि तन्त्रे तन्त्रे निरूपितम् ॥
 संक्रान्तादिषु सर्वान् विषुवारिषु पाञ्चति । ।
 संक्रान्तनुसारिण्येव वर्धयेच्च सहस्रकम् ॥
 पूर्वमुखो जपेन्नान्न धनार्थं सर्वदा प्रिये । ।
 शत्रुनाशाय सततं दक्षिणामिमुखो जपेत् ॥”
 इति स्वतन्त्रे तन्त्रे हरगौरीसंवादे रघुस्यपुर-
 चरणविधिः । ॥ ॥) अत्र आगमकल्पद्रुमोक्त-
 क्रमैकं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । हरिभक्तिविलासीय-
 पुरश्चरणानु तदग्र्ये मन्त्रदशविलासे दर्शनीयम् ॥
 पुरश्चदः, पुं, (पुरश्चदति ह्लादयतीति । छद् + अच् ।
 यद्वा, पुरोऽग्रतश्चदः पञ्चाग्नयस्य ।) ळगविशेषः ।
 उलु इति भाषा । तत्पर्यायः । दर्भः २ शप्तः ३
 सोमपत्रः ४ परानुप्रियः ५ । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥

पुरस्कारः, पु, (पुरस्कारणमिति + पुरस् + क्त + भावे घञ् ।) पुरस्क्रिया । अभिप्रायः । अरि-ग्रहणम् । अग्रकरणम् । (पुरः क्रियतेऽनेनैति ।) पूजनम् । ("तस्य बहुमानपुरस्कारं कृत्वा ।" इति हितोपदेशः ॥) स्वीकारः । संकः । इति पुरस्कृतशब्दार्थदर्शनात् ॥

पुरस्कृतः, चि, (पुरः क्रियते स्मिति । पुरस् + कृ +
 क्तः ।) अग्रिभूस्तः । अग्रिभूस्तः । अग्रिभूतः ।
 पूजितः । इति मेदिनी । ते, २१३ ॥ स्त्रीकृतः ।
 सितः । इति हेमचन्द्रः ॥

पुरस्तात्, यः, (पूर्वस्मिन् पूर्वस्यै पूर्वस्मात् पूर्वस्त्राः वा पूर्वः पूर्वा वेति । पूर्व + “दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकाण्यवस्तातिः ।” ५ । ३ । २७ । इति अस्तातिः । “अस्ताति च ।” ५ । ३ । ४० । इति पूर्वस्य पुरादेशः ।) प्राच्यां दिशि । यथा, पुरस्तात् सूर्य उदेति । प्रथमे काले । यथा, पुरस्ताद्भुक्ते । पुरार्थे । अतीते । यथा, पुरस्तादामोभूत् । अग्रतः अग्रे देशे । यथा, पुरस्तादायाति । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा च रघौ । २ । ४४ ।

“मान्यः स मे स्थावरजज्ञमाना
सर्गस्थितिप्रत्यषहारहेतुः ।
गुरारपीदं धनमाहितामे-
नश्यत् पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥”)

पुरा, यः, (पुरति व्यग्रे गच्छतीति । पुर + वाङ्-
लकात् का ।) प्रवत्यः । वाक्प्रेरणा पुराणादिः ।
यथा, पुराविदः । चिरम् । चिरन्तनम् । पुराण-
मित्यर्थान्तरम् । अतीतम् । भूतम् । चिरातीत-
मित्येकम् । यथा इतिहासः पुरातनमिति
केचित् । निकटः । समिद्धितः । आगामिकम् ।
अनागतम् । निकटागामिकः । भविष्यदासक्तिः ।
इति केचित् ॥ इत्यमरभरतौ ॥ भौरुः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (प्राक् । इति हेमचन्द्रः ।
६ । १७१ ॥ यथा, पञ्चदश्याम् । २ । १४ ।
“इदं सर्वं पुरा ख्येरेकमेवाद्वितीयकम् ।
सदेवासीन्नामरूपे नास्तामित्याख्येर्वचः ॥”)

पुरा, स्त्री, (पुरतीति । पुर + क + टाप् ।) पूर्व-
दिक् । सुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । गन्ध-
वती २ दिव्या ३ गन्धाढ्या ४ गन्धमादिनी ५
सुरभिः ६ भृङ्गिगन्धा ७ कुटो ८ गन्धकुटो ९ ।
अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । शीत-
त्वम् । कषायत्वम् । कफपित्तश्वासास्रविष-
हार्तिभ्रमसृग्घ्नीलघानाश्रित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुराजितं, त्रि, (पुरा पूर्वं पूर्वस्मिन् काले वा
 क्षणम् ।) प्रारब्धकर्म । पूर्वकालक्रतुपुण्यादि ।
 यथा,—

“व्यकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुराणं पुराकृतम्॥”
इति स्मृतिः ॥

पुराणं, स्त्री, (पुरा भवमिति । पुरा + "सायं-
चिरं प्राक्तेजोऽशयेभ्यष्टात्स्त्री तुट् च ।" ४ । ३ ।
० ३ । इति व्यः । "पूर्वकालेकसञ्चरतुपुराणनव-
कंवलाः समानाधिकरणेन ।" ० । १ । ४६ । इति
निपातनात् तुङ्भावः । यद्वा, "पुराणप्राक्तेषु
प्राक्षगकल्पेषु ।" ४ । ३ । १०५ । इति निपा-
तितः । यद्वा, पुरा नीयते इति । नी + ङ ।
गत्वश्च ।) आसादिमुनिप्रणीतपेदार्थवर्णित-
पञ्चलक्षगान्वितशास्त्रम् । तत्पर्यायः । पञ्चलक्ष-
गम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । ५ ॥ पञ्चलक्षगानि
यथा, सर्गः १ प्रतिसर्गः २ वंशः ३ मन्वन्तरम् ४
वंशानुत्तरितम् ५ ॥ महापुराणस्य दश लक्ष-
गानि । यथा, सर्गः १ विसर्गः २ वृत्तिः ३ रक्षा ४
अक्षरम् ५ वंशः ६ वंशानुत्तरितम् ७ संस्था
८ हेतुः ९ अपाश्रयः १० ॥ अथाष्टादशमहा-
पुराणानि तेषां श्लोकसंख्यानि च तथा । ब्राह्मं
दशसहस्रम् १ पाद्मं पञ्चपञ्चाशत्सहस्रम् २
वेणुवं चर्याविंशतिसहस्रम् ३ श्रौत चतुर्विंशति
सहस्रम् ४ भागवतम् अष्टादशसहस्रम् ५ नार-
दीयं पञ्चविंशतिसहस्रम् ६ मार्कण्डेयं नवसह-
स्रम् ७ आग्नेयं चतुःशताधिकपञ्चदशसहस्रम्
८ भविष्यं पञ्चशताधिकचतुर्दशसहस्रम् ९
ब्रह्मवैवर्तम् अष्टादशसहस्रम् १० लैङ्गं एका-
दशसहस्रम् ११ वाराहं चतुर्विंशतिसहस्रम्
१२ स्कान्दं शताधिकैकाशीतिसहस्रम् १३
वामनं दशसहस्रम् १४ कौर्मं सप्तदशसहस्रम्
१५ मातङ्ग्यं चतुर्दशसहस्रम् १६ गारुडं जन-
विंशतिसहस्रम् १७ ब्रह्माण्डं द्वादशसहस्रम् १८ ।
समुदायेन चतुल्लक्षश्लोकाः । इति श्रीभागवतीय-
द्वादशस्कन्धः ॥ (अपि च देवीभागवते १ स्कन्धे
३ अध्याये तथा भक्त्यपुराणे ५३ अध्याये
एतद्विवरणं द्रष्टव्यम् ॥) अपि च ।

ਸੁਨ ਭਵਾਧ ।

“विस्तराणि पुराणानि ज्ञेतिहामस्य प्रौढक ! ।
संहितां पञ्चरात्राणि कथयामि यथागमम् ॥
सर्गाश्च प्रतिमर्गाश्च वंशी मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं विप्र ! पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
एतदुपपुराणानां लक्षणञ्च विदुर्बुधाः ।
महताश्च पुराणानां लक्षणं कथयामि ते ॥”

पुराणं

एतदपि विदुषिष्य स्थितिलिङ्गाच्च पालनम् ।
कर्मणा वासना वार्त्ता मनुनाश्च क्रमेण च ॥
वर्गानं प्रलयानाश्च मोक्षस्य च निरूपणम् ।
उत्कीर्णनं हरिरेव देवानाश्च पृथक् पृथक् ॥
दशाधिकं लक्षणञ्च महतीं परिकीर्तितम् ।
संस्थानञ्च पुराणानां निबोध कथयामि ते ॥
परं ब्रह्मपुराणञ्च महत्साक्षां दशैव च ।
पञ्चोपष्टिमाहसं पाद्ममेव प्रकीर्तितम् ॥
त्रयोविंशतिमाहसं वैष्णवञ्च विदुर्बुधाः ।
चतुर्विंशतिमाहसं शैवमेव निरूपितम् ॥
अष्टोष्टादशमाहसं श्रीमद्भागवतं विदुः ।
पञ्चविंशतिमाहसं नारदीयं प्रकीर्तितम् ॥
मार्कण्डेयवत्साहसं पुराणं पण्डिता विदुः ।
चतुःशताधिकं पञ्चदशमाहसमेव च ॥
परमस्मिपुराणञ्च रुचिरं परिकीर्तितम् ।
चतुर्दशमहत्साणि परं पञ्चशताधिकम् ॥
पुराणप्रवरश्चैव भविष्यं परिकीर्त्तितम् ।
अष्टादशमहत्सञ्च ब्रह्मैवैतमीश्वरितम् ॥
सर्वेषाञ्च पुराणानां सारमेव विदुर्बुधाः ।
एकादशमहत्सञ्च परं लिङ्गपुराणकम् ॥
चतुर्विंशतिमाहसं वाराहं परिकीर्त्तितम् ।
एकाशीतिसहस्रञ्च परमेव शताधिकम् ॥
वरं स्कन्दपुराणञ्च सहस्रेवं निरूपितम् ।
वामनं दशमाहसं कौर्मिं सप्तदशैव तु ॥
मात्स्यं चतुर्दशं प्रोक्तं पुराणं पण्डितैस्तथा ।
ऊनविंशतिमाहसं गारुडं परिकीर्त्तितम् ॥
परं द्वादशमाहसं ब्रह्माण्डं परिकीर्त्तितम् ।
गर्वं पुराणसंस्थानं चतुर्लक्षसुदाहृतम् ॥
अष्टादशपुराणानामेवमेव विदुर्बुधाः ।
एवञ्चोपपुराणानामष्टादश प्रकीर्त्तिताः ॥३॥
इतिहामां भारतश्च वाल्मीकिं काथमेव च ।
पञ्चकं पञ्चरात्राणां छान्दामाहान्मयूखकम् ।
वाग्विष्टं नारदीयञ्च कापिलं गौतमीयकम् ।
परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम् ॥
पञ्चम्यः संहितानाश्च छान्दाम्भक्तिसंख्यिताः ।
ब्रह्मणश्च शिवस्यापि ब्रह्मादस्य तथैव च ॥
गौतमस्य कुमारस्य संहिताः परिकीर्त्तिताः ।
इति ते कथितं सर्वं क्रमेण च पृथक् पृथक् ॥
अस्थितं विपुलं शास्त्रं समापि च यथागमम् ॥”
इति ब्रह्मैवैतरी श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३२ अः ॥
पञ्चपुराणमते तु ।

“निस्ताराय तु लोकानां स्वयं नारायणः प्रभुः ।
 व्यामरूपेण कृतवान् पुराणानि मूर्ध्नि तले ॥
 पठनाच्छ्रवणाद्व्येषां कृणां पापक्षयो भवेत् ।
 धर्माधर्मपरिज्ञानं सदाचारप्रवर्जनम् ॥
 गतिश्च परमा तद्वद्वक्तिर्भगवति प्रभौ ।
 तानि ते कथयिष्यामि सप्रमाणांनि भूतले ॥” ॥
 पुराणमंथान्तरमाह ।
 “पुराणानि चतुर्लक्षाण्येतानि धरणीतले ।
 तथा महाभारतश्च लक्षसंख्यं प्रकीर्तितम् ॥
 पञ्चलक्षमिदं राजन् ! कथितं ब्रह्म केष्वलम् ।
 वेदः पञ्चमनामैष लोकनिस्तारकः परः ॥

पुराणं

तत्र पञ्चपुराणेषु प्रथमं स प्रणीतवान् ।
ततोऽन्यानि पुराणानि कृत्वा षोडश तु क्रमात् ॥
अष्टादशं भागवतं सारमाकृत्य सर्वतः ।
कृतवान् भगवान् यासः शुक्लाध्यापयत् सुतम् ॥”
इति पातालखण्डे ७१ अध्यायः ॥ * ॥
आख्यानादिभिः सह यासः पुराणं चक्रे ।
यथा,—
“आख्यानेष्वप्युपाख्यानेर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः ।
पुराणमंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥
प्रख्यातो शासशिष्योऽभूत् सती वै लोमहर्षणः ।
पुराणमंहितां तस्मै ददौ यासो महासुनिः ॥”
अस्य टीका यथा,—
आख्यानादिभिः सह पुराणं चक्रे यास इत्य-
न्वयः । तत्र च ।
स्वयं दृष्टार्थकथनं प्राहुराख्यानकं बुधाः ।
श्रुतस्यार्थस्य कथनमुपाख्याने प्रचलते ॥
गाथास्तु पितृपुत्रोपभृतिगीतयः । कल्पशुद्धिः
आहुकल्पादिनिर्णयः ॥ * ॥
“सुमतिस्तानि वक्ष्यामि तत्रायुः शांशपायनः ।
अकृतव्रणोऽथ सावर्णिः षट् शिष्यास्तस्य चाभ-
वन् ॥”
टीका । सुमत्यादयस्तु रोमहर्षणस्य षट् शिष्या-
स्तनजताः षट् मंहिता जगृहः ॥ * ॥
“काश्यपः मंहिताकर्त्ता सावर्णिः शांशपायनः ।
लोमहर्षणिका चान्या तिसृणां मूलमंहिता ॥”
टीका । अकृतव्रण इति वायुतेः । रोमहर्षणिका चान्या
रोमहर्षणेन पुनः संज्ञेयं प्रोक्ता ॥ * ॥
“चतुष्टयेनाप्येतेन मंहितानामिदं मुने ।”
टीका । एतासां काश्यपादिकृतानां मंहिताना-
मर्थचतुष्टयेनापि मूलभूतेन तत्सारोद्घारा-
त्मकं इदं श्रीविष्णुपुराणं मुने ! मेनेय ! मया
कृतमिति शेषः ॥ * ॥
“यादं सर्वपुराणानां पुराणं ब्राह्ममुच्यते ।
अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञाः प्रचलन्ते ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥ * ॥
तेषां नामोच्चारणादिमाहात्म्यं यथा,—
“अष्टादशपुराणानां नामधेयानि यः पठेत् ।
त्रिसंख्यं जपते नित्यं मोक्षमेधफलं लभेत् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
तामसपुराणानि यथा,—
“मातस्य कौर्मं तथा लेङ्गं प्रीवं स्कान्दं तथैव च ।
आग्नेयश्च षडेतानि तामसानि निबोधत ॥”
सात्त्विकपुराणानि यथा,—
“वेणवं नारदीयं तथा भागवतं शुभम् ।
गारुडं तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शनम् ॥
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥”
राजसपुराणानि यथा,—
“ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।
भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥
सात्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसाः स्वर्गदाः
शुभाः ।

पुराणं

तथैव तामसा देवि ! निरयप्राप्तिहेतवः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ३३ अध्यायः ॥ * ॥
अष्टादशीपुराणानि यथा,—
“यादं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
तृतीयं स्कान्दमुद्दिष्टं कुमारैः तु भाषितम् ॥
चतुर्थं शिवधर्मार्थं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
द्वितीयं सौम्यं नारदोक्तमतः परम् ॥
कापिलं वामनं चैव तथैवोक्तमतः सवितम् ।
ब्रह्माण्डं वारुणं चैव कालिकाश्रयमेव च ॥
माहेश्वरं तथा शास्त्रं सौरं सर्वार्थसंश्रयम् ।
पराशरोक्तमपरं मार्गीचं भार्गवाश्रयम् ॥”
इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥ * ॥
कौर्मोक्तान्येतानि उपपुराणशब्दे दृष्टव्यानि ॥
पुराणपाठक्रमस्तु पारायणशब्दे पाठशब्दे च
दृश्यः ॥ अष्टादशमहापुराणानामनुक्रम-
णिका अर्थात् तेषां श्लोकपञ्चखण्डभागोपाख्यान-
श्रवणदानफलानि लिखन्ते ।
सुत उवाच ।
“एतच्छ्रुत्वा नारदस्तु कुमारस्य वचो मुदा ।
पुनरप्याह सुप्रोतो जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ॥
नारद उवाच ।
साधु साधु महाभाग ! सर्वलोकोपकारकम् ।
महातन्त्रं त्वया प्रोक्तं सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमम् ॥
अधुना श्रोतुमिच्छामि पुराणाख्यानमुत्तमम् ।
यस्मिन् यस्मिन् पुराणे तु यद्युदाख्यानकं मुने ! ।
तत्तत् सर्वं समाचक्ष्व सर्वज्ञस्तं यतो मतः ॥
तच्छ्रुत्वा वचनं विप्रा नारदस्य शुभावहम् ।
पुराणाख्यानमग्रं कुमारः प्रत्यवाच ह ॥
सनत्कुमार उवाच ।
पुराणाख्यानकं विप्र ! नानाकल्पसमुद्भवम् ।
नानाकथासमायुक्तमद्भुतं बहुविस्तरम् ॥
अग्निः सनातनश्चायं यथा वेद तथापरः ।
न वेद तस्मान् पृच्छ त्वं बहुकल्पविदांवरम् ॥
श्रुत्वेत्यं नारदो वाक्यं कुमारस्य महात्मनः ।
प्रणम्य विनयोपेतः सनातनमथाब्रवीत् ॥
ब्रह्मन् ! पुराणविच्छिन्न ! ज्ञानविज्ञानतत्पर ! ।
पुराणानां विभागं मे साकल्येनानुकीर्तय ॥
यस्मिन् श्रुते श्रुतं सर्वं ज्ञाते ज्ञातं कृते कृतम् ।
वर्णाश्रमाचारधर्मं नात्माकारत्वमेव्यति ॥
कियत्ति च पुराणानि कियत् सकृदानि मानतः ।
किं किमाख्यानयुक्तानि तद्दृष्ट्वा मम प्रभो ! ॥
चातुर्वर्ग्याश्रया नाना व्रतादीनां कथास्तथा ।
शृष्टिक्रमेण वंशानां कथाः सन्त्यक् प्रकाशय ॥
त्वत्तोऽधिको न चान्योऽस्ति पुराणाख्यानवित्
प्रभो ! ।
तस्मादाख्याहि मया त्वं सर्वसन्देहभञ्जनम् ॥
ततः सनातनो विप्राः श्रुत्वा नारदभाषितम् ।
नारायणं त्वं ध्यात्वा प्रोवाचाथ विदांवरः ॥
सनातन उवाच ।
साधु साधु मुनिश्रेष्ठ ! सर्वलोकोपकारक ! ।
पुराणाख्यानविज्ञाने यत्नात्ता नैष्ठिकी मतिः ॥
तुभ्यं समभिधास्यामि यत् प्रोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।

पुराणं

मरीच्यादिभ्यस्तु पुत्रकीर्हाष्टात्मना ॥
एकदा ब्रह्मणः पुत्रो मरीचिर्नाम विभ्रुतः ।
स्वाध्यायश्रुतसम्पन्नो वेदवेदाङ्गपारगः ॥
उपसृत्य स्वपितरं ब्रह्माणं लोकभावनम् ।
प्रणम्य भक्त्या पप्रच्छ इदमेव सुनीश्वर ! ।
पुराणाख्यानममलं यच्च पृच्छसि मानद ! ॥
मरीचिरुवाच ।
भगवन् ! देवदेवेश ! लोकानां प्रभवाप्यय ! ।
सर्वज्ञ ! सर्वकल्पाय सर्वार्थाय नमोऽस्तु ते ॥
पुराणबीजमाख्याहि मया श्रुश्रुते पितः ! ।
लक्ष्मणश्च प्रमाणश्च वक्तारं पृच्छकं तथा ॥
ब्रह्मोवाच ।
प्रश्नं वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणानां सप्तस्ये ।
यस्मिन् ज्ञाते भवेज्ज्ञातं वाङ्मयं सत्तराक्षरम् ॥
पुराणमेकमेवासीत् सर्वकल्पेषु मानद ! ।
चतुर्गस्य बीजं च शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणादभवत्ततः ॥
कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य महामतिः ।
हरिर्वासिस्वरूपेण जायते च युगे युगे ॥
स्वतुल्यप्रमाणेन हापरे हापरे मुदा ।
तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकं निर्दिशत्यपि ॥
अद्यापि देवलोकं तु शतकोटिं प्रविस्तरम् ।
अस्यैव तस्य सारस्तु चतुर्लक्षेण वर्णयते ॥ * ॥
ब्राह्मम् १ पाद्मम् २ वेणवश्च ३ वायवीयम् ४
तथैव च ।
भागवतम् ५ नारदीयम् ६ मार्कण्डेयश्च ७
कीर्त्तितम् ॥
आग्नेयश्च ८ भविष्यश्च ९ ब्रह्मवैवर्त-१०
लिङ्गके ११ ।
वाराहश्च १२ तथा स्कान्दम् १३ वामनम् १४
कूर्म-१५ सञ्जयम् ।
मातस्यश्च १६ गारुडम् १७ तद्दृष्ट्वा ब्रह्माख्य-१८
मिति त्रिषट् ॥
एकं कथानकं स्रजं वक्तुः श्रोतुः समाकृतम् ।
प्रवक्ष्यामि समासेन निशामय समाहितः ॥ * ॥
तत्र प्रथमं ब्रह्मपुराणम् ।
“ब्राह्मं पुराणं तत्रादौ सर्वलोकहिताय व ।
यासेन वेदविदुषा समाख्यातं महात्मनः ॥
तद्दे सर्वपुराणायां धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
नानाख्यानैतिहासाद्यो दशसाहसमुच्यते ॥ * ॥
तत्पूर्वभागे ।
“देवानामसुराणाञ्च यज्ञोत्पत्तिः प्रकीर्त्तिता ।
प्रजापतीनाञ्च तथा दक्षादीनां सुनीश्वर ! ॥
ततो लोकेश्वरस्यात्र सृष्ट्यस्य परमात्मनः ।
वंशानुकीर्तनं पुण्यं महापातकनाशनम् ॥
यत्रावतारः कथितः परमानन्दरूपिणः ।
श्रीमनो रामचन्द्रस्य चतुर्गुहावतारिणः ॥
ततश्च सोमवंशस्य कीर्त्तनं यच्च वर्णितम् ।
कृष्णस्य जगदीशस्य चरितं कल्पापहम् ॥
ह्रीपादार्थेव सित्पूनां वर्णाणां चाप्यशेषतः ।
वर्णनं यच्च पातालस्वर्गाणाञ्च प्रदृश्यते ॥
नरकाणां समाख्यानं स्रज्यं स्तुतिकथानकम् ।

पुराणं

पार्श्व्याश्च तथा जन्म विवाहश्च निगद्यते ॥
दत्ताख्यानं ततः प्रोक्तमेकस्मिन्नेववर्णनम् ॥
पूर्वभागोऽयमुद्दिष्टः पुराणस्यास्य मानदः ॥” * ॥
तदुत्तरभागे ।

“अस्योत्तरे विभागे तु पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
विस्तरेण समाख्यानं तीर्थयात्राविधानतः ॥
अत्रैव ऋणाक्षरितं विस्तारान् समुदीरितम् ।
वर्णनं यमलोकस्य पितृश्राद्धविधिसंस्था ॥
वर्णाश्रमाणां धर्माश्च कीर्तितानि यत्र विस्तारान् ।
विष्णुधर्मसूत्राख्यानं प्रलयस्य च वर्णनम् ॥
योगानां च समाख्यानं साक्षात्तानां च वर्णनम् ।
ब्रह्मवादसमुद्देशः पुराणस्य च शंसनम् ॥
एतद्वत्तत्तत्पुराणान्तु भागद्वयसमाप्तिनम् ।
वर्णितं सर्वपापघ्नं सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥” * ॥
तत्फलश्रुतिः ।

“सूतशौनकसंवादं शुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
निखिले तत् पुराणं यो वैशाख्यं हेमसंयुतम् ॥
जलधेनुयुनश्चापि भक्ता दद्याद्द्विजातये ।
पौराणिकाय सम्पुण्य वस्तुभोग्यविभूषणैः ।
स वसेद्ब्रह्मणो लोके यावच्चन्द्रार्कतारकम् ॥
यः पठेत्कृष्णयादापि ब्राह्मणानुक्रमणीं हि ज ।
सोऽपि सर्वपुराणस्य श्रोतुर्वक्तुः फलं लभेत् ॥
इदं गीतं यः पुराणान्तु ब्राह्मं सर्वं कितेन्द्रियः ।
हविष्याशी च नियमान् स लभेद्ब्रह्मणः ॥
पदम् ॥

किमत्र बहुनोक्तेन यदयदिच्छति मानवः ।
तत्र सर्वं लभते वत्स ! पुराणस्यास्य कीर्तनान् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपा-
ख्याने चतुर्थपादे ६२ अध्यायः ॥२॥
द्वितीयं पद्मपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“इदं पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं पद्मसंज्ञिकम् ।
महत्पुण्यप्रदं नृणां इदं वत्स ! पठतं मुदा ॥
यथा पश्चिन्नवः सर्वः शरीरोति निगद्यते ।
तथेदं पञ्चभिः खण्डैरुद्दिष्टं पापनाशनम् ॥” * ॥
तत्र प्रथमे खण्डे खण्डे ।

“पुलस्त्येन तु भीष्माय दृष्टादिकमसौ हि ज ।
नरनाख्यानं तिहासादीर्यजोक्तो धर्माविस्तरः ॥
पुष्करस्य च महात्म्यं विस्तरणं प्रकीर्तितम् ।
ब्रह्मयज्ञविधानश्च वेदपाठादिलक्षणम् ॥
दानानां कीर्तनं यत्र दत्तानां च एतत्तत् ।
विवाहः शीलजायाश्च तारकाख्यानकं महत् ॥
माहात्म्यं च गवादीनां कीर्तनं सर्वपुण्यदम् ।
कालकेयादिदेवानां वधो यत्र एतत्तत् ।
गङ्गागामर्षनं दानं यत्र प्रोक्तं द्विजोत्तम ! ॥
तत्तद्विखण्डसुद्दिष्टं यासेन सुमहात्मना ॥” * ॥
द्वितीये भूमिखण्डे ।

“पितृमात्रादिपुण्यत्वे शिवशर्मकथा पुरा ।
सुव्रतस्य कथा पश्चात् रुद्रस्य च यक्षस्य ॥
एथर्विण्यस्य चारख्यानं धर्माख्यानं ततः परम् ।
पितृशुश्रूषणाख्यानं नहुषस्य कथा ततः ॥
यथातिचरितश्चैव गुरुतीर्थनिरूपणम् ॥

१८१

पुराणं

राजा जैमिनिसंवादे ब्रह्मसंवादे कथायुतः ॥
कथा ह्यशोकमुन्दर्या हृष्टदेवधर्माचिता ।
कामोदाख्यानकं तत्र विदुष्वधर्मसंयुतः ॥
कुञ्जलस्य च संवादश्चापनेन महात्मना ।
सिद्धाख्यानं ततः प्रोक्तं खण्डस्यास्य फलोद्भूतम् ॥
सूतशौनकसंवादं भूमिखण्डमिदं स्मृतम् ॥” * ॥
तृतीये स्वर्गखण्डे ।

“ब्रह्माणीत्यतः कथिता यत्रभिभिश्च सौतिना ।
सभूमिलोकसंस्थानं तीर्थयात्रां ततः परम् ॥
नर्मदोत्पत्तिकथनं तत्तीर्थानां कथा एतत् ।
कुरुक्षेत्रादित्तीर्थानां कथाः पुण्याः प्रकीर्तिताः ॥
कालिन्दीपुण्यकथनं काशीमाहात्म्यवर्णनम् ॥
गयायाश्चैव माहात्म्यं प्रयागस्य च पुण्यकम् ।
वर्णाश्रमानुरोधेन कर्मयोगनिरूपणम् ॥
यासजैमिनिसंवादः पुण्यकर्मकथाचितः ।
समुद्रमथनाख्यानं व्रताख्यानं ततः परम् ॥
ऊर्जपञ्चादमाहात्म्यं स्तोत्रं सर्वापराधनुत् ।
एतत्स्वर्गाभिधिं विप्र ! सर्वपातकनाशनम् ॥”
चतुर्थे पातालखण्डे ।

“रामाश्वमेधे प्रथमं रामराज्याभिषेचनम् ।
अगस्त्यादागमश्चैव पौलस्त्याच्यकीर्तनम् ॥
अश्वमेधोपदेशश्च हयचर्या ततः परम् ।
नानाराजकथाः पुण्या जगन्नाथानुवर्णनम् ॥
हृन्दावनस्य माहात्म्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
निललीलाशुकथनं यत्र ऋणावतारिणः ॥
माधवस्नानमाहात्म्यं स्नानदानार्चने फलम् ।
धरावराहसंवादे यमब्रह्मणयोः कथा ॥
संवादे राजहृतानां ऋणाक्षौत्रनिरूपणम् ।
शिवसम्भुसमायोगो द्वाप्याख्यानकन्तः ॥
भस्ममाहात्म्यमनुत्तमं शिवमाहात्म्यमुत्तमम् ।
देवरातमुत्तमं पुराणं प्रथमं ततः ॥
गीतमाख्यानकश्चैव शिवगीता ततः स्मृता ।
कल्याणतरी रामकथा भरद्वाजश्रमास्थितौ ॥
पातालखण्डमेतद्विदुष्वधर्मसंयुतम् ।
सर्वपापप्रणामं सर्वभीष्टफलप्रदम् ॥”
पञ्चमे उत्तरखण्डे ।

“पञ्चमाख्यानकं पूर्वं गौतमैः प्रोक्तं शिवेन वै ।
जासत्यरकथा पश्चाच्छ्रीशैलादनुकीर्तनम् ॥
मगरस्य कथा पुण्या ततः परमुदीरितम् ।
गङ्गाप्रयागकाशीनां गयायाश्चाधिपुण्यकम् ॥
आस्त्रादिदानमाहात्म्यं तन्महापादश्रीव्रतम् ।
चतुर्विंशिकादशीनां माहात्म्यं एतदुदीरितम् ॥
विष्णुधर्मसमाख्यानं विष्णुनामसङ्ग्रहकम् ।
कार्तिकव्रतमाहात्म्यं माधवस्नानफलकतः ॥
जम्बूद्वीपस्य तीर्थानां माहात्म्यं पापनाशनम् ।
सागमत्याश्च माहात्म्यं वृषिंशोत्पत्तिवर्णनम् ॥
देवशर्मादिकाख्यानं गीतमाहात्म्यवर्णनम् ।
भक्त्याख्यानं च माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य च ॥
इन्द्रप्रस्थस्य माहात्म्यं बहुतीर्थकथाचितम् ।
मन्त्ररत्नाभिधानं च त्रिपाद्भूतवर्णनम् ॥
अवतारकथा पुण्या मत्स्यादीनामतः परम् ।
रामनामशतं दिव्यं तन्माहात्म्यं च वाङ्मयम् ॥

पुराणं

परीक्षणश्च भृगुणा श्रीविष्णोर्वैभवस्य च ।
इत्येतदुत्तरं खण्डं पञ्चमं सर्वपुण्यदम् ॥” * ॥
तत्फलश्रुतिः ।

“पञ्चखण्डयुतं पादं यः इदं गीतं नरोत्तमः ।
स लभेद्देवाणां धाम भक्ता भोगानिहेमिनाम् ॥
एतदे पञ्चपञ्चाशत्खण्डं पद्मसंज्ञकम् ।
पुराणं लेखयित्वा वै ऋषीणां स्वर्गाण्यसंयुतम् ॥
यः प्रदद्यात् सुसत्कृत्य पुराणज्ञाय मानदः ।
स याति वैष्णवं नाम सर्वदेवनमस्कृतः ॥
पद्मानुक्रमणीमेतं यः पठेत् इदं गीतं तथा ।
सोऽपि पद्मपुराणस्य लभेत् श्रवणं फलम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६३ अध्यायः ॥ २ ॥
तृतीयं विष्णुपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“इदं वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वैष्णवं महत् ।
त्रयोविंशतिमाहसं सर्वपातकनाशनम् ॥
यत्रादिभागे निर्दिष्टाः पदंशाः शतैश्च न ह ।
मैत्रेयायादिमे तत्र पुराणस्यावतारिकाः ॥”
तत्र प्रथमभागस्य प्रथमांशः ।
“आदिकारणसर्गश्च देवादीनां च सम्भवः ।
समुद्रमथनाख्यानं दत्तादीनां ततोक्तयाः ॥
ध्रुवस्य चरितं चैव पृथोऽस्मिन्निवेद्य च ।
प्राप्तेतसं तथ्याख्यानं प्रजादस्य कथानकम् ॥
एतद्ग्राह्याधिकाराख्या प्रथमोऽंश इती-
रितः ॥”

प्रथमभागस्य द्वितीयांशः ।
“प्रियव्रताच्यारख्यानं द्वीपवर्णनिरूपणम् ।
पातालनरकाख्यानं सप्तस्वर्गनिरूपणम् ॥
सूर्यादित्यारकथनं एतद्गल्लक्षणसंयुतम् ॥
चरितं भरतस्याथ मुक्तिमार्गनिर्देशनम् ॥
निदाघस्तुसंवादे द्वितीयोऽंश उदाहृतः ॥”
प्रथमभागस्य तृतीयांशः ।

“मन्वन्तरसमाख्यानं वेदयासावतारकम् ।
नरकोट्टाहकं कर्म गदितञ्च तत्र परम् ॥
मगरस्यैव संवादे सर्वधर्मनिरूपणम् ।
आह्वकल्पं तथोद्दिष्टं वर्णाश्रमनिवन्धने ।
सदानारश्च कथितो मायामोहकथा ततः ।
तृतीयोऽंशोऽयमुद्दिष्टः सर्वपापप्रणाशनः ॥”
प्रथमभागस्य चतुर्थांशः ।

“सूक्त्येवैशकथा पुण्या भोमवैशानुकीर्तनम् ।
चतुर्थोऽंशे सुनिश्चयः ! नानाराजकथाचितम् ॥”
प्रथमभागस्य पञ्चमांशः ।
“ऋणावतारसंप्रश्नो गोकुलीया कथा ततः ।
पूतनादिवधो बाल्ये कौमारेऽद्यादिहंसनम् ॥
केशोरे नंसहनं मायूरं चरितं तथा ।
ततस्तु यौवने प्रोक्ता शीला द्वारवतीभवा ॥
सर्वदेववधो यत्र विवाहाश्च एतद्विधाः ।
यत्र स्थित्वा जगन्नाथः ऋणो योगेश्वरेश्वरः ॥
भूभारचरणं चक्रे परस्वर्गननादिभिः ।
अष्टावक्रोयमाख्यानं पञ्चमोऽंश इती-

रितः ॥”

पुराणं

प्रथमभागस्य षष्ठ्यांशः ।
 “कलितं चरितं प्रोक्तं चातुर्विधं त्रयस्य च ।
 ब्रह्मज्ञानसमुद्देशः स्वाश्लेषस्य निरूपितः ॥
 केशिध्वजेन त्रैलोक्ये षष्ठोऽंशः परिकीर्तितः ॥”
 तस्य द्वितीयभागः ।
 “अतः परन्तु सत्त्वेन शौनकादिभिरादरात् ।
 एतेन चोदिताः शश्वदिणधस्मात्तराज्याः ॥
 नानाधर्मकथाः पुण्या ब्रह्मनि नियमा यमाः ।
 धर्मशास्त्रं चाथशास्त्रं वेदान्तं ज्योतिषं तथा ॥
 वेदाख्यानं पुराणानि स्तोत्राणि भगवत्स्तथा ॥
 नानाविद्याश्रयाः प्रोक्ताः सत्त्वोकोपकारकाः ।
 रत्नदिणपुराणं वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रहम् ॥” * ॥
 तत्फलश्रुतिः ।
 “वाराहकल्पवृक्षात्तं यासेन कथितं त्विह ।
 यो नरः पठत भक्ता यः शृणोति च सादरम् ।
 तावुभौ विष्णुलोकं हि ब्रजेतां सुक्तभोगकौ ॥
 तस्मिन्निवत्वा च यो दद्यादापाद्यां धृतधनुना ।
 संहितं विष्णुभक्ताय पुराणार्थावदे दिज्ज ।
 स याति वैष्णवं धाम विमानेनाकर्च्यसा ॥
 यश्च विष्णुपुराणस्य समनुक्रमणो दिज्ज ।
 कथयेच्छृणुयाद्वापि स पुराणफलं लभेत् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ६४ अध्यायः ॥ ३ ॥
 अतुर्थं वायुपुराणम् ।
 ब्रह्मोवाच ।
 “शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वायवीयकम् ।
 यस्मिन् श्रुते लभेहाम रुद्रस्य परमात्मनः ॥
 चतुर्विंशतिसाहस्रं तन् पुराणं प्रकीर्तितम् ।
 श्रुतकल्पप्रमर्जनं धर्मागमनाहं भावतः ॥
 तद्वायवीयमुदितं भागद्वयसमाक्षितम् ॥” * ॥
 तस्य पूर्वभागे ।
 “स्वर्गादिलक्षणं यच्च प्रोक्तं विप्र ! सविस्तरम् ॥
 मन्वन्तरेषु वंशाश्च राज्ञां ये यत्र कीर्तिताः ।
 गथागुरस्य हननं विस्तराद्यत्र कीर्तितम् ॥
 सामानाद्येव माहात्म्या माघस्योक्तं फलाधिकम् ।
 दानधर्मा राजधर्मा विस्तरेणोदितास्तथा ॥
 भूपातालककुत्प्रोमत्तारिणां यत्र निर्णयः ।
 ब्रह्मादीनाञ्च पूर्वोऽर्थं विभागः समुदाहृतः ॥”
 तदुत्तरभागे ।
 “उत्तरं तस्य भागे तु नर्मदातीर्थवर्णनम् ।
 शिवस्य संहिताया वै विस्तरेण सुनीश्वर ! ॥
 यो देवः सर्वदेवानां दुश्चिन्तितः सनातनः ।
 स तु सर्वजिह्वा यस्यास्तीरे तिष्ठति सन्ततम् ॥
 इदं ब्रह्मा हरिरिदं सान्नाक्षिदं परो हरः ।
 इदं ब्रह्म निराकारं केवलं नर्मदाजलम् ॥
 भुवं लोकहितार्थाय शिवेन स्वशरीरतः ।
 शक्तिः कापि सरिदपा रमेयमवतारिता ॥
 ये तमनुत्तरे कृते रुद्रस्यानुचरा हि ते ।
 यस्मिन् वास्यतीरे ये लोके ते यान्ति वैष्णवम् ॥
 श्रीनारदश्चमारुह्य यावत् पश्चिममागमम् ।
 सप्तसाः पञ्च च त्रिंशद्वीनां पापनाशनाः ॥
 दशकुमुदरे तीरे त्रयोविंशति दक्षिणे ।

१८२

पुराणं

पञ्चविंशतमः प्रोक्तो रेवामागरसङ्गमः ॥
 सप्तमेः संहितायां रेवातीरद्वयेऽपि च ।
 चतुःशतानि तीर्थानि प्रसिद्धानि च सन्ति हि ।
 पश्चिमीयसहस्राणि पश्चिमीयो सुनीश्वर ! ।
 सन्ति चान्यानि रेवायास्तीरयुग्मे पदे पदे ॥
 संहितेयं महापुण्या शिवस्य परमात्मनः ।
 नर्मदाचरितं यत्र वायुना परिकीर्तितम् ॥”
 तत्फलश्रुतिः ।
 “लिखित्वेदं पुराणम् गुडधेनुसमाक्षितम् ।
 आवण्यं यो ददेद्भक्ता ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
 रुद्रलोके भवेत् मोक्षं योऽपि यावदिन्द्रास्तुर्दश ।
 यः आवयद्वा शृणुयाद्वायवीयमिदं नरः ।
 नियमेन हरिप्रियाशो स रुद्रो नात्र संशयः ॥
 यश्चानुक्रमणीमेतां शृणोति आवयत वा ।
 सोऽपि सर्वपुराणस्य फलं श्रवणजं लभेत् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 अतुर्थपादे ६५ अध्यायः ॥ ४ ॥
 पञ्चमं श्रीभागवतपुराणम् ।
 ब्रह्मोवाच ।
 “मरीचे ! शृणु वक्ष्यामि वेदशासेन यत् कृतम् ।
 श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसन्निभम् ॥
 तदष्टादशसाहस्रकोर्तितं पापनाशनम् ।
 सुरपादपद्वीपेऽर्थं स्कन्धोद्दिष्टमिदम् ॥
 भगवानेव विप्रेन्द्र ! विश्वरूपी चमोदितः ॥”
 तस्य प्रथमस्कन्धः ।
 “तत्र तु प्रथमे स्कन्धे स्तवर्षाणां समागमः ।
 यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च ॥
 पारान्जितमुपाख्यानमितीदं समुदाहृतम् ॥”
 द्वितीयस्कन्धः ।
 “परीक्षितकसंवादः स्तवित्वनिरूपणम् ।
 ब्रह्मनारदसंवादोऽवतारचरितारम्भतम् ॥
 पुराणलक्षणञ्चैव स्तुतिप्रकरणसम्भवः ।
 द्वितीयोऽर्थं समुदितः स्कन्धो यासेन धीमता ॥”
 तृतीयस्कन्धः ।
 “चरितं विदुरस्याथ मेनेथेनास्य सङ्गमः ।
 स्तुतिप्रकरणं पञ्चाद्वक्त्राणः परमात्मनः ॥
 वापिर्नां साङ्गमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृतः ॥”
 चतुर्थस्कन्धः ।
 “मयाश्चरितमार्दौ तु भुवस्य चरितं ततः ।
 पृथोः पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीनवर्हिषः ।
 इत्येष तुर्यां गीतौ विसर्गं स्कन्धोऽन्तमः ॥”
 पञ्चमस्कन्धः ।
 “प्रियव्रतस्य चरितं तदंशानाञ्च पुण्यदम् ।
 ब्रह्माण्डात्मगतानाञ्च लोकानां वर्णनन्तः ॥
 नरकस्थितिरित्येष संस्थाने पञ्चमो मतः ॥”
 षष्ठस्कन्धः ।
 “अनामिलस्य चरितं दक्षस्तुतिरूपणम् ॥
 ब्रह्माख्यानं ततः पञ्चात्मरतां जन्म पुण्यदम् ।
 षष्ठोऽयमुदितः स्कन्धो यासेन परिपोषणे ॥”
 सप्तमस्कन्धः ।
 “प्रह्लादचरितं पुण्यं वर्णाश्रमनिरूपणम् ।
 सप्तमो गीतौ वत्स ! वासनाकर्म्मकीर्तने ॥”

पुराणं

अष्टमस्कन्धः ।
 “गजेन्द्रमोक्षणाख्यानं मन्वन्तरनिरूपणम् ।
 समुद्रमथनञ्चैव बलिपैभववन्दनम् ॥
 मत्स्यावतारचरितमष्टमोऽर्थं प्रकीर्तितः ॥” * ॥
 नवमस्कन्धः ।
 “सूर्यवंशसमाख्यानं सोमवंशनिरूपणम् ।
 वंशानुचरितं प्रोक्तो नवमोऽर्थं महात्मने ॥”
 दशमस्कन्धः ।
 “कृष्णस्य बालचरितं कौमारस्य व्रजस्थितिः ॥
 कैशोरं मथुरास्थानं यौवनं द्वारकास्थितिः ।
 भूभारहरणञ्चात्र निरोधं दशमः स्तुतः ॥”
 एकादशस्कन्धः ।
 “नारदेन तु संवाद्यो वसुदेवस्य कीर्तितः ।
 यदोश्च द्वात्रिंशेण श्रीकृष्णोद्भवस्य च ॥
 यादवानां मिथोऽन्तश्च सुतावेकादशः स्तुतः ॥”
 द्वादशस्कन्धः ।
 “भविष्यकलिनिर्द्देशो मोक्षो राज्ञः परीक्षितः ॥
 वेदशाखाप्रणयनं मार्कण्डेयतपः स्तुतम् ।
 मौरो विभूतिरुदिता सात्वती च ततः परम् ॥
 पुराणसङ्गाकथनमाश्रमे द्वादशमे ह्ययम् ।
 इत्येवं कथितं वत्स ! श्रीमद्भागवतं तव ॥” * ॥
 तत्फलश्रुतिः ।
 “वक्तुः श्रोतुश्चोपदेष्टुरनुमोदितुरेव च ।
 साहाय्यकर्तृर्गदितं भक्तिमुक्तिविमुक्तिदम् ॥
 प्रोष्ठपदां पूर्णिमायां हेमसिंहसमाक्षितम् ।
 देवं भागवतायदं द्विजाय प्रीतिपूर्वकम् ॥
 संपूज्य वक्त्रहेमादेर्भगवद्भक्तिमच्छता ।
 योऽप्यनुक्रमणीमेतां आवयच्छृणुयात्तथा ।
 स पुराणश्रवणजं प्राप्नोति फलसुत्तमम् ॥” * ॥
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ६६ अध्यायः ॥ ५ ॥
 षष्ठं नारदीयपुराणम् ।
 श्रीब्रह्मोवाच ।
 “शृणु विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं नारदीयकम् ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रं बृहच्चित्रकथ्याश्रयम् ॥” * ॥
 तत्र पूर्वभागे प्रथमपादे ।
 “स्तवशौनकसंवादः स्तुतिस्तोत्रपवर्णनम् ।
 नानाधर्मकथाः पुण्याः प्रवृत्ते समुदाहृताः ॥
 प्राग्भागे प्रथमे पादे सनकेन महात्मना ॥”
 पूर्वभागे द्वितीयपादे ।
 “द्वितीये मोक्षधर्माख्ये मोक्षोपायनिरूपणम् ।
 वेदाङ्गानाञ्च कथनं शुकोत्पत्तिश्च विस्तरात् ।
 सनन्देन गदिता नारदाय महात्मने ॥” * ॥
 पूर्वभागे तृतीयपादे ।
 “महात्मन् समुद्दिष्टं पशुपाशविमोक्षणम् ।
 मन्त्राणां शोधनं दोषा मन्त्रोद्धारश्च पूजनम् ॥
 प्रयोगाः कवचं नामसहस्रं स्तोत्रमेव च ।
 गणेशसूत्रविष्णुनां शिवशक्तोरनुक्रमात् ॥
 सनत्कुमारसुनिना नारदाय तृतीयके ॥”
 पूर्वभागे चतुर्थपादे ।
 “पुराणलक्षणञ्चैव प्रमाणं दानमेव च ॥
 पृथक् पृथक् समुद्दिष्टं दानकालपुरःसरम्

चेत्त्रादिसंज्ञमात्रं तिथीनाञ्च पृथक् पृथक् ॥
 प्रोक्तं प्रतिपदादीनां व्रतं सर्वेष्वनाश्रयम् ।
 सनातनस्य मुनिना नारदाय चतुर्थेन ॥
 पूर्वभागेऽयमुद्दिष्टो बृहद्वाख्यानसंज्ञितः ॥”
 तदन्तरभागे ।
 “अस्योत्तरे विभागे तु प्रथमं एकादशीव्रते ॥
 वशिष्ठनाथ संवादी भान्वातुः परिकीर्तितः ।
 रुक्माङ्गदकथा पुण्या मोहिष्युत्पत्तिकर्म च ॥
 वसुधापञ्च मोहिष्ये पञ्चादुद्धरणक्रिया ।
 गङ्गाकथा पुण्यतमा गद्यायात्रासुकीर्तनम् ॥
 काश्या माहात्म्यमत्तुलं पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
 यात्राविधानं जैत्रस्य बह्मरथानसमन्वितम् ॥
 प्रयागस्याथ माहात्म्यं कुरुजैत्रस्य तत्परम् ।
 हरिद्वारस्य चारुख्यानं कामोदाख्यानकं तथा ॥
 वद्रीतीर्थमाहात्म्यं कामाख्यायास्तथैव च ।
 प्रभासस्य च माहात्म्यं पराणारथानकं ततः ॥
 गौतमाख्यानकं पश्चाद्देवपादस्तवस्ततः ।
 गोकर्णजैत्रमाहात्म्यं लक्ष्मणारथानकं तथा ॥
 सेतुमाहात्म्यकथनं नर्मदातीर्थवर्णनम् ।
 अवन्त्याश्चैव माहात्म्यं मथुरायास्ततः परम् ॥
 एन्दावनस्य महिमा वसोव्रजान्तिके गतिः ।
 मोहिनीचरितं पश्चादिवं वै नारदीयकम् ॥”*॥
 तत्फलश्रुतिः ।

“यः शृणोति नरो भक्त्या श्रावयेद्वा समाहितः ।
 स याति ब्रह्मणो धाम नात्र कार्या विचारणा ॥
 यस्त्वेतद्दिषपूर्णयां धेनूनां संप्रकाशितम् ।
 प्रदशाद्विजवर्षाय स लभेच्छोभमेव च ॥
 यश्चातुक्रमणीमेवा नारदीयस्य वर्णयेत् ।
 शृणुयादेकचित्तेन सोऽपि स्वर्गगतं लभेत् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ६७ अध्यायः ॥ ६ ॥
 सप्तमं मार्कण्डेयपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयाभिधं सुते ।
 पुराणं सुमहत् पुण्यं पठतां शृण्वतां सदा ॥
 यत्राधिकृत्य शक्रादीन् सर्वधर्मनिरूपणम् ।
 मार्कण्डेयस्य मुनिना वैमिनेः प्राक् समीरितम् ॥
 पत्तिर्णां धर्मसंज्ञायां ततो अश्विनिरूपणम् ।
 पूर्वजन्मकथा चैषां विक्रिया च दिव्यतेः ॥
 तीर्थयात्रा बलस्यातो द्रौपदेयकथानकम् ।
 हरिश्चन्द्रकथा पुण्या युद्धमाहीवकाभिधम् ॥
 पितापुत्रसमाख्यानं दत्तात्रेयकथा ततः ।
 हृदयस्थाथ चरितं महाख्यानसमाहितम् ॥
 मद्रालसाकथाचोक्ता क्षलकचरितान्विता ।
 रथिसंकीर्तनं पुण्यं नवधा परिकीर्तितम् ॥
 कल्पान्तकालनिर्देशो यत्नरथिनिरूपणम् ।
 रुद्रादिरथिस्तुक्ता दीपवर्णानुकीर्तनम् ॥
 सननाञ्च कथा नाना कीर्तिताः पापहारिकाः ।
 तासु दुर्गाकथात्तुलं पुण्यदा चाष्टमेऽन्तरे ॥
 तत्पश्चात् प्रणयोत्पत्तिस्तथैवैतजःसमुद्भवः ।
 मार्कण्डेयस्य च जन्माख्या तन्माहात्म्यसमाहिता ॥
 वैवस्वताचयश्चापि वत्सप्रश्रितं ततः ॥”

वत्समीस्थाने वत्समी च पाठः ।
 “यन्निवस्य ततः प्रोक्ता कथा पुण्या महात्मनः ॥
 अविनिश्चरितं चैव किमिच्छन्नतर्कोर्जनम् ।
 नरिष्यस्तस्य चरितं इक्ष्वाकुचरितं ततः ॥
 तुलस्याश्चरितं पञ्चादामचन्द्रस्य सत्कथा ।
 कुशवंशसमाख्यां सोमवंशानुकीर्तनम् ॥
 दत्तवः कथा पुण्या नक्षत्र्य कथादुसता ।
 यथातिचरितं पुण्यं यदुवंशानुकीर्तनम् ॥
 श्रीकृष्णवाल्मीकिचरितं माथुरं चरितं ततः ।
 द्वारकाचरितस्याथ कथा सञ्जावतारजा ॥
 ततः साङ्गसमुद्देशः प्रपञ्चासत्त्वकीर्तनम् ।
 मार्कण्डेयस्य चरितं पुराणश्रवणे फलम् ॥”*॥
 तत्फलश्रुतिः ।

“यः शृणोति नरो भक्त्या पुराणमिदमादरात् ।
 मार्कण्डेयाभिधं वत्स । स लभेत् परमां गतिम् ॥
 यस्तु आकुरुते पेत्यैवै स लभेत् पदम् ॥
 तत् प्रयच्छेत्तिवित्वा यः सोऽवर्णकुरिभंयुतम् ।
 कार्त्तिक्यां द्विजवर्षाय स लभेद्ब्रह्मणः पदम् ॥
 शृणोति श्रावयेद्वापि यश्चानुक्रमणीमिमाम् ।
 मार्कण्डेयपुराणस्य स लभेद्वाञ्छितं फलम् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ८८ अध्यायः ॥ ७ ॥
 अष्टमं अग्निपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि तवाम्येयपुराणकम् ।
 ईशानकल्पवृत्तान्तं वशिष्ठाख्यानलोऽब्रवीत् ॥
 तत् पञ्चदशमाहसं नास्तीं चरितमद्भुतम् ।
 पठतां शृण्वताश्चैव सर्वपापहरं वृणाम् ॥
 प्रथमं पुराणस्य कथा सर्ववतारजा ।
 रथिप्रकरणं चाथ विष्णुपूजादिकं ततः ॥
 अग्निकार्यं ततः पश्चात्सत्त्वमुद्रादिलक्षणम् ।
 सञ्जोत्पादविधानञ्च अभिषेकनिरूपणम् ॥
 लक्षणं मण्डलादीनां कुशाया मार्जनं ततः ।
 पवित्रारोपणविधिर्देवालयविधिस्ततः ॥
 शालग्रामादिपूजा च सूर्यलक्ष्म्य पृथक् पृथक् ।
 न्यामादीनां विधानञ्च प्रतिष्ठा पूजका ततः ॥
 विनायकादिदीक्षाणां विधिर्ज्ञेयस्ततः परम् ।
 प्रतिष्ठा सर्वदेवानां ब्रह्माण्डस्य निरूपणम् ॥
 गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं जम्बादिद्वीपवर्णनम् ।
 ऊर्द्धाधोलोकरचना ज्योतिषक्रनिरूपणम् ॥
 ज्योतिषश्च ततः प्रोक्तं शास्त्रं युद्धययान्वयम् ।
 यत्कर्म च ततः प्रोक्तं मन्त्रयन्त्रौघधीमणः ॥
 कुजिकादिसमर्पणं च घोढान्यासविधिस्तथा ।
 कोटिहोमविधानञ्च तदन्तरनिरूपणम् ॥
 ब्रह्मचर्यादिधर्माश्च आहुकल्पविधिस्ततः ।
 ग्रहयज्ञस्ततः प्रोक्तो वैदिकस्मार्तकर्म च ॥
 प्रायश्चित्तानुक्तयं तिथीनाञ्च व्रतादिकम् ।
 पारव्रतानुक्तयं नक्षत्रव्रतकीर्तनम् ॥
 मासिकव्रतनिर्देशो दीपदानविधिस्तथा ।
 नवग्रहाहर्जनं प्रोक्तं नरकाणां निरूपणम् ॥
 व्रतानाञ्चापि दानानां निरूपणमिष्टोदितम् ।
 नाडीचक्रसमुद्देशः सन्ध्याविधिरनुत्तमः ॥

गायत्र्यास्य निर्देशो शिङ्गस्तीर्त्तं ततः परम् ।
 राजाभिषेकमन्त्रोक्तिर्यम्येक्यश्च भुभुजाम् ॥
 स्वप्राध्यायस्ततः प्रोक्तः शक्रनादिनिरूपणम् ।
 मण्डलादिनिर्देशो रणदीक्षाविधिस्ततः ॥
 रामोक्तनीतिनिर्देशो रत्नानां लक्षणं ततः ।
 धनुर्विद्या ततः प्रोक्ता यवहारपदार्थनम् ॥
 देवामूर्तिमहर्ष्या ह्यानुर्दिनरूपणम् ।
 गजादीनां चित्रितमात्रं तेषां शान्तिस्ततः परम् ॥
 गौतमादितिक्रितमा च नानापूजास्ततः परम् ।
 शान्त्यश्वापि विविधा ह्यन्तःशास्त्रमतः परम् ॥
 माह्व्यश्च ततः पश्चादेकार्णादिसमाह्वयाः ।
 भिहृष्टिष्टानुश्रितश्च क्रौणः स्वर्गादिवर्गके ॥
 प्रलयानां लक्षणञ्च शारीरकनिरूपणम् ।
 वर्णनं नरकाणाञ्च योगशास्त्रमतः परम् ॥
 जपज्ञानं ततः पश्चात् पुराणश्रवणे फलम् ।
 एतदाख्येयकं विप्र । पुराणं परिकीर्तितम् ॥”
 तत्फलश्रुतिः ।

“तस्मिन्निवित्वा तु धो ह्येतान् सुवर्णकमलाक्षितम् ।
 तिलधेनुपुनं वापि मार्गशीर्ष्यां विधानतः ।
 पुराणार्थविदे सोऽथ स्वर्गलोके मष्टीयते ॥
 यथानुक्रमणी प्रोक्ता तवाम्येयस्य भक्तिदा ।
 शृण्वतां पठताश्चैव वृणाश्चैव परत्र च ॥”*॥
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ८८ अध्यायः ॥ ८ ॥
 नवमं भविष्यपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामि पुराणं सर्वसिद्धिदम् ।
 भविष्यं भगवः सर्वलोकाभोष्टप्रदायकम् ॥
 यत्राहं सर्वदेवानामादिकर्ता समुदतः ।
 रथिर्षं तत्र मन्त्रातो मनुः स्वायम्भुवः पुरा ॥
 स मां प्रणम्य प्रपच्छ धर्मं सर्वार्थसाधकम् ।
 अहं तस्मै तदा प्रीतः प्राबोचं धर्मसंहिताम् ॥
 पुराणानां यदा यासो यासश्चक्रे महासतिः ।
 तदा तां संहितां सर्वां पञ्चधा यभजन्मुनिः ।
 अधीरकल्पवृत्तान्तनानाश्चैवैकदक्षिताम् ॥”
 तत्र प्रथमपञ्चणि ।
 “तत्रादिमं स्मृतं पञ्च ब्राह्मं यत्राख्यपक्रमः ।
 स्मृतशौनकसंवादे पुराणप्रथमक्रमः ।
 आदित्यचरितः प्रायःसञ्जाख्यानसमाहितः ॥
 रथिस्तदिलक्षणोपेतः शास्त्रसर्वस्वरूपकः ।
 पुस्तलेखकलेखानां लक्षणञ्च ततः परम् ॥
 संस्काराणाञ्च सर्वेषां लक्षणञ्चात्र कीर्तितम् ।
 पञ्चत्यादितिथीनाञ्च कल्पाः सप्त च कीर्तिताः ॥
 अष्टम्यादाः शेषकल्पा वैष्णवे पर्वणि स्मृताः ।
 शेषे च कामतो भिन्नाः सौरि चान्यकथास्ततः ॥
 प्रतिसर्गाह्वयं पश्चाद्दानाख्यानसमाहितम् ।
 पुराणस्योपमं हारमार्गितं पत्रं पञ्चमम् ॥
 यथ पञ्चसु पूर्वस्मिन् प्रक्रमो महिमाधिकः ॥”
 द्वितीयवर्षायचतुर्थपञ्चमपञ्चसु ।
 “धर्मं कामे च मोक्षे त्विणोश्चापि शिवस्य च ।
 द्वितीये च तृतीये च सौरी वर्गचतुष्टये ॥
 प्रतिसर्गाह्वयं त्वन्त्यं प्रोक्तं सर्वकथाक्षितम् ।

पुराणं

सभविष्यं विनिर्दिष्टं पञ्च आसेन धीमता ।
चतुर्दशसहस्रं पुराणं परिकीर्तितम् ।
भविष्यं सर्वदेवानां मास्यं यत्र प्रकीर्तितम् ॥
गुणानां तारतम्येन समं ब्रह्मेति हि श्रुतिः ॥”
तत्रफलश्रुतिः ।

“तस्मिन्निखित्वा तु यो दद्यात् पौष्यां विद्वान् विम-
त्सरः ।

गृध्रिनुयुतं हेमवल्गुमालाविभूषणैः ॥
वाचकं पुस्तकञ्चापि पूजयित्वा विधानतः ।
गत्याग्नेर्भाज्यमभ्युषे कृत्वा नीराजनादिकम् ।
यो वै जितेन्द्रियो भूत्वा सोपवासः समाहितः ॥
अथ वै यो नरो भक्ता कीर्त्तयेच्छृणुयादपि ।
स मुक्तः पातकेष्वग्निः प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ॥
योऽप्यनुक्रमणीमेतां भविष्यस्य निरूपिताम् ।
पठेद्वा शृणुयाच्चेतौ भुक्तिं मुक्तिं च विन्दतः ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०० अध्यायः ॥ ६ ॥
दशमं ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“इदं ब्रह्म । प्रवक्ष्यामि पुराणं दशमं तव ।
ब्रह्मवैवर्तेकं नाम वेदमार्गानुदर्शकम् ॥
सावर्णिगं च भगवान् साक्षाद्देवर्षयेऽर्चितः ।
नारदाय पुराणार्थं प्राह सर्वमलौकिकम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षार्थां सारः प्रीतिर्हरौ हरौ ।
तयोर्मेदमिदमर्थं ब्रह्मवैवर्तेमुत्तमम् ॥
रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तं यन्मयोदितम् ।
शतकोटिपुराणे तत्र संनिष्य प्राह वेदविन् ॥
यामस्यतुर्द्धा संशस्य ब्रह्मवैवर्तेमजितम् ।
अष्टादशसहस्रन्तत् पुराणं परिकीर्तितम् ॥
ब्रह्मप्रकृतिविशेषकृष्णखण्डसमाचितम् ।
तत्र सूतर्षिर्मेवादे पुराणीयक्रमो मतः ॥”
तत्र प्रथमे ब्रह्मखण्डे ।

“सृष्टिप्रकरणं त्वाद्यं ततो नारदवैध्वसोः ।
विवादः सुमहान् यत्र द्वयोरासीत् पराभवः ॥
शिवलोकगतिः पञ्चाज्ज्ञानलाभः शिवानु-

सुनेः ।

शिववाक्येन तत्पश्चात् मरीचिः । नारदस्य च ॥
मननश्चैव सावर्णे ज्ञानार्थं सिद्धं संवित् ।
आश्रमे सुमहत्पुण्ये त्रैलोक्याच्चर्यकारिणि ।
एतद्ब्रह्म ब्रह्मखण्डं हि श्रुतं पापविनाशनम् ॥”
द्वितीये पञ्चमखण्डे ।

“ततः सः शंसंवादी नारदस्य समीरितः ।
लङ्कायाश्चात्मसंयुक्तो नानाख्यानकथोत्तरः ॥
प्रकृतेरंशभूतानां कलानाञ्चापि वर्णितम् ।
माहात्म्यं पूजनादश्च विस्तरेण यथास्थितम् ॥
एतत्प्रकृतिखण्डं हि श्रुतं भूतिविधायकम् ॥”
तृतीये गणेशखण्डे ।

“गणेशजन्मसंप्रश्नः सपुण्यकमहाव्रतम् ।
पात्रेभ्यः कार्तिकेयेन सह विप्रं प्रशम्भवः ॥
चर्मनं कार्तिकेयेस्य जामदग्न्यस्य चाहुतम् ।
विवादः सुमहान् पञ्चाज्ज्ञामदस्यागणेशयोः ॥
एतद्विप्रं शखण्डं हि सर्वविघ्नविनाशनम् ॥”

१-४

पुराणं

चतुर्थे श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।

“श्रीकृष्णजन्मसंप्रश्नो जन्माख्यानं ततोऽहुतम् ।
गोकुले गमनं पश्चात् पूतनादिवधोऽहुतः ॥
बाल्यक्रीडारक्षा लीला विविधास्तत्र वर्णिताः ।
रामक्रीडा च गोपीभिः शारदी समुदाहृता ।
रहस्ये राधया क्रीडा वर्णिता बहुविस्तरा ॥
महाकुरेण तत्पश्चात्सुरागमनं हरैः ।
कंसादीनां वधे वृत्ते मादास्य द्विजसंस्कृतिः ॥
काश्यपास्त्रीपतेः पश्चाद्विद्योपादानमहुतम् ।
यवनस्य वधः पश्चाद्धारकागमनं हरैः ॥
गरकादिवपस्तत्र कृष्णेन विहितोऽहुतः ।
कृष्णखण्डमिदं विप्र ! शृणु संसारखण्डनम् ॥”
तत्रफलश्रुतिः ।

“पठितश्च श्रुतं ध्यातं पूजितं चाभिवर्णितम् ।
इत्येतद्ब्रह्मवैवर्ते पुराणं चात्यलौकिकम् ॥
यासोक्तं चादिमस्मत् पठन् शृण्वन् विमुच्यते ।
विज्ञानज्ञानशमनान् घोरान् संसारसागरान् ॥
लिखितेऽहं यो दद्यान्माद्यां धेनुसमाचितम् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति स मुक्तोऽज्ञानबन्धनान् ॥
यस्यानुक्रमणीं वापि पठेद्वा शृणुयादपि ।
सोऽपि कृष्णप्रसादेन लभते वाञ्छितं फलम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०१ अध्यायः ॥ १० ॥
एकादशं लिङ्गपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“इदं पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्गसंज्ञितम् ।
पठतां शृण्वताश्चैव भक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
यच्च लिङ्गाभिर्धं तिलन् वद्विलिङ्गे हरौऽभ्यधातु ।
मह्यं धर्मादिमिदमर्थं अयिकल्पकथाश्रयम् ॥
तदेव यासदेवेन भागद्वयसमाचितम् ।
पुराणं लिङ्गमुदितं ब्रह्माख्यानविचित्रितम् ॥
तदेकादशसहस्रं हरमाहात्म्यसूक्तकम् ।
परं सर्वपुराणानां सारभूतं जगत्त्रये ॥
पुराणोपक्रमे प्रश्नः सृष्टिसंज्ञे पतः पुरा ॥”
तत्र पूर्वभागे ।

“योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्पाख्यानं ततः परम् ॥
लिङ्गोद्भवस्तद्वर्णा च कीर्त्तिता हि ततः परम् ।
सनत्कुमारशेलादिसंवादाश्चाथ पावनः ॥
ततो दधीनिचरितं युगधर्मेनिरूपणम् ।
ततो भुवनकोषाख्या सूर्यसोमान्वयस्ततः ॥
ततश्च विस्तरान् सर्गलिङ्गपुराणानकं तथा ।
लिङ्गप्रतिष्ठा च ततः पशुपाशविशोक्तनम् ॥
शिवव्रतानि च तथा सदाचारनिरूपणम् ।
प्रायश्चित्तान्यरिष्टानि काशीश्रीशैलवर्णनम् ॥
अन्यकाख्यानकं पश्चाद्धारकचरितं पुनः ।
वृत्तिं चरितं पश्चाज्जलन्तरवधस्ततः ॥
शैवं सहस्रनामाथ दलयज्ञविनाशनम् ।
कामस्य दहनं पश्चात् गिरिजायाः करग्रहः ॥
ततो विनायकाख्यानं ब्रह्माख्यानं शिवस्य च ।
उपमन्यकथा चापि पूर्वभाग इतीरितः ॥”
तदुत्तरभागे ।

“विष्णुमाहात्म्यकथनमम्बरीषकथा ततः ।

पुराणं

सनत्कुमारनन्दीशसंवादश्च पुनर्मुने ! ॥
शिवमाहात्म्यसंयुक्तज्ञानयागादिकं ततः ।
सूर्यपूजाविधिश्चैव शिवपूजा च मुक्तिदा ॥
दानानि बहुधोक्तानि आहुप्रकरणस्ततः ।
प्रतिष्ठा तत्र गदिता ततोऽधोरस्य कीर्त्तनम् ॥
ब्रह्मेश्वरी महाविद्या गायत्रीमहिमा ततः ।
त्रासकस्य च माहात्म्यं पुराणश्रवणस्य च ॥
एतस्योपरिभागस्ते लेङ्गस्य कथितो मया ।
यासेन हि निबद्धस्य रुद्रमाहात्म्यसूचिनः ॥”
तत्रफलश्रुतिः ।
“लिखितेऽहं पुराणान् तिलधेनुसमाचितम् ।
फाल्गुन्यां पूर्णिमायां यो दद्याद्भक्त्या दिनातये ।
स लभेच्छिवसायुष्यं जराभरणवर्जितः ॥
यः पठेच्छृणुयादापि लेङ्गं पापापहं नरः ।
स भक्तभोगो लोकेऽस्मिन्नस्ते शिवपुरं ब्रजेन ॥
लिङ्गानुक्रमणीमेतां पठेद्दयः शृणुयात् तथा ।
तावभौ शिवभक्तौ तु लोकद्वितीयभोगिनौ ।
जायेतां गिरिजाभर्तुः प्रसादात्प्राप्त सशयः ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०२ अध्यायः ॥ ११ ॥
द्वादशं वराहपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“इदं ब्रह्म । प्रवक्ष्यामि वाराहं वै पुराणकम् ।
भागद्वययुतं शम्भुविष्णुमाहात्म्यसूक्तकम् ॥
मानवस्य तु कल्पस्य प्रसङ्गं मनकतं पुरा ।
निबन्धय पुराणेऽस्मिन् श्रुतिप्रशमहसके ॥
यासो हि विदुषां श्रेष्ठः साक्षात्प्रागयणो भुवि ।
तत्रादौ शुभसंवादः स्मृतो भूमिवराहयोः ॥”
तत्र पूर्वभागे ।

“अथादिकृतवृत्तान्ते रभ्यस्य चरितं ततः ।
दुर्जयाय च तत्पश्चात्काङ्क्षकस्य उदीरितः ॥
महातपस्य आख्यानं गौरीयुतपत्तिस्ततः परम् ।
विनायकस्य नागानां सेनाभ्यादिलयोरपि ॥
गणानाञ्च तथा देव्या धनदस्य वृषस्य च ।
आख्यानं सत्यतपसो ब्रह्माख्यानसमन्वितम् ॥
अगस्त्यगीता तत्पश्चाद्द्विगीता प्रकीर्त्तिता ।
महिषासुरविध्वंसं माहात्म्यञ्च त्रिशक्तिनम् ॥
पर्वणाध्यास्ततः श्वेतोपाख्यानं गोप्रदानिकम् ।
इत्यादिकृतवृत्तान्तं प्रथमोद्देशनामकम् ॥
भगवद्दर्शने पश्चाद्ब्रततीर्थकथानकम् ।
दाक्षिण्यदपराधानां प्रायश्चित्तं शरीरकम् ॥
तीर्थानाञ्चापि सर्वेषां माहात्म्यं पृथगीरितम् ।
मथुराया विप्रधेन आह्लादीनां विधिस्ततः ॥
वर्णनं यमलोकस्य ऋषिपुत्रप्रसङ्गतः ।
विपाकः कर्मेणाश्चैव विष्णुव्रतनिरूपणम् ॥
गोकर्णस्य च माहात्म्यं कीर्त्तितं पापनाशनम् ।
इत्येव पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य निरूपितः ॥”
उत्तरभागे ।

“उत्तरे प्रविभागे तु पुलस्त्यकुरारणयोः ।
संवादे सर्वतीर्थानां माहात्म्यं विस्तरानुपृथक् ॥
अशेषधर्माख्यानाः पौष्करं पुण्यपर्व च ।
इत्येवं तव वाराहं प्रोक्तं पापविनाशनम् ॥”

पुराण

तत्फलश्रुतिः ।

“पठतां श्रवणाच्चैव भगवद्भक्तिर्वर्द्धवम् ।
काश्चनं गरुडं कृत्वा तिलधेनुसमाचितम् ॥
लिखित्वैतच्च यो दद्याच्छ्रेयां विप्राय भक्तितः ।
स लभेद्देणवं धाम देवर्षिगणवन्दितः ॥
यो वायुक्रमणीमेतां श्रवणाद्यपि पठत्यपि ।
सोऽपि भक्तिं लभेद्द्विणी संसारोच्छेदकारि-
णीम् ॥” * ॥

इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०३ अध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशं स्कन्दपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वक्ष्ये मरीचि । च पुराणं स्कन्दसंज्ञितम् ।
यस्मिन् प्रतिपदं साक्षात्तद्वादे यो व्यवस्थितः ॥
पुराणे शतकोटी तु यच्छेवं वर्णितं मया ।
लजितस्यार्थजातस्य सारो यासन कीर्तितः ॥
स्कन्दाकृतञ्च खण्डाः सप्तैव परिकल्पिताः ।
एकाशीतिसहस्रान् स्कन्दं सर्वप्रकृतानम् ॥
यः श्रवणात् पठेद्वापि स तु साक्षाच्छिवः स्थितः ।
यत्र माहेश्वरा धर्माः यन्मुखेन प्रकाशिताः ॥
कल्पे तत्पुरुषे हृताः सर्वसिद्धिविधायकाः ॥”
तत्र प्रथमे माहेश्वरखण्डे ।

“तस्य माहेश्वरश्चाद्यः खण्डः पापप्रणाशनः ॥
किञ्चिन्नूनाकसाहस्रो बहूपग्यो बृहत्कथः ।
सुचरित्रशतैर्युतः स्कन्दमाहात्म्यसूचकः ॥
यत्र केदारमाहात्म्यं पुराणोपक्रमः पुरा ।
दत्तयज्ञकथा पञ्चाश्विजिह्वलङ्घनेन फलम् ॥
समुद्रमथनाख्यानं देवैश्चरितं ततः ।
पार्वत्याः सप्तपाख्यानं विवाहस्तदनन्तरम् ॥
कुमारोत्पत्तिकथनं ततस्तारकसङ्गरः ।
ततः पशुपताख्यानं चण्डाख्यानसमाचितम् ॥
दत्तप्रवर्तनाख्यानं नारदेन समागमः ।
ततः कुमारमाहात्म्यं पञ्चतीर्थकथानकम् ॥
धर्मवर्मनृपाख्यानं नदीसागरकीर्तनम् ।
इन्द्रदुम्भकथा पञ्चामाडौ जह्नुकथाचिता ॥
प्रादुर्भावस्ततो मत्स्याः कथा दमनकस्य च ।
महीसागरसंयोगः कुमारशकथा ततः ॥
ततस्तारकयुद्धञ्च नानाख्यानसमाचितम् ।
वधश्च तारकस्याथ पञ्चलिङ्गनिवेशनम् ॥
होपाख्यानं ततः पुराणं ऊर्ध्वलोकवस्थितः ।
ब्रह्माण्डस्थितिमानश्च वर्कदेशकथानकम् ॥
महाकालसमुद्भूतिः कथा चास्य महाद्भुता ।
वासुदेवस्य माहात्म्यं कीर्तितीर्थं ततः परम् ॥
नानातीर्थसमाख्यानं गुप्तज्ञेयं प्रकीर्तितम् ।
पाण्डवानां कथा पुराया महाविद्याप्रसाधनम् ॥
तीर्थयात्रासमाप्तिश्च कौमारमिदमद्भुतम् ।
अरुणाञ्जलिमाहात्म्यं सनकाञ्जलिकथा ॥
गौरीतपःसमाख्यानं तत्तत्तीर्थनिरूपणम् ।
महिषासुरजाख्यानं पद्मशास्य महाद्भुतः ॥
शोणाचले शिवाख्यानं निवृत्ता परिकीर्तितम् ।
इत्येष कथितः स्कन्दे खण्डो माहेश्वरोद्-
भुतः ॥”

१५५

पुराण

हिमोये वैष्णवखण्डे ।

“द्वितीयो वैष्णवः खण्डस्तस्याख्यानानि मे शृणु ।
प्रथमं भूमिवाराहं समाख्यानं प्रकीर्तितम् ॥
यत्र वीरककुप्रस्य माहात्म्यं पापनाशनम् ।
कमलायाः कथा पुराया श्रीनिवासस्थितस्ततः ॥
कुलालाख्यानकं चात्र स्वर्णमुखरीकथा ।
नानाख्यानसमायुक्ता भारद्वाजकथाद्भुता ॥
सतज्ञाज्ञमसंवादः कीर्तितः पापनाशनः ।
पुरुषोत्तममाहात्म्यं कीर्तितं चोत्कले ततः ॥
मार्कण्डेयसमाख्यानमस्वर्णधस्य भूपतेः ।
इन्द्रद्युम्नस्य चाख्यानं विद्यापतिकथा शुभा ॥
जैमिनेः समुपाख्यानं नारदस्यापि त्राडुव ।
नीलकण्ठसमाख्यानं नारसिंहोपवर्णनम् ॥
अश्वमेधकथा राज्ञो ब्रह्मलोकगतस्तथा ।
रथयात्राविधिः पञ्चाञ्जलस्नानविधिरुच्यते ॥
हस्तिनाम्नस्य पाख्यानं गुह्यिचाख्यानकं ततः ।
रथरक्षाविधानञ्च श्रयनोत्सवकीर्तनम् ॥
श्वेतोपाख्यानमत्रोक्तं वज्रान्तमवतिरूपणम् ।
होमोत्सवो भगवतो व्रतं सविनसराभिधम् ॥
पूजा च कामिभिर्पिणोरुद्दालकनिर्यागकः ।
मोक्षसाधनमत्रोक्तं नानायोगनिरूपणम् ॥
दशावतारकथनं स्नानादिपरिकीर्तनम् ।
ततो वदरिकायाश्च माहात्म्यं पापनाशनम् ॥
अमरादित्यो माहात्म्यं वेनतेयशिलाभवम् ।
कारणं भगवद्वासं तीर्थं कापालमोचनम् ॥
पञ्चधाराभिधं तीर्थं मेरुसंस्थापनं तथा ।
ततः कार्तिकमाहात्म्यं माहात्म्यं मदनालमम् ॥
धन्वकोशसमाख्यानं दिनकृत्यानि कार्त्तिके ।
पञ्चमीशुभ्रताख्यानं कीर्त्तिदं भक्तिमुक्तिदम् ॥
तद्भूतस्य च माहात्म्यं विधानं स्नानार्थं तथा ।
पुण्ड्रादिकीर्त्तनं चात्र मालाधारणपुण्यकम् ॥
पञ्चाश्वत्थानपुण्यं घण्टानादादिजं फलम् ।
नानापुण्यार्थनफलं तुलसीदलजं फलम् ॥
नेवदस्य च माहात्म्यं हरिवासरकीर्त्तनम् ।
अखण्डेकादशीपुण्यं तथा जागरणस्य च ॥
सत्स्योत्सवविधानञ्च नाममाहात्म्यकीर्त्तनम् ।
ध्यानादिपुण्यकथनं माहात्म्यं मथुराभवम् ॥
मथुरातीर्थमाहात्म्यं पृथगुक्तं ततः परम् ।
वनानां द्वादशानाञ्च माहात्म्यं कीर्त्तितं ततः ॥
श्रीमद्भागवतस्यात्र माहात्म्यं कीर्त्तितं परम् ।
वज्रशाखिलसंवादं अन्तर्लीलाप्रकाशकम् ॥
ततो माघस्य माहात्म्यं स्नानदानशोभनम् ।
नानाख्यानसमायुक्तं दशाध्याये निरूपितम् ॥
ततो वैशाखमाहात्म्यं श्रवणादनादिजं फलम् ।
जलदानादिविधयः कामाख्यानमतः परम् ॥
श्रुतदेवस्य चरितं याधोपाख्यानमद्भुतम् ।
तथाञ्जलतीर्थादिविशेषान् पुण्यकीर्त्तनम् ॥
ततस्त्वयोध्यामाहात्म्यं चक्रब्रह्माज्ञतीर्थके ।
ज्जणपापविमोक्षाख्यं तथाधारसहस्रकम् ॥
स्वर्गद्वारं चन्द्रहरिधर्मैर्दृष्ट्युपवर्णनम् ।
स्वर्गवृद्धेराख्यानं तिलोदा सरयुवृत्तिः ॥
सीताकुण्डं गुप्तहरिः सरयूर्ध्वराचयः ।

पुराण

गोपचारश्च दग्धोदं गुरुकुण्डादिपञ्चकम् ॥
घोषाकर्त्तृनि तीर्थानि त्रयोदश ततः परम् ।
गथाकुपस्य माहात्म्यं सौम्यविनिवर्तकम् ॥
माख्यायमपूर्वाणि तीर्थानि तदनन्तरम् ।
अजितादिमानसादित्योनि गदितानि च ॥
इत्येष वैष्णवः खण्डो द्वितीयः परिकीर्तितः ॥”
तृतीये ब्रह्मखण्डे ।
“अतः परं ब्रह्मखण्डं मरीचि । शृणु पुराणदम् ।
यत्र वै सप्तमाहात्म्यं फलं स्वनिर्माणं द्रवम् ॥
गालवस्य तपश्चर्यां गान्तमाख्यानकं ततः ।
चक्रतीर्थदिमाहात्म्यं देवीपतनमवृतम् ॥
वेनालतीर्थमहिमा पापनाशादिकीर्त्तनम् ।
मङ्गलादिकमाहात्म्यं ब्रह्मकुण्डादिवर्णनम् ।
हनुमत्कुण्डमहिमागस्यतीर्थमभवे फलम् ॥
रामतीर्थादिकथनं लक्ष्मीतीर्थनिरूपणम् ।
शहादित्यो माहात्म्यं तथा साध्यास्ततादिजः ॥
धनुर्कोत्यादिमाहात्म्यं लौकिककुण्डादिजं तथा ।
गायत्रादिकतीर्थानां माहात्म्यं चात्र कीर्त्ति-
तम् ॥

रामनाथस्य महिमा तत्त्वज्ञानोपदेशनम् ।
यात्राविधानकथनं सैतौ मुक्तिप्रदं वृणाम् ॥
धर्मारण्यस्य माहात्म्यं ततः परमदीप्तितम् ।
म्याणः स्कन्दाय भगवाम् यत्र तत्त्वमुपादिशत् ॥
धर्मारण्यसुसंभूतिस्तत्पुण्यपरिकीर्त्तनम् ।
कर्ममिद्धेः समाख्यानं अविश्वानिरूपणम् ॥
अप्सरतीर्थसुखानां माहात्म्यं यत्र कीर्त्ति-
तम् ।

वर्णनामायमानाश्च धर्मतत्त्वनिरूपणम् ॥
देवस्थानविभागश्च वज्रलोककथा शुभा ।
कृत्वा नन्दा तथा शास्ता श्रीमाता च मतङ्गिनी ॥
पुराणदात्राः समाख्याता यत्र देशः समास्थिताः ।
इन्द्रेश्वरादिमाहात्म्यं द्वारकादिनिरूपणम् ॥
लोहासुरसमाख्यानं गङ्गाकुपनिरूपणम् ।
श्रीरामचरितश्चैव सत्त्वमन्दिरवर्णनम् ॥
जीर्णोद्धारस्य कथनं शासनप्रतिपादनम् ।
जातिभेदप्रकथनं स्मृतिधर्मनिरूपणम् ॥
ततस्तु वैष्णवा धर्मा नानाख्यानैर्नदीरिताः ।
चातुर्मास्ये ततः पुण्ये सर्वधर्मनिरूपणम् ॥
दानप्रशंसा ततः पञ्चादृतस्य महिमा ततः ।
तपसश्चैव पूजायाः साध्विदकथनं ततः ॥
प्रकृतीनां भिदाख्यानं शालग्रामनिरूपणम् ।
तारकस्य वधोपायो चान्ताचो महिमा तथा ॥
विष्णोः शापश्च वृक्षत्वं पार्वत्यनुनयकृतः ।
हरस्य नाण्डवं वृत्त्यं रागनाभनिरूपणम् ॥
हरस्य लिङ्गपतनं कथायै जयनस्य च ।
पार्वतीञ्जलचरितं तारकस्य वधोद्भुतः ॥
प्रणयैश्वर्यकथनं तारकाचरितं पुनः ।
दत्तयज्ञसमाप्तिश्च द्वादशाक्षररूपणम् ॥
ज्ञानयोगसमाख्यानं महिमा द्वादशार्णजः ।
अथगादिकपुण्यञ्च कीर्त्तितं शर्मदं वृणाम् ॥”
तृतीये ब्रह्मखण्डस्योत्तरभागे ।
“ततो ब्रह्मोत्तरे भागे शिवस्य महिमाद्भुतः ।

पुराणं

पञ्चाक्षरस्य महिमा गोकर्णमहिमा ततः ।
 शिवरात्रेश महिमा प्रदोषव्रतकोर्षणम् ।
 संभवारव्रतस्यापि संभान्तिन्याः कथानकम् ॥
 भद्रायुतपत्तिकथनं सदाचारनिरूपणम् ।
 शिवस्मृतिसमुद्देशो भद्रायुदाहरणम् ॥
 भद्रायुमहिमा चापि भस्माहात्म्यकीर्तनम् ।
 शिवरात्र्यान्कर्षेव उमासाहेश्वरव्रतम् ॥
 रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं रुद्राध्यायस्य पुण्यकम् ।
 अत्रणादिकपुण्यं च ब्रह्मखण्डोऽयमोरितः ॥” * ॥
 चतुर्थं काशीखण्डं ।
 “अतः परं चतुर्थं तु काशीखण्डमनुत्तमम् ।
 विन्यनाग्दयोर्यत्र भगवतः परिकीर्तितः ॥
 सत्यलोकप्रभावश्चागस्त्यावासे सुरागमः ।
 पतिव्रताचरित्रं च तीर्थचर्याप्रशसनम् ॥
 ततश्च सप्तपण्यांश्चा मयमित्रा निरूपणम् ।
 ब्रह्मस्य च तथेन्द्राग्र्योर्लोकप्रियाः शिवशर्मणः ॥
 अयः समुद्रवक्ष्ये च क्रत्यादरुणसम्भवः ।
 गन्धर्वलकापुत्र्योश्चर्याश्च समुद्रवः ॥
 चन्द्रोद्बुधलोकानां कुत्रेय्यार्कमुवा क्रमात् ।
 सप्तर्षीणां ध्रुवस्यापि तपोलोकस्य वर्णनम् ॥
 ध्रुवलोककथा पुण्या सत्यलोकनिरीक्षणम् ।
 स्कन्दागस्त्यसमालापौ भगवत्कीर्तिसमुद्रवः ॥
 प्रभावश्चापि गङ्गाया गङ्गानामसहस्रकम् ।
 वाराणसीप्रशंसा च भैरवाविभवस्ततः ॥
 दण्डपाणिज्ञानवाप्योरुद्रवः समनन्तरम् ।
 ततः कलावत्याख्यानं सदाचारनिरूपणम् ॥
 ब्रह्मचारिममाख्यानं ततः स्त्रीलक्षणानि च ।
 कृत्याकृत्यविनिर्देशो ह्यविमुक्तप्रवर्णनम् ॥
 गृहस्थयोगिनोर्धर्माः कालज्ञानं ततः परम् ।
 दिवोदासकथा पुण्या काशीवर्णनमेव च ॥
 योगिचर्चा च लोकोत्तरशार्ङ्गार्कजा कथा ।
 द्रुपदाकस्य तार्क्याख्यायार्कस्थोदयस्ततः ॥
 दशश्वमेधतीर्थाख्या सन्दराश्च गणागमः ।
 पिशाचभोचनाख्यानं गणेशप्रियणन्ततः ॥
 मायागणपतेश्चाथ भुवि प्रादुर्भवस्ततः ।
 विष्णुमायाप्रपञ्चोऽथ दिवोदासविभोक्षणम् ॥
 ततः पञ्चनदीतपस्विन्दुमाधवसम्भवः ।
 ततो वैष्णवतीर्थाख्या शूलिनः काशिकागमः ॥
 जेगीभक्तेण संवादो ज्येष्ठशाखा महेशितुः ।
 जेज्जाख्यानं कन्दकेश्याश्वरसमुद्रवः ॥
 श्रीगेश्वरकेश्वरयोः कृत्तिवासस्य चोद्भवः ।
 देवतानामधिष्ठानं दुर्गासुरपराक्रमः ॥
 दुर्गाया विजयश्चाथ श्रीकृतिशस्य वर्णनम् ।
 पुनरौक्कारमाहात्म्यं त्रिलोचनसमुद्रवः ॥
 केशागत्या च धर्मशकथा विश्वभुगोद्भवा ।
 योगेश्वरसमाख्यानं गङ्गामाहात्म्यकीर्तनम् ॥
 विश्वकर्म्मशमहिमा दण्डयज्ञोद्भवतया ।
 सतीशस्यान्तेशादिर्भुजस्तम्भः पराशरः ॥
 जैत्रतीर्थकदम्बश्च मुक्तिमण्डपमं कथा ।
 विश्वेशविभवश्चाथ ततो यात्रापरिक्रमः ॥” * ॥
 पञ्चमे अयन्तीखण्डे ।
 “अतः परं त्ववत्याख्यं द्रुगु खण्डं पञ्चकम् ।

१८६

पुराणं

महाकालवनाख्यानं ब्रह्मशीर्षच्छिदा ततः ॥
 प्रायश्चित्तविधिश्चाग्नेरुत्पत्तिश्च सुरागमः ।
 ह्येवदीप्ता शिवस्तीर्त्रं नानापातकनाशनम् ॥
 कपालभोचनाख्यानं महाकालवनस्थितिः ।
 तीर्थं कलकलेशस्य सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 कुण्डमधुरसंज्ञं च सर्गं रुद्रस्य पुण्यदम् ।
 कुटुम्बेश्च विद्याप्रमर्कटेश्वरतीर्थकम् ॥
 खगडारं चतुःसिन्धुतीर्थं शङ्करयापिका ।
 सकराकैगन्धर्वतीर्थेऽप्यपप्रणाशनम् ॥
 दशश्वमेधेयकानंशातीर्थं च हरिभिद्धिदम् ।
 पिशाचकादियात्रा च हनुमत्कथामेश्वरी ॥
 महाकालेशयात्रा च वल्मीकेश्वरतीर्थकम् ॥
 मुक्तेशभेगोपाख्यानं कुण्डस्थलाः प्रदक्षिणम् ।
 अक्रूरमन्दारिक्त्यकुपादचन्द्राकवेभवम् ॥
 करभणकुटुम्बेशालङ्कुकादितीर्थकम् ।
 मार्कण्डेयं यज्ञवापी सोमेशं नरकान्तकम् ॥
 केशरेश्वरामेशसौभाग्येशनरार्ककम् ।
 केशार्कं शक्तिभेदश्च खण्डरसुखानि च ॥
 श्रीकृतिशालितीर्थानि अन्यकस्तुतिकीर्तनम् ।
 कालारण्यं लिङ्गसङ्गा खण्डशङ्गाभिधानकम् ॥
 कुण्डस्थला अवस्थाशौण्डिन्या अभिधानकम् ।
 पद्मावतो कुमुद्वत्यमरावतीतिनामकम् ॥
 विशालाप्रतिकल्पाभिधाने च च्वरशालिकम् ।
 शिवाक्षानादिकफलं नागोक्थोता शिवस्तुतिः ॥
 हिरण्यान्तवध्याख्यानं तीर्थं सुन्दरकुण्डकम् ।
 गीलगङ्गा पुष्कराण्यं विन्याधामनतीर्थकम् ॥
 पूरुधोत्तमाधिमामं तत्तीर्थं चाधनाशनम् ।
 गामतीवामनं कुण्डं विष्णोर्नामसहस्रकम् ॥
 वीरेश्वरभरः कालभैरवस्य च तीर्थकम् ।
 महिमा नागपञ्चस्यां त्रुमिंश्च जयन्तिका ॥
 कुटुम्बेश्वरयात्रा च देवसाधककीर्तनम् ।
 ककराजाख्यानं च विप्रेशादिसुरोद्भवनम् ॥
 रुद्रकुण्डप्रभ्रमिषु बहुतीर्थनिरूपणम् ।
 यात्रातीर्थजा पुण्या रेवामाहात्म्यमुच्यते ॥
 धर्मपुण्यस्य वैराग्ये मार्कण्डेयेन सङ्गमः ।
 प्राग्लयानुभवाख्यानं व्यष्टतापरिकीर्तनम् ॥
 अल्पे कल्पे पृथक् नाम नर्मदायाः प्रकीर्तितम् ।
 स्तवमार्गं नर्मदक्ष कालगात्रिकथा ततः ॥
 महादेवस्तुतिः पञ्चात पृथक्कल्पकथाद्भुता ।
 विशालाख्यानं पञ्चाक्षालेश्वरकथा तथा ॥
 गौरीव्रतमाख्यानं त्रिपुरज्वालमस्ततः ।
 दृष्टपानविधानश्च कावेरीसङ्गमस्ततः ॥
 दारुतीर्थं ब्रह्मवर्चं यशेश्वरकथानकम् ।
 अमितीर्थं रवितीर्थं मेघनादं दिदारुकम् ॥
 देवतीर्थं नर्मदक्षं कपिलाख्यं करञ्जकम् ।
 कुण्डेशं पिप्पलादं विमलेश्च शूलभित् ॥
 शशीहरणमाख्यानमन्यकस्य वधस्ततः ।
 शूलभेदोद्भवो यत्र दानधर्माः पृथग्विधाः ॥
 आख्यानं दीर्घतपस्य ऋष्यशृङ्गकथा ततः ।
 चित्रमेनकथा पुण्या काशिराजस्य भोजनम् ॥
 ततो देवशिलाख्यानं शर्वरीचरितार्कितम् ।
 यात्राख्यानं ततः पुण्यं पुष्करिण्यतीर्थकम् ॥

पुराणं

आपितेश्वरतीर्थं शक्रतीर्थं करोटिकम् ।
 क्रमारेणमगस्त्येशं चयनेशश्च माण्डजम् ॥
 लोकेशं धनदेशश्च मङ्गलेशश्च कामजम् ।
 नागेशश्चापि गोपारं गौतमं शङ्करं च ॥
 नारदेशं नन्दिकेशं वरुणेश्वरतीर्थकम् ।
 दधिस्कन्दादितीर्थानि हनुमन्तेश्वरस्ततः ॥
 रामेश्वरादितीर्थानि सोमेशं पिङ्गलेश्वरम् ।
 ऋणमोक्षं कपिलेशं पूतिकेशं अलेश्वरम् ॥
 चण्डार्कयमतीर्थं कजोद्भूतेश्च नान्दिकम् ।
 नारायणश्च कीटेशं आसतीर्थं प्रभासिकम् ॥
 नागेशं सङ्काणकं मन्मथेश्वरतीर्थकम् ।
 शरणीसङ्गमं पुण्यं सुवर्णाशिलतीर्थकम् ॥
 करञ्जं कामहं तीर्थं भाण्डोरं रोहिणीभवम् ।
 चक्रतीर्थं धौतपापं स्कान्दमाङ्गिरसाक्षयम् ॥
 कोटितीर्थमयोन्वाख्यमङ्गाराख्यं त्रिलोचनम् ।
 दण्डेशं कम्पकेश्च सोमेशं कोहनेशकम् ॥
 नार्मदं चार्कमाक्षयं भागवतेश्वरसप्तमम् ।
 ब्राह्मं देवश्च भागेशमादिवाराहणं कवे ॥
 रामेशमथ मिहेशमाह्वयं कङ्कटेश्वरम् ।
 शक्रं सौम्यश्च नान्देशं तापेशं रुक्मिणीभवम् ॥
 योजनेशं वराहेशं ह्वादेशीशिवतीर्थकम् ।
 मिहेशं मङ्गलेशश्च लिङ्गवाराहतीर्थकम् ॥
 कुण्डेशं श्वेतवाराहं भागवेशं रवीश्वरम् ।
 मुक्तादीनि च तीर्थानि ह्वाकारस्वामितीर्थकम् ॥
 सङ्गमेशं नारकेशं मोक्षं सार्पश्च गोपकम् ।
 नागं शास्त्रश्च मिहेशं मार्कण्डाकरतीर्थकम् ॥
 कामोदशूलारोपाख्यं माण्ड्यं गोपकेश्वरम् ।
 कपिलेशं पिङ्गलेशं भूतेशं गाङ्गागौतमे ॥
 आश्वमेधं भृगुकर्षं केशरेशश्च पापघ्नम् ।
 खनखलेशं जालेशं शालग्रामं वराहकम् ॥
 चन्द्रप्रभासमादित्यं श्रीपदाख्यश्च हंसकम् ।
 मूलस्थानश्च शूलेशमाग्यायाचित्रदेवकम् ॥
 शिखीशं कीटितीर्थश्च दण्डकस्य सुवर्णकम् ।
 ऋणमोक्षं भारभूतिरत्रास्ते पुंखसुखिमम् ॥
 आमलेशं कपालेशं शृङ्गेरुण्डोभवस्ततः ।
 कीटितीर्थं लोटनेशं फलस्तुतिरतः परम् ॥
 हमिजङ्गलमाहात्म्यं रोहितान्धकथा ततः ।
 धुन्नुमारसमाख्यानं वधोपायस्ततोऽथ च ॥
 वधो धुन्वोस्ततः पञ्चात् ततश्चित्रवहोद्भवः ।
 महिमास्य ततश्चण्डेशप्रभावो रतीश्वरः ॥
 केशरेशो लज्जतीर्थं ततो विष्णुपदीभवम् ।
 सुखारं व्यवनात्याख्यं ब्रह्मणश्च सरस्ततः ॥
 चक्राख्यं ललिताख्यानं तीर्थं च बहुगोमथम् ।
 रुद्रावनेश्च मार्कण्डं तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥
 रावणेशं शृङ्गपटं देवान्प्रेततीर्थकम् ।
 लिङ्गोदतीर्थसम्भूतिः शिवोद्भेदं फलस्तुतिः ॥
 अथ खण्डो ह्यवन्त्याख्यः शृङ्गवती पापनाशनः ॥
 यद्ये नागरखण्डे ।
 “अतः परं नागराख्यः खण्डः षष्ठोऽभिधीयते ॥
 लिङ्गीतुपत्तिसमाख्यानं हरिश्चक्रकथा शुभा ।
 विश्वामित्रस्य माहात्म्यं त्रिशङ्कुस्वर्गतिस्तथा ॥
 चाटकेश्वरमाहात्म्यं उवाचसुरवधस्तथा ।

नागविजं शङ्खतीर्थमचलेश्वरवर्णनम् ॥
चमनकारपुराखात्रं चमनकारकरं परम् ।
गयशीर्षं बालशाखं बालमण्डं गङ्गाज्यम् ॥
विष्णुपादश्च गोकर्णं युगरूपं समाश्रयः ।
सहेश्वरं नागमरुः सप्रर्षियं तृगस्थकम् ॥
भगवत्सं नलेशश्च भीष्मं दूर्वैरमर्ककम् ।
सामिहं शोभनायश्च दौर्गमानं केश्वरम् ॥
जमदग्निघात्राखानं नैः सन्नियकथानकम् ।
रामद्वंदं नागपुरं जडलिङ्गश्च यज्ञभूः ॥
मुण्डीरादितिकार्कश्च सतीपरिणयस्तथा ।
बालखिलाश्च यागेशं बालखिलाश्च गारुडम् ॥
सन्मीशापः साप्रविंशः सोमप्रासादमेव च ।
चम्पावृहं पादकाश्यामानेयं ब्रह्मकुण्डकम् ॥
गोमुखं लोह्यट्टाग्वामजापालेश्वरी तथा ।
शानेश्वरं राजवापी रामेशो लक्ष्मणेश्वरः ॥
कुशेशाखं लवेशाखं लिङ्गं सर्वोत्तमोत्तमम् ।
अष्टाष्टिसमाखानं दमयन्त्याल्लिजातकम् ॥
ततोऽम्बा रेवती चात्र भट्टिकतीर्थसम्भवम् ।
ल्लिमकुरी च केदारं शुक्रतीर्थं सुखारकम् ॥
सत्यसन्धेश्वराखानं तथा कर्णोत्तपलाकथा ।
अष्टेश्वरं याज्ञवल्क्यं गौर्यं गाणेशमेव च ॥
ततो वास्तुपदाखानमभगाहकथानकम् ॥
सौभाग्याभ्युक्तशूलेशं धर्मराजकथानकम् ।
मिश्रान्द्वेश्वराखानं गाणपत्यत्रयं ततः ॥
जाबालिचरितश्चैव मकरेशकथा ततः ।
कालेश्वर्यम्भकाखानं कुण्डमाभ्रमन्तथा ॥
पुष्यादिशं रौद्रिताशं नागरोत्तपत्तकीर्णनम् ।
भार्गवं चरितं चैव वैश्वामेजं ततः परम् ॥
सारस्वतं पैण्लाहं कंसारीशश्च पैण्डिकम् ।
ब्रह्मणो यज्ञचरितं सावित्राखानसंयुतम् ॥
रेवतं भर्गुयज्ञाखं सुखतीर्थनिरीक्षनम् ।
कौरवं छाटकेशाखं प्रभासं क्षेत्रकचयम् ॥
पौष्करं नैमिषं धार्मिकरण्यत्रितयं स्मृतम् ।
वाराणसी दारकाखात्रन्त्याखिति पुरीचयम् ॥
वृन्दावनं खाण्डवाखामदेकाखं वनचयम् ।
कल्पः शालस्तथा नन्दी ग्रामचयमनुत्तमम् ॥
असिधुक्तापटसंज्ञं तीर्थचयमुदाहृतम् ।
अर्जुनो रेवतश्चैव पर्वतचयमुत्तमम् ॥
नदीनां चितयं गङ्गा नर्मदा च सरस्वती ।
साङ्गकोटिचयफलमेकैकैश्चैव कीर्तितम् ॥
कूपिका शङ्खतीर्थश्चामरकं बालमण्डनम् ।
छाटकेशक्षेत्रफलप्रदं प्रोक्तं चतुष्टयम् ॥
श्राव्णादित्यं आहकल्पं यौघिष्ठिरमथान्वकम् ।
जलशाधिं चतुर्भस्त्रिमशूच्यशयनव्रतम् ॥
मङ्कणेशं शिवरात्रिस्तुलापुरुषदानकम् ।
एव्योदानं वाणकेशं कपालमोचनेश्वरम् ॥
पादपिण्डं सामलेङ्गं युगमानादिकीर्णनम् ।
निम्बशशाकम्भय्याखरा रुद्रैकादशकीर्णनम् ॥
दानमाहात्म्यकथनं द्वादशादित्यकीर्णनम् ।
इत्येव नागरः खण्डः प्रभासाख्योऽधुनीयते ॥”
सप्तमे प्रभासखण्डे ।
“सोमेगो यत्र विश्वेशोऽर्कस्थलं पुण्यदं मङ्गतु ।

सिद्धेश्वरादिकास्त्रानं पृथग्गज प्रकीर्तितम् ॥
अमितींथं कपह्रींशं केदारेशं गतिप्रदम् ।
भीमभैरवचण्डीशभास्कराङ्गारकेश्वराः ॥
बुधेश्वरभृगुमौरैश्वर्याश्वीषा हरविषहः ।
सिद्धेश्वराद्याः पञ्चाश्वी रुद्रास्तत्र व्यवस्थिताः ॥
वरारोद्धा ज्ञानापाला मङ्गला ललितेश्वरी ।
लक्ष्मीशो वाङ्मेशश्चाधीशः कामेश्वरस्तथा ॥
गौरीशवरुणेशास्थमुषोशश्च गणेश्वरम् ।
कुमारेशश्च शाकल्यं शकुन्तलकृगौतमम् ॥
देवप्रियं चक्रतीर्थं सप्तस्रव्याद्ययं तथा ।
भूतेशादीनि लिङ्गानि आदिनारायणाश्रयम् ॥
तप्तश्चक्रधरास्त्रानं शास्वादित्यकथानकम् ।
कथा कण्ठकण्ठोद्यम्या महावज्रपास्ततः परम् ॥
कपालीश्वरकोटीशबालनन्दाश्चसत्कथा ।
नरकेशसम्भूतेशनिधीश्वरकथा ततः ॥
बलभद्रेश्वरस्थाथ गङ्गाया गणपस्य च ।
लासवत्यास्वासरितः पाण्डुकूपस्य सत्कथा ॥
शतमेघलजमेधकोटिमेधकथा तथा ।
दुर्वासाकथं दुस्थानहिरगयासङ्गभोतकथा ॥
नगरार्कस्य लङ्कास्य सकृधर्गसमुद्रयोः ।
कुमार्याः त्रैवपालस्य ब्रह्मेशस्य कथा एतक् ॥
पिङ्गलासङ्गमेशस्य शङ्करार्कघटेशयोः ।
अष्टितीर्थस्य नन्दार्कत्रितकूपस्य कीर्तनम् ॥
शशीपानस्य पर्णार्कस्यकूमयोः कथादभुता ।
धाराहस्वाभिरुषान्तं द्वाथालिङ्गास्त्रागुप्तयोः ॥
कथा कनकनन्दायाः कुन्तीगङ्गेशयोस्तथा ।
सप्तसोद्विदुरत्रिलोकेशकथा ततः ॥
मङ्गलेशत्रैपुणेशश्चतुर्थकथा तथा ।
सूर्यप्राप्तीत्रैलगायकमानाथकथा तथा ॥
भृगुशरशूलस्थलयोश्चरवर्णाकथास्तथा ।
अनापालेशशालार्ककुम्भेश्वरस्थलथा कथा ॥
अष्टितीर्थकथा पुण्या सङ्गलेश्वरकीर्तनम् ।
नारदादित्यकथनं नारायणनिरूपणम् ॥
तप्तकुण्डस्य भास्वत्प्रां स्तलचण्डीशवरुणम् ।
चतुर्वेदगगाध्यक्षकलभेश्वरयोः कथा ॥
गोपालस्यामिवकुलस्वामिनोर्मरुतीकथा ।
जैमार्कोन्नतविघ्नेशजलस्वामिकथा ततः ॥
कालमेघस्य रुक्मिणया उर्व्वशीश्वरभद्रयोः ।
शङ्खावर्षभोन्नतीर्थगोप्यदास्यतप्तनाम् ॥
जालेश्वरस्य ह्रींकारपञ्चकणीशयोः कथा ।
आशापुरश्चविघ्नेशकलाकुण्डकथादभुता ॥
कपिलेशस्य च कथा जरह्वशिवस्य च ।
नलकंठोद्विषरयोर्हृतीकेश्वरथा कथा ॥
नारदेशसम्भूया दुर्गाकृतगणेशा ।
सुपर्णलाश्वमेरुयोर्भक्ततीर्थभवा कथा ॥
कीर्त्तनं कर्दमालस्य गुप्तसोमेश्वरस्य च ॥
बहुस्वर्गेशश्चङ्गेशकोटीश्वरकथा ततः ॥
मार्कण्डेश्वरकोटीशदामोदरश्चोत्तकथा ।
स्वर्गरेखा ब्रह्मकुण्डं कुन्तीभीमेश्वरी तथा ॥
चण्डीकुण्डश्च सर्वस्वं क्षेत्रे वस्तुपथे स्मृतम् ।
द्वाराविक्षेपशङ्केशरेवनार्ता कथाद्भुता ॥
ततोर्ध्वं देवभक्तकथा व्यलेश्वरकीर्त्तनम् ।

नागतीर्थस्य च कथा विप्रश्नाश्चमवर्णनम् ॥
भद्रं कर्णस्य माहात्म्यं त्रिनेत्रस्य ततः परम् ।
केदारस्य च माहात्म्यं तीर्थागमनकीर्तनम् ॥
कीर्तीश्वररूपतीर्थहृषीकेशकथा ततः ।
सिद्धेश्वरकेश्वरयोर्ममिकर्णाग्रकीर्तनम् ॥
पङ्कतीर्थमतीर्थवाराहतीर्थवर्णनम् ।
चन्द्रप्रभासपिण्डोद्ग्रीवमाताशुक्लतीर्थजम् ॥
कात्यायन्याश्च माहात्म्यं ततः पिण्डारकस्य च ।
ततः कनखलस्याथ चक्रमानुषतीर्थयोः ॥
कपिलासिनीर्थकथा तथा रक्तानुबन्धजा ।
गणेशपार्थिवेश्वरयोर्वाजायासुल्लस्य च ॥
चण्डोत्थानं नागभयशिरः कुण्डमहेशजा ।
कामेश्वरस्य मार्कण्डेयोनपत्तेश्व कथा ततः ॥
उद्दालकेशमहिषाशगततीर्थकथा पृथक् ।
श्रीदेवमातोतपत्तेश्वर्यासर्गातमतीर्थयोः ॥
कुलमन्तारमाहात्म्यं रामकोट्याश्रतीर्थयोः ।
चन्द्रोद्भेदशान्दशुब्रह्मस्थानोद्भवोद्भवनम् ॥
त्रिपुरारुरुद्रद्वदगुहेश्वरकथा शुभा ।
अविमुक्तस्य माहात्म्यमुमामाहेश्वरस्य च ॥
महौजसः प्रभावश्च लक्ष्मीतीर्थस्य वर्णनम् ।
गङ्गाधरमित्रकयोः कथा चाथ फलस्तुतिः ॥
हारकायाश्च माहात्म्यं चन्द्रशर्मिकथानकम् ।
जागराद्याखाव्रतश्च व्रतमेकादशीभवम् ॥
महाद्वादशिकाव्यानं प्रजादधिसमागमः ।
द्विषास उपारव्यानं याज्ञोपक्रमकीर्तनम् ॥
गोमत्यापत्तिकथनं तस्यां स्नानादिषु फलम् ।
चक्रतीर्थस्य माहात्म्यं गोमत्यादधिसङ्गमः ॥
मनकादिद्वादशाख्यानं शृंगतीर्थकथा ततः ।
गोप्रचारकथा पुराणा गोपीनां द्वारकागमः ॥
गोपीसरःसमाख्यानं ब्रह्मतीर्थादिकीर्तनम् ।
पञ्चनद्यागमाख्यानं नानाख्यानसमाचितम् ॥
शिवलिङ्गमहातीर्थलक्षणपूजादिकीर्तनम् ।
त्रिविक्रमस्य भर्तृगाखा द्विषासःलक्षणसंकथा ॥
कुशदेववधोर्ध्वारवा विप्रेशार्चनं फलम् ।
गोमत्यां द्वारकायाश्च तीर्थागमनकीर्तनम् ॥
लक्ष्मणान्दरसंप्रेषा द्वारवत्यभिषेचनम् ।
तत्र तीर्थावासकथा द्वारकापुराणकीर्तनम् ॥
इत्येष सप्रमः प्रोक्तः खण्डः प्रभासिको द्विज । ।
स्काह्मे सर्वोत्तरकथा शिवमाहात्म्यवर्णनम् ॥”
तत्फलस्तुतिः ।
“लिविल्लैतत्तुं धो दद्याद्विमशुलसमाचितम् ।
माह्यां सत्कृत्य विप्राय स शीवे भोदते पदे ॥”
इति श्रीनारदाथपुराणं पूर्वभागे दृष्टद्वारवाणि
चतुर्थपादे १०४ अध्यायः ॥ १३ ॥
चतुर्दशं वामनपुराणम् ।
श्रीवक्ष्योवाच ।
“शृणु वनस ! प्रयक्ष्यामि पुराणं वामनाभिधम्
त्रिविक्रमचरित्राद्यं दशसाहस्रसङ्काकम् ॥
कूर्मकल्पसमाख्यानं वगैर्यकथानकम् ।
भागद्वयसमायुक्तं वक्तुं श्रोतुं शुभावहम् ॥” * ॥
तत्र पूर्वभागे ।
“पुराणप्रपञ्चः प्रथमं ब्रह्मशीर्षस्थिदा ततः ।

पुराणं

कपालमोचनाख्यानं दत्तयज्ञविहिंसनम् ॥
हरस्य कालरूपाख्या कामस्य दहनं ततः ।
प्रजादनारायणयोर्युद्धं देवासुराजयम् ॥
सुकेश्यकर्मसाख्यानं ततो भुवनकोपकम् ।
ततः काश्यपताख्यानं श्रीदुर्गाचरितं ततः ॥
तपतीचरितं पश्चात् कुरुक्षेत्रस्य वर्णनम् ।
सरोमाहात्म्यमत्तलं पार्वतीजन्मकीर्तनम् ॥
तपस्तस्या विवाहश्च गौरीपाख्यानकं ततः ।
ततः कौशिक्यपाख्यानं कुमारचरितं ततः ॥
ततोऽन्यकवधाख्यानं साध्वीपाख्यानकं ततः ।
जाबालिचरितं पश्चादरजायाः कथादभुता ॥
अत्यन्तशूर्योर्ध्वं गगनं चान्यकस्य च ।
मरुतां जन्मकथनं वनेषु चरितं ततः ॥
ततस्तु लक्ष्म्याचरितं त्रैविक्रममनः परम् ।
प्रजादतीर्थयात्रायां प्रोच्यन्ते ततः कथाः शुभाः ॥
ततश्च भुक्तुचरितं प्रेतीपाख्यानकं ततः ।
नक्षत्रपुरुषाख्यानं श्रीदामचरितं ततः ॥
त्रिविक्रमचरित्रास्ते ब्रह्मप्रोक्ताः स्तोत्रमः ।
प्रजादवलिमंवादे सुतले हरिशंसनम् ॥
इत्येव पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य तद्विहितः ॥”

तदुत्तरभागे बृहद्दामनाथे ।
“इदं तस्योत्तरं भागं बृहद्दामनसंज्ञकम् ॥
माहेश्वरी भागवती सौरी गणेश्वरी तथा ।
चतस्रः संहितास्तत्र पृथक् माहसमस्तया ॥
माहेश्वर्यान्तु ज्ञानस्य तद्वक्तानाश्च कीर्तनम् ।
भागवती जगन्मातुरवतारकथादभुता ॥
सौरी सूर्यस्य महिमा गदितः पापनाशनः ।
गणेश्वरी गणेशस्य चरितश्च महेश्वरः ॥
इत्येतदामनं नाम पुराणं सुविनिर्जकम् ।
पुनस्त्येन सभाख्यातं नारदाय महात्मने ॥
ततो नारदतः प्राप्तं यासेन समुद्रात्मना ।
यामातुल्यवान् वत्स ! तच्छिष्यो रोमहर्षणः ॥
स चाख्यास्यति विप्रेभ्यो नैमिषीधेभ्य एव च ।
एवं परम्पराप्राप्तं पुराणं वामनं शुभम् ॥” * ॥
तत्फलश्रुतिः ।

“ये पठन्ति च शृण्वन्ति तेषु यानि परां गतिम् ।
लिखितेन तु पुराणं यः शरद्विषुवेऽप्येत् ॥
विप्राय वेदविदं धृतरथं समाचिन्तम् ।
स समुद्रस्य नरकाभयेत् स्वर्गं पितृन् स्वकान् ।
देहान्ते भुक्तभोगोऽसौ याति विष्णोः परं ॥”

इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०५ अध्यायः ॥ १४ ॥
पञ्चदशं कूर्मपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“इदं वत्स ! मरीचिः पुराणं कूर्मसंज्ञितम् ।
लक्ष्मीकल्याणचरितं यच्च कूर्मवर्णनम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां माहात्म्यश्च पृथक् पृथक् ।
इन्द्राय प्रमद्वेन पादपिभ्यो दयान्तिकम् ॥
तत्सप्तदशमाहसं सुचतुःसंहितं शुभम् ।
यच्च ब्राह्मणपुरा प्रोक्ता धर्मा नानाविधा मुने ॥
नानाकथाप्रसङ्गेन दृष्टां संहितादयकाः ॥” *

१८८

पुराणं

तत्पूर्वभागे ।
“तत्र पूर्वविभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा ।
लक्ष्मीप्रद्युम्नसंवादः कूर्मविगणसङ्ख्या ॥
पञ्चमहाचारकथा जगदुत्पत्तिकीर्तनम् ।
कालसङ्ख्या समासेन लयान्ते स्तवनं विभोः ॥
ततः सङ्क्षेपतः सर्गः शाङ्करं चरितं तथा ।
सहस्रनाम पार्वत्या योगस्य च निरूपणम् ॥
भृगुवंशसमाख्यानं ततः स्वायम्भुवस्य च ।
देवादीनां समुत्पत्तिर्दत्तयज्ञाहतिस्ततः ॥
दत्तयज्ञिकथा पश्चात् कश्यपाख्यकीर्तनम् ।
आत्रेयवंशकथनं ज्ञानस्य चरितं शुभम् ॥
मार्कण्डेयसंवादो व्यासपाण्डवसंक्रथा ।
युगधर्मानुकथनं व्यासजैमिनीकथा ॥
वाराणस्याश्च माहात्म्यं प्रयागस्य ततः परम् ।
त्रैलोक्यवर्णनश्चैव वेदशाखानिरूपणम् ॥” * ॥
तदुत्तरभागे ।

“उत्तररेख्य विभागे तु पुरा गौतमेश्वरी ततः ।
व्यासगीता ततः प्रोक्ता नानाधर्मप्रबोधनी ॥
नानाविधानां तीर्थानां माहात्म्यश्च पृथक् ॥
ततः ।
नानाधर्मप्रकरणं ब्राह्मीयं संहिता स्मृता ॥
अतः परं भगवती संहिताधर्मनिरूपणम् ।
कथिता यच्च वर्णानां पृथग्वृत्तिरुदाहृता ॥”
तदुत्तरभागीयभगवत्याख्यद्वितीयसंहितायाः
पञ्चपादेयु ।

“पादेऽस्याः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यव-
स्थितिः ।
सदाचारात्मिका वत्स ! भोगसौख्यविवर्धनी ॥
द्वितीये चतुर्याणान्तु वृत्तिः सन्धक् प्रकी-
र्तिता ।
यथा त्वाश्रितया पापं विधूयेद् ब्रजेद्विवम् ॥
तृतीये वैश्यजातीनां वृत्तिरुक्ता चतुर्विधा ।
यथा चरितया सन्धक् लभते गतिमुत्तमाम् ॥
चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे शूद्रवृत्तिरुदाहृता ।
यथा सन्धुयति श्रीशो नृणां श्रेयोविबर्धनः ॥
पञ्चमेऽस्यास्ततः पादे वृत्तिः सङ्करजोदिता ।
यथा चरितयाप्रोति भाविनी सुतमां जनिम् ॥
इत्येव पञ्चपादुक्ता द्वितीया संहिता मुने ।
तृतीयावोदिता सौरी नृणां कामविधायिनी ॥
षोढा षट्कर्मसिद्धिं सा बोधयन्ती च कामि-
नाम् ।

चतुर्थी वैष्णवी नाम मोक्षदापरिकीर्तिता ॥
चतुर्थपादे द्विजादीनां साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी ।
ताः क्रमात् षट्चतुर्विध्याः परि-
कीर्तिताः ॥”

तत्फलश्रुतिः ।
“इदं कूर्मपुराणं चतुर्विधफलप्रदम् ।
पठतां शृण्वतां नृणां सर्वोत्कृष्टगतिप्रदम् ॥
लिखितेन तु यो भक्ता हेमकूर्मसमन्वितम् ।
ब्राह्मणायायने दद्यात् स याति परमां गतिम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०६ अध्यायः ॥ १५ ॥

पुराणं

षोडशं मत्स्यपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथ मातस्यं पुराणं तं प्रवक्ष्ये हि जसत्तम ! ।
यत्रोक्तं सत्यकल्पानां वृत्तं सङ्क्षिप्य भूतले ॥
यासेन वेदविदुषा नरसिंहोपवर्णनम् ।
उपक्रम्य तद्विष्टं चतुर्दशसहस्रकम् ॥
मनुमत्स्यमुसंधादौ ब्रह्माख्यवर्णनस्ततः ।
ब्रह्मदेवासुरोत्पत्तिर्भूतोत्पत्तिरेव च ॥
भद्रनृपादशी तद्वत् लोकपालाभिपूजनम् ।
मन्वन्तरसमुद्देशो वैश्वाराख्याभिवर्णनम् ॥
सूर्यवैवस्वतोत्पत्तिर्ब्रह्मसङ्गमनं तथा ।
पितृवंशाणुकथनं आहूकालस्तथैव च ॥
पितृवंशप्रचारश्च सोमोत्पत्तिस्तथैव च ।
कीर्तनं सोमवंशस्य ययातिचरितं तथा ॥
कार्तवीर्यस्य चरितं दृष्टं वंशानुकीर्तनम् ।
भृगुशापस्तथा विष्णोर्दशधा जन्म च चित्तौ ॥
कीर्तनं पुरुवंशस्य यंशो ह्यौताशनः परः ।
क्रियायोगस्ततः पश्चात् पुराणं परिकीर्तितम् ॥
व्रतं नक्षत्रपुरुषं मार्तण्डशयनं तथा ।
ज्ज्वालाष्टमीव्रतं तद्वद्दोहिणीचन्द्रसंज्ञितम् ॥
तडागविधिमाहात्म्यं पादपोत्सर्ग एव च ।
सौभाग्यशयनं तद्वद्दगस्यव्रतमेव च ॥
तथानन्ततृतीयायां रसकल्याणिनीव्रतम् ।
तथैवानन्दकल्याणं व्रतं सारस्वतं पुनः ॥
उपरागाभिषेकश्च सप्तमीशयनं तथा ।
भीमाख्या द्वादशी तद्वदनङ्गशयनं तथा ॥
अश्विनशयनं तद्वत् तथैवाङ्गारकव्रतम् ।
सप्तमीमत्तकं तद्वद्द्विशीकहादशीव्रतम् ॥
मेरुप्रदानं दशधा गृहशान्तिस्तथैव च ।
गृहस्वरूपकथनं तथा शिवचतुर्दशी ॥
तथा सन्ध्यापूजायाः सूर्यवागव्रतं तथा ।
संक्रान्तिस्नपनं तद्वद्भिभूतिहादशीव्रतम् ॥
षष्ठिव्रतानां माहात्म्यं तथा स्नानविधिक्रमः ।
प्रयागस्य तु माहात्म्यं ह्योपलोकानुवर्णनम् ॥
तथास्नानीयचारश्च ध्रुवमाहात्म्यमेव च ।
भवनां सुरेन्द्राणां विपुलोद्योतनं तथा ॥
पितृवर्गमाहात्म्यं मन्वन्तरविनिर्णयः ।
चतुर्थगस्य सम्भूतिर्भृगुधर्मनिरूपणम् ॥
व्याजस्य तु सम्भूतिस्तारकोत्पत्तिरेव च ।
तारकासुरमाहात्म्यं ब्रह्मदेवाणुकीर्तनम् ॥
पार्वतीसम्भवस्तद्वत्तथा शिवतपोवनम् ।
अनङ्गदेहदाहश्च रतिशोक्तस्तथैव च ॥
गौरीतपोवनं तद्वच्छिवेनाथ प्रसादनम् ।
पार्वतीकृतिसंवादस्तथैवोद्वाहमङ्गलम् ॥
कुमारसम्भवस्तद्वत् कुमारविजयस्तथा ।
तारकस्य वधो घोरो नरसिंहोपवर्णनम् ॥
पद्मोद्भवविमर्गस्तु तथैवाश्वकथावनम् ।
वाराणस्यास्तु माहात्म्यं नर्मदायास्तथैव च ॥
प्रवराणुकमस्तद्वत् पितृगाथाणुकीर्तनम् ।
तथैवभयमुखीदानं दानं ज्वालाजिनस्य च ॥
ततः सावित्र्यपाख्यानं राजधर्मस्तथैव च ।
विविधोत्पातकथनं गृहशान्तिस्तथैव च ॥

पुराणं

यात्रानिमित्तकणं स्वप्रमङ्गलकीर्तनम् ॥
वामनस्य तु माहात्म्यं वाराहस्य ततः परम् ॥
समुद्रमथनं तदनु कालकूटाभिषान्तनम् ।
देवासुरविमर्दश्च वास्तुविद्या तथैव च ॥
प्रतिमालक्षणं तद्विषयास्थापनं तथा ।
प्रासादलक्षणं तद्वत्सङ्ख्यपानाच्च लक्षणम् ॥
भविष्यरात्र्यामहेशो महादानानुकीर्तनम् ।
कल्पानुकीर्तनं तद्वत् पुराणेऽस्मिन् प्रकीर्तितम् ॥”
तत्फलश्रुतिः ।
“पवित्रमेतत् कल्याणमायुःकीर्त्तिं विवर्द्धनम् ।
यः पठेत्कृपयादापि स याति भवनं हरिः ॥
लिखित्वेतत् यो दद्याद्धर्ममत्स्यगवाक्षितम् ।
विप्रायाभ्यर्च्य विधवे स याति परमं पदम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्यानं
चतुर्थपादे १०७ अध्यायः ॥ १६ ॥
सप्तदशं गरुडपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“मरीचैः शृङ्गं वक्ष्येऽद्य पुराणं गरुडं शुभम् ।
गरुडायाव्रवीत् पृष्टो भगवान् गरुडामनः ॥
एकोनविंशमाहसं तार्क्ष्यं कल्पकथाक्षितम् ॥”
तत्र पूर्वखण्डे ।
“पुराणोपक्रमो यत्र सर्गसङ्घेपतस्ततः ।
सूर्यादिपूजनविधिर्लोकाविधिरतः परम् ॥
आदिपूजा ततः पञ्चाङ्गव्यवहारार्चनं द्विज ! ।
पूजाविधानञ्च तथा वेणुवं पञ्चरं ततः ॥
योगाध्यायस्ततो विष्णोर्नामसाहस्रकीर्तनम् ।
ध्यानं विष्णोस्ततः सूर्यपूजा स्तुत्युपासनेनम् ॥
मालामन्त्राः शिवार्चाय गणपूजा ततः परम् ।
गोपालपूजा चैलोत्तमोहनश्रीधरार्चनम् ॥
विष्णुर्चा पञ्चतत्त्वार्चा चक्रार्चा देवपूजनम् ।
न्यासादिमन्त्रोपास्तिस्र द्वादशार्था सुरार्चनम् ॥
पूजा माहेश्वरी चतः पवित्रारोहणार्चनम् ।
स्तुतिध्यानं वास्तुमानं प्रासादानाञ्च लक्षणम् ॥
प्रतिष्ठा सर्वदेवानां पृथक्पूजाविधानतः ।
योगोऽष्टाङ्गो दानधर्मः प्रायश्चित्तं निधिक्रिया ॥
होमेशानरकाख्यानं सूर्ययज्ञश्च ज्योतिषम् ।
सामुद्रिकं स्वरज्ञानं नवरत्नपरीक्षणम् ॥
माहात्म्यमथ तीर्थानां गयामाहात्म्यमुत्तमम् ।
ततो मन्त्रन्तराख्यानं पृथक् पृथक् विभागशः ॥
पित्राख्यानं वर्णधर्मा द्रव्यशुद्धिः समर्पणम् ।
आहुं विनायकस्यार्चा ग्रहयज्ञस्तथाश्रमाः ॥
मननाख्या प्रेताशौचं नीतिमार्गो व्रतोक्तयः ।
सूर्यवंशः सोमवंशोऽवतारकथनं हरिः ॥
रामायणं हरिवंशो भारतख्यानकस्ततः ।
आयुर्वेदे निदानं प्राक् चिकित्साद्रव्यजा गुणाः ॥
रोगघ्नं कवचं विष्णोर्गारुडं त्रैलोक्ये मनुः ।
प्रश्नचूडामणिस्तान् हयायुर्वेदकीर्तनम् ॥
ज्योतिषीनामकथनं ततो याकरणोद्यनम् ।
कुम्भः शास्त्रं सदाचारस्ततः स्नानविधिः स्मृतः ॥
तर्पणं वैश्वदेवञ्च सन्ध्या पाञ्चगव्यं च ।
नित्यआहुं सपिण्डाख्यं धर्मसारोऽघनिष्कृतिः ॥
प्रतिसंक्रम उत्तोऽस्माद्युगधर्माः कृतेः फलम् ।

१८६

पुराणं

योगशास्त्रं विष्णुभक्तिर्नमस्कृतिफलं हरिः ॥
माहात्म्यं वेणुवक्ष्याथ नारमहस्तवोत्तमम् ।
ज्ञानाख्यं गूढाष्टकं स्तोत्रं विष्णुर्चेनाजयम् ॥
वेदान्तसारमिद्वान्तं ब्रह्मज्ञानं तथात्मकम् ।
गीतासारफलोत्कीर्त्तिः पूर्वखण्डोऽयमोऽस्ति ॥”
उत्तरखण्डे प्रेतकल्पे ।
“यथास्थेवोत्तरे खण्डे प्रेतकल्पः परोदितः ।
यत्र तार्क्ष्येण संपृष्टो भगवानाह वाङ्मय ! ॥
धर्मप्रकटनं पूर्वयोनीनां गतिकारणम् ।
दानाधिकं फलसापि प्रोक्तमत्रैतद्देष्टव्यम् ॥
यमलोकस्य मार्गस्य वर्णनञ्च ततः परम् ।
योऽङ्गश्राद्धफलकं उत्तानाश्चात्र वर्णितम् ॥
निष्कृतियममार्गस्य धर्मराजस्य वैभवम् ।
प्रेतपीडाविनिर्देशः प्रेतनिष्ठनिरूपणम् ॥
प्रेतानां चरितारख्यानं कारणं प्रेततां प्रति ।
प्रेतकृत्यविचारश्च सपिण्डोऽकरणोक्तयः ॥
प्रेतत्वमेतन्नाख्यानं दानानि च विमुक्तये ।
आवश्यकैस्तमं दानं प्रेतसौख्यकरं हितम् ॥
शास्त्रोक्तविनिर्देशा यमलोकस्य वर्णनम् ।
प्रेतलोकाद्वारकथनं कर्मकर्तुं विनिर्णयः ॥
खलोः पूर्वक्रियाख्यानं पञ्चात कर्मनिरूपणम् ।
मर्त्यं घातृशकं आहुं स्वर्गप्राप्तिर्क्रियाह्नम् ॥
सूतकस्याथ सङ्गानं नारायणवलिक्त्रिया ।
उपासकस्य माहात्म्यं निषिद्धपरिषर्जनम् ॥
अपमृत्युक्रियोक्तिश्च विपाकः कर्मणां नृणाम् ।
कृत्याकृत्यविचारश्च विष्णुभ्यानं विसृज्यते ॥
स्वर्गतो विहितारख्यानं स्वर्गसौख्यनिरूपणम् ।
भूतलोकवर्णनञ्चैव सप्तधा लोकवर्णनम् ॥
पञ्चोऽलोककथनं ब्रह्माण्डमिदं निरूपणम् ।
ब्रह्माण्डानकचरितं ब्रह्मजीविनिरूपणम् ॥
आत्मस्तिकसंवाख्यानं फलस्तुतिनिरूपणम् ।
इत्येनं गरुडं नाम पुराणं भुक्तिमुक्तिदम् ॥”
तत्फलश्रुतिः ।

“कीर्त्तितं पापशमनं पठतां शृण्वतां नृणाम् ।
लिखित्वेतत् पुराणान्तु विद्युतं यः प्रयच्छति ॥
सौवर्गं हंसयुग्मादौ विप्राय स दत्तं व्रजेत ॥” ॥
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे बृहदुपाख्यानं
चतुर्थपादे १०८ अध्यायः ॥ १७ ॥
अष्टादशं ब्रह्माण्डपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डाख्यं पुरातनम् ।
यच्च द्वादशसाहस्रं भाविकल्पकथायुतम् ॥
प्रकथाख्योऽनुषङ्गाख्य उपोद्धान्तस्तृतीयकः ।
चतुर्थ उपसंहारः पादाश्चत्वार एव हि ॥
पूर्वपादद्वयं पूर्वो भागोऽत्र समुदाहृतः ।
तृतीयो मध्यमो भागश्चतुर्थस्तत्तरो मतः ॥” ॥
तत्र पूर्वभागे प्रक्रियापादे ।
“आदौ कृत्यसमुद्देशो नेमिशाख्यानकं ततः ।
हिरण्यगर्भोत्पत्तिश्च लोककल्पमेव च ॥
एष वै प्रथमः पादो द्वितीयं शृणु मानद ! ॥”
पूर्वभागे अनुषङ्गपादे ।
“कल्पमन्त्रन्तराख्यानं लोकज्ञानं ततः परम् ।

पुराणं

मानसीष्टिकथनं रुद्रप्रभववर्णनम् ॥
महादेवविभूतिश्च ऋषिमर्गस्ततः परम् ।
अग्नीनां विचयश्चाथ कालसङ्हावर्णनम् ॥
प्रियव्रताचयोद्देशः पृथिव्यामविवर्तनः ।
वर्णनं भारतस्यास्य ततोऽन्येषां निरूपणम् ॥
जम्बादिमप्रदोपाख्या ततोऽधोलीकवर्णनम् ।
ऊर्ध्वलीकानुकथनं ग्रहचारस्ततः परम् ॥
आदित्यशुद्धकथनं देवग्रहानुकीर्तनम् ।
गोलकण्ठाष्टयाख्यानं महादेवस्य वैभवम् ॥
अग्नायास्यानुकथनं युगतत्त्वनिरूपणम् ।
यज्ञप्रवर्तनं चाथ युगयोऽन्तर्यामिः कृतिः ॥
युगप्रजालक्षणञ्च ऋषिप्रवरवर्णनम् ।
वेदानां यमनाख्यानं स्वायम्भुवनरूपणम् ॥
शोधमन्त्रन्तराख्यानं पृथिवीदीहनस्ततः ।
चाक्षुषेऽन्यतनं सर्गां द्वितीयोऽङ्कः पुरोदले ॥”
मध्यमभागे उपोद्धानपादे ।
“अथोपोद्धानपादे तु सप्तविंशकीर्तनम् ।
प्राजापत्यचयस्तस्माद्देवादीनां समुद्भवः ॥
ततो जयाभिशाहारी मरुदत्पत्तिर्कीर्तनम् ।
काश्यपेऽथानुकथनं सप्तविंशनिरूपणम् ॥
पितृकल्पानुकथनं श्राद्धकल्पस्ततः परम् ।
वेवस्तवमनुत्पत्तिः सृष्टिस्तस्य ततः परम् ॥
मरुपञ्चाचयश्चातो गान्धर्वस्य निरूपणम् ।
इक्ष्वाकुवंशकथनं वंशोद्भवः समुदात्मनः ॥
अभावमोराक्षयश्च राजेश्वरितमद्भुतम् ।
ययानिचरितञ्चाप यदुवंशनिरूपणम् ॥
कार्तवीर्यस्य चरितं जामदग्नौ ततः परम् ।
पृथिव्यंशानुकथनं मगरस्याथ सम्भवः ॥
भार्गवस्यानुचरितं तथा काश्यपयाश्रयम् ।
समरस्याथ चरितं भार्गवस्य कथा पुनः ॥
देवासुराहवकथा क्रण्णाविर्भाववर्णनम् ।
इनस्य च स्तवः पुण्यः श्रुत्वा परिशीलितः ॥
विष्णुमाहात्म्यकथनं बलिवंशनिरूपणम् ।
भविष्यरात्रचरितं संप्राप्तेऽथ कलौ युगे ॥
रामुद्धानपादोऽर्थो तृतीयो मध्यमे दले ॥”
उत्तरभागे उपसंहारपादे ।
“चतुर्थमुपसंहारं वक्ष्ये खण्डे तथोत्तरम् ।
वेवस्तवान्तराख्यानं विस्तरणं यथातथम् ॥
पूर्वमेव समुद्दिष्टं सप्तपादिष्टं कथ्यते ।
भविष्याणां भवनाच्च चरितं हि ततः परम् ॥
कल्पफल्यनिर्देशः कालमानं ततः परम् ।
लोकाश्चतुर्दश ततः कथिता मानलक्षणैः ॥
वर्णनं नगराणाञ्च विक्रमाक्षरगोस्ततः ।
मनोभयपुराख्यानं लयः प्राकृतिकस्ततः ॥
शिवस्याथ परस्यापि वर्णनञ्च ततः परम् ।
चित्रिधातृगुणसंख्याख्यानं कीर्त्तितं गतिः ।
अनिर्दिष्टापतकस्य प्रक्रमः परमात्मनः ।
अन्वयशतरेकाध्यायं वर्णनं हि ततः परम् ॥
इत्यथ उपसंहारः पादो वृत्तः स चोत्तरः ।
चतुर्थादं पुराणं ते ब्रह्माण्डं समुदाहृतम् ॥
अष्टादशमनोपमं सारासारतरं द्विज ! ।
ब्रह्माण्डञ्च चतुर्लोकं पुराणत्वेन पश्यते ॥

पुराणं

तदेव यस्य भद्रितमचाष्टादशधा पृथक् ।
पाराशर्येण मुनिना सर्वेषामपि मानम् ॥
वस्तुतया तेनेव मुनीनां भावितात्मनाम् ।
मतः श्रुत्वा पुराणानि लोकेभ्यः प्रचकाशिर ॥
मुनयो धर्मशीलास्ते दीनानुयुक्तकारिणः ।
भया चेदं पुराणान् वशिष्ठाय प्रोदितम् ॥
तेन शक्तिसुतायोक्तं जातूकर्णाय तेन च ।
यामो लब्ध्वा तवस्थेतेन प्रभञ्जनमुखोन्नतम् ॥
प्रभाणोक्तं लोकेऽस्मिन् प्रावर्त्तयदनुकम् ॥
तत्फलश्रुतः ।

“य इदं कीर्तयेदस्मै । शृणोति च समाहितः ।
स विप्रवह पापानि याति लोकभनामयम् ॥
निखिलेन पुराणस्य स्वर्गसिंहासनस्थितम् ।
पञ्चगाच्छादितं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति ॥
स याति ब्रह्मणो लोकं नात्र कार्या विचारणा ॥
मगीच्छेष्टादशैतानि मया प्रोक्तानि यानि ते ।
पुराणानि तु सर्वपाच्छेदयानि च विस्तरात् ॥
अष्टादशपुराणानि यः शृणोति नरोत्तमः ।
कथयेदा विधानेन तेष्ट भूयः स जायते ॥
स्वमेतन् पुराणानां यन्मयोक्तं तवाधुना ।
तन्निशं प्रोक्तव्यं हि पुराणफलमिच्छता ॥
न दास्मिकाय पापाय देवमुत्तमस्तथा ।
देयं कदापि साधनां हेतवे न श्रुताय च ॥
शान्ताय रामचित्ताय शुश्रूषाभिरताय च ।
निर्मलराय श्रुतं देयं सङ्गेणवाय च ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदृष्टास्थाने
चतुर्थपादे १०८ अध्याये ॥ १८ ॥ * ॥
इत्यष्टादशमहापुराणानुक्रमिका समाप्ता ॥ * ॥
(अष्टादशमहापुराणानां निरुक्तिर्यथा शिव-
पुराणे उत्तरखण्डे मध्यमेश्वरमाहात्म्ये ।
“यत्र वक्ता स्वयं तथे । ब्रह्मा साक्षात् जतु-
स्मिन् ।

तस्माद्वक्ता समीपे पुराणं प्रथमं
सुते ! ॥” १ ॥

तथे इति मुनिसम्बोधनम् ।
“पञ्चकल्पस्य भाष्टात्म्यं तत्र यस्मादुदाहृतम् ।
तस्मात् पादो समाख्यातं पुराणञ्च द्विती-
यकम् ॥ २ ॥

पराशरकृतं यत् पुराणं विष्णुबोधकम् ।
तदेव यासकथितं पुत्रपित्तोरभेदतः ॥ ३ ॥
यत्र पूर्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु ।
श्रीवमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा यदन्ति च ॥ ४ ॥
भगवत्वाच्यं दर्शयाच्यरितं यत्र विद्यते ।
तत् भागवतं प्रोक्तं ननु देवीपुराणकम् ॥ ५ ॥
नारदीयं पुराणञ्च नारदीयं प्रचक्षते ॥ ६ ॥
यत्र वक्तामवततगे । मार्कण्डेयो महासुनिः ।
मार्कण्डेयपुराणं हि तदाख्यातञ्च सप्तमम् ॥ ७ ॥
अग्निर्योगातदाभ्यर्थं ८ भविष्योक्तमविष्यकम् ॥ ८ ॥
विहितेनात्र ब्रह्मणस्तु ब्रह्मैवेत्युच्यते ॥ ९ ॥
लिङ्गस्य चरितोक्तञ्चान् पुराणं लिङ्गस्युच्यते ॥ १० ॥
वराहस्य च वाराहं पुराणं दादर्शं सुते ! ॥ ११ ॥
यत्र स्कन्दः स्वयं श्रीता वक्ता साक्षात् महेश्वरः ।

पुरात

तत्तु स्कान्दं समाख्यातम् १२ वामनस्य तु
वामनम् ॥ १३ ॥
कौर्मं कूर्मस्य चरितम् १४ मातस्य सत्यस्य
कीर्तितम् ॥ १५ ॥
गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गरुडसंज्ञ-
कम् ॥ १६ ॥
अष्टादशचरितोक्तत्वात् ब्रह्माण्डं परिकी-
र्तितम् ॥” १८ ॥

पुराभवः वेदः । अष्टादशप्रतिपादको अन्यः ।
यथा, शतपथब्राह्मणे । १४ । ६ । १० । ६ ।
“अगवेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदोऽङ्गिरस
इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्रौकाः
सूत्राण्यनुशासनानि व्याख्यानानि ॥”
तथा च दृष्टदृष्टास्थानेऽपि निधत्ते ।

“अस्य महतो भूतस्य निश्चयितमेतद् यदगवेदो
यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदोऽङ्गिरस इतिहासः
पुराणम् ॥”

“इदं वा अग्रेणव किञ्चिदासीदित्यादिकं जगतः
प्रागवस्थामुपक्रम्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं
पुराणम् ॥” इति अग्रेणोपोदघाते ॥ * ॥

पुराणः, पुं, (पुरा पूर्वस्मिन् काले भव इति ।
पुरा + “सायं चिरं प्राज्ञे प्रगेऽथेभ्यः १, १, १, १
तुट् च ।” ४ । ३ । २३ । इति १, १, १, १, १, १
तुड्भावः ।) पणः । (शिवः । यथा, महा-
भारते । १३ । १० । १०६ ।

“बलवोऽप्यपशान्तश्च पुराणः पुण्यचक्रुरी ॥”
पुरातनं, त्रि । (यथा, मनुः । ५ । २३ ।

“बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां स्वर्गपतिनाम् ।
पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मज्ञसर्वेषु च ॥”
कार्पापणे, पुं लो । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनुः । ८ । १३६ ।

“त घोडश स्याद्वरुणं पुराणञ्चैव राजतम् ।
कार्पापणस्तु धिक्तेयस्तान्त्रिकः कार्पापकः पणः ॥”
पुराणगः, पुं, (पुराणेर्गायते इति । गे + घञर्थः
कः । यहा, पुराणं वेदं गायतीति । गे +
“आतोऽनुपति ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)

अभा । इति हेमचन्द्रः । २ । १२६ ॥ पुराण-
गायकं, त्रि ॥
पुराणपुरुषः, पुं, (पुराणेर्वेदादिभिरुपस्तुतः पुरुषः
इति मध्यपदलोपिसमासः । यहा, पुराणः
पुरुषः इति कर्मधारयः ।) विष्णुः । इति
इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥ (यथा, पाद्मो-
परखण्डे १११ अध्याये विष्णोरष्टोत्तरशतनाम-
कीर्तन ।

“पुराणपुरुषो नन्दात्मनः श्रीवत्सलाच्छ्रुतः ॥”
पुरातनः, पुं, (पुरा भवः । पुरा । १, १, १, १, १, १
पुराणः । तदेदिकपथ्यर्थः । प्रथमं १ प्रद्विः
२ प्रथयाः ३ सन्तमि ४ पूर्वम् ५ अक्षय ६ ।
इति यट्पुराणनामानि । इति वेदनिघण्टो ३
अध्यायः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ६६ ।

“उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ॥”

पुरिः

पुरातनः, त्रि, (पुरा पूर्वस्मिन् काले भवः । पुरा
+ “सायं चिरं प्राज्ञे प्रगेऽथेभ्यः १, १, १, १, १, १
तुट् च ।) पूर्वकालभवः । पुराण इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पुराणः २ प्रथमः ३ प्रथमः ४ चिर-
न्तनः ५ । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ चिरन्तः ६ ।
इति ञटाधरः ॥ (यदुक्तं नीतिशास्त्रे ।
“नवं वस्त्रं नवं वस्त्रं नया स्त्री नूतनं यष्टम् ।
सर्वत्र नूतनं शस्तं सर्वकाले पुरातने ॥”)

पुराध्यक्षः, त्रि, (पुरस्य पुराधिष्ठतो वा अध्यक्षः ।)
नगराधिकृतः । (यथा, महाभारते । १३ ।
१३५ । ११ ।

“चिकित्सकः कान्तपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः ।
सावित्रो वृथाध्यायी सर्वे ते शूद्रसंस्तताः ॥”
अन्तःपुराध्यक्षलक्षणम् । यथा,—

“ब्रह्मः कुलोद्भवः शक्तः पितृपैतामहः शक्तिः ।
राजामन्तःपुराध्यक्षा विनीतश्च तथेच्छते ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

पुरारिः, पुं, (पुरस्य त्रिपुरस्य अरिः शत्रुः ।)
शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, अध्यात्म-
रामायणे । १ । १ । ५ ।

“पुरारिगिरिसम्भवा श्रीरामार्जवसङ्गता ।
अध्यात्मरामगङ्गाय पुणाति सुवनत्रयम् ॥”

पुरार्हविस्तरः, पुं, (पुरार्हे पूर्वार्हे विस्तरो विस्तृति-
रस्यति ।) खेटः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६८ ॥

पुरावसुः, पुं, (पुरा पूर्वकाले उत्पत्तेः प्रागित्यर्थः
वसुः ।) भौष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुरावृत्तं, स्त्री, (पुरा पुराणं वृत्तं चरित्रं यत्र ।)
पूर्ववृत्तान्तनिबन्धनम् । तत्पर्यायः । इतिहासः
२ । इत्यमरः । १ । ६ । ४ ॥ पूर्वचरितम् ३ ।

इति स्वामी ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । २४ ।
“शृणु मुन्यसिदं पाथं । पुरावृत्तं यथान्व ॥”)

पुरासिनी, स्त्री, (पुरं नगरमस्यति त्यजतीति ।
अस + णिनिः + डीप् ।) सहदेवौलगा । इति
राजनिघण्टः ॥

पुरासृजत्, [द] पुं, (पुरस्य त्रिपुरस्य असृजत्
शत्रुः ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १२४ ॥

पुरिः, स्त्री, (पूर्व्यते इति । पृ + “कृगृष्टृपृ-
कुटोति ।” उणा० ४ । १४२ । इति इः । स च
कित् ।) पुरी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ नदी ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुगादिश्रुतिः ॥ (श्री-
रम् । इति पुरोतन्-शब्दटीकायां भरतः ॥)

पुरिः, पुं, (पूर्व्यते यशस्यादिभिरिति । पृ + इः ।
सञ्च कित् ।) राजा । इति सिद्धान्तकौमुद्या
सुगादिश्रुतिः ॥ (सन्न्यासिविशेषः । शङ्कराचार्य-
श्रिधृतोक्तस्य श्रिधृत्यु अन्त्यमशिव्याणा-
सुपाधिविशेषः । इति केचित् ॥ तत्तल्लक्षणं यथा,
प्राणतोषिण्यामवधृतप्रकरणे ।

“ज्ञानतत्त्वेन संपूर्णः पूर्णतत्त्वपदे स्थितः ।
परब्रह्मरतो नित्यं पुरिनामा स उच्यते ॥”

तथा च मुण्डमातातन्त्रे २ पटले ।

“देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं तथा ।
अन्त्यर्थांगेषु यो निष्ठः स वीरः पुरिरव च ॥”

पुरी, स्त्री, (पुरि + वा ङीष् ।) नगरी । इत्य-
मरः । २ । २ । १ ॥ (यथा, औधरस्वामिपुत्र-
भगवत्पत्रम् ।

“नृपावासः पुरी प्रोक्ता विष्णो पुरमपीष्यते ॥”
अस्या लक्षणं पुरं पुरं नगरं च
लिखितम् । तदर्थं यथा, महाभारते
३ । १५ । ५—८ ।

“पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतीरणा ।
सप्तका सहस्रा चैव सत्यत्वनका तथा ॥
सोपशब्दप्रतीका साङ्गालकागोपुरा ।
सचक्रग्रहणी चैव सोल्लालातावपोथका ॥
सोष्टिका भरतश्रेष्ठ । सभरीपणवानका ।
सतारणाङ्गुशा राजन् । सशतप्रीकलाङ्गला ॥
समुपशब्दग्रहका सायुधा सपरस्वधा ।
लोहचर्मवती चापि साभिः समुद्रद्विजका ॥”
“पताका ध्वजाचलः । तीरगानि बहिर्द्वाराणि ।
चक्राणि योधगणाः । हुङ्गास्तदाश्रयस्थानानि
भाषायां वृत्तमञ्जलि । अथ तु विष्णुवोत्-
सर्जनप्रज्ञाणि हुङ्गा इत्याहुः उदाहरन्ति च ।
‘कलान्तं हुङ्गप्रज्ञाणि रथस्योपरि स्तरिभिः ।
विष्णुवस्यैशुद्धार्थं करादिस्पर्श उच्यते ॥’
इति ॥

यन्त्राणि व्यामैयौषधश्रेण दृष्टपिण्डात्तत्प-
णानि सङ्गान्ति भाषायां कामान्मञ्जुकानि ।
स्तुत्राणि सोमगुलिकोत्प्रेषणयन्त्राणि वन्द्यकुम्भ-
काणि । खनकाः सुरङ्गद्वारा गुप्तमार्गकर्तारः ॥
उपशब्दाः लोहसुखाः कोलाः तदुत्पाताः प्रतीक्यो
रथ्यामार्गयस्यां सा । अङ्गालकाः उभरिगृहाः ।
गापुराणि पुरद्वाराणि । साङ्गानि अङ्गेन अङ्गेन
सहितानि अङ्गालकादीनि यस्यां सा । साङ्गिति
विशेषणं उपशब्दस्य ग्रामान्तस्य रथ्यायाश्चा-
हुया सम्बन्धे । सचक्रग्रहणी सन्ध्यानिर्गहिका
मोर्धा इति स्तम्भप्रसिद्धा । सोल्लालाताव-
पोथका सोल्लमलानं खालासहितमुष्मुकं
यस्यां सा सोल्लालाता इति केचित् । अववहाः
पोथिका यन्त्रशङ्काः काष्ठपाषाणादयो रिपुणा-
मुपरिपातनाय यस्यामिति प्राचः । उल्लेखालका
प्राणहरत्वाह यन्त्रोत्प्रेषणी गोलः । अलानं
सकाष्ठदण्डलोहमयमानयं प्रहरणं बाण इति
भाषायां प्रसिद्धम् । तथोरप्रवाख्येयगर्धोरपि
पोथिका पातयित्रः मन्त्रभयः शक्तयः कर्णा-
थेन्द्रहस्तशक्तिसदृशा तदुत्पाताः सोल्लालाता-
वपोथिका ॥ * ॥ उष्टिका रथचर्ममयानि
भाषाणि । सङ्केति पाठे ऋषय आयुध-
विशेषाः ॥ * ॥ अश्वगुडकाः वर्तुलीकृताः
पाषाणाः । लोहमयानि चर्मणि कमठपृष्ठा-
काराणि प्रहारवारकाणि टाल इति ग्रन्था-
तानि । साभिः व्यामैयौषधसहिता गुडः
गोलकाः । शङ्कास्तदुत्प्रेषकयन्त्राणि ।
शङ्कामुपरि पातनाय तप्तो गुडो द्वीभूतो
यत्र शिखरे स्थाप्यते तनुसहितेत्यर्थः ॥” इति
नीलकण्ठतन्त्रभारतभाष्यपतामटीका ॥

पुरीतन्, पुं स्त्री, (पुरी शरीरं तनोतीति । तन-
दुन् विस्तारे + क्तिप् । “गमः कौ ।” ६।४।४०।
इत्यच् “गमादीनामिति वक्तव्यम् ।” इति
वार्तिकोक्ता अनुनासिकलोपः । तुगागमश्च ।
पुरिं तनोतीति वाक्ये “नहिद्वितित्तिपृथि-
रुत्तिसहितनिष् कौ ।” ६।३।११६। इति
पदस्य दीर्घः ।) अलम् । अत इति
ख्यातम् । अस्मिन् वधाति कालखण्डादि अलं
अतिशयेनास्तीतिरः । पुरिः शरीरं तनोतीति
पुरीतन् किं वनतमादनिमामिति नलोपे स्वस्य
तनिति तन् निपातनादिकारस्य दीर्घः । अल-
साधचर्यान् स्त्रीवत्वम् । पुरीतदस्त्रियामिति
वाचस्पतिः । इत्यमरभरतौ ॥

पुरीमोक्षः, पुं, (पुरी शरीरं मोक्षयतीति ।
मुक्ष् + णिच् + “कर्मण्यण् ।” ३।२।१। इत्यण् ।)
धुत्तरः । इति शब्दमाला ॥

पुरीषं, स्त्री, (पिपति शरीरमिति । प + “शृ-
पृथ्यां क्तिप् ।” उणा० ४।२०५ इति डङ् । म च
किन् ।) विष्ठा । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
तद्वर्गविधियथा,—

“मुक्षते प्राञ्च उत्थाय रात्रिवासं परित्यजेत् ।
परिधायापरं वस्त्रं प्रायनस्थानतोऽन्वधम् ॥
सुखाङ्गुष्ठस्तान् प्रक्षाल्य दिराचस्य ततो दिजः ।
क्षणं क्षणं स्मृतिं कृत्वा खनित्वा नेत्रं तीक्ष्णं दिशम् ॥
खनित्रखननेनैव द्वाद्वाष्टुल्लभ्योऽष्टदम् ।
गृहीत्वा दक्षपात्रं च मितं गम्येद्वयः प्रातम् ॥
ग्रामाद्वा शरविषेपमात्रमगन्तव्यं रवौ ।
मेत्रमावश्यकं कर्तुं नगराच्च चतुर्गामम् ॥
तत्तिसृष्टायतं गच्छेत् तथा कृत्वा गमोदकम् ।
कृत्वा त्वदिः खनित्रेण कुशोराच्छाद्य तत्तृणम् ॥
शुक्लेः काष्ठैर्यज्ञीयेभूतं भवगुणितः ।
सन्धोताङ्गो वेणुदलेः पञ्चदशमयभाजनेः ॥
द्वयं खनित्रं संस्थाप्य वारिपात्रमुपावर्धे ।
ततो दिजस्तपिप्रेः स्त्रेणोच्छाद्य भक्तकम् ॥
यज्ञोपवीतं कर्णं च धृत्वा मौनी च दक्षिणे ।
आगतो दिजमग्निं नोपयन् सन्तश्च भास्करम् ॥
गुरुं समीरणं सर्वदेवतामृतिं मेव च ।
मातरं पितरं चन्द्रं सर्वं गुरुजनं स्तियम् ॥ * ॥
उददमुखस्त्रिसव्यासु दिवसे च यदा निशि ।
दक्षिणामुख उत्तमर्गं कुर्यात्तत्तु पुरीषयोः ॥
पूर्वाह्णे तु दिजः कुर्यात् पश्चिमामिमुखोऽथवा ।
अपराह्णे पूर्वमुखोऽथवा तत्तु पुरीषयोः ॥
मध्याह्ने प्रयतः कुर्याद्यतवागुत्तरामुखः ।
दक्षिणामिमुखो राज्ञो द्विजो मेवं प्रयत्नतः ॥
निशायामत्यकारं तु क्षायायां दिवसे तथा ।
यथेक्षमुमुखो भूत्वा मेवं कुर्यात् द्विजो भयात् ॥
दिग्भमाच्च मनोदुःखादिगमस्य विसर्जनम् ।
मोहादाधोमुखः कुर्याद्यतवाक् प्रयत्नो दिजः ॥
सव्यासो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो गृहो दिजः ।
प्राश्चात्यायो च वेदानां सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥
सुनिश्च संध्यर्धमज्ञो दान्तः शान्त उदारधीः ।
सदोत्तरमुखः कुर्याद्विष्णुं नान्य एव च ॥

प्रातश्च मेवं सायाह्ने दक्षिणामिमुखो निशि ।
योगिनाम् यथा स्त्रीणां श्वादीनामर्थ क्रमः ॥
न देवायतने दक्षिणे च न जले नदौ ।
न नदीक्षुपमार्गेषु न वापीगच्छमस्तु ॥
न चित्तामिश्रमशानेषु नोदरे न द्विजालये ।
नाम्नःसमीपे न पुण्ड्रि नाकाशे न च शादले ॥
न समुद्रे न काश्ये च न तीर्थे न द्विजालये ।
न यज्ञशुक्लस्य नोपहारे चतुर्थ्यर्थे ॥
न प्रास्यक्षेत्रे न खड्गे पुण्याद्यां न चत्वरं ।
सोपानतको न नगरे न रथ्यासंश्रुतले ॥
न वेणुवाले गोत्रे न सूर्याभिमुखस्तथा ।
न फालगुण्येदारे न तिष्ठे च दक्षिणे ॥
न गच्छेत् न वल्मीके न च पश्यतमस्तके ।
न जले न दिशौ भागमाकाशमवलोक्यन् ॥
न गोत्रे नदीतीरे नित्यस्थाने न गोमये ।
न यज्ञभूमौ न गृहे न पवित्रोक्तस्थले ॥
द्विजो न दृष्टव्यायायां प्राङ्मुखविमर्जनम् ।
कुर्याद्यज्ञशुक्लाङ्गुटे न च मृदागमर्गके ॥
उद्युताम्भोऽस्तिकाभ्यामित्यं नारद । यत्नतः ।
क्षत्वीतसर्गं ततः कुर्यात् शौचं स्वचतुर्गोषयोः ॥
शुक्लाङ्गुलेन लोष्ट्रिणायज्ञीयेन तृणैश्च वा ।
प्रमार्ज्य गृहमुत्तिष्ठेत् शिष्टं चैव विशेषतः ॥
विष्टं वामहस्तेन शिष्टं पवित्रेण निशि ।
चेदक्षिणामुखः सन्ध्यां दिवोत्तरमुखस्तथा ॥
पूतिगन्धजलं दृष्टं संकेतश्च सशुद्धम् ।
तीर्थार्थं सलवणं पाथो वर्णान्तरस्तथा ॥
समुद्रगानदीवारः सामुद्रश्च सकर्दमम् ।
यवनान्धजखाताम्भः समुद्रगानदीक्षम् ॥
धान्यक्षेत्रस्य सज्जितं सक्रीटश्च परित्यजेत् ।
मानवो देवखाताम्भः सकले शौचकर्मणि ॥ * ॥
रुद्रः सक्रीटास्तीर्थानां देवायतनगोष्ठयोः ।
नदीदधिनदीदेवखाततीरस्य स्तिकाः ॥
मन्त्रीतलोद्भवाः श्वेत्कृत्तयोः भिक्ताश्च याः ।
अन्तर्जला धूलिदो वल्मीकस्य च कर्दमाः ॥
ऊषराश्च क्षत्वीतखाता स्तिका नवनस्थ च ।
अश्वत्थतुलसीघात्री मृलादीनाश्च या रुद्रः ॥
श्मशानभूमेः शूलस्य तथा पुनस्त्यक्त्य च ।
शौचावशिष्टमार्गस्य आखत्खाताश्च स्तिकाः ॥
यज्ञस्थानस्य विप्राणां साधनामाश्रयस्थ च ।
स्तिका वर्जयेदेता देवर्षी शौचकर्मणि ॥
पवित्रस्थानतो गच्छाद्वाद्वाङ्गुलिधोऽष्टदः ।
द्विजेः सकलशौचाथं प्राकगादिविधिनाः ॥ * ॥
प्रथमेऽङ्गिर्नरः शौचं कुर्यात्तद्विरतः परम् ।
पुनर्गलेः पुरीषस्य यथा गन्धतयो भवेत् ॥
स्तिका प्रथमा शौचं त्वद्विप्रस्तिसम्पत्ता ।
पूर्णप्रतिमात्रा तु द्वितीया सज्जिता तथा ॥
तृतीया प्रमिता शौचं सार्धप्रतिस्तिका ।
चतुर्थ्या क्रमदिग्मङ्गप्रतिस्तिका ॥
यथा स्तिकायां पूर्वं त्रिपदे शौचकारिणः ।
अष्टपष्टतिमात्रा सा सुनिभिः परिकीर्तिता ॥
गुदे दद्यात्तद्विष्टः पञ्च वा सप्त वा तथा ।
रुद्रमेका तथा शिष्टे तिस्रो वा स्तिका द्दयम् ॥

पुरीष

सप्त वामकरे दद्यान्मृदस्त्रिंशत्तुर्दश ।
निर्मो वा हस्तयोः सप्त चतुर्दश च षोडश ॥
पाग्योरेकां स्तदं पृष्ठे षड्वा तिस्रश्च नृत्तिकाः ।
हस्तद्वयनखिप्रैको तिस्रश्च षड्स्तथा ॥ * ॥
मैथुने रेतःस्वल्पेन भ्रूवोर्मिर्गो च स्तद्वयम् ।
दद्यात्तिस्रश्च शिख्रेको तिस्रो वामकरे स्तदः ॥
हस्ते च स्तद्वयं स्त्रोत्तिस्रो वा शुद्धितनपरः ।
पदेकेके द्विजस्त्रिस्रो गृह्योत्तं शीघ्रमाचरेत् ॥
गृह्णिगो द्विगुणं शीघ्रं यद्वतो ब्रह्मचारिणाम् ।
गृह्यवानपस्यानां प्रोक्तं त्रिगुणमेव च ॥
सत्यामिनां वेणवानां शीघ्रं सयं चतुर्गुणम् ।
हस्तपाद्धारिपाचन्तु स्तद्विद्विद्य गोमयेः ॥
दिवा यद्विहितं शीघ्रं निशायामर्कं भवेत् ।
एतद्वद्वमशीचे तु जातके स्तकेऽपि च ॥
चौगादिवाधिते मार्गे शीघ्रमस्यामिमाचरेत् ।
योगितामेतद्वन्तु यद्रादीनाञ्च नारदः ॥
याधिभिखातुरो मर्त्य आर्चो यदि यथावत् ॥
शीघ्रं कुर्यात् कृतं यच्च तत् स्थानं शोधयेज्जले ॥
वृद्धस्त्रिपुराणां धर्मेष्टास्त्राणि नैविकम् ।
मेचादिकस्मै यः कुर्याद्विहाय मन्दधीर्दिजः ॥
प्रतिप्रज्ञानमायुश्च प्रज्ञां हन्ति यशः श्रियम् ।
अलमाचारधीनस्य सदा तस्यापवित्रता ॥ * ॥
मावताश्चेद्विजा भूपा वैश्ययद्राज्यजाः स्त्रियः ।
कुर्वन्ति शीघ्रं यत्रेन यावच्चेतःपवित्रता ॥
येषां कृणास्य मननं तथा नामप्रचलनम् ।
सदैव स्मरणं भागवतानां मायुमेव नम् ॥
भक्तिप्रदीपमनसा गोविन्दार्पितकर्मणाम् ।
वात्स्यान्तःकणाक्षितानां शुचिता तद्वर्णनम् ॥
स्तद्वगोमयजलेः शीघ्रमनेकेः कुरुते यदि ।
मनोऽपवित्रता यस्य कदाचिद्दे न शुध्यति ॥
गोविन्दहामता नास्ति यस्य लोकस्य जन्मनि ।
मोऽपि देहाशुचिः कृत्वा शीघ्रं मेचादिकर्मणम् ॥
शतधा यदि देवैर्गो शीघ्रं कुर्यात् सप्तमथा ।
गृह्णारिगोमयेर्लोको भावदृष्टो न शुध्यति ॥
सदा चित्तापवित्रत्वमकारणां भुवि यो नरः ।
तस्य तु स्यात्त मेचादिशौभेनेव न शुध्यति ॥
पश्यताकारकूटेऽथ गोविट्सत्त्वेनृदीजलेः ।
शीघ्रं कृत्वा न शुध्यत दृष्टिर्ना भवेद्यदि ॥”
इति पाशोत्तरखण्डे १०८ अध्यायः ॥
(उदकम् । इति निवगटः । १ । १० ॥ “पूरयति
जगत् प्रलयकाले प्रयते अनेन तडाकादि पालकं
वा जगतः शस्योत्पत्तिहेतुत्वात् । प्रीणातेर्वा
बाहुलकात् कोपन्प्रलयः ईकारस्योकारा-
देशः स च प्रकारात् परो द्रष्टव्यः ।” इति तत्र
देवराजयज्वा ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । १६३ । १ ।
“यदकन्दः प्रथमं जायमान
उद्यन्तसमुद्रादुत वा पुरीषात् ॥”
“पुरीषात् सखिकामानां परकादृदकात् ॥”
इति तद्वाच्ये मायनः ॥)
पुरीषणः, पुं, (पुर्या देहान् इष्यते त्यज्यते इति ।
पुरी + इष + कर्मणि ल्युट् ।) पुरीषम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

१८२

पुरुषः

पुरीषमः, पुं, (पुरीषं मिमाते इति । मा + कः ।)
मायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुरुः, पुं, (पिपत्तिं पूर्यते वेति । पू + “पृभिदि-
व्यभिधृषिधृषिडिग्रिभ्यः ।” उणा० १ । २४ ।
इति क्तः । “उदोन्नपूष्यस्य ।” ७ । १ । १०२ ।
इति उल्लम् । “उरणरपरः ।” १ । १ । ५१ ।
इति रपरलम् ।) देवलीकः । वृषभेदः । स च
ययातिः कनिष्ठपुत्रः । (आदादन्तोऽपि पाठः ।)
परागः । इति मेदिनी । रे. ५८ । देवः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ नदीभेदे, त्रिन इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (राजविशेषः । यथा, महाभारते ।
२ । ४ । २७ ।
“सुकर्म्मं शक्तितानश्च पुरुश्चाभिचकर्णः ॥”
चाक्षुषमनोः पुत्रभेदः । यथा, मार्कण्डेय । ७६ । ५५ ।
“उरूपुरुशतदुश्चप्रमुखाः सुभहावलाः ।
चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥”
पञ्चतमेदः । यथा, महाभारते । ३ । ६० । २२ ।
“पश्यन्तश्च पुरुर्नाम यच्च जातः पुरुषवाः ।
भृगुर्यच्च तपस्तेषु महर्षिगणसंविताः ॥”
शरीरम् । यथा, शङ्करविशये । १३ अध्याये ।
“पुरुसंज्ञे शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः ।
शकारस्य यकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यते ॥”
प्रचुरे, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥ (यथा,
नैषधे । १६ । ५ ।
“स्फुरति तिमिरस्तोमः पद्मपद्म इवोच्चकैः
पुरुषितगुरुचक्षुषुऽपुटस्फुटस्मितः ॥”
पुरुकृतसवः, पुं, इन्द्रविशेषः । यथा,—
“इन्द्रो विपश्चिदेवानां तद्रिपुः पुरुकृतसवः ।
जघान हस्तिरूपेण भगवान्सुसुहृदः ॥”
इति गारुड ८७ अध्यायः ॥
पुरुदंशकः, पुं, (पुरु वृद्धं यथा स्यात्तथा दंश-
तीति । दन्श + क्तुल् ।) दंशः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
पुरुदंशाः, [सु] पुं, (पुरुं देवविशेषं दंशति
क्षिणस्ताति । दन्श + असुन् ।) इन्द्रः । इति
जटाधरः ॥
पुरुषः, पुं, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर +
“पुरः कृपन् ।” उणा० ४ । ७४ । इति कृपन् ।)
पिपत्तिं पूरयति वलं यः पुं शीते य इति वा ।
प्रमान् । (यथा, मनी । १ । ३२ ।
“दिधा कृत्वात्मनो देहमर्ज्जनं पुरुषोऽभवत् ।
अर्ज्जनं नारी तस्यां स विराजमसृजन् प्रभुः ॥”
तत्पर्यायः । पुरुषः २ ना ३ नरः ४ पञ्चजनः
५ पुमान् ६ अर्थाश्रयः ७ अधिकारी ८ कर्म्मार्जः
९ जनः १० अथवान् ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥
मनुष्यः १२ मानवः १३ मर्त्यः १४ मानुषः १५
मनुः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ रसिकराजः
१७ धनकामधामा १८ मदनप्रायकाङ्कः १९
मन्मथप्रायकल्लवः २० । इति कविकल्पलता ॥
स चतुर्विधः । यथा,—
“शशो नृगो वृषश्चाश्वो वृणां जातिचतुष्टयम् ॥”
शशादीनां लक्षणं यथा,—

पुरुषः

“स्तद्वचनसुशीलः कोमलाङ्गः सुकेशः
सकलगुणनिधानः सत्यवादी शशोऽयम् ॥१॥
वदति मधुरवागी दीर्घनेत्रोऽतिभीरु-
श्चपलमतिमुदेहः शीघ्रवेगो नृगोऽयम् ॥२॥
बहुगुणबहुबन्धुः शीघ्रकामो वृषाङ्गः
सकलवचिरदेहः सत्यवादी वृषोऽयम् ॥३॥
उदरकटिग्रहः स्याद्वयकण्ठाधरीक्षो
दशनवदननासाश्रोत्रदीर्घो हि वागी ॥” ४ ॥
इति रतिमञ्जरी ॥ * ॥
तस्य पञ्चलक्षणं यथा,—
“पात्रे त्यागो गुणे रागी भोगी परिजनेः सद्यः ।
शस्त्रे बौद्धा रणे बौद्धा पुरुषः पञ्चलक्षणः ॥”
इति प्राचीनाः ॥
जितेन्द्रियस्य पुरुषत्वं यथा,—
“सा श्रीर्या न मदं कुर्यात् स सुखी वृणयो
जन्मिनः ।
तस्मिन् यच्च विश्वासः पुरुषः च जितेन्द्रियः ॥”
इति गारुड १६ अध्यायः ॥ * ॥
(अस्य लक्षणानि यथा,—
“उत्मानमानगतिसंहतिमारवर्ण-
स्त्रहस्वरप्रकृतिसम्पन्नकमादी ।
क्षेत्रं नृजाश्च विधिवत् कुशलोऽयं लोक्य
सामुद्रविहति यातमनागतश्च ॥
अस्मदनी स्तदुत्तमो कम्पलोदराभौ
अष्टाङ्गौ रत्नितरान्नखौ सुपाणौ ।
उणां शिराविरहितौ सुनिगदगुल्फौ
कुर्म्मन्त्रितौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥
शूर्पाकारविरुत्तपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरामन्तौ
संशुक्रौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्यदुःख-
प्रदौ ।
मार्गाद्योक्तकौ कपायसदृशौ वंशस्य विष्कि-
त्तदौ
ब्रह्मसौ परिपकस्तदुत्तमौ पीतावगम्यारतौ ॥
प्रविरलतुरोमवृत्तजङ्गा
द्विरदकरपतिमैर्वैरोरुभिश्च ।
उपचितममजानवश्च भूपा
धनरक्षिताः श्वदगालतुल्यजङ्गाः ॥
रोमेकैकं कूपके पार्थिवार्वा
हे हे जये पण्डितश्रोत्रियाणाम् ।
चादोर्निःस्वा मानवा दुःखभाजः
केशाश्चैव निम्बिताः पुजिताश्च ॥
निर्मासजानुस्मियते प्रवास
सौभाग्यमत्पेर्विकटेर्दरिद्राः ।
स्त्रीनिर्जिताश्चापि भवन्ति निम्बे
राज्यं समाभेक्ष महद्द्विरायुः ॥
लिङ्गेऽल्पधनवानपत्यरहितः माले विहीनो धने
मैर्द्र वामनत सुताथरहितो वक्रोऽन्यथा पुत्र-
वान् ।
दारिद्र्यं विनते त्वथोऽल्पतनयो लिङ्गे शिरास-
न्तः ।
स्थूलग्रन्थिगुते सुखी स्तदु करोत्यन्तं प्रमेहा-
दिभिः ॥

पुरुषः

कोशनिगूढेभूपा दीर्घभिर्मेख वितपरिहीनाः ।
 ऋजुवृत्तशेफसो लघुशिरालशिराश्च धनवन्तः ॥
 जलन्दुरेकदृष्टयो विषमैः स्त्रीचक्षुः समैः
 क्षितिपः ।
 ह्रस्वायुषोद्वेष्टः प्रलम्बदृष्टयश्च शतमायुः ॥
 रक्तेराष्टमणिभिर्निर्दयाः पाण्डुरेख मलिनैः
 सुखिनः सशब्दस्त्रा निःस्वा निःशब्दधाराश्च ॥
 द्वित्रिचतुर्धाराभिः प्रदक्षिणावर्तवर्तितस्त्राभिः ।
 पृथ्वीपतयो ज्ञेया विकीर्णस्त्राश्च धनहीनाः ॥
 रक्तेव स्त्रधारा वलिता रूपप्रधानसुतदात्री ।
 स्त्रिभोजनसममणयो धनवनितारतभीक्ष्णः ॥
 मणिभिश्च मध्यनिम्नैः कन्यापितरो भवन्ति
 निःस्वाश्च ।
 बहुपशुभाजो मधोन्नतैश्च नातुल्यवर्णैर्धनिनः ॥
 परिपुष्कवस्तिशीर्षधनरहिता दुर्भगाश्च
 विज्ञेयाः ।
 कुसुमसमगन्धैः प्रका विज्ञातया महीपालाः ॥
 मधुगन्धे बहुविधा मत्स्यसगन्धे बहुन्यपत्यानि ।
 तनुशुक्रः स्त्रीजनको मांससगन्धो महाभोगी ॥
 महिरागन्धे यत्स्वा चामसगन्धे च रेतसि हरिद्रः ।
 शीघ्रं मेथुनगामी दीर्घायुरतोऽन्यथात्पायुः ॥
 निःस्त्रीतिष्ठत्यस्मिन् समामल्यस्मिन् सुखा-
 न्वितो भवति ।
 यात्रान्तोऽध्यर्धस्मिन् गच्छति स्फिराधिपतिः ॥
 निःहृत्कटिर्मनुजेन्द्रः कपिकरभक्तधर्मेः परि-
 त्यक्तः ।
 समजतरा भोगयुता घटपिठरनिभोदरा
 निःस्वाः ॥
 अविश्वलपार्श्व धनिनो निम्नैर्वक्रश्च भोगस-
 न्त्यक्ताः ।
 समकुचा भोगाद्या निम्नाभिर्भोगपरिहीनाः ॥
 उन्नतकुचाः क्षितिपाः कुटिलाः स्युर्मानवा
 विषमकुचाः ।
 सर्पिंदरा हरिद्रा भवन्ति वक्राशिराश्च ॥
 परिमण्डलोन्नताभिर्विल्लीर्णाभिश्च नाभिभिः
 सुखिनः ।
 खल्पा त्वदृष्टनिम्ना नाभिः क्षेप्रावहा भवति ॥
 वलिमध्यगता विषमा शूलाबाधं करोति
 निःस्वाश्च ।
 शार्ङ्गं वामावर्त्ता करोति मेधां प्रदक्षिणतः ॥
 पार्श्वायता चिरायुषमुपरिष्ठाक्षैश्च रं गवा-
 णमधः ।
 शतपत्रकृशिकाभा नाभिर्मनुजेन्द्रं कुरुते ॥
 शस्त्रान्तं स्त्रीभोगिनमाचार्यं बहुसुतं यथा-
 सङ्गम् ।
 एकद्वित्रिचतुर्भिर्वलिभिर्विद्यातृपं त्ववलिम् ॥
 विषमवलयो मनुष्या भवन्त्यगत्याभिगामिनः
 पापाः ।
 ऋजुवलयः सुखभाजः परदारहेषिणश्च ॥
 मांसलन्दुभिः पार्श्वैः प्रदक्षिणावर्त्तरोमभि-
 र्भूपाः ।
 विपरीतैर्निर्दयाः सुखपरिहीनाः परप्रेष्याः ॥

१८३

पुरुषः

सुभगा भयन्त्यनुद्वेष्टचक्षुका निर्धना विषमदीर्घाः ।
 पीनोपचितनिमग्नैः क्षितिपतयश्चक्षुकेः सुखिनः ॥
 हृदयं समुन्नतं पृथु न वपनं मांसलं च रूप-
 तीनाम् ।
 अधमानां विपरीतं खररोमचितं शिरालश्च ॥
 समवक्षसोऽर्थवन्तः पीनैः शूरास्त्रिकचना-
 स्तनुभिः ।
 विषमं वक्षो येषां ते निःस्वाः शस्त्रनिधनाश्च ॥
 विषमैर्विषमो जनुभिर्यविहीनोऽस्मिन्नि-
 परिणद्धैः ।
 उन्नतजनुर्भागी निम्नैर्निःस्वोऽर्थवान् पीनैः ॥
 क्षितिपिठयो निःस्वः शुष्का सशिरा च यस्य
 वा यीवा ।
 सहिष्यीवः शूरः शास्त्रान्तोऽयमसमग्रीवः ॥
 कम्बुग्रीवो राजा प्रलम्बकण्ठः प्रभक्षणे भवति ।
 पृष्ठमभयभरोमशमर्थवतामशुभदमतोऽन्यत् ॥
 अस्त्रेदनपीनोन्नतसुगन्धिसमरोमसकुलाः
 कक्षाः ।
 विज्ञातया धनिनामतोऽन्यथायैर्विहीनानाम् ॥
 निर्मासौ रोमचितौ भयावल्पो च निर्धन-
 स्यांसौ ।
 विपुलावणश्चिह्नौ सुश्लिष्टौ सौख्यवीर्यवताम् ॥
 करिकरसदृशौ शूतावाजान्वलम्बिनौ समौ
 पीनौ ।
 बाहु पृथिवीशानामधमानां रोमशौ ह्रस्वौ ॥
 चक्षुःकुलयो दीर्घाश्चिरायुधामवलिताश्च
 सुभगानाम् ।
 मेधाविनाश्च स्रग्माक्षिपिताः परकर्मनिरता-
 नाम् ॥
 सूलाभिर्धनरहिता बहिर्गताभिश्च शस्त्र-
 निर्यागाः ।
 कपिसदृशकरा धनिनो यात्रोपमपाणयः
 पापाः ॥
 मणिबन्धनेर्निगूढेऽङ्गैश्च सुश्लिष्टस्त्रिभिर्भूपाः ।
 हीनैर्हस्तच्छेदः स्रष्टेः सशब्देन निर्दयाः ॥
 पिष्टवित्तैर्निर्विहीना भवन्ति निम्नैर्न करतलेन
 नराः ।
 संवृतनिम्नैर्धनिनः प्रोक्तानकराश्च दातारः ॥
 विषमैर्विषमा निःस्वाश्च करतलेरीश्वरास्तु
 लाक्षाभैः ।
 पीतेरगम्यवनिताभिगामिनो निर्धना रूचेः ॥
 तुषसदृशनखाः क्षीवाक्षिपितेः स्फुटितैश्च
 वित्तसन्त्यक्ताः ।
 जगत्त्रिवर्णैः परमकुक्षाश्च तास्त्रैश्च भूपतयः ॥
 अङ्गुष्ठयवैराद्याः सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमूलगैश्च ययः ।
 दीर्घाङ्गुलिपर्वणः सुभगा दीर्घायुषश्च ॥
 क्षिप्रं निम्ना रेखा धनिनां तद्व्याख्येन
 निःस्वानाम् ।
 विरलाङ्गुलयो निःस्वा धनसन्धिनो घना-
 कुलयः ॥
 तिस्रो रेखा मणिबन्धनोत्थिताः करतलोपगा
 रूपतैः ।

पुरुषः

मीनयुगाङ्गुतपाणिर्निर्धनं सत्रप्रदो भवति ॥
 वज्राकारा धनिनां विद्याभाजान् मीनपृच्छ-
 निमाः ।
 शस्त्रातपत्राविकारागजाश्चपद्मोपमा रूपतैः ॥
 कलशमृणालपताकाङ्कुशोपमाभिर्भान्त निधि-
 पालाः ।
 दामनिभाभिश्चाद्याः स्वस्तिकरूपाभिश्च श्रेष्ठम् ॥
 चक्राभिपरशुतोमरशक्तिधनुःकुलसन्निभा
 रेखाः ।
 कुर्वन्ति चक्षुःपाथं यज्वानमूलखलाकाराः ॥
 मकरध्वजकोष्ठागारसन्निभाभिर्महाधनोपेताः ।
 वेदीनिभेन चैवाग्निहोत्रिणो ब्रह्मतीर्थिनः ॥
 वापीदेवकुलादीर्घमैः कुर्वन्ति च विकीर्णाभिः ।
 अङ्गुष्ठमूलरेखाः पुष्पाः स्युर्दारिकाः स्रग्माः ॥
 रेखाः प्रदक्षिणीगाः शतायुषां कल्पनीय-
 मनाभिः ।
 क्षिप्रभिर्दमपतनं बहुरेखारिखणो निःस्वाः ॥
 अतिक्षुद्रादीर्घाश्चक्षुर्निर्दया मांसलोभोपेताः ।
 विस्वोपमेखकैरपरेर्भूपास्तनुभिरस्वाः ॥
 ओष्ठैः स्फुटितविखण्डितविषण्णरूतैश्च धन-
 परित्यक्ताः ।
 क्षिप्रं घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च
 शुभाः ॥
 जिह्वा रक्ता दीर्घा दक्षणा सुसमा च भोगिनां
 ज्ञेया ।
 श्वेता कृष्णा परुषा निर्दयाणां तथा तालु ॥
 वक्रं सौम्यं संवृतममलं शृङ्गं समञ्च भूपानाम् ।
 विपरीतं क्षेपभुजां महासुखं दुर्भगाणाश्च ॥
 स्त्रीसुखभनपत्यानां शास्त्रवतां मण्डलं परि-
 ज्ञेयम् ।
 दीर्घं निर्दयाणां भीरुसुखाः पापकर्माणः ॥
 चतुरश्रं धृतिनां निम्नं वक्रं तनयरहिता-
 नाम् ।
 लपणानामतिहृष्टं सम्पूर्णं भोगिनां कालम् ॥
 अस्फुटितार्थं क्षिप्रं प्रसुप्तं शुभं गदु च मन्त्र-
 तत्त्वेव ।
 रक्तेः परुषेक्षीराः प्रसुप्तिरिल्लेख विज्ञेयाः ॥
 निर्मासैः कर्णैः पापमृत्यवक्षुर्पटेः सुषुप्तभोगाः ।
 लपणाश्चरेद्वस्त्रकणाः शकुन्तवणाश्च भूपतयः ॥
 रोमशकणा दीर्घायुषस्तु धनभागिनो विपुल-
 कर्णाः ।
 क्रराः शिरावनद्धैर्गालस्त्रैर्मांसलैः सुखिनः ॥
 भोगी त्वनिम्नगण्डो मन्त्री सम्पूर्णमांसगण्डो यः ।
 सुखभाक् शुक्लसमनासस्त्रिजोषी शुष्कनासश्च ॥
 क्षिप्रानुरूपयागम्यगामिनो दीर्घया तु सौभा-
 ग्यम् ।
 आकुक्षितया चौरः स्त्रीन्दुः स्याच्छिपिट-
 नासः ॥
 धनिनोऽयवक्रनासा दक्षिणवक्राः प्रभक्षणाः
 क्रराः ।
 ऋज्वी खलपिष्टा सुपुटा नासा सभाग्या-
 नाम् ॥

पुरुषः

धनिनां ज्ञानं सज्जद्विद्विपिष्ठितं ज्ञादिमान-
मादयः ।

दीर्घायुषां प्रसक्तं विज्ञेयं संहतमेव ॥

पद्मदलामेधनिनो रक्तान्तविलोचनाः श्रियो-
भाजः ।

मधुपिङ्गलेर्भहार्या मार्जारविलोचनाः पापाः ॥
हरिणाणां मण्डललोचनाश्च जिक्षे लोचने-
चौराः ।

क्रूराः केकरनेत्रा गजमण्डपप्रश्च भूपतयः ॥
शेखर्यं गम्भीरेर्नलोत्पलकान्तिभिश्च विद्वांसः ।
अतिरुण्यतारकाणामस्यामुत्पाटनं भवति ॥
मन्त्रित्वं स्यादृष्टां श्यावाद्याणाञ्च भवति
सौभाग्यम् ।

दीना इमिःस्वानां स्निग्धा विपुलार्थभोगव-
ताम् ॥

अभ्युन्नताभिरुत्पायुषो विशालोन्नताभिरति-
मुखिनः ।

विषमभ्रवो हरिद्रा बालेन्दनभ्रवः सधनाः ॥
दीर्घांसक्तार्थभिर्धनिनः खण्डाभिरर्थपरिहीनाः ।
मध्यविनतभ्रवो ये ते सक्ताः स्त्रीष्वगम्यासु ॥
उन्नतविपुलेः शृङ्गेधन्या निम्नेः सुतार्थमन्थक्ताः ।
विषमललाटा विधना धनवन्तोऽर्धेन्दुसङ्घेन ॥
शुक्तिविशालैराचार्यता शिरासन्तैरधर्म-
रताः ।

उन्नतशिराभिराढ्याः स्वस्तिकवर्त्मस्थिताभिश्च ॥
निम्नललाटा वधवन्धभागिनः क्रूरकर्मनिर-
ताश्च ।

अभ्युन्नतैश्च भूपाः कृपणाः स्युः सकृदललाटाः ॥
रुदितमदीनमनयु स्निग्धश्च शुभावहं मनुष्या-
णाम् ।

रुक्तं दीनं प्रचुराशु चैव न शुभप्रदं पुंसाम् ॥
हसितं शुभदमकम्पं सनिमीलितलोचनञ्च
पापस्य ।

हृष्टस्य हसितममकृतं मोक्षादस्यामकृत्याम् ॥
तिस्रो रेखाः शतजीविनां ललाटायताः स्थिता
यदि ताः ।

चतस्रभिरवनीशत्वं नयतिस्त्रायुः सप्तस्रष्टा ॥
विच्छिन्नाभिश्चागम्यगामिनो नयतिरष्टरेखेण ।
केशान्तापगतार्थो रेखाभिरष्टीतिवर्षायुः ॥

पञ्चभिरायुः सप्ततिरेकायावस्थिताभिरपि षष्टिः ।
बहुरेखेण शतार्थं चत्वारिंशच्च वक्राभिः ॥

त्रिंशद्भूलगाभिर्विशतिकश्चैव वामवक्राभिः ।
शुद्धाभिः स्वल्पायुर्नानाभिश्चान्तरे कल्प्यम् ॥

परिमण्डलैर्गवाद्याश्चवाकारैः शिराभिरव-
नीशः ।

चिपटैः पितृमातृप्राः करोटिशिरसां चिरा-
न्मृत्युः ॥

षट्संधी ध्यानरुचिर्दिमस्तकः पापकलुषं स्वयं ॥
निम्नं शिरो मन्दार्थं बहुनिम्नमर्थदं भवति ॥

एकैकभवेः स्निग्धैः शृणोराकुक्षितैरभिज्ञायेः ।
मृदुभिर्न चातिबहुभिः केशैः सुखभागं नरेन्द्रो
वा ॥

पुरुषः

बहुमूलविषमकपिलाः स्थूलस्फुटिताग्रपुरुष-
ह्रस्वाश्च ।

अंतिकुटिलाश्चातिधनाश्च मर्धजा वित्तहीना-
नाम् ॥

यद्यज्ञावं रुक्तं मांसविहीनं शिरावण्डश्च ।
तत्तदनित्यं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम् ॥
त्रिपु विपुलो गम्भीरस्त्रिष्वेव षड्भूतश्चतुर्हस्यः ।
सप्तसु रक्तो राजा पञ्चसु दीर्घश्च सप्तमस्य ॥

नाभिः स्वरः सत्त्वमिति प्रदिष्टं
गम्भीरमेतत्तितयं नराणाम् ।
उरो ललाटं वदनञ्च पुंसां
विस्तीर्णमेतत्तितयं प्रशस्तम् ॥

वक्षोऽथ कक्षा नखनामिकास्यं
ललाटिका चेति षडुन्नतानि ।
ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं
श्रीवा च जङ्घि च हितप्रदानि ॥

नेत्रान्तादकरतात्त्वधरोष्ठजिह्वा
रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि ।
सूच्यानि पञ्च दृशनाङ्गुलिपर्वकेशाः
साकं त्वचा कररुद्धाश्च न दुःखितानाम् ॥

हनुलोचनबाहुनामिकाः
स्तनयोरन्तरमन्त्र पञ्चमम् ।
इति दीर्घमिदं तु पञ्चकं
न भवत्येव वृणामभ्युत्थताम् ॥

इति चैत्रम् ॥

छाया शुभाशुभफलानि निवेद्यन्ती
लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः ।
तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती
दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटमिवैव ॥

स्निग्धजलदुस्वरमोक्ष-
छाया सुगन्धा च मधीसमुत्था ।
तुष्टार्थलाभाभ्युदयान् करोति
धर्मस्य चाह्वयहनि प्रवृत्तिम् ॥

स्निग्धा मितान्दृष्टिरिता नयनाभिरामा
सौभाग्यमादवसुखाभ्युदयान् करोति ।
सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या
छाया फलं तनुभृतां शुभमादधाति ॥

चण्डाध्व्या पद्महेमाग्निवर्णा
युक्ता तेजोविक्रमेः सप्रतापेः ।
आग्नेयीति प्राणिनां स्याज्जयाय
क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धर्मे ॥

मलिनपुरुषकृणा पापगत्यानिनीत्या
जनयति वधवन्धयाधनार्थार्थनाशान् ।
स्फटिकसङ्घातशुभा भाग्ययुक्ताद्युदारा
निधिरिव गगनीत्या अयसां स्वस्त्वर्णा ॥

छायाः क्रमेण कुजलाग्न्यानितास्वरोत्थाः
केचिददन्ति दृश ताश्च यथानुपूर्व्या ।
सूर्याज्जनाभपुरुषतयमोडपानां
तुल्यास्तु लक्षणफलैरिति तत्समासः ॥

इति मृगश ॥

करिष्ठपर्यौघमरीमृदङ्गसंज्ञाब्जनिःस्वना
भूपाः ।

पुरुषः

गर्दभजर्जरुक्त्तस्वराश्च धनसौख्यसन्धक्ताः ॥
इति स्वरः ॥

सप्त भवन्ति च सारा मेदोमज्जात्वगास्थि-
शुक्राणि ।

रुधिरं मांसं चेति प्राणभृतां तत्समासफलम् ॥
तात्त्वोष्ठदन्तपालीजिह्वानेत्रान्तपायुकरचरणैः
रक्तेस्तु रक्तसारा बहुमुखवनिताथपुत्रयुताः ॥

स्निग्धत्वक्का धनिनो मृदुभिः सुभगा वित्त-
चणान्तनुभिः ।

मज्जामेदःसाराः सुशरीराः पुत्रवित्तयुक्ताः ॥
स्थूलास्थिरस्थिसारी बलवान् विद्यान्तगः सुरू-
पश्च ।

बहुगुरुशुक्राः सुभगा विद्वांसो रुरवन्तश्च ॥
उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरूपश्च मांस-
सारी यः ।

इति सारः ॥
सङ्घात इति च सुदृष्टमन्त्रितयं सुखभुजो ज्ञेया ॥
इति संहतिः ॥

स्नेहः पञ्चमलस्यो वागजिह्वादन्तनेत्रनखसंस्थः ।
सुतधनसौभाग्ययुताः स्निग्धेस्तेर्निधना रुच्यैः ॥
इति स्नेहः ॥

दुर्तिमान्धर्गः स्निग्धः क्षितिपानां मध्यमः सुतार्थ-
वताम् ।
रुच्यो धनहीनानां शुद्धः शुभदो न सकृद्वर्णः ॥
इति वर्णः ॥

साध्यमनकं वक्राङ्गोऽपग्राहूलसिंहगण्डसुखाः ।
अप्रतिहतप्रतापा जितरिपवो मानवेन्द्राश्च ॥
वानरमहिषवराहाजुल्यवदनाः सुतार्थसुख-
भाजः ।

गर्दभकरभप्रतिमेर्मुखैः शरीरैश्च निःस्वसुखाः ॥
इत्यनूकम् ॥
अष्टशतं वसवतिः परिमाणं चतुरश्रीरिति
पुंसाम् ।

उत्तमसमहीनानामङ्गुलसङ्ख्यास्वमानेन ॥
इत्युत्मानम् ॥
भारार्धतनुः सुखभाक् तुलितोऽतो दुःखभाग्
भवत्यूनः ।

भारोऽतीवाढ्यानामध्यर्धः सर्वधरणीशः ॥
विश्रुतिवर्षा नारी पुरुषः खलु पञ्चविंशतिभि-
रब्देः ।
अर्द्धति मानोत्मानं जीवितभागे चतुर्थे वा ॥
इति मानम् ॥

भूजलशिरश्चनिलास्वर-

सुरनररश्चःपिशाचकतिरश्चाम् ।

सत्त्वेन भवति पुरुषो

लक्षणमेतद्वच्यधाम् ॥

महीस्वभावः शुभपुण्यगन्धः

सम्भोगवान् सुश्वसनः स्थिरश्च ।

तोयस्वभावो बहुतोयपायी

प्रियाभिलाषी रसभोजनश्च ॥

अमिप्रकृत्या चपलोऽतितीक्ष्ण-

चक्षुः क्षुधातुर्वहुभोजनश्च ।

पुरुषः

वायोः स्वभावेन चलः कृशश्च
क्षिप्रं च कोपस्य वर्षं प्रयाति ॥
खप्रकृतिर्निपुणो विज्ञतास्यः
शब्दगतः कुशलः सुधिराङ्गः ।
त्यागयतो पुरुषो नृदुकोपः
क्षहरतश्च भवेत्तरसत्त्वः ॥
मर्त्यसत्त्वसंयुतो गीतभूषणप्रियः ।
संविभागशीलवान्निधमेव मानवः ॥
तौक्ष्ण्यप्रकोपः खलचेष्टितश्च
पापश्च मत्वेन निशाचराणाम् ।
पिशाचसत्त्वश्चपक्षो मलाक्तो
बहुप्रलापी च मसुल्लणाङ्गः ॥
भीरुः क्षुधाक्षुब्धभृक् च यः स्यात्
ज्ञेयः स सत्त्वेन नरत्तिरखाम् ।
एवं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा
यत्तत्तज्ज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्वम् ॥

इति प्रकृतिः ॥

शार्दूलहंसममद्विपगोपतीनां
तुल्यो भवन्ति गतिभिः शिखिनाश्च भूपाः ।
येषाञ्च शब्दरहितं क्षितिमश्च यातं
तेऽपीश्वरा इतपरिभ्रुता द्रिद्राः ॥

इति गतिः ॥

आन्तस्य यानमग्नश्च युभुजितस्य
पानं लघापारिगतस्य भंथु रक्षा ।
एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले
धन्यं वदन्ति खलु तं नरलक्षणज्ञाः ॥
पुरुषलक्षणसुक्तमिदं मया
मुनिमतान्ववर्ण्य समासतः ।
इदमधीत्य नरो नृपसम्भतो
भवति सर्वजनस्य च वक्त्रभः ॥

इति श्रीवराहमिहिरकृतौ बृहत्संहितायां पुरुष-

लक्षणं नामाष्टविंशतमोऽध्यायः ॥ * ॥
लक्षणभक्तपुरुषस्य गोविन्दपदाश्रयत्वं यथा,—
“स्त्रियो वा पुरुषो वापि ह्याततायो नृपभक्तः ।
भक्तत्वे गगनीयश्चोविन्दपदमाश्रयेत् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥

पुरुषाणां मध्ये गुरवो यथा,—
“गुरुणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्यान्ध्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
यो भावयति या स्तुते येन विद्वोपदिश्यते ।
ज्येष्ठभाता च भर्ता च पश्येत् गुरवः स्तुताः ॥”

इति कौर्मि उपविभागे ११ अध्यायः ॥

आत्मा । इत्यमरः । ३ । ३ । २१८ ॥ (यथा,
भागवते । ७ । १४ । ३७ ।

“पुराण्यनेन स्मृतानि कृतिर्यगृषिदेवताः ।
प्रेते जीवेन रूपेण पुरेषु पुरुषो ह्यसौ ॥”

यथा च शङ्करविजये १३ अध्याये ।

“पुरुषं ज्ञे शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः ।
प्रकारस्य प्रकारोऽयं यत्पथेन प्रयुज्यते ॥”

साङ्ख्यतत्त्वज्ञः । पुनागपादपः । इति मेदिनी ।
पि, ४१ ॥ (तत्पण्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“कुम्भीकः पुरुषस्तुङ्गः पुनागो रक्तकेशरः ॥”

पुरुष

विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (म हि पुराण-
पुरुष एव । यथा, हरिवंशः । १८८ । २० ।

“एवं पुराणः पुरुषो विष्णुर्वेदेषु पश्यते ।
अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च गुणभ्यश्च परस्तथा ॥”

शिवः । यथा, महाभारते । १४ । ८ । १४ ।

“याम्बायायत्तत्प्रायः सदृष्टे प्रकृताय च ।

लेन्याय हरिकेशाय स्थानवे पुरुषाय च ॥”

जीवः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्व-
भागे । ४ । १६ ।

“प्रकृतिः चरमित्युक्तं पुरुषोऽक्षर उच्यते ।

ताविमौ प्रेरयत्यन्यः स परः परमेश्वरः ॥”

दुर्गा । यथा,—

“महानिति च योगेषु प्रधानश्चैव कथ्यते ।

त्रिगुणा यतिरिक्ता सा पुरुषश्चेति शोच्यते ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्य पञ्चविंशतितत्त्वात्मकत्वं जडत्वश्च यथा,—

“एभिः सम्पादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः ।

इन्द्रैश्चावशः सोऽपि जडात्मा कथ्यते वृधेः ॥”

इति मातङ्ग्ये तत्त्वकथनावसारे ७ अध्यायः ॥

(अश्वस्थानकभेदः । यथा, मातङ्ग्ये । ५ । ५६ ।

श्लोकटीकायां मल्लिनाथप्रवचनम् ।

“पञ्चभेदाग्रपादेन भुवि स्थित्वाग्रपादयोः ।

ऊर्ध्वप्रेरणया स्थानमन्वानां पुरुषः स्मृतः ॥”

मेघमिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भराशयः । यथा,—

“क्रमोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च

ज्योतिर्य युग्मं विषमः समश्च ।

चरस्थिरज्ज्वात्मकनामधेया

मेघादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

पुरुषग्रहा यथा,—

“भौमाङ्गजीवाः पुरुषाः ज्योती सोमजभानुजौ ।

स्त्राश्वौ भार्गवचन्द्रौ द्वौ तत्पतित्वात्तथोच्यते ॥”

पुरुषनक्षत्राणि यथा,—

“हस्तो मूलश्रवणपुनर्वसुस्त्वग्गशिरस्तथा पुष्यः ।

गर्भाधानादिकार्येषु पुन्रामायं गणः शुभदः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तद्वैदिकपर्यायः । मनुष्याः १ नरः २ ध्रुवाः ३

जन्तवः ४ विशाः ५ क्षितयः ६ लणायः ७ चर्य-

णयः ८ नहुषः ९ हरयः १० मर्याः ११ मत्तर्गाः

१२ मर्त्ताः १३ व्राताः १४ तुल्यशाः १५ इत्यवः

१६ आयवः १७ यदवः १८ अनवः १९ पूरवः

२० जगतः २१ तम्युषः २२ पञ्चजनाः २३

विवस्वन्तः २४ एतनाः २५ । इति वेदनिघण्टौ

२ अध्यायः ॥

पुरुषकं, ज्यो, पुं, (पुरुष एवेति। पुरुष + स्वार्थे कन् ।)

घोटकानाम्स्मृतिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

श्रीशिवयोगी इति हिन्दीभाषा ॥ (यथा, मातङ्ग्ये ।

५ । ५६ ।

“श्रीशङ्करी पुरुषकोत्तमिताग्रकायः ॥”

“पुरुषकोऽन्धानां स्थानकभेदः । यदत्तम्,—

‘पञ्चभेदाग्रपादेन भुवि स्थित्वाग्रपादयोः ।

ऊर्ध्वप्रेरणया स्थानमन्वानां पुरुषः स्मृतः ॥’

पुरुष एव पुरुषकस्तेन पुरुषकं स्थानक-

पुरुष

गोक्षामत ऊर्ध्वावस्थितोऽग्रकायः पूर्वकायो यस्य
स तथोक्तः ।” इति सङ्कायां मल्लिनाथः ॥

पुरुषकारः, पुं, (पुरुषस्य कारः करणम् ।) पुरु-
षस्य कृतिः । पौरुषम् । जेष्टा । यथा, —

मनुजवाच ।

“देवे पुरुषकारे च किं ज्ञायस्मं जयीहि मे ।

अत्र मे संशयो देव हेतुमहंस्यशेषतः ॥

मत्स्य उवाच ।

स्वमेव कर्म देवाय्यं विद्धि देहान्तरार्जितम् ।

तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥

प्रतिकूलस्तथा देवं पौरुषेण विद्वन्ते ।

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थानशीलिनाम् ॥

येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तमम् ।

पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम् ॥

कर्मणा प्राप्यते लोकं राजसस्य तथा फलम् ।

कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ॥

पौरुषेणाप्यते राजन् ! मार्गितयं फलं नरे ।

देवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्जिताः ॥

तस्मात्तत्कालसंयुक्तं देवं न सफलं भवेत् ।

पौरुषं देवदम्पत्या काले फलति पार्थिव ! ॥

देवं पुरुषकारस्य कालश्च मनुजोत्तमम् ।

चयमेतन्मनुष्यस्य पिण्डितं स्थानं फलावहम् ॥

क्षुधेर्वृष्टिसमाधौगादृश्यन्ते फलसिद्धयः ।

तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ॥

तस्मात् सदैव कर्मणं सधर्मं पौरुषं कृभिः ।

एवमेव प्राप्नुवन्तीह परलोकफलं भुवम् ॥

जालसाः प्राप्नुवन्त्यथैव च देवपरायणाः ।

तस्मात् सन्ध्यायन्तेन पौरुषे यत्तमाचरेत् ॥

त्यक्त्वालसान् देवपरान् मनुष्या-

नृत्यान्युक्तान् पुरुषान् हि लम्पीः ।

अन्विष्य यन्त्राद्भुजते कृपन् ।

तस्मात् सदोत्थानवता हि भाणम् ॥”

इति मातङ्ग्ये देवपुरुषकारको नाम १६५ अध्यायः ॥

(यथा च नीतिशास्त्रे ।

“यथा ज्येन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।

तथा पुरुषकारेण विना देवं न सिध्यति ॥”)

पुरुषकुञ्जरः, पुं, (पुरुषेषु कुञ्जरः श्रेष्ठ इति । पुरुषः

कुञ्जः इवेत्युपमितसमासो वा ।) पुरुषश्रेष्ठः ।

यथा, अमरे । ३ । १ । ५६ ।

“स्युत्तरपदे आध्रपुङ्गवर्षभकुञ्जराः ।

सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठाश्वाचकाः ॥”

(यथा, रामायणे । २ । १० । ५ ।

“हन्तानार्थं ममामित्रे ! सकामा भव केकयि !

मृते मयि गते रामे वनं पुरुषकुञ्जरे ॥”)

पुरुषजा, ल, (द्वितीयासप्रत्ययवृत्तेः पुरुषशब्दान्

“देवमनुष्यपुरुषपुरुषकर्त्तृभ्यो द्वितीयासप्रत्यो-

र्वङ्लम् ॥” ५ । ३ । ५६ । इति ता ।) पुरुषम् ।

पुरुषो । पुरुषान् । पुरुषे । पुरुषयोः । पुरुषेण ॥

देवादृष्टमोक्षाजितिसृज्जेण चात्प्रत्ययनिष्प-

न्नम् । देवादृष्ट देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्थवद्

इत्यादि । इति सुम्भबोधटीकायां दुर्गादासः ।

(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३३ । ८ ।

पुरुषा

“उत्थेषु कारो प्रति नो लुपस्व
मा नो नि कः पुरुषज्ञा नमस्ते ॥”

“पुरुषज्ञा पुरुषेषु ॥” इति तद्वाक्ये मायनः ॥

पुरुषत्वं, स्त्री, पुरुषस्य भावः । पुरुषवृत्तिरसाधारणधर्मः । पुरुषशब्दान् भावार्थे त्वप्रत्ययः ।
(यथा, महाभारते । ५ । १८६ । १३ ।

“हृनिष्यसि रणे विप्रं पुरुषत्वञ्च लभसि ॥”

पुंल्लिङ्गम् ॥

पुरुषद्वयः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दान्

परिमाणार्थं द्वन्द्वप्रत्ययः । इति याकरणम् ॥

पुरुषदन्तिका, स्त्री, (पुरुषस्य दन्त इव आकृति-
र्यस्याः । कप । कापि अत इत्त्वम् ।) मेदा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेदाशब्देऽस्या विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

पुरुषद्वयमः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दान्
परिमाणार्थं द्वयमट्प्रत्ययनिष्पन्नः । इति या-
करणम् ॥

पुरुषद्वेषी, [न] त्रि, पुरुषद्वेषशीलः । पुरुष-
शब्दापपदाद्विषयधोतोर्गन्तुप्रत्ययनिष्पन्नः । इति
याकरणम् ॥

पुरुषनागः, पुं, (पुरुषो नाग इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥

पुरुषपुङ्गवः, पुं, (पुरुषः पुङ्गव इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥

पुरुषपुण्डरीकः, पुं, (पुरुषेषु पुण्डरीकः श्रेष्ठ
इत्यर्थः । यद्वा, पुरुषः पुण्डरीको यात्र इवेत्युप-
मितसमासः ।) पुरुषयात्रः । नरश्रेष्ठः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ५८ ॥ जिनराजविशेषः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥

पुरुषमात्रः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दान्
परिमाणार्थं मात्रट्प्रत्ययः । इति याकरणम् ॥

(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ५ । २ । ५ । १ ।

“पुरुषमात्रेण वि मीमिते यज्ञेन वै पुरुषः
सम्मितः ॥”)

पुरुषर्षभः, पुं, (पुरुष ऋषभ इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥

पुरुषयात्रः, पुं, (पुरुषो यात्र इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥ (यथा, महाभारते ।
६ । १६ । ४३ ।

“एवमेव पुरुषयात्राः पाण्डवा बृहन्निन्दनः ॥”)

पुरुषशार्दूलः, पुं, (पुरुषः शार्दूल इव ।) पुरुष-
श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६२ । ६ ॥

“तव च भ्रातरं वीरमपश्यं सख्यसाक्षिनम् ।

शक्रस्याङ्गमिनगतं तव मे विस्मयो महान् ।

आसीन् पुरुषशार्दूलः । दृष्ट्वा पार्थं तथागतम् ॥”)

पुरुषसिंहः, पुं, (पुरुषः सिंह इव पुरुषेषु सिंहः
श्रेष्ठो वा ।) पुरुषश्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥

जिनराजविशेषः । तत्पर्यायः । श्रेविः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥

पुरुषाद्यः, पुं, (पुरुषाणां जिनपुरुषाणामाद्यः
प्रथमः ।) आदिनाथनामा जिनविशेषः । इति

पुरुषु

धनञ्जयः ॥ (पुरुषेषु जीवेषु आद्यः प्रथमः ।
पुरुषाणामाद्य इति वा ।) विष्णुः ॥

पुरुषाधमः, पुं, (पुरुषेषु अधमोऽतिनिष्ठः ।)
निष्ठनरः । यथा, शान्तिप्रतर्कः ।

“नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे चेतसा
सेने स्वस्य पदस्य दानरि सुरे नारायणे तिष्ठति ।
यं कश्चिन् पुरुषाधमं कतिपयग्राभेऽशमस्यार्थदं
संवाये मृगयामहे नरमहो मृगा वराका
वयम् ॥”

पुरुषार्थः, पुं, (पुरुषस्य अर्थः ।) पुरुषस्य प्रयो-
जनम् । स च चतुर्विधः । यथा, अग्निपुराणे ।
“धर्मायकाममोक्षाश्च पुरुषार्था उदाहृताः ॥”
(यथा, मनुः । ७ । १०० ।

“एतच्चतुर्विधं विद्यान् पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥”)

गोस्वामिमते भक्तिः पञ्चमपुरुषार्थः ॥ (पुरुष-
कारः । यथा, महाभारते । ३ । १७६ । २७ ।

“देवं पुरुषकारेण को वञ्चयितुमर्हति ।

देवमेव परं मन्थे पुरुषार्थो निरर्थकः ॥”)

पुरुषास्थिमाली, [न] पुं, (पुरुषाणामस्थीनि
तेषां मालास्त्वस्येति । पुरुषास्थिमाला-
ब्रौह्म्यादित्वात् इतिः ।) शिवः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १२१ ॥

पुरुषोत्तमः, पुं, (पुरुषेषु उत्तमः ।) विष्णुः । इत्य-
मरः । १ । १ । २२ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ४८ ।

“हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतः

महेश्वरस्त्वात्मक एव नापरः ।

तथा विदुर्मां सुनयः शतक्रतुं

द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥”

एतन्निश्चित्यथा, महाभारते । ५ । ७० । १० ।

“पुराणान् सद्नाच्चापि ततोऽसौ पुरुषो-
त्तमः ॥”)

जिनराजविशेषः । तत्पर्यायः । सोमभूः ० ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५८ ॥ पुरुषेषु मध्ये
उत्तमः । यथा, धर्मपुराणे ।

“विशेषसमभावस्य पुरुषस्थानघस्य च ।

अरिमित्रेऽणुदासोने मनो यस्य समं व्रजेत् ॥

समो धर्मः समः स्वर्गः समो हि परमं तपः ।

यस्यैवं मानसं नित्यं स नरः पुरुषोत्तमः ॥”

(पुरुषोत्तमो जगन्नाथोऽख्येति । अच् ।

उत्कलखण्डिकदेशः । स तु पीठस्मानानामस्य-

तमः । तत्र भगवती विमलारूपेण विराजते ।

यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६४ ।

“गयायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥”

गन्धकूर्तविशेषः । स तु प्रयोगरत्नमालायाकर-
णस्य द्विरूपेकाक्षरहारावलीकोषाणां अन्वि-

याश्च कतिपयग्रन्थानां प्रणेता ॥)

पुरुषं, त्रि, (पुरुं प्रचुरं हन्ति गच्छतीति ।

पुरु + हन् गतौ + अन्विभ्योऽपीति डः ।) प्रचु-

रम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥

पुरुहु, त्रि, (पुरुं प्रचुरं हन्ति गच्छतीति । हन्
गतौ + बाहुलकात् डः ।) प्रचुरम् । इत्यमर-

टीकायां स्वामी ॥ (पुरुहुरित्यपि पाठः ॥)

पुरोगः

पुरुहूतः पुं, (पुरु प्रचुरं हृतमाक्रान्तं यज्ञेषु
यस्य । पुरु यथा स्यात्तथा हृतं यच्चभिरिति
वा । यद्वा, पुरुणि बहूनि हृतानि नामानि
यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४४ ॥ (यथा,
महाभारते । २ । १२६ । २५ ।

“पुरुहूताद्यं जज्ञे कुन्त्यामेव धनञ्जयः ॥”

प्रचुरनामविशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते ।
८ । १ । १३ ।

“स विश्वकायः पुरुहूत ईशः

सत्यः स्वयंज्योतिरजः पुराणः ॥”

स्त्री, भगवती । सा तु पुष्करे पीठस्थाने विरा-
जते । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ५८ ।

“विश्वे विश्वेश्वरीं प्राहुः पुरुहूताश्च पुष्करे ॥”

पुरुरवाः [सु] पुं, (पुरु प्रचुरं यथा स्यात्तथा
रौतौति । “पञ्चतच्च पुरुरांम यत्र यज्ञे पुष्क-
रवाः ।” ३ । ६० । २० । इति महाभारतोक्तवचनान् ।

पुरौ पञ्चते रौतौति वा । पुरु + र + “पुष्क-

रवाः ।” उणा० ४ । २३१ । इति असिप्रत्य-

येन निपातनात् साधुः ।) बुधस्य पुत्रः । स

तु चन्द्रवंशीयादिराजः । तत्पर्यायः । बौधः २ ।

खेलः ३ उर्वशीरमणः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

यथा, अग्निपुराणे ।

“ततो बुधाश्रमं प्रायादिकृत् रूपाश्रिता सती ।

बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायापमन्त्रिता ॥

सोमपुत्राद्बुधाद्राजन् । तस्या जज्ञे पुरुरवाः ।

जनयित्वा ततः सा तं पुनः सुदुस्वतां गता ॥”

अपि च ।

“इलोदरे च धर्मिष्ठं बुधः पुत्रमजीजनत् ।

अश्वमेधशतं सायमकरोदयः स्वतेजसा ॥

पुरुरवा इति ख्यातः सर्वलोकनमस्कृतः ।

हिमवच्छिखरे रम्ये आराध्य स जनाद्देनम् ।

लोकैश्वर्यमगाद्राजा सप्तद्वीपपतिस्तदा ॥

केशिप्रभृतयो देव्यास्तस्य भृत्यत्वमागताः ।

उर्वशी यस्य पत्नीत्वमागतं सद्रूपमोजिता ॥

सप्तद्वीपा वसुमती सशैलवनकानना ।

धर्मेण पालिता तेन सर्वलोकहितेष्टिणा ॥

चामरग्राहिणी कौर्तिः सम्यग्मैकाङ्गवाहिका ।

विष्णुप्रसादाद्देवैर्ददावर्जुनसन्निदा ॥

धर्मार्थकामाधर्मणः सममेवाभ्यपालयत् ।

धर्मार्थकामास्तं द्रष्टुमाजगुः कौतुकात् पुरा ॥”

इति मात्स्ये २४ अध्यायः ॥

(अस्य विशेषविवरणस्तु हरिवंशे २६ अध्याये

द्रष्टव्यम् ॥ *) विश्वदेवः । इति ऋताधरः ॥

पार्वणश्राद्धदेवः । यथा,—

“पुरुरवा मादवाश्च पार्वण्ये ससदाहूतौ ॥”

इति श्राद्धगन्धे वृहत्संहिताः ॥

पुरोगः त्रि, (पुरोऽयं गच्छतीति । पुरस् + गम +
डः ।) अग्रगामी । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ॥

(यथा, रघुः । ६ । ५५ ।

“ज्याघातरेखे सुसुजां सुजाभ्यां
विभर्त्ति यथापभृतां पुरोगः ॥”)

प्रधानः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७४ ॥

पुरोहि

पुलकः

पुलिनं

पुरोगतिः, पुं, (पुरोऽग्रे गतिर्गमनमस्य ।) कुकुरः ।
इति धरणिः ॥ अग्रगे, त्रि ॥
पुरोगमः, त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति । गम +
अच् ।) अग्रगामी । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥
(यथा, महाभारते । ६ । १६ । १० ।
“यं दृष्ट्वा पार्थिवाः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ।
निवर्त्तिष्यन्ति संवत्सराः सिंहं क्षुद्रमृगा यथा ॥”
कुकुरे, पुं । इति हेमचन्द्रटीका ॥)
पुरोगामी, [न] त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति । गम +
णिनिः ।) अग्रगामी । तत्पण्यायः । पुरोगः ०
अग्रसरः ३ प्रथः ४ अग्रतःसरः ५ पुरःसरः ६
पुरोगमः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ॥ नासीरः ८
प्रग्रसरः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
पुरोटिः, पुं, (पुरोऽटतीति । अट + इत् ।) पञ्च-
भङ्गारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रायभाटि इति
भाषा ॥ (पुरसंस्कारः । इति हारावली । १६४ ॥)
पुरोडाः, [ण] पुं, (पुर आदौ दास्यते दीयते
इति । पुरस् + दास्य दाने + क्तिप् । निपात-
नात् इत्य उः ।) हविः । इति सुश्वोध-
याकरणम् ॥
पुरोडाशः, पुं, (पुरोऽग्रे दास्यते दीयते इति ।
दाश + कर्मणि घञ् । निपातनात् इत्य उः ।)
हविर्भेदः । स तु यवचूर्णनिमित्तरोटिका-
विशेषः । (यथा, मनुः । ६ । ११ ।
“वासन्तशारदेर्मध्येर्मन्थनेः स्वयमाहुतैः ।
पुरोडाशांश्चक्ष्वेव विधिवन्निर्वपेत् पृथक् ॥”)
पिष्टकचमसी । हुतशेषः । इति मेदिनी । श्र, ३८ ॥
सोमरसः । इति हेमचन्द्रः ॥
पुरोडाशं, त्रि, (पुरोडाशाय हतमिति । पुरो-
डाश + यत् ।) पुरोडाशीयम् । हविर्योग्यम् ।
पुरोडाशाय हतम् । यथा, भट्टिः । ५ । १२ ।
“आमिन्नीयं हवि क्षीरं पुरोडाशं तथोषधम् ।
हविर्हयज्ञवीनञ्च नाप्युपप्रति राक्षसाः ॥”
रोद्धवा, स्त्री, (पुर उद्धवो यस्याः ।) महा-
मेदा । इति रत्नमाला ॥
पुरोधाः, [स्] पुं, (पुरोऽग्रे दधाति मज्जल-
मिति । पुरस् + धा + “पुरसि च ।” उणा० ४ ।
२३० । इति असिः । स च ङित् ।) पुरोहितः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥ (यथा, रघुः । ३ । १८ ।
“स जातकर्मण्यखिले तपस्विना
तपोवनादेव पुरोधसा कृते ॥”)
पुरोभागी, [न] त्रि, (पुरः पूर्वमेव भजते इति ।
पुरस् + भज + णिनिः ।) दोषमात्रदर्श । इत्य-
मरः । ३ । १ । ४६ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ६ । ८३ ।
“कृपितोऽपि स यज्ञेना न्यवधीर्भागमोहितः ।
तेनेवागात् पुरोभागिवितर्कात्तद्व्याजताम् ॥”)
अग्रांशी च ॥
पुरोहितः, पुं, पुरो हृष्टाहृष्टफलेषु कर्मसु धीयते
आरोप्यते यः । (यथा, पुर आदावेव हितं
मज्जलं यस्मात् ।) शान्त्यादिकर्ता । तत्पण्यायः ।
पुरोधाः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥ धर्मेकस्मादि-

कारकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं
यथा, चाणक्ये ।
“वेदवेदाङ्गत्वञ्चोत्तमपक्षीमपरायणः ।
आशीर्वादावचोयुक्त एव राजपुरोहितः ॥”
तस्य वर्जनीयलक्षणं यथा, —
“काणं यज्ञमपूवं वानभिज्ञमजितेन्द्रियम् ।
न पूवं व्याधितं वापि वृषः कुर्यात् पुरोहितम् ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥ * ॥
पुरोहिते वर्जनीयानि यथा, —
“पुरोहितो हितो वेदस्त्वितिष्ठः सत्यवाक् शुचिः ।
ब्रह्मण्यो विमलाचारः प्रतिकर्त्ता पदाग्रजुः ॥”
इति कविकल्पलता ॥
(यथा च ।
“दोषागण्युत्तमभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।
रक्षिता वृषति नित्यं यत्रादेवपुरोहितौ ॥
ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्वेदमभाषत ।
पुरोहितमते तस्मादर्त्तत भियगात्मवान् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशोऽध्याये ॥)
पूर्वे, पूर्वे । पूर्णाकरणे । इति कविकल्पदमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । पूः
पुरौ पुरः । पूर्वति पयसा कुम्भं चेटी । इति
दुर्गादासः ॥
पुल, क उच्छ्रितौ । इति कविकल्पदमः ॥ (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) उच्छ्रितरुचीभावः । क,
पोलयति पञ्चतः । इति दुर्गादासः ॥
पुल, ज महत्त्वे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ज, पोलः पुलः । पोलति ।
इति दुर्गादासः ॥
पुल, श महत्त्वे । इति कविकल्पदमः ॥ (तदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) श, पुलति पुलिनं शरदि
महत् स्यादित्यर्थः । पोलिता । इति दुर्गादासः ॥
पुलः, पुं, (पोलति उच्छ्रितो भवतीति । पुल +
कः ।) पुलकः । विपुले, त्रि । इति मेदिनी । ले,
२३ ॥
पुलकं, स्त्री, (पुलतीति । पुल + कः । ततः संज्ञायां
कन् ।) कङ्कटम् । तच्च पञ्चतीयस्तिका-
विशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुलकः, पुं, (पुल + स्वार्थं कन् ।) रोमाचः ।
तत्पण्यायः । रोमोद्भेदः २ लक्ष्पुष्पम् ३ लग-
ङ्कुरः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ३७६ ।
“प्रमलत्रूलतकेशवचोभरविपुलपुलककुच-
कलसा ।
गोवर्द्धनगिरिगुहतां सुश्वधूर्निर्भृतसुप-
हसति ॥”)
शरीरान्तर्बहिर्भवकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥
(तुच्छधान्यम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६६ ।
“पुलका इव धान्येषु पूतिका इव पटिषु ।
मशका इव मर्त्तपु येषां धर्मा न कारयम् ॥”)
प्रस्तरविशेषः । तस्य परीक्षा यथा, —
“पुण्येषु पञ्चतवरेषु च निम्नगामु
स्थानान्तरेषु च तथोत्तरदेशगतात् ।

मंस्थापिताश्च नखरा भुजगैः प्रकाशं
संपूज्या दानवपतिं प्रथितं प्रदक्षे ॥
दाशार्णवागदवमेकलकालगादौ
गङ्गास्रनक्षौदमृगालवर्गाः ।
गन्धर्ववह्निर्कदलीमडशावभामा
एते प्रशस्ताः पुलकाः प्रमृताः ॥
शक्राजभङ्गाकंविचित्रभङ्गा
शूद्रकपेताः परमाः पवित्राः ।
मङ्गल्यपुला बहुभक्तिचिन्ता
वृद्धिपदास्ते पुलका भवन्ति ॥
काकेश्वरासभङ्गालङ्काररूपै-
गधैः समामरुधिरादसुरैरुपेताः ॥
मृत्युपदास्तु विदुषा परिवर्जनीया
मृत्युं पलस्य कथितश्च शतानि पञ्च ॥”
इति मारुडे ७७ अध्यायः ॥
मणिदोषविशेषः । हरितालम् । गजानपिष्टम् ।
गन्धर्वविशेषः । इति मेदिनी । के, १२१ ॥
असुराञ्जी । गल्लकः । इति हेमचन्द्रः ॥
पुलकी, [न] पुं, (पुलकीरस्यस्येति । पुलक +
इनिः ।) धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुलस्तिः, पुं, (पुल महत्त्वे + क्तिप् । पुलं महत्त्वं
असते गच्छतीति । अस् + तिः । इत्युल्लङ्घनः ।
४ । १७६ ।) पुलस्त्यमृनिः । इत्युणादिकोषः ॥
पुलस्त्यः, पुं, सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ स ब्रह्मणः कर्णाभ्यां जातः ।
तस्य भार्या हविर्भूः कर्दमकन्या । तस्य पुत्रः
अग्रस्त्यः विश्वनाथः । इति श्रीभागवतम् ॥
यथा, हरिवंश । ७ । ८ ।
“मरीचिरचिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः ॥”
पुलहः, पुं, सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ स च ब्रह्मणो नाभिर्भो जातः
तस्य भार्या कर्दममुनिकन्या गतिः । तस्य
पुत्राः कर्मश्रेष्ठः यवीयान् सहिष्णुश्च । इति
श्रीभागवतम् ॥
पुलाकः, पुं, (पोलति उच्छ्रितो भवतीति । पुल +
“बलाकादयश्च ।” इति आकप्रत्ययेन निपा-
तनात् प्राप्तिः ।) तुच्छधान्यम् । आगङ्गा इति
ख्यातम् ॥ (यथा, मनुः । १० । १२५ ।
“पुलाकाश्चेव धान्यान्वां जीर्णांश्चेव परिष्कृदाः ॥”)
संक्षेपः । अल्पत्वम् । भक्तसिक्थकम् । भक्त-
गुलिका । इत्यमरभरतौ ॥ क्षिप्रम् । यथा पुलाक-
कारी । इति स्वामी ॥
पुलाकी, [न] पुं, (पुलाकः क्षिप्रता वृद्धौ विषये
अस्यस्येति । पुलाक + इनिः ।) वृलः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १८० ॥
पुलायितं, स्त्री, (पुल + क्त्वाच् + क्तः ।) अश्वगतिः ।
तत्पण्यायः । विक्रान्तिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुलिनं, स्त्री, (पोलतीति । पुल महत्त्वे + “तलि-
पुलिभ्याश्च ।” उणा० २ । ५३ । इति इन्द्रः । स
च कित् ।) तोयोत्थिततटम् । इत्यमरः । १ ।
१० । ६ ॥ चर इति चङा इति च भाषा ॥

पुलिन्दः

(यथा, रामायणे । २ । ६५ । ६ ।

“कतिन्मणिनिकाशोदां कचिन् पुलिनशालिनीम् ।
कचिन् सिद्धशनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं
मदीम् ॥”)

जलादतिरोत्थितं तटम् । इति भरतः ॥ तत्-
क्षणतोययुक्तदीपम् । इति सुभूतिः ॥ क्रमेणो-
त्थितं तटम् । इति स्वामी ॥ जलमध्यस्थमुत्थितं
तटम् । इति पद्मिका ॥ दीपम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यत्नविशेषे, पुं ४ यथा, महाभारते ।
१ । ३२ । १६ ।

“उल्लङ्घयन्नाभ्याश्च निमिषेण च पश्चिरात् ।
प्ररुजेन च संग्रामं चकार पुलिनेन च ॥”)

पुलिन्दः, पुं. (पुल महत्त्वे + “कुणिपुल्योः किन्दच्” ।
उणा० ४ । ८५ । इति किन्दच् ।) चण्डाल-
भेदः । स च खेच्छशब्दवाच्यः । इत्यमरभरतौ ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“गवं गतेषु जेलोक्षं दानवेषु पुरन्दरः ।
जगाम ब्रह्मसदनं सह देवैः प्रचीपतिः ॥
तत्रापश्यत् स देवेशं ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ।
अग्निभिः सार्द्धमासीनं पितरं स्वश्च कश्यपम् ॥
ततो ननाम शिरसा शक्रः सुरगणैः सह ।
ब्रह्माणं कश्यपश्चैव तांश्च सर्वान्स्त्वपोधनान् ॥
प्रोवासेन्द्रः सुरैः सार्द्धं देवनाथं पितामहम् ।
पितामह ! हृतं राज्यं बलिना बलिना मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच शक्रेतत् भुज्यते स्वकृतं फलम् ।
शक्रः पप्रच्छ भो ब्रह्म किं मया दत्तं कृतम् ॥
कश्यपोऽप्याह देवेश ! भृगुहत्या कृता त्वया ।
द्विगुदरात्त्वया गर्भः कृतो मे बहुधा बलात् ॥
पितरं प्राह देवेन्द्रो मातुर्दण्णतो विभो ! ।
कर्त्तनं प्राप्तवान् गर्भो यदंशौचा हि साभवत् ॥
ततोऽब्रवीत् कश्यपस्तु मातुर्वेति सदासताम् ।
गतस्ततो विनिहतो दोगोऽपि कुलिशेन भोः ॥
तच्छ्रुत्वा कश्यपवचः प्राह शक्रः पितामहम् ।
विनाशं पाप्मनो ब्रह्म प्रायश्चित्तं विभो ! मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच देवेशं वशिष्ठः कश्यपस्तथा ।
हृत्तं सर्वस्य जगतः शक्रस्यार्पि विशेषतः ॥
शक्रचक्रगदापाणिर्माधवः पुरुषोत्तमः ॥
तं प्रपद्यस्व शरणं स ते श्रेयो विधास्यति ॥
सहस्राक्षोऽपि वचनं गुरुणां स निशम्य वै ।
प्रोवाच स्वल्पकालेन कस्मिन् प्राप्यो बहुदयः ॥
ता ऊर्चुर्देवता मर्त्या स्वल्पकाले बहुदयः ॥

इत्येवमुक्तः सुरराडिरिच्छिना
मरीचिपुच्छेण च कश्यपेन ।
तथैव मित्रावरुणात्मजेन
वेगान्महीपृष्ठमवाप्य तस्यौ ॥
कालञ्जरस्योत्तरतः सुपुण्य-
स्तथा हिमादरेऽपि दक्षिणस्याम् ।
कुशस्थलान् पूज्यत गव विश्वतो
यमोः पुरात् पश्चिमतोऽवतम्ये ॥
यत्राय चक्रे भगवान् सुरारि-
पांस्तथमथक्ततनुस्त्वर्त्तिः ।

१६८

पुलोमा

ख्यातिं जगामाथ गदाधरेति
महाघट्टस्य शितः कुठारः ॥
यस्मिन् द्विजेन्द्राः श्रुतिशास्त्रसंयुताः
समानतां यान्ति पितामहेन ।
मरुत्पितृन् यत्र च संप्रपूज्य
भक्त्या त्वन्ये नहि चेतसेव ।
फलम्बहामेधमखस्य मानवा
लभन्त्यनन्तं भगवत्प्रसादात् ॥
महानदी यत्र सुरधिकन्या
बालापदेशाद्भिर्मणैर्ममेव ।
चक्रे जगत् पापविनष्टमग्रं
सन्दर्शनप्राशनमञ्जनेन ॥

तत्र शक्रः समभ्येत्य महानद्यास्तटेऽद्भुत ।
आराधनाय देवस्य कृत्वाश्रममवस्थितः ॥
प्रातःस्नायी त्वधःप्रायी सकभक्तिर्न्यासितः ।
तपस्तेपे सहस्राक्षः स्तुवन् देवं गदाधरम् ॥
तस्यैवं तप्यतः सम्यक् जितसर्वेन्द्रियस्य च ।
कामक्रोधविहीनस्य सायः संवत्सरो गतः ॥
ततो गदाधरः प्रीतो वासवं प्राह नारद ! ।
गच्छ प्रीतोऽस्मि भवतो मुक्तपापोऽसि साम्प्र-
तम् ॥

निजं राज्यश्च देवेश ! प्राप्तमसि त्वचिराद्विः ।
यतिप्यामि यथा शक्र ! भाविश्रेयो यथा तव ॥

इत्येवमुक्तोऽथ गदाधरेण
विमर्जितः स्नाप्य मनोहरायाम् ।
स्नानस्य देवस्य ततः पुरस्तात्
संप्रोचुरस्नानेनृशामयम् ॥
प्रोवाच तान् भीषणकर्मकारान्
नाम्ना पुलिन्दा मम पापसम्भवाः ।
वसन्धमेवान्तरमद्रिमृगयो-
र्हिमाद्रिकालात्तरयोः पुलिन्दाः ॥
इत्येवमुक्त्वा सुरराट पुलिन्दान्
विमुक्तपापः सुरमिहयज्ञैः ।
संपुण्यमानोऽनुजगाम चाश्रमं
मातुस्तदा धर्मेनिवासमाद्यम् ॥”

इति वामने ७३ अध्यायः ॥

पुलोमजा, स्त्री, (पुलोमो देव्यात् जायते इति ।
जन + डः ।) शची । इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥
(यथा, काशीखण्डे १० अध्याये ।

“नियत्यृहं क्रतुशतं यः कश्चित् कुरुतेऽवनौ ।
जितेन्द्रियोऽमरावर्था स प्राप्नोति पुलोमजाम् ॥”)

पुलोमजित्, पुं, (पुलोमानं जयतीति । जि +
क्विप् तुगागमश्च ।) इन्द्रः । इति केचित् ॥

पुलोमद्वि, [ष] पुं, (पुलोमो देवविशेषस्य
द्विट् शत्रुः ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । १२०८ ॥

पुलोमभित्, [द्] पुं, (पुलोमानं भिनत्तीति ।
भिद् + क्विप् ।) इन्द्रः । इति भूरिप्रयोगः ॥

पुलोमा, [न्] पुं, असुरविशेषः । स इन्द्रस्य
अशुरः । इति पुलोमजाशब्दटीकायां भरतः ॥
(अयं खल्विन्द्रेण निपातितः । यथा, हरि-
वंशे । २० । ११४ ।

“तत्वा समन्वयं चापि विश्वसिद्धचुणा नहि ।

पुष्करं

पुलोमानं जघानाजौ जामाता सन् शत-
क्रतुः ॥”)

पुलोमारिः, पुं, (पुलोमोऽरिः शत्रुः ।) इन्द्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष, पुष्टौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पोषति तातः पुत्तम् । इति
दुर्गादासः ॥

पुष, लृ य औ पुष्टौ । पोषणे । इति कविकल्प-
दमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-अनिट् ।) लृ,
अपुषत् । य, पुष्यति । औ, पोष्टा । इति
दुर्गादासः ॥

पुष, क छतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (पुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) क, पोषयति । इति दुर्गादासः ॥

पुष, ग पुष्टौ । इति कविकल्पदमः ॥ (क्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ग, पुष्याति पुपोष । इति
दुर्गादासः ॥

पुषा, स्त्री, (पुष्यातीति । पुष पुष्टौ + कः । तत्-
ष्टाप् ।) लाङ्गलिकीश्वरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पुषितं, चि, (पुष्यते स्मिति । पुष + क्तः । आदि-
गणीयत्वात् इट् ।) पुष्टम् । कृतपोषणपक्षि-
नृगादि । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥

पुष्करं, स्त्री, (पुष्यातीति । पुष पुष्टौ + “पुषः
कित् ।” उणा० ४ । ४ । इति करन् । स च
कित् ।) हस्तिशुङ्गायम् । (यथा, माधे । ५ । ३० ।

“आलोलपुष्करमुखोल्लसिते रभीच्छा-
सुलाम्भभूरभितो वपुरम्बवर्धः ॥”)

वाद्यभाण्डमुखम् । (यथा, रघुः । १७ । ११ ।
“नदद्भिः स्निग्धगम्भीरं तूथ्यैराहृतपुष्करैः ॥”)

“पुष पुष्टौ । पुषः कित् । इति करन्प्रत्ययः ।
पुषिरचान्तनीतगर्थः । पोषयति भूतान्यवकाश-
प्रदानेन उदकदानादुपकारेण च । पुष्कं वारि
रातीति पुष्करं इति चौरस्वामी । पुषेरन्त-
गर्थत्वात् स्वरभ्रष्टशुषिधुधिम्यः कित् । इति
विहितः करन्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति ।
हृद्वल्लस्युषीचोपुषिषुषिष्ठुष्यः कित् । इति
कर इति श्रीभोजदेवः । पोषयति भूतानीति ।
पुष्कोपपदादातेः आतोऽनुपसर्गं कः । यद्वा,
वपुर्ल्युदकनाम तत् कर्तुं शीलमस्येति । लभो
हेतुनाच्छील्यानुलोभ्येपु । इति टः । वपुष्करं
सत् वकारलोपेन पुष्करम् । एषोदरादिः ॥” इति
निघण्टौ देवराजयक्षा ॥ जलम् । (यथा, शत-
पथब्राह्मणे । ६ । ४ । २ । २ ।

“आपो वै पुष्करं प्राणोऽथवा प्राणो वा ॥”)
योम । (यथा, हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।
“मेघाः सूर्यशिलासमानरूपयो ह्यल्पसवाल-
खना

हंसालीकमलालिमखितजलः पद्माकरः
शोभनः ।

तीव्रस्निग्धमयुखचन्द्रविमला स्नानन्दिनी
कौसुदी

चित्रा चर्मेविपक्तोयसुरसा स्यान्मिलं
पुष्करम् ॥”)

पुष्करः

खड्गफलम् : पद्मम् । (यथा, रामायणे ।
२ । ६५ । १४ ।

“सखीवच्च विगाहस्य सीते ! मन्दाकिनीं
नदीम् ।

कमलान्यवमञ्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि ! ॥”
तीर्थभेदः । (यथा, महाभारते । १ । ३६ । ३ ।

“गोकर्णं पुष्करारण्यं तथा हिमवतस्तटे ॥”

अस्य अन्यद्विवरणं पुलिङ्गान्तपुष्करशब्दे द्रष्ट-
यम् ॥ कुल्लोपधम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १८५ ॥

(यथास्य पर्यायः ।

“उक्तं पुष्करसूत्रान्तं पौष्करं पुष्करश्च तत् ।
पद्मपत्रञ्च काष्ठीरं कुल्लभेदमिमं जगुः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

खड्गकोपः । इत्यमरटीकायां मथुरेशः ॥
काण्डम् । द्वीपभेदः । इति मदिनी । रे, १८७ ॥

(अस्य विवरणं पुलिङ्गान्तपुष्करशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
युद्धम् । इति नागार्थरत्नमाला ॥ * ॥

पुष्करः, पुं, (पुष्प + “पुष्पः कित् ।” उणा० ४ । ४ ।
इति कर्त्तुः । स च कित् ।) रोगविशेषः । नाग-

विशेषः । सारसपक्षी । वृषभेदः । स तु नल-
रात्रभाता । (यथा, महाभारते । ३ । ४६ । ४ ।

“ स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च ।
गत्वा पुष्करमाहमेहि दीय नलेन वै ॥”

अयं हि कलिसाहाय्येन अत्यन्तं नलं विजित्य
निघ्नाधिपोऽभवत् । एतद्वृत्तान्तं महा-

भारते वनपर्वणि ५६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)
वरुणपुत्रः । इति मेदिनी । रे, १८७ ॥ (वाद्य-

विशेषः । यथा, मार्कण्डेय । १०६ । ६१ ।
“प्रावाद्यन्त ततस्तत्र वेषुवीणादिदहैराः ।

पगवाः पुष्कराश्चैव गृह्णाः पटहानकाः ॥”)
पर्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

सप्तद्वीपानां मध्ये द्वीपविशेषः । पुष्करद्वीपवर्णनं
यथा,—

सूत उवाच ।

“शाकद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणेन समन्ततः ।
क्षीराणव समावृत्य द्वीपः पुष्करसंज्ञितः ॥

एक एवात्र विप्रेन्द्राः पर्वतो मानसोत्तरः ।
योजनानां सप्तसप्त चोद्धं पञ्चाशद्विहृतः ॥

तावदेव च विस्तीर्णः सर्वत्र परिमण्डलः ।
स एव द्वीपो यस्माद्मानसोत्तरसंज्ञितः ॥

एक एव महासानुः सन्निवेशाद्बिधाकृतः ।
तस्मिन्द्वीपे स्मृतौ तु द्वौ पुण्यौ जनपदौ शुभौ ॥

अपरी मानवस्याय पर्वतस्यानुमण्डलौ ।
महावीतं स्मृतं वर्षं धातकीगण्डमेव च ॥

स्नातृदकेनोदधिना पुष्करः परिभाषितः ।
तस्मिन्द्वीपे महावृक्षो न्यग्रोधोऽमरपूजितः ॥

तस्मिन्निवसति ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावनः ।
तत्रैव मुनिशार्दूलाः शिवनारायणालयम् ॥

वसन्त्यत्र महादेवो हरार्हा हरिरययः ।
संपूज्यमानो ब्रह्मादौ कुमारौ च योगिभिः ॥

गन्धर्वैः किन्नरैश्चैरोश्वरैः कृष्णपिङ्गलैः ।
सुस्थास्तत्र प्रजाः सर्वा आक्षणाः सदृशत्वैः ॥

पुष्करः

निरामया विशोकाश्च रागद्वेषविवर्जिताः ।
सत्यावृते न तत्रास्तां नोत्तमाधममध्यमाः ॥

न वर्णाश्रमधर्माश्च न नद्यो न च पर्वताः ।
परेण पुष्करस्याय समावृत्य स्थितो महान् ॥

स्नातृदकः समुद्रस्तु समन्ताद्विजसत्तमाः ।
परेण तस्य महती दृश्यते लोकसंस्थितिः ॥”

इति कौर्मि ७७ अध्यायः ॥ * ॥

पुष्करद्वीपस्य राजा । तस्य रथः । यथा,—
“लोकेश्वरः सोऽपि वृभिर्मनीन्द्रै-

र्देवैः सहैन्द्रेण ब्रह्मचारी ।
द्वीपे शुभे पुण्यजनैरुपते

उवास राजा स तु पुष्करस्थः ॥
तेनैव नाम्ना स तु पुष्करोऽपि

सदोच्यते देवगणैः ससिद्धैः ।
तेनैव यानेन तथाभ्युजैन

बभूव नाम्ना तमथाह्वयन्ति ॥”
इत्यमिपुराणम् ॥ * ॥

ब्रह्मकृततीर्थविशेषः । तस्य नामान्तरम् । रूप-
तीर्थम् २ सुखदर्शनम् ३ । तत्र ज्येष्ठपुष्कर

मध्यमपुष्करकनिष्ठपुष्करनामकास्तथो द्वादाः ।
तस्य परिमाणं शतयोजनमण्डलम् । इति पद्म-

पुराणम् ॥ * ॥ योगविशेषे गङ्गादीनां पुष्करत्वं
यथा,—

“मकरस्थो यदा भानुस्तदा देवगुरुर्यदि ।
पूर्णिमायां भानुवारं गङ्गा पुष्कर इरितः ॥

गङ्गोत्थं प्रयागे च कोटिस्थं गङ्गः समः ।
सिंहमंसे दिनकरं तथा जौवनं संयुते ॥

पूर्णिमायां गुरोर्वारे गोदावल्यास्तु पुष्करः ।
तत्र स्नानं दानं च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥

मेघमंसे दिवानाथे देवानां च पुरोहिते ।
सोमवारे मिताठस्यां कावेरी पुष्करो मतः ॥

कर्कटस्थे दिवानाथे तथा जौवन्दवासरे ।
अमायां पूर्णिमायां वा कृष्णा पुष्कर उच्यते ॥”

इति स्कन्दपुराणे पुष्करखण्डे श्रीशैलमाहात्म्यम् ॥
मेघनाथकविशेषः । तत्परिज्ञानं यथा,—

“त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि सर्वसं पुष्करं दोगमस्वदम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तस्य फलम् । यथा,—
“पुष्करे दुष्करं वारि शस्यहीना वसुन्धरा ।

विग्रहोपहृता लोकाः पुष्करे जलदाधिपे ॥”
इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

क्रूरवार-भद्रातिथि-भसपादनञ्च-चटिताशुभ-
जनकयोगविशेषः । यथा,—

“पुनर्वसुत्तराषाढा कृत्तिकोत्तरफलगुनी ।
पूर्वभाद्रं विशाखा च रविर्भीमशनेश्वराः ॥

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।
एतेषामेकदा योगे भवतीति त्रिपुष्करः ॥ * ॥

जाते तु जारजो योगो गृह्यते भवति पुष्करः ।
त्रिगुणं फलदो वृद्धौ नष्टे हृते गृह्यते तथा ॥

प्रथमे मासि वर्षे वा कृत्स्नमपि पीडयेत् ।
देवोऽपि यदि वा रक्षेत् तस्य पुत्रो न जीवति ॥

पुष्करः

अतस्तद्दोषशान्त्यर्थं होमयेद्युतं वधः ।
अशक्तश्च सुवर्णादिदानं कुर्याद्यथाविधि ॥”

समर्थश्चेद् वराहसंहितोक्तं अयुतहोमादिकं
कुर्यात् । वाक्यं यथा,—

श्रीविष्णुरोम् तत सदयामुके मास्यमुकपक्षेऽमुक-
तिथौ अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा अमुक-

गोत्रस्य प्रेतस्यामुकदेवशर्मान्स्त्रिपुष्करयोग-
कालीनमरणअन्यदोषशमनकामः इदं काचनं

श्रीविष्णुदेवतं यथासम्भवगोचरान्त्रिं ब्राह्मणायाहं
ददे । ततो दक्षिणां दद्यात् । अन्यत्र पूजाहोम-

कर्मणी करिष्ये । इति विशेषः । एतत् सर्व-
मश्रीचेऽपि कर्तव्यम् । यथा दत्तः ।

सुस्थकाले त्विदं सर्वं सूतकं परिकीर्तितम् ।
आपद्गतस्य सर्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम् ॥”

इति शुद्धिकारिका ॥ * ॥

अपि च ।

“पुनर्वसुत्तराषाढा कृत्तिकोत्तरफलगुनी ।
पूर्वभाद्रं विशाखा च यद्वेते वै त्रिपुष्कराः ॥

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।
शनिर्भीमो रविश्चैव वाराश्चैते त्रिपुष्कराः ॥

एते त्रिपुष्करा ज्ञेयास्तथा द्वादशमासिके ।
हिमासे च तथा प्राप्ते षण्मासे च चतुर्थके ॥

षोडशे मासि संपूर्णे कृत्स्नं पीडयेद्भवम् ।
अन्तेऽप्युपान्ते मध्ये च पुष्करो हन्ति नान्यथा ॥

तद्दोषप्रशमार्थं होमयेद्युतं वधः ।
तिलत्रौष्ठयवांश्चैव कृत्वाप्येन समन्तथा ॥

क्षीरेणैव तथा चाख्यां जुहुयाद्भक्तिभावतः ।
चरुञ्च अपयेत्तत्र प्राप्ते कुर्याद्विलम्बया ॥

वैकङ्कडुम्बराश्वत्थैः प्रत्येकाष्टोत्तरं शतम् ।
एकेकं त्रिजिसंयुक्तं दर्भेण परिवेष्टितम् ॥

यमाय वक्रकृतेन धर्मायोऽङ्गुस्त्रेण च ।
अश्वत्थैश्चित्रगुप्ताय जुहुयात् क्रमशस्तथा ॥

तद्दद् द्रुततिलांश्चैव तथा ममिधमेव च ।
एकीकृत्य समं सर्वं चरुमाश्रित्य होमयेत् ॥

यवब्राह्मिलैर्युक्तं तक्षुलं अपरं बरुम् ।
दधिमध्वायसंयुक्तं होमः सहस्रसंख्यया ॥

वैकङ्कडुम्बराश्वत्थैर्होमयेद्दिधिपुष्पकम् ।
यमं धम्मं चित्रगुप्तं पुष्करं पुरयं तथा ॥

तिथिं वारं तथा ऋत्वं प्रजयित्वा तु होमयेत् ।
पञ्चवर्गेन चर्णेन कुर्याद्दि पद्ममण्डलम् ॥

यमं धम्मं चित्रगुप्तं म्यापयेत् क्रमशस्ततः ।
तिलप्रपूरिते पात्रे लौहे च कृष्णवाससा ॥

वेष्टयित्वा यमं तत्र स्थापयेत्क्षौद्रनिर्मितम् ।
द्रुतप्रपूरिते पात्रे कांस्यपात्रे निरञ्जनम् ॥

रौप्याकृतिं शुक्लवस्त्रवेष्टितं तत्र प्रजयेत् ।
गुडप्रपूरिते पात्रे ताम्रपात्रे च मल्लिगम् ॥

स्वर्णाकृतिं रक्तवस्त्रवेष्टितं तत्र प्रजयेत् ।
क्षीरप्रपूरिते पात्रे प्रस्तरपात्रे च पुष्करम् ॥

कृष्णाकृतिं कृष्णवस्त्रवेष्टितं तत्र प्रजयेत् ।
मुवर्णतुल्यमर्द्धं वा अथवा शक्तिभावतः ॥

प्रतिमाश्च समाः सर्वाः क्रमात्तत्र नियोजिताः
ब्रीहौ यवे तथा धान्यं क्रमात् पात्रत्रयन्ततः ॥

पुष्कर

ननने च क्रमान् पीठे स्थापयेदधिपूर्वकम् ।
मण्डलस्य चतुर्दिक्षु चतुःकुम्भांश्च स्थापयेत् ॥
दधिगुडान्नीरपूणान् प्रकल्प्या संयुतेऽन्ततः ।
अथवा तन्मूलदेशे सचूतपल्लवास्तथा ॥
पीतवस्त्रेण संयुक्तं कुम्भाद्वत्तुष्टयम् ।
चक्रातपं तदुपरि विचित्रं परिकल्पितम् ॥
कुम्भानाञ्च चतुःपार्श्वं यवतिलैर्धृततण्डुलान् ।
स्थापयेयुः क्रमात्तत्र पूजाकाले द्विजोत्तमाः ॥
मण्डलस्य तथा पूर्व्वं वारुणं घटमर्पयेत् ।
नानादेवान् गणेशादीन् गृह्णादीन् समर्चयेत् ॥
हुत्वा यथाक्रमं तत्र बलिं दद्याद्विचक्षणः ।
पयोधूतेन क्षीरेण स्नापयित्वा यथाक्रमम् ॥
स्नेह स्नेहैव मन्त्रेण पूजयित्वा च होमयेत् ॥
एवं विधिप्रकारेण यः प्रेतं न तु होमयेत् ।
पुष्करारिष्टदोषस्तु चतुष्पातस्य सम्भवेत् ॥
संवत्सरे तथा पूर्णं षोडश मासि वै तथा ।
घण्टासाभ्यन्तरे तस्य सुतहानिं विनिर्दिशेत् ॥
अथवा स्वामिनं हस्ति द्वितीयं भ्रातरन्तथा ।
तृतीयं सर्व्वहानिः स्यात् सुतवित्तविनाशनम् ॥
प्रेतारिष्टविनाशाय यमादीन् यो न होमयेत् ।
संज्ञाणि तस्य नश्यन्ति गोमहिषादीनि सर्व्वतः ॥
एवंविधैस्तं होमं यः कर्त्तुमक्षमो भवेत् ।
होमं कृत्वा यथाशक्त्वा धनुर्मेकां प्रदापयेत् ॥
अस्मिन् कृते न मन्देहः प्रेतारिष्टं न पीडयेत् ।
न विप्रो यजमानस्य न चारिष्टं प्रजायते ॥
एतद्धोमं विनिर्दिष्टं यत्रतो न करोति यः ।
न रक्षति यमस्तस्य एभिर्मासेषु वंशजम् ॥
सुतो भ्राता तथा जाया पतिः श्वशुर एव च ।
माता पिता स्वसा वापि पितृशो भगिनीपतिः ॥
ज्येष्ठभ्राता पतिश्चापि स्वामी चापलमेव च ।
एकैकं वर्ष्वसंपूर्णं कुटुम्बं पीडयेदध्वम् ॥
षोडशे मासि संपूर्णं बान्धवान् परिपीडयेत् ॥
बान्धवानामभावे च वास्तुवृत्तो न जीवति ॥
त्रिपुष्करे तथा दोषे यः प्रेतं न तु होमयेत् ।
देवता यदि वा रक्षेत् तस्य पुत्रो न जीवति ॥
यत्किञ्चिद्दानमुत्सृज्य शूद्रो भवति मानवः ।
न रक्षति यमस्तस्य यदि होमं न कारयेत् ॥
तस्मात् विधिप्रकारेण पुष्करारिष्टशान्तये ।
यमं धर्म्मं चित्रगुप्तं पूजयित्वा च होमयेत् ॥
मण्डले घटमारोप्य पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
विधिपूर्व्वं तथा हुत्वा प्राप्ते दद्याद्वलिं बुधः ॥
प्रभाते च तथा रात्रौवाप्यौचान्तदिने तथा ।
आचार्य्यश्च प्रकृत्या त्र्यपयेच्च चतुः सतः ॥
विप्रश्चतस्रिययोर्द्वेः पिष्टेर्वैश्यस्य निर्मितम् ।
शूद्रस्य गोमयेनापि प्रतिमां दापयेत्ततः ॥
दत्त्वा मधुघृताक्तञ्च चतुः पञ्चाक्ष दापयेत् ।
ततोऽरिष्टः प्रशान्तः स्यात्ततो होमं समापयेत् ॥
मंकल्प्या विधिना पूर्व्वं वस्त्रयुग्मेन यत्रतः ।
आचार्य्यं शृण्व्यात्तत्र पञ्चाडविजमेव च ॥
इति वराहसंहितोक्तपुष्करशान्तिप्रमाणम् ॥
पुष्करकणिका, स्त्री, (पुष्करं पद्मं कर्णयति साङ्-
श्येन प्राप्नोतीति । कर्णं + कण् । टाप्ति अन्

पुष्करा

इत्वम् ।) स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्थलपद्मिनीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
पुष्करनाडी, स्त्री, (पुष्करं पद्मं नाडयति मौल्-
र्य्येण अंशयतीति । नाड् + अच् । ततो ङीप् ॥)
स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्करमूलं, स्त्री, (पुष्करस्य मूलमिव मूलमस्य ।
पुष्करजातं मूलं वा ।) पुष्करदेशप्रसिद्धौघधि-
विशेषः । अस्य स्थाने कुष्ठं योजयन्ति । तस्य-
पण्यायः । मूलम् २ पुष्करम् ३ पद्मपत्रकम् ४
पुष्करिणी ५ वोरम् ६ पौष्करम् ७ पुष्करा-
क्षयम् ८ काश्मीरम् ९ ब्रह्मतीर्थम् १० आसारिः
११ मूलपुष्करम् १२ पुष्करजटा १३ पुष्कर-
शिफा १४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफघ्नतज्ज्वरश्वासमारोचककाशशोफपाण्डूनाश-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ “विशेषात् पार्श्व-
शूलनुत् ।” इति भावप्रकाशः ॥ (यवहारोऽस्य
यथा,—
“भाग्यं पुष्करमूलञ्च राक्ष्सी विष्णुं यमानिकाम् ।
नागरं दशमूलञ्च पिप्पलीञ्चाप्यु साधयेत् ॥”
इति वैद्यककण्ठपाणिनसंग्रहे ज्वराधिकारे
भाग्यादिकाधे ॥)
पुष्करमूलकं, स्त्री, (पुष्करस्य कुष्ठस्य मूलम् ।
ततः संज्ञायाम् कन् ।) कुष्ठवृक्षस्य मूलम् । इति
त्रिकाशेषः ॥ (कुष्ठशब्देऽस्य विवरणं ज्ञात-
व्यम् ॥)
पुष्करशिफा, स्त्री, (पुष्करस्य शिफा जटेव ।)
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्करसज्जी, पुं, (पुष्करस्य पद्मस्य सक् ययोरिति ।)
अश्विनीकुमारौ । द्विवचनोऽयम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (अश्विनीकुमारतुल्ये, त्रि । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । २ । ३३ ।
“आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करसज्जम् ।
यथेह पुरुषोऽसत् ॥”
“किम्मतं कुमारं पुष्करसज्जं पुष्कराणीं पद्मानां
सक् माला ययोस्तौ पुष्करसज्जौ अश्विनौ
अश्विनीकुमारौ पुष्करसज्जौ पद्ममालिनौ देवानां
भिषजौ । तन्मूलः कुमारः पुष्करसक् तम् ।
अश्विनाम्यकथनेन रागहानं सुन्दरञ्च पुत्र-
मधत्तेति सूचितम् ॥” इति तत्र वेददीपः ॥)
पुष्कराक्षः, पुं, (पुष्करवदक्षिणी यस्य । “अक्षो-
ऽदृशनात् ।” ५ । ४ । ७४ । इति अच् ।)
विष्णुः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“पुष्कराक्षः । निमसोऽहं मायाविज्ञानसागरे ।
चाहि मां देवदेवेश त्वत्त्वो नान्योऽस्ति रक्षिता ॥”
(श्रीकृष्णः । यथा, महाभारते । १ । २०० । १२४ ।
“अथाब्रवीत् पुष्कराक्षः प्रहसन्निव भारत । ॥”)
पुष्कराक्षः, पुं, (पुष्करस्य आक्षा आक्षा यस्य ।)
सारसपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ (पुष्करं
आक्षा यस्य । पुष्करमूलम् । यथा, सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये ।
“तुम्बुः पुष्कराक्षश्चिह्नं खम्बेन सपथ्याजवज्रयं
यवकायेन पातुं प्रयच्छेत् ॥”)

पुष्करि

पुष्कराक्ष्यं, स्त्री, (पुष्करं आक्षयो यस्य ।)
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
“सुदान्ता नागरपुष्कराक्ष्यैः
क्षतः कषायः कफमारुतोऽह्वे ।
सम्वासकासारुतिपार्श्वरक्तकरे
ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥”
इति वैद्यककण्ठपाणिनसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
पुष्करिणी, स्त्री, (पुष्करवत् आक्षितिरस्यस्या इति ।
पुष्कर + इनिः । ततो ङीप् ।) स्थलपद्मिनी ।
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्करं
गृह्णादण्डस्तदस्यस्या इति । इनिः ।) हस्तिनी ।
सरोजिनी । (पुष्कराणि पद्माणि सम्मन्त्रेति ।)
जलाशयः । इति मेदिनी । गो १०४॥ शतधनुः परि-
मितसमचतुरस्रजलाधारः । पुष्कर इति पुष्करि
इति च भाषा । तत्पण्यायः । स्वातम् २ ।
इत्यमरः । १ । १० । २६॥ जलकूपी ३ । इति जटा-
धरः ॥ पौष्करिणी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
सा तु दक्षिणोत्तरायता काय्या ।
यथा,—
“कूपवापीपुष्करिण्यो दीर्घिका द्रोण एव च ।
तडागः सरसी चैव सागरश्चाक्षमो मतः ॥
सद्भिर्जलाशयः कार्य्या यत्राद्यान्वोत्तरायतः ॥”
इति कल्पतरौ वायुपुराणम् ॥ * ॥
तस्या लक्षणं यथा । “पुष्करिणीतडागावाह
वशिष्टमंहितायाम् ।
‘चतुर्विंशङ्गुलो हस्तो धनुस्तचतुरस्रः ।
शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी मता ।
एतत्पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निश्चयः ॥’
तेन चतुर्दिक्षु विंशतिहस्ताभ्यन्ततायां चतुःशत-
हस्तान्यनाभ्यन्तरत्वेन पुष्करिणी । एतन्मूला-
शयाधारपरं न तु उपरितटम् । शतैव धनुर्भिः
पुष्करिणी । इति नयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥ * ॥
तत्करणे वास्तुयागः कर्त्तव्यः । महाकपिल-
पञ्चरात्रम् ।
‘जलाधारश्चार्थश्च यजेद्वास्तु’ विशेषतः ।
ब्रह्मादितिपण्यन्ताः पञ्चाशच्चयसंयुताः ।
सर्व्वेषां किल वास्तूनां नायकाः परिकीर्तिताः ॥
असंपूज्य हि तान् सर्व्वान् प्रासादादीन् कार-
येत् ।
अनित्यतिर्विनाशः स्यादभयोर्धर्म्मधर्म्मिणोः ।
ब्रह्मादितिपण्यन्ता इति कल्पान्तरम् । देवी-
पुराणोक्त ईशादिकल्प एव व्यवहियते । धर्म्म-
धर्म्मिणोस्तडागादितत्कर्त्तव्यः । आरम्भदिने
तदकरणे उत्सर्गादिनेऽपि आदौ तत्करणम् ।
यथा,—
‘प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ।
पुरवैष्णवप्रवेशेषु सर्व्वदोषापनृतये ॥
वास्तूपशमनं कृत्वा ततः सुखेण वैद्ययेत् ।
वास्तुपूजामकुर्व्व्यान्तवाहारो भविष्यति ॥’
इति मत्स्यपुराणे पुरवैष्णवप्रवेशे वास्तुयागप्राप्तेः
पूर्व्वोक्तवचने प्रासादधर्म्मातिदेशाच्च वाप्यादि-
प्रतिष्ठादिनेऽपि वास्तुयागकरणम् ॥ * ॥

पुष्करि

तद्वारम्भे नक्षत्रादि दीपिकायाम् ।
 'पुष्कामित्रकरोत्तरस्वरुणप्रक्षाम्पित्रोन्मभिः
 शस्तीर्के शुभयोगवारतिथिषु क्रूरैष्वधीषु च ।
 पुष्टिर्दी जलराशिगे दशमगे शुके शुभांशोदये
 प्रारम्भः मलिलाशयस्य शुभदो जीवेन्दुपुत्रोदये ॥'
 पुष्पातुराधा-हस्तोत्तरात्रय-धनिष्ठा प्रतभि-
 रोहिणी-पूर्वाषाढा-मघा-मृगशिराभिर्भैः ॥
 मातृस्थे ।
 'चन्द्रादित्यजने लब्धा लग्नं शुभनिरीक्षितम् ।
 सप्तमोष्ठायादि कर्त्तव्यमन्त्रं परिवर्जयेत् ॥
 अश्विनी रोहिणी मूलसुत्तरात्रयमेन्दवम् ।
 स्वाती हस्तातुराधा च गृहवारम्भे प्रशस्यते ॥
 वज्रयाधातमूलं च अतीपातातिगणयोः ।
 विष्कम्भगणपरिधवर्जं योगेषु कारयेत् ॥
 आदित्यभौमयज्ञं सन्ने वाराः शुभायज्ञाः ।
 प्रासादेष्वधमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ॥'
 ज्योतिषे । गुराभंगोरस्तवाग्ये इत्यभिधाय
 प्रतिहारम्भगे देवकूपार्देवजयन्ति हि ॥ * ॥
 उत्तमगफलमाह । कपिलपञ्चरात्रे ।
 'संज्ञेपात्तु प्रवक्ष्यामि जलदानफलं शृणु ।
 पुष्करिण्यादिदानेन विष्णुः प्रीणाति विश्वधृक् ॥
 जलाशयकरणार्थं भूमिदानफलमाह चित्रगुप्तः ।
 'जलाशयार्थं यो दद्यात् वाक्कणं श्लोकमाप्नुयात् ॥
 भूमिमिति शेषः ॥ * ॥ तत्प्रतिष्ठाकालमाह ।
 मतस्यपुराणम् ।
 'शृणु राजन् ! महाबाहो ! तडागादियु यो
 विधिः ।
 चेत्त्रे वा फालगुने वापि ज्येष्ठे वा माघे तथा ॥
 माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ।
 प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ॥
 पुण्येद्वि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ॥
 व्यतीते प्रवृत्ते । तथा च प्रतिष्ठासमुच्चये ।
 'माघेष्ठ फालगुने वापि चैत्रवेशाखयोरपि ।
 ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि प्रवृत्ते चोत्तरायणे ॥
 ब्राह्मणवाचनं पुण्याहस्तिष्ठतिवाचनम् ॥ * ॥
 'पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ।
 दशमी पौर्णमासी च तथा श्रैष्ठा त्रयोदशी ।
 आसु प्रतिष्ठा विधियत् कृत्वा बहुफला भवेत् ॥
 आषाढे हि तथा मूलसुत्तरात्रयमेव च ।
 ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वभाद्रपदा तथा ॥
 हस्ताश्विनी रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा ।
 अतुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादियु शस्यते ॥ * ॥
 बुधो बृहस्पतिः शुक्रस्तथ एते शुभावहाः ।
 एतन्निरीक्ष्य तं लग्नं नक्षत्रं प्रशस्यते ॥
 गृहतारावलं लब्धा गृहपूर्वा विधाय च ।
 निमित्तं सकलं ज्ञात्वा वर्जयित्वाहुतादिकम् ॥
 शुभयोगे शुभगृहे क्रूरगृहविवर्जिते ।
 लग्ने ऋक्षे च कुर्वन्ति प्रतिष्ठादिकमुत्तमम् ॥ * ॥
 व्ययने विपुषे तदनु वडुषीतिसुखे तथा ।
 एतेषु स्थापनं कार्यं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
 भविष्ये ।
 'प्रतिपक्ष द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।

२०१ पुष्करि

दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्तिता ॥
 सोमो बृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुधः ।
 एते सौम्यगृहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायागकर्मणि ॥
 प्रतिष्ठाधिकारे यथहारसमुच्चयः ।
 'कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामष्टम्याश्चैव शस्यते ॥'
 दीपिकायाम् ।
 'पुष्पाश्विशक्रभगदेवतवासवेय
 सौम्यानिर्लेशमधरोहिणिसूतहस्ते ।
 पौष्णानुराधहरिभेषु पुनर्वसौ च
 कार्याभिषेकतत्तत्पतिप्रतिष्ठा ॥'
 वासवं धनिष्ठा । ईश आर्द्रा । आर्द्रायाश्चैव
 सौभाग्यमिति प्रतिष्ठासारसमुच्चयान् ॥ * ॥
 वापीत्यादीनां पूर्वत्वाभिधानात् शुद्धस्याधिकार-
 माह आतूकणः ।
 'वापीकूपतडागादि देवतायतनादि च ।
 अन्नप्रदानमारामाः पूर्वमित्यभिधीयते ॥
 अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानामनुपालनम् ।
 आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इत्यमित्यभिधीयते ॥
 यज्ञोपरागे यद्दानं पूर्वमित्यभिधीयते ।
 इत्युक्तं द्विजातीनां धर्मेः सामान्य उच्यते ॥
 अधिकारी भवेत् शुद्धः पूर्व धर्मे न वेदिके ॥
 वैदिके वेदाध्ययनसाधे अग्निहोत्रादावितरन्ना-
 करः ॥ एवं स्त्रीणामपि पूर्वाधिकारः । यथा,
 नारीत्यनुवृत्तौ बृहस्पतिः ।
 'पितृश्वगुरुदौहित्रान् भक्तैः स्वसौयमातृलान् ।
 पूजयेत् कथपूर्वाभ्यां तृडानायातिथीन् स्त्रियः ॥
 अस्य पूर्वत्वात् तृडिआहुमप्यादौ कर्त्तव्यम् ।
 यथा, गोभिलः । 'तृडिः पूर्वेषु युग्मा नाशयेत्
 प्रदक्षिणमुपचारः । यत्रेस्तिनार्थ इति ॥ * ॥
 हयश्रीपञ्चरात्रे ।
 'वापीकूपतडागानां पश्चिमे यागमण्डपम् ।
 कुर्याद्यथाक्रमेणैव कथं स मध्यमुत्तमम् ॥
 कथं दशहस्तं कूपे शस्तं तथानघम् ।
 द्विपट्कं कारयेदप्यां पुष्करिण्यां चतुर्दश ।
 द्विरष्टहस्तं कुर्वन्ति तडागे मण्डपं शुभम् ॥
 कथं कवीयांसम् ॥ * ॥ सङ्कल्पविधिमाह
 भविष्ये ।
 'गृहीत्वौडम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणाश्रितम् ।
 र्भक्त्यं साग्रमूलं फलपुष्पसमन्वितम् ॥
 जलाशयारामकूपे सकृन्ते पूर्वदिग्मुखः ।
 साधारणे चोत्तरास्य ऐशान्यां निक्षिपेत् पयः ॥
 मतस्यपुराणे ।
 'प्रागुत्तरपवणे देशे तडागस्य समीपतः ।
 चतुर्हस्तां शुभां वेदीं चतुरसां चतुर्मुखाम् ॥
 कारयेदित्यर्थः । तथा,—
 'सर्वतः समवर्णाः स्युः पताका ध्वजसंयुताः ॥
 समवर्णा वस्त्रमाणिक्यकपालवर्णाः ।
 'अश्वत्थोडम्बरलवटशाखायुतानि च ।
 मण्डपस्य प्रतिदिशं दारोण्येतानि कारयेत् ॥
 तथा ।
 'कुलश्रीलसमापनः स्थापकः स्थाद्विजोत्तमः ॥
 स्थापक आचार्य इति रत्नाकरः ॥ * ॥

पुष्करि

'सौवर्णं कर्ममकरो राजतौ मत्स्यः शुभौ ।
 ताम्रौ कुलीरमण्डकावायमः शिशुमारकः ॥
 एवमासाद्य तान् सज्जानादौ चैव धिशाभ्यते ।
 शुक्लमाणास्वरधरः शुक्लगन्धर्विलेपनः ॥
 सर्वेष्वधुदकज्ञानस्त्रापितो वेदपुङ्गवः ।
 यज्ञमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 पश्चिमं दारमाश्रित्य पश्चिमायामगणपम् ॥
 ततो मङ्गलशब्देन भरीणीं निःस्वनं च ।
 राजसा मण्डलं कुर्यात् पञ्चवर्गेन तत्त्ववित् ॥
 घोडशारं ततश्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्मुखम् ।
 चतुरस्रश्च परिवो हतं मध्ये मुणोभनम् ॥
 वेद्याश्चोपरि ततः कृत्वा गृहलोकोपतस्तथा ।
 विन्यसेन्मन्त्रतः सज्जान् प्रतिदिशं विचक्षणः ।
 भस्मादीन् स्थापयेन्मध्यं वाक्कणं मन्त्रमाश्रितः ॥
 भस्मादीन् कूर्मादीन् ।
 'ब्रह्माणश्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्वधः ।
 विनायकं विन्यस्य कमलामम्बिकान्तथा ॥
 पूजयेदिति शेषः । तथा,—
 'नवग्रहमुखं कृत्वा ततः कर्म समारभेत् ।
 अथवा फलदं पुंसो न कार्त्तं जायते कश्चित् ॥
 यत्र पूजामण्डलं शान्तिदीपिकायाम् ।
 'वर्त्तन्ते भास्करः कार्यां ह्यर्द्धचन्द्रो निशाकरः ।
 अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु बुधश्चापाकृतिस्तथा ॥
 पद्माकृतिगौरः कार्यश्चतुष्कोणस्तु भागवः ।
 खड्गाकृतिः शनिः कार्यो राहुस्तु मकराकृतिः ।
 सर्पाकृतिस्तथा केतुः कार्यो मण्डलपूजनम् ॥
 मतस्यपुराणे ।
 'देवतानां ततः स्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ।
 सूर्यः सोमस्तथा भौमो बुधजोवसिष्ठाकंजाः ॥
 राहुः केतुरिति प्रोक्ता गृहा लोकाहित रताः ॥
 मध्ये तु भास्करं विद्यालोहितं दक्षिणेन तु ॥
 उत्तरेण गुरुं विद्याद्वयं पूर्वोत्तरेण तु ।
 पूर्वैर्गर्भागं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्वैर्के ॥
 पश्चिमेन शनिं विद्याद्वाहुं पश्चिमदक्षिणे ।
 पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेत् उक्तश्रुतेः ॥ * ॥
 भास्करस्यैव विद्यादुभाश्च शशिनस्तथा ।
 स्कन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्यापि तथा हरिम् ॥
 दक्षिणश्च गुरोर्विद्यात् शुक्रस्यापि प्रजापतिम् ।
 शनैश्चरस्य तु यमं राहोः कालान्तथैव च ।
 केतूनाश्चित्रगुप्तश्च सर्वेषामधिदेवताः ॥ * ॥
 अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्र ऐश्वरी च देवताः ।
 प्रापतिश्च सपञ्च मन्त्रा प्रत्यधिदेवताः ॥ * ॥
 विनायकं तथा दुर्गां वाधेमाकाशमेव च ।
 आवाहयेद्वाहतिभिस्तथैवाश्वकुमारकौ ॥
 संसारदत्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् ।
 सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजोवौ च पिङ्गलौ ॥
 मन्दराहू तथा जगन्नी यमः केतुगणं विदुः ।
 गृहवर्णानि देवानि वासांभिः कुसुमानि च ॥
 धूपामोदोश्च मुरभिरुपरिष्ठादितानकम् ।
 शोभनं स्थापयेत् प्राज्ञः फलपुष्पसमन्वितम् ॥
 गुडौदनं रवेः कुर्यात् सोमाय घृतपायसम् ।
 संयाचकं कुजे दद्यात् श्रीरामं सोमसूतये ॥

पुष्करि

दध्योदनन्तु जीवाय शुक्राय च घृतीदनम् ।
 शनैश्चराय क्षयरमाजमांश्च राक्षसे ।
 चित्तोदनन्तु केतुभ्यः सर्वभक्षेः समर्चयेत् ॥
 स्कन्दपुराणम् ।
 'जन्मभूर्गोत्रमेतेषां वर्गस्थानमुखाणि च ।
 योऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं गृह्णास्ति नावमानिताः ॥
 उत्पन्नोऽर्कः कलिर्ज्यो यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।
 अङ्गारकस्त्वन्त्यान्तु मगधे तु हिमांशुजः ॥
 सैन्धवेऽप्युदजातः शुक्रो भोजकटे तथा ।
 शनैश्चरस्तु भौराष्ट्रे राहुर्वैराटिकापुरे ।
 अस्तर्वेद्यां तथा केतुरित्येता गृहभूमयः ॥
 आदित्यः काश्यपो गोत्र आत्रेयश्चन्द्रमा

भवेत् ।

भारद्वाजो भवेद्दौमस्तथात्रेयश्च सोमजः ॥
 मरुपुण्योऽङ्गिरीगोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ।
 शनिः काश्यप एवायं राहुः पेठोनसिस्तथा ।
 केतवो जैमिनेयाश्च गृहा लोकाहिते रताः ॥
 कात्यायनः ।

'तद्गोत्रजाती अज्ञात्वा होमं यः कुरुते नरः ।
 न तस्य फलमाप्नोति न सन्नुष्यन्ति देवताः ॥
 न हृतं न च संस्कारो न च यज्ञफलं लभेत् ।
 ब्राह्मणो भार्गवाचार्यो क्षत्रियावर्कलोहितौ ॥
 वैश्यो सोमवृधौ चैव शेषान् शूद्रान् विनि-
 र्हीयेत् ॥'

शान्तिश्रीपिकायाम् ।

'शुक्रार्क प्राप्स्वर्गो स्याद्यो शशाङ्कार्को च
 दक्षिणौ ।

उत्तराश्वौ गुरुवधौ पश्चिमास्यास्तथापरौ ॥
 अग्निप्रणयनान्तरं गृहावाहममाह वैशम्पा-
 यनः ।

'अग्निप्रणयनं कृत्वा पश्चादावाहयेत् सुरान् ।
 मर्त्यं तु भास्करं विशाक्तोहितं दक्षिणेन तु ॥
 यद्यपि गृहादीनां वरुणः शब्दा वाचकाः सन्ति
 शब्दोपहितसाध्याऽथोपहितः शब्दो वा देवता
 उभयथापि शब्दनिधयान् अविनिगमकः स्यात्
 तथापि बहुषु देवत्वान् सृष्ट्यादिशब्देन गृहाणां
 देवत्वत्वम् । तेन सूर्यसोमकुजवृधश्च स्यतिशुक्र-
 शनैश्चरराहुर्केतुपदे देवत्वत्वम् । अधिदेवता-
 नान्तु चास्वर्गोभास्कन्दविष्णुब्रह्मन्त्रयमकाल-
 चित्रगुप्तानामेभिरेव पदेः । तथा प्रत्यधिदेव-
 तानाश्च अस्यापृथिवीविष्णुशशीप्रजापति-
 ब्रह्मणामेभिरेव पदेः । तथा विनायकदर्गावा-
 याकाशाश्विनानामेभिरेव । इति ऋग्वेदपदीपः ॥*॥
 शान्तिदापिकोक्तध्यानानि प्रयोगे वक्ष्यन्ते ।
 लोकपालमन्त्राणाञ्च भविष्ये ।

'न्याममन्त्रानर्हं वक्ष्ये लोकपालात्मकानिह ।
 इन्द्रस्तु मङ्गमा दीप्तः सर्वदेवाधिपो महान् ।
 वरुणस्तो महासत्त्वस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 आग्नेयः पुरुषो रक्तः सर्वदेवमयोऽथयः ।
 धर्मकेतुरनाध्वस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 यमश्चोत्पलवर्णभिः किरीटी दण्डधृक् सदा ।
 धर्मसाक्षी विदुहता तस्मै नित्यं नमो नमः ॥

पुष्करि

निर्हतिस्तु पुमान् लणः सर्वरक्षोऽधिपो
 महान् ।
 खड्गहस्तो महासत्त्वस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 वरुणो ध्रुवलो जिष्णुः पुरुषो निम्नगोधिपः ।
 पाशहस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 वायुश्च सर्ववर्णाऽयं सर्वगन्धर्वश्च शुभः ।
 पुरुषो ध्वजहस्तश्च तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 गौरी यस्तु पुमान् सौम्यः सर्वार्थधिसमन्वितः ।
 नन्त्राधिपतिः सोमस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 ईशानः पुरुषः शुक्रः सर्वविद्याधिपो महान् ।
 शूलहस्तो विरूपाक्षस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 पश्यानिश्चतुर्भुजं निर्जम्बवासाः पितामहः ।
 यज्ञाध्यक्षश्चतुर्वक्त्रस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
 योऽमावन्तरूपेण ब्रह्माण्डं मन्त्रराचरम् ॥
 पुण्यवडारथेनसृष्टिं तस्मै नित्यं नमो नमः ।
 ओंकारपूर्वका ह्येते न्यासे बलिनिषेधेन ।
 मन्त्राः स्युः सर्वकार्यार्थं दृष्टिपुष्टिफलप्रदाः ॥
 ह्यथशीर्षपश्चरात्रे ।

'अथवा कामतः कुर्यात् सूक्तमरणादिनिर्मितम् ।
 द्विभुजं हंसपृष्ठस्थं दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥
 वामेन नागपाशान् धारयन्तं सुभोगिनम् ।
 मौलिनं वा महाभागं कारयेद्यादसौ पतिम् ॥
 वामे तु कारयेद्दृष्टिं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।
 नागेनैवामयांशोभिः समुदैः परिवारितम् ॥
 अर्धैश्च वरुणं देवं प्रतिष्ठाविधिमाचरेत् ॥
 पुष्करं तत्पुत्रम् । तथा प्रसन्नवदनमिति ध्यानं
 वक्ष्यते । वरुणमन्त्रोद्धारस्तु तत्रैव ।
 'अष्टाविंशान्तवाजेन चतुर्दशयुतेन च ।
 अर्द्धेन्दुविन्दुयुक्तेन प्रणवोद्दीपितेन च ॥
 तेन ओं वौ इति मन्त्रः ।

'प्रतिमायां स्थितिं कृत्वा प्रणयेन निरोधयेत् ।
 पूजयेत् गन्धपुष्पाद्यैः सान्निध्यं पाशमुदया ॥
 स्थितिं प्राणप्रतिष्ठायां । निरोधयेत् अन्तर्गता-
 ऋणमुत्थिनीं निरोधमुदा दर्शयेत् । हानकल्प-
 तरत्राकरयोर्ब्रह्मचर्यपरिश्रमः ॥ अथातो
 वरुणप्रतिष्ठां वापीकूपतडागयज्ञं आस्थास्यामः ।
 पुण्यं त्रायकरणं शुभं नन्त्रे प्रतीचीं दिश-
 मास्थाय प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे वा उदक्-
 समीपे अग्निसुपसमाधाय वरुणं श्रपयित्वा
 आल्यभागान् हुत्वा चतस्र आख्याद्वितीर्जुं हु-
 यात् । समुद्रव्येष्टा इति प्रवृत्तं ततो हविषा
 अष्टभिर्जुं हुयात् । तदायामि ब्राह्मणा वन्द-
 मानः इति पञ्च । त्वमोऽग्रे वरुणस्य विदा-
 निति दे इमं मे वरुणं सर्वो हवेति च स्विष्टि-
 कृतश्च नवमं नव वै प्राणाः प्राण इव आप-
 स्तस्मादापो नवभिर्जुं ह्येति ॥*॥ मार्जनान्तं
 धनुमवतारयेत् । अवतार्यमाणान्तामनुमन्त्र-
 येत् । इदं मन्त्रं पवित्रं कुरुष्व शुद्धः पूतो
 मृतः सन्तु नित्यं तारयन्तो सर्वतोर्थाभिधितं
 लोकालोकं तरते तीर्थं च । इत्यनेन पुष्कार्यं
 यजमानः स्वयं लय आचार्यगान्धारव्य उत्तरीयं
 आपोऽस्मात्कारः शुन्ययन्त्विति शेषान्यां दिशि

पुष्करि

उत्थापयेत् । सुयवसा भगवतीश्च भूया इति
 हि कृतश्चेत् तदा हिं क्षण्वती वसुमती वरुणा-
 मिति जपेत् । तां सत्तेलकण्ठां कनकशृङ्गीं
 वृषप्रज्ञां स्याद्वरुणां कास्थीपरीक्षां विप्राय साम-
 गाय दद्यात् इतरां वा । यथाशक्ति दक्षिणा च
 देया इति । तत उत्सर्गं कुर्यात् । देवपितृ-
 मनुष्याः प्रीयन्तां इत्याह शौनकः । यजमानो
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्ति वाचयतीति ।
 अस्यार्थः । तिथ्यादीनां शुभत्वं पूर्ववचनेभ्यो
 ज्ञेयम् । एष एव विधिर्गोभिलपारस्करयज्ञोक्त-
 कर्मांशुष्ठाभ्यामनुष्ठीयते ।

'यज्ञान्ना तं स्वशाखायां परीक्षमविरोधि च ।
 विदद्विस्तदनुष्ठेयममिहोवादि कर्मवत् ॥'

इति कन्दोगपरिश्रयान् ॥

ततश्च अग्निसुपसमाधयेति स्वस्वयज्ञोक्तविधि-
 नाग्निं संस्थाप्य वारुणं वरुणदेवताकं
 चरुं निष्याद्य आल्यभागान् हुत्वा इति
 कन्दोगेतरपरम् । स तु विरूपाक्षजपान्तां
 कुशखिकां समाप्य महायाज्वतीं हुत्वा प्रकृतं
 कर्म कुर्यात् । तत्र प्रथमतः पिङ्गभ्रमशु
 इत्यादि पुराणीयं ध्यात्वा अग्ने त्वं वरुणनामा-
 सीति नाम कुर्यात् ।

'प्रतिष्ठायां रोहितश्च वास्तुगमे प्रजापतिः ।

जलाशयप्रतिष्ठायां वरुणः समुद्राद्भुतः ॥

इति स्मृतेः ।

तत आवाह्य पूजयित्वा समितप्रक्षिपानन्तरं
 महायाज्वतिहोमं कृत्वा ममूद्रा ज्येष्ठा इत्यादि
 चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहूतीर्जुं हुयात् । ओं तद्वा-
 यामीति ओं तदिदमन्त्रमिति ओं शुनःशेषो-
 ह्येति ओं अवेति ह्येति वरुण इति ओं उद-
 क्षममिति पञ्चभिः ओं त्वमोऽग्रे इति द्वाभ्यां
 ओं इमां वरुण इत्येकेन एवं स्थानत्रयोक्तैर्ब्रह्म-
 चोक्तेः प्रत्येकमष्टभिर्मन्त्रैश्चरुं चतुरार्षं भृगु-
 गोत्रो भार्गवप्रवरश्च पश्चावर्त्तं सुधा जुहुयात् ।
 अमये स्विष्टि कृतं च । ततः कुशखिकोक्त-
 विधिना शेषं समापयेत् । नव वै प्राणा इति
 नवाहुतिस्तुतिः । मार्जनान्त इति यजमानाभि-
 धेकः । तदिधानन्तु मत्स्यपुराणे ।

'गजाश्वरथावल्मीकसङ्गमात् हृदगोकुलात् ।

मृदमादाय कुम्भेयुं प्रतिपेक्षस्वरासथा ॥

गौरीचनाश्च सिद्धार्थात् गन्धान् गुग्गुलुमेव च ।

स्वपनं तस्य कर्णयं पञ्चभङ्गसमन्वितम् ।

पूर्णकर्णमहामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः ॥

पञ्चभङ्गाश्च शान्तिकपौष्टिककल्पतरुक्ताः ।

'अथत्योऽङ्गुस्तरत्रजवटचतस्य पलवाः ॥

महामन्त्रैः । सुरास्त्वामभिधिक्षन्त्वित्यादिभिः ।

एकनृपयन्तं कृपेऽपि । कापिले ।

'शेषान्यां स्थापयेद्यूपं खातात् पञ्चकरान्तरम् ।

यूपवृत्तेतिमन्त्रेण सपीकारं सुशीमनम् ।

पूजयित्वा तु वस्त्रादेस्ततो यष्टिं प्रक्षालयेत् ॥

मातृ ।

'वरान्नमात्रो यूपः स्यात् श्रीरिष्टचविनिर्मितः ।

पुष्करि

यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥
जीरिवृत्तौ चत्यादिः । ततो धेनुं सचेलकण्डो
कास्यानुक्तविशेषणयुक्तां जलाशयेऽवतारयेत् ।
तथा हयशोषपञ्चरात्रे ।

‘गौ सवत्स्यो समानीय सुशीलाश्च पयस्विनीम् ।
कांस्योपदोही घण्टादिवक्त्रपुष्पोपशोभिताम् ।
स्वर्णश्चङ्गी रौप्यखुरां ताम्रपृष्ठां सुशोभनाम् ॥
लाङ्गलवस्तुहस्तोऽसौ यजमानः सवायवः ।
शनेः सन्तारयित्वा तामाचाध्याय निवेदयेत् ॥’
कांस्योपदोही कांस्यक्रोडामिति यावत् ।
कापिले ।

‘अजले जलमुत्पाद्य यजमानः सभायकः ।
तरेदे प्राङ्मुखो भूत्वा कृतगोलाङ्गलाङ्गलिः ॥’
इदं सर्गलं पवित्रं इति मन्त्रेणावतायेमाणा-
मनुमन्त्रयेत् । ततः प्रादमुखः सन्नवतारयेत् ।
सा च गौः पश्चिमतोऽवतायेत् । ततः कूल-
समीपं गत्वा तर्पयेत् । यथा कापिलम् ।

‘पुनः पुष्कोदकेनाथ सतिलेन कुशेन तु ।
भुम्बेने वापसद्येन पितृतीर्थेन तर्पयेत् ॥
गताश्चात्रागमिष्यन्ति ये कुले मम वान्धवाः ।
ते सर्वेऽहनिमायान् मया दत्तजलेन वै ।
ततो मुष्कामि मन्त्रेण सुचिह्नां वत्ससंयताम् ॥’
आचार्यगान्धार्य उत्तीर्थ्य आपोऽस्नान्नातरः
शुन्ययन्तिमन्त्रेण ऐशान्यामुत्थापयेत् । सुय-
वसा भगवतीह भूया इति ब्रूयात् । सा यदि
हिंकारं करोति तदा हिं कृण्वतीत्यादि जपेत् ।
तत उक्तविशेषणयुक्तां धेनुमाचाध्याय सामगाय
दद्यात् । ततो यथाशक्ति दक्षिणाश्च दद्यात् ।
एतत्पर्यन्तं न कूपे यवाद्ययतेऽस्मभवात् ॥*॥
तत उन्सर्गं कुर्यात् । अत्र विशेषमाह रत्ना-
करधृतमन्त्रपुराणम् ।

‘फलान्याचित्य मनसा विविधानि शुभानि च ।
प्रदद्यात् सर्वभूतेभ्यो जलपूर्णं जलाशयम् ॥’
कापिलश्च ।

‘ततस्तत्पश्चिमं तीरं गत्वा पूर्वाननास्थितः ।
जलोत्तमं प्रकुञ्च्यैतं सर्वसत्त्वार्थकं ध्रुवम् ॥’
सर्वसत्त्वार्थकं सर्वभूतप्रयोजनकम् । सर्वभूतेभ्य
उत्सृजेदित्यर्थः । देवपितृमानुष्याः प्रीयन्ता-
मिति पठेदिति शेषः । उत्सृज्य यजमानो
ब्राह्मणान् स्पर्शित्वा चर्चयेत् इति दक्षिणाभिरिति
शेषः । एतत्पर्यन्तं कूपेऽपि । जलाशयोत्सर्गस्य
सर्वभूतोद्देश्यकत्वेन अपरुष्टचेतनोद्देश्यकत्वेऽपि
त्याम्रत्वमपि । ततश्च कीटादेर्ममेदमिति स्वीका-
रायोग्यत्वेन वेदमेयोद्देश्यगतस्वत्वाजनकत्वागस्त-
पत्वात् अस्य यागत्वम् । अतएव जलाशयोत्-
सर्गमुपक्रम्य मन्त्रपुराणेऽपि । प्राप्नोति तद्-
यागबलेन भूय इति यागत्वनाभिहितम् । ततश्च
तत्फलं स्वस्त्वदूरीकरणेन नद्यादिवत् साधा-
रणीकृतम् । अतएव

‘सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदं जलम् ।
रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनेः ॥’
इति मन्त्रलिङ्गेन उपादानं विना कस्यापि न

पुष्करि

स्वत्वमिति । ततश्चास्य यागवदुत्तराप्रतिपत्तेर-
श्रुतत्वात् साधारणजनस्य परिग्रहमात्रेण गौत-
मीकतेन स्वामित्वश्रुतेर्यजमानस्यापि तथात्वेन
स्वामित्वात् तत्र स्नानादावदोष इति तत्त्वम् ।
यथा गौतमः । स्वामी रिकृथकथस्त्रिभाग-
‘ऐर्यहाधिगमेयु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं चक्षि-
यस्य विजितं निर्दिष्टं वैश्यशूद्रयोरिति । परि-
ग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलदणकाष्टादः स्वीकार-
इति मितान्तरा ॥ अथकथाधिकारे यत्तमाहा-
पस्तम्बः । दाय्यादं शिलोश्चौ चायन्नापरि-
ग्रहीतमिति । अपरिग्रहीतमन्यास्वीकृतमस्वा-
मिकमिति यावत् । निर्दिष्टं वेतनलब्धं निर्वशी
भूतिभोगयोरित्यमरकोषाच्चकाण्डशेषयोः ॥
हयशोषे ।

‘आपोहिष्टेति तिसृभिः पञ्चगव्यं विनिःक्षिपेत् ।
तीर्थतोयं तथा पुण्यं शान्तितायं द्विजैः कृतम् ॥
गोकुलं पाययेत् पश्चात् द्विजान् वेदविदस्तथा ।
ततोऽन्नं भोजयेद्द्विजान् दद्यात्तिसृष्व दक्षिणाम् ॥
एतत्पर्यन्तं कूपेऽपि ॥*॥ कापिले ।

‘नागानामष्ट नामानि लिखितानि पृथक् पृथक् ।
ततः कुम्भे च निःक्षिप्य गायत्र्या च विलोच्य वै ॥
उद्धरेत् पत्रिकामेकां तत्रैव नागमीक्षयेत् ।
यस्य नामोद्धरेद्वत्स स वै जलाधिपः स्मृतः ॥
तच्च संपूज्य गत्यादेर्दद्यात् तीरश्च पायसम् ॥’
पञ्चागम्यान्वस्य योगीश्वरधृतवचनादयथा ।
‘अष्टौ नामान्याम्नपत्रे कृत्वा चैव प्रयत्नतः ॥’
तानि च गारुडि ।

‘अनन्तो वामुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तलकः ।
कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यधौ नागाः प्रकीर्तिताः ॥’
एतानि नामानि आम्नपत्रे लिखित्वा कलस-
मध्ये निःक्षिप्य गायत्र्या कृत्वा मध्यामि इति
रघुनाथधृतमन्त्रालोच्य यस्य नामोत्तिष्ठति तं
यद्यौ समावाह्यानेन नागेनास्य जलस्य रक्षा
कर्तव्या इति ब्राह्मणान् आचयेत् । हयशोषे ।
‘वैशुकं वारुणश्चैव पुत्रागं नागकेशरम् ।
वकुलं चम्पकश्चैव निम्बश्चैवाथ स्वादिरम् ॥
एतेषामेव दारुणां नागयष्टिः प्रकीर्तिता ।
सर्वक्रकोटरं त्यक्ता तस्मात् कुर्यादयथेषितम् ॥’
तथा च दृष्टव्यः ।

‘शूलचक्राङ्गितां कृत्वा स्थापयित्वा जलाशये ।
द्वादशाङ्गुलमानान् वापीचक्रं प्रकलायेत् ॥
षोडशं पुष्करिण्यान् विप्रतिष्ठ सरोवरे ।
सागरे हस्तमात्रान् लौहं ताम्रान् पेतलम् ॥
चक्रश्च विविधं प्रोक्तं कुर्यात्सिंघां यथेषितम् ।
शतहस्ता भवेद्द्विपी दिगुणा पुष्करिण्यापि ॥
त्रिगुणान् सरोजानमत ऊर्ध्वान् सागरः ॥’
ततो द्वादशपञ्चदशविंशत्येकविंशत्यन्यतमकनि-
ष्ठाङ्गुलवस्त्रिदशहस्तप्रमाणां यष्टिं वक्ष्यमाण-
मन्त्रेण स्थापयेत् । ॐ गन्धदारेति गन्धवारिणा
ॐ भद्रं कर्णेभिरिति तैलहरिद्रया ॐ काण्डान्
काण्डादिति दूत्राभिः ॐ हृददादिव इत्यादिना
सप्तशक्तिकादिभिः ॐ मधुवातेति पञ्चाशत्तेन

पुष्कलः

याः फलिनीरिति फलोदकेन ॐ यवासुवास-
इति क्षुद्रघण्टिकायुतां पताकां यद्यौ वर्षायावत् ।
ॐ यद्यौ नमः इति मन्त्रेण पूजयेत् । पुष्पाद्यल-
ङ्कृतां यष्टिं कन्दरसमीपं नयेत् । गुरुस्तु शङ्खादि-
निःस्वनै राजनवरुणप्रतिमां उत्तिष्ठेति समुत्थाय
प्रदक्षिणचयं कृत्वा आपोहिष्टा इत्यादिना
मन्त्रेण वरुणस्योत्तम्भनमसि इति मन्त्रेण च
जले क्षिपेत् । ततस्तत्रैव खाति शङ्खलगांमय-
दधिमधुकुशमहानदीजलपञ्चरत्नानि ॐ येने-
वापी रोचन दिव इति मन्त्रेण क्षिपेत् । ॐ पुंवं
ध्रुवेण मनसा इति मन्त्रेण यष्टिमभिमन्त्र्य ॐ
यूपवृत्तेति मन्त्रेण जलमध्ये आरोपयेत् । ततो
जङ्गमादः पूजयेत् । यथा ह्रीं पूज्यस्याम् ।
अयं आमेय्याम् । शान्ते दक्षिणस्याम् । मेधां
नेत्रेऽस्याम् । अङ्गी पश्चिमायाम् । विद्यां वाय-
व्याम् । लक्ष्मीं उत्तरस्याम् । सरस्वतीं ऐशा-
व्याम् । अधो विद्याम् । ऊर्ध्वं लक्ष्मीम् । पाद्या-
दिभिः संपूज्य अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य सूर्यादि-
द्वात्रिंशद्देवताः पूजयेत् । क्षमस्वेति वरुणं
नामयेत् । कापिलम् ।

‘शङ्खतूष्पादिनिर्देशस्तथा वै तीरधारया ॥’
जलाशयं प्रवेष्टयेदिति शेषः । प्रतिष्ठानन्तरं
मातृस्थे ।

ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टशतस्तथा ।
भोजयेच्च यथाशक्त्वा पञ्चाशद्वाय विंशतिम् ॥”
इति जलाशयोत्सर्गतत्त्वम् ॥

पुष्करि, [नृ] पुं, (पुष्करमस्यास्तीति । पुष्कर +
इतिः ।) हस्तौ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्कलं, स्त्री, (पुष्पति पुष्टिं गच्छत्यनेनेति । पुष् +
“कलञ्च ।” उणा० ४ । ४ । इति कलन् स च
कित ।) यासचतुष्टयात्मकभिन्ना । यथा,—
“भिन्नामाहुर्मामाचमन्नं तस्माच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारान् तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥”

इति कौर्म उपविभागे २७ अध्यायः ॥
अष्टकुक्षिपरिमाणम् । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।
“अष्टकुक्षिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि आङ्कः परिकीर्तितः ॥”
(नगरविशेषः । यथा, रामायणे । ७।११४।१२।
“हतेषु तेषु सर्वेषु भरतः केकयीसुतः ।
निवेशयामास तदा मरुद्देहि पुरोत्तमे ॥
तत्र तत्रशिलायान् पुष्कलं पुष्कलावत ।
गन्धर्वदेशे रुचिरे गान्धारविषये च सः ॥”)

पुष्कलः, त्रि, (पुष्कं महत्त्वं लातीति । ला + कः ।
यद्वा, पुष्कं पुष्टिमहत्त्वमिति यावत् तदस्य-
स्यति । पुष्क + “सिद्धादिभ्यश्च ।” ५।२।६७।
इति लृट् ।) श्रीङ् । इत्यमरः । ३।१।४८ ॥
बहुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मध्या-
भारते । ३।३।१० ।

“राजानो हि महात्मानो योनिकर्मविप्रो-
धिताः ।
उद्धरन्ति प्रजाः सर्वान्स्वप आस्थाप पुष्कलम् ॥”)
उपस्थितः । इति जटाधरः ॥

पुष्टं, त्रि, (पुष्प + क्तः ।) कृतपोषणम् । तत्-
पर्यायः । पुष्टितम् २ । इत्यमरः । ३।१।६७ ॥
पत्तम् ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
७।१७१ ।

“यदा मन्वित भावेन जूष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।
परस्य विपरीतञ्च तदा याथाद्रिपुं प्रति ॥”)

पुष्टिः, स्त्री, (पुष्प + भावे क्तिन् ।) पोषणम् ।
वृद्धिः । इति मेदिनी । टे, २३ ॥ (यथा,
माकण्डेये । २२ । ११ ।

“वेदिकेरीरगेर्मन्त्रैः प्रजानां पुष्टिहेतुकैः ॥”)

अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥ धोड़-
माष्टकान्तर्गतदेवताविशेषः । इति आह्वतन्त्रम् ॥
(सा तु दक्षकन्यानामन्यतमा । यथा, मार्क-
ण्डेये ।

“प्रसूत्याश्च तथा दक्षश्चतस्रो विंशतिस्तथा ।
समर्च कन्यास्तासाश्च सम्यङ्नामानि मे श्रद्धा ॥
अष्टा लक्ष्म्योर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्भिधा क्रिया तथा ॥”
गणपतेः पत्नी । यथा, ब्रह्मवैवर्तपुराणे । २ ।
१ । ६६ ।

“पुष्टिर्गणपतेः पत्नी पूजिता जगतीतले ।
यया पिता परिशीलाः पुमांसो योषितोऽपि च ॥”
खड्गविशेषः । यथाह भोजः ।

“मङ्गला विजया पुष्टिः क्षमा तुष्टिः सुखासनम् ।
प्रचण्डा सर्वतोभद्रा खड्गानामाष्टकं विदुः ॥”
तत्त्वोक्तचक्रकलाया नामान्तरम् । यथा, रुद्र-
यामले ।

“अस्तता मानदा पूषा पुष्टिस्तुष्टौ रतिर्धृतिः ।
शशिनौ चन्द्रिका कान्तिर्च्युतिस्त्रा शोः प्रीति-
रङ्गदा ।

पूर्णापूर्णाष्टकाकामदायिन्ः शशिनः कलाः ॥”
पुष्टिका, स्त्री, (पुष्टे कं जलं यस्याः ।) जल-
शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्टिकान्तः, पुं, (पुष्टेः कान्तः ।) गणेशः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पुष्टिदा, स्त्री, (पुष्टिं ददातीति । दा + क्तः ।)
अश्वगन्धा । वृद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्टि-
दात्री च ॥

पुष्प, य फलने । इति कविकल्पदमः ॥ (दिवा-
पर-अक-मेट् ।) पञ्चमस्वरी । मृद्व्योपधः ।
फलनं विकसनम् । य, पुष्पाति कुन्दकोरकम् ।
इति दर्गादासः ॥

पुष्पं, स्त्री, पुष्पाति विकसति यः । (पुष्प फलने +
अच् ।) तरुलतादीनां प्रसवः । फल इति
भाषा । तत्पर्यायः । प्रसूनम् २ । कुसुमम् ३ ।
सुमनसः ४ । इत्यमरः । २।४।१७ ॥ सुनम् ५ ।
प्रसवः ६ । सुमनः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
स्वहस्तपुष्पचयनफलं यथा,—

“उपहास्याणि पुष्पाणि मम कर्मपरायणः ।
यो मामुपानयेद्भस्मे मम कर्मपथे स्थितः ॥
पुष्पाणि तत्र यावन्ति मम मूर्ध्नि धारयेत् ।
स कृत्वा पुष्कलं कर्म मम लोकाय गच्छति ॥”
अकर्मण्यपुष्पदानं दोषो यथा,—

वराह उवाच ।

“अकर्मण्येन पुष्पेण यो मामर्चयेत् भुवि ।
पातनं तस्य वक्ष्यामि तच्छृणु त्वं वसन्धरे ॥
नाहं तत् प्रतिशृण्वामि न च ते वै मम प्रियाः ।
सर्वे भगवतेर्दत्तं मम विप्रियकारिणः ॥
पतान्त नरकं घोरे रौरवे तदनन्तरम् ।
अज्ञातस्य च दोग्धेन दुःखान्यनुभवन्ति च ॥
वानरो दश वर्षाणि मार्जारस्य चयोदश ।
स्रधकः पञ्च वर्षाणि वलीवर्दस्य द्वादश ॥
ह्यागश्चेष्टाष्ट वर्षाणि मासं वै ग्रामकुक्कुटः ।
त्रीणि वर्षाणि भक्षिणो भवत्येव न संशयः ॥
एतत्त कथितं भद्र ! पुष्पं यस्मै न रोचते ।
अकर्मण्यं विशालान्ति ! पुष्पं येन न ददन्ति वै ॥”
इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

देवीप्रियपुष्पाणि यथा,—
“पुष्पाणि देया वेण्याः प्रियाणि शृणु संप्रति ।
वकुलेश्वर मन्दारेः कुन्दपुष्पकुरुगटकेः ॥
करवीरार्कपुष्पैश्च शास्त्रालेखापराजितैः ।
हमनेः भिन्दुवारैश्च सुरभीभरुवकेस्तथा ॥
लताभिर्नक्षत्रक्षेत्रैश्च दूर्वाङ्गुरैश्च कोमलैः ।
मङ्गरीभिः कुशानाश्च विष्णुपद्मेः सुशोभनैः ॥
पूजयेद्देवार्चनं देवी कामाख्या त्रिपुरां तथा ।
अन्याश्च याः शिवापीथैः आयन्ति पुष्पजातयः ॥
ता इमाः शृणु कोमलानि मया वेतालभैरव ! ।
मालती मल्लिका जाती यूथिका माधवीलता ॥
पाटला करवीरश्च जवा तर्कारिका तथा ।
कुजकं तगरश्चैव कर्णिकारोऽथ रोचनः ॥
चम्पकास्त्रातकौ वागो वज्ररा मल्लिका तथा ।
अशोको लोप्रतिलकौ वटरूपशिरीषकौ ॥
शमीपुष्पश्च द्रोगश्च पद्मोत्पलवकारुणाः ।
श्वेताशुभो विमलश्च पलाशः खदिरस्तथा ॥
वनमालाय सेवन्ती कुसुमोऽथ कदम्बकः ।
चक्रं कोकनदश्चैव भिङ्गलो गिरिकर्णिका ॥
नागकेशरपुष्पागौ केतक्यञ्जलिका तथा ।
रोहिता बीजपूरश्च नमेरुः शालमेव च ॥
चपरी चण्डविन्धश्च भिगटो पञ्चविधा तथा ।
एवमादुक्तकुसुमैः पूजयेत् वरदां शिवाम् ॥” * ॥
वर्जनीयपुष्पं यथा,—
“पुष्पश्च क्षमिसम्भिन्नं विशीर्णं भयमुज्ज्वलम् ।
सकेशं मृषिकाधृतं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥
याचितं परकीयश्च तथा पर्युषितश्च यत् ।
अन्यस्युष्टं पदाम्पुष्टं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥”
इति कालिकापुराणम् । ६८ । ५४ । अध्यायौ ॥

केशवपूजने प्रशस्तपुष्पाणि यथा,—
“मालती मल्लिका चैव यक्षिका चातिमुक्तकः ।
पाटला करवीरश्च जया सेवतिरेव च ॥
कुजकस्त्वगुरुश्चैव कर्णिकारः कुरुगटकः ।
चम्पकजगरः कुन्दो वागा वज्ररमल्लिका ॥
अशोकस्तिलकश्चम्पस्तथा चैवाटरूपकः ।
अभो पुष्पप्रकारास्तु शस्ताः केशवपूजने ॥
केतकीपत्रपुष्पश्च पुष्पं भृङ्गारकस्य च ।
तुलस्यामलकी चैव सद्यस्तुष्टिकरं हरिः ॥

पद्मान्यसुसुत्यानि रक्तनीले तथोत्पले ।
सितोत्पलश्च कृष्णस्य दधितानि सदा नृप ! ।
तानि पुष्पाणि देयानि विष्णवे प्रभविष्णवे ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥ * ॥

अपि च ।
“जाती शताङ्गा सुमना क्रुन्दं बहुपुष्टं तथा ।
वाणश्च पङ्कजाशोकं करवीरश्च यूथिका ॥
पारिभद्रं पाटला च वकुलं गिरिशालिनी ।
तिलकं वनजश्चैव पोतकं तगरत्नपि ॥
एतानि हि प्रशस्तानि कुसुमान्यनुत्तमार्चने ।
सुरभीणि तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम् ॥
येषामपि हि पुष्पाणि प्रशस्तान्यनुत्तमार्चने ।
पल्लवान्यपि तेषां स्युः प्रशस्तानि मद्यामुर ! ॥
वीरुधानां प्रधानेन वर्जिषाश्चार्चयेत्तथा ।
नानारूपैश्चास्त्रभवेः कमलेन्द्रीवरादिभिः ॥
प्रवालैः शुक्तिभिः शृङ्गेरैश्चैव प्रक्षालितैर्वले ! ।
वनस्पतीनामर्चयेत् तथा दूर्वापल्लवैः ॥”

इति वामने ६१ अध्यायः ॥ * ॥

विष्णौ पुष्पविशेषदानस्य फलं यथा,—
“आरामप्रभवेः पुष्पैरर्च्यैः कीटवर्जितैः ।
तथापर्युषितैस्तद्भुतं कार्त्तिके विष्णुमर्चयेत् ॥
वर्णानां हि यथा विप्रस्त्रीर्थानां जाद्वधी यथा ।
देवानाश्च यथा विष्णुः पुष्पाणां मालती तथा ॥
मालतीमालया देवं योऽर्चयेद्भद्रं ह्यनुजम् ।
जम्बदुःखजरारोगैः कर्मभिर्भुक्तिमाप्नुयात् ॥
मालतीमालया येन पूजितः कार्त्तिके हरिः ।
पापलक्षायुतं तस्य वत्स ! शौरिः प्रमार्जति ॥
मालतीपुष्पमालाभिः कार्त्तिके पुष्पमण्डपम् ।
विष्णोर्गृहे कृतं येस्तु ते यान्ति परमां गतिम् ॥
जातिपुष्पैर्विरचितानां मालां यः संप्रयच्छति ।
विष्णवे विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं श्रद्धा ॥
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।
वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥
यः स्वर्गकेतकीपुष्पैः पूजयेद्भद्रं ह्यनुजम् ।
अष्टकोटिशतं यावत्सुष्टः स्यात्तस्य वै हरिः ॥
दामोदरं पूजयेद्यः कुसुमैः केतकीह्रद्वैः ।
स वसेद्विष्णुनिलये देवेन सह भोदते ॥
मल्लिकाकुसुमैर्देवं योऽर्चयेत्तद्विश्वरम् ।
कार्त्तिके परया भक्त्या दहेत् पापं त्रिधाजितम् ॥
सुगन्धैर्मल्लिकापुष्पैरभ्युतं योऽर्चयेत्तुने ! ।
स सर्वपापनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
वेदधर्मज्ञ केनात्र संप्राप्ते मधुमाधवे ।
योऽर्चयेत् स सुनिश्चिष्ट ! लभते वैष्णवं पदम् ॥
यः पुनः पाटलापुष्पैरर्चयेद्भद्रं ह्यनुजम् ।
सुपुण्यात्मा परं स्थानं च प्राप्तिं हरिर्मेने ! ॥
अगस्त्यपुष्पैर्देवेशं योऽर्चयेन्न जनाह्नयम् ।
देवर्षे ! दर्शनास्तेषां नरकामिः प्रणश्यति ॥
न तत् करोति विप्रेन्द्र ! तपसा तोषितो हरिः ।
यत् करोति क्षुधोकेषो सुनिष्प्रेरलक्ष्मणः ॥
विज्ञाय सर्वपुष्पाणि सुनिष्प्रेर्य केशवम् ।
कार्त्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाणिमेषफलं लभेत् ॥
सुनिष्प्रेर्यतां मालां ये यच्छन्ति जनाह्ने ।

पुष्पं

शक्रोऽपि तैः सः वसः । कुंकुते ह्यभिभाषणम् ॥
दद्यात्तुभ्योऽपि कामान् वृत्तचिन्तामणिर्यथा ।
कार्तिके मुनिपुष्पेण पूजितो गरुडध्वजः ॥
गवामयुतदानेन यत्फलं कार्तिके सुते ।
मुनिपुष्पेण चेकेन कार्तिकेयो तत् फलं स्मृतम् ॥
योऽर्चयन्ति सुराध्वजं करवीरैः मितासितैः ।
तथा वर्षशतं यावत् प्रभुर्भवति केशवः ॥
वकुलाशोककुसुमैर्धोऽर्चयन्ति अगतपतिम् ।
निःशङ्कास्तं भवन्तीह यावच्चन्द्रदिवाकरी ॥
अशोककुसुमे रम्येज्जम्बूशोकभयापहम् ।
पूजयित्वा हरिं याति पदं विष्णोरुत्तमयम् ॥
शुभगन्धैः मितैर्वनतः कुसुमैः पद्मजोद्धवैः ।
अधोक्षजं समभ्यर्च्य नरो याति हरिः पदम् ॥
अभ्यर्च्य कौसुमेः पुष्पैः केशवैः केशनाशनम् ।
प्रयाति भवनं विष्णोर्वन्दितं त्रिदशैरपि ॥
अट्टरूपकपुष्पैश्च पूजयेद्यो जगतपतिम् ।
स पुण्यवाहरो याति तदिष्णोः परमं पदम् ॥
कार्तिके योऽर्चयेद्दिग्गं तुलसीविल्वपङ्कजैः ।
त्रिदशैरपि पूज्यः स न शक्यो यमकिङ्करैः ॥
माधवे योऽर्चयेद्दिग्गं तुलसीविल्वपङ्कजैः ।
त्रिदशैरपि पूज्यः स वक्तुं शक्यो न किङ्करैः ॥
माधवे योऽर्चयेद्दिग्गं सुपुष्पैस्तिलकोद्धवैः ।
यत्तपापो निरातङ्गः स विष्णोर्थाति तत् पदम् ॥
समितपुष्पकुशादीनि श्रोत्रियः स्वयमाचरेत् ।
शुद्धोपनीतेषु हरैः पूजां कुर्वन् ब्रह्मध्वजः ॥
तस्माद्दिग्गो मुनिश्चैव । शिष्येण स्वयमेव वा ।
पुष्पादीनि समाहृत्य पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
विप्रो दूष्यमयैः पुष्पैस्तथा काशकृशोद्धवैः ।
तुलसीविल्वपङ्कजैश्च पूजयेद्देवताः पितृन् ॥
नार्चयेत्तगरेः सूर्यं धृतेपुष्पेण केशवम् ।
देवो लङ्कचपुष्पैश्च शङ्करं नागकेशरैः ॥
कालविशेषे तस्य पर्युषितत्वं यथा -
“प्रहरं निश्चते जातो प्रहराद्गन्तुं मलिका ।
त्रियामं मुनिपुष्पैश्च करवीरमहनिशम् ॥”
आम्रमञ्जरीविल्वपत्रदानफलं यथा -
“मञ्जरीं सहकारस्य ये प्रयच्छन्ति वेणवाः ।
कार्तिके सफलान्ते स्युर्गोकोटिफलभागिनः ॥
कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या विल्वपत्रेण केशवम् ।
दद्याद्यज्ञायुतफलं केशवस्तस्य वै सुते ॥
विल्वपत्रेण ये क्षणां कार्तिके कलिमर्दनम् ।
पूजयन्ति महाभक्त्या मुक्तिस्तेषां करे स्थिता ॥
नागकेशरपुष्पैः पूजयेद्गरुडध्वजम् ।
स याति वेणवं स्थानं यत्र गत्वा न शोचते ॥
कदम्बकुसुमैर्यो वै पूजयेन्मधुसूदनम् ।
अस्मायुतार्जितं पापं स्फोटितं तेन नारदः ॥
न तथा केतकीपुष्पैर्मालतीकुसुमैस्तथा ।
तोषमायाति देवेशः कदम्बकुसुमैर्यथा ॥
दृष्ट्वा कदम्बपुष्पाणि तोषमायाति माधवः ।
किं पुनः पूजितो देवः सर्वकामप्रदो हरिः ॥
हरिं किंशुकपुष्पैः पूजयेत्तदशाधिपम् ।
वैकुण्ठे रमते शश्वत् विष्णुना सह वेणवः ॥
वर्षाकाले च देवेशं कुसुदेवन्दनान्वितैः ।

२०५ पुष्पं

योऽर्चयेत् परमं विष्णुं संसारे न पुनर्विप्रो न ॥
कुन्दपुष्पैश्च विप्रैः । योऽर्चयेद्गरुडध्वजम् ।
कोटिजन्तुभिर्यत् पापं तत्तत्तद्गतादेव नश्यति ॥
शमोपुष्पैश्च देवेशं पूजयेदसुरहृदिपम् ।
यमं न पर्येद्विप्रैः । न याति दुर्गानं नरः ॥
इति पाशोत्तरखण्डे २३२ अध्यायः ॥ * ॥
मातुल्यप्रियपुष्पाणि यथा, नारदीयसप्तम-
सहस्रे ।
“मालतीवकुलाशोकशोफालिनवमालिकाः ।
अम्बाननगङ्गाकोटमल्लिकामधूपिण्डिकाः ॥
यथिमलापदं कुन्दं कदम्बं मधूपिण्डलम् ।
पाटला चम्पकं कणां लवङ्गमतिमुत्तमम् ॥
केतकं कुतवकं पिल्वं कङ्कारकरकं द्विधम् ।
पञ्चविंशतिपुष्पाणि लक्ष्मीतुल्यप्रियाणि मे ॥”
केशवाचने निबिडपुष्पाणि यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
“उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।
अन्यायतनजातानि कण्टकानि तथैव च ॥
रक्तानि यानि धूम्रानि । चैत्यवृक्षोद्धवाणि च ।
प्रमथानजातान्यन्यानि यानि चाकालजानि च ॥”
तथा ।
“कुटजं शास्त्रालीपुष्पं शिरीषश्च जनार्दन ।
निवेदितं भयं रोगं निःस्वल्पश्च प्रयच्छति ॥
बन्धुजीवकपुष्पाणि रक्तान्यपि च दापयेत् ।
अनुत्तरत्तकुसुमदानान् दौर्भाग्यमाप्नुयान् ॥”
परारोपितवृक्षस्थ पुष्पग्रहणे दोषः । अगस्त्यः ।
“परारोपितवृक्षैः पुष्पाग्न्यानीय योऽर्चयेत् ।
अविज्ञाय च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजितम् ॥”
एतदेदितेतरपरम् ।
“द्विजस्तृणैः पुष्पाणि सर्वतः स्वयमाचरेत् ॥”
इति वाङ्मवल्लभात ॥
“देवाद्यर्थस्तु कुसुममस्तेयं मन्दरव्रजात् ॥”
इति यत्ननात् ॥
“गोऽमार्थे लण्मेषांसि वोरुदनस्पतीनाम् ।
पुष्पाणि स्वयमाचरेत् फलानि चापरिवृष्टि-
तानि ॥”
इति गीतमवचनात् ॥
हिलेतरस्य दण्डोऽपि ।
“लणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् ।
अप्रयच्छन्मिदं ज्ञानो हस्तैश्च दनमर्हति ॥”
इति स्मृतैः ॥ * ॥
देवोपरि हृतं मस्तकोपरि हृतं अधोवल्कलहृतं
अमृगलक्षालितश्च पुष्पं दुष्टमिति हरिभक्ति-
नामके ग्रन्थे ॥ अभिवाद्याभिवादककरस्यपुष्पं
प्रोक्षणात् कमेयम् ॥ इति केचित् ॥ * ॥
याचित्वादिपुष्पदानस्य निष्फलत्वम् । याचितं
निष्फलं पुष्पं क्रयक्रीतश्च निष्फलमिति वदन्ति ।
यामहस्तोऽपि पुष्पाग्न्यादेयत्वं यथा, —
“न पुष्पैश्च दनं कार्यं देवायं यामहस्ततः ।
न दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाप्य यामहस्ततः ॥”
समितपुष्पादीनां स्वयमाचरेण्यत्वं ह्यारोप-
शातातपो ।
“समितपुष्पकुशादीनि ज्ञाक्षयः स्वयमाचरेत् ।

पुष्पं

शुद्धोपनीतेः क्रयक्रीतेः कर्म कुर्वन् पतत्यधः ॥”
अथ प्रतिप्रसवमाह वृक्षपुराणम् ।
“पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्वीरक्रयक्रियाजुतैः ॥”
वीरक्रयो वीरवत याचन्पुष्पाग्न्यान् विकेतुरपत्यस्त-
स्त्वन क्रयः ॥ * ॥ पुष्पदानप्रकारो ज्ञान-
मालायाम् ।
“पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नैष्टमधोमुखम् ।
पुष्पाञ्जलिविधिं हित्वा यद्योत्पन्नं तथापिणम् ॥”
मध्याह्नस्नानानन्तरं पुष्पचयनस्व दोषो यथा, —
“स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं गृह्णन्ति वै
दिशाः ।
देवतास्तत्र गृह्णन्ति भस्मीभवति दातवत ॥”
एतत् द्वितीयस्नानाभिप्रायम् । इति रत्नाकरः ॥
यत्तं भवस्यस्ते ।
“स्नात्वा मध्याह्नमधे न हिन्यान् कुसुमं नरः ।
तत्पुष्पस्थाप्यैव देवि । रौक्वे परिपश्यते ॥”
पुष्पाभावे देयानि यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
“पुष्पाभावेऽपि देयानि पत्राणि च अनादृजे ।
पत्राभावे जलं दद्यात्तन् पुण्यमवाप्यते ॥” * ॥
पुष्पदानमाहत्या यथा, —
“न रश्चैनं सुवर्णं न पिप्पलं च भुरिणा ।
तथा प्रमादमायाति यथा पुष्पैर्जनार्दनः ॥ * ॥
देवताविशेषे वल्कनीयपुष्पं यथा, शातानपः ।
“शिवे विधत्ते कुन्दमुत्तमश्च हरस्तथा ।
देवीनामकर्मन्तारो सूर्यस्य तगरस्तथा ॥” * ॥
पुष्पावेशाणां कालिकपर्युषितत्वम् । भविष्ये ॥
“पद्मानि सितरक्तानि कुसुमाभ्युत्पलानि च ।
रुषां पर्युषिताशङ्का कार्या पञ्चदिनोत्तरम् ॥”
पुष्पविशेषस्याप्युषितत्वं यथा, —
“तुलस्थगर्भदिव्यानां न च पर्युषितात्मता ॥”
योगिनीतन्त्रे ।
“विल्वपत्रं च माध्यं तमालामलकीदलम् ।
कङ्कारं तुलसीवृक्षं पद्मं च मुनिपुष्पकम् ।
एतत् पर्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिका-
लकम् ॥”
कलिकात्मकं प्रस्फुटनयोग्यम् । इत्येकादशी-
तत्त्वम् ॥ राघवभट्टमते पुष्पविशेषाणां कालिक-
पर्युषितत्वं यथा, —
“विस्वापामार्गजातीतुलसिप्रामिश्रताकेतकीभृङ्ग-
दूर्वा
मन्दास्मोजाहिर्दमां सुनिविलतगरज्जङ्गकङ्कार-
मल्ली ।
चम्याभ्वारातिकुम्भीदमनमरुचका विल्वतो-
रुहानि शक्ता-
स्त्रिंशत्त्रिंशत्काशरीशोनिघनिघि-पसु भू भू यमा
भूय रुधुम् ॥”
अस्यार्थः । शक्ता शक्तावती । मन्दः मन्दारः ।
अहिर्नागकेशरः । सुनिरगस्त्यः । अश्वारातिः
करवीरः । कुम्भी पाटला । विल्वभारग्य अहि-
पथ्यन्तं गणयित्वा दर्भमारभ्य पुनस्त्रिंशदादि
गणयन्तु । एतद्दिनोत्तरं पर्युषितानीत्यर्थः । इति
पदार्थादर्शः ॥ * ॥ पुष्पक्रीडायां वर्णनीयानि यथा,

पुष्पक

पुष्पकयन्त्रम् १ पुष्पार्पणे दधितार्पिता २ माला ३ गोचरवर्तनेष्टा ४ वक्रोक्तिः ५ सम्भ्रमाश्रयः ६ । इति कविकल्पलता ॥ (घोटकलक्षणविशेषः । यथा, अश्ववेदके । ३ । ८२-८३ ।

“आगन्तवस्तुरङ्गस्य ये भवन्त्यन्यवर्णाः । विन्दवः पुष्पमंज्ञास्तु ते हिताहितमंज्ञाः ॥ तेषां प्रदेशभेदेन लक्षणं यद् यवस्थितम् । तत्तथैव समासेन विस्पष्टं कोच्यतेऽधुना ॥ अपाने च ललाटे च भ्रूयोर्मूर्धनि कर्णयोः । निगले चैव केशान्तं पुष्पं धन्यतमं स्मृतम् ॥ स्कन्धे वक्षसि कले च मुखयोर्वाङ्गकेशयोः । हन्वीः पृष्ठे च बाह्यानां पुष्पं स्वामिहित-

प्रदम् ॥ नाभौ केशे तथा कण्ठे दन्ते चैव हि वाजिनाम् । पुष्पं धन्यतमं प्रोक्तं भर्तुः सञ्चार्यमाधकम् ॥ अप्रशस्तानि दृष्टानि मुनिभिर्यानि वाजिनाम् । तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि पुष्पाग्यागमदर्शनात् ॥ अधरोष्ठे कण्ठे प्रोथे उत्तरोष्ठे तथैव च । चोणायां गण्डयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा भ्रूयोः ॥ ग्रीवायाश्च वक्षे चैव शृङ्गयोः स्मरके स्फिचि । पायो कौडि च पुष्पाणि निश्चितानीति निश्चयः ॥ रक्तं पीतं तथा श्रृङ्गं पुष्पं मञ्जव नैष्यते । शुभप्रदेशसम्प्राप्तं भवेत् साधारणं ततः ॥ पुत्रलाभं धनप्राप्तिमारोग्यं विनायं तथा । विन्द्यात् पुष्पैः शुभेभर्तुरशुभैश्च विपर्ययम् ॥ सञ्ज्ञाङ्गपुष्पयो वाजौ परिव्याख्या न मंश्रयः ॥ स्त्रीरजः । (यथा, मार्कण्डेय । ५१ । ४० । “स्त्राणां पुष्पं हरित्यन्या प्रवृत्तं सा तु कन्यका ॥”) विकाशः । इति मेदिनी । पुं, ८ ॥ धनदस्य विमानम् । नेत्ररोगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ फुलौ इति भाषा ॥ अस्थौघं यथा, — “हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च । विभोतकस्य मञ्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला । सञ्ज्ञमेतन् समं कृत्वा क्वागीक्षीरेण पेययेत् ॥ नाशयन्तिमिरं कण्डू पटलान्यर्चयानि च । अधिकाणि च मांसानि यश्च राज्ञी न पश्यति ॥ अपि दिवाधिकं पुष्पं मांसनेकेन साधयेत् । वन्तिश्चन्द्रोदया नाभं वृणां दृष्टिप्रभादनी ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

(अन्य चिकित्सान्तरं यथा, —

“पूर्वाहारविहारेस्तु नेत्रे पुष्पं जायते । प्रथमं मुखमाश्रयं स्यात् द्वितीयं कण्ठसाध्यकम् ॥ तृतीयं श्मश्रुमाध्यस्तु चतुर्थं तदसाध्यकम् । शङ्खपुष्पं तथा ग्रीवं शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥ काञ्चिकेन तु मंषेष्वाद्याशुष्का भिषग्वरः । वातिके काञ्चिकेनापि पीतिके पयसा हिता ॥ श्लेष्मिके सूत्रमंयुक्ता पुष्पस्याञ्जननी हिता ॥” इति चारीते चिकित्सितस्यानं चतुश्चत्वारिंश-
त्तमेऽध्याये ॥)

पुष्पकं, क्री, (पुष्पमिव पुष्पं वा कायति प्रकाशते इति । के + कः । पुष्प + मं + जा + क्तु वा ।) रीतिपुष्पम् । (पुष्पमिव प्रतिकृतिः । पुष्प + “इव

पुष्पका

प्रतिकृतौ ।” ५ । १ । ६६ । इति कन् ।) धनदस्य विमानम् । (कालपर्ययेण धनदं विजित्य रावणेन हृतेऽस्मिन् रावणस्यैव जातम् । यथा, रघौ । १० । ४६ ।

“वैमानिकाः पुष्पकृतः त्वजन्तु मरुतां पथि । पुष्पकालोकमंजोभं मेघावरणततपराः ॥”) नेत्ररोगः । रत्नकण्ठम् । रसाञ्जनम् । लोह-
काम्यम् । शृङ्गारणकटी । इति मेदिनी ॥ कासीसम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुष्प + स्वार्थे कन् । पुष्पम् । यथा, गारुडे १८० अध्याये । “समाभिमलितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् । स्त्रीणां मये भामये च जगद्दे सावशा भवेत् ॥” पुं, निचिधमपेजातिभेदः । यथा, सुश्रुते कल्प-
स्थाने । ३ अध्याये । “निचिधमास्तु गलगोली शुक्रपत्रोऽजगरी दिशको वार्हिकः पुष्पशकली ज्योतीरथः क्षीरिकः पुष्पकोऽतिपताकोऽन्याहिको गौरा-
हिको वृक्षेय इति ॥” * ॥ पञ्चतमेदः । यथा, मार्कण्डेय । ५५ । १३ ।

“स्वर्गशृङ्गी शातशृङ्गी पुष्पको मेघपञ्चतः ॥ प्रामादस्य मण्डपभेदः । यथा विश्वकर्मप्रकाशे । ६ अध्याये । “अघातः संप्रवक्ष्यामि मण्डपानाञ्च लक्षणम् । मण्डपान् प्रवरान् वक्ष्ये प्रामादस्यानुरूपतः ॥ त्रिविधा मण्डपाः कार्याः श्रेष्ठमध्यकनीयसः । नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि शृङ्गुर्ध्वं द्विजसत्तमाः ॥ पुष्पकः पुष्पभद्रस्य मृत्तुनोऽस्तनन्दनः । कौशल्या वृद्धिभंकीणां गजभद्रौ जयावह्नाः ॥”) पुष्पकरण्डकं, क्री, (पुष्पाधार करण्ड इव काय-
तीति । के + कः । बहुतरुमनोरमपुष्पाधारक-
त्वादस्य तथात्वम् ।) उज्जयन्ती शिवस्य उद्या-
नम् । यथा, शब्दमाला ।

“महाकालस्योज्जयन्ती विशालावन्तिका तथा । तस्य उद्यानकं जेयं नाम्ना पुष्पकरण्डकम् ॥” पुष्पकरण्डनी, स्त्री, (पुष्पकरण्डकं शिवोद्यान-
मस्यस्या इति । इति । स्त्रियां ङीप् ।) उज्जयिनी । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ४१ ॥ “उज्जयिनी स्याद्विशालावन्ती पुष्पकरण्डनी ॥”

पुष्पकासीसं, क्री, (पुष्पमिव कासीसम् ।) पीत-
वर्णकासीसम् । यथा, भावप्रकाशे । “अथ कासीसं भस्मवन्तुष्टिकाभम् । कासीसं धातुकासीसं पांशुकासीसमित्यपि । तदेव किञ्चित् पीतस्तु पुष्पकासीसमुच्यते ॥ कासीसमखमृणाञ्च तिलञ्च तुवरं तथा । वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रं कण्डूविषप्रणुत् । मन्त्रशक्वाभरणीश्ववनाशनं परिकीर्तितम् ॥” तत्पर्यायः । कंसकम् २ नेत्रौघम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ वनसकम् ४ मलीसम् ५ ह्रस्वम् ६ पिपदम् ७ नीलवृत्तिका ८ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । नेत्रामयापहत्वम् । लेपेन पामाकुठादिना नात्वग्दीधनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पध

पुष्पकीटः, पुं, (पुष्पप्रियः कीटः ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुसुमकमिमात्रञ्च ॥

पुष्पकेतनः, पुं, (पुष्पं केतनं ध्वजो यस्य ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४२ ॥ पुष्पकेतु, क्री, (पुष्पस्य नेत्ररोगविशेषस्य केतुरिव विनाशकत्वात् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥

पुष्पघातकः, पुं, (हन्तीति । हन + क्तृल् । घातकः । पुष्पाणां पुष्पवृक्षाणां घातकः नाशकः ।) वंशः । इति शब्दमाला ॥

पुष्पचापः, पुं, (पुष्पमेव पुष्पमयो वा चापोऽस्य ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । १० । १४१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १४ । २६ ।

“सा संभो हनवायश्चकारुणास्ते निर्नरन्तरेः । विह्वेव पुष्पचापेन तत्तृणं समलक्ष्यत ॥” पुष्पाणां चापः । पुष्पधनुः । यथा, रघौ । ११ । ४५ ।

“आततप्यमकरोत् स संसदा विस्मयस्तिमितनेत्रमीक्षितः । शैलसारमपि नातिथञ्जतः पुष्पचापमिव पेशलं स्मरः ॥”)

पुष्पचामरः, पुं, (पुष्पं चामर इवाव्य ।) दमन-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केतकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

पुष्पदः, पुं, (पुष्पं ददातीति । दा + कः ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८० ॥ पुष्पदातरि, चि ॥

पुष्पदन्तः, पुं, (पुष्पमिव शुक्लो दन्तोऽस्य ।) वायु-
कोणस्थदिग्गजः । इत्यमरः । १ । ३ । ४४ । विद्याधर-
विशेषः । इति मेदिनी । तं, २१३ ॥ जिनभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ नागभेदः । इति धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २०० । ७० ।

“अर्णो कल्लेपुत्तश्च पुष्पदन्तश्च चामकः ॥ पाञ्चतौ प्रदत्तः कालिकेयस्यानुत्तरविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ४६ ।

“उष्मादं पुष्पदन्तश्च शङ्खकर्णं तथैव च । प्रददावन्निपुणाय पाञ्चतौ शुभदर्शना ॥” विष्णोरनुत्तरविशेषः । यथा, भागवते । ८ । २ । १७ । “जयन्तः श्रुतदेवश्च पुष्पदन्तोऽथ सात्वतः ॥” शिवगणभेदः । यथा, कथासरित्सागरे । १ । ४६ । “प्रसादवित्तकः शम्भोः पुष्पदन्तो गणोत्तमः । न्ययेधि च प्रवेशोऽस्य नन्दिना दारि तिष्ठता ॥”)

पुष्पदन्तकः, पुं, गन्धर्वविशेषः । स च महिम्नः
स्तवकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पद्रवः, पुं, (पुष्पाणां द्रवः ।) पुष्परसः । तत्-
पर्यायः । पुष्पसारः २ पुष्पस्नेदः ३ पुष्पजः ४ पुष्पनिर्यासकः ५ पुष्पाभुजः ६ । अस्य गुणाः । सुरभित्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । गौल्या-
त्वम् । दाहभ्रमाक्षिबिमोहसुखामयवृणाक्षि-
पित्तकफदोषचिरारोचकनाशित्वम् । सरत्वम् । सन्तर्पणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पधन्वा, [न] पुं, (पुष्पं धनुरस्यति । “धनु-
यञ्च ।” ५ । ४ । १३२ । इति अथडादेशः ।)

पुष्परा

कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ६४ ।

“सहचरमधुहस्तस्यस्तनूताङ्गुरास्तः

शतमखमपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा ॥”)

पुष्पनिक्षः, पुं, (पुष्पं निक्षति चम्बतीति । पुष्प + निक्ष + “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ । इत्यण् ।)

अमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुष्पधन्वः, पुं, (पुष्पं धयतीति । धेत पाने + खण्ड ।

“अरुर्द्विषदन्तस्य मुम् । ६ । ३ । ६७ । इति मुम् ।)

अमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्परसपानकर्करि,

त्रि । पुष्पशब्दाद्विधेयः कर्करि खण्डप्रत्यय-

नियमत्वात् । इति सुभवेध्याकरणम् ॥

पुष्पपथः, पुं, (पुष्पस्य स्त्रीरजसः पन्थाः सरणिः ।)

योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पपूरः, स्त्री, (पुष्पवत् पाटलिपुष्पयुक्तं तद्वत्

प्राभाजनकं वा पुरम् ।) पाटलिपुत्तनगरम् ।

इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रघौ । ६ । २४ ।

“अनेन जेहिच्छसि गृह्यमाणं

पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशं ।

प्रासादवातायनमश्रितानां

नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥”

“पुष्पपुराङ्गनानां पाटलिपुराङ्गनानाम् ।” इति

तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

पुष्पफलः, पुं, (पुष्पयुक्तं फलं यस्य ।) कुम्भाण्डः ।

इति शब्दमाला ॥ कपित्थः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥

पुष्पमासः, पुं, (पुष्पानां मासः पुष्पप्रधानो मासो

वा ।) वसन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

हरिवंशे । ५६ । ४ ।

“मासान् वे पुष्पमासादीन् गणयन्तु मम स्त्रियः ।

परिणामे तु गर्भस्य शेषं ह्यास्यामहे वयम् ॥”)

पुष्परक्तः, पुं, (पुष्पं पुष्पावच्छेदे रक्तं रक्तवर्ण-

मस्य । यद्वा, पुष्पं रक्तमस्य ।) सूर्यमणि-

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुष्परसः, पुं, (पुष्पाणां रसः ।) मकरन्दः । इत्य-

मरः । २ । ४ । १७ ॥ (यथा, भावप्रकाशे

कासाधिकारः ।

“पलं पलश्चापि कटुत्रयश्च

तथा चतुर्णातिर्पलं विचूर्ण्य ।

पलानि षट् पुष्परसस्य चापि

विनिःक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च ॥”)

पुष्परसाज्यं, स्त्री, (पुष्परस इत्याज्य आख्या

यस्य ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्परागः, पुं, (पुष्पस्यैव रागो वर्णोऽस्य ।)

मणिविशेषः । पुष्पराज इति भाषा । तत्-

पर्यायः । मञ्जुमणिः २ वाचस्पतिवक्त्रमः ३ ।

इति भावप्रकाशः ॥ पीतः १ पीतस्कटिकः ५

पीतरक्तः ६ पीताश्रम ७ गुरुरत्नम् ८ पीत-

मणिः ९ पुष्पराज १० ॥ (यथा, रघौ । १८ । ३० ।

“तस्य प्रभा निर्जितपुष्परागं

पौष्पात्मिनी पुष्पमस्तुत पत्नी ॥”

“प्रभया निर्जितः पुष्परागो मणिविशेषो येन ।

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अस्य गुणाः ।

पुष्पला

अम्लत्वम् । शीतत्वम् । वातनाशित्वम् । शीपन-

त्वञ्च ॥ * ॥ तस्य धारणगुणः । आयुःश्रीप्रसा-

कारित्वम् ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“सुच्छायपीतगुरुगात्रसुरङ्गशर्तं

स्निग्धञ्च निर्मलमनोव सुवृत्तशीतम् ।

यः पुष्परागमकुलं कलयेदस्य

पुष्पाति कौन्तिमतिशैत्यं सुखायुरर्थात् ॥” * ॥

तस्य कुलक्षणं यथा,—

“कृष्णविन्द्वितं रूतं धवलं मलिनं लघु ।

विच्छायं शर्करागारं पुष्परागं सदोषकम् ॥”

तस्य परीक्षालक्षणं यथा, राजनिर्घण्टः ।

“दृष्टो विकासयेत् पुष्परागमधिकमात्मोयम् ।

न खलु पुष्परागो जात्यतया परीक्षकैरुक्तः ॥”

तस्यानुपत्तादि यथा,—

स्तन उवाच ।

“पतिता या हिमाद्रौ हि त्वत्तस्य सुरद्वयः ।

प्रादुर्भवन्ति ताभ्यस्तु पुष्परागो महागुणाः ॥

आपीतपाण्डुरकिरः पाषाणः पुष्परागसंज्ञस्तु ।

कौरुशकनामा स्यात् स एव यदि लोहितपापीतः ॥

आलोहितस्तु पीतः स्वच्छः काषायकः स

एवोक्तः ।

आनीलशुक्लवर्णः स्निग्धः सोमालकः स्वगुणैः ॥

अत्यन्तलोहितो यः स एव खलु पद्मरागसंज्ञः

स्यात् ।

अपि जेन्द्रनीलसंज्ञः स एव कथितः सुनीलः

सन् ॥

सूतं वैदूर्यमणिरिव गाढं ह्यस्य रत्नशास्त्र-

विदा ।

धारणफलञ्च तद्वत् किन्तु स्त्रीणां सुतप्रदो

भवति ॥”

इति मारङ्गि ७५ अध्यायः ॥ * ॥

प्रकारान्तरम् ।

“प्राणपुष्पसमः कान्त्या स्वच्छभावस्तु चिकणः ।

पुत्रदो धनदः पुण्यः पुष्परागमणिर्धृतः ॥

देवधातुसमुद्भूतः पुष्परागमणिर्हृद्भा ।

पद्मरागाकरे कश्चिन् कश्चित्तात्स्यपिनाकरे ॥

इषत्पीतच्छविष्कायास्वच्छं कान्त्या मनो-

हरम् ॥

पुष्परागमिति प्रोक्तं रङ्गसोममहीभजा ॥

ब्रह्मादिगतिभेदेन तद्विज्ञेयं चतुर्विधम् ।

क्याया चतुर्विधा तस्य सिता पीता सिता-

सिता ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

पुष्परेणः, पुं, (पुष्पाणां रेणुः ।) परागः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । १ । ३८ ।

“सद्यमानो सुवस्वशैः शालनिर्यासगान्धभिः ।

पुष्परेणुकिरेधतिरेधाधूतवनराजिभिः ॥”)

पुष्परोचनः, पुं, (पुष्पं रोचनेवास्त्व । पुष्पेयु

रोचनः रुचिप्रदो वा ।) नागकेशरः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पला, पुं, (पुष्पं लुनाति अवचिनोति माला-

दयमिति । पुष्प + लू + “कर्मण्यण्” । ३ । २ । १ ।

पुष्पसा

इत्यण् ।) मालाकारः । इति जटाधरः ॥ (स्त्रियां

डीप् । मालाकारपत्नी । यथा, मेघदूते । २८ ।

“गण्डस्वेदापनयनकला क्लान्तकर्णोत्पलानां

क्यादादानक्ष्णपरिचितः पुष्पलाधोमुखानाम् ॥”)

पुष्पलावी, [न] पुं, (पुष्पं लुनातीति । लू +

च्छिदि + णिनिः ।) मालाकारः । इति हेम-

चन्द्रः । ३ । ५६४ ॥

पुष्पलिट्, [छ] पुं, (पुष्पं लेप्तीति । लिङ् +

किप् ।) अमरः । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥

पुष्पधनी, स्त्री, (पुष्पमस्यस्या इति । पुष्प +

मत्तुप् । मस्य वः । ततो डीप् ।) रजस्वला ।

इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥ (यदुक्तं,—

“कालमेही भवेत्त मोक्षे पुष्पवत्याश्च धर्मगाता ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८५ । २२ ।

“पुष्पवत्यामुपस्पृश्य त्रिरात्रौपथितो नरः ।

गोमहसफलं सखा पुनाति स्वकुलं वृष ॥”)

पुष्पविशिष्टं, त्रि ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४१ । १ ।

“पुष्पवृद्धिः फलोपेतेश्चायावद्भिन्नो रमेः ॥”)

पुष्पवन्तौ, पुं, (पुष्प विकास + भावे षञ् । पुष्पो

विकासोऽस्यनयोरिति । पुष्प । मत्तुप् । मस्य

वः ।) एकयोक्ता चन्द्रसूर्या । इत्यमरः । १ । ११ । ७ ॥

“एकया उक्ता अष्टयगचनेन चन्द्राकीं पुष्प-

वच्छब्दवाच्यौ न तु पुष्पवानिन्दः सूर्या वत्यभि-

धीयते । साङ्गि । एकयोक्तीति भिन्नप्रयोगे नैवे-

त्यर्थः । अतएव द्वायकत्वात् सदा द्विवचन-

मित्यर्थः । पुष्पो विकासस्तद्योगादृतुः । पुष्प-

वन्तश्चादन्तो रूढोरपि रविशशिनौ पुष्प-

वन्ताभ्याविति नाममाला ।” इति तट्टीकायां

भरतः ॥

पुष्पवाटी, स्त्री, (पुष्पाणां वाटी ।) पुष्पोद्यानम् ।

फलवागान इति भाषा ॥ यथा, हेमचन्द्रः ।

४ । २७६ ॥ [विका ॥

“वाटी पुष्पादुत्पन्नासौ क्षुद्रारामः प्रस-

पुष्पवाहनः, पुं, (पुष्पं पुष्करं वाहनमिव यस्य ।)

पुष्करराजः । यथा, अग्निपुराणे ।

“राजा यथोक्तश्च पुनरकरोत् पुष्पवाहनः ।

विभूतिह्लादशीं कृत्वा स गतः परमां गतिम् ॥”

पुष्पशकटौ, स्त्री, आकाशवाणी । यथा,—

“चित्रांक्तिः पुष्पशकटौ देवप्रश्न उपश्रुतिः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पशरः, पुं, (पुष्पाणि शरा यस्य ।) कन्दर्पः ।

कुसुमेयुद्धानात् ॥

पुष्पशरासनः, पुं, (पुष्पं शरासनं धनुयस्य ।)

कन्दर्पः । पुष्पधन्वदर्शनान् ॥

पुष्पश्रव्यः, पुं, (पुष्पेण श्रव्यः ।) उदमरः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ कुसुमरहितः, त्रि ॥

पुष्पसमयः, पुं, (पुष्पाणां समयः ।) वसन्तः ।

इत्यमरः ॥

पुष्पसारः, पुं, (पुष्पस्य सारः ।) पुष्पद्वयः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्पश्रेष्ठे, त्रि । यथा, ब्रह्म-

वेवर्त्त प्रकृतिखण्डे ।

“पुष्पसारां नन्दिनीं च तुलसीं क्षणवर्तिनीम् ॥”)

पुष्पितः

पुष्पमौरभा, स्त्री, (पुष्पं सौरभं यस्याः । तीव्र-
गन्धवत्त्वादेव तथात्वम् ।) कलिकारीवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पखेदः, पुं, (पुष्पाणां खेदः ।) पुष्पद्रवः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पहामा, स्त्री, (पुष्पं स्त्रीरजः हाम इव यस्याः ।)
रजस्वला । इति शास्त्ररत्नावली ॥

पुष्पहीना, स्त्री, (पुष्पेण हीना ।) उडुस्र-
वृक्षः । इति शास्त्रचन्द्रिका । निष्कला । रजः-
यस्या । इति हेमचन्द्रः ॥

पुष्पा, स्त्री, (पुष्पं अभिधेयत्वेनास्यस्या इति ।
अच् । टाप् ।) कर्णपुरी । अथुना भागलपर
इति ख्याता । तत्पर्यायः । चम्या २ मालिनी ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पाजीवः, पुं, (पुष्पेगाजीवति जीविकां निजा-
हयतीति । आ + जीव + अच् ।) मालाकारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६४ ॥

पुष्पाजीवी, [न] पुं, (पुष्पेगाजीवतीति । आ +
जीव + णिनिः ।) मालाकारः । इति जटाधरः ॥

पुष्पाञ्जनं, स्त्री, (पुष्पस्य नेत्ररोगविशेषस्य अञ्ज-
नम् ।) अञ्जनभेदः । तत्पर्यायः । पुष्पेत् २
कौतुम्भम् ३ कुसुमाञ्जनम् ४ रीतिकम् ५ रीति-
पुष्पम् ६ पौष्पकम् ७ । तस्य गुणाः । हिम-
त्वम् । पित्तशिकामादाहविषकामार्त्तिमर्चनेचा-
मयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पाञ्जलिः, पुं, (पुष्पाणां मञ्जलिः ।) कुसुमा-
ञ्जलिः । पस्तनाञ्जलिः । यथा,—

“पञ्च पुष्पाञ्जलीन्धत्वा परिवारार्चनक्षरेत् ॥
इति तन्त्रमार्गधनभट्टः ॥

पुष्पावचायी, [न] पुं, (पुष्पं अवचिनोतीति ।
अव + चि + णिनिः ।) मालाकारः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५६४ ॥

पुष्पास्रवः, स्त्री, (पुष्पस्य आस्रवम् ।) मधु । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ऋतुसंहारः । ५ । ५ ।

“गृहीतवास्रवनिर्घनस्रजः
पुष्पास्रवाभीदितवक्ष्यकृत्वाः ॥”)

पुष्पास्त्रः, पुं, (पुष्पमस्त्रमस्य ।) कन्दर्पः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पुष्पाहा, स्त्री, (पुष्पेराहयते सङ्गते इति । आ +
हृ + कः । तत्पठ् ।) शतपुष्पा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुष्पिका, स्त्री, (पुष्पाति विकसतीवेति । पुष्प +
गुल् । टाप् । अत इत्वम् ।) दन्तमलम् । इति
हारावली । १६५ ॥ लिङ्गमलम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । २६८ ॥ अग्न्यायान्ते तत्प्रति-
पादितोक्तिः ॥

पुष्पितः, चि, (पुष्प + क्तः । पुष्पं जातमस्येति ।
पुष्प + तारकादिवात् इतच् वा ।) जातपुष्पः ।

पुष्पविशालः । कुसुमितः । यथा,—

“गर्केनापि सुवृत्तेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
वामितं तदनं सर्वं सुपुत्तेण कुलं यथा ॥”

इति ज्ञानकव्यः ॥

पुष्पर

पुष्पिताया, स्त्री, (पुष्पितं विकसितमिवायं यस्याः ।)
कुन्दोविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा,—

“अवृजि मयुगरेफतो यकारो
गुणि च नलौ जरगाश्च पुष्पिताया ॥”
उदाहरणम् ।

“करकिसलयशोभया विभान्ती
कुचफलभारविनभन्द इत्यथिः ।

स्मितकचिरविलासपुष्पिताया
ब्रजयुवतिव्रतयो हरेर्मुदितम् ॥”

इति कुन्दोमञ्जरी ॥

पुष्पेयुः, पुं, (पुष्पं इयुष्येति ।) कामदेवः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ७ । १६ ।

“तुल्याभिलाषामालोक्य स चैको मुनिकन्यकाम् ।
यथावकस्मान् पुष्पेयुशराघातमसज्जताम् ॥”)

पुष्पः, पुं, (पुष्पन्त्यस्मिन्नर्था इति । पुष + “पुष्प-
मिडौ नलत्रे ।” ३ । १ । ११६ । इति ऋषि ।)
अश्विन्यादिमन्त्रविंशतिनक्षत्रान्तर्गतमनक्षत्रम् ।
तत्तु बाणाकारेकवाराम्बकम् । इति ध्योति-
धम् ॥ तत्पर्यायः । सिध्यः २ तिथ्यः ३ । इत्य-
मरः । १ । ३ । २० ॥ पुष्पा ४ । इति भरतः ॥
(यथा, मनुः । ४ । ६६ ।

“पुष्पे तु कुन्दसां क्रुद्धाद्द्विहिरुतमर्चनं द्विजः ॥”)
तस्य स्वरूपं यथा,—

“बालपौटकटिनीगजःप्रभे
मध्यमाश्रितविद्ययासे गुरौ ।

तौलिकान् पृषतशावलोचनं
लोचनान्द्रिक्प्रमितागताः कलाः ॥” २ । ५२ ॥

इति कालिदासकृतरात्रिजगन्निरूपणम् ॥ * ॥
तत्र जातस्य फलम् ।

“प्रसन्नगात्रः पिष्टमात्रभक्तः
स्वधर्मगोर्तमिनयाभियुक्तः ।

भवेन्नन्यः खलु पुष्पजन्मा
सम्मानचामीकरवाचनाटः ॥”

इति कौश्लीप्रदीपः ॥

तत्फलत्वे गङ्गास्नानफलं यथा,—

“संक्रान्तियु यतोपाते यद्येण चन्द्रस्ययोः ।
पुष्पे स्नात्वा तु जादृयां कुलकोटीः समुद्धरेत् ॥”

इति ब्रह्माण्डपुराणम् ॥ * ॥

पौषमासः । कलिपुगः । इति मेदिनी । ये, ३८ ॥
(सूर्यवैश्यायनपवित्रोक्तः । यथा, रघुः । १९ । ३२ ।

“तस्य प्रभानिर्जितपुष्पगामं
पौष्पां तिथौ पुष्पमस्तु पत्नी ।

तस्मिन्पुष्पमुदितं समयां
पुष्टिं जनाः पुष्प इव द्वितीये ॥”

पुष + भावे ऋप् । पुष्टिः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१६१ । १२ ।

“चिः सप्त विष्णुलिङ्गा विषस्य पुष्पमजन् ॥”
“विषस्यासादावरकस्य पुष्पं पोषमजन् ॥” इति

तद्वाप्ये सायनः ॥)

पुष्परथः, पुं, (पुष्प इव रथः । पुष्पे यात्रोत्-
सवाहौ रथो वा ।) यत् चक्रयानं युद्धार्थं न

पुष्पज्ञा

भवति किन्तु यात्रोत्सवाहौ सः । तत्पर्यायः ।
चक्रयानम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५१ ॥ (यथा,
माघे । ३ । २० ।

“महारथः पुष्परथं रथाङ्गी

क्षिप्रं क्षपानाथ इवाधिरूढः ॥”)

पुष्पलकः, पुं, (पुष्पं पुष्टिं लकति लाकयति वा ।
लक + अच् ।) गन्धमृगः । (यथा,—

“केशेषु चमरौ हस्ति सौमि पुष्पलको हतः ॥”
इति व्याकरणम् ॥)

क्षपणकः । कीलः । इति मेदिनी । के, १६६ ॥
पुष्पज्ञानं, स्त्री, (पुष्पे पुष्पनक्षत्रकाले ज्ञानम् ।)

पुष्पाभिधेयः । तस्य विधिवथा,—
अथैव उवाच ।

“इदं राजन् । प्रपद्यामि पुष्पज्ञानविधिक्रमम् ।
येन विज्ञातमात्रेण विज्ञा नश्यन्ति सन्ततम् ॥

पौषे पुष्पक्षणे चन्द्रे पुष्पज्ञानं नृपक्षरेत् ।
सौभाग्यकल्याणकरं दुर्भिक्षमरकापहम् ॥

विष्टादिदुष्टकरणं यतोपाते च वेधुती ।
वज्रे शूलैश्च पण्णादौ योगे यदि न लभ्यते ॥

तृतीयायुक्तपुष्पार्चं रविसौरिकुलेऽहनि ।
तदा समस्तदोषाणां तत्ज्ञानं हानिकारकम् ॥

गृहदोषाश्च जायन्ते यदि राज्येषु चेतयः ।
तदा पुष्पार्चमात्रे तु क्रुष्यान्नामास्तरंऽपि तत् ॥

इत्यनु वक्ष्यामि शास्त्रिकृष्टिा गुरवे पुरा ।
शक्रार्थं सर्वदेवानां शान्तिर्थं च जगतपते ! ॥ * ॥

तुषकेशास्थिवल्मीकीकोटदेशादिवर्जिते ।
शर्कराकृमिभस्मादिदोषेण परिवर्जिते ॥

काकोलकककृष्ण काकोलेगृध्रश्यंके ।
वर्जिते कण्टकिवनविभीतकविजिते ॥

शिशुर्गृध्रातकाभ्याश्च जलौकादिविजिते ।
सुस्थाने चम्यकाशां कवकलादिविभृषिते ॥

हंसकारगडवाकीर्ण सरस्तोरेऽथवा शूचौ ।
पुष्पज्ञानाय नृपतिर्गृह्णीयात् स्थानसुप्तमम् ॥

ततः पुरोहितो राजा नानावादिनिःस्वनेः ।
प्रदोषसमये गच्छेत्तत्स्थानं पूज्यवासरे ॥

तस्य स्थानस्य कौर्व्यां दिशि स्थित्वा पुरोहितः ।
सुगन्धचन्दनैः पानैः कर्पूराद्यधवासितैः ॥

गोरोचनाभिः सिद्धार्थरत्नैश्च फलादिभिः ।
गन्धद्वारेत्यादिभिस्तु मन्त्रैः सर्वधाधवासिकैः ।

अधिवास्य तु तत् स्थानं पूजयेत्तत्र देवताः ॥
गणेशं केशवं शक्रं ब्रह्माण्डाद्यापि शङ्करम् ।

उमया सहितं देवं सर्वथाश्च गणदेवताः ।
मातृश्च पूजयेत्तत्र नृपतिः सपुरोहितः ॥

मङ्गलान् सकलान् कृत्वा नानानेवेद्यसङ्घम् ।
प्रदद्यात् पायसं स्वादं फलं मोदकयावकौ ॥

अधिवास्य तु तत् स्थानं दूर्वासिद्धार्थकाजितैः ।
तस्मात् स्थानात् भूताभिः सारयेन्नान्मभीरयन् ॥

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूताभूमिपालकाः ।
भूतानामविरोधेन ज्ञानमेतत् करोम्यहम् ॥

ततः करौ पुटीकृत्य मन्त्रेणानेन पार्थिवः ।
आवाहयेद्दिमास्त्वान् पुष्पान् पुष्पाभिधेकतः ॥

आगच्छन्तु सुराः सर्वे येऽत्र पूजाभिवाधियः ।

पुष्यस्त्रा

तत्र तां वृषतीं राज्ञि नयेत् सपुरोहितः ।
स्वप्ने शुभाशुभं विद्यान्नुपस्तु सपुरोहितः ॥
कृत्वा पूजान् देवानां राज्ञी स्थाने वृषः स्वपेत् ।
शुभाशुभफलं स्वप्ने ज्ञेयं दीपज्ञसम्मते ॥
इः स्वप्नदर्शनं चेत् स्यात्तदा पुण्याभिधेने ।
होमं चतुःशतं कुर्याद्दद्याद्वापि गवां शतम् ॥
गोवाजिकृद्भ्रातृणाञ्च प्रासादस्य गिरेस्तरोः ।
आरोहणं शुभकरं द्वाप्यश्रीदृढिकारकम् ॥
दधिदेवसुवर्णानां भुजगस्य च दर्शनम् ।
वौगादूर्वाक्षतफलपुष्पच्छदविशेषनम् ॥
शिताशुच्छवशस्त्रानां पद्मस्य मुहूर्ता तथा ।
लाभः सत्यकरः शचीरलङ्कारस्य भूषितः ॥
दर्शनश्चोपरागस्य निगडिनास्य बन्धनम् ।
मामस्य भोजनश्चैव पञ्चतस्य विवर्तनम् ॥
नाभिमध्ये तरुत्पत्तिर्हृतं प्रत्युरोदनम् ।
अगस्यागमनं कूपपङ्कगतावतीर्गता ॥
पञ्चतस्य तथा नद्याः प्रोत्तारः शत्रुकर्षणम् ।
स्वपुत्रमरणश्चैव पानं रुधिरमद्ययोः ॥
भोजनं पायसस्यापि मनुष्यारोहणं तथा ।
कल्याणसुखसौभाग्यराज्यशत्रुचयास्तथा ।
एते स्वप्राश्नं कुर्वन्ति वृषस्य वृषसत्तम ! ॥
स्वर्गदुर्महद्वाणान्तु आरौह्यो राज्यनाशकः ।
वृथं गीतं तथा हास्यं पाठश्चाप्यशुभप्रदः ॥
रक्तवस्त्रपरीधानं रक्तमाल्यानुरञ्जनम् ।
रक्तां कणां स्त्रियश्चैव कामयन् वृहदुमाप्नुयात् ॥
कूपान्तरे प्रवेशश्च दक्षिणाप्रागतिस्तथा ।
पङ्क्तिं निमज्जनं स्नानं भार्यापुत्रविनाशनम् ॥
नाभौ यस्य भवेत् स्वप्ने तरुत्पत्तिर्नृपस्य च ।
आदाय गर्भनाडीन् शकुनो याति खं इतम् ।
स तु राज्यान्तरं प्राप्य महाकल्याणमाप्नुयात् ॥
दीर्घं विंशतिहस्तन्तु हस्तघोडश्विस्तृतम् ।
कुर्यात्तु लक्षणोपेतं यज्ञमण्डलसुत्तमम् ॥
ततोऽपरं दृष्टिपूर्वाङ्गे मातृणां पूजनश्चरेत् ।
कुण्डलया वसोधारी दृष्टिश्चाङ्गं तथैव च ॥
चन्दनागुरुकस्तूरीधूपकर्पूरचर्णकैः ।
सम्पूज्य मण्डलस्थानं तस्मिन् हौ शम्भवे नमः ॥
अस्त्राय हुं फडित्वेवं लिखेन्नलदयं बुधः ।
मन्त्रविम्वलज्ञश्च सृष्टेः कम्बलसम्भवेः ॥
कौपियैर्वा स्वस्तिकार्यं प्रथमं मण्डलं लिखेत् ।
चतुर्दक्षप्रमाणन्तु मण्डलं विलिखेत्ततः ॥
हस्तप्रमाणं पद्मान्तु मण्डलस्य प्रकीर्तितम् ।
द्वाराणि सार्द्धहस्तानि कर्णिकाकेशरोष्णम् ॥
सितं रक्तञ्च पीतञ्च कृष्णं हरितमेव च ।
शालिचूर्णैस्तु कौमुदीर्हरिन्दैर्हरिदुज्ज्वैः ॥
कुर्यात्तथाञ्जनैश्चूर्णै राजा मण्डलवृद्धये ।
पद्माक्षतः समारभ्य नालां पश्चिमगामिनीम् ॥
पश्चिमद्वारमध्येन शतहस्तां विनिर्देशेत् ।

प्रत्येकदारमधो तु पद्मस्यैवावपनकम् ॥
 कुर्यान्मण्डलभागे तु चूर्णं रव एथक् एथक् ।
 चूर्णं स्तु मण्डलं कृत्वा सूत्राग्नयनसारयेत्ततः ॥
 उत्सार्य सूत्रं प्रथमं मण्डलं पूजयेत्ततः ।
 भवनाय नम इति ततो हस्तं वियोजयेत् ॥
 मथावलम्ब्य हस्तस्तु रजःपातं समारभेत् ।
 मध्यमागामिकाङ्गुष्ठे रपरिष्ठादयथेच्छया ॥
 व्यधोमुखान्गुलं कृत्वा पातयेत् सुविचक्षणः ।
 समरेखा तु कर्तव्या विच्छिन्ना पुञ्जवर्जिता ।
 अङ्गुष्ठपर्यन्तपुण्यात समानकार्या विज्ञानता ॥
 संसृक्तं विषमं स्थूलं विच्छिन्नं क्षणरात्रतम् ।
 पर्यन्तमर्पितं ह्रस्वमालिखेन्न कदाचन ।
 संसृक्ते कलहं विद्याहृदरेखे तु विग्रहम् ॥
 अतिस्थूले भवेद्वाधनिष्ठपीडा विमिश्रिते ॥
 विन्दुभिर्मयमाप्नाति शत्रुपक्षात्त संशयः ।
 क्षणायां चार्थहानिः स्यात्किन्नायां मरणं
 धवम् ॥

विद्योगो वा भवेत्तस्य इष्टद्रव्यसुतस्य वा ॥
अविदित्वा लिखिद्व्यस्तु मण्डलान्तु यथेच्छया ।
सर्वदोषानवाप्नोति ये दोषाः पूर्वभाषिताः ॥
सितसर्षपपूर्वाद्या रेखाः कार्याः प्रमाणतः ।
विमलं विजयं भद्रं विमानं शुभं प्रियम् ॥
वर्द्धमानश्च देवश्च रतास्थं कामदायकम् ।
रुचकं स्वस्तिकास्थश्च हार्दशो तं तु मण्डलाः ॥
यथास्थानं यथायज्ञं योजनीया विश्वकर्मा ।
मागरे मध्यमानं तु पीयूषार्थं सुरासुरैः ।
पीयूषधारणार्थाय निर्मिता विश्वकर्मणा ॥
कलां कलान्तु देवानामसिता तं पृथक् पृथक् ।
यतः कृतास्तु कलमास्तस्य परिकीर्तिताः ॥
नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्त्रात्रबोधत ।
गोत्रोपगोत्रो मरुतो मयस्वश्च तथापरः ॥
मनोहा त्वसिभद्रश्च विरुजस्तनुशीषकः ।
इन्द्रियघ्नोऽथ विजयो नवमः परिकीर्तितः ॥
तथामेव क्रमाद्भूप ! नव नामान यानि तु ।
ध्वस्तु तान्यपरागमेव शान्तिदानं सदेव हि ॥
क्षितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः ।
पवनामी ततो हौ तु यजमानस्ततः परः ॥
कोपसम्भवनामा तु षष्ठः स परिकीर्तितः ।
सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टमः ॥
विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते ।
स तु पञ्चसुखः प्रोक्तो महादेवस्वरूपपृक् ॥
घटस्य पञ्चवक्त्रेषु पञ्चवक्त्रः स्वयन्तथा ।
यथाकाष्ठास्थितः सन्धक् वामदेवादिनामतः ।
मण्डलस्य च पञ्चान्तः पञ्चवक्त्रं घटं गृहेत् ॥
क्षितीन्द्रं पूर्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम् ।
वायुं वायवं न्यस्य दक्षिणे ह्यग्निसम्भवम् ॥
नैऋत्या यजमानान्तु रेखायां कोपसम्भवम् ।
सोमसुतरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ॥
न्यसेवं कलसांश्चैव तेषु क्षेप्तान् विचिन्तयेत् ।
कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां शक्रः स्थितः ॥
मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ।
दिक्पाला देवताः सर्वा वैद्यन्ति दिशो दृष्ट्वा

कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपाश्च संस्थिताः ।
 नक्षत्राणि ग्रहाः सर्वे तथैव कुलपर्वताः ॥
 गङ्गाद्याः सरितः सर्वा वेदाश्चत्वार उव च ।
 कलसंयु स्थिताः सर्वे तेषु तानपि चिन्तयेत् ॥
 रत्नानि सर्व्वबीजानि पुण्याणि च फलानि च ।
 वज्रमौक्तिकैश्चैव मृगैश्च पद्मेन्द्रस्ताटिकैः ॥
 मन्त्रधाममयं विलयं नागमण्डपं तथा ।
 बीजपूरकणश्चैरकाशमीरास्वातदाडिमान् ॥
 यवं शालिषु गौकारं गोधमं सितसर्षपम् ।
 कुङ्कुमागुरुकस्तूरीमदनं रोचनं तथा ॥
 चन्दनञ्च तथा मांसोमेलां कृष्टं तथैव च ।
 कर्पूरं पत्रचण्डञ्च जलं नित्यं सकामुदम् ॥
 शैलेयं वदरं जातीपत्रपुष्पं तथैव च ।
 कालशाकं तथा एका देवी पूर्णकमेव च ॥
 वचां धात्रीं समान्त्रिणां तुरुष्कं मङ्गलाष्टकम् ।
 दूर्वां मोहनिनीं भद्रां शतमूर्तीं शतावरीम् ॥
 पण्डितां सवलीं श्रद्धां सहदेवां गजाद्यधाम् ।
 पूर्णकोषां सितानि पाठां गुप्तां शिरसिकानलौ ॥
 वामकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्नधाम् ।
 ब्राह्मीं देवीं शिवां रुद्रां सर्वसम्पत्तिकानि तथा ।
 समान्त्र्य शुभानेतान् कलसंयु निधापयेत् ।
 कलसस्य यथादेशं विधिं शम्भं गदाधरम् ।
 यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भं सुख्यतया यजेत् ॥
 प्रासादेन तु सन्निगे शम्भतन्निगे शङ्करम् ।
 प्रथमं पूजयेन्मन्त्रे नानानि वैश्वदेवैः ।
 दिक्पालानां घटेष्वेव दिक्पालानानपि पूजयेत् ॥
 पूर्व्वं बहिःस्थापितेषु ग्रहाणां कलसंयु च ।
 नवग्रहान् पूजयेत् मातर्मातृघटेषु च ॥
 सर्वे देवा घटे पूज्या घटस्त्वेषां पृथक् पृथक् ।
 नवेव तत्र पूर्व्वोक्ताः सदा सुस्थतमा नृप ॥ २ ॥
 भक्त्यभ्यर्च्यैष पयैष पुष्पैर्नानाविधैः फलैः ।
 यावकैः पायसैश्चापि यथामम्भवयोजितैः ।
 पुष्पस्नानाय नृपतिः पूजयेत् सकलान् सरान् ॥
 दक्षिणं मण्डलस्याथ कण्ठं निर्माथ पायसैः ।
 समिद्धिः शालिमिद्धार्थेष्टैर्दूर्वा लतेस्तथा ।
 केवलेश्व तथेवाग्न्यैः पूजयेत् सकलान् सरान् ॥
 ह्यमान्ते गोघटदृष्टैर्नृपः सार्द्धं परीक्षितम् ॥
 ह्यमान्ते मण्डलोदीच्या वैदिकायां सपङ्कम् ।
 रोचनाख्यमलङ्कारान् तथा सर्व्वान्नियोजयेत् ॥
 उद्धृता अङ्गलमङ्गुलं दिर्दशाङ्गुलयावधि ।
 तप्तं वा चतुरस्रं वा पद्मकविकर्महितम् ।
 रत्नेशान् पद्ममध्ये तु गोस्वस्तिकविनायकैः ॥
 श्रीः श्रीवृत्ता वरागोहा स्वामी देवी शुभान्विता ।
 रत्नेः सर्व्वरत्नकारैः पङ्क्तं कार्यं दिहस्तकम् ।
 हस्तविस्तारमुच्छ्रायं कर्मेयम् दशाङ्गुलम् ॥
 स्नानार्थं सार्द्धं हस्तम् पङ्क्तं उत्तममनान्वितम् ।
 प्राच्या चतुर्गुणा दीर्घा धनुर्मानस्य षोडशकम् ॥
 गजसिंहकृताटोपं हेमरत्नविभूषितम् ।
 सिंहार्यं साह्वविस्तारादृष्टासनमथापि वा ॥
 त्रापचित्रकपङ्केर्वा उपधानानि कारयेत् ।
 अन्यैर्वा निर्मितैश्चम्बुदतूलकपूरितान् ॥
 प्राच्या दैर्घ्याद्विस्तीर्णा चतुर्ध्रुवा सुलक्षणा ।

वित्तस्यधिकमिच्छन्ति नृपस्य गुरुविद्यया ॥
 अर्द्धचन्द्रमसं कुर्यादासनं चतुरस्रकम् ।
 उपधानानि शय्यायाः कर्णादिमूलदेशतः ॥
 घोडश्रीवाच कार्याणि वर्णचित्रयुतानि च ।
 यानं सिंहासनं पट्टं शय्योपकरणादिकम् ॥
 राज्ञो नूतनयोग्यं तद्वेषा उत्तरतो न्यसेत् ।
 तेषान् पश्चिमे स्वर्णवस्त्रौघनिचिते वरे ॥
 पण्यं यद्वाज्योघनिमित्ते महदास्तरे ।
 ऊर्ध्वाच्छादनसंयुक्तं चर्माम्बुजात्तुल्यम् ॥
 वृषभस्य तथोर्णायाः सिंहशार्ङ्गयोरपि ।
 पादपीठे रत्नयुते पादावारोप्य पार्थिवः ॥
 तस्मिन् पण्यं प्रष्टव्यं चर्मखण्डचतुष्टये ।
 नानालङ्कारभूषाणां नृपतिं रत्नमालिनम् ॥
 स्नापयेद्ब्राह्मणेः सार्द्धं राजानं सुखसङ्गतम् ।
 संवीतकम्बलं कण्ठं रत्नवस्त्रावशीभितम् ॥
 कलसेत्स्वलिपुष्पादोः शालिपर्णैश्च स्नापयेत् ॥
 अष्टौ घोडशर्विष्ठाष्टशतमष्टाधिकश्च वा ।
 कलसानीं समाख्याता अधिकस्थोत्तरोत्तरम् ॥
 जयकल्याणदेर्मन्त्रैर्मङ्गलाद्यैश्च शाम्भवेः ।
 वैष्णवैरथ दिक्पालैर्यक्षैश्च मातृकैः ॥
 आर्ण्यं तेजः समुद्दिष्टमर्ण्यं पापहरं परम् ।
 आर्ण्यं सुराणामाहारमाख्यं लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥
 भौमात्तराक्षीं दिवं वा यत्ते कल्याणमागतम् ।
 सर्वे तदाख्यसंस्मरन्ति प्रणाशमुपगच्छन्तु ॥
 ततोऽपनीय गात्रात् कम्बलं वस्त्रमेव च ।
 कलसेः स्नापयेद्गङ्गां पुण्यस्नानार्थपुरितैः ।
 यस्मिन्नेनैरश्रेष्ठः । तत्त्वत्त्वार्थसाधकैः ॥ * ॥
 सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु ये च सिद्धाः पुरातनाः ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च तद्वत् साध्याश्च समरुद्राणाः ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा आश्विनैर्यो भिषग्वरौ ।
 अदितिर्देवमाता च स्वाहा लक्ष्मीः सरस्वती ॥
 कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिः श्रीश्च सिनीवाली कुहस्तथा ।
 दितश्च सुरमा चैव विनता कदरेव च ॥
 देवपद्मश्च याः प्रोक्ता देवमातर एव च ।
 सर्वास्त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वे चाभरसा गणाः ॥
 नक्षत्राणि सुहृन्नाश्च पञ्चाक्षोरात्रसन्धयः ।
 संवत्सरो दिवा रात्रिः कलाः काष्ठाः क्षणाः ॥
 लवाः ॥
 सर्वे त्वामभिषिञ्चन्तु कालस्यावयवाश्च ये ।
 वैमानिकाः सुरगणा मनवः सागरैः सह ॥
 सरितश्च महानागाः यक्षाः किंपुरुषास्तथा ।
 वैखानसा महाभागा दिजा वेद्यायसास्तथा ॥
 सप्तर्षयः सहाराश्च ध्रुवमानानि यानि तु ।
 मरीचिरत्रिः पुलहः पुलह्यो भृगुरङ्गिराः ॥
 क्रतुः सनत्कुमारश्च मनकोऽथ सनन्दकः ।
 सनातनश्च दत्तश्च जेगीशर्थाऽथ नन्दनः ॥
 एकतश्च हितश्चैव सितो जावालिकाश्रयपौ ।
 दुर्वासो दुर्जिनीतश्च कण्वः कात्यायनस्तथा ॥
 मार्कण्डेयो दीर्घतपाः शनःशफो विदूरथः ।
 ज्यैष्ठ्यः सम्बन्धकश्चैव यवनोऽत्रिः पराशरः ॥
 हेपायनो यवकीनो देवरातः महाबुधः ।
 एते चान्ये च बहवो देवव्रतपरायणाः ॥

सशिव्यास्तैर्भविष्यन्तु सहाराश्च तपोधनाः ॥
 पञ्चतास्तुरयो नदाः पुण्याभ्यायनानि च ।
 प्रजापतिः पितृष्वेव गावो विश्वस्य मातरः ॥
 वाहनानि च दद्यान्ति सर्वे लोकाश्चराचराः ।
 अमयः पितरस्तारा जीमताः खं दिशो जलम् ॥
 एते चान्ये च बहवः पुण्यसंकीर्णताः शुभाः ।
 तोयैस्त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वोत्पातनिवर्हणाः ॥
 इत्येवं शुभदेव्यैर्मन्त्रैर्दिशेत्तथापरैः ।
 शौवेनारायणै रौद्रेज्जपशक्तसमुद्भवैः ॥
 आपोहिष्ठा हिरण्येति सम्भवति सुरेति च ।
 मानस्तोकेतिमन्त्रेण गन्धहारेत्यनेन च ॥
 सर्वमङ्गलमङ्गलैः श्रीश्च ते यद्ययोगिभिः ।
 इत्येवं स्नानमासाद्य गात्रमावृत्य कम्बलेः ॥
 सर्वमङ्गलमन्त्रेण वस्त्रं कार्पासकं धियात् ।
 आचम्य च ततो देवान् गुरुं विप्रान् पूजयेत् ॥
 ध्वजं क्वचं चामरश्च घण्टामञ्चान् गणास्तथा ।
 मन्त्रं जप्त्वा धारयेत्तु ततो गच्छेत्तथाशनम् ॥
 तत्र गत्वा बहिर्मध्ये बहिर्ग्रीवौश्च पार्थिवः ।
 अग्निमिहनिमित्तानि जपयेत्तत्र विष्णुभिः ॥
 देवशक्त्युक्तामात्यवन्दिपौरजनैश्चतः ।
 वादित्रघोषैस्तुमुलेस्तथा तोयैश्चिकैः शुभैः ॥
 लवा श्रेष्ठे पुनः शान्तिमाशीर्वाच्य च वै
 द्विजान् ।
 पूर्णां विधाय विधिवद्विष्णो कनकान्युत ॥
 धान्यानि चाथ वासांसि दत्त्वा कुर्याद्विसर्जनम् ।
 ततः श्रेष्ठजलैः सर्वानमात्यादीन् पुरोहितान् ।
 सचयेच्चतुरङ्गश्च बलचापि सराष्टकम् ॥
 एवं कृत्वा नृपः पश्चात्तिराजं संयतो भवेत् ।
 मांसमेधुनहीनश्च ऊर्ण्यमङ्गल्यसेवनम् ॥
 पुण्यनक्षत्रयुक्ता तु तृतीया यदि लभ्यते ।
 तस्यां पुण्या सह देवो चण्डिका शङ्करेण च ॥
 पञ्चालिकाविवाहादौः शिशूनां कौतुकेस्तथा ।
 वैवाहिकेन विधिना मोदयेच्चण्डिकां शिवाम् ॥
 चतुष्पथेषु सर्वेषु देवदेवीर्येषु च ।
 पताकाभिरलङ्क्यादेवं कुर्वन् सौदति ॥
 एवं कृत्वा शान्तियागं तथा पुण्याभिषेचनम् ।
 चतुरङ्गैः समं राजा भार्याभिस्तनयैः सह ।
 राज्यमण्डलसंयुक्तः परमैव न सोदति ॥
 नातः परतरो यज्ञो नातः परतरोत्तमः ।
 नातः परतरा शान्तिर्नातः परतरं शिवम् ॥
 अनेनेव विधानेन नृपतेरभिषेचनम् ।
 युवराज्याभिषेकश्च कुर्याद्वाजपुरोहितः ॥
 नृमाभिषेककरणमादौ यदि समाचरेत् ।
 अनेनेव विधानेन स्थिरः स्यान्नृपतिस्तदा ॥
 अयं यज्ञः समुद्दिष्टः शकार्थं ब्रह्मणा पुरा ।
 एवं यज्ञं नृपो दृष्ट्वा परमैव न सोदति ॥
 इति कालिकापुराणे पुण्याभिषेकः ८६
 अध्यायः ॥
 पुण्या, स्त्री, (पुण्याति कार्याणीति । पुष् + कृप्
 यत् वा । निपातनात् साधुः । ततश्चाप् ।) पुण्य-
 नक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, इन्द्र-
 जालतन्त्रसंग्रहे ।

“अश्विनीश्वरगन्तुश्च पुण्या पुनर्वसुस्तथा ।
 वज्राकर्षेण कर्णयं कारयेच्च सदा बुधः ॥”)
 पुस्त, क, बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
 उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चमखरी । दन्तोपधः ।
 क, पुस्तपति । इति दुर्गादासः ॥
 पुस्तं, स्त्री, (पुस्त्यते इति । पुस्त बन्धादरादौ +
 घञ् ।) लेप्यादिशिल्पकर्म । आदिना काष्ठ-
 पुतलिकाखनिचखननादि कर्म गृह्यते । इति
 सुभूषादयः ॥
 अत्रा वर दातुणा वाय धिक्खेणाय्य चर्मणा ।
 लोहरत्नेः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 (यथा, वामटे सूत्रस्याने । इ ।
 “पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रतुशीरवारिणि ॥”
 पुस्त्यते बध्यते ग्रथ्यते इत्यर्थः आद्रियते वेति +
 पुस्त + घञ् ।) पुस्तकम् । इति मेदिनी ॥ (पुस्त
 + गौरादित्वात् ङीष् ।) स्त्रियां पुस्तौ ।
 पुस्तकम्, स्त्री, स्त्री, (पुस्त + स्वार्थे कन् ।)
 पुस्तम् । पुति इति भाषा । (यथा, हरि-
 वंशे । २५६ । ७६ ।
 “शुक्लामरधरः श्रीमान् शुचिर्भूत्वा स्वलङ्कृतः ।
 अर्चयेत् यथान्यायं गन्धमालैः पृथक् पृथक् ॥
 संहितापुस्तकान् राजन् । प्रयतः शिष्टसम्मतः ॥”)
 तस्य परिमाणं यथा,—
 “मानं वस्त्रे पुस्तकस्य द्रव्यं देवि । समासतः ।
 मानेनापि फलं विन्द्यादमाने श्रीर्हता भवेत् ॥
 हस्तमात्रं सृष्टिमात्रमावाहुहादप्राङ्गुलम् ।
 दशाङ्गुलं तथाष्टौ च ततो हीनं न कारयेत् ॥”
 तस्य वेधो यथा,—
 “वेधदयं सृष्टिहस्तं बाहुमात्रे चिरन्तकम् ।
 समभागे महेशानि ! हस्तादौ रूपरन्ध्रकम् ॥
 अष्टाङ्गुलं परित्यज्य मध्ये वेधं न कारयेत् ।
 प्रादेशादौ भवेदन्वो ह्यङ्गुले वा समाचरेत् ॥
 पुस्तकस्य च आद्यन्तं यन्त्रवेधं विकल्पयेत् ।
 भार्याहानिर्भवेदाशु धनानां वा क्षयो भवेत् ॥
 दग्धरन्ध्रे भवेत् पीडा वस्तुनो शुभं न भवेत् ॥
 चतुष्कोणे विप्रवस्तु त्रिकोणे मरणं भवेत् ॥
 पुस्तककरणपञ्चं यथा,—
 “भूर्जं वा तेजपत्रे वा ताळे वा ताडिपत्रके ।
 अगुरुणापि देवेशि ! पुस्तकं कारयेत् प्रिये ॥
 सम्भवे स्वर्णपत्रे च ताम्रपत्रे च शङ्करि । ।
 अन्यद्वत्सत्वि देवि ! तथा केतकिपत्रके ।
 मार्जणपत्रे रौप्ये वा वटपत्रे वरानने ।
 अन्यपात्रे वस्तुदले लिखित्वा यः समभ्यसेत् ।
 स दुर्गतिमवाप्नोति धनहानिर्भवेद्भुवम् ॥”
 पुस्तके वेदलिखननिधयो यथा,—
 “वेदस्य लिखनं कृत्वा यः पठेद्ब्रह्महा भवेत् ।
 पुस्तकेवा यद्दे स्यात्पञ्चपातो भवेद्भुवम् ॥”
 युगभेदे पुस्तकाक्षरस्यदेवा यथा,—
 “सत्येक्षरे स्थितः शम्भुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ।
 प्रजापतिर्ह्यपरे च चैतायां सूर्यं एव च ।
 एते युगे पिनाकी च कलौ लिप्यक्षरे हरिः ॥”

पूगं

तल्लेखकपूजाफलं यथा,—
 “आरम्भे च समाप्ते च लेखकं प्रतिपूजयेत् ।
 हरिश्च गन्धपुष्पादीर्वस्त्रैश्च सुमनोहरैः ॥
 यावदक्षरसंस्थानं प्रतिपद्ये च सुन्दरि ! ।
 तावद्वैयगसहस्राणि ब्रह्मलोके वसेच्चिरम् ॥”
 वेतनग्रहणे लेखकस्य दोषो यथा,—
 “वेतनं यस्तु यच्छीयात् लिखित्वा पुस्तकं स तु ।
 यावदक्षरसंस्थानं तावच्च नरके वसेत् ॥”
 भूमौ पुस्तकलेखनस्यापननिषेधो यथा,—
 “न भूमौ बिलिखेद्भूमौ मलं न पुस्तकं लिखेत् ।
 न सुक्ता पुस्तकं स्थाप्य न सुक्तमाहरेत् तत् ॥
 भूकम्पग्रहणे चैव अक्षरं वायु पुस्तकम् ।
 भूमौ तिष्ठति देवेशि ! जन्मजन्मसु सुखता ।
 तदा भवति देवेशि ! तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥”
 इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे सप्तमपटलः ॥ ३ ॥
 तस्य दानफलं यथा,—
 विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मशास्त्रस्य च द्विज ! ।
 पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात् ॥
 शास्त्रदृष्ट्या जगत् सर्वं सुश्रुतञ्च शुभाशुभम् ।
 तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्तिके ॥
 वेदविद्याञ्च यो दद्यात् स्वर्गे कल्पत्रयं वसेत् ।
 आत्मविद्याञ्च यो दद्यात् स संस्था न विद्यते ॥
 त्रीणि तुल्यप्रदानानि त्रीणि तुल्यफलानि च ।
 शास्त्रं कामदुधा धेनुः पृथिवी चैव शाश्वती ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ११७ अध्यायः ॥ ३ ॥
 वेदशास्त्रादिदानफलं यथा,—
 “वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
 सन्त्येन लेखयित्वा यो दद्याद्दयाति स वैदिकम् ॥
 इतिहासपुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति ।
 ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणोक्तम् ॥”
 इति गारुड २१५ अध्यायः ॥ ३ ॥
 भागवतदाहविधानं तु पारायणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पुस्तककर्मा, चि, (पुस्तं लिखनादिकं कर्म यस्य ।)
 लेख्यादिशिल्पकर्मकर्मा । इति हलायुधः ॥
 पू, ङ प्रोधे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-आत्म०-
 सक०-सेट् ।) प्रोधे इह सुद्धीकरणम् । ङ,
 पवते पापिनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥
 पू, ड य प्रोधे । इति कविकल्पदमः ॥ (दिवा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) अयं केचित्त मन्थते । ङ
 य, पूयते । इति दुर्गादासः ॥
 पू, अ गि प्रोधे । इति कविकल्पदमः ॥ (ऋग०-
 पा०-उभ०-सक०-सेट् ।) अ गि, जाह्नवी नः
 पुनातु । पुनीते । क्वचित् आप्रत्ययस्यापि प्रादि-
 त्वात् इह इति वररुचिः । तेन ।
 “स्मरणात् पुनते पार्पं धारणात् पूर्वसञ्चितम् ।
 दर्शनात्मभते मोक्षमेतद्वैयगस्य लक्षणम् ॥”
 इति दुर्गादासः ॥
 पूगं, स्त्री, (पूयते सुखमनेनेति । पू अ पवने +
 “ह्यापूर्वखण्ड्यः कित् ।” उणा० । १ । १२३ ।
 इति गन् कित् ।) गुवाकफलम् । इत्यमर-
 टीकायां रायसुकुटः ॥ (यथा, भविष्यपुराणे ।
 तालनवमीव्रतकथायाम् ।

पूजनी

“पिण्डवर्णनं जातिश्च शला चैव हरीतकी ।
 नारिकेलं तथा पूगं रम्भापकफलतथा ।
 तच्च मुख्यं प्रदातव्यं तालस्य फलसुतमम् ॥”
 पूगः, पुं, (पूयतेनेनेति । पूष् + “ह्यापूर्वखण्ड्यः
 कित् ।” उणा० । १ । १२३ । इति गन् । स च
 कित् ।) गुवाकः । समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते । ६ । २१ । १४ ।
 “अनन्तंजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्ययः ।
 पुरुषः सनातनतमो यतः क्षणस्ततो जयः ॥”)
 छन्दः । भावः । कण्टकितृचः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 पूगपात्रं, स्त्री, (पूगस्य दन्तचर्चितपूगरसस्य
 आधारभूतं पात्रम् ।) पूगपीठम् । पिकदानी ।
 इति भाषा । तत्पर्यायः । फरवकम् २ । इति
 हारावली ॥
 पूगपीठं, स्त्री, (पूगस्य दन्तचर्चितपूगरसस्य
 पीठमाधारपात्रम् ।) पूगपात्रम् । तत्पर्यायः ।
 कटकोलः २ पतद्ग्रहः ३ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 पूगपुष्पिका, स्त्री, (पूगमहितं पुष्पमत्रेति । पूग-
 पुष्प + कप । क्वापि अन्त इत्वम् ।) विवाह-
 सम्बन्धिपुष्पताम्रलम् । तत्पर्यायः । कुहलिः २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पूगफलं, स्त्री, (पूगस्य गुवाकस्य फलम् ।) गुवा-
 कफलम् । तत्पर्यायः । पूगम् २ चिकनी ३
 चिक्ना ४ चिकनम् ५ मीणकम् ६ उड्गम् ७
 क्रमुकफलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
 “कषायमीषन्धुरं किञ्चित् पूगफलं सगम् ॥”)
 पूगरोटः, पुं, (पूगश्च इव रोटयति दीप्यते प्रका-
 शते इति । रट् + अच् ।) द्विस्तालरुचः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 पूज, क पुजे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) षष्ठस्वरो । क, पूजयति गुरुं
 लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 पूजकः, चि, (पूजयतीति । पूज + क्त्वं ।) पूजा-
 कर्मा । यथा, तिथ्यादितन्त्रे ।
 “यत्रैव भागुस्तु वियदुदेति
 प्राप्नोति तां वेदविदो वदन्ति ।
 तथा पुरः पूजकपूययोश्च
 तदागमज्ञाः प्रवदन्ति तान् ॥”
 पूजनं, स्त्री, (पूज + भावे ल्यट् ।) पूजा । अर्च-
 नम् । यथा,
 “कुड्मेन न च कर्णयं लोभेन त्वरया न च ।
 मत्पूजनं विधानेन यदीच्छति परमां गतिम् ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥
 पूजनी, स्त्री, (पूज्यते इति । पूज + कर्मणि ल्युट् ।
 ङीप् ।) चटका । इति भरतः ॥ (ब्रह्मदत्तग्रन्थ-
 स्थितशकुनिविद्वज्जमस्त्रीविशेषः । यथा, महा-
 भारते । १२ । १३६ । ४—१० ।
 “धृष्ट्या राजन् ! यदुत्तमं ब्रह्मदत्तनिवेशने ।
 पूजन्या सह संवादं ब्रह्मदत्तस्य भूपतेः ॥

पूजा

काम्यलि ब्रह्मदत्तस्य अन्तःपुरनिवासिनी ।
 पूजनी नाम शकुनिर्दीर्घकालं सङ्घोषिता ॥
 रुतज्ञा सर्वभूतानां यथा वे जीवजीवकः ।
 सर्वज्ञा सर्वतत्त्वज्ञा तिर्यगर्थानिं गतापि सा ॥
 अभिप्रजाता सा तप्त पुत्रमेकं सुवर्धनम् ।
 समकालञ्च राज्ञोऽपि देवां पुत्री यजायत ॥
 तयोर्दत्तं कृतज्ञा सा खेचरी पूजनी सदा ।
 समुद्रतीरं सा गत्वा व्याजहार फलद्वयम् ॥
 पुष्टार्थञ्च स्वपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव ह ॥
 फलमेकं सुतायादाज्ञापुत्राय चापरम् ।
 अन्तःपुरादसदृशं वलतजोऽभिवर्द्धनम् ॥
 आदायादाय सेवासु तयोः प्रादात् पुनः पुनः ।
 ततोऽगच्छत् परां दृष्टिं राजपुत्रः फला-
 श्रुतात् ॥”
 इत्यादि तत्रैवाध्याये विस्तरशी द्रष्टव्यम् ॥)
 पूजा, स्त्री, (पूजनमिति । पूज + “चिन्तिपूजि-
 कथिक्त्विचक्षेप्” ३ । ३ । १०५ । इति अड् ।
 तल्लाप ।) पूजनम् । तत्पर्यायः । नमस्या २
 अर्पयतिः ३ सपत्न्या ४ अर्चया ५ अर्चय्या ६ ।
 इत्यमरः । २ । ७ । ३५ ॥ गुतिः ७ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । १ । ५१ । ५१ ।
 “अपि रामे महाभागा मम माता यशस्विनी ।
 वन्द्ये रूपारुहं पूजां पूजार्चं सर्वदेहिनाम् ॥”)
 तस्याः सामानानुष्ठानं यथा,—
 “आदाद्यादिकथासः करशुद्धिस्ततः परम् ।
 अङ्गुलिश्यापकन्यासौ भूदादित्यास एव च ॥
 तालत्रयञ्च दिग्बन्धः प्राणायामस्ततः परम् ।
 ध्यानं पूजा जपश्चैव सर्वतत्त्वज्ञयं विधिः ॥”
 इति तत्त्वसारे यामलः ॥
 शक्तिविषये चतुःषष्टिरुपचारा यथा,—
 आभनारीपणम् १ सुगन्धितैलाभ्यङ्गः २ मञ्जन-
 शालाप्रवेशनम् ३ मञ्जनमणिपीठोपवेशनम्
 ४ दिशस्त्राणीयम् ५ उड्गर्जनम् ६ उणोदक-
 स्नानम् ७ कनककणसंस्थितसकलतीर्थभिषेकः
 ८ धौवस्त्रपरिभारणम् ९ अरुणदुक्कलपरि-
 धानम् १० अरुणदुक्कलोत्तरीयम् ११ आलेप-
 मण्डपप्रवेशनम् १२ आलेपमणिपीठोपवेशनम्
 १३ चन्दनागुरुकुम्भकर्पूरकस्तुरीरोषणादिश-
 गन्धसर्वाङ्गागुलेपनम् १४ केशभारस्य काला-
 गुरुधूपमल्लिकामालतीजातोषस्यकाशोकशत-
 पञ्चपूगकुहरीपुष्पागकज्जारयुथीसर्वकुसुम-
 मालाभूषणम् १५ भूषणमण्डपप्रवेशनम् १६ भूषण-
 मणिपीठोपवेशनम् १७ नवमणिसुकुटम् १८
 चन्द्रशकलम् १९ मीमन्तसिन्दूरम् २० तिजक-
 रत्नम् २१ कालाञ्जनम् २२ कर्णपालीयुगलम्
 २३ नासाभरणम् २४ अधरयावकः २५ यथन-
 भूषणम् २६ कनकचित्रपदकम् २७ महापदकम्
 २८ मुक्तावलिः २९ शकावलिः ३० देवशृङ्गकः
 ३१ केशूरयुगलचतुष्टयम् ३२ वलयावलिः ३३
 क्षमिकावलिः ३४ काशीदाम ३५ कटिखञ्जम्
 ३६ शोभाश्राभरणम् ३७ पादकटकम् ३८
 रत्ननूपुरम् ३९ पादाङ्कुरीयकम् ४० शककरे

पूजा

पाशः ४१ अश्वकरो ४२ इतरकरो पूज्यस्तु-
चापः ४३ अपरकरो पञ्चावाणाः ४४ श्रीमन्मा-
गिन्ध्यापादका ४५ स्वसमानवेशास्त्रावरणदेव-
ताभिः सह सिंहासनारोहणम् ४६ कामेश्वर-
पद्मकोपवेशनम् ४७ अश्वत्थानचक्रम् ४८
आचमनीयम् ४९ कर्पूरवटिका ५० आनन्दो-
क्तासविलासहामम् ५१ मङ्गलारात्रिकम् ५२
श्वेतच्छत्रम् ५३ चामरयुगलम् ५४ दर्पणः ५५
तालवृन्तम् ५६ गन्धः ५७ पुष्पम् ५८ धूपः ५९
दीपः ६० नैवेद्यम् ६१ पुनराचमनीयम् ६२
ताम्बूलम् ६३ वन्दनम् ६४ इति तत्त्वसारे
सिद्धयामलः ॥ * ॥ षट्त्रिंशदुपचारा यथा,—
“आसनान्धुप्रने तद्वद्वर्जननिरूपणम् ।
सम्भोजनं सर्पिरादिस्त्रपनावाहने तथा ॥
पादाध्यात्ममनीयश्च स्नानीयमधुपर्कौ ।
पुनराचमनीयश्च वस्त्रयज्ञोपवीतके ॥
अलङ्कारा गन्धपुष्पधूपदीपास्तथैव च ।
ताम्बूलदिक्नेवेदां पुष्पमाला तथैव च ॥
अनुलेपनश्च शय्या च चामरयजनन्तथा ।
आदर्शदर्शनश्चैव नमस्कारोऽथ नर्जनम् ॥
गीतवाद्यं च गानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम् ।
दन्तकाष्ठपदानश्च ततो देवविस्मर्जनम् ।
उपचारा इमे ज्ञेयाः षट्त्रिंशत मुरपूजने ॥”
इत्येकादशोत्तमम् ॥

अष्टादशोपचारा यथा,—
“आसनं स्वागतं पादमर्शमाचमनीयकम् ।
स्नानं वस्त्रोपवीतश्च भूषणानि च सर्वशः ॥
गन्धं पुष्पं तथा धूपं दीपमम्रश्च दर्पणम् ।
मालानुलेपनश्चैव नमस्कारविस्मर्जनं ॥
अष्टादशोपचारेस्तु मन्त्री पूजां समाचरेत् ॥”
अथ षोडशोपचाराः ।
“पादमर्शं तथाचामं स्नानं वसनभूषणम् ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याचमनस्तथा ॥
ताम्बूलमर्चना स्तोत्रं तर्पणश्च नमस्क्रिया ।
प्रपूजयेत् प्रपूजायां उपचारांस्तु षोडश ॥”
(अथ प्रकारोऽष्टोपचारा यथा,—
“आसनं स्वागतं पादमर्शमाचमनीयकम् ।
मधुपर्कचमनीस्नानं वसनभूषणानि च ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यां वन्दनस्तथा ॥”)
अथ दशोपचाराः ।
“पादमर्शं तथाचामं मधुपर्कचमनस्तथा ।
गन्धाद्यो नैवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥”
अथ पञ्चोपचाराः ।
“गन्धाद्यो नैवेद्यान्ताः पूजाः पञ्चोपचारिकाः ॥”
इति तत्त्वसारः ॥

अशुचादेः पूजानिषिद्धमाह ।
“अशुचिर्न महामायां प्रथमं कदाचन ।
अवश्यं तु स्मरन्मन्त्रं सोऽतिभक्तियुतो नरः ॥
दन्तरक्तं समुत्पन्नं स्मरणञ्च न विदतं ।
सर्चयामेव मन्त्राणां स्मरणान्नरकं व्रजेत् ॥
जानुर्द्धं चतजे जाते नित्यकर्म न चाचरेत् ।
नेमितिकश्च तदधःसवदती न चाचरेत् ॥

पूजा

लीतके च समुत्पन्ने चरकर्मणि मेयुने ।
धूमोद्धारं तथा वाक्तां नित्यकर्मणि संत्यजेत् ॥
अथ भुक्ते त्वर्जाणि च नैव मुक्ता च किञ्चन ।
कर्म कुर्व्यामिरो नित्यं स्तुतके स्तुतके तथा ॥
पञ्चं पुष्पञ्च ताम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम् ।
कणादिपिप्पल्यान्तश्च फलं मुक्ता न चाचरेत् ॥
जलस्यापि न रश्मिः । भोजनादभेषजादते ।
नित्यक्रिया निवर्तत सह नेमितिकेः सदा ॥
जलोकां गङ्गापादश्च कृमिगणपदादिकम् ।
कामादभिन संस्पृश्य नित्यकर्मणि संत्यजेत् ॥
विशेषतः शिवापूजां प्रसीतपिच्छको नरः ।
यावद्वत्परपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चित् चाचरेत् ।
आर्त्तिल्लं ब्रह्मयज्ञश्च आर्द्रं देवयुतश्च यत् ॥
गुरुमार्तिप्य विपश्च प्रकृत्यैव च पाणिना ।
न कुर्व्यान्नित्यकर्मणि रेतःपाते च भैरव ! ॥
आसनचार्द्यपात्रश्च भयमासादयेत् यत् ।
ऊधरे कर्मसंयुक्ते स्थाने वृष्टेऽपि नार्चयेत् ॥
नीचेरासाद्य तत्स्थानं शुचिः प्रयतमानसः ।
अर्चयेच्चण्डिकां देवीं देवमन्यश्च भैरव ! ॥
दिविभागे तु कौबेरी दिक् शिवाप्रोक्तिकारिणी ।
तस्मात्सुखमासीनः पूजयेच्चण्डिकां सदा ॥”
पूजास्थानानि यथा,—
“निर्झस्यां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थो तथैव च ।
स्थण्डिलस्थां महामायां पादके प्रतिमासु च ॥
चित्रे च त्रिशिखे खड्गे जलस्थां वापि पूजयेत् ।
पञ्चाशदङ्गुलं खड्गं त्रिशिखश्च त्रिशूलकम् ॥
शिखायां पञ्चतस्याग्ने गङ्गायामपि तत्समा ।
आर्यावर्ते मध्यदेशे तथा पञ्चतगह्वरे ॥
देवीं संपूजयेत्तत्र भक्तिव्यासमन्वितः ।
वाराणस्यां सदा पूजा सम्पूर्णफलदायिनी ॥
ततस्तु द्विगुणा प्रोक्ता पुरुषोत्तमसन्निधौ ।
ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता द्वारवती विशेषतः ॥
सर्वज्ञेषु तीर्थेषु पूजा द्वारवतीसमा ।
विन्ध्ये शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायामपि तत्समा ॥
आर्यावर्ते मध्यदेशे ब्रह्मावर्ते तथैव च ।
विन्ध्यतफलदा पूजा प्रयागे पुष्करे तथा ॥
ततश्चतुर्गुणं प्रोक्तं करतोयानदीजले ।
तस्याश्चतुर्गुणफला नटिकुण्डे च भैरव ! ॥
तस्माश्चतुर्गुणा प्रोक्ता जल्पाप्येश्वरसन्निधौ ।
तत्र सिद्धेश्वरीयोनौ ततोऽपि द्विगुणा स्मृता ॥
ततश्चतुर्गुणा प्रोक्ता लौहित्यनदपाथसि ।
तत्समा कामरूपे तु सर्वज्ञेव जले स्थले ॥
सर्वश्रेष्ठो यथा विष्णुर्लक्ष्मीः सर्वोत्तमा यथा ।
देवीपूजा तथा शस्ता कामरूपे सुरालये ॥
देवीजेतुं कामरूपं विदतेऽन्यत्र तत्समम् ।
अन्यत्र विरला देवी कामरूपे गृहे गृहे ॥
ततः शतगुणं प्रोक्तं नीलकूटस्य मस्तके ।
ततोऽपि द्विगुणं प्रोक्तं चैकके शिवलिङ्गके ॥
ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता शैलपूजादयोनिषु ।
ततः शतगुणं प्रोक्तं कामाख्यायोनिमण्डले ॥”
इति कालिकापुराणे १५४५ अथायौ ॥

पूजा

पूजासनानि तत्फलानि च यथा,—
“उपविश्यासने रम्ये कृष्णाजिनकुशोत्तरे ।
राक्षसे कम्बले वापि काशादौ व्याघ्रचर्मणि ॥
न कुर्व्यादक्षिणं विष्णोः शिवे काशासनादिषु ।
काशासने वृथा पूजा पाषाणे रोगसम्भवः ॥
भूस्यासने गतिर्नास्ति वस्त्रासने दरिद्रता ।
कुशासने ज्ञानवृद्धिः कम्बले सिद्धिरुत्तमा ॥
कृष्णाजिने धनी पुष्टो मोक्षः स्याद्वाघ्रचर्मणि ।
मन्त्रयोगं प्रकुर्वीत भोगार्थं सुखमासने ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्ड ७४ अध्यायः ॥
पूजाधिकारिता प्रयोजकदेवपटकपूजा यथा,—
“गणेशश्च दिनेशश्च बह्विं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
संपूज्य देवपटकश्च सोऽधिकारो च पूजने ॥
गणेशं विघ्ननाशाय निष्पापाय दिवाकरम् ।
बह्विं सुहाय विष्णुश्च सुक्तये पूजयेन्नरः ॥
शिवं ज्ञानाय ज्ञानेशं शिवाश्च बृहद्वह्ये ।
संपूज्य तान् लभेत् प्राप्नो विपरीतमनोऽन्यथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्ड ८ अध्यायः ॥
द्वादशमासे विष्णुपूजाविधियथा,—
“प्रत्यहं कार्तिके मासि जातोपुष्पैः समर्चयेत् ।
दद्यादखण्डदीपश्च नियतात्मा हृदयतः ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च सहसायुज्यमाप्नुयात् ॥
मार्गशीर्षे नवाग्ने न वक्तव्यैश्च केशवम् ।
समर्च्य भोजयेद्द्विप्रां वैकुण्ठपदमाप्नुयात् ॥
धनुष्युषसि देवेशं मासमेकं निरन्तरम् ।
अर्चयेदपवासैश्च करवीरैः सितसितैः ॥
धूपैर्दीपैश्च नैवेद्येयाश्चक्रा निवेदयेत् ।
समाप्तौ भोजयेद्द्विप्रां महाभागवतोत्तमान् ॥
अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयः ॥
तपोमास्युदिते भानौ स्नात्वा नद्यां विशेषतः ।
अर्चयेन्नाधवीपुष्पैरुत्पलेश्च शुभानने ! ॥
पायसं विविधं दिशं भक्त्या तत्र निवेदयेत् ।
मासान्ते वेणुवान् विप्रां भोजयेत् शक्तितो
द्विजः ॥
तपस्ये च तथा देवि ! माधवेः कुसुमैः शुभैः ।
स्नात्वा संपूजयेद्द्विगुणं मासमेकं निरन्तरम् ॥
शर्करासु घृतं नित्यमपूर्णां निवेदयेत् ।
वेणुवान् भोजयेच्छक्रा मासान्ते शुभदर्शने ! ॥
मधुमासि तथा नित्यं वकुलेऽप्यन्यैरेपि ।
पूजयेज्जगतामीशं गुहाम्बु ! निवेदयेत् ॥
मासान्ते वेणुवान् विप्रां भोजयेत् सुसमा-
हितः ।
सहस्रवार्षिकं पूजाफलं नित्यमवाप्नुयात् ॥
माधवे पूजयेद्द्विगुणं शतपञ्चमहोत्सलेः ।
पूजयित्वा विधानेन दध्यन्नफलसंयुतम् ॥
गुडोदकश्च भक्त्या वै तस्मिन् देवि ! निवेदयेत् ।
लक्ष्म्या युक्तो जगन्नाथः प्रीतो भवति पार्वति ! ॥
ज्येष्ठे तु शुक्लकमलेः पाटलेः कुसुमोत्पलेः ।
अर्चयित्वा हृद्योक्तेशमम्रं चतुर्फलसंयुतम् ॥
निवेदयित्वा भक्त्या वै गर्वा कोटिप्रदो भवेत् ॥
वेणुवान् भोजयेन्नित्यं मासान्ते भक्तसत्तमः ।
ब्राह्मणांश्च शिवे ! सर्वं फलमानन्धमप्नुते ॥

पूजा

आवाहं देवाधीशं जप्त्वा भर्तारमनुमतम् ।
 श्रीपुष्पैरर्चयेन्नित्यं पायसान्नं निवेदयेत् ॥
 मासान्ते भोजयेद्विप्रान् महाभागवतोत्तमान् ।
 षष्टिवर्षसहस्रस्य पूजां प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 नभोमास्यर्चयेद्विष्णुं पुनर्गौः केतकीदलेः ।
 अर्चयित्वा पुनर्भक्त्या न भूयो जन्मभागभवेत् ॥
 दद्याद्दे पिष्टकान् भक्त्या शक्यं राघवतमिश्रितान् ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वमानन्त्यमश्नुते ॥
 नभस्यप्यर्चयेदीशं कुन्दैः कुरुवकैरपि ।
 श्रीरामं गुडमिश्रण्णु भक्त्या तत्र निवेदयेत् ।
 गवां कोटिप्रदानस्य प्रत्यहं समवाप्नुयात् ॥
 इति नीलोत्पलेर्मासि पूजयेन्मधुसूदनम् ।
 भक्त्या निवेदयेत्तस्मिन् श्रीरमाव्यविमिश्रितम् ॥
 कन्याकोटिसहस्राणि कन्याकोटिशतानि च ।
 वेणुवं लोकमाप्नोति मुदितः स्वर्गनैयतः ॥
 ऊर्जमासे स्वयं देवि ! कोमलैस्तुलसीदलेः ।
 पूजयित्वा पुनर्भक्त्या तत्समायुज्यमवाप्नुयात् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ७५ अध्यायः ॥
 द्वादशमासादौ दुर्गापूजादि देवीपुराणे द्रष्ट-
 व्यम् ॥

अथ देवपूजाविधिः ।

ज्ञातः ज्ञानासामर्थ्यं आर्द्रवाससा कृतगात्र-
 मार्जनादिर्गृहसमीपं गत्वा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा
 प्रक्षालितपादः शुचिर्दिवासाः कुशचस्तः
 स्वात्मान्तः सर्वत्र वीरासनोपविष्टः प्राङ्मुखः
 रात्रावुदङ्मुख एव मौनो ध्यानपरायणः काम-
 रागभय-द्वन्द्वक्रोध-मातृसर्वत्ररा-रहितस्तन्मनाः
 सुमना वा शुचौ समुपविष्टोऽन्यदृष्टगन्ध-
 रहिते देशे दक्षिणपार्श्वे नैवेद्यादुपकरणानि
 च वामपार्श्वे जलं पुरतो धूपदीपौ ताम्रादि-
 पात्रञ्च यथासन्निवेशं पादार्घ्याचमनीयपात्रं
 जलादिपूर्णमयतः स्थापयित्वा यथाज्ञानं यज्ञोप-
 वातवस्त्रालङ्कारादिसंस्थाप्य ।
 ॐ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
 भूतानामविरोधेन पूजाकर्म करोम्यहम् ॥
 इत्युच्चायं अस्त्राय फटितं तर्जन्यङ्गुष्ठयोग-
 ध्वनिच्छोटिकया दशदिग्बन्धनं कुर्यात् ॥ * ॥
 नक्षत्रो देवमर्चयेदित्युरोधात् सर्वदेवाश्चैतद्यु-
 भूतशुद्धिमाहुरागमिकाः । सा यथा,—
 सोऽहमिति मन्त्रेण जीवात्मानं नाभितो हृदिस्थ-
 परमात्मनि संयोज्य ततः पृथिवीं जलं जलं
 तेजसि तेजो वायौ ततो वायुमाकाशे प्रवेश्य
 दक्षिणाङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापुटं धृत्वा यमिति
 वायुबीजेन षोडशवारजप्तेन वायुकर्षणरूप-
 पूरकसंज्ञया वायुचिन्तनरूपया वायुधाधार-
 णया देहं शोषयित्वा ततो नासापुटाङ्गुष्ठा-
 नामिकाभ्यां धृत्वा रमिति वद्विबीजेन चतुः-
 षष्टिवारजप्तेन स्तम्भनरूपशुभकसंज्ञया अग्नि-
 चिन्तनरूपया आग्नेया धारणया देहं दाह-
 यित्वा क्षमितीन्द्रबीजेन द्वात्रिंशद्वारजप्तेन
 दक्षिणनासापुटेन वायुनिःसारणरूपया रंजक-
 संज्ञया ऐन्द्रध्यानरूपया ऐन्द्राधारणया स्थिरी-

पूजा

कृत्य वमिति वरुणबीजेन चतुःषष्टिवारजप्तेन
 जलाधिपध्यानरूपया जलाधिपधारणया चन्द्र-
 मण्डलादन्तं सावयित्वा तेनाज्ञाय प्रणवेन
 सञ्जाङ्गं संघटितं पुनर्नवीभूतं चिन्तयित्वा
 वायादिभूतानि योमादिभ्यो ज्ञानक्रमेण बहिः
 कृत्वा हंस इति मन्त्रेण परमात्मतो जीवं नाभि-
 पद्मे न्यसेत् ॥ * ॥

ततः ऋष्यादिन्यासः ।

गोपालमन्त्रे तु नारदाय ऋषये नमः शिरसि ।
 गायत्रीच्छन्दसे नमो मुखे । श्रीकृष्णाय देवाय
 नमो हृदि । एवमन्यत्रोदनीयम् ॥ * ॥

ततः प्राणायामः ।

तत्तन्मूलमन्त्रेण षोडशवारजप्तेन अङ्गुष्ठेन
 दक्षिणनासापुटं धृत्वा वामनासया वायुं पूर-
 येत् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां नासापुटौ धृत्वा
 चतुःषष्टिवारजप्तेन वायुं कुम्भयेत् । वामनासाम-
 नाभिकया धृत्वा दक्षिणनासया द्वात्रिंशद्वार-
 जप्तेन वायुं त्यजेत् । पुनर्दक्षिणनासया पूरयेत् ।
 उभाभ्यां कुम्भयेत् । वामनासया रंजयेत् ।
 पुनर्वामनासया पूरयेत् । उभाभ्यां कुम्भयेत् । दक्षि-
 णया रंजयेदिति ॥ * ॥

ततो वाह्यमात्मकान्यासः । न्यासशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 अनन्तदेवपूजने तु भूतशुद्धिमात्मकान्यासयोर-
 विशेषात् सकृदेवावुष्ठानम् ॥ * ॥

ततः करन्यासः ।

यथा गोपाले । ॐ क्लीं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः अङ्गु-
 ष्ठयोः । ॐ क्लीं तर्जनीभ्यां स्वाहा तर्जन्योः ।
 ॐ क्लीं मध्यमाभ्यां वषट् मध्यमयोः । ॐ क्लीं
 अनामिकाभ्यां हूं अनामिकयोः । ॐ क्लीं
 कनिष्ठाभ्यां वौषट् कनिष्ठयोः । ॐ क्लीं करतल-
 पृष्ठाभ्यां फट् करतलपृष्ठयोः । एवमन्यत्राप्युक्तम् ॥

ततोऽङ्गन्यासः ।

ॐ क्लीं हृदयाय नमः हृदये हस्ततलेन । ॐ
 क्लीं शिरसे स्वाहा अङ्गुष्ठाङ्गुलिभिः शिरसि ।
 ॐ क्लीं शिखायै वषट् अधोमुखान्गुलिमुष्टिना
 शिखायाम् । ॐ क्लीं कवचाय हूं अस्तकर-
 तलाभ्यां आशिरःपादपदंस्वरूपसञ्जाङ्गे । ॐ
 क्लीं नेत्राभ्यां वौषट् तर्जनीमध्यमाभ्यां नेत्रयोः ।
 ॐ क्लीं अस्त्राय फट् ऊर्ध्वधस्तलत्रयं छोटि-
 काभिर्दशदिग्बन्धनञ्च कुर्यात् । एवमन्यत्राप्यु-
 नीयम् । आगमोक्तादिपूजने तु भूतशुद्धादि-
 नियमः अन्यत्र त्वनियमः ॥ * ॥

ततोऽर्घ्यस्थापनम् ।

वामतोऽर्घ्यपादार्घ्याचमनीयपात्राणि संस्थाप्य
 अर्घ्यपात्रं जलगन्धपुष्पैः संपुण्यं तत्तद्देवता-
 मूलमन्त्रं सर्वदेवतासाधारणं तु प्रणवं वा
 अथवा जप्ता धेनुमुदया अस्तोत्रोक्तं तदुदकं
 पात्रान्तरं किञ्चित् कृत्वा तेनोदकेनात्मानं
 पूजोपकरणञ्चाभ्युक्षयेत् । प्रणवादितत्तद्देवता-
 चतुर्थ्यन्तनाम्ना नमोऽन्तेन मूलमन्त्रेण वा
 आत्मानं गन्धादिभिरभ्यर्च्य तदूर्ध्वं ध्यात्वा तत्त-
 स्तान्नाम्ना चन्दनादिरचिताष्टदणपद्मे सम्बो-

पूजा

धनान्तदेवतानाम्ना इहागच्छेत्वावाह्यं स्थाप-
 यित्वा मन्त्रेण चतुर्थ्यन्तनाम्ना आसनं दत्त्वा
 सम्बोधनान्तनाम्ना स्वागतं ते इति पृच्छेत् ।
 दीनितस्तु मूलमन्त्रमुच्चार्य प्रणवादित्चतुर्थ्यन्त-
 नान्ना नमोऽन्तेन दद्यादिति विशेषः । एवं
 पादार्घ्याचमनीयादीनि दद्यात् । पादार्घ्ययोः
 पौष्पापर्व्यं त्वनियमः । ततो घृतमधुदधिमेलक-
 पलमित्रं कांक्षपात्रस्यं पिहितञ्च मधुपर्कं पुन-
 राचमनीयञ्च दद्यात् । ततो लौकिकवैद्याधिक-
 शतत्रयतोऽलकान्यत्रवैदिकाद्योत्तरशतपलान्यन-
 जलेन तदभावे षष्टिरत्तिकमासदयाधिकत्रयो-
 दशतोऽलकरूपवैदिकपलचतुष्टयान्यनजलेन इदं
 स्नानीयं एवं दुग्धादिनापि । घृतादिस्नाने तु
 गन्धद्रव्यचूर्णैकविरुक्तगुणोदकेन स्नानं चाङ्गं
 ततः पुनराचमनीयं वाससी पुनराचमनीयं
 दद्यात् । प्रत्येकमलङ्कारं यज्ञोपवीतं गन्धं पुष्पं
 धूपं दीपं नैवेद्यं पुनराचमनीयं ताम्बूलं दत्त्वा
 मूलमन्त्रं यथाशक्ति जप्ता समर्प्य धिः प्रदक्षिणी-
 कृत्य अष्टाङ्गप्रणिपातेन पञ्चाङ्गप्रणिपातेन वा
 शिरसि करद्वयसंयोगेन च प्रणम्य स्तुत्वा प्रण-
 वादिसम्बोधनान्तनाम्ना क्षमस्वेति विसर्जयेत् ।
 यत्र यदुपचारद्रव्यासम्भवस्तदर्थं जलं देयम् ।
 प्रतिष्ठितस्थितरप्रतिमायां तत्तदावाहनविष-
 र्जनेन न स्तः । एवं शालग्रामे जले वा सर्व-
 देवपूजनेऽपि यथाज्ञानं पादार्घ्यादिद्रव्योपचारैः ।
 गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः पञ्चोपचारैः गन्ध-
 पुष्पाभ्यां वा केवलेन पुष्पेण केवलेनाक्ष-
 तेन केवलेन जलेन मानसिकेन वा पूज-
 येत् । तत्र सामान्यदेवताधूपः शारदायाम् ।
 सगुग्गुल्यगुल्फशीरशर्करामधुचन्दनैः ।
 धूपयेदाप्यसंमिश्रैर्नैवेद्याय दक्षिणः ॥
 एतेर्मिलितैर्यथाज्ञानं वा । इति सर्वदेवता-
 साधारणो विधिः ॥ * ॥

ततः प्रथमं स्रग्पूजा ।

ॐ स्रग्पूजाय नमः इति पूजयेत् । तत्र गन्धाः ।
 चन्दनागुरुकर्पूरवीरगन्धमलपद्मकाष्ठरक्तचन्द-
 नानि । पुष्पाणि । मल्लिकामालतीकरवीरचम्पक-
 पाटलावकुलतगरपीतभिगटौकुन्दनवमल्लिका-
 शोकपद्मागस्त्यजवापुष्पाणि विहितानि । तुलसी-
 कण्ठतुलसीद्रव्याविल्लपत्राणि राजिताकाशप्रक-
 दलतगरमृदलानि निषिद्धानि । धूपञ्च । गुग्-
 गुल्यगुरुदेवदारुविल्वानि । दीपस्तु घृतेन तैलेन
 वा । नैवेद्यानि विविधभक्ष्यानि ॥ * ॥

अथ गणेशपूजा ।

तदावाहने । ॐ भूर्भुवःस्वर्गेश इहागच्छ
 इति द्रव्यापुष्पाक्षतेरावाह्यं ॐ गणेशाय नमः
 इत्यनेन पूजयेत् । तत्र तुलसी निषिद्धा । रक्त-
 चन्दनरक्तपुष्पादिकं विहितम् । देवतान्तरप्रसिद्धं
 अन्यत् मुकुलादिकं न देयम् ॥ * ॥

अथ दुर्गापूजा ।

ॐ भूर्भुवःस्वर्गेश इहागच्छ इति पुष्पाक्षतेरा-
 वाह्यं ॐ दुर्गायै नमः इत्यनेन पूजयेत् । तत्र

पूजा

गन्धाः चन्दनागुरुकपूरकुङ्कुमानि । पुष्पाणि मल्लिकीतुलसीपद्मागशमीचम्पकाशोककर्णिकार-करवीरतुलसीविल्वपत्रादीनि विहितानि । मुकुताकर्मन्दारपुष्पाणि निषिद्धानि । धूपाः कृष्णागुरुमहिषतुलसीपद्मागशमीविल्वान्य-तमानि वीरणमूलचन्दनैरपि । दीपस्तु घृतेन तेलेन वा । नैवेद्यानि आम्रनारिकेलगन्धर-कदलीश्रीगणेशादीनि । कथितं विज्ञं फलं निषि-द्धम् । यत्रपक्वकदलीफलमपि विहितम् ॥ * ॥

अथ शिवपूजा ।

उद्द मुखः ॐ नमः शिवाय नमः इति मन्त्रेण पूजयेत् । तत्र गन्धः अगुरुचन्दने । पुष्पाणि च अर्ककरवीरजातीवकुलपाटलाश्चैतमन्दारनाग-केशरचम्पक-धुस्तरविल्वामलक-तुलसीपत्राणि विहितानि । केतकीमाधवीपुष्पकुन्दयूथीमह-न्तिकाश्रीरीधमर्जवन्कमुकुलमात्राणि निषि-द्धानि । धूपस्तु घृतगुग्गुलुविल्वफलानि उशीरा-गुरुचन्दनानि च । दीपस्तु घृतेन तेलेन सर्षपा-दिना वा । नैवेद्यानि गुडखण्डघृतपक्वमातुलुङ्ग-फलादीनि ॥ * ॥

अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः ।

ॐ हराय नम इति स्तुताहरणम् । ॐ महेश्वराय नम इति घटनम् । ॐ शूलपाणि इह मुपतिष्ठितो भव इति प्रतिष्ठा । आचारात् ध्यायेन्नित्यमिच्छादिना शारदीयं ध्यायेत् । पिनाकधृक् इच्छागच्छ इत्यावाहनम् । ॐ पशु-पतये नम इति स्तनम् । एतत् पादं ॐ नमः शिवाय नम इति पादादिभिः संपूज्य वामावर्त्तनं वेद्यां प्राच्यादिषु ॐ मन्त्राय क्षिति-सूक्तये नमः ॐ मधाय जलसूक्तये नमः ॐ रुद्राय अग्निसूक्तये नमः ॐ उग्राय वायुसूक्तये नमः ॐ भीमाय आकाशसूक्तये नमः ॐ पशु-पतये यजमानसूक्तये नमः ॐ महादेवाय सोमसूक्तये नमः ॐ इक्ष्वाणाय सूर्यसूक्तये नमः । इत्यष्टमर्गाः पूज्ये । पूजयेत् । ततो मुखवाद्यं कृत्वा महादेवं चमस्विति मंहारमुद्रया विसर्जयेत् । स्त्रीयूदस्तु नमः शिवायेति मन्त्रेण पूजयेत् ॥ * ॥

अथ विष्णुपूजा ।

शङ्कावर्धपात्रं पुरतो निधाय त्रिभागजलेना-पूज्यं वसिति धेनुमुद्रया अमृतलीकृत्य ॐ विष्णवे नम इत्यष्टया जपित्वा तेनोदकेनात्मानं पूजोप-करणस्याभ्युज्जेत । दीपितस्तु तत्सलसुखाय तन्नाम्ना पूजयेत् अङ्गावावरणञ्च पूजयेत् शाल-ग्रामे मणौ प्रतिमादत्तपद्मजलादिषु । तत्र शालग्रामे आवाहनविसर्जनं न स्तः । धीयः सदेवादिना आत्मा ॐ भगवन् विष्णो इच्छा-गच्छेत्वाद्यन्तपुष्पैरावाह्य इदमासनं ॐ श्रीविष्णवे नमः ॐ विष्णो स्वागतमिति वृत्तेन एतत् पादं ॐ विष्णवे नमः सामगस्तु इदमर्घ्यं ॐ विष्णवे नमः इति वदेत् । तदितरस्तु एयो-र्ध्व इति विशेषः । तत्र त्रयाणि कुशपुष्पाक्षत-सिद्धार्थचन्दनतोयानि यथाशक्ति वा अर्घ्यपाद-

पूजा

योस्तु पौर्णमास्येण नियमः । आचमनीये सुगन्धि-द्वययुक्तजलं केवलं वा प्रशस्तजलम् । घृतमधु-दध्यात्मको मधुपर्कः तदभावे केवलं वा मधु । पूर्ववदिदमाचमनीयं इदं स्नानीयं तत्र लौकिक-पराधिकशतत्रयतोलकान्यूनं जलम् । पुनराच-मनीयं इदं वस्त्रं पुनराचमनीयं इदमाभरणं पुनराचमनीयं गन्धस्तु अङ्गुष्ठयुक्तकनिष्ठया गन्ध-मुद्रया तत्र चन्दनागुरुकपूरकुङ्कुमवीरणमूल-पद्माकाशमिश्रकरुचन्दनकस्तूरिकाजातीफलानि घृष्टानि एतच्छर्णानि वा एतदाह्लाकष्टरसो वा पुष्पाणि च तन्मन्त्रहृष्टयोगरूपपुष्पमुद्रया तत्र मल्लिका-मालतीजाती-केतक्यशोक-चम्पकनाग-केशरवकुल-पद्मोत्पलतुलसी-विल्वकरवीरपारि-भद्रपाटलाश्चैतापराजितावहुलतगरश्चैतजवा-रक्ताशोकशण्डपुष्पभूमिचम्पकशेफालीनवमालि-कायुथिकाकदम्बकुन्दलवङ्गमाधवीपुष्पवकवन्क-कुर्वकविल्वपुष्प-बहुवारक कज्जारदोणपलाश-पुष्पाणि विहितानि । नरसिंहेतरावतारे केतकी निषिद्धा । पर्युषितमहिष्दाप्रोक्षितस्वयंप्रतिपक्षोप-हतमध्याह्नस्नानोत्तरत्रुटितपञ्चम्यकेतरकलि-कातुलसीतरभुष्कपत्रपरिहित-पुष्पविहिततर-रक्तपुष्पचैत्युत्तरोदभवप्रशाननास कुटज-शा-ल्मलीश्रीरीधपुष्पाणि निषिद्धानि । ब्राह्मणेतरस्य वनोद्भवानि च । विहितपत्राणि तुलसीविल्व-शमीशृङ्गराजतमालामलककेतकीपत्राणि । पद्म-कुन्दोत्पलानि पञ्चदिनात् परतः पर्युषितानि । तुलस्यगन्धविल्वानि कदापि न पर्युषितानि । धूपस्थानञ्च देवस्य वामे पुरतो वा । तन्मन्त्रहृष्ट-योगरूपधूपमुद्रया वामहस्तेन घट्टां वादयन् देयः । स च भूमौ न देयः । धूपञ्च जटामांसी-महिषान्तगुग्गुलुकपूरगुरुमिश्रकदेवदारुजाती-फलशारदीयमिश्रितगुग्गुलुद्वयः । दीपस्थानं देवस्य दक्षिणतः पुरतो वा । मध्याह्नयोगरूप-दीपमुद्रया एष दीपः घृतेन तेलेन वा भूमौ न देयः । नैवेद्यानञ्च देवघृतेतरदेशः । अना-मिकाङ्गुष्ठयोगरूपनैवेद्यमुद्रया एतन्नैवेद्यं तत्र कदली जनस-जम्बलवनी-करमर्दक-हविःसंस्कृत-तिलमागसुहृदयगोधमन्त्रीहिमाल्यं विहितम् । निषिद्धञ्च अजामहिषीचीरदधिघृतं पञ्चनख-वराह-मनस्य-मृग-च्छागेतरमांसं हिरण्योदक-स्पर्शतरश्चाण्डालदण्डविडालादुच्छिद्यस्नेहाक्त-पर्युषिततरभस्मम् । खण्डादीनि यवमोधूमचीर-विकाराञ्च न पर्युषिताः । ततः पुनराचमनीयं ताम्बूलञ्च हत्वा अथोत्तरमहसं शतं दश वा उत्तरीयवस्त्रेण क्वादितद्वेदेशे स्थितित्येगभूत-दक्षिणकरः यथाशक्ति भूलमन्त्रं जपित्वा ॐ गुह्यातिगुह्यगोप्रा त्वं यद्याणास्तुक्तं जपम् । सिद्धिर्भवतु मे देव । त्वत्प्रसादात् त्वयि स्थिते ॥ इत्यर्घ्यदकेन देवहस्ते जलं दद्यात् । ततोर्घ्य-शङ्कं गृहीत्वा त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य, धीयं सदा परिभवन्नमभीष्टदोहं तीर्थासदं शिवविरचितं श्रवणम् ।

पूजितः

भूत्यासिद्धं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥
तच्छा सुदुस्त्रजसुरेष्ठितराव्यलक्ष्मीं
धर्मिष्ठ ! आर्यवचना यद्गादरयम् ।
मायाद्वयं दयितयेष्टितमन्त्रधाव-
दन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥

इति स्तुत्वा ॐ प्रसीद भगवन्निति दृष्टवत् प्रणमेत् ।

ॐ यत् किञ्चित् क्रियते देव मया सुकृतदुष्कृ-
तम् ।

तत् सर्वं त्वयि संन्यस्तं त्वत्प्रभुक्तः करोम्यहम् ॥
इत्यनेन सर्वं समर्पयेत् ॥

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं जगद्न ।

यत् पूजितं मया देव ! परिपूर्णं तदस्तु मे ॥

इति प्रार्थयेत् ॥ ततः संहारमुद्रया निर्माल्य-
पुष्पमादाय भूमौ त्यजेत् विसर्जनसम्बन्धे ॐ
भगवन् विष्णो नमस्विति विसर्जयेत् तदसत्त्वे
निर्माल्यपुष्पमादाय ।

ॐ तिष्ठ देव परे स्थाने स्वस्थाने परमेश्वर ।

यत्र यथादयः सर्वं सुरास्तिष्ठन्ति मे हृदि ॥

इति मन्त्रेण देवं हृदि स्थापयेत् । ततः ॐ

विष्णुसेनाय नम इति गन्धपुष्पनैवेद्यायं

दद्यात् । ततो वेणुवाय तन्निर्माल्यं अतुलेपनं

नैवेद्याञ्च किञ्चिद्दत्त्वा शिरसि निर्माल्यं धार्यं

सर्वाङ्गेष्वनुलेपनं कृत्वा यथाकालं पार्श्वोदकं

नैवेद्याञ्चोपभुञ्जीत । तत्र पार्श्वोदकग्रहणे मन्त्रः ।

ॐ कृष्णकृष्ण महाबाहो भक्तानामाभिर्नाशन ।

सर्वपापप्रशमनं पार्श्वोदकं प्रयच्छ मे ॥

ततस्तत्पात्रादौ परोदितेष्टदेवतानाम श्रुत्वा

स्वयं त्रिरुषार्थं पार्श्वोदकं पीत्वा तच्छेषम् ।

अकालव्यत्युशमनं सर्वथाधिविनाशनम् ।

विष्णोः पार्श्वोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहम् ॥

इति शिरसि धारयेत् ॥ नैवेद्यभक्षणे मन्त्रः ।

ॐ उच्छिद्यभोगिनस्तस्य वयमुच्छिद्यकाङ्क्षिणः ।

येन लीलावराहेण हिरण्यराशौ निपातितः ॥

इत्युच्चार्य भक्षयेत् ॥ * ॥ यथाशक्तिं दशोपचारेण

वा पूजयेत् । तत्र दशोपचाराः । अर्घ्यपाद्याचम-

नीयमधुपर्काक्षमनगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि ।

पञ्चोपचाराः । गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि । गन्ध-

पुष्पाभ्यां वा केवलपुष्पेण केवलजलेन वा पूज-

येत् ततोऽभिषेकसरस्वतीलक्ष्मीणां पूजनम् ।

इत्याह्निकप्रयोगतत्त्वम् ॥ * ॥ तन्त्रोक्तसामान्य-

पूजा कलावतीशब्दे द्रष्टव्या ॥

पूजार्हः, त्रि, (पूजामर्हतीति । पूजा + अर्ह +
“अर्हः ।” ३ । २ । १२ । इत्यच् ।) पूजा-
योग्यः । मान्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मनुः । ६ । २६ ।

“प्रणवार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीपयः ।

स्त्रियः श्रियश्च मेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥”)

पूजितः, त्रि, (पूज + क्तः ।) प्राप्तपूजः । अर्पितः ।

तत्पर्यायः । अर्पितः २ । इत्यमरः । १ । १ । ६८ ॥

(यथा, भट्टिः । ४ । १ ।

पूतग

“निवृत्ते भरते धीमानत्र रामस्तपोवनम् ।
प्रपेदे पूजितस्तस्मिन् दण्डकारण्यभीषिवान् ॥”
पूजितयः, त्रि, पूजनीयः । पूजधातोः कर्मणि
तत्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पूजिलः, पुं, (पूज्यते इति । पूज + “गुप्तादिभ्यः
क्तिन् ।” उणा० १।५७ । इति इलच् । स -
क्तिन् ।) देवता । इति संनिप्रसारोणादि-
वृत्तिः ॥ पूज्ये, त्रि । इत्युणादिकोषः ॥

पूज्यः, पुं, (पूजयितुमर्हः । पूज + “अर्हं कृत्य-
वृत्तश्च ॥” ३।३।१६६ । इति यत् ।) अश्वरः ।
पूजनीये, त्रि । तत्प्रत्ययः । प्रतीच्यः २ । इत्य-
मरः । ३।३।१५० ॥ यथा,—

“अहं हि पूर्वा वयसा भवद्वा-
स्तिनाभिवादं भवतां न युक्तम् ।
यो विद्यया तपसा जन्मना वा
वृद्धः स पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥
अथक उवाच ।

अवादीष्टेदवयसास्मि प्रवृद्ध
इति वीराजाभ्यधिकः कथञ्चित् ।
यो वै विद्वांसपसा स वृद्धः
स एव पूज्यो भवति द्विजानाम् ॥”

इति मातृस्ये ३६ अध्यायः ॥

पूज, क संघाते । राशीकरणे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) यञ्स्वरी ।
क, पूजयति धान्यं लोकः । राशीकरोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

पूतं, स्त्री, (पूयते स्मेति । पू + कर्मणि क्तः ।)
अपनीतवृषधान्यम् । वयोलान धान इति
भाषा ॥ तत्प्रत्ययः । बहुलोकृतम् २ । इत्यमरः ।
२।६।२३ ॥

पूतः, त्रि, (पू ज शोधे + क्तः ।) व्रतादिना शुद्धः ।
तत्प्रत्ययः । पवित्रः २ प्रयतः ३ । इत्यमरः ।
२।७।४५ ॥ शुद्धः । यथा,—
“दधिगोमयादि सामान्यं पवित्रं स्वभावपवित्रं
वा ।” इति भरतः ॥ तत्प्रत्ययः । पवित्रम् २ ।
मेध्यम् ३ । इत्यमरः । ३।१२।५५ ॥ यथा,—
“चक्षुःपूतं न्यसेत् पादं वक्ष्यपूतं जलं पिबेत् ।
सत्यपूतं यदेवाख्यं बुद्धिपूतं विचिन्तयेत् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

सत्यम् । इति जटाधरः ॥

पूतः, पुं, (पूयते स येनेति । पू + कर्मणि क्तः ।)
यद्वा, पवते स्मेति गत्यर्थेति कर्त्तरि क्तः ।)
शुद्धः । श्वेतकुशः । विकृष्टतृणः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पूतक्रतायी, स्त्री, (पूतक्रतो रिन्त्यस्त्री । पूत
क्रतु + “पूतक्रतोरे च ।” ४।१।३६ । इति
डोप् रेकारादेशश्च ।) इन्द्रपत्नी । शची । इति
जटाधरः ॥

पूतक्रतुः, पुं, (पूतः क्रतुर्येन ।) इन्द्रः । इति जटा-
धरः ॥

पूतगन्धः, पुं, (पूतः पवित्रो गन्धो यस्य ।) वर्ज्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतना

पूतलणम्, स्त्री, (पूतं पवित्रं लणमिति नित्यकर्म-
धारयः ।) श्वेतकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पूतदः, पुं, (पूतः पवित्रो दः ।) पलाशवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतधान्यं, स्त्री, (पूतं धान्यमिति नित्यकर्म-
धारयः ।) तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतना, स्त्री, (पूतं करोतीति । तत्करोतीति गणच् ।
ततो बहुलमन्यत्रापीति युच् ।) हरीतकी ।
इत्यमरः । २।४।४६ ॥ मित्युद्देशजा स्वल्पक वृक्ष-
दृष्टिहरीतकीलेपने प्रशस्ता । इति राजवल्लभः ॥
(उत्पत्तिम्यानञ्जातिश्चास्या यथा,—

“पूतना मगधोद्भवा ।” “पूतना चतुरस्रका ।”
“पूतना चतुरङ्गला ————— ।”

इति हारीते कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ दानवीभेदः ।
या वकामुरभगिनी जिघांसया स्तनकाल-
कूटप्रदानात् श्रीकृष्णेन हता । (एतद्वृत्तान्तस्तु
हरिवंशे ६२ अध्याये द्रष्टव्यः ॥) रोगभेदः ।
इति मेदिनी । ने, ६३ ॥ स च अहिपूतना-
नामवाल्मीकिः । तस्य निदानं यथा,—

“पद्मवर्णो महापद्मो बाले दोषयोजिवः ।
शङ्काभ्यां हृदयं यो वा हृदयादा गुदं व्रजेत् ॥
क्षुद्ररोगे च कथिते अजगत्ताहिपूतने ॥”
क्षुद्ररोगोक्तं यथा,—

“शङ्काम्रममयायुक्तेऽशीचेरुपाने शिशोर्भवेत् ।
स्त्रिमे वा स्नाप्यमाने वा कण्डरक्तकफोद्भवा ॥
कण्ठयनाक्षतः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
एकीभूतं व्रणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥”

इति माधवकरः ॥ * ॥

(लक्ष्मणान्तरमस्या यथा,—

“सस्ताङ्गः स्वपतिं सुखं दिवा न रात्रौ
विड्भिन्नं वृजति च काकतुल्यगन्धिः ।
हृद्गार्तो हृषिततनुर्बुधः कुमार-
स्तृणानुर्भवति च पूतनायुद्धितः ॥”

इति सुश्रुतेनोत्तरतन्त्रे सप्तविंशोऽध्याय उक्तम् ॥
चिकित्सास्या यथा,—

“कपोतवक्त्रारजुको वरुणः पारिभद्रकः ।
आस्फोता चैव योष्याः स्युर्वालानी परिधेचने ॥
वचा वयस्या गोमोमी हरितालं मनःशिला ।
कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थं वर्ग इष्यते ॥

हितं घृतं तुगाक्षीयां सिद्धं मधुरकेषु च ।
कुष्ठतालीशखदिरं चन्दनस्यन्दने तथा ॥
देवदारु वचाहृत्कुष्ठं कुष्ठं गिरिकदम्बकः ।
एलाहरेणवश्चापि योष्या तद्रूपे सदा ॥

गन्धनाकुलिकुम्भीका मञ्जानो वदरस्य च ।
कर्कटास्थि घृतश्चैव धूपनं सधपैः सह ॥
काकादनौ चित्रफली विम्बी गुग्गाश्च धारयेत् ।
मत्स्यौदनश्च कुर्वीत लघुरा पल्लवतया ॥

शरावसम्युटे कृत्वा वलिं श्रुत्यहरे हरेत् ।
उच्छिष्टेनाभिभेकेन शिरसि स्नानमिष्यते ॥
पूज्या च पूतना देवी वलिभिः सोपहारकैः ।
मलिनामरसंवीता मलिनास्त्रचर्द्धना ॥

पूतिः

श्रुत्यागाराश्रिता देवी दारकं पातु पूतना ।

दुर्दर्शना मुदगन्धा कराला मेघकालिका ॥

भिक्षागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥”

इति चोत्तरतन्त्रे द्वाविंशतमेऽध्याये सुश्रुतेनो-
क्तम् ॥) बालमातृकाविशेषः । यथा,—

“तृतीये दिवसे मासं वर्षं वा यज्ज्ञाति पूतना
नाम मातृका । तथा यद्द्वीतमात्रेण प्रथमं भवति
ज्वरः ॥ गात्रमुद्देजयति स्तन्यं न यज्ज्ञाति उष्टिं
वध्नाति क्रन्दति ऊर्ध्वं निरोक्षते । वलिस्तस्य प्र-
त्याभि येन सम्यगुत्तं शुभम् । नद्यभयतटस्थिकां
यद्द्वीत्वा गन्धं तास्त्रं रक्तपुष्पं रक्तचन्दनं रक्त-
समञ्जसाः सप्तप्रदीपाः सप्तस्वस्तिकाः सप्तस्य-
मांससुराः अग्नभक्तश्च दक्षिणस्थीं दिशि मध्याह्ने
जातप्यथे वलिर्दत्तः । शिवनिर्माळगुग्गुलु-
मर्षपनिम्बपत्रमेघशङ्खैर्दिनत्रयं धूपयेत् । ॐ
नारायणाय नमः हन हन सुखं सुखं हृत् फट्
त्रायस्व स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत्
ततः सम्यगुत्तं शुभम् ॥” इति चक्रपाणिदत्तः ॥

पूतनारिः, पुं, (पूतनाया अरिः शत्रुः ।) श्रीकृष्णः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पूतनासूदनः, पुं, (पूतनां सूदयति सूदितवानिति
वा । सूद + क्युः ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पूतनाहा, [न] पुं, (पूतनां हन्तीति । हन +
क्तिप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

पूतफलः, पुं, (पूतानि पवित्राणि फलान्यस्य ।)
पनसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पनसशब्देऽस्य
विवरणं व्याख्यातम् ॥)

पूता, स्त्री, (पूत + टाप् ।) दूर्वा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पूतात्मा, [न] पुं, (पूतः पवित्र आत्मा स्वभावः ।)
पवित्रस्वभावः । (पूत आत्मा स्वस्वरूपं यस्य
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१४६।१५ ।
“पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः ॥”
शुद्धदेहे, त्रि । यथा,—

“शास्त्रोऽपि स्तवराजेन स्तुत्वा सप्ताश्ववाहनम् ।
पूतात्मा नीरुजः श्रीमांसस्नादो ग्राह्यस्तुतवान् ॥”
इति शास्त्रपुराणे स्वयंस्तवः ॥

पूतः, स्त्री, (पुनातीति । पू + कर्मणि क्तिप् ।)
रोहिण्यलणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतिः, स्त्री, (पू + भावे क्तिन् ।) पवित्रता ।
दुर्गन्धः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा,
गारुडे १०० अध्याये ।

“मेघसूत्रमेत्यवाभ्यां कर्णयोर्भरणात् शिव ।
कर्णयोः पूतिनाशः स्यात् कृमिसावो विनश्यति ॥”
खट्वाशसुक्तः । खाटाशी इति भाषा । तस्याशु-
लेपनगुणः । परमालम्भीरक्षोच्चरणाशिवम् ।

इति राजवल्लभः ॥ (अस्या विशेषधनं यथा,—
“यथाज्ञातमपामार्गं खट्वादिचारलेपितम् ।
वासास्त्रेदेन संस्त्रिय पूतिं निर्लोमतां नयेत् ॥

दोलापाकं पचेत् पश्चात् पञ्चपल्लववारिणा ।
खलः साधुमिवोत्पीष्य ततो निष्कृष्टां नयेत् ॥

पूतिक

आजशोभाजनजनेभविष्य पुनः पुनः ।
 शिखरलेन केतव्याः पुष्पपत्रपट्टे च तम् ॥
 पनेदं विवृणुः सन् नृगनाभिममो भवेत् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे वातयाध्यधिकारे ॥
 दुर्गन्धविशिष्टे, त्रि । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
 १७।१० ।
 “यातयामं गतरसं पूति पर्यथितश्च यत् ।
 उत्स्थितमपि चाभेधं भोजनं तामसप्रियम् ॥”
 पूतिकं, स्त्री, (पूत्या दुर्गन्धिन कायतीति । के + कः ।) विष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्गन्ध-
 विशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १३।६।११ ।
 “किं त्वया पापकं पूष्यं कृतं कर्म सुदारुणम् ।
 यत्त्वं धमशाने नृत्तकान् पूतिकान्त्सि कुतसि-
 तान् ॥”)
 पूतिकः, पुं, (पूत्या कायतीति । के + कः ।)
 पूतिकरञ्जः । इत्यमरः । २ । ४ । ४८ ॥
 (अस्य पर्यायादिकं पूतिकरञ्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 पूतिकरजः, पुं, (पूतियुक्तः करजः ।) करञ्जभेदः ।
 इत्यमरः । २।४।४८ ॥ यथा, “अप कटुकरञ्ज-
 घोराकरञ्जनामगुणाः ।
 करञ्जो नक्तमालश्च करजश्चिरविल्वकः ।
 घृतपूर्णकरञ्जोऽपि प्रकीर्णः पूतिकोऽपि च ॥
 स चोक्तः पूतिकरजः सोमवल्कश्च स स्मृतः ।
 करञ्जः कटुकस्तीक्ष्णो वीर्याण्यो योनिदोषघ्नः ॥
 कुष्ठोदावर्त्तगुल्माशोत्रण्णकमिकफापहः ।
 तत्पत्रं कफवाताशः क्षमिशोथहरं परम् ॥
 भेदनं कटुकं पाके वीर्याण्यं पित्तं लघु ।
 तत्फलं कफवातघ्नं मेहाशः क्षमिकुष्ठजित् ॥
 घृतपूर्णकरञ्जोऽपि करञ्जसङ्गो गुणैः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पूतिकरञ्जः, पुं, (पूतियुक्तः करञ्जः ।) करञ्ज-
 विशेषः । नाटाकरञ्ज इति भाषा । कटकरज
 इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । प्रकीर्णः २
 पूतिकरजः ३ पूतीकरजः ४ पूतिकः ५ पूतीकः
 ६ कलिकारकः ७ कलमालकः ८ कलह-
 नाशनः ९ । इत्यमरभरतौ ॥ प्रकीर्णः १०
 रजनोपुष्पः ११ सुमनाः १२ पूतिकर्णकः १३
 कैङ्कर्यः १४ कलिमान्यः १५ । अस्य गुणाः ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवाताग्नि-
 कण्डविचर्त्तिकाकुष्ठस्र्ग्वग्नदोषनाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,
 “स चोक्तः पूतिकरजः सोमवल्कश्च स स्मृतः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पूतिकर्णः, पुं, (पूतिर्दुर्गन्धः कर्णो यस्मात् ।) कर्ण-
 रोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—
 पूतिकर्णमाह ।
 “कर्णविद्रधिपाकादा स कर्णो वारिपूरणान् ।
 पूर्यं स्रवति यत् पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ॥”
 कर्णसावाहैर्दार्ढ्यमाह ।
 पूतीति नियमेन पूति यथा स्यादेवं स्रवति ॥
 तच्चिकित्सा यथा,—
 “कर्णस्यैव पूतिकर्णं तथैव क्षमिकर्णकं ।

पूतिका

सामान्यं कर्म कुर्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥
 सन्निष्ठाचूर्णसंयुक्तबीजपूररसं क्षिपेत् ।
 कर्णसावरुजा दाहस्तु नश्यत्यसंशयम् ॥१॥
 आम्बलम्बप्रवालानां मधुकस्य वटस्य च ।
 एभिस्तु साधितं तैलं पूतिकर्णगदं हरेत् ॥२॥
 जातीपत्ररसं तैलं विपकं पूतिकर्णजित् ॥३॥
 छटं रसाञ्जनं नार्थाः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ।
 प्रशस्यते चिरोत्थे तत् सामाये पूतिकर्णके ॥४॥
 कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताङ्गाविश्वसेन्यवैः ।
 पूतिकर्णपहं तैलं वस्त्रस्त्रेण साधितम् ॥
 कुष्ठारितैलम् ॥ ५ ॥
 “शम्बूकस्य तु मांसिन कटुतैलं विपाचयेत् ।
 तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥ ६ ॥
 चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन
 सुष्टंशकेन कटुतैलपलाशके तु ।
 धतूरेपत्ररसतुल्यमिदं विपकं
 नाडीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम् ॥
 सुष्टिः पलम् ॥ ७ ॥
 क्षमिकर्णविनाशाय क्षमिर्गो कारयेत् क्रियाम् ।
 वार्त्ताकुधमश्च हितः सार्धपस्त्रेह एव च ॥
 पूरणं हरितालेन गन्धस्त्रयुतेन च ।
 धूपने कर्णदौर्गन्धे गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (चिकित्सास्य यथा,—
 “निर्गुणो स्वरसं तैलं सिन्धुधूमरजो गुडः ।
 पूरणः पूतिकर्णस्य श्रमनो मधुसंयुतः ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे एकविंशोऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 पूतिकर्णकः, पुं, (पूतिः कर्णो यस्मात् । कप् ।)
 कर्णरोगभेदः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
 “कर्णविद्रधिपाकादा जायते चास्यपूरणान् ।
 पूर्यं स्रवति वा पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ॥”
 इति माधवकरः ॥
 (लक्षणांतरमस्य यथा,—
 “स्थिते कफे सोतसि पित्ततेजसा
 विलाप्यमाने श्लेष्मसम्पत्तापवान् ।
 अवेदनो वाण्यथा सवेदो
 घनं सवेतं पूति स पूतिकर्णकः ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे विंशोऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 औषधं यथा,—
 “निर्गुणो स्वरसं तैलं सिन्धुधूमरजो गुडः ।
 पूरणान् पूतिकर्णस्य श्रमनो मधुसंयुतः ॥”
 अथवा ।
 “वरुणाद्रकपित्याम्बलम्बपल्लवसाधितम् ।
 पूतिकर्णपहं तैलं जातीपत्ररसेन वा ॥”
 इति चक्रपाणिदत्तः ॥
 (चिकित्सास्य यथा,—
 “छटं रसाञ्जनं नार्थाः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ।
 प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सामाये पूतिकर्णके ॥”
 इति चोत्तरतन्त्रे एकविंशतितमेऽध्याये सुश्रुते-
 नोक्तम् ॥)
 पूतिका, स्त्री, (पूत्या कायतीति । के + कः ।
 टाप् ।) मार्जारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतितै

(कौटव्यशेषः । यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ६६ ।
 “पूतिका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु ।
 मशका इव मर्त्येषु येयां धर्म्मो न कारणम् ॥”)
 लताशोकविशेषः । इत्यमरटोकायां भरतः ॥
 पूं इ इति भाषा ॥ अस्याः पर्यायगुणौ
 उपोदकीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ दाहश्यां तद्वत्तये
 दोषो यथा । पूतिका अक्षघातिका । यदपि ।
 ‘कुसुमं नालिकाशाकं वृन्ताकं पौतिकीन्तथा ।
 भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो विद्वजः ॥’
 इत्युशनसा सामान्यतोऽभिहितम् । अत्र
 नालिका श्वेतकलसीति कल्पतरुः । पूतिका च
 दाहश्यामधिकदोषाय शूद्रविषयिका वा । इति
 तिथितत्त्वम् ॥ (इयं हि सोमांशुतो जातेति
 सोमस्यालामे प्रतिनिधित्वेन ग्राह्या । यथा,
 महाभारते । ३ । ३५ । ३३ ।
 “अस्ति मासः प्रतिनिधिर्यथा प्राहुर्मनीषिणः ।
 पूतिकाभिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥”)
 पूतिकासुखः, पुं, (पूतिकाया सुखमिव सुखं यस्य ।)
 शम्बूकः । इति शब्दमाला ॥ (शम्बूकशब्देऽस्य
 विषयो ज्ञेयः ॥)
 पूतिकाष्ठं, स्त्री, (पूति काष्ठमिति कर्मधारयः ।)
 देवदारु । सरलवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५४,
 २ । ४ । ६० ॥ पवित्रदारु च ॥
 पूतिकाष्ठकं, स्त्री, (पूतिकाष्ठ + स्वार्थे कन् ।)
 सरलवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पूतिगन्धं, स्त्री, (पूतिगन्धो यस्य ।) रङ्गम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 पूतिगन्धः, पुं, (पूतिगन्धो यस्य ।) गन्धकः । इङ्गु-
 दीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गन्धे, त्रि ॥
 (यथा, मनुः । ४ । १०७ ।
 “नित्यानध्याय एव स्यात् ग्रामेषु नगरेषु च ।
 धर्म्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥”)
 पूतिगन्धिकः, त्रि, (पूतिगन्धो यस्य । “गन्धस्ये-
 दुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।” ५ । ४ । १३५ । इति
 ४ ।) दुर्गन्धः । इत्यमरः । १ । ५ । १२ ॥
 पूतिर्विट् पूतिरिव गन्धोऽस्य । इति रायसुकुटः ॥
 (यथा, महाभारते । २ । ६० । २६ ।
 “अथाध्विनं कटुजं तीक्ष्णसुण्यं
 यशोसुषं परुषं पूतिगन्धि ।
 सती पेयं यन्न पिबन्त्यसन्नो
 मत्तुं महाराज ! पिब प्रशाम्य ॥”)
 पूतिगन्धिकः, त्रि, (पूतिगन्धि + स्वार्थे कन् ।)
 दुर्गन्धः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २७ ॥
 पूतिगन्धिका, स्त्री, (पूतिगन्धोऽस्य स्यात् इति ।
 पूतिगन्ध + टन् ।) वाजुक्षी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पूतितेला, स्त्री, (पूति दुर्गन्धं तैलं यस्याः ।)
 ज्योतिष्मती । इति रत्नमाला ॥ नयाफटकी
 इति भाषा ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “पारावतपदी पिण्या नगणास्फुटवन्धनी ।
 ज्योतिष्मती पूतितेला केचित्तामिहूदी विदुः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पूतिवा

पूतिनस्यः, पुं, (पूतिर्दुर्गन्धो नस्यः नासिकाभयो रोगः ।) नासारोगभेदः । तस्य लक्षणम् । यथा,
“दोषैर्विदग्धैर्गलतासुखले
संमूर्च्छितो यस्य समीरणस्तु ।
निरेति पूतिर्मुखनासिकाभ्यां
तं पूतिनस्यं प्रवदन्ति रोगम् ॥”

इति माधवकरः ॥

औषधं यथा,—

“याद्रीदन्तीवचाशिशुस्वरसयोषसम्भवेः ।
पाचितं जावणं तैलं पूतिनासागदं जयेत् ॥”
अथवा ।

“चिकटुविडङ्गकसेतुवट्टहतीफलशिशुस्वरस-
दन्तीभिः ।

तैलं गोजलसिद्धं नस्यं स्यात् पूतिनस्यस्य ॥”
इति चक्रपाणिदत्तः ॥

(अस्य आख्याने श्रीकण्ठदत्तेन यद्विदग्धवचन-
माहृतं तदयथा । “नासिका भवो नस्यः पूति-
नस्यो वायुर्यत्र तं पूतिनस्यम् ॥” इहैव विदग्धः ।
“कफपित्तमण्डूभिः सञ्चितं सङ्घिं देहिनाम् ।
विदग्धमुष्णगोदगादं रज्ज्वां जलानिप्रक्षजाम् ॥
ततः प्रस्यन्दते घ्राणात् सरत्तं पूति पीतकम् ।
पूतिनस्यन्तु तं विट्वाद्वाणकण्डूखण्डप्रदम् ॥”
चिकित्सान्तरमस्य यथा,—

“पूर्णाहिष्टे पूतिनस्ये च जन्तोः

स्नेहस्वेदौ कृद्दं शंसनञ्च ।

युक्तं भक्तं तीक्ष्णमल्पं लघुस्या-

दुष्णं तोयं धूमपानञ्च काले ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे त्रयोविंशोऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

पूतिपत्रः, पुं, (पूति पत्रं यस्य ।) श्लोनाकप्रभेदः ।
इति राजनिघण्टुः ॥

पूतिपुष्पिका, स्त्री, (पूति पुष्पमस्याः । कापि अत
इत्थम् ।) मातुलुङ्गा । इति रत्नमाला ॥ मुखर-
लेषु इति मौटा वा इति च भाषा ॥ (गुणा-
दयोऽस्या मातुलुङ्गशब्दे ज्ञातयाः ॥)

पूतिफलजा, स्त्री, (पूति फलं यस्याः ।) सोमराजी ।
इति रत्नमाला ॥

पूतिफली, स्त्री, (पूति फलं यस्याः । डीष् ।)
सोमराजी । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“अवलगुणी वाकुची स्यात् सोमराजी सुप-
र्णिका ।

शशिलेखा जलफला सोमा पूतिफलति च ॥

सोमवल्ली कालमेवौ कुष्ठप्रौ च प्रकीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पूतिमयूरिका, स्त्री, (पूतिमयूरीव । ततः स्वार्थे
कन् इत्थञ्च ।) अजगन्धा । इति राजनिघण्टुः ॥
पूतिभेदः, पुं, (पूतिर्महोदस्य ।) अरिभेदः । इति
राजनिघण्टुः ॥ (विशेषोऽस्य अरिभेदशब्दे
बोद्धव्यः ॥)

पूतिवातः, पुं, (पूतये पावित्र्याय वातो यस्य ।)
विस्त्वृणः । इति रत्नमाला ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,
“विस्त्वो महाकपित्वाख्याः श्रीफलो गोहरीतकी ।

पूपाष्ट

पूतिवातोऽयं माङ्गल्या मालूरश्च महाफलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

(पूतिवातः ।) दुर्गन्धवायुश्च ॥

पूतिटण्डः, पुं, (पूतिर्वृत्तः ।) श्लोनाकः । इति
रत्नमाला ॥ पवित्रदुर्गन्धौ तस्य च ॥

पूतिशारिजा, स्त्री, (पूतिः शारिरिव जायते इति ।
५० + ङः । टाप् ।) खट्वाशी । इति चिकित्सा-
शेषः ॥

पूतीकः, पुं, (पूति + वा डीष् । तद्वत् कायतीति ।
कै + कः ।) पूतिकरञ्जः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“पूतीकरञ्जः पूतीकः प्रकीर्यश्च सकण्टकः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा च सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पूतीकश्चिक्रः पाठा विडङ्गैलाहरेणवः ॥”

गन्धमार्जारः । इति राजनिघण्टुः ॥

पूतीकरञ्जः, पुं, (पूतीयुक्तः करञ्जः ।) पूति-
करञ्जः । इति रत्नमाला ॥ नाटा इति भाषा ॥
(पर्यायोऽस्य यथा,—

“पूतीकरञ्जः पूतीकः प्रकीर्यश्च सकण्टकः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पूतीका, स्त्री, (पूत्या दुर्गन्धेन कायतीति । कै +
कः ।) पूतिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पूत्यण्डः, पुं, (पूति दुर्गन्धमण्डमस्य ।) गन्धकीटः ।
गंदोपोका इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ३०२ । ७ ।

“पूत्याका इव धान्येषु प्रत्यष्टा इव पक्षिषु ।

तद्विधास्ते मनुष्येषु येषां धर्म्मो न कारणम् ॥”)

जन्तुभेदः । इति मेदिनी । ङे, ३२ ॥ खट्वाशी
इति भाषा ॥

पूतः, त्रि, (पू + क्तः । “पूतो विनाशे ॥” ८ । २ ।
४४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या तस्य नः ।) नष्टः ।
इति सुश्रुतबोधध्याकरणम् ॥

पूपः, पुं, (पू + क्तिप् । पुवं पवित्रं पाति रक्ष-
तीति । पा + कः ।) पिष्टकः । इत्यमरः । १२ । ६ ।
४८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । २४ ।

“मधु कृत्वा नरोदंशः पूपं कृत्वा पिपीलिकः ॥”
(पिष्टकशब्दस्य विवृतिर्ज्ञेया ॥)

पूपली, स्त्री, (पूपं तदाकारं लातीति । ला +
कः ।) पीलिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६३ ॥

पूपाली, स्त्री, (पूपाय अलतीति । अल + अच् ।
गौरादित्वात् डीष् ।) पीली । इति चिकित्सा-
शेषः ॥

पूपाष्टका, स्त्री, (पूपद्रव्यसाधनी अष्टका अष्टमी ।)
अग्रहायणीपूर्णिमायाः परतः कृष्णाष्टमी ।
तद्विवरणं अष्टकाशब्दे द्रष्टव्यम् । “तत्र नित्यं
आहुं पूपः क्लृप्तं कर्त्तव्यम् । यथा गोभिलः ।
अष्टका योद्धुमाग्रहायण्यास्तमिस्राष्टमी । जल-
पुराणि ।

पित्रादानाय मूले स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।

कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैत्री विभायते ॥

प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ॥

पूयाल

आद्या पूपैः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ।
शाकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

पूपिका, स्त्री, (पूपः पूपाकारोऽस्यस्या इति ठन् ।
ततश्चाप् ।) पूलिका । इति हेमचन्द्रः । १३ । २२ ॥

पूय, ई ड दुर्गन्धे । शीर्ग्याम् । इति कविकल्प-
दमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।
निष्ठायांमनिट् ।) पृष्ठस्वरी । ई, पूतः । ड,
पूयते मत्स्यः दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । शीर्गिर्भेद-
नम् । इति दुर्गादासः ॥

पूयं, स्त्री, (पूयते दुर्गन्धो भवतीति । पूय + अच् ।)
पक्षत्रणादिसम्भवधनीभूतमुक्त्वर्णविकतरत्तम् ।
पूय इति भाषा । तत्पर्यायः । जतजम् २ मल-
जम् ३ पूयनम् ४ । प्रमितम् ५ । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते । ३।१६।१४।
“ये च दुष्कृतकर्म्मणः पूयं तेषां विधीयते ॥”)
पूयवर्द्धनदद्याणि यथा,—

नवधान्यभाषितलकलायकुलस्थनिष्यावहरितक-
शाकाश्चलवणकटुकगुडपिष्टविलितवल्गुशुष्क-
शाकाज्जाविकानपीदकमांसवसाशीतोदककृश-
रापायसदधिदुग्धमक्रप्रभृतीन् परिचरेत् ।

“तक्रान्तेर्नवधान्यादियोर्यं वर्ग उदाहृतः ।
दोषसंजननो ह्येष विज्ञेयः पूयवर्द्धनः ॥”

इति सुश्रुतः ॥

(अस्य विषयो यथा,—

“वाताहते नास्ति रजा न पाकः

पित्ताहते नास्ति कफाच्च पूयः ॥”

इति सुश्रुते स्त्रसंस्थाने सप्तदशोऽध्याये ॥

पूयनं, स्त्री, (पूयतेनेनेति । पूय + णुट् ।) पूयम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पूयरक्तः, पुं, (पूयविशिष्टं रक्तमस्मिन् ।) नासा-
रोगभेदः । तस्य लक्षणम् । यथाह माधवकरः ।

“दोषैर्विदग्धैरयवापि जन्तो-

र्ललाटदेशेऽभिहतस्य तैस्ते ।

नासा सवेत् पूयमसृग्निमिश्रं

तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥”

(स्त्रीवल्लङ्घेऽपि दृश्यते । यथा,—

“नचयादभिघाताद्वा पूयाष्टकासिका सवेत् ।

तत् पूयरक्तमास्थानं शिरोदाहरणाकरम् ॥”

इति वाभटे उत्तरस्थाने ऊनविंशोऽध्याये ॥

चिकित्सास्य यथा,—

“वल्गामूर्ध्वं रक्तपित्तोपशान्तिं

नाड्योवत्स्यात् पूयरक्ते चिकित्सा ।

वान्ते मम्यक् चावपीडं वदन्ति

तीक्ष्णं धूमं शोधनञ्चात्र नस्यम् ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे त्रयोविंशोऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

पूयारिः, पुं, (पूयानामरिः तद्विनाशकत्वात् ।)
निम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य
निम्बशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

पूयालसः, पुं, (पूयः अलस इव यत्र । सान्द्रत्वेन
चिराप्तिगमनादेष तथालम् ।) सन्धिगतरोग-
भेदः । तस्य लक्षणं यथा,—

पूरकः

“पक्तः शीफः सन्निजः संसवेदयः
साम्भं पूयं पूतिपूयालसः सः ॥”

इति सुश्रुतः ॥

“पूयालसः सोपनाहः स्नावाचत्वार एव च ।
पञ्चणोकाजली जन्तुर्गन्धिसन्धौ न वामयाः ॥”
“पूयालसस्तु तं विद्यात् सन्धौ कानोक्तं वृणा-
मिति वचनान् ॥” इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे
चतुर्थे भागे ॥

पूर, ई य ड पूर्ती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
आत्म-सक-सेट् । निष्ठायांमनिट् ।) दीर्घः ।
ई, पूर्णः । य ड, पूयन्ती पितरस्तस्मैति हला-
युधः । पूर्तिरिहाप्यायनम् । इति दुर्गादासः ॥
पूर, क पूर्ती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-सक-सेट् ।) दीर्घः । क, पितृन् पूरयति
आह्वे ह्येः कथेय यः सदा । इति हलायुधः ॥
इति दुर्गादासः ॥

पूरं, स्त्री, (पूरयति सौगन्धेनेति । पूर + कः ।)
दाहागुह । इति राजनिर्घण्टः ॥
पूरः, पुं, (पूरयतीति । पूर + कः ।) जलसम्प्लवः ।
(यथा, रघौ । ३ । १७ ।

“महोदधेः पूर इवेन्द्रदर्शनात्

गुरुः प्रहर्षः प्रवभूव नात्मनि ॥”)

व्रणसंशुद्धिः । स्वाद्यविशेषः । इति मेदिनी । रे,
६० ॥ (प्राणायामादिकर्तुर्नीसारस्त्रिय बहिः-
पवनाकर्षणम् । यथा, भागवते । ३ । २८ । ६ ।

“प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ।
प्रतिकूलेन वा चित्तं यथास्थिरमनश्चलम् ॥”
बीजपूरः । तत्पर्यायो यथा,—

“बीजपूरो मातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः ।

लुङ्गुधः पूरकः पूरो बीजपूर्णोऽम्बुकेश्वरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पूरकः, पुं, (पूरयतीति । पूर + क्त्वाल् ।) बीज-
पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो
यथा,—

“बीजपूरो मातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः ।

लुङ्गुधः पूरकः पूरो बीजपूर्णोऽम्बुकेश्वरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

गुणकाङ्कः । इति लीलावती ॥ ध्यानादिकर्तु-
नासिकागतोष्वासः । अक्षध्यानपूर्वकप्राणायामा-
माङ्गलतन्त्रेण जपन् वामनासिकया वायुना
देहपूरणम् । (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।
२ । ७१ ।

“प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ।
सहितः केवलश्चैति कुम्भको द्विविधो मतः ॥”)
यथाच आसः ।

“आदानं रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिभिः समभ्यसेत् ।
अक्षान् केशवं शम्भुं ध्यायेद्देवानलुक्रमात् ॥
पूर्ववचने त्रिजपमात्राभिधानाच्च त्रिस्त्रिरिति
वाग्मा सन्धात्रयापेक्षया ।

अक्षान् केशवं शम्भुं ध्यायन् मुञ्चेत् बन्धनात् ॥

इति योगियात्रवल्काः ।

‘भूर्भुवःस्वर्गहर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।

पूरणः

प्रत्योक्कारसमायुक्तं तथा तत् सवितुः पदम् ॥
ॐ आपो ज्योतिरित्येतच्छिरः पञ्चासु योज-
येत् ।

त्रिरावर्जनयोगात् प्राणायामस्तु शब्दितः ॥
पूरकः कुम्भको रेचः प्राणायामस्त्रिस्तनः ।
नासिकाच्छ्रुत् उष्वासो ध्यातुः पूरक उच्यते ॥
कुम्भको निश्चलः आसो मुख्यमानस्तु रेचकः ॥
मोचनं विशेषयति विष्णुपुराणम् ।
नासंस्तुमुखो जम्भेद्वासकाशौ च वर्जयेत् ।
नोचेहंसत् सशब्दश्च न सचेत् पवनं बुधः ॥”

इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥

षोडशचतुरत्यरसंस्थकप्रणवबीजान्यतरजपे-
नेकनासापुटकरणकप्राणायामाङ्गवायुपूरणम् ।
यथा, मूलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणवस्य वा षोडश-
वारजपेन वामनासापुटे वायुपूरकं कुम्भादिति
तन्त्रसारः ॥ * ॥ स्त्री, प्रेतदेहनिष्पादकाशौच-
कालदेयदशपिण्डम् । यथा,—

“पूरकेण तु पिण्डेन देहो निष्पाद्यते यतः ।
कृतस्य करणायोगात् पुनर्नावर्षयेत् क्रियाम् ॥”
इति वायुपुराणम् ॥

ऋष्यशृङ्गः ।

“न स्वधाश्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके ।

भाधेतेतश्च वै पिण्डं यश्च दत्तस्य पूरकम् ॥”

अत्र भाषणविधौ एतत्पिण्डं यश्च दत्तस्य पूरक-
मित्येतावन्मात्रमुच्यते : शिरःपूरकमित्यादिविशे-
षोल्लेखे प्रमाणं नास्ति । इति सारभट्टा-
चार्याः ॥ प्रेतपिण्डेस्तथा दत्तेर्देहमाप्नोति भाग-
वेति विष्णुधर्मोत्तरे देहश्रुतर्देहपूरकमिति
प्रयोगापत्तेश्च । तस्मादतिरुद्धमष्टाद्युक्तः केवल-
पूरकप्रयोग एव युक्त इति । शातातपः ।

“भर्तुः पिण्डप्रदाने तु साध्वी स्त्री चेन्नजस्त्रला ।
वस्त्रं त्यक्त्वा पुनः स्नात्वा सेव दद्याच्च पूरकम् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

पूरणकर्त्तरि, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मनुः । ६ । २८६ ।

“प्राकारस्य च भत्तारं परिखाणाश्च पूरकम् ।
हाराणाञ्चैव भट्टकारं त्रिप्रमेव प्रवासयेत् ॥”)

पूरणं, स्त्री, (पूर्यते अनेनेति । पूर + करणे
लुट् ।) पिण्डप्रभेदः । इति मेदिनी । गी, ६४ ॥
वृष्टिः । कुटन्नटम् । इति शब्दमाला ॥ अङ्कानां
गुणनम् । इति शुभकरः ॥ वापतलुः । इति
हमचन्द्रः ॥

पूरणः, पुं, (पूर्यते अनेनेति । पूर + करणे लुट् ।)
विष्णुसैन्यम् । इति धरणिः ॥ सतुः । इति हारा-
वली ॥ (प्रयतीति । पूर + कर्त्तरि लुट् ।)
समुद्रः । इति सन्तिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥ पूरकं,
त्रि । इति मेदिनी । गी, ६३ ॥ (यथा, हरि-
वंशे । १२६ । ५२ ।

“आमन्नः सन्नतरः साधनानां

अद्वावती आहृष्टप्रणेत ।

पतिगणानां महतां सत्कृतीनां

पायाम्भिशः पूरणः मङ्गुणानाम् ॥”)

पूरुषः

पूरणी, स्त्री, (पूर्यते अनयेति । पूर + लुट् +
ङीप् ।) शास्त्रलिखनः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥
(अस्या पर्यायान्तरं यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व-
खण्डे प्रथमे भागे ।

“शास्त्रलिखितु भवेन्मोक्षा पिच्छिला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाद्या च तूतिनी ॥”)
पूर्यते नया पूरणी । यथा पञ्चानां पूरणी पञ्चमी ॥
पूरान्, स्त्री, (पूरं पूरकमन्त्रमत्र ।) दृष्टान्तम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पूरिका, स्त्री, (पूर्यते इति । पूर + कः । स्त्रियां
ङीप् । पूरी । ततः स्त्री कन् । टाप् पूर्व-
खण्डः ।) पिष्टकभेदः । पूरी इति कपुरी इति
च भाषा । यथा,—

“मायायां पिष्टिकां युष्माकलवणाद्रकहृद्भुभिः ।

तया पिष्टिकया पूर्णा समिता कृतपोलिका ।

ततस्तेषु विपक्वा सा पूरिका कथिता बुधैः ॥”

अस्या गुणाः ।

“रथ्या स्वाङ्गी गुरुः स्निग्धा वातपित्तसद्बुधिका ।
चक्षुस्तेजोहरी चोष्णा पाके वातविनाशिनी ॥
तथैव दृढपक्वापि चक्षुष्या रक्तपित्तक्षुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्या गुणान्तरं यथा,—

“पूरिकादृतपूरस्तु त्रिदोषशमनं परम् ।

दृष्टं संष्टं हृणं स्वादु क्षततलपयनवारणम् ॥”

इति हाराते प्रथमे स्थाने द्वादशध्याये ॥

पूरितं, त्रि, (पूर्यते स्मिति । पृ पूरि वा + क्तः ।

“वा दान्तशान्तपूर्णति ।” ७ । २ । २७ । इति

पक्षे इट् ।) कृतपूरणम् । सत्प्रायः । पूर्यम्
२ । इत्यमरः । ३ । १ । ६८ ॥ गुणितम् ॥

पूरुषः, पुं, (पूरति अग्रे गच्छतीति । पूर + “पूरः
कुषन् ।” उणा० ४ । ७४ । इति कुषन् । “अन्धेवा-
मपि दृश्यते ।” ६ । १ । ३७ । इति निपातनात्
दीर्घः ।) पुरुषः । पुमान् । इत्यमरः । २ । ४ । ११ ॥

अथ पूरुषलक्षणम् ।

“पञ्चदीर्घं चतुर्ह्रस्वं पञ्चसूत्रं षडुक्तम् ।

समरक्तं त्रिगम्भीरं त्रिविशालं प्रशस्यते ॥

बाहुनेत्रद्वयं क्षुण्णद्वौ तु नासा तथैव च ।

स्तनयोरन्तरश्चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥

ओवाय कर्णौ दृष्टश्च ह्रस्वे लङ्गे संपूजिते ।

चत्वारि यस्य ह्रस्वानि पूर्णा प्राप्नोति नित्यशः ॥

सूत्रमाग्यक्षुण्णपर्व्याणि दन्तकेशनखचम् ।

पञ्च सूत्र्याणि येषां ह्रि ते नरा दीर्घजीविनः ॥

नासा नेत्रश्च दन्ताश्च ललाटश्च शिरस्तथा ।

हृदयश्चैव विज्ञेयसुप्तं षट् प्रशस्यते ॥

पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।

तालुकोऽधरजिह्वा च समरक्तं प्रशस्यते ॥

स्वरो बुद्धिश्च नाभिश्च त्रिगम्भीरसुदाहृतम् ।

उरः शिरो ललाटश्च त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ॥ * ॥

कटिर्विशाला बहुपुत्रभागी

विशालहृत्तो नरपुङ्गवः स्यात् ।

उरो विशालं धनधान्यभागी

शिरो विशालं नरपूजितः स्यात् ॥

पुरुषः

न ग्रीष्मर्तुः रक्ताक्षं नार्थः कनकपिङ्गलम् ।
दीर्घबाहुं न चैश्वर्यं न मौसोपचितसकम् ॥
कदाचिद्भुङ्क्षुः सुखं कदाचिन्नोमशः सुखी ।
कदाचित्तुन्दिलो दुःखी कदाचिच्चक्षला सती ॥
नेत्रस्त्रिभुवनं सौभाग्यं दन्तस्त्रिभुवनं भोजनम् ।
हस्तस्त्रिभुवनं चैश्वर्यं पादस्त्रिभुवनं वाहनम् ॥
अकर्मकठिनौ हस्तौ पादावध्वनि कोमलौ ।
यस्य पाणितलो रक्तौ तस्य राज्यं विनिर्दिशेत् ॥
दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं स्थूललिङ्गेन निर्धनः ।
क्षालिङ्गेन सौभाग्यं दृक्स्थलिङ्गेन भूपतिः ॥
रेखाभिर्बहुभिर्दुःखं स्वल्पाभिर्धनहीनता ।
रक्ताभिः त्रियमाप्नोति क्षणाभिर्लोकपूजि ॥
अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यवो यस्य विराजितः ।
उन्नतं भोजनं तस्य शतं जीवति मानवः ॥
अङ्गुशं कुलिशं कृत्वा यस्य पाणितले भवेत् ।
शेष्म्यं विनिर्दिष्टमशीत्यायुर्भवेद्दधुवम् ॥
धनुर्धस्य भवेत् पाणौ पङ्कजं वायु तोरणम् ।
तस्यैश्वर्यं राज्यं च अशीत्यायुर्भवेद्दधुवम् ॥
कनिष्ठतर्जनीं यायत् रेखा भवति चाक्षता ।
विंशत्यब्दाधिकशतं नरा जीवन्त्यनामयाः ॥
कनिष्ठमध्यमां यावत् रेखा भवति चाक्षता ।
शताब्दं वायु वाशीतिनरो जीवेत् स संशयः ॥
कनिष्ठानामिकायाश्चेत् रेखा भवति चाक्षता ।
षष्टिं पञ्चाशदब्दं वा नरा जीवन्त्यसंशयम् ॥
रेखया भिद्यते रेखा स्वल्पायुश्च भवेन्नरः ।
कनिष्ठयां स्थिता रेखा संख्या यावतिका स्मृता ।
तावती पुरुषाणाम् नारी भवति निश्चितम् ॥
करमध्यगता रेखा ध्रुवा ऊर्ध्वमवेदयति ।
शुभो वा दुःपतुल्यो वा चिरं स्थातां र्यवान् भवेत् ॥

मत्स्यपुच्छप्रकीर्णेन विद्यावित्तसमन्वितः ।
पितामहस्य वा किञ्चित् धनं लभते ध्रुवम् ॥
मध्यमायां यदि यवा दृश्यन्ते तत्तन्मोक्षमनाः ।
तदानीं सन्तं वित्तं प्राप्नोति ह्युल्लेखं यव ॥
यस्याय चक्रमङ्गुष्ठे यवा दृश्यन्ते दृश्यते ।
तदा वै पामरादीनामन्तं धनमाप्नुयात् ॥
तर्जनीमय चक्रं मिचद्वारा धनं लभेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु ययो भवति निश्चितम् ॥
मध्यमायां स्थिते चक्रे द्वेद्वारा धनं लभेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु ययो भवति निश्चितम् ॥
अनामायां भवेत् चक्रं सर्वद्वारा भवेद्धनम् ।
तेनैव विपरीतन्तु ययो भवति निश्चितम् ॥
कनिष्ठयां भवेच्चक्रं वाणिज्येन धनं भवेत् ।
तेनैव विपरीतन्तु ययो भवति निश्चितम् ॥
जलाटे दृश्यते यस्य चक्ररेखा चतुष्टयम् ।
अशीत्यायुः समाप्नोति पञ्चरेखाः शतं समाः ॥
यस्योन्नतं जलाटं तावत्कर्णं दृश्यते ।
रेखाहीनश्च कणश्च स चोन्नतो मर्ही भवेत् ॥
यस्य जिह्वा भवेद्दीर्घा नासायं श्लेष्मि सखदा ।
भोगी भवति निर्व्यागः पृथ्वी भूमति सखदा ॥
दन्ताश्च विरला यस्य नीचवक्त्रोचकर्मकृत् ।
प्रगल्भो दन्तुरः सत्यं वेदान्तपारगो भवेत् ॥

२१८

पूरुषः

प्रकारान्तरम् ।
“दन्ताश्च विरला यस्य गण्डे कूपोऽपि जायते ।
परस्त्रीरमणो नित्यं परविषेन वित्तवान् ॥
दीर्घलिङ्गे च सौभाग्यं स्थूललिङ्गे वृषो भवेत् ।
वक्रास्यकठिनैर्लिङ्गेः प्रमाणाभिर्गतः ॥
रमते च सदा दास्यां निर्धनो भवति ध्रुवम् ।
क्षालिङ्गेन स्वप्नेन रक्तवर्णेन भूपतिः ।
बहुस्त्रीरमणो नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
क्षालिङ्गेन रक्तेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् ।
राज्यं मुखश्च दद्याद्वाः कन्यकायाः पतिर्भवेत् ॥
यस्य पादतले पद्मं चक्रं वायव्य तोरणम् ।
अङ्गुशं कुलिशं वापि स राजा भवति ध्रुवम् ॥
क्षालिर्लोमशा ये स्युः कंकराणाः कुत्सलकाः ।
कातरा यालिङ्गाश्च ते दरिद्रा न संशयः ।
कपिला मलिनाङ्गाश्च हस्ताश्चैव दृष्टमखाः ॥
क्षालिर्दीर्घा मनुजान्ते दरिद्रा न संशयः ।
क्षिप्तं पद्मं यस्या ये निर्लोभं दद्याच्च ये ।
ते धूर्ता नैव सन्देहः समुद्रवचनं यथा ॥
स्त्र्योमुख्य भगवताः क्षणं दन्ताः कुत्सलकाः ।
वक्रनासा वक्रनासास्ते नरा दुष्टमानसाः ॥
दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रियाः ।
परीपकारिणश्चैव तेषां मानवाः स्मृताः ॥
इति सामुद्रिके पुरुषलक्षणम् ॥ * ॥
दानवीरदयवीरवृद्धवीरमत्यवीरसंज्ञकपुरुष-
लक्षणम् पुरुषपरीक्षाग्रन्थे दृश्यम् ॥

पूर्णः, त्रि, (पूर्णं त्रिं संति । पृ पूर्वा + त्तः ।
“वा दान्तशान्तपूर्णदन्तस्य चक्रमनाः ।” ७ ।
२ । ७ । इति इडभाषो निपात्यते च ।)
पूरतः । सकलः । इत्यमरः । ३ । ३ । ६८ ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । ७७ ।
“तदयस्य च पारीक्ष्यं यदेवं किं ततः शृणु ।
पूर्णानन्देकरूपेण प्रत्यग्बोधोऽवतिष्ठते ॥”)
शक्तः । इति मेदिनी । गी, २२ ॥ स्वीयसुखेच्छा-
वदन्तः । इति गदाधरभट्टाचार्यः ॥ (प्रधानाः
पुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४७ ।
“सिद्धः पूर्णश्च बह्वं च पूर्णायुश्च महायथाः ॥”
नागभेदः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
“काटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हलो-
मकः ॥”)

पूर्णकः, पुं, (पूर्ण + “संज्ञायां कन् ।” ५ । ३ ।
७५ । इति कन् ।) स्वर्णचङ्पत्नी । इति मेदिनी ।
कं, १२५ ॥ (देवयोनिविशेषः । यथा, महा-
भारते । ७ । ५५ । ४ ।
“नटनर्त्तकगन्धर्वः पूर्णकेवर्द्धमानकैः ।
नित्योद्योगे च क्रीडति स्तत्र स परिहर्षिताः ॥”)
पूर्णकुम्भः, पुं, (सलिलादिभिः पूर्णः कुम्भः ।)
जलपूरितघटः । तत्पर्यायः । भद्रकुम्भः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥ (यथा, मनुः । ११ ।
१८७ ।
“प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपी नव ।
तेनैव सार्द्धं प्रास्थियुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥”)
पूर्णकलसादिश्च । इति भरतः ॥ (यथिताङ्ग-

पूर्णा

लिभ्यां हस्ताभ्यां पराशरसः पीडनं पूर्णकुम्भः ।
इति नीलकण्ठः ॥ यथा, महाभारते । २ ।
२३ । १४ ।
“बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाद्वनशिराबुधौ ।
उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्यतौ ॥”)
पूर्णकोठा, स्त्री, (पूर्णं कोष्ठमस्याः ।) नागर-
मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
पूर्णपात्रं, स्त्री, (पूर्णं च तत् पात्रमिति नित्यकर्म-
धारयः ।) वस्तुपूर्णपात्रम् । बर्द्धापकः । इति
मेदिनी । रे, २८४ ॥ उत्सवकाले हर्षात्
सद्योतवस्त्रालङ्कारादि । तत्पर्यायः । पूर्णा-
लकम् २ । यथा,—
“हर्षादुत्सवकाले यदलङ्काराद्युकादिकम् ।
आश्रय्य सद्यते पूर्णपात्रं पूर्णालकश्च तत् ॥”
इति जटाधरः ॥

(यथा, अनर्घराधवे । ३ । ४५ ।
“शाम्भवं चापमारोप्य योऽस्मानानन्दयिष्यति ।
पूर्णपात्रमियं तस्मै मैथिली कण्ठयिष्यते ॥”)
होमकर्मणि ब्रह्मदक्षिणा । यथा, गोभिलेनापि
दर्शादियागमभिधाय पूर्णपात्रो दक्षिणा ब्रह्मणे
दद्यादित्युक्तम् । ज्ञान्तत्वेऽपि पुंस्त्वं ह्यन्तसम् ।
तस्य प्रमाणान्तु ग्रन्थसंग्रहे यज्ञपार्थपरिशिष्टयोः ।
अष्टसुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते ॥
अत्र षट्पञ्चाशदधिकशतस्यसुष्टिमितं पूर्ण-
पात्रम् । अस्मभवेत् तु ह्यन्तोगपरिशिष्टम् ।
यावता बहुभोक्तुस्तु तृष्टिः पूर्णं जायते ।
नावराष्ट्रमतः क्रुष्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥”
इति संस्कारतत्त्वम् ॥

पूर्णबीजः, पुं, (पूर्णं बीजं यस्य ।) बीजपूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्टितस्य बीजपूरश्च
ज्ञातया ॥)
पूर्णमा, स्त्री, (पूर्णं कलापूर्णचन्द्रं पूरणं वा
मातीति । मा + कः । टाप् । पूर्णिमा । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
पूर्णमासः, पुं, (पूर्णमासी पूर्णिमा साधनत्वेनास्य-
स्येति । अच् ।) पूर्णिमासयागः । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । २ । २ ।
१० । २ ।
“वे तिष्यः सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्म-
वर्षसमवर्तते ॥”)
पूर्णमासो यजति । पूर्णिमा । यथा, महा-
भारते । १२ । २६ । ११४ ।
“दृष्टं च पूर्णमासे च चातुर्मास्ये पुनः पुनः ।
अथ जह्यमेधेन सचमं परिवत्सरान् ॥”)

पूर्णमासी, स्त्री, (पूर्णा मासश्चाद्रमासो यच्च ।
गौरादित्वात् डीप् ।) पूर्णिमा । इति शब्द-
माला ॥
पूर्णा, स्त्री, (पूर्ण + टाप् ।) पञ्चमौ । दशमी ।
पूर्णमा । अमावस्या । यथा,—
“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः
क्रमात् ॥”

पूर्णमा

तत्र स्त्रीसंसर्गनिषेधो यथा,—

“पूर्णासु योषित् परिवर्जनीया ॥”

इति तिथितत्त्वम् ।

“गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोगाः प्रकीर्तिताः ॥”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

पूर्णानकं, स्त्री, वाङ्मयनामम् । तत्पर्यायः । पूर्ण-
पात्रम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः । पूर्णानक-
मपि पाठः ॥

पूर्णावतारः, पुं, (पूर्णः अवतारः ।) वृत्तिः ।
रामः । यथा,—

“पूर्णां वृत्तिं रामश्च श्वेतद्वीपविराड्विभुः ।

परिपूर्णतमः कृष्णो वैकुण्ठे गोलके स्वयम् ॥

वैकुण्ठे कमलाकान्तो रूपभेदस्तुभुजः ।

गोलके गोकुले राधाकान्तोऽयं द्विभुजः स्वयम् ॥

तस्यैव तेजो नित्यं चिन्तां कुर्वन्ति योगिनः ।

भक्ताः पादाम्बुजं तेजः कुतस्तेजस्विना विना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥

पूर्णिमा, स्त्री, नासाच्छिन्नीनामकपक्षी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्णमा, स्त्री, (पूर्णः पूरणम् । पूर्णिं मिमीते इति ।

मा + कः । टाप् ।) पञ्चदशी तिथिः । तत्-
पर्यायः । पौर्णमासी ० । निशाकरे कलाह्नीने

सा अशुभतिः ३ पूर्णं निशाकरे सा राका ४ ।

इत्यमरः ॥ १४१७-८ ॥ पित्र्या ५ चान्द्री ६ पूर्ण-
मासी ७ अनन्ता ८ चन्द्रमाता ९ निरञ्जना १० ।

इति वाचस्पतिः ॥ पूर्णिमा ११ । इति हज्जु-
चन्द्रः ॥ ज्योतिस्त्री १२ इन्द्रमती १३ सित १४ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ सा द्विविधा । यथा,—

“राका चाशुभती चेव द्विविधा पूर्णिमा मता ।

पूर्णादितकलाह्नीने पौर्णमास्या निशाकरे ।

पूर्णमाशुभती ज्ञेया पञ्चास्तमितभास्करे ॥

यस्मात्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।

तस्मादशुभती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥

यदा नास्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोदयः ।

युगपत् सोत्तरा रागात्तदानुमतिपूर्णमा ॥

राकान्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।

रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽब्रुवन् ॥”

इति देवीपुराणम् ॥ ॥

सा चन्द्रस्य तिथिः । यथा,—

“तस्य ब्रह्मा ददौ प्रीतः पौर्णमासी तिथिं

प्रभुः ।

तस्यासुपोषयेद्राजंस्तमर्थं प्रतिपादयत् ॥

न चात्राहारश्च भवेत्तस्य ज्ञानं प्रयच्छति ।

‘कान्तिं पुष्टिश्च राजेन्द्र ! धनं धान्यश्च केवलम् ॥”

इति वराहपुराणे सोमोत्पत्तिरहस्यम् ॥ ॥

तस्यां जातफलम् ।

“कन्दर्पतुल्यो युवतीप्रियश्च

न्यायाप्रवित्तः सततं सहर्षः ।

शूरो बली शास्त्रविचारदक्ष-

श्चैव पूर्णिमा जन्मनि यस्य जन्तोः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ॥

२२०

पूर्णमा

सा चतुर्दशीयुक्ता ग्राह्या युग्मात् । यमः ।

“पञ्चान्ते सोतसि स्नायात्तेन नायाति मत्-
पुरम् ॥”

विष्णुः ।

“दृश्यते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रद्वयसती ।

पौर्णमासी तु महती ज्ञेया संवत्सरे तु सा ॥

तस्यां स्नानोपवासाभ्यामर्चयं परिकीर्तितम् ॥”

सहितौ माससंज्ञाविशेषनिमित्तकृतिकादि-

नक्षत्रगतौ । महाकार्तिकादिदर्शनात् । तथा

च राजमार्गच्छे ।

“माससंज्ञे यदा ऋक्षे चन्द्रः संपूर्णमखलः ।

गुरुणा याति संयोगं सा तिथिर्महती स्मृता ॥”

स्कान्दमातस्योः ।

“पौर्णमासीषु चैतासु माससंसहितसु च ।

एतासां स्नानदानाभ्यां फलं दशगुणं स्मृतम् ॥”

वेशाखीमधिलक्ष्य यमः ।

“गौरान् वा यदि वा कृष्णांस्तिलान् चौरिण

संयुतान् ।

प्रीयतां धर्मराजेति पितृन्देवांश्च तर्पयेत् ॥

यावज्जीवकृतं पापं तत्तृणदेव नश्यति ।

अष्टाशुतश्च तिष्ठेच्च स्वर्गलोके न संशयः ॥” ॥

ब्रह्मपुराणे ।

“महाज्येष्ठान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।

विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गांश्च मज्जनात् ॥ ॥

ऐन्द्रे गुरुः शशी चेव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णमा गुरुवारेण महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥”

अनुराधास्यगुरावपि ।

“ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तुपञ्चदशके रविः ।

पूर्णमा शक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥”

अनुराधास्यचन्द्रेऽपि । यात्रभूतिः ।

“ऐन्द्रे त्वयिवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ ।

पूर्णमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥”

राजमार्गच्छे ।

“ज्येष्ठे संवत्सरे चेव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।

ज्येष्ठामेन समायुक्ता महाज्येष्ठौ प्रकीर्तिता ॥”

ज्येष्ठसंवत्सरश्च ।

“ज्येष्ठामूलोपगो जीवे वर्षे स्याच्छक्रदेवतम् ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तो ग्राह्यः । संवत्सरोऽत्र

वत्सरो बोध्यः । न तु संवत्सरादिपञ्चकान्तगत-

वर्षविशेषः । ज्येष्ठ इति विशेषणस्य वैयर्थ्या-

पत्तेः । संवत्सरे यदि स्थापितं पाठः काव्य-

निकः । प्रपञ्चस्तु मूलमासतत्त्वेऽनुसन्धेयः ॥ ॥

विष्णुधर्मोत्तरब्रह्मपुराणयोः ।

“मासि ज्येष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदेवते ।

पौर्णमास्यां तदा स्नानं सर्वपापं हरति हिताः ॥

तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति पुरुषोत्तमम् ।

अलभन्तं सुभद्राश्च ते यान्ति पद्मशयम् ॥”

स्कन्दपुराणे ।

“ज्येष्ठामहर्षावतीगोस्तपुगयं जन्मवासरम् ।

तस्यां मे स्नपनं कुर्यान्महास्नानविधानतः ॥

ज्येष्ठान् प्रातःस्नानकाले ब्रह्मणा सहितश्च माम् ।

रामं सुभद्रां संस्नाप्य मम लोकमवाप्नुयात् ॥”

पूर्णमा

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नरोत्तमः ।

पौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा चयोदशी ॥

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजा-

पतिः ॥”

तत्र पूर्वेदिने सङ्गवलाभे रौहिणलाभे वा पर-

दिने सङ्गबालाभे पूर्वेदिने श्राद्धम् ।

“कृष्णपक्षस्य पूर्णाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापरार्द्धे तु रौहिण्यस्तु न लङ्घयेत् ॥”

इति वायुपुराणवचनात् ॥

उभयदिने सङ्गवलाभे परदिने ।

“युक्तपक्षे तिथिर्यास्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

कृष्णपक्षे तिथिर्यास्या यस्यामस्तमितो रविः ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ॥

एवमन्यत्तृतीयादावपि ॥ ॥ आषाढकार्तिक-

माघपौर्णमासीषु दानमावश्यकम् । तथा चायो-

ध्याकाण्डे भरतश्रुपथे ।

“आषाढौ कार्तिकौ माघौ विधयः पुण्यतन्मवाः ।

अप्रदानवतो यान्ति यस्यार्थोऽनुमतो गतः ॥”

अप्रदानवतो दानरहितस्यैतास्तिथयो यान्ति

आयः श्रीरामचन्द्रो गतो यस्यानुमतः इत्य-

न्ययः । उत्तरवाक्ये यच्छ्रद्धास्तच्छ्रद्धापेक्षा ॥

अथ कोणागरकृतम् । कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् ।

“आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो वायुका-

र्णवात् ।

आयाति सैनया सार्धं कृत्वा शुद्धं सुदारणम् ॥

तस्मात्तत्र नरेर्मागाः स्वगेहस्य समीपतः ।

शोधितयाः प्रयत्नेन भूषितयाश्च भूषणैः ॥

पुण्यार्घ्यफलसूत्रात्सर्वपप्रकरेस्तथा ।

वेश्मानि भूषितयानि नानावर्णविशेषतः ॥

सुस्नातेरनुलिपेच्च नरेर्भाष्यं सवाक्यैः ।

दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्येण विवेकिभिः ॥

स्त्रीबालवृद्धस्त्रैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः ॥”

पूजितैः सुरैरिति विशेषणं तृतीया । तेन पूजित-

सुरैरित्यर्थः ।

“पूण्याश्च सफलैः पञ्चेक्षया द्वारोर्द्धभित्तयः ।

द्वारोपान्ते सुदीपस्तु संपूज्यो हयवाहनः ॥

यवान्ततष्टतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः ।

संपूजितयः पूर्णैश्च पयसा पायसेन च ॥

रुद्रः सभायः स्कन्दश्च तदा नन्दीश्वरो सुनिः ।

गोमहिः सुरभिः पूज्या ह्यगवद्विहङ्गाशनः ॥

उरभ्रवद्विर्वरुणो गजवद्विर्विनायकः ।

पूज्यः सान्धेश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरेः ॥

ततः पूज्यो निकुम्भोऽपि समाधेस्तिलतण्डुलैः ।

सुगन्धिभिर्वृतोपेतैः कृष्णराद्यैश्च भूरिभिः ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् ।

वह्निपार्श्वगतेनया दृष्ट्वा क्रीडाः पृथग्विधाः ॥”

ततश्च द्वारोर्द्धभित्तियवाहनपूज्यैश्च सभायैश्च रु-

स्कन्दनन्दीश्वरसुनयः सर्वैरेव पूज्याः । द्वारोर्द्ध-

भित्तियवाहनोऽत्र बहुवचनान्तः । नन्दीश्वरसुनि-

रेकः । गोमता सुरभिः । ह्यगवता हुताशनः ।

मेघवता वरुणः । हस्तिमता विनायकः । अन्य-

पूर्णिमा

वसन्तः सूर्यः विजुम्भः पूज्यः । महा-
र्यं लिङ्गपुराणम् ।

“आश्विने पौर्णमास्यास्तु चरेज्जागरणं निशि ।
कौमुदी सा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ॥
कौमुदी पूजयेत्तन्मोमिन् चैरावतस्थितम् ।
सुगन्धिनिशि सद्वेशो अक्षेर्जागरणश्चरेत् ॥”
तथा,—

“निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्तीति भाषिणी ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ।
नारिकेलैश्चिपटकैः पितृन् देवान् समर्चयेत् ।
वत्संश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं तदश्विनो भवेत् ॥”
अत्र निशीति निशीथ इति चाभिधानात् ।

लक्ष्मिमिदम् ।
“ततः प्रदोषयापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा ।
प्रदोषोक्तमया दूर्ध्वं घटिका इयमिष्यते ॥”

इति संवत्सरप्रदीपधृतवत्सवत्तनात् ॥
यद्दिने प्रदोषनिशीथोभययापिनी पौर्णमासी
तद्दिने को जागरण्यम् । उभययाप्रतुरोधान् ।
यदा तु पूर्वादिने निशीथयाभिः परदिने प्रदोष
याभिस्तदा परेदुक्तं लक्ष्यम् । प्रधानपूजाकाल-
याप्रतुरोधान् । यदा पूर्वादिनिशीथयाभिः
परेदुर्न प्रदोषयाभिस्तदा सुतरां पूर्वदुक्तं-
लक्ष्यम् ।

“अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा ।
नक्तादिब्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥”

इति वचनात् ॥

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ मतस्य सूक्ते ।

“महालक्ष्म्यास्तु तुलसीं भिषट्कां काञ्चन-
स्तथा ॥”

लक्ष्मीध्यानमादित्यपुराणे ।

“पाशाक्षमालाकाम्बोजहृदिभिर्याम्यसौम्योः ।
पद्मासनस्थां ध्यायेच्च अथं त्रैलोक्यमातरम् ॥
गौरवर्णां सुरुपाञ्च सख्यालङ्कारभूषिताम् ।
रौक्मपद्मशय्यकरां वरदां दक्षिणेन तु ॥”

पाशेति । दक्षिणे पाशाक्षमालाभ्यां वामे पद्मा-
कुशाभ्यां भूषितां वामकरे चैमपद्मां दक्षिणकरे
वरं दधतीत्यर्थः । ततः पाद्यादिभिः संपूज्य,—

“ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात् त्वदर्शनात् ॥”

इत्यनेन पुण्याञ्जलिचयं दत्त्वा प्रणमेत् ॥

इन्द्रध्यानमादित्यपुराणे ।

“चतुर्दन्तगजास्तु वज्रपाणिः पुरन्दरः ।
शक्तीपतिश्च ध्यातव्यो नानाभरणभूषितः ॥”
पाद्यादिभिः संपूज्य,—

“ॐ विचित्रैरावतस्थाय शश्वत्कुलिशपाणये ।
पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥”

इति पुण्याञ्जलिचयं दत्त्वा प्रणमेत् । ततः कुबेरः
संपूज्यः । इति रुद्रधरः ॥ तं पाद्यादिभिः
संपूज्य,—

“ॐ धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादात् धनधान्यादिसम्पदः ॥”

इति प्रणमेत् ॥

२२१

पूर्णिमा

अत्र प्रदोषे सर्वेषां पूजति रुद्रधरप्रभृतयः ॥ न
च निजुम्भपण्येस्तानी पूर्वाह्ण एव पूजनं निरप-
वादमिति वाच्यम् । दिवा तत्र न भोक्तव्यं
इत्युपक्रम्य पूज्याश्च सफलैः पत्रैरित्यादिना
विशिष्य पूजामभिधाय भोक्तव्यमित्यादिना
रात्रौ तत्र पूजाभोजने अवगम्यते । अतएवा-
शक्तानामेव भोक्तव्यं पूजितैः सूरैरित्यनेन
विशिष्य दिवा पूजाभोजने विहिते ॥ * ॥
योगिनीतन्त्रे ।

“विरचितस्तु यद्देवतां घण्टां लक्ष्मीयद्देवतेन ।
सर्वं वाद्यमयं घण्टां वाद्याभावे तु वादयेत् ॥” * ॥
लक्ष्मीवाक्यम् ।

“प्रकीर्णभाणामनयेत्य कारिणीं
सदा न भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।
परस्य वेषमाभिरतामलङ्का-
मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥”

मार्कण्डेयः ।

“शिरः सपुष्पं चरणौ सुपूजितौ
वराङ्गनासेवनमल्लभोजनम् ।
अनन्यशायित्वमप्यर्चयेत्
चिरघनश्रीं श्रियमानयन्ति षट् ॥

मानुषास्तु यद्देवयत्र अहोरात्रं च निष्ठति ।
तत्रालम्बित्वा तवावासस्तथाप्येषां रक्षसाम् ॥
रूपं दात्रादिकं यत्र पदार्कं च तयासनम् ॥”
हरिवंशे ।

“यत्र द्वौः श्रीः स्थिता तत्र यत्र श्रीस्तत्र सम्मतिः ।
सम्मतिर्ज्ञेयस्तथा श्रीश्च नित्यं लक्ष्मीं महात्मनि ॥”
मत्स्यपुराणे ।

“स्थिरो हि यो हि पुरुषः स्थिरश्रीरेव जायते ।
रक्षितुं नैव शक्नोति चपलश्चपलां श्रियम् ॥”
तथा,—

“अवश्यसुदयोगवतां श्रीरपारा भवेत् सदा ।
अक्षप्रोत्साहिता देवा समस्त्युः पुनरनुधिम् ॥”
लक्ष्मीकौमुद्याम् ।

“नारिकेलोदकं पीत्वा अक्षेर्जागरणं निशि ।
तस्मै वित्तं प्रयच्छामि को जागर्ति महीतये ॥”
अक्षक्रीडायां व्यासमुनिप्रतिश्रुतिः । प्रचरति ।
तत्क्रीडां चतुरङ्गशब्दे दृष्ट्या ॥ * ॥ वैष्णवा-
न्वृत्ते स्कन्दपुराणम् ।

“पौष्पास्तु समतीतायां यावद्भवति पूर्णिमा ।
माघमासस्य देवेन्द्रः पूजा विष्णोर्विधीयते ॥”
इति । पौर्णमास्यन्तमासस्तुपक्रम्य ।

“पितृणां देवतानाञ्च स्मृतं नैव दापयेत् ।
इदमरकमाप्नोति सुक्रीत ब्राह्मणो यदि ॥
ब्राह्मणो स्मृतं सुक्रीतं चरेत्तान्त्रायणव्रतम् ।
अन्यथा नरकं याति चक्षुः शूद्र एव च ॥
वरं भक्ष्यभक्ष्यं च पिबेद्वा गर्हितश्च यत् ।
वर्जनीयं प्रयत्नेन स्मृतं मदिरासमम् ॥” * ॥
फाल्गुने दोलयाचामाह तीर्थचिन्तामणौ ब्रह्म-
पुराणम् ।

“नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥”

पूर्व

स्कन्दपुराणीयपुरुषोत्तममाहात्म्ये जनचिंशा-
ध्याये ।

“फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्यात् दोलायां मम
भूमिपः ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्याः पूर्वत्वं पूर्वशब्दे दृष्टव्यम् ॥

पूर्वः, श्रीः (पृ + पालने + भावे क्तः । “न ध्यात्वा-
पृथक्स्मिदाम् ॥” ८ । २ । ५७ । इति निष्ठा-
तस्य न नत्वम् ।) पालनम् । इति शब्दरत्ना-
वली । (पिपर्षि पालयत्यनेन जीवानिति ।
पृ + करणे क्तः ।) स्वातादिकर्म । इत्यमरः । २ ।
७ । २८ ॥ आदिना देवकुल्यादि । तदुक्तम् ।

“पुष्करिण्यः सभा वापी देवतायतनानि च ।
आरामश्च विशेषेण पूर्वं कर्म विनिर्दिशेत् ॥”
इति भरतः ॥

तत्करणफलम् ।

“इष्टापूर्वं द्विजातीनां प्रथमं धर्मसाधनम् ।
इष्टेन लभते स्वर्गं पूर्वं भोक्तव्यं विन्दति ॥
वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।
पतितान्युद्धरेद्यस्तु स पूर्वफलमश्नुते ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * ॥

वापीत्यादीनां पूर्वत्वाभिधानात् श्रद्धाधिकार-
माह जातुर्कणः ।

“वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामाः पूर्वमित्यभिधीयते ॥
ग्रहोपरागे यद्दानं पूर्वमित्यभिधीयते ।
इष्टापूर्वं द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ।
अधिकारी भवेत् श्रद्धः पूर्वं धर्मं न वैदिकं ॥”
वैदिकं वेदाध्ययनसाध्यं अविद्वद्वादाविति रत्ना-
करः ॥ एवं स्त्रीणामपि पूर्वाधिकारः । यथा
नारीत्यनुवृत्तौ दृष्टव्यम् ।

“पितृश्वगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वकीयमातुलान् ।
पूजयेत् कथं पुत्राभ्यां वृक्षनायातिथीन् स्त्रियः ॥”
इति जलाशयतत्त्वम् ॥

(पूर्वं स्वातादिकर्म अङ्गत्वेनाप्यस्यति । अथ ।
धर्मविशेषे, पुं । यथा, मार्कण्डेयः । १३ । १५ ।
“यत्तस्मिन् विमुखा याप्ति निम्बस्य यद्देवेधिनः ।
तस्मादिष्टिंश्च पूर्वश्च धर्मो दावपि नश्यतः ॥”)

पूर्वः, त्रि, (पृ + कर्मणि क्तः ।) पूरितः । दक्षः ।
इति विश्वः ॥ (यथा, भागवते । १२ । ३ । ३१ ।

“येनैवैवेराययशोवबोध-

वीर्यश्रिया पूर्वमहं प्रपद्ये ॥”)

पूर्वः, स्त्री, पूरणम् । पृथक्तोभावे क्तः । इति
याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । १३ । ६ ।

“विश्वामिर्गोभिरभि पूर्वमश्यां

मदम शतहिमाः सुवीराः ॥”)

पूर्वः, क निकेतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पर-निमल्ये सक-निवासे अक-सेट् ।)
यल्लक्ष्मी । निकेतनमिह निमल्यं निवासो वा ।
क, पूर्वयति द्विजान् भोक्तुं यद्दी । पूर्वयति
तीर्थेषु साधुः । इति दुर्गादासः ॥ वर्यवाक्तो-
ऽयम् ॥

पूर्वदे

पूर्व(देव):, वि, (पूर्व निमग्नये निवासे वा + अच् ।) प्रथमः । (यथा, कुमारः । १ । ५३ ।
“यदेव पूर्व जने शरीरं
सा दक्षरोषान् सुदती सचक्ष्णं ।
तदा प्रभृतेव विसृक्तसङ्गः
पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥”
यथाच मनुः । २ । १८४ ।
“गुरोः कुतो न भिजेत न ज्ञातिकुलवन्धुषु ।
अनाभे तन्यगेहानां पूर्व पूर्व विवर्जयेत् ॥”
आदिः । (यथा, मनुः । २ । ७४ ।
“ब्राह्मणः प्रथमं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।
सवत्यनोदृतं पूर्व पुरस्ताच्च विशीयेति ॥”
प्राग्दिग्-देशकालाः । इत्यमरः । (यथा, मनुः । ५ । ६० ।
“दक्षिणेन नृतं मूर्धं पुरदारोणं निर्हरेत् ।
पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥”
समयम् । इति तट्टीकायां स्वामी । अयः ।
इति हलायुधः । (यथा, मनुः । २ । ५० ।
“त्रिराचाभेदपः पूर्व दिः प्रव्यात्ततो मुखम् ।
खानि चैव मृगेश्वरद्वारात्मानं शिर एव च ॥”
पूर्वगङ्गा, स्त्री, (पूर्वा चासौ गङ्गा चेति ।) नर्मदानदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ।
पूर्वजः, पुं, (पूर्वं जायते इति । पूर्व + जन + डः ।) ज्येष्ठभाता । इत्यमरः । २ । ४३३ । (पूर्वकालोत्पन्ने, वि । यथा, महाभारते । १ । १०५ । ६ ।
“तामहिः परिविष्यामीं महर्षिरभिवाद्य च ।
मातरं पूर्वजः पुत्री यासौ वचनमब्रवीत् ॥”
पूर्वजाः, पुं, (पूर्वं पूर्वस्मिन् काले जायन्ते इति । जन + डः ।) दिव्यपिष्टगणः । तत्पठ्यायः । पितरः २ चन्द्रगोलस्थाः ३ अक्षप्रस्थाः ४ स्वधामुजः ५ कथवालादयः ६ । बहुवचनान्तोऽयम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
पूर्वजा, स्त्री, (पूर्वं जायते इति । जन + डः । टाप् ।) अयना । ज्येष्ठा भगिनी । पूर्वज इत्यमरदर्शनात् ।
पूर्वजिनः, पुं, (पूर्वं जिनः ।) अतीतजिनविशेषः । तत्पठ्यायः । मञ्जुश्रीः २ ज्ञानदर्पणः ३ मञ्जुभद्रः ४ मञ्जुवोधः ५ कुमारः ६ अष्टोरणकवान् ७ स्थिरचक्रः ८ वज्रधरः ९ प्रज्ञाकायः १० आदि-राट् ११ नीलजोत्पली १२ महाराजः १३ नीलः १४ शाङ्खवाहनः १५ धियाम्यतिः १६ खड्गी १७ दक्षी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २० पञ्चचौरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः २३ वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
पूर्वदिक्, स्त्री, (पूर्वा दिक् ।) प्राची दिक् । यस्यान्दिशि सूर्य उदेति । तदधिपतिरिन्द्रः । तस्याः पर्यायादिः पूर्वाश्वदे द्रव्यः ।
पूर्वदिक्पतिः, पुं, (पूर्वदिशः पतिरधिपतिः ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८७ ।
पूर्वदेवः, पुं, (पूर्वचासौ देवस्त्विति । यदा, पूर्व देव इति सुप्सुपेति समाचः ।) असुरः । इत्यमरः । १ । १ । २ । (नरनारायणादयो । तत्र द्विवचना-

२२२

पूर्वप

न्तोऽयम् । यथा, महाभारते । ५ । ४६ । ५ ।
“तेषां मनस्येन तेषां द्वाद्वादनाविवीजता ।
पूर्वदेवौ अतिक्रान्ता नरनारायणादयो ॥”
पूर्वदेशः, पुं, (पूर्वं देशः ।) प्राचीदिगवस्थित-जनपदः । तत्पठ्यायः । वर्जनिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः । यथा,—
“प्राचीं मागधशौणौ च वारेन्नीमौडराट्काः ।
वर्द्धमानतमोत्तिष्ठप्राग्व्योतिषोदयादयः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
पूर्वपक्षः, पुं, (पूर्वः पक्षः ।) मूलपक्षः । इत्यमरः । (यथा, मनुः । ३ । १०८ ।
“यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ॥”
शास्त्रीयपत्रः । सिद्धान्तविरुद्धकोटिः । तत्पठ्यायः । चोद्यम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
देश्यम् ३ चक्रिका ४ । इति शब्दरत्नावली । (यथा, मार्कण्डेयः । १ । ३ ।
“पूर्वपक्षोक्तिसिद्धान्तपरिनिष्ठसमन्वितम् ॥”
अधिकरणव्यवभेदो व्यवहारविशेषः । यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १७ ।
“पूर्वपक्षोऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥”
पूर्वपक्षपादः, पुं, (पूर्वपक्ष एव पादः ।) चतु-ष्यादव्यवहारान्तगतः प्रथमः पादः । तस्य संज्ञान्तरम् । भाषा २ प्रतिज्ञा ३ पक्षः ४ । इति मिताचरा । तत्र दृश्यते ।
“पूर्वपक्षः स्तुतः पादो द्विपादोत्तरः स्तुतः ।
क्रियापादस्तथा चाव्यस्तुर्था निर्णयः स्तुतः ॥
मिथोक्ता च चतुर्थात् स्थातुं प्रत्यवस्कन्दे तथा ।
प्राप्त्यायं च स विशेषो द्विपातुं संप्रतिपत्तिषु ॥”
यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्युत्तर-वादिनेव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाध्यो न भवतीति द्विपादोक्ता ॥ * ॥
अथ भाषापादः । तत्र भाषास्वरूपमाह तुः काव्यायनदृष्ट्या ।
“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।
निश्चितं लोकविद्वज् पक्षं पक्षविदो विदुः ॥
स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्देहो निराकुलः ।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥
यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात्तत्पक्षसम्बद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”
प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक् । तस्या दोषैः परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्तत्त्वम् । साध्यं साधनार्हाभिमतार्थं पक्षं विदुः । अन्यथा प्रतिज्ञादोषैः साध्यदोषः स्यात् । अतएवोक्तम् ।
“वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता ।
असङ्करेण वक्तव्ये व्यवहारेण वादिभिः ॥”
वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्वोक्तिः । नारदेनापि ।
“सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।
तद्वानौ जीयते वादी तद्वत्सामुत्तरो भवेत् ॥”
उत्तरो विजयी यद्यप्यन्यत्र साध्यं ज्ञायं तदि-
ष्टिष्ठमर्गं पक्ष इति भेदः । तथाप्यत्र वाक्-
प्रत्याख्यानदिधर्मविशेषविशिष्टस्य पक्षतया
धर्मिणोऽधमर्गादरेण साध्यत्वात् साध्यपक्षयोर-

पूर्वप

भेदाभिधानम् । अतएव उपसंहारे च एवंविधः पक्ष इति मिताचरायान् भाषा प्रतिज्ञापक्ष इति नार्थान्तरमित्युक्तम् । भाषार्थस्तुक्ता भाषा-स्वरूपप्रपञ्चमाह स्वल्पाक्षर इति । निराकुलः पौष्पापर्वविपर्ययादिशून्यः ।
“अत्र त्वेवं च व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि ।
यानि पश्यन्त्यहमीनाः कर्ता तानि न पश्यन्ति ॥”
इति यज्ञसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोध-येत् । तच्छोधनमाह दृष्टव्यः ।
“शून्याधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत् ।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सध्यसन्निधौ ॥”
तत्स्विकरणप्रकारमाह यासः ।
“पाण्डुरेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
जनाधिकम् संशोध्य पश्चात् पक्षं निवेशयेत् ॥”
फलकं काष्ठादिपट्टकम् । काव्यायनः ।
“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्निवाकोऽथ लेखयेत् ।
पाण्डुरेखेन फलके ततः पक्षं निवेशयेत् ॥
शोधयेत् पूर्वपक्षम् यावत्तदुत्तरदर्शनम् ।
उत्तरेणावकृतस्य निवृत्तिः शोधनं भवेत् ॥
अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थप्रत्यर्थिनोर्वचः ।
चौरवच्छामयेत्तन्नु घात्मिकः पृथिवीपतिः ॥”
स्वभावोक्तमन्त्रजिम् । एतच्च स्वरविशेषादिना सुमेयम् । अतएव याज्ञवल्क्यः ।
“ह्यं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेत्तुपः ।
भूतमप्यनुपन्यस्तं जीयते व्यवहारतः ॥”
भूतं तत्त्वार्थसम्बद्धम् । यदाह नारदः ।
“भूतं तत्त्वार्थं सम्बद्धं प्रमादाभिहितं ह्यलम् ।
किन्तु राजा विशेषेण स्वधर्मेमभिरुज्जता ॥
मनुष्यचित्तवेचिज्जात् परीक्षा साध्यसाधुता ।
सर्वेभ्यर्विवादेषु वाक्कुलेनावसीदति ॥
पशुस्त्रीभूत्यादाने प्रास्त्योऽप्यर्पणं जीयते ॥”
सर्वेषु अथविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी-
दति । अवोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि । अर्थविवाद-
ग्रहणान्न्युक्तविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रज्ञ-
तार्थाढीयत इति गम्यते । यथाहमनेन शिरसि
पादेन ताडित इत्यभिधाय केवलं हस्तेन ताडित
इति वदन् न केवलं दण्डः पराकीर्यते च ।
तथा च त्वं शतं मयि क्लृप्तधारयसि मत्त क्लृण-
त्वेन यद्गीतावहनकत्वादित्यादि भाषाशरीरं
एतच्च संस्कृतदेशभाषान्यतरं यथावोधं वक्तव्यं
लेख्यं वा भर्खाणामपि वादिप्रतिवादित्वदर्श-
नात् । अतएवाध्यापनेऽपि तथोक्तम् । विष्णु-
धर्मोत्तरे ।
“संस्कृतेः प्राक्तनेर्वाक्येयः शिष्यमनुरूपतः ।
देशभाषादुपायाद्येवोपधेयं स गुरुः स्तुतः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ।
पूर्वपदं, स्त्री, (पूर्वं पदम् ।) परपदप्राग्वर्ति-
विभक्त्यन्तप्रकृतिः । यथा पूर्वपदात् संज्ञाया-
मगः । इति व्याकरणम् ।
पूर्वपक्षतः, पुं, (पूर्वः पूर्वदिक्स्थः पक्षतः ।
इति निवृत्तकर्मधारयः ।) उदयाचलः । इत्य-
मरः । १ । २ । २ ।

पूर्व्य

पूर्व्य इत्युनी, स्त्री, (पूर्व्य फलगुनीति कर्मधारयः।) अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गते कादशनक्षत्रम्। तत् खड्गाकृतितारकाद्वयात्मकम्। तस्याधिष्ठात्री देवता भगः। इति सुहृन्-चिन्तामणिः ॥ अपि च।

“दक्षिणोत्तरगते द्वितारके
योनिमि मिलति मस्तकोपरि।
कीटतः स्पृष्टसरोरुहानने।

निःहता २६ = गजरसाक्षिप्रिकाः ॥”

द० ४। २८। इति कालिदासस्तवरात्रिलम्-
निरूपणम् ॥ * ॥ तत्र जातफलम्।

“मूरस्थ्यामी साहसो भूमिभर्ता
कोपाक्रान्तः स्याच्छिरालोऽतिदहः।
धूर्तः क्रूरोऽत्यन्तवाताधिकः प्राक्-
फल्यश्चैव जन्मकाये च यस्य ॥”

इति कीटोपदीपः ॥

पूर्व्यफलगुनीभवः, पुं, (पूर्व्यफलगुनी भवतीति।
भू + अच्।) इह स्थितिः। इति शब्दमाला ॥

पूर्व्यभद्रपदः, पुं, } अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्र-
पूर्व्यभद्रपदाः, स्त्री, } त्रान्तर्गतपञ्चविंशतनक्षत्रम्।
पूर्व्यभद्रपदाः, स्त्री, } तत्पर्यायः। प्रोष्ठपदाः २।

इत्यमरः ॥ “हे पूर्व्यभद्रपदोत्तरभद्रपदासु।
प्रोष्ठो गौः भद्रश्च गौः तस्यैव पाद आसां
तास्तथा। यद्वहतिरिव भद्रपदासुगतो राजे-
त्याच्यमङ्गरी श्लेषाद्भद्रपदाशब्दो ह्रस्वादिः
भद्रपदाशब्दो दीर्घादिरपीति केचित्। दीर्घादि-
पाठः प्रामादिक इति सुकृतादयः ॥ पूर्व्य प्रोष्ठ-
पदे हे उत्तरे तु भद्रपदे हे सप्तदायश्चासां
चतुःसंख्य इति बहुवचनम्। कदा पूर्व्य प्रोष्ठ-
पदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकयोर्द्वित्वान्
द्विवचनम्। फलगुनीप्रोष्ठपदाशब्दो द्वित्वे बहुव-
च भद्रपदा हेऽपीति केचित् भद्रपदेन युक्तः
काश्च इति प्रयोगान् पुल्लिङ्गोऽपि भद्रपद इति
केचित् ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥

तां तु दक्षिणोत्तरवर्तिखड्गाकृतितारकाद्वया-
त्मिकाः। भारालतितारकाद्वयरूपा वा। तदधि-
देवता अजपादः आसां अचम्यगुणः। इति
ज्योतिषम् ॥ अपि च।

“भारान्तिष्ठति कोपरिस्थिते

पूर्व्यभद्रपदमि द्वितारके।

लिप्रिकाः कश्चिराणि २० = संमिता

निःसरन्ति वृषभोदयात् प्रिये ॥

द० ३। ४८। इति कालिदासस्तवरात्रिलम्-
निरूपणम् ॥ * ॥

तत्र जातफलम्।

“जितेन्द्रियः सर्वकलासु दक्षो
जितारिपक्षः खलु तस्य नित्यम्।

भवेन्नक्षीयान् सुतरामपूर्व्या

पूर्व्या यदा भद्रपदा प्रसूतौ ॥”

इति कीटोपदीपः ॥

पूर्व्ययजः, पुं, (पूर्व्ययासौ यजश्चेति। पूर्व्य पूर्व्य-
स्मिन् काले यजो वा।) जिनविशेषः। तत्-

२२३

पूर्व्यरु

पर्यायः। मणिभद्रः २ जन्मलः ३ जलेन्द्रः ४।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्व्यरुजः, पुं, (पूर्व्यं रज्यतेऽस्मिन्निति। रज्ज +
अधिकरणे चञ्।) नास्यापक्रमः। इति हेम-
चन्द्रः। २। १६६ ॥ तत्पर्यायः। प्राक्संगीतम्
२ गुणनिका ३। इति जटाधरः ॥ (अस्य लक्षणं
यथा, साहित्यदर्पणे। ६। १०।

“यमास्वस्तुनः पूर्व्यं रज्जविप्रोपशान्तये।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्व्यरुजः स उच्यते ॥”

पूर्व्यरागः, पुं, (पूर्व्यः पूर्व्यजातो रागोऽनुरागः।)

नायकनायिकयोर्दशाविशेषः। यथा,—

“अवगाहर्षनादापि मिथः संरुद्ररागयोः।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्व्यरागः स उच्यते ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

पूर्व्यराजः, पुं, (राजः पूर्व्यो भागः। अच् समासः।

“राजाद्वाहाः पुंसि ॥ २। ४। २८। इति

पुल्लम्।) राज्ञः पूर्व्यभागः। इति सुप्रबोध-

याकरणम् ॥

पूर्व्यरूपं, स्त्री, (पूर्व्यं रूपमिति कर्मधारयः।)

पूर्व्यलक्षणम्। वैद्यके भाविष्याधिबोधकचिह्नम्।

यथा,—

“————— प्राग्रूपं येन लक्ष्यते।

उत्पित्तसुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः।

लिङ्गमयक्तमल्पत्वाद्वाधीनां तद्वयाययम् ॥”

द्विविधं हि पूर्व्यरूपं भवति। सामान्यं विशि-

ष्टम्। सामान्यं येन दोषद्वयसंस्पर्शनावस्था-

जनितेन भातिज्वरादिशाधिमार्जं प्रतीयते न

तु वातादिजनितत्वादिविशेषः। यथा। अमो

रतिर्विवर्णत्वमिति। तथा बालगुरुवाक्प्रदे-

र्षादि। सामान्याभिप्रायेणैव तन्मात्तरं यथा।

आधेर्जातिर्बुभूषा च पूर्व्यरूपेण लक्ष्यते।

भावः किमात्मकत्वञ्च लक्ष्यते लक्ष्येन तु इति ॥

तथाह पराशरः। पूर्व्यरूपं नाम येन भावि-

ष्याधिविशेषो लक्ष्यते न तु दोषविशेष इति।

विशिष्टं यथा। उरःक्षतादौ लिङ्गाभ्युष वाता-

दिजान्यथक्तानि। यदुक्तं तत्रैव। अथक्तं

लक्षणं तेषां पूर्व्यरूपमिति स्मृतमिति। तथाह

सुश्रुतः।

सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात्।

पित्तानयनयोर्हीहः कफाभ्रान्नाभिनन्दनमिति ॥

हारीतेऽप्युक्तम्। इति पूर्व्यरूपमर्यादां ज्वराणां

सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भाज्जर्मभूयिष्ठं हृद-

योद्देहि वातजनमिति। प्राग्रूपं येन लक्ष्यते इत्य-

स्यार्थमाह रत्नः। येन अमादिना उत्पित्तसुः

सामग्रीसाकल्यादुत्पादेच्छुरामयो रोगः दोष-

विशेषेण वातादिजान्यासाधारणनेपध्वादिना अन-

धिष्ठितोऽसम्बद्धो लक्ष्यते ज्ञायते तत्प्राग्रूपमिति।

लिङ्गमयक्तमल्पत्वादित्यस्यार्थमाह स एव।

प्राग्रूपमन्त्रेण पूर्व्योक्तेन समन्वः लिङ्गं लक्ष-

णम् अथक्तं नात्यभिप्रायं तत्र हेतुरल्पत्वात् न

त्वावरणादियोगादयत्नत्वमित्यर्थः यथायथं यस्य

याधेयं रूपं तद्वैवाच्यं तस्य पूर्व्यमित्यर्थः।

पूर्व्याद्रिः

अथ तु पूर्व्यरूपलक्षणमाहुः।

स्थानसंश्रयिणः कुह्वा भाविष्याधिबोधकम्।

दोषाः कुर्वन्ति यस्मिन् पूर्व्यरूपं तदुच्यते ॥ इति ॥

संक्षेपतस्तु लक्षणं भाविष्याधिबोधकमेव लिङ्गं

पूर्व्यरूपम् ॥” इति भाववकरविजयरत्नसौ ॥

पूर्व्यवादः, पुं, (पूर्व्या वादः।) यवहारे राजादि-

समीपे प्रागावेदनम्। यथा,—

“पूर्व्यवादम्परित्यज्य योऽन्यामालम्बते पुनः।

पदसंक्रामयान्क्षयो जीनवादी स वै नरः ॥”

इति मिताक्षरा ॥

पूर्व्यवादी, [न] पुं, (पूर्व्यवादीऽस्य स्थितिः।

पूर्व्यवाद + इति।) प्रागभिधेयता। प्रथम-

विवादी। यथा,—

“प्राग्व्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थौ निर्दिशेत्

क्रियाम्।

मिथोक्तौ पूर्व्यवादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

पूर्व्यशैलः, पुं, (पूर्व्यः पूर्व्यदेशस्थितो वा शैलः।)

उदयपर्वतः। इति जटाधरः ॥

पूर्व्यसरः, त्रि, (पूर्व्यः सन् सरतीति। पूर्व्य +

ख + “पूर्व्यं कर्त्तरि ॥ १। २। १८। इति टः।)

अग्रगामी। यथा, भट्टिः। ५। ६७।

“द्विवन् वनेचराणां त्वमादाय चरो वने।

अग्रेसरो जघन्यानां माभूत् पूर्व्यसरो मम ॥”

पूर्व्यसारः, त्रि, पूर्व्यं देशं सरतीति कर्त्तरि यण्

(अण्)प्रत्ययः। पूर्व्यसरः। इति याकरणम् ॥

पूर्व्या, स्त्री, (पूर्व्य + टाप्।) पूर्व्यदिक्। ततः

पर्यायः। प्राची २ पुरा ३ माघोनी ४ ऐन्द्री ५

माघवती ६। तद्विग्नभववायुगुणीः।

“पूर्व्यस्तु मधुरो वातः स्निग्धः कटुरसास्त्रितः।

गुरुर्विदाहशमनो वातदः पित्तनाशनः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च। राजवल्लभः।

“प्राग्वतो मधुरः क्षारो बहुमान्यकरो गुरुः।

वेरस्यगोरवौष्णानि करोत्युपसोषधीषु च ॥

भयोत्पिष्टतत्त्वेषु रागान्ययुदाहृतम्।

सन्निपातज्वरान्वासलम् दोषार्शोविषक्रिमीन् ॥

कोपयेदामवातञ्च घनसंघातकारणम् ॥” ॥ * ॥

तद्विग्नविपतयः मेघसिंहधनूराग्रयः। यथा,—

“प्रागादिककुम्भी नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम्।

मेघाद्या राशयो क्षीयाश्चिरादिति परिभ्रमात् ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पूर्व्याः, पुं, पूर्व्यजाः। पूर्व्यपुरुषाः। बहुवचनान्तो-

ऽयम्। इत्यमरः। १। १। ३३॥ (यथा, रघुः। १। ६७।

“मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्ज्जितं मया।

पयः पूर्व्यैः स्वनिश्वासेः कवौष्णसुपसृज्यते ॥”)

पूर्व्याद्रिः, पुं, (पूर्व्यः पूर्व्यदिक्स्थितो वा अद्रिः

पर्वतः।) उदयाचलः। तत्पर्यायः। दिन-

सङ्ख्या २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथा-

सरित्सागरे। १। १८।

“पिङ्गोत्तुङ्गजटाजूटगतो यस्यामुते नवः।

सन्ध्यापिप्रज्ञपूर्व्याद्रिश्चन्द्रसङ्गसङ्गं शशी ॥”)

पूर्वद्वयः

पूर्वाषाढा, स्त्री, (पूर्वा चासावाषाढा चेति ।) अश्विन्यादिमसप्रतिपत्तिनक्षत्रान्तर्गतविश्वानक्षत्रम् । सा सूर्याकृतिचतुस्तारात्मिका । गज-दन्ताकृतिद्वितारात्मिका वा । अस्या अधिष्ठात्र देवता तोयम् । इति ज्योतिषम् ॥ अपि च ।

“सूर्यसंज्ञिनि शिरोगते चतु-
स्तारके करिकरोरुवारिभे ।
अन्धभादस्तवाणि ! निर्गताः
खेचरास्वरशशाङ्कलम्बिकाः ॥”

इ० १४६ ॥ इति कालिदासकविराजिलम्बिनि-
पणम् ॥ तत्र जातफलम् ।

“भूयो भूयस्त्यमानानुरक्तो
भक्तो देव वन्द्यमानोऽतिदक्षः ।
पूर्वाषाढा जन्मकाले यदि स्या-
दाषाढः स्यादैरिर्गमि नितान्तम् ॥”

इति कोट्योपदेशः ॥

पूर्वाङ्कः, पुं. (अङ्कः पूर्वम् । पूर्वापरधरेत्येक-
देशिसमासः । “राजाहःसमिन्धुश्च ॥” ५ ।
४ । ६१ । इति टट् । “अङ्कोऽङ्ग एतेभ्यः ।”
५ । ४ । ८८ । इति अङ्गादेशः । “अङ्को-
दन्तात् ॥” ८ । ४ । ७ । इति गत्वम् । “राजा
ङ्गाङ्गाः पुंनि ।” २ । ४ । २६ । इति पुंस्त्वम् ।)
त्रिधाविभक्तदिनप्रथमभागः । स च त्रिंशद्दश-
दिनमाने सूर्योदयावधिदशदण्डकालः । यथा,
पूर्वाङ्को धे देवानां मध्याह्निकं मनुष्याणा-
मपराह्णः पितृणाम् । इति श्रुतिः ॥ अपि च ।
त्रिधाविभक्तदिनभागविभागेण तु लोकाधिपः ।
“पूर्वाङ्के मध्यमे वापि यदि पत्रं समाप्यते ।
सदोपवासः पूर्वोत्तुस्तद्वर्ग्यं दध्यते ॥
अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पत्रं समाप्यते ।
उपोष्य तस्मिन्नहनि शोभते याग इष्यते ॥”
उपोष्यति नाष्टोरात्राभोजनपरं क्लृप्तं क्लृप्तं
अग्राधाने देवा यजमानस्य समीपमुपवसन्तीति
उपवासशब्देनाग्राधानमुच्यते । सूर्योदयाव-
धिप्रहरद्वयम् । द्विधाविभक्तदिनपूर्वभागः ।
यथा । पूर्वाङ्कापराह्णरूपद्विधाविभक्तदिनस्या-
वधिस्त्रिनावर्तनमाह स्कन्दपुराणम् ।
“आवर्तनात् पूर्वाङ्को अपराह्णस्ततः परः ॥”
आवर्तनात् वासरस्य ह्यायापरिवर्तनात् प्राग्नि-
तिशेषः अतएवोक्तम् ।
“अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाङ्के प्रहरद्वये ।
अन ऊर्ध्वं न वन्देत अश्वत्थं कदाचन ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

पूर्वाङ्कितनः, त्रि (पूर्वाङ्के भव इति । पूर्वाङ्क +
“विभागा पूर्वाङ्कापराङ्काभ्याम् ।” ४ । ३ । २४ ।
इति लुङ् लुङ् । “घकासतन्तु काल-
नाम्नः ।” १ । ३ । १७ । इति विभाषया सप्रत्यया
अलुक् ।) पूर्वः क्लृप्तः भवः । इति सिद्धास्तकौमुदी ॥
पूर्वेद्यः, [स्] य, (पूर्वस्मिन्नहनीति । पूर्व +
“सद्यःपतृपरायेषमः परेऽथयत्पूर्वेद्युर्न्येद्यु-
रिति ।” ५ । ३ । २२ । इत्येद्युसप्रत्ययो निपात्यते ।)
पूर्वेदिनम् । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ प्रातःकालः ।

ए

धर्मेवासरः । इति मेदिनी । अथयसे, ८४ ॥
(यथा, मनौ । ३ । १८७ ।

“पूर्वेद्युरपरैर्युगा आङ्गकर्मण्यपस्थिते ।
निमन्त्रयत चावरान् सम्यग्विप्रान् यथोदि-
तान् ॥”

पूर्व, क निरुक्तेने । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-
पर०-निमन्त्रणं सक०-निवासं अक० सेट् ।)
यष्टस्वरी । निरुक्तेनमिह निमन्त्रणं निवासो
वा । क, पूर्वयति द्विजान् भोक्तुं गृही । पूर्व-
यति तौर्थ्यं साधुः । इति दुर्गादासः ॥ अन्त्य-
वाप्तोऽयम् ॥

पूज, कि संज्ञितौ । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-
पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) यष्टस्वरी । कि,
पूजयति पूजति । संज्ञितौ राश्रीकरणम् । इति
दुर्गादासः ॥

पूष, षडौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्वा०-पर०-
अक०-सेट् ।) यष्टस्वरी । पूषति । इति दुर्गा-
दासः ॥

पूषः, पुं. (पूषति वर्द्धते इति । पूष + कः ।) ब्रह्म-
दारुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥ तुत इति
भाषा ॥ (ब्रह्मदारुशब्दस्य विधयो प्रियः ॥)

पूषकः, पुं. (पूष + स्वार्थं कन् ।) ब्रह्मदारुवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पलाशप्रिपल इति द्विर्दो-
भाषाः । अस्य पर्यायगुणाः तूलशब्दे दृष्टयाः ॥
पूषभागा, स्त्री, (पूषेव सूर्य इव भासते इति ।
भास + अच् । टाप् ।) इन्द्रनगरी । तत्पर्यायः ।
मुरपुरी २ । इति शब्दरत्नावली ॥
पूषामुञ्ज, [ट्] पुं, (पूषोऽमुञ्जत् । शिवो
हि स्वांशुजवीरभद्रास्य दन्तमुत्पाटयामास
अतोऽस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । ११४ ॥

पूषा, [न्] पु, (पूषतीति । पूष षडौ + “अन्-
उञ्जन् पूषन् प्रीहन्ति ।” उणा० १ । १५८ ।
इति कनिष्ठप्रत्ययान्तो निपात्यते ।) सूर्यः ।
इत्यमरः । १ । ३ । ८६ ॥ (यथा, मार्कण्डेय ।
१०६ । ६४ ।

“आदित्य भास्करं भानुं सवितारं दिवाकरम् ।
पूषामर्त्यमाणस्य स्वर्मानुं दीपदीधितिम् ॥”
स तु ह्यदशादित्यानामन्यतमः । यथा, महा-
भागते । १ । ६५ । १५—१६ ।

“घाता मित्रोऽर्थमा शक्रो वरुणस्तंश्च एव च ।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥
एकादशास्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते ।
जघन्यजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥”

ए, क पूर्णौ । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पूर्णः पूर्णकरणम् । क, पारयति
पयसा क्रुम्भं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

ए, न प्रीती । इति कविकल्पदमः ॥ (स्वा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) न, अतिथीनु एणोति । इति
दुर्गादासः ॥

ए, लि पालने । इति कविकल्पदमः ॥ (ङा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) लि, पिपत्ति । इति दुर्गादासः ॥

एज

ए, श ड यायामके । इति कविकल्पदमः ॥ (तुदा०-
आत्म०-अक०-अनिट् ।) यायामको यापारः ॥
श ड, धर्म्मं याप्रियते सुधीः । इति दुर्गादासः ॥
एका, स्त्री, (स्पृश्यते इति । स्पृश् + बाहुलकात्
कक् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) शाकविशेषः ।

पिङ्गं इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । मरुभाला २
पिपुना ३ देवी ४ लता ५ लघुः ६ समुद्राङ्गा ७
वधुः ८ कोटिवर्षा ९ लङ्कायिका १० । इत्य-
मरः ॥ मरुत् ११ माला १२ स्पृक्षा १३ कोटी
१४ वर्षा १५ लङ्कायिका १६ वर्षालङ्कायिका
१७ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ तस्करः १८
चोरकः १९ चण्डः २० । इति रत्नमाला ॥ अस्य
गुणाः । पाके मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । पित्त-
कफनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

एक्तं, स्त्री, (एच्यते स्र संवध्यते स्मिति । एच्
सम्पर्क + क्तः ।) धनम् । इति हेमचन्द्रः । २ ।
१०६ ॥ सम्पर्कयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, रघौ । २ । १२ ।
“एक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्भराना-
मनोकङ्काकम्पितपुष्पगन्धौ ॥”

एक्तिः, स्त्री, (एच् + भावे क्तिन् ।) सम्पर्कः ।
स्पर्शः । तत्पर्यायः । स्पृष्टिः २ । इत्यमरः ।
३ । २ । ६ ॥

एच, ई ल ड सम्पर्कः । इति कविकल्पदमः ॥
(अदा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायां अनिट् ।)
ई, एक्तः । ल ड, एक्ते । परीएच्यते । स चेह
सम्पर्कभावः । सम्पर्कं नाभिप्रास्येति इति हला-
युधः । सम्पर्कं मधुना चूर्णं भिषगिति तु अन्त-
भूतार्थात्वादिनि चतुर्भुजः । इति दुर्गादासः ॥

एच, कि संयमने । सम्पर्कः । इति कविकल्पदमः ॥
(चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) संयमनं
बन्धनम् । कि, पश्यति पश्यति दुष्टं राजा ।
इति दुर्गादासः ॥

एच, ध ई सम्पर्कः । इति कविकल्पदमः ॥ (रुधा०-
पर०-सक०-अक०-च सेट् । निष्ठायां अनिट् ।)
सम्पर्क इह संपृक्तोत्तरणं सम्पर्कभावञ्च ।
घ, एणक्ति धनुषा बाणम् । संप्रणक्ति न
पापिभिर्य इति हलायुधः । ई, एक्तः । पपर्ष ।
इति दुर्गादासः ॥

एच्छा, स्त्री, (प्रच्छ जिज्ञासायाम् + “गुरोश्च
हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः ।) प्रश्नः ।
इत्यमरः । १ । ६ । १० ॥ (यथा, नैषधचरिते ।
१६ । ६० ।

“इह किमुषसि एच्छाशंसि किं प्रच्छरूप-
प्रतिनियमितवाचा वायसनेष एष्टः ।
भग फणिभवशास्त्रे तातडः स्थानिनीका
वितिविहिततुष्टीवागुत्तरः कोकिलोऽभूत् ॥”
“एच्छा तन्नात् यथान्नायं विधिना प्रश्न उच्यते ॥”
इति च वैद्यकचरके सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥

एज, इ ल ड सम्पर्कः । इति कविकल्पदमः ॥
(अदा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) सप्रमस्वरी । इ,
एज्यते । ल ड, एज्ते । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।
इति दुर्गादासः ॥

पृथक्

पृष्ठ, श सुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) सुदि हृष्टीकरणे । श, पृष्ठति दीनं दाता । पठिता । इति दुर्गादासः ॥

पृथ, श लपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) लपि लप्रीकरणे । श, अयिं पृणति यो द्विजः । पणिता । इति दुर्गादासः ॥

एतना, स्त्री, (प्रयते इति । एट् आयामे + बाहु-लकात् तनन् गुणाभावश्च ।) सेना । सेना-भेदः । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥ बाहिनीचयम् । अत्र गजास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् ०४३ । रथास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतद्वयम् ०४३ । अथा-ऊनत्रिंशदधिकशतद्वयम् ०४३ । पक्षातिकाः पञ्चदशाधिकशतद्वयाधिकसहस्रम् १२५ । समु-दायेन त्रिंशदधिकचतुःशताधिकसहस्रद्वयम् ०४३० । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ । २१ ।

“त्रयो गुह्या गणो नाम बाहिनी तु गणाक्षयः । स्त्रुतास्त्रिस्तु वाहिन्यः एतनेति विचक्षणैः ॥”

“आप्रियन्ते च योद्धारः इति । एट् आयामे । ‘एप्सु कित्’ इति तनन्प्रत्ययः ।” इति निघण्टो देवराजयज्वा ॥ संग्रामः । इति निघण्टुः ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ५५ । ८ ।

“शूरा इव द्युयुधयो न जन्मयः

अवस्य धो न एतनासु येतिरे ॥”

“एतनासु संग्रामेषु येतिरे ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

एतनासाट्, [साट्] पुं, (एतना सहते इति । सह + “कृन्तसि सहः ।” ३ । २ । ६३ । इति श्विः । सहैरति यः ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

एथ, क प्रक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, पर्थयति गुडमौषधे जनः । इति दुर्गादासः ॥

पृथक्, य, (प्रथयतीति । प्रथ विक्षेपे + “प्रथः कित् सम्प्रसारणश्च ।” उणा० १ । १३६ । इति अणिः कित् सम्प्रसारणश्च धातोः ।) भिसम् । तत्-पर्यायः । विना २ अन्तरं ३ कृते ४ द्विरुक् ५ नाना ६ वर्जनम् ७ । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १४ । ६६ ।

“तेषामेतेः सितेः शास्त्रैर्महुर्विलपतां त्वचः ।

पृथक् कुर्वन्ति वै धाम्नाः शरीरादति-

दारुणाः ॥”)

पृथक्क्षेत्राः, पुं, (पृथक् भिन्नं क्षेत्रं उत्पत्तिस्थानं येषामिति ।) एकस्मान्नावावर्ण्यक्षेत्राणां जातपुत्राः । इति मिताक्षरा ॥

पृथक्, स्त्री, (पृथग्व्यस्य भावः । पृथक् + भाव-त्व ।) चतुर्विंशतिगुणान्तर्गतसप्तमगुणः । तस्य लक्षणम् । पृथक्प्रत्ययासाधारणकारणत्वम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ।

“संख्यावच्च पृथक् स्थात् पृथक्प्रत्ययकारणम् ।

अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमुच्यते ॥

अस्मात् पृथग्यं नति प्रतीतिर्हि विलक्षणा ॥”

पृथा

“पृथक् निरूपयति संस्थावदिति पृथक्प्रत्यया-साधारणकारणं पृथक्म् । तन्निवृत्तादिकं संस्थावत् यथा हि नित्यं एकत्वं नित्यं अनित्यं अनित्यम् आश्रयद्वितीयलक्षणे चोत्पद्यते आश्रय-नाशान्तरादिति तथा एकपृथक्प्रत्ययपि द्वित्वादिवत् द्विपृथक्तादिकमपीत्यर्थः ।” इति सिद्धान्तसूक्ता-वली ॥

पृथक्चा, स्त्री, (पृथक् त्वम् यस्याः । टाप् ।) स्त्र्या । इति रत्नमाला ॥ (विषयोऽस्या स्त्र्या-शब्दे ज्ञातव्यः ॥)

पृथक्पणी, स्त्री, (पृथक् पणानि यस्याः । “पाक-कर्णपणपुष्पफलानि ।” ४ । १ । ६४ । इति ङीष् ।) तृदशविशेषः । चाकृत्या इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । पृथ्वीपणी २ चित्रपणी ३ अङ्गि-वक्षिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पृथक्पण्यात्मगुणा च हरिद्रे मालती मिता । काकोलादिश्च योष्यः स्यात्पणसो रोपणे

पृते ॥”

पर्यायास्तरमस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पृथ्वीपणी पृथक्पणी लाङ्गली कोष्पुष्पिका ।

धावनिः कलशो तन्वी गृह्णाक्रीकमेखला ॥

दीर्घा षड्मासविज्ञाना शीपणी मंक्षुष्पिका ।

दीर्घपक्षा त्वितिलुहा पृथिवी चित्रपणिका ॥”)

पृथगात्मता, स्त्री, (पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्य । तस्य भावः । तल् ।) विषयः । इत्यमरः । २ । ७ । ५८ ॥

पृथगात्मिका, स्त्री, (पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्याः । कापि अत इत्वम् ।) व्यक्तिः । यथा,—

“जातिर्जातश्च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगा-

त्मिका ॥”

इति जगुर्जननजन्मान्तीत्यादिद्विबोचनं कश्चिद-मरकोपि पाठः ॥

पृथग्जनः, पुं, (पृथक् सज्जनभ्यो विभिन्नो जनः ।) सर्वः । नीचः । इत्यमरः । २ । १० । १६ ॥ (यथा, मनुः । ७ । १३७ ।

“यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेन करसंज्ञितम् ।

अवहारं जीवन् राजाराधे पृथक्जनम् ॥”)

पापी । इति शब्दरत्नावली ॥ भिन्नलोकश्च ॥

पृथग्बीजः, पुं, (पृथक् विभिन्नानि बीजानि यस्य ।) भक्ष्यतकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पृथग्विधः, त्रि, (पृथक् विभिन्नलक्षणा विधा प्रकारो यस्य ।) नानारूपः । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥ (यथा, मनुः । १ । ४० ।

“सर्वेषु दंशमशकं स्थावरश्च पृथग्विधम् ॥”)

पृथ्वी, स्त्री, (प्रथते विस्तारमेतीति । प्रथ + “प्रथः

विधन् सम्प्रसारणश्च ।” उणा० १ । १५० ।

इत्यत्र ‘यधन् इत्येकं ।’ इत्युल्लेखतोक्ता यधन्

सम्प्रसारणश्च । धित्वात् ङीष् ।) पृथिवी । यथा,

“पृथ्वी पृथिवी पृथ्वी धरा सर्वसृष्टारसा ॥”

इति भरतपुत्रवाचस्पतिः ॥

पृथा, स्त्री, कुन्ती । इति जटाधरः ॥ (इयं हि शूरस्य कन्या वसुदेवस्य भगिनी । अस्याः

पृथिवी

पिता शूरस्तु कुन्तिरुपाय निजबान्धवाद्युत्तः-येनां कृतकन्यकारूपेण दत्तवान् । तत्र कुन्ति-राजदेशमनि निवसन्ती दुर्व्यासमन्तोष्य तस्मात् मन्त्रवरं लब्ध्वा कन्यादस्यायामेव स्रव्यान् कर्णौ धोरवरं प्रकृतयती । ततो गच्छति कालं कुरुवंशावतंसः पाण्डुरुपतिरेतां परिणीतवान् । भर्त्रादिष्टा धर्मात् युधिष्ठिरं पार्थिवं इन्द्रा-दङ्गनं प्रकृतयती । अनन्तरं भर्त्रादिष्टेन सपत्न्या भद्रसुताये तन्मूर्त्तं प्रदत्तयती तेन मातुर्वा अश्वि-भ्यां नकुलसहदेवौ जमे । इति कथा भागवते ६ स्कन्धे ०४ अध्याये द्रष्टव्या ॥

पृथायः, पुं, (पृथाया जायते इति । जन + ङः ।) कुन्तीपुत्रः ॥ अङ्गुलिपृथः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पृथापतिः, पुं, (पृथायाः पतिः ।) पाण्डुराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पृथिका, स्त्री, शतपदी । इति शब्दमाला ॥

पृथिविः, स्त्री, (पृथिवी । डीर्घो वा ह्रस्वः ।)

पृथिवी । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पृथिवी, स्त्री, (प्रथते विस्तारं यातीति । प्रथ + “प्रथः विधन् सम्प्रसारणश्च ।” उणा० १ । १५० ।

इति विधन् सम्प्रसारणश्च । ङीष् ।) मर्मादाधि-

ष्ठानभृता । तत्पर्यायः । भूः २ भूमिः ३ अक्षला

४ अनन्ता ५ रमा ६ विश्वम्भरा ७ स्थिरा ८

धरा ९ धरित्री १० धरणी ११ क्षीणी १२ पृथा

१३ काश्यपी १४ क्षितिः १५ सर्वकृदा १६

वसुमती १७ वसुधा १८ उर्वी १९ वसुन्धरा

२० गोक्षा २१ कुः २२ पृथ्वी २३ पृथा २४

अवनिः २५ मेदिनी २६ मथी । इत्यमरः । २ ।

१ । २—३ ॥ भूर २८ भूमि २९ धरणिः ३०

क्षीणिः ३१ क्षीणी ३२ क्षीणिः ३३ क्षमा ३४

अवनी ३५ मथिः ३६ रत्नगर्भा ३७ सागराक्षरा

३८ अश्वमेखला ३९ भूतधात्री ४० रत्नावती ४१

देहिनी ४२ पारा ४३ विपुला ४४ मध्यमलोक-

वर्त्मा ४५ । इति भरतः ॥ धरणीधरा ४६

धारणी ४७ महाकाला ४८ जगद्धा ४९

गन्धवती ५० खण्डनी ५१ गिरिकर्णिका ५२

धारिणी ५३ धात्री ५४ सागरमेखला ५५

सहा ५६ अक्षलकीला ५७ गीः ५८ अश्विनीपा

५९ द्विरा ६० इडा ६१ इडिका ६२ इला ६३

इलिका ६४ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदधि-

वस्त्रा ६५ इरा ६६ आदिमा ६७ ईला ६८

धरा ६९ उर्वरा ७० आद्या ७१ जगती ७२

पृथुः ७३ भुवनमाता ७४ निखला ७५ बीज-

प्रसूः ७६ प्रथमा ७७ क्रौडकाला ७८ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ खगवती ७९ अदितिः ८० ।

इति जटाधरः ॥ ॥ (पृथ्वी ८१ । इति

शब्दार्णवः ॥) न्यायमते अस्या धर्मः । रूप-

द्रवत्वप्रत्यययोगित्वम् । इयं गुर्वी रत्नयुक्ता ५५ ।

अस्या द्रवत्वं नैमित्तिकम् । अस्या गुणाः ।

स्पर्शः १ संख्या २ परिमितिः ३ पृथक्त्वम् ४

संयोगः ५ विभागः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८

वेगः ९ द्रवत्वम् १० गुरुत्वम् ११ रूपम् १२

रसः १२ गन्धः १४ । इयं गन्धकारणं नाना-
रूपवती षड्वसयुक्ता । गन्धस्तु द्विविधः सौरभं
असौरभम् । तस्याः स्पर्शः अनुष्णाशीत-
पाकजः । सा द्विविधा नित्या अनित्या च । पर-
माण्वस्वरूपा नित्या सावयवा अनित्या । सा
त्रिविधा देहेन्द्रियविषयरूपा । देहरूपा योनि-
जादिः इन्द्रियात्मिका घाणरूपा विषयात्मिका
दाण्यकादिप्रकाशपर्यन्ता । यथा,—

“रूपद्रवत्वप्रत्यक्षयोगि स्यात् प्रथमत्रिकम् ।
गुरुणी हे रसवती ह्योर्नेमित्तिको हवः ॥”
“स्पर्शादयोऽष्टौ वेगश्च द्रवत्वञ्च गुरुत्वकम् ।
रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥
स्नेहहोना गन्धयुता जितानेते चतुर्दश ।
तत्र जितानि ते तुर्गानां रूपवती मता ॥
षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धाऽपि द्विविधो मतः ।
स्पर्शस्तु तस्या विज्ञेयो अनुष्णाशीतपाकजः ॥
नित्यानित्या च सा द्विधा नित्या स्यादगुलल्लगना
अनित्या तु तद्व्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ॥
सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ।
योनिजादिभेदे देहमिन्द्रियं घाणलक्षणम् ॥
विषयो दाण्यकादिस्तु प्रकाशान्त उदाहृतः ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । २८—३८ ॥

तस्या अध्यात्मादि यथा,—
“पृथिवी पञ्चमं भूतं प्राणश्चाध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदेवतम् ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ५४ । ४ ।)
“शतार्द्धकोटिविस्तारो पृथिवी क्षत्त्रशी

द्विज । ।

तस्या हि स्थानमखिलं कथयामि शृणुष्व तत् ॥”
तस्या उत्पत्तिकारणं यथा,—
“श्रूयतां वसुधाजन्म सर्वमङ्गलकारणम् ।
विप्लवप्रकर्षं पापनाशनं पुण्यवर्द्धनम् ॥
अहो केचिददन्तीति मभूकैटभमेदमा ।
बभूव वसुधाजन्म तदविरुद्धमतं शृणु ॥
ऊचतुस्तौ पुरा विष्णुं तृष्टौ युद्धेन तेजसा ।
आवां वध न यजोर्वी पायसा संवृतेति च ॥
तथोर्जीवनकालेन प्रत्यक्षा साभवन स्फुटम् ।
ततो बभूव मेदश्च मरणस्यान्तरन्तयोः ॥
मेदिनीति च विस्थातेत्युक्ता येस्तन्मतं शृणु ।
जलधौता लघा पूर्वं वर्द्धिता मेदसा यतः ॥
कथयामि च तन्मन्म सार्धकं सर्वसम्मतम् ।
पुरा श्रुतं यत् श्रुतं धर्मवक्ताश्च पुष्करे ॥
महाविराट्शरीरस्य जलस्यस्य त्वरं स्फुटम् ।
मत्तो बभूव कालेन सर्वज्ञायापको ध्रुवम् ॥
स च प्रविष्टः सर्वेषां तत्त्वानां विवरेषु च ।
कालेन महता तस्माद्बभूव वसुधा मुने ! ॥
प्रत्येकं प्रतिलोम्नाश्च कूपेषु सा स्थिरा स्थिता ।
आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुनः पुनः ॥
आविर्भूता सृष्टिकाले तन्मनोपर्यवस्थिता ।
प्रजये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता ॥
प्रतिविम्बेषु वसुधा शैलकाननसंयुता ।

सप्तसागरसंयुक्ता सप्तद्वीपमिता सती ॥
हिमाद्रिमेरुसंयुक्ता गङ्गानन्दाकंसंयुता ।
अक्षविण्णशिवाद्यैश्च सुरैर्लोकैस्तदालये ॥
पुण्यतीर्थसमायुक्ता पुण्यभारतसंयुता ।
पातालसप्ततदधस्तदूर्ध्वे अक्षलोककः ॥
अक्षलोकश्च तत्रैव सर्वविश्वश्च तत्र वै ।
यवं सर्वाणि विश्वानि पृथिवीं निर्मितानि च ।
ऊर्ध्वं गोलोकवैकुण्ठौ नित्यौ विश्वपरौ च तौ ॥
नन्तराणि च विश्वानि सर्वाणि कृत्विमाणि च ।
प्रलये प्राकृते ब्रह्मन् ! ब्रह्मणश्च निपातने ।
महाविराडादिसृष्टौ सृष्टः कृष्णेन चात्मना ॥
नित्यैः स्मिता च प्रलये काळाकाशेश्वरैः सह ।
चित्तधिष्ठातृदेवी सा वाराहे पूजिता सुरैः ॥
सुनिर्मितनुभिर्विप्रेर्गन्धर्वैर्नादिभिरेव च ।
विष्णोर्वराह रूपस्य पत्नी सा श्रुतिसम्मता ।
तत्पुत्रो मङ्गलो ज्येष्ठो चरुशो मङ्गलात्मजः ॥

नारद उवाच ।

पूजिता केन रूपेण वाराहे च सुरैर्मही ।
वराहेण च वाराहो सर्वैः सर्वाश्रया सती ॥
तस्याः पूजाविधानश्चाप्यधोद्वारणक्रमम् ।
मङ्गलं मङ्गलस्यापि अन्म यासं वद प्रभो ! ॥

श्रीनारायण उवाच ।

वाराहे च वराहश्च ब्रह्मणा संस्तुतः पुरा ।
उद्धारं मह्यं कृत्वा हिरण्यार्चं रमातलान् ॥
जले तां स्थापयामास पद्मपत्रं यथा हृदे ।
तत्रैव निर्ममे ब्रह्मा सर्वं विश्वं मनोहरम् ॥
दृष्ट्वा तदधिदेवीश्च सकामां कामको हरिः ।
वराहरूपी भगवान् कोटिसंख्यसमप्रभः ॥
कृत्वा रतिकरौ श्रयां सृष्टिश्च समनोहराम् ।
क्रीडाश्चकार रश्मि दिशं वर्षमहर्निशम् ॥
सुखसम्भोगसंस्पर्शात् सृष्टिं संप्राप सुन्दरी ।
विदग्धाया विदग्धेन मङ्गलोऽतिसुखप्रदः ॥
विष्णुस्तदङ्गसंस्पर्शात् बुद्धं न दिवानिशम् ।
वर्षान्तं चेतनां प्राप्य कामी तत्प्राण कामुकौम् ॥
पूर्वैरुपैष वाराहं दधार चावलीलय ।
पूजाश्चकार भक्ता च ध्यात्वा च धरणीं सतीम् ॥
धूपदीपैश्च नैवेद्यैः सिन्दूरैश्च नृनेपनेः ।
वस्त्रैः पुष्पैश्च बलिभिः संपुष्प्योवाच तां हरिः ॥

श्रीमहावराह उवाच ।

सर्वाधारा भव भूमि ! सर्वैः संपूजिता सुखम् ।
सुनिर्मितनुभिर्देवैः सिद्धैश्च मानवादिभिः ॥
अम्बवाचीत्यादिनां गृहहारम्भप्रवेशने ।
वापीतडागारम्भे च गृहे च क्षधिकर्षणे ॥
तव पूजां करिष्यन्ति महरेण सुरादयः ।
सृष्ट्वा ये न करिष्यन्ति यास्यन्ति नरकश्च ते ॥

वसुधोवाच ।

वहामि सर्वं वाराहरूपेणाहं तवाश्रया ।
लोलामात्रेण भगवन् ! विश्वश्च सचराचरम् ॥
मुक्तां शक्तिं हररर्चां शिवलिङ्गं शिलां तथा ।
शङ्खं प्रदीपं मन्त्रश्च माणिक्यं क्षीरकं मणिम् ॥
यज्ञस्त्रयश्च पुष्पश्च पुष्पाकं तुलसीदलम् ।
जपमालां पुष्पमालां कर्पूरश्च सुवर्णकम् ॥

गोरोचनां चन्दनश्च शालग्रामजलं विना ।
एतान् वोढुमशक्ताहं क्षिप्ता च भगवन् !
शृणु ॥

श्रीभगवानुवाच ।

द्रव्याण्येतानि सृष्ट्वा ये अर्पयिष्यन्ति सुन्दरि ! ।
ते यास्यन्ति कालसूचं दिशं वर्षशतं त्वयि ॥
इत्येवमुक्ता भगवान् विरराम च नारद ! ।
बभूव तेन गर्भेण तेजस्वी मङ्गलग्रहः ॥
पूजां चक्रुः पृथिव्याश्च ते सर्वे चाश्रया हरैः ।
काण्यशाखोक्तध्यानं तुष्टुः स्तवनेन च ॥
ददमन्तिन मन्त्रेण नैवेद्यादिकमेव च ।
संस्तुता विष्णुलोकेषु पूजिता सा बभूव ह ॥
नारद उवाच ।

किं ध्यानं स्तवनमस्तस्या मूलमन्त्रश्च किं वद ।
गृहं सर्वपुराणेषु श्रोतुं कौतूहलं मम ॥

श्रीनारायण उवाच ।

आदौ च पृथिवी देवी वराहेण च पूजिता ।
ततः सर्वैर्मनीश्वरैश्च मनुभिर्मानवादिभिः ।
ध्यानश्च स्तवनं मन्त्रं शृणु वक्ष्यामि नारद ! ॥१॥
ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं वसुधारये स्वाहा ।
इत्यनेनैव मन्त्रेण पूजिता विष्णुना पुरा ॥
श्वेतचम्पकवर्णाभां शतचन्द्रसमप्रभाम् ।
चन्दनोत्तितसर्वाङ्गां रत्नभूषणभूषिताम् ॥
रत्नाधारां रत्नगर्भां रत्नाकरसमन्विताम् ।
वह्निशुद्धीशुकाधानां सस्मितां वन्दितां भजे ॥
ध्याननामेन सा देवी सर्वैश्च पूजिता भवेत् ।
स्तवनं शृणु विप्रेन्द्र ! काण्यशाखोक्तमेव च ॥

श्रीविष्णु उवाच ।

जये जये जयाकारे जयशीले जयप्रदे ! ।
यज्ञशुकरजाये च जयं देहि जयावहे ॥
मङ्गले मङ्गलाधारे मङ्गले मङ्गलप्रिये ।
मङ्गलाष्टौ मङ्गलेशे मङ्गले देहि मे भवे ॥
सर्वाधार सर्वबीजे सर्वशक्तिसमन्विते ।
सर्वकामप्रदे देवि सर्वैर्देहि मे भवे ॥
पुण्यस्वरूपे पुण्यानां बीजरूपे सनातनि ।
पुण्याश्रये पुण्यवतामालये पुण्यदे भवे ॥
रत्नाधारे रत्नगर्भे रत्नाकरसमन्विते ।
स्त्रीरत्नरूपे रत्नाष्टौ रत्नसारप्रदे भवे ॥
सर्वशस्यालये सर्वशस्याष्टौ सर्वशस्यदे ।
सर्वशस्यहरे काले सर्वशस्याधिके भवे ॥
भूमे भूमिपसर्वस्वे भूमिपानां परायणे ।
भूपाहङ्काररूपेण भूमिं देहि च भूमिपे ॥
इदं पुण्यं महास्तोत्रं तां संपूज्य च यः पठेत् ।
कोटि कोटि जन्म जन्म स भवेद्भूमिपेश्वरः ॥
भूमिदानकृतं पुण्यं लभते पाठनाञ्जनः ।
भूमिदानहरात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
अम्बवाचीभूखनने पापात् स मुच्यते ध्रुवम् ।
अन्यकूपे कूपदजात् पापात् स मुच्यते ध्रुवम् ॥
परभूश्राद्धजात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
भूमौ वीर्यपरित्यागात् भूमौ क्षीपादिस्थापनात् ।
पापेन मुच्यते प्राज्ञः स्तोत्रस्य पठनान्मुने ! ।
अश्वमेधशतं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥

नारद उवाच ।

भूमिदानकृतं पुण्यं पापं तद्वरणी च यत् ।
परभूमौ आह्वयपापं कूपे कूपदजं तथा ॥
अम्बुवाचीभूखननं वीर्यत्यागजमेव च ।
दीपादिस्थापनात् पापं श्रोतुमिच्छामि यत्रतः ॥
अन्यं वा पृथिवीजन्यं पापं मतप्रव्रतः परम् ।
यदस्ति तत्प्रतीकारं वद वेदविदावर ! ॥

श्रीनारायण उवाच ।

वितस्तिमानां भूमिश्च यो ददाति च भारते ।
सम्भाषताय विप्राय स याति विष्णुमन्दिरम् ॥
भूमिश्च सर्वशस्याद्यां ब्राह्मणाय ददाति यः ।
भूमिरेणुप्रमाणश्च वर्षं विष्णुपदे स्थितिः ॥
ग्रामं भूमिश्च धान्यश्च यो ददात्यददाति च ।
सर्वपापविनिर्मुक्तौ चोभौ वैकुण्ठवासिनौ ॥
भूमिं दातुश्च यनकाळे यः साधुश्चानुमोदते ।
स च याति च वैकुण्ठं मित्रगोत्रसमन्वितः ॥
स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः ।
स तिष्ठति कालसूत्रे यावच्चन्द्रदिवाकरो ॥
तत्पुत्रपौत्रप्रभृतिर्भूमिहोतः श्रिया हतः ।
पुत्रहोतुः दरिद्रश्चैवान्ते याति च रौरवम् ॥
गवां मार्गं विनिष्कृष्य यश्च शस्यं ददाति च ।
दियं वर्षशतमेव कुम्भीपाकेषु तिष्ठति ॥
गोष्ठं तडागं निष्कृष्य मार्गं शस्यं ददाति च ।
स च तिष्ठत्यसिपत्रे यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
न पञ्चपिण्डसुद्रव्य परकूपं च स्नाति यः ।
प्राप्नोति नरकं नैव स्नानं फलमेष च ॥
कामौ भूमौ च रहति वीर्यत्यागं करोति यः ।
स्निग्धरेणुप्रमाणश्च वर्षं तिष्ठति रौरवे ॥
अम्बुवाचां भूखननं यः करोति च मानवः ।
स याति क्षमिदंश्च स्थितिस्तत्र चतुर्थ्युगम् ॥
परकीयलुप्तकूपं कूपं मृदः प्रयच्छति ।
पुष्करिण्याश्च लुप्तायां पुष्करिणीं यो ददाति च ॥
सर्वं फलं परस्यैव तप्तमूर्ध्नि ब्रजेत्तु सः ।
तत्र तिष्ठति सन्तप्तो यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
परकीयतडागे च पङ्कसुतृण्य नोत्सृजेत् ।
रेणुप्रमाणवर्षश्च ब्रह्मलोके वसेन्नरः ॥
पिण्डं पित्रे भूमिभक्तं प्रदाय च मानवः ।
आह्वं करोति यो मृदो नरकं याति निश्चितम् ॥
भूमौ दीपं योऽर्पयति स चान्यः सप्तजन्मनि ।
भूमौ शस्त्रश्च संस्थाप्य कुष्ठं जन्मान्तरे लभेत् ॥
सुक्तामाणिक्यहोरेण सुवर्णं च मणिस्तथा ।
यश्च संस्थापयेद्भूमौ स तिष्ठन्नरके युगम् ॥
जपमालां पुष्पमालां कर्पूरं रोचनान्तथा ।
यो मृदुस्त्रार्पयेद्भूमौ स याति नरकं ध्रुवम् ॥
सुने ! चन्दनकाष्ठं रुद्राक्षं कुशमूलकम् ।
संस्थाप्य भूमौ नरके वसेन्नन्वन्तरावधि ॥
पुस्तकं यज्ञक्षेत्रं भूमौ संस्थापयेत्तु यः ।
न भवेद्विप्रयोनी च तस्य जन्मान्तरे जनिः ॥
ब्रह्महत्यासमं पापमसृज च लभेद्भुवम् ।
ग्रन्थियुक्तं यज्ञक्षेत्रं पूज्यं च सर्ववर्णके ॥
यज्ञं कृत्वा च यो भूमिं क्षीरेण नष्टि सिञ्चति ।
स याति तप्तमूर्ध्नि सन्तप्तः सप्तजन्मसु ॥

भूकम्पे गृहणे यो हि करोति खननं सुवः ।
जन्मान्तरे महापापी सोऽङ्गहीनो भवेद्भुवम् ॥
भयनं यत्र सर्वेषां भूर्भूमिस्तेन कीर्तिता ।
वसुरत्नं या दधाति वसुधा सा वसुन्धरा ।
हरेस्वरौ च या जाता सा चोर्वी परिकी-
र्तिता ॥

धरा धरित्री धरणी सर्वेषां धारणात्तु या ।
दृष्ट्या च यागाधाराच्च क्षौणी क्षीणालये च या ।
महालये क्षयं याति क्षितिस्तेन प्रकीर्तिता ॥
काश्यपी कश्यपस्यिमचला स्थिररूपतः ।
विश्वम्भरा तद्वरणाञ्जानन्तानन्तरूपतः ॥
पृथिवी पृथुकन्यात्वाद्भित्तुतत्त्वाम्हासुने ! ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे पृथिव्याख्यानां ७
अध्यायः ॥ * ॥

तस्या भारा यथा,—

क्षितिर्वाच ।

“क्षणाभक्तिविहीना ये ये च तद्भक्तनिन्दकाः ।
तेषां महापातकिनामशक्ता भारवाहने ॥
स्वधर्माचारहीना ये नित्यजलविवर्जिताः ।
अहोहोनाश्च वेदेषु तेषां भारेण पीडिता ॥
पितृमातृगुरुस्त्रीणां पोषणं पुत्रपौष्ययोः ।
ये न कुर्वन्ति तेषां न शक्ता भारवाहने ॥
ये मिथ्यावादिनस्तात ! दयासत्यविहीनकाः ।
निन्दका गुरुदाराणां तेषां भारेण पीडिता ॥
मित्रदोष्टौ कृतघ्नश्च मिथ्यासालिप्रदायकः ।
विश्वासघ्नः स्यात्पुहारी तेषां भारेण पीडिता ॥
कल्याणयुक्तनामानि हरनर्मिकमङ्गलम् ।
कुर्वन्ति विक्रयं ये वे तेषां भारेण पीडिता ॥
जीवघाती गुरुदोष्टौ ग्रामयात्री च लुब्धकः ।
श्रवदाही शूद्रभोगी तेषां भारेण पीडिता ॥
पूजायज्ञापवासानि व्रतानि नियमानि च ।
ये ये मृदा विहन्तारस्तेषां भारेण पीडिता ॥
सदा दिवन्ति ये पापा गोविप्रसुरवेणवान् ।
हरिं हरिकथां भक्तिं तेषां भारेण पीडिता ॥
शस्त्रादीनाश्च भारेण पीडिताहं यथा विधेः ।
ततोऽधिकेन दैत्यानां तेषां भारेण पीडिता ॥
इत्येवमुक्ता वसुधा रुरोद च मुहुर्मुहुः ।
ब्रह्मा तदोदनं दृष्ट्वा तामुवाच क्षपातिभिः ॥
भारं तवापनेष्यामि दस्युनामपुपायतः ।
उपायतोऽपि कार्याणि मिथ्यन्त्येव वसुन्धरे ! ॥
मन्त्रं मङ्गलकुम्भश्च शिवलिङ्गश्च कुङ्कुमम् ।
मधुकाष्ठं चन्दनश्च कस्तूरी तीर्थमृत्तिका ॥
खड्गं गण्डकखड्गश्च स्फटिकं पद्मरागकम् ।
इन्द्रनीलं सूर्यमणिं रुद्राक्षं कुशमूलकम् ॥
शालग्रामशिलाशङ्खतुलसीप्रतिमाजलम् ।
शस्त्रप्रदीपमालाश्च शिलास्त्रातुलसी तथा ॥
निर्माल्यश्चैव नैवेद्यं हरिदण्डमणिस्तथा ।
ग्रन्थियुक्तं यज्ञक्षेत्रं दर्पणं श्वेतचामरम् ॥
गोरोचनाश्च सुक्ताश्च सुक्तिं माणिक्यमेव च ।
पुराणसंहितां वङ्गिं कर्पूरं परशं तथा ॥
रत्नतं काञ्चनश्चैव प्रवालं रत्नमेव च ।
कुशङ्गिणं तीर्थतोयं गन्धं गोमूत्रगोमयम् ॥

त्वयि ये स्थापयिष्यन्ति मृदाश्चेतानि सुन्दरि ।
पथस्ते कालसूत्रे च वर्षाणामयत्नं ध्रुवम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
तस्या रूपान्तरं यथा,—
“इति तस्य वचः श्रुत्वा जनकस्य तदा क्षितिः ।
सुनीनां सन्निधौ रूपं दर्शयामास भूभृत ॥
नीलोत्पलदलश्यामामक्षमालाक्षधारिणीम् ।
बाह्वयुग्मेन शृङ्गेण मृणालायतशोभिना ।
सुन्दरीं लोकधात्रीं तां दृष्ट्वा शश्वत्पूजयत् ॥”

इति कालिकापुराणे ३६ अध्यायः ॥

पृथिव्यां ग्रामशस्यादुत्पत्तिकारणं यथा,—

प्रजा ऊचुः ।

“अराजके नृपश्चेष्ट ! धरित्रया सकलौषधीः ।
ग्रस्तास्ततः क्षयं यान्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वर ! ॥
त्वं नो वृत्तिप्रदो धात्रा प्रजापालो निरूपितः ।
देहि नः क्षुत्परीतानां प्रजानां जीवनीषधीः ॥

श्रीपराशर उवाच ।

ततोऽथ नृपतिर्दिव्यमादायाजगवं धनुः ।
शरांश्च दिशान् कृपितः सोऽभ्यधावदसुन्धराम् ॥
ततो ननाश त्वरिता गौर्भूत्वा तु वसुन्धरा ।
सा लोकान् ब्रह्मलोकान् दत्त्वा तन्नामादगमन्मही ।
यत्र यत्र यथौ देवी सा तदा भूतधारिणी ।
तत्र तत्र तु सा वेग्यं ददर्शाभ्युदयायुधम् ॥
ततस्तं प्राह वसुधा पृथुं पृथुपराक्रमम् ।
प्रवेपमाना तडागपरिचाणपरायणा ॥

पृथिव्यावाच ।

स्त्रीवधे त्वं महापापं किं नरेन्द्र ! न पश्यसि ।
येन मां हन्तुमत्यर्थं प्रकरोमि नृपौद्यमम् ॥

श्रीपृथुर्वाच ।

एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापितं दृष्टकारिणि ।
बहूनां भवति क्षेमस्तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥

पृथिव्यावाच ।

प्रजानामुपकाराय यदि मां त्वं हनिष्यसि ।
आधारः कः प्रजानां नृपश्चेष्ट ! भविष्यति ॥

पृथुर्वाच ।

त्वां हत्वा वसुधे ! बाणेभ्यस्तानपरादमुखीम् ।
आत्मयोः शत्रुत्वेना धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥

श्रीपराशर उवाच ।

ततः प्रणम्य वसुधा तं भूयः प्राह पार्थिवम् ।
प्रवेपिताङ्गी परमं साध्वनं समुपागता ॥
उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।
तस्माददास्युपायन्ते त्वं कुरुष्व यदीच्छसि ॥
समस्तान्ता मया भीष्मा नरनाथ ! सहौषधीः ।
यदीच्छसि प्रदास्यामि ताः क्षीरपरिणामिनीः ॥
तस्मात् प्रजाहितार्थाय मम धर्ममन्तावर ! ।
तन्नु यत्सं प्रयच्छस्व क्षरं यत्नं वत्सला ॥
समाद्य कुरु सर्वत्र धनं क्षीरं समस्ततः ।
वरौषधीवीजभूतं वीर ! सर्वत्र भावय ॥

श्रीपराशर उवाच ।

तत उत्सारयामास शैलान् प्रातमहस्रशः ।
घनुष्कोत्था तदा वेग्यस्तेन शैला विवर्हिताः ॥
नहि पूर्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले ।

पृथिवी

प्रतिभागः पुराणां वा ग्रामाणां वा पुराभवत् ॥
न प्रास्थानि न गोरस्थानं न कृषिर्न वणिक्पथः ।
वेगयान प्रभृति मेधेयः । सर्वस्तेतस्य सम्भवः ॥
यच्च यच्च समं त्वस्या भूमेरासीद्विज्ञातम् ।
तच्च तच्च प्रजानां हि निवासं समरोचयत् ॥
आहारः फलमूलानि प्रजानामभवत्तदा ।
कृच्छ्रेण महता मोक्षेण प्रनष्टास्योपधीयु वै ॥
स कल्पयित्वा वनमन्तु मनुं स्वायम्भुवं प्रभुम् ।
स्व पाणौ पृथिवीनाथो दृष्टो ह पृथिवीं पृथुः ॥
प्रास्थजातानि सर्वाणि प्रजानां हितकाम्यया ।
तेनान्नं प्रजास्तात । वृक्षं स्तोद्यापि नित्यशः ॥
प्राणप्रदानात् स पृथुर्धृष्टाद्भूमेरभूत् पिताः ।
ततस्तु पृथिवीसंज्ञामवापाखिलधारिणी ॥
ततश्च देवैर्भूमिर्देव्यै रक्षोभिरद्रिभिः ।
गन्धर्वैरर्ग्यैः पितृभिस्तु रभिरुक्ता ॥
ततश्च पात्रमुपादाय तच्च दग्धा सुने । पयः ।
वनम् । दोषविशेषाच्च तेषां तद्व्योमयोऽभवत् ॥
मेघा धात्री विधात्री च धारणी पोषणी तथा ।
सर्वस्य जगतः पृथ्वी धिष्णुपादतलोद्भवा ॥
गर्भप्रभावः स पृथुः पुत्रो वेगस्य वीर्यवान् ।
जज्ञे महर्षिपतिः पूर्वा राजाभञ्जनरञ्जनात् ॥
इति श्रीविष्णुपुराणे १ अंशे पृथुचरितं १३
अध्यायः ॥ * ॥

तस्या नामगोक्षपदोद्भवानां कारणाणि यथा,—
ऋषय ऊचुः ।

“बहुभिर्धरणी भुक्ता भूपालैः अयते पुरा ।
प्राथिवाः पृथिवीयोगात् पृथिवी कस्य योगतः ॥
किमर्थं कृता संज्ञा भूमिः किं पारिभाषिका ।
गौरितीयच्च विख्याता स्तुतः कस्माद्ब्रवीहि नः ॥
स्तुत उवाच ।

यंशे स्वायम्भुवे त्यामीदृशो नाम प्रजापतिः ।
वृत्तोस्तु दृष्टिता तेन परिणीतातिदुर्मुखी ॥
सुतीर्था नाम तस्यास्तु वेगो नाम सुतः पुरा ।
अधर्मेनिरतः कामो बलवान् वसुधाधिपः ॥
लोकैर्यधर्मैरञ्जितः परभार्यापहारकः ।
धर्माचारप्रसिद्धार्थं जगतोऽस्य महर्षिभिः ॥
अनुनीतोऽपि न ददावतुष्टां स यदा ततः ।
प्रापेन मारयित्वेनमराजकमयाहिताः ।
ममस्युर्वाङ्मनास्तस्य बलाद्देहमकल्पयाः ॥
तत्तत्कथानुमन्यमानास्तु निव्युत्सृज्यन्तु जगतयः ॥
शरीरे मातुरंशेन कृष्णाञ्जनसमप्रभाः ।
पितुरङ्गस्य चांशेन धार्मिको धर्मसारिणः ॥
उत्पन्नो दक्षिणाङ्गस्तान् सधनुः सशरो गदो ।
दिव्यतेजोमयवपुः सरत्नकवचाङ्गदः ॥
पृथुरेवामवद्व्यस्मान्ततः पृथुरजायत ।
स विप्रैरभिप्रेतश्च तपः कृत्वा सुदुश्चरम् ॥
विष्णोर्वरेण सर्वस्य प्रभुत्वमगमन प्रभुः ।
निःस्वाध्यायवष्टकारं निर्धनं वीर्य भूतलम् ॥
दग्धुर्मेघाद्यः कोपाच्छरणाभितविक्रमः ।
ततो गोरूपमास्थाय भूः पलायितुमुत्सहेत् ॥
पृष्ठतोऽनुगतस्तस्याः पृथुर्दोषशरासनः ।
ततः सितैकदेशे तु किं करोमीति साग्रधीत् ॥

२२८

पृथिवी

पृथुरप्यवदद्व्यस्मीक्षितं देहि सुव्रते ! ।
सर्वस्य जगतः शोषं स्यादस्य चरस्य च ॥
तथैव चाब्रवीद्भूमिर्दोह च नराधिपः ।
स्व स्व पाणौ पृथुर्वतुमं कृत्वा स्वायम्भुवं मनुम् ॥
तदसमभवत् शुद्धं प्रजा जीवन्ति तेन वै ।
ततस्तु ऋषिभिर्दग्धा वतुसः सोमस्तदाभवत् ॥
दोष्ठा वृद्धस्ततिरभूत् पात्रं वेदस्तपो रसः ।
वेदैश्च वसुधा दग्धा दोष्ठा मित्रस्तदाभवत् ॥
इन्द्रो वतुसः समभवत् क्षीरमूर्च्छस्करं बलम् ।
देवानां काश्चन पात्रं पितृणां राजतन्तदा ॥
अन्तकश्चाभवद्दोष्ठा यमो वतुसः सुधारसः ।
अलावपात्रं नागानां तन्त्रको वतुसकोऽभवत् ॥
विषं क्षीरं ततो दोष्ठा धृतराष्ट्रोऽभवत् पुनः ।
असुरैरपि दुष्टियमायसं शक्रपोऽनीम् ॥
पात्रं मायामभूदतुसः प्रह्लादश्च विरोचनः ।
दोष्ठा द्विगुह्यं तन्त्रासीत्स्या यत्नं प्रवर्तितः ॥
यत्नेश्च वसुधा दग्धा पुरान्तर्धानमीपसुभिः ।
कृत्वा वैश्रवणं वतुसमामपात्रं महीपते ! ॥
प्रेतरक्षोगेर्दोष्ठा धरा रुचिरतुल्यगम् ।
रौप्यलाभोऽभवद्दोष्ठा सुमालो वतुस एव तु ॥
गन्धर्वैश्च पुनर्दग्धा वसुधा चाभरोग्यैः ।
वतुसं चैव रथं कृत्वा गन्वान् पद्मदले तथा ॥
दोष्ठा च सुतन्त्रिर्नाम नाव्यवेदस्य पारगः ।
गिरिभर्वसुधा दग्धा रत्नानि विविधानि च ॥
औषधानि च द्रव्यानि दोष्ठा मेरुमहाबलः ।
वतुसोऽभूद्द्विगुह्यं पात्रं शैलमयं पुनः ॥
उल्लेखं वसुधा दग्धा क्षीरं द्विगुह्यं दृष्टम् ।
पालाशपात्रे दोष्ठा तु सालः पुष्पदन्ताकुलः ॥
अक्षोऽभवत्ततो वतुसः सर्ववृत्तगणाधिपः ।
एवमन्येश्च वसुधा तथा दग्धा यथेष्टितम् ॥

इति मत्स्यपुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥

अन्यदिवरणं भूगोलशास्त्रे द्रष्टव्यम् । पृथ्वी ।
तद्देहिकपर्यायः । गौः १ ग्मा २ जमा ३ द्या
४ चा ५ क्षामा ६ क्षोणी ७ क्षितिः ८ अवनिः
९ ऊर्वा १० पृथ्वी ११ मही १२ रिपः १३
अदितिः १४ इला १५ निर्वृतिः १६ भूः १७
भूमिः १८ पूषा १९ मातुः २० गोत्रा २१ ।
इत्येकविंशतिपृथिवीनामधेयानि । इति वेद
निघण्टो १ अध्यायः ॥ (अन्तरिक्षम् । इति
निघण्टुः १२३ ॥ यथा, ऋग्वेदे १२०।१२१।२ ।

“स हाधाय पृथिवीं वामुतेमां
कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥”
“पृथिवीव्यस्तस्मिन्नाम ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
पृथिवीगीता, स्त्री, (पृथिव्या गीता) पृथिवी
कथा । यथा,—

“मेधेय ! पृथिवीगीताः श्लोकाश्चात्र निबोध
तान् ।
यानाह धर्म्मिभ्वनिने जनकायासितो सुनिः ॥
श्रीपृथिवीवाच ।
कथमेव नरेन्द्राणां मोक्षो बुद्धिमतामपि ।
येन केन सधर्म्माणोऽप्यतिविश्वस्तचेतसः ॥
पूर्वमात्मजयं कृत्वा जेतुमिच्छन्ति मन्त्रिणः ।

पृथुः

ततो भूतान्श्च पौरान्श्च जिगीवन्ति तथा रिपून् ॥
क्रमेणानेन जेष्यामो वयं पृथ्वीं ससागराम् ।
इत्यासक्तधियो मृत्युं न पश्यन्त्यविद्वुरगम् ॥
समुद्रावरणं याति मनुमण्डलमथो वशम् ।
क्रियदात्मजयादृतन्मक्तिरात्मजये पलम् ॥
उत्सृज्य पूर्वे यं याता यं नादाय गतः
पिता ।

तां मामतिविश्वद्वान्त्वान्त्वमिच्छन्ति पार्थिवाः ॥
मत्कृतं पितृपुत्राणां भाट्टणाश्चापि विप्रहाः ।
जायन्तेऽत्यन्तमोहेन समत्वाद्धतपेतसाम् ॥

पृथ्वी ममेयं सकला ममेयं
ममेति चेद्य मम प्राशतेयम् ।
यो यो मृतेऽन्यत्र बभूव राजा
कुबुधिरासीदिति तस्य तस्य ॥
इत्या ममत्वाद्धतचित्तमेकं
विहाय मां मृत्युपथं व्रजन्तम् ।
तस्यान्त्यस्तत्र कथं ममत्वं
हृदास्पदं मतप्रभवं करोति ॥
पृथ्वी ममेयाशु परित्यजेनां
वदन्ति ये दूतमुखैः स्वशत्रून् ।
नराधिपास्तैषु ममातिहासः
पुनश्च मृष्टेषु दयाभ्युपेति ॥

श्रीपराशर उवाच ।

इत्येतं धरणीगीताः श्लोका मेधेय यैः श्रुताः ।
ममत्वं विलयं याति तापयुक्तं यथा हिमम् ॥”
इति धिष्णुपुराणे ४ अंशे २४ अध्यायः ॥

पृथिवीपतिः, पुं, (पृथिव्याः पतिः ।) राजा ।
(यथा, मनुः । ७ । १७७ ।

“सर्वापायेस्तथा कुर्यात् नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।
यथास्याभ्यधिका न स्तुर्मित्रोदासीनश्च नवः ॥”
ऋषभनामौषधिः । इति मेदिनी । ते, २३१ ॥
यमः । इति हेमचन्द्रः ॥

पृथिवीपालः, पुं, (पृथिवीं पालयतीति । पृथिवी +
पालि + अण् ।) राजा । यथा,—

“बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥”

इति रघुः ॥

पृथिवीशक्रः, पुं, (पृथिव्यां शक्र इव ।) राजा ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५३ ॥

पृथुः, पुं, (प्रयते विख्यातो भवतीति । प्रथ +
“प्रथिन्निदिभसृजां संप्रसारणं सलोपश्च ।”
उणा० १ । २६ । इति कुः सस्यसारणश्च ।)
जैतायुगे सूर्यवशीयपञ्चमग्रपः । वेणुग्रहस्य
दक्षिणकरमथनाज्जातः । प्रजारञ्जनात् आद्ये
राजोपाधिं प्राप्तः । यथा,—

“अथ ते ऋषयः सर्वे प्रसन्नमनसस्ततः ।
गतकल्मषमेवं ते जातं वेगं कृपोत्तमम् ॥
ममस्युर्दक्षिणं पाणिं तस्यैव च महात्मनः ।
मथिते तस्य पाणौ च सज्जातं स्वेदमेव हि ॥
पुनर्ममस्युस्ते विप्रा दक्षिणं पाणिमेव च ।
स्वकरात् पुरुषो जज्ञे द्वादशादित्यसन्निभः ॥
तप्तकाश्चवर्णाङ्गो दिव्यमाख्याम्बरावृतः ।
दिव्याभरणश्रीभाङ्गो दिव्यगन्धानुबेधनः ॥

एयुः

सुकुटेन सुवर्गेन कुण्डलाभ्यां विराजते ॥
महाकायो महाबाहु रूपेणाप्रतिमो सुवि ।
खड्गबाणधरो धन्वी कवची च महाप्रभः ॥
सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वलङ्कारभूषितः ।
तेजसा रूपभावेन साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥
आद्यमाजगवं नाम धनुर्गच्छ महावरम् ।
इन्द्रो दिवि यथा भाति सुवि वेणात्मजस्तथा ॥
तस्मिन् जाते महाभागे देवाश्च ऋषयोऽमलाः ।
उत्सवं चक्रिरे सर्वे वेगस्य तनयं प्रति ॥
दीप्यमानः स्ववपुषा वर्णैरेव महामतिः ।
शरीरं दिव्यानुजार्थं कवचं च महाप्रभम् ॥
ददाविन्द्रः सहस्राक्षो मालाश्चास्त्रानुपयिकाम् ॥
जाते तस्मिन् महाभागे एयौ धीरे महात्मनि ॥
संप्रहृष्टानि भूतानि समस्तानि द्विजोत्तमाः ।
सर्वतीर्थानि तीर्थानि पुण्यानि विविधानि च ॥
स्थावराणि चराण्येव अभ्यगच्छन्नाधिपम् ।
महावीरं प्रजापालं एयुमेवं द्विजोत्तमाः ॥
एयुं वेग्यं वज्राण्य् अभिषिक्तं चराणरैः ।
देवैर्विप्रेस्तथा सर्वैरभिषिक्तो महामनाः ॥
राज्ञासैवाधिकारं वै एयुदैव्यः प्रतापवान् ।
तदा पित्रा प्रजाः सर्वाः कदा नेवानुरक्षिताः ॥
तेनानुरक्षिताः सर्वाः सुखैर्मुदिरं तदा ।
अनुरागात्तु धीरस्य नाम राजेत्यभाषत ॥
प्रयातस्य सुधीरस्य ससुप्तस्य द्विजोत्तमाः ।
आपस्तस्मिन्निरे सर्वा भयात्तस्य महात्मनः ॥
प्रयातस्य रथस्यापि तस्यैव च महात्मनः ।
दुर्गमार्गं विलोकेव स्ममार्गं पर्वता ददः ॥
भजन्मङ्गं न चक्रुस्ते गिरयः सर्वे एव ते ।
अल्लष्टपद्या एयुर्वी सर्वेषु कामधेनवः ॥
पर्जन्यैः कामवर्षी च वेद्यज्ञानं महोत्सवान् ।
कुर्वन्ति ब्राह्मणाः सर्वं कृत्स्न्याश्च तथापरे ॥
सर्वकामफला वृक्षास्तस्मिन् प्रासति राजनि ।
न दुर्मितं न च व्याधिर्नाकालमरणं वृणाम् ॥
सर्वे सुखेन जीवन्ति लोका धर्मपरायणाः ।
तस्मिन् प्रासति दुर्द्धर्षं राजराजे महात्मनि ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य माहात्म्यं यथा,—
“एयुना प्रविभक्ता च शोभिता च वसुन्धरा ।
शस्यरत्नवती स्फीता पुरपत्तनशालिनी ॥
एवं प्रभावो वेग्यश्च राजासीदाजसत्तमः ।
नमस्यश्चैव पूज्यश्च भूतिकामैर्नरोत्तमैः ॥
ब्राह्मणैर्देवकामैश्च एयुर्वेग्यः प्रतापवान् ।
आदिकर्त्ता रणानाञ्च योधानां प्रथमो वृषः ॥
यो हि योद्धा रणं याति कौर्त्तयित्वा एयुं वृषम् ।
घोररूपान् स संग्रामान् जैमी तरति कौर्त्ति-
मान् ॥

वैश्वेरपि हि शूरेण स्वाः स्वा वृत्तीरनुश्रितैः ।
एयुरेव नमस्कृत्यः सर्वसिद्धिकरस्तु सः ॥
एवं एयुरभूत् पूज्यं प्रसादाश्चक्रपाणिनः ।
सर्वभौमो महातेजा दुर्द्धर्षः सुरासुरैः ॥”
तस्य पुत्रौ द्वौ । यथा,—
“एयोः पुत्रौ तु धर्मद्वौ जज्ञातेऽन्तर्द्विपाणिनौ ।

एयुकः

शिवखडी च हविर्हानमन्तर्हानाङ्गाजायत ॥”
अरेणाभूराज्ञः पुत्रः । यथा, अग्निपुराणे ।

“अयोधस्तस्य पुत्रोऽभूत् कज्जत्स्यो नाम वीर्य-
वान् ।

कज्जत्स्यस्य अरेणाभूस्तस्य पुत्रः एयुः स्मृतः ॥”
अग्निः । इति मेदिनी । ये, १० ॥ (प्रियव्रत-
वंशीकृतस्य विभोः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । १ । ३८ ।

“भुवस्तस्मान् तथोद्गीयः प्रस्तारस्तनुसो विभुः ।
एयुस्ततोऽभवत्सो नक्तस्यापि गयः सुतः ॥”
तामसमन्वन्तरे ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
७४ । ५६ ।

“ज्योतिर्धामा एयुः कायश्चैवोऽग्निर्यलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् । सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥”

एयुः, स्त्री, (प्रयते विस्तारमेतीति । प्रय + कृः
सम्प्रसारणश्च ।) कृष्णजीरकः । इत्यमरः । २ ।
६ । ३७ ॥ (एतत्पर्यायो यथा,—

“कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारप्रोधनः ।
कालाजागी तु सुधवी कालिका चोपकालिका ॥
एयुका कारवी एयुका कृष्णोपकुम्भिका ।
उपकुम्भो च कुम्भो च वृहज्जीरक इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
लकपर्णी । हिङ्गुपत्री । इति मेदिनी । ये, १० ॥
(पर्यायोऽस्या यथा,—

“हिङ्गुपत्री तु कवरी एयुका एयुका एयुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अहिमेनः । इति शब्दरत्नावली ॥

एयुः, त्रि, (प्रय + कृः सम्प्रसारणश्च ।) महत् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६० ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ११७ ।

“उल्लसितभूधनुषा तव एयुना लोचनेन रुचि-
राङ्गि ! ।

अचला अपि न महान्तः के चचलभाव-
मानीताः ॥”)

निपुणः । इति शब्दरत्नावली ॥

एयुकः, पुं, (एयुरेव । एयु + संज्ञायां कृत् । यदा,
प्रयते इति । प्रय + “अर्भकएयुकेति ।” उणा०
५ । ५३ । इति कुकन् संप्रसारणश्च ।) त्रिपि-
टकः । इत्यमरः ॥ क्षीविलङ्गोऽप्ययम् । यथा,—

“दिःस्विन्नमग्नं एयुकं शुद्धं देशविशेषके ।
नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्षणं च निवेदने ॥

अभक्ष्यश्च यतीनाञ्च विप्रवाजसत्पारिणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्त ब्रह्मखण्डे २७ अध्यायः ॥

(यथास्य गुणाः ।
“एयुका गुरवो बला कफविट्स्फकारिणः ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

“एयुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेदल्पशस्तान् ।
यावा विट्थ्य जीर्णानि सनुषा भिन्नवर्धसः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
“एयुका गुरवः क्षिप्त्वा वृद्धा कफवर्धनाः ।
बल्याः सत्तीरभावात् वासना भिन्नवर्धसः ॥”

इति सुश्रुत सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

एयुस्क

चाक्षुषमन्वन्तरे देवगणभेदः । यथा, हरि-
वंशे । ७ । ३२ ।

“आद्या प्रभृता ऋभवः एयुकाश्च द्विवैकसः ॥”

एयुकः, त्रि, (प्रयते इति । प्रय + “अर्भकएयुक-
पाका वयसि ।” उणा० ५ । ५३ । इति कुकन्
सम्प्रसारणश्च । यद्वा, एयु यथा स्यात् तथा
कायति शब्दायते इति । के शब्दे + कः ।)
बालकः । इति मेदिनी । के, १०६ ॥ (यथा,
माघे । ३ । ३० ।

“प्रकीर्तितान् रेणुभिरेत्य तूर्णं

नित्यं नन्यः एयुकान् पथिभ्यः ॥”)

एयुका, स्त्री, (एयुः स्थूलैव । एयु + कन् +
टाप् ।) हिङ्गुपत्री । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“हिङ्गुपत्री तु कवरी एयुका एयुका एयुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बालिका च ॥

एयुकोलः, पुं, (एयुः कोलः ।) राजवदरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

एयुच्छदः, पुं, (एयुश्च्छदाः पत्राणि यस्य ।) हरि-
दर्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृहत्पत्रे, त्रि ॥

एयुपत्रः, पुं, (एयुनि पत्राणि यस्य ।) रक्त-
लसुनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

एयुपलाशिका, स्त्री, (एयुनि पलाशानि यस्याः ।
कप् । टापि अत इत्वम् ।) शटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
“शटी पलाशी षड्यस्या सुव्रता गन्धसूलिका ।
गन्धारिका गन्धवधूवधुः एयुपलाशिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
एयुरोमा, [न] पुं, (एयुनि रोमाणि लोम-
स्थानीयानि शल्कान्यस्येति ।) मत्स्यः । इत्य-
मरः । १ । १० । १७ ॥ वृहत्लोमयुक्ते, त्रि ॥

एयुलं, त्रि, (एयुं एयुत्वमस्यास्तीति । एयु +
सिष्वादित्वात् लच् । यद्वा, एयुं लातीति । ला +
कः ।) महत् । इत्यमरः । ३ । १ । ६० ॥ (यथा,
माघे । १० । ६५ ।

“श्रीणिषु प्रियकरः एयुलासु

स्यर्शमाप सकलेन तलेन ॥”)

एयुला, स्त्री, (एयुल + टाप् ।) हिङ्गुपत्री । इति
जटाधरः ॥ (गुणादयोऽस्या हिङ्गुपत्रीशब्दे

ज्ञातयाः ।)
एयुशिश्वः, पुं, (एयुः शिश्वा यस्य ।) श्योनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायान्तर-
मस्य यथा,—

“श्योनाकः शोषणश्च स्यात्तटकद्रुटुकाः ।
मखकपत्रपत्रोर्णयुकनासकुटुमटाः ॥

दीर्घवृत्तोऽरलुश्चापि एयुशिश्वः कटम्बरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

एयुशेखरः, पुं, (एयु महत् शेखरं षड्ङ्गं यस्य ।)
पञ्चतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

एयुस्कन्धः, पुं, (एयुः स्कन्धो यस्य ।) शूकरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

एष्वी

एष्वी, स्त्री, (एषु पुण्यप्रदत्वात् महदुदकं यस्य ।) तीर्थभेदः । यथा,—

“ते श्रुत्वा ऋषयः सर्वे तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् ।
कपालमोचनमिति नाम चक्रुः समागताः ॥
तत्रापि सुमहतीर्थं विश्वामित्रस्य विश्रुतम् ।
ब्राह्मण्यं लब्धवान् यत्र विश्वामित्रो महासुनिः ॥
तस्मिंस्तीर्थवरे ज्ञात्वा ब्राह्मण्यं लभते ध्रुवम् ।
ब्राह्मणस्तु विश्वहात्मा परं पदमवाप्नुयात् ॥
ततः एष्वदकं गच्छेन्नियतो नियताशनः ।
तत्र सिद्धस्तु ब्रह्मर्षो रुषद्गुणानाम नामतः ॥
जातिस्मरौ रुषद्गुस्तु गङ्गाद्वारे तदा स्थितः ।
अन्तर्कालं ततो दृष्ट्वा पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥
इह श्रेयो न पश्यामि नयध्वं मां एष्वदकम् ।
विज्ञाय तस्य तद्वाते रुषद्गोस्ते तपोधनाः ॥
तं वे तीर्थमुपनिष्ठाः सरस्वत्यास्तपोधनम् ।
स तेः पुत्रैः समानीतः सरस्वत्या समाभूतः ॥
स्त्वा तीर्थगुणान् सर्वान् प्राप्तेदहधिसत्तमः ।
सरस्वत्यास्तु तीरे यः संत्यजेदात्मनस्तनुम् ॥
एष्वदके जप्यपरो नेन श्यो मरणं लभेत् ।
तत्रैव ब्रह्मयोग्योऽस्ति ब्रह्मणा यत्र निम्बिता ॥
एष्वदकं समाश्रित्य सरस्वत्यास्तटे स्थितः ।
चतुर्वर्णस्य दृष्टार्थमात्मज्ञानपरोऽभवत् ॥
तस्याभिधायतः स्मृष्टिं ब्रह्मणोऽयत्तजन्मनः ।
सुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्यां तत्तियास्तथा ॥
ऊरुभ्यां वैश्यजातीयाः पद्मां शूद्रास्ततोऽभवन् ।
चातुर्वर्ण्यं ततो दृष्ट्वा आश्रमस्यान् सुतांस्ततः ॥
एवं प्रतिष्ठितं तीर्थं ब्रह्मयोगीतिमंजितम् ।
तत्र ज्ञात्वा मुक्तिकामः पुनर्योनिं न पश्यति ॥”

इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । ३ । ८३ । १३२—१३६ ।
“ततो गच्छेत् राजेन्द्र ! तीर्थं जैलोच्यविश्रुतम् ।
एष्वदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य वै वृष ! ॥
तत्राभियेकं कुर्यात् पित्रदेवास्ते रतः ।
अज्ञानात् ज्ञानतो यापि स्त्रिया वा पुरुषेण वा ॥
यत्किञ्चिदशुभं कर्म्म कृतं मानुषवृद्धिना ।
तत् सर्वं नश्येत् तत्र स्नानमात्रस्य भारत ! ॥
अश्वमेधफलञ्चापि लभते स्वर्गमेव च ।
पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात् सरस्वती ॥
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च एष्वदकम् ।
उत्तमं सर्वतीर्थानां यस्य जेदात्मनस्तनुम् ॥
एष्वदके जप्यपरो न तस्य मरणं भवेत् ।
गीतं सनत्कुमारेण यासेन च महात्मना ॥
वेदे च नियतं राजब्रह्मिणश्चेत् एष्वदकम् ।
एष्वदकात् तीर्थतमं नान्यतीर्थं ह्रस्वदह ! ॥
तस्मिंश्च तत् पवित्रञ्च पावनञ्च न संशयः ।
तत्र ज्ञात्वा दिवं यान्ति येऽपि पापकृता नराः ।
एष्वदके नश्येत् ! एवमाहुर्मनीषिणः ॥”)

एष्वदकः, पुं, (एषु महदुदरं यस्य ।) मेघः । इति
हारावली । ८० ॥ दृष्ट्वा कुक्षौ, वि ॥

एष्वी, स्त्री, (एषुः स्थूलत्वगुणयुक्ता । “वोतो गुण-
वचनान् ।” ३।१।४४ इति डीष् ।) एष्वी ।
(यथा, देवीभागवते । ३ । १३ । ८ ।

“मधुकैटभयोर्मैदसंयोगोत् मेदिनी स्मृता ।
धारणाच्च धरा प्रोक्ता एष्वी विलारयोगतः ॥”)
एष्वीर्दृष्टत्वस्त्रीकारादेननाम । यथा, अग्नि-
पुराणे ।

“दृष्टत्वमनुप्राप्ता देवी एष्वी तथोच्यते ॥”
दृष्टपुत्री । कृष्णजीरकः । इत्यमरः । २ । ६ ।
३७, २।६ । ४० ॥ (एतस्याः पद्यायो यथा,—
“कृष्णजीरः सुगन्धश्च तथेवोद्गारशोधनः ।
कालाजानी तु सुषवी कालिका चापकालिका ॥
एष्वीका कारवी एष्वी एषुः कृष्णोपकुक्षिका ।
उपकुक्षौ च कुक्षौ च दृष्टजीरक इत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वृत्ताहंमता । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनर्नवा ।
स्थूलेला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सप्तदशाक्षर-
पादकण्डोभेदः । इति कन्दोमञ्जरी ॥ अस्य
लक्षणानि कण्डः शब्दे दृष्टव्यम् ॥)

एष्वीका, स्त्री, (एष्वी + स्तार्थं कृत् ।) दृष्टदेला ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२५ ॥ (अस्याः
पद्यायो यथा,—

“एलास्थला च बहुला एष्वीका त्रिपुटापि च ।
भद्रेला दृष्टदेला च चन्द्रवाला च निष्कुटिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्थूलेला । कृष्णजीरकः । इति रत्नमाला ॥
दृष्टपुत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

एष्वीकुरवकः, पुं (एष्वी + भूमौ कुरवक इव ।)
अतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

एष्वीजं, स्त्री, (एष्वी + जायते इति । जन + डः ।)
गङ्गलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

एराकुः, पुं, (परंते इति । परं अपानशब्दे +
“परंतिन् सम्प्रसारणमसोपच ।” उणा० ३ ।
८० । इति काकुः रेफस्य सम्प्रसारणं असो-
पच ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । १७८ । २७ ।

“स भीमं सहसार्थ्य एराकुः कुपितो भृशम् ।
जयाहाजगरो याहो भुजयोर्दभयोर्वलात् ॥”)
वृक्षकः । याघ्रः । चित्रकः । इति मेदिनी ।
के, १०५ ॥ कुञ्जरः । वृत्तः । इति संक्षिप्तसारी-
णादृष्टिः ॥

एभिः, त्रि, (स्पृश्यते इति । स्पृश + संस्पर्श + “ष्टणि-
ष्टीति ।” उणा० ४।५२ । इति नि निपातनात्
साधुः ।) अल्पतनुः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । २६ । ८६ ।

“दत्ता एभिं ब्रह्मर्षी विप्रजरां
शिवान्दहां भगिनीं सुप्रसन्नाम् ।
विभावरीं सर्वभूतप्रतिज्ञां
गङ्गां गता ये त्रिदिवे गतास्ते ॥”)

खञ्जदुर्बलान्पास्थिः । इति भरतः ॥ (शुक्ल-
वर्णः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६० । ३ ।

“धेनुश्च एभिं वषभं सुरेवसम् ॥”
“एभिं शुक्लवर्णा धेनुम्” इति तद्गाथे सायनः ॥
प्राप्ततजाः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८६ । १ ।
“आयं गौः एभिर्क्रमोदसदन्तातरं पुरः ॥”)

एभिः, स्त्री, (स्पृशति त्रयजानं स्पृश्यते इति वा ।
स्पृश + “ष्टणिसृश्रीति ।” उणा० ४।५२ । इति नि
निपातनात् साधुः ।) रश्मिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अन्नम् । वेदाः । जलम् । अन्तम् ।
इति महाभारतम् । १२ । ३४१ । ४४ ॥) सुत-
पोराजपत्नी । सेव जन्मान्तरे देवकी भूता ।
इति श्रीभागवते १० स्कन्धः ॥

एभिका, स्त्री, (एभौ जले कायति शोभते इति ।
के + कः । यद्वा, एभि स्वरूपं कं जलं यत्र ।)
कुम्भिका । इति शब्दमाला ॥

एभिर्गर्भः, पुं, (एभिर्विदादयो गर्भे यस्य । यद्वा,
एभिः जन्मान्तरजातदेवकी तस्याः गर्भे उत्-
पत्तिस्थानत्वेनास्यस्येति । अच् ।) श्रीकृष्णः ।
इति हारावली । ६ ॥ (अस्यां निरुक्तिर्यथा
महाभारते । १२ । ३४१ । ४४ ।

“एभिर्गर्भे चानं वेदा आपोऽन्तं

तथा ।

ममेतानि सदा गर्भः एभिर्गर्भस्ततोऽस्माद्भवम् ॥”)
एभिर्पणी, स्त्री, (एभि स्वरूपं पणमस्याः । डीष् ।)

लताविशेषः । चाकुलिया इति भाषा । चक-
रौत इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । एषक-
पणी २ चित्रपणी ३ अक्षिपणिका ४ क्रोटु-
विन्ना ५ सिंहपुच्छी ६ कलशः ७ धावनिः ८
गुहा ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥ केचित्तु
एभिर्पण्यादिचतुष्कं चाकुलिया इति ख्याता-
याम् । क्रोटुविन्नादिपञ्चकं विरालकण्डा इति
ख्यातायामित्याहुः । एतत्तु वेदा न अदधते । ते
हि कलश्यादिशब्देन एभिर्पणीमेव गृह्णन्ति ।
एभिर्पणीं सिंहपुच्छी चित्रपणीं कटुसिंह-
पुच्छी अनयोरेकमेव दाम्नवेकायां इति केचित्तु ।
इति भरतः ॥ अपि च ।

पिष्टपणीं १० लाङ्गली ११ क्रोटुपुच्छिका १२
पूर्णपणीं १३ कलश्री १४ क्रोटुकमेखला १५
दीर्घा १६ शृङ्गालवृत्ता १७ त्रिपणीं १८ सिंह-
पुच्छिका १९ दीर्घपञ्चा २० अतिगुहा २१
छल्लिला २२ चित्रपणिका २३ । इति साङ्गे
रत्नमाला ॥ महागुहा २४ शृङ्गालविन्ना २५
धमनी २६ मेखला २७ लाङ्गलिका २८ एष्टि-
पणीं २९ दीर्घपणीं ३० । इति राजनिर्घण्टः ॥
अक्षिपणीं ३१ धावनी ३२ । इति भावप्र-
काशः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । अतीसारकास-
वातारोगक्षरीन्माद्व्रणदाहनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ त्रिदोषघ्नत्वम् । दृष्यत्वम् । मधु-
रत्वम् । सरलम् । आसरक्तातोसारद्वयमि-
नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ ग्राह्यत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥

एभिर्भद्रः, पुं, (एभौ भद्रं यस्य ।) श्रीकृष्णः ।
इति शब्दमाला ॥

एभिर्दृष्टः, पुं, (एभिर्विदादयोः दृष्टमिवावस्थ ।)
विष्णुः । इति शब्दमाला ॥ (एभि स्वरूपं दृष्ट-
मिव शुद्धायं यस्य ।) गणेशः । इति त्रिकाङ्क-
शेषः ॥

एषतो

एषी, स्त्री, (सृष्टि जलमिति । सृष्ट + निः । तनो वा डीप् ।) वारिपणी । इति शब्दरत्नावली ॥ (विवरणमस्या वारिपणीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥) कुम्भिका । इति भूरिप्रयोगः ॥

एष, उ सेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् । ङावेट् ।) उ, पर्विला एषा । इति दुर्गादासः ॥

एषत्, स्त्री, (पर्वति सिञ्चतीति । एष सेचने + “वर्षमाने एषदृष्टहन्मदिति” उणा० २ । ८४ । इति । अतिप्रत्ययो गुणाभावश्च निपात्यते । शब्ददस्य कार्यं विज्ञेयम् ।) जलविन्दः । इत्यमरः । १ । १० । ६५ ॥ यथा, “एषदृष्टविषाणाग्रेण लुठति” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

“एषत् जलविन्दस्तद्वत् अपरविण्डादना विषाणाग्रेण लुठति सङ्कटयति” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । इदं द्विवचनवद्भवचनान्तमपि भवति ॥

एषतः, पुं, (पर्वतीति । एषि सेके + “एषिरञ्जिभ्यां कित्” उणा० ३ । १११ । इति अतच् । स च कित् ।) विन्दः । इत्यमरः । १ । १० । ६५ ॥ (यथा, रघौ । ३ । ३ ।

“करीव सिक्तं एषतेः पयोमुत्तं
सुचिचपाये वनराजिपल्लवम् ॥”)

श्वेतविन्दयुक्तमृगः । इति मेदिनी । ते, १३५ ॥ तत्पर्यायः । रङ्गः २ शवलएकः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । “हरिणव्यङ्गुरङ्गकरालकृतमाल-शरभश्च दंष्ट्रा एषतचारुस्करमृगमात्रकाप्रभृतयो जङ्गला मृगाः । कषाया मधुरा लघ्वो वात-पित्तहरास्तीक्ष्णा हृदा वस्तिशोधनाश्च ॥”*) ॥ हृपदराजस्य पिता । यथा, महाभारते । १ । १३१ । १७ ।

“भरद्वाजसखा चासीत् एषतो नाम पार्थिवः ।
तस्यापि दपदो नाम तदा समभवत् सुतः ॥”

मण्डलिसर्पान्तर्गतसर्पविशेषः । यथा,—
“आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो रक्तमण्डलश्चित्र-
मण्डलः एषतो रोधपुष्प इत्यादिषु ॥” इति
सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

एषताम्यतिः, पुं, (एषतां विन्दूनां पतिर्नता इत्यनुक् समासः ।) वायुः । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । ६ । ५५ ।

“गजपतिद्वयसीरपि हेमन-
स्तुहिनयन् सरितः एषताम्यतिः ।
सलिलसन्ततिमध्वगयोपिता-
मतनुनातनुतापकृतं दशाम् ॥”)

एषताम्बः, पुं, (एषतो मृगविशेषोऽथ इव गति-साधनं वाहनो वा यस्य ।) वायुः । इत्यमरः टीकायां भरतः ॥

एषती, स्त्री, (एषत + स्त्रियां डीप् ।) श्वेतविन्द-युक्ता मृगी । इति मेदिनी । ते, १३५ ॥ (यथा, रघुः । ८ । ५६ ।

“एषतीषु विलोमलीचिन्तं
पवनाधूतजलतासु विभ्रमाः ॥”)

एषत्कः, पुं, (एष्यते सिञ्चते सिञ्च्यते इति । एष + अतिः । ततः संज्ञायां कन् ।) बाणः । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ (यथा, रघौ । ७ । १४५ ।

“अव्यर्हभागे परबाणलूना
धनुर्भूतां हस्तवतीं एषत्काः ॥”)

एषदम्बः, पुं, (एषन् मृगविशेषोऽथ इव वाहनो यस्य ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८७ । ४ ।

“स हि स्वष्टत् एषदम्बो युवा गणोऽया ईशान-
स्तवीषिभिरावृतः ॥”

राजर्षिभेदः । यथा, महाभारते । २ । ८ । १२ ।

“यश्चः सदम्बो वधश्चः एषुवेगः एषुश्वाः ।

एषदम्बो वसुमनाः क्षुपश्च सुमहाबलः ॥”

विरूपस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । ६ । १ ।

“विरूपः कंतुमान् शम्भुरम्बरीयसुतास्त्रयः ।

विरूपान् एषदम्बोऽभूत् तत्पुत्रस्तु रथौत्तरः ॥”)

एषदाण्यं, स्त्री, (एषद्भिः दधिविन्दभिः सहित-मायम् ।) मदध्यायम् । दधिमिश्रितघृतम् । इत्यमरः । २ । ७ । २४ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६० । ८ ।

“तस्माद्यज्ञान् सर्वहृतः सम्भूतं एषदाण्यम् ।
पशून्तांश्चक्रे वाययानारग्यान् ग्राम्याश्च ये ॥”
“एषदाण्यं दधिमिश्रमायम् ॥” इति तद्वाप्य
सायनः ॥)

एषद्वलः, पुं, (एषदेव बलमस्य ।) वायुश्च । यथा,—

“भुविचमरुदास्तोलः कुचैवचामरानिलः ।

एषद्वलस्तु वायुश्चः कुचैरे तु प्रमोदितः ॥”

इति शब्दमाला ॥

एषन्तिः, पुं, (पर्वति सिञ्चतीति । एष सेचने + अतिप्रत्ययः । निपातनान् साधुः ।) विन्दः । यथा,—

“पयःएषन्तिभिः सृष्टा वान्ति वाताः शनैः
शनैः ॥”

इति भरतधृतजाम्बवतीविजयकायम् ॥

एषभाषा, स्त्री, (पर्वतीति । एष सेके + कः । एषा-मृतवर्षिणी भाषा यत्र ।) अमरावती । इति शब्दरत्नावली ॥

एषाकरा, स्त्री, (एष + भावे क्तिप् । एषे सेचनाय आकीर्ण्यते इति । आ + क + अप् + टाप् । प्रातः मन्थयाश्चास्या उपरि जलमेतनादेव तथात्वम् ।) क्षुद्राशिला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वाटखारा इति भाषा ॥

एषातकं, स्त्री, (एषन्तं एषदाण्यम् आतकते हस-तीति । तक् + अच् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) दधियुक्तघृतम् । इति हेमचन्द्रः ॥

एषोदरः, त्रि, एषद्वरं यस्य । (“एषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥” ६ । ३ । १०६ । इति तत्त्वोपः ।) मनीषादित्वात् तल्लोपः । इति दुर्गादासः ॥

“भवेद्वर्णागमाहंसः सिंहो वर्णविषयं यात् ।
वर्णादेशाच्च गूढात्मा वर्णलोपात् एषोदरः ॥”

इति गोपीचन्द्रधृतकारिका ॥

एष्ठवा

एषोदानं, स्त्री, क्षुद्रोपवनम् । मनीषादित्वात् एषत-लकारलोपः । इति मुम्बोघटीकायां दुर्गा-दासः ॥

एष्ठं, स्त्री, (एष्यते सिञ्चते इति । एष “तिथएष्ठ-गृथय्यप्रोथाः ।” उणा० २ । १२ । इति यक्-प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) शरीरपक्षा-द्भागः । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥ पौठ इति भाषा ॥ (यथा, मनी । ४ । ७० ।

“न विगर्ह्य कथां कुर्याद्द्विर्मालं न धारयेत् ।
गवाश्च यानं एष्ठेन सर्वधेव विगर्हितम् ॥”)

चरममात्रम् । इति मेदिनी । ठे, ७ ॥

(स्तोत्रविशेषः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ८ । १ । १ । ५ ।

“त्रिवृतस्तोमाद्रथन्तरं एष्ठं निरमिमीत ॥”)

एष्ठग्रन्थिः, पुं, (एष्ठस्य ग्रन्थिः ।) गङ्गुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४६ ॥ कुंज इति भाषा ॥

एष्ठतः, [स्] य, (एष्ठ + “प्रतियोगे पञ्चस्या-स्तसिः” ५ । ४ । ४४ । इत्यस्य “आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥” इति वार्तिकोक्ता तसिः ।) पश्चात् । यथा, भट्टिः । १ । २४ ।

“सं एष्ठतः प्रष्टमियाय नन्वो

हिंसेषु दीप्रास्त्रधरः कुमारः ॥”

एष्ठदेशे । (यथा, मनी । ८ । ३०० ।

“एष्ठतस्तु शरीरस्य नीत्तमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्यात् चौर-
किल्बिषम् ॥”)

एष्ठद्विष्टः, पुं, (एष्ठे द्विष्टिर्दर्शनं यस्य ।) भक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

एष्ठमांसादः, त्रि, (एष्ठे परोक्षे मांसाद इव । असमलमनिष्टजनकवाक्यकथनादस्य तथात्वम् ।) वाक्याभिधायी । इति त्रिकाण्शेषः ॥ चोगोल-खोर इति पारस्यभाषा । (एष्ठमांसमन्तीति । अण् । एष्ठमांसमन्तके, त्रि ॥)

एष्ठमांसादनं, स्त्री, (एष्ठे परोक्षे मांसादनं मांसमन्तमिव कीर्तनस्यास्यानिष्टजनकत्वात् ।) परोक्षे दोषकीर्तनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६५ ॥ तद्वति, त्रि ॥ (एष्ठमांस + अद् + कर्त्तरि ल्युट् । एष्ठमांसमन्तके, त्रि ।)

एष्ठंशः, पुं, (एष्ठस्य वंशः वंश इव दण्ड इत्यर्थः ।) एष्ठाम्बि । पिठेर दंडा इति भाषा ॥ तत्-पर्यायः । रीटुकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ६ अध्याये ।

“तत्र एष्ठवंशसुभयतः प्रतियोगी काण्डमस्मिन्नी
कटीतरुणं नाम मर्मणी ॥” स तु मांसमा-
त्रेण भवति । इति सुखबोधः ॥

एष्ठवाट, [ह] पुं, (एष्ठं युगपार्थं वह-
एष्ठवाड्, तीति । वह + खि ।) युगपार्थंग-
वृषः । पौटे वाधा गरु इति भाषा । इत्यमरः ॥
(एष्ठं एष्ठभागं वहतीति । वह + खि । पक्षा-
द्भागवाहकः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
५५ । ३१ ।

“दारुकं एष्ठवाहन्तु कृत्वा केशव ईश्वरः ।

आग्नेयमस्त्रं संयोज्य शरं कस्मिंश्चिदीश्वरः ।
अनेन त्वा दहाम्यद्य यदि शक्नोऽसि वारय ॥”)
एष्टाश्वः, पुं, (एष्टे वाह्यं वज्रनीयद्रथमस्य ।)
भारवाहकवधः । तत्पर्यायः । स्त्रीरौ २ एष्टाः
३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०६ ॥
एष्टद्वजः, पुं, (एष्टे द्वजमस्य । द्वजस्य वक्रभावेन
एष्टगमनात् तथात्वम् ।) वनच्छागः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥
एष्टद्वजो, [न] पुं, (एष्टे द्वजमिव अस्यास्तीति ।
द्वज + इति ।) भीमसेनः । नपुंसकम् ।
सहचरः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥
एष्टोदयः, पुं, (एष्टेनोदयोऽस्य ।) मेघवृषकर्कट-
धनुर्मकरभीनलयाः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“अजो गोपतिगुम्भश्च कर्कधन्विष्टगास्तथा ।
निशामंज्ञाः स्मृताश्चेते शिषाश्चात्यं दिनात्मकाः ॥
निशामंज्ञा विमद्यनाः स्मृताः एष्टोदयास्तथा ।
शिषाः शीर्षादया स्यते मौनसोभयसंज्ञकः ॥”
एष्टा, स्त्री, (एष्टानां स्तोत्रविशेषाणां समूहः
इति । एष्ट + “प्राक्प्राग्वगवाङ्वाद् यत् ।”
४ । २ । ४२ । इत्यस्य “एष्टादुपसंख्यानम् ।”
इति वार्तिकोक्त्या यत् ।) एष्टानां समूहः ।
इत्यमरः । ३ । २ । ४२ ॥
एष्टाः, पुं, (एष्टेन वज्रतीति । एष्ट + यत् ।)
एष्टेन भारवाहकाश्च । तत्पर्यायः । स्त्रीरौ
२ । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । २२२ । ४६ ।
“एष्टानामपि चाश्वानां वाजिकानां जनार्दनः ।
दहौ शतसहस्राणि कत्याधनमनुत्तमम् ॥”
धारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३ । १० ।
“ऋतेन हि धा वृषभश्चिदक्तः
पुमां अग्निः पयसा एष्टेन ॥”
“एष्टेन धारकेण पयसाक्तः ।” इति तद्रुभाय
सायनः ॥)
एष्टिः, त्रि, (एष्टिः । एष्टोदरादित्वात् साधुः ।)
प्रष्टिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पाणिः ।
तच्च स्त्रीलिङ्गः । इत्युणादिकोषः ॥
पू, क पूर्णः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, पारयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
प, जि गि लि पालने । पूर्णः । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (क्रा०-ज्ञा०-च-पर०-सक०-सेट् ।) जि,
पूर्णोऽस्ति । खल्वद्योदिदित्यत्र पूर्ववर्त्तनात्
निष्ठातस्य नः । गि, पूणाति । स्त्री तु पूर्णि
रित्येव मनीषादित्वात् निः । लि, पिपत्ति ।
इति दुर्गादासः ॥
पेचकः, पुं, (पचति पचते वा । पच +
“पचिमन्थोरिच ।” उणा० ५ । ३७ । इति
बुन् । उपधाया अत इच् ।) पचिविशेषः ।
पेचा इति भाषा । तत्पर्यायः । उलूकः २
वायगारातिः ३ । इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥
शक्राश्वः ४ दिवाश्वः ५ वक्रनासिकः ६ हरि-
नेत्रः ७ दिवाभीतः ८ नखाशी ९ पीयूः १०

वर्धरः ११ काकभीतः १२ नक्तचारी १३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ निशाचरः १४ कौशिकः
१५ रूपनाशनः १६ पेचः १७ रक्तनासिकः १८
भीरुकः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ करिपुच्छ-
मूलोपान्तः । गुदाप्लादकमांसपिण्डविशेषः ।
इत्यमरः । ३ । ३ । ६ ॥ पर्यङ्कः । यूकः । इति
विश्वः ॥ मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥
पेचको, [न] पुं, (पेचकोऽस्यास्तीति । पेचक +
इति ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥
पेचिलः, पुं, (पच + बाहुलकात् इलच् अत
इच् ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पेचु, स्त्री, (पचते इति । पच + उन् । अत
इलच् ।) पेचुली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पेचुली, स्त्री, (पचते इति । पच + उलच् अत-
इलच् गौरादित्वात् ङीष् ।) शाकभेदः । कचु
इति ख्यातः । यथा,—
“कचुकं पेचुली पेचु नाडीको विश्वरोचनः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पेटः, पुं, (पेटतीति । पिट् + अच् ।) प्रहस्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पेटके, स्त्री । इत्यमरः ।
२ । १० । ३० ॥
पेटकः, पुं, (पेटतीति । पिट् + ण्वल् ।) वंश-
वेजादिमयसमुद्रकपायः । पेटारी इति पेटो
इति पेटा इति च ख्यातः । तत्पर्यायः ।
पिटकः २ पेटा ३ मञ्जुषा ४ । इत्यमरः । २ ।
१० । ३० ॥ आद्यौ स्वल्पपेटिकायाम् । परौ
महापेटिकायामिति स्वाभी ॥ समूहः । इति
मेदिनी । के, २१७ ॥
पेटाकः, पुं, (पेटक + एष्टोदरादित्वात् साधुः ।)
पेटकः । इति भरतहिरूपकोषः ॥
पेटिका, स्त्री, (पिटतीति । पिट् + ण्वल् । कापि
अत इलच् ।) वृक्षविशेषः । पेटारि इति
भाषा । तत्पर्यायः । कुबेराक्षी २ कुलिङ्गाक्षी
३ कण्ठावृन्तिका ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा,—
“पेटिकाश्ललेपाश्च योनिभिन्नाप्रशास्यति ॥”
इति त्रैलोक्यकप्रपाणसंग्रहे योनिव्यापहधि-
कारे ॥)
पेटो, त्रि, (पेट + गौरादित्वात् ङीष् ।) पेटकः ।
इत्यमरः । २ । १० । ३० ॥
पेटा, स्त्री, (पेटा । एष्टोदरादित्वात् साधुः ।)
मञ्जुषा । महापेटिका । इत्यमरभरतौ ॥
पेण, ऋ पेवे । गतौ । ऋषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अधे अक०-सेट् ।) ऋ,
अपिपेणत् । पिपेणत् । इति दुर्गादासः ॥
पेत्वं, स्त्री, (पीयते इति । पा पाने + “अन्त्येभ्यो
ऽपि ण्ङास्ते ।” उणा० ४ । १०५ । इति
इलच् ।) अमृतम् । घृतम् । इत्युणादिकोषः ॥
(पुं, पतनशीलः पथः । क्रागः । यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । २६ । ५८ ।
“सावित्रो वारुणः कण्ठ्य एकश्रुतिपात् पेत्वं ॥”
“पेत्वं पतनशीलो वेगवान् पथः ॥” इति
तद्भाष्ये महीधरः । तथाच ऋग्वेदे । ७ । १८ । १७ ।

“सिंहं चित् पेत्वेना जघान ॥”

“पेत्वेन छागेन जघान घातयामास ।” इति
तद्भाष्ये सायनः ॥)

पेयं, स्त्री, (पीयते यदिति । पा पाने + कर्मणि
यत् । “इदयति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत
इत् ततो गुणः ।) जलम् । इति मेदिनी । ये,
३६ ॥ दुग्धम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अष्टविधा-
ज्ञानार्गताम्रविशेषः । यथा,—
“भोक्तुं पेयं तथा चूयं लेयं खाद्यं चर्वणम् ।
निष्येयश्चैव भक्ष्यं स्यादन्नमष्टविधं स्मृतम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

पातये, त्रि । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥ (यथा,
महाभारते । १४ । ४४ । १० ।

“सर्वथा भक्ष्यभोण्यानामन्नं परममुच्यते ।
द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां पेयानामाप उत्तमाः ॥”)

पेया, स्त्री, (पीयते इति । पा + यत् । ततश्चाप् ।)
सिक्थसमन्वितपेयद्रव्यम् । अस्या गुणाः ।
“पेया स्वेदामिजननी वातवर्त्तोऽनुलोमनी ।
क्षुत्तृणाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगविनाशिनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥

मिश्रेया । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आणा । अच्छ-
मण्डम् । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥

पेयूषः, पुं, स्त्री, (पीय पाने + “पीयेरूप्यत् ।”
उणा० ४ । ७६ । इति ऊघन् बहुलवचनान्
गुणः ।) अभिनवं पयः । इत्यमरः ॥ नव-
प्रसूताया गोः सप्तदिनाभ्यन्तरीणदुग्धम् । यथा,
“आसप्तरात्रप्रभवं क्षीरं पेयूष उच्यते ॥”

इति हारावली ॥

“पीयते पेयूषः पीङ्गु पाने नाम्नीति यूषः सृङ्ख-
न्वान्तः क्षौवश्च । पीयतश्च अथ पीयूषपेयूषे नवं
सप्तदीनावधीति शब्दार्णवः ॥” इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ६ ।
“शूलं गव्यं च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्त्तयेत् ॥”)

अमृतम् । अभिनवसर्पिः । इत्युणादिकोषः ॥

पेरुः, पुं, (पीयते रसानिति । पीड् पाने + “मि-
पीभ्यां रुः ।” उणा० ४ । १०१ । इति रुः ।)
वह्निः । सूर्यः । इत्युणादिकोषः ॥ सतुद्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (त्रि, रचकः । यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ७४ । ४ ।

“नरो हितमवमेहन्ति पेरवः ॥”

“नरो नेतारः पेरवः । पा रक्षणी । मापोरिखि
रुन्निति रुन्प्रत्ययः । सर्वस्य रक्षकाः ।” इति
तद्भाष्ये सायनः ॥ पूरकः । यथा, ऋग्वेदे ।
५ । ८४ । २ ।

“प्र या वाजं न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥”)

पेरोजं, स्त्री, उपरत्नविशेषः । पीरोजा इति यवन-
भाषा । तत्पर्यायः । हरिताम्रम् २ पेरजम्
३ । तद्विविधम् । भस्माङ्गं हरितश्च । तस्य
गुणाः ।

“पेरजं सुकषायं स्यान्नधुरं दीपनं परम् ।
खावरं जङ्गमश्चैव संयोगश्च यथा विधम् ॥
तत् सर्वं नाशयेत् शीघ्रं शूलभूतादिदोषजम् ॥”

पेशी

पाठान्तरं यथा,—

“पिरणं सुकषायं स्यान्नधुरं दीपनं हयोः ।

स्यावरादिविषमं स्याद्वरित्वापरं शृणु ॥

शीताङ्गं नाशयेच्छीघ्रं शूलं तिमिरभूतजम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ।

पेल, ऋ चाले । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

• (भा०-पर०-चाले अक०-गतौ सक०-सेट् ।) ऋ,

अपिपेलन् पिपेलतुः । चालः कम्पः । इति

दुर्गादासः ॥

पेलं, क्ली, (पेलति सदा चलतीति । पेल + अच् ।)

अल्लकोषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ०७५ ॥

पेलवं, त्रि, (पेलं कम्पनं वातीति । वा + कः ।)

विरलम् । अत्र सावकाशात्वं प्रकारः । इत्यमर-

भरतौ ॥ लशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११३ ॥

कोमलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

कुमारे । ५ । ४ ।

“पदं सहेतु भ्रमरस्य पेलवं

शिरौषण्यं न पुनः पतन्निगः ॥”)

पेव, ऋ ड सेवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अपिपेवन् । ड,

पेवते । इति दुर्गादासः ॥

पेशलः, त्रि, (पिश अवयवे + भावे घञ् । पिशं

जातीति । ला + कः । यदा, पेशीरस्यास्तीति ।

सिन्धादित्वात् लच् ।) चारुः । (यथा, देवी-

भागवते । ५ । ६ । ५६ ।

“महिषस्य वक्षः श्रुत्वा पेशलं मल्लिसक्तम् ।

जगाम तरसा कामं गणान्धरथसंयुतः ॥”)

सुन्दरः । (यथा, रघुः । ६ । ४० ।

“युवतयः कसुमं दधुराहितं

तदलके हलकैरपेशलम् ॥”)

दण्डः । चतुरः । कोमलः । इत्यमरभरतौ ॥

(यथा, सुकुन्दमालायाम् । २१ ।

“इदं शरीरं परिणामपेशलं

पतत्यवश्यं श्लथसन्धि जर्जरम् ।

किमौषधैः क्षिप्रसि स्रष्टु दुर्मते !

निरामयं क्षणरसायनं पिब ॥”)

धूर्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

पेशस्कृन्, पुं, (पेशो रूपान्तरं करोतीति ।

पेशस् + कृ + क्तिप् । “ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।”

६ । १ । ७१ । इति तुगागमः । अनेन गृहीतस्य

कौटस्य रूपान्तरं भवति इत्यतोऽस्य तथात्वम् ।)

कौटविशेषः । कुमिरके इति भाषा । यथा,—

“कौटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुक्षां तेन प्रवेशितः ।

याति तत्साम्भतां राजन् । पूर्वेरूपमसंख्यन् ॥”

इति श्रीभागवते । ११ । ६ । २३ ॥

पेशिः, पुं, (पिश + “ह्रपिशीति ।” उणा० ४ ।

११८ । इति इन् ।) शतकौटः । इत्युणादिकोषः ॥

अङ्गे भाषविदले च क्ली । इति संचिप्तसारे

ह्रदन्तपादः ॥

पेशी, क्ली, (पिश + इन् । वा डीष् ।) अल्लम् ।

इत्यमरः । २।५।३७ । (गर्भाविष्टनक्षत्रमयकोषः ।

यथा, सुश्रुते । १ । २६ ।

रश्म

पेषणं

“धमनीस्रोतोऽस्थितद्विवरपेशीप्रभृतिषु वा शरीर-
प्रदेशेषु ॥”) सुपककलिका । (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे । ४० अध्याये ।

“मधुकं विल्वपेय्यश्च शर्करामधुसंयुताः ।

अतीमारं निहन्त्यश्च शालीषष्टिकयोः कणाः ॥”)

मांसी । खड्गपिधानकम् । मांसपिण्डी । इति

मेदिनी । शि, १२ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

११५ । १२ ।

“तां स मांसमयीं पेशीं ददर्श जपतां वरः ॥”

(अस्याः संख्यावस्थानादयो यथा,—

“पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि-

शतानि शाखासु । कोष्ठे षट्पष्टिः । योषो

प्रयुज्यतुस्त्रिंशन् । एकैकस्यान् पादाङ्गुली

तिस्त्रिंशस्तः पञ्चदश । दश प्रपदे । पादोपरि

कूर्चसन्निविष्टास्तावत् एव । दश गुल्फतलयोः ।

गुल्फजालन्तरं त्रिंशतिः । पञ्च आनुनि । त्रिंशति-

रुरौ । दश षडङ्गणे । शतमेवमेकस्मिन् सकृद्यु

भवन्ति । एतेनेतरसकृद्यु च बाहु च आख्यातौ ।

तिस्रः पायो । एका मेढ्रे । सेवत्याश्चापरा ।

हे शृणयोः । स्फुर्योः पञ्च पञ्च । हे वस्ति

शिरमि । पञ्चोदरे । नाभ्यामेका । पृष्ठा-

सन्निविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः । षट् पार्श्वयोः ।

दश वज्रसि । अक्षकामौ प्रति समस्तात् सप्त ।

हे हृदयाभाशययोः । षट् यज्ञतन्त्रीष्टोदकेषु ।

योवायाश्चतस्रः । अष्टौ हन्वोः । एकैका काक-

लकगलयोः । हे तालुनि । एका जिह्वायाम् ।

ओष्ठयोर्द्वे । धोणायां द्वे । हे नेत्रयोः । गण्डयो-

श्चतस्रः । कर्णयोर्द्वे । चतस्रो ललाटे । एका

शिरसीत्येवमेतानि पञ्च पेशीशतानि ।

सिरास्त्रायुष्यपञ्चाणि सन्ध्यश्च शरीरिणाम् ।

पेशीभिः संज्ञतान्यत्र बलवन्ति भवन्त्यतः ॥

स्त्रीणाम् त्रिंशतिरधिकाः । दश तासां स्तनयो-

रकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिशृङ्गिः ।

अपत्यपथं चतसस्तासां प्रष्टतेऽभ्यन्तरतो हे

सुखाश्रिते वाह्ये च प्रष्टते हे । गर्भेऽष्टिद-

संश्रितास्त्रिंशतः । शुक्रार्थे प्रवेशित्यस्त्रिंश एव ।

पित्तपक्षाशयमध्ये गर्भाशयो यत्र गर्भास्त्रिंशति ।

तासां बहुलपलवस्याण्युत्पुत्रतद्वस्त्रोर्ध्वस्थिर-

रुदुष्टद्वयकक्षभाषाः सन्ध्यस्थिशिरास्त्रायु-

प्रच्छादका यथादेशं स्वभावत एव भवन्ति ॥

भवति चात्र ।

पुंसां पेश्यः पुरस्तादाः प्रोक्ता लक्षणमुष्कजाः ।

स्त्रीणामाश्रयं तिष्ठन्ति फलमस्तगतं हि ताः ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

नदीभेदः । पिशाचीविशेषः । राक्षसीविशेषः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (वादाविशेषः । यथा,

महाभारते । ६ । ४२ । ३ ।

“तथा भैरवश्च पेश्यश्च क्रकचा गोविषाणिकाः ।

सहसेवाभ्यहृत्य स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥”)

पेषणं, क्ली, पिषधातोर्भावे क्यट्प्रत्ययनिष्पन्नम् ।

चूर्णनम् । (यथा, मार्कण्डेये । १४ । ८७ ।

“अयं क्षतप्रो मिचाणामपकारी सुदुर्मतिः ।

पैटकं

तत्रकुम्भे निपतति ततो यास्यति पेषणम् ॥”)

खलम् । शतगुप्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तेकाटासिज इति भाषा ॥

पेषणिः, स्त्री, (पिष्यतेऽनेयेति । पिष + करणे

पेषणी ।) अणिः । वा डीष् ।) पेषणशिला ।

शिल इति भाषा । तत्रपर्यायः । पेषणी २ पट्टः

३ गृहाश्रमा ४ गृहकच्छपः ५ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यथा, मनुः । ३ । ६८ ।

“पञ्च सूना गृहस्थस्य चुक्षी पेषण्यपस्करः ।

फलगुणी चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन् ॥”)

पेषलः, त्रि, (पेषोऽस्यास्तीति । पेष + सिन्धादि-

त्वात् लच् ।) पेशलः । इत्यमरटीकायां भरत-

रमानाथौ ॥

पेषाकः, पुं, (पिष + आकन् ।) पेषणिः । इत्यु-

णादिकोषः ॥

पेस, ऋ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर० सक०-सेट् ।) ऋ, अपिपेसन् पिपेसतुः ।

इति दुर्गादासः ॥

पेसलः, त्रि, (पेशलः । एषोदरादित्वात् शस्य

सत्वम् ।) पेशलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पे, श्रोति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-अनिट् ।) पायति धान्यमातपेन । इति

दुर्गादासः ॥

पेङ्गुः, पुं, (पिङ्गुमे साधुः । अण् ।) कर्णः । इति

हेमचन्द्रः । ३ । २३७ ॥

पेटरं, त्रि, (पिटरं संस्कृतं पकम् । पिटर +

अण् ।) स्थालीपकमांसादि । इत्यमरः । २ । ६ ।

४५ ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ । १०० । ६३ ।

“प्रतप्तेः पेटरेऽस्मै मार्गमायूरतेतिरेः ॥”)

पेटीगमिः, पुं, सुनिविशेषः । स च स्मृतिगोत्रयोः

कारकः । इति पुराणम् ॥

पैण्डित्यं, क्ली, (पिण्डं परपिण्डं भक्ष्यतयास्त्य-

स्येति । पिण्ड + इन् । ततः घञ् ।) भैक्ष-

जीविका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पैतामहं, त्रि, (पितामहस्येदम् । पितामह +

“तस्येदम् ।” ४।३।१०० । इत्यण् ।) पितामह-

सम्बन्धिनादि । यथा, कात्यायनः ।

“पैतामहश्च पित्राश्च यच्चान्यत् स्वयमर्जितम् ।

दायादानां विभागेषु सर्वमेतद्विभज्यते ॥”

बृहस्पतिः ।

“पैतामहं ज्ञतं पित्रा स्वशक्या यदुपार्जितम् ।

विद्याश्रीयादिना प्राप्तं तच्च स्वान्यं पितुः

स्मृतम् ॥”

इति दायभागः ॥

पैटकं, त्रि, (पितुरागतं पितुरिदं वेति । पितृ +

ठञ् ।) पितृसम्बन्धि । इति शब्दमाला ॥

यथा, मनुः ।

“ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।

भजेरन् पैटकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥”

मनुविष्णु ।

“पैटकं यदा द्रव्यमनवाप्तमवाप्नुयात् ।

न तन् पुत्रैर्भजेत् सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥”

पैष्टिकः

पैष्टीनमिः ।
 “पैष्टके विभक्त्यमाने दायान्ते समी विभागः ॥”
 नारदः ।
 “श्रीयभायाधने हित्वा यच्च विद्याधनं भवेत् ।
 अंग्येताभ्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पैष्टकः ॥”
 इति दायभागः ॥
 पैष्टकभूमिः, स्त्री, (पैष्टकी पितृसम्बन्धिनी
 भूमिः ।) पितृसम्बन्धिन्याम् । तस्या माहात्म्या
 यथा,—
 श्रीभगवानुवाच ।
 “भवींश्च यादवेः सार्द्धं प्रविश हारकापुरीम् ।
 मनुपित्रा मातृभिः सार्द्धं माहेन्ने च चणो वृष ।”
 उग्रसेन उवाच ।
 वामदेव न यास्यामि भूमिं तां पैष्टकीं पुनः ।
 सञ्जतीर्यपरी शुद्धा देव कर्मेणि पैष्टके ॥
 पारक्ये भूमिदेशे च पितृणी निजपेत्तु यः ।
 तद्भूमिस्वामिपितृभिः आह्वकर्म निश्च्यते ॥
 पितृणी निष्कलं आह्वं देवानामपि पूजनम् ।
 किञ्चित्फलप्रदश्चैव सम्पूर्णं पैष्टके स्थले ॥
 पुत्रपौत्रकलत्रेभ्यः प्राणेभ्यः प्रियसो सदा ।
 दुर्लभा पैष्टकी भूमिः पितृमातृगरीयसी ॥
 तत् शस्यश्च पवित्रश्च देवे कर्मेणि पैष्टके ।
 क्रीतश्च तद्धते दानं परदत्तमशुद्धकम् ॥
 स्त्रियते पैष्टकीभूम्या तीर्थतुल्यफलं लभेत् ।
 गङ्गाजलसमं पुनं पितृस्वानोदकं हरे ॥
 तत्र स्नात्वा जले पुनं गङ्गास्नानफलं लभेत् ।
 पितृणी तपणं तत्र पवित्रं देवपूजनम् ॥
 पैष्टकी जन्मभूमिश्चैव फलं तद्विगुणं लभेत् ।
 पैष्टकीभूमितुला च दानभूमिः सतामपि ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०३ अध्यायः ॥
 पैष्टवस्त्रियः, पुं, स्त्री, (पितृवसुरपत्यमिति । पितृ-
 वस्त्र + “एकं लोपः ।” ४।१।१३३ । इति
 चापकत्वात् एक अस्मत्तोपश्च ।) पितृ-
 भगिनीपुत्रः । इत्यमरः । २।६।२५ ॥ पिम्-
 तुतभाइ इति भाषा ॥ (स्त्रियां ङीप् । पितृ-
 भगिनीपुत्री । यथा, मनुः । ११।१७० ।
 “पैष्टवस्त्रियं भगिनीं स्वस्यो मातुरेव च ।
 मातुश्च भ्रातृस्त्रियं गत्वा चान्द्रयणश्चरेत् ॥”)
 पैष्टवस्त्रियः, पुं, स्त्री, (पितृवसुरपत्यमिति । “पितृ-
 वस्त्रमुक्त्वा ॥” ४।१।१३२ । इति ङ् ।)
 पितृभगिनीपुत्रः । इत्यमरः । २।६।२५ ॥
 पिस्तुत भाइ इति भाषा ॥
 पैष्टः, त्रि, (पितात् आगतं पितृस्य श्रमं
 कोपनं वेति । पितृ + अण् ।) पितृजयाधिः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माधवनिदाने
 गुल्माधिकारे ।
 “कटुस्त्रीक्ष्णोष्णविदाहिरुक्-
 क्रोधातिमशार्कहृताश्रंसा ।
 आमाभिघातो रुधिरश्च दुष्टं
 पैष्टस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥”)
 पैष्टिकः, त्रि, (पितृने निर्वृत्त इति । पितृ +
 ठञ् ।) पितृजयाधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, चरके चिकित्सास्थाने २० अध्याये ।
 “प्रतनं कासमानश्च ज्योतीर्षीय च पश्यति ।
 श्लेष्माणं पित्तसंलृप्तं निहीवति च पैष्टिके ॥”)
 पैत्रं, स्त्री, (पितुरिदमिति । पितृ + अण्)
 पितृतीर्थम् । अङ्गुलतर्ज्ज्योर्मध्यम् । इत्यमरः ।
 २।७।५१ ॥ पितृसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा,
 महाभारते । ७।१६६।७१ ।
 “स्त्रियं याम्यं वारुणं वेत्तपालं
 पैत्रं त्वाहं कर्म सौम्यश्च तुभ्यम् ।
 रूपं ज्योतिः शब्दमाकाशवायुः
 स्वर्गः स्वादां सलिलं गन्ध उर्वारः ॥”)
 पैत्राहोरात्रः, पुं, (पैत्रः अहोरात्रः ।) पितृ-
 लोकस्य दिवारात्रिः । स तु मनुष्यमाने मासे-
 कं भवति । यथा —
 “मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण देवतः ॥”
 इत्यमरः । १।४।२१ ॥
 पैलः, पुं, (पीलाया अपत्यमिति । पीला +
 “पीलाया वा ।” ४।१।१२८ । इति अण् ।)
 सुनिविष्टः । स च ऋग्वेदी यथा,—
 “तत्रगं वेदधरः पैलः सामगो जैमिनिः कविः ।
 वैशम्पायन एवैको निष्णातो यजुषासुतः ॥
 अथर्वज्ञिरसामासीत् सुमन्तुर्दारुणो मुनिः ।
 इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥
 पैशाचः, पुं, (पिशाचस्यायमिति । पिशाच +
 अण् ।) अष्टप्रकारविवाहान्तर्गताष्टमविवाहः ।
 यथा याज्ञवल्क्यः । “पैशाचः कन्यका कृत्वा ।”
 कृत्वा माह मनुः । ३।३४ ।
 “सुप्तं मत्तां प्रमत्तां वा रह्यो यत्रोपगच्छति ।
 स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽयम् ॥”
 इत्युदाहृतत्त्वम् ॥
 पिशाचसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (राजमकायान्तगत-
 कायविशेषः । तत्तल्लगं यथा,—
 “उच्छिष्टाहारता तेज्ज्यां साहसप्रियता तथा ।
 स्त्रीलोलुपत्वं नेलज्ज्यां पिशाचकायलक्षणम् ॥”
 इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)
 पैशुन्यं, स्त्री, (पिशुनस्य भावः । पिशुन + प्राप्-
 णादित्वात् ण्यच् ।) पिशुनता । खलता । तच्च
 दशविधपापान्तर्गतवाद्यायपापविशेषः । इति
 तिथितत्त्वम् ॥ यथा,—
 “पैशुन्यं साहसं दाह इषास्यार्थदूषणम् ।
 वाग्दण्डश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽयम् ॥”
 इति मनौ । ६।४८ ॥
 अस्य विवरणं पातकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पैष्टः, त्रि, (पितृस्येदमिति । पितृ + अण् ।)
 पितृसम्बन्धी । यथा,—
 “यत्पदन्तकः पुष्टा पैष्टमिति सदा चरम् ।
 अयोर्नृश्वरसामान्यात्तुल्योऽत्र विधीयते ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 पैष्टिकं, स्त्री, (पितृ + ठञ् ।) पितृनी । अङ्गु-
 इति आपूपिकशब्दटीकायां भरतः ॥ मय-
 विशेषः । यथा । रूपमाधीकादिजनिते महा-

पोटा

त्यये लिङ्गपैष्टिकादि ऋदु मयं हेतुविपरीत-
 मेव ॥ इति विजयरत्नितः ॥ (यथा च सुश्रुते
 सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
 “पाललाः श्लेष्मजननाः शङ्कुः कफपित्तलाः ।
 वीर्योष्णाः पैष्टिका भक्ष्याः कफपित्तप्रको-
 पकाः ॥”)
 पैष्टी, स्त्री, (पितृने निर्वृत्तमिति । पितृ + अण् +
 ङीप् ।) विविधधान्यविकारजा मदिरा । तस्या
 गुणाः ।
 “पैष्टी कटुस्त्रीक्ष्णा स्यादीषह्रीहीममापरा ।
 वातहत कफक्षत्वीधित्तलज्जोहनी च सा ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा च हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ।
 “गौह्री माध्वी तथा पैष्टी निर्यासा कथिता-
 परा ।
 इति चतुर्विधा ज्ञेयाः सुरास्तासां प्रभेदकाः ॥”
 “पैष्टी सन्दीपनी वक्ष्या कफक्षहातनाशिनी ।
 पित्तला पाक्षुरोगाणां कारिणी बहुधा
 मता ॥”)
 पोगण्डः, पुं, (पुनातीति । पू + विच् । पौः शुद्धो
 गण्डो यस्य ।) दशवर्षीयबालकः । यथा,—
 “रोगी बृहस्पति पोगण्डः कुर्वन्त्यन्यैर्ज्ञैस्तं सदा ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वे अक्षपुराणम् ॥
 पोगण्डः, त्रि, (पौः गण्ड एकदशोऽयम् ।) अपो-
 गण्डः । स्वभावतो न्यूनाधिकारः । ऊनविश-
 त्वङ्गुलीकैकविंशत्यङ्गुलीकादिजनः । यथा ।
 पोगण्डो विकलाङ्गः स्यादिति हलायुधः ।
 पोगण्डो विकलाङ्गकः । इति रत्नकोषः । इत्य-
 मरटीकायां भरतः ॥
 पोटा, पुं, (पुट्यतेति । पुट संक्षेपे + आधारे
 घञ् ।) वैष्णभूमिः । इति जटाधरः ॥ (पुट-
 क्षेपे + भावे घञ् ।) संक्षेपः । इति पोटागल-
 शब्दटीकायां भरतः ॥
 पोटागलः, पुं, (पोटेन संक्षेपेण गलतीति । गल +
 अच् ।) गलः । काशः । इत्यमरः । १२।४।६२ ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “पोटागलो बृहत्काशः काकेशुः स च खड्-
 गकः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 मत्स्यः । इति मेदिनी । खे, १५७ ॥ (सर्पजातन्त-
 र्गतवेकरत्नसर्पप्रभेदः ॥ “राजिलेन गोनस्यां
 वैपरीत्येन वा जातः पोटागलः ।” इति सुश्रुते
 कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)
 पोटाजिका, स्त्री, (पोटेन संक्षेपेण लीयते इति ।
 ली + ङः । ततः स्वार्थे कन् टाप् अत इत्वच् ।)
 संक्षेपवस्त्रादि । इति कैचित् ॥ पुटुलि इति
 भाषा ॥
 पोटा, स्त्री, (पुटति स्त्रीपुरुषस्वरूपं संक्षेप-
 तीति । पुट + अच् । टाप् च ।) स्त्रीपुंस-
 लक्षणा । इत्यमरः । २।६।१५ ॥ स्त्रीपुंसयो-
 र्लक्षणं चिह्नं स्तनश्लेष्मादिरूपं यस्यां सा ।
 इति भरतः ॥

पोतब

पोटिकः, पुं. (पोटः संज्ञोद्योऽस्यस्येति ठन् ।)
विष्कोटिकः । इति केचित् ॥ (विस्कोटकशब्दे-
ऽस्य विवृतिर्ज्ञातया ॥)

पोटली, स्त्री, (पोटेन संज्ञेयिण लीयते इति ।
ली + ङः । एषोदरादित्वात् साधुः । डीप् ।)
पोटलिका । वस्त्रबद्धयम् । पुंल्लि इति
भाषा । यथा,—

“युद्धार्थं त्रिफलाकाये गृह्यथाः काय एव वा ।
होलायन्ते पुरः पाथ्यः पोटुल्यावस्त्रबद्धया ॥”
इति वैद्यकम् ॥

पोडुः, पुं, (पुड्तीति । पुड् + उन् ।) कपाला-
स्थितम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोतः, पुं, स्त्री, (पुनातीति । पू + “हसिन्प्रिण-
वामिदमिलपूधूर्विभ्यस्तन् ।” उणा० ३।८६ ।
इति तन् ।) शिशुः । इत्यमरः । २।५।३८ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । १२।१३३ ।
“तत्रस्थात् स्वर्णमूलाख्याद् गिरेः संप्रिय राक्ष-
सान् ।

आनाययन् पत्तिपोतं गरुडान्वयसम्भवम् ॥”)

पोतः, पुं, (पुनाति इति । पू + “हसीति ।”
उणा० ३।८६ । इति तन् ।) वह्निम् ।
गृहस्थानम् । पोता इति भाषा । वस्त्रम् । इति
मेदिनी । त, ३० ॥ दशवर्षीयवस्त्रम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ समुद्रयानम् । जाहज इति भाषा ॥
(यथा, देवीभागवते । १।३।४२ ।
“सम्पाप्य मानुषभवं सकलाङ्गयुक्तं
पोतं भवान् वल्लोत्तरणाय कामम् ।
सम्पाप्य वाचकमहो न शृणोति मृदुः
सो वञ्चितोऽत्र विधिना सुहृदं पुराणम् ॥”)

यथा,—

“समुद्रयाने रत्नानि महामौलानि साधुभिः ।
रत्नपारीक्षकेः सार्द्धमानयिष्ये बहूनि च ॥
शुकेन सह संप्राप्तो महान्तं लवणार्णवम् ।
पोतास्तदास्ततः सर्वे पोतवाहैरुपासिताः ।
अपारे दुस्तरेऽग्राधे यान्ति वगेन नित्यशः ॥”
इति वाराहे गोकर्णमाहात्म्याध्यायः ॥

पोतकी, स्त्री, (पोत इति । पोत + इवार्थे कन् ।
स्त्रियां डीप् ।) पूतिका । इति शब्दमाला ॥
(अस्याः पर्यायो गुणाश्च यथा,—
“पोतकुपोदिका सा तु मालवाग्नतवन्नरी ।
पोतकी श्रीतला स्निग्धा श्लेष्मला वातपित्तशुक् ।
अक्षुण्णपिच्छला निद्राशुक्रदा रक्तपित्तजित् ।
बलदा रचिस्त पथ्या हृष्टमी लप्तिकारिणी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

श्यामापक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोतजः, पुं, (पोतः सम् न तु डिम्बादिरूप इति
भावः । जायते इति । जन + ङः ।) कुञ्ज-
रादिः । यथा, हेमचन्द्रः । ४।४२१ ।

“अखण्डाः पत्तिसर्पाद्याः पोतजाः कुञ्जरा-
दयः ॥”

पोतबन्धिक, पुं, (पोतेन बन्धिकः ।) बहिर्भेद्य
बाणिक्यकर्ता । नौबाणिक्यकरः । तत्पर्यायः ।

सायाधिकः २ । इत्यमरः । १।१०।१२ ।
समुद्रयानचारी ३ । इति जटाधरः ॥ नौ-
बाणिक्यकरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

पोतरक्षः, पुं, (पोतं रक्षतीति । रक्ष + “कर्म-
ण्यण् ।” ३।२।१ । इत्यण् ।) केनिपातकः ।
इति शब्दमाला ॥ हालि इति भाषा ॥

पोतलकप्रियः, पुं, (पोतलकः पञ्चतविशेषः प्रियो-
ऽस्य ।) बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पोतवाहः, पुं, (पोतं नावं वहतीति । वह +
“कर्मण्यण् ।” ३।२।१ । इत्यण् ।) वह्नि-
वाहकः । दौडि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
नियामकः २ । इत्यमरः । १।१०।१२ ॥

पोता, [ऋ] पुं, (पुनातीति । पू + “नमृनेष्ट-
त्वष्टृहोष्टपोलभ्राजामाहमाहपिलदृष्टि ।”
उणा० २।६६ । इति लृत्प्रत्ययेन निपात्यते ।)
विष्णुः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
ऋत्विक् । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
४।६।३ ।
“स सद्य परि गीयते होता मन्त्रो दिविष्टि ।
उत पोता नि वीदति ॥”)

पोताच्छादनं, स्त्री, (पोतमिवाच्छादयतीति । आ +
छादि + ल्युट् ।) वस्त्रकुट्टिमम् । इति हारावली ॥

पोताधानं, स्त्री, (आधीयतेऽनेति । ल्युट् । आधा-
नम् । पोतानां अखण्डमनुष्ठानमाधानम् ।)
जुहाखमनुष्ठानसंघातः । इत्यमरः । १।१०।१६ ॥

पोना इति भाषा । अस्य गुणाः । सुस्निग्धत्वम् ।
लघुत्वम् । रोचनत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पोतिका, स्त्री, (पोतोऽस्यस्या इति । पोत + ठन् ।
यद्वा, पूतिका एषोदरादित्वात् साधुः ।) पूतिका ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ शतपुष्पा ॥ मूल
पोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोतासः, पुं, (पोतेभ्यः शिशुभ्यः अस्यते लिट् ।
इति । अस + घञ् ।) कर्पूरविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पोत्रं, स्त्री, (पुयतेऽनेनेति । पू + “हलश्रूकरयोः
पुवः ।” ३।२।१८३ । इति डन् ।) श्रूकर-
मुख्याम् । लाङ्गलमुख्याम् । घञम् । इति
मेदिनी । रे, ६१ ॥ बहिर्भेद्यम् । इति संक्षिप्तसारो-
णादिवृत्तिः ॥ (पोलनामर्त्विजः पात्रभेदः ।
यथा, ऋग्वेदे । १।१५।२ ।
“मरुतः पिबत ऋतुना पोत्रादयज्ञं पुनीतन ।
ययं हि ला सुदानवः ॥” “पोत्रान् पोलनाम
कस्य ऋत्विजः पात्रान् सोमं पिबत ॥” इति
तद्वाक्ये सायनः ॥)

पोत्रायुधः, पुं, (पोत्रं तन्मुख्यामेव आयुधं
यस्य ।) श्रूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोत्रिण्या, स्त्री, (पोत्री श्रूकरः रथ इव गति-
साधकोऽस्याः ।) जिनशक्तिविशेषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पोत्री, [नृ] पुं, (पोत्रमस्यास्तीति । पोत्र + इनिः ।)
श्रूकरः । इत्यमरः । २।५।२ ॥ पोत्रविशिष्टे,
त्रि ॥

पोष्यपु

पोलितः, पुं, (पोतस्य अलित इति । एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) नौकावयवभेदः । तत्र-
पर्यायः । पादारकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पोलिका, स्त्री, (पोली + स्वार्थे कन् टाप् । पूर्व-
ङ्गस्त्वञ् ।) पिष्टकविशेषः । पातुला रोटो इति
हिन्दी भाषा । यथा,—

“कुण्यात् समितयातीव तन्वी पर्पटिका ततः ।
स्वेदयेत्तत्रके तान् पोलिकां तां जगृभुधाः ॥
तां खादेल्लक्षिकायुक्तां तस्या मण्डकपदगुणाः ।
तत्रकं तावा इति लोके ॥” इति भावप्रकाशः ॥

तत्पर्यायः । पूलिका २ पोलिः ३ पूपिका ४
पूपिका ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

पोली, स्त्री, (पालति महत्त्वं गच्छतीति । पूल् +
ल्ललादित्वात् णः । डीप् ।) पिष्टकविशेषः ।
तत्पर्यायः । पूपाली २ चपटो ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पोषः, पुं, पोषणम् । पुषधातोर्भावे घञ्प्रत्यय-
नियमः । यथा, भट्टिः ।

“यः सन्वेदास्मानपुषत् स्वपोषम् ॥”
(यथा, च भागवते । ३।३०।१० ।

“अर्थेरापादिनेर्गर्गा हिंसयेत्ततश्च तान् ।
पुष्पाति येषां पोषेण शेषमुग्रायधः स्वयम् ॥”)

पोषणं, स्त्री, (पुष + ल्युट् ।) पुष्टिः । इति ।
पुषधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययनियमः ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । २८।८ ।

“तद्विजातिपुष्पा पोषणं क्रयविक्रयी ।
वर्गधर्मास्त्विमे प्रोक्ताः अयन्तामाश्रमाश्रयाः ॥”)

पोषयिन्, पुं, (पोषयतीति । पुष + णिच्
+ “स्तनिष्ठथिपुषिगदिमदिभ्यो णिरिङ् ।”
उणा० २।२६ । इति इङ् ।) कोकिलः ।
भर्ता । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ पोषण-
कर्त्तरि, त्रि ॥

पोषा, [णृ] पुं, (पुष्पातीति । पुष + णच् ।)
पूतकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कौटाकरञ्ज
इति भाषा ॥ पोषणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, हरि-
वंशे । २५।१७ ।

“ताभिर्ध्याय्यस्त्रयो लोकाः प्रजाश्चैव चतुर्विधाः ।
पोषा हि भगवान् सोमो जगतो जगतीपते ॥”)

पोषवरः, त्रि, पोषकश्रेष्ठः । पोष्यु वर इति
सप्तमी तत्पुरुषसमासः ॥

पोष्यः, त्रि, (पुष्यते इति । पुष + ण्यत् ।) पोष-
णीयः । पोषितयः । पुषधातोः कर्मणि यप्रत्यय-
नियमः ॥ (यथा, राधातन्त्रे चतुर्दशपटले ।
“नन्दगोपस्य देवेशि ! लघुस्तु सन्वेदा प्रियः ।
आत्मना जायते यस्तु आत्मजः स उदाहृतः ।
पोष्यः पुत्र इति ख्यातो नन्दस्य वरवर्णिनि ॥”)

पोष्यपुत्रः, पुं, (पोष्यः पुत्रः । पोष्यत्वेनैव पुत्रत्वं
प्राप्त इत्यर्थः ।) पालनादिना सुतत्वप्राप्तः
यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १४ अध्याये ।
“अधुना क्षणिकानाञ्च घर्षा तपोयुष्मद्वयः ।
तस्मात् चक्रुस्तः प्रेम्णा कार्त्तिकश्चेति कौतु-
कात् ॥”

पौष्यपु

अथ तस्य व्यवस्था ।

“तत्राह मनुः ।

‘अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय च ॥’

अत्रिच ।

‘अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय प्रयत्नतः ॥’
शौनकः ।

‘अपुत्रो न्यतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥’

इति । तेन पुत्रोत्पत्त्या ।

‘अथैनं जानमात्रेण पुत्रो भवति मानवः ।

पितृणांमृगणश्चैव स तस्मान्मध्यमर्हति ॥’

इति मनुवचनावगतं ऋणपरिहारेऽपि तनपुत्र-

मरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्रकरणमावश्यकम् ।

अत्र पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरेव्यपलक्षणम् । तयो-

रपि पिण्डदातृत्ववशात्करत्वाविशेषात् । अन्यथा

सत्यपि पौत्रे न्यतपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरि-

ग्रहापत्तिरस्यः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यैव पुत्री-

करणमवगम्यते ॥ * ॥ स्त्रिया भर्तृगनुज्ञया

तदधिकारः । यथाह वशिष्ठः । ‘न स्त्री पुत्रं

दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यजानुज्ञानाङ्गुः ।’

इति ॥ * ॥ प्रतिनिधिरिति स च जैत्रजादि-

रेकादशविधः । यथाह मनुः ।

‘जैत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपाचरनीषिणः ॥’

इहस्मतिः ।

‘पुत्रास्तथोदश प्रोक्ता मनुना येनपूर्वशः ।

सन्तानकारणं तथामौरसः पुत्रिका तथा ॥

आय्यं विना यथा तेषां सङ्गः प्रतिनिधीकृतम् ।

तथेकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ॥’

तत्रापि कलौ न सर्वेषामभ्यनुज्ञानम् ।

‘अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्भ्यः मुरातनैः ।

न श्रव्यान्तेऽभूना कर्तुं शक्तिर्हीनतया नरैः ॥’

इति वचनान् ॥

‘दत्तौरेतरेषाम् पुत्रत्वेन परिग्रहः ।’

इत्याद्यभिधाय ।

‘इमान् धर्मान् कलियुगे वज्रानां दुर्मनीषिणः ।’

इति दत्तकैतरप्रतिनिधिनिषेधात् ॥ * ॥ अतो

दत्तकविधिविविध्यते । तत्र शौनकः ।

‘ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः ।

तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न कारयेत् ॥’

सपिण्डेऽस्ति सामान्यश्रवणान् समानासमान-

गोज्ज्वलित्यर्थः । तथा च सपिण्डाभावेऽसपिण्डः

सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इत्याध-

शकलः ।

‘सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमथापि वा ।

अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् ॥

समानगोत्रजाभावे पालयेदप्यगोत्रजम् ।

दौहित्रं भागिनेयश्च मातृव्यस्तुतं विना ॥’ इति

अन्यत्र तु न कारयेदिति ब्राह्मणातिरिक्त-

चत्तियादिसमानजातीयो दत्तको यावर्त्तते ।

यदाह मनुः ।

२३२

पौष्यपु

‘माता पिता वा दद्यातां यमद्विः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः सुतः ॥’

आपदि पुत्रप्रतिगृहीतुरपुत्रत्वे सदृशं सजा-
तीयं । यत्कमाह उड्याचवल्काः ।

‘सजातीयः सुतो ग्राह्यः पिण्डदाता स ऋक्थ-
भाक् ।

तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः स्मृतः ॥’

ग्रामाच्छादनमात्रं स लभेत तदकथित इति ।

दौहित्रं भागिनेयश्चेति दौहित्रभागिनेयनिषेधः

श्रद्धातिरिक्तविषयः । तथा च शौनकः ।

‘चत्तियाणां स्वजातीयं न गुरुगोत्रसमेऽपि वा ।

वैश्यानां वैश्यजातेषु श्रद्धाणां श्रद्धजातेषु ॥

सर्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव न चाभ्यतः ।

दौहित्रो भागिनेयश्च अदेस्तु क्रियते सुतः ॥

ब्राह्मणादिष्वेव नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् ॥’

जातिष्वेव न चाभ्यत इति नियमः सजातीय-

सम्भवे विजातीयनिषेधार्थः । अन्यथा प्रागुक्त-

कात्यायनविरोधः स्यात् ॥ * ॥ तत्रापि सन्नि-

हितमपिण्डेषु सति भ्रातृपुत्रे स एव पुत्रीकार्यं

इत्याह मनुः ।

‘सर्वेषामेकजातानामेकस्यैव पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मसुरवतीन् ॥’

इहस्मतिः ।

“यद्येकजाता बह्वो भ्रातरश्च सहोदराः ।

एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृताः ॥’

इति । अत्र यत्तदर्थेऽपि भ्रातृसुते च पुत्र-

प्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भवत्यतो न प्रति-

निधिः कार्य इत्यवगम्यते ॥ * ॥ भर्तृवंशमन्तरं

जात्या वंशान्तराभ्यन्तरेण तस्यैव स्ववंशकरत्वं

स्येति यतः समस्तस्यापि पुत्रपथोजनस्य सम्भवेन

सति सपत्नीपुत्रे न दत्तकानुपादानम् ॥ * ॥

केन पुत्रो देय इत्याह शौनकः ।

‘नेकापुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।

बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥’

द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे वंश-

विच्छेदमाशङ्क्याह बहुपुत्रेणेति । स्त्रियास्तु

जीवति भर्त्तरि तदनुमते प्रीतिरुत्ते वा तद-

नुज्ञां विनापि । यथा वशिष्ठः । ‘न स्त्री पुत्रं

दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यजानुज्ञानाङ्गुः ।’

इति । अनुमतिश्चाप्रतिषेधेऽपि भवति । अप्रति-

षिद्धं परमनुमतं भवतीतिन्यायात् ॥ * ॥ निर-

पेक्षदानमाह याज्ञवल्काः ।

‘दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥’

तथा ‘मातापितृभ्यामुत्पृष्टस्तयोरन्यतरेण वेति ॥’

अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः ।

‘शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहसूतमम् ।

अपुत्रो न्यतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥’

उपोष्य यज्जगत् पूर्वदिने कृतोपवासः । उह-

गोतमः ।

‘वाससी कुण्डले दत्त्वा उणीषं चाङ्गुलीयकम् ।

आचार्यं धर्मसंयुक्तं वेणवं वेदपारगम् ॥

मधुपर्केण संपूष्य राजानश्च द्विजान् शुचीन् ॥’

पौष्यपु

राज्ञो विप्रहृष्टत्वे ग्रामस्वामिनम् । ‘बन्धूनाञ्जय
सर्वान्स्वामिन्स्वामिनमेव च । इतिस्मरणात् ।
द्विजानिति बहुत्वं त्रित्वपर्यवसितं कपिञ्जल-
न्यायात् ।

‘वर्हिः कुशमयश्चैव पालाशश्चैधमेव च ।

एतानाञ्जय बन्धून् ज्ञातीनाञ्जय यत्नतः ॥

बन्धुनन्तेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ।

अग्राधानादिकं तत्र कृत्वाण्योत्पन्नान्तकम् ॥

दातुः समर्थं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् ।

दाने समर्थो दातास्मै यो यज्ञेनेति पञ्चभिः ॥’

दद्यादिति शेषः । बन्धून् आत्ममातृपितृबन्धून् ।

ज्ञातीन् सपिण्डान् । तथा ।

‘देवस्यत्वेतिमन्त्रेण हस्ताभ्यां परिग्रह्य च ।

अङ्गादङ्गित्वं जप्त्वा आघ्राय शिशुर्बुद्धिर्न ।

वस्त्रादिभिरलङ्क्य पुत्रच्छायावहं सुतम् ॥’

पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं नियोगादना स्वयसुत-

पादनयोग्यत्वमिति यावत् । तथा ।

‘वृत्तगीतेष्व वादोश्च स्वस्तिशब्देष्व संयुतम् ।

गृहमध्ये तमाधाय चरुं कृत्वा विधानतः ॥

यत्वाहृत्यैव चैव तुभ्यममे तृप्तेकया ॥

सोमो दददित्याभिः प्रत्यक्षं पञ्चभिस्तर्पेति ।’

उहगौतमः ।

‘पायसं तत्र माण्यश्च शतसंख्यश्च होमयेत् ।

प्रजापते न त्वदेतानितुद्दिश्य प्रजापतिम् ॥’

इति ॥

वशिष्ठः । ‘पुत्रं प्रतिगृह्णीष्यन् बन्धूनाञ्जय राजानि

निवेद्य निवेशनस्य मध्ये याहृतिभिर्हुत्वा अदूर-

बान्धवं बन्धुमभिर्गृहमेव गृह्णीयात् । सन्देहं

चोत्पत्ते दूरावस्थितं श्रद्धावत् स्थापयेत् । विज्ञा-

यते स्तेकेन बह्वं स्थापयत इति । निवेशनं गृहम् ।

सन्देह इति दूरावस्थितवान्धवस्यात्यन्तदेश-

भाषाविप्रकर्षादिना कुलशीलादिसन्देहो भव-

त्येव तथात्वे मिश्रणपर्यन्तं न व्यवहरेत् तत्र

हेतुरङ्केनेति । बन्धून् पित्रादीन् । एतदन्तर-

विधिरावश्यकः ॥ * ॥ तत्र च शौनकः ।

‘दत्तिणी गुरवे दद्याद्यथाशक्तिं द्विजोत्तमः ।

शुषो राज्याहमेवापि वैश्यो वित्तशतत्रयम् ।

शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्वयथाबलम् ॥’

राज्याहमेवराज्योत्पन्नमेकवर्षोयद्वयम् । प्रद-

द्यादहंराज्योत्पत्तेमेकवर्षोयद्वयं धनमिति उहगौतम-

स्मरणात् । उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां

सुवर्णरजतताम्राणामिति ज्ञेयम् ।

‘शतत्रयं नाणकानां सौवर्णमथ राजतम् ।

प्रदद्यात्ताम्रमथवा उत्तमादिचवस्थया ॥’

इति उहगौतमस्मरणात् ॥

सर्वस्वमेकवर्षभृतिलब्धमिति यावत् ॥ * ॥

तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह बौधायनः ।

अथ पुत्रपरिग्रहविधिं यास्यास्यामः । प्रति-

गृहीष्यन्नुपकल्पयते हे वाससी हे कुण्डले अङ्गु-

लीयकमाचार्यश्च वेदपारगं कुशमयं वर्हिः-

पर्णमयमिधमिधय बन्धूनाञ्जय निवेशनस्य मध्ये

राजनि निवेद्य परिषदि वागारमध्ये ब्राह्मणं

वागालम्बेन उपवेष्ट्य पुण्याहस्त्रिभुजमिति वाचयित्वा यद्वैयजनीलोत्तरेप्रभृति आप्रणी-
ताभ्यः कृत्वा दातुः समर्थं गत्वा मे पुत्रं देहीति
भिन्नेन दहानीतीतर आह तं परियज्जीत
धर्माय त्वा परियज्जामि सन्त्ये त्वा परियज्जा-
मीत्यथेनं वस्त्रकुण्डलादिभिरलङ्कृत्य परिधान-
प्रभृत्यमिसुखं कृत्वा पक्वा जुहोति यत्ना कृदा
कीरिणा मन्त्रमान इति पुरोऽनुवाक्यमनुय
यस्यैवं सुकृते जातवेद इति याज्यया जुहोति
अथ याहुतिभिर्हत्वा स्विष्टिजनप्रभृति सिद्ध-
माधुगुवप्रदानान् दक्षिणां ददात्येते च वाससी
एते कुण्डले एतच्चाङ्गुरीयकमेवं त्वौरस उत्प-
द्यते तुरीयभागे सम्भवतीति आहसं बौधायन
इति ॥ ॥ ॥ एवमुक्तविध्यभावे परियज्जीतस्य
तु विवाहोचितधनमात्रभागित्वं न त्वंशभागि-
त्वमित्यग्रे वक्ष्यते । तथा च मनुः ।

‘गोत्रज्जक्ये जनयितुर्न हरेद्विभक्तः सुतः ।
गोत्रज्जक्यानुगः पिण्डो अपेति दत्तः स्वधेति ॥’
एतेन दातृधने दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा
दत्तमस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दातृगोत्रनिवृत्तिश्च भव-
तीत्युच्यते । तथा च गोत्रादिनिवृत्तिरेव दर्शनात्
संस्कृत्यान् स्वसुतान् पितेति स्मरणात् ग्रहणा
नन्तरसम्भाव्यमाना एव दत्तकस्य संस्काराः
प्रतिग्रहीत्रा कार्या न पुनर्जनकेन कृतपूर्व्या
अपि निवर्त्तनीयाः ॥ ॥ यदि च तत्पूर्व-
भाविनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृतास्तदा
बीजगर्भदोषनाशावश्यकत्वेन क्रमादुरीधेन च
प्रतिग्रहीत्रैव ते समाधेयाः ॥ ॥ ॥ एवमुप-
नयनमात्रकरणेऽपि प्रतिग्रहीतुर्दत्तकपुत्रसिद्धिः ।
‘अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः ।
स्रगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभाक् ॥’
इति वशिष्ठस्मरणात् ॥

एतच्चाहमास्त्रुपतन्मुखकालाभ्यन्तरवर्ति-
परियजे बोध्यम् । अन्यथा मुखकाले अधिकार-
योग्यत्वाभावे गौणकाले अनधिकारान्न तत्सिद्धि-
रिति ॥ ॥ अत्र च जनकप्रतिग्रहीत्रोरुभयो-
रपि पुत्राभिसम्बन्धे सति दत्तकस्य द्वाप्तुव्या-
वकलेनोभयगोत्रभागित्वं विशेषतो वक्ष्यते ।
‘चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥’
एवञ्च चूडाद्या इत्यतदुक्त्यर्थं विज्ञानवहु-
ब्रीहिणा द्विजातीनामुपनयनलाभः शूद्रस्य
विवाहलाभः ॥ ॥ ॥ तथा पैठौनसिः । अथ
दत्तकक्रीतज्जन्मपुत्रिकापुत्राः परपरियजेणा-
र्जित येन जातास्तेऽसङ्गतकुलीना द्वाप्तुव्या-
यथा भवन्तीति । आर्षेण ऋष्युक्तेन परि-
यजेण । जनकग्रहीत्रोः स्त्रीकारेण द्वाप्तुव्या-
यथा भवन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ॥ अथ तत्कर्तृक-
आहुतिर्नियतः । तत्र पितुः सपिण्डीकरणान्त-
बोद्धव्याह दत्तकस्य पूर्व्यग्रहीतत्वेऽपि सत्यौ-
रस नाधिकारः । औरस पुनरुपपत्ते तेषु ज्येष्ठं
न विद्यते । इति देवकेन ज्येष्ठत्वप्रतिषेधात् ।

‘पिण्डोऽंशहरश्चैषां पूर्व्याभावे परः परः ।
इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । अन्यच्च सर्वजौरस-
वत् । जयाहे तु विशेषो यथा जातूकर्णः ।
‘औरसलोचनौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु ।
प्रत्यन्द्मिनरे कुर्युरेकोद्विष्टं सुता दश ॥’
इतरे दत्तकादयः ॥ ॥ ॥ अथ दत्तकाशौचादि-
नियतः । तत्र शुद्धदत्तकस्य तु जनककुले पर-
स्परमशौचं नास्त्येव गोत्रनिवृत्त्याशौचनिवृत्ते-
रर्थसिद्ध्यात् । द्वाप्तुव्यायणस्य तु उभयत्रैवा-
शौचमिति । अक्षपराणि ।

‘दत्तकश्च स्वयं दत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च ।
अपविद्धाश्च ये पुत्रा भरणीयाः सदैव ते ॥
भिन्नगोत्राः पृथक्पिण्डाः पृथक्शंकराः

सुताः ।

जनने मरये चैव चाहशौचस्य भागिनः ॥’
पराशरः ।

‘भिन्नगोत्रः सगोत्रो वा नीतः संस्कृत्य चैव यः ।
जनने मरये तस्य चाहशौचं विधीयते ॥’
तथा ।

‘औरसं वर्जयित्वा च सर्ववर्णेषु सर्वदा ।
क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च नृतेषु च ।
अशौचानुचिराच्च स्यात् समानमिति निश्चयः ॥’
अथ दत्तकविभागः । मनुः ।

‘पुत्रान् दादश यानाह तृणां स्वायम्भुवो मनुः ।
तेषां षड्वन्मुदायादाः षड्दायादवान्मवाः ॥
औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गृहोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्धवास्तु षट् ॥
कानोनश्च सहोदृश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयं दत्तश्च शौद्रश्च षड्दायादवान्मवाः ॥’
बौधायनः ।

‘औरसं पुत्रिकापुत्रं क्षेत्रजं दत्तकजन्मौ ।
गृहक्षेत्रापविद्धश्च रिक्त्यभाजः प्रचक्षते ॥
कानोनश्च सहोदृश्च क्रीतं पौनर्भवस्तथा ।
स्वयं दत्तं निवाहश्च गोत्रभाजः प्रचक्षते ॥’
औरस पुत्रिकापुत्र-क्षेत्रज-कानोन-गृहोत्पन्ना-
पविद्ध-सहोदृ पौनर्भव-दत्तक-स्वयमुपागत-
कृतक-क्रीतानभिधाय देवजः ।

‘एते दादश पुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः ।
आत्मजाः परजाश्चैव कृत्वा यादृक्श्रुतास्तथा ॥
तेषां षड्वन्मुदायादाः पूर्व्येऽन्ये पितुरेव षट् ।
विशेषं वापि पुत्राणामानुपूर्व्यीं विशिष्यते ॥
सर्वे हनौरसस्येते पुत्रा दायहराः सुताः ।
औरस पुनरुपपत्ते तेषु ज्येष्ठं न विद्यते ॥
तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः ।
हीनास्तुपत्नीवैयूर्यांशाच्छादनसम्भवाः ॥ ॥ ॥
वशिष्टः । तस्मिन्नेतु प्रतिग्रहीते औरस उत्प-
पद्यते स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदयिके
प्रयुक्तं स्यात् । स प्रतिग्रहीतपुत्रः आभ्युदयि-
केषु यद्वादिषु यदि औरसेन प्रयुक्तं न स्यात्
प्रभूतं धनमिति शेषः । अतश्च दत्तकग्रहणा-
नन्तरमौरसोत्पत्तौ तदौरसचतुर्थांशविधिविशि-
ष्टो दत्तकविषयो ज्ञेयः । तथा देवककात्या-

यनवचने तृतीयांशग्रहणविधिरित्युक्तग्रहण-
दत्तकविषयो वाच्यः ।

‘उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य हि दत्तमः ।
स हरेतेषु तद्वक्तृ सन्माप्नोऽप्यन्यगोत्रतः ॥’

इति मनुवचनेन कवाक्यत्वात् । गुणेर्जातिविद्या-
चारैः । तथा केनापि सुमित्रा दत्तकस्य वन्मु-
दायादत्वमन्येन चादायादत्वमुक्तं तत्र गुणवद-
गुणवद्भेदेन समाधेयं एवं दत्तकस्य धनग्रहणादौ
सुमित्रेदेन पूर्व्यापरोक्तिवैषम्यं गुणागुणविवेके-
नापास्तं एतेनौरसस्य भ्रात्रादिधने येनैव भ्रात्र-
त्वादिना सम्बन्धेन अधिकारित्वं तादृशेनैव
सम्बन्धेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवमुचि-
तांशभागित्वमवधेयम् । एवं धनिनः पुत्रान्तर-
सत्त्वे नृतपिण्डकदत्तकपौत्रस्यापि दत्तको-
चितांशभागित्वम् । तदसत्त्वे सर्वहरत्वमपीति ।
न च पौत्रस्य स्वपिण्डयोग्यांशभागित्वं नियमात्
दत्तकग्रहीतुः पितामहौरससत्त्वे तादृशपिण्डव्य-
तुल्यत्वेवांशस्य तदयोग्यत्वात् दत्तकपौत्रः
पिण्डव्यतुल्यमेवांशं लभतामिति वाच्यम् । पुत्र-
कस्य दत्तकत्वे चतुर्थांशः पौत्रस्य तु तथाल्पे
समानांश इति वैषम्यात् । ततश्च स्वमान-
रूपस्य पितुर्थादृशांशः शास्त्रमिदंस्त्वैव
स्वपिण्डयोग्यांशतेति यथोक्तमेव साधु । एवं
रौतिः प्रपौत्रेऽप्यनुसर्जयेति ॥ ॥ ॥

‘औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
गृहोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागाह्वास्तनया इमे ॥
कानोनश्च सहोदृश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
स्वयंदत्तश्च दासश्च षडिमे पुत्रपांसनाः ॥
अभावे पूर्व्यपूर्व्येषां परान् समभिधेययेत् ।
पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत् ॥’
तथा ।

‘न क्षेत्रजार्होस्तनयान् राजा राज्येऽभिधेययेत् ।
पितृणां शोधयेन्नित्यमौरसे तनये सति ॥’ इति ।
एतावता प्रवक्ष्येनाभिहितो योऽर्थः क्षेत्रजदत्त-
कादीनामौरसेन सह विभागप्रकारः स तु
शूद्रस्य न सम्भवति तस्य तु ।

‘दास्या वा दासदास्या वा यः शूद्रस्य सुतो
भवेत् ॥

शोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्म्मो यवस्यतः ॥’
इति मनुवचनेन जातोऽपि दास्या शूद्रेण
कामतोऽंशहरो भवेत् ।

‘नृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वहंभागिनम् ।
अभाटको हरेत् सर्वं दुहितया सुतादृते ॥’
इति याज्ञवल्क्येन च दासीपुत्रस्याप्यौरसेन
समांशाभिधानेन पितुरनन्तरं भ्रातरहितस्य
तस्यैव दौहित्रेण सह विभागदर्शनेन च दक्षा-
पूपायितं सति पितरि क्षेत्रजदत्तकादीना-
मौरसेन समांशोऽसति तु तदहंशः अन्यथा यत्र
च क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसचतुर्थांशित्वं तत्र
तदपेक्षया अन्यन्तविप्रलयाधिकारस्य दासी-
पुत्रस्यौरससमांशित्वमिति महद्वैषम्यं स्यात्
एवं चतुस्र क्षेत्रजादिषु सद्योऽपि पत्नीकन्यो-

पौखं

दीहिनाधिकारे कल्पाधिकारविधिवाधापत्ति-
स्तेन दीहित्रपथेनाधिकारिण्यद्वलायां तदेक-
तमे सत्यपि न दामोपुत्तस्य सर्वहरत्वं किल
तनममांशः । अतएव ।
'दत्तपथे यथा ज्ञाते कदाचित्त्वोरमो भवेत् ।
पितृवित्तस्य सर्वस्य भवेत्तं समभागिनौ ॥'
इत्यपि वचनं श्रद्धाविषय एव योजनीयम् ॥ * ॥
अथान्यपक्षप्रभृतिपुत्राणां धनानधिकारितया
तदौरसस्यैव यथोक्तं फितामहधनभागित्वश्रुतेन
तद्व्यवहृतदत्तकपुत्रादेः पितृमहधनाधिकारः
किल भरणमात्रं अस्यादिभाष्याणां भरणविधा-
नेन तद्व्यवहृतस्य दण्डापूर्वाधित्वान्न तथा अन्त-
रपदवादीननधिकारिपुत्रानभिधायिह ।
'औरसस्यैव ज्ञातस्यैव निहंषि भागहारिणः ।
अपुत्रयोपितस्यैव भर्त्तयाः साधुव्रतयः ॥
मुताश्चैव पभर्त्तया यावन्न भर्त्तमानं कृताः ॥'
एव दत्तकव्यवहृतानन्तरौरसस्यैव मह दत्त-
कस्य विभागदर्शनात् सद्यौरसस्यैव गृहीतस्य तु
नांशभागित्वमिति । तथा विधानं विना परि-
गृहीतस्यापि नांशभागित्वमित्याह ।
'तस्मिन् ज्ञाते मुत दत्ते न कृते च विधानके ।
तत्सुतस्तस्य वित्तस्य यः स्वामी पितुर्गणना ॥'
मनुः ।
'अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् ।
विवाहविधिभाजं तं न कुण्यात्तनभाजनम् ॥'
इति ।
अन्यजातीयदत्तकस्यापि नांशभागित्वमित्याह
'यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि मुतः काचित् ।
अंशभाजं न तं कुण्यात्तु श्रौतं कस्य भवं हितम् ॥'
इत्युक्तपायमित्यास्तां विस्तारः ॥" इति दत्तक-
चन्द्रिका ॥
पौष्यवर्गः, पुं, (पौष्याणां प्रतिपालनीयानां वर्गः)
प्रतिपालनीयवर्गः । स तु मात्रादिः । यथा,—
"माता पिता गुरुः पत्नी त्वपत्यानि समाश्रिताः ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पौष्यवर्गोऽयमौ नव ॥"
इति काशीखण्डम् ॥
अपि च ।
"माता पिता गुरुर्भाता प्रजादीनः समाश्रिताः ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पौष्यवर्गोऽयमौ नव ॥"
भरणं पौष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरकं पीडनं चास्य तस्माद्व्यजेन तं भरेत् ॥"
इति गारुडं ११५ अध्यायः ॥
पौसवनं, स्त्री, (पुंसवनमेव । स्वार्थे अण् ।) पुं-
वनसंस्कारः । इति भूरिप्रयोगः ।
पौखं, स्त्री, (पुंस इदम् । पुंस + "स्त्रोपुसाभ्यां
नञ्छञी भवनान् ।" ४ । १ । ८७ । इति
खण् ।) पुंस्त्वम् । इति शब्दमाला ॥ (धैर्यम् ।
यथा, भागवते । ४ । २६ । २६ ।
"का देवरं वशगतं कुसुमास्त्रवेग-
विभ्रस्तपौखसुशती न भजेत क्वथि ॥"
त्रि, पुंस भवः । पुंस आगतः । यथा, भाग-
वते । ३ । १५ । ४५ ।

२३८

पौण्डकः

"पौखं वपुर्दृशयानमन्यसिद्धे-
रौत्तिकेः समगणन् युतमष्टभोगेः ॥"
स्त्रियां ङीप् । पुरुषयोग्या । पुरुषहिता । यथा,
भट्टिः । ५ । ६१ ।
"सङ्गच्छ पौखि स्त्रेणं मां युवानं तरुणी शुभे ॥"
पौण्डकं, स्त्री, (पौण्डकस्य भावः । पौण्डक +
अण् ।) अवस्थाविशेषः । यथा,—
"कौमारं पञ्चमाष्टान्तं पौण्डकं दशमावधि ।
केशोरमापञ्चदशान् यौवनञ्च ततः परम् ॥"
इति दशमस्कन्धायदादशाध्यायस्य सप्तविंश श्लोक-
टीकायां औधरस्वामिधृतवचनम् ॥ (पौण्डका-
वस्थावति तदवस्थासम्बन्धिनि च त्रि । यथा,
भागवते । ३ । ३१ । २८ ।
"इत्थं श्रीशं भुक्ता दुःखं पौण्डकमेव च ॥")
पौण्डरीकं, स्त्री, (पण्डरीकमिव । पण्डरीक +
"शर्करादिभ्योऽण् ।" ५ । ३ । १०७ । इत्यण् ।)
प्रपौण्डरीकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुष्ठ-
विशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ५ अध्याये ।
"तत्र वातेनारुणं पित्तेनौडस्यैजिह्वकपाल-
काकणकानि । श्लेष्मणा पौण्डरीकं ददकृ-
ञ्चात् ॥" पुं, यज्ञविशेषः । यथा, महा-
भारते । १३ । १०७ । ३६-३७ ।
"यस्तु संधत्तरं चासौ भुङ्क्ते र्हन्यष्टमे नरः ।
देवकाव्यपरो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम् ॥
पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।
पञ्चवर्णानभश्चैव विमानमधिरौहति ॥")
पौण्डर्यं, स्त्री, (पण्डर्यमेव । स्वार्थे अण् ।) पुण्ड-
र्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्य
पर्यायो गुणाश्च ।
"प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यं चक्षुषं पौण्डरीयकम् ।
पौण्डर्यं मधुरं तित्तं कषायं शुक्लं हिमम् ।
चक्षुषं मधुरं पाकं वर्णं पित्तकफप्रणुत् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पौण्डः, पुं, देशभेदः । तस्यैव इति स्थानः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (सोऽस्य अभिजनस्तस्य राजा
वा । अण् । तद्विशेषः । यथा, हरिवंशे ।
"पाण्डं पौण्डं कालङ्गञ्च मात्स्यञ्चैव जनार्दनः ।
जघान संहितान् सत्त्वान् ————— ॥"
पौण्डदेशोद्भव, पुंभूम्ब । यथा, हरिवंशे ।
११६ । ५२ ।
"अङ्गवङ्गकलिङ्गैश्च साङ्गं पौण्डैश्च धीर्यवान् ।
निर्ययौ चेदिराजस्तु भ्रातृभिः स महारथैः ॥"
भौमसेनस्य शब्दः । यथा,—
"पौण्डं दभौ महाशक्तं भौमकर्मा वृकोदरः ॥"
इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । १५ ॥
(पुङ्गि खण्डने + "स्फायितञ्चोति ।" उणा० २ ।
१३ । इति रक् । ततः प्रज्ञादण् ।) इच्छुभेदः ।
इति रत्नमाला ॥ पुङ्गि इति भाषा ॥
पौण्डकः, पुं, (पौण्ड एव । स्वार्थे कण् ।) इच्छु-
भेदः । पुङ्गि आक इति भाषा । (यथा,—
"पौण्डको भौरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ।
कातारस्तापसेच्छुश्च काष्ठेच्छुः स्रुचिपञ्चकः ॥

पौनःपु

नेपालो दीर्घपञ्च नीलपीरोऽथ कोशकृत ।
इत्येता जातयः स्त्रीत्यादगुणान् वक्ष्याम्यतः—
परम् ॥"
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥)
अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । वृष्यत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । मधुरत्वम् । वृंहणत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
(गुणान्तरमस्य यथा,—
"वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः ।
सुशोतो वृंहणो वल्यः पौण्डको भौरुकस्तथा ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
पौण्डदेशीयवृषः । यथा, महाभारते । २।३।१०।
"पौण्डको वासुदेवश्च वङ्गः कालिङ्गकस्तथा ॥"
जातिविशेषः । पुङ्गि इति भाषा । स च श्रौष्टि-
कायां वेश्याज्जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
(पौण्डदेशोद्भवश्चत्विर्विशेषः । स तु क्रियालोपा-
दिना श्रद्धत्वमापन्नः । यथा, मनुः । १० । ४४ ।
"पौण्डकाश्चौडद्रविडाः काम्बोजा जवनाः
शकाः ॥")
पौण्डवर्धनः, पुं, (पौण्डाणामिच्छुविशेषाणां वर्धनं
यत्र ।) देशभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
वेह्वार इति स्थानः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
१६ । १७ ।
"अभवत्तस्य भार्या च नगरात् पौण्डवर्धनात् ॥"
पौण्डिकः, पुं, (पुण्ड + स्वार्थे ठञ् ।) इच्छुभेदः ।
पुङ्गि इति भाषा । तत्पर्यायः । पुण्डः च्चुः २
पुण्डः ३ संयः ४ अतिरसः ५ मधुः ६ । इति
शब्दमाला ॥
पौतवं, स्त्री, परिमाणम् । इति यौतवशब्दटीकायां
भरतः ॥
पौत्तिकं, स्त्री, (पुत्तिकाभिर्मधुमच्चिकाविशेषैः
कृतम् । पुत्तिका + "संज्ञायाम् ।" ४ । ३ ।
११७ । इति ठन् ।) पिङ्गलवर्णपुत्तिकास्य वृह-
त्तिकाकृतवर्णमधु । इति जटाधररत्न-
माला ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
"पौत्तिकं आमरं चोदं मानिकं ह्यात्रमेव च ।
आर्यभौहालिकं दालमित्थयौ मधुजातयः ॥"
पौ(त्र)त्तः, पुं, (पुत्रस्यापत्यम् । पुत्र + "अनुष्ठा-
नन्तर्यं विदादिभ्योऽण् ।" ४ । १ । १०४ । इति
अण् ।) पुत्रस्य पुत्रः । नाति इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । नप्ता २ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—
"पुत्रेण लोकाङ्गयति पौत्तिगानन्धमश्रुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्तिश्च ब्रह्मस्याप्रोति पिष्टपम् ॥"
इति दायभागधृतमनुशब्दलिखितवश्रुह्वारीत-
वचनम् ॥
पौत्ती, स्त्री, (पुत्रस्यापत्यं स्त्री । पुत्र + अण् ।
ङीप् ।) पुत्रात्मजा । तत्पर्यायः । नप्ती २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥
पौनःपुनिकः, त्रि, (पुनः पुनर्भवः । पुनःपुनः +
ठञ् । टिलोपः ।) पुनःपुनर्भवः । इति सुश्र-
वोद्ययाकरणम् ॥
पौनःपुन्यं, त्रि, (पुनःपुनः + स्वार्थे अण् । टिलोपः ।
पुनर्वारम् । तत्पर्यायः । वारंवारम् २ सङ्ख्यः ३

शब्दत् ४ असङ्गतत् ५ पुनःपुनः ६ वारंवारं
 ७ अभौक्षणम् ८ प्रतिक्षणम् ९ इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 पौनर्भवः, पुं, (पुनर्भवोऽपत्यमिति । पुनर्भू +
 “अवृथानन्त्यं विदादिभ्योऽङ्” । ४।१।
 १०४। इति अण् ।) द्वाद्शविधपुत्रान्तर्गत-
 पुत्रविशेषः । इति जटाधरः ॥ पुनर्भूः ।
 स तु भर्तृपरित्यक्तविधवयोरन्योन्यादितः ।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
 उत्पाद्येत पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥”
 इति मानवे । ६।१७५ ॥
 “येति । या भर्ता परित्यक्ता नृत्तभर्तृका वा
 स्वच्छया अन्यस्य पुनर्भूत्या भूत्वा यमुत्पाद्येत
 स उत्पादकस्य पौनर्भवः पुन्र उच्यते ॥” इति
 तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ * ॥ भर्तृविशेषः ।
 अक्षतयोऽन्योऽन्यपरित्यक्तविधवयोः पौनर्भवेन
 भर्ता सह विवाहविधिः एवं कौमारं पति-
 सुत्तृष्यान्वमाश्रित्य पुनरागतायास्तेन कौमा-
 रेण भर्ता सह विवाहविधिर्निर्याता,—
 “सा चेदक्षतयोनिः स्थाव्रप्रत्यागतापि वा ।
 पौनर्भवेन भर्ता सा पुनः संस्कारमर्हति ॥”
 इति मानवे । ६।१७६ ॥
 “सा चेदिति । सा स्त्री यदाक्षतयोनिः सती
 अन्यमाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्ता पुनर्ज्वा-
 हाख्यं संस्कारमर्हति । यद्वा कौमारं पतिमुत्त-
 र्ज्यान्वमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति
 तदा तेन कौमारेण भर्ता पुनर्ज्वाहाख्यं
 संस्कारमर्हति ॥” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥ * ॥
 कन्याविशेषः, स्त्री । सप्तविधपौनर्भवाः कन्या
 वर्जनीयाः । यथा,—
 “सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।
 वाचा दत्ता मनोदत्ता ज्ञतकौतुकमङ्गला ॥
 उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृह्णीतिका ।
 अपि परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या ।
 इत्येताः काश्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्निवत् ॥
 ज्ञतकौतुकमङ्गला बहुकङ्कणा । उदकस्पर्शिता
 उदकपूर्णा दत्तेति रत्नाकरः ॥” इत्युद्वाह-
 तत्त्वम् ॥
 पौरं, स्त्री, (पुरे भवम् । पुर + “तत्र भवः” । ४।
 ३।५३। इत्यण् ।) रोहिषवृत्तम् । इत्यमरः ।
 २।४।१६६ ॥ रामकपूर इति ख्यातम् ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “कस्तणं रोहिषं देवजगं सौगन्धिकस्तथा ।
 भूतैर्कं यासपौरं च ग्रामकं धूमगन्धिकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य प्रबन्धखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पुरोद्भूते, त्रि । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । ६।५।
 “इति समगुणयोगप्रतीयस्तत्र पौराः
 अवणकटु वृषाणामेकशब्दं विवदुः ॥”
 पुं, पुरराजपुत्रः । यथा, अश्विदे । ८।३।१२।
 “शृङ्गी नो अस्य बहु पौरमाविध धिय इह
 सिन्धुसतः ॥”

पुरः पुरक एव । स्वार्थे अण् । उदरपुरके,
 त्रि । यथा, तन्त्रे । २।११।११।
 “एतन्तस्ते कुली वर्हयन्त्वित्या मुतः पौर इन्द्र-
 माव ॥”)
 पौरकः, पुं, (पौर इव कायतीति । के + कः ।)
 गृहवाहोपवनम् । यथा,—
 “निष्कुटस्तु गृहाराभो वाह्यारामस्तु पौरकः ॥”
 इति हेमचन्द्रः । ४।१७८ ॥
 पौरवः, पुं, (पुरोरपत्यमिति । पुर + अण् ।)
 पुरुवंशः । यथा,—
 “इहोस्तु तनया भोजा अनोस्तु स्निग्धजातयः ।
 पुरोस्तु पौरवो वंशी यत्र आतोऽसि पार्थिव ॥”
 इति मानस्ये ३४ अध्यायः ॥
 (देशविशेषः । यथा, मार्कण्डेयः । ५८।५२।
 “चित्रेन्द्राः पौरवास्ते गन्धर्वाश्च द्विजोत्तमः ।
 पूर्वोत्तरस्तु कूर्मस्य पार्श्वे समेश्रिताः ॥”
 पुरुवंशीये, त्रि । (यथा, शकुन्तलायां प्रथमे
 अङ्के ।
 “कः पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि
 दुर्विनीतानाम् ।
 अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यकासु ॥”)
 पौरस्थः, त्रि, (पुरो भवः । पुरस् + “दक्षिणा-
 पश्चात्पुरस्यक्” । ४।२।६८। इति
 त्यक् ।) प्रथमः । इत्यमरः । ३।१।८० ॥
 (पूर्वदिग्भवः । यथा, रघुः । ४।३४।
 “पौरस्थानं वमाक्रामन् तान् तान् अनपदान्
 अर्थी ॥”)
 पौराणिकः, त्रि, (पुराणमधीति वेद वा । पुराण +
 “आश्वानाख्यायिकेतिहासपुराणेष्वय” । ४।
 २।६०। इत्यस्य वात्तिकोक्ता ठक् ।)
 पुराणवेत्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
 महाभारते । १।४।१। “लोमहृषणपुत्र
 उग्रश्रवाः सौतिः पौराणिको श्रौतकस्य कुलपते-
 र्दादश्वार्थिके सत्रे ऋषीन्भ्यागतानुपतस्ये ॥”
 यथा च भागवते । १०।७।५।
 “त्रयारुणिः कश्यपश्च सार्वर्णरुतव्रणः ।
 वैशम्पायनहारीतौ षड्वे पौराणिका इमे ॥”)
 पौरुषं, स्त्री, (पुरुष + अण् ।) पुरुषस्य भावः ।
 पुरुषस्य कर्म । पुरुषस्य तेजः । इति मेदिनी ॥
 “स्त्रीवा हि देवमेवैकं प्रशंसन्ति न पौरुषम् ।
 देवं पुरुषकारेण त्रिन्ति श्रूयः सहोदमाः ॥”
 इत्यग्निपुराणम् ॥
 “उद्योगिनं पुरुषमिहमुपैति लक्ष्मी-
 देवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
 देवं निहत्य क्रुः पौरुषमात्मशक्ता
 यत्रै कते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥”
 इति हितोपदेशः ॥
 पौरुषं, त्रि, (पुरुष + अण् ।) ऊर्ध्वविस्तृतदो-
 पाणिशृङ्गानाम् । पुरुषपरिमाणम् । इत्यमरः ।
 ३।३।२२२ ॥ (पुरुषवाह्यः । यथा, मनुः ।
 ८।४०४।
 “प्रणं वानं तरे द्वाप्यं पौरुषोऽर्धपणं तरे ॥”)

पौरुषेयः, पुं, (पुरुष + “सर्वपुरुषाभ्यां णट्” ।
 ५।१।१०। इत्यत्र “पुरुषादधविकारसम्भ-
 वेन कृतेषु” शब्दार्थेण णट् ।) सम्भूतः । (यथा,
 माघः । २।४।
 “एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेययता इव ॥”)
 वधः । पुरुषस्य पदान्तरम् । इति मेदिनी ॥
 पौरुषेयः, त्रि, (पुरुष + णट् ।) पुरुषजनः ।
 पुरुषविकारः । इति मेदिनी ॥ (पुरुषसम्भ-
 वनि । यथा, अश्विदे । १०।८७।१६।
 “यः पौरुषेयं क्रविषा समं ते ॥”)
 पौरोगवः, पुं, स्त्री, (पुरोऽग्रे गौर्नचं यस्येति ।
 पुरोगुः । ततः प्रज्ञादण् ।) पाकशालाध्यक्षः ।
 इत्यमरः । २।६।२७ ॥ (यथा, हरिवंशे । १४।५८।
 “पुत्रास्त्वसौवर्चस्वकृष्णान्
 पौरोगवोक्तानुपजहृष्याम् ॥”)
 पौरोडाशः, पुं, (पुरोडाश एव । प्रज्ञादण् ।)
 पुरोडाशः । पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 पौरोडाशिकः, पुं, (पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः
 पुरोडाशः स एव पौरोडाशः । तस्य आश्वान-
 स्तत्र भवो वा । “पौरोडाश-पुरोडाशात्
 छन्” । ४।३।७०। इति छन् ।) पुरो-
 डाशिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 पौर्णमासः, पुं, (पौर्णमास्यं भवः । पौर्णमासी +
 “सन्धिवलादुत्पन्नत्वेभ्योऽङ्” । ४।३।१६।
 इत्यण् ।) यागविशेषः । इत्यमरः । २।७।
 ४८ ॥ (यथा, मनुः । ४।२५।
 “दृष्टेन चाहमासान्ति पौर्णमासेन चैव हि ॥”)
 तथा हि । अमावस्यायां अमावस्याया यजेत
 पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत इति श्रुति-
 विहितदर्शपौर्णमासयागयोः कर्मस्वरूपपञ्चाप-
 कयोरुत्पत्तिश्रुतीः समामनन्ति । यथा ।
 आग्नेयाष्टाकपालोऽमावस्यायां पौर्णमास्याया-
 क्षुती भवति । उपां युवाजमन्तरा यजति ताभ्या-
 मेवाग्नेयोमीयमेकादशकपालं पौर्णमास्या-
 मेव प्रायश्चित्तं ऐन्दं दधि भवत्यमावस्याया-
 मेन्द्रं पयो भवत्यमावस्यायामिति । ताभ्या-
 माग्नेयाष्टाकपालोपां युवाजाभ्याम् । तेन आग्ने-
 याष्टाकपालोपां युवाजाग्नेयोमीयमेकादशकपा-
 लाभ्याम् । पौर्णमास्याम् । आग्नेयाष्टाकपा-
 लेन्द्रदधियामेन्द्रपयोयागास्त्रयोऽमावस्याया-
 मित्यर्थः । आम् श्रुतिषु अमावस्यापौर्णमासी-
 पदानि प्रतिपत्सहिततदुभयपराणि । तत्र
 पूर्वार्थेऽयं गारुडः प्रतिपदोऽयं । तथा च हि-
 ष्वे पौर्णमास्यौ हि अमावस्ये तस्मात् प्रति-
 पदपुनर्वसु यजेतापरेदरिति श्रुतिः । अस्यार्थः ।
 यावज्जीविकयोर्दृष्टौ पौर्णमासयोः प्रकृतिभूतयो-
 र्विभक्तिभूतौ दृष्टौ पौर्णमासौ कौण्डपायिनामय-
 नोयौ पञ्चादौ कर्तव्यौ ॥ इति मलमासतत्त्वम् ॥
 पौर्णमासी, स्त्री, (पूर्णा मासीऽस्यां वर्जते इति ।
 पूर्णमासादण् वक्तव्य इत्यण् । ततो ङीप् ।)
 पूर्णिमा । इत्यमरः । १।४।७ ॥

पौष्करिकः, त्रि, (पूर्वाङ्ग + “विभाषा पूर्वाङ्गा-
पराङ्गाभ्याम् ।” ४।३।२४। इति ठप् ।)
पूर्वाङ्गे भवः । पूर्वाङ्गसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ।

पौलस्ती, स्त्री, (पुलस्तिः स्त्रोपत्यम् । पुलस्त +
यञ् । डीप् । यलोपः ।) स्तुर्पणखा । इति
याकरणम् ।

पौलस्त्यः, पुं, (पुलस्तेरपत्यमिति । पुलस्ति + गर्गादि-
त्वान् यञ् ।) कुवेरः । इत्यमरः । १।१।७२ ।
रावणः । इति मेदिनी । (यथा, हरिवंशः ।
३३।३५ ।

“सुमोच रक्षः पौलस्त्यं पुलस्त्येनानुयाचितः” ।
विभीषणः । इति शब्दरत्नावली ।

पौलिः, पुं, (पोलतीति । पुल महत्त्वं + ज्वलादि-
त्वान् यञ् ।) पौलिन निवृत्तः । सुतङ्गमादित्वात्
इत् ।) पाकावस्थागतकलायादिः । आरब्ध-
पाकयवसर्षपादिः । वह्निना ईषद्वधपुटपुट-
शब्दान् । इति कैचित् । इरद्वधः । इति
श्रीधरः । इति भरतः । तत्पर्यायः । आप-
कम् २ अम्युषः ३ । इत्यमरः । अम्युषः ४
अम्युषः ५ । इति भरतः ।

पौलोमी, स्त्री, (पुलोमीरपत्यमिति । पुलोमन् +
अण् । अनो लोपः ।) शक्ती । इति जेमचन्द्रः ।
(यथा, भागवते । ५।७।६ ।

“विराजमानः पौलोम्या सद्वाहामिनया भृशम्” ।

पौषः, पुं, (पौषी पौर्णमास्यस्मिन्निति । सास्मिन्
पौर्णमासीत्यण् ।) वैशाखादिद्वादशमासान्त-
गतनवममासः । पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी
यत्र मसि सः । तत्पर्यायः । तेषः २ सहस्रः ३ ।
इत्यमरः । पौषिकः ४ जेमनः ५ । इति राज-
निर्घण्टः । तिष्यः ६ तिष्यकः ७ । इति शब्द-
रत्नावली । अयं धनुःस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रति-
पदादिदर्शान्तरूपो मुख्याक्षरः । ज्ञानप्रति-
पदादिपौर्णमास्यन्तरूपो गौणचान्नः । धनु-
राशिस्थरावकः सौरः । इति स्मृतिः । *
तत्र जातफलम् । यथा, कोष्ठोपदीपः ।

“निगृह्मन्तः सुकृशाङ्गयष्टिः
परोपकारी पितृवित्तहीनः ।
कष्टावितार्थययल्लिधिस्रः
पौषप्रस्तनः प्ररुषः सुधीरः ॥”

पौषी, स्त्री, (पुष्य + “नक्षत्रेण युक्तः ।” इत्यण् ।
तिष्यपुष्यति यलोपः ।) पुष्ययुक्ता पौर्णमासी ।
इत्यमरः । पुष्येण युक्ता रात्रिः । इति सुग्ध
बोधयाकरणम् ।

पौष्करं, स्त्री, (पुष्करस्येदमिति । पुष्कर + अण् ।)
पुष्करम् । इति राजनिर्घण्टः । (अस्य
पर्यायो गुणाश्च यथा,—

“उक्तं पुष्करम् । पौष्करं पुष्करञ्च तत् ।
पद्मपत्रञ्च काश्वरीरं कुलभेदमिमं जगुः ।
पौष्करं कटुकल्लसुक्तं वातकफघ्नवान् ।
हन्ति शोथारुचिन्वासान् विशेषात् पार्श्वमूल-
वृत् ॥”

अस्य प्रतिनिधिर्यथा,—

“पौष्कराभावतः कुलम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पौष्करम् । स्त्री, (पौष्करं मूलम् ।) पुष्कर-
मूलम् । यथा,—

“मूले पुष्करकाश्वीरपद्मपत्राणि पौष्करे ।”
इत्यमरः ।

“श्रीणि पुष्करमूले । पुष्करं सुगन्धिद्वयं बणिक-
स्थानं तस्य इदं पौष्करं ण्यः पौष्करे मूले
पुष्करादौत्यस्यः ।” इति भरतः ।

पौष्करिणी, स्त्री, (पौष्करं पुष्कराणां समूहोऽस्या
अस्तीति । पौष्कर + इनि । स्त्रियां डीप् ।)
पुष्करिणी । इति शब्दरत्नावली ।

पौष्टिकं, स्त्री, (पुष्टेः लुङ् इति । पुष्टि +
ठप् ।) चौरसमये गान्धाकादनवस्त्रविशेषः ।
कावाइ इति भाषा । अस्य गुणाः । घनचिह्न-
त्वम् । आयुष्यत्वम् । शुचित्वम् । रूपविराज-
नत्वम् । इति राजवल्लभः । धनं धनचिह्नम् ।
बल्यमिति वा पाठः । पुष्टिर्धनजननादीनां वृद्धि-
रित्यभिधीयते । तद्वैतुभूतं कर्म । इति दुर्गा-
भञ्जः । (पुष्टिद्विते, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२।२६।६ । २६ ।

“सती वृत्तमधिष्ठाय निहीनानुजिहीर्षवः ।
मन्त्राज्ज न दुष्यन्ति कुत्रेणाः पौष्टिकीः
क्रियाः ॥”

पौष्यं, त्रि (पुष्येण निवृत्तम् । पुष्यस्येदं वेति ।
पुष्य + अण् ।) पुष्यनिर्गमितम् । पुष्यसम्बन्धि ।
यथा, कालिकापुराणे ६७ अध्याये ।

“आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं हारजमेव वा ।
वास्त्रं वा चामरं कौशं मण्डलस्योत्तरे स्तलेत् ॥”
पौष्यकं, स्त्री, (पुष्येण कायतीति । के + कः । पुष्यक
+ स्तार्थ अण् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमरः ।

पौष्यी, स्त्री, (पुष्यस्य इयं इति । पुष्य + अण् ।
गौरादित्वात् डीप् ।) पुष्याख्यया प्रसिद्धत्वात्
तथात्वम् ।) देशविशेषः । यथा,—

“अथ पुष्यपुरं पौष्यी तथा पाटलिपुत्रकम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ।

पौष्यः, पुं, (पुष्णोऽपत्यमिति । पूषन् + यञ् ।)
पूषपुत्रः । स च करवीरपुरस्य राजा । तस्य
पुत्रः शिवांशजश्चन्द्रशेखरः । यथा,—

“पूष्णः पुत्राभवत् पौष्यः सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
स पुत्रहीनो राजाभूत् पौष्यो वृषति सत्तमः ॥
ततः पुत्रार्थं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
अक्षदत्तपत्नं हस्ते ललेत् तमुवाच ह ॥
इदं फलं अक्षदत्तं विभज्य वृषते ! त्रिधा ।
भोजयेत्ताः स्वजायाश्च प्रकुष्टः शुद्धमानसः ॥
ततः फले स्वयं देवः प्रविवेश वृषध्वजः ।
तनुयन्तात् फलं भूतं विभागं स्वयमेव हि ॥
ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ।
तन् फलं वृषादूर्ध्वं । गर्भाश्चाप्याहिताः शुभाः ॥
सम्यक् गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ।
खण्डनयं पृथक् राजा यथा भर्ग्ये भाषितम् ॥

तच्च खण्डनयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ।
एकं पिबन् चकाराद्यु तत्र पुत्रो यजायत ॥
तस्य नामाकरोद्गाना ब्राह्मणेः स्त्रेः पुरोहितैः ।
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्था चन्द्रमसः समः ॥
अक्षावर्णाङ्गये रम्ये करवीराङ्गये पुरे ।
हृषदतीनदीतीरे राजा भूत्वा सुमोद ह ॥”

इति कालिकापुराणे ४३ अध्यायान् सकलितः ॥
(वृषभेदः । स तु गुरुदण्डिणार्थमागताय उत्त-
ङ्गाय कुल्ले दत्तवान् । यथा, महाभारते ।
१।३।११२ ।

“तत्तुल्यं पौष्यः प्रवृत्ताच भगवन्निरेव पात्र-
मासाद्यते भवांश्च गुणवानतिथिस्तद्विच्छेदाद्वा
कर्तुं क्रियतां क्षण इति ॥” एतद्विशेषविवरणम्
तत्रैव द्रष्टव्यम् ।)

प्याट्, य, हे । भोः । इत्यमरः । १।३।७ ।

प्याय, स्त्री ई ड लृङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) स्त्री ई, पौन
सुखम् । उपसर्गात् प्रप्यानम् । अस्मात्ते तु प्यानः
पीनः स्वेदः । ड, प्यायते । इति दुर्गादासः ॥
प्युष, क उत्प्लुजि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुगा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । उत्-
प्लुजि उत्सर्गः । क, प्योषयति धनं दाता ।
इति दुर्गादासः ॥

प्युष, य इर् भागे । दृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः ।
य, प्युषति धनं दायादः । इर्, अप्युषत् अप्यो-
षीत् । अस्मात् पुषादित्वात्तिथ्यं ड इत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

प्युस, य इर् विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक० सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । य,
प्युसति धनं दायादः । इर्, अप्युसत् अप्योसीत् ।
अस्मात् पुषादित्वात् तिथ्यं ड इत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

प्ये, ड लृङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
अक०-अनिट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । ड, प्यायते ।
इति दुर्गादासः ॥

प्र, य, (प्रथयतीति । प्रथ + ङः ।) विश्वरूप-
सर्गान्तर्गतप्रथमोपसर्गः । अस्त्यार्थाः । गतिः ।
आरम्भः । उत्कर्षः । सर्वतोभावः । प्राय-
म्यम् । स्वातिः । उत्पत्तिः । व्यवहारः । इति
दुर्गादासधृतपुराणोक्तम् ॥

प्रकटं, त्रि, (प्रकटतीति । प्र + कट + अच् ।)
खटम् । अस्य पर्यायः प्रकाशशब्दे द्रष्टव्यः ।
“प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं दिधोष्यते ॥”

इति भागवतान्वितम् ॥
(यथा च, देवीभागवते । १।७।३८ ।

“जानन्ति ये न तव देवि ! परं प्रभावं
ध्यायन्ति ते हरिहरावपि मन्त्रचिन्ताः ।
ज्ञातं मयाद्य जननि ! प्रकटं प्रमाणं
यद्विष्णुरप्यतितरां विवशोऽप्य श्रुते ॥”)

प्रकटितं, त्रि, (प्र + कट + क्त ।) प्रकाशितम् । इति
जेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । १।७।३८ ।

प्रकर

“अङ्गान् मां भगवति । प्रविनाशितुं चे-
न्नेच्छास्ति ते कुरु दयां परिहृत्य मौनम् ।
कक्षादिमौ प्रकटितौ किल कालरूपौ
यद्वा भवानि ! हसितुं तु किमिच्छसे त्वम् ॥”
प्रकम्पनः, पुं. (प्रकम्पयतीति । प्र + कम्पि + णिच् +
लुट् ।) वायुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
माथे । १ । ६१ ।

“निशान्तनारीपरिधानधन-
स्पृष्टागसाप्यवु लोलचक्षुषः ।

प्रियेण तस्यानपराधवाधिताः

प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥”

नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (राजस-
विशेषः । इति रामायणम् ॥ प्र + कम्पि + लुट् ।)
कम्पातिशये, स्त्री ॥

प्रकरं, स्त्री, (प्रकीर्यते इति । प्र + कृ + कर्मणि
अप् ।) अगुरु । इति मेदिनी । रे, १७६ ॥

प्रकरः, पुं, (प्रकीर्यते इति । प्र + कृ + अप् ।)
सम्बन्धः । (प्रकीर्यते इति । प्र + कृ + “ऋदो
रप्” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) विकीर्ण-
कुसुमादिः । इति मेदिनी । रे, १७८ ॥ (यथा,
अम्बायके । ३ ।

“यचाश्रयो लगति तत्रागणा वसतु कुत्रापि
निस्तुलशुका
सुत्रामकालमुखसत्राश्रनप्रकरसुत्राणकारि-
चरणा ।

हृत्तानिजातिरयपचाभिरामगुणमित्रामरीसम-
बधुः
कुचासहस्रमणिविचित्राकृतिः स्फुरितपुत्रादि-
दाननिपुणा ॥”

प्रकरणं, स्त्री, (प्रकीर्यते अस्मिन्निति । प्र + कृ +
आधारे लुट् ।) प्रस्तावः । (वृत्तान्तः । इत्यमरः ।
३ । ३ । ६३ ॥ यथा, महाभारते । ३ । २०८ । २१ ।
“एतत्प्रकरणं राजसन्धिजल युधिष्ठिर ! ।
पतिव्रतानां नियतं धर्मश्चावहितः प्रदद्युः ॥”
अभिनेयप्रकारः । रूपकभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
ग्रन्थसन्धिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादः । स
तु एकायांविच्छिन्नसूत्रसम्बन्धः । इति सुग्वबोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥ (नाटकोक्तप्रकरणं
तद्भेदादित्यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २४०—२४१ ।
“भवेत् प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।
शृङ्गारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्योऽथवा
बणिकः ॥

सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ॥
विप्रनायकं यथा नृच्छकटिकम् । अमात्यनायकं
मालतीमाधवम् । बणिङ्नायकं पुष्पभूषितम् ।
नायिका कुलजा कापि वेश्या कापि दयं
कचित् ।

तेन भेदाख्यस्तस्य तच्च भेदस्तृतीयकः ॥
कितवदूतकारादिविद्वेदकसङ्कुलः ॥
कुलस्त्री पुष्पभूषिते । वेश्या तु रङ्गदत्ते । हे
अपि नृच्छकटिके । अस्य नाटकप्रतिज्ञितत्वात्
शेषं नाटकवत् ॥”

प्रकाशः

प्रकरी, स्त्री, (प्रकीर्यते अस्मिन्निति । प्र + कृ + अप् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) नाव्याङ्गम् । चत्वरभूमिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

प्रकर्षः, पुं, (प्र + कृ + भावे घञ् ।) उत्कर्षः ।
यथा, काव्यप्रकाशे ।

“गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरण्यते
जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥”

(यथा च महाभारते । १ । १५६ । ३४ ।

“बालोऽपि यौवनं प्राप्य मानुषेषु विशास्यते ! ।
सर्वास्त्रेषु परं वीरः प्रकर्षमगमद्वज्रौ ॥”

प्रकाशः, पुं स्त्री, (प्रलट् : काशः इति
प्रादिसमासः ।) मूलादारभ्य शाखावधिशृङ्ग-
भागः । गुणो इति भाषा ॥ तत्पण्यायः ।
स्कन्धः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १० ॥ काशम् ३ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ दण्डः ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ विटपः । शस्तः । इति मेदिनी ।

डे, ३१ ॥ (यथा, अमरे । १ । ४ । २७ ।
“मतल्लिका मतल्लिका प्रकाशस्तद्वत्तल्लौ ।

प्रशस्तवाचकात्यन्तमयः शुभावहो विधिः ॥”
प्रकाश + स्वार्थे कन्प्रत्ययेन प्रशस्तार्थे । यथा,
भट्टौ । ५ । ६ ।

“दण्डकामध्याता यौ वीर ! रत्नः प्रकाशकौ ।
शुभ्यां संख्येऽलघातां तौ सभृत्यौ भूमिवर्द्धनौ ॥”

“रत्नः प्रकाशकौ प्रशस्तौ राजसौ ॥” इति
तट्टीकायां जयमङ्गलः ॥

प्रकाशः, पुं, (प्रकाशं राति गृह्णातीति ।
रा + कः ।) वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रकामं, त्रि, (प्रगतं काममिति प्रादिसमासः ।)
यथेष्टितम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । १३ । २६ ।

“चित्रमाल्याम्बरधरा सर्वाभरणभूषिता ।
कामं प्रकामं सेवत्वं मया सह विलासिनि ॥”

प्रकारः, पुं, (प्रभेदकरणं प्रलट्करणं वेति । प्र +
कृ + घञ् ।) भेदः । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । १४४ ।
“अत्राति वा नवात्राति सुदुक्ते वा स्वेच्छया-
न्यथा ।

येन केन प्रकारेण क्षुधामपनिवीषति ॥”
साङ्ख्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥

प्रकाशं, स्त्री, (प्रकाशते इति । प्र + काश +
अप् ।) काश्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दीपिः ।
यथा, महाभारते । ३ । १७१ । २७ ।

“पुनः प्रकाशमभवत् तमसा गच्छते पुनः ।
भवत्यदर्शनो लोकः पुनरप्यु निमज्जति ॥”

प्रकाशः, पुं, (प्रकाशते इति । प्र + काश + अप् ।)
रौद्रः । तत्पण्यायः । द्योतः २ आतपः ३ ।
इत्यमरः । १ । ४ । ३४ ॥ राजनिर्घण्टोक्त-
पण्यायाः प्रभाशब्दे द्रष्टव्याः ॥ (यथा, पञ्च-
दश्याम् । २ । ३८ ।

“निर्जगद्भोमदृष्टेत् प्रकाशतमसौ विना ।
क दृष्टं किञ्च ते पश्ये न प्रत्यक्षं वियत् खलु ॥”

प्रदीपः । तत्पण्यायः । स्पृष्टम् २ स्पर्ष्टम् ३
प्रकटम् ४ उज्ज्वलम् ५ अक्षम् ६ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ प्रथकम् ७ उद्विग्नम् ८ । इति मेदिनी ॥

प्रकीर्ति

प्रथकम् ७ उद्विग्नम् ८ । इति जटा-
धरः ॥ प्रहासः । इति मेदिनी । प्रो, २४ ॥
अतिप्रसिद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रकाशकः, त्रि, प्रकाशकर्ता । प्रकाशयतीत्यर्थे
(ण्यल्) सकप्रत्ययः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् ।
१४ । ६ ।

“तत्र मत्त्वं निमित्तत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखमङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥”

प्रकाशकज्ञाना, [ऋ] पुं, (प्रकाशकस्य आत-
पस्य ज्ञाना ।) कुक्कुटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रकाशकज्ञातरि, त्रि ॥

प्रकाशात्मा, [नृ] पुं, (प्रकाश आत्मा स्वरूपं
देहो वा यस्य ।) सूर्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
यत्तत्त्वभावे, त्रि ॥

प्रकाशितं, त्रि, (प्रकाशो जातोऽस्येति । प्रकाश +
तारकादित्वात् इतच् । यद्वा, प्र + काश +
णिच् + क्त ।) प्रकाशविशिष्टम् । तत्पण्यायः ।
दर्शितम् २ आविष्कृतम् ३ प्रकटितम् ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रकीर्णं, स्त्री, (प्रकीर्यते स्मिति । प्र + कृ विक्षेपे +
क्तः ।) ग्रन्थविवेकः । इति जटाधरः ॥ चा-
मरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रकीर्णः, पुं, (प्रकीर्यते दुर्गन्धमनेनेति । प्र + कृ +
क्तः ।) प्रतिकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रकीर्णः, त्रि, (प्रकीर्यते स्मिति । प्र + कृ + क्तः ।)
विचित्रः । विस्तृतः । यथा,—

“प्रकीर्णभाषामनवेद्यकारिणी
सदेव भक्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।
परस्य वेषाभिरतामलज्वा-
मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥”

इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥

नानाप्रकारमिश्रितः । यथा,—
“प्रकीर्णः पुण्याणां हरिचरणयोरञ्जलिरयम् ॥”

इति वेणीसंहारः ।

प्रकीर्णकं, स्त्री, (प्रकीर्ण + स्वार्थे कन् ।) चमरम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥ विस्तारः । इति
मेदिनी । के, १६६ ॥ ग्रन्थविवेकः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पापविशेषः । तथा विष्णुः । यदनुक्तं
तत् प्रकीर्णकम् ।

“प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम् ।
प्रायश्चित्तं बुधः कुर्यात् प्राज्ञानामुभये सदा ॥”

अनुक्तं अनुक्तनिष्कृतिकं पापम् ।
“अतिपातकाद्यन्यतमत्वेन विशेषतोऽनुक्तकम् ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

प्रकीर्णकः, पुं, (प्रकीर्ण + संज्ञार्थं कन् ।) तुरङ्गमः ।
इति मेदिनी । के, १६६ ॥ (यथा, महाभारते ।
७ । ३५ । ३७ ।

“आरूढान् शिञ्चितैर्योषेः शकृदियाश-
योधिभिः ।

विध्वस्तचामरकुशान् विप्रविष्टप्रकीर्णकान् ॥”
प्रकीर्णितं, त्रि, (प्रकीर्णते स्मिति । प्र + कृ +
क्तः ।) कथितम् । यथा,—

प्रकृतिः

“प्रभूतमन्यं कार्यं वा यो नरः कर्तुमिच्छति ।
सर्वारम्भेण तत् कुर्यात् सिंहादेकं प्रकीर्तितम् ॥”

इति चाणक्यसंग्रहः ॥

प्रकीर्त्यः, पुं, (प्रकीर्त्यते इति । प्र + कृ + अघ्रादि-
त्वान् यक् ।) करग्रभेदः । इत्यमरः ॥ नाटाक-
रञ्ज इति भाषा ॥ घृतकरञ्जः । रीटाकरञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“घृतपूर्णकरञ्जोऽयः प्रकीर्त्यः पृथिकीरपि च ।
स चोक्तः प्रतिकरञ्जः सोमवज्जस्य स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रकुलं, क्तो, (प्रकर्षणं कोलति राशीकरोति
मेवो करोति चेति । प्र + कुल + कः ।) प्रशस्त-
वपुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रकृतः, त्रि, (प्रक्रियते स्मेति । प्र + कृ + क्त ।) प्रक-
रणप्राप्तः । यथा । प्रकृतमनुसंगमः । प्रकर्षण
कृतः । अत्रिजितः । प्रपूर्वककथातोः कर्मणि
क्तप्रत्ययः ॥ (प्रकान्तः । यथा, भाषे ॥ ११ ॥ ४२ ॥

“प्रकृतशपविधो नामास्यमुद्रप्रमदन्त-

स्फुरन्ति हितमौष्टिरन्तरैर्लक्ष्यमनोः ॥”)

प्रकृतिः, स्त्री, (प्रक्रियते कार्यादिकमनयेति ।
प्र + कृ + क्तिन् ।) स्वभावः । (यथा चरके
विमानस्याने प्रथमेऽध्याये ।

“तत्र प्रकृतिरुचये स्वभापो यः स पुनराहृ-
रौघघट्टाणां स्वभाविको गुणादिगुणयोगः ।
तद्यथा मायमहयोः शुक्रेणयोश्च ।” योनिः ।
लिङ्गम् ॥ स्वामी । अमायः । मृज्जतः । कोपः ।
राष्ट्रम् । दुर्गम् । बलम् । (यथा, मनो ॥ १२ ॥ ४१ ॥
“स्वाम्यामायौ पुनं राष्ट्रं कोपदत्तौ मुहुषोऽथ ।
सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राक्षसमुच्यते ॥”
धर्माध्यक्षादिमप्रकृतयो यथा,—

“धर्माध्यक्षो धनाध्यक्षः कोषाध्यक्षश्च भूपतिः ।
दूतः पुरोधा देवज्ञः सप्त प्रकृतयोऽभवन् ॥”
पौराणां श्रेणयः । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १६ । २० ।

“प्रणिपत्य तत्संस्तुते दक्षत्रेयाय मोक्षार्जनः ।
आनाय प्रकृतीः सम्यगभिषेकभयकृत ॥”

स्वरूपावस्था । यथा, हितोपदेशः । २ । १६६ ।

“खेदिनो महिन्त्येव रण्युभिः परिवेष्टितः ।

सुक्तो दादशभिर्भैः स्वर्गः प्रकृतिं गतः ॥”)

शिल्पी । इति हेमचन्द्रः ॥ शक्तिः । (यथा,—

“प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्निष्ठाचाविकृतिस्तथा ।

एतानि तस्या नामानि शिवमाश्रित्य थाः

म्यताः ॥”

इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शाङ्गधर्मोक्तम् ॥)

योनिः । इति शब्दरत्नावली ॥ परमात्मा । इति

धरणिः । पञ्चभूतानि । करणम् । गुल्लम् । जलम् ।

शकविंशत्यक्षरपादकन्दोविशेषः । माता । इति

नानार्थरत्नमाला ॥ प्रत्ययान् प्रथमः । स च

दिधा धातुर्नाम च । इत्यत्रयपालः ॥ (प्रकर्षण

स्वभावादिर्कं करोतीति । प्र + कृ + कर्त्तरि

क्तिच् ।) भगवतो मायायाः शक्तिः । सा च

परापरभेदेन दिधा । यथा,—

प्रकृतिः

“भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥

अपर्यमितस्त्वयां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतो महाबाहोः यमेदं धार्यते जगत् ॥” ५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ७ अध्यायः ॥

“एवं श्रोतारमभिमुखीकृत्य इदानीं प्रकृतिद्वारा

स्वभावादिकर्तृत्वेन ईश्वरतत्त्वं प्रतिज्ञातं निरू-

पयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह भूमिरिति

दाभ्याम् । भूम्यादीनि पञ्चभूतसंख्याणि मनः-

शब्देन तत्कारणभूतोऽहङ्कारः । बुद्धिशब्देन

तत्कारणं महत्तत्त्वं अहङ्कारशब्देन तत्त-

त्कारणमविद्या इत्यवमष्टधा भिन्ना । यद्वा

भूम्यादिशब्देः पञ्च महाभूतानि स्थूयोः सद्य-

श्चकीकृत्य गृह्यन्ते । अहङ्कारशब्देनैवाहङ्कारं

तन्नेव तत्कार्याणि इन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते बुद्धि-

रिति महत्तत्त्वं । मनःशब्देन तु मनसैवोच्येयं

अयत्तत्त्वरूपं प्रधानमित्यनेन प्रकारेण मे

प्रकृतिर्मायायाः शक्तिरष्टधा भिन्ना विभागं

प्राप्ता । चतुर्विंशतिभेदभिन्नाष्टसंख्यान्तर्भाव-

विवक्षयाष्टधा भिन्नेत्युक्तम् । तथा च त्रैत्र्यायां

इमामेव प्रकृतिं चतुर्विंशतिवत्त्वात्मना प्रपञ्चयि-

ष्यति ।

‘महाभूतान्वाहङ्कारो बुद्धिरन्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दधौऽक्ष पञ्च तैन्द्रियमोचरा ॥’

इति ॥ ४ ॥

अपराभिमां प्रकृतिमुपमं चरन् परां प्रकृति-

माह अपर्ययमिति । अष्टधा प्रकृतिरुक्ता

इयमपरा निरुक्ता जडत्वात् परार्थत्वात् । इतः

सकाशात् परां प्रकृत्यामन्यां जीवभूतां जीव

स्वरूपां मे प्रकृतिं जानीहि । परत्वे हेतुः यथा

चैतन्या चैतन्यस्वरूपया स्वकर्मद्वारेणैवं जग-

द्धार्यते ॥” ५ ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

सत्त्वरजस्तमसां मायायम्या । यथा,—

“सत्त्वं रजस्तमस्यैव गुणत्रयमुदाहृतम् ।

सास्याप्रम्यतिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्तिता ॥

केचित् प्रधानमित्याहुरयत्तमपरं जगुः ।

एतदेव प्रजासृष्टिं करोति विकरोति च ॥”

इति मातृस्ये ३ अध्यायः ॥

तत्पर्यायः । प्रधानम् २ । इत्यमरः ॥ माया ३

शक्तिः ३ चैतन्यम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्या नामान्तराणि यथा,—

“तमोऽयत्तं शिषो प्राम रभो योनिः सनातनः ।

प्रकृतिर्विकारः प्रलयः प्रधानं प्रभवोऽयम् ॥

अनुद्रुक्तमननं वाप्यकस्यमचलं ध्रुवम् ।

सदमखेव तत्त्वमयत्तं त्रिगुणं स्मृतम् ।

ज्ञेयानि नामधेयानि नगरेऽध्यात्मभित्तकेः ॥

अयत्तनामानि गुणाश्च तत्त्वतो

यो वेद सर्वानि गतींश्च केषलाः ।

विमुक्तदेहः प्रविभागतस्त्वित्

स मुच्यते सर्वगुणैर्निरामयः ॥”

इति महाभारते आश्वमेधपर्व ॥ * ॥

सा पञ्चविधा ।

प्रकृतिः

“गणेशजननी दुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती ।
सावित्री च सृष्टिविधौ प्रकृतिः पञ्चमौ
स्मृता ॥” * ॥

तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“प्रकृष्टवाचकः प्रश्न कृतिश्च सृष्टिवाचकः ।

सृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ॥

गुणं प्रकृष्टे सत्त्वे च प्रशब्दो वर्णते श्रुतौ ।

मध्ये रजसि कृच्छं तिष्ठन्स्नातमसः स्मृतः ॥

त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्वशक्तिसमन्विता ।

प्रधाना सृष्टिकरणे प्रकृतिस्तेन कथ्यते ॥

प्रथमे वर्णते प्रश्न कृतिश्च सृष्टिवाचकः ।

सृष्टिराद्या च या देवी प्रकृतिः सा प्रकी-

र्तिता ॥” * ॥

तासां उत्पत्तिः स्वरूपश्च यथा,—

“योगेनात्मा सृष्टिविधौ द्विधा रूपो बभूव सः ।

पुंसांश्च दक्षिणाह्वाङ्गात् वामाङ्गात् प्रकृतिः

स्मृता ॥

सा च ब्रह्मस्वरूपा च या या नित्या सनातनी ।

वयात्मा च यथाशक्तिर्यथायौ दाहिका स्मृता ॥

अतएव हि योगीन्द्रः स्त्रीपुंभेदं न मन्यते ।

भर्तुं ब्रह्ममयं ब्रह्मन् । शश्वत् पश्यति नारदः ॥

स्वेच्छामयं स्वेच्छया च श्रीकृष्णस्य सिद्धयथा ।

सावित्रभूत सहसा भूलप्रकृतिरीश्वरी ।

तदाज्ञया पञ्चविधा सृष्टिकर्मणि वेदतः ॥”

दुर्गाप्रशतिर्यथा,—

“अथ भक्तादरीधादा भक्तानुग्रहविग्रहा ।

गणेशमाता दुर्गा या शिवरूपा शिवप्रिया ॥

नारायणो विष्णुमाया पूर्णब्रह्मस्वरूपिणी ।

ब्रह्मादिदेवैर्भूमिर्भूमिर्भूमिः पूजिता स्मृता ॥

सर्वाधिष्ठातृदेवी सा सर्वरूपा सनातनी ।

धर्मसत्त्वगुणकीर्त्तियशोभङ्गलदायिनी ॥

सुखमोक्षहर्षदात्री श्रीकार्त्तिकदुर्गनाशिनी ।

शरणागतदीनार्थपरित्राणपरायणा ॥

तेजःस्वरूपा परमा तदधिष्ठातृदेवता ।

सर्वशक्तिस्वरूपा च शक्तिरीशस्य सन्ततम् ॥

सिद्धेश्वरी सिद्धरूपा सिद्धिदा सिद्धिदेवरी ।

बुद्धिर्निद्रा क्षुत्पिपासा क्वाया तन्त्रा दया

स्मृतिः ॥

जातिः शान्तिश्च चान्तिश्च कान्तिर्भान्तिश्च

चैतना ।

तृष्टिः पुष्टिस्तथा लक्ष्मीर्बृत्तिर्माता तथैव च ॥

सर्वशक्तिस्वरूपा सा कृपास्य परमात्मनः ।

उक्तः श्रुतौ श्रुतिगुणस्यातिस्वल्पं यथागमम् ॥

गुणाऽस्यनन्तोऽनन्ताया अपराश्च निशामय ॥” १

लक्ष्मीप्रकृतिर्यथा,—

“शृणु सत्त्वस्वरूपा या पद्मा च परमात्मनः ।

सत्त्वसम्पत्स्वरूपा सा तदधिष्ठातृदेवता ॥

कान्ता दान्ता च शान्ता च सुशीला सर्व-

मङ्गला ।

लोभमोहकामरोषाहङ्कारपरिवर्जिता ॥

भक्तानुरक्ता पत्युश्च सर्वाभ्यश्च पतिव्रता ।

प्राणतुल्या भगवतः प्रेमपात्री प्रियंवदा ॥

प्रकृतिः

सर्वश्रवणात्मिका सर्वजीवनोपायरूपिणी ।
महालक्ष्मीश्च वैकुण्ठे पातालान् वरदा सती ॥
स्वर्गं च स्वर्गलक्ष्मीश्च मर्त्यानां गृहिणान्तथा ।
सर्वप्राणिषु द्रव्येषु श्रीभारुपा मनोज्वरा ॥
प्रीतिरूपा पुण्यवती प्रभारूपा नृपेषु च ।
वाग्व्यरूपा वणिजां पापिनां कलहाङ्कुरा ॥
दयामयी भक्तिमती भक्तानुग्रहकातरा ।
चपले चपला भक्ता सम्पदे च धनाय च ॥
जगज्जीवं स्तनं सर्वं यथा देया विना मुने ! ।
शक्तिर्हितीया कथिता वेदोक्ता सर्वसम्पदा ॥
सर्वपूज्या सर्ववन्द्या चास्यां मतो निशा-

मय ॥” २ ॥ * ॥

सरस्वतीप्रकृतिर्यथा, —

“वाग्बुद्धिविद्याज्ञानाधिदेवता परमात्मनः ।
सर्वविद्या सर्वरूपा सा च देवी सरस्वती ॥
स्वबुद्धिकविता मेधा प्रतिभा स्मृतिदा सताम् ।
नानाप्रकारसिद्धान्तभेदार्थकल्पनाप्रदा ॥
आस्था बोधस्वरूपा च सर्वसन्देहभञ्जिनी ।
विचारकारिणी ग्रन्थकारिणी शक्तिरूपिणी ॥
स्वरसङ्गीतसन्धानतालकारणरूपिणी ।
विषयज्ञानवायुपा प्रतिविम्बेषु जीविनाम् ॥
आस्था मुद्राकरा शान्ता वीणापुस्तकधारिणी ।
शृणु सत्त्वस्वरूपा च सुश्रीला श्रीहरिप्रिया ॥
हिमचन्दनकुन्दकुमुदाम्बोजमभिभा ।
जपन्ती परमात्मानं श्रीकृष्णं रत्नमालया ॥
तपःस्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ।
बुद्धिविद्यास्वरूपा च सर्वसिद्धिप्रदा सदा ॥
यथा विना च विश्वौघो मृको गतसमः सदा ।
देवी हृतीया गदिता श्रुत्युक्ता जगदम्बिका ॥
यथागमं यथाकिञ्चिदपरां संनिबोध मे ॥” २ ॥ * ॥
सावित्री प्रकृतिर्यथा, —

“माता चतुर्था वेदानां वेदज्ञानश्च कृन्दसाम् ।
सन्ध्यावन्दनमन्त्राणां तन्त्राणाञ्च विचक्षणः ॥
द्विजातिजातिरूपा च जपरूपा तपस्विनी ।
ब्रह्मण्यतेशोरूपा च सर्वसंस्कारकारिणी ॥
पवित्ररूपा सावित्री गायत्री ब्रह्मणः प्रिया ।
तीर्थानि यस्याः संस्पर्शं दर्शं वाञ्छन्ति शुद्धये ॥
शुद्धस्मृतिकसङ्काशा शुद्धसत्त्वस्वरूपिणी ।
परमानन्दरूपा च परमा च सनातनी ॥
परब्रह्मस्वरूपा च निर्व्याणपददायिनी ।
ब्रह्मतेजोमयी शक्तिस्तदधिष्ठातृदेवता ॥
यत्पादरजसा पूर्णं अगतं सर्वेषु नारद ! ।
देवी चतुर्थी कथिता पञ्चमी वर्णयामि ते ॥” ४ ॥
राधाप्रकृतिर्यथा, —

“प्रेमप्राणाधिका देवी या पञ्चप्राणरूपिणी ।
प्राणाधिकप्रियतमा सर्वाभ्यः सुन्दरी वरा ॥
सर्वसौभाग्ययुक्ता च मानिनी गौरवान्विता ।
वामाङ्गिस्वरूपा च गुणीन तेजसा समा ॥
परा वरा सारभूता परमाद्या सनातनी ।
परमानन्दरूपा च धन्या मान्या च पूजिता ॥
रासक्रीडाधिदेवी च लक्ष्म्य परमात्मनः ।
रासमखलसंभूता रासमखलमखिता ॥

प्रकृतिः

रासेश्वरी सुरसिका रासवासनिवासिनी ।
गोलोकवासिनी देवी गोपीवेशविधायिका ॥
परमाङ्गादरूपा च सन्तोषद्वर्षरूपिणी ।
निर्गुणा च गुणाकारा निलिप्तात्मस्वरूपिणी ॥
निरीहा निरहङ्कारा भक्तानुग्रहविग्रहा ।
वेदानुसारध्यानं विज्ञाता सा विचक्षणैः ॥
हृदिदृष्टा लसद्देशा सुरेन्द्रेर्मनिपुत्रवैः ।
वद्विशुद्धीशुकाधाना रत्नालङ्कारभूषिता ॥
कोटिचन्द्रप्रभाजुष्टपुष्टश्रीयुक्ताविग्रहा ।
श्रीकृष्णभक्तिदा सेव दात्री च सर्वसम्पदाम् ॥
अवतारे च वाराहे वृषभानुमता च या ।
यत्पादपद्मसंस्पर्शपवित्रा च वसुन्धरा ॥
ब्रह्मादिभिरुदृष्टा या सर्वदृष्टा च भारते ।
स्त्रीरत्नसारसंभूता जगज्जलःस्थलोज्ज्वला ॥
यथा धने नवधने लोला सौदाभिनी मुने ! ।
यष्टिर्वर्षसहस्राणि प्रतप्तं ब्रह्मणा पुरा ॥
यत्पादपद्मनखरुदृष्टये चात्मशुद्धये ।
न च दृष्टापि स्वर्शर्पि प्रत्यक्षस्यापि का कथा ॥
तेनैव तपसा दृष्टा भुवि वृन्दावने वने ।
कथिता पञ्चमी देवी सा राधा परिकीर्तिता ॥
अंशरूपा कलारूपा कलांशान्शममुद्रवा ।
प्रकृतिः प्रतिविम्बेषु देवेषु सर्वधोधितः ॥
परिपूर्णतमा पञ्चविधा देवी प्रकीर्तिता ।
या याः प्रधानांशरूपा वर्णयामि निशामय ॥” ५ ॥
गङ्गा यथा, —

“प्रधानांशस्वरूपा या गङ्गा भुवनपावनी ।
विष्णुविग्रहसंभूता हररूपा सनातनी ॥
पापिपापेयदाद्याय ज्वलदित्यनरूपिणी ।
सुखस्पर्शान्नपाने निर्व्याणपददायिनी ॥
गोलोके स्थानप्रस्थानमुखसोपानरूपिणी ।
पवित्ररूपा तीर्थानां सरिता च परा वरा ॥
शम्भुमौलिजटामेरुमुक्तापंक्तिस्वरूपिणी ।
तपःसन्तापिनी सती भारते च तपस्विनाम् ॥
चन्द्रपद्मक्षीरनिभा शृणु सत्त्वस्वरूपिणी ।
निर्मला निरहङ्कारा साध्वी नारायण-

प्रिया ॥” १ ॥

तुलसी यथा, —

“प्रधानांशस्वरूपा च तुलसी विष्णुकामिनी ।
विष्णुभ्रमणरूपा च विष्णुपादस्थिता सती ॥
तपःसङ्कल्पपूजादिसदाःसम्पादिनी मुने ! ।
सारभूता च पुण्याणी पवित्रा पुण्यदा सदा ॥
दर्शनस्पर्शनाभ्याश्च सद्योनिर्व्याणदायिनी ।
कलौ कपङ्गशुष्केभ्रदाहायामिस्वरूपिणी ॥
यत्पादपद्मसंस्पर्शसदाःपूता वसुन्धरा ।
यत्स्पर्शदर्शं वाञ्छन्ति तीर्थानि चालाशुद्धये ॥
यथा विना च विश्वेषु सर्वकर्मनिष्फलम् ।
मोक्षदा याः सुसुखीनां कामिनां सर्वकामदा ॥
कल्पवृक्षस्वरूपा च भारते ब्रह्मरूपिणी ।
वागाय भारतानाञ्च प्रजानां परदेवता ॥” २ ॥
मनसा यथा, —

“प्रधानांशस्वरूपा या मनसा कश्यपात्मजा ।
शङ्करप्रियश्रिया च महाज्ञानविशारदा ॥

प्रकृतिः

नागेश्वरस्यानन्तस्य भगिनी नागपूजिता ।
नागेश्वरी नागमाता सुन्दरी नागवाहिनी ॥
नागैर्लग्नयुक्ता सा नागभ्रमणभूषिता ।
नागैर्लेश्वरिता सिद्धयोगिनी नागशायिनी ॥
विष्णुरूपा विष्णुभक्ता विष्णुपूजापरायणा ।
तपःस्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ॥
द्वयं विलसवर्षश्च तपस्तप्तं यथा हरः ।
तपस्विनीषु पूज्या च तपस्विना च भारते ॥
सर्पमन्त्राधिदेवी च ज्वलन्ती ब्रह्मतेजसा ।
ब्रह्मस्वरूपा परमा ब्रह्मभावेन तनपरा ॥
जरतृकारुमुनेः पत्नी कृष्णाशस्य पतिव्रता ।
आसीकस्य मुनेर्माता प्रवरस्य तपस्वि-

नाम् ॥” ३ ॥

षष्ठी यथा, —

“प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नागद ! ।
मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्तिता ॥
शिशूनां प्रतिविम्बेषु प्रतिपालनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्तिकेयस्य कामिनी ।
षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्तिता ॥
पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्रीति जगतां सती ।
सुन्दरी युवती रम्या सन्तनं भर्तुरन्तिके ॥
स्थाने शिशूनां परमा दृष्टरूपा च योगिनी ।
पूजा हादशमासेषु यस्या विश्वेषु सन्ततम् ॥
पूजा च सृष्टिकागारे परा षष्ठदिने शिशोः ।
एकविंशतिमे तत्र पूजा कल्याणहेतुकी ॥
शश्वन्नियमिता चैषा नित्या काम्या कृतिः परा ।
मातृरूपा दयारूपा शश्वन्नक्षत्ररूपिणी ॥
जले स्थले चान्तरीक्षे शिशूनां स्वप्नोचरे ॥” ४ ॥
मङ्गलचण्डी यथा, —

“प्रधानांशस्वरूपा च देवी मङ्गलचण्डिका ।
प्रकृतेर्मह्यसंभूता सर्वमङ्गलदा सदा ॥
खटौ मङ्गलरूपा च संहारो कोपरूपिणी ।
तेन मङ्गलचण्डो सा पण्डितैः परिकीर्तिता ॥
प्रतिमङ्गलवारेषु प्रतिविम्बेषु वन्दिता ।
पञ्चोपचारेयौघिर्भक्ता च परिपूजिता ॥
पुत्रपौत्रधनेश्वर्यशोमङ्गलदायिनी ।
लोकसन्तापपापानिदुःखदारिद्र्याश्रिणी ॥
परितुष्टा सर्ववाङ्माप्रदात्री सर्वयोधिताम् ।
रुष्टा ज्वरेण संहर्तुं शक्ता विश्वं महेश्वरी ॥” ५ ॥
काली यथा, —

“प्रधानांशस्वरूपा च काली कमलमोक्षना ।
दुर्गाललाटसम्भता रणे शुम्भनिशुम्भयोः ॥
दुर्गाह्वांशस्वरूपा सा गुणेन तेजसा समा ।
कोटिख्यप्रभाजुष्टपुष्टजाल्वलविग्रहा ॥
प्रधाना सर्वशक्तीनां वरा यत्नवती परा ।
सर्वसिद्धिप्रदा देवी परमा सिद्धयोगिनी ॥
लक्ष्मभक्ता लक्ष्मतुल्या तेजसा विक्रमेश्वरी ।
लक्ष्मभावयया शश्वत लक्ष्मवर्णा सनातनी ॥
संहर्तुं सर्वत्राण्डं शक्ता निश्वासमात्रतः ।
रणं देवैः समं तस्याः क्रीडया लोकरक्षया ॥
धर्मार्थकाममोक्षांश्च दातुं शक्ता च पूजिता ।
ब्रह्मादिभिः स्तूयमाना सुनिर्भरशुभिरनरेः ॥” ६ ॥

प्रकृतिः

वसुन्धराप्रकृतिर्यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा च प्रकृतेः वसुन्धरा ।
आधाररूपा सर्वेषां सर्वशस्यप्रकृतिका ॥
रत्नाकरा रत्नगर्भा सर्वरत्नाकरालया ।
प्रजाभिश्च प्रजेशैश्च पूजिता वन्दिता सदा ॥
सर्वोपजीवरूपा च सर्वसम्पदधायिनी ।
यथा विना जगत् सर्वं निराधारं चराचरम् ॥७॥
प्रकृतेः कला या यास्ता निबोध मुनीश्वर ! ।
यस्य यस्य च याः पत्रास्ताः सर्वा वर्णयामि ते ॥
स्वाहा देवी वद्विपत्नी त्रिषु लोकेषु पूजिता ।
यथा विना हविर्दानं न गच्छीतुं सुराः क्षमाः ॥१॥
दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा सर्वत्र पूजिता ।
यथा विना च विश्वेषु सर्वं कर्म च निष्फलम् ॥२॥
स्वधा पित्रणा पत्नी च मुनिभिर्मनुभिर्नरेः ।
पूजिता पित्रदानश्च निष्फलश्च यथा विना ॥३॥
स्वस्तिदेवी वायुपत्नी प्रतिविम्बेषु पूजिता ।
आदानश्च प्रदानश्च निष्फलश्च यथा विना ॥४॥
पृथिवीपतेः पत्नी प्रतिविम्बेषु पूजिता ।
यथा विना परिचीयताः पुमांसो योषितो
भवेत् ॥ ५ ॥

अनन्तपत्नी वृष्टिश्च पूजिता वन्दिता भवे ।
यथा विना न सन्तुष्टाः सर्वे लोकाश्च सन्ततम् ॥६॥
ईशानपत्नी सम्पत्तिः पूजिता च सुरैर्नरेः ।
सर्वलोका हरिदाश्च विश्वेषु च यथा विना ॥७॥
धृतिः कपिलपत्नी च सर्वैः सर्वत्र पूजिता ।
सर्वलोका अधेयाः स्युर्जगत्सु च यथा विना ॥८॥
यमपत्नी क्षमा साध्वी सुशीला सर्वपूजिता ।
समुन्मत्ताश्च रुष्टाश्च सर्वलोका यथा विना ॥९॥
कीर्त्तिकाधिकादेवी च कामपत्नी रतिः सती ।
कलिकौतुकहीनाश्च सर्वलोका यथा विना ॥१०॥
सत्यपत्नी सती मुक्तिः पूजिता जगती प्रिया ।
यथा विना भवे लोका बन्धुनारहिताः सदा ॥११॥
मोक्षपत्नी दया साध्वी पूजिता च जगत्प्रिया ।
सर्वे लोकाश्च सर्वत्र निष्ठुराश्च यथा विना ॥१२॥
पुण्यपत्नी प्रतिष्ठा सा पुण्यरूपातिपूजिता ।
यथा विना जगत् सर्वं जीवन्मृतपरं मुने ! ॥१३॥
सुकर्मपत्नी कीर्त्तिश्च धन्या मान्या च पूजिता ।
यथा विना जगत् सर्वं यशोहीनं स्तनं यथा ॥१४॥
क्रिया उद्योगपत्नी च पूजिता सर्वसम्पत्ता ।
यथा विना जगत् सर्वसुखमिव नारद ! ॥१५॥
अधर्मपत्नी मिथ्या सा सर्वधर्मैश्च पूजिता ।
यथा विना जगन्मुक्तसुखं विधिनित्तमम् ॥
सखी चादर्शना या च ज्ञेयायां स्वरूपिणी ।
अर्थावयवरूपा च हांपरे संतुता भिया ॥
कला महाप्रमत्ता च सत्यं शापिका बलात् ।
कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमयेव गृहे गृहे ॥ १६ ॥
शान्ति-१७ लज्जा १८ च भार्ये दे सुशीलस्य
च पूजिता ।
याभ्यां विना जगत् सर्वसुखमिव नारद ! ॥
ज्ञानस्य भार्यास्तिस्रश्च बुद्धि-१९ मंथा २०
मृति-२१ स्तथा ।
याभिस्त्रिणा जगत् सर्वं मृदं नृत्तसमं तदा ॥

प्रकृतिः

मूर्तिश्च धर्मपत्नी सा कालिरूपा मनोहरा ।
परमा सा च विश्वोवा निराधारा यथा विना ॥
सर्वत्र श्रीभारूपा सा लक्ष्मीर्मूर्तिमती सती ।
श्रीरूपा मूर्तिरूपा च मान्या धन्या च पूजिता
॥ २२ ॥
कालामरुद्रपत्नी च निद्रा सा सिद्धयोगिनी ।
सर्वलोकाः समाच्छन्ना मायायोगेन रात्रिषु ॥२३॥
कालस्य तिस्रो भार्याश्च सन्ध्या-२४ रात्रि-२५
दिनानि च २६ ।
याभिस्त्रिणा विधात्रा च संस्थां कर्तुं न शक्यते ॥
क्षुत्-२७ पिपासे २८ मनोभार्ये धन्ये मान्ये
सुपूजिते ।
याभ्यां यात्रं जगत् सर्वं युक्तमित्तमेव च ॥
प्रभा च २९ दाहिका ३० चैव हे भार्ये तेजस-
स्तथा ।
याभ्यां विना जगत् सर्वं विधातापि न गच्छीश्वरः ॥
कालकन्ये नृत्य-३१ जरे ३२ प्रणवरस्य प्रिये
प्रिये ।
याभ्यां जगत् समुच्छ्रितं विधात्रा निमित्तं विधौ ॥
निद्राकन्या च तन्द्रा ३३ सा प्रीति-३४ रन्ध्रा
सुखप्रिये ।
याभ्यां यात्रं जगत् सर्वं विधिपुत्रविधेर्विधौ ॥
वेराग्यस्य हि जाये च अह्ना-३५ भर्ता ३६ च
प्रनिते ।
याभ्यां शश्वज्जगत् सर्वं जीवन्मृतमिदं मुने ! ॥
अदिति-३७ देवमाता च सुरभी ३८ च गर्वा
प्रसूः ।
दितिश्च ३९ दैत्यजननी कद्रुश्च ४० विनता ४१
दनुः ४२ ॥
उपयुक्ताः नृष्टिविधौ एताश्च प्रकृतेः कलाः ॥४३॥
कलास्यान्याः सन्ति बह्वस्तासु काश्चिन्निबोध मे ॥
रोहिणी ४३ चन्द्रपत्नी च संज्ञा ४४ सूर्यस्य
कामिनी ।
श्रुतरूपा ४५ मनोभार्या शचीन्द्रस्य च गेहिनी
४६ ॥
तारा ४७ वृहस्पतेर्भार्या वशिष्ठस्य त्वर-
न्मती ४८ ।
अहल्या ४९ गौतमस्त्री तु सान्द्रया ५० त्रिका-
मिनी ॥
पित्रणा मानसी कन्या मेनका ५१ सायिका-
प्रसूः ।
लोपासुदा ५२ तथा भूती ५३ कुबेरकामिनी
तथा ॥
वरुणानी ५४ यमस्त्री च वलेब्धिव्यावली ५५
तथा ।
कुन्ती च ५६ दयमन्ती च ५७ यशोदा ५८
देवकी ५९ सती ॥
गायत्री ६० द्रौपदी ६१ सया ६२ सावित्री ६३
सत्यवत्प्रिया ।
वृषभानुप्रिया साध्वी राधामाता कलावती ६४ ॥
मन्दोदरी ६५ च कौशल्या ६६ सुभद्रा ६७
कैटभी ६८ तथा ।

प्रकृतिः

रेवती ६९ सत्यभामा ७० च कालिन्दी ७१
लक्ष्मणा ७२ तथा ॥
जाम्बवती ७३ नायजिती ७४ मित्रविन्दा ७५
तथापरा ।
लक्ष्मणा ७६ रुक्मिणी ७७ सीता ७८ स्वयं-
लक्ष्मीः प्रकीर्त्तिता ॥
कला योजनगन्धा च ७९ यासमाता महासती ।
वाणपुत्री तथोषा ८० च चित्रलेखा च ८१
तत्सखी ॥
प्रभावती ८२ भानुमती ८३ तथा मायावती ८४ सती ।
रेवका ८५ च श्रयोमाता हलिमाता च
रोहिणी ८६ ॥
एकानंशा ८७ च दुर्गाशा श्रीकृष्णभगिनी सती ।
बह्वः सन्ति कलाश्चैव प्रकृतेरेव भारते ॥
या याश्च ग्रामदेयताः सर्वाश्च प्रकृतेः कलाः ।
कलांशांशसमुद्भूताः प्रतिविम्बेषु योषितः ॥८८॥
योषितामपमानेन प्रकृतेः पराभवः ।
ब्राह्मणी पूजिता येन पतिपुत्रवती सती ॥
प्रकृतिः पूजिता तेन वस्त्रालङ्कारचन्दनेः ।
कुमारी चाष्टवर्षीया वस्त्रालङ्कारचन्दनेः ।
पूजिता येन विप्रस्य प्रकृतिस्तेन पूजिता ॥ ८९ ॥
सर्वाः प्रकृतिसम्भूता उत्तमाधममध्यमाः ।
सत्वांशाश्चोत्तमा ज्ञेयाः सुशीलाश्च पतिव्रताः ॥
मध्यमा राजसाश्चांशास्ताश्च भोग्याः प्रकी-
र्त्तिताः ।
सुखसमोगवश्याश्च स्वकार्ये तत्पराः सदा ।
अधमास्तामसांशांशा अजातकुलसम्भवाः ॥
दुर्मखाः कुलटा धूर्ताः स्वतन्त्राः कलहप्रियाः ।
एधियां कुलटा याश्च स्वर्गं चाधरसां गन्ताः ॥
प्रकृतेस्तामसांशांशाः पुंस्त्वयः परिकीर्त्तिताः ।
एवं निगदितं सर्वं प्रकृतेः परिकीर्त्तनम् ॥ ९० ॥
ताश्च सर्वाः पूजिताश्च पुण्यज्ञे च भारते ।
पूजिता सुरधेनादौ दुर्गा दुर्गतिनाशिनी ॥
द्वितीये रामचन्द्रेण रावणस्य वधादिना ॥
तत्पञ्चाङ्गतां माता त्रिषु लोकेषु पूजिता ।
जानादौ दक्षपत्न्याश्च निहत्य दैत्यदानवान् ॥
ततो देहं परित्यज्य यज्ञे भर्तुं च निन्दया ।
अज्ञे हिमवतः पत्रां लेभे पशुपतिं पतिम् ॥
गणेशश्च स्वयं कृष्णः स्कन्दो विष्णुकलोज्ज्वलः ।
बभूवुस्तौ तनयौ पञ्चाक्षस्याश्च शौनक ! ॥
लक्ष्मीर्मलयभूपेन प्रथमे परिपूजिता ।
त्रिषु लोकेषु तत्पञ्चाङ्गेवतासुनिमानवैः ॥
सावित्री चान्धपतिना प्रथमे परिपूजिता ।
तत्पञ्चाक्षिषु लोकेषु देवतासुनिमानवैः ॥
आदौ सरस्वती देवी ब्रह्मणा परिपूजिता ।
तत्पञ्चाक्षिषु लोकेषु देवतासुनिमानवैः ॥
प्रथमे पूजिता राधा गोलोकं रासमण्डले ।
पौर्णमास्यां कार्तिकस्य कृष्ण परमात्मना ॥
गोपिकाभिश्च गोपेश्च बालिकाभिश्च बालकैः ।
गवां गणैः सुरभ्या च तत्पञ्चाक्षायथा हरैः ॥
तदा ब्रह्मादिभिर्देवैर्मनुभिर्मनुभिरुत्तमा ।
पुण्यधूपादिभिर्भोग्या पूजिता वन्दिता सदा ॥

प्रकोष्ठः

प्रथिथां प्रथमे देवी सृजनेन पूजिता ।
शङ्करेणोपदिष्टेन पुण्यक्षेत्रे च भारते ॥
त्रिषु लोकेषु तत्पञ्चादाक्षया परमात्मनः ।
पुण्यधृपादिभिर्भक्ता पूजिता मुनिभिः सुरैः ॥
कलया याः समुद्भूताः पूजितास्ताश्च भारते ।
पूजिता ग्रामदेशेषु ग्रामेषु च नगरेषु मुने ! ॥
एवं ते कथितं सर्वं प्रकृतैश्चरितं शुभम् ।
यथागमं लक्षणञ्च किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे प्रकृतिचरितं
नामानुक्रमः प्रथमोऽध्यायः ॥ * ॥ पुरुषनाम्नो-
ऽग्रे प्रकृतेर्नाम्न उच्चार्यता यथा, —

नारद उवाच ।

“आदौ राधांसमुच्चार्य पश्चात्तु कणं विद्वद्भ्याः ।
निमित्तमस्य मां भक्तं वद भक्तजनप्रिय ! ॥

श्रीनारायण उवाच ।

निमित्तमस्य त्रिविधं कथयामि निशामय ।
जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगत्पिता ।
गरीयसीति जगतां माता शतगुणैः पितुः ॥
राधाकृष्णौति गौरीशेखरेण शब्दः श्रुतौ श्रुतः ।
कृष्णराधेशगौरीति लोके न च कदा श्रुतः ॥
प्रसीद रोहिणीचन्द्र गृहाणार्धमिदं मम ।
गृहाणार्धं मया दत्तं संज्ञया सह भास्कर ! ॥
प्रसीद कमलाकान्त गृहाण मम पूजनम् ।
इति दृष्टं सामवेदे कौषुमे मुनिमत्तम ! ॥
राशब्दोच्चारणादेव स्पीतो भवति माधवः ।
धाशब्दोच्चारणतः पञ्चाष्टावलिं स समस्मरः ॥
आदौ पुरुषमुच्चार्य पश्चात् प्रकृतिमुच्चरेत् ।
स भवेन्मातृगामी च वेदातिक्रमणं मुने ! ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५० अध्यायः ॥

प्रकृतं, त्रि, (प्रकृत्यते इति । प्र + कृ + क्त ।)
प्रकर्षयुक्तम् । तत्पर्यायः । मुख्यम् २ प्रमुखम् ३
प्रवर्द्धम् ४ वर्धम् ५ वरेण्यम् ६ प्रवरम् ७ पुरो
गम् ८ अनुत्तरम् ९ प्राग्रहरम् १० प्रवेकम् ११
प्रधानम् १२ अग्रसरम् १३ उत्तमम् १४
अग्रम् १५ ग्रामणीः १६ अग्रणीः १७ अग्रि-
मम् १८ जात्यम् १९ अग्रम् २० अनुत्तमम् २१
अनवरार्द्धम् २२ प्रेष्ठम् २३ परार्द्धम् २४
परम् २५ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७४ ॥ (यथा,
मनुः । ७ । १७० ।

“यदा प्रकृष्टा मन्यते सर्वान् प्रकृतीर्भृशम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥”
आह्वयम् । यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ८२ ।

“रथाङ्गेन तदा च्छिन्ने विष्णुना प्रभविष्णुना ।
जघनोपरि वेगेन प्रकृष्टे शिरसी तथोः ॥”

प्रकोष्ठः, पुं, (पुक्कुप्यतेऽनेनेति । प्र + कृष निष्कर्षे +
“उच्चिष्यतीति ।” उणा० २ । ४ । इति स्यन् ।)
कफोशिरधोमणिवन्धपयन्तहस्तभागः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८० ॥ (यथा, रघुः । ३ । ५६ ।

“ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते
प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।
रघुः शशाङ्काङ्गसुखेन पत्रिणा
शरासनन्यामलुनाङ्घ्रिजसः ॥”

२४५

प्रक्षेपः

गृहहारपिण्डकम् । वीथी इति विहीन्द इति
च ख्यातम् । इति प्रघाणशब्दटीकायां भरत-
सुकुटुम्बुरेशः ॥ (यथा, मानवे । ७ । २०३ ।
श्लोकटीकायां कुल्लुकभट्टः ।

“ततः सन्धोपासनं कृत्वा तस्मात् प्रदेशात्
कनान्तरं विविक्तप्रकोष्ठावकाशमन्यद्गत्वा
गृहाभ्यन्तरे धृतशस्त्रो रहस्याभिधायिनां
चराणां स्वशापारं पश्येत् ॥”

प्रखरः, पुं, (प्र + खर + एषोदरादित्वात् माधुः ।)
अश्वकवचः । इति शब्दमाला ॥ प्रखर इति च
पाठः ॥

प्रक्रान्ता, [त्रि] त्रि (प्र + क्रम + क्त) उपक्रम-
कर्त्ता । आरम्भकर्त्ता । इति शाकरणम् ॥

प्रक्रमः, पुं, (प्र + क्रम + भावे घञ् ।) क्रमः ।
अवसरः । इति मेदिनी । मे, ४६ ॥ प्रथमारम्भः ।
तत्पर्यायः । उपक्रमः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥
(यथा, कथामरितमागरे । १८ । ६३ ।

“पूर्वजैरपि हि प्राचीं प्रक्रमेण जिता दिशः ।
गङ्गोपकण्ठे वामञ्च विहितो हस्तिनापुरे ॥”

प्रक्रान्तः, त्रि, (प्र + क्रम + क्तः ।) प्रकरणस्थः ।
आरब्धः । यथा, भट्टिः । ४ । ११ ।

“आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायसीगवम् ।
प्रातस्तिकां पतञ्जिभ्यः प्रकृष्टः प्रणमन्विम् ॥”

प्रक्रिया, स्त्री, (प्र + कृ + शः ।) वृषदीनां चामर-
धननश्चक्रधारणादियापारः । तत्पर्यायः ।

अधिकारः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥
अधीकारः ३ नियतविधिः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ प्रकृत्यकार्यम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । १११ । ५८ ।

“नोष्कृतं मञ्जते कश्चित् प्रक्रियाधैरकारिका ।
शुचैरपि हि युक्तस्य दोष एव निपात्यते ॥”

प्रक्षिप्तः, त्रि, (प्र + क्षिप् + क्त ।) छत्रः । इति
जटाधरः ॥ प्रकर्षणं क्षेदयुक्तञ्च ॥

प्रक्षणः, पुं, (प्र + कृष शब्दे + “कणो वीणायाश्च ।”
३ । ३ । ६५ । इति अप् ।) वीणायाः कणितः ।
वीणाशब्दः । तत्पर्यायः । प्रक्राणः २ । इत्य-
मरः । १ । ६ । २४ ॥ मुक्राणः ३ मुक्रणः ४ उप-
क्राणः ५ उपक्रणः ६ । इति भरतः ॥

प्रक्राणः, पुं, (प्र + कृष + घञ् ।) प्रक्षणः । इत्य-
मरः । १ । ६ । २४ ॥

प्रक्षरः, पुं, (प्रकर्षणं क्षरति सञ्चलतीति । प्र +
क्षर + अच् ।) अश्वसन्नाहः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३१७ ॥

प्रक्षालनं, स्त्री, (प्र + क्षालि + क्तुट् ।) धावनम् ।
मार्जनम् । यथा, —

“धर्मायं यस्य विस्तेहा वरं तस्य निरीहता ।
प्रक्षालनाद्वि पङ्क्त्य दूरादक्षार्णनं वरम् ॥”

इति हिमोपदेशे १ परिच्छेदः ॥

प्रक्षालितः, त्रि, (प्र + क्षालि + क्तः ।) धौतः ।
मार्जितः । इति हलायुधः ॥

प्रक्षेपः, पुं, (प्र + क्षिप + घञ् ।) औषधादिषु
क्षेपणीयद्रव्यम् । यथा, —

प्रगण्डः

“प्रक्षेपः पादिकः काव्यात् स्नेहे कल्कमयी मतः ।
घोडशास्त्रतुर्भागं वातपित्तकफार्णिसु ॥

क्षौद्रं कषाये दातयं विपरीता तु शर्करा ।
मात्रा क्षौद्रघृतादीनां स्नेहे काथे च दृग्गवत् ॥
माषिकं हिङ्गु मित्युत्थं जरणादास्तु

शाणिकाः ॥”

इति वैद्यकपरिभाषा ॥

विक्षेपः । यथा, “ममित्यक्षेपान्नं कर्म कृत्वा”
इति भवदेवभट्टः ॥ (प्रहरणम् । यथा, भाग-
वते । ४ । २८ । १६ ।

“मनोरथमर्द्धिष्ठतो हृत्प्रीडो दन्तकूवरः ।
पक्षेन्द्रियार्थप्रक्षेपः सप्तधातुवस्त्यकः ॥”

प्रक्षेपणं, स्त्री, (प्र + क्षिप् + क्तुट् ।) प्रकर्षणं
क्षेपः । निक्षेपणम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । १० । ६४ ।

“अर्धप्रक्षेपणात् त्रिंशं भागं शुल्कं कृपो हरेत् ॥”

प्रक्षुब्धः, पुं, (प्रक्षुब्धतीति । प्र + क्षुब्ध अशक्त-
शब्दे । ल्युट् ।) नाराचः । इत्यमरः । २ । ८ । ७७ ॥

प्रक्षुब्धना, स्त्री, (प्रक्षुब्धन + टाप् । यदा, प्रक्षु-
ब्धनं अशक्तशब्दोऽस्यस्या इति । अच् । टाप् ।)
नाराचः । इत्यमरटीकायां भगीरथः ॥

प्रक्षुब्धनः, पुं, (प्रक्षुब्धतीति । प्र + क्षुब्ध अशक्त-
शब्दे + ल्युट् ।) नाराचः । इत्यमरटीकायां भगी-
रथः ॥

प्रक्षुब्धना, स्त्री, (प्रक्षुब्धन + टाप् ।) नाराचः ।
इत्यमरटीकायां भगीरथः ॥

प्रखरः, पुं, (प्रकृतः खरः ।) अश्वसन्नाहः । कुकुरः ।
अश्वतरः । अत्यन्तखरे, त्रि । इति मेदिनी ॥

प्रख्यः, त्रि, (प्रख्यातीति । प्र + ख्या ख्याती +
कः ।) उत्तरपदे तुल्यार्थवाचकः यथा, —

“स्युत्तरपदे प्रथः प्रकारः प्रतिभो निभः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १ । २०८ । ३१ ।

“द्विपञ्चगव्यप्रख्येदरिः सौधेष्ण्य शोभितम् ।
गुप्तमभक्षयप्रख्येर्गोपुरे मन्दरोपमैः ॥”

अश्वः । यथा, तत्रैव । १२ । २०४ । ८ ।

“ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः ।
यथादृष्टान्ते प्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मन ॥”

प्रख्यातः, त्रि, (प्र + ख्या + क्त ।) प्रकृत्यख्याति-
युक्तः । विख्यातः । यथा, —

“यस्य आकरणे वरेण्यघटनास्फीताः प्रबन्धा दृश
प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि तिथिनिर्धारार्थ-
मेकोऽद्भुतः ॥”

इति मन्त्रबोधप्रदीपे तच्छिष्यपदम् ॥

प्रख्यातवप्रकः, पुं, (प्रख्यातो वप्र जनयिता यस्य ।
कप् ।) विख्यातपिण्डकः । यथा, —

“स्यादामुध्यायणोऽमुष्य पुत्रः प्रख्यातवप्रकः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । १६६ ॥

प्रख्यातिः, स्त्री, प्रकृत्यकीर्तिः । विख्यातिः । प्रपञ्च-
ख्याधातोः क्तिन्प्रत्ययनिष्पन्ना ॥

प्रगण्डः, पुं, (प्रत्यासन्नो गण्डो ग्रन्थियस्य ।)
कुर्परिपरिकल्पयन्तभागः । इत्यमरः । १० । ६ । ८० ॥

कणुद अवधि वगल पर्यन्त इति भाषा ॥

प्रगल्भा

प्रगल्भी, स्त्री, (प्रगल्भ + गौरादित्वात् डीप्)
बहिःप्राकारः । दुर्गप्राकारमिती श्रमाणां उप-
वेशनस्थानानि । (यथा, महाभारते । १२ ।
६६ । ४३ ।

“प्रगल्भीः कारयेत् सस्यगाकाशजमनीस्तदा ॥”

प्रगतजानुः, त्रि, (प्रगते मंश्रिष्टे जानुनी यस्य ।)

प्रगतजानुकः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

प्रगतजानुकः, त्रि, (प्रगते जानुनी यस्य । कप् ।)

यस्य जानुनोर्मध्ये निव्यं कादाचित्कं वा मष्ट-
दन्तरालं सः । पादाराकं अस्ति इति भाषा ॥

तत्पण्यायः । प्रजुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥

प्रजुः ३ प्रगतजानुः ४ । इति भरतः ॥

प्रगल्भः, पुं, (प्रकथो गत्यो यस्य ।) पपटः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

प्रगल्भा, त्रि, (प्रगल्भते इति । प्र + गल्भ धाटि +

पचायच् ।) प्रत्युत्पन्नमतिः । तत्पण्यायः ।

प्रतिभान्वितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥

(यथा, महाभारते । १२ । ६८ । ५८ ।

“प्रज्ञा प्रगल्भं कुरुते मनुष्यं

राजा कृशानुं वे कुरुते मनुष्यान् ॥”

प्रगल्भता, स्त्री, प्रगल्भस्य भावः । (प्रगल्भ + तल् ।)

प्रगल्भाम् । तत्पण्यायः । उत्तमाहः २ अभि-
योगः ३ उद्यमः ४ प्रौढः ५ उद्योगः ६ क्रिय-
देतिका ७ अध्यवसायः ८ ऊर्जः ९ । इति

हेमचन्द्रः । २ । २१३ ॥ तस्य लक्षणम् । यथा,

“निःप्रकृतं प्रयोगेषु वर्धते कृता प्रगल्भता ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(यथा, कुमारे । ६ । ३२ ।

“आर्यापुरुषस्य तत्र आपारं कर्ममहति ।

प्रार्थयेवैविधं कार्यं पुरस्त्रीणां प्रगल्भता ॥”

प्रगल्भा, स्त्री, (प्रगल्भते घृष्टा भवतीति । प्र ।

गल्भ धाटि + पचादित्वाच्च । ततश्चाप् ।)

नायिकाभेदः । अस्या लक्षणम् । पतिमात्र-
विषयकं लक्षणपकोविदा । अस्याश्चेष्टा रति-
प्रीतिः । आनन्दादात्ममंभोष्टः । रतिप्रीति-
यथा,—

“संस्पृश्य स्तनमाकलय्य वदनं मंश्रिय कण्ठस्थलं

निर्ध्यायाधरविस्मसम्बरमपाक्य शुदस्यालकम् ।

देवस्याम्बुजिनीपतेः समुदयं जिज्ञासमाने प्रिये

वामाक्षी वसनाञ्जलेः श्रवणयोर्नालीतपलं

निद्रते ॥”

आनन्दादात्ममंभोष्टी यथा,—

“नखाकृतमुरःस्थलेधरतले रदस्य क्षतं

श्रुता वक्त्रमालिका विगलिता च मुक्तावली ।

रतान्तसमये मया सकलमेतदाञ्चोचितं

स्मृतिः क च पतिः क च क च तवालिशिष्टा-

विधिः ॥”

सा मानावस्थायां त्रिविधा । धीरा अधीरा

धीराधीरा च । अज्ञ कोपप्रकाशा धीरा ।

अज्ञ कोपप्रकाशा अधीरा । अज्ञायज्ञ कोप-

प्रकाशा धीराधीरा । प्रौढाधीरायास्तु रता-

वौदास्यम् । अधीरायास्तर्ज्ज्वनताडनादि ।

प्रगुणः

धीराधीराया रतावौदास्यं तर्ज्जनादि च
कोपस्य प्रकाशकम् । प्रौढाधीरा यथा,—

“नो तल्पं भजसे न जल्पसि सुधाधाराशुकारा
गिरौ

दृक्पातं कुरुषे न वा परिजने कोपप्रकाश-

क्षलान् ।

इत्थं केतकगर्भगौरि दयिते कोपस्य मंगोपनं

किं स्यादेव न चैत् पुनः सहचरो कुर्वीत माचि

स्मितम् ॥”

प्रगल्भा अधीरा यथा,—

“प्रतिफलमवलोक्य स्वीयमिन्द्रोः कलायां

हरशिरसि परस्या वासमाशङ्कमाना ।

गिरिशमचलकन्या तर्ज्जयामास कम्प

प्रचलबलयैस्तन्कान्तिभाजा करेण ॥”

प्रगल्भा धीराधीरा यथा,—

“तत्सोपास्तमुपेयुषि प्रियतमे साचीकृतग्रीवया

काकुयाकुलवाचि साचिहसितस्फुर्जतुकपोल-

श्रिया ।

हस्तव्यस्तकरे पुनर्मृगदृशा लाचारसञ्चालित-

प्रोष्टोष्टमयूखमांसलरुचौ विस्फारितादृष्टयः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(तत्तत्क्षणं यथा साहित्यदर्पणे । ३ । १०१ ।

“सारात्वा गाढात्तुल्यया समस्तस्वरकोविदा ।

भावोन्नतः दूरव्रीडा प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥”

तस्या उदाहरणभेदादिकं तत्रैव विशेषतो दृष्ट

यम् ॥)

प्रगाढं, त्रि, (प्रकर्षणं गाह्यते स्मेति । प्र + गाह्

+ क्तः । “यस्य विभाषा ॥” ७ । २ । १५ । इति

न इट् ।) अष्टमम् । कङ्कम् । इत्यमरः । ३ ।

३ । ४४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५६ । २६ ।

“अहमिन्द्राद्गुणं मुष्टिं ब्रह्मणः कृतहस्तताम् ।

प्रगाढं तुमुलं चित्रमभ्युपगच्छं प्रजापतेः ॥”

दृष्टम् । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।

७ । ६७ । ४८ ।

“तत्रान्तरीक्षे बाणानां प्रगाढानां विशास्यते ।

मर्धर्षणं महाधिष्णान् पावकः समजायत ॥”

घनम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अः ।

“तृणैर्प्रतृण्यैः खेचलवगमुदकेन पाययेत्

पिप्पल्यादिचूर्णं वा हृद्भूयवत्प्रगाढं सर्पि-

र्वर्जिभिर्छेदमुपक्रमेत् ॥”

प्रगाना, [ल] त्रि, (प्र + गे + लच् ।) उलम-

गायकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-

भारते । ३ । २३६ । ८ ।

“ततो गोपाः प्रगातारः कुशला नृत्तवादिनः ।

धार्तराष्ट्रमुपातिष्ठन् कन्यास्येव स्मलङ्कताः ॥”

प्रगुणः, त्रि, (प्रकर्षणं गुणो यत्र ।) ऋजुः ।

इत्यमरः । ३ । १ । ७२ ॥ (प्रकृष्टगुणवति, त्रि ।

यथा, रघौ । ६ । ४६ ।

“परिचयं चललक्ष्यनिपातने

भयरुधोश्च तद्विजयधीनम् ।

अमजयात् प्रगुणाश्च करलसौ

तनुमतोऽनुमतः सचिवेयौ ॥”

प्रग्रहः

प्रग्रहं, त्रि, (प्रग्रहते इति । प्र + ग्रह + “पदास्वे-

रिवाह्यापस्तेषु च ।” ३ । १ । ११६ । इति कप् ।

“ग्रह्यति । ६ । १ । १६ । इति सम्प्रसार-

णम् ।) सन्धिरहितं पदम् । इति सुश्रुतो-
ध-
आकरणम् ॥ पदपक्षपरतत्त्ववर्द्धिर्भूतेषु ग्रह्यपदं

निपात्यते । यथा, प्रग्रहं पदं यत् स्वरेण न

समुन्नीयते । इति दुर्गादासः ॥ “आप्रग्रहः

भूतौ वाक्ये ॥” इत्यमरः ॥ प्रग्रहः पाणिन्यादि-

कृतप्रग्रहसंज्ञो डातृवत्परहितः आग्रहः

योऽन्ता न सन्धीयते स इत्यर्थः । स्मृतौ सारणे

यथा । आ ज्ञातं स जटावुरेणः । वाक्ये यथा ।

आ एवं मन्यसे । इति भरतः ॥

प्रगे, अ, (प्रकर्षणं गीततेऽचेति । प्र + गे + के ।)

प्रातः । इत्यमरः । ३ । ४ । १६ ॥ (यथा,

माधे । १२ । १ ।

“इत्थं रथाश्वभिनयादिनाम्यगे

गगौ नृपाणामथ तोरणाद्गृहिः ।

प्रस्थानकालक्षमवेषकल्पना

कृतचणलेपमुदेक्षतायुतम् ॥”

प्रगेतनः, त्रि, (प्रगे प्रातर्भव इति । प्रगे + “साय-

श्चिरमिति ।” ४ । ३ । २३ । इति क्यु लुट् च ।)

प्रगे भवः । प्रातर्भवः । तत्पण्यायः । अस्तनः

२ । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रग्रहः, पुं, (प्रग्रहते इति प्रग्रहण्यनेनेति वा ।

प्र + ग्रह + “प्र वणिजाम् ।” ३ । ३ । ५२ । “रघौ

च ।” ३ । ३ । ५३ । इति घञभावपक्षे “ग्रह-

वृद्धनिश्चिगमस्य ।” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।)

तुलासूत्रम् । अस्यादिरश्मिः । वन्द्यः । इत्य-

मरः । ३ । ३ । २३६ ॥ नियमनम् ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । १७६ । १६ ।

“नहि मे मुच्यते कश्चित् कथाञ्चित् प्रग्रहं गतः ।

गजोवा महिषो वापि पष्टे काले नरोत्तमः ॥”

भुजः । रश्मिः । (यथा, गोलाध्याये । ८ ।

“इन्द्रोः प्राप्ता भवति तरणोः प्रग्रहः किं प्रती-

च्यम् ॥”)

सुवर्णालुमहोरुहः । इति मेदिनी ॥ कर्णिकार-

वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पण्यायो यथा,

“आरेवतो राजवृत्तः प्रग्रहश्चतुरङ्गलः ।

आरवधोऽथ सम्पाकः कृतमालः सुवर्णकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

प्र + ग्रह + भावे अप् । इन्द्रियादीनां निग्रहः ।

यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ८ । ७८ ।

“अर्थो हि केवलं तस्य प्रग्रहो बाह्यगोचरः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन चित्तं रक्ष जगार्हणम् ॥”

धारणम् । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि

२२ । ४ ।

“उद्धवोऽथ महाशुद्धिरुचसो महाबलः ।

अन्ये च यादवाः सर्वे कवचप्रग्रहे रताः ॥”

अवलम्बनम् । यथा, हरिवंशे । ४१ । १६६ ।

“नृपेऽप्यथ प्रनष्टेषु जगदप्रग्रहाः प्रजाः ।

चणेन निर्वृते चैव हत्वा चाप्यन्यमाहवे ॥

परस्परवृत्तस्त्राश्च निराक्रन्ताः सुदुःखिताः ।

प्रघाणः

प्रचयः

प्रचुरं

एवं कथमनुप्राप्ताः कलिसन्ध्यांशके तदा ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६४ ।

“प्रगृहो निग्रहो व्योढनेकद्वन्द्वो गदाग्रजः ॥”

प्रकटाधिष्ठानादौ, त्रि । यथा, रामायणे । २ । ८२ । १ ।

“तामार्यगणसम्पन्नां भरतः प्रगृहं सभाम् ।

ददर्श बह्विषम्पन्तः पूर्णचन्द्रां निशामिव ॥”

“प्रगृह्णा प्रकृष्टैर्विशिष्टादिभिर्गृह्योऽधिष्ठानं

यस्यां सा ।” इति तट्टीका ॥ उदयवाहुः ।

यथा, रामायणे । ७ । ६५ । १४ ।

“एवमुक्तस्तु मुनिना प्राञ्जलिः प्रगृह्यो नृपः ।

अभ्यवाहयत प्राञ्जस्तस्यैव सत्यशालिनम् ॥”

प्रगृहः, पुं, (प्रगृह्यते इति । प्र + गृह् + “प्रि वणि-

जाम् ।” ३ । ३।५२ । “रघुसौ च ।” ३ । ३।५३ ।

इति च घञ् ।) प्रगृहः । इत्यमरः । ३ । ३ ।

२३६ ॥ (“प्रि लिङ्मायाम् ।” ३ । ३ । ४६ ।

इति घञ् । प्रगृहणम् । “प्राञ्जप्रगृह्ये चरति

भिच्छुः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्रग्रीवः, पुं क्री, (प्रकृष्टा ग्रीवा ग्रीवाकृतिरस्य ।)

गृहादौ प्राप्ते धारणं दारुपङ्क्तिः । वाता-

यनम् । इति सुभूतिः । सुखशाला । इत्येके ।

अश्वशाला । इति केचित् । इमशीर्षकम् । इति

गोवर्द्धनः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रघटावित्, [ट्] त्रि, (प्रघटी आङ्ग्वरं

वेत्तीति । प्रघटा + विट् + क्तिप् ।) शास्त्रगण्डः ।

इति त्रिकाण्शेषः ॥

प्रघणः, पुं, (प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षणं हन्यते

इति । प्र + हण + “अगारेदेशे प्रघणः प्रघा-

णश्च ।” ३ । ३ । ७६ । इति कर्मणि अप् ।

नत्वञ्च ।) षड्विद्विप्रकोष्ठकम् । तत्पय्यायः ।

प्रघाणः २ अलिङ्गः ३ । इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥

अलिङ्गः ४ । इति भरतः ॥ तान्त्रकुम्भः ।

लौहसुङ्गरः । इति मेदिनी । णे, ६० ॥ (गृहा-

भ्यन्तरशय्यार्थपिण्डिका । यथा,—

“प्रघाणप्रचणालिङ्गा द्वारवाह्यप्रकोष्ठके ।

गृहाभ्यन्तरशय्यार्थपिण्डिकायामपि त्रयम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

प्रघनः, पुं, (प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षणं हन्यते

इति । प्र + हण + अप् । नत्वम् ।) प्रघणः ।

इति मुकुटः ॥

प्रघसः, पुं, (प्रकर्षणं अतीति । प्र + अघ + अप् ।

“घञपोष ।” २ । ४ । ३८ । इति घञ्-ला-

देशः ।) असुरः । हेतुः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

(राक्षसभेदः । यथा, महाभारते । १।२८।१० ।

“पर्वणः प्रतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।

प्ररुणसारुणश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥”

प्रघाणः, पुं, (प्रहन्यते इति । प्र + हण् + “अगा-

रैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ।” ३ । ३ । ७६ ।

अप् । पक्षे षड्विच् ।) प्रघणः । इत्यमरः ।

२ । २ । १२ ॥ (यथा, नैषधे । १६ । ११ ।

“नयति भगवान्भोजस्यानिबन्धनबाधवः

किमपि मघवत्यासादस्य प्रघाणमुपपन्नताम् ।

अपसरदरिद्रान्तप्रत्यग्वियत्पथमण्डली

लगनफलद्वयान्तस्वर्णाचलभ्रमविभ्रमः ॥”)

प्रघातः, पुं, (प्रकर्षणं हन्यते यत्रेति । प्र +

हण् + घञ् ।) युद्धम् । इति हेमचन्द्र-

टीका ॥

प्रघानः, पुं, (प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षणं हन्यते

इति । प्र + हण् + अप् । षड्विच् । नत्वम् ।)

प्रघणः । इति मुकुटः ॥

प्रघर्णः, पुं, (प्रघर्णति भ्रमतीति । प्र + घर्ण +

अच् ।) अतिथिः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रकृष्टघर्ण-

युक्ते, त्रि ॥

प्रघोषकः, पुं, (प्र + घृष् + भावे घञ् । ततः

कन् ।) ध्वनिः । इति जटाधरः ॥

प्रचक्रं, क्री, (प्रगतचक्रमिति प्रादिसमासः ।)

चलितमेयम् । प्रस्थितसेना । इत्यमरः । २।८।६६ ॥

प्रचलाः, [स्] पुं, (प्रकर्षणं चलते वत्तीति ।

प्र + चल + असिः । नव्यादेशः ।) वृह-

सतिः । इत्यणादिकोपः ॥

प्रचण्डः, पुं, (प्रकर्षणं चण्डः उग्रगुणत्वात् ।)

श्वेतकरवीरः । इति मेदिनी ॥ (वत्सप्रीनाम-

नृपतेः सुनन्दागर्भजातः पुत्रभेदः । यथा, मार्क-

ण्डये । १।८।२ ।

“वलीपलाकश्चण्डश्च प्रचण्डश्च सुविक्रमः ॥”)

प्रचण्डः, त्रि, (प्रकर्षणं चण्डः ।) दुर्बलः । दुर्धर्मः ।

प्रगल्भः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३३० ।

“नाहं वदामि सुतनु त्वमशीला वा प्रचण्ड-

चरिता वा ।

प्रेमस्वभावमूलभं भयमुदयति मम तु हृदयस्य ॥”)

प्रतापो । इति मेदिनी नानार्थरत्नमाला च ॥

(यथा, भागवते । १ । ७ । २१ ।

“ततः प्रादुष्कृतं तेजः प्रचण्डं सर्वतोदिशम् ।

प्राणापदमभिप्रेष्य विष्णुं जिण्णरुवाच ह ॥”)

प्रचण्डमूर्त्तिः, स्त्री, (प्रचण्डा मूर्त्तिर्यस्य ।) वरुण-

वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रतापयुक्तप्रशरी-

रश्च ॥

प्रचण्डा, स्त्री, (प्रकर्षणं चण्डा ।) दुर्गाया अष्ट-

नायिकान्तर्गतनायिकाभेदः । इति कालीपुरा-

णम् ॥ (सा तु कृगलण्डे पीठस्थाने विराजते ।

यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।

“कृगलण्डे प्रचण्डा तु चण्डिका मरकटके ॥”)

श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रचयः, पुं, (प्रचीयते इति । प्र + चिञ् चयने +

“एरच् ।” ३।३।५६ । इत्यच् ।) समूहः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ शिथिलाख्यसंयोगः । स च

परिमाणजनकः । यथा,—

“संख्यातः परिमाणश्च प्रचयादपि जायते ।

प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ।

परिमाणमूलकादौ नाश्रयस्त्वाश्रयनाश्रतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

(यथादिकरणकपुष्पफलादीनां चयने । यथा,

“वृक्षाग्रस्थानां फलानां यथा प्रचयं करोति ॥”

इति सिद्धान्तकौमुदी । ३ । ३ । ४० ॥)

प्रचरः, पुं, (प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र + चर । आधारे

अप् ।) पश्याः । इति धरणिः ॥ प्रकर्षणं

गमनञ्च ॥

प्रचरद्वयः, त्रि, अक्षरद्वयः । प्रचारविशेषः । प्रच-

रन् प्रकाशमानं रूपं स्वरूपं यस्य सः ॥

प्रचलाकः, पुं, (प्रकर्षणं चलतीति । प्र + चल +

आकन् ।) शराध्वजः । शिखण्डः । भुजङ्गमः ।

इति मेदिनी । के, १६६ ॥

प्रचलाकी, [न्] पुं, (प्रचलाकः शिखण्डोऽस्या-

स्तीति । प्रचलाक + इनिः ।) मयूरः । इति

मेदिनी ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ अङ्के ।

“कूजत्कूजत्कूटीरकौशिकघटाघुनकारयन्-

कीचक-

स्तम्बाङ्गस्वरमूकमौकुलिकूलक्रीचावतोऽयं गिरिः ।

एतस्मिन् प्रचलाकिनी प्रचलतामुद्वेजिताः

कूजिते-

रुहेल्लन्ति पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु कुम्भीनसाः ॥”)

प्रचलायितं, त्रि, (प्रचल इवाचरतीति । “कर्तुः

क्यङ् सलोपश्च ।” ३ । १ । ११ । इति क्यङ् ।

प्रचलाय-नामधातोः कर्त्तरि क्तः ।) निद्रादिना

घर्णितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६२ ॥

प्रचारः, पुं, (प्रचरणमिति । प्र + चर + भावे

घञ् ।) प्रचरणम् । अक्तः । प्रकाशः । यथा,

“दमनकतरुशाखालम्बिकोलज्जयुग्मं

तुहिनकिरणविम्बे खञ्जरीटप्रचारः ॥”

इति शङ्कराचार्यः ॥

(प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र + चर + आधारे घञ् ।

गवादेश्चरणस्थानम् । यथा, महाभारते ।

१ । ४० । १८ ।

“परिआन्तः पिपासार्त्तं आससाद् मुनिं वने ।

गवां प्रचारेष्वासीनं केनमापिवती पयः ॥”

अश्वानां नेत्ररोगविशेषः । तत्क्षित्तितादिकं

यथा, अश्ववेद्यके । ६० । ३१—३६ ।

“प्रच्छादयति यदृष्टिं मांसं पथ्यन्तवर्णितम् ।

प्रचारकाण्यं तं विन्द्यात् नेत्ररोगं कफात्तम् ॥

क्षितौ निपात्य तुरगं ततो नेत्रं प्रसारयेत् ।

क्षतकर्ममा भियग् विद्वान् वडिषेनाक्षिर्वर्त्तन ॥

ततस्तीक्ष्णैश्च शस्त्रैश्च विन्द्यात् प्रावरकं बुधः ।

तारकस्य यथा पीडा जायेत न मनागपि ॥

शृङ्गं तत् प्रयेन्नेत्रं मधुना सैत्यवेन वा ।

प्रजात्या चोत्थाय ततः शरुकां वेधयेत् शिराम् ।

कुष्ठेन वचया चया तथा त्रिकटुकेन च ।

प्रतिपानं प्रदातयं मुरया लवणैः सह ॥

निर्जितं विहितं स्थानं ग्रासे दूर्वा च पूजिता ।

गुरुभक्ष्यं न दातव्यं मधुरश्च विशेषतः ॥”)

प्रचुरं, त्रि, (प्रचीरतीति । प्र + चर + “इगुपध-

क्षिति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) यद्वा, प्रगत-

चुराया इति प्रादिसमासः ।) अनेकम् । तत्-

पण्यायः । प्रभूतम् २ प्राच्यम् ३ अदभ्रम् ४

बहुलम् ५ बहु ६ पुनश्च ७ पुन ८ भूयिष्ठम् ९

स्फिरम् १० भूयः ११ भूरि १२ । इत्यमरः ।

३।१।३५(यथा, भागवते । ५ । १३ । २१ ।

प्रचोद

“अहो वृजन्माखिलजन्मशोभनं
किं जन्मभित्तपरैरप्यसिद्धिम् ।
न यत् क्षुण्णिकेणायशःकृतात्मनां
महात्मनां वः प्रचुरः समागमः ॥”)

प्रचुरपुरुषः, पुं, (प्रचुरतीति । प्र + चुर कि स्तिये
+ कः । प्रचुरस्वामी पुरुषस्तेति ।) चौरः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ (प्रचुरो बहुलः पुरुषस्तेति
कर्मधारये ।) बहुनरस ॥

प्रचेतमी, स्त्री, (प्रचेतयति स्मृतिमिति । प्र +
चित् + णिच् + अच् । गौरादित्वात् ङीप् ।)
कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रचेतसः कन्या
च ॥

प्रचेता, [ल] पुं, (प्रचेतति बुद्धादिस्थाने वीरान्
सञ्चिनोतीति । प्र + चित् + लच् ।) सारथिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रचेताः, [स्] पुं, (प्रचेतताति । प्र + चित् +
असुन् ।) वरुणः । इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥
(यथा, रघौ । १ । ८० ।
“हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।
भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितल्लति ॥”
मुनिविशेषः । (यथा, मनौ । १ । ३५ ।
“मरीचिमन्त्राङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
प्रचेतसं विशिष्टं च भृगुं नारदमेव च ॥”
प्रकृष्टं चेतोऽस्य ।) प्रकृष्टहृदि, त्रि । इति
मेदिनी ॥ प्राचीनवर्द्धिराजपुत्रः । यथा,—
“प्राचीनवर्द्धिर्भगवान् सन्नेष्टस्त्रभृत्यारः ।
समुद्रतनयायां वै दश पुत्रानजीजनत ॥
प्रचेतसस्ते विख्याता राजानः पथितौजसः ॥”
इति कौर्मि १२ अध्यायः ॥

अपि च ।
“प्राचीनवर्द्धिस्तपुतः एपिषामेकराड्बभौ ।
उपधेमे समुद्रस्य लवणस्य स वै सुताम् ॥
तस्मात् सुधाव सासुद्री दश प्राचीनवर्द्धयः ।
सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्चिदस्य पारगाः ॥
अष्टयुग्मश्चरणान्स्तेत्यन्त महत्तपः ।
दश ययसहस्राणि समुद्रसलिले श्रयाः ॥
प्रजापतिर्व संप्राप्य भाष्यतेषां च मारिषा ।
अभवद्भयशरणेन तस्यां हृत्वीर्यवत् ततः ॥”
इति गारुडे ६ अध्यायः ॥
(पञ्चज्ञानयुक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २३ । २ ।
“देवास्वित् ते असुर्यप्रचेतसो हृहस्यते यज्ञियं
भागमानयुः ॥”
“हे हृहस्यते । प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानास्ते त्वदीया
देवास्वित् देवा अपि ।” इति तद्वाग्ये
सायनः ॥)

प्रचेतं, स्त्री, (प्रचेततीति । प्र + चित् + अच् ।)
पीतकाष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रचेतकः, पुं, (प्रकर्षेण चेतति गच्छतीति । प्र +
चेत् + णच् ।) घोटकः । इति शब्दमाला ॥

प्रचोदनी, स्त्री, (प्रचोदते रोगो यथेति । प्र +
चुद् + णिच् + ल्युट् । ङीप् ।) कण्टकारी ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥

प्रजः

प्रचोदितः, त्रि, (प्र + चुद् + क्तः ।) प्रेरितः ।
यथा,—
“प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती ।”
इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥

प्रच्छ, औ श जीष्म । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-ङ्क०-अण् ।) जीष्मा ज्ञान-
मिच्छा । ज्ञप क्म इत्यस्यैव ज्ञानपत्ते निष्पाद-
नात् । औ, अयानोत् । शः, पृच्छति वार्त्तां गुरुं
श्रियः । इति दुर्गादासः ॥

प्रच्छदः, पुं, (प्रच्छाद्यतेऽनेनेति । प्र + छद् +
णिच् + करणे घः । “छादेर्षट्पसर्गस्य ।”
इ । ४ । ६६ । इति उपधाया ह्रस्वः ।) आ-
च्छादनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः । १६ । २२ ।
“प्रच्छदान्तगलिताशुबिम्बभिः
क्रोधभित्तवलयैर्विवर्त्तनेः ॥”)

प्रच्छदपटः, पुं, प्रकर्षणं क्वाद्यतेऽनेन स चासौ
पटश्चेति । आच्छादनपटः । पाकुडिइति स्थानः ।
तत्पर्यायः । निचोलः २ । इत्यमरः । २ । १ । १६ ॥
निचुलः ३ । इति याज्ञिः ॥ निचोलम् ४ । इति
रभसः ॥ निचोली ५ । इति राजदेवः ॥ इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे
३ परिच्छेदे ।
“वर्त्तमानाभोगेरलकपतितैः श्रीर्गकुसुमः
स्त्रियाः सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥”)

प्रच्छना, स्त्री, (प्रच्छ । बाहुलकात् युच् । टाप् ।)
आमल्लगा । इति जटाधरः ॥

प्रच्छन्नं, स्त्री, (प्र + छद् + क्तः ।) अन्तर्दारम् ।
इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ आच्छन्ने, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ७१ । ३१ ।
“प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीम-
माम् ॥”)

प्रच्छिका, स्त्री, (प्र + छद् वमने + “रोगाख्यायां
गुल्म् बहुलम् ।” इ । ३ । १०८ । इति गुल्म् ।
क्षियां टापि अत इत्वम् ।) वमिः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५५ ॥ (वमनकारके, त्रि ॥)

प्रच्छादनं, स्त्री, (प्रच्छाद्यतेऽनेनेति । प्र + छद् +
णिच् + ल्युट् ।) उत्तरीयवस्त्रम् । तत्पर्यायः ।
प्रावरणम् २ संयानम् ३ उत्तरीयकम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३५ ॥ (नेत्रच्छदम् ।
यथा, अश्ववेदके । ० । १० ।
“प्रच्छादनं भवेद्वर्त्तं चान्तिकूटमतः परम् ॥”
“वर्त्तं नेत्रच्छदं प्रच्छादनं प्रच्छादनापरनामकं
भवेत् । वर्त्तं नेत्रच्छदेऽध्वनीत्यमरः ॥” इति
तट्टीका ॥ भावे ल्युट् । गोपनम् । यथा, महा-
भारते । १ । १६१ । १७ ।
“आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यसुपाश्रितः ।
विप्ररूपं विधायेदं मयि मां प्रति युध्यसे ॥”)

प्रच्छादिनं, त्रि, (प्र + छद् + णिच् + क्तः ।) आ-
च्छादितम् । इति हलायुधः ॥

प्रजः, पुं, (प्रजायते जायागर्भे इति । प्र + जन् +
ङः ।) पतिः । “जायायां प्रविश्य पुनर्जायते इति

प्रजल्पः

ले प्रजः पतिः ।” इति प्रजावतीशब्दटीकायां
भरतः ॥

प्रजनः, पुं, (प्रजायतेऽनेनेति । प्र + जन् + करणे
घञ् । “जनिवध्योश्च ।” इ । ३ । ३५ । इति न
वृद्धिः ।) उपसरः । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥
हे स्त्रीगयादियु पुङ्गवादीनां प्रथमगर्भाधानाय
मैथुनाभियोगः । प्रजनं स्त्रीवमिति केचित् ॥
पशूनां गर्भग्रहणकालः । इति स्वामी ॥ गवां
प्रथमगर्भग्रहणाभियोगः । इति सुभूतिः ॥
स्त्रीगवीषु पुङ्गवानां प्रथमगमनमिति सर्वस्वम् ॥
किन्तु वीनामुपसरं ढङ्ङीति भट्टः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (मैथुनसाधनोपस्थानियम् ।
यथा, मनुः । १२ । १२१ ।
“वाच्यमिं मित्रसुत्सर्गं प्रजने च प्रजापतिम् ॥”
प्र + जन् + भावे घञ् । पुत्रोत्पादनम् । यथा,
मनुः । ६ । १०१ ।
“उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।
पिता प्रभानं प्रजने तस्माद्भर्त्तनं तं भजेत् ॥”
जनयितरि, त्रि । यथा, भागवते । ८ । ५ । ३४ ।
“इष्टो नगानां प्रजनः प्रजानां
प्रसौदता नः स महाविभूतिः ॥”
तथा, भगवद्गीतायाम् । १० । २८ ।
“प्रजनश्चास्मि कर्त्तव्यः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥”)

प्रजननं, स्त्री, (प्रजायतेऽनेनेति । प्र + जन् + ल्युट् ।)
योनिः । (यथा, सुश्रुते । १ । २३ ।
“स्त्रिकृपायुप्रजननललाटगण्डौष्ठकर्णफल-
कोषोदरजन्तुसुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरूपणीय-
व्रणाः ॥” प्र + जन् + भावे ल्युट् ।) जन्म ।
इति मेदिनी । ने, १६१ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । २ । ६१ ।
“वेधाः परां धुरसुपैति परीक्षकाणा-
मिन्द्रोः फलप्रजननेन कृतश्रमो यः ॥”
धात्रीकर्म । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने । १०
अध्याये । “ततः कृतोपधाने ऋदुष्विन्धौ
श्रयने स्थितामासुमसकृधीमुत्तानामशङ्कनीया-
श्चतस्रः स्त्रियः परिणतवयसः प्रजननकुशलाः
कश्चित्तनखाः परिचरंयुरिति ॥” प्रगमः । इति
विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२० । ३७ ।
“तस्मात् प्रहेष्यान्वद्य त्वां ह्रीनः प्रजननात्
स्वयम् ।
सदृशात् श्रियसो वा त्वं विद्वत्पत्यं यशस्विनि ॥”
प्रजनयतीति । प्र + जन + ल्युट् । प्रजोत्पादके,
त्रि । यथा, बाणसनेयसंहितायाम् । १६ । ४८ ।
“इदं हविः प्रजननं मेऽस्तु ॥”)

प्रजनिका, स्त्री, (प्रजनयतीति । प्र + जन +
णिच् + णल् । टापि अत इत्वम् ।) माता ।
इति जटाधरः ॥

प्रजल्पः, पुं, (प्र + जल्प + भावे घञ् ।) वाक्य-
विशेषः । यथा,—
“असुर्येष्वांसदयुजा योऽवधीरणसुद्रया ।
प्रियस्य कौशलोद्धारः प्रजल्पः स तु कथ्यते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

प्रजाता

(बहुभाषणम् । यथा, वृद्धयोगप्रदीपिकायाम् । १।१५।
 “अथाहारः प्रयासश्च प्रजल्पो नियमग्रहः ।
 जनसङ्गश्च लौक्यश्च षड्भिर्योगो विनश्यति ॥”)
 प्रजवः, पुं, (प्रजवनमिति । प्र + जु वेगगतौ +
 “ऋदोरप् ।” ३।३।५७। इति भावे अप् ।)
 प्रजववेगः । प्रपूर्वजुधातोर्भावेऽल्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥
 (यथा, ऋग्वेदे । ७।३३।८।
 “वातस्यैव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वे
 तवे वः ॥”)
 प्रजवी, त्रि, (प्रजवतीति । प्र + जु वेगगतौ +
 “प्रजोरिति ।” ३।२।१५६। इति इतिः ।)
 प्रजववेगयुक्तः । इत्यमरः । २।८।७३ ॥
 प्रजा, स्त्री, (प्रजायते इति । प्र + जन् + “उप-
 सर्गो च संज्ञायाम् ।” ३।२।६६। इति ङः ।)
 सन्ततिः । पितृमातृगुणदोषेण प्रजा विभिन्ना
 भवति । यथा, अग्निपुराणे ।
 “मातृणां शीलदोषेण पितृशीलगुणेन च ।
 विभिन्नास्तु प्रजाः सर्वा भवन्ति भवशीलि-
 नाम् ॥”
 जनः । इत्यमरः । ३।३।३२ ॥ (यथा,
 रघुः । १।१०४।
 “प्रजानां विनयाधानात् रज्ज्वात् भरणादपि ।
 स पिता पितरस्तामां केवलं जन्महेतवः ॥”
 उत्पत्तिः । यथा, ऋग्वेदे । १०।७२।६।
 “प्रजाये नृत्वं त्वनपुनर्माणां गृहमाभरत् ॥”)
 प्रजागरः, पुं (प्र + जाय + “ऋदोरप् ।” ३।३।५७।
 इति भावे अप् ।) प्रकर्षण जागरणम् । इति
 हलायुधः ॥ यथा, अग्निपुराणे ।
 “देवतानां पितृणाञ्च धीरं हत्वा प्रजागरम् ।
 ज्ञेतायुगे चतुर्थांशं रावणस्तपसः क्षयात् ।
 रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयभीषिवान् ॥”
 (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१६६। १२५।
 “आधारनिलयो धाता पुण्यहासः प्रजागरः ॥”
 “नित्यबुद्धस्वरूपत्वात् प्रजागरः ।” इति तद्-
 भाष्यम् ॥ प्राणः । यथा, भागवते । ४।
 २७।१५।
 “ते चक्षुवेगाशुचराः पुरञ्जनपुरं यदा ।
 हतुंमारेभिरे तत्र प्रवृत्तिं प्रजागरः ॥”
 “प्रजागरः प्राणः ।” इति तट्टीकायां स्वामी ॥
 प्रजाता, स्त्री, (प्रजातं प्रजननं सुतादीनामुत्पत्ति-
 रित्यर्थः । तदस्या अस्तीति । अच् । तत्ताप् ।)
 जातापत्त्या । प्रसूता । इत्यमरः । २।६।१६ ॥
 (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६ अध्याये ।
 “स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाहितैः ।
 दाहश्चरकरो घोरो जायते रक्तविदग्धिः ॥”
 “ततोऽनन्तरं बलवत्तरमिति तस्याश्च प्रवाह
 मात्मायां स्त्रियः शब्दं कुर्यात् प्रजाता प्रजाता
 ध्वं ध्वं पुनमिति तथास्या हर्षणाप्यायन्ते
 प्राणाः । यदा च प्रजाता स्यात् तदेनामवेक्षित
 काचिदस्या अमरा प्रपन्ना वाप्रपन्ना वेति ॥”
 इति चरके शारीरस्थाने २४मेऽध्याये ॥

प्रजाप

अन्वविशेषे, पुं । यथा, कात्यायनश्रौतसूत्रे ।
 २०।३।२०।
 “प्रजाते वाययम् ।” “वडवायां कृतरेतःस्कन्दनः
 प्रजात इत्युच्यते ॥” इति तद्भाष्यम् ॥)
 प्रजादा, स्त्री, (प्रजां गर्भदोषनिवारणेन सन्ततिं
 ददातीति । दा + कः । टाप् ।) गर्भदात्रीक्षुपः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रजादातरि, त्रि ॥
 प्रजादानं, स्त्री, (प्रजातो जन्मतो दानं शुद्धिरस्य ।)
 रजतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्रजाया दाने
 आदाने अदाने च ॥)
 प्रजानस्ती, स्त्री, (प्रजानातीति । प्र + ज्ञा +
 शब्द + डीप् ।) पण्डिता । प्राज्ञी । इति हेम-
 चन्द्रः । ३।१८६ ॥ (विशेषवैतरि, त्रि । यथा,
 रामायणे । २।७०।१४।
 “तं प्रत्युवाच कैकेयी प्रियवदपोरमप्रियम् ।
 अजानन्तं प्रजानस्तीं राज्यलोभेन मोहिता ॥”)
 प्रजापः, पुं, (प्रजाः पातीति । पा रजणे + कः ।)
 राजा । इति हेमचन्द्रः । ३।३५४ ॥
 प्रजापतिः, पुं, (प्रजानां पतिः ।) ब्रह्मा । इत्य-
 मरः । १।१।१७ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १।१।३०।
 “यस्मात् पितामहो जप्ते प्रसुरेकः प्रजापतिः ।
 ब्रह्मा सुरगुप्तः स्यात्समनुः कः परमेष्ठाय ॥”)
 दत्तादिः । (यथा,—
 “द्वितीये हि युगे सर्वमक्रोधव्रतमाश्रितम् ।
 दिवं सहस्रवर्षाणामसुरा अभिददुः ॥
 तपोविघ्नं शमीकृतं तपोविघ्नं महात्मनाम् ।
 पश्यन् समर्थं स्थापेत्तापके दत्तः प्रजापतिः ॥
 पुनर्मांसेश्वरं भागं ध्रुवं दत्तप्रजापतिः ।
 प्रायो न कल्पयामास प्रीत्यमानः सुरैरपि ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)
 महीपालः । इति मेदिनी । ते, २०८ ॥ (इन्द्रः ।
 यथा, महाभारते । ३।१८५।१६।
 “अयमेव विधाता हि तथैवेन्द्रः प्रजापतिः ॥”)
 जामाता । दिवाकरः । बद्धिः । त्वष्टा । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा वाजसनेयमंजितायाम् । १२।६१।
 “तां विश्वेदेवेर्कृतुभिः संविदानः
 प्रजापतिर्विश्वकर्मो विमुञ्चतु ॥”
 मनुः । यथा, मनुः । १०।७८।
 “न तौ प्रति हि तान् धर्मान् मनुराह प्रजा-
 पतिः ॥”)
 दृश प्रजापतयो यथा, आह्निकतन्त्रे ।
 “मरीचिमन्त्राङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
 प्रजेतमं वशिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च ।
 देवान् सर्वानृषीन् सर्वान्स्तरपयेदक्षतोदके ॥”
 एकविंशतिप्रजापतयो यथा,—
 “ब्रह्मा स्यात्समनुर्दक्षो भृगुर्धर्मस्तथा यमः ।
 मरीचिरङ्गिराश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥
 वशिष्ठः परमेष्ठो च विवस्वान् सोम एव च ।
 कर्दमश्चापि यः प्रोक्तः क्रोधोऽर्वाक् कीत एव च ॥
 एकविंशतिरुत्पन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः ॥”
 इति महाभारते मोक्षधर्मे ॥ * ॥

प्रजा

पिता । यथा,—
 “जनको जन्मदानाच्च रज्ज्वाच्च पिता ब्रह्मा ॥
 ततो विस्तीर्णकरणात् कल्पया स प्रजापतिः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥ * ॥
 स्वनामस्यातकीटविशेषश्च ॥
 प्रजावती, स्त्री, (प्रजास्थस्या इति । प्रजा +
 मतुप् । मस्य वः । स्त्रियां डीप् ।) भावजाया ।
 इत्यमरः । २।६।३० ॥ ज्येष्ठभातृपत्नी । इति
 केचित् । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । १।४।४५ ।
 “प्रजावती दोहदशंसिनी ते
 तपोवनेषु स्मृहयानुरेव ।
 स त्वं रघो तदुत्पदेशनेयां
 प्रापय वाल्मीकिपदं त्यजेनाम् ॥”
 प्रियव्रतपत्नी । यथा, मार्कण्डेये । ५३।१३ ।
 “प्रियव्रतान् प्रजावत्यां धीरात् कन्या यथायत ॥”)
 सन्तानविशिष्टा ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६७।१८।
 “साम्पुतं सर्गकर्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम ।
 सोऽहं पत्नीमभिभामि धन्यां दिव्यां प्रजा-
 वतीम् ॥”)
 प्रजाहितं, स्त्री, (प्रजाये हितम् ।) जलम् । इति
 शब्दमाला ॥ प्रजोपकारे, त्रि ॥
 प्रजिनः, पुं (प्रकर्षण जयतीति । प्र + जि +
 बाहुलकात् नक् ।) वायुः । इति शब्दमाला ॥
 प्रजेश्वरः, पुं, (प्रजानामीश्वरः ।) राजा । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघुः । ३।६८।
 “तमभ्यनन्दन् प्रथमं प्रबोधितः
 प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ॥”)
 प्रज्ञः, त्रि, (प्रकर्षण जानातीति । प्र + ज्ञा +
 “आतश्चोपसर्गः ।” ३।१।१३६। इति कः ।)
 पण्डितः । इति प्राज्ञशब्दटीकायां भरतः ॥
 (यथा, मातृक्योपनिषदि । ७।
 “नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न
 प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ॥”) प्रगतजायुकः ।
 इति प्रज्ञशब्दटीकायां भरतः धरणिश्च ॥
 प्रज्ञप्तिः, स्त्री, (प्र + ज्ञा + णिच् + क्तिन् ।)
 सङ्केतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 सर्वदर्शनसंज्ञे पूर्णप्रज्ञदर्शनम् ।
 “विष्णोः प्रज्ञप्तिरैका शब्देरेतरेदीक्यते ।
 प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च स्वानन्दलक्षणा ॥”
 ज्ञानम् । ज्ञापनम् । यथा, भागवते । ३।२५।१।
 “कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया ।
 जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्रये ब्रह्माम् ॥”
 जिनविद्यादेवविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २।
 १५३ ॥)
 प्रज्ञप्ती, स्त्री, (प्रज्ञप्ति + वा डीप् ।) जिनविद्या-
 देवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २।१५३ ॥
 प्रज्ञा, स्त्री, (प्र + ज्ञा + कः । टाप् ।) बहिः ।
 (यथा, रघुः । १।१५ ।
 “आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशगमः ॥”
 रुकाग्रता । यथा, पञ्चदश्याम् । ७।१०६ ।
 “तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥”)
 प्राज्ञी । प्रकर्षण जानाति या । इत्यमरः ॥

प्रणतिः

सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥ बुद्धिवैदिक-
पर्यायः । कृतुः १ कृतः २ चेतः ३ चित्तम् ४
क्रतुः ५ अमुः ६ धीः ७ प्रज्ञाः ८ माया ९
वयुनम् १० अभिप्रा ११ । इत्येकादशप्रज्ञा-
नामानि । इति वेदनिघण्टो ३ अध्यायः ॥

प्रज्ञाकायः, पुं, (प्रज्ञा काय इति शब्दः) । मङ्गलधोः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रज्ञाचक्षुः, पुं, (प्रज्ञा एव चक्षुःस्य ।) धृ-
तराष्ट्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारतः । १ । १ । १४७ ।

“युवा तु मम वाक्पाणि बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः ।
ततो ज्ञास्यमि मां सौते प्रज्ञाचक्षुषमित्युत ॥”)

प्रज्ञानं, क्ली, (प्रज्ञायतेनेति । प्र + ज्ञा + ल्युट् ।)
बुद्धिः । (यथा, महाभारतः । ३ । १५ । १६ ।

“त्वमेव मुक्तसं मोहात् न प्रज्ञानं तयास्ति ह ॥”)
चिद्धम् । इत्यमरः । ३ । १२ । २२ । (यथा, महा-
भारतः । ५ । ३३ । २६ ।

“नामं एष्टो ह्युपयुक्तं परार्थं
तत् प्रज्ञानं पथमं पण्डितस्य ॥”

चेतन्यम् । तत्तत्तत्तं यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १ ।
“धनेन ते शृणोतीहं जिवति व्याकरोति च ।

स्वादसाहू विजानाति तव प्रज्ञानमुदीरितम् ॥”)
पण्डितः, त्रि, इति भरतद्विरूपकोषः ॥

प्रज्ञी, [नृ] त्रि, (प्रज्ञास्यस्येति । प्रज्ञा + इनिः ।)
पण्डितः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

प्रज्ञुः, पुं, (प्रज्ञे जातुनी यस्य । “प्रमत्ता जातु
नीतुः ।” ५ । ४ । १२६ । इति जुः ।) प्रगत-

जातुकः । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥ यस्य
जातुनीमध्ये नित्यं कादाचित्कं वा महदन्त-
रालं तस्मिन् ह्ययम् । इति भरतः ॥

प्रज्वलितः, त्रि, (प्र + ज्वल + क्तः ।) प्रकटज्वलन-
विशिष्टः । यथा,—

“अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् ।
सुवर्णवर्णममलं सभिष्टं सज्यतोमुखम् ॥”

इति भवदेवभट्टः ॥
प्रडीर्ग, क्ली, (प्र + डी नभोगतौ + क्तः ।) पत्तिर्गा

गतिविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ३७ ॥ प्रथम-
डीर्गं प्रडीर्गं उड्डयनाव क्रमवत्यः । त्रिव्यग-
गमनम् । इत्यमरः । इति भरतः ॥

प्रणः, पुं, (प्र + “नञ् पुराणे प्रात् ।” ५ । ४ । ५
इत्यस्य वार्तिः । इति नः ।) पुराणः । “पुरा-
णार्थे वर्तमानात् प्रणञ्चान् नो वक्तव्यः ।” इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्रणतः, त्रि, (प्र + णम + क्तः ।) प्रकर्षण नतः ।
प्रणतिविशिष्टः । यथा,—

“धियं सदा परिमवप्रमभीष्टदीर्घं
तीर्थास्यदं शिवविरिञ्चिनुतं शरण्यम् ।
अष्ट्यातिर्घं प्रणतपालभवाव्यपीतं
वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥
प्रणतिः, स्त्री, (प्रकटं नमनमिति । प्र + णम +
भावे क्तिन् ।) प्रणामः । तत्पठ्यायः । प्रणि-

प्रणवः

पातः २ अनुनयः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघोः । ११ । ८६ ।

“राघवोऽपि चरणौ तपोनिधेः
तन्वतामिति वदन् समसृष्टम् ।
निर्वृत्तं तेषु तरसा तरस्विनीं
शृङ्गयु प्रणतिरेव कोपये ॥”)

प्रणयः, पुं, (प्रणयनम् । प्र + णी + “एरच् ।”
३ । ३ । ५६ । इति अच् ।) प्रीत्या प्रार्थनम् ।

तत्पठ्यायः । प्रणयः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥
प्रसरः ३ । इति भरतः ॥ (यथा, रघोः । २ । ५८ ।

“सम्पत्त्यमागम्यपूर्वमाहु-
वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्व्यनाम् ।
तद्भुतनाथायुग ! नार्हमि त्वं
सम्पत्तिनो मे प्रणयं विदुस्तुम् ॥”)

प्रिम । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ११ । ४ ।
“सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे लग्ण हे यादव हे सखेति ।
अज्ञानता मद्विमानं तवेदं
मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥”)

याच्चा । विश्रम्भः । निम्बायः । इति मेदिनी ।
ये, ८६ ॥

प्रणयी, पुं, (प्रणयोऽस्यास्तीति । प्रणय + इनिः ।)
स्वामी । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रणययुक्तं, त्रि ।

(यथा,—
“प्रणयिनि निजनाथे लज्जया मौनभावां
प्रति किमिह नवीनां रीति विवैकथाक ॥”
इत्युद्भटः ॥)

प्रणयिनी, स्त्री, (प्रणयिन् + डीप् ।) भार्या ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रणवः, पुं, (प्रकर्षण नृथे स्तयते आत्मा स्वेष्ट-
देवता धानेनेति । प्र + णुल स्तुतौ + “ऋदो-

रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इति अप् । “उपसर्गा-
दसमासोऽपि णोपदेशस्य ।” ८ । ४ । १४ । इति
णत्वम् । यदा, अक्षविष्णुमक्षेष्टरूपत्वात् प्रण-

स्यते इति । प्र + णम + कर्मणि घञ् । संज्ञा-
पूर्वकत्वात् वृद्धाभावः । एष्टोदरादित्वात् मस्य

वः ।) अकारः । इत्यमरः । १ । ६ । ४ ॥
तस्य पठ्यायो यथा,—

“अकारः प्रणवस्तारो वेदादिर्विभूतो ध्रुवः ।
त्रैगुण्यं त्रिगुणो ब्रह्म सद्यो मन्त्रादिरव्ययः ॥
ब्रह्मवीजं त्रिसत्त्वश्च पञ्चरश्मिस्त्रिदेवतः ॥”

इति श्रीवर्णाभिधानम् ॥
अपि च ।

“अकारो वर्तुलस्तारो नामस्य हंसकारणम् ।
मन्त्राद्यः प्रणवः सद्यो त्रिदशक्तिस्त्रिदेवतम् ॥
सर्वजीवोत्पादकश्च पञ्चवीं ध्रुवस्तिकः ।
सावित्री त्रिशिखो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवकः ॥
आदिबीजं वेदसारो वेदबीजमतः परम् ।
पञ्चरश्मिस्त्रिकूटे च त्रिसयं भवनाशनः ॥
गायत्री बीजपञ्चांशौ मन्त्रविद्याप्रसूतः पशुः ।
अक्षरं मातृकास्त्रिणादिदेवतमोक्तदौ ॥”

इति सत्त्वम् ॥ * ॥

प्रणवः

(यथा, महानिर्वाणतन्त्रे । ३ । ३२ ।

“अकारेण अगत्पाता संहरता स्यादुकारतः ।
मकारेण जगत्सृष्टा प्रणवार्थ उदाहृतः ॥”

यथा च ।
“अकारो विष्णुसहित उकारस्तु महेश्वरः ।
मकारोऽप्येत ब्रह्मा प्रणवेण त्रयो मताः ॥”

वेदस्याध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्ते च ब्राह्म-
णस्य अकारोच्चारकर्मण्यत्वमुक्तं यथा मनौ ।

२ । ७४ ।
“ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।
स्रवत्यनोद्भूतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते ॥”)

अस्योद्धारक्रमो यथा,—
“एकमेवाद्वयं ब्रह्म मायया तु चतुष्टयम् ।
रोहिणीतनयो रामः अकाराक्षरसम्भवः ॥
तेजसात्मकप्रदम् उकाराक्षरसम्भवः ।
प्रज्ञात्मको गिरुडो वै मकाराक्षरसम्भवः ।
अर्हमाधात्मकः कृष्णो यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठि-

तम् ॥”

इति गोपालतापनीयोपनिषत् ॥ * ॥
स च साङ्गलिकः । यथा,—

“अकारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्राह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्वा विनिष्क्रीतौ तेन साङ्गलिकाबुभौ ॥
इति सुम्भोधटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥

अस्य माहात्म्यं यथा,—
“विश्वपादशिरोग्रीवं विश्वेशं विश्वभावनम् ।
यन्प्राप्तये महापुण्यमोमित्येकाक्षरं जपेत् ॥
तदेवाध्ययनं तस्य स्वरूपं शृण्वतः परम् ।
अकारश्च तथोक्तो मकारश्चाक्षरत्रयम् ॥
एतास्त्रिसः स्मृता मात्राः भालराजसतामसाः ।
निर्गुणा योगिगम्यान्वा अर्हमात्रा तु सा स्मृता ॥
गायत्रीति च विज्ञेया गायारस्वरसंश्रया ।
पिपीलिकागतिस्पर्शा प्रयुक्ता सृष्टिं लक्ष्यते ॥
यदा प्रयुक्त-अकारः प्रतिनिर्याति सृष्टिनि ।
तदोद्धारमयो योगो अक्षरे त्वक्षरो भवेत् ॥
प्राणो धनुः शरश्चात्मा ब्रह्म वेधसुदाहृतम् ।
अप्रमत्तेन वेद्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥
ओमित्येते त्रयो देवास्तयो लोकास्तयोऽप्ययः ।
विष्णुक्रमास्तयश्चैव ऋक्सामानि यजुषि च ॥
मात्राश्चाहंश्चतसस्तु विज्ञेयाः परमार्थतः ।
तत्र युक्तश्च यो योगी स तत्तत्समवाप्नुयात् ॥
अकारस्तत्र भूर्लोक उकारश्चोत्थते भुवः ।
सद्यज्ञो मकारश्च स्वर्लोकः परिकल्पते ॥
यक्ता तु प्रथमा मात्रा द्वितीयायुक्तसंज्ञिका ।
मात्रा तृतीया चिच्छक्तिरुमात्रा परं पदम् ॥
अनेनैव क्रमेणैता विज्ञेया योगभूमयः ।
ओमित्याचारणान् सर्वं यद्गीतं सदसद्भवेत् ॥
ह्रस्वा तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दीर्घसंयुता ।
तृतीया तु त्र्याह्वार्या वचसः सा स्वर्गोत्तरे ॥
इत्येतदक्षरं ब्रह्म परमोद्धारसंज्ञितम् ।
यस्तं वेद नरः सम्यक् तथा ध्यायति वा पुनः ॥
संसारचक्रमुत्खल्य त्यक्तत्रिविधबन्धनः ।
प्राप्नोति ब्रह्मनिर्वाणं परमं परमात्मनि ॥

प्रणामः

अक्षीणकर्मवत्सु ज्ञात्वा न्यस्युपस्थितम् ।
उत्क्रान्तिकाये संस्मृत्य पुनर्योगित्वच्छ्रुति ॥
तस्मादसिद्धयोगेन सिद्धयोगेन वा पुनः ।
ज्ञेयान्तरिष्ठानि सदा येनोत्क्रान्तौ न
सीदति ॥”

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे ॐकारमाहात्म्यम् ॥ ३॥
“यत्पुनश्चातिरिक्तं यच्छिदं यद्विश्रयम् ।
यदमेधमशुद्धं यातयामश्च यद्वैतम् ।
तदोक्ताप्रयुक्तेन सर्वेष्वधिकलं भवेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ३॥

“ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्राह्मणमनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्वजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ॥ ८ ॥ १३ ॥

प्रणामः, पुं, (प्र + ण + भावे घञ् ।) प्रणतिः ।
अनुरागजशब्दः । इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥
“प्रीतिजनितो सुखकक्षादिशब्दः । प्रीतिर्ज
प्रीतुक्तम् । ‘अनुरागकृते शब्दे प्रणामः
प्रीतुक्तं शृणाम् ।’ इति शब्दार्णवः ॥ गुणा-
नुरक्तलोकप्रभवः शब्दः । इति मधुमाधयः ।
अनुरागजन्मा जनशब्दः । इति कलिङ्गः ।
इत्यमरटीकायां भरतः । तारशब्दः । (यथा,
रामायणे । २ । ३८ । २ ।
“तेन तच्च प्रणादेन दुःखितः स गह्वरीपतिः ।
चिच्छेद जीविते अहं धर्मं यशसि चात्मनः ॥”)
अवगमयः । इति मेदिनी । दे, ३६ ॥ शेषस्य
नामान्तरं कर्णनादः । यथा,—
“कर्णस्रोतःस्थिते वाते शृणोति विविधान्
स्वरान् ।
भरीन्दङ्गशृण्वानां कर्णनादः स उच्यते ॥”
इति माधवकरः ॥

प्रणामः, पुं, (प्र + णम + भावे घञ् ।) प्रणतिः ।
प्रणिपातः । भक्तिप्रवृत्तिप्रययुक्तनमस्कारः ।
स तु स्वापकर्षबोधकयापारविशेषः । इति सुम्भ-
बोधटीकायां दुर्गादासः ॥ स चतुर्विधः । अभि-
वादनम् १ अष्टाङ्गः २ पञ्चाङ्गः ३ करशिरः-
संयोगश्च ४ । प्रथमस्य लक्षणं तच्छब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥ द्वितीयो यथा,—
“पद्मार्गं कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृष्ट्वा ।
वक्षसा मनसा चैव प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥”
तस्य फलम् ।
“भूमौ निपत्य यः कुर्यात् कृष्णोऽष्टाङ्गनतिं सुधीः ।
सहस्रवर्त्मनं पापं त्यक्त्वा वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥”
छतीयो यथा,—
“बाहुभ्याश्चैव जानुभ्यां शिरसा वक्षसा दृष्ट्वा ।
पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरा-
विमौ ॥” ॥ ३ ॥

प्रकर्षणं नमनम् । तद्विधिर्यथा, कालिकापुराणे ।
“शिरोमत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्याश्च परस्परम् ।
प्रपन्नं पादौ सामीप्यं भीतं न्यस्य हार्णवात् ॥”
किञ्चागमे ।
“दोभ्यां पद्मार्गं जानुभ्यामुरसा शिरसा दृष्ट्वा ।
मनसा वक्षसा चैति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥ ३ ॥

प्रणामः

जानुभ्याश्चैव बाहुभ्यां शिरसा वक्षसा धिया ।
पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ ॥”
इति ॥ ३ ॥
“गरुडं दक्षिणे कृत्वा कुर्यात्तत्पृष्ठतो वधः ।
अवधाय च प्रणामीस्त्रीन् शक्तश्चेदधिकाधि-
कान् ॥” ॥ ३ ॥

तथा च नारदपञ्चरात्रे ।
“सत्सिं वीक्ष्य हरिं चातं गुरुन् स्वगुरुमेव च ।
दिक्षुर्दक्षिणं दक्षं चतुर्विंशत्तदङ्गकम् ॥
नमैत्तदङ्गमेव वा तदङ्गं सर्वदा नमैत् ॥” ॥ ३ ॥
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“देवाद्यादृष्टानादेव प्रणमेन्मधुसूदनम् ।
स्थानापेक्षा न कर्मया दृष्ट्याचौ दिक्षुसत्तमाः ॥
देवाद्यादृष्टिपूर्वं हि श्रुचि सर्वं प्रकीर्तितम् ॥” ॥ ३ ॥
अथ नमस्कारमाहात्म्यम् । नारसिंहे ।
“नमस्कारः स्मृतो यज्ञः सर्वयज्ञेषु चोत्तमः ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
स्कान्दे ।
“दण्डप्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभावतः ।
रेणुसङ्गां वसेत् स्वर्गं मन्वन्तरश्रवं नरः ॥”
तत्रैव ब्रह्मनारदसंवादे ।
“प्रणम्य दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुश्रतेरपि ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
तत्रैव श्रीशिवोमांसंवादे ।
“भूमिमापीदृज आनुभ्यां शिर आरोप्य वै
भुवि ।
प्रणमेदो हि देवेशं सोऽश्नमेधफलं लभेत् ॥”
तत्रैवाथर्ववे ।
“तीर्थकोटिसहस्राणि तीर्थकोटिशतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कलां नाहंन्ति षोडशीम् ॥
प्रायेणापि नमस्कारं कुर्वन्तः प्राङ्मधुवने ।
श्रुतजन्मार्णितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
रेणुसङ्गितगात्रस्य कणा देहे भवन्ति ये ।
तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोकं मर्चयते ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।
“अभिवाद्य जगन्नाथं कृतार्थश्च तथा भवेत् ।
नमस्कारक्रिया तस्य सर्वपापप्रणाशिनी ॥
जानुभ्याश्चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥”
विष्णुपुराणे ।
“अनादिनिधनं देवं देवदानवदारणम् ।
ये नमन्ति नरा नित्यं न हि पश्यन्ति ते यमम् ॥
ये जना जगतां नाथं नित्यं नारायणं द्विजाः ।
नमन्ति न हि ते विष्णोः स्थानादप्यत्र गामिनः ॥”
नारदीये ।

“एकोऽपि लक्षणस्य कृतः प्रणामो
दशाश्वमेधावभ्येन तुल्यः ।
दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म
लक्षणप्रणामी न पुनर्भवाय ॥”
हरिभक्तिसुधोदये ।
“विष्णोर्दण्डप्रणामार्थं भक्तेन पतता भुवि ।

प्रणामः

पानितं पातकं कृतं नोत्तिष्ठति पुनः सह ॥”
स्कान्दे देवहूतविक्रमलसंवादे ।
“तपस्तप्त्वा नरो घोरमरगणं नियतंन्द्रियः ।
यत् फलं स समाप्नोति तप्तत्वा गरुडध्वजम् ॥
कृत्वापि बहुधाः पापं नरो मोहभ्रमन्वितः ।
न याति नरकं नत्वा सर्वपापहरं हरिम् ॥”
तत्रैव वेदनिधस्तुतौ ।
“अपि पापं दुराचारं नरं त्वत्प्रणतं हरे ।
नेच्छन्ति किङ्करा याम्या उल्लासपनं यथा ॥”
विष्णुपुराणे श्रीयमस्य निजभटानुशासने ।
“हरिममरगणाधिपताद्विपदां
प्रणमति यः परमार्थतो हि मर्त्यः ।
तमपगतसमस्तपापवत्त्वं
व्रज परिहृत्य यथाग्निमाव्यसितम् ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।
“शरणागतस्त्वगोदत्तं
हरिमोक्षं प्रणमन्ति ये नराः ।
न पतन्ति भवास्वधौ स्फुटं
पतितानुद्धरति स्म तानसौ ॥”
अष्टमस्कन्धे च बलिवाक्ये ।

“अहो प्रणामाय कृतः समुद्रमः
प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
यत्नोऽपि कपालेस्तदनुग्रहोऽभरे-
रलब्धप्रार्थनपदं सुरैरुपैतः ॥”
अतएव नारायणचक्रस्थे ।
“अहो भाग्यमहो भाग्यमहो भाग्यं शृणामिदम् ।
येषां हरिपदाजगामे शिरो न्यक्तं यथा तथा ॥”
किञ्च । नारसिंहे श्रीयमोक्तौ ।
“तस्य वै नारसिंहस्य विष्णोरमिततेजसः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”
भविष्योत्तरे च जलधनुप्रसङ्गे ।
“विष्णोर्देयजगद्धातुर्जनार्दनजगत्पतेः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”
इत्यादि ॥ ३ ॥

अथ प्रणामनित्यता । दृष्टत्तारदीये लुब्ध-
कोपाख्यानारम्भे ।
“सकृदा न नमेद्यस्तु विष्णवे शर्मकारिणे ।
श्रवोपमं विजानीयात् कदाचिदपि नालपेन ॥”
किञ्च । पादौ वैशाखमाहात्म्ये यमब्राह्मण-
संवादे ।
“पश्यन्तो भगवद्भारं नाम शस्त्रपरिच्छेदम् ।
अकृत्वा तत्प्रणामादि यान्ति ते नरकौकसः ॥” ॥ ३ ॥
अथ नमस्कारे निषिद्धानि । विष्णुस्मृतौ ।
“जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् पुमान् वै धर्ममा-
चरेत् ।
सर्वं तन्निष्फलं यानि एकहस्ताभिवादानात् ॥”
चारादे ।
“वस्तुपाठ्यदेहस्तु यो नरः प्रणमेत माम् ।
श्रित्वा स जायते मर्त्यैः सप्तजन्मनि भामिनि ॥”
किञ्चाथर्ववे ।
“अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दरे ।
जपहोमनमस्कारास्त कुर्यात् केशवाक्षये ॥”

प्रणाली

अपि च ।
 “मङ्गलमौ निपतितो न शक्तः प्रणमेन्मृदुः ।
 उत्थायोत्थाय कर्णस्थं दण्डवत् प्रणिपातनम् ॥”
 इति शौचशक्तिविलासे ८ विलासः ॥
 नतिविशेषस्तु यामने ।
 “निकोणाकारा सर्जज नतिः शक्तेः समीरिता ।
 दक्षिणादायवर्गं गत्वा दिशं तस्याश्च शास्त्रवीम् ॥
 ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् ॥” * ॥
 एकहस्तप्रणामनिधेयो यथा —
 “एकहस्तप्रणामस्य एकं वापि प्रदक्षिणम् ।
 अकारणे दर्शनं विगोर्हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥”
 इति तत्त्वसारः ॥ * ॥
 कायिकरात्रिकमानसभेदेन प्रत्येकं त्रिविधः ।
 यथा, कालिकापुराणे ७० अध्याये ।
 “कायिको वागभवस्त्वेव मानसस्त्रिविधः स्मृतः ।
 नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञेयमाधममध्यमः ॥
 प्रमाणं पादौ हस्तौ च पतित्वा दण्डवत् नितौ ।
 जानुभ्यामधर्नौ गत्वा शिरसा स्पृश्य मेदिनीम् ॥
 क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः ।
 जानुभ्यां नितिं संस्पृष्टा शिरसा स्पृश्य मेदि-
 नीम् ॥
 क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः ।
 पुटीकृत्य करौ शीर्षं दीयते यद्यथा तथा ॥
 अस्पृष्टा जानुश्रीर्धाभ्यां नितौ सोऽधम उच्यते ॥
 यः स्वयं गदापलाभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतः ।
 क्रियते भक्त्युक्तेना वाचिकस्तुत्तमः स्मृतः ॥
 पौराणिकैर्वैदिकैश्च मन्त्रैश्च क्रियते नतिः ।
 मध्यमोऽमौ नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा ।
 स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेषु पुनरौ * ॥
 इष्टमध्यानिष्टगतेर्मनोभिस्त्रिविधं पुनः ।
 मननं माननं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम् ॥
 त्रिविधं च नमस्कारे कायिकस्योत्तमः स्मृतः ।
 कायिकेन नमस्कारेर्दवास्तुष्यन्ति नित्यशः ॥
 अयमेव नमस्कारो दण्डादिपतिपत्तिभिः ।
 प्रणाम इति विज्ञेयः स पूर्व प्रतिपादितः ॥” * ॥
 श्रुतपूजितदेवताप्रणामनिधेयो यथा,—
 “यः श्रुद्गोर्हन्ति लिङ्गं विष्णुं वा प्रणमेद्दयि ।
 निष्कृतिस्तस्य नास्त्येव प्रायश्चित्तायुतेरपि ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥
 प्रणायः, त्रि, (प्रणीयते इति । प्र + णी + गयत् ।
 “प्रणायोऽसम्मतौ ।” ३ । १ । १०८ । इति
 साधुः ।) असम्मतः । (यथा, भट्टिः । ६ । ६६ ।
 “ न प्रणायो जनः कश्चित् निकायं तदधि-
 तं नृति ॥”)
 अभिलाषविवर्जितः । इति मेदिनी । ये, ६३ ॥
 साधुः । इति त्रिकाण्डशेषः । प्रियः । इति
 सुगन्धोदयाकरणम् ॥
 प्रणालः, पुं, (प्रणाल्यते जलादिनिःसार्यतेनेनेति ।
 प्र + णाल + घञ् ।) जलनिःसरणमार्गः । इत्य-
 मरः । १ । १० । ३५ ॥ पयनाला इति भाषा ॥
 प्रणाली, स्त्री, (प्रणाल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 जलनिःसरणमार्गः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥

पयनाला इति भाषा ॥ (यथा, रामायणे ।
 २ । ६० । १० ।
 “तदाकं करुणं राज्ञः सुखादीनस्य भाषितम् ।
 कौशल्या अस्वज्जहायं प्रणालीव नवोदकम् ॥”)
 प्रणिधानं, स्त्री, (प्रणिधीयतेनेनेति । प्र + नि +
 धा + ल्यट् ।) प्रयत्नः । (यथा, महाभारते ।
 ५ । १०३ । २१ ।
 “प्रणिधानेन धैर्येण रूपेण वयसा च मे ।
 मनःप्रविष्टो देवर्षि ! गुणकेश्याः पतिर्वरः ॥”)
 समाधिः । (यथा, रघुः । १ । ७४ ।
 “सोऽपश्यत् प्रणिधानेन सन्तः स्तम्भकार-
 गम् ॥”)
 पवेशनम् । इति मेदिनी । ने, १६३ ॥ (यथा,
 सुश्रुते शारीरस्थाने ८ अध्याये ।
 “बहुशः क्षता ह्येन शस्तप्रणिधानेनापविष्टा ॥”)
 प्रणिधिः, पुं, (प्रणिधीयते इति । प्र + नि + धा +
 किः ।) चरः । (यथा, देवीभागवते । ५ । ३६ ।
 “प्रणिधिं प्रेययामास हयारिस्तु शशीपतिम् ॥”)
 प्रार्थनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ६६ ॥ अवधानम् ।
 इति भरतः ॥ (बृहदथपुत्रः । यथा, महा-
 भारते । ३ । २१६ । ६ ।
 “बृहदथस्य प्रणिधिः कश्यपस्य बृहत्तरः ।
 भानुरङ्गरसो धीरः । पुत्रो वधैस्य मौरभः ॥”)
 प्रणिपातः, पुं, (प्र + नि + पत + घञ् ।) प्रणतिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ६१ ।
 “तस्याः सर्वोभ्यां प्रणिपातपूर्वं
 स्वहस्तान्नः शिशिरालयस्य ।
 व्यकीर्णत चाम्बकपादगुले
 पुण्योऽयः पद्मवभङ्गभिन्नः ॥”)
 प्रणिहितं, त्रि, (प्र + नि + धा + क्तः ।) स्थापि-
 तम् । प्रापम् । समाहितम् । इति मेदिनी ।
 ते, २०३ ॥ (मिलितम् । यथा, रामायणे ।
 ४ । २५ । ३४ ।
 “ततः प्रणिहिताः सर्वे वानर्योऽस्य वशाशुगाः ।
 चक्रुर्बह्वीरवैरेति भूयः क्रोशन्ति ताः प्रियम् ॥”)
 प्रणीतं, त्रि, (प्र + णी + क्तः ।) उपसम्पन्नम् ।
 पाकेन रूपरसादिसम्पन्नगन्नादि । इत्यमर-
 भरतौ । क्षिप्रम् । विहितम् । प्रवेशितम् । इति
 मेदिनी । ते, १२४ ॥ क्षतम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रणीतः, पुं, (प्रणीयते इति । प्र + णी + क्तः ।)
 संस्कृतानलः । यज्ञे मन्त्रादिना संस्कृताग्निः ।
 इत्यमरः । २ । ७ । २० ॥
 प्रणीता, स्त्री, (प्रणीत + टाप् ।) यज्ञपात्र-
 विशेषः । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥
 प्रणतं, त्रि, (प्र + ण + क्तः ।) स्तुतम् । इत्यमरः ।
 ३ । १ । १०६ ॥
 प्रणयः, त्रि, (प्रकर्षणं नेतुं शक्यः । प्र + णी +
 “अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।)
 वयः । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥ (यथा,
 महाभारते । १२ । ५६ । ६० ।
 “असत्प्रणयो राजेति लोकांश्चैव वद
 ल्युत ॥”)

प्रततिः, स्त्री, (प्रतनोतीति । प्र + तन + क्तिप् ।)
 विस्तृतिः । वल्ली । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥
 प्रतती, स्त्री, (प्रतति + ङीष् ।) व्रतती । इत्य-
 मरटीकायां भरतः ॥
 प्रतनः, त्रि, (प्र + “नञ् पुराणी प्रात् ।” ५ । ४ ।
 ०५ । इत्यस्य वार्त्तिः । इति चकारात् श्रुत्वा
 च ।) पुरातनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥
 प्रतर्कणं, स्त्री, (प्र + तर्क + भावे ल्युट् ।) वितर्कः ।
 तत्पर्यायः । तर्कः २ वितर्कः ३ युद्धः ४ वदः ५
 ऊहः ६ वितर्कणम् ७ अध्याहारः ८ अध्या-
 हरणम् ९ ऊहनम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रतलं, स्त्री, (प्रकृष्टं तलम् ।) पातालभेदः । इति
 मेदिनी । ले, १०६ ॥
 प्रतलः, पुं, (प्रकृष्टं तलमस्य ।) विस्तृताङ्गुलि-
 पाणिः । चपेटः । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥
 प्रतानः, पुं, विस्तृतः । प्रपूर्वतनधातोर्वचप्रत्यय-
 निष्पन्नः ॥ (तन्तुः । यथा, रघुः । २ । ८ ।
 “लताप्रतानोद्ग्रथितेः स केशे-
 रधिष्यधन्वा विनचार दावम् ॥”)
 वायुरोगविशेषः । तस्य संज्ञान्तरं अपतान-
 कम् । यथा,—
 “दृष्टिं संस्तभ्य संज्ञाश्च हत्वा कण्ठेन कूजति ।
 हृदि सुक्ते नरः स्वास्थ्यं याति मोहं हृते पुनः ।
 वायुना दारुणं प्राक्षुरेके तदपतानकम् ॥”
 इति माधवकरः ॥
 प्रतानिनी, स्त्री, (प्रतानो विस्तारोऽस्त्यस्या इति ।
 प्रतान + इति ।) प्रतानवती । विस्तृतलसारिः ।
 इत्यमरभरतौ ॥
 प्रतापः, पुं, (प्र + तप् + घञ् ।) कोषदण्डज-
 तैजः । कोषो धनं दण्डो दमः तद्धेतुत्वात् सौम्य-
 मपि दण्डः ताभ्यां यत्तेजो जायते सः । इति
 भरतः ॥ तत्पर्यायः । प्रभावः २ । इत्यमरः ।
 २ । ८ । ०० ॥ (यथा, मनुः । ६ । ३१० ।
 “प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्मसु ॥”
 पौरुषम् । यथा, रामायणे । १ । १ । ११ ।
 “समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् ॥”
 “प्रतापः स्तुतिमात्रेण रिपुहृदयविदारणसमं
 पौरुषं तद्वान् । ‘प्रतापो पौरुषासपौ ।’ इति
 कोषः ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ॥ तापः ।
 (यथा, रघुः । ४ । १२ ।
 “यथा प्रज्ञादनाचन्द्रः प्रतापात् तपनो यथा ।
 तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥”)
 तेजः । इति मेदिनी । पे, ०० ॥ अकैटव्यः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (युवराजस्य हृत्ते, स्त्री । यथा,
 भोजराजतनयुल्लिख्यतरौ ।
 “नीलो दण्डश्च वस्त्रश्च शिरःकुम्भस्तु कानकः ।
 सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विश्रुतम् ॥”)
 प्रतापनं, स्त्री, (प्र + तप + णिच् + भावे ल्युट् ।)
 पीडनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 सुश्रुते । १ । ०६ ।
 “कानकं राजतं ताम्रं रेतिकं त्रपु सीसकम् ।
 चिरस्थानाङ्घ्रिणीयन्ते पिततेजःप्रतापनात् ॥”)

प्रतिकः

प्रतापनः, पुं, (प्रतापयतीति । प्र + तप् + णिच् + क्तः ।) नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 स च कुम्भीपाकः । इति श्रीभागवतम् ॥ (क्लेश-
 दायकं च । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।
 “रुद्रकोपाग्निसम्भूतः सर्वभूतप्रतापनः ॥”)
 प्रतापसः, पुं, (प्रतापं चक्षुस्तेजः स्यति नाशय-
 तीति । सो + कः ।) युक्ताकर्तृणः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ८१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
 “श्वेताको गणरूपः स्यान्नन्दारो वसुकोऽपि च ।
 श्वेतपुष्पो सदापुष्पः सवालार्कः प्रतापसः ॥”
 प्रकटस्तपसश्च ॥)
 प्रतारकः, त्रि, (प्रतारयतीति । प्र + तृ + णिच् +
 क्तः ।) वञ्चकः । धूर्तः । यथा । यो यस्य
 प्रतारकः स तस्याध्यापकः ॥ (यथा च ब्रह्मवैवर्ते
 प्रकृतिखण्डे २७ अध्याये ।
 “शश्वन्नास्तीति वादौ यो मिथ्यावादी प्रतारकः ।
 देवदेवो गुरुदेवो स गौहृत्वा लभेद्भुवम् ॥”)
 प्रतारणं, क्ली, (प्र + तृ + णिच् + भावे क्त्वाट् ।)
 प्रतारणा । तत्पण्यायः । वञ्चनम् २ । अर्लीकम् ३
 अभिसन्धानम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३ ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १५७ ।
 “सुदं दामोदरीये यत्तस्यासीत् स्वकृतं पुरम् ।
 सेतुना तेन तत्रेच्छन् कर्त्तुं सोऽस्मः प्रता-
 रणम् ॥”)
 प्रतारणा, स्त्री, (प्र + तृ + णिच् + युच् । टाप् ।)
 वञ्चना । यथा,—
 “यदीच्छसि वशीकर्तुं जगदेकेन कर्मणा ।
 उपास्यतां क्ली कल्पलता देवी प्रतारणा ॥”
 इत्युद्भटः ॥
 प्रतारितः, त्रि, (प्र + तृ + णिच् + क्तः ।) कृत-
 प्रतारणः । तत्पण्यायः । व्यसितः २ । इति
 त्रिकाण्शेषः ॥
 प्रति, व्य, (प्रथते इति । प्रथ विख्यातो वाहु-
 लकात् ङिति ।) विश्रुत्यपसर्गान्तर्गतपञ्चदशो-
 पसर्गः । बोपदेवेनास्य गिसञ्ज्ञा लता । अस्यायाः ।
 प्रतिनिधिः । मुख्यसङ्ग्रहः । यथा प्रदुःखः केश-
 वात् प्रति ॥ वीक्षा । व्याप्तुमिच्छा । यथा वृक्षं
 वृक्षं प्रति सिञ्चति ॥ लक्षणम् । चिह्नम् । यथा
 वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ॥ इत्यभूताख्यानम् ।
 कथञ्चित् प्रकारमापन्नं इत्यभूतं तस्याख्यानम् ।
 यथा साधुर्विप्रो मातरं प्रति ॥ भागः । स्त्रीक्रिय
 भाग्योऽंशः । यथा हरं प्रति हृलाहलम् ॥
 प्रतिदानम् । गृहीतस्य प्रतिदानम् । यथा भक्तिः
 प्रत्यन्तं शस्त्रोः । तिष्ठेभ्यः प्रति भावान् यच्छति ।
 तिलान् गृहीत्वा भावान् ददातीत्यर्थः ॥ श्लोकम् ।
 अल्पम् । यथा । शाकप्रति रूपप्रति । स्तेपः ।
 निश्चयः । इत्यमरभरतमेदिनीकाराः ॥ आहतिः ।
 प्रशस्तिः । विरोधः । समाधिः । इति सुभषो-
 ढीकायां दुर्गादासः ॥ अभिसुखम् । स्वभावः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रतिकः, त्रि, कार्षापणीन क्लीतः । “कार्षापणाङ्गि-
 ठन् वक्तव्यः प्रतिरादेशश्च वा ।” ५ । १ । २५ ।

प्रतिच

इत्यस्य वार्तिकोक्त्या टिटन् । कार्षापणिकः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 प्रतिकर्म, [नृ] क्ली, (प्रत्यङ्गं प्रतिस्थातं वा
 कर्म । शाकपार्थिवादिवत् समानः ।) प्रमा-
 धनम् । वेशः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ (यथा,
 माघे । ५ । २७ ।
 “आस्तीर्णतत्परत्वितावसथः क्षणेन
 वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकाव्यः ॥”
 प्रतीकारः । यथा, महाभारते । ४ । ५६ । १८ ।
 “उचिताः स्मो वने वासं प्रतिकर्मचिकीर्षवः ।
 कोपं नाहंसि नः कर्तुं सदा समरदुर्जय ! ॥”
 अङ्गसंस्कारः । इति कचिदमरे । १० । ६ । १०१ ॥
 प्रतिकायः, पुं, (प्रतिगतः काथो यत्र ।) शर-
 यम् । प्रतिरूपकम् । इति जटाधरः ॥
 प्रतिकारः, पुं, (प्रति + क्त + घञ् ।) प्रतीकारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ४० ।
 “प्रतिकारविधानमायुषः
 सति श्रेष्ठं हि फलाय कल्पते ॥”)
 प्रतिकाशः, त्रि, (प्रति + काश + घञ् ।) प्रती-
 काशः । इत्यमरटीकायां भातुदीक्षितः ॥
 प्रतिकासः, त्रि, (प्रति + कास + घञ् ।) प्रती-
 काशः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 प्रतिकूपः, पुं, (प्रतिरूपः कूपः ।) परिखा । इति
 हारावली । १७४ ॥
 प्रतिकूलं, त्रि, (प्रतीपं कूलादिति ।) अननुकूलम् ।
 विपक्षः । तत्पण्यायः । प्रसथम् २ । अपसथम् ३
 अपथु ४ । प्रतीपम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८४ ॥
 (यथा, मनुः । ६ । २७५ ।
 “राज्ञः कोषापहर्त्तुश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।
 घातयेद्विधिर्हर्षैर्हर्षरीणाश्चोपलापकान् ॥”)
 प्रतिकृतिः, स्त्री, (प्रकृष्टा कृतिः ।) प्रतिमा । इत्य-
 मरः । १० । १०३६ ॥ प्रतिनिधिः । (यथा, रघुः । ८ । ६० ।
 “तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथञ्चिन्
 बालत्वादवितथसृष्टेन सूनोः ।
 सादृश्यप्रतिफलदर्शनेः प्रियायाः
 स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवेषु ॥”
 प्रति + क्त + भावे क्तिन् ।) प्रतिकारः । इति
 मेदिनी । ते, २१० ॥ (यथा, हरिवंशे । २५७ । २३ ।
 “इत्युद्धं देवताः सर्व्वाः शत्रुप्रतिकृतिं पराम् ।
 अवध्या दानवाः सर्व्वे ऋते शङ्करमथयम् ॥”)
 प्रतिकृष्टं, त्रि, (प्रति कृष्यते स्मेति । प्रति + कृष् +
 क्तः ।) गच्छम् । द्विरावृत्त्याकर्षितम् । इति
 मेदिनी । टे, ६४ ॥
 प्रतिक्षणं, व्य, (क्षणं क्षणं प्रति ।) पौनःपुन्यम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । ५ । १० ।
 “प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां
 ब्रताय मौर्झीं त्रिगुणं बभार याम् ।
 अकारि तत्पूर्व्वनिबद्धया तथा
 सरागमस्या रश्मनागुणासदम् ॥”)
 प्रतिक्षयः, पुं, (प्रतिक्षिप्यते इति । विपक्षा-
 दीनिति । प्रति + क्षि + अच् ।) रक्षकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥

प्रतिग्र

प्रतिक्षिपः, त्रि, (प्रतिक्षिप्यते स्मेति । प्रति +
 क्षिप + क्तः ।) वारितः । प्रेषितः । इति
 मेदिनी । ते, २०५ ॥ अधिक्षिपः । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ४२ ॥ “हृ लताधिक्षेपः । स्पर्शया पर-
 गुणं प्रति दुर्लभनमधिक्षेपः अधिक्षिप्यते स्म
 अधिक्षिपः क्तः एवं प्रतिक्षिपः । कस्यचित्
 श्रौत्यादिकं प्रति स्पर्शमानेन दुर्लभनमधिक्षेपः
 स यस्य कृतः सोऽधिक्षिपः । इति सुकुटोऽपि ।
 केचित्तु । हे प्रेषिते । आहूय प्रेषितो यस्तु
 प्रतिक्षिपः स उच्यते । इति ह्यण्दासः ।
 इत्याहुः ।” इति भरतः ॥
 प्रतिगतं, क्ली, (प्रतिसुखं गतं गमनम् ।) पक्षि-
 गतिविशेषः । यथा,—
 “गतागतप्रतिगतसम्पत्ताद्याश्च पक्षिणाम् ।
 गतिभेदाः पक्षिगृहं कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 (प्रति + गम + कर्त्तरि क्तः । प्रतियाते, त्रि ॥)
 प्रतिग्रहः, पुं, (प्रतिग्रहणमिति । प्रति + ग्रह् +
 “ग्रह्णुङिनिश्चिगमश्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति
 भावे अप् ।) स्वीकरणम् । सेव्यपृष्ठम् । (प्रति-
 ग्रह्णाति निष्ठीवनादिकमिति । प्रति + ग्रह् +
 “विभाषा ग्रहः ।” ३ । १ । १४३ । इति पक्षे
 अच् ।) पतद्ग्रहः । (प्रतिग्रह्यते इति । प्रति
 + ग्रह् + अप् ।) हिजेभ्यो विधिवद्ग्रहम् । तद्-
 ग्रहः । ग्रहभेदः । इति मेदिनी । हे, ३१ ॥ * ॥
 ग्राहणस्यार्थः प्रतिग्रहान्वितः । यथा,—
 “प्रतिग्रहजिता विप्रे च्छत्रिधेः शस्त्रनिजिताः ।
 वैश्ये न्यायार्जिताः शार्थाः शूद्रे मृगयार्जिताः ॥”
 अयाचितप्रतिग्रहे दोषाभावो यथा,—
 “अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे ।
 अमृतं तं विदुर्द्वास्तस्मात्तन्नेव निर्गुदेतु ॥ * ॥
 गुरुभृत्यांश्चोष्णिर्होषुरर्चयन् देवतातिथीन् ।
 सर्व्वतः प्रतिग्रह्णीयात् न तु लप्येत् स्वयं ततः ॥
 साधुतः प्रतिग्रह्णीयादयवासाधुनो द्विजः ।
 गुणवानल्पदोषश्च निर्गुणो हि निमज्जति ॥
 एवं तस्करवृत्त्या वा कृत्वा भरणमात्मनः ।
 कुर्याद्विशुद्धिं परतः प्रायश्चित्तं दिभोसमः ॥”
 इति गारुडः २१५ अध्यायः ॥ * ॥
 तीर्थं प्रतिग्रहनिषेधो यथा,—
 “सुवर्गमथ युक्तात्मा तथैवान्यप्रतिग्रहम् ।
 स्त्रकार्यं पितृकार्यं वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ॥
 निष्कलं तस्य तीर्थं यावत्तद्वनमभ्युत ।
 अतस्तीर्थं न गृह्णीयात् पुरोऽप्ययतनेषु च ॥”
 इति कौर्मि ३३ अध्यायः ॥ * ॥
 राजादितः प्रतिग्रहनिषेधो यथा,—
 “न राज्ञः प्रतिग्रह्णीयान् शूद्रपतितादपि ।
 न चान्यस्मादशक्तश्च निन्दितान् यज्जेयद्-
 बुधः ॥”
 इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
 विद्यारहितस्य प्रतिग्रहनिषेधो यथा,—
 “हेम भूमिं तिलान् गाञ्च अविद्वानाददाति यः ।
 भस्मीभवति सोऽह्वाय दातुः स्यान्निष्कलश्च तत् ॥

प्रतिग्र

तस्माद्विद्वासादद्यादल्पश्रीऽपि प्रतिग्रहम् ।
विषमश्लाघापरिज्ञानी विविशालेन नश्यति ॥” *॥
गर्हितप्रतिग्रहादियथा,—
“हस्तिकृष्णाजिनादास्तु गर्हिता ये प्रतिग्रहाः ।
सङ्घिप्राप्तास्त गृह्णीयुर्गृह्णन्तस्तु पतन्ति ते ॥
कृष्णाजिनप्रतिग्राह्ये ह्ययानां शुकविक्रयी ।
नवग्रहास्तस्य भोक्ता च न भयः पुरुषो भवेत् ॥” *॥
अपदि गर्हितप्रतिग्रहकर्मयता यथा,—
“प्रोक्तप्रतिग्रहाभावे प्रोक्तायां हृद्ददापदि ।
विप्रोऽयन् प्रतिग्रहन् वा यतस्ततोऽपि नाघभाक् ॥
गुह्यादिप्राप्यवगार्थं देवाद्यर्थं च सर्वशः ।
प्रत्यादद्याद्द्विजो यस्तु श्रुत्यर्थमात्मनोपि च ॥
दधिनीराण्यमंसांसि गन्धपुष्पास्तुमस्यकान् ।
शय्याशनामनं प्राकं प्रत्याग्रेयं न कर्हिचित् ॥
अपि द्रुक्कृतकर्मभ्यः समादद्यादयचित्तम् ।
पतितेभ्यस्तथाभ्यः प्रतिग्राह्यमसंशयम् ॥” *॥
प्रतिग्रहीतुं शक्तस्य लभ्यमानपरित्यागेन स्वर्गो
भवति । यथा,—
“शक्तः प्रतिग्रहीतुं यो वेदवृत्तः सुमंयतः ।
लभ्यमानं न गृह्णाति स्वर्गस्तस्य सुनिश्चितम् ॥” *॥
प्रतिग्रहमृगं वापि याचितुं यो न यच्छति ।
तत्कोटिगुणितग्रस्तो गृह्यो दामत्यग्रच्छति ॥” *॥
दाता च न सारं हानं प्रतिग्राह्यो न याचते ।
तापुमौ नरकं यातौ दाता भवे प्रतिग्रही ॥” *॥
वदन्ति कवयः कश्चिद्दानप्रतिग्रहौ प्रति ।
प्रत्यर्चं निद्रमेवेष्ट दातव्यं वक्तव्यं लभम् ॥
दातुश्चस्तो भवेद्द्रुममध्मिष्ठेन प्रतिग्रही ।
यद्दानं प्रतिग्रहीयात् प्रतिग्राह्यो ब्रह्मधः ॥” *॥
प्रतिग्रहप्रकारो यथा,—
“भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमिं कृत्वा पदचिह्नम् ।
करं गृह्य तथा कन्यां दामदास्यौ तथा द्विजाः ॥
करं हि हृदि विन्यस्य धर्मांश्चैवः प्रतिग्रहः ।
आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णं चाश्वस्य कर्णितः ॥
तथा चैकशफानाश्च सर्वेषामविशेषतः ।
प्रतिग्रहोत गांश्च पुच्छं कृष्णाजिनं तथा ॥
आरण्याः पशवः सर्वे ग्राह्याः पुच्छं विचक्षणैः ।
प्रतिग्रहमथोत्स्य आरुह्येव तु पादके ॥
ईशायान्तरयो ग्राह्यस्तत्र दहन्त धारयेत् ।
हुमाणामथ सर्वेषां सूत्रं व्यसक्तरो भवेत् ॥
आयुधानि समादाय तथा भूय विभूषणम् ।
धर्मध्वजौ तथा स्यूता प्रविश्य च तथा गृहम् ॥
अवतीर्थ तु सर्वानि जलस्थानानि चैव हि ।
उपविश्य च शय्यायां स्रग्ध्यायत्वा करेण वा ॥
इत्याद्यन्यान्यथादाय स्यूता वा ब्राह्मणं पठेत् ।
कन्यादाने न तु पठेद्दद्यात् च एषक् एषक् ॥
प्रतिग्रहा द्विजश्रेष्ठ तत्रैवान्तर्भवन्ति ते ।
दद्यान्नामथ सर्वेषां इयमंश्रयणात्तरः ॥
वाचयेष्णमादाय करेण च प्रतिग्रहम् ।
प्रतिग्रहस्य यो धर्मो न जानाति द्विजो विधिम् ॥
स दशसंख्यसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ।
अथापि हि प्रवक्ष्यामि विधिं सर्वं विशेष-

प्रतिग्र

बालिप्रदानेन प्रतिग्रहे वा
 दालग्रहीचोरपि येन पुण्यम् ।
 स्वर्गं प्रजायेत इदमुद्धमेतत्
 गृहीतयोर्वै विधिवद्विज्ञेत् ॥
 कुप्यादसौ पञ्चदिनानि पूर्वम्
 पक्षोपचारैर्युतविष्णुपूजाम् ।
 कुप्यान्मन्त्रेष्टुतदुग्धहोमं
 यदग्न्याम् इत्यादि मरुत्ततीयम् ॥
 सोङ्कारपूर्वादिभिरन्वितं तं
 प्रत्येकमष्टौ लुह्याद्विज्ञेत् ।
 सूर्येण मन्त्रेण च तददष्टौ
 षष्ट्या प्रयुक्तं त्रिंशत् जुहोति ॥
 कुर्याच्च गायत्रिलपं सप्तसं
 पश्चात् प्रग्रहं तुरगं द्विषायाः ।
 तद्वत्तथात्मानमयं नयेत्
 दातापि चेतद्व्रतमाविदध्यात् ॥
 द्विषायवत् प्राक्तनपापशुद्धे
 द्वावप्यम्ब सूर्यजनं लभेताम् ॥”
 इति बृहस्पतिशर्गः । ४ । ८ । अध्यायः ॥ ३ ॥
 अपि च । विष्णुधर्म्मोत्तरे ।
 “वीजानां मुष्टिमादाय रत्नाभ्यादाय सर्वतः ।
 वस्त्रं दशान्तमादायात् परिधाय तथा पुनः ॥
 आरुह्योपानहौ चैव यानमारुह्य पादुके ।
 प्रतिग्रहीता सावित्री सर्वत्रैव प्रकीर्तयेत् ॥
 ततस्तु साह्रं दर्शयन् तस्य दयस्य देवतम् ।
 समापयेत्ततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम् ॥
 विधिं धर्म्ममथो ज्ञात्वा यस्तु कुर्यात् प्रतिग्रहम्
 दात्रा सप्त तरव्यं नानादुर्गाण्यसौ द्विजः ॥”
 ब्रह्मपुराणे ।
 “ब्राह्मणः प्रतिग्रहीयात् वृत्तार्थं साधुतस्तथा ।
 अथश्वमपि मातङ्गतिलसौहार्थं वक्ष्येत् ॥
 कृष्णाजिनतिलग्राही न भूयः पुरुषो भवेत् ॥
 शय्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिग्रह्य स्तस्य च ।
 नरकाम निवर्त्तन्ते धेनुं तिलमथो तथा ॥”
 तथा ।
 “ब्राह्मणस्या मुरापानमपि स्तियं तरिष्यति ।
 घातुरादयदगृहीतस्तु तन कथं वै तरिष्यति ॥
 एतदादिद्वयदानं प्रतिग्रहीतुर्दोषजनकम् ॥ ३ ॥
 एतदनिच्छेदे विद्यादिरहितत्वेनासमर्थाय च
 दातुरपि दोषजनकमाह दत्तः ।
 “न केवलं हि तदुयाति श्रेष्ठमस्य च नश्यति ।
 तद्वत्तदथम् । अतएव याज्ञवल्क्यः ।
 “विदातपौर्भ्यां ह्येनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः
 गृह्णन् प्रदातारमथो नयत्यात्मानमेव च ॥”
 अथो नरकम् ॥ ३ ॥ एतद्दानप्रतिग्रहीतरस्तु
 तपोजपादिभिरात्मतरणक्षमाय स्वेच्छया प्रति
 गृह्णते दानं न दोषाय इत्याह विष्णुः ।
 “एतानि प्रतिगृह्णाति स्वेच्छयाभ्यर्थितो न तु
 तस्मै दाने न दोषोऽस्ति यस्वात्मानम् तु तारयेत् ॥
 तारणप्रकारमाह चारीतः ।
 “मणिवामो गवादीनां प्रतिग्रहे सावित्राद्विज्ञेत्
 जपेत् ॥” ३ ॥ देवलः ।

प्रतिष्ठा

“प्रतिग्रहं समर्थो हि कृत्वा विप्रो यथाविधि ।
निस्तारयति दातारमात्मानञ्च स्वतेजसा ॥”
स्कान्दे ।
“वेदाङ्गपारगो विप्रो यदि कुर्व्यात् प्रतिग्रहम् ।
न स पापेन लिप्येत पद्मपद्मनिवात्मसा ॥”
महाभारते ।
“तीर्थं न प्रतिगृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च ।
निभर्त्तयेच्च सर्वेषु न प्रमत्तो भवेत्तरः ॥”
प्रतिग्रहसमर्थस्य तदकरणं फलाधिक्यं यथा ।
याज्ञवल्क्यः ।
“प्रतिग्रहसमर्थो हि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।
ये लोका दानशीलानां स तानाप्नोति पुष्क-
लान् ॥”
अपवादमाह स एव ।
“कुशाः प्राक्तं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्यं दधि-
चित्तिः ।
मांसं शय्यासनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥”
अन्यत्र ।
“शय्यां गृह्णात् कुशान् गन्धानपः पुष्यं मकीन्
दधि ।
मत्स्यान् धानाः पयो मांसं प्राक्चैव न निर्गुदेत् ॥”
मणान् पिपादिनिवारकान् ।
“एधोदकं फलं मूलभद्रमभ्युद्धृतञ्च यत् ॥”
अभ्युद्धृतमभ्यर्थ्य दत्तम् ।
“सन्तः प्रतिगृह्णीयात् मध्यमोभयदक्षिणाम् ॥”
किमिति न प्रत्याख्येयमित्याह मनुः ।
“अथाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः ।
अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यस्तथा द्वयः ॥”
प्रतिग्रहमात्रे प्रयोगसारे ।
“प्रतिग्रहं न गृह्णीयादात्मभोगविधित्पया ।
देवतातिथिपूजार्थं यत्राह्वनसुपार्षयेत् ॥”
अङ्गिराः ।
“कूटस्वार्थं हिञ्जः शूद्रान् प्रतिगृह्णीत याचितम् ।
कृत्वर्थमात्मनं चैव न हि याचेत कर्हिचित् ॥”
यज्ञार्थं याचने निन्दामाह याज्ञवल्क्यः ।
“चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिञ्जितात् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
प्रतिग्रहः, पुं, (प्रतिगृह्णाति नष्टीधनादिकमिति
प्रति + ग्रह् + “विभाषा ग्रहः ।” ३ । १ । १४३ ।
इति णः ।) पतद्ग्रहः । इत्यमरः । १ । १ । १४३ ॥
प्रति + ग्रह् + भावे घञ् ।) प्रतिग्रहणञ्च ॥
प्रतिघः, पुं, (प्रतिहन्यनेनेति । प्रति + हन् + घः ।
अङ्गादिह्यात् कुत्वम् ।) क्रोधः । इत्यमरः ।
१ । ७ । २६ ॥ (यथा, माघः । १५ । ५३ ।
“प्रतिघः कुतोऽपि ससुपेत्य
नरपतिगणं समाश्रयत् ॥”
प्रतिहननमिति ।) प्रतिघातः । इति मेदिनी ।
घे, १० ॥ सूच्छा । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रतिघातनं, स्त्री, (प्रति + हन् + णिच् + भावे
लुट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥
प्रतिघ्नं, स्त्री, (प्रतिहन्यस्मिन्निति । प्रति + हन् +
घञर्थे कः ।) अङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रतिज्ञा

प्रतिच्छन्दः, [सु] क्री, (ह्रस्वोऽभिप्रायः । प्रति-
गतं ह्रस्वः इति प्रादिसमासः ।) प्रतिरूपम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अकारान्तोऽपि दृश्यते ।
यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ७७ ।
“रजःशिरःप्रतिच्छन्देः स्थिरप्रगतिस्तत्तकः ।
सनाथशिखरान् प्रादात् तस्मै रजःपति-
ध्वजान् ॥”)

प्रतिच्छाया, स्त्री, (प्रतिगता छाया मिति ।) प्रतिकृतिः ।
स्निग्धशृङ्खलादिनिमित्तप्रतिरूपम् । इत्य-
मरभरती ॥ (यथा, हरिवंशे । १५१ । ३० ।
“माययास्य प्रतिच्छाया दृश्यते हि नटालये ।
देहाङ्गेन तु कौरव्य ! सिधेवे च प्रभावनीम् ॥”)
प्रतिजङ्घा, स्त्री, (प्रतिगता जङ्घाम् ।) अग्रजङ्घा ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥

प्रतिजल्पः, पुं, (प्रतिगतो जल्पम् ।) वाक्यविशेषः ।
यथा,—
“दृश्यजद्वन्दभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नीर्ह्यनुद्वतम् ।
दूतसम्माननेनोक्तं यत्र स प्रतिजल्पकः ॥”

इत्युज्ज्वलीजमणिः ॥
प्रतिजागरः, पुं, (प्रतिजागरणमिति । प्रति +
जागृ + घञ् । “जागरोऽनीति ।” ७ । ३ । ८५ ।
इति गुणः ।) प्रत्यवेक्षणम् । नत्वर्थायः ।
अवेक्षा २ । इत्यमरः । ३ । २ । २८ ॥ जागर-
प्रतिनिधिः प्रतिजागरः । हे गृहमन्त्रस्य
इत्यादिनियोगस्य इति रायमुकुटः ॥

प्रतिजिज्ञा, स्त्री, (प्रतिरूपा जिज्ञा ।) ताल-
स्तस्य लुप्तजिज्ञा । आलजिव इति भाषा ।
तत्पण्यायः । प्रतिजिज्ञाका ० भाष्यी ३ रसन-
काङ्क्षः ४ अलिजिज्ञाका । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिजिज्ञा, स्त्री, (प्रतिजिज्ञा + स्वार्थे कन् । टाप् ।
अत इत्वम् ।) प्रतिजिज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतिज्ञा, स्त्री, (प्रतिज्ञायते इति । प्रति + ज्ञा +
“आतश्चोपसर्गः” ३ । ३ । १०६ । इति अड ।
टाप् ।) कर्तव्यप्रकारकज्ञानानुक्कलयापारः ।
इत्यनुमितिगादाधरी ॥ साध्यनिर्देशः । इति
गोतमसूत्रम् ॥ साध्याभिधायिका वाक् । इति
यवहारतत्त्वम् ॥ तत्पण्यायः । आम् २ प्रति-
ज्ञानम् ३ अङ्गीकारः ४ पतिश्रवः ५ ओं ६
समाधिः ७ संवित् ८ आगः ९ आश्रवः १०
संश्रवः ११ नियमः १२ अभ्युपगमः १३ वाट् १४
आत्मा १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सत्या
१६ सङ्गरः १७ संश्रवः १८ उररीकारः १९
अवः २० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (यथा, गो-
रामायणे । २ । ११० । ४ ।

“पूर्वजन्तु रामस्तमिहानुयुज्य
श्रुत्वा च वाक्यं भरतस्य तस्य ।
चिकीर्षमाणो रघुनन्दनस्तौ
पितुः प्रतिज्ञां स अभूव तूष्णीम् ॥”)

प्रतिज्ञारोधो न कर्तव्यः । यथा,—

“त्वयास्य देवाधिपते वाच्यं साम यतो फलम् ।
प्रतिज्ञा नावरोहत्या स्वल्पकेऽपि च वस्तुनि ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥

प्रतिध्व

प्रतिज्ञानं, त्रि, (प्रतिज्ञायते स्मेति । प्रति + ज्ञा +
क्तः ।) अङ्गीकृतम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०८ ॥
(यथा, मनुः । ८ । १३६ ।

“अज्ञो देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं श्रतमर्हति ।
अपञ्चके तद्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥”)

प्रतिज्ञानं, स्त्री, (प्रति + ज्ञा + क्युट् ।) प्रतिज्ञा ।
इत्यमरः । १ । ५ । ५ ॥

प्रतिज्ञेयः, पुं, (प्रतिज्ञानाद्यनेनेति । प्रति + ज्ञा +
यन् ।) स्तुतिपाठकः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (प्रति-
ज्ञानं शब्दः ।) प्रतिज्ञानये, त्रि ॥

प्रतितालः, पुं, (प्रतिगतस्तालम् ।) तालविशेषः ।
यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“कान्तारः समराज्यश्च वैकुण्ठो वाञ्छितस्तथा ।
कथिताः शङ्करेणैव चत्वारः प्रतितालकाः ॥
कान्तारो यथा,—

कान्तारः प्रतितालस्तु चन्द्रक्रीडे दतद्वयम् ।
दशानुरपदेनायं यदङ्गारे वर्तते रसे ॥ १ ॥

समराज्यो यथा,
लघुदत्तौ लघुशान्ते नृपताल उदाहृतः ।
रुद्रसंख्यानुरपदः समरे वीरके रसे ॥ २ ॥

वैकुण्ठो यथा,—
रुद्रजयस्तु वैकुण्ठे प्रतिताले समीरितः ।
अर्कसंख्यानुरेः पादो द्वास्ते त्रिपुटतालके ॥ ३ ॥

वाञ्छितो यथा,—
वाञ्छितस्तुनीये ताले लघुरेको दतस्तथा ।
त्रयोदशाधरेऽर्थे को रसेऽङ्गते प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

प्रतिताली, स्त्री, (प्रतिगता तालमिति । गौरादि-
त्वात् ङीप् ।) तालकोद्घाटनयन्त्रम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ चापि इति भाषा ॥

प्रतिदानं, स्त्री, (प्रतिष्ठय दानं प्रतिरूपं दानं
वा ।) विनिमयः । अस्वार्पणम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ८१ ॥

प्रतिदारणं, स्त्री, (प्रतिदार्यतेऽस्मिन्निति । प्रति + दृ
+ णिच् + आधारः क्युट् ।) युद्धम् । इति
शब्दमाला ॥

प्रतिदिनं, स्त्री, दिनं दिनं प्रति । प्रत्यङ्गम् । यथा,
“ततः प्रतिदिनं वेला वर्द्धते त्रिपलात्मिका ॥”

इति सत्त्वयसुक्तावली ॥

प्रतिदिवा, [न्] पुं, (प्रतिदीयतेति । प्रति +
दिव् + “कनिन् युष्टमित्तिराजिघन्विदुः प्रति-
दिवः ।” उणा० १ । १५६ । इति कनिन् ।)

सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रतिदिनश्च ॥

प्रतिदीवा, [न्] पुं, (प्रतिदिवन् । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतिदेयं, त्रि, (प्रति + दा + यत् ।) क्रीतद्वयस्य
दुष्क्रीतवृद्ध्या पराहत्य दानम् । यथा,—

“क्रीत्वा मृच्छेन यः पण्यं दुष्क्रीतं भन्यते क्रयी ।
विक्रेतुः प्रतिदेयस्तस्मिन्नेवाह्वयिष्यतम् ॥”

इति मिताशरा ॥

प्रतिध्वनिः, पुं, (प्रतिरूपो ध्वनिरिति ।) प्रति-
नादः । गुमरन् इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । प्रति

शब्दः २ प्रतिश्रुत् ३ प्रतिध्वानम् ४ । इति

प्रतिनि

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैधये । १६ । १० ।
“वदनकुहरैर्विध्वज्यामयं तदुदञ्चति
श्रुतिपदमयस्तेषामेव प्रतिध्वनिरध्वनिः ॥”)

प्रतिध्वानं, स्त्री, (प्रतिध्वननमिति । प्रति + ध्वन
+ घञ् ।) प्रतिध्वनिः । इत्यमरः । १ । ६१५ ॥

प्रतिनप्ता, [ञ] पुं, (प्रतिरूपो नप्ता नभः सदृश
इत्यर्थः ।) प्रपौत्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रतिनतं, त्रि, (प्रतिगतं नतं नवतामिति ।) नूतनम् ।
इति जटाधरः ॥ (* यथा, मेघदूते । ३८ ।

“पश्चादुच्चैर्भूजतकपनं मण्डलेनाभिलीनः
सान्ध्यं तेजः प्रतिनवजवापुष्यरक्तं दधानः ॥”)

प्रतिनिधिः, पुं, (प्रतिनिधीयते सदृशीक्रियते इति ।
प्रति + नि + धा + “उपसर्गः धोः किः ।” १ । ३ ।
६० । इति किः ।) प्रतिमा । इत्यमरः । २ । १० । ३६ ॥

सदृशः । (यथा, रघौ । १ । ८१ ।
“सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं श्रुतिः ।
व्याराध्य सपत्नीकः प्रीता कामदुष्टा हि सा ॥”)

तस्य विवेचनं यथा । “अत्यन्तासामर्थ्यं स्कन्द-
पुराणम् ।

‘पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भातरं तथा ।
एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनयोजयेत् ॥’
गरुडपुराणे ।

‘भार्या भर्तृव्रतं कुर्यात् भार्यायाश्च पतिस्तथा ।
असामर्थ्यं तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥’
वराहपुराणे ।

‘पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रुत्यादिभूभुषाम् ।
अष्टाथमुपोषित्वा स्वयं च फलभागभवेत् ॥’
अत्रैव विधये काव्यायनः ।

‘दक्षिणा नात्र कर्त्तव्या शुश्रूषा विहितं च या ।
ननु प्रतिनिधौ समेहं शर्माद्यङ्गमलम्बफलं
कुत्रान्विति चेत् प्रधान एव । तथा च शारी-
रिकभाष्ये श्रुतिः । ‘यां वै काश्चनयज्ञः कृत्विज
आशिष्यमाशासते यजमानायेव तामाशासते
इति होवाच इति ।’ ब्राह्मणसंख्ये तु यज-
मानायेत्यादौ यजमानस्यैव सति पाठे विशेषः ।
तथा च सरलायां सूत्रम् । ‘यां वै काश्चनयज्ञ-
कृत्विगाशिष्यमाशास्ते सा यजमानस्यैवति ।’
कृत्विगयजमानपदे प्रतिनिधिप्रधानपरे आका-
ङ्क्षितत्वादिति । अतएव प्रतिनिधिपुत्रादिनाप्या-
यान्तु नः पितर इत्यादिवदनूह एव पश्यते
वाक्यस्य काष्पानिकत्वात्तत्र न तथेति ॥ * ॥
अत्र प्रतिनिधिप्रसङ्गेन स्मृत्यनुसारात् किञ्चि-
स्मिर्यते । कालमाधवीय ।

‘काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्यनैमित्तिके हि सः ।
काम्येणुपक्रमादूर्ध्वमन्ये प्रतिनिधिं विदुः ॥’
अस्यार्थस्तु साधवाचार्येणाभिहितः । यथा
नित्यनैमित्तिकं प्रतिनिधिनापुपक्रस्य कारयेत् ।
काम्यन्तु स्वमामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेव उपक्रम्य
कुर्यात् । असामर्थ्यं तु उपक्रमादूर्ध्वं प्रतिनिधि-
नापि तत्कारयेत् । एतच्च काम्यं श्रौतपरम् ।
काम्यस्मात्तेनान्यद्वारापुपक्रस्य कुर्यात् । तथा
च पराशरभाष्ये श्रौतातपः ।

‘श्रीतं कर्म स्वयं कुर्यादित्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत् ।
अशक्तौ श्रीतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः ॥’
अन्ततः उपक्रमात् परतः । अन्यथा नित्य-
नेमितिकमात्रपरत्वे श्रीतस्मार्त्तमेदेनोपादानं
यर्थं स्यात्तयोर्विशेषादेव प्रतिनिधित्वाभावात् ।
अतएव भारतपाठादौ तथा समाचारः ॥ * ॥
सूत्रार्थसारे ।

‘नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते ।’
मन्त्रातीयमप्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधि-
रन्यते । भावस्तु कदाचित् । यथोपवासार्थ-
ग्राह्यगभोजनादि ।

‘नापि प्रतिनिधित्वं निषिद्धं वस्तु कुत्रचित् ।
श्रीविद्यानामभोग्यस्य यदुदयं तदग्राह्यतः ।
ग्राह्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्यं न कुत्रचित् ॥
इयं वैकल्पिकं किञ्चिदयत्र मङ्गल्यतं भवेत् ।
तदलाभे सदग्राह्यं न त्वैकल्पिकान्तरम् ॥
उपात्ते तु प्रतिनिधौ मुख्यार्थं लभ्यते यदि ।
तत्र मुख्यमनादय गौर्मेनेव समापयेत् ॥
संस्काराणामभोग्योऽपि मुख्य एव हि गृह्यते ।
न तु संस्कारयोर्गौर्मेनेव गृह्यते प्रतिरूपकः ॥
मुख्यं कार्यसमर्थं तु लब्धेऽप्येतस्य नादरः ।
प्रतिरूपमुपादाय शक्तमेवोपयुज्यते ॥
काष्ठे रूपैस्तथा पर्णेः क्षीरेः पुष्पैः फलेस्तथा ।
गन्धै रसैः सङ्गग्राह्यं सर्व्वालाभे परं परम् ॥
ग्राह्याणाम् भवेद्ग्रह्यान्मरगानामग्रह्यणम् ।
यवाभावे तु गोघृमास्तथा यण्यवाद्यः ॥
हविष्य गोघृतं ग्राह्यं तदलाभे तु माद्विषम् ।
आजं वा तदलाभे तु साक्षात्तेन प्रयुज्यते ॥
तेजाभावे यक्षीतयं तेलजं तिलसम्भवम् ॥
तेलजं तिलसम्भवं तैलभृष्टतिलपिष्टम् ।
‘तदभावे तु सखिजं कौसुमं सर्व्वपोद्भवम् ॥
हज्जिहोऽथ वा ग्राह्यः पूर्वाभावे परः परः ।
तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते ॥
तदलाभे दधि ग्राह्यमलाभे तिल इष्यते ।
यत्र मुख्यं दधि क्षीरं तत्रापि तदलाभतः ॥
अत्रादेः क्षीरदध्यादि तदलाभे तु गोघृतम् ।
मुख्यासन्नोऽथवा ग्राह्यः कार्यकारणसम्पत्तौ ॥
अतएव वृताभावे पूर्वं दधि ततः पयः ॥
तथा ।

‘सञ्जं गौर्गकालेषु कर्मचोदितमाचरेत् ।
प्रायश्चित्तं वाङ्मतिभिर्हृत्वा कर्म समाचरेत् ॥
मात्स्ये ।

‘घृतं न लभ्यते यत्र शुष्कक्षीरेण होमयेत् ।
क्षीरस्य च दधि ज्यैष्ठ्यं मधुनश्च गुह्यं भवेत् ॥’
आयुर्व्वेदेऽपि ।

‘मधु यत्र न विद्येत तत्र जीर्णगुह्यं भवेत् ॥
पैठीनसिः । ‘काष्ठमूलपत्रपुष्पफलप्ररोद्धरस-
गन्धादीनां साङ्गग्रहेन प्रतिनिधिं कुर्यात् । सर्वा-
लाभे यवः प्रतिनिधिर्भवति । काष्ठं नालं
प्ररोद्धोद्धरः । ‘सर्वालाभे यव’ इति कल्पतरुः ॥
अथयव इति नारायणोपाध्यायः ॥ श्रान्ति-
दीपिकायां नारदीयपञ्चरात्रम् ।

‘अभावे चैव धातूनां हरितालं प्रशस्यते ।
बीजानामप्यलाभे तु यव एको विधीयते ॥
श्रीपद्मीनामलाभे तु सखिदेवा प्रशस्यते ।
रत्नानामप्यलाभे तु सुक्ताफलमनुत्तमम् ॥
लौहानामप्यलाभे तु जेमपात्रं प्रकल्पयेत् ।
लौहानां तेजसमात्राणाम् । न्यायप्राप्तप्रति-
निधिमधिकृत्य जेमनिः ।

‘न देवताशिशब्दक्रियाणामिति ।’ अस्यार्थः ।
देवताया अनेन आहवनीयादेः शब्दस्य
मन्त्रस्य क्रियायाः प्रजाद्वयार्थकर्मणश्चादृष्ट-
मात्रार्थकलेन आरादुपकारकत्वात् प्रति-
निधिः । श्रीह्यादीनान् सन्निपत्योपकारकाणां
पुरोडाशसाधनं दृष्टमेव प्रयोजनमिति तत्र
प्रतिनिधिरुचित इत्युक्तम् ।” इत्युक्तादृष्टी-
तत्त्वम् ॥ * ॥ “आरब्धकार्त्तिकदिहाने तु
याध्यादिनामामर्थं पुत्रादिभिः प्रतिनिधिना
कारयितयं नानुकल्पविधिना नित्यस्नान एव
तद्विधानादिति ।” इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
स्वयं करणसामर्थ्यं अन्यद्वारा । यथा,— “दक्षः ।
‘स्वयं होमे फलं यच्च तद्व्येन न जायते ।
ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भाता भागिनेयोऽथ विट-
प्रतिः ।

एभिरेव हुतं यत् तद्व्येन स्वयमेव हि ।’
विटप्रतिष्ठाता । एवञ्च ऋत्विगादीतरत्र
फलान्तरम् ॥ * ॥ अत्राशौचाशुक्रया बोधन-
दिनात् पूर्वं शुचितनकालजीवितरूपाधिकारा-
भावेऽपि यद्वरणादिकं क्रियते तत्र कर्मकाले
तस्य नारदीयस्वयं प्रवर्त्तनवत् प्रवर्त्तनाय न तु
तदानीं प्रतिनिधीयते । अथवा ।

‘निःक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यार्त्विजस्तथा ।
प्रवसेत् कायंवा न विप्रो वृथैव न चिरं वसेत् ॥’
इति छन्दोगपरिशिष्टवद्व्यापि प्रतिनिधी-
यते । एवं वरणं विनापि किञ्चिदयदि ऋत्विक्
प्रवर्त्तते तथापि तत्कर्मसिद्धिः । दक्षिणा च
तस्मै शुचिकाले दातव्येति । तथा च नारदः ।
‘ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्व्वर्णः स्वयंजनः ।
यदृच्छया वा यः कुर्यादार्त्विज्यं प्रतिपूर्व्वकम् ॥’
यदृच्छया स्वेच्छया ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

प्रतिपः, पुं, (प्रतिपाति पालयतीति । प्रति +
पा + कः ।) श्रान्तनराजपिता । इति शब्द-
रत्नावली ॥

प्रतिपक्षः, पुं, (प्रतिकूलः पक्ष इति प्रादि-
समासः ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८२ ।
(यथा, गृह्यकटिके १० अक्षरे ।

“अन्योन्यं प्रतिपक्षसंहतिमिमां लोकस्थितिं
बोधय-
न्निष क्रीडति कूपयन्तघटिकान्यायप्रसक्तौ
विधिः ॥”)

साङ्गग्रहम् । यथा,—

“प्रतिपक्षप्रतिनिधिप्रतिपक्षविद्वन्काः ।”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

प्रतिपक्षी च ॥

प्रतिपत्, [दृ] स्त्री, (प्रतिपद्यते उपक्रम्यति-
त्यनेति । प्रति + पद् + करणे क्तिप् ।) इगङ्-
वाद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बुद्धिः । तिथि-
विशेषः । तत्पर्यायः । पञ्चतिथिः १ । इत्यमरः ।
१ । ४ । १ ॥ सा च चन्द्रस्य प्रथमकलाक्रियारूपा ।
दृष्टिरूपा चेत् शुक्ला एकाङ्कबोधिता । वास-
रूपा चेत् कृष्णा १० सप्तदशाङ्कबोधिता ॥ * ॥
तस्या यवस्या यथा । “सा च कृष्णा द्वितीया-
युक्ता ग्राह्या प्रतिपत् सद्वितीया स्यादित्याप-
स्तम्बीयात् । शुक्ला अमावास्यायुता ग्राह्या ।
प्रतिपदायमावास्याति वचनात् । त्रिसन्ध्यापि-
नीति तु सर्वत्र न युग्मादरः । तथा च परा-
शरः ।

‘त्रिसन्ध्यापिनी या तु सेव पुण्या सदा तिथिः ।
न तत्र युग्मादरणमन्यच्च हरिवासरात् ॥ * ॥
कृष्णापि उपवासे द्वितीयायुता न ग्राह्या ।
तथा च दृष्टवशिष्टः ।

‘द्वितीया पञ्चमी वेधादृशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी चोपवासे ह्यन्यः पूर्व्वोत्तरे तिथी ॥’
द्वितीया वेधात् योगात् प्रतिपत्तृतीये ह्यनीत्यर्थः ।
एवमन्यत्र । अत्रोपवासपरेण विशेषविधानात्
आपस्तम्बीयसामान्यवचनस्य सङ्कोचः ॥ * ॥
कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदमधिकृत्य बलिं प्रति भग-
वत्वाक्यम् ।

‘वीर ! प्रतिपदा नाम तव भावी महीतुसवः ।
अत्र त्वी नरशादृष्टं । जृष्टाः पुष्टाः स्वलङ्कृताः ।
पुण्यदीपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥’
तत्र मन्त्रः ।

‘बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो ।
भविष्यन् सुराराते पूज्यं प्रतिगृह्यताम् ॥’
प्रतिपदा प्रतिपत्तिष्या । अत्र प्रतिपदि । ब्रह्म-
पुराणे तु बलिराजेतिमन्त्रस्य पूर्व्वम् ।
‘मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्त्री सपुरोहितः ।’
इत्युक्तम् ॥

पञ्चादपि ।

‘एवं पूर्णा वृषः कृत्वा राजौ जागरणं ततः ।’
इत्युक्तमिति ॥

पुनर्व्वस्यपुराणे ।

‘शङ्करश्च पुरा द्यूतं समर्जं सुमनोहरम् ।
कार्त्तिके शुक्लपक्षे च प्रथमेऽहनि भूपते ! ॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पाव्यती ।
अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखो नित्यं गौरी सुखोचितः ॥
तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥
पराजयो विरुद्धश्च लब्धनाशकरो भवेत् ॥’
द्यूतश्चाप्राणिभिः क्रीडनम् । यथा मनुः ।
‘अप्राणिभियत् क्रियते तत्तुल्यं द्यूतमुच्यते ॥ * ॥
तत्तिथिमधिकृत्य भविष्योत्तरे ।

‘यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! ।
हर्षदेव्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥’
तथा ।

‘महापुण्या तिथिरिदं बलिराज्यप्रवर्द्धनी ।

प्रतिप

स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत् ॥
प्रतिपदोद्दिष्टीयोगो यथा । भविष्ये ।

‘रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गं मासि सितेतरा ।
गङ्गायां यदि लभ्येत स्रग्गच्छति ॥’ समा ॥ * ॥
तस्याः संज्ञा नन्दा । तत्राभ्यङ्गनिधेयो यथा,—

‘नन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेण
चौरसु रिक्तासु जयासु मांसम् ।
पूर्णासु योषितु परिवर्जनाया
भद्रासु सर्वाणि समाचरेण ॥’ * ॥

नन्दादिक्रममाह ज्योतिषे ।

‘नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ॥
प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु पञ्चदशद्वयमन्तर्ग-
निधेयमाह स्मृतिः ।

‘कुङ्गाखे चार्थहानिः स्यात् वृहत्या न स्मरे-
हरिम् ।

वृहस्पतः पटोले स्यान्नृनृहानिश्च मूलके ॥
कलङ्की चायते विष्णु तिर्यग्गयोनिश्च निम्बके ।
ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेलं च सखता ॥
तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका ।
शिखी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका ॥
वार्त्ताकौ सुतहानिः स्याच्चिररोगौ च माषके ।
महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत् ॥ * ॥
तत्र चौरनिधेयो यथा । चौरं विशाखाप्रति-
पत्सु वर्ज्यम् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
तत्र जातफलम् ।

“मणिकनकविभूषासंयुतस्वारकाभित-
निजकुलकमलोद्घाटमार्गविविधः ।
प्रतिपदि शशिपूर्णां लब्धजन्मा प्रतापी
भवति विमलवैश्वरकेणः प्रवेशः ॥”

इति कोट्योपदेशः ॥ * ॥

सा अमेर्ष्वन्तिथिः । यथा,—

महातपा उवाच ।

“विष्णोर्विभूतिमाहात्म्यं कथितं ते प्रसङ्गतः ।
तिथौनां श्रद्धा मन्त्राणां कथ्यमानं मया वृष ॥
इत्यम्भुतो महानभिर्ब्रह्मक्रोधोद्भवो महान् ।
उवाच देवं ब्रह्माणां तिथिर्मं दोयतां प्रभो ॥
यस्यामहं समस्तस्य जगतः स्थातिमाप्नुयाम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

देवानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च सत्तम ॥
आदौ प्रतिपदा येन त्वसुखसोऽसि पावक ॥
त्वत्पदात् प्रातिपदिकं संभविष्यन्ति देवताः ।
अतस्ते प्रतिपन्नाम तिथिरेषा भविष्यति ॥
तस्यां तिथौ हविष्येण प्राजापत्येन ऋक्निना ।
होष्यन्ति तेषां प्रीताः स्युः पितरः सर्वदेवताः ॥
चतुर्विधानि भूतानि भनुष्याः पशवोऽसुराः ।
देवाः सर्वे सगन्धर्वाः प्रीताः स्युस्तर्पित त्वयि ॥
यश्चोपवासं कुर्व्यात् त्वद्भक्तः प्रतिपदिने ।
चौराश्रयो वा वर्त्तत श्रद्धा तस्य फलं महत् ॥
चतुर्युगाणि षट्त्रिंशत्स्रज्जोकेषु महीयते ।
तेजस्वी रूपसम्पन्नो द्रव्यान् जायते नरः ॥
इह जन्मन्वसौ राजा स्वर्गलोके महीयते ।
तूष्णीम्भूय सोऽप्यभिर्ब्रह्मदत्ताश्रयं ययौ ॥

प्रतिप

य इदं श्रद्धयाश्रित्यं प्रातरुत्थाय मानवः ।
अनेकैश्च स पापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥”

इति वराहपुराणे महातपोपाख्याने अमुत-
पत्तिनामाध्यायः ॥ * ॥ प्रतिपदि चन्द्रदर्शन-
कारणम् । यथा, ज्योतिषे ।

“अमावस्याघटीशीघ्रा घट्याहर्मानसंयुता ।
सूर्यराहुघटीभ्यस्त्रेदधिका दृश्यते शशी ॥”

प्रतिपत्तिः, स्त्री, (प्रतिपदनमिति । प्रति + पद् +
क्तिन् ।) प्रश्रुतिः । (यथा, कुमारः । ५ । ४२ ।

“मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरौदशी ॥”)

प्रागल्भ्यम् । गौरवम् । (यथा, युक्तिकल्पतरौ
चारुलङ्कणे ।

“सुभक्तौ राजसु तथा कार्याणां प्रतिपत्तिमान् ॥”)
संप्राप्तिः । (यथा, रघुः । १ । १ ।

“वागार्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ यन्दे पार्श्वतोपरमेस्वरौ ॥”)

प्रबोधः । (यथा, भागवते । ३ । ३ । १४ ।
“चक्षुषांश्चैव रूपानां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥”)

पदप्राप्तिः । इति मेदिनी । ते, २०६ ॥ मौमा-
सकमते फलश्रुत्यकम्माङ्गम् । यथा । देव-

तोद्देशेन यागादौ त्यक्तहविरादेरसौ निःक्षेपः ।
पूजितप्रतिमादेर्जले विसर्जनमित्यादि । आह्लादौ

सर्वशेषाङ्गकर्म यथा । प्रतिपत्तिरूपकम्माङ्ग
एव प्रतिपाद्याभावे तस्मिन्निति । इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥ * ॥ निर्व्याहृताङ्गकद्वयकरणकाङ्गत्वं
प्रतिपत्तिरूपकम्माङ्गत्वम् । प्रतिपत्तिकर्म

उत्तरा क्रिया । यत्र एकैकं द्रव्येण कर्म-
द्वयं निर्व्याहृते तत्र उत्तरं कर्म प्रतिपत्तिकर्म ।

तन्निर्व्याहृत्प्रतिपद्यम् । इति तट्टीकायां
काशीरामवाचस्पतिः ॥ * ॥ अथ प्रतिपत्तिधि-

करणम् । श्रद्धाभिरस्यति लोहितं निर-
स्यति गुदेनोपयजति सर्वं जुहोति । इत्य-

मीसोमोयपशौ श्रूयते । श्रद्धाभिरस्यतीति दृष्टा-
न्तार्थम् । यथा पशोरुदरवर्त्तिश्रद्धां त्यजति

तथा लोहितमपि त्यजति । अन्यत्र पशोः
श्रीर्धर्मासोपक्रमेण होमः । अत्र तु गुदमासोप-

क्रमेण्यति । तत्र च यश्च श्रद्धाभिरस्यतीति
परिभाषया मांसस्योत्तरा प्रतिपत्तिः प्राप्ता ।

अत्र सर्वहवनेन प्रतिपत्तिभावात् कर्मवेगुण्यं
स्यादिति । अत्र सिद्धान्तः । यदिकारादुपपत्ति

रिति । यदि प्रतिपादां स्यात् तदा प्रतिपत्ति-
रङ्गमित्यर्थः । इति रामलक्ष्मीयाधिकरण-

कौमुदी ॥ * ॥ अपि च ।
“उपश्रुत्याजद्रव्येण शेषकार्यं भवेन्न वा ।

भवेद्धविर्भ्यः सर्वेभ्य इत्युक्त्वा प्रापितत्वं ॥
उक्ताण्यत्रयशेषस्तु भाष्यपक्षरणादिकृत ।

अतो न प्रतिपत्तिर्हः शेषकार्यं ततः कथम् ॥”
इति माधवीयाधिकरणमालायाम् ५ पादे प्रथ-

माधिकरणम् ॥
प्रतिपत्तिपटहः, पुं, (प्रतिपत्तये पटहः ।) वाद्य-

विशेषः । नागरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
लम्पापटहः २ । इति हारावली ॥

प्रतिप

प्रतिपत्त्यर्थं, स्त्री, (प्रतिपदे संविदे तूयम् ।)
द्रगड्वादयम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतिपत्तफलं, स्त्री, (प्रतिपत्तं फलमस्याः ।) क्षुद्र-
कारवेल्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रतिपन्नं, त्रि, (प्रतिपद्यते स्मेति । प्रति + पद् +
क्तः ।) अवगतम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०८ ॥
(यथा, कुमारः । ४ । ३३ ।

“प्रमदाः पतिवर्त्तगा इति

प्रतिपन्नं हि विचिन्तयैरपि ॥”)

अङ्गीकृतम् । इति मेदिनी । ने, १६४ ॥
विक्रान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रतिपर्णशिफा, स्त्री, (प्रतिपर्णं शिफा जटा
अस्याः ।) दवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रतिपादकः, त्रि, (प्रतिपादयतीति । प्रति + पद् +
णिच् + ण्वल् ।) प्रतिपत्तिजनकः । बोधकः ।
(यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे पूर्णप्रज्ञदर्शने । “ननु

सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वशून्यं ब्रह्मतत्त्व-
मिति प्रतिपादकेषु वेदान्तेषु जागरूकेषु कथ-

मशेषगुणत्वमिति ॥”) यथा च । प्रतिपद्यप्रति-
पादकभावश्च सम्बन्धः । इति दिनकरी ॥

प्रतिपादनं, स्त्री, (प्रति + पद् + णिच् + भावे
ल्युट् ।) दानम् । प्रतिपत्तिः । बोधनम् । इति

मेदिनी । ने, २३६ ॥ (निव्यादनम् । यथा,
महाभारते । १२ । १४१ । १४ ।

“क्षिता विमोक्षसमये द्वापरप्रतिपादने ॥”)

प्रतिपालकः, त्रि, (प्रति + पा + णिच् + ण्वल् ।)
पालनकर्त्ता । प्रतिपालयतीति । प्रतिपूर्व-

चान्तपाधातोर्गकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
प्रतिपालनं, स्त्री, (प्रति + पा + णिच् + भावे ल्युट् ।)

रक्षणम् । पोषणम् । यथा । “कुलया प्रसूतस्य
कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् राधयत्वं सङ्गच्छते ॥”

इति दुर्गादासः ॥
प्रतिपालां, त्रि, (प्रति + पा + णिच् + कर्मणि

यत् ।) प्रतिपालनीयम् । प्रतिपालितयम् ।
प्रतिपूर्वचान्तपालरक्षण इत्यस्मात् कर्मणि

यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । ४५ । २ ।

“या पुत्रकस्य ऋद्धस्य प्रतिपाल्या तदा भवेत्,
अथचेन्नाहरेत् शुल्कं क्रीता शुक्लप्रदस्य सा ॥”)

प्रतिप्रसवः, पुं, (प्रति प्रतिविद्धं प्रसूते इति,
प्रति + प्र + स्व + अप् ।) निषिद्धस्य पुनर्विधा-

नम् । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
“रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां आहुवासरे ।

इत्यादिना निषिद्धस्य तिलतर्पणस्य तीर्थतरत्र
प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः ।

अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां यज्ञेषु च ॥”

प्रतिप्रसूतः, त्रि, (प्रतिप्रसूते स्मेति । प्रति + प्र +
स्व + क्तः ।) प्रतिप्रसवविशिष्टः । इति मल-

मासतत्त्वम् ॥ पुनःसम्भावितः । यथा,—
“उक्तानि प्रतिप्रसूतानि पुनःसम्भावितानि च ।

सापेक्षनिरपेक्षाणि भीमास्यानीह कीर्तिते ॥”
इति सत्सङ्गतसुक्तावली ॥

प्रतिभ

प्रतिफलं, स्त्री, (प्रतिफलतीति । प्रति + फल् + अच् ।) प्रतिविम्बम् । यथा,—

“प्रतिफलमवलोक्य स्वीयमिन्द्रोः कलायां
हरिश्चरमि परस्या वासमाशङ्कमाना ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

तुलाफलम् । फलं फलच् ॥

प्रतिफलनं, स्त्री, (प्रति + फल् + लुट् ।) प्रति-
विम्बम् । यथा,—

“न विम्बं त्वदिष्यप्रतिफलनलाभादरुणितं
तुलामध्यारोहं कथमपि न लज्जेन कलया ॥”
इत्यानन्दलहरी । ६२ ॥

प्रतिफलितं, त्रि, (प्रति + फल् + क्त ।) प्रति-
विम्बितम् । यथा,—

“मोहातीतो विशुद्धो मुनिभिरभिहितो मोह-
संक्रान्तसूक्तिः
साक्षी स्वान्ते तदर्थे प्रतिफलितवपुः— ॥”
इत्यादि मुक्तिवादगादाधरी ॥

प्रतिफलकः, त्रि, (प्रतिफलति विकसतीति ।
प्रति + फल् + क्त ।) प्रफलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

प्रतिफलः, त्रि, प्रतिवन्प्रतिफलः । प्रतिपूर्ववन्-
धर्तः । कर्मणि क्तप्रत्ययेन नियमः ॥

प्रतिफल्यः, त्रि, (प्रति + वन् + यत् ।) प्रतिवन्-
नीयः । प्रतिवन्वाहः । यथा । वस्तुतो हेतु-
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारिता-
शून्यज्ञानवृत्तिप्रकारितावच्छेदकत्वेनेव प्रति-
वन्धत्वं निवृत्त्यमिति आशानुगमजागदीशो ॥

प्रतिवन्, पुं, (प्रति + वन् + घञ् ।) काव्यप्रति-
ध्वानः । तत्पर्यायः । प्रतिध्वसः २ । इत्यमरः ।
३ । २ । २७ ॥ (यथा, रघु । ८ । ८० ।

“स तपःप्रतिवन्मन्युना
प्रमुखाविष्कृतचारुविभ्रमाम् ।
अशगदुभय माशुषीति तौ
शमवेत्ताप्रलयोस्मिणा भुवि ॥”)

प्रतिवन्तः, त्रि, (प्रतिवन्तीति । प्रति + वन् +
ङ् ।) विटपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रति

रोधकं, त्रि ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । १८६ ।

“लागिनो निष्कलकस्य को रोधोऽस्य मर्दोपतेः ।
ममापुगश्लु तस्मिन् यच्छ्रेयःप्रतिवन्तकम् ॥”)

प्रतिवन्तिः, पुं, (प्रतिवन्तात्वेनेति । प्रति +
वन् + इत् ।) अनिष्टान्तरप्रसन्नकं वाक्यम् ।

प्रतिवन्तः । यथा । प्रतिवन्त्येवमुत्तरत्वादाहेति
विशेषयान्तिजागदीशो ॥

प्रतिवन्तः, त्रि, (प्रतिवन्तं बलमस्य ।) समर्थः ।
शक्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रतिरूपं

बलमस्य ।) तुल्यबलः ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १५४ । ८ ।

“नायं प्रतिवन्तो भीरु । राज्ञापसदो मम ।
सोऽहं युधि परित्यज्यमथवा सर्वराक्षसाः ॥”)

प्रतिभयं, त्रि, (प्रतिवन्तं भयं यत्र ।) भयकरम् ।
इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, रामायणे ।

६ । ६० । ३५ ।

प्रतिमः

“दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरसकुलाः ।
तमसा पिहितं सर्वमासीत प्रतिभयं मृदत् ॥”
भये, स्त्री । इति मेदिनी । ये, १२२ ॥

प्रतिभा, स्त्री, (प्रतिभाति शोभते इति । प्रति +
भा + कः । टाप् ।) बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रत्युत्पन्नमतिव्यम् । इति प्रतिभान्वितशब्द-
टोकायां भरतः ॥ नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा ।
यथाह, रुद्रः ।

“प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ॥”
(यथा च, महाभारते । १२ । २५६ । १ ।

“स्वल्पं साधु समुद्दिष्टं नित्यं प्रक्षलत्तमम् ।
प्रतिभा त्वस्ति मे काचित् तां वृथामनुमानतः ॥”

प्रतिभायते इति । प्रति + भा + “आतश्चोप-
सर्गः ।” ३ । ३ । १०६ । इति अङ् ।) दीप्तिश्च ॥

प्रतिभान्वितः, त्रि, (प्रतिभया अन्वितः ।) प्रगल्भः ।
प्रत्युत्पन्नमतिव्यक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥

प्रतिभासुखः, त्रि, (प्रतिभान्वितं सुखमस्य ।)
प्रगल्भः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७ ॥

प्रतिभावान्, [त्रि] त्रि, (प्रतिभा विद्यतेऽस्य ।
प्रतिभा + भवत् । मस्य वः ।) प्रतिभान्वितः ।

प्रागल्भ्यायुक्तः । प्रतिभाशब्दादस्त्वर्थं वतुप्रत्य-
येन नियमः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ३२ ।

“आगच्छन्तीश्च साधनां कुमारसन्निधौ हृतात् ।
अग्रहीदथ साधनमवोचत प्रतिभावती ॥”)

प्रतिभाहानः, स्त्री, (प्रतिभाया हानिः ।) बुद्धि-
नाशः । इति शब्दमाला ॥

प्रतिभूः, पुं, (प्रतिरूपः प्रतिनिधिर्वा भवतीति ।
प्रति + भू । “भुवः संज्ञान्तरयोः ।” ३ । २ ।

१७६ । इति कृष्ण । “धनिकाधर्मण्योरन्तरं यस्ति-
ष्ठति विश्वासाय स प्रतिभूः ।” इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥ लमकः । इत्यमरः । २ । १० । ४४ ॥

जामिन् इति पारस्यभाषा ॥ (यथा, प्रद्युम्न-
विजये । १ अङ्क ।

“यश्चकः प्रतिभूः फलेषु कृतिनां यन्निष्ठयज्ञेश्वरो
विघ्नस्तोमतमः समूहपतनः सोऽयं स्वयं
श्रीहरिः ॥”)

तस्य कर्त्तव्यत्वं यथा,—

“समापतेः कर्त्तव्यमाह कात्यायनः ।

‘अथ चेन प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्तु वादिनोः ।
स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्यादृभृत्याय वतनम् ॥’

प्रतिभवति तत्कार्यं तद्वद्ववतीति प्रतिभूर्लमकः ।
वादयोग्यः विवादफलस्य साधितधनादिदानस्य

दण्डदानस्य च क्षमः । वादिनोः भाषावादिनः
उत्तरवादिनश्च । तथा च वाजपय्यः ।

‘उभयोः प्रतिभूर्योः समर्थः कार्यनिर्णये ।
प्रतिभूवत्त्वभाव च राजा संज्ञपनं तयोः ॥’

राज्ञा संज्ञपनं दण्डतुल्याधिकरणम् । निर्णयस्य
कार्यं धनादिदाने राजदत्तादित्वात् कार्य-

शब्दस्य पूर्वनिपातः । अत्यन्तदक्षको राज-
नियुक्तः ।” इति यवधारतत्वम् ॥

प्रतिमः, त्रि, (प्रतिमातीति । प्रति + मा + “आत-
श्चोपसर्गः ।” ३ । १ । १३६ । इति कः ।)

प्रतिमा

उत्तरपदस्य सदृशवाचकः । यथा —

“स्युत्तरपदे प्रत्यः प्रकारः प्रतिमो निभः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रामायणे । २ । ४० । १३ ।

“आयसं हृदयं नूनं राममातुरसंशयम् ।

यद्देवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते ॥”)

प्रतिमा, स्त्री, (प्रतिमीयते इति । प्रति + मा +
अङ् । टाप् ।) अनुकृतिः । गजदन्तस्य बन्धः ।

इति मेदिनी । मे, ४८ ॥ (प्रतिविम्बम् । यथा,
रघुः । ७ । ६४ ।

“निमीलितानामिव पङ्कजानां
मध्यं स्फुरन्तं प्रतिमाशशाङ्कम् ॥”

तथा च कुमारः । ७ । ३६ ।

“आत्मानमासक्तगणोपनीते

खड्गे निषक्तप्रतिमं दर्श ॥”

प्रतिमीयते अत्रथेति करणे अङ् ।) मूर्ति-
सदृशस्य चित्वादिनिमित्तप्रतिरूपकम् । तत्-

पर्यायः । प्रतिमानम् २ प्रतिविम्बम् ३ प्रति-
यातनाः प्रतिच्छाया प्रतिकृतिः ६ अर्द्धाः ७ प्रात

निधिः ८ । इत्यमरः । २ । १० । ३६ ॥ प्रतिच्छन्दः ६
प्रतिकायः १० प्रतिरूपम् ११ । इति हेम-

चन्द्रः ॥ * ॥ (यथा, महाभारते । १ । २०२ । ७ ।

“गिरिपृष्ठे तु सा तस्मिन् स्थिता स्वसितलोचना ।
विभाजमाना शृङ्गे प्रतिमेव हरिण्ययी ॥”)

देवप्रतिमाघटनप्रमाणादि यथा,—

“विष्णोस्तावत् प्रवक्ष्यामि यादृग्रूपं प्रशस्यते ।
शङ्खचक्रधरं शान्तं पद्महस्तं गदाधरम् ॥

छत्राकारं शिरस्तस्य कर्णयोर्वं शुभेक्षणम् ।
तुङ्गनासं श्रुतिकर्णं प्रशान्तोत्सृजकमम् ॥

कर्त्तृदृष्टुर्जं विद्याच्चतुर्भुजमथापि वा ।
द्विभुजं वापि कर्त्तव्यं भवनयु पुरोधसा ॥” * ॥

देवमष्टभुजस्यास्य यथास्थानं निबोध मे ।
खड्गो गदा शरः पद्मं देवं दक्षिणतो हरः ।

धनुश्च खेटकश्चैव शङ्खचक्रं च वामतः ॥ * ॥
चतुर्भुजस्य वक्ष्यामि यथेवायुधसंस्थितः ।

दक्षिणेन गदां पद्मं वामदेवस्य कारयेत् ॥
वामतः शङ्खचक्रं च कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ।

ऊणावतारे तु गदा वामहस्ते प्रशस्यते ॥
यथच्छाया शङ्खचक्रमुपरिष्ठात् प्रकल्पयेत् ।

अधस्तात् पृथिवी तस्य कर्त्तव्या पादमध्यतः ।
दक्षिणे प्रणतं तद्वत् गरुत्मन्तं निवेशयेत् ॥

वामतस्तु भवत्कर्मणोः पद्महस्ता सुशोभना ।
गरुत्मानग्रतो वापि संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥

श्रीश्च पृथिव्य कर्त्तव्ये पार्थिव्योः पद्मसंयुते ।
तीक्ष्णोपरिष्ठात् विद्याधरममन्वितम् ॥

देवदृष्टुर्भिसंयुक्तं गत्यग्रमिधुनान्वितम् ।
पञ्चवक्त्रोसमोपेतं सिंहयालममन्वितम् ॥

तथा कल्पततोपेतं सुवहिरमरेश्वरैः ।
एवंविधो भवेद्विष्णुस्त्रिभागेनास्य पीठिका ॥

नवतालप्रमाणास्तु देवदानवकिन्नराः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि मानोष्मानं विशेषतः ॥ * ॥

जालान्तरप्रविष्टानां भानूनां यज्ञः स्फुटम् ।

प्रतिमा

आमरेणः स विज्ञेयो बालागमैरथाहमिः ॥
तद्वदनेन लिख्या तु यका लिखायकमेता ।
यवो यकायकं तद्वदनेन लिख्यायकमेता ॥
स्वकीयाङ्गलमानेन मुखं स्याद्वदशाङ्गलम् ।
मुखमानेन कर्णयो सर्वावयवकल्पना ॥ * ॥
सौवर्णी राजती वापि तास्त्री रत्नमयी शुभा ।
श्लेष्मरुमयी वापि लौहसीममयी तथा ॥
रीतिका धातुयुक्ता वा ताम्रकास्थमयी तथा ।
शुभदारुमयी वापि देवताया प्रशस्यते ॥ * ॥
अङ्गुष्ठपञ्चादारभ्य वितस्तिर्यावदेव तु ।
गृहेषु प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते वृधेः ॥
आषोडशात् प्रासादे कर्णयो नाधिका ततः ।
मध्यमेन कनिष्ठां तु कार्या विस्तारुसारतः ॥
ह्यारोक्ष्यस्य यन्मानमष्टधा तन्तु कारयेत् ।
भागद्वयेन प्रतिमा त्रिभागीकृत्य तन् पुनः ॥
पीठिका भागतः कार्या नातिनीचा न
चोच्छ्रिता ।

प्रतिमासुखमानेन नव भागान् प्रकल्पयेत् ॥
चतुरङ्गुला भवेद्वयीवा भागेन हृदयं पुनः ।
नाभिस्तस्मादधः कार्या भागेनेकेन शोभिता ॥
निम्नत्वे विस्तरत्वे च अङ्गुलं परिकीर्तितम् ॥
नाभेरधस्तथा मेढ्रं भागेनेकेन कल्पयेत् ।
त्रिभागमायतावरु जातुनी चतुरङ्गुले ॥
अङ्गुलिद्विभागं विख्याते पादौ तु चतुरङ्गुलौ ।
चतुर्दशाङ्गुलस्तद्वद्विभागैः परिकीर्तितः ॥
ऊर्ध्वमानमिदं प्रोक्तं पृथक् च निबोधत ।
सर्वावयवमानेषु विस्तारं प्रदद्युत दिवाः ॥ * ॥
चतुरङ्गुलं ललाटं स्यादूर्ध्वं नामा तथैव च ।
हिरङ्गुलं हनु श्रेयमोक्षसाङ्गुलमस्मितः ॥
अष्टाङ्गुलं ललाटं तावन्मात्रे भुवो मते ।
अर्द्धाङ्गुला भुवोर्ललाटे मध्ये धनुर्विमानता ॥
उन्नताया भवेत् पार्श्वे अक्षणा तोच्छ्रा प्रशस्यते ।
अलिङ्गी द्वाङ्गुलायामे तद्वद्विधेव विस्तरे ॥
उन्नतोदरमध्ये तु रक्तास्ते शुभलक्षणं ।
तारका च त्रिभागेन दृष्टिः स्यात् पञ्चभागिकी ॥
हिरङ्गुलं भुवोर्मध्ये नासास्त्वमथाङ्गुलम् ।
नासाग्रविस्तरं तद्वत् पुटद्वयमथानतम् ॥
नासापुटविलं तद्वद्वद्विभागैः सुदृढतम् ।
कपोले द्वाङ्गुले तद्वत् कर्णमूलादिनिर्गते ॥
हन्वग्रमण्डलं तद्वद्विस्तारो द्वाङ्गुलो भवेत् ।
अर्द्धाङ्गुला भुवो राज्ञी मृगालमदृशी समा ॥
अर्द्धाङ्गुलः समस्तहृत्तरोरुस्तु विस्तरे ।
निष्पावसदृशं तद्वत् प्रासापुटद्वयमथैव ॥
रुक्मणी ज्योतिस्तुली च कर्णमूलात् षडङ्गुले ।
कर्णी तु भ्रुवोर्मध्ये श्रेयावर्द्धन्तु चतुरङ्गुलौ ॥
द्वाङ्गुलौ कर्णपाथौ तु भावामेकान् विस्तृतौ ।
कर्णयोरुपरिष्ठास्य मस्तकं द्वादशाङ्गुलम् ।
ललाटं पृष्ठतोर्ध्वेन प्रोक्तमष्टादशाङ्गुलम् ।
षट्त्रिंशदङ्गुलस्यास्य परिणाहः शिरोगतः ॥
सकेशनिचयस्यास्य द्विषत्वारिंशदङ्गुलः ।
केशान्ताङ्गुलके तद्वदङ्गुलानि तु षोडश ॥
ग्रीवामध्यपरीणाहस्तुर्विष्टतिरङ्गुलः ।

प्रतिमा

अष्टाङ्गुला भवेद्वयीवा पृथक्चेन विज्ञेयते ॥
स्तनयोवान्तरं प्रोक्तमेकतालं स्वयम्भवा ।
स्तनयोरन्तरं तद्वद्वदशाङ्गुलमिच्छते ॥
स्तनयोर्मण्डलं तद्वद्वदङ्गुलं परिकीर्तितम् ।
चतुरके मण्डलस्यान्तर्यवमात्रे उभे स्मृतं ॥
द्वितालचापि विस्तारोऽहस्तः स्थलमुदाहृतम् ।
कक्षे षडङ्गुले प्रोक्तं बाह्वस्त्वस्तनान्तरं ॥
चतुर्दशाङ्गुली पादावङ्गुलस्तु चिरङ्गुलः ।
पञ्चाङ्गुलपरीणाहमङ्गुलाग्रं तथोन्नतम् ॥
अङ्गुलकसमा तद्वदायामे स्यात् प्रदेशिनी ।
तस्याः षोडशभागेन ह्यीयते मध्यमाङ्गुली ॥
अनामिकायभागेन कनिष्ठा चापि ह्यीयते ।
पञ्चत्रयेण चाङ्गुली गुल्फौ द्वाङ्गुलकौ मता ॥
पार्श्वेद्विभागमात्रा तु कल्योवा प्रकीर्तिता ।
द्विपञ्चाङ्गुलकः प्रोक्तः परीणाहश्च द्वाङ्गुलः ॥
प्रदेशिनीपरीणाहश्चस्त्रिङ्गुलः समुदाहृतः ।
अन्यासामष्टभागेन ह्यीयते क्रमशी दिवाः ॥
अङ्गुलेनोक्त्यः कार्यः अङ्गुलस्य विज्ञेयतः ।
तद्वद्वत् तु शिवाणामङ्गुलीनास्तथोक्त्यः ॥
जङ्घाये परिणाहस्तु अङ्गुलानि चतुर्दश ।
जङ्घामध्ये परीणाहस्तुश्चैवाष्टादशाङ्गुलः ॥
जानुमध्ये परीणाह एकविंशतिरङ्गुलः ।
जानुच्छाद्योर्द्विङ्गुलः प्रोक्तो मण्डलं चाङ्गुलं पुनः ॥
ऊरुमध्ये परीणाहश्चाष्टाविंशतिरङ्गुलः ।
एकत्रिंशोपरिष्ठाश्च वृषणी चाङ्गुली पुनः ॥
त्रिङ्गुलश्च तथा मेढ्रं परीणाह षडङ्गुलम् ।
मणिवयोर्दयां विद्यात् केशग्रन्थं तथैव च ॥
मणिकोष्परीणाहश्चतुरङ्गुल इष्यते ।
विस्तारण भवेत्तद्वत् काटारिष्टादशाङ्गुला ।
दाविंशतिस्तथा स्त्रीणां स्तनौ च द्वादशाङ्गुलौ ॥
नाभिमध्ये परीणाहो द्वित्वारिंशदङ्गुलः ।
पुरतः पञ्चपञ्चाशत् कस्याश्चैव तु वेष्टनम् ॥
कल्योरोपरिष्ठास्य स्तन्यौ प्रोक्तौ षडङ्गुलौ ।
अष्टाङ्गुलाश्च विस्तारे ग्रीवाश्चैव तु निर्दिशतु ॥
परीणाहं तथा ग्रीवां कला द्वादश निर्दिशतु ।
आयामो भुजयोस्तद्वद्विषत्वारिंशदङ्गुलः ॥
कार्यस्य बाहुशिरः प्रमाणं षोडशाङ्गुलम् ।
ऊर्ध्वं यदाहृत्पञ्चान्तं विद्यादष्टादशाङ्गुलम् ॥
तथैकाङ्गुलज्ञानन्तु द्वितीयं पञ्चमुच्यते ।
बाहुमध्ये परीणाहो भवेदष्टादशाङ्गुलः ॥
षोडशोक्तः प्रवाहस्तु षट्कलीयकरो मतः ।
सप्ताङ्गुलं करतलं पञ्चमथाङ्गुली मता ॥
अनामिका मध्यमायाः सप्तभागेन ह्यीयते ।
तस्यास्तु पञ्चभागेन कनिष्ठा परिह्यते ॥
मध्यमायास्तु ह्यीना पञ्चभागेन तर्जनी ।
अङ्गुलतर्जनीस्तद्वदधः प्रोक्तस्तु ततसमः ॥
अङ्गुलपरिणाहस्तु विज्ञेयश्चतुरङ्गुलः ।
शिवाणामङ्गुलीनास्य भागो भागेन ह्यीयते ॥
मध्यमामध्यपञ्चेन अङ्गुलद्वयमायतम् ।
यवो यस्तु सप्तमां तस्यां तस्यां प्रक्षीयते ॥
अङ्गुलप्रमध्यन्तु तर्जनीया सदृशं भवेत् ।
यवद्वयाधिकं तद्वद्वयपञ्चसुदाहृतम् ॥

प्रतिमा

पञ्चाङ्गुलं नखान् विद्यादङ्गुलीषु समस्ततः ।
स्निग्धं अक्ष्णं प्रकुर्वीत इष्टतः तथाग्रजम् ॥
निम्नपृष्ठं भवेत्तथो पार्श्वतः कल्योश्चितम् ।
तथैव केशग्रन्थः स्तन्योपरि दशाङ्गुलः ॥
स्त्रियः कार्यास्तु तद्विज्ञेयस्तनोरुग्रन्थनाधिकाः ।
चतुर्दशाङ्गुलायामुदरं ताम् निर्दिशतु ॥
नानाभरणसम्पन्नाः किञ्चित्पञ्चमङ्गुलास्ततः ।
किञ्चिद्दीर्घं भवेद्द्विकमलकाधिलिख्यता ॥
नामा ग्रीवा ललाटश्च निर्दिष्टाश्चतुरङ्गुलाः ।
अर्द्धाङ्गुलिर्विस्तारः शस्यतेऽधरपञ्चवः ॥
अधिकं नेत्रयुग्मस्य चतुर्भागेन निर्दिशतु ।
ग्रीवाधिलिख्य कर्णयो किञ्चिद्विभागैः ॥
एवं नारीषु सर्वासु देवानां प्रतिमासु च ।
नवतालमिदं प्रोक्तं लक्षणं पापनाशनम् ॥ * ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि देवाकारान् विशेषतः ।
दशातालः स्मृतो रामो बलिर्वैरोचनस्तथा ॥
वराहो नरसिंहश्च सप्ततालश्च वामनः ।
मनस्यकुर्म्भो तु निर्दिष्टो यथाशीलं स्वयम्भवा ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रुद्राद्याकारसुतमम् ।
आपीनोरुभुजस्कन्धस्तप्रकाश्चनमप्रभः ॥
शुक्ताकरश्चिमंघातचन्द्राकृतजटो विभुः ।
जटामकुटधारी च हिरण्यवतसराक्षसः ॥
बाह्वारण्यस्तथाभो वृत्तजङ्गलमण्डलः ।
ऊर्ध्वकेशस्तु कर्णयो दीर्घायतनविलोचनः ॥
आभ्रचर्मपरीधानः कटिस्तु चक्रान्वितः ।
हारकेयरसम्पन्नो भुजङ्गाभरणस्तथा ॥
बाहुवश्चापि कर्णयो नानाभरणभूषिताः ।
पीनोरुगण्डफलकः कुण्डलाभ्यामलङ्कृतः ॥
आजानुलम्बबाहुश्च मौस्यमर्त्तिः सुशोभनः ।
खेटकं वामहस्ते तु खड्गश्चैव तु दक्षिणे ॥
शक्तिं दण्डं त्रिशूलश्च दक्षिणे तु निवेशयेत् ।
कपालं वामपार्श्वे तु नागं खडाङ्गमेव च ॥
एकश्च वरदो हस्तस्तथा जलवलयोदपरः ।
विशाखन्तानकं कृत्वा कृत्वाभिनयमंस्थितः ॥
शृत्ये दशभुजः कार्या गजासुरवधं तथा ।
तथा त्रिपुरदाहं च बाहुवः षोडशैव तु ॥
शरश्चक्रं गदा शार्ङ्गं घण्टा तत्राधिका भवेत् ।
तथा धनुः पिनाकश्च शरो विष्णुमयस्तथा ॥
चतुर्भुजोऽष्टबाहुर्वा ज्ञानयोगेश्वरो मतः ।
तीक्ष्णनामायदशनः करालवदनो महान् ॥
भैरवः शस्यते लोके प्रख्याततनसंस्थितः ।
न मूलायतने कार्या भैरवस्तु भयङ्करः ॥
नारासंहो वराहो वा तथास्त्रीरपि भयङ्कराः ।
न ह्यीना नाधिकाङ्गा च कर्णयो देवता कल्पितः ॥
स्यामिनं घातयेन्नना करालवदना तथा ।
अधिकाशक्तिर्न ह्यस्यात् क्रुशा येवार्थनाशिनी ॥
केशोदरो तु दुर्मितं निम्नीमा घननाशिनी ।
वक्रनासा तु दुःखाय मोक्षदाज्ञो भयङ्करो ॥
चिपिता दृखशोकाय अनन्ता मन्त्रनाशिनी ।
दुःखदा ह्रीनवक्त्रा तु पाणिपादक्रुशा तथा ॥
ह्रीनाज्ञा ह्रीनजङ्गा च भ्रमोन्मादकरो वृणाम् ।
वक्रवक्त्रा च राजानं कटिह्रीना च या भवेत् ॥

प्रतिमा

पाणिपादविहीनया जायते मरको महान् ।
जङ्गानामुविहीना च प्रचक्रन्त्यागकारिणी ॥
पुत्रमित्रविनाशाय हीना वलः स्थलेस्तु या ।
सम्यग्वावयया या तु आनुर्लब्धीपदा सदा ।
रथं लक्षणमासाद्य कर्त्तव्यः परमेश्वरः ॥ * ॥
स्त्यमानः सुरैः सर्वैः समन्ताद्दर्शयेद्भवम् ।
शक्तिं नन्दिता चैव सदाकालेन प्रह्वरम् ॥
प्रणता लोकोपायाश्च पार्श्वे तु गङ्गाधराः ।
न प्रदुर्भ्रष्टिरिति चैव भूतवेतालसंघतः ।
सर्वे ह्युपाय कर्त्तव्याः स्तुतः परमेश्वरम् ॥

गन्धर्वविद्याधरकिन्नराणा-
मथासुरोगुहकनायकानाम् ।
गणेशनेत्रैः शतशो महेन्द्र-
सुनिर्वाहैरभिनन्द्यमानम् ॥
धृतान्तस्त्रैः शतशः प्रवाल-
पुष्पोपहारपत्रयं ददद्भिः ।
संस्तयमानं भगवन्तभीष्टं
नेत्रत्रयेणामरमत्प्रथम् ॥ * ॥

स्तुत उवाच ।

अधुना संप्रवक्ष्यामि अर्द्धनारीश्वरं परम् ।
अर्द्धं देवदेवस्य नारीरूपं सुशोभनम् ॥
इष्टार्द्धं तु जटाभारो बालेन्द्रकलया युतः ।
उमार्द्धं तु प्रदातव्यौ सीमन्ततिलकायुभौ ॥
वामकिं दक्षिणे कर्णे वामे कुण्डलमादिशेत् ।
बालिका लोपरिष्ठात् कपालं दक्षिणे करे ॥
त्रिशूलं वापि कर्णत्रये देवदेवस्य शलिनः ।
वामतो दर्पणं दद्यादुत्पलं वा विशेषतः ॥
वामबाहुष कर्णयः केयूरवलयान्वितः ।
उपवीतश्च कर्णयः मणिमुक्तामयन्तथा ॥
स्तनभारमथार्द्धं तु वामे पीनं प्रकल्पयेत् ।
हारार्द्धमज्ज्वलं कुर्यात् ओम्कारं तु तथैव च ॥
लिङ्गार्द्धमर्द्धं कर्णयः प्राञ्जलिक्रतुस्वरम् ।
वामे लम्बपरीधानं कटिसूत्रत्रयान्वितम् ॥
नानारत्नसमीपेन दक्षिणं भुजगान्वितम् ।
देवस्य दक्षिणं पादं पद्मोपरिसमास्थितम् ॥
किञ्चिद्दूरे तथा वामं भूषितं नपूरणं च ।
रत्नैर्विभूषितान् कुर्यादङ्गुलीष्वङ्गुलीयकान् ॥
सालककं तथा पादं पार्श्वे दद्यादेत सदा ।
अर्द्धनारीश्वरस्यैवं रूपमस्मिन्महाह्वरम् ॥ * ॥
उमामहेश्वरस्यापि लक्षणं शृणुत दिवाः ।
संस्त्यानन् तयोर्वल्लो लीलाललितविभ्रमम् ॥
चतुर्भुजं द्विबाहुं वा जटाभारं भूषितम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तमुमेकस्त्वपाणिनम् ॥
दक्षिणनीलवर्णं शूलं वामं कुम्भरं करम् ।
ह्रीपिचर्मपरीधानं नानारत्नोपशोभितम् ॥
सुप्रतिष्ठं सुवैश्रव तथा र्द्धं हुताशनम् ।
वामे तु संस्थिता देवी तस्योरो बाहुगङ्गिता ॥
शिरोभूषणसंयुक्तरत्नकैलितानना ।
सबालिका कर्णवती ललाटतिलकोज्ज्वला ॥
मणिकुण्डलसंयुक्ता कर्णिकाभरणा कच्चित् ।
हारकेयूरचुला हरवक्त्रायलोकिनी ॥
वामार्धं देवदेवस्य स्पृशन्ती लीलया कच्चित् ।

प्रतिमा

दक्षिणान्तु वहिः कृत्वा बाहुं दक्षिणतोऽथवा ॥
स्कन्धे वा दक्षिणे कुक्षौ स्पृशत्यङ्गुलिभिः कच्चित् ।
वामे च दर्पणं दद्यादुत्पलं वा सुशोभनम् ॥
कटिसूत्रत्रयश्चैव नितम्बे स्यात् प्रलम्बकम् ।
जया च विजया चैव कार्तिकेयविनायकौ ॥
पार्श्वयोर्दृशयेत्तत्र सतीरगमगुह्यकम् ।
मालाविद्याधरीस्तत्र श्रीगोवान्धरीगणः ।
एतद्विषयमेषस्य कर्णयः भूतिमिच्छता ॥ * ॥
शिवनारायणं वल्ये सर्वपापप्रणाशनम् ।
वामार्द्धं माधवं कुर्यादक्षिणे शूलपाणिनम् ॥
बाहुद्वयश्च कण्ठस्य मणिकेयूरभूषितम् ।
शङ्खचक्रधरं शालमारुक्ताङ्गुलिनिभम् ॥
चक्रव्याने गदाश्चापि पाणौ दद्यादधस्तले ।
शङ्खचैवैतरे दद्याद्द्वयार्थं भूषणोज्ज्वलम् ॥
पीतवस्त्रपरीधानं चरणं मणिभूषितम् ।
दक्षिणार्द्धं जटाभारमर्द्धेन्द्रकतलक्षणम् ॥
भुजङ्गहारवलयं वरदं दक्षिणं करम् ।
द्वितीयश्चापि कुर्वीत त्रिशूलवरधारिणम् ॥
यालोपवीतसंयुक्तं कथञ्च कचित्वाससम् ।
मणिरत्नैश्च संयुक्तपादं नागविभूषितम् ।
शिवनारायणस्यैव कल्पयेद्भूषणमम् ॥ * ॥
महावाराहं वक्ष्यामि पद्महस्तं गदाधरम् ।
तीक्ष्णदंष्ट्राग्रघोरास्यं मेदिनीवामकुर्पणम् ॥
दंष्ट्राग्रैर्गोहृतां दन्तां धरणीमुत्पलान्विताम् ।
विमयोऽकुलनयनानुपरिष्ठात् प्रकल्पयेत् ॥
दक्षिणं कटिसंस्थान् करन्तस्य प्रकल्पयेत् ।
कुम्भापरि तथा पादमेकं नागेन्द्रमर्द्धनि ।
संस्तयमानं लोकेष्टैः समन्तात् परिकल्पयेत् ॥ * ॥
नारसिंहश्च कर्णयः भुजाष्टकसमन्वितम् ।
रौद्रमिहामनं तद्दृष्ट्विदरितमुखेक्षणम् ॥
स्तब्धपीनशटाकीर्णं दारयन्तं दितः स्तम्भम् ।
विनिर्गतालजालश्च दानवं परिकल्पयेत् ॥
वमन्तं रुधिराङ्गं भुक्तुटीकटिलेक्षणम् ।
गुह्यमानश्च कर्णयः कच्चित् करणवन्तः ॥
परिश्रान्तं देवेन तर्ज्यमानं सुहृद्भुङ्क्षुः ।
देवं प्रदर्शयेत्तत्र खड्गखेटकधारिणम् ।
स्त्यमानं तथा विष्णुं दर्शयेदमराधिपैः ॥ * ॥
तथा त्रिविक्रमं वल्ये त्रिधाष्टाक्रमणोत्पलम् ।
वामपार्श्वे तथा राहुमुपरिष्ठात् प्रकल्पयेत् ॥
अधस्तादामनं तावत् कल्पयेत् सकमण्डलम् ।
दक्षिणे ह्यत्रिकी विद्यान्मुखं दीनं प्रदर्शयेत् ।
भृङ्गारधारिणं तद्वदलितस्यैव पार्श्वतः ॥
बन्धनश्चापि कुर्वन्तं गरुडस्तस्य दर्शयेत् ॥ * ॥
मन्यस्वरूपं तथा भातस्य कौर्मिं कूर्माक्षतिं न्यसेत् ।
एवं रूपस्तु भगवान् कार्या नारायणो हरिः ॥ * ॥
त्रिधाष्टाक्रमणोत्पलः कर्णयः स चतुर्भुजः ॥
हंसारूपः कच्चित् कार्यः कच्चिच्च कमलासनः ।
वर्णेन पद्मगर्भमभ्यस्तुज्वाहुः शुभेक्षणः ॥
कमण्डलुं वामकरे सुचं हस्ते च दक्षिणे ।
वामे दण्डधरं तद्वत् सुतश्चापि प्रदर्शयेत् ॥
सुनिर्भेदवगन्धर्वैः स्त्यमानं समन्ततः ।
कुर्वन्मिय लोकांस्तोत् शुक्लास्वरधरं विभुम् ॥

प्रतिमा

रुद्रगर्भमधरश्चापि दिव्ययज्ञोपवीतिनम् ।
आव्यम्बालीं न्यसेत् पार्श्वे वेदाश्च चतुरः पुनः ॥
वामपार्श्वे तु सावित्री दक्षिणे च सरस्वती ।
अग्रे च त्रयस्तद्वत् कार्याः प्रेतामहे पदे ॥ * ॥
कार्तिकेयं प्रवक्ष्यामि तरुणादित्यसमिभम् ।
कमलोदरवर्णामं सुकुमारं कुमारकम् ॥
गङ्गुकेखोरकैर्युक्तं मयूरवरवाहनम् ।
स्थानीयखेटनगरं भुजान् द्वादश कल्पयेत् ॥
चतुर्भुजः कच्चित् स्यादने ग्रामे द्विबाहुकः ॥
शक्तिः पाशस्तथा खड्गः शरः शूलन्तथैव च ।
वरदश्चैव हस्तः स्यादथवामभयो भवेत् ॥
एते दक्षिणतो ज्ञेयाः केयूरकटकोज्ज्वलाः ।
धनुः पताकासुखिश्च तर्जनी च प्रसारिता ॥
खेटकं ताम्रचुडश्च वामहस्ते प्रशस्यते ।
द्विभुजस्य करे शक्तिर्वामे स्यात् कुक्कुटोऽपरे ॥
चतुर्भुजं शक्तिपाशौ वामतो दक्षिणे त्वसिः ।
वरदोऽभयोदो वापि दक्षिणः स्यात् तुरीयकः ॥ * ॥
विनायकं प्रवक्ष्यामि गजवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
लम्बोदरं चतुर्बाहुं बालयज्ञोपवीतिनम् ॥
स्वस्तिकं च हस्तं चतुष्टयमेकदंष्ट्रं पृष्ठदरम् ।
स्वं दन्तं दक्षिणकरे उत्पलश्च तथापरे ॥
लङ्ककं परशुश्चैव वामतः परिकल्पयेत् ।
हस्तसंनिप्रगमनं पीनस्कन्धाङ्गिपाणिनम् ।
युक्तं बहुकुबुद्धिभ्यामधस्तात्तृणिकान्वितम् ॥ * ॥
कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं दशभुजन्तथा ।
त्रयाणामपि देवानामनुकारानुकारिणीम् ॥
जटागुटसमायुक्तामर्द्धेन्द्रकतशेखराम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णं सङ्गणननाम् ॥
अतमीपुष्पवर्णां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।
नवयौवनसम्पन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ॥
सुचारुदशनां तद्वत् पीनोन्नतपयोधराम् ।
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्द्दिनीम् ॥
त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात् खड्गगण्डकस्तथैव च ।
तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ॥
खेटकं पूर्णं चापश्च पाशमकुशमेव च ।
घण्टा वा परशु वापि वामतः सन्निवेशयेत् ॥
अधस्तात्तद्विषयं तद्वद्विशिष्टं प्रदर्शयेत् ।
शिरश्चेदोन्नयं तद्वदानवं खड्गपाणिनम् ॥
हृदि शूलेन निर्भिन्नं नियंदलविभूषितम् ।
रत्नरत्नीशताङ्गश्च रत्नविष्कुरितेक्षणम् ॥
वेष्टितं नागपाशेन भुक्तुटीभोषणाननम् ।
सपाशवामहस्तेन धृतकेशश्च दुर्गया ॥
वमदधिरवक्त्रश्च देयाः सिद्धं प्रदर्शयेत् ।
देयास्तु दक्षिणं पादं समं सिञ्चोपरिस्थितम् ॥
किञ्चिद्दूरे तथा वाममङ्गुलं महिषोपरि ।
स्त्यमानश्च तद्वत्पमरैः सन्निवेशयेत् ॥ * ॥
इदानीं सुरराजस्य रूपं वल्ये विशेषतः ।
सङ्खनयनं देवं मन्त्रवारणसंस्थितम् ॥
पृथुत्वजोवदनं सिंहस्कन्धं महाभुजम् ।
किरीटकुण्डलधरं पीवरोरुसुजेनैगम् ॥
वज्रोपलधरं तद्वद्भानाभरणभूषितम् ।
पूजितं देवगन्धर्वैरसुरोगणसंस्तुतम् ॥

प्रतिमा

कलिनन्दनस्त्रीतीरे महाप्रलयवर्जिते ॥
सदेव काण्ठरभ्यर्च्यः श्रीगोपीजनवल्लभः ।
यत्र यत्र हरेशो स्वयं यत्ना शुभानने ॥
स्थानं तीर्थं तथा तेन यद्वागमहोत्सवम् ।
संकीर्णनं सर्वभक्तिरूपा काण्ठादिकं जनम् ॥
कायेन मनसा वाचा भक्ता देवि । पुनः पुनः ।
तत्र तत्र समागम्य रमेहं संयवस्थितः ॥
नाष्टाङ्गयोगं ज्ञानमर्थायां विन्दते नृणाम् ।
चक्षुषोर्विषयं प्राप्य दर्शितं फलमोषितम् ॥
सर्वविघ्नास्तु मौरभ्यमर्थायां लभते नरः ।
अज्ञानमपि साक्षिणं सर्वदा पृथिवीतले ॥
जम्बूद्वीपे महापुण्ये वर्षे वै भारते शुभे ।
अर्चयेत् सन्निधिविष्णोर्नितरेषु कदाचन ॥
तस्मादे भारतं वधं मुनिभिस्त्रिदशैरपि ।
सेविनं सततं सुभु । तपोयज्ञक्रियादिभिः ॥
भारतेऽस्मिन् महावर्षे नित्यं सन्निहितो हरिः ।
इन्द्रास्त्रं तथा कौर्मं सिंहादौ वदरीवने ॥
काश्यां प्रयागे सोमे च शालग्रामाक्षले तथा ।
नारायणाक्षले सोमे वराहे वामनाश्रमे ।
एवमाद्याः स्वयं यत्नाः सर्वकामफलप्रदाः ॥
स्वयमेव हि साक्षिणं यस्मिन् याति जगद्देवः ।
तस्मिन्नेव स्वयं यत्नं वसन्ति मुनयः शुभाः ॥
महाभागवतश्रेष्ठो विधिना स्थाप्य केशवम् ।
मन्त्रेण कुर्यात् साक्षिणं स्थापनं तदिष्टिष्यते ॥
न तु शाक्तादिभिः कार्यं सुकुम्भस्थापनादिकम् ।
श्रीहरेश्वरं कर्मे याज्ञोत्सवमथाध्वरम् ॥
यत्किञ्चिदेष्टव्यं कार्यामपरं मन्दिरादिकम् ।
ध्रुवं विष्णुर्न गृह्णाति कृतमेतद्दृष्टुं वै ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७३ अध्यायः ॥ * ॥
भगवत्याः प्रतिमाराधनविधिरथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“हृणु तस्याः सुगन्धं । आराधनविधिं परम् ।
यथा सा तेषिता पूर्वं शङ्करादेः फलेषुभिः ॥
कर्मयज्ञेन देवेश । तथा त्वमपि पूजय ॥
शम्भुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तियुतां शुभाम् ।
अक्षमालाकरो नित्यं तेनासौ विसुरीश्वरः ॥
अर्चं शैलमयीं देवीं यज्ञाभिः सुरसक्तम् ।
तेन ब्रह्मत्वमेवेदं मया प्राप्तं सुदुर्लभम् ॥
इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुर्ध्यायते सदा ।
विष्णुत्वं प्राप्तवांस्तेन अद्भुतैकं सनातनम् ॥
देवीं हेममयीं कान्तां धनदोऽर्चयते सदा ।
तेनासौ धनदो देवो धनेशत्वमवाप्तवान् ॥
विष्णुदेवा महात्मानो रौप्यां देवीं मनोहराम् ।
यजन्ति विधिवद्भक्ता तेन विश्वत्वमाप्नुयुः ॥
वायुः पूजयते भक्ता देवीं पितृलसम्भवाम् ।
वायुत्वं तेन तत् प्राप्तमनौपम्यं गुणावहम् ॥
वसवः कांसिकां देवीं पूजयन्ति विधानतः ।
प्राप्रवन्तो महात्मानो वसुत्वं सुमहोदयम् ॥
अश्विनौ पार्ष्णीं देवीं पूजयन्तौ विधानतः ।
तेन तावन्वौ देवीं द्रव्यदेहं गतावभौ ॥
स्फाटिकां श्रीमतीं देवीं वरुणोऽर्चयते सदा ।
वरुणत्वं हि संप्राप्तं तेन ऋद्ध्या समन्वितम् ॥

प्रतिमा

देवीमन्त्रमयीं पुण्यामभिर्यजति भाविनः ।
अग्नित्वं प्राप्तवांस्तेन तेन रूपसमन्वितम् ॥
तान्ना देवीं सदाकालं भक्ता देवो दिवाकरः ।
अर्चयेत् तत्र सस्याप्तं तेन सुखं त्वसुतम् ॥
सुक्ताशैलमयीं देवीं सोमः पूजयते सदा ।
तेन सोमोऽपि संप्राप्तः सोमत्वं सततोऽर्चयन् ॥
प्रवालकमयीं देवीं यजन्ति पद्मगोतमाः ।
तेन नागास्तु भोगाद्याः प्रयास्यते परं पदम् ॥
कण्ठायमयीं देवीं पूजयन्त्यसुरोत्तमाः ।
राक्षसाश्च महात्मानस्तेन तस्मिन्निष्क्रमाः ॥
चण्डीमयीं देवीं पिशाचाः पूजयन्ति ताम् ।
तेन ऋद्धिबलोपेताः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
त्रैलोक्यिकी सदा देवीं यजन्ति गुह्यकादयः ।
तेन भोगवलोपेताः प्रयान्ति चरममन्दिरम् ॥
वज्रलोहमयीं देवीं यजन्ते मातरः सदा ।
मातृत्वं प्राप्य ताः सर्वाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
ययं देवाः सगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
पूजयन्ते सदाकालं चण्डिकां सुरनायिकाम् ॥
तथा त्वमपि देवेन्द्र । यदोच्छसि परीं गतिम् ।
शिवां मणिमयीं पूज्य लभसे मनसंस्थितान् ॥
कामान् सुरवराध्यक्ष । कामिकेः पूजिता सदा ।
दर्शितं सर्वलोकानां चित्तामणिर्यथा शिवा ॥”
अपि च ।
“हेमताम्रा च सङ्कार्णी शैलाश्चित्रायसापि वा ।
शक्तिश्रुते स्मिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥
यो यस्य आवधः प्रोक्तस्तस्मिंस्तौ प्रतिपूजयेत् ।
देवी शक्तश्चैता पुंसां कामायुःसुखसौख्यदा ॥
श्रुते संपूजिता वत्स । सर्वं भवति पूजितम् ।
वार्त्तां वा शैलजां वापि रत्नधातुमयीमपि ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन दशबाहुचिह्नोत्तनाम् ।
कारयेद्भक्तिमान् यस्तु देवीं शास्त्रविशारदः ॥”
स्थापनविधिरथा,—
“सर्वशैलेष्टकाशेयं गृहं वास्तुविभाजितम् ।
बलभीमहर्षं वत्स । तामास्तु स्थापने शुभम् ॥
गन्धने वेदधूपेन बलिमालाविभूषणे ।
अधिरासनपूर्वास्तु स्थापनीयास्तु तदिदं ॥
वेदध्वनिमहाध्वनिः स्त्रीसङ्गीतोपशोभितम् ।
कर्णयं स्थापनं तामां बहुवाद्विनादितम् ॥
राज्ञो लागरणं तत्र देयाः पूजार्थं दृढये ।
सर्वलक्षणसम्पूर्णं सर्वोपकरणान्वितम् ॥
वापीकृतङ्गादिवाटिकावनशोभितम् ।
वेद्यातूर्योपसम्पन्नं ध्वजच्छत्रविभूषितम् ॥
घण्टादर्पणदीपादि देयं द्रव्यं निरूपितम् ।
घण्टिका तत्र घण्टादि दिनमन्त्रार्थसिद्धये ॥
कर्णया शकमेकं वा यथाकालपरिच्छिदे ।
अनेन विधिना यस्तु मातरः स्थापयेन्नरः ।
इहात्र पूजनीयस्तु त्वतो याति परीं गतिम् ॥”
इति देवीपुराणे मातृप्रतिष्ठापनमाहात्म्यम् ॥ * ॥
अल्पबुद्धीनां प्रतिमास्तु देवत्वं यथा,—
“असौ क्रियावतां देवो हृदि देवो मनोवि-
याम् ।
प्रतिमा खल्वबुद्धीनां ज्ञानिनां सर्वतो हरिः ॥”

प्रतिमा

अपि च ।
“असौ क्रियावतामस्मि हृदि चाहं मनोविशाम् ।
प्रतिमा खल्वबुद्धीनां ज्ञानिनामस्मि सर्वतो ॥ * ॥
प्रतिमां लक्षणवतीं यः कुर्याच्चैव मानवः ।
केशवस्य परं लोकमन्त्रं प्रतिपद्यते ॥
घटिवर्षसहस्राणां सहस्राणि महासुते ॥
क्रीडते देववत्तत्र अश्वरोभिः सकिन्नरैः ॥
यः स्थापयेत्तरेषां सुप्रशस्ती निवेशने ।
पुरुषः कृतकृत्यत्वात्तेन च मरणं नयेत् ॥ * ॥
संस्थाप्य प्रतिमां विष्णोर्हेमरूपसुशैलजाम् ।
रत्नजां रेतिकीं वापि बहिर्लक्ष्मीं गृहेऽपि वा ॥
महास्त्राग्नेन गोविन्दं सन्ध्यां संस्थाप्य मानवः ।
यं यं कामयते कामं तं तं प्राप्नोत्यश्रयम् ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥
प्रतिमानं, स्त्री, (प्रतिमीयतेऽनेनेति । प्रति + मि मा
वा + ल्युट् ।) प्रतिविसम् । वाह्यत्वस्याधोभागः ।
इत्यमरः । २ । १० । ३६, २।८।३६ । “अस्य
वाह्यत्वस्याधोभागे दन्तयोर्मध्यं प्रतिमान-
सूच्यते प्रतिमीयते अनेन प्रतिमानं ह्यभि-
नक्षेपे अनट्मिन्वोरिति डा । प्रतिमानं प्रति-
च्छाया गणदन्तान्तरालयोरिति रुद्रः ।” इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ८ । २८ । २६ ।
“प्रतिमानेषु कुम्भेषु दन्तवेषेषु चापरे ।
निगृहीता भृशं नागाः प्रासतोभर-
शक्तिभिः ॥”
हस्तिमालादेशः । इति महाभारतटीकायां
नीलकण्ठः । ६ । ४५ । २७ ॥ * ॥ सादृश्यम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । ७ ।
“दृष्टो वधिः प्रतिमानं बुभूषन् ।
पुरुषा दृष्टो अश्रयहास्तः ॥”
“प्रतिमानं सादृश्यम् ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
प्रतिनिधिः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । १२ ।
“नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति ।”
“प्रतिमानं प्रतिनिधिर्नास्ति ।” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥ * ॥ दृष्टान्तम् । यथा, भागवते ।
७ । ४ । ३५ ।
“यं साधुगाथासदसि रिपवोऽपि सुरा रुप ।
प्रतिमानं प्रकुर्वन्ति किमुताम्ये भवादृशाः ॥”
तथा च महाभारते । ६ । २ । ३६ ।
“उयायुधश्च विक्रान्तः प्रतिमानं धनुस्तताम् ॥”
धाम्नादिपरिमाणनिर्णयार्थप्रत्यक्षोणादिकम् ।
यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १०० ।
“तुलाधारविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ॥”
मनुर्महितायान् । ८ । ४०३ । श्लोके प्रतीमानं
इत्येव दृश्यते ॥)
प्रतिमार्गकः, पुं, (प्रतिदिशं मार्गं गमनपन्था
यस्य । कप ।) पुरविशेषः । यथा,—
“श्रीमन्चारुपुरं श्रीमसुदङ्गः प्रतिमार्गकः ॥
इति जटाधरः ॥
“हरिश्चन्द्रपुरं श्रीमसुदङ्गः प्रतिमार्गकः ॥
इति त्रिकाशप्रवच ॥

प्रतिसुक्तः, त्रि, (प्रतिसुच्यत स्मिति। प्रति + सुच् + क्तः।) परिहितवस्त्रादिः। इत्यमरः। २।८।६५॥ (परित्यक्तः। यथा, रघुः। ४। ४३। “यज्ञोत्तप्रतिसुक्तस्य स धर्मविनयी वृषः। श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम्॥” बङ्गः। यथा, भागवते। ३। १८। १०। “न नृपुपाशैः प्रतिसुक्तस्य वीरा विक्त्यनं तव गृह्णन्महम्॥” प्रतिनिवृत्तः। विवृतः। यथा, मार्कण्डेय। १५। १। “नरकात् प्रतिसुक्तस्तु क्षमिः पतितयाजकः॥” प्रत्यर्पितः। यथा, रघुः। १६। ५६। “तद्व्रतीभिर्मंदरागशोभां विजोचनेषु प्रतिसुक्तमासाम्॥”) प्रतियन्त्रः, पुं, (प्रतियन्त्रे इति। प्रति + यन् प्रयत्ने + “यजयाचयतरिष्प्रश्चरन्तो नङ्”॥ ३। ६०। इति नङ्।) लिप्ता। वाष्ठा। उप-यहः। वस्ती। इत्यमरः। ३। ३। १०६॥ निग्रहादिः। सती गुणान्तराधानम्। इति भरतः॥ संस्कारः। इति स्वामी॥ (यथा, माघे। ३। ५४। “सुगन्धितामप्रतियन्त्रपूर्णां विभ्रन्ति यच्च प्रमदाय पुंसाम्॥” “यत्र पुरि न प्रतियन्त्रः संस्कारः पूर्वा यस्या-स्ताम्” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥) ग्रह-णादिः। इति रामाश्रमः॥ प्रतियहः। इति सुकुटः॥ “प्रतियन्त्रस्तु संस्कारलिप्तोपग्रहणेषु च॥” इति मेदिनी। ने, १६६॥ रचना। इति जटाधरः॥ प्रयत्नवति, त्रि। इति त्रिकाण्डशेषः॥ प्रतियातना, स्त्री, (प्रतियायते अनया इति। प्रति + यत् + णिच् + “गयासश्चर्यो युच्”॥ ३। ३। १०७। इति युच्।) प्रतिमा। इत्यमरः। २। १०। ३६॥ (यथा, माघे। ३। ३४। “अनिजिन्दा या विद्धि विधात्रा पृथ्वी पृथिव्या प्रतियातनेव॥”) तुल्यातना च॥ प्रतियोगः, पुं, प्रतियुज्यत इति। प्रति + युज् + भावे घञ्।) विरोधः। (पुनरुद्योगः। यथा, भागवते। ४। १०। २२। “इति ब्रह्मचरयः स्वसारधिं यत्तः परेषां प्रतियोगप्रकृतः। शुश्राव शब्दं अक्षधेरिवैरितं नभस्वतो दिक्षु रजोऽन्वद्वयत॥” “प्रतियोगः पुनरुद्योगः” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥) प्रतियोगी, [नृ] त्रि, (प्रतिरूपं युज्यते इति। प्रति + युज् + घिनुन्।) विरोधी। यथा,— “साधव्यप्रतियोगिकाभ्यामाभावासामानाधि-करणम्। इति चिन्तामणिः॥ सप्रतिपत्तः। यथा,— “प्रतियोगिनं ढङ्गा प्रतियोगी निवर्तते” इति प्राचीनकारिका॥

प्रतिरम्भः, पुं, (प्रति + लम्भ + भावे घञ्। लस्य रः।) प्रतिलम्भः। इति द्विरूपकोषः॥ प्रतिरूपं, स्त्री, (प्रतिगतं प्रतिगतं वा रूपमिति प्रादिसमासः।) प्रतिमा। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, भागवते। ७। १०। २१। “नानु मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूप-धृक्॥” त्रि, प्रतिगतं रूपमस्य। अनु रूपः। यथा, महाभारते। १। १०२। ६१। “व्यासनः प्रतिरूपोऽसौ लम्बः पतिरिति स्थिते। विचित्रवर्णं कल्याण्यौ पूजयामासतुः शुभम्॥” दानवविशेषः, पुं। यथा, महाभारते। १२। २०७। ५१। [मधुः॥”) “विश्वजित् प्रतिरूपश्च उषाणो विश्वरौ प्रतिरूपकं, स्त्री, (प्रतिरूप + स्वार्थे कन्।) प्रति-विम्बम्। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते। १२। ५६। ४६। “असिर्देगरदेखेव प्रतिरूपककारकैः। श्रेयोमुखोपजापेन वीरधश्चेदेनेन च॥”) प्रतिरोधः, पुं, (प्रतिरुध्यते अनेनेति। प्रति + रुध् + करणे घञ्।) निरस्कारः। इति युन-यानशब्दटीकायां भरतः॥ (प्रति + रुध् + कर्त्तरि अच्।) सप्रतिपत्तः। यथा। पञ्च-साध्यसाधनाप्रसिद्धस्वरूपा सिद्धिवाधप्रतिरो-धानां निरासः। इति सत्यभित्तराश्रीरामणिः॥ प्रतिरोधकः, पुं, (प्रतिरुण्ढि प्रतिरुध्य सौर्थ करो-तीति। प्रति + रुध् + क्तुल्।) चारः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४५॥ प्रतिरोधी, [नृ] पुं, (प्रतिरुण्ढीति। प्रति + रुध् + णिनिः। प्रतिरोधस्तिरस्कारोऽस्यस्येति वा। प्रतिरोध + इनिः।) चौरः। इत्यमरः। २। १०। २५॥ प्रतिलम्भः, पुं, (प्रति + लम्भ + भावे घञ्।) लामः। तत्पर्यायः। लम्भनम्॥ इति हेम-चन्द्रः॥ यथा, श्रीहर्षः। “नेव नः प्रियतमोभयथाधौ ययमुं न दृष्टते दृष्टते वा। एकतो हि धिगन्तमगुणज्ञा-मन्यतः कथमदःप्रतिलम्भः॥” प्रतिलोमः, त्रि, (प्रतिगतं लोम आनुकूलं यस्मा-दिति। “अच् प्रत्यन्वयपूर्वात्तामलोन्”॥ ५। ४। ७५। इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः।) वामः। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, हरिवंशे। १२७। १४। “बहुनि प्रतिलोमानि पुरा स कृतवान् मयि। क्षणो नारदः। सोऽपि आतेति स्म मथानघ॥”) विलोमः। यथा,— “तावुभावयसंस्कार्याविति धर्मो अवस्थितः। वेगुगयाज्जन्मः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः॥” इति मानवे। ६। ६८॥ प्रतिलोमजः, त्रि, (प्रतिलोमान् जायते इति। प्रति-लोम + जन् + ङः।) प्रतिलोमजातः। उत्तम-वर्णायां अधमवर्णाज्जातः। यथा,—

“संकीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः। अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥” इति मानवे १० अध्याये॥ प्रतिवचः, [स्] स्त्री, (प्रतिरूपं वचः।) प्रत्युत्तरम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, देवीभागवते। १। ११। ५४। “भोमः प्रवचः श्रुत्वा किञ्चित् क्रीधसमाकुलः। भग्न्या प्रतिवचः प्राह प्रकटूतं तदा प्राणी॥”) प्रतिवचनं, स्त्री, (प्रतिरूपं वचनम्।) प्रतिवाक्यम्। उत्तरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, कला-विलासे। २। ६। “न ददाति प्रतिवचनं विक्रयकाले प्राटी नगिग-मोनी। निक्षेपपाणिपुरुषं ढङ्गा सम्भाषणं कुरुते॥” प्रतिनिर्देशः। इति निरुक्तम्। ६। ३। ६॥) प्रतिवसथः, पुं (प्रतिवसथस्मिति। प्रति + वसु + बाहुलकान् अथ।) ग्रामः। इति हेम-चन्द्रः। ४। २७॥ प्रतिवाच, [च्] स्त्री, (प्रतिरूपा वाक्।) उत्त-रम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महा-भारते। ५। ७०। ७१। “लाङ्गुलचालनं क्षेपे प्रतिवाचो विवर्त्तनम्। दन्तदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्त्तनम्॥”) प्रतिवाक्यं, स्त्री, (प्रतिरूपं वाक्यम्।) उत्तरम्। इत्यमरः। १। १। ६। १०॥ प्रतिवाणिः, स्त्री, (प्रतिरूपा वाणिः।) प्रत्युक्तिः। प्रत्युत्तरम्। इति भूरिप्रयोगः॥ प्रतिवादी, [नृ] त्रि, (प्रतिवादीऽस्यास्तीति इतिः। यदा, प्रतिज्ञां वदतीति। प्रति + वद् + णिनिः।) प्रतिपत्तः। यथा,— “यदा त्वेवंविधः पत्नः कल्पितः पूर्ववादिना। दयाशक्त्यनसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्॥” इति व्यवहारतन्त्रे बृहस्पतिवचनम्॥ प्रतिवासरः, पुं, (प्रतिगतो वासरम्।) प्रति-दिनम्। तद्दिनम्। इति हारावली। ६६॥ (स्त्री, वासरं वासरं प्रतीति समासं। प्रति-दिनम्। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २। १०७। “भूतेश्वर्यमानेप्रविजयेप्रानपश्यतः। नियमो राजकार्येषु तस्याभूत् प्रतिवासरम्॥”) प्रतिवासी, [नृ] त्रि, (प्रवासनं वसतीति। प्रति + वसु + णिनिः।) आसन्नश्रेणी। निकट-स्थायी। पङ्क्ति इति भाषा। प्रतिवसतीति ग्रहादित्वाणिन्प्रत्ययनिष्पन्नः॥ प्रतिविम्बं, स्त्री, (प्रतिरूपं विम्बमिति। “कुगति-प्रादयः”॥ २। २। १८। इति समासः।) प्रतिमा। प्रतिच्छाया। इत्यमरः। २। १०। ३६॥ (यथा, पञ्चदश्याम्। १। १५। “चिदानन्दमयप्रक्षप्रतिविम्बसमन्विता। तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्द्विविधा च सा॥”) प्रतिविषा, स्त्री, (प्रतीपं विषं यस्याः।) अति-विषा। इत्यमरः। २। १४। ६६॥ आतदस इति भाषा॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ४० अः।

प्रतिश्या

“महौयधं प्रतिश्या सुस्तं चेत्यामपाचनाः ॥”
अस्याः पर्यायो यथा,—
“विषा त्वतिविषा विषा प्रह्नी प्रतिविषारुणा ।
शुक्लकन्दा चोपविषा भङ्गरा घुणवक्षभा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
प्रतिविणुः, स्त्री, विणुं विणुं प्रति । इति सुग्वधोप-
शाकरणम् ॥
प्रतिविणुकः, पुं, (प्रतिगतो विणुर्वास्तिमिति । प्रति-
विणुर्मनुष्यस्यो वृत्तिः । तन्मात्रा कायति प्रका-
शते इति । के + कः ।) सुगुणवृत्तः । इति
राजनिर्गण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“सुगुणवृत्तः चतुर्वर्त्तस्त्रिकः प्रतिविणुकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
प्रतिवेशः, पुं, (प्रत्यासनी वेशो निवेशः । प्रति-
विशालश्चेति आधारे षच् वा ।) प्रतिवासिगृहम् ।
आसन्नगृहणी गृहम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(त्रि, आसन्नवर्त्तः । यथा, ऋग्वेदे १०।६६।१३।
“क्षेत्रस्य पतिं प्रतिवेशमीमहे ।”
“प्रतिवेशं समीपे वर्त्तमानम् ।” इति तद्वाच्ये
सायनः ॥)
प्रतिवेशवामी, [नृ] त्रि, (प्रतिवेशे वसतीति ।
वस् + निजिः ।) प्रतिवामी । यथा,—
“नो जाने प्रतिवेशवासिनि गुरोः किं भावि
सम्भावितम् ।”
इत्यलङ्कारकौस्तुभम् ॥
प्रतिवेशी, [नृ] त्रि, (प्रतिवेश आसन्नवर्त्तगृह-
मस्यास्तीति । इतिः ।) प्रतिवामी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मृच्छकटिके ३ अङ्के ।
“दृष्ट्वा प्रभातसमये प्रतिवेशिवर्गं
दोषांश्च मे वदति कर्मणि कौशलश्च ॥”)
प्रतिशासनं, स्त्री, (प्रति + शास् + भावे ल्यट् ।)
आह्वय भव्यादीनां कार्ये प्रेरणम् । इत्यमरः ॥
प्रतिशष्टं, त्रि, (प्रतिगतं श्रुष्टमवशिष्टम् ।)
प्रत्याख्यातम् । (प्रति + शास् + क्तः ।) प्रेषि-
तम् । इति चिक्राखण्डः ॥
प्रतिश्या, स्त्री, (प्रतिश्यायते इति । प्रति + श्येड
गतौ + “आतश्चोपसर्गः ।” ३।१।१३६ । इति
कः । टाप् ।) प्रतिश्यायः । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रतिश्यायः, पुं, (प्रतिशृणुं श्यायते इति । प्रति +
श्ये + “श्यादुवधासुसंभृत्वौष्ठेति ।” ३।१।१४१ ।
इति णः ।) पीनसरोगः । इत्यमरः ॥ २।६।५११ ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
“पार्श्वशूलं प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे ॥”
अस्य सकारणतत्पणं सम्प्रतिष्ठ यथा,—
“सन्धारणाधीनोऽतिभाष्य-
क्रोधर्त्तवैषम्यश्रीरोऽभितापः ।
प्रजागरातिस्वपनाभुषीते-
रवश्या मेधुनवाप्यधूमेः ॥
संस्थानदोषे शिरसि प्रहृष्टो
वायुः प्रतिश्यायसदोऽरयेत् ।
ब्रह्माक्षितोदेः श्वयधुर्लामः
स्वावीरनिनात् सखनसङ्घोऽरोगः ॥

२६४

प्रतिषे

नासाग्रपाकचरवत्तशोष-
लणोष्णीपीतसवर्गानि पितात् ।
कामातृत्तिसावनयनप्रसंकाः
कफादगुनः स्रोतसि चापि कण्डः ॥
सर्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात्
स्युः पीनसे तीव्रतमेतिदुःखे ।
सर्वोऽतिवृद्धोऽक्षितभोजनात्
दुष्टप्रतिश्याय उपेक्षितः स्यात् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने षड्विंशोऽध्याये ॥
प्रतिश्रयः, पुं, (प्रतिश्रूयते अस्मिन्निति । प्रति +
श्रि + आधारे षच् ।) यत्तपाला । इति जटा-
धरः ॥ सभा । आश्रयः । इति मेदिनी ।
ये, १०० ॥ ओकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
महाभारते । १।१६६।४ ।
“स सत्यं पूजयित्वा तं विप्रं विप्रभस्तादा ।
ददौ प्रतिश्रयन्तस्ते सदा सर्वातिथिव्रतः ॥”
निवासः । यथा, मभौ । १०।५१ ।
“चण्डालश्चपचानास्तु बहिर्ग्रामात् प्रतिश्रयः ॥”
“प्रतिश्रयो निवासः ।” इति मेधातिथिः ॥
प्रतिश्रवः, पुं, (प्रति + श्रु + “कदोरप् ।” ३।३ ।
५७ । इति अप् ।) अङ्गीकारः । इत्यमरः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३।४२४ ।
“इति मोर्भीष्टसंप्राप्तौ कारयित्वा प्रतिश्रवम् ।
दूरसुतक्रान्तमर्थादः सङ्गमं तमयाचत ॥”)
प्रतिश्रुतः, स्त्री, (प्रतिश्रुपं श्रूयते इति । प्रति +
श्रु + सम्प्रदादित्वात् क्रिप् ।) प्रतिध्वनिः । इत्य-
मरः । १।६।२५ ॥ (यथा, रघुः । १३।४० ।
“यस्यायमन्तर्हितसौधभाजः
प्रसक्तसङ्गीतसदृङ्गधोपः ।
धियङ्गतः पुण्यकचन्द्रशालाः
चणं प्रतिश्रुन्मुखराः करोति ॥”)
प्रतिश्रुतः, त्रि, (प्रतिश्रूयते स्मेति । प्रति + श्रु +
क्तः ।) अङ्गीकृतः । इत्यमरः । ३।२।१०६ ॥
प्रतिषिद्धः, त्रि, (प्रति + सिध् + क्तः ।) प्रतिषेध-
विषयः । निषिद्धः । यथा । अप्रतिषिद्धमशुभं
भवतीति दत्तकचक्रिका ॥ (यथा च,—
“सर्वस्यैव द्विवासापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात् ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
प्रतिषिद्धा, [ऋ] त्रि, (प्रति + सिध् + क्तः ।)
प्रतिषेधकर्त्ता । तत्पर्यायः । माशब्दिकः २ ।
इति चिक्राखण्डः ॥ (यथा, महाभारते ।
१।१८१।१० ।
“यदा तु प्रतिषेद्धारं पापो न लभते कश्चित् ।
तिष्ठन्ति बहवो लोकास्तदा पापेषु कर्मसु ॥”)
प्रतिषेधः, पुं, (प्रति + सिध् + भावे + षच् ।)
निषेधः । यथा, मलमासतत्त्वे ।
“प्राधान्यं तु विधेयं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥”
प्रतिषेधकः, त्रि, (प्रतिषेधतीति प्रति + सिध् +
कुल ।) प्रतिषेधकर्त्ता । यथा अग्निपुराणे ।
“यष्टिर्वर्षसहस्राणां सहस्राणि वसेद्द्वि ।
योऽशुभतापि भवति निरये प्रतिषेधकः ॥”

प्रतिष्ठा

प्रतिष्कः, पुं, (प्रतिष्कन्दति प्रतिगच्छतीति । प्रति
+ स्कन् + बाहुलकात् कः ।) दूतः । इति
शब्दरत्नावली ॥
प्रतिष्कशः, पुं, (प्रतिकशतीति । प्रति + कश् +
अच् । बाहुलकात् सुट् ।) सहायः । वाक्ता-
चरः । पुरोगः । इति मेदिनी । श्रे, ३६ ॥
प्रतिष्कयः, पुं, (प्रतिकथ्यतेऽनेनेति । प्रति + कथ्
हितायाम् + अच् । बाहुलकात् सुट् ।) चर्म-
रञ्जुः । इति जटाधरः ॥
प्रतिष्कसः, पुं, (प्रतिकसति प्रतिगच्छतीति ।
प्रति + कश् + अच् । सुट् ।) चरः । इति
शब्दरत्नावली ॥
प्रतिष्कम्, पुं, (प्रतिष्कम्भमिति । प्रति + क्त्तुभ +
भावे घच् । षत्वम् ।) प्रतिवन्धः । इत्यमरः ।
३।२।०७ ॥ (यथा, रघुः । २।३२ ।
“बाहुप्रतिष्कम्भविष्टमन्यु-
रभ्यर्गमागस्कृतमसृग्गङ्गः ॥”)
प्रतिष्ठा, पुं, (प्रतिष्ठा अस्यास्तीति । अच् ।)
सुपार्श्वनामकवृत्ताहृतपिता । इति हेमचन्द्रः ।
१।३६ ॥ प्रतिष्ठायुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महा-
भारते । ५।४६।३० ।
“आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा
च्योतप्रोतोऽहमजरः प्रतिष्ठाः ॥”)
प्रतिष्ठा, स्त्री, (प्रतिष्ठतीति । प्रति + स्था +
“आतश्चोपसर्गः ।” ३।१।१०६ । इति भावार्थौ
अड् । टाप् ।) गौरवः । (यथा, कथासरित्-
सागरे । २।६६ ।
“किञ्च आकरणं लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति ॥”)
चित्तिः । स्थानम् । (यथा, रघुः । १६।३५ ।
“वेदिप्रतिष्ठानं विनसाध्वराणां
यूपानपश्यच्छतशो रघूणाम् ॥”
आश्रयः । यथा, मार्कण्डेये । ८४।१० ।
“गौरी त्वमेव शशिमीलितप्रतिष्ठा ॥”)
यागनिष्पत्तिः । चतुरन्तरपदम् । इति मेदिनी ।
ते, १३ ॥ * ॥ (स्थितिः । यथा, हरिवंशे ।
२८।३७ ।
“य इदं यावनं स्थानात्प्रतिष्ठाश्च शतक्रतोः ।
द्वयुयाद्वारयेदपि न स दौरात्ममाप्नुयात् ॥”
शरीरम् । यथा, ऋग्वेदे । १०।७३।६ ।
“सार्कं प्रतिष्ठां हृत्वा जघंथ ॥”)
संस्कारविशेषः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३८६ ।
“पूजा विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना
प्रतिष्ठा च ।
तदुभयविप्रतिपन्नः पश्यतु गीर्वाणपाषाणम् ॥”)
तद्दिनादि यथा,—
मत्स्यपुराणे ।
“चेत्त वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघे तथा ।
समयः सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥
प्राप्य पञ्चं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
पञ्चमौ च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ॥
दशमी पौर्णमासी च तथा श्रैष्ठ्या ज्योतिष्ठी ।
आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत् ॥”

प्रतिष्ठा

प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केशवस्य विशेषतः ।
उत्तरायणमापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥
क्षणापक्षे च पञ्चम्यामष्टम्याश्चैव शस्यते ॥ * ॥
भुजबलभीमे ।
‘युगादावयने पुण्ये कर्त्तव्यं विगुहये ।
चन्द्रस्यैव वापि दिने पुण्येयं पर्यसु ॥
या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य कीर्तिता ।
गृह्यागमविशेषेण प्रतिष्ठा सुक्तिदायिनी ॥ * ॥
पद्मपुराणे ।
‘प्रतिपद्मदस्योक्ता पवित्रारोपणे तिथिः ।
श्रिया देया द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता ॥
तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च ।
पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य च ॥
सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी तथा ।
मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ॥
एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः ।
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।
मम चैव सुनिश्चिता । पौर्णमासी तिथिः स्मृता ॥
कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
‘महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ।
यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे ॥
गर्गापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजितः ॥
यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः कालः शुभद-
स्तस्य गर्गापूरशिलान्यासे गृह्णारम्भे स कालः
पूजित इत्यर्थः ॥ * ॥ प्रतिष्ठासमुच्चये ।
‘माघे वा फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥ * ॥
भविष्ये ।
‘सोमो वृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव बुधस्तथा ।
एते सौम्यगृहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठा यज्ञकर्मणि ॥
मत्स्यपुराणम् ।
‘आषाढे हि तथा मूलसुत्तरात्रयमेव च ।
ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वभाद्रपदस्तथा ॥
हस्ताश्विनी रेवती च पुष्या मृगशिरस्तथा ।
अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादौ प्रशस्यते ॥
दीपिकायाम् ।
‘प्राज्ञेशवासवकरादितिभास्विनीषु
पौष्णामरंज्यशशमेयु तथोत्तरेषु ।
कर्त्तुः शुभं शशिनिकेन्द्रगते च जीवे
काव्या हरेः शुभतिथौ विधिवत् प्रतिष्ठा ॥
प्राज्ञेशादयः । रोहिणीज्येष्ठाहस्तापुनर्वसुश्वि-
नोरेवतीपुष्यामृगशिरउत्तरफल्गुसुत्तराषाढो-
त्तरभाद्रपदज्येष्ठाणि ॥ * ॥ सर्वमङ्गलाह्वानं
देवीपुराणम् ।
‘यथा द्वादशमे जीवे अष्टमे वाथ भास्करे ।
प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्भद्राभयकरे मता ॥
कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
‘चतुर्वर्णस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थिभिः ।
प्रतिष्ठा ब्राह्मणद्वारेव कर्त्तव्या ।
‘कर्त्तुमिच्छति यः पुण्यं मम सृजतिप्रतिष्ठया ॥
अन्वेयणीयस्वाचार्यस्तेन लक्षणसंयुतः ॥
ब्राह्मणः सर्ववर्णानां पञ्चरात्रविशारदः ।

२६५

प्रतिष्ठा

ब्राह्मणानामलभे तु क्षत्रियो वैश्यशूद्रयोः ॥
क्षत्रियाणामलभे तु वैश्यः शूद्रस्य कल्पितः ।
कदाचिदपि शूद्रस्तु न च कार्यार्थमर्हति ॥ * ॥
वृहदारदीये ।
‘प्रथमेच्छद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा ।
स सर्वयातनाभोगो यावदाहुतसंप्रवम् ॥
यावदाहुतसंप्रवं प्रलयपर्यन्तम् ॥ तथा ।
‘स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ।।
स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि
वा ॥ * ॥
प्रतिष्ठाप्रकारस्तु मत्स्यपुराणादावुक्तः । तद-
सम्भवे विद्याकरवाजपेयिप्रभृतिसम्मतो भवि-
ष्यादुक्तः । यथा भविष्यपुराणम् ।
‘क्षपनादि यथाशक्ति कृत्वा तन्मूलमन्त्रकम् ।
विन्यसेद्भुदयाम्भोजे प्रतिमासु कृत्वा भवेत् ॥
आदिपदात् पूजोत्सवहोमादि महाकपिल-
पञ्चरात्रोक्तकर्म च कर्त्तव्यम् । तद्यथा,—
‘सपुण्यं सकृदपि पाणिं न्यसेद्देवस्य मन्त्रके ।
पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्तरम् ॥
ततो मूलेन गृह्णादिपीठानां संस्पृष्टेदति ।
तत्त्वम्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत् ॥
पूजाञ्च महतीं कुर्यात् स्वमन्त्रोक्ता यथाविधि ।
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापनमाचरेत् ॥
लिपिन्यासस्तु मातृकाव्यासः । उक्तञ्च ।
‘जपादौ सर्वमन्त्राणां विन्यसेन् लिपिं विना ।
कृतं तन्निष्फलं विद्यात्तस्मान् पूर्वम् लिपिं न्यसेत् ॥
कादिमतेऽपि ।
‘मातृकायाः षडङ्गञ्च मातृकाव्यासमेव च ।
सर्व्यासां प्रथमं कृत्वा पञ्चाक्षरं तदितं न्यसेत् ॥
एतद्वचनाञ्च मातृकाव्यासः पूर्वम् पञ्चाक्षर-
व्यासः ॥
क्रमदीपिकायामप्येवं क्रमः । मन्त्रन्यासश्च तत्त-
न्मन्त्रविशेषोक्तपदवर्णन्यासः । तदभावे मूल-
मन्त्रेण शिरसि हस्तन्यासः । तत्त्वम्यासस्तु
विष्णुविधयक एव । न्यासप्रमाणानि सारदाक्रम-
दीपिकोक्तान्यनुसन्धेयानि ॥ * ॥ प्राणप्रतिष्ठा-
मन्त्रस्तु सारदात्रयोर्विशतिपटलोक्तः । यथा,—
‘पाशाङ्कुशपुटाशक्तिर्वाणीविन्दुविभूषितः ।
याद्याः सप्त सकारान्ता ओमसन्धेः संप्रयुतम् ॥
समन्ते हंसमन्त्रः स्यात्ततोमुष्यपदं भवेत् ।
प्राणा इति वदेत् पश्चात् इह प्राणास्ततः परम् ॥
असुष्य जीव च इह स्थितोऽसुष्यपदं भवेत् ।
सर्वेन्द्रियाण्यसुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्तः ॥
ओजप्राणपदे प्राणा इहागत्य मुखं चिरम् ।
तिष्ठन्त्वग्नियधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः ॥
प्रत्यमुष्यपदात् पूर्वम् पाशाद्यानि प्रयोजयेत् ।
प्रयोगेषु समाख्यातः प्राणमन्त्रो मनोविभिः ॥
पाशाङ्कुशपुटाशक्तिरित्यनेन प्रथमं पाशवीजं
आ ततः शक्तिबीजं द्वौ ततोऽङ्कुशबीजं क्रौं
वाणी यकारः विन्दुविभूषितो यं । याद्याः
सप्त सकारान्ताः उद्धृतयकारानुवादेन सप्त
तद्भिन्नं बीजं पूर्वम् पृथगुद्धारस्तु सप्तानामपि

प्रतिष्ठा

सविन्दुतारस्यापनाय । अङ्कुशवायनलाविनि-
वरणबीजानीत्युक्तम् । अत्र वायुबीजस्यैकत्वं
ओजत्वेन सर्वेषां सविन्दुत्वं यत्तम् । राधवभट्टो-
ऽप्येवम् । अन्यस्तु वाणीविन्दुविभूषिता इति
पठित्वा नादविन्दुविभूषिता इति व्याख्यातं
याद्या इत्यस्य विशेषणं वदति । ओम हकारः
सत्य ओकारः इन्द्रविन्दुः तेन हो । अतएव
पाशाङ्कुशान्तरितशक्तिमनोः परस्तादुच्चायं
यादिवसुवर्णगुणं सङ्घंसमिति प्रपञ्चसारप्रति-
पाद्यगुणमित्यनेन होमिति पद्मपादाचार्येणा-
ख्यातम् । अग्निवधुः स्वाहा । तेनायं मन्त्रः ।
आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं षं सं हों हं सः
असुष्य प्राणा इह प्राणाः आमित्यादि असुष्य
जीव इह स्थितः आमित्यादि असुष्य सर्वेन्द्रि-
याणि आमित्यादि असुष्य वाङ्मनश्चक्षुओज-
प्राणप्राणा इहागत्य मुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ।
असुष्य इति षष्ठ्यन्तदेवतानामोपलक्षणम् ।
‘अदःपदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते ।
असुष्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत् ॥
इति नारदीयान् ॥
वशिष्ठसंहितायाम् ।
‘हृदि हस्तं सन्निधाय प्राणस्थापनमाचरेत् ॥ * ॥
प्रागुक्तभविष्यपुराणवचनेन तन्मूलमन्त्रकं तच्च द्
देवतामन्त्रकं स च वैदिकस्तान्तिकश्च ।
‘ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।
स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
ब्रह्मपुराणे ।
‘ओङ्कारादिनमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्ततत्तदेवतानाम-
रूपो वा ।”
कालिकापुराणे ।
‘प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा शश्वस मन्त्रवित् ॥
एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् ।
अस्य प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्य प्राणाः जग्मन्तु च ।
अस्य देवत्वसंस्थायै साहेति यजुरीरयन् ।
अङ्गमन्त्रैरङ्गमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च ।
प्राणप्रतिष्ठा सर्वत्र प्रतिमासु समाचरेत् ॥
अङ्गमन्त्रैः अङ्गन्यासमन्त्रैः । अङ्गमन्त्रैः मूल-
मन्त्रैः वैदिकैर्मनोव्योतिरित्यादिभिः ॥ * ॥
क्षपनात् पूर्वम् वल्मीककृतिकादिभक्तिस्त्वभिः
क्षालनमाह हयशीर्षपञ्चरात्रम् ।
‘वल्मीककृतिकाभिस्तु गोमयेन स्वभस्मना ।
क्षालयेत्क्षिप्तसंस्पर्शदोषाणामुपशान्तये ॥
क्षापयेद्वन्यतोयेन शुद्धवत्या तु देशिकः ॥
नमस्तेऽस्तु सुरेशानि प्रणीते विश्वकर्मणा ।
प्रभाविताशेषजगद्धात्रि ! तुभ्यं नमो नमः ॥
तथि संपूजयामांश नारायणमनामयम् ।
रक्षिता शिल्पिदोषेस्त्वह्निद्युक्ता सदा भव ॥ * ॥
तेन यथाशक्ति क्षपणादिपूर्वकप्रतिमाहृदये
तन्मूलमन्त्रविन्यासेन देवताया विशेषसन्निधिः
प्रतिष्ठेति । राधवभट्टदृष्टमहाकपिलपञ्चरात्र-
ऽपि ।

प्रतिष्ठा

‘प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः प्रतिपूर्णाश्च तिष्ठते ।
 बहुर्थत्वाभिप्रायानां संस्कारादौ प्रतेः स्थितिः ॥
 अशुभं ह्यमेतस्य गौयते शान्दिकैर्लभेः ।
 विशेषमभिधियां तु क्रियते व्यापकस्य तु ॥
 सम्पूर्णा भावनामन्त्रेः प्रतिष्ठा साभिधीयते ॥’ * ॥
 स्वभसना गोमयभसना ।
 ‘अष्टोत्तरं पलशतं स्नाने देयं सर्वदा ॥’
 पलमाह मनुः ।
 ‘पञ्चकण्ठलो मापस्ते सुवर्णस्तु षोडश ।’
 पलं सुवर्णचत्वारः । तत्राष्टरत्नकाधिक-
 लौकिकमायहयाधिकतोलकचयेण पलं भवति
 एवंविधाष्टोत्तरपलशतेन लौकिकघटाधिकशत-
 त्रयतोलका इति । एवं वल्मीकम्बदादिनामने
 गायत्र्या वल्मीकम्बदा स्नापयेत् । तत्रापि
 अष्टोत्तरशतपलं शूलपाणिनिखितन्यायात् ।
 गायत्र्या शूलमन्त्रेण वा गन्धोदकस्नाने शुद्धवत्या
 एतोल्वन्मत्यादि ऋक्त्रयात्मिकया देशिको
 गुरुर्यजमानो वा विश्वः नमोऽस्तु इत्यादिमन्त्रो
 देवतान्तरे च तत्तद्देवतानामोहः । शिवलिङ्ग-
 स्याप्यैवात्मा स्त्रीलिङ्गमविरुद्धम् ॥ * ॥ यमः ।
 ‘कृत्वा देवकूलं सर्वं प्रतिष्ठाप्य च देवताम् ।
 प्राय विविधं चित्रं तस्मै विन्दते ध्रुवम् ॥’
 नारसिंहे ।
 ‘प्रतिमां लक्ष्मणोपेता नरसिंहस्य कारयेत् ।
 सर्वपापानि मन्थय्य स तु विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 प्रतिष्ठा नरसिंहस्य यः करोति यथाविधि ।
 निष्क्रामा नरशार्ङ्ग ! देहवत्यात् प्रमुच्यते ।
 सकामी नरसिंहस्य पुरं प्राप्य भवेत्तु ॥
 विधिवत् स्थापयेद्यस्तु कारयित्वा जनार्दनम् ।
 न जातु निर्गमस्तस्य विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥’
 माधवमानसोल्लास ।
 ‘देवस्य प्रभितायास्तु यावन्तः परमाणवः ।
 तावद्ब्रह्मसहस्राणि स्वर्गलोकं महीयते ॥’
 राजमानस्य ।
 ‘पुत्रोत्पत्तौ सदा आहुमन्तप्राशनिके तथा ।
 च द्वाकार्ये ब्रते चैव नास्ति पुंसवनेऽपि च ॥
 पाणिग्रहे प्रतिष्ठायां प्रवेशे नववेषनः ।
 एतद्वृद्धिकरं नाम एहस्यस्य विधीयते ॥’
 सूत उवाच ।
 ‘कलौ शैकाहसाधिन प्रतिष्ठां मन्त्रवित्तवान् ।
 मध्यमेनाधमेनापि प्रकुर्यात्तान्त्रिकैर्मतेः ॥’
 तथा ।
 ‘निधं निधेय मतिमान् कुर्यादभ्युदयं ततः ।
 विप्रान् संपूजयित्वाथ ततो यागपुरं व्रजेत् ॥
 गणेशप्रहदिकपालान् प्रतिकुम्भेषु पूजयेत् ।
 स्थण्डिले विधिवद्विष्णुं परिवारगणं यजेत् ॥
 स्नापयेत् प्रथमं देवं तोयेः पञ्चविधैरपि ।
 पञ्चान्तेः पञ्चगव्यैः पञ्चरत्नैश्चैरपि ॥
 तिलतैले च स्नेहैश्च कषायेरपि सत्तमाः ।
 पञ्चपयोदकेर्वाप्य चिपञ्चैरपि सत्तमाः ॥
 तुलसीकुन्दमालरूपचाग्याहुस्त्रिपञ्चकम् ।
 चम्पकाश्रमीपद्मकरवीरश्च पञ्चमम् ॥

शक्तिका करिदन्तस्य पर्वताश्वरस्य च ।
 कुशवल्मीकसम्भूतं मृदां पञ्चकमीरितम् ॥ * ॥
 गोमूत्रं गोमयं नीरं दधि सर्पिः कुशीदकम् ।
 कुर्यात् प्राणप्रतिष्ठां च होमं कुर्यादयथाविधि ।
 दक्षिणां विधिवद्वातं पूर्णां च तदनन्तरम् ॥’
 इति भविष्यपुराणे तृतीयभागे ६ अध्यायः ॥ * ॥
 ‘चतुरङ्गुलविस्तारा दीर्घां हस्तद्वयावधि ।
 पताका लोकपालानां दशानां परिकीर्तिताः ।
 पञ्चहस्ताश्च वै दण्डाः पताकानां प्रकीर्तिताः ॥’
 ज्योतिषे ।
 ‘दुग्धं सशर्करैश्चैव घृतं दधि तथा मधु ।
 पञ्चाश्वत्थमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु ॥ * ॥
 प्रतिष्ठानन्तरं मातुष्ये ।
 ‘ततः सहस्रं विप्राणामष्टोत्तरशतमन्त्रा ।
 भोजयेच्च यथाशक्त्वा पञ्चाशद्वाच विंशतिम् ॥’
 षोडशोपचाराः आसनमित्यादि । दशोप-
 चाराः पाद्यादि । पञ्चोपचारा गन्धादि ।
 ‘सर्वोपचारवस्तुनामलभं भावनेव हि ।
 निर्भयेनोदकेनानुपूर्णेतेत्याह नारदः ॥’ * ॥
 नारसिंहे ।
 ‘स्नाने वस्त्रे च नेवेत्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥’
 कालिकापुराणम् ।
 ‘यदीयते च देवभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा ।
 अर्घ्यपात्रस्थितेऽसौधैरभिषिच्य तमुत्सृजेत् ॥’
 देवीपुराणम् ।
 ‘होमो गृहादिपूजायां श्रुतमष्टोत्तरं भवेत् ।
 अष्टविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ॥’
 कात्यायनः ।
 ‘आय्यं द्रव्यमनादेशे कुक्षीतिषु विधीयते ॥’
 अत्र नीराजनमाह पूजारत्नाकरं देवीपुराणम् ।
 ‘शुद्धमन्यादिनिर्देयशब्देऽप्युक्तेः ।
 यावतो दिवमान् वीर ! देया नीराजनं कृतम् ।
 तावत्कल्पसहस्राणि स्वर्गलोकं महीयते ॥
 भक्त्या पिष्टपदीपादौ श्वत्वाश्वादिपक्षवेः ।
 ओषधीभिश्च मेधाभिः सर्वैर्जीयेवादिभिः ॥
 नवभ्यां पञ्चकाशेषु घात्राकाले विशेषतः ।
 यः कुर्याच्छुद्धया वीर ! देया नीराजनं नरः ।
 यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन सूर्यलोकां स गच्छति ॥’
 पञ्चकाल उत्सवकालः । देया इति स्त्रीत्वम-
 विवक्षितं बहुभ्यो निबन्धकारेणैवास्मात्स्वात्
 व्याचाराच्च ॥ * ॥ अथ प्रतिष्ठितमूर्त्तौ कदा-
 चित् पूजामावेन महाकपिलपञ्चरात्रम् ।
 ‘एकाहपूजाविहृतौ कुर्याद्द्विगुणमर्चनम् ।
 त्रिरात्रे च महापूजा संप्रोक्षणमतः परम् ॥
 मासादूर्ध्वमनेकाहपूजा यदि विद्यन्ते ।
 प्रतिष्ठेयव्यते केचित् केचित् संप्रोक्षणक्रमः ॥’
 संप्रोक्षणं ॐ देवस्य त्वेवादिना ।
 ‘गवां रसेश्च संखाप्य दर्भतोयेविप्रोध्य च ।
 प्रोक्षयेत् प्रोक्षणीतोयेर्मूलेनाष्टोत्तरं श्रुतम् ॥
 सपुष्पं सकुशं पाणिं न्यसेद्वैवस्य मस्तके ।
 पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्तरम् ॥
 ततो मन्त्रेण मूर्द्धादिपीठान्तं संस्पृशेदिति ।

प्रतिष्ठा

तत्त्वव्यासं लिपिव्यासं मन्त्रव्यासं च विन्यसेत् ॥
 प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापनमाचरेत् ।
 पूजाश्च महतीं कुर्यात् स्वतन्त्रोक्ता यथाविधि ।
 यागहोमादिषु प्रायः सन्निपोद्यं विधिः स्मृतः ॥’
 अथश्रवणश्रवणं तु बौधायनः । तासां द्रव्यवत्
 कृतश्रीचानां देवाणां भूयः प्रतिष्ठापयेत् ।
 तानामसृष्टश्रवणानाम् । प्रलतद्रव्यस्य तान्नादे-
 र्यद्येष्टश्रीचं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठां कारयेदिति
 रत्नाकरः । तदा पूज्यत्वमित्याहु रत्नाकरा-
 दयः ॥ * ॥ आदित्यपुराणे ।
 ‘खण्डिते स्फुटिते दग्धे भ्राजमानविषर्जिते ।
 योगहीने पशुसृष्टे पतिते दष्टभूमिषु ॥
 अन्यमन्त्रार्थेनैव पतितस्पर्शदूषिते ।
 दशस्वितेषु नो चक्रः सन्निधानं दिवौकसः ॥
 इति सञ्जगतो विष्णुः परिभाषाश्चकार ह ॥’
 उपचारद्रव्याणि सारदातिलके ।
 ‘पादं श्यामाकदूर्वाज्ज्विण्णुक्रान्ताभिरिष्यते ।’
 तदुत्तुक्तजलमिति शेषः ।
 ‘गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्पपेः ।
 सूर्जैः सचदेवानामभ्यर्चयेत्तदुदीरितम् ॥
 जातौलवङ्गककोलेर्जलमापमनीयकम् ।
 आय्यं दधिमधून्निध्मं मधुपर्कं निवेदयेत् ॥’
 कात्यायनः ।
 ‘मधुपर्कं दधिमधुघृतसर्पसहितं कांक्ष्ये
 कांक्ष्येन ।’
 गन्धचन्दनकपूरकालागुरुभरीरितः । पुष्पाणि
 देवदेयानि ।
 ‘गुग्गुलुगुरुश्रीरशर्करामधुचन्दनैः ।
 धूपधेदाय्यसंमिश्रेणोर्ध्वदेवस्य देशिकः ।
 तत्र तत्र जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ॥’
 अत्र दृष्टिहोमौ त्वनावश्यकौ यथाशक्ति इत्य-
 भिधानात् ॥ * ॥ तथा चाक्षधनानां यज्ञ-
 मख्येन विनापि पूजामाह विष्णुधर्मोत्तर-
 प्रथमकाण्डम् ।
 ‘पूजा कार्या ऋषिर्वैद्यां श्रद्धया भृगुनन्दन ! ।’
 न त्वत्पदनिर्णयैर्ज्ञेयैर्देहि कदाचन ॥
 विष्णुं देवतिकायस्यं यथाश्रद्धमरिन्दम् ! ।
 तपसा पूजयन्निध्मं तस्मादक्षधनो नरः ॥ * ॥
 यद्वैकाहं देवप्रतिष्ठावास्तुयागश्रद्धागर्भादा
 तन्त्रेण दृष्टिश्चाहुं कुर्यात् । गणशः क्रियमाणं
 त्वितिवचनात् ॥ * ॥ तथा एकस्मिन्नपि अयौ
 होमद्वयं विधेयम् । एकायावनेकाहोमकर-
 पक्षे तन्त्रेण परिसम्बहनादिकमाह गोभिलः ।
 गणेष्वेकं परिसम्बहनाभिधौ बहिःपर्युत्तन-
 माय्यभागाविति ॥ * ॥ पूजादिकस्तु प्रत्येकमेव ।
 अष्टपुराणे ।
 ‘देवानां प्रतिमा यत्र हताभ्यङ्गममा भवेत् ।
 पत्नानि तस्ये देयानि श्रद्धया पञ्चविंशतिः ॥
 अष्टोत्तरशतपलं स्नाने देयं सर्वदा ॥’
 नारसिंहे ।
 यवगोधूमजैश्चैव तद्वर्ज्यैश्चैव वारिणा ।
 पञ्चाय्य देवदेवेषां वारुण्यं लोकमाप्नुयात् ॥

प्रतिस

पादपीठसु यो दद्यात् विस्वपञ्चनिर्घणम् ।
उष्णामुना च प्रचाल्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

इति प्रतिष्ठातत्त्वम् ॥ * ॥

प्रकारान्तरं गारुडं ४८ अध्याये मत्स्यपुराणे
च द्रष्टव्यम् ॥

प्रतिष्ठानं, स्त्री, (प्रतिष्ठित्यति । प्रति + स्था +
अधिकरणे लुट् ।) नगरविशेषः । विठोर
इति स्थातः । तच्च पुरुरवा राजचक्रवर्ती
आसीत् । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । १३ । १-२ ।

“सुद्युम्ने तु दिवं याते राज्यं चक्रे पुरुरवाः ।
सद्युष्मसु सुरुषश्च प्रजारञ्जनतत्परः ॥
प्रतिष्ठाने पुरे रम्ये राज्यं सर्व्वनमस्कृतम् ।
चकार सर्व्वधर्म्मज्ञः प्रजारञ्जगतत्परः ॥”
इदं हि गङ्गातीरस्थम् । यथा, हरिवंशे । २६ ।
४७—४८ ।

“एवं प्रभावो राजासीदेलस्तु पुरुषोत्तमः ।
देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुतः ।
राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ।
उत्तरे जाङ्गवीतीरे प्रतिष्ठाने महायज्ञाः ॥”

प्रतिष्ठितः, त्रि, (प्रतिष्ठा जातास्येति । तारका-
दित्वात् इतच् ।) प्रतिष्ठायुक्तः । (यथा, देवी-
भागवते । ३ । ६ । ७३ ।

“सदुद्भूतस्त्वहङ्कारस्तेनाहं कारणं शिवा ।
अहङ्कारश्च मे कार्य्यं त्रिगुणोऽमी प्रतिष्ठितः ॥”
गौरवान्वितः । यथा,—

“प्रतिष्ठितानाञ्चाकीर्णमरणादतिरिच्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डे ३४ अध्यायः ॥
निष्पत्तयागः । संस्कृतः । इति प्रतिष्ठाशब्दार्थ-
दर्शनात् ॥

प्रतिसरः, पुं, (प्रतिसरतीति । प्रति + सृ + अच् ।)
मन्त्रभेदः । माल्यम् । कङ्कणम् । व्रणशुद्धिः ।
चन्द्रपृष्ठम् । इति मेदिनी । रे, २७६ ॥ प्रातः-
कालः । इति शब्दमाला ॥

प्रतिसरः, पुं स्त्री, (प्रतिसरतीति । प्रति + सृ +
अच् ।) मण्डलम् । चारुणम् । करचक्रम् ।
नियोज्ये, त्रि । इति मेदिनी । रे, २७६ ॥

प्रतिसर्गः, पुं, (प्रतिरूपः सर्गः ।) ब्रह्मणः खट्वा-
नन्तरं द्वादीनां खट्विः । स च पुराणपञ्च-
लक्षणान्तर्गतलक्षणविशेषः । यथा,—

खट्वय ऊचुः ।

“आदिसर्गश्चैवा स्त । कथितो विस्तरेण च ।
प्रतिसर्गश्च ये येषामधिपास्तान् वदस्व नः ॥

स्तुत उवाच ।

यदाभिविक्तः सकलाधिराज्ये
पृथुर्धरित्र्यामधिपो बभूव ।
तदीषधीनामधिपश्चकार
यज्ञप्रतापं तपसाञ्च सोमम् ॥
नक्षत्रताराङ्गजलकुल-
लतावितानस्य च रुक्मगर्भः ।
अपामधीशं वरुणं धनानीं
राज्ञां प्रभुं वैश्ववन्धुं तदन् ॥

२६७

प्रतिस

विष्णुं रवीणामधिपं वसुधा-
ममिष लोकाधिपतिश्चकार ।
प्रजापतीनामधिपश्च दर्शं
चकार शक्रं मरुतामधीशम् ॥
देव्याधिपानामथ दानवानां
प्रजादमीशश्च यमं पितृणाम् ।
दिग्गचरन्ः पशुभूतयन्त्र-
वेतालराजस्त्वथ शूलपाणिम् ॥
प्राणेशश्चैलश्च पतिं गिरीणां-
मीशं समुद्रं समरिन्द्रदानाम् ।
गन्धर्व्वविद्याधरकिन्नराणां-
मीशं पुनश्चित्ररथश्चकार ॥
नागाधिपं वासुकिमुग्रवीर्य्यं
सर्पाधिपं तक्षकमादिदेश ।
दिग्गवारणानामधिपश्चकार
गजेन्द्रमेरावतनामधेयम् ॥
सुपर्णमीशं पततामथाश्व-
राजानमुच्चैः श्वसश्चकार ।
सिंहं खगाणां वृषभं गवाश्च
शक्रं पुनः सर्व्वेनस्पतीनाम् ॥
पितामहः पूर्व्वमथाम्यषिच-
देवान् पुनः पूर्व्वदिगाधिनाथान् ।
पूर्व्वेण दिक्पालमथाम्यषिच-
ब्रह्मा सुधर्म्माणमरातिर्कृतुम् ॥
ततोऽधिपन्तलिङ्गतश्चकार
सर्व्वेश्वरं शक्रपदामिधानम् ।
सक्रेतुमन्तं दिग्धीशमीश-
श्चकार पञ्चाङ्गुवनाङ्गगर्भः ॥
हिरण्यगोमाणसुदग्दिगीशं
प्रजापतिं मेरुसुतश्चकार ।
अद्यापि कुञ्चन्ति दिशामधीशाः
शब्दं बहुस्तस्तु सुवीरभिरक्षाम् ॥
जतुर्भिरभिः पृथुनामधेयो
त्रयोऽभिविक्तः प्रथमं पृथिव्याम् ।
मन्वन्तरे चापि गते त एव
वैवस्वतश्चक्रुर्मिं पृथिव्याम् ॥
गतेऽन्तरे चाप्यधनामधेये
वैवस्वताख्ये च पुनः प्रवृत्ते ।
प्रजापतिः सोऽस्य चराचरस्य
बभूव सूर्यान्वयवंशचिह्नः ॥”

इति मातस्ये आधिपत्यसंज्ञनं मन्वन्तराधिपत्यं
नाम ८ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“वाराहोऽयं श्रुतः सर्गो वराहाधिष्ठितो यतः ।
प्रतिसर्गः स्मृतः सो वै द्वादीयः क्षतः पृथक् ॥
रुद्रो विराड् मनुर्देवो मरीच्याद्यास्तु मानसाः ।
यं यं सर्गं पृथक् चक्रुः प्रतिसर्गः स स स्मृतः ॥
विराट्सुतोऽखजहंश्चान् मनुन् यैर्विततं जगत् ।
मनुः सप्त मनुन् खट्वा चकार बहुशः प्रजाः ॥
प्रजाः सिद्धयुः स मनुर्योऽसौ स्वायम्भुवाक्यः ।
अखजन् प्रथमं यद्वै मनुन् यदुपरान् सुतान् ॥
स्वारोक्षिणश्चोत्तमिष तामसो रेतस्क्षया ।

प्रतिस

चाक्षुषश्च महीनेजा विवस्वान् परतस्तथा ॥
यत्तरन्ः पिशाचाञ्च नागमन्यत्किन्नरान् ।
विद्याधरानश्चरमः सिद्धान् भूतगणान् बहुन् ॥
मेघान् सविदतो वृक्षान् लतागुल्मलण्डिकान् ।
मत्स्यान् पशूञ्च कीटाञ्च जलजान् स्थलजा-
स्तथा ॥
एतादृशानि सर्व्वानि मनुः स्वायम्भुवः सुतः ।
सहितः सख्ये सोऽस्य प्रतिसर्गः प्रकीर्तितः ॥
अन्ये घण्टनयो यै वै तेष्विष्वे स्मरन्तरेऽन्तरे ।
प्रतिसर्गं स्वयं कृत्वा प्राप्नुवन्ति चराचरम् ॥
यज्ञस्य संभूतं यज्ञान् यूपं प्राश्वंश्चमेव च ।
धर्म्माधर्म्मा गुणान् सर्व्वान् वराहः खट्ववान्
पुरा ॥

सुतान् बहुन् मसुतपाद्य दक्षो देवर्षिमत्तमान् ।
महर्षीन् सोमपादौश्च बहुन् पितृगणांस्तथा ॥
खट्विं प्रवर्त्तयामास प्रतिसर्गोऽस्य स स्मृतः ।
अजायन्त सुखाद्विप्राः क्षत्रिया बाहुयुजमतः ॥
ऊर्चर्षिभ्याः पदः शूद्राश्चतुर्वेदाश्चतुर्मुखान् ।
ब्रह्मणः पतिसर्गोऽयं ब्राह्मः सर्गस्ततः स्मृतः ॥
मरीचेः कश्यपो जातः कश्यपात् सकलं जगत् ।
देवा देव्या दानवाश्च तस्य सर्गः प्रकीर्तितः ॥
अर्चनेनादभूखन्त्रस्यन्त्रवंशस्ततोऽभवत् ।
तेन सर्व्वं जगदुत्थामं सोमसर्गः प्रकीर्तितः ॥
अथर्वाङ्गिरमी कृत्वा पुत्राश्च बहुशोऽपरं ।
मन्त्रयन्त्रादयो य वै तं सर्व्वेऽङ्गिरसः स्मृताः ॥
आव्यपारथाः पुलस्त्यस्य पुत्राश्चाथै च
राज्यसाः ।

प्रतिसर्गः पुलस्त्यस्य बलवीर्य्यसमन्विताः ॥
कादयेया गजा अश्वाः प्रजा बहुतरास्तथा ।
सख्ये पुलहेनेष सर्गस्तस्य प्रकीर्तितः ॥
क्रतोः पुत्रा वाल्मिखिन्नाः सर्व्वज्ञा भूरितंजसः ।
अष्टाशीतिसहस्राणि ज्वलद्वास्करसन्निभाः ॥
प्रचेतसः सुताः सर्व्वे ये वै प्राचेतसाः स्मृताः ।
तदृशीतिसहस्राणि पावकोपमंतंजसः ॥
सुकालिनो वशिष्ठस्य पुत्राश्चान्येऽथ योगिनः ।
आरुन्धतेयाः पञ्चाशद्विंशतिः सर्ग उच्यते
भृगोश्च भार्गवा जामा ये वै हेत्युपरोधसः ।
कवयस्ते महाप्राज्ञास्तेर्याप्रमखिलं जगत् ॥
नारदात्तारका जाता विमानानि तथैव च ।
प्रश्नोत्तरास्तथैवान्ये वृत्तं गीतश्च कौतुकम् ॥
एते दक्षमरीच्याद्याः क्षतदारान् बहुन् सुतान्
उत्पाद्योत्पाद्य पृथिवीं दिवश्च समपूरयन् ॥
तेषां सुतेभ्यश्च सुतास्तुसुतेभ्यः परे सुताः ।
समुत्पन्नाः प्रवर्त्तन्ते येऽद्यापि भुवनेषु वै ॥
विष्णोस्तु चक्षुषः सूर्य्यो मनसश्चन्द्रमाः स्मृतः ।
श्रीवाङ्मयः समुद्भूतो सुखादमिरजायत ॥
प्रतिसर्गोऽयं विष्णोस्तथा चापि दिशो दक्ष ।
खट्वार्थश्चन्द्रमाः पञ्चाद्विनेनादवातरत् ॥
भास्करः कश्यपाज्जातो भाग्येयास्य समर्चितः ।
रुद्राश्च बहुवो जाता भूतयामाश्चतुर्भिर्ध्याः ॥
श्ववराहोऽरुपाश्च ब्रह्मगोमायुगोसुखाः ।
खट्वमाङ्गारवदनाः सिद्धयानुसुखाः परे ॥

प्रतिह

नानाशस्त्रधराः सर्वे नानारूपा महाबलाः ।
गणत्रयः प्रतिमर्गोऽपि कथितो द्विजसत्तमाः ॥”
इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥
प्रतिमर्गं, त्रि, (गतिमर्गं मर्गं वाममिति ।) प्रति-
कूलम् । इति जटाधरः ॥
प्रतिमात्मनिकः, पुं, (प्रतिमत्मानं प्रयोजनमस्थिति ।
प्रतिमत्मान + ठक ।) मागधः । स्तुतिपाठकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
प्रतिमोरा, स्त्री, (प्रतिमिजोति प्रतिवप्रातीति ।
प्रति + मि + “शुमिचिभिर्ना दीर्घश्च ।” उणा०
२ । २५ । इति कन् दीर्घश्च । ततश्चाप् ।)
यवनिका । अवधायकपटः । इत्यमरः १२।१२० ॥
प्रतिस्मर्यः, पुं, (प्रतिस्मर्यः स्मर्य इति प्रादि-
समासः ।) ककलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, सुश्रुते । कल्पस्थाने २८ माध्याये ।
“प्रतिस्मर्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः ”
उपसर्गकमण्डलम् । यथा, वृहत्संहितायाम् ।
३७ । २ ।
“प्रतिस्मर्याणां माला
दस्यभयातङ्कनपङ्क्तौ ॥”)
प्रतिस्मर्यकः, पुं, (प्रतिस्मर्य + स्वार्थे कन् ।) कक-
लासः । (यथा, उभयगामचरिते द्वितीये ३६ ।
“सोमानः प्रदोदरेण विलसत्स्वल्पात्मसो
या सार्धं
लब्धः प्रतिस्मर्यकैरजगरस्तेददवः पीयते ॥”
तद्दृष्टस्य चिकित्सा सुश्रुते कल्पस्थाने ८
अध्याये उक्ता । यथा,
“प्रतिस्मर्यकदृष्टानी सपेददवदाचरेत् ॥”)
उपसर्गकमण्डलम् । इति त्रिः ॥ (अस्य शुभा
शुभलक्षणम् । यथा, वृहत्संहितायाम् । ३७।१२-३९ ।
“प्रतिस्मर्यकः प्रशंसो
दिवसकृतुवर्गसप्रभः स्निग्धः ।
वेदुर्गनिभः स्वस्थः
युक्तश्च क्षेममौमिनिः ॥
पीनो याधिं जनप्र-
त्यक्षीकरूपश्च शस्त्रकोपाय ।
प्रतिस्मर्याणां माला
दस्यभयातङ्कनपङ्क्तौ ॥
दिवसकृतः प्रतिस्मर्या
जलकदुदगदन्तिणे स्थितोऽनिलकृत् ।
उभयस्याः सलिलभयं
वृषमुपरि निहत्यधो जनहा ॥”)
प्रतिस्मर्यः, त्रि, (प्रति + स्मृज् + कर्मेणि क्तः ।)
प्रेषितः । प्रत्याख्यातः । इति मेदिनी । टे, ६५ ॥
दत्तः । इति धरणिः ॥
प्रतिमोमा, स्त्री, (प्रतिरूपः सोमः सोमयक्षी
यस्याः ।) महिषवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रतिस्मर्या, स्त्री, (प्रति + स्मृज् + भावे अङ् ।)
प्रतिकक्षा । सङ्घातः । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रतिहन्तः, त्रि, (प्रतिहन्त्यते स्मेति । प्रति + हन् +
क्तः ।) द्विष्टः । प्रतिस्वलितः । वृद्धः । इति ।
मेदिनी । तं, २०५ ॥ निराशः । यथा,—

“मनोहन्तः प्रतिहन्तः प्रतिवहो हतश्च सः ॥”
इति मुद्राङ्कितामरकोषे पाठः । ३ । १ । ४१ ॥
प्रतिहस्तकः, पुं, (प्रतिरूपः हस्तोऽवलम्बनरूपो
यस्य । कप् ।) प्रतिनिधिः । यथा,—
“आश्रितानां भृतौ स्वामिसेवायां धर्मसेवने ।
पुत्रस्थोत्पादने चैव न सन्ति प्रतिहस्तकाः ॥”
इति हितोपदेशे नीतिशास्त्रे सुहृद्भेदो नाम
द्वितीयकथामंगलः परिच्छेदः ॥
प्रतिहारः, पुं, (प्रतिविषयं प्रतिप्रकं वा हरति
स्वामिसमीपमानयतीति । प्रति + हृ + अण् ।)
हारपालः । (यथा, देवीभागवते । २ । १७ । ३० ।
“ज्ञातो हि प्रतिहारेण ज्ञानी कश्चिद् द्विभो-
समः ॥”
प्रति + हृ + आधारे घञ् ।) हारः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । ६ । २० ।
“ततो वृषाणां श्रुतवृत्तवशा
पुंवन्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
प्राक्भक्तिर्गमगधेश्वरस्य
नीत्वा कुमारोभवदन् सुनन्दा ॥”
प्रतिरूपं हरतीति । हृ + अण् ।) माया-
कारः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । ११ ॥
(परमेष्ठिनः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ३७ ।
“परमेष्ठी ततस्तस्मान् प्रतिहारस्तदन्वयः ॥”)
प्रतिहारकः, पुं, (प्रतिरूपं हरतीति । हृ +
अण् ।) मायाकारः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
२ । १० । ११ ॥
प्रतिहामः, पुं, (प्रतिरूपो हामो यस्य ।) कर-
वीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ हासकम्पति
हास्यश्च ॥
प्रतीकः, पुं, (प्रतीयते प्रत्येति वा इति । प्रति +
इ + अलोकादयश्चेति ईकन्प्रत्ययेन साधुः ।)
शकदेशः । अङ्गम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ ।
३६ । १ ।
“वि सानुना पृथिवी सप्त उर्वी पृथु प्रतीक
मर्धेधे अग्निः ॥”
“तथाग्निः पृथु विस्तीर्णं प्रतीकं पृथिव्या अव-
यवम् ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥) स्वाङ्गवाटा
निधौ यथा, कौर्म १५ अध्याये ।
“न स्वाङ्गनखवाटं वै कुर्यान्नाङ्गलिना पिबेत् ॥”
अपि च, लङ्गीचरित्रे ।
“स्वाङ्गे पीठे च वाटं हरति धनपतेः केशव-
स्यापि लङ्गीम् ॥”
प्रतिकूले, त्रि । इत्यमरः । ११ । ६ । ७० ॥ विलोमः ।
इति मेदिनी । के, ११२ ॥
प्रतीकारः, पुं, (प्रतिकरणमिति । प्रति + कृ +
घञ् । उपसर्गस्थिति पक्षे दीर्घः ।) कृतापकारस्य
प्रत्यपकारः । तत्पण्यायः । वैरशुद्धिः २ वैर-
निर्यातनम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ११० ॥
(यथा, देवीभागवते । ३ । २५ । ३ ।
“दर्शया तौ हतौ संख्ये नापराधो ममात्र वै ।
अवश्यम्भाविभावेषु प्रतीकारो न विद्यते ॥”)
चिकित्सा । इति शब्दमाला ॥

प्रतीची

प्रतीकाशः, पुं, (प्रतीकाशते इति । प्रति + काश्
+ घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) उपमा ।
इत्यमरः । २ । १० । ३८ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १५४ । ३२ ।
“अथ त्वां भगिनी रक्षः कथ्यमाणं मयासक्तम् ।
द्रष्टव्यमिदं प्रतीकाशं सिंहेनेव महाह्वयम् ॥”)
प्रतीक्षा, स्त्री, (प्रति + ईक्ष् + अङ् ।) प्रती-
क्षणम् । अपेक्षा । प्रतिपूर्वसंघातोर्भावे अप-
त्ययेन निवृत्तः ॥ (यथा महाभारते । ८ । ४० । ५२ ।
“मित्रप्रतीक्षया शन्य धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
अपवादतितिक्षाभिस्त्रिभिरतेर्हि क्षीवमि ॥”)
प्रतीक्ष्यः, त्रि, (प्रतीक्ष्यते इति । प्रति + ईक्ष् +
अण् ।) पूज्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥ (यथा,
रघौ । ५ । १४ ।
“भक्तिः प्रतीक्ष्येयुः कुलोचिता ते
पूर्वान् महाभाग ! तयातिशये ।
अतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः
त्वामर्थिभावादिति मे विधादः ॥”)
प्रतीक्षणीयः ॥ (यथा, माघे । २ । १०८ ।
“प्रतीक्ष्यं तत्प्रतीक्षायै प्रतिवृत्ते प्रतिश्रुतम् ॥”)
प्रतीची, स्त्री, (प्रतिदिनात् प्रतिदिनात् इत्यर्थः
अस्त्विति स्मर्यमिति । अश्नु गतिपूजनयोः +
“अस्त्विति दृष्ट्वा कस्माद्दृष्ट्वा कश्चिद्विदुः ॥”
३ । २ । ५६ । इति क्तिन् अन्तोपो दीर्घश्च ।
“उगितश्च ।” ४ । १ । ६ । इति डीप् ।) पश्चिम-
दिक् । इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥ (यथा, महा-
भारते । ४ । ४१ । १८ ।
“येनासौ यजयत् कृतस्त्वां प्रतीचीं दिशमाह्वये ।
कलापो ह्येष तस्यासोऽनुमादौ पुत्रस्य धीमतः ॥”
त्रि, पश्चिमाभिमुखी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । १६ ।
“विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्या
प्रतीची तन्नुकर्विषा वि भाति ।
विश्वं जीवं चरस बोधयन्ती
विश्वस्य वाचमविदन् मनयोः ॥”
“भुवना भुवनानि भूतजातान्यभिचक्ष्याभि-
प्रकाशय प्रकाशयन्ति कृत्वानन्तरं प्रतीचीं प्रत्य-
मुखी सती ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥ प्रति-
निवृत्तमुखी । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२४ । ७ ।
“अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गताः रगिव सनये
धनानाम् ॥”
“अभ्रातेव आह्वरितेव पुंसः पित्रादीन् प्रतीची
स्वकीयस्थानान् प्रतिनिवृत्तमुखी ।” इति तद्-
भाष्ये सायनः ॥)
प्रतीचीनं, त्रि, (प्रतीची भवम् । प्रत्यच् +
“विभाषाश्चरदिक् स्त्रियाम् ।” ५ । ४ । ८ । इति
खः । अलोपो दीर्घश्च ।) प्रत्यक् । प्रतीच्यां
भवः । इति क्षेमचन्द्रः । २ । ८२ ॥ (पराद-
मुखम् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५५ । ८ ।
“शूरस्यैव युध्यतो अन्तमस्य प्रतीचीनं दृष्ट्वे
विश्वमायत् ॥”
“विश्वं भूतजातं प्रतीचीनं परादमुखं दृष्ट्वे ।”
इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

प्रतीपं

प्रतीपः, जि, प्रतीपां भवः । प्रतीपीशब्दाद्वाच्य-
णाप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ पश्चिमदिग्जातः । (यथा,
महाभारते । २ । २० । १० ।

“रामटान् हारहृणां च प्रतीपाश्चैव ये नृपाः ।
तान् सर्वान् स्ववेशे चक्रे शासनादेव पाण्डवः ॥”

प्रतीपः, जि, (प्रतीपते स प्रत्येकमगाद्वेति । प्रति
+ इण् + कर्मणि कर्त्तरि वा क्तः ।) ख्यातः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ८ । १० ।

“प्राप्तां वसुमतीं प्रीतिं प्रतीतां हतविद्विषम् ।
उपस्थास्यसि कौशल्या दासीवत्त्वं कृता-
ञ्जलिः ॥”

सादरः । ज्ञातः । ज्ञष्टः । इति मेदिनी । ते,
१०५ ॥ (पुं, विश्वेदेवानामन्यतमः । यथा, महा-
भारते । १३ । ६१ । ३२ ।

“अनुकम्पा प्रतीतश्च प्रदातायां शुभांस्तथा ॥”

प्रतीतिः, स्त्री, (प्रति + इण् + भावे क्तिन् ।)
ज्ञानम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, भाषापरि-
च्छेदे । ११४ ।

“अयोध्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमुच्यते ।
अस्मात् पृथग्निर्नेति प्रतीतिर्हि विजयणा ॥”
ख्यातिः । आदरः । हर्षः । इति प्रतीतशब्दाद्य-
दर्शनात् ॥

प्रतीपं, जि, (प्रतिकूला आपो यस्मिन् । “अक्-
पूरब्धुः पथामानक्षे ।” ५ । ४ । ७४ । इति
अप्रत्ययः । “इत्यन्तरपसर्गभ्योऽप ईत् ॥” ६ । ३ ।
६३ । इति ईत् ।) प्रतिकूलम् । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । १०१ ॥ (यथा, भागवते । ३ । १ । १४ ।

“क एनमत्रोपलुहाव जिह्वं
दास्याः सुतं यद्वलनेव पुष्टः ।
तस्मिन् प्रतीपः परकृत्य आस्ते
निज्वास्थतामाशु पुराक्षुसानः ॥”

स्त्री, अर्थालङ्कारभेदः । तस्य लक्षणदि-
वाहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे उक्तम् । यथा,—
“प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।
निष्कलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥

क्रमेण उदाहरणं यथा,—
यत्प्रवेक्ष्यमानकान्तिलिले मयं तदिन्दोवरं
मेघेरन्तरितं प्रियं । तव सुखच्छायाशुकारी
शरीरे ।

येऽपि त्वद्गमनानुकूलगतयस्ते राजहंसा गता-
स्तत्तादृशविनोदमात्रमपि मे देवेन न चम्यते ॥
तद्वत् यदि सुदृता शशिकथा हा हेम सा
चेदुत्ति-
स्तचक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्तस्मै स्निग्धं का
सुधा ।

धिकन्दर्पधनुर्भूयो यदि च ते किंवा बहु भ्रमं
यत्तत् पुनस्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वधसः ॥
अत्र वक्तादिभिरेव अन्तर्दोषां शोभातिवह-
नान् तेषां निष्कलत्वम् ।

उक्ता चाद्यन्तं सुत्कर्तृमत्युत्तमस्य वस्तुनः ।
कल्पितेषूपमानत्वे प्रतीपं केचनूचरे ॥

२६६ प्रतीहा

यथा,—

अहमेव गुरुः सुदारुणाना-

मिति ह्यालाहल ! तात ! मासा इष्यः ।

ननु सन्ति भवाहशानि भूयो

भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥

अत्र प्रथमपादे उत्कर्षातिशय उक्तः । तदनुक्तौ
तु नायमलङ्कारः ॥”

प्रतीपः, पुं, चन्द्रवंशीय ऋत्तराजपुत्रः । शास्त्र-
राजपिता च । इति पुराणं शब्दरत्नावली च ॥
(यथा, महाभारते । १ । ६७ । २० ।

“प्रतीपः शास्त्रं पुत्रं यौवनम् ततोऽन्वशात् ॥”
एतस्य विवरणं तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥
प्रतीपदर्शिनी, स्त्री, (प्रतीपं प्रतिकूलं वामं वा
पश्यतीति । इण् + णिनिः । ङीप् ।) स्त्रीमा-
त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥

प्रतीरं, स्त्री, (प्रतीरयति जलगतिकर्मसमाप्तिं
नयतीति । प्र + तीर कर्मसमाप्ति + कः ।)
तटम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥

प्रतीवापः, पुं, (प्रत्युपते प्रत्युपते अथवा निधि-
यतेऽस्मिन्निति । प्रति + वप निधिकादौ + घञ् ।)
गलितस्य स्वर्गादिद्रव्यान्तरेणावच्छेदनम् । इति
खामी ॥ न्यसनम् । निःक्षेपणमिति यावत् ।
इति सुभूतिः ॥ उपदवः । इति सुकटः ॥

“आवापस्तु प्रतीवापो मारीरीतिरुपदवः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

इत्यातश्चनशब्दटीकायां भरतः । पानीयौषध-
विशेषः । यथा,—

“उषकादि प्रतीवापं पिबेत् संशमनाय वै ॥”

इति विदधित्तिकित्वायां चक्रपाणिदत्तः ॥

(यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४३ अध्याये ।
“मदनफलभञ्जकाद्यं वा पिप्यन्नादि प्रतीवापं
तच्छर्णी वा निम्बस्त्रिका कषाययोरन्यतरेण सप्त
पङ्कं कफजयाधिहरम् ॥”)

प्रतीवेशः, पुं, (प्रतिविश्यते इति । प्रति + विष् +
घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) प्रतिवेशः । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रतीवेशी, [नृ] स्त्री, (प्रतीवेशोऽस्यास्तीति ।
प्रतिवेश + “अत इतिटनौ ।” ५ । २ । ११५ ।
इति इतिः ।) प्रतिवेशी । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतीहारः, पुं, (प्रतिह्रियते अत्रेति । प्रति + ह्र +
घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) द्वारः । (प्रतिहर-
त्यनेनेति । करणे घञ् ।) द्वारपालः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६ ॥ तस्य लक्षणम् । यथा,—
“इक्ष्वाकाकारतन्त्रज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादी सदा दक्षः प्रतीहारः स उच्यते ॥”
इति नागवधसंग्रहः ॥

अपि च । मात्स्ये १८६ अध्यायः ।

“प्रांशुः सूरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
क्षिप्रग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥”

सन्धिविशेषः । यथा, हारावली ।

“मयास्थोपलतं पूर्वमेयचोपकरिष्यति ।

इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीहारः स उच्यते ॥”

प्रप्तं

प्रतीहारी, [नृ] जि, (प्रतिहरति स्वामिसमीपे
सर्वविषयमिति । प्रति + ह्र + णिनिः । उप-
सर्गस्य दीर्घः । यद्वा, प्रतीहारो रक्षणीयस्वना-
स्यास्तीति । इतिः ।) हारी । द्वारार्थकप्रती-
हारशब्दादर्थार्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रतीहारी, स्त्री, (प्रतीहारोऽस्या अस्तीति ।
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दाः स्मिता । इति
मेदिनी । रे, २८० ॥

प्रतीहासः, पुं, (प्रतिहृपो हासोऽस्य । उपसर्गस्य
दीर्घः ।) करवीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥

प्रतुदः, पुं, (प्रतुदतीति । प्र + तुद् + कः ।)
गृध्रादिः । आदिना श्येनः । कङ्कः । काकः ।
द्रोणकाकः । उल्कः । मयूरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अस्यमांसगुणाः ।

“लावाद्या विष्करो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला नृगाः ।
लघवः शीतमधुराः कषायाश्च हिता नृणाम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(यथा च चरके सूत्रस्थाने सप्तविंश्याध्याये ।
“शतपञ्चो भृङ्गराजः कोयली जीवलीयकः ।
कैरातः कोकिलोऽथ ह्यं गोपापत्रः प्रियात्मजः ॥
लडा लडागको वभ्रवट्टहा डिडिमानकः ।
जटी दुश्भवाकावलोऽष्टपङ्कजिङ्गकाः ॥
कपोतशुकशारङ्गश्चिरिटीककुयष्टिकाः ।
शारिकाकलविकृष्व चटकोऽङ्गारचूडकः ॥
पारावतः पाण्डविक इत्युक्ताः प्रतुदा दिजाः ॥”
यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“कपोतपारावतभृङ्गराजपरभृतकोयष्टिककुलिङ्ग-
गृध्रकुलिङ्गगोलीडकडिडिमानकशतपत्रकमा-
लनिन्दकभेदाशिशुकसारिकावलगुञ्जीगिरिशाल-
कालदूषकसुगृहीखल्लरीटकहारीतदातृष्टप्रभ-
तयः प्रतुदाः ॥”

प्रतोदः, पुं, (प्रतुदतेऽनेनेति । प्र + तुद् +
करणे घञ् ।) अन्धादिताडनदण्डः । चावुक्
इति भाषा । तत्पठ्यायः । प्राजनम् २ प्रवयणम् ३
तोत्रम् ४ तोदनम् ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ५४ । ८ ।

“प्रकालयेद्दिशः सर्वाः प्रतोदेनेव सारथिः ।
प्रत्यमित्राश्चैव दीप्ता जिहृक्षभैरतर्धम् ॥”

प्रतोली, स्त्री, (प्रतुल्यते परिमीयते इति । प्र +
तुल् परिमाणे + घञ् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
रथ्या । इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ८० । १८ ।

“बहुपांशुचयाच्चापि परिखापरिवारिताः ।
तत्रेन्द्रनीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः ॥”
अभ्यन्तरमार्गः । नाक् इति ख्याते । कुली इति
च ख्याते । हृदादिमध्यनिर्मिते पथीति साङ्गः ।
दुर्गनगरद्वारे इति केचित् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

प्रप्तं, जि, (प्रदीयते स्मिति । प्र + दा + क्तः ।
“अत्र उपसर्गात् तः ।” ७ । ४ । ४७ । इति
तादृशः ।) दत्तम् । इति सुखबोधयाक-
रणम् ॥

प्रत्यक्षं

प्रक्षः, त्रि, (प्र + "नक्ष पुराणे प्रात् ।" इति चकारात् ऋप् ।) पुरातनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ (यथा, भागवते । ५ । २० । ५ । "प्रक्षस्य विष्णो रूपं यत् सत्यस्यैस्य त्रक्षणः । अन्तस्य च त्वयोश्च सूर्यमात्मानमीमहि ॥")

प्रत्यक् [च] त्रि (प्रत्यक्षतीति । प्रति + अनच् + क्तिन् ।) पश्चिमदिक् । पश्चिमदेशः । (यथा, मनुः । २ । ११ । "हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राविनश्नादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः पक्षीर्षितः ॥")

पश्चिमकालः । इति मेदिनी । चे, १६ ॥ (य. प्रतीच्या दिशि प्रतीच्या दिशः प्रतीची दिवा एवं देशे काले च । "दिक्शब्देभ्यः सप्तमी-पञ्चमीपथमाभ्यो दिक्देशकालेष्वन्तातिः ।" ५ । ३ । २७ । इति अन्तातिः । "अक्षैर्लुक् ।" ५ । ३ । ३० । इति अन्तातिर्लुक् । "लुक् तद्धितलुकि ।" १ । २ । ४६ । इति लुक् । दिक्-देशकाले । इति मेदिनी । चे, १६ ॥ प्रति-लोमम् । यथा, भागवते । ४ । २२ । ३७ । "यः क्षेत्रवित्तपतया हृदि विष्वगाविः प्रत्यक् चकास्ति भगवांस्तमवेहि सोऽस्मि ॥" प्रतिज्ञूलम् । यथा, महाभारते । ५ । ८४ । ६ । "प्रथमं हर्मजानयः प्राप्नुस्वः सित्युत्तमाः । विपरीता दिशः सन्वा न प्राप्तायत किञ्चन ॥")

प्रत्यक्पुष्पी, स्त्री, (प्रत्यक्षि पर्णानि अस्याः । पाककर्णेति ङीष् ।) अपामार्गः । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ (अस्याः पर्णयो यथा, भाव-प्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे । "रक्तोऽथो वशिरो उत्तफलो धामार्गवोऽपि च । प्रत्यक्पुष्पौ केशपुष्पौ कथिता कपिपिप्पली ॥" द्रवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्णयो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । "द्रवन्ती सावरी चित्रा प्रत्यक्पुष्पैर्कपुष्पैरपि । चित्रोपचित्रान्यग्रीधो प्रत्यक्पुष्पैर्यखुकर्यपि ॥" प्रत्यक्पुष्पी, स्त्री, (प्रत्यक्षि पुष्पाण्यस्याः । पाक-कर्णेति ङीष् ।) अपामार्गः । इत्यमरः । २ । ८४ । ८६ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४३ । "प्रत्यक्पुष्पीसदापुष्पीनिम्बकषायाणामन्यतमेना-लोच मधुसैन्धवयुक्ता मात्रा पाययित्वा वामयेत् ॥" पर्ण्यायान्तरमस्याः । यथा, — "स्थलमज्ज्यपामार्गः प्रत्यक्पुष्पी मयूरकः । चारमध्यस्त्वधोवण्टा शिखरी खरमञ्जरी ॥" इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

प्रत्यक्श्रेणी, स्त्री, (प्रतीची श्रेणी यस्याः । समा-सान्त्वविधेरनित्यत्वात् न कप् ।) दन्तीवृत्तः । सूचिकपुष्पी । इत्यमरः । १ । ४ । ८८ ॥ (अस्याः पर्णयो यथा, — "प्रत्यक्श्रेणी द्रवन्ती च पुत्रश्रेण्याखुपर्णिका । वृषपुष्पाखुपर्णी च सूचिका काञ्चिपत्रिका ॥" इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

प्रत्यक्षं, त्रि, (प्रतिगतमस्ति इन्द्रियं यत्र । समासे अच् । यद्वा, प्रत्यक्षमस्यस्येति । अर्थं आदि-

प्रत्यक्षं

त्वान् अच् ।) इन्द्रियग्राह्यम् । तत्पर्यायः । ऐन्द्रियकम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥ (यथा, मञ्जुवैवर्ते । २ । १ । ५२ । "यत्पादपद्मखरदृष्टये चात्ममुद्भये । न च दृष्टश्च स्वप्नेऽपि प्रत्यक्षस्यापि का कथा ॥")

अनुभवविशेषः । तत् षड्विधम् । प्राणजम् १ । रासनम् २ । भावणम् ३ । चाक्षुषम् ४ । स्पर्श-नम् ५ । मानसम् ६ । निर्विकल्पकसविकल्पक-भेदेन प्रत्येकं द्विविधम् । निर्विकल्पकम् अतीन्द्रियम् । सविकल्पकं मनोग्राह्यम् । षड्विध-प्रत्यक्षे आश्रयस्य महत्त्वं कारणम् । इन्द्रियं करणम् । विषयेण सह इन्द्रियसन्निकर्षः । अस्य व्यापारः । यथा, भाषापरिच्छेदे । "प्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मतम् । प्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः । तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतः ॥ उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तदन्ति पृथक्त्वसंस्थे । विभागसंयोगपरापरत्व-क्षेत्रद्वयत्वं परिमाणयुक्तम् ॥

क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायच तादृशम् । यस्मात्ति चक्षुःसम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः ॥ उद्भूतस्यैवदृष्टं गोचरः सोऽपि च त्वत् । रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम् ॥ द्रव्याद्यक्षे त्वक्षो योगो मनसा ज्ञानकारणम् । मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः क्षतिः ॥ ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते । महत्त्वं षड्विधं चतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः ॥ (यथा, विद्वन्मोदतरङ्गिण्याम् । "देवानर्चय सचय प्रतिदिनं पुण्यानि जन्मा-न्तरे भोगाय प्रयतो महाक्रतुविधौ स्वर्गाय हिंसां कुरु । इत्थं वञ्चकवचनोत्पथगता बुद्धिस्तर्ह या-चिरा-दप्रत्यक्षपदार्थमाधरहितं पश्यान्मरोहत् ॥" य, अन्ति अन्ति प्रतीति वीक्षायां यथार्थत्वेन समासः । अन्त्यांराभिसुख्यमित्यर्थः । "लक्षणे-नाभिप्रती आभिसुखी ॥" २ । १ । १४ । इत्य-ययीभावः । "अययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ।" ५ । ४ । १०७ । इत्यत्र "प्रतिपरसमनुभ्यो-ऽन्त्याः ।" इति टच् । इन्द्रियलक्षणम् । अप-रोक्षम् । यथा, मनुः । ६ । ५२ । "फलस्वनभिसन्धाय क्षेत्रिणां बीजिनामथा । प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो बीजादयोनिर्गरीयसी ॥")

प्रत्यक्षदर्शनं, त्रि, (प्रत्यक्षं पश्यतीति । प्रत्यक्ष + दृश् + लुः । प्रत्यक्षं दर्शनं यस्येति वा ।) साक्षी । इति शब्दमाला ॥ (स्त्री, प्रत्यक्षं दर्श-नम् । यथा, महाभारते । ३ । ५७ । ३६ । "प्रत्यक्षदर्शनं यस्मै गतिश्चानुत्तमा शुभम् । नैवधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शशीपतिः ॥")

प्रत्यङ्गं

प्रत्यक्षवादी, [न्] पुं, (प्रत्यक्षमेव प्रमाणत्वेन वदतीति । वद् + णिनिः ।) बौद्धः । नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति तन्मतम् ॥ (प्रत्यक्षं वदति यस्तत्र, त्रि ॥)

प्रत्यक्षी, [न्] त्रि, (प्रत्यक्षमस्यस्येति । प्रत्यक्ष + इनिः ।) अक्षदृष्टार्थः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रत्यगाशापतिः, पुं, (प्रत्यगाशायाः पश्चिमस्या दिशः अधिपतिः ।) वरुणः । इति हज्जाशुधः ॥

प्रत्यगः, त्रि, (प्रतिगतमर्थं श्रेष्ठं प्रथमदर्शनं वास्येति ।) नूतनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ (यथा महाभारते । ८ । १८ । १८ । "दासीनां निष्ककच्छीनां मागधीनां शतं तथा । प्रत्यगवयसां दद्या यो मे ब्रूयाद्भनञ्जयम् ॥")

शोधितः । इति जटाधरः ॥ (पुं, उपरिचरस्य वसोः पुत्राणामन्यतमः । यथा, भागवते । ६ । २२ । ६ । "वसुस्तस्योपरिचरो ब्रह्मद्रव्यसुखास्ततः । कुशाब्जमनस्यप्रत्यगाक्षेदिपादाश्च चदिपाः ॥")

प्रत्यग्यः, पुं, (प्रतीक्षां रथ इव ।) अहिश्चक्र-देशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६ ॥

प्रत्यङ् [च] त्रि, (प्रत्यक्षतीति । प्रति + अनच् + क्तिन् ।) पश्चिमदिक् । पश्चिमदेशः । पश्चिम-कालः । प्रतिपूर्णाश्चधातोः कर्त्तरि विचप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शतपथ-ब्राह्मणे । १२ । ८ । २ । ३५ । "ऋतवः सर्वं पराश्वः सर्वं प्रत्यक्षः ॥" प्रतिगतः । अभिसुखः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५० । ५ । "प्रत्यङ्देवानां विशः प्रत्यङ्दुर्देवि मानुषान् । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्गं ॥" "हे सूर्यं त्वं देवानां विशो मरुतामकान् देवान् । मरुतो वे देवानां विश इति श्रुत्य-न्तरात् । तान् मरुतसंज्ञकान् देवान् प्रत्यङ्दु-र्देवि । तान् प्रतिगच्छद्दुर्देवं प्राप्नोषि । तेषा-मभिसुखं यथा भवति तथेत्यर्थः । तथा माधु-षान् मनुष्यान् प्रत्यङ्दुर्देवि । तेषां यथास्म-दभिसुखमेव सूर्य उदतीति मन्यन्ते । तथा विश्वं व्याप्तं स्वः स्वर्गं दृष्टे द्रष्टुं प्रत्यङ्दु-र्देवि । यथा स्वर्गोक्वासिनो जनाः सर्वेऽपि स्वस्वभिसुखेन सूर्यं पश्यन्तीति ।" इति तद्वाच्ये सायनः ॥ अन्तर्यामी । इति श्रीधर-स्वामी । यथा, भागवते । ६ । ६ । २० । "प्रत्यक्षमादिपुरुषसुपतस्युः समाहितः ॥")

प्रत्यङ्गं, स्त्री, (प्रतिगतमङ्गमिति ।) अवयव-विशेषः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् । "प्रत्यङ्गं कर्णनासाक्षिणिङ्गानि करादिकम् ॥" (यथा, रामायणे । २ । ७४ । १४ । "अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चापि जायते । तस्मात् प्रियतरो भातुः प्रिया एव तु बान्धवाः ॥" "अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदर-पृष्ठनाभिललाटनासाक्षिबुकवक्षिग्रीवा इत्येता एकैकाः । कर्णनेत्रनासाभूशङ्खसगणकक्षतन-दृषपार्श्वस्निग्धाबुवाङ्गुरप्रभृतयो हे हे विशति-

प्रत्यन्तः

रङ्गलयः । सोतांसि च मत्स्यमाणाणि । एव-
प्रत्यङ्गविभाग उक्तः ॥” इति सुश्रुते शरीर-
स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥ अप्रधानम् । यथा,
निरुक्ते । ७ । १ । ५ ।

“एक आत्मा बहुधा स्तूयते एकस्यात्मनोऽन्ये
देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्त्यपि ॥” अङ्गं अङ्गं प्रति ।
यथा, गीतगोविन्दे । ११ । ११ ।

“आन्तं नीलनिचोलचारुसुहृष्टां प्रत्यङ्गमालि-
ङ्गति ॥”

तथा च मनुः । ८ । २०८ ।

“यस्मिन् कर्मणि यास्तु स्युस्तताः प्रत्यङ्ग-
दक्षिणाः ।

स एव ता आदहीत भजेरन् सर्व एव वा ॥”

वृषविशेषे, पुं । यथा, महाभारते । १ । १२३५ ।

“महापुराणसम्भाषः प्रत्यङ्गः परश्चा श्रुतिः ।

एते चाख्ये च राजानः श्रुतश्रोत्र्य सहस्रशः ।

श्रूयन्तेऽयुतश्रुत्या संख्याताश्चैव पद्मशः ॥”

प्रत्यङ्गिरा, स्त्री, देवीविशेषः । तस्या ध्यानम् ।
यथा,—

“शुभोपरिसमासीनां रक्ताम्बरतनुच्छदाम् ।

सञ्जाभरणसंयुक्तां गुह्याहारविभूषिताम् ॥

षोडशाब्दाश्च युवतीं पीनोन्नतपयोधराम् ।

कपालकर्णिकादस्तां परमानन्दरूपिणीम् ।

वामदक्षिणयोगेन ध्यायेन्मन्त्रविदुत्तमाम् ॥”

इति प्रत्यङ्गिरास्तीक्ष्णान्तर्गतम् ॥

प्रत्यनीकः, पुं, (प्रतिगतः अनीकं युहमिति ।)
शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६२ ॥ (प्रति
पक्षः । विरोधी । यथा, महाभारते । ७ ।
१० । ३६ ।

“यस्य यन्ता हृषीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः ।

रथस्य तस्य कः संख्ये प्रत्यनीको भवेद्वयः ॥”

यथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“अतीवायतयामास्तु क्षपा येष्टुषु स्मृताः ।

तेषु तत्प्रत्यनीकाणां भुञ्जीतप्रातरं व तु ॥”

स्त्री, प्रतिपक्षसैम्यम् । यथा, भगवद्गीतायाम् ।

११ । ३२ ।

“ऋतेऽपि त्वी न भविष्यन्ति सर्वे

येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥”

अलङ्कारविशेषः । यदुक्तं काव्यप्रकाशे ।

“प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ।

या तदीयस्य तत्सुखे प्रत्यनीकं तद्व्यते ॥”

उदाहरणं यथा,—

“त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः

सा च सुन्दर ! भवत्यनुरक्ता ।

पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां

तापयत्यशुशयादिव कामः ॥”

प्रत्यन्तः, पुं, (प्रतिगतोऽन्तमिति ।) अत्याद्यः
क्रान्ताद्यर्थः । इति समासः ।) निष्कृद्देशः । इत्य-
मरः । २ । १ । ७ ॥ (प्रान्तदुर्गम् । यथा, रघुः ।
४ । २६ ।

“स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपाणिर्हरयान्वितः ।

षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥”

प्रत्ययः

“गुप्तौ मूलं स्वनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्राप्तदुर्गं च
येन सः ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥

तद्देशजाते, त्रि ॥ यथा, वराहसंहितायाम् ।
४ । २१ ।

“प्रत्यन्तान् कुरुषींश्च हन्त्युदपतिः परङ्गे कुजेना-
हते ॥”

मन्त्रिकृष्टे च त्रि ॥

प्रत्यन्तपर्वतः, पुं, (प्रत्यन्तः सन्निवृष्टः पर्वतः ।)

महापर्वतसमीपवर्तिचतुर्दपर्वतः । इत्यमरः ।

२ । ३ । ७ ॥

प्रत्यभियोगः, पुं, (प्रतिरूपोऽभियोगः ।) प्रत्यप-

राधः । यथा,—

“अभियोगमनिसीर्यं नैनं प्रत्यभियोजयेत् ।

अभियुक्तश्च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिं नयत् ॥”

“अभियुज्यत इति अभियोगोऽपराधस्तमभियोग-

मनिसीर्यमापद्यतेनमभियोज्यते न प्रत्यभियोज-

येदपराधेन न संयोजयेत् । यद्यपि प्रत्यभि-

स्कन्दनं प्रत्यभियोगरूपस्तथापि स्त्रापराधपरि-

हारात्मकत्वान्नस्य प्रतिषेधस्य विषयः । अतः

स्वाभियोगादुपमर्दनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायं

निषेधः ।” इति मिताक्षरा ॥

प्रत्यभिवादः, पुं, (प्रति + अभि + वद् + णिच् +

भाङ्गे घञ् ।) अभिवाद्यस्य गुरोराशीर्वाच-

नम् । इति गोय्योचन्द्रः ॥

प्रत्यभिवादनं, पुं, (प्रति + अभि + वद् + णिच् +

भावे ल्युट् ।) अभिवाद्यस्य गुरोराशीर्वाचनम् ।

इति गोय्योचन्द्रः ॥

प्रत्ययः, पुं, (प्रति + इण् + भावकरणादौ यथा-

यथं व्यच् ।) अधीनः । श्रपयः । ज्ञानम् ।

(यथा, गारुडे २३६ अध्याये ।

“जायतुस्त्वं स्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः ॥”

विश्वासः । (यथा, कुमारः । ४ । ४५ ।

“इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं

मन्दोचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।

तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधवन्द्युरना-

माश्रासयत् सुचरितार्थपदैर्वचोभिः ॥”

हेतुः । (यथा, रघुः । १० । ३ ।

“अतिष्ठत प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स चिरं वृषः ॥”

रन्ध्रम् । शब्दः । इत्यमरः । ३ । ३ । १४७ ॥

प्रथितत्वम् । आचारः । इति मेदिनी । ये, ८६ ॥

निश्चयः । (यथा, मनुः । ८ । २५३ ।

“यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।

साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥”

स्नातः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रकृत्युत्तरजायमानः ।

वोपदेवेनास्य त्यसंज्ञा कृता । प्रत्याययन्तीति

सुमिदृक्कृतिताः प्रत्ययाः । इति संक्षिप्तसार-

याकरणम् ॥ (यथा, रघुः । ११ । ५६ ।

“ना नराधिपसुता वृषात्मजे-

स्ते च ताभिरगमन् कृतार्थताम् ।

सोऽभवद्वरवधसमागमः

प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः ॥”

सहकारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रत्यय

प्रत्ययकारिणी, स्त्री, (प्रत्ययस्य विश्वासस्य
कारिणी ।) मुद्रा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मोहर इति पारस्यभाषा ॥

प्रत्ययितः, त्रि, (प्रत्ययो विश्वासः सञ्जातोऽस्येति ।

प्रत्यय + “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ॥”

५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) आप्तः । विश्वस्तः ।

इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥ (यथा, कथामरित-

सागरे । १५ । ६८ ।

“तत् श्रुत्वा यद्वज्रजाता सोऽथ प्रत्ययितान्

द्विजान् ॥”

प्रत्यर्थी, [न्] त्रि, (प्रतिशोधं प्रतिक्कूलं वा अर्थ-

यते इति । प्रति + अर्थ + णिनिः ।) शत्रुः ।

इत्यमरः । २ । ८ । ११ ॥ (यथा, साहित्य-

दर्पणे । ३ परिच्छेदे ।

“नेत्रे खञ्जनगञ्जने सरसिजप्रत्यर्थी पाणिद्वयं

वन्धोर्जी करिकुम्भविभ्रमकरोऽमृत्युमतिं

गच्छतः ॥”

पुं, प्रतिवादी । इति शब्दरत्नावली । (यथा,

मनुः । ८ । ७६ ।

“समाप्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थप्रत्यर्थिसन्निधौ ।

प्राड्विवाकोऽनुयुज्यते विधिनानेन सान्व

यन् ॥”

अर्थप्रतिपक्षः । यथा,—

“प्रत्यर्थिनोऽगमतो लेख्यं यथावेदितमर्थिना ।

समाभासतद्दर्शनामजात्यादिचिह्नितम् ॥”

“अर्थत इत्यर्थः साध्यः । सोऽस्यास्तीत्यर्थः ।

तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी ।” इति मिताक्षरा ॥

प्रत्यर्पितं, त्रि, (प्रति + ऋ + णिच् + क्तः ।) प्रति-

दत्तम् । यथा । “अर्थव्यवहारोऽपि एकस्मिन्

वत्सरे यत्संस्थाकं यददृश्यं यतो येन गृहीतं

प्रत्यर्पितमेति । पुनरन्यस्मिन् वत्सरे तददृश्यं

तत्संस्थाकं तसस्तेन गृहीतं ग्रान्यमानोऽपि

यदि दृष्ट्यात् सत्यं गृहीतं प्रत्यर्पितमेति वत्स-

रान्तरे गृहीतं प्रत्यर्पितश्च नास्मिन् वत्सरे

इत्युपयुज्यते ।” इति मिताक्षरा ॥

प्रत्यवसानं, स्त्री, (प्रति + अव + सो + ल्युट् ।)

भोजनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८७ ॥

(पथ्यायान्तरमस्य यथा,—

“जग्धिः प्रत्यवसानश्च भक्षणं भोजनाशने ॥”

इति वेदकरत्रमालायाम् ॥

प्रत्यवसितं, त्रि, (प्रति + अव + सो + क्तः ।) भक्षि-

तम् । इत्यमरः । ३ । २ । ११० ॥

प्रत्यवस्कन्दः, पुं, (प्रति + अव + स्कन्द + घञ् ।)

चतुर्विधोत्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः ॥

प्रत्यवस्कन्दनं, स्त्री, (प्रति + अव + स्कन्द + ल्युट् ।)

चतुर्विधोत्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः । यथा,—

“प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्त्वं गृहीतं प्रतिदत्तं

प्रतिगृह्यन्त्वमिति वा । यथाह नारदः ।

अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि

तन्तथा ।

प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

प्रत्यादे

अपि च ।
 “अर्थिनाभिहितो योरर्थः प्रत्यर्थो यदि तन्तथा ।
 प्रपद्य कारणं न्यायं प्रत्यवस्कन्दनं हि तन ॥”
 इति व्यवहारतत्त्वं ब्रह्मसूत्रवचनम् ॥
 प्रत्यवस्थाता, [ऋ] त्रि, (प्रतिपन्नतया अव-
 तिष्ठते इति । प्रति + अव + स्था + क्तृ ।)
 प्राचः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६२ ॥
 प्रत्यवायः, पुं, (प्रत्यवायते इति । प्रति + अव +
 वाय गतौ + घञ् ।) पश्यम् । दृग्दृष्टम् । यथा-
 “नयं केचिदुपातस्य दुरितस्य प्रचक्षते ।
 अनुपपत्तिं तथा चान्यं प्रत्यवायस्य मन्वते ॥”
 इत्येकादशीतन्त्रे आवाकवचनम् ॥
 प्रत्यवसा, [नृ] पुं, (प्रतिरूपः अवसा ।) गैरि-
 कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रत्यहं, अ, (अहः अहः प्रति । “नपुंसकादव्य-
 तरस्याम् ।” ५ । ४ । १०६ । इति टच् ।)
 प्रतिदिनम् । यथा कुमाग्रसम्भवे ।
 “गिरिशुपत्तचार प्रत्यहं सा मुकेशी ॥”
 प्रत्याकारः, पुं, (प्रतिरूपः खड्गेन सदृश आकारो
 यस्य ।) खड्गकोपः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
 ४४७ ॥ खाप् इति भाषा ॥
 प्रत्याख्यातः, त्रि, (प्रति + आ + ख्या + क्तः ।)
 दूरीकृतः । तत्पर्यायः । प्रत्यादिष्टः २ निरस्तः ३
 निराकृतः ४ निकृतः ५ विप्रकृतः ६ । इत्य-
 मरः । ३ । १ । १०॥ कश्चित् पुस्तके प्रत्यादिष्ट्यादि-
 ओकमेकमधिकं दृश्यते तत्राद्यचतुष्कं प्रत्या-
 दिष्टे । परचतुष्कं निरस्तं । इति तट्टीकासार-
 मुन्दरी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ८ ।
 “वीरणाहं तथानेन त्वया वापि यथास्मिन् ।
 प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥”)
 प्रत्याख्यानं, स्त्री, (प्रति + आ + ख्या + भावे
 ल्युट् ।) निराकरणम् । तत्पर्यायः । निर-
 सनम् २ प्रत्यादेशः ३ निराकृतिः ४ । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ३१ ॥ यथा, मार्कण्डेयः । ६१ । ७२ ।
 “प्रत्याख्यानार्हं नृणां त्वत्पपमवाप्सामि ॥”
 प्रत्यागमः, पुं, (प्रत्यागमनमिति । प्रति + आ +
 गम् + अच् ।) प्रत्यागमनम् । फिरे आसा इति
 भाषा ॥ यथा,
 “तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्रत्यागमेषु च ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ३६ । २४ ।
 “क्रमथं ब्रुहि विप्रेन्द्र ! अस्मिन् प्रत्यागमो हि
 वः ॥”)
 प्रत्यादिष्टः, त्रि, (प्रत्यादिष्यते स्मिति । प्रति +
 आ + दिष्ट + क्तः ।) प्रत्यादेशविशिष्टः । तत्-
 पर्यायः । निरस्तः २ प्रत्याख्यातः ३ निराकृतः ४
 निकृतः ५ विप्रकृतः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । १० ॥
 प्रत्यादेशः, पुं, (प्रत्यादेशनमिति । प्रति + आ +
 दिष्ट + घञ् ।) निराकरणम् । प्रत्याख्यानम् ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ३१ ॥ (यथा, मेघदूते । ६६ ।
 “प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभृविता-
 समु ॥”)

प्रत्यासा

प्रसङ्गनिवारणम् । इति कुल्लुकभट्टः ॥ यथा,
 मनुः । ८ । ३३४ ।
 “येन येन यथाङ्गेन स्त्रीनो वृष्य विचिष्टते ।
 तत्तदेव हन्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥”
 भक्तं प्रति देवानामादेशश्च ॥
 प्रत्याभानः, पुं, (प्रतिगतमाभानमीषन्-शब्दो
 यत्र ।) वातयाधिविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।
 “विमुक्तपार्श्वद्वयं तदेवामाश्रयोत्थितम् ।
 प्रत्याभानं विजानीयान् कफयाकुलितानिजम् ॥”
 विमुक्तपार्श्वद्वयं पार्श्वे द्वये विहाय जातं
 तदेवाभानम् । कफयाकुलितानिजं कफेनाव-
 रुहवातम् ॥ * ॥ अथ तस्य चिकित्सा ।
 “प्रत्याभाने समुत्पन्ने कुर्यात् वमनलङ्घने ।
 दीपनादि निवृत्तीत पूर्ववदस्तिकर्म च ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 प्रत्यालोढं, स्त्री, (प्रति + आ + लिङ् + क्तः ।)
 धन्विना पादसंस्थानविशेषः । तत्रोद्देश्यं वाम-
 पादपसारं दक्षिणपादसङ्कोचः । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ धन्विनामवस्थानविशेषः ।
 यथा,—
 “स्यात् प्रत्यालीढमालोढं समं पादं तथापरम् ।
 वैशाखं मण्डलक्षिति धन्विनां स्थानपञ्चकम् ॥
 स्याद्दक्षिणपादसङ्कोचात् वामपादपसारगुत् ।
 प्रत्यालीढमिति प्रोक्तमालोढं तद्विपर्ययात् ॥
 त्वयं पादयुगं यत्र समपादमुदाहृतम् ।
 धितस्थान्तरितं पादयुगं वैशाखमुच्यते ।
 मण्डलाकारपादाभ्यां मण्डलं स्थानमीरितम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा च यादवः ।
 “स्थानानि धन्विनां पथ तत्र वैशाखमस्मियाम् ।
 वितस्थान्तरगौ पादौ मण्डलं तोरणाकृतौ ॥
 समानौ स्यात् समपादमालोढं पदमग्रतः ।
 दक्षिणं वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्ययः ॥”)
 अशिते, त्रि । इति मेदिनी । टि, १२ ॥
 प्रत्याशा, स्त्री, (प्रति किञ्चित् वस्तु लक्ष्यीकृत्य
 आ समस्तान् अग्र्युतं आप्नोतीति । प्रति + आ +
 अश् + अच् । ततश्चाप् ।) आकाङ्क्षा । यथा,
 शान्तिशतके ।
 “मृदोन्वय मरौचिकासु पशुवन् प्रत्याशया
 धावति ॥”
 प्रत्यासन्नः, त्रि, (प्रति + आ + सद् + क्तः ।)
 निकटवर्ती । इति जटाधरः ॥ (यथा, प्रबोध-
 चन्द्रोदये २ अङ्के ।
 “आर्यः प्रत्यासन्नो महाराजः । तत्पशुदृग्म-
 नेन संभायतामार्थ्यम् ॥”)
 प्रत्यासरः, पुं, (प्रत्यास्रियते इति । प्रति + आ +
 स्र + क्तृ । “अदोरेप् ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।)
 सैन्यपटः । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रत्यासारः, पुं, (प्रत्यास्रियते इति । प्रति + आ +
 स्र + घञ् ।) यूहस्य पञ्चाङ्गागः । यूहस्य
 पञ्चाङ्गाङ्गान्तरम् । तत्पर्यायः । यूहपाण्डिः २ ।
 इत्यमरभरतौ ॥

प्रत्युत्था

प्रत्याहरणं, स्त्री, (प्रति + आ + हृ + भावे ल्युट् ।)
 प्रत्याहारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रत्याहारः, पुं, (प्रति + आ + हृ + भावे घञ् ।)
 स्वस्वविषयेभ्य इन्द्रियाकर्षणम् । तत्पर्यायः ।
 उपादानम् २ । इत्यमरः ॥ प्रत्याहरणम् ३ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ स च योगाङ्गविशेषः । यथा,
 “प्रत्याहारश्च तर्कश्च प्राणायामस्तथैकः ।
 समाधिधारणं ध्यानं षडङ्गो योगसंग्रहः ॥”
 इति तट्टीकायां भरतः ॥
 प्रत्याहारमाह ।
 “शब्दादिव्यतुरक्तानि निगृह्याणाणि योगविम ।
 कुर्याच्चित्तान्तकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥”
 इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः समाकृत्य स्थितो हि सः ।
 मनसा सह बुद्ध्या च प्रत्याहारेषु संस्थितः ॥”
 इति गारुड २४० अध्यायः ॥
 (यथा च पातञ्जले साधनपादे ।
 “यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-
 ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥” २६ ॥
 “स्वस्वविषयसंप्रयोगाभावे चित्तस्वरूपानुकार
 इन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥” ५४ ॥)
 अल्पेन बहूनां ग्रहणम् । यथा, अण् इति
 हानरेण सत्स्वरणां ग्रहणम् । इति भरतः ॥
 प्रतुक्तिः, स्त्री, (प्रतिवचनमिति । प्रति + वच् +
 भावे क्तिन् । प्रतिरूपा उत्तिरिति वा ।) प्रतु-
 त्तरम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रतुत, अ, (प्रति च उत च इति ह्रस्वः ।) वैप-
 रीत्यम् । यथा । बुधादिवाक्यं तु न नियामकं
 प्रमाणाभावात् प्रतुत फलश्रुतेर्गुणफलबोधक-
 मिति । इति निष्ठादितन्त्रे जन्माद्यभौप्रकरणम् ॥
 (यथा, मार्कण्डेयः । ६५ । २० ।
 “विहितकरणात् पुंभिरसङ्गः क्रियते तु यः ।
 संयमो मुक्तये मोक्षो प्रतुताधोगतिप्रदः ॥”)
 प्रतुतक्रमः, पुं, (प्रतुतक्रमणमिति । प्रति + उत् +
 क्रम् + घञ् ।) प्रधानप्रयोजनानुसृतप्रयो-
 जनानुष्ठानम् । तत्पर्यायः । प्रयोगार्थः २ ।
 इत्यमरः ॥ प्रकृतयोगः । इति केचित् । प्रकृत-
 युद्धार्थमुपक्रमः प्रयोगः तद्वाच्यः । इति केचित् ।
 प्रयोगो युद्धं तदभिधेय इति केचित् । प्रतुत-
 क्रमो युद्धार्थ इति भागुरिः । युद्धार्थं प्रथमा-
 क्रान्तिः । इत्यपरे । कर्म्मसारम्भे प्रथमयुक्तिः
 प्रयोगः । इत्यपरे ॥ इति भरतः ॥
 प्रतुतक्रान्तिः, स्त्री, (प्रति + उत् + क्रम् + क्तिन् ।)
 प्रतुतक्रमः । इत्यमरटीकायां चौरस्वामी ॥
 प्रतुततरं, स्त्री, (प्रतिरूपसुत्तरम् ।) उत्तरं प्रति
 उत्तरम् । यथा । ममेयं भूमिः क्रमागतत्वात्
 इति वादुक्ते ममेयं भूमिर्दशवर्षोपभृज्यमान-
 त्वात् इति प्रतुततरम् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 प्रत्युत्थानं, स्त्री, (प्रतुत्थीयते इति । प्रति + उत् +
 स्था + ल्युट् ।) अत्युत्थानम् । गात्रोत्थानम् ।
 यथा,—

प्रतूषः

“दीयन्तमन्त्रैस्तथापि प्रियया चोद्धवेन च ।
पूजितः परया भक्त्या प्रतूषत्यानासनादिभिः ॥”
इति श्रीभागवते । १० । ६६ । २० ॥
प्रतूषः, चि, (प्रति + उत् + पठ् + क्तः ।)
उत्पत्तिविशिष्टः । प्रतूषप्रत्ययपदधातोः कर्त्तरि
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
प्रतूषप्रत्ययः, चि, (प्रतूषप्रत्ययमिति ।) सन्त-
वृद्धयुक्तः । तत्प्रत्ययः । कुशाग्रयमितिः २
सन्तवृद्धौ ३ तत्कालधीः ४ । इति चैमचन्द्रः ॥
प्रतिभान्वितः । इति जटाधरः ॥ (यथा, —
“प्रतूषप्रत्ययमितिर्धौमान् यवसायी विशारदः ।
सत्यधर्मपरो यश्च स भिक्षुपाद उच्यते ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्यायः ॥)
प्रतूषमनीयं, स्त्री, (प्रति + उत् + गम् + अनी-
यर् ।) घौतांशुकद्वयम् । इति मेदिनी । ये, ११४ ॥
(यथा, कुमारः । ७ । ११ ।
“सा मङ्गलान्नविशुद्धगात्री
यद्गीतप्रतूषमनीयवच्छा ॥”
कचित् प्रतूषमनीयवच्छा इत्यपि पाठः ॥)
समुपन्यासयोग्ये पूजनार्थे च, चि । इति शब्द-
रत्नावली ॥
प्रतूषः, पुं, (प्रति + उत् + गम् + अच् ।) प्रतू-
ष्यान् । यथा, साहित्यदर्पणे तृतीयपार-
च्छदे । ७३ ।
“एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रतूषमाद्-
दूरतः ॥”
प्रतूषमनं, स्त्री, (प्रति + उत् + गम् + लुट् ।)
प्रतूष्यान् । (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये २ अङ्के ।
“आर्यः प्रत्यासन्नो महाराजः । तत्प्रतूषम-
नेन संभाषतामार्थ्यम् ॥”)
प्रतूषः, पुं, (प्रतोषति विनाशयति अन्वकार-
मिति । प्रति + उष् दाहे + “इगुपधश्चेति ।”
३ । १ । १३६ । इति कः ।) प्रतूषः । प्रातः ।
इत्यमरटीकायां मधुरेशः ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।
१ । २२२ ।
“प्रतूषे च स्वयम्भुवेत्य हारदेशस्थितोऽपि
विविधपौरुष्योत्सुकतया तामाहेति ॥”)
प्रतूषः, [स्] स्त्री, (प्रतोषति नाशयत्यन्वकार-
मिति । प्रति + उष् + “उष् कित् ।” उणा०
४ । २३३ । इति असिः । स च कित् ।)
प्रतूषः । इत्यमरः । १ । ४ । २ ॥ यथा, भरत-
धृतसूर्यशतके ।
“याति अस्ति पुरस्तादरुणकिसलये प्रतूषः-
पारिजातः ॥”
प्रतूषः, पुं, (प्रतूषति रुजति कासुकानिति ।
प्रति + उष् रोगे + कः ।) प्रभातम् । इत्य-
मरः । १ । ४ । २ ॥ (यथा, मेघदूते । ३३ ।
“दीर्घकुर्वन् पटुमदकलं कूलितं सारसानीं
प्रतूषेयु स्फुटितकमलामोदमैत्रिकषायः ॥”)
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ वसुभेदः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ५१ । ११ ।
“वसवोऽष्टौ समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम् ।

प्रथितिः

आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।
प्रतूषश्च प्रभावश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥”
प्रतूषः, [स्] स्त्री, (प्रति + उष् + असिः ।)
प्रभातम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । २२ ।
“प्रतूषश्च परास्ते तु जीर्णोऽन्ने च प्रकुप्यति ॥”)
प्रतूषः, पुं, (प्रतूषन्मिति । प्रति + उष् +
अच् ।) विघ्नः । इत्यमरः । ३ । २ । १६ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १६ । ५५ ।
“भर्तृभ्युत्थणादेव मया प्राप्तं महत् फलम् ।
सर्वकामफलवाप्राप्ता प्रतूषाः परिवर्तिताः ॥”)
प्रत्येकं, स्त्री, एकं एकं प्रति । यथा, कर्पूराख-
स्तोत्रे ।
“प्रत्येकं वा हयं वा त्रयमपि च परं बीज-
मत्यन्तगुह्यम् ॥”
(यथा च कुमारः । २ । ३१ ।
“एवं यदात्य भगवन्माहृतं नः परैः पदम् ।
प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ॥”)
प्रथ, क प्रत्यये । ख्यातौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-पर०-सक०-अक०-च सेट् ।) रेफयुक्तः ।
क, प्राथयति । इति दुर्गादासः ॥
प्रथ, म घ ड ख्यातौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आह्म०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । म, प्रथ-
यति । घ, प्रथा । ड, प्रथते गुणी प्रसिद्धः
स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
प्रथमः, चि, (प्रथते प्रसिद्धो भवतीति । प्रथ् +
“प्रथेरमच् ।” उणा० ५ । ६८ । इति अमच् ।)
प्रधानम् । (यथा, रघुः । १० । ६७ ।
“राम इत्यभिरामेण वपुषा तस्य चोदितः ।
नामधेयं गुरुत्वेकं जगत्प्रथममङ्गलम् ॥”)
आदिमः । तत्प्रत्ययः । आदिः २ पूर्वः ३
पौरुष्यः ४ आद्यः ५ । इत्यमरः ॥ अग्रिमः ६
इति जटाधरः ॥ प्राक् ७ । इत्यययवर्गं अमरः ॥
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । ११ । ५२ ।
“वात्स्यायनखिलांश्चितं त्याजयेत्प्रथमं नरः ॥”)
प्रथा, स्त्री, (प्रथ् + “विद्भिदादिभ्योऽड् ।” ३ । १०४ ।
इत्यड् । तलट्पा ।) ख्यातिः । इत्यमरः । ३ ।
२ । ६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १२ ।
“या प्रथममगमनेति सापि वाच्यप्रकाशने ॥”)
प्रथितः, चि, (प्रथ् + क्तः ।) ख्यातः । इत्यमरः ।
३ । १ । ६ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ७६ ।
“तेनावतीर्ये तुरगात् प्रथितान्वयेन
एतान्वयः स जलकुम्भनिघस्यदेहः ॥”
स्वारोचिषमनोः पुत्रे, पुं । यथा, हरिवंशे ।
७ । १४ ।
“हविषः सल्लितर्ज्योतिरापो मर्त्तिरयः स्मृतः ।
प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च ।
स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तान् महात्मनः ॥”)
प्रथितिः, स्त्री, (प्रथ् + “प्रथिप्रथिभ्यो नित् ।”
उणा० ४ । १८२ । इति तिः । स च नित् ।)
ख्यातिः । प्रथधातोर्भावे क्तप्रत्ययेन निष्पन्ना ।
इति आकरणम् ॥

प्रदक्षि

प्रथिमा, [न्] पुं, (एथोर्भावे । “एथ्वादिभ्य इम-
निष्ठा ।” ५ । १ । २२ । इति इमनिच् । “ऋतो-
ह्लादंलघोः ।” ६ । ४ । १६१ । इति रः । “टिः ।”
६ । ४ । १५५ । इति टेलोपः ।) एथोर्भावे ।
एथुलम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा,—
“प्रथिमानन्दधानेन घनेन जघनेन सा ॥”
इति भट्टिः । ४ । १७ ॥
चि, अतिशयेन एथुः । एथुशब्दादतिशयार्थं
इमन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति आकरणम् ॥
प्रथिमिनी, स्त्री, (प्रथिमास्यस्या इति । प्रथिमन्
+ “संज्ञायां मन्माभ्याम् ।” ५ । २ । १३७ ।
इति इनिः ।) प्रथिमयुक्तस्त्री । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥
प्रथिष्ठः, चि, अतिशयेन एथुः । (एथु + इष्टन् ।)
अतिष्ठत् । इति सुध्वोधाकारणम् ॥
प्रथुकः, पुं, एथुकः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
प्रदः, चि, प्रकर्षेण ददाति यः । (प्र + दा + कः ।)
प्रदाता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (कर्मण्युप-
पदे तु “प्रि दाञ्च ।” ३ । २ । ६ । इति कः ।
यथा, मनुः । ४ । २३० ।
“यानश्रयाप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ॥”)
प्रदक्षिणं, स्त्री, पुं, (प्रगतं दक्षिणमिति । “तिष्ठद्गु-
प्रभृतीनि च ।” २ । १ । १७ । इति समासः ।)
दक्षिणावर्त्तनं देवादिकमुद्दिश्य भ्रमणम् । यथा,
“एकं देवा रवौ सप्त त्रीणि कुर्याद्विनायकं ।
चत्वारि केषां कुर्यात् शिवं चाष्टप्रदक्षिणम् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥
सर्वदेवतातुष्टिप्रदक्षिणं यथा,
“प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः ।
दक्षिणं दर्शयन् पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ॥
सल्लिख्वा वेष्टयेत्ता देवाः प्रीतिः प्रजायते ।
स च प्रदक्षिणो ज्ञेयः सर्वदेवौघतुष्टिः ॥
सर्वान् कामान् समामाद्य पश्चान्नोत्तमवा-
प्रयात् ॥
मनसापि च यो दद्याद्देवे भक्त्या प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणाद्यमगृहे नरकाणि न पश्यति ॥”
इति कालिकापुराणे ७० अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । तन्त्रसारे ।
“दक्षिणादायवौ गत्वा दिशं तस्याश्च शान्भवौम् ।
ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्त्रिकोणवत् ॥
अर्हचक्रं महेशस्य पृष्ठतश्च समीरितम् ।
शिवप्रदक्षिणे मन्त्री अर्हचक्रक्रमेण तु ॥
सयासयक्रमेणैव सोमसूत्रं न लङ्घयेत् ॥”
सोमसूत्रं जलनिःसरणस्थानम् ।
“प्रसार्य दक्षिणं हस्तं स्वयं नम्रशिराः पुनः ।
दर्शयेद्दक्षिणं पार्श्वं मनसापि च दक्षिणः ॥
त्रिधा च वेष्टयेत् सम्यक् देवतायाः प्रदक्षिणम् ॥
एकहस्तप्रणामश्च एकं वापि प्रदक्षिणम् ।
अकाले दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥”
(समर्थ, चि । यथा, रामायणे । ३ । ४३ । ५१ ।
“प्रदक्षिणेनातिवसेन पक्षिणा
जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण ! ॥”

प्रदक्षि

“प्रदक्षिणेन समर्थेन।” इति तट्टीकायां रामा-
नुजः ॥

प्रदक्षिणा, स्त्री, (प्रगता दक्षिणमिति । “तिष्ठद्गु
प्रवृत्तीनि च । २ । १ । १७।” इति समासः ।)
प्रदक्षिणम् । यथा,—

अथ प्रदक्षिणा ।

“ततः प्रदक्षिणां कुर्याद्भक्त्या भगवतो हरेः ।
नामानि कौन्तेयन् शक्तौ ताञ्च साष्टाङ्गवन्द-
नाम् ॥”

प्रदक्षिणासङ्गा चोक्ता नारसिंहे ।

“एकी चण्डां रवेः सप्त तिस्रो दद्याद्दिनायके ।
ततः केशवे दद्यात् शिवे त्वङ्गप्रदक्षिणाम् ॥”

प्रदक्षिणामाहात्म्यं वाराहे ।

“प्रदक्षिणां ये कुर्वन्ति भक्तियुक्तेन चित्तसा ।
न ते यमपुरं यान्ति यान्ति पुण्यक्षतां गतिम् ॥

यस्मिन् प्रदक्षिणं कुर्यात् साष्टाङ्गकप्रणामकम् ।
दशान्वमेधस्य फलं प्राप्नुयाद्वाच संशयः ॥”

स्वाध्याये ज्ञानारदसंवादे ॥

“विष्णोर्विमानं यः कुर्यात् सलङ्गक्या प्रदक्षि-
णम् ।

अन्वमेधसस्य फलमाप्नोति मानवः ॥”

तत्रैव चातुर्मास्यमाहात्म्ये ।

“चतुर्वारं भूमौ भिक्षु जगत् सर्वं पराचरम् ।
क्रान्तं भवति विप्राग्र्य । ततोर्थगमनाधिकम् ॥”
तत्रैवात्म्ये ।

“प्रदक्षिणं तु यः कुर्याद्भक्तिं भक्त्या समन्वितः ।
हंसयुक्तविमानेन विष्णुलोकं स गच्छति ॥”

नारसिंहे ।

“प्रदक्षिणेन चैकेन देवदेवस्य मन्दरे ।

क्षतेन यत् फलं नृणां तच्छृणुष्व नृपात्मज ! ।
पृथ्वीप्रदक्षिणफलं यत्तत् प्राप्य हरिं व्रजेत् ॥”

अथ च ।

“एवं कृत्वा तु कृष्णस्य यः कुर्याद्भिप्रदक्षिणम् ।
सप्तद्वीपवर्तौ पुण्यं लभते तु पदे पदे ॥

पठन्नामसहस्रान् नामान्येवाथ कथनम् ॥”

भक्तिसुधीदये ।

“विष्णुं प्रदक्षिणीकुर्वन् यस्तत्रावर्तते पुनः ।

तदेवावर्तनं तस्य पुनर्नावर्तनं भवे ॥”

हृदयारदीये यमभगोरथसंवादे ।

“प्रदक्षिणत्रयं कुर्यात् यो विष्णोर्मनुष्येभ्यः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो रवेन्द्रत्वं समयुते ॥”

तत्रैव प्रदक्षिणमाहात्म्ये सुधर्मापाख्यानादम्भि ।

“भक्त्या कुर्वन्ति ये विष्णोः प्रदक्षिणचतुष्टयम् ।

तेऽपि यान्ति परं स्थानं सर्वलोकौत्तमोत्तमम् ॥

तत् स्थानं यत् सुधर्मस्य पूर्वसिन्धुः सप्रजन्मनि ।

लब्धप्रदक्षिणाभावात्सहासिहिरभूदिति ॥”

अथ प्रदक्षिणायां निषिद्धं विष्णुस्मृतौ ।

“एकहस्तप्रणामश्च एका चैव प्रदक्षिणा ।

अकाले दर्शनं विष्णोर्दक्षिणं पुण्यं पुरातनम् ॥”

अकाले भोजनादिसमये । किञ्च ।

“लण्यस्य पुरतो नैव ध्येयस्यैव प्रदक्षिणाम् ।

कुर्याद्भूमरिका रूपं वेत्तुस्वापादनीं प्रभौ ॥”

प्रदरः

तथा चोक्तम् ।

“प्रदक्षिणं न कर्त्तव्यं विसृज्यत्वाच्च कारणम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासं ८ विलासः ॥

प्रदत्तं, त्रि, (प्र + दा + क्तः ।) प्रकर्षणं दत्तम् ।

इति मुख्यबोधयाकरणम् ॥

प्रदरः, पुं, (प्र + दृ, विदारणे + “कृदोरप् ।”

३ । ३ । ५७ । इति भावादौ यथायथं अप् ।)

भङ्गः । बाणः । इत्यमरः ॥ विदारः । नारी-

रुग्भेदः । इति मेदिनी ॥ * ॥ अस्य नामान्तरं

अखग्दरम् । तत् फलितयोन्वा रक्तादिधातु-

चरणम् । अस्य निदानम् । यथा,—

“विषहमयाध्यक्षनादजीर्णादु

गर्भप्रपातादतिमैद्युनाच्च ।

यानाध्वश्रीकादतिकथेणाच्च

भाराभिघाताश्च यनाद्वा च ॥

अखग्दरं भवेत् सर्वं साङ्गमदं सवेदनम् ॥

तस्यातिवृद्धौ दौर्बल्यं श्रमो मूर्च्छा मदस्तृषा ।

दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्ना रोगाश्च वातजाः ॥”

स च चतुर्विधो यथा,—

“तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपाते-

श्चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति ॥”

श्लेष्मिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“आमं सपिच्छाप्रतिमं सपाण्डु-

प्रजाकृतोऽथप्रतिमं कफात् ॥”

पैतिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“सपीतनीलाभितरक्तसुणं

पित्तान्निष्ठं श्लेष्मैरपि पित्तात् ॥”

वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“रूक्षाणाम् केनिलमल्पमल्पं

वातान्निधानात् पिशितोदकाभम् ॥”

तस्य श्लेष्मैधिकस्य लक्षणम् ।

“सद्यौद्रसर्पिर्हरितालवर्णं

मण्डप्रकाशं कुण्ठं त्रिदोषात् ।

तच्चाप्यसाध्यं प्रवदन्ति तज्ज्ञा

न तत्र कुर्वन्ति भिक्षुं चिकित्साम् ॥”

इति माधवकरः ॥ * ॥

अस्यौषध यथा,—

“घृततुल्या रुदताद्या पीता क्षीरेण वै सहा ।

प्रदरं हरते रोगं नात्र काव्या विचारणा ॥”

इति गारुडं १८६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“दध्ना सौवर्चलाजालीमधूकं नीलसुतपलम् ।

पिबेत् क्षौद्रयुतं नारी वाताखग्दरशान्तये ॥

एषा प्रत्येकं माचङ्गयम् । सर्वमेकीकृत्य दध्ना

कर्षचतुष्टयेन पिष्ट्वा तत्र मायाटकं मधु निःक्षिप्य

पेयम् ॥ * ॥

“मधुकं कर्षमेकसु चतुष्कर्षं सितान्तथा ।

तच्छुल्लोदकसंनिधौ लोहिते प्रदरे पिबेत् ॥

वक्त्रा कङ्कतिलास्था या तस्या मूलसु चूर्बितम् ।

लोहिते प्रदरे खादेच्छकीरामधुसंयुतम् ॥ * ॥

सुचिस्थाने व्याघ्रनखा मूलसुतरदिग्भवम् ।

नीतसुतरफलसुतया कटिबद्धं हरिद्वक् ॥ * ॥

प्रदीपः

रसाञ्जनं तच्छुल्लकस्य मूलं

क्षौद्राश्वितं तच्छुल्लतोयपीतम् ।

अखग्दरं सर्वभवं निहन्ति

यासञ्च भागी सङ्ग नागरेण ॥ * ॥

अशोकवल्कलकाचप्रहतं दुग्धं सुशीतलम् ।

यथाबलं पिबेत् प्रातस्तीव्राखग्दरनाशनम् ॥”

अशोकवल्कलफलं क्षान्तिशुतपलसंमितं लवणेन

निष्काश्य श्लेष्म पलायककायेन सङ्ग क्षीरं

पलायकमितं विपचेत् तत्तु दुग्धावशेषं कनैद्यं

तन्मध्ये पलचतुष्टयमितं दुग्धं पेयं वङ्गिल्ला-

पेक्षया वा ॥ * ॥

“कुशमूलं समुद्रयुतं पेयं तच्छुल्लाम्बुना ।

एतत् पीत्वा अखग्दरं नारी प्रदरात् परिमुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य चिकित्सान्तरं यथा,—

“काकलातुकमूलं वा मूलं कापीसमेव वा ।

पाण्डुप्रदरशान्तये पिबेत्तच्छुल्लवारिणा ॥”

“कुशमूलं समुद्रयुतं पेयं तच्छुल्लाम्बुना ।

एतत् पीत्वा अखग्दरं नारी प्रदरात् परिमुच्यते ॥”

“प्रदरं हन्ति वलायामूलं दुग्धेन मधुयुतं पीतम् ॥”

“गुह्येन वदरीचूर्णं भोज्यमात्रं तथा पयः ।

पीत्वा लाक्षा च सद्यता पृथक्प्रदरनाशनाः ॥”

इति चक्रपाणिनिसंयज्ञेऽखग्दराधिकारे ॥

प्रदर्शितः, त्रि, (प्र + दृश् + क्तिप् + क्तः ।) आलो-

कितः । यथा,—

“क्रियावाचित्यमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः ।

प्रयोगतोऽन्वे मन्त्रया अनेकार्था हि धातवः ॥”

इति मुख्यबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

प्रदलः, पुं, (प्रकर्षणं दलति दालयतीत्यर्थः ।

प्र + दल् + अच् ।) बाणः । इति जटाधरः ॥

प्रदानं, स्त्री, (प्र + दा + भावे लुट् ।) दानम् ।

इति शब्दरत्नावली । प्रलददानञ्च । (यथा,

मनौ । ३ । २४० ।

“होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिधीयते ॥”

प्रदिक्, [प्र] स्त्री, (प्रगता दिग्भ्यः ।) विदिक् । इति

जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । १। १७७। ३८।

“ततो विधातमनसो जनाः सुहृदयपीडिताः ।

यद्वाणि संपरित्यज्य बभूवुः प्रदिशो दिशः ॥”

प्रलटा इक् । (यथा, हरिवंशे । १६३ । ८ ।

“प्रदिशो विदिशश्चैव शरधाराममावृताः ।

अन्धकारोक्तं योम दिनेशो नैव दृश्यते ॥”

प्रदिग्धं, स्त्री, (प्र + दिह् + कर्मणि क्तः ।)

मोक्षयज्ञभेदः । यथा, शब्दचक्रिकायाम् ।

“मांसं बहुघृतेभृष्टं सिद्धा चोष्णाम्बुना सुहृः ।

जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥”

तदेव घृततक्राणं प्रदिग्धं सञ्जिज्ञातकम् ॥”

त्रि, प्रलिप्तः । (रुक्षितः । यथा, रामायणे ।

५। ५ । २८ ।

“अयत्तरेखामिव चञ्चलेखां

पीयुषप्रदिग्धामिव हेमरेखाम् ॥”

प्रदीपः, पुं, (प्रकर्षणं दीपयति प्रकाशयति प्रदी-

प्यते इति वा । प्र + दीप् + क्तिप् वा + क्तः ।)

प्रदीपः

दीपः । इत्यमरः । २ । ७ । १६८ ॥ तत्पर्यायः ।
ज्जिह्वादीपकः २ कण्ठज्ज्वलनः ३ शिखातरुः ४
यजमणिः ५ ज्योत्स्नादण्डः ६ दशैश्वर्यः ७
दीपातिनकः ८ दीपास्यः ९ नयनोत्सवः १० ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघु । ५ । १७७ ।

“रूपं तदीजसि तदेव वीर्यं
तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणात् स्वादिभिर्दे कुमारः
प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥”)

दीपमाहात्म्यम् । यथा,—

“दीपेन लोकान् जयति दीपस्तीक्ष्णमयः स्फुटः ।
चतुर्भुजप्रदी दीपस्तस्माद्दीपं यजेत् प्रिये ! ॥”
सप्तप्रकारा दीपा यथा,—

“वृत्तप्रदीपः प्रथमस्ति ततोऽङ्गवस्ततः ।

सार्धपः फलनिर्यासजातो वा राजिकोद्भवः ॥

दधिज्ज्वालाज्ज्वलप्रदीपाः सप्त कीर्तिताः ॥”

तस्य पञ्चप्रकारा वर्तिका यथा,—

“पद्मवृत्तभवा हर्मगर्भवृत्तभवा यथा ।

सालजा वादरी वापि फलकोषोद्भवा यथा ॥

वर्तिका दीपज्ज्वलसु सदा पञ्चविधाः स्मृताः ॥”

दीपपञ्चाङ्गि यथा,—

“तेजसं दारवं लौहं मार्त्तिकां गारिकेज्जम् ।

तण्डुलज्ज्वलं वापि दीपपञ्चं प्रशस्यते ॥” * ॥

दीपवृत्ते दीपस्थापनं भूमौ तन्निधेयं यथा,—

“दीपवृत्ताच्च कर्त्तव्यास्तेजसाद्यैश्च भैरव ! ।

वृत्ते च दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥

सर्वसङ्गा वसुमती सहते न त्विरं इयम् ।

अकार्यपादघातश्च दीपतापमन्त्रेण च ॥

तस्माद्यथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा ।

दीपं दद्यान्महादेवे अन्येभ्योऽपि च भैरव ! ॥

कुर्वन्तं पृथिवीतापं यो दीपस्तु त्वेज्जमरः ।

स ताम्रतापं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः ॥ * ॥

सुवृत्तवर्तिः सज्जहः पात्रेभ्यो सुदर्शने ।

स्फुटायै वृत्तकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः ॥

लभ्यते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गजात् ।

न स दीप इति ख्यातो ह्योषवद्भिस्तु स श्रुतः ॥

नेत्राङ्गादकरः सर्वभूमितापविवर्जितः ।

सुशिखः शब्दरहितो निर्धूमो नातिद्विखकः ॥

दक्षिणावर्त्तवर्तिस्तु प्रदीपः श्रीविठ्ठले ।

दीपवृत्तस्थिते शुद्धस्तेनैव प्रपूरिते ॥

दक्षिणावर्त्तवर्त्तना तु चारुदीपः प्रदीपकः ।

उत्तमः प्रोच्यते पुनः । सर्वतुष्टिप्रदायकः ॥

वृक्षेण वर्जितो दीपो मध्यमः परिकीर्तितः ।

विह्वलः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्तितः ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ * ॥

कार्तिके तद्दानफलं यथा,—

“कार्तिके मासि यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।

आकाशे मण्डले वापि स चाक्षयफलं लभेत् ॥”

इति कर्मलोकचक्रम् ॥ * ॥

अपि च ।

“समभ्यर्च्य हरिं भक्त्या दीपं दत्त्वा दिवानिशम् ।

तत्र पापविमुक्त्या गरी याति दिवं ह्यम् ॥”

कण्ठपद्मे विप्रविष्टं तत्र पञ्च दिनानि तु ।

पुण्यानि तेषु यत्कृतमक्षयं सर्वकामिकम् ॥

एकादश्यां हरिसुहृद्व्य दीपं प्रज्वाल्य मृषिका ।

मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य परी गतिमवाप सा ॥

द्वादश्यां तस्मै रात्रिदीपस्तु ह्योध्य चौर्यतः ।

कारणात् परमं प्राप्नो लोकं विष्णोः सनातनम् ॥

त्रयोदश्यां त्रयोदश्यां दीपान् दत्त्वा परैः कृतान् ।

विश्या लीलावती भूत्वा जगाम स्वर्गमक्षयम् ॥

चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां पूजयित्वा जनार्दनम् ।

निर्भक्तिः परसंगत्या विष्णुलोकं जगाम सः ॥

गोपः कश्चिदमावास्यां पूजां दृष्ट्वा च शार्ङ्गिणः ।

सुदुर्लभं यत्वापालो राजराजेश्वरोऽभवत् ॥

तस्माद्दीपाः प्रदातव्या राजावस्तमिते रवौ ।

यद्देह्यु सर्वमोक्षेयं चेत्तेष्वायतनेषु च ॥

देवानाञ्चैव रथ्यासु षष्ठ्यानेषु सरःसु च ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

प्रदीपनः, पुं, (प्रदीपयतीति । प्र + दीप् + णिप् +

ल्युट् ।) स्थावरविषयः । इत्यमरः । १।८।१०० ॥

(अस्म्य पर्यायो यथा वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“काकोलो गरजः चूडो वल्लभाभः प्रदीपनः ।

श्रील्लिकेयो ब्रह्मपुत्रो विषं स्याद्गरलो विषः ॥”)

तस्य लक्षणम् यथा,—

“वर्णतो लोहितो यः स्यात् दीपिमान् दहन-

प्रभः ।

महादाहकरः पूर्णः कथितः स प्रदीपनः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रकाशकः, चि ॥

प्रदेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र + दिश् + “हज-

ञ्च ।” ३।३।२२३ । इति धञ् । “उप-

सर्गस्य घञामनुयं बहुलम् ।” ६।३।२२२ ।

इति पात्तिको दीर्घाभावः ।) देशमात्रम् ।

(यथा, हरिवंशे भविष्यपञ्चणि । ५ । ३६ ।

“गरुडादवकृत्याथ दीपिकादीपिते तदा ।

प्रदेशे पुण्डरीकाक्षो स्थितस्तत्सहस्रहामरैः ॥”)

तत्पर्यायः । आस्थानम् २ आस्था ३ भूः ४

अवकाशः ५ स्थितिः ६ पदम् ७ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ तर्जयङ्गुष्ठसंमितः । भित्तिः । इति

मेदिनी । शी, २५ । संज्ञा । इति निरुक्तम् ।

१ । ४ । २ ॥ तत्तुक्तिप्रकारविशेषः । यथा,—

“प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः । यथा

देवदत्तस्यानेन शल्यमुद्धृतं तस्माद्यज्ञदत्तस्याप्यय

मेवोद्धरिष्यतीति ।” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्ठितमे-

२ध्याये सुश्रुतेशोक्तम् ॥)

प्रदेशनः, स्त्री, (प्रदिश्यते अनेनेति । प्र + दिश् +

करणे ल्युट् ।) वृषादेरुपटौकनम् । भेटौ इति

ख्यातम् । तत्पर्यायः । प्राभृतम् २ उपायनम् ३

उपयाहम् ४ उपहारः ५ उपदा ६ । इत्यमरः ।

२ । ८ । २७ ॥ केचित्तु देवताभ्यो भक्त्या मित्रा-

दिभ्यश्च प्रीत्या यत् प्रशस्तं लङ्कुकादि दीयते

तत् इत्याहुः । केचित् प्राभृतादि इयं अह्वया

देवताभ्यामणराजादिभ्यो यहीयते तत्र । उपा-

यनादि चतुष्कं तुभ्यमिदं दीयते त्वयेतत् मम

प्रदुम्नः

कार्यं साधनीयमिति यहीयते धुनी इति स्यात्
इत्याहुः । किन्तु षट्कमेकार्थमेवमिति दृष्टव्यः ।
उपायनसुपयाह्यं प्राभृतश्चोपदा स्तिद्याभित्य-

भरमाला । इति भरतः ॥
प्रदेशनी, स्त्री, (प्रदिश्यते अनेनेति । प्र + दिश् +

करणे ल्युट् ।) तर्जनी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रदेशिनी, स्त्री, (प्रदिश्यतीति । प्र + दिश् +

णिनिः ङीप् ।) तर्जनी । इत्यमरः । २।६।८२ ॥

(यथा, महाभारते । १ । ८३ । १६ ।

“तद्दशयन् प्रदेशिनी तमेव वृषसत्तमम् ।

शस्मिष्ठा मातरश्चैव तथा चतुश्च दारकाः ॥”

“स्वेरङ्गलेः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिनी ह्यङ्गुलायते ।

प्रदेशित्यास्तु मध्यमानामिका कनिष्ठिका यथो-

त्तरं पञ्चमभागहोना ।” इति सुश्रुते सूत्र

स्थाने ३५ अध्याये ॥)

प्रदेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र + दिश् केषनं +

घञ् ।) प्रलेपः । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, सुश्रुत

सूत्रस्थाने । १३ अध्याये ।

“इन्द्रवज्रादिदग्धेऽपि जीवति प्रतिकारयेत् ।

ज्जिह्वाभ्यङ्गपरीषेकेः प्रदेशे च तथा भिषक् ॥”

यथा च “प्रदेशो वातश्लेष्मप्रशमनः सन्धानः

शोधनो रोपणः शोफवेदनापथश्च तस्योपयोगः

क्षताक्षतेषु ।” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २४।२५-

२ध्याये ॥ अङ्गनविशेषः । तद्यथा —

“सूदः स्रुपौदन दद्यात् प्रदेशाच्च सुसंस्कृतात् ॥”

इति च तत्र सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥)

प्रदीपः, पुं, (दीपो रात्रिः । भारम्भो दीपाया

इति प्रादिसमासः । प्रक्रान्ता दीपो रात्रि-

रजेति वा ।) रजनीमुखम् । इत्यमरः । १।१६।६ ॥

तत्तु रात्रेः प्रथमदण्डचतुष्टयम् । यथा,—

“प्रदीपोऽस्तमयाद्दृष्टं घटिकाद्वयमिष्यते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा, कुमारः । ५ । ४४ ।

“वद प्रदीपे स्फुटचन्द्रतारका

विभावरी यद्युत्तराय कल्पते ॥”)

दीपः । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रकृष्टो दीपो

यस्येति । दुष्टे, त्रि । यथा, माघे । ३ । ८८ ।

“ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिदुमादयः ।

तमः स्वभावास्तेऽप्येनं प्रदीपमनुयायिनः ॥”

“ये चान्ये कालयवनशाल्वरुक्मिदुमादयो

राजानस्तमः स्वभावाः तमोगुणात्मकाः अतएव

तेऽपि प्रदीपं प्रकृष्टदीपम् । प्रदीपो दुष्टरात्रांशा

विति वैजयन्ती । तामसमेवेन चैवमनुयायिनः

अनुयास्यन्ति सादृश्यादिति भावः ॥” इति

तट्टीकायां मत्तिनाथः ॥)

प्रदु, स्त्री, प्रकृष्टा द्यौः स्वर्गो यस्मात् तत् । पुण्यम् ।

इति सुम्भोधटीकायां दुर्गादासः ॥

प्रदुम्नः, पुं, (प्रकृष्टं दुम्नं बलं यस्य ।) कन्दर्पः ।

इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥ स वासुदेवस्य चतु

र्थांशः । यथा,—

“एकदशं चतुष्पादं चतुर्धा पुनरक्षुतः ।

विभेद वासुदेवोऽर्धो प्रदुम्नो हरिरक्षयः ॥

प्रधानं

लण्हेपायनो यासो विष्णुर्नारायणः स्वयम् ।
अपां तरतमाः पूर्वं स्वेच्छया ह्यभवद्भरिः ॥”
इति कौर्म ४८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“अनिरुद्धः स्वयं ब्रह्मा प्रदुम्नः काम एव च ।
बलदेवः स्वयं शेषः लण्णश्च प्रकृतः परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११६ अध्यायः ॥
(नङ्गलागर्भजातो मनोरपत्यभेदः । यथा, भाग-
वते । ४ । १३ । १५ । १६ ।

“मनोरस्तु मद्दिधी विरजान् नङ्गला सुतान् ।
पुत्रं कृतं स्तुतं दुष्टं सत्यवन्तं स्तुतं व्रतम् ॥
अमिष्टोममनीरात्रं प्रदुम्नं शिवसुलभकम् ॥”
प्रद्योतः, पुं, (प्रद्योतयति ।) रश्मिः । इति
हलायुधः ॥ (यत्नभेदः । यथा, महाभारते ।
२ । १० । १५ ।

“कथोरको गच्छकण्डुः प्रद्योतश्च महाबलः ॥”
प्रद्योतनः, पुं, (प्रद्योतयति । प्र + द्यु + “अनु-
दात्तेतश्च हलादेः ।” ३।२।४६ । इति युच् ।)
स्वयः । इति हलायुधः ॥ (भावे ल्युट् ।) दुतौ,
कौ ॥

प्रदावः, पुं, (प्र + दा + “प्रे इस्तुसुवः ।” ३।३।२७ ।
इति घञ् ।) पलायनम् । इत्यमरः । २ ।
८ । १११ ॥

प्रधनं, कौ, (प्र + धा + “कृपट्टजि
मन्दिनिधावः क्युः ।” उणा० २ । ८२ । इति
बाहुलकात् क्युः आतो लोपश्च ।) युद्धम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । १२३ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ४ । ७ । ५३ ।

“वेरं भवति वित्तार्थं दारार्थं वा परस्परम् ।
उपगारहितौ कक्षात् चक्रतुः प्रधनं महत् ॥”
दारणम् । इति मेदिनी । ने, ८३ ॥ (प्रकृष्टं
धनमस्येति विग्रहे प्रभूतधनविशिष्टे, चि ॥

प्रधानं, कौ, (प्रधत्ते सत्यमात्मनोति । प्र + धा +
युच् ।) प्रकृतः । (यथा, विष्णुपुराणे । १।१।२ ।

“सदत्तरं ब्रह्म य ईश्वरः पुमान्
गुणोर्मिस्तद्विस्थितिकालसंलयः ।
प्रधानबुद्ध्यादिजन्य प्रपञ्चसः
स नोऽस्तु विष्णुर्गतिभूतिमुक्तिदः ॥”
महामात्रः । (यथा, मनुः । ७ । २०२ ।
“प्रमाणानि च कुर्वन्ति तेषां धर्मान् यथो-
दितान् ।

रत्रेख पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥”
प्रप्रत्तेननास्तिन् वा । प्र + धा + ल्युट् ।)
परमात्मा । बुद्धिः । चि, प्रशस्तम् । तत्पर्यायः ।
प्रसुखम् २ प्रवेकम् ३ अनुत्तमम् ४ उत्तमम् ५
सुखम् ६ धर्मम् ७ वरेण्यम् ८ प्रवर्द्धम् ९
अनवरुद्धम् १० परार्द्धम् ११ अग्रम् १२ प्राग-
ह्वरम् १३ प्रग्रम् १४ अग्रम् १५ अग्रोयम् १६
अग्रिमम् १७ । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा,
मनुः । ६ । १२२ ।

“उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।
पित्रा प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मण तं भजेत् ॥”

प्रधानः, पुं, (प्रधत्ते इति । प्र + धा + ल्युट् ।)
महामात्रः । सेनापत्यादिः । महामात्रः
प्रधानः स्यादिति पुंस्काण्डे बोधालितः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (राजर्षिभेदः । यथा,
महाभारते । १२ । २३० । १८१ ।

“प्रधानो नाम राजा च यत्नं ते श्रोत्रमागतः ।
कुले तस्य ससुत्पन्ना सुलभां नाम विद्धि माम् ॥”

प्रधिः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप-
भर्गं धोः किः ।” ३ । ३ । ६२ । इति किः ।)
नेमिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ५१ । ५८ ।

“मन्यं पर्यायधर्मार्थं कालस्यात्मन्तगामिनः ।
चक्रे प्रधिरिवासक्तो नास्य शक्यं पलायितुम् ॥”

प्रधीः, चि, (प्रकृष्टा धीर्बुद्धिर्यस्य ।) प्रकृष्टबुद्धि-
युक्तः । (प्रकृष्टा धीः ।) प्रकृष्टबुद्धौ, कौ । इति
सुभबोधयाकरणम् ॥

प्रधूपिता, कौ, (प्रकर्षण धूपिता ।) क्षोभिता ।
स्वयंगन्तव्यदिक् । इति मेदिनी । ते, २०७ ॥
प्रकर्षण तमे दीप्ति च चि ॥

प्रनष्टः, चि, (प्र + नष्ट् + क्तः ।) प्रकर्षण नाश-
युक्तः ।

“कश्चिदज्ञानमस्मत्तः प्रनष्टस्ते धनञ्जय ।”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥

प्रनिघातनं, कौ, (प्र + नि + हन् + गिच् + भावे
लृच् ।) प्रनिघातनम् । वधः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रपञ्चः, पुं, (प्रपञ्चते इति । प्र + पञ्च यत्कीकरणे
+ घञ् ।) विपण्यासः । विस्तरः । इत्यमरः ॥

“विपण्यासो वेपरीत्य भूमौ वा मायेति स्वामी ॥”
इति भरतः ॥ सञ्चयः । प्रतारणम् । इति
मेदिनी । ने, १५ ॥ संसारः । यथा,—

“पादुकापञ्चकस्रोत्रं पञ्चवक्त्रादिनिर्गतम् ।
यद्वास्त्रायकलोपेतं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥”
इति गुरुपादुकाष्टोत्रम् ॥

प्रपञ्चितं, चि, (प्रपञ्चते स्मिति । प्र + पञ्च +
क्तः ।) विस्तृतम् । भगवत्कृतम् । यथा,—

“आत्मानमेवात्मनया विज्ञानतां
तेनैव ज्ञातं निखिलं प्रपञ्चितम् ।
ज्ञानेन भूयोऽपि च तत् प्रलीयते
रज्ज्वाभेर्भोगमभवो यथा ॥”
इति श्रीभागवते । १० । १४ । २५ ॥

प्रपथः, चि, (प्रकृष्टः पथ्या यत्र ।) शिथिलः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ (प्रकृष्टः पथ्या इति प्रादि-
समासः । प्रकृष्टमार्गः । यथा ऋग्वेदे ।
१० । १७ । ४ ।

“आयुर्विद्यायुः परिपासति त्वा
पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ॥”
प्रपथ्या, कौ, (प्रकृष्टा पथ्येति प्रादिसमासः ।)
हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हरीतकी-
शब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

प्रपदं, कौ, (प्रारब्धं प्रगतं वा पदमिति प्रादि-
समासः ।) पादायम् । इत्यमरः । २ । ६।७१ ॥
(यथा, मग्नौ । ६ । २२ ।

प्रपायी

“भूमौ विपरिवर्तत तिलेदुवा प्रपदैर्दिनम् ।
स्थानासनाभ्यां विहरेत् सवनेषूपयत्नपः ॥”

प्रपन्नः, चि, (प्रपद्यते स्मिति । प्र + पद् + क्तः ।)
शरणागतः । यथा,—

“गोविन्दं पुरुषरीकाक्षमनन्तमनमययम् ।
केशवश्च प्रपन्नोऽस्मि किमो नृत्तुः करिष्यति ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे नृत्तुजयौ नाम ७ अध्यायः ॥

प्रपन्नाङ्गः, पुं (प्रपन्नं अकति भूषयतीति । प्रपन्न +
अल् + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।
ङलयोरेक्यम् ।) प्रपन्नाङ्गः । चक्रमर्द्दकः ।
इति रत्नमाला ॥ (वृत्तिरस्य चक्रमर्द्दकश्च
ज्ञेया ॥)

प्रपा, कौ, (प्रकर्षण पिबन्त्यस्यामिति । प्र + पा +
“आतस्योपसर्गः ।” ३ । ३ । १०६ । इत्यङ् ।
घञर्थे को वा ।) पानीयशालिका । इत्यमरः ।
२ । २ । ७ ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३१६ ।

“यस्मि रज्जुं घटं कृपाहरेद्विन्द्याच यः प्रपाम् ।
स दण्डं प्राप्नुयात्मात्रं तच्च तस्मिन् समाहरेत् ॥”

यज्ञशाला । यथा, रामायणे । १ । ७३ । २० ।
“विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दश्च धार्मिकम् ।
प्रपामध्ये तु विधिवद्देवं कृत्वा महातपाः ॥”

“प्रपामध्ये यज्ञशालामध्ये इति कतकः ॥” इति
तट्टीकायां रामातुलः ॥)

प्रपाणिः, पुं, (प्रकृष्टः पाणिः । प्रादिसमासः ।)
करस्याधोदेशः । पाणितलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विषयोऽस्य यथा, “पञ्चदशाङ्गुलौ
प्रपाणौ ॥” इति चरकै विमानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

प्रपातः, पुं, (प्रपतत्यस्मादिति । प्र + पत + “अक-
र्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।” ३ । ३ । १६ ।
इति घञ् ।) निरवलम्बनपञ्चतादिपार्श्वम् ।
आरङ्गि इति ख्यातम् । यस्मात् पतने अव-
स्थानक्रियाविशेषो नास्ति । तत्पर्यायः ।
अतटः २ भृगुः ३ । इत्यमरः । २ । ३ । ४ ॥
(यथा, देवीभागवते । ४ । ७ । ४६ ।

“मधु पश्यति मृदात्मा प्रपातं नैव पश्यति ।
करोति निन्दितं कर्मे नरकात् न विभेति च ॥”

निर्भरः । इति मेदिनी । ते, १२७ ॥ (भावे
घञ् ।) अव्यवस्कन्दः । कूलम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (उज्ज्वलगतिविशेषः । यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । ५७ । “अहं सन्यातादिकानष्टा-
बुद्धीनगतिविशेषान् वेद्मि । उक्तञ्च ।
सन्यातश्च प्रपातश्च महापातं निपातनम् ।
चक्रं तिथेक् तथा चोद्धममं लघुसंज्ञकम् ॥”
प्रपातनम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ।
४० अध्याये ।

“तत्तु नखं देयं वाताभिभूते शिरसि हन्तकेश-
श्चमृप्रपातदारुणकण्ठशूलकण्ठचूडतिमिरस्त्रो-
पघातनासारोगस्य शीघ्रापवाहुकाकालज-
बलीपलितप्रादुर्भावादरुणप्रवाधेयु इति ॥”

प्रपायी, [न] चि, (प्रपिबतीति । प्र + पा +
णिनिः ।) पानकर्त्ता । रक्षककर्त्ता । इति
सुभबोधयाकरणम् ॥

प्रपौण्ड

प्रपावनं, स्त्री, (प्रपेव कामपूरकं वनम् । यद्वा, प्रकर्षेण पावयतीति । पू + णिप् + कर्त्तरि लुः ।) वनभेदः । कामारण्यम् । इति शब्द-
माला ॥

प्रपितामहः, पुं, (प्रकर्षेण पितामहः पितामह-
स्यापि पिता ।) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०१ । २२ ।

“तद्विभेदं तदन्तःस्थो भगवान् प्रपितामहः ।

पद्मयोनिः स्वयं ब्रह्मा यः स्रष्टा जगतां प्रभुः ॥”)

पितामहपिता । इत्यमरः । २ । ६ । २३ ॥

(यथा, मनु । ३ । २२१ ।

“पिता यस्तु वृत्तः स्यात्स्त्रीवेदापि पितामहः ।

पितुः स नाम संकीर्त्तयतीत्यपि पितामहम् ॥”)

प्रपितामही, स्त्री, (प्रपितामह + स्त्रियां डीष् ।)

प्रपितामहपत्नी । यथा,—

“स्नेहभर्ता सह आहुं माता भुङ्क्ते स्वधामयम् ।

पितामही च स्नेनेव स्नेनेव प्रपितामही ॥”

इति दायभागः ॥

प्रपुनाङ्, पुं, (पुमांसं नाडयतीति । नङ् + ञिप् +

अच् ।) प्रपुनाङ्, पुमाङ्, इति प्रादिसमासः ।

पृथोदरादित्वात् साधुः ।) प्रपुनाङ् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (अस्य शाकगुणा यथा,—

“कषापहं शाकसक्तं वन्यप्रपुनाङ्गुयोः ।

रुचं लघु च शीतञ्च वातपित्तप्रकोपघ्नम् ॥”

इति सुश्रुते छत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

प्रपुनाङ्, पुं, (प्रपुनाङ् । पृथोदरादित्वात् ह्रस्वः ।)

प्रपुनाङ् । इत्यमरभरतौ ॥

प्रपुनाटः, पुं, (पुमांसं नाटयतीति । नट् + णिप् +

अच् ।) प्रपुनाटः पुनाट इति प्रादिसमासः ।)

चक्रमर्हः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रपुनाङ्, पुं, (पुमांसं नाडयतीति । नङ् + अण् ।

प्रपुनाङ्, पुनाङ् इति प्रादिसमासः ।) चक्र-
मर्हकः । चाक्रन्द्या इति भाषा । इत्यमरः ।

२ । ४ । १४७ ॥ (विष्टतिरस्य चक्रमर्हकशब्दे

ज्ञेया ॥)

प्रपुनालः, पुं, (प्रपुनाङ् । इत्यलत्वम् ।) प्रपु-
नाङ् । इति भरतद्विक्रमकोषः ॥

प्रुदिका, स्त्री, (प्रपूर्यते कण्टकेरिति । प्र + पूर

+ कर्मणि चण् । स्वार्थे कन् । यद्वा, प्रपूरय-
तीति । प्र + पूर + ण्वल् । टाप् । कापि अत

इत्वम् ।) कण्टकादौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पौण्डरीकं, स्त्री, (पुण्डरीक + स्वार्थे अण् । प्रलटं

पौण्डरीकस्यैव पुण्यं यस्य ।) हस्तिनां मनुष्याणाञ्च

चक्षुष्यः सुद्विष्टपः । शालपत्रोपपन्नस्तुल्यपत्रः ।

पुण्डरिया स्यातः । इत्यमरभरतौ ॥ तत्पर्यायः ।

चक्षुष्यम् २ शीतम् ३ श्रीपुष्पम् ४ पुण्डरी ५ ।

इति रत्नमाला ॥ पुण्डर्यम् ६ पुण्डरीयकम् ७

पौण्डरीयम् ८ सुपुष्पम् ९ सागुजम् १० अगु-
जम् ११ ॥ (यथा, सुश्रुते छत्रस्थाने १६ अध्याये ।

“प्रपौण्डरीकं मधुकं समङ्गा धवमेव च ।

तेजमेभिश्च सन्धकं शृङ्ग ककुमतः क्रियाम् ॥”

अस्य गुणाः । चक्षुर्हितत्वम् । मधुरत्वम् ।

प्रबलः

तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तरक्तवर्णवृ-
दादृष्टानां शिखरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“पौण्डर्यं मधुरं तिक्तं कषायं मुक्तं हिमम् ।

चक्षुष्यं मधुरं पाके वर्ण्यं पित्तकफास्रनुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

प्रपौत्तः, पुं, (प्रकर्षेण पौत्तः । पौत्तस्यापि पुत्रत्वात्

तथात्वम् ।) पौत्तस्य पुत्रः । तत्पर्यायः । प्रतिनभा

२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

११० । १५ ।

“पुत्रान् पौत्तान् प्रपौत्ताञ्च तथात्यानिष्टवान्-

वान् ।

पश्यतो मे नृपान् दुःखं किमल्पं हि भवि-

ष्यति ॥”)

प्रपौत्त्री, स्त्री, (प्रपौत्त + डीष् ।) पौत्तस्य कन्या ।

इति स्मृतिः ॥

प्रफुल्लः, त्रि, (फलतीति । नि फलविस्तरणे + क्तः ।

“आहितश्चेति ।” ७ । २ । १६ । इति इङ्-

भावः । “तिच ।” ७ । ४ । ८६ । इति उन् ।

“अनुपसर्गात् फुल्लचोवेति ।” ८ । २ । ५५ ।

इति निघातस्थलः । ततः प्रादिसमासः । यद्वा,

प्रफुल्लतीति । प्र + फुल्ल विकसने + अच् ।)

विकाशयुक्तः । तत्पर्यायः । उन्फुल्लः २ संफुल्लः ३

याकोषः ४ विकचः ५ स्फुटः ६ फुल्लः ७ विक-

सितः ८ । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥ प्रवृद्धः ९

जृम्भः १० स्मितः ११ उन्मिषितः १२ दलितः १३

स्फुटितः १४ उच्छ्वसितः १५ विजृम्भितः १६ स्फुरः

१७ विविधः १८ उन्मिषः १९ विसृजः २० हसितः

२१ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । १२ । १६ ।

“स पाटलायां गवि तस्थिवांसं

धनुर्धरः केशरिणं ददर्श

अधिलकायामिव धातुमयां

लोभद्रुमं साधुमतः प्रफुल्लम् ॥”)

प्रबन्धः, पुं, (प्रबध्यते इति । प्र + बन्ध + घञ् ।)

सन्दर्भः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्र + बन्ध +

भावे घञ् ।) काव्यादियन्त्रम् । यथा,—

“प्रबन्धोऽयं बन्धोरखलजगतामन्तस्य सरसाम् ॥”

इति हंसदूतः ॥

प्रबन्धकल्पना, स्त्री, प्रबन्धस्य कल्पना रचना

वङ्गुता स्तोकसत्या कथा ।

“प्रबन्धकल्पनां स्तोकसत्यां प्राज्ञाः कथां विदुः ।

परस्परश्रया या स्यात् सा मताख्यायिका

कचित् ॥”

इति कोलाहलाचार्यः ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रबलः, पुं, (प्रलटं बलतीति । प्र + बल् प्राणने +

अच् ।) पल्लवः । इति शब्दमाला ॥ (प्रलटं

बलमस्य ।) प्रलटबलयुक्तं, त्रि । यथा, मार्क-

ण्डेयपुराणे । ८१ । ६ ।

“आक्रान्तः स महाभागस्तेक्ष्णदा प्रबला-

रिभिः ॥”

प्रलटवर्णे जीवश्च ॥

प्रबालः

प्रबला, स्त्री, (प्रलटं बलमस्याः ।) प्रसारिणी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रलटबलवती च ॥ (यथा,

रघौ । ८ । ५० ।

“सहसां हतजीवितं मम

प्रबलामात्मकतेन वेदनाम् ॥”)

प्रबालः, पुं, स्त्री, (प्रबलतीति । प्र + बल् प्राणने +

“ल्वलितिकसन्नेभ्यो णः ।” ३ । १ । १४० ।

इति णः । यद्वा, प्र + बल् + णिप् + अच् ।)

रक्तवर्णवर्तुलाकाररत्नविशेषः । पला इति

सुज्ञा इति च भाषा ॥ तस्याधिष्ठात्री देवता

मङ्गलः । इति ज्योतिषम् ॥ तत्पर्यायः । विद्रुमः

२ । इत्यमरः । २ । २ । ६३ ॥ अङ्गारकमणिः ३

अम्बोधिवल्लभः ४ भौमरत्नम् ५ रक्ताङ्गः ६ रक्ता-

कारः ७ लतामणिः ८ । अस्य गुणाः । मधु-

रत्वम् । अम्लत्वम् । कफपित्तादिदोषनाशित्वम् ।

स्त्रीणां वीर्यकान्तिकरत्वम् । धृतं मङ्गलदायि-

त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * * * अपि च ।

सारकत्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । स्वादु-

त्वम् । वान्तिकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । धारणे

पापालम्बीनां शिखरः ॥ इति राजवल्लभः ॥ * * *

तस्य शुभलक्षणं यथा,—

“शुद्धं वृद्धं घनं वृत्तं खिग्धं गात्रसुरङ्गकम् ।

समं गुरु सिराहीनं प्रबालं धारयेत् शुभम् ॥”

तस्याशुभलक्षणं यथा,—

“गौरं रङ्गजलाक्रान्तं वक्रकूर्चं सकीटरम् ।

रुचकुर्यात् लघु चेतं प्रबालमशुभं लजेत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * * *

तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

सूत उवाच ।

“आदाय शेषस्तस्यान्त्रं यमस्याकमलादियु ।

चित्तेप तत्र जायन्ते विदमाः सुमहागुणाः ॥

तत्र प्रधानं शशलोहिताभं

गुह्याजवापुष्यनिभं प्रदिष्टम् ।

सगौसकं देवकरोमकञ्च

स्थानानि तेषु प्रभवन् सुरागम् ॥

अन्यत्र जातञ्च न तत्र प्रधानं

मूल्यं भवेच्छिल्पिविशेषयोगात् ॥

प्रसन्नं कमलं खिग्धं सुरागं विद्रुमं हि तत् ।

धनधान्यकरं लोके विघातिभयनाशनम् ॥

परीक्षा पुलकस्योक्ता रुधिराख्यस्य वै मखीः ।

स्फटिकस्य विद्रुमस्य रत्नज्ञानाय शौनक ! ॥”

इति गारुड ८० अध्यायः ॥ * * *

अथ विद्रुमपरीक्षा ।

“श्वेतसागरमध्ये तु जायते वल्लरी तु या ।

विद्रुमा नाम रत्नाख्या दुर्लभा वज्ररूपिणी ॥

पाषाणं प्रभज्येया प्रयत्नात् क्षयिता सती ।

विद्रुमं नाम यद्रत्नमामकान्ति मनीषिणः ॥ * * *

ब्रह्मादिजातिभेदेन तच्चतुर्विधमुच्यते ।

अरुणं शशरक्ताख्यं कोमलं खिग्धमेव च ।

प्रबालं विप्रजातिः स्यात् सुखवन्धं मनोरमम् ॥

जवावन्धुसिन्दूरदाङ्गिमीकुसुमप्रभम् ।

कठिनं दुर्बलमखिग्धं चक्षुर्जातिं तदुच्यते ॥

प्रबुद्धः

पलाशकुसुमाभासं तथा पाटलसन्निभम् ।
वैद्यजातिर्भवेत् स्निग्धं वर्णाट्टं मन्दकान्तिभम् ॥
रक्तोत्पलदलाकारं कठिनं न चिरदुति ।
विदमं मूढजातिः स्याद्वायुवेधं तथैव च ॥३॥
रक्तता स्निग्धता दार्ढ्यं चिरदुतिः सुवर्णता ।
प्रबालानां गुणाः प्रोक्ता धनधान्यकराः पराः ॥
हिमाद्रौ यत् सञ्जातं तदुक्तमतिनिष्ठुरम् ।
तच्च लिप्तो भवेत्स्निग्धकल्कोत्तिमधुरः स्थितः ।
तस्य धारणमात्रेण विभवेगः प्रशाम्यति ॥४॥
विवर्णता तु खरता प्रबाले दूषणदयम् ।
रेखाकाकपदौ विन्दुर्यथा वज्रपु दोषजम् ।
तथा प्रबाले सर्वत्र वर्जनीयं विचक्षणैः ॥
रेखा हन्यादयशो लक्ष्मीमावर्षः कुलनाशनः ।
पङ्क्तौ रोगजन्तु रथातो विन्दुर्धनविनाशकम् ॥
आसः संजनयेत्त्रासं नीलिका मृत्युकारिणी ।
मृत्युं शुद्धप्रबालस्य रूप्यदिगुणसुच्यते ॥
धारणेऽस्यापि नियमो जातिभेदेन पूर्ववत् ॥५॥
तथाहि ।

“विरूपजातिं विषमं विवर्णं
खरप्रबालं प्रवृत्तिं ये ये ।
ते मृत्युमेवात्मनि वै वृत्तिं
सत्यं वदत्येव ज्ञातौ मुनीन्द्रः ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ प्रबालपरीक्षा ॥३॥

(अस्य संशोधनादिकं यथा,—
“क्रमायां तदुक्तोद्येन तुल्येन च निधेयते ।
प्रत्येकं सप्रवारीच सप्तमप्रानि कृतज्ञः ॥
भौक्तिकानि प्रबालानि तथा रत्नान्यशेषतः ।
अणादिविधवर्णानि स्त्रियन्ते नात्र संशयः ॥
श्रीदुष्पेन प्रबालश्च भावयित्वा तु दृष्टिके ।
मध्येऽपि तत्प्रसङ्गितं स्यादप्येकनिरोधयेत् ।
चुल्लामसिप्रतापेन स्त्रियते प्रहृष्टये ॥
इति प्रबालमारणम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥
किशलयः । (यथा, कुमारः । १ । ४४ ।

“पुण्यं प्रबालोपहितं यदि स्यात्
सुक्ताफलं वा स्फुटविदमम्भम् ।
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्या-
स्तास्त्रीष्टपण्यस्तत्तुचः स्मितस्य ॥”

वीणादण्डः । इति मेदिनी । ले, १०७ ॥

प्रबालफलं, ज्ञी, (प्रबालवदक्तं फलं यस्य ।) रक्त-
चन्दनम् । इति भावप्रकाशः ॥

प्रबालिकः, पुं, (प्रबालोऽस्यस्य बाहुभ्यानेति । प्रबाल
+ “अस इतिठौ ।” ५ । २ । ११५ । इति
ठन् ।) जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रबाहुः, पुं, (प्रगतौ बाहुमिति ।) कुर्यास्याधो-
भागः । यथा, विष्णुपुराणे ५ । ५ । १६ ।

“सुखं बाहुप्रबाहु च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
रक्षत्यथाहतेऽन्यैस्तव नारायणोऽथयः ॥”

प्रबाहुकम्, य, समानकाले । ऊर्ध्वार्थे । प्रवाहिकेति
पाठान्तरम् । इति कौमुदीटीका तत्त्वबोधनी ॥

प्रबुद्धः, त्रि, (प्र + बुध् + क्तः ।) पण्डितः । प्रफुल्लः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १० । ६ ।

प्रबोध

“प्रबुद्धपुष्करीकाक्षं बालातपनिर्भासुकम् ।
दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥”

जागरितः । यथा, भट्टिः । ४ । १४ ।

“प्रातस्तरी पतत्रिभ्यः प्रबुद्धः प्रणमनविम् ॥”

प्रबोधः, पुं, (प्र + बुध्यौ ड् अपगमे + भावे
घञ् ।) विनिदलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
मार्कण्डेयः । ८१ । ६७ ।

“प्रबोधश्च जगत्स्वामी नीयतामच्युतो लघु ।
बोधश्च क्रियतामस्य हनुमेतौ महासुरौ ॥”

प्रलक्ष्णानश्च । यथा,—

“तावत् सत्यं जगद्भाति प्रबोधे सत्यसद्भवेत् ॥”
इत्यात्मबोधग्रन्थः ॥

(यथा च रघुः । ५ । ६५ ।

“सुतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं

प्राबोधयन्नुषमि वाग्भिरुदारवाचः ॥”

प्रबोधनं, क्ली, (प्र + बुध् + क्युट् ।) न्यूनपूर्व-
गत्यस्य चन्दनादेः प्रयत्नविशेषेण पुनः पूर्व-
सौगन्ध्योत्पादनम् । तत्पर्यायः । अत्रबोधः २ ।
इत्यमरभरतौ । बोधजननश्च ॥ (जागरणम् ।
यथा, हरिवंशे । १७७ । ७१ ।

“तत्तत्सूर्यनिनादेशं शृङ्गानाञ्च महाखनेः ।
प्रबोधनं महाबाहोः क्षणस्याक्रियतालये ॥”

विकाशः । यथा, पञ्चतन्त्रे कथासुखे ।

“तदेतयां बुद्धिप्रबोधनं यथा भवति तथा
केनाप्युपायेनानुसूयितामिति ॥” तथा च ऋतु-
संहार । ५ । १० ।

“सुगन्धिनः श्वासविकस्मितोत्पलं
मनोहरं कामरतिप्रबोधनम् ॥”

प्रबोधनी, स्त्री, (प्रबोध्यतेऽनयेति । प्र + बुध् +
णिच् + क्युट् + ङीप् ।) दुरालभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (प्रबुध्यते हरिरत्रेति ।) श्रीहरे-
रुत्यानेकादश्यादिः ।

अथ प्रबोधनीकृत्यम् ।

“शयन्यामिव कृत्यास्यां चौरास्मोधिमहोत्सवम् ।
प्रबोध्य क्षणं संपूज्य विधिनारोहयेदयम् ॥”

अथ प्रबोधनीकृत्यनियता ।

स्कान्दे तत्रैव ।

“जन्मप्रभृति यत् पुण्यं नरेणोपार्जितं भुवि ।
तथा भवति तत्सर्वं न कृत्वा बोधवामरम् ॥”

अथ प्रबोधनीमाहात्म्यम् । तत्रैव ।

“प्रबोधन्याश्च माहात्म्या पापघ्नं पुण्यवर्द्धनम् ।
सुक्तिदं कृतबुद्धीनां श्रेष्ठं त्वं सुनिसत्तम ॥

तावद्भर्जति विप्रेन्द्र ! गङ्गा भागीरथी क्षितौ ।
यावत्तायाति पापघ्नी कार्त्तिके हरिबोधनी ॥

तावद्भर्जन्ति तीर्थानि आसत्तुङ्गसरांसि च ।

यावत् प्रबोधनी विष्णोस्तिथिर्नायाति कार्त्तिके ॥
वाजपेयसहस्राणि अश्वमेधशतानि च ।

एकेनेवोपवासेन प्रबोधन्यां लभेत्तरः ॥

दुर्लभश्चैव दुष्प्रापं चेलोक्ये सचराचरे ।

तदपि प्राथितं विप्र ! ददाति हरिबोधनी ॥

येऽर्थस्य सन्ति प्रज्ञा राज्यश्च सुखसम्पदः ।

ददातुमिच्छता विप्र ! हेतुया हरिबोधनी ॥

प्रबोध

मेरुमन्दरतुल्यानि पापान्यनुजर्जनात्यपि ।

एकेनेवोपवासेन दहते हरिबोधनी ॥

एथियां यानि दानानि दत्त्वा यत् फलमाप्नुते ।

एकेनेवोपवासेन ददाति हरिबोधनी ॥”

किञ्च ।

“जातः स एव सुकृती कुलं तेनैव पावितम् ।
कार्तिके सुनिशाङ्गुल ! ज्ञता येन प्रबोधनी ॥

यानि कानि च तीर्थानि जैलोक्ये सम्भवन्ति च ।
तानि तस्य गृहे सन्त्यक् यः करोति प्रबोधनीम् ॥

सर्वं कृतं परित्यज्य तुष्टार्थं चक्रपाणिनः ।

उपोष्येकादशी सन्त्यक् कार्तिके हरिबोधनी ॥

किं तस्य बहुभिः कृतेः परलोकप्रदम् ॥

सकृद्विपोषिता येन कार्तिके हरिबोधनी ॥

स ज्ञानो स हि योगी च स तपस्वी जिते-

न्द्रियः ।

सर्गमोक्षौ च तस्यास्तासुपास्ते हरिबोधनीम्
विष्णोः प्रियतमा स्त्रिया धर्म्मसारस्य दायिनी ।

इमां सकृदुपोष्येव सुक्तिभागी भवेत्तरः ॥

प्रबोधनीसुपोष्येव न गर्भं विशते नरः ।

सर्वधर्म्मान् परित्यज्य तस्मात् कुर्वीत नारद !

स्नानं दानं तपो होमः ससुहिष्य जनाह्वनम् ।

नरेयन् क्रियते विप्र ! प्रबोधन्यां तद्वचयम् ।

महाव्रतमिदं पुत्र ! महापापौघनाशनम् ।

प्रबोधवासरं विष्णोर्विधिवत् सप्तपोषयेत् ॥

व्रतनानेन देवेशं परितोष्य जनाह्वनम् ।

विराजयन् दिशो दीप्ता प्रयाति सुवर्णं हरेः ॥

पादौ च तत्रैव ।

“दुग्धाब्धिभोगिशयने भगवाननन्तो

यस्मिन्दिने स्वपिति चायं विबुध्यते च ।

तस्मिन्नन्यमनसासुपवासभाजां

पुसां ददात्यभिमतं गरुडाङ्गशायी ॥”

वाराहे च ।

“उपवासासमर्थानां सदैव पृथुलोचने ।।

एका सा द्वादशी पुण्या सप्तपोष्या प्रबोधनी ॥

तस्यामाराध्य विश्वेशं जगतामीश्वरम्भरम् ।

प्राप्नोति सकलं तद्धि द्वादशद्वादशीव्रतम् ॥

उत्तराङ्गारकयुता यदि सा भवति प्रिये ।।

तदा सा महती पुण्या कोटिकोटिगुणोत्तरा ।

शयने बोधने चैव कटिदाने च सुन्दरि ।।

उपोष्येव विधानेन यान्ति मलयतां नराः ॥

एकादशी सोमयुता कार्तिके मासि भाविनि ।

उत्तराभाद्रपदयोगे अनन्ता सा प्रकीर्तिता ॥

तस्यां यत् क्रियते भद्रे ! सर्वमानसमश्नुते ।

अनन्तपुण्यफलदा तेनानन्ता स्मृता फले ॥”

तत्रैव श्रीयमनारदसंवादे ।

“अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं सुने ! ।

कार्तिकेऽमलपक्षे तु साचादेकादशी स्मृता ॥

भक्तिप्रदा हरेः सा तु नान्ता खाता प्रबोधनी

या सा विष्णोः परा स्मृतिरव्यक्तानेकरूपिणी

सा क्षिप्ता मातुषे लोके द्वादशी सुनिपुङ्गवा !

श्रीमधुरायाश्च विशेषतः पादौ तत्रैव ।

“तावद्भर्जन्ति तीर्थानि वाजिमेधादयो मखा

प्रबोध

मधुरार्था प्रिया विष्णोर्यावन्नायाति बोधनी ॥
संसारदातृप्रानां कामचौखपिपासिनाम् ।
श्रीकृष्णपादपद्मस्य सान्निध्यं शीतलं यद्दम् ॥
भवपात्यजनानां वै प्रापिकेयं प्रबोधनी ।
कथं न सेयते नृपेर्नयुरार्था किमन्यतः ॥”*॥
अथ विशेषतः प्रबोधनी श्रीभगवत्पूजादि-
माहात्म्यम् । स्कान्दे तत्रैव प्रबोधनीमाहात्म्यम् ।
“येऽर्चयन्ति नरास्तस्यां भक्ता देवस्तु माधवम् ।
सप्तपोष्य सप्तपत्नी पापैस्ते सप्तपार्श्विनः ॥
बाह्ये यथाशक्तिं वत्स । यौवने बाह्ये च यत् ।
सप्तजन्मजतं पापं स्वप्नं वा यदि वा बह्वृत् ॥
शुष्कार्द्रं सुनिशादूर्ध्वं । सुगुह्यमपि नारद ! ।
तत् चालयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां प्रपूजितः ॥”
किञ्च ।
“प्रबोधवासरे विष्णोः कुरुते च हरेः कथाम् ।
सप्तदीपावनीदाने यत् फलं तद्भवन्मुने ! ॥”
वाराहे च ।
“कौस्तुभस्तु मासस्य या सिता द्वादशी भवेत् ।
अर्चयेद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं श्रद्धा ॥
यावन्नोका हि वर्तन्ते यावत्स्वप्ने माधवि ! ।
मद्भक्तो जायते तावद्यभक्तो न जायते ॥”*॥
तस्या अगुह्यं यथा,—

प्रबोधवाच ।

“श्रद्धा मे भक्तितः पुत्र ! बोधन्यादाशी हरेः ।
उपोष्या येन विधना तं विप्र ! प्रवदामि ते ॥
कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु दशम्यां नियतः शुचिः ।
स्नात्वा देवाचैनं कृत्वा वद्विषयं यथाविधि ॥
आचान्तः सुप्रसन्नात्मा हविष्यान् सुसंस्कृतम् ।
मुक्ताचम्य स्वपेत् सत्यं कृत्वा शौचं च पादयोः ॥
रात्रौ च पश्चिमे यामे सप्तम्याय यथाविधि ।
कृत्वा शूचपरीषे तु शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥
कृत्वाष्टाङ्गुलमात्रं चौरुच्यं समुद्रवम् ।
भक्त्येहलकाष्ठं स्नात्वा चामेत् प्रयत्नतः ॥
नृद्व्याङ्गानि तथाह्नि च चिरं ध्यायेन्ननाईनम् ।
अतस्तीपुष्यसङ्काशं कमलाक्षं चतुर्भुजम् ॥
शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपीतवस्त्रं किरीटिनम् ।
प्रसन्नवदनं देवं सर्वलक्षणलङ्घितम् ॥
ततश्चातुर्दशैः वारिहस्तेन परिगृह्य च ।
कुशान्वितं प्रगृह्णीयात् नियमं विष्णुतुष्टये ॥
ध्यात्वा जलं गृहीत्वा तु भाग्यरूपं जनार्दनम् ।
दृष्ट्वा र्चापयेत् पश्चात् करतोयेन मानवम् ॥
एवमुच्चारयेद्वाचं तस्मिन् काले महासुने ! ।
एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चैवापरेऽहनि ।
भोस्तेऽहं पुष्करिकाक्ष ! शरणं मे भवायुत ! ॥
एवमुक्त्वा ततः सत्यं कृत्वा सुकर्मैः ।
समर्पयेद्द्विधा नेन विष्णुं संपूजयेन्मुने ! ॥
सहस्रसंख्यायां सप्तः सान्वितौ संपेदुर्द्विजः ।
सर्वपापचयकरौ व्रतस्य परिपूर्णये ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १२६ अध्यायः ॥ * ॥

अथ प्रबोधकालनिर्णयः । भविष्ये ।

“आ-भा-का-सितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती ।

आदिमध्यावसानेषु प्रस्तापावर्तनादिकम् ॥”

प्रबोध

पाद्मे ।
“पौष्णशेषो यदा नाह्नि मैत्राक्षमपि नो निशि ।
द्वादश्यामपि तत् कुर्यादुत्थानं श्रयणं हरेः ॥
निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् ।
अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥”
वाराहे च ।
“अपादनियमस्तत्र स्वापे वा परिवर्त्तने ।
पादयोगो यदा न स्याद्वैष्णोऽपि तदा भवेत् ॥”
किञ्च स्कान्दे ।
“रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समन्वितः ।
तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम् ॥
रेवत्यादिरयान्तो वा द्वादश्या च विना भवेत् ।
उभयोरप्यभावे तु सन्ध्यायाश्च महोत्सवः ॥”
वाराहे च ।
“द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
आ-भा-का-सितपक्षेषु श्रयणावर्त्तनादिकम् ॥”
अतएव पुष्करपुराणे ।
“यस्य यस्य तु देवस्य यमनक्षत्रं तिथिश्च या ।
तस्य देवस्य तस्मिन् श्रयणावर्त्तनादिकम् ॥”*॥
अथ भगवत्प्रबोधनविधिः ।
“श्रयण्यामिव निष्पाद्य महापूजां जलाशये ।
कृत्वा नीत्वाय सकृत् कृत्वा तच्च प्रबोधयेत् ॥”
तत्र मन्त्रः ।

“ब्रह्मेन्द्ररुद्रात्मिकुवैरस्यं-

सोमादिभिरिन्द्रितपादपद्मः ।

बुध्यस्व देवेश जगन्निवास !

मन्त्रप्रभावेण सुखेन देव ! ॥

इत्यन्तु द्वादशी देव प्रबोधार्थं विनिर्मिता ।
त्यैव सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥
उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द ! त्यज निद्रां जगत्पते ! ।
त्वयि सुप्ते जगत् सुप्रसुप्त्यते चोत्थितं भवेत् ॥
गता मेवा विद्यते निर्मलं निर्मला दिशः ।
शारदानि च पुष्पाणि गृह्णाण मम केशवेति ॥”
उत्तिष्ठोत्तिष्ठेत्यत्र कश्चिदेवम् ।
“त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेदिदम् ।
उत्थिते चेष्टते सर्वमुत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधवेति ॥”
वाराहे च ।

“ब्रह्मेन्द्ररुद्रेरवितर्कभावो

भवावृषिर्विन्दितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तव द्वादशी कौस्तुभाख्या

जाग्रज्वा जाग्रज्वा च लोकनाथ ! ॥

मेघा गता निर्मलपूर्णचन्द्रः

शारदपुष्पाणि च लोकनाथ ! ।

अहं ददानीति च भक्तिहेतो-

जाग्रज्वा जाग्रज्वा च लोकनाथ ! ॥”

श्रुतिश्च । “इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रिधा निदधे पदं
सहस्रमस्य पांशुले” इत्यादि ।

“ततस्तत्पत्न्या सप्तम्याय कृत्वा घण्टादिनिस्सर्गैः ।

तीरे सुखं निवेश्याथ प्रायश्चित्तद्वयम् ॥

तथा हि तृतीयस्कन्धे श्रीब्रह्मसुते ।

“सोऽसावदधकण्ठो भगवान् विबुध-

प्रेमस्मितेन नयनाम्बुसहं विजृम्भन् ।

प्रबोध

उत्थाय विन्धविजयाय च नो विषादं
माध्या गिरापनयतात् पुरुषः पुराणः ॥”

इति ।

“ततः पुष्पाङ्गलिं दत्त्वा संस्थाप्य विधिवत् प्रभुम् ।
नीराज्य न्यासपूर्वकं वध्नादीनि समर्पयेत् ॥”

तथा च ब्राह्मे ।

“एकादश्यान्तु शुक्लायां कार्त्तिके मासि केशवम् ।

प्रसुप्तं बोधयेदात्रौ भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥

नृत्तगीतेस्तथा वाद्येर्ग्यजुःसाममङ्गलेः ।

विना पणवश्रस्त्रे च पुराणश्रवणेन च ॥

वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरन्येषु वैष्णवैः ।

सुभाषितैरिन्द्रजालैर्भूमिशोभाभिरेव च ॥

पुष्पैर्घण्टैश्च नेत्रेन्दुर्दोषहर्त्रैः सुशोभनैः ।

होमेभैर्नैरूपैश्च फलेः शाकैश्च पायसैः ॥

इत्योर्विकारैर्मधुना दाद्यान्नादौः सदाङ्गमैः ।

कृतेरकस्य मञ्जुष्यां मालया नवनेन च ॥”

नवनं पुष्पविशेषः ।

“हृद्याभ्यां श्वेतरक्ताभ्यां चन्दनाभ्याश्च सर्वदा ।

कुङ्कुमालक्तकाभ्याश्च रक्तस्रवैः सकुङ्कुमैः ॥

तथा नानाविधैः पुष्पैर्दोषैर्धौरक्याहृतेः ॥”

एवमेव पायः पाद्मे च । तथा स्कान्दे च ।

“बहुपुष्पैर्बहुफलेः कर्पूरागुरुकुङ्कुमैः ॥

हरेः पूजा विधातया कार्त्तिके बोधवासरे ॥”

इति ॥

“इत्थं कृत्वा महापूजां महानीराजनं तथा ।

स्वव्रतान्यर्पयेत् कृत्वा सपुष्पाक्षतवारिणा ॥

वेदस्तुत्यादिना स्तुत्वा स्वस्त्वस्त्वित्यादिना प्रभुम् ।

संप्रार्थ्य गीतवाद्यादिघोषैरासीद्येद्वयम् ॥”

तथा च भविष्योत्तरे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे ।

“महातूर्ध्वरवे रात्रौ भामयेत् स्यन्दने स्थितम् ॥

उत्थितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयम् ।

दीपोद्योतकरे मार्गे नृत्तगीतसमाकुले ॥”

अथ रथयात्रामाहात्म्यं भविष्योत्तरे तत्रैव ।

“यं यं दामोदरः पश्येदस्थितो धरणीधरः ।

तं तं प्रदेशं राजेन्द्र ! सर्वं स्वर्गाय कल्पयेत् ॥”

किञ्च ।

“यावत्पदानि कृष्णस्य रथस्याकर्षणं नरः ।

करोति क्रतुभक्तानि तुल्यानि नरनायक ! ॥

रथस्थं ये निरीक्षन्ते कौतुकेनापि केशवम् ।

देवतानां गणाः सर्वे भवन्ति श्रवणादयः ॥

स्त्रियोऽपि मुक्तिमायान्ति रथयात्रापरायणाः ।

पितृमातृभक्तैर्कृतं नयन्ति हरिमन्दिरम् ॥

कुर्वन्ति नर्त्तकीरूपं रथायं कौतुकान्वितम् ।

असरोभिः सह क्रीडां कुर्वन्तीन्द्राश्चतुर्दश ॥

ये रथाय प्रकुर्वन्ति गीतवाद्यादि मानवाः ।

देवलोकान् परिभ्रष्टा जायन्ते मण्डलेश्वराः ॥

भौल्लिङ्ग स्यन्दनस्याग्रे गायमानाश्च गायकाः ।

वादकैः सह राजेन्द्र ! प्रयान्ति हरिमन्दिरम् ॥

रथोत्सवे सकृन्त्येयं यथा हर्षाऽपि जायते ।

तेषां न नारकी पीडा यावदिन्द्रास्तुर्दश ॥

रथोत्सवस्य माहात्म्यं कलौ वितन्ते हि यः ।

पुण्यबुद्ध्या विशेषेण लोभेनाप्यथवा नरः ॥

प्रबोध

सप्रदीपसमुद्रान्ता रत्नधान्यसमन्विता ।
मणिलवनपुष्पाद्या तेन दत्ता मही भवेत् ॥”
अथ च ।
“बोधनी जगदाधारा कार्तिके शुक्लपक्षतः ।
रथस्यो यत्र भगवांस्तुष्टो यच्छति वाञ्छितम् ॥
भजन्ते ये रथास्तु देवं सर्वेश्वरेश्वरम् ।
तेषां यात्रा कृता नृणां कामानिष्टान् प्रयच्छति ॥
श्रीजगन्नाथश्रीर्भा ये प्रकुञ्चन्ति प्रदर्शिताः ।
तेषां मनोरथावाप्तिं यच्छते पुरुषोत्तमः ॥
जगत्स्य रथश्रीर्भा ये प्रकुञ्चन्ति स्वशक्तिः ।
वाञ्छितं तेषां यच्छन्ति निव्यं स्वर्गादयो यथाः ॥
जगत्स्य रथश्रीर्भा ये प्रकुञ्चन्ति सुदर्शिताः ।
पदे पदे तथा पुत्र ! पुण्यं तेषां प्रयागजम् ॥
रथयात्रास्थिते जगते जयेति प्रवदन्ति ये ।
जयेति च पुनर्ये वै प्रदण् पुण्यं वदाम्यहम् ॥
गङ्गाङ्गारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।
वाराणस्यादितीर्थेषु देवानाञ्चैव दर्शने ।
यत् पुण्यं कविभिः प्रोक्तं कारुञ्जिन च नरेश्वर ॥
जयशब्दे कृते विष्णौ रथस्य तत् फलं स्मृतम् ।
रथस्थितो नरैर्यस्तु पूजितो धरणीधरः ।
यथाभाभोपपन्नेषु पुण्यैर्भक्ता समर्चितः ॥
ददाति वाञ्छितान् कामानन्ते च परमं

पदम् ।

मङ्गलं ये प्रकुञ्चन्ति धूपदीपांस्तथा कृतम् ॥
नैवेद्यं वस्त्रपूजाञ्च भक्ता नीराजनं हरेः ।
रथास्तु रथस्य जगत्स्य संप्रप्ते हरिवासरे ॥
फलं न तन्मया ज्ञातं जानाति यदि केशवः ।
ब्रह्मस्वहारौ गोपश्च भृगुश्च ब्रह्मनिन्दकः ॥
महापातकयुक्तोऽपि ब्रह्मज्ञा गुरुतत्पराः ।
मद्यपः सर्वपापोऽपि कलिकावेन मोहितः ॥
रथागतः पदैकेन सुच्यते सर्वपातकेः ॥”
किञ्चाप्यत्र ।

“रथास्तु महाविष्णौ ये कुञ्चन्ति जयस्वनम् ।
पूजाञ्चाखिलपापेभ्यो मुक्ता यान्ति हरेः पदम् ॥”
किञ्च ।

“रथस्याकर्षणं पूर्वं कुरुते देवनायकः ।
ततः सुराः सिद्धसङ्गा यन्ता गन्तव्यमानवाः ॥
इत्युच्यते रथयात्राया विधिर्यक्तः स्वतोऽभवत् ।
तथापि कश्चित्त्रास्यो विशेषोऽपि वितन्यते ॥”
अथ रथयात्राविधिः ।

“श्रीजगन्नाथं तु रथास्तु कृत्वा जयजयध्वनिम् ।
निश्वाद्य च महापूजामाशीर्वाद्यानि कीर्त्त-
येत् ॥”

तथा च विष्णुधर्म ।
“वक्त्रं नीकोत्पलवत् नित्यं कुण्डलाभ्यां सुन्दरं
चन्द्राकारं रचिततिलकं चन्द्रेणाद्यते ॥
गत्या लीलां जनसुखकरिणीं प्रेक्ष्यो नान्दतौघं
पद्मावतीं सततसुरसा धारयन् पातु विष्णुः ॥
युक्तः शैलादिवाहैर्मधुरतररत्नकिङ्किणीजाल-
मालै-
रत्रौघैर्मोक्तिकानामविरतमणिभिः संभ्रतेऽप्येव
हारेः ।

प्रबोध

हेमैः कुम्भैः पताकाशिवतररत्नभिर्भूषितः
केतुसुखै-
श्चैत्रेशशिवस्यो दुरितहरहरैः पातु जैत्रो
रथो वः ॥
मोदन्तां सुजनां ह्यनिन्दितधियः सस्ताखिलो-
पद्रवाः
स्वस्थाः सुखिरनुदयः प्रतिहताभिन्ना रमन्तां
सुखम् ।
रे देव्या गिरिगङ्गराणि गङ्गान्याशुव्रजध्वं भया-
ह्वारिभगवानयं यदुपतिर्यान् समारोहति ॥
पलायध्वं पलायध्वं रे रे दितिजदानवाः ।
संरक्षणाय लोकानां रथास्तु शृङ्गेरौ ॥
ततो विचित्रगद्यानि पठित्वाय महाप्रभोः ।
महाप्रसादमालाञ्च स्वीकृत्यात् परया सुरा ॥”
तन्माहात्म्योक्तम् ।
“भक्ता यद्वाति यो मालां वेणुवीं मङ्गला-
अयाम् ।
न तेषां दुर्लभं किञ्चिद्विदुः लोके परत्र च ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामसम्पदये ।
मालामेतां प्रयच्छीयात् सौख्यमोक्षप्रदायि-
नीम् ॥”
इति ॥

“संचिन्त्यालक्ष्यमाणश्च श्रीप्रज्ञादादिभी रथम् ।
आलक्ष्य प्रेरयन् पूर्वां भामयैदेवैः सह ॥”
तथा च भविष्योत्तरे तन्नेव ।
“दृष्टमानैर्भागवतेर्गौतमादिभिरनृषैः ।
भामयैतु स्यन्दनं विष्णोः पुरमध्ये समन्ततः ॥”
किञ्च ।

“प्रबोधवासरे प्राप्ते कार्तिके पाङ्कजन्दन ! ।
देवालयेषु सर्वेषु पुरमध्ये समन्ततः ॥
भामयैतु न्यनिधीषे रथस्य धरणीधरम् ॥”
किञ्च ।
“रथागमे सुकुन्दस्य पुरशोभान् कारयेत् ।
सर्वतो रमणीयान् पताकैरुपशोभितम् ॥
तोरणैर्वहुभिर्भुक्ते रम्भास्तम्भैश्च शोभितम् ।
स्थाने स्थाने महीपाल ! कर्णयं पुण्यसंयुतम् ॥
विचित्ररथश्रीभा च कर्णया भावितैर्नरैरिति ॥
रथेन गच्छन् भगवाननुगम्योऽखिलैर्जनेः ।
स्वस्वगेहागतञ्चाचरन्त्यथा होषो महान्
भवेत् ॥” ॥

अथ रथानुगमनविधयः । तन्नेव ।
“रथेन सह गच्छन्ति पार्श्वतः पृष्ठतोऽप्यतः ।
विष्णुनैव समाः सर्वे भवन्ति न्यपचादयः ॥
रथस्य ये न गच्छन्ति भ्रममाणं जनार्दनम् ।
विप्राध्ययनसम्यक्ता भवन्ति न्यपचादयः ॥”
किञ्च ।

“येषां यद्वागतो याति रथस्यो मधुसूदनः ।
पूजा तैस्तेः प्रकर्षेया वितशाखविवर्जितेः ॥
अनर्चतो यदा याति यद्वाद्यस्य महीधरः ।
पितरस्तस्य विमुखा वर्षाणां दृष्ट पश्य च ॥
यः पुनः कुर्वते पूजां यद्वायाते तु माधवे ।
वसते श्वेतद्वीपे तु यावद्विज्जातुर्दृष्ट ॥”

प्रबोध

अथ च ।
“नानुव्रजति यो मोहाद्व्रजन्तं जगदीश्वरम् ।
ज्ञानादिदग्धकर्मापि स भवेद्ब्रह्मराक्षसः ॥”
इति ॥
“अथ स्वमन्दिरं गीत्वा पूर्वेषु पूजयेत् प्रथमम् ।
रात्रौ जागरणं कुर्याद्विधिवद्वैष्णवेः समम् ॥”
अथ प्रबोधनीजागरणमाहात्म्यम् ।
स्कान्दे तन्नेव ।
“पूर्वजन्मसहस्रेषु पापं यत् समुपाज्जितम् ।
जागरेण प्रबोधन्या दह्यते तूलराशिवत् ॥
कृत्वापि पातकं घोरं ब्रह्महत्यादिकं नरः ।
कृत्वा जागरणं विष्णोर्भूतपापो भवेन्मुनेः ॥
कर्मणा मनसा वाचा पापं यत् समुपाज्जितम् ।
चालयेत्तच्च गोविन्दः प्रबोधन्यान् जागरे ॥
दुष्पापं यत् फलं विप्रेरश्वमेधादिभिर्मखैः ।
प्राप्यते तत् सुखेनैव प्रबोधन्यान् जागरे ॥
आलुप्त्य सर्वतीर्थानि दत्त्वा गां काश्चनीं महीम् ।
न तत् फलमवाप्नोति यत् कृत्वा जागरं हरेः ॥
चन्द्रसूर्योपरागे तु यत् फलं परिकीर्तितम् ।
तत्सहस्रगुणं पुण्यं प्रबोधन्यान् जागरे ॥
ज्ञानं दानं तपो होमः स्वाध्यायश्चार्चनं हरेः ।
तत् सर्वं कोटिगुणितं प्रबोधन्यान् जागरे ॥
समतीतं भविष्यच्च वर्तमानं कुलायुतम् ।
विष्णुलोकं नयत्याशु जागरेण प्रबोधनी ॥
चलन्ति पितरौ ब्रह्मा विष्णुलोकमलङ्कृताः ।
विमुक्ता नारकेदुःखैः कर्तुः कृष्णप्रजागरम् ॥
भार्यापत्ने तु ये जाता माहतः पिष्टतस्तथा ।
तारयेन्नाञ्च सन्देहः प्रबोधन्यां तु जागरे ॥”
किञ्च ।
“प्रलेर्नाविधेर्ज्ञेयः प्रबोधन्यान् जागरे ।
शब्दे तोयं समादाय अर्थं दद्यात्तन्नाहने ॥
यत् फलं सर्वदानेषु सर्वतीर्थेषु यत् फलम् ।
तत् सर्वं कोटिगुणितं दत्त्वा र्थं बोधवासरे ॥”
पाद्मे च तन्नेव ।
“अन्यथापि प्रिया विष्णोर्जागरं स्यात् प्रबो-
धनी ।
किं पुनर्मधुरायां सा ततो वै जन्मसङ्गतिः ॥
एकैवेकादशीं कृष्णजन्मगेहे कृता नरेः ।
ततोऽधिकं न कर्णयं लोके किञ्चन विद्यते ॥
रात्रौ जागरणं तत्र प्रीत्या कुञ्चन्ति ये नराः ।
संसारे मोहस्रप्रान्ते सदा जायति जायति ॥”
किञ्च तन्नेव श्रीराधिकोपाख्यानात् ।
“सुबोधनीजान्तरपुण्यवैभवात्
प्रसन्न ईशो विधिवाक्यसत्यकृत् ।
चकार रासोत्सववर्णनं सह
हृन्दावनेत्याभिरपीह राधया ॥
सा कृत्मानाङ्गुतगोपकृपिणा
कृष्णेन जन्मान्तरवाञ्छितेन ।
राधा महाप्रेमजवाकुलेन्द्रिया
नित्यैकलोकं कथया कृतायताम् ॥
तस्मात् सुबोधनीं कृत्वा रात्रौ कृत्वा च जागरम् ।
समोत्थितं हरिं ब्रह्मा का भीः संसारवाङ्मनाः ॥

प्रबोधि

मधुरायान्तु किं वाच्यं जागरे हरिसन्निधौ ।
कार्तिके बोधनीं प्राप्य ततः श्रेयः परं न हि ॥
मधुरायां प्रबोधनीं कृतजागरणस्य हि ।
चण्डाह्वानतो वैद्योऽमीचयद्वन्द्वराजसम् ॥
जागरस्य च माहात्म्यं गीतवादिजननम् ।
हरेः प्रीतिकरं रात्रौ वक्तुं मे नैव शक्यते ॥
यस्तु गायति क्षणायै कौसुदीं दादशीं चणम् ।
सर्वलोकान् परित्यज्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
अतएवोक्तं तत्रैव ।
“राण्यमन्यत्र संत्यज्य स्त्रीतं निहतकण्ठकम् ।
कार्तिके मधुरायां वै कौसुदीं जागरं चरेत् ॥”
अथ पारणादिनकृतम् ।
“प्रातर्नित्यक्रियां कृत्वा शक्या संभोज्य भूसुरान् ।
यज्ञं कृतवताश्चेद्दं प्रदद्यादक्षिणादिकम् ॥
दानं यथावत् तन्मो दत्त्वा पारणमाचरेत् ।
प्रवर्तयेच्च संत्यक्तं चातुर्मास्यव्रतेषु यत् ॥”
तथा च भविष्योत्तरे तत्रैव ।
“प्रभाते विमले स्नात्वा भोजयेदन्नविस्तरेः ।
वृत्तचौरदक्षिणैककासारगुडमोदकैः ।
अक्षयेच्छन्दनेत्र्यैः पुष्पैर्गन्धैर्होतमान् ॥
आचान्तेभ्यस्ततो दद्यात्प्राक्तं यत्किञ्चिदेव हि ।
सुवाचा सुमनोऽभीष्टपत्रपुष्पफलादिकम् ॥
चतुरो वार्षिकान्मासान् नियमं यस्य यत् कृतम् ।
कथयित्वा द्विजेभ्यस्तद्वाङ्मासं सुदक्षिणम् ॥”
एवमेव पाश्चि । तत्रैव किञ्चाधिकम् ।
“चातुर्मास्यव्रते विप्राः पश्चाद्विष्णुवाचनम् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥
प्रबोधिनी, स्त्री, (प्रबोधयति हरिमिति । प्र +
बुध् + णिप् + णिनिः । डीप् ।) प्रबोधनी ।
उत्थानैकादशी । यथा,—
वराह उवाच ।
“उपवासावमर्थां सदैव पृथुलोचने ।।
एका सा दादशी पुण्या उपोष्या या प्रबोधिनी ॥
तस्यामाराध्य विश्वं जगतामीश्वरेश्वरम् ।
प्राप्नोति सकलं तद्धि दादशदादशीफलम् ॥
पूर्वभाद्रपदा योगे सेव वा दादशी भवेत् ।
अतीव महती तस्यां सर्वलोकमयाचयम् ॥
उत्तराङ्गारसहिता यदि चेकादशी भवेत् ।
तदा कोटिगुणं पुण्यं केशवात्मभते फलम् ॥
सकदेवात्मैतं तस्यां सर्वं कृतमिहाचयम् ।
यथा प्रबोधिनी पुण्या तथा यस्यां स्वरूपहरिः ॥
उपोष्या हि महाभाग! अनन्तफलदा हि सा ।
श्रयणे बोधने चैव हरेस्तु परिवर्तने ॥
उपोष्यैव विधानेन नरो निर्मलतां व्रजेत् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दादशीं समुपोषयेत् ॥
यदीच्छेत् विशालाक्षि! शान्ततीं गतिमात्मनः ।
एकादशी सोमयुक्ता कार्तिके मासि भामिनि! ॥
उत्तराभद्रपदयोगे अनन्ता सा प्रकीर्तिता ॥
तस्यां यत् क्रियते भद्रे! सर्वमानन्धमनुते ।
अनन्तपुण्यफलदा तेनानन्ता स्मृता प्रिये! ॥
एकादशी भीमयुता यदा स्याद्भूतधारिणि! ॥
स्नात्वा देवं समन्वये प्राप्नोति परमं फलम् ॥

प्रभञ्ज

प्राप्नोति सकलं तद्धि दादशदादशीं नरः ॥
जलपूर्णं तदा कुम्भं स्थापयित्वा विचक्षणः ।
पञ्चरत्नसमीपेन घृतपात्रयुतं तथा ॥
तस्यां स्क्वये तु धरितं मत्स्यरूपं जनाह्वनम् ।
मायकेन सुवर्गेन मुतमेन यरानने! ॥
स्थापयित्वा विधानेन कुकुमेन विलेपितम् ।
पीतवस्त्रयुगच्छत्रं हञ्चोपायद्वयगान्धितम् ॥
पूजयेत् कमलेर्देवि! मङ्गलः संजितेन्द्रियः ।
मत्स्यं कुम्भं वराहच नारसिंहच वामनम् ॥
रामं रामच क्षणाय बुद्धयेव तु कस्मिन्नम् ।
एवं दशावतारांश्च पूजयेद्वृत्तिसंयुतः ॥
पुष्पैश्च पेक्षया दीपैर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ।
संपूज्यैवमलङ्कारैर्विविधैः पूजनश्चरेत् ॥
ततस्तस्याग्रतो देवं नैवेद्यं पाचितं चितम् ।
ययं संपूज्य गोविन्दं दिवापि कमलेक्षणम् ॥
रात्रौ चोत्थापनं कार्यं देवदेवस्य सुव्रते! ॥
प्रभाते विमले स्नात्वा भक्त्या संपूज्य केशवम् ॥
पुष्पधूपदिनैवेद्यैः फलेर्नानाविधैः सुभैः ।
ततस्तु पूजयेद्विद्वानाचार्यं भक्तिसंयुतः ॥
अलङ्कारोपहारैश्च वस्त्राद्यैश्च स्वशक्तितः ।
पूजयित्वा विधानेन तं देवं प्रतिपादयेत् ॥
जगदादे जगद्रूप अनादे जगदादिकम् ।
जलशायिन् जगद्योने प्रीयतां मे जनाह्वन! ॥
अनेनैव विधानेन कुर्यादेकादशीं नरः ।
तस्य पुण्यं भवेद्यत्तु तच्छृण्वन् वसुन्धरे! ॥
यदि वक्रसहस्राणां सहस्राणि भवन्ति हि ।
संख्यातुं नैव शक्यन्ते प्रबोधिनीस्तथा गुणाः ॥
तथाप्युद्देशमात्रेण शक्या वक्ष्यामि तच्छृणु ।
चक्रताराकंसङ्काशमधिरायातुलीविभिः ॥
सहैव यानमागच्छेन्मम लोकं वसुन्धरे! ॥
ततः कल्पसहस्रान्ते समद्वीपेश्वरो भवेत् ॥
आयुरारोग्यसम्पन्नो जन्मातीतो भवेत्ततः ।
ब्रह्मज्ञश्च सुरापक्ष स्त्रीयो च गुरुतत्पणः ॥
पापान्मृतानि सर्वाणि अवर्गेनैव नाशयेत् ॥
पश्येच्च धीमानधनोऽपि भक्त्या
सृष्टेस्तुल्य इह धीयमानः ।
शृणोति भक्तस्य मतिं ददाति
विकल्मषः सोऽपि दिवं प्रयाति ॥
दुःस्वप्नं प्रशमयति पठमाने
माहात्म्ये भवभयहारके नरस्य ।
यः कुर्याद्व्रतवरमेतद्व्ययाया
बोधिनीः किमुत फलम् तस्य वाच्यम् ॥
ते धन्यास्ते कृतार्थाश्च तैरेव सुकृतं कृतम् ।
तेरात्मजन्म सफलं कृतं ये व्रतकारकाः ॥”
इति वराहपुराणे प्रबोधिनीमाहात्म्यम् ॥
प्रभञ्जः, पुं, (प्रकर्षणं भनक्ति वृत्तादीनि । प्र +
भञ्ज् + युच् ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । १६६ ॥
(यथा, महाभारते । ७ । १५४ । ७८ ।
“घटोत्कचसुतः श्रीमान् भिन्नाङ्गनच्योपमः ।
रुद्रो धौर्णिमायान्तं प्रभञ्जनमिवाद्रिदाट् ॥”
मणिपुराधिपतिराजविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । २९७ । १६ ।

प्रभवि

“राजा प्रभञ्जो नाम कुलेऽस्मिन् सम्भूव ह ।
अपुत्तः प्रसवेनार्थो तपस्तेपि स उत्तमम् ॥”)
भञ्जनकर्त्तरि, चि । (यथा, हरिवंशे । २४५ । १२ ।
“प्रभञ्जो यो लोकानां युगान्ते सर्वनाशनः ॥”
यथा च महाभारते । १ । १२३ । १२ ।
“सा सलक्ष्णा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम! ।
बलवन्तं महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम् ॥”)
प्रभद्रः, पुं, (प्रकृष्टं भद्रं यस्मात् ।) निम्नः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (भद्रो भद्र इति प्रादि-
समासः । श्रेष्ठे, चि ।)
प्रभद्रा, स्त्री, (प्रकृष्टं भद्रं यस्मात् । टाप् ।) प्रसा-
रिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रभवः, पुं, (प्रभवत्यस्मादिति । प्र + भू + “अक-
र्त्तरि च कारकं” इत्यधिकारात् अपादानार्थं ।
“ऋदोरपि” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।)
जन्महेतुः । पित्रादिः । आद्योपलब्धस्थानम् ।
आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थं यत् स्थानं देशः
सः । यथा । वाल्मीकिः लोकप्रभवः । हिमवान्
गङ्गाप्रभवः । इत्यमरभरतौ ॥ अपां मूलम् ।
सुनिभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ पराक्रमः । इति
मेदिनी । वे, ४१ ॥ जन्म । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कुमारः । ५ । ८२ ।
“विद्यता द्रोमपि च्युतात्मना
त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं
कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ॥”
हृष्टिः । यथा, देवीभागवते । १ । १६ । २ ।
“महाशक्ता प्रभावेन त्वं मां विस्मृतवान् पुरा ।
प्रभवे प्रलये जाते भूत्वा भूत्वा पुनः पुनः ॥”
साध्यमेदः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४४ ।
“धर्माक्ष्ण्माद्रवः कामः साध्यासाध्यान् यजा-
यत ।
प्रभवं च्यवनश्चैवमीशानं सुरभीन्तथा ॥”
चि, प्रभूतः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १८८ । ५ ।
“नानीकांसि दुर्व्यो विन्ममायुर्वि तिष्ठते प्रभवः
शोको अमेः ॥”
“प्रभवः प्रभूतो अमेः शोकस्तेजः ।” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥)
प्रभविष्णुः, पुं, (प्रभवितुं शीलमस्येति । प्र + भू +
“भुवश्च” ३ । २ । १३८ । इति ङ्युच् ।) वटुक-
भैरवस्याद्योत्तरशतनामान्तर्गतनामविशेषः ।
यथा । “प्रभविष्णुः प्रभाववान् ।” इत्यादि
विश्वसारतन्त्रे आपदुद्धारकण्यः ॥ प्रभुः । यथा,
“न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च ।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥”
इति दायभागः ॥
प्रकर्षणं भवनशीले, चि ॥
प्रभविष्णुता, स्त्री, प्रभुता । प्रभविष्णुशब्दात्
भावार्थे तत्प्रत्ययेन पदं निष्पद्यम् । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । २ । ४७ ।
“यद्यसाध्यानि दुःखानि श्चेत्तुं न प्रभविष्णुता ।
तन्महीपाल! महती महत्स्यस्य किमङ्गनम् ॥”)

प्रभाक

प्रभा, स्त्री, (प्रकर्षण भातीति। प्र + भा + “आत-
चोपसर्गः” ३। ३। १०६। इति अङ्।)
कुवेरपुरी। इति हेमचन्द्रः। २। १०८॥ (प्र +
भा + भावे अङ्।) दीप्तिः। तत्पर्यायः।
रोचिः २ तृतिः ३ शोचिः ४ त्विषा ५ ओजः ६
भाः ७ रुचिः ८ विभा ९ आलोकः १०
प्रकाशः ११ तेजः १२ रुक् १३। इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ (यथा, रामायणे। २। ३६। १८।
“अराजयत वेदेही वेश्म तत् सुविभूषिता।
उद्यतोऽश्वमतः काले खं प्रभेव विवस्वतः ॥”
तथा च महाभारते। ४। १३। १७।
“रतीव रूपिणी किञ्चमनङ्गाङ्गविहारिणी।
अतीव भ्राजसे सुभु। प्रभेवेन्दोरनुत्तमा ॥”)
गोपीविशेषः। यथा,—
“दृष्ट्वं प्रभया गोप्या युक्तो वृन्दावने वने।
मद्योमग्नशब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं त्वया ॥
प्रभा देहं परित्यज्य जगाम सूर्यमण्डलम्।
तनस्तस्याः शरीरश्च तीव्रं तेजो बभूव ह ॥
संविभज्य त्वया दत्तं प्रेम्णाशु रुदता पुरा।
विष्टव्य चक्षुषोर्लोहं लज्जया मङ्गयेन च ॥
हुताशनाय किञ्चिन्नृपेभ्यश्चापि किञ्चन।
किञ्चित् पुरुषसिंहेभ्यो देवेभ्यश्चापि किञ्चन ॥
किञ्चिद्दस्युजनेभ्यश्च नागेभ्यश्चापि किञ्चन।
आक्षणेभ्यो सुनिभ्यश्च तपस्विभ्यश्च किञ्चन ॥
स्त्रीभ्यः सौभाग्ययुक्ताभ्यो यशस्विभ्यश्च किञ्चन।
तच्च दत्त्वा तु सर्वेभ्यः पूर्वं रोदितुमुद्यतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे। ११। ५७—६२॥
दुर्गा। यथा,—
“यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता।
प्रभा प्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-
मालिनी ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
(इयं हि सूर्यविम्बे एतन्नाम्ना कीर्तयते। यथा,
देवीभागवते। ७। ३०। ८२।
“देवलोके तपेन्नागी प्रज्ञास्थियु सरस्वती।
सूर्यविम्बे प्रभा नाम मातृणां वेणुवो मता ॥”)
सूर्यपत्नी। यथा,—
सुख उवाच।
“विष्वान् कश्यपात् पूर्वमदित्यामभवत् पुरा।
तस्य पत्नीचयन्तद्वत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा ॥
रेवतस्य सुता राज्ञी रेवन्तं सुपुत्रं सुतम्।
प्रभा प्रभावं सुपुत्रं त्वाष्ट्रीं संज्ञा तथा मनुम् ॥”
इति मातृस्ये। ११। २-३॥
(द्वादशाक्षरवृत्तिविशेषः। तल्लक्षणं यथा, वृत्त-
रत्नाकरटीकायाम्।
“वसुयुगविरतिर्नगौ रौ प्रभा ॥”)
प्रभाकरः, पुं, (प्रभां करोतीति। कृ + “दिवा-
विभानिशाप्रमेति” ३। २। २१। इति टः।)
सूर्यः। (यथा, रघौ। १०। ७४।
“ज्वालाशुरपधूमत्वात् प्रसन्नत्वात् प्रभाकरः।
रक्षोविप्रलतावाक्तामपविहृशुचाविव ॥”)
अग्निः। चन्द्रः। (यथा, महाभारते। ७। ६६। ५।

प्रभावः

“तावतीत्य रथानीकं विमुक्तौ परवर्धभौ।
दृष्ट्वाते यथा राहोरास्यान्मुक्तौ प्रभाकरौ ॥”
“प्रभाकरौ चन्द्रसूर्यौ ॥” समुद्रः। इति शब्द-
रत्नावली ॥ अर्कवृत्तः। इत्यमरः। १। ३। १०८॥
(अष्टममन्वन्तरे देवगणभेदः। यथा, मार्कण्डेय-
पुराणे। ८०। ६।
“तपस्तपश्च शक्रश्च द्युतिर्न्यातिः प्रभाकरः ॥”
अत्रिर्वशीयसुनिविशेषः। यथा, हरिवंशे।
३१। १०।
“ऋषिर्जातोऽत्रिर्वंशे तु तासां भर्ता प्रभाकरः।
भद्रायौ जनयामास सुतसोमं यशस्विनम् ॥”
नाभभेदः। यथा, महाभारते। १। ३५। १५।
“कुठरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः ॥”
सोमसंस्कप्रभेदः। स च गुरुत्वेन प्रसिद्धः।
तस्य मतं दर्शनशालादौ प्राभाकरमतमिति
प्रसिद्धम्। यदुक्तं वेदान्तसारे। ५३। “प्राभाकर-
तार्किकौ तु अन्योऽन्तरात्मा आनन्दमय इत्यादि
श्रुतेः सुषुप्तौ बुद्ध्यादीनामज्ञाने लयदर्शनात्
अहमज्ञोऽहं ज्ञानीत्याद्युभवाच्च अज्ञान-
मात्रेति वदतः ॥” स्त्री, कुशङ्गीपस्यवर्धभेदः।
यथा, मातृस्ये। १०१। ६८।
“महर्षिं महर्षस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम् ॥”)
प्रभाकोटः, पुं, (प्रभान्वितः कीट इति मध्यलोपी
समासः।) खद्योतः। इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रभाञ्जनः, पुं, शोभाञ्जनः। इति हेमचन्द्रः ॥
प्रभातं, स्त्री, (प्रकर्षण भातुं प्रवृत्तमिति। प्र +
भा + आदिकर्म्मणि क्तः। यद्वा, प्रकृतं भातं
दीप्तिरत्रिति।) प्रातःकालः। तत्पर्यायः।
प्रत्युषः २ अहर्मुखम् ३ कल्यम् ४ उषः ५
प्रत्युषः ६। इत्यमरः। १। ४। ३॥ दिनादिः ७
निशान्तम् ८ अष्टम् ९ प्रगे १० प्राङ्गम् ११।
इति राजनिर्घण्टः ॥ गोसः १२ गोसङ्गः १३
ऊषः १४ ऊषकम् १५ उषा १६ ऊषा १७
विभातम् १८। इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
(यथा,—
“प्रभातं यः स्मरेन्नित्यं दुर्गा दुर्गाक्षरद्वयम्।
आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्योदये यथा ॥”
इति धर्मेष्टाख्यम् ॥)
तत्र दर्शनीया यथा,—
“वेद्यः पुरोहितो मन्त्री देवज्ञोऽथ चतुर्थकः।
प्रभातकाले द्रष्टव्यं नित्यं स्वश्रियमिच्छता ॥”
इति राजवल्लभः ॥
प्रभावः, पुं, (प्र + भू + घञ्।) कोषदण्डनतेजः।
तत्पर्यायः। प्रतापः २। इत्यमरः। २। ८। १००॥
“कोषो घनं दण्डो दमः तद्धेतुत्वात् सैन्यमपि
दण्डः ताभ्यां यत्तेजो जायते स प्रतापः प्रभा-
वश्च कथ्यते ॥” इति भरतः ॥ शक्तिः। (यथा,—
“प्रभावतो यथा धात्री लङ्कुचस्य रसादिभिः।
समापि कुर्वते दोषवितथस्य विनाशनम् ॥
क्षचित्तु केवलं त्रयं कर्म्म कुर्यात् प्रभावतः।
ज्वरं हन्ति शिरोवद्धा सहदेवी जटा यथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रभासः

तेजः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४०४॥ (यथा,
रामायणे। २। २३। ३८।
“अथ मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति।
राक्षसाप्रभुतां कर्तुं प्रभुत्वञ्च तव प्रभो ॥”)
शान्तिः। इति मेदिनी। वे, ४०॥ (प्रभागर्भ-
जातः सूर्यपुत्रः। इति मातृस्ये। ११। ३॥
कलावत्यां जातः स्वरोचिषो मनोः पुत्रविशेषः।
यथा, मार्कण्डेयः। ६६। ५।
“ततश्च जज्ञिरे तस्य चयः पुत्राः स्वरोचिषः।
विजयो मेरुनन्दश्च प्रभावश्च महाबलः ॥”)
प्रभावजः, पुं, (प्रभावात् जायते इति। जन् +
ङ्।) शक्तिविशेषः। प्रभावो वीर्याधिक्यं
तज्जातः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥ प्रभुत्व-
साधकत्वात् दण्डकोषौ प्रभुशक्तिः। इति भरतः ॥
(प्रभावजाते, त्रि। यथा,—
“रसादिसाम्ये यत् कर्म्म विशिष्टं तत् प्रभावजम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
प्रभावान्, [त्रि] त्रि, (प्रभा अस्त्वस्येति। प्रभा +
मत्तुप् मस्य वः।) प्रभायुक्तः। प्रभाशब्दा-
दस्त्वर्थे वतुप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
प्रभावती, स्त्री, (प्रभावत् + डीप्।) मालिनाम-
कोनविशष्टताहंकाता। गणानां बीणा। इति
हेमचन्द्रः। २। २०३॥ त्रयोदशाक्षरशब्दः।
यथा, श्रुतबोधे। ३। २।
“यस्यां प्रिये। प्रथमकमन्तरदयं
तुल्यन्तथा गुरु नवमं दृष्टान्तिमम्।
साल्प्यं भवेद्यतिरपि चेद्युगपद्देः
साल्प्यतामस्तुतते! प्रभावती ॥”
(सूर्यपत्नी। यथा, महाभारते। ५। ११७। ८।
“रमे स तस्यां राजर्षिः प्रभावत्यां यथा रविः ॥”
कुमारानुत्तरमालगणविशेषः। यथा, तत्रैव।
६। ४६। ३।
“प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोनसी तथा ॥”
वज्रनाभासुरस्य कन्या। सा तु प्रद्युम्नं विवा-
हिता। यथा, हरिवंशे। १४८। ४१।
“तस्यास्ति कन्यारत्नं हि जैलोक्तातिशयं शुभम्।
नाम्ना प्रभावती नाम चन्द्राभिव प्रभावती ॥”
अङ्गेश्वरचित्ररथस्य स्वनामख्याता भार्या।
यथा, महाभारते। १३। ४२। ८।
“तस्या हि भगिनी तात! ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती।
भार्या चित्ररथास्य बभूवाङ्गेश्वरस्य च ॥”)
प्रभाषः, पुं, (प्रभावते यः सः। प्र + भाष् + ञच्।)
वसुभेदः। इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते। १। ६६। १८।
“प्रत्युषश्च प्रभाषश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः ॥”
प्र + भाष् + भावे ञच्।) प्रलङ्कयनञ्च ॥
प्रभासः, पुं, (प्रभासते शोभते इति। प्र + भास् +
अच्।) सोमतीर्थम्। इति त्रिकाशेषः ॥
(यथा, महाभारते। ३। ८२। ५६—५७।
“ततो गच्छेत् राजेन्द्र! प्रभासं तीर्थं सुतमम्।
तत्र सन्निहितो नित्यं स्वयमेव हुताशनः।
देवतानां सुखं वीर! ज्वलनोऽनिलसारथिः ॥

प्रभूतं

तस्मिंस्तोत्रे नरः खात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
अमिष्टोमातिरात्राभ्यां फलं प्राप्नोति मानवः ॥”
जैनगणाधिपविशेषः । इति जैनचक्रः । १।३२ ॥
(वसुभेदः । यथा, मातस्ये । ५ । २१ ।

“प्रत्यक्ष प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥”
प्रभिमः, पुं. (प्र + भिद् + क्त ।) चरन्महद्वक्ता ।
तत्पथ्यायः । गर्जितः २ मत्तः ३ । इत्यमरः ।
२ । ८ । ३६ ॥ भ्रान्तः ४ मदकलः ५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे । २।१५।३६ ।

“ततो महाभवेमहीधराभं
प्रभिममत्यकुशमत्यसहम् ।
रामोपवाह्यं रुचिरं ददर्श
शत्रुक्षयं नागसुदयकायम् ॥”

तथा च महाभारते । ७ । २७ । २० ।

“यथा नलवनं क्रुद्धः प्रभिमः घटिहायनः ।
हृदनीयातद्वदायस्तः पार्थिवहृदनाश्चमन्तवः ॥”

प्रकृष्टभेदविशिष्टे, चि॥ (यथा, ऋतुसंहारे । २।५ ।
“प्रभिमवेदूर्यनिभेस्तृणाङ्कुरैः
समाचिता प्रोत्थितकन्दलोदलेः ॥”)

प्रभुः, पुं. (प्रभवतीति । प्र + भू + क्तुः ।) विष्णुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (शिवः । यथा, महा-
भारते । ११ । १७ । ३१ ।

“हरश्च हरिणाश्च सर्वभूतहरः प्रभुः ॥”
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः । इति
धरणिः ॥

प्रभुः, चि. (प्रभवतीति । प्र + भू + “विप्रसंभो
जुसंज्ञायाम् ॥” ३ । २ । १८० । इति दुः ।)
अधिपतिः । तत्पथ्यायः । स्वामी २ ईश्वरः ३
पतिः ४ ईशिता ५ अधिभूः ६ नायकः ७
नेता ८ परिहृष्टः ९ अधिपः १० । इत्यमरः ।
३ । १ । ११ ॥ पालकः ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । ५ । १४ ।

“न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य रजनि प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्त्तते ॥”
निवृत्तः । इति धरणिः ॥ शक्तः । इति नानार्थ-
रत्नामाला ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ४० ।

“आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः
समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥”

श्रेष्ठः । यथा, मनौ । १० । ३ ।

“वेष्टेष्वात् प्रकृतिश्रेष्ठान् नियमस्य च धार-
णात् ।

संस्कारस्य विशेषाश्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥”
प्रभुता, स्त्री. (प्रभोर्भावः । प्रभु + तल् ।) प्रभु-
त्वम् । ऐश्वर्यम् । इति हलायुधः । ४ । १०० ॥
प्रभुभक्तः, पुं. (प्रभोर्भक्तः ।) उत्तमघोटकः । यथा,
“प्रभुभक्ता भक्तिनाश्च कुलीनेषु कुलोत्कटाः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

स्वास्थ्यरुक्ते, चि. यथा, नागव्यसंग्रहे ।

“ब्रह्माग्नी स्वल्पसमुदः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः ।

प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातयाः षट् शुनो गुणाः ॥”

प्रभूतं, चि. (प्र + भू + क्तः ।) प्रचुरम् । इत्य-
मरः । ३ । १ । ६३ ॥ (यथा, कलाविज्ञासि । १।२।

“तत्राभूदभिभूतप्रभूतमायानिकायप्रतर्पणः ।
सकलकलानिलयानां धृग्यः श्रीमन्मन्त्रदेवायः ॥”
उन्नतम् । इति मेदिनी । ते, १२१ ॥ भूतम् ।
उन्नतम् । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रभूणः, चि. (प्रभवतीति । प्र + भू + “ग्लानि-
स्यञ्च ग्लुः ॥” ३ । १ । १३६ । इति ग्लुः ।)
जमः । शक्तः । इति जैनचक्रः । ३ । १५५ ॥

प्रभृति, य. (प्र + भृ + क्तिच् ।) तदादिः । यथा,
“ततःप्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञान् लेभिरं ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

प्रभेदः, पुं. (प्र + भिद् + घञ् ।) भेदः । तत्-
पथ्यायः । प्रकारः २ विशेषः ३ भिदा ४
अन्तरम् ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते
निदानस्थाने १० अध्याये ।

“पितात्मको दत्तगतिर्वरदाहपाक-
स्फोटप्रभेदबहुलः क्षतलप्रकाशः ॥”

स्फोटनम् । यथा, रघुः । ३ । ३७ ।

“बभूव तेनातितरां सुदुःसहः
कटप्रभेदेन करीष पार्थिवः ॥”)

प्रभृष्टकं, स्त्री. (प्र + भृष्ट + क्तः ।) ततः स्वार्थं
कन् ।) शिखालम्बिताम् । चूडातो लम्बमान
माल्यम् । इत्यमरभरतौ । २ । ६ । १६५ ॥

प्रमत्तः, चि. (प्रमाद्यति स्मेति । प्र + मद् + गत्य-
र्थेति क्तः । न ध्यात्वेति नत्वाभावः ।) प्रमादी ।
अनवधानतायुक्तः । यथा,—

“मत्तं प्रमत्तसुखं सुप्तं बालं स्थिरं जडम् ।
प्रपन्नं विरथं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मेवित् ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ७ अध्यायः ॥

“मत्तं मद्यादिना । प्रमत्तमनवहितम् । उन्मत्तं
यज्वतादिना । जडं अनुदमम् । प्रपन्नं शरणा-
गतम् । विरथं भयरथम् ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥
अपरप्रमत्तो यथा,—

“सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः ॥”
इति ब्रह्मवेत्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

स च राज्ञा नाज्ञानयतिथः । यथा,—

“मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्थव्याप्ताज्ञानयेद्वृत्तः ॥”
इति मिताक्षरा ॥

प्रमथः, पुं. (प्रमथतीति । प्र + मथ् + अच् ।)
घोटकः । शिवपारिषदः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स च षट्त्रिंशत्कोटिसंख्यकः । यथा,
“षट्त्रिंशत् सङ्ख्याणि प्रमथा द्विजसत्तमाः ।
तत्रैकत्र सङ्ख्याणि भागे षोडश संस्थिताः ॥
नानारूपधरा ये वे जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः ।
ते सर्वे सकलेश्वर्ययुक्ता ध्यानपरायणाः ॥
योगिनो मन्दमातृसंयद्भ्राह्मणकुमारवर्जिताः ।
लीलापापा महाभागाः शुभोः प्रीतिकराः
पराः ॥

न ते परिहृष्टं रागं काङ्क्षन्ति स्म कदाचन ।

संसारवित्तखाः सर्वे यतयो योगतत्पराः ॥

ध्यानावसां महादेवं परिवाप्य धृतव्रताः ।

कृत्वा परिहृष्टं दया तिष्ठन्ति विगतकृमाः ॥

यदेव परमं ज्योतिस्त्वित्यत्यस्विकापतिः ।

प्रमथः

तदेव ते पारिषदाः सर्वे संवेद्यन्ति तम् ॥

ते षोडश समाख्याताः कोटयो ये धृतव्रताः ।

सिंहयात्रादिसारूपा अग्निमादिसमायुताः ॥ ॥

अपरे कामिनः शुभोः सुनर्मसचिवाः स्मृताः ।

विचित्ररूपाभरणा जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः ॥

हरस्य तुल्या रूपेण विशदा वृषभध्वजाः ।

उमासदृशरूपाभिः प्रमदाभिः समागताः ॥

विचित्रमालाभरणा दिव्यसंगमभूषणाः ।

उमासहायं क्रीडन्तमगच्छन्ति भूषिताः ।

यद्भारवेशाभरणा अष्टौ ते कोटयो गणाः ॥ ॥

अर्द्धनारीश्वराश्चाष्टौ अर्द्धनारीश्वरं हरम् ।

अनुयान्ति महाभागास्तुल्यरूपा हरस्य ये ॥

उमासहायो हि यदा रमते स्म सुखं हरः ।

अर्द्धनारीश्वरीरास्तु द्वारपाला भवन्ति ते ॥

आकाशमार्गं गच्छन्तमनुगच्छन्ति नित्यशः ।

ध्यानस्य परिचर्यन्ति सलिलादिभिर्यश्वरम् ॥

नानाशस्त्रधराः शुभोर्गणास्तु प्रमथाः स्मृताः ।

प्रमथन्ति च युद्धेषु युध्यमानान्महाबलान् ।

ते वे महाबलाः शूराः संख्या नवकोटयः ॥ ॥

अपरे गायनास्त्रालन्दङ्गपणवादिभिः ।

वृत्त्यन्ति वाद्यं कुर्वन्तो गायन्ति मधुरस्वरम् ॥

नानारूपधरास्ते वे संख्या कोटयश्च यः ।

सततं चातुगच्छन्ति विचरन्तं महेश्वरम् ॥

सर्वे मायाविनः शूराः सर्वे शास्त्रार्थपारगाः ।

सर्वे सर्वत्र सर्वज्ञाः सर्वे सर्वत्रगाः सदा ॥

सुहृत्सोऽन् सर्वभुवनं गत्वा यान्ति पुनः पुनः ।

अनिमादृष्टकेश्वर्ययुक्तास्ते वे महाबलाः ॥

अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः ।

देवेन्द्रस्य नियोगेन वर्त्तन्ते त्रिदिवे सदा ॥

तेषां संख्या चैककोटिस्ते सर्वे बलवन्तराः ।

कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं गणाः ॥

विस्मयन्ति च पापिष्ठान् धर्मिष्ठान् पालयन्ति
च ।

अनुगच्छन्ति सततं धृतपाशुपतव्रतान् ॥

विघ्नाश्च सततं हन्ति योगिनां प्रयत्नात्मनाम् ।

षट्त्रिंशत् कोटयश्चेते हरस्य सकला गणाः ॥

वराहगणनाशार्थं हिताय जगतां तथा ।

शङ्करस्य च सेवार्थे ससुत्पन्ना इमे गणाः ॥

वराहस्य गणान् दृष्ट्वा नरसिंहं तथा हरिम् ।

स्वयं सरभरूपः सन् ध्यायन् नार्दयतीकरोत् ॥

तच्छीकरामुतो जानास्तत्तेषां बहुरूपता ।

क्रूरदृष्ट्या क्रूरयुद्धैः क्रूरतैरिमान् गणान् ॥

वराहस्य हतेत्येवं यतः प्रोक्तं कपर्दिना ।

सतस्ते क्रूरकर्माणि प्रतापान् भयङ्कराः ॥

न सदा क्रूरकर्माणि ते कुर्वन्ति महौजसः ।

दृष्टिमात्रस्य ते क्रूराः क्रूरक्रूराश्च काव्यतः ॥

फलं जलं तथा पुष्पं पत्रं मूलं तथैव च ।

निवेदितानि भुञ्जन्ति वनपर्वतसानुषु ॥

आहृत्यापि च भुजन्ति पत्रं पुष्पादिकञ्च यत ।

भवेद्भगस्य यज्ञोऽयं तद्भोगास्ते महौजसः ॥

आमित्रं नापि चाग्र्यन्ति हित्वा चैत्रचतुर्दशीम् ।

तन्नामित्रं हरो भुङ्क्ते चतुर्दशीं मधौ वदा ॥

ततः सर्वे गणास्तत्र भुञ्जन्ते पल्लवावपि ।
 जते वराहस्य गणे भगमासाद्य ते गणाः ।
 चतुर्भागाः स्वयं भूत्वा भूतं कर्मेति वै जगुः ॥
 भूतत्वमभवत्तयो चतुर्भागवता तदा ।
 वचनात् पद्मजातस्य भूतग्रामास्ततो मताः ॥
 यो लोकविदितः पूर्वं भूतग्रामस्तुविधः ।
 यत्तस्मिन्धोऽधिका यत्तस्मिन्धोऽप्यम उच्यते ॥
 इति वः सर्वमाग्यान्तं भूताः शम्भुगणा यथा ।
 यदाहारा यदाकारा यत्कृत्यास्ते महौजसः ॥
 य इदं प्रगुण्यामित्रमाख्यान् योगसुतमम् ।
 स दीर्घायुः सदीप्ताक्षी योगयुक्तश्च जायते ॥”
 इति कालिकापुराणे पारिषदोत्पत्तिर्नाम २६
 अध्यायः ॥ (धतराष्ट्रगुत्ताणामन्यतमः । यथा,
 महाभारते । १ । ११७ । १२ ।
 “प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घरोमश्च वीर्यवान् ॥”)
 प्रमथन्, स्त्री, (प्र + मथ + भावे क्युट् ।) वधः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ११५ ॥ (यथा, रामायणे ।
 १ । ३ । २४ ।
 “बालिप्रमथनश्चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् ॥”
 क्लेशनम् । विलोडनम् । इति मयधाल्वर्थदर्श-
 नात् ॥ (प्रकर्षेण मथतीति । प्र + मथ + क्युट् ।
 प्रमाथके, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १०२ । ६२ ।
 “स चाश्वत्थपसहशो देवतुष्ट्यपराक्रमः ।
 सखासामेव नारीणां चित्तप्रमथनो रजः ॥”)
 प्रमथा, स्त्री, (प्रमथति त्रिदोषानिति । प्र + मथ
 + क्युट् ।) हरीतकी । इति मेदिनी । ये, २१ ॥
 (गुणादिकमस्य हरीतकीशब्दे ज्ञातयम् ॥)
 प्रमथाधिपः, पुं, (प्रमथानां अधिपः ।) शिवः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥
 प्रमथितं, स्त्री, (प्रकर्षेण मथितम् ।) निर्भल-
 तक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रमदः, पुं, (प्र + मद् + “प्रमदसंमदौ हर्षे” ।
 ३ । ३ । ६८ । इति अप् ।) हर्षः । इत्यमरः ।
 १ । ४ । २४ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । १६२ ।
 “तच्छ्रुत्वा मम राज्ञश्च विधादप्रमदौ हयोः ।
 आभूतां मेघमालोक्य हंससातकयोरिव ॥”
 प्रमादत्वनेनेति । प्र + मद् + करणे अप् ।)
 धुस्तूरफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (दानव-
 विशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८७ ।
 “प्रमदो मयः कुपयो हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥”
 वशिष्ठतनयानामन्यतमः । स तु उत्तममन्त्रनरे
 सप्तर्षिप्रभेदः । यथा, भागवते । ८ । १ । २४ ।
 “वशिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ।
 ब्रह्मा वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यवित् ॥”)
 प्रमाद्यतीति । प्र + मद् + कर्त्तरि अच् । यदा
 प्रकर्षेण मदीऽस्य । मत्ते, त्रि । इति मेदिनी ।
 दे, ७५ ॥ (यथा, रघौ । १६ । ३७ ।
 “प्राविधि प्रमदवर्जित्वेभ्यभूत्
 क्षत्रिमाद्रिषु विहारविभ्रमः ॥”)
 प्रमदकाननं स्त्री, (प्रमदानां काननम् । “ङापोः
 संज्ञाश्चसोर्वहुलम् ॥” ६ । ३ । ६३ । इति
 ह्रस्वः । यदा, प्रमदाय हर्षाय यत् काननम् ।)

प्रमदावनम् । इत्यमरटीकायां भरतः । १ ।
 ४ । ३ ॥
 प्रमदवनं, स्त्री, (प्रमदानां वनमिति । “ङापो-
 रिति ॥” ६ । ३ । ६३ । इति ह्रस्वः ।) राशो-
 ऽन्तःपुरोचितवनम् । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥
 प्रमदा, स्त्री, (प्रमदयति पुरुषमिति । प्र + मद्
 हर्षे + णिच् + क्युट् । यदा, प्रमदो हर्षोऽस्यस्या
 इति अच् । टाप् ।) उत्तमयोषित् । इति
 मेदिनी । दे, ५ ॥ (यथा, कुमारः । ४ । १२ ।
 “नयनान्यरुणानि घूर्णयन्
 वचनानि स्रजलयन् पदे पदे ।
 असति त्वयि वारुणीमदः
 प्रमदानामधुना विडम्बना ॥”)
 चतुर्दशाक्षरवृत्तिविशेषः । तल्लक्षणं यथा, वृत्त-
 रत्नाकरटीकायाम् ।
 “नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ॥”)
 प्रमदाकाननं स्त्री, (प्रमदानां काननम् ।) प्रमद-
 वनम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । ३ ॥
 प्रमदावनं, स्त्री, (प्रमदानां वनम् ।) प्रमदवनम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रमना, [म्] त्रि, (प्रकृतं मनोऽस्य ।) हर्ष-
 युक्तः । इत्यमरः । ३ । १ । ७ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ८ । ३७ । ४१ ।
 “इति बहुपरुषं प्रमाथति
 प्रमनसि मद्रपतौ रिपुस्तवम् ॥”)
 प्रमयः, पुं, (प्र + मी वधे + भावे अच् ।) वधः ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४ ॥ (यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । १ । ६ ।
 “इदं इदं दृपोदन्तं वद्धा प्रमयमीयुषाम् ।
 अञ्जाकृत्वा भवेत्तर्ता यत्पवन्त्येव पूर्यते ॥”)
 प्रमा, स्त्री, (प्रमीयते इति । प्र + माङ् माने
 + “आतश्चोपसर्गः” ३ । ३ । १०६ । इति
 अङ् । टाप् ।) यथार्थज्ञानम् । तत्पर्यायः ।
 प्रमितिः २ । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ प्रमा-
 यम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, प्रबोध-
 चन्द्रोदये । २५ अङ्के ।
 “प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धविरुद्धार्थाभिधायिनः ।
 वेदान्ता यदि शास्त्राणि बौद्धैः किमपराध्यते ॥”
 यथा च अत्रिदे । १० । १३० । ३ ।
 “काशीप्रमा प्रतिमा किम् ॥”
 “यस्य प्रमा प्रमाणमियत्ता का कथम्भूतासीत् ॥”
 इति तद्भाष्ये सायनः ॥) न्यायमते तद्वति
 तत्प्रकारकज्ञानम् । समभिन्नज्ञानम् । अस्याः
 कारणं गुणः । स च प्रत्यक्षे विशेष्ये विशेष-
 यवस्य सम्बन्धः । अनुमितौ साध्यविशिष्टपक्षे
 परामर्शः । शाब्दबोधो योग्यतायाः तात्पर्यस्य
 वा यथार्थज्ञानम् । उपमितौ शक्ये सादृश्य-
 बुद्धिः । यथा,—
 “दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
 पितृदूरत्वादित्युपो दोषो नानाविधः स्फुटः ॥
 प्रत्यक्षे तु विशेष्येण विशेष्यवता समम् ।
 सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादयं त्वनुमितौ पुनः ॥

पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत् ।
 शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ।
 शाब्दबोधो योग्यतायास्तत्पर्यस्य वा प्रमा ॥
 गुणः स्यादभ्रमभिन्नस्तु ज्ञानमनोच्यते प्रमा ।
 अथवा तत्प्रकारं यत् ज्ञानं तद्विशिष्टकम् ॥”
 इति भाषापरिच्छदे । १३१-१३५ ॥
 (“दोषः इति । अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां
 प्रति गुणः कारणं तच्चापि पितादित्या दोषा
 अनुगताः तेषां कारणत्वम् अन्यथयतिरेका-
 भ्यामेव सिद्धम् । गुणस्य प्रमाणनकत्वम् अनु-
 मानात् सिद्धम् । यथा प्रमाज्ञानसाधारण-
 कारणभिन्नकारणजन्याजन्मज्ञानत्वात् अप्र-
 मावत् । न च दोषाभाव एव कारणत्वमिति
 वाच्यम् । पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्थले पितृदोष-
 सत्त्वात् शङ्खप्रमाणत्वात्पिप्रसङ्गात् विनिगमना-
 विरुद्धात् अनन्तदोषाभावस्य कारणत्वमपेक्ष्य
 गुणकारणताया न्यायत्वात् । न च गुणसत्त्वेऽपि
 पितृप्रतिपत्त्यात् शङ्खे न सौत्यज्ञानमसः पितादि-
 दोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यं तथा च किं
 गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यं तथाप्यन्यथयति-
 रेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धिः । एवं भ्रमं प्रति
 गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचनत्वात् । तच्च
 दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह पितृति । क्वचित्
 पीतादिभ्रमे पितं दोषः क्वचित् चन्द्रादेः स्वल्प-
 परिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः । क्वचित् वंशोरग-
 भ्रमे मण्डूकवसाङ्गनमित्येवं दोषा भ्रान्तिजनका
 इत्यर्थः । अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्य-
 क्षादौ क्रमशो गुणान् दर्शयति प्रत्यक्षेति ।
 प्रत्यक्षे विशेषणयत् विशेष्यसन्निकर्षो गुणः अनु-
 मितौ साध्यवति साध्यव्याप्येऽप्येष्टज्ञानं गुण
 इति एवमप्येष्टपक्षः । प्रमा निरूपयति भ्रम-
 भिन्नमिति । ननु यच्च युक्तिरजतयोरिमे रजते
 इति ज्ञानं ज्ञातं तच्च रजतांशेऽपि प्रमा न
 स्यात् तज्ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावात् अत
 आह अथवेति । तद्विशिष्टकं तत्प्रकारकं ज्ञानं
 प्रमा इत्यर्थः । इदं तु बोध्यम् । तेन सम्बन्धेन
 तद्वत्ता तेन सम्बन्धेन तद्विशिष्टकं तेन सम्बन्धेन
 प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कपालादौ संयोगा-
 दिना घटादिज्ञाने नातिशयः ॥” ॥)
 प्रमाणं, स्त्री, (प्रमीयते विश्वमनेनेति । प्र + मा +
 क्युट् ।) विष्णुः । यथा,—
 “प्रमाणं प्राणनिजयः प्राणभृत् प्राणजीवनः ॥”
 इति महाभारते शान्तिप्रश्नेऽपि दानधर्मः ॥
 निबन्धम् । मर्यादा । शास्त्रम् । (यथा,—
 “आप्रा ह्यधितकैस्तुतिविभागविदो निष्पी-
 ल्युपसापदर्शिनश्च । तेषामेवकुण्ठयोगात् यद-
 चनं तत् प्रमाणम् । अप्रमायं पुनर्मतोऽन्त-
 म्खरंरक्तदुष्टादुद्धवचनमिति ॥” इति चरके
 विमानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।) सत्यवादी ।
 (प्र + मा + भावे क्युट् ।) इयत्ता । हेतुः ।
 (प्रमिणीतीति । प्र + मा + कर्त्तरि क्युट् ।)
 प्रमाता । इति मेदिनी । स्त्री, ६१ ॥ प्रमा ।

प्रमाथी

इति शब्दरत्नावली ॥ नित्यस्त्रीवैकल्यानयं
शब्दः । यथा वेदाः प्रमाणं स्तुतयः प्रमाण-
मित्यादि ॥ प्रमायाः करणम् । न्याये तु प्रत्यक्षा-
नुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि । इत्यत्र बहु-
वचनान्तोऽपि ॥ (यथा, मनौ । २ । १३ ।
“अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मेज्ञानं विधीयते ।
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥”
वेदान्तसारे च । “वेदान्तो नाम उपनिषत्
प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरिकसूत्रादीनि च ॥”
“उपनिषच्छब्दो ज्ञातृत्वसाक्षात्कारविषयः ।
सैव उपनिषत् प्रमाणं तस्याः प्रमाख्यायाः
करणभूता ।” इति विद्वन्मनोरञ्जनीटीका ॥)
प्रमाणवाधितार्थकः, पुं, (प्रमाणेन वाधितः अर्थो
यस्य । ततः कप् ।) तत्त्वविशेषः । तस्य लक्ष-
णम् । आत्माश्रयादिचतुष्कान्यप्रसङ्गत्वम् । स
द्विविधः । आत्मिमाहकः विषयपरिशोधकश्च ।
तत्रादौ यथा । धूमो यदि वज्रयभिचारी
स्यात्तदा वज्रयतो न स्यात् । द्वितीयस्तु पञ्चतो
यदि निर्बद्धः स्यात्तदा निर्धूमः स्यात् । इति
तर्कजगदीश्वरी ॥
प्रमातामहः, पुं, (प्रकृतो मातामहस्तस्यापि
जनकत्वादि । प्रादिसमासः ।) मातामह-
पिता । यथा, अमरे ।
“पितामहः पित्रपिता तत्पिता प्रपितामहः ।
मातुर्मातामहादिव सपिण्डास्तु सनाभयः ॥”
प्रमातामही, स्त्री, (प्रकृता मातामही ।) प्रमाता-
महपत्नी । इति स्तुतिः ॥
प्रमाथः, पुं, (प्र + मथ् + भावे घञ् ।) प्रम-
थनम् । बलात् हरणम् । इति पुराणम् । (निपात्य
भूमौ पेयणम् । यथा, महाभारते । ४ ।
१२ । २७ ।
“क्षतप्रतिक्षतेस्त्रिजैर्बाहुभिश्च सुशङ्कते ।
सन्निपातावधूतेष्वप्रमाथोन्माथनेस्तथा ॥”
अस्य टीकायां नीलकण्ठेन मल्लशास्त्रात् एत-
लक्षणमुद्धृतम् । यथा,—
“निपात्य पेयणं भूमौ प्रमाथ इति कथ्यते ॥”
कुमारव्यानुचरभेदः । यथा, महाभारते । ६ ।
४५ । २६ ।
“ततः प्रादादनुचरौ यमः कालोपमाधुमौ ।
उन्माथश्च प्रमाथश्च महावीर्यौ महादुःप्रती ॥”
शिवपारिषद्प्रमथगणः । यथा, हरिवंशे ।
१७० । ५३ ।
“तं प्रदीपप्रहरणा दैत्यदानवराजसाः ।
प्रमाथगणसुखाश्च प्रायुध्यन् लणमथयथम् ॥”
प्रमाथी, [न] चि, प्रपूर्वमथधातोः कर्त्तरि णिन् ।
पीडनकर्त्ता । मारणकर्त्ता । प्रमथनशीलः ।
देहिन्द्रियचोभक इत्यर्थः । इति श्रीधरस्वामी ॥
यथा,—
“चञ्चलं हि मनः क्षणं प्रमाथि बलवद्दृढम् ॥”
अपि च ।
“इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥”
इति श्रीभगवद्गीता ॥

प्रमुखं

प्रमादः, पुं, (प्र + मद् + भावे + घञ् ।) अनव-
धानता । इत्यमरः । १ । ७ । ३० ॥ यथा,—
“लोभप्रमादविद्यासैः पुरुषो नश्यते त्रिभिः ।
तस्मात्लोभो न कर्त्तव्यः प्रमादो न न विन्यसितुः ॥”
इति गारुडो नीतिशारे ११५ अध्यायः ॥
प्रमादवान्, [त] चि, (प्रमादोऽस्यस्यास्मिन् वा ।
प्रमाद + मतुप् । मस्य वः ।) प्रमादयुक्तः । तत्-
प्रमाथः । जाल्मः २ असमीक्षकारी इत्युदा-
हृतः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, याज्ञ-
वल्क्यः । ३ । १३६ ।
“निद्रासुः क्रूरलक्ष्म्यो नास्तिको याचकस्तथा ।
प्रमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तियंस्तु तामसः ॥”)
प्रमादिका, स्त्री, (प्रमादोऽनवधानतास्यस्या
इति । प्रमाद + ठन् । टाप् ।) दूषिता कन्या ।
तत्पूर्यायः । संवेदात् दूषिता इ धर्मकारिणी ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
प्रमादी, [न] चि, (प्रमादोऽस्यस्येति । प्रमाद +
इति ।) प्रमादविशिष्टः । अनवधानतायुक्तः ।
यदुक्तम् ।
“कुरङ्गमातृपुत्रपुत्रभृङ्ग-
मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च ।
एकः प्रमादो स कथं न हन्यते
यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ॥”
प्रमाणं, स्त्री, (प्र + मी ण हिंसायाम् + स्मार्थे
णिच् + भावे लुट् ।) मारणम् । इत्यमरः ।
३ । ८ । १२२ ॥ (यथा, मनुः । ११ । १४२ ।
“अस्थिमत्तान् सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमाणम् ।
पूर्णं चानस्यानस्यान्तु गृह्णत्याव्रतश्चरेत् ॥”)
प्रमितः, चि, (प्र + मि + क्तः । यद्वा, प्र + मा +
क्तः । “दातिस्थितिमास्तेति ॥” ७ । ४ । ४० ।
इतीत्वम् ।) ज्ञातः । इति जटाधरः ॥ (अल्प-
तमम् । इति विजयरत्नः ॥ यथा, निदाने
अश्विरीगाधिकारे ।
“प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णं मटं मैथुनसेवनम् ॥”
परिमितम् । यथा, दृष्टान्तसंहितायाम् । १०४ । ३७ ।
“प्रमितान्तराणि वदन् ॥”)
प्रमितः, स्त्री, (प्र + मा वा मि + क्तम् ।) प्रमा ।
इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥
प्रमीदः, चि, (प्र + मिह सेत्तने + क्तः ।) घनः ।
सूचितः । इति मेदिनी । टि, ८ ॥ (यथा,—
“त्वग्दोषिणां प्रमीदानीं क्षिप्वाभिष्यन्दितं हि-
णम् ।
शिथिलं लङ्घनं शस्तमपि वातविकारिणाम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने द्वाविंशोऽध्याये ॥)
प्रमीतः, चि, (प्र + मी ण हिंसायाम् + क्तः ।)
मृतः । यज्ञार्थहतपशुः । इत्यमरः । १० । ८ । ११७ ॥
प्रमीला, स्त्री, (प्रमीलनमिति । प्र + मील संमी-
लने + “गुरोश्च हलः ॥” ३ । ३ । १०३ । इत्यः ।
तत्तटाप् ।) तन्त्री । इत्यमरः । ३ । ३ । १७५ ॥
प्रमुखं, स्त्री, (प्रकृतं मुखमारम्भः ।) तदालम् ।
तत्कालः । इति चिकीत्तशेषः ॥ (सम्मुखम् ।
यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ६ ।

प्रमेहः

“यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्यैवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥”
प्रमुखः, पुं, (प्रकृतं मुखं अग्रभागो यस्य ।)
पुमागृह्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ समूहः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
प्रमुखः, चि, (प्रकृतं मुखमाद्यं यस्य ।) प्रभा-
नम् । (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ३८ ।
“ज्वलन्मणिप्रवाहनेन वासुकिप्रमुखा निशि ।
स्थिरप्रदीपतामेत्यमुजङ्गाः पर्युपासते ॥”)
श्लेष्मः । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा,
हितोपदेशे । ३ । १२४ ।
“बलेषु प्रमुखो हस्ती न तथान्यो महोपतेः ॥”)
प्रथमः । इति मेदिनी । खे, १० ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ६ । २ ।
“नारदप्रमुखास्तस्यामन्तर्ज्वा महात्मनः ।
समासीनाः सुशुभिरं सह राजर्षिभिस्तथा ॥”)
मान्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रमुत्, [द्] चि, (प्रकृतासुत् प्रीतिर्यस्य ।) हृष्टः ।
इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ (प्रकृता सुदिति
विग्रहे प्रकृतानन्दे, स्त्री । यथा, महाभारते ।
१४ । ७ । ६ ।
“श्रुत्वा तु पार्थिवस्यैतत् सस्पर्शः प्रमुदं गतः ॥”)
प्रमुदितः, चि, (प्र + मुद् + क्तः । “उदुपधा-
दिति ॥” १ । २ । २२ । इति पक्षे क्तिन् ।)
हृष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । १० । ४७ ।
“वाञ्छत्यहो हरिरशोक इवातिकामं
पादादिति प्रमुदितः पुरुषः पुराणः ॥”)
प्रमेहः, पुं, (प्रकर्षेण मेहति चरति वीर्यादिरने-
नेति । प्र + मिह चरणे + करणे घञ् ।)
रोगविशेषः । तत्पूर्यायः । मेहः २ मज्जदोषः ३ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बहुसूत्रता ४ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १३४ ॥ अस्य निदानम् ।
“आस्यासुखं स्वप्रमुखं दधौ नि
यान्म्यैदकानूपरसाः पर्यासि ।
नवाक्षपानं गुडवेकतश्च
प्रमेहहेतुः कफलक्ष सर्वम् ॥” * ॥
अस्य सम्प्राप्तिर्यथा,—
“मेदश्च मांसश्च शरीरलक्ष
क्षेदं कफो वस्तिगतः प्रदूष्य ।
करोति मेहान् समुदीर्णसुखे-
स्तानेव पित्तं परिदूष्य चापि ॥” * ॥
वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।
“लीलेषु दोषेष्वेकलक्ष्य धातून्
समूष्य मेहान् कुरुतेऽनिलश्च ॥” * ॥
तस्य कफलादिभेदेन साध्यादिलक्षणम् । यथा,
“साध्याः कफोत्था दृष्ट पित्तलाः पट्
याप्या न साध्याः पवनास्तुक्ताः ।
समक्रियत्वाद्द्विषमक्रियत्वा-
न्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमेण ॥
कफः सपित्तः पवनश्च दोषा
मेदोऽश्नुक्रान्मुवसानसीकाः ।

प्रमेहः

मज्जा रसौजः पिशितश्च दूष्याः
प्रमेहणी विशतिरेव मेहाः ॥ * ॥

तस्य पूर्वरूपम् ।
“दन्तादीनां मलाद्यान् प्रायपं पाणिपादयोः ।
दाहचिक्कणता देहे छट् स्वाहास्यश्च जायते ॥
सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविलम्बिता ।
दोषदूष्या विशतिरपि तत्संयोगविशेषतः ।
मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ॥ * ॥
क्रमेण कफजानां दृष्टानां लक्षणानि ।
“अच्छं बहुमितं शीतं निर्गन्धमुदकोपमम् ।
मेहयुक्तमेहेन किञ्चिदाविलपिच्छलम् ॥
इतो रसमवावर्त्य मधुरं चक्षुमेहतः ।
सान्द्रो भवेत् पर्युषितं सान्द्रमेहेन मेहति ॥
सुरामेहो सुरातुल्यसुपयस्कमघोचनम् ।
संक्षुब्धलोमा पिष्टेन पिष्टवद्दृढं सितम् ॥
शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेहो प्रमेहति ।
सूत्राण्युक्तं सिकतामेहो सिकतारूपिणो मलान् ॥
शीतमेहो सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ।
शूनेः शूनेः शूनेर्महो मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥
लालातुल्यं सूत्रं लालामेहेन पिच्छलम् ॥”
क्रमेण पित्तजानां घमां लक्षणानि ।
“गन्धवर्णरसप्रभेः चारेण चारतीयवत् ॥
नीलमेहेन नीलाभं कालमेहो मसौजमम् ।
हारिद्रमेहो कटुकं हरिद्रासन्निभं दहत् ॥
विषं माञ्जिष्टमेहेन मञ्जिष्टामलिकोपमम् ।
विससृष्णं सज्वणं रक्ताभं रक्तमेहतः ॥ * ॥
क्रमेण वातजानां क्षुब्धं लक्षणानि ।
“वसामेहो वसामिश्रं वसाभं सूत्रयन्मुहुः ।
मज्जाभं मज्जामिश्रं वा मज्जमेहो मुहुर्महुः ॥
कषायं मधुरं रूक्षं तौद्रमेहं वदेद्वयः ।
हृस्ती मत्त इवाजसं सूत्रं वगविवर्जितम् ।
सलसीकं विषद्वहं हस्तिमेहो प्रमेहति ॥ * ॥
कफजानादिभेदेन तेषामुपद्रवाः ।
“अविपाकोऽरुचिश्चर्दिनिदानाशः सपीनसः ।
उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कफजम्भनाम् ॥
वस्तिमेहन्योस्तोदो मुख्कावदरणं प्लवरः ।
दाहस्तृणान्त्रिका मूर्च्छा विड्भेदाः पित्तजम्भ-
नाम् ॥
वातजानामुदावर्णः कम्पद्दृग्दृक्लोभताः ।
मूलसुमित्रता शोषः कासः श्वासश्च जायते ॥”
अरिष्टलक्षणम् ।
“यथोक्तोपद्रवारिष्टमतिप्रसृतमेव च ।
पिङ्गकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥
जातः प्रमेहो मधुमेहो वा
न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् ।
ये चापि केचित् कुलजा विकारा
भवन्ति तेषां प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥ * ॥
सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।
मधुमेहत्वमायान्ति तदासाधा भवन्ति हि ॥
मधुमेहे मधुसर्भं जायते स किल दिघा ।
क्रुद्धं धातुक्षयाद्वायो दोषावृतपथेऽथवा ॥
आशुतो दोषलिङ्गानि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ।

प्रमेहः

चीणः क्षणात् क्षणात् पूर्यो भजते लक्ष्-
साध्यताम् ॥
मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति ।
सर्वेऽपि मधुमेहास्या माधुर्याच्च तनोरतः ॥ * ॥
प्रमेहो यदा सूत्रमनाविलमपिच्छलम् ।
विषदं तित्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते ॥”
इति माधवकरः ॥
अस्य दशविधपिङ्गकाः पिङ्गकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥
अथ प्रमेहस्य चिकित्सा ।
“श्यामाककोदबोहाला गोधूमचणकावटी ।
कुलत्याः कथिता भोक्त्रे पुराणा मेहानां हिताः ॥
यवाक्षविक्रमिर्मुद्राः शालयः षष्ठिकास्तथा ।
तथा तित्तानि शाकानि जाङ्गलाः पक्षिणो
मृगाः ॥
उहालो वनकोदवः ॥ * ॥
प्रमेहो गुडदुग्धाप्यतेलतक्रसुराः सदा ।
अश्वत्थुरसपिष्टान्मनूपमांसानि वल्लयेत् ॥ * ॥
सुस्तारिणीतकीलोधः कटुफलेन कृतं खलम् ।
पोतं मधुयुतं हन्ति प्रमेहं कफहेतुकम् ॥ * ॥
पटोलनिम्बामलकान्दतानां
पिबेत् कषायं मधुना समेतम् ।
उशीरलोपार्शुनचन्दनानां
तथा पिबेत् पित्तनिमित्तमेहो ॥ * ॥
पाठाश्रीरक्षः स्याज्जातिविशुद्धकिङ्करीः ।
कपित्थस्य भिषक् काथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥
पाठादिभिः सहितस्य कपित्थस्य काथम् ।
गुडुध्याः स्वरसः पयो मधुना सस्वेहजित् ।
हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धात्र्याः समाक्षिकः ॥
मधुना त्रैफलं चूर्णमथवाभ्रजतुल्यम् ।
लोहजं वामथोत्थं वा लिङ्गानुमेहनित्तये ॥ * ॥
चक्रप्रभावचामुस्ताभ्रनिम्बसुरदारवः ।
हरिद्रातिविषा दाह्यो पिप्पलीमूलचिचकम् ॥
त्रिटृक्ष्णी पत्रकश्च त्वगेला वंशलोचना ।
प्रत्येकं कर्ममात्राणि कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ॥
धान्यकं त्रिफला चयं विडङ्गं गजपिप्पली ।
सुवर्णमाक्षिकं योषं द्वौ चारौ लवणत्रयम् ॥
एतानि द्रव्यमात्राणि संगृह्णीयात् पृथक् पृथक् ।
द्विकर्षेष्टलोहं स्याच्चतुर्ध्वं सिता भवेत् ॥
शिलाजलवृत्कं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलोः ।
विधिना योजितैरेतैः कर्मैश्च गुटिका शभा ॥
चन्द्रप्रभातिविख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी ।
निहन्ति विंशतिं मेहान् कृष्णमृदविधं तथा ॥
चतस्रश्चाश्वीसदन्तजावातान्श्लथोदश ।
अखटुर्हि पाण्डुरोगं कामलाश्च हलीमकम् ॥
कासं श्वासं तथा कुष्ठमग्निमान्द्यमरोचकम् ।
वातपित्तकफयाधीन् वल्ग्या वृष्या रसायनी ॥
समाराध्य शिवं तस्मात् प्रयत्नाद्गुटिकामिमाम् ।
प्राप्त्यर्थाच्चन्द्रमा यस्मात् तस्माच्चन्द्रप्रभा स्मृता ॥
चन्द्रप्रभाकचूर इति लोके । योषं चिकटुः । द्वौ
चारौ सर्जिकायवचारौ । लवणत्रयम् । सेन्धवं
रुचकश्चापि विडङ्गं लवणत्रयमिति चन्द्र-
प्रभादिर्वटिका ॥ * ॥

प्रमेहः

प्रमेहपिङ्गकानां प्राक् कार्यं रक्तविमोचनम् ।
पाटनश्च विपकानां ततो व्रणविधिः स्मृतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्य सकारणपूर्वकपसम्प्राप्त्यस्तथोपद्रवश्च ।
यथा,—

“त्रिदोषकोपनिमित्ता विशतिप्रमेहविकारा-
श्चापरेऽपरिसङ्ख्याः । तत्र यथा त्रिदोषप्रकोप-
प्रमेहानभिनिर्वर्त्यति तथानुवाद्यास्यामः ।

इह खलु निदानदोषदूष्याविशेषयो विकाराणां
विधातभावाभावाप्रतिविशेषा भवन्ति । यदा
ह्येते त्रयो निदानादिविशेषाः परस्परं नानु-
वधन्त्यथवाप्रकर्षादधलोधांसो वातवधन्ति न
तदा विकाराभिनिर्वर्तिः । तिराङ्गाप्यभिनिर्व-
र्त्यन्ते तन्वो भवन्त्यथवाप्ययथोक्तसर्वलिङ्गा
विपर्ययेण विपरीता इति सर्वविकारविधात-
भावाभावप्रतिविशेषाभिनिर्वर्तिहेतुवक्तव्यः ।

तत्र इमे निदानादि विशेषाः श्लेष्मनिमित्तानां
प्रमेहाणामाश्वभिनिर्वृत्तिकरास्तद्वयथा हाय-
नकयवचीनकोदालकनेषधोक्तटसुक्कन्दकमहा-
श्रीहिप्रमोदकसुगन्धकानां नवानामतिवैषम्य-
प्रमाणनोपयोगः । तथा सर्पिष्मती नवहरिण-
माधुर्यपानां ग्राह्यान्पौदकानां मांसानां शाक-
तिलपल्लपिष्टाद्यपायसकृशरविषोषीषुविका-
राणां शीरमन्दकद्विद्रवमधुरतरुप्रयाणा-
सुपयोगो नृजायायामवर्ज्यनस्वप्रशयनास-
नप्रसङ्गो यच्च किञ्चिदधिरन्योऽपि श्लेष्ममेहो
सूत्रसञ्जनः सत्वेः सनिदानविशेषः ।

बहुद्रवश्लेष्मा दोषविशेषः बहुबन्धं मेदः मांसश्च
शरीरक्षेदः शुक्रं श्लेष्मिणश्च वसामज्जाजलीका
रसश्चीनः सङ्घाता इति दूष्यविशेषाः ।

त्रयाणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते
क्षिप्रं श्लेष्माप्रकोपमापद्यते प्रागतिभूयस्यात् ।
स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विह्वलं लभते ।
शरीरश्लेष्मिण्यात् स विषर्षं शरीरे मेदसेवा-
दितो मिश्रीभावं गच्छति । मेदसश्चैव बहु-
बन्धत्वात्मेदसश्च गुणानां गुणेः समानगुणभूयि-
ष्ठत्वात् स मेदसा मिश्रीभावं गच्छन् दूषयति-
द्विक्तत्वात् स विह्वलो दुष्टेन मेदसोपहितः
शरीरक्षेदमासाभ्यां संसर्गं गच्छति । क्षेद-
मांसयोरतिप्रमाणाभिवृद्धित्वात् स मांसं मांस-
प्रदोषात् पूतिमांसपिङ्गकाः शराविका कच्छपि-
काद्याः सञ्जनयत्यप्रकृतिभूतत्वात् शरीरक्षेदं
पुनर्दूषयन् सूत्रत्वेन परिणमयति । सूत्रवहानां
स्रोतसां वृद्धगवस्तिप्रभवानां मेदःक्षेदोपहि-
तानि गुरुणि सुखान्यासाद्य प्रतिरुध्यते । ततः
स्थैर्यं साध्यतां वा जनयति प्रकृतिविकृति-
भूतत्वात् ।

शरीरक्षेदस्तु श्लेष्ममेहोमिश्रः प्रविशन् सूत्राश्रये
सूत्रत्वमापद्यमानः श्लेष्मिकैरेभिर्देशभिर्गोक्षप-
रुध्यते वैषम्यहानिवृद्धिदुष्कृतेस्तद्वयथा श्वेतशीत
सूत्रपिच्छिलाश्च स्निग्धगुरुमधुरसान्द्रप्रसादमर्ह-
स्तत्र येन गुणैर्नैकेनैकेन वा भूयस्तरसुप-

प्रमेहः

हृष्यते। तत्समाख्यं गौर्णं नामविशेषं प्राप्नोति।

ते तु स्वस्तिमे दशप्रमेहा नाम विशेषेण भवन्ति। तथा उदकमेहश्चैल्लारजिकारमेहश्च सान्द्रमेहश्च सान्द्रप्रसादमेहश्च शुक्लमेहश्च शुक्रमेहश्च शीतमेहश्च सिकतामेहश्च शनैर्महश्च कालामेहश्चेति।

ते दशप्रमेहाः साध्याः समानगुणमेदःस्थानत्वात् कफस्य प्रधान्यात् समानक्रियत्वाच्च।”

“उष्णाम्लवणचारकटुकाजीर्णभोजनोपसेविनस्तथातितीक्ष्णतापामिसस्तापश्रमक्रोधविषमाहारोपसेविनश्च तथात्मकशरीरस्थेव त्रिप्रं पित्तं प्रकोपमापद्यते।

तत् प्रकुपितं तत्रैवागुपून्वर्गं प्रमेहानिमान् घटतिप्रमभिनिर्वर्णयति। तेषामपि च पित्तगुणविशेषेण नामविशेषाः। तद्यथा, चारप्रमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मण्डितामेहश्च हारिद्रमेहश्चेति ते घटभिरिव चारान्मलवणकटुकविभोषैः पित्तगुणैः पूज्यवत् समन्विताः। सर्वे एव ते याप्याः संखटदोषमेदःस्थानत्वात् विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति।”

“कटुककषायतिक्तकण्ठप्रशीतयवाययायामवमन-विरेचनास्थापन-शरीरविरेचनातिथोगसन्धारणान्नाभिघातानपौद्गशीकशीगिता-तिसिकजामरणविषमशरीरन्यासानुपसेवमानस्य तथात्मकशरीरस्थेव त्रिप्रं वायुः प्रकोपमापद्यते। स प्रकुपितस्तथात्मके शरीरे विसर्पन् यदा वसामादाय मूत्रवहानि स्रोतांसि प्रतिपद्यते तदा वसामेहमभिनिर्वर्णयति ॥ * ॥ यदा पुनर्मज्जानं मूत्रवस्तावाकर्षति तदा मज्जमेहमभिनिर्वर्णयति ॥ * ॥ यदा लम्बीका मूत्राशयेऽभिवहन् मूत्रमनुवहन् प्रीत्यातयति। लम्बीकातिवहुत्वादिनेपणाच्च वायोः खल्वस्यातिमूत्रप्रवृत्तिस्त्रं करोति। तदा स मल इव गजः शरत्पुत्रं मूत्रमवेगं तं हस्तिमेदिनमाचलते ॥ * ॥ श्लोत्रः पुनर्मधुरस्वभावं तद्री-ल्लादायुः कषायत्वेनाभिसंख्य मूत्राशयेऽभिवहति तदा मधुमेहं करोति ॥ * ॥

तानिमांश्चतुरः प्रमेहान् वातजानमाध्यानाचलते। महात्ययिकत्वादिप्रतिषिद्धोपक्रमत्वात् तेषामपि च पूज्यवत् गुणविशेषेण नामविशेषाः। तद्यथा,—वसामेहश्च मज्जमेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति।”

“त्रयस्तु दोषाः प्रकुपिताः प्रमेहानभिनिर्वर्णयि-शान्त इमान् पूज्यरूपाणि दर्शयन्ति। तद्यथा,—जटिलीभावं केशेषु माधुर्यमास्थि करपादयोः सुपतां दाहः सुखतालुकण्ठग्रोथं पिपासामालस्यं मलञ्च काये कायच्छिद्रेषूपदेहं परिदाहं सुपतां चाङ्गिष्ठ घटपदपिपीलिकाभिः शरीरमूत्राभिसरणं मूत्रे च मूत्रदोषान्वितं शरीरगम्यं निद्रां तन्नाश्च सर्वकालमिति।

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिणा लण्णातीसारव्वरदाहदौर्भ्यत्यारोचकाविपाकाः पूतिमांसपिडका

प्रयत्नः

अलजीविद्विधादयश्च तत् प्रसङ्गाद्भवन्ति।

तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपश्रमनैर्यथाहं सुपपादयेच्चिकित्सेदिति।” इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

प्रमोचनी, स्त्री, (प्रकर्षेण सुच्यतेऽनयेति। प्र + सुच् + ल्युट् + डीप्।) गवाक्षी। गोडुम्बा। इत्यमरः ॥ प्रकृष्टमोचनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते। ३। ८४। ५०।

“महाश्रमे वसेदात्रिं सर्वपापप्रमोचने ॥”)

प्रमोदः, पुं, (प्र + मुद् हर्ष + भावे षण्।) हर्षः। इत्यमरः। १। ४। २४ ॥ (यथा, देवीभागवते। ४। २४। ५५।

“उत्पाद्य पुत्रजननप्रभवं प्रमोदं

दत्त्वा पुनर्विरहं किल दुःखभारम्।

त्वं क्रीडसे सुललितैः खलु तैर्विहारै-

नोचैत् कथं मम सुताप्रतिवृथा स्यात् ॥”

आमोदः। स तु गम्यविशेषः। यथा, भागवते। २। ६। २।

“अन्विरोषधीनाच्च ब्राणो मोदप्रमोदयोः ॥”

“मोदप्रमोदयोः सामान्यविशेषगम्ययोः ब्राणो-न्दियं परमायनम्।” इति तट्टीकार्या श्रीधर-स्वामी ॥ नागविशेषः। यथा, महाभारते। १। ५७। ११।

“विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ॥”

स्कन्दानुचरविशेषः। यथा, तत्रैव। ६। ४५। ६३।

आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्विको ध्रुवस्तथा ॥”)

प्रमोदितः, पुं, (प्र + मुद् हर्ष + क्तः। “उदुपधा-

दिति।” १। २। २१। इति किदभावः।

प्रमोदोऽस्य जातः इति तारकादिवात् इत्यच् वा।) कुर्वरः। इति शब्दमाला ॥ प्रमोदयुजः, त्रि ॥

प्रमोदिनी, स्त्री, (प्रमोदयतीति। प्र + मुद् +

णिच् + णिनिः। डीप्।) जिज्ञिनीकृतः। इति

भावप्रकाशः ॥ प्रकृष्टहर्षयुक्ता च ॥

प्रमोचता, स्त्री, (प्रमोचति तापसादीन् प्रति

गच्छतीति। प्र + ल्युट् गतौ + अच्। टाप्।)

असरोविशेषः। यथा, गारुडे ६० अध्याये।

“तत्र तस्मान्नदीमध्यात् समुत्तस्यौ मनोरमा।

प्रमोचता नाम तन्वङ्गी तत्समीपे वराधराः ॥”

प्रयत्नः, त्रि, (प्र + यत् + क्तः। यदा, प्रयतते

धर्मादर्थमिति। प्र + यत् + अच्।) पवित्रः।

इत्यमरः। २। ७। ४५ ॥ (यथा, मनुः। २।

१८३।

“ब्रह्मचार्याहरेक्षेणं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥”

नम्रः। इति रामायणटीकायां रामानुजः ॥

यथा, रामायणे। १। २। २४।

“वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय वाग्वयतः।

प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्यौ परमविस्मयः ॥”

प्रयत्नविशिष्टे च ॥

प्रयत्नः, पुं, (प्र + यत् यत्ने + “यजयाचयतविष्क-

प्रच्छरन्तो नह ॥” ३। ३। ६०। इति नह्।)

प्रकृष्टयत्नः। (यथा, मनुः। ७। ६८।

प्रयागः

“बुद्धा च सर्वं तत्त्वेन परराजत्तिकीर्तितम्।

तथा प्रयत्नमातिशेद्यथात्मनं न पीडयेत् ॥”)

न्यायमते स च त्रिविधः। यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवन्कारणम्।

एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् ॥

चिकीर्षा कृतिसाधोऽष्टसाधनत्वमतिस्तथा।

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥

निवृत्तिस्तु भवेद्देहा दिष्टसाधनताधियः।

यत्रो जीवन्मयोनिस्तु सञ्जहातीन्द्रियो भवेत् ॥

शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत् प्रकीर्तितम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

(तस्मत्तु यथा, साहित्यदर्पणे।

“प्रयत्नस्तु फलावाप्तेऽप्यपारोऽतित्वरान्वितः ॥”)

प्रयत्नवान्, [त] त्रि, (प्रयत्नोऽस्यस्येति। प्रयत्न

+ मतप्। मस्य वः।) प्रकृष्टयत्नविशिष्टः।

तत्तत्पण्याः। प्रतियत्नः २। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रयत्नं, त्रि, (प्र + यत् प्रयत्ने + क्तः।) एतत्तत्-

ज्जादिना द्रव्येण प्रयत्नसुसंस्कृतव्यञ्जनादि।

इत्यमरः। २। ६। ४५ ॥

प्रयागः, पुं, (प्रकृष्टो यागो यत्नः। यत्न यत्नः प्रकर्षण

भवतीत्यर्थः।) तीर्थभेदः। (प्रकृष्टो यागः।)

यज्ञः। (प्रकृष्टा यागाः यज्ञा यस्य यज्ञाङ्गाः।)

इन्द्रः। अश्वः। इति मेदिनी। गे, ४१ ॥ * ॥

अथ प्रयागमाहात्म्यम्।

“ततो गच्छेत् धर्मैश्च। प्रयागम्विसम्मतम्।

यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सद्भिर्गोमराः ॥

लोकपालाश्च सिद्धाश्च निरताः पितरस्तथा।

सन्तकुमारपुत्रास्तथैव च महर्षयः ॥

तथा नागाः भुपण्याश्च सिद्धाश्च क्रतवस्तथा।

गन्धर्वाश्चरसश्चैव सरितः सागरास्तथा ॥

हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिभिरावृतः।

तत्र त्रीण्यग्निकण्डानि तथोर्म्ये तु जाह्नवी ॥

प्रयागात् समतक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता।

तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥

यमुना गङ्गाया भाङ्गं सङ्गता लोकभाविनी।

गङ्गायमुनयोर्मध्ये एथिया जघनं स्मृतम् ॥

प्रयागं जघनस्यात्ममुपस्थान्दधौ विदुः।

प्रयागं सप्रतिष्ठानं कम्बलाश्वतराशुभौ ॥

तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः।।

तत्र दशाश्च यज्ञाश्च यार्जमन्तो महाभारते ॥

प्रजापतिगुणामन्ते ऋषयश्च महाव्रताः।

यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधराः सदा ॥

ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु स्मृतम् ॥

प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं हिजाः ॥

श्रवणात् तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्णनादपि।

स्तुतिकालभनाहापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तत्राभिषेकं यः कुर्यात् सङ्गमे संशतव्रतः।

पुण्यं स महदाप्नोति राजसुत्याश्चमेधयोः ॥

यथा यजनभूमिर्हि देवानामपि सत्कृता।

दत्तं तत्र स्वल्पमपि महद्भवति स्मृतम् ॥

न वेदवचनात्तान् न लोकवचनादपि।

मतिरुत्क्रमणं याति प्रयागमरणं प्रति ॥

प्रयागः

दशतीर्थसहस्राणि पश्चिमीत्युक्त्यापराः ।
तेषां सात्विध्यमत्रैव कीर्तितं सूतनन्दन ! ॥
यत् पुण्यं त्रिषु लोकेषु वेदविद्यासु यत् फलम् ।
स्नातमात्रस्य तत् पुण्यं गङ्गायामुपसङ्गमे ॥”
इति पाद्मीभूमिखण्डे १२७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

“पुत्रकामः प्रयागे हि स्नायात् पुण्ये सितासिते ॥
धनकामः पुराणकः स्नातो ह्यत्र द्वितीयम् ॥
धनदस्य निधीन् सर्वान् तस्मान्नहार मायया ।
नारायणो नरेणैव वर्धमानमयुतं पुरा ॥
अनाहारः प्रयागेऽस्मिन् कृतवान् पुण्यसुप्तमम् ।
सिद्धिं च साधका यान्ति प्रयागेऽस्मिन् द्विजो-
त्तमः ॥”

इति पाद्मीभूमिखण्डे २३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

युधिष्ठिर उवाच ।

“भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि प्रयागगमनं फलम् ।
नृणां का गतिस्तत्र स्नातानामपि किं फलम् ॥
ये वसन्ति प्रयागे तु ब्रह्म तेषान्ति किं फलम् ।
भवता विदितं ह्येतत् तस्मै ब्रह्म नमोऽस्तु ते ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

कथयिष्यामि ते वत्स ! या लेखा यच्च तत्
फलम् ।
पृष्ट्वा महर्षिभिः सम्यक् कथ्यमानं मया श्रुतम् ॥
यत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये नृतास्तेऽपुनर्भवाः ।
यत्र ब्रह्मादयो देवा रक्षा कुर्वन्ति सङ्गताः ॥
बभूवुस्तानि तीर्थानि सर्वपापहराणि च ।
कथितुं नेष्टुं शक्नोमि बहुवर्षाभ्यन्तरेऽपि ॥
संक्षेपेण प्रवक्ष्यामि प्रयागस्थेऽहं कीर्तनम् ।
पश्चिमेऽस्मिन्सहस्राणि यन्ता रक्षन्ति जाद्वीम् ॥
यमुना रक्षति सदा सविता सप्रियाह्वनः ।
प्रयागं विश्वेण स्वयं रक्षति वासवः ॥
मण्डलं रक्षति हरिः सर्वदेवेश सन्निभम् ।
न्यग्रोधं रक्षति त्रिदशं शूलपाणिर्महेश्वरः ॥
स्थानं रक्षन्ति वे देवाः सर्वे पापहरं शुभम् ।
स्वकर्मणाऽनर लोका नैव गच्छन्ति तत्पदम् ॥
स्वल्पमल्पतरं पापं यदा तस्य नराधिप ! ।
प्रयागं स्नरमाश्रित्य सर्वमायाति संशयम् ॥
दर्शनात्स तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
नृत्तिकालभनाद्वापि नरः पापात् प्रमुच्यते ॥
पञ्चकुण्डानि राक्षन्ति ! येषां मध्ये तु जाद्वी ।
प्रयागं विशतः पुंसः पापं नश्यति तत्क्षणम् ॥
योजनानां सहस्रेषु गङ्गां यः स्नरते नरः ।
अपि दुष्कृतकर्मासौ लभते परमां गतिम् ॥
कीर्तनामुच्यते पापात् पृष्ट्वा भद्राणि पश्यति ।
आधिलो यदि वा ह्येनः क्रुद्धो वापि भवेन्नरः ॥
गङ्गायामुपमासाद्य तज्जेत प्राणान् प्रयत्नतः ॥
दोषकाश्च नवशोभिवैमाभौ नुवर्षिभिः ।
इक्षितान् लभते कामान् वदन्ति सुनिपुणवाः ॥
सर्वरत्नमयैर्ह्येतेनाध्वजसमाकुलेः ।
वराङ्गनासमाकीर्णैर्भोदन्ति शुभलक्षणैः ॥
गीतवादित्रनिर्घोषैः प्रसृतः प्रतिबुध्यते ।

प्रयागः

यावत् स्नरते जन्म तावत् स्वर्गं महीयते ॥
तस्मात् स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्मा नरोत्तमः ।
हिरण्यरत्नसंपूर्णं सङ्गृहे जायते कुले ॥
तदेव स्नरते तीर्थं स्नरणात्तत्र गच्छति ।
देशस्थो यदि वारग्ये विदेशे यदि वा यजे ॥
प्रयागं स्नरमाणस्तु यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदन्ति सुनिपुणवाः ॥
सर्वकामफला दत्ता मही यत्र हिरण्ययो ।
नृधयो मुनयः सिद्धास्तत्र लोके स गच्छति ॥
स्त्रीसहस्राकुले रम्ये मन्दाकिन्यासटे शुभे ।
मोदते सुनिभिः साङ्गं स्वकृतेनैव कर्मणा ॥
सिद्धचारुगन्धर्वैः पूज्यते दिवि देवतेः ।
अथ स्वर्गात् परिभ्रष्टो जन्मदीपपतिर्भवेत् ॥
अतः शुभानि कर्माणि चिन्तयमानः पुनः पुनः ।
गुणवान् वित्तमय्यसौ भवतीह न संशयः ॥
कर्मणा मनसा वाचा सत्यधर्मप्रतिष्ठितः ॥
गङ्गायामुपमार्ग्ये यस्तु ग्रामं प्रयच्छति ।
सुवर्णमणिमुक्ता वा तथैवान्यत् प्रतिग्रहम् ॥
स्वकार्यं पित्रकार्यं वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ।
निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत् तद्वनमयुते ॥
अतस्तीर्थं न यज्जीयात् पुण्येऽप्ययतनेषु च ॥
कपिला पाटलाभान् यस्तु धेनुं प्रयच्छति ।
यावद्दूरोमाणि तस्या वे सन्ति गात्रेषु सप्तम् ।
तावद्दूर्यसहस्राणि रुद्रलोकं महीयते ॥”
इति कौर्मि प्रयागमाहर्षिः १३ अध्यायः ॥ * ॥
तत्र मुखनविधिरथा,—
“गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रोर्गौरौ नृते ।
आधाने सोमपाने च वपनं सप्तसु स्मृतम् ॥”
इति स्मृतिसमुच्चयलिखितवचनं प्रयागावच्छिन्न-
गङ्गायां विधायकम् । भास्करक्षेत्रं प्रयागः ।
अपि च । प्रयागमधिकृत्य ।
“केशानां यावती संख्या हिमानां जाद्वीजले ।
तावद्दूर्यसहस्राणि स्वर्गलोकं महीयते ॥”
प्रयागे स्त्रीणामपि सुखनं न तु केशानां द्युल-
क्षितमाम् । यथा,—
“केशमूलमुपाश्रित्य सर्वपापानि देहिनाम् ।
तिष्ठन्ति तीर्थेऽस्नानेन तस्मात्तान्यत्र वापयेत् ॥”
प्रयागे सुखनाकरणे दोषोऽपि ।
“गङ्गायां भास्करक्षेत्रे सुखनं यो न कारयेत् ।
स कोटिकलसंयुक्त आकल्पं रौरवे वसेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्रयागभयः, पुं, (प्रयागात् प्रकृत्ययागकारिणानां
विभेति स्वपदपरिग्रहशङ्कयेति । भी + अच् ।)
इन्द्रः । इति शब्दरत्नमाला ॥
प्रयागं, स्त्री, (प्र + या + क्युट् । णत्वम् ।) गमनम् ।
इति हलायुधः । २ । २६७ ॥ यथा,—
“उद्घाटितनवद्वारे पञ्चरे विहगोऽनिलः ।
यत्तिष्ठति तदाश्चर्यं प्रयागे विस्मयः कुतः ॥”
इत्युद्घटः ॥
तत्पर्यायः । प्रस्थानम् २ गमनम् ३ प्रस्था ४
अभिनयानम् ५ प्रयागकम् ६ । इति हिम-
चन्द्रः । १ । ४५१ ॥ अत्र राज्ञां युद्धादिप्रयागे

प्रयुतं

वर्णनीयानि यथा । भरीनिस्वनः १ भूक्तव्यः २
बलधूलिः ३ करभः ४ वृषः ५ ध्वजः ६ ह्वयम्
७ बणिक् ८ शकटम् ९ रथः १० । इति कवि-
कल्पलता ॥

प्रयातः, पुं, (प्रकर्षेण यातः । प्र + या + कर्त्तरि
क्तः ।) सौप्तिकः । भृगुः । इति हेमचन्द्रः ॥
गते, त्रि । (स्त्री, भावे क्तः । गमनम् । प्रस्था-
नम् । यथा, हृन्तोमञ्ज्याम्

“मया क्षेपितः कालियेत्यं कुरु त्वं
भुजङ्ग ! प्रयातं इदं आगराय ॥”

प्रयामः, पुं, (प्र + यम् + घञ् ।) नीवाकः । इत्य-
मरः । १ । २ । २३ ॥ महाव्यंहेतोर्घात्यादिषु
जनानामादरातिशये तुलाधरणाधिक्यम् । इति
केचित् । क्रयादरः । इति केचित् । मृत्याधिक्य-
हेतोर्निश्चयेन परिच्छेदनम् । इति केचित् ।
इति भरतः ॥

प्रयासः, पुं, (प्र + यस प्रयत्ने + भावे घञ् ।)
प्रयत्नः । तत्पर्यायः । अमः २ क्षमः ३ क्षेपः ४
परिश्रमः ५ आयासः ६ आयासः ७ । इति
हेमचन्द्रः । २ । २३७ ॥ (यथा, वृत्तयोगप्रदीपि-
कायाम् । १ । १५ ।

“अथाहारः प्रयासश्च प्रजल्पो नियमग्रहः ।

जनसङ्गश्च लौल्यश्च बहुभिर्योगो विनश्यति ॥”

प्रयुक्तं, त्रि, (प्र + युज् + क्तः ।) प्रकर्षेण युक्तम् ।
यथा,—

“गुणप्रयुक्ताः परममभेदिनः

शरा इवावशमवा भवन्ति हि ।

तथाविधा ये तु विशुद्धवैश्या

ब्रजन्ति चापा इव तेऽतिनम्रताम् ॥”

इत्युद्घटः ॥

प्रकृत्यसमाधियुक्तम् । प्रकृत्यसंयोगविशिष्टम् ।
प्रकृत्यनिन्दायुक्तम् । प्रकृत्यसंयमविशिष्टम् ।
प्रपूर्वयुगधार्तर्यदर्शनात् । हेतौ स्त्री । यथा । न
च समवायिनिमित्ताभावप्रयुक्तो नियमेन
कार्याभावः किन्त्वसमवायिकारणाभावप्रयुक्तो-
ऽपि । इति रक्षितः ॥

प्रयुक्तिः, स्त्री, प्रयोजनम् । प्रपूर्वयुगधातोर्भावे
क्तिः (क्तितु) । यथा,—

“तदण्यो वृषली भार्या प्रवीरं पुत्रकाम्यति ।

अद्वयस्य राजमातङ्गा इति न स्युः प्रयुक्तयः ॥”

इति प्राच्यः ॥

(प्रयोमः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५१ । ८ ।

“युवां यज्ञेः प्रथमा गोभिरक्षतः कृतावाना

मनसो न प्रयुक्तिषु ॥”

“प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

प्रयुतं, स्त्री, (प्रकर्षेण युतम् ।) नियतम् । इति
हेमचन्द्रः । १ । ५३७ ॥ (दृष्टव्यसंख्या । “एक
दृष्टव्यसहस्रायुतं लक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः ।”
इति लीलावती ॥ यथा च महाभारते । १ ।
३५ । १६ ।

“बहूनीह सहस्राणि प्रयुतामृतानि च ।

अश्वकान्धैव संख्यातुं पद्मगानां तपोधन ! ॥”

प्रयोज

प्रयुक्तार्थः, पुं, (प्रयुक्तः अर्थो यस्य सः ।) प्रयुक्त-
क्रमः । इति प्रयोगार्थशब्दटीकायां रमानाथः ।
३ । २ । २६ ॥

प्रयोक्ता, [कृ] पुं, (प्रयुक्तोक्ति । प्र + युज् +
कृत् ।) उत्तमर्गः । यथा,—
“उत्तमर्गाधर्मार्थो ह्ये प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ॥”
इत्यमरः । १ । ६ । ५ ॥

त्रि, प्रयोगकर्ता । (यथा, रघुः । ५ । ५७ ।

“समोद्भूतं नाम सखे ! ममास्त्वं
प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।

मातृव्यमादत्स्व यतः प्रयोक्तृ-
नंचारिचिंसा विजयस्य हस्ते ॥”

अनुज्ञाता । यथा, रघुः । ६ । ७६ ।

“पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशक्ति
महाक्रतोर्विचलितः प्रयोक्ता ॥”

नियोगकर्ता । यथा, महाभारते । १३ ।
२३ । ६२ ।

“परदाराभिर्हर्तारः परदाराभिर्मर्षिणः ।

परदारप्रयोक्तारस्ते वै निरयगामिनः ॥”

नास्वाचार्यः । यथा, रघुः । १६ । ३६ ।

“स प्रयोगनिपुणः प्रयोक्तृभिः

सङ्गधर्षं सह मित्रसन्निधौ ॥”

प्रयोगः, पुं, (प्र + युज् + भावकस्मादौ यथायथं
वृत् ।) काम्येणम् । यज्ञीकरणम् । प्रयुक्तिः ।
(यथा, रघुः । २ । ४२ ।

“प्रत्यङ्गवीक्षेनमिषुप्रयोगे

तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ॥”

निर्द्देशनम् । इति मेदिनी । गे, ४४ ॥ (यथा,
पञ्चदश्याम् । ६ । ४३ ।

“स्वयमात्मेति पर्यायस्तेन लोके तयोः सह ।

प्रयोगो नाख्यतः स्वत्वमात्मत्वचान्यवारकम् ॥”

वाटकः । इति शब्दमाला ॥ (सामादुपा-
यानुष्ठानम् । यथा, माघे । ११ । ६ ।

“तत्प्रशयितविबुद्धोः कल्पयन्तः प्रयोगा-
नुद्धिमहति राज्ये कायवद्वुर्विगाह ॥”

अभिनयः । यथा, रघुः । १६ । ३६ ।

“स प्रयोगनिपुणः प्रयोक्तृभिः

सङ्गधर्षं सह मित्रसन्निधौ ॥”

उद्योगः कर्मदानम् । स तु धनप्राप्तुपायेषु अन्य-

तमः । यथा, मनुः । १० । ११५ ।

“सप्त विभागमा धर्मेण दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥”

प्रयोगार्थः, पुं, (प्रयोगः अर्थः प्रयोजनं यस्य ।)

प्रधानप्रयोगानुज्ञां प्रयोजनानुष्ठानम् । तत्तु-

पण्यायः । प्रयुक्तक्रमः २ । इत्यमरः । १ । २ । ६ ॥

प्रयोगी, [नृ] त्रि, (प्रयोगोऽख्यस्येति । प्रयोग +

“अत इतिठनौ ॥” ५ । २ । ११५ । इति इतिः ।

प्रयोगयुक्तः । (यथा, अमरे । २ । ७ । २० ।

“सम्पन्नः परिचाय्योपचाय्यावयौ प्रयोगिणः ॥”

प्रयोजकः, त्रि, (प्रयुक्तं प्रेरयति कायादौ

भ्रूवादीनि । प्र + युज् + कृत् ।) प्रयोजन-

कर्ता । नियोगकर्ता । स्तनस्तनप्रयोजकौ कर्ता ।

प्ररोहः

इति सुपज्ञासाकरणम् ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ६ । ११६ ।

“यान् मोहभीकन् सम्भाय संविभजे यशस्करः ।
तस्य तत्तनयोच्छेदे त एवासन् प्रयोजकाः ॥”

नियन्ता । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ५ ।

“शातातपो वशिष्ठश्च धर्मेशास्त्रप्रयोजकाः ॥”

प्रयोजनं, क्ली, (प्रयुज्यते इति । प्र + युज् + कृत् ।)

कार्यम् । (प्रयुज्यतेनेनेति । प्र + युज् + करणे

कृत् ।) हेतुः । इति मेदिनी । ने, १६३ ॥ यथा,

“सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् ।

यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् केन प्रयुज्यते ॥

सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।

प्रत्येदाहौ तत्र वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥”

इति प्राच्यः ॥

(“प्रयोजनश्च द्विविधं सुखं गौणश्च । तत्र

अन्येच्छानधीनश्चाविषयत्वं सुखप्रयोजनत्वम् ।

अन्येच्छाधीनश्चाविषयत्वं गौणप्रयोजनत्वम् ।

तत्राद्यं सुखं तद्गौणो दुःखाभावश्च द्वितीयं

तदुपकारि शयनभोजनादि । तस्य सुखप्रयो-

जनैश्चैव ज्ञानाया इच्छाया विषयत्वात्तथा-

त्वम् ॥” इति सुक्तिवादे गदाधरः ॥ उद्देशः । यथा,

“अथ प्रयोजनम् । प्रयोजनं नाम यदर्थमारभ्यन्त

व्यारम्भाः । यथा यत्कालमन्यस्तस्मिन् ततोऽह-

मात्मानमायुष्यैरुपचरिष्याम्यन्ययुष्यैः परिहरि-

ष्यामि कथं न मामकालमन्युः प्रसहेतेति ॥”

इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

प्रयोज्यः, त्रि, (प्र + युज् + यत् । “प्रयोज्य-

नियोज्यौ शब्दार्थः ॥” ७ । १ । ६८ । इति निपा-

तनात् साधुः ।) प्रयोक्तुं शक्यः । इति सुम्भ-

बोधयाकरणम् ॥ (यथा, मनुः । २ । १५६ ।

“वाक् चैव मधुरा श्रद्धा प्रयोण्या धर्मे-

मिच्छता ॥”

मूलधने, क्ली ॥

प्ररुद्धः, पुं, (प्ररोहत्वञ्चि । प्र + रुह् + क्तः ।)

जठरम् । इति मेदिनी । टि, ८ ॥ (कचित् जठ-

रोऽपि पाठः ॥)

प्ररुद्धः, त्रि, (प्र + रुह् + क्तः ।) बहुवचनः ।

इति मेदिनी । टि, ८ ॥ (यथा, भागवते । ४ ।

१३ । १ ।

“प्ररुद्धभाषो भगवत्पदोच्छजे

प्रष्टुं पुनस्तं विदुरः प्रचक्रमे ॥”

जातः । (यथा, रघुः । ११ । ६ ।

“नाभिप्ररुद्धाम्बुदहासनेन

संस्तूयमानः प्रथमेन घात्रा ॥”

प्ररुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्ररोहः, पुं, (प्ररोहतीति । प्र + रुह् + क्तः ।)

अङ्कुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८५ ॥ (यथा,

कुमारे । ५ । ६० ।

“दमेषु सखा जलजलसु खयं

फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेवपि ।

न च प्ररोहाभिसुखोऽपि दृश्यते

मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ॥”

प्रलम्बा

मन्दीकृतः । तत्पर्यायो यथा,—

“मन्दीकृतोऽन्यत्वेदः प्ररोहो गजपादपः ।

स्थालीकृतः चयतनः क्षीरो च स्थाङ्गनस्यतिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

प्रलपितः, त्रि, प्रपूर्वेलपधातोः कर्मणि क्तः ।

कथितः । यथा, काव्यप्रकाशे ।

“जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगदृष्टान्वितधिया

वचो वेदेहीति प्रतिपदमुदस्य प्रलपितम् ॥”

प्रलम्बः, पुं, (प्रलम्बते इति । प्र + लम्ब + क्तः ।

अतिदीर्घत्वादेव तत्परत्वम् ।) दैत्यभेदः । स च

दनुपुत्रः मनुष्यवधः । यथा,—

“एकालं मृगभोरिष्टः प्रलम्बनरकौ तथा ।

इन्द्रवाधनक्षेत्री च पुरः शसोऽप धनुकः ॥

गर्वेष्टिको गवानश्च तालकेतुश्च वीर्यवान् ।

एतं मनुष्यवध्यास्तु दनोः पुत्रान्वयाः स्मृताः ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

(अयं हि बलदेवेन निहतः । यथा, भागवते ।

१० स्कन्धे २८ । अध्याये ।

“तत्रोपाहृत्य गोपालान् जगणः प्राह विहार-

वित ।

हे गोपा विहरिष्यामो दन्दीभूय यथायथम् ॥

तत्र चक्रुः परिहृष्टौ गोपा रामजनादौ नौ ।

जगणसङ्घट्टिनः केचिदामन् रामस्य चापरे ॥

आनेरुर्विविधाः क्रीडा वानवाहकलजयाः ।

यचारोहन्ति जेतारो वदन्ति च पराजिताः ॥”

“उवाह जगणो भगवान् श्रीदामान् पराजितः ।

वृषभं भद्रसेनस्तु प्रलम्बो रोहिणीसुतम् ॥

अविषयं मन्यमानः जगणं दानवपुङ्गवः ।

वहन् दन्तरं प्रागादवरोहन्तः परम् ॥”

“अथागतस्तृतिरभयो रिपु बलो

विहायसाधुमिव हरन्तमात्मनः ।

रुषाहन्त्किरसि दृष्टेन मुष्टिना

सुराधिपो गिरिमिव वक्त्रं हसा ॥

स आहतः सपदि विशोर्णमस्तको

सुखाहमन् रुधिरमपस्तृतोऽसुरः ।

महारावं व्यसुरपतन् समीरयन्

गिरिर्यथा मघवत आयुधाहतः ॥”

जपुषः । पयोधरः । जताङ्कुरः । शाखा । हार-

भेदः । (भावघञ् ।) प्रलम्बनम् । इति मेदिनी । वे,

१४४ (देशविशेषः । यथा, रामायणे । २ । ६८ । १८ ।

“मन्तीनापरतालस्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति ।

निवेवमाणास्ते जम्बुनदीं मध्येन मालिनीम् ॥”

जम्बुमाने, त्रि, यथा, महाभारते । १ । १६५ । १० ।

“गङ्गोत्तरांसान् मुजगेन्द्रभोग-

प्रलम्बवाहून् पुरुषप्रवोरान् ॥”

प्रलम्बतः, पुं, (प्रलम्बं हन्तीति । हन् + क्तः ।)

बलरामः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥

प्रलम्बभित्, पुं, (प्रलम्बं भिनत्तीति । भिद् + क्तिप् ।)

बलरामः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥

प्रलम्बाङ्कः, पुं, (प्रलम्बो जम्बुमानः अङ्को यस्य ।)

दीर्घाङ्ककोषविशिष्टः । तत्पर्यायः । पुष्करः २ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । १९१ ॥

प्रलयः

प्रलयः, जि. प्रपूर्वजन्मधामोः कर्मरिक्तः ॥
प्रकर्षण लम्बितमात्रादिः ॥
प्रलयः, पुं. (प्रलीयते लीयते जगदस्मिति । प्र +
ली + “एरच् ।” ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।)
प्रलयः । नैत्यध्यायः । संवर्षः २ कल्पः ३
लयः ४ कल्पान्तः ५ । इत्यमरः । १ । ४ । २० ॥
लयः ६ संलयः ७ विलयः ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ प्रतिसर्गः ९ प्रतिसंहरः १० । स च
नित्यनैमित्तिकप्राज्ञतात्त्विकभेदेन चतुर्धा ।
यथा,—

कूर्म उवाच ।

“नित्यं नैमित्तिकश्चैव प्राज्ञतात्त्विकौ तथा ।
चतुर्धा यं पुराणैस्मिन् प्रोच्यते प्रतिसंहरः ॥” *
नित्यो यथा,—

“योऽयं संहृद्यते नूनं नित्यं लोके जयन्तिवह ।
नित्यं संकीर्णते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसंहरः ॥”
नैमित्तिको यथा,—

“ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्तो यो भवि-
ष्यति ।

त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः ॥”
प्राज्ञतो यथा,—

“महदाद्यं विशेषान्नं यदा संयाति संज्ञयम् ।
प्राज्ञतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकेः ॥”
आत्मनिको यथा,—

“ज्ञानादात्मनिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ।
प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापरिहरेः ॥
आत्मनिकश्च कथितः प्रलयो लयसाधनः ॥” *
नैमित्तिकप्रलयविस्तारो यथा,—

“नैमित्तिकमिदानीं वः कीर्तयिष्ये समासतः ॥
चतुर्थगसहस्रान्तं संप्राप्ते प्रतिसंहरे ।

आत्मसंस्थाः प्रजाः कर्तुं प्रतिपेदे प्रजापतिः ॥
ततो भवत्वनाट्टिहस्तीमा सा श्रतवाधिकी ।

भूतलपयकरी घोरा सर्वभूतभयङ्करी ॥
ततो यावत्पसारानि शस्यानि पृथिवीतले ।

तानि चाग्ने प्रलीयन्ते भूमित्वसुपयानि च ॥
सप्ररश्मिरथो भूत्वा समुत्तिष्ठन् दिवाकरः ।

असंख्यरश्मिर्भवति पिबन्नस्यो गभस्तिभिः ॥
ततस्ते रश्मयः सप्त पिबन्त्यम् महान्गवे ।

तेनाहारेण ते सूर्या दीपाः सप्त भवन्ति हि ॥
तस्य ते रश्मयः सप्त सूर्या भूत्वा चतुर्दिशम् ।

चतुर्लोकमिदं कृतं दहन्ति शिखिनो यथा ॥
या प्रवृत्तश्च ते विप्रास्तुष्टं चाधश्च रश्मिभिः ।

दीप्यन्ते भास्कराः सप्त दहन्तीत्यप्रतापिनः ॥
ते सूर्या वारिणा दीपा बहुसाहस्ररश्मयः ।

स्वं समावृत्य तिष्ठन्ति निर्दहन्ती वसुन्धराम् ॥
ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुन्धरा ।

सादिनद्यर्षवद्दीपा निःस्नेहा समपद्यत ॥
दीपाभिः सन्तताभिश्च ज्वालाभिश्च समावृतः ।

अपञ्चोर्द्ध्वं तिर्यक् च समावृत्य सहस्रशः ॥
सूर्याग्निना प्रहृष्टानां संवृष्टानां परस्परम् ।

एकत्वसुपजातागमेकज्वालो भवेत् प्रभुः ॥
सर्वलोकप्रणाशश्च सोऽभिर्भूत्वात्मज्जली ।

प्रलयः

चतुर्लोकमिदं कृतं निर्दहत्यात्मतेजसा ॥
ततः प्रलीने सर्वस्मिन् जङ्गमे स्थावरे तथा ।
निर्वृत्ता निष्कृता भूमिः कूर्मपृष्ठे प्रकाशते ॥
अम्बरीशमिवाभाति सर्वमापूरितं जगत् ।
सर्वमेव तदार्चिभिः पूर्णं जाव्यत्यन्ते नभः ॥
पाताले यानि तीर्थानि महोदधिगतानि तु ।
तत्र तानि प्रलीयन्ते भूमित्वसुपयानि वै ॥
ह्योपांश्च पर्वतांश्चैव वर्षाण्यथ महोदधीन् ।
तान् सर्वान् भस्मसात् कृत्वा समात्मा पावकः ॥

प्रभुः ॥

समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्वशः ।
पिबन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितोऽव्वलत् ॥

ततः सम्मर्तकः शैलानतिक्रम्य महास्तथा ।
लोकान् दहति दीपात्मा रुदतेर्जीविज्जम्भितः ॥

स दग्धा पृथिवीर्देवो रसातलमशोषयत् ।
अधस्तात् पृथिवीं दग्धा दिवम्भुं दह्यति ॥

योजनानां शतानीह सहस्राण्ययुतानि च ।
उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य वायुः सम्मर्तस्य च ॥

गन्धर्वान् पिशाचांश्च सयचोरगराक्षसान् ।
तदा दहत्यसौ दीपः कालरुद्रप्रचोदितः ॥

भूर्लोकश्च भुवर्लोकं स्वर्लोकश्च तथा महः ।
दहेदृशं कालाग्निः कालो विश्वतनुः स्वयम् ॥

युष्टेषु तेषु लोकेषु तिर्यग्भूम्याग्निना ।
तत्तजः समुप्राप्य कृतं जगदिदं शनैः ॥

आयोहृदिभं सर्वं तदेवैकं प्रकाशते ।
ततो गजकुलोद्गताः स्तनितैः समलङ्कृताः ॥

उत्तिष्ठन्ति तदा योनि घोराः रवर्षका घनाः ।
केचिन्मौलीत्पलश्यामाः केचित् कुसुदसस्त्रिभाः ॥

धूम्रवर्णास्तथा केचित् तथा पीताः पयोधराः ।
केचिद्रक्ताभवर्णाश्च स्यान्तः चारुनिभास्तथा ॥

शङ्खजुन्दनिभाश्चान्ये जात्यङ्गननिभाः परे ।
मनःशैलानिभास्तस्यैव कपोतसदृशाः परे ॥

केचिद्द्राक्षवर्णाभास्तथान्ये दीरसस्त्रिभाः ।
तथा कर्पूरवर्णाभा भिस्त्राङ्गननिभास्तथा ॥

इन्द्रगोपनिभाः केचिद्धरितालनिभास्तथा ।
काकाङ्कनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ॥

केचित् पर्वतसङ्काशाः केचिज्जङ्गलोपमाः ।
कूटागारनिभाश्चान्ये केचिन्मौलीकुलोद्गताः ॥

बहुरूपा धोररूपा धोरस्वरनिनादिनः ।
तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभस्तलम् ॥

ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः ।
सप्रधा संवृतात्मानस्तमसिं ग्रामयन्त्युत ॥

ततस्ते जलदा वर्षं वर्षन्तीह हिमौघवत् ।
सुधोरमश्रियं सर्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥

प्रवृत्तेन तदात्यर्थमभसा पूर्यते किल ।
अस्तिनेत्रोऽभिभूतत्वात्तदाग्निः प्रविशत्यपः ॥

नष्टे चाग्ने वर्षशतेः पयोदा जलसम्भवाः ।
प्रावयन्तीत्येव सुवर्णं महाजलपरिस्त्रवेः ॥

धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भवा ।
उद्यन्तः सलिलौघैश्च वेला इव महोदधिः ॥

साद्रिह्यीपा तथा पृथ्वी जलेः संह्राद्यते शनैः ॥
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्युत्तिष्ठति ।

प्रलयः

पुनः पतति तद्भूमौ पूर्यन्ते तेन चार्णवाः ॥
ततः समुद्राः स्नां विलामतिक्रान्तास्तु कृतञ्जयः ।
पर्वताश्च धिलीयन्ते मही चासु निमज्जति ॥
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
योगनिद्रा समास्थाय शीते देवः प्रजापतिः ॥
चतुर्थगसहस्रान्तं कल्पमाहुर्महर्षयः ।
वराहो वर्णते कल्पो यस्य विस्तार ईरितः ॥
असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवान्महाकाः ।
कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः ॥
सात्विकैश्च कल्पेषु माहात्म्यमखिलं हरेः ।
तामसेषु शिवस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः ।
सोऽयं प्रवर्णते कल्पो वाराहः सात्विको मतः ॥

अथ च सात्विकाः कल्पा मम तेषु परिग्रहः ।
ध्यानन्तपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा तेष्वेव योगिनः ॥

व्याराध्य गिरिशं यन्नात् याति तत्परमं पदम् ।
सोऽहं स त्वं समाधाय माधो मायामयं स्वयम् ॥

एकार्णवे जगत्स्मिन् योगनिद्रां ब्रजानि तु ।
मां पश्यन्ति महात्मानः सुप्तं काले महर्षयः ॥

जनलोके वर्णमानास्तपसा योगचक्षुषा ।
अहं पुराणपुरवो भूभुवःप्रभवो विदुः ॥

सहस्रचरणः त्रीमान् सहस्राक्षः सहस्रपात ।
मन्त्रोऽग्निर्ब्रह्मणा गावः कुशाश्च समिधो ह्यहम् ॥

प्रोत्सृज्य च सुवस्त्रेव सोमो हृतमयोऽस्माहम् ।
संवर्षको महानात्मा पवित्रं परमं यशः ॥

वेदवेद्यः प्रभुर्गोप्ता गोपतिर्ब्रह्मणो सुखम् ।
अनन्तस्त्वारको योगी गतिर्मतिमती वरः ॥

हंसः प्राणोऽथ कपिलो विश्वम्भरिः सनातनः ।
क्षेत्रज्ञः प्रकृतिः कालो जगद्भोजमद्यान्तम् ॥

माता पिता महादेवो मत्तो ह्यन्यत्र विद्यते ॥
आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता

नारायणः पूरवो योगेश्वरिः ।
मां पश्यन्ति यतयो योगनिद्रा

ज्ञात्वात्मानमन्ततत्वं ब्रजन्ति ॥” * ॥
प्राज्ञतप्रलयविस्तारो यथा,—

कूर्म उवाच ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमशुत्तमम् ।
प्राज्ञतं प्रसमासेन शृणुष्व गदतो मम ॥

गते परार्द्धद्वितये काले लोकप्रकालकः ।
कालाग्निर्भस्मसात् कर्तुं करोति निखिलं

मतिम् ॥

आत्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः ।
दहेदृशं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम् ॥

तमाविश्य महादेवो भगवान्मौलिलोहितः ।
करोति लोकसंहारं भीषणं लोकमाश्रितः ॥

प्रविश्य मण्डलं सौरं कृत्वासौ बहुधा पुनः ।
निर्दहत्याखिलं लोकं सप्तसप्तस्वरूपधृक् ॥

स दग्धा सकलं सर्वं सन्तं ब्रह्मशरो महत् ।
देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकः ॥

दग्धेष्वेव देहेषु देवो गरिवरात्मजा ।
एका सा साक्षिण्यः शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः ॥

शिरःकपालैर्देवानां कृतसङ्गरभूषणः ।
आदित्यचन्द्रादिवर्णैः पूरयन् योगममङ्गलम् ॥

प्रलयः

सहस्रनयनो देवः सहस्राक्षतिरीश्वरः ।
 सहस्रहस्तचरणः सहस्राक्षिर्महाभुजः ॥
 दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीपानललोचनः ।
 त्रिशूली क्षत्तिवसनो योगमैश्वरमास्थितः ॥
 पीत्वा तत् परमानन्दं प्रभूतमन्दं सकम् ।
 करोति ताड्यं देवीमालोक्य परमेश्वरः ॥
 पीत्वा श्रुत्यान्तं देवी भक्तं परममङ्गला ।
 योगमास्थाय देवस्य देहमायाति मूलिनः ॥
 स तच्छा ताड्यवरसं स्वेच्छयेव पिनाकधृक् ।
 याति स्वभावं भगवान् दग्धा ब्रह्माक्षमखलम् ॥
 संस्थितेष्वपि देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकियु ।
 गुह्यैरनेकैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ।
 स वारितत्वं सगुणं यस्मै ह्यवाहनः ॥
 तेजसं गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् ।
 आकाशं सगुणो वायुः प्रलयं याति सप्तमाः ॥
 भूतादौ च तथाकाशं लीयते गुणसंयुतम् ।
 इन्द्रियाणि च सर्वानि तेजसे यान्ति संक्षयम् ॥
 वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सप्तमाः ।
 वैकारिकस्त्रैलोक्यं भूतादिक्षिति सप्तमाः ॥
 त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् ।
 महात्मनेभिः सहितं ब्रह्माण्डमन्तौजसम् ॥
 अख्यं जगतो योनिः संहरेदेकमयम् ।
 एवं संक्षुब्ध भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ॥
 नियोजयत्यन्योन्यं प्रधानं पुनरं परम् ।
 प्रधानपुंसोरजयोरेव संहार इरितः ॥
 महेश्वरेच्छाजनिनो न स्वयं विद्यते लयः ।
 गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते ॥
 प्रधानं जगतो योनिर्मायातत्त्वमचेतनम् ।
 कूटस्थस्त्रिगुणो ह्यात्मा केवलः पञ्चविंशकः ॥
 गीयते सुनिभिः साक्षी महानेकः पितामहः ।
 एवं संहारकरणी शक्तिर्माहेश्वरी भुवा ॥
 प्रधानाद्यं विशेषान्नं दहेद्भद्र इति श्रुतिः ।
 योगिनामय सर्वेषां ज्ञानविष्णुस्तैतसाम् ।
 आत्यन्तिकश्चैव लयं विदधातीह शङ्करः ॥”

इति कौर्मि १८२।४१ अध्यायौ ॥ ॥

आत्यन्तिकप्रलयविस्तारो यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“आध्यात्मिकादि मैत्रेय ! ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः ।
 उत्पन्नज्ञानवेराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥
 आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मानसस्तथा ।
 शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रुयताश्च सः ॥
 शरीरोगप्रतिष्याद्यत्वरश्मलभगन्दरैः ।
 गुल्फार्शः श्वयद्युश्वासच्छर्वादिभिरनेकधा ॥
 तथाक्षरीगातीसारकुष्ठज्जामयसंज्ञकैः ।
 भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥
 कामक्रोधभयहेवलोभमोहविषादजः ।
 शोकाद्यवायमानेर्ष्यामात्सर्यादिभक्त्या ॥
 मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ ! तापो भवति नैकधा ।
 इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥
 नृगपक्षिमनुष्यादौः पिशाचोरगराक्षसैः ।
 सरीसृपादौ च वृक्षा जन्मते चाधिभौतिकः ॥
 शरीतोऽप्यवातवर्षाभ्युद्युतादिसंज्ञकः ।

प्रलयः

तापो द्विजवरश्रेष्ठ ! कथ्यते चाधिदैविकः ॥
 तदस्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य पङ्क्तिः ।
 गर्भजन्मजराद्येषु स्थानेषु प्रभविष्यतः ॥
 निरस्तातिशयाद्वातसुखभावेकलक्षणा ।
 भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता ॥
 तस्मात्तत्प्रापये यत्रः कर्त्तव्यः पङ्क्तिनैरेः ।
 तत्प्राप्तिहेतुज्ञानञ्च कर्मे चोक्तं महाशुने ! ॥
 व्यागमोऽयं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तथोच्यते ।
 शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् ॥
 अन्धन्तम इवाज्ञानं दीपवन्निद्रयोद्भवम् ।
 यथा स्वप्नस्थया ज्ञानं यदि प्रवेष्टं विवेकजम् ॥
 मन्दुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यस्मिन्सप्तमः ।
 तदवच्छ्रयतामत्र सम्बन्धे गदतो मम ॥
 हे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत् ।
 शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 हे विद्य वेदितव्ये वै इति वाच्यं श्री श्रुतिः ।
 परया त्वत्परप्राप्तिर्नैव दादिमया परा ॥
 यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमयम् ।
 अनिर्देश्यमरूपञ्च पाणिपादाद्यसंयुतम् ॥
 विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमकारणम् ।
 व्याप्यव्याप्यं यतः सर्वं तं वै पश्यन्ति स्वरयः ॥
 तदब्रह्म तत् परं धाम तद्गुणं मोक्षकाङ्क्ष-

णाम् ।

श्रुतिवाक्योद्दिनं स्मृतं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ।
 वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्यात्तरात्मनः ॥
 एवं निगदितार्थस्य सत्त्वं तस्य तत्त्वतः ।
 ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परममन्त्रमयम् ॥
 अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो द्विज ! ।
 पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते स्तौपचारिकः ॥
 शब्दे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्त्तते ।
 मैत्रेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारण ॥
 सर्वानि तच्च भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
 भूतेषु च स सर्व्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥
 खाण्डिक्यजनकायाह पृष्टः केशिध्वजः पुरा ।
 नामयाख्यायनस्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः ॥
 भूतेषु वसति सोऽन्तर्ज्वलन्त्यश्च च तानि यत् ।
 धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः ॥

स सर्वभूतप्रकृतिर्विकार-

गुणाश्च दोषाश्च सुते ! अतीतः ।

अतीतसर्वावरणाखलात्मा

तेनास्तृतं यद्भवान्तराणि ॥

समस्तकल्याणगुणात्मको हि

स्वशक्तिलेशाश्रितभूतसर्गः ।

इच्छाच्छरीताभिमनोरुदेहः

संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ ॥

तेजोबलेश्वर्यमहान्वितश्च

स्ववीर्यशक्त्यादिगुणेकराशिः ।

परः पराणां सकला न यत्र

क्षीणादयः सन्ति परावरेश ॥

स ईश्वरो अक्षिसमष्टिरूपो-

ऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः ।

प्रलयः

सर्वेश्वरः सर्वदृक् सर्ववेत्ता

समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥

स ज्ञायते येन तदक्षदोषं

मुहुं परं निर्मलमेकरूपम् ।

संहस्यते चाप्यवगम्यते वा

तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽव्यदुक्तम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे आत्यन्तिकप्रति-
 सञ्चारो नाम ५ अध्यायः ॥ ॥ अपि च ।

नारद उवाच ।

“कृतं जेता द्वापरञ्च कलिञ्चेति चतुर्थगम् ।
 द्विमेकयुगं ज्ञेयं तस्य या वैकसप्ततिः ॥
 मन्वन्तरन्तु तज्ज्ञेयं ते तु यत्र चतुर्दश ।
 स कल्पो नाम वै कालस्तदन्ते प्रलयस्तु यः ॥
 सा ब्रह्मराजो राजेन्द्र ! यत्र श्रुतेऽन्वजासनः ।
 जयो लोकास्तदा राजन् ! लीयन्ते तन्निमित्ततः ॥
 नेमित्तिको लयो नाम देवन्द्य इतीर्यते ॥
 एवं दिनप्रमाणेन ब्रह्मणः शतवार्षिकम् ।
 आयुः पूर्वपराहं तु पराहं हे प्रकीर्तिते ॥
 द्विपराहं यतीति तु ब्रह्मणो जगदात्मनः ।
 तदा प्रकृतयः सप्त प्रलयं यान्ति भूमिप ! ॥
 लयः प्राकृतिको ह्येष लीने ब्रह्मणि भूपते ! ।
 अखण्डोऽपि सकलः प्रलयं याति सर्वशः ॥
 पूर्वैरूपान् वक्ष्यामि प्रलयस्यास्य भूपते ! ।
 शतवर्षाणि भूमौ हि पूर्वान्यो नैव वर्तते ॥
 दुर्भिक्षे निर्जने लोके प्रजाः सर्वाः क्षुधाहिताः ।
 परस्परं भक्ष्यमाणाः क्षयं यास्यन्ति भूमिप ! ॥
 समुद्रे च धरण्याश्च वृक्षेषु च लतासु च ।
 देहे च यो रसस्तं हि रविर्हरति रश्मिभिः ॥
 ततः सर्वलोको नाम ज्वालामालो हुताशनः ।
 सङ्घर्षणमुखोऽप्यग्नौ दहत्यनिलसारथिः ॥
 सर्वं ब्रह्माक्षभाण्डं वै तत्कालोभगर्जितः ।
 एवं दग्धं महाराज ! वद्धकर्माभ्यां समन्ततः ॥
 दग्धा गोमयपिण्डाभं ब्रह्माक्षं सारवर्जितम् ।
 प्रचक्षपवतो राजंस्ततो वर्षशतं पुनः ॥
 सर्वलोको नाम महान् ब्रह्माक्षं चालयिष्यति ।
 ततो मेघा महामोरा नानावर्णा अनेकधाः ॥
 शतं वर्षाणि वर्षन्ति गर्जन्ति च महाम्बनाः ।
 एकोदकं ततो विश्वं निर्गुणं निर्बिकारकम् ॥
 भूमेर्गन्धगुणं राजन् ! यसन्त्यापः समन्ततः ।
 गुणनाशान् स्वयं पृथ्वी प्रलयं प्राप्नुयते तदा ॥
 तेजस्वपां रसगुणं सगन्धं पिबते बलान् ।
 ततः प्रलयमायाति राजन्नापोऽपि तत्क्षणात् ॥
 तेजस्तु ततो रूपं रसगन्धसमन्वितम् ।
 वायुहरति चक्षुःश्रुतां तेजःप्रलयमच्छति ॥
 आकाशस्तु ततो वायोः स्पर्शं परगुह्यैः सह ।
 समादत्ते महाराज ! अम्बरं च प्रलीयते ॥
 आकाशस्य गुणं शब्दं गुह्यैरन्यैः समन्वितम् ।
 अहङ्कारः समादत्ते नभस्तस्मिन् प्रलीयते ॥
 तेजसेऽन्वित्यायङ्गदेवा वैकारिके तथा ।
 अहङ्कारे प्रलीयन्ते जगदेतच्चराचरम् ॥
 अहङ्कारं भक्षयन्ति ततः सत्त्वादयो गुणाः ।
 यसते तान् महाराज ! आद्या प्रकृतिरुच्यते ॥

न तस्याः कालदोषेण परिणामी नरर्षभ ।।
 आद्यन्तरहिता सा हि निवृत्तं कारणमयम् ॥
 शक्तिर्भगवतः सा हि तदेकपरमा च सा ।।
 इत्युक्तः प्रलयो राजन् ! विन्वस्यास्य महामते ।।
 प्रत्योत्पत्तिक्रमेणास्य युक्तक्रमेण लयस्तथा ॥”
 इति पादो स्वर्गखण्डे ३६ अध्यायः ॥
 (सात्त्विकविकारान्तर्गतविकारविशेषः । तत्त-
 लणं यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १६७ ।
 “प्रलयः सुखदुःखाभ्यां श्लेशज्ञाननिराकृतिः ॥”)
 प्रलापः, पुं, (प्रलपनमिति । प्र + लप + भावे
 वभ ।) प्रलपनम् । अनर्थकवाक्यम् । निरर्थो-
 जनमन्मत्तादिवचनम् । इत्यमरभरतौ । १ । ६
 १५ ॥ रोगाणामुपसर्गोऽयम् ॥ (यथा, भाव-
 प्रकाशे ।
 “स्वच्छां प्रलापो वमथुः प्रसेकः सादनं भमः ।
 उपद्रवा भवन्त्येते नृनिश्च रसशेषतः ॥”
 अस्य लक्षणं चिकितसा च यथा,—
 “स्वहेतुकुपिताहातादमस्वद्विपर्ययम् ।
 वचनं यन्नरो व्रते स प्रलापः प्रकीर्तितः ॥
 मतगर्ववर्तित्वा र्वताम्नीदित्वा
 नलदतुरगगत्या भारती हारहृरा ।
 मलयजदशस्त्रीशृङ्गायुषी सुप्रका
 प्रलपनमपहन्तुः पानसो नातिदूरात ॥
 वरतिक्तीञ्च पर्यटः नलदमुशीरं भारती ब्राह्मी
 हारहृरा ब्राह्मी ॥” इति भावप्रकाशस्य मध्य-
 खण्डे प्रथमे भागे ॥)
 प्रलापः, [नृ] पुं, (प्रलापं हन्तीति । हन् +
 क्तिप् ।) कुलत्याञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रलीनता, स्त्री, (प्रलीनस्य निश्चेष्टस्य भावः ।
 प्रलीन + तल् ।) प्रलयः । तत्पर्यायः । इन्द्रिय-
 स्वापः २ । चेतानाशः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रलेहः, पुं, (प्रलक्ष्यते इति । प्र + लिह् + वभ ।)
 शृङ्गनविशेषः । इति पाकराजेश्वरः । दम्पोखत
 कोरमा इत्यादि पारस्यभाषा ॥ (चिन्तामणौ
 धृतः प्रलेहप्रकारो यथा,—
 “मृगानि मांसखण्डानि चालितानि च
 वारिणा ।
 तत्रस्त्रेहे विनिःक्षिप्य दद्यां सञ्चालयन् पलेत् ॥
 तत्रं तच्च विनिःक्षिप्य लावणं जलमल्पकम् ।
 पलेत् पटपटाशब्दं तस्मिन् मांसं प्रकुर्वति ॥
 प्रक्षिपेद्दाडिमीनीरं बहुलोन पलेत् पुनः ।
 मांसपिष्टेति सिद्धिं देया शुद्धी सजीरका ॥
 ततश्चोत्ताप्य तन्मांसं पृथक् कुर्व्यात् प्रलेहतः ।
 प्रलेहं वाससा पूतं स्वापयेदन्वभाजने ॥
 हिङ्गुना घृतयुक्तं धूपेन तच्च प्रपयेत् ॥”
 गौडदेशीयप्रलेहस्तु ।
 “हिङ्गाद्रौजपूरेलालवणेः सम्भूतेन तु ।
 कुट्टितामिषपिष्टेन तच्च दाडिमजीवनः ॥
 मोषणावेषवारश्च प्रलेहो गौडदेशः ॥
 प्रलेहो रुचिदो वस्यः कफानिलरुजापहः ।
 संयाहो पित्तघ्नः किञ्चिच्छ्लाघानगदान्
 लयेत् ॥”

पूर्णप्रलेहस्तु ।
 “मांसपूरणयोगेन कोष्ठाकारं विधाय च ।
 स्विन्नं क्षतं धृते भट्टं प्रलेहविधिना पसेत् ॥
 पूरणस्य प्रलेहोऽयं विशिष्टो वातनाशनः ।
 श्लेष्मान्तकारकश्चैव सुखवैरस्यहृद्गुरुः ॥”
 मुक्तवर्णः प्रलेहः ।
 “धृते विसरधाम्याकहिङ्गुभट्टधिमंयुति ।
 वस्त्रपूतेऽर्द्धसम्यक् स्विन्नं मांसं विनिःक्षिपेत् ॥”
 पीतवर्णस्तु ।
 “प्रलेहः पीतवर्णोऽपि कार्यः शुक्लप्रलेहवत् ।
 विशेषोऽत्र हरिद्रायाः संसर्गः कुङ्कुमस्य वा ॥”
 रक्तवर्णोऽपि ।
 “तत्रस्त्रेहे क्षिपेद्भिङ्गुसंयुतं कासमर्हकम् ।
 धाम्यकं लवणाज्जोषितं मांसञ्च तत् क्षिपेत् ॥
 ततोऽर्द्धस्फुटितं मांसं दाडिमीजीवजसंयुते ।
 सम्यक् चातिव्यदुते तत्रं शुद्धीञ्च निःक्षिपेत् ॥”
 तत उत्ताप्य वस्त्रं गालयेद्द्वयपदेपि ।
 रक्तवर्णप्रलेहस्य संसिद्धार्थं विनिःक्षिपेत् ॥
 करमर्हं दाडिमस्य स्थाने शेषस्तु पूष्णवत् ॥”
 हरितवर्णस्तु ।
 “मेथिकाकासमर्हककल्केन चलाकारिते ।
 घृते मांसं विनिःक्षिप्य पलेत्स्त्रेहप्रलेहवत् ॥
 सिद्धे च गालयेदस्त्रे कृत्वा वर्णप्रयोजनम् ।
 ताम्बूलं कष्टजङ्गारं द्यं हरितहेतुना ॥
 अरुचौ रुचिदः सद्यो नानावर्णप्रसाधितः ।
 प्रलेहः कफवान्तः किञ्चित् पित्तकरो लघुः ॥”
 वटकप्रलेहोऽपि ।
 “माषस्य पिष्टिका सूक्ष्मा विसवारेण संयुता ।
 बहुधा क्रियते तस्या वटिकावटकादिकम् ॥
 आम्बुविम्बोफलाकारं लङ्कुकावटकादिकम् ।
 शृङ्गाटकफलाकारं यथाबुद्धिप्रकारजम् ॥
 कृत्वा हि बहुधाधारे स्वेदितं घृतभाजितम् ।
 सविसवारेण तत्रं क्षयितं च मनोरमे ॥
 निःक्षिप्य चाक्षयेद्विषद्विषाद्यैर्लादवासिते ।
 एवमु बहुधा कार्या माषसुहृदप्रलेहकः ॥
 प्रलेहो वातजिह्वल्यः शुक्रमसिप्रदो रसः ।
 प्रोणनः प्राणमुक्तानां शुक्रदः क्षीणरेतसाम् ॥”
 मत्स्यप्रलेहस्तु ।
 “मांसप्रलेहवत्कार्यः प्रलेहो मत्स्यसम्भवः ।
 आदौ तेले परं पक्वं सर्वमन्यत्तु पूष्णवत् ॥
 वर्णस्य करणं द्यं पूष्णोक्तं द्रव्यकं हि यत् ।
 उद्दूलनं सुगन्धाय वातघ्नं पूष्णसम्भवम् ॥”
 मत्स्यखण्डप्रलेहस्तु ।
 “सम्यक् प्रक्षालितं मत्स्यं विसवारेण वेष्टितम् ।
 तत्रस्त्रेहे क्षिपेत् खण्डं हिङ्गुसेन्धुवमिश्रितम् ॥
 प्रलेहविधिवत् साधो मत्स्यखण्डप्रलेहकः ॥”
 प्रवक्ता, [ऋ] त्रि, प्रकर्षेण यत्किं यः । (प्र +
 वच् + लृच् ।) वेदादिवाचकः । यथा,—
 “जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मण-
 ब्रुवः ।
 धर्मप्रवक्ता वृषतेन तु शूद्रः कदाचन ॥”
 इति मानवे ७ अध्यायः ॥

प्रवचनं, स्त्री, (प्रकर्षेण उच्यते इति । प्र + वच् +
 लृट् । वेदः । (यथा, अमरकोषे । २ । ७ । १० ।
 “अनुचानः प्रवचने साङ्गिधीती गुरोस्तु यः ।
 लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिषवे क्षते ॥”
 वेदाङ्गम् । यथा, मनुः । ३ । १८४ ।
 “अग्राः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥”
 “प्रकर्षेणैव उच्यते वेदार्थं अभिरिति प्रवचना-
 न्यङ्गानि तेषु अग्राः षडङ्गविदः ।” इति तच्च
 कृष्णकभट्टः ॥ तथा च हरिवंशे । १६७ । ६६ ।
 “उवाच वेदाश्चतुरो मुक्तप्रवचनाक्षितान् ॥”
 प्रवृत्तं वचनमिति कर्मधारयः । प्रवृत्तवाक्यम् ।
 इति मेदिनी । ने, १६१ ॥ (यथा, सुखकोप-
 निषदि । ३ । २ । ३ ।
 “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
 न मेधया न बहुधा श्रुतेन ।
 येनेवेष्ट शृणुते तेन लभ्य-
 स्तस्येष्ट आत्मा विवृणुते तन्नं स्वाम् ॥”)
 प्रवचनीयः, त्रि, (प्रवक्ष्यतीति । प्र + वच् + “भय-
 गयप्रवचनीयेति ।” ३ । ४ । ६८ । इति कर्मरि
 अनौयर् ।) प्रवक्ता । (प्रोच्यते इति । प्र +
 वच् + कर्मणि अनौयर् ।) प्रवाच्यः । इति
 मेदिनी । ये, १३२ ॥
 प्रवणः, पुं, (प्रवन्ते गच्छन्ति जना अनेनेति । पु
 गतौ + करणं लृट् ।) चतुष्पदः । इत्यमरः ।
 ३ । ३ । ५६ ॥
 प्रवणः, त्रि, (प्रवतेऽनेति । प्र + अधिक्करणे
 लृट् ।) क्रमनिश्चभूमिः । (यथा, मनुः । ३ ।
 २०६ ।
 “दक्षिणाप्रवणश्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥”)
 उद्दरम् । प्रवृत्तः । इति मेदिनी । ने, ५६॥ (यथा,
 मार्कण्डेये । २३ । ८६ ।
 “धन्योऽहमतिपुण्योऽहं कोऽन्योऽस्ति सङ्गो
 मया ।
 यत्तातो मामभिदधुं करोति प्रवणं मनः ॥”)
 आयतः । प्रगुणः । जगः । इति विश्वः ॥
 भुनः । क्षिप्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 आसक्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६ ॥ (यथा,
 विष्णुपुराणे । ६ । १ । ११ ।
 “प्रलाप्ता ब्रह्मणा श्लेशाश्चातुर्विध्यव्यवस्थितौ ।
 सम्यक्शब्दासमाचारप्रवणा मुनिसत्तमः ॥”)
 क्षीणः । इति धरणिः ॥
 प्रवत्स्यत्पत्तिका, स्त्री, (प्रवत्स्यन् प्रवासं गमि-
 यन् पतियस्याः । कप् ।) नायिकाभेदः । अस्या
 लक्ष्यम् । यस्याः पतिरग्रिमक्षणी देशान्तरं
 यास्यत्येव सा । अस्याश्चैष्टा काङ्क्षवचनकातर-
 प्रेक्षणगमनविप्रोदार्शननिर्वेदसन्तापसम्बोह-
 निन्वासवास्यादयः ॥ सुम्भा प्रवत्स्यत्पत्तिका
 यथा,—
 “प्राथिचरे किमपि लक्ष्यति निर्गमाय
 क्षामोदरी वदनमानमयाचकार ।
 आली पुनर्निश्चिन्तयेत् लतानिज्ज-
 सुम्भतकोकिलकलधनिमाततान् ॥” १ ॥

प्रवरः

मध्या प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“गन्तुं प्रिये ! वदति निःश्रुतं न दीर्घ-
मासीत् वा नयनयोर्जलमाधिरासीत् ।

आयुर्निर्णिपं पठितुमेण्डशः परन्तु

भालस्थलीं किमु करः समुपाजगाम ॥” २ ॥

प्रौढा प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“नाथं मुञ्चति सुभ्रुवामपि तनुयागे वियोगस्वर-
स्तेनाहं विह्विताङ्गलियं दुपते । पृच्छामि सत्यं वद ।

ताम्बलं कुसुमं पटीरमुदकं यद्वन्मुभिर्दोषते

तत् स्यादत्र परत्र वा किमु विषज्वालावली-
दुःसहम् ॥” ३ ॥

परकीया प्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“न्यस्तं पद्मगम्भिं पादयुगलं भक्तिर्विस्तृता गुरौ
त्यक्ता नीतिरकारि किं न भवती हेतोर्मया
दुष्कृतम् ।

अज्ञानां शतयातना नयनयोः कोपक्रमो रौरवः
कुम्भोपाकपराभवश्च मनसो युक्तं त्वयि

प्रस्थितं ॥” ४ ॥

सामान्यप्रवत्स्यत्पतिका यथा,—

“मुद्गां प्रदेहि बलयाय भवद्वियोग-

मामाद्य यास्यति बहिः सहसा यदेतत् ।

इत्थं निगद्य विगलन्नयनाम्बुधारा

वाराङ्गना प्रियतमं करयोर्बभार ॥” ५ ॥

इति रसमञ्जरी ॥

प्रवयणं, क्ली, (प्रवीयतेऽनेनेति । प्र + अज गतो

क्षेपणी च + क्युट् । “ वा यौ ।” २ । ४ । ५७ ।

इति वी । “लृत्चः ।” ८ । ४ । २८ । इति

गत्वम् ।) प्रतोदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५७ ॥

(प्र + वय गतो + भावे क्युट् । प्रकर्षणं गमनम् ।

इति कैचित् ॥)

प्रवयाः, [स्] चि, (प्रगतं वयो यस्य ।) वृहः ।

इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ (यथा, रघुः । ८ । १८ ।

“वृषतिः प्रवृत्तीरवेक्षितुं

अवहारासनमादे युवा ।

परिचैतुसुपांशुधारणां

कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥”

पुराणः । इति निघण्टुः । ३ । २७ ॥ यथा,

कृषेद्दे । २ । १७ । ४ ।

“अथा यो विश्वा भुवनानि भज्मनेशानन्त-
प्रवया अभ्यवर्षत ॥”)

प्रवरः, क्ली, (प्रव्रियते इति । प्र + वृ + अप् ।)

अगृह । इति भावप्रकाशः । गोत्रम् । श्ले,

चि । इति मेदिनी । २, १७६ ॥ (यथा, मनुः ।

१० । २७ ।

“इति घटं सट्शान् वणां जनयन्ति स्त्रियोनिषु ।

माहजात्यां प्रवृत्त्यन्ते प्रवरास्तु च योनिषु ॥”)

प्रवरः, पुं, (प्र + वृ + अप् ।) सन्नतिः । इति

मेदिनी । २, १७६ ॥ गोत्रप्रवर्तकस्तुन्याव-

र्तकी सुनिगद्यः । तथा च यमद्विगोत्रस्य

प्रवराः यमद्विगोत्रवशिष्टाः । भरद्वाजगोत्रस्य

भरद्वाजाङ्गिरसबाह्वृक्ष्याः । विश्वामित्र-

गोत्रस्य विश्वामित्रमरीचिकौषिकाः । अजि-

गोत्रस्य अजगात्रेयशाततापाः । गौतमगोत्रस्य

गौतमवशिष्टबाह्वृक्ष्याः । वशिष्ठगोत्रस्य

वशिष्टः । केषाञ्चित् वशिष्टात्रिसाङ्गतयः ।

काश्यपगोत्रस्य काश्यपाधारनेध्रुवाः । अगस्त्य

गोत्रस्य अगस्त्यदधीचजैमिनयः । सौकालिन-

गोत्रस्य सौकालिनाङ्गिरसबाह्वृक्ष्याधार-

नेध्रुवाः । भौतृलगोत्रस्य और्वीच्यवनभागव-

जामदग्न्याप्रवतः । पराशरगोत्रस्य पराशर-

शक्तिवशिष्टाः । वृहस्पतिगोत्रस्य वृहस्पतिकपिल-

पाञ्चिणाः । काश्यपगोत्रस्य अश्वत्यदेवलदेव-

राजाः । विष्णुगोत्रस्य विष्णुवृद्धिकौरवाः ।

कौशिकगोत्रस्य कौशिकात्रिजमदग्नयः । कात्या-

यनगोत्रस्य अत्रिभृगुवशिष्टाः । आत्रेयगोत्रस्य

आत्रेयशाततापसाख्याः । काश्यपगोत्रस्य कात्या-

न्यत्यदेवलाः । क्षत्र्यात्रेयगोत्रस्य क्षत्र्यात्रेया-

त्रेयावासाः । साङ्गतिगोत्रस्य अय्याहारात्रि-

माङ्गतयः । कौशिल्यगोत्रस्य कौशिल्यस्ति-

मिककौत्सः । गर्गगोत्रस्य गार्ग्यकौस्तुभ-

माङ्गथाः । आङ्गिरसगोत्रस्य आङ्गिरस-

वशिष्टबाह्वृक्ष्याः । अनादृकात्रिभोजस्य गार्ग्य-

गौतमवशिष्टाः । अय्यगोत्रस्य अय्यबलिसार-

स्वताः । जैमिनगोत्रस्य जैमिन्युतयसाङ्गतयः ।

वृद्धिगोत्रस्य कुरुवृद्धाङ्गिरोवाह्वृक्ष्याः ।

शाखिल्यगोत्रस्य शाखिल्यासितदेवलाः ।

वात्स्यगोत्रसावर्णगोत्रयोः और्वीच्यवनभागव-

जामदग्न्याप्रवतः । आलम्बायनगोत्रस्य आल-

म्बायनशालङ्कायनशाकटायनाः । धेयाद्यपय-

गोत्रस्य साङ्गतिः । घृतकौशिकगोत्रस्य कुशिक-

कौशिकघृतकौशिकाः । केषाञ्चित् कुशिक-

कौशिकबन्धुलाः । शक्तिगोत्रस्य शक्तिपराशर-

वशिष्टाः । कात्यायनगोत्रस्य कात्यायनाङ्गिरस-

बाह्वृक्ष्यभरद्वाजाजमौढाः । वासुकिगोत्रस्य

अच्योभ्यानन्तवासुकयः । गौतमगोत्रस्य गौत-

माचरान्गिरसबाह्वृक्ष्यनेध्रुवाः । केषाञ्चित्

गौतमाङ्गिरसावासाः । शुनकगोत्रस्य शुनक-

शौनकयनसमदाः । सौपायनगोत्रस्य प्रवराः

और्वीच्यवनभागवजामदग्न्याप्रवतः । इति धन-

जयसतधर्मप्रदीप गोत्रप्रवरविवेकः ॥

प्रवर्गः, पुं (प्रवृज्यते निःक्षिप्यते हविरादिक-

मस्मिन्निति । प्र + वृज् + अधिकरणे चच् ।)

होमाग्निः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०० ॥ (यथा,

हरिवंशे । ४१ । ३४ ।

“इति याज्ञद्वयो योगी महासन्नमयी महान् ।

उपाकर्म्मोष्ठवचकः प्रवर्गावर्तभूषणः ॥”

प्रवर्ग्य इति पाठोऽपि दृश्यते ।)

प्रवर्तकः, चि, (प्रवर्तयतीति । प्र + वृत् + क्तिच् +

क्वल् ।) प्रवर्तनकारी । प्रवृत्तिजनकः । यथा,

“प्रवर्तकं वाक्यमुवाच चोदनां

निवर्तकं नैवमुवाच भाष्यजत् ।

ततश्च विप्रो नहि चोदनास्ति सा

प्रवर्तिका या न भवेदिति स्थितिः ॥”

इति संक्षेपशारीरकम् ॥

प्रवह

(यथा च देवीभागवते । १ । १४ । ४२ ।

“प्रथमं पठिता वेदा मया विस्तारिताश्च ते ।

हिंसामयास्ते पठिताः कर्ममार्गप्रवर्तकाः ॥”

प्रयोजकः । यथा, भागवते । ६ । १७ । ४ ।

“धन्वन्तरिर्दोषतमस आयुर्वेदप्रवर्तकः ।

यश्च भृगु वासुदेवाग्रः स्मृतिमात्रार्जुनाग्रः ॥”)

प्रवर्तनं, क्ली, (प्र + वृत् + क्तिच् + क्युट् ।) प्रवृत्तिः ।

यथा,—

“तन्मोर्वीणं समन्वृत्तिं परीतसर्गश्च सुवृत्तिः ।

इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात् प्रवर्तनम् ॥”

इति काश्यप्रकाशः ॥

आरम्भः । यथा,—

“नृते तु स्वामिनि पुनस्तदंशे वापि मानवे ।

राजानमामन्त्र्य ततः कुर्यात् सन्तुप्रवर्तनम् ॥”

इति मिताचरा ॥

प्रवर्तना, क्ली, (प्र + वृत् + क्तिच् + युच् ।) प्रवृत्ति

प्रेरणम् । यथा, नैषधे । २ । ६१ ।

“अथवा भवतः प्रवर्तना

न कथं पिष्टमियं पिनष्टि न ।

स्वत एव सती परार्थता

ग्रहणानी हि यथा यथार्थता ॥”

प्रवर्तितः, चि, (प्र + वृत् + क्तिच् + क्तः ।) जातः ।

यथा, रघुवंशे । ५ । ३७ ।

“रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं

तथेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।

न कारणान् स्वात् विभिदे कुमारः

प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥”

प्रवर्तनं, क्ली, प्रपूर्ववृद्धधातोर्भावे क्युट् (क्युट् ।)

विषर्जनम् । कर्मेरि (क्यु) अन्प्रत्यये, वृद्धिकारकं,

चि ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“रुमांसं समधुरं कषायानुरसं स्मृतम् ।

वातपित्तोपशमनं गुरु मुक्तप्रवर्तनम् ॥”)

प्रवहः, चि, (प्रवहति प्रवर्तते इति । प्र + वृह् +

अच् ।) प्रधानम् । श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १५७४ ॥

प्रवलाकी, पुं, शुजङ्गः । चित्रमेखलकः । इति

विश्वः ॥

प्रवहः, पुं, (प्र + वृह् + भावे + अच् ।) गृह-

नगरादेर्विहर्गमनम् । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

(प्रवहतीति । प्र + वृह् + अच् ।) वायुः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ सप्रवायुत्तर्गतद्वितीयवायुः ।

स तु आवहवायोक्तर्हस्थितः । इति सिद्धान्त-

शिरोमणिः ॥

“यस्माज्जोतीर्वि वहति प्रवहस्तेन स स्मृतः ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥

अस्य टीका । “यस्माज्जोतीर्वि प्रकर्षणं वहति

तेन स वायुः प्रवहः स्मृतः प्रवहस्येव भेदाः सर्वे

वायुस्त्वन्वाः ॥” (मेघविशेषः । यथा, स्कान्दे

सत्याद्रिखण्डे । ५ । ६ ।

“आवहः प्रवहश्चैव उदहानो महान्तथा ।

परीवहः पञ्चमश्च विनहश्च परावहः ॥”)

प्रवहणं, क्ली, (प्रोहते अनेनेति । प्र + वृह् +

करणे क्युट् ।) कर्षणार्थः । क्षीरक्षवहनार्थ-

प्रवार

मुपरि वस्त्राच्छादितमनुष्वात्तयानविशेषः । इत्यमरभरती । २ । ८ । ५२ ॥ (यथा, ऋक्-कटिकनाटके चतुर्थेऽङ्के । “प्रविश सप्रवहण-च्छेदः इति ॥”)

प्रवङ्गः, स्त्री, (प्रवङ्गते आच्छादयतीति । प्र + वङ्ग + इत् ।) प्रवङ्गिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रवङ्गिका, स्त्री, (प्र + वङ्ग + ण्वल् । टाप् अत इत्वम् ।) प्रवङ्गिका । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

प्रवङ्गी, स्त्री, (प्रवङ्ग + पत्ते ङीष् ।) प्रवङ्गिका । इति भरतः ॥

प्रवाक्, [च] त्रि, (प्रवृष्टा वाग् यस्य ।) वाचो युक्तिपटुः । यथा,—

“वाचो युक्तिपटुर्वाग्मी वचोः प्रवचाः

प्रवाक् ॥”

इति जटाधरः ॥

(स्त्री, प्रवृष्टा वागिति प्रादिममासः ।) प्रवृष्ट-वाक्यम् ॥

प्रवाचकः, त्रि, (प्रवृष्टं वक्षतीति । प्र + वच् + ण्वल् ।) प्रवृष्टवक्ता । प्रपूर्ववचधातोः कर्तरि णक्प्रत्ययः ॥

प्रवाणिः, स्त्री, (प्रकर्षण ऊयनेनेति । प्र + व + करणे ल्युट् । ङीप् । निपातनात् ङीप् । इत् ।) तन्त्रशलाका । इति निष्प्रवाणिशब्द-टीकायां भरतः ॥ माकु इति भाषा ॥

प्रवाणी, स्त्री, (प्र + व + ल्युट् + ङीप् ।) तन्त्र-शलाका । इति निष्प्रवाणिशब्दटीकायां भरतः ॥ माकु इति भाषा ॥

प्रवादः, पुं, (प्रवृष्टो वादः । प्र + वद् + धन् वा ।) परस्परवाक्यम् । यथा, भट्टिः । २ । ३६ ।

“इत्थं प्रवादं युधि संप्रहारं

प्रचक्रत रामनिशाचरौ ।

तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ

वायिन रत्नः प्रधानमिरास्यत् ॥”

जनरवः । यथा,—

“प्रेयांसोऽहं त्वमपि च मम प्रेयसीति प्रवाद-त्वं मे प्राणा अहमपि तवास्मीति हन्त प्रलापः । त्वं मे तेऽस्यामहमपि च यत्तच्च नो साधु राधे ! आहारे गौ नहि समुचितो युष्मदस्मत्प्रयोगः ॥”

इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥

प्रवारः, पुं, (प्रवृणोत्यनेनेति । प्र + वृ + करणे घञ् ।) प्रवरः । वस्त्रम् । प्रपूर्ववचधातोर्धण् । इति सन्तिप्रसारथाकरणम् ॥

प्रवारणं, स्त्री, (प्र + वृ + णिच् + ल्युट् ।) काम्य-दानम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥ काम्यस्य कम-नीयस्य वस्तुनो वरस्त्रीरत्नादिनो दानम् । काम्येन कामनया वा दानं प्रवारणमुच्यते । काम्यशब्दोऽत्र तन्त्रेणोभयार्थः । प्रकर्षणं वार्यते संयुज्यते प्रवारणं तच्च महादानम् । प्रवारणं महादानमिति त्रिकाण्डशेषः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (प्रकर्षणं वारणमिति ।) निषेधः । इति मेदिनी । ने, १०१ ॥

प्रवाह

प्रवासः, पुं, (प्रवसत्यस्मिन्निति । प्र + वस् + “हलच्” । ३ । १ । १२१ । इति घञ् ।)

विदेशः । विदेशस्थितिः । यथा,—

“कर्णजपेराहितराज्यलोभा
स्त्रेण न नीता विजतिं लघिना ।

रामप्रवासं यन्मघ्नदोषं

जनापवादं सनरन्ध्रव्यम् ॥”

इति भट्टिः । ३ । ७ ॥ * ॥

द्वादशवर्षाश्रुतवार्त्ताकप्रोषितस्य तत्रावासाद्य-दिने आर्द्धं कर्तव्यम् । यथा,—

“प्रवासवासरे ज्ञेयं तस्मात्सिद्धयेऽथवा ॥”

इति मिताक्षरा । ३ । ७ ॥ * ॥

प्रवासागतेन गुञ्जाद्यभिवादनं कर्तव्यम् । यथा,
“विप्रोऽप्य पादयज्ञमन्त्रहन्ताभिवादनम् ।

गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुसरन् ॥

मातृवसा मातुलानीं श्वश्रूणाथ पितुः स्वसा ।

प्रपूज्या गुरुपत्नीं व समास्ता गुरुभायया ॥

भ्रातृभाय्यपि संप्राप्या सवर्णाहम्यहम्यपि ।

विप्रोऽप्य भूप ! संयास्या ज्ञातिसम्बन्धियोपितः ॥

पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्ञायस्याश्च स्वसर्थेऽपि ।

मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरी-
यसी ॥”

इति कौर्म उपविभागे १३ अध्यायः ॥

प्रवासनं, स्त्री, (प्र + वास च्छेदे + ल्युट् ।) वधः ।

इत्यमरः ॥ (प्र + वस् + णिच् + ल्युट् ।) प्रवा-सना । यथा, उत्तररामचरित्रे ।

“सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥”

प्रवासी, त्रि, (प्रवासितुं शीलमस्येति । प्र + वस् + “प्रै लप्सुदमथवदथः” । २ । ८ । १४५ । इति घिनुण् ।) प्रवासविशिष्टः । प्रोषितः । विदे-शस्थः । यथा,—

“अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्वः पात्यः पथिकदेशिकौ ।
प्रवासी तद्वर्णो हारिः पाथेयं सम्मलं समे ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । १५७ ॥

(यथा, मार्कण्डेयः । १८ । ५१ ।

“लक्ष्मीलक्ष्मीवती श्रेष्ठा कण्ठस्था कण्ठभूषणम् ।
अभोऽवन्मुदारेऽश्च तथाऽग्निं प्रवासिभिः ॥”)

प्रवाहः, पुं, (प्र + वह् + भावे घञ् ।) प्रवृत्तिः ।

(यथा, भागवते । ७ । ६ । ८ ।

“सत्त्वैकतागतयो वचसां प्रवाहेः ॥”

जलस्रोतः । इति मेदिनी । हे, २१ ॥ (यथा,

रघौ । ५ । ४६ ।

“पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः

सरित्प्रवाहस्तमुत्सर्प ॥”)

यवहारः । इति विश्वः ॥ प्रवृष्टाश्च । इति

नानार्थरत्नमाला ॥ (पुरीषादेर्निगमः । यथा,

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४० अध्याये ।

“प्रवाहेण गुदभ्रंशं स्रवाघाते कटिग्रहे ।

मधुरास्त्रहतं तैलं सपिर्वाप्यनुवासनम् ॥”)

प्रवाहकः, पुं, (प्रवहतीति । प्र + वह् + ण्वल् ।)

राजसः । इति शब्दमाला ॥ प्रवृष्टवहनकर्त्तरि,

त्रि ॥

प्रवाहि

प्रवाहिका, स्त्री, (प्रवहति सुहृन्मुहुः प्रवर्त्तते इति । प्र + वह् + ण्वल् । टाप् अत इत्वम् ।)

ग्रहणीरुक् । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३१ अध्याये ।

“प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दाहयन् ।

पिपासाबलहानिश्च तस्य ऋतुरुपस्थितः ॥”

अस्या निदानं ग्रहणीशब्दे दृश्यम् । अस्याः स्वरूपमाह चरकः ।

“अग्नाधिष्ठानममस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता ।

अपक्वं धारयेत् तत्र पक्वं त्यजति वायधः ॥”

सुश्रुतेऽपि ।

“घृष्टो पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता ।

आमपकाशयान्तःस्या ग्रहणी साभिधीयते ॥

ग्रहण्या बलमग्निर्हि स चापि ग्रहणीश्रितः ।

तस्माद्यसौ प्रवृष्टे तु ग्रहण्यपि विदुष्यति ॥

तस्मात् कार्यः परीक्षारो ह्यतीसारे विरिक्त-
वत् ॥” * ॥

अतीसारे द्रवधातुप्रवृत्तिः ग्रहण्यान्तु बहुस्यापि मलस्य प्रवृत्तिरिति तयोर्भेदः ॥ * ॥ ग्रहणी-रोगस्य भेदं संग्रह्यग्रहणीरोगमाह ।

“द्रवं घनं सितं क्षिप्तं सकटीवेदनं शक्यम् ।

आमं बहुसपेक्षितं सशब्दं मन्दवेदनम् ॥

पञ्चाङ्गामाहशाद्याह्वा नित्यचापि विसृजति ।

अन्तर्ज्वलमालस्यं दौर्बल्यं सदनं भवेत् ॥

दिवा प्रकापो भवति रात्रौ शान्तिश्च गच्छति ।

दुस्त्रिज्ञेया दुर्निवारा चिरकालानुबन्धनी ॥

सा भवेदामवातेन संग्रह्यग्रहणी मता ॥”

अथ घटीयन्त्राख्यं ग्रहणीरोगमाह ।

“प्रसृप्तिः पार्श्वयोः शूलं तथा जलघटीध्वनिः ।

तं वदन्ति घटीयन्त्रमसाध्यं ग्रहणीरोगम् ॥”

अथ ग्रहणीरोगस्यारिष्टमाह ।

“येल्लण्णे; सिध्धिं गतिं सार-

स्तेः स्यात् साध्यो ग्रहणीरोगोऽपि ।

वृद्धस्य जायेत यदा गदोऽयं

देहं तदा तस्य विनाशश्चक्रेत् ॥” * ॥

अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सामाह ।

“ग्रहणीमाश्रितं रोगमजीर्णवदुपाचरेत् ।

लङ्घनेर्द्वापनीयेऽह मन्दातीसारभेषकेः ॥

दीपं सामं निरामश्च विद्यादजातिसारवत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥

पेयादि पटु लज्ज्वलं पचकोलादिभिर्युतम् ।

दीपनानि च तक्रश्च ग्रहण्या योजयेद्भिषक् ॥

कपित्थविल्वचाङ्गेरीतक्रदाङ्गिमसाधिता ।

यवागूः पाचयत्यामं शक्यत् संवर्णयत्यपि ॥”

संयत्तयति धनीकरोति ॥

अथ खड्गयुधः ।

“सुहृयुधं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।

सैन्यवेनावितं दद्यात् खड्गयुग्ममिति कीर्त्ति-

तम् ॥”

रसं लघुग्राहिकमासभवम् ॥ * ॥

“कथं गन्धकमहं पारदसुभं कुर्याच्छुभां कण्ठनीं

ज्वरं ज्वरयतश्च पचलवणं सार्द्धं कथं पृथक् ।

प्रवाहि

भृष्टं हिङ्गु च जीरकद्वययुतं सर्वाहभागान्वितं
खादेष्टुमिति प्रवृत्तिगदवास्तवस्य विख्येन च ॥
लघुनायिकाचूर्णमित्यर्थः ॥ इति लघुनायिकाचूर्णम् ॥
“त्रिकटु त्रिफला चैव विङ्गुं जीरकद्वयम् ।
भक्ष्यातकं यवान्नी च हिङ्गुलवणपञ्चकम् ॥
एहधूमो वचा कुष्ठं रसो गन्धकमभ्रकम् ॥
चारत्रयाणमोदं च चित्रकं गजपिप्पली ॥
मुक्ता मोचरसं पाठा लवङ्गं जातिपञ्चकम् ।
समभागकृतश्चेष्टा चूर्णं स्रष्टुं विनिर्मितम् ॥
शक्राशनस्य चूर्णं चूर्णतुल्यं प्रदापयेत् ।
मन्दाग्निकासदुर्नामघ्नो हपाण्डुरचित्त्वरान् ॥
विष्टम्भं संग्रहं शूलं हन्यामानातिसारजित् ।
आमवातापहं बल्यं रुतिकादोषनाशनम् ॥
बल्येष्वापमन्त्रश्च ज्ञानं पिप्रतभोजनम् ।
पथ्यं काङ्गिकमचापि दधितक्रमचापि वा ॥
हृह्लाईचूर्णमिदं लाईभाषितमुत्तमम् ॥”
इति हृह्लाईचूर्णम् । हृह्लायायिकाचूर्णमिति
प्रसिद्धम् ॥ * ॥
“जातीफललवङ्गिलापत्रलङ्गागेश्वरीः ।
कपूरचन्दनतिलत्वक्नीरोतगरामलेः ॥
तालीप्रपिप्पलीपय्यास्थूलजीरकचित्रकेः ।
शुष्ठीविङ्गुमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
यावन्त्येनानि सर्वाणि दद्याद्भक्ष्याश्च तावतीम् ।
सर्वचूर्णसमानांशा प्रदेष्टा शुभ्रशर्करा ॥
कर्षमात्रमिदं खादेन्मधुना प्राविशं जनः ।
नाशयेद्ग्रहणौ कासं शयं श्वासमरोचकम् ॥”
इति जातीफलादिचूर्णम् ॥ * ॥
“चित्रकं पिप्पलीमूलं चारौ लवणपञ्चकम् ।
योषं हिङ्गुमोदाश्च पथ्यैकैश्च चूर्णयेत् ॥
वटिका मातुलुङ्गस्य रसेर्वा दाडिमस्य वा ।
कृता विपाचयत्यामं प्रदीपयति चार्जलम् ॥”
चारौ सर्जिका यवचारश्च । लवणपञ्चकमिति ।
“सेन्धवं रुचकश्चैव विङ्गुं सासुद्रकं गङ्गम् ॥” इति ॥
योषं शुष्ठीपिप्पलीमरिचानि । अजमोदाश्च
यवानिका । मातुलुङ्गं बीजपूरकम् । इति चित्र-
कादिचटिका ॥ * ॥
“श्रीफलशलाटुकल्को नागरचूर्णन मिश्रितः
सगुडः ।
ग्रहणीगदमलुयं तक्रमुजाशीलतो जयति ॥”
श्रीफलशलाटुः विख्यस्यामं फलम् । गुडस्यात्र
भागद्वयम् । इति विख्यकल्कः ॥ * ॥
“चतुष्पलं सुधाकाण्डं त्रिपलं लवणत्रयम् ।
वार्त्ताकोः कुडवचाकंमूलादिख्ये तथानलात् ॥
दग्धा दवेण वार्त्ताकीर्गटिका भोजनोत्तरम् ।
मुक्ता मुक्तं पञ्चत्थाश नाशयेद्ग्रहणीगदम् ॥
कासं श्वासं तथाशीसि विस्त्रुचोश्च हृदामयम् ॥”
इति वार्त्ताकुण्टिका ॥ * ॥
“सुस्तकातिविषाविख्यकौटङ्गं स्रष्टुं चूर्णितम् ।
मधुना च समालीढं ग्रहणीं सर्वेषां त्यजेत् ॥”
कौटङ्गं इन्द्रयवः । सुस्तकादिचूर्णम् ॥ * ॥
“श्वेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्वो ग्रहणीगदः ।
गुडेनाधिकसर्जनं भक्षितेनाशु नश्यति ॥”

२८५

प्रवाहि

सर्जः रालः । सर्जरसचूर्णम् ॥ * ॥
“विल्यान्द्वाक्रयववातकमोत्तमिद्व-
माजं पयः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
सोऽतिप्रवृद्धचिरजग्रहणीविकारं
सामं सशोणितमसाध्यमपि क्षिणीति ॥”
भीमो भीमरसः । क्षिणीति क्षति ॥ * ॥
“प्रसूत्रये त्वामलकीरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वाहृतुला गुडस्य ।
चूर्णीकृतैर्येन्येकजीरकचय-
योषभक्षणाहवृषाणमोदैः ॥
विङ्गुसिन्धुत्रिफलायवानी-
पाठाभिधान्येष पलप्रमाणैः ।
दत्त्वा त्रितुल्यपलानि चारो-
धटौ च तैलस्य पचेदयथावत् ॥
तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
यथेष्टसेष्टस्त्रिसुगन्धयुक्तम् ।
अनेन सर्वे ग्रहणीविकाराः
सम्वासकासस्वरभेदशोथाः ॥
प्राप्यन्ति चार्यं चिरमन्तरनि-
र्हृतस्य पुंस्त्वस्य च उद्धिहेतुः ।
स्त्रीणान् बन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणको नाम गुडः प्रसिद्धः ॥
तेले मनाक् त्रितुल्यदृष्टा त्रिसुगन्ध पलं पलम् ।
सिद्धे निधेयमत्रैव गुडं कल्याणपूर्वकम् ॥”
इति कल्याणकगुडः ॥ * ॥
“पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकश्च विङ्गुजानि यवान्नी मरिचानि च ॥
त्रिफला चानमोदा च मलिनी जीरकस्तथा ।
सेन्धवं रौमकश्चापि सासुद्रं रुचकं विङ्गुम् ॥
आरवधश्च त्वकपत्रं स्रष्टोला चोपकुचिका ।
शुष्ठीप्रक्रयवाञ्छेव प्रत्येकं कर्षसम्भिताः ॥
शुष्ठीकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथितानि हि ।
त्रितुलायाः पलान्यष्टौ गुडस्याहृतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टौवामलक्या रसस्य तु ।
प्रमथयामिदं सर्वं शनैश्चेद्विना पचेत् ॥
औद्धम्वरं चामलकं वादरं वा यथा फलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्ष्येदा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणीरोगान् प्रमेहश्चैव विप्रशतिम् ।
उरोघातं प्रतिश्रायं दौर्बल्यं वृद्धिसंशयम् ॥
ज्वरानपि हरन् सर्वान् कुप्यात् कान्तिं मतिं
स्वरम् ।
पिचुपाठान्वयाद्धन्ति रक्तपित्तश्च विङ्गुग्रहम् ॥
धातुक्षीणो वयःक्षीणः स्त्रीयु क्षीणः शयो च यः ।
तभ्यो हितश्च बन्ध्यायै महाकल्याणको गुडः ॥”
इति महाकल्याणकगुडः ॥ * ॥
“कुशाण्डानां सुपक्वानां खिलानां निष्कुलत्वचाम् ।
सर्पिःप्रसो पलशतं तान्त्रपात्रे शनैः पचेत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विङ्गुजानि नागरं मरिचानि च ॥
त्रिफला चारुमोदा च कलिङ्गाजानिसेन्धवम् ॥
एकेकस्य पलंशेकं त्रितुल्यदृष्टौ पलानि च ।
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडात् पञ्चाशदेव तु ॥

प्रविष्टः

आमलक्या रसस्यात्र प्रमथयमुदीरितम् ।
तावत् पाकं प्रकुर्वीत मृदुना बहिना भिषक ॥
यावद्द्वौ प्रलेपः स्यात्तदेवमवतारयेत् ।
औद्धम्वरश्चामलकं वादरं वा यथा फलम् ॥
तावन्मात्रमिदं खादेद्भक्ष्येदा यथानलम् ।
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ॥
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यशोभगन्दरान् ।
ज्वरमानाहृद्दोग्दुर्गुल्मोदरविस्फिकाः ॥
कामलां पाण्डुरोगश्च प्रमेहश्चैव विप्रशतिम् ।
वातशोणितयोसर्पद्वयमहृहलोमकान् ॥
वातपित्तकफान् सर्वान् दुष्टान् शुष्ठान् समा-
चरेत् ॥
आधिष्ठीना वयःक्षीणाः स्त्रीषु क्षीणाश्च ये
नराः ॥
तेभ्यो हितो गुडोऽयं स्याद्भक्ष्यानामपि पुत्रदः ।
दृष्ट्यो बल्यो हृह्लाश्च यथमः स्थापनः परः ॥”
इति कुशाण्डकल्याणकगुडः ॥ * ॥
अतीसाराधिकारलिखितं विख्यतैलयात्र
हितम् । इति भावप्रकाशे ग्रहणीरोगाधिकारः ॥
(चिकित्सान्तरमस्या यथा,—
“बालं विख्यं गुडं तैलं पिप्पली विख्यभक्षम् ।
लिह्याहाते प्रतिहते सशूलं सप्रवाहिकं ॥
पयसा पिप्पलीकल्कः पीतो वा मरिचोद्धवः ।
त्राहान् प्रवाहिकां हन्ति चिरकालानुबन्धि-
नीम् ॥
कल्कः स्याद्बालविषयानां तिलकल्कश्च तत्तमः ।
दधः सरान्नः खेहाट्टः खडो हन्यात् प्रवाहि-
काम् ॥”
इति वैद्यकप्रकाशसंग्रहेऽतीसाराधिकारः ॥
प्रवाही, स्त्री, (प्रोह्यते इति । प्र + वह् +
घञ् । गौरादित्वात् डीष् ।) बालुका । इति
राजनिर्घण्टः ॥
प्रविश्याति, स्त्री, (प्र + वि + श्वा + क्तिन् ।)
अतिप्रसिद्धिः । तत्पण्यायः । विश्रावः २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । २८ ॥
प्रविदारणं, स्त्री, (प्रविदारयन्त्यच्चेति । प्र + वि +
दृ + णिच् + आधारे लुट् ।) युद्धम् । इत्यमरः ।
२ । ८ । १०३ ॥ (प्र + वि + दृ + णिच् + भावे
लुट् ।) अवदारणम् । इति मेदिनी । १०३ ॥
आकीर्णम् । इति शब्दरत्नावली । (प्र + वि +
दृ + णिच् + कर्त्तरि लुट् । प्रविदारके, घि ॥)
प्रविरः, पुं, पीतकाष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रविशेषः, पुं, (प्रकृष्टो विशेषो यस्य ।) प्रकृष्ट-
विशेषः । तत्पण्यायः । विधुरम् २ । इत्यमरः ।
३ । २ । १० ॥ यथा,—
“वेत्तश्चैपि प्रविशेषे विधुरं विकले क्षिपु ॥”
इति भरतधृतिचक्राष्टशेषः ॥
प्रविषा, स्त्री (प्रहन्ते विषमनया ।) अतिविषा ।
इति कचिदमरे । २ । ४ । ६६ ॥ (अतिविषा-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
प्रविष्टः, त्रि. (प्र + विष् + कर्त्तरि क्तः ।) प्रवेश-
विशिष्टः । यथा,—

प्रवृत्तः

“स तं प्रविष्टं वृत्तमाततायिभि-
र्भटैरेकेरेवलोच्य माधवः ॥”

इति श्रीभागवते बाणयुद्धे ६२ अध्यायः ॥

प्रवीणः, त्रि, (प्रकृष्टा संसाधिता वीणास्य । यद्वा, प्रवीणयति वीणया प्रगायसीति । प्र + वीण + णिच् + अच् । वीणया गायकस्य नैपुण्यप्रसिद्धे-
न्तत्पुन्यनैपुण्यात् तथात्वम् ।) प्रकृष्टं वेत्ति यः । तत्पण्यायः । निपुणः २ अभिज्ञः ३ विज्ञः ४ निष्णातः ५ शिष्यतः ६ वैज्ञानिकः ७ कृत-
मयः ८ कृती ९ कुशलः १० । इत्यमरः । ३ । १ । ४० । (यथा, कुमारः । १ । ४० ।

“विश्रावसुप्राग्वहरेः प्रवीणैः

सङ्गीयमानत्रिपुरावदानः ।

अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घन-
स्तार ताराधिपखण्डधारी ॥”

प्रवीरः, पुं, (प्रकृष्टो वीरः ।) सुभटः । (यथा, कथासरित्सागरे । २५ । १४५ ।

“इति तस्या वचः श्रुत्वा स प्रवीरोऽप्युवाच
ताम् ॥”

भीत्यस्य मनोः पुत्रभेदः । यथा, हरिवंशे । ७ । ८८ ।

“अभिमानो प्रवीरश्च जिणः संक्रन्दनस्तथा ॥”

अथ कश्चित् प्रवीणोऽपि पाठः ॥ पुनर्वशीयस्य
प्रतिश्रुतः पुत्रः । यथा, तत्रैव । ३१ । ५ ।

“प्रतिश्रुतः प्रवीरोऽभून्ननस्यस्तस्य चात्मनः ॥”

धर्मेनैवस्य उपदानवीरगर्भजातः पुत्रभेदः ।

यथा, तत्रैव । ३० । ७-८ ।

“तसोः सुरोधो राजर्धर्मैर्नैवः प्रतापवान् ।

ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्योपदानवी ॥

उपदानवी सुतान् लेभे चतुरस्तान् सुयोधतः ।

दुष्कृतमप्य सुश्रुतं प्रवीरमनघं तथा ॥”

चण्डालपुरुषविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ८ । ८६ ।

“चण्डालोऽहमिहास्यातः प्रवीरेति पुरोत्तमे ।

विश्यातो बध्यवधको न्नतकम्बलहारकः ॥”

उत्तमे, त्रि । इति धरणिः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ५ । २० ।

“कुरुप्रवीरं कुरु मां पतिं त्वं

वृथा न गच्छेन्ननु यौवनं ते ॥”

प्रवृत्तः, त्रि, (प्रवर्तते स्मिति । प्र + वृत् + क्तः ।)

प्रवृत्तिविशिष्टः । यथा,—

“प्रवृत्त एव स्वयमुत्पन्नितश्रमः

क्रमेण पेष्टुं भुवनद्विषामसि ।

तथापि वाचालतया युनक्ति मां

मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥”

इति शिशुपालवधे । १ । ४० ॥

आरम्भः । यथा,—

“प्रवृत्तमनसा कुर्व्यात् यदि मोहात् कथञ्चन ।
यतस्तद्व्यथा भूतं तत एव समापयेत् ॥”

इति कृन्दोगपरिशिष्टम् ॥

प्रवृत्तवर्त्तनविशिष्टश्च ॥ (यथा, रामायणे । ७ ।
८० । १ ।

“अथ राज्ञां प्रवृत्तायां शत्रुघ्नो भृगुनन्दनम् ।
पप्रच्छ अयं विप्रं तवणस्य यथा बलम् ॥”

प्रवृत्तिः

प्रवृत्तिः, स्त्री, (प्रवर्तते इति । प्र + वृत् + क्तः ।)

प्रवाहः । उदन्तः । (यथा, मेघदूते । ४ ।

“प्रवासने नभसि दयिताभीवितालम्बनार्थी

जीमूतेन स्वकुशलमर्थी हारयिष्यन् प्रवृत्तिम् ॥”

प्रवर्त्तनमिति । प्र + वृत् + क्तः ।) प्रवर्त्तनम् ।

(यथा, महाभारते । १२ । ३० । १६ ।

“वृद्धे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः ।

यथा युक्तस्य पत्नस्य प्रवृत्तौ चक्रमाः शनैः ॥”

प्रवर्त्तते व्याप्नोति प्रसिद्धत्वेनेति । प्र + वृत् +

क्तिच् । यच्चादिवापारः । यथा, महाभारते ।

१ । २ । २५५ ।

“असञ्च सदसञ्चैव यस्माद्विश्वं प्रवर्त्तते ।

सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः ॥”

“सन्ततिर्ब्रह्मादिः । प्रवृत्तिर्यज्ञादिः ॥” इति

तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥”) अवस्थादिदेशः ।

इति मेदिनी । ते, १३० ॥ हस्तिमदः । इति

हेमचन्द्रः । ४ । २६० ॥ न्यायमते यत्रविशेषः ।

अस्याः कारणम् । चिकीर्षा । क्षतिसाध्यता-

ज्ञानम् । इष्टसाधनताज्ञानम् । उपादानप्रत्य-

क्षम् । यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ।

एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् ॥

चिकीर्षा क्षतिसाध्यैः साधनत्वमतिक्षया ।

उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

(यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १७३ ।

“देहादिपञ्जरं यत्नं तदारोहोऽभिमानिता ।

विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्भ्रमणं भवेत् ॥”

प्रयत्नसहितादन्तःकरणान् प्रवृत्तिर्जायते ।

यदुक्तं कामन्दकीये नीतिसारे । १ । ३३—३५ ।

“आत्मा मनश्च तद्विद्येरन्तःकरणमुच्यते ।

आभ्यान् सप्रयत्नाभ्यां सकृच्छ उपजायते ॥

आत्माबुद्धीन्द्रियाण्यर्था बहिष्करणमुच्यते ।

सकृत्पाध्यवसायाभ्यां सिद्धिरस्य प्रकीर्तिता ॥

उभे एते हि करणे यत्रानन्तर्येके स्मृतौ ।

तस्मात् प्रवृत्तिसंरोधाद्भावयेन्नमनस्कताम् ॥”

“आत्ममनोबुद्धिकर्मिन्द्रियाणां लक्षणमभिधाय

बुद्धेरन्तःपरिकल्पनया कारणविभागमभिधातु-

माह । आत्मा मनश्चेति । अभिहितेन लक्ष-

णेनेति प्रतिपाद्यते यथा विद्यायां साधनविद्या

या विद्यते येषां ते तद्विद्याः कणादाक्षपादा-

दयः तेः तद्विद्येः आत्मा मनश्च अन्तःकरण-

मुच्यते । आभ्यां आत्ममनोभ्यां प्रयत्नसहिताभ्यां

सकृच्छः प्रवृत्तिः इन्द्रियप्रवर्त्तनं उपजायते ।

बहिःकरणमभिधातुमाह । आत्मा बुद्धीति ।

आत्मा उत्कलक्षणः । बुद्धिः मनः । इन्द्रियाणि

बाह्यरूपाणि । अर्थाः शब्दादयः । कर्मि-

न्द्रियाणां हि उत्सर्गादिका अर्थाः प्रयोजनानि ।

एतत् सर्वं बहिःकरणम् । सकृच्छः सम्यग्-

भूतार्थकल्पनं अध्यवसायः प्रयत्नविशेषः ताभ्यां

अस्य आत्मनः सुखानुभवलक्षणा सिद्धिः प्रकी-

र्तिता । तदेवं अन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रयत्नादेव

प्रवेणी

बहिःकरणप्रवृत्तिरपि अध्यवसायलक्षणात्

प्रयत्नादेवेति दर्शितं भवति एतदेव समर्थ-

यमाह । उभे एते हीति । उभे एते अन्त-

रोक्ते हि स्फुटं करणे अन्तर्बहिःकरणसंज्ञके

यत्रानन्तर्यके प्रयत्नानन्तरं वर्त्तते प्रयत्नप्रै-

णादित्यर्थः । तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मात्

प्रवृत्तिसंरोधात् उभयात्मकस्य प्रयत्नस्यैव संरोधं

लब्ध्वा निम्ननस्कतां भावयेत् निम्ननस्कभावं अध्य-

स्येत् यावत् प्रयत्न एव निरुद्धो भवति ताव-

दात्मा मनसा न युज्यते ततश्च विद्यमानमपि

मनो नास्त्येव मनःकायाकरणान् । अन्तः-

करणविच्छेदान् प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । एवमन्तः-

करणप्रवृत्तभावात् बहिःकरणप्रवृत्तिरप्यभावः ।

तदभावात् इन्द्रियाणां विषयेः सम्यक् एव न

स्यात् इति भावः ।” इति तट्टीका ॥

प्रवृत्तिश्च, पुं, (प्रवृत्तिं वृत्तान्तं जानातीति । ज्ञा +

क्तः ।) चारभेदः । तत्पर्यायः । वार्त्तिकः २

वार्त्तायनः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रवृद्धः, त्रि, (प्रवृद्धते स्मिति । प्र + वृद्ध + क्तः ।)

वृद्धियुक्तः । तत्पर्यायः । प्रौढः २ वृद्धितः ३ ।

प्रसारितः । तत्पर्यायः । प्रवृद्धः २ । इत्यमरः ।

३ । १ । ७६ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ८ । २६ ।

“सत्त्वं समुत्कटं जातं प्रवृद्धं शास्त्रदर्शनात् ।

वैराग्यं तत्फलं ज्ञानं तामसार्थेषु नारद ॥”

प्रवेकः, त्रि, (प्रविष्यते पृथक् क्रियते इति ।

प्र + विच् + कर्मणि घञ् ।) उत्तमः । प्रधा-

नम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा, भाग-

वते । २ । ६ । ११ ।

“श्यामावदाताः शतपञ्चलोचनाः

पिशङ्गवस्त्राः सुवचः सुपेशसः ।

सर्वे चतुर्बाहव उन्मिषवर्णि-

प्रवेकनिष्काभरणा सुवर्चसः ॥”

प्रवेष्टः, पुं, (प्रवीयते खाद्यते इति । प्र + वी +

वाहुलकात् टः ।) यवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रवेणिः, स्त्री, (प्रकर्षेण वीयते इति । प्र + वी गतौ

+ “वीण्यात्वरिभ्यो निः ।” उणा० ४ । ४८ ।

इति निः । णत्वम् । यद्वा, प्रवेणति सौन्दर्यं प्राप्नो-

तीति । प्र + वेण गतौ + इन् ।) कुप्यः । वेणी ।

इति मेदिनी । णे, ६३ ॥

प्रवेणी, स्त्री, (प्रकर्षेण वीयते इति । प्र + वी गतौ

+ “वीण्यात्वरिभ्यो निः ।” उणा० ४ । ४८ ।

इति निः । णत्वम् । कृदिकारादिति पाणिनी

होष । वेणी । (यथा, रघौ । १५ । ३० ।

“तच्च सौधगतः पञ्चन यमुना चक्रवाकिणीम् ।

हेमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणीमिव पिप्रिये ॥”

गणपृष्ठस्थचित्रकम्बलम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥

(यथा, महाभारते । १५ । २७ । १३ ।

“अजितानि प्रवेणीश्च सुक् सुवच महीपतिः ।

कमललङ्घनं खालीश्च पिठराणि च भारत ! ॥

नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८८ । ११ ।

“प्रवेण्युत्तरमार्गे तु पुराणे कल्याणमे तथा ।

तापसानामरण्यानि कीर्तितानि यथाश्रुति ॥”

प्रव्रज्या

प्रवेत्तः, पुं, (प्र + वेत् + अच् ।) पीतसुतः । इति
हेमचन्द्रः । ४।२३८ ॥

प्रवेशः, पुं, (प्र + विष् + “हलच्” ३ । ३ ।
१२१ । इति भावे घञ् ।) अन्तर्विगाहनम् ।
इति हेमचन्द्रः । ६।१०६ ॥ (यथा, काम-
न्दकीये नीतिसारे । ७ । ३६ ।
“निर्गमे च प्रवेशे च राजमार्गं समन्ततः ।
प्रोत्सारितजनं गच्छेत् सन्ध्याविष्कृतो-
न्नतिः ॥”)

प्रवेशनं, स्त्री, (प्रविश्यतेऽनेनेति । प्र + विष् +
करणे ल्युट् ।) सिंहहारम् । इति हेमचन्द्रः ।
४।५६ ॥ (प्र + विष् + भावे ल्युट् ।) प्रवेशः ।
(यथा, हरिवंशे । १७४ । ११२ ।
“तव योगप्रभावेन शक्यं तव प्रवेशनम् ।
किं मे बहुविधापैव श्रूयतां सखि ! कारणम् ॥”)

प्रवेष्टः, पुं, (प्रवेष्टते इति । वेष्ट् वेष्टने + अच् ।)
बाहुः । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ बाहुनीच-
भागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हस्तिदन्तमांसम् ।
इति हारावली । ६० ॥ गजपृष्ठतण्डनम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रवृत्तं, त्रि, (प्रवृत्त्यते स्मिति । प्र + वि + अन् +
क्तः ।) स्फुटम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८२ ॥
(यथा, सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयाध्याये ।
“जातेष्वेतां निरूपणं प्रवृत्ततराणि भवन्ति ॥”)

प्रव्रजितः, पुं, (प्र + व्रज् + क्तः ।) बुद्धभिक्षु-
शिष्यः । तत्पर्यायः । शैलुकः २ । आमगिरः ३ ।
महापाशकः ४ । गोमी ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्रि, प्रव्रज्याश्रमविशिष्टः ॥ (यथा, पराशर-
संहितायाम् । ४ । २६ ।
“नष्टे नष्टे प्रव्रजितेऽपि जीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्तु नारीणां पतिरथो विधीयते ॥”
प्र + व्रज् + भावे क्तः । स्त्री, सध्यासः । यथा,
महाभारते । ५ । १७६ । ५ ।
“अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे ! प्रयुज्जितं वचः ।
इतो गच्छस्व भद्रन्ते पितुरेव निवेशनम् ॥”)

प्रव्रजिता, स्त्री, (प्रव्रजितस्य लिङ्गप्रिय ञटादिक-
मख्यस्या इति । अच् । टाप् ।) मासी ।
सुखीरी । (प्रव्रजित + टाप् ।) तापसी । इति
मेदिनी । तै, २१० ॥

प्रव्रज्या, स्त्री, (प्र + व्रज् + “व्रजयजोर्भावे क्त्वा”
५।३।६८ । इति भावे क्त्वाप्रत्ययः ।) सध्यासः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । १७७ । ७ ।
“वाचवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोऽपि महात्मनः ।
प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ॥”
यथा च कुमारः । ६ । ६ ।
“सुक्तावधोपवीतानि विभक्तौ हेमवल्कलाः ।
रत्नाचक्राः प्रव्रज्यां कल्पवृक्षा इवाश्रिताः ॥”
“अथ चतुर्थाश्रमवाचिना प्रव्रज्याशब्देन जीवन-
प्रस्थाश्रमो लक्ष्यते “जहुः परिग्रहशीलां प्राजा-
पत्याक्षपत्निनः” इति सप्तमीकलाभिधानात्
‘सुतविश्वक्षपत्नीकः तया वाशुगतोऽपि सन्’
इति वानप्रस्थाश्रमोभयथा स्मरणात् ॥” इति तत्र

प्रव्रज्य

मङ्गिनाथः ॥ यथाप्रव्रज्याश्रितानां निन्दनीयत्व-
मुक्तम् । यथा, मनी । ५ । ८६ ।
“यथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।
आत्मनस्तागिनाश्चैव निर्वर्ततोदकक्रिया ॥”
स्त्री, प्रव्रजनम् । यथा, महाभारते । ४।१७।११ ।
“कोऽपि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मना सह ।
प्रव्रज्यायैव हीयते विना दुर्द्युतदेविनम् ॥”)

प्रव्रज्यावसितः, पुं, (प्रव्रज्याया अवसितो विद्युतः ।)
सध्यासभट्टः । यथा,—
“तवाहमितुपगतः प्रव्रज्यावसितः क्षतः ॥”
इति दायभागवचनयाख्यायां क्रमसंयुक्तः ॥
(यथा, कात्यायनवचनम् ।
“प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्गा द्विजोत्तमाः ।
निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं च त्रयैश्वर्ययोः ॥”)

प्रव्रंसा, स्त्री, (प्र + व्रञ्च + भावे अच् । स्त्रियां
टाप् ।) प्रव्रंशनम् । तत्पर्यायः । वर्णना २ ।
ईडा ३ स्तवः ४ स्तोत्रम् ५ स्तुतिः ६ नृतिः ७
स्वाधा ८ अर्थवादः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ ।
१८४ ॥ (यथा, मनुः । १० । १२७ ।
“धर्मैश्वर्यस्तु धर्मेष्वाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः ।
मन्त्रवर्णनं दुष्यन्ति प्रव्रंसां प्राप्नुवन्ति च ॥”)

आत्मप्रव्रंसाविधौ यथा,—
“न चात्मानं प्रव्रंसेहा परनिन्दा च वर्धयेत् ।
वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”
इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥
प्रव्रमः, पुं, (प्रव्रमनमिति । प्र + व्रम् + भावे
घञ् ।) व्रमता । उपव्रमः । यथा,—
“एतानि दशपापानि प्रव्रमं यास्तु जाह्नवि ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(यथा च हरिवंशे । ६८ । ८२ ।
“स तेन वारिणा वक्षिस्तुच्छान्नाश्रमं ययौ ॥”)

प्रव्रमनं, स्त्री, (प्र + व्रम् + क्त्वा + ल्युट् ।) मार-
णम् । वधः । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्र + व्रम् +
ल्युट् ।) व्रमता । प्रव्रान्तिः । यथा,—
“सत्त्वावाधाप्रव्रमनं त्रैलोक्याखिलेश्वरि ! ।
एवमेव त्वया कार्यमस्मद्वैरिविनाशनम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् । ६१ । ३५ ॥
(प्रतिपादनम् । दानम् । इति कुल्लूकभट्टः ॥
यथा, मनुः । ७ । ५६ ।
“तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्निविष्टम् ।
स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रव्रमनानि च ॥”
स्थिरीकरणम् । प्रव्रमनेन स्थिरीकरणेन । यथा,
रघुः । ४ । १४ ।
“लब्धप्रव्रमनस्वस्यमथैव समुपस्थिता ।
पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा ॥”)

इति मङ्गिनाथः ॥
प्रव्रस्तं, त्रि, (प्रव्रस्यते स्मिति । प्र + व्रश्च +
क्तः ।) व्रैमम् । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रव्रं-
सनीयम् । अतिश्रेष्ठम् । इति मतङ्गिकादि-
शब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, रघुः । ५ । १२५ ।
“स त्वं प्रव्रस्ते मङ्गिते मदीये
वर्षचतुर्थोऽपिरिवाग्रगारे ॥”)

प्रष्टा

प्रष्टः, त्रि, प्रष्टंशनीयः । प्रपूर्वप्रश्नसंघातोः
कर्मणि क्त्वाप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, काम-
न्दकीयनीतिसारे । ११ । ५५ ।
“अपचात् तापज्ञसम्बन्धगुरुरक्तिफलप्रदः ।
अदीर्घकालोऽभीष्टश्च प्रष्टस्यो मन्त्र इष्यते ॥”)

प्रष्टान्, [म्] त्रि, प्रकर्षेण प्रष्टव्यति यः । (प्र +
ष्टम् + क्त्वा । “अनुनासिकस्य क्लृप्ताः
कडिति ।” ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।)
प्रान्तः । इति सुम्बोधयाकरवम् । (सामर्थ्ये
नान्तोऽयथोऽयम् ॥)

प्रष्टान्तः, त्रि, (प्रकर्षेण प्रान्तः ।) प्रष्टप्रमता-
विशिष्टः । यथा,—
“प्रष्टान्तश्चापदाकीर्णं सुनिश्चयोपशोभितम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणि । ८१ । ६ ।

प्रष्टास्ता, [ऋ] त्रि, (प्रष्टास्तीति । प्र + षास् +
ल्यप् । “प्रसितस्कभितेति ।” ७ । २ । ३४ ।
इति निपातनादिङ्भावः । यद्वा, “लृक्चौ
प्रसितदादिभ्यः संज्ञायाञ्चानिटी ।” उणा०
२ । ६४ । इति लृक् इट् च न ।) अलिकम् ।
मिचम् । इति संनिप्रसारोणादित्तिः ॥
प्रष्टनकर्ता ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१३ । ४५ ।
“प्रष्टाध्यक्षसेनानां मन्त्रामात्यपुरोधसाम् ।
सम्यक्प्रचारविज्ञानं दुष्टानाञ्चावबोधनम् ॥”)

प्रष्टः, पुं, (प्रच्छन्मिति । प्रच्छ + “यजयाच-
यतेति ।” ३ । ३ । ६० । इति नङ् । “च्छोः
श्रुद्धिति ।” ६ । ४ । १६ । इति श्च । “प्रश्ने
चेति ।” ३ । २ । ११७ । इति ञापकात् न
सम्प्रसारणम् ।) जिज्ञासा । तत्पर्यायः । अतु-
योगः २ पृच्छा ३ । इत्यमरः । १ । ६ । १० ॥
(यथा, मनुः । १ । ११५ ।
“साक्षिप्रश्नविधानश्च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि ॥”
“पृच्छातन्त्रात् यथान्तर्यं विधिना प्रश्न उच्यते ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने चिंशेऽध्याये ।)

प्रष्टदूती, स्त्री, (प्रष्टस्य दूतीव ।) प्रष्टेलिका ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रष्टी, स्त्री, (प्रष्टिः प्रष्टोदरादित्वात् रः । वा
होष् ।) कुम्भिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रष्टयः, पुं, (प्रष्टयणमिति । प्र + ष्ठि + भावे
अच् ।) प्रष्टयः । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥
(यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ८ । ८ ।
“अदीर्घसूत्रतामौद्रं प्रष्टयः सप्रधानता ।
प्रक्षतिस्फीतता चेति विजिगीषुगुणाः स्मृताः ॥”)

प्रष्टितः, त्रि, (प्र + ष्ठि + क्तः ।) विनीतः । इत्य-
मरः । ३ । १ । २५ ॥ (यथा, रामायणे । १ ।
१३ । २ ।
“अत्रवीतु प्रष्टितं वाक् प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् ॥”)

प्रष्टयः, त्रि, (प्रष्टयः षष्ठः ।) शिथिलः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रष्टा, [ऋ] त्रि, (पृच्छतीति । प्रच्छ + ल्यप् ।
“प्रच्छेति ।” ८ । २ । ३६ । इति षः ।) प्रश्न-
कर्ता । तत्पर्यायः । कथंकथिकः २ । इति

विज्ञातः । (यथा, मार्कण्डेयः । ७५ । १८ ।
“विवेश वज्रशालां वे प्रहारं प्राह वज्रमुक्त्वा”)
प्रसङ्गः, चि, (प्रतिष्ठते अग्रतो गच्छतीति । प्र +
स्था + “सुप्तिः” । १ । १४ । इति कः । “प्रष्टो-
ऽग्रगामिनि” । ८ । १ । ८२ । इति वत्वम् ।)
अग्रगामी । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ । (यथा,
रघुः । १५ । १० ।

“आदिष्टवर्मा सुनिभिः स गच्छन्तपता वरः ।
विराज रथप्रष्ठेनांलखिस्त्रिरिवाम्बुमान् ॥”)
प्रसवाट, [ह] पुं, (प्रष्ठः अग्रगामी सन् वज्र-
तीति । प्रष्ठ + वज् + “वज्रञ्च” । १ । २ । ६४ ।
इति णिङ् ।) युगपान्तः । इत्यमरः । २ । ८ ।
६३ । शिष्टार्थं युगवाहपार्श्वयोजितः । इति
भरतः । योजितं युगपान्तं दमनार्थं यं चालिका
भ्रामयन्ति सः । इति मधुः । युवा गौर्दमनाय
योजितः । इत्यम् ।

प्रष्टी, स्त्री, (प्रष्ठ + ङीष् ।) प्रष्ठभाष्या । अग्र-
गामिपत्नी । इति जटाधरः ।

प्रष्टीही, स्त्री, (प्रष्ठवाह + “वाहः” । ४ । १ ।
६१ । इति ङीष् ।) बालगर्भिणी । प्रथमगर्भ-
वती गौः । प्रष्ठं प्रथमगर्भं वहति या सा ।
बाला सती गर्भिणी प्रथमगर्भेय्यः । इति
भरतः । (यथा, महाभारते । १३ । ८३ । ३३ ।

“प्रष्टीहीनां पीवराणाञ्च तावद्
अग्रगम्यो धेनुवः सुत्रताश्च ॥”)

प्रस, म य ह प्रसवे । ततौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(आ०-आत्म०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तायः । म,
प्रसयति । व, प्रसा । ह, प्रसते कीर्तिं विद्या ।
प्रसते विस्तारयति विस्तर्यः । इति दुर्गादासः ।
प्रसक्तं, स्त्री, (प्र + सन् + क्त ।) निवृत्तम् । इति
जटाधरः । (यथा, माधवकृतविविचिन्त्यस्य
काशाधिकारे ।

“प्रसक्तवेगस्तु समीरयन्
भिन्नस्तरः कासति शृङ्खलेव ॥”

“प्रसक्तवेगः सुततकासवेगः ।” इति तट्टी-
कायां विजयरचितः । तद्वति, चि ॥ (आसक्तः ।
यथा, गीतायाम् । १६ । १६ ।

“अनेकचितविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽमुचौ ॥”)

प्रसक्तिः, स्त्री, (प्र + सन् + भावे क्तृन् ।) प्रसङ्गः ।
(यथा, किराते । ५ । ५० ।

“मा भूवन्नपयहरास्तवेन्द्रियान्वाः

सन्नापि दिशतु शिवः शिवां प्रसक्तिम् ॥”)

अनुमितिः । आपत्तिः । इति सद्यभिचार-
श्रिरोमणिः ।

प्रसङ्गः, पुं, (प्र + सन् + चण् ।) सङ्गतिविशेषः ।
यथा,—

“स प्रसङ्ग उपोद्गातो हेतुतावसरक्तया ।

निर्वाहकैककार्यत्वे घोषासङ्गतिरिच्छते ॥”

तस्य लक्षणम् । स्मृतस्थोपेक्षानर्हत्वं । तद-
र्थस्तु स्मृतिविषयतापक्षे सति हेतुविषयता-
नापक्षत्वम् । इत्यनुमितिपथ्ये गदाधरभट्टा-

चार्यः ॥ ७॥ (“प्रकरान्तरेण समापनं प्रसङ्गः ।
यथा प्रकारान्तरितो योऽर्थोऽसङ्गदुक्तः समा-
प्यते स प्रसङ्गः । यथा । महाभूतशरीरिसम-
वायः पुरुषस्तस्मिन् सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्-
पत्तावभिधाय भूतविद्यायां पुनरुक्तं यतोऽभि-
हितं पञ्च महाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति
स स्वस्वेवं कर्मे पुरुषश्चित्तुसायामधिष्ठतः ॥”
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चवदितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्मस्यापि सिद्धिः । यथा,—
“इष्टा तु हरते पापं स्रष्टा तु त्रिदिवं नयेत् ।
प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मौनदा ह्यवगाहता ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ ७॥

(यथा च देवीभागवते । १ । ८ । ४२ ।

“अस्यैवमपि तन्नाम प्रसङ्गेनापि भाषितम् ।

इदानीं वाञ्छितानर्थान् दुर्लभानपि सत्त्व्या ॥”)

प्रसक्तिः । यथा,—

“आनीता भवता यदा पतिरता साध्वी धरत्री-
सुता

स्फुर्ज्ज्वाल्मसमायया न च कथं रामाङ्गमङ्गी-
कृतम् ।

कर्तुं चेतसि पुण्डरीकनयनं दूत्वाद्दलश्रामलं
तुच्छं ब्रह्मपदं भवेत् परब्रह्मसङ्गप्रसङ्गः कुतः ॥”

इति नाटकम् ॥ ७॥

प्रस्तावः । यथा,—

“तत्रैव गङ्गा यमुना च तत्र

गादावरी तत्र सरस्वती च ।

सत्त्व्याणि तीर्थानि वसन्ति तत्र

यन्नाथुनोदारकथाप्रसङ्गः ॥”

इति पौराणिकाः ॥ ७॥

मैथुनम् । यथा । प्रसङ्गनिवृत्तदृष्टयानादिति
विविचिन्त्यवचनटीकायां विजयरचितः ॥

(यथा च देवीभागवते । १ । १२ । २० ।

“अथयोऽपि तयोर्वीक्ष्य प्रसङ्गं रममाणयोः ।
परिवृत्ता ययुस्त्वं नरनारायणाश्रमम् ॥”)

प्रसङ्गप्रतिषेधः, पुं, (प्रसङ्ग्य प्रवृत्तिं सन्प्राप्य प्रति-
षेधो निषेधः ।) निषेधविशेषः । तल्लक्षणं यथा,

“अप्राधान्यं विधेयं प्रतिषेधे प्रधानता ।

प्रसङ्गप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यच्च नञ् ॥”

अस्योदाहरणम् । भोजराजः ।

“प्रीतिं चेत्ते लक्ष्मणपदे नवान्नं नाचरेदुदुधः ।

भवेन्मन्त्रान्तरे रोगी पितृणां गोपतिष्ठते ॥”

अत्र रोगीतिनिन्दाश्रवणात् प्रसङ्ग्यता । गोप-
तिष्ठते इति श्रवणात् पर्युदासता । इति मन्त्र-
मासतत्त्वम् ॥

प्रसक्तिः, स्त्री, (प्र + सद् + क्तृन् ।) प्रसङ्गता ।
नैमैत्यम् । इति जटाधरः ॥

प्रसङ्गरी, स्त्री, (प्रसङ्ग + “वनी रच” । ४ ।
१ । ७ । इति ङीष् ।) प्रतिपत्तिः । इति

संक्षिप्तसारोदाहरितः ॥

प्रसत्ता, [न] पुं, (प्रसीदतीति । प्र + सद् +
क्तृप् ।) धर्मे । प्रजापतिः । इति संक्षिप्त-
सारोदाहरितः ॥

प्रसन्नः, चि, (प्रसीदतीति । प्र + सद् + गत्वर्थेति
क्तः ।) निर्मलः । तत्पर्यायः । अष्टः २ ।
इत्यमरः । १ । १० । १४॥ (यथा, महाभारते ।
४ । २७ । २४ ।

“रसाः स्पर्शाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणा-
न्विताः ।

दृश्यानि च प्रसन्नानि यच्च राजा युधिष्ठिरः ॥”)
सन्तुष्टः । इति मेदिनी । ने, ८६ । (यथा,
रघुः । ५ । १० ।

“अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं
सन्ध्याविनीयाशुमतो यथाय ॥”)

प्रसन्नता, स्त्री, (प्रसन्न + तल् ।) प्रसन्नस्य भावः ।
तत्पर्यायः । प्रसादः २ । इत्यमरः । १ । १३ । १६॥

(यथा, ऋतयोगप्रदीपिकायाम् । २ । ७८ ।

“वपुः लक्ष्मं वदने प्रसन्नता

नादस्तुटत्वं नयने सुनिर्मले ॥”)

प्रसन्ना, स्त्री, (प्रसन्न + टाप् ।) सुरा । इत्यमरः ।
२ । १० । ४०॥ मद्यविशेषः । तस्य गुणाः ।

“प्रसन्ना गुल्मवाताग्नीविषम्वानाहनाग्निनी ।

शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हृता ॥”

इति राजवल्लभः ॥

प्रसादविशिष्टा । यथा, मार्कण्डेयः । ८१ । ४३ ।
“सैषा प्रसन्ना वरदा रुष्णा भवति सुकृते ॥”

प्रसन्नेरा, स्त्री, (प्रसन्ना निर्मला इरा जलमिव ।
मदिरा । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । ४०॥)

प्रसभः, पुं (प्रगता सभा सभाधिकारो यस्मात् ।)
बलानुकारः । इत्यमरः । २ । ८ । १०८॥

(यथा, श्रीकण्ठचरिते । ५ । ४२ ।

“यस्मिन् विनिर्मितवति प्रसभं प्रकीपा-

द्वत्यन्यह्नवाशुभोपदेशम् ॥”)

प्रसरः, पुं, (प्र + सद् + भावादौ यथायद्यं अप् ।)
तन्मूत्रणविटपादेऽस्त्रिचर्पणम् । प्रकर्षेण निकटे

सरणं चर्पणम् । तत्पर्यायः । चिचर्पः २ । इत्य-
मरभरतौ । ३ । २ । १३॥ (यथा, रघुः । १६ । २० ।

“तिरस्त्रियन्ते लमितमुजाले-

वैष्णवधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥”)

प्रखयः । वेगः । इति मेदिनी । रे, १२२॥
(यथा, कलाविलासे । १ । २९ ।

“इति विनयनम्रशिरसा तेन वपो युक्तमुक्त-
मवधार्य ।

तत्तुवाच मूलदेवः प्रीतिप्रसरेः प्रसारितौ-
हायः ॥”)

समृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ५८६ ।

“स्तनूतननखखेखालब्धी तव चर्मविन्द-
सन्दीहः ।

आभाति पटुक्ते प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः ॥”

प्रसङ्गचरणम् । यथा,—

“अत ऊर्ध्वं प्रसरं वल्गामः । तिवामेभिरातङ्ग-
विशेषैः प्रकुपितानां पर्युषितकिष्कोदकपिण्ड-

समवाच इवोक्तानां प्रसरो भवति तेषां वायु-
गतिमन्वात् प्रसरणहेतुः सद्यश्चेत्येव स हि

प्रसवः

रजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवर्तकं सर्वभावानाम् ।
यथा महाबुद्धकस्योऽतिरुद्धः सेतुमवदाया-
परेणोदकेन आमिश्रः सर्वतः प्रधावत्येव दोषाः
कदाचिदेकशो द्विशः समस्ताः शोणितसहिता
वानेकधा प्रसरन्ति ।” इति सुश्रुते स्त्रजस्थाने
२१ अध्यायः । युद्धम् । इति विषयः । नाराचः ।
इति भूरिप्रयोगः ।

प्रसरणं, स्त्री, (प्र + रु + भावे लुट् ।) सेन्यानां
सञ्चतो व्याप्तिः । तत्पर्यायः । आसारः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६६ ॥ प्रसरणी ३ प्रस-
रणिः ४ प्रसारणी ५ । इति रामायणम् ॥
सेन्यानां ह्यकाकादिभिरुत्तरे इतस्ततो गमनम् ।
इति हिमचन्द्रः । ३ । ४५१ ॥ (गमनमात्रम् ।
यथा, ऋष्यकटिके । ३ अङ्के ।

“माञ्जरीः क्रमणे नगः प्रसरणी ध्वेनो यथा-
लुचने
सुप्तसुप्तमनुष्यवीर्यतुलने न्वा सर्पणे पन्नगः ॥”
अभ्युत्थानादिकम् । यथा, भागवते । ५ । १ । २६ ।
“वह्निव्याख्यानुदिनमेधमानप्रमोदप्रसरण-
यौविष्यन्तीकाप्रसुधितहासावलोकनचिरन्ति-
ल्यादिभिरिति ॥”)

प्रसरणी, स्त्री, (प्र + रु + “अर्त्तिवृद्धिनिः ।”
इति अग्निः । कृदिकारिते वा डीप् ।) प्रस-
रणम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ८ । ६६ ॥
प्रसर्पणं, स्त्री, (प्र + रुप् + लुट् ।) गमनम् । प्रस-
रणम् । प्रपूर्वपञ्चातोर्भावेनट्प्रत्ययः ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १२६ । ६ ।
“प्रसर्पणं महीपालः । रौप्यायाममितौजसः ॥”
गतिसाधने, चि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६० । ७ ।
“इदं तव प्रसर्पणं सुबन्धवेदि निरिद्धि ॥”
“वर्त्तमानेदं तव शरीरं तव प्रसर्पणं प्रकर्षेण
सर्पणसाधनम् ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

प्रसवः, पुं, (प्र + रु + “ऋदोरप् ।” ३ । १ । ५७ ।
इत्यप् ।) गर्भमोचनम् । तत्पर्यायः । प्रसूतिः २ ।
इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ (यथा, रघुः । १ । १२ ।
“पतिः प्रतीतः प्रसवोऽर्त्तुर्लौ प्रियां
दृष्ट्वा काले दिवमभितामिव ॥”
गर्भग्रहणम् । यथा, मनुः । ६ । ७० ।
“यथाविध्यभिगच्छेनां युक्तवन्तां शुचिप्रताम् ।
मित्रो भजेताप्रसवात् सज्जत्सज्जटावृतौ ॥”
उत्पत्तः । (जन्म । यथा, रघुः । १ । २२ ।
“ज्ञाने भौनं चमा शक्तौ त्वामे ज्ञाघाविपर्ययः ।
गुणागुणानुबन्धितान्तस्य सप्रसवा इव ॥”
“सह प्रसवो जन्म धेनां ते सप्रसवाः सोदरा
इव ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) अप-
त्यम् । (यथा, रघुः । ८ । १० ।

“अविदेवगणखधामुजां
श्रुतयागप्रसवेः स पार्थिवः ।
अहन्तसुपेयियान् बभौ
परिधुर्मुक्त इवोष्णहीधितिः ॥”)

पन्नम् । कुसुमम् । इति मेदिनी । धे, ४२ ।
(यथा, रघुः । ४ । २१ ।

प्रसवः

“प्रसवेः सप्तपर्वाणां मद्गन्धिराहताः ।
अस्ययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुजुः ॥”
आज्ञा । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १० । २१ ।
“महतीं प्रसवेन जय ।” “हे धुम्यं महतीं देवानां
प्रसवेनाज्ञया त्वं जय शङ्कनिति श्रेयः ॥” इति
तद्वाक्ये महीधरः ॥) प्रसवस्य मासत्रयमो
यथा,—

“नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते ।
एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

प्रसूतिकारकौषधादि यथा,—
“पीतलु काञ्जिकं रुद्र । कथितं शरपुष्पया ।
द्विहृत्सैन्यवसंयुक्तं शीघ्रं स्त्रीणां प्रसूतिस्तत् ॥
मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिजङ्गं प्रसूतिस्तत् ।
अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थश्च प्रसूतिस्तत् ॥
अपामार्गस्य वै मूले गर्भवतीस्तु नामतः ।
उत्पाद्यमाने सकले पुत्रः स्यादस्यथा सुता ॥
अपामार्गस्य वै मूले नारीणां शिरसि स्थिते ।
गर्भशूलं विनश्येत् नात्र काया विचारणा ॥”
इति गारुडि १६६ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च ।
“पाठाणां जलसिंहास्यमयूरकजटेः पृथक् ।
नाभिवस्तिभगलेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥
पाठायास्तु शिफायोनौ या नारी संप्रधारयेत् ।
उवः प्रसवकाले तु सा सुखेन प्रसूयते ॥
तुषास्तुपरिपिष्टेन मूलेन परिलेपयेत् ।
लाङ्गुल्याश्चरणीं कृतं क्षिप्रमेतेन गर्भिणी ॥
मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् ।
घृतेन सह पातयं सुखं नारी प्रसूयते ॥”
इति चक्रपाणिदत्तः ॥ ३ ॥

सुखप्रसवमन्त्रो यथा,—
“अस्ति गोदावरीतीरे जम्बला नाम राक्षसी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण विश्रब्धा गर्भिणी भवेत् ॥”
सुखप्रसवचक्रं यथा,—
“पञ्चरेखाः समुत्तिष्ठन्ति त्र्यम्बकं क्रमेण हि ।
पदानि चक्रे दृष्ट्वा पाद त्रेकमाद्ये सुगौ जयम् ॥
नवमे सप्त दद्यात् बाह्वं पञ्चदशे तथा ।
द्वितीयेष्टावष्टमे षट्दशे दौ षोडशे श्रुतिः ॥
एकादिना समं ज्ञेयमिच्छाङ्गाङ्गं त्रिकोणके ।
तदा द्वात्रिंशदादिः स्याच्चतुष्कोष्ठेषु सर्वतः ॥
दर्शनाद्वारणात्तासां शुभं स्यादेष्टु कर्मसु ।
द्वात्रिंशत् प्रसवे नार्याश्चतुस्त्रिंशद्विंशद्विंशत् ॥
भूताविष्टेषु पञ्चाशन्मृतापत्यासु वै शतम् ।
द्वाप्तप्रतिस्तु बन्ध्यायां चतुःषष्टी रणाञ्जलि ॥
विधे विंशो धान्यकौटिल्यधाविंशतिरेव च ।
चतुरष्टौ च बालानां रोदने परिकीर्तिताः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३ ॥

तस्य वैज्रतं यथा,—

गर्भे जवाच ।

“अकालप्रसवा नाय्यः कालातीतप्रजास्तथा ।
विकृतप्रसवाश्चैव युष्मप्रसवनास्तथा ॥
अमातुषा अवस्था न जातयज्ञनास्तथा ।

प्रसवि

हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च आयन्ते यदि वा
स्त्रियः ॥

पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।
विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिहिषेत् ॥
निन्दासयेतां वृपतिः स्वराज्ञात्
स्त्रियश्च पूज्याश्च ततो द्विजेन्द्राः ।
किमिच्छन्तेर्त्तुं जगत्पर्यन्तम्
लोके ततः शान्तिमुपैति पापम् ॥”

इति मानस्ये व्यहृतशान्तिस्त्रीप्रसवविकृतो नाम
२०६ अध्यायः ॥ ३ ॥

प्रसवाहुतत्वं यथा,—
“एको वृषश्चैव गावः सप्तान्वा नवदन्तिनः ।
सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिताः स्नामिघातकाः ॥”
तिम इति वक्तव्ये ह्यन्वसत्वात् अथ इत्युक्तम् ।
सिंहप्रसूताश्च स्त्रियो बोधाः ।
“भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः संप्रसूयते ।
मरणं तस्य निर्दिष्टं घट्टभिर्मासेन संश्रयः ॥ ३ ॥
अथ शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
प्रसूतां तत्तन्नादेव तां गौं विप्राय दापयेत् ॥
ततो होमं प्रकुर्वीत घृताक्ते राजसर्पपैः ।
आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः ॥”
याज्ञवल्क्येन होमः ।

“सोपवासः प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥”
अपि च ।
“सिंहराशौ गते सूर्ये गोप्रसूतिर्यदा भवेत् ।
पौषे च महिषी कृते दिवेषाश्चतसरी तथा ॥
तदानिष्टम्भवेत् किञ्चित् तच्छान्ते शान्तिकश्चरेत् ।
अस्य वामेतिष्ठत्तेन तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥
जुहुयाच्च तिलाज्येन शतमष्टोत्तराधिकम् ।
मृदुल्लयविधानेन जुहुयाच्च तथायुतम् ।
श्रीरुक्तेन ततः स्नायात् शान्तिरुक्तेन वा पुनः ॥”
इत्यहृतसामरे नारदः ॥

प्रसवकः, पुं, (प्रसवेन पुण्यादिना कायति शोभते
इति । कै + कः ।) पियालवृक्षः । इति शब्द-
माला ॥ (विटतिविशेषोऽस्य पियालशब्दे
ज्ञातयः ॥)

प्रसववन्धनं, स्त्री, (प्रसवानां पुण्यालानां बन्धनं
यत्र ।) वृत्तम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥

प्रसवस्थली, स्त्री, (प्रसवस्य स्थलीव ।) माता ।
यथा, महानाटके ।

“इयमिदं मयदानवन्दिनी
त्रिदशनायजितः प्रसवस्थली ॥”

प्रसविता, [ऋ] पुं, (प्रसूते जनयतीति । प्र +
रु + टप् ।) पिता । इति शब्दरत्नावली ॥
(अगुज्ञाकर्षरि, चि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६१ । २ ।
“उहेति प्रसविता जनानां महान् केतुरर्णवः
सूर्यस्य ॥”

“जनानां सर्वेषां प्रसविता सर्वेषु कर्मसु अशु-
द्राता ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥)
प्रसवित्री, स्त्री, (प्रसूते इति । प्र + रु + टप् +
ङीप् ।) जनयित्री । (यथा, महाभारते ।
१२ । २६१ । ८ ।

प्रसाति

“सावित्री प्रसवित्री च बह्विर्वाक् मनसो ततः॥”
माता । प्रपूर्वकसुधातोः कर्त्तरि लृण् ईप् च ॥
प्रमशं, त्रि, (प्रगतं स्यादिति ।) प्रतिकूलम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ८४ ॥ (प्रदक्षिणम् । यथा,
रामायणे । २ । ७३ । २० ।
“प्रसयन्नापि तच्चक्रुर्हस्तिनीऽमिचितं श्रुत्वा॥”
प्र + सृ + कर्मणि यत् । प्रसवनीये च ॥
प्रसहः, पुं, (प्रसहनीति । प्र + सह + क्त्वात् ।)
बलात्कारेण भक्षकपक्षी । स च कुरर-
श्येनादिः । यथा,—
“प्रसह्य भक्षयन्ते प्रसहस्तेन कीर्तिताः॥”
अस्य मांसगुणाः ।
“गुरुण्यमधुराः क्षिप्त्वा वातघ्नाः शुक्रवर्धनाः॥”
इति राजवल्लभः ।
अपि च भावप्रकाशे ।
“काको यथ उल्लङ्घ्य चिल्लश्च शृङ्गातकः ।
चाधो भासश्च कुरर इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः ॥
शृङ्गातकः बाज इति लोके ।
प्रसहाः कीर्तिता एते प्रसह्य द्विद्य भक्षणात् ।
प्रसहाः खलु वीर्योष्णास्त्वानां भक्षयन्ति ये ॥
ते शीघ्रभक्षकोष्णादेः शुक्रक्षीणा भवन्ति हि ॥”
प्रसहनः, पुं, (प्रगतं सहनं सत्यगुणो यस्मात् ।)
हिंस्रपशुः । यथा,—
“शादूर्लसिंहशरभर्चतरन्नुसुत्या
येऽन्यान् प्रसह्य विनिहत्य निवर्तयन्ते ।
ते कीर्तिताः प्रसहनाः पल्लवं तदीय-
मर्घ्यः प्रमेहजठरामयजाद्यहारि ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अलिङ्गने, स्त्री । यथा,—
“परस्परप्रसहनमुष्मनादिकाः
शुचौ सुखे बहुलविधा भिदा मताः ॥”
इति कायप्रकाशटीकाधृतकायकौमुदी ॥
(प्र + सह + भावे लुट् ।) सहने, स्त्री ।
तद्वति, त्रि ॥
प्रसहा, स्त्री, (प्र + सह + क्त्वात् । टाप् ।) हृद-
निका । इति रत्नमाला ॥ (गुणादयोऽस्या
हृदतीशब्दे ज्ञातयाः ॥)
प्रसह्य, अ, (प्रकर्षण्य सोऽप्रा इति । प्र + सह +
क्तापो ल्यप् ।) हठार्थकम् । बलात्कारार्थम् ।
इत्यमरः । ३ । ४ । १० ॥ (यथा, माघे । १ । २७ ।
“प्रसह्य तेजोभिरसङ्गताङ्गवे-
रदत्तया गुह्यमनुत्तमं तमः ॥”
प्रसोऽपुं शक्य इति । प्र + सह + यत् । प्रकर्षण्य
सोऽपुं शक्ये, त्रि । यथा, रघुः । १४ । ६२ ।
“ममेव जन्मान्तरपातकानां
विपाकविस्फूर्ज्जयुर्प्रसह्यः ॥”
प्रसह्यचौरः, पुं, (प्रसह्य बलात्कारेण चौरः ।)
हठात् चौर्यकारी । डाकाइत इति लुटेरा
इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । चोरीकारः २
माचलः ३ चिल्लामः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रसातिका, स्त्री, (सो नाशे + भावे क्तिन् । प्रगता
सातिर्नाशो यस्याः । कप् ।) अग्नौहिः ।

प्रसाध

सुप्प्रधान्यम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । ३२ । ६ ।
“ध्यामाकराजश्यामाकौ तद्वैव प्रसातिकाः ।
नीवाराः पौष्कलाश्चैव ध्यामाणां पिष्टलभये ॥”
प्रसादः, पुं, (प्र + सद् + क्त्वात् ।) प्रसन्नता ।
नैर्मल्यम् । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ (यथा,
प्रबोधचन्द्रोदये प्रस्तावनायाम् ।
“कल्पान्तवातसंनोभनक्षिताशेषभूभृतः ।
स्यौर्ध्वप्रसादमर्घ्यादास्ता एव हि मन्दोदधिः ॥”
अनुग्रहः । (यथा, रघुः । २ । ४८ ।
“तस्याः प्रसन्नैः सुखः प्रसादं
गुह्यनृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षेचिह्नानुभिर्न प्रियाये
शशंस वाचा पुनस्तुत्येव ॥”)
कायप्रणः । स्माख्याम् । प्रसातिः । इति
मेदिनी । दे, ३५ ॥ वैदर्भीरीति युक्तकायगुणः ।
तस्य लक्षणम् । गान्धर्वशब्दभिन्नशक्तार्थपद-
वत्त्वम् । यथा,—
“ओजःप्रसादमाधुर्यगुणजितयमेदतः ।
गौडवैदर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्तिताः ।
यत्तार्थपदमगम्यं प्रसादः परिकीर्तितः ॥”
इति कायचन्द्रिका ॥ * ॥
(तथा च साहित्यदर्पणे ८ परिच्छेदे ।
“चित्तं व्याप्नोति यः चित्तं शुक्लैस्त्वनिवानलः ।
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनानु च ॥”)
देवनिवेदितव्रथं गुरुणां भुक्तावशेषश्च । यथा,
“आसीदंशध्वजो राजा प्रजापालनतत्परः ।
प्रसादं सत्यदेवस्य तज्ज्ञा दुःखमवाप सः ॥”
इति स्कान्दे रेवासखे सत्यनारायणव्रतकथा ॥
प्रसादनं, स्त्री, (प्रसादयतीति । प्र + सद् + क्त्वात्
+ लुट् ।) अन्नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्र +
सद् + क्त्वात् + लुट् ।) प्रसन्नताकारकम् । यथा,
बलवर्णप्रसादनमिति राजवल्लभः ॥ (यथा च
महाभारते । ४ । ६६ । २२ ।
“प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये ॥”
प्रसादना, स्त्री, (प्र + सद् + क्त्वात् + युच् + टाप् ।)
सेवा । परिचर्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६० ॥
प्रसाधनं, स्त्री, (प्रसाध्यतेऽनेनेति । प्र + साध् +
ल्युट् ।) वेशः । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥
(यथा, मनुः । २ । २११ ।
“अभ्यङ्गनं स्थापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्यानि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥”)
कङ्कतिका । इति भरतप्रतामरमाला ॥ प्रलट-
नियतिश्च ॥ (प्र + साध् + क्त्वात् + ल्युट् । प्रसा
धयितरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५७ । २ ।
“यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तुर्देव्याततः ॥”)
प्रसाधनी, स्त्री, (प्रसाध्यतेऽनेनेति । प्र + साध् +
ल्युट् । डीप् ।) चिह्निः । इति मेदिनी । ने, १६५ ॥
कङ्कतिका । इत्यमरः । २ । ६ । १३६ ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । २४ ।
“केशप्रसाधनी केष्मा रजोऽनुमलापहा ॥”)
तदुत्कर्षया,—

प्रसारि

“प्रसाधनी हिन्दवनागसप्त-
सङ्गाभिरक्ताङ्गुलिभिः क्रमेण ।
चतुर्विधानां पृथिवीपतीनां
सम्पत्तिसौभाग्ययशःसम्बद्धा ॥
काष्ठजा धातुजा चैव ऋज्ज्वा च यथाक्रमम् ।
जाङ्गलानूपसामान्यदेशजानां महीभुजाम् ॥
हृत्तद्वत्तुमेयः काष्ठजाया विनिश्चयः ।
कनकं रजतं ताम्रं पित्तलं सीसकं तथा ॥
लौहं सर्वञ्च सर्वार्हमादित्यादिदशाभुजाम् ।
राज्ञामेवोपयुज्येत कालकीर्तिप्रसाधनी ॥
नद्याणां महिषाणाञ्च सिंहाणां प्रसाधनी ।
गजदन्तसमुद्भूता राज्ञामेवोपयुज्यते ॥
अत्रापि रत्नविन्यासो ज्ञेयश्चामरद्वयवत् ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
प्रसाधिका, स्त्री, (प्रसाध्यति निष्पादयतीति ।
प्र + साध् + क्त्वात् । टाप् । अत इत्वम् ।)
नीवारः । यथा,—
“प्रसाधिका तु नीवारस्तृणानामिति च स्मृतम् ॥”
अस्या गुणाः ।
“नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफघातकः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(प्रसाध्यति अलङ्करोतीति । प्र + साध् + क्त्वात्
+ ल्युट् ।) वेशकारिणी । यथा,—
“प्रसाधिकालम्बितमग्नपाद-
माचिष्य काचित् द्वरागमेव ॥”
इति कुमारसम्भवे सप्तमः सर्गः ॥
(धान्यविशेषः यथा । “अग्नौहिः प्रसा-
धिका ॥” इति वैदिकरत्नमयाम् ॥)
प्रसाधितः, त्रि, (प्र + साध् + क्तः । अलङ्कृतः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥ प्रलटनियमः ।
निष्पादितः । यथा, सारसंघे ।
“ततः प्रस्थमितं कच्छं दत्त्वा तोयचतुर्गुणे ।
क्षीरे प्रसाधितं तैलं गृह्णो बलवन्लज्जु ॥”
प्रसारः, पुं, (प्र + सद् + क्त्वात् ।) प्रसरणम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४६६ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । २६ ।
प्रसाराङ्गुष्ठनाम्नं निःश्रुत्यमिति निर्दिशेत् ॥”)
प्रसारणं, स्त्री, (प्र + सद् + क्त्वात् + ल्युट् ।) पञ्च-
विधकर्म्मार्णगतकर्म्मविशेषः । स तु विस्तार-
रूपः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
“उत्प्रेषणं ततोऽवप्रेषणमाङ्गुष्ठनमथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्मार्णगतानि पञ्च च ॥”
(परिवर्द्धनम् । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१३ । ३५ ।
“मित्राभिर्बहिरण्यनां भूमीनाञ्च प्रसारणम् ॥”)
प्रसारणी, स्त्री, (प्रसाधयते इति । प्र + सारि +
ल्युट् । डीप् ।) लताविशेषः । गन्धभादालिया
इति भाषा ॥ अस्त्रगुणाः । वातपित्तनाशि-
त्वम् । उष्णत्वम् । बलशुक्रकारित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ सैन्यानां सर्वतो व्याप्तिः । इति
प्रसरणशब्दटीकायां भरतः ॥
प्रसारिणी, स्त्री, (प्रसरतीति । प्र + सद् + क्त्वात्
+ ल्युट् ।) लज्जालुलता । प्रसारणी । गन्धभादा-

जिथा इति भावा । तत्पर्यायः । सुप्रसरा २ ।
सारिणी ३ प्रसरा ४ सरा ५ चारुपर्णी ६
राजवला ७ भद्रपर्णी ८ प्रतानिका ९ प्रबला १०
राजपर्णी ११ चन्द्रपर्णी १२ भद्रवला १३ चन्द्र-
वली १४ प्रभद्रा १५ । अस्या गुणाः । गुरु-
त्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वाताग्निः श्वयथु-
मलविह्वलनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रसारो, [न] चि, (प्रसरतीति । प्र + सृ + णिनिः ।)
प्रसरणशीलः । तत्पर्यायः । विस्तरः । विस्-
मरः । विसारो ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥
(यथा, शिशुपालवधे । १७ । ४४ ।

“प्रसारिणी सपदि नभश्चले ततः

समीरगन्धमत्परागकृषिता ॥”)

प्रसितं, स्त्री, (प्र + सी + क्तः ।) पूयम् । इति शब्द-
चिन्तिका ॥ आसक्ति, चि । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥
(यथा, रघौ । ८ । २३ ।

“इति शृणुयु चेन्मिथु च

प्रतिविह्वलसरेषु जायते ।

प्रसितावुदयापरवर्गयो-

रुभयौ सिद्धिसुभावापतुः ॥”)

प्रसितिः, स्त्री, (प्रसिनोति वधायनयेति । प्र +
सि + कर्णे क्तिन् ।) बन्धनसाधनरञ्जनिग-
ङ्गादिः । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥ (ज्वाला ।
यथा, ऋग्वेदे । २ । २५ । ३ ।

“अमेरिव प्रसितिर्नृह वर्त्तते ।”

“प्रसीयते बध्यतेऽनयेति । प्रसितिर्ज्वाला ।

इति तद्भाष्ये सायनः ॥ ३ ॥ भावे क्तिन् । प्रबन्ध-

नम् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६ । ५ ।

“शूरस्यैव प्रसितिः चातिरम्यः ॥”)

प्रसिद्धः, चि, (प्रसिध्यतीति । प्र + सिध् + गत्य-
र्थेति क्तः ।) भूषितः । ख्यातः । इति मेदिनी ।
धे, ३४ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ४ । ५७ ।

“काम्यादिदोषदृष्ट्याद्याः कामादिद्यागृहेतवः ।

प्रसिद्धा मोक्षशास्त्रेषु तान्त्रिक्य सुखी भव ॥”)

प्रसिद्धिः, स्त्री, (प्र + सिध् + क्तिन् ।) टङ्कारः ।
ख्यातिः । इति चिकाङ्कशेषः ॥ (यथा, काम-
न्दकीयनीतिसारे । २ । ६ ।

“विद्याञ्चतस्र एवेता इति नो गुरुदर्शनम् ।

एषक एषक प्रसिद्धार्थं यासु लोको खव-

स्थितः ॥”)

भूषा । इति प्रसिद्धशब्दार्थदर्शनात् ॥

प्रसूः, स्त्री, (प्रसूते इति । प्र + सू + “सत्सू-
दिवेति ।” ३ । १ । ६१ । इति क्तिप् ।) माता ।
इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (यथा, अश्ववेवर्त्ते ।
२ । १ । १२८ ।

“पितृणां मानसो कन्यामेनका सात्मिकाप्रसूः ॥”

घोटकी । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥ कदली ।

वीरुत् । इति मेदिनी । से, ४ ॥ (प्रसवकर्त्री ।

यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३८ अध्याये ।

“प्रसूविनी आनते तु चोभिता दुःप्रसूया ॥”)

प्रसूना, स्त्री, (प्रसूदेव । प्रसू + सार्थे कन् ।)
वाजिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रसूतं, स्त्री, (प्रसूयते इति । प्र + सू + क्तः ।)
कुसुमम् । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रसूतः, चि, (प्र + सू + क्तः ।) सञ्ज्ञातः । (यथा,
रघुः । १ । १२ ।

“तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।

द्वितीय इति राजेश्वरः ॥ श्रीरनिधाविव ॥”)

सूतः । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रसूता, स्त्री, (प्रसूते स्म इति । प्र + सू + कर्त्तरि
क्तः ।) जातसन्ताना । तत्पर्यायः । जाता-
पत्या २ प्रजाता ३ प्रसूतिका ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । १६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने । ३१ ।

“अकाले च प्रसूता स्त्री खेहपानं विवर्जयेत् ॥”

यथा च हरिवंशे । ८४ । १०१ ।

“श्रूयन्ते हि स्त्रियो बह्वो यमिचारयतिक्रमैः ।

प्रसूता देवमङ्गाशान् पुत्रानमितवक्रमान् ॥”)

प्रसूतिः, स्त्री, (प्रसूयते इति । प्र + सू + क्तिन् ।)

प्रसवः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ (यथा,—

“लक्ष्मा यन्ता चापि जलेन पिष्टा

सैरुक्तेला खलु नाभिलेपान् ।

सुखं प्रसूतिं कुरुतेऽङ्गनातां

निपीडितानां बहुभिः प्रमादेः ॥”

इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थे भागे ॥

प्र + सू + भावे क्तिन् ।) उद्भवः । (यथा,
शकुन्तलायाम् ४ अङ्के ।

“आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः

सैयं याति शकुन्तला पतिरुहं सर्वैरनु-

श्रयताम् ॥”)

तन्मयः । दुहिता । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥

(सन्ततिः । यथा, रघुः । ५ । ७ ।

“कश्चिन्मृगोयामनघा प्रसूतिः ॥”

कारणम् । यथा, रघुः । २ । ६३ ।

“न केवलानां पयसा प्रसूति-

मवेहि मां कामदुषां प्रसन्नाम् ॥”

उत्पत्तिस्थानम् । यथा, महाभारते । १ ।

२३३ । १४ ।

“त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूति-

स्त्वमेवाह ! भवसि प्रतिष्ठा ॥”

दक्षपत्नी । सा तु सतीजननी । यथा, ब्रह्म-

वेवर्त्ते । २ । १ । १२८ ।

“देवकृतिः कर्हमस्य प्रसूतिदक्षकामिनी ॥”)

प्रसूतिका, स्त्री, (प्रसूतः सतीरस्या अस्तीति ।

ठन् ।) प्रसूता । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥

प्रसूतिजं, स्त्री, (प्रसूतेरुद्भवमारभ्येत्यर्थः जायते

इति । जन् + जः ।) दुःखम् । इत्यमरः । १ । ६ । ३॥

प्रसूनं, स्त्री, (प्रसूयते स्मिति । प्र + सू + क्तः । ओदि

त्वात् निष्ठास्य नः ।) पुष्पम् । (यथा,
रघुः । २ । १० ।

“अवाकिरन् बाललताः प्रसूने-

राचारलाजेरिव पौरकन्याः ॥”)

पलम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १७ ॥ जाते, चि ।

इति मेदिनी । ने, ८७ ॥

प्रसूनेषुः, पुं, (प्रसूनं पुष्पं इयुर्वाचो यस्मिन् ।) काम-
देवः । इति चिकाङ्कशेषः ॥

प्रसूतं, स्त्री, (प्र + सू + क्तः ।) पलङ्कयम् । इति
शब्दमाला ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ६ ।

“लण्णतिलप्रसूतं प्रकुचं वा प्रातः प्रातरनुसेवेन

श्रीतोदकानुपानम् ॥”

“पलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया प्रसूतश्च निगद्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

प्रसूतः, पुं, (प्र + सू + क्तः ।) निकुञ्जपाणिः ।

अर्द्धाङ्गलिः । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥ (यथा,
शतपथब्राह्मणे । ४ । ५ । १० । ७ ।

“यद्यनुलभेरन् प्रसूतमात्रं वाङ्मलिमात्रं वा ॥”)

प्रसूतः, चि, (प्र + सू + क्तः ।) प्रवृद्धः । प्रसा-

रितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥ (यथा, देवी-

भागवते । १ । १४ । ५ ।

“न प्रशाक्त नियन्तुश्च स व्यासः प्रसूतं मनः ॥”)

विनीतः । वेगितः । इति मेदिनी । ते, १२३ ॥

गतः । इति चिकाङ्कशेषः ॥ नियुक्तः । इति

हलाग्रधः । २ । ३६० ॥

प्रसूता, स्त्री, (प्र + सू + क्तः । टाप् ।) जङ्घा ।

इति मेदिनी । ते, १२३ ॥ (विवरणमस्या जङ्घा-

शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

प्रसूतिः, स्त्री, (प्र + सू + क्तिन् ।) प्रसूतः । आ-

कुञ्चितपाणिः । इति रायसुक्रटः राज-

निर्घण्टश्च ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ११२ ।

“देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत्त्वानोदकमाहरेत् ।

संश्राय पाययेत्तस्माज्जलात् प्रसूतिचयम् ॥”

सन्ततिः । यथा, महाभारते । ५ । १०१ । ३ ।

“वर्द्धितानि प्रसूत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥”

प्रसूत्या इति वा पाठः ॥ पलङ्कयम् । तद्यथा,

“पलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया ———— ॥”

इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

प्रसेकः, पुं, (प्रसेचनमिति । प्र + सिच् + चल् ।)

सेचनम् । चुगतिः । इति मेदिनी । के, १११ ॥

(यथा, ऋतुसंहारे । ३ । ६ ।

“मत्तद्विरेफपरिपीतमधुप्रसेक-

श्चिन् विदारयति कस्य न कोविदारः ॥”

रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“आसक्तासप्रतिश्रयायप्रसेकारोचकज्वरान् ।

हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान् ॥”)

प्रसेदिका, स्त्री, जुझारामः । इति हेमचन्द्रः ।

४ । १७६ ॥ (प्रसौदिका इति कश्चिन्पाठः ॥)

प्रसेदिवान्, [सु] चि, प्रसन्नः । प्रपूर्वसदधातोः

कर्त्तरि कसुप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

प्रसेवः, पुं, (प्रसीयते स्मिति । प्र + सिव + “अ-

कर्त्तरि चेत ।” ३ । ३ । १६ । इति चल् ।)

वीणाङ्गम् । स्यूतः । इति मेदिनी । वे, ४३ ॥

प्रसेवकः, पुं, (प्र + सिव + क्तुल् । यदा, प्रसेव

एव । स्वार्थे कन् ।) वीणाप्रान्तवक्रकाष्ठम् ।

दृष्टाधः शब्दगाम्भीर्यार्थं दारुमयं भावं यच्च-

र्मणा आच्छाद्य दीयते सः । इत्यर्थे । वीणा-

स्थितानावपलम् । इत्यपरे । इति भरतः ॥

प्रस्तारः

तत्पथ्यायः । ककुभः २ । इत्यमरः । १ । ७ । ७ ॥
सुचरितभाष्यम् । धोकाडा इति ख्यातः ।
तत्पथ्यायः । स्युनः २ स्यानः ३ धौतकटः ४
स्योतः ५ स्युतः ६ । इति भरतः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ६ ।

“इतिवस्तिप्रसेवकप्रभृतिपदकपूर्णां भेदा-
योग्याम् ॥” प्रकृतमनुसन्तानकर्ता च ॥

प्रस्कणः, पुं, (प्रगतं कणं पापं यममादिति । “प्रस्कण-
हरिश्चन्द्रादौ” ६ । १ । १५३ । इति सुट् ।)
अधिविशेषः । स च वैदिकसन्ध्यान्तर्गतसूर्योपि
स्यानमन्तस्य अधिः । (यथा, ऋग्वेदे । १ ।
४४ । ६ ।

“प्रस्कणस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या देवं
जनम् ॥”)

प्रस्कन्दः, स्त्री, (प्र + स्कन्द + क्युट् ।) विरेकः ।
इति राजमाला ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
८४ । २६ ।

“अभिप्रस्कन्दनपरस्वच्छाद्यिव भविष्यति ॥”)

प्रस्कनः, त्रि, (प्रकर्षण स्कनः ।) पतिते, त्रि ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रस्तरः, पुं, प्रस्तराति आच्छादयति यः । (प्र +
स्तृ + पचाद्यच् ।) शिला । पातर इति भाषा ।
तत्पथ्यायः । यावा २ पाधाणः ३ उपलः ४
अग्रमा ५ दशत ६ दशत ७ पाराशकः ८
पारटोटः ९ मन्तरुः १० काचकः ११ शिला
१२ ॥ पल्लादिद्विरचितश्रया । यथा,—

“पल्लादोद्विरचिते श्रयनीये तु संस्तरः ।

प्रस्तरः प्रस्तरस्तेति प्रस्तारोऽपि च कुत्रचित् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, मनुः । २ । २०४ ।

“गोश्रोत्रयानपामादप्रस्तरेषु कटेषु च ।

आसीत गुरुणा साहं शिलाफलकनौपु च ॥”)

मणिः । इति मेदिनी । रे. १८२ ॥

प्रस्तरिणी, स्त्री, (प्रस्तरस्तदाकारोऽस्यस्या इति ।
प्रस्तर + इनिः । डीप् ।) गोलोमिका । इति
राजनिघण्टुः ॥ (विषयोऽस्या गोलोमिकाशब्दे
ज्ञेयः ॥)

प्रस्तारः, पुं, (प्र + स्तृ + घञ् ।) लण्वनम् । तत्-
पथ्यायः । लणाटवी २ ऋषः ३ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १०७ ॥ पल्लादिविरचितश्रय
नीयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रया । इति
हारावली ॥ छन्दःप्रभृतीनां प्रमदशापकसङ्केत-
विशेषः । यथा,—

“पादे सर्वगुरावाद्यान् लघु न्यस्य गरीरधः ।
यथोपरि तथा शेषं भूयः कुर्यादस्तु विधिम् ॥
ऊने दशादगुरुनेव यावत् सर्वलघुर्भवेत् ।

प्रस्तारोऽयं समाख्यातश्चन्दोविचितिवेदिभिः ॥”

इति उत्तररत्नावली ॥ * ॥

अपि च । अष्टपत्तार । पद्म गुरु हेतु ठाणे
लह्या परिठवउ अण्वह्नी ए । सरिसा
सरिसा पत्नी उचरिष्या गुरुलह्नी हेतु । अस्य
टीका । एतद्देशानं प्रस्तारज्ञानाधीनमिति

प्रस्ताव

प्रस्तार दर्शयति । प्रथमं गुरोरधःस्थाने लघुके
स्थापय आत्मबुद्ध्या सदृशी सदृशी पंक्तिरुद-
वृत्तौ गुरुलघु देहि सदृशी पंक्तिर्दक्षिणे कार्या
वामे गुरुलघुभिः पूरणं कार्यं इदम् मात्रा-
प्रस्तारविषयं तत्रापि गुरोर्लिखनयोग्यत्वे गुरु-
र्लघुः अपरञ्च लघुर्देयः । वर्णप्रस्तारं तु गुरुणैव
पूरणं कार्यं तत्रायं प्रकारः आदौ गुरुर्लघुः
तत्र प्रथमं गुरोरधःस्थाने लघुर्लघुः तद्विषये
चोपरिस्थितपंक्तिः सदृशी कार्या वामे च गुरु-
लघुभिः पूरणं कार्यं वामे चेक एकलघुः पतति
वर्णप्रस्तारं तु वामे लघुस्पर्शो नास्ति यथा
त्रिकलप्रस्तारः ६६ । प्रथमगुरोरधो लघु-
वामतश्च कलाहूरणं गुरुणैव कार्यं दक्षिणे च
पंक्त्यभावः ततो गुरोरधो लघुर्लघुः दक्षिणे च
लघोरधो लघुर्लघुः वामे च कलापूरणं एकैकं
लघुना कार्यं एवं चतुष्कला-६६दावपि बोध्यं
यथा अक्षरच्छन्दसि ६६एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥
अथ सकलप्रस्तारसंख्या । द्वाविंशति सप्तस-
व्यातरं सप्तावह सहस्राहं वाग्राजिसह
लक्षं तैरहकोऽपि समग्राहं । अस्य टीका ।
अत्र चैकाक्षरमारभ्य षड्विंशत्यधिवर्ण-
वृत्तानां प्रस्तारे कियती संख्येतत आह ।
१३४,२१७,७०६ षड्विंशतिः रूपं तानि तथा
सप्तदशसहस्राणि द्विचत्वारिंशत्सहस्रयोदश-
कोऽथः समग्रानि अक्षस्य वामा गतिरित्यङ्काः
स्थाप्याः । इति पिङ्गलः श्रीधरबोधभूषणश्च ॥

प्रस्तायैस्मे, [नृ] स्त्री, नेत्ररोगभेदः । तस्य
लक्षणम् ।

“प्रस्तायैस्मे तनुस्त्रीर्णां श्यावे रक्तनिभं सिते ॥”

इति माधवकरः ॥

अपि च ।

“समन्ताद्विस्तृतः श्यावो रक्तो वा मांससन्धयः ।
सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तायैस्मे तदुच्यते ॥”

इति रत्नितृप्तनिभिः ॥

तस्यौषधम् ।

“कतकस्य फलं शङ्खं चूषणं सैन्धवान्नितम् ।
फेनो रसाञ्जनं चोदं विडङ्गानि मनःशिला ॥

कुक्कुटाक्षकपालानि वर्तिरेषा यथोदति ।

तिमिरं पटलं काचमर्मयुक्तं तथैव च ॥

कण्ठक्षेदावर्हं हन्ति मलमाशु सुखावती ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

प्रस्तावः, पुं, (प्र + स्तृ + “प्रि दस्तुसुवः ।” ३ । ३ ।

२७ । इति घञ् ।) अवसरः । इत्यमरः । ३ ।

२ । २४ ॥ प्रसङ्गस्तुतिः । इति भरतः ॥ प्रसङ्गः ।

इति भावुदीक्षितः ॥ (यथा, मृच्छकटिके ।

६ अङ्के । “प्रस्तायेनाधिकरणिकत्वां द्रष्टुमिच्छ-
तीति ॥”) प्रकरणम् । यथा,—

“प्रस्तावदेशकालादेर्विशिष्टात् प्रतिभाजुषाम् ॥”

इत्यन्यार्थे काव्यप्रकाशः ॥

प्रस्तावना, स्त्री, (प्रस्तावयति विज्ञापयति कार्या-

दिकमिति । प्र + स्तृ + णिच् + युच् । टाप् ।)

आरम्भः । इति जटाधरः ॥ सूत्रधारेण सह

प्रस्थपु

नटीविदूषकादीनां परस्परविविचित्रभाषणम्
तस्या लक्षणम् । यथा,—

“नटी विदूषको वापि पारिपायिक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

चित्रैस्त्राक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मथः ।

आसुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

प्रस्तरः, पुं, (प्रस्तरः । निपातनात् इत्वम् ।)

पल्लादिद्विरचितश्रया । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रस्तीतः, त्रि, (प्र + स्तृ + क्तः । “प्रस्थोऽन्य-

प्रस्तीमः, त्रिरस्याम् ।” ८ । २ । ५४ । इति

निष्ठातस्य मो वा ।) संहतः । अङ्गितः ।

प्रपूर्वस्थेधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययः । इति

मुख्यबोधयाकरणम् ॥

प्रस्तुतः, त्रि (प्रस्तुयते स्मिति । प्र + स्तृ + क्तः ।)

प्रकरणप्राप्तः । यथा,—

“अप्रस्तुतप्रश्ना सा या चैव प्रस्तुताश्रया ॥”

इति काव्यप्रकाशः ॥

प्राकरणिकः । प्रासङ्गिकः । इत्यलङ्कार-

कौस्तुभः ॥ निघ्नः । यथा । प्रस्तुतवृत्तेर्मयट् ।

असं प्रस्तुतं अन्नमयम् । यवागृः प्रस्तुता यवागृ-

मयी । इति कलापतद्धितः ॥ प्रकर्षस्तुति-

युक्तः । प्रपूर्वस्तुधातोः कर्मणि क्तः । उप-

स्थितः । प्रतिपन्नः । उद्युक्तः । इति लोकायव

हारदर्शनात् ॥

प्रस्तुतः, त्रि, (प्र + स्तृ + क्तः ।) अन्तरितः ।

इति त्रिकाण्शेषः ॥

प्रस्थः, पुं, (प्रकर्षण तिष्ठतीति । प्र + स्था +

“यातस्योपसर्गः ।” ३ । १ । १२६ । इति कः ।

यद्वा, प्रतिष्ठतेऽस्मिन्ननेन वेति घञर्थे कः ।)

परिमाणविशेषः । स तु चतुःकुडवर्तुषः । इत्य-

मरभरतौ ॥ आढकचतुर्थीशः । इति लीला-

वती ॥ द्विशरावपरिमाणम् । इति वैद्यक

परिभाषा ॥ (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने । ८ ।

अध्याये ।

“बलिनो बहुदोषश्च वयःस्य शरीरस्थः ।

परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोक्षये ॥”)

प्रस्थः, पुं, स्त्री, (प्र + स्था + कः ।) अद्भेः सम-

भूभागः । अद्भेरेकदेशः । इति भरतः ॥ तत्-

पथ्यायः । स्तुः २ सानुः ३ । इत्यमरः । २ ।

३ । ५ ॥ (यथा, कुमारः । १ । ५४ ।

“प्रस्थं हिमाद्रिर्मृगयाभिगन्वि

किञ्चित् कणत्किन्नरमधुवास ॥”)

उन्मितवस्तु । इति मेदिनी ॥ विस्तारः । यथा,

“दोर्ध्वं प्रस्थे समानश्च न कुर्यान्नन्दिरं बुधः ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त जन्मखण्डे १०३ अध्यायः ॥

प्रस्तुत्यतिविशिष्टे, त्रि ॥

प्रस्थपुष्पः, पुं, (प्रस्थमितं पुष्पमस्य ।) मरुवक

इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (तत्पथ्यायो यथा,—

भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“मारुतोऽसौ मरुवको मरुवकरपि स्तुतः ।

पथ्यौ पथिज्जन्मकापि प्रस्थपुष्पः समीरयः ॥”)

प्रसावः

स्वल्पपञ्चतुलसी । जम्बीरभिरः । इति केचित् ॥
जम्बीरसामान्यम् । इति केचित् । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥
प्रस्थानं, स्त्री, (प्र + स्था + क्त्वाट् ।) विजिगीषोः
प्रयाणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ (यथा,
हृषीभागवते । ५ । ४ । १२ ।
“सनाभियोगं प्रस्थानं बलमस्या यथार्हतः ।
धीराणाञ्च परिज्ञानं कृत्वा यास्तु त्वरान्वितः ॥”)
गमनमात्रम् । यथा, पदाङ्कदूतम् ।
“प्रस्थानन्ते कुलिशकलनाभिस्तितं पण्डिताग्रैः ॥”
प्रस्थानविधः, पुं, (प्रस्थानस्य विधः ।) गमन-
यावातः । यथा । यः पुनस्त्रिवाह्यावसरे
मङ्गलवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रस्थानप-
यिकं कर्मे प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्या-
मीति प्रस्थानविप्रमाचरति तदासौ दिगुणां
भूतिं दाप्यः । इति मिताक्षरा ॥
प्रस्थापितः, त्रि, (प्र + स्था + णिच् + क्तः ।)
प्रेषितः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रकर्षणं स्थापितश्च ॥
प्रस्थिका, स्त्री, (प्रस्थानदाकारोऽस्थस्या इति ।
प्रस्थ + ठन् ।) अस्त्रम् । इति भावप्रकाशः ॥
प्रस्तुटः, त्रि, (प्रस्तुटति विकशतीति । प्र +
स्तुट् + कः ।) प्रफुल्लः । इति शब्दरत्नावली ॥
(सुसृष्टः । यथा, मार्कण्डेये । २७ । २१ ।
“निष्कृत्य शासनं तस्माद्दृष्टे प्रस्तुटाक्षरम् ॥”)
प्रस्तोटरं, स्त्री, (प्रस्तोत्यतेऽनेनेति । प्र + स्तुट् +
णिच् + करणे ल्युट् ।) स्तम्भम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । २६ ॥ (प्र + स्तुट् + भावे ल्युट् ।)
ताडनम् । विकाशनम् । इति मेदिनी । ने,
१६२ ॥ पवनम् । सुषादिशोधनम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ८३ ॥
प्रसवणं, स्त्री, (प्रसवति जलमस्मादस्मिन्निति वा ।
प्र + सु + अपादाने अधिकरणे वा ल्युट् ।) यत्र
स्थाने सुवा जलं गलति तत् । इति भरतः ॥
अविच्छेदं स्ववृत्तं यत्र स्थाने पतति यत्र
निपत्य च बहुलीभवति तत् । इति स्वाम्या-
दयः ॥ गिरिरूपरि निर्भरादिप्रभवजलसंघातः ।
इति साङ्गः ॥ (यथा, हरिवंशे । ६ । ५४ । ११ ।
“पुण्यं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
प्रभावञ्च सरस्वत्याः प्रसवणं वनः ॥”)
अजस्रं मन्वेगेन स्ववृत्तम् । इति कोकटः ॥
तत्पण्यायः । उत्सः २ । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥
जलप्रसावः ३ । (यथा, मनुः । ४ । २०३ ।
“स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्भप्रसवणेषु च ॥”)
अस्य गुणाः । प्रसवणजलं स्वच्छं लघु मधुरं
रोचनञ्च दीपनकृत् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
(प्र + सु + भावे ल्युट् ।) प्रकर्षणं चरणम् ॥
प्रसवणः, पुं, (प्रसवति जलमस्मादिति । प्र + सु +
अपादाने ल्युट् ।) माल्यवत्पर्वतः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ६५ ॥ खेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रसावः, पुं, (प्रसूयते इति । प्र + सु + “प्रदस्तु-
सुवः ।” ३ । ३ । २७ । इति घञ् ।) सृजम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ गोप्रसावमाहात्म्यं

प्रहरः

यथा, वराहपुराणे ।
“प्रसावेण तु यः स्नायात् रोहिण्यां मानवी
दिनः । ।
सर्वपापकृतान्दोषान् दहत्यागु न संशयः ॥”
(गुणादयोऽस्य सृजणस्य ज्ञातयाः ॥)
प्रखानः, पुं, उच्चैःशब्दः । प्रपुष्पस्वनधातोर्घञ्-
प्रत्ययान्निगमः ॥
प्रखेदः, पुं, (प्र + खिद् घञ्मेघ्यती + घञ् ।) अति-
प्रयधर्मः । (यथा, मार्कण्डेये । १०४ । १३ ।
“नरकपुत्राः प्रखेदजलकिमानगाः समम् ॥”)
तस्यौषधं यथा,—
“चन्दनं कुङ्कुमं मीमी कर्पूरी जातिपत्रिका ।
जालाककोलपूगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥
अगुरुशीरकाशमयः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च चालं मदनकं नखम् ॥
सरलः सप्तपर्णश्च लाजा चामलकी तथा ।
कर्बूरकः पद्मकश्च एतेस्तेलं प्रसाधितम् ॥
प्रखेदमलदौर्गन्धकण्डुकृच्छरं परम् ।
पुमान् युवा स्यात् शुक्राणः स्त्रीणाञ्चालम्न-
वल्लभः ॥
स्त्रीशतं गच्छते रुद्रः । बन्ध्यापि लभते सुतम् ॥”
इति गारुडः १६८ अध्यायः ॥
(विषयोऽस्य यथा,—
“स्तेमित्यं मधुरास्यता च जड़ता निद्रा च
तन्त्रा भृशं
गात्राणां गुरुताऽरुचिर्विरमता रोगोद्भवाः
श्रीतता ।
प्रखेदः श्रुतिबाधनश्च कुरुते नेत्रे च पाण्डुच्छति-
विष्टव्यामलवृत्तिका च वमनं शिथिल्वरं वे विटः ॥”
इति हारीते चिकित्सितम्याने द्वितीयेऽध्याये ॥)
प्रहतं, त्रि, (प्रहयते स्मेति । प्र + हन् + क्तः ।)
विततम् । क्षुण्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रक-
र्षणं हंसितम् । (यथा, महाभारते । ८ । ३० । ६ ।
“प्रहतरथभराश्चक्रुरं
प्रतिभयदर्शनमुत्सृज्य व्रणम् ।
तदहितहतमावभौ बलं
पितृपतिराद्युभव प्रजापत्ये ॥”)
प्रकर्षणं गतञ्च ॥ (वित्ताङ्कितम् । यथा, भाग-
वते । १० । ७० । ३८ ।
“इत्थं तयोः प्रहतयोर्मर्त्योर्नृवीरौ
क्रुद्धौ स्वमुष्टिभिरयः शशोरपिष्टम् ॥”
वाहितम् । यथा, रघुः । १६ । १४ ।
“स स्वयं प्रहतपुष्करः जलं
लोलमाल्यल्लयो हरन् मनः ।
नर्भकीरभिनयानि लङ्घनीः
पार्श्ववर्त्तयुः गुरुवृत्तलज्जयत् ॥”)
प्रहनेमिः, पुं, (ग्रहाणां नेमिरिव । निपातनात्
यस्य प्रः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(ग्रहनेमिरिति वा पाठः ॥)
प्रहरः, पुं, (प्रहियते टक्कादिरस्मिन्निति । प्र +
हृ + घञः । अच् वा ।) वासरस्याष्टभागेक-
भागः । पहर इति हिन्दीभाषा । तत्पण्यायः ।

प्रहस

यामः २ । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥ (यथा,
कथामरितमागरे । ४ । ३७ ।
“सहस्रकं द्वितीयेऽस्मिन् प्रहरे पर्यवस्यति ॥”)
प्रहरकृट्वी, स्त्री, (प्रहरस्य कृट्वी कृट्स्त्रीया ।)
कृट्स्त्रीलीलपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रहरणं, स्त्री, (प्रहियतेऽनेनेति । प्र + हृ +
करणे ल्युट् ।) अस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८० ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १६६ । २ ।
“धनुः प्रहरणं श्रेष्ठमनीवाच पितामहः ॥”)
कर्णारण्यः । इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ (यथा,
भागवते । ४ । २६ । २ ।
“पञ्चप्रहरणं सप्तवर्षं पञ्चविक्रमम् ॥”
प्रहियतेऽस्मिन्निति ।) युद्धम् । इति हलायधः ।
२ । २६८ ॥ (प्र + हृ + भावे ल्युट् ।) प्रहारः ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ४ । ७ ।
“यानं प्रहरणे चैव तथैवास्मिन् भारतः ॥”)
प्रहरी, [त्रि] त्रि, यामिकः । प्रहरो विद्यते
अस्येति प्रहरशब्दादस्यर्थे इत्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
प्रहर्षणः, पुं, (प्रहर्षयतीति । प्र + हृ + णिच् +
ल्युट् ।) वृध्पहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हर्ष-
विशिष्टे, हर्षकारके च, त्रि ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २७ । ६ ।
“नानापक्षितं रम्यं कद्रुपुत्रप्रहर्षणम् ॥”
प्र + हृ + भावे ल्युट् । आनन्दे, स्त्री ।
यथा, महाभारते । १२ । ३३६ । २५ ।
“अथ वनस्यावभृते वागुवाचाशरीरिणी ।
स्निग्धगम्भीरया वाचा प्रहर्षणकरी विभो ॥”)
प्रहर्षणी, स्त्री, (प्रहर्षयतीति । प्र + हृ + णिच् +
ल्युट् ।) डोष् ।) हरिदा । इति हारावली ।
त्रयोदशाक्षरपादच्छन्दोभेदः । तस्या लक्षणं
यथा । छन्दोमञ्जर्याम् । “त्राशाभिर्मनजरगाः
प्रहर्षणीयम् ।” तस्या उदाहरणं यथा,—
“गोपीनामधरसुधारसस्य पाने-
रुत्तुङ्गस्तनकलसोपगृह्णे च ।
आश्चर्यरपि रतिविश्वमेभूरारः
संसारे मतिरभयत् प्रहर्षणीह ॥”
प्रहसनं, स्त्री, (प्र + हस् + भावे ल्युट् ।) प्रहासः ।
(प्रहसत्यज्ञानेन वा । प्र + हस् + आधार-
करणे वा ल्युट् ।) रूपकभेदः । परिहासः ।
इति मेदिनी । ने, १६० ॥ आलेपः । इति
हेमचन्द्रः ॥ रूपकभेदस्य लक्षणं यथा,—
“भागवत्सन्निभमन्त्रज्जलास्याङ्गाङ्गेर्विनिर्मिति ।
भवेत् प्रहसनेऽसं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥
तत्र नारभटीनापि विस्मयकप्रवेशकौ ।
अङ्गी हास्यरसस्तत्र वीर्यज्ञानी स्थितिर्न वा ॥
तर्पस्वभगवद्विपप्रभृतिष्वत्र नायकः ।
एको यत्र भवेद्दृष्टौ हास्यं तच्छब्दमुच्यते ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥
प्रहसनी, स्त्री, (प्रहसति प्रकर्षणं विकशतीति ।
प्र + हस् + शब्द + डीप् ।) यथी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वासन्ती
प्रहृष्टाङ्गारधानी च ॥

प्रहीणः

प्रहीणः, पुं, (प्रहतः प्रहीतो वा हस्ती यन् ।)
विस्तृताङ्गुलिपाणिः । चपेटः । इत्यमरः । २ ।
६ । ८४ ॥ रावणसेनापतिविशेषः । यथा,—
“ततो नीलाब्जप्रस्थं प्रहीतो नाम राक्षसः ।
आव्रवीत् प्राञ्जलिञ्चाक्यं शूरः सेनापतिस्तदा ॥”
इति रामायणे लङ्काकाण्डे ८ सर्गः ॥
प्रहारः, पुं, (प्रहरणमिति । प्र + हृ + घञ् ।)
आघातः । यथा, मार्कण्डेय ।
“करप्रहारेण शिरश्चर्मरस्य पृथक् कृतम् ॥”
प्रहारणं, स्त्री, (प्र + हृ + णिच् + क्यट् ।) काव्य-
दानम् । इति प्रवारणशब्दटीकायां सार-
सुन्दरी ॥
प्रहारवल्ली, स्त्री, (प्रहारोपशमा आघातजन्य-
वेदनादिनाशिका वल्ली लता । शाकपार्थिवदि-
त्वात् मध्यपदलोपः ।) मांसरोहिणी । इति
भावप्रकाशः ॥ (पञ्चायोऽस्या यथा,—
“मांसरोहिण्यतिकृष्टा वृक्षा चर्मकरी ज्ञप्ता ।
प्रहारवल्ली विकृष्टा वीरवत्यपि कथ्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
प्रहामः, पुं, (प्रहृष्टो हासो यस्य ।) शिषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कार्तिकेयस्य अनुचर-
विशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६६ ।
“रगोत्कटः प्रहासश्च श्वेतमिदं नन्दकः ॥”
नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ५७ । १५ ।
“पुष्पाङ्गदः पुष्पसुखः प्रहामः शकुनिर्दरिः ॥”
प्रहृष्टो हासो यस्मात् ।) नटः । इति धरणिः ॥
(प्रहृष्टो हासः प्रकाशो यस्य ।) सोमतीर्थम् ।
इति जटाधरः ॥ (प्रहृष्टो हास इति ।) अट्ट-
हासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
कामन्दकीये । ५ । २० ।
“न नर्मसचिवैः सार्धं किञ्चिदप्यप्रियं वदेत् ।
ते हि मर्माग्नयभिघ्नन्ति प्रहासेनापि संसदि ॥”)
प्रहासी, [नृ] पुं, प्रहृष्टं हासयति हसति च यः ।
(प्र + हृ + णिच् वा + णिनिः ।) हासकारकः ।
भाङ्ग इति भाषा । तत्पर्यायः । वासन्तिकः २
कलिकलः ३ वैहासिकः ४ विदूषकः ५ प्रीतिदः
६ । इति हेमचन्द्रः । २ । २४५ ॥ (हास-
कारिणि, त्रि । यथा, अथर्ववेदे । ८ । ६ । १४ ।
“आपाकेस्याः प्रहासिनस्तस्मै ये कुर्वन्ते ॥”)
प्रहिः, पुं, (प्रकीर्णं द्वियतेऽनेति । प्र + हृ +
“प्रहरतेः कूपे ।” उणा० ४ । १३४ । इति
इण् । स च जित् ।) कूपः । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥
प्रहितं, स्त्री, (प्रधीयते स्मिति । प्र + धा + क्तः ।)
सूपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१ ॥ (प्र + हि
प्रेरयि + क्तः ।) क्षिप्ते, त्रि । इति निरुक्तशब्द-
टीकायां भरतः ॥
प्रहीणः, त्रि, (प्र + ओ हा त्यागे + क्तः । “घुमा-
स्यागेति ॥” ६ । ४ । ६६ । इति आत ईत् ।
“ओहितश्च ॥” ८ । २ । ४५ । इति निष्ठानस्य
नः । ततो णत्वम् ।) परिहृतः । प्रपूर्वहा-
घातोः कर्मणि क्तः । इति सुग्धबोधव्याक-
रणम् ॥ यथा,—

प्रह्लादः

“प्रहीणपूर्वध्वनिनाधिरूप-
सुखामधारेण शरद्वनेन ॥”

इति रघुकाव्यम् ॥

प्रहृतं, स्त्री, (प्रहृत्यते स्मिति । प्र + हृ + क्तः ।)
भूतयज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।
३ । ७३—७४ ।

“अहृतश्च हृतश्चैव तथा प्रहृतमेव च ।

आशं हुतं प्राशितश्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते ॥

जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको वलिः ।

आशं हुतं द्विजायाश्च प्राशितं पिष्टतर्प-
णम् ॥”)

प्रहेलकं, स्त्री, (प्रहेलकम् । एघोदरादित्वात् लस्य

णः ।) पिष्टकविशेषः । तत्पर्यायः । वाचनम् २

व्रतोपायनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रहे-

लकम् ४ वाचनकम् ५ । इति हारावली । १५२ ॥

प्रहेलकं, स्त्री, (प्रहेलति स्वादादिना अभिप्रायं

सूचयतीति । प्र + हिल भावसूचने + ण्वल् ।

प्रहेलति वेद्यतीति । प्र + हेल + ण्वल् वा ।)

प्रहेलकम् । इति हारावली । १५२ ॥

प्रहेलिका, स्त्री, (प्रहेलति अभिप्रायं सूचय-

तीति । प्र + हिल अभिप्रायसूचने + क्तुन् ।

टापि अत इत्वम् ।) दुर्विज्ञानार्थप्रप्रः । कूटार्थ-

माधिता कथा । द्वियालि इति भाषा । तत्-

पर्यायः । प्रवल्जिका २ । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

प्रवल्जिका ३ प्रवल्जः ४ प्रवल्जी ५ प्रहेलिः ६ ।

इति भरतः ॥ प्रप्रदूनी ७ प्रवल्जीका ८ । इति

शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणम् ।

“यत्कीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् ।

यत्र बाह्यान्तरावर्धौ कथ्येते सा प्रहेलिका ॥

सा द्विधार्थी च शाब्दी च विख्याता प्रप्रशासने ।

आर्थी स्यादर्थविज्ञानात् शाब्दी शब्दस्य

भङ्गनः ॥”

आर्थी । यथा,—

“तत्तुग्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः ।

गुरुणां सन्निधानेऽपि कः कूजति सुहृमुहुः ॥”

पानीयकुम्भ इति ॥ शाब्दी यथा,—

“सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता

निताम्नरक्ताप्यसितैव नित्यम् ।

यद्योक्तवादित्यपि नैव दूती

का नाम काम्नेति निवेदयन्ति ॥”

सारिका । इति विदग्धसुखमखनम् ॥

प्रह्लादः, पुं, (प्रह्लादते इति । प्र + ह्लाद शब्दे +

अच् । यङ्ङा, प्रह्लादयतीति । प्र + ह्लाद +

णिच् + अच् । रलयोरैक्यम् ।) प्रह्लादः । स

च हिरण्यकशिपोः पुत्रः परमवैष्णवः । (यथा,

हरिवंशे । ३ । ७१ ।

“हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः ।

अनुह्लादश्च ह्लादश्च प्रह्लादश्चैव वीर्यवान् ॥”)

तस्य चरित्रादिकं प्रह्लादशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

(जगदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ६ । ४६ ।

“महाः सुदेव्याः प्रह्लादा माहिषाः शशिप्रा-

क्षया ॥”)

प्रह्लादः

प्रह्लातिः, स्त्री, (प्र + ह्लाद + क्तिन् । इत्थः ।)
प्रीतिः । (“ह्लादेः स्त्रः क्तौ च ।”) इति सुग्ध-
बोधव्याकरणम् ॥

प्रह्लातः, त्रि, (प्र + ह्लाद + क्तः । “ह्लादो निष्ठा-
याम् ।” ६ । ४ । ६५ । इति ह्रस्वः ।) प्रीतः ।
इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

प्रह्लादः, पुं, (प्रह्लादयतीति । प्र + ह्लाद + णिच् +

अच् ।) प्रह्लादः । स च पूर्वजन्मनि शिव-

शस्त्रेणः पुत्रः सोमशस्त्रेणामाभूत् ततो वैष्ण-

भावनया नृतः अनन्तरं कमलायां हिरण्य-

कशिपोः सकाशाद्देवभावेन जातः । यथा,

सूत उवाच ।

“स लोष्टेन समं मेने काञ्चनं भूषणं पुनः ।

जिताहारः स धर्मात्मा निद्रया परिवर्जितः ॥

विषयान् स परित्यज्य एकान्तमपि सेवते ।

योगासनसमासुप्तो निराशो निष्परिग्रहः ॥

तस्य वेलां सुसंप्राप्य नृत्यकालः समागतः ।

आगतान् दानवान् विप्रः सोमशस्त्रां यलो-

कथत् ॥

नृत्यकाले तु संप्राप्ते प्राणयान्नाप्रवर्तके ।

शालग्रामे महाक्षेत्रे ऋषीणामेव सन्निधौ ॥

केचिद्वदन्ति वै देव्याः केचिद्वदन्ति दानवाः ।

एवंविधो महाशब्दः कर्णरसगतस्तदा ॥

तस्यैव विप्रवयस्य सुविप्राः सोमशस्त्रेणः ।

ज्ञानध्यानात् प्रचलतः प्रविष्टं देव्यं भयम् ॥

तेन ध्यानेन तस्यापि देवभूतेन वै तदा ।

सत्वरं तस्य वै प्राणा गतास्तस्य महात्मनः ॥

देवभावेन संयुक्तः स हि नृत्यवर्षं गतः ।

तस्माद्देवस्यैव जातो हिरण्यकशिपोस्तदा ॥

देवासुरे महायुद्धे निहतश्चक्रपाणिना ।

युध्यमानेन तेनापि प्रह्लादेन महात्मना ॥

सुभृशं वासुदेवं तद्विचक्षणं विचिन्तितम् ।

योगाभ्यासेन पूर्वज्ञं ज्ञानमासीन्महात्मनः ॥

संस्मर पौर्णिकं सर्वं चरित्रं शिवशस्त्रेणः ।

सोऽप्यहं सोमशस्त्रेण वै प्रविष्टो दानवीं तनुम् ॥

कस्य कार्यं कदा पुण्यं केवलं ध्यानतप्तमम् ।

प्रयामि च महापुण्यैर्ज्ञानास्त्रैर्मोक्षदायिभिः ॥

समरे प्रीयमाणेन प्रह्लादेन महात्मना ।

एवं चिन्ता लता पूर्वज्ञं श्रूयतां द्विजसत्तम ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं सर्वसर्वदेवनाशनम् ॥”

सूत उवाच ।

“प्रह्लादे तु हते संख्ये देवदेवेन चक्रिणा ।

संज्ञादे च महावीर्ये तस्मिन् कालनेमिनि ॥

प्रह्लादस्य तु या माता हिरण्यकशिपोः प्रिया ।

प्रह्लादस्य महाशोकैर्दिवा रात्रौ प्रशोचति ॥

पतिव्रता महाभागा कमला नाम दुःखिता ।

खिद्यमाना दिवा रात्रौ नारदस्तासुवाच ह ॥

मा सुचक्ष्णं महाभागे पुत्रार्थं प्रसूयभागिनि ।

निहतो वासुदेवेन तव पुत्रः समेध्यति ॥

तद्गुणलक्षणोपेतस्तवोदरे महामतिः ।

प्रह्लादेति च वै नाम पुनरस्य भविष्यति ॥

विहीन आसुरैर्भावेवैष्णवेण समन्वितः

प्राकषि

इत्थं भोष्यते भद्रे । सर्वदेवेन संस्कृतः ॥
सुखीभव महाभागे । पुत्रेण तेन वै सदा ।
न प्रकाश्या त्वया देवि । स्वार्थेयस्य कस्यचित् ॥
कर्त्तव्यमज्ञानभावेः सुगोप्यं त्वं सदा कुरु ।
एवमुक्त्वा गतो विप्र नारदो सुनिसन्तमः ॥
कमलायाश्चोदरे वै आसीत् तत्पत्न्य चोत्तमम् ।
पुनः प्रकाशो वै नाम तस्यां जातो महात्मनः ॥
बाल्यभावं गतो विप्र क्षण एव विचिन्तय च ।
नरसिंहपसादेन देवराजोऽप्यभूत् स हि ॥”

इति पाद्मे भूमिवर्णः ५ अध्यायः ॥ * ॥
(अनेन सह नरनारायणयोर्युद्धमासीत् । एतद्-
विवरणम् । देवीभागवते चतुर्थस्कन्धे नवमा-
ध्याये द्रष्टव्यम् ॥) प्रमोदः । इति विश्वः ॥
(यथा, महाभारते । १ । ७० । ३ ।

“मनःप्रज्ञादजननं दृष्टिकान्तमतीव च ॥”)
शब्दः । इति धरणिः ॥ (नागविशेषः । यथा,
महाभारते । २ । ६ । १० ।

“प्रकाशो मृषिकादश्च तथैव जनमेजयः ॥”)
प्रकः, वि, (प्रकृत्यते इति । प्र + कृ + “सर्वनि-
ष्ट्वरिष्येति ।” उणा० १ । १५३ । इति वन् ।
आलोपश्च ।) नन्त्रः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
रघुः । १६ । ८० ।

“विभूषणप्रत्युपहारहस्त-
मुपस्थितं वीक्ष्य विश्राम्यतिस्तम् ।
सौपर्यमस्त्रं प्रतिसञ्चर
प्रकृष्वनिर्वन्धरघो ह्रि सन्तः ॥”)

आसक्तिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥

प्रा, ल पूर्त्ता । (अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।)
ल, प्राति घटं जलेन लोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥

प्राक्, य, पूर्वदिग्देशकालाः । इत्यमरः । ३ ।
४ । २३ ॥ प्राची दिक् प्राङ् देशः कालो वा
प्राक् । एवं प्राच्या दिशः प्राचो देशान्
कालाद्वा आगतः प्रागागतः । एवं प्राच्यां
दिशि प्राचि देशे वा वसति प्राग्वसति । दिक्-
शब्दाद्दिग्देशकाले इति प्रथमापञ्चमोसप्तमीनां
स्तान् अचो लुगिति स्तातो लुक् । इति तट्टी
कायां भरतः ॥ (“दिक्छन्दस्यः सप्तमीपञ्चमी
प्रथमाभ्यो दिक्देशकालेष्वस्तातिः ।” ५ । ३ । ७ ।
इति अस्तातिः । “अचेलुक् ।” ५ । ३ । ३० ।
अस्तातेलुक् । “लुक् तद्धितलुकि ।” १ । २ ।
४६ । इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् ।) पूर्वम् । (यथा,
मनुः । २ । २६ ।

“प्राक् नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ॥”)
प्रभातम् । अवाप्तरम् । अतीतम् । अग्रम् ।
इति हेमचन्द्रः मेदिनी च । चे, ७ ॥ क्रम-
प्राप्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्राकषिकः, पुं, (प्राकषति हिजस्तीति । प्र +
आ + कष हिंसायाम् + “प्राडि पनिकषः ।”
उणा० २ । १४ । इति किकन् ।) षिङ्गः ।
मायानर्त्तकः । इत्युणादिकोषः ॥ (परदारोप-
जीवी । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

३०५

प्राकृत

प्राकाम्यं, स्त्री, (प्रकामस्य भावः । प्रकाम +
छल् ।) शिवस्याष्टविधेश्वर्यान्तर्गतेश्वर्यविशेषः ।
तच्च इच्छानभिधानः । इत्यमरटीकायां भरतो
हेमचन्द्रश्च । २ । १२६ ॥ (यथा, तत्त्वकौमुद्याम् ।
“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा
तथा ।

इति च वशित्वं तथा कामावमायिता ॥”)
स्वाच्छन्द्यानुमतिः । तत्पर्यायः । अवसर्गः २
स्वाच्छन्द्यानुमननम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, कुमारे । २ । ११ ।

“यत्तो यत्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिपुं ॥”)
प्राकारः पुं, (प्रक्रियते इति । प्र + कृ + घञ् ।
उपसर्गस्य चर्त्ताति दीर्घः ।) वप्रोपरि व्यञ्च
वा इष्टकादिरचितवैद्यनम् । (यथा, महा-
भारते । १ । २०८ । २६ ।

“प्राकारेण च सम्पन्नं दिवमावृत्तं तिष्ठता ॥”)
तत्पर्यायः । वरणः २ सालः ३ । इत्यमरः । २ ।
२ । ३ ॥ शालः ४ । इति भरतः ॥ वप्रः ५ ।
यथा,—

“प्राकारोऽथसोऽथप्रः पिष्टकेदारयोरपि ॥”
इति रत्नकोषः ॥

तस्य परिमाणं यथा,—
“ऊर्ध्वं षोडशहस्तेभ्यो नैव कुर्वाद्गृहं गृही ।
ऊर्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ॥”
तस्य द्वारमाणम् ।

“प्रम्ये हस्तद्वयात् पृथ्वं दीर्घं हस्तत्रयन्तथा ।
गृहिणी शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ॥
न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिद्गृहनाधिकं शुभम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०३ अध्यायः ॥

प्राकृतः, वि, (प्रकृतमकृतमकार्यं यस्य ।) नैचः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १५ । ३१ ।
“अश्रुपातं करोत्यथ विवशः प्राकृतो यथा ॥”
अविकारकः । यथा, भावप्रकाशे अजीर्ण-
रोगाधिकारे ।

“वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥
प्राकृतं अविकारकम् ॥” * ॥) प्रकृतिसम्बन्धी ।
यथा,—

“इत्युक्तासीद्विरस्तुर्णी भगवानात्ममायया ।
पित्रोः संपश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः ॥”
इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे ३ अध्यायः ॥

(यथाच मार्कण्डेयः । ४५ । ७३ ।
“इत्येव प्राकृतः सर्गः सैत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः ॥”
यथा च मनी । ११ । १५६ ।

“स जत्वा प्राकृतं लक्ष्मं व्रतशेषं समापयेत् ॥”
“प्राकृतं प्राजापत्यं प्रकृतौ भवं प्राकृतं सर्व-
लक्ष्माणां प्रकृतित्वादेवमुच्यते ।” इति तद्वाक्ये
मेधातिथिः ॥ * ॥) प्रकृतौ भवस्तु आगतो वा ।

प्रकृति + “तत्र भवः ।” ४ । ३ । ५३ । “तत्र
आगतः ।” ४ । ३ । ७४ । इति वा अण् ।)
भाषाभेदे, स्त्री । स च संस्कृतप्रकृतिकः । यथा ।
अथ प्राकृतम् । अथशब्द आनन्तर्यार्थेऽभि-
कारार्थश्च । प्रकृतिः संस्कृतं तच्च भवं तत्

प्राकृत

आगतं वा प्राकृतम् । संस्कृतानन्तरं प्राकृत-
मधिक्रियते । संस्कृतानन्तरं प्राकृतस्यानुशास-
नम् । सिद्धसाध्यमानभेदसंस्कृतयोरेव तस्य
लक्षणं न देयस्य इति ज्ञापनार्थम् । संस्कृत-
ममन्तु संस्कृतलक्षणैव गतार्थम् । प्राकृते
प्रकृतिप्रत्ययलिङ्गकारकममासमंज्ञादयः संस्कृत-
वद्देदिनयाः । लोकादिति च वर्त्तते । तेन च
न ह लृ णे औ ङ च प्रा ष विसर्जनीयप्रतवर्त्तो
वर्गसमान्वायो लोकादवगन्तव्यः । ङौ स्ववर्ग्य-
संयुक्तौ भवत एव । ऐहौ तौ च केषाञ्चित् ।
केतवं केचयम् । सौदर्थ्यं सौचरिचम् । कौरवाः
कौरवा । तथा स्वरयजनं दिवचनं चतुर्थी-
बहुवचनञ्च न तु भवति । अत्रहृणं बहुल-
मित्यधिकृतं वेदितव्यमाशास्त्रपरिमाम्निः ।
ततश्च कृत्तित् प्रकृतिः कचिदप्रकृतिः कचिद-
विभाषा कचिद्व्यदेव भवति । इति हेमचन्द्र-
कृतशब्दानुशासनवृत्तौ अष्टमाध्यायस्य चतुर्थः
पादः ॥ * ॥ (यथा च प्राकृतचन्द्रिकायाम् ।
“प्रकृतिः संस्कृतं तच्च भवत्वात् प्राकृतं स्मृतम् ।
तद्वयं तत्त्वमं देशीत्यवमेतत् त्रिधा मतम् ॥”

चण्डाचार्यादयस्तु आर्षप्राकृतभेदेन प्राकृतं
द्विविधं कल्पयन्ति । जैनबौद्धानां शास्त्रेषु
प्राचीनतमनाटकादिषु च आर्षप्राकृतपयोगः
प्रायशो दृश्यते ॥ कानिचित् विशेषलक्ष्याणि
प्राकृतचन्द्रिकायामुक्तानि । यथा,—
“तत्रार्षं मागधी शौरसेनी पेशाचिकी तथा ।
चलिका पेशाचिकश्चापभंश्चेति षड्विधम् ॥
महाराष्ट्रोद्धवं भाषां प्रकृतं प्राकृतं विदुः ।
आकरः सुक्तिरत्नानां सेतुवन्वादि यन्मयम् ॥”
नाटकादौ उत्तमस्यापि नायकादेः कदाचित्
मत्तादिदोषोपहतस्य प्राकृतकथनं नैव दोषाय ।
यदुक्तं तत्रैव ।

“ऐश्वर्यादिप्रमत्तस्य दारिद्र्योपप्लुतस्य च ।
उत्तमस्यापि पठतः प्राकृतं नैव दूष्यति ॥
कौडार्थं वृपतरिष्टं प्राकृतञ्च हिज्जम्भनाम् ।
भरतेनोदितं प्राण्यमबाधितमिदं वचः ॥”
नाटकादौ बालस्त्रीवृद्धादीनामगुणान्वितानां
प्राकृतकथनमेव युक्ततरम् । यथाह भरद्वाजः ।
“गाथासु तु महाराष्ट्रा अन्या नास्माश्चया
मताः ।

बालस्त्रीवृद्धभिक्षुणां आवकयाजलिङ्गिनाम् ।
गृहोपलभ्यमानां प्राकृतं षण्णरूपिणाम् ॥” * ॥
प्रलयविशेषे, पुं । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ ।
३८—३९ ।

“नेमितिकः प्राकृतिकस्तथैवाव्यक्तिको हिज्ज ।
नित्यश्च सर्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः ॥
ब्राह्मो नेमितिकस्तत्र यच्छेति जगतः पतिः ।
प्रयाति प्राकृते चैव ब्रह्माण्डं प्रकृतौ लयम् ॥”)

प्राकृतचरः, पुं, (प्राकृतः प्रकृतिसम्बन्धी चरः ।)
वर्षाशरद्वर्त्मन्यु त्रिषु ऋतुषु क्रमेण वातपित्त-
कफचरः । यथा, माधवकरः ।
“वर्षाशरद्वर्त्मन्यु वातादेः प्राकृतः क्रमात् ॥”

प्राकृत

प्राकृतदोषः, पुं, (प्राकृतो दोषः ।) वर्षाशरद्-
वसन्तेषु क्रमेण कुपितो वातः पित्तं कफश्च ।
यथा, रक्षितः ।
“चयप्रकोपप्रशमाः पित्तस्य घाट्टादियु ।
श्लेष्मणः शिशिरादेषु वायोर्ध्मादियु त्रिषु ॥”
प्राकृतप्रलयः, पुं, (प्राकृतः प्रकृतिसम्बन्धी प्रलयः ।)
प्रकृतेर्लयः । तस्य विवरणम् । यथा,—
“निर्गुणस्य च नित्यस्य चाद्यन्तरहितस्य च ।
निमेषाणां सहस्रेण प्रकृतेर्दण्ड उच्यते ॥
यदिदृष्टात्मकस्तस्य तामरश्च प्रकीर्तितः ।
मासस्त्रिंशद्वारान्त्रैर्वर्षं द्वादशमासकैः ॥
यत्वं गते प्रताद्वे च श्रीकृष्णे प्रकृतेर्लयः ।
प्रकृत्याच प्रलीनायां तदेवं प्राकृतो लयः ॥
सञ्ज्ञाः संतुल्य सा चैका महाविष्णोः प्रकृष्टया ।
कृष्णवत्तमि लीना च मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥
शाक्ता वदन्ति तां दुर्गां विष्णुमायां सनातनीम् ।
सर्वशक्तिस्वरूपाच परां नारायणीं सतीम् ॥
बुद्धाधिष्ठातृदेवीश्च कृष्णस्य त्रिगुणात्मिकाम् ।
यन्मायया मोहिताश्च ब्रह्मविष्णुशिवद्वयः ॥
विष्णुवाक्सां महालक्ष्मीं परां राधां वदन्ति ते ।
यद्वर्द्धाङ्गा महालक्ष्मीः प्रिया नारायणस्य च ॥
प्राणाधिष्ठातृदेवीश्च प्रेम्णा प्राणाधिकां वराम् ।
शान्तं प्रेमजन्यीं शक्तिं निर्गुणां निर्गुणस्य च ॥
नारायणश्च शम्भुश्च संज्ञ्य स्वगणान् वदन् ।
शुद्धसत्त्वस्वरूपी च कृष्णो लीनश्च निर्गुणे ॥
गोपा गोप्यश्च गावश्च सरम्भश्च नराधिपः ।
सर्वे लीनाः प्रकृत्याच प्रकृतिः प्रकृतीश्वरी ॥
महाविष्णौ विस्तीर्णाश्च सर्वे ते क्षुद्रविष्णवः ।
महाविष्णुः प्रकृत्याच सा चैवं परमात्मनि ॥
प्रकृतिर्योगनिद्रा च श्रीकृष्णेनैवपद्मयोः ।
अध्विज्ञानं चकारैवं मायया तन्मरिच्छया ॥
प्रकृतेर्ज्ञासरं यावन्मिदं कालं प्रकीर्तितम् ।
तावद्वृन्दावने निद्रा कृष्णस्य परमात्मनः ॥
अमृतारत्रतन्त्री च वद्धिशुद्धांशुकाञ्चिते ।
गन्धचन्दनमाकाटो वायुना सुरभीकृते ॥
पुनः प्रजागरे तस्य सर्वस्यदृष्टिर्भवेत् पुनः ।
यत्वं सर्वं प्राकृतिकाः श्रीकृष्णं निर्गुणं विना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥*॥
अपि च ।
“प्रकृतौ संस्थितो यस्मात् सर्वस्वस्माच्चमस्यः ।
अहङ्कारमहत्तत्त्वगतो यत् प्राकृतो लयः ॥
प्रकृतौ संस्थितो अक्षमतीतप्रलयस्तु यत् ।
तस्मात् प्राकृतमसंक्षीयमुच्यते प्रतिसञ्चरः ॥
अयं यः कथितो विप्राः प्राकृताख्यो महालयः ॥”
इति कालिकापुराणे २४ अध्यायः ॥
प्राकृतमानुषः, पुं, (प्राकृतः सामान्यो मानुषः ।)
सामान्यमानुषः । यथा, महाभारते गदापञ्चजिह्वा ।
“एकादशचमसनाथं भीम । पादेन मा साश ।
पञ्चानामपि यो भर्ता नामो प्राकृतमानुषः ॥”
प्राकृतमित्रं, स्त्री, (प्राकृतं स्वाभाविकं मित्रं
सुहृत् ।) स्वदेश्यवहितदेश्यवस्थितराजादिः ।
यथा, माघे । २ । ३६ ।

प्राक्फ

“सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तौ हि कार्यतः ।
स्याताममित्रौ मित्रे च सहजप्राकृतावपि ॥”
अस्य टीका । “ननु क्षुद्रोऽयं चेद्यः किं नः
करिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य बलवत्तां वक्तुं मित्रा-
मित्रबलावलविवेकं तावत् करोति । सखेति ।
क्रियया उपकारापकारान्तररूपया निवृत्तः
कृत्रिमः सखा सुहृन् गरीयान् बलवान् एवं
शत्रुश्च कृत्रिमो गरीयान् कुतः हि यस्मात्तौ
कृत्रिममित्रशत्रु च कार्यतः उपकारापकार-
रूपकार्यवशान् निवृत्ताविति शेषः । उक्तकार्यो-
पाधियावन्वीचमनपायादनयोस्मिन्मित्रभावी-
रपि अनपायीति गरीयस्त्वमिति भावः । सहज-
प्राकृतौ तु नैवमित्याह । स्यातामिति । सह-
जातः सहजः एकशरीरावयवत्वान् तत्र सहजं
मित्रं मातृपितृस्यपितृपुत्रस्येति सहजशत्रुस्तु
पितृपुत्रपुत्रादिः प्रकृत्या सिद्धः प्राकृतः
पूर्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षणरहित इत्यर्थः । तत्र
विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः तदनन्तरः प्राकृतं
मित्रं अपि त्वर्थं तौ सहजप्राकृतौ शत्रुमित्रे च
स्यातां न त्वात्मकार्यवशादनियमेनोभयरूपता-
मापद्येते न कृत्रिमशत्रुमित्रे कृत्रिमशत्रुः शत्रु-
रेव मित्रश्च मित्रमेवेति कृत्रिमावेव मित्रमित्रौ
गरीयसौ न तु सहजौ नापि प्राकृतावित्यर्थः ।
अनेन कृत्रिमत्वं सञ्ज्ञापवादीति सिद्धम् ।” इति
मल्लिनाथः ॥
प्राकृतशत्रुः, पुं, (प्राकृतः स्वाभाविकः शत्रुः ।)
स्वदेश्यवहितदेश्यवस्थितराजादिः । यथा ।
“विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः ।” इति माध-
टीकायां मल्लिनाथः ॥
प्राकृतिकः, त्रि, (प्रकृति + ठञ् ।) प्रकृति-
विकारः । प्रकृतिसम्बन्धी । यथा,—
“यत्वं सर्वं प्राकृतिकाः श्रीकृष्णं निर्गुणं विना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
(प्रलयविशेषे, पुं । यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ । ३८ ।
“नेमित्तिकः प्राकृतिकस्तथेवात्मिको द्विजः ।
नित्यश्च सर्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः ॥”)
प्राकृतः, त्रि, (प्राक् प्राचि काले देशे प्राच्यां
दिशि वा भवः । प्राक् + कालवाचिनोऽ-
ययान् व्यञ्जलौ ।) प्राग्भवः । यथा । “प्रपदिरे
प्राकृतजन्मविद्याः ॥” इति कुमारसम्भवम् ॥
अन्यथा ।
“प्राकृतेन शुभं सर्वं मुखश्च विभवश्चिरम् ।
दुःखं शोकः प्राकृतेन विपत्तं सम्पत्तं साम्प्रतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १४ अध्यायः ॥
अपि च । तत्रैव २२६ अध्याये ।
“विधाता लिखितं कर्म प्राकृतं केन वार्यते ।
मा मुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरेपि ॥”
प्राकृतकर्म, स्त्री, (प्राकृतं पुराभवं कर्म अत्रास्य
तत्त्वजनकत्वादपि तत्त्वान्वयारोपः ।) भाग्यम् ।
अदृष्टम् । इति जटाधरः ॥ पुराकृतकार्यम् ॥
प्राक्फलः, पुं, (प्राक् फलं यस्य ।) पनसः । इति
जटाधरः ॥

प्राग्व्यो

प्राक्फलगुनी, स्त्री, (प्राची फलगुनी ।) पूर्व-
फलगुनी । यथा । प्राक्फलगुन्येष्टेष्टकाले च
यस्य । इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
प्राक्फलगुनीभवः, पुं, (प्राक्फलगुन्यां भव उत्-
पत्तिर्यस्य ।) दृष्टव्यः । इति चारावली । ३६ ॥
पूर्वफलगुन्यां जाते, त्रि ॥
प्राक्फलगुनः, पुं, (प्राक्फलगुन्यां भव इति ।
प्राक्फलगुन + अण् ।) दृष्टव्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
प्राक्फलगुनेयः, पुं, (प्राक्फलगुन्यां भव इति ।
प्राक्फलगुन + टञ् ।) दृष्टव्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
प्राग्व्यं, (प्रखरस्य भावः । प्रखर + अण् ।) प्रखर-
त्वम् । लीच्छता । प्रखरशब्दात् भावार्थे णाप्र-
त्ययः ॥
प्रागभावः, पुं, (प्राग्वर्त्तौ अभावः ।) संसर्गा-
भावविशेषः ॥ (यथा, भाषापरिच्छदे । १२—१३ ।
“अभावस्तु द्विधा संसर्गाभ्यामाभावभेदतः ।
प्रागभावस्तथाध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ॥
यत्वं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इत्यते ॥”)
तस्य लक्षणम् । विनाशभावत्वम् । इति
सिद्धान्तमुक्तावली ॥
प्रागल्भ्यं, स्त्री, (प्रगल्भस्य भावः । प्रगल्भ +
प्यञ् ।) प्रगल्भता । यथा,—
“प्रागल्भ्यद्विन्दनस्य नरस्य विद्या
शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।
न तस्मिन्नुपादयते शरीरे
वृद्धस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
स्त्रीणामयत्नजभावविशेषः । यथा,—
“प्रागल्भ्योदाय्यमाधुर्यशोभाधीरत्वकान्तयः ।
दीप्तिश्चायत्नजा भावहावहेलाच्छयोऽङ्गजाः ॥”
इति हेमचन्द्रः । १ । ७३ ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १०२ ।
“निःसाजसत्वं प्रागल्भ्यम् ॥” यथा,—
“समाश्लिष्टाः समाश्लेषेणुस्मिताश्चुम्बनेरपि ।
दृष्टाच्च दंष्ट्रानैः कान्तं दासीकुञ्जलि योषितः ॥”)
प्रागुदीची, स्त्री, (प्राची उदीची च दिगिति कर्म-
धारयः ।) पूर्वोत्तरदिक् । ईशानकोणः । यथा,
“तत्रोत्कीर्णवृत्तिकाः प्रागुदीची दिशि क्षिपेत् ॥”
इति भवदेवभट्टः ॥
प्राग्व्योतिषः, पुं, (प्राक् ज्योतिषं नक्षत्रं यच्च ।
तदुक्तं कालिकापुराणे ।
“अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ् नक्षत्रं ससर्ज ह ।
ततः प्राग्व्योतिषाख्यं पुरी शक्रपुरीसमा ॥”)
कामरूपदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥
स तु नरकराजपुरम् । यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
“करतोया सद्यगङ्गा पूर्वभागावधिश्रिता ।
यावत्कलितकान्तास्ति तावद्देशं पुरं तदा ॥
तत्र देवी महामाया योगनिद्रा जगत्प्रभः ।
कामाख्यारूपमादाय सदा तिष्ठति शोभना ॥

प्राघुणः

अत्रास्ति नदराजोऽयं लौहियो ब्रह्मणः सुतः ।
अत्रैव दशदिक्पालाः स्वे स्वे पीठे व्यवस्थिताः ॥
अत्र स्वयं महादेवो ब्रह्मा चाहश्च सर्वदा ।
चन्द्रः सूर्यश्च सततं वसतेऽत्रैव पुत्रकः ॥
सर्वे क्रीडार्थमायाता रहस्यदेशसुतमम् ।
अत्र श्रीः सर्वतो भद्रा भोग्यमत्र सदा बहु ॥
अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्रादुर्लभं ससर्ज ह ।
ततः प्रागज्योतिषाख्यं पुरी शक्रपुरीसमा ॥
अत्र त्वं वस भदन्ते ह्यभिषिक्तो मया स्वयम् ।
ततो विदर्भराजस्य पुत्री मायाक्यां हरिः ।
पुत्रार्थं वरयामास नरकस्य समी गुणेः ॥”

इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः ॥

(इदानीं प्रसिद्धमासामपदेशकियदंशकुचविहार-
कामरूपं पुरा प्रागज्योतिषाख्यमभिहितम् ॥”)
प्राग्भारः, पुं, (प्रकृष्टो भारो यत्र ।) पञ्चताम-
भागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुत्रचित् प्राग्-
भाव इति च पाठः ॥

प्राग्हरः, त्रि, (प्राग् प्रकृष्टमयं द्वियतेऽनेनेति ।
हृ + अप् ।) अष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥
(यथा, रघौ । १६ । २३ ।

“तथैति तस्याः प्रणयं प्रतीतः

प्रत्यगहीत्याग्रहरो रघुनाम् ।

पूरयभित्तसुखप्रसादा

शरीरवन्धेन तिरोबभूव ॥”)

प्रागटं, स्त्री, (प्राग् अटतीति । अट् + अच् ।)
अघनदधि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रागं, त्रि, (प्रकर्षणाय भव इति । प्राग् + यत् ।)
अष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । ५८ । ११ ।

“कृत्वा हि सुमहत् कर्म कृत्वा भीष्मसुखान्
कुरुन् ।

अयः प्राप्तो यशःप्रागं वैरश्च प्रतियाचितम् ॥”)

प्राग्शः, पुं, (प्राश्तीति । प्र + अश् + क्तिन् । प्राक् ।
प्राक् वंशः सपत्नीकयजमानादिसमूहोऽत्र ।)

हविषा होतयानां आधारो यदृष्टं ततः

प्राक् पूर्वदेशे यजमानसदस्यादिस्थित्यर्थं गृहम् ।

इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, हरिवंशे । ४१ । ७ ।

“युपं समित्कुशं दूर्वां चमसोलखलानि च ।

प्राग्शं यक्षभूमिश्च होतारं चयनश्च यत् ॥”

प्राक्चासौ वंशश्चेति कर्मधारयः ॥) पूर्व-
कुलश्च ॥

प्राघातः, पुं, (प्रकृष्ट आघातोऽस्ति । यद्वा, प्राह-
न्यतेऽस्तिप्रति । प्र + आ + हन् + आघारे

घञ् ।) युद्धम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६१ ॥

प्राघारः, पुं, (प्राघरणमिति । प्र + घृ प्रसवणे +
घञ् । “उपसर्गस्य घञामनुष्ये बहुलम्”

६ । ३ । १२२ । इत्युपसर्गस्य दीर्घः ।) घृतादि-

चरणम् । तत्पर्यायः । अजितः २ । इत्यमरः ।

३ । २ । १० ॥

प्राघुणः, पुं, (प्राघोणते भ्राम्यतीति । प्र + आ +
घुण + कः ।) अतिथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(प्राघुण + स्वार्थे कन् । प्राघुणकस्तत्रार्थः ।

यथा, पञ्चतन्त्रे चतुर्थतन्त्रे ।

“तदागच्छ प्राघुणकन्यायेनास्मदावासम् ॥”)

प्राघुणिकः, पुं, (प्राघुण + स्वार्थे ठक् ।) अतिथिः ।

यथा, नेषधे । १० । ५६ ।

“अमितं मधु तत्कथा मम

अवगप्राघुणिकीकृता जनैः ।

मदनानलबोधनेऽभवत्

खग धाव्या धिगधैर्यधारिणः ॥”

प्राघुणिकः, पुं, (प्र + आ + घृण + भावे घञ् ।

प्राघृणो भ्रमणम् । तत्र साधु इति ठञ् ।)

अतिथिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३३४ ॥

प्राड्, त्रि, (प्रकर्षण अश्तीति । प्र + अन्च् +

“ऋत्वग्दधृक् सगिति ।” ३ । २ । ६६ । इति

क्तिन् । “अनिदितां हल उपधायाः कृडिति ।”

६ । ४ । २४ । इति नलोपः । “उगित्वाम् ।”

इति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । शुभो नका-

रस्य । “क्तिन् प्रत्ययस्य कृः ।” ८ । २ । ६२ ।

इति कुत्वेन डकारः ।) पूर्वैदिक । पूर्वदेशः ।

पूर्वकालः । इति मेदिनी । च, ७ ॥

प्राङ्गः, पुं, (प्रकृष्टमङ्गं यस्य ।) पणववादम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्राङ्गणं, स्त्री, (प्रकृष्टमङ्गनमङ्गं यस्य ।) पणव-

वादम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रकर्षण

अङ्गनं गमनं यत्र । गत्वम् ।) गृहभूमिः ।

आङ्गिना इति उठान इति च भाषा । तत्-

पर्यायः । अजिरम् २ चत्वरम् ३ अङ्गनम् ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ७० ॥ (यथा, भविष्यो-

त्तरे ।

“प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जीमन्तवाहनः ।

पुष्करिणीं विधायाथ प्राङ्गणे चतुरस्रिकाम् ॥”)

सूर्यविहङ्गस्य तस्य दीपो यथा,—

“अभद्रदं सूर्यवेधं प्राङ्गणश्च तथैव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०३ अः ॥

प्राङ्गायः, पुं, (प्राक् न्यायः ।) चतुर्थोत्तरान्त-

र्गतोत्तरविशेषः । यत्राभियुक्त एवं त्रयादसि

सर्ग्य अनेनाहमभियुक्तस्तु तत्र चायं व्यवहार-

मार्गेण पराजित इति । उत्कृष्ट कात्यायनेन ।

“आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयति यदि ।

सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्गायश्च स उच्यते ॥”

इति मिताक्षरा ॥

प्राप्तिका, स्त्री, (प्राप्तीति । प्र + अच् + क्तिन् ।

टापि अत इत्वच् ।) वनमत्तिका । इत्यमर-

भरतौ । ३ । ५ । ८ ॥ ङाश्च इति भाषा ॥

प्राप्ती, स्त्री, (प्रथमं अश्नति सूर्यं प्राप्तीति ।

प्र + अश् + “ऋत्वग्दधृक् सगिति ।” ३ । २ । ६६ ।

इत्यादिना क्तिन् । “उगित्वाम् ।” ४ । १ । ६ ।

इति डीप् ।) पूर्वा दिक् । इत्यमरः । १ । ११९ ॥

(यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ ।

“जनमेजयः खल्वनन्ता नामोपयेमे माधवीं

तस्यामस्य जन्ते प्राप्तिनाम् । यः प्राप्तीं दिशं

जिगाय यावत् सूर्योदयात् ततस्तस्य प्राप्ति-

त्वत्वम् ॥” पूजकपूज्ययोरयम् । यथा,—

प्राचीना

“देवायै स्वस्य चाप्ययै प्राची प्रोक्ता गुरुक्रमैः ॥”
इति ।

“यत्रैव भानुस्तु विद्यत्यदिति

प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।

तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च

सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तन्त्रे ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

प्राचीनः, त्रि, (प्रागेवेति । प्राक् + “विभाषाचैर-

दिक् स्थियाम् ।” ५ । ४ । ८ । इति खः । खस्ये-

नादेशः ।) पूर्वदिग्देशकालभयः । तत्पर्यायः ।

प्राक् २ । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३५९ ।

“प्राचीनात्तलमौल्यथा शशी गगनमध्यमधि

वसति ।

त्वां सखि । पश्यामि तथा ह्यायामिव संक्रुचन्मा-

नाम् ॥”

यथा च भागवते । ४ । २४ । १० ।

“प्राचीनायैः कुशैरासीदास्तुतं वसुधातलम् ॥”

प्रागयम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८८ । ४ ।

“प्राचीनं वहिरोजसा सहस्रयोगमस्तृणम् ॥”

“प्राचीनं प्रागयम् ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥

प्रकृष्टगन्ता । अपराडसुखः । यथा, ऋग्वेदे ।

१ । ५४ । ५ ।

“प्राचीनेन मनसा वह्निगावता ।”

“प्राचीनेन प्रकर्षण गन्ता अपराडसुखेनेत्यर्थः ॥”

इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

पुं, प्राचीरम् । तत्पर्यायः । आवेष्टकः २ इति ३ ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ४८ ॥

प्राचीनपनसः, पुं, (प्राचीनः पनस इति नित्यकर्म-

धारयः ।) विल्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राचीनवर्हिः, [म्] पुं, इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ।

२ । ८५ ॥ (यथा, रघौ । ४ । २८ ।

“म ययौ प्रथमं प्राप्तीं तुल्यः प्राचीनवर्हिना ।

अहिताननिषोदतेस्तस्मै यन्निव केतुभिः ॥”)

राजविशेषः । (यथा, महाभारते । १२ । २०८ । ६ ।

“अत्रिवंशे समुत्पन्नो ब्रह्मयोगिः सनातनः ।

प्राचीनवर्हिर्भगवान् स्मृतः प्रचेतसो दश ॥”

यथा च ।

“हविर्हानात् षड्वायै पुत्रानजनयद्व्रतम् ।

प्राचीनवर्हिषं शुक्रं गयं कृष्णं प्रजाजिनौ ॥

प्राचीनवर्हिर्भगवान् महानामीत् प्रजापतिः ।

हविर्हानात् द्विजश्रेष्ठ ! येन संवर्हिताः प्रजाः ॥

प्राचीनायाः कुशास्तस्य पृथिव्यां विश्रुता सुते । ।

प्राचीनवर्हिर्भगवान् ख्यातो भुवि महाबलः ॥

समुद्रतनयायान् ततदारो मञ्जीपतिः ।

महत्सपसः पारे सुवर्णायां मञ्जीपतिः ॥

सुयुवे दश पुत्रांश्च शुश्रूणां वै प्रचेतसः ।

दशवर्षमहस्मानि समुद्रसलिलेशयाः ॥”

इति ब्रह्मपुराणे वरसर्गो नामाध्यायः ॥

प्राचीना, स्त्री, (प्राचीन + टाप् ।) वनतिल्लिका ।

इत्यमरः । २ । ४ । ८५ ॥ आकनादि इति भाषा ॥

राक्षा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्राचि भवेति ।

प्राच् + खः । टाप् ।) प्राग्भवा च ॥ (पाठा ।

प्राचीरं

तत्पर्यायो यथा,—
 “पाठाव्यवस्थायै च प्राचीना पाचलिका ।
 एकलोका रसा प्रोक्ता पाठिका वरतितिका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 प्राचीनामलकं, क्ली, (प्राचीनमामलकमिति नित्य-
 कर्मधारयः ।) पानीयामलकम् । पानी आमला
 इति भाषा । तत्पर्यायः । वासिष्ठम् २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 २०८ । ४१ ।
 “प्राचीनामलकैर्लघ्विरेकैश्च सुपुष्पितैः ॥”
 अस्य गुणः । दीपत्रयशरणाश्रितम् । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ (यथा च ।
 “गरदीपहरं नीपं प्राचीनामलकस्तथा ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
 प्राचीनावीतं, क्ली, (प्राचीनं प्रदक्षिणं आधीयते
 स्मिति । आ + वी गत्यादौ + क्तः । यङ्ङा,
 प्राचीनं आधीयते । “गत्वर्थेति ।” क्तः ।)
 आङ्गादौ वामकरे बहिष्कृते सति दक्षिणस्कन्धा-
 पितयज्ञसूत्रम् । इत्यमरभरतौ । २ । ७ । ५० ॥
 तथाहि कौर्म उपविभागे १० अध्याये ।
 “सयं बाहुं समुद्धृत्य दक्षिणे तु धृतं दिवा ।
 प्राचीनावीतमित्युक्तं पित्र कर्मणि योजयेत् ॥”
 प्राचीनावीती, [वृ] पुं, (प्राचीनावीतमस्यस्येति ।
 प्राचीनावीत + इति ।) प्राचीनावीतविशिष्टः ।
 यथा । सयं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽधोऽधाय दक्षिणे-
 रंशे प्रतिष्ठापयति सयं कृतमवलम्बं भवति
 एवं प्राचीनावीतो भवतीति । इति गोभिलः ॥
 प्रतिष्ठापयति यज्ञोपवीतमिति शेषः । इत्या-
 द्भिकतत्त्वम् ॥
 प्राचीपतिः, पुं, (प्राच्याः पूर्वस्या दिशः पतिः ।)
 इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्राचीरं, क्ली, (प्राचीयते इति । प्र + आ +
 चिच् चयने + “शुमिचिभिर्जा दीर्घश्च ।” उणा०
 २ । २५ । इति कृन् दीर्घश्च ।) प्रान्तोत्पत्तिः ।
 इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ प्राचील इति भाषा ॥
 दुर्गार्थं नगरादेः प्रान्तभागे वेणुकण्टकवेत्रादि-
 मयी वृत्तिर्वैष्टिका । इति भरतः ॥ स्तम्भस्था-
 मपि वृत्तौ प्राचीरमुपचारादिति स्वाध्यायः ॥
 तत्पर्यायः । वृत्तिः २ । इति भट्टः ॥ प्राची-
 नम् ३ । इति मुकुटः ॥
 “प्राचीरं प्रावरोऽपिऽस्यात् पाठः ५ प्रान्तो-
 त्पत्तिः ६ ।
 इत्युक्तान्तिकादौ च गृहवाच्यादिवैष्टने ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 अथ प्राचीरनिर्णयः ।
 “गजेरभेदा मनुजैरलङ्काराः
 प्राचीरखण्डा नृपतेर्भवन्ति ॥
 राजदण्डोभताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीभुजः ।
 विशतस्तु तु पञ्चारे पार्श्वयोः पञ्च पञ्च च ॥
 पञ्चात् पञ्च च विज्ञेयाः प्राचीराः पृथिवीभुजः ।
 मन्त्रप्रान्ते त्वावरणो नाम प्राचीर उच्यते ॥
 प्रतिप्राकारसंस्थानं द्वारं नाभिसुखस्यितम् ॥”

प्राच्यः

तत्र जयाख्यस्य दीर्घस्य वास्तुखण्डस्य निर्णयः ।
 तद्वयथा,—
 “राजच्छास्त्रे पञ्च राजद्वारे महीपतेः ।
 राजदण्डत्रये सर्जं जयद्वारे प्रतिष्ठिताः ॥
 अद्वारे राजदण्डार्धं प्राचीराः पृथिवीपतेः ।
 एवं यवस्थिते स्थाने मध्ये तद्वि तिष्ठति ॥
 राजच्छत्रद्वयं सार्धमायामे जयवास्तुनि ।
 परिणामे पञ्च राजदण्डास्तिस्रस्तु मध्यतः ॥
 राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतन्निगद्यते ।
 अस्मिन् गृहं नृपः कृत्वा सुचिरं सुखमयते ॥
 अज्ञानादन्तौ राजा योऽन्यत्र गृहमारभेत् ।
 सोऽन्तरान्स्थित्युमाप्रति रोगं शोकं भयस्तथा ॥
 यमदण्डोदयदण्डौ कोणाद्विस्तारपञ्चवः ॥
 ये चाप्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये पुनः ॥
 न सुश्रुते राजपट्टकैः सर्पैर्गुरुदो यथा ।
 द्विगुणादिरतोऽपि स्थानं क्रमाद्गङ्गादिवास्तुषु ॥
 राजच्छत्रमितेऽप्येवं प्राचीरे गुणदोषकौ ॥”
 इति युक्तिक्लृप्तकः ॥
 प्राचितसः, पुं, (प्रचेतसोऽपत्यमिति । प्रचेतस् +
 अच् ।) वाल्मीकिमुनिः । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ५१० ॥ (यथा, रघुः । १५ । ६३ ।
 “अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः ।
 मैथिलेयौ कुशलवौ जगत्पुंगवौ चोदितौ ॥”
 प्रचेतसोऽपत्यमात्रम् । विष्णुः । यथा, हरिवंशे ।
 २०३ । १४ ।
 “प्रज्ञया तेजसा योगात्तस्मात् प्राचेतसः प्रभुः ।
 विष्णुरेव महायोगी कर्मणामन्तरङ्गतः ॥”
 दत्तः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ५ ।
 “वीरिण्या सच्च सङ्गस्य दत्तः प्राचेतसो मुनिः ।
 आत्मतुल्यानजनयत सहस्रं संश्रितव्रतान् ॥”
 प्राचेतसः, [स्] पुं, प्राचीनवर्द्धो राजपुत्राः ।
 सान्तिनित्यवद्वचनान्तोऽयम् । यथा,—
 “एवमुक्तास्तु ते पुत्रास्ततः प्राचेतसो दश ।
 पयोधिसलिले ममस्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
 पतत्रिराजमास्ते नौलोत्पलदलश्च विभु ।
 दृष्ट्वा प्राचेतसः सर्वे शिरोभिरवनीं गताः ॥”
 इति बह्विपुराणम् ॥
 प्राच्यः, पुं, (प्राचि भवः । प्राच् + “द्वुपागपागु-
 दकप्रतीचो यत् ।” ४ । २ । १०१ । इति यत् ।)
 शरावत्याः प्राग्दक्षिणदेशः । इत्यमरः । २ ।
 १ । ७ ॥ (पूर्वदिग्भवे, त्रि । यथा मार्कण्डेये ।
 ५७ । ४२-४४ ।
 “—————प्राच्यान् देशान् निबोध मे ।
 अथारका मुदकरा अन्तर्गम्या वह्निर्गिराः ॥
 यथा प्रवज्जा वज्रिया मालदा मालवर्षिकाः ।
 ब्राह्मोत्तराः पवित्रया भागवता ज्ञेयमलकाः ॥
 प्राग्व्योतिषाश्च मन्त्राश्च विदेहास्तान्त्रिलप्रकाः ।
 मल्ला मगधगोमन्ताः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥”
 पूर्वदेशीये च, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
 ८ । ४५ । २८ ।
 “प्राच्या दासा वृषला दक्षिणावत्याः
 क्षीना वाह्वीकाः सङ्गरा वै सुराङ्गाः ॥”)

प्राजाप

प्राजकः, पुं, (प्राजयति प्रकर्षेण गमयति चोट-
 कादीनिति । प्र + अच् + णिच् + कृत् ।)
 सारथिः । यथा, मनुवचने । ८ । २६३ ।
 “यन्नापवर्षते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य च ।
 तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां द्विशतं दमम् ॥”
 “यत्र सारथेरकौशल्यादयानमन्यथा गच्छति
 तत्र हिंसायां अशिक्षितसारथिनियोगात्
 स्वामी द्विशतं दण्डं दण्डः स्यादिति कुल्लूक-
 भट्टः ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 प्राजनं, क्ली, (प्रवीयतेऽनेनेति । प्र + अच् +
 ल्युट् । “वा यौ ।” २ । ४ । ५७ । इति पक्षे
 अभावः ।) तोदनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२५
 प्राचनीवाङ्गी इति भाषा ॥
 प्राजापत्यं, क्ली, (प्रजापतिर्देवतास्येति । प्रजापति +
 “दित्यदित्यादित्यपत्यत्तरपदात् गयः ।” ४ । १ ।
 ८५ । इति गयः ।) द्वादशाहसाध्यव्रतविशेषः ।
 तत्र द्विसत्रयं रात्रिमात्रभोजनम् २२ यासाः ।
 द्विसत्रयं दिवामात्रभोजनम् २६ यासाः ।
 द्विसत्रयं अयाचितभोजनम् २४ यासाः ।
 द्विसत्रयं उपवासः । यथा,—
 “त्राहं सायं त्राहं प्रातस्त्राहमद्याद्याचि-
 तम् ।
 त्राहं परम् नान्नीयात् प्राजापत्यं चरन् दिशः ॥”
 ग्रामसंस्था पराशरैरुक्ता ।
 “सायं द्वाविंशतिर्ग्रासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा ।
 अयाचिते चतुर्विंशः परश्चान्नशनं स्मृतम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
 तत्, अगम्यागमनादिप्रायश्चित्तम् । यथा,—
 “अगम्यागमनं कृत्वा मद्यगोमांसभक्षणम् ।
 सुधीशान्द्रायणाद्विप्रः प्राजापत्येन भूमिपः ।
 वैश्यः श्रान्तपनाच्छूदः पचादौभिर्विशुध्यति ॥
 प्रायश्चित्ते कृते दद्याद्वा ब्राह्मणभोजनम् ॥”
 इति गार्ग्ये २२६ अध्यायः ॥ * ॥
 रोहिणीनक्षत्रम् । यथा,—
 “ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
 पूर्णिमा गुरुवारेण महापञ्चमी प्रकीर्तिता ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (प्रजापतेरपत्यमिति । गयः । प्रजापतिपुत्रः ।
 यथा, कुमारः । ६ । ३४ ।
 “तस्मिन् संयमिनामादौ जाते परिणयोऽप्युखे ।
 जह्नुः परिणहन्तीं प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥”
 प्रजापतेरिदमिति । प्रजापतिसम्बन्धिनः, त्रि ।
 यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ७७ ।
 “प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रिया-
 वताम् ।
 स्थानमेतन्मन्त्रियानां संयामेवपलायिनाम् ॥”
 प्राजापत्यः, पुं, (प्रजापतेरयमिति । प्रजापति +
 गयः । “प्रजापतेर्यज्ञ आसीत् प्रयागे ।” इति
 महाभारतीय- । १ । ५५ । १ । वचनात् तथा-
 त्वम् ।) प्रयागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जैन-
 राजभेदः । तत्पर्यायः । त्रिपुष्टः २ । इति
 हेमचन्द्रः । १ । ५६ ॥ कायनामकविवाहः ।

प्राज्ञा

नह धर्मं चरता इति नियमं लब्ध्वा कन्या-
दानम् । यथा,—

“इत्युक्त्वा चरता धर्मं सहजा दीयतेऽर्चने ।
स कायः पावयेत्तन्मः वट् वट् वट् शान् सहा-
त्मना ॥”

इति मिताचरा ॥

कायः कः प्रजापतिदेवता अस्थिति प्राजापत्य
इत्यर्थः । इत्युक्त्वा इत्यन्वयम् । (तथा च मनुः ।
३ । ३० ।

“सहोभौ चरता धर्ममिति वाचाशुभाध्य च ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥”

प्राजापत्या, स्त्री, (प्रजापतिदेवताया इति ।
प्राजापति + गत्यः । स्त्रियां टाप् ।) प्रज्या-
श्रमपूर्वककन्याप्रजापतिदेवताकसंस्कारदक्षिणा
इति । यथा, मानवे ६ अध्याये ।

“प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं संस्वेदसदक्षिणाम् ।
आत्मन्वयीन् समारोप्य प्राज्यः प्रज्येद-
यहात् ॥”

प्राजिता, [ज] पुं, (प्राजतीति । प्र + अज् +
लृच् । वीभावाभावः ।) सारथिः । इत्यमरः ।
२ । ८ । ५६ ॥ प्रलृष्टगन्तरि, चि ॥

प्राज्ञः, पुं, (प्रकर्षण जानातीति । प्र + ज्ञा +
कः । ततः प्रज्ञ एव स्वार्थे अण् ।) कल्कि-
देवस्य ऋषिभाता । यथा,—

“कल्किं द्रष्टुं हरैरंशमाविर्भूतं च प्रभले ।
कविं प्राज्ञं सुमन्तं च पुरस्कृत्य महाप्रभम् ॥”

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥

पङ्क्तिः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥ (यथा,—
“पङ्क्तिं च गुणाः सर्वे मूर्ध्नि दोषा हि केवलम् ।
तस्मान्मूर्ध्वसहस्रेषु प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥”
इत्युद्दटः ॥)

राजशुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रकर्षण
अज्ञः इति विग्रहे मूर्ध्नि ॥)

प्राज्ञः, चि, (प्रज्ञ + स्वार्थे अण् । यद्वा, प्रज्ञा-
स्थस्येति । अच् ।) पङ्क्तिः । (यथा, महा-
भारते । १ । १४६ । १६ ।

“पौरुषं विनिवृत्तं विदुरः सर्वधर्मेवित् ।
बोधयन् पाण्डवश्रेष्ठमिदं वचनमब्रवीत् ॥
प्राज्ञः प्राज्ञं प्रजापञ्चः प्रजापञ्चमिदं वचः ॥”
इत्युक्त्वा । इति शम्भुपुराणे ॥ (विज्ञः । यथा,
मनुः । २ । १२३ ।

“नामधेयस्य ये केषिदभिवादं न जानते ।
तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव
च ॥”)

प्राज्ञमानी, [न] चि, (आत्मानं प्राज्ञं मन्यते
इति । प्राज्ञ + मन् + णिनिः ।) पङ्क्तिभि
मानी । यथा, चरके ।

“दुःस्विताय शयनाय अहधनाय रोगिणे ।
यो भवमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ॥”

प्राज्ञा, स्त्री, (प्रज्ञास्थस्या इति । अच् । टाप् ।)
बुद्धिमती । तत्पण्यायः । वीमती २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १२ ॥ बुद्धिः । यथा,—

प्राणः

“प्राज्ञा प्राज्ञा धरा क्षमिः पक्षा संवेदनं विदा ॥”

इति रायसुजुट्टपञ्चम्यार्यवः ॥

प्राज्ञी, स्त्री, (प्रज्ञ + स्वार्थे अण् । डीप् ।) स्वयं
ज्ञात्री । तत्पण्यायः । पक्षा २ । इत्यमरः । २ ।
६ । १२ ॥ पङ्क्तिपत्नी । इति प्राज्ञशब्दटीकायां
भातुदीक्षितः ॥

प्राण्यं, च, (प्रवीयते इति । प्र + अज् + गत्यत् ।
वीभावाभावः ।) प्रचुरम् । इत्यमरः । ११ । १६ ॥
(यथा, कुमारः । २ । १८ ।

“स्वागतं स्नानधीकारान् प्रभावैरवलम्ब्य वः ।
युगपद्युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राण्यविक्रमाः ॥”
प्रभृन् आण्यं दत्तं यस्मैति विग्रहे प्रचुरदत्त-
सम्पदः । प्रलृष्टमाध्यमिति विग्रहे प्रलृष्ट-
दत्ते, स्त्री ॥)

प्राज्ञलः, चि, (प्र + अज् + बाहुलकात् अलच् ।)
सरलः । यथा,—

“जलावजिह्वाप्रगुणौ प्राज्ञलः सरलोऽपि च ।
इति जटाधरः ॥

प्राट्, [ह्] पुं, एच्छति यः । (प्रच्छ + “किप्
वन्तिप्रच्छीति ॥” उणा० २ । ५७ । इति किप्
दीर्घः सम्प्रसारणाभावश्च ।) प्रञ्चकर्ता । इति
सुभषोभ्याकरणम् ॥

प्राड्वाकः, पुं, (एच्छतीति प्राट् विविच्य वक्तीति
विवाकः । ततः कर्मधारयः ।) व्यवहारदृष्टा ।
जन् इति इङ्गरेणी भाषा । तत्पण्यायः । अल-
दर्थकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥ व्यवहार-
दर्शी ३ । इति शम्भुपुराणे ॥ इति व्यव-
हाराणां ज्ञानादानादिविवादानां दृष्टरि निर्ण-
तरि धर्माध्यक्षे इत्यर्थः । एच्छति वादप्रति-
वादिवाक्यं प्राट् दृष्ट्वा वाक् प्राड्वाकि निपातः ।
विविच्य वक्ति विवाकः कभावेऽमी इति घञ्
प्राट् चासौ विवाकश्चेति प्राड्वाकः ।

“विवादाशुगतं दृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः ।
विचारयति येनासौ प्राड्वाकस्ततः स्मृतः ॥”

इति स्मृतिः । इति भरतः ॥

अपि च । अर्धप्रत्ययिनी एच्छतीति प्राट्
तयोर्वचनं विवक्षाविबुद्धश्च सम्येः सह विवि-
नक्ति विवेचयति वेति विवाकः प्राट् चासौ
विवाकश्चेति प्राड्वाकः । उक्तम् ।

“विवादाशुगतं दृष्ट्वा ससम्पत्तत् प्रयत्नतः ।
विचारयति येनासौ प्राड्वाकस्ततः स्मृतः ॥”
इति मिताचरा ॥

प्राणः, पुं, (प्राणिति जीवति बहुकालमिति ।
प्र + अज् + अच् । प्राणित्यनेनेति करणे घञ्
वा ।) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ब्रह्मा-
रुतः । (यदुक्तम् ।

“ब्रह्मप्राणो गुह्यपानः समानो नाभिर्स्थितः ॥”
वीलः । कायजीवः । अनिलः । बलम् । (यथा,
हरिवंशः । ८६ । ३६ ।

“बाहुप्राणैर्न मूलाणां समानोऽस्य वसन्निधौ ॥”
पूरितः, चि । इति मेदिनी । सप्ताश्वरीरसम-
ष्टुपहितचैतन्यम् । प्राग्गमनवान् नासापस्थान

प्राणनं

वर्ती वायुः । इति वेदान्तसारः ॥ तस्य
कर्मवह्निर्गमनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥ तस्य
रूपं स्थानानि च यथा,—

“इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्तितम् ।
आस्यनासिकयोर्मध्ये क्षुब्धं भाभिमध्ये ॥
प्राणालय इति प्राहुः पादाङ्गुष्ठेऽपि केचन ॥”
इति योगार्थवः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । ३२८ । ३५ ।
“प्राणिनां सर्वतो वायुश्चेष्टी वर्णयते पृथक् ।
प्राणनाशैव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ॥”)
पञ्चप्राणविवरणं बहुवचनान्तप्राणशब्दे दृष्ट-
व्यम् ॥ धातुः पुनः । यथा,—

“आयतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।
भार्यं धातुविधाक्षोस्ते तयोर्जातौ सुतायुभौ ॥
प्राणश्चैव ऋकं च पिता मम महायथाः ॥”
इति मार्कण्डेय रुद्रसर्गाध्यायः ॥

(धरपुत्रविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे । ५ । ३३-३४ ।
“द्विगो ह्यववाहश्च नरपुत्रायुभौ स्मृतौ ।

कल्यानिन्यां ततः प्राणो रमणः शिशुरोऽपि च ॥
मनोहरा धरात् पुत्रानवापाथ हरिः सुता ॥”)

प्राणकः, पुं, (प्राणेः प्राणेन वा कायतीति । के +
कः ।) सत्त्वजातीयः । प्राणिमात्रम् । जीवक-
दमः । नीलः । इति मेदिनी । के, ११५ ॥

प्राणधः, पुं, (प्राणित्यनेनेति । प्र + अज् प्राणने
+ “शीङ्गपिरुगमीति ॥” उणा० ३ । ११३ ।
इति अयः ।) वायुः । (प्राणित्यनेनेति । कर्त्तरि
अयः ।) बलवान् । इत्युणादिकोषः ॥ प्रजा-
पतिः । तीर्थम् । इति संचिप्रसारोणादिरुतिः ॥

प्राणदं, स्त्री, (प्राणं प्राणनं बलं वा ददातीति ।
प्राण + दा + “आतोऽनुपेति ॥” ३ । २ । ३ ।
इति कः ।) जलम् । रक्तम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १३६ ॥ (प्राणदातरि, चि । यथा, कथा-

सरितागरे । २८ । ६ ।
“अर्धप्रदानमेवाहुः संसारे सुमहत् तपः ।
अर्धदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणा ह्यर्थवु
कीलिताः ॥”)

प्राणदः, पुं, (प्राणं ददातीति । दा + कः ।)
जीवकदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्राणदा, स्त्री, (प्राणं जीवनं बलं वा ददातीति ।
दा कः । टाप् ।) ऋद्धिदृष्टः । हरीतकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्राणदात्री । यदुक्तम् ।

“यद्योहरे किमाचम्य प्राणदा यमदूतिका ॥”
प्राणनं, स्त्री, (प्र + अज् प्राणने + क्वाट् ।) जीव-
नम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
२६ । ४१ ।

“क्लृप्तं पिबन् लप्तिः प्राणनाप्यायनोऽननम् ।
तापापनोऽभूत्स्वस्मसो दत्तयस्वमाः ॥”
चेष्टनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । १० ।

“विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं ले विद्युच्छसि
रुनरि ॥”

“हे रुनरि उद्योदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणि-
जातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणम् ॥”

प्राणाः

इति तद्वाच्यं सायनः ॥ प्राणित्वमेवेति । करणे ल्यट् ।) गले, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 प्राणनाथः, पुं, (प्राणानां नाथः ।) पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
 “चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या । पश्चात्तापमयाप्रोति कलहान्तरिता तु सा ॥” स्त्रियां टाप् । पत्नी । यथा, विष्णुस्तोत्रे । ६ ।
 “धात्रीं स्थात्रीं जनित्रीं प्रकृतिमविकृतिं विश्व-शक्तिं विधात्रीं यिष्णीर्विश्वात्मनस्त्रीं विपुलगुणमयीं प्राणनाथीं प्रणौमि ॥”)
 प्राणन्तः, पुं, (प्राणित्वमेवेति । प्र + अन् + “तद्धि-नन्दिनीविप्राणिभ्यः षिदाप्रिषि ।” उणा० ३ । १२७ । इति भक्त ।) वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिरुतिः ॥ रसाङ्गनम् । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 प्राणन्ती, स्त्री, (प्र + अन् भक्त । स च षित । षित्वात् ङीष् ।) च्युत् । हिक्ता । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 प्राणप्रदा, स्त्री, (प्राणं प्रददातीति । प्र + दा + क्तः ।) ऋक्षिनामकौषधम् । इति रत्नमाला ॥ (प्राण-
 दातरि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे १२०५ ।
 “त्वाच्च दृष्ट्वाभुनात्मोयो देवि । प्राणप्रदः सुच्यते ।
 सार्थवाहसुतः शौमान् वसुदत्तो मया स्मृतः ॥”)
 प्राणभास्वान्, [नृ] पुं, (प्राणिन वायुना जलेन वा भास्वान् उद्दीप्तः ।) समुद्रः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 प्राणमयकोषः, पुं, (प्राणमयः कोषः आच्छादकः ।)
 कर्म्मन्द्रियसहितप्राणादिपञ्चकम् । इति वैश्वस्त-
 सारः ॥
 प्राणसंयमः, पुं, (प्राणानां संयमः ।) प्राणा-
 वामः । यथा, “तद्व्याक्तौ तच्चतुर्थमेव प्राणस्य संयमः ॥” इति तन्त्रसारः ॥
 प्राणमग्न [नृ] स्त्री, (प्राणानां सद्य गृहम् ।)
 शरीरम् । इति केचित् ॥
 प्राणसमा, स्त्री, (प्राणानां समा ।) पत्नी । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । १८० ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
 १ । ३८ ।
 “नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानापधानक्ष-
 प्राप्ताप्राणसमासमागमरसोक्तामेरमो वासराः ॥”
 प्राणतुल्ये, त्रि । यथा, रामायणे १।१।२६ ।
 “रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा-
 हिता ॥”
 तथा च तत्रैव । २ । ३१ । १० ।
 “प्रियः प्राणममो वश्यो विधेयश्च सखा च मे ॥”
 पत्नी, पुं । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८० ॥)
 प्राणहारकं, स्त्री, (प्राणान् हरतीति । हृ +
 ष्वल् ।) यत्ननाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 असुनाशकं, त्रि ॥
 प्राणाः, पुं, (प्राणित्वेभिरिति । प्र + अन् + करणे
 घञ् ।) असवः । इत्यमरः । २ । ६ । ११६ ॥

प्राणाः

“हि अङ्गसन्निहितेषु पञ्चवायुषु । अस्यन्ते असवः
 नास्तीति उः । प्राणिति एभिः प्राणाः घञ् ।
 एवमिति असुवनप्राणा अपि पुं बहुव्रीह्यर्थः ।
 अमुप्राणप्राग्भाभ्यां बहुवचनान्ताभ्यां पञ्चप्राणा-
 दय उच्यन्ते न पुनरेकेकाभिधाने बहुवचनम्
 अतएव प्राणोऽपान इत्युक्तं त्वदि प्राणो गृह-
 २पान इत्यादि च दृश्यते ॥” इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ (यथा हितोपदेशे । १ । ७३ ।
 “प्राणा यथात्मनोऽभोष्टा भूतानामपि ते तथा ।
 आत्मौपस्थिन भूतानां दया कुर्वन्ति साधवः ॥”
 शरीरस्य पञ्चप्राणा यथा,—
 “प्राणोऽपानः समानचोदानयागौ च वायवः ॥”
 शरीरस्था इमे—
 इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥
 “इमे प्राणादयः पञ्च वायवः शरीरे तिष्ठन्ति ते
 च नियतस्थानस्थाः ॥ यदाहुः ।
 “त्वदि प्राणो गृहोऽपानः समानो नाभि-
 संस्थितः ।
 उदानः कण्ठदेशे च व्यानः सर्वशरीरगः ॥”
 एवं तद्वापाराश्च यथा,—
 अन्नप्रवेशनं सूत्रादुत्सर्गोऽन्नविपाचनम् ।
 भाषणादिनिमेषादितद्वापाराः क्रमादमो ॥”
 इति च भरतः ॥
 प्राणकराणि यथा,—
 “सद्योमांसं नवान्नञ्च बालास्त्री क्षीरभोजनम् ।
 घृतमूष्णीदकश्चैव सद्यः प्राणकराणि घट ॥”
 प्राणहराणि यथा,—
 “शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्वास्तृणं दधि ।
 प्रभाते मेथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि घट ॥”
 इति चाणक्यकर्म्मलोचने ॥
 प्राणवियोगकालकर्मेयं यथा,—
 “कण्ठस्थानं गते जीवे भोतिविभ्रान्तमानसः ।
 ज्ञात्वा च विह्वलं तत्र शीघ्रं निःसारयेद्गृह्यतु ॥
 कुशास्तरणशायी च दिशः सर्वा न पश्यति ।
 लब्धमृतिर्मातृङ्गनात् यावज्जीवो न म्रियति ॥
 वाचयेत् स्त्रिह्रस्वभवेन भूमे देवा दिजातयः ।
 सुवर्गश्च शिरगश्च यथोत्पन्नेन माधवि ॥
 परलोकहितार्थाय गोप्रदानं विप्रिष्यते ।
 सर्वदेवमया गाव इन्ध्वरेणावतारिताः ॥
 अमृतं क्षीरयन्धश्च प्रचरन्ति महीतले ।
 एतामाश्चैव दानेन शीघ्रं मुच्यते किल्बिषात् ॥
 पश्चात् श्रुतिपथं दिग्यमुवर्णनं च आवयेत् ॥
 यावत्प्राणान् प्रमुच्यत कृत्वा कर्म्म सुदुष्करम् ॥
 दृष्ट्वा सुविह्वलं ज्येनं मम मार्गानुसारिणम् ।
 प्रयागकाले तु नरो मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ॥
 मन्त्रेणानेन कर्मेयं सर्वसंसारमोक्षणम् ।
 मधुपर्कं त्वरन् गृह्य ददं मन्त्रमुदाहरन् ॥”
 मन्त्रः ।
 “गृहाण चेमं मधुपर्कमाद्यं
 संसारनाशनकरं त्वद्धतेन तुल्यम् ।
 नारायणेन रचितं भगवत्-प्रियाणां
 दाहं च शान्तिकरणं सुरलोकपूज्यम् ॥

प्राणापा

तत एतेन मन्त्रेण दद्याद्दे मधुपर्ककम् ।
 पुरुषो नृत्यकाले तु परलोकसुखावहम् ॥
 एवं विनिःकृतात् प्राणात् संसारश्च न गच्छति ।
 नष्टसंज्ञं समुद्दिश्य ज्ञात्वा नृत्यवर्षं गतम् ॥
 महावनस्पतिं गत्वा गन्धार्चं विविधानपि ॥
 घृततेलसमायुक्तं कृत्वा वै देहशोधनम् ॥
 तर्जोययकरं वास्य तत्सर्वं परिकल्प्य च ।
 दक्षिणायां शिरः कृत्वा सलिले तं निधाय च ॥
 तीर्थार्थावाहनं कृत्वा स्नानं तस्य कारयेत् ॥
 गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलो-
 चयाः ।
 कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गा च यमुना च सरिद्धरा ॥
 कौशिकी च पयोणी च सर्वपापप्रणाशिनौ ।
 गङ्गाकौ भद्रनामा च सरयुर्बलदा तथा ॥
 वनानि नववाराहं तीर्थं पिच्छारकं तथा ।
 एचिद्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सागरास्तथा ।
 सर्वाणि मनसा ध्यात्वा स्नानमेवमु कारयेत् ॥
 प्राणाहतन्तु तं ज्ञात्वा चित्तं कृत्वा विधानतः ।
 तस्या उपरि तं स्थाप्य दक्षिणार्धं शिरस्तथा ॥
 देवानामिमुखान् ध्यात्वा गृह्य हस्ते हुताशनम् ।
 प्रव्वाह्य विधिवत्तत्र मन्त्रमेतदुदाहरन् ॥”
 मन्त्रः ।
 “कृत्वा तु दुष्करं कर्म्म जानता वायुगानता ।
 नृत्यकालवर्षं प्राप्य नरः पञ्चत्वमागतः ॥
 धर्माधर्मसमायुक्तो लोभमोहसमावृतः ।
 दह्यं तस्य गात्राणि देवलोकाय गच्छतु ॥
 गवमुक्ता ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 ज्वलमानं तदा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत् ॥
 चातुर्वर्ग्येषु संस्कारमेवमवति पुनक्तु ।
 गात्राणि वाससी चैव प्रचाल्य विनिवर्तयेत् ॥
 नृत्यनाम तथोद्दिश्य दद्यात् पिष्टं महीतले ।
 तदाप्रभृति चाशौचं देवकर्म्म न कारयेत् ॥”
 इति पराहपुराणे आहोत्यन्तिनामाध्यायः ॥
 प्राणा, स्त्री, (प्राणिति बहुकालमिति । प्र + अन्
 + अच् । टाप् ।) पक्षिणीविशेषः । सा
 चारुणगरुडयोः श्वश्रुः । यथा,—
 “पुल्लहस्यात्मनः संगः प्राणायास्तु निबोधत ।
 कन्याः षडिति विख्याताः प्राणाया वै विजिह्वरे ॥
 श्वेती भासी तथा क्रौञ्ची धृतराष्ट्री शुनी मुकी ।
 अरुणस्य भार्या श्वेती वीर्यवन्तो महाबलौ ॥
 सम्यातिश्च जटापुत्र प्रसूतो पक्षिसप्तमौ ।
 सम्यातिर्जनयन् गृध्रान् काकाः पुल्ला जटापुत्रः ॥
 भार्या गरुडतश्चापि भासी क्रौञ्ची शुनी मुकी ॥”
 इत्यभिपुराणम् ॥
 प्राणाधिनाथः, पुं, (प्राणानामधिनाथः ।) पतिः ।
 इति हलायुधः । २ । ३४२ ॥
 प्राणापानौ, पुं, (प्राणश्च अपानश्च तौ । तदा-
 रण्यकौ वायू । यथा, विष्णुपुराणे ॥१७॥४१॥
 “परस्परैर्नाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ॥”
 अश्विनीकुमारौ । यथा,—
 “प्राणापानौ कथं देवावश्विनौ संबभूवुः ॥”
 इति प्रजापालप्रश्ने ।

प्राणायामा

महातपा उवाच ।

“तस्यां त्वाद्यामभ्यस्त्या मार्गस्त्वस्तीक्ष्णतया ।
बीजं निर्वापयामास तत्क्षणं तद्विधापयत् ॥
तत्र प्राणस्त्वपानश्च योनौ चात्मजितौ पुरा ।
वरदानेन च पुनर्न निर्मलौ बभूवुः ॥
तौ त्वाद्यामभ्यस्त्यापिण्यौ जातौ येन गरीतमौ ।
तत्सावन्विनौ देवौ कीर्तयन् रविमन्दनौ ॥”

इति वाराह अग्निनीलतप्तनामाध्यायः ॥

प्राणायामः, ऐ, (प्राणस्य वायुविशेषस्य आयाभो
रोधः । यदा, प्राण आयस्यतेऽनेनेति । आ +
यम् + करणे घञ् ।) योगाङ्गविशेषः । (यथा,
भागवते । ३ । २८ । ११ ।

“प्राणायामेर्द्धेहोषान् धारणाभिश्च क्लिप्ति-
यान् ।

प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान्
गुणान् ॥”)

तत्राह्निलिनियमो ज्ञानार्थवे ।

“कनिष्ठानामिकाङ्गुलैर्यमासापुटधारणम् ।

प्राणायामः स विज्ञेयस्तर्जनीमध्यमे विना ॥”

स द्विविधः । सगर्भो निर्गर्भश्च । तथा च ।
सगर्भो मन्त्रजापेन निर्गर्भो मात्रया भवेदिति ।
मात्रा च ।

“वामकानुनि तद्वस्तुभ्रमणं यावता भवेत् ।

कालेन मात्रा सा ज्ञेया मुनिभिर्बिन्दुपारगैः ॥”

अथ प्राणायामः । मूलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणवस्य
वा षोडशवारजपेन वामनासापुटे वायुं पूरयेत् ।
तस्य चतुःषष्टिवारजपेन वायुं कुम्भयेत् । तस्य
द्वात्रिंशद्वारजपेन वायुं रेषयेत् । पुनर्हस्ति-
नापूर्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा वामेन रेषयेत् ।
पुनर्वामेनापूर्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा दक्षिणेन
रेषयेत् । तथा च कालीहृदये ।

“प्राणायामत्रयं कुर्यान्मूलैः प्रणवेन वा ।
अथवा मन्त्रबीजेन यथोक्तविधिना सुधीरिति ॥
सारसमुच्चयेऽपि ।

“विपरीतमतो विदधीत बुधः

पुनरेव तु तद्विपरीतकमिति ॥”

यौगिके पुनर्मात्रानियमः । तथा च गौतमीये ।

“मन्त्रः प्राणायामः प्रोक्तो यौगिकं कथयामि त ।

पूरयेद्वामया विद्वान् मात्राषोडशसंख्येति ॥”

यद्वा, चतुःषोडशवारजपेन पूरकादिकं
कुर्यात् । अथवा एकचतुर्विहारेण । तथा च
तत्त्वान्तरे ।

“पूरयेत् षोडशभिर्वायुं धारयेत्तत्तुर्गुणैः ।

रेषयेत् कुम्भकार्द्धेन अशक्त्वा तत्तरीयकैः ॥”

तदशक्तौ तत्तुर्थमेव प्राणस्य संयमः । अस्य
निष्कृत्वमाह तत्रैव ।

“प्राणायामं विना मन्त्रपूजने नहि योग्यता ॥”

गोपाले तु विशेषो यथा,—

कामबीजस्यैकवारजपेन दक्षिणनासया वायुं
रेषयेत् । पुनः सप्तवारजपेन वामनासया वायुं
पूरयेत् । नासापुटौ हृत्वा विंशतिवारजपेन
वायुं कुम्भयेत् । पुनर्वामेन रेषयेत् । दक्षि-

प्राणायामा

णेन पूरयेत् । उभाभ्यां कुम्भयेत् । पुनर्हस्तिणेन
रेषयेत् । वामेनापूर्य उभाभ्यां कुम्भयेत् ।
तथा च ।

“एकेन रेषयेत् कामबीजेनैव एषक् एषक् ।

पूरयेत् सप्तजपेन विंशत्या तेन धारयेत् ॥

सर्वेषु कृष्णमन्त्रेषु बीजिनानेन रेषयेत् ॥”

यद्वा मूलमन्त्रेणैव प्राणायामः । तथा च ।

“पवनसंयमनन्वसुनाचरेत्

यमिह जमुमर्षी मनुमिच्छति ॥”

यदि दशाक्षरं जपति तदा दशाक्षरेण चैतत्र
चाष्टाविंशतिवारं रेषयेत् ।

“पूरयेद्वामया तद्वहारेयेत्तत्प्रमाणतः ।

प्राणायामो भवेदेको रेषपूरककुम्भकैः ॥

अष्टादशाक्षरेण चैव द्वादशैव समाचरेत् ॥”

अन्यमनुभिर्वर्णाक्षरूपमित्युक्तत्वात् ।

तत्तन्मन्त्रवर्गसंख्याकै रेषकादित्रयं कुर्यात् ।

क्रमरीपिकायाम् । रेषयेन्मन्त्रं दक्षया

दक्षिणः । पूरयेद्वामया मध्यानाया पुनर्धारये-

दित्यादि । एतत् श्रीकृष्णमन्त्रविषयं नाम्बन् ।

इति तत्त्वसारः ॥ * ॥ अपि च ।

“आसनं पद्मकादुक्तं प्राणायामो मरुत्तयः ।

मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ह्यगर्भकः ॥

अगर्भात् सगर्भस्य प्राणायामस्ततोऽधिकः ।

एवं द्विधा त्रिधापुनः पूरणात् पूरकः स च ॥

कुम्भको निश्चलत्वात् स रेषनामचकस्त्रिधा ।

लघुर्द्वादशमात्रः स्याच्चतुर्विंशतिकः परः ॥

षट्त्रिंशन्मात्रिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रोधनम् ॥”

इति गारुड ४६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य फलं यथा,—

“प्रथमे जनयेत् स्वप्नं मध्यमेन च वेपथुम् ।

विपाकं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुकृमात् ॥”

इति तत्रैव २३० अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“यथा पर्वतधातूनां भ्रातॄणां दहते मलम् ।

तथेन्द्रियकृता दोषा दहन्ते प्राणनिग्रहान् ॥

प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।

प्राणापाननिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥

लघुमध्योत्तरीयाश्च प्राणायामस्त्रिधाऽस्ति ।

तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलकं । शृणुष्व मे ॥

लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।

त्रिगुणाभिश्च मात्राभिस्तृतीय उदाहृतः ॥

निमेषोन्मेषेण मात्रा तालो लघ्वन्तरी भवतः ।

प्राणायामस्य संख्यायै स्मृतौ द्वादशमात्रकः ॥

प्रथमे जनयेत् स्वप्नं मध्यमेन तु वेपथुम् ।

विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुकृमात् ॥

हृदयं संयमानास्तु सिंहादूर्ध्वलङ्काराः ।

यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥

वश्यं सन्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।

तथैव योगी हृद्रेण प्राणं नयति साधितम् ॥

यथा हि साधितः सिंहो हृगान् हन्ति न

मातुषान् ।

तद्वन्नसिंहः पवनः क्लिष्टं न हृषां तनुम् ॥

प्राणायामा

तस्मादयुक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।

श्रूयतां मुक्तिफलं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥

ध्वस्तिः प्राप्तिस्तथा सम्बन्धप्रसादश्च महीपते । ।

स्वरूपं शृणु चेत्तेषां कथ्यमानमनुकृमात् ॥

कर्मणाभिष्टुष्टानां जायते फलसंशयः ।

चेतसो विकषायत्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते ॥”

इष्टदुष्टानां पुण्यपापानाम् ।

“ऐहिकासुधिकां कामान् लोभमोहात्मकांश्च
यान् ।

निरुध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सात्व-
कामिकी ॥

अतीतानागतानर्थान् विप्रकृष्टनिरोधितान् ।

विज्ञानन्तीन्द्रियार्थगृह्णाणां ज्ञानसम्पदा ॥

तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति सखिदम् ।

तदा सम्बिदिति ख्याता प्राणायामस्य सा

स्थितिः ॥

यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ॥

शृणुष्व च महीपाल प्राणायामस्य लक्षणम् ।

युक्ततश्च यथायोगं यादृक्स्थितमानसम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे योगिचर्कितसनामा
ध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“प्राणायामनिलं यश्चमभ्यासात् कुरुते तु यत ।

प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽबीज एव च ॥

परस्परैणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ।

कुरुतः सद्दिधानेन तृतीयः संयमात् तयोः ॥

तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजोत्तम ।

आलम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम् ॥”

गतेषां टीका । प्राणायाममाह प्राणायाममिति ।

सवीजः सालम्बनो भगवन्मन्त्रध्यानमन्त्रजप

सहितः । द्विविधस्यापि तस्य पुनस्त्रिविधमाह

परस्परैरेति । उक्तुं सन मुखनासिकाभ्यां

बहिर्निर्गच्छति वायुः स प्राणः । निश्वासेनास्तः

प्रविशति यः सोऽपानः । तत्र प्राणवृत्तापान-

वृत्तेरभिभवो निरोधो रेषकाख्यः प्राणायामः ।

एवमपानवृत्ता प्राणवृत्तेरभिभवः पूरकाख्यः ।

एवमनेन परस्पराभिभवप्रकारद्वयेन स प्राणा

यामो द्विधा । तयोर्वैगपत्संयमात् कुम्भकाख्य-

स्तृतीयः प्राणायामः । यद्वा । सद्दिधानेनैक

मेव पदम् । तत्र चायमर्थः । सद्दिधानेन सद्

गुरुपदिष्टमार्गेण रेषकपूरकाभ्यां यत् पर

स्पराभिभूतं हृथं यश्च कुम्भकैर्नाभयोः सहाभि-

भवः । एवमभिभवत्रयेणैव प्राणायाम इति ।

सवीजस्थालम्बनमाह । तस्य चेति । स्थालं

वक्ष्यमाणं हिरण्यगर्भादिरूपम् ॥” इति विष्णु-

पुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥ गायत्री

प्राणायामो यथा,—

“संयोज्यं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राणायामैस्त्रिभिः ।

अहोरात्रकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥

सर्वपापहरं प्रोक्तं प्राणायामं दिङ्मननाम् ।

प्रातःकृ

तत्तत्त्व्यधिकं नास्ति तपः परमपावनम् ॥
 प्रातःप्रारणं मासं कुशाग्रचतुर्विंशता ।
 यः कुर्यात् प्रयतो नित्यं प्राणायामस्तु ततसमः ॥
 निरोधायते वायुस्तस्मादस्ति ततो जलम् ।
 त्रिभिः शरीरं सकलं प्राणायामेन शुद्धति ॥
 आकेशादानवाग्राच तपस्तप्येन मुदाकणम् ।
 आत्मानं शोधयेद्यस्तु प्राणायामैः पुनः पुनः ॥
 आवाग्यां पीणमास्याश्च सोपवासो जितेन्द्रियः ।
 प्राणायामशतं कृत्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥”
 इत्यभिप्रायम् ॥
 प्राणिदत्तं, स्त्री, (प्राणिभिर्मेषादिभिः कृतं दत्त-
 मिति मध्यपदलोपो समासः ।) पणपूर्वकमेव
 कृत्वादिपुङ्गवम् । तत्पठ्यायः । समाह्वयः ० ।
 इत्यमरः । २ । १० । ४६ ॥ साङ्ख्यः ३ । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 प्राणिमाता, स्त्री, (प्राणिनां मातेव गर्भदाय-
 त्वात् ।) गर्भदात्रीरूपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्राणिहिता, स्त्री, (प्राणिनां हिता ।) पादुका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकहितकारिणी च ॥
 प्राणी, [न] वि, (प्राणाः सन्त्यस्येति । प्राण +
 “अत इतिङ्गो” ॥ ५ । २ । १२५ इति इतिङ् ।)
 प्राणविशिष्टः । मनुष्यादिः । तत्पठ्यायः । जेतनः
 ० जन्मी ३ जन्तुः ४ जन्तुः ५ शरीरी ६ । इत्य-
 मरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, मनौ । १ । २२ ।
 “कर्मोत्पत्त्या देवानां सोऽश्नन् प्राणिनां
 प्रभुः ।
 साध्यानाञ्च गणं सृज्यं यज्ञश्चैव सनातनम् ॥”)
 प्राणीतं, स्त्री, (प्राणीतस्य प्रयोजितस्य भावः ।
 प्राणीत + घञ् ।) ऋणम् । यथा, त्रिकाण्डशेषः ।
 “प्राणीतव्यमर्थानां प्रयोगः स्यात् कला-
 त्विका ॥”
 प्राणेशः, पुं, (प्राणानामीशः ।) पतिः । इति
 जटाधरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
 “स्वामिन् ! भङ्गुरयालकं सतिलकं भागं विना-
 सिम् ! कुरु
 प्राणेश ! कृतितं पयोधरतटे हारं पुन-
 र्योजय ॥”)
 प्राणेशा, स्त्री, (प्राणानामीशा ।) भार्या । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 प्रातः, [र] य, (प्राततीति । प्र + अत् + “प्रातते
 रत्” उणा० ५ । ५६ । इति अरन् ।)
 प्रभातम् । तत्पठ्यायः । प्रग २ । इत्यमरः ।
 ३ । ४ । १६ ॥ सूर्यादयावधित्रिसृङ्गकालः ।
 यथा,—
 “प्रातःकालो सृङ्गर्षास्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (यथा, रघो । १ । ६० ।
 “प्रयता प्रातरन्वे तु सायं प्रतुद्वजेदपि ॥”)
 प्रातःकालं, स्त्री, (प्रातः प्रभातकालस्य कालं कर्त्तव्या
 क्रिया ।) प्रभातकर्त्तव्यकर्म । तदनुष्ठानं यथा,
 “प्रातःसृङ्गं उत्थाय धम्ममर्थञ्च चिन्तयेत् ।
 कायकेशकण्डूकृतं ध्यायेत् मनसिन्धरम् ॥

प्रातःकृ

उषःकालेऽप्यसंप्राप्ते कृत्वा चावश्यकं वधः ।
 आयासदीप्तु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि ॥
 प्रातःस्नानेन शुध्यन्ति येऽपि पापकृतो जनाः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
 प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम् ।
 ऋषीणां शुचिता नित्यं प्रातःस्नानाच्च संशयः ॥
 सुखे सुप्रसन्न सततं लालायाः प्रसवन्ति हि ।
 ततो नेवाचरेत् कर्मोपपन्नत्वा स्नानमादितः ॥
 अलक्ष्मीः कालकर्त्री च दःस्वप्नं दुर्वचिन्तितम् ।
 प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ॥
 न च स्नानं विना पुंसो पावनं प्रत्यहं स्मृतम् ।
 होमे जपे विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत् ॥
 अशक्तावशिष्टस्त्वं वा स्नानमस्य विधीयते ।
 आर्द्राण्येन वाससा चाथ मार्जनं कायिकं स्मृतम् ॥
 अप्रायसे समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् ।
 आस्नादीनि यथाशक्तौ स्नानान्वाहुर्मनीषिणः ॥
 आस्नाद्येयमुद्दिष्टं वायवं दिव्यमेव च ।
 वाक्कणं यौगिकं तदत्र घोटास्नानं प्रकीर्तितम् ॥
 ब्राह्मण्यु मार्जनं मन्त्रैः कुशैः सोदकविष्टभिः ।
 व्याघ्रैश्च भस्मना पादमस्तकादिविधूयनम् ॥
 गर्वा हि रजसा प्रीतिं वायवं स्नानमुत्तमम् ।
 यत्तु सातपर्वण्यं स्नानमन्विद्यमुच्यते ॥
 वाक्कणं चावगाह्यं मानसस्वात्मवेदनम् ।
 यौगिकं स्नानमास्थानं योगो विष्णुविचिन्तनम् ॥
 व्यात्मतीर्थमिति स्नानं सेवितं ब्रह्मवादिभिः ॥
 मनःशुचिकरं पुंसो नित्यन्तस्नानमाचरेत् ।
 शक्तश्चेद्वाक्यं विद्वान् प्राजापत्यन्त्येव च ॥ ३ ॥
 प्रजापत्य इत्यकाष्ठं वै भक्तयित्वा विधानतः ।
 व्याचस्य प्रयतो नित्यं स्नानं प्रातः समाचरेत् ॥
 मध्याह्नलसमस्तौष्ठं दादशाङ्गलसम्मितम् ।
 सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तस्याग्रेण च धावयेत् ॥
 क्षीरितृणसमुद्भूतं मालतीसम्भवं शुभम् ।
 अपामार्गश्च विस्त्रुच करवीरं विशेषतः ॥
 वल्क्यित्वा निन्दितानि गृहीत्येनं यथोदितम् ।
 परिहृत्य दिनं पापं भक्तयित्वा विधानतः ॥
 नीतपाटयेदन्तकाष्ठं नाङ्गुल्या धावयेत् क्वचित् ।
 प्रजालां शुक्ला तण्डुलान्काष्ठौ देशे समाहितः ॥
 आत्वा सन्तर्पयेद्देवान् शरीरं पितृगणां कृत्वा ।
 सम्प्राण्यमन्त्रैरात्मानं कुशैः सोदकविष्टभिः ॥
 आपोहिष्ठायाङ्गतिभिः सावित्र्या वारुणेः
 शुभैः ।
 ॐकारवाङ्मनियुनां गायत्रीं देवमातरम् ।
 जप्त्वा जलाङ्गलिं दद्याद्भास्करं प्रति तन्मनाः ॥
 प्राक्कृतेयु समासीनो दर्भेयु मुसमाहितः ।
 प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति स्मृतिः ॥
 या सन्ध्या सा जगत्सृष्टिर्मायातीता च
 निष्कला ।
 ऐश्वरी तु परा शक्तिस्तत्तन्मन्त्रसमुद्भवा ॥
 ध्यात्वा कर्मखलगतं सावित्रीं वै जपन् बुधः ।
 प्राङ्मुखः सततं विप्रः सन्धोपासनमाचरेत् ॥
 सन्ध्याहीनोऽनुचिन्तित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।
 यदन्यत् कुरुते किञ्चित् न तस्य फलमाप्नुयात् ॥

प्रातःकृ

अनन्यचेतसः शान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 उपास्य विधिवत् सन्ध्यां प्राप्ताश्च परमां गतिम् ॥
 योऽन्यत्र कुरुते यत्राह्मण्यकार्यं हिणोत्तमः ।
 विज्ञाय सन्ध्याप्रणतिं स याति नरकायुतम् ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सन्धोपासनमाचरेत् ।
 उपासितो भवेत्तेन देवो योगतनुः परः ॥
 सहस्रपरमां नित्यं शतमध्यां दशावरां ।
 सावित्रीं वै जपेद्ब्रह्मन् प्राङ्मुखः प्रयतः स्थितः ॥
 अथोपनिषदेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।
 मन्त्रेस्तु विविधैः सौरेर्ह गयज्ञुः सामसम्भवेः ॥
 उपस्थाय महायोगं देवदेवं दिवाकरम् ।
 कुर्वीत प्रणतिं भूमौ स्रुष्टौ नित्यं स मन्त्रतः ॥ ३ ॥
 ॐ खं खखोल्काय शान्ताय कारुण्यचेतवे ।
 निवेद्यामि चात्मानं नमस्ते शान्तरूपिणे ॥
 नमस्ते घृणये तुभ्यं सूर्याय ब्रह्मरूपिणे ।
 त्वमेव ब्रह्म परममापो ज्योती रसोऽन्ततम् ॥
 भूर्भुवः स्वस्वमोक्षारः सर्वं रुद्राः सनातनाः ।
 पुरुषः सन्महोऽन्तस्तां प्रणमामि कपर्दिनम् ॥
 त्वमेव विश्वं बहुधा सदसत् स्वयसि च यत् ।
 नमो रुद्राय सूर्याय त्वामहं शरणं गतः ॥
 प्राचेतसे नमस्तुभ्यस्तमायाः प्रत्यये नमः ।
 नमोऽस्तु नीलपीवाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने ॥
 विलोहिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ।
 नम उमापतये तुभ्यमादित्याय नमोऽस्तु ते ॥
 नमस्ते बहुहस्ताय चाम्बकाय नमोऽस्तु ते ।
 प्रपदी त्वां विरूपाक्ष । महाशक्तं परमेश्वरम् ॥
 हिरण्यये गृहे गुप्तमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।
 नमस्यामि परं ज्योतिर्ब्रह्माणं त्वो परान्ततम् ॥
 विश्वं पशुपतिं भीमं नरनारीशरीरिणम् ।
 नमः सूर्याय रुद्राय भास्वते परमेष्ठिने ।
 उग्राय सर्वभक्षाय त्वां प्रपद्ये सदेव हि ॥ ३ ॥
 एतदे सूर्यहृदयं जप्त्वा स्तवमनुत्तमम् ।
 प्रातःकालेऽप्य मध्याह्ने नमस्कुर्याद्दिवाकरम् ॥
 इदं पुत्राय शिष्याय धार्मिकाय हिजातये ।
 प्रदेयं सूर्यहृदयं ब्रह्मणा तु प्रदर्शितम् ॥
 सर्वपापप्रशमनं वेदसारं समुद्भूतम् ।
 ब्राह्मणानां हितं पुण्यं ऋषिसंघेनैवेवितम् ॥
 यस्तु नित्यं पठेद्भीमान् प्रेक्षन्नादित्यमखलम् ।
 महापातकयुक्तोऽपि पूयते नात्र संशयः ॥
 अथापसारकुण्डादीर्घाभिः पीकृतोऽपि सन् ।
 जप्त्वा शतशुभं स्तोत्रं स ब्राह्मणो भवति हनम् ॥
 भूतयहपिशाचातिवीजयसनकर्षिभिः ।
 स्तुवन् ध्यात्वा हरिं विप्रो मुच्यते मुहूर्तो भयात् ॥
 अथागत्य गृहं विप्रः समाचस्य यथाविधि ।
 प्रञ्चान्य वस्त्रं विधिवन्नुद्भवात्तवेदसम् ॥
 ऋत्विक्पुत्रोऽथ पत्नी वा शिष्यो वापि सहो-
 दरः ।
 प्राप्याशुजां विशेषेण जुहुयुर्वा यथाविधि ॥
 पवित्रपाणिः पूतात्मा शुक्लाम्बरधरोत्तरः ।
 अनन्यमानसो भूत्वा जुहुयात् संयतेन्द्रियः ॥
 विना दर्भेण यत् कर्म विना मन्त्रेण वा पुनः ।
 राक्षसं तद्वेत् सर्वं नासुवेह फलमदम् ॥ ३ ॥

देवतानि नमस्कृत्याह्यमागमिवेदेयम् ।
 दद्यात् पुण्यादिकं तेषां वृद्धाश्चैवाभिवारयेत् ॥
 गृहस्थेवाभ्युपासीत हितञ्चास्य समाचरेत् ।
 वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रयत्नाह्निकतो द्विजः ॥
 जपेदध्यापयेच्छिष्यान् सावयेष विधारयेत् ।
 अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमः ॥
 वेदिकाश्चैव नियमान् वेदाङ्गानि विशेषतः ।
 उपेक्षादीन्वरञ्चाप योऽप्येवमप्रसिद्धये ॥
 माधयेद्विधानार्थान् कुटम्बार्थं ततो द्विजः ॥”
 इति कौर्म उपविभागे १७ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “प्रातः शिरसि शुक्लाङ्गे दिनेत्रं द्विभुजं गुरुम् ।
 प्रसन्नवदनं शान्तं स्मरेत्तन्नामपूर्वकम् ॥”
 ॐ नमो गुरवे तस्मा इष्टदेवस्वरूपिणे ।
 यस्य वाक्यान्तं हन्ति विषं संसारमञ्जकम् ॥”
 इति पठेत् ॥
 “अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न शोक-
 भाक् ।
 सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यसुखसम्भाववान् ॥”
 इति भावयेत् ।
 “लोकेश । चैतन्यमयाद्देव
 श्रीकान्त विष्णो भवदाज्ञयेव ।
 प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं
 संसारयाचामनुवर्त्तयिष्ये ॥
 जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
 र्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।
 त्वया हृषीकेश । हृदि स्थितं न
 यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥”
 विष्णुपुराणे ।
 “प्रबुद्धचित्तयेदुर्ममर्थं घास्याविरोधिनम् ।
 अपीडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ॥”
 धर्मलक्षणम् भविष्ये ।
 “धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्याससाधनम् ॥”
 अथर्व जैमिनिः । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः
 इति । तेन वैदिकलिङ्गप्रतिपादोऽर्थो धर्मः ।
 कोऽर्थो योऽभ्यासाय इति तु भविष्ये ॥ * ॥
 ततः ॐ प्रियदत्तायै सुवे नमः । इति नमस्कृत्य
 दक्षिणं चरणं न्यसेत् । हस्तोपरिशिष्टम् ।
 “श्रीचित्रं सुभगामिनिं गात्रैवाभित्तितं तथा ।
 प्रातरुत्थाय यः पश्येदापह्नाः स विमुच्यते ॥
 पापिष्ठं दुर्भगा मयां नयमुत्तज्जलनासिकम् ।
 प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत् कलरुपलक्षणम् ॥”
 अथर्व व्यासः ।
 “धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः ।
 पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥”
 महाभारते ।
 “कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
 ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्त्तनं कलिनाशनम् ॥”
 मातुस्ये ।
 “कान्तिवीर्याल्लुङ्गो नाम राजा बाहुसहस्रभृत् ।
 योऽस्य संकीर्त्तयेन्नाम कलसुत्थाय मानवः ॥
 न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टश्च लभते पुनः ॥”

कल्यां प्रातः ॥ * ॥
 अथ विष्णुसौतर्गः । विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “निद्रां जह्याद्गृही राम । नित्यमेवावगोदये ।
 वेगोत्सर्गं ततः कृत्वा दन्तधावनपूर्वकम् ॥
 ज्ञानं समाचरेत् प्रातः सर्वकल्मषनाशनम् ॥”
 अरुणोदयकालमाह स्कन्दपुराणम् ।
 “उदयात् प्रातः चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदयः ।
 तत्र ज्ञानं प्रशंसं स्यात्तद्धि पुण्यतमं स्मृतम् ॥”
 नाडिका दण्डः । विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “वेगरोधं न कर्षयन्मन्त्र क्रोधवैगतः ।
 आयुर्ज्योतिरेपि । न वेगितोऽन्यकार्यसिद्धिः
 स्थिराजित्वा साध्यमामयम् । अङ्गिराः ।
 “उत्थाय पश्चिमे रात्रेस्तत आचम्य चोदकम् ।
 अन्तर्द्वयं लगेभूर्मिं शिरः प्राश्रुत्य वामसा ॥
 वाचं नियम्य यत्नेन श्लोघनोक्तामवर्त्तितः ॥
 कुर्यान्मन्त्रपुरीषे तु शुची देशे समाहितः ॥”
 विष्णुपुराणम् ।
 “ततः कल्यां समुत्थाय कुर्यान्मन्त्रं नरेन्द्र ।
 नेर्ह्यामिषुवित्तेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥
 तिलैर्वातिचिरं तत्र नैव किञ्चिद्दीरयेत् ॥”
 कल्मषः कालम् । मैत्रं मित्रदेवताकपायुसम्-
 न्धान पुरीषोत्सर्गः । नेर्ह्यामुत्थानदेशमारभ्य
 उत्थायेत्यनेन उपस्थितः इत्युपलक्ष्योऽप्युद्देशा-
 दितिः । तद्देशपरिमाणमाह पितामहः ।
 “मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत् शरत्रयम् ।
 हस्तानां च शरैः सार्द्धं लक्ष्यं कृत्वा विचक्षणः ॥”
 आपस्तम्बः ।
 “सूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्याद्दक्षिणां दिशं दक्षिणा-
 परां वेति ॥” दक्षिणापरां नेर्हतीम् । मनुः ।
 “सूत्रोच्चारणसमुत्सर्गं दिवा कुर्याददहसुखः ।
 दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्योश्च यथा दया ॥”
 यशु यमवचनम् ।
 “प्रत्यङ्मुखश्च पूर्वोक्ते त्वपराक्ते च प्राङ्मुखः ।
 उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः ॥”
 इति तद्विच्छादिकल्पार्थं सूर्याभिमुखनिरा-
 सार्थं च न तु नियमार्थं देवलवचनविरोधान् ।
 तथा च देवलः ।
 “सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः ।
 विष्णुमन्त्रमाचरेत्तत्र सन्ध्यायां परिवर्त्त्येदिति ॥”
 अत्र प्रातःसायाह्नाख्यौ दिवारात्रिपरी-
 पूर्वोक्तमनुवचनैकवाक्यत्वात् । सन्ध्यायां परि-
 वर्त्त्येदिति तु पीडितेतरपरम् ॥ * ॥ यमः ।
 “कृत्वा यज्ञोपवीतम् एष्टतः कण्ठलम्बितम् ।
 विष्णवे च गृही कुर्याद्यदा कर्णं समाहितः ॥”
 एष्टतः एष्टे कण्ठलम्बितं निवीतं तत्र एष्ट
 लम्बितं निवीतमाष्टदेशावलम्बं ग्राम्यधर्मज्जिति
 निगमपरिशिष्टवचनात् ।
 “नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥”
 इति मनुवचनाच्च ॥
 अत्र संवीतं निवीतं संवीतं मानुष इति तैत्ति-
 रीयश्रुतिः । मानुषे सनकादिह्ये । एष्टलम्बितं
 निवीती वेति वीधायनीयाच्च । ततश्च हारवत्

कृत्वा एष्टलम्बितं स्कन्धे दत्तार्थः । एकवक्त्रता-
 पक्षे अथमामाह सांख्यायनः । यद्येकवक्त्र-
 यज्ञोपवीतं कर्णं कृत्वा अवगुण्ठित इति । कर्णे
 दक्षिणे । पवित्रं दक्षिणे कर्णं विष्णुमन्त्रमाचरे
 इति स्मृतौ तथा दर्शनात् । अवगुण्ठितः तत्र-
 शिरोऽवगुण्ठितः । मनुः ।
 “कृथायामन्यकारे वा रात्रावह्निं वा द्विजः ।
 यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणवाधभयेषु च ॥”
 महाभारते ।
 “प्रत्यादित्यं प्रतिजगत् प्रति गात्रं प्रति द्विजम् ।
 मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुधः ॥”
 प्रतिः सामुख्ये ॥ * ॥ मनुः ।
 “न सूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मानि न गोत्रजे ।
 न जालकृष्टे न जले न चित्वा न च पञ्चमे ॥
 न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।
 न समस्त्येषु गर्तये न गच्छेत्तपि संस्थितः ॥
 न नदीतीरमासाय न च पञ्चतमस्तके ।
 गधामिविप्राणादित्यमपः पश्यंस्तथैव च ॥
 न कदाचन कुर्वीत विष्णुमन्त्रस्य विसर्जनम् ॥”
 ससत्त्वेषु प्राणिमत्सु । संस्थित उल्लिखितः ।
 पञ्चतमिध्यादेव भस्मकनिषिधे सिद्धे पुनर्निषिधो-
 यत्र पञ्चतोऽष्टावपरीहारस्तत्रापि भस्मकवर्ज-
 नार्थः । अथवा । पञ्चतमस्तकनिषिधोऽधिक-
 दोषाय ॥ * ॥ वशिष्ठः ।
 “आहारनिर्हारविहारयोगाः
 सुमंत्रता धर्मविदा तु कार्याः ।
 वागबुद्धिगुणो च तपस्तथैव
 धनायुषी गुप्ततमे तु कार्ये ॥”
 निर्हारो सूत्रपुरीषोत्सर्गः । विहारः स्त्रीसं-
 भोगः । योगः समाधिः । वागगुप्तिरनुभालाप-
 त्यागः । बुद्धिगुप्तिरनित्यचिन्तात्यागः । हारीतः ।
 “आहारस्तु रहः कुर्यान्निर्हारश्चैव सर्वदा ।
 गुप्ताभ्यां लप्तापेतः स्यात् प्रकाशे ह्यीयते तथा ॥”
 विष्णुपुराणम् ।
 “सोमामाकम्बिवायनां पूज्यानाञ्च न संसृजम् ।
 कुर्यात् श्लोचनविष्णुमन्त्रसमुत्सर्गश्च पण्डितः ॥”
 आपस्तम्बः । “न च सोपानलो सूत्रपुगाय
 कुर्यादिति ।” दृष्टव्यम् ।
 “करगृहीतपात्रेण कृत्वा सूत्रपुरीषके ।
 सूत्रतु यन्तु पानीयं पीत्वा चाभ्यायश्चरेत् ॥”
 भरद्वाजः ।
 “अथावक्त्रविष्णुसूत्रं लोष्टकाष्टलगादिना ।
 उदस्तवासा उत्तिष्ठेद्दृष्टं विधृतमेहनः ॥” * ॥
 उदस्तवासाः कटिदेशाद्दृष्टिप्रवणः ।
 अथ शौचम् । देवलः ।
 “धर्मविहर्षिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।
 तथैव वामहस्तेन नाभेरुक्तं न शोधिष्येत् ।
 प्रकृतिस्थितिरेशा स्यात् कारणादुभयक्रिया ॥”
 कारणाद्भोगादेः । ब्रह्माष्टपुराणम् ।
 “उद्धृतेदकमादाय सत्तिकाश्चैव वागयतः ।
 उदङ्मुखो दिवा कुर्यादात्रौ सैद्दक्षिणामुखः ॥
 सुनिर्निस्ते नन्दं दद्यान्मन्दस्ते त्वप यथ च ॥”

प्रातःक

कुर्याच्छौचमिति शेषः । मुनिर्निर्गते भरद्वाजोक्त-
लोष्टादिप्रसङ्गे गुदे । उदकपात्राभावे करेण
जलाशयात् उदकग्रहणमाह आदित्यपुराणम् ।
“रश्मिमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुवृत्ते ।
पश्चाच्च शोधयेन्नीर्यमन्यथा न शुचिर्भवेत् ॥”
तस्मिन् देशे शौचं कर्तव्यं यस्माद्रश्मिमात्रशय-
नत्वं जलं तत्र स्थलमेव तीर्थं जलसमीपत्वात् ॥
विष्णुपुराणम् ।
“वल्मीकसूत्रिकोत्तराणां शूद्रमन्त्रं जलान्तथा ।
शौचावधिष्टां गेहाश्च नादशालेपसम्भवाम् ॥
अस्नः प्राण्यवपन्नाश्च हलोत्तराणां सकर्दमा ॥”
मनुस्मृतौ ।
“शुका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या स्त्रियः शुद्धिमभीप्सता ॥”
उभयोः करयोः । वामहस्ते दशदानानन्तरं
तत्पृष्ठे षड्दानमाह धारोतः । दशमध्ये च
षट् पृष्ठे इति । शङ्खस्मृतौ ।
“तिस्रस्तु स्त्रिका देयाः कृत्वा तु नखशोधनम् ।
तिस्रस्तु पादयोर्देयाः शुद्धिकामेन नित्यशः ॥”
नखशोधनं तृणादिना नखान्तर्मलशोधनम् ।
तिस्र इति हस्तयोरेति शेषः ॥ * ॥
पादप्रक्षालनं न कांस्ये कर्तव्यमित्याह विष्णु-
धर्मोत्तरम् ।
“दमेन मांश्चयेत् पादौ न च कांस्ये प्रध्रावयेत् ॥”
दत्तः ।
“लिङ्गे तत्र समाख्याता त्रिपर्वा पूर्णत यथा ।
सर्वप्रवृत्तिमात्रा तु प्रथमा स्त्रिका स्मृता ॥
द्वितीया च तृतीया च तर्द्ध परिकीर्तितम् ॥”
यदा तु उक्तप्रमाणया स्त्रया गन्धलेपस्तयो न
भवति तदा अधिकयापि कर्तव्यम् ।
“गन्धलेपस्तयकरं शौचं कुर्यादतन्त्रितः ॥”
इति याज्ञवल्क्यावचनात् ॥
गृहादन्वत्र परिमाणमाह यमः ।
“स्त्रिका तु समुद्रिष्टा त्रिपर्वा पूर्णत यथा ।
त्रिपर्वा तर्द्धनोमध्यमानामिकानामग्रपर्व-
जयम् ॥ * ॥ सूत्रमात्रे तु स्मृतिः ।
“शुका लिङ्गे स्त्रियं दद्यात् वामहस्ते तु स्त्रियम् ।
उभयोर्हस्तयोर्दत्तं तु सूत्रशौचं प्रकीर्तितम् ॥”
ब्रह्मपुराणे ।
“पादयोर्दत्तं गृहीत्वा च सुप्रक्षालितपाणिमात् ।
द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं मनातनम् ॥”
पादयोर्दत्तं शुकैका । इदं सूत्रं पुरीषोत्सर्ग-
निरुद्धां विधानात् ॥ * ॥ दत्तः ।
“यथोदितं दिवा शौचमर्द्धं रात्रौ लिधीयते ।
आतुरे च तर्द्धं स्यात् तदङ्गं तु पथि स्मृतम् ॥”
यथोक्तकरणाशक्तार्थेन न तु निशादिपरस्कारे
गोत्रं वाक्यस्यादृष्टार्थतापत्तेः ॥ * ॥ आपस्तम्बः ।
“पथि पादस्तु विज्ञेय आनः कुर्यादयथावल्म ॥”
रुतमोचिरीयस्तु आनानासाभ्यां परिहर-
णीयः । दत्तः ।
“देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपपत्तिप्रवत्याश्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥”

प्रातःक

ब्रह्मपुराणे ।
“न यावदुपनीयेत द्विजः शूद्रस्तथाङ्गना ।
गन्धलेपस्तयकरं शौचं तेषां विधीयते ॥
प्रमाणं शौचसंख्या वा न शिष्टैरुपदिश्यते ।
यावच्च शुद्धिं मन्येत तावत् शौचं समाचरेत् ॥”
दत्तः ।
“अनाधिकं न कर्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता ।
प्रायश्चित्तं प्रसज्यते विहितानि क्रमे कृतं ॥
शौचाचारविज्ञेयस्य समस्ता निष्फलाः
क्रियाः ॥”
गन्धलेपस्तये सत्यधिकं न कर्तव्यं पूर्वोक्तयाज्ञ-
वल्क्याविरोधात् । गन्धलेपास्तये त्वधिकसंख्य-
यापि । याज्ञवल्क्यावचनमनुपनीतादिपरं वा
पूर्वोक्तब्रह्मपुराणेकवाक्यत्वात् ॥ * ॥
“रुतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
त्रिगुणम् वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥”
इदं तु द्विगुणादिकं संख्यामात्रे तदनन्तराभि-
धानात् । आपवादः ।
“शौचस्तु द्विविधं प्रोक्तं आत्ममाभ्यन्तरं तथा ।
स्त्रिजनाभ्यां स्मृतं वाच्यं भावशुद्धिस्तथापरम् ॥
गङ्गातीर्थेन कृतं न स्त्रिजनाभ्यां नगोपमेः ।
आश्रयोः स्नातकश्चैव भावदृष्टो न शुध्यति ॥”
स्मृतिः ।
“धावन्तश्च प्रमत्तश्च सूत्रोच्चारकतन्त्रया ।
शुद्धानमाचमानश्च नास्तिकं नाभिवादयेत् ॥
जम्बुपञ्चत यत्किञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत् ।
मत्तं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥”
अथ्यपृष्ठः ।
“यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा तद्विशो-
ध्यते ।
न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य स्त्रिकां यो न शोधयेत् ॥”
शौचानन्तरं धारोतः । गोमयेन स्त्रया वा
कमण्डलुं पश्य्य पूर्ववदुपसृष्ट्य आदित्यं सोम-
मग्निं वा वीक्षेत्तति । अत्र मार्जनानन्तरं
क्षालनं अन्यत्र तथादर्शनात् । आचमनान-
न्तरं आदित्यादिदर्शनं यथासम्भवम् । शौचं
कृत्वा सूत्रोच्चारं न पश्येत् दृष्टादित्यमग्निं सोमं
वा पश्येदिति ॥ * ॥ आपस्तम्बनिधिः । दत्तः ।
“प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिः पिवेत्सु वीक्षि-
तम् ।
संज्ञाङ्गुलैरेन द्विः प्रष्टव्यास्ततो मुखम् ॥
संज्ञं तिस्रभिः पूर्वमास्यमेधमुपसृजेत् ।
अङ्गुलेन प्रदक्षिण्या प्राणं पश्चादनन्तरम् ॥
अङ्गुलानामिकाभ्याश्च चतुःश्रोत्रे पुनः पुनः ।
नाभिं कनिष्ठाङ्गुलेन षट्पदं तु तलेन वै ॥
मूर्ध्नाभिस्तु शिरः पश्चाद्वाङ्गुलयोगे संस्पृशेत् ॥”
पादप्रक्षालनं विशेषयति देवलः ।
“प्रथमं प्रादुमुखः स्मृत्वा पादौ प्रक्षालयेत् शूने ।
उदङ्मुखो वा देवैर्वा पेलके दक्षिणासुखः ॥”
शूनेरेत्वरः । देवपेलकेतरत्रापस्तम्बः । प्रत्यक्-
पादावसेचनमिति । प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः ।
क्रममाह गोभिलः । सयं पादमवनेनिति इति

प्रातःक

सयं पादं प्रक्षालयेत् । दक्षिणं पादमवनेनिति
इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयेदिति अर्थव्योमे
तथादर्शनात् सर्वत्र तथा कल्प्यते । पारस्करः ।
सयं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयतीति सूत्रेण
प्राक् सयंपादप्रक्षालने सिद्धे सयं प्रक्षाल्य
दक्षिणं प्रक्षालयतीत्यत्र सयग्रहणं सामान्यार्थं
तेनान्यस्यापि पादप्रक्षालने सयस्यैव प्राथम्यम्
अन्यार्थं पुनर्वचनमिति न्यायात् । अन्यार्थमधि-
कार्यम् । ब्राह्मणश्चेदक्षिणं प्रथममिति सूत्रं
तस्य पादौ यदि ब्राह्मणः प्रक्षालयति तदा
दक्षिणं प्रथममिति न सयम् । यथा प्रक्षाल-
यतीत्यनुवृत्तौ आश्रयायनः । दक्षिणमग्रे ब्राह्म-
णाय प्रयच्छेत् सयं शूद्रायेति । स्वयं प्रक्षालने
सयस्यैव प्राथम्यमिति एवं हरिश्चम्पि ।
आचमने पाणिपादप्रक्षालनं सूत्रादुत्तरे ।
यथा ब्रह्मपराशरः ।
“कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च
स्त्रिजलेः ।
निबहुशिश्व आसीनो द्विज आचमनश्चरेत् ॥
क्षत्वोपवीतं सयांश्च वाङ्मनःकायसंयतः ॥”
आपस्तम्बः ।
“इत्येवमङ्गिराजान् प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।
हस्तौ चामणिवत्याभ्यां पश्चादाभीत संयतः ॥”
आ तान् आमणिवत्याभ्यामित्यवधुपादानं तत्-
पर्यन्ताशुचित्वशङ्कायां अश्वश्रमापनोदनाय
अतिशयशौचाय वा । अतएवोक्तं अङ्गप्रकर्षात्
फलप्रकर्ष इति ॥ * ॥ शिशुवावत्येन विशेषमाह
ब्रह्मपुराणम् ।
“गायत्र्या तु शिखां कृत्वा नेत्रं त्वां ब्रह्मरन्ध्रतः ।
जुष्टिकाश्च ततो बद्धा ततः कर्म्म समाचरेत् ॥”
पिवेदित्यन्तर्जान्वाह याज्ञवल्क्याः ।
“अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृजेत् ॥”
अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये हस्तौ क्षत्विति शेषः ।
वाश्रवादेशानामिमुखः ।
“इशानाभिमुखो भूत्वोपसृजेत्तु यथाविधि ॥”
इति मरीच्युक्तेः ॥
ब्राह्मण तीर्थेन अङ्गुलक्षलेन ।
“कान्तुदेशान्मङ्गुलक्षलाभ्यां करस्य च ।
पञ्चापतिपिलब्रह्मदेवतीर्थाभ्यामुपक्रमेत् ॥”
इति याज्ञवल्क्यात् ॥
देशिनी तर्जनी । करस्य दक्षिणस्य । यथा
मार्कण्डेयपुराणम् ।
“अङ्गुलोत्तरतो रेखा या पाण्यैर्दक्षिणस्य च ।
एतद्वाङ्गमिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै ॥”
अत्र द्विजो न स्त्रीशूद्राविति मितान्तरा ॥ अत-
एव ।
“क्षियाञ्छेदशिकं तीर्थं शूद्रजातैस्तथैव च ।
सकृदाचमनाच्छिरेतयोरेव चोभयोः ॥”
ब्राह्मणतीर्थवरोधे तु मनुः ।
“कायजेदशिकाभ्यां वा न पेक्षेय कदाचन ॥”
उक्ततीर्थव्ययस्य ब्रह्मादिनावरोधे करमभ्याम्-

प्रातःक

काम्येनापि । एवञ्च सर्वविरोधे सुवर्णादि-
पात्रेणाद्याचमनं कार्यं स्वयमसामर्थ्येनैवाच-
मनं कारयितव्यम् । याज्ञवल्क्यः ।

“अङ्गिस्तु प्रक्षतिस्थाभिर्होनाभिः फेनवद्बुधः ।
क्षतकण्ठतालुगाभिस्तु यथासंख्यं द्विजातयः ॥

शुश्रूषन् स्त्री च शूद्रश्च सज्जनं सृष्टाभिरन्तः ॥”
अन्तः ओष्ठोपास्ते । उत्तरीक्षरमुपकर्थात् ।

अतएव सृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षिताभिरिति ।
स्त्री शूद्रौ वायु निव्याम्भः क्षालनाच्च करोत्यो-

रिति ब्रह्मपुराणाच्च । आचमनार्थं पाणिपाद-
प्रक्षालनमेवेत्येके । इति शूद्राधिकारे गौतमी-

क्तञ्च । आचमनार्हजलाभावे इदमित्याचारा-
ध्यायः । मनुः ।

“क्षुद्राभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिश्च भूमिपः ।
वैश्योऽङ्गिः प्राशिताभिश्च शूद्रः सृष्टाभिर-

न्तः ॥”

अत्र वध्यावधिप्राशनमुक्तम् । अनुपनीतानाम्
स्त्रीशूद्रवदाचमनं न यावदुपनीयेत । इति

प्रागुक्तशौचे तथादर्शनान् । मिताक्षरादयो
ऽप्येवम् । अम्बु विशिष्यति वौधायनः । पाद-

प्रक्षालनाच्छिषेण नाचामेत् यद्याचामेत् भूमौ
सावयित्वाचामेदिति । उशनाः ।

“कांस्यायसेन पात्रेण चपुसीसकपितलः ।
आचान्तः शतजलोऽपि न कदाचिच्छि-
भेयत् ॥”

कांस्यादिपात्रकरणकाचमनं कांस्यायसेनेत्या-
दिना निषिद्धमिति केचित् । हस्तेनाचमनेऽपि

कांस्यादिपात्रावर्जितं तन्निषिद्धमित्यपरे ।
आचमनजलनिषेधे शुक्ललिखितौ । न शूद्रा

शुष्केपाण्या वर्जितेनेति अत्राशुचिपदम्
आचमनकर्तृभिन्नपरम् । शूद्रसाहचर्यात् एक

पाणिपदमपि आचमनकर्तृभिन्नपाणिपरम् ।
तेन स्त्रीयवामपाण्यावर्जितमनिषिद्धम् । तथा

च कमण्डलुधिकारे वौधायनः । सूत्रपुरीषे
कुर्वन् दक्षिणहस्तेन गृह्णाति सयेनाचमनीय

मिति । गृह्णाति जलपात्रमिति शेषः । आचा-
मेदित्यनुवृत्तौ देवलः ।

“शिरसां बद्धा वसित्वा हे निर्जस्ते वाससीशुभे ।
तूष्णीं भूत्वा समादाय नोङ्गच्छन्विलोकयन् ॥”

एकवस्त्राः प्राचीनाधीतिन इत्यादिपारस्कर-
दर्शनान् यच्च प्रेतस्नानतर्पणादौ एकवस्त्रत्वं

विहितं तच्च तदङ्गत्वादङ्कवासा एवाचमनं
कुर्यात् । प्रचेताः ।

“अनुष्णाभिरफिनाभिः पूताभिर्वीक्ष्य चक्षुषा ।
क्षुद्राभिरश्रुष्टाभिरिच्छतुर्व्याद्विराचमेत् ॥”

चतुर्वेति भावशुद्धापेक्षया विकल्पः । न तु
फलभूयस्त्वार्थं कल्पनागौरवापत्तेः । वीक्षणा-

नुष्णयोर्भङ्गाभ्यामाधवाचार्यैस्तपराश्रभाभ्या-
योरपवादमाह यमः ।

“रात्रावधीक्षितेनापि शुद्धिरक्ता मनोधभिः ।
उदके नातुराणाञ्च तथोष्णोष्णपायिनाम् ॥”

आचामेदित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः । प्रदरादपि या

प्रातःक

गोक्षपेणाय स्युर्न वर्णरसदुष्टाभिर्याञ्च स्युरशु-
भागमा इति । प्रदरो विहीर्णभूभागः । अशु-

भागमाः अशुचिदेशादागताः । यस्मिन् देशे
वर्णादिदुष्टमेव तोयं तच्च तदपि ग्राह्यम् । तथा

च मरीचिः ।
“येषु स्थानेषु यच्छीघ्रं धर्माचारश्च यादृशः ।
तत्र तस्मादचमनीयं धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥

येषु स्थानेषु ये देवा येषु देशेषु ये द्विजाः ।
येषु स्थानेषु यतोयं या च यत्रैव रक्षिका ॥”

आचमने उदकग्रहणप्रकारं परिमाणश्चाह
भरद्वाजः ।

“आयः पञ्चगौ कृत्वा गोकर्णकृतिवत् करम् ।
संक्षताङ्गुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥

मुक्ताङ्गुलकनिष्ठाभ्यां शोधणाचमनश्चरेत् ।
माषमञ्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिवेदपः ॥”

पाणिना दक्षिणेन । त्रिः पिवेदक्षिणेनापि
इत्यादिपुराणोक्तेः । मार्कण्डेयः ।

“सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।
नोच्छिष्टं तत्पवित्रम् सुक्लोच्छिष्टम् वर्जयेत् ॥”

मदनपारिजाते हारीतः ।
“यत्स्थित्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनश्चरेत् ॥”

ग्रन्थनाट्यनिरिति समुद्रकरेऽपि । आचमना-
नुवृत्तौ देवलः ।

“न गच्छन् प्रयानश्च न चलन् परान् स्पृशन् ।
न हस्तेनैव संजल्पन्नात्मानश्चैव वीक्षयन् ॥”

चलन् कम्पमान इति रत्नाकरः ॥ आत्मानं
आत्मस्थानं हृदयम् । वीक्षयन्निति स्वाधे निगच्छ ।

“केशान्नीवीमधःकायं न स्पृशन् धरणीमपि ।
यदि स्पृशति चेत्तानि भूयः प्रक्षालयेत् करम् ॥”

अधःकायं नाभेरधःप्रदेशम् । करं दक्षिणम् ।
आचमनानुवृत्तौ गोभिलः ।

“नान्तराधेकदेशेन कल्पयित्वात्तरीयकम् ॥”
अन्तरीयमधःपरीधानं तदेकदेशमुत्तरीयं कृत्वा

मरीचिः ।
“न बहिर्जानुस्वरया नासनस्यो न चोत्थितः ।
न पादुकास्योऽभ्युक्षितः शुचिः प्रयतमानसः ॥

उपस्पृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूजो भवेन्नरः ।
मुक्तासनस्यो नाचामेन्नायकाले कदाचन ॥

जलस्थलोभयकस्मादुत्थानार्थस्तु जलस्थलेकचर-
णेनाचमनं कर्षणमित्याह पैठीनसिः । अन्त-

रुदके आचान्तोऽन्तरेव शुद्धः स्यात् तस्मा-
दन्तरेकं बहिरेकञ्च कृत्वा पादमाचामेत् सर्वत्र

शुद्धौ भवतीति । जले तूत्तिष्ठन्नाचामेत् जानी-
रुद्धं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।

अधस्तात् शतजलोऽपि समाचान्तो न शुध्य-
तीति विष्णुक्तिः । हारीतः ।

“आह वासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥”

कात्यायनः ।
“आचमाचमनं होमं भोजनं देवतार्थनम् ।
प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पिबतर्पणम् ॥

आसनारूढपादस्तु जातुनोर्जङ्गयोक्तया ।

प्रातःक

क्षतावसकधिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥”
आसनारूढपादः आसनारोपितपादतलः ।

जातुनोर्जङ्गयोः क्षतावसकधिको वस्त्रादिना
क्षतपृष्ठजानुजङ्घावन्धः । तुह्येन भेदप्रतीतिः

प्रौढपादस्य द्विविधत्वं प्रतीयते ॥ * ॥ अत्र च
अनेकोद्वाह्ये दारुणिने भूमिममे दृष्टकाश्च

सङ्कीर्णभूता इति वौधायनयन्यनान्तथाविधे
आरूढपादोऽपि कुर्यात् । आसः ।

“शिरः प्रावृत्त्य कण्ठं वनं मुक्तकच्छशिखोऽपि
वा ।

अक्षत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्युपपन्न-
भवेत् ॥”

तथा ।
“अपः पाणिनखाग्रिण आचामेदयस्तु माश्रयः ।
सुरापानेन तत्तन्ममिदं वन्दितव्रवीत् ॥”

संवृत्तेति मुखं संवृत्य अलोमकौष्ठस्यैवा यथा
न भवतीति तात्पर्यम् । तथा च वशिष्ठः ।

“आचान्तः पुनराचामेद्वासी विपरिधाय च ।
ओष्ठौ च संस्पृश्य तथा यच्च स्यातामलोमकौ ॥”

एवञ्च प्रागुक्तहारीतवचने ओष्ठयोर्मात्रेणमुक्तं
तत् सलोमकयोरेवेति । एतदनन्तरं वामहस्तं

पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिनाभ्युक्षयेत् ।
तथा च कामधेनावापस्तम्बः । त्रिराचामे

क्षुद्राभिस्त्रिष्वङ्गौ परित्यजेत् द्विरित्येके दक्षिणेन
पाणिना सथं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेति ।

गोभिलः । त्रिराचामेत् द्विः परित्यजेत् पादा-
वभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षयेदिति इन्द्रियाग्न्यङ्गिः

स्पृशन् अन्तिणी नामिके कर्णाविति । इन्द्रि-
याणि इन्द्रियायतनानि इन्द्रियाणामस्पर्शत्वात् ।

निरुभिरिति तर्जनीमध्यमानामिकाभिः ॥ * ॥
संज्ञाङ्गुलयोगेन आचमनकारणमाह पैठी-

नसिः । अस्मिन्नुत्तस्तस्मात्तेनापि संज्ञाणि
स्थानानि स्पृशेत् । निष्ठीवनादावाचमनं

यथा । वायुपुराणे ।
“निष्ठीवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।
उच्छिष्टस्य च सम्भागादशुच्युपहतस्य च ॥

सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां मुक्ता तथैव च ।
विना यक्षोपवीतेन नित्यमेव उपस्पृशेत् ॥

उष्ट्रवायसमंस्पर्शं दर्शने चान्त्यवासिनाम् ॥”
हारीतः ।

“स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभंभापणे सूत्रपुरीषोत्तमदर्शने
देवमभिगन्तुकाम आचामेदिति । याज्ञवल्क्यः ।

“स्नात्वा पीत्वा च्युते सुप्ते मुक्ता रथोपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वासी विपरिधाय च ॥”

ब्रह्मपुराणे ।
“होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।
आचान्तः पुनराचामेदयश्चापि सज्जनं सज्जनं ॥

द्विराचम्य ततः शुद्धः स्नत्वा धियां सनातनम् ॥”
सृष्टिः ।

“च्युते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽशुपातने ।
कर्मस्य एषु नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं

स्पृशेत् ॥”

प्रातःकृ

अथ हेतुमाह पराशरः ।
 “प्रभामादीनि मीर्यानि गङ्गादाः सरितस्तथा ।
 विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मनुस्मरणीन् ॥”
 माध्यायनः ।
 “आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट् ।
 विप्रस्य दक्षिणे कर्णे निवसन्ति देवताः ॥”
 पराशरमारवायुपुराणयोः ।
 “यः कर्म कुरुते मोहादनात्मन्येव नास्तिकः ।
 भवन्ति हि त्रया तस्य क्रियाः सर्वा न
 मंशयः ॥” * ॥
 अथ दन्तधावनम् । इन्द्रशातपः ।
 “मुखे पर्युषितं निव्यं भवत्यप्रयतो नरः ।
 तस्मान् सर्वप्रयत्नेन भक्तयेदन्तधावनम् ॥”
 आदित्यादी तस्य वर्ज्यं यथा । विष्णुः ।
 “आदित्यं जन्मदिने चैव विशाहोऽजीर्णसम्भवे ।
 त्रये शेषोपवासं च वर्जयेदन्तधावनम् ॥”
 दन्तधावनमयादुदसुखः प्रादुर्भवति ॥ * ॥
 दन्तलग्नस्य दन्ततुल्यं यथा । गोतमः ।
 दन्तश्लेष्मिणो दन्तवदस्य जिह्वाभिघर्षणात् प्राक्
 क्षतेरित्येति । क्षुत्तरासाववदित्याग्निगरस्त्रेव
 तच्छुचिरिति । जिह्वाभिघर्षणायोऽयं दन्तलग्नं
 अग्नौ च जनकं न भवतीत्यर्थः । इदं क्षुत्तरासावव-
 मानरसविषयम् । दन्तवदन्तलगेऽपि रसव-
 मिति शब्दवचनान् । जिह्वाभिघर्षणेऽपि अश-
 क्योद्धरणे न दोषः ।
 “भोजने दन्तलग्नानि निर्वृत्त्या च मनश्चरेत् ।
 दन्तलग्नमसंज्ञायं लेपं मथेत् दन्तवत् ॥
 न तत्र कुर्याद्दुष्टो यत्र सुदुर्गो पुनः ।
 भवेद्दुष्टौ च मथेत् त्वग्वेधादश्रमे कृते ॥”
 इति देवलवचनान् ॥
 क्षुत्तरासाववमानरसविषयम् । आसावो
 लाला तदग्निगरस्त्रित्यर्थः । अतएव शोणितं
 यथा न भवति तथा त्वगादिना दन्तलग्नं
 निःसारणाच्चरणम् ॥ * ॥ हृस्वोऽपि परिशिष्टम् ।
 “नारदाद्युक्तवार्त्तयमटाङ्गुलमपाटितम् ।
 मत्वचं दन्तकाष्ठं स्थाप्येदं प्रधावयेत् ॥
 उद्याय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥
 परिजप्य तु मन्त्रेण भक्तयेदन्तधावनम् ॥
 आयुर्वर्णं यशो वर्चः प्रजा पशुवृद्धिं च ।
 अमृताश्च मेधाश्च त्वमो धेहि वनस्पत ॥”
 शुचिर्भूत्वा हिराचमनेनेति शेषः ॥ * ॥ नर-
 सिंहपुराणम् ॥
 “दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।
 सर्वं कष्टक्रियः पुण्याः क्षीरिण्यश्च यशस्विनः ॥”
 प्रमाणं स्थूलाश्चाह विष्णुः ।
 “कनीय्यग्निसंभूतं सक्तं ह्यदशाङ्गुलम् ।
 प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्तयेदन्तधावनम् ॥
 प्रक्षाल्य भुक्त्वा तज्जहात्क्षुत्तौ देशे समाहितः ॥”
 भक्तयेदन्तधावनम् । ह्यदशाङ्गुलं हृस्वोऽपि-
 रंशम् ।
 “ह्यदशाङ्गुलं विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् ।
 अष्टाङ्गुलं वैश्यानां शूद्राणां पञ्चङ्गुलम् ॥”

प्रातःकृ

भक्तयेत् शास्त्राङ्गुलानि पर्यस्वपि च वर्जयेत् ॥”
 तिथिविशेषे तस्य वर्जनं यथा । वृत्तिपुरा-
 णम् ।
 “प्रतिपददर्शयस्त्रीषु नवम्याश्चैव सप्तमाः ।
 दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्रमं कुलम् ॥
 अनाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिपिहृदिने तथा ।
 अपां ह्यदशगण्ठेभ्यश्च शङ्खविधीयते ॥”
 गण्ठस्य दन्तकाष्ठकायकारित्वेऽपि न तत्र
 मन्त्रान्वयः । शातातपः ।
 “प्रतिपददर्शयस्त्रीषु नवम्यां दन्तधावनम् ।
 पञ्चैरथ च काष्ठैश्च जिह्वोस्त्रेभ्यः सदैव हि ॥”
 गुवाकादिपञ्चैर्दन्तधावनं निषिद्धं यथा । क्रिया-
 कौस्तुभे वशिष्ठः ।
 “गुवाकतालजिह्वानालास्तथा ताड्य च केतकी ।
 खर्वरनारिकेलौ च सप्तेते त्वगराजकाः ॥
 त्वगराजशिरापञ्चैर्यः कुर्याद्दन्तधावनम् ।
 तावद्भवति चास्त्रालो यावद्गो नैव पश्यति ॥”
 पराशरभाष्ये याज्ञवल्क्यः ।
 “नेष्टकामोऽपि पाणोऽरितराङ्गुलिभिस्तथा ।
 त्वक्का अनामिकाङ्गुली वर्जयेदन्तधावनम् ॥”
 प्रचेताः ।
 “मध्याह्नस्नानकाले तु यः कुर्याद्दन्तधावनम् ।
 निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह ॥”
 स्मृतिः ।
 “वसन्तं जन्ममागच्छ कूर्त्तन्तं दन्तधावनम् ।
 अभ्यक्तशिरसश्चैव स्नानं नैवाभिवाहयेत् ॥”
 हारीतः ।
 “शुचिं देवाभिरजन्ति पितरः शुचिमन्त्रियुः ।
 शुचिर्निभ्यति रक्षांसि ये चाप्ये दुष्टचारिणः ॥”
 तथा ।
 “स्नानं दानं तपस्यागो मन्त्रकर्मविधिक्रियाः ।
 मन्त्रालाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्कलाः ॥
 शौचं हि विधिं प्रोक्तं ब्राह्ममाभ्यन्तरमथा ।
 तज्जलाभ्यां भवेत् बाह्यं भावशुद्धिस्तथापरम् ॥”
 अथ प्रातःस्नानसन्धेः । अक्षपुराणम् ।
 “प्रातःस्नानं ततः क्षत्वा संक्षेपेण यथोदितम् ।
 सन्ध्याश्चापि तथा कुर्यात् निवर्त्तनेऽपि ततः ॥”
 कात्यायनः ।
 “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।
 दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चैतदमन्त्रवत् ॥”
 दन्तान् प्रक्षाल्य प्रातरनातुरः स्नायात् ॥ * ॥
 आतुरं विशेषयति आयुर्वेदीये ।
 “स्नानमर्द्धितनेत्रास्य कर्णरोगानिसारिण्यु ।
 आधानपीनसाजीर्णमुक्तवस्तु च गर्हितम् ॥”
 तत्कालमाह विष्णुः । प्रातःस्नाय्यरुणकिरण-
 यस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् । इति सप्तम-
 करधृतम् ॥ * ॥
 “मृत्कामिनिकं कुर्यात् स्नात्वा हुत्वा च
 भस्मना ।
 इहोदयविधातार्थं चास्त्रालाद्यादिदर्शने ॥”
 उग्रनाः ।
 “अभावे तूदकेनापि पितृदेवतमर्चयेत् ॥”

प्रातःकृ

अक्षपुराणि ।
 “कर्मादौ तिलकं कुर्यात् पूर्णं तद्विष्णवे परम् ।
 गोप्रदानं जपो होमः स्नाध्यायः पितृतर्पणम् ॥
 भस्मीभवति तत्सर्वं मर्द्धपुङ्खं विना क्षतम् ॥”
 ब्राह्मि ।
 “अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुष्करी भवेत् ।
 अनामिकायं दक्षिणं सक्तिदा च प्रदेशिनी ॥”
 यासः ।
 “जाङ्घवीतीरसम्भतां रुद्रं मूर्ध्ना विभर्षि यः ।
 विभर्षि रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥”
 शीघोचन्द्रमहाह शातातपः ।
 “गोमतीतीरसम्भतां गोपीदेहसमुद्भवाम् ।
 रुद्रं मूर्ध्ना वहेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
 अक्षपुराणि ।
 “ऊर्ध्वपुङ्खं रुद्रा कुर्यात् त्रिपुङ्खं भस्मना सदा ।
 तिलकं वै हिजः कुर्यात् चन्द्रनेत्रं यदङ्गुल्या ॥
 ऊर्ध्वपुङ्खं हिजः कुर्यात् क्षत्रियश्च त्रिपुङ्खकम् ।
 अर्द्धचन्द्रश्च वैश्यश्च वर्तुणं शूद्रयोनिजः ॥” * ॥
 आतुराणाम् ।
 “अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ च कस्मि-
 णाम् ।
 आर्द्रागं वाससा वापि मार्जनं देष्टकं विदुः ॥”
 इति जावालवचनान् शिरो विहाय गात्रप्रक्षाल-
 नम् । तदशक्तावाद्वाससा गात्रमार्जनं
 कुर्यात् तदनन्तरं सन्ध्यां कुर्यात् । एतत्परमेव
 प्रातःसन्ध्यां ततः कुर्यात् दन्तधावनपूर्वकमिति
 याज्ञवल्क्यवचनम् । इत्याहिकासारतत्त्वम् ॥
 प्रातःसन्ध्या, स्त्री, (सन्ध्या भवा । यत् प्रत्ययः । टाप् ।
 प्रातः प्रथमाङ्गुल्या सन्ध्या ।) सन्ध्यादेष्टपूर्वार्द्धम् ।
 तदुक्त्यर्थः ।
 “तस्मिन् गिरी चन्द्रभागे दृष्टस्त्रीहस्ततौरगाम् ।
 सन्ध्यां दृष्ट्वाथ पप्रच्छ वशिष्ठः सादरन्तदा ॥
 वशिष्ठ उवाच ।
 किमयमागता भद्रे ! निर्जनं त्वं मञ्जीधरम् ।
 कस्य वा तनया गौरि ! किं वा तव चिकीर्षितम् ॥
 एतद्विच्छास्य हं श्रोतुं यदि गुह्यं न ते भवेत् ।
 वदनं पूर्णचन्द्राभं निश्चिकं वा कथं तव ॥
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 मत् श्रुत्वा वचनं तस्य वशिष्ठस्य महात्मनः ।
 दृष्ट्वा च तन्महात्मानं क्षणमस्मिन् पावकम् ॥
 शरीरधृग्ब्रह्मचर्यसङ्गतं तं जटाधरम् ।
 सादरं प्रणिपत्याथ सन्ध्यावाच तपोधनम् ॥
 सन्ध्यावाच ।
 यदर्थमागता श्रेष्ठ ! त्वं तस्मै तपोधन ! ।
 तव दर्शनमात्रेण तस्मै संत्यजति वा विभो ! ॥
 तपः कर्तुमर्हं ब्रह्मन् ! निर्जनं श्रेष्ठमागता ।
 ब्रह्मणोऽहं मनोजाता सन्ध्या नाम्ना च विभुता ।
 नोपदेशमर्हं जाने तपसो मुनिव्रतम् ! ।
 यदि ते युज्यते गुह्यं मां त्वं समुपदेशय ॥
 एतच्चिकीर्षितं गुह्यं नाभ्युत्तं किञ्च न विद्यते ।
 अज्ञात्वा तपसो भावे तपोवनमुपस्थिता ।
 चिन्तया परिमुच्येऽहं वेपते च मनः सदा ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

आकर्ण्य तस्या वचनं वशिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ।
स्वयं स सर्वज्ञश्चो नाभ्यत् किञ्चन पृथ्वान् ॥
अथ तं निधत्तात्मानं तपसि तदुत्तरोदमात् ।
वशिष्ठो मन्त्रयाचक्रे गुरुवत् शिष्यवत्तदा ॥

वशिष्ठ उवाच ।

परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमः परमाराधो विष्णुर्मनसि धीयताम् ॥
मन्त्रेणानेन देवेशं विष्णुं भज शुभानने ।
ॐ नमो वासुदेवाय इत्यनेन च सन्ततम् ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

उपदिश्य वशिष्ठोऽथ सन्ध्यायै तपसः क्रियाम् ।
तामाभाष्य यथान्यायं तत्रैवान्तर्दधे मुनिः ॥
यथोक्तं वशिष्ठेन मन्त्रं तपसि साधनम् ।
त्रितेन तेन गोविन्दं पूजयामास भक्तितः ॥
प्रसन्नस्तेन रूपेण यदपि चिन्तितं तथा ।
पुरः प्रत्यक्षतां यातस्तस्यां विष्णुजगत्पतिः ॥
निमीलितास्यास्तस्यास्तु प्रविश्य हृदयं हरिः ।
दियोद्भूतं हृदौ तस्यै वाचं दियो च चक्षुषी ॥
दियं ज्ञानं दियचक्षुर्दियां वाचमवाप्य सा ।
प्रत्यक्षं धीक्ष्य गोविन्दं तुष्टाव जगतां पतिम् ॥
अथ तस्याः शरीरं वल्कलाजिनसंभृतम् ।
परिशीर्णं जटात्रातेः पवित्रं स्फुटं राजितम् ॥
निरीक्ष्य लपयाविष्टो हरिः प्रोवाच तामिदम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यः पश्यति सकामस्त्वां प्राणिग्राह्यते तव ।
स सद्यः स्त्रीवतां प्राप्य दुर्लभं गमिष्यति ॥
पतिस्रव महाभागस्तपोरूपसमन्वितः ।
सप्तकल्पान्तजीवी च भविष्यति सह त्वया ॥
अन्यच्च ते वदित्वांस्त्वं पूर्वं यन्मनसि स्थितम् ।
अद्यै शरीरत्यागस्ते पूर्वेमेव प्रतिश्रुतः ॥
स च मेधातिथेयं सुनेर्दादृश्वार्धिके ।
हृतप्रज्वलिते वज्रौ न चिरात् क्रियतां त्वया ॥
तत्र गत्वा स्वयं कृद्रं मुनिभिर्नोपलक्षिता ।
मन्त्रसादाद्विज्ञाता तस्य पुत्री भविष्यति ॥
यस्ते वा वाञ्छनीयोऽस्ति स्वामी मनसि कश्चन ।
तन्निधाय निजस्वान्ते त्वज वज्रौ वपुः स्वकम् ॥
नारायणः स्वयं सन्ध्यां पश्यन्प्राणायामपाणिना ।
ततः पुरोडाशमयं तत् शरीरमभूत् क्षणात् ॥
समिद्धेऽग्नौ महायज्ञे मुनिभिर्नोपलक्षिता ।
तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विधिः सुता ॥
वह्निस्तस्याः शरीरं तद्गन्धं सूर्यस्य मण्डले ।
शुद्धं प्रवेष्टवामास विष्णोरेवाज्ञया पुनः ॥
सूर्यो द्विधा विभज्याथ तत् शरीरं तदा रथे ।
स्वके संस्थापयामास प्रीतये पिष्टदेवयोः ॥
यदूर्ध्वभागस्तस्यास्तु शरीरस्य द्विजोत्तमाः ।
प्रातःसन्ध्याभवत् सा तु अहोरात्रादिमध्यगा ॥
यच्छेषभागस्तस्यास्तु अहोरात्रान्तमध्यगा ।
सा सायमभवत् सन्ध्या पिष्टप्रीतिप्रिया सदा ॥
सूर्योदयाच्च प्रथमं यदा स्थादृश्वोदयः ।
प्रातःसन्ध्या तदोदेति देवानां प्रीतिकारिणी ॥
अस्तं गते ततः सूर्ये शीघ्रपश्चाजिभा सदा ।

उदेति सार्यसन्ध्यापि पिष्टृणां मोदकारिणी ॥

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

प्रातःकालकर्त्तव्यवैदिकतान्त्रिकोपासनाविशेषः ।
वैदिके तदनुष्ठानानि यथा । मार्जनम् १ प्रार्थ-
नम् २ प्राणायामः ३ आचमनम् ४ आपो-
मार्जनम् ५ अघमर्षणम् ६ सूर्योपस्थानम् ७
देवतर्पणम् ८ सावित्रीवाहनम् ९ सावित्री-
ध्यानम् १० सावित्रीजपः ११ सावित्रीविस-
र्जनम् १२ आदित्यशुक्रप्रीत्यनम् १३ आत्मरत्न-
णम् १४ रुद्रोपस्थानम् १५ ब्रह्मादिभ्यो जल-
दानम् १६ सूर्यार्घदानम् १७ सूर्यनतिः १८ ॥
तान्त्रिके तदनुष्ठानानि यथा । मन्त्राचमनम् १
जलशुद्धिः २ कर्त्तव्यः ३ अङ्गन्यासः ४ अघ-
मर्षणम् ५ हस्तक्षालनम् ६ आचमनम् ७
सूर्यार्घदानम् ८ गायत्री जलदानम् ९ तर्पणम्
१० गायत्रीध्यानम् ११ गायत्रीजपः १२ जल-
समर्पणम् १३ इष्टदेवध्यानम् १४ प्राणायामः
१५ मूलमन्त्रजपः १६ जलसमर्पणम् १७ प्राणा-
यामः १८ नमस्कारः १९ ॥ इति स्मृतितन्त्रे ॥

प्रातःस्नानं, स्त्री (प्रातः प्रभातकाले यत् स्नानम् ।)
प्रभातकर्त्तव्यवाग्वनादि । यथा, गारुडे २५० अः ।
“उषःकाले तु संप्राप्ते कृत्वा चावश्यकं तपः ।
आयामदीप्य शुद्धां शौचं कृत्वा यथाविधि ॥
प्रातःस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृते जनाः ।
तस्मात् सर्वप्रथमेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति ङराडङ्करं हि ततः ।
सुखे सुप्रसन्नं सततं लालाट्याः संभवन्ति हि ॥
अतो नैवाचरेत् कर्माण्यल्लला स्नानमादितः ।
अलक्ष्मीः कालकर्णौ च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ॥
प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ।
न च स्नानं विना पुंसं प्राशस्त्यं कर्मे संस्तु-
तम् ॥

होमे जप्ये विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत् ॥
अशक्तावशिरस्कन्तु स्नानमस्य विधीयते ॥
अपि च गारुडे २१५ अध्याये ।

“प्रातःसंक्षेपतः स्नानं मध्याह्ने विधिविस्तारम् ।
प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थश्चक्षुष्योः ॥
यत्तेस्त्रिसवनं प्रोक्तं सकृत् ब्रह्मचारिणः ॥”
अपि च ।

“उषस्युषसि यत् स्नानं सन्ध्यायासुदिते रवौ ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥
यत् फलं द्वादशाब्दानि प्राजापत्यैः कृतैर्भवेत् ।
प्रातःस्नानं तदाप्रोति वर्धेण अद्वयान्वितः ॥
य इच्छेद्विप्लान् भोगान् चन्द्रसूर्ययहोपमान् ।
प्रातःस्नानं भवेत्तत्त्वं ह्यौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥
घटतिली माघमासस्तु प्रातःस्नानं हविष्यभुक् ।
अतिपापं महाघोरं मासादेव यपोऽस्ति ॥
मातरं पितरश्चापि मातरं सुहृदं गुरुम् ।
समुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशांशं लभेत् सः ॥”

प्रातराशः, पुं, (अश्रममिति । अश्र + भावे चञ् ।
आशः । प्रातः प्रातःकाले आशो भोजनम् ।)
प्रातःकालीनभोजनम् । तत्पर्यायः । कल्पवर्षः

२ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रातर्भोजनम् ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कल्पवर्षः ४ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । २ ।

“यः पञ्चहायनो मात्रा प्रातराशाय याचितः ।
तन्नेच्छेद्वचयन् यस्य सपथो बाललीलया ॥”)

प्रातर्गैयः, पुं, प्रातःकाले गैय ईश्वरादियैः । स्तुति
पाठकः । तत्पर्यायः । स्तुतिव्रतः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रभातगात्रये, त्रि ॥

प्रातर्भोक्ता, [ऋ] पुं, (प्रातर्भुङ्क्ते इति । भुज +
ठच् ।) काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रभाते
भोजनकर्त्तरि, त्रि ॥

प्रातर्भोजनं, स्त्री, (प्रातः प्रभातकाले भोजनम् ।)
प्रातराशः । इति जटाधरः ॥

प्रातिका, स्त्री, (प्राततीति । प्र + अत् + ण्यल् +
टाप् । अत इत्वम् ।) जवा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

प्रातिपदिकः, पुं, (प्रतिपदि तिथौ भव इति ।
प्रतिपद + “कालात् ठच् ।” ४ । ३ । ११ ।
इति ठच् ।) अग्निः । यथा,—

“इत्यम्भो महानग्निर्ब्रह्मक्रोद्धोऽमृतात् ।
उवाच देवं ब्रह्माणं तिथिर्मे दीयतां प्रभो ॥
यस्यामहं समस्तस्य जगतः स्थातिमाप्नुयाम् ॥
ब्रह्मोवाच ।

देवानामथ यज्ञाणां गन्धर्वाणाञ्च सप्तमः ।
आदौ प्रतिपदा येन त्वमुत्पन्नोऽसि पावकः ॥
त्वत्पदात् प्रातिपदिकं सम्भविष्यन्ति देवताः ।
अतस्ते प्रतिपन्नाम तिथिरेषा भविष्यति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

(प्रतिपदे धातुभिन्नपदे भव इति । प्रति-
पद + ठक् ।) नास्ति, स्त्री, यथा । अधातुविभ-
क्त्यर्थवत् प्रातिपदिकम् । इति सुप्रशयाकरणम् ॥
प्रातिभायं, स्त्री, (प्रतिभू + व्यञ् । द्विपदृष्टिः ।)
प्रतिभुवो भावः । जामिनी इति भाषा । यथा,
“सालिखं प्रातिभायश्च दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कर्तुर्नाविभक्ता परस्परम् ॥”

इति द्वायभागः ॥

प्रातिस्विकं, त्रि, (प्रतिस्वं भवः । प्रतिस्व + ठक् ।)
असाधारणम् । तत्पर्यायः । अन्यासाधार-
णम् २ । आवेशिकम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रातिहारः, पुं, (प्रतिहार एव । स्वार्थे अण् ।)
प्रातिहारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रातिहारकः, पुं, (प्रतिहारक एव । स्वार्थे
अण् ।) प्रातिहारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रातिहारिकः, पुं, (प्रतिहारः प्रतिहारणं याज
इत्यर्थः । स प्रयोजनमस्येति । प्रतिहार +
“प्रयोजनम् ।” ५ । १ । १०६ । इति ठच् ।)

मायाकारः । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥

प्रातीपः, पुं, (प्रतीपस्यापत्वं प्रतीपस्यायमिति
वा । प्रतीप + अण् ।) प्रतीपपुत्रः । शान्त-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । १४८ । २ ।

“प्रातीपः शान्तनुजातः कुलस्यार्थं यथोत्थितः ॥”)

प्रादोषः

प्राथमकल्पिकः, पुं, (प्रथमकल्प आदारमः प्रयोजनं यस्य । “प्रयोजनम्” ५ । १ । १०८ । इति ठञ् । यद्वा, प्रथमकल्पमधीते इति । विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्तव्यमिति ठक् ।) प्रथमारब्धवेदाध्ययनः । प्रथमं प्राक्तनीयं कल्पं ग्राह्यमधीते यः इत्यर्थे णिकः । तत्पर्यायः । शेषः २ । इत्यमरभरतौ ॥

प्राथमिकः, त्रि, (प्रथमे भवः । प्रथम + ठञ् ।) प्रथमभवः । यथा । यन्त्राविरत्नक्रमेण सिद्धि-सिद्धाधियानुमितयस्तत्र द्वितीयतन्त्रे पञ्चता-सम्पत्तयर्थे द्वितीयः सिद्धाधियानुविरहो विशेष-वर्णमस्तु सिद्धेः प्राथमिकस्तु किमर्थम् । इति पञ्चताशिरामणिः ॥

प्राथम्यं, त्रि, (प्रथम + घञ् ।) प्रथमस्य भावः । यथा, “अस्माभिरत्र प्राथम्येन नानासुनीमां वचनेरेवंविधो निबन्धः क्रियते” इति विजय-रचितः ॥

प्राडुः, [स] य, (प्राप्नोति । प्र + अट् + “बाहु-लकाददेरपुसिप्रत्ययः” उणा० २ । ११८ । इत्यत्र उञ्जलदत्तोच्चा उसिः ।) नाम । प्राकाशम् । स्फुटत्वम् । तत्पर्यायः । आविः २ । यथा । प्रादुरासीत् । आविर्भूतः । इत्यमर-भरतौ ॥ (यथा, रघुः १ । ११ । १५ । “ज्यानिनादमथ गृह्णीत तयोः प्रादुरास बहुलक्षप्राक्कविः । ताडका चलकपालकुण्डला कालिकेव निविडा वलाकिनी ॥”) प्रकाशः । सम्भायम् । वृत्तिः । इति शब्दरत्ना-वली ॥

प्रादुर्भावः, पुं, (प्रादुस् + भू + भावे घञ् ।) आविर्भावः । यथा,— “यपुः प्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा ॥” इति कुवलयानन्दः ॥

प्रादेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र + दिश् + हल-श्चि घञ् । “उपसर्गस्य घञि” इति दीर्घः ।) तर्जनीसङ्घटितवस्तुनाङ्गुष्ठः । इत्यमरः १ । २ । ६ । ८३ ॥ (यथा, महाभारते ५ । ५१ । १६ । “प्रमाणातो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ॥” प्रदेश एव । स्वार्थे अण् ।) देशमात्रम् । यथा, “प्रादेशो देशमात्रे च तर्ज्ज्वङ्गुष्ठसंमिते ॥” इति मेदिनी ॥

“अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या यासः प्रादेश उच्यते ॥” इति देवीपुराणम् ॥

प्रादेशनं, स्त्री, (प्र + आ + दिश् + क्युट् ।) दानम् । इत्यमरः १ । २ । ७ । ३० ॥

प्रादोषः, त्रि, (प्रदोषस्यायमिति । प्रदोष + अण् ।) प्रदोषसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (प्रदोषे आह्वरतीति । “आह्वरति ऋगः” ४ । ३ । ५१ । इति अण् । प्रादोषो ऋगः । प्रदोषसङ्घटितं अध्ययनं सोऽयम् । “तदस्य सोऽयम्” ४ । ३ । ५२ । इति अण् । प्रादोषः शिष्यः । इति व्याकरणम् ॥

प्रादोषिकः, त्रि, (प्रदोषस्यायमिति । प्रदोष + “निष्ठाप्रदोषाभ्याश्च” ४ । ३ । १४ । इति ठञ् ।) प्रदोषसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ प्राधान्यं, स्त्री, प्रधानस्य भावः । (प्रधान + भावे घञ् ।) प्रधानत्वम् । यथा, धर्मदीपिकायाम् । “वेदार्थोपनिबन्धत्वान् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ॥”

प्राध्वं, य, (प्राध्वनतीति । प्र + आ + ध्वन + डम् ।) अनुकूलम् । इत्यमरः १ । ३ । ४ । ४३ ॥ (यथा, रघुः १ । १३ । ४३ । “सभाजने मे मुनस्सर्वबाहुः सशेखरं प्राध्वमितः प्रयुक्तं ॥”) प्राध्वः, त्रि, (प्रगतोऽध्वानमिति । “उपसर्गाद-ध्वनः” ५ । ४ । ८५ । इति अच् ।) बहुदूर-गामि-रथादिः । इति वोपदेवः ॥ दूरपथः । प्रहः । बन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-भारते ३ । १६२ । २७ । “ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभः । प्राध्वं कृत्वा नमस्कृते कुबेराय लकोदरः ॥”) प्रान्तः, पुं, (प्रकृतोऽन्तः ।) अन्तभागः । श्रेय-सोमा । यथा, कुमारः ३ । ४३ । “प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशखं ध्यानास्यदं भूतपतेर्विवेश ॥” प्रान्तः, [स] य, (प्रान्त + तमिन् ।) प्रान्त-भागे । यथा, प्राचीरं प्रान्ततो वृत्तिः । इत्य-मरः १ । २ । २ । ३ ॥

प्रान्तरं, स्त्री, (प्रकृतमन्तरमवकाशो व्यवधानं वा यत्र ।) दूरशून्योऽध्वः । इत्यमरः १ । २ । १ । १७ ॥ द्वायातरुजलादिरहिते पथि प्रान्तरं दूरं शून्यो दूरशून्यः दूरश्चासौ शून्यश्चेति वा दूरशून्यो जलादिवर्जितत्वात् ईडक् योऽध्वः स प्रान्तर-मित्यन्वयः । प्रकृतमन्तरं व्यवधानमवकाशो वा अत्रति प्रान्तरम् । इति भरतः ॥ (यथा, महा-निर्वाणतन्त्रे १ । ६४ । “इदे गर्ते प्रान्तरे च प्रासादान् पर्वतादपि । पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मनुजा मद्विजलाः ॥”) विपिनम् । कोटरम् । इति मेदिनी ॥

प्रान्तशून्यं, स्त्री, (प्रान्ते शून्यमस्य ।) दूरशून्य-पथः । द्वायादिरहितपथः । इति शब्दरत्ना-वली ॥

प्रापणं, स्त्री, (प्र + आप् + क्युट् ।) गयनम् । प्राप्तिः । (यथा, मनुः १ । २ । ६५ । “प्रापणात् सर्वकामानां परित्यागो विशि-ष्यते ॥” प्राप्तिप्रेरणा । प्रकर्षणं व्यापनम् । अन्ता-दन्त्यान्ताद्वा प्रपूर्वापधातोर्भावे अणट् प्रत्ययः ॥ प्रापणिकः, पुं, (प्रापणायते इति । प्र + आप् + पण-यवहारे + “प्राडि पणिकः” उणा० २ । ४१ । इति किकन् ।) पण्यविक्रयी । इति सिद्धान्त-कौमुद्यामुणादिरहितः ॥ (यथा, माघे ४ । ११ । “आप्यादिव प्रापणिकादजसं जयाह्वरतान्यमितानि लोकः ॥”) प्रापणीयं, त्रि, प्राप्यते यत् । (प्र + आप् + अणो-यर् ।) प्राप्यम् । (यथा, मेघदूते ५ । “धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः सर्वेशार्थाः क पटुकरणेः प्राणिभिः प्राप-णीयाः ॥”) प्रापेयः, पुं, गन्धर्वगणविशेषः । यथा, अग्निपुराणे । “प्रवाच्य जनयन् पुत्रान् दिवान् वै गायत्री-तमान् । तनुर्दृश देवगन्धर्वाः प्रापेयाः परिकीर्तिताः ॥” प्राप्तिः, त्रि, (प्र + आप् + क्त ।) प्रस्थापितः । तत्पर्यायः । प्राणिहितः २ । लब्धः । तत्पर्यायः । वित्तः २ । भावितः ३ । आसादितः ४ । भूतः ५ । इत्यमरः १ । ३ । १ । ८६, १ । ३ । १०४ ॥ (उत्पन्नः । समुपस्थितः । यथा, मनुः १ । २ । १०१ । “यत्किञ्चिन्नैस प्राप्ते वसित्वा गृहभाजनम् । सप्तागारांश्चरंक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥”) प्रापपञ्चत्वं, त्रि, (प्राप्तं पञ्चत्वं मरणं येन ।) मृतम् । इत्यमरः १ । २ । ८ । ११७ ॥ प्राप्तिभावः, पुं, (प्राप्ते भावो येन ।) जातोक्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्राप्तिभार इत्यपि कश्चित् पाठः ॥) लब्धसत्तादौ, त्रि ॥ प्राप्तिरूपः, त्रि, (प्राप्तं रूपं येन ।) पण्डितः । मनोज्ञः । इत्यमरः ३ । ३ । १३१ ॥ रूपवाञ्च ॥ प्राप्तिर्थं, त्रि, प्राप्यते यत् । प्रपूर्वापधातोः कर्मणि तथप्रत्ययः । प्राप्यम् । (यथा, रामायणे २ । २६ । १० । “आदेशो वनवासस्य प्राप्तिः स मया किल ॥”) प्राप्तिः, स्त्री, (प्र + आप् + क्तिन् ।) उदयः । (यथा, महाभारते १४ । ४८ । ३ । “गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषी प्राप्तिमययाम् ॥”) घनादिद्विष्टः । अधिगमः । लाभः । इत्यमर-भरतौ ॥ प्रापणम् । (यथा, मनुः १ । ६ । १०३ । “एष स्त्रीपुंसयोस्तौ धर्मो धरे रतिसंज्ञितः । आपद्यपथप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत ॥”) संहतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ अग्निमाद्यैश्व-र्यान्तर्गतेभ्यश्च विशेषः । स च अभीक्षितप्राप-णम् । इति हेमचन्द्रो भरतश्च ॥ प्राप्यं, त्रि, (प्र + आप् + ण्यत् ।) प्राप्तियम् । तत्पर्यायः । गन्धर्व २ । समासाद्यम् ३ । इत्य-मरः १ । ३ । १ । ६२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ६२ । २० । “मयेवा साधुरागेण बहुशः प्राप्येता सती । निराकृतवती सेयमद्य पाप्या भविष्यति ॥” य, प्र + आप् + ल्यप् । यथा, मेघदूते । “प्राप्यावन्तीमुदयनकथाकोविद्यामवह्वान् ॥”) प्राबोधिकः, पुं, (प्रबोधाय हितः । प्रबोध + ठक् ।) उषःकालः । इति शब्दमाला ॥ प्राबोधकोऽपि पाठः ॥ प्राभवं, स्त्री, (प्रभोर्भावः । प्रभु + अण् ।) मेघ-त्वम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्राभाकरः, पुं, (प्रभाकरस्यायं तन्मन्तं वेत्तीति प्रभाकर + अण् ।) मीमांसकविशेषः । यथा “आतिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्वम्

प्रापणीयं, त्रि, प्राप्यते यत् । (प्र + आप् + अणो-यर् ।) प्राप्यम् । (यथा, मेघदूते ५ । “धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क मेघः सर्वेशार्थाः क पटुकरणेः प्राणिभिः प्राप-णीयाः ॥”) प्रापेयः, पुं, गन्धर्वगणविशेषः । यथा, अग्निपुराणे । “प्रवाच्य जनयन् पुत्रान् दिवान् वै गायत्री-तमान् । तनुर्दृश देवगन्धर्वाः प्रापेयाः परिकीर्तिताः ॥” प्राप्तिः, त्रि, (प्र + आप् + क्त ।) प्रस्थापितः । तत्पर्यायः । प्राणिहितः २ । लब्धः । तत्पर्यायः । वित्तः २ । भावितः ३ । आसादितः ४ । भूतः ५ । इत्यमरः १ । ३ । १ । ८६, १ । ३ । १०४ ॥ (उत्पन्नः । समुपस्थितः । यथा, मनुः १ । २ । १०१ । “यत्किञ्चिन्नैस प्राप्ते वसित्वा गृहभाजनम् । सप्तागारांश्चरंक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥”) प्रापपञ्चत्वं, त्रि, (प्राप्तं पञ्चत्वं मरणं येन ।) मृतम् । इत्यमरः १ । २ । ८ । ११७ ॥ प्राप्तिभावः, पुं, (प्राप्ते भावो येन ।) जातोक्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्राप्तिभार इत्यपि कश्चित् पाठः ॥) लब्धसत्तादौ, त्रि ॥ प्राप्तिरूपः, त्रि, (प्राप्तं रूपं येन ।) पण्डितः । मनोज्ञः । इत्यमरः ३ । ३ । १३१ ॥ रूपवाञ्च ॥ प्राप्तिर्थं, त्रि, प्राप्यते यत् । प्रपूर्वापधातोः कर्मणि तथप्रत्ययः । प्राप्यम् । (यथा, रामायणे २ । २६ । १० । “आदेशो वनवासस्य प्राप्तिः स मया किल ॥”) प्राप्तिः, स्त्री, (प्र + आप् + क्तिन् ।) उदयः । (यथा, महाभारते १४ । ४८ । ३ । “गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषी प्राप्तिमययाम् ॥”) घनादिद्विष्टः । अधिगमः । लाभः । इत्यमर-भरतौ ॥ प्रापणम् । (यथा, मनुः १ । ६ । १०३ । “एष स्त्रीपुंसयोस्तौ धर्मो धरे रतिसंज्ञितः । आपद्यपथप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत ॥”) संहतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ अग्निमाद्यैश्व-र्यान्तर्गतेभ्यश्च विशेषः । स च अभीक्षितप्राप-णम् । इति हेमचन्द्रो भरतश्च ॥ प्राप्यं, त्रि, (प्र + आप् + ण्यत् ।) प्राप्तियम् । तत्पर्यायः । गन्धर्व २ । समासाद्यम् ३ । इत्य-मरः १ । ३ । १ । ६२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ६२ । २० । “मयेवा साधुरागेण बहुशः प्राप्येता सती । निराकृतवती सेयमद्य पाप्या भविष्यति ॥” य, प्र + आप् + ल्यप् । यथा, मेघदूते । “प्राप्यावन्तीमुदयनकथाकोविद्यामवह्वान् ॥”) प्राबोधिकः, पुं, (प्रबोधाय हितः । प्रबोध + ठक् ।) उषःकालः । इति शब्दमाला ॥ प्राबोधकोऽपि पाठः ॥ प्राभवं, स्त्री, (प्रभोर्भावः । प्रभु + अण् ।) मेघ-त्वम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्राभाकरः, पुं, (प्रभाकरस्यायं तन्मन्तं वेत्तीति प्रभाकर + अण् ।) मीमांसकविशेषः । यथा “आतिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्वम्

स्मरतेन तद्व्यहोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभा-
करमतमुपदर्शयति सयमित्यादिना ।” इति
आग्निहोत्रोपायशिरोमणिः ॥ प्राभाकरमते
आग्निः सल्लहर्षनगम्यत्वं यथा तस्मात् परिशेषण
सल्लहर्षनगम्या सा । इति आग्निहोत्रोपाय-
चिन्तामणिः ॥

प्राभृतं, क्ली, (प्राभियते स्मिति । प्र + आ + भृ +
क्त ।) उपपत्तौ क्तम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कथा-
सरितागरे । १७ । १६४ ।

“तं दत्तप्राभृतं दूतं स संमात्य यस्मै यत् ॥”)

प्राभृतं, क्ली, (प्राभृत + स्वार्थे क्त् ।) प्राभृतम् ।
तत्पर्यायः । कौश्लिका २ । इति हारावली ।
१५६ ॥

प्रामादः, पुं, (प्रमादयत्यनेनेति । प्र + मद् + यत् ।)
वासकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वार्थे ण्यो
प्रमादः । तस्य भावे, क्ली ॥

प्रामाणिकः, त्रि, (प्रमाणदागतः । प्रमाण +
ठक् ।) हेतुकः । मर्यादाहः । शास्त्रज्ञः । परि-
च्छेदकः । प्रमाणकर्ता । इति प्रमाणशब्दात्
कर्तरि णिकप्रत्ययः ॥

प्रामाण्यं, क्ली, (प्रमाणस्य भावः । प्रमाण +
व्यञ् ।) प्रमाकरणत्वम् । प्रमाणशब्दाद्भावार्थे
ण्यप्रत्ययः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ४३ ।

“सत्यं भूतचित्तार्थोक्तिर्वैदप्रामाण्यदर्शनम् ।

गुरुदेवसिद्धिर्धर्मपूजनं साधुसङ्गमः ॥”)

प्रामाण्यवादः, पुं, (प्रामाण्यस्य वादः कथनम् ।)

प्रमाकरणताकथनम् । तद्वति तत्प्रकारकत्व-

प्रमात्वकथनम् । चिन्तामणित्यायग्रन्थविशेषः ।

इति पूर्वाचार्याः ॥ स यथा । अथ जगदेव

पङ्क्तिमयसुद्धिर्गुरुदृष्टादृष्टसु विद्यास्थानेष्वभ्य-

हिततमामास्वीत्किं परमकारुणिको मुनिः

प्रणिनाय । तत्र प्रेक्षावत् प्रवृत्त्यर्थं प्रमाणादि-

पदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्यादावसूत्र-

यत् । तेषु प्रमाणाधीना सर्वेषां व्यवस्थितिरिति

प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यते । इत्यादि गङ्गेशो-

पाध्यायः ॥

प्रामीत्यं, क्ली, (प्रमयनमिति । प्र + मी + वधे +

भावे क्त । तत्र प्रमीते मरणे साधु इति व्यञ् ।

अस्य वधतुल्यत्वात्तथात्वम् ।) ऋणम् । इति

त्रिकाण्डशेषः । (प्रमीतस्य भाव इति । प्रमीत +

व्यञ् ।) ऋतत्वम् ॥

प्रायः, पुं, (प्रकृतमयनमिति । प्र + अय + चप् ।

यद्वा, प्र + इ + “एरच्” । ३ । ३ । ५६ ।

इत्यच् ।) मरणम् । मरणार्थमनशनम् । (यथा,

रामायणे । ४ । ५३ । १२ ।

“अहं यः प्रतिजानामि न गमिष्याम्यहं प्रीतिम् ।

इहैव प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव च ॥”)

तुल्यम् । बाहुल्यम् । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १११ ।

“तस्कराः पण्डिता मूर्खाः सुखप्राप्तप्रनास्तथा ।

लिङ्गनश्नकासाया आसां (वैष्णवानाम्) प्रायेण

वक्षसाः ॥”)

वयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पापम् । तपः । इति
सूतिः ॥ क्ली, प्रवेशः । युद्धम् । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । १८ । ८ ।

“उप व्यष्टिं वरुणे गभस्तौ

प्राये प्राये जिगीवांसः स्याम ॥”

“किञ्च प्राये प्राये सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञ

शालायां प्रये प्रवेशे जिगीवांसः शत्रूणां

जितारो भवेम । यद्वा, प्राये प्राये प्रकर्षण

इयते गम्यते योद्धमिरिति प्रायं युद्धम् । तस्मिन्

युद्धे जिगीवांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम ॥”

इति तज्जायि सायनः ॥ त्रि, गमकः । यथा,

मन्त्रे । ३ । २६४ ।

“प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।

ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा वाच्यवानपि भोजयेत् ॥”

“प्रक्षालेति । तदनुवृत्तौ प्रक्षाल्याचम्य ज्ञाति-

प्रायमन्नं कुप्यात् । ज्ञातीन् प्रैति गच्छतीति

ज्ञातिप्रायं कर्मण्यण् । ज्ञातीन् भोजये-

दित्यर्थः ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥

प्रायः, [स्] य, (प्र + अय गतो + अमुन् ।)

बाहुल्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १७ ॥ (यथा,

कथासरितागरे । ६ । १२३ ।

“ततोऽहं शर्मवर्मा च ज्ञातवन्तो क्रमेण ताम् ।

अत्रान्तरं स च प्रायः पर्यहोयत वासरः ॥”)

प्रायश्चित्तं, क्ली, (प्रायस्य पापस्य चित्तं विशोधनं

यस्मात् । यदुक्तं सूत्रे ।

“प्रायः पापं समुद्दिष्टं चित्तं तस्य विशोधनम् ॥”

यद्वा, प्रायस्य तपसः चित्तम् निश्चय इति ।

“पारस्करप्रश्नोक्तिं च संज्ञायाम् ।” ६ । १ ।

१५७ । इत्यत्र । “प्रायस्य चित्तचित्तयाः ।”

इति वार्त्तिकोक्ता सुट् निपात्यते च । निरु-

क्तिस्तु निम्ने दृष्टया ।) पापक्षयमात्रसाधनं

कर्म । यथा, हारातः । प्रयतत्वाङ्गोपचित्त-

मशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ (“प्राय-

श्चित्तमिति । यत्तपःप्रभृतिकं कर्म उपचित्तं

सञ्चितमशुभं पापं नाशयतीति कृततत्तत्तत्-

कर्मभिः कर्तुः प्रयतत्वाद्वा शुद्धत्वादेव तत्-

प्रायश्चित्तम् । तथाच पुनर्हारीतः । यथा,

चारोपखेदचण्डनिर्गोदिनप्रक्षालनादिभिर्वासांसि

शुध्यन्ति एवं तपोदानयज्ञैः पापक्षयः शुद्धि-

मुपयान्ति । शुद्धिं पापक्षयम् । यथा, महा-

भारते ।

‘अङ्गिर्गजान् मलमिव तमो ह्यग्निभयादुपधा ।

दानेन तपसा चैव सर्वपापमपोहति ॥’

तेन पापक्षयमात्रसाधनत्वेन विधिवोधितं

कर्म प्रायश्चित्तम् । मात्रार्थलाभस्तु प्रयतत्वाद्-

वेत्येवकारार्थकवाशब्दात् । तथाच विश्वः ।

‘वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थं च समुचये ।’

एवञ्च ।

‘अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्वमे ।’

इति विष्णुस्तोत्रे अश्वमेधस्यापि प्रायश्चित्तत्वम् ।

पापक्षयसर्गाभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्राय-

श्चित्तत्वम् । प्रायश्चित्तस्य खल्वसादिजनकत्वेऽपि

तदंशे विधिवोधितत्वाभावात्तासम्भवः ॥ इति
प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥) तस्य शुभपत्तिर्यथा ।
अङ्गिराः ।

“प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसंयुक्तं प्रायश्चित्तमिति सूत्रम् ॥”

निश्चयसंयुक्तस्यापक्षयसाधनत्वेन निश्चित-

मित्यर्थः ॥ * ॥ पापस्य वैदिकप्रतिपादोऽनर्थः ।
अनर्थश्चानिष्टसाधनम् । पापकारणमुक्तं याज्ञ

वल्क्येन । यथा,—

“विहितस्यानुष्ठानान्निन्दितस्य च संवनात् ।
अनियच्छास्त्रेन्दियाणां नरः पतनमश्नुति ॥” * ॥

पापविशेषणावस्थाविशेषमाह मनुः ।

“शरीरजैः कर्मदोषेयांति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पत्तिमगता मानसेरन्ध्रजातिताम् ॥

इह दृश्यन्तेः केचित् केचित् पूर्वकृतेस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥”

यमः ।

“सुगोपो ब्रह्मज्ञा गोपः सुवर्णसंयुक्तनरः ।

पतितैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुतल्पगः ।

एतं पतन्ति सर्वेषु नरकेष्वनुपूर्वशः ॥” * ॥

प्रायश्चित्तमाह आङ्गिराः ।

“उद्यच्छन् यददादित्यस्तमः सर्वं यपोहति ।

तद्धन् कल्याणमातिष्ठन् सर्वं पापं यपोहति ॥

पापक्षयं पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।

सुच्यते पातकेः सर्वमहोभिरिव चन्द्रमाः ॥”

कल्याणं प्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ तस्यावश्यकत्वेत्यत्र
माह यमः ।

“तपसोऽन्ते विशुध्यन्ति कर्मणां वा परिचयात् ।

तस्मात् कर्तव्यमेतैस्तु प्रायश्चित्तं विशुद्धये ॥”

कर्मणां भोगेन परिचयादित्यर्थः ॥ * ॥ प्राय-

श्चित्ताह्वमाह मनुः ।

“अकुर्वन् विहितं कर्म निषिद्धन् समाचरेत् ।

प्रसजंश्चिन्त्यार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥” * ॥

अज्ञानादयदि वा ज्ञानात् कृत्वा कर्म विग-
हितम् ।

तस्मादिसुक्तिमन्विच्छन् द्वितीयं न समाचरेत् ॥”

प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वं नैमित्तिकत्वं नित्यत्वञ्च
यथा । आवाणः ।

“काम्यानां सफलार्थेषु दोषघातार्थमेव च ।

अतः काम्यं नैमित्तिकञ्च प्रायश्चित्तमिति

स्थितिः ॥

चरितयमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।

नित्ये च सत्कर्तव्यता जायन्ते निष्कृतैर्नरः ॥ * ॥

ज्ञानाज्ञानकृतपापयोः प्रायश्चित्तमहो यथा ।

अङ्गिराः ।

“अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः ।

स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विष्टं बुद्धिपूर्वकं ॥” * ॥

अथ प्रायश्चित्तनिरूपणं ।

तथाङ्गिराः ।

“कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ।

सुञ्जानो वदयेत् पापमसत्यं पर्वदि बुधन् ॥

सचेत्तं वाग्यतः स्नात्वा क्षिप्रवासाः समाहितः ।

प्रायश्चि

उपस्थाय ततः शीघ्रमार्जितान् धरणीं गतः ।
 गात्रेषु शिरसा चैव न च किञ्चिददाहरेत् ॥”
 उपस्थानञ्च ब्राह्मणान् वस्त्रादिना तोषयित्वा
 कायेम् । मन्त्रसु पापेषु राज्ञोऽप्युपस्थितिः
 कार्योत्पाद देवतः ।
 “स्वयं वा ब्राह्मणेः कच्छमल्पदोषे विधीयते ।
 राज्ञा च ब्राह्मणे चैव मन्त्रसु परिचयते ॥” * ॥
 परिषद्माहाङ्गिराः ।
 “एकत्रिंशतिसंख्याकेर्मर्मासावेदपारगैः ।
 वेदाङ्गकुशले चैव परिषत् संप्रकल्पयेत् ॥
 चातुर्विधो विकल्पो च अङ्गविहस्मिपाठकः ।
 त्रयश्चाश्रमिणो वृद्धाः पर्यत् स्यात् दशावरा ॥”
 मनुः ।
 “त्रैविद्यो हेतुकस्तर्को नेरुक्तो धर्मपाठकः ।
 त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं पर्यत् स्यात् दशावरा ॥”
 अङ्गिराः ।
 “यथा तु लघुकार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमा ।
 महापातकशोधेषु शतशो भूय एव वा ॥”
 प्रदृशन्तार्थमिदम् । यावद्विरेव निरूपणं ताव-
 द्द्विरेव परिषत् । दृष्टार्थत्वादेव तस्याः । तथा च
 यमः ।
 “एको द्वौ वा त्रयो वापि यद्गन्धर्म्मपाठकाः ।
 स धर्म इति विज्ञेयो नेतरैर्षां सहस्रशः ॥” * ॥
 प्रायश्चित्ताकथने दोषो यथा,—
 “मार्जितानां मार्गमागानां प्रायश्चित्तानि ये
 विज्ञाः ।
 जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेषां तद्विषयभागिनः ॥
 अनर्चितैरनाहूतैरप्येवैव संसदि ।
 प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जानद्भिरपि जल्पतः ॥
 न्यायतो मार्गमागस्य जल्पयादेः प्रणामिनः ।
 अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत् ॥”
 हारीतः ।
 “यथावयो यथाकालं यथाप्राणञ्च ब्राह्मणे ।
 प्रायश्चित्तं प्रदानयं ब्राह्मणे धर्मपाठके ॥
 तस्मान् कच्छमथाप्यर्द्धं पादं वापि विधानतः ।
 ज्ञात्वा जलाशयं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥”
 अश्वत्थामनुग्रहमाह पराशरः ।
 “दुर्बलेऽनुग्रहः कार्यस्तथा वै शिशुवृद्धयोः ।
 अतोऽन्यथा भवेदोपस्तस्मान्नानुग्रहो भवेत् ॥”
 स्नेहादिनानुग्रहे दोषो यथा,—
 “स्नेहादा यदि वा लोमान् मोहादज्ञानतो-
 २पि वा ।
 कृञ्चन्यनुग्रहं ये तु तत् पापं तेषु गच्छति ॥”
 शास्त्रीयप्रायश्चित्तमुदाहृत्य पश्चादनुग्रहः कार्य
 इत्याहङ्गिराः ।
 “कृत्वा पूर्वमुदाहारं यथोक्तं धर्मवक्तृभिः ।
 पश्चात् कार्यानुसारेण शक्त्वा कृञ्चन्यनुग्रहम् ॥”
 उल्लादिभेदान् प्रायश्चित्तं यथा,—
 “अश्रोतयेस्य वर्षाणि बालो वापूयनयोऽङ्गः ।
 प्रायश्चित्ताहमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥”
 अथ पापनिष्क्रमणादिः ।
 तत्र मनुः ।

प्रायश्चि

“स्थापनेनानुनापेन तपसाध्यनेन च ।
 पापक्षम्यते पापात्तथा दानेन चापदि ॥”
 व्यापदोषेन अध्ययनतपसोर्दानमनुकल्प इत्यु-
 क्तम् । एतद्विंशत्यतिरिक्तविषयम् । हिंसा-
 यान् दानं मुख्यम् । यथा, भविष्ये ।
 “हिंसात्मकानां सर्वेषां कीर्तितानां मनीषिभिः ।
 प्रायश्चित्तकदम्बानां दानं प्रथम उच्यते ॥”
 तथा मनुः ।
 “दानेन वधनिर्णयं सर्पादीनामशङ्कवन् ।
 एकैकशस्त्रेण कच्छं हिजः पापापनुत्तये ॥” * ॥
 सामान्यप्रायश्चित्तानि यथा, संवत्सः ।
 “हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
 नाश्रयत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥”
 यमः ।
 “शोधयेन शरीरस्य तपसाध्यनेन च ।
 पापजन्मुच्यते पापात् दानेन च दमेन च ॥”
 मनुः ।
 “कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात् पापात्प्रमुच्यते ।
 नेतत् कुर्यात् पुनरिति निवृत्त्या पूयते नरः ॥”
 विष्णुपुराणम् ।
 “प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ।
 यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुसारणं परम् ॥”
 यमः ।
 “गवाहिका देवपूजा वेदाभ्यासः सन्तुष्टवः ।
 नाश्रयत्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥”
 गोतमः । “हिरण्यं गौर्वायोऽथो भूमिस्तिला
 धृतमन्नमिति दद्यानि । एतान्यवानादेशे विक-
 ल्येन क्रियेरन् एनमि लघुनि लघूनि गुरुणि
 गुरुणि ॥” विष्णुपुराणम् ।
 “एवं विषयभेदाद्देवस्याप्यानि पुत्रकः ।।
 प्रायश्चित्तानि सर्वानि गुरुणि च लघूनि च ॥
 अन्यथा हि महाबाहो ! लघूनामुपदेशतः ।
 गुरुणामुपदेशो हि निष्प्रयोजनतां व्रजेत् ॥”
 महाभारते ।
 “यत्कार्यं शतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम् ।
 सत्तं ददति गङ्गाभस्तराशिभिवानलः ॥”
 ब्रह्मनि शुद्धिकारणान्याह विश्वामित्रः ।
 “कच्छं चान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् ।
 प्रकाशे वा रहस्ये वा संशयेऽनुक्तं स्फुटं ॥
 प्राजापत्यः शान्तपनः शिशुकच्छः पराककः ।
 अतिकच्छः पर्यकच्छः सौम्यः कच्छाति-
 कच्छकः ॥
 महाशान्तपनः शुद्धे तपकच्छस्तु पावनः ।
 जलोपवासकच्छश्च ब्रह्मकूर्चस्तु शोधकः ॥
 एते समस्ता यस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
 पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥
 कार्याश्चान्द्रायणेयुक्ताः केवला वा विशुद्धये ।
 शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ॥
 यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति ।
 उपवासस्त्रिराशं वा मासः पक्षस्तद्वक्तम् ॥
 षड्विंशदशहृदि कार्यं शुद्धिप्रलाधिना ।
 उपपातकयुक्तानामनादिषु चैव हि ॥

प्रायश्चि

प्रकाशे च रहस्ये च अभिसम्बन्धपेक्षया ।
 जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सङ्गदुर्बलितं तथा ॥
 अनुवन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रमम् ॥”
 प्रकाशकृते पापे व्रतानि मुख्यानि । रहस्यकृते
 जपादीनि । यथा प्राजापत्यादीन्विधाय मनुः ।
 “एतेर्ज्ञातयः शोधा व्रतेराविष्कृतेनसः ।
 अनाविष्कृतपापास्तु मन्त्रैर्होमस्तु शोधयेत् ॥”
 देवलः ।
 “प्रकाश उक्तं यत्किञ्चित् विंशभागो रहस्यके ।
 त्रिंशभागः षष्टिभागः कल्पो जात्याद्यपेक्षया ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 अथ प्रायश्चित्तपूर्वाह्नकम् । शुद्धलिखितौ ।
 “वाप्य केशनखान् पूर्वम् धृतं प्राश्य बहिर्निशि ।
 प्रत्येकं नियतं कालमीक्षणो व्रतमादिशेत् ।
 प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिसवनं स्पृशेत् ॥”
 केशधारणेच्छायां द्विगुणव्रतादिकमाह हारीतः ।
 “राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
 केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 केशानां धारणार्थम् द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
 द्विगुणं तु व्रते चोर्णं द्विगुणं दद्यात् भवेत् ॥”
 विहदिप्रवृत्तीणां नेष्यते केशवापनम् ।
 ऋते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णनः ॥”
 सधवास्त्रीणां विशेषमाह भवदेवभट्टधृतं वच-
 नम् ।
 “वपनं नैव नारीणां नानुव्रत्या जपादिकम् ।
 न गोष्ठे शयनं तासां न च दद्याद्गवाजिनम् ॥
 सर्वान् केशान् समुद्धृत्य द्वेद्वेदङ्गुलिद्वयम् ।
 सर्वत्रैव हि नारीणां शिरसो मुखेन स्मृतम् ॥”
 अथ धेनुमूल्यावस्था । तत्र संवत्सः ।
 “प्राजापत्यव्रताशक्तौ धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ।
 धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यां न संशयः ॥”
 पयस्विनीमिति विशेषणं दुग्धोपयोगाय । स च
 वत्सं विना न सम्भवति । अतः सवत्साया एव
 दानं मुख्यम् । तदभावे यथोचितं मूल्याम् । तद-
 सम्भवे पूरावश्यम् । हात्रिंशत्पत्निका गावो
 वत्सः पौराणिको भवेदिति कात्यायनवचनात् ।
 षट्त्रिंशत्पत्नितमिति कृत्वा पठन्ति ।
 “धेनुः पञ्चभिराद्यानां मध्यानां त्रिपुराणिकी ।
 कार्षापणेकमूल्या हि हरिद्राणां प्रकीर्तिता ॥”
 प्रायश्चित्तोत्तरकर्णशणि । यथा, भविष्ये ।
 “क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानाम् भोजनम् ।
 शुद्धार्थमिति तत् प्रोक्तं वेनतेय ! मनीषिभिः ॥”
 जावालः ।
 “आरम्भे सर्वलक्षणां समामौ च विशेषतः ।
 आरम्भेनैव हि शालाग्रौ जुहुयादाहुतीः पृथक् ।
 आहुतं जुह्याद्ब्रतस्यान्ते गोहिरण्यान्नदक्षिणम् ॥”
 प्रायश्चित्तानन्तरं गोभ्यो यवसं दद्यात् । यदि तु
 गावस्तद्वत्तद्वत् न गृहीयुस्तदा पुनस्तस्याय-
 क्षितमनुतिष्ठेत् । यथा हारीतः । स्वशिरसा
 यवसमादाय गोभ्यो दद्यात् यदि ताः प्रसुप्तिता
 गृहीयुरथैनं प्रवर्षयेयुः । एवं कृतप्रायश्चित्तम् ।
 इतरथा न । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

अथ प्रायश्चित्तविवेकीकृतविविधपापानां प्रायश्चित्तानि लिख्यन्ते ।

अथातिपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ चर्गादानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणस्य मातृगमनं दृष्टि- गमनं स्नुषागमनञ्च ।	अज्ञानतो द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् । तत् महापातकं दृष्टयम् ज्ञानत एतद्विगु- णम् ।	३६० धनवः ।	१०८० कार्षा- २०० गावः । अशक्तौ २०० पणाः । तल्लभ्य- कार्षापणाः । स्वर्गादि वा ।	
क्षत्रियवैश्यशूद्राणां मातृ- दृष्टिस्नुषागमनम् ।	द्वुत्पाशनप्रवेशेन मरणम् । चतुर्विंशति- वार्षिकव्रतं वा । एतत् अकामतः कामतस्तद्विगुण्यम् । मातृदृष्टिस्नुषा- गामपि एतद्व्रतादिनां करणीयम् ।	३६० धनवः ।	१०८० कार्षा- २०० गावः । अशक्तौ २०० पणाः । तल्लभ्य- कार्षापणाः । स्वर्गादि वा ।	
अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ चर्गादानम् ।	दक्षिणा ।
अकामतो ब्राह्मणकर्तृकब्रह्म- वधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । यथा मनः । “ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कर्तुं कृत्वा वनं वसेत् । भैक्ष्याभ्यात्मविशुद्धार्थं कृत्वा शवशिरों- ध्रजम् । भिक्षाशी विचरेद्युषामं वने- र्यदि न जीवति ॥”	१८० धनवः ।	५४० कार्षा- १०० गावः । तदशक्तौ १०० पणाः । तल्लभ्य- कार्षापणाः । हिरण्यदिकं वा ।	
कामतो ब्राह्मणकर्तृकब्रह्म- वधः ।	याज्ञवल्कीकृतप्रकारेण मरणम् । तथा । लोभभ्यः स्वाध्यासि अत्र लोभप्रभृति- वैतनुम् । मन्त्रान्तां जुहुयाद्वापि मन्त्रे- रेभियथाक्रमम् । एतत् कर्त्तव्यं ब्राह्म- णैरपरम् । तदशक्तौ द्विगुणद्वादश- वार्षिकव्रतम् ।	३६० धनवः ।	१०८० कार्षा २०० गावः । अशक्तौ २०० पणाः । तल्लभ्य- कार्षापणाः । स्वर्गादि वा ।	
ज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणी- गर्भवधः ।	ब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् । अज्ञानत एतद्व्रतम् । अनुपपन्नोत्पन्नकवधेऽप्येवम् ।	३६० धनवः ।	१०८० कार्षा २०० गावः । अशक्तौ २०० पणाः । तल्लभ्य- कार्षापणाः । स्वर्गादि वा ।	
अकामतः सवनस्य ब्राह्मणवधः ।	द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् ।	३६० धनवः ।	१०८० कार्षा- २०० गावः । अशक्तौ २०० पणाः । तल्लभ्य- कार्षापणाः । स्वर्गादि वा ।	
कामतः सवनस्य ब्राह्मणवधः ।	तद्विगुण्यम् । ४८ अष्टत्वारिंशद्वार्षिक- व्रतम् ।	७२० धनवः ।	२१६० कार्षा- ४०० गावः । अशक्तौ ४०० पणाः । तल्लभ्य- कार्षापणाः । स्वर्गादि वा ।	
ब्राह्मणकर्तृकमातृसौदरभ्रातृ- गुरुश्रोत्रियाहिताग्नीनां वधः ।	४८ अष्टत्वारिंशद्वार्षिकव्रतम् । एतच्च कामतः । अकामत एतद्व्रतम् ।	७२० धनवः ।	२१६० कार्षा- ४०० गावः । अशक्तौ ४०० पणाः । तल्लभ्य- कार्षापणाः । स्वर्गादि वा ।	
ज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकवेदपार- गाततायिब्राह्मणवधः ।	१२ वार्षिकव्रतम् ।	१८० धनवः ।	५४० कार्षा- १०० गावः । अशक्तौ १०० पणाः । तल्लभ्य- कार्षापणाः । स्वर्गादि वा ।	
अज्ञानतस्तस्य वधः ।	तद्व्रतम् । ६ वार्षिकव्रतम् ।	६० धनवः ।	२७० कार्षा- ५० गावः । तदशक्तौ ५० का- पणाः । र्षापणाः ।	
ज्ञानतोऽज्ञानतो वा ब्राह्मण- कर्तृकपतितब्राह्मणवधः ।	तथा ।	तथा ।	तथा ।	तथा ।
अकामत आग्रहारिकादि- ब्राह्मणवधः ।	एकवार्षिकव्रतम् ।	१५ धनवः ।	४५ कार्षापणाः । ६ गावः । तदशक्तौ ८५॥ कार्षापणाः ।	
कामतस्तस्य वधः ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
अकामतः क्षत्रियकर्तृकब्रह्म- वधः ।	ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तद्विगुणम् । तच्च २४ वार्षिकव्रतम् ।	३६० धनवः ।	१०८० कार्षा- २०० गावः । अशक्तौ २०० पणाः । तल्लभ्य- कार्षापणाः । स्वर्गादि वा ।	

३२२
प्रायश्चित्त

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
कामतस्तदधः । अकामतो वैश्यकर्तृकब्रह्मवधः ।	तद्विगुणम् । ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तत्रिगुणम् । तच्च ३६ वार्षिकव्रतम् ।	तद्विगुणम् । ५४० धेनवः ।	तद्विगुणम् । १६०० कार्पा- पणाः ।	तद्विगुणम् । ३०० गावः । अशक्तौ ३०० कार्पापणाः ।
कामतो वैश्यकर्तृकब्रह्मवधः ।	७२ वार्षिकव्रतम् ।	१०८० धेनवः ।	३२४० कार्पा- पणाः ।	६०० गावः । अशक्तौ ६०० कार्पापणाः ।
अकामतः शूद्रकर्तृकब्रह्मवधः ।	ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तचतुर्गुणम् । तच्च ४८ वार्षिकव्रतम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्पा- पणाः ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्पापणाः ।
कामतस्तदधः ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
अकामतो ब्राह्मणकर्तृकब्रह्म- वधः ।	ब्रह्मवधप्रायश्चित्तार्द्धम् । तच्च ६ वार्षिक- व्रतम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्पा- पणाः ।	५० गावः । अशक्तौ ५० का- र्पापणाः ।
कामतस्तदधः ।	तद्विगुणम् । क्षत्रियस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तद्विगुणम् । वैश्यस्य त्रिगुणम् । शूद्रस्य चतुर्गुणम् । अनेकब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तस्यैकव्रतम् । यदेव साक्षादधकर्तृः प्रायश्चित्तं तदेव स्वल्पप्रहृत्परानुयायकस्य अप्रवृत्तप्रव- र्त्तकरूपप्रयोजकस्य च पादहीनम् । अप्यप्रतिरोधकस्य अनुयायकस्य प्रवृत्त- प्रवर्त्तकरूपप्रयोजकस्य च अर्द्धम् । अनु- मन्तुर्निमित्तमनश्च पादः । अशक्तौ स्त्री- बालवृद्धानां मर्त्यचार्द्धम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
ज्ञानतो ब्राह्मणस्य पैथीसुरा- पानम् । दिरभ्यस्तगौडोमा- ध्रापानम् ।	अग्निममस्पर्शानां सुरागोष्ठवज्रजलदुग्धपुन- गोमयसमाजामन्यतमस्यामरणान् पान- नम् । चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्गादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्पापणाः ।
अज्ञानतो ब्राह्मणस्य तामो पानम् ।	एतद्विगुणम् । तत्तु द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्गादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्पापणाः ।
अज्ञानतः क्षत्रियस्य पैथी- सुरापानम् ।	नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानत एतद्विगुणम् ।	१३५ धेनवः ।	४०५ कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्गादि वा ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ का- र्पापणाः ।
अज्ञानतो वैश्यस्य पैथीसुरा- पानम् ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानत एतद्विगुणम् । स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धादिकम् ।	६० धेनवः ।	२७० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्गादि वा ।	५० गावः । अशक्तौ ५० का- र्पापणाः ।
अज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्म- णस्वामिकाशीतिरक्षिकाप- रिमिनमुवर्णस्तेयम् ।	नपञ्चतदर्थं तस्यानुरूपं मूल्यं वा स्वामिने दत्त्वा द्वादशवार्षिकव्रतं करणीयम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्गादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्पापणाः ।
ज्ञानतस्तत्कर्तृकतत्तुस्तयम् ।	एतद्विगुणं २४ वार्षिकव्रतम् । गुणवद्- ब्राह्मणकर्तृके तु मर्त्यचार्द्धम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्पापणाः ।
ज्ञानतः क्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- ब्राह्मणस्वामिकाशीतिरक्षि- कापरिमिनमुवर्णस्तेयम् ।	राजकर्तृकमुपलाघातेन मरणम् । चतु- र्विंशतिवार्षिकव्रतं वा ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्गादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्पापणाः ।

३२३
प्रायश्चित्त

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
अज्ञानतस्तत्कृतं कृतं स्वामिक- तत्सुवर्णस्तेयम् ।	द्वादशवार्षिकव्रतं स्त्रीबालवृद्धानामहम् । एकस्योभयधर्मेवैव पादः ।	१८० धेनुवः ।	५४० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
ज्ञानतो गुरुं ज्ञानागमनम् । अर्थान विमोहगमनम् । शूद्रस्य ब्राह्मणयोगमनश्च ।	गुरुतल्पगः पापमभिभाष्य तं लौहमये मुप्यात् । ज्वलन्तीं लौहप्रतिमां गृह्णन्तीं प्रतिमां वा आलिङ्गा स्त्रियेत । स्वयं वा शिशुपृथगावुत्कृत्य अञ्जलीं निधाय आमरणात् नेष्टुं तीर्त्विशमातिष्ठेत् । चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा कुर्यात् । गुरु- ज्ञनयापि एतत् करणीयम् ।	३६० धेनुवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
अज्ञानतो गुरुं ज्ञानागमनः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । बालवृद्धयोरहम् । एतच्चातुर्वर्ण्यविधयम् ।	१८० धेनुवः ।	५४० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
चतुर्णां महापातकानां संसर्गः ।	ज्ञानतः सकृत् प्रथमसंसर्गिणोऽष्टादश- वार्षिकव्रतम् ।	२७० धेनुवः ।	८१० कार्षा- पणाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१५० गावः । अशक्तौ १५० कार्षापणाः ।
तत्र गुरुसंसर्गो यथा । पतिता- चार्यान् वेदाध्ययनम् । १ । पतितश्रियाय वेदाध्याप- नम् । २ । पतितेन ऋत्विजा ज्योतिष्टोमादियजनम् । ३ । पतितस्य ज्योतिष्टोमादि- नित्यादनरूपयाजनम् । ४ । पतितेन पतितया वा परि- णयनम् । ५ । स्त्रियादिपति- ताया ब्राह्मणयोगमनम् । ६ । पतितास्त्रय पतितेन सङ्के- पाच्चे भोजनम् । ७ ।	अज्ञानतः सकृत्प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिक- व्रतम् । ज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः नववार्षिक- व्रतम् । अज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः सार्द्धचतुर्वा- र्षिकव्रतम् । ज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणस्त्रैवार्षिकव्रतम् । ज्ञानाज्ञानतश्चतुर्थसंसर्गिणः प्रायश्चित्ता- भावः । प्रक्षालनादिना क्षत्रियवैश्य- शूद्राणां ज्ञानाज्ञानतः संसर्गं तु क्रमेण एतस्य द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं ज्ञेयम् ।	१३५ धेनुवः । १३५ धेनुवः । ६८ धेनुवः । ६० धेनुवः । ४५ धेनुवः ।	४०५ कार्षा- पणाः । ४०५ कार्षा- पणाः । २०२१० कार्षा- पणाः । २७० कार्षा- पणाः । १३५ कार्षा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ का- र्षापणाः । ७५ गावः । अशक्तौ ७५ का- र्षापणाः । ३८ गावः । अशक्तौ ३८१० कार्षापणाः । ५० गावः । अशक्तौ ५० का- र्षापणाः । २५ गावः । अशक्तौ २५ का- र्षापणाः ।
तत्र लघुसंसर्गो यथा । उप- नयनं विना पतिताय वेदा- ध्यापनम् । १ । पतितात्ता- दृशाध्ययनम् । २ । पतित- यजमानस्य अष्टकादियज- याजनम् । ३ । पतितेन ऋ- त्विजाष्टकादियजयाजनम् । ४ । पतितस्य ब्राह्मणयोगमनम् । ५ । पतितशूद्रागमनम् । ६ । अपतितास्त्रय पतितेन स- ङ्केकपाच्चे भोजनम् । ७ । पतितोऽष्टभोजनम् । ८ ।	ज्ञानतः षण्माससंसर्गं प्रथमसंसर्गिणोऽष्टा- दशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गं प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गं द्वितीयसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गं द्वितीयसंसर्गिणः सार्द्धचतुर्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गं तृतीयसंसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गं तृतीयसंसर्गिण- स्त्रैवार्षिकव्रतम् । चतुर्थसंसर्गिणो ज्ञानाज्ञानतः प्रायश्चित्ता- भावः ।	२७० धेनुवः । १३५ धेनुवः । १३५ धेनुवः । ६८ धेनुवः । ६० धेनुवः । ४५ धेनुवः ।	८१० कार्षा- पणाः । ४०५ कार्षा- पणाः । ४०५ कार्षा- पणाः । २०२१० कार्षा- पणाः । २७० कार्षा- पणाः । १३५ कार्षा- पणाः ।	१५० गावः । अशक्तौ १५० कार्षापणाः । ७५ गावः । अशक्तौ ७५ का- र्षापणाः । ७५ गावः । अशक्तौ ७५ का- र्षापणाः । ३८ गावः । अशक्तौ ३८१० कार्षापणाः । ५० गावः । अशक्तौ ५० का- र्षापणाः । २५ गावः । अशक्तौ २५ का- र्षापणाः ।

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
महापातकानां लघुतरसंसर्गो यथा । एकशय्याशनयाना- दिः । ततो लघुतर आलाप- स्पर्शनिःश्वासादिः ।	एभिस्तु त्रिभिर्लघुतरसंसर्गैः को लघु- संसर्गः । ज्ञानतस्त्रिभिर्लघुसंसर्गैर्वत्सरं साध्यम् । तेनाष्टादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतो वत्सरद्वयेन । ज्ञादत एकैकशो वत्सरत्रयेण । अज्ञानाद्वत्सरपटकेन । मंलापादीनां त्रयाणां एकैकयानादिसमा- नत्वात ज्ञानतो वत्सरत्रयेण पातः । मंलापादीनां त्रयाणां एकैकयानादिसमा- नत्वाद्द्विजानाद्वार्षिकव्रतं पातः । तेना- ष्टादशवार्षिकव्रतम् । ज्ञानादेकैकशो वत्सरत्रयेण । अज्ञानादेकैकशोऽष्टादशवत्सरेः पातः ॥*॥ नवविधपापान्वितानां मध्याह्नं येन पापयमा यः संख्यः स तस्य व्रतं पादहानं कुर्यात् ॥ एतच्च प्रथमसं- सर्गिणाम् । द्वितीयसंसर्गिणां द्विपाद- हानम् । तृतीयसंसर्गिणां त्रिपादहानं संचित्रं ज्ञेयम् ॥ * ॥ संसर्गाणामुक्त- कालान्नाधिक्यं भागहारणं प्रायश्चित्त- न्यनाधिक्यं ज्ञेयम् ॥ * ॥ रघुनन्दन- भट्टाचार्यमते कलौ लघुसंसर्गेषु प्रति- गृह्यादिषु पातित्याभावात् तत्राप्रायश्चित्त- त्ताभावः ॥	२७० धेनुवः । तथा । तथा । तथा । तथा । २७० धेनुवः । तथा । तथा ।	८१० कार्षापणाः । तत्तस्य- स्वर्णादि वा । तथा । तथा । तथा । तथा । ८१० कार्षापणाः । तत्तस्य- स्वर्णादि वा । तथा । तथा ।	१५० गावः । अशक्तौ १५० कार्षापणाः । तथा । तथा । तथा । तथा । १५० गावः । अशक्तौ १५० कार्षापणाः । तथा । तथा ।
पतितोत्पन्नत्वमपि महापात- किंसंसर्गविशेषः ।	यस्य पतितस्य यत् प्रायश्चित्तं तस्य पातित्य- दशाद्यौ जातस्य पुत्रस्य तत् तृतीय- भागप्रायश्चित्तम् । तदानीं तज्जातायाः कन्यायाः पतितोत्पन्नपुत्रप्रायश्चित्ततृतीय- भागप्रायश्चित्तम् ।			
अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
समुत्कर्षं अकृतम् । तत्तु समुत् कर्षनिमित्तं वाचा क्रियया वा अत्यया प्रतिपादनं यथा ग्रन्थस्य ब्राह्मणोऽहमिति वचनं यद्विपरीतधारणम् । अथवा परस्य सम्यग्भाति- विद्वान्कर्षं सति नायं ब्रा- ह्मणो न च किञ्चिदयं जा- नान्ते इत्यनुवचनम् । १ । राजगामिपेशुनम् । तत्तु राननि निर्दोषस्य दोष- स्थापनम् । २ । गुरोरलीक- निबन्धः । स तु गुरोर्जन्म- दातुर्दोषादीषाभियोगः । ३ ।	दादशवार्षिकव्रतम् । एतच्च ज्ञानात्यन्ता- भ्यासतः ॥ * ॥ एतन्मध्याह्नयदुपपातके दृश्यते तदज्ञानादिना लघुविषयस्तेत्या- दिवक्ष्येयम् ॥ * ॥ यच्च वशिष्ठवचनं ब्रह्मोक्तंः कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुञ्जीत वेदमाचार्यात् । विष्णुः । समुत्कर्षाकृतं गुरोस्खालीकनिबन्धं तदा- चारणे च भासं पयसा वर्तत । आचारणं परदारगमनाभिप्रायः । वशिष्ठः । गुरोस्खालीकनिबन्धं सत्तल- क्षातो गुरुं प्रसादयेत् प्रसादात् पूतो भवति । एतानि प्रमादादिकृते बो- ध्यानि ।	१८० धेनुवः ।	५४० कार्षापणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।

३२५
प्रायश्चित्त

अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ चर्णादानम् ।	दण्डिणा ।
एतानि त्रीणि ज्ञानतः अत्यन्ताभ्यासे अज्ञानकृत- ब्रह्महत्यासमानि । याग- स्ययीः क्षत्रियवैश्ययोर्वधः । ४ । गर्भिणीवधः । ५ । रज- स्वलावधः । ६ । अत्रि- गोत्रावधः । ७ । ब्राह्मण- अतिरिक्ताविज्ञातगर्भवधः । ८ । शरणागतवधः । ९ । एतानि च अज्ञानकृतब्रह्म- हत्यासमानानि ।				
ब्रह्मोज्ज्वला । सा च अम- च्छास्त्राभियोगेन अधीत- वेदविस्मरणम् । १ । वेद- निन्दा । अर्थतोऽन्यतस्व । २ । कौटसाध्यम् । ३ । सुहृद- वधः । स च ब्राह्मण्यति- रिक्तमित्रवधः । ४ । गर्हि- तामजग्धिः । सा च ज्ञानतो- ऽत्यन्ताभ्यासेन अन्यजात- भोजनम् । ५ । गर्हिताद्य- जग्धिः । ज्ञानतोऽत्यन्ता- भ्यासेन कृत्राकलसुनादि- भोजनम् । ६ । एतानि षट् अज्ञानकृतसुरापानसमानि ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	१८० धनवः ।	५४० कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणसम्बन्धिनः क्षेपहरणम् । १ । नराश्च रजतशृङ्गिभूष- वच्चर्मणीनाञ्चाभ्यासेन हरणम् । एतानि सप्त ब्रा- ह्मणस्वामिकाशीतिरिक्तिका- परिमितसुवर्णस्तेयसमानि ।	ज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वत् ।	१८० धनवः ।	५४० कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
सपिण्डस्त्रीगमनम् । १ । ब्रा- ह्मणकुमारीगमनम् । २ । चाण्डालादिस्त्रीगमनम् । ३ । सवर्णमित्रस्त्रीगमनम् । ४ । पुत्रस्यासवर्णस्त्रीगमनम् । ५ । औरसेतरपुत्रभार्यागमनम् । ६ । पितृष्वहगमनम् । ७ । मातृष्वहगमनम् । ८ । ग- न्तारमपेक्ष्य हीनवर्णपितृ- पत्नीगमनम् । ९ । पितृय- पत्नीगमनम् । १० । माता- महृपत्नीगमनम् । ११ । मा- तुलपत्नीगमनम् । १२ । स्व- श्रूगमनम् । १३ । स्वहृगम- नम् । १४ । श्वश्रूमातृपत्नी- गमनम् । १५ । राजपत्नी- गमनम् । १६ । श्रोत्रिय-	ज्ञानतो महापातकोक्तप्रकारेण मरणं तदेकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	३६० धनवः । १८० धनवः ।	१०८० कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा । ५४० कार्षाप- णाः । तल्लभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः । १०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
पञ्चपुरुषाधिकगामिनीनामासां चान्द्रायणम् ।	गमने	८ धनवः ।	२२॥० कार्षाप- णाः । सार्द्धं सप्त- धनुसंकलनात् ।	यथाशक्ति ।
अभ्यासश्रमिच्छारिण्याः सकृदगमने अर्थात् सप्तमपुरुषगामिन्या गमने पराकः ।		५ धनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अष्टमादिपुरुषगामिन्या गमने तप्तकच्छम् ।		४ धनवः ।	११० कार्षाप- णाः । पादोन- धनुश्चतुष्टयस्य याज्ञात्वात् ।	यथाशक्ति ।

अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुर्दानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
पत्नीगमनम् । १७। अश्विक- पत्नीगमनम् । १८। उपा- धायपत्नीगमनम् । १९। शिष्यपत्नीगमनम् । २०। स्वस्वस्त्रीगमनम् । २१। अ- सवर्णाजातदुहितृगमनम् । २२। आचार्यपत्नीगमनम् । २३। शरणागतगमनम् । २४। प्रव्रजितागमनम् । २५। धार्त्रीगमनम् । २६। सा- ध्वीगमनम् । २७। मि- त्रप्रस्थीगमनम् । २८। य- र्गस्तमागमनम् । २९। यता- नि गुरुतत्प्रागमनसमानि । इति चतुःप्रकाराण्यनुपात- कानि मिलित्वा एकपञ्चा- शतसंख्येयानि ॥	अज्ञानादारीकृतमात्रे समन्वयविकर्ष वा पराकस्मिन्कृष्टौ वा । ज्ञानतो महापातकोक्तप्रकारेण मरणम् । तदेकस्मिन् चतुर्विंशतिवारिक्रतम् । अज्ञानतो द्वादशवारिक्रतम् । पञ्चपुरुषाधिकगामिनीनामासां गमने चान्द्रायणम् । अभ्यासश्रमितादिगत्याः सज्जदगमने अर्थात् सप्तमपुरुषगामिन्या गमने पराकः । अष्टमादिपुरुषगामिन्या गमने तप्तकृष्टम् ।	३६० धनवः । १८० धनवः । ८ धनवः । ५ धनवः । ४ धनवः ।	१०८० कार्षाप- णाः । तप्तभ्य- स्वर्णादि वा । ५४० कार्षाप- णाः । तप्तभ्य- स्वर्णादि वा । २०॥० कार्षाप- णाः । सार्द्धसप्त धनुर्मुकलनात् । १५ कार्षापणाः । १२१० कार्षाप- णाः । पादोन- धनु-चतुष्टयस्य ग्राह्यत्वात् ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः । १०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुर्दानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
प्राज्ञगणानि यथेष्टकृतानि ज्ञान- कृतमाज्ञगणस्वामिकगणोपपातः ।	त्रैमासिकव्रतम् । तद्वयथा । कृतसशिव- वपनो यापादिताया गोश्रमणा कृत- परिधानोत्तरावशुषुणो मासमेकं गोश्र- मणं यवागजतान् यवान् पिषम् गोश्र- वसेत् । अपरमासद्वये उपोष्यापरदिने सायं स्वल्पं भुञ्जीत । त्रितेन्द्रियो गो- श्रमणं स्नानं चरेत् । दिवा गवानुगमनं कुर्वन् तिष्ठन् भोरजःपानञ्च चरेत् । गोः शुश्रूषां नमस्कारञ्च कुर्यात् । रात्रौ घोरान्नं वसेत् । तिष्ठन्तीषु गोष्वनुतिष्ठेत् । व्रजन्तीषु तास्वनुव्रजेत् । आसीनासु तास्वासीनः । धीतमत्सरः । आतुरामभिप्रायं पतिव्रतां पङ्कलयां भयनिमित्तैश्चौरयायादिभिराक्रान्ताश्च गां सर्वशक्तिभिर्विमोचयेत् । यौष्ण- वर्षाशीतयु माकते स्नानं वाति वा गोस्नानमकृत्वा आत्मज्वाणं न कुर्यात् । आत्मनः अन्यया वा गृहक्षेत्रजलेषु भक्षयन्ती पितृन् वत्सञ्च निवारणाभि- प्रायेण न कथयेत् । एतद्विधानेन यो गामनुगच्छति स गोहत्याकृतपापात् प्रमुच्यते । एकं वृषं दश गाश्च दक्षिणां दद्यात् । एतदशक्तौ वेदविद्वजः सर्वस्वं दद्यात् । एतच्चतुष्टयगयादिविषयम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	१० धनवो भव- द्वयमर्द्धसम्पत्ताः । १७ धनवो बहु- सम्पत्ताः ।	३६ कार्षापणाः । तप्तभ्यस्वर्णादि वा । ५२ कार्षापणाः ।	१ वृषः १० गावः । अशक्तौ १५ कार्षापणाः । तथा ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ वृणोदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकब्राह्मणस्वामिकाज्ञानज्ञतगवीवधः ।	सार्द्धमासिकव्रतम् । तद्यथा । गोष्ठे गोमसीपे गोघ्नः स्मृतिं कुर्यात् । तत्रैव क्षितौ शयनञ्च । शक्त्यावकपथोदधिसरगोमयानां भक्षणं क्रमशः कुर्यात् । नखरोमविवर्जितस्त्रिसयनज्ञानक्षरं । जितेन्द्रियो वीतमत्सरश्च भवेत् । यथा शक्ति गायत्रीञ्च जपेत् । सार्द्धमासं पूर्णं सति विप्रान् भोजयेत् । गौं तल्लभ्यं वा दक्षिणां दद्यात् । अनेन विधानेन गोघ्नः पापान्मुच्येत । एतद्व्रतं गोस्वामिने तत्प्रतिरूपं गवाम्तरं यथोक्तमूल्यं वा दत्त्वा कर्तव्यम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धं प्रायश्चित्तम् ।	६ धेनुवो भवदेव भद्रसम्पत्ताः । ६ धेनुवो बहुसम्पत्ताः ।	१८ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्गादि वा । २५॥० कार्षापणाः । बहुसम्पत्ताः । सार्द्धाष्ट धेनुसंकलनात् ।	१ गौः । अशक्तौ १ कार्षापणाः । सार्द्धमते ७॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानज्ञतशूद्रकर्तृक-ब्राह्मणस्वामिकगवीवधः ।	त्रैमासिकव्रतार्द्धम् । अज्ञानतस्तद्व्रतम् ।	६ धेनुवो भवदेव भद्रसम्पत्ताः । ६ धेनुवो बहुसम्पत्ताः ।	१८ कार्षापणाः । २५॥० कार्षापणाः । बहुसम्पत्ताः । तल्लभ्यस्वर्गादि वा ।	१ गौः । अशक्तौ १ कार्षापणाः ।
ज्ञानज्ञतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकक्षत्रियस्वामिकगवीवधः ।	षण्मासिकव्रतम् । तद्यथा । षण्मासान् तच्छर्मेणा परिहृतो गोयमाहर्त्ता गोव्रतो यवाश्री गोभिरैव सञ्चरन् तत्पापान् विमुच्येत ।	१२ धेनुवः ।	३६ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्गादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानक्षत्रियस्वामिकगवीवधः ।	षण्मासिकव्रतार्द्धम् ।	६ धेनुवः ।	१८ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्गादि वा ।	यथाशक्ति ।
शूद्रकर्तृकज्ञानज्ञतक्षत्रियस्वामिकगवीवधः ।	षण्मासिकव्रतार्द्धम् ।	६ धेनुवः ।	१८ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्गादि वा ।	यथाशक्ति ।
तत्कर्तृकाज्ञानज्ञततत्स्वामिकगवीवधः ।	एतद्व्रतार्द्धम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानां सर्वं चार्द्धम् ।	३ धेनुवः ।	६ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्गादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानक्षत्रियवैश्यस्वामिकगवीवधः ।	द्विगुणं मासव्रतम् । मासव्रतं यथा । मासेके पञ्चगव्यपानं गोष्ठे वासः गवानुगमनं गोमतीजपः । एतद्व्रतम् ।	१० धेनुवः ।	६० कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्गादि वा ।	यथाशक्ति ।
तत्कर्तृकाज्ञानज्ञततत्स्वामिकगवीवधः ।	एतद्व्रतम् ।	५ धेनुवः ।	१५ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्गादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानक्षतशूद्रस्वामिकगवीवधः ।	४ प्राजापत्यानि ।	४ धेनुवः ।	१२ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्गादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञानक्षतशूद्रस्वामिकगवीवधः ।	२ प्राजापत्ये । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानां सर्वं चार्द्धम् । एकस्य स्त्रीत्वशूद्रत्वादुभयधर्मवत्त्वे प्रायश्चित्तपादः ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः । तल्लभ्यस्वर्गादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञानज्ञतवधः ।	द्विगुणं त्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्व्रतम् ।	२४ धेनुवो भवदेव भद्रसम्पत्ताः । ३४ धेनुवो बहुसम्पत्ताः ।	७२ कार्षापणाः । १०२ कार्षापणाः । बहुसम्पत्ताः ।	२ वृषौ २० गावः । अशक्तौ ३० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकगर्भिणीकपिलादोग्धीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानज्ञतवधः ।	त्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्व्रतम् ।	१२ धेनुवः । १७ धेनुवो बहुसम्पत्ताः ।	३६ कार्षापणाः । ५१ कार्षापणाः । बहुसम्पत्ताः ।	१० वृषः १० गावः । अशक्तौ १५ कार्षापणाः ।

३२८
प्रायश्चित्त

अर्थोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदप्रक्षौ धेनुदानम् ।	तदप्रक्षौ वर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
स्वात्म्यस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्धोहोमधेनुमुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं प्राणमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	२४ धेनवः ।	७२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
क्षत्रियस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्धोहोमधेनुमुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृत- वधः ।	प्राणमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१२ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्धोहोमधेनुमुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	चतुर्गुणं मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	२० धेनवः ।	६० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्धोहोमधेनुमुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१० धेनवः ।	३० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्धोहोमधेनुमुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	८ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् ।	८ धेनवः ।	२४ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्धोहोमधेनुमुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	४ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकाधमशूद्रस्वामिकगर्भो- वधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदहम् ।	२ धेनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतशूद्रकर्तृकाधमशूद्रस्वा- मिकगर्भवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अधमशूद्रस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्धोहोमधेनुमुव्रतानां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	४ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अधमशूद्रस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्धोहोमधेनुमुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृत- वधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदहम् ।	२ धेनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोरुपत्र- भात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदहम् ।	५ धेनवः ।	१०॥० कार्षाप- णाः । सपाद- धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	३॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोगर्भ- सम्भितगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रि- यवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	६ धेनवः ।	२५॥० कार्षाप- णाः । सार्द्धाष्ट- धेनुसङ्कलनात् ।	७॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोनित्यस- कलगर्भस्य चैतन्यरहितगर्भ- स्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृ- कज्ञानकृतवधः ।	स्त्रीशूद्रवालशृङ्गानामहम् । त्रैमासिकव्रतपादत्रयम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१३ धेनवः ।	३८० कार्षाप- णाः । पार्श्वो- न्नयोदशधेनुसङ्क- लनात् ।	११० कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्वामिकाया गोरुपत्र- भात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	क्षेत्रान्ययुक्तगर्भवधे कृतस्त्वमेव प्रायश्चित्तम् । प्राणमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदहम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चर्गादानम् ।	दक्षिणा ।
क्षत्रियस्वामिकाया गोर्गात्र- सन्निगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	६ धेनुवः ।	१८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
क्षत्रियस्वामिकाया गोर्निष्पन्न- सकलगात्रचैतन्यरहितग- र्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य- कर्तृकज्ञानकृतवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादत्रयम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् । चैतन्ययुक्त- गर्भवधे कर्तव्यमेव प्रायश्चित्तम् ।	८ धेनुवः ।	२७ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोरुत्पन्न- मात्रगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादः । अज्ञानतस्तद्वर्गम् ।	३ धेनुवः ।	७॥० कार्षा- पणाः । सार्द्धद्वय- धेनुसङ्कलनान् ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोर्गात्रस- न्निगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यकर्तृकवधः ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादद्वयम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	५ धेनुवः ।	१५ कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोर्निष्पन्न- सकलगात्रचैतन्यरहितगर्भ- स्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्- तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादत्रयम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	८ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । सार्द्धसप्त- धेनुसङ्कलनान् ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोरुत्पन्नग- र्भस्य अर्थात् गर्भग्रहण- दिनात् सावनमासद्वयानति- क्रान्तगर्भस्य ब्राह्मणक्ष- त्रियवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोर्गात्रसन्नि- गर्भस्य अर्थात् मासद्वयो- परिसावनमासद्वयानतिक्रा- न्तगात्राद्यवधोत्पन्नगर्भस्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	२ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	२ धेनुः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोर्निष्पन्नसक- लगात्रचैतन्यरहितगर्भस्य अर्थात् चतुर्थमासोपरि सा- वनमासद्वयानतिक्रान्तगर्भ- स्य ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृ- कज्ञानकृतवधः ।	३ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् । चैतन्ययुक्त- गर्भवधे कर्तव्यमेव प्रायश्चित्तम् ।	३ धेनुवः ।	८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकानामतिवृद्धाति- क्षयातिवाजातिरोगिणीनां गर्वा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्- तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतार्हम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	८ धेनुवः ।	२५॥० कार्षा- पणाः । सार्द्धद्व- धेनुसङ्कलनान् ।	७॥० कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्वामिकानामतिवृद्धाति- क्षयातिवाजातिरोगिणीनां गर्वा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्- तृकज्ञानकृतवधः ।	षाण्मासिकव्रतार्हम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	६ धेनुवः ।	१८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकानामतिवृद्धाति- क्षयातिवाजातिरोगिणीनां गर्वा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्- तृकज्ञानकृतवधः ।	१ मासव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	५ धेनुवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकानामतिवृद्धातिक्ष- यातिवाजातिरोगिणीनां	२ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तद्वर्गम् ।	२ धेनुः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदप्रती धेनुदानम् ।	तदप्रती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।			
ब्राह्मणस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणत्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	३४ धेनवः ।	१०२ कार्षा- पणाः ।	२ वृषौ २० गावः । अश्वत्तौ ३० कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणपाणमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	२४ धेनवः ।	७२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवधः ।	चतुर्गुणमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	२० धेनवः ।	६० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
गृहस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवधः ।	८ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् । स्त्रीत्वादुभयधर्मवत्त्वे पादः । प्रयत्नभेदे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	८ धेनवः ।	२४ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकब्राह्मणस्वा- मिकैकगवीवधः ।	प्रत्येकं त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् ।	५ धेनवः ।	१२॥० कार्षा- पणाः । सपाद- धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	३॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकक्षत्रियस्वा- मिकैकगवीवधः ।	प्रत्येकं षाणमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् ।	३ धेनवः ।	८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकवैश्यस्वामि- कैकगवीवधः ।	प्रत्येकं द्विगुणमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् ।	३ धेनवः ।	७॥० कार्षापणाः । साहस्रद्वयधेनुसङ्क- लनात् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकशूद्रस्वामि- कैकगवीवधः ।	प्रत्येकं प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ह्याभ्यामेकगवीवधः ।	यद्यनस्वामिकाया गोर्वधे यद्यन्यायश्चित्त- सुक्तं प्रत्येकं संपूर्णं तत्तत् प्रायश्चित्तम् । यद्यनस्वामिकाया गोर्वधे यद्यन्यायश्चित्तं प्रत्येकं तद्द्विगुणम् ।			
ह्याभ्यामेकप्रयत्ननिष्पन्नबहुगवी वधः ।	प्रत्येकं तत्तदधीकृतव्रतपादद्वयम् ।			
एकप्रयत्ननिष्पन्नबहुकर्तृकबहु- गवीवधः ।	प्रत्येकं तत्तदधीकृतव्रतद्विपादप्रायश्चित्ता- वृत्तिः ।			
एकप्रयत्ननिष्पन्नाभ्यासकृतबहु- कर्तृकबहुगवीवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	५ धेनवः ।	१२॥० कार्षा- पणाः । सपाद- धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	३॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकब्राह्मणस्वामिकैकहाय- नगवीवधः ।	त्रैमासिकव्रतार्हम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	८ धेनवः ।	२५॥० कार्षा- पणाः । साहस्र- धेनुसङ्कलनात् ।	७॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकब्राह्मणस्वामिकैकहाय- नगवीवधः ।	पादत्रयत्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	१२ धेनवः ।	३८॥० कार्षा- पणाः । पादोन- त्रयोदशधेनुसङ्क- लनात् ।	११॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकक्षत्रियस्वामिकैकहायन- गवीवधः ।	षाणमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	३ धेनवः ।	८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

२२९
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ चर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकक्षत्रियस्वामिकहिंसाय- नगवीवधः ।	यागप्राप्तिक्रतुपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् ।	६ धनवः ।	१८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकक्षत्रियस्वामिकहिंसाय- नगवीवधः ।	पादव्यनयागमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् ।	६ धनवः ।	२७ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकवैश्यस्वामिकेकहिंसायनग- वीवधः ।	मासैकव्रताहम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	३ धनवः ।	७॥० कार्षा- पणाः । सार्द्ध- व्यधेनुसङ्गलनान् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकवैश्यस्वामिकहिंसायनग- वीवधः ।	मासव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् ।	५ धनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकवैश्यस्वामिकहिंसायनग- वीवधः ।	पादोनं द्विगुणमासव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् ।	८ धनवः ।	२०॥० कार्षा- पणाः । सार्द्धं स प्रधेनुसङ्गलनान् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकशूद्रस्वामिकेकहिंसायनग- वीवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकशूद्रस्वामिकहिंसायनग- वीवधः ।	२ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् ।	२ धेनुः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानक्षतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकशूद्रस्वामिकहिंसायनग- वीवधः ।	३ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामहम् ।	३ धनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण हारप्रचारनिर्गमरोधनि- मित्तवधः ।	प्राजापत्यपादः ।	१ धेनुः ।	॥० पणाः । धेनु- पादसङ्गलनान् ।	यथाशक्ति ।
	क्षीणज्ञाने प्राधिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृ- त्तस्य चान्द्रायणपादः । इदन्तु सर्वस्वामिकायाः सर्ववयस्काया गोः सर्वकर्तृकवधे बोद्धव्यम् ।	२ धेनुः ।	५॥०० कार्षा- पणाः । पादा- ह्वनिधेनुद्वयसङ्ग- लनान् ।	यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण अकालवन्धनायथावन्धननि- मित्तवधः ।	प्राजापत्यपादद्वयम् ।	१ धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः । धन्वर्हसङ्गलनान् ।	यथाशक्ति ।
	क्षीणज्ञाने तु प्राधिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृ- त्तस्य चान्द्रायणपादद्वयम् । एतदपि सर्वस्वामिकायाः सर्ववयस्काया गोः सर्वकर्तृकवधे बोद्धव्यम् ।	४ धनवः ।	११० कार्षा- पणाः । पादोन- धेनुस्तुष्टयसङ्गल- नान् ।	यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण हलशूकटादियोजननिमित्त वधः ।	प्राजापत्यपादत्रयम् ।	१ धेनुः ।	२॥० कार्षापणाः । पादोनधेनुसङ्गल- नान् ।	यथाशक्ति ।
	क्षीणज्ञाने तु चान्द्रायणपादत्रयम् ।	६ धनवः ।	१६॥०० कार्षा- पणाः । पादोन- सार्द्धं सप्रधेनुसङ्ग- लनान् ।	यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण शूपावटारिषु भयादिना निपातनेन प्राक्कीयदण्डनि- पातनेन च वधः ।	प्राजापत्यम् । क्षीणज्ञाने प्राधिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृ- त्तस्य चान्द्रायणम् । एतदपि सर्वस्वामि- कादिविषयम् । यद्यन्यस्वामिकयद्यन्य-	१ धेनुः । ८ धनवः ।	३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । सार्द्धं स- प्रधेनुसङ्गलनान् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्र- तरस्वामिकगवापालननि- मित्तवधः ।	कर्तृकयद्वयवधे यद्वयप्रायश्चित्तसुक्तं अप्रवृत्तप्रवर्त्तकरूपप्रयोजकस्य तत्तत् प्रायश्चित्तस्य पादत्रयम् । प्रवृत्तप्रवर्त्तक- रूपप्रयोजकस्य पादद्वयम् । स्वल्पप्र- वृत्तरूपागुग्राहकस्य पादत्रयम् । वध्य- प्रतिरोधकरूपागुग्राहकस्य पादद्वयम् । सतिकर्त्तव्यताकप्राजापत्यम् । स्त्रीशूद्रबालवृह्णानामर्द्धम् । इति कर्त्तव्यता यथा । सशिवं वपनं कार्यं त्रिमन्थमवगाहनम् । शृङ्गेर्वापि सुरैर्युक्तं लाङ्गलश्रवणादिभिः ॥ आर्द्र- मेघे हि तत्तर्म्म परिधाय स गां व्रजेत् । तासां मध्ये वसेदात्रौ दिवा ताभिः समं व्रजेत् ॥ ब्राह्मणस्य विप्रधेयं तथा राजस्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्ते तत्तच्छीर्णं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥ अनङ्कुक्षितां गांश्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ इति पराशरोक्ता ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	१ वृषः १ गौः । अशक्तौ ६ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकशूद्र- स्वामिकगवापालननिमित्त- वधः ।	प्राजापत्यद्वयम् । स्त्रीशूद्रबालवृह्णानामर्द्धम् ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- शूद्रतरस्वामिकाप्राप्तदम्या- वम्यगोवत्सापालननिमित्त- वधः । अप्राप्तदम्यावस्या तु त्रिहायणपर्यन्तम् ।	सतिकर्त्तव्यताकप्राजापत्यपादः ।	धेनोरर्द्धस्यासम्भ- वात् १ एका धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः ।	१॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- शूद्रस्वामिकाप्राप्तदम्यावस्या- गोवत्सापालननिमित्तवधः ।	प्राजापत्यव्रतद्वयपादः ।	धेनोरर्द्धस्यासम्भ- वात् १ एका धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
उत्सृष्टवृषवत्सतयोर्वधः ।	भूतपूर्वस्वामिकगववधप्रायश्चित्तद्विगुणम् । पूर्वस्वाम्यज्ञाने ब्राह्मणस्वामिकगववध- द्विगुणप्रायश्चित्तम् ।			
गवां शृङ्गभङ्गास्त्रिभङ्गचर्मनि- र्मन्चनलाङ्गलच्छेदनम् ।	दशरात्रं वसव्रतम् । मासाह्वयवपनम् । प्राजापत्यं वा । वसव्रतं यथा । गोमूत्रेण समायुक्तं यावकश्चोपयोजयेत् । एकाहे नेव लङ्कोऽयमुक्तश्चाङ्गिरसा स्वयम् । सर्वपापहरो दियो नाम्ना वज्र इति स्थितः ॥ * ॥ शृङ्गभङ्गादिना वण्मासा- भ्यन्तरे गोर्मरणी अन्यूनं वधप्रायश्चित्तं करणीयम् । गुरुणा समेन वा तेन प्रायश्चित्तेन शृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्त- सिद्धिः । घण्टमासोत्तरमरणे शृङ्गभ- ङ्गादिप्रायश्चित्तमात्रं कर्त्तव्यम् ॥	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
गवां सुष्कमोषः ।	यत्कर्त्तृकयत्स्वामिकगववधे यत्प्रायश्चित्त- मुक्तं तत्कर्त्तृकतत्स्वामिकगवसुष्कमोषे तत्प्रायश्चित्तम् । ऋतुलिङ्गच्छेदयोस्तुल्य- त्वाभिधानात् । अन्न प्रयोजकभेदस्याहं पादोनञ्च ।			

३३३
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणीदानम् ।	दक्षिणा ।
वृषस्य स्वयं ब्राह्मणकर्तृकहल- शकटादियोजनम् ।	प्राजापत्यद्वयम् ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
योषिर्गवां ब्राह्मणकर्तृकहल- शकटादियोजनम् ।	४ प्राजापत्यानि । ब्राह्मणतरेषां प्राजापत्यद्वयम् ।	४ धेनुवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
उत्तम्वृषस्य कपिलायाश्च ब्राह्मणकर्तृकहलशकटादि- योजनम् ।	यत्तिचान्द्रायणद्वयम् । ब्राह्मणतरेषां यत्तिचान्द्रायणिकम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः ।	२२० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
गोमांसखादके गोविक्रयविनि- मयादिः ।	विक्रयादिमात्रे अज्ञानजनिततत्कर्तृकतत्त- स्वामिकगववधप्रायश्चित्तार्हम् । गोमां- सखादककर्तृकतत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्त- तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्तत्त- प्रायश्चित्तम् ।			

अथ गोवधापवादः ।

तत्र पराशरः ।

“धूर्येषु बहमानेषु दण्डेनाभिहतेषु च । काष्ठेन लोष्टुना वापि पाशगणेन तु ताडितः ॥ मूर्च्छितः पतितश्चैव मृतो वा सद्य एव च । एवंगतानां धूर्याणां प्रवक्ष्यामि यथाविधि ॥ उत्थितस्तु पदं गच्छेत् पञ्च सप्त दशापि वा । ग्रासं वा यदि गृह्णाति तोयं वा पिबति स्वयम् । पूर्वस्थाधिविगलानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” सम्बर्णः । “यत्नशी गोचिन्तित्सायां मृद्गर्भविमोचने । यत्र लते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ औषधं क्लृप्तमाहारं ददद्गोब्राह्मणेषु च । प्राणिनां प्राणवृत्तार्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ दाहच्छेदसिराभेदप्रयत्नेन पक्कत्वात् । वृजानां गोहितार्थं वा प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” याज्ञवल्क्यः । “क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् । विपाके गोवृषाणाञ्च भेषजामिक्रियासु च ॥” मिताक्षराधृतपराशरवचनम् । “कूपे खाते च धर्मार्थं गृहदाहे च ये मृताः । ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” भवदेवभट्टधृतवचनम् । “शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव । यदि जीवति घण्टासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” सम्बर्णः । “देवद्वीप्यां विहारे च कूपेऽप्यथनेषु च । ण्यु गोषु प्रपसासु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” देवद्वीप्यां स्वयम्भूलिङ्गाद्यवस्थानगङ्गारम् । विहारो गवां मैद्युनम् । आयतनं क्षीमानिवन्धनस्थानम् । अथ कूपायतनकर्तुर्दोषाभावो न तु गोस्वामिनः । इति प्रायश्चित्तविवेकप्रायश्चित्ततत्त्वसूत्रिसारमौख्यहसम्मतं गोवधप्रायश्चित्तं समाप्तम् ॥ * ॥

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकज्ञानजन- तक्षत्रियवधः ।	अज्ञानजनप्रज्ञाहत्याप्रायश्चित्तपादः । स तु त्रैवार्षिकव्रतरूपः ।	४५ धेनुवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकज्ञानजन- तक्षत्रियवधः ।	सार्द्धवार्षिकव्रतम् ।	सार्द्धद्वाविंशति- धेनुसम्भवात् २३ धेनुवः ।	६७० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२० कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृकज्ञानजनतक्षत्रियवधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् ।	६० धेनुवः ।	२७० कार्षा- पणाः ।	५० गावः । अशक्तौ ५० कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृकज्ञानजनतक्षत्रियवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् ।	४५ धेनुवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानजनतक्षत्रियवधः ।	नववार्षिकव्रतम् ।	१३५ धेनुवः ।	४०५ कार्षा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानजनतक्षत्रियवधः ।	सार्द्धचतुर्वार्षिकव्रतम् ।	सार्द्धसप्तविंशति- धेनुसम्भवात् ६८ धेनुवः ।	२०२० कार्षा- पणाः ।	३८ गावः । अशक्तौ ३७० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान- जनतक्षत्रियवधः ।	ब्रह्महत्याव्रताष्टमभागः । स च सार्द्धवार्षि- कव्रतरूपः ।	सार्द्धद्वाविंशति- धेनुसम्भवात् २३ धेनुवः ।	६७० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान- जनतक्षत्रियवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतषोडशभागः । स च नवमा- सिकव्रतरूपः ।	सप्तादिकादशधेनु- सम्भवात् १२ धे- नुवः ।	३३० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६० कार्षापणाः ।

प्रायश्चित्त

अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ क्षुणीदानम् ।	दक्षिणा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावधः ।	ब्रह्महत्याव्रतचतुर्थभागः । स च त्रैवार्षिक- व्रतरूपः ।	४५ धनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावधः ।	ब्रह्महत्याव्रताष्टमभागः । स च सार्द्धवार्षिक- व्रतरूपः ।	साह्रं द्वाविंशति- धनसम्भवात् २३ धनवः ।	६७॥० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- ज्ञानकृतशूद्रवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतयोऽष्टमभागः । स च नवमा- सिकव्रतरूपः ।	सपादेकादशधन- सम्भवात् १० धनवः ।	३३॥० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६॥० कार्षा- पणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- ज्ञानकृतशूद्रवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतद्विंशतमभागः । स च सार्द्ध- चतुर्मासिकव्रतरूपः । सर्वत्र बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धम् । एकस्य बालत्वादिधर्मद्वयवत्त्वे पादः ।	पादाष्टाधिकसा- ह्रं पञ्चधनसम्भ- वात् ६ धनवः ।	१६॥० कार्षा- पणाः ।	४ गावः । अशक्तौ ३०० कार्षा- पणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- ज्ञानकृतवृत्तिस्य शूद्रवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतदादशभागः । स च वार्षिक- व्रतरूपः । अज्ञानतत्त्वे तदर्द्धम् ।	१५ धनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्तौ ८॥६॥ = कार्षापणाः ।
सर्ववर्णकर्तृकज्ञानकृतप्रतिलो- मजातवधः अर्थात् अपञ्च- शूद्रवधः ।	चान्द्रायणव्रतम् ।	साह्रं सप्तधनस- म्भवात् ८ धनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
सर्ववर्णकर्तृकज्ञानकृतापञ्च- शूद्रवधः ।	पराकृतम् ।	५ धनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- वधः ।	सर्वत्र बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धम् । एकस्य बालत्वादिधर्मद्वयवत्त्वे पादः ।	साह्रं वार्षिकं महाव्रतम् । अज्ञानतत्त्वे तदर्द्धम् ।	५० धनवः ।	२७० कार्षा- पणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- वधः ।	हादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतत्त्वे तदर्द्धम् ।	१८० धनवः ।	५४० कार्षा- पणाः ।	५० गावः । ५० कार्षापणा वा ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- वधः ।	अष्टादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतत्त्वे तदर्द्धम् ।	२७० धनवः ।	८१० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । १०० कार्षापणा वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीवधः ।	चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतत्त्वे तदर्द्धम् । सर्वत्र बालवृद्ध- स्त्रीणामर्द्धम् । एकस्य बालत्वादुभय- धर्मवत्त्वे पादः ।	३६० धनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः ।	१५० गावः । १५० कार्षापणा वा ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकज्ञानकृत- क्षत्रियावधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतत्त्वे तदर्द्धम् ।	४५ धनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । २५ कार्षापणा वा ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रिया- वधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतत्त्वे तदर्द्धम् ।	६० धनवः ।	२७० कार्षा- पणाः ।	५० गावः । ५० कार्षापणा वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रियावधः ।	नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतत्त्वे तदर्द्धम् । सर्वत्र बालवृद्ध- स्त्रीणामर्द्धम् । एकस्य बालत्वादुभय- धर्मवत्त्वे पादः ।	१३५ धनवः ।	४०५ कार्षा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतवैश्यावधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतत्त्वे तदर्द्धम् ।	१५ धनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । ८॥६॥ कार्षापणा वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावधः ।	द्विवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतत्त्वे तदर्द्धम् । स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धम् । एकस्य स्त्रीबालदुभयधर्मवत्त्वे पादः ।	३० धनवः ।	९० कार्षापणाः ।	१७ गावः । अशक्तौ १६॥०१३॥ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृकशू- द्रावधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तु एतदर्द्धम् । स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धम् । एकस्य स्त्रीबाल- दुभयधर्मवत्त्वे पादः ।	१५ धनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्तौ ८॥६॥ कार्षापणाः ।
आत्रेयीवधः ।	यत्कर्तृकयद्वगस्त्रीवधे यत्प्रायश्चित्तं तद्वै- गुण्यम् ।			
आत्रेयी त्रिविधा । अत्रिगोत्रा अतुस्त्राता गर्भिणी च ।				

१२२
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतसकृतस- वर्ण्यभित्तरितब्राह्मणीवधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदहम् ।	१५ धेनुवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८१६॥
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतसकृतस- वर्ण्यभित्तरितब्राह्मणीवधः ।	द्विर्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदहम् ।	३० धेनुवः ।	६० कार्षापणाः ।	१७ गावः । अशक्तौ १६॥२३॥
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतसकृतसवर्ण- यभित्तरितब्राह्मणीवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदहम् ।	४५ धेनुवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतसकृतसवर्ण- यभित्तरितब्राह्मणीवधः ।	चतुर्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदहम् । बालवृद्धस्त्रीगामर्हम् । एकस्य उभय- धर्मवत्त्वे पादः ।	६० धेनुवः ।	१८० कार्षा- पणाः ।	३४ गावः । अशक्तौ ३३१६॥
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतो भूयो यभित्तरिताया अधमवर्ण- यभित्तरितायाश्च ब्राह्मण्या वधः ।	इतिदानम् । ज्ञानकृतं तु द्वैगुण्यम् । क्षत्रियस्य एतद्विगुण्यम् । वैश्यस्य त्रिगु- ण्यम् । शूद्रस्य चतुर्गुण्यम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतो भूयो यभित्तरिताया अधम- वर्ण्यभित्तरितायाश्च क्षत्रि- याया वधः ।	धेनुदानम् । कामतो द्वैगुण्यम् । वैश्यस्य एतद्विगुण्यम् । शूद्रस्य त्रिगुण्यम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतो भूयो यभित्तरिताया अधमवर्ण्यभित्तरितायाश्च वैश्याया वधः ।	द्यागदानम् । कामतस्त्वेतद्विगुण्यम् । शूद्रस्य एतद्विगुण्यम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रकर्तृकज्ञान- कृतो भूयो यभित्तरि- ताया अधमवर्ण्यभित्ति- तायाश्च शूद्राया वधः ।	मेघदानम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् । सर्वत्र स्त्रीबालवृद्धगामर्हम् । एकस्य उभय धर्मवत्त्वे पादः । प्रयोजकादीनां पाद- पादहानिः ।	०	०	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	१८० धेनुवः ।	५४० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रिया- गर्भवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	४५ धेनुवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतवैश्याग- र्भवधः ।	सार्द्धवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	सार्द्धद्वादविंशति- धेनुसम्भवात् २३ धेनुवः ।	६७॥० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतशूद्राग- र्भवधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	सपादेकादशधे- नुसम्भवात् १२ धेनुवः ।	३३॥० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६१० कार्षा- पणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवधः ।	चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	३६० धेनुवः ।	१०८० कार्षा- पणाः ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतक्षत्रिया- गर्भवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	४५ धेनुवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतवैश्याग- र्भवधः ।	सार्द्धवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	सार्द्धद्वादविंशति- धेनुसम्भवात् २३ धेनुवः ।	६७॥० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥० कार्षापणाः ।
क्षत्रियकर्तृकज्ञानकृतशूद्राग- र्भवधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	सपादेकादशधेनु- सम्भवात् १२ धे- नुवः ।	३३॥० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६१० कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणीग- र्भवधः ।	षट्त्रिंशद्धार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽहम् ।	५४० धेनुवः ।	१६२० कार्षा- पणाः ।	३०० गावः । अशक्तौ ३०० कार्षापणाः ।

प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणोदानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्यकर्त्तृ कज्ञानकृतक्षत्रियाग- भवेधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	६० धेनुवः ।	२७० कार्षा- पणाः ।	५० गावः । अशक्तौ ५० कार्षापणाः ।
वैश्यकर्त्तृ कज्ञानकृतवैश्यागभे- वेधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	षाड्वार्षिकव्रत- धेनुसम्भवात् २३ धेनुवः ।	६७० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२० कार्षापणाः ।
वैश्यकर्त्तृ कज्ञानकृतशूद्रागभे- वेधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	सपादेकादशधे- नुसम्भवात् १२ धेनुवः ।	३३० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६० कार्षा- पणाः ।
शूद्रकर्त्तृ कज्ञानकृतब्राह्मणी- गभवेधः ।	अष्टचत्वारिंशद्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	७२० धेनुवः ।	२१६० कार्षा- पणाः ।	४०० गावः । अशक्तौ ४०० कार्षापणाः ।
शूद्रकर्त्तृ कज्ञानकृतक्षत्रियाग- भवेधः ।	नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	१३५ धेनुवः ।	४०५ कार्षा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्त्तृ कज्ञानकृतवैश्यागभे- वेधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् ।	४५ धेनुवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्त्तृ कज्ञानकृतशूद्रागभे- वेधः ।	नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्द्धम् । ब्राह्मण्यादिगर्भं पुंस्त्वेन ज्ञाते विशेषेणा- ज्ञाते स्त्रीत्वेन प्रायश्चित्तम् । स्त्रीत्वेन ज्ञाते सर्वत्रार्द्धं प्रायश्चित्तं त्रयम् । सर्वत्र स्त्रीबालवृद्धानामर्द्धम् । प्रयो- जकादीनां पादपादद्वानि ।	सपादेकादशधेनु- सम्भवात् १२ धे- नुवः ।	३३० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६० कार्षा- पणाः ।
यद्यपि गजान्त्रादिवधः सङ्करी- करणपापमिदं तथापि हिं- सासाजान्त्रादुपपातकप्रक- रणे तथायश्चित्तं निरूप्यते ।	प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वृथामान्यपशुघातः । वृथेति- यहणात् यागादर्थं प्राय- श्चित्ताद्यभावः ।	पशुनीलवृषदानम् ।	०	२५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
राजसम्भूतमगजवधः ।	चान्द्रायणम् ।	८ धेनुवः । सार्द्ध- सप्तधेनुसम्भवात् ।	२०० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
अत्यन्तोत्तमवाजिरासभवेधः ।	वासोयुगदानम् । एतच्च ज्ञानतः । अज्ञानतस्तर्द्धम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
अश्ववधः ।	अश्वोरात्रोपवासार्थं छत्रघटदानम् । एतच्चाज्ञानतः सप्तदधिविषयम् । ज्ञानतो द्वेगुणम् ।	०	उपवासासामर्थ्यं । अष्ट पणाः ।	यथाशक्ति ।
मृगमहिषवराहकुङ्गराष्टन- रन्तुष्टक्षत्रानरसिंहयावृष्ट- वतचमरकरकादीनां वधः ।	त्रिरात्रोपवासः । एतदज्ञानतोऽत्यन्तधार्मि- कमाक्षयकर्तृकसप्तदधे वेदितव्यम् ।	०	१०० कार्षापणाः ।	द्विरयं वस्त्रं वा ।
अजायादिवधः ।	शक्तस्य एकहायनवृषदानम् ।	०	वृषमन्त्रम् ५ का- र्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अशक्तस्य धेनुदानम् । तदशक्तौ प्राजा- पत्यव्रतम् ।	अभ्यासे मासं यावत्कृत्वा ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अभ्यासे मासं यावत्कृत्वा ।	अत्यन्ताभ्यासे छच्छानिच्छम् ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
प्राज्ञं क्षीरपानम् । पादिकच्छं वा ।	एतत्सप्तदशविषयम् ।	४ धेनुवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानतोऽभ्यासे द्वादशरात्रं छच्छम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् ।	यत्किञ्चिदधिकस- पादधेनुसम्भवात् २ धेनु ।	०	१ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
मात्रारिगोधानकुलमङ्गकक्षप- ननिम्बपिकसर्पवधः । पतञ्जी एहपक्षी ।			४ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

इइ७ प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम्	तदशक्तौ सर्गादानम् ।	दक्षिणा ।
अथ सामान्यपञ्चवधः ।	कृष्णसर्पवधे सीदण्णाग्रलोहकीलिका- दानमादौ कर्त्तव्यम् । सर्पजातीयषष्ठवधे पलालभारः मीसकमाषष्ठ दातव्यः । एतज्ज्ञानतः । ए अशक्तौ प्रतादिकं कर्त्तव्यम् ।	•		
	नक्तव्रतम् । द्विरक्षिपरिमितरीयदानं वा ।	०	२३- पणौ । नक्तव्रतस्योपवास- द्वितीयभागत्वान् ।	यथाशक्ति ।
	कामनीश्वरान्ताभ्यासे शूद्रहत्याव्रतम् । गुरु- गोवधव्रतं वा । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् । गुरुस्य स्त्रीत्यादभयधम्मवर्त्त पादः ।	१० धेनुवः ।	३६ कार्षापणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६१० कार्षा- पणाः ।
अथ विशेषपञ्चवधः ।	अहोरात्रोपवासः सर्वबीजदानश्च । एत- दज्ञानविषयम् ।	०	उपवासानुकल्पः ॥० पणाः । सर्व- बीजसूत्रम् । १० पणाः ।	यथाशक्ति ।
वक्रवल्गाका-हंसमारुमकार- सहवक्रवक्रकुरुरग्रप्रयेन- खल्लरीटटिडिभोलक-शुक- शाणिकानित्तिरिमयरका- कलविहकालभ्रकमद्गुक- पोतपारावतादीनां वधः ।	ज्ञानकर्त्तव्योपवासः । शक्तस्य गोदा- नम् । तत्रायं विशेषः । शुकवधे द्विष्ठा- यनगवदानम् । कौश्वयधे त्रिहायगव दानम् । कौश्वयकृमासमयप्रयेनगवधे वत्सतरीदानम् । अत्र शूद्रदानवत्सतरी दानयोर्व्यवस्था शक्ताशक्तविधयिका । एतद्दानाशक्तानां व्रतादिकम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
कोकिलशुककपोतकपिञ्जलकु- कुट्टिडिभखर्खरखल्लरीटा- नां पुरुषभारपरिमितानां वधः ।	उत्तकशूद्रहत्याव्रतम् ।	१५ धेनुवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८१६॥ कार्षापणाः ।
मत्स्यमण्डकमकरशिंशुमारदि- जलचरवधः ।	ममरात्रव्रतहत्याव्रतम् । एतदज्ञानतः सकृदधे । अहोरात्रोपवासः यथाशक्तिलवणदानश्च । एतत् कामतः सकृत् । अभ्यासाद्यन्ता- भ्यामयोस्तु मलावहप्रायश्चित्ते दर्शयि- ष्यते ।	०	१ कार्षापणः । ॥० पणाः उप- वासानुकल्पः । १॥० कार्षापणः लवणसूत्रम् । १० ।	२१॥३- पणौ । १३॥० = पणाः ।
अथ सांख्यनस्थिप्राणिवधः ।	आष्टिकं शूद्रहत्याव्रतम् ।	१५ धेनुवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८१६॥ कार्षापणाः ।
सहस्रसंख्यकानां अस्थिमतां कृकलासादीनां ज्ञानकृत- वधः ।	अज्ञानं घातमासिकम् ।	०	०	०
अनस्थां क्रमिकीटपतङ्गभ्रमर- दंष्ट्रमशकमण्डिकादीनां श- कटपूरितमितानां ज्ञानकृत- वधः ।	आष्टिकं शूद्रहत्याव्रतम् । अज्ञानं घातमासिकम् ।	१५ धेनुवः ।	४५ कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८१६॥ कार्षापणाः ।
अस्थिमतां प्रत्येकं वधः ।	पणदानम् ।	०	०	यत्किञ्चित् ।
अनस्थां प्रत्येकं वधः ।	प्राणायामः । पणदानं वा ।	०	०	तथा ।
अमशक्तादिगुडादिसर्वरसफल- पुष्पजातप्राणिवधः ।	दिनमेकं घृतमात्रभोजनम् । एतदज्ञाने । ज्ञाने तद्भोग्यम् । अभ्यासे तप्तकच्छम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
	अत्यन्ताभ्यासे कृष्णातिशयम् ।	४ धेनुवः ।	११॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
पञ्चवदृष्टजतागुल्फच्छेदनम् ।	प्राणपत्यम् ।	६ धेनुवः । १ धेनुः ।	१० कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३३८
प्रायश्चि

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ क्षणीदानम् ।	दक्षिणा ।
अफलवतामेतेषां क्षेदनम् । अत्यन्तोत्कृष्टफलवद्वृक्षच्छेद- नम् । अभ्यासादत्यन्तोत्कृष्टफलवद्वृ- क्षच्छेदनम् ।	अष्टाहसाध्यवृक्षच्छेदम् । चान्द्रायणम् । आष्टिकव्रतम् ।	० ८ धेनुवः । १५ धेनुवः ।	० कार्षापणी । २२॥० कार्षा- पणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । ६ गावः । अशक्तौ ८।६॥ कार्षापणाः ।
क्षेत्रवृक्षमृगशानसौमपुण्यस्थान- मुरालयजातवृक्षच्छेदनम् । त्रिशतिसंख्यकोपर्जावृक्ष- च्छेदनम् । स्वातवृक्षच्छेद- नञ्च । वापोकृपागमसेतुसभातराग- वप्रदेवतायतनभेदनम् ।	पूर्वोक्तवृक्षच्छेदनप्रायश्चित्तद्वेगुण्यादि । सर्वत्र क्षीणशालवृक्षानामर्द्धम् । ब्राह्मणभ्यो निवेद्य चतस्र आहुतीं जुह्व- यात् । इदं विष्णुरिति प्रथमां ज्ञान- स्तोत्रे इति द्वितीयां विष्णोः कर्माणांति तृतीयां पादोऽस्यान्यामिति चतुर्थी- यां देवतामुक्तादयति तस्यै देवताये । ब्राह्मणान् भोजयेत् । एतत् सकृदल्पोप- घातविषयम् । अभ्यासे महोपघाते च प्राजापत्यम् । दण्डश्च । यथा । सकृद- ल्पोपघाते प्रथमसाहसः २५० पणाः । अभ्यासे महोपघाते उत्तमसाहसः । १००० पणाः ।			
देवताया उतकृष्टप्रतिमाभेदन- च्छेदनदहनहरणानि ।	चान्द्रायणम् । वाय्वादिभेदोक्ताश्चतस्र आहुतयः । उत्तमसाहसो दण्डश्च । १००० पणाः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
देवताया अपकृष्टप्रतिमाभेदन- च्छेदनदहनहरणानि ।	प्राजापत्यम् । पूर्वोक्तचतुराहुत्यादि- दानम् । प्रथमसाहसो दण्डश्च । २५० पणाः ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अथाभिचारः । स तु पश्चिं- सार्थं जपहोमादिकर्म ।	अतिकृच्छम् । एतत् सकृदाचरणे । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । इति हिंसाप्रायश्चित्तम् ॥ ४ ॥	३ धेनुवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मयाजनम् । मृच्छेन मृतस्य दहनवहनादि- कम् ।	प्राजापत्यम् । सान्त्वनम् ।	१ धेनुः । २ धेनुः ।	३ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथाभक्ष्यभक्षणम् । अभक्ष्यं षड्विधम् । जातिदुष्टम् १ क्रियादुष्टम् २ कालाश्रय- विदूषितम् ३ संसर्गाश्रय- दुष्टम् ४ सङ्गोपसङ्गम् ५ स्व- भावतो दुष्टम् ६ जाति- दुष्टं लघुगुणनपलायक- आकृत्येवार्त्ताकीलालिका- वर्त्तुलाकारालावरूपम् ७ क्रियादुष्टं पतितसंस्पृष्टम् ८ कालदुष्टं ह्यस्तनं चिर- संस्थितञ्च ९ संसर्गदुष्टं मुरालसुनपेषादियुक्तम् १० सङ्गोपसङ्गं वित्तिक्रियताम्रम् ५ स्वभावदुष्टं पुरीषादि ६ ।	चान्द्रायणम् । एतद्गुरुतरविषयम् । वि- प्रशानिर्दिष्टं ज्ञेयम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।

३३८
प्रायश्चि

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चर्गादानम् ।	दक्षिणा ।
अपरश्च । संघातात्मम् । शूद्रोपनीतात्मम् । पतिसोप- नीतात्मम् । शूद्रवेश्मस्था- त्मम् । शूद्रस्य पक्रान्मभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य चाहोपवासः । एतदज्ञानतः । ज्ञानतः प्राजापत्यम् । आपदि भक्षणं भनस्तापः दपदां शतजपो वा । क्षत्रि- यादीनां पादपादहानिः । ब्राह्मणस्य मासयावकपानम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । उक्तप्रायश्चित्ततुरीयभागः । आपदि भक्षणं प्रायश्चित्ताभावः । चान्द्रायणम् । एतत् ज्ञानाभ्यासविषयम् । अज्ञाने त्वहम् । ज्ञानतोऽष्टधाभ्यासे लक्ष्माब्दव्रतम् । अज्ञानतोऽष्टधाभ्यासे एतदहम् । एतत् ब्राह्मणविषयम् । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः । ब्राह्मणस्य चान्द्रायणम् । क्षत्रियस्य तप्तकच्छम् । वैश्यस्य तप्तकच्छाहम् । शूद्रस्य तप्तकच्छपादः । ज्ञानत एतद्देगुण्यम् । ज्ञानात् लक्ष्माब्दम् । अज्ञानात् चान्द्रायणद्वयम् । एतदष्टधाभ्यस्त- विषयम् । एतत् सर्वं ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादौ पादपादहानिः । ब्राह्मणस्य कामतः सकृद्भोजने चान्द्राय- णम् । अज्ञानतस्तप्तकच्छम् । बलाह्मजने पराकः । अज्ञानतोऽष्टचत्वारिंशद्वारभोजने द्वादश- वार्षिकव्रतम् । ज्ञानतश्चतुर्विंशतिवार- भोजने एतदेव । ज्ञानतोऽष्टचत्वारिंशद्वारभोजने चतु- र्विंशतिवार्षिकव्रतं अथवहार्यता च । सकृद्ज्ञानत आमासभोजने चिराजोप- वासः । सर्वत्र क्षत्रियादीनां पादपाद- हानिः । आपदि पक्रान्मभोजने क्षत्रियस्य साप्तपनम् । वैश्यस्य षड्राचम् । शूद्रस्य त्रिराचम् । द्विजस्य पराकः । शूद्रस्य लक्षम् । एतत् सकृद्ज्ञानविषयं ज्ञानतो देगुण्या- धिकम् ।	१ धेनुः । अर्ध- धेनुसम्भवात् । १ धेनुः । २ धेनुः । ८ धेनुः । सार्द्ध- सप्तधेनुसम्भवात् । ३० धेनुः । १५ धेनुः । ८ धेनुः । ४ धेनुः । २ धेनुः । १ धेनुः । ३० धेनुः । १५ धेनुः । ८ धेनुः । ४ धेनुः । ५ धेनुः । १८० धेनुः । २६० धेनुः । ० २ धेनुः । १ धेनुः । ० ५ धेनुः । १ धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ६० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः । २२॥० कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ६० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः । २०॥० कार्षा- पणाः । १० कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । ५४० कार्षा- पणाः । १०८० कार्षा- पणाः । १॥० कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । १५० कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । १७ गावः । अशक्तौ १६॥१६॥ कार्षापणाः । ६ गावः । अशक्तौ ८॥८॥ कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । १७ गावः । अशक्तौ १६॥१६॥ कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । १०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । २०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुर्दानम् ।	तदशक्तौ शुण्डीदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ सामान्याभोज्यान्नभोज- नम् ।	आहोपवसः । एतत् सकृदज्ञानविषयम् । ज्ञाने प्राजापत्यम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१।० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अभोज्यान्नानि यथा । अनघोतवेदारव्ययज्ञानम् । यामयाजिह्वोत्कयज्ञानम् । श्लोकवहुतयज्ञानम् । मत्त- कृशात्तृणाग्नमन्त्रम् । केश- कोटिन वा सह पक्रमन्त्रम् । कामतः पादस्य एतन्मन्त्रम् । मन्त्रादिपतितोषाक्षता- न्त्रम् । रजस्वलास्य एतन्मन्त्रम् । पतत्रिणावलीप्तमन्त्रम् । शुना- स्य एतन्मन्त्रम् । गवाश्वतम- न्त्रम् । पुशान्मन्त्रम् । घोष- णया दत्तमन्त्रमित्यर्थः । गणा- न्त्रम् । मठमन्त्रमन्त्रमन्त्र- मित्यर्थः । गणिकाश्रमम् । विष्णुशुभ्रमन्त्रम् । स्तेना- न्त्रम् । गायनाश्रमम् । तला- न्त्रम् । वाहुषिकाश्रमम् । दी- पान्त्रम् । दीपनीयया- गान्त्रम् । यज्ञसमाप्तिपर्वन्तं तदुपागकर्तृमन्त्रमित्यर्थः । क- दम्बस्याश्रमम् । राज्ञादिना- बद्धस्याश्रमम् । अर्थोनिगड- यक्तस्याश्रमम् । अभिशक्त- स्याश्रमम् । कौवाश्रमम् । पृथ- गश्रमम् । दाम्भिकाश्रमम् । कृशना धूमचारिणोऽश्र- मित्यर्थः । युक्ताश्रमम् । पथ- प्रितान्त्रम् । अदोषिष्टा- न्त्रम् । चिकित्साश्रमम् । आधाश्रमम् । कुराश्रमम् । उ- क्लिष्टभोजिनामन्त्रम् । उग्र- स्याश्रमम् । दारुणकर्मणो जातिविशेषस्य वा अश्र- मित्यर्थः । सुविकीर्षेण पक्रमन्त्रम् । पर्याचान्त्रम् । आत्मनश्चक्षितान्त्रमित्यर्थः । एकपंक्तिस्थानान्त्रमन्त्रय त्रान्त्रे भुष्यमाने केनचिदा- त्मनं क्रियते तत् पर्या- चान्त्रमिति कृत्तकमन्त्रः । अनर्चिताश्रमम् । अर्चाहस्या- वज्ञया दत्तमन्त्रमित्यर्थः । अथामांसम् । अवीराश्रमम् । दिग्दत्तम् । नगराधिपाश्रमम् ।	१ धनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।	
	एतेषामभोज्यानामन्यतमानां भक्षणं पूर्व- क्तस्त्राहोपवसः । एष सकृदज्ञान- विषयः । ज्ञाने प्राजापत्यम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
		१ धनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

३४१
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
पतितान्नम् । अवच्युता- न्नम् । अवयुसहितान्न- मित्यर्थः । पिशुनान्नम् । अवृत्तिनामन्नम् । कूटसा- द्याद्यन्नमित्यर्थः । यक्षफल विक्रायकान्नम् । शूलपा- न्नम् । तुम्बवायान्नम् । कृत- न्नान्नम् । कर्म्मरान्नम् । नि- षादान्नम् । रज्जावतारका- न्नम् । स्वर्णकारान्नम् । वेणु- जीविनामन्नम् । लौहविक्रा- यकान्नम् । श्ववनामन्नम् । आखेटकाद्यर्थं युनः पोष- काणामन्नमित्यर्थः । श्रौ- ष्टिककृत्तित्विजान्नम् । तेल- निर्णयकस्यान्नम् । वस्त्र- धावकस्यान्नमित्यर्थः । रज्ज- कान्नम् । कुसुमादिना वस्त्र- रामकारकस्यान्नमित्यर्थः । शृ- शंनान्नम् । गृहस्थिनीप- पतिकान्नम् । उपपत्तिमर्ष- कान्नम् । गेहे ज्ञातं भाष्या- जार्थं ये सहजं तेषामन्न- मित्यर्थः । स्त्रीजितान्नम् । अनिर्दृष्टं प्रेतान्नम् । अनिर्गताश्रौचस्य स्तुतिका- न्नमित्यर्थः । अतुष्टिकरा-	एतेषामभोज्यानामन्यतमानां भक्षणं पूर्वो- क्तस्त्रयोपवासः । एष सकृदज्ञान- विषयः । ज्ञाने प्राजापत्यम् । चक्षियादीनां पादपादहानिः ।	० १ धेनुः ।	१॥० कार्षापणः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
● मन्त्र ॥७०॥ चाण्डालादिपतितस्यृष्टान्नभक्ष- णम् । अन्नं पतितपदं सर्वधर्म- बहिष्कृतवान् यवनादि- न्निष्कृष्टपरं उच्छिष्टान्नभोज- नप्रकरणे तथा लिखनान् अतएव चाण्डालस्यृष्टान्न- भक्षणप्रतिज्ञायां पतितपदं पृथक् न लिखितम् । पतितस्यृष्टे अन्नतस्मात्तस्य भोजनम् ।	प्राजापत्यम् । एतत्सकृदज्ञाने ब्राह्मणविष- यम् । ज्ञाने हेगुण्यम् । अभ्यासे तु प्रायश्चित्तावृत्तिः । चक्षियादीनां पाद पादहानिः । एतत्कुण्यादिष्वभ्यासे ज्ञेयम् । रजकादिस्यृष्टान्नभक्षणे तु एतदर्थम् । याज्ञवल्क्योक्तचतुरहःसाध्यं तत्रैकम् । अज्ञानत एतदर्थम् । अभ्यासे प्रायश्चित्ता- वृत्तिः । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । चक्षियादीनां पादपादहानिः । चाण्डा- लादिस्यृष्टे एतद्विधितम् । एकोपवासः । प्राणायामत्रयम् हतमात्रभोजनञ्च । एतद- ज्ञानतः । ज्ञानतो हेगुण्यम् ।	१ धेनुः । १ धेनुः । सपादधेनुसम्भ- वात् २ धेनु । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । ० ०	३ कार्षापणाः । ३॥० कार्षा- पणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ॥० पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३४२
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुर्दानम् ।	तदशक्तौ चर्गादानम् ।	दण्डिणा ।
वृथामांसभक्षणम् । तप्तं पितृ- देवाच्चेनरहितं मांसम् ।	प्राजापत्यव्रतम् । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । अभ्यासे प्राजापत्यावृत्तिः । एतत् रोगिदेवपितृकर्मनिमित्तितेनर- विषयम् ।	१ धनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
मासाभ्यामभ्यर्गमांसभक्षणम् ।	मन्त्ररात्रयवागपानम् । एतत् सकृदज्ञाने । ज्ञानतो हेतुगण्यम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । एतदभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	०	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अश्वगोकुशरोदृशकादिपञ्च- नखातिरिक्तपञ्चनखक्रयाद- यास्यकुक्कुटानां मांसभक्- णम् । विड्वराहृनरमांस- भक्षणम् ।	ब्राह्मणानां सकृदज्ञानतः प्राजापत्यम् । पुनरुपनयनम् । ज्ञाने तु हेतुगण्यम् । अभ्यासे उपनयनसहितप्रायश्चित्ता- वृत्तिः । उपनयनाशक्तौ चान्द्रायणं तदशक्तौ धन्यकम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	१ धनुः ।	३ कार्षापणाः ।	अनङ्कुलहितगौः । अशक्तौ ६ कार्षापणाः ।
हंसभट्टगुकाकोलकाकस्वप्नरी- टभतस्याटवलाकाशुकसारि- काचक्रवाकभवकीकलवि- कृशज्वालसारसदाह्यहमा- सकीकिलमरूकमुञ्जगाना- मन्यतमस्य मांसभक्षणम् ।	विप्रस्थाज्ञानतः सकृदज्ञाने त्रिरात्रोपवासः । ज्ञानतो हेतुगण्यम् । ज्ञानाभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
मनस्यभक्षणम् ।	विप्रस्य कामतस्त्राहोपवासः । अकामत एतदहम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
पृष्ठमांस-गर्भशय्याभ्युत्थगत- पक्षमांसवर्जपक्षमांससूना- मांसशुष्कमांसानामन्यतमस्य भक्षणम् । सूना घातनस्यलो- तद्वत् मांसम् ।	कामतः सकृदभक्षणं त्रिरात्रोपवासः । अकामत एतदहम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । एतत् ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः ।	० ०	१॥० कार्षापणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
षष्ठ्यां पञ्चपर्णम् न स्त्रीतेल- मांससर्मांगः शूरकर्म च ।	एकाहोपवासः । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
वृथापायसपूषणस्कूलोदृशकमं- यावशिष्टमूलहितवृत्तनिर्या- सामेष्टप्रभवानां भक्षणम् ।	कामतस्त्राहोपवासः । अज्ञानतस्तदहम् । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः ।	०	१॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
एकाकिमिष्टाभक्षणम् ।	एकाहोपवासः । अभ्यासे हेतुगण्यम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
अस्त्रेहाक्तपर्णेष्वितान्नदधिवर्ज- शुक्तचारुलवणभक्षणम् ।	अज्ञानत एकाहोपवासः । ज्ञानतस्त्राहोपवासः । अभ्यासे हेतुगण्यम् ।	० ०	॥० पणाः । १॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
वाग्दुष्टभावदुष्टभावदुष्टभाजन- पक्षदयभक्षणम् ।	अभ्यासे त्रिरात्रयावकपानम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रभाजन भिक्षकांश्ये च भो- जनम् ।	अहोरात्रोपवासः पञ्चमथपानम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
कुलीभक्षणम् ।	हादशरात्रं पयःपानम् ।	मपादधेनवसम्भ- वान् २ धनुः ।	३॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।

३१३
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ चर्गादानम् ।	दण्डिणा ।
लशुणपलाण्डशुक्लभक्षणम् । रुपरसादिभिर्लशुनादितुल्य- द्रव्यभक्षणम् ।	ज्ञानतच्छान्दायणम् । अज्ञानात् प्रकृच्छम् । चित्रतराभ्यामे संपत्तरयावकपानम् । एतदुभयत्र पुनरुपनयनमपि अद्राणा- मुपनयनतुल्यच्छान्दायणम् सह प्रकृत- व्रतस्य पादः ।	मासुसप्रधन्वसम्भ- वात् ८ धनवः । पादोनधनुश्चतुष्ट- यासम्भवात् ८ धनवः । १५ धनवः ।	२२॥ कार्या- पणाः । ११० कार्या- पणाः । ८५ कार्यापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सजातीयमृतसूतकिनीं पक्वा- भक्षणम् ।	ज्ञानतः प्राजापत्यम् । अज्ञानात् चाष्टोपवासः । अभ्यासे द्विगुणादिकम् ।	१ धनुः । ०	३ कार्यापणाः । १॥० कार्यापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
मृतसूतकिनीं ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यशूद्राणामामात्रस्य ब्रा- ह्मणकर्तृकभक्षणम् ।	विप्रस्यामात्रे प्राणायामः । क्षत्रियस्यामात्रे प्रातर्गायत्रीजपः । वैश्यस्यामात्रे पञ्च- प्रातर्गायत्रीजपः । शूद्रस्यामात्रे अष्ट- सहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे द्विगु- णम् ।			
मृतकिंसूतकिजलपानम् ।	ब्राह्मणस्य पञ्चगव्यं पीत्वा उपवासः । एतत् सकृदज्ञाने ज्ञाने तु द्विगुणम् । अभ्यासे त्वावृत्तिः । तज्जलस्पर्शं स्नान- मात्रम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१० पणाः ।	यथाशक्ति ।
नवश्राद्धाभोजनम् । नव- श्राद्धानु साम्योनी चतुर्थ- पञ्चमनवमेकादशाष्टक्रिय- माणं निरयोनीनानु आद्य- श्राद्धमात्रम् ।	शान्दायणम् ।	मासुसप्रधन्वस- म्भवात् ८ धनवः ।	२२॥० कार्या- पणाः ।	यथाशक्ति ।
प्रथममासिकश्राद्धाभोजनम् ।	पराकः ।	५ धनवः ।	१५ कार्यापणाः ।	यथाशक्ति ।
त्रिपक्षे प्रेतश्राद्धाभोजनम् ।	अतिकृच्छम् ।	३ धनवः ।	६ कार्यापणाः ।	यथाशक्ति ।
द्विमासाद्विगुणासपर्यन्तं प्रेत- श्राद्धाभोजनम् ।	प्राजापत्यम् ।	१ धनुः ।	३ कार्यापणाः ।	यथाशक्ति ।
षण्मासादूर्ध्वमष्टपर्यन्तं प्रेत- श्राद्धाभोजनम् ।	पादकृच्छम् ।	०	१ कार्यापणाः ।	यथाशक्ति ।
पुनराव्यक्तश्राद्धाभोजनं अ- र्थात् सपिण्डीकरणभोजन- म् । एतत् स्मार्त्तमतं शूल- पाणिमते तु द्वितीयसांवत्- सरिकाभोजनम् ।	एकाष्टोपवासः ।	०	१० पणाः ।	यथाशक्ति ।
पञ्चाद्यनक्षत्रितहस्तदत्तानां एकहस्तदत्तानां शूद्रादत्ता- नाञ्च वृत्ततैललवणयजनपा- नीयपायसमादिकफाणित- गौरसप्राकानां भक्षणम् ।	हाहसाध्यसान्त्वनम् । एतत् ज्ञानतः । अज्ञानादहर्द्वम् । लौहपात्रेण परिवेशने- ऽप्येतदेव प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । एतद् ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१ कार्यापणाः ।	यथाशक्ति ।
अज्ञतापोशानस्य अकृतमौनस्य च भोजनम् ।	अष्टोत्तरशतगायत्रीजपः एतद्विज्ञानामनापड्विषयम् ।	०	०	
अकृताचमनस्य पानभोजनम् ।	अष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजपः उपवासो वा । अभ्यासे द्विगुणादि । एतत् कटुकवाय- ताम्बूलेऽनुयतिरिक्तभोजनविषयम् ।	०	१० पणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणीदानम् ।	दक्षिणा ।
यथोपवीतरहितकर्तृकाभोजनम् ।	स्नानं शतगायत्रीजपः उपवासश्च ।	०	॥० पणः ।	यथाशक्ति ।
रेवोमृचपूरीषाणामन्यतमस्य भक्षणम् ।	ज्ञानतस्त्रायाणम् । अज्ञानतस्तप्तकच्छम् ।	८ धेनवः । सार्द्ध- सप्तधेन्वसम्भवात् । पादोनधेनुचतुष्ट- यासम्भवात् ४ धे- नवः ।	२२॥० कार्षा- पणः । ११० कार्षा- पणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विण्मृचादिदृष्टितफलादिभक्ष- णम् ।	बलात्कारे प्राजापत्यम् । सर्वत्र द्विजातीनां पुनः संस्कारश्च । संसर्गमात्रे कृच्छ्रपादः । समिज्ये अथानि महत्संसर्गं कृच्छ्रा- र्हम् । एतत् रसास्वादनानुपलम्भनपक्षे अज्ञानतः सकृद्विषयम् । ज्ञानतो द्वेगु- ण्यम् । रसाद्युपलम्भे तु गीतमोक्ततप्तकच्छं द्वादशाहसाध्यम् । अज्ञानत उपलम्भे अर्हम् । क्षत्रियादीनां पादपादद्वयम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
मृकोष्ठभोजनम् ।	अर्धोरात्रोपवासः । अभ्यासे याज्ञवल्क्योक्तचतुरहसाध्यतप्त- कच्छम् ।	०	॥० पणः । ३॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्रह्मचारिणां मधुमांसभोज- नम् ।	ज्ञानतः प्राजापत्यम् । अज्ञानान् अर्हम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
ब्रह्मचारिणामामिषभाण्डपका- न्नभोजनम् ।	वार्हं कुशस्थलविपक्षक्षीरपानमात्रम् । एतदज्ञानतः । ज्ञानतो द्वेगुण्यम् ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
देवतानिथिभृत्यादिवर्जनभोज- नम् ।	अभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	२ कार्षापणौ । ३ कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अम्यादिद्रवितान्नभोजनम् । अम्यिगन्धोऽत्राभक्ष्याम्यि- मात्रवचनम् ।	स्नात्वा कर्मर्षयित्वा वृत्तमात्राशनम् ।	०	॥० पणः ।	यथाशक्ति ।
भृत्यस्य कण्टकशस्त्रकण्डमुक्ति- कपटं कभक्षणम् ।	पञ्चगव्यमात्रभक्षणम् ।	०	॥० पणः ।	यथाशक्ति ।
पुंसवनसोमस्तौत्रयनकर्मणि भोजनम् ।	ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम् । अज्ञानाभ्यासे तदर्हम् । सकृदज्ञाने विष्णुक्तकृच्छ्रपादः । सकृज्ज्ञाने द्वेगुण्यं कृच्छ्राहम् ।	८ धेनवः । ४ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणः । ११० कार्षापणः । ॥० पणः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
जातकर्मदिर्मंस्काराभोज- नम् ।	अज्ञानतोऽसपिण्डानां द्वादशाध्यं सान्त- पनम् । ज्ञानतो द्वेगुण्यम् ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
भोजनकाले गुदसावः ।	अर्धोरात्रमुपित्वा पञ्चगव्यपानम् । एतत् सकृन्निर्गोर्गन्धसे । अथस्तयासाधने त्रिरात्रोपवासः ।	०	॥० पणः ।	यथाशक्ति ।
भोजनकाले मृतसूतकादृशीनि तदन्नभक्षणम् ।	ग्रामभोजने यकोपवासः । सकलाभोजने त्रिरात्रोपवासः । अभोजने स्नानमात्रम् ।	०	१॥० कार्षापणः । ॥० पणः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
तेलाभ्यङ्गादिस्नानार्हस्याज्ञत- स्नानस्य भोजनम् ।	स्नात्वा अथोत्तरसहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	०	०	०

३४५
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
परिहृतनीलीवस्त्रस्य भोजनम् ।	अज्ञानतस्त्रिरात्रोपवासः । ज्ञानात् हेतुगुणम् ।	० १ धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
स्वकीयोच्छिष्टभोजनम् ।	कृच्छ्रपादः । एतत् सकृदज्ञानतः । अभ्यासं हेतुगुणदिकम् । ८ कभाजने भोजनेऽप्येवम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणोच्छिष्टभोजनम् ।	सहस्राह्वतिभिरामन्त्रा जलं पीत्वा उपवसेत् । एतत् सकृदज्ञानतः । ज्ञानात् हेतुगुणम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियोच्छिष्टभोजनम् ।	सकृदज्ञाने चार्हं ब्राह्मीरसविपकदीर- पानमात्रम् । ज्ञाने हेतुगुणम् ।	०	१ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकवैश्योच्छिष्टभोजनम् ।	सकृदज्ञाने चार्होपवासः ब्रह्मसुवर्चला पानम् । ज्ञानात् हेतुगुणम् ।	१ धेनुः । ०	३ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकशूद्रोच्छिष्टभोजनम् ।	सकृदज्ञाने षड्विंशोपवासः । ज्ञानात् हेतुगुणम् । ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम् । क्षत्रियादीनां पादपादद्वानि । एतन्मातृपितृभ्रातृणां सुच्छिष्टयति- रिक्तविषयं तेषामुच्छिष्टस्य भोज्यत्वात् ।	१ धेनुः । १ धेनुः । ८ धेनवः ।	३ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विहालकाकम्बुषिकनकुलश्वगा- उच्छिष्टभोजनम् ।	चार्होपवासः । एतत् सकृदज्ञानतः । अज्ञाने ब्रह्मसुवर्चला पीत्वोपवासः । ब्रह्मसुवर्चला तु पीतकुसुमसुधैवर्चः । अत्यन्ताभ्यासे अतिकृच्छ्रम् ।	० ० ३ धेनवः ।	१॥० कार्षापणाः । ॥० पणाः । ६ कार्षापणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य कुतसितपडक्तौ भोजनम् । पडक्तेः कुतसित- त्वत्तु निवृत्तब्राह्मणाद्युप- वेशनेन जलादिना पडक्ति- भेदमन्तरं च भवति ।	अर्होरात्रोपवासः स्नानं पञ्चगव्यपानम् । एतत् ज्ञानतः । क्षत्रियपडक्तौ भोजने नक्तव्रतम् । वैश्यपडक्तौ एकरात्रोपवासः । शूद्रपडक्तौ त्रिरात्रोपवासः ।	० ० ० ०	॥० पणाः । ॥० पणाः । १॥० कार्षापणाः । १ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पडक्तिषु एकस्योत्थाने भोजनम् ।	द्वारहमाध्यसान्तपनम् । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादद्वानि । एतद्ज्ञानतः सकृत् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	०	१ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
सुराभाजनस्यजलपानम् ।	पक्षं यावकपानम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानतोऽर्हम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
मद्यभाजनस्यजलपानम् ।	सप्तरात्रं यावकपानम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानतोऽर्हम् । सुरासंस्पृष्टरतोऽर्हत्वादिदूषितजलादि- पाने तु चतुरहसार्धं तप्तकृच्छ्रम् । एतदपि स्वादुनुपलब्धभाव्यासे ।	० सपादधन्वसम्भ- वान् २ धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः । ३॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
चण्डालकूपभाण्डोदकपानम् ।	ब्राह्मणस्य सान्तपनम् । क्षत्रियस्य प्राजापत्यम् । वैश्यस्य प्राजापत्यार्हम् । शूद्रस्य प्राजापत्यपादः । एतत् सर्वे ज्ञानतः । अज्ञानादेतस्यार्हम् । आपत्काले तु पूर्वोक्तदुग्धपञ्चगव्यपानम् ।	२ धेनुः । १ धेनुः । ० ०	३ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणाः । ॥० पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

[illegible]

[illegible]

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
लग्नादिलेयम् । आदिना का- यदमन्त्रेण चर्माभिधेयवृत्तक- मन्त्रपुण्यवेदनसूत्रगत्यानां यहणम् । वेदलं वेणुघटित- भाण्डम् । गन्धः कस्तूर्या- दिः । अत्रापवादः । अस्तेय मग्नये काष्ठमस्तेयश्च लग्नं गन्धः ।	त्रिरात्रोपवासः । लग्नादीनां हरणे मासैकव्रतम् । मासाहुं व्रतश्च । ग्रहमूनिना यदुक्तं तत् कालदृष्टाप- हर्तृस्वामिगूणदौर्गत्याभ्यामानभ्यासका- माकामापेक्षया उत्कृष्टापकृष्टद्वयाप- हारे च वेदितव्यम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
जीविकाहरणम् ।	यस्य यस्य वर्गस्य शक्तिच्छेदः तत्तद्वर्ग- वर्धोक्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । अल्पावृत्तापहारे चान्द्रायणम् । अत्र क्षीतमाधमत्वे प्रयोजकादिकं सकृदभ्यासो ज्ञानाज्ञाने च संबोध्य वर्धोक्तपादाह्वदिव्यवस्थोद्गनीया ।	माह्वमप्रधन्वसम्- वात् ८ धनवः ।	२२॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
देवह्वित्तयापहरणम् ।	मन्त्रमपमृगं मन्त्रनं अधमर्षणावर्जनश्च । यश्चात्र गुरुप्रायश्चित्तं सत्यन्तरोक्तं तदत्यन्ताभ्यास उत्तममन्त्रादपेक्षया समृद्धम् । इति स्तेयप्रायश्चित्तम् ॥३॥			
अथ अगम्यागमनम् । तत्र मवर्णासु अस्वजनस्त्रीगम- नम् । तत्र ब्राह्मणस्य श्रो- त्रियभार्यागमनम् ।	सकृदभ्यासे त्रैवार्षिकव्रतम् । द्वितीये पादुवार्षिकं तृतीये नववार्षिकं चतुर्थे संपूर्णं द्वादशवार्षिकम् । अश्रोत्रियनिर्गुणभार्यागमने द्वैवार्षिक- व्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् ।	४५ धनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्य क्षत्रियभार्यागम- नम् ।	द्वैवार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । अभ्यासे दैगुण्यादिकम् ।	३० धनवः ।	६० कार्षापणाः ।	१७ गावः । अशक्तौ १६॥२३ कार्षापणाः ।
वैश्यस्य वैश्यभार्यागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् ।	३० धनवः ।	६० कार्षापणाः ।	१७ गावः । अशक्तौ १६॥२३ कार्षापणाः ।
शूद्रस्य पश्यजानुश्रुतिव्याय- वृत्तशूद्रभार्यागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् ।	१५ धनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्तौ ८॥७ कार्षापणाः ।
शूद्रस्याश्वशूद्रागमनम् ।	षाण्मासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् ।	८ धनवः ।	२४० कार्षा- पणाः ।	५ गावः । अशक्तौ ४॥२३॥ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्य क्षत्रियागमनम् ।	माह्ववार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् ।	२३ धनवः ।	६७० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्तौ १२॥० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्य वैश्यागमनं विप्रश्च- शूद्रागमनश्च ।	षाण्मासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् ।	८ धनवः ।	२४० कार्षा- पणाः ।	५ गावः । अशक्तौ ४॥२३॥ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्याधमशूद्रागमनम् ।	माह्वमासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् ।	२ धनः ।	५॥० कार्षा- पणाः ।	१ गौः । अशक्तौ १ कार्षा- पणाः ।
क्षत्रियस्य वैश्यभार्यागमनं स- च्छूद्रागमनश्च ।	त्रैमासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् ।	१२ धनवः ।	३६० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्तौ ६॥० का- र्षापणाः ।
क्षत्रियस्याधमशूद्रागमनम् ।	त्रैमासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् ।	४ धनवः ।	१२० कार्षा- पणाः ।	२ गावौ । अशक्तौ २ कार्षा- पणाः ।
वैश्यस्य सच्छूद्रागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् ।	१५ धनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्तौ ८॥७ कार्षापणाः ।
वैश्यस्याधमशूद्रागमनम् ।	माह्ववार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादहम् ।	६ धनवः ।	१६॥० कार्षा- पणाः ।	३ गावः । अशक्तौ ३॥१ का- र्षापणाः ।
अथ प्रतिक्षोभस्त्रीगमनम् । तत्र शूद्रस्याज्ञानतो ब्राह्मणी- गमनम् ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । ज्ञानात् गुरुज्ज्ञानमनोक्तप्रकारेण मर- णम् ।	१८० धनवः ।	५४० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।

३४८
प्रायश्चित्त

अधीपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ । चर्खादानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्यस्याज्ञानतो ब्राह्मणीगमनम् ।	वैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । एतद्ब्राह्मण्यपि करणीयम् । नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानाद्देगुण्यम् । ब्राह्मण्यपि एतत् कार्यम् ।	२६० धेनवः । १३५ धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । ४०५ कार्षा- पणाः ।	२०० गावः । अशक्तौ २०० कार्षापणाः । ७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्याज्ञानतो ब्राह्मणी- गमनम् ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानाद्देगुण्यम् । ब्राह्मण्यपि एतत् कार्यम् ।	८० धेनवः ।	२७० कार्षा- पणाः ।	५० गावः । अशक्तौ ५० कार्षापणाः ।
यद्यपि शूद्रस्य ब्राह्मणीगमनं महापातकत्वेन तथा क्षत्रि- यवैश्ययोर्ब्राह्मणीगमनमनु- पातकत्वेन चोक्तं तथाप्यनु- लोमगमनं तावदुपपातक- मेव तत्प्रसङ्गादसवर्णत्वेन प्र- तिलोमस्त्रीगमनप्रायश्चित्त- मप्युक्तमतो न वैधर्म्यमिति ।				
शूद्रस्याज्ञानतः क्षत्रियागमन- म् ।	नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानाद्देगुण्यम् । क्षत्रियाया अप्येतत् ।	१३५ धेनवः ।	४०५ कार्षा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्तौ ७५ कार्षापणाः ।
वैश्यस्याज्ञानतः क्षत्रियागमनं शूद्रस्याज्ञानतो वैश्यागमन- म् ।	नवमासाधिकषाड्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानाद्देगुण्यम् । क्षत्रियाया वैश्यायाऽप्येतत् ।	१०२ धेनवः ।	३०३॥० कार्षा- पणाः ।	५७ गावः । अशक्तौ ५७।० कार्षापणाः ।
अथ समोत्तमवर्णद्वित्रिपुरुषय- भिर्चरितसवर्णसवर्णस्त्रीग- मनम् ।				
तत्र ब्राह्मणस्य समोत्तमवर्ण- द्वित्रिपुरुषयभिर्चरितशूद्रा- गमनम् ।	सहृदगमने मासाहं गोमूत्रसिद्धयावक- पानम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	अभ्यासे मासं गोमूत्रसिद्धयावकपानम् ।	२ धेनुः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य समोत्तमवर्णद्वित्रि- पुरुषयभिर्चरितक्षत्रियागम- नम् । तथाविधवैश्यागमनम् ।	सहृदगमने साप्तपानम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	२ धेनुः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अथ चातुर्वर्ण्यस्त्रैरिणीगमनम् । स्त्रैरिणी चतुःपुरुषगामिनी । सा द्विविधा । केनचिदनव- रुद्धा अवरुद्धा च ।	ब्राह्मणस्य स्त्रैरिण्या ब्राह्मण्या गमने त्रिरात्रोपवासः ब्राह्मण्या नृगाजिन- दानम् । तथाविधक्षत्रियाया गमने त्रिरात्रोप- वासः धनुर्दानम् । तथाविधवैश्याया गमने त्रिरात्रोप- वासः अयःशिलादानम् । तथाविधशूद्राया गमने त्रिरात्रोपवासः उद्भृजदानस्तथा संमार्जनीदानम् ।	० ० ० ०	११० कार्षापणः । ११० कार्षापणः । ११० कार्षापणः । ११० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य शूद्रान्धजादिगामि- स्त्रैरिणीगमनम् ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । क्षत्रियादौ पादपादहानिः । विमात्रस्त्रैरिणीचाकालस्त्रैरिणीगमने- त्येवम् । सर्वत्राभ्यासे देगुण्यम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणवन्धकीगमनम् । वन्धकी चात्र स्वभर्तृयति- रिक्तपञ्चपुरुषगामिनी ।	तमस्तुदानम् ।	०	०	यथाशक्ति ।
क्षत्रियवन्धकीगमनम् ।	आयुधदानम् ।	०	०	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ सूचीदानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्यवन्धकीगमनम् । शूद्रवन्धकीगमनम् ।	प्रतोददानम् । स्नानपुरःसरप्राणायामः । एतानि वन्धकीगमनप्रायश्चित्तानि सर्व- गार्तुलोमप्रतिलोमविनयाणि ॥ * ॥	० ०	० ०	यथाशक्ति । ०
अथ वृत्तक्रमविवाहः । तत्र ब्राह्मणस्य प्रथमतः क्षत्रि- यादिविवाहः ।	दारयतिक्रमो खराजिनं वह्निर्लोमं परि- धाय दारयतिक्रमिणे भिक्षां देहोति समागाराणि चरेत् । सा वृत्तिः घण्टा- सान् । दारयतिक्रमो ब्राह्मणक्षत्रिय वैश्यकन्याविवाहमकृत्वा यो ब्राह्मणः शूद्राविवाहं करोति स उच्यते । एत- दनापदि सक्तदृष्टानविषयम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः ।	२०॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
	अपदि त्वाह प्रातःतपः । ब्राह्मणो राजन्यापूर्वो द्वादशरात्रं चरित्वा निर्दिशेत् ताश्चैवोपगच्छेत् । वैश्यापूर्वो सप्तकच्छम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
	शूद्रापूर्वो कृष्णातिकच्छम् । अनापदि ज्ञानाभ्यासे मनूक्तत्रैवार्षिक- व्रतम् ।	सप्ताधेनुसम्भवात् २ धेनु । ५ धेनुवः । ४५ धेनुवः ।	३॥० कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । १३५ कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । २५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः ।
वैश्यागमनम् । पञ्चाधिकपुरुषगामिनी वैश्या । रजस्वलागमनम् ।	प्राजापत्यम् । अभ्यासे चान्द्रायणम् । त्रिरात्रोपवासः । घृतप्राशनम् । एतत् कामतः सक्तदृष्टानम् । अभ्यासे तु हेतुगुणादिकम् ।	१ धेनुः । ८ धेनुवः । ०	३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षापणाः । १॥० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ऋतौ भार्याभगमनम् ।	त्रिरात्रोपवासः । ज्ञानाभ्यासे प्राजापत्यम् ।	० १ धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पत्न्यसु स्त्रीगमनम् । आहुतिर्ने मेथुनम् । दिवाभेथुनम् ।	एकोपवासः । एकोपवासः । एकाहं यावत्कपानम् । नमस्य स्नाने नमपरस्त्रीदर्शनेऽप्येवं प्रायश्चित्तम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ॥ * ॥	० ० ०	॥० पणाः । ॥० पणाः । ०	यथाशक्ति । यथाशक्ति । ०
अथ स्त्रीशमिचारः ।	सभोक्तमवर्गसु सक्तदृष्टानमे प्राजापत्यम् । द्विरभ्यासे पराकः । त्रिरभ्यासे चान्द्रायणम् ।	१ धेनुः । ५ धेनुवः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः ।	३ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अन्धजागमनम् । अर्थात् र- जकर्मकारनटवरुडकेव- र्जमेदभिन्नवैशुजीविशैलपा- यां स्त्रीषु गमनम् ।	अज्ञानतश्चान्द्रायणम् । ज्ञानाहेतुगुणम् । तत्तुर्विंशतिवारगमने द्वादशवार्षिकव्रतम् । एतदज्ञानतः । ज्ञानतो हेतुगुणम् । अथवद्वैतार्थता च ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
कापालिकस्त्रीगमनम् ।	ज्ञानादन्धलच्छम् । अज्ञानाच्चान्द्रायणद्वयम् ।	३० धेनुवः । १५ धेनुवः ।	६० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ तिर्यग्गयोनिगमनम् । तत्र गोवर्णपशुगमनम् । गोगमनम् ।	सत्तिलस्नानपूर्वकं गोभ्यो यवसभारदानम् । इदं सक्तदृष्टानम् । गोवधोक्तमासिकव्रतम् । एतत् सक्तदृष्टानम् । अभ्यासे संवत्सरं प्राजापत्यम् ।	४ धेनुवः । ३० धेनुवः ।	१२ कार्षापणाः । ६० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । १७ गावः । अशक्तौ १६॥०१६। कार्षापणाः ।

३५१
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ परिवेदनादि ।	अत्यन्ताभ्यासे द्वादशवार्षिकव्रतम् । इत्युपपातके अगम्यागमनप्रायश्चित्तं समाप्तम् ॥ * ॥ ज्येष्ठेऽर्चिष्ये कनीयान्निविशन् विवेता । परिविष्टो ज्येष्ठः । परिवेदनीया कन्या । परिदायी दाता । परिकर्षा याजकः । ते सर्वे पतिताः । एतेषां प्रायश्चित्तम् । संवत्सरं प्राजापत्यम् । एतत् कामतः । अकामतोऽर्द्धम् । अत्रापवादः । “देशान्तरस्थस्त्रीवैकृत्य- गानसहोदरान् । वेश्याभिसक्तपतित- श्रुतुत्पत्तिरोगिणः ॥ जडस्र्काव्यव- धिरक्षुब्धवामनकुण्डकान् । अतिष्ठु- नभार्यांश्च कृषिसत्तामृपस्य च । धन- वृद्धिप्रसक्तान्श्च कामतः कारिणस्तथा । कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन् द- प्यति ॥”	१८० धनवः । ३० धनवः ।	५४० कार्पा- पणाः । ८० कार्पापणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्पापणाः । १७ गावः । अशक्तौ १६॥१६। कार्पापणाः ।
ब्राह्मत्वम् । अर्थात् सावित्री- पतितत्वम् । पञ्चदशब्द- पर्यन्तमुपनयनाभावे ब्रा- ह्मणस्य ब्राह्मत्वम् । एकविंशतिवर्षपर्यन्तमुपन- यनाभावे क्षत्रियस्य ब्राह्म- त्वम् । त्रयोविंशतिवर्षपर्यन्तमुपन- यनाभावे वैश्यस्य ब्राह्म- त्वम् ।	पितृमातृरहितनिःस्वजनस्य सावित्रीपाते प्राजापत्यचयम् । यथाविधुपनयनञ्च । आलस्यानवधानादिना सावित्रीपाते तु ब्राह्मस्तीमयागः । तद्वैकल्पिकं दिनत्रयाधिकमासचतुष्टयसमा- प्यमुद्दालकव्रतम् । तद्ब्रतं यथा । हौ मासौ यावत्केन वर्षे- येत् मासं पयसा अर्द्धमासमाभिमन्या अष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितं त्रिरात्रमन्मथ्यः अष्टोरात्रमुपवसेत् । देशोपपन्नवादिना सावित्रीपतने एकविंशति- रात्रं प्रवृत्तिमितथावकपानम् । तत् उपनयनम् ।	५ धनवः । सप्तादनवधेन्यस- म्भवात् १० धे- नवः । ४ धनवः ।	८ कार्पापणाः । २॥॥० कार्पा- पणाः । ८॥० कार्पा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथावकीर्णम् । अर्थाद्ब्रह्म- चारिणो योषिदुगमनम् ।	षण्मासं ब्रह्महत्याव्रतम् । खरचर्मपरि- धानञ्च । अभ्यासे संवत्सरं ब्रह्महत्याव्रतम् ।	सार्द्धसप्तधेन्यसम्भ- वात् ८ धनवः । १५ धनवः ।	२५॥० कार्पा- पणाः । ४५ कार्पापणाः ।	५ गावः । अशक्तौ ४२१४ कार्पापणाः । ६ गावः । अशक्तौ ५१४॥ कार्पापणाः ।
पितृव्यहृत्यादिपरिणयनम् । आदिना मातृव्यहृत्यामा- तृलसुतामातामहसपिण्डा- सगोत्रासमानप्रवरादीनां युद्धम् ।	चान्द्रायणम् । त्यागानन्तरं मातृव्यहृत्यम् । एतत्तुज्ञानतः । अज्ञाने तच्छ्राव्यादः ।	सार्द्धसप्तधेन्यसम्भ- वात् ८ धनवः । ४ धनवः ।	२२॥० कार्पा- पणाः । ११० कार्पा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अपुत्रादायनम् । अर्थात् अ- भिज्ञोच्चिन्तामनित्यागः ।	कामतः संवत्सरोत्सवे चान्द्रायणम् । द्विवर्षोत्सवे सोमायनचान्द्रायणे । एतदनुसारेणोनाधिककालयोरुद्धम् ।	सार्द्धसप्तधेन्यसम्भ- वात् ८ धनवः । सार्द्धाष्टधेन्यसम्भ- वात् ८ धनवः ।	२०॥० कार्पा- पणाः । २५॥० कार्पा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
यज्ञस्य चिरतरकालानयि- त्वम् ।	गोवधोक्तत्रैमासिकव्रतम् । अल्पकाले अनाधाने च चान्द्रायणम् ।	१२ धनवः ।	३६ कार्पापणाः ।	१० गावः । १ वृषः । अशक्तौ १५ कार्पापणाः ।

३५२
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुर्दानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	दण्डिणा ।
ब्राह्मणस्य वेदानध्ययनं यज्ञा- करणं पुत्रानुत्पादनञ्च । अनाश्रयित्वम् ।	वैमासिकं गोव्रतम् । संवत्सरे प्राजापत्यम् । वर्षेण्ये अग्निलक्ष्मम् । वर्षेण्ये लक्ष्मिनिक्ष्मम् । अथ ऊर्ध्वं चान्द्रायणम् ।	१२ धनवः । १ धनुः । ३ धनवः । ६ धनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धनवः ।	३६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । १८ कार्षापणाः । २२१० कार्षा- पणाः ।	१ दण्डः । १० गावः । अशक्तौ १५ कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सूर्यादियास्तकालयोः शयनम् ।	सप्तदाचरणे स्नानम् । अभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ धनुः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धनवः ।	३ कार्षापणाः । २२१० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । ५ गावः । अशक्तौ ४२१३ कार्षापणाः ।
ब्रह्मचारिणः सत्यादीनामति- क्रमः । आदिना अग्नीन्वा- करणं भैष्यचर्याकरणञ्च ।	अरोगिणो निरन्तरं सप्तरात्रमकरणे अव- कीर्णव्रतम् । तत्तु खरचर्मपरिधान- पूर्वकषणमासिकं ब्रह्महत्याव्रतम् । एतदूने ऊर्ध्वं अधिकं अधिकम् ।	० ० ०	६ रत्तिकरजतम् । ११० कार्षापणाः । २ पल ६ तोलक- ४ माषकमित- रजतम् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अनातुरगृहस्थस्य सत्यास्नाना- द्विकनित्यक्रियापातः ।	दिनेकनित्यक्रियातिपाते एकाहोपवासः । दिनत्रयक्रियातिपाते लक्ष्मिर्हम् । वर्षेकनित्यक्रियातिपाते एकदिनक्रियाति- पातप्रायश्चित्तानुसरणेन प्रायश्चित्तम् ।	० ० ०	० ० ०	० ० ०
मृदयतिरिक्तायाश्च याजनम् । अयाज्याश्च निन्दितप्रति- ग्रहादिना निन्दितब्राह्मणा- दयः ।	शतगायत्रीजपः । अभ्यासे सहस्राधिकं चान्द्रायणं वा । दण्डिणात्यागाश्च पूतो भवति ।	० सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धनवः ।	० २२१० कार्षा- पणाः ।	० यथाशक्ति ।
मृदयाजनम् ।	लोभादिना याजने अर्जितभुक्तावशिष्टधन- स्यागाधजले प्रक्षेपपूर्वकं ब्रह्मचारिणो दानपूर्वकं वा चान्द्रायणं पुनरुपनय- नञ्च । अक्षारजवणव्रजसुवर्षेलापा- नञ्च । एतदशक्तौ सहस्रं परित्यज्य त्रिंशत्पुराणाः प्रदातव्याः ।	० सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धनवः ।	० २२१० कार्षा- पणाः ।	० यथाशक्ति ।
मृदप्रतिग्रहः ।	जिह्वादनुप्रसङ्गादिना याजने द्रव्यत्याग- पूर्वकं प्राजापत्यम् । अज्ञानतः प्राणायामसहस्रम् । सकृत्प्रतिग्रहे त्रिसहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे चान्द्रायणम् । एतच्च द्रव्यत्यागपूर्वकं कार्यम् ।	१ धनुः । १ धनुः । १५ धनवः ।	३ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छास्त्रविक्षिप्तियदुपतिप्रति- ग्रहः ।	षष्ठे काले श्रीराशनं मासेकं जलवासः प्रचुरतरङ्गितर्पणञ्च । मासोपवासेनै- वास्य सकृत्जनम् ।	१८० धनवः । ४ धनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धनवः ।	५४० कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । २२१० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथान्यजप्रतिग्रहः । स च अथाचितपुण्यफलश्राकटण- काकृधान्यपयोमांसदधिप्र- यत्तुशुश्रूषणमग्निमत्या- दीन्तरविषयः ।	ज्ञानदण्डचत्वारिंशद्द्वाराभ्यासात् द्वादश- वार्षिकव्रतम् । अज्ञानात् द्विरभ्यासे तप्तलक्ष्मम् । ज्ञानात् द्विरभ्यासे चान्द्रायणम् ।	१८० धनवः । ४ धनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धनवः ।	५४० कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । २२१० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
चास्त्रालप्रतिग्रहः ।	अज्ञानात् अष्टचत्वारिंशद्द्वाराभ्यासात् द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानात् सकृत्कृते तप्तलक्ष्मम् । ज्ञानात् सकृत्कृते चान्द्रायणम् ।	१८० धनवः । ४ धनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धनवः ।	५४० कार्षा- पणाः । १२ कार्षापणाः । २२१० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पतितप्रतिग्रहः ।	ज्ञानात् सकृत्कृते चान्द्रायणम् । अज्ञानात्तद्वर्गम् ।	सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धनवः ।	२२१० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।

३५३
प्रायश्चि

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
प्रायश्चित्तद्वयग्रहणम् ।	त्रिसहस्रगायत्रीजपः मासैकं गोष्ठे पयः- पानं वा । एतत् लघुतरपापप्रायश्चित्तद्वयग्रहणे ।	०	०	०
सभावाग्रास्यकृष्णाजिनोभयतो- मुखीमण्ड्यादिप्रतिग्रहः ।	उत्तममण्ड्यादिप्रतिग्रहे दशसहस्रगायत्री- जपः । मध्यमे पञ्चसहस्रगायत्रीजपः । अधमे अष्टोत्तरसहस्रसावित्रीजपः । द्वादशरात्रं पथोव्रतञ्च । अत्यन्तनिषिद्धकृष्णाजिनोभयतोमुखी- प्रतिग्रहे लक्षगायत्रीजपः ।	०	०	०
अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्य- वृत्त्या धनार्जनम् ।	संवत्सरे चान्द्रायणम् । संवत्सराभ्यन्तरे मासैकद्विकदादौ चान्द्रा- यणभागहारः कल्पः । संवत्सरादूर्ध्वं द्वे गुरयत्रैगुरयादिकं कल्पम् । आपत्काले दोषाभावः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य सेवावृत्तिधनार्जनम् ।	प्राजापत्यत्रयं पुनरुपनयनञ्च । द्रव्यत्याग- पूर्वकं करणीयम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य गीतादिना धना- र्जनम् ।	चान्द्रायणम् । कृतप्रायश्चित्तस्याप्यथवहार्यत्वम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य शूद्रसेवनम् ।	चान्द्रायणम् । चिरतरकालाभ्यासे त्रैवार्षिकव्रतम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । ४५ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । १३५ कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
अविक्रयविक्रयः । ब्राह्मणस्या- विक्रयद्रव्यानि यथा । लवण पक्वान्मधु क्षीरं दधि घृतो- दकं सस्त्रैगन्धोपलं लाक्षा रक्तवासः गुडं तैलं ग्राम्यपशु- यकप्रफं केशं सर्वाण्यय- पशु विद्या याग स्वात गो शस्त्रं ऊर्णा रस विष तिल शस्त्रं नीली कौपियवासः चर्म तक्राममांस सुरा सोम केश गोधूम कन्या ह्विक्कु गुग्गुलु सर्जरस हरिताल मगः शिलाज्जन गेरिक चार मणि मौक्तिक प्रवाल दन्त नख आर्द्रौषधि शक्ति वेणु वेणव न्यग्रस्यपात्र पुष्प मूल तुष कार्पास भस्मास्थि पि- ण्याक चणु सीसक कृष्ण- लोहोद्गुम्बर खड्गपात्राणि इत्यविक्रयाणि ।	सकृत्कृते त्रिरात्रोपवामः । द्विरभ्यासे प्राजापत्यम् । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । निखिलविक्रये बहुतरकालाभ्यासे वा त्रिस- वनस्त्रानाधःशयनचतुर्थकालभोजनरूप- संवत्सरव्रतम् । शूद्रस्यात्यन्तापदि दोषाभावः ।	० १ धेनुः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । १५ धेनवः ।	१॥० कार्षापणः । ३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । ६ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । ६ गावः । अशक्तौ ८५ कार्षापणाः ।

अर्थोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तद्दशकौ धेनुदानम् ।	तद्दशकौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
निन्दितदेशगमनम् । तत्तु तोर्ध- यात्रातिरेकेण । निन्दित- देशा यथा । कारस्करक- लिङ्गोडान्धशवरयगन्धरभू- मिलयमित्युसौराष्ट्रसौवीर- प्रथमदेशाङ्गवङ्गकलिङ्गा- दयः । असत्याभिधानम् ।	एतान् गत्वा तत्रैव चिरसुसित्वा गङ्गा- दिगमनम् । तद्दशकौ पुनरुपनयनम् । अतिचिरवासं पुनरुपनयनं चान्द्रायणम् । सकृदसत्यभाषणे कण्ठानुस्मरणम् । अत्यन्ताभ्यासे तप्तकृच्छ्रम् । अतिवृत्तकालाभ्यासे मासमाध्यचान्द्रा- यणम् । साक्षिणोऽसत्यभाषणे ज्ञानाज्ञानतो दादशवार्षिकव्रतमित्युक्तमनुपातके । विवाहभयमेषुनबालप्रतारणपरीक्षास- गोब्राह्मणहितस्त्रीराजस्वप्राणाययसर्व- धनापहारविधयेषु मिथ्याकथने दोषा- भावः ।	सार्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । ४ धेनवः । सार्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । १२ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छिष्टस्य चाखालादिदर्श- नम् ।	दर्शने एकरात्रोपवासः । सम्भाषणे द्विरात्रोपवासः । संस्पर्शे त्रिरात्रोपवासः । सह्यगमने रुचेलस्नानम् । अनुच्छिष्टस्य दर्शने सूर्यादिदर्शनम् । सम्भाषणे ब्राह्मणसम्भाषणम् । इदं ज्ञाने ।	० ० ०	॥० पणाः । १ कार्षापणः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छिष्टस्य सूर्यादिदर्शनम् । आदिना नक्षत्रचन्द्रौ । का- मन इदम् ।	एकोपवासः ।	०	६ रत्तिकरजतम् ।	यथाशक्ति ।
तेलाभ्यक्तादिमन्त्रोच्चारणमनु- सर्गः । आदिना अनासन्त- यस्तु कर्ममैथुनिनः ।	एकोपवासः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
विप्राभ्यादिमध्यगमनम् । आ- दिना दम्पतीगर्भोपेक्षणम् ।	कामतोऽत्यन्ताभ्यासे चाखायणम् । सकृदभ्यासादिषु तु स्नानकव्रतलोपप्राय- श्चित्तम् । एकदिनाभोजनम् । तदावृत्तिश्चोहनीया ।	सार्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । ०	२२॥० कार्षा- पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अग्नौ पादप्रतापनम् । कुशेन पादसम्भोजनम् ।	एकोपवासः । इदं सकृत्करणे । अभ्यासे द्वेगुण्यादिकम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
गुरोर्ब्राह्मणस्य च तिरस्कारः ।	दर्पेण हुङ्कारे त्वङ्कारे वादेन जये वाससा बन्धने लणेन ताडने च क्षिप्रं प्रसाद्य दिनमेकमुपवासः । एतदीयानुसंस्मृतः सकृज्ज्ञेयम् । ग्राह्यीयविवादे दर्पान् पुनः पुनर्जये स्नात्वा प्रणिपत्य त्रिरात्रोपवासः । प्रसादनः पादेन सार्धे एकरात्रोपवासः अभिवादनं प्रसादनम् । क्रोधादिना अनुबन्धापेक्षया ब्राह्मणा- पत्यादिकं कल्प्यम् । महापातकेन ब्राह्मणस्य विरुद्धाभिधाने कृच्छ्रातिशङ्कम् ।	० ० ०	॥० पणाः । १॥० कार्षापणः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
		५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

३५५
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ कर्षादानम् ।	दक्षिणा ।
	उपपातकेन ब्राह्मणस्य विरुद्धाभिधाने प्राजापत्यम् । आतिभ्रंशकरपातकोपपातकादयश्चा- क्रोशस्य लघुगुरुभावं प्रतिसन्धाय एक- रात्रचिरात्रयङ्गरात्रोपवासाः । प्रतिश्रुत्यादानादौ अल्पलब्धत्वाभ्याम् एक रात्रचिरात्रयङ्गरात्रोपवासाः । देवर्षिगोब्राह्मणाचार्यमात्रपितृनरेन्द्राणां प्रति षोडशक्रोशे उल्मुकेन जिह्वा दाहो हिरण्यदानश्च । गुरुब्राह्मणभिर्दे- वत्याक्रोशे प्रतिताडने च दोषाभावः ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
मित्र्याब्राह्मणशपथः । यावज्जी- वसुकृतशपथश्च ।	विप्रस्य वधसंवृत्तमित्र्याशपथे चान्द्रा- यणम् । यावज्जीवसुकृतशपथे प्राजापत्यम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अभिशापकरणम् ।	मासमवभृत्तणम् । गायत्र्या वशिष्ठोक्तशुद्धवतीनां वा श्रुत जपश्च । एतत् सकृन्महापातकाद्यभिशापे । उपपातके त्वभ्यासतो ज्ञेयम् । मृषामहापातकाभिशापाभ्यासे त्वात्र- त्तितारतम्यात् प्रायश्चित्ततारतम्यं क- ल्प्यम् । महापातकादन्यत्र एकविंशतिरात्रं सु- वर्चलापानम् । हीनवर्गेन उत्तमवर्गाभिशापे प्रतिलो- मोक्तदण्डवस्थया प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ।	१३ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अवृताभिश्चरता ।	मासं कच्छम् । महापातकाभिशापे द्विमासं कच्छम् । एतदभिशापकालातिक्रमे ज्ञेयम् । अभिशापकालनिर्णयप्रवृत्तस्य उपपातका- दिना अभिश्चरतस्य कच्छम् ।	सार्द्धधेनुद्वयासम्भ- वात् ३ धेनवः । ५ धेनवः ।	७॥० कार्षा- पणाः । १५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
आरूढपतितत्वम् । आधिक्रो- धादिना सत्यासवाक्यसुखा- र्ययो रूहस्याश्रममाश्रयितु- मिच्छति स आरूढपतितः तस्य भावः ।	षण्मासान् प्राजापत्यम् । एतत् सत्यासयज्ञान्तरनिवृत्तानाम् । चिरतरकालसत्यासनिवृत्तस्य ब्राह्मणस्य श्वपदाङ्गनपूर्वकनिवासनम् । क्षत्रिय- विशोर्दास्यकरणम् । यावज्जीवव्रतानुष्ठानप्रवृत्तयोः ब्रह्मचारि- वाणप्रस्थयोः स्वधर्मनिवृत्तयोश्चान्द्रा- यणम् ।	१ धेनुः । १५ धेनवः ।	३ कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
जलाग्रादिभ्रष्टता । आदिना उद्धृत्यनम्रव्याग्नश्रवणविषप्र- पतनप्रायोपवेशश्च घाते- भ्यो भ्रंशनम् ।	चान्द्रायणं तप्तकच्छद्वयं वा । अभ्यासे श्रीणि कच्छाणि श्रीणि चान्द्रायणानि च । जातकर्मादिसंस्काराश्च । क्षितामहायाः प्राजापत्यम् । असिन्धु गोमयगोमूत्राभ्यां क्षामम् । त्राहं पञ्चगव्यकुण्डीदकमात्रपानश्च । इदञ्च नाभ्यर्धोदेशदंशविषयम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
व्रणक्रन्त्यपत्तिः	नाभेरुर्ध्वं क्रन्त्युत्पत्तौ षड्रात्रसुपवासः ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

३५६
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनदानम् ।	तदशक्तौ सूर्योदानम् ।	दक्षिणा ।
	शिरसि किमिदंशने वृषदक्षिणायुक्तसास- पनं तप्तकृच्छ्रं वा ।	पादोनधेनुचतुष्ट- यासम्भवात् ४ धे- नवः ।	११० कार्षी- पणाः ।	यथाशक्ति ।
आदिदंशः । आदिना अगाल खरगाम्यः कृशाप्रगाथोद्व- गाहपृच्छलोपानवायसानो दंशनम् ।	पादयोरुधिरदंशने जले प्राणायामः धृत प्राशनम् । पादयोरतिगाढदंशने नदीं १६ प्राणायामाः । नाभेरधोगाढदंशने ब्रह्मचारिणस्त्राचं सार्धं पयःपानम् । ५० दशस्य त्रिरात्रमुपवासः । ५० काष्ठमिहोचिणः । नाभ्यर्द्धं दंशने एतद्वैगुण्यम् । बाह्वो श्चतुर्गुणम् । शृङ्गि योद्वैगुण्यम् । इदं सकृद्धिरदंशने । नाभेरधो मतिगाढदंशने सागरगन्दीस्नानपूर्वकोपवासः । शतं प्राणायामावसेनम् । प्रतस्थस्य आदिदंशने त्रिरात्रोपवासः सद्य- यावकपानम् । बालस्याज्ञात्वे अशक्तत्वे वा तदीयपापमर्थं संकल्प्य पित्रादिः प्राय- श्चित्तं कुर्यात् । दृष्टस्यानस्य गायत्रीष्ट- सहस्राभिमन्त्रणपूर्वकमुत्सुकं न दहनम् । तनुर्भिः कर्णमेनदीसङ्गमे वा स्नानम् । स्त्रियास्तु विशेषः । उदितसोमनश्च दंशने समुद्रदंशने वा । कृष्णपक्षे चन्द्र- गमनदिग्दंशनम् ।	० ०	१० कार्षीपणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विप्रादिहते चात्मपातयेत् वा अशुपातजलादिदानम् ।	दहनवहनकटक्रियावर्षणश्राद्धादौ तप्तक- कृच्छ्रम् । तच्छवस्य केवलस्पर्शे अशुपाते वा एका- होपवासः । अभ्यासे अनहुत्सहितगोदक्षिणायुक्ततप्त- कृच्छ्रम् । आत्मपातितः स्नेहात् दाहादिकरणे तप्त- कृच्छ्रमहितचान्द्रायणम् । बलाकारेण उद्वेगवस्तस्य पाशच्छेदन दहनवहनैषु मासे भैक्ष्यभक्षणं त्रिसवन- स्नानम् । पेतनेन दहनवहनादिकरणे असम्भ- वित्नां कृच्छ्रपादः । दहनवहनयतिरेकेण कामतः सञ्जाङ्गीना- नभ्यामस्पर्शं प्राजापत्यम् । तथैवाभ्यासे तप्तकृच्छ्रम् । दिजस्य शूद्रशवानुगमने त्रिरात्राशौचं तदन्ते समुद्रगं नदीं गत्वा प्राणायाम- शतं कृत्वा धृतप्राशनम् । श्रवन्तीमा- सात् १००० गायत्रीजपो वा । दिजस्य दिजशवानुगमने १०० गायत्री- जपः । शूद्रस्य सर्वशवानुगमने स्नानम् । स्नेहे आण्डालादौ दस्युभिः उच्छिष्टभार्ज- नोच्छिष्टभक्षणखरोष्ट्रविड्धराहमांसभ- क्षणस्नेहस्त्रीचङ्गसदीयस्त्रीसहभोजना-	४ धेनवः । ० ४ धेनवः । १२ धेनवः । १ धेनुः । ४ धेनवः ।	१२ कार्षीपणाः । ६ रत्तिकरजतम् । १२ कार्षीपणाः । ३४० कार्षी- पणाः । ३ कार्षीपणाः । १२ कार्षीपणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । १ वृषः । १ गौः । अशक्तौ ६ कार्षीपणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३५७
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ । सर्गादानम् ।	दक्षिणा ।
	दिकृतसितकर्म बलात्मासेकं कारितस्य निरादिजातेः प्राजापत्यम् । साग्रेष्वान्द्रायणम् । अध्वयवैश्ययोः पराकः । शूद्रस्य मासार्द्धं यावकपानम् । वत्सरादूर्ध्वं वर्षचतुष्टयं यावत् भाग हारेण प्रायश्चित्तमहनीयम् । तदूर्ध्वं तत्समत्वात् पतितत्वेन प्रायश्चि- त्तान्तराभावात्परम् ।	१ धेनुः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । ५ धेनुवः । १ धेनुः ।	३ कार्षापणाः । २०॥० कार्षा- पणाः । १२ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अनुदकमृचपुरीषकरणम् ।	सत्तैलस्नानं गोमयार्घ्यम् । अभ्यासे एकोपवासः सत्तैलस्नानम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
जलाशयोरशुचिद्वयप्रक्षेपः ।	मासं यावकपानम् । एतदभ्यासे । ज्ञानत ईषदार्पणस्य चिरात्रोपवासः । इदमापः प्रहरत इति जपम् । अनार्पणस्य कौतूहलादिना तप्तलङ्घम् । अहोरात्रमनत्रन् भूत्वा पयःपानम् ।	२ धेनु । ०	६ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अन्योन्यानुक्तद्वेषोत्पादनम् । अ- र्थास्तेजोऽहंकरणम् ।	इदं शक्रधनुर्इति यपदिश्य कामतो दर्श- यित्वाहोरात्रोपवासः । यत्तत्तान्द्रायणम् ।	४ धेनुवः । ०	१२ कार्षापणाः । ५ रजतमाषकाः ।	यथाशक्ति । धनुर्दण्डश्च ।
शक्रधनुःपलाशामिदर्शकत्वम् ।	यत्तत्तान्द्रायणम् ।	४ धेनुवः ।	११॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
आहुतिमन्त्रितब्राह्मणानाङ्गा- नम् ।	प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
देवागारकृतेषु काकाशुशिलादि- ना गृहकरणम् ।	आचमनम् । गोपृष्ठस्पर्शः । अर्कदर्श- नम् । दक्षिणश्रवणस्पर्शो वा । अत्र पूर्वभावे ततः परम् । इन्द्रियप्रवृष्टा- मेध्यस्य सुखस्पर्शं स्नानम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
निष्ठोवनादि । आदिना वात- कर्मदन्तश्लिष्टाशुतक्षुत्पतित- सम्भाषणवासःपरिधानानि ।	अहोरात्रोपवासपूर्वकचान्द्रायणम् । रमण्येच्छया स्त्रीसमीपगमने प्राणायाम- शतपूर्वकस्नानपनम् । असङ्गादं उपवासः प्राणायामशतम् । अकामतः पशुक्रिमिहंसायां लङ्घाति- कङ्कम् । चान्द्रायणं वा । इन्द्रियदीर्घत्वात् स्त्रीदर्शनात् स्कन्दने षोडशप्राणायामाः । स्त्रियं विना का- मतो दिवास्कन्दने त्रिरात्रोपवासः प्राणायामशताचरणम् । रात्रौ स्कन्दने ज्ञानपूर्वकद्वादशप्राणायामाः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । २ धेनु । ० ६ धेनुवः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ६ कार्षापणाः । ॥० पणाः । १८ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
यतीनां व्रतोपव्रतभङ्गः । व्रतानि यथा । अहिंसासत्यास्तेय- मेधुनवर्ज्यनानि । उपव्रतानि यथा । अक्रोधगुरुशुश्रूषा- प्रमादशौचाहारशुद्धीनि ।	एकाग्रमधुर्मांसमश्राहप्रत्यक्षजवयानाम- भोज्यानामेकैकस्य भोजने प्राजापत्यम् । योगिनां प्रमादे योगिन शुद्धिः । ज्ञानिनां ज्ञानमेव शुद्धिकारणम् । ब्रह्मचारिणोऽकामतः स्वप्ने रेतस्स्रवने स्नानम् । अर्कार्चनम् । चिः पुनर्मांसि- त्युचो जपम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
व्रतभङ्गः ।	लोभाभ्योऽहान् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गे उप- वासत्रयं केशमुखनष्टम् ।	०	११० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
उद्धरासभयानम् ।	कामतः सज्जदारोहणे नयस्त्राने च प्राणा- यामः । अभ्यासे चिरात्रोपवासः । अथवधामेनारोहणे नयस्य ईषदभ्य- स्तस्नानभोजने च प्राणायामशतम् । अत्र उपपातकगणपठितेषु यत्र प्राय- श्चित्तं नोक्तं तत्रोपपातकसामान्यप्राय- श्चित्तमेव ग्राह्यम् । तत्तु मन्त्रं चैमा- सिकं गोव्रतं चान्द्रायणं वा । याज्ञव- ल्क्योक्तं मासं पयःपानं पराको वा । एतान्येव प्रायश्चित्तानि पापस्य गुरु- लाघवमवगम्य व्यवस्थेयानि ॥ * ॥	०	११० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अथ जातिभ्रंशकरपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणपीडाकरणम् ।	कामतः सान्तपनम् ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
लघुनादिमद्योप्राणम् । मित्रे कौटिल्यम् । पुंसि मेथुनच ।	अकामतः प्राजापत्यम् । एतस्माभ्यासे । अत्रायं विशेषः । ब्राह्मणावगोरणे प्राजापत्यम् । ब्राह्मणे दण्डादिनिपातने अतिकृच्छ्रम् । ब्राह्मणस्य शीणितीत्यादने कृच्छ्रातिकृ- च्छ्रम् । ब्राह्मणाङ्गच्छेदने कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् । चान्द्रायणम् । दशगोदानम् ।	१ धेनुः । १ धेनुः । १ धेनुः । ३ धेनवः । ५ धेनवः । ५ धेनवः । सार्द्धसप्तधेन्यसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	३ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ सङ्करीकरणापापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
खराश्वोद्धृतगृहस्तिष्ठागमेध- मौनादिमहिषाणां वध- रूपाणि ।	सङ्करीकरणे मासं यावत्पातनम् । अभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् । अथस्माभ्यासे चान्द्रायणम् ।	२ धेनु । ५ धेनवः । सार्द्धसप्तधेन्यसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	६ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथापात्रीकरणापापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
निन्दितेभ्यो धनादानम् । वा- णिज्यम् । मूदसेवनम् । अ- सत्यभाषणम् ।	सङ्करीकरणे चतुरहसाध्यं तप्तकृच्छ्रं शीत- कृच्छ्रं वा । अभ्यासे महासान्तपनम् । अथस्माभ्यासे चान्द्रायणम् ।	सप्ताधेन्यसम्भ- वात् २ धेनुः । ६ धेनवः । सार्द्धसप्तधेन्यसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	३॥० कार्षापणाः । १८ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथ मलावहपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
हमिकीटपक्षिणां हननम् । मदानुगतद्रव्यभोजनम् । फ- लकाष्ठपुष्पाणां स्तेयम् । अप्रेष्यम् । तच्च गीतश्रव- णादि । अल्पेऽपचये अत्यन्त- वेक्यम् ।	सकृदाचरणे वाहयावकपानम् । अभ्यासे तप्तक्षुम् । अत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्रातिक्षुम् । ययुः चतुर्ध्रं यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव बोध्यम् ।	० ४ धेनवः । ५ धेनवः ।	॥२२ १२ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम् । इति- वचनान् अतिपातकादृष्टा- न्यात्मत्वेन विशेषतोऽनुक्तानि पापानि ।	चान्द्रायणम् । पराकः । तुलापुरुषः । गवानुगमनम् । प्राजापत्यम् । एतानि सर्वपापप्रणाशकानि । पापस्य गुरुलाघवे वीक्ष्य प्रायश्चित्ता- न्यतानि शिष्टे वावस्थेयानि ।			
अथास्य श्रृङ्गस्पर्शनम् । तच्च चण्डालरजस्वला- पतितस्तृप्तिकाशवश्वस्य शि- यङ्गोष्णतास्रयिकप्रास्याश्व- क्रकुटवराहादीनां स्पर्श- नम् ।	अनुच्छिद्यस्य चाण्डालादिस्पर्शे अकामनः सचेलं सशिरस्कं स्नानम् । कामतः सचे- लस्नानम् । महायाज्ञेतिभिर्होमः । घृत- प्राशनम् । चिताधूमस्पर्शे ऋतुकालीन- मेधुने दुःखप्रमेधने विरंके प्रसशु- कर्मणि यूपभक्ष्यपचनखश्वसस्त्रे हत- दम्भां स्पर्शे स्नानपूर्वकं प्रक्षालितवस्त्र- परिधानम् । अत्रुतौ मेधुने सत्रपुरोध- त्यागवच्छुद्धिः । सर्वाङ्गस्पर्शे त्रिरात्रोपवासः । रात्रौ श्रवणार्जस्य श्रृङ्गस्पर्शे सुवर्णं प्र- क्षिप्य अग्निं सन्निधाप्य दिवाभुतजले स्नानम् । सर्वत्र प्राग्नप्राशनात् शिष्टोश्च्युतम् । प्राक् चण्डाकरणात् बालस्याचमनम् । प्रागुपनयनात् कुमारस्य स्नानम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अथोच्छिद्यस्य चाण्डालादि- स्पर्शः । आदिना पतित- रजस्वलान्धजम्बूकरमय- भाण्डानां ग्रहणम् ।	सद्यः स्नात्वा परदिने प्रायश्चित्तं करणीयम् । ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य प्राजापत्यम् । कामाभ्यासे सातपथम् । अज्ञाने त्रिरात्रोपवासः । पञ्चमयपानम् । अर्धोच्छिद्यस्य अर्धादनिर्गोण्यासस्य आ- माशनोच्छिद्यस्य च प्राजापत्यपादः । आपदि ज्ञानात् विशेषो यथा । मूत्रत्यागाशौचिनः श्वादिसर्शे एकोपवासः । पुरीषत्यागाशौचिनः श्वादिसर्शे दिनद्वय- मुपवासः । मेधुनाशौचिनः श्वादिसर्शे दिनत्रयमुप- वासः । पानाशुचीनां श्वादिसर्शे दिनचतुष्टयमुप- वासः । उपवासः । पञ्चमयपानम् । चाण्डालोदकसंस्पर्शस्य स्नानम् । उच्छिद्यस्य चाण्डालोदकसर्शे त्रिरात्रोप- वासः ।	१ धेनुः । ४ धेनवः । ० ० ० ० ० ० ० ० ०	३ कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः । ॥० पणाः । ॥० पणाः । १ कार्षापणः । १॥० कार्षापणः । २ कार्षापणौ । ॥० पणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ तलाभक्तस्य चाण्डा- लादिस्पर्शः ।		०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
		०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।

३६०
प्रायश्चित्त

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दण्डिण्या ।
अथ रजकादिस्पर्शः । आदिना नर्मसारवेगधीवरणानां ग हणम् ।	अनुच्छिद्यस्य द्विजस्य रजकादिभिरकामतः स्पर्शं आचमनम् । कामतः शिरोयतिरिक्ताङ्गस्पर्शं तदङ्ग- प्रक्षालनपूर्वकमाचमनम् । शिरोःस्पर्शं स्नानम् । उच्छिद्यस्य तु ब्राह्मणस्यानुच्छिद्यचर्म- कारादिस्पर्शं एकं रात्रं पथःपानम् । उच्छिद्यचर्मकारादिकर्तृकस्पर्शं चिरात्रो- पवासान्तं घृतप्राशनम् । ज्ञानत ऊर्ध्व- च्छिद्यविषयसिद्धम् । अज्ञानतस्तद्वत् ।	०	१०० कार्वापणः ।	यथाशक्ति ।
अथोच्छिद्यस्य ब्राह्मणस्योच्छि- द्यनक्तस्पर्शः ।	एकोपवासानन्तरं पञ्च गयपानम् । कामत इदम् । अकामेऽर्धोच्छिद्ये च नक्तम् । शुनः स्पर्शं ऽप्येवम् ।	० ०	॥० पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथोच्छिद्योच्छिद्यसर्वस्पर्शः ।	इयोरुच्छिद्योच्छिद्यब्राह्मणयोरन्योन्यस्पर्शं त- दशत्यागपूर्वकं स्नानम् । अत उच्छिद्यस्य विप्रस्यानुच्छिद्यविप्र- स्पर्शं दोषाभाव एव । एतदकामतः । कामतो नक्तपूर्वकं घृतप्राशनम् । उच्छिद्यब्राह्मणस्योच्छिद्यचक्षुस्पर्शं नक्तम् । तादृशवेद्यस्पर्शं उपवासः । सुज्ज्ञानयोः सर्वग्योः परस्परस्पर्शं तद- शत्यागपूर्वकं स्नानं प्राणायामश्च । अज्ञानात्तदभोजने परदिने नक्तं पञ्च- गयपानम् । तदन्ते भोजने न दोषः । ज्ञानात् उपवासानन्तरं ब्रह्मकूर्चपानं हविष्यभोजनञ्च । शुद्धस्यापि विशेषाश्रवणादुच्छिद्योच्छिद्य- संस्पर्शं एतदेव । नक्ताशक्तौ रजन- रक्तिकादयं देयम् ।	० ० ०	२ रजनरक्तिके । २ रजनरक्तिके । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ नीलीवस्त्रपरिधानम् ।	अहोरात्रोपवासानन्तरं पञ्च गयपानम् । इदमज्ञाने । ज्ञाने हेतुगणम् । पालनाद्विक्रयात्तदुत्तरेपजीवनान् त्रीणि क्रच्छ्राणि । नीलीवस्त्रधारिणी स्नानदानतपोहोम- स्वाध्यायपितृतर्पणमहायज्ञानां वृथा- त्वम् । स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे शयनीये न दोषः ।	० ३ धेनुवः ।	॥० पणाः । ६ कार्वापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ पलाङ्गुलशुनादिस्पर्शः । आदिना मुरामद्यशुनोच्छि- द्यानां गहणम् ।	ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य द्विजस्य कामतः स्पर्शं वाहं कुशजलपानं सावित्रीशतजपञ्च । मूत्रोच्छिद्यस्य स्पर्शं नक्तम् । जलपुरीषोत्सर्गस्य पलाङ्गुलशुनादिस्पर्शं एकोपवासः । ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य इहोपवासः । एतन्नयमकामतः । अनुच्छिद्यस्य स्पर्शं केवलं स्नानम् ।	० ० ० ०	१०० कार्वापण- लभ्यकाश्चनम् । २ रजनरक्तिके । ॥० पणाः । १ कार्वापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३६१
प्रायश्चित्त

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणीदानम् ।	दक्षिणा ।
	अधोच्छिद्यस्य कामतः सुरेतरमद्यस्पर्शं अ- कामतः शुभोच्छिद्यस्य लशुलादीनाञ्च स्पर्शं अहोरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । कामतः सुराया दर्शने स्नानं प्राणायामत्रयं घृतप्राशनञ्च । अकामतः सुरायाः स्पर्शने घ्राणे चाप्येवम् । कामतस्तस्याः स्पर्शं घ्राणे च जातिभ्रंश- करपापस्य प्रायश्चित्तं त्रयम् । असौम- पायिनां सुरापसम्बन्धिसुराघ्राणे उदक- मञ्जनं त्रिरधमर्धणं घृतप्राशनञ्च ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
अधोच्छिद्यस्य नरादिपुरीष- स्पर्शः । आदिना चकाक- कङ्कटभ्रादिग्रहणम् । अथानुच्छिद्यस्य मलस्पर्शः । मला यथा । “वमाशुकमसृङ्- मष्णामृजविट्कर्णविस्मृताः । श्लेष्माशुद्रूषिका स्वेदो दाद- श्रैते तृणा मलाः ॥”	अधोच्छिद्यस्य सत्तलस्नानम् । ऊर्ध्वोच्छिद्यस्योपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । पूर्वेषां घग्नां नाभेरधः करद्वये च स्पर्शं नृजलाभ्यां चालनम् । उत्तरेषां घग्नां नाभेरधः करद्वये च स्पर्शं केवलजलेन चालनम् । नाभेरूर्ध्वं विण्मूत्रप्रभृतिस्पर्शं स्नानम् । चक्षुषि ओष्ठे बाहुकरयोश्च स्पर्शं नृलोयगोमयेस्तदङ्गचालनं स्नानं उपवासः पञ्चगव्यपानञ्च । भासवानरमार्जारखरोदृशूकराणाममेध- स्पर्शं सत्तलं स्नानम् । एतदपि अनुच्छिद्यस्य नाभ्यूर्ध्वेलेपोपहतविष- यम् । अध उच्छिद्यविषयञ्च । काकवलाहकाभ्यां विहितस्य श्रोत्रसुखा- प्रविष्टामेधलिप्तशरीरस्य च तदङ्गचालनं स्नानञ्च । अमेधानि यथा । “मानुषास्थि श्वं विष्टा रेतो मृत्रार्त्तं वसा । स्वेदाशु- द्रूषिका श्लेष्मा मद्यश्चामेधमुच्यते ॥” एषां देहान् प्रशुतानामेवामेधत्वम् । मद्यविण्मूत्रविषघ्नां सुखमण्डलस्पर्शं नृ- त्तिकागोमयेर्लपनं स्नानं उपवासः । तदन्ते पञ्चगव्यपानञ्च । अत्र विशेषो यथा । परस्य मानुषस्यास्थिवसाविष्टा- त्तत्रमूत्ररेतोमज्जशोणितानां स्पर्शं लेप- मार्जनं स्नानं आचमनञ्च । आत्मसम्बन्धि- नामेतेषां स्पर्शं परिमार्जनमाचमनञ्च । सखेहमानुषास्थिस्पर्शं स्नानम् । कामतः स्पर्शं स्नानं गायत्र्यष्टशतजपः । घृतप्राशनं त्रिराचमनञ्च । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे त्रिरात्राशौचान्ते ह- च्छ्रपादः । निःस्नेहस्य स्पर्शं आचमनं गोस्पर्शः अर्क- दर्शनं वा । कामतोऽत्यन्ताभ्यासे अहो- रात्राशौचान्ते एतानि कार्याणि । सत्तलस्नानम् ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
अथ मानुषास्थिस्पर्शः ।	रजस्वलाया ब्राह्मण्याः सर्वार्णरजस्वलास्पर्शं एकरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । एतत् कामतः ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
अथ रुद्रनिर्माल्यस्पर्शः । अथ रजस्वलायाः सर्वार्णसर्व- रजस्वलास्पर्शः ।		०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।

३६२
प्रायश्चित्त

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूणीदानम् ।	दक्षिणा ।
	अकामतस्तदहं अर्थात्तत्रतम् । रजस्वलायाः ब्राह्मण्याः शेषवर्णरजस्वलायाः अर्थात् क्षत्रियादिरजस्वलायाः स्पर्श घङ्गात्रोपवासः । एतच्च कामतः । अकामतस्तदहंम् । रजस्वलायाः शूद्रायाः सर्वगणरजस्वलास्पर्श एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानम् । सर्वगणो रजस्वलयोरन्योन्यस्पर्श एकोपवासः पञ्चगव्यपानम् । अत्यन्ताधमरजस्वादि रजस्वलास्पर्श षडह- साध्यं ब्रह्मकूचैव्रतम् । एतच्च कामतः । अकामतस्तदहंम् । एतत् सर्वं शुद्धिकालानन्तरं अर्थात् पञ्चमे द्विदिने कार्यम् ।	० १ धेनुः ।	१० पणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
	प्रथमेद्विदिने स्पर्श त्रिरात्रोपवासः । द्वितीयेद्विदिने षडहोपवासः । तृतीयेद्विदिने अष्टोरात्रोपवासः । चतुर्थेद्विदिने विशुद्धिस्नानात् पूर्व स्पर्शं नक्तम् । एतच्च कामतः । कामतः स्पर्शं सर्वत्र त्रिरात्रोपवासः । तदन्ते अजाग्रता कारयितव्या च ।	० ० ० ०	१॥० कार्षापणः । १ कार्षापणः । ॥० पणाः । १ रौप्यमाषकम् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ रजस्वलायाः पतितचा- खालादिस्पर्शः । आदिना अन्त्यजवायसयोग्यहणम् ।	प्रथमद्वितीयदिनयोरुच्छिष्टशूद्रास्पर्शं षड- होपवासः । तृतीयदिने स्पर्शं एकोपवासः । चतुर्थदिने स्पर्शं नक्तम् । कुक्षुटादिस्पर्शं सर्वत्र नक्तमेव । एतच्च प्रायश्चित्तं विशुद्धिस्नानानन्तरं कर्त- व्यम् । एकत्रचादौ रजस्वलायाश्चाखालस्पर्शं अ- ष्टोरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानम् । रजस्वलाया उच्छिष्टचाखालादिस्पर्शं द्वि- जस्त्रीणां प्राजापत्यम् । शूद्राया धेनुदानम् । एषु प्रायश्चित्तेषु रजस्वलात्मैव निमित्ततो न ब्राह्मण्यादिभ्यो विशेषः । अत्राप- वादः । “तीर्थं विवाहे यात्रायां संग्रामे दृष्टविप्लवे । नगरग्रामदाहे च सृष्टा- सृष्टि न दूष्यति ॥”	० ० ० ०	१ कार्षापणः । ॥० पणाः । २ रजतमाषकौ । २ रजतमाषकौ ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ चाखालादिसङ्करः । आ- दिना नृपाकपुक्कसयोग्यह- णम् ।	संवत्सरेकचाखालसङ्करे मासिकं गोमूत्र- यावकाहारः । एतत् प्रायश्चित्तं यौना- दिवर्जितसंसर्गविषयम् । बालवृद्धस्त्रीशूद्राणामहंम् । आवोक्षशाहलाः । सप्तमूढं स्याविराः । चीर्णं प्रायश्चित्तं ब्राह्मणभोजनम् । एतत् प्रायश्चित्तं ब्राह्मणक्षत्रियविशं तुल्य- मेव ।	१२ धेनवः । ६ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः । १८ कार्षापणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । अभावे सर्व- स्वम् । ५० गावः । अशक्तौ ५० कार्षापणाः । अभावे सर्व- स्वार्हम् ।

प्रायश्चित्त

अथ रहस्यपापानि ।

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
	मरणान्तिकं प्रायश्चित्तं तत्र रहस्यकृते ऽपि मरणमेव कर्तव्यम् । यत्र तु व्रता- दिकं तत्र चातिशक्तिगुणसकृद्बुद्ध्यादपे- क्षया प्रकाशकृतपापीकृतप्रायश्चित्तस्य वि- शतिभागत्रिंशद्भागविभागः कल्प्याः । अथवा महापातकेष्वकामतो मनूत्तमा द्विकं व्रतं करणीयम् । कामतो हेगुणम् । अन्येषु पापेषु गुरुलाघवापेक्षया प्राणा- यामशतमेव एकादशहज्रहक्रमेण मासं षण्मासं भवत्सरं वाभ्यसनीयम् । व्रतकरणाशक्तेनापि जपहोमध्यानतीर्थ- सेवादानवेदाभ्यासादयः कार्याः । इति रहस्यप्रायश्चित्तम् ॥	१५ धनवः । ३० धनवः ।	४५ कार्षापणाः । ६० कार्षापणाः ।	६ गावः । अशक्तौ ८॥६॥ कार्षापणाः । १७ गावः । अशक्तौ १६॥१६॥ कार्षापणाः ।

इति श्रुतपाणिनिकृतप्रायश्चित्तविवेकोक्तनवविधपापानां प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥ * ॥

प्रायिकं, त्रि, (प्रायेण प्राये वा भवमिति । प्राय + ठक ।) वाह्यं भवम् । यथा । “स्नेह्यज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणादि- क्रमम् ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥	“अथाभिधिकं रघुवंशकृतोः प्रारब्धमानन्दजलेर्जनयोः । निर्वन्धयामासुरमात्यवृद्धा- न्तीर्थावृत्तेः काश्चनकुम्भतोये ॥”)	प्रार्थनीयं, स्त्री, (प्रार्थते इति । प्र + अर्थ + णिच् + अनीयर् ।) द्वापरयुगम् । इति शब्द- रत्नावली ॥ प्रार्थनाविषये, त्रि ॥ (यथा, पञ्च- तन्त्रे । २ । ११६ । “ततस्तयोः स्वभूपं बुद्ध्वा एकस्य वरः प्रार्थ- नीयः ॥”)
प्रायश्चित्तो, [न] पुं, (प्रायश्चित्तं पञ्चगुहादिस्थाने होमते शब्दायते इति । हो + णिनिः ।) घोटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥	प्रारब्धिः, स्त्री, (प्र + आ + रभ् + क्तिन् ।) गज- वन्धनरज्जुः । इति हारावली ॥	प्रार्थितः, त्रि, (प्रार्थते स्मिति । प्र + अर्थ + क्तः ।) याचितः । (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ५६ । “प्रार्थिता पतिना कुन्ती ददौ मन्त्रं दयान्विता । एकपुत्रप्रवन्धेन मादौ पतिमते स्थिता ॥”) शत्रुसंहारः । अभिहितः । इति मेदिनी ॥ हतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रायोपवेशः, त्रि, (प्रायेण मरणार्थमनशनेन उप- विष्टः ।) प्रायोपवेशविशेषः । यथा,— “प्रायोपवेशं गङ्गायां परीतं परमर्षिभिः ॥” इति श्रीभागवतम् । “प्रायेण स्नानपश्चान्नशनेनोपविष्टम् ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥	प्रारम्भः, पुं, (प्र + आ + रभ् + भावे घञ् । सुम् च ।) प्रकर्षण आरम्भः । यथा, स्मृतिः । “प्रारम्भे कर्मणां विप्रः पुण्डरीकं सारं हारिम् ॥” (प्रारभ्यते इति । प्र + आ + रभ् + कर्मणि घञ् । सुम् च । कर्म । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५१ । १७ । “शुभाशुभं कुशलेः कुमारोऽन्यो जवति वे । तत्रापि दुष्टे यातेपः प्रारम्भत्याग एव च ॥” पञ्च आरम्भो योगो यस्येति विग्रहः । योगो यथा, रघुः । १० । ६ । “प्रवृद्धपुण्डरीकाक्षं बालातपनिभांशुकम् । दिवसं शारदमिव प्रारम्भमुखदर्शनम् ॥”)	प्रार्थितः, त्रि, (प्रार्थते स्मिति । प्र + अर्थ + क्तः ।) याचितः । (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ५६ । “प्रार्थिता पतिना कुन्ती ददौ मन्त्रं दयान्विता । एकपुत्रप्रवन्धेन मादौ पतिमते स्थिता ॥”) शत्रुसंहारः । अभिहितः । इति मेदिनी ॥ हतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रायोपवेशः, पुं, (प्रायेण स्नानपश्चान्नशनेनोपविष्टम् ।) उपवेशः स्थितिः । सन्न्यासपूर्वकानशनस्थितिः । यथा,— “प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात् परीक्षितः ॥” इति श्रीभागवते १२ स्कन्धः ॥	प्रार्थनं, स्त्री, (प्र + अर्थ + क्तिन् ।) प्रकर्षण याचनम् । तत्पर्यायः । याचना २ अभि- प्राप्तिः ३ याचना ४ अर्थना ५ प्रार्थना ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १४६ । ३७ । “युगन्तयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वन्ते । एतत् कलियुगं नाम अचिराद् यत् प्रवर्तते ॥”)	प्रार्थितः, त्रि, (प्रार्थते स्मिति । प्र + अर्थ + क्तः ।) याचितः । (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ५६ । “प्रार्थिता पतिना कुन्ती ददौ मन्त्रं दयान्विता । एकपुत्रप्रवन्धेन मादौ पतिमते स्थिता ॥”) शत्रुसंहारः । अभिहितः । इति मेदिनी ॥ हतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
“प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात् परीक्षितः ॥” इति श्रीभागवते १२ स्कन्धः ॥	प्रार्थना, स्त्री, (प्र + अर्थ + क्तिन् ।) प्रकर्षण याचनम् । तत्पर्यायः । याचना २ अभि- प्राप्तिः ३ याचना ४ अर्थना ५ प्रार्थना ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १४६ । ३७ । “युगन्तयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वन्ते । एतत् कलियुगं नाम अचिराद् यत् प्रवर्तते ॥”)	प्रार्थितः, त्रि, (प्रार्थते स्मिति । प्र + अर्थ + क्तः ।) याचितः । (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ५६ । “प्रार्थिता पतिना कुन्ती ददौ मन्त्रं दयान्विता । एकपुत्रप्रवन्धेन मादौ पतिमते स्थिता ॥”) शत्रुसंहारः । अभिहितः । इति मेदिनी ॥ हतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रारब्धं, स्त्री, (प्रारब्धमात्रं स्वकार्यजननायेति ।) प्रालम्बम् । शरीरारम्भकाटवृत्तिः । यथा,— “प्रारब्धकर्मणां भोगादेश्च यः ॥” इति स्मृतिः । “प्रारब्धमश्रममिमानश्रमः ।” इति श्रीभागवतम् ॥ “प्रारब्धकर्मविज्ञेपाहासना तु न शक्यते ॥” इति भगवद्गीतायां मधुसूदनसरस्वती च ॥ (प्र + आ + रभ् + कर्मणि क्तः । लतारम्भे, त्रि । यथा, रघौ । १४ । ७ ।	प्रार्थना, स्त्री, (प्र + अर्थ + क्तिन् ।) प्रकर्षण याचनम् । तत्पर्यायः । याचना २ अभि- प्राप्तिः ३ याचना ४ अर्थना ५ प्रार्थना ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १४६ । ३७ । “युगन्तयकृता धर्माः प्रार्थनानि विकुर्वन्ते । एतत् कलियुगं नाम अचिराद् यत् प्रवर्तते ॥”)	प्रार्थितः, त्रि, (प्रार्थते स्मिति । प्र + अर्थ + क्तः ।) याचितः । (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ५६ । “प्रार्थिता पतिना कुन्ती ददौ मन्त्रं दयान्विता । एकपुत्रप्रवन्धेन मादौ पतिमते स्थिता ॥”) शत्रुसंहारः । अभिहितः । इति मेदिनी ॥ हतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राट्टतिः

प्राट्टियाङ्, पुं, (प्राट्टियाणि हिमानि तदन्तु ग्रीता वा अंशयो यस्य ।) चक्रः । इति जटायुधः ॥ (यथा, माघे । ८ । ८० ।
 “इत्थं नारीर्षटयितुमलङ्कामिभिः काममासन् प्राट्टियाङ्गोः सपदि रचयः शान्तमानान्तरायाः ॥”)
 प्रावट्, पुं, (प्र + अव + अट् + अच् । शकन्वा-
 दिव्यान् साधुः ।) यवः । इति जटायुधः ॥
 प्रावरः, पुं, (प्राट्टणोत्थनेनेति । प्र + आ + वृ +
 करणे अच् ।) प्राचीरम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रावरणं, स्त्री, (प्राट्टणोत्थनेन गात्रमिति । प्र +
 आ + वृ + करणे लृट् ।) उत्तरीयवस्त्रम् ।
 तत्पण्यायः । प्रच्छादनम् २ संयानम् ६ उत्त-
 रीयकम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राज-
 तरङ्गिण्याम् । ४ । ६७४ ।
 “बन्धकीपादसुभ्राङ्गुणात्प्रावरणादि सः ।
 गौरवाद्वाङ्गु दुराचारैः सचिवान् पर्येषापयत् ॥”)
 प्रलटावरणञ्च ॥
 प्रावारः, पुं, (प्रात्रियते गात्रमनेनेति । प्र + आ +
 वृ + करणे घञ् ।) उत्तरासङ्गः । उत्तरीय-
 वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ८८ ।
 “आच्छादयसि प्रावारान्नासि पिप्रितौदनम् ।
 आजानेयावहन्त्यन्वाः केनासि हरिषः क्षणः ॥”)
 प्रावारकीटः, पुं, (प्रावारस्य कीटः ।) कीट-
 विशेषः । तत्पण्यायः । कुणः २ । इति जटायु-
 धः ॥
 प्राट्ट, [वृ] स्त्री, (प्रकर्षण आ सम्यक्प्रकारेण
 च वर्ततेति । प्र + आ + वृ + क्तिप् । प्रावर्ष-
 त्वेति आधारे क्तिप् वा । यद्वा, वर्षणमिति
 वृट् प्रलटा वृज्च । “नहि वृतिवृषीति ।” ६ ।
 ३१ । १६ । इति पूनपदस्य दीर्घः ।) वर्षाकालः ।
 आवणभात्रमासौ । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥
 (यथा, रघौ । ६ । ५१ ।
 “अथास्य चाम्भः पृथोक्षितानि
 श्लेषेयगन्धौनि शिलातलानि ।
 कलापिनी प्राट्टि पश्य वृक्षं
 कान्तासु गोवर्द्धनकन्दरासु ॥”)
 प्राट्टवृक्षः, पुं, (प्राट्टः अत्यधो नाशो यत्र ।)
 शरत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्राट्टर्त, त्रि, (प्रात्रियते स्तेति । प्र + आ + वृ +
 क्तः ।) प्रलटावरणम् । ओङितवस्त्रम् । इति
 भरतः ॥ तत्पण्यायः । निर्वीतम् २ । इत्यमरः ॥
 निवृत्तम् ३ । इति तट्टीकार्या स्वामी ॥
 प्राट्टतिः, स्त्री, (प्राट्टणोति प्रकर्षण आच्छादयति
 वृष्टिपथमनयेति । प्र + आ + वृ + करणे क्तिन् ।)
 प्राचीरम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (मलः ।
 यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे श्रौतदर्शने ।
 “प्राट्टतीश्रौ वलं कर्म्म मायाकायश्चतुर्विधम् ।
 पाशजालं समासेन धर्म्मनाञ्चैव कीर्त्तिता ॥”
 “अकार्यः । प्राट्टणोति प्रकर्षणाच्छादयत्यात्मनो
 ढक्क्रिये इति प्राट्टतिः स्वाभाविक्यनुनिर्मल
 इति ॥”)

प्रासङ्गः

प्राट्टया, स्त्री, (प्राट्ट + हलन्तात् टाप् वा ।)
 घनगमः । वर्षाकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्राट्टयायस्त्री, स्त्री, (प्राट्टयायां व्ययनसुद्धमवो
 यस्याः । गौरादिव्यात् ङीष् ।) कपिकच्छुः ।
 इत्यमरः । १० । ४ । ६ ॥ आलङ्कृषी इति भाषा ॥
 प्राट्टविकः, पुं, (प्राट्टि वर्षाकाले कायति शब्दायते
 इति । कै + कः । अलुक्समासः ।) मयूरः ।
 इति धरणिः ॥ (प्राट्टि भवः । प्राट्ट +
 ठक् ।) प्राट्टकालभवे, त्रि ॥
 प्राट्टवेण्यः, पुं, (प्राट्टि भवः प्राट्ट देवतास्य वेति ।
 प्राट्ट + “कालेभ्यो भववत् ।” ४ । २ । ३४ । इति
 “प्राट्ट एण्यः ।” ४ । ३ । १७ । इति एण्यः ।)
 कदम्बवृक्षः । इति मेदिनी ॥ कुटजवृक्षः ।
 धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्राट्टवेण्यः, त्रि, (प्राट्टि भव इति । प्राट्ट +
 एण्यः ।) प्राट्टकालभवे, इति मेदिनी ॥
 (यथा, रघौ । १ । ३६ ।
 “क्षिप्रगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।
 प्राट्टवेण्यं पयोवाहं विदुर्दरावताविव ॥”)
 प्राट्टुयम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्राट्टवेण्या, स्त्री, (प्राट्टवेण्य + टाप् ।) कपि-
 कच्छुः । रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्राट्टयं, स्त्री, (प्राट्टि भवमिति । यत् ।) वैदूर्यम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ प्राट्टि भवे, त्रि ॥
 प्राट्टयः, पुं, (प्राट्टि भव इति । प्राट्ट + यत् ।)
 कुटजः । धाराकदम्बः । विकण्टकः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 प्राट्टितं, स्त्री, (प्रकर्षण अश्रितं यत्र ।) पिट-
 यज्ञः । इति जटायुधः ॥ (प्र + अश् + कर्मणि
 क्तः ।) भक्षिते, त्रि ॥
 प्राट्टिकः, पुं, (प्रत्राय तदुत्तरप्रदानाय साधु-
 रिति । प्रत्र + ठक् ।) सभ्यः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ प्रत्रकर्त्तरि, त्रि ॥
 प्रासः, पुं, (प्रास्यते क्षिप्यते इति । प्र + अस् +
 “हलञ्च ।” ३ । ३ । २१ । इति घञ् ।) कुन्ता-
 कम् । इत्यमरः । १० । ८ । ३ ॥ कौञ्च इति भाषा ॥
 (यथा, महाभारते । ६ । ६७ । २३ ।
 “गदाभिरसिभिः प्रासिवाणैश्चानतपस्त्रिभिः ॥”
 अस्य आलतिलक्षणादिकं यदुक्तं युक्तीनां
 तदुपधा,—
 “प्रासास्त्रान् चतुर्हस्तं दण्डवृद्धं चुराननम् ॥”
 यथाच ।
 “प्रासस्तु समहस्तः स्यादौस्रयेन तु वेणवः ।
 लौहशीर्षस्तीक्ष्णपादः कौशेयस्तवकाक्षितः ॥
 आकर्षश्च विकर्षश्च धूननं वेधनं तथा ।
 चतस एता गतय उक्ताः प्रासं समाश्रिताः ॥”)
 प्रासकः, पुं, (प्रास + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।)
 प्रासास्त्रम् । पाशकः । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रासङ्गः, पुं, (प्रसज्यते इति । प्र + सज् + घञ् ।
 उपसर्गस्येति दीर्घः ।) युगम् । इत्यमरः । २ ।
 ८ । ५७ ॥ योयाल इति भाषा । “अनसः
 शकटस्य सम्बन्धि अनसि सम्बद्धं वा यत् युगं

प्रासादः

ततोऽन्यत् यत् वक्ष्यामीमनकाशे स्तब्धे आस-
 ज्यते तत् युगं प्रासङ्गः ।” इति भरतः ॥
 (यथा, महाभारते । १३ । ६४ । १६ ।
 “विशाखायामनङ्गाहं धेनुं दत्त्वा च दुग्धदाम् ।
 सप्रासङ्गश्च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतम् ॥”)
 प्रासङ्गः, पुं, (प्रासङ्गं वहतीति । प्रासङ्ग + “तद-
 हति रथयुगप्रासङ्गम् ।” ४ । ४ । ७६ । इति यत् ।)
 युगवोदृष्टः । इत्यमरः । २ । १ । ६४ ॥
 प्रासादः, पुं, (प्रसीदन्त्यस्मिन्निति । प्र + सद +
 “हलञ्च ।” ३ । ३ । २१ । इत्याधारे घञ् ।
 “उपसर्गस्य घञामनुस्ये बहुलम् ।” ६ । ३ । २२ ।
 इति उपसर्गस्य दीर्घः ।) देवभूसुजा गृहम् ।
 इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा, देवीभाग-
 वते । २ । ६ । ४२ ।
 “इत्युक्त्वा सचिवान् राजा कल्पयित्वा सुरज-
 कान् ।
 कारयित्वाथ प्रासादं सप्तभूमिकसुत्तमम् ॥”)
 तल्लक्षणादि यथा,—
 स्तुत उवाच ।
 “प्रासादानां लक्षणान् वक्ष्ये श्रौतक ! तच्छृणु ।
 चतुर्वर्षिपदं कृत्वा दिग्विदिन् पतन्ति तम् ॥
 चतुष्कोणं चतुर्भिश्च द्वाराणि स्युध्यसंख्या ।
 चत्वारिंशदभिश्चैव भित्तीनां कल्पना भवेत् ॥
 ऊर्ध्वक्षेत्रसमा जङ्गा जङ्गार्द्धद्विगुणं भवेत् ।
 गर्भविस्तारविस्तीर्णा युकाद्या च विधीयते ॥
 तन्निभागेन कर्त्तव्या पञ्चभागेन वा पुनः ।
 निर्गमस्तु युकाद्याया उच्छ्रयः शिखराह्वगः ॥
 चतुर्धा शिखरं कृत्वा त्रिभागे वेदिवन्धनम् ।
 चतुर्थे पुनरस्यैव कण्ठमामलसारकम् ॥ * ॥
 अथवापि समं वास्तुं कृत्वा षोडशभागिकम् ।
 तस्य मध्ये चतुर्भागादौ गर्भस्तु कारयेत् ॥
 भागद्वादशकां भित्तिं ततस्तु परिकल्पयेत् ।
 चतुर्भागेन भित्तीनामुच्छ्रयः स्यात् प्रमाणतः ॥
 द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्तुच्छ्रायाच्च मानतः ।
 शिखराह्वस्य चार्द्धेन विधीयास्तु प्रलक्षणाः ॥
 चतुर्दिक्षु तथा ज्यो निर्गमस्तु तथा बुधेः ।
 पञ्चभागेन संभष्य गर्भमानं विचक्षणः ॥
 भागमेकं गृहीत्वा तु निर्गमं कल्पयेत् पुनः ।
 गर्भसूत्रसमो भागादयतो मुखमण्डपः ॥
 एतत् सामान्यसुदृढं प्रासादस्य हि लक्षणम् ।
 लिङ्गमानमथो वक्ष्ये पीठो लिङ्गसमो भवेत् ॥
 द्विगुणेन भवेद्गर्भः समन्ताच्छौनक ! भवम् ।
 तद्विधा च भवेद्भित्तिर्जङ्गा तद्विस्ताराह्वगा ॥
 द्विगुणं शिखरं प्रोक्तं जङ्गायाश्चैव श्रौतक ! ।
 पीठं गर्भावरं कर्म्म तन्मानेन युकाप्रकाम् ॥
 निर्गमस्तु समाख्यातः शेषं मूलवदेव तु ।
 लिङ्गमानः स्तुतोऽस्यैव द्वारमानमथोच्यते ॥ * ॥
 करायं वेदवत् कृत्वा द्वारं भागादकं भवेत् ।
 विस्तरेण समाख्यातं द्विगुणं वेक्ष्या भवेत् ॥
 द्वारवत् पीठमध्ये तु शेषं सुधिरकं भवेत् ।
 पादिकं शेषिकं भित्तिर्द्वारार्द्धेन परिगृह्यते ॥
 तद्विस्तारसमा जङ्गा शिखरं द्विगुणं भवेत् ।

प्रासादः

शुक्राश्रा पूर्ववज्रज्ञेया निर्गमोच्छ्रायकं भवेत् ॥
मण्डपे मानमेतत् स्वरूपश्चापरं वदे ॥ * ॥
वेवेदं कारयेत् क्षेत्रं यत्र तिष्ठन्ति देवताः ॥
इत्थं कृतेन मानेन बाह्यभागविनिर्गतम् ।
नेमिः पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः ॥
गर्भन्तु द्विगुणं कुर्यान्नेम्या मानं भवेदिह ॥
स एव भित्तिरुत्सर्गो द्विगुणः शिखरो मतः ॥ * ॥
प्रासादानाञ्च वक्ष्यामि मानं योनिश्च नामतः ।
वेराजः पुष्पकाव्यश्च कैलासो मालकाज्यः ॥
त्रिपिष्टपञ्च पश्येत् प्रासादाः सर्वथोनयः ।
प्रथमश्चतुरस्रो हि द्वितीयस्तु तदायतः ॥
तृप्तो वृत्तायतश्चाव्योष्टासश्चैव च पञ्चमः ।
शतेभ्य एव सम्भवाः प्रासादाः सुमनोहराः ॥
सर्वप्रकृतिभूतेभ्यस्त्वार्तिशब्द एव च ।
मेरुश्च मन्दरश्चैव विमानश्च तथापरः ॥
भद्रकः सर्वतोभद्रो रुक्मको नन्दनस्तथा ।
नन्दिर्वर्द्धनमञ्जुश्च श्रीवत्सश्च नवह्रमो ॥
चतुरस्रात् समुद्रता वेराजादिति गम्यताम् ॥ * ॥
वडभी गृह्णराजश्च शालाग्रहश्च मन्दिरम् ॥
विमानश्च तथा प्रक्रममन्दिरं भवनं तथा ।
उत्तमं शिविका वैश्व नयेत् पुष्पकोट्टवाः ॥ * ॥
वलयो दन्दिमः पद्मो महापद्मस्तथापरः ।
भद्रकः सर्वतोभद्रो रुक्मको नन्दनस्तथा ॥
गुवावृत्तस्तथान्यश्च वृत्ताः कैलाससम्भवाः ॥ * ॥
गजोत्थ त्र्यम्बो ह्रमो गरुडः सिंहनामकः ॥
भूमवो भृगुश्चैव श्रीगयः पृथिवीधरः ।
वृत्तायतः समुद्रतो नयेत् मालकाज्यताम् ॥ * ॥
यत्र चक्रे तथात्यच्च मुष्टिकं वस्त्रमञ्जितम् ।
वक्रः स्वस्तिकवङ्गौ च गदा श्रीवत्स एव च ॥
विजयो नामतः श्वेतस्त्रिपिष्टपसमुद्रवाः ॥ * ॥
त्रिकोणपञ्चमर्द्धं चतुष्कोणं द्विरष्टकम् ॥
यत्र तत्र विधातयं संस्थाप्य मण्डपस्य तु ।
राण्यश्च विजयश्चैवमायुर्वर्द्धनमेव च ॥
पुत्रलाभः श्रियः पुष्टिस्तोनादिक्रमाद्वेन ॥ * ॥
कुर्यात् ध्वजादिसंख्यां वा द्वारि गर्भगृहन्तथा ।
मण्डपः समसंस्थाभिर्गुणितः सृजतस्तथा ।
मण्डपस्य चतुर्णांशाद्भद्रः कार्या विज्ञानता ॥
सार्द्धागवास्तकोपतो निर्गमा नोत्थवा भवेत् ।
सार्द्धाभित्तिप्रमाणेन भित्तिमानेन वा पुनः ॥
भित्तिर्द्विगुण्यतो वापि कर्त्तव्या मण्डपाः कश्चित् ।
प्रासादे मञ्जरी कार्या चित्रा विषमभूमिका ॥
परिमाणनिरोधेन रेखा वैषम्यभूमिका ।
आधारस्तु चतुर्द्वारस्तमण्डपप्रशोभितः ॥
शतशृङ्गसमायुक्तो मेरुप्रासाद उच्यते ।
मण्डपास्तस्य कर्त्तव्या भद्रोत्थभिरलङ्कताः ॥
घटनाकारमानानां भिन्ना भिन्ना भवन्ति ये ।
क्रियन्तो येन साधारा विराधाराश्च केष्वन ॥
प्रतिच्छन्दकभेदेन प्रासादाः सम्भवन्ति ते ।
अन्योन्यसङ्करास्तेषां घटना नाम भेदतः ॥
देवतानां विशेषाय प्रासादा वक्ष्यः स्मृताः ।
प्रासादे नियमो नास्ति देवतानां स्वयम्भुवाम् ॥
तान्येव देवतानाञ्च पूर्वमानेन कारयेत् ।

प्रासादः

चतुरस्रायतास्तत्र चतुष्कोणसमन्विताः ॥
चन्द्रशालान्विताः कार्या भरीशिखरसंयुताः ।
पुरतो वाहनानाञ्च कर्त्तव्या लघुमण्डपाः ॥
नाथशाला च कर्त्तव्या द्वारदेशसमाश्रया ।
प्रासादा देवतानाञ्च कार्या दिक्षु विदिक्षुपि ॥
द्वारपालाञ्च कर्त्तव्या मुग्धा गत्वा पृथक् पृथक् ।
किञ्चिद्दूरतः कार्या मठास्तत्रोपजीविनाम् ॥
प्रास्ता जगती कार्या फलपुष्पजलान्विता ।
प्रासादेषु मुगान् स्थाप्य पूजाभिः पूजयेत्तरः ॥
वासुदेवं सर्वदेवान् सर्वभाक् तदृष्टहादिकत् ॥
इति गारुडे प्रासादकीर्त्तनं नाम ४७ अध्यायः ॥
(यथा च ।
“गन्तुं सामान्यमुद्दिष्टं प्रासादस्यैव लक्षणम् ।
नथान्यच्च प्रवक्ष्यामि प्रासादं लिङ्गमानतः ॥
लिङ्गपूजाप्रमाणेन कर्त्तव्या पीठिका बुधेः ।
पीठिकाङ्गेन भागः स्यात्तन्मानेन तु भित्तयः ॥
वास्तुमिति प्रमाणेन उत्सर्गस्तु भवेत्ततः ।
भित्तुच्छ्रायात्तद्विगुणः शिखरस्य समुच्छ्रयः ॥
शिखरस्य चतुर्भागा कर्त्तव्या स्यात् प्रदक्षिणा ।
प्रदक्षिणायास्तु समन्वयतो मण्डपो भवेत् ॥
तस्य चार्द्धेन कर्त्तव्यस्वयतो मुखमण्डपः ।
प्रासादाभिर्गती कार्या कपोनौ गर्भमानतः ॥
ऊर्ध्वभित्तुच्छ्रायात्तस्य मञ्जरी तु प्रकल्पयेत् ।
मञ्जरीच्छ्राद्धभागेन शुकनासं प्रकल्पयेत् ॥
ऊर्ध्वं तथाहं भागेन वेदिवन्मो भवेदिह ।
वेद्याश्चोपरि यच्छ्रेष्ठं कण्ठमालसारकम् ॥
एवं विमथ्य प्रासादं शोभनं कारयेद्बुधः ।
अथान्यच्च प्रवक्ष्यामि प्रासादस्यैव लक्षणम् ॥
गर्भमानेन प्रासादप्रमाणं शृणुत द्विजाः ।
विमथ्य नवधा गर्भे मध्ये लिङ्गस्य पीठिका ॥
पादाष्टकश्च रुचिरं पार्श्वतः परिकल्पयेत् ।
मानेनानेन विस्तारो भित्तीनाम् विधीयते ॥
पादे पञ्चगुणं कृत्वा भित्तीनामुच्छ्रयो भवेत् ।
स एव शिखरस्यापि द्विगुणः स्यात् समुच्छ्रयः ॥
चतुर्धा शिखरं भव्य ऊर्ध्वभागद्वयस्य वा ।
शुकनासं प्रकुर्वीत ततोऽपि वेदिका मता ॥
कण्ठमालसारस्तु चतुर्थे परिकल्पयेत् ।
कपोलयोस्तु संहारो द्विगुणोऽस्य विधीयते ॥
शोभनेश्च प्रवर्त्तौभिरष्टकेषु विभूषितः ।
प्रासादेषु तृतीयस्तु मया तुभ्यं निवेदितः ॥
सामान्यमपरं तदा प्रासादं शृणुत द्विजाः ।
वेवेदं कारयेत् क्षेत्रं यत्र तिष्ठन्ति देवताः ॥
इत्थं कृत्वा तु मानेन बाह्यभागविनिर्गतम् ।
नेमिः पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः ॥
गर्भन्तु द्विगुणं कुर्यान्नेमिमानं भवेदिह ।
स एव भित्तिरुत्सर्गो द्विगुणः शिखरो मतः ॥
प्राप्तिपञ्चभागेन निष्कासस्तस्य चोच्यते ।
कारणेच्छिखरं तदन्तः प्राकारस्य विधानतः ॥
प्राप्तिर्वै तस्य मानेन निष्काशेन विशेषतः ।
कुर्याद्वयश्च भागेन प्राप्तिर्वै कर्त्तव्यमतः ॥
कारयेत् कनकं तत्र गर्भाङ्गे द्वारमूलतः ।
एवम् विविधं कुर्यात् पृथग्मध्यकनीयसम् ॥

प्रासादः

लिङ्गमानात् भेदेन रूपभेदेन वा पुनः ।
एते सामान्यतः प्रोक्ता नामतः शृणुताधुना ॥
मेरुमन्दरकैलाशकुम्भसिंहगजास्तथा ।
विमानश्चन्द्रकस्तद्वत्तुरस्तथैव च ॥
अष्टास्रः षोडशास्रश्च वर्त्तनः सर्वभद्रकः ।
वलयो नन्दनश्चैव नन्दिर्वर्द्धन एव च ॥
सिंहो त्र्यम्बः सुपर्णश्च पद्मकोत्थ समुद्रकः ।
प्रासादानां मतः प्रोक्तो विभागं शृणुत द्विजाः ॥
शतशृङ्गस्तुर्द्वारो भूमिकाषोडशोच्छ्रितः ।
नानाविचित्रशिखरो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
मन्दरो द्वादश प्रोक्तः कैलासो नवभूमिकः ।
विमानश्चन्द्रकस्तद्वत्तुरस्तथैव च ॥
स चाष्टभूमिकस्तद्वत् सप्तभिर्नन्दिर्वर्द्धनः ।
विशाखकसमायुक्तो नन्दनः समुद्रावृतः ॥
षोडशास्रकसंयुक्तो नानास्रपसमन्वितः ।
अनेकशिखरस्तद्वत् सर्वतोभद्र उच्यते ॥
चन्द्रशालासमापतो विज्ञेयः पञ्चभूमिकः ।
वलयो छन्दकस्तद्वत् कनासत्रयान्वितः ॥
त्र्यस्योच्छ्रायतस्तुलो मण्डलश्च विवर्त्तितः ।
सिंहः सिंहगतिज्ञेयो गजो गजसमस्तथा ॥
कुम्भः कुम्भाकृतस्तद्वत् भूमिकानयकोच्छ्रयः ।
अङ्गुलीपुटसंस्थानपञ्चास्रकविभूषितः ॥
षोडशास्रः समन्तात् विज्ञेयः स समुद्रकः ।
पार्श्वयोश्चन्द्रशालास्य उच्छ्रयो भूमिकावयवम् ॥
तथैकपद्मकः प्रोक्तः उच्छ्रयो भूमिकावयवम् ।
षोडशास्रः स विज्ञेयो विचित्रशिखरः शुभः ॥
नगराजस्तु विख्यातः चन्द्रशालाविभूषितः ।
प्राग्वर्त्तनं विशालेन भूमिका स घटुत्तमाः ॥
अनेकचन्द्रशालस्तु गजप्रासाद उच्यते ।
पर्यन्तगृह्णराजो वै गरुडो नामनामतः ॥
सप्तभूम्युच्छ्रयस्तद्वत् चन्द्रशालावयवान्वितः ।
भूमिकास्तु षड्शीतिस्त्रिंशत्तुः सर्वतो भवेत् ॥
तथाव्यो गरुडस्तद्वत् षड्शीतिस्त्रिंशत्तुः दशभूमिकः ।
पद्मकः षोडशास्रस्तु भूमिद्वयमथाधिकः ॥
पद्मतुल्याप्रमाणेन श्रीपृथक् इति स्मृतः ।
पञ्चास्रकस्त्रिभूमिस्तु गर्भे हस्तचतुष्टयः ॥
त्रयो भवति नास्त्रायः प्रासादः सार्वकामिकः ।
सप्तकाः पञ्चकाश्चैव प्रासादा ये मयोदिताः ॥
सिंहस्य ते ममा ज्ञेया ये चान्योन्यतुप्रमाणतः ।
चन्द्रशालाः समोपताः सर्वे प्राप्तिवसंयुताः ॥
रेष्टिका दारवाश्चैव शैलजाश्च सतीरणाः ।
मेरुश्च शतहन्तः स्यान्मन्दरः पञ्चहीनकः ॥
चत्वारिंशत्तु कैलासस्तु त्रिंशद्द्विमानकः ।
नन्दिर्वर्द्धनस्तद्वत्तद्वत्तु समुद्रावृतः ॥
त्रिंशद्भिर्नन्दनः प्रोक्तः सर्वतोभद्रकस्तथा ।
एते षोडशहन्ताः स्युस्त्वारा देववक्त्रभाः ॥
कैलासो नगराजस्तु विमानश्चन्द्रको गजः ।
एते द्वादशहन्ताः स्युस्तेषां सिंहनादकः ॥
गरुडोत्थकरो ज्ञेयः सिंहो दश उदाहृतः ।
एवमेव प्रमाणेन कर्त्तव्याः शुभलक्षणाः ॥
यच्चरात्तसनागानां मालहन्तः प्रशस्त्यते ।
तथा मेवाद्यः सप्त व्यष्टिलङ्गाः शुभावहाः ॥

प्राक्तेत

श्रीरुचकादयश्चाद्यौ मध्यमाश्च उदाहृताः ।
तथा सिंहादयः पञ्च कनिष्ठाः शुभदा मताः ॥”
इति विश्वकर्माप्रकाशे ५ अध्यायः ॥
प्रासादकुण्डः, पुं. (प्रासादस्य देवभूमिर्नाम यस्य
कुण्ड इव । सर्वदा प्रासादविचारित्वादस्य
तथात्वम् ।) पारावतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रासिकः, पुं. (प्रासः प्रहरणमस्येति । प्रास +
“प्रहरणम् ।” ४।४।५७ इति ठक् ।) प्रासाद-
धारी । प्रासप्रहारी । तत्पर्यायः । कौत्तिकः
२ । इत्यमरः । २ । ८ । ७० ॥
प्रास्थिकः, त्रि. (प्रस्थ + “सम्भवत्यवहरति पचति ।”
५ । १ । ५२ । इति ठक् । प्रस्थपरिमितधात्यादेः
समावेशकः अवहारकः पाचकश्च ।) प्रस्थं सम्भ-
वति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन् समा-
वेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिकी ब्राह्मणी । प्रस्थमव-
हरति पचति वेत्यर्थः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(प्रस्थं परिमाणमस्येति । “तदस्य परिमाणम् ।”
५ । १ । ५७ । इति ठक् । प्रस्थपरिमितः ।
यथा, सुश्रुते चिकित्सितमस्याने । २० अध्याये ।
“यवकोलकुलस्याश्च प्रास्थिकान् सलिलदोषि
निःकायेति ॥” प्रस्थेन क्रीतमिति । “तेन
क्रीतम् ।” ५ । १ । ३७ । इति ठक् । प्रस्थक्रीतः ॥
प्रस्थस्य वापः । “तस्य वापः ।” ५ । १ । ४५ ।
इति ठक् । प्रस्थपरिमितव्रीह्यादिवपनयोग्ये
क्षेत्रे । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“द्वोणाटुकखायां देवापादौ द्रौणिकस्तथा ।
स्यादाटुकिकावारीकौ उत्तमर्गाद्व्यस्त्रियु ।
आदिभ्यां प्रास्थिकादिश्च पाकादौ द्रौणिकौ
२पि च ॥”)
प्राहः, पुं. वृत्त्युपदेशः । इति शब्दमाला ॥ निर्वि-
सर्गश्चेत् प्रपूर्वेति वन्तश्चातो रूपमप्येवम् ॥
(यथा, भट्टिः ।
“प्राह स रामं भरतोऽपि सम्यक् ॥”)
प्राहः, पुं. (प्रथमश्च तदहश्चेति । “राजाहः सखि-
भ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति ठक् । “अहोह
एतेभ्यः ।” ५ । ४ । ८८ । इति अहोदेशः ।
“अहोहदन्तात् ।” ८ । ४ । ७ । इति गत्वम् ।)
पूर्वाहः । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ (यथा, सुश्रुते ।
६ । १८ ।
“अङ्गनानि यथोक्तानि प्राहसायाद्वरात्रियु ॥”
तदभिमानिनी देवता च । यथा, भागवते ।
७ । १५ । ५४ ।
“अग्निः सूर्यो दिवा प्राहः शुक्लो राकोत्तरं
स्वराट् ॥” * ॥
प्रहृष्टमहर्ष्येति विग्रहे । “तिष्ठन् प्रहृष्टो नि च ।”
२ । १ । १७ । इत्यवधीभावः । प्रहृष्टदिन-
युते, य ॥
प्राक्ते, य, पूर्वाह्णे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
प्राक्तेतनः, त्रि. (प्राक्ते भवः । “सायं चरं प्राक्ते
प्रगेऽथैव्यहोऽट्टाकौ तुट् च ।” ४ । ३ । २३ । इति
टुट् तुट् च ।) पूर्वाह्नसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

प्रियकः

प्राक्तेतरां, य, (दयोरेति शयेन- प्राक्ते । प्राक्ते +
“किमेयाच्चादये चतरां चतमाम् ।” ४६५ ।
इति सुग्वीधस्तृतीयात् चतराम् ।) अतिशय-
पूर्वाह्णे । इति सुग्वीधयाकरणम् ॥
प्रियः, पुं. (प्रीणातीति । प्री + “इगुपध्नाप्री-
किरः कः ।” ३।१।३५ । इति कः ।) भर्ता ।
इत्यमरः । २।४।३५ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
३४७ ।
“प्रणमति पश्यति चुम्बति संक्षिप्यति पुलक-
मुकुलितैरङ्गैः ।
प्रियसङ्गाय स्फुरितां वियोगिणीं वामबाहु-
लताम् ॥”
जामाता । यथा, मनुः । ३ । ११६ ।
“राजस्विकस्नातकगुरुन् प्रियश्चरमातुलान् ।
अर्ह्येभ्यश्चैव परिसंवत्सरात् पुनः ॥”
कार्त्तिकेयः । यथा, महाभारते स्कन्धानामनु-
कीर्त्तने । ३ । २३१ । ५ ।
“अमोघस्वनघो रौद्रः प्रियश्चराननस्तथा ॥”
शृगविशेषः । इति जटाधरः ॥ जीवकौषधम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ऋद्धिनामौषधम् । जुहो,
त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
“सर्वं त्रयान् प्रियं त्रयान् न त्रयान् सत्यमप्रियम् ।
प्रियश्च नान्तं त्रयादेश्च धर्मः सनातनः ॥”)
प्रियोऽप्रियश्च कार्यवशाद्भवति । यथा,—
“न हि कस्य प्रियः को वा विप्रियो वा जगत्त्रये ।
काले कार्यवशात् सर्वं भवत्येवाप्रियाः प्रियाः ॥”
इति श्रीकण्वजस्रखण्डे ५ अध्यायः ॥
प्रियंवदः, पुं. (प्रियं वदतीति । वद + “प्रियवशं
वदः खच् ।” ३ । २ । ३८ । इति खच् । सुम् ।)
खेत्तरः । गन्धर्वभेदः । (यथा, रघुः । ५।५३ ।
“अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं
प्रियंवदं मां प्रियदशानस्य ॥”)
प्रियभाषिणि, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ तन्
कारणं यथा, दानसागरे शिवपुराणम् ।
“गोमहसप्रदातारो भूमिदातार एव च ।
ये सुवर्गप्रदातारस्तथा सर्वे प्रियंवदाः ॥”
(दादशाक्षरवृत्तौ, स्त्री । तत्तत्तत्तं यथा,
वृत्तरत्नाकरे ।
“सुवि भवेन्नभजरेः प्रियंवदा ॥”)
प्रियकः, पुं. (प्रिय + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
पीतशालकः । (यथा, रामायणे । २ । ७१ ।
१२-१३ ।
“तत्र रम्ये वने वामं कृत्वा सौ प्राह्णखो ययौ ।
उद्यानसुखिच्छानायाः प्रियका यत्र पादपाः ॥
शालांस्तु प्रियकान् प्राप्य शीघ्रानाम्नायवाजिनः ।
अदुष्टापाय भरतो वाहिनोऽत्रिती ययौ ॥”)
नीपः । (यथा, हरिवंशे । ७२ । १५ ।
“प्रियकैः पुष्पितैः गौरैश्चामं वाणासनेः कञ्चित् ।
कटोरलणमाभाति निर्मयूरकतं वनम् ॥”)
चित्रवङ्गः । (यथा, माघे । ४ । ३२ ।
“रुचिरचित्रतनूश्चक्षुःशालिभि-
र्विचक्षितैः परितः प्रियकव्रजैः ॥”

प्रियजी

पक्षिविशेषः । यथा, महाभारते । ३।१५८।५१ ।
“प्रियकैश्चातकैश्चैव तथाभ्यैर्विविधैः खगैः ॥”
अलिः । प्रियङ्गुः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥
धाराकदम्बः । अश्वत्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्कन्दानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ६ ।
४५ । ६० ।
“प्रियकश्चैव नन्दश्च गोनन्दश्च प्रतापवान् ॥”)
प्रियङ्गुरः, त्रि. (प्रियं करोतीति । प्रिय + कृ +
“जेमप्रियमन्त्रेण च ।” ३ । २ । ४४ । इति
चकारान् खच् । सुम् ।) प्रियकारकः । यथा,
“महाकुलीन ऐच्छाके वंशे दाशरथिर्मम ।
पितुः प्रियङ्गुरो भर्ता जेमकारस्तपस्विनाम् ॥”
इति भट्टिः । ५ । ७७ ॥
(दानवविशेषः । यथा, कथामरितसागरे ।
४७ । २४ ।
“महाबुद्ध्याचलाख्यौ च प्रियङ्गुरश्च भङ्गुरौ ।
एते महायथा यज्ञकचिधर्मैरुच्ये तथा ॥”)
प्रियङ्गुरौ, स्त्री. (प्रियङ्गु + गौरादित्वात् ङाप् ।)
वृद्धज्जीवन्ती । श्वेतकण्टकारी । अश्वगन्धा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रियङ्गुः, स्त्री. (प्रियं गच्छतीति । प्रिय + गम् +
गङ्गादित्वात् कृप्रत्ययेन साधुः ।) स्वनाम-
ख्यातसुगन्धिवृक्षविशेषः । (यथा, महाभारतपति-
स्तोत्रे । १० ।
“वामे चक्रगदाधरः स भगवान् क्रीडो प्रियङ्गो
स्तनै
हस्तोदक्त्तकृशालिमङ्गरिकया देव्या धरण्या
सह ॥”)
तत्पर्यायः । श्वामा २ महिलाश्या ३ लता ४
गोवन्दनी ५ गुल्मा ६ फलिनी ७ फली ८ विष-
कसेना ९ गन्धफली १० कारम्भा ११ प्रियकः १२ ।
इत्यमरः । २।४।५५ ॥ प्रियवल्ली १३ फलिपिया १४
गौरी १५ वृत्ता १६ कङ्कुः १७ कङ्कुनी १८
भङ्गुरा १९ गौरवल्ली २० शुभगा २१ पर्णमेदिनी
२२ शुभा २३ पीता २४ मङ्गल्या २५ अयसो
२६ । अस्या गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् ।
दाहपित्तासदोषभ्रमशान्तिवृद्धिज्जायनाशि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुवरत्वम् । अनि-
लनाशित्वम् । रक्तातियोगदौर्गन्ध्यस्वेदगुल्मलङ्घ-
विषमोहनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
राजिका । पिप्पली । कङ्कुः । इति मेदिनी ॥
कटुकी । इति धरणिः ॥
प्रियजन्तः, पुं. (प्रियो जनः ।) वृद्धलोकः ।
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६१६ ।
“सखि ! दूरवगाहगहनो विदधानो विप्रियं
प्रियजनेऽपि ।
खल इव दुर्लभस्तव विनतमुखस्योपरि स्थितः
कीपः ॥”)
प्रौढभावज्ञः । यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।
“प्रौढभावाशुविज्ञो यस्तस्य प्रियजनोऽत्र सः ॥”
प्रियजीवः, पुं. (प्रियो जीवो यस्य यस्मिन् वा ।)
श्लोनाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियवा

प्रियतमः, पुं, मयूरशिखावृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (अयमेवामतिप्रियेन प्रियः । प्रिय +
तमप् ।) अतिप्रियप्रिये, चि ॥
प्रियतरः, त्रि, (अयमनयोः इतिप्रियेन प्रियः । प्रिय
+ तरप् ।) अनयोः इतिप्रियेन प्रियः । इति
याकरणम् ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ ।
३८ । ७ ।
“प्राग्भ्योऽपि प्रियतरोऽप्येवो भ्राता गुणैश्च ते ।
नस्मादस्य प्रयत्नेष्वंशुरोः प्रतिपालय ॥”)
प्रियता, स्त्री, (प्रिय + तल् ।) प्रियस्य भावः ।
हाईम् । इत्यमरः । १।७।२७ ॥ (यथा, मनुः ।
५।५० ।
“न भजयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवतः
म लोके प्रियतां याति याधिभिश्च न पीयते ॥”)
प्रियतोषणः, पुं, (प्रियस्य तोषणं यस्मात् । यद्वा,
प्रियं तोषयतीति । तुष् + णिच् + ल्युः ।)
श्रीकृष्णव्यातिरिक्तविरचितविशेषः । तस्य
लक्षणं यथा,—
“नारी पादौ स्खलन् धारयेन्मनोपरि ।
स्तनापीडकरः कामो कामयेत् प्रियतोषणः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
प्रियस्य तुष्टिकारिणि, त्रि ॥
प्रियत्व, स्त्री, (प्रियस्य भावः । प्रिय + त्व ।)
प्रियता । तत्पर्यायः । प्रेम २ प्रेमा ३ स्नेहः ४
प्रणयः ५ हाईम् ६ प्रियता ७ स्निग्धता ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
प्रियदर्शनः, त्रि, (प्रियं दर्शनं यस्य ।) सुदृश्यः ।
तत्पर्यायः । चक्षुष्यः २ । इति जटाधरः ॥
(यथा, रघुः । १ । ४७ ।
“तत्तद्भूमिपतिः पत्नौ दर्शयन् प्रियदर्शनः ।
अपि लङ्घितमध्वानं ब्रुधे न बुधोपमः ॥”)
प्रियदर्शनः, पुं, (प्रियं दर्शनं यस्य ।) मुकपत्नी ।
नौरिकावृक्षः । इति जटाधरः ॥ (गन्धर्व-
विशेषः । यथा, रघुः । ५ । ५३ ।
“अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं
प्रियवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥”)
प्रियप्रायं, स्त्री, (प्रियस्य प्रायो यन् ।) प्रिय-
वाक्यम् । तत्पर्यायः । चटु २ चाटु ३ । इति
हेमचन्द्रः । २ । १७८ ॥
प्रियप्रेम्सुः, त्रि, (प्रियं प्रेम्सीति । प्र + आप् +
सन् + उः ।) इष्टार्थाद्युक्तम् । उत्सुखः ।
इति जटाधरः ॥
प्रियमधुः, पुं, (प्रियं मधु मदां यस्य ।) बलरामः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥
प्रियवर्ण, स्त्री, (प्रियो वर्णो यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) प्रियवर्णः । इति जटाधरः ॥
प्रियवल्ली, स्त्री, (प्रिया मनोज्ञा वल्ली जता ।)
प्रियवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रियवादी, [न] त्रि, (प्रियं मनोज्ञं वदतीति ।
वद् + णिनिः ।) मनोज्ञवक्ता । यथा, चाणक्ये ।
“क्रोशतिभारः समर्थानां किं दूरं यवसायिनाम् ।
कोविदंशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥”

(यथा च पञ्चतन्त्रे । २ । १७४ ।
“सुलभाः पुत्रवा राजन् ! सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पण्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥”)
प्रियव्रतः, पुं, (प्रियं व्रतं यस्य ।) स्वायम्भुवमनु-
पुत्रः । यथा,—
“प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्वायम्भवस्य तु ।
दौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव ॥”
इत्यम्बुपुराणम् ॥
(प्रियाणि व्रतानि यस्येति विग्रहे व्रतप्रिये,
त्रि । यथा, काव्ये । १० । १५० । १ ।
“अप्ये देवानावह नः प्रियव्रतान्
स्त्रीकाय प्रियव्रतान् ॥”)
प्रियसखः, पुं, (प्रियः सखा च हितकारित्वात् ।
“राजाहः सखिभ्यश्च ॥” ५।४।८१ । इति टप् ।)
खदिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रियस्यासौ
सखा चेति । (प्रियवत्सुः । यथा, मेघदूते । १२ ।
“आष्टकस्य प्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग शैलम् ॥”)
प्रियस्य सखा इति च । इति याकरणम् ॥
प्रियसखं, स्त्री, (प्रियं सखमिति कर्मधारयः ।)
सुव्रतवाक्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १७८ ॥
(प्रियं सखं यस्येति विग्रहे सखप्रिये, त्रि ॥)
प्रियसन्देशः, पुं, (प्रियं सन्दिशतीति । प्रिय + सम्
+ दिश + ण्यच् ।) चम्पकवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (प्रियः सन्देश इति कर्मधारयः ।)
प्रियसंवादश्च ॥
प्रियसालकः, पुं, (प्रियः सालः । ततः स्वार्थे कन् ।)
असनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पेयासाल
इति ख्यातः ॥
प्रिया, स्त्री, (प्रिय + टाप् ।) नारी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ भार्या । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
कुमारे । ३ । ३८ ।
“पुष्पासवाघर्णितनेत्रशोभि
प्रियामुखं किमुतुष्यन्तुमे ॥”)
एला । इति शब्दचन्द्रिका । मल्लिका । मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्ता । इति धरणिः ॥
(पञ्चाक्षरश्चन्दोविशेषः । इति छन्दोमञ्जरी ॥)
प्रियासुः, पुं, (प्रियमसु यस्य ।) आनन्दवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्फलं जूद्यजले च स्त्री ॥
(अलप्रिये, त्रि ॥)
प्रियालः, पुं, (प्रियाय हिताय अलति पर्याप्ती-
तीति । अल + अच् ।) वृक्षभेदः । प्रियाल
इति भाषा । अस्य बीजं चिरञ्जीति प्रसिद्धम् ।
तत्पर्यायः । चारः २ अखट्टः ३ खरस्कन्धः ४
जलनः ५ चारकः ६ बहुवल्कः ७ सन्नदः ८
तापसप्रियः ९ स्नेहबीजः १० उपवटः ११ मण-
बीजः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रियालः १३ ।
इत्यमरः । १०।४।३५ ॥ बहुलवल्कलः १४ राजादनम्
१५ तापसेष्टः १६ सन्नकदः १७ धनुःपटः १८ ।
अस्य गुणः । पित्तकफासनाशित्वम् । तत्फल-
गुणाः । मधुरत्वम् । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् । सर-
त्वम् । मधुरपित्तदाहल्वरुषापहत्वम् । तन्मज्ज-
गुणाः । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्तानिलाप-

हत्वम् । जूद्यत्वम् । दुर्जरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
विष्टम्भित्वम् । आमवर्द्धनत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ अपि च ।
“चारस्य च फलं पक्वं दृढ्यं गौल्यान्मकं गुरु ।
तद्वीजं मधुरं दृढ्यं पित्तदाहानिनाशनम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियाला, स्त्री, (प्रियाय अलतीति । अल +
अच् + टाप् ।) नान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रियोदितं, त्रि, (प्रियाय प्रियेण वा यदुदितम् ।
प्रियमुदितमिति वा ।) चाटुवाक्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ प्रियवाक्यविषयः ॥ (प्रिय-
कथितवाक्यश्च ॥)
प्री, क तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
पर०-सक०-अनिट् ।) क, यं प्राययन्ति कवि-
स्तरसायनाणि । इति हलायुधः ॥ प्रीयथ-
पीति केचित् । इति दुर्गादासः ॥
प्री, ड य प्रीतौ । कान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) प्रीतिरिह
प्रीतीभावः । ड य, यः प्रीयते प्रकथियु । इति
हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
प्री, ज तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
उभ०-सक०-अनिट् ।) ज, प्रयति प्रयते । इति
दुर्गादासः ॥
प्री, ज ग कान्तौ । तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-उभ०-अक०-सक० च अनिट् ।) तर्पण-
मिह प्रीतीभावः । प्रीतीकरणश्च । ज ग, प्रसुः
प्रीणातु विवशुक । प्रीणाति बान्धवजनानिति
हलायुधः । प्रीणीते । इति दुर्गादासः ॥
प्रीः, स्त्री, (प्री + णिच् ।) प्रीतिः । इति कन-
धातुटीकायां दुर्गादासः ॥ प्रथमा विभक्तिः ।
यथा, “त्रिशः प्रीहीचीचीपीपीमः । स्थादीनि
त्रीणि त्रीणि क्रमात् प्रीहीचीचीपीपीमौ-
संज्ञानि स्युः ।” इति सुश्रुतबोध्याकरणम् ॥
प्रीणः, त्रि, (प्र + “नञ् पुराणे प्रात् ॥” ५।४।२५ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या खः ।) पुरातनः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रीतः । इति याकरणम् ॥
प्रीणनं, स्त्री, (प्री + स्वार्थे णिच् + ल्युट् । धून्
प्रीणोरिति शुक ।) लपिकरणम् । तत्पर्यायः ।
तर्पणम् २ अवनम् ३ । इत्यमरः । ३ । २ । १ ॥
(यथा, महानिर्वाणतन्त्रे । २ । ४७ ।
“तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत् ।
तदाराधनमो देवि ! सर्वेषां प्रीणनं भवेत् ॥”)
प्रीणसः, पुं, गणकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रीतः, त्रि, (प्रीच् प्रीणने + क्तः ।) प्रीतियुक्तः ।
तत्पर्यायः । जूटः २ मत्तः ३ लप्तः ४ प्रज्वलः ५
प्रसुदितः ६ । इत्यमरः । ३।१।१०३ ॥ जूडितः ७ ।
(यथा, महाभारते । ४ । ४० । २ ।
“प्रीतोऽस्मि पुरुषश्चात्र । न भयं विद्यते तव ।
सर्वोऽस्तुदासि ते शत्रून् रथे रणविशारदः ॥”)
स्त्री, नमै । इति मेदिनी । तै, ३३ ॥
प्रीतिः, स्त्री, (प्रीच् तर्पणे + भावे क्तिम् ।) लपिः ।
(यथा, रामायणे । १ । ६८ । १२ ।

“प्रतिष्ठां मम राजेन्द्र ! निर्वर्णयितुमर्हसि ।
पुत्रयोर्बभूवोरेव प्रीतिं त्वमुपलब्धसः ॥”
तत्पण्यायः । सुत २ प्रमदः ३ हर्षः ४ प्रमोदः ५
आमोदः ६ सम्मदः ७ आनन्दः ८ आनन्दः ९
शर्मे १० सातम् ११ सुखम् १२ । इत्यमरः ।
१ । ४ । २४ ॥ केचित्तु । सुदादिसप्रकं प्रीतौ ।
आनन्दश्चादिपञ्चकं सुखे इत्याहुः इति भरतः ॥
इष्टदर्शनजन्यं सुखम् । इति मोक्षधर्मे नील-
कण्ठः ॥ कामपत्नी । इति मेदिनी । ते, ३४ ॥ मा
पुरा अनङ्गवती वेश्या आसीत् विभूतिदादश्री
व्रतं कृत्वा रत्याः सपत्नी जाता । यथा,—
“वेश्यानङ्गवती नाम विभूतिदादश्रीव्रतम् ।
समाप्य माधवासस्य दादश्या लवणाक्षलम् ॥
निवेद्यन्ती गुरवे शय्याश्चोपस्करान्विताम् ।
अलंजय हृषीकेशं सौवर्णामरपादपम् ॥
सा चानङ्गवती वेश्या कामदेवस्य संस्पृशम् ।
पत्नी सपत्नी संजाता रत्याः प्रीतिरिति श्रुता ॥”
इति मातृस्य ८२ अध्यायः ॥
विष्कम्भादिसप्रविश्रुतियोगान्तर्गत द्वितीययोगः ।
तत्र जातफलम् ।

“प्रकृतिकाले यदि प्रीतियोगो
नरो ह्यरोगः सुखवान् विनोदी ।
रक्तानुरक्तो विदुषां प्रपन्नः
संप्राप्यते यच्छति वित्तमेव ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

प्रेम । इति मेदिनी । ते, ३४ ॥

प्रीतिबुधा, स्त्री, (प्रीतिं जुषते सेवते इति । जुष-
सेवने + कः । टाप्) अनिरुद्धपत्नी । उषा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रीतिभाजि, त्रि ॥)
प्रीतिदः, पुं, (प्रीतिं ददातीति । दा + “आतो-
ऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) भयः ।
भाङ्ग इति भाषा । तत्पण्यायः । वासतिकः २
केलिकिलः ३ वैहासिकः ४ विदूषकः ५
प्रहसी ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ हर्षसुखप्रेम-
दातरि, त्रि ॥

प्रीतिदत्तं, स्त्री, (प्रीत्या दत्तमिति ।) प्रीत्या दत्त-
वस्तु । यथा, मिताचरायाम् ।

“प्रीत्या दत्तमु यत् किञ्चित् न्यस्या वा न्यसुरेण वा ।
पादवन्दनिकश्चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते ॥”

भावे क्तप्रत्यये प्रीतिदानञ्च ॥

प्रीतिभोज्यं, त्रि, (प्रीत्या भोज्यम् ।) प्रीत्या
भक्षणीयमन्नादि । यथा,—

“अन्नानि प्रीतिभोज्यानि आपद्भोज्यानि वा
पुनः ।

न च संप्रीयसे राजन् चैवापन्नता वयम् ॥”

इति महाभारते । ५ । ६१ । २५ ॥

पु, उ सपंथी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म-
सक०-अनिट् ।) रेफयुक्तः । उ, प्रवते । इति
दुर्गादासः ॥

पुष, उ दृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् । उदित्वात् ङावेट् ।) उ, प्रीयित्वा
पुष्टा । इति भस्मीकरः । इति दुर्गादासः ॥

पुष, ग सेके । पूर्णौ । खेहे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (का०-पर०-सेके पूर्णौ च सक०-खेहे
अक०-सेट् ।) ग, पुण्याति पुषोष । सकस्याने
मोचनमिति धातुपदीपभट्टमल्लौ । इति दुर्गा-
दासः ॥

पुष्टः, त्रि, (पुष्टं दृष्टि + क्तः ।) दग्धः । इत्यमरः ।
३ । १ । ६६ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । २४ ।

“सा यागज्वलने राजललना पीतसर्पिषि ।
पूर्णाहुत्या समं साध्वी जुष्टाय सहमा तनुम् ।
उपयस्या निरस्तामोः पुष्टाः कुसुमवृष्टयः ॥”)

पुष्टः, पुं, (पुण्याति स्त्रियति पिपति वेति ।
पुष + “अशुपुषिलटिकणिवटिवाश्रयः कन् ।”
उणा० १ । १५२ । इति कन् टाप् ।) कृतः ।
(प्रीयति दृष्टतीति ।) दिवाकरः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

पुष्टा, स्त्री, (पुण्याति सिञ्चतीति । पुष + “अशु-
पुषिलटिकणिवटिवाश्रयः कन् ।” उणा० १ ।
१५२ । इति कन् । टाप् ।) जलविन्दुः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, शतपथ-
ब्राह्मणे । ५ । ३ । १६ । “अथ पुष्टा गृह्णाति ॥”)

प्रेक्षणं, स्त्री, (प्रेक्षते पश्यत्यनेनेति । प्र + ईक्ष +
करणे क्युट् ।) चक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥
(भावे क्युट् ।) दर्शनम् । यथा, रसमञ्जरी ।
“सञ्चारो रतिमन्दिरावधि पदव्यासावधि
प्रेक्षणम् ॥”

प्रेक्षणकूटः, पुं, (प्रेक्षणस्य कूटः ।) चक्षुर्गोलकः ।
यथा, पाण्डुरोगपूज्यरूपे माधवकरः ।

“त्वक्पोटनखीवनगात्रसाद-
रुद्धमन्त्रप्रेक्षणकूटशोभाः ॥”

प्रेक्षा, स्त्री (प्रकर्षण ईक्षते यथेति । प्र + ईक्ष +
“गुरोश्च छलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः ।
टाप् ।) प्रज्ञा । (यथा, महाभारते । ३ । २६ । ७ ।
“सा तस्मै सर्वमाचष्ट यवक्रीभाषितं शुभा ।
प्रत्युक्तञ्च यवक्रीतं प्रेक्षापूर्वम् तथात्मना ॥”)
वृत्त्येक्षणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२३ ॥ (यथा,
मनौ । ६ । ८४ ।

“प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।
प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दृष्ट्या लज्जलानि
घट् ॥”

प्र + ईक्ष + भावे अः । टाप् ।) ईक्षणम् ।
इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १६ । ७ ।

“यत्सेवया चरणपद्मपवित्रेण
सद्यःक्षताखिलमलं प्रतिजम्बुश्रीलम् ।
न श्रीविरक्तमपि मां विजहति यस्याः
प्रेक्षालवार्थमितरे नियमान् वहन्ति ॥”)

शाखा । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्रीभा । यथा,
भागवते । ३ । ८ । २५ ।

“प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलान्ते
सन्ध्यावधनोवैद्यसकलमूर्धः ।
रत्नोद्धारौषधिसौमनस्य-
वनमज्जी वेद्यसुजातिप्राप्तिः ॥”

“हरितोपलान्तेमरकतशिलासयपर्वतस्य प्रेक्षां
महान् ॥”

“हरितोपलान्तेमरकतशिलासयपर्वतस्य प्रेक्षां
महान् ॥”

“हरितोपलान्तेमरकतशिलासयपर्वतस्य प्रेक्षां
महान् ॥”

प्रीभां क्षिपन्तं स्वलावगत्यातिशयेन तिरस्कृत्य-
न्तम् ॥” इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

प्रेक्षन् [त] त्रि, (प्र + इक्षि गतौ + शट् ।) चलन-
विश्रिष्टः । संसक्तिविश्रिष्टः । यथा,—

“व्याकृष्टवह्वलकासुखपाणिपृष्ठ-
प्रेक्षन्स्वामुचयसंवलितोऽभिकायाः ॥”

इत्याद्यमरशतके । १ ॥

प्रेक्षा, स्त्री, (प्रेक्षते गम्यतेऽनेनेति । प्र + इक्षि
गतौ + करणे ञच् । टाप् ।) दोला । इत्य-
मरः । २ । ८ । ५३ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने २४ अध्याये । “नामिगोगुरुब्राह्मण-
प्रेक्षादस्यत्यन्तरणाभिधायत् ॥”*) पर्वटनम् ।
अन्धगतिः । संवेदनान्तरम् । इति मेदिनी ।
खे, ३ ॥ इत्यम् । इति धरणिः ॥

प्रेक्षितं, त्रि, (प्र + इक्षि गतौ + क्तः ।) कम्पितम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ८७ ॥

प्रेक्षोल, त् क चापले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थ-
लतीयोपधः । अपिप्रेक्षोलत् । चापलं चक्षुर्लो-
भावः । इति दुर्गादासः ॥

प्रेक्षोलनं, स्त्री, (प्रेक्षोलते चक्षतेऽनेनेति ।
प्रेक्षोल + करणे क्युट् ।) दोला । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (भावे क्युट् । कम्पनम् । यथा, सुश्रुते
निदानस्थाने ८ अध्याये । “विरेचनप्रेक्षोलनाजीर्ण-
गर्भगतनप्रभृतिभिर्विशेषैर्वेद्यनाम्न्यते गर्भः
फलमिव हृत्तन्त्रनाहभिघातविशेषैः ॥”)

प्रेक्षोलितं, त्रि, (प्रेक्षोल + क्तः ।) दोलितम् । तत्-
पण्यायः । तरलितम् २ लुलितम् ३ प्रेक्षितम् ४
धृतम् ५ चलितम् ६ कम्पितम् ७ धृतम् ८ वल-
तम् ९ आन्दोलितम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रेतः, पुं, (प्र + इ गतौ + क्तः ।) नरकस्थप्राणी ।
इत्यमरः । ३ । ३ । ५६ ॥ भूतभेदः । नृते, त्रि ।
इति मेदिनी । ते, ३७ ॥ (यथा, मनुः । १२ । ४७ ।
“आचार्यं तु खलु प्रेतं गुरुपुत्रे गुणान्विते ।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवत् वृत्तिमाचरेत् ॥”)
वेदिकविधानेन अर्हदेहिकाभावात् विष्णुहृषाच
बहुनरकभोगान्ते प्रेतशरीरं भवति । यथा,—
लोमश उवाच ।

“ततो बहुतिथे काले स राजा पश्चतां गतः ।
वेदिकेन विधानेन न केमे सौहृदेहिकम् ॥
विष्णुपद्मेयमात्रेण युगानां सप्तविंशतिम् ।
भुक्ता च यातनां यामो निलीकनरको वृषः ॥
समया गिरिराजस्तु पिशाचोऽभूत्तदा
महान् ॥”

तस्य रूपं यथा,—

“देवदुतिरधीयानः सुश्राव करुणामयः ।
समागत्य ततस्तत्र तं पिशाचं ददर्श सः ॥
विकरालमुखं दोनं पिशाचजनयनं भृशम् ।
ऊर्ध्वमुखं जलगात्रं यमदूतमिवापरम् ॥
चलञ्जिह्वं लम्बोष्ठं दीर्घजङ्घाशिराकुलम् ।
दीर्घाङ्गिं युष्कतुण्डं गरीजं युष्कपङ्कजम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १६ अध्यायः ॥*

प्रेतः

प्रेतत्वादिजनककर्मणि यथा,—
 “हृदयं हृति नाम्नौ ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये ।
 लभन्ते नात्मविद्यां सुतीर्थविमुखाश्च ये ॥
 सुवर्गं वल्लभात्मनं रत्नमग्नं फलं जलम् ।
 आर्त्तभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वे सुकृतदारकाः ॥
 ब्रह्मणश्च स्त्रीधनानि लोभादेव हरन्ति ये ।
 बलेन हृदना वापि धूर्त्वाश्च परवचकाः ॥
 नालिकाः कुहकाश्चौरा ये चाप्ये वकत्रतयः ।
 बालवृद्धातुरस्त्रीषु निर्दयाः सत्यवर्जिताः ॥
 अमिदा गरदा ये च ये चाप्ये कूटसाक्षिणः ।
 अगम्यागानिनः सर्वे ये चाप्ये ग्रामयाजिनः ॥
 आधाचरणसम्पत्ता वर्णादिधर्मवर्जिताः ।
 देवोपदेवदुर्जरसोयत्तादिसिविनः ॥
 सर्वदा मादकद्वयपानमत्ता हरिद्विषः ।
 देवतोच्छिद्यपतितृपत्याह्वानभोजिनः ॥
 असत्कर्मरता नित्यं सर्वपातकपापिनः ।
 पाषण्डधर्मचरणाः पुरोधोदृतिजीविनः ॥
 पिष्टमाह्वरापत्यस्वदारत्यागिनश्च ये ।
 ये कदम्बाश्च जुम्बाश्च नास्तिका धर्मदूषकाः ॥
 त्यजन्ति स्वामिनं युद्धं त्यजन्ति शरणागतम् ।
 गवां भूमेश्च हर्षारो ये चाप्ये रत्नदूषकाः ॥
 महाकृतेषु सर्वेषु प्रतियहरताश्च ये ।
 परदोहरता ये च तथा ये प्राणिहंसकाः ॥
 परापवादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः ।
 कृप्रतिग्राहिणः सर्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः ॥
 प्रेतपालसप्रेषाश्रयतिगच्छकुथोनिषु ।
 न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परत्र च ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १८ अध्यायः ॥ ३॥
 पञ्चप्रेतोपाख्यानं यथा,—
 ब्राह्मण उवाच ।
 “प्रेतानां नाम ज्ञातीनां युष्माकं सम्भवः कथम् ।
 किन्तु कारणमुद्दिष्य यूयमोदृश्यामकाः ॥
 प्रेता ऊचुः ।
 अहं स्त्रादु सदा भुक्ता दद्यां पर्युषितं सदा ।
 एतत्कारणमुद्दिष्य नाम पर्युषितं मम ॥ १ ॥
 सृजिता बहवोऽनेन विप्राद्या ह्यन्नकाङ्क्षिणः ।
 एतत् कारणमुद्दिष्य सृष्टीमुखमिमं विदुः ॥ २ ॥
 शीघ्रं गच्छन्ति विप्रेण याचितः क्षुधितेन वै ।
 पञ्चाहुदन्ते द्विषः शिशुमेव शीघ्रक उच्यते ॥ ३ ॥
 गृहोपरि सदा भुङ्क्ते स्त्रादु द्विजभयेन हि ।
 दिजाय कुत्सितं हत्वा एष रोहक उच्यते ॥ ४ ॥
 मौनेनापि स्थिरो नित्यं याचितो विलिखेन्महीम् ।
 अस्माकमपि पापिष्ठो लिखको नाम एष वै ॥ ५ ॥
 मेघेन लेखको याति रोहकः पार्श्वतः शिराः ।
 शीघ्रकः पङ्क्त्यां प्रापः सृष्टीं सृष्टीमुखोऽभवत् ॥”
 प्रेतानामाहारो यथा,—

द्विज उवाच ।

“ये जीवा भुवि तिष्ठन्ति सर्वे आहारमलकाः ।
 युष्माकमपि आहारं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
 प्रेता ऊचुः ।

यद्यु आहारमस्माकं सर्वसत्त्वविगर्हितम् ।
 अहोरात्रपुरीषेण योषिताम् मखेन च ॥

प्रेतः

यद्वाणि त्यक्तश्रीमानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 स्त्रीभिर्जगन्निजीर्णानि संकीर्णापहृतानि च ।
 मलेनानिजुग्मानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 भयलज्जाविहीनानि पतितैः सविनानि च ।
 अन्योन्यदस्युक्तानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 कलहान्वितशोकानि त्यक्तश्रीमानि मल्लनैः ।
 सर्वचैस्कानि भाण्डानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 वलिमल्लविहीनानि द्विजादृष्टानि यानि तु ।
 नियमव्रतहीनानि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 गुरवो नैव पूज्यन्ते स्त्रीजितानि मलानि च ।
 सक्रोधाव्यपवित्राणि प्रेता भुञ्जन्ति तत्र वै ॥
 भुञ्जन्ति भित्तभाण्डेषु मर्यादारहितेषु च ।
 अन्योन्योच्छिद्ययुक्तेषु तत्र प्रेतास्तु भुञ्जते ॥
 सक्रेशमानिकोच्छिद्यं प्रतिपण्युगितं तथा ।
 सक्रोधश्च सशोकश्च तत्र प्रेतेषु भोजनम् ॥
 सनयं भोजनं यच्च नोत्तरीयं पदासनम् ।
 भोगीयं सासुरीकृतं तत्र प्रेतेषु भोजनम् ॥
 अर्ह्यासं महायासं सीतक्षिप्तं पतितं तथा ।
 दर्भकं गोष्ठिकश्चैव तत्र प्रेतेषु भोजनम् ॥
 भौतिकं गृहकश्चैव रजसं कलुषोक्तम् ।
 निर्दोषं क्रमवच्चाम्ये यद्भुक्तं प्रेतिकम् तत् ॥
 एतत् कथितं सर्वं यत् प्रेतैरेव भोजनम् ।
 निर्विगाः प्रेतजात्या वै पृच्छामस्वां द्विजो-

त्तम् ॥” ॥ ३॥

प्रेतत्वाभावकारणं यथा,—

“न प्रेतो जायते येन येन सैवेष्ट जायते ।
 एतत् सर्वं समासेन पञ्चद्वयं वदतां वरः ॥

ब्राह्मण उवाच ।

एकरात्रं त्रिरात्रं वा कच्छं चाश्रायणादिकम् ।
 व्रतव्यप्यधियो यस्तु न प्रेतो जायते नरः ॥
 मिष्टान्नपानदाताश्च सततं श्रद्धयान्वितः ।
 देवपूजाकरो नित्यं न प्रेतो जायते नरः ॥
 चिरमिरिकपञ्चामिर्निरमिवाप्युपासकः ।
 सर्वभूतदयापमो न प्रेतो जायते नरः ॥
 तुल्यमानापमानश्च तुल्यः काचनलोदयोः ।
 तुल्यः शत्रौ च मित्रे च न प्रेतो जायते नरः ॥
 देवतातिथिपूजामु गुरुचातिषु नित्यशः ।
 वेदशास्त्ररतो नित्यं न प्रेतो जायते नरः ॥
 जितक्रोधो मदैश्वर्यलुणासङ्गविवर्जितः ।
 क्षमाक्रोधमशीलश्च न प्रेतो जायते नरः ॥
 देवतातिथिपूजास्तु पर्यन्ताश्च नदीस्थथा ।
 पश्येद्देवालयं चैव न प्रेतो जायते नरः ॥” ॥ ३॥
 प्रेतत्वकारणं यथा,—
 “शूद्राग्रं यो द्विजो भुङ्क्ते यः क्रामति द्विजो-

त्तम् ।

वृत्तिश्च द्विजदेवेषु स प्रेतो जायते नरः ॥
 मातरं पितरं वृद्धं ज्ञातिं साधुजनं तथा ।
 लोभात् त्यजति यः स्निहं स प्रेतो जायते नरः ॥
 अयाज्ययाजकश्चैव याज्यश्च परिवर्जयेत् ।
 शूद्रागुणहर्त्ता च स प्रेतो जायते नरः ॥
 कुण्ठोतिषि कुविद्यस्तु कुलनेषु कुदृष्टकः ।
 शूद्रसेवाकरो राक्षसं स प्रेतो जायते नरः ॥

प्रेतका

सेवकायापदतो यः सेवकस्वपरिग्रहः ।
 साधुभावपि जायेत प्रेतो कालाज्ञातिप्रदः ॥
 द्विजानुमन्तितो भुङ्क्ते शूद्राग्रं वा द्विजस्य तु ।
 शूद्रेणैव द्विजः प्रेतो निरयानुपगच्छति ॥
 गीतवाद्यरतो नित्यं मद्यपस्त्रीनिषेवणात् ।
 दूतमांसप्रियो यस्तु स प्रेतो जायते नरः ॥
 वृधारेतो वृधामांसो वृधावादी वृधामतिः ।
 निन्दको द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः ॥
 वृद्धं बालं गुरुं विप्रं योऽवमन्य भुनक्ति वै ।
 कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते नरः ।
 न्यासापहर्षा मित्रभुक् परपाकरतस्तथा ।
 विश्रम्भवातो कूटश्च स प्रेतो जायते नरः ॥
 निर्दोषान् सुहृदो नारीस्थलेत् कालाज्ञा

पाति यः ।

धनमीहेन यस्तेषां स प्रेतो जायते नरः ॥
 हस्त्यश्वरथयानानि श्वतश्यासनादि यः ।
 जग्याजिनश्च यज्ञाति अनापनस्तु गतो द्विजः ॥
 तथोभयमुखी कालं सशैली मेदिनीं द्विजः ।
 कुरुक्षेत्रस्य यद्वा न चाखालात् पतितस्तथा ।
 मासिकेऽपि नवश्राद्धे भुञ्जन् प्रेतान्न मुच्यते ॥
 ब्रह्महा गोवधी स्तेयी सुगर्भो गुरुतल्पयः ।
 भूमिकन्यापहर्षा यः स प्रेतो जायते नरः ॥
 लालामङ्गरजित्यं वर्णसङ्करस्तथा ।
 योनिसङ्करज्जापि स प्रेतो जायते नरः ॥
 विक्रीणाति विप्रं शक्तं तिलानां लवणस्य तु ।
 गवां केशरिणां मोहान् विक्रयात् प्रेततां

ब्रजेत् ॥

कूटमाप्ये च तौल्येन क्रयं क्रीणाति विक्रयात् ।
 मद्यतक्रपयोदधौ स प्रेतो जायते नरः ॥
 स्त्रीरक्तो मद्यपाने तु मृगयामनुधावति ।
 नित्यनैमित्तिकेऽदाता स प्रेतो जायते नरः ॥”
 इत्यभिपुराणम् ॥ ३॥

मनुष्याणां आतिवाहिकदेहानन्तरं प्रेतदेहो
 भवति । यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “तत्तुल्यत्वादेव यज्ञाति शरीरमातिवाहिकम् ।
 आतिवाहिकमंशोऽसौ देहो भवति भार्गव ॥
 केवशं तन्मनुष्याणां नान्यथा प्राणिनां कथितम् ।
 प्रेतपिण्डेस्ततो हस्तेऽहमाप्नोति भार्गव ॥
 भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः ।
 प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम् ॥
 प्रमाशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते ।
 तत्रास्य यातना चौराः प्रीतवातातपीडकाः ॥
 ततः सपिण्डीकरणी बान्धवैः स लते नरः ।
 पूर्णं संवत्सरे देहमतीत्यं प्रतिपद्यते ॥
 ततः स नरके याति स्वर्गं वा स्वेन कर्मणा ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥

प्रेतकार्यं, स्त्री, (प्रेताय प्रेतस्य वा कार्यम् ।)
 गृहस्य दाहादिसपिण्डीकरणान् कर्म । यथा,
 “अकृत्वा प्रेतकार्याणि प्रेतस्य धनहारकः ।
 वर्णानां यदधे प्रोक्तं तद्भ्रतं नियतश्चरेत् ॥”
 इति दायतत्त्वम् ॥
 (यथाच महाभारते । १ । १०९ । ६५ ।

प्रेतप

“धर्मात्मा स तु गार्हपत्यिन्नाशोकपरायणः ।
प्रेतकायाश्चि सन्वाणि तस्य सन्ध्याकारयत् ॥”
प्रेतयज्ञं, स्त्री, (प्रेतस्य यज्ञम् ।) यज्ञप्राप्तम् । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥
प्रेततर्पणं, स्त्री, (प्रेतस्य तर्पणम् ।) मरणावधि-
सपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रेतपश्यान्नेन जलदानम् ।
यथा । “अत्र प्रेततर्पणे तिलांस्त्विति विशेषो-
पादानात् स्रज्यादिवारेणापि तिलैरेव तर्पणं
प्रतीयते ॥ तदनुष्ठानं यथा । अपः सर्वं शव-
स्रग्भिर्नो गत्वा पिण्डपदस्थाने प्रेतपदीष्टेन द्विती-
यान्तं तर्पयेयुः पिण्डशब्दोच्चारणेऽपि पिण्डहा
भवति । एतेन असुकगोत्रं प्रेतं असुकदेव-
शर्मानं तर्पयामि । इति सामगानां प्रयोगः ।
यजुर्वेदिनाम् असुकगोत्रं प्रेत असुकदेवशर्मानं
लप्यस्व । इति सम्बोधनात्वाक्यम् ॥” इति
शुद्धितत्त्वम् ॥

प्रेतदेहः, पुं स्त्री, (प्रेतस्य देहः ।) प्रेतशरीरम् ।
यथा,—

“कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् ।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥”

इति तिर्य्याहितत्वधृतविष्णुधर्माचरणीयवचनम् ॥
पूरकपिण्डदानेन तदुत्पत्तिर्यथा,—

“शिरस्वादेन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः ॥
गलांसमुज्ज्वलांसि तृतीयेन यथाक्रमान् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥
जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा ।
सर्वमर्माणि यष्टेन सप्तमेन तु नाड्यः ॥
दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्यं च नवमेन तु ।
दशमेन च पूर्णत्वं लभता क्षुद्रिपर्ययः ॥”

इति शुद्धितत्त्वधृतकूर्मपुराणवचनम् ॥

प्रेतनदी, स्त्री, (प्रेततरणीया नदी ।) वंतरणी ।
इति शुद्धरत्नावली ॥

प्रेतपक्षः, पुं, (प्रेतप्रियः पक्षः ।) गौणचान्द्रा
चिन्तकपक्षः । तत्र नृपस्य पार्वत्यविधिना

सावत्सरिकं आशुं कर्तव्यम् । यथा,—

“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्याशस्य दिवाकरं ।
यो वै आहुं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥
तस्य संवत्सरं यावत्प्रातः स्युः पितरो ध्रुवम् ॥
नभा वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् ।
सप्तमः पिण्डपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥” इति ।
तत्र नृपस्य ।

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यच्च यच्च प्रदीयते ।

तच्च तत्र त्रयं कुर्याद्दर्शयित्वा नृताहनि ॥

अमावास्यां च यो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वत्यो विधिः ॥”

इति शुद्धोक्तेन प्रत्यान्विकं पार्वत्यविधिना कर्त-
व्यम् । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥ तत्र निषिद्ध-

दिनेऽपि तिलतर्पणं कर्तव्यम् । यथा, स्मृतिः ।

“तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।

निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् तर्पणं तिलमिश्रितम् ॥”

इति च मलमासतत्त्वम् ॥

प्रेतपट्टः, पुं, (प्रेतस्य पट्टः ।) मरणकाले
वाद्भीयवाद्यविशेषः । तत्पर्यायः । भवत् २

नृत्यभङ्गरकः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रेतपतिः, पुं, (प्रेतानां पतिः ।) यमः । इति

हलायुधः ॥ (यथा, मार्कण्डेयः । १०८ । ४ ।

“दृष्टः प्रेतपतेः शक्तिर्देवसेनापतेस्तथा ।

अन्येषां चैव देवानामायुधानि स विश्वजित् ।

चकार तेजसा भागोर्भासुराग्रयरिशान्तये ॥”)

प्रेतपिण्डः, पुं, (प्रेताय देयः पिण्डः ।) मरणावधि-
सपिण्डीकरणपर्यन्तं प्रेतसम्पदानकपिण्डाकारा-

मम् । यथा,—

“न स्वधाश्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके ।

भातेतेतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकम् ॥” * ॥

तत्तत्पिण्डस्य प्रेताङ्गकरणत्वं यथा, ब्रह्मपुराणे ।

“शिरस्वादेन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।

द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः ॥

गलांसमुज्ज्वलांसि तृतीयेन तथा क्रमात् ।

चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलिङ्गगुदानि च ॥

जानुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा ।

सर्वमर्माणि यष्टेन सप्तमेन तु नाड्यः ॥

दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्यं च नवमेन तु ।

दशमेन तु पूर्णत्वं लभता क्षुद्रिपर्ययः ॥” * ॥

तदकरणे दोषो यथा,—

“प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम् ।

अमाशानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते ॥” * ॥

पूरकपिण्डदानादिरतिकर्मयता यथा । पार-

स्करः । प्रेताय पिण्डं दत्त्वा अवनैजमदान-

प्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं नृगम्ये तां रात्रिं

विहायसि क्षीरोदके निदधुः प्रेताश्च स्नाहि

पित्र चेदं क्षीरमितुच्यते । अत्र दानशब्देन

पिण्डदानमुक्तं बहुवचनान् । तेनावनेजनपिण्ड-

दानप्रत्यवनेजनेषु नामग्राहं नाम गृहीत्वा

प्रेतपिण्डानुष्ठानं समाप्यम् । विहायसि रात्रौ

क्षीरोदके प्रेताश्च स्नाहि पित्र चेदं क्षीरमितु-

च्यते निदधुः ।

“प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायसं समाहितः ।

यस्मात्पञ्च चान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥” * ॥

प्रथमपिण्डकर्तृनियमवत् प्रथमपिण्डद्वयनियम-

माह श्रुतः पुष्कः ।

“प्रथमेऽहनि यदृश्यं तदेव स्याद्दशाह्निकम् ।

सदाः शौचेऽपि दानयाः सर्वेऽपि युगपत्तथा ॥

आह्वाशौचे प्रदातयाः प्रथमे त्वेक एव हि ।

द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ॥

एकस्तोथाश्लिखितं पात्रमेकश्च दीयते ।

द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ॥

पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ।

अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ॥

येन स्युः पञ्चपञ्चाशत् तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ।

तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिलादिभिः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

प्रेतपुरं, स्त्री, (प्रेतानां पुरम् ।) यमालयः । यथा,

“यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

प्रेतशि

तावत् आहुस्य कालः स्यात् शून्यं प्रेतपुरं तदा ॥”
इति आहुतत्त्वम् ॥

प्रेतराजसी, स्त्री, (प्रेतानां पिशाचमदानां राज-
सीवापसर्पणकारित्वात् ।) तुलसी । इति राज

माला ॥

प्रेतवनं, स्त्री, (प्रेतानां वनमिव ।) यज्ञप्राप्तम् ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥

प्रेतवाहितः, त्रि, (प्रेतेन वाहितः ।) भूताविष्टः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रेतशिला, स्त्री, (प्रेतानां प्रेतभ्यो वा या शिला ।)

पिण्डदानार्थगयास्थितप्रस्तरविशेषः । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“येनं प्रेतशिला स्याता गयायां सा त्रिधा स्थिता ।

प्रभासे प्रेतकुण्डे च गयासुरशिरस्यपि ॥

धर्मण धारिता भूते सन्वेदेवमयो शिला ॥

प्रेतत्वं ये गता नृणां पित्राद्या बान्धवादयः ।

तेषामुद्धरणार्थाय यतः प्रेतशिला ततः ॥

अतोऽत्र सुनयो भूपा राजपत्रादयः सदा ।

तस्यां शिलायां आह्वादिकर्तारो ब्रह्मलोकगाः ॥

गयासुरस्य यन्मण्डं तस्य पृष्ठे शिला यतः ।

सुण्डपृष्ठो गिरिस्तस्मात् सन्वेदेवमयो ह्ययम् ॥

सुण्डपृष्ठस्य पादेषु यतो ब्रह्मसरोमुखाः ।

अरविन्दयन्तेषु तेन धेवोपलम्बितः ॥

अरविन्दो गिरिर्नाम क्रौञ्चपादाङ्कितो यतः ।

तस्माद्गिरिः क्रौञ्चपदः पितृणां ब्रह्मलोकदः ॥

गदाधरादयो देवा आद्या आदौ व्यवस्थिताः ।

शिलारूपेण च अक्तास्तस्माद्देवमयो शिला ।

गयाशिरस्कादधित्वा गुरुत्वादास्थिता शिला ॥” * ॥

स्नात्वा प्रेतशिलादौ तु चरणाभ्युक्षतेन च ।

पिण्डं दद्यादिर्मर्मन्तेरावाप्य च पितृन् परान् ॥

अस्मत्कुले नृता ये च गतिर्यथा न विद्यते ।

तेषामावाहयिष्यामि दर्भपृष्ठे तिलोदके ॥

पिण्डवशे नृता ये च मातृवशे च ये नृताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥

मातामहकुले ये च गतिर्यथा न जायते ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥

अजातदन्ता ये केचित् ये च गर्भेषु पीडिताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥

बन्धुवर्गाश्च ये केचित्प्रामगोत्रविषण्णिताः ।

स्वगोत्रे परगोत्रे वा गतिर्यथा न विद्यते ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥

उद्ध्वग्ननृता ये च विषशस्त्रहताश्च ये ।

आत्मोपघातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम्

अग्निदाहे नृता ये च सिंहयात्रहताश्च ये ।

दंष्ट्रिभिः शङ्खभिर्वापि तेषां पिण्डं ददाम्यहम्

अग्निदग्धाश्च ये केचित्प्रामग्निदग्धास्तथापरं ।

विद्युत्क्षौरहता ये च तेषां पिण्डं ददाम्यहम् ॥

रौरवे चान्यतामिसे कालशत्रे च ये गताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥

असिपत्रवने घोरे कुम्भीपाके च ये गताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥

अन्येषां यातनास्थानां प्रेतलोकनिवासिनाम् ।

प्रेतशो

तेषामङ्गराणांय इमं पिण्डं ददास्यहम् ॥
पशुयोगिता ये च पत्तिकोटसरोरुपाः ।
अथवा शूलथोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददास्यहम् ॥
अमरंयथातनामंस्था ये नीता यमशासनं ।
तेषामङ्गराणांय इमं पिण्डं ददास्यहम् ॥
जात्यन्तरमहस्याणि भ्रमन्तः स्वेन कर्मणा ।
मानुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददास्यहम् ॥
ये शान्तवाचान्धवा वा येऽन्यजन्तानि वाधवाः ।
ते सर्वेऽहमिमांशान् पुण्ड्रानेन सर्वदा ॥
ये कंचित् प्रेतस्वर्गं वप्सन्ति पितरो मम ।
ते सर्वेऽहमिमांशान् पुण्ड्रानेन सर्वदा ॥
ये मे पितृकुले जाताः कुले मातृकुले च ।
गुरुश्वशुरवन्तः ये चाप्ये वाधवा स्तथाः ॥
ये मे कुले जूषपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
क्रियालोपगता ये च जात्यन्ताः पञ्चवस्तथा ॥
विरुपास्त्वामगर्भा ये ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।
तेषां पिण्डं मया दत्तमन्यमपतिष्ठताम् ॥
मानिणः सन्तु मे देवा त्रक्षीणानाद्यस्तथा ।
मया गद्यां समासाद्य पितृणां निष्कृतिः कृता ॥
आगतोऽहं गद्यां देव ! पितृकार्यं गदाधर ! ।
तस्मै साक्षी भवस्वाद्य अग्नौऽहम्यजयात् ॥
इति गारुडं गयामाह्मि ॥ ८५-८६ ॥ अध्यायौ ॥
प्रेतशौचं, स्त्री, (प्रेते सति प्रेतस्य वा शौचम् ।)
स्नतसंस्कारादि । यथा,—

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“प्रेतशौचं प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व यतव्रताः ।
जनद्विवर्धे निखनेन कुर्यादृदकस्तनः ॥
आश्वशानादनुग्रह्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः ।
यमस्तुतं तथा अप्यं जपेद्गौरीकामिना ॥
न दग्धय उपेतच्छेदाह्मिताम्यादृतार्थवत् ।
सप्रमादृदशमाह्वायि ज्ञातयो ह्युपयन्त्यपः ॥
अप नः शोमुचदधमेन पिण्डदिदमुखाः ।
गवं मातामहाचार्यं प्रेतानां चोदकक्रियाः ॥
कामोदकाः सखिपुत्रस्वस्त्रीयन्धशुरत्विजः ।
नामगोत्रेण सृदकं सज्जन् सिञ्चन्ति वाग्यताः ॥
पावण्यपतितस्तेन न कुर्यादृदकक्रियाम् ।
न ब्रह्मचारिणो ब्राह्मणो योपितः कामगास्तथा ॥
सुरापास्त्वामघातिन्यो नाशौचोदकभाजनाः ।
अतो न रोदितव्यं हि त्वनित्या जीवसंस्तुतिः ॥
क्रिया कार्या यथाशक्ति ततो गच्छेद्दृष्टान्

प्रति ।

विदग्ध निष्पन्नाणि नियता हरि वैश्रमः ॥
आचम्याथाभिसृदकं गोमयं गौरसर्षपात् ।
प्रविशेयुः समालभ्य ललाटमपि पदं शनैः ॥
प्रवेशनादिकं कर्मे प्रेतसंस्कारिणामपि ।
इच्छतां ततश्चण्डाह्विः परेषां ज्ञानसंयमान् ॥
क्रौत्तलव्याशना भूमौ स्पर्शयुक्ते एषक् एषक् ।
पितृयज्ञादृता देयं प्रेतायामं दिनत्रयम् ॥
अन्तेकाहमाकाशे स्थाप्यं चौरश्च न्यग्नये ।
वेतालोपासनाः कार्याः क्रियाश्च श्रुतिचोदिताः ॥
आदत्तजन्मनः सदा आचूडामेशिकी स्मृता ।
त्रिरात्रमावृतादेशादृशरात्रमतः परम् ॥

त्रिरात्रं दृशरात्रं वा श्रावमाशौचमुच्यते ।
जनद्विवर्धे उभयोः स्मृतकं मानुरेय हि ।
अन्तरा जन्ममरणे शोषाहोभिर्विशुद्धाति ॥
दृश द्वादश वर्णानां तथा पञ्चदशैव च ।
त्रिंशद्दिनानि च तथा भवन्ति प्रेतस्वतकम् ॥
अहस्वदत्तकन्यासु शालेय च विप्रोधनम् ।
गुर्वस्मै वास्यानचानमातुलश्रोत्रियेषु च ॥
अनौरसंयु पुत्रेषु भार्यासम्यगतासु च ।
निवासराजनि तथा तदहः शुद्धिकारणम् ॥
हृत्तानां वृषगोविप्रेस्त्वत्तं चात्मघातिनाम् ।
विषादेऽपि हृत्तानां च नाशौचं पृथिवीपते ॥
सच्चित्रित्रिंशत्चारिदत्तवृक्षविद्यां तथा ।
दाने विवाहे यज्ञे च संयामे दृशविप्रवे ।
आपदपि हि कष्टार्था सदाः शौचं विधीयते ॥
कालोऽपि कर्मस्य द्वायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।
पञ्चात्पापो निराहारः सर्वेषां शुद्धिहेतवः ॥

इति गारुडं १०६ अध्यायः ॥

प्रेतश्राद्धं, स्त्री, (प्रेताय प्रेतोद्देश्यकं वा श्राद्धम् ।)
प्रेतोद्देश्यकश्राद्धम् । तदन्तर्गतं यथा । तत्र
गोभिलः । अथैकोद्देश्यमेकं पवित्रमेकोद्देश्यं एकः
पिण्डो नावाहनं नामौकरणं नात्र विन्येदेवाः
स्वदितमिति ह्यभिप्रेतः । उपतिष्ठतामित्यन्य-
स्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरतो-
ऽस्मिन् प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति । इति
श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥ तच्च भवश्राद्धं तत्तु सामिक-
कर्त्तव्यं चतुर्थपञ्चमनवमेकादशाद्येषु प्रेतश्राद्धम् ।
यथा यमः ।

“चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।
तदत्र दीयते जन्तोस्तत्रवश्याहमुच्यते ॥”

इति श्राद्धविवेकः ॥ * ॥

सामिनिरगुभयकर्त्तव्यं आद्यश्राद्धादिसपिण्डी-
करणान्तं श्राद्धम् । यथा,—

“द्वादश प्रतिमास्यानि आदां घाण्यासिके तथा ।
सपिण्डीकरणश्चैव इत्येतत् श्राद्धबोधश्च ॥”

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ * ॥

अन्धघटश्राद्धम् । तत्तु संवत्सरं यावत् प्रत्यहं
प्रेतोद्देश्यकजलदानरूपम् । यथा । पार-
स्करः । अह्वरहरसमस्ते ब्राह्मणायोदकुम्भश्च
दद्यात् पिण्डमप्येके निगूणन्ति । ददन्तीत्यर्थः । इति
श्राद्धविवेकः ॥ * ॥ गयादितीर्थत्रयादिप्राति-
निमित्तमेकोद्देश्यश्राद्धम् । यथा,—

“पितृयज्ञानु निर्वर्त्तय मासिके श्राद्ध एव तु ।
श्राद्धं प्रतिरुतौ चैव मातापित्रोस्ताहनि ॥
असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्देश्येन तर्पयेत् ॥
तेनाम्बुघटश्राद्धे स्तथाह्वितमासिके तथा
विश्लेषतीर्थत्रयादिप्राप्तौ प्रेतश्राद्धकरणेच्छायां
मातापित्रोस्ताहनि च असपिण्डीकृतं प्रेत-
मेकोद्देश्येन तर्पयेत् ॥” इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

प्रेता, स्त्री, (प्रेत + क्तृयां टाप् ।) प्रेतभावा-
पन्ना । यथा । विष्णुरोम् तत् सदित्यादि असुक-
गोत्रायाः प्रेताया अमुकोदया अशौचान्ता-
दित्येतेषु असुकगोत्रायाः प्रेतायाः प्रेतत्व-

प्रेमा

विमुक्तिपूर्वकस्वर्गलोकगमनकामः सोपकरण-
चन्दनाङ्कितधनुदानमहं करिष्यामि । इति
मौखंहा ॥ * ॥ स्तथा । यथा,—
“प्रेतायाः पुत्रिकाया न भर्ता धनमर्हत्त-
पुत्रायाः ।” इति दायभागे श्रद्धालिखितौ ॥
प्रेत्य, य, (प्र + इ + क्तृप् ।) लोकान्तरम् । तत्-
पर्यायः । अस्तुच २ । इत्यमरः । १ । ४ । ८ ॥
(यथा, मनुः । २ । १ । ६ ।

“श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।
इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चायुतमं सुखम् ॥”)
प्रेम, [नृ] स्त्री, पुं, (प्रियस्य भावः । प्रिय +
“एच्चादिभ्य इमनिच्चा ।” ५ । १ । १२२ ।
इति इमनिच् । “प्रियस्थिरिति ।” ४ । ४ । १५० ।
इति प्रादेशः । प्री तर्पणे + मनिन् वा ।)
सौहार्दम् । तत्पर्यायः । प्रेमा २ प्रियता इ
हार्दम् ४ स्नेहः ५ । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥
(यथा, देवीभागवते । १ । १४ । २४ ।

“हृद्वा यासः शुकं प्राप्तं प्रेम्णोत्थाय ससम्भ्रमः ।
आलिलिङ्गं सुहृद्वर्णं स्मृत्स्वित्तस्य चकार ह ॥”)
नर्मम् । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥

प्रेमपातनं, स्त्री, (प्रेमणः स्नेहस्य पातनं यस्मात् ।
प्रेम्णा पातनं यस्येति वा ।) रोदनम् । नेत्र-
जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रेमभक्तिः, स्त्री, (प्रेम्णा भक्तिः ।) स्नेहयुक्त-
श्रीलक्षणसेवा । विष्णुकात्मिकममता । तल्लक्षणं
यथा, नारदपञ्चरात्रे ।

“अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसंज्ञता ।
भक्तिरित्युच्यते भीष्म ! प्रज्ञादोहवनारदैरिति ॥
प्रेमभक्तेषु माहात्म्यं भक्तेर्माहात्म्यतः परम् ।
सिद्धमेव यतो भक्तिः फलं प्रेमेव निश्चितम् ॥” * ॥
अथ प्रेमसम्पत्तिचिह्नानि यथा, भागवते ७ स्कन्धे
७ अध्याये श्रीप्रज्ञादस्य बालाशुश्रूषणे ।

“निष्पश्य कर्माणि गुणाननुत्तमान्
वीर्याणि लीलातनुभिः क्षतानि ।
यदातिष्ठत्यनुपलकाशुगदहं
प्रोक्तवत् उवाचयति रौति श्रुत्यति ॥
यदा गृह्यते इव कश्चिद्वस-
त्याकन्दते ध्यायति वन्दते जनम् ।
सुदुः स्वसन् वक्ति हरे जगत्पते
नारायणेत्यात्ममतिर्गतत्रयः ॥
तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धन-
स्तद्भावभावानुज्ञताशयाक्षतिः ।
निर्हृद्वीजानुश्रयो महीयसा
भक्तिप्रयोगेण समेत्यधीचजम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासि ११ विलासः ॥

प्रेमा, [नृ] पुं, (प्रिय + इमनिच् । प्री तर्पणे + मनिन्
वा ।) स्नेहः । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥ अस्त्य
लक्षणं यथा,—

“सर्वथा ध्वंसरहितं सत्यपि ध्वंसकारणी ।
यद्भावबन्धनं यूनोः स प्रेमा परिकीर्तितः ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

वासवः । वायुः । इति मेदिनी । ने, ६४ ॥

प्रेमालिङ्गनं, स्त्री, (प्रेमणा यदालिङ्गनम् ।) स्नेहेन परिखण्डः । नायकनायिकयोरालिङ्गनविशेषः । तल्लक्षणं यथा । नायककटिं नायिकयैकपादेन वेष्टयित्वा द्वितीयं पादं तस्य जङ्घोपरि स्थापयित्वा यदालिङ्गनं तत् । इति कामशास्त्रम् ॥

प्रेमी, [नृ] त्रि, (प्रेम अस्यास्तीति । इतिः ।) प्रेमयुक्तः । स्नेहविशिष्टः । प्रेमशब्दादख्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ॥

प्रियसी, स्त्री, (इयमनयोरतिशयेन प्रिया । प्रिय + इयमुन् । “प्रियस्मिन्नेति ।” ६।४।१५७ । इति प्रादेशः । स्त्रियां ङीप् ।) प्रियतमा नारी । तत्पर्यायः । दयिता २ कान्ता ३ प्राणिशा ४ वल्लभा ५ प्रिया ६ हृदयेशा ७ प्राणसमा ८ प्रेष्टा ९ प्रणयिनी १० । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रियान् [स्] पुं, (अयमनयोरतिशयेन प्रियः । प्रिय + इयमुन् । प्रादेशः ।) पतिः । तत्पर्यायः । दयितः २ कान्तः ३ प्राणिशः ४ वल्लभः ५ प्रियः ६ हृदयेशाः ७ प्राणसमाः ८ प्रेष्टः ९ प्रणयी १० । इति हेमचन्द्रः ॥ अतिप्रिये, त्रि । इति जटाधरः ॥

प्रेरणं, स्त्री, (प्र + ईर् + णिच् + ल्युट् ।) प्रेषणम् । पाठान् इति भाषा । यथा, नेघधे । ३।५५ । “धिक्ष् चापले चत्सिमवतसलत्वं यत्प्रेरणादुत्तरलोभवत्त्वा ॥”

प्रेरणा, स्त्री, (प्र + ईर् + णिच् + “गयासन्नश्रो यच् ।” ३।३।१०७ । इति युच् ।) चोदना । (यथा, मेघदूते । ७० ।

“ह्रीन्मृगानां भवति विफला प्रेरणा चूर्णसृष्टिः ॥” फलभावना । विधिरिति यावत् । इति धर्मदीपिका ॥

प्रेरितः, त्रि, (प्र + ईर् + क्तः ।) प्रेषितः । यथा,— “नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियाये प्रेरितं मनः । मनस्तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम् ॥”

इति प्रार्थनाः ॥

प्रेती [नृ] पुं, (प्रकर्षण ईर्त्त इति । प्र + ईर् गतौ + “प्र ईरशदोस्तुट् च ।” उणा० ४।११६ । इति कनिष् तुङागमश्च ।) समुद्रः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

प्रेतवरी, स्त्री, (प्रकर्षण ईर्त्त इति । प्र + ईर् गतौ + “प्र ईरशदोस्तुट् च ।” उणा० ४।११६ । इति कनिष् तुट् च । “वनोरच ।” ४।१।७ । इति ङीप् रश्नात्तादेशः ।) नदी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

प्रेष, ऋ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-सक०-सट् ॥)

प्रेषः, पुं (प्र + ईष् + घञ् ।) प्रेषणम् । पीडा । इति जटाधरः ॥

प्रेषणं, स्त्री, (प्रेष + भावे ल्युट् ।) प्रेरणम् । यथा, “लानीयात् प्रेषय्य भृत्यान् बाह्ववान् यसनागमे । मित्रञ्चापदि काले च भाष्याश्च विभवन्त्ये ॥” इति चाणक्यसंग्रहः ॥

प्रेषितं, त्रि, (प्रेष + क्तः ।) प्रेरितम् । तत्पर्यायः । प्रस्थापितम् २ प्रतिग्रहम् ३ प्रतिहतम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवीभागवते । १।१२।१८६ । “प्रेषितोऽहं महाभाग ! शक्रेण त्वा विषयया । कथितं प्रभुणा यच्च तद् अवीमि महामते । ॥”) प्रेष्टः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन प्रिय इति । प्रिय + इष्टन् । प्रादेशः ।) अतिप्रियप्रियः । इत्यमरः । ३।१।१११ ॥

प्रेष्टा, स्त्री, (प्रेष्ठ + टाप् ।) प्रियसी । इति हेमचन्द्रः ॥ जङ्गा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रेष्यः, त्रि, (प्र + ईष् + कर्मणि गण्यत् ।) दासः । इत्यमरः । २।१०।१७ ॥ (यथा, मनी । ३।५३ । “प्रेष्यो यामस्य राज्ञश्च कुनखो श्यावदन्तकः ॥”) प्रेरणीयश्च ॥

प्रेषः, पुं, (प्र + ईष् + घञ् । “प्रादृष्टोऽपिप्रेष्यु ।” ६।१।८६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता वृद्धिः ।) क्लेशः । महेनम् । उन्मादः । प्रेषणम् । इति मेदिनी । घे, ६ ॥

प्रेष्यः, पुं, (प्र + ईष् + कर्मणि गण्यत् । “प्रादृष्टोऽपिप्रेष्यु ।” ६।१।८६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता वृद्धिः ।) प्रेष्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, कुमारः । ६।५८ । “जङ्गमं प्रेष्यभावे वः स्थावरं चरणाङ्कितम् । विभक्तानुग्रहं मय्ये हिरूपमपि मे वयः ॥”

स्त्री, प्रेष्यस्य भावः । दासकर्म । यथा, कथासरित्सागरे । ३० । ६५ । “गवादिरेषकान् पुत्रान् भाष्यां कर्मकरां निजाम् । तस्य ज्ञत्वा यद्वाभ्यर्णं प्रेष्यं कुर्वन्मुनिमसः ॥”

प्रोक्तं त्रि, (प्रकर्षण उच्यते स्मिति । प्र + वच् + क्तः ।) कथितम् । प्रकर्षणोक्तम् । यथा,— “अमरीशशुक्रप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ॥” इति श्रीभागवतम् ॥

प्रोक्षणं, स्त्री, (प्र + उक्ष् सेचने + ल्युट् ।) यज्ञार्थपशुहवनम् । इत्यमरः । २।७।२६ ॥ (यथा, महाभारते । ५।१७० । ६ । “य इमे ब्राह्मणाः प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्ष्ये गवाम् । एते प्रमाखं भवतः उताहो नेति वासव । ॥”

आहुतादुचितसंस्कारः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ८ । “चोदितः प्रोक्षणायाह दृष्टमेतदकर्मकम् ॥” वधः । सेचनम् । इति मेदिनी । ये, ६४ ॥ (यथा, मनुः । ५।११८ । “अङ्गिस्तु प्रोक्ष्यं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वक्ष्यानामङ्गिः शौचं विधीयते ॥”

प्रोक्षितं, त्रि, (प्र + उक्ष् + क्तः ।) निहतम् । सिक्तम् । इति मेदिनी । ते, १३६ ॥ यज्ञार्थमन्त्रैः संकृतमावादि । यथा,— “भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सलद्वाक्ष्यकाभ्यया । देवे नियुक्तः आहो वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥”

आरण्यानामिदानीकनप्रोक्ष्यापेक्षा नास्ति । यथा, महाभारते ।

प्रोत्सा, पुं, (प्र + उत् + क्तः ।) तत्पर्यायः । यथा, महाभारते । ५।१७० । ६ । “य इमे ब्राह्मणाः प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्ष्ये गवाम् । एते प्रमाखं भवतः उताहो नेति वासव । ॥”

आहुतादुचितसंस्कारः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ८ । “चोदितः प्रोक्षणायाह दृष्टमेतदकर्मकम् ॥” वधः । सेचनम् । इति मेदिनी । ये, ६४ ॥ (यथा, मनुः । ५।११८ । “अङ्गिस्तु प्रोक्ष्यं शौचं बहूनां धान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन त्वक्ष्यानामङ्गिः शौचं विधीयते ॥”

प्रोत्साहः, पुं, (प्र + उत् + क्तः ।) प्रोत्साहनम् । यथा, महाभारते । ५।१७० । ६ । “य इमे ब्राह्मणाः प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्ष्ये गवाम् । एते प्रमाखं भवतः उताहो नेति वासव । ॥”

प्रोत्साहः, पुं, (प्र + उत् + क्तः ।) प्रोत्साहनम् । यथा, महाभारते । ५।१७० । ६ । “य इमे ब्राह्मणाः प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्ष्ये गवाम् । एते प्रमाखं भवतः उताहो नेति वासव । ॥”

यथा, महाभारते ।

“आरण्याः सर्वदेवत्याः प्रोक्षिताः सर्वश्रीरुगाः । अगस्त्येन पुरा राजन् ! रुगया येन पूज्यते ॥”

इति सिध्दादितत्त्वम् ॥ प्रोत्सासनं, स्त्री, (प्र + उत् + क्तः ।) प्रोत्साहनम् । यथा, श्रीभागवते । १।१।२ । “धर्मः प्रोत्साहितकेतवोऽत्र परमी निर्मितसराणां सताम् ॥”

प्रोत्साहनं, स्त्री, (प्र + उत् + क्तः ।) प्रोत्साहनम् । यथा, श्रीभागवते । १।१।२ । “धर्मः प्रोत्साहितकेतवोऽत्र परमी निर्मितसराणां सताम् ॥”

प्रोत्साहनं, स्त्री, (प्र + उत् + क्तः ।) प्रोत्साहनम् । यथा, श्रीभागवते । १।१।२ । “धर्मः प्रोत्साहितकेतवोऽत्र परमी निर्मितसराणां सताम् ॥”

प्रोत्साहनं, स्त्री, (प्र + उत् + क्तः ।) प्रोत्साहनम् । यथा, श्रीभागवते । १।१।२ । “धर्मः प्रोत्साहितकेतवोऽत्र परमी निर्मितसराणां सताम् ॥”

प्रोत्साहनं, स्त्री, (प्र + उत् + क्तः ।) प्रोत्साहनम् । यथा, श्रीभागवते । १।१।२ । “धर्मः प्रोत्साहितकेतवोऽत्र परमी निर्मितसराणां सताम् ॥”

प्रोत्साहनं, स्त्री, (प्र + उत् + क्तः ।) प्रोत्साहनम् । यथा, श्रीभागवते । १।१।२ । “धर्मः प्रोत्साहितकेतवोऽत्र परमी निर्मितसराणां सताम् ॥”

प्रोत्साहनं, स्त्री, (प्र + उत् + क्तः ।) प्रोत्साहनम् । यथा, श्रीभागवते । १।१।२ । “धर्मः प्रोत्साहितकेतवोऽत्र परमी निर्मितसराणां सताम् ॥”

प्रोत्साहनं, स्त्री, (प्र + उत् + क्तः ।) प्रोत्साहनम् । यथा, श्रीभागवते । १।१।२ । “धर्मः प्रोत्साहितकेतवोऽत्र परमी निर्मितसराणां सताम् ॥”

प्रोत्साहनं, स्त्री, (प्र + उत् + क्तः ।) प्रोत्साहनम् । यथा, श्रीभागवते । १।१।२ । “धर्मः प्रोत्साहितकेतवोऽत्र परमी निर्मितसराणां सताम् ॥”

प्रोत्साहनं, स्त्री, (प्र + उत् + क्तः ।) प्रोत्साहनम् । यथा, श्रीभागवते । १।१।२ । “धर्मः प्रोत्साहितकेतवोऽत्र परमी निर्मितसराणां सताम् ॥”

प्रोत्साहनं, स्त्री, (प्र + उत् + क्तः ।) प्रोत्साहनम् । यथा, श्रीभागवते । १।१।२ । “धर्मः प्रोत्साहितकेतवोऽत्र परमी निर्मितसराणां सताम् ॥”

प्रोत्साहनं, स्त्री, (प्र + उत् + क्तः ।) प्रोत्साहनम् । यथा, श्रीभागवते । १।१।२ । “धर्मः प्रोत्साहितकेतवोऽत्र परमी निर्मितसराणां सताम् ॥”

प्रोत्साहनं, स्त्री, (प्र + उत् + क्तः ।) प्रोत्साहनम् । यथा, श्रीभागवते । १।१।२ । “धर्मः प्रोत्साहितकेतवोऽत्र परमी निर्मितसराणां सताम् ॥”

प्रोत्साहनं, स्त्री, (प्र + उत् + क्तः ।) प्रोत्साहनम् । यथा, श्रीभागवते । १।१।२ । “धर्मः प्रोत्साहितकेतवोऽत्र परमी निर्मितसराणां सताम् ॥”

प्रोत्साहनं, स्त्री, (प्र + उत् + क्तः ।) प्रोत्साहनम् । यथा, श्रीभागवते । १।१।२ । “धर्मः प्रोत्साहितकेतवोऽत्र परमी निर्मितसराणां सताम् ॥”

प्राघत

इति रमानायः ॥ कर्मसु प्रथय उत्साह इति नयनानन्दः । अग्रये वलोदम उत्साह । इति केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १६ । ६७ ।

“सोऽस्याः प्रोत्साहविशेषदुःखं यावद्व्यपो-
हति ।

तावत् पद्मावतीपार्श्वं प्रययुक्तं महत्तराः ॥”)

प्रोथ, ऋ अ पर्यापणे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ, अपुप्रोथत् ।
अ, प्रोथति प्रोथते । पर्यापणं सामर्थ्यम् । पुप्रो-
थास्ते न कश्चन । पर्यापणं परिपूर्णता । इति
गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

प्रोथः, पुं, स्त्री, (प्रवते इति । पुङ् गतौ + “तिथ-
एङ्गूययप्रोथाः ।” उणा० २ । १२ । इति थक् ।
निपातनात् गुणः । यद्वा, प्रोथते इति ।
प्रोथ पर्याप्तौ + “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।”
३ । ३ । ११८ । इति घः ।) अन्वयासिका । इत्य-
मरः । २ । ८६ ॥ (यथा, माघे ११ । ११ ।

“रिरसयिषति भूयः शय्यमये विकीर्णं

पटुतरचपलौष्ठः प्रस्फुरत्प्रोथमन्धः ॥”

श्रूकरनासिकापि । यथा, देवीभागवते । ५ ।
२८ । २५ ।

“वाराही श्रूकराकारा गृध्रप्रोथा सटाभ्रता ॥”)

प्रोथः, पुं, (प्रोथते इति । प्रोथ पर्याप्तौ + “पुंसि
संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३ । ३ । ११८ । इति घः ।
यद्वा, पुङ् गतौ + “तिथएङ्गूययप्रोथाः ।”
उणा० २ । १२ । इति थक् । निपातनात् गुणः ।)
कटी । इति मेदिनी । ये, १० ॥ श्राटकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ स्त्रीगर्भः । इति विश्वः ॥ गर्भः ।
भीषणम् । स्मिक् । अन्धमुखम् । इति संक्षिप्त-
सारोणादित्तः ॥

प्रोथः, त्रि, (प्रवते इति । पुङ् गतौ + “तिथएङ्-
गूययप्रोथाः ।” उणा० २ । १२ । इति थक् ।
निपातनात् गुणः ।) अन्वयः । इति मेदिनी ।
ये, १० ॥ प्रथितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
स्थापितः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-
वृत्तिः ॥

प्रोथः, पुं, (पुष हाहे + भावे घञ् ।) सन्नापः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रोथितः, त्रि, (वस् + क्त । इट् । सम्प्रसारणम् ।
प्रलङ्घनं उचितः ।) प्रवासगतः । यथा,—

“आर्त्तात् सुदिता हृष्टे प्रोथिते मलिना लक्ष्मा ।
नृते स्त्रिये यथा पत्नी सा स्त्री क्रिया परिश्रिता ॥”

इति मुहूर्तचम्पू ॥

(दूरीभूतः । यथा, कलाविज्ञाने । १ । १४ ।

“पिहितहृष्टस्त्रिधिवयो

रुचिरः प्रज्ञामरीचिनिचयस्ते ।

तीक्ष्णांशोरिव सहजः

प्रोथितमिराः करोत्याशाः ॥”)

प्रोथितभर्तृका, स्त्री, (प्रोथितो विदेशगतो भर्ता
यस्याः । समसान्तकप्रत्ययः ।) विदेशस्थ-
पतिता । इति जटाधरः ॥ स्त्रीयादिनायिका-

प्रोष्ठप

भेदः । तस्या लक्षणं यथा । देशान्तरे गते
भर्तारि सन्नापाकुला प्रोथितभर्तृका । अस्या-
ञ्छेष्टा दशावस्था । यथा । पत्यभिलाषः १
चिन्ता २ स्मृतिः ३ गुणोत्कीर्णम् ४ उद्वेगः
५ विलापः ६ उन्मादः ७ व्याधिः ८ अज्ञता ९
निधनम् १० । सुगन्धा प्रोथितभर्तृका यथा,—

“दुःखदीर्घतरं वहन्त्यपि सखोवर्गाय नो भाषते
श्रीवालेः श्रयनं सृजन्त्यपि पुनः श्रुते न वा
लक्ष्म्या ।

कण्ठे गद्गद्वाचमश्नुति दृष्ट्वा धत्ते न वास्योदकं
सन्नापं सहते यदम्बुजसुखी तद्देवतेतोभवः ॥”

मध्या प्रोथितभर्तृका यथा,—

“वामस्तदेव वपुषो वलयस्तदेव

हस्तस्य सेव जघनस्य च रत्नकाञ्ची ।

वाचालभृङ्गसुभगे मुरती समस्त-

मशार्धिकं भवति तत् सखि किमिदम् ॥”

प्रगल्भा प्रोथितभर्तृका यथा,—

“माला बालाम्बुजदलमयी मौक्तिकी हार-

यष्टिः

काञ्ची स्थानात् प्रसरति हरौ सुभगः प्रस्थितैव ।

अन्यद्वयः किमपि धमनी विद्यते वा न वेति

ज्ञातं बाहोरहस्यं वलयं पाणिमूलं प्रयाति ॥”

परकीया प्रोथितभर्तृका यथा,—

“अथः पद्मदलं ददाति तदपि भूयःश्रया यत्नते
सद्यो मर्मरशङ्कया न च तया संस्पृश्यते

पाणिना ।

यातुञ्चापि सङ्गृह्यन्त्यस्य वचसा प्रत्युत्तरं दीयते

श्वसः किन्तु न मुच्यते हुतवहकूरः कुरङ्गी-
दृष्टा ॥”

सामान्यवनिता प्रोथितभर्तृका यथा,—

“विरहविदितमन्तःप्रेम विश्राय कान्तः

पुनरपि वम तस्मादेव मे दास्यतीति ।

मरिचनिचयमन्तर्गोचस्य वास्योदविन्दु-
वृजति च पुरयोविहारादेशोपविष्टा ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(अस्याः अकर्तव्यं यदुक्तं चिन्तामणौ तद्वयथा,

“हास्यं परगृहे यानं समानोत्पदयन्तम् ।

कीदृशं शरीरसंस्कारं त्यजेत् प्रोथितभर्तृका ॥”)

प्रोष्ठः, पुं, (प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्येति । “ओष्ठोष्ठयोः
समासे वा ।” १ । १ । ६४ । इत्यस्य वार्त्तिक-
कोष्ठा साधुः ।) प्रोष्ठोमत्यः । इत्यमरटीकायां

रायसुकुटः ॥ (जनपदविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६ । ६ । ६१ ।

“युष्काः कोरकाः प्रोष्ठाः समवेगवशास्तथा ॥”

गौः । इति सिद्धान्तकौमुदी । ५ । ४ । १२० ॥

प्रोष्ठपदः, पुं, (प्रोष्ठो गौस्तस्यैव पादौ यस्य सः ।
“सुप्रातस्तस्यैव देवतेति ।” ५ । ४ । १२० ॥ इति अच्-
प्रत्ययेन साधुः ।) प्रोष्ठपदो नञ्चविशेषस्तद्व्युक्ता

पौर्णमासी यत्र भासे । अण् । पठे न वृद्धिः ।)

भाद्रमासः । इत्यमरः ॥ (नञ्चविशेषः । यथा,

महाभारते । ६ । ३ । १४ ।

“युक्ताः प्रोष्ठपदे पूर्वं समारम्भं विरोचते ॥”

प्रौढ

यथा च मार्कण्डेये । ३३ । १५ ।

“अजाविकं प्रोष्ठपदे विन्देद्वावांस्तथोत्तरे ॥”

गोतुष्टपदयुक्ते, त्रि । इति व्याकरणम् ॥)

प्रोष्ठपदाः, स्त्री, (प्रोष्ठो गौस्तस्यैव पादा यासाम् ।

“सुप्रातस्तस्यैव ।” ५ । ४ । १२० ॥ इति बहु-

व्रीहावच् पद्मावच् निपातितः ।) पूर्वभाद्रपद-

नक्षत्रम् २५ । उत्तरभाद्रपदनक्षत्रम् २६ ।

तत्पर्यायः । भाद्रपदाः २ । इत्यमरः । १ । ३ ।

२० ॥ हे पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदासु प्रोष्ठो गौः

भद्रश्च गौः तस्यैव पाद आसीं तास्तथा । पूर्व

प्रोष्ठपदे हे उत्तरे तु भाद्रपदे हे सप्तदायचासीं

चतुःसंख्य इति बहुवचनम् । कदा पूर्वं प्रोष्ठ-

पदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति सारकयोर्विज्ञा-

द्विवचनम् । इति भरतः ॥ भाद्रपदशब्देन

सारकाविशेषाणां सप्तदाय उच्यते तिरौहिता-

वयवभेदपक्षे एकवचनम् । प्रोष्ठपदाशब्दस्त-

द्विक्तावयवभेदपक्षे बहुवचनमिति मैत्रेयः ।

इति रायसुकुटः ॥

प्रोष्ठपदी, स्त्री, (प्रोष्ठपदाभिर्युक्ता पौर्णमासी ।

अण् । स्त्रियां ङीप् ।) भाद्री पूर्णिमा । यथा,—

“प्रोष्ठपदामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ।

यतांस्तु आहकालान् वै निव्यानाह प्रजापतिः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“लिखित्वा तच्च यो दद्याद्वैमर्षिहसमन्वितम् ।

प्रोष्ठपदां पौर्णमास्यां स याति परमां गतिम् ॥”

इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

प्रोष्ठपादः, त्रि, (प्रोष्ठपद + “सत्यवेलेति ।” ४ ।

३ । १६ । इत्यण् । “जे प्रोष्ठपदानाम् ।” ७ । ३ ।

१८ । इति उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः ।)

प्रोष्ठपदासु जातः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्रोष्ठो, स्त्री, पुं, (प्रकृष्ट ओष्ठो यस्याः । “ओष्ठो-

त्वयोः समासे वा ।” नासिकोदरोऽस्येति जाते-

रिति वा ङीप् ।) मत्स्यभेदः । पुंटी माह इति

भाषा । तत्पर्यायः । शफरी २ शफरः ३ ।

इत्यमरः ॥ श्वेतकोलः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

तस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । स्वादु-

त्वम् । शुककारित्वम् । कफवातनाशित्वम् ।

इति राजवल्लभः ॥ क्षिप्तत्वम् । आस्यकण्ठ-

रोगनाशित्वम् । श्लेष्मलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रोष्ठः, पुं, (प्रोष्ठते वितर्क्यते विस्मयाकुलितैरिति ।

प्र + ऊह् + घञ् ।) हस्तिचरणः । पर्व । इति

विश्वमेदिन्यौ । हे, ५ । गजचरणपर्व । इति

त्रिकाण्डशेषशब्दरत्नावली ॥

प्रोष्ठः, त्रि, (प्रकर्षण ऊहते वितर्कयतीति । प्र +

ऊह् + क्तः ।) निपुणः । (प्र + ऊह् + भावे

घञ् ।) तर्कः । इति मेदिनी । हे, ६ ॥

प्रौढः, त्रि, (प्रोष्ठते स्मेति । प्र + वह् + क्तः । सम्प्र-

सारणम् । “प्रादूहोऽपि विद्येद्युः ॥” इति वृद्धिः ।)

वर्द्धितम् । तत्पर्यायः । प्रष्टुम् २ यथितम् ३ ।

इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥ (यथा, मेघदूते । २७ ।

“लक्ष्म्यकर्तुं पुलकितमिव प्रौढपुष्पैः कदम्बैः ॥”)

प्रौढा

प्रगल्भः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १३१ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५८ ।

“आसातिमाचचटुलैः स्मरतः सुनेत्रैः
प्रौढप्रिया नयनविभ्रमप्रेतानि ॥”)

निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । ६ ।

“ईङ्गितयाः प्रुप्रौढा एकारामाश्च सात्वताः ॥”)
प्रकर्षण ऊढश्च ॥

प्रौढपादः, पुं. (प्रौढः पादो यस्य ।) आसनारोपितपादनलः । आसनोपरिपादनलद्वयसंयोगपूर्वकोपवेष्टा । वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः । वस्त्रादिद्वारा पृष्ठजानुजङ्घाद्वयद्वयवन्धनपूर्वकोपवेष्टा । यथा, —

“आसनारूपपादस्तु जानुनोर्गङ्गयोक्तया ।
कृतावसकथिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥
ज्ञानमाचमनं होमं भोजनं देवताद्येनम् ।
प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥”
इति कात्यायनः ॥ * ॥

अनेकोद्भास्ये दारुशिले भूमिसमे दृष्टकाचसंकीर्णभूता इति बौधायनवचनात्तथाविधे आरूपपादोऽपि कुर्यात् । इत्याहुकतत्वम् ॥

प्रौढा, स्त्री, (प्रौढ + टाप् ।) नायिकाभेदः । तत्पर्यायः । चिरिगृही २ सुवयाः ३ श्यामा ४ दृष्टरजाः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, —

“बाला तु तरुणी प्रौढा दृष्टा भवति नायिका ।
गुणयोगेन रक्तया नारी वयसा भवेत्तदा ॥”
त्रिंशद्वर्षादूर्ध्वं पञ्चपञ्चाशदवधपर्यन्तं प्रौढावस्था । यथा, —

“आधोऽङ्गी भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशती प्रौढा भवेद्दृष्टा ततः परम् ॥”
अस्या वयस्यत्वकारणं यथा, —

“अलङ्कारादिभिर्भाला तरुणी रतियोगतः ।
प्रेमदानादिभिः प्रौढा दृष्टा च दृष्टताडनात् ॥”
तस्या रमणे दोषो यथा, —

“बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति दृढत्वं दृष्टा मरणदा भवेत् ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

सुग्धादिविविधान्तर्गतप्रगल्भा नायिका । तत्र प्रौढा खण्डिता यथा, —

“मासुडीष्य विपक्षपद्मलङ्घः पादाब्जालक्तके-
राजिमाननमानतीकृतसुखी चित्रापितेवाभवत् ।
कृत्वं नोक्तवती न वा हतवती निम्बासकोष्णा-

दृष्टाः

प्रातर्मङ्गलमङ्गला करतलोदादर्शमादर्शयत् ॥”
प्रौढा कलहान्तरिता यथा, —

“अकरोः किमु नेत्रप्रयोगिमानं
किमकाशोः करपल्लवं निरोधम् ।
कलहं किमधाः क्रुधा रसज्ञे
हितमर्थं न विदन्ति देवदुष्टाः ॥”

प्रौढा उत्कण्ठिता यथा, —

“भातर्नि कुञ्जसखियूथिरसालबन्धो
मातस्त्वमस्मिन् पितृस्मिन् प्रसीद ।

एच्छामि किञ्च नवनीरधराभिरामो
रामोदरः कथय किं न समाजगाम ॥”

प्रौढा वासकसञ्जा यथा, —

“लतं वपुषि भूषणं चिकुरधोरणी धृतिता
कृता शयनसन्निधौ क्रमुकवीटिकासम्भृतिः ।
अकारि हरिणीदृष्टा भवनमेव दृष्टत्विषा
स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्हिमम् ॥”
प्रौढाभिसारिका यथा, —

“स्फुरदरमिजभारभङ्गुराङ्गी
किसलयकोमलकान्तिना पदेन ।

अथ कथय कथं सहेतुं गन्तुं

यदि न निशामु मनोरथो रथः स्यात् ॥”

प्रौढा प्रवक्ष्यत्यन्तिका यथा, —

“नायं सुचिन्ति सुभुवामपि तनुव्यागे विद्योगव्यर-
स्तेनाहं विह्विताञ्जलयदुपते ! एच्छामि सत्यं
वद ।

ताम्बूलं कुसुमं पटोरमुदकं यद्वत्सुभिर्दीयते
तत् स्यादत्र परत्र वा किमु विषज्वालावली-

दुःसहम् ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

अन्यत् प्रगल्भाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

प्रौढिः, स्त्री, (प्र + वृह + क्तिन् । प्रादूहेति वृद्धिः ।) सामर्थ्यम् । इति सुग्धबोध्याकरणम् ॥

तत्पर्यायः । उत्ताहः २ प्रगल्भता ३ अभियोगः ४ उद्यमः ५ उद्योगः ६ क्रियदेतिका ७ अध्यवसायः ८ ऊर्जः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ २ । २१४ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १४ । ६३ ।

“यथा यथा च दम्पत्योः प्रौढिं परित्यज्य ययौ ।
तथोक्तस्था तथा प्रेम नवीभावमवाययौ ॥”)

प्रौणः, त्रि, (प्र + ञ्गोन् अपनयने + अच् ।) निपुणः । इति केचित् ॥

प्रौष्ठपदः, पुं, (प्रोष्ठो गौस्तस्यैव पादा यासामिति प्रोष्ठपदा नक्षत्रविशेषाः । तद्व्युक्ता पौर्णमासी ।

प्रोष्ठपद + “नक्षत्रेण युक्तः कालः ।” ४।२।३।

इति अण् । डीप् । प्रौष्ठपदी पौर्णमास्यस्मिन् ।

प्रौष्ठपदी + “सास्मिन् पौर्णमासीति ।” ४।२।२।

इति अण् । भाद्रमासः । इत्यमरः । १ । ३।२२॥

(यथा, महाभारते । १३ । १०६ । २८ ।

“प्रौष्ठपदस्य यो मासमेकाहरो भवेन्नरः ।
धनाढ्यः स्फीतमचलमेवार्थं प्रतिपद्यते ॥”

प्रौष्ठपदासु भवे, जि । इति सिद्धान्तकौमुदी । ७ । ३ । १८ ॥)

प्रौष्टः, पुं, (प्र + ऊह + कः । प्रादूहेति वृद्धिः ।)

प्रकर्षणोद्दः । इति सुग्धबोध्याकरणम् ।

प्रत्त, अ भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-सट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः । अ, प्रचति प्रचते । इति दुर्गादासः ॥

प्रत्तः, पुं, (प्रच्यते भच्यते विहगादिभिरिति । प्रत्त + कर्मणि घञ् ।) वृक्षविशेषः । पाकुड़ इति भाषा । तत्पर्यायः । जटी २ पर्कटी ३ । इत्यमरः ॥ पर्कटिः ४ प्रत्ता ५ प्रीत्ता ६ जटिः ७ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ कपीतनः ८ चोरी ९

सूचि

सुपार्श्वः १० कमण्डलुः ११ शृङ्गी १२ अव-
रोहशाखी १३ गर्हभासः १४ कपीतनः १५
दृष्टप्ररोहः १६ प्रवकः १७ प्रवङ्गः १८ महा-
बलः १९ ॥ इत्यमरप्रपञ्चायः । सूच्यः २०
सुशीतः २१ शीतवर्णकः २२ पुच्छः २३ महा-
वरोहः २४ इत्यमरः २५ पिप्परिः २६ भिदुरः
२७ मङ्गलच्छायः २८ । अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । कषायत्वम् । शिशिरत्वम् । रक्तदोष-
मृच्छाभ्रमप्रलापनाशित्वञ्च । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ वनयोनिगद्गादृषितकफशोथरक्त-
पित्तनाशित्वम् । पर्कटी च स्त्रियामपि । इति
भावप्रकाशः ॥ कन्दरालवृक्षः । डीपभेदः ।
अश्वत्थवृक्षः । इति मेदिनी । पे, १७ ॥ पञ्चकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रत्तद्वीपः, पुं, (प्रत्तत्वरूपलज्जितो द्वीपः ।) सप्र-
द्वीपान्तर्गतद्वीपविशेषः । तस्य विवरणं यथा,
सूत्र उवाच ।

“जम्बुद्वीपस्य विस्तारादिगुणान समन्ततः ।
संवेष्टयित्वा चोरोदं प्रत्तद्वीपो अवस्थितः ॥
प्रत्तद्वीपे च विप्रेन्द्राः सप्तसन् कुलपर्यन्ताः ।
अन्वयायताः सुपर्वाणः सिद्धसंघनिधेयिताः ॥
गोमेरुः प्रथमस्तेषां द्वितीयश्चन्द्र उच्यते ।
नारदो दुर्धमश्चैव सोमश्च ऋषभस्तथा ॥
विभ्राजः सप्तमः प्रोक्तो ब्रह्मणोऽत्यन्तवल्गवः ।
तत्र देवर्षिगण्यन्तेः सिद्धेष्ट भगवानजः ॥
उपास्यते स विश्वात्मा साक्षी सर्वस्य विश्वरुक् ।
तेषु पुण्या जनपदा नाधयो आधयोऽपि च ॥
न तत्र पापकर्तारः पुरुषा वा कदाचन ।
तेषां नद्यः सप्त चैव वर्षाणाम् समुद्रगाः ॥
तासु ब्रह्मर्षयो निवसन्ति पितृमहसुपासने ।
अनुत्तमा शिखी चैव विपाशा सिद्धिवा कृता ॥
अनृता मुक्ता चैव नामतः परिकीर्तिताः ।
क्षुदनयन्त्रसंख्याताः सरांसि सुबहुन्यपि ॥
न वै तेषु युगावस्थाः पुरुषा वै चिरायुषः ।
आर्यकाः क्रूरवाचैव विदृष्टा भाविनस्तथा ॥
ब्रह्मचर्यविट्शूद्रास्तस्मिन् द्वीपे प्रकीर्तिताः ।
इत्यन्ते भगवान् सोमो वर्णस्तत्र निवासिभिः ॥
तेषाञ्च सोमसायुष्यं सारूप्यं सुनिपुणवाः ।
सर्वे धर्मपरा नित्यं नित्यं सुदितमानसाः ॥
पञ्चवर्षसदृशाणि जीवन्ति च निरामयाः ॥”

इति कौर्म भुवनकोषे ४६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च “अधिरुवाच । अतः परं प्रजादीनां
प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वनविभाग उपपद्यते ।
जम्बुद्वीपो यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता चारो
दधिना परिवेष्टितो यथा मेरुर्जम्बुद्वीपेन । तवणो-
दधिरपि ततो दिगुणविशालेन प्रजास्थेन परि-
च्छिन्नो यथा परिखा वाह्योपवनेन । प्रत्तो
जम्बुप्रमाणी द्वीपाख्यातिकरो हिरण्य उल्लिख्यो
यन्नायिरुपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रिय-
वतात्मज इन्द्रजिह्वस्तं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य
सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय स्वयमात्म-
योगेनोपरराम । शिवं वयसं सुभद्रं शान्तं क्षेम-

मल्लमभयमिति वर्षाणि । तेषु गिरयो नद्यश्च
मन्त्रेवाभिजाताः । मणिक्कुटो वज्रकुट इत्येतेनो
न्मोतिष्ठान् सुवर्णां हिरण्यवृक्षीवो मेघमाल इति
संतुष्टीनाः । अरुणा रुमणा आङ्गिरसी सावित्री
मुपभाता ऋतम्भरा सतम्भरेति महानद्यः ।
यामी जलोपसर्गानविपुतरजस्तमसो हंसपतङ्गो-
द्भायनमल्लान्नमंजास्त्वारी वर्णाः सहस्रायुधो
विबुधोपमसन्दानप्रजननाः स्वर्गद्वारं चया
विदुषा भगवन्तं त्रयोरात्रं सूर्यमात्मानं यजन्ते ।
प्रप्रस्य विष्णो रूपं यत् सत्यस्य प्रज्ञाः । अष्ट-
तस्य च सत्योश्च सूर्यमात्मानमीमहीति ॥ प्रजा-
दिषु पञ्चसु पुरुषाणामायुरिन्द्रियमोजः सद्यो
बलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्वेषामौत्पत्तिको
मिद्धिरविशेषेण वर्तते । प्रजश्च समानेनैव
रमोदेनावृतः ।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्ध
२० अध्यायः ॥

प्रवः, ड गत्याम् । (भा०-आत्म०-सक०-सट् ।)
अन्तःस्थलतीययुक्तः । ड, प्रवते । प्र, ड इत्यने
नेवेष्टसिद्धे अस्य पाठः । प्रविष्यते प्रयते इत्यादि
सिद्धार्थः । इति दुर्गादासः ॥

प्रवे, क्री, (प्रवते इति । प्र + अच् ।) केवर्त्तौ
मुक्तकम् । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“कुटसट् दामपुर्गं वालेयं परिप्लवम् ।
प्रवगोपुरगोनर्दकेवर्त्तौमुक्तकानि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
गम्यन्तम् । इति मेदिनी । वे, १८ ॥ प्रतगे, चि ॥

प्रवः, पु, (प्रु + “अदीरप् ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।)
प्रवनम् । (यथा, ह्रिवंशे । १२० । १०१ ।

“सागरानुपविपुला प्रागुदकप्रवशीतलाम् ।
मर्त्यतोदधिमध्यस्थामभेदां त्रिदशैरपि ॥”

प्रयतेनैव करणे अप् ।) भेकः । (यथा,
मुष्टकौपनिषदि । १ । २ । ७ ।

“प्रवा ह्येन अद्वा यज्ञरूपा
अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येभिनन्दन्ति सदा
जरावृत्त्यं ते पुनरेवापि यन्ति ॥”

प्रवते सन्तरतीति । प्र + अच् ।) भेकः ।
अपि । अपपः । कपि । जलकाकः । (यथा,
सुसुते । १ । ४६ ।

“प्रवानामिन्द्रसामयः ॥”
कुलकः । प्रवणः । पर्रुटीदमः । कारणवविहगः ।
प्रवन्दः । प्रतिगतिः । इति मेदिनी । वे, १६ ॥

प्ररणम् । प्रजः । इति शब्दरत्नावली ॥ जलान्त
रम् । इति त्रैमचन्द्रः । ३ । ५४३ ॥ पलवः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ पोली इति भाषा ॥ जलज्जकुटः ।
इति मिताक्षरा ॥ (यथा, मनो । ५ । १२ ।

“जलविह्वं प्रवे हंसं चक्राङ्गं गामज्जकुटम् ।
मारमं रज्जुबालश्च दातुहं शुकसारिकं ॥”

वक्रविशेषः । यथा, रामायणे । २ । १०३ । ४३ ।
“गथाङ्गहंसा नद्युहाः प्रवाः कारुणवाः परे ।
तथा पुष्पाकिलाः क्रीचा धिमंशा भेजरे

दिशः ॥”

“प्रवा वक्रविशेषाः ।” इति तट्टीकायां रामा-
नुजः ॥) जलचरपल्लिमात्रम् । यथा,—

“हंसमारसकाचान्वककौचसरारिकाः ।
नन्द्यीमुखी सक्तादम्बा वलाकाद्याः प्रवाः स्रुताः ॥

प्रवन्ते सलिले यस्मादेतं तस्मात् प्रवाः
स्रुताः ॥”

एतेषां मांसगुणाः ।
“प्रवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो

क्षिमाः ।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः मराः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
प्रवकः, पुं, (प्रवते इवेति । प्र + अच् । ततः स्वार्थ

संज्ञायां वा कन् ।) खड्गधारादिनर्तकः ।
तत्पर्यायः । केलकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

केलकः ३ नर्तः ४ केलिकोषः ५ कलायनः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ चणालः । इति हला-

युधः ॥ (सन्तरणोपजीवी । यथा, महाभारते ।
१३ । २३ । १५ ।

“गायना नर्तकाश्चैव प्रवका वादकास्तथा ।
कथका योधकाश्चैव राजानाश्चैव केतनम् ॥”

भेकः । प्रजः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रवगः, पुं, (प्रवेन प्रतगत्या गच्छतीति । गम् +

“अव्यध्वपि इष्यते ।” ३ । २ । १०१ । इति
खः ।) वानरः । (यथा, रघुवंशे । १२ । ७० ।

“स सतुं बन्ध्यामास प्रवेगोर्लवणाभसि ।
रसासलादिवोक्तं शेषं स्वप्राय प्राङ्गिनः ॥”

भेकः । सूर्यसारथिः । इति मेदिनी । गे, ४२ ॥
प्रवपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ शिरीषवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रवगतिः, पुं, (प्रवेन गतिर्यस्य ।) भेकः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ (प्रवस्य भेकादेर्गतां प्रुतगतीं
च, स्त्री ॥)

प्रवङ्गः, पुं, (प्रवेन प्रुतगत्या गच्छतीति । गम् +
“गमञ्च ।” ३ । २ । ४७ । इति खच् । “खच्

हिदा वाच्यः ।” इति डित् । डित्वात् टेलोपः ।
मुत्तागमः ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥

(यथा, रामायणे । २ । २५ । १८ ।
“प्रवङ्गा वृक्षिका देशा मशकाश्चैव कानने ।

सरीसृपाश्च कीटाश्च माभूवन् गच्छन्ते तव ॥”
“प्रवङ्गा वानराः ।” इति तट्टीकायां रामा-

नुजः ॥ वृगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रजवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रवङ्गमः, पुं, (प्रवेन गच्छतीति । गम् + “गमञ्च ।”
३ । २ । ४७ । इति खच् । सुमागमः ।) भेकः ।

वानरः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३७ ॥ (यथा,
रामायणे । ४ । ६२ । ११ ।

“गच्छन्ति प्रेषितास्तत्र रामदूताः प्रवङ्गमाः ।
आत्मेया राममहिषी त्वया तेभ्यो विह-

ज्रमः ॥”
प्रुतगतियुक्ते, चि ॥

प्रवनः, चि, (प्रवते इति । प्र + लुट् ।) प्रवणः ।
क्रमनिष्ठभूमादिः । यथा,—

“प्रागुदकप्रवनां भूमिं कारयेत् यत्रतो नरः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणम् ॥

(क्री, प्र + लुट् । प्रवः । यथा,—
“प्रयतश्चासनं वापि नेच्छेद्वापि इवोत्तरम् ।

नाम्यातपौ न प्रवनं न यानं नापि वाहनम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

प्राज्ञं, क्री, (प्रजस्य फलम् । “प्रजादिभ्योऽण् ।”
४ । ३ । १६४ । इत्यण् । विधानमामर्थ्यात् तस्य

फले न लुक् ।) प्रजवृक्षस्य फलम् । इत्यमरः ।
२ । ४ । २८ ॥ प्रजस्य विकारः । प्रजस्य समूहः ।

प्रजस्य भावः । प्रजस्येदम् । प्रजस्य हितम् ।
इत्यादि व्याकरणम् ॥ (प्रजसम्बन्धिनः, चि ।

यथा,—
“नेययोध औदम्बर आश्रयः प्राज्ञ इतीधो

भवन्त्येते वै गान्धर्व्याश्चरसां युद्धाः स्मरवः ॥”
इति तैत्तिरीयसंहितायाम् । ३ । ४ । ८ । ४ ॥)

प्रावनं, क्री, (प्र + गिच् + लुट् ।) द्रवद्रव्यस्रोत-
प्रापणम् । उचलन इति भाषा । यथा,—

“तापनं घृततैलानां प्रावनं गौरसस्य च ।
तस्माच्चसुवृतं शुद्धं कठिनमु पयो दधि ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
मञ्जनम् । बहुतरजलसंयोगः । यथा,—

“एतत् शुक्ला वप्नो राजा प्रातिष्ठत भगीरथः ।
यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ॥

प्रावनार्थं नरश्रेष्ठ । पुण्येन सलिलेन च ॥”
इति महाभारते । ३ । ११० अध्यायः ॥

प्रावितं, चि, (प्र + गिच् + क्तः ।) जलादिमय-
स्थानादि । यथा,—

“सुप्रसन्ना सुवदनां कुरुगार्द्रनजान्तराम् ।
सुधाप्रावितभृष्टाभ्राङ्गान्धुलेपनाम् ॥”

इति गङ्गावाक्यावली ॥
(यथा च देवीभागवते । २ । ८ । १० ।

“पुरी सा वासुदेवस्य प्रावितोदधिना ततः ॥”
प्रिह, ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः । ड,
प्रिहते । इति दुर्गादासः ॥

प्रिहा, [न] पुं, (प्रिहते लृटि गच्छतीति । प्रिह
+ कनिच् ।) प्रीहरीगः । यथा, यत्प्रिहा-

त्नालि सुखादिव चिपन्निति वेद्यकम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ६४ ।

“वपावसावहननं नाभिः क्रोम यत्प्रिहा ॥”
प्रीहप्रः, पुं, (प्रीहानं चक्षतीति । हन + टक् ।)

वृक्षविशेषः । रोहडा इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
रोही २ रोहितकः ३ प्रीहप्रः ४ दाडिम-

पुष्पकः ५ मीमदलनः ६ यल्लहरी ७ चलच्छदः
८ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रोहितयः ९ रोहितः

१० रोहीनकः ११ रोही १२ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अस्य गुणाः रोहितकशब्दे द्रष्टव्याः ॥)

प्रीहप्रः, पुं, (प्रीहः शत्रुनाशकत्वात् ।) प्रीहप्र-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा,

वेद्यकरवमालायाम् ।
“रोही रोहितकः प्रीहप्रशुर्दाडिमपुष्पकः ॥”

श्रीहा

श्रीहा, स्त्री, (श्रिह + कः। एषोदरादित्वात् दीर्घः।
स्त्रियां टाप्।) श्रिहरोगः। यथा, यत्तन्मोहे
च सम्बन्धे। इति वाणकायः। इत्यमरटीकायां
भरतः॥

श्रीहा, [न] पुं, (श्रिह + "अशुचन्पूषन्श्रीह-
प्रति।" उणा० १। १५८। इति कनिन्
प्रत्ययेन साधुः।) कुलिवामपार्श्वस्थमांखण्डम्।
पिला इति ख्यातम्। तत्पण्यायः। गुल्मः २
श्रीहा ३। इत्यमरभरतौ॥ अस्य निदानम्।

“विदाहभिव्यन्दिरस्य जन्तोः

प्रट्टमव्ययमखक् कफश्च।

श्रीहाभिष्टुङ्गं कुतः प्रट्टङ्गी

श्रीहोत्यमेतच्छतरं वदन्ति॥

तद्वामपार्श्वे परिष्टुङ्गमेति

विशेषतः सीदति चातुरोऽन॥

मन्दजराणिः कफपित्तलिङ्गे-

रुपद्वतः श्रीगवलोऽतिपाण्डुः॥”

इति माधवकरः॥ *॥

रक्तजस्य तस्य लक्षणम्।

“रक्तमो भूमो विदाहश्च वैवर्ण्यं गात्रगौरवम्।

मोहो रक्तोदरत्वश्च ज्ञेयं रक्तजलक्षणम्॥”*

पैतिकस्य तस्य लक्षणम्।

“सज्जरः सपिपासश्च सदाहो मोहसंयुतः।

पीतगात्रो विशेषेण श्रीहा पैतिक उच्यते॥”

श्लेष्मिकस्य तस्य लक्षणम्।

“श्रीहा मन्दश्चः स्थूलः कठिनो गौरवाश्रितः।

अरोचकयुतः शीतः श्रीहा कफज उच्यते॥”

वातिकस्य तस्य लक्षणम्।

“निवृत्तमानहृकोष्ठः स्यात्प्रियोदावर्ण्यपीडितः।

वेदनाभिः परीतश्च श्रीहा वातिक उच्यते॥

दोषत्रितयरूपाणि श्रीहासाधौ भवन्ति हि॥”

अथ तस्य चिकित्सा।

“पातथो युक्तितः चारः क्षीरगोदधिशुक्तिजः।

तथा दुधेन पातयाः पिप्लवः श्रीहशान्तये॥१॥

अकपञ्चं सलवणं पुटदग्धं सुचूर्णितम्।

निहन्ति मस्तुना पीतं श्रीहानमपि दारुणम्॥२॥

हिङ्गु चिकटुकं कुष्ठं यवचारश्च सैन्धवम्।

मातुलुङ्गरसापितं श्रीहशूलहरं रजः॥३॥

पालाशचारतोयेन पिप्लवी परिभाविता।

श्रीहगुल्मासिशमनी वज्रिमान्यहरी मता॥४॥

रसेन जम्बीरफलस्य शङ्ख-

नाभीरजः पीतमवश्यमेव।

शाणप्रमाणं शमयेदृष्टेः

श्रीहामयं कूर्मसमानमाशु॥५॥

शरपुष्पलकल्कसंक्रियालोडितः पीतः।

श्रीहानं यदि न हरते श्लेष्मोऽपि तदा जले

प्रवर्ते॥६॥

सुपक्वसहकारस्य रसः क्षौद्रसमन्वितः।

पीतः प्रशमयत्येव श्रीहानं नैह संशयः॥७॥

सुखिन्नं शास्त्रजीपुष्यं निशापयुषितं नरः॥

राजिकाचूर्णसंयुक्तं खादेत् श्रीहोपशान्तये॥८॥

* इति भावप्रकाशः॥ *॥

शुचिः

“पिप्लीमधुपानाच्च यथा मधुरभोजनात्।

श्रीहा विनश्यते रुद्ध इति॥६॥

केतकीपत्रजं चारं घृतेन सह भक्षयेत्।

तस्मै शरपुष्पाभ्यां पीत्वा श्रीहा विना-

शयेत्॥” १०॥

इति गारुड १८७। १८८ अध्यायौ॥

(“श्रीगणितकफप्रमादं हृदयं तदाश्रया हि

ध्वमस्यः प्राणवहाः। तस्याधो वामतः श्रीहा

फुफ्फुसश्च॥” इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थ-

ध्याये॥ अस्य सहेतुकलक्षणादीनि यथा,—

“अश्रितस्यातिसंक्षोभाद् यानयानाभिसंज्ञितैः।

अतिशयाधमाराध्वमनयाधिकर्षणैः॥

वामपार्श्वेऽश्रितः श्रीहा च्युतः स्थानात् प्रवर्तते।

श्रीगणितं वा रसादिभ्यो विवृण्वन्ति विवर्धयेत्॥

इति तस्य श्रीहा कठिनोऽहोलेवादी वर्द्धमानः

कफपमंस्थान उपलभ्यते स शोषेक्षितः क्रमेण

कुक्षिं जठरमग्राधितानश्च परिक्षिपन्नुदरमभि-

निर्जयति॥

तस्य रूपाणि। दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्णा-

न्मध्यप्रथमः पिपासाज्वरमर्द्धहृस्वर्द्धाङ्गसाद-

कासश्वासदृज्वरानाद्याग्निनाशकाश्यास्थवैर-

रूपमर्द्धमेदकोष्ठवातशूलान्यपि चोदरमरुखर्ण-

विवर्णं वा नीलहरितहारिद्रराजिमद्भवति॥”

चिकित्सास्य यथा,—

“पिप्लीं तिल्वकं हिङ्गु नागरं हस्तिपिप्प-

लीम्।

भक्ष्यातकं शिग्रुफलं त्रिफलां कटुरोहिणीम्॥

देवदारुहरिद्रं हे सरलातिविधे वचाम्।

कुष्ठं सुतं तथा पञ्च लवणानि प्रकल्प्य च।

दधिसर्पिर्वसातैलमज्जयुक्तानि दाहयेत्॥

अन्तर्धूमनः चारात् विडालपदकं पिबेत्।

मदिरा दधिमण्डोष्णजलारिश्चुरासवेः॥

हृद्रोगं चयथुं गुल्मं श्रीहाशौ जठराणि च।

विस्त्रिचकामुदावर्णं वाताश्लीलाश्च नाशयेत्॥”

इति चरके चिकित्सास्यानृष्टादृष्टाध्याये॥

श्रीहारिः, पुं, (श्रीहाया अरिः शत्रुस्तमाशक-

त्वात्।) अश्वत्थजनः। इति शब्दचन्द्रिका॥

(श्रीहनाशकवटिकौषधविशेषः। यथा,—

“दिकर्षं लौहभस्मापि कर्षं तावत् प्रदापयेत्।

शुद्धसूतं तथा गन्धं कर्षमानं भिषगरः॥

नृगाजिनं पलं भस्म लिम्पाकाङ्गित्वचः पलम्।

एवं भागक्रमेणैव कुर्व्यात् श्रीहारिसंज्ञकम्॥

नवगुल्मासितं खादेद्य निवृत्तिं हि पूतवान्।

श्रीहानं यत्कृतं गुल्मं हन्त्यवश्यं न संशयः॥”

इति श्रीहारिरसः॥ *॥

इति वैद्यकरसेन्द्रमंथने श्रीहाधिकारे॥

श्रीहाशत्रुः, पुं, (श्रीहायाः शत्रुः।) श्रीहशत्रुः।

श्रीहप्रवृत्तः। इति कैचित्॥

शुचिः, पुं, (शुच्यति दहतीति। शुच दाह + “शुचि-

कुक्षिशुचिभ्यः क्वि।” उणा० ३। १५५। इति

क्विः।) अग्निः। इत्युणादिकोषः। खेहः।

यहदाहः। इति संक्षिप्तसारोणादिरिति॥

शुष्टः

शु, ड सपण्ण। इति कविकल्पदमः॥ (भा०-आत्म०
अक०-अनिट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। ड,
प्रवर्ते। इति दुर्गादासः॥

शुतं, स्त्री, (शु + क्तः।) अश्वगतिविशेषः। म च
त्वरया भ्रम्येन गतिः। इत्यमरभरतौ॥ (यथा,
अश्ववेद्यके। ३। १३२।

“अथ यः पुच्छतोऽश्वस्य शनैरविशदो ध्वनिः।

अन्तरुतपद्यते कश्चित्तद्वश्रुत उच्यते॥”)

तिव्यगगतिः। इति कलिङ्गः॥ (यथा, कथा-

सरित्सागरे। २७। १५६।

“तिर्यश्चस्तिर्यगेवास्व पतुर्वक्रश्रुता नृगाः॥”)

श्रुतः, पुं, (श्रुतं श्रुतवद्गतिरस्यास्तीति। श्रुत +

अच्।) त्रिमात्रवर्णः। इति मेदिनी। ते, ३५॥

यथा,—

“एकमात्रो भवेद्भ्रमो द्विमात्रो दोष उच्यते।

त्रिमात्रस्तु श्रुतो ज्ञेयो शङ्खनशार्द्धमात्रकम्॥”

इति दुर्गादासादिष्टतप्राचीनकारिका॥

(तथाच।

“दूराक्षाने च गाने च रोदने च श्रुतो मतः॥”

इति च दुर्गादासष्टतयचनम्॥

श्रु + क्तः।) भ्रम्यगतियुक्ते, त्रि (यथा,
हरिवंशे। ६८। ८४।

“रामादनन्तरं कृष्णः श्रुतो वै धीर्यैर्वास्तवः।

ताभ्यामेव श्रुताभ्याश्च चरणेस्ताडितो गिरिः॥”

अन्तर्गन्धार्थत्वात् प्रावितः। यथा, वृहत्संहिता-

याम्। ५। ५४।

“संश्रुतं तमसि जगज्जलश्रुतं भवति सुहित-
मभयच॥”

मितः। यथा, याज्ञवल्क्ये। १। २५५।

“अग्नौ करिष्यमादाय पृच्छत्यक्षं घृतश्रुतम्॥”

यापः। यथा, भागवते। ३। २। १४।

“यस्यानुरागप्रवृत्तहासरास-

लीलावलोकप्रतिलब्धमानाः।

ब्रजस्त्रियो दग्भिरनुप्रवृत्त-

धियोऽवतस्यः किल कृतश्रेष्ठाः॥”)

श्रुष, उ दहि। भस्मीकरणे। इति कविकल्पदमः॥

(भा०-पर०-सक०-सेट्। क्रावेट्।) उ, श्रोपित्वा

श्रुष्टा। इति दुर्गादासः॥

श्रुष, ग संके। पूर्ती। खेह। इति कविकल्प-

दमः॥ (क्रा०-पर०-सक०-खेहे अक०-सेट्।)

ग, श्रुणाति। इति दुर्गादासः॥

श्रुष, य ल दहि। इति कविकल्पदमः॥ (दिवा०-

पर०-सक०-सेट्।) अन्तःस्थलतीययुक्तः। य,

श्रुयति। ल, अश्रुयत्। पुत्रोप। इति दुर्गा-

दासः॥

श्रुषः, पुं, दहनम्। इति प्रथमातीर्भाति अल्-
प्रत्ययः॥

श्रुष्टः, त्रि, (श्रु + क्तः। “यस्य विभाषा।” ७।

२। १५। इति इट् न।) दग्धः। इत्यमरः।

३। १। ६६॥ (यथा, ऋतुसंहारे। १। ८२।

“पटुतरवनदाहात् श्रुष्टशष्पप्ररोहाः

परुषपवनवेगात् क्षिप्रसंशुष्कपर्णाः॥”

अस्य लक्षणं यथा,—
 “तत्र यद्विवर्णं भ्रूयते तस्मात् तत् प्रुष्टम् ॥
 चिकित्सास्य यथा,—
 “दग्धस्योपशमायां चिकित्सा संप्रचलते ।
 प्रुष्टस्यापि प्रतपनं कार्यं सुगुण्यथैव धम् ॥
 शरीरे स्विन्नभूयिष्ठे स्विन्नं भवति शोणितम् ॥
 प्रकृत्या हृदके शीतं स्कन्धयत्यतिशोणितम् ॥
 तस्मात् सुखयति त्वाणं नत् शीतं कथञ्चन ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने द्वादशोऽध्याये ॥
 भुस, इर य दाहे । विभागे । इति कविकल्पदमः ॥
 (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीय-
 युक्तः । इर, अमुसन् आग्नौसीत् । य, प्रु स्यति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 जेव, ऋ ड सेवने । इति कविकल्पदमः । (आ०-
 व्या०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः ।
 ऋ, अपि जेवन् । ड, जेवते । इति दुर्गादासः ॥
 ओषः, पुं, (भ्रूय दाहे + भावे घञ् ।) दाहः ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥ (यथा, श्रीकण्ठचरिते ।
 ४ । १७ ।
 “दूरीयुः किन्नरीलोकं धत्ते यः ओषविज्जवे ।
 आसीत्तममज्जिन भाषागारमिव स्वकम् ॥”
 पित्तविकारविशेषः । तद्वयथा । “पित्तविकारा-
 चत्वारिंशदन्त ऊर्ध्वं यास्यास्यन्ते । तद्वयथा
 ओषश्च ओषश्च दाहश्च दवयुश्च धूमकश्चास्वकश्च
 इत्यादिषु ॥” इति चरके सूत्रस्थाने विंशोऽध्याये ॥
 षा, ल भक्षणे । इति कविकल्पदमः ॥ (अदा०-
 पर०-सक०-अनिट् ।) ल, ष्याति । इति
 दुर्गादासः ॥
 षा, स्त्री, (षा + भावे णिप् ।) भक्षणम् । इति
 त्रिकाण्शेषः ॥
 षातं, त्रि, (षा + क्तः ।) भक्षितम् । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ११० ॥
 षानं, स्त्री, (षा + भावे लुट् ।) भोजनम् । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥

फ, फकारः । हाविश्रुतितमयज्जनवर्णः । (पवर्गस्य
 द्वितीयवर्णश्च ।) अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः ।
 इति याकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।
 “उपपन्नानोयानामोष्ठौ ॥”) तस्य तत्त्वं यथा,—
 “फकारं प्रदृष्टुं चार्द्धं । रक्तविद्युल्लतोपमम् ।
 चतुर्वर्गप्रदं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥
 पञ्चप्राणमयं वर्णं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।
 आत्मादितत्त्वमयुक्तं त्रिविधसहितं सदा ॥”
 इति कामधेनुतन्त्रे पञ्चमपटलः ॥ * ॥
 “वक्रा वामगता रेखा ततोऽधः सङ्गता भवेत् ।
 तस्माद्भङ्गता भूत्वा दक्षिणारभ्य कुण्डली ॥
 त्रय्या तदक्ष विष्णुश्च कुण्डली वक्ररूपिणी ।
 भावा वामाद्दक्षिणतः क्रमशः परिकीर्तिता ॥”
 इति वर्णाङ्गारतन्त्रम् ॥

तत्पर्यायः ।
 “फकारश्च महेष्टानि । शिखी चैव जनाङ्गनः ॥”
 इति रुद्रयामलोक्तवर्णाभिधानम् ॥
 अस्य ध्यानं यथा,—
 “प्रलयाब्जद्वर्णाभां ललज्जिह्वां चतुर्भुजां ।
 भक्ताभयप्रदां गिर्यां नानालङ्कारभूयिताम् ॥
 एवं ध्यात्वा फकारस्तु तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”
 इति वर्णाङ्गारतन्त्रम् ॥ * ॥
 अस्य नामानि यथा,—
 “फः सखी दुर्गिणी धन्वा वामपार्श्वी जनाङ्गनः ।
 अया पादः शिखा रौद्री क्षेत्कारः शाखिनी-
 प्रियः ॥
 उमा विहङ्गमः कालः कुञ्जिनीप्रियपावकौ ।
 प्रलयाभिर्गोलपादोऽक्षरः पशुपतिः शशी ॥
 फुत्कारो यामिनी अक्ता पावनी मोहवह्निः ।
 निष्कलवागङ्गङ्गारः प्रयागो ग्रामणीः फलम् ॥”
 इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥
 (पद्यादौ अस्य प्रयोगेन भयसम्भावना । यदुक्तं
 उत्तरत्राकरटीकायाम् ।
 “दोधः सौख्यं सुदं नः सुखभयमरणक्षेपदुःखं
 पवर्गः ॥”)
 फं, स्त्री, (फक् असद्व्यवहारे + उः ।) स्त्रील्लिप्तिः ।
 फुत्ततिः । निष्कलभावणम् । इति मेदिनी । फे, १ ॥
 फः, पुं, यच्चसाधनम् । स्फानम् । भक्षणावातः ।
 इति मेदिनी । फे, १ ॥ बह्वकः । जृम्भानिष्कारः ।
 स्फुटः । फललाभः । इति विश्वः ॥ संज्ञाविशेषः ।
 यथा । “हसोऽन्तः फः । हसो विरामश्च फसञ्चः
 स्यात् ॥” इति सुश्रुते बोधयाकरणम् ॥
 फक्, असद्व्यवहारे । श्रुतेर्गती । इति कवि-
 कल्पदमः ॥ (आ०-पर०-अक०-सेट् ।) कोपधः ।
 फक्कति खलः कुक्षितं यवहरतीत्यर्थः । फकति
 वृद्धो मन्दं गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 फञ्जिका, स्त्री, (फक् + “धात्वर्थनिर्देशे ण्वल्
 वक्तव्यः ॥” इति वार्तिकोक्त्या ण्वल् । टापि अत
 इत्यम् ।) अमद्व्यवहारः । फाकि इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । फोद्यम् २ देयम् ३ पूज्यपन्नः ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नेधे । २ ।
 ६५ ।
 “फणिभाषितभाष्यफञ्जिका
 विषमा कुण्डलनामवापिता ॥”
 न्यायसम्प्रदायस्या । यथा,—
 “श्रीमता मथुरानाथतर्कवागीशधीमता ।
 विषदीक्षित्य दृश्यन्ते द्वितीयमणिफञ्जिकाः ॥”
 इत्यनुमानखण्डटीकारम्भे मथुरानाथः ॥
 फञ्जिका, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति । भञ्ज व्याम-
 हने + ण्वल् । एषोदरादित्वात् भस्य फः । टापि
 अत इत्यम् ।) ग्राहणयष्टिका । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ८६ ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसार-
 संगे क्वराधिकारे दृष्टवृद्धामणिरसे ।
 “निर्गुच्छी फञ्जिका वासा रविमूलजिकण्टके ॥”
 “फञ्जिका ग्राहणयष्टिका ॥” इति तट्टीका ॥
 देवतङ्कः । दुराजभा । इति शब्दचञ्जिका ॥

फञ्जिपञ्जिका, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति भञ्जि ।
 एषोदरादित्वात् भस्य फः । फञ्जि रोगहारकं
 पञ्चयस्याः । कप् । टाप् । अत इत्यम् ।)
 आखुपणी । इति रत्नमाला ॥ (विहतिरस्या
 आखुपणीशब्दे ज्ञातया ॥)
 फञ्जी, स्त्री, (भनक्ति रोगानिति । भञ्ज + अच् ।
 एषोदरादित्वात् भस्य फः । गौरादित्वात् ङीष् ।)
 भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, वैद्यक-
 चक्रपाणी आसाधिकारे ।
 “अमृता नागरफञ्जीयात्रीपर्णाससाधितः
 काथः ।
 पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ निहत्याशु ॥”
 तथाचास्या गुणाः हारीते प्रथमस्थाने दशमे-
 २ध्याये ।
 “वृत्सादनी तथा फञ्जी तेलपणी तु सिङ्घिका ।
 चक्रमर्दक इत्येते दुर्लभा वातकोपनाः ॥”)
 फट्, य, अनुकरणशब्दः । अस्त्रबीजम् । यथा ।
 फड्छं शस्त्रमायुधम् । इति बीजवर्णाभिधा-
 नम् ॥ * ॥ शान्तिकुम्भक्षालने अर्घ्यपात्रक्षालने
 अर्घ्यजलेन पूजोपकरणभ्युत्थनी अन्तरीक्षग-
 विघ्नोत्सारणे विकिरक्षणे गन्धपुष्पाभ्यां
 करग्रोधने अवमर्शणे पापपुरुषताडने कराङ्ग-
 न्यासे नैवेद्यप्रोक्षणे होमाग्नेः क्रयादाश्रयाग्रे
 होमाग्न्यावाहने तदग्निप्रोक्षणादौ च फडिति-
 मन्त्रस्य प्रयोगः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १२ ।
 “सविमर्गं फडन्तं तत् सञ्चिदेषु विनिर्दिष्टम् ॥”
 विश्वीर्णादौ, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
 ७ । ३ । “देवाः शो यस्यो त्वेडे तत्सत्यमुपरि
 प्रुता भङ्गेन हतोऽसौ फट् ॥”
 “असौ हेयो हतो निहतः सन् फट् विश्वीर्णो
 भवतु निष्फला विशरणे अस्य किञ्चनस्थितद्रूपम् ।
 फलतीति फट् ढलयोरेक्यम् । स्वाहाकारस्थाने
 फडित्यभिचारे प्रयुज्यते ॥” इति तन्त्राख्ये वेद-
 हीपे मन्त्रीधरः ॥)
 फटः, पुं स्त्री, (स्फुट विकसने + पचाद्यच् । एषो-
 दरादित्वात् साधुः) फणा । इत्यमरजटाधरौ ॥
 फटा, स्त्री, (फट् + छियां टाप् ।) फणा ।
 (यथा, पञ्चवक्त्रे । ३ । ८३ ।
 “निर्विषिणापि सर्पेण कर्षया महती फटा ।
 विषं भवति मा वास्तु फटाटोपो भयङ्करः ॥”)
 दम्भः । इति मेदिनी । टे, ३३ ॥ कितवः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
 “स्यात् पवर्गद्वितीयादि फटायाणु स्फटापि
 च ॥”
 इति भरतधृतशब्दभेदः ॥
 फडिङ्गा, स्त्री, (फडिति शब्दं दङ्गति गच्छतीति ।
 दङ्ग गती + अच् । टाप् ।) भिञ्जिका । इति
 शब्दचञ्जिका ॥ फडिङ्ग इति भाषा ॥
 फण, ग निःस्नेहे । इति कविकल्पदमः ॥ (आ०-
 पर०-अक०-सेट् ।) फिणतुः पफणतुः ।
 निःस्नेहः अनायासेनोत्पत्तिः । फणति वाञ्छितं
 श्रीमताम् । अनायासेन जीतम् । अस्मैव अजानस्य

फणाध

निहाया अनायासकृतं फण्डं इत्यमरः ॥
अतएव रमानां योऽपि घटादौ फण गतौ
इत्यत्र गतेरन्वयः । फणयति जनोऽनायासेन
जनयतीत्यर्थः इत्याह । इति दुर्गादासः ॥
फण, मि गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
पर-सक-सिट् ।) मि, फणयति फणयति ।
ण, फणतुः पफणतुः । इति दुर्गादासः ॥
फणः, च, (फणति विस्तृतिं गच्छतीति । फण +
अच् ।) सर्पस्य विस्तृतमस्तकम् । यथा । फटा-
यानु फणा द्योरित्यमरः ॥ शार्ङ्गोऽकारणं
फणम् । इति क्लीवकाण्डे, चन्द्रगोमी ॥ तत्-
पर्यायः । फणा २ फणम् ३ फटा ४ फटः ५
स्फटः ६ स्फटा ७ । इत्यमरभरतौ ॥ दर्व्यो =
भोगः ८ स्फुटः ९० । इति हेमचन्द्रः ॥ १४३८२ ॥
स्फुटा ११ दर्व्यः १२ फटो १३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ॥ १२१११४१५॥
“परिवादं ब्रुवाणो हि दुरात्मा वै महाजनैः ।
प्रकाशयति दोषास्तु सर्पः फणमिवोच्छ्रितम् ॥”
जन्तुस्य मर्मविशेषः । यथा, सुश्रुते ॥ ३॥ ६॥
“जन्तुस्य मर्माणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृकाः
हे तकाटिके हे विधुरे हौ फणी हावपाङ्गौ
हावावर्त्तौ हावुत्तैर्पौ हौ श्रुतावेका स्यपनो
पञ्च सौमन्ताश्चत्वारि द्वाङ्गाटकान्येकोऽधिपति-
रिति ॥”)
फणकरः, पुं, (फणः कर इवास्त्येति । फणस्य करो
वा ।) भुजङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
फणधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । फणस्य
धरः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
फणधरधरः, पुं, (फणधरस्य सर्पस्य धरः ।) शिवः ।
इति कविकल्पलता ॥
फणभृत्, पुं, (फणं विभर्तीति । भृ + क्तिप् तुक् च ।)
सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥ ४॥ ३६६ ॥ (यथा,
राजेश्वरकर्मपुरे ॥ ४॥
“याप्रश्नोमतले ऋगाङ्गधवले निर्धैतद्विष्णुखले
देवत्वद्वयशसि प्रशान्ततमसि प्रौढे गतु प्रेयसि ।
केलासन्ति महीभृतः फणभृतः शेषन्ति
पाथोधयः
चौरोदन्ति सुरदिपन्ति करिणो हंसन्ति
पुष्कोकिलाः ॥”)
फणवान्, [त्] पुं, (फणोऽस्यास्तीति । फण +
मतुप् । मस्य वः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
फणा, स्त्री, (फणति प्रसारसङ्कोचं गच्छतीति ।
फण गतौ + अच् । टाप् ।) सर्पफटा । इत्य-
मरः ॥ १॥ ८॥ ६॥ (यथा, अभिज्ञानशकु-
न्तले ६ अङ्के ।
“ज्वलति चलितेन्धनोऽभिर्विप्रलतः पद्मगः फणां
कुरुते ।
तेजस्वी संक्षोभात् प्रायः प्रतिपद्यते तेजः ॥”)
फणाकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । फणाया
करः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
फणाधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । फणाया
धरः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणिच

फणाभरः, पुं, (विभर्ति धरतीति । भृ + पचाद्यच् ।
फणाया भरः ।) सर्पः । इति हारावली ॥ १५ ॥
फणावान्, [त्] पुं, (फणास्यास्तीति । फणा +
मतुप् । मस्य वः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
फणिकेसरं, स्त्री, (फणीव केसरोऽस्य ।) नाग-
केसरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य
नागकेसरश्च ज्ञातयाः ॥)
फणिलेलः, पुं, (फणिना सह खेलतीति । खेल +
अच् ।) भारतीपत्नी । इति चिकीत्सुशेषः ॥
भारद्वा इति भाषा ॥
फणिचक्रं, स्त्री, (फण्याकारं चक्रम् ।) विवाहादि-
कर्मसु शुभाशुभज्ञानार्थं सप्तविंशतिनक्षत्र-
घटितसर्पाकारचिन्ताङ्किकम् । यथा,—
“अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं चिन्ताङ्किकम् ।
तत्र वेधवशाज्ज्ञेयं विवाहादौ शुभाशुभम् ॥
चिन्ताङ्गीवेधनक्षत्रमश्विन्यार्द्राद्युगोत्तराः ।
हस्तेन्द्रमूलवारुण्यः पूर्वभाद्रपदास्तथा ॥
याम्यः सौम्यो गुरुर्धोनिश्चिन्ता मित्रजलाङ्गयम् ।
धनिष्ठा चोत्तरा भाद्रा मध्यमाङ्गीयवस्थिताः ॥
ललितिका रोहिणी सर्पो मघा स्वातीविशाखके ।
उत्तरा श्रवणा पौष्णं एठनाङ्गीयवस्थिताः ॥
अश्वदिनाङ्गीवेधर्त्तं षष्ठं द्वितीयकं क्रमात् ।
याम्यादितुल्यं तुल्यं च ललितिकादिद्विषट्कम् ॥
एवं निरीक्ष्येद्देधं कन्यामन्त्रे गुरौ सुरे ।
पण्यस्त्रीस्यामिमित्रेषु देशे ग्रामे पुरे एहे ॥
एकनाङ्गीस्थधिरानि यदि स्युश्चरकन्ययोः ।
तदा वेधं विजानीयाद्गुह्यं दिशु तथैव च ॥
प्रकटं यस्य जन्मर्त्तं तस्य जन्मर्त्ततो यधः ।
प्रकटं जन्मर्त्तं यस्य तस्य नामर्त्ततो भवेत् ।
हयोर्जन्मभयोर्वेधे न कर्त्तव्यं कदाचन ॥
एकनाङ्गीस्थिता सेतु स्याद्दर्शनं प्राय चाङ्गना ।
तस्मान्नाङ्गीयधो वीर्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥
प्राङ्गुणा वेधतो भर्ता मध्यमाङ्गी भयन्तथा ।
एठनाङ्गीयधो कन्या म्रियते नात्र संशयः ॥
एकनाङ्गीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवता ।
तत्र हेधं रुजं न्ह्युं क्रमेण फलमादिशतु ॥
समासने यधे शीघ्रं दूरवेधे चिरेण तु ।
वेधान्तरभमानेन वर्षे दुष्टं प्रजायते ॥
प्रभुः पण्यङ्गना मित्रं देशो ग्रामः पुरं
एहम् ।
एकनाङ्गीगता भया अभया वेधवर्जिताः ।
एकराश्यादियोगे तु नाङ्गीदोषो न विद्यते ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अपि च ।
“सर्पाकारो घटनविशेषः
ललितिकादियमदैवतशेषः ।
एष्टे सुतहृत्सङ्कटारोगः
क्रोडे कान्तापुत्रविशेषः ।
मध्ये रेखे विहितविवाह
उभयोर्मरणं वदति वराहः ॥
क्रोडे एष्टे यश्च उहामम्
मध्ये क्रोडे बहुसम्मानम् ॥

फणी

मध्ये एष्टे भवति विवाहो
बहुसुतवित्तमिति च सुनिराह ॥”
इति समयप्रदीपः ॥ ३॥
तस्य विन्यासो यथा,—
एष्टे १ ६ ७ १२ १३ १८ १९ २४ २५

मध्ये २ ५ ८ ११ १४ १७ २० २३ २६
क्रोडे ३ ४ ९ १० १५ १६ २१ २२ २७ ॥
फणिजिह्वा, स्त्री, (फणिजिह्वेव व्याकृतिरस्यस्या
इति अच् ।) महाशतावरी । महासमङ्गा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
फणिज्भक्तः, पुं, (फणिनामुज्भक्तः बहिष्कारक
उत्पादक इति यावत् । एष्टोदरादित्वात् साभूः ।
फणितुल्यबहुपत्रपयवत्त्वात् तथात्वम् ।) चन्द्र-
पत्रतुलसी ॥ (रक्तवर्णतुलसी च । तत्पर्यायश्च
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“सुगन्धाको गन्धनामा तीक्ष्णगन्धः फणिज्
भक्तः ॥”)
जम्बीरमेदः । इति कैचित् ॥ जम्बीरसामान्यः ।
इति कैचित् ॥ तत्पर्यायः । समीरणः २ मरुचकः
३ प्रस्यपुष्पः ४ जम्बीरः ५ । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा,—
“मारुतोऽसौ मरुचकी मरुचकरपि स्मृतः ।
फणी फणिज्भक्तश्चापि प्रस्यपुष्पः समीरणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
फणितः, त्रि, (फण गतौ + क्तः ।) गतः ।
निःक्षिप्तः ॥
फणितल्पगः, पुं, (फणी शेष एष तल्पं फणि
तल्पं तस्मिन् गच्छतीति । गम + णः ।) विष्णुः ।
सर्पश्रयायां गच्छति यः । इति मुनपत्तिः ॥
फणिप्रियः, पुं, (फणिर्ना प्रियः भव्यत्वात् ।)
वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥
फणिफेनः, पुं, (फणिनां फेन इव उग्रगुणत्वात् ।)
अहिफेनः । अ्याफिं इति भाषा । यथा,—
“जातीफलं टङ्गणमभक्तश्च
हिङ्गलगन्धं परिमर्द्दयामम् ।
भागद्वयं स्यात् फणिफेनकस्य
गान्धालिकापत्ररसेन मर्द्दाम् ॥”
इति रत्नावली ॥
फणिवल्ली, स्त्री, (फणीव दीर्घा वल्ली ।) नाग-
वल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
फणिहल्ली, स्त्री, (फणिनो हल्लीति । हन् + हल्
+ डीप् ।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
फणिहृत, स्त्री, (फणिनो हृरति स्वगन्धेन अपसा-
रयतीति । हृ + क्तिप् । तुगागमश्च ।) चन्द्र-
द्वाराभा । इति राजनिर्घण्टः ॥
फणी, [न्] पुं, (फणास्यस्येति । फणा + “नीत्या
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इतिः ।) सर्पः ।
इत्यमरः ॥ (यथाच सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।
“श्लेया दर्व्योकराः सर्पाः फणिनः शीघ्रगामिनः ।
मण्डलेविविधैश्चिन्ताः एष्टवो मन्दगामिनः ॥”

फल

तद्वृत्तप्रतीकारविधिर्यथा,—
 “फलानां विषयेषु तु प्रथमे प्रीतिर्गता हरेत् ।
 द्वितीये मधुसर्पिर्भ्यां पाययेत्तागदं भिषक् ॥
 तस्य कर्माङ्गने युष्माकन्तीये विषयाङ्गने ।
 वान्तं चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागमय दापयेत् ॥
 प्रीतोपचारं कृत्वाही भिषक्पञ्चमगृह्योः ।
 दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागश्चापि कीर्तितम् ॥
 सप्तमे त्वयपीडेन शिरस्तीक्ष्णं शोधयेत् ।
 तीक्ष्णमेवाङ्गनं ददातीक्ष्णशस्त्रेण सृष्टिं च ॥
 क्रम्यन्तु काकपदं चर्म सौम्यं पिप्रितं निपेत् ॥”
 इति च सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
 मणिग्रीवामकौप्रधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (केतुः । यथा, गृहभावप्रकाशे ।
 “कविरत्नधवलः फणी जगणः प्रान्तस्था ॥”
 सीसकं अस्य विषयो यथा,—
 “रमो गन्धर्गः सोषणोऽयं
 फणी पिप्पलीत्येव धुस्तूरपिष्ठः
 जयेत् सतिपातं द्विगुणकालुषान्
 भवेद्दर्कमालम् सौषण्यम् ॥”
 इति वैद्यकरसन्दर्भसंग्रहे ज्वराधिकारे पञ्च-
 वक्रमे ॥ मन्वक्तव्यमौषधं यथा,—
 “मारुतोऽसौ मन्वको मन्वक्तरपि स्तुतः ।
 फणी फणिज्भक्तश्चापि प्रमथ्यः समीरणः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥
 फणीश्वरः, पुं. (फणिनामीश्वरः ।) अमलः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 फणः, पुं. (फणति । फण गतौ + “अमलान्
 ङः ।” उणा० १ । ११३ । इति ङः ।) अठरम् ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 फत्कारी, पुं. (फत् इत्ययत्तशब्दं करोतीति । कृ +
 णिनिः ।) पत्तिमात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 फरं, स्त्री. (फलतीति । फल + अच् । लस्य रत्वम् ।)
 फलकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 फरवर्क, स्त्री. पूगपात्रम् । इति हारावली ११७७ ॥
 फर्फरीकः, पुं. (स्फुरतीति । स्फुर स्फुरणे + “फर्फ-
 रीकादयश्च ।” उणा० ४ । २० । इति ईकन्
 धातोः फर्फरादेशश्च ।) चषटः । माह्वे, स्त्री ।
 इति मेदिनी । के, ००० ॥
 फर्फरीका, स्त्री. (फर्फरीक + टाप् ।) पादुका ।
 (स्फुरतीति ईकन् । टाप् । मनसि स्फुरणा-
 देव तथात्वम् ।) मदनः । इति संक्षिप्तसारो-
 खादिवृत्तिः ॥
 फल, निव्यक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सट् ।)
 “इह नवशुकक्रोमला मणीनां
 रविकरसखलताः फलानि भासः ॥
 इति भारविः ॥
 निव्यादनेऽपि बाह्यीकिः ।
 फलति स्र यस्य चरितस्तोत्राय दिव्या गिरः ॥”
 इति दुर्गादासः ॥
 फल, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सट् ।) ज, फलः फलः । इति दुर्गादासः ॥

फलं

फल, नि आ भिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सट् ।) नि, फलोऽस्ति । आ, फलितं
 फलतं तेन । फलति काष्ठं कुठारः । इति
 दुर्गादासः ॥
 फलं, स्त्री. (फलतीति । फल निव्यक्तौ नि फला
 विशरणे वा + अच् ।) लाभः । (यथा, प्राकु-
 म्मलायाम् । १ अइ ।
 “शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः
 कुतः फलमिहास्य ।
 अथवा भवितव्यानां हाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥”)
 ग्रन्थम् । (यथास्य भक्ष्यविधिः ।
 “फलानि सर्वभक्ष्याश्च प्रदद्याद्देहेषु च ॥”
 “फलानि सर्वभक्ष्याश्च परिशुश्रूयानि यानि च ।
 तानि दत्तुं पात्रं तु भुजानस्योपकल्पयेत् ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्यायः ॥
 यथा च प्राकुम्ललायाम् ।
 “उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं
 घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ॥”)
 फलकम् । (शारिफलकार्यं यथा, महाभारते ।
 ४ । १ । २४ ।
 “वेदव्यान् काष्ठानान् दान्तान् फलेष्वोतीरसेः
 सह ।
 कृष्णान् लोहितानांश्च निर्वृत्यामि मनो-
 रमान् ॥”)
 हेतुकृतम् । इत्यमरः ॥ जातीफलम् । लुङिः ।
 निफला । (यथा,—
 “हरीतकी चामलकी विभीतकमिदं त्रयम् ।
 निफला फलमित्युक्तं तत्र त्रयं फलत्रिकम् ॥”
 इति वैद्यकपरिभाषायाम् ।)
 कलोलम् । इति मेदिनी । ले, ३३ । वागाश्रमम् ।
 आर्जवम् । इति शब्दरत्नावली ॥ फालः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ दानम् । इति धरणिः ॥ सुष्कः ।
 यथा,—
 “अफलो भुज्यते मेघः सफलस्तु न भुज्यते ॥”
 इति रामायणम् ॥
 (प्रमेयभेदः । यथा,—
 “आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनः प्रवृत्तिदोषजनितो-
 भावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥” इति गीतम
 सूत्रम् ।
 तत्रैव फलसूत्रम् यथा । “प्रवृत्तिदोषजनितो-
 र्थः फलम् ॥” “सुखदुःखसंवेदनं फलम् । सुख-
 विपाकं कर्मदुःखविपाकश्च तत् पुनर्देहेन्द्रिय-
 विषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः
 फलमभिप्रेतम् । तथाहि प्रवृत्तिदोषजनितो-
 र्थः फलमेतत् सर्वं भवति तदेतत् फलमुपात्तमु-
 पात्तं हेतुं त्यक्तं त्यक्तमुपादेयमिति नास्य
 हानोपादानयोर्निष्ठा पश्यवसानं वास्ति स
 खस्वयं हानोपादानमोतधोहते लोकः ।” इति
 वाक्यायनः ॥) जीवस्य कर्मफलभुक्तिर्यथा,—
 “जीवः कर्मफलं मुदक्ते आत्मा निर्लिप्त एव च ।
 आत्मनः प्रतिविम्बश्च देही जीवः स एव च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

फलं

दानफलं यथा,—
 “यथा फलानि प्रस्थानि नूनानि वाधिकाणि च ।
 लघवाणां चैवभेदे पात्रभेदे फलं तथा ॥
 सामान्यदिवसे विप्रे दानं समफलं भवेत् ।
 अमायां रविसंक्रान्तां फलं शतगुणं भवेत् ।
 चातुर्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं फलमेव च ॥
 गृह्येण प्राशिनः कोटिगुणश्च फलमेव च ।
 सूर्यस्य गृह्ये चापि ततो दशगुणं भवेत् ॥
 अश्वयामास्यस्यैवासंख्यं फलमुच्यते ।
 श्रवमन्त्र पुण्याहं फलाधिक्यं भवेद्विह ॥
 यथा दाने तथा स्नाने जपेऽन्यत्पुण्यकर्मसु ।
 एवं सर्वत्र बोद्धव्यं नाराणां कर्मणां फलम् ॥
 सामान्यदेशे दानश्च विप्रे समफलं भवेत् ।
 तीर्थं देवगृहे चैव फलं शतगुणं स्तुतम् ॥
 गङ्गायाश्च कोटिगुणं चैव नारायणे फलम् ।
 एवं सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं क्रमेण च ॥
 यथा चैव कोटिगुणं तथा च विष्णुमन्दिरं ।
 केदारं च लक्षगुणं हरिद्वारं तथा फलम् ॥
 पुष्करे भास्करश्चैव दशलक्षगुणं फलम् ।
 एवं सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं क्रमेण च ॥
 सामान्यप्राप्तये दानं सममेव फलं भवेत् ।
 लक्षं त्रिसन्ध्यपूते च पण्डिते च जितेन्द्रिये ॥
 विष्णुमन्त्रोपासके च बुधे कोटिगुणं भवेत् ।
 एवं सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं गुणं भवेत् ॥
 यथा दृष्टेन सूत्रेण प्रावेण जवेन च ।
 कुम्भं निर्माति चक्रं कुम्भकारो मृदा भुवि ।
 तथैव कर्मसूत्रेण फलं धाता ददाति च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३४ अध्यायः ॥
 स्वप्रियफलस्य धिगुदेयत्वं यथा,—
 “भक्ष्याणि यानि पेयानि भोज्यान्वभिमतानि
 च ।
 फलश्च वस्त्रमं यच्च तत्तद्देयं जनार्दने ॥”
 इत्यपिपुराणम् ॥
 इष्टफलद्वारा फलपातननिषेधो यथा,—
 “न पातयेद्विष्टकाभिः फलानि वे फलेन तु ।
 न स्तेच्छभाषां शिलेन नाकर्षणं पदासनम् ॥”
 इति कौर्म उपनिषागे १६ अध्यायः ॥
 कर्मण्यश्वभाहृष्टदृष्टसम्भवसंगतरकादि ।
 तत्त्रिविधं यथा,—
 “अनिष्टमिष्टं मिश्रश्च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
 भवत्युत्थागिनी प्रेत्य न तु सन्ध्यासिनां क्वचित् ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥
 “अनिष्टं नारकित्वम् । इष्टं देवत्वम् । मिश्रं मनु-
 ज्यत्वम् । एवं त्रिविधं पापस्य पुण्यस्य उभय-
 मिश्रस्य च कर्मणो यत् फलं प्रसिद्धं तत् सर्व-
 मत्यागिनामेव प्रेत्य परत्र भवति तेषां त्रिविध-
 कर्मसम्भवात् न तु सन्ध्यासिनां क्वचिदपि
 भवति ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 वेदादीनां फलम् । यथा, बह्विं प्रति मरीचि-
 वाक्यम् ।
 “स तं प्राह फलं ब्रह्म वेदस्य च धनस्य च ।
 दारश्रुतस्य विप्रादेः खगापवर्गश्चित्तये ॥

फलश

वर्णनवाच ।

अग्निहोत्रफलं वेदा दत्तमुक्तफलं धनम् ।
रतिपुत्रफलं दाराः शीलवृत्तफलं सुतम् ॥”
इति वज्रपुराणे नित्याहिकानविधिनामा-
ध्यायः ॥॥ लवणादिसंयोगे फलस्यामलं यथा,
“तच्छुलीन्मिसंयोगाज्जवयोगेन पिष्टकम् ।
फलं त्रितयसंयोगादन्नं भवति तत्तृणम् ॥”
इति रामाचनचक्रिकाधृतवचनमिति केचित् ॥
फलः, पुं, (फलतीति । फल + अच् ।) कुटज-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते
सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“कण्टकारिकाफलपटोलवार्ताकुकारवेलेक-
कंटिकाकेवुकोरुवृकपर्पटककिराततिलककर्ण-
कारिहकोशातकीवेचकरीराटसककर्कपुष्पीप्र-
भृतीनि ॥”)
फलकं, स्त्री, पुं, (फल + संज्ञायां कन् ।) चम्पे ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६० ॥ टाल इति भाषा ॥
(यथा, विष्णुपादादिकेशान्तवर्णनस्तोत्रे । ३३ ।
“शार्ङ्गं वायं लपायं फलकमरिगदे पद्मशर्कौ
सहस्रम्
विभागाः शृङ्खलालं मम दत्तु हरेर्बाह्वो
मोहहानिम् ॥”)
फलकः, पुं, (फल + संज्ञायां कन् ।) अस्थिखण्डम् ।
इति जटाधरः ॥ नागकेशरम् । इति शब्द-
चक्रिका ॥ काष्ठादिफलकम् । यथा,—
“पाण्डुरेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखित् ।
जनाधिक्यं संशोधं पश्चात् पक्षे निवेशयेत् ॥”
इति व्यवहारतत्त्व व्यासः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ५ ।
“भृङ्गकुटिलासस्या ललाटफलकाद्दत्तम् ।
काली करालवदना विनिक्रान्ताभिपाशनी ॥”)
रजकपट्टम् । धोपार पाट इति भाषा । यथा,
“शाल्मले फलके शृङ्खले नित्याङ्गासीति नेजकः ।
न च वासीसि वासीभिर्नैर्हरेर च वासयेत् ॥”
इति मिताचरा ॥
फलकपाणिः, पुं, (फलकं पाणौ यस्य ।) चम्पे ।
इत्यमरः ॥ २ । ८ । ७१ ॥ टाली इति भाषा ॥
फलककेशा, स्त्री, (फलेन कर्कशा ।) वनकोलिः ।
इति केचित् ॥
फलकामः, त्रि, (फलं कामयते इति । कम +
अच् ।) कर्मफलकामी । यथा,—
“धर्मेवायिका सदाः फलकामा नराधमाः ।
अर्थयन्ति जगन्नाथं ते कामान्नाप्नुवन्तु ॥”
इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ।
फलकी, [न] पुं, (फलकं फलकाकारोऽस्यस्येति ।
फलक + इति ।) मत्स्यभेदः । फलुइ इति
भाषा । (गुणादिकमस्य फलशब्दे ज्ञात-
यम् ।) फलकान्विते, त्रि । इति मेदिनी ।
ने, १६ ॥
फलकण्डः, पुं, (फले फलावच्छेदे कण्डः ।) पानीया-
मलकम् । इति शब्दचक्रिका ॥

फल

फलपू

फलकेशरः, पुं, (फले केशरा इवास्य ।) नारी-
केलवृक्षः । इति जटाधरः ॥
फलकोषकः, पुं, (फलं सुष्क एव कोषो यत्र । ततः
कन् ।) सुष्कः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विवृति-
रस्य सुष्कशब्दे ज्ञातया ॥)
फलग्रहिः, त्रि, (फलं गृह्णातीति । ग्रह + इन् ।)
फलग्रहिः । यथासमयं फलधरवृक्षः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
फलग्राही, [न] पुं, (फलं गृह्णातीति । ग्रह +
णिनिः ।) वृक्षः । इति धरणिः ॥ फलग्रहण-
कर्त्तरि, त्रि ॥
फलचमसः, पुं, दधिमिश्रितवटलकचूर्णम् । इति
श्रावतत्वम् ॥
फलचोरकः, पुं, (फलं चोर इवास्य कन् ।) चोरक-
नामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
फलचयं, स्त्री, (फलस्य चयम् ।) दाक्षापरुष-
काशमयः । (यथा,—
“दाक्षापरुषकाशमयैः फलचयमुदाहृतम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्)
त्रिफला । इति शब्दचक्रिका ॥
फलचिकं, स्त्री, (फलस्य त्रिकम् ।) त्रिफला ।
(यथा,—
“पथ्याविभीतधानीणां फलेः स्यात्त्रिफला समैः ।
फलचिकश्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
शुष्कीपिप्पलीमरिचानि । इत्यमरः । २ । ६ । ११ ॥
फलदः, पुं, (फलं ददातीति । दा + “आतोऽनुप-
सर्गे ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) वृक्षः । इति
धरणिः ॥
फलदः, त्रि, (फलं ददातीति । दा + कः ।) फल-
दाता । यथा,—
“विशिष्टफलदा कथा निष्कामाणां विमुक्तिदा ॥”
इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ॥
फलपञ्चान्नं, स्त्री, अन्नपञ्चफलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
फलपाकः, पुं, (फलेषु पाकोऽस्य ।) करमईकः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पानीयामलकम् ।
इति शब्दचक्रिका ॥
फलपाकान्ता, स्त्री, (फलपाकेनान्तो नाशो यस्याः ।)
ओषधिः । धान्यकदल्यादिः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ॥
फलपाकी, [न] पुं, (फलपाकोऽस्यस्येति । इति ।)
गर्भभाण्डः । इति रत्नमाला ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“नन्दीवृक्षोष्ठाक्षपाकी फलपाकी च पीतनः ।
गर्भभाण्डो गन्धमुखो द्वितीयः क्षिप्रपाण्यसौ ॥”
इति च वैद्यकरत्नमालायाम्)
फलपुष्पः, पुं, (फलं पुष्प इव यस्य ।) वरुणाशुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
फलपुष्पा, स्त्री, (फलानि पुष्पाणीवास्याः ।) पिच्छ-
खर्जूरौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
फलपूरः, पुं, (फलेन पूरः पूर्णः ।) बीजपूरः ।
इत्यमरः । २ । ४ । ७८ ॥ (विवरणमस्य बीज-
पूरशब्दे ज्ञातयम् ॥)

फलशा

फलपूरकः, (फलपूर + स्वार्थे कन् ।) बीजपूरः ।
इति भावप्रकाशः ॥
फलप्रदः, त्रि, (फलं प्रददातीति । प्र + दा +
“आतश्चोपसर्गे ।” ३ । १ । १३६ । इति कः ।)
फलदाता । यथा,—
“क्रीणीहि भोः फलानीति श्रुत्वा सत्वरमच्युतः ।
फलार्थी धान्यमादाय ययौ सर्वफलप्रदः ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ॥
फलप्रिया, स्त्री, (फलेन प्रीणातीति । प्री + कः ।
टाप् ।) प्रियङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणा-
दयोऽस्या प्रियङ्गुशब्दे ज्ञेयाः ॥)
फलभाक्, [ज] त्रि, (फलं भजते इति । भज +
“भजो णिः ।” ३ । २ । ६२ । इति णिः ।)
फलभागी । यथा,—
“मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः ।
उल्लेखनमङ्गत्राणो न तस्य फलभाग्भवेत् ॥”
इति नित्यादितत्त्वधृतत्रयशास्त्रभविष्यपुराण-
वचनम् ॥
फलभूमिः, स्त्री, (फलाय कर्मफलभोगाय भूमिः ।)
कर्मफलभोगस्थानम् । यथा,—
“भरताम्येरावतानि विदेहाञ्च कुरुन् विना ।
वर्षाणि कर्मेभ्यः स्युः प्रेषाणि फलभूमयः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४ । १२ ॥
फलसुखा, स्त्री, (फलेन सुखा श्रेष्ठा ।) अज-
भोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
फलसुत्रिका, स्त्री, (फले फलावच्छेदे सुत्रिका
स्तुदसुत्र इव ।) पिच्छखर्जूरः । इति शब्द-
माला ॥
फललक्षणा, स्त्री, (फलहेतुका लक्षणा ।) प्रयो-
जनवती लक्षणा । यथा, साहित्यदर्पणे ।
“यज्ञस्य गृह्णागृह्णाद्विधा स्युः फललक्षणाः ॥”
फलवर्तनं, स्त्री, (फलं वर्तनमस्य ।) कालिङ्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
फलवान्, [न] त्रि, (फलमस्यास्तीति । फल +
मत्तुप् । मस्य वः ।) फलयुक्तवृक्षः । तत्पर्यायः ।
फलिनः २ फलो ३ । इत्यमरः ॥ फलितः ४ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । १ । ४७ ।
“अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्यतयः स्मृताः ।
पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तुभयतः स्मृताः ॥”)
फलविक्रयिणी, त्रि, (फलविक्रयोऽस्या अस्तीति ।
इति । डीप् ।) फलविक्रेत्री । कुण्डाणिनी
इति हिन्दी भाषा । यथा,—
“फलविक्रयिणी तस्य च्युतधान्यकरद्वयम् ।
फलैरपूरयन्त्रैः फलभाण्डमपूरि च ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ॥
फलवृक्षकः, पुं, (फलप्रधानो वृक्षः । संज्ञायां
कन् ।) पनसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पनसशब्देऽस्य विशेषो व्याख्यतः ॥)
फलशाकं, स्त्री, (फलमेव शाकम् ।) वडिधशाका-
न्तर्गतफलरूपशाकम् । यथा, राजवल्लभे ।
“पञ्चं पुष्पं फलं नालं कन्दं संखेदजं तथा ।
शाकं वडिधसुहिष्टं शुषं विद्यादयथोत्तरम् ॥”

फलान्तं

फलशब्दः, पुं, दाडिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 फलशाली [न] त्रि, (फलेन शालते शालते इति ।
 शाल + शालिः ।) फलाशयः । यथा,—
 “परममवेतधात्वर्थजन्यफलशालित्वं कर्मत्वम् ॥”
 इति कर्मलक्षणो सारमञ्जरी ॥
 फलशैशिरः, पुं, (शिशिरं प्राप्तमस्य अग्रे शैशिरम् ।
 फलं शैशिरं यस्य ।) वदरवृक्षः । इति राज-
 निघण्टुः ॥
 फलश्रुतिः, स्त्री, (फलस्य कर्मफलस्य श्रुतिः श्रव-
 णम् ।) कर्मफलश्रवणम् । यथा,—
 “फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।
 श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम् ॥”
 अपि च ।
 “वेदोक्तमेव कुर्यादो निःसङ्गोऽपि तमीश्वरे ।
 नैष्कर्म्यो लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ॥”
 इति श्रीभागवतसंस्कृतः । इति मलमाससम्बन्धम् ॥
 फलश्रेष्ठः, पुं, (फलानां फलवृक्षाणां श्रेष्ठः ।)
 आम्बुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 फलसः, पुं, पनसवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 फलखेदः, पुं, (फले खेदो यस्य ।) आखोटवृक्षः ।
 इति राजनिघण्टुः ॥
 फलहारी, स्त्री, कालो । फलं हरति या टात्
 घञि कर्मणिपदङ्गन्तातोः घञि ईप्प्रत्यय-
 निष्पन्नोऽयं शब्दः । सा ज्येष्ठपक्षदश्या बहु-
 फलादुपहारोः पूजनीया । यथा,—
 “ज्येष्ठ मासि अमायां वै मध्वरात्रे महेश्वरि ।
 पूजयेत् कालिको देवीं नानाद्रव्योपहारकेः ॥
 तत्रैव सितपक्षे तु पक्षदश्यां निशाङ्गके ।
 पूजयेच्च फलेल्लक्ष्मीः शक्तिं वापि कालिकाम् ॥”
 इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥
 फला, स्त्री, भिक्षुरिष्टाक्षुषः । इति राज-
 निघण्टुः ॥ (शमी । तत्पर्यायो यथा,—
 “शमी शक्तुफला तुङ्गा केशवस्त्री फलाशिवा ।
 मङ्गल्ला च तथा लक्ष्मीः शमीरः सालिका
 सृता ॥”)
 फलाद्या, स्त्री, (फलेन आद्या सम्पन्ना ।) काष्ठ-
 कदली । इति राजनिघण्टुः ॥
 फलाध्यक्षः, स्त्री, (फलानामध्यक्षमिव ।) राजा-
 दनवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥ (कचित्,
 पुं । अस्य पर्यायः ।
 “राजादनः फलाध्यक्षो राजन्यः क्षीरिकापिच ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 फलानामध्यक्षते, त्रि ॥
 फलादनः, पुं, (फलानामदनोभक्तकः । यद्वा,
 फलानां अदनं भक्षणं यस्य ।) शुकपत्नी ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०१ ॥ फलभक्तः, त्रि ॥
 फलान्तः, पुं, (फलेषु सत्सु अन्तो नाशो यस्य ।)
 वंशः । इति शब्दमाला ॥
 फलान्तं, स्त्री, (फलमन्तं यस्य ।) वृक्षान्तम् । इति
 राजनिघण्टुः ॥ (यथा, मुश्रुते वृक्षस्थाने ४६ अ ॥
 “मदं मद्योचितानान् सस्यमसिषु पूजितम् ।
 अमदपानानुदकं फलान्तं वा प्रशस्यते ॥”)

फलान्तः, पुं, (फलमन्तमस्य ।) अन्तवेतसः ॥ इति
 राजनिघण्टुः ॥
 फलार्थो [न] त्रि, (फलं अर्थयते इति । अर्थ +
 शानिः ।) फलकामी । यथा,—
 “सर्वस्वस्तेषु कर्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
 फलार्थमिह प्रतिष्ठं यस्मात्प्रियफलमुच्यते ॥”
 इति मठप्रतिष्ठानखटवृक्षप्रयोगपञ्चरात्रीय-
 सङ्कर्षणकाण्डोपनिषत् ॥
 फलाशनः, पुं, (फलान्नातीति । अश् + ल्यः ।)
 शुकपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ फलभक्तके, त्रि ॥
 फलासङ्गः, पुं, (फलेषु आसङ्गः ।) फलासक्तिः ॥
 यथा,—
 त्वक्ता कर्मफलासङ्गं निवृत्तमो निराश्रयः ।
 कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्यायः ॥
 फलिः, पुं, (फल + इन् ।) मत्स्यविशेषः । फलुइ
 इति भाषा । अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । गुरु-
 त्वम् । स्निग्धत्वम् । बलकारित्वम् । शुकवर्धन-
 त्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 फलिका, स्त्री, (फलमस्या अस्तीति । फल + ठन् ।
 टाप् ।) निष्पावी । इति राजनिघण्टुः ॥ (फला
 स्वार्थे कनि व्यत इत्वम् । शरादेरग्नभागः ।
 यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३३५ ।
 “न प्राप्यसे कराभ्यां हृदयान्नापेधि वितनुषे
 बाधाम् ।
 त्वं मम भयावस्थितकुसुमायुधविश्रव-
 फलिकेव ॥”)
 फलितं, त्रि, (फल + तारकादित्वात् इत् ।)
 फलमस्य जातम् । इति सप्तधोषश्लोकम् ॥
 (यथा, देवीभागवते । १ । १७ । १२ ।
 “संपश्यन् विविधान् देशान् लोकान् वित-
 धर्मिणः ।
 वनानि पादपाञ्चैव क्षत्राणि फलितानि च ॥”)
 वृक्षे, पुं । इति धरणिः ॥ शैलेये, स्त्री । इति
 राजनिघण्टुः ॥
 फलितः, त्रि, (फलानि सन्त्यस्येति । फल +
 “बहुलमन्त्यत्रापि ॥” उणा० २ । ४६ । इति
 इत् ।) फलयान् । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥
 पनसे फलवति वृक्षे च पुं । इति राज-
 निघण्टुः ॥
 फलिनी, स्त्री, (फलमस्या अस्तीति । इनिः ।
 डीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाङ्गया ।
 गुन्दा गुम्फला श्यामा विष्वक्सेनाङ्गना
 प्रिया ॥”)
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यथा, रघौ । ८ । ६१ ।
 “मिथुनं परिकल्पितं त्वया
 सहकारः फलिनी च नन्विमौ
 अविधाय विवाहसत्क्रिया-
 मनयो र्गम्यत इत्यसम्भृतम् ॥”)
 अमिश्रिखावृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥

फलस

फली, [न] त्रि, (फलमस्यास्तीति । फल + इनिः ।)
 फलयुक्तवृक्षादिः । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥
 फली, स्त्री, (फलमस्यस्या इति अर्थ आदिभ्यः
 अच् । स्त्रियां डीप् ।) प्रियङ्गुवृक्षः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ७ ॥ (यथा, वेदकरत्रमालायाम् ।
 “विष्वक्सेना प्रिया कान्ता प्रियङ्गुः फलिनी-
 फली ॥”)
 फलि + वा डीप् ।) फलिमतस्यः । इति शब्द-
 माला ॥
 फल्यः, पुं, लताभेदः । इत्यादिकोषः ॥
 फलेग्रहिः, पुं, (फलं गृह्णातीति । फल + ग्रह +
 “फलेग्रहिरात्मभरिश्च ॥” ३।२।२६ । इति उप-
 पदस्य एदन्तत्वं गृहेरिन् प्रत्ययश्च निपात्यते ।)
 यथासमयं फलधरवृक्षः । ऋतुप्रामौ फलानि
 गृह्णाति धारयतीति फलेग्रहिः । शलत्तुल्लादि-
 त्वादिना इः रुद्धे फले इति निर्देशात् एकारः ।
 किंवा फले गृह्णाति इति फलेग्रहिः कर्मण्य-
 धारविबद्धा निपातनात् सप्तम्या अलुक् लुकि
 फल्यग्रहिश्च फलेग्रहिः फल्यग्रहिरिति वाच-
 स्यति । इह ग्रहिधारणार्थः स्वीकारार्थश्च
 अत्र धारणार्थं वृत्त एव रुद्धिः । स्वीकारार्थं
 तु क्रियाशब्देनैव यथा फलेग्रहीन् हंसि वन-
 स्यतीनामिति भट्टिः ॥ इति रायसंज्ञकादयः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ फल्यग्रहणकर्तारः, त्रि ॥
 फलेग्रहिः, पुं, (फले गृह्णातीति । ग्रह + इन् ।
 एयोदरात् वृद्धिः । निपातनात् सप्तम्या अलुक् ।)
 फलेग्रहिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 फलेन्द्रः, पुं, (फलेन इन्द्रः ऐश्वर्यशालीव । वृहत्-
 फलत्वादेवास्य तथात्वम् ।) वृहत्फलः । तत्-
 पर्यायः । नन्दः २ राजजम्बुः ३ महाफला ४
 सुरभिपत्ता ५ महाजम्बुः ६ । अस्य गुणाः ।
 स्वादुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । गुरुत्वम् । रोचन-
 त्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
 फलेपुष्पा, स्त्री, (फले फलमुखे पुष्पं यस्याः ।
 सप्तम्या अलुक् ।) लुप्तपुष्पविशेषः । गुमा इति
 हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । द्रोणा २ द्रोणपुष्पी
 ३ । अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । स्वादुत्वम् ।
 रुच्यत्वम् । उष्णत्वम् । वातपित्तकारित्वम् ।
 चारत्वम् । लवणत्वम् । स्वादुपाकत्वम् । कटु-
 त्वम् । भेदकत्वम् । कफामकामलाशोयतमक-
 चासजलानाशिलश्च । इति भावप्रकाशः ॥
 फलेवहा, स्त्री, (फले रोहतीति । रुह + कः ।
 सप्तम्या अलुक् ।) पाटलिवृक्षः । इत्यमरः ।
 २ । ३ । ५४ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “पाटलालिप्रिया स्थाली ताम्रपुष्पी फलेवहा ।
 कामदूती कुवेराक्षी कुम्भी तोयाधवासिनी ॥”
 इति वेदकरत्रमालायाम् ॥)
 फलेसक्तः, त्रि, (फले सक्त आसक्तः ।) फलासक्तः ।
 फलकामी । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
 “युक्तः कर्मफलं त्वक्ता शान्तिमाप्नोति नैष्ठि-
 कीम् ॥
 अयुक्तः कामकारेण फलेसक्तो निबध्यते ॥”

फलगुः

‘फलेसक्तः मम फलायेदं कर्म करोमीति’ फले-
सक्तो नितरां बन्धं प्राप्नोति ।’ इति मलमास-
तत्त्वम् ॥

फलोत्तमा, स्त्री, (फलेषु उत्तमा ।) काकली-
द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुग्धिका । तत्-
पर्यायो यथा,—

“उत्तमा दुग्धिका दुग्धी फलोत्तमा फलित्वपि ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

फलोत्पत्तिः, पुं, (फलाय उत्पत्तिरस्य । प्रशस्त-
फलानां उत्पत्तिरत्र वा ।) आम्बुवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

फलोदयः, पुं, (फलस्य उदयो यत्र ।) लाभः ।
सुरालयः । हर्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
(फलस्य उदयः ।) फलोत्पत्तिः । यथा, रघुः ।
“सोऽहमाजन्मयुष्मानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आसप्तद्वितीयांशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥”

फलकः, पुं, (फल निष्पत्तौ + “कृदाधाराद्धिफलभ्यः
कः । ” उणा० ३।४० । इति कः ।) सूत्रेण कलिभ्य
इति पाठस्य विकल्पितत्वात् बाहुलकात् क
इत्येके ।) विसारिताङ्गम् । इत्युणादिकोषः ॥

फलगु, त्रि, (फल निष्पत्तौ + “फलपाटिनमि-
मनजनामिति । ” उणा० १ । १६ । इत्युः गुगा-
गमश्च ।) असारम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥
(यथा, माघे । ३ । ७६ ।

“तरीषु तत्रत्यमफलगु भास्वं
सायात्रिकानावपतोऽभ्यनन्दन् ॥”

निरर्थकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
द्विर्वागवर्ते । ५ । १५ । ३२ ।

“न फलगुवाक्येः प्रतिबोधनीयो
राजा तु वीरेरिति नीतिशास्त्रम् ॥”

सामान्यम् । शुद्धम् । यथा, भागवते । १।१३।४७।
“अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुर्विधम् ।
फलगुनि तत्र महती जीवो जीवस्य जीवणम् ॥”

फलगुः, स्त्री, (फल निष्पत्तौ + उः । गुगागमश्च ।)
गयाख्यनदीभेदः । तस्या माहात्म्यादि यथा,—
साहस्रक्रोशद्वयं मानं गयायां परिकीर्तितम् ।
पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ॥
तत्र पिण्डप्रदानेन तृप्तिर्भवति प्राश्नती ।
नगाज्जनाईनाज्जैव कूपाचोत्तरमानसात् ॥
एतन्नयाशिरः प्रोक्तं फलगुतीर्थं तदुच्यते ।
तत्र पिण्डप्रदानेन पिण्डगुणं परमा गतिः ॥
एयिषां यानि तीर्थानि ये सप्तदाः सरांसि च ।
फलगुतीर्थं गमिष्यन्ति वारमेकं दिने दिने ॥”

इति गारुड २३ अध्यायः ॥

अन्यन् गयाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ काकोडुस्वरिका ।
इत्यमरः ॥ काकडुसुर इति भाषा ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“भद्रा मलपूः फलगुः स्यात् काकडुस्वरिका च
सा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अस्या गुणाः । गुरुत्वम् । आह्वित्वम् । शीत-
णत्वम् । खादुत्वम् । तृप्तिकारित्वम् । इति

फाः

राजवल्लभः ॥ रेणुभेदः । फागु इति प्रसिद्धः ।
मिथ्यावाक्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वस-
न्तर्तुः । इति जटाधरः ॥

फलगुदा, स्त्री, (फलगुरिति नाम ददाति धारय-
तीति । दा धारणे + कः ।) गयानदी । यथा,
“तत्र देशे गया नाम पुण्यदेशोऽतिविश्रुतः ।
नदी च फलगुदा नाम पितृणां स्वर्गदायिनी ॥”

इति बृहद्बर्मपुराणे ५६ अध्यायः ॥

फलगुनः, पुं, (फलति कार्यादिकमस्मादिति ।
फल निष्पत्तौ + “फलेर्गकृ च । ” उणा० ३ ।
५६ । इति उणन् गुगागमश्च । फलगुण्यां
फलगुनीनञ्च जातः इति वा । “अविष्ठा
फलगुन्यनुराधेति । ” ४।३।३४ । इति जाताये-
प्रत्ययस्य लुक् । “लुक् तद्धितलुकि । ” १।२।४६ ।
इति स्त्रीप्रत्ययस्य च लुक् । एतन्निमित्तस्तु
फालगुनशब्दे द्रष्टव्यम् ।) अर्जुनः । फालगुन-
मासः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (फलगुनी-
भये, त्रि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

फलगुनालः, पुं, (फलगुनेन अलनीति । अल् +
अच् ।) फालगुनमासः । इति भूरिप्रयोगः ॥

फलगुनी, स्त्री, (फलगुन + गौरादित्वात् ङीष् ।)
नक्षत्रविशेषः । तच्च पूर्वफलगुनी उत्तर-
फलगुनी च । इति भरतधृतगोवर्धनानन्दः ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १६ ।

“उत्तराभ्याश्च पूर्व्याभ्यां फलगुनीभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृथे तेन मां फालगुनं विदः ॥
काकोडुस्वरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (फल्-
गुण्यां जाता । अविष्ठाफलगुनीति अगो लुकि
लुक् तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य च लुकि फल्-
गुन्यवादाभ्यां टानौ वक्तव्यौ इति वार्तिकोक्त्वा
टः । टित्वात् ङीप् ॥)

फलगुवाटिका, स्त्री, (फलगुनी वाटीव इवार्थे
कन् ।) काकोडुस्वरिका ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

(“गुणादयोऽस्याः काकोडुस्वरिकाशब्दे ज्ञेयाः ॥”)

फलगुवृन्ताकः, पुं, (फलगुना वृन्तेनाकायति
श्रीभते इति । आ + के + कः ।) ग्र्योनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

फलगुत्सवः, पुं, (फलगुनासुत्सवः ।) फलगु-
करणकगोविन्दोत्सवः । दोलयात्रा इति
ख्यातः । यथा, दोलयात्रापद्धतिः ।

“गोविन्दानुष्ठेयतन्तु यात्राङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ।
फलगुत्सवं प्रकुर्वीत पञ्चाङ्गानि त्रिदशानि वा ॥”

फल्यं, स्त्री, (फलाय हितमिति । फल + यत् ।)
कुसुमम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फलकी [न्] पुं, (फलकः फलकस्तदाकारोऽस्त्य-
स्यति । इति ।) मत्स्यविशेषः । इति शब्द-
माला ॥ फलुइ इति भाषा ।

फलफलः, पुं, स्रुपवातः । इति जटाधरः ॥ कुलार
वातास इति भाषा ॥

फाः, पुं, सन्तापः । निष्फलभाषणम् । यथा,—
“फिः कोपे फाश्च सन्तापे तथा निष्फलभाषणे ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

फालः

वृद्धिः । वृद्धकः । यथा “फा वृद्धौ वृद्धके
पुमान् ।” इति विश्वः ॥

फाटकी, स्त्री, (स्फुट + ण, ल् । ङीष् । पृथोदरा-
दिस्वात् साधुः ।) स्फटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

फाणिः, स्त्री, (फाणयतीति । फण गतौ + णिच् +
ङ् ।) गुहः । करम्भः । इत्युणादिकोषः ॥

फाणितं, स्त्री, (फण गतौ + णिच् । क्तः ।) अर्द्धा-
वर्णितचुरसः । फेणीति ख्यातम् । इत्यमर-
भरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १३।६।४।२३।
फलगुनी पूर्वममये ब्राह्मणानामुपेधितः ।
भक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा सौभाग्य-
वच्छति ॥”)

अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । अभिव्यन्तित्वम् ।
दृढणत्वम् । कफशूलत्वम् । पातपित्तश्रमनाशि-
त्वम् । सूत्रवस्तिविधीधनत्वम् ॥ * ॥

“इतो रसस्तु यः पकः किञ्चिद्वाढो बहुद्वयः ।
स एवंचुविकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथा च ।

“शिरार्धेऽङ्गनं कुर्यात् फाणितं मधुसंयुतम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिभिर्यह्ने नेत्ररोगाधिकारे ॥

“फाणितं शक्तवः सर्पिर्दधिमुखोऽन्वकाञ्जिकम् ।
तपेण सूत्रकृष्णमृदावर्त्तहरं पिबेत् ॥”

इति चरकं सूत्रस्थाने २२ अध्याये ॥

फायट, त्रि, (फणयते स्मिति । फण गतौ + “लुब्ध-
स्यान्तध्वान्तेति । ” ७ । २ । १८ । इति निपा-
तनात् साधुः ।) अनायासकृतम् । इत्यमरः ।
७ । १ । ६४ ॥ कषायभेदः । यथा,—

“निर्मोणतांशे नृदिनः फायट इत्यभिधीयते ।”
अपि च ।

“क्षुद्रद्रव्यपले सम्यक् जलसुष्णं विनिःक्षिपेत् ।
पात्रे चतुःपलमिति ततस्तु साधयेज्जलम् ॥

सौख्यं चूर्णद्रवः फायटो भिषगभिरभिधीयते ॥”
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(तथास्य प्रवृत्तविधिः ।

“सद्योऽभिगु पूतस्तु फायटस्तन्मानकल्पने ॥”
इति वामटकल्पस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

फालं, स्त्री, (फलाय प्रास्थाय हितम् । फल + अण् ।
यद्वा, फल्यते विदायते भूमिरनेनेति । फल +
घञ् ।) हलोपकरणम् । इति मेदिनी । ले, ३४॥

फालः, पुं, (फल्यते विदायते चोच्चमनेनेति ।
फल + करणे घञ् ।) लाङ्गलस्यभूमिविदारक-
सौहः । फल्यते विशीर्यते स्मिरनेन सः ।

तत्पर्यायः । लघिकः २ । इत्यमरः । २।६।१३॥
लघिकः ३ । फलम् ४ । इति भरतः ॥ लघि-
का ५ । फालम् ६ । इति सुकटः ॥ कुशिकम् ७ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५५ ॥ महादेवः । वल-
देवः । कार्पासवस्त्रं, त्रि । इति मेदिनी । ले, ३४ ॥

नवविधद्विधास्तगताष्टमादयम् । तस्य विधि-
र्यथा । दृष्टव्यः ।

“आयसं द्वादशपलघटितं फालमुच्यते ।
अष्टाङ्गलं भवेद्दोषं चतुरङ्गलविस्तरम् ॥

फाल्गु

अग्निवर्गं तत्तत्तौरो जिह्वया लेहयेत् सञ्जतम् ।
न दग्धं चैव त्विमियादन्यथा तु स ह्यीयते ॥”
चौरोऽत्र गोचौरः । गोचौरस्य प्रदातव्यं तप्त-
फालावलेहनमिति स्मृतिरिति मेधिलाः ॥
अत्रापि त्वमग्ने इत्यादिमन्त्रान्तरं आरयसं
लेलिहानस्य जिह्वयापि समादिशदिति पिता-
महोक्तेः प्राङ्ध्रिवाकशोऽध्याभ्यामग्राभिमन्त्रणं
कार्यम् ॥३॥ तत्र प्रयोगः । लौकिकचत्वारिंश-
त्तोलकमितं लौहवटितमहयवमध्यात्मकाङ्गुलाष्ट-
द्वौर्ध्वं तथाविधचतुरङ्गुलप्रस्तारं फालमग्नौ ताप-
येत् । तत्र प्राङ्ध्रिवाको धर्मायाहनादिहवनान्तं
कर्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा,—

‘ॐ त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्वस्य यज्ञेषु ह्यसे ।
त्वं सुखं सर्वदेवानां त्वं सुखं ब्रह्मवादिनाम् ॥
अत्रस्थोऽसि भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् ।
पापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात् पावक उच्यते ॥
पापेषु दर्शयाम्नाममर्चिषान् भव पावक ! ।
अथवा शुभभावेन शीतो भव कृताशन ! ॥
त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तरसि साक्षिवन् ।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
यवहाराभिषक्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
तदेतं संश्रयादस्माद्धर्ममन्त्रात्तुमर्हसि ॥’
इत्येतेः फालमग्निं अभिमन्त्रयेत् । शीघ्रस्तु
प्रतिज्ञापत्रं शिरसि निधाय ।
‘त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तरसि पावक ! ।
साक्षिवन् पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं करे मम ॥’
इत्येतेनाभिमन्त्र्य अग्निवर्गं फालं जिह्वया सज्ज-
त्विह्यात् न दग्धं चैतदा शुद्धः ।” इति द्रव्य-
सत्त्वम् ॥

फालकृतः, त्रि, (फालेन कृतः ।) फालेन कथित-
भूम्यादिः । यथा, मानवः । ४ । ४६ ।

“न सृजं पयि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।
न फालकृष्टे न जले न चित्वा न च पर्यते ॥”

फालाः, पुं, (फालयन्तीति । फल् + क्तिच् + क्तृप् ।)
जम्बीरवृक्षजानि । इति दुर्गाटीकाटिप्पणीकृत-
कुलचन्द्रः ॥

फालगुनः, पुं, (फलति निव्यादयतीति । फल् +
“फलैर्गुक् च ।” उणा० ३ । ५६ । इति उन्नम्
ततो गुक् । ततः प्रज्ञाद्यण् । यदा फल्गुन्यां
फल्गुनीनक्षत्रे जातः फल्गुनः । स एव । अण्
एतद्विभक्त्यर्थेया, महाभारते । ४ । ४२ । १६ ।
“उत्तराभ्यां पूर्व्याभ्यां फल्गुनीभ्यामर्चं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फालगुनं विदुः ॥”
गुडाक्षिणः । नदीकृतः । अर्जुनकृतः । तपस्य
मासः ॥ यथा,—

“फालगुनस्तु गुडाक्षिणं नदीजान्मभूरुचे ।
तपस्यमर्चं मासे तत्पूर्णिमायास्तु फालगुनी ॥”
इति इत्यनामन्तवर्गं मेदिनी ॥

अतएव ।

“फालगुने गगने किने शत्वमिच्छन्ति वर्धराः ।”
इति कारिका सञ्चलिका । अत्र अश्वत्थमिच्छ-
न्तीति अकारप्रक्षेपो भ्रान्तानाम् ॥ ३ ॥

फाल्गु

(फाल्गुनी पौर्णमासी अस्मिन्नि । “विभाषा
फल्गुनीश्रवणकार्त्तिकीचैत्रिभ्यः ।” ४ । २ । २३ ।
इति पञ्चे अण् ।)

वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतेकादशमासः ।
फल्गुनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासे
सः । इति तु प्रायिकाभिप्रायम् । स च त्रिविधः ।
मुख्यचान्द्रो गौणचान्द्रः सौरश्च । यथा ।
कुम्भस्थरविप्रारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मासो
मुख्यचान्द्रः । मुख्यचान्द्रफाल्गुनमासीयपौर्ण-
मास्यन्तः कृष्णप्रतिपदादिको मासो गौण-
चान्द्रः । कुम्भराशिस्थरविभोगोपलक्षितकाला-
त्मको मासः सौरः । इति मलमासतत्त्वम् ॥३॥
तत्पण्यायः । तपस्यः २ फाल्गुनिकः ३ फल्गुनः
४ । इत्यमरभरतौ ॥ वत्सरान्तकः ५ । इति
राजनिर्णयः ॥ ३ ॥ तत्र जातफलम् ।

“प्रियंवदः सञ्जनवल्गभश्च
परोपकारी विमलाश्रयश्च ।

दाता निवान्तं प्रमदाभिलाषी

स्यात् फाल्गुने यस्य जनस्य जन्म ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

अथ फाल्गुनकृत्यम् । तत्र माघानन्तरं
फाल्गुनकृष्णपक्षे कालशाकवास्तुकशाकोप-
करणान्तेन आहं कर्मयम् ॥ ३ ॥ गौणचान्द्र-
फाल्गुनकृष्णपक्षे चतुर्दश्यां शिवरात्रि व्रतम् । यद्दिने
प्रदोषनिशीथोभयथापिनी चतुर्दशी तद्दिने
व्रतमुभयथाप्राप्तुरोधात् । यदा पूर्व्यादुर्निशीथ
थापिनी परेदुः प्रदोषमात्रथापिनी तदा पूर्व्या-
दुर्गतं प्रधानकालथाप्राप्तुरोधात् । यदा तु
पूर्व्यादुर्निशीथथापिः परदिने प्रदोषथापिनी
तदा परदिने प्रदोषथापिनीति वचनात् ॥ ३ ॥
मुख्यचान्द्रफाल्गुनशुक्लद्वादशी गोविन्दद्वादशी ।
“फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥”
महापातकनाशकामो गङ्गायां स्नानमर्हं
करिष्ये । अत्र पद्मपुराणीयो मन्त्रः ।
“महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति मे ।
गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ॥”
फाल्गुनपौर्णमास्यां दोलयात्रा । तीर्थचिन्ता
मणौ ब्रह्मपुराणम् ।

“नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरवोत्तमम् ।
फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥”
स्कन्दपुराणीयपुरवोत्तममहात्म्ये चिंशाध्याये ।
“फाल्गुन्यां क्रीडनं कुर्यात् दोलायां मम
भूपते ॥”

इति ज्ञानतन्त्रम् ॥

फाल्गुनाशुभः, पुं, (फाल्गुनादशुपञ्चात् जायते
इति । अशु + क्तृ + क्तृप् ।) वसन्तकालः । इति
हारावली ॥ अर्जुनस्य कनिष्ठभ्राता च ॥

फाल्गुनिकः, पुं, (फाल्गुनी पौर्णमास्यस्मिन् मासे
इति । “विभाषा फाल्गुनीश्रवणिति ।” ४ । २ ।
२३ । इति ठक् ।) फाल्गुनमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १५ ॥

फिरङ्गः

फाल्गुनी, स्त्री, (फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी ।
“नक्षत्रेण युक्तः कालः ।” ४ । २ । ३ । इति
अण् । ततो ङीप् ।) फाल्गुनमासस्य पूर्णिमा ।
इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ पूर्व्यादशुभगुनीनक्षत्रम् ।
उत्तरफल्गुनीनक्षत्रम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

फिः, पुं, पापः । निष्फलवाक्यम् । इत्येकाक्षर-
कोषः । कोपः । इति शब्दरत्नावली ॥

फिङ्गकः, पुं, (फिङ्ग इति शब्देन कायति शब्दा-
यते इति । के + कः ।) पक्षिविशेषः । फिङ्गा
इति भाषा । तत्पण्यायः । कुलिङ्गः २ कलिङ्गः
३ धूम्याटः ४ । इति शब्दमाला । भृङ्गः ५ ।
इत्यमरः ॥

फिरङ्गः, पुं, (फौ पापे क्रोधे वा रङ्गोऽनुरागो
यस्य ।) खनामन्त्रान्तर्गतेऽक्षेः । यथा,—
“पूर्व्यान्वाये नवशतं वरुणीतिः प्रकीर्तिताः ।
फिरङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनादुभयि ॥
अधिपा मन्त्रलानाश्च संयामेवपराजिताः ।
इरेणा नव वट् पञ्च लङ्गनाश्चापि भाविनः ॥”
इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥

रोगविशेषः । अथ फिरङ्गस्य निरुक्तिमाह ।
“फिरङ्गसंज्ञकं देशे बाहुस्थोनेष यज्ञैव ।
तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तो आधिर्याधिपशारदैः ॥”
तस्य विप्रकृष्टं निदानमाह ।
“गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देशिनां भुवम् ।
फिरङ्गोऽतिशंसर्गात् फिरङ्गण्याः प्रसङ्गतः ॥
आधिरागरुणो ह्येष रोगाणामत्र संक्रमः ।
भवेत्ता लक्षयेत्तेषां लक्षणैर्भवेज्जा वरः ॥”
फिरङ्गण्याः प्रसङ्गत इति विशेषार्थम् ॥ ३ ॥
रूपमाह ।

“फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो वाह्याभ्यन्तरस्तथा ।
बहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च भुवे ॥
तत्र वाह्यः फिरङ्गः स्याद्विस्तोऽटसदृशीऽल्परक् ।
स्पष्टितो ब्रह्मवद्देहः सुखसाध्योऽपि स स्मृतः ॥
सर्वसाध्यन्तरः स स्यादुभयोलक्षणेयुतः ।
कष्टदोऽतिचिरस्थायी कष्टसाध्यतमश्च सः ॥”
उपद्रवान् आह ।

“कार्श्यं बलक्षयो नासाभङ्गो वक्षश्च मण्डता ।
अस्थिशोषोऽस्थिवक्त्रं फिरङ्गोपद्रवा अमी ॥”
साध्यत्वादिकमाह ।

“बहिर्भवो भवेत् साध्यो नूतनो निरुपद्रवः ।
आभ्यन्तरस्तु कष्टेन साध्यः स्यादयमामयः ॥
बहिरन्तर्भवो जीर्णः क्षीणस्तोपद्रवेयुतः ।
बोध्यो आधिरसाध्योऽयमिच्छुर्लूनयः पुरा ॥”
अथ फिरङ्गस्य चिकित्सा ।

“फिरङ्गसंज्ञकं रोगं रसः कर्पूरसंज्ञकः ।
अवघ्नं नाशयेदेतद्वृक्षः पूर्व्ये चिकित्सकाः ॥
लिखते रसकर्पूरप्राशने विधिरुतमः ।
अनेन विधिना खादन्मुखे शोथं न विन्दति ॥
गोघूमसूर्यं संनीय विदध्यात् छप्पकूपिकाम् ।
तन्मध्ये निःक्षिपेत् कृतं चतुर्गुणमितं भिषक् ॥
ततस्तु गुटिकां कुर्यादयथा न स्याद्वसो बहिः ॥

फिरङ्गि

सूक्ष्मचूर्णं लवङ्गस्य तां वटीमवधूतयेत् ।
दन्तस्पर्शो यथा न स्यात्तथा तामम्भसा गलेत् ।
ताम्बूलं भक्षयेत् पञ्चाष्टाकाङ्गलवणास्थलेत् ॥
अममातपमम्भानं विशेषात् स्त्रीनिषेधम् ॥

इति कर्पूररसः ॥ १ ॥

पारदः कर्षमाणः स्यात् खदिरः कर्षणमिति ।
आकारकरभश्चापि ग्राह्यः कर्षणोन्मितः ॥
टङ्कचयमितं चूर्णं खल्ले सर्वं विनिःक्षिपेत् ।
संमश्रुतस्य सर्वस्य कुर्यात् सप्त वटीभिर्धक् ॥
स रोगी भक्षयेत् प्रातरैकेकामम्भना वटीम् ।
वर्जयेदम्भलवणौ फिरङ्गस्तस्य नश्यति ॥

इति सप्तशानिकावटी ॥ २ ॥

पारदः कर्षमाणः स्यात्तावदेव हि गन्धकः ।
तण्डुला अन्तमात्राः स्युस्तेषां कुर्याच्च कण्ठ-
लीम् ॥

तस्याः सप्त वटीः कुर्यात्ताभिर्धूमं प्रयोजयेत् ।
दिनानि सप्त तेन स्यात् फिरङ्गास्त्री न संशयः ॥

इति धूमप्रयोगः ॥ ३ ॥

पीतपुष्पवलापन्नरसैः कृमिर्न रसम् ।
हस्ताभ्यां मर्दयेत्तावत् यावत् सूतो न दृश्यते ॥
ततः संस्त्रेयेद्वह्नादेवं वासरसप्तकम् ।

त्वक्नेत्रवर्णमन्त्रश्च फिरङ्गस्तेन नश्यति ॥ ४ ॥
चूर्णयेन्निम्बपत्राणि पथ्यां निम्बालमसिकाम् ।
धात्रीश्च तावतीं रात्रिं निम्बवेडशभागिकाम् ॥

प्राणमानमिदं चूर्णमग्नीयादम्भसा सह ।
फिरङ्गं नाशयत्येव वास्तुमाभ्यन्तरं तथा ॥ ५ ॥

तोपचीनिभवं चूर्णं प्राणमानं समाक्षिपेत् ।
फिरङ्गाधनाशाय भक्षयेत्तवणं त्वजेत् ॥

लवणं यदि वा व्यक्तं न प्राप्नोति तदा जनः ।
सैत्थवं स हि सुप्लीत मधुरोपरसं हि तत् ॥ ६ ॥
अर्द्धकर्मितं सूतं कुर्यात्करसेः सह ।

खल्ले विमर्दयेत्तच्च पलाङ्गं गुग्गुलुं क्षिपेत् ॥
तत्रार्ककरभं कुष्ठं त्रिफलाश्च एषक् एषक् ।
अर्द्धकर्मितं सर्वं चूर्णयित्वा तु निःक्षिपेत् ॥

तत् सर्वं मधुसर्पिर्भ्यां द्विपलाभ्यां एषक् एषक् ।
मर्दयेद्य तत् खादेद्वर्द्धकर्मितं रसम् ॥

व्रणः फिरङ्गरोगोत्पत्तस्तस्यावश्यं विनश्यति ।
अल्पोऽपि चिरन्तातोऽपि प्रशान्त्यति महाव्रणः ॥

एतद्भक्षयतः शोथो मुखस्य च न जायते ।
वर्जयेच्च लवणमेकविंशतिवासरान् ॥ ७ ॥

इति फिरङ्गाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
फिरङ्गरोटी, स्त्री, (फिरङ्गप्रिया रोटी । फिर-

ङ्गायां रोटीति वा ।) रोटीकाविशेषः ।
पाथ्योरोटी इति पाण्डुराटि इति च भाषा ।
सा तु तालस्याथवा खर्जूरस्य रसेन मधुरिका-
जलेन वा मिश्रिता गोघूमकणिकामधिक-
काजसुतमं संमर्दं गोलाकारं स्थूलं स्थूलं
निर्माय तन्दूरपाकेन निव्यादिता भवति । इति
पाकरालेखः ॥

फिरङ्गिणी, स्त्री, (फिरङ्गदेशो जलस्थानत्वेना-
ख्याता इति । फिरङ्ग + इनि । डीप् ।)
फिरङ्गदेशोद्भववारी । यथा,—

फुलतिः

“गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां ध्रुवम् ।
फिरङ्गिणीति संसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

फिरङ्गी [न] पुं, (फिरङ्ग + इनि ।) फिरङ्ग-
देशोद्भवपुरुषः । अस्य प्रमाणं पूर्वशब्दे
दृश्यम् ॥

फुः, पुं, मल्लकम् । तुच्छवाक्यम् । इति विश्वः ॥

फुकाः, पुं, (फुनास्य एवाक्येन कायति शब्दायते इति ।
फु + के + क ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फुटः, त्रि, (स्फुटतीति । स्फुट + कः । एषोऽदरा-
दित्वात् साधुः ।) सर्पफणा । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३८२ ॥

फुफुन, य, अनुकरणशब्दः । इति फुनकारशब्द-
दर्शनात् । (यथा, “बालः पयसा दग्धो दग्धपि
फुनकथं भक्षयति ।” इति प्राचः ॥) तुच्छ-
भाषणम् । इति केचित् ॥

फुत्कारः, पुं, (फुदित्यक्तशब्दं करोतीति । ल +
टः ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फुत्कारः, पुं, (ल + भावे घञ् । फुदित्यक्तशब्दस्य
कारः करणम् ।) फुत्करणम् । फु इति फुक्
इति च भाषा । फुत्कारवति पावके आहुति-
निषेधो यथा, तिथ्यादित्येव ।

“अग्नीं रूर्ध्वं सम्फुलिङ्गि वामावर्त्ति भयानके ।
आर्द्रकाष्ठैः समुत्पन्ने फुत्कारवति पावके ॥

क्षणार्धेऽपि सुदर्शने तथा लिहति मेदिनीम् ।
आहुतिं जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद्-

ध्रुवम् ॥”

फुत्कृतिः, स्त्री, (फुदित्यक्तशब्दस्य कृतिः कर-
णम् ।) फुत्कारः । यथा, कायचन्द्रिका ।
“स्फुर्जन्तुफुत्कृतिभोतिसम्भ्रमचमत्कारस्फुरत-
सम्भ्रमा ॥”

फुप्फुसः, पुं, पुप्फुसः । कोष्ठविशेषः । स च हृदय-
नाडिकासंलग्नाशयविशेषः । प्यापृष्टा फुल्का
कापास इति च लोके । इति सुश्रुतः ॥ यथा,—

“स्थानान्यामाग्निकानां मन्त्रस्य रुधिरस्य च ।
ज्वदुष्कः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥”

इति माधवकरः ।

अस्य आख्या । “आग्नस्य स्थानं आमाशयः ।
नाभेरुर्ध्वम् । अग्नेः स्थानं पच्यमानाशयः
नाभिमध्यम् । पक्वस्य स्थानं पकाशयः नाभे-
रधः । मूत्रस्य स्थानं वस्तिः । रुधिरस्य स्थानं
यज्ञतन्त्रीहार्ता । ज्वत् ज्वदयं हृत्पुरसपाकमल-
वदयः शोणितमलस्तम्ब, उष्णकः स चान्तदेशे
अवस्थितः पुरीषाधानम् । फुप्फुसः हृदयस्य
वामपार्श्वे फुप्फुस इति ख्यातः ।” इति विजय-
रत्नः ॥ (यथा च ।

“तद्दामे फुप्फुसः श्रीहा दक्षिणाङ्गे यत्कृत्तम् ।
उदानवायोराधारः फुप्फुसः प्रोच्यते बुधेः ॥”

इति पूर्वखल्ले पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

फुलतिः, स्त्री, (फल + क्तिन् । “ति च ।” ७।४।८।
इति अत उतु ।) फलनम् । इति सुश्रुत-
वाक्यम् ॥

फेणः

फुल, विकास । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) ह्रस्वी । लहयान्तः । विकास
इह कसञ्ज गताविति दन्त्यान्तस्य घञि रूपम् ।

विपुल्येति नार्थान्तराचक्षितया विकसनमित्यर्थः ।

फुलति मल्लीकलिका । इति दुर्गादासः ॥

फुलः, त्रि, (फुलतीति । फल + अच् । यङ् ।
फलतीति । अच् फला विसरणे + क्तः । “आदि-

तश्च ।” ७।२।१६ । इति इडभावः । “ति च ।”
७।४।८२ । इति उत्वम् । अनुपसर्गात् ।

फुलतीति । “ति च ।” ७।२।१५ । इति निष्ठा तस्य लः ।

विकसितः । इत्यमरः । २।४।८८ । (यथा, महा-
भारते । २।१०८।४२ ।

“जलस्य शुशुभे च्छत्रं फुल्लेर्जलकृत्तया ॥”

पुष्पम् । फुल इति भाषा । यथा,—

“श्रीपद्मस्यां श्रियं देवी फुल्लेः संपूजयेत् सदा ॥”

इति कालिकापुराणम् ॥

फुल्लदाम, [न] स्त्री, (फुल्लानां पुण्याणां दाम इव ।)
कन्दोभिदः । यथा,—

“मो गौ नौ तौ गौ शरहयतुरगेः फुल्लदाम
प्रसिद्धम् ॥”

उदाहरणं यथा,—

“शश्वल्लोकानां प्रकटितकयनं ध्वस्तमालोक्य कंभं
क्षुब्धचेतोभिस्त्रिदिवसतिभिर्धामिंसंस्त्रि-

सुक्तम् ।

सुग्धामोदेन स्थगितदृशदिशाभोगमाकृतभङ्गं
मौनौ देव्यारंभ्यतदनुपमं स्वस्तरौः फुल्लदाम ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

फुल्लफालः, पुं, (फुल्लं फलतीति । फल + अच् ।)
शूर्पवातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

फुल्लरीकः, पुं, (फल + “फर्करीकादयश्च ।” उणा०
४।२० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात्
साधुः ।) देवः । सर्पः । इति संक्षिप्तसारो-
णादिश्रुतिः ॥

फुल्लोत्पन्नः, पु, (फुल्ले विकसिते लोचने यस्य ।)
शृगविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रफुल्लनेत्र-
युक्ते, त्रि ॥

फुल्लिः, स्त्री, विकासः । इडधातुकयने तिङ्बलित्वा
वा इति संक्षिप्तसारश्चात् भावे इडप्रत्ययेन
मित्यस्यः ॥

फेणः, पुं, (स्फायते वर्द्धते इति । स्फाय + “फेन-
मीनौ ।” उणा० ३।३ । इति नक् फि-शब्दा-
देशश्च । मतान्तरे गत्वम् । दन्त्यान्तपाठस्तु
गरीयान् ।) फेनः । तरलद्रव्योपस्थितबुद्बुदा-
कारवस्तु । फेना इति भाषा । यथा,—

“पयःफेणनिभा शय्या दान्ता रक्तपरिच्छदा ॥”

इति पुराणम् ॥

हिङ्गीरः । इत्यमरः । २।६।१०५ ॥ ससुद-
फेना इति भाषा । अस्य मङ्गल्यशान्तस्य प्रमाणं
यथा,—

“हंसश्रेण्यो नदीतीरे निनदेः संप्रतीयिरे ।
यथा सारस्वता मन्ना अन्तरे फेणसङ्गता ॥”

इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ॥

फेण(न)पः, पुं, स्वयंपतितफलादिगोविमुनिविशेषः ।
 यथा, श्रीभागवते । ३ । १२ । ४३ ।
 “वेखानसा बालिखिलोद्भवाः फेणपा वने ।
 न्यासं कुटीचकः पूर्वं बहोदो हंसनिष्क्रियौ ॥”
 “यने स्थिताश्चत्वारः । तत्र वेखानसाः अक्षय-
 पयश्चतयः । बालिखिलाः नवैरे लब्धे पूर्व-
 नक्षिनात्तयागिनः । श्रीहस्वराः प्रातस्त्याय
 यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत्र आसृतेः फला-
 दिभिर्ज्वलन्तः । फेणपाः स्वयं पतितेः फला-
 दिभिर्ज्वलन्तः । कुटीचकः स्वाश्रमधर्मप्रधानः ।
 बहोदः कस्मपिस्वर्णनीलव्य ज्ञानाभ्यासप्रधानः ।
 हंसो ज्ञानाभ्यासनिष्ठः । निष्क्रयः प्राप्ततत्त्वः ।
 गते च सर्वं यथोत्तरं श्रेष्ठाः ॥” इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥ (फेणं पिबन्तीति । फेण + पा +
 कः । फेनपानकर्त्तरि, त्रि । यथा, महा-
 भारते । १ । ६४ । २२ ।
 “फेनपांश्च तथा वनुमान दुहन्ति स्म मानवाः ॥”
 फेणो(नी), स्त्री, (स्फायते वर्द्धते इति । स्फाय +
 नक् । गौरादित्वात् ङीप् ।) स्वनामध्यातमिष्टाम-
 विशेषः । यथा, जीर्णमङ्गरी ।
 “वटो घश्वाराक्षवज्जिन फेणो-
 समं पर्यटः शिशुबीजेन याति ॥”
 फेनकारिणी, स्त्री, (फेन करोतीति । कृ + णिनिः ।
 ङीप् ।) तत्त्वविशेषः । यथा, —
 “उत्पन्नभैरवं नारसिंहं कामरभैरवम् ।
 शिवाकारं मलिन्यादमसिताङ्गादि यामलम् ॥
 त्रिभुवयोगेश्वरं तन्त्रं योगिनीजालमम्बरम् ।
 वट्टा लला विधिं फेनकारिणीसत्वं विरच्यते ॥”
 इति प्रथमश्लोकद्वयम् ॥
 “फेनकारिणीनेत्य इयं मयीक्ता
 कृत्या समस्तागममोरभूता ।
 प्रज्ञोर्विनाशाय धनाय धर्म-
 मोक्षाय सम्यक् प्रयतो नियोभ्या ॥”
 इति फेनकारिणीतन्त्रस्य शेषश्लोकैः ॥
 फेनकारीयः, पुं, तत्त्वविशेषः । तत्त्वसारादिसंग्रहे
 फेनकारीये इति शासनं लिखितम् ॥
 फेनः, पुं, (स्फायते वर्द्धते इति । स्फाय + “फेन-
 मीनी” उणा० ३ । ३ । इति नक् फेण्डा-
 देशच् ।) फेणः । फेना इति भाषा । तत्-
 पण्यायः । हिण्डीरः २ अत्रिकफः ३ । इत्य-
 मरः । २ । ६ । १०५ । ॥ हिण्डीरः ४ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ समुद्रकफः ५ जलहासः ६
 फेनकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्फायते
 फेनः स्फायी ड वृद्धौ नास्तीति छेनः निपात-
 नात् सलुक् इत्यनान्तः । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥ अस्य दन्त्यनान्तस्य प्रमाणान्तरं यथा,
 “बानीरं गगनं फेनमृगश्च दन्त्यनान्तम् ।
 आहर्गगनमिच्छन्ति केचिन्मृग्यनान्तम् ॥”
 इति भरतसेनविरचितं सुखलोकखण्डम् ॥
 (यथा, रघुः । १३ । ११ ।
 “मासङ्गनकेः सहसोत्पतसि
 भिन्नान् दिधा पश्य समुद्रधेनान् ॥”

तरुणद्वयोपरिसमृत्तितुदुदाकारवस्तुमात्रम् ।
 यथा, महाभारते । १ । ३ । ५२ ।
 “भोः फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातृगां
 स्तनान् पिबन्त उन्निरन्ति ॥” * ॥ उग्रदधस्य
 पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३१ । ८६ ।
 “उग्रदधो महाराज ! फेनस्तस्य सुतोऽभवत् ॥”
 फेनकः, पुं, (फेन + स्वार्थं संज्ञायां वा क् ।)
 फेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिष्टकविशेषः ।
 अस्य गुणाः । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् । शुक्र-
 कारित्वम् । पित्तवायुनाशित्वम् । इति राज-
 वल्लभः ॥ (यथा च सुश्रुते । १ । ४६ ।
 “हृद्याः पण्यतमास्तीर्णा लघवः फेनकादयः ॥”
 गात्रमार्जनादिवत् क्रियाविशेषः । तस्य गुणा
 धूया, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ० ० अध्याये ।
 “ऊर्जाः सङ्गनयत्याशु फेनकः स्नेहलाघवे ।
 कण्डकोटानिलस्तम्भमलरोगापहश्च सः ॥”
 फेनका, स्त्री, (फेनेन कायतीति । के + कः ।
 टाप् ।) जलपक्वतण्डुलचूर्णम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 फेनदुग्धा, स्त्री, (फेन इव दुग्धं यस्याः ।) दुग्ध
 फेनोत्तुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 फेनलः, त्रि, (फेनोऽस्त्यस्येति । फेन + “फेना-
 दिलच् ।” ५ । २ । ६६ । इति चात् लच् ।)
 फेनवान् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 फेनवान्, [न] त्रि, (फेनोऽस्त्यस्येति । “फेनादि-
 लच् ।” ५ । २ । ६६ । इत्यत्र अन्यतरस्या-
 मित्यनुवृत्तेः पक्षे मनुप् । मस्य वः ।) फेनिलः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते ।
 ३ । १४३ । २० ।
 “तत्र सागरगा ह्यापः कौर्धमायाः समन्ततः ।
 प्रादुरासन् सुकलुषाः फेनवतो विश्राम्यते ॥”
 फेनवाहो, [न] पुं, (फेनवत् शुभ्रतां वहतीति ।
 वह् । णिनिः ।) वस्त्रम् । इति शब्दमाला ॥
 फेना, स्त्री, (फेनोऽस्ति बाहुलीनास्याः । फेन +
 अच् । टाप् ।) सातलान्तुपः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 फेनागं, स्त्री, (फेनस्यागम् ।) वृद्धुम् । इति
 हारावली । २०५ ॥
 फेनायमानः, त्रि, (फेनमुदमत्येति । फेन + “फेना-
 च्छेति वाच्यम् ।” ३ । १ । १६ । इत्यस्य वार्ति-
 कोक्ता व्यङ् । ततः शानच् ।) उत्थितफेन-
 दुग्धादिः । फेन इव आचरति यः इत्यर्थे फेन-
 शब्दात् इप्रत्ययान्तरं शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, महाभारते । ६ । ३ । ३४ ।
 “प्रतिश्रोतोवज्रा नदाः सरितः शोणितोदकाः ।
 फेनायमानाः कूपश्च नहन्ति वृषभा इव ॥”
 फेनाश्रनिः, पुं, (फेन खपाश्रनिर्वचं यस्य । फेनेन
 वृत्रासुरनाशनादेवास्य तथात्वम् ।) इन्द्रः ।
 इति शब्दमाला ॥ (एतद्वृत्तान्तो यथा, देवी-
 भागवते । ६ । ६ । ५५—५६ ।
 “इति सच्चिन्म मनसा कथं हन्ती रिपुं रणे ।
 अजेयं सर्वदा सर्वदेवेषु दानवैरुषा ॥

यदि वृत्रं न हन्माद्य वक्ष्यित्वा महाबलम् ।
 न श्रेयो मम नूनं स्यात् सर्वथा रिपुरक्षयात् ॥
 अपां फेनं तदापश्यन् समुद्रे पर्यतोपमम् ।
 नायं शुष्को न चार्द्रोऽयं न च शालमिदं तथा ॥
 अपां फेनं तदा शक्रो जग्राह किल लीलया ।
 परां शक्तिं च ससार भक्ता परमया श्रुतः ॥
 स्मृतमात्रा तदा देवी स्थां फेने न्यधापयत् ।
 ध्वजं तदावृत्तं तत्र चकार हरिसंयुतम् ॥
 फेनावृत्तं पवि तत्र शक्रश्चक्षेप तं प्रति ।
 सद्यसा निपाताशु वज्राहत इवाचलः ॥”
 फेनिका, स्त्री, (फेन इवाक्षतिरस्यस्याः । फेन +
 टन् । टाप् ।) पक्कानविशेषः । खाना इति
 भाषा । यथा,—
 “समिताया घृताद्याया वर्त्तोर्दीर्घाः समाचरेत् ।
 तास्तु समिहित्वा दीर्घाः पीठस्थोपरि धारयेत् ॥
 वेक्ष्येद् वेक्षणेनेता यथेका पर्यटो भवेत् ।
 ततश्चुरिकया तास्तु संलग्नामेव कर्त्तयेत् ॥
 ततस्तु वेक्ष्येद्भूयः सट्टकेन च लेपयेत् ।
 शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं सट्टकं भवेत् ॥
 ततः संवृत्वा तां लोप्तीं विदधीत पृथक् पृथक् ।
 पुनस्तां वेक्ष्येत् लोप्तीं यथा स्थान्मललाहतिः ॥
 ततस्तां सुपल्लवाण्ये भवेद्युच पुटाः स्फुटाः ।
 मुगन्धया शर्करया तदुद्धूलनमाचरेत् ॥
 सिन्धेया फेनिकानां मण्डकेन समा गुणैः ।
 ततः किञ्चिन्नदुरियं विप्रयोऽयमुदाहृतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 फेनिलं, स्त्री, (फेनोऽस्त्यस्येति । फेन + “फेना-
 दिलच् ।” ५ । २ । ६६ । इति इलच् ।) कोलि-
 फलम् । (अस्य पण्यायो यथा,—
 “पुंसि स्त्रियाश्च कर्कस्युर्वदरी कोलिमिवपि ।
 फेनिलं कुवलं घोटा सौवीरं वदरं सहजम् ।
 अजप्रिया कुहा कोली विषमो भयकण्टका ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 मदनफलम् । सफेने, त्रि । इति मेदिनी ॥
 (यथा, महाभारते । १ । १५३ । १० ।
 “उषां नवं प्रपास्यामि फेनिलं सधिरं बहु ॥”
 फेनिलः, पुं, (फेन + इलच् ।) अरिष्टवृक्षः ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥ हारिटा इति ख्यातः ॥
 (अस्य पण्यायो यथा,—
 “अरिष्टकस्तु माङ्गलाः कृष्णवर्णोऽर्थसाधनः ।
 रक्तदीपः पीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वदरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्रियां
 टाप् । जलमाशो । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
 ३६ अध्याये ।
 “अस्त्रपिष्टेः सुश्रीतेश्च फेनिलापल्लवैस्तथा ॥”
 फेरः, पुं, (फे इति शब्दं राति गृह्णातीति । रा
 ग्रहणे + कः ।) शृगालः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 फेरण्डः, पुं, (फे इत्ययत्तशब्देन रक्षतीति । रक्ष
 + अच् ।) शृगालः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ३५५ ॥

[illegible]

वकनि

वकोऽतिप्रशिखरस्तस्मै मधुरो मधुगन्धकः ॥
पितृदाहकफप्रासप्रमहारी च दीपनः ॥”

इति च राजनिर्घण्टः ॥

“शिवमल्ली पाशुपत एकाशीला वुको वसुः ।
मुकोऽनुष्णः कटुस्तित्तः कफपित्तविषापहः ।
योनिमूलतपादाहकुलशोषामनाशनः ॥”

इत्यपि भावप्रकाशः ॥

तालशशकारः । यथा,—

“ ————— शो वान्तो वपरो वकः ।”

इति वीजवर्णाभिधानम् ॥ ३० ॥

कुवेरः । रजोविशेषः । इति मेदिनी । के, ३० ॥ स
च भीमेन हतः । (यथा महाभारते ॥ ११६५।७१।
“तस्यामयैकचक्रायां वक्रं नाम राजसं हत्वा
पाञ्चालनगरमभिगतः ॥”) अत्र कोषे पदगौर्यं
वकारादौ पठितोऽयं शब्दः किन्तु अमर-
टीकायां भरतेन अन्तःस्थवकारादिवचनक-
धातुभ्यां क्रमेण प्रत्ययेन अन्त्ययेन च
साधितः ॥ ३० ॥ यत्नविशेषः । यथा,—

“जलकच्छपपातालदोलाभूधरयालुकाः ।

वकाद्या यत्नभेदाः स्युर्व्यान्वाद्याश्च सूचिकाः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य विवरणं यथा, वैद्यके ।

“शोषकण्ठकान्कूपा गिलयेत् स्वल्पभाण्डकम् ।
तियेकं कृत्वा पचैत् तुल्यां वकयन्तमिति

सूत्रम् ॥”

अमरविशेषः । स च श्रीशृङ्गान हतः । यथा,—

“स्वं स्वं वत्सकुलं सर्वं पाययिष्यन्त एकदा ।

गत्वा जलाशयाभ्यासं पाययित्वा पपुजलम् ॥

ते तत्र दृढशुर्वाला महासत्त्वमवस्थितम् ।

तत्र सुवचनभिर्भित्तिं गिरेः कूटमिव व्युत्तम् ॥

स वै वको नाम महान्मुरो वक्ररूपधृक् ।

आगत्य तरसा कण्ठं तीक्ष्णतुण्डोऽग्नमङ्गली ॥

कण्ठं महावक्रयन्तं दृष्ट्वा रामादयोऽर्भकाः ।

बभ्रुरिन्द्रियाणीव विना प्राणं विचेतसः ॥

तं तालुमूलं प्रदहन्तमग्नवद्

गोपालस्तु पितरं जगद्गुरोः ।

चच्छर्द्दं सद्योऽतिरुषात्तं वक-

स्तुङ्गेन हन्तं पुनरभ्यपश्यत् ॥

तमापतन्तं स निगृह्य तुल्यो-

दर्थ्या वक्रं कंससखं सतां गतिः ।

पश्यत्सु बाणेषु ददार लीलया

सुदावहो वीरवद्विवीकसाम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ॥

व(व)कचिचिका, स्त्री, मस्यविशेषः । तत्पर्यायः ।

वकाची २ । इति हारावली । १८८ ॥

व(व)कजित्, पुं, (वर्कं जितवान् इति । जि + क्तिप् ।)

भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्णश्च ॥

व.व)कधूपः, पुं, (वक इव शुभ्रवर्णं धूपः ।) टक-

धूपः । इत्यमरटीका ॥

व(व)कनिखदनः, पुं, (निखदयति हन्तीति । खदि +

ल्युः । वकस्य निखदनो घातकः ।) भीमसेनः ।

इति हेमचन्द्रः । १ । ३७२ ॥ श्रीकृष्णश्च ॥

वकारिः

व(व)कपञ्चकं, स्त्री, (वकोपलक्षिताः पञ्च तिथयो

यत्र कप् । वकोऽपि तत्र नाश्रीयादिति वचना-

देव तथात्वम् ।) कार्त्तिकशुक्लैकादश्यादिपञ्च-

तिथ्यात्मकम् । यथा,—

“तत्रैकादश्यादिति पञ्चके वकपञ्चकम् ।

वकोऽपि तत्र नाश्रीयात्मकस्यैव कदाचन ॥

इति वचनान् ।” इति ज्ञानतन्त्रम् ॥

“किञ्च । कार्त्तिकमधिकृत्य अक्षपराणाम् ।

‘एकादश्यादियु तथा ताम् पञ्चसु रात्रियु ।

दिने दिने च स्नातयं शीतलासु नदीषु च ।

वर्जितया तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ॥’

ततश्च मांसभक्षणनिषेधे कार्त्तिकमासतच्छुक्ल-

पञ्चतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात्

पापतारतम्याद्वा निघड्ढानि ।” इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् । अपि च ।

“एकादशीं समारभ्य यावत् पञ्चदशी भयेत् ।

वकोऽपि तत्र नाश्रीयात्मीनं मांसञ्च किं नरः ॥”

इति संवत्सरकौमुदीधृतवृक्षपुराणवचनम् ॥

व(व)कपुष्पः, पुं, (वक इव वक्रं पुष्पं यस्य ।) वक-

वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वकस्य पुष्पम् ।)

अगस्तिकुसुमे, स्त्री ॥

व(व)कवृत्तिः, पुं, (वक्रस्यैव स्वार्थसाधिका वृत्ति-

र्यस्य ।) वक्तुल्यवर्त्तनविशेषः । यथा,—

“पापिण्डो विकर्म्मस्यान् वेङ्गालप्रतिकान्

शठान् ।

हेतुकान् वक्रवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नाच्येत् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च वक्रवृत्तिरुदाहृतः ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अपि च ।

“अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठः शिष्टो विनीतश्च वक्रवृत्तिरुदाहृतः ॥”

इति पाञ्चोत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥

व(व)कवेरी, [न] पुं, (वकस्य वेरी घातकत्वात् ।)

भीमसेनः । इति जटाधरः ॥ श्रीकृष्णश्च ॥

व(व)कवृत्ती, [न] पुं, (वक्रवृत्तमस्यास्तीति इतिः ।)

मिथ्याविनीतः । वक्रवृत्तिः । इति जटाधरः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च वक्रवृत्तधरो दितः ॥”

इति दानसागरे मनुः ॥

व(व)काची, स्त्री, वकचिचिकामस्यः । इति

हारावली । १८८ ॥

व(व)कारिः, पुं, (वकस्य अरिः ।) श्रीकृष्णः । यथा,

“तदा वकारिं सुरलोकवासिनः

समाकिरन्मन्दनमल्लिकादिभिः ।

समीडरे चानकशक्रसंस्तवे-

स्तद्वीक्ष्य गोपालसुता विसिस्मरे ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ११ । ५२ ॥

(भीमसेनश्च वकाराक्षयघातकत्वात् ।)

वकुलः

व(व)कुलः, पुं, (व(व)कृते इति । व(व)कि कौटिल्ये

+ “मद्गुरादयश्च ।” उणा० । १ । ४२ ।

इति उरश्च प्रत्ययरेफस्य लत्वं बर्द्धलोप-

श्चलुष्मलदन्तः ।) स्वनामख्यातपुष्पवृक्षः । तत्-

पर्यायः । कंसरः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥

केशरः ३ । इति भरतः ॥ वकुलः ४ सिंह-

कंसरः ५ वरलब्धः ६ सौधुगन्धः ७ सुकुलः ८

सुकुलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्त्रीसुख-

मधु १० दोहलः ११ मधुपुष्पः १२ सुरभिः १३

अमरानन्दः १४ स्थिरकुसुमः १५ प्रारदिकः १६

करकः १७ सीमन्तः १८ विशारदः १९ गृह-

पुष्पकः २० धन्वी २१ मदनः २२ मद्यामोदः

२३ चिरपुष्पः २४ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

६३ । ४२ ।

“पुत्राग्रेः कर्णिकारेश्च वकुलेर्द्विपाटलेः ॥”)

अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । हृद्यत्वम् । विष-

दोषनाशित्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् ।

मदाहत्वम् । हृद्यत्वकत्वञ्च ॥ तत्र कुसुमगुणाः ।

रुच्यत्वम् । शीराहत्वम् । सुरभित्वम् । शीत-

लत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् ।

मलसंग्रहकारकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“वकुलो मधुगन्धश्च सिंहकेशरकस्तथा ।

वकुलस्तु वरीऽनुष्णः कटुः पाके रसे गुरुः ॥

कफपित्तविषत्रिचक्रमिदं गदापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तत्फलगुणाः ।

“वकुलं मधुरं ग्राहि दन्तस्यैकं परम् ॥”

तत्पुष्पगुणाः ।

“पद्मं कषायं मधुरं शीतं पित्तकफास्रनुत् ।

तद्वत् वकुलपुष्पागकारोत्पलपाटलम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा, —

“विचरन्तं तदा भूयो महेष् कुरुमायुधः ।

आरात् स्थित्वागतो धन्वी सन्नापयितुस्तदतः ॥

ततस्तमगतो दृष्ट्वा क्रोधाभातदृष्ट्वा हरः ।

स्मरमालोकयामास शिखाग्राक्षरान्तिकम् ॥

आलोकितस्त्रिनेत्रेण मदगो वृत्तिमानपि ।

प्रादहृत्य तदा ब्रह्मन् । पादादारभ्य कक्षवत् ॥

प्रदह्यमानौ चरणौ दृष्ट्वासौ कुरुमायुधः ।

उत्ससर्ज धनुः श्रेष्ठं तन्मगमाय पञ्चधा ॥

यदाधीनुमुदितस्त्रिलोकदम्कपृष्ठं महाप्रभम् ।

स चम्यकतरुजातः स्रग्गन्धाटो गुणालतिः ॥

नाहस्यानं शुभाकारं यदासीत्तच्चभूषितम् ।

तज्जातं केशवारणं वकुलं नामतो बभौः ॥

या च कोटी शुभा ह्यासीद्विष्णोर्लभभूषिता ।

जाता सा पाटला रम्या भृङ्गराजविराजिता ॥

नाहोपरि तथा सुष्टौ स्थानं चन्द्रमणिप्रभम् ।

पञ्चगुल्माभवज्जातो शशाङ्ककिरणोज्ज्वला ॥

ऊर्ध्वं सुष्ठ्वा अधः कोट्याः स्थानं विद्रुमभूषितम् ।

तस्मात् बहुपुटा मल्ली संजाता विविधा सुने ॥”

इति श्रीवामनपुराणे ६ अध्यायः ॥

बड़वा

(शिवः । यथा, महाभारते तस्य सहस्रनाम-
कीर्तने । १२ । १७ । १०६ ।
“वर्णिनी वरुणी वृषो वज्रलक्ष्मणः ।
मारुतो महाजघनलोचनः महीधरः ॥”)
ब(व)कुला, स्त्री, (वकुल + टाप् ।) कटुका । इति
राजनिर्घण्टः ॥
ब(व)कुली, स्त्री, (वकुल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
काकीली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
ब(व)कुलः, पुं. (वकुल । एषोदरादित्वात् दीर्घः ।)
वज्रलक्ष्मणः । इति शब्दरत्नावली ॥
ब(व)कुलका, स्त्री, (वकुल + वकस्यङ्गानां ईकं
गतिर्यच् ।) वलाका । वातावर्जितशाखा । इति
मेदिनी । के. २०२ ॥
बकोटः, पुं, वकः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
बठ, पेय्ये । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) पेय्यमिह सामर्थ्यम् । वठति
वीरो योर्ध्वं समर्थः स्यादित्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥
ब(व)डवा, स्त्री, (बलं वातीति । बल + वा + कः ।
टाप् । डल्योरैक्यात् लस्य डत्वम् ।) घोटकी ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा, महाभारते ।
२ । २२२ । ४५ ।
“वडवानलं शुद्धानां चक्रासुसमवर्चसाम् ।
ददौ जनार्दनः प्रोत्था सहस्रं हेमभूषितम् ॥”
अस्या दुग्धगुणा यथा,—
“रुच्योष्णं बडवाक्षीरं बल्यं शोथानिलापहम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
बडवारूपधारिणी सूर्यपत्नी संज्ञा । यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ७७ । २३ ।
“सूर्यतापमनिच्छन्ती तेजसस्तस्य विभ्यती ।
तपस्वचारं तत्रापि बडवारूपधारिणी ॥”
अस्या विशेषविवरणं तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥
तृतीया सूर्यपत्नी । इति केचित् । यथा, भाग-
वते । ८ । १३ । ८—६ ।
“विवस्वतश्च हे जाये विश्वकर्मेसुते उभे ।
संज्ञा क्वाया च राजेन्द्र ! ये प्रागभिहिते तव ॥
तृतीयो बडवामेके तासां संज्ञासुताख्यः ।
यमो यमो आह देवकायायाश्च सुतान् शृणु ॥”)
अश्विनीनक्षत्रम् । इति ज्योतिषम् ॥ (नारी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ दासी । यथाह नारदः ।
“भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बडवाक्षतः ॥”
बासुदेवस्य स्नानमन्त्रात् परिचारिका । इति
हरिवंशः । १५ । ३ ॥) बाडवायिः । अस्तीत्-
पत्तिर्यथा,—
“अथाकाशगता देवाः क्रुद्धं डड्ढा महेश्वरम् ।
प्रसीद जगतां नाथ ! कामे क्रोधं परित्यज ॥
इति स्र वदतां तेषाममराणां तदानलः ।
ललाटचक्षुःसम्भूतो भस्माकाशोऽन्नोभवम् ॥
ब्रह्मा क्रोधानलं शम्भोर्ध्वक्षतं सकलान् जनान् ।
बडवारूपिणं चक्रे देवानां पुरतस्तदा ॥
बडवां तां तदा देवाः सौम्यां ज्वालासुखीं
सुभाम् ।

डड

बड़वा

डड्ढा निर्विघ्नमनसो बभूवुः पूर्वपीडिताः ॥
बडवां तां समादाय तदा ज्वालासुखीं विधिः ।
सागरं प्रययौ लोकहिताय जगतां प्रभुः ॥
गत्वाय सागरं ब्रह्मा प्रोवाच परिपूजितः ।
यथावस्तेन विप्रेन्द्राः समयश्च निदेशयन् ॥
अयं क्रोधो महेशस्य बडवारूपधृक् त्वया ।
ज्वालासुखः सदा धार्यो यावत्त विलयाम्यहम् ॥
यदा त्वामहमागम्य वदामि सरितां पते ।
तदा त्वया परित्याज्यः क्रोधोऽयं बडवासुखः ॥
भोजनं भवतस्तोयमेतस्य तु भविष्यति ।
यन्नादेव विधायार्थं यथा नो याति चान्तरम् ॥
इत्युक्तो ब्रह्मणा सिन्धुरङ्गीचक्रे तदा क्रुधम् ।
ग्रभीतुं बडवावक्त्रं शम्भोऽष्टाशक्त्यमप्यहम् ॥
ततः प्रविष्टो जलधौ पावको बडवासुखः ।
वार्याधिबिड्डहंसस्य ज्वालामालातिदीपितः ॥”
इति कालिकापुराणे ४१ अध्यायः ॥
(नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । २० । १२४ ।
“तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
वेणोपवेष्ठा भीमा च बडवा चैव भारत ! ॥”
तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । २२ । ८८ ।
“ततो गच्छेत् बडवां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।
पश्चिमायां सन्ध्यायां उपसृज्य यथाविधि ॥”)
ब(व)डवाक्षतः, पुं, (बडवाया दास्या क्षतः ।)
पञ्चदशदासान्मर्गतदासविशेषः । यथा,—
“भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बडवाक्षतः ॥”
इति नारदः ॥
बडवा दासी तस्मिन्नादङ्गीकृतदास्यः । इति
दायक्रमसंग्रहः ॥ कुत्रचित् बडवाभृतो बडवा-
क्षतोऽपि पाठः ॥
ब(व)डवायिः, पुं, (बडवायाः समुद्रस्थितायाः
घोटका सुखस्योऽभिः ।) समुद्रस्थायिः । (अस्य
विवरणं बडवानलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
ब(व)डवानलः, पुं, (बडवाया अनलः ।) बडवायिः ।
तत्पर्यायः । सलिलस्थः २ बडवासुखः ३ काक
ध्वजः ४ बाणजः ५ स्कन्दायिः ६ लणधृक् ७
काष्ठधृक् ८ । इति त्रिकाण्शेषः ॥ औजः
६ बाडवः १० । इत्यमरः । १२ । १५६ ॥ उर्वस्य
अधेरपत्यम् औजः णः । बडवायां विद्यमानो
बाडवः णः । बडवाया अनलो बडवानलः ।
आधाराधीयभावमन्त्रः । पुरा किञ्च उर्वस्य
मुनिना अयोनिजं पुत्रमिच्छता वक्षो मथितं
तत्र ज्वालामयः पुरुषो जातः स च समुद्रे
बडवासुखे अवस्थापितः । इति पौराणिकाः ॥
इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ तस्य विवरणं
यथा,—
“औजस्तु तपसाश्रितो निवेश्योक्तं हुताग्ने ।
ममस्त्रेकेन दर्भेण सुतस्य व्रतधारिणम् ॥
तस्योक्तं स्रष्टा भित्त्वा ज्वालामालीं क्षतिम् ।
जगतो दहनाकाङ्क्षी पुत्रोऽभिः समपद्यत ॥
औजस्तस्योक्तं विनिभेद्य औजो नामान्तको-
नलः ।
दिग्दक्षिण लोकांस्त्रीं नञ्च परमकीपनः ॥

बड़वा

उत्पन्नमात्रोवाच पितरन्दीनया गिरा ।
क्षुधा मे बाधते तात ! जगद्धत्ते त्यजस्व माम् ॥
त्रिदिवारोहिभिर्जालैर्जृम्भमाणो दिष्टो दृष्ट ।
निर्दहन् सर्वभूतानि वृद्धे सोऽन्तकोऽनलः ॥
एतस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मा मुनिमौर्वं समागतः ।
उवाच बाधंतां पुत्रो जगतस्त्वं दयां कुरु ॥
अस्यापत्यस्य ते विप्र ! करिष्ये म्यानसुतमम् ।
तथ्यमेतन्मम वचः शृणु त्वं वदतांवर ! ॥
औजं उवाच ।
घनोऽस्मादुद्यहीतोऽस्मि यन्मेऽद्य भगवान्
शृणोः ।
मतिमेतान्दातोह परमानुग्रहाय वै ॥
प्रभातकाले संप्राप्ते काङ्क्षितये समागमे ।
भगवन्तपितः पुत्रः केहयेः प्राप्तं सुखम् ॥
कुत्र वास्य निवासः स्यात्क्रोडनलु किमात्मकम् ।
विधास्यतीह भगवान् वीर्यतुष्टं महीजसः ॥
अष्टोवाच ।
बडवासुखेऽस्य वसतिः समुद्रे वै भविष्यति ।
मम योनिर्जलं विप्र ! तत्र मे तोयदं सुखम् ॥
अवाहमासे नियतं पिबन् वारिमयं हविः ।
तद्विस्तारं पुत्रस्य विस्तृजमानयं च तम् ॥
ततो युगान्ते भूतानां मेघवाहश्च पुत्रक ! ।
सहितौ विचरिष्यावो निष्पूरानकराविह ॥
एषोऽभिरक्तकाले तु सलिलाश्री मया क्षतः ।
दहनः सर्वभूतानां सदैवासुररक्षसाम् ॥
एवमस्त्विति तं सोऽभिः संवृतज्वालमण्डलः ।
प्रविवेशार्णवमुखं विप्रनष्टान्तरप्रभम् ॥”
इति मातृ १५० अध्यायः ॥
(मदनदहनाय हरणेऽस्य समुद्रोऽभिरपि बडवा
नलः । अस्य प्रमाणादिकं बडवाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
लङ्काया दक्षिणे एषियाश्चतुर्थभागरूपस्थान-
विशेषः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (वटि-
कौषधविशेषः । यथा,—
“शुद्धताम्रस्य भागेकं मरिचस्य तथैव च ।
विषं तत्तुल्यकं दद्यात् तत्सर्वं अक्षयार्णवम् ॥
लाङ्गलीरससंयुक्तं तत्सर्वं पुटके पचेत् ।
रक्तिकादितयं वापि अतयं वा प्रकल्पते ॥
दोषे योऽसमायुक्तस्तिदोषशमनो भवेत् ।
भक्षयेत् पवने चोद्ये बडवानलसंज्ञितम् ॥
इति बडवानलो रसः ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥)
ब(व)डवासुखः, पुं, (बडवाया घोटका सुखमाश्रय-
स्विनास्यस्य । अर्ध आदित्वात् ञच् ।) बडवा-
नलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशे ।
६७ । २२ ।
“सा यथेवार्णवगता तथैव बडवासुखे ॥”
महादेवस्य सुखमधिके । यथा, महाभारते ।
७ । २०० । १११ ।
“तस्य देवस्य यदहं समुद्रे तदतिष्ठत ।
बडवासुखेति विख्यातं पिबतोयमयं हविः ॥”
महादेवस्य नामभेदः । यथा, महाभारते ।
११ । १७ । ५५ ।

“विणः प्रसादितो यज्ञः समुद्रो बड़वामुखः ॥”
कर्मस्य दक्षिणकुलस्य जनपदविशेषः । यथा,
मार्कण्डेयः ५८ । ३० ।

“कर्मस्य दक्षिणे कुक्षौ वात्सपादस्तथापरम् ।
काव्यो जाः पङ्कवाश्चैव तथैव बड़वामुखाः ॥”
वटिकीपधविशेषः । यथा,—

“मुहुस्तत् समं गन्धं स्वतन्त्राभटङ्गम् ।
सासुद्रश्च यवचारं स्वर्णिमेववनागरम् ॥
अपामागस्य च चारं पलाशवकस्य च ।
प्रत्येकं सुतत्त्वं स्यादन्नयोगेन मर्हयेन ॥
हस्तिमुष्णोदवेद्यायौ मर्हयित्वा पुटेलघु ॥
माषमात्रः प्रदानयो रमोऽयं बड़वामुखः ।
यहणीं विविधां हस्ति संयहयहणीं ज्वरम् ॥
इति बड़वामुखो रमः ॥”

इति वैद्यकरमेन्द्रसारसंयज्ञे यज्ञग्यधिकारे ॥
व(व)ड़वासुतौ, पुं, (बड़वाया घोटकीरूपायाः खटु-
मुतायाः मंजायाः सुतौ ।) अश्विनीकुमारौ ।
यथा, हेमचन्द्रः ।

“स्वर्वावस्थिनीपुत्रावस्थिनी बड़वासुतौ ॥”
(तयोक्त्यन्तिकाया यथा, हरिवंशे ॥ १४६ — ५३)
“गच्छ देव । निजौ भार्यां कुरुंश्चरति सोत्त-
रान् ।

बड़वारूपमास्थाय वने चरति ग्राहले ॥
स तथा रूपमस्थाय स्वभार्यारूपमालया ।
ददर्श योगमास्थाय स्त्री भार्या बड़वौ ततः ॥
अधुष्या सर्वभूतानां तपसा त्रियमेन च ।
बड़वावपुषा राजंश्चरन्तीमङ्गलोभयाम् ॥
मोक्षरूपेण भगवोस्ती मुखे समभावयत् ॥
मैथुनाय विवेचन्ती परपुरुषशङ्कया ।
सा तस्मिन्वमच्छ्रं नासिकायां विवस्वतः ॥
देवौ तस्यामज्जायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ।
नासत्यश्चैव दसस्य स्मृतौ दावस्थिताविति ॥”

व(व)ड़वाक्षतः, पुं, (बड़वया दास्या क्षतः ।) बड़वा-
क्षतः । पञ्चदशदासान्तर्गतदामविशेषः । यथा,
बड़वायहदासी तथा क्षतस्त्रलोभेन तासुहास्य
दासत्वेन प्रविष्टः । इति मिताक्षरा ॥

बड़िशं, स्त्री, (बलिनी मत्स्यान् श्रयति नाशय-
तीति । शी + कः । लस्य डत्वम् ।) मत्स्यधर-
कार्यं वक्रलौहकण्टकविशेषः । बड़िशो इति
भाषा । तत्पर्यायः । मत्स्यवेधनम् २ । इत्यमरः ।
१ । १० । १६ ॥ बलिशम् ३ बड़िशो ४ बड़िशो ५ ।
इति भरतः ॥ बलिशो ६ मत्स्यवेधनी ७ । इति
तट्टिकाक्षरम् ॥ बलिसौ ८ बलिसम् ९ बरिशो
१० बलिशः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्य-
भेदनम् १२ । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २८ । १० ।

“यस्ते कष्टमनुग्रामो निगीर्णं बड़िशं यथा ।
दृष्टेदङ्गारयत् पुत्र ! तं विद्यात् ब्राह्मण्यभम् ॥”
बड़िशो, स्त्री, (बड़िश + गौरादित्वात् डीष् ।)
बड़िशम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
अक०-सेट् ।) वणति । इति दुर्गादासः ॥

वणः, पुं, (वणनमिति । वण + अण् ।) शब्दः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

व(व)णिक्, [ज्] पुं, (पणते क्रयविक्रयादिना व्यव-
हरतीति । पण + “पणोरादेश्च वः ।” उणा०
२ । ७० । इति इतिः पस्य च वः ।) क्रय-
विक्रयकर्त्ता । वाणिज्यकारकः । तत्पर्यायः ।
वैदेहकः २ सार्यवाहः ३ नेगमः ४ वणिजः ५
पण्याजीवः ६ आपणिकः ७ क्रयविक्रयिकः
८ । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥ वैदेहः ८ विदेहः
१० वाणिजः ११ वाणिजिकः १२ क्रायिकः
१३ विक्रयिकः १४ । इति भरतादयः ॥ वाणि-
जकः १५ वाणिज्यकारः १६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, माघे । १२ । २६ ।

“स्यागौ निषाङ्गयनसि जगन्मुरः
शुशील लाभाय क्षतक्रयो वणिक् ॥”
करणाक्षरम् । इति मेदिनी । जे, २६ ॥ वैश्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वाणिज्ये अधिकारा-
देवास्य तथात्वम् ॥ करणविशेषः । यथा, ब्रह्म-
संहितायाम् । ६६ । ७ ।

“क्षिपीजयह्वाश्रयजानि गरे
वणिजिप्रयुक्तार्थवणिग्युतयः ॥”

व(व)णिक्, [ज्] स्त्री, (पणयते व्यवह्रियते इति ।
पण + इजि । पस्य वः । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।)
वाणिज्यम् । इति मेदिनी । जे, २६ ॥

व(व)णिग्बन्धुः, पुं, (वणिजः पण्याजीवस्य बन्धुर्जन-
दत्तात् ।) नीलोत्पलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वणिग्भावः, पुं, (वणिजो भावः ।) वाणिज्यम् ।
वणिजो धर्मः । तत्पर्यायः । सत्यावृतम् २ ।
इत्यमरः ॥ वाणिज्यम् ३ वाणिज्या ४ वणिक्
पथः ५ । इति जटाधरः ॥ वणिज्यम् ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)णिग्यहः, पुं, (वहतीति । वह + अण् । वहः ।
वणिजो वाणिज्यदशायां वहः ।) उदुः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

व(व)णिज्यः, पुं, (वणिगेव । वणिज् + स्वार्थे अण् ।
अभिधानात् न ङिङ् ।) वणिक् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७८ ॥ वषट्कारदशकरणाक्षरान्तवष्ट-
करणम् । तज्जातफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

“प्राज्ञः क्षतज्ञो गुणवान् गुणज्ञो
वणिग्जनप्राप्तमनोरथः स्यात् ।
यस्य प्रसूतौ वणिजाभिधानं
भाष्यप्रधानं द्विविधं हि तस्य ॥”

व(व)णिज्यं, स्त्री, (वणिजो भावः कर्म वा । वणिज्
+ “दूतवणिगभ्यां च ।” ५ । १ । १२६ । इत्यत्र
काशिकोक्त्यर्थः ।) वाणिज्यम् । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, मार्कण्डेयः ५० । ७६ ।

“त्रिभिः पूर्वगुणैर्युक्तं पाशुपालवणिज्ययोः ॥”
वणिज्या, स्त्री, (वणिजो कर्म । वणिज् + य ।
टाप् । स्वभावान् स्त्रीलिङ्गोऽयम् ।) वाणिज्यम् ।
(यथा, कथासरित्सागरे । १३ । ३८ ।

“ततः स तत्पिता तेन तनयेन समं ययौ ।
द्वीपान्तरं क्षुपादेतौर्बणिज्यावपदेशतः ॥”)

वद, ख्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
अक०-सेट् ।) वदति पञ्चतः । आकादीन्
अवदीत् । हसादेः सेम इत्यादिना वा दीर्घः ।
ब्रह्मवदेत्यादौ दन्त्यादिवदेर्यह्वादिनि प्राचः ।
इति दुर्गादासः ॥

व(व)दरं, स्त्री, (वदति स्थिरीभवति क्षिप्तेऽपि पुनः
प्ररोहतीति । वद + अर ।) सेवफलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—

“सुष्टिप्रमाणं वदरं सर्वं सिवितिकाफलम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कापीसफलम् । कोलिफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
श्रृगालकोलिः । श्रियाकुल इति भाषा । वदति
स्थिरीभवति क्षिप्तस्यापि पुनः प्ररोहयान् । वदरं
वृक्षफलेऽपि स्त्रीत्वम् । इति भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । घोटा २ । इत्यमरः ॥ गोपघोटा

३ । इति सुभूतिः ॥ हस्तिकोलिः ४ गोपघोटी
५ वदरोच्छदा ६ श्रृगालकोलिः ७ कर्कस्युः
८ । इति रत्नकोषः ॥ वादिरम् ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अस्य विवरणं कोलशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥ ॥ ॥ ब्रह्मकोलिः । तत्पर्यायः । सौवीरम्

२ । इति रत्नमाला ॥ ॥ ॥ कोलिमात्रम् । तत्प-
र्यायः । कर्कस्युः २ वदरो ३ कोलम् ४ फेनिलम्
५ कुवल् ६ घोटा ७ सौवीरम् ८ अजाप्रिया
९ कुहा १० कोलिः ११ विधमः १२ भयकण्टकः

१३ । इति भावप्रकाशः ॥ सौवीरकः १४ गुड-
फलः १५ बालेष्टः १६ फलश्रीशरः १७ बड़-
बीजः १८ वृक्षफलः १९ कण्टको २० वक्र-
कण्टकः २१ सुरसः २२ सुफलः २३ खच्छः
२४ कर्कस्युः २५ वदरः २६ कोला २७ कोली

२८ कुवली २९ स्वादुफल ३० यधनखी ३१
पिच्छिला ३२ कुवलः ३३ । इति च शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, भागवते । ४ । ८ । ७२ ।

“चिराजान्ते चिराजान्ते कपित्थवदराग्रजः ।
आत्मवृत्तानुसारं मासं तन्मन्त्रेण चरिम् ॥”
अस्य गुणाः । -मधुरत्वम् । कषायत्वम् । अम्ल-
त्वञ्च ॥ परिपक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरास्त्वम् ।

उष्णत्वम् । कफकारित्वम् । पवनानिसारक-
श्लेष्मदोषान्निविनाशित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ राजवदरभूवदरलघुवदराणां पर्याय
गुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ ॥ ॥ अथ वदरविशे-
षाणां लक्षणानि गुणाश्च ।

“पञ्चमानं सुमधुरं सौवीरं वदरं महत् ।
सौवीरं वदरं शीतं भेदनं गुरु मुक्रलम् ॥
हृदयं पित्तदाहास्रक्षयलघ्वानिवारणम् ॥ ॥
सौवीराक्षुपु संपकं मधुरं कोलसुच्यते ॥
कोलसु वदरं दाहि रुच्यसुखञ्च वातक्षत् ॥
कफपित्तकरश्चापि गुरु सारकमोरितम् ॥ ॥
कर्कस्युः सुद्रवदरं कथितं पूर्वखरिभिः ।
अम्लं स्यात् सुद्रवदरं कषायं मधुरं मनाक् ॥
क्षिप्तं गुरु च तिलञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् ।
मुष्णं भेद्यमित्तं सर्वं लघु लघ्वात्मकमाजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वदरि

व(व)दरः, पुं, (वदति स्थिरीभवति क्षिप्रं पितृ पुनः प्ररोहतीति । वद + अर ।) कोलि-
तप्यादिगुणाः ।

“वदरस्य पञ्चलेपो ज्वरदाहविनाशनः ।
तच्चा विस्फोटशमनी बीजं नेत्रामयापहम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य पर्यायः फलगुणाश्च क्लीवलिङ्गवदरशब्दे
द्रष्टव्याः ॥ * ॥ देवसर्पपट्टः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कार्पासास्थिः । इति मेदिनी ॥ कापा-
सिर विचि इति भाषा ॥ तत्र व्यक्तः स्यावका-
रादिशब्दमध्ये गृहीतोऽयम् ॥

व(व)दरफली, स्त्री, (वदरस्यैव फलमस्याः । वदर-
फल + डीप् ।) भूवदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
व(व)दरवल्ली, स्त्री, (वदरा वदरफलवहुला वल्ली
लता ।) भूवदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वदरा, स्त्री (वदति क्षिप्रायामपि पुनः प्ररोह-
णात् स्थिरीभवति या । वद + बाहुलकादरः ।
टाप् ।) वराहक्रान्तावृत्तः । (तत्पर्यायो यथा,
“वाराहकीकृत एवाग्रे खर्म्मकाराजको मतः ।
अनूपसम्भवे देशे वाराह इव लोमयान् ।
विहारी स्वादुकन्दा च सा तु क्रोद्धी सिता भूता ॥
इक्षुगन्धा चौरवल्ली चौरयुक्ता पयस्विनी ।
वाराहवदना गृहिवदरेत्यपि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कार्पासीवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥
एलापर्णी । इति मेदिनी । रे, २०७ ॥ विष्णु-
क्रान्ता । इति विश्वः ॥

वदरामलकं, स्त्री, (वदरफलमिवामलकम् ।)
प्राचीनामलकम् । इति चारावली । १०२ ॥

वदरिः, स्त्री, (वद + बाहुलकादरिः ।) कोलि-
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वदरिकाश्रमः, पुं, स्त्री, (वदरिकाचिद्विदित आश्रमः ।)
तीर्थविशेषः । (अस्मि च हिमालयपर्वतेकदेशे
श्रीनगरसमीपे अलकनन्दानद्याः पश्चिमस्यतोरं
अवस्थितः ।) स तु नारायणस्य आसस्य
आश्रमः । यथा, महाभारते । ३ धौम्यतीर्थ-
यात्रापर्वणि ८० । २३—२३ ।

“नारायणो विभुर्विष्णुः शान्तः पुरुषोत्तमः ।

तस्यातिथ्यशः पुण्यां विशालां वदरीमनु ॥

आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रियु लोकेषु विभुतः ।

उज्जतोयवहा गङ्गा शीततोयवहा पुरा ॥

सुवर्णसिक्ता राजन् ! विशालां वदरीमनु ।

ज्वयो यत्र देवाश्च महाभागा महौजसः ॥

प्राप्य नित्यं नमस्यन्ति नारायणमजं विभुम् ।

यत्र नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ॥

तत्र कृतं जगत् पार्थ ! तीर्थान्यायतनानि च ।

तत् पुण्यं तत् परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ॥

तत् परं परमं देवं भूतानां परमीश्वरम् ।

शान्तं परमचैव धातारं परमं पदम् ॥

यं विदित्वा न शोचन्ति विदांसः प्राक्कल्लयः ।

तत्र देवधयः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ॥

आदिदेवो महायोगी यत्रास्ते मधुसूदनः ।

वदरि

वदरि

पुण्यानामपि तत् पुण्यं तत्र ते संशयोऽस्तु मा ॥

एतानि राजन् ! पुण्यानि पृथिक् पृथिवीपते ! ।

कीर्तितानि नरश्रेष्ठ ! तीर्थान्यायतनानि च ॥

एतानि वसुभिः साध्वैरादित्यैर्मरुदन्भिः ।

जृषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च संवितानि महात्मभिः ॥

चरन्नेतानि कौन्तेय ! सहितैर्ब्रह्मवादिभिः ।

भ्रातृभिश्च महाभागैरुत्कृष्टां विहरिष्यसि ॥”

(तथा च भागवते । ७ । ११ । ६ ।

“योऽवनीर्थात्मनोऽंशेन दात्ताययान्मु धर्म्मतः ।

लोकानां स्वस्तयेऽध्यास्ते तपो वदरिकाश्रमे ॥”)

वदरी, स्त्री, (वदर + गौरादित्वात् डीष् । वदरि-
+ कृदिकारादिति पत्ते डीष् वा ।) कोलि-
वृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥ (अस्याः पर्यायो

वदरशब्दे द्रष्टव्यः । यथा, भागवते । १ ।

७ । ३ ।

“तस्मिन् स आश्रमे व्यासो वदरीखण्डमस्थितः ॥”

कार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ कपिकच्छुः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (वदर्याः फलम् हरी-
तक्यादिभ्यश्चेति विकारार्थस्य लुक् । वदरी-

फलम् ॥)

वदरीच्छदा, स्त्री, (वदर्याच्छदा इव च्छदा

यस्याः ।) हस्तिकोलिवृत्तः । शृङ्गनखौ । इति

रत्नमाला ॥

वदरीपत्रः, पुं, (वदर्याः पत्रमिव व्याकृत्यस्य ।)

नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा,—

“वदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससेत्वम् ।

स्वरोपघाते कांसं च लेहमेतत् प्रयोजयेत् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिग्रन्थे स्वरभेदाधिकारे ॥)

वदरीपत्रकं, स्त्री, (वदरीपत्र + स्वार्थे कन् ।)

नखीनामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

वदरीफला, स्त्री, (वदर्याः फलमिव फलं यस्याः ।)

नीलशेफालिका । इति शब्दमाला ॥

वदरीशैलः, पुं, (वदरीवहुलः शैलः पर्वतः ।)

हिमालयपर्वतेकदेशः । वदरीवनं वदरिका-

श्रम इति च ख्यातः । स तु श्रीनगराख्यदेशे

अलकनन्दानदीपश्चिमतीरे वर्तते । इति पुरा-

णान्तरम् ॥

वदरं, त्रि, (वदर्ये स्म इति । वदर्य + कर्मणि क्तः ।)

वदरयुक्तम् । बांधा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

सन्दानितम् २ मृगम् ३ उद्धितम् ४ सन्वितम् ५

सितम् ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ निग-

हितम् ७ नक्षम् ८ कोलितम् ९ यन्वितम् १०

संयतम् ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनुः ।

६ । ३०८ ।

“वदर्येण यथा पाशैर्वद्ध एवाभिहृष्टते ।

तथा पापाभिश्चक्ष्णीयान् व्रतमेतद्वि वारुणम् ॥”

तथा च मेघदूते । ७६ ।

“तन्मध्ये च स्फटिकफलका काञ्चीवासयष्टि-

भूते बद्धा मणिभिरनतिप्रौढं वृणुप्रकाशैः ॥”

तथा च शाकुन्तले २ अङ्के ।

“ह्यावावद्धकदम्बकं खगकुलं रोमज्यमभ्यस्तु ॥”)

वदर

वदरगुदं, स्त्री, (वदरं गुदं पायुर्यन ।) उदररोग-
विशेषः । तस्य निदानं यथा,—

“यस्यान्तर्मन्त्रे रूपेणैपिभिर्वा

बालाश्रमभिर्वा पिहितं यथावत् ।

सञ्जीयते तस्य मलः सदोषान्

शनेः शनेः सङ्करवच्च नाद्याम् ॥

निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं

निरिति लज्जुदपि चाल्पमल्पम् ।

ज्वामाभिर्मध्ये परिहृष्टमेति

तस्योदरं वदरगुदं वदन्ति ॥”

इति माधवकरः ॥ * ॥

तस्य चिकित्सा यथा । “क्षिप्रस्त्रिभस्याभ्यक्त-

स्याधो नामैर्वामतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोम-

राज्या उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गुलप्रमाण

मन्त्राणि निष्कृष्य निरीक्ष्य वदरगुदस्यान्तप्रति-

रोधकरमप्रानं बालं वापोक्ष्य मलजातं वा

तपो मधुसर्पिर्भ्यामभ्यध्यान्त्राणि यथास्थानं

स्थापयित्वा वास्तं व्रणमुदरस्य सीयेत द्विव्रणौ

योक्तेन विधानेन च रोपयेत् ॥” इति मुन्यत

चिकित्सितस्थाने १४ अध्यायः ॥ (तथास्य

सकारणलक्षणम् ।

“पक्ष्वालेः सहास्रेण भुक्तेर्वह्नायने गुदे ।

उदावर्गस्तथाशीर्भिरन्तसंस्पर्धनेन वा ॥

अपानो मार्गसंरोधात् ज्वामिं कुपितोऽनिलः ।

वर्धः पित्तकफान् बद्धा जनयत्युदरं ततः ॥”

तस्य रूपाणि ।

“ढण्णादाहज्वरमुखताजुग्रोघोरमादकासश्वास-

दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्धोम्वसङ्गाभानश्चर्दि

क्षवधुग्रोहृन्नाभिगुदशूलान्यपिचोदरं मृदुवासं

स्थिरमरुणनीलराजोसिरावनद्धमवाजिकं वा

प्रायो नाभ्युपरिगोपुष्कवदमिन्वैत्येति इत्येतत्

वदरगुदोदरमिति विद्यात् ॥”

तथास्य चिकित्सा ।

“स्त्रिमास वधोदरिणं मृचं तीक्ष्णौघान्वितम् ।

सतेललवणं दद्यात् निरुहं सानुवासनम् ॥”

इति चरके चिकित्सितस्थाने त्रयोदशोऽध्यायः ॥)

वदर्यप्ति, स्त्री, वदरपाणिः । सुष्टिः । इति पुराणा-

न्तरम् ॥ बद्धाप्प्योति च पाठः ॥

वदरफलः, पुं, (वदरानि फलानि यस्येति ।) करञ्ज

वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य करञ्ज-

शब्दे ज्ञातया ॥)

वदरसुष्टिः, त्रि, (वद्धा वद्धा दानाम्निवृत्ता वा सुष्टि

यस्येति ।) वद्धसुष्टिः । लपणः । यथा, नैषधे ।

३ । ८५ ।

“सजीवमप्यर्थिमुदे ददद्वा-

स्तव चपा नेदृशं वदरमुष्टे ॥”

वदरमूलं, त्रि, (वदरं मूलं यस्येति ।) वद्धमूलं

उत्पाटनान्नमूलम् । यथा, माघे । १० ।

“तथा विप्रलम्बेद्यो रुक्मिणी ह ॥”

वदरमूलस्य मूलं हि मज्जिरेत ॥ अतएव

वदरसालः, पुं, (वद्धो रज्जुनाम्नान्तर्गता-

रसालः रसवान् ।)

बन्धः

चौरमन्त्राजं ग्राह्यम् । विखलैलम् ॥ ४ ॥” इति भावप्रकाशः ॥ यथा च ।
“शुक्लमलकशुण्ठीनां चारो हृङ्गुलनागरम् ।
शुक्लं चतुर्गुणं इत्यात्तेलमेतैर्विषपाचयेत् ॥
बाधिर्यं कर्णशूलश्च पूयस्वावश्च कर्णयोः ।
क्रिमयश्च विनश्यन्ति तैलेस्यास्य प्रपूरणान् ॥”
इति मारुते १६७ अध्यायः ॥
(व)धः, स्त्री, (वध्नाति प्रेम्णा या । वय + ऊः
नलोपश्च । अन्तःस्यवादी तु वद्धति संसारभारं
उत्कृते भर्त्तादिभिरिति वा । वद्ध + “वद्धेर्धश्च ।
उणा० १ । ८५ । इति ऊः श्रस्त्रान्तादेशः ।)
नारी । स्तुषा । एकता । इत्यमरः । ३ । ३ । १०९,
२ । ४ । १३३ ॥ (अस्याः पथ्यायो यथा, —
“एकता स्याद्व्राह्मणी देवी मरुत्काला लता
लघुः ।
समुद्रान्ता वधुः कीटिवर्षालक्ष्मपिकल्पि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)
शारिवौषधिः । शटी । (अस्याः पथ्यायो यथा,
“शटी पलाशा घङ्गुल्या सुव्रता गन्धमूलिका ।
गन्धारिका गन्धवध्वधः पृथुपलाशिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नवीला । (यथा, रघुः । ७ । ४ ।
“वरः स वध्वा स ह राजमार्गं
प्राप ध्वजच्छायनिवारितोणम् ॥”)
भाष्या । इति मेदिनी । धे, १४ ॥ भरतेन
अमरकोषटीकायां पार्श्ववचकारादिवन्धधातुना
निष्पादितोऽयम् । मेदिनीकारेण तु अन्तःस्य-
वकारादिशब्दमध्ये मण्डहोत । अथ नववध्वा
द्विरागमनयात्रा । तत्राष्टमदशमहादशपञ्चतुर्थ-
वर्षाणि निषिद्धानि । मानाः मार्गशीर्षफाल्गुन-
वैशाखा विहिताः । पलः शुक्लः । पुण्यस्वाती
हस्ताधनिश्रोतराषाढोत्तरफल्गुन्युत्तरभाद्रपद-
रेवतीश्रगश्रिरोहिणीपुनर्वसुपूर्वाषाढा श-
तानि नक्षत्राणि विहितानि । सोमवध्वज-
स्मनिशुक्राणां वाराः विहिताः । तिथयो याज्ञा-
प्रकरणोक्ताः । चन्द्रताराशुद्धौ कालशुद्धौ त्राह-
स्पर्शवारवेलादिक्शुलादीन् परित्यज्य कर्षेयाः ।
इति ज्योतिषम् ॥
“वृत्ते पाणिग्रहे गेहान् पितुः पतिग्रहं प्रति ।
पुनरागमनं बध्वास्तद्विरागमनं विदुः ॥
विवाहमामि प्रथमं बध्वा नागमनं यदि ।
तदा सर्वमिदं चित्तं युष्मादभ्यं विन्यस्यते ॥
भुक्ता पितृग्रहे नारी भुङ्क्ते स्वामिग्रहे
यदि ।
दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुलनायिकाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
घृजनः, पुं, (बध्नेव जनः ।) योधितु । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५२ ।
“जितिप्रतिश्रोतुं सुखारविन्दै-
र्बध्जनसम्प्रमथसकार ॥”)
घट्टशयनं, स्त्री, (बध्नीनां शयनमिव । एषो-
दरादिकारस्त्राकारः ।) गवाक्षः । यथा,—

“वातायनं गृह्णातः स्याद्भूतप्रयत्नस्तथा ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बध्मटिः स्त्री. (अल्पवयस्का बध्मः । अल्पार्थे
बध्मटी, टिः । पक्षे ङीष् । यद्वा, बध्म + “वयस्य-
चरम इति वाच्यम् ॥” ४ । १ । ९० । इत्यस्य
चार्त्ति० इति ङीप् ।) पुत्रभार्या । इति भरत-
धृतत्रकोषः । सुवासिनी । इति हेमचन्द्रः ॥
अल्पा बध्मः । यथा,—
“नूतनजलधररक्षये गोपबध्मटीदुकूलचौराय ।
तस्मै नमः कृष्णाय संसारमद्गीतदृश्य बीजाय ॥”
इति भाषापरिच्छेदः । १ ॥
बध्मत्वप्रसवः, पुं. (बध्मा उत्पद्य आर्त्तिवः स इव
प्रसवः पुण्यार्द्वयस्य ।) रक्ताम्बानः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
बध्मं, स्त्री. (बध्मतेनेनेति । बन्ध + “सर्वधातुभ्य-
ङ्” ।) उणा० ४ । १५८ । इति ङ् । सीस-
कम् । इत्यमरः ॥ षप्रमिति पठति स्वामी ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“सोमं बध्मश्च वप्रश्च योगेष्टं नागनामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बधी, स्त्री. (बध्यतेनय । बन्ध + “सर्वधातुभ्य-
ङ्” ।) उणा० ४ । १५८ । इति ङ् । धित्वान्
ङीष् ।) चर्मरज्जुः । इत्यमरः १० । १० । ११ ॥
बधी द्विरेफेति कश्चित् । बद्ध्वा चर्मवन्धे भवा
बाद्धौ दीर्घादिरिति ऋजुः ॥
बन, द ड उ याच्नते । इति कविकल्पदमः ॥
(तना०-आत्म०-ङिक०-सेट् ।) क्वावेट् । द ड
बनुते । उ, बनिन्वा बत्वा । इति दुर्गादासः ॥
बन्ध, औ ग बन्धे । इति कविकल्पदमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) औ, अबागन्तोत् । ग,
बध्नाति । वस्त्रानां श्रुतं मुच मुच श्रुपथेः किं
धुनं निबन्धयस । इत्यपपाठः । निबन्धयति इति
पाठ्यमिति रमानाथः । वस्तुमस्तु अस्य गण-
जतानिबन्धयता ऋरभावे आत्मनेपदे च सिद्धम् ।
इति दुर्गादासः ॥
बन्ध, क बन्धे । इति कविकल्पदमः ॥ (पुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) क, बन्धयति । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, रामायणे । १० । ८४ । ४ ।
“बन्धयिष्यति वा पाशैरेव वासान् बधिष्यति ॥”)
बन्धः, पुं. (बन्ध + हलच्चेति घञ् ।) व्याधिः ।
बन्धनम् । इति मेदिनी । धे, ट ॥ शरीरम्
इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्मजनितादृष्टवशान् देहा
हेहान्तरोत्पत्तेः शरीरस्य तथात्वम् ।) गृहादि
वेष्टनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ तद्विवरणं यथा
“रूपपादकेर्वेतिहृत्तौ भवनस्य बन्धः
कर्तुः स्वच्छामिह युग्मशरीरकनिष्ठम् ।
यक्षीकृतं रसनिशाकरयुग्ममुत्त-
श्रियं ततो भवति पिच्छपदं गृहस्य ॥
यद्भूमिसमाहृतपिच्छपदं
वसुलोचनरत्नगुणैर्गुणितम् ।
रविभूधरत्रिंशद्दुयोगङ्गत-
मावययस्थितिरस्यपदम् ॥”

बन्धः

रूपायकैरेकाशीत्या विनिहतः पूरितो भव-
नस्य बन्धः दीर्घपक्षारमितलहस्ताः स्वस्थं
तत्संख्यानं युग्मशरैकनिघ्नं द्विपक्षाशदुत्तर-
शतपूरितम् एकीकृतं पूर्वाङ्केन मिलितं रम-
निशाकरयुग्ममुक्तशेषं षोडशाधिकद्विशतहता-
वशिष्टं तत्संख्यानं पिण्डपदसंज्ञं गृहस्य भवति
तद्गृहभूमिसमाहृतपिण्डपदं वसुलोचनरन्ध-
गजेः । अष्टदिनवाटभियथाक्रमं गुणितं पूरितं
यथाक्रमं रविभूधरत्रिंशद्योगजुतं द्वादशसप्त-
त्रिंशत्सप्तविंशतिभिर्जुतं गृहस्य यथाक्रममाय-
व्यस्थितिः कृत्वा भवतीत्यर्थः ।

“रुद्रहस्तमिते बन्धे भरणया योगतो यथा ।
आयादयो भवन्त्यन वसुषट्तिथिर्द्विधाः ॥
अत्र नक्षत्रं दीयते पश्चात्तदेवायाति ।
प्रत्यक्षदक्षिणयोर्भेदविगतां विदिक्षु दहनादि ।
पूर्वांशरथोगृह्योरन्विष्ट्यादिभानि स्युः ।
यत्र तु शेषो नास्ति तत्र द्वारकाङ्कः शेषः ॥
शेषाङ्केन फले बोध्यं शेषाभावे तु द्वारकात् ।
अङ्कादेव फलं बोध्यमिति तन्त्रविदाममतम् ॥

इत्युक्तवान् ॥

यथाधिकं न कर्तव्यं गृहमायाधिकं शुभम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

षोडशप्रकारा रतिबन्धा यथा, रतिमञ्जरीम् ।
४०—४१ ।

“पद्मासनो नागपदो लतावेष्टोऽस्युटः ।
कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च ॥
द्विक्रलो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथापरः ।
शुक्लो वे धनुकश्चैव समुत्कृष्टस्ततः परः ।
सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु षोडश ॥”
(एतेषां लक्षणानि तत्रैव । ४२-५७ । उक्तानि ।
यथा,—

“हस्ताभ्याश्च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनोपरि ।
रमेष्टाङ्गं समाकृष्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः ॥
पादौ स्कन्धयुगे हस्तौ क्षिपेत्क्षिप्रं भगे लघु ।
प्ररमेत् कासुको नारीं बन्धो नागपदो मतः ॥
बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा रमेत् स्थियम् ।
लघु लिङ्गं ताडयेद् योगी लतावेष्टोऽयमुच्यते ॥
स्त्रीपादावल्लरीचो तु क्षिप्रं भूमौ च जातुान ।
स्तनयोर्महान् पीडा बन्धोऽयं महसंयुटः ॥
स्त्रीपादद्वयमास्फाल्य हठाक्षिप्तस्य ताडनम् ।
योगिमापीडयेत् कामी बन्धः कुलिशसंज्ञकः ॥
नारीपादद्वयं कामी धारयेद्दृष्टं दंष्ट्रतः ।
कुक्षौ धृत्वा पीयेदङ्गं बन्धोऽयं रतिसुन्दरः ॥
स्थियो लङ्गे समापीष्य दोर्भा गात्रस्य महानम् ।
पुनः प्रपीडयेद् योगिं बन्धः केशरसंज्ञकः ॥
हृदि लज्जा स्थियः पादौ कराभ्यां धारयेत् करौ ।
यथेष्टं ताडयेत् योगिं बन्धो द्विक्रलसंज्ञकः ॥
पादौ संपीड्य योगी च हठाक्षिप्तप्रवेशनम् ।
हस्तयोर्वेष्टनं गाढं बन्धो वृत्तिहंसंज्ञकः ॥
पादमेकसुरौ लत्वा द्वितीयं कटिसंस्थितम् ।
नारीश्च सुरमेत् कामी विपरीतस्तु बन्धकः ॥
पार्श्वोपरि पदौ लत्वा योगी लिङ्गेन ताडयेत् ।

३८३

बन्धकं

बाहुभ्यां ताडयेष्टाङ्गं शुक्लको बन्ध एव सः ॥
सुप्रो स्थियं समालिङ्ग्य स्वयं सुप्रो रमेत् पुनः ।
यलिङ्गं चालयेत् योगी बन्धोऽयं धनुकः स्तुतः ॥
नारीपादौ च हस्तौ धारयेत् गलकं पुनः ।
स्तनार्पितकरो कामी बन्धोऽयं लङ्गसंज्ञकः ॥
स्वयं लङ्गादयं बाहौ कृत्वा योऽभित्पदद्वयम् ॥
स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः सिंहासनो मतः ॥
पीडयेद्गुरुयुगेन कामुकः कामिनो यदि ।
रतिनागः समाख्यातः कामिनोनां मनोहरः ॥
नार्याशोरुग्रं धृत्वा कराभ्यां ताडयेत् पुनः ।
रमयेत्त्रिभरं कामी बन्धो विद्याधरो मतः ॥”

इति ॥)

संज्ञापमेदेन अन्वोऽपि बन्धोऽस्ति । यथा,—

“कामपदो विपरीतो नागरो रतिपाशकः ।
केशरः प्रियतोषश्च ततः सप्तपदस्तथा ॥
ततश्चैकपदो ज्ञेयः सम्युत्क्रोडसम्युटः ।
ततः स्तनभवश्चैव ततो नु रतिसुन्दरः ॥
ऊरुपीडस्मरचक्रौ ततश्चोरुक्रमः स्तुतः ।
वेष्टको हंसकीलस्तु ततो लीलासनस्तथा ॥
अष्टादशक्रमाङ्क्याः स्त्रीणां बहुमुखप्रदाः ।
पुंसां सुखकराश्चैव कथितास्तु क्रमात्ततः ॥”

इति स्मरदीपिका ॥ * ॥

अनभिसन्धितकर्मकर्तृबन्धाभावो यथा,—

“पञ्चदशदानैरभ्यर्च्य नुद्यतेऽनभिसन्धितैः ।
फलैस्तथोपभोगैश्च पूर्वकर्मशुभाशुभैः ॥
एवं न बन्धो भवति कुर्वन्तः कारणं विना ।
न च बन्धाय तत् कस्मै भवत्यनभिसन्धितम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

(हठयोगप्रदीपोक्ता योगसाधकबन्धा यथा,
तत्रैव । ३ । ५५—५७ ।

अथोङ्गीयानबन्धः ।

“बह्वो येन सुपुत्रायां प्राणस्तुष्टीयते यतः ।
तस्मादुङ्गीयनाख्योऽयं योगिभिः समुदाहृतः ॥
उङ्गीनं कुरुते यस्मादविश्रान्तं महाखगः ।
उङ्गीयानं तदेव स्यात् तत्र बन्धोऽभिधीयते ॥
उदरे पश्चिमं तानं नाभेरुद्धश्च कारयेत् ।
उङ्गीयानो ह्यसौ बन्धो मृत्युमातङ्गकेशरी ॥”
अथ मूलबन्धः । तल्लक्षणादिकमुक्तं तत्रैव ।
३ । ६१—६२ ।

“पाणिभागेन समीप्य योगिमाकुचयेद्गुदम् ।
अपानमृद्धमालय्य मूलबन्धोऽभिधीयते ॥
अधोगतिमपानं वा ऊर्ध्वगं कुरुते बलात् ।
आकुचनेन तं प्राहुर्मूलबन्धं हि योगिनः ॥”
अथ जालन्धरबन्धः । अस्य लक्षणादिकमुक्तं
तत्रैव । ३ । ७०—७१ ।

“कण्ठमाकुच्य हृदये स्थापयेच्चिबुकं ढङ्गम् ।
बन्धो जालन्धराख्योऽयं जराहृत्यविनाशकः ॥
बध्नाति हि शिराजालमधोगात्रं नभोजलम् ।
ततो जालन्धरो बन्धः कण्ठदुःखोघनाशनः ॥”

बन्धकं, क्री, (बध्नातीति । बन्ध + क्तुल ।) ऋणाय
स्थापितं वस्तु । कंधा इति भाषा । इति
आधिशब्दनानार्थे अमरः ॥ इदानीमाधि

बन्धकं

निरूप्यते । आधिर्नाम गृहीतस्य इत्यस्योपरि
विश्वासाद्यमधमर्गेनोत्तमर्गेऽधिक्रियते आधि-
यत इत्यादिः । स च द्विधेव । कृतकालो-
ऽकृतकालश्च । पुनश्चैकैकशो द्विविधः गोप्यो
भोग्यश्च । यथाह नारदः ।

“अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो हिलक्षणः ।
कृतकालापनेयश्च यावदेयोदतस्तथा ॥

स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव चेति ॥”

कृते काले आधानकाल एवामास्मिन् काले
दोषोत्पत्तादौ मयायमाधिर्मोक्तयोऽन्यथा तवे-
वाधिर्भविष्यतीत्येवं निरूपिते कालेऽपनेयः
आत्मसमीपे नेतव्यो मोक्षनीय इत्यर्थः स्वयं दानं
देयमनतिक्रम्य यावदेयम् उद्यतो नियतः
स्थापित इत्यर्थः । यावदेयम् उद्यतो यावदेयो-
द्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल
इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः । एवञ्चतुर्विधस्या-
धिविशेषमाह ।

“आधिः प्रणश्येत् द्विगुणं धने यदि न भोक्ष्यते ।
काले कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥”
प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्धा कालक्रमेण द्विगुणो-
भूते यदाधिरधर्मजन इत्यदानेन भोक्ष्यते तदा
नश्यत्यधमर्गस्य धनं प्रयोक्तुं स्वम्भवति । काल-
कृतः कृतकालः आहिताग्न्यादियु पाटात् काल-
शब्दस्य पूर्वनिपातः स तु काले निरूपिते प्राप्ते
नश्येत् द्वेगुण्यात् प्राग्द्वं वा । फलभोग्यः फलं
भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः श्रेष्ठारामादिः स न
कदाचिदपि नश्यति । कृतकालस्य गोप्यस्य
भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः । काले
कालकृतो नश्येदिति । अकृतकालस्य भोग्यस्य
नाशाभाव उक्तः फलभोग्यो न नश्यतीति
पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्य-
धिविषयमवतिष्ठते द्वेगुण्यातिक्रमेण निरूपित-
कालातिक्रमेण च विनाशं चतुर्दशदिवसप्रती-
क्षणं कर्तव्यं दृष्टव्यमिति वचनात् ।

“हिरण्ये द्विगुणोभूते पूर्णे काले कृतावधौ ।
बन्धकस्य धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च ।
तदन्तराधनं दत्त्वा ऋणो बन्धमवाप्नुयादिति ॥”
किञ्च ।

“गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽयं हापिते ।
नष्टो देयो विनष्टश्च देवराजकृतादृते ॥”

गोप्याधस्ताम्नकटाहारेरुपभोगेन वृद्धिर्भवति ।
अस्तिऽप्युपभोगे महत्यपि वृद्धिर्जातया सम-
यातिक्रमात् तथा सोपकारे उपकारकारिणि
बलीवहेताम्नकटाहारी भोग्याधौ सवृद्धिर्
हापिते हानिं यवहारात्मनं गमिते नो
वृद्धिरिति सम्बन्धः । नष्टो विक्रान्तिं गतस्ताम्न-
कटाहाराद्विह्वलभेदादिना पूर्ववत्कृत्वा देयः तत्र
गोप्याधिनष्टश्चेत् पूर्ववत् कृत्वा देयः । उपसुक्तो-
ऽपि चेत् वृद्धिरपि हातया भोग्याधियेदं नष्ट-
स्तदा पूर्ववत् कृत्वा देयः । वृद्धिसङ्गावे वृद्धिर्वा
हातया । विनष्ट आत्यन्तिकं नाशं प्राप्तः सोऽपि
देयो अत्यादिहारेण तद्दाने सवृद्धिर्कं मज्जं लभते

यदि न ददाति तदा मूलनाशः । 'विनष्टे मूल-
नाशः स्यादेव राजकृतादिते ।' इति नारदवच-
नान् । देवराजकृतादिते । देवमनुजकदेशो-
पपन्ननाशः । देवराजकृतादिते । तथा स्वाप-
राधरक्षिताजकृतात् । देवराजकृते तु विनाशे
सृष्टिकं मूलं दातव्यमधर्मनाथ्यन्तरं वा
यथाह ।

“सोतसापन्नं जेने राजा सेवापहारिते ।
आधिरन्योऽय कर्त्तव्यो देयं वा धनिने धनमिति॥”
तत्र सोतसापन्न इति देवकृतोपपन्नम् ।
अपि न ।

“आधिः स्वीकरणात् सिद्धी रक्ष्यमाणोऽप्यसार-
ताम् ।

यातस्तेन्य आधियो धनभावा धनी भवेत् ॥
आधिरन्योऽय भोग्यस्य च स्वीकरणादपभोगा-
दाधिरन्यसिद्धिर्न सान्निखनमात्रेण नाप्यु-
द्देशमात्रेण यथाह नारदः ।

“आधिरन्यो द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरस्तथा ।
सिद्धिरन्योऽयस्यापि भोगो यदस्ति नाम्नाया ॥”
अस्य च फलम् ।

“आधी प्रतिग्रहे क्रीते पूर्णा तु बलवन्तरिति ।”
या स्वीकारात्ता क्रिया सा पूर्णा बलवती
स्वीकाररक्षिता तु पूर्णापि न बलवतीति स-
चाधिः प्रयत्नेन रक्ष्यमाणोऽपि कालवशेन यदा-
सारतामविकृत एव सृष्टिकमूल्यदयापण्याप्रती-
गतस्तदाधिरन्यः कर्त्तव्यः । धनिने वा धनं देयं
रक्ष्यमाणोऽप्यसारतामिति वदता आधिः प्रय-
त्नेन रक्षणीयो धनिनेति ज्ञापितम् । आधिः
प्रणश्येद्विगुण इत्यस्यापवादमाह ।

“चरित्रव्यक्तकृतं सृष्ट्या दापयेद्बन्धम् ।
सत्यकारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत् ॥”

चरित्रं शोभनाचरितम् । चरित्रेण बन्धकं
चरित्रव्यक्तम् । तेन यत् द्रव्यमात्मसात् कृतं
पराधीनं वा कृतम् । एतदुक्तं भवति धनिनः
स्वच्छाश्रयेण बहुमूल्यमपि द्रव्यमाधीकृत्या-
धमर्गनाल्पमेव द्रव्यमात्मसात् कृतम् । यदि बाध-
मर्गस्य स्वच्छाश्रयेणाल्पमूल्यमाधिं गृहीत्वा
बहुद्रव्यमेव धनिनाधमर्गाधीनं कृतमिति तद्वन्नं
नृपो वृद्धा सह दापयेत् अयमाश्रयः एवंरूपं
बन्धकं द्विगुणीभूतं द्रव्यं न नश्यति किन्तु
द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति । तथा सत्यकार-
कृतं करणं कारः भावे घञ् सत्यस्य कारः
सत्यकारः कारं सत्यागदस्येति सुम् सत्यकारेण
कृतं सत्यकारकृतम् । अयमभिसन्धिः । यदा
बन्धकार्पणसमय एव इत्थं परिभाषितं द्विगुणी-
भूतं द्रव्यं मया द्विगुणं द्रव्यमेव दातव्यम् ।
नाधिनाश इति तदा तद्विगुणं दापयेदिति ।
अन्योऽर्थः । चरित्रशब्देन गङ्गास्नानादि-
होत्रादिरनितमपूर्वसुस्थिते यच्च तदेवाधी-
कृत्य यत् द्रव्यमात्मसात् कृतम् । तच्च तदेव
द्विगुणीभूतं दातव्यं नाधिनाश इति । आधि-
प्रमङ्गादयदुच्यते । सत्यकारकृतमिति क्रय-

विक्रयादियवस्यानिर्वाहणाय यद्यङ्गुलीयकादि-
परहस्ते कृतं तद्वावस्थातिक्रमे द्विगुणं दातव्यं
तत्रापि येनाङ्गुलीयकाद्यर्पितं स एव चेद्वाव-
स्थातिवर्त्तते तेन तदेव दातव्यम् । इतरस्तेद्वाव-
स्थातिवर्त्तते तदा तदेवाङ्गुलीयकादिद्विगुणं प्रति-
दापयेदिति । किञ्च ।

“उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्तोत्रोऽन्यथा
भवेत् ।

प्रयोजकेऽस्ति धनं कुलेऽन्यस्याधिमाप्नुयात् ॥”

धनदाननाधिमोक्षणायोपस्थितस्याधिमोक्तयो
धनिना वृद्धिलोभेन न स्थापयितव्यः । अन्यथा
अभोजने स्तेनश्चौरवद्वर्गो भवेत् असन्निहिते
पुनः प्रयोक्तारि कुले तदामहस्ते सृष्टिकं धनं
निधायधमर्गः स्वीयं बन्धकं गृह्णीयात् । अथ
प्रयोक्ताप्यसन्निहितस्तदामात्र धनस्य गृहीतारो
न सन्ति यदि वा असन्निहिते प्रयोक्तारि आधि
विक्रयेण धनदत्ताधमर्गस्य तत्र किं कर्त्तव्य-
मित्यपेक्षित आह ।

“तत्कालकृतमन्यो वा तत्र तिष्ठेद्वृष्टिकः ।”

तस्मिन् काले यत्तस्याधिमूल्यं तत् परिकल्प्य
तत्रैव धनिनि तमाधिं वृद्धिरहितं स्थापयेत् तत्
कृद्धं धनं वर्द्धते यावद्दानी धनं गृहीत्वा तमाधिं
सुचति यावदा तन्मूल्यदशष्टगुणे प्रवेशयति ।
यदा तु द्विगुणीभूतेऽपि धने द्विगुणं घनमेव
गृहीतव्यं न स्वाधिनाश इति विचारितमृ-
गहणकाल एव तदा द्विगुणीभूते द्रव्ये असन्नि-
हिते बाधमर्गं धनिना किं कर्त्तव्यमित्यत्र आह ।

“विनाधारणकादापि विक्रीणीतमसात्तिकम् ।”

धारणकादधमर्गादिना अधमर्गं असन्निहिते
सान्निहितदामेष्टे सह तमाधिं विक्रीय तद्वन्नं
गृह्णीयादानीं वाशब्दो यवस्थितविकल्पार्थः ।
यद्वन्नं गृहणकाले द्विगुणीभूतं धने धनमेव
गृहीतव्यं न स्वाधिनाश इति न विचारितम् ।
तदा आधिः प्रणश्येद्विगुण इत्यस्याधिनाशः ।
विचारिते त्वयं पक्ष इति ॥ * ॥ भोग्याधो
विशेषमाह ।

“यदा तु द्विगुणीभूतमृगमाधौ तदा खलु ।

मोक्ष आधिरन्यदुत्पन्नं प्रविष्टे द्विगुणं धनं ॥”

यदा प्रयुक्तं धनं स्वकृतया वृद्ध्या द्विगुणीभूतं
तदाधौ कृते तदुत्पन्ने आधिरन्ये द्विगुणं धनिनः
प्रविष्टे धनिनाधिमोक्तव्यः । यदि वादावेवाधा
दने द्विगुणीभूते द्रव्ये त्वयाधिमोक्तव्य इति परि-
भाषया कारणान्तरं वा भोगाभावेन तदा
द्विगुणीभूतमृगमाधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे
तदुत्पन्ने द्रव्ये द्विगुणं सत्याधिमोक्तव्यः । अधि-
कोपभोगे तदपि देयम् । सर्वथा सृष्टिकमूल्य-
पाकरणार्थाभ्युपभोगविषयमिदं वचनम् ।
तमेन स्याधिमोक्तव्यं लौकिकाः यत्र तु
वृद्धार्थं एवाभ्युपभोग इति परिभाषा तत्र
द्विगुण्यातिक्रमेऽपि यावच्छून्यदानं तावदुप-
भुङ्क्ते यथाधिम एतदेव सद्योक्तं वृद्धस्यातिना
“— कृणी बन्धमवाप्नुयात् ।

फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यं सामकम् ॥
यदि प्रकर्षितं तत् स्यात्तदा न धनभागधनी ।
कृणी च न लभेद् बन्धं परस्परमतं विना ॥”
अस्यार्थः । फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यो बन्ध-
व्याधिः स च द्विविधः सृष्टिकमूल्यपाकरणार्थं
वृद्धिमात्रपाकरणार्थं च तत्र च वृद्धिमूल्यपा-
करणार्थं बन्धं पूर्णकालं पूर्णः कालो यस्यासौ
पूर्णकालस्तमाप्नुयादणी । यदा सृष्टिकं मूल्यं
फलहारणं धनिनः प्रविष्टमृगमाधौ बन्धमवाप्नुयाद-
त्यर्थः वृद्धिमात्रपाकरणार्थं बन्धं सामकं
दत्त्वाप्नुयादणी । समं मूल्यं सममेव सामकम् ।
अस्यापवादमाह । यदि प्रकर्षितं तत् स्यात्त-
दन्धकं प्रकर्षितमपि प्रयुक्तं वृद्धेरन्धधिकफलं
यदि स्यात्तदा न धनभागधनी । सामकं न
लभेद्वन्धं मूल्यमदत्त्वेवर्णी बन्धमवाप्नुयादिति
यावत् । अथाप्रकर्षितं तद्वन्धकं वृद्धेरन्ध-
पथ्याप्तमृगमाधौ सामकं दत्त्वापि बन्धं लभेताधमर्गः
वृद्धिप्रमदत्त्वेव लभेत्यर्थः । पुनरन्धवाप-
वादमाह । परस्परमतं विना उत्तमर्गाध-
मर्गयोः परस्परानुमत्यभावे यदि प्रकर्षितं
इत्याद्युक्तम् । परस्परानुमतौ तूत्तमर्गमपि
बन्धकं यावच्छून्यदानतावदुपभुङ्क्ते धनो निज-
मपि मूलमात्रदाने नेवाधमर्गो लभते । इति-
मिताक्षरा ।

बन्धकः, पुं. (बन्ध + स्वार्थे कन्.) विनिमयः ।
इति विश्वमेदिन्यौ । व्याधिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ रतद्विष्टकः । इति नानार्थरत्नमाला ॥
(बध्नातीति । बन्ध + ण्वल्. बन्धनकर्त्तरि, चि.)
यथा, देधीभागवते । ५ । १ । ३६ ।

“ न नारी न धनं गेहं न पुत्रा न सहोदराः ।
बन्धनं प्राणिनां राजन्नङ्कारस्तु बन्धकः ॥”

बन्धकी, स्त्री. (बध्नाति मानसमिति । बन्ध + ण्वल्.)
गौरादित्वात् ङीष्.) पुञ्जली. इत्य-
मरः । २ । ६ । १० ॥ (यथा, मार्कण्डेय-
पुराणे । ३४ । ८८ ।

“ न बन्धकीर्भिन न्यूनैर्बन्धकीपतिभिरुत्था ॥”

इमो । इति मेदिनी । इमं चन्द्रो । पञ्चपुरव-
गाभिनी । (यथा, महाभारते । १ । १२१ । ७४ ।

“ नावस्यतुर्थं प्रसवमापन्नस्यैव वदन्त्यत ।

अतः परं स्त्रियोः स्याद्वन्धकी पञ्चमे भवेत् ॥”

बन्धनं, क्ली. (बन्ध + भावे लुट्.) बन्धनक्रिया ।
बाधा इति भाषा । तत्पठ्यायः । उद्दानम् २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । २६ ॥ कङ्कनम् ३ बन्धः ४
संयमनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
क्षितोपदेशे । १ । ६५ ।

“ आपादमापतन्तीनां क्षितोऽप्यायाति हेतुताम् ।
मालाङ्का हि वृत्तस्य स्तम्भो भवति बन्धने ॥”

वधः । इति मेदिनी । मे, ६७ ॥ हिंसा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रञ्जुः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ बध्यतेऽनेनेति करणशुत्पत्त्या चि ॥

(बध्यतेऽस्ति इति अधिकरणं क्युट्.) कारा-
गारम् । बन्धनस्थानम् । यथा, भागवते । १ । २५ ।

बन्धुजी

“बन्धुदेवस्य देवता जातो भोजेन बन्धने ॥”
 बन्ध + कर्त्तरि ल्युः । महादेवस्य नामभेदे, पुं ।
 यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०० ।
 “बन्धुर्नो बन्धुर्नो च सुबन्धनविमोचनः ॥”
 बन्धनकर्त्तरि, चि । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । १०१ ।
 “बन्धनस्त्वसुरं प्राणां युधि शत्रुघ्नाश्रयः ॥”
 बन्धनवैषम्य, स्त्री, (बन्धनाय बन्धनस्य वा वैषम्य-
 यद्दम् ।) कारागारम् । इति हारावली । १६६ ॥
 बन्धनालयः, पुं, (बन्धनाय बन्धनस्य वा आलयः ।)
 कारागारम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥
 बन्धुस्तम्भः, पुं, (बन्धाय स्तम्भः ।) हस्तिबन्धन-
 स्तम्भः । तत्पर्यायः । आलायनम् २ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ११७ ॥ शकुः ३ अष्टोदः ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धुचं, स्त्री, (बन्ध + चञ् ।) कामदेवः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ चर्मयजनम् । इति चर्चिप्र-
 सारोणादित्तिः ॥
 बन्धुः, पुं, (बन्ध बन्धने + “शृङ्खलित्वचपीति ।”
 उणा० १ । ११ । इति उः ।) स्त्रीहेन मनोवध्नाति
 यः । तत्पर्यायः । सगोत्रः २ बन्धुवः ३ ज्ञातिः
 ४ स्त्रः ५ स्वजनः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । १४ ॥
 दायादः ७ गोत्रः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धवश्च त्रिविधा । आत्मबन्धवः पितृबन्धयो
 मातृबन्धवश्च । यथोक्तम् ।
 “आत्मपितृषुः पुत्रा आत्ममातृषुः सुताः ।
 आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबन्धवाः ॥
 पितुः पितृषुः पुत्राः पितृमातृषुः सुताः ।
 पितृमातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबन्धवाः ॥
 मातुः पितृषुः पुत्रा मातृमातृषुः सुताः ।
 मातृमातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबन्धवाः ॥”
 तत्र चान्तरङ्गत्वात् प्रथममात्मबन्धवो धनभाज-
 स्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति
 क्रमो वेदितव्यः । बन्धुनामभावे आचार्यः ।
 इति भित्ताचरा ॥ * ॥ (यथा, भट्टः । १२ । १३६ ।
 “वित्तं बन्धुवैयः कर्म्म विद्या भवति पञ्चमी ।
 एतानि मानास्थानानि गरीयो यद्वयदुत्तरम् ॥”
 “बन्धुः पितृयादिः ।” इति तट्टीकायां कुल्लुक-
 भट्टः ।) बन्धुकः । (यथा, अश्लोकवधे । ८६ ।
 “अभ्यर्थं बन्धुपुष्पमालयति ॥”)
 मित्रम् । (यथा, मेघदूते । ३४ ।
 “बन्धुप्रीत्या भवनशशिभिर्दत्तशुभोपहारः ॥”)
 भ्राता । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १२ । १२२ ।
 “अपानायाः प्रकृतयो मातृबन्धुनिवासिनम् ।
 मौजैरानाययामासुर्भरतं स्तम्भिताशुभिः ॥”)
 बन्धुकः, पुं, (बन्ध + उक्तः । यद्वा, बन्धुर्बन्धुकृत्
 एव । बन्धु + स्वार्थे कन् ।) बन्धुकृत् । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 बन्धुजीवः । बन्धुरिव जीवयति रसादिनेति । बन्धु-
 + जीव + अच् । बन्धुकृत् । इति शब्दरत्ना-
 वली । (यथा, रघुः । ११ । १५५ ।
 “वीक्ष्य वेदिमथ रक्तबिन्दुभि-
 र्बन्धुजीवपृथुभिः प्रकूषिताम् ॥”)

बन्धुजीवकः, पुं, (बन्धुवत् जीवयति रसादिना
 इति । बन्धु + जीव + अच् । यद्वा, बन्धुजीव-
 एव । स्वार्थे कन् ।) बन्धुकृत् । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ७३ ॥
 बन्धुता, स्त्री, (बन्धोर्भावः बन्धुर्ना सम्बन्धो वा
 इति । “ग्रामजनबन्धुभ्यस्तत् ।” ४ । १० । ४५ । इति
 तत् ।) बन्धुर्ना सम्बन्धः । बन्धोर्भावः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ७५ ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ४ । ४ । ११ ।
 “महो रणामि बन्धुता वचोभिः ॥”)
 बन्धुदत्तम्, स्त्री, (बन्धुना दत्तम् ।) पितृमातृभ्यां
 दत्तं स्त्रीधनम् । यथा । याज्ञवल्क्यः ।
 “बन्धुदत्तं यथा युक्तमन्वाधेयकमेव च ।
 अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तद्व्याप्यः ॥”
 बन्धुदत्तपदेन कन्यादशायां यत् पितृभ्यां दत्तं
 सङ्गृह्यते । इति दायभागः ॥
 बन्धुरं, स्त्री, (बन्ध बन्धने + “महुरादयश्च ।”
 उणा० १ । ४२ । इति उरप्रत्ययेन निपातनात्
 साधुः ।) सुकृतम् । इति शब्दरत्नावली । (रघु-
 बन्धनम् । यथा, महाभारते । ३ । ६२ । ३१ ।
 “अन्धो ह्वं वरुणश्च बन्धुरश्च तथापरे ।
 गन्ध्या बहुसाहस्रस्तिलशो गधमनूयम् ॥”
 तथा च भागवते । ४ । २६ । १ ।
 “द्वीपं द्विचक्रेकान्तं चिवेयुं पञ्चबन्धुरम् ॥”)
 बन्धुरः, पुं, (बन्ध + “महुरादयश्च ।” उणा० १ । ४२ ।
 इति उरः निपातनात् साधुः ।) स्त्रीचिह्नम् ।
 तिलकलम् । बन्धुकः । वधिरः । हंसः । इति
 मेदिनी । रे, १८६ ॥ विडङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥
 ऋषभौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वकः ।
 विडङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धुरः, चि, (बन्ध + उर ।) रम्यम् । (यथा, महा-
 गणपतिस्तोत्रे । १५ ।
 “श्रेयः स्त्रियः स देयान्मम विमलदृशो बन्धुरं
 सितुरास्यः ।”)
 नन्दम् । इति मेदिनी । रे, १८६ ॥ उन्नता-
 नतम् । इत्यमरः । (यथा, रघुः । १३ । ४७ ।
 “वध्नाति मे बन्धुरगात्रि ! चक्षु-
 र्दम्भः ककुद्गानिव चित्रकूटः ॥”)
 बन्धुरा, स्त्री, (बन्धुर + टाप् ।) पण्ययोषा ।
 इति मेदिनी । रे, १६० ॥
 बन्धुराः, पुं, शक्तवः । इति मेदिनी । रे, १६० ॥
 बहुवचनान्तोऽयम् ॥
 बन्धुलः, पुं, (बन्धुं लातीति । बन्धु + ला + क ।)
 असतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥ (यथा,
 ऋक्छकटिकनाटकं चतुर्थे अङ्के ।
 “परशुहललिताः पराभपुष्टाः
 परपुरुषैर्जनिताः पराङ्गनासु ।
 परधननिरता गुणस्ववाया
 गलकलभा इव बन्धुला नमामः ॥”)
 बन्धुकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धुलः, चि, (बन्धुं लाति स्त्रीहेन गृह्णातीति ।
 बन्धु + ला + क ।) सुन्दरः । नन्दः । इत्यजय-
 पालः ॥

बन्धुः

बन्धुकः, पुं, (वध्नाति सौदर्येण चित्तमिति ।
 बन्ध + “उल्लादयश्च ।” उणा० ४ । ४१ । इति
 उक्तः ।) पीतशालकः । इति मेदिनी । के, १०८ ॥
 पण्यवृत्तविशेषः । बान्दुली इति वङ्गभाषा ।
 दीपहरिया इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
 रक्तकः २ बन्धुजीवकः ३ । इत्यमरः । १० । ४ । ७६ ॥
 बन्धुकः ४ बन्धुः ५ बन्धुलः ६ बन्धुजीवकः ७
 बन्धुजीवः ८ बन्धुलिः ९ बन्धुरः १० । इति
 शब्दरत्नावली ॥ रक्तः ११ भाष्यादिकः १२ ।
 इति भावप्रकाशः ॥ अष्टोपुष्यः १३ अर्क-
 वल्लभः १४ मध्यस्थिनः १५ रक्तपुष्यः १६ राग-
 पुष्यः १७ हरिप्रियः १८ । अस्य गुणाः ।
 “असितसितपीतलोहितपुष्यविशेषात् चतुर्विधो
 बन्धुकः ।
 त्वरहरो विविधारिग्रहपिशाचशमनः प्रसादनः
 सवितुः स्यात् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 “बन्धुकः कफकृद्ग्राही रक्तपित्तहरो लघुः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 खधूपे, स्त्री । बन्धुक इति ख्यातम् । यथा,—
 “बन्धुकी बन्धुजीव स्यात् खधूपे स्यात्तपुंसकम् ॥”
 इति हज्जुचन्द्रः ॥
 बन्धुकपुष्यः, पुं, (बन्धुकस्य बन्धुजीवस्य पुष्यमिव
 पुष्यं यस्य ।) पीतशालः । इत्यमरः । १० । ४ । ७६ ॥
 धीजकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो
 यथा, भावप्रकाशस्य पूर्ववर्णने प्रथमे भागे ।
 “धीजकः पीतमारुख पीतशालक इत्यपि ।
 बन्धुकपुष्यः प्रियकः सन्निकशासनः स्मृतः ॥”)
 बन्धुरः, पुं, (बन्ध बन्धने । बन्ध + “महुरादयश्च ।”
 उणा० १ । ४२ । इत्यत्र खन्त्रादित्वाद्दूरप्रत्य-
 येन सिद्धम् इत्यञ्जलदत्तः ।) विधरम् । इत्यु-
 णादिकोषः ॥
 बन्धुरः, चि, (बन्ध + खन्त्रादित्वाद्दूरप्रत्ययः ।)
 रम्यः । नन्दः । यथा, रमसे ।
 “बन्धुरयन्धुरौ रम्ये नन्ने हंसं तु बन्धुरः ॥”
 उन्नतानतम् । स्वभावात् यद्भूतं उपाधि-
 वशादीषन्नतं तत् । कश्चिदन्तं कश्चिदाननं
 स्थलादिकम् । इति केचित् । इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 बन्धुलिः, पुं, (बन्ध बन्धने । बन्ध + ऊलि ।) बन्धुक-
 कृत् । इति शब्दरत्नावली ॥
 बन्धुः, चि, (बन्ध + यक् ।) ऋतुप्राप्तायधिकफल-
 रहितवृत्तादिः । (यथा, रघुः । १ । ७० ।
 “सितं स्वयमिव स्त्रीहाद्वन्धुमाश्रमपादपम् ॥”)
 तत्पर्यायः । अफलः २ अवर्तेशी ३ । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ७६ ॥ विफलः ४ निष्फलः ५ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ बन्धुनीयः । इति बन्धुधाताः
 कर्मणि यप्रत्ययः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । १ । २४६ ।
 “अयन्त्यं यश्च वध्नाति वङ्गं यश्च प्रसृजति ॥”
 पुं, निवर्तितवारिः संतुः । यथा, भित्ताचरायाम् ।
 “संतुश्च द्विविधो ज्ञेयः खेयो बन्धुस्तथैव च ।
 तोयप्रवर्तनात् खेयो बन्धुः स्यात्तन्निवर्तनात् ॥”)

बन्धाक

बन्धा. स्त्री, (बन्ध + “अप्रगदयच्” उणा० २।१११ इति यक् ।) अप्रजन्तो । इति मेदिनी ॥
 बाजा इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ६ । १४ । १० ।
 “रूपौदार्ययोजनविदोऽर्थश्रयादिभिः ।
 संपन्नस्य गुणे; सर्वैस्त्रिंशत् बन्धापतेरभूत् ॥”
 बन्धा स्त्री अष्टमे वर्षे अधिवेदनीया भवति
 यथाह मनुः । ६ । ८१ ।
 “बन्धाष्टमेऽधिवेदाब्दे दशमे तु मृतप्रजा ॥”
 अपत्यशून्यगौः । तत्पर्यायः । वशा २ । इत्य-
 मरः । २ । ६ । ६६ ॥ बालाग्यगन्धद्रव्यम् । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ वृषलीविशेषः । यथा,—
 “बन्धा च वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।
 अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेके उग्रनसो वचनम् ॥
 योनिरोगविशेषः । यथा,—
 “उदावर्णा तथा बन्धा विभ्रता च परिभ्रता ।
 वातला योनिजो रोगो वातदोषेण पञ्चधा ॥”
 तस्या लक्षणं यथा,—
 “सा केनिलमुदावर्णा रजःक्षुण्णमुच्यते ।
 बन्धा निरार्या ज्ञेया विभ्रता नित्यवेदना ॥
 परिभ्रता या भवति ग्रास्यधर्मं कृता भ्रष्टम् ।
 वातला कर्कशास्तस्या मूलनिस्तोदपीडिता ॥”
 तस्याचिकित्सा यथा,—
 “बला सिता सातिशला मधकं
 वटस्य युक्तं गजकेशरञ्च ।
 एतन्मधुलीरघुतेर्निपीय
 बन्धा सुपुत्रं नियतं प्रसूते ॥
 अश्वगन्धाकषायेण भिन्नं दग्धं घृतान्वितम् ।
 ऋतुस्नाताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ॥
 पुष्योक्तं लक्ष्मणाया स्त्रियं दधेन कन्याया ।
 पिष्टा पीत्वा ऋतुस्नाता गर्भं धत्ते न संशयः ॥
 कुसुमटमूलं धातव्याः कुसुमानि वटाङ्कुराः ।
 नोलोत्पन्नं पर्यायुक्तमेवं गर्भपदं ध्रुवम् ॥
 या यला पिबति पार्श्वपिण्डं
 जोरकेण सहितं हिताङ्गना ।
 श्वेतया विप्रिस्वपुत्रया युतं
 सा सुतं जनयतीह नान्यथा ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (चिकित्सान्तरमस्या यथा,—
 “पिण्डाः शृङ्गवेरञ्च मरिचं केशरन्तथा ।
 घृतं सह पातयं बन्धापि लभते सुतम् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञे योनिषापदधिकारे ॥
 “बला सातिशला यष्टिशकेरा मधुसंयुता ।
 बन्धागर्भकरी पीता नात्र काया विचारणा ॥”
 इति भैषज्यधन्वन्तरौ स्त्रीरोगाधिकारे ॥)
 बन्धाकर्कोटकी, स्त्री, (बन्धायाः कर्कोटकी ।
 पुत्रदाहृतया बन्धायाः उपकारिणी अतो-
 २स्यास्तथात्वम् ।) तिक्तकर्कोटकी । बाल-
 खवसा इति बालकठेल इति बालककरोल
 इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । बन्धा २
 देवी ३ नागरातिः ४ नागहन्त्री ५ मनोज्ञा ६

३८६ बभ्रुः

पण्या ७ दिया ८ पुत्रदा ९ सकन्दा १०
 श्रीकन्दा ११ कन्दवल्ली १२ ईश्वरी १३ सुगन्धा
 १४ सपदमनी १५ विषकण्टकिनी १६ परा १७
 कुमारी १८ भूतहन्त्री १९ । अस्या गुणाः ।
 तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफापहत्वम् ।
 म्यावरादिविषघ्नत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
 “बन्धाकर्कोटकी देवी कन्या योगेश्वरीति च ।
 नागारिभक्तदमनी विषकण्टकिनी तथा ॥
 बन्धाकर्कोटकी लज्जो कफद्वङ्गप्रोधिनी ।
 सपदपहरी तीक्ष्णा विषर्पविषहारिणी ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 व(व)भ्र, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सं० ।) व(व)कारादिः । ओष्ठवर्गचतुर्थो
 पधः । व(व)भ्रति । इति दुर्गादासः ॥
 बभ्रवी, स्त्री, (बभ्रुः शिवस्यैव पत्नी । बभ्रु + अण्
 + डीप् । न ङङि ।) दुर्गा । इति भूरिप्रयोगः ॥
 बभ्रिः, पुं, (बभ्रु + इन् ।) वज्रम् । इति केचित् ॥
 (भरणकर्त्तरि धारके च चि । यथा, ऋग्वेदे ।
 ६ । २३ । ४ ।
 “गन्तव्यान्ति सवना हरिभ्यां
 बभ्रिर्वचं पपिः सोमं ददिराः ॥”)
 बभ्रुः, पुं, (विभर्ति भरति वा । भ्र + “कुभ्रञ्च”
 उणा० १ । २३ । इति कुडिलच् ।) अग्निः ।
 शिवः । (यथा, महाभारते १३ । महादेवस्य
 सहस्रनामकथने । १७ । १४८ ।
 “शृङ्गो शृङ्गप्रियो बभ्रु राजराजो निरामयः ॥”)
 विष्णुः । (यथा, महाभारते १३ । विष्णोः
 सहस्रनामकथने । १४६ । २६ ।
 “रुद्रो बहुशिरा बभ्रुस्त्रिभ्योनिः शुचिश्चवाः ॥”)
 विशालः । नकुलः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
 मार्कण्डेये । १५ । ६ ।
 “सञ्जायते महावक्त्रो स्रक्चो बभ्रुसन्निभः ॥”)
 मुनिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ देशभेदः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ सितावरणाकः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ खलतिः । इति हेमचन्द्रः । ३।१२६ ॥
 (कपिलो वर्णः । इति मेधातिथिः ॥ तद्गुणयुक्ते
 तु वाच्यलिङ्गः । यथा, मनुः । ४ । १३० ।
 “नाक्रामेत्कामतच्छायां बभ्रुणो दीप्तिस्य च ॥”
 लोमपादसुतः । यथा, भागवते । ६।२४।१ ।
 “रोमपादसुतो बभ्रुर्वभ्रुः क्षतिरजायत ।”
 देवावृधसुतः । यथा, तत्रैव । ६ । २४ । ६ ।
 “बभ्रुर्देवावृधसुतस्तयोः श्लोकौ पठन्त्यम् ॥”
 ययातिपुत्रस्य दुह्योः सुतः । यथा, तत्रैव । ६ ।
 २३ । १४ ।
 “दुह्योश्च तनयो बभ्रुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ॥”
 पञ्चगव्यसंप्रतिषु अन्यतरः । यथा, रामायणे ।
 ४ । ४१ । ४२ ।
 “तच्च गव्यसंप्रतयः पञ्च सूर्यसमप्रभाः ।
 शैलूषो ग्रामणीः शिचः शुको बभ्रुस्तथैव च ॥”
 विश्वामित्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १३ ।
 ४ । ५० ।

बर्ह

“अस्त्रीगच्छ शकुलश्च बभ्रुः कालपयस्तथा ॥”
 विश्वगर्भस्य पुत्रः । स तु यादवानामन्यतमः ।
 यथा, हरिवंशे । ६४ । ४८ ।
 “वसुर्वभ्रुः सुविगच्छ सभाच्छेव वीर्यवान् ।
 यदुप्रवीरा विख्याता लोकपाला इवापरे ॥”
 यथा च माघे । २ । ४० ।
 “बालप्यालमिदं बभ्रुयत्स दारानपाहरत् ॥”
 स च विगच्छप्राये यादवकुले पथि गच्छन् दस्युभि-
 र्हतः । तत्कथा च महाभारते । १६ । मौगल-
 पर्वणि द्रष्टव्या ॥ स्त्री, कपिला गौः । सा च
 निशि अजानता एषधेण खड्गेन हता । यथा,
 भागवते । ६ । १२ । ६ ।
 “खड्गमादाय तरसा प्रलीनोऽङ्गमे निशि ।
 अजानन्नहनद्वभ्रोः शिरः शार्ङ्गलक्षक्या ॥”
 बभ्रुः, त्रि, (विभर्ति । भ्र + “कुभ्रञ्च”) उणा०
 १ । २३ । इति कुडिलच् ।) पिङ्गलः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, कुमारे । ५ । ८ ।
 “ववन् बालाकगवभ्रवस्त्वनं
 पयोधरोत्संघविशीर्णसंहतिः ॥”
 यथा च रघुः । १५ । १६ ।
 “धूमध्वनौ वसागन्धौ ज्वालावभ्रुशिरोरुहः ॥”
 बभ्रुधातुः, पुं, (बभ्रुः पिङ्गलो धातुः ।) सुवर्ण-
 गेरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बभ्रुवाहनः, पुं, मणिपुरस्य राजविशेषः । स च
 चित्राङ्गदायां अर्जुनाज्जातः । यथा,—
 “करेणुमथौ नकुलो निरभिर्भक्तं तथाङ्गनः ।
 इरावन्तमुल्लङ्घ्यै सुतायां बभ्रुवाहनम् ॥
 मणिपुरपतेः सोऽपि तनपुत्रः पुत्रिकासुतः ॥”
 इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ३२ ॥
 अपि च ।
 वैशम्पायन उवाच ।
 “श्रुत्वा तु वृपतिः प्राप्तं पितरं बभ्रुवाहनः ।
 निर्ययौ विनयेनाथ ब्राह्मणार्थपुरःसरः ॥
 मणिपुरेश्वरत्वेवमुपायातं धनञ्जयः ।
 नाभ्यनन्दत् स मेधावी चाक्षधर्ममनुस्मरन् ॥”
 “भर्तारं निहतं दृष्ट्वा पुत्रश्च पतितं भुवि ।
 चित्राङ्गदा परिचस्ता प्रविवेश रणागरे ॥”
 इति महाभारते । १४ । ७६ अध्यायः ॥
 (अस्याङ्गनादिना युद्धादिकं तत्रैव विस्तरशो
 द्रष्टव्यम् ॥)
 बभ्रु, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सं० ।) बभ्रति । इति दुर्गादासः ॥
 बभ्रं, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सं० ।) बभ्रति । इति दुर्गादासः ॥
 बभ्रं, पुं, (बभ्रु + अट् ।) राजमात्रः । इति
 चिकित्सकशेषः ॥ बभ्रंटी इति ख्यातः ॥ (विहित-
 रस्या राजमात्रशब्दे ज्ञेया ॥)
 बभ्रंटी, स्त्री, (बभ्रं + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 पण्ययोषा । श्रीहर्षभेदः । इति मेदिनी । टे,
 ५१ ॥
 बर्ह, ङ स्तुतौ । हिंसायाम् । हाने । वाचि ।
 इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आङ्ग-सक०-

बलं

३८७

बलः

बलः

सेट् ।) रेपोपधः । उ, बर्धते । इति दुर्गा-
दासः ॥

बल, क ड निरूपणे । इति कविकल्पदमः ॥

(चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, बाल-
यते धर्मं धीरः । अयं कैश्चिन् मन्यते ।
इति दुर्गादासः ॥

बल, क म जीवने । इति कविकल्पदमः ॥

(चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) बलयति । इति
दुर्गादासः ॥

बल, ड दाने । वधे । निरूपणे । इति कवि-
कल्पदमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ड,

यलते । इति दुर्गादासः ॥

बल, ज धान्यावरोधे । जीवने । इति कविकल्पदमः ॥

(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) बालः बलः ।
धनस्य भावो धान्यं सन्निधितस्य अवरोधः

प्रतिबन्धः धान्यावरोधः । बलति पुण्यहीनं
विधिः । पुण्यहीनस्य सन्निधिं प्रतिबन्धाति

इत्यर्थः । अयमर्थो अन्येन मन्यते । बलत्य-
मेन लोकः । इति दुर्गादासः ॥

ब(व)लं, क्री (बलते विपत्तान् हन्तीति । बल + पचा

यच् ।) सेव्यम् । (यथा, भगवद्गीतायाम् । १।२.०।
“अपय्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।

पण्याप्रतिवर्त्तमानेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥”)
स्यौल्यम् । सामर्थ्यम् । अत्र शोधस्य पण्यायः ।

द्रविणम् २ तरः ३ सङ्घः ४ शौर्यम् ५ स्याम ६
शुभम् ७ शक्तिः ८ पराक्रमः ९ प्राणः १० ।

इत्यमरः । २।०।१०२॥ सङ्घः ११ शुभम् १२ । इति
शब्दरत्नावली ॥ ऊर्जः १३ । इति जटाधरः ॥

तद्वैदिकपण्यायः । ओजः १ पा(वा)जः २ शवः ३
तरः ४ तवः ५ त्वजः ६ शर्तः ७ बाधः ८

वृम्भम् ९ तविषी १० शुभम् ११ शुभम् १२
शुभम् १३ दलः १४ वीर्यः १५ शौर्यम् १६

सङ्घः १७ यद्गः १८ वधः १९ वर्गः २०
वृजनम् २१ वृक् २२ मज्जना २३ पौल्यानि २४

धर्माणि २५ द्रविणम् २६ स्यन्तासः २७ शम्बरम्
२८ । इत्यष्टाविंशतिश्लोकात्मनि । इति वेदनि-

षाष्टौ । २ । ६ ॥ (यथा, मनुः । २ । ५५ ।
“पूजितं ह्यश्वं नित्यं बलमूर्जं यच्छति ॥”)

तत्तु गर्भस्य बालकस्य षष्ठे मासि भवति । इति
सुखबोधः ॥ गन्धरसः । रूपम् । इति मेदिनी । ले,

३० ॥ शुक्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३।२६३॥ (यथाह
सुश्रुतः । “धातूनां यत्परं तेजस्तत् खल्वोज

स्वदेव बलमित्युच्यते ॥”) वपुः । इति जटाधरः ॥
(यथा, रामायणे । ७ । १ । ३३ ।

“कौडशो वै प्रभावोऽस्य किं बलं कः परा-
क्रमः ॥”)

पञ्चवम् । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (बलमस्यास्तेति । बल + अर्श

आवाच् ।) बलयुक्ते, जि । इति मेदिनी ॥ ३॥
बलबलकराणि बलहराणि च यथा,—

“बलबलकराणीणि बालाभ्यङ्गं सुभोजनम् ।
बलबलहराणीणि अध्वानं मेधुनं त्वरः ॥”

बलकारकौषधं यथा, गारुडे । ११५।१६६ अः ।

“शिवामलकचूर्णं वै मधुना उदकेन वा ।
बलानि कुर्यान्नासाया प्रत्युषे भक्षणं शिवम् ॥”

पारिभाषिकबलानि । यथा,—
“विद्याभिजनमिच्छाणि वृद्धिसत्त्वधनानि च ।

तपःमहायवीर्याणि देवेषु दशमं बलम् ॥”
इति महाभारते व्यापङ्गमेः ॥

अपि च ।
“अवलस्य बलं राजा बालस्य रुदितं बलम् ।

बलं मुखस्य मीनसु तस्करस्यावृतं बलम् ॥” ॥
अपि च ।

“क्षत्रियाणां बलं युद्धं व्यापारस्य बलं विशाम् ।
भिक्षा बलं भिक्षुकाणां श्रद्धायां विप्रसंवनम् ॥

हरी भक्तिर्हरिदास्यं वैष्णवाणां बलं हरिः ।
हिंसा बलं खलानाञ्च तपस्या च तपस्विनाम् ॥

बलं वेशस्य वेश्यानां योयितां यौवनं बलम् ।
बलं प्रतापो भूपानां बालानां रुदितं बलम् ॥

सतां सत्यं बलं मिथ्या बलमेवासतां सदा ।
अनुगानामनुगमः स्वल्पस्वानाञ्च सचयः ॥

विद्या बलं पण्डितानां वाणिज्यं बणिजां यत्नम् ।
शान्तमुक्तस्मिन्शीलानां गाम्भीर्यं साहसं बलम् ॥

धनं बलञ्च धनिनां शुचीनाञ्च विशेषतः ।
बलं विवेकः शान्तानां गुणिनां बलमेकता ॥

गुणो बलञ्च गुणिनां तौराणाञ्चोद्यमेव च ।
विप्रवाक्यञ्च कापत्यमधर्ममृत्निनां बलम् ॥

हिंसा च हिंसजन्तूनां सतीनां पतिभवनम् ।
वरशायी सुराणाञ्च शिष्याणां गुरुसंवनम् ॥

बलं धर्मो गृहस्थानां श्रुत्यानां राजसंवनम् ।
बलं स्वतः स्तावकानां ब्रह्म च ब्रह्मचारिणाम् ॥

यतीनाञ्च मदाचारो न्यासः सत्याभिनां बलम् ।
पापं बलं पातकिनां सुभक्तानां हरिर्वलम् ॥

पुण्यं बलं पुण्यवतां प्रजानां वृषतिर्वलम् ।
फलं बलञ्च वृक्षाणां जलध्रीनां जलं बलम् ॥

जलं बलञ्च शस्यानां मत्स्यानाञ्च जलं बलम् ।
शान्तिर्वलञ्च भूपानां विप्राणाञ्च विशेषतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ३५ अध्यायः ॥
ब(व)लः, पुं, (बलते निरूपयति स्वेष्टमिति । बल +

अच् । बलदेवपक्षे नामैकदेशयष्ट्याणां अपि
सिध्यति भीमादिवत् ।) काकः । (यथा, महा-

भारते । ७ । ६ । २५ ।
“यथाः श्वेना बलाः कङ्का वायसाश्च सहस्रशः ॥”

बलदेवः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४।५।१६।
“पूणी ह्यपातयन् दन्तान् कलिङ्गस्य यथा बलः ॥”)

अस्य पञ्चाक्षरीनां नामानि यथा,—
“रेवती नाम तनया रेवतस्य महीपतेः ।

उपयेमे बलस्तस्या जज्ञाने निष्ठोत्तमकौ ॥”
इति विष्णुपुराणे । ५ । २५ । १६ ॥

वरुणवृजः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वायुना
प्रदत्तः कार्तिकेयानुचरभिरः । यथा, महा-

भारते । ६ । ४५ । ४२ ।
“बलश्चातिबलश्चैव महावक्त्रौ महाबलौ ।

प्रददौ कार्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तमम् ॥”
रामपुत्रस्य कुशस्यान्वये जातस्य पारियात्रस्य

पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ६ । १२ । २ ।
“देवानीकस्ततोऽनीहः पारियात्रोऽथ ततस्ततः ।

ततो बलः स्थलस्तस्मादवचनभोऽर्कसम्भवः ॥”
दमाग्रयः पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।

६५ । ३३ ।
“दनाग्रयः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुत्रवाः ।

विश्वयो बलवीरौ च वृत्रक्षेत्रे महासुरः ॥”
मेघः । इति निघण्टुः । १ । १० ॥) दैत्य-

विशेषः । इति मेदिनी । ले, ३० ॥ तस्य
विवरणं यथा,—
“आसीद्देवो बलो नाम महाबलपराक्रमः ।

देवगन्धर्व्यजाणां चन्द्रकभयकारकः ॥
येन विष्णुर्यमः सूर्यो भय व्याजौ प्रपीडिताः ।

अनिलानलरक्षश्च वरुणश्च वशीकृताः ॥
संयस्य येन नागेन्द्रा महाभोगा महाविषाः ।

गरुडश्च कृतो भूयः सदाशामभिवर्जितः ॥
येन संलब्धः शल्लङ्घः कङ्काकारकारितः ।

क्रीडार्थं येन विप्रैः । गिरयः प्रथिता सुवि ॥
तेन देवाः सन्नकाया दिवः सर्वे पलायिताः ।

दत्तं स्थानन्तु पातालं समयं शरदां प्रतप्तम् ॥
तथा ते भयमापन्ता मानं त्यक्त्वा गता गुरुम् ।

एच्छन्ति विनयात् सर्वे शक्रस्य हितकारिणः ॥
केनोपायेन देवानां स्वर्गवासी भवेद्विज ।

भवान् हि नयवेत्ता च उपायं वद एच्छताम् ॥
त्वमेव शास्त्रवेत्ता च हितः शक्रस्य नित्यशः ।

शङ्कोदधिनिमग्नानामतिपीतो भव हिज । ॥
एवं एष्टः स देवैस्तु गुरुर्वचनमब्रवीत् ॥

ब्रह्मसतिरुवाच ।
यद्यं दानवः शक्र ! न युद्धे भवतो वशः ।

रणे न नयमायाति अजेयः सङ्गरे यतः ॥
अयः कपटमास्याय प्रार्थनीयः कर्तुं प्रति ।

दाता सत्त्वबलोपेतः स्वकायमर्धितेऽपि ॥
अतस्तस्य प्रार्थयिता विष्णुर्मायामदादधिः ।

हिरण्यपधरो भूत्वा याचनाय वधाय च ॥
गुरुणा चोदिता देवाः स्तुतास्ते निधनम्यति ।

गताः सर्वे ततः शान्ता यत्र देवो जनार्दनः ॥
माधवेन तदा देवा इष्टा भयममाकुलाः ।

क्रमाव्यासनसंलापेः सर्वे ते संस्तुता भृशम् ॥
संष्टुहितास्तदा सर्वे किमायातावदन् सुराः ॥

देवा ऊचुः ।
बलेन बलिना देव ! सर्वे विजामिता वयम् ।

मायावी त्वं वधे तस्य नाभ्योपायो भवेत् कश्चित् ॥
विष्णुरुवाच ।

करोमि भवतामिष्टं किन्त्वसौ बलसंयुतः ।
सालिको नयवेत्ता च सर्वशान्तार्थपारगः ॥

गूढमन्त्रविचारी स्याद्धर्मैकलतनश्चयः ।
तस्य माया कथं कर्तुं शक्यते सुरसत्तमाः ॥

पुरेका भवते विद्या मम दत्ता तु शूलना ।
मोहिनी नाम विद्याता मोहं सा कुरुते भृशम् ॥

ततोऽहं तस्य नाशाय स्मरामि परमेश्वरीम् ।
स्मरिन्ना परमां विद्यां हिजभाषो जनार्दनः ॥

मध्यायसुवेष्टाश्च वेदपाठी सविष्टरः ।
परिपाही कृताश्रयः सपयसो ब्रह्मदुष्टेन ॥
यज्ञार्थं याचनां कस्य करोमि कथ्यतां मम ।
तं दृष्ट्वा स्तुयते जाभमुक्तो विप्रैर्ब्रजन् स च ॥
धनं यज्ञनिष्पत्तिं करोति द्विजसत्तमः ।
हेमकूटे महाप्रोक्ते तिष्ठते दानवीर्यतमः ॥
भर्तृहोऽपि महामाथो वसुनाय तदा गतः ।
मोहिनीं जपमानस्तु विद्यां परमसिद्धिदाम् ॥
विचित्रं दनुराजस्य पुरं सर्वपूरोत्तमम् ।
प्राविशद्देवं वेदात्मा पठमानो जनाद्देवः ॥
दानवस्तु पुरं रम्यं जानासि त्वं यज्ञोत्तमः ।
द्वारं गतोऽसुरेन्द्रस्य कुर्वी प्राध्वयनं तदा ॥
द्वारपालो वदत्येवं श्रुत्वा वेदध्वनिं शुभम् ।
पुराणि रत्नानि शुभं ददामि याचतां वरः ॥
इष्टं दानं द्विजश्रेष्ठ ! दर्शनं च महामते ।
ततोक्तं दर्शनं द्वाःस्य दीयतां दनुसत्तमे ॥
तदा स पूज्यमादिष्टः प्रिययामास तं वृषम् ।
वलिनं बलसम्पन्नं दानवं मुरमर्दनम् ॥
दानोद्यतकरो भद्रं दृष्ट्वा प्रीत्यावभाषत ।
किमायातो भर्ताश्चात्र कार्यं विप्र ! तदुद्दिष्ट ॥
मोहिनीं जपमानस्तु वदते द्विजकेशवः ॥
ब्रह्मोवाच ।
अहं संप्रेषयामास विद्धि मां कथ्यपात्मजम् ।
यज्ञाः सन्नेः समारब्धा ऋषिभिश्चासुरा-
धिप ! ॥
तस्य निष्पत्तये नाथ । आगतोऽहं तवामि-
कम् ।
दानं मे दीयतां राजन् ! सिध्यते येन तत्त्वतः ॥
वल उवाच ।
येन संसिध्यते यज्ञो देवाराजो द्विजोत्तमः ।
तथा चाहं धनं दारान् शिरमय ददामि ते ॥
ब्रह्मोवाच ।
येन संसिध्यते यज्ञो देवानामसुराधिप !
तद्वैयं तच्च आदिष्टं सत्यमन्त्रायथोरपि ॥
वल उवाच ।
याच्यतां येन ते कार्यं सत्यं विप्र ! ददामि ते ।
संस्तुय मोहिनीं विद्यां वदते द्विजसत्तमः ॥
ब्राह्मण उवाच ।
न मे धनैः स्वदारैर्वा न भूम्या गजवाजिभिः ।
रत्नेः कार्यं महाबाहो ! देवयज्ञोऽसुरा-
धिप ! ॥
येन निष्पाद्यते यज्ञः सुखदश्च दिवौकसाम् ।
तमहं याचयिष्यामि दायतां तद्व्रतं तव ॥
एतत् कार्यं मम भद्रं ऋषीणां च विशेषतः ।
देवार्थं तव कायेन सिध्यते तत्त्वतोत्तमः ॥
तदा दत्ता तनुस्तेन दानवेन महामना ।
विष्णुनापि स्वचक्रेण शिरस्यभिहतोऽसुरः ॥
प्राक्तं देहमुत्सृज्य दिव्यकायस्त्वभूत्तदा ।
तस्यावयवसंजाता वज्राद्या रत्नजातयः ॥
लोचने मुरतेर्जासि पद्मरागाणि चाभवन् ।
विशुद्धपात्रदानेन कायो रत्नाकरोऽभवत् ॥
इति देवीपुराणे ४० अध्यायः ॥

व(व)लक्षः, पुं, धवलः । इत्यमरः । १।५।१३ ॥ बलतेः
किम् बलं अत्यन्तं घञ् बलञ् इति कव
संयोगवान् । इति रायमुकुटः ॥ अवलन्ते
इति वलञ् घञ् अकारलोपः । इति स्वाभ्या-
दयः ॥ एतन्मते अन्तःस्वकारादिः ॥ (यथा,
माथे । ६ । ३४ ।

“द्विरददन्तवलञ्चमलस्यत

स्तु रितभृङ्गगच्छविकेतकम् ॥”)

वलजं, स्त्री, (बलान् जायते इति । बल + जन +
ङ ।) स्त्री । पुरदारम् । इत्यमरः । ३।३।३१ ॥
शस्यम् । (धान्यराशिः । इति वैजयन्ती ॥ यथा,
माथे । ११ । ७ ।

“त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः

कर्षकेण बलजान् पुपुयता ॥”)

युद्धम् । इति मेदिनी ॥ बलजन्त्ये, त्रि ॥
वलजा, स्त्री, (बलान् बलजन्तसाहसयुद्धादिकान्
जायते या । बल + जन + ङ + टाप् ।) वरयोषा ।
युथी । इति मेदिनी । जी, २६ ॥
वल्ली, स्त्री, प्रासादोपरिमण्डलिका । इति
पुराणम् ॥

बलदः, पुं, (बलं ददातीति । बल + दा + कः ।)
जीवकः । इति राजनिर्घण्टः । पौष्टिककर्मोद्ग-
होमायिः । यथा । पौष्टिकं यलदः स्मृतः ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (वृषभः । यथा, कथा-
सरित्सागरः । ३७ । १५३ ।

“अन्त्येष्टः प्रणयक्रीडायाणाञ्च मम सुखकम् ।
गलेऽवधादहं दान्तस्तनूनां बलदोऽभवम् ॥”)

बलदातरि, त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३।५।३ । १८ ।

“बलं लोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा
अमि ॥”)

बलदा, स्त्री, (बलद + टाप् ।) अश्वगन्धा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“गसान्ता वाजिनामादिरश्वगन्धा हयाजया ।
वराहकर्णो वरदा बलदा कुष्ठगन्धिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

बलनेनता, स्त्री, (बलस्य दीनता ।) ग्लानिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

बलदेवः, पुं, (बलेन दीयतीति । दिव + अच् ।)

बलरामः । तत्पर्यायः । बलभद्रः २ प्रल-
म्बः ३ अश्वत्थामः ४ रेवतीरमणः ५ रामः ६

कामपालः ७ हलायुधः ८ नीलाक्षरः ९ रौहि-
ण्यः १० तालाङ्कः ११ सुधली १२ हली १३

सङ्घर्षः १४ सौरपाणिः १५ कालिन्दी-
भेदनः १६ बलः १७ । इत्यमरः । १।१।२४ ॥

रुक्मिर्दयः १८ मधुप्रियः १९ हलधरः २०
हलभृत २१ हलभृत २२ सौमन्दी २३ गुप्त-
वरः २४ संवर्तकः २५ बली २६ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा भागवते । ६ । ३ । ३३ ।
“तद्गच्छ देवदेवो बलदेवो महाबलः ॥”)

अस्य ध्यानम् ।
“बलदेवं हिवाहुश्च शङ्खकुन्दैश्च सन्निभम् ।
वामे हलायुधधरं सुधलं दक्षिणे करे ॥

हालालीलं नीलवक्त्रं चेलाग्रं करेत् परम् ॥”
इति कश्चिन्निरुक्तः ॥

(अर्थं हि शेषसर्पस्याश्रावसारः । यथा, महा-
भारते । १ । ६७ । १५१ ।

“शेषस्याश्रयं नागस्य बलदेवो महाबलः ॥”
नाम्नामस्य कारणानि बलभद्रशब्दे द्रष्टव्यानि ॥

वायुः । इति मेदिनी । वे, ६२ ॥

बलदेवा, स्त्री, त्रायमाणौषधिः । इति मेदिनी ।
वे, ६२ ॥ (गुणादयोऽस्यास्त्रायमाणाशब्दे
ज्ञातयाः ॥)

बलप्रक्षः, स्त्री, (प्रक्षते इति प्रक्षर्जननी । बलस्य
बलदेवस्य प्रक्षः ।) रौहिणी । बलराममाता ।
इति शब्दरत्नावली ॥

बलभद्रः, पुं, (बलं भद्रं श्रेष्ठमस्य । यद्वा, बलमस्या-
स्तीति बलः । अर्था आद्यच् । बली बलवानपि
भद्रः सौम्यः ।) बलदेवः । इत्यमरः । १।१।२४ ॥

अनन्तः । बलशाली । इति हेमचन्द्रः । १०।१५६ ॥
लोपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवयः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ बलदेवस्य नाम्नां कारणानि
यथा,—

“कृतं निरूपितं नाम्नां कनिष्ठस्य यथाश्रुतम् ।
ज्येष्ठस्य हलिनी नाम्नः सङ्केतं श्रद्धा मन्त्रुखान् ॥

गर्भसङ्कर्षणादेव नाम्ना सङ्कर्षणः स्मृतः ।
नास्त्वन्तोऽस्यैव वेदेय तेनानन्त इति स्मृतः ॥

बलदेवो बलीनेकाहली च हलधारणात् ।
सतिवासो नीलवामान सुधली सुधलायुधान् ।

रेवतीसहस्रम्भोगाद्वितीरमणः स्वयम् ॥
रौहिणीगर्भवासान् रौहिण्यो महामतिः ।

इत्येवं ज्येष्ठपुत्रस्य श्रुतं नाम निवेदितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवल्ग्वे १३ अध्यायः ॥

विष्णुपुलनोक्ताष्टदलपद्मस्यो गिरिश्रेष्ठः । यथा,
“सर्वत्र मण्डलं कार्यं वासुदेवस्य पूजने ।

एवमेव वृषश्रेष्ठ ! निष्फलं चाप्यथेतरत् ॥
बलभद्रश्च कामश्च अनिरुद्धस्तद्विभः ।

नारायणस्तथा ब्रह्मा विष्णुः शङ्खः प्रकीर्तितः ॥
नरसिंहो वराहश्च योगिनोऽर्धौ प्रकीर्तितौ ।

पूर्वाष्टदलेष्वेतां वर्णतो मूलतः पृथक् ॥
पूजयेत् कर्णिकामर्थं वासुदेवम् नायकम् ।

विमला नायिका तस्य वासुदेवस्य कीर्तिता ।
बलभद्रमुखानाम् योगिन्यः श्रद्धा पार्थिव ! ॥

आदायुत्कर्षिणो ज्ञेया ज्ञाना पश्चान् क्रिया
परा ।

योगा प्रज्ञा तथेशानि अनुप्राप्ती तथा क्षणी ॥
सर्वाश्चतुर्भुजाः प्रोक्ताः शङ्खचक्रगदाधराः ।

योगिन्यो बलभद्रान् कामं विधिभुजे तथा ॥
विधि रूपान् पूर्वाङ्कं हलश्च सुधलस्तथा ।

शङ्खचक्रश्च धृते स गदां पार्श्वस्थितान्तथा ॥”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

(पञ्चतविशेषः । यथा, भागवते । ५।२०।२६ ।
“एतेषां वर्धमर्यादा गिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव ।

ईशान उरुशङ्खो बलभद्रः शतकेसरः सङ्ख-
खोतो देवपालो महानस इति ॥”)

बलवि

बलभद्रा, स्त्री, कुमारी । चायमाणा । इति मेदिनी । ६, २८४ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“बलभद्रा चायमाणा चायन्ती गिरिसानुजा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बलभद्रिका, स्त्री, (बलभद्रैव । बलभद्रा + स्वार्थे कन् । कापि अत इत्वम् ।) चायमाणा । इत्यमरः । २ । ४ । १५० ॥

बलरामः, पुं, (राम + भावे घञ् । बलेन रामो रमणं यस्य ।) बलदेवः । यथा,—

“बलरामानुजः श्रीमान् गजेन्द्रस्तुतपादकः ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे चतुर्थरात्रीयः ८ अध्यायः ॥

अस्य ध्यानम् ।

“अन्तरे दिव्य उदयाने हरितस्त्रसंज्ञके ।

सत्राधस्तात् खर्गपीठे विचित्रे मणिमण्डपे ॥

तत्रध्ये मणिमणिमण्डपिण्डसमोऽङ्गुले ।

तत्रोपरि च रेवत्या सङ्कर्षणहलायुधम् ॥

ईश्वरस्याभयानन्तमभिन्नगुणरूपिणम् ।

सुदृक्कटिकसंकाशं रत्नाम्बुजदलेक्षणम् ॥

नीलवेलधरं स्निग्धं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।

कुण्डलाञ्जलिचन्द्रगण्डं दिव्यश्याम्बरसज्जम् ॥

मधुपाने सदासक्तं सदावर्णितलोचनम् ।

सुवर्णदक्षिणे पाणौ बलरामं सदा स्मरन् ॥”

इति कश्चिन्नियन्त्रः ॥

बललः, पुं, (बलं लातीति । बल + ला + क ।)

बलरामः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बलवत्, व्य, (बलमस्यास्तीति । बल + मतुप् । मस्य

वः ।) अतिश्रयम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ११ ॥ (यथा,

शाकुन्तले प्रस्तावनायां सूत्रधारस्योक्तिः ।

“बलवदपि शिञ्जितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥”)

बलवान् [तु], त्रि, (बलमस्यास्तीति । बल +

मतुप् । मस्य वः ।) बलविशिष्टः । तत्पर्यायः ।

मांसलः २ अंशुलः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ३४ ॥

वीर्यवान् ४ बली ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, मनुः १ । ७६ ।

“आकाशात् विजृम्भ्यानात् सर्वगन्धवहः शुचिः ।

बलवान् जायते वायुः स वै स्वर्गगुणो मतः ॥”)

बलवर्द्धिकी, स्त्री (बलं वर्द्धयतीति । बल + वृध् +

लितिः । डीप् ।) जीवकौषधिः । इति जटाधरः ॥

बलविन्यासः, पुं, (बलानां सेव्यानां विशेषेण

दुर्भेद्यत्वेन न्यासः स्थापनम् ।) युद्धार्थं सेन्यस्य

देशविशेषे विभक्त्यं दुर्लभालनिमित्तं स्थापनम् ।

तत्पर्यायः । युद्धः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥

(बलविन्यासास्तु मकरपञ्चादिभेदान् बहवः ।

तत्र संक्षेपतो मनुना युद्धयात्रार्थं कल्पि-

त्रिहिताः । यथा, मानवे । ७ । १८७—१८९ ।

“दृष्टव्यूहेन तन्मार्गं यायात् प्रकटेन वा ।

वराहमकराभ्यां वा सृष्ट्या वा गारुडेन वा ॥

यतश्च भयमाशङ्कत् ततो विस्तारयेद्बलम् ।

पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत् सदा स्वयम् ॥

सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वेदित्तु निवेशयेत् ।

यतश्च भयमाशङ्कत् प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥

गुल्मांश्च स्थापयेदामान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।

स्थाने युद्धे च कुशलानभीरुनविकारिणः ॥

संहतान् योधयेदस्मान् कामं विस्तारयेद्बलम् ।

सृष्ट्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्युत्त योधयेत् ॥”)

बलसूदनः, पुं, (बलं तस्मान्ना प्रसिद्धं अमुरं

सूदयतीति । बल + सूद + लृट् ।) इन्द्रः ।

इति हलायुधः ॥ (यथा, देवोभागवते । ५ । ३ । १३ ।

“नोत्पेदयं गृहाणाश्च युद्धाय बलसूदन ॥”

विष्णुः । इति देवोपुराणे ४७ अध्यायः ॥)

बलस्थितिः, स्त्री, (बलानां स्थितिरवस्थानं यत्र ।

अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) शिविरम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

बलहा, [त्], पुं, (बलं सामर्थ्यं हन्तीति । बल +

हन् + क्तिप् ।) शृङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥

(बलं तस्मान्नामभमुरं हन्तीति । इन्द्रः ॥ पर-

बलविनाशके, त्रि । यथा, हरिवंशे । ११ । ८२ ।

“तत्रार्धं युध्यमानस्तु भ्रातास्य बलहा बली ।

स्थितो ममाग्रतः शूरो गदापाणिर्हलायुधः ॥”)

ब(व)ला, स्त्री, (कायंकारित्वेन बलमस्यस्याः ।

बल + अर्श आदाच् ततश्चाप् ।) क्षपाविशेषः ।

बाला इति वाड्याला इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वाक्यालकः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥ समञ्जा ३

ओदनिका ४ भद्रा ५ भद्रोदनी ६ खरका-

ञ्जिका ७ कल्याणिनी ८ भद्रबला ९ मोटा १०

पाटी ११ बलाद्या १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्रीतपाकी १३ वाच्या १४ वाटी १५ विनया १६

वाच्याली १७ वाटिका १८ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ अपि च ।

“वाच्यालकी वाक्यपुष्पी समांसा विलला बला ।

श्वेतवाड्याला इति भाषा ॥

कृष्यप्रोक्ता त्वतिबला पीतपुष्पी महाबला ।

पीतवाड्याला ॥” इति रत्नमाला ॥ अस्या

गुणाः । अतितित्तत्वम् । मधुरत्वम् । पिप्पलित-

सारणाश्रित्वम् । बलवीर्यप्रदत्वम् । पुष्टिकफ-

रोधविशोधनञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ

बलाचतुष्टयनामादि ।

“बला वाच्यालिका वाच्या सेव वाच्यालकीरपि च ।

महाबला पीतपुष्पा सहदेवी च सा सृष्टा ॥

ततोऽन्यातिबला कृष्यप्रोक्ता कङ्कतिकासह ।

गाङ्गसुकी नागबला भया ह्रस्वा गवेधुका ॥

बलाचतुष्टयगुणाः ।

बलाचतुष्टयं श्रीतं मधुरं बलकान्तित्तम् ।

स्निग्धं ग्राहि समीरासपित्तसक्ततनाशनम् ॥

यलाम्बलवचस्पर्शं पीतं सन्धीरशर्करम् ।

स्त्रातिसारं हरति दुष्टमेतन्न संप्रयः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

“स्निग्धायुष्या बला वृष्या ग्राहिणी वात-

पित्तशित् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(विद्याविशेषः । सा च ब्रह्मणः सुता । विश्वा-

मित्रेण रामाय प्रदत्ता । अस्याः प्रभावात्

सुधावृष्ट्यादिजनितक्षीणं न भवेत् । यथा, रामा-

यणे । १ । २२ । ११—२२ ।

बलाका

“अधर्ह्योजनं गत्वा सरया दक्षिणे तटे ।

रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥

गृहाण वत्स्य ! सलिलं माभूत् कालविपर्ययः ।

मल्लयामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा ॥

न श्रमो न क्ष्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः ।

न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नेर्हताः ॥

न बाह्योः सदृशो वीर्यं पृथिव्यामस्ति कश्चन ।

त्रिषु लोकेषु वा राम ! न भवेत् सदृशस्तव ॥

बलामतिबलाश्चैव पठतस्तान् राघव ! ॥

न सौभाग्यं न दक्षिण्यं न ज्ञानं बुद्धितन्त्रयं ।

नोत्तरे प्रतिवक्तव्यं समो लोके तवानघ ! ॥

एतद्विद्यादये लब्धे न भवेत् सदृशस्तव ।

बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ ॥

क्षुत्पिपासे न ते राम ! भविष्येते नरोत्तम !

बलामतिबलाश्चैव पठतस्तान् राघव ! ॥

विद्यादयमधोयाने यशश्चाथ भवेद्भवि ॥

पितामहसुते ह्येते विदो तेजःसमन्विते ।

प्रदानं तव काकुत्स्थ ! सदृशत्वं हि पार्थिव ! ॥

कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र संप्रयः ।

तपसा सम्भूते चैव बहुरूपे भविष्यतः ॥

ततो रामा जलं पृष्ट्वा प्रवृष्टवदनः शुचिः

प्रतिजग्राह ते विदो महर्षिर्भावितात्मनः ॥

विद्यासमुद्दिता रामः शुश्रूभे भीमविक्रमः ।

सहस्ररश्मिर्भगवान् शारदीयं दिवाकरः ॥”)

ब(व)लाकः, पुं, (बलेन अकतीति । बल + अक +

पचाद्यच् ।) वक्रजातिः । इति भरतः ॥ (पृष्ठ-

पुत्रः । स च पीतगङ्गस्य जङ्घोः पीतः ।

यथा, भागवते । ६ । १५ । ३ ।

“जङ्घोस्तु पूरुस्तत् पुत्रो बलाकश्चात्मकोऽजकः ॥”

वत्सप्रीपुत्रभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ११ । ८२ ।

“तस्य तस्यां मुनन्त्यायां पुत्रा द्वादश जङ्घिरे ।

प्रीयः प्रचारः सुरश्च मुत्तको विक्रमः क्रमः ॥

बली बलाकश्चण्डश्च प्रचण्डश्च सुविक्रमः ॥”

जातूकण्यस्य मुनेः शिष्यविशेषः । यथा, श्रीभाग-

वते । १२ । ६ । ५८ ।

“जातूकण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।

बलाकपेलजावालविरजिभ्यो ददौ मुनिः ॥”

राक्षसभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ६४ ।

“तां जहाराहितनयो बलाको नाम राक्षसः ॥”

स्वनामख्यातो याधविशेषः । यथा, महा-

भारते । ८ । ६६ । ४० ।

“रुगयाधोऽभवत् कश्चित् बलाको नामभारत ॥”)

ब(व)लाका, स्त्री, (बलते इति । बल संवरणे + बला-

कादयश्च ।) उणा० ४ । १४ । इति अक । यद्वा,

बलेन अकतीति । बल + अक कुटिलगतौ +

पचाद्यच् ।) वक्रजातिविशेषः । (यथा, मनुः ।

५ । १४ ।

“वक्रश्चैव बलाकाश्च काकोलं खड्गरीटकम् ॥”)

तत्पर्यायः । विषकण्डिका २ । इत्यमरः । २ ।

५ । २५ ॥ विषकण्डो ३ बलाको ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥ कारायिका ५ लिङ्गलिका ६ ।

इति जटाधरः ॥ विषकण्डो ७ शुष्काङ्गा ८

बलामो

मार्गकथरा ८ धर्मान्ता १० कासुकी ११ श्येवा
१० मेवान्ता १३ जलाश्रया १४। बलेन प्रकृता
द्रुमसहस्रकति। बल बल संवरणी बलाकाद्य-
श्रित्याकन् बलाका। इति रायमुकुटकृतश्रुति-
हृथन पवर्गयिकारादिरन्धवकारादिश्रायं
शब्दः॥॥ अस्या मौसगुणाः। वायुनाशित्वम्।
स्त्रित्वम्। सृष्टमलत्वम्। त्रयत्वम्। कफपित्त-
हरत्वम्। हिमत्वम्। इति राजवल्लभः॥ सारम-
हसबलाकाचक्रौचादयो जले प्रवनात् प्रव-
संज्ञाः कथितास्ते तन्नामं गुरुणाच बलदायि।
अपि च।

“अन्ये एकबलाकाटा गुरवः प्राणिभक्षणान्।”
इति राजनिर्घण्टः॥

अन्यथा।

“हंससारसकाचाचक्रौचमरारिकाः।

नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाटाः प्रवाः स्मृताः।
प्रवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मान् प्रवाः स्मृताः॥
प्रवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः।
वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः मराः॥”

इति भावप्रकाशः॥

(कासुकी। इति शाश्वतः॥)

बलाश्रिता, स्त्री, (बलेन अश्रिता)। रामवीणा।
इति शब्दरत्नावली॥

बलाटः, पुं, (बलेन अत्यन्ते प्राप्यते इति। अट् +
घञ्।) सुहः। इति हेमचन्द्रः॥

बलान्, अ, (बलमत्यतीति। बल + अत् + क्तिप्।)
हृतात्। बलादिति निपातो हृठार्थे इति
स्वामी। इत्यमरटीकायां भरतः॥ यथा,—

“बलान् संश्रयेद्यस्तु परमाश्री नरः क्वचित्।
वधदण्डी भवेत्तस्य नापराधी भवेत् स्त्रियाः॥”

इति मानस्ये २०१ अध्यायः॥

बलान्तकारः, पुं, (बलान्तकरणम्। बलान् + क्त +
भावे चञ्।) हृतान्तकरणम्। तत्पर्यायः।

प्रसभम् २ हृठः ३। इत्यमरः। १०। ८। १०८॥

हृतान्तकारः ४ प्रसभः ५। इति शब्दरत्नावली॥

“मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलान्तकारकृतश्च यत्।

तदप्रमाणं लिखितं भयोपधुक्तस्तथा॥”

इति ऋणादाने मिताक्षराधृतनारदयचनम्॥

(यथा, रघुः। १०। ४७।)

“शापयन्ति तपौलस्यबलान्तकारकचक्रैः॥”

अन्तिका, स्त्री, (बलमेव आत्मा स्वरूपं यस्याः।)

हस्तिशुष्कीवृत्तः। इति शब्दरत्नावली॥

बलादा, स्त्री, (बलाय आदा श्रेष्ठा।) बला।

इति राजनिर्घण्टः॥ (बलाशब्देऽस्या विवरणं

ज्ञातव्यम्॥)

बलानुजः, पुं, (बलस्य बलरामस्य अनुजः कनिष्ठः।)

श्रीकण्ठः। इति पुराणम्॥

बलामोटा, स्त्री, (बलमामोटीत्यतीति। बल +

ट् + मुट् + अच्। टाप्।) नागदम्बी। इति

भावप्रकाशः॥ (यथास्या गुणाः।

“बलामोटा कटुस्तिक्ता लघुः पित्तकफापहा।

श्लेष्मकृत्रणान् रक्षो नाशयेज्जालगर्हभाण्॥

बलाह

सर्वगृहप्रशमनी निःश्रेयविघनाशनी।

जयं सर्वत्र कुरुते धनदा सुमतिप्रदा॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।)

बलायः, पुं, (अयतीति अयः प्रापकः। बलस्य

अयः।) वरुणवृत्तः। इति शब्दचन्द्रिका॥

(गुणादयोऽस्य वरुणशब्दे ज्ञातव्याः॥)

बलारातिः, पुं, (बलस्य तन्मात्रा प्रसिद्धस्यामुरस्य

अरातिः प्राच्यः।) इन्द्रः। इत्यमरः। ११। १४६॥

बलालकः, पुं, (बलाय अलति समर्थो भवतीति।

बल + अल् + क्तुल्।) पानीयामलकम्। इति

शब्दचन्द्रिका॥

बलाशः, पुं, (बलमश्रयतीति। बल + अश + अण्।)

श्रेष्ठा। इति हेमचन्द्रः। ३। १२६॥ (यथा,

“बलाश एवायतसुमन्तश्च

श्रीफं करोत्यमगतिं निवार्य॥”

कण्ठगतरोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—

“गले च श्रीफं कुरुतेः प्रवृद्धौ

श्रेष्ठानिलौ श्वासरुजोपपन्नम्।

मर्मैश्चिदं दुस्तरमेतमाह-

बलाशमं जं निपुणा विकारम्॥”

इति सुश्रुते निदानस्थाने षोडशोऽध्याये॥

दन्त्यसालोऽप्ययं शब्दो दृश्यते॥

बलासमः, पुं, वृद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

व(व)लाहकः, पुं, (बलेन ह्रीयते इति।

बल + हा + क्तुल्। यद्वा, वारीणां वाहकः।

एषोदरादित्वात् साधुः।) मेघः। (यथा,

कुमारे। १। ४।)

“बलाहकश्चेद्विभक्तारागा-

मकालसन्ध्यामिव धातुभक्तम्॥”

मुस्तकः। इत्यमरः। १। ३। ६॥ पञ्चतः।

हेत्वविशेषः। नागविशेषः। इति मेदिनी॥

(यथा, महाभारते। २। ६। ६।)

“कमलाश्वतरौ नागौ धृतराष्ट्रबलाहकौ॥”

बलाहकसर्पस्तु दर्वीकरणमन्तर्गतः। इति

सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्यायः॥) रमागर्भोद्भवः

कल्किदेवपुत्रः। यथा,—

“तथा रमा मिते पत्ने वैशाखे द्वादशदिने।

जामदग्न्याद्रवन् चक्रे पूर्णं वर्षचतुष्टयम्॥

पट्टञ्च करे बद्धा भोजयित्वा द्विजान् बध्नु॥

भुक्ता हविष्यं नीराक्तं मुमिष्टं स्वामिना सह॥

बभूजे एषिर्वीरं सर्वामपूर्वां स्वजनेर्जिता।

सा पुत्री सुपुत्रं साध्वी मेघमालबलाहकौ॥

देवानामुपकर्तारो यज्ञदानतपोव्रतौ।

महोत्साहौ महावीर्यौ सुभगौ कल्किस्तमौ॥”

इति कल्किपुराणे ३१ अध्यायः॥

श्रीकण्ठरथाचविशेषः। यथा,—

“स्यन्दनस्तु शतानन्दः सारथिश्चास्य दाहकः।

तुरङ्गाः श्रेष्ठसुग्रीवमेघपुष्यबलाहकाः॥”

इति त्रिकाण्डशेषः॥

(यथाच भागवते। १०। ५३। ५।)

“स चान्तेः श्रेष्ठसुग्रीवमेघपुष्यबलाहकैः।

युक्तं रथसुपाणीय तस्यौ प्राञ्जलिरयतः॥”

बलिः

जयद्रथस्य भ्रातृविशेषः। यथा, महाभारते।

३। २५४। १२।

“जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते

सौवीरराजः सुभगे। स एषः।

तस्यापरे भ्रातरोऽहीनसत्त्वा

बलाहकानीकविदारणादाः॥”

नद्विशेषः। स तु लवणसमुद्रगामी। यथा,
मानस्ये। १२०। ७२।

“बलाहकश्च कृषभश्चक्रौ मैनाक एव च।

विनिविष्टाः प्रतिदिशं निमग्ना लवणांशुधिमू॥”

कुशहीनस्यपक्ष्यविशेषः। यथा, तन्त्रे। १२१। ५५।

“बलाहकस्तृतीयस्तु जात्यञ्जनमयो गिरिः॥”

तारापीडस्य राज्ञः स्वनामख्यातो बलाधि-

कारी। यथा, कादम्बिनी चन्द्रापीडविद्या-

भ्यासकथने। “चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधि-

कृतं बलाहकनामानं आहूय दृष्टतुरगबल-

पदातिपरिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणोत्॥”

बलाहकन्दः, पुं, (बलं आह्वयतीति बलाहकान्ता-

दृशः कन्दः।) मुलचकन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

बलिः, पुं, (बल्यते दीयते इति। बल दाने + “सर्व-

धातुश्च इन्।” उणा० ४। ११७। इतीन्।)

करः। राजयाज्ञो भागः। (यथा, मनुः। ७। ८०।

“सर्वस्वविक्रममेषैश्च राजादाहारयेद्वलिम्॥”

“राजा शक्तेरमात्यैर्वैषयास्यं धान्यादिभाग-

मानयेत्॥” इति कुल्लूकभट्टः॥) उपहारः।

पूजासामग्री। इत्यमरभरतौ॥ (यथा, मार्क-

ण्ड्ये। ६३। ८।

“ददतुस्ती बलिश्चैव निजगात्रास्त्वृणोती॥”

चामरदण्डः। बलिर्वैष्णवामकपञ्चमहायज्ञान्त-

र्गतभूतयज्ञः। इति हेमचन्द्रः। १३। ४८६॥ (गृहस्थो

हि पञ्चसूनापापेन प्रतिदिनं संबध्यते। तन्निष्कृ-

त्यर्थं प्रत्यहं पञ्च महायज्ञाः कर्तव्याः। यथाह

मनुः। ३। ६८—७१।

“पञ्चसूना गृहस्थस्य चुली पेषगुपस्करः।

कण्ठगो चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्॥

तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः।

पञ्च कृत्वा महायज्ञा प्रत्यहं गृहमेधनाम्॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्।

होमो देवो बलिर्भूतो वृषस्रोऽतिथिपूजनम्॥

पश्चेतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः।

स गृहेऽपि वसन्निवृत्तनाशोघेन लिप्यते॥”

“पशुवधस्थानं सूना। सूना इव सूना हिंसा-

स्थानगुणयोगान्। चुली उद्वाहनी। पेषणी

द्वधदुपलात्मिका। उपस्करः गृहेऽपकरण-

कुल्लसंभाजन्यादिः। कण्ठगो उदुखलश्वले।

उदकुम्भो जलाधारकलघः॥” इति तट्टीकायां

कुल्लूकभट्टः॥ * * * गृहस्थानां बलिर्नृपभूत-

यज्ञस्य प्रतिदिनकर्तव्यतया तस्य विनृत्तिरुच्यते।

गृहस्थः अनन्यचित्तो देवताध्यानपर एव

होमान् कृत्वा प्राच्यादिषु दिक्षु बलिं हरेत्।

तत्प्रकरणमाह। प्राच्यां इन्द्राय नमः। इन्द्र-

बलिः

पुरुषेभ्यो नमः । दक्षिणस्यां यमाय नमः ।
यमपुरुषेभ्यो नमः । पश्चिमायां वरुणाय नमः ।
वरुणपुरुषेभ्यो नमः । उत्तरस्यां सोमाय
नमः । सोमपुरुषेभ्यो नमः । ननु मनो ॥३८७॥
“इन्द्रान्तकाप्यनीन्द्रभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ।”
इत्युक्तेः अन्तकाय नमः । अन्तकपुरुषेभ्यो नमः
इत्यादिप्रयोगः साधुः स्यात् । अत उच्यते
यद्यपि शब्दावगम्यत्वाद्देवतात्वस्यान्तकाप्यनीन्द्र-
शब्देरेवोद्देशो युक्तस्तथापि बह्वृत्तानुष्ठानसंवा-
दाद्वृत्तशब्दो न यमाय यमपुरुषेभ्यो वरु-
णाय वरुणपुरुषेभ्यो सोमाय सोमपुरुषेभ्य
इति प्रतिदिशमिति पाठान् यथोक्त एव
प्रयोगः । मरुद्भ्यो नमः इति दारो बलिं
दद्यात् । जले अद्भ्यो नमः । मृगलालखले वन-
स्पतिभ्यो नमः । वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेशे
उत्तरपूर्वस्य दिशि श्रिये नमः इति बलिं
दद्यात् । वास्तुपुरुषस्य पाददेशे दक्षिणपश्चि-
मायां दिशि भद्रकाल्यो नमः । इत्यनेन दद्यात् ।
केचित्तु गृहस्थाग्रयणस्य शिरःस्थान-भूप्रदेशे
श्रिये नमः । चरणभूप्रदेशे भद्रकाल्यो नमः
इत्याहुः । ततो गृहमध्ये ब्रह्मणे पतये नमः
वास्तोः पतये नमः इत्यनेन बलिं हरेत् । गृहा-
काशे विचेभ्यो देवेभ्यो नमः । शिवाचरेभ्यो
भूतेभ्यो नमः । शिवानक्तचारिभ्यो भूतेभ्यो
नमः इत्यनेन दद्यात् । गृहस्थोपरिस्मितागृहे
सञ्चास्रभूतये नमः इत्यनेन बलिं दद्यात् ।
केचित् बलिदातुः गृहदेशस्य भूभागे सञ्चास्र-
भूतये नम इत्यनेन दद्यादित्याहुः । ततो बलि-
दाना प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन च सत्वा
उक्तबलिदानावशिष्टं सर्वमन्नं दक्षिणस्यां दिशि
पिष्टभ्यः स्वधा इत्यनेन देयम् । ततोऽन्यदन्नं
पात्रे समुद्धृत्य यथा रजसा न संयुक्तं तथा
भुवि शनकेः स्पर्शितचाण्डालपापरोगिवायस-
ज्जमिप्रभृतिभ्यो दद्यात् । एवं निर्व्यं कुर्यात् परं
स्थानमभ्यर्चयति ॥ * ॥ यथा,—
“येऽर्चयन्ति मदा विष्णुं निश्चलमास्तुरात्मना ।
न ते भूयोऽभिजायन्ते श्वेतहोपनिधामिनः ॥
एवं पुण्य विधानेन अतिथिं भोजयेत्ततः ।
सायं प्रातर्यदन्नं स्याद्धुत्वायं तन तद्वलिम् ॥”
इति बह्विपराणम् ॥ * ॥
“ततोऽन्येस्तेपेणं कुर्याद्दद्याच्च बलिमित्यथ ।
ब्रह्मणे गृहमर्घ्यं तु विश्वेदेवेभ्य एव च ॥
धन्वन्तरिं समुद्दिश्य प्रागुदीच्यां बलिं क्षिपेत् ।
प्राच्यां शुक्राय याभ्यायां यमाय बलिमाहरेत् ॥
प्रतीच्यां वरुणायैव सोमायौत्तरतो बलिम् ।
दद्याद्वात्रे विधात्रे च बलिं दारो गृहस्थ एव ॥
अयमृग्ये च बलिं दद्यात् गृह्येभ्यश्च समस्ततः ।
नक्तचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ॥
पिष्टाणां निर्वपेच्चैव दक्षिणाभिमुखः स्थितः ।
गृहस्थस्तत्परो भूत्वा सुसमाहितमानसः ॥
ततस्तोयमुपादाय तिष्ठदाचमनाय वै ।
स्थानेषु निक्षिपेत् प्राञ्जस्तास्ता उद्दिश्य देवताः ॥

बलिः

एवं गृहबलिं कृत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः ।
आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात् ॥
अथ च स्वपतेभ्यश्च वयोभ्यश्चावपेक्ष्य वि ।
वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातरुदाहृतम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
अथ बलिः । वैश्वदेवपश्चाद्भूमौ जलं क्षिप्वा
तक्ष्णेषात्रेण साङ्गुष्ठेन देवतार्थेन ॐ विश्वेभ्यो
देवेभ्यो नमः इति बलिं दद्यात् तदपरि जल-
मनेन मन्त्रेण दद्यात् एवं सञ्चल जलप्रक्षेपः ।
तदन्तरे ॐ सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । उभयो-
र्दक्षिणे प्राचीनावीती पातितवामजान्दक्षिणा-
मुखो दक्षिणायकुशत्रयोपरि सत्त्वमन्नं भुग्य-
कुशत्रयेण पिष्टतार्थेन ॐ पिष्टभ्यः स्वधा । ततः
सर्वेभ्यो बलीनामुपरि सञ्चल प्रत्येकं जल-
निषेकः । तत उपवीती देवतार्थेन बलिपात्र-
प्रक्षालनोदकेनाग्नेन गेषान्यां ॐ यज्ञोत्तं
नमस्तेऽस्तु मा माहिंसोः ॐ यज्ञाय नमः इत्य-
नेन दद्यात् जलञ्च देयम् ॥ इत्यावश्यकबलिः ॥ * ॥
अथ कास्यबलिः । बलीनां पश्चिमे जलेनोत्तरायां
रेखां कृत्वा भूमौ जलं दत्त्वा,—
“ॐ देवा मनुष्याः पशवो वयंसि
मिद्राः सयन्तारगदेत्यसंधाः ।
प्रेताः पिशाचास्तारवः समस्ता
ये चाक्षमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥
पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाया
बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धदेहाः ।
प्रयान्तु ते त्वमिदं मया त्रं
तेभ्यो विष्टु सुखिनो भवन्तु ॥
येषां न माता न पिता न वन्धु-
र्नैवाक्षसिद्धिर्न तथात्मसि ।
ततश्च प्रयेरं भुवि दत्तमेतत्
प्रयान्तु त्वमिं सुदिता भवन्तु ॥
ॐ भूतानि सर्वानि तथाममेत-
द्गृह्य विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति ।
तस्मादहं भूतनिकायभूत-
मन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥
चतुर्दशो भूतगणो य एष
तच्च क्षिता येऽखिलभूतसंघाः ।
त्वमाधमन्नं हि मया विष्टुं
तेषामिदन्तमुदिता भवन्तु ॥”
इत्युच्चायं बलिं दद्यात् ।
“ॐ ऐन्द्रवारुणवायवाः सौम्या वै नैऋता-
स्तथा ।
वायसाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिष्टं मया र्पितम् ॥”
ॐ वायसेभ्यो नम इति पुनर्जलं देयम् ।
भूमौ जलं दत्त्वा,—
“ॐ आनो ह्यो श्यावश्ववर्णो वैवश्वतकुलोद्भवो ।
ताभ्यां पिष्टं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥”
ॐ श्वभ्यां नमः ततः पुनर्जलं देयम् । भूमौ
जलं दत्त्वा ॐ चण्डालपतितपापरोगिभ्यो नमः
पुनर्जलं देयम् । भूमौ जलं दत्त्वा ॐ धम्मे-
राजचित्रगुप्ताभ्यां नमः ततः पुनर्जलदानम् ।

बलिः

ततो जलं स्पृष्ट्वा अग्निं विदध्या नमस्कृत्य
संप्राप्य जले क्रियमाणे बलीनस्यै जले या
क्षिपेत् पिण्डवत् । अन्नाभावे केवलजलेन
पात्राभ्यन्तरजले कुर्यात् । ततः कुशकुसुम-
सहितं जलपूर्णं ताम्रादिपात्रं हस्ते निधाय
महावामदेशे ऋषिर्विराडगायत्री ह्रस्व इन्द्रो
देवता शान्तिकर्म्मणि जपे विनियोगः । ॐ
कथानश्चित्र आभूवदृती मदा वृधः सखा कया
सन्निहया वृता । ॐ कृत्वा मत्तो मदाना-
मंश्चिह्नो भक्तदत्तसः दृढाक्षिदारुजं वम् । ॐ
अग्नीध्रः सखीनामविता जग्मिर्गुणो शतम्भवा-
स्यतये । इति वामदेशं गात्वा गानाशक्तौ त्रिः
पठित्वा ॐ स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्तिनः
पूषा विश्ववेदाः । स्वस्तिनस्ताक्ष्यांश्चिरंश्चनमिः
स्वस्तिनो वृहस्पतिर्दधान । ॐ स्वस्तीति त्रिः
पठेत् । पाञ्चगव्याहारादिकरणे पाञ्चगादिकं
जलेव वैश्वदेवादिकं कार्यं गात्रावपि पाकमन्त्रं
यत्किञ्चिद्दृश्यमस्ति वा वैश्वदेववैश्वकर्म्मणो
कुर्यात् । अदस्तु त्राक्षणाभावे मन्त्रार्थं भावयन्
नमो नम इति मन्त्रेण कुर्यात् । अविभक्ताना-
मेककरणादेव सर्वेभ्यो सिद्धिः । इत्याहुः का
चारप्रयोगतत्त्वम् ॥ * ॥ नवग्रहबलित्थं,—
“गुह्येदं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम् ।
यावत्कं मङ्गलायैव क्षीरान्नं सोमसूत्रवे ॥
दध्नीदनञ्च जीवाय शुक्राय तु घृतौदनम् ।
शनेऽसराय कुशरमाजसोसञ्च राहवे ॥
क्षिचौदनञ्च केतुभ्यः सञ्चमर्ह्यैः समर्चयेत् ॥”
सर्वभक्ष्येस्तु तत्तद्दद्यात्तथा यथालाभोपपत्ते-
र्भक्ष्यैः । इति गृह्यसूत्रतत्त्वम् ॥ * ॥
इत्यभेदः । इति मेदिनी । (अयं भावर्गस्य मनो-
रन्तरे इन्द्र आसीत् । यथा, मार्कण्डेय ॥८०१॥
“तयामिन्द्रो भविष्यस्तु बलिर्वीरोऽपनिर्मनः ॥”
स च देवो विरोचनपुत्रः । तस्य अग्रजार्थां
पत्न्यां वाण्यैष्ठं पुत्रशतं जातम् । इति
श्रीभागवतम् ॥ यथा,—
“विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरैकः प्रतापवान् ।
बलैः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्व एव त ॥
तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।
सहस्रबाहुर्वैश्वश्च कन्धे द्वे च बलैः शुभे ॥
बलैः पुष्पाश्च पौत्राश्च शतशोऽप्य सहस्रशः ।
बालेभ्यो नाम विख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः ॥”
इत्यभिपराणम् ॥
तस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तो यथा,—
शुक्र उवाच ।
“धर्मध्वजो नाम बभूव राजा
विदधदेशे निजधर्मशीलः ।
यज्वा सुरार्गो शुभकर्मकर्ता
स विष्णुभक्तोऽनुदिनं महात्मा ॥
तस्य त्वमासीत् पतेः सुभृत्यो
हेष्टा द्विजानां पिशुनोऽविवेकी ।
हेष्टा गुरुणा सततं त्वदाता
नो साध्वसं ते वत पारशौक्यम् ॥

बलिः

यत्रविधस्त्वं वृषसत्तमेन
प्रोक्तः कुरुष्वधविनाशनाय ।
स्नानं हरेर्यत्र सुखं हि लभ्यते
लोके परे गच्छतेन वापि ॥
श्रुत्वा भवोस्तद्वचनचकार
स्नानं ह्यनेनापि जनादेनस्य ।
दानं तथा गोः कृतवान् विभक्त्या
तस्मात् फलं विद्धि तवाप्रमेयम् ॥
यत्र त्वया प्राणमप्यपराज्यं
देवामुराणामहत्तं विपत्तेः ।
मलमप्यसं त्वं पुनरेव मज्जं
संपूजयन् भक्तियुतः सुरेशम् ॥”

इत्यपिपुराणम् ॥

बलिराजयज्ञे वामनदेवमिच्छा । यथा,—

लोमहर्षण उवाच ।

“मपञ्चतवनामूर्त्तिं दृष्ट्वा संतुभितो बलिः ।
पप्रच्छोपश्रुतं शुकं प्रणिपत्य कृतान्मलः ॥
आचार्य्य लोभमायाति साध्विभभृदना मही ।
कस्माच्च नासुरान् भागान् प्रतिगृह्णन्ति वदयः ॥
इति पृष्टोऽथ बलिना काशो वेदविदीवरः ।
उवाच देवाधिपतिं चिरं ध्यात्वा महात्मनिः ॥
अवतीर्णो जगद्योनिः कश्यपस्य गृहे हरिः ।
वामनमेव रूपेण परमात्मा सनातनः ॥
स नूनं यज्ञमायाति तव दानवपुङ्गव ।।
तस्य पादप्रविशेपादित्यं प्रचलित्वा मही ॥
इयमस्य जगद्धातुर्माया कृष्णस्य मात्वती ।
तत्प्रतिधातादसुरा भागार्हा नासुरोत्तम ॥
भुञ्जते नासुरान् भागानपि तेन त्रयोऽनयः ।
शुकस्य वचनं श्रुत्वा जुष्टलोमात्रबोदलिः ॥
धन्योऽहं कृतपुण्यश्च यतो जगत्पतिः स्वयम् ।
यज्ञमभ्यागतो ब्रह्मन् । मत्तः कोऽन्योऽधिकः ॥

प्रमान् ।

यं योगिनः सदीदयक्ताः परमात्मानमाश्रयम् ॥
दृष्टुमिच्छन्ति देवोऽर्मा ममाध्वरमुपैष्यति ।
यन्मयाचार्य्य । कर्त्तव्यं तन्ममादेष्टुमर्हमि ॥

शुक उवाच ।

त्वयास्य देवाधिपते । स्वल्पेऽपि हि वस्तुनि ।
प्रतिज्ञा नैव बोद्धव्या वार्य्यं माम तथा फलम् ॥
बलिरुवाच ।

ब्रह्मन् । कथमहं त्रयाभन्यनापि हि याचितः ।
नास्त्येति किम् देवेषु संसाराधौघहारिणि ॥

लोमहर्षण उवाच ।

इत्येवं वदतस्तस्य सस्यापः स अनाहिनः ।
सर्वदेवमयोऽचिन्तयो मायावामनरूपधृक् ॥
तं दृष्ट्वा यज्ञघातन् प्रविष्टमसुराः प्रभुम् ।
जग्मः प्रभावात् लोभस्ते तेजसा तस्य निव्यभाः ॥
स चार्च्यमादाय बलिः प्रोदत्तपुलकस्तदा ।
पूजयामास गोविन्दं प्राह चैवं महासुरः ॥

बलिरुवाच ।

सुवर्णरत्नसंघातान् गजाश्चमहिषांस्तथा ।
क्षिप्रं यश्चाग्न्यलङ्कारान् गावः कृष्यश्च पृष्क-

लम् ।

बलिः

तद्दामि दृष्ट्वेष्टं ममार्थी सततं प्रियः ॥
इत्युक्तो देवपतिना प्रीतिगर्भाश्रितं वचः ।
प्राह सस्मितगम्भीरं भगवान् वामनाकृतिः ॥
ममानिप्रहरणार्थाय देहि भूमिं पदत्रयाम् ।
सुवर्णयामरत्नादि तदर्चिभ्यः प्रदीयताम् ॥
एतच्छ्रुत्वा तु गदितं वामनस्य महात्मनः ।
इदो तस्मै महाबाह्व्यामनाय पदत्रयम् ॥
पाणौ तु पतिते तोये वामनोऽभूदवामनः ।
सर्वदेवमयं रूपं दृष्ट्वयामास तत्तृणान् ॥
जित्वा लोकत्रयं कृतं हत्वा चासुरपुङ्गवान् ।
पुरन्दराय चेलोक्त्यं इदो विष्णुः सक्रमः ॥
सुतलं नाम पातालमधस्तादसुधातलम् ।
बलेदत्तं भगवता विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
अथ देवैश्चरं प्राह विष्णुः सर्वैश्चरैश्चरः ।
यत्त्वया सलिलं दत्तं गृहीतं पाणिना मया ॥
कल्पप्रमाणं तस्मात् भविष्यत्यायुक्तमम् ।
येवमेतं तथातीतं बले । मन्वन्तरं तथा ॥
सावर्गिकं तु संप्राप्तं भवानिन्द्रो भविष्यति ।
इदानीं भुवनं दत्तं सर्वं शक्राय सर्वदा ॥
यदा सुरैश्च विप्रेक्ष्य विरोधं त्वं करिष्यसि ।
बन्धयति तदा पाशो वारुणो घोरदर्शनः ॥

बलिरुवाच ।

तत्रासतो मे पाताले भगवन् । भवदाज्ञया ।

किं भविष्यत्युपादानमुपभोगोपयोगकम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

दानान्यविधित्तानि श्राद्धान्यथोजियाणि च ।
कृतान्यश्रद्धया यानि तानि दास्यन्ति ते फलम् ॥
अदत्तान्तास्तथा यज्ञाः क्रियाश्चाविधिना कृताः ।
फलानि तव दास्यन्ति ह्यधोतान्यव्रतानि च ॥
उदकेन विना पूजा विना दर्भेण वा क्रिया ।
आर्पेण च विना होमं फलदास्ते च ते बले ॥”

इति वामनपुराणे ३१ अध्यायः ॥ ४ ॥

ययानिवंशोद्भवसुतपौराजपुत्रः । यथा, विष्णु
पुराणे । ४ । १८ । १ । “तितितोरपि रुग्-
द्रथः पृथोऽभूत् तस्यापि हेमः हेमस्य सुतपाः
सुपमस्य बलिः ॥” (तथा च भागवते । ६ ।
२३ । ४ ।

“ततो होमोऽथ सुतपा बलिः सुतपसोऽभवत् ॥”

सुनिविशेधः । यथा, महाभारते । १० । ११ । ० ।

“अर्चावसुः सुमित्रश्च मेचयः सुतको बलिः ॥”
देवोद्देग्नघातार्थापकल्पितच्छागादिः । यथा,
भविष्ये ।

“अजानां महिषाणाञ्च मेधाणाञ्च तथा वधान् ।
प्रीणयेद्विधिवत् दुर्गा मांसशोणिततर्पणेः ॥”

इति ।

पशुघातपूर्वकरत्तृणीर्धर्मोन्मिलितम् । यथा,—

“स्यान्ति नियोज्येदत्तं शिरश्च सप्रदीपकम् ।

यत्र दत्त्वा बलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधकः ॥”

इति च दुर्गात्मवतत्त्वम् ॥ ४ ॥

तच्छेदनार्थखड्गलक्षणमाह निबन्धतन्त्रे ।

“दादशाङ्गुलिको सृष्टा दीर्घा द्वात्रिंशद्दङ्गुलः ।
षडङ्गुलस्तु विस्तारः खड्गः कार्थ्यं विधूपमः ॥

बलिः

छिद्येत्तेन खड्गेन बलिं पूर्वसुखस्थितम् ।
अथवात्तरषक्रश्च स्वयं पूर्वाननस्ततः ॥” ४ ॥
सकृत्प्रहारेण बलिह्वनं तदभावे दोषश्चाह
तत्रैव ।
“हत्यादेकप्रहारेण स्वयं वा चान्यतोऽपि वा ॥
यद्यप्येकेन घातेन बलिच्छेदो न जायते ।
तद्वत् व्याप्य च महान् कर्त्तुर्हानिः पदे पदे ॥”
तन्नाम्नरे ।
“एकखड्गप्रहारेण पशुर्धनं न हन्यते ।
तदा विघ्नं विजानीयात् कर्त्तुं वा छेत्तुं वा ॥”
निबन्धेऽपि ।
“यशोहानिर्ज्ञानिज्ञानिश्चार्हानिस्ततः परम् ।
पुत्रहानिः सुते मत्तं तदमत्तं निलजयः ॥
अतः सद्यो महेशानि । तन्मांसं होमयेत् सुधीः ।
होमादेव भवेच्छान्तिर्मेव न संशयः ॥” ४ ॥
प्रकारान्तरशान्तिमाह तत्रैव ।
“हत्यादेकप्रहारेण चान्यथा दीप्तमावहेत् ॥
तच्छान्तये जपेद्विदो तारादेयाः सहस्रकम् ।
सहस्रं जुहुयान्मांसं दद्याद्वा स्वर्गमावकम् ॥
रुधिरं तत्तु पात्रे न तु देयं कदाचन ।
बलिमन्यं समादाय भगवतो निवेदयेत् ॥” ४ ॥
निबन्धे ।

“यद्यप्येकेन घातेन महिषो नैव छिद्यते ।
तद्वत् महतो हानिः कर्त्तुः पुत्रादिसम्पदाम् ॥
यस्मात् प्रजायते देवि ततः शान्तिं समाचरेत् ॥
आनीय महिषं तत्र घातयित्वा च तत्र वै ।
सांख्यमिर्लभसहिते हृन्ने देवि । यथायतः ॥
तच्छान्तये जपेद्विदो कालीं वा तारिणीं पराम् ।
अयुतं परमेशानि । सहस्रं वापि साधकः ॥
सहस्रं विष्वक्पत्रेस्तु जुहुयात् संस्कृतं नले ।
ब्राह्मणं वा गुरुं वापि वरयेद् वसुभिः प्रिये ॥
पण्डितं वरयेद्वाथ बहुमानपुरःसरः ।
ततः स्वर्गं ब्राह्मणाय तस्मै दद्यात् शुभाप्रये ॥
यवस्यैव यजमानस्य शान्तिर्भवति निश्चयः ।
कुतस्तस्यैव शक्रा स्यात् उड्गिस्तद्वत्सरावधि ॥
अथवा सचतामसे नवकुम्भं निधाययेत् ।
सौवर्णे राजतं वापि ताम्रं वा तेजसस्तु वा ।
मानिक्यं वा चरेत्तत्र वित्तशाठ्यं न चाचरेत् ॥
तत्रैव कालिकां तारां तथा महिषमर्हनीम् ।
यथेष्टां त्रिपुरां देवीं समस्तारक्षसमष्टिताम् ॥
कुलदीपैस्तथा वस्त्रधनधान्यादिभिः प्रिये ।
पूजयेत् परमेशानो वित्तशाठ्याविवर्जितः ॥
बलिमन्यं क्वागलं वा तरुणश्च सुलक्षणम् ।
घातयित्वा पुरोभागे चतुर्धा शोणितं न्यसेत् ॥
अपरं शोणितं तत्र राजते खर्परे न्यसेत् ।
अष्टगम्भीरपर्यद्वैर् वक्ष्यमाणविधानतः ॥
एकेन घटकादाश्च तथेकेनापि भैरवान् ।
अपरं गार्गापि सैन्यशान्त्येन योगिनीगणम् ॥
तर्पयित्वा ततः पश्चाद्देवास्तर्पणमाचरेत् ।
दक्षिणान्तं ततः कृत्वा पठेन्नामसहस्रकम् ॥
यथाशक्तिं महेशानि । भूयो देवीं घटे यजेत् ।
घटवक्त्रे वटान्त्यत्रलोडम्बरशाखिकाम् ॥

बलिः

ब्रह्मकूर्चं च निःशेषं चक्रे सफलान्तम् ।
पिपाय कृमवकच लौमेणाह्लादयेत् पुनः ॥
जपान्ता ततः साधं तज्जानीय सङ्कटवृत्तम् ।
नदनसु पञ्चवादीषु सङ्कर्तुं शोभने मुधीः ॥
अभिधित्वा लोकाण्येयमानस्य साधकः ।
सुमङ्गलाभिर्गोरीभिः लिप्यप्याचताञ्चनम् ॥
अर्चितानां द्विजातीनामाशीर्वाहपर सरम् ।
करेणास्य शिरः सुहृद्वा प्रयुक्तीताश्रयं पुनः ॥
भद्रमस्तु शिवश्चास्तु महामाया प्रसीदतु ।
रक्तान्तु त्वां सदा देवाः सम्यदः सन्तु सदा ॥
अथोत्थायाभिषिक्तः सन् तीर्थयद्वाङ्मनान्
धनेः ।

शवचेद्यजमानस्य शान्तिर्भवति नित्यदा ॥
प्रमङ्गलविघ्नस्य शान्तिकर्म निरूपितम् ।
सर्वसम्पत्करं पुंसां सर्वभौभाग्यसिद्धिदम् ।
भूते च दुर्निमित्तादावप्येवं शान्तिमाचरेत् ॥”
इति निबन्धतन्त्रोक्तबलिविघ्नशान्तिसंग्रहः ॥ ३॥
अथ च ।

“एकखड्गप्रहारेण पशुर्यज न हन्यते ।
तदा विघ्नं विजानीयाद्वातुल्या च्छेतुरेव
वा ॥”

प्रायश्चित्तमाह ।

“हत्यादेकप्रहारेण अन्यथा दोषमावहेत् ।
तच्छान्तये जपेद्विद्यां दुर्गावीजसहस्रकम् ।
सहस्रं कुड्याहेये प्रदद्यात् स्वर्णमाणिक्यम् ॥”
इति लज्जमहागणैः वाचस्पतिमिश्रेरुक्तम् ॥ ३॥
अपरञ्च कालिकापुराणे ।

“चन्द्रहासेन कङ्कारेस्त्रेदेनं मुख्यमिष्यते ।
हस्तेन हृदयेद्यस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम् ।
पत्तिगं वाय राजेन्द्र । ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥”
मत्स्यसूक्ते ।

“हेदयेत्तीक्ष्णखड्गेन प्रहारेण सङ्कटवधः ॥”
इति दुर्गास्तवतत्त्वम् ॥

पञ्चादिवलिदानविधिरथा,—

“बलिदानविधानञ्च श्रूयतां सुमिसत्तम ।।
मायातिं महिषं ह्यगं दद्यान्मेषादिकन्तथा ॥
सहस्रवर्षं सा प्रीता दुर्गा मायातिदानतः ।
महिषेण वर्षाशतं दशवर्षञ्च ह्यगलान् ॥
वर्षमेकेन कुशाखैः पत्तिभिर्हरेणैस्तथा ।
दशवर्षं ह्यगसाः सहस्राब्दश्च गणकैः ॥
हस्त्रिमैः पिष्टनिर्मैः शङ्खैः पशुभिस्तथा ।
मांसं सुश्राव्यादिफलैरक्षतैरिति नारदः ॥
युवकं व्याधिहीनञ्च सङ्कटं लक्षणान्वितम् ।
विशुद्धमधिकाराङ्गं सुवर्णं पृष्टमेव च ॥
शिशुना बलिना दातुं हन्ति पुत्रश्च चण्डिका ।
वृद्धेनैव गुरुजनं ह्येन बान्धवस्तथा ॥
कुलक्षेत्राधिकारिणं हीनाङ्गेन प्रजान्तथा ।
कामिनीं शृङ्गभङ्गेन काङ्गेन भ्रातरन्तथा ॥
घण्टिकेन भयेन ह्यनुविघ्नश्च चित्रमस्तु ।
मृतं मित्रं ताम्रपृष्ठं भृशश्रीः पुच्छहीनकैः ॥
मायातीनाञ्च निर्णीतं श्रूयतां सुमिसत्तम ।।
पञ्चास्यध्वंवेदोक्तं पञ्चद्वानिर्धत्तकृते ॥” ॥

बलिः

अथ नरबलिः ।

“पिष्टमाहविहीनञ्च युवकं व्याधिर्वर्जितम् ।
विवाहितं हीनतनय परदारविहीनकम् ॥
अचारिकं विशुद्धञ्च सक्तदं भूलकं वरम् ।
तद्वन्धुभ्यो धनं दत्त्वा क्रीतं मन्त्रातिरेकतः ॥
ह्यपि त्वत्ता तं धर्मो संपूज्य वस्त्रचन्दनैः ।
मान्द्यैर्धूपैश्च सिन्दुरैर्दधिगोरोचनादिभिः ॥
तच्च वर्षं भामयित्वा चरहारेण यत्नतः ।
वर्षान्ते च समुत्तम्य दुर्गायै तं निवेदयेत् ॥
अष्टमीनवमीसप्तमी दद्यान्मायातिमेव च ।
इत्येवं कथितं सर्वं बलिदानप्रसङ्गतः ॥” ॥
अपि च ।

“सप्रसां पूजनं कृत्वा बलिं दद्याद्विघ्नघ्नः ।
अष्टम्यां पूजनं शान्तं बलिदानविघ्नघ्नकम् ॥
अष्टम्यां बलिदानेन विपत्तिर्जायते पुत्रम् ।
दद्याद्विघ्नघ्नो भक्त्या नवम्यां विधिबद्धलिम् ॥
बलिदानेन विघ्नः । दुर्गाप्रीतिर्भवेद्विघ्नघ्नाम् ।
हिंसाजन्तुश्च पापश्च लभते नात्र संशयः ॥
उत्तमं कर्ता दाता च क्षतिं पोष्टा च रक्तकः ।
अग्न्याग्निरोहा च सप्रेतं वधभागिनः ॥
योऽयं हन्ति स तं हन्ति चेति वेदोक्तमेव च ।
कुर्वन्ति वेगावो पूजां वेगावास्तेन हेतुना ॥”
इति ब्रह्मवेवर्त्ते प्रकृतखण्डे ॥ १-३० ॥ अध्यायौ ॥
श्रीभगवानुवाच ।

“क्रमस्तु बलिदानस्य स्वरूपं रुधिरादिभिः ।
यथा स्यात् प्रीतये सम्यक् तथा वक्ष्यामि
पुत्रकौ ॥

वेगावीतन्त्रकल्पोक्तः क्रमः सर्वत्र सर्वदा ।
साधकेत्येतिदानेषु ग्राह्यः सर्वसुरस्य तु ॥
पत्तिगः कच्छपा ग्राह्यः मत्स्या नवविधा गृह्याः ।
महिषो गोधिका गावश्कागो बभ्रश्च श्रुकरः ॥
खड्गश्च ह्यगसारश्च गोधिका सरभो हारः ।
ग्राह्यश्च नरश्चैव स्वगात्ररुधिरन्तथा ।
चण्डिकाभेरवादीनां बलयः परिकीर्तिताः ॥
बलिभिः साध्यते मुक्तिं बलिभिः साध्यते दिवम् ।
बलिदानेन सततं लयेन शत्रून् रुपां नृपः ॥ ३॥
मत्स्यगो कच्छपानाञ्च रुधिरैः सततं शिवा ।
मासैकान्तप्रमायाति ग्राह्यमांसास्तु जीनय ॥
गृह्याणां प्रीतिर्देवो नराणामपि प्रीतिर्नरैः ।
अथौ मासानवाप्नोति त्वं प्रकल्याणदा च सा ॥
गोमोघकानां रुधिरैर्वाचिकीं त्वमिमां प्रयात ॥
ह्यगसारस्य रुधिरैः श्रुकरस्य च प्रीतिर्नरैः ।
वाप्नोति सततं देवी त्वं ह्यगसारवाचिकीम् ॥
अजाविकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवर्षाणि यीम् ।
महिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शतवर्षाणि यीम् ।
त्वमिमां प्रीतिं परमां ग्राह्यरुधिरैस्तथा ॥
सिंहस्य सरभस्याथ स्वगात्रस्य च प्रीतिर्नरैः ।
देवी त्वमिमां प्रीतिं सहस्रं परिवत्तरान् ॥
मांसैरपि तथा प्रीती रुधिरैर्यस्य यावती ॥
ह्यगसारस्य खड्गं तथा मत्स्यश्च रोहितम् ।
वाङ्मनस्यगश्चापि फलं तेषां पृष्टकं शृणु ॥ ३॥
ह्यगसारस्य मांसेन तथा खड्गेन चण्डिका ।

बलिः

वर्षान् पञ्चशतान्येव त्वमिमां प्रीतिं केवलाम् ॥
रोहितस्य तु मतस्यस्य मांसैर्वाङ्मनस्य च ।
त्वमिमां प्रीतिं वर्षाणां शतानि त्रीणि मत्स्या ॥
त्रिःपिबन्ति त्रिःपिबन्ति त्रिःपिबन्ति त्रिःपिबन्ति ॥
वाङ्मनसः प्रीत्यनन्तं ह्ये कथं च सत्तुतः ॥
नीलमयीव रक्तशीर्षः ह्यगपादः शितच्छदः ।
वाङ्मनसः स्यात् पञ्चशो मम विष्णोरतिप्रियः ॥
नरेण बलिना देवी सहस्रं परिवत्तरान् ।
विधिदत्तेन चाप्नोति त्वं लक्षं चित्रिर्नरैः ॥
नारणेवाथ मांसेन त्रिसहस्राणि वत्सरान् ।
त्वमिं प्राप्नोति कामाख्या भैरवो मम रूपपृष्ठकं ॥
मन्त्रपूतं प्रीतिस्तु पीयूषं जायते सदा ।
मन्त्रकक्षापि तस्याति मांसश्चापि सदा शिवा ॥
तस्मात् पूजनं दद्यादन्तः शीर्षं च लोहितम् ।
भोक्त्ये होमे च मांसानि निवृत्तीयाद्विघ्नघ्नः ॥
पूजासु नाम मांसानि दद्याद्दे साधकः कथितः ।
कथं तु लोहितं शीर्षमन्त्रं तत्तु जायते ॥ ३॥
कुशाण्डमिन्दुदण्डश्च मद्यमासमेव च ।
गते बलिसमाः प्रीतास्तु प्रीताः सदा ॥
चन्द्रहासेन कर्त्ता वा हृदयं मुख्यमिष्यते ।
दात्रासिधेयकृत्तमकुलाभिस्तु मध्यमम् ।
चरचरपभलेखेवाधमं परिकीर्तितम् ॥
गर्भ्याः शक्तिबाणादीर्बलिस्तेऽः कदापि न ।
नाति देवी बलिं तन्तु दाता गृह्यमवाप्नुयात् ॥
हस्तेन हृदयेद्यस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम् ।
पत्तिगं वा ब्रह्महत्यां मोहवाप्नोति सुदुःखम् ।
नामन्त्रा खड्गान् बलिं निवृत्तीत विघ्नघ्नः ॥
खड्गस्यामन्त्रेण मत्स्या यावन्तः कथिताः परा ।
महामायावली ते वे योच्यास्तचोदिता वृधेः ॥
तेः सार्द्धमेतं मत्स्यास्तु योच्याः खड्गाभिमन्त्रणे ।
पूजने शारदादीनां कामाख्याया विप्रघ्नतः ॥
हिः कालीति ततो देया वसेत्त्रिपदन्तथा ।
ततोऽनु लौहदण्डायै नमः शिघ्रं तु योजयेत् ॥
संपूज्यानेन मन्त्रेण खड्गमादाय पाणिना ।
कालरात्रास्तु मन्त्रेण तं खड्गमभिमन्त्रयेत् ॥
नैत्रवोजस्य मध्यस्तु हिरावृत्त्य प्रयोजयेत् ।
ततोऽनु कालीति विकटदंष्ट्रे तु तत्पदम् ॥
शान्तादीनां ततोऽयेन स्वरेणैकादशेन च ।
योजितो नादविन्दुश्च ह्यौ तत्पञ्चाग्नियोजयेत् ॥
फेत्कारिणिपदं तस्मात् खदाय हेदयेति च ।
सर्वदृष्टानि ततो हिमरय लुलापकम् ॥
खड्गेन ह्यिह विह्वलीति ततः किल किलेति
वे ।

तत्पञ्चिकि त्रिकीर्त्येव ततः पिय पिबेति च ॥
ततोऽनु रुधिरश्चैव स्फुरै स्फुरै किरि किरिति च ।
कालिकायै नम इति कालरात्रास्तु मन्त्रकम् ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण करवालेऽभिमन्त्रिते ।
कालरात्रिः स्वयं तस्मिन् प्रसीदत्यहिमानये ॥ ३॥
बलेः पुष्पोदिता मत्स्या नित्यं ग्राह्यास्तु साधकैः ।
अयं मन्त्रस्तु वक्तव्यस्तस्य हत्याविधानये ॥
यज्ञार्थे पशवः खडाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
अतस्त्वां घातयिष्यामि तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥

बलिः

नमो देवतसुहृदय कामसुहृदय चात्मनः ।
 क्रियेयमेव खड्गेन बलिं पूज्यमानं तु तम् ॥
 अथवोत्तरवक्त्रं स्वयं पूज्यमुखस्तथा ।
 पूज्योक्तान् मेधवादीस्तु रक्तं वश्यं नियोजयेत् ॥
 सौवर्णं राजतं ताम्रं रत्नं पत्रपुटश्च वा ।
 माह्वं कांस्यमथवा यज्ञकाष्ठमथवा वा ।
 पात्रं रुधिरदानाय कर्त्तव्यं विभवावधि ॥
 न लोहे वाल्कले वापि रत्ने वाङ्मेधसंसेके ।
 दद्यात्तं बलीनाम् भूमौ भूमिं स्वयेयवा ॥
 न घटे भूतले नापि न क्षुद्रे पानभाजने ।
 रुधिराणि प्रदद्यात् भूतिकाभो नरोत्तमः ॥
 नरस्य तु सदा रक्तं माह्वे तेजसेयवा ।
 दद्यात्परितस्तत् न पुटदौ कदाचन ॥*॥
 ह्यमेधस्यते दद्यात् कदाचिद्व्यं बलिम् ।
 तथा दिक्पालमेधेषु गजं दद्यात्तराधिपः ॥
 न कदाचित्तथा देशे प्रदद्याद्धयच्छिन्नौ ।
 जयाकर्षे चाभरन् बलिं दद्यात्तराधिपः ॥
 सिंहं यात्रं नरचापि स्वगात्ररुधिरस्तथा ।
 न दद्याद्वाक्त्राणो मद्यं तथा देशे कदाचन ॥
 सिंहयात्रनारदत्वा ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ।
 इहापि स्यात् स ह्यीनायुः सुखसौभाग्यवर्जितः ॥
 स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा चात्महत्यामवाप्नुयात् ।
 मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव क्षीयते ॥
 न कृष्णसारं वितरेद्बलिम् क्षत्रियः कश्चित् ।
 ददतः कृष्णसारन् ब्रह्महत्या भवेद्यतः ॥
 यत्र सिंहस्य यात्रस्य नरस्य विहितो वधः ।
 ब्राह्मणोक्ते तु बल्यादौ तत्रायं विहितः क्रमः ॥
 कृत्वा हृतमयं यात्रं नरं सिंहश्च भेरवः ।
 अथवा पूषविक्रतं यत्रोदमयश्च वा ।
 घातयेच्छृङ्गहासेन तेन मर्त्येण संस्कृतम् ॥*॥
 प्रभूतबलिदाने तु ह्यौ वा त्र्योन् वायवः कृतान् ।
 पूजयेत् प्रमुखान् कृत्वा मर्त्यान् तन्त्रेण साधकः ।
 सामान्यपूजा कथिता बलीनां पूज्यतो मया ।
 विशिषो यत्र यत्रास्ति तन्मत्तः खड्गं भेरवः ॥*॥
 माह्वं प्रददौ देशे भेरवे भेरवाय वा ।
 अनेनेव तु मर्त्येण तथा तं पूजयेद्बलिम् ॥
 यथा बाह्वं भवान् देहि यथा यज्ञमिच्छिष्यकाम् ।
 तथा मम रिपून् हिंस शुभं वद ललापकः ॥
 धमस्य बाह्वन्त्वन्तु वररूपधराययः ।
 आयुर्विजितं यशो देहि कामराय नमोऽस्तु ते ॥
 खड्गस्य तु यदादानं क्रियते तत्र मन्त्रणम् ।
 जलेनाभ्युक्ष्य कुर्वीत गुहाजातेति भाषयन् ॥
 देशे पित्रे च सुभगः खड्गं खड्गसन्निभः ।
 क्विन्वि विघ्नान् महाभागः गुहाजातं नमोऽस्तु ते ।
 प्रदत्ते कृष्णसारस्य मन्त्रोऽयं परिकीर्तितः ।
 कृष्णसारः ब्रह्मर्षे ब्रह्मतेजोविवर्द्धन ।
 चतुर्विधमयः प्राज्ञः प्रज्ञां देहि यशो मम ॥*॥
 तथा सरभपूजायां मन्त्रमेतन् प्रकीर्तयितुम् ।
 त्वमष्टपादो विभंश्च त्वं महाभागसमुद्भवः ।
 अष्टभुजं महाभाग भेरवाय नमोऽस्तु ते ॥
 यथा भेरवरूपेण वराधो निजतस्त्वया ।
 तथा सरभरूपेण रिपुं विघ्नान्निहय ॥

बलिः

हरिस्त्वं हररूपेण यथा वहसि चण्डिकाम् ।
 तथाशुभाणि मे नित्यं बहुविघ्नान्निहय ॥
 त्वं हरिः सिंहरूपेण जगत्पञ्चरूपिणम् ।
 अध्वानं येन मन्त्रेण हरिण्यकाशेषु हरन् ।
 इत्येव सिंहपूजायां क्रम उक्तो मयानघ ॥*॥
 नरं स्वगात्ररुधिरं पत्न्यायं प्रदत्तुं भेरवः ।
 पीठे चेद्दोयते मर्त्यं बलिं दद्यात् प्रमशानके ॥
 प्रमशानं हेरुकायश्च तत्पूज्यं प्रतिपादितम् ।
 कामाख्याजिलये शैले तन्नादौ विहितं तत्क्रमम् ॥
 मम रूपं प्रमशानन् भेरवायश्च कथ्यते ।
 तन्नादं तपःसिद्धौ त्रिभागान् भविष्यति ॥
 पूज्यं भेरवाय तु समुत्सृष्टिर्नरस्य च ।
 दक्षिणां शिरो दद्यात् भेरवा सुखमालया ॥
 रुधिरं पश्चिमांशे तु हेरुकाय नियोजयेत् ।
 दत्त्वा संपूज्य च नरं विस्तृत्यागमनक्रमे ॥
 पीठप्रमशानेषु बलिं नेजेत् बलिदापकम् ।
 अन्यत्रापि यतो यत्र दोयतेऽयं महाबलिः ॥
 तत्राध्वन्य चोत्सृज्य कृत्वाध्वन्य शिरोऽस्तु-
 तम् ।
 निवेदयेत् साधकस्तु विस्तृत्य न विलोकयेत् ॥*॥
 सुस्नानं मन्त्रं दामं पूज्यं नियताशनम् ।
 मांसमेधुनमोयेन ह्योनं सकृत्स्नोक्तितम् ॥
 कृतोत्तरासुखं तन्तु तदङ्गेषु च देवताः ।
 पूजयेत्तत्र नाम्ना तु देवतेन च मातृपुत्रम् ॥
 ब्रह्मरूपेषु ब्रह्मणं तन्नामायाश्च मेदिनीम् ।
 कर्णयोस्तु तथाकाशं जिह्वायां सन्ध्यासुखम् ॥
 ज्योतीषि नचयोर्विष्णुं वदने परिपूजयेत् ।
 ललाटे पूजयेच्छंखं शक्रं दक्षिणगण्डतः ॥
 वामगण्डे तथा बहिर्ग्रीवायां समवर्त्तितम् ।
 केशाग्रे निरुद्धं तं मध्ये भ्रूवोश्चापि प्रचेतसम् ॥
 नामास्त्रं च श्वसनं स्कन्धे चापि धनेश्वरम् ।
 हृदये सर्पराजन्तु पूजयित्वा पठेद्दिहम् ॥
 नरवर्च्यः महाभाग सज्जदेवमयीतम ।
 रक्तं मां शरणागतं सपुत्रवसुधात्वयम् ॥
 सराज्यं मां सहापत्यं चतुरङ्गसमन्वितम् ।
 रक्तं परित्यज प्राणान् मरणे नियते सति ॥
 महातपोभिर्दानैश्च यज्ञैश्च साधयेत् शुणाम् ।
 तन्मदेहि महाभागः त्वं चापि प्राप्नुहि श्रियम् ॥
 राजमास्य पिशाचाश्च वेवालाद्याः सरोरुपाः ।
 शुषाश्च रिपवश्चान्ये न मां ते हन्तु त्वनृते ॥
 त्वत्कण्ठनालगतैः शोणितैरङ्गमयुतैः ।
 आप्यायस्वात्मवन्मत्वा मरणे नियते सति ॥
 एवं संपूज्य विधिवन् पूज्यस्त्वेष्ट पूजयेत् ।
 पूजितो मत्स्वरूपोऽयं दिक्पालाधिपितो
 भवेत् ॥
 अधिष्ठितस्तथान्ये च ब्रह्मादौः सकलेः सुरैः ।
 कृतपापोऽपि मनुजो नित्याभा न तु जायते ॥
 तस्य निष्कलुषस्यायुः पीथं शोणितं भवेत् ।
 प्रीणाति च महादेवो जगन्माया जगन्मयी ॥
 सोऽपि कार्यं परित्यज्य मातुषं न चिरात्कृतः ।
 भयङ्गवानामधिपो मयापि बहुसन्तुतः ॥
 इतोऽन्यथा पापयुतं मलसूत्रवसायुतम् ।

बलिः

तं बलिं नहि यच्छाति कामाख्यायापि नामतः ॥
 अन्येषां महिषादीनां बलीनामथ पूजनान् ।
 कायो मेधत्वमायाति रक्तं यच्छाति वै शिवा ॥
 अथेभ्योऽपि च देवेभ्यो यदा यद्यथ प्रदीयते ।
 तदर्थितं प्रदद्यात् पूजिताय सुराय वै ॥*॥
 काणं यज्ञसातिशुद्धं रोगिणश्च गलघ्नम् ।
 क्षीवं ह्यीनाङ्गमथवा वृद्धलिङ्गं गलद्वघ्नम् ॥
 श्वित्रिणश्चातिहृस्वश्च महापातकिनस्तथा ।
 अष्टादशकषयायं शिशुं सुतकसंयुतम् ॥
 ऊर्ध्वं संवत्सराचापि महागुरुनिपातिनम् ।
 बलिकर्मणि चैतास्तु वर्जयेत् पूजितामपि ॥
 पशूनां पत्निगाश्चापि नराणां च विशेषतः ।
 स्त्रियं न दद्यात् बलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात् ॥*॥
 संघातबलिदानेषु योषितं पशुपत्निगोः ।
 बलिं दद्यान्मानीषीन् त्र्यक्षा संघातपूजितम् ॥
 न त्रिमासीयकाद्यनं पशुं दद्यात् शिवाबलिम् ।
 न च त्रिपलकाद्यनं प्रदद्याद्भैरवपत्निगम् ॥
 काणयज्ञादिदृष्टं न पशुं पत्निगस्तथा ॥
 देशे दद्याद्यथा मर्त्यं तथैव पशुपत्निगौ ॥
 द्विजलाङ्गलकर्णादि भयदन्तस्तथैव च ।
 भयदङ्गादिकश्चापि न दद्यात् कदाचन ॥
 न ब्राह्मणं बलिं दद्यात् चाणालमपि पार्थिवः ।
 नोत्सृष्टं द्विजदेवेभ्यो भृषतेस्तनयं तथा ॥
 रणे न विजितं दद्यात्तनयं रिपुभृत्तः ।
 स्वपुत्रं भानरं वापि पितरश्च विरोधितम् ॥
 विटपतिश्च न दद्यात् भागिनेयश्च मातुलम् ।
 अनुक्तास्त्रापि दद्यात् तथाज्ञातान् मृगह्विजान् ॥
 उक्तालाभे प्रदद्यात् गर्हभञ्जोऽष्टमेव च ।
 लाभेऽन्येषां न वितरेद्यज्ञसुखं खरस्तथा ॥
 सम्पूज्य विधिवन्मर्त्यं पशुं पत्निगमेव वा ।
 सिद्धिं चापि मर्त्येण मर्त्येणैव निवेदयेत् ॥*॥
 नारं सये शिरोरक्तं देशाः सन्धिदिवेदयेत् ।
 कृष्णान् वामतो दद्यान्महिषं वितरेत् पुरः ॥
 पत्निगं वामतो दद्यादयमो देहशोणितम् ।
 क्रयादानां पशूनान् पत्निगाश्च शिरोऽस्तुजम् ॥
 वामे निवेदयेत् पार्श्वे जलजानाश्च स्रंशः ।
 कृष्णसारस्य कूर्मस्य खड्गस्य प्राशकस्य च ॥
 याज्ञाणामथ मत्स्याणामथ एव निवेदयेत् ।
 सिंहस्य दक्षिणे दद्यात् खड्गं गिनोऽपि च
 दक्षिणे ॥
 पृष्ठदेशे न दद्यात् शिरो वा रुधिरं बलेः ।
 उपपन्नं रणे वापि यथेष्टं वितरेत्तरम् ॥
 यः कश्चिद्राजपुरुषो नान्यस्त्रापि कदाचन ।
 बलिदानदिनात् पूज्यदेवेषु तु बलिं नरम् ॥
 मानसोक्तमन्त्रेण देवीसूक्तमथैव च ।
 गन्धहारेत्यनेनापि खड्गं शार्ङ्गं निधाय च ॥
 तस्मिन् खड्गे च गन्धादि दत्त्वा तेनाधि-
 वासयेत् ॥
 गन्धादिकन्तु खड्गं गले तस्य प्रदापयेत् ॥
 अम्बुस्त्रिकाति मन्त्रेण रौद्रेण भेरवस्य च ।
 एवन्तु संस्कृते मर्त्ये देवौ रक्षति तं बलिम् ॥
 न तस्य आधयश्चापि क्षुब्धता रक्षनौ न च ।

बलिः

न स्तनकं दूषयेत् ज्ञातृपत्तिस्तदादिकम् ॥*॥
 किं नरस्य श्रीर्षणु पतितं यच्च यच्च च ।
 यत् शुभचाशुभं वापि पश्चादीनाञ्च तत् प्रहणम् ॥
 किं शिरस्तथेशान्यां नारं दिश्यथ राक्षसे ।
 पतितं राज्यज्ञानञ्च विनाशञ्च विनिर्दिशेत् ॥
 पूर्वान्ययावत्प्राणायामाद्यादिगतं क्रमान् ।
 श्रियं पुष्टिं भयं लाभं पुष्टलाभं धनं तथा ॥
 क्रमाद्विनिर्दिशेन्नारं किञ्चिदर्थं मेरुव ॥
 उत्तरादिक्रमादेव महिषस्यापि मस्तकः ॥
 पतितो वायुकाष्ठान्तं सूचयेद्यत् प्रहण्य तत् ॥
 भोग्यं ज्ञानिस्तथैव विना रिपुजयो भयम् ।
 राज्यलाभं श्रियञ्चापि क्रमाद्विनिर्दिशेत् ॥
 पशूनाञ्च सर्वेषां ज्ञातादीनामप्येषतः ।
 एवं फलं क्रमाद्विनिर्दिशेत् जलभवाण्यजौ ॥
 अन्यच्च तु श्रियं दद्यात् पतितं प्राप्तिं शिरः ॥
 यः स्यात् कटकटाशस्त्रा दन्तानां किञ्चमस्तकः ।
 नराणां पशुपत्त्यादिपञ्चादीनाञ्च रोगदः ॥
 लोतकं चक्षुषोर्जातं यदि स्रवति मस्तके ।
 किञ्च नरस्य राज्यस्य तदा ज्ञानं विनिर्दिशेत् ॥
 माहिषे मस्तके नञ्चाद्यदि स्रवति लोतकम् ।
 किञ्च निवेदितं वैरभूपत्यं तदादिशेत् ॥
 अन्येषामथ पश्चाद्विनिर्दिशेत् शिरसोर्दन्तान् ।
 निर्गतं लोतकं धत्ते परां भीतिं गदस्तथा ॥
 हसति च्छिन्नश्रीर्षं चिन्तारं स्यात् रिपुजयः ।
 श्रौतृद्विरायुधो वृद्धिः सदा दातुरसंशयः ॥
 यद्युद्वाक्यं निगदति तथा भवति चाक्षिरात् ।
 वृद्धारादायजानिः स्यात् श्लेषमावाच ॥
 पञ्चताम् ॥
 देवानां यदि नामानि भाषते च्छिन्नमस्तकः ।
 विभूतिमनुलां विष्ण्वात् षण्मासाभ्यन्तरे तदा ॥
 रुधिरादानकाले तु शक्रनृत्वे यदि स्रवत् ।
 कायं तदाश्चोर्द्धं वा दातुः स्यात्करणं तथा ॥
 आक्षेपाहामपादस्य महारोगः प्रजायते ।
 अन्यचाक्षेपचरणेः कल्याणमुपजायते ॥*॥
 महिषस्य तु रक्तस्य मानुषस्याथ साधकः ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याम् किञ्चिदङ्गुलं भूतले ॥
 महाकौशिकमन्त्रेण निनिपेक्षितसुतभम् ।
 देवेभ्यः पूतनादिभ्यो नेर्कृत्यां दिशि पूर्वतः ॥
 महिषः पञ्चवर्षा यः पञ्चविंशतिवारिकः ।
 बलिर्देया नरो देये तस्य रक्तं भूतले ॥
 नेत्रबीजत्रयं कामधीजं ज्ञानात् प्रजापतिः ।
 वज्रबीजं षट्स्वराभ्यां संपृक्तञ्च तथापरः ॥
 स एवेतास्तेषां तदादिबर्गान्तसंयुतः ।
 षष्ठस्वरशिखादिष्वुक्तस्तथापरः ॥
 दिर्गासिकाबीजकालः कौशिकीत्यभिमन्त्रणम् ।
 एष बलिः स्वाहेति च मन्त्रोऽयं कौशिकः स्मृतः ॥
 वृषो वैरिबलिं दद्यात् खड्गमामन्त्रा पूर्वतः ॥
 महिषं वायवा च्छात्रं वैरिनाम्नाभिमन्त्र्य च ।
 स्त्रेण वदनं वद्धा त्रिधा तस्य च मन्त्रकैः ।
 हित्वा तस्योत्तमाङ्गुलं देये दद्यात् प्रयत्नतः ॥
 यदा यदा रिपोर्वह्निर्बलिदानं तदापरम् ।
 दद्यात्तथा शिरश्चित्वा रिपोस्तस्य जयाय च ॥

बलिः

प्राणप्रतिष्ठाञ्च रिपोः कुर्यात्तस्मिन् पञ्चावधः ।
 तस्मिन् क्षीणे रिपुप्राणाः क्षीयन्ति विपदा युताः ॥
 व्यादौ विश्वरूपिणी च चण्डिकेति ततः परम् ।
 वैरिणस्त्वमुक्तेति स्वाहेत्यस्तेति तं पुनः ॥
 वज्रभाष्यं ततः पश्चात् खड्गमन्त्रं प्रकीर्तय ॥
 स्वयं स वही यो देहि तमिमं पशुरूपिणम् ॥
 विनाशाय महामारि स्तं स्तं खादय खादय ॥
 इत्यनेन तु मन्त्रेण बलिः शिरसि पुष्पकम् ।
 दद्यात्तत्तस्तदधिरं दानराभ्यां निवेदयेत् ।
 महानवम्यां शरदि यदीयं दीयते बलिः ।
 तदा तदाष्टाङ्गमवेर्मीमिर्होमं समाचरेत् ॥
 दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण प्रणते दहने शुचौ ।
 एवं दत्त्वा बलिं मर्त्यो रिपुजयमवाप्नुयात् ॥*॥
 नाभेरधस्तादधिरं पृष्ठभागस्य च प्रियं ।
 स्वगात्ररुधिरं दद्यात् कदाचन साधकः ॥
 नोष्ठस्य चिपुकस्यापि नेत्रथागाञ्च मानवः ।
 कण्ठाधो नाभितश्चोर्द्धं बाह्योः पाणिभ्यां तथा ॥
 प्रदद्यादधिरं वातं नातिरुक्तञ्च साधकः ।
 गण्ठयोश्च ललाटस्य भुवोर्ध्वं शीर्षगतम् ॥
 कर्णोत्तमस्य च बाह्योश्च स्तनयोर्दरस्य च ।
 कण्ठाधो नाभितश्चोर्द्धं हृद्भागस्य यत्ततः ।
 पाण्योश्चापि रुधिरं दुर्गाय विनिवेदयेत् ॥
 न गुल्फतोऽष्टकं प्रदद्यात् अक्षोर्नापि च साधकः ।
 न च रोगाधिलादङ्गाध्यान्धलाञ्च मेरुः ॥
 तदर्थं च कृताघातात् सशस्त्रो क्षुब्धमानसः ।
 स्तनं रक्तं प्रदद्यात् पशुपुष्पस्य पत्रकं ॥
 सौवर्णं राजते पात्रे कांस्ये फाले च मानवः ।
 निधाय देये दद्यात् तद्वत् चन्द्रमन्त्रकैः ॥
 क्षणं कुरिकाखड्गं संकुलादि यदस्त्रकम् ।
 घातेन वृद्धदस्तस्य महाफलमवाप्नुयात् ॥
 पशुपुष्पस्य पत्रं यावद्वृक्षानि शीर्षगतम् ।
 तत्प्रमाणं चतुर्भागाधिकं रक्तं साधकः ।
 न कदाचित् प्रदद्यात् नाङ्गच्छेदमयाचरेत् ॥
 यः स्वहृदयसंजातं मांसं साधप्रमाणतः ।
 तिलमुद्रप्रमाणाद्वा देये दत्त्वा तु भक्तितः ।
 षण्मासाभ्यन्तरे तस्मात् काममिष्टमवाप्नुयात् ॥
 बाह्योस्तु स्तनयोर्वापि यो दद्याद्दीपवर्णिकाम् ।
 वृद्धे वा स्नेहपात्रं विना भक्ष्या तु साधकः ।
 क्षणमात्रेण तद्दीपदानस्य फलं प्रहणम् ॥
 मुक्ता च विपुलान् भोगान् देवो गेहे यथेच्छया ।
 कल्पत्रयान् संस्थाप्य सार्द्धं भौमो वृषो भवेत् ॥
 महिषस्य शिरश्चित्तं सपदीपं शिवापुरः ।
 हस्ताभ्यां यः समादाय अहोरात्रञ्च तिष्ठति ॥
 स चिरायः पूतमूर्तिरिह भुक्ता मनोरमान् ।
 भोगास्तेन मद्वृद्धो गणानामधिपो भवेत् ॥
 नरस्य श्रीर्षमादाय साधको दत्तिणं करे ।
 वामे सरुधिरं पात्रं गृहीत्वा त्रिधा ज्ञायतः ॥
 यावद्वाचं स्थितो मर्त्यो राजा भवति चेह वै ।
 स्तनं मम पुरं प्राप्य गणानामधिपो भवेत् ॥
 क्षणमात्रं बलीनां यः शिरोरक्तं करहय ।
 गृहीत्वा चित्तयेहैवो पुरश्चित्ति मानवः ।
 स कामानिह संप्राप्य देवीलोकं महीयते ॥

बलिः

महामाये । जगन्नाथे । सर्वकामप्रदायिनि ।
 ददामि देह रुधिरं प्रसीद वरदा भव ॥
 इत्युक्त्वा मूलमन्त्रेण नतिपूर्वं विचक्षणः ।
 स्वगात्ररुधिरं दद्यान्मानवः सिंहमग्निभः ॥
 येनात्ममांसं मर्त्येन ददामीश्वरि । भूतये ।
 नित्राणं तन सत्वेन देहि हूं हूं नमो नमः ॥
 इत्यनेन तु मन्त्रेण स्वमांसं वितरेद्वृद्धः ।
 सौभाग्यं सुखसम्पन्नं प्रदीपं परमं शुचिम् ॥
 दीपयन् मांसमिहजं दीपं हौं हौं नमो नमः ।
 इत्यनेन तु मन्त्रेण दीपं दद्याद्विचक्षणः ॥
 महानवम्यां शरदि राजौ स्कन्दविशाखयोः ।
 यवचूर्णमयं कृत्वा रिपुं मृण्मथमेव वा ॥
 शिरश्चित्त्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः ।
 अनेनेव तु मन्त्रेण खड्गमामन्त्रा यत्नतः ॥
 रक्तं किलकिलो घोरघोरा धारविहंसकः ।
 व्रजशिरायास्त्रिकाशिरास्यममुक्त्वा रिसत्तमम् ॥
 भान्तो विमर्गमर्हितः स च विन्दयुतोऽपरः ।
 व्रजशिरायोगश्च मन्त्रेण विन्दना च समन्वितः ।
 शिरश्चित्त्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः ॥
 अनेनेव तु मन्त्रेण विन्दना च समन्वितः ।
 फड्मो बलिपु प्रोक्तः खड्गः स्कन्दविशाखयोः ।
 रक्तदवेः संचयित्वा कृत्रिमं तं रिपुं बलिम् ।
 कुचन्दनस्य तिलकं ललाटे भिनिवेदयेत् ॥
 रक्तमालाधरं कृत्वा रक्तवस्त्रधरं तथा ।
 कण्ठे वद्धा रक्तसूत्रेण भीमो शूलश्च कृत्रिमम् ।
 दक्षोत्तरशिरः स्कन्धं कृत्वा खड्गेन हृदयेत् ॥
 शिरस्तस्य ततो दद्यात् स्कन्दाय ते नमस्ततः ।
 चतुर्दशस्वराग्निभ्यां संसक्तः स परः समः ॥
 परतः परतः पूर्वं चन्द्रविन्दममन्वितः ।
 स्कन्दस्य मूलमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं स्मरेत् ॥
 चतुर्दशस्वराग्निभ्यां पञ्चतीयन् पूर्ववत् ।
 प्रोक्तो विशाखमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं ॥
 स्मरेत् ॥
 कुटिलाक्षौ क्षणपिङ्गवर्णौ रक्तांशुधारिणौ ।
 त्रिशूलं करवालञ्च पाणिभ्यां दक्षिणे तथा ॥
 विभ्रतौ वृकपालञ्च कर्णकुक्ष्यापि वामतः ।
 क्षिन्तौ नरमुखानां मालासुरसि विभ्रतौ ॥
 विकटो दशनेर्भर्मिर्गणेशो द्वारपालकौ ।
 ध्यानं चित्तयेह्याः पुरतः संस्थितौ सदा ॥
 चेत्ते मांसि सिते पक्षे चतुर्दश्यां विपत्तौ ॥
 बलिभिर्महिषैश्चागोमांश्च मेरुः ॥
 तीर्थयन्त्रधर्मनस्येतेन तुष्ट्याग्निं मुक्तम् ॥
 चण्डिकाधलिदानेन बलिः शीर्षं जलेन तु ॥
 अभिषिच्य तु मन्त्रेण मूलनेव निवेदयेत् ॥
 ईधत् प्राणान् वृद्धा चालितं पूर्वमर्धितम् ।
 वीक्षितं कामस्य सिद्धिं सिद्धाभावञ्च साधकः ।
 सितप्रेता रथस्यैवं योगपीठस्य मन्त्रिभः ।
 ध्यायेद्यस्मिन् महामाया सिद्धिं बोधयते नमः ॥
 अनेनामन्त्रितं श्रीर्षं न चिरादयदि वेपते ।
 तत्कार्यस्य तदा सिद्धिरसिद्धिस्तु विपर्ययात् ॥
 एवं दहन्निं वीरो यथोक्तविधानामुना ।
 बलिदानादेव चतुर्वर्गमाप्नोत्यसंशयम् ॥

बलिः

एवं बलिप्रदानस्य क्रमो रूपन्तयेव च ।
कथितो रुधिराध्याय उपचारान् प्रमुख्य मे ॥”
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥

बलिदाननिषिद्धो यथा,—
“जीवानुकम्पा विज्ञातुं ततो दुर्गो सदाशिवः ।
पपञ्च परमप्रोक्ता गङ्गमेतद्वचो मुदा ॥
सर्वे विष्णुमया जीवास्त्वहस्ताश्च कथं शिवे ! ।
श्रुतं मया तवोद्देशे कृणुः कामनया वधम् ।
महान् सन्देह इति मे ब्रूहि भद्रे ! मुनिचितम् ॥
शङ्करो तद्वचः श्रुत्वा शिववक्त्रविनिर्गतम् ।
भीतात्पुनः हि प्रकर्ष्य ! प्रत्युवाच सदाशिवम् ॥
श्रीपार्वत्युवाच ।

ये ममास्त्रेनमित्युक्ता प्राणिहिंसनतत्परः ।
तत्प्रभञ्जनं ममामेधं यद्दोषात्तदधोगतिः ॥
मर्त्ये शिव ! कुर्वन्ति तामसा जीवघातनम् ।
आकल्पकोटितिरये तेषां वामो न संशयः ॥
मम नाम्नाथवा यज्ञे पशुहत्यां करोति यः ।
कापि तस्मिन्कतिनास्ति कृष्णीपाकमवाप्नुयात् ॥
देवे प्रेते तथैवास्ति यः कुर्यात् प्राणिहिंसनम् ।
कल्पकोटिशतं शम्भो ! रौरवे स वसेत् ध्रुवम् ॥
यो मोहान्मानमेर्द्धिहृत्वा कुर्यात् सदाशिव ! ।
एकविंशतिजलस्य तप्तद्वयोनियु जायते ॥
यज्ञे यज्ञे पशून् हत्वा कुर्यात् शोणितकर्मम् ।
न पञ्चमरके तावद्यावज्जोमानि तस्य वै ॥
हन्ता कर्ता तथोत्तमर्गकर्ता धर्मा तथैव च ।
तुल्या भवन्ति सर्वे ते ध्रुवं नरकगामिनः ॥
भभीर्द्देशे पशून् हत्वा सरक्तं पात्रमुत्सृजेत् ।
यो मृदुः स तु प्रयोदे वसद्यदि न संशयः ॥
देवतान्तरमन्त्रमयानेन स्वेच्छया तथा ।
हत्वा जीवांश्च यो भजेत् नित्यं नरकमाप्नुयात् ॥
युगे बद्धा पशून् हत्वा यः कुर्यादत्तकर्मम् ।
तेन चेत् प्राप्यत स्वर्गं नरकं केन गम्यते ॥
उपदेशा वधे हन्ता कर्ता प्रतापे विक्रयो ।
उत्तमर्गकर्ता जीवानां सर्वेषां नरकं भवेत् ॥
मध्यास्यस्य वधायापि प्राणिनां क्रयविक्रयः ।
तथा द्रष्टुं सूत्रायां कृष्णीपाको भवेद्भ्रुवम् ॥
स्वयं कामाशयो भूत्वा योऽज्ञानेन विमोहितः ।
हन्त्यन्यान् विविधान् जीवान् कुर्यात्सन्नाम
शङ्कर ! ॥

तदाश्वत्थशसम्यक्ज्ञातिदारादिसम्पदाम् ।
अचिराद्भवेद्वाशो मृतः स नरकं व्रजेत् ॥
देवयज्ञे पित्राह्नि तथा मातृव्यकर्मणि ।
तस्यैव नरकं वामो यः कुर्यात्जीवघातनम् ॥”
तथा ।

“मदराजेन पशून् हत्वा यो भजेत् सह
बन्धुभिः ।

तद्वाचलोभसंख्यान्देरसिपनवने वसेत् ॥
आवधोरन्यदेवानां नाम्ना च परकर्मणि ।
यः संपोष्य पशून् हन्त्या सोऽन्वतामिसमा-
पुयात् ॥
पशून् हत्वा तथा त्वां मां योऽन्वेष्टासशो-
णितः ।

बलिः

तावत्तन्त्रके वासो यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
निर्जह्नुमस्तुलां तत्र बहुदयेण यत्र क्षतम् ।
यस्मिन् यज्ञे प्रभो शम्भो ! जीवहत्या भवेद्
ध्रुवम् ॥
यज्ञमारभ्य चेत् शक्रः कुर्याद् पशुघातनम् ।
स तदाधोगतिं गच्छेदितरेथाश्च का कथा ॥
आवयोः पूजनं मोहादये कृणुमीसशोणितेः ।
पतन्ति कृष्णीपाके ते भवन्ति पशवः पुनः ॥
फलकामास्तु वेदोक्तेः पशोरालभनं मखे ।
पुनस्तत्तत्र फलं भुक्त्वा ये कुर्वन्ति पतन्त्यधः ॥
स्वर्गकामोऽन्वमेधं यः करोति निगमाज्ञया ।
तद्दोगान्ते पतेद्भुवः स जन्मानि भवाग्रेव ॥
ये हताः पशवो लोकोरिह स्वार्थेषु कोविदेः ।
ते परत्र तु तान् हन्युस्तथा खड्गेन शङ्कर ! ॥
आत्मपुत्रकलत्रादिमुमम्यत्तिक्रमेच्छया ।
यो दुरात्मा पशून् हन्यादुरात्मादीन् घातयेत्
स तु ॥

जानन्ति गो वेदपुराणतत्त्वं
ये कर्मेताः पण्डितमानयुक्ताः ।
लोकाधमासो नरके पतन्ति
कुर्वन्ति मूर्खाः पशुघातनश्चेत् ॥
योऽज्ञानिनो मन्त्रधियोऽज्ञतायां
भवे पशुं हन्ति न धर्मेऽज्ञास्त्रम् ।
जानन्ति नाकं नरकं न मुक्तिं
गच्छन्ति घोरं नरकं नरास्ते ॥
शुद्धा अकारणा न विदन्ति शाक्ता
न धर्मेऽज्ञा परमायतनम् ।
पापं न पुण्यं पशुघातका ये
पूयोद्वासो भवतीह तेषाम् ॥
जीवानुकम्पा न विदन्ति मृदा
भ्रान्ताश्च येऽसत्पथिनो न धर्मेऽम् ।
स्मार्ता भवे प्राणिवधं न कुर्यु-
स्ते यान्ति मर्त्याः खलु रौरवाणाम् ॥
तस्मिन् खलु जन्तूनां घातनं नो करिष्यति ।
शुद्धात्मा धर्मेवान् ज्ञानी प्राणान्ते नैव मानवः ॥
योऽर्द्धिहृत्वात्मनः क्षेमं त्यक्त्वा ज्ञानं तदा नरः ।
जीवान् कानपि नो हन्यात् सकृदाप्ययं चेत् ॥
सम्पत्तौ च विपत्तौ वा परलोकिकेभ्यः पुमान् ।
कदाचित् प्राणिनो हत्वा न कुर्यात्तत्त्ववित्
सुधीः ॥

मानवो यः परत्रहर्तृमिच्छेत् सदाशिव ! ।
सर्वविष्णुमयत्वेन न कुर्यात् प्राणिनां वधम् ॥
वधादन्ति यो मर्त्यो जीवान् तत्त्वज्ञधर्मवित् ।
किं पुण्यं तस्य वक्ष्येऽहं ब्रह्माख्यं स तु रजति ॥
यो रजते घातनात् शम्भो ! जीवमात्रं दया-
परः ।

लक्षणप्रियतमो नित्यं सर्वरक्षां करोति सः ॥
एकस्मिन् रजिते जीवे त्रेलोक्यं तेन रजितम् ॥
वधात् शङ्कर ! वे येन तस्मादज्ञेन घातयेत् ॥”
तथा—
“पशुहिंसा विधियैत्र पुराणे निगमे तथा ।
उक्तो रजस्तमोभ्यां स केवलं तमसापि वा ॥

बलिदा

नरकस्वर्गसंवार्थं संसाराय प्रवर्तितः ।
यतस्तत्कर्मभोगेन गमनागमनं भवेत् ॥
सत्येन सात्त्वतगुण्ये स विधिर्नैव प्राङ्कर ॥ ।
प्रवृत्तिनो निवृत्तिस्तु यत्रापि सात्त्विकौ क्रिया ।
एवं नानाविधं कर्म पशोरालभनादिकम् ।
कामाशयः फलाकाङ्क्षी लत्वाज्ञानेन मानवः ॥
पञ्चाज्ज्ञानासिना स्फुट्वा भ्रान्त्याश्रीतामसीं
सदा ।

यमभीतिहरं भक्त्वा यदि गोविन्दमाश्रयेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे । १०४।१०५ । अध्यायौ ॥
ब(व)लिः, स्त्री, (बलति संवृणोतीति । बल
संवरणे + इत् ।) जरया अथचर्मे । तत्-
पर्यायः । चर्मतरङ्गः २ त्वगर्भिः ३ त्वक-
तरङ्गः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अठरा-
वयवः । (यथा, कुमारे । १ । ३६ ।

“मर्धेन सा वैदिविलयमध्या
बलिचयं चारु बभार बाला ॥”)
गृहदारप्रभेदः । इति मेदिनी । ले, ५ ॥ गुदा-
कुरः । यथा,—
“पञ्चात्मा मारुतः पितृ कफो गुदबलिचयम् ।
सर्व एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां ससृङ्गवै ॥
तस्मादर्थासि दुःखानि बहुधाधिकराणि च ।
सर्वेऽहोपतापीनि प्रायः लक्ष्मणमार्गिण च ॥३॥
वाह्यायानु बली जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ।
अर्थासि सुखसाध्यानि न चिरोत्पत्तिनां च ॥
द्वन्द्वजानि द्वितीययायां बली यान्याश्रितान्यपि ।
लक्ष्मणसाध्यानि तान्याहुः परिसवत्तराणि च ॥
सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा बलिम् ।
जायन्तेऽर्थासि संश्रयं तान्यसाध्यानि निर्दि-
शन् ॥”

इति माधवकरः ॥
(यथा च । “तत्र स्थूलान्तप्रतिबद्धमर्द्धपञ्चाङ्गलं
गुदमाहुस्तस्मिन् बलयस्तिस्त्रोऽध्यङ्गुलान्तर-
भूताः प्रवाहणी विसर्जनी संवरणी चेति ।
चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिवर्गकाङ्गुलीच्छ्रिताः ।
शङ्कापत्तिभाष्वापि उपर्यपरि संस्थिताः ।
गजजानुनिभाष्वापि वर्णतः संप्रकीर्तिताः ॥”
इति सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
गन्धकः । तत्पर्यायो यथा,—
“गन्धको गन्धकश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।
सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्बलरसापि च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बलिका, स्त्री, (बलेव । बला + स्वार्थे कन् । टाप्
अत इत्वच् ।) अतिबला । इति राज-
निर्घण्टः ॥
बलिदानं, स्त्री, (बलेः पूजोपकरणस्य देवतो-
द्देशेन संकल्पितच्छागादेर्वा दानम् ।) श्रीलङ्का-
पार्थद्वेभ्यस्तन्निवेदितनेपेद्याश्रदानम् । यथा,—
अथ बलिदानम् ।
“ततो यवनिकां विहानपसार्य यथाविधि ।
विश्वक्सेनाय भगवन्नेपेद्यां निवेदयेत् ॥
यथा च पञ्चरात्रे श्रीनारदवचनम् ।

विष्णुक्सेनाय दत्तं नैवेद्यं तच्छतांशकम् ।
पादोक्षं प्रसादञ्च लिङ्गे सखेस्वराय च ॥ ३ ॥
तद्विधोक्तः ।

पिबेता अयः । ॐ सूर्यः पशुरासीत्तेजायजन्त
स एतस्मैकमजयत् तस्मिन् सूर्यः स ते लोको
भविष्यति तं जेष्यसि पिबेता अयः । ॐ वाचन्ते
सुन्वामि प्राणांस्ते सुन्वामि ओन्नन्ते सुन्वामि
मेदन्ते सुन्वामि पायुन्ते सुन्वामि । मगस्त
आप्यायतां वाक् त आप्यायतां प्रागन्त आप्या-
यतां चक्षुस्त आप्यायतां श्रोत्रन्त आप्यायतां
यत्ते क्रूरं यद्वा स्थितं तत्त आप्यायतां तत्ते
निहयतां तत्ते सुध्यतु समदोभ्यः स्वाहा । इति
मन्त्रेः स्थापयित्वा ॐ मेघाकारस्तम्भमध्ये पशुं
बन्धय बन्धय सङ्गङ्गाद्यवयवं पशुं बन्धय बन्धय

श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपाल ! नमःस्तु ते ॥

इति ललाटे तिलकं कुर्यात् । मेघघाते तु मेघ-
 त्यङ्गेन योज्यम् । मेघरुधिरदाने तु एकघषा-
 त्स्त्रिंशद्गर्गापीनिकामः । प्रभूतबलिदाने तु द्वौ
 वा चीन् वा व्ययतः कृत्वा संप्रोक्ष्य तत्तत्पशुभ्यां
 नम इति संपूज्य द्वाग त्वमित्येकवचनान्हेन
 प्रयोगः । पञ्चल्लरेण्येवम् । वाक्ये तु एतान्
 पशून् तुभ्यमर्चं घातयिष्ये । रुधिरदानं तु
 एतान् रुधिरवर्तीन् दास्यामि इति सकृन्ध्या
 प्रत्येकं दद्यात् शौर्षेदानमप्येवम् । ततो ब्रह्म-
 मन्त्रं यथाशक्ति श्रमा समर्थं प्रारभेदिति बन्दि-
 केश्वरपुराणोक्तपद्धतिः ॥ ७ ॥

बलिदा

अथ तान्त्रिकबलिदानविधिः । “तत्र मुलक्षणं पशुं दृश्ये संयाप्य वक्ष्यमाणविधिना उत्सृजेत् । तदक्षं यासते ।

‘दृश्ये स्थापयित्वा तु पशुं लक्षणमयुतम् ।

श्वेतसर्पविज्ञेयान् भूतान्कारयेत्ततः ॥’

अथोदकेन संप्रोक्ष्य अस्त्रेण संरक्ष्य कवलेनावगुण्ठा धनुमुदयास्तौक्त्य गन्धपुष्पाक्षतैः पशुं संपूज्य स्त्रेण सप्रधा तत्त्वमुदया प्रोक्षणं कृत्वा कर्णं इमं मन्त्रं पठेत् । पृषापाय विज्ञे विश्वकर्मणे धामहि तसो जीवः प्रचोदयान् । ततो ह्रीं कालि कालि वज्रेश्वरि लौहदण्डाय नमः इति मन्त्रेण खड्गं पूजयेत् । ततः खड्गस्याग्रमध्मस्थं क्रमेण पूजयेत् । यथा ह्वांगीश्वरीवज्रभ्यां नमः । ह्वां लक्ष्मीनारायणभ्यां नमः । ह्वां उमामहेश्वरभ्यां नमः । ततो ब्रह्मविष्णुशिवशक्तियुक्ताय खड्गाय नमः । इति सत्वेन पूजयित्वा प्रणमेत् ।

‘खड्गाय स्वरशायय शक्तिकार्थार्थतत्पर ।।

पशुक्यवत्यया श्रीं खड्गनाथ ! नमोऽस्तु ते ॥’

ततो महावाक्यं अमुकदेवताप्रोत्तिकामः अमुकदेशे इमं पशुं तुभ्यमहं संप्रदे । ततो निवेदयेत् ।

‘यशोर्त्तन विधानेन तुभ्यमस्तु समर्पितम् ॥’

ततो बलिं द्विष्टान् । ततो रुधिरं समांमं देशे दद्यात् । ततोऽथविष्टं वटुकादिभ्यो बलिं दद्यात् यथा ह्वां धी वटुकाय नमः । इति गन्धादिभिः संपूज्य पूर्ववत्स्त्रेण वायश्य बलिं दद्यात् । ह्वां यो योगिनीभ्यो नमः इति संपूज्य पूर्ववत्स्त्रेण देशान् बलिं दद्यात् । ह्वां ज्ञां ज्ञेयपालाय नमः इति संपूज्य पूर्ववत्स्त्रेण नेकैर्बलिं दद्यात् । ह्वां गां गणपतये नमः इति संपूज्य पूर्ववत्स्त्रेण आग्नेयां गणेशाय बलिं दद्यात् । इति तत्त्वमारः ॥ ४ ॥ (ननु “मा हिंस्यात् सवाभूतानि” “अहिमा परमो धर्मः ।” इत्यादि वचनान्न कर्तयेव सर्वथा हिंसा कथं तर्हि हिंसापटतिः ?) आह उच्यते । शास्त्रेणपदिष्टा अतोऽतोच्यते । अथ वैधर्हिमाविचारः ।

‘मा हिंस्यात् सवाभूतानि’ इत्यत्र सर्वशब्दस्य आपकाथपरतया एतद्विधिमनुजडा वायश्यं श्वेतमालभते’ इत्यादि विधिविधायकप्राप्तिरगत्या वैधातिरिक्तविषयत्वं सर्वत्राः सर्वाणि कृन्दमि वेत्यनेन तत्पदं सिद्धम् । यदपि नाना दर्शन-टोकाकृष्टिर्वाचस्पतिमिश्रेस्तत्त्वकौमुद्याम् अभिहितं न च मा हिंस्यात् सवाभूतानि इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण अग्रि-धोमोयं पशुमालभते’ इत्यनेन बाध्यत इति वाच्यं विरोधाभावात् । विरोधो हि बलीयसा दृष्टत्वं बाध्यत । न चास्ति विरोधः भिन्नविषय-त्वान् । तथाहि ‘मा हिंस्यात्’ इति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभाषो ज्ञाप्यते न पुनरकल-थत्वमपि । न चानर्थहेतुचक्रूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोष-

मावक्ष्यति कतोऽप्येकपरिणतीत्यनेन नदपि मांस्थनये । मांमंसकमेतं तु विरोधो गव तथाहि गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभाव-विषयकं कार्य इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अग्रिधोमोयपश्चालम्भनविषयकं कार्यमिति भावविध्यर्थ उपपद्यते । भट्टनये तु अहं यथा तथास्तु । न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थकपशु-हिंसनस्यार्थमाधनत्वं अनर्थमाधनत्वचोपपद्यते विरोधान् । वस्तुतस्तु अहंरपि विरोधोऽस्त्येव कुतो विधेरेष स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात् परम्परया वा पुरुषार्थमाधनत्वमवगमयति अन्यथाज्ञानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाज्ञी-क्रियते । अर्थमाधनत्वं बलवदनिष्टमाधनत्वं न चानर्थोरेकत्र समावेश इति । अनर्थवोक्तं ‘तस्मादयमर्थवधोऽप्यधः’ इति । नन्वेवं ‘श्वेतना-भिचरन् यजेत’ इत्यत्र श्वेतस्य श्वेतवधस्तर्पण-साधनत्वमवगतं ‘अभिचारी कलकम्भे च । ११।६७। इति मनुना उपपातकगणमग्रे पाठान् अनिष्टमाधनत्वमवगतम् । तदेतत्कथमुपपद्य-तामिति चेत्सर्वं ‘आततायिनमायान्तं हत्या-देवाविचारयन् । ८।३५ । इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टमाधनत्वं अनाततायिस्थले गुरूपानकत्वेन बलवदनिष्टमाधनत्वमित्यविरोधो गव ॥’ इति नियतत्वम् ॥

व(व)लिध्वंसो, [न] पुं, (बलिं तदास्थया प्रसिद्धं देवविशेषं ध्वंसयतीति । बलि + ध्वंस + णिनि । वामनरूपेण वज्रैः सर्वस्वग्रहणादस्य तथा त्वम् । यद्वा, बलिना पूजोपहारं अविद्यां ध्वंसयितुं शीलमस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ । २१ ॥ (भगवता वामनरूपधरेण बलिकृत यज्ञगमनपूर्वकं तत्सकाशात् सर्वस्वं गृहीत मित्येतत्कथा बलिशब्द इत्यथा ॥)

व(व)लिनः, त्रि (बलिः शिष्टिर्लक्ष्मं अस्या-स्तीति । बलि । पामादित्वात् ।) बलिभः । जरया अथचर्मयुक्तः । इत्यमरः । २ । ६।४५ ॥

व(व)लिनन्दनः, पू (बलिस्तदास्थया प्रसिद्धस्य देवस्य नन्दनः पुत्रः ।) बाणासुरः । इति शब्दरत्ना-वली ॥ (अयं खलु यादवश्रेष्ठेन भगवता कर्णेन सह युद्धमकरोत् । तपःप्रतापवशीकृतो महा-देवस्य स्वयमस्य दौवारिकत्वचकार । तदिव-रणादिकं हरिवंश १७३ अध्यायमारभ्य १८३ अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ बलिः ययानिवंशीयस्य राज्ञः नन्दनः तेजजः पुत्रः इति श्रुत्यत्ता अङ्गवज्रकलिज्ञायाः । यदुक्तं, विष्णुपुराणं । ४।१८।१ । “हिमात् सुतपास्तस्मान् बलिः यस्य शत्रे दौर्धनमसा अङ्गवज्रकलिज्ञसुखं पुण्डरीकं बालेयं जलमजस्यत ॥”)

व(व)लिनी, स्त्री, (बलं देयत्वं नास्थस्य इति इति । डाप ।) बाणालिकाः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

व(व)लिपुष्टः, पुं, (वैश्वदेवेन बलिना पुष्टः ।) काकः । इत्यमरः । २ । ५।२० ॥

व(व)लिपोदकी, स्त्री, (बलिः पोदकी उपोदकी ।) उपोदकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

व(व)लिप्रियः, पुं, (बलिमुपहारं प्रीणातीति । बलि + प्री + क ।) लोप्रवृत्तः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (बलिर्वैश्वदेवबलिः प्रियो यस्य इति श्रुत्यत्ता काकः । उपहारप्रिये वाच्यलिङ्गः ॥)

व(व)लिभः, त्रि, (बलिध्वंसंकोचोऽस्त्यस्येति । बलि + “तुष्टिबलिधर्मेः ।” ५ । २ । १३६ । इति भः ।) बलिनः । इत्यमरः । २ । ६।४५ ॥

व(व)लिभुक् [ज] पुं, (बलिं वैश्वदेवबलि गृहस्य-दत्तद्रव्यं वा भुङ्क्त इति । भुज् + क्तिप् ।) काकः । इत्यमरः । २ । ५।२० ॥ (यथा भागवते । १ । १८।३३ ।

“अहो अधर्मः पालानां पीवो बलिभुजा-मिव ॥”)

व(व)लिमन्दिरं, स्त्री, (बलेः स्वनामख्यातस्य राज्ञो मन्दिरमालयः । बलिर्हि वामनरूपाय त्रिणावे सत्स्वं दत्तः प्रजादेव सह पाताले निवसति इति पौराणिकी कथाचानुसर्भ्या ।) अधोलोकः । पातालम् । इति शब्दमाला ॥

व(व)लिमान्, [न] त्रि, (बलिध्वंसंकोचोऽस्त्य-स्येति । बलि + मतुप् ।) बलिनः । जरया अथ-चर्मयुक्तः । इत्यमरटीका ॥ (बलिः पूजोपहारं विद्यतेऽस्त्येति श्रुतपत्ता उपहारविशिष्टः । यथा, रघुः । १४।१५ ।

“वाय्यायमाणो बलिमन्त्रिकेन मालेख्येणस्य पितुर्विवेश ॥”)

व(व)लिमुखः, पुं, (बलिमुखे यस्य । यद्वा, बलि-ध्वंससङ्कीर्णस्तद्व्युक्तं मुखं यस्य ।) वानरः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

व(व)लिष्ठः, पुं, (अतिशयेन बलवान् + बलवत् + इष्टन् । विन्मत्तोल्लङ्घितं मतुपो लुक् । प्रशस्त-भारवाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) उड्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धर्मसावर्णिकमन्त्ररान्त-गतं ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेय । ६४।१६ । “हविष्ठांश्च बलिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथारुणिः । निखरश्चानघश्चैव विष्टिश्चाभ्यो महामुनिः ॥ सप्रप्योऽन्तरं तस्मिन्निदिवश्च सप्रभः ॥” रत्नशेखरात् कतिन् वरिष्ठश्चेति पाठो दृश्यते ॥)

व(व)लिष्ठः, त्रि, (अतिशयेन बलवान् । बलवत् + इष्टन् । विन्मत्तोल्लङ्घितं मतुपो लुक् ।) अति-शयबलवान् । यथा, -

“प्रायश्चित्तं विना पूता त्वमेव शुद्धमानसा । अकामा या बलिष्ठेन न स्त्री जारया दुष्यति ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५५ अध्यायः ॥ बलिष्ठा यथा । वायुः १ विष्णुः २ गरुडः ३ हनुमान् ४ यमः ५ महावराहः ६ सरभः ७ सत्यनिदा ८ गजः ९ एतुराजः १० बलरामः ११ बाली १२ बलिः १३ भीमः १४ सती १५ शिवः १६ पुराकृतम् १७ । इति कविकल्प-लता ॥

बल्य

बलिगुः, त्रि, (बल्यते वध्यते इति । बल + इण्युः ।)
अपमानितः । इत्युगादिकोषः ॥
ब(व)लिसङ्ग, [नृ] क्ली, (बलेत्तादात्म्यद्वयस्य सङ्ग
निकेतनम् ।) रसातलम् । इत्यमरः । १।८।१ ॥
ब(व)लिहा, [नृ] पुं, (बलिं हन्ति इति । बलि +
हन् + क्तिप् । वामनरूपेण बलेः सर्वस्वग्रहणा-
दस्य तथात्वम् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
ब(व)ली, [नृ] पुं, (बलमस्यास्तीति । बल + “बला-
दिभ्यो मतुबन्धत्वरस्याम्” ५ । २ । १३६ । इति
पक्षे इति ।) बलरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
उद्गः । मङ्गिधः । वृषभः । शूकरः । कफः ।
कुन्दवृक्षः । इति जटाधरः ॥ माघः । (स्वनाम-
ख्यातो वत्सप्रीपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ११८ ।
२ ।
“बली बलाकषण्डश्च प्रचण्डश्च सुविक्रमः ॥”
बलयुक्ते, त्रि । तत्पण्यायः । अंग्रालः २ निर्दिग्धः
३ मांसलः ४ उपचितः ५ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ११२ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३४ । ८६ ।
“साङ्गं न बलिभिः कुप्यात् स न्यूनैर्न
निन्दितैः ॥”)
ब(व)ली, स्त्री, (बलि + पक्षे डीष् ।) बलिः । जरया
अथचर्म । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,—
“कुङ्ठं सुचूर्णितं कृत्वा घृतमात्मिकसंयुतम् ।
भक्षणात् स्वप्रवेलायां बलीपलितनाशनम् ॥”
इति वैद्यकभेष्यधन्वन्तरौ रसायनाधिकारः ॥)
ब(व)लीकं, क्ली, (बलति संवृणोतीति । बल संव-
रणं + “अलीकादयश्च” उणा० ४ । २५ । इति
कौकन् ।) पटलप्रालम् । इत्यमरः । २ । २ ।
१४ ॥ कौचि इति भाषा ॥ (यथा, माघे ।
३ । ५३ ।
“यस्यामसेवन्त नमङ्गलीकाः
समं बध्मिर्वलभीर्यवानः ॥”)
ब(व)लीमुखः, पुं, (बलीयुक्तं मुखं यस्य ।) वानरः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥
ब(व)लीयान्, [सु] त्रि, (अतिशयेन बलवान् । बल-
वत् + ईयसन् ।) अतिशयबलयुक्तः । यथा,—
“आगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमो विधिः ॥”
इति दुर्गादासटीका ॥
ब(व)लीवर्हः, पुं, (ईर्लक्ष्योः वर् वरगम् । वर्
ईष्यायां क्तिप् । ईष वर् च ईवरो तौ ददातीति
ईवर्हः । बलमस्यास्तीति बली । ततो बली च
ईवर्हश्च इति ।) वृषः । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । २० । २७ ।
“संयोज्याथ बलीवर्हयुगं रचितमङ्गलः ।
लत्वा बलिं तस्य तरोरारेभे क्षमिमत्र सः ॥”
तौर्थयात्रायां तदाकृद्स्य दोषो यथा,—
“बलीवर्हसमारुहः श्रद्धा तस्यापि यत् फलम् ।
नरके वसते घोरे गवां क्रोधे हि दारुणे ॥
सलिलश्च न गृह्णति पितरस्तस्य देहिनः ॥”
इति मातृ ८८ अध्यायः ॥
ब(व)ली, क्ली, (बलाय हितम् । बल + “वृष्ण-
कठजलसंनिरट्पण्ययेति” ४।२।८० । इति

बहुक

यः ।) प्रधानधातुः । शुकम् । बलकरे, त्रि ।
इति मेदिनी । ये, ४० ॥ (यथा,—
“कद्रुवर्षीर्यो लघुनो हितश्च
क्षिप्रो गुरुस्वादरसोऽथ बल्यः ॥”
इति हारीते कल्पस्थाने लसीयेऽध्याये ॥)
बल्यः, पुं, (बलाय सुकृते हितः । बल + यः ।)
बहुभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बला, स्त्री, (बलाय हितम् । बल + “वृष्ण-
कठेति” ४ । २ । ८० । इति यः । तत्पण्यायः ।)
अतिबला । अश्वगन्धा । शिम्बीडीचूपः ।
प्रसारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
बल्ह, ड स्तौ । हिंसायाम् । दाने । वाचि ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-
सेट् ।) अन्तःस्थलतीयोपधः । ड, बल्हते ।
इति दुर्गादासः ॥
बल्हयणी } स्त्री, (बल्हयस्तरुणवनसः । सोऽस्ति
बल्हयणी } अस्याः । बल्हय + पामादित्वात्;
पक्षे इति । अट्कृपाडिति गत्वम् । ततो
डीष् ।) चिरप्रस्ता गाः । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, सिद्धान्तकौमुद्याम् । २ । १ । ६५ ।
“पोटायुवतिस्तोककतिपयशृङ्गिधनुवशावेहङ्क
यणीप्रवत्तुश्रोत्रियाध्यापकधूर्तर्जातिः ॥”)
बहु, त्रि, (बहुते इति । बहु वृद्धौ । “लक्ष्मिर्वर्त्योर्न
लोपश्च” उणा० १ । ३० । इति कर्त्तृलोपश्च ।)
त्रादिसंख्या । अनेकम् । विपुलः । इति
मेदिनी । हे, ६ ॥ तत्पण्यायः । प्रभूतम् २
प्रचुरम् ३ प्राज्यम् ४ अद्भुतम् ५ बहुलम् ६
पुनरुद्भूतम् ७ पुनः ८ भूयिष्ठम् ९ स्फिरम् १० भूयः
११ भूरि १२ । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥ तद्-
वैदिकपर्यायः । उरु १ तुवि ० पुनः ३ भूरि
४ प्राञ्च ५ विश्वम् ६ परिणामा ७ आनमिः ८
शतम् ९ सहस्रम् १० सलिलम् ११ कुवित् १२ ।
इति द्वादश बहुनामानि । इति वेदनिर्घण्टौ ।
३ । १ ॥ (यथा, मनुः । ७ । ८६ ।
“अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलम् ॥”
तथा, तत्रैव । ८ । ७७ ।
“एकोऽलुब्धस्तु साक्षी स्याद्ब्रह्माः शुच्योऽपि न
स्त्रियः ॥”
बहुमतम् । बहुमानम् । यथा, रघुः । १२० । ८६ ।
“रामस्तुलितकेलासमरातिं बहुमन्यत ॥”
बहुकः, पुं, (बहु + संज्ञायां कन् ।) कर्कटः । अर्कः ।
हालहः । जलखातकः । इति मेदिनी । कं,
१२६ ॥ (“संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्” ५ ।
१ । २२ । इति कन् । बहुभिः क्रीते, त्रि ।)
बहुकण्टकः, पुं, (बहुभिः कण्टकान्यस्याः ।) शूद्र-
गोश्वरः । यवासः । हिलालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
बहुकण्टका, स्त्री, (बहुभिः कण्टकान्यस्याः ।)
अभिदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुकण्टा, स्त्री, (बहुवः कण्टाः कण्टकानि
यस्याः ।) कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विट्तिरस्याः कण्टकारीशब्दे ज्ञातया ॥)

बहुत

बहुकन्दः, पुं, (बहुवः कन्दा यस्य ।) शूरणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुकन्दा, स्त्री, (बहुवः कन्दा यस्याः ।) कर्कटी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुकरः, पुं, (बहु कार्यं करोतीति । बहु + कृ +
“दिवाविभानिशाप्रमेति” ३ । २ । २१ । इति
टः ।) उद्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बहुकरः, त्रि, (बहु करोति भवं संमार्ष्टि इति ।
बहु + कृ + टः ।) मार्जनकारी । तत्पण्यायः ।
खलपुः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १७ ॥ भूमि-
सम्भारणकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ बहु-
कार्यकर्ता । यथा, भट्टिः । ५ । ७८ ।
“निहन्ता वैरकाराणां सतां बहुकरः सदा ।
पारश्वधिकरामस्य शक्तेरन्तकरो रणे ॥”
बहुकरी, स्त्री, (बहु करोति भवं संमार्ष्टि इति ।
बहु + कृ + टः । डीष् ।) सम्भारणी । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥
बहुकर्णिका, स्त्री, (बहुवः कर्णा इव पञ्चाङ्ग
यस्याः ।) आखुर्कर्णा । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुकर्चः, पुं, (बहुभिः कूर्चाणि यस्य ।) मधुनालि-
करिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुगन्धः, क्ली, (बहुगन्धो यस्मिन् ।) त्वत्तम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (दारचिनी इति भाषा ॥)
बहुगन्धः, पुं, (बहुगन्धो यस्मिन् ।) कुन्दरुकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (उग्रगन्धे, त्रि ॥)
बहुगन्धदा, स्त्री, (बहुगन्धं ददाति या । बहु-
गन्ध + दा + क्तिप् ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोऽस्याः कस्तूरीशब्दे ज्ञातयाः ॥)
बहुगन्धा, स्त्री, (बहुगन्धो यस्याम् ।) चम्पक
कलिः । यूथिका । उष्णजीरकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
बहुगन्धवाक्, [च] त्रि, (बहु गन्धां बहु निन्दिता
वाक् यस्य ।) कुतसितबहुवादी । इत्यमरः ॥
बहुगन्धिः, पुं, (बहुवो गन्धयो यस्य ।) भाङ्गुकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भाउ इति भाषा ॥)
बहुष्मता, स्त्री, (बहु यथा स्यात्तथा कृतं
स्मेति । बहु + कृ + क्त ।) कन्दगुडश्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुतः, [सु] य, (बहुभ्य इत्यर्थे बहुशब्दान् “पञ्चा-
स्यास्तसिल्” ५।३।७ । इति तसिल्प्रत्ययः ॥)
बहुभ्यः ॥
बहुतन्त्रिः, त्रि, (बहुवस्तुनयो यस्य ।) बहुतन्त्र-
विशिष्टः । यथा । बहुतन्त्रिः कायः । बहुतन्त्री
ग्रीवा । बहुतन्त्रि गात्रम् । यथा च । विभण्य
नक्तं दिवमस्तन्त्रियोति किराते हस्तेकारान्त-
तन्त्रिशब्दस्य प्रयोगः । इति संक्षिप्तसारः ॥
बहुतन्त्रीः, त्रि, (बहुवस्तुनयो यस्मिन् ।) बहुतन्त्र-
विशिष्टः । यथा । बहुतन्त्रीर्गवा बहुतन्त्री
धमनी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ एवं बहुतन्त्रीः
कायः । बहुतन्त्रि गात्रम् ॥
बहुतन्त्रीकः, त्रि, (बहुतन्त्री + स्वार्थे कन् ।) बहु-
तन्त्रविशिष्टः । यथा । बहुतन्त्रीका वीणा ।

बहुधा

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ एवं बहुतन्त्रीकः पठः ।
 बहुतन्त्रीकं वक्ष्यम् ॥
 बहुतरङ्गिणः, पुं. (बहुतराणि कणिशानि धान्य-
 ग्रीवाणि यस्य ।) रागीधाम्यम् । इति राज-
 निधेयः ॥
 बहुता, स्त्री, बहुता भावः । बहुशब्दात् तत्त्वा
 भाव इति तत्प्रत्ययः ॥
 बहुतिक्ता, स्त्री, (बहुस्तिको रसो यस्याः ।)
 काकमाधौ । इति राजनिधेयः ॥
 बहुतिथः, त्रि, (बहु + “बहुपगगगसङ्गस्य
 तिथक्” । ५ । २ । ५२ । इति तिथक् । मृग-
 बोधमते “बहुगणपूगमंघातास्तिथत् तत्तीपञ्च” ।
 ७ । १२ । इति तिथट् ।) बहुता पूरणः ।
 इति याकरणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणम् ।
 २० । १ ।
 “ततः कालं बहुतिथे गते राजा पुनः सुतम् ।
 प्राह गच्छासु विप्राणां चागाय चर
 मेदिनीम् ॥”)
 बहुच, य, (बहु + “मप्रम्यास्त्वल्” । ५ । ३ । १० ।
 इति चल् ।) बहुयु । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 बहुत्वं, स्त्री, बहुता भावः । बहुशब्दात् त्वप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३५ । ४ ।
 “बहुत्वाभामध्यानि पत्तगानां तपोधन ! ॥”)
 बहुत्वक्, [च] पुं. (बहुवस्त्वसौ यस्य ।) भूर्ज-
 वृक्षः । इति शब्दरत्नमाला ॥
 बहुत्वक्कः, पुं. (बहुत्वगेव । बहुत्वक् + स्वार्थं कन् ।
 भूर्जवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१० ॥
 बहुदण्डिकः, त्रि, (बहुदो दण्डाः सन्त्यस्य । बहु-
 दण्ड + टन् ।) बहुदण्डविशिष्टः । यथा । बहु-
 दण्डिका नगरी बहुदण्डिको ग्रामः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 बहुदुग्धः, पुं. (बहुनि दुग्धानि अपकावस्यायां
 यस्य । यद्वा, बहुनि दुग्धानां यशुक्तवस्तुस्य ।)
 गोधूमः । इति राजनिधेयः ॥
 बहुदुग्धा, स्त्री, (बहु दुग्धं यस्याः ।) बहुक्षीरा
 गौः । तत्प्रयोगायः । अञ्जना २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ३३५ ॥ (सुहोदयः । बहुदुग्धविशिष्ट
 त्वान् ॥)
 बहुदुग्धिका, स्त्री, (बहुदुग्धा । स्वार्थं कन् ।
 टाप् । अत इत्वम् ।) सुहोदयः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 बहुधा, य, (बहु + “विभाधा बहुधा विप्र-
 लब्धकाले” । ५ । ४ । २० । इति धा ।) बहु-
 प्रकारम् । इति याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
 १ । १६४ । ४६ ।
 “एकं सहिप्रा बहुधा वदन्त्यमिं यमं मातरि-
 श्वानमाहुः ॥”
 तथा, गीतायाम् । ६ । १५ ।
 “एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥”
 “केचित्सु विश्वतो मुखं सर्वोत्तमं भां बहुधा
 ब्रह्मरुद्रादिरूपेणोपासते ॥” इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ॥)

बहुपा

बहुधारं, स्त्री, (बहु धारा यस्य ।) वक्ष्यम् । इति
 राजनिधेयः ॥
 बहुनाडिकः, त्रि, (बहुनाडि + कन् ।) काथः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 बहुनाड्योः, त्रि, (बहुना नाड्यो यस्मिन् । बहु-
 नाड्यो + कप् ।) दिवसः । इति संज्ञिप्रसारः ॥
 स्तम्भः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 बहुनादः, पुं. (बहुर्महान् नादः शब्दो यस्य ।)
 शङ्खः । इति राजनिधेयः ॥
 बहुपटः, त्रि, डेषदूनः पटः । इति याकरणम् ॥
 बहुयु कर्मसु दक्षः ।
 बहुपत्रं, स्त्री, (बहुनि पत्राण्यस्य ।) अभ्रकम् ।
 इति राजनिधेयः ॥
 बहुपत्रः, पुं. (बहुनि पत्राणि दलान्यस्य ।)
 पलायुः । इति राजनिधेयः ॥ अनेकपत्रयुक्तः,
 त्रि ॥
 बहुपत्रा, स्त्री, (बहुपत्र + टाप् ।) तरुणी-
 पुष्पम् । इति राजनिधेयः ॥ (भूम्यामलकी ।
 तत्प्रयोगाय यथा, —
 “भूम्यामलकिका प्रोक्ता शिवा तामलकीति च ।
 बहुपत्रा बहुफल (बहुवीर्यांशुभटापि च ॥”)
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 बहुपत्रिका, (बहुपत्रा + संज्ञायां स्वार्थं वा कन् ।
 टापि अत इत्वम् ।) भूम्यामलकी । मेथिका ।
 (अस्याः प्रयोगो यथा,
 “मेथिका मिथिनिर्मिथिदीपनी बहुपत्रिका ।
 बोधनी बहुबीजा च जातिगन्धफला तथा ॥
 वल्लरी चैव कामन्या मिथपुण्या च केरवी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 महाशतावरी । इति राजनिधेयः ॥
 बहुपत्री, स्त्री, (बहुपत्र + गौरादित्वात् डीप् ।)
 लिङ्गिनी । गृहकन्या । तुलसी । जतुका ।
 वृक्षी । गौरादुग्धा । इति राजनिधेयः ॥
 बहुपर्णः, पुं. (बहुनि पर्णानि पत्राणि यस्य ।)
 सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिधेयः ॥ अनेक-
 पत्रयुक्ते, त्रि ॥
 बहुपर्णिका, स्त्री, (बहुपर्ण + संज्ञायां कन् ।
 टापि अत इत्वम् ।) आखुरकी । इति
 राजनिधेयः ॥
 बहुपर्णी, स्त्री, (बहुपर्ण + गौरादित्वात् डीप् ।)
 मेथिका । इति राजनिधेयः ॥ (यथा, —
 “मेथिका मिथिनिर्मिथिदीपनी बहुपत्रिका ।
 बोधनी बहुबीजा च जातिगन्धफला तथा ॥
 वल्लरी चैव कामन्या मिथपुण्या च केरवी ।
 कुञ्जिका बहुपर्णी च पित्तजिह्वायुगुह्या ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 बहुपान्, [द] पुं. (बहुवः पादो यस्य । अनेक-
 शिफावत्त्वादस्य तथात्वम् ।) वटवृक्षः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ३२ ॥
 बहुपादः, पुं. (बहुवः पादा यस्य । अनेकशिफा-
 वत्त्वादस्य तथात्वम् ।) वटवृक्षः । इति राज-
 निधेयः ॥ (यथा, —

बहुप्र

“वटो रक्तफलः शङ्खो न्यग्रोधः स्कन्धजो ध्रुवः ।
 क्षीरो वैश्रवणो वासो बहुपादो वनस्पतिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 अनेकपादविशिष्टः, त्रि । यथा, भागवते ।
 ४ । २६ । २ ।
 “पुरुषं पुरञ्जयं विद्यान् यद्वागम्यात्मनः पुरम् ।
 एकद्वित्रिचतुर्ष्यादं बहुपादमपादकम् ॥”
 तथा च महाभारते । १४ । ४२ । ३७ ।
 “द्विपादबहुपादानि तिर्यग्गतिमतीनि च ॥”
 बहुपुत्रः, पुं. (बहुवः पुत्राः सन्ततयो यस्य ।)
 सप्तपर्णः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अनेकसुत-
 विशिष्टः, त्रि ॥ (यथा, हरिवंश । ३ । ६४ ।
 “बहुपुत्रस्य विदुषस्त्वसौ विद्वानः सुताः ॥”)
 बहुपुत्री, स्त्री, (बहुवः पुत्राः पुत्रसदृशस्त्रिणां
 यस्याः ।) शतमूली । इति रत्नमाला ॥ (शत-
 मूलीशब्दस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 बहुपुष्पः, पुं. (बहुनि पुष्पाणि यस्य ।) पारिभद्र-
 वृक्षः । इति राजनिधेयः ॥
 बहुपुष्पिका, स्त्री, (बहुपुष्पा + संज्ञायां कन् ।
 अत इत्वम् ।) धातकी । इति राजनिधेयः ॥
 बहुप्रजः, पुं. (बहुः प्रजा यस्य ।) सुसल्लग्नम् ।
 इति राजनिधेयः ॥ शूकरः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । ३५४ ॥ बहुसन्ततिविशिष्टः, त्रि ॥
 (इन्द्रसि तु “बहुप्रजाच्छन्दसि ।” ५ । १ । १०२ ।
 इति असुभागान्तः । यथा, सिद्धान्तकौमुदी
 वैदिकप्रक्रिया ।
 “बहुप्रजा निर्जतिमाविशे ॥”)
 बहुप्रतिज्ञः, त्रि, (बहुः प्रतिज्ञाः यस्मिन् ।)
 अनेक-पदसङ्काश-पूर्वपत्र-विशिष्ट-अवधारः ।
 यथा । “यत्तु अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपत्नी न
 सिद्धतीति । तत्र यत्तुनेकवस्तुसङ्कीर्णं इत्युच्यते
 तदा न दोषः । मदीयमनेन हरिण्यं वासो
 रूपकादि वापदुतमित्येवविधस्यादृष्टत्वात् ।
 ज्ञानादानपदसङ्करे पक्षाभास इति चेत् तदपि
 न मदीया रूपका अनेन दृष्ट्या गृहीताः
 सुवर्णस्यास्य हस्ते निक्षिप्तं मदीयं चित्रम-
 पहरति चेत्वादीनां पक्षत्वमिष्यते एव । किन्तु
 क्रियाभेदात् क्रमेण अवधारो न युगपदित्येतावन् ।
 यथाह कात्यायनः ।
 “बहुप्रतिज्ञं यत् कार्यं अवचारेषु निश्चितम् ।
 कामस्तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्ववस्तुसंज्ञेति ॥”
 तस्मादनेकपदसङ्काशः पूर्वपत्नी युगपन्न सिध्य-
 तीति तस्यार्थः ।” इति मिताक्षरा ॥ अनेक-
 प्रतिज्ञायुक्ते, त्रि ॥
 बहुप्रदः, त्रि, (प्रददातीति प्रदः । प्र + दा + क ।
 बहुना प्रदः ।) प्रचुरदाता । तत्प्रयोगः ।
 वदान्यः २ स्थूललघुः ३ दानशौखः ४ । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ६ ॥ स्थूललघुः ५ दानवीरः ६
 दानपूर्णः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं,
 महादेवः । यथा, महाभारते १६ । शिवसहस्र
 नामकथने । १७ । १०८ ।
 “कुलधारी कुलकर्ता बहुविद्यो बहुप्रदः ॥”)

बहुप्रसूः स्त्री (बहुन् प्रसूते इति । बहु + प्र + सू + क्तिप् ।) बहुसन्तानप्रसवकारिणी । तत्पर्यायः । क्लमिला २ । इति हेमचन्द्रः । ३।२००॥
 बहुफलः, पुं, (बहुनि फलानि यस्य ।) कदम्बवृक्षः । इति मेदिनी । ले, १५७ ॥ विककृतः । तजः-फलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुफला, स्त्री, (बहुनि फलानि यस्याः ।) लविका । भावपर्णी । काकमाचो । त्रपुसी । शशाङ्गुली । ज्वादकारवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूम्यामलकी । इति भावप्रकाशः ॥
 बहुफलिका, स्त्री, (बहुफला + संज्ञायाम् कन् । अत इत्वम् ।) भूवदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुफली, स्त्री, (बहुफल + डीप् ।) खगेन्द्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आमलकी । इति मेदिनी । ले, १५७ ॥
 बहुफेना, स्त्री, (बहुः फेनो यस्याः ।) सातला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुबलः, पुं, (बहु अतिशयं बलं यस्य ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशयबलयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमञ्जरी, स्त्री, (बहुयो मञ्जरी यस्याः ।) तुलसी । इति भावप्रकाशः ॥
 बहुमलः, पुं, (बहुनि मलानि यस्य ।) सीसकम् । इति रत्नमाला ॥ अनेकमलयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमार्गः, स्त्री, (बहुयो मार्गा यस्मिन् । चतुर्दिक्षु पथवत्त्वात् तथात्वम् ।) चत्वरम् । इति हेमचन्द्रः । ४।५४ ॥ अनेकपथयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमूर्तिः, स्त्री, (बहु मूर्तियस्याः ।) वनकापीसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ नानाकारश्च । (बहुमूर्तिधर त्रि । पुं, कलामवन् जन्तुविशेषः । बहुरूपी इति ख्यातः । विष्णुः । यथा, महाभारतः । १३ । १४६ । ६० ।
 “अनेकमूर्तिरयत्तः शतमूर्तिः सनातनः ॥”
 बहुमूर्त्ता, [न] पुं, (बहुयो मूर्त्तानो यस्य । “सहस्रश्रीर्षा पुरुषः सहस्रार्चः सहस्रपात् ॥” इति श्रुतस्तथात्वम् ।) विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 बहुमूलः, पुं, (बहुनि मूलानि यस्य ।) इकटः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “इकटो बहुमूलश्च वाटीदीर्घः खरश्चरुः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 शिशुः । मूलसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 अनेकमूलयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमूलकं, स्त्री, (बहुमूल + कन् ।) उशीरम् । इति भावप्रकाशः ॥ (वीरगम् । तत्पर्यायो यथा,—
 “स्याशीरणं वीरतरुर्वीरश्च बहुमूलकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 बहुमूलकः, पुं, (बहुमूल एव । बहुमूल + स्वार्थे कन् ।) इकटः । इति जटाधरभूरिप्रयोगौ ॥
 बहुमूला, स्त्री, (बहुमूल + टाप् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुमूली, स्त्री, (बहुमूल + डीप् ।) माकन्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुमूला, त्रि, (बहुनि मूलानि यस्य ।) महाधेवस्तु । तत्पर्यायः । महाधनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥
 बहुरुका, स्त्री, (बहुनि रूपाणि यस्याः । बहु रूपा + टाप् । संज्ञायाम् कन् । टाप् अत इत्वम् ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुरमा, स्त्री, (बहु रमो यस्याः ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रसवती स्त्री ॥)
 बहुरुहा, स्त्री, (बहु यथा तथा रोहतीति । रुह + क । टाप् ।) कन्दगुडश्ची । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुरूपः, पुं, (बहुनि रूपाणि यस्य ।) सर्जरसः । इत्यमरः । २ । ६ । १२० ॥ शिवः । विष्णुः । कामदेवः । सरटः । इति मेदिनी । के, २७ ॥
 ब्रह्मा । केशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रुद्रः । यथा, भागवते । ६ । ६ । १० ।
 “अनेकपादहृष्टप्रो बहुरूपो महानिति ॥”
 प्रियव्रतपुत्रस्य मेधातिथेः पुत्रभेदो वर्णभेदश्च । यथा, भागवते । ५ । २० । २५ । “तस्यापि प्रियव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः सोऽपि विभज्य सप्त वर्णाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्मजान् पुरोजव-मनोजयपवमान-धृम्नानोक-चित्ररूपं बहुरूप-विश्वाधारमञ्जन् ॥” इति ॥)
 बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ नानारूपयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, मनुः । १ । ४६ ।
 “तममा बहुरूपेण दक्षिताः कर्महेतुना ॥”)
 बहुरूपकः, पुं, (बहुरूप + स्वार्थे कन् ।) जाह्नवजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुरूपा, स्त्री, (बहुरूपस्य शिवस्य स्त्री । टाप् ।) दर्गा । यथा,—
 “अरूपा परभावत्वाद्बहुरूपा क्रियात्मिका ।
 जाता शैलेन्द्रगङ्गे सा शैलराजसुता ततः ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 बहुरेखा स्त्री, (बहु रेखा रेखा करम्भादि-चिह्नम् ।) प्रचुरदीर्घचिह्नम् । बहुरेखायुक्तानां दीर्घो यथा,—
 “रेखामिच्छद्भिः क्लेशं स्वल्पाभिर्धनहीनताम् ।
 रक्ताभिः सुखमाप्नोति क्षणाभिः प्रेक्षतां व्रजेत ॥”
 इति गारुड ६४ अध्यायः ॥
 बहुरेताः, [स] पुं, (बहु रेतो यस्य ।) जम्बा । इति शब्दरत्नावली ॥
 बहुरोमा, [न] पुं, (बहुनि लोमानि यस्य ।) मेघः । इति हारावली । ८० ॥ लोमशे, त्रि ॥
 बहुलं, स्त्री, (बहुते वृद्धिं गच्छतीति । अष्ट वृद्धौ क्लृप् । नलोपश्च ।) आकाशम् । इति मेदिनी ॥ सितमरोचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुलं, त्रि, (बहुनर्थान् लातीति । बहु + ला + क ।) प्रचुरम् । (यथा, मनुः । ४ । ६० ।
 “नाधार्मिके वसद्ग्रामे नद्याधिवहुले भृशम् ॥”)
 क्षण्यवर्णः । इति मेदिनी । ले, ११८ ॥

बहुलः, पुं, (बहुनर्थान् लातीति । बहु + ला + क ।) अग्निः । क्षण्यवर्णः । इति मेदिनी । ले, ११८ ॥
 (यथा, कुमारः । ४ । १३ ।
 “बहुलेऽपि गते निशाकर
 क्षण्यतां दुःखमनङ्ग । मोक्षयति ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।
 “मन्यानो बहुलो वायुः सकलः सर्वलोचनः ॥”)
 बहुलगत्या स्त्री, (बहुलो गत्यो यस्याः ।) शला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुलच्छदः, पुं, (बहुलानि च्छदानि यस्य ।) रक्तशिशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुलवर्णं, स्त्री, (बहुनि लवणानि यस्मिन् ।) औषधकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुला, स्त्री, (बहुनर्थान् लाति या । बहु + ला + क । टाप् ।) नीलिका । शला । (यथा,—
 “शला माला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च ।
 भद्रेला बृहदेला च चन्द्रवाला च निष्कटिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 गौः । इति मेदिनी । ले, ११७ ॥ देवीविशेषः । यथा,—
 “दृष्टा सा तेन मुनिना निःसृत्य रविमण्डलान् ।
 बहुला त्यागता तूर्णं प्रस्यं मानसभृशतः ॥
 प्रत्यङ् तत्र सावित्री गायत्री बहुला तथा ।
 सरस्वती च इपदा पद्मेता मानसाक्षले ॥”
 इति कालिकापुराणे । २३ अध्यायः ॥
 (नदीभेदः । यथा, मार्कण्डेयः । ५७ । ६६ ।
 “तीनास्त्रेव तुखाराश्च बहुला वास्तवी नराः ॥”
 स्वनामगथाता उत्तमराजपत्नी । यथा, तत्रैव । ६६ । ६ ।
 “बाभ्रवी बहुला नाम उपयेमे स धर्मवित् ।
 उत्तानपादतनयः शचीमिन्द्र इवोत्तमः ॥”)
 बहुलाः, स्त्री, क्षतिकान्तमत्रम् । गत्यबहुवचनान्तोऽयं शब्दः । इति मेदिनी । ले, ११७ ॥
 बहुलीकृतं, त्रि, (अबहुलं बहुलं कृतम् । अभू-ततद्भावे क्तिप् ।) अपनीततृषधान्यादि । वज्रो-लान इति भाषा । तत्पर्यायः । पूतम् ० । इत्यमरः । २ । ६ । २३ ॥ (विसृतीकृतम् । यथा, मार्कण्डेयः । २१ । ६० ।
 “पराक्रमवता वीर ! त्वया तद्बहुलीकृतम् ॥”)
 बहुवल्कः, पुं, (बहुनि वल्कानि यस्य ।) पिथालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुवल्ली, स्त्री, लोडिचपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुवारः, पुं, (बहुनि वारयतीति । बहु + वार + गिच् + अण् ।) वृक्षविशेषः । बहुवार इति ख्यातः । तत्पर्यायः । शैलुः २ शीतः ३ श्लेष्मानः ४ श्लेष्मातकः ५ उद्दालः ६ उद्दालकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ सैतुः ८ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अस्य फलगुणाः । हिमत्वम् । श्लेष्मलत्वम् । शुक्रकारित्वम् । गुरुत्वम् । दुर्जरत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 बहुवारकः, पुं, (बहुनि रूपादीनि वारयतीति । बहु + वार + गिच् + क्वल् ।) वृक्षविशेषः । (अस्य

बहुव्री

गुणा बहुवारण्ये उक्ताः । बहुवार इति
ख्यातः । यथा, मनुमंजिनायाः । ५।३ । श्रीकस्य
टोकायां कसकमङ्गः । “शेषं बहुवारकफलं
गोभवं पेयं नवप्रस्ताया गोः क्षीरमग्निमयी-
गान् कठिनं भवति एतान् यत्रतस्त्यजेत ॥”
बहुविधः, त्रि, (बहुवो विधा यस्य ।) नाना-
प्रकारः । तत्पर्यायः । विविधः २ नानारूपः
३ पृथग्विधः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥
(यथा, गीतायाम् । ४ । ३२ ।
“एवं बहुविधा यज्ञा वितता वज्रगो मुखे ॥”)
बहुविस्तीर्णा, स्त्री, (बहु यथा स्यात् तथा
विस्तीर्णा ।) कुत्तिकावृत्तः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कुत्तर इति भाषा ॥
बहुवीजं, स्त्री, (बहुनि बीजानि यस्य ।) गण-
गात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आता इति
भाषा ॥ अस्य गुणा आलप्यशब्दे दृष्ट्याः ॥
बहुवीर्यः, पुं, (बहु वीर्यं तेजो यस्य ।) विभी-
तकः । इति जटाधरः ॥ तण्डलीयशकः ।
शान्दलिवृत्तः । मरुतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुवीर्या, स्त्री, (बहु वीर्यं तेजो यस्याः ।)
भूम्यामली । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुव्रीहिः, पुं, षट्समासान्तर्गतसमासविशेषः ।
(मुग्धबोधमते ।) अस्य साङ्केतिकसंज्ञा हः ।
यथा, अन्यार्थानां दानां हसंज्ञः । उदाहरणं
यथा । पीतसम्बरं यस्यासौ पीताम्बरो हरिः ।
इति बोधदेवः ॥ स च तुल्याधिकरणानां पदानां
अन्यार्थत्वे स्यादिति बोध्यम् । यथा पीताम्बरादि ।
भित्ताधिकरणानाम् पुत्राय धनमस्य शिष्याय
विद्या अस्य इत्यादौ न स्यात् । समाटक इत्यु-
दाहरणेन कदाचिद्विज्ञाधिकरणानाञ्च स्यात्
धर्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्तिः । एवं कामवृत्तिः
उरसि लोमा कण्ठे काल इत्यादि । एवं पीता-
म्बर इत्युदाहरणा विशेषणविशेषयोः समासे
विशेषणमेव पूर्वं स्यादिति सूचितम् । तेन
पीताम्बर इत्यत्र अम्बरपीत इति न स्यात् ।
एवं त्रिलोचनः चतुर्भुजः दीर्घकेशीत्यादि । एवं
पीताम्बर इत्युदाहरणा कान्त्तु त्वान्तविशेषणं
पूर्वं स्यात् कचिन परं वा स्यात् इति सूचि-
तम् । तेन अथाहृतस्वेरगतेरिति । अघोषितं
भर्तृवपस्त्रितोदयमिति । स वृत्तचङ्चलकाक-
पणकैरित्यादि रघुः ॥ सुखजातः सुरापीतो
ब्रजगो मातृधारक इति । एवं जातदन्तः
दन्तजातः जातश्वश्रुः श्वश्रुजातः पीततेलः
तेलपीतः पीतचूतः घृतपीतः ऊढभायः
भाय्याढः गतभायः भाय्यागतः गतार्थः अर्थ
गतः अपराहितः आहितानिः पुत्रजातः
जातपुत्रः जातयामः यामजातः दुःखजातः
जातदुःखः गडुकण्ठः कण्ठगडुः इत्यादिबोध्यम् ।
एवमुद्यतचक्रः चक्रोद्यतः उद्यतासिः अस्युद्यतः
उद्यतगदः गदोद्यतः उद्यतखड्गः खड्गोद्यत
इति । आयुधेभ्यो निर्वं पूर्वमिति जौमराः ॥
यथा उद्यतचक्र इत्यादि । एवं सर्वनामचक-

बहुसा

लान् पूर्वम् । सर्वश्वेतः । संख्यासर्वनाम्नोः
संख्यापूर्वं स्यात् । द्विपरः त्रिपूर्वः । सप्रत्य-
न्तमचन्द्रादेः । सप्रत्यन्तं पदं पूर्वं स्यात्
चन्द्रादेः । धर्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्मवृत्तिः उरसि
लोमा कण्ठे काल इत्यादौ उरसिजघनं तैर-
लुक् । चन्द्रादेस्तु चन्द्रशेखरः चन्द्रचङ्कः पद्म-
नाभः शूलपाणिः कुशहस्तः । प्रियो वा ।
गुडप्रियः प्रियगुहः । किञ्च आरुढो वानरो
यं स आरुढवानरो वृत्तः । दृष्टः कृष्णो येन
स दृष्टकृष्णो भक्तः । दत्ता भूमियस्ते स दत्त-
भूमिर्द्विपः । निर्गताः पत्निगो यस्मात् वृत्तान्
स निर्गतपत्नी वृत्तः । चत्वारो भुजा यस्यासौ
चतुर्भुजो विष्णुः । बहुनि नक्षत्राणि यत्र तद्बहु-
नक्षत्रमाकाशम् । इति द्वितीयान्ताद्यन्त-
पदार्था बहुव्रीहयः सर्वमन्यन्ते । स्वमते तु
प्रथमान्तान्यपदार्थापि यथा सह मात्वा वर्तन्ते
योऽसौ समाटकः एवं सपत्नकः सनामकं
ब्राह्मणभानिनीत्यादि । इति दुर्गादासः ॥ * ॥
(बहुवो व्रीहयो यस्येति युत्तया) प्रचुर-
धान्ययुक्ते, त्रि । यथा,—
“इन्द्रो द्विगुरपि चाहं मद्गृहे नित्यमश्वयो-
भावः ।
तनपुरुष ! कर्म धारय येनाहं स्यां
बहुव्रीहिः ॥”
इति प्राचीनाः ॥
बहुशत्रुः, पुं, (बहुवः शत्रवो यस्य ।) चटकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बहुशत्रुविशेषे, त्रि ।
तृतीयायां त्रिथौ पटोलभक्षणेन बहुशत्रुः
स्यात् । यथा, तिथितत्त्वे ।
“कुप्याच्छे चार्थद्वानिः स्याद्दृष्ट्यां न सरे
हरिम् ।
बहुशत्रुः पटोले स्यात् धनद्वानिस्तु स्लके ॥”
बहुशः, य, (बहुनि ददाति करोत्यादि वा । बहु
+ “बहुत्पार्थाच्छस्कारकादन्तरस्याम् ॥” ५ ।
४ । २२ । इति शम् ।) बहुनि । इति याक-
रम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । २६ ।
“कथ्यन्ते बहुशस्त्रेण पिता पुत्रत्रयञ्च यत् ॥”)
बहुशल्यः, पुं, (बहु शल्यं यस्य ।) रक्तखदिरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अनेकशाल्ययुक्ते, त्रि ॥
बहुशालः, पुं, (बहुभिः शालते इति । बहु +
शाल + अच् ।) खड्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुशिरा, स्त्री, (बहु शिरसा यस्याः ।) जल-
पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बहु शिरसा
इति कर्मधारयसमासः ।) अनेकशिरसा च ॥
बहुसन्ततिः, पुं, (बहु शन्ततिर्विस्तारोऽन्वयो वा
यस्य ।) ब्रह्मयष्टिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
बहुबाण इति भाषा ॥ अनेकसन्तान-
युक्ते, त्रि ॥
बहुसम्पुटः, पुं, (बहुः सम्पुटो यस्य ।) विष्णुकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुसारः, पुं, (बहुः सारः स्थिरांशो यस्य ।)
खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बहुसार-

बाडवं

विशिष्टे, त्रि । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ ।
७ । ३ । १ ॥ “स य एष बहुसारः ॥”)
बहुसुता, स्त्री, (बहुः सुतः सन्ततिर्मूलं वा
यस्याः ।) शतमूली । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥
बहुसूः, स्त्री, (बहुन् सूते या । बहु + सू + क्तिप् ।)
शूकरी । इति शब्दरत्नावली ॥ बहुप्रसवा च ॥
बहुसूतिः, स्त्री, (बहुः सूतिः प्रसवो यस्याः ।)
बहुपत्या गौः । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ बहु-
सन्तानप्रसवा च ॥
बहुसवा, स्त्री, (बहु यथा स्यात् तथा स्रवति या ।
बहु + सृ + अच् । टाप् ।) शल्लकीवृत्तः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ अनेकतरणशीला च ॥
बहुस्वनः, पुं, (बहुः प्रचण्डः स्वनः शब्दो यस्य ।)
पेचकः । इति केचित् ॥ अनेकशब्दयुक्ते, त्रि ॥
बहुपथः, पुं स्त्री, (बहुनि अपथानि यस्य ।)
शूकरः । सूधकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बहु
सन्तानयुक्ते, त्रि ॥
बहुश्री, [त्रि] त्रि, (बहु अश्रितातीति । बहु +
अश् + श्रिणि ।) बहुभोजनशीलः । यथा,
चाणक्ये । ६६ ।
“बहुश्री स्तल्पसमृद्धः सुनिद्रः श्रीवचनः ।
प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातयाः षट् शनो गुणाः ॥”
(बहु आशा यस्य ।) बहुश्राविश्रष्टः ॥
(धृतराष्ट्रपुत्रविशेषे, पुं । यथा, महाभारते ।
१ । ११७ । १६ ।
“आदित्यकेतुर्वह्नाश्री नागदन्तोऽग्न्यायपि ॥”)
बहुक, स्त्री, ऋग्वेदः (बहु ऋचो यस्मिन् ।)
सूक्ते, स्त्री । इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥ “बहु
ऋचोऽध्येतया येन इति युत्पत्त्या ऋग्वेदस्यै
ब्राह्मणे, पुं । यथा, मनुः । ३ । १४५ ।
“यत्नेन भोजयेत् आह्वे बहुचं वेदपारगम् ॥”
केचित् बहुच इत्यकारान्तमिच्छन्ति ॥)
बहुची, स्त्री, (बहुचस्य ऋग्वेदस्य पत्नी । बहुच
+ डीप् ।) ऋग्वेदवस्तुः पत्नी । इति जटा-
धरः ॥ (बहु ऋचं धीतया यथा इति विग्रहे
अध्ययनामाध्यत्री स्त्री । अत्रुचबहुचावध्य
सर्व्वेति वचनात् । “ऋकपूरवः पयामानसे ।”
५ । ४ । ७४ । इत्यप्रथयः समासान्तः । “गोचश्च
चरणेः सह” इति आतित्यात् डीप् । यद्यपि
स्त्रीणां स्वाध्यायाध्ययनं निर्वहन् तथापि पुरा
कर्त्तव्येति दामोत् । यथाह यमः ।
“पुराकर्त्तव्यं नारीणां मौञ्जीवन्धनमिष्यते ।
अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥”
इति ॥)
बा(वा)ड, ऋ ङ आप्रावे । खाने । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सट् ।
आप्रावः उक्कञ्जनम् । इति दुर्गादासः ॥)
बोपदेवेन अन्तःस्थवकारादौ यङीतः ॥ (बाडते ।
ऋदिन् चङि न इक्षः । अबबाडयत् ॥)
बा(वा)डवं, स्त्री, (बडवानां सम्बन्धः । बडवा +
“खण्डिकादिभ्यश्च ॥” ४ । २ । ४५ । इत्यञ् ।)
बडवासम्बन्धः । इत्यमरः ॥ (बडवाया इद-

बाणः

मिति । बङ्गवा + अण् । बङ्गवासम्बन्धिनि, जि ।
यथा, सुश्रुति । १ । ४५ ।
“दीपनीयमचक्षुष्यं बाङ्गवं दधि वातलम् ॥”
बा(वा)ङ्गवः, पुं, (बाङ्गं यश्चान्तस्त्राणं वाति प्राप्नो-
तीति । बाङ्ग + वा + कः ।) ब्राह्मणः । (बङ्ग-
बायां घोटकां जातः । बङ्गवा + अण् ।) बङ्ग-
वानलः । इत्यमरः । तत्पर्यायः । और्वः २
संवर्णकः ३ अश्वामिः ४ बङ्गवानुखः ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयः । ६६ । ६४ ।
“महोदधेर्नटरगतस्य बाङ्गवो
भवान् विभूत्या परया करे स्थितः ॥”)
बा(वा)ङ्गवामिः, पुं, (बङ्गवा समुद्रस्था घोटकी तत-
सम्बन्धमिः ।) बङ्गवानलः । इति जटाधरः ॥
(यथा, माघे । ११ । ४५ ।
“पयसि सलिलराशेर्नक्तमन्तर्निमग्नः
स्फुटमनिशमतापि ज्वालया बाङ्गवामिः ॥”)
बा(वा)ङ्गवाग्यः, पुं, (बाङ्गवेद्यु ब्राह्मण्यु अग्यः
श्रेष्ठः ।) ब्राह्मणश्रेष्ठः । यथा,—
“इत्थाकण्यं वचस्तस्य बाङ्गवाग्यस्य धीमतः ।
पप्रच्छ हृष्टमानस्कस्तीर्थयात्राविधिं मुनिम् ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १६ अध्यायः ॥
बा(वा)ङ्गवेद्यो, पुं, (बङ्गवाया घोटकपधारिण्याः
हृष्टपत्रा अपत्ये पुमांसौ । बङ्गवा + टक् ।)
अग्निनीकुमारौ । इति शब्दमाला ॥
बा(वा)ङ्गयः, स्त्री, (बाङ्गवानां ब्राह्मणानां समूहः ।
बाङ्गव + “ब्राह्मण्यमानवबाङ्गवाद यत् ।” ४।२।
४२ । इति यत् ।) ब्राह्मणसमूहः । इत्यमरः ॥
बाङ्गङ्गनः, पुं, (बाङ्गं ज्ञानं तस्मै दद्मते इति ।
बाङ्ग + दङ्ग + ण्यु ।) वार्ताङ्गः । इति राज-
माला ॥
बाङ्गं, स्त्री, (बाङ्गं प्रयत्ने + क्तः । “सुखस्वान्त-
धान्तेति ।” ७ । २ । १० । इति निपातनात्
साधुः ।) अतिशयः । (यथा, कथासरित्-
सागरे । २४ । ६८ ।
“बाङ्गं मया सा नगरी दृष्टा विद्यार्थिना सता ॥”)
प्रतिज्ञा । इत्यमरः । १ । १ । ४४ । बाङ्गमित्य-
अयमपीति दृष्टाः । इति भरतः ॥
“बाङ्गं त्रिषु दृष्टे स्त्रीवममुमव्यामय त्रिषु ॥”
इति नागार्थरत्नमाला ॥
(सखम् । यथा, रघुः । १६ । ५२ ।
“बाङ्गमेव दिवधेयु पार्थिवः
कर्म साधयति पुत्रजन्मने ॥”)
बा(वा)ङ्गः, पुं, (बङ्गं बाणः शब्दस्तदस्यास्तीति ।
बाण + अण् ।) अस्त्रविशेषः । तिर इति
भाषा । तत्पर्यायः । एवञ्कः २ विशिखः
३ अजिन्मगः ४ खगः ५ आशुगः ६ कलम्बः
७ मार्गजः ८ शरः ९ पञ्चौ १० रोपः ११
इषुः १२ । इत्यमरः । २ । १ । ८६ ॥ चित्र-
पुङ्कः १३ शायकः १४ वीरतरः १५ तूणजेडः १६
काङ्कः १७ विपर्वकः १८ शरः १९ बाजो २०
पञ्चबाहः २१ अक्षकण्टकः २२ ॥ लौहमय-
बाणस्य पर्यायः । प्रचुङ्गः १ लोहनालः २

४१३

बाणग

नाराचः ३ ॥ निम्नबाणस्य पर्यायः । प्रहितः १
निरस्तः २ ॥ विषाक्तबाणस्य पर्यायः । तीक्ष्णः १
लिप्तकः २ दिग्धः ३ ॥ तीरो निष्कलसायकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ ।
७५ । १७ ।
“यच्च बाणाः संपतन्ति कुमारो विशिखा इव ।
तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शस्त्रे यच्छतु
विश्वहा शस्त्रे यच्छतु ॥”)
बलिराजस्य ज्येष्ठपुत्रः । यथा,—
“यत्नेः पुत्रशतं त्वामीहागज्येष्ठततो द्विजाः ।
बाणः सङ्गमबाहुः स्यात् सञ्जातगुणसंयुतः ॥
तपसा तोषितो यस्य पुरे वसति श्रुल्लभकः ।
महाकालत्वमगमत् सान्यं यस्य पिणाकिनः ॥”
इति मत्स्यपुराणे ५ अध्यायः ॥
(अस्य जन्मादिविवरणम् बाणयुद्धशब्दे दृष्ट-
यम् । विस्तृतिस्तु हरिवंशे विष्णुपर्वणि १७३
अध्यायमारभ्य दृष्टया ॥) गोक्षतः । केवलः ।
इति मेदिनी । गे, २७ ॥ अग्निः । इति
त्रिकाच्छेषः ॥ काण्डावयवः । इति विश्वः ।
भद्रमुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, स्त्री,
नीलभिगट्टी । इति वैजयन्ती । यथा, माघे ।
६ । ४६ ।
“विक्रचबाणदलावलयोऽधिकं
रुक्मिरे रुक्मिरेणविभ्रमाः ॥”
वर्णयते शब्दयते इति । वण शब्देः । “गर्कशेरि-
च कारकं संज्ञायाम् ॥” ३ । १ । १६ । इति
घञ् । वाक् । इति निघण्टुः ॥ इत्याकुवशीयो
ऽयोधारजः स्वनामक्यातो विकुञ्जेः पुत्रः ।
यथा, रामायणे । १ । ७० । २२—२३ ।
“इत्याकोस्तु सतः श्रीमान् कुञ्जिरिखिविभ्रुनः ।
कुञ्जेरथात्मजः श्रीमान् विकुञ्जिरुदपत्यतः ॥
विकुञ्जेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ।
बाणस्य तु महातेजा अन्नरायः प्रतापवान् ॥”
कादम्बरीप्रणीता कविविशेषः । यथा, कादम्बरी
कविप्रशङ्कने ।
“सरस्वतीपाणिमरोजसमुट-
प्रच्छदोमश्रमसोकरात्मसः ।
ययोऽंशुश्रीकृतसप्तविहपात्
तपः सुरो बाण इति यजायत ॥
द्विजेन तेनात्त कच्छकौष्ठया
महामनोमोहमलीमसाभया ।
अलम्बवेदभ्राविजासमुभया
धिया निबन्धेयमतिद्वयो कथा ॥”
अयमेव हर्षचरितप्रणीता इति केचित् ॥
बा(वा)णगङ्गा, स्त्री, (बाणेन प्रकटिता गङ्गा नदी-
विशेषः ।) रावणबाणनिर्भ्रमसोमेन्द्रगिरि-
भवनदीविशेषः । यथा,—
“सोमेशाहलिषी भागे बाणिनानि विभिद्य वै ।
रावणेन प्रकटिता जलधारातिपुण्यदा ।
बाणगङ्गेति विख्याता या कानाद्वहारिणी ॥
जात्वा तु बाणगङ्गायां दृष्ट्वा बाणेनरं विभुम् ।
गङ्गाजानपत्तं प्राप्य मोदते देववह्नि ॥”

बाणयु

इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमावसुक्ति-
श्लोकमहिमा विवेक्यादिमहिमा नामाध्यायः ॥
बा(वा)णदण्डः, पुं, (बाणस्य दण्डः ।) वापदण्डः ।
तत्पर्यायः । वेमा २ । इति हेमचन्द्रः ॥
बा(वा)णपुङ्खा, स्त्री, (बाणस्य + पुङ्खा ।) शरपुङ्खा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
बा(वा)णपुरं, स्त्री, (बाणस्य राशः पुरं नगरम् ।)
बाणराजनगरम् । तत्पर्यायः । देवीकोटः २
कोटीवर्धम् ३ ऊषावनम् ४ शोणितपुरम् ५ ।
इति त्रिकाच्छेषः ॥ व्यायेयम् ६ उमावनम् ७
कोटुवीपुरम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
बा(वा)णभट्टः, पुं, गत्यकारविशेषः । (स तु काद-
म्बरीप्रणीता ।) “ननु मङ्गलं कथं क्रियते
मङ्गलाङ्घ्रिप्रध्वंसः धिप्रध्वंसात् प्रारिपसित-
मिद्धिरिति चेत् । बाणभट्टादर्मङ्गले सत्यपि
गत्यसमाप्ताभावात् माघादौ मङ्गलाभावेऽपि
समाप्तिदर्शनात् ॥” इति सुप्रबोधटीकायां
दुर्गादासः ।
बा(वा)णयुद्धं, स्त्री, (बाणेन सह युद्धम् ।) बाण-
राजेन सह श्रीजगन्नाथ संग्रामः । तस्य विव-
रणम् । यथा,—
श्रीशुक उवाच ।
“बाणः पुत्रशतज्येष्ठो बलेश्वरीकहात्मनः ।
सहस्रबाहुर्वादीन ताक्षवेतोषयन्मुहुरम् ॥
भगवान् सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवत्सलः ।
वरं चक्रे दयामास स तं वद्रे पुराधिपम् ॥
स एकदाह गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्यदुम्भेदः ।
किरीटेनाकैवर्जन संसृष्टस्तत्पदासुजम् ॥
नमस्ये त्वां महादेव ! लोकानां गुरुमोक्ष-
रम् ।
पुंसामपूर्णकामानां कामपुरामराडधिपम् ॥
दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेभवत् ।
त्रिलोका प्रतियोषारं न लभे लब्धं समम् ॥
कच्छया निभृतेर्दोभिर्दुष्टसुहृन्मज्जनम् ॥
आत्यायां चणयमदीन् भीतास्तीरपि प्रददुः ॥
तत्र सुखा भगवान् क्रुद्धः कृतस्ते भक्त्ये यदा ।
तदपेक्षं भवेन्मुहुरम् । संयुगं मन्त्रमेव ते ॥
इत्युक्तः क्रमतिर्दुष्टः स्वदहं प्राविशद्रुपम् ।।
प्रोचन् गिरिशादेशं स्ववीर्यशानं कुधीः ॥
तस्योषां नाम दक्षिणा स्वप्ने प्रादुर्भूता इतिम् ।
कन्यालभत कान्तेन प्रागदृष्टश्रुतेन सा ॥
सा तत्र तमपश्यन्ती कासि कान्तेतिवादिनी ।
सखीनां मध्य उत्तस्यौ विह्वला व्रीडिता भ्रमम् ॥
बाणस्य मत्तो कुम्भाच्छिन्नलेखा च तत्सुता ।
सख्यपृच्छत् सखीमूढा कौतूहलसमन्विता ॥
कं त्वं नृगयसे ! सुभू ! कीदृशस्ते मनोरथः ।
हस्तग्राहं न तस्यापि राजपुत्रापालनये ॥
ऊषोवाच ।
दृष्टः कश्चिन्नरः स्वप्ने श्यामः कमललोचनः ।
पीतवासा दृढहाहुर्योषिर्मां हृदयद्रुमः ॥
तमहं नृगये कान्तं पाययित्वाधरं मधु ।
कापि यातः स्मृहयतीं चिन्ता मां वृजिनार्कवे ॥

बाणयु

चित्रलेखोवाच ।

यसनन्तेऽपनेष्यामि त्रिलोका यदि भावते ।
तमानेह्ये वरं वस्ति मनोहृता तमादिश ॥
इत्युक्त्वा देवगन्धर्वसिद्धचारणपद्मगान् ।
देवविद्याधरान् यत्नान् मनुष्याश्च यथालिखन् ॥
मनुजेषु च सा वृणोच्छ् रमानकदुःखमिमम् ।
यलिखद्रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीर्यं लखिता ॥
अनिरुद्धं बिलिखितं बीर्योपावाद्मुख्यं
द्वया ।

सोऽमावसाविनि प्राह सायमाना मञ्जीपते । ॥
चित्रलेखा तमाहाय पीत्वा कृष्णस्य योगिनो ।
ययौ विहायसा राजन् । द्वारको कृष्णपालि-
ताम् ॥

तत्र सुप्तं सुपथं प्रादुर्भूतं योगमाप्सिता ।
एहीत्वा शोणितपुरं सख्ये प्रियमदर्शयत् ॥
सा च तं सुन्दरवरं धिलोक्च सुदितानगा ।
दुर्धन्ये स्वयं पुंमो रमे प्रादुर्भूता समम् ॥
पराङ्मासः स्रग्मन्धूपदोपासनादिभिः ।
पानभोजनभक्ष्ये च वाक्यैः सुख्यवर्णाश्रितः ॥
गदः कन्यापुरं प्राचन् प्रवृद्धस्तेजसा तथा ।
नाहर्गमान् स वृद्ध उषयापञ्चतेजसि ॥
तां तथा यदुवीरगा भुज्यमानां हतचपाम् ।
हेतुभिर्भक्ष्याचक्रुरापीतां दुरवच्छदेः ॥
भटा आवदथाचक्रु राजंस्ते दुहितुल्यम् ।
विनेष्टितं लक्ष्यामः कन्यायाः कृतदूषणम् ॥
अनप्रायिभिरस्माभिर्गमायाश्च यद्वै प्रभो ।
कन्याया दूषणं पुंभिर्दुष्टोलाया न विद्वहे ॥
ततः प्रययितो बाणो दुहितुः श्रुतदूषणः ।
लरितः कन्यकागारं प्राप्नोऽहर्चाद्यदूदहम् ॥

कामात्मजं तं भुवनेकमुन्दरं
श्यामं पिशङ्गास्त्रमस्त्रजैल्लगम् ।
दृष्ट्वा दभुजं कुण्डलकुन्तलविधा
स्त्रितावलोकनं च भणिताननम् ॥
दीप्यन्तमन्त्रैः प्रिययाभिरुग्णया
तदङ्गसङ्गलनकुक्कुमसजम् ।
बाकोर्दधानं मधुमल्लिकाश्रितो
तस्याग्र आसीनमवल्य विस्मितः ॥
स तं प्रविष्टं व्रतमानतायिभि-
र्भटैरनेकैरवलोक्य माधवः ।
उद्यम्य मौर्वं परिधं यवस्थितो
यथाम्को दण्डधरो जिघांसया ॥
लिष्टलया तान् परितः प्रसर्पतः
शुनो यथा शूकरयथपोऽहन् ।
ते हन्यमाना भवनाद्विनिर्गता
निर्भिन्नसङ्कर्षमुखाः प्रददुः ॥
तं नागप्राप्तिं बलिनन्दनो बली
हन्तं स्वसेन्यं रुषितो बध्नन् ह ।
ऊषा भृशं शोकविधादविकृला
वधुं निशम्याश्रुकलास्यरोत्सीत् ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यसंहि-
तायां वैयासिकी दशमस्कन्धे बाणयुद्धे द्विषष्टि-
तमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

४१४

बाणयु

श्रीशुक उवाच ।

“अपश्यत्प्राणिबद्धं तद्वन्याश्च भारत । ।
चत्वारो वार्षिका मासा यतीयुरनुशोचताम् ॥
बारहातदुपाकरणं बाणो बह्वस्य कर्म च ।
प्रययुः शोणितपुरं वृणयः कृष्णदेवताः ॥
प्रद्युम्नो युयुधानश्च गदः श्यामोऽथ शारणः ।
नन्दोपनन्दभद्राद्या रामकृष्णानुवर्तिनः ॥
अजौहिणीभिर्द्वादशभिः समेताः सञ्चरन्ति
दिशम् ।

रुधुर्भूतानगरं समन्तान् सात्वतर्षभाः ॥
भुज्यमानपुरोद्यानपकाराङ्गालगोपुरम् ।
प्रेतमानो रुधाविष्टस्तुल्यसेन्योऽभिनिययौ ॥
वाणाणं भगवान् रुद्रः ससुतः प्रमथेष्ट तः ।
आरुह्य नन्दिवधं युयुधे रामकृष्णयोः ॥
आसीन् सुतमुलं युद्धमद्भुतं लोमहर्षणम् ।
कृष्णशङ्करयो राजन् । प्रद्युम्नगुह्योरपि ॥
कुम्भाखकूपकर्णाभ्यां बलेन सह संयुगम् ।
श्यामस्य बाणपुच्छेन बाणैश्च सह सात्वकैः ॥
अस्त्रादयः सुराधोशाः सुनयः सिद्धचारणाः ।
गन्धर्वाश्चरभो यत्ना विमानेर्दृष्टमागमन् ॥
शङ्करानुचराश्चोर्भित्तपथमगुह्यकान् ।
हाकिनीर्धातुधानाश्च वेतालान् सविनायकान् ॥
भूतमातृपिशाचाश्च कुष्माण्डान् अस्त्रराक्षसान् ।
द्रावयामास तीक्ष्णायैः शरैः शार्ङ्गधनुश्चुतैः ॥
एथगदिशानि प्रायुक्तं पिनाक्यस्त्राणि
शार्ङ्गिणी ।

प्रत्यक्षैः शमयामास शार्ङ्गपाणिरविक्रितः ॥
अस्त्रास्त्रस्य च अस्त्रास्त्रं वायव्यस्य च पार्श्वतम् ।
आग्नेयस्य च पार्श्वं नैर्ण पाशुपतस्य च ॥
मोहयित्वाथ गिरिशं जम्बुगन्धर्वेण जम्भितम् ।
बाणस्य एतनीं शौरिर्ज्वानासिगदेषुभिः ॥
स्कन्दः प्रद्युम्नबाणैर्घोरदमानः समन्ततः ।
अष्टविमुञ्चन् गात्रेभ्यः शिखिना प्रादवद्वान् ॥
कुम्भाखः कूपकर्णश्च पेततुर्भुजलार्हितौ ।
दुदुस्तदनौकानि हतनाथानि सञ्चरः ॥
वीर्यमार्गं स्वबलं दृष्ट्वा बाणोऽत्यमर्षितः ।
कृष्णमभ्यदत्त संख्ये रथो हिलेव सात्वकिम् ॥
धनूष्याकृष्य युगपद्बाणः पञ्चशतानि वै ।
एकेकस्मिन् शरीरे द्वौ द्वौ सन्धे रणदुर्मदः ॥
तानि निच्छेद भगवान् धनूषि युगपद्वरिः ।
सारथिं रथमन्वाञ्च हत्वा शङ्खमपूरयन् ॥
तस्मात्ता कौटुबी नाम नग्रा मुक्तशरीरुद्धा ।
पुरोऽवतस्थौ कृष्णस्य पुच्छप्राणरिरक्तया ॥
ततस्तिष्ठेद्मुखो नयामनिरौत्तन् गदाग्रजः ।
बाणश्च तावद्विरथश्चिन्नधन्वाविशत् पुरम् ॥
विद्राविते भूतगणे च्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् ।
अभ्यधावत दाशाहं दहतिव दिशो दश ॥
अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा अष्टजन् च्वरम् ।
माहेन्दरो वेणवश्च युयुधाते च्वरावुभौ ॥
माहेन्दरः समाकन्दन् वेणवेन बलार्हितः ।
अलम्बा भयमन्वाञ्च भीतो माहेन्दरो च्वरः ॥
शरणाप्यौ कृषीकेशं तुराव प्रवृत्ताञ्जलिः ॥

बाणयु

च्वर उवाच ।

नमामि त्वानन्तशक्तिं परेशं
सन्निभानं केवलं त्रिप्रमात्रम् ।
विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं
यत्तद्वत्तत्र अक्षलिङ्गं प्रशान्तम् ॥
कालो देव कर्म जीवः स्वभावो
द्रव्यं त्रैजं प्राण आत्मा विकारः ।
तत्संघातो बीजरोहप्रवाह-
स्वप्नार्थेषा तन्निधं प्रपद्ये ॥
नानाभावेऽलौकिकेवोपपत्ते-
र्देवान् साधु लोकसेतून् विभर्षि ।
हंस्यन्मार्गान् हंसया वर्षमानान्
जम्बेनस्ते भारहाराय भूमेः ॥
तमोऽहन्ते तेजसा दुःसहैव
शान्तोऽपि गायत्र्युत्तरीन च्वरेण ।
तावत्तापो देहिनी तद्विष्णुर्ल
नो संवरन् यावदाशानुबद्धाः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिशिरस्ति प्रसन्नोऽहं येतु ते मञ्जुराहुयम् ।
यो नौ स्मरति संवादं तस्य त्वमो भवेद्भयम् ॥
इत्युक्तोऽप्युत्तमानस्य गतो माहेन्दरो च्वरः ।
बाणस्तु रथमाकृष्टः प्रागाद्योत्सृज्य जन-
नम् ॥

ततो बाहूभक्षेण नानाबुधधरो वृषः ।
सुमोच परमकुट्टो बाणोऽचक्रावुधं वृष । ॥
तस्यास्यतोऽस्त्राण्यसक्तचक्रेण च्वरनेमिना ।
निच्छेद भगवान् बाहूश्चाखा इव वनस्पतेः ॥
बाहुयुच्छिद्यमानेषु बाणस्य भगवान् भवः ।
भक्तानुकम्पापन्नश्च चक्रावुधमभाषत ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गदं ब्रह्मणि वाङ्मये ।
यं पश्यन्त्यमलात्मानमाकाशमिव केवलम् ॥

नाभिर्नभोऽधर्ममुखमस्मुरतो
द्यौः शीर्षमाशाः श्रुतिरद्विमुखी ।
चन्द्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा
अर्धं सप्तदो जठरं भुजैश्च ॥
रोमाणि यस्यौषधयोऽम्बुबाहाः
केशा विरिञ्चो धिषणा विसर्गः ।
प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः
स वै भवान् पुरुषो लोककल्पः ॥
तवावतारोऽयमकुष्ठधामन्
धर्मस्य गुप्तैः जगतो भवाय ।
वयश्च सर्वं भवतानुभाविता
विभावयामो भुवनानि सप्त ॥
त्वमेक आद्यः पुरोऽद्वितीय-
स्तुत्यः सद्गुणैरुत्तरोऽतिशयः ।
प्रतीयसेऽथापि यथा विकारं
स्वमायया सर्वगुणप्रसिद्धे ॥
यथैव सत्यं पिहितः स्वहायया
ह्यायाश्च रूपाणि च सच्चकास्ति ।
एवं गुणेनापिहितो गुणाश्च-
मात्मप्रदीपो गुणश्च भूमन ॥

बाणलि

यन्मायामोहितधियः पुनरारयहादियु ।
उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रसक्ता एजिनार्णवे ॥
देवदत्तमिमं लब्ध्वा वृत्तलोकमजितेन्द्रियः ।
यो नाद्रियेत त्वत्पादौ स शीघ्रो ह्यात्म-
वचकः ॥
यस्मां विश्वजते मर्त्य आत्मानं प्रियमेश्वरम् ।
विपर्ययेन्द्रियार्थं विषमतामृतं त्वजेत् ॥
अहं ब्रह्माथ विबुधा मुनयश्चामलाशयाः ।
सर्व्वात्मना प्रपन्नास्वामात्मानं प्रेष्ठमेश्वरम् ॥
तं त्वां जगत्स्थित्युदयान्तहेतुं
समं प्रशान्तं सुहृदात्मदेवम् ।
अनन्यमेकं जगदात्मकेतुं
भवापवर्गाय भजाम देवम् ॥
अयं ममेष्टो दयितोऽनुवर्त्तौ
मयाभयं दत्तमसुखं देव ।।
सम्पाद्यतां तद्भवतः प्रसादो
यथा हि ते दैत्यपतौ प्रसादः ॥
श्रीभगवानुवाच ।

यदात्य भगवंस्तत्रः करवाम प्रियन्तव ।
भवतो यदावसितं तन्मे साध्वनुभोदितम् ॥
अवध्योऽयं ममाप्येष वैरोचनसुतोऽसुरः ।
प्रह्लादाय वरो दत्तो न वध्यो मे तवान्वयः ॥
दर्पोपशमनायास्य प्रजन्ता बाहवो मया ।
सुहृन्तश्च बलं भूरि यच्च भाराथितं सुवः ॥
चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यन्तरामरः ।
पार्श्वदसुखो भवतो न कुतश्चिद्भयोऽसुरः ॥
इति लब्ध्वाभयं कृण्वं प्रणम्य शिरसासुरः ।
प्रादुर्भावं रथमारोप्य स बद्ध्वा सप्तपानयत् ॥
अच्यौहृग्या परिहृतं सुवासः समलङ्कृतम् ।
सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ रुद्रानुमोदितः ॥
स राजधानौ समलङ्कृतौ ध्वजे-
र्मनोरमेभिर्घितमार्गचत्वाराम् ।
विवेश शङ्खानकदुन्दुभिस्त्वे-
रभ्युद्यतः पौरसुहृद्भिजातिभिः ॥
य एतत् लक्ष्यविजयं शङ्करेण च संयुगम् ।
संस्मरत् प्रातरुत्थाय न तस्य स्यात् पराजयः ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्या दशमस्कन्धे बाणासुर-
संग्रामे श्रीकृष्णविजयस्त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥
बा(वा)णलिङ्गं, कौ. (बाणाचैर्नार्थं कृतं लिङ्गम् ।
अन्यास्य निरुक्तिरुक्ता हेमाद्रौ । यथा,—
“बाणः सदाशिवो देवो बाणो बाणान्तरो-
ऽपि च ।
तेन यस्मै कृतं तस्माद्बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥”
नर्मदानदुहवशिवलिङ्गम् । तस्य विवरणम् ।
यथा,—
“नर्मदानलमध्यस्थं बाणलिङ्गमिति स्तुतम् ।
बाणलिङ्गं स्वयम्भूते चन्द्रकान्ताक्षयं स्थितम् ॥
चान्द्रायणशतं कार्यं शम्भोगैवेत्यभ्युपगमात् ।
ग्राह्याग्राह्यविभागोऽयं बाणलिङ्गे न विद्यते ।
तदपितं जलं वात्रं ग्राह्यं प्रसादसंज्ञया ॥
शिवनाभमयं लिङ्गं सदा पूज्यं महर्षिभिः ।

बाणलि

यतश्च सर्वलिङ्गेभ्यस्तद्वि पूज्यतमं मतम् ॥
चतुरङ्गलसुच्छायं रथ्यं वेदिकया युतम् ।
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं पञ्चसूत्रसुमाधितम् ॥
तद्वि मध्यमं प्रोक्तं तद्वर्द्धमवरं स्तुतम् ।
तस्य न्यूनं पूजनीयं न कदापि न तत्फलम् ॥
रुद्राणां शिवलिङ्गस्य स्थलस्थानं प्रशस्यते ।
शालग्रामो नाम्नेदं स्रग्भृशस्यो विशिष्यते ॥”
पार्थिवादिलिङ्गापेक्षया बाणलिङ्गस्य श्रेष्ठत्वम्
यथा,—
“कोमलेषु तु लिङ्गेषु पार्थिवं श्रेष्ठमुच्यते ।
कठिनेषु तु पाषाणं पाषाणां स्फाटिकं परम् ॥
स्फाटिकात् पद्मरागश्च काष्मीरं पद्मरागतः ।
काष्मीरात् पुष्करागोत्थमिन्द्रनीलोद्भवं ततः ॥
इन्द्रनीलाच्च गोमेदं गोमेदाद्विदमोद्भवम् ।
विदमाम्भौक्तिकं श्रेष्ठं तस्मात् श्रेष्ठं राजतम् ॥
हिरण्यं राजतात् श्रेष्ठं हिरण्योद्भवं वरम् ।
हीरकात् पारदं श्रेष्ठं बाणलिङ्गं ततः परम् ॥”
इति मेरुतन्त्रे ६ प्रकाशः ॥

अथ बाणलिङ्गलक्षणम् । वीरमित्रोदयधृत-
कालोत्तरे ।
“बाणलिङ्गं तथा ज्ञेयं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
उत्पत्तिं बाणलिङ्गस्य लक्षणं शेषतः शृणु ॥
नर्मदादेविकायाश्च गङ्गायमुनयोक्तया ।
सन्ति पुण्यनदीनाञ्च बाणलिङ्गानि षण्मासः ॥
इन्द्रादिप्रजितान्यत्र तच्चिह्नेर्विहितानि च ।
सदा समिद्धितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ।
इन्द्रलिङ्गानि तान्याहुः साम्नाख्यायप्रदानि च ॥”
इतीन्द्रलिङ्गलक्षणम् ॥

“आरुणं द्वित्यकीलालसुण्णस्पर्शं करोत्यलम् ।
आर्द्रयं तच्छक्तिनिभमथवा शक्तिलाञ्छितम् ।
इदं लिङ्गवरं स्थाप्य तजसाधिपतिर्भवेत् ॥”
इत्याग्नेयलिङ्गलक्षणम् ॥

“दण्डाकारं भवेद् याम्यमथवा रसनाजति ।
यद्यदुक्तं सद्य तेनैर्निर्गन्तं ज्ञायते तदा ।
निर्गन्तं निधनन्तेन क्रियते स्थापितेन तु ॥”
इति याम्यलिङ्गलक्षणम् ॥

“राजसं खड्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम् ।
कर्करादिप्रलिप्तं कुण्डकुलियुतं तथा ।
राजसं निष्कृते लिङ्गे गार्हस्थ्यं न मुखप्रदम् ॥”
इति नैर्ऋतलिङ्गलक्षणम् ॥

“वारुणं वर्तुलाकारं पाशाङ्गं चालिवर्धसम् ।
उद्विं सुखादेर्वैस्त्वसंभोगाप्रप्तु मध्ये ॥”
इति वारुणलिङ्गलक्षणम् ॥

“कृष्णं धन्वं नवारुचं ध्वजाभं ध्वजमध्वजम् ।
मस्तके स्थापितं तस्य न्यूनमनभितस्ततः ॥”
इति वायुलिङ्गलक्षणम् ॥

“तूष्णपाशगदाकारं गुह्यकेशस्य मध्यगम् ॥”
इति कुबेरलिङ्गलक्षणम् ॥

“दिनं वाप्यथवा रात्रिं शस्याष्टद्विकरेऽलम् ।
अस्थिशूलाङ्कितं रौद्रं हिमकुण्डलवर्धसम् ॥”
इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् ॥

“चतुर्वर्णमयं वापि वैष्णवं ज्ञायतेऽन्यतः ।

बाणलि

वैष्णवं शङ्खचक्राङ्गगदाकादिविभूषितम् ।
श्रीवत्सकौस्तुभाङ्गं सचमिंहासनाङ्कितम् ।
वैनेत्यसमाङ्गं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम् ॥
वैष्णवं नाम तत् प्रोक्तं सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ॥”
इति वैष्णवल्लक्षणम् ॥
“शालग्रामादिसंस्थान्तां प्रशाङ्गं श्रीविवर्द्धनम् ।
पद्माङ्गं स्वस्तिकाङ्गं वा श्रीवत्साङ्गं विभूतये ॥”
इत्यपि वैष्णवल्लक्षणम् ॥
हेमादिधृतलक्षणकाण्डे ।

नारद उवाच ।

“अथ वक्ष्यामि ते विप्रश्चिह्नेमेकादशं परम् ।
अवगाढस्य पापानि नाशमायान्ति तत्-
चक्रात् ॥

मधुपिङ्गलवर्णाभं कृष्णकुण्डलिकायुतम् ।
स्वयम्भूलिङ्गमाख्यातं सचमिद्वेनेष्विवितम् ॥
नानावर्णसमाकीर्णं जटाशूलसमन्वितम् ।
स्त्वग्नयाङ्गं लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
दीर्घाकारं शुभ्रवर्णं कृष्णविन्दुसमन्वितम् ।
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूज्यं सुरासुरैः ॥
शुक्लाभं शुक्लकेशं च त्रयसमन्वितम् ।
त्रिलोचनं महादेवं सर्वपापप्रणोदनम् ॥
ज्वलन्लिङ्गं जटाजटं कृष्णाभं स्थलविद्युदम् ।
कालाग्निरुदमाख्यातं सर्वसत्त्वेर्निषेवितम् ॥
मधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतयज्ञोपवीतकम् ।
श्वेतपद्मसमासीनं चन्द्ररेखाविभूषितम् ।
प्रलयालसमायुक्तं त्रिपुरारिसमाह्वयम् ॥
शुभ्राभं पिङ्गलजटं मुण्डमालाधरं परम् ।
त्रिशूलधरमोशानं लिङ्गं सर्वार्थसाधनम् ॥
त्रिशूलधरमध्वरं शुभ्ररक्तार्द्धभागतः ।
अर्धनारीश्वराङ्गानं सर्वदेवेरभ्युदम् ॥
इषदत्तमयं कान्तं स्थलं दीर्घं समुज्ज्वलम् ।
महाकालं समाख्यातं धर्मकामार्थमोदनम् ॥
एतत् कथितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं महेश्वरतः ।
एकैवैव कृतार्थः स्यात् यदुभिः किमु रात्रतः ॥”
इति बाणलिङ्गचिह्नानि ॥

वीरमित्रोदयधृतम् ।
“उक्ताङ्गं श्वेतं योष्यं श्रीर्मन्त्रं विवर्जयेत् ।
यमवर्णन्तु यत्किञ्च यमाङ्गं वा कमण्डलुम् ॥
दण्डाङ्गं सुवर्चिह्णं वा ब्रह्मज्ञानान्वितं मतम् ।
शशिवर्णं महाकालं नन्दीशं पद्मरागवत् ॥
पद्मरागनिभं सर्वं महाभं सिद्धिपूजितम् ।
मौक्तिकाभं नीलनिभं रुद्रादित्यैः प्रपूजितम् ॥
वसुदेः सन्दयज्ञेशगुह्यकेशां तु धानकैः ।
नानावर्णमयं नीलं शशाङ्कमण्डलप्रभम् ॥”
इति बाणलिङ्गलक्षणम् ॥

वीरमित्रोदयधृतम् ।
“इत्येतत् लक्षणं प्रोक्तं परीक्षातत्त्वकोविदैः ।
त्रिःसप्तपञ्चवारं वा तुलासायं न जायते ।
तदा बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम् ॥”
तुलाकरणान्तु तद्युलेन । अपरतुलादिषु तदुल्ल-
यदधिकाः स्युस्तदा तस्मिन् एष्टिणी पूज्य-
मवधार्य लिङ्गचिह्नदिकं तदोदासीनपूज्यन्त-

बाणलि

दिति किंवदन्तीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे ।
सुतसंहितायाम् ।

“ममलक्ष्मणलक्षणं वृद्धमेति न हीयते ।
बाणलिङ्गमिति स्थानं शेषं नाम्नेदमुच्यते ॥
त्रिपञ्चवारं यस्यैव तुलासाम्यं न जायते ।
तदा बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम् ॥”
वीरमित्रोदये ।

“नद्यां वा प्रक्षिपेद्भूयो यदा तदपलभ्यते ।
बाणलिङ्गं तदा विद्धि न्यूनं मुखविवर्द्धनम् ॥”
इति बाणलिङ्गपरीक्षा ॥

बाणशब्दव्युत्पत्तिरपि तत्रैव ।

“अथ बाणं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तथादितः ।
बाणः सदाशिवो देवो बाणो बाणास्ततोऽपि च ॥
तेन यस्मै कृतं तस्माद्बाणलिङ्गमुदाहृतम् ।
सदा सतिहितस्तत्र शिवः सन्मार्थादायकः ॥
कृतप्रतिष्ठं तल्लिङ्गं बाणाख्येन शिवेन च ।
पञ्चस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृतिः ॥”
पञ्चस्य फलं पद्मबीजम् ॥ पञ्चस्य फलाकारं कुण्ड-
लाख्यसमाकृतीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे पाठः ।

“भक्तिमुक्तिप्रदश्चैव बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥”
याज्ञवल्क्यसंहितायां देवीं प्रति शिववाक्यम् ।
“प्रगल्भं नाम्नेदं लिङ्गं पञ्चस्य फलाकृतिः ।
मधुवर्णं तथा मुक्तं नीलं मरुतप्रभम् ॥
हंसविम्बाकृतिः पुनः स्थापनायां प्रशस्यते ।
स्वयं संभवते लिङ्गं गिरितो नमोदाजले ॥
पुरा बाणासुरेणाहं प्रार्थितो नमोदानटे ।
अविवामं गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः ।
बाणलिङ्गमपि स्थापयित्वा पञ्चगव्यं तले ॥
अग्नौ वा कोटिलिङ्गानां पूजने यत् फलं लभेत् ।
तत् फलं लभते मत्तर्गं बाणलिङ्गेकपूजनात् ॥”
तथा ।

“ताम्रो वा स्फाटिकी स्वर्णो पाषाणी राजती
तथा ।

वेदिका च प्रकण्ठेन तत्र संस्थाप्य पूजयेत् ॥
पञ्चहं योऽर्चयेत्लिङ्गं नार्भदे भक्तिभावतः ।
ऐहिकं किं फलं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥”
इति प्रत्यहवाणलिङ्गपूजाफलम् ॥

सुतसंहितायाम् ।

“संस्थाप्य श्रीबाणलिङ्गं रत्नकोटिगुणं भवेत् ।
रसलिङ्गे ततो बाणात् फलं कोटिगुणं स्मृतम् ॥
मुक्तांस्तु रसलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शङ्करौ ।
विद्वद्यो रसलिङ्गे स्युरणिमाद्याः सुसंस्थिताः ॥”
कदारवच्छे ।

“रत्नधातुमयान्येव लिङ्गानि कथितान्यपि ।
प्रवित्राण्येव पूज्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥
एतवामपि सर्वेषां काष्ठीरं हि विशिष्यते ।
काष्ठीरादपि लिङ्गाच्च बाणलिङ्गं विशिष्यते ॥
बाणलिङ्गात् परं नान्यत् पवित्रमिह वक्ष्यते ।
ऐहिकानुश्रितं सर्वं पूजाकर्तुः प्रयच्छति ॥”
इति बाणलिङ्गप्रशंसा ॥

निम्बलिङ्गमाह तत्रैव ।

“कक्षेण बाणलिङ्गे तु पुण्डरीकचयो भवेत् ।

बाणलि

चिपटि पूजिते तस्मिन् गृहभङ्गो भवेद्भुवम् ॥
एकपाश्वर्यिते धनुषस्तदारधनक्षयः ।

शिरसि स्फटिते बाणे व्याधिररणमेव च ॥
हिमलिङ्गेऽर्चिते बाणे विदेशगमनं भवेत् ।
लिङ्गे च कर्णिकां दृष्ट्वा व्याधिरान् जायते पुमान् ।
अत्युन्नतिविलासे तु गोधनानां क्षयो भवेत् ॥”
हेमाद्रिधृतम् ।

“तोद्व्यायं वक्रशीर्षं चासलिङ्गं विवर्णयेत् ।
अतिमूलं चातिवृक्षं स्वल्पं वा भूषणान्वितम् ।
गृही विवर्णयतादृक् तद्धि मोक्षार्थिनो
हितम् ॥”

इति दृष्टबाणलिङ्गलक्षणम् ॥

शुभलिङ्गमाह वीरमित्रोदये ।
“अर्थदं कपिलं लिङ्गं घनाभं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
लघु वा कपिलं स्थूलं गृही नेवार्थयेत् कश्चित् ॥
पूजितयं गृहस्थेन वर्णनं भ्रमरोपमम् ।
नवनमोऽपि तपोऽथ वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।
सिद्धिसुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रसादपीठगम् ॥”

इति शुभबाणलिङ्गलक्षणम् ॥

सुतसंहितायां भैरववाक्यम् ।
“बाणासुरः पुरा भदे ! शिवस्यातीव वक्रभः ।
जितः क्रोधोऽनुरक्तश्च शिवपूजाविधौ रतः ॥
वद्विज्ञो निपुणश्चैव शिष्यश्चो लक्षणाख्यतः ।
दिने दिने स्वयं दत्त्वा लिङ्गं स्थाप्य प्रपूजयेत् ॥
एवं वर्षशतं देवि ! दिशमानेन पूजयेत् ।
तदा तद्धितसुलभः प्रत्यक्षः शङ्करो भवेत् ॥

शङ्कर उवाच ।

तुष्टोऽहं तव हे बाण ! वरं ब्रूहि किमिच्छसि ।
शङ्करस्य वचः श्रुत्वा बाणो वचनमब्रवीत् ॥
यदि तुष्टोऽसि हीनाय मत्तं त्वं मन्दभागिने ।
क्षिप्तोऽहं तव देवेश ! लिङ्गं कृत्वा दिने दिने ॥
तत्तल्लक्षणसंविहृतलक्षणं शास्त्रनिर्मितम् ।
शास्त्रार्थो दुर्लभो देव ! सिद्धिदायकं दुर्लभः ॥
तस्मात्त्वं यदि मे तुष्टो लिङ्गं देदि सुलक्षणम् ।
सर्वकामप्रदार्थं सर्वसत्त्वानुकम्पनम् ।
सर्वथा हि तार्थाय प्रसादं कुरु शङ्कर ! ॥

इत्येवं वचनं तस्य शिवः परमकारणम् ।
श्रुत्वा कैलासमहानं शङ्करेण विनिर्मिताः ॥
लिङ्गानां कोटिसंख्या च तथा चैव चतुर्दश ।
सिद्धलिङ्गं तदा तत्तत् सर्वं सदोदयं स्वयम् ॥
अयोध्येवं सुसम्पूर्णं बाणस्य च समर्पितम् ॥
अक्षय्यफलदं बाणं स्थापयमानश्च निवृत्तः ।
संपूज्य बाणः सद्भावं कृत्वा प्रणयनस्तदा ॥

तद्भावं स्वरूपं नीत्वा नूनं चिन्तयते मुनिः ।
अक्षय्यं यदि संसिद्धं स्थापयमानं दिने दिने ॥
सत्त्वानां सिद्धिहेतुषु बाणस्थाने सुसंरये ।
लिङ्गानां कालिकागर्ते सचित्तस्तु त्रिकोटयः ॥
श्रीशैले कोटयस्त्रिभिः कोट्येका कन्यकाश्रमे ।
माहेश्वरे च कोटिस्तु कन्यातीर्थं तु कोटिका ॥
महेस्त्रे चैव नेपासे एकैका कोटिरेव च ।
बाणार्थार्थं कृतं लिङ्गं बाणलिङ्गमतः स्मृतम् ॥
बाणो वा शिव इत्युक्तस्तु कृतं बाणसुच्यते ॥

बाणलि

तस्मात्तु प्रदेशेषु पुण्यस्थानेषु तेषु वा ।

स्थितं तच्छिवसद्भावं शिवस्यास्तितिविषये ॥”

हेत्वा तदाज्ञातिलक्षणसमुच्चयेऽपि ।

“स्वयम्भुलिङ्गवद्बाणलिङ्गं शुक्लं स्वसुक्तये ।

सहस्रफलमन्यसादयथा स्थापनपूजने ॥

श्रीशैले कालिकागर्ते लिङ्गादौ कन्यकाश्रमे ।

कन्यातीर्थे वने याने महेस्त्रे वा सुरेश्वरे ॥

स्थितानि बाणलिङ्गानि शिवेनैव कृतानि तु ॥”

सिद्धान्तशेखरे बाणलिङ्गान्यधिकृत्य ।

“तदनेकप्रकारं स्यादन्यवर्णमपीठकम् ।

लक्ष्मणसिंहविहीनश्च बाणं तत् पृथुलायकम् ॥”

बाणलिङ्गैवावाहनादि न कर्तव्यम् । तदुक्तं
भविष्ये ।

“बाणलिङ्गानि राजेश्वर ! स्थितानि भुवनत्रये ।

न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहनं न च ॥” इति

योगसारे पञ्चमपरिच्छेदे ।

“ब्राह्मीं मुकुर्ते चोत्थाय यः सुरेन्द्राण्यलिङ्गकम् ।

सर्वत्र जयमाप्नोति सत्त्वं सत्त्वं महेश्वर ! ॥”

अथ बाणलिङ्गध्यानं तत्रैव ।

ॐ प्रमत्तं शक्तिमयं बाणाख्यं महाप्रभम् ।

कामबाणान्वितं देवं संसारदहनक्षमम् ॥

शृङ्गारादिरसोक्तं बाणाख्यं परमेश्वरम् ।

एवं ध्यात्वा बाणलिङ्गं यत्नेन परमं शिवम् ॥

मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्यास्य मनः सुरेत ॥”

तथा ।

“प्राणायामं ततः कृत्वा बाणलिङ्गं तोषयेत् ।

तदिष्टदेवधोरेण विभाज्य वाग्भवं जपेत् ॥

ततो जपं समाप्याय स्तवेनानेन तोषयेत् ॥”

अथ स्तवः ।

“ॐ बाणलिङ्गं महाभाग संसारात्ताहि मां प्रभो ॥

नमस्ते चोयरूपाय नमस्ते यत्तयोनये ॥

संसारकारिणे तुभ्यं नमस्ते स्वप्नरूपधृक् ।

प्रमत्ताय महेन्द्राय कालरूपाय वै नमः ॥

दहनाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणि ।

भोगिनां भोगकर्त्रे च मोक्षदात्रे नमो नमः ॥

नमः कामाङ्गनाशाय नमः कलत्रवहारिणे ।

नमो विश्वप्रदात्रे च नमो विश्वस्वरूपिणे ॥

बाणस्य वरदात्रे च रावणस्य क्षयाय च ।

रामस्यानुग्रहायैव राण्याय भरतस्य च ॥

मुनीनां योगदात्रे च राक्षसानां क्षयाय च ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥

ऐं दाहिकाशक्तिपुत्ताय महामायाप्रियाय च ।

भगप्रियाय सर्वाय वैरिणी नित्यहाय च ॥

परिचायाय योगिनां कौलिकानां प्रियाय च ।

कुलाङ्गनानां भक्ताय कुलाचाररताय च ॥

कुलभक्ताय योगाय नमो नारायणाय च ।

मधुपानप्रमत्ताय योगेशाय नमो नमः ॥

कुलनिन्दाप्रणाशाय कौलिकानां सुखाय च ।

कुलयोगाय निष्ठाय सुहाय परमात्मने ॥

परमात्मस्वरूपाय लिङ्गमूलात्मकाय च ।

सर्वेश्वराय सर्वाय शिवाय निर्गुणाय च ॥

इत्येतत् परमं गुह्यं बाणलिङ्गस्य शङ्कर ! ।

वाणिज्यं

यः पठेत् साधकश्रेष्ठो गाणपत्यं लभेत् सः ॥
स्त्वस्यास्य प्रसादेन योगी योगित्वमाप्नुयात् ।
राज्यार्थिना भवेद्वाच्यं भोगिना भोग एव च ॥
साधुना साधनं देव । कौलिकानां कुलं भवेत् ।
यं यं कामयते मन्त्री तं तमाप्नोति लीलया ॥
वाणिलिङ्गप्रसादेन सर्वमाप्नोति सत्वरम् ।
किमन्यत् कथयामीह सर्वं वेत्सि कुलेश्वर ! ।
महाभये समुत्पन्ने राजहारे कुलेश्वर ! ॥
देशान्तरभये प्राप्ते दस्यचौरादिसङ्कले ।
पठन्तु स्त्वराराजस्य न भयं लभते कश्चित् ॥
वाणिलिङ्गस्य माहात्म्यं संक्षेपान् कथितं मया ।
तस्य अवगमात्रेण नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
वाणिलिङ्गं सद्दाराध्यं योगिनां योगसाधने ।
कौलिकानां कुलाचारे पश्यन्तं शृण्वन्निगदे ॥
वेदज्ञानां वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।
यो यो नाराधयेद्देवं सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥”
इति श्रीयोगसारे सर्वागमोत्तमे पार्वतीशिव-
संवादे वाणिलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥
वा)गुवारः, पुं, (वाणं परमुक्तशरं वारय-
तीति । वृ + णिप् + अण् ।) भटादेः शीलाकृति-
मन्नाहः । तत्पर्यायः । वारवाणः २ वारणः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शीलकः ४ । इति हारा-
वली ॥ १६७ ॥ (स्त्रीवैरपि दृश्यते । यथा,
मुमुते । ४ । २४ ।
“वाणवारं गृह्णावर्णतेजोबलविवर्द्धनम् ॥”)
वा)गुसुता, स्त्री, (वाणस्य वाणासुरस्य सुता ।)
ऊषा । इति शब्दरत्नावली ॥
वा)गुहा, [न] पुं, (वाणं वाणासुरं हन्तीति ।
इन् + कृप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
वा)णा, स्त्री, पुं, (वण्यते शब्दात् इति ।
ण + घञ् । टाप् ।) नीलकिण्टी । इत्य-
मरः । २ । ४ । ७४ ॥
वा)णा, स्त्री, वाणमूलम् । इति मेदिनी ।
७, २७ ॥
वा)णारिः, पुं, (वाणस्य वाणासुरस्य अरिः ।)
वणुः । इति कैचित् ॥
वा)णाययः, पुं, (वाणस्याययः ।) धनुः । इति
शब्दार्थः ॥
वा)णसनं, स्त्री, (वाणस्य आसनम् ।) धनुः ।
ति हलायुधः ॥
वा)णजः, पुं, (वाणिजः । वाणिज् + अण् ।)
णिक् । इत्यमरः ॥ बाहुवायिः । इति
शब्दार्थः ॥
वा)णजिकः, पुं, (वाणिजः । वाणिज् + ठञ् ।)
बाहुवायिः । वाणिक् । इति मेदिनी ॥ (वाणिज-
रूप्यञ् । यथा, मनुः । ३ । १२८ ।
“तु वाणिजके दत्तं नेह नामुच तद्वेत् ॥”)
मैः । इति शब्दरत्नावली ॥
वा)ण्यं, स्त्री, (वाणिजो भावः कर्म वा । वाणिज्
यञ् ।) वैश्यवृत्तिभेदः । इत्यमरः ॥ वाणिजः
मै भावो वा । वाणिज्येऽपि दृश्यते । इति
तः । तत्पर्यायः । सत्यावृत्तम् २ वाणिज्या ३

११७

वाणिज्यं

वाणिक्पथः ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
मार्कण्डेयः । ५१ । ५४ ।
“कथं वाणिज्यलाभे च शान्तिं कुर्वन्तु मे
मदा ॥”)
क्रयविक्रयरूपस्य तस्य विवरणादि यथा, —
“समिन् तुलया वापि योऽंशमष्टमकं दृरेत् ।
दण्डं स दायो दिशतं दृष्ट्वा हानौ च कल्पि-
तम् ॥”
यः पुनर्वणिक् प्रोहिकापासादेः पण्यस्याष्टम-
मंशं कूटमानेन कूटतुलया वाक्यथापहरत्यसौ
पण्यानां दिशतं दण्डनीयः । अपचुतस्य पुन-
र्यस्य दृष्ट्वा हानौ च दण्डस्यापि दृष्टिहानौ
कल्प्या ॥
“भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुडादिपु ।
पण्येषु प्रलिपन् ह्रीनं पणान् दाप्यस्तु षोडश ॥”
भेषजमौषधद्वयं स्नेहो घृतादिः गन्धद्वयमुशी-
रादि आदिशब्दादिङ्गमरिचादि । गन्धत्वसार-
द्वयं विक्रयार्थं मिश्रयतः षोडशपणो दण्डः ॥
किञ्च ।
“मृचर्ममणिस्त्रयाः काष्ठवल्कलवाससाम् ।
अत्रातो जातिकरणे विक्रयाष्टगुणो दमः ॥”
न विद्यते बहुमत्या जातिर्यस्मिन् मृचर्ममणिके
तदजातिः तस्मिन् जातिकरणे विक्रयार्थं गन्ध-
वर्णरसान्तरमस्यारणेन बहुमत्या जातीयमाद्वय-
मस्यादने यथा मल्लिकार्जुनस्यारणेन मृचि-
कायां मुगस्यामलकमिति । मार्जारचर्मणि
वर्णवृत्तिकापादानेन यात्रचर्ममिति स्फटिकमणौ
वर्णान्तरकरणेन पञ्चराग इति कार्पासिके सूत्रे
गुणोत्कर्षाधानेन पट्टस्त्रवमिति काणायसे
वर्णोत्कर्षाधानेन रजतमिति विल्वकाष्ठे चन्द-
नामोदस्यारणेन चन्दनमिति ककौले त्वगास्थं
लवङ्गमिति कार्पासिके वासमि गुणोत्कर्षा-
धानेन कौशेयमिति विक्रयस्यापादितस्य द्रव्य-
मृचर्ममणिकेः पण्यस्याष्टगुणो दण्डो वेदितव्यः ॥
“समुद्रपरिवर्त्तनं सारभाण्यञ्च कृत्रिमम् ।
आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना ॥
भिन्ने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते ।
द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यदृष्टौ च दृष्टिमान् ॥”
मुद्रं पिपानं मुद्रेन सह वर्त्तत इति समुद्रं
करणकम् । परिवर्त्तनं अत्यासः । योऽन्यदेव
मुक्तानां पूर्णं करणकं दर्शयित्वा हस्तलाघवे-
नान्यदेव स्फटिकानां पूर्णकरणकं समर्पयति
यच्च सारं भाण्यं कस्तूरिकादिकं कृत्रिमं ज्ञत्वा
विक्रयमाधिं वा नयति तस्य दण्डकल्पना वक्ष्य-
माणा वेदितव्या । कृत्रिमकस्तूरिकादिसूत्रा-
भूते पणे भिन्ने न्युने न्युनपणमूल्यमिति । यावत्त-
स्मिन् कृत्रिमे विक्रीयते पञ्चाशत्पणो दण्डः
पणमूल्ये पुनः शतं द्विपणमूल्ये द्विशतो दण्ड
इत्येवं मूल्यदृष्टौ दण्डदृष्टिरुच्यते ॥ * ॥ वाणिजः
प्रत्याह ।
“सम्भूय कुर्वतामर्थं सबाधकानुश्लिष्यताम् ।
अर्थस्य ह्यसं दृष्टिं वा जानता दम उत्तमः ॥”

वाणिज्यं

राजनिरूपितार्थस्य ह्यसं दृष्टिं वा जानन्तो-
ऽपि वाणिजः सम्भूय मिलित्वा कारुणां रजका-
दीनां शिल्पिनां चित्रकरादीनां सबाधं पीडा-
करमर्थान्तरं लाभलोभात् कुच्यन्तः पणसहस्रं
दण्डनीयाः ॥ * ॥ किञ्च ।
“सम्भूय वाणिजां पण्यमनर्थगोपकृत्यताम् ।
विक्रीणतां वा विहितो दण्ड उत्तममाह्वयः ॥”
ये पुनर्वणिजो मिलित्वा देशान्तरादागतं
पण्यमनर्थेण ह्रीनमूल्येन प्राप्यमाना उप-
कृत्यन्ति महाधने वा विक्रीणते तेषामुत्तम-
माह्वयो विहितो दण्डो मन्वादिभिः ॥ * ॥ केन
पुनरर्थेण पणिसंश्लिष्यताम् ।
“राजनि स्थाप्यते योऽर्थः प्रत्यहं तेन विक्रयः ।
क्रयो वा निस्सप्तस्माद्वणिजां लाभकृतः स्तुतः ॥”
राजनि सन्निहिते सति यस्तेनार्थः स्थाप्यत
निरूप्यते तेनार्थेण प्रतिदिनं क्रयो विक्रयो वा
कार्यः । निर्गतः स्वो निस्सप्तोऽवशेषः तस्मा-
द्वाजनिरूपितार्थो निस्सप्तः स एव वणिजां
लाभकारी न पुनः स्वच्छन्दपरिकल्पितात् ।
मदुना चार्थकरणे विशेषो दर्शितः ।
“पञ्चरात्रे पञ्चरात्रे पञ्चे मासे तथा गते ।
कुर्वन्ते चेषां प्रत्यक्षमर्थसंस्थापनं वृष ॥”
इति ।
किञ्च ।
“स्वदेशपण्ये च शतं वणिक् गृह्णीत पञ्चकम् ।
दण्डकं पारदेश्ये तु यः सद्यः क्रयविक्रयी ॥”
स्वदेशप्राप्तपण्यं गृह्णीत्वा यो विक्रीणीति तसौ
पञ्चकं शतं पण्यशते पणपञ्चकं लाभं गृह्णीयात् ।
परदेशप्राप्तं पुनः पण्यं शतपणमूल्ये दण्डपणान्
लाभं गृह्णीयात् । यस्य पण्यगृहणदिवस एव
विक्रयः सम्पद्यते । यः पुनः कालान्तरेऽपि
विक्रीणीति तस्य कालोत्कर्षवशात्लाभोत्क्रमः
कल्प्याः । एवञ्च यथार्थं निरूपितं पण्यशत
पञ्चपणो लाभो भवति तथैवार्थं राजा स्वदेश
पण्यविषये स्थापनीयः ॥ * ॥ परदेशपण्ये
अर्थानरूपानप्रकारमाह ।
“पण्यस्थोपरि संस्थाप्य अर्थं पण्यसमुद्भवम् ।
अप्राप्तुमद्यत्तु कार्यः कृत्यधिकृतरेव च ॥”
देशान्तरादागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्या-
गमनभाण्यगृहणशुल्कादिस्थानेषु यावानुप-
युक्तोऽर्थसावन्तमर्थं परिगण्य पण्यमूल्येन रुद्र
मेलयित्वा यथा पण्यशते दण्डपणो लाभः सम्प-
द्यते तथा कृतविक्री चोरानुग्रहकार्यादीनां राजा
स्थापनीयः ॥ * ॥ प्राप्तिकं परिममाप्राप्तुना
विक्रीयासम्पदानस्युत्क्रमेण । तत्स्वरूपं नारदे-
नाभिहितम् ।
“विक्रीय पण्यं मूल्येन कृत्यं प्रदीयते ।
विक्रीयासम्पदानं तद्विवादपदमुच्यते ॥”
तत्र विक्रयद्रव्यस्य चराचरभेदेन द्विविधमभि-
धाय पुनः बहुविधत्वं तेनैव प्रत्यपादि ।
“लोकैस्मिन् द्विविधं पण्यं जङ्गमं स्थावरं
तथा ।

वाणिज्यं

यङ्विधस्तस्य तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः ॥
गणिकं तुलिमं मेयं क्रियया रूपतः श्रिया ॥”

इति ॥

गणिकं क्रमकफलादि । तुलिमं कुकुमादि ।
मेयं शालादि । क्रियया वाहदोहादिरूपयो-
पलक्षितमन्वमहिष्यादि । रूपतः पण्याङ्ग-
नादि । श्रिया दीप्रा मरकतपञ्चरागादि ॥ * ॥
इत्येतत् षट्प्रकारमपि पण्यं विक्रीयामप्रय-
च्छतो दण्डमाह ।

“गृहीतस्य यः पण्यं क्रेतुर्मेव प्रयच्छति ।
सोदयं तस्य दाप्योऽसौ दिग्गमं वा दिग्गमते ॥”
गृहीतं स्यात् यस्य पण्यस्य विक्रीत्वा तद्गृहीत-
स्य तदयदि विक्रीत्वा प्रार्थयमानाय स्वदश-
यणिते क्रेत्रे न समर्पयति । तच्च पण्यं यदि
क्रयकाले वदुःस्य सन् कालान्तरेऽप्यस्यैव
लभ्यते तदा धनसकृतो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य
स्यावरजङ्गमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विक्रीत्वा
क्रेत्रे दापनीयः । यदा स्याद्वासकृतः पण्य-
स्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावदेव यतो
स्यैव यत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा
तत् पण्यमादाय तस्मिन् देशे विक्रीणानस्य यो
लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं त्रिकमित्यादि
प्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेन वा सहितं क्रेत-
वाच्छावशाद्दापनीयः ॥ * ॥ यथाह नारदः ।
“अर्थस्तेद्वद्विधेन सोदयं पण्यमावहेत् ।
स्यान्निगमेन नियमो दिग्गमं दिग्विचरिणाम् ॥”
इति ॥

यदा त्वर्धमहत्वेन पण्यस्य न्यूनभावात्तदा
तस्मिन् पण्यं वस्त्वह्लादिकं य उपभोगः
तदाच्छादनमुखनिवासादिरूपा विक्रेतुस्तत्-
सहितं पण्यमसौ दाप्यः । यथाह नारदः ।
“विक्रीय पण्यं सत्यं यः क्रेतुर्न प्रयच्छति ।
स्यावरस्य त्वयं दाप्यो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥”
इति ॥

विक्रेतुरपभोगः त्वय उच्यते । क्रेतुः सम्बन्ध-
त्वेन ज्ञेयभागत्वात् पुनः कुचपातशस्यघाता-
दिरूपः । तस्य तु ।
“उपहृन्ते वा पण्यं दह्यतेऽपि यथा वा ।
विक्रेतुरेव सोऽनर्थं विक्रीयामप्रयच्छतः ॥”
इत्यनेनोक्तत्वात् ।

यदा त्वसौ क्रेता देशान्तरान् पण्यग्रहणार्थ-
मागतस्तदा तत् पण्यमादाय देशान्तरे विक्री-
णानस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रीत्वा
क्रेत्रे दापयितव्यः । अथच क्रेतपण्यसमर्पण-
नियमोऽनुशयाभावे द्रष्टव्यः । सति त्वनुशये
क्रीत्वा विक्रीय या किञ्चिदित्यादि मनूक्तं
यदित्यम् ॥ * ॥ किञ्च ।

“विक्रीतमपि विक्रयं पूर्वक्रेतव्यमिति ।
हानिर्भवेत् क्रेतुदोषेण क्रेतुरेव हि सा भवेत् ॥”
यदा पुनर्जानानुशयः क्रेता पण्यं न अष्टयति
तदा विक्रीतमपि पण्यं अन्यत्र विक्रीयम् । यदा
पुनर्विक्रीत्वा दीयमानं क्रेता न गृह्णाति तच्च

वाणिज्य

पण्यं राजदेविकेनोपहतं तदा क्रेतुरेवासौ
हानिर्भवेत् । पण्याग्रहणरूपेण क्रेतुदोषेण
नाशितत्वात् ॥ * ॥ अपि च ।

“राजदेवोपघातेन पण्यं दोषमुपागतं ।
हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥”
यदा पुनः क्रेता प्रार्थमानमपि पण्यं विक्रीत्वा
न समर्पयति अजानानुशयोऽपि तच्च राज-
देविकेनोपहतं भवति तदासौ हानिर्विक्रेतुरे-
वातोऽप्यदुष्टं पण्यं विनष्टमदुष्टं क्रेत्रे देयम् ॥
किञ्च ।

“अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वा दुष्टवदयदि ।
विक्रीणोति दमस्तत्र सत्यान्तु द्विगुणो भवेत् ॥”
यः पुनर्विमेवागुण्यमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुन-
रन्यस्य हस्ते विक्रीणीति सदोषं वा पण्यं प्राच्छा-
दितदोषं विक्रीणीति तदा तत्पण्यस्यैव द्विगुणो
दमो वेदितव्यः । * । नारदेनाप्यत्र विशेषो
दर्शितः ।

“अन्यहस्ते तु विक्रीय योऽन्यस्मै तत्प्रयच्छति ।
द्वयं तद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव तु ॥
निदधिं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
स सत्याद्विगुणं दाप्यो विनयं तावदेव ते ॥”
इति ॥

सर्वस्वायं विधिर्दत्तस्यैव पण्ये द्रष्टव्यः । अदत्त-
स्यैव पुनः पण्यं वाङ्मातृक्ये क्रेतुविक्री-
नियमकारिणः समापद्यते प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न
क्षिप्तदोषः ॥ * ॥ यथाह नारदः ।

“दत्तस्यैव पण्यस्य विधिरेष प्रकीर्तितः ।
अदत्तस्यैव समयाज्ञ विक्रेतुरविक्रयः ॥” इति ॥
विक्रयानुशयोऽभिहितः क्रीतानुशयस्वरूपं तु
प्राक् प्रपञ्चितमधुना तदुभयसाधारणं धर्म-
माह ।

“तयं वृद्धिं च वणिजा पण्यानामविजानता ।
क्रीत्वा नानुशयः कार्यः कुर्वन् यद्भागदण्ड-
भाक् ॥”

परीक्षितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रय-
कालपरिमाणतोऽर्धकृता वृद्धिमपश्यता क्रेता-
नुशयो न कार्यः । विक्रीत्वा च मष्टार्धनिश्चयनं
पण्यक्षयमपश्यता नानुशयितव्यम् । वृद्धिचय-
परिज्ञाने पुनः क्रेतुविक्रीतानुशयो भवतीति
यतिरेकादुक्तमवति । अनुशयकालावधिश्च
नारदेनोक्तः ।

“क्रीत्वा सत्यं यः पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयो ।
विक्रेतुः प्रतिदयं तत् तस्मिन्नेवाह्लादितम् ॥
द्वितीयेऽह्ने दत्तं क्रेता सत्यान्निर्गण्यमा-
वहेत् ॥
द्विगुणस्तु तृतीयेऽह्ने परतः क्रेतुरेव तत् ॥”
इति ॥

अपरीक्षितक्रयविक्रये पुनः पण्यवैगुण्यनिवन्-
नानुशयावधि दशैकपञ्चसप्तद्वितीयादिना दर्शित-
म् । तदनया वाचो युक्ता वृद्धिचयपरिज्ञान-
स्यानुशयकारणत्वमवगम्यते । यथा पण्यपरी-
क्षाविधिवलान् पण्यदोषाणां अतः पण्यदोषे

बाधकः

तद्वृद्धिचयकारणव्रितयाभावेऽनुशयकालाभ्य-
न्तरेऽपि यदनुशयं करोति तदा पण्यदण्डभागं
दण्डनीयः । अनुशयकारणसङ्गावेऽपि अनुशय-
कालातिक्रमेणानुशयं कुर्वतोऽप्ययमेव दण्डः ।
उपभोगेनाविन्श्वरेषु स्थिरार्थेष्वनुशयकालाति-
क्रमेणानुशयं कुर्वतो मनूक्तो दण्डो द्रष्टव्यः ।
“परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।
आददानो ददत्तैव राजा दण्डः शतानि घट् ॥”
इति मिताक्षरायां विक्रीयामसम्प्रदानं नाम
प्रकरणम् ॥

अथ दृष्टव्यः ।
“कुर्वीतपिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयं कृतम् ।
आपनुकाले स्वयं कुर्वन् नैनसा लिप्यते द्विजः ॥
लब्धनामः पित्रुन् देवान् ब्राह्मणांश्चैव पूजयेत् ।
ते तुष्टास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः ॥
वणिक् कुर्वीत दद्यात् तन्मृगोकाश्च नादिकम् ।
वणिक् कुर्वीतदोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूज-
नात् ॥”

इत्याहुतकत्वम् ॥

वा(वा)णिज्या, स्त्री, (वाणिज्य + टाप् । अभिधा-
नात् स्त्रीलम् ।) वाणिज्यम् । इति णटाधरः ॥

वा(वा)ध, ऋ ड विहती । इति कविकल्पदुमः ॥
(भा०-आत्म०-मक०-सेट ।) ऋ, अवबाधत् ।
ड, बाधते । ऊर्णं न सर्वेष्वधिको बधाधि । इति
रघुः ॥ २ । १४ ॥ इति दुर्गादासः ॥

वा(वा)धः, पुं, (बाधनमिति । बाध + भावे धञ् ।)
प्रतिवन्त्यकः । याप्रातः । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ११ । ४ ।
“यदोमर्भं महति वा हितसो बाधे मरुतो-
अश्वाम देवान् ॥”) न्यायमते साध्याभाववत्पक्षः ।
यथा । इदो वृद्धिमान् । इति सामान्यनिरुक्ति-
गादाधरी ॥

वा(वा)धकः, पुं, (वा(वा)धते इति । बाध + क्तुल् ।)
स्त्रीरोगविशेषः । यथा, —

“रक्तमाद्री तथा धष्टी चाङ्कुरो जलकुमारकः ।
चतुर्विधो बाधकः स्यात् स्त्रीणां सुनिविभाषितः ॥
तेषां स्वभावं वक्ष्यामि यथाशास्त्रं विधानतः ।
एतेषां पूजनं कार्यं जनेः सन्तापकाङ्क्षिभिः ॥
निःसारणं स्थापनञ्च बलिदानं जपस्तथा ।
कर्णयो गुरुवाक्येन यथाशास्त्रं विचक्षणैः ॥
चतुर्विधो बाधकस्तु जायते ऋतुकालतः ॥”
तस्य लक्षणं यथा, —

“यथा कक्षां तथा नाभेरधः पार्श्वं स्तनेऽपि
च ।

रक्तमाद्रीप्रदोषेण जायते फलहीनता ॥
मासमेकं हयं वापि ऋतुयोगो भवेद्यदि ।
रक्तमाद्रीप्रदोषेण फलहीना तदा भवेत् ॥”

इति रक्तमाद्रीः ॥

“नेत्रे हस्ते भवेज्ज्वाला योगौ चैव विशेषतः ।
लालासंयुतरक्तञ्च षष्ठीबाधकयोगतः ॥
मासैकेन भवेद्यस्या ऋतुज्ञानद्वयं तथा ।
मलिना रक्तयोनिः स्यात् धष्टीबाधकयोगतः ॥”

इति षष्ठाः ॥

बाधिर्यं

“उद्देगो गुरुतां देहे रक्तसावो भवेद्बहु ।
नाभेरधो भवेत् शूलं चाक्षुरः स तु बाधकः ॥
ऋतुहीना चतुर्मासं चिमासं वा भवेद्यदि ।
लश्याङ्गी करपादे च ज्वाला चाक्षुरयोगतः ॥”

इति चाक्षुरस्य ॥

“सशूला च सगर्भा च शुक्रदेहात्परत्तिका ।
जलकुमारस्य दोषेण जायते फलहीनता ॥
या लश्याङ्गी भवेत् शूला बहुकालऋतुस्तथा ।
गुरुस्तनी स्वल्परक्ता जलकुमारस्य दूषणात् ॥”

इति जलकुमारस्य ॥

इति वैद्यकम् ॥ बाधाजनके, त्रि (यथा, मार्कण्डेये । ३४ । १६ ।

“धर्म्मो धर्म्मानुबन्धार्थो धर्म्मो नात्मार्य-
बाधकः ॥”)

बा(वा)धनं, स्त्री, (बाध + लुट् ।) षोडश । इति
शब्दरत्नावली ॥ प्रतियन्त्यश्च ॥ (बाधते इति ।
बाध + लुट् । षोडशदातरि प्रतियन्त्ये च त्रि ।
यथा, हरिवंशे । ६५ । ५३ ।

“श्रूयतां कथयिष्यामि यज्ञोभौ शत्रुबाधनौ ॥”)

बा(वा)धा, स्त्री, (बाध + टाप् ।) षोडश । इत्यमरः ।
१ । ६ । ३ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २२ । ३ ।

“दुर्चुत्ताः सन्ति शतशो दागधाः पापथोनयः ।
तेभ्यो न स्नानं यथा बाधा मुनीनां त्वं तथा
कुरु ॥”)

निषेधः । इति हेमचन्द्रः ॥

बा(वा)धितः, त्रि, (बाध + क्त ।) बाधायुक्तः ।
निवर्त्तः । यथा । सङ्गन्तविप्रतिषेधेन यद्बाधितं
तद्बाधितमेव । इति सुम्बोधप्रटीकायां दुर्गा
दासः ॥

बाधिर्यं, स्त्री, (बाधिरस्य भावः । बाधिर + व्यञ् ।)
बाधिरस्य भावः । कर्णरोगविशेषः । तस्य
निदानम् । यथा,—

“यदा शब्दवहं वायुः स्रोत आश्रयं तिष्ठति ।
शुद्धः श्रृङ्गान्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते ॥”
इति माधवकरः ॥

अस्यौषधं यथा,—

“शुष्कमूलकशुष्कीनां चारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुक्लं चतुर्गुणं दद्यात्तेलमेतेविपाचयेत् ॥
बाधिर्यं कर्णशूलश्च पूयसावश्च कर्णयोः ।
क्रमयश्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥”
अपि च ।

“प्रस्ये हे गण्डमालानां काययेद्दोषमस्मसाम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।
काङ्गिकस्याङ्कं दत्त्वा पिष्टान्मेतानि दापयेत् ॥
पुनर्नवा गोक्षुरकं सैन्धवं श्लुषणं वचा ।
सरलं सुरदारश्च दृढनी कण्टकारिका ॥
नखपाणाद्वरत्वे कर्णशूलं हनुयुष्टम् ।
बाधिर्यं सर्वरोगश्च अभ्यङ्गश्च महेत्थरः ॥”
इति गारुड १६८ अध्यायः ॥

(सप्तम्प्राप्तिकारणमस्य यथा,—

“स एव शब्दाभिवक्षा यदा शिवाः
कफानुयातो अनुसृत्य तिष्ठति ।

तदा नरस्याप्रतिकारसंविनो
भवेत् बाधिर्यमसंशयं खलु ॥”

इत्युत्तरतले विप्रतितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

अस्य चिकित्सा यथा,—

“सामान्यतो विशेषेण बाधिर्यं पूरणं प्रदद्यात् ।
अथ सूत्रेण विख्यातं पिष्टा तैलं विपाचयेत् ॥
सजलश्च सद्गन्धश्च बाधिर्यं कर्णपूरणम् ।

सितामधुकविम्बीभिः सिद्धं वालं पयस्यथ ॥
सिद्धं वा विखनिःकार्यं शीतोभूतं तद्दुतम् ।

पुनः पनेद्दृशनीरं सितामधुकचन्दनेः ॥
विख्यातं गाढं तत्तैलं बाधिर्यं कर्णपूरणम् ।

वक्ष्यते यः प्रतिप्राये विधिः सोऽप्यत्र पूजितः ।
वातयाधिगु यश्चोक्तो विधिः स च हितो भवेत् ॥”

इति च तत्रैकविप्रतितमेऽध्याये तैनेनोक्तम् ॥

बाध्यं, त्रि, (बाध + ग्यत् ।) बाधनीयम् । बाधि-
तयम् । निवर्त्तयम् । यथा । साङ्गचित्तालिङ्ग-
दर्शनात् प्रकरणमिदं बाध्यम् । इति ब्रह्मसूत्रस्य

समग्रसादृतिः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ४० ।
“नाहं स्वारीत्तियस्तुल्यः स्त्रीबाध्यो वा जले-
चरिः ॥”)

बाध्यता, स्त्री, (बाध्यस्य भावः । बाध्य + तल् ।)
बाध्यत्वम् । बाध्यस्य भावः इत्यर्थे तत्प्रत्यय-
नियमोऽर्थं शब्दः ॥

बाध्यकित्तेयः, त्रि, (बन्धक्या अपत्यं पुमान् ।
बन्धकी + “कल्याण्यादीनामिन्द्रः ।” ४।१।२०६।
इति टक् इन्द्रश्च ।) असनीमुनः । इत्य-
मरः । २ । ६ । २६ ॥

बाध्यवः, पुं, (बन्धुरेव । बन्धु + “प्रज्ञादिभ्यश्च ।” ५।
३।३८ । इति स्वार्थे अण् ।) ज्ञातिः । इत्य-
मरः । २।६।३४ ॥ सुहृत् । इति मेदिनी । वे, ४५ ॥

(यथा, मनुः । ५ । ७० ।
“नातिवर्धस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ॥”)

अस्य विवरणं बन्धुशब्दे दृश्यम् ॥

बाभवी, स्त्री, (बाभोमहादेवस्य पत्नी । बाभू +
अण् + ङीष् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ६२ । २२ ।

“मेधे सरस्वति वरे भूति बाभवि तामसि ।”)

बारकीरः, पुं, द्वारग्राही । बाहुवः । युक्ता । वेणि-
वधिनी । नीराजितहयः । इति मेदिनी । रे, २८६ ॥

बार्म्पटीरः, पुं, चण्ड । आन्ध्रान्धि । आक्षुरः ।
गणिकासुतः । इति हेमचन्द्रः ॥

बार्हस्पतं, त्रि, बृहस्पतिसम्बन्धि । बृहस्पतेरिदं
इत्यर्थे (अण्) णाप्रत्ययेन नियमम् ॥

बार्हस्पत्या, पुं, (बार्हस्पत्यं बृहस्पतिप्रोक्तं शास्त्रं
अधीयमानत्वेनाख्यस्येति । अर्थ आदित्वा-
दच् ।) नास्तिकः । यथा, हेमचन्द्रः ।

“स्याद्वादाद्याहृतः स्याच्छूयवादी तु सौगतः ।
नेवाधिकस्त्वप्यपदो योगः सान्धस्तु कापिलः ॥

वैशेषिकः स्यादौलूख्यो बार्हस्पत्यस्तु नास्तिकः ।
चाव्वाको लौकायतिकश्चेते षडपि तार्किकाः ॥”

(बृहस्पतिना प्रोक्तमिति । बृहस्पति + ग्यः ।)
नौतिशास्त्रे, स्त्री । इति कैपित् ॥ बृहस्पतेरिद-

बालः

मिति वा । बृहस्पति + “द्विद्विद्विद्विद्विद्वि-
तरपदाण् ग्यः ।” ४ । १ । ८५ । इति ग्यः ।)
बृहस्पतिसम्बन्धि, त्रि ॥

बालं, स्त्री, पुं, (बलतोति । बल + गः ।)
गन्धद्रव्यविशेषः । बाला इति ख्यातम् । इति
मेदिनी ॥ ततपर्यायः । ह्रीवैरम् ७ बह्विजम् ३

उदीच्यम् ४ केशनामकम् ५ अस्मनामकम् ६ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥ ह्रीवैरम् ७ बह्वि-
जम् ८ । इति भरतः ॥ बालकम् ६ वारिदम् १०

इति शब्दरत्नावली ॥ वरम् ११ ह्रीवैरकम् १२
केशम् १३ वज्रम् १४ पिङ्गम् १५ ललना-

प्रियम् १६ कुन्तलोशीरम् १७ कचाभीदम् १८ ।
अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । पित्त-

वान्तिद्वयाच्चरकृष्णतिमारश्वासग्रणनाशित्वम् ।
केशहितत्वश्च । इति राजनिघण्टुः ॥ अपि च ।

“बाला बाल्यालिका बाल्या संध वाट्यालिका
पि च ।

महाबला पीतपुष्पा महदेयी च मा स्मृता ॥
तमोऽन्यातिबला ऋष्यपीता कङ्कृतिकासह ।

गार्ङ्गिकी नागबला भ्रमा ह्रस्वा गणधुका ॥
अस्य गुणाः ।

बलात्तुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिजन ।
स्त्रियं याद्वि समीरासपित्तासञ्चतनाशनम् ॥

बालात्तुष्टयविशेषगुणाः ।
बलात्तुष्टयचक्षुर्गं पीतं सजीरशर्करम् ।

सृज्जातिमारं हरति दृढमेतन्न संशयः ॥
हरेन्महाबला कृष्णं भवेदातानुलोमनी ।

हृत्वा इति बला मोहं पयसा मितया सह ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

बालः, त्रि, (बलतोति । बल प्राणमेव । “बल-
तिकमर्त्तस्यो गः ।” ३ । २ । १४० । इति गः ।)

सर्वः ॥ (यथा, मनुः । २ । १५३ ।
“अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।

अज्ञं हि बालमिदं बालः पितृत्वेन तु मन्त्रदम् ॥”
“वैशब्दोऽवधारणे अज्ञ गव बालो भवति

नत्वत्पवयाः ।” इति तट्टीकायां कुल्लुभट्टः ।)
अर्भकः । इति मेदिनी । ने, ४० ॥ द्वितीयस्य

पर्यायः । माणवकः २ । इत्यमरः । २।६।४२ ॥
बालकः ३ माणवः ४ किशोरः ५ वटुः ६ मुष्टि-

न्ययः ७ वटुकः ८ किशोरकः ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पाकः १० गभः ११ हितकः १२

पृथुकः १३ शिशुः १४ श्रावः १५ अर्भः १६
डिम्बकः १७ ह्रस्वः १८ । इति राजनिघण्टुः ॥

स तु षोडशयपेपयन्तः प्रथमवयस्कः । यथा,—
“आषोडशाद्वैद्वालस्करुणस्तत उच्यते ।

दृढः स्यात् सप्ततैस्सर्वैर्बर्षाणाम् नवतेः परम् ॥”
इति स्मृतिः । इति भरतः ॥

तस्य रक्तकाः सर्वदेवताः । यथा,—
“अनाथबालवृद्धानां रक्तकाः सर्वदेवताः ॥”

इति मत्स्यवेवर्त्त श्रौतगणअन्तरखण्डे ८६ अध्यायः ॥
अथ बालस्य परिचर्याविधिः ।

“बालमङ्गे सुखं दध्यान्न चैनं तर्जयेत् कञ्चिन् ।

बालः

नहसा बोधयेन्नैव नाथोऽयमुपवेशयेत् ॥
 नाथोऽयमुपवेशनासमर्थम् ।
 “नाथस्य स्यादप्येव क्रोडं न लिपं शयने लिपेत् ।
 राक्षसं कञ्चित् काये विधिमावश्यकं विना ॥”
 आरक्ष्यको विधिः भयजदानेनाभ्यक्रोडत्तनादि ॥
 नाथसमन्वितं तं भक्षयानुमोदयेत् ।
 संमन्त्रितमना तं नित्यमेवाभिवर्द्धयेत् ॥
 बालात्पुत्रविद्वद्विधमानसज्जनप्रदत्तः ।
 नित्यं च मानसं चापि रजिद्वालं प्रयत्नतः ॥”
 बालस्य स्वभावाद्धितायाह ।
 “अभ्यङ्गोदरने स्नानं नेत्रयो रक्षणं तथा ।
 धर्मं सद्यस्तत्र तथा रट्ठुलेपनम् ॥
 जम्बुभरति पण्यानि बालस्येतानि सन्ध्याया ॥
 बालस्य कथलाटेः समथमाह ।
 “कथलः पञ्चमादवर्षाणि तेनैव भेषुनम् ॥”
 चान्दादिरवधिमहाह सुयुतः ।
 “यस्तु त्रिविधं बालं मध्यमं वार्द्धकं तथा ।
 कनयोऽष्टावर्षस्तु ततो वार्षो निगद्यते ॥
 त्रिविधः सोऽपि दुष्टाशो दुष्टाज्ञाशो यथाव-
 सुक्तः ॥
 दुष्टाशो वयस्यन्तं दुष्टाज्ञाशो शरत्तयम् ।
 तदन्तरं स्यादज्ञाशो रवं बालस्तिथा मतः ॥
 मध्यं योऽष्टावर्षस्य मध्यमः कथितो वृधेः ।
 चतुर्था मध्यमं प्राङ्मुखं दाक्षिणतो मतः ॥
 चत्वारिंशत्समा यावत्तिष्ठेद्दीर्घादिपूरितः ।
 ततः क्रमेण लीनः स्यादयथावद्वति सप्रतिः ॥
 यावद्दीर्घादिप्रवृत्तेन रसादसंयथात्तिष्ठेद-
 वलोत्साहा उत्थन्ते । लीनः सन्ध्यात्वाद्द-
 वलोत्साहेर्होतः ।
 ततस्तु सप्रतेरुद्धं लीनधातुरसादिकः ॥
 लीनमाणिन्यवतः लीनगता दिने दिने ।
 बलापलितवालित्युक्तः कर्मसु चाक्षमः ॥
 कामस्यामादिभिः क्रियो ऋद्धो भवति मातवः ।
 बालो विवर्जिते श्रोत्रा पितं स्यात्सम्यग्मास्त्रिकम् ।
 वार्द्धस्य वर्द्धते वायुर्विचायेतदप्रक्रमेत् ॥
 उपक्रमेत् चिकित्सेत् ॥ तन्नाम्नरे तु ।
 बालं वृद्धिश्चर्मिधा त्वगृष्टः शुक्रः क्रमो ।
 बुद्धिः कर्म्मन्त्रियं रेतो आवितं दशतो हसेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (अथ बालादशौचम् ।
 “नवमादिमासजातबालस्याशौचकालाभ्यन्तर-
 मरणं मातापित्रोरस्यैव युक्तम् । तदेव
 स्वजातुक्तजननाशौचम् । ज्ञातोनात्त्वशौचं
 नास्ति । नवमादिमासजातयोस्तु कन्या-
 पुत्रयोः पित्रादि सपिण्डानां मातृस्य जनना-
 शौचम् । सप्त ब्राह्मणानां दशाष्टं शूद्राणां
 मासः । पुत्रजन्मनि पितुः सत्त्वस्नानं पुत्रमुख-
 न्मनान परंपुनः सत्त्वस्नानम् । पुत्रकन्याजनने
 ब्राह्मण्या दशाष्टान्तरं लौकिककर्म्मधिकारः ॥
 पुत्रजनने ब्राह्मण्या विंशतिरात्रोत्तरस्नानान्
 वैदिककर्म्मधिकारः । कन्याजनने तु ब्राह्मण्या
 मासोत्तरस्नानान् वैदिककर्म्मधिकारः ।

बालः

शूद्रायाः कन्यापुत्रजनने त्रयोदशाष्टोत्तरं
 लौकिककर्म्मधिकारः वैदिककर्म्मणि तु मासो-
 त्तरस्नानान् शुद्धिः । एतत् सर्वं कन्यापुत्रयो-
 र्निष्ठमानत्वे बोध्यम् ॥
 जननाशौचोत्तरं षण्मासाभ्यन्तरमजातदन्त-
 मरणं मातापित्रोरेकाहः । सपिण्डानान् सप्तः
 शौचम् ॥ षण्मासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य
 मरणं मातापित्रोरेकाहः । सपिण्डानामेकाहः ।
 षण्मासोपरिदिवर्षपर्यन्तं पित्रोस्त्यहः । सपिण्डा-
 नामकृतचण्डे एकाहः कृतचण्डे त्रिहः । द्विवर्ष-
 परिमासत्रयाधिकचण्डवर्षपर्यन्तमनुपनीतबाल-
 कस्य मरणं मातापित्रादिसपिण्डाणां त्रिहः ॥
 तन्मध्योऽनुपनीतस्य मरणं दशाहः । मासत्रया-
 धिकचण्डवर्षपरि मरणं पित्रादिसपिण्डाणां
 दशाहः ॥
 शूद्रस्य षण्मासाभ्यन्तरे अनुपपन्नदन्तस्य मरणं
 त्रिरात्रम् । उपपन्नदन्तस्य पञ्चाहः । षण्मा-
 सोपरिद्विवर्षाभ्यन्तरे अकृतचण्डमरणं पञ्चाहः ।
 तत्रापि कृतचण्डमरणं द्वादशाहः । द्विवर्षपरि
 चण्डवर्षाभ्यन्तरे मरणं द्वादशाहः । अत्रापि
 कृतोदाहेऽपि मासो अत्राद्वयत्तं चण्डवर्षपरि-
 मासः ॥ * ॥ “बालकजननान्तरकर्मसमाह
 वैशेकः । यथा,—“अथ बालं ज्ञातमपरिभूतं
 ज्ञातमवस्त्रास्ततायां शय्यायां शययेत् । पीलु-
 वदरीन्स्वपङ्कगक्राशावभिस्नेनं वीजयेत् ।
 स्त्रुद्धं चास्याहस्तस्तेन पित्रमवचारयेत् ।
 धृत्येवं रक्षोप्रेक्षयेत् । रक्षोप्रेक्षानि चास्य
 पाणिपादशिरोयोवासववर्जितं तिलातसी-
 सप्तपङ्कगांश्चात्र प्रकीरेत् । अधिष्ठाने
 चाग्निं प्रज्वालयेत् । त्रिणतोपामनीयश्चावेक्षेत ॥
 ततो दशमेऽहनि मातापितरौ कृतमङ्गल-
 कौतुको स्वस्तिवाचनं कृत्वा नाम कुर्यातां
 यद्भिर्प्रेतं नञ्च नाम वा ॥
 ततो पथारणं धात्रीमुपेयात्तन्मध्यमप्रमाणां
 मध्यमवयसमरोगी शीलवतीमचपलामलोत्-
 पामरूपामस्थलां प्रमत्तचीरामलम्बीलीमल-
 म्बीरुस्तनीमशृङ्गामशमनिनीं जीववृक्षां दीर्घां
 वत्सलामक्ष्मिणीं कुले जातामनो भूयि-
 क्षे च गुणैरन्वितां श्यामामारोग्यबलवृद्धयं
 बालस्य । तत्रोद्धस्तनीं करालं कुर्यात् । लम्ब-
 स्तनीं नासिकामुखं ह्लादयित्वा मरणमापा-
 दयेत् । ततः प्रशस्तायां तिथौ शिरःस्नात
 महत्तवासमसुदसुखं शिशुमुपवेश्य धात्रीं
 प्राङ्मुखीमुपवेश्य दक्षिणं स्तनं धौतमीयतुपरि
 स्रुतमभिमन्त्र्य मन्त्रेणानेन पाययेत् ।
 तत्पारः सागरास्तुभ्यं स्तनयोः क्षीरवाहणः ।
 भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्य बलवृद्धये ॥
 पयोऽन्तरसं पीत्वा कुमारस्ते शुभानने ।
 दीर्घमायुरवाप्नोतु देवाः प्राश्नाम्यन्तं यथा ॥
 अतोऽन्यथा नानास्तुभ्योपयोगस्यासात्प्रज्ञा-
 याधिजन्म भवति । अपरिसुतेऽप्यतिस्व-
 स्तुपूष्णकृतपानादुत्सृष्टसोतसः शिशोः

बालकः

कासश्वासवमीप्रादुर्भावः । तस्मादेवं विधानं
 स्तन्यं न पाययेत् ॥”
 “बालं पुनर्गात्रमुखं गृहीयान्न चैनं तर्जयेत्
 सहसा न प्रतिबोधयेद्विवासभयात् सहसा
 नापहरेदुत्तुल्यपेक्षा वाताद्विघातभयाज्ञोपवे-
 शयेत् कौश्र्यभयात् नित्यं चैनमनुवर्त्तत प्रिय-
 शतैरगिघासुः । एवमनभिहतमनास्त्वभिवर्द्धय
 नित्यमुदयसत्त्वसम्पन्नो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च
 भवति । वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशूच्या-
 गारनिस्त्रयानयच्छायादिभ्यो दुर्गहोपसंगं
 तच्च बालं रक्षेत् ।
 नाशुचौ विरुज्ज्वलं नाकाशं विषमे न च ।
 नोद्गमारुतवर्षेषु रजोधूमोदकेषु च ॥
 क्षीरसात्म्यतया क्षीरमाजं गन्धमथापि वा ।
 दद्यादास्तन्यपर्याप्तं बालानां वीर्यमात्रया ॥”
 इति सुश्रुते शरीरस्थाने दशमेऽध्याये ॥
 वा(वा)लः, पुं, (वलति मस्तकं रक्षति संवृणोतीति
 वा । वल + णः ।) शिरोभवाच्छादनविशेषः ।
 वृत्त इति भाषा । तत्पण्यायः । चिकुरः २ कचः
 ३ केशः ४ कुल्लः ५ कुञ्जरः ६ शिरोरुहः ७
 शिरसिरुट् ८ शिरोरुट् ९ शिरजः १० । इति
 शब्दरत्नावली ॥ घोटकशिशुः । तत्पण्यायः ।
 किशोरः २ । इत्यमरः ॥ अथ बालधिः । करि-
 बालधिः । नारिकेलः । इति मेदिनी । ले, ३६ ॥
 पञ्चवर्षीयहस्तो । यथा,—
 “पञ्चवर्षी गजो बालः स्यात् पीतो दशवर्षकः ॥
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, भागवते । ६ । १० । ६ ।
 “यो लोकक्षीरममैतो धुरेऽशुभं
 सांतास्वयंवरयज्ञे त्रिशतोपनीतम् ।
 आशय बालगजलील इवेत्युच्यते
 सञ्चोक्तं वृष । विक्रय्य बभ्रु मध्ये ॥”
 पुच्छः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः
 १ । ४८ ।
 “लज्जा तिरस्कां यदि सतसि स्या-
 दसंशयं पञ्चतराजपुत्राः ।
 तं केशपाशं प्रसमोक्ष्य कुर्या-
 बालप्रियत्वं शिथिलं चमयः ॥”
 मत्स्यविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 बालकं स्त्री, (बाल + स्वार्थं कन् ।) द्वीवेरम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य युगा यथा,—
 “बालकं शीतलं रुक्मलं धुदीपनपाचनम् ।
 लज्जासारुचिवीर्यपुद्गोमातिसारिजम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 अङ्गुलीयकम् । पारिजात्यम् । इति विश्वः ॥
 बालकः, पुं, (बाल यव । बाल + स्वार्थं कन् ।)
 शिशुः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ५३ ।
 “भूतानां मातृभिः सार्द्धं बालकानाम्
 शास्त्रये ॥”
 अङ्गः । हयबालधिः । हस्तिबालधिः । अङ्गुरी-
 यकम् । द्वीवेरम् । बलयम् । इति मेदिनी ।
 के, १५७ ॥ केशः । इति विश्वः ॥ * ॥

बालखि

बालाशौचं यथा,—

“अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भादिनिःसृताः ।
न तेषामस्मिन्स्कारो न पिच्छं नोदकक्रिया ॥
यदि गर्भो विपद्यते स्रवते वापि योषितः ।
यावन्मासान् स्थितो गर्भस्तावद्दिनानि सृतकम् ॥
आ नामकरणान् सद्य आचूडास्तादृशं प्रशम् ।
आ व्रतस्थाधिरात्रेण तदूर्ध्वं दशभिर्दिनेः ॥”

इति गार्हपत्ये १०६ अध्यायः ॥

बालकस्य रक्षा यथा,—

“आदाय कण्ठं संवृत्ता यशोदापिततो द्विजः ।
गोपुच्छभामगोनासु बालदोषमपाकरोत् ॥
गोपुरीषसुपादाय नन्दगोपोऽपि मस्तके ।
कण्ठस्य प्रददौ रक्षां कूर्चमिरसुदोरयन् ॥

नन्द उवाच ।

रक्षतु त्वामशेषाणां भूतानां प्रभवो हरिः ।
यस्य नाभिसमुद्भूतपङ्कजादभवज्जगतः ॥
येन दंष्ट्राग्रविधृता धारयत्यवनी जगत् ।
वराहरूपधृक् देवः स त्वां रक्षतु केशवः ॥
नखाकुरविभिर्भ्रैर्वैरिवत्तःस्थलो विभुः ।
वृषिं हस्तपुं सञ्ज स त्वां रक्षतु केशवः ॥
वामनो रक्षतु सदा भवन्तं यः शृणादभूत् ।
त्रिविक्रमः क्रमाक्रान्तचैलोक्यः स्फुरदायुधः ॥
शिरस्ते पातु गोविन्दः कण्ठं रक्षतु केशवः ।
गुह्यं सजठरं विष्णुं शृङ्गापादं जनार्दनः ॥
मुखं बाहू प्रवाहू च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
रक्षत्यहतेभ्यस्त्व नारायणोऽय्ययः ॥
शार्ङ्गखड्गगदाचक्रशङ्खनादहताः क्षयम् ।
गच्छन्तु प्रेतकुण्डाखा राजसा ये तवाहिताः ॥
त्वां पातु दिक्षु वैकुण्ठो विदिक्षु मधुसूदनः ।
हृषीकेशोऽस्वरे भूमौ रक्षतु त्वां महीधरः ॥
एवं कृतस्वस्थयनो नन्दगोपेन बालकः ।
प्रापितः शकटास्याधो बालपण्यङ्कितले ॥”

इति विष्णुपुराणे । ५ । ५ ॥

बालकप्रिया, स्त्री, (बालकानां प्रिया ।) इन्द्र-
वातकी । कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥

बालजमिः, पुं, (बालस्य केशस्य जमिः ।) केश-
कीटः । इति जटाधरः ॥

बालक्रीडनं, स्त्री, (बालस्य क्रीडनम् । क्रीड् +
भावे ल्युट् ।) बालखिला । यथा,—

“बालक्रीडनमिच्छ शंखरधनुर्भङ्गावधि प्रकृता ॥”

इत्यादि महानाटकम् ॥

बालक्रीडनकः, पुं, (बालानां क्रीडनकः क्रीडन-
द्रवम् । बालका हि कपर्दकेन क्रीडन्तीति प्रसिद्धे-
स्तथात्वम् ।) कपर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बालखिल्यः, पुं, बालखिल्यसुनिः । यथा,—

“विघ्ना निर्मिता पूष्णं वेदी परमपावनी ।

अपि वेद्यादिमुनयो बालखिल्यादयः स्थिताः ॥”

इति दृष्टदामायणे पितृवृत्तमाहात्म्ये १ सर्गः ॥

(बालखिल्यास्तु अङ्गुष्ठपरिमिताः षट्सहस्र-

संख्याकाः । यथा, मार्कण्डेये । ५२ । २४ ।

“क्रतोश्च सन्ततिर्भाया बालखिल्यान्वयस ।

षट्त्रिंशं सङ्ख्यानि जघ्नीषांस्तु रेतसाम् ॥”

बालग्र

अङ्गुष्ठपरिमितमुक्तमेतेषाम्देहपरिमाणम् ।

यथा, महाभारते । १ । ३१ । ८—९ ।

“अथापश्यद्विष्णुं ह्रस्वान् अङ्गुष्ठोन्मूलकः ।

पलाशवृत्तिकामेकां सहितान् वहतः पथि ॥

क्षिप्रमानान् मन्दबलान् गोष्यदे संज्ञतोदके ॥”

बालगर्भिणी, स्त्री, प्रथमगर्भवती गौः । तत-

पन्थायः । प्रज्ञौही २ । इत्यमरः । १०।६।९०॥

पत्नीक्री ३ । इति जटाधरः ॥ बालगर्भ-

वती ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

बालगोपालः, पुं, (बालः शिशुश्च धरो गोपालः ।)

गौर्लक्षणमूर्तिविशेषः । यथा,—

“तीरपयोनिधित्वनिवासं

हास्यकटाक्षवर्णशनिनादम् ।

श्यामलसुन्दरवृत्तिनापं

तं प्रणमामि च बालगोपालम् ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे गोपालाष्टकम् ॥

बालग्रहः, पुं, (बालानां बालकानां ग्रहः ।)

बालकहस्तग्रहविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये ।
६२ । २७ ।

“बालग्रहाभिभूतानां बालानां शान्ति-
कारकम् ॥”)

एतेषां विवरणम् । यथा,—

“बालग्रहा अनाकारान् पीडयन्ति शिशुं यतः ।

तस्मात्तदपमर्गस्यो रक्षेद्बालं प्रयत्नतः ॥”

अथ बालग्रहाणां नामान्याह ।

“स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार एव च ।

शक्रुर्नो रवतौ चैव पूतना गन्धपूतना ॥

पूतना शीतपूजा च तथैव मुखमण्डिका ।

नवमो नेगमेयश्च प्रोक्ता बालग्रहा अमी ॥”

अथ ग्रहाणामुत्पत्तिमाह ।

“नवस्कन्दाद्यः प्रोक्ता बालानां ये ग्रहा अमी ।

श्रीमन्तो दिशवपुषो नारीपुरुषविग्रहाः ॥

एते स्कन्दस्य रक्षां कृतिकोभासिभिरभिः ।

सृष्टाः शरपणस्यस्य रक्षितस्य स्वतेजसा ॥

स्कन्दः सृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।

विभर्ति चापरां संज्ञां कुमार इति संग्रहः ॥”

अयं हि कार्तिकेयादयः ।

“स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः संज्ञिना तत्समद्वयः ।

स च स्कन्दस्यो नाम्ना विशाख इति चोच्यते ॥

ग्रहाः स्त्रीविग्रहा ये ते नानारूपाः प्रकीर्त्तिताः ।

देवानां कृतिकानां ते भागा राजसतामसाः ॥

नेगमेयस्तु पाञ्चव्या सृष्टो ह्येषां ततो ग्रहः ।

कुमारस्य हि देवस्य गुहस्यात्मसमोऽस्ति वै ॥

ततो भगवति स्कन्दे सुरसंनपतौ जने ।

उपतप्तग्रहा स्तेन रोमशक्तिधरं गुहम् ॥

ऊचुः पाञ्चल्यक्षेणं वृत्तिर्नो दीयतामिति ।

तेषामर्थं ततः स्कन्दः शिवं देवमचोदयत् ॥

ततो ग्रहास्तानुवाच भगवान् भगवैजङ्गम् ।

तियं गयोनिं मानुषश्च देवश्च त्रितयं जगत् ॥

परस्पोपकारेण वर्तते धार्यते तथा ।

देवा नरान् प्रीणयन्ति तियं गयोनींस्तथैव च ॥

यथाकालं प्रवृत्तास्तु उग्रवर्षाहिमानिजे ।

बालग्र

इत्यङ्गलिनमस्कारैर्नपद्योमेस्तथैव च ॥

सम्यक् प्रयुक्तेषु नराः प्रीणयन्त्यपि देवताः ।

भागधेयं विभक्तश्च प्रेषं किञ्चित् विद्यते ॥

तद्वृष्णाकं शुभा वृत्तिर्वालिष्वेव भविष्यति ॥”

अथ बालग्रहाणां बालग्रहणकारणमाह ।

“कुलसु येयु नेत्यस्ते देवाः पितर एव च ।

ब्राह्मणाः साधवो वापि गुरवोऽतिथयस्तथा ॥

निवृत्तश्रीणाचार्ये तथैव कृतमितवर्त्तिषु ।

निवृत्तभिलायलिषु भगवत्स्यग्रहेषु च ॥

ग्रहेषु तेषु बालांस्तान् ग्रहा हिंसन्त्यङ्गुलिः ।

तत्र वो विप्लावृत्तिः पूजा चैव भविष्यति ॥

एवं ग्रहाः समुत्पन्ना बालान् हिंसन्ति चाप्यथ ।

ग्रहोपसृष्टा बालाः स्युर्दुःखकृतस्यतमास्ततः ॥”

अथ सामान्यग्रहजुष्टानां बालानां लक्षणा-
न्याह ।

“लगादुद्विजते बालः अणालस्थिति रीदिति ।

नखैर्दन्तैर्दारयति घ्रात्रीमात्मानमेव च ॥

ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेन कृजति अस्मते ।

भुवो क्षिपति दन्तोष्ठः किं वमति वामस्रुत् ॥

क्षामोऽति निशि जागर्ति श्रुत्वाङ्गो भिन्नविट्-
स्वरः ।

मनुस्यशोणितगन्धश्च न चाश्नाति यथा पुरा ॥

दुर्बलो मलिनान्नाश्च नष्टसंज्ञोऽपि जायते ।

सामान्यग्रहजुष्टस्य लक्षणं समुदाहृतम् ॥”

अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां लक्षणान्याह ।

“सस्ताङ्गः क्षतगन्धश्च कस्तनद्विड-

वक्रास्थो हलचरणकपलनेत्रः ।

उद्विग्नः समलिलक्षत्तुरक्षरोदो

स्कन्दाभि भवति च गाढमुद्विग्नः ॥

निःसंज्ञो भवति पुनर्लभेन संज्ञो

संस्तब्धः करचरणे च वृक्षतोव ।

विग्नश्चैव सृजति विनश्रं जृम्भमाणः

फेनं वा सृजति च तनुमखाभिजुष्टः ॥”

तनुमखाभिजुष्टः स्कन्दापस्मारयुक्तः ।

“सस्ताङ्गो भयचकितो विशङ्कगन्धः

सास्त्रावश्रणपरिधीहितः समस्तात ।

स्फोटश्च प्रचिततनुः सदाहपाके-

र्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः पङ्क्या ॥

रक्तास्थो हस्तिमलोऽतिपाण्डुरेहः

श्यावो वा मुखकरपाकवेदनात् ।

ग्रहानियथिततनुश्च कर्णनासं

रेवत्या भृशमभिपोहितः कुमारः ॥

सस्ताङ्गः स्वपिति न वासरे न रात्रौ

विड्भिर्भं विस्त्रयति काकतुल्याङ्गगन्धः ।

सस्ताङ्गो हृषिततनुकृष्टः कुमार-

स्तृण्णाक्षुर्भवति च पूतनाग्रहीतः ॥

या हेष्टि स्तनमति न कासहिक्का-

च्छ्वर्त्तौ भिर्ज्वरसहिताभिरर्हमानः ।

दुर्बलः सतममथापि योऽसगन्ध-

स्तं ब्रूयाद्भिषगथ गन्धपूतनार्थम् ॥

आक्रन्दन् परिचकितः सुवपमाणः

संज्ञो नो भवति यथात्वकृजयुक्तः ।

बालग्र

सस्ताज्ञो भ्रममतिमार्गते च यो वे
तं त्रयाक्षिपगथ प्रीतपूतनार्कम् ॥
भ्रानाज्ञः सक्तधरपाणिपादवक्त्रो
यज्ञाणी कलुषशिराशुभोदरो यः ।
स ज्ञेयः शिथुरथ रक्तमण्डिकार्कः
मोहगो भवति च भ्रुततुल्यगन्धिः ॥
यः केन वमति विनमते च मध्ये
सोद्वेगो विह्वलति बोधमीलमाणः ।
कृञ्च पतनमथो वसासगन्धि-
निमज्जो भवति स नेगमेयजुष्टः ॥”

अथ सामान्यग्रहजुष्टानां चिकित्सामाह ।
महामुष्टिकोदोषकाथस्त्रानं यज्ञापहम् ।
सहा मायपणं ।
“सप्तस्कृदामयनिशाचन्दने श्वानुलेपयेत् ।
सर्पत्वक् लशुनं स्रग्वा सर्षपादिपल्लवाः ॥
विष्टालविष्टालोममेषद्विज्ञो वचा मधु ।
धूपः शिशोश्च रघोऽयमशेषग्रहनाशनः ॥
बालशाल्मलिकामाणि कार्याणि ग्रहशान्तये ।
वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी मिह्राथकमथापि च ॥
मारिवा सैव्यवश्चैव पिप्पली घृतमष्टमम् ।
मिह्रं घृतमिदं मेघं पिबेत् प्रातर्दिने दिने ॥
हृष्टस्त्वितिः क्षिप्रमेघा कुमारो बह्विमान् भवेत् ।
न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च भातरः ॥
न भवन्ति कुमाराणां पिबतामष्टमङ्गलम् ॥”
अष्टमङ्गलं घृतम् ॥
अथ विशिष्टग्रहजुष्टानां चिकित्सामाह ।
“सोमवल्लीमिन्द्रवृत्तं वन्द्याकं विधजं शमीम् ।
रुगादन्वाश्च मूलानि ग्रथितानि विधारयेत् ॥”
तत्र स्कन्दग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“स्कन्दग्रहोपस्त्वस्य कुमारस्य प्रशस्यते ।
वातप्रदमपचाणां कार्थेन परिधेचनम् ॥
देवदारुणि रास्त्रायां मधुरेषु गणेषु च ।
मिह्रं सर्पिश्च सन्धोरं पातुमस्य प्रदापयेत् ॥
सर्षपाः सर्पनिष्क्रिको वचा काकादनी घृतम् ।
उद्याजाविगमाश्चापि रोमाण्युहपनं भवेत् ॥”
काकादनी श्वेतगुञ्जा ।
सोमवल्लीमिन्द्रवृत्तं वृत्ताकं विधजं शमीम् ।
रुगादन्वाश्च मूलानि ग्रथितानि विधारयेत् ॥”
सोमवल्ली सोमलता । इन्द्रवृत्तं ककुभम् ।
रुगादनी इन्द्रवारुणी ।

रक्तानि मालानि तथा पताकां
रक्तानि गन्धान् विविधान् भक्ष्यान् ।
घृतश्च देवाय बलिं निवेद्य
सङ्क्रुष्टं स्कन्दग्रहे निधाय ॥
ज्ञान त्रिरात्रं निशि चलरेषु
कुण्यात् परं प्रालयवेभिर्वेद्य ।
गायत्रियुक्ताभिरथाह्विरभिं
प्रज्वालयेदाहुतिभिश्च धोमान् ॥

रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पापनाशनीम् ।
अष्टम्यहनि कर्तव्या यामिरह्विरतन्त्रितैः ॥
तपसा तेजसाश्चैव यज्ञसां वयसां तथा ।
निधानं योऽयथो देवः स ते स्कन्दः प्रसीदतु ॥

बालग्र

ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।
देवसेनारिपहरः पातु त्वां भगवान् ग्रहः ॥
देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ।
गङ्गोमाञ्जलिकानाञ्च स ते शर्म प्रयच्छतु ॥
रक्तमाल्याम्बरधरो रक्तचन्दनभूषितः ।
रक्तदिव्यवर्णदेवः पातु त्वां कौश्लदेवः ॥”
अथ स्कन्दापस्मारग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“विल्वः शिरोयोगो गोलोमी मुरसादिश्च यो

गणः ।
परिधेकः प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्मारशान्तये ॥”
गोलोमी श्वेता दूर्वा । मुरसादिगणो यथा,—
“मुरसा श्वेतमुरसा पाठा फल्गो फणिजम्भकः ।
सौगन्धिकं भूस्तृणको राजिका श्वेतवर्चरी ॥
कटफलं खरपुण्या च काममर्दश्च प्राक्तकी ।
विडङ्गमथ निगण्डी कर्णिकार उडुम्बरः ॥
वचा च काकमाची च तथा च विषमृष्टिका ।
कफक्रिमिहरः श्वानः मुरसादिरयं गणः ॥”
मुरसा कृष्णतुलसी । श्वेतमुरसा श्वेततुलसी ।
फल्गो भार्गी । फणिजम्भकः मरुवकः । सौग-
न्धिकं कङ्कारम् । भूस्तृणकः सुगन्धलग्नम् ।
खरपुण्या वर्चरी । काममर्दः कसौदी । विष-
मृष्टिका वकादिनः ॥ * ॥

“अष्टमृचविषकश्च तैलमभ्यङ्गने हितम् ।”
मृचाष्टकमाह ।
“गोजाविमहिषाश्वानां खरोदृकरिणान्तथा ।
मृचाष्टकमिति श्वातं सर्वशास्त्रेषु सम्मतम् ॥
क्षीरोष्ठकथायेण काकोल्यादिगणेन च ।
विपक्त्यं घृतं पश्चादातयं पयसा सह ॥
काकोल्यादिगणेन कल्कीकृतं तैलं पक्तयम् ।
काकोल्यादिगणो यथा,—
“काकोली क्षीरकाकोली जीवकवभक्तस्तथा ।
अहिर्ब्रह्मिस्तथा मेदा महामेदा गुडुचिका ॥
मृह्णपर्णी माधपर्णी पद्मकं वंशरोचना ।
शृङ्गी प्रपौष्टरीकश्च जीवल्ली मधुयष्टिका ।
द्राक्षा चेति गणो नाम्ना काकोल्यादिगुरीरितः ।
स्तन्यकृदृष्टेणो दृष्यः पित्तरक्तानिलापहः ।
उत्सादनं वचा हिङ्गुयुक्तमत्र प्रकीर्तितम् ॥
ग्रधोलूकपुरीषाणि केशा हस्तिनखो घृतम् ।
वृषभस्य च रोमाणि योज्यान्मुहपनं सदा ॥
अनन्तां कुकुटीं विष्णो मर्कटीं चापि धारयेत् ॥”
अनन्ता यवासा इति लोके । कुकुटीं शाक्यलो ।
“पक्वान्यामानि मांसानि प्रसन्नं रुधिरं पयः ।
मृहोदनं निवेद्याथ स्कन्दापस्मारिणे वटे ॥”
वटे वटतले बलिं निवेद्यैतन्वयः ।
तेन स्कन्दापस्मारिणा स्नानं कारयेदितन्वयः ।
“चतुर्थये कारयेच्च स्नानं तेन ततः पठेत् ।
स्कन्दापस्मारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा ।
विश्रावः स शिशोरस्य शिवायास्तु शुभाननः ॥”
अथ शकुनीग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“शकुनीग्रहजुष्टस्य कार्थं वेदेन जानता ।
वेतसास्त्रकपित्यानां कार्थेन परिधेचनम् ॥
ह्रीवेरमधुकोशीरसारिवोत्पलपद्मकैः ।

बालग्र

लोप्रियकुमञ्जिष्ठागेरिकैः प्रदिष्टैश्चिह्नम् ॥”
प्रदिष्टैर् लिल्येत् । रूपसिद्धिरार्थत्वात् ।
“स्कन्दग्रहोक्ता धृपाश्च हिता अत्र भवन्ति हि ।
स्कन्दापस्मारशमनं घृतमत्रापि पूजितम् ॥
शतावरीं रुगेष्वातनागदन्तीनिदिधिकाः ।
लक्ष्मीं सहदेवाश्च वृहतीं चापि धारयेत् ॥”
रुगेष्वातः वड्डी इन्द्रवारुणी । नागदन्ती नाग
हृली इति लोके प्रसिद्धा ।
“तिलतण्डुलकं माल्यं हरितालं मनःप्रिलाम् ।
बलिरेष निक्षुब्धेषु निवेद्यो नियतात्मना ॥
निकटे च प्रयोक्तव्यं स्नानमस्य यथाविधि ।
श्वेतशिरीषगन्धाष्टकुङ्कुमगुलुसर्षपैः ॥
मिह्रमभ्यङ्गने तैलं धारणं पूर्वमेव तु ।
शकुनीग्रहशान्तयर्थं प्रदेहं कारयेद्विधम् ॥
कुण्याश्च विविधां पूजां शकुन्याः कुसुमैः शुभैः
निक्षुम्भोक्तेन विधिना स्तूपयेत् ततः पठेत् ॥
अन्तरीक्षचरा देवी सञ्चालकारभूषिता ।
अधोमुखी स्रग्धराशुभा शकुनी ते प्रसीदतु ॥
दुर्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवस्वरा ।
लम्बोदरो शङ्कुकर्णी शकुनी ते प्रसीदतु ॥” * ॥
अथ रेवतीग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
“अश्वगन्धाजम्बुङ्गी च शारिवाय पुनर्नवा ।
सहा विदारी क्षीतामां कार्थेन परिधेचनम् ॥
अजम्बुङ्गी मेढ्राजम्बुङ्गी सहा सेवतीपुष्पजातिः ।
तैलमभ्यङ्गने कार्थं कुष्ठे सधरं तथा ।
पल्लवायां नलदे तथा गौरकदम्बके ॥
सर्जरसः रालः पल्लवा गुग्गुलुः । नलदं
लामञ्जकमुशीरवत्पीतकृतिः । गौरकदम्बकः
हारिदकः । हरदया कदम्ब इति लोके ।
ध्यातृकर्मककुमभक्षकीतिस्तुकेषु च ।
काकोल्यादी गणे चापि सिद्धं सर्पः पिबेच्छिह्नम् ॥
अश्वकणः प्रांस्तु इति लोके प्रसिद्धः ।
कुलत्याः शङ्खचूर्णश्च प्रदेहः साखगन्धिकः ।
ग्रधोलूकपुरीषाणि यवान् यवफले घृतम् ॥
सन्ध्योरुभयोः कार्थमेतद्गुह्यपनं शिशोः ॥
यवफला वंशाङ्कुरः ।
शुक्लाः सुमनसा लाजाः पयःशाल्योदनं दधि ।
बलिनिवेद्यो गीतार्थं रेवत्ये प्रयतात्मना ॥
गीतार्थं गीते ।
स्नानं धात्रीकुमाराभ्यां सङ्गमे कारयेद्विधम् ।
नानावस्त्रधरा देवी चित्रमालाशुखेपना ॥
चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ।
उपासते यां सततं देशो विविधभूषणाः ॥
लम्बा करालाविनता तथैव बहुपुष्पिका ।
रेवती शुक्लनामा च तुभ्यं देवी प्रसीदतु ॥ * ॥
अथ पूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
कपोतवक्त्रा श्योनाको वरुणः पारिभद्रकः ।
आस्फोता चैव योष्याः स्युष्मालानां परिधेचने ॥
कपोतवक्त्रा ब्राह्मी इति लोके । पारिभद्रो
निम्बः । आस्फोता अपराजिता ।
नवा पयस्या गोलोमी हरितालं मनःप्रिला ।
कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थं कल्कं दृष्यते ॥

बालग्र

नवा प्रयस्या नूतना चीरविदारो । गोलोमी
श्वेतदूत्वा ।
हितं घृतं तगाक्षीयां संसिद्धं मधुकैरपि च ।
कुष्ठतालीमखदिराः स्यन्दनोर्जुन एव च ॥
पनसः ककुभश्चापि मञ्जानो वदरस्य च ।
कुक्रुटास्थि घृतचापि धूपनं सह सर्वपैः ॥
स्यन्दनः स्यन्दन इत्येव नाम्ना प्रसिद्धः ।
काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुग्गाश्च धारयेत् ।
काकादनीं श्वेतगुग्गा । चित्रफला द्रव्यगिन्ध-
वारणी ।
मत्स्यौदनं बलिं दद्यात् कृशरं पल्लवं तथा ।
सरावसंपुटं कृत्वा तस्यै श्रुत्य गृहे भिषक् ।
उत्प्लुष्टाभिमिश्रितस्य शिशोः स्नपनमिष्यते ॥
कुष्ठतालीमखदिरं चन्दनं स्यन्दनं तथा ।
देववार वचा हिङ्गु कुङ्गं गिरिकदम्बकः ।
एला हरेणवश्चापि योज्या उद्धूपनं सदा ॥
मलिनाम्बरसंवीता मलिना रूक्षमृद्वजा ।
श्रुत्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥*॥
अथ गन्धपूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
नित्तदमाणां पत्रेषु कार्यं कार्योऽभिधेयने ।
नित्तदमानाह ।
निम्बः पटोलः चूदा च गुडूची वासकस्तथा ।
विमर्षकुष्ठगुतु स्थातो गण्डीयं पञ्चनित्तकः ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं वर्गं मधुरको मधु ।
शालपर्णीद्रव्यौ च घृतार्थं सममाहरेत् ॥
सर्वगन्धैः प्रदेह्य गात्रे चाक्षणीश्च शीतलेः ॥
सर्वगन्धैः कुङ्कुमागुरुकपूरकस्तूरीचन्दनैः ।
अक्षणीस्तु शीतलेः चन्दनकपूरैः न तु कस्तूरी-
कुङ्कुमागुरुभिस्त्रिषासुण्णत्वात् ।
पुराणं कौकुटं केशवर्म्मं सर्पभवन्तथा ।
जोर्णश्चाभीक्ष्णशो वासो धूपनायोपकल्पयेत् ॥
कुक्रुटीं मर्कटीं विम्बीमनन्ताश्चापि धारयेत् ।
मांसमामं तथा पक्वं शोणितश्च चतुष्यथे ।
निवेद्यमन्त्रश्च गृहे शिशोः स्नपनमिष्यते ॥
कराला पिङ्गला सुष्णा कषायाम्बरसंभृता ।
देवी बालभिमं प्रीता रक्ष त्वं गन्धपूतने ॥*॥
अथ शीतपूतनाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
गोमूत्रं वस्त्रमृद्वचः सुस्ताश्चामरदारु च ।
कुष्ठश्च सर्वगन्धैश्च तेलार्थमवधारयेत् ॥
सर्वगन्धान् चन्दनादीन् ।
रोहिणीनिम्बखदिरपलाशककुम्भलवः ।
निःक्राथ्य तस्मिन्निःकार्ये सप्तीरे विपक्षे दृष्टम् ॥
ग्रोलूकपुरीषाणि वस्त्रिगन्धा महिल्वचम् ।
निम्बपत्राणि च तथा धूपनार्थं समाहरेत् ॥
धारयेदपि गुग्गाश्च बलीं काकादनीं तथा ।
नद्यां स्रुज्जोदनेश्चापि सर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥
जलाश्रयान्ते बालस्य स्नपनश्चोपदिश्यते ।
जलाश्रयान्ते जलाश्रयतीरे ।
देवे देवश्चोपहारो वारुणी रुधिरं तथा ॥
स्रुज्जोदनाश्रितो देवी सुराशो गितपायिनी ।
जलाश्रयतरा नित्यं पातु त्वां शीतपूतना ॥*॥
अथ सुखमण्डिकाग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।

बालग्र

कपित्थं विखलत्कारीवासगन्धर्वहस्तकाः ।
कुवेराक्षी च योज्याः स्युर्बालानां परिधेचने ॥
तर्कारी गणियारि इति लोके । गन्धर्वहस्तकः
श्वेत एरण्डः । कुवेराक्षी पाङ्गुरि इति लोके ।
स्वर्गसेर्भङ्गवृक्षाणां तथैव हयगन्धया ।
तेन वचाश्च संयोज्य पचेदभ्यञ्जनं शिशोः ॥
भृङ्गवृक्षः भगरा इति लोके ।
वचा सर्जरसं कुङ्गं सर्पिषोद्धूपने हितम् ॥
वर्णकं चूर्णकं मालामञ्जनं पारदं तथा ।
भनः शिलाशोपहरेत् गोष्ठमग्निं बलिन्ततः ॥
पायसं सपुरोडाशं तद्वत्पुष्पपात्रेण ।
मन्त्रपूताभिरद्विष्टं तत्रैव स्नपनं हितम् ॥
जलाभिमन्त्रणमन्त्रमाह ।
अलङ्कृता कामवती सुभगा कामरूपिणी ।
गोष्ठमध्यालयतरा पातु त्वां सुखमण्डिका ॥*॥
अथ नेगमेयग्रहजुष्टस्य चिकित्सामाह ।
विख्यातमभ्यपूतकीः कार्यं स्यात् परिधेचनम् ।
पूतकीः क्षोराकरञ्ज इति लोके प्रसिद्धः ।
प्रियङ्गुशरलानन्ताश्रयपुष्पाकुटमटेः ।
पचेत्तैलं सगोमूत्रं दधिभस्मस्वकाक्षिकैः ॥
कुटमटं वितुलकनाम्नी वृक्षविशेषस्य त्वक् ।
गुडुतशी इति लोके प्रसिद्धा । सुस्ताक्षतिः
श्रियोनाको वा ।
वर्षा वयस्यां जटिली गोलोमी चापि धारयेत् ।
वयस्या आमलकी गुडूची वा ।
उत्तमादनं हितश्चात्र स्कन्दापस्मरनाशनम् ॥
मर्कटोलूकगुग्गाणां पुरीषाणि पित्तगृहे ।
धूमः सुभजनं कार्यं बालस्य हितमिच्छता ॥
पित्तगृहे नेगमेयगृहे ।
तिलतण्डुलकं माल्यं भस्माश्च विविधानपि ।
कौमारपित्तमेघाय ब्रह्मन्त्रे निवेदयेत् ॥
मेघाय नेगमेयग्रहाय ।
अधस्तात् चीरवृक्षस्य स्नपनश्चोपदिश्यते ॥
अज्ञाननक्षत्राणिभूः कामरूपी महायशः ।
बालं पालयिता देवो नेगमेयोऽभिरक्षतु ॥
इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्य लक्षणान्तरं चिकित्सितश्च यथा,—
“बलिशान्ताष्टकर्मणि कार्याणि ग्रहशान्तये ।
मन्त्रधार्यं प्रयोक्तव्यस्तज्जदौ सर्वकामिकः ॥
ॐ नमो भगवते गतुडाय त्राम्बकाय सद्यस्तर
स्तुतस्तुत स्वाहा । ॐ कं खं टं पं शं वै नतयाय
नमः । ॐ ह्रीं हुं चं ।
बालदेहप्रमाणेन पुण्यमालान्त्व सर्वजः ।
प्रयत्नं सुखिकामभक्तवर्त्तितस्तु शान्तिकः ।
ॐ कारी सुवर्णपत्नी बालकं रक्ष रक्ष स्वाहा ॥
ॐ नारायणाय नमः ॥”
“प्रथमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति नन्दा
नाममाटका तथा गृहीतमात्रस्य प्रथमं भवति
ज्वरः । चक्षुरन्मीलयति गात्रमुद्देजयति न
श्रोत्रे क्रन्दति स्नानं न गृह्णाति । आतृकारश्च
भवति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते
शुभम् । नद्युभयतटस्थितिकां गृहीत्वा पुन-

बालग्र

लिकां कृत्वा मुक्तीदनः मुक्कपुण्यं सप्रध्वजाः
सप्रदीपाः सप्रस्वस्तिकाः सप्रवटकाः । सप्र-
सङ्कुलिकाः जम्बुद्विका गन्धताम्बूलं मत्स्यमांसं
सुरामग्नभक्तश्च पूज्यस्यान्दिशि चतुष्यथे मध्याह्ने
बलिर्दातव्यः अन्धत्यपत्रं जलकुम्भे निक्षिप्य
शान्त्युदकेन स्नापयेत् । रमोनसिद्धार्थक
मेघद्वजनिम्बपत्रशिवनिर्मालेर्बालकं धूपयेत् ।
ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य आधिं हन
हन मुच मुच स्वाहा एवं दिनत्रयं बलिं
दत्त्वा चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् । ततः
सम्पद्यते शुभम् ॥
द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति सुनन्दा-
नाममाटका । तथा गृहीतमात्रस्य प्रथमं
भवति ज्वरः । चक्षुरन्मीलयति गात्रमुद्देजयति
न श्रोत्रे क्रन्दति स्नानं न गृह्णाति आतृकारश्च
भवति ।
बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
तण्डुलं हस्तगृहेकं गृहीत्वा दधिगुडघृतमिश्रितं
शरावेकं गन्धताम्बूलं पीतपुष्पं पीतसप्र-
ध्वजाः । चत्वारः प्रदीपाः दशस्वस्तिकाः
मत्स्यमांससुरास्तिलचूर्णश्च पश्चिमस्यान्दिशि
चतुष्यथे बलिर्दातव्यः । दिनानि त्रीणि त्रिसन्ध्यं
ततः शान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्माल्य
सिद्धार्थमाप्सरारोम उशीरबालकघृतधूपं
दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य आधिं
हन हन मुच मुच ह्रीं फट् स्वाहा । चतुर्थे
दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।
तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति पूतनानाम-
माटका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति
ज्वरः । गात्रमुद्देजयति स्नानं न गृह्णाति
मुष्टिं बध्नाति क्रन्दति ऊर्ध्वं निरीक्षते ।
बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् ।
नद्युभयतटस्थितिकां गृहीत्वा पुनलिकां कृत्वा
रक्तचन्दनं गन्धताम्बूलं रक्तसप्रध्वजाः । सप्र-
प्रदीपाः सप्रस्वस्तिकाः । पश्चिमसुरामग्नभक्तं
दक्षिणस्यान्दिशि अपराह्णे चतुष्यथे बलि-
र्दातव्यः । शिवनिर्माल्यगुग्गुलुसर्पपत्रमेघ
द्वजैर्दिनत्रयं धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय
अमुकस्य आधिं हन हन मुच मुच स्वाहा ।
चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्प-
द्यते शुभम् ॥
चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति मुख
सुखिकानाम माटका तथा गृहीतमात्रेण
प्रथमं भवति ज्वरः । शीर्षां नामयति चक्षुर-
न्मीलयति स्नानं न गृह्णाति रोहितं स्वपिति
मुष्टिं बध्नाति बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते
शुभम् । नद्युभयतटस्थितिकां गृहीत्वा पुनलिकां
कृत्वा उत्पलपुष्पं गन्धं ताम्बूलं दशध्वजाः
दीपाश्चत्वारः । अथोदश स्वस्तिकाः मत्स्य-
मांससुरामग्नभक्तश्च उत्तरस्यां दिशि अपराह्णे
बलिर्दातव्यः चतुष्यथे । ॐ नमो नारायणाय अमु-
कस्य आधिं हन हन मय मय स्वाहा । चतुर्थे

दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति कटपूतना नाम मालका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रमुद्देजयति स्तन्यं न गृह्णाति मुष्टिं बध्नाति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । कुम्भकारचक्रस्य गृह्णाति गृहीत्वा पुत्तलिकां विधाय गन्धताम्बूलं शुक्लपुष्पं शुक्लीदनं पञ्च ध्वजाः पञ्च प्रदीपाः पञ्च वटकाः शेषाणां दिशि बलिर्दत्तः । शान्त्यदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्माल्यमर्पणं निर्माक गुग्गुलु निम्बपत्रवालकपृष्ठैर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य आधिं चर्णय चर्णय हन हन स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति प्राकृतिकानाम मालका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रमुद्देजयति दिवारात्रातुल्यानं भवति । ऊर्ध्वं निर्गच्छते । बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लपीतलपुष्पगन्धताम्बूलानि दश दीपाः । दश पीतध्वजाः दश स्वस्तिकाः दश वटकाः । चौरजम्बुद्विकाः । मत्स्यमांससुरा आग्नेयान्दिशि निष्क्रान्ते मध्याह्ने बलिर्दत्तः । शान्त्यदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्माल्यमर्पणं गुग्गुलुसर्पनिर्माल्यमर्पणं निम्बपत्रवालकपृष्ठैर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय अमुकस्य आधिं चर्णय चर्णय हन हन स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति शुक्ररेवती नाम मालका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रमुद्देजयति मुष्टिं बध्नाति रौदिति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । रक्तशुक्लपुष्पं गन्धताम्बूलरत्नीदनं कण्ठशस्त्रयोदश स्वस्तिकाः त्रयोदश सङ्कुलिका जम्बुद्विका मत्स्यमांससुराः त्रयोदश ध्वजाः पञ्च प्रदीपाः । पश्चिमस्यान्दिशि ग्रामनिष्क्रान्ते पराङ्के शृङ्गमाश्रित्य बलिर्दत्तः । शान्त्यदकेन स्नापयेत् । गुग्गुलुमेघशङ्खमर्पणं चौर बालकपृष्ठैर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय दीप्तनेत्रसे हन हन मुच मुच स्वाहा ॥ चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति अयंका नाम मालका तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । ग्रन्थः पूतिगन्धः जायते । आहारं न गृह्णाति गात्रमुद्देजयति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि ततः सम्पद्यते शुभम् । रक्तपीतध्वजाः चन्दनं पीतपुष्पं सङ्कुलः पपटिका मत्स्यमांससुराः जम्बुद्विकाः प्रतूषे बलिन्दद्यात् ॥ ॐ नमो नारायणाय जेलोत्पवित्रवर्णाय चतुर्हिशामीश्वराय आधिं हन हन मुच मुच ज्वल ज्वल दह दह ॐ ह्रीं षट् स्वाहा ॥ चतुर्थे

दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ।

नवमे दिवसे मासे वर्षे वा गृह्णाति छतिका नाम मालका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । नित्यं कृद्ध्यति गात्रमुद्देजयति मुष्टिं बध्नाति । निद्रातितरा स्याद्वलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । नद्युभयतटस्थिका गृहीत्वा पुत्तलिकां निर्माय शुक्लवस्त्रेण वेष्टयेत् । शुक्लपुष्पं शुक्लीदनं गन्धताम्बूलं शुक्लाः त्रयोदश ध्वजाः त्रयोदश प्रदीपाः त्रयोदश स्वस्तिकाः त्रयोदश मत्स्यमांससुराः । उत्तरदिशि भागे ग्रामनिष्क्रान्ते बलिं ददापयेत् । शान्त्यदकेन स्नापयेत् । गुग्गुलुनिम्बपत्रगोधूमगोशङ्खमर्पणं चतुर्थे दिवसे ॐ नमो नारायणाय चतुर्भुजाय हन हन मुच मुच स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् । दशमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति निर्जिता नाम मालका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । गात्रमुद्देजयति आत्कारं करोति पुरीषमृचश्च बहु भवति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पारावारस्य गृह्णाति पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनगन्धताम्बूलादिभिर्भूषयित्वा पञ्च वर्णाः पञ्च ध्वजाः पञ्च प्रदीपाः पञ्च स्वस्तिकाः पञ्च पुत्तलिका मत्स्यमांससुराः वायव्यान्दिशि बलिन्दद्यात् । काकविष्टागोमांसगोशङ्खमर्पणं निम्बपत्रवालकपृष्ठैर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय चर्णय हन हन मुच मुच स्वाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति पिलिपिच्छिका नाम मालका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । आहारं न गृह्णाति । ऊर्ध्वं दृष्टिर्भवति गात्रमुद्देजयति भवति आत्कारश्च भवति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनरक्तं तस्या मुखं दुग्धेन सिञ्चेत् पीतपुष्पं गन्धताम्बूलं सप्त प्रदीपा अष्टौ वटका अष्टौ सङ्कुलिका अष्टौ पुरिका मत्स्यमांससुराः पूर्वस्यान्दिशि बलिर्दत्तः । शान्त्यदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्माल्य गुग्गुलु गोशङ्खमर्पणं निर्माकपृष्ठैर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय मुच मुच स्वाहा । चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदि गृह्णाति कामुका नाम मालका । तथा गृहीतमात्रेण प्रथमं भवति ज्वरः । हसित्वा वदति अङ्गुल्या-तर्जयति क्रामति निःश्वसति । मुहुर्मुहु-श्कृद्ध्यति । आहारं न करोति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते शुभम् । चौरैश्च पुत्तलिकां कृत्वा शुक्लकुसुमं गन्धताम्बूलं शुक्लाः सप्त ध्वजाः । सप्त सङ्कुलिकाः । सप्त प्रदीपाः ।

करस्थेन दधिभक्त्यैः सर्वकर्मफलं दद्यात् शान्त्यदकेन स्नापयेत् । अतर्कपगुग्गुलुशिव निर्माल्यपृष्ठैर्धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय आधिं मुच मुच हन हन स्वाहा । चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत् ततः सम्पद्यते शुभम् ॥

इति रायणकृतं बालतन्त्रं समाप्तम् ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥ बालचर्मः, पुं, (बालस्य बालकस्यैव चर्मा यस्य ।) कार्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ बालकस्य चरित्रे, स्त्री ॥

बालतनयः, पुं, (बालानि नवीकृतपत्नानि तनया- इव यस्य ।) खदिरवृक्षः । इत्यमरः । २।४।४६ ॥ (गुणादयोऽस्य खदिरवृक्षे ज्ञातयाः ॥) बालकपुत्रश्च ॥

बालतन्त्रं, स्त्री, (बालाय बालकरचार्यं तन्त्रमुपायः शास्त्रं वा ।) गर्भिणीचर्मा । तत्पण्यायः । कुमारभृत्या २ गर्भिण्यवेषणम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य विवरणं सुश्रुते सूत्रे स्थाने १ अध्याये । यथा, “शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगद- तन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति ॥” कौमारभृत्यस्य वा बालतन्त्रस्य लक्षणमाह तत्रैव । “कौमार- भृत्यं नाम कुमारभवनधात्रीदीपरोषसंशोध- नाय दुष्टस्तव्यद्वेषमुत्थानाय आधीनामुप- शमनार्थम् ॥” बालतन्त्राणि कानि तान्याह तत्रैव २ अध्याये ।

“नववृद्धाकृतिज्ञानं स्कन्दस्य च निविधनम् ।

अपस्मारप्रकुप्योश्च रेवत्याश्च पुनः पृथक् ॥

पुननायास्तथान्धाया मण्डिका शीतपूतना ।

नेममेयचिकित्सा च गृह्योत्पत्तिः सद्योजिना ॥

कौमारतन्त्रमित्येतत् शारीर्येषु प्रकीर्तितम् ॥”

एतेषां विवरणं बालग्रन्थे द्रष्टव्यम् ॥)

बालतन्त्रं, स्त्री, (बालं नवजातं तन्त्रम् ।) नवतन्त्रम् । तत्पण्यायः । शल्यम् २ । इत्यमरः । २।४।२६ ॥

(यथा, रघौ २।२६ श्लोकटीकायां सज्जनायः । गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते समीपे विरूपाणि जानाति शय्याणि बालतन्त्राणि यस्मिन् तत् ॥)

बालदलकः, पुं, (बालानि दलानीव दलानि यस्य । यदा बाल इव सुदृढं दलं यस्य । ततः स्वार्थे कन् ।) खदिरवृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बालधिः, पुं, (बालाः केशाः धीयन्तेऽत्र । बाल + धा + कि ।) केशयुक्तलाङ्गलम् । इत्यमरः । २।८ ५० ॥ (यथा, किराते । १२ । ७७ ।

“चमरीगणैः शिवबलस्य

बलवति भयेऽप्युपस्थिते ।

वैश्वविततिषु विषक्तपृथु-

प्रियबालबालधिभिराददेष्टुः ॥”)

बालपत्रः, पुं, (बाल इव सुदृढं पत्रं यस्य ।) खदिर- वृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः । यथाचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बालं पत्रमिति विग्रहे ।) स्त्री । नूतनपत्रम् ॥ (यथास्य पण्यायः ।

बालरौ

“खदिरौ रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपञ्च बहुश्लक्ष्य यक्षिणः ॥”
इति भावपक्षाख्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
बालपञ्चकः, पुं, (बालपञ्च एव । स्वार्थे कन् ।)
खदिरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बालपाश्या, स्त्री, (बालपाशे केशमसृष्टे साधुः
तत्र साधुरिति यत् ।) मीमन्तिकास्थितस्वर्णादि-
रक्षितपट्टिका । संती इति भाषा । तत्-
पर्यायः । परित्या २ । इत्यमरः । २।१।२०३॥
बालपाशस्थितमणिः । इति तट्टीकायां तर्क-
वागीशः ॥
बालपुष्पिका, स्त्री, (बालानि क्षुद्राणि पुष्पाणि
यस्याः । ततः स्वार्थे कन् कापि अत इत्वम् ।)
युधिका । इति राजनिघण्टुः ॥ (विष्टितरस्या
युधिकाशब्दे निर्देशः ।)
बालपुष्पी, स्त्री, (बालानि क्षुद्राणि पुष्पाणि यस्याः
सा ।) युधिका । इति जटाधरः ॥
बालभद्रकः, पुं, (बालेऽपि भद्र इव । ततः स्वार्थे
कन् ।) विषभेदः । तत्पर्यायः । शास्त्रवः २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
बालभैषज्यं, स्त्री, (बालं भैषज्यम् । यद्वा, बालस्य
शिशोभैषज्यम् ।) रसाञ्जनम् । इति राज-
निघण्टुः ॥ बालकस्यौषधश्च । (तद्वयथा, —
“भैषज्यं पूर्वसृष्टिं नराणां यन्मुरादिषु ।
कार्यस्तदेव बालानां मात्रा तस्य कनोयसी ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥)
बालभोष्यः, पुं, (बालानां भोष्यः ।) चणकः ।
इति राजनिघण्टुः ॥ बालकभक्षणयोगे, जि ॥
बालस्रुविका, स्त्री, (बाला क्षुद्रा स्रुविका इन्दुरः ।)
क्षुद्रस्रुविका । क्षुद्रका इन्दुर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । गिरिका २ । इत्यमरः । २।१।२०३॥
चिक्कः ३ वेश्मनकुलः ४ चिका ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥
बालयज्ञोपवीतकं, स्त्री, (बालं यज्ञोपवीतम् । ततः
स्वार्थे कन् ।) उपवीतविशेषः । तत्पर्यायः ।
उरस्कटः २ पञ्चवटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बालराजं, स्त्री, (बालः स्वल्पोऽपि राजते इति ।
राज + पञ्चाद्यच् ।) वैदूर्यम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ बालकश्रेष्ठे, पुं ॥
बालरोगः, पुं, (बालस्य रोगः ।) बालकस्य
बाधिः । तस्य निदानं लक्षणानि चाह ।
“धात्र्यास्तु गुरुभिर्भोग्ये विषमैर्दोषजैस्तथा ।
दोषा देहे प्रकुप्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदूष्यति ॥
मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः ।
दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते बाधयः शिशोः ॥*॥
वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन् वातगदातुरः ।
नामस्वरः लघाङ्गः स्याद्वृद्धविषमज्वरतः ॥
स्त्रियो भिन्नमलो बालः कामलापितरोगवान् ।
दृष्ट्यालुहण्यसन्वाङ्गः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥
श्लेष्मदुष्टं पिबन् क्षीरं लालालुः श्लेष्मरोगवान् ।
निद्राहिंसो जङ्घः मूलवक्त्राक्षमूहः शिशुः ॥
ज्वराद्या बाधयः सर्वे बल्यन्ते महतान् ये ।

बालरौ

बालानामपि ते तद्दोषा भिद्युत्तमैः ॥
बालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न च ।
तालुकण्टकमुखास्तानवधारय यत्नतः ॥”
तत्रादौ तालुकण्टकमाह ।
“तालुमामे कफः क्रुद्धः कुरुते तालुकण्टकम् ।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता सृङ्गि जायते ॥
तालुपातात् स्तनद्विषः लक्ष्णात् पानं श्लक्ष्ण-
द्वम् ।
लङ्घनिकण्ठास्य रुजा ग्रीवादुर्हरता वमिः ॥”
पानं स्तन्यस्य । श्लक्ष्णद्वं द्रवरूपम् ॥
अथ महापद्ममाह ।
“विमर्षस्तु शिशोः प्राणनाशनः शीर्षवस्तिजः ।
पद्मवर्णो महापद्मरोगो विषयोद्भवः ।
श्लक्ष्णाभ्यां क्षुद्रं याति कल्याणश्च गुदं व्रजेत् ॥”
पद्मवर्णः लोहितश्चावर्द्धो सुशीर्षजो विमर्षः
श्लक्ष्णाभ्यां क्षुद्रं या इति हेतुं गुदं व्रजेत् ।
एवं वस्तिजो गुदं याति श्लक्ष्णगुदतो क्षुद्रं क्षुद्रा-
च्छिरो याति इति बोध्यम् ॥
अथ कुक्कुलमाह ।
“कुक्कुलकः क्षीरदोषान् शिशूनामेव वर्त्मनि ।
जायते तेन तमेजं कण्ठुरं प्रसवेच्छुद्धः ॥
शिशुः कुर्यात्कलाटानि कूटनासाप्रवर्धनम् ।
शक्तौ नार्कप्रभां दृष्टं न वर्त्मन्मीलनक्षमः ॥”
कुक्कुलकः कोष्ठया इति लोके ख्यातः ॥ * ॥
अथ तुण्डिगुदपाकमाह ।
“वातेनाघ्रापिता नाभिः मरुजा तुण्डिरुच्यते ।
बालस्य गुदपाकाख्या याधिः पित्तेन जायते ॥
अथाहिपूतनं आह ।
‘शृङ्गस्तनसमायुक्तेऽधौ तेषां शिशोर्भवेत् ।
स्त्रिमे वा स्त्रायमानस्य कण्ठं रक्तकफोद्भवा ॥
कण्ठयनात्ततः क्षिप्रं स्फोटः स्रावश्च जायते ।
एकीभूतं वणं घोरं तं विद्यादहिपूतनम् ॥
स्त्रिमे खेदिते ॥ * ॥ अथाजगलमाह ।
स्त्रिधा सवर्णा यद्यिता निरुजा मुक्तसन्निभा ।
कषवातोत्थिता स्त्रिया बालानामजगलिका ॥
यद्यिता गुम्फिषेव । मुक्तसन्निभा । मुक्ताजतिः ॥
अथ पारगर्भिकमाह ।
‘मातुः कुमारी गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिबन्नपि ।
कासाग्रिसादवमथुतन्काश्या रक्षिभ्रमेः ॥
युज्यते कोष्ठद्वयात् ततमाहुः पारिगर्भिकम् ।
रोगं परिभवाख्यं तत्र युज्येत दोषनम् ॥’
पिबन्नपीत्यपि शब्दादपिबन्नपि पारिगर्भिकः ।
अहोर्द्धी इति लोके ।
परिभवाख्यं परिभवेति नामान्तरम् ॥ * ॥
अथ दन्तोद्भेदकान् रोगानाह ।
‘दन्तभेदः शिशोः सर्वरोगाणां कारणं स्मृतम् ।
विशेषाञ्च रविर्भेदकाश्चर्द्धिशिरोरुजम् ॥
अभिम्यदस्य पीयक्षा विमर्षस्य च जायते ॥
कारणमित्यन्वयः । पीयक्षाः यत्नेरोगविशेषस्य ॥
अथ बालरोगाणां चिकित्सा ।
‘भैषज्यं पूर्वसृष्टिं महतां यन्मुरादिषु ।
तदेव कार्यं बालानां किन्तु दाहादिकं विना ॥’

बालरौ

दाहादिकं विना अग्निदाहादिचारवमनविरे-
चनशिराश्यादिकं विना । महाकष्टे चोत्पत्ते
वमनविरेकाद्यं दद्यात् । यत आह सुश्रुतः ।
विरेकवन्तिवमनादुते कुर्याच्च नात्ययादिति ।
अत्ययात् विनाशकरकटात् कते विना ॥
‘त एव दोषा दूष्याश्च ज्वराद्या बाधयन्ति ।
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा तस्य कनोयसी ॥’
अस्य बालस्य । कनोयसीमात्रमाह विश्वा-
मित्रः ।
‘विड्गुणलमात्रम् जातमात्रस्य भैषजम् ।
अनेनेव प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्द्धयेत् ॥’
विड्गुणपरिमितं भैषजं चण्णैक्य किंवा कल्की-
कृत्यायवावलेक्षीकृत्य दद्यादित्यर्थः । तन्नाम्नरे
त्वयथाभिहितम् ।
‘प्रथमे मासि बालाय देया भैषजरक्तिका ।
अवलेक्ष्या तु कर्तव्या मधुक्षीरमिताघृतेः ॥
एकेकां वर्द्धयेत्तावद्यावत् संवत्सरो भवेत् ।
तदूर्ध्वं माषवृद्धिः स्यादद्यावत् षोडशवत्सराः ॥’
एकेकां रक्तिकाम् तदूर्ध्वं वर्षपरि माषवृद्धिः
प्रतिवर्षं पञ्चगुणात्मकस्य माषस्य वृद्धिर्भवति ।
गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषक इत्यमरसिंहः ॥
‘ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्वर्षाणि सप्ततिः ।
ततो बालकवन्मात्रा हासनीया शनैः शनैः ॥’
ततः षोडशवत्सरोपरि ।
‘पूर्णकल्कावलेक्षानामियं मात्रा प्रकीर्तिता ।
कषायस्य पुनः सेव विज्ञातया चतुर्गुणा ॥
क्षीरपस्य शिशोर्द्वयमौषधं क्षीरमपिधा ।
धात्र्यास्तु केवलं देयं न क्षीरेणापि सर्पिषा ॥’
क्षीरान्नादस्य पूर्ववत् क्षीरसर्पिषा । प्रकारा-
न्तरेणौषधपानमाह सुश्रुतः ।
‘येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्ते गदङ्कुराः ।
तेषु ततकल्कसंलिप्तौ पाययेत् शिशुं स्तनौ ॥’
अवचनानां बालानामभ्यन्तरयाधिशानोपाय-
माह ।
‘अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रुजा यत्नास्य जायते ।
सुहृर्भुङ्क्षुः सृष्टति तं सृष्टयमानेन रोदिति ॥
निमोलितालो मृद्वस्य रोगे नो धारयेच्छिरः ।
वस्तिम्ये मन्त्रसंज्ञार्त्तं क्षुधातृडपि गच्छति ॥
विमस्रमज्जवेकल्याच्छर्द्धाङ्गानालकुलनेः ।
कोष्ठे याधीन् विजानीयात् सर्ववर्षांश्च
रोदनेः ॥’
अत्रादौ ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
‘सर्वं निर्वायेते बालो स्तन्यं नैव निर्वायेते ।
मात्रया लक्ष्येष्टाञ्च शिशोरेतदिलङ्घनम् ॥’
मात्रया लक्ष्येत लघु भोजयेत् ।
‘भद्रमुस्ताभयानिस्वपटोलमधुकेः क्षतः ।
काथः कोण्डः शिशोरेष निःशेषज्वरनाशनः ॥’
भद्रमुस्तादिकाथः सर्वज्वरेषु ॥ * ॥
‘घनकृष्णारुणाध्रङ्गाचर्णं क्षौद्रं संशुतम् ।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नं कामं आसं वमं हरत् ॥’
अरुणा अतिविषा । चतुर्भेदिका ज्वराति-
सारेषु ॥

बालरौ

‘वित्तश्च पुण्याणि च धातकीनां
जलं सजोषं गजपिप्ली च ।
कायावणेहौ मधुना विमिश्रौ
बालेषु योऽप्यवसितारितेषु ॥’
जलं बाला । विष्वादि कायावणेहौ । अतीसारेषु ॥
‘समझाधातकीलोपसारिवाभिः स्तनं जलम् ।
दुर्द्धरेऽपि शिशोर्द्वयमतीसारे समानिकम् ॥’
समझा लज्जालुमलम् । समझादि कायो दुर्द्ध-
रेऽतीसारे ॥ * ॥
‘विडङ्गाद्यलमोदा च पिप्लीतखलानि च ।
रशामालीढा चूर्णानि मुखं तमेन वारिणा ।
अग्ने प्रश्लोतीसारे कुमारं पाययेद्भयक ॥’
विडङ्गादिचूर्णमतीसारे ॥ * ॥
‘मोचरसः समझा च धातकी पञ्चकेशरम् ।
पिष्टैरेतैर्यवाग्ः स्याद्वक्तातीसारनाशिनी ॥’
मोचरसलज्जालुमलधावेफलकमलकेशरसमुद्-
ततीला । तखलकौसुदतीला । जलतीला
११ सन्निभेकीकृत्य यवाग्ः साधनीया । मोच-
रसादियवाग् रक्तातिसारे ॥ * ॥
‘नागरातिविषासुस्ताबालकेन्द्रयवेः श्रुतम् ।
कुमारं पाययेत् प्रातः सञ्जातीसारनाशनम् ॥’
नागरादि कायोः सञ्जातीसारे ॥ * ॥
‘लाजासयष्टिमधुका शर्करा चोदमेव च ।
तखलोदकयोगेन चित्रं हन्ति प्रवाहिकाम् ॥’
लाजादिचूर्णं प्रवाहिकायाम् ॥ * ॥
‘रजनी सरली दादहन्ती गजपिप्ली ।
श्रद्धिपर्णी शताका च लोढं मानिकसर्पिणम् ॥
दोषनं यद्वर्णं हन्ति मासतानिसकामलाम् ।
ज्वरातीसारपाण्डुरं बालानां सर्वरोगनुत् ॥’
रजम्यादिचूर्णं यद्वर्णयादौ ॥ * ॥
‘पौष्करातिविषादङ्गीमागधीधन्वयासकेः ।
स्तनं चूर्णन्तु सजोषं शिशूनां पञ्चकासजित् ॥’
पौष्करादिचूर्णं कासेयु ॥ * ॥
‘पौष्करातिविषावासाकणादङ्गीरमं लिहन् ।
मधुना सुच्यते बालः कासेः पञ्चभिरुक्तेः ॥’
मुस्तकादि रसः कासेयु ॥ * ॥
‘यात्रीकुसुमसंजातकेशरैरवलेहिका ।
मधुना चिरसंजातान् शिशोः कासान् यपो-
हति ॥’
कासे ॥ * ॥
‘धातुं शर्करया युक्तं तखलोदकसंयुतम् ।
पानमेतत् प्रदातव्यं कासश्वासपहं शिशोः ॥’
धातुनादिपानं कासश्वासयोः ॥ * ॥
‘द्राक्षावासाभयाकणाचूर्णं चोद्रेण सर्पिषा ।
लोढं चासं निहन्त्यासु कासश्च तमकं तथा ॥’
तमकं चासभेदम् । द्राक्षादिचूर्णं कासश्वासयोः ॥
‘चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजयेत् ।
हिक्रा प्रशमयेत् चित्रं हृदिचापि चिरो-
स्थिताम् ॥’
हिक्रायां कृतांश्च ॥ * ॥
‘आम्नास्थिलाजसिन्धुसं सजोषं हृदिगुह्येत् ॥’
हृदयाम् ॥ * ॥

बालरौ

‘पीतं पीतं वमेदयस्तु स्तनं तं मधुसर्पिषा ।
द्विषार्ताकी फलरसं पञ्चकोलश्च लेहयेत् ॥’
द्विषार्ताकी दृहतीहयम् ॥ * ॥
‘पञ्चकोलानि पिप्लीपिप्ली-
मूलचयचिचकनागराणि ॥’
लोहच्छर्द्याम् ॥ * ॥
‘ह्रीवैरशर्कराचोदं लोढं दण्डाहरं परम् ।
घृतन सिन्धुविश्लेषादङ्गुभागौ रजो लिहन् ॥’
आनाहं वातिकं मूलं हन्यात्तोयेन वा शिशुः ॥
आनाहं वातशूलं च ॥ * ॥
‘कणोषणासिताचोदस्योलासेन्धवेः स्तनः ।
मूत्रयवेः प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उत्तमः ॥’
मूत्राघाते ॥ * ॥
‘यदा तु दुर्बलोऽपि वा दन्तपि च वद्धमान् ।
विदारोक्तदन्तं धूपं दद्यात् घृतप्रुतम् ॥’
खादयेत्तदनुत् घृतं घृतं समधुशकरम् ॥
कार्यं ॥ * ॥
‘सुस्तकुशाख्यबीजानि भद्रदारुकलिङ्गकान् ।
पिष्ट्वा तोयेन संलिम्बेलेपोऽयं शोथदृच्छिषोः ॥’
शोथे ॥ * ॥
‘पटोलविफलारिष्टहरिद्राकथितं पिबेत् ।
क्षतवीसर्पविस्कोटज्वराणां शान्तये शिशुः ॥’
क्षतवीसर्पविस्कोटज्वरं ॥ * ॥
‘गृहधूमनिशाकुशराजिकेन्द्रयवेः शिशोः ।
लेपस्तर्कणं हन्त्यासु सिन्धुपामविचर्षिकाम् ॥’
सारिवातिललोप्राणां कषायो मधुकस्य च ।
संस्त्राविण्य सुखे शस्ती धावनार्थं शिशोः सदा ॥
मुखसावे ॥ * ॥
‘अथ त्यग्वदलचोद्रेमूखपाके प्रलेपनम् ॥’
मुखपाके ॥ * ॥
‘पिप्लीत्रिफलान् घृतचोद्रेपरिप्रुतम् ।
बालो रोदिति यस्तस्मै लेढं दद्यात् सुखा-
वहम् ॥’
रोदने ॥ * ॥
‘हरीतकी वचा कुष्ठं कल्कं मानिकसंयुतम् ।
पोल्वा कुमारः स्तन्येन सुच्यते तालुकण्टकात् ॥’
तालुकण्टके ॥ * ॥
‘फलत्रिकं लोपपुनर्मवे च
सप्रदङ्गवेरं दृहतीहयश्च ।
आलेपनं क्षयहरं सुखोष्णं
कुङ्कुणके कार्यमुदाहरन्ति ॥’
कुङ्कुणके ॥ * ॥
‘गृहस्थिनामितमेन चौरसिक्तेन सोपाना ।
स्वेदयेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशान्तये ॥’
नाभिं शोथे ॥ * ॥
‘नाभिपाके निशालोपप्रियङ्गुमधुकेः श्रुतम् ।
तेलमथ्यङ्गने शस्तेभिवर्ष्ययधूलनम् ॥’
दग्धेन च्छागश्लेष्मा नाभिपाकेऽवचूर्णनम् ।
त्वक्चूर्णैः चौरिणां वापि कुप्याच्चन्दन-
रेणुना ॥
नाभिपाके ॥ * ॥
‘गुदपाके तु बालानां पिचर्षी कारयेत् क्रियाम् ।

बालव्य

रसाङ्गनं विशिष्य पानयेपनयोर्हितम् ॥
शङ्खयष्टाङ्गने चूर्णं शिशूनां गुदपाकनुत् ॥’
अङ्गनं रसाङ्गनम् । गुदपाके ॥ * ॥
‘शङ्खसौवीरयष्टाङ्गलेपो ह्ययोऽहृपूतने ॥’
अहृपूतने ॥ * ॥
‘पारिगर्भिकरोगे तु पूष्यते वद्धिर्दोषनम् ॥’
पारिगर्भिके ॥ * ॥
‘दन्तपालितु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।
धातकीपुष्पपिप्लीधोर्धोफलरसेन वा ॥’
दन्तोत्थानभवा रोगाः पोष्यन्ति न बालकम् ।
जाते दन्ते हि शान्तिं यतस्तद्विमुक्ता
गदाः ॥
दन्तोद्भेदरोगेषु ॥ * ॥
‘सौवर्णं सुक्षतं चूर्णं कुष्ठं मधु घृतं वचा ।
मत्स्याचकः शङ्खपुष्पी मधु सर्पिः सकाञ्चनम् ॥’
अर्कपुष्पीमधु घृतं चूर्णितं कतकं वचा ।
सहैमचूर्णं केटयं श्वेता दूर्वा घृतं मधु ॥
चत्वारोऽभिहितः प्राग्ना अर्कश्लोकसमापनाः ।
कुमाराणां वपुर्मधुवातपुष्टिकराः स्मृताः ॥’
सः वपुर्चूर्णम् । चतुर्विधं योगेषु मारित-
सुवर्णचूर्णम् । मत्स्याचकः ब्राह्मी इति लोक-
वक्रम इत्येकं । अर्कपुष्पा अर्कसदृशपुष्पलता ।
केटयं कटफलम् । श्वेता दूर्वाविशेषं यस्मिन्
केचित् । संवत्सरं यावदेतं योगाः प्रयोज्याः
दादशवर्षाणीति केचित् ॥ * ॥
‘बालानाञ्च वपुर्मधुवातपुष्टिकराः स्मृताः ।
लाक्षारसे समे तेलं मस्तन्यथ चतुर्गुणं ॥’
रास्त्राचन्दनकुष्ठाङ्गावालिगन्धानि शायुतेः ।
श्वेताङ्गादायष्टाङ्गसुखातिक्ताहरं शुभः ॥
संसिद्धं ज्वररक्षोपं बलवर्णकरं शिशोः ॥’
लाक्षादि तेलं बालेषु ॥ * ॥ इति भावप्रकाशे
बालरोगाधिकारः ॥
बालवायजं स्त्री, (बालवाये वैदुष्यमभवे देश-
विशेषे जायते इति । जन् + ड ।) वैदुष्यम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विष्टतिर्विशेषश्चास्य
वैदुष्यशब्दे शेषः ॥)
बालवासः [स्] स्त्री, (बालानां लोकां बाले
निर्मितं वा वासः ।) केशनिर्मितवस्त्रम् ।
बालकस्य वस्त्रम् । इति केचित् ॥
बालवाह्यः पुं, (बालाः शिशवो वाह्या यस्य ।
एते खलु कस्मिंश्चिदुपस्थिते भये शिशून् पृष्ठे
निधाय पलायन्त इति प्रसिद्धेऽन्वयः ।)
वनच्छागः । इति हारावली । ८१ ॥ बालक-
वहनीये त्रि ॥
बालयजनं, स्त्री, (बालस्य चमरीपुच्छस्य बाणेन
वा निर्मितं यजनम् ।) चामरम् । तत्पठ्यायः ।
रोमगुच्छः २ प्रकीर्णकम् १ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, कुमारः १ । १३ ।
“लाङ्गूलविलेपविसर्पिणोभे-
रितस्ततश्चन्दमरीचिगौरेः ।
यस्यार्घ्ययुक्तं गिरिराजशब्दं
कुञ्जलि बालयजनेऽभ्यर्च्यः ॥”)

बालार्कः

बालकस्य यजनश्च ॥

“बालयजनमोचस्यं मलिकादीन् यपोहति ।”

इति द्रव्यगुणः ॥

बालव्रतः, पुं, मञ्जुघोषनामकपूर्वजिनविशेषः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बालसन्ध्याभः, पुं, (बालसन्ध्या इव आभा यस्य ।)

अरुणवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥

बालसूर्यः, स्त्री, (बालः सूर्य इव) वैदूर्यमणिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रातःकालीनसूर्यः, पुं ॥

बालसूर्यकं, स्त्री, (बालसूर्य इव । बालसूर्य +

स्वार्थे कन् ।) वैदूर्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

बालहस्तः, पुं, (बाला हस्त इव मलिकादीनां

निवारकत्वात् ।) बालधिः । लोमयुक्तलाङ्ग-

लम् । इत्यमरः ॥ (केशाणां हस्तः समूहः त्रि ।

केशसमूहश्च इत्युल्लङ्घनः ॥)

बाला, स्त्री, (बालाः केशा इव पदार्थां विद्यन्ते

यस्याः । बाल + अर्श आद्यच् ततश्च ।)

नारिकेलः । हरिदा । मलिकामेदः । अलङ्कार-

मेदः । मेध्यम् । चुटिः । स्त्री । इति मुद्राङ्कित-

मेदिनी ॥ घृतकुमारी । ह्रीवैरम् । इति शब्द-

चट्टिका ॥ अम्लहा । नीलभिरुटी । इति राज

निर्घण्टः ॥ एकवर्षवयस्का गौः । यथा, —

“वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विवर्षिकी ।”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

षोडशवर्षीया स्त्री । सा षोडशशतकाले च

प्रशसनीया हर्षदा च । इति राजवल्लभः ॥

(यथा, इति मञ्जुवर्णम् ।

“बाला स्त्री प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राण-

हारिणी ।

प्रौढा करोति दृढत्वं दृढा मरणमादिशत् ॥”

यथा, मेघदूते । ८३ ।

“गाढोत्पलं गुरुषु दिवसेष्वयु गच्छन्तु बालां

जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं बाल्य-

रूपाम् ॥”

कन्यामात्रेऽपि । यथा, मार्कण्डेये । २१ । २८ ।

“इयञ्च स्रक्कर्मगतं कारणं यत् प्रदृश्य तत् ।

त्वयि प्रीतिमती बाला दर्शनादेव मानद । ॥”

पञ्चवर्षा स्मृता बाला । इति हारीते । १ । ५ ।

ऊनद्विवर्षिकी कन्या । तस्यास्तद्वयस्कबालस्य

च अयिसंस्कारादिनिषेधो यथा, —

“अजातदत्ता ये बाला ये च गर्भाहिभिः स्मृताः ।

न तेषामयिसंस्कारो न पिण्डं नोदकक्रिया ॥”

इति गारुड १०७ अध्यायः ॥

बालाक्षी, स्त्री, (बालाः केशा इवाक्षिसदृशं च

पुण्यं यस्याः ।) केशपुष्पावृत्तः । तत्पर्यायः ।

मानसीर दुर्गपुष्पी ३ केशधारिणी ४ । इति

शब्दचक्रिका ॥

बालार्कः, पुं, (बालो नवोदितोऽर्कः सूर्यः ।)

प्रातःकालीनसूर्यः । यथा, —

“रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीं तन्म् ॥”

इत्यादि विन्धुसारे अगह्याक्षीध्यानम् ॥

कन्याराशिमुख्यः । यथा, —

४२७

बालिशः

“शुष्कमांसं स्त्रियो दृष्ट्वा बालार्कस्तद्वत् दधि ।

प्रभाते मेधुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि घट ॥”

इति चाणक्यम् ॥

बालिः, पुं (बाले केशे जातः । बाल + इच् ।)

कपिविशेषः । तत्पर्यायः । रेन्द्रः २ बालो ३ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अयमेव श्रीरामेण हतः ।

अस्य जन्मादिकविवृतिस्तु बालिन् शब्दे

दृष्ट्या ।)

बालिका, स्त्री, (बाला एव । बाल + स्वार्थे कन् ।

टाप् अत इत्थम् ।) बाला । कन्या । बालुका ।

पञ्चकाहला । कर्णभूषणम् । इति मेदिनी । के,

१३० ॥ एला । इति शब्दरत्नावली ॥ कन्या-

स्वरूपलक्षणे यथा, —

“कन्या देया स्वयं प्रोक्ता कन्यारूपा तु शूलिनी ।

यावदन्ततयोनिः स्यात्तावदेवो सुरारिहा ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

बालिखिल्लाः, पुं, पुलस्त्यकन्यायां सप्तम्यां क्रतोः

घटिसदृशसंख्यकपुत्रा ऋषिविशेषाः । यथा, —

“प्रोत्थां पुलस्त्यो भगवान् दत्तात्रिमस्तजन् प्रभुः ।

पूर्वधन्वनि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥

वदभाहुं तथा कन्यां सप्ततिर्नाम नामतः ।

पुत्राणां घटिसदृशं सप्ततिः सुयुवे क्रतोः ॥

ते चोर्ध्वरेतसः सर्वे बालिखिल्ला इति स्मृताः ॥”

इति कौर्म १२ अध्यायः ॥

अपि च ।

“क्रतोश्च सप्ततिर्भागा बालिखिल्लानस्यत ।

घटिर्यानि सप्तस्राणि ऋषीणामूर्ध्वरेतसाम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गः । ५२ । २४ ॥

तेषामङ्गुष्ठपरिमाणस्य प्रमाणं यथा, —

“अथापश्यद्वर्षीन् हस्वानङ्गुष्ठोदरवर्षाणः ।

पलाशवृत्तिकामेकां संहितान् वहतः पथि ॥

प्रलीनान् खेप्विवाङ्गेषु निराहारास्तपोधनान् ।

क्षिप्रमानान् मन्दबलान् गोप्यदे संभ्रुतोदके ॥”

इति महाभारते । १ । ३१ ॥

बालिखिल्लोऽपि पाठः । यथा, “अखेदान्तगतं

बालिखिल्लमेकादशसूक्तं बालिखिल्लाः शंसन्ति

प्राणा वै बालिखिल्लाः । इति चरणयुद्धभाष्यम् ॥

बालिनी, स्त्री, अश्विनीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

बालिशः, स्त्री, (बालाः सन्ति यस्य इति बाली

मस्तकस्तेन श्रेते यत्र । शी + आधारे ङ ।)

उपधानम् । इति शब्दमाला ॥ (ब्राह्मणादि

राजतिगणः । इति पाणिनिः । ५ । १ । १२४ ॥)

बालिशः, त्रि, (बाङ् + इच् । अस्य लत्वं । बालिं

दृष्टिं श्यतीति । बालि + शी + आतोऽनुपेति

कः ।) शिशुः । (यथा, भागवते । ४ । १ । २३ ।

“बालिशो वत यूयं वा अधर्मे धर्मेमानिनः ॥”

बालिशो शिशुवृत्तय इत्यर्थः ॥) मुखः । इति

मेदिनी । श्रे, २६ ॥ (यथा, मनुः । ३ । १७६ ।

“अपाङ्गो यावतः पाङ्गान् भस्मानानु-

पश्यति ।

तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति बालिशः ॥”

“बालिशोऽधः ॥” इति तट्टीका ॥

बाली

बालिहस्ता, पुं, (बालेर्बालिनो वा वानरराजस्य

हस्ता ।) श्रीरामचन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥

(बालिवधकथा यथा, रामायणे । ४ । १६ ।

२७—३६ ।

“सूर्यपुत्रो महावीर्यः सुग्रीवः परिहीयत ।

बालिना भयदर्पस्तु सुग्रीवो मन्दविक्रमः ॥

बालिनं प्रति सामर्थ्यं दर्शयामास राघवम् ।

वृत्तेः सशास्त्रैः शिखरेर्वज्रोत्तिभेनैरखैः ॥

मुष्टिभिर्जानुभिः पङ्क्तिर्बाहुभिश्च पुनः पुनः ।

तयोर्यदमभूद्वोरं वृत्तवासवयोरिव ॥

तौ श्रोत्रिताक्तौ युध्यतां वानरो वनचारिणौ ।

मेघाविव मङ्गाशब्देऽर्जुनमार्गं परस्परम् ॥

ह्यौयमानमथापश्यन् सुग्रीवं वानरेश्वरम् ।

प्रेतमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्महः ॥

ततो रामो महातेजा आननं दृष्ट्वा हरीश्वरम् ।

स शरं वीक्षते वीरो बालिनो वधकाङ्क्षया ॥

ततो धनुषि सन्धाय शरमाशीविषोपमम् ।

पूरयामास तस्मापं कालचक्रमिवान्तकः ॥

तस्य ज्योत्स्नलोचने चक्षुः पञ्चरश्मेश्वराः ।

प्रदुद्गुह्युग्माश्चैव युगान्त इव मोहिताः ॥

मुक्तस्तु वज्रनिघ्नैः प्रदीप्राशनिसन्निभैः ।

राघवेण महाबाहो बालिवत्ससि पातितः ॥

ततस्तेन महातेजा वीर्ययुक्तः कपीश्वरः ।

वेगेनाभिहतो बाली निपपात महीतले ॥

अङ्गुदेशान्तगतग्रामविशेषश्च ॥

बाली, [न] पुं, (बालः केश उन्पत्तिस्थानत्वेन

विद्यते यस्य । बाल + इति ।) नामनिर्गुक्तिश्च

यथा, रामायणे ।

“अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः ।

बालेषु पतितं बीजं बाली नाम बभूव सः ॥”

इन्द्रपुत्रवानरराजविशेषः । स तु श्रीरामचन्द्रेण

हतः । तस्योत्पत्तिर्यथा, —

“मेरुर्नगवरः श्रीमान् जाम्बवन्मयः शुभः ।

तस्य यन्मध्यमं शृङ्गं सर्वदेवतपूजितम् ॥

तस्मिन् दिव्या सभा रम्या व्रजगणः श्रुतयोजिता ।

तस्यामास्ते सदा देवः पद्मयोनिरुत्तमैः ॥

योगमभ्यसतस्तस्य नेत्राभ्यां यदृशु सवत ।

तदृशुहीतं भगवता पाणिना चञ्चितञ्च सत ॥

निःक्षिप्तमात्रं तदभूर्मा व्रजगणा लोककसृणा ।

तस्मिन्मृकणे राम ! वानरः संवभूव ह ॥

उत्तरं मेरुशिखरं गतस्तत्र च दृष्टवान् ।

नानाविहगसंघटं प्रसन्नमलिनं भरः ॥

आश्रुत्य चापतत्तस्मिन् दृष्टे वानरसत्तमः ॥

उत्पृथ्य तस्मान् स हृदादत्यतः क्रवगः पुनः ॥

तस्मिन्नेव क्षणे राम ! स्त्रीत्वं प्राप स वानरः ॥

तदपमदभुतं दृष्ट्वा त्वानितौ धैर्यमात्मनः ।

ततस्तस्यां सुरेन्द्रेण स्कन्धं शिरसि पातितम् ॥

अनासाद्येव तां नारीं सन्नितृप्तमथाभवत् ।

ततः सा वानरपतिं जज्ञे वानरमीश्वरम् ॥

अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः ।

बालेषु पतितं बीजं बाली नाम बभूव ह ॥

भास्करेणापि तस्यां वै कन्दर्पवशवर्तिना ।

बालुका

बीजं निधितं ग्रीवायां विधानमनुवर्तते ।
ग्रीवायां पतितं बीजं सुग्रीवः समजायत ॥”

इति रामायणे उत्तरकाण्डे । ३७ सर्गः ॥
अपि च ।

“वातरेण महेन्द्राभिर्मन्त्रो बालिनमात्मजम् ।
सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥”

इति रामायणे बालकाण्डे १७ सर्गः ॥
“ततः शरणाभिहतो रामेण रणकर्कशः ।
पपात महेन्द्रा बालो निरुक्त इव पादपः ॥”

इति किष्किन्ध्याकाण्डे १७ सर्गः ॥
(बालाः केशाः सत्यस्य ।) बालविशिष्टे, त्रि ॥

बालीशः, पुं. मूत्रकच्छुरोगः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

बा(वा)लुः, स्त्री. (बलते अनेन । बल प्राणने । बल
+ उण् ।) रणबालुकनामकगन्धद्रवम् । इत्यु-
णादिकीयः ॥

बा(वा)लुकं, स्त्री. (बालुरेव । स्वार्थे कन् ।) रण
बालुकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥

बा(वा)लुकः, पुं. पानीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
बा(वा)लुका, स्त्री. (बालुक + टाप् ।) रेणुविशेषः ।

बालि इति भाषा । तत्पर्यायः । सिकता २
मिता ३ शीतला ४ सूक्ष्मशर्करा ५ प्रवाही ६
महासूत्रा ७ सूत्रा ८ पाणीयवर्णिका ९ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सन्नाप-
थमनाशित्वम् ।

“सकप्रयोगत्वेव शाखाशेषानिलापहा ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

शाखा हस्तपादादि ॥ कर्कटी । इति जटा
धरः ॥ कर्पूरः । यत्नविशेषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

बा(वा)लुकागङ्गः, पुं. (बालुकायाः गङ्गतीति
तस्मात् णरति यः । बालुका + गङ्गाशब्दे +
पञ्चादयच् । बालुकाजानत्वादस्य तथात्वम् ।)
सख्यविशेषः । बालिया इति भाषा । तत्पर्यायः ॥
तिनाङ्गः २ । इति हारावली । १६० ॥

बा(वा)लुकात्मिका, स्त्री. (बालुकावदात्मा स्वरूपो
यस्याः । कन् अत्त इत्वम् ।) शर्करा । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (बालुका आत्मा यस्य ।)
बालुकामये, त्रि ॥

बा(वा)लुकाप्रभा, स्त्री. (बालुकानामुज्ज्वलरेणुनां
प्रभा यस्याम् । अत्युज्ज्वलबालुकापरिचापत्वादस्य
तथात्वम् ।) नरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
५ । ३ ॥

बा(वा)लुकामयं, त्रि. (बालुका + मयट् ।) सिकता-
मयम् । इति सैकतशब्दटीकायां भरतः ॥

बा(वा)लुकायन्त्रं, स्त्री. (बालुकाया यन्त्रम् ।)
औषधपाकार्ययन्त्रविशेषः । यथा,---

“भास्त्रे वितस्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपके ।

कूपिकाकण्ठपर्यन्तं बालुकाभिश्च पूरिते ॥

अधत्तं कूपिकासंस्थं वज्रिना यत्नं पथ्यते ।

बालुकायन्त्रमेतद्धि यत्नतस्तदुधैः स्फुटम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

बालियः

बा(वा)लुकास्वेदः, पुं. (बालुकाभिर्विहितः
स्वेदः ।) तप्तबालुकाभिस्तापनम् । यथा,---

“वातश्लेष्मजते स्वेदान् कारयेदक्षनिर्मितान् ।

स्निग्धः स्वेदो निषिद्धोऽत्र विना केवलवातजान् ॥

खपेरभृष्टपटस्थितकाक्षिकसंमिश्रबालुकास्वेदः ।

शमयति वातकफामयमस्तकशूलज्वभाङ्गादीन् ॥

स्रोतसां मार्दवं हत्वा नीत्वा पावकमाश्रयम् ।

हत्वा वातकफस्तम्भं स्वेदो ह्वरमपीकृति ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

बा(वा)लुकी, स्त्री. (बलति बालयति वा । बल-
प्राणने + उक । स्त्रियां ङीप् ।) कर्कटीभेदः ।

तत्पर्यायः । बहुफला २ स्निग्धफला ३
लेवकर्कटी ४ लेवकहा ५ काण्डिका ६ मृजला
७ । अस्या गुणाः ।

“बालुकी वातशमनी शीता हृद्या श्रमापहा ।
पित्तशमनी रुध्या कुरुते कासपीनसौ ॥

“स्याद्बालुकी शरदि वर्धजदोषकर्त्री
हेमन्तजा च खलु पित्तहरा च रुध्या ।

निप्रं करोति खलु पोतसमर्द्धपक्ता
पक्ता त्वतीवमधुरा फलकारिणी च ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

बा(वा)लुकी, स्त्री. कर्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बा(वा)लुङ्गिका, स्त्री. कर्कटी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

बा(वा)लुङ्गी, स्त्री. कर्कटी । इति शब्दरत्नावली ॥
बा(वा)लुकः, पुं. (बलते प्राणान् हन्ति यः । बल
उ उथे + उक ।) विधेदः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २ । ३ ॥

बा(वा)लियः, पुं. (बलये उपकरणाय साधुः । बलि
+ “हृदिपधिवलेट्” ५ । १ । १३ । इति
ट् ।) रामभः । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ५० । ८५ ।
“एकच्छागं द्विबालेयं त्रिगवं पञ्चमाह्वयम् ।
यद्वृषं सप्रमातङ्गं यद्वृषं यन्नाशु शोषय ॥”

बलेः स्वनामख्यातस्य दैत्यस्यापत्यं पुमान् । बलि
+ ट् ।) दैत्यविशेषः । इति धरणिः ॥ (बलिः
विरोचनपुत्रस्तस्य बाणश्रेष्ठं पुत्रशतं जातम्
ते च बालेयान्ना विख्याताः । यदुक्तमभि-
पुराणे ।

“विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिर्यः प्रतापवान् ।
बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्वे एव ते ॥

तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः समहावलाः ।
सहस्रबाहुर्विहङ्गश्च कथं क्व च बलेः शुभे ॥

बलेः पुत्रास्तु पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
बालेयो नाम विख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः ॥”

जनमेजयवंशोद्भवस्य सुतपसो राज्ञः पुत्रो
बलिस्तस्य पञ्च पुत्राश्च बालेयाः । यथा, हरि-
वंशे । ३१ । ३०—३३ ।

“जिनस्य सुतपा जज्ञे जज्ञे सुतपसो बलिः ।
जातो मातृघयोर्नौ तु स राजा काञ्चनेषुधिः ॥

महायोगी स तु बलिर्भूव रुपतिः पुरा ।
पुत्रानुत्पादयामास पञ्च वंशकरान् भुवि ॥

बाल्मीकिः

अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुकस्तयेव च ।

पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा बालेयं चक्षुस्तथैव ॥

बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकरा भुवि ।

बलेस्तु ब्रह्मणा दत्ता वराः प्रीतेन भारत ! ॥”)

अङ्गारवल्गरी । इति विश्वः ॥ चायक्यमूल-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बालेयः, त्रि. (बालाय हितः । बाल + ट् ।)

मृदुः । बालहितः । इति मेदिनी ॥

(बलये उपहाराय हितः । बलि + हृदिपधिव-
लेट् ।) ५ । १ । १३ । इति ट् । तत्पुलः ॥

यथा, मिद्धान्तकौमुद्याम् । “बालेयास्तखुलाः ॥”
बलिधोयः । यथा, रघौ । १४ । ७७ ।

“पुष्यं फलशार्पितमाहवन्धो

बीजञ्च बालेयमल्लहरोहि ।

विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गा-

सुदारवाचो मुनिकन्यकात्माम् ॥”

वित्तकनान्धो वृत्तस्य त्वचि स्त्री । तत्पर्यायो
यथा,---

“कृतमृतं दामपुरं बालेयं परिपेलवम् ।

अवगोपुरगोर्ध्वकैवर्त्तौस्तकानि च ॥

सुस्तावत् पेलवपुटं शुक्राभं स्यादित्तकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
बालेयश्राकः, पुं. (बालेयः बलिहितः श्राकः ।)

ब्राह्मणयष्टिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥
बालेयः, पुं. (बालानो इष्टः प्रियः ।) वदरः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ बालकाभिलषिते, त्रि ॥
बालोपधीनं, स्त्री. (बालानां बालकानां उपधी-

तम् ।) बालकपरिधानवस्त्रम् । तत्पर्यायः ।
पञ्चावटम् २ उरस्कटम् ३ । इति हारावली ।
४८ ॥ द्विजबालकानां यज्ञसूत्रञ्च ॥

बाल्मीकिः, पुं. बल्मीकस्यापत्यम् । (बल्मीक +
इच् ।) बल्मीकप्रभवो यस्मात् तस्माद्बाल्मीकि-

रित्यसौ इति अङ्गवेवर्त्तोक्तेः । बल्मीकप्रभवत्वेन
गौरी पुत्रादिवज्रौगमस्य बल्मीकापत्यत्वं यज्ञी-

त्वेव साधुरपत्यार्थः । यदा बल्मीक इति ऋषि-
विशेषस्य संज्ञेत्वाहुः ॥ मुनिविशेषः । यथा,---

“तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी बाल्मिह्वरम् ।
नारदं परिप्रच्छ बाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥”

इति रामायणप्रथमश्लोकः ॥

अपि च । ततस्तदनुग्रहलब्धं रामचरितं सर-

हस्यं निरवशेषं तत्पसादादेव सत्यक् विज्ञाय
भूलोकवर्तिना चतुर्णां वर्णानां तापचयविमो-

चनाय ब्रह्माग्रभूत एव भगवान् प्राप्तसर्वो
बाल्मीकिः स्वकृतशतकोटिरामायणसारभूतं

चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याख्यापरब्रह्मविद्याविलास
भूतं रामायणं चतुर्विंशतिसहस्रश्लोककम् कृश-

लबाध्यामयाह्वयन् । इति सङ्कीर्णम् ॥ अपि च ।
“नारायणात्मकाः सर्वे तेषां रामोऽग्रजोऽ-

भवत् ।

रावणान्तकरो राजा रघुर्नाम वंशवर्द्धनः ॥
बाल्मीकिर्यस्य चरितं चर्कं भार्गवसक्तमः ॥”)

इति मानुस्ये १३ अध्यायः ॥

बाहुः, (बाह्वस्य भावः कर्म वा । बाहु + “पत्यन्त-
पुरोहितादिभ्यो यक् ।” ५।१।१२८। इति
यक् ।) बाह्वस्य भावः । तत्पठ्यायः । शिशु-
त्वम् २ शैशवम् ३ । इत्यमरः ॥ तच्च षोडश-
वर्षपर्यन्तम् । अ. षोडशाद् भवेद्वाल् इत्युक्ते ।
इति भरतः ॥ (यथा मनुः । ५।१४८।
“बाल्ये पितुर्वर्षे तिष्ठेत् पाणिग्राहस्य यौवने ॥”
“वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं बाहुकन्तथा ।
ऊनषोडश वर्षस्तु नरो बालो निगद्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बा(वा)ह्यः (य्यः) पुं, (बाधते नेत्रे इति । बाध +
“ख्यशिल्पश्रव्यबाह्यरूपपतल्याः ।” उणा० ।
३।२८। इति पः । निपात्यते च ।) उग्र ।
अशु । इत्यमरः । ३।३।१३० ॥ (यथा,
रघौ । ८।७० ।

“अकरोत् पृथिवीरुक्षानपि

सुतशाखारसवास्यद्विपान् ॥”

बाहुः, पुं, (बाहुरेव । पृथोदरादित्वात् साधुः ।)
बाह्या, स्त्री, बाहुः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥ (यथा ह उज्ज्वलदत्तः । १।१८।

“अकारान्तोऽपि बाह्यशब्दो भुजवाचकः ।
यथा च । बाह्योऽश्वभुजयोः पुमानिति दामो-
दरः । टाववन्तोऽयं । बाहुर्बाह्या भुजाभुजः ।
सुबाह्या इति वामवदत्तायां सुबन्तुशेषः ॥”)

बाह्याबाह्वि, य, बाहुभिर्बाहुभिः प्रवृत्तं यद् युद्धं
तत् । इति मुग्धबोधशास्त्रकारणम् ॥

बाहुः, पुं, स्त्री, (बाधते शत्रुन् इति । बाध +
“अर्जिहृशिकस्यमिपंसिबाधाजिपशि तुक् ध्रुक्
दीर्घहकाराश्च ।” उणा० । १।२८। इति कुप्रत्य-
योऽन्तस्य हकारादेशश्च ।) कत्तायुक्त्यग्र
पर्यन्तावयवविशेषः । तत्पठ्यायः । भुजः २
प्रवेष्टः ३ दोः ४ । इत्यमरः । २।६।८० ।
दोषः ५ बाहुः ६ । इति जटाधरशब्दरत्ना-
वली ॥ तद्देदिकपठ्यायाः । आयतो १ अवनो २
अनीशू ३ अत्रवानो ४ विनयमौ ५ गभस्ती ६
कवक्षौ ७ बाहु ८ भूरिजौ ९ क्षिपस्ती १०
शक्रौ ११ भरिजे १२ । इति दादश बाहु-
नामानि । इति वेदनिर्घण्टो २ अध्यायः ॥ ३३
(यथा ऋग्वेदे । ५।५७।६ ।

“ऋग्यो वो मरुतो अस्योरधि

सह ओजो वाक्रोर्धो बलं हितम् ॥”

रूपत्वचकबाहुलक्षणम् । यथा,—

“निर्मासौ चैव भयान्त्वौ श्लिष्टौ च विपुलौ भुजौ ।
आजानुलम्बिनौ बाहु वृत्तौ पीनौ रूपेश्वरे ॥”

इति गार्ग्ये ६६ अध्यायः ॥

(अस्य शुभाशुभलक्षणसुक्तं यथा सामुद्रिके ।

“उद्धवबाहुः पुरुषो वधवन्धनमाप्नुयात् ।

दीर्घबाहुर्भवेद्वाजा समुद्रवचनं यथा ॥

प्रलम्बबाहुरेख्यं प्राप्नुयाद्गुणसंयुतम् ।

ह्रस्वबाहुर्भवेद्वासः परप्रेष्यकरस्तथा ॥

वामावर्तभुजा ये तु ये च दीर्घभुजा नराः ।

संपूर्णबाहवो ये तु राजानस्य प्रकीर्तिताः ॥

पुरुषस्य दक्षिणबाहुस्यन्दने स्थितो वामबाहु-
स्यन्दने शुभं तद्विपरीते तु अशुभम् । यथा
शाकुन्तले १ अङ्गे ।

“शान्तिमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कृतः

फलमिदं ॥

अथवा भवितव्यानां हाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥”

बाहुर्दक्षिणबाहुः । फलं परस्त्रीलाभरूपम् ॥

“वामेतरभुजस्यन्दो वरस्त्रीलाभरूपकः ॥”

इति वचनान् ॥)

कूर्परस्य ऊर्ध्वभागः । यथा,—

“मुखं बाहुं प्रबाहुं च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

रत्नत्वयाहतेभ्यस्तत्त्व नारायणोऽययः ।”

अस्य टीका । बाहुं प्रबाहुं च कूर्परस्य ऊर्ध्व-
धोभागौ । इति विष्णुपुराणे । ५।५ ॥

बाहुकः, पुं, नलराजा । तत्पठ्यायः । पृथग्युक्तः

२ अश्वधित ३ नेषधः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(पुष्करं नृतराज्यो हि नलः यष्टवेगुण्यात्

विपिनं दमयन्तीमपहाय प्रगच्छन् दावानल-
परोतमनलभयादाक्रोशन्तं कर्कोटकनामानं

नागमवलोक्य तत्र उड्डतवान् । अथ प्रमद-
स्यास्य पद्मगम्योपदेशात् ऋतुपर्णस्य राज्ञो

नगरं गत्वा बाहुक इत्यभिहितस्तस्यैव राज्ञः
घोटकपरिचर्यायां नियुक्तोऽभवत् । यदुक्तं

महाभारते । ३।६७।१-७ ।

“ताम्रमन्तर्हितं नागे प्रययौ नेषधो नलः ।

ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दृष्टमिदं ॥

स राजानमुपातिष्ठत् बाहुकोऽहमिति ब्रुवन् ।

अश्वानां बाह्वने युक्तः पृथिवीं नास्ति मत्समः ॥

अर्थकृच्छ्रेषु चैवाहं प्रययौ नेषधो नलः च ।

अम्रसंस्कारमपि च जानास्यन्नेविशेधतः ॥

यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन् यच्चैवान्यत् सुद-

ऋतम् ।

सर्वं यतिष्ये तत् कर्तुं ऋतुपर्णः । भरतः साम् ॥

ऋतुपर्ण उवाच ।

वस बाहुक ! भद्रम् सत्समेतत् करिष्यसि ।

श्रीप्रयाने सदा बह्विप्रियते मे विशेषतः ॥

स त्वमातिष्ठ योगं तं येन श्रीप्रा हया मम ।

भवेयुरश्वभ्युत्थोऽसि वतनं ते शतं शताः ॥

त्वामुपस्थास्य तच्च जित्यं वाणिज्यजीवलौ ।

एताभ्यां रस्यसे सार्द्धं वस वे मयि बाहुक ! ॥”

कौरवकुलजालेन प्रविष्टा हयबाहनम् ॥”

बाहुकण्ठः, त्रि (बाहौ बाहोर्वावयवयोः कण्ठः ।)

कुण्ठितबाहुयुक्तः । कोपा इति भाषा । तत्

पठ्यायः । कुम्पः २ दीर्घः ३ इति जटाधरः ॥

बाहुकुम्पः, पुं, (बाहुरिव कुम्पाति आचरतीति ।

बाहु + कुम्प + पचादच् ।) पञ्चः । यथा,—

“गहनपञ्चकः पञ्च पञ्चञ्च तनूहम् ।

देहध्रिर्देहकोषश्च बाहुकुम्पश्च कथ्यते ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

बाहुजः, पुं, (वक्त्राणो बाहुभ्यां जायते यः ।

बाहु + जन् + ड । “वक्त्राणोऽस्य मुखमासीत्

बाहु राजत्यः स्मृतः । ऊरुस्तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां

शूद्राभ्यजायत ॥” इति श्रुतेस्तथात्वम् ।)

स्तत्रियः । इत्यमरः । २।८।१ । (यथा,—

“वत्स ! वाराणसी गच्छ त्वं विश्वेश्वरवत्सभाम् ।

तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति-

बाहुजः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कीरः । स्वयंजाततिलः । इति मेदिनी । छे. २७ ।

बाहुजाते त्रि ॥

बाहुजागं स्त्री, (धे + भावे + लृट् । बाहोऽस्त्रागं

यस्मात् ।) अस्त्राघातनिवारणार्थं बाहुवह्म-

लौहादि । तत्पठ्यायः । बाहुलम् २ । इति

हेमचन्द्रः । ३।४३५ ॥

बाहुदन्तो, [न] पुं, (बाह्वो दन्ता यस्य स बाहु-

दन्त रेखावतः स एव बाहुदन्तः । स्वार्थे अण् ।

बाहुदन्तोऽस्यास्तीति इति ।) इन्द्रः । इति

भूरिप्रयोगः ॥

बाहुदा, स्त्री, (बाहु दत्तवती या । बाहु +

दा + आतोऽनुपसर्गतिः ॥ ३।२।१२ इति कः ।

लिखितस्य सुनेर्बाहुपदानादस्यास्तथात्वम् ।)

नदीविशेषः । तत्पठ्यायः । सैतवाहिनी २ । इत्य-

मरः ॥ कदाचित् लिखितस्य सुनेर्बाहुपदानात्

शब्दस्य श्रुत्याश्रमे फलभक्षणराज्ञा बाहु

च्छिन्नौ नौ चास्यौ नदी तपस्यतस्तस्य पुन-

र्जाताविति । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥

(एतत्कथा यथा, महाभारते । १२।२३ ।

१७-४० । याम उवाच ।

“अत्राण्डाह्वरन्तीममितिहामं पुरातनम् ।

शब्दश्च लिखितश्चास्मां भ्रातरौ संशितव्रतौ ॥

तयोराजमथावास्तां रमणीयौ पृथक् पृथक् ।

निव्यं पुष्पफलेषु लोकेषु च बाहुदामम् ॥

ततः कदाचित् लिखितः शब्दस्याश्रममागतः ।

यदुक्तं यथा शब्दोऽपि निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात् ॥

मोऽभिगम्याश्रमं भ्रातुः शब्दस्य लिखितस्तदा ।

फलानि पातयामास सम्यक्परिणाम्यत ॥

अभ्युपादाय विश्वो भक्षयामास स द्विजः ।

तस्मिंश्च भक्षयत्येव शब्दोऽप्याश्रममागतः ॥

भक्षयन्तन् तं दृष्ट्वा शब्दो भ्रातरमब्रवीत् ।

कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि ॥

सोऽब्रवीत् भ्रातरं श्रुत्वापस्तथाभिवाद्य च ।

इत एव गृहीतानि मयेति प्रहसन्निव ॥

तमब्रवीत्तथा शब्दोऽप्यब्रवीत्तसमन्वितः ।

स्तीर्य त्वया कृतमिदं फलान्यादत्ता स्वयम् ॥

गच्छ राजानमामास स्वकर्म कथयस्व वै ।

अदत्तादानमेवं हि त्वत् पाथिवसत्तम ॥

स्तीरं मा त्वं विदित्वा च स्वधर्मे मनुपालयन् ।

श्रीप्रेमधारय चौरस्य मम दण्डं नराधिप ॥

इत्युक्तस्तस्य वचनान् सुदुर्गं स नराधिपम् ।

अभ्यगच्छन् महाभागो लिखितः संशितव्रतः ॥

सुदुर्गस्तन् पातेभ्यः शुखा लिखितमागतम् ।

बाहुय

अभ्यगच्छन् महामातुः पदभ्यामेव जनैश्चरः ॥
तमब्रवीत् समागत्य स राजा धर्मावित्तमम् ।
किमागमनमाचक्षु भगवन् । अतमेव तव ॥
ययमक्तः स विप्रसिः सुदुस्त्रमिदमब्रवीत् ।
पतिशुभ्य करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्तुमर्हसि ॥
अनिरुह्यानि गृह्णा फलानि भुजयिष्ये ॥
भक्षितानि महाराज । तत्र मां प्राधि मा
चिरम् ॥

सुदुस्त्र उवाच ।

प्रमाणं सती राजा भवती दण्डधारण ।
अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद्वाक्प्राप्तम् ॥
स भवानभ्यनुज्ञातः शुचिकर्मा महाव्रतः ।
ब्रह्मि कामाननोरन्त्यास्त्वं करिष्यामि हि ते वत्त ॥
यास उवाच ।
स श्रुत्वा मानो ब्रह्मसिः पार्थिवेन महात्मना ।
नाभ्यं स परथामास तस्माद्दण्डादन्ते वरम् ॥
भतः स पृथिवीपाशो लिखितस्य महात्मनः ।
करो प्रच्छेद्यामाम धृतरुहो जगाम सः ॥
स गत्वा भानवरं शङ्खमास्त्रं पुरोहितम् ।
धृतरुहस्य दक्षिणं भवति तत्तन्ममर्हसि ॥
प्राक् उवाच ।

न कुप्ये तव धर्मज्ञ । न त्वं दूषयसे मम ।
धर्मस्तु ते यत्निकास्तस्तस्ते निष्कृतिः कृता ॥
स गत्वा बाहुदो शीघ्रं तपयस्व यथाविधि ।
देवावृणीन् पित्रेभ्य मा चाधर्मं मनः कृथाः ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शङ्खस्य लिखितस्तदा ।
अवगाह्यापगा पुण्यासुदकार्यं प्रपन्नक्रेम ॥
प्रादुरास्तां तत्तस्य करो जलजसन्निभौ ।
ततः स विस्मितो भ्रातृदृश्यामाम तौ करो ॥

नदीयं पुरा प्रतेजिज्ञायां गौरी नाम
आसीत् । ततः क्रुद्धेन भर्माभिप्राया नदीरूपा
जाता । यथा, हरियंशे । १० । ५ ।
“लेभे प्रसेनजिज्ञायां गौरी नाम पतिव्रताम् ।
अभिप्रायात् सा भर्मा नदी वै बाहुदा कृता ॥”
पूतवैशोदयस्य परोक्षिमास्त्रो वृषतेभ्यर्थियं
बाहुदा । यथा, महाभारते । १ । १५ । ४० ।
“परीक्षितं खलु बाहुदासुपयेमे सुयशां नाम
तस्यामस्य जज्ञे भीमसेनः ॥ बाहुदाचो च ॥
बाहुभृषा, स्त्री, (बाहोभृषयोभृषा भृषणम् ।)
कथंरम् । इति हेमचन्द्रः । १ । २२६ ॥ बाहु-
भृषणमात्रम् ॥

बाहुभेदी, [न] पुं. (बाहुं भिनतीति । बाहु +
भिद् + भिनिः ।) विष्णुः । इति भूरिप्रयोगः ।
बाहुभेदके त्रि ॥
बाहुभूलं, स्त्री, (बाहो भूतम् ।) कक्षः । घगल
इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ (यथा
साहित्यदर्पणे । ३ । १०३ ।

“कापि कुलजसंयानसंयमयपदेशतः ।
बाहुभूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”
बाहुयुद्धं, स्त्री, (बाहो बाहुभ्यां वा युद्धम् ।)
भुजाभ्यां संग्रामः । मलयजम् । तत्पर्यायः ।
नियुद्धम् २ ॥ तस्य क्रमो यथा,—

बाहुस

“कृतप्रतिष्ठते चित्रे बाहुमिष्य सकृद्वटः ।
सन्निपासावधनेषु प्रमाथान्मयनेस्तथा ॥
क्षेपणेर्गृह्णिष्वेव वराहो हस्तनिस्वनेः ।
तत्तैर्वचनपातेषु प्रच्छेदभिस्तैरेव च ॥
शलाकानवपातेषु पादोद्धनेषु दातुर्गैः ।
जानुभिक्षाप्रमनिर्घोषिः शरीरिभिक्षावधनेः ॥
तद्वयुद्धमभवहोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ।
वत्प्राणेन शूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ॥”

इति विराटपर्वणि १२ अध्यायः ॥

सकृद्वटः कृद्वटः कर्षणार्थः । किणस्तस्माद्दि-
तेरित्यर्थः । कृतप्रतिष्ठतेः परप्रवृत्तिप्रतिष्ठतेः ।
चित्रे चित्रे चित्रेति शेषः । सन्निपातेत्यादि ।
यते मल्लानां शिखाविशेषाः । सन्निपातेः
परस्परसङ्घर्षातेः । अवधनेर्बद्धमुष्टिभुजाधातेः ।
प्रमाथेः पातयित्वा पथणेः । उन्मथनेः अन्त-
रीते भुजाभ्यां मथनेः । क्षेपणेः स्थानात्
प्रस्थावनेः । बद्धाङ्गुलिकरो मुष्टिः ।

“अवाडमुखं स्कन्धगतं भ्रामयित्वा तथैव यः ।
क्षिप्रस्य शब्दः स भवेद्गराहोद्धतनिस्वनः ॥
तज्ज्वल्लङ्घमध्यन प्रसारितकरो हि यः ।
सम्पहारस्तलाख्यस्तु संयच्छो वज्रमिष्यत ॥”
अर्धचन्द्रतुल्यभक्षमुष्टिवैजमिथ्यः ।
“प्रच्छेदनाङ्गुलिहस्तेन प्रच्छेदः प्रवृत्तिः स्फुटा ।
द्विगुणीकृतबाहुयस्तदीयार्थं यथाबलम् ॥
प्रहारः स शलाका स्यात् पादोद्धनः पदा-
हतम् ॥”

जानुभिक्षाप्रमनिर्घोषिः पादाङ्गुलीरसदृशध्व-
निभिः करणैर्यान्ववधुनानि तेः । बलप्राणेन
बलौत्कर्षण । इति तट्टीका ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । २३ । १५ ।

“ततः सिंहः समुत्पत्य गजकुम्भास्तरितः ।
बाहुयुद्धेन युयुधे तनोश्चैस्त्रिदशारिणा ॥”
बाहुलं, स्त्री, बाहुत्राणम् । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
४३३ ॥ (बहुल + अण् ।) बहुलभावश्च ॥

बाहुलं, पुं, अयिः । इति शास्त्रज्ञावली ॥
(बहुला कृतिका तथा युक्ता पौर्णमासी
बाहुली । बाहुली पौर्णमासी यस्मिन् । सास्मिन्
पौर्णमासीत्यण् ।) कार्तिकमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १८ ॥

बाहुलेयः, पुं, (बहुलानी कृतिकादीनामपथं
पुमान् बहुलान् टक् ।) कार्तिकेयः । इत्य-
मरः । १ । १ । ४२ ॥

बाहुमहस्यन्तं, पुं, (बाहुनां महसं विभतीति ।
किप् । “ह्रस्वस्य पिति किति तुक् । ६ । १ ।
७१ । इति तुक् च ।) कार्तवीर्याश्रुतः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य बाहुमहस्यप्रपिकथा
यथा, महाभारते । १३ । १५० । ७८ ॥
“स वरेष्वास्तिस्तेन वृषो वचनमब्रवीत् ।
सहस्रबाहुभूयां वै चममग्ने गृहेत्यथा ॥
मम बाहुसहस्रतु पश्यन्ती सेनिका रणे ।
विक्रमेण महतीं लक्षां जययं संशितव्रतः ॥”
परशुरामो हि अस्य बाहुसहस्रं परशुना

बीभत्सः

चिच्छेद । अस्य विवरणादिकं कार्त्तवीर्याश्रु-
दृश्यम् ॥)

बाहुबाह्वि य, बाहुभिर्बाहुभिर्धृद युद्धं दत्तं तत् ।
हाताहाति इति भाषा । इति सुम्बोधयाक-
रणम् ॥

विद इ अंशे । अवयव इत्यर्थः । इति कविकल्प-
दमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ विन्यते ।
विन्दिरिति शब्दयत्पत्तयमेवायं धातुपारायणम् ।
इति दुर्गादासीयटीका ॥

विन क श भिभेदने । इति कविकल्पदमः ॥
(चुरा०-तुदा० च-पर०-सक०-सेट् ।) क, बेल-
यति । श विनति । इति दुर्गादासः ॥

विस इ य क्षेपे । इति कविकल्पदमः । (दिवा०-
पर० सक०-सेट् ।) य विन्यति । इर अविसत्
अवेमीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रिंश इत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

बीभत्सः, पु (बीभत्स्यतेनेन । वध + भृन् + करणे
धष् ।) अश्रुतः । इति मेदिनी । से, ७६ ॥
बीभत्सः, त्रि, (बीभत्सा घृणाख्यत्र । अश्र-
व्याद्यच् ।) कूरः ॥ (यथा महाभारते । १ ।
१ । २१० ।

“यदाश्रौषं द्रोणपुत्रादिभिस्ते-

र्हतान् पाञ्चालान् द्रौपदेयाश्च सुपान् ।

कृतं बीभत्समयशस्यश्च कर्म

तदा नाशंसे विजयाय सन्नय ॥”)

घृणामा ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १६ । १८ ।

“तथापि प्रणता भार्या तममन्यत देवतम् ।

सं तथाप्यतिबीभत्सं सर्वश्रेष्ठममन्यत ॥”)

विक्रान्तः । इति मेदिनी । से, २६ ॥ (यथा,—
“दुष्टेर्द्विषं, पृथक्सेच बीभत्सालोकनादिभिः ।”

इति भाधवकरकृतस्वनिचयै कर्हाधिकारः ॥
बीभत्सालोकनं विक्रान्तदर्शनमिति तट्टीकायां
विजयरचितेनोक्तम् ॥) पापी । इत्यजयः ॥
शङ्काराद्यहरसान्तगतघञरसः । तत्पर्यायः ।
विक्रान्तम् २ । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणादि यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । २६३ ।

“जुगुप्सा स्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः ।
गोलवर्णा महाकालदेवतोऽयमुदाहृतः ॥
दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्त्यालम्बनं मतम् ।
तत्रैव क्षमिपातः समुद्दीपनसुदाहृतम् ॥
निष्ठोवनास्यबलननञसङ्कोचनादयः ।
अनुभावास्तत्र भनास्तथास्तुर्धमिचारिणः ॥
मोहोऽपस्फार आदेगो व्याधिक्ष मरणादयः ॥”
अस्य रसस्योदाहरणं यथा तत्रैव ।

“उल्लस्योत्कल्य कति प्रथममथ पृथुच्छीय-
भृषीसि मासा
न्यंसिस्त्रक् पृष्ठपिण्डाटवयवसुलभान्पूतानि
जगन्धरा ।

अन्तःपर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः
कराङ्गा

दङ्क्यादस्त्रिसंस्थं स्पृष्टगतमपि क्रथमभय-

मति ॥”)

बुकाय

वैकृत्यम् । यथा । अतिशीलितपात्रमभि-
शितवेकृतमित्यभिप्रेतम् । इयमिदं रसे
स्वीवम् । तदात्मने तु मांसशोणितौ त्रिषु ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥

बीभत्सुः, पुं, (बीभत्सतीति । वध + सन् + उ ।
युद्धे न्यायपथेन शत्रुहृन्नादस्य तथात्वम् ।
यत्किञ्चित्कृत्वा । यथा, महाभारते ४ ।
४० । १८ ।

“न कृयां कर्म बीभत्सं युधमानः कथञ्चन ।
तत्र देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति विद्युतः ॥”)

अर्थः । यथा,—

अर्थः । फाल्गुनो जिष्णुः । किरीटी श्वेत-

वाहनः ।

बीभत्सुर्विजयः । कृष्णः सशमाचो धनञ्जयः ॥

इति महाभारते । ४ । ४२ । ॥

बुक्क, किं आदिगन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भा० पर०-सक०-पक्षे अक०-
सेट् ।) पञ्चमस्वरी कोपधः । चुरादिपक्षे कथने
आदिपक्षे कुक्कुरादिगन्धेऽयमिति रमानाथः ।
किं, बुक्कयति वाचा बहुलोकः । बुक्कति आ ।
इति दुर्गादासः ॥

बुक्क, त्रि, (बुक्कयति बुक्कबुक्क इत्ययत्तशब्दं करो-
तीति । बुक्क + पचाद्यच् ।) वनोऽभ्यन्तरमांस-
विशेषः । तत्पर्यायः । अयमसिम्भं हृदयम् ३
छत् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ केचित्तु
बुक्कान् एषोवे हृदयान्तर्गतमांसविशेषं पक्षा-
कारे हृदयादिद्वयमाहुः । धातोरनेकार्थत्वात्
बुक्कान् स्वादत्वात् न्ययनं बुक्कं बुक्क किं आदि-
शब्दे घञ् । नान्तः पुलिङ्गोऽप्ययम् । स्त्रीलि-
ङ्गोऽप्येकः । इति स्वामी ॥ बुक्का स्त्री बुक्कः
पुमानपि । शीघ्रितेषु स्त्रियो बुक्का बुक्कस्तु
समये हयो रिति रभसत् । नदादित्वात् स्त्रियो
बुक्कीत्यर्थः । बुक्कान्तं स्वीवमनुष्यमतिक्रु-
कलिङ्गादयः ॥ उरस्यपि च बुक्कायां हृदयं
मानसं च सति त्रिकाण्डशेषः ॥ बुक्काशब्दस्य
उकारस्य ऋकारादेशे तथैव वृक्कादिरूपच ।
अयं च तन्मांसमिति अयमांसं बुक्कस्यायं
संमुखीभूतं मांसं बुक्कायमांसमित्येकं नामे-
त्यर्थः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

बुक्कः, पुं, (बुक्कयति शब्दायते इति । बुक्क +
अच् ।) ह्रागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ समये
पुं स्त्री । इति रभसः ॥

बुक्कनं, स्त्री, (बुक्क किं आदिगन्धे + भावे ल्युट् ।)
कुक्कुरशब्दः । तत्पर्यायः । भयणम् ८ । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ४३ ॥

बुक्का, स्त्री, (बुक्क + टाप् ।) वृकम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः । शोणितम् । इति
रभसः ॥

बुक्का, [न] (बुक्क + कनिन् ।) पुं, वृकम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

बुक्कायमांसं, स्त्री, (बुक्कस्यायमांसं ।) हृदयम् ।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

बुद्धः

बुद्धारः, पुं, (बुद्ध किं आदिगन्धे भावे घञ् । बुक्कं
निनादस्तस्य कारः करणम् । “एकवर्ग्यत्रयो
यत्र मध्यमस्तत्र लुप्यते” इति न्यायान् मध्यम्य
ककारस्य लोपः ।) सिंहध्वनिः । इति हारा-
यणी । १६४ ॥

बुद्धो, स्त्री, (बुक्क + गौरादित्वात् ङीष् ।) वृकम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

बुट्, किं हिंस । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पक्षे भा० पर०-सक०-सेट् ।) किं बोदयति
बोदति । इति दुर्गादासः ॥

बुड्, शि उन्मर्गः । संवृत्तौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (कुटा०-तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।)

शि बुड्ति अवुड्तीत् बुबोड् इति दुर्गादासः ॥

बुद, इर् अ उ निशामने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इर्
अवुदत् अवोदोत् । अ बोदति बोदते । उ
बोदित्वा बुत्वा । निशामनमात्रोचनं प्रणि-
धानमिति यावत् । इति दुर्गादासः ॥

बुड्, पुं, (बुध्यते स्म इति । बुध + क्त । यद्वा भावे
क्तं बुड् ज्ञानमस्यास्तीति अश्वत्थाद्यच् ।)
भगवदवतारविशेषः । स तु दशावतारान्तर्गत-
नवमावतारः । यथा,—

“ततः कर्मा संप्रवृत्ते संभोदाय सुरहिषाम् ।
युद्धो नाम्नाञ्जनतुलः कीकटेषु भविष्यति ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

अञ्जनस्य सुतः । अजिनसुत इति पाठे अजि-
नोऽपि स एव । कीकटेषु मध्ये गयाप्रदेशे ।
इति श्रीधरस्वामी ॥ तत्पर्यायः । सर्वज्ञः २
सुगतः ३ धर्मराजः ४ तथागतः ५ समन्त
भद्रः ६ भगवान् ७ मारजित् ८ लोकजित् ९
जिनः १० यदुभजः ११ दशबलः १२ अद्वय-
वादी १३ विनायकः १४ सुनीलः १५ श्रीघनः १६
शास्ता १७ सुनिः १८ इत्यमरः । १ । १ । १२५
धर्मः १९ त्रिकालज्ञः २० धातुः २१ बोधि-
सत्त्वः २२ महाबोधिः २३ आर्यः २४ पञ्च-
ज्ञानः २५ दशाहं २६ दशभूमिगः २७ चतु-
स्त्रिंशज्जातकः २८ दशपारमिताधरः २९
दादशाक्षः ३० त्रिकायः ३१ संगुप्तः ३२ दया-
कूर्चः ३३ खलित् ३४ विज्ञानमातृकः ३५
महामेघः ३६ । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥

धर्मचक्रः ३७ महासुनिः ३८ असमः ३९
खसमः ४० मेघी ४१ बलः ४२ गुणाकरः ४३
अकलिष्ठः ४४ त्रिशरणः ४५ बुधः ४६ वक्रो ४७
वागाशनिः ४८ जितारिः ४९ अहङ्गः ५०
अहङ्ग ५१ महासुखः ५२ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ महाबलः ५३ । इति जटाधरः ॥ ॥

इश्वरनिरूपणे बुद्धविशेषाणां मतमाह । सर्वज्ञ
इति सौगताः । निरावरण इति दिगम्बराः ।
लोकव्यवहारसिद्ध इति चार्वाकाः । शरीराण्येव
चेतनानि गौरीशं जानामीत्यादिज्ञानेन गौर
वत्त्वज्ञानवत्त्वयोः सामानाधिकरण्यानुभा-
व इति चार्वाकाणां मतम् । तेषां मते अगतः

बुद्धः

अगमभङ्गस्य नन्वस्तु अगमभङ्गः पूर्वपुण्यान्तर-
पुञ्जोत्पत्तिस्तथा च पुञ्जनिष्ठ एव कुर्वन्प
त्वाव्यजानिनिशेषः स्मरणजनकतावच्छेदक
इति न हीयः । इति कुसुमाञ्जलिप्रथमस्कन्धक-
टीकायां रामभद्रः ॥ * ॥ बुद्धाणां दशविध
मतभेदमाह ।

“वदन्ति एव आमेति १ दृष्टप्राक्तवृद्धयः ।

देह आमेति २ चार्वाका इन्द्रियाण्यपरे २

अ ते ॥

तैर्व्य प्राण ४ स्तनोर्त्य ते मन ५ आमेति

वादिनः ।

बुद्धिरामेति ६ बौद्धा वै शून्यमामेति ७ तैपरं ॥

यात्रिका यज्ञपुरुषं सर्वज्ञं ८ सौगता विदुः ।

निरावरण ९ माहुर्यं दिगम्बरगतानुगाः ॥

चार्वाकाश्चापि लोकानां व्यवहारप्रसिद्ध-

कम् १० ॥”

इत्यामप्रकाशः ॥ * ॥

परिणतः । बुद्धिने, त्रि । इति मेदिनी । ५, ७ ॥

(बुद्धावतारस्य विवरणं यथा,—

इह खलु बौद्धशास्त्रसम्बद्धेषु सम्प्रोक्तैः
पञ्चविंशतिर्बौद्धा दृश्यन्ते । तेषां शुद्धोदनीरमान
मायादेवीगर्भाजानः शाक्यसिंहसत्त्वार्थविहार्क
बन्धुगौतमेति नामचतुष्टयेन प्रसिद्धोऽस्ति भ-
तमः लोकविश्रुतो बुद्धः कपिलवस्तुनगरं
कलेश्वरः शतगृहोत्पत्तिकट्टिसहस्रमितेयु रत्ने-
ज्येष्ठेषु शुकवासरे सुरहिषां सम्मोहनाय
साक्षाद् विवेकमूर्तिः स्वैच्छाविरहेण प्रादुर्बभूव ।

अथ स वयमा सद्यः क्रमेण शीलगुणमाहम
रूपोदाग्यबलवोर्थादिभिर्वर्द्धते स्म । उद्दिने यौचने
पित्राज्ञया स शाक्यान्वयर्त्ता भनीर्त्ता रूप-
लावगयवर्ती दण्डपाणितयया गोपानास्त्रोभन्-
मतानुपयेमे ।

जननसमयेऽस्य गणकाच्छतवान् नरेन्दरः
शुद्धोदनः याधिप्रसन्नराजर्त्तुसंघासिम्भजन-
दशनाञ्जलवैराग्यः पुत्रस्ति गृहं सन्धत्त-
तीति । तस्मात् सञ्जातशङ्को राधा शिलाभि
रुपवनपरिवृतं सुगमं रम्यं हर्म्यप्रदेशं भूभूयणं
निर्मोपयामास । तत्रासौ युवतीजनपरिप्रेत-
मुपच्छन्दितं विषयविमुग्धचेतसं तनयं निवृत्त-
निर्गमनम् स्वच्छन्देनाववासायत् । अथ गच्छति
कालेऽस्य प्रियलीवभूत् भोगसन्तपः । ततः
कारागारमिव प्रतीयमानं निष्कुटनिकेतं विहा-
यास्य धरण्या नानास्यानं द्रष्टुमिच्छा सञ्जाता ।
ततः सोऽस्मै पित्रे शुद्धोदनाय सम्बोधया
भास पर्यन्तं नगरं प्रजानाष्टद्विभवस्थाच्च विनी
कयितुं वासना मे बलवतीति । राजा प्रथमं
निवारयितुमिच्छेत् प्रलोभनेन । स नैव त
ततो विरराम । अथ विज्ञाय निर्वन्धं पुत्रस्य
मन्त्रिणमादिदेश, कुमारं शाक्यसिंहं भामितु
मारुत्ये राष्ट्र मे जरात्रसन्नासिष्ठसमानवाः
केनापि कारणेन राजवर्त्तनं नोपतिष्ठन्तामिति
विबोधयेति । तथानुष्ठिते कुमारः रथमारुट

बुद्धः

सारथिना सह बहिनैराद्य भूमितुमारब्ध-
वान् । ततश्चतुर्दिक्षु प्रकृतिभिस्तारस्वरेज्योऽस्य
पाथोपि । नगरं वोख्यामौ मनसि परां सुद-
प्राप्तवान् ।

अथ स जरया जर्जरतन् मानवमेकं दृष्ट-
वान् । इतः प्राक् कदाचिदपि स शाक्यमिहो
जगतो दुःखं नानुभूतवान् । इदानीं निरीक्ष्य
प्रथमं तं जरयास्तं विषयमस्य विज्ञातुं कृत्-
वन्ती सारथिं पप्रच्छ । तदुक्तं यथा, —

“किं सारथे ! पुरुष दुःखेन अत्यस्याम
उच्छृङ्खलाम् रुधिरत्वच्छायुनतः ।
स्वतः शरीरो विरलस्तत्कशाद्रूप
आलस्य दृष्टं व्रजतेऽसुरं स्वयन्तः ॥

सारथिराह ।

एषो हि देव ! पुरुषो जरयाभिभूतः
लीलां नृपः सुदुःखितो बलधीर्यक्षीनो ।
बन्धुजनैः परिभूतः अनाथभूतः
कायाममथ अपवित्रुः वनेव दारुः ॥

बोधिसत्त्व आह ।

कुलधर्म एव अयमस्य हितं भण्णाहि
अथवापि सर्वजगतोऽस्य ह्यवस्था ।
शोभं भण्णाहि वचनं यथभूतमेत-
च्छ्रुत्वा तथार्थमिह योनिं सञ्चिन्तयिष्ये ॥

सारथिराह ।

नेमस्य देव ! कुलधर्मं न राक्षधर्मः
सर्वं जगस्य जरयौवनधर्थाय ।
तुभ्यं पि मातृपितृबान्धवजातिभ्यो
जरया अमृतं न हि अन्यगतिर्जनस्य ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

धिक्षु सारथे ! अनुधवाजजनस्य बुद्धि-
र्यदयौवनेन मद्धतं जरं न पश्यी ।
आवर्णयान्ति ह रथं पुनरहं प्रवेक्ष्य
किं मत्तु क्रीडरतिभिर्जरयाश्रितस्य ॥”

इति ललितविस्तरे १४ अध्याये ।

अथ शाक्यामहः सारथिं मन्दिदेश रथं
मञ्चालयेति । गत्वा नगरस्य दक्षिणे द्वारे
आधिराजं यातनापरीतपुरुषमेकमीशाचक्रे ।

ततः स सारथिं पप्रच्छ । तदुक्तं यथा, —

“किं सारथे ! पुरुष रूपविगर्भाच्चः
सर्वेन्द्रियेभिः विकलो गुरु प्रश्वसन्तः ।
सर्वाङ्गशुष्क उदराकुल प्रापलच्छा
सूत्रे पुरीष स्त्रिंशति कृत्सनीये ॥”

सारथिराह ।

एषो हि देवपुरुषः परमं ग्लानो
आधीभयं उपगतो मरणान्तप्राप्तः ।
आरोग्यतेजरहितो बलविप्रक्षीनो
अजाणवीप्रशरयो ह्यपरायणश्च ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

“आरोग्यता च भवते यथ स्वप्रक्रीडा
आधिर्भयश्च इम ईडग घोररूपम् ।
क्रौं नाम विप्रपुरुषो इम दृष्टुं वर्या
क्रीडारतिश्च जनयेच्छुभसंज्ञिता वा ॥”

४२९

बुद्धः

अथ खलु भिन्नवो बोधिसत्त्वः प्रतिनिवर्ण्य
रथवरं पुनरपि पुरं प्राविशत् ।

इति हि भिन्नवो बोधिसत्त्वोऽपरेण कालमम-
येन पश्चिमेन नगरद्वारेणोद्यानभूमिभित्ति-
क्रमस्तद्वता अहंन सोऽदानीन्तं पुरुषं स्तवं
कालगतं मार्गं समारापितं चलवितानीकृतं
ज्ञातिमङ्गपरिश्रुतं सचेतद्विद्विः क्रन्दद्विः परि-
देवमानैः प्रकीर्णकेशैः पाथ्यावकीर्णशरीर-
भिरासि ताडयद्विद्वत्क्रोशद्विः पृष्ठतोऽनुग-
च्छद्विः । दृष्ट्वा च पुनर्बोधिसत्त्वो जानमेव
सारथिमिदमवाचन ।

“किं सारथे ! पुरुष मञ्चोपरिगृहीतो

उद्धत केशानव पांशु शिरं क्षिपन्ति ।

परितारयित्व विहरन्नुस्ताडयन्तो

नानाधिलापवचनानि उदोरयन्तः ॥”

सारथिराह ।

“एषो हि देवपुरुषो स्तुतः जम्बूद्वीपे
न हि भूय मातृपितृ द्रव्येति पुत्रदाराम् ।
अपहाय भोग्यमृतामृतमिच्छातिसङ्गं
परलोके प्राप्नु न हि द्रव्येति भूय ज्ञातिम् ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

“धिग्यौवनन जरया समभिदतेन

आरोग्य धिग्विधियाधिराहतेन ।

धिगजोवितेन पुरुषो न चिरस्थितेन

धिक्षिपणितस्य पुरुषस्य रतिप्रसङ्गे ॥

यदि जर न भवेया नैव आधिर्भूतः

स्तथपि च मज्जदुःखं पश्यस्त्वं धरमो

किं पुन जरयाधिगृह्यन्ति नित्यानुवृत्ताः

साधु प्रतिनिवर्ण्य चिन्तयिष्ये प्रमोचम् ॥

अथ खलु भिन्नवो बोधिसत्त्वः प्रतिनिवर्ण्य तं

रथवरं पुनरपि पुरं प्राविशत् ॥ इति हि

भिन्नवो बोधिसत्त्वस्यापरेण कालममयेनोत्तरं

नगरद्वारेणोद्यानभूमिभित्तिक्रमस्तत्तरेव देव

पुत्रेणोधिभस्त्वस्यानुभावेनैव तस्मिन् मार्गं

भिन्नरभिनिर्मितोऽभूत् ॥ अत्रासीद्बोधिसत्त्वस्तं

भिन्नं शान्तं दान्तं सयतं ब्रह्मचारिणमनति

क्षिप्रचतुर्यगमावप्रेक्षितं प्रासादिकेन्यापथेन

सम्यग् प्रासादिकेनालकितयन्त्रोक्तिनेन प्रासादिकेन

सङ्घाटीपिण्डपात्रवीरधारणेन मार्गं स्थितम् ।

दृष्ट्वा च पुनर्बोधिसत्त्वो जानमेव सारथिमिद-

मवाचन ।

“किं सारथे ! पुरुष शान्तं प्रशान्तचित्तो

नोत्क्षिप्तमन्त्रु व्रजते युगमात्रदर्शी ।

काषायवस्त्रवसनो मुप्रशान्तचारी

पात्रं गृहीत्वा न च उद्धत उन्नतो वा ॥

सारथिराह ।

एषो हि देवपुरुष इति भिन्ननामा

अपहाय कामरतयः सुविनीतचारी ।

प्रव्रज्यप्राप्तः सममात्मन एवमाणो

संरागहेवविगतो तिष्ठति पिण्डचर्या ॥

बोधिसत्त्व आह ।

बुद्धः

साधु सुभाषितमिदं मम रोचते च

प्रव्रज्य नाम विदुभिः सततं प्रशस्ता ।

हिममात्मनश्च परमत्त्वहितश्च यत्र

सुखजीवितं सुमधुरममृतं फलश्च ॥”

इति ललितविस्तरे १४ अः ।

ततः संक्षुब्धचित्तोऽसौ स्वकीयं शुद्धान्तं
पिबेद्य । दिवसेऽस्मिन् राहुलनामा पुत्रोऽस्य
समजनि । राजा शुद्धोदनः स्वाङ्गलस्य भ्रमण-
वृत्तान्तं सर्वं निश्चास्य सन्ध्यासमयं शङ्क-
मानः चतुर्थं नगरद्वारेण सेनायुद्धान् सन्निवेश-
यति स्म तस्य परिरक्षणार्थम् ।

रतिरसाभिज्ञानं युवतिजनानन्तःपुरेषु बहु-
तरान् प्रवयामास बोधिसत्त्वस्य प्रमोहनाय ।
अथागता रजनी, सिद्धार्थस्य तु चित्तं व्याकु-
लितमसीव गच्छत् प्रव्रज्य भैक्ष्यग्रहणार्थम् ।
ततो ब्रूयादप्रमोदान् परं निद्रिताः सर्वा युवती
विनीक्य प्रायनान् शनैः शनैरुत्थितो अलीकयत् ।

“तत्र काश्चिदुत्पन्नश्चक्षुः काश्चिद-
विभुतकेश्यः काश्चिद्विकीर्णभरणाः काश्चिद-
विभ्रष्टमुकुटाः काश्चिद्विहतेरंशेर्विगोपितगात्राः
काश्चिदिसंस्थितसुखाः काश्चिद्विपरिवर्तित-
नयनाः काश्चित् प्रस्रवन्तो लालाभिः काश्चि-
द्वसन्तः काश्चित् प्रहसन्तः काश्चित्पलपन्तः
काश्चिदन्तान् कटकटायन्तः काश्चिद्विवर्ण-
वदनाः काश्चिदिसंस्थितरूपाः काश्चित् प्रल-
म्बितबाहवः काश्चिद्विनिप्रवदनाः काश्चिदुद-
घाटितशीर्षाः काश्चिदवगुण्ठितशीर्षाः काश्चि-
द्विपरीतवर्तितमुखमण्डलाः काश्चित् प्रध्वस्त-
शरीराः काश्चिद्विभ्रमगात्राः काश्चिद्विकुलाः
खुरखुरायमानाः काश्चित्स्फटिमुपगुह्य परि-
वर्तितशीर्षशरीराः काश्चिद्विगोपावस्तव्यादपरि-
वृद्धपाणयः काश्चिद्वृणुदन्तैः कटकटायन्तः
काश्चित् किम्पलनकुलसम्पत्ताडायकधितवाद्य-
भाण्डाः काश्चिद्विमेधोन्मेषपरिवर्तनयनाः काश्चि-
द्विद्वत्तास्या एवं तद्विगतं धरणीतलगतमन्तः-
पुरं निरीक्षमाणो बोधिसत्त्वः भ्रमणानसंज्ञा
सुत्पादयति स्म ।” तच्चेदमुच्यते ।

“तां दृष्ट्वा उद्दिग्ध स लोकनाथः

कण्ठं विनिश्चस्य इदं जगाद ।

अहो वता लक्ष्मणा व्रजेयं

कथं रतिं विन्दति राजसोगणैः ॥

अतिमोहतमावृते दुर्मेति-

कामगुणेर्निर्गुणसंज्ञिनः ।

विहगपञ्जरगता यथा नहि

लभन्ति कदाचिद् विनिःस्थतम् ॥”

इति ललितविस्तरे १५ अध्याये ॥

अतीतेऽयं निशोथे सिद्धार्थोऽश्वपालमाहूयाह
“जरामरणपञ्जरनियतसत्त्वपरिमोचनस्य सम-
यो क्षुपस्थितो मे ।” अतएव गङ्गीस्यामि
सन्ध्यासम् । विस्मृतोऽश्वपालोऽब्रवीत् राज-
पुत्रस्य ते सन्ध्यासमग्रहणमनुचितं न समर्थोऽपि
सन्ध्यासायमस्य कष्टानि सोढुम् ।

बुद्धः

सिद्धार्थ आह ।

“विवर्जिताः सर्पशिरा यथा बुधै-
विगर्जिता मीढवटा यथामुचिः ।

विनाशकाः सर्वसुखस्य हृन्क

जात्वा हि कामान्न विजायते रतिः ॥”

हृन्क शब्दं यानि दुःखप्रतामर्षिता पूर्व-
जन्मान्तरे ।

बन्धनान्धनास्ताङ्गनास्तर्जनाः कामहेतो-
र्मया नो च निर्विदभूत ॥

संस्कृतमानसं प्रमदवसगतञ्च

मोहाकुलं दृष्टिजालावृतम् ।

अन्धभूतं पुरा आत्मसंज्ञा-

यज्ञाकारका वेदनावीतिवृत्ता इमे ॥

धर्माद्यानतः सम्भूता चलचपला-

निखमेधैः समा विदुहिः सदृशाः ।

ओसविन्दूपमा ऋतुच्छा असाराः

अनात्मा च मूल्यस्वभावा इमे सर्वशः ॥

स्वयमहमभिरुह्य नावामिमात्मानावतीर्थं

संसार ओघैरहं तारयिष्येन्नन्तं जगत् ।

शोकसंसारकान्ताररोधोभिरागग्रहा-

याकुले वैराकुले दुस्ते एव चित्तं मम ॥

तदात्मनोतीर्थं इह भवार्णवं

सर्वैरदृष्टिर्गहकेशराक्षसम् ।

स्वयं तरित्वा च अनन्तरं जगत्

स्थलेऽनारीक्षे अजरामरे शिवे ॥”

ललितवित्ते १५ अध्याये ।

अतश्च हृन्क ! प्रवृत्ताभ्युपेय सत्वरमानयाश्चम् ।

तथानुष्ठिते सिद्धार्थोऽसौ स्वीतनयगुरुजनान्

सर्वान् राज्यमैश्वर्यं च विद्यायाश्चमारुह्य

निर्गतः । निजनगराद्वाहयोजनदूरस्थितं

मल्लराज्यं प्राप्य तत्रैव वशिष्ठाश्रमसन्निधौ

हृन्कमन्त्रसहितं विष्टव्यं कौषेयमपह्नाय

पिधाय वल्कलवाससमेकाकी वैशाली नाम-

नगरीमुपतस्थे । तत्र आराटुकालामनामा

जिनपुरुषस्त्रिशतकशियोरवात्सीत, सिद्धार्थो-

ऽस्य शिष्योऽभूत् । आहैकदा गुरुः, पवित्रचेता

ऋतुर्भक्तिमान् पुरुष एवाजं ब्रह्मचर्यं गृहीतुम्,

लब्धुञ्च सर्वमैश्वर्यम् । हृदि यस्य विमलो

निर्वाणप्रदीपः प्रदीपस्तमः स्तोमयसनपटुर्भवस्य ।

न तस्य सुखदमैश्वर्यविभूतिगुरुवचनम् ।

ततः सप्रश्रुतीं शिष्यततिवन्धानस्य रुदकनान्नः

साधोः समीपं गत्वा लत्वानेन सम्भाषणं गय-

श्रीर्वि जगाम । तत्रोद्भाषितमनेन यद् ब्राह्मणाः

श्रमणाश्च बोधस्वरूपं लब्धुमविशुद्धं कायमानसं

नियोजयन्ति तदसिमुपादयितुमार्द्रकाष्ठद्वय-

धर्षणमिव वैफल्यं भजते । शुष्काष्ठसखद्वय-

धर्षणेन यथा लब्धमनोरथा मानवास्तद्वत्

कायमनसोर्विशुद्धयोः सतोः स्वतश्च बोध-

लाभः शक्यः । ततः परमसौ बोधिसत्त्वो गत्वा

यामसुखविस्वासां विजनं तत्रैवोषितुं मनो

रुधे । परमयत्नेनात्रैव कायशुद्धिं चित्तशुद्धिञ्च

विधाय आस्ताजनास्त्रां दुर्धरं ध्यानं दधार ।

४३३

बुद्धः

अत्रासौ कस्मिंश्चिद्विषये वदरीमेकिका कस्मिं-
श्चिद्वा तच्छ्रुत्वेकं कदाचिद्वैकमात्रं कलायं
भक्षयित्वा कस्मिंश्चिदुपोषणं वा कालं
विश्रुत्वा शुष्कच्छविर्मसीवर्णां बभूव । ततोऽसौ
देहमित्यं निभण्य लब्धुं सम्बोधं न समर्थमिवेय-
मिति विचिन्त्य पोषणकरमाहारं जग्याह ।

दिवसेऽस्मिन् सुहोदनः स्वप्नं ददर्श प्रियः पुत्रो
मे मणिमुक्तादिभिभूषितवारणरूपेण उदुमर-
तरुमानरोह । जैलोकवलोकाः पूजनायास्या-
ऽच्छन्तीव, यशोधरापि गोपापरनाम्नी ददर्श
स्वप्नं विविधम् स्वयं श्राव्यसिंहश्च पञ्च,
यथा जगदखिलं श्रय्या मे, विम्वलमिव सुमेरु-
शिखरमुपधानीभूतं मे, वामदक्षिणकरद्वयं मे
प्राच्यपश्चिमसमुदोपरि पादाभौ मे दक्षि-
णाभौ प्रवन्ते, नाभिकमलान् मे समुत्थितेः
स्थिरिकाढ्येष्वापूरितमखिलं नभः । ततश्चो-
त्थायामौ ऊरुविलोचितायाः सजातानामि-
काया नाभ्याः सकाशात् भिक्षां जग्याह ।

इतः सिद्धार्थो ध्यानं दधार, निर्वाणं पथि तस्य
सततं परिपश्यी सन्नपि दुर्निवारो मारः परा-
जितो ध्यानवीरेण योगिसिंहेन पलायनं चक्रे ।
ततस्तस्यैव कन्दर्पस्य तनये यत्नेन तन्ना रत्निश्च
योगिप्रवरस्य मोहनाय, विफलानि तु जाता-
न्यनयोर्मनोरथानि । ततः सर्वभ्यः लक्ष्म्येभ्यो
विमुक्तः सिद्धार्थो बोधश्च विमलं लभे । तदासा-
वधिरूपयोगः मनस्यस्य मुकुटे प्रतिफलितं
सकारणमखिलं जगत् । ततश्च चिन्तयामास मः
जीवानां जन्म, तेषु च जीवस्य संयोगो वियोग-
श्चैव दुःखदुःखाव्येतानि । न जानीते मानवस्तन्
मोहजालेनाश्रितो दुर्निवर्तः दुःखं सहत इति ।
ततः कस्मादागतं जरामरणमिति चेतसा कृतं
प्रश्ने तेनैव निश्चिनोति सः, यज्जन्मन एवागच्छति
जरामरणमिति, कुतस्तर्हि ज्ञागतं जन्म
किमस्य वा कारणम् ? संसारादस्माज्जाति-
रतएव भव एव कारणमत्र । भवस्तर्हि कुत
आयतः किमस्य वा कारणं ? उपादानादागतो
भवस्तदुपादानमेवास्य कारणम् । कस्मादुपा-
दानमायातस्तर्हि किमस्य वा कारणं ? लब्धाया
आगतमुपादानमतस्तत्तत्त्वे कारणमस्यति । तर्हि
कुत आयाता लब्धा कारणं वा किमस्याः ?
वेदनाया आगता लब्धा अतो वेदनैव कारण-
मस्याः । कुत आयाता वेदना, अस्या वा किं
कारणम् ? स्पर्शादायाता वेदना, अतः स्पर्श
एव कारणं वेदनाया इति । स्पर्शस्तर्हि कुत
आयातः किं वा कारणमस्य ? षडायतना-
दागतः स्पर्शस्ततोऽस्य कारणं स एवेति ।
कुत आयातं षडायतनं कारणं वा किमस्य ?
नामरूपाध्यामागतं षडायतनम् अतएवास्य
कारणमेव तदिति । कुतस्तर्ह्यायाते नामरूपे
कारणं वा किमनयोः ? विज्ञानादागते नाम-
रूपेऽतोऽनयोः कारणं विज्ञानमिति । कुत
आयातं विज्ञानस्तर्हि कारणं वा किमस्य ?

बुद्धः

संस्कारादागतं विज्ञानमतोऽस्य कारणं स
एवेति । संस्कारस्तर्हि कुत आयातः कारणं
वा किमस्य ? अविद्याया आगतः संस्कार-
स्ततोऽस्य कारणमविद्येवेति ।

स्फुटमिदानीमविद्यैव कारणं जगतोऽखिलस्य ।
ततो विलोमेन प्रकटीभूतं यत् अविद्यायाः
संस्कारः संस्काराद् विज्ञानम्, विज्ञानान्नाम-
रूपे ताभ्यां नामरूपाभ्यां षडायतनम्, षडाय-
तनात् स्पर्शः, स्पर्शाद् वेदना, वेदनायास्तल्लब्धा
लब्धाया उपादानम् उपादानात् संसारः
संसाराज्जातिः जानेर्जरामरणमिति ।

प्रकारेणानेनोत्पन्नो दुःखद्रुमो जीवानाम् ।
तद्दिदानीं प्रतिभातं अविद्यैव मूलमस्य पाद-
पस्य निरस्तायामविद्यायां कुतो दुःखप्रसङ्गः
क्रमेण तस्मात् जन्मजरामरणं दुःखं चिन्ता
क्षेत्रः पीडा च सर्वं दूरे पलायन्ते । एवं
जीवानामुदेति चिन्ताकाशे धर्म्मालोकः ।
उद्दिने तस्मिन् मनःसंयोगेन ज्ञानं दर्शनं विद्या
स्तुतिर्बुद्धिश्च सर्वं प्रत्यक्षोभवति । तत इदानीं
सिद्धार्थो बुद्धः सन्नातः ।

ततश्चागतोऽत्र विस्विकानगर्भ्या राजा बुद्धस्य
श्रीपादपद्मसन्दर्शनाय । मोऽस्मै स्तुपदिदेश
“अहिंसा परमो धर्म्मः ।” इत्यतस्त्वमनुतिष्ठ
तद्धर्म्मं निर्वाणमोक्षचान्तिरिति ।

ततोऽसौ बुद्धो नैरञ्जननाम्नी नदीं पारिका-
यनश्च त्यक्त्वा उज्जलमुपवनं प्रतस्थे । अत्र स
ऊनपञ्चाशद्वासराण्युपोषणमङ्गीकृतवान् । तत
स्तस्मात् स्थानातिर्गत्य गयो नाहलं बुद्धिदरं
लोहितवस्तुकं गन्धपूरं सारथिपुत्रश्च क्रमेण
गत्वा त्यक्त्वा च काशिकामुपतस्थे, अत्रास्य
कौण्डिन्यः सिद्धः शिष्योऽभूत् बुद्धस्तं नाम्ना
ज्ञानकौण्डिन्यं चकार । कालेऽस्मिन् बुद्ध-
संन्यका लोका आगत्यागत्य बुद्धस्य शिष्या
अभवन् ।

ततः काशीधाम्नः स ऊरुविल्वाम्बितं सेनानी-
नामकं ग्रामं प्रययौ तत्र नैरञ्जनतीरे नात्मा
ऊरुविल्वकाश्रयः श्रताधिकविंशतिवयः पञ्च-
शतशिष्यैरनुगतः प्रतिवसति स्म । लोका जान-
न्यमुमहन्ति । बुद्धो गत्वास्य समीपं प्रदा-
यास्ते ज्ञानोपदेशं विमलं शिष्यं तं चकार ।
इष्टा शक्तिमलौलिको बुद्धो लोका विस्मिता
धर्म्मं बौद्धं गृहीतवन्तः ।

तदा विम्बसारो मगधराजः सुश्राव गयश्रीं
बुद्धदेवः प्राप्त इति । गत्वा समीपं प्रपूज्य च
परमया भक्त्यास्य शिष्यत्वं स्वीचकार । ततो
मागधो स्वीयां नगरं गन्तुं निमन्त्रयामास
तम् । जग्याहस्य प्रणयं बुद्धः । शारीपुत्रोऽत्र
मौद्गल्यानोऽस्य शिष्योऽभयत ।

श्रुतवान् कोशलपतिः प्रसेनजित् बुद्धो देवो
राजश्चे जेतवने प्रतिवसत्यधुनेति । गत्वा च
तत्र त्वरितं बुद्धमभिधुमुवाच, पूर्वेकाश्रयः
परिव्राजकगोशालः वैरापुत्रसङ्गः अजितकेशः

बुद्धः

कम्बल इत्यनेन अयं च बह्व्यो बुद्धर्पयस्तिष्ठन्ति, न ते लोके कदापि बुद्धनाम्ना परिचाययितुं शक्नुवन्ति भवान् किं न लज्जते अहं षष्ठ इत्यात्मानं परिचाययितुम् । बुद्धस्तम् 'कुमार-दृष्टान्तसूत्रं', आवयामास ततोऽभिलषितचक्षुः शिष्योऽभूत्तस्य ततः प्रसन्नचित् कोशलराजः । द्रोक्षिते राज्ञि कोशलेश्वरे बुद्धः शुद्धोदनाय संवादं प्रेषयामास "राजन् । पुत्रस्ते पपावि-दानोऽन्यत्रिवारगमयन्तम् । तेनैव सोऽखिलस्य जगत्सुखी पापीयर्भो वारयामास, शुद्धोदनः प्राक्यपतिराकर्ण्य वृत्तान्तं परां सुदमवाप । आनेतुं पुत्रं कपिलवस्तुनगर्यामस्मै दूतं पुनः पुनः प्रेषितवान् यो यः प्रयाति दूतोऽस्य वृत्तान्तं न स पुनः प्रतिनिवृत्तः स्थितोऽस्य दीक्षितस्तत्रैव । शुद्धोदनः साधुं कालुदाधीति-नामानं पत्रेण सह प्रेषितवान् । उदायो प्रागमनादङ्गीचकार यदि चाहं दीक्षितोऽप्य-भविष्यम् वारमेकमपि प्रतिवर्त्तनीये । उदायो बुद्धस्य समीपं गत्वेव दीक्षितः । बुद्धस्तं प्रतिज्ञा-परिपूर्णाया शुद्धोदनस्यान्तिकं प्रेषयामास । उदायो गत्वाह राजानं भो भूप । देवो बुद्धो राजाजिगमिपुनर्वत्स्यातुमिच्छेन्नगर्यामु विहारे-वस्यातुमिषेय मः । राजा जेतवनस्थमिव न्यग्रोधारामं कपिलवस्तुनगरे विरक्तव्यागमन-मस्य प्रतीक्षाचक्रे । तत्रागत्य बुद्धो न्यग्रोधारामे तस्मिन्नुवास । अत्रागत्य पितृशौ शुद्धोदनोऽन्त-तोदनस्यास्य लक्षं लक्षं प्रावयन्ततयस्य शिष्या अभूवन् । तत्रावस्थानसमये बुद्धस्य पालयित्री गौतमी वनिता यशोधरा च भेत्तायमं गृहीत वयौ पुत्रोऽपि राहूलोऽजातकनिष्ठो जनकेन दीक्षितः ।

ततो बुद्धो गृध्रकूटमागत्य वसतिचक्रे । समये ऽस्मिन् देवदत्तोऽस्य आतिथः शत्रुः शिल्पिनं दाक्षिणात्यादानिनाय । तेन च निष्ठुः पुनः कूटयत्नं निरमायि । अनेनाहतो बुद्धो यथां प्राप निक्षेपणावसरे यत्नस्य तं बुद्धं रिरक्षिषुः कुम्भीरस्तत्प्रहारेण प्राणास्थित्वाज । कालेऽस्मिन् विष्वसारे मागधे पञ्चत्वं गते अजातशत्रुर्लुब्धो दुर्हन्तो मगधं प्रशास, देव-दत्तोऽस्य मित्रमासीत् । एकदाजातशत्रुर्बुद्ध-सन्निधावागत्य पप्रच्छ तं "नानाकर्मसु यासक्तो मनुष्यो धनमभीष्टमुपार्जयितुं यतते, प्राप्य तु याच्छ्रितं धनं सुखं च भवति, धर्मं तथा तु निधाय मनस्तद्वत् सुखं प्रत्यक्षमाप्नुयान् किम् । बुद्धः प्रत्यवाच किं कर्मणा यागेन होमेन वा । न्यायान्यायौ विकल्पा अधमानामुत्तमानाश्च निरस्कारपुरस्कारौ च तद्वन् निष्कलौ । पितरौ नास्तीयौ च योऽस्मिन् जगति प्राप्नवान् महा-सत्यम्, सत्ये पथि प्रविष्टांश्च जानाति स एव जन्मेव न्यतुरिति । सोऽस्मिन् जन्मत्येवाप्तयो-ऽययो निष्ठायां मोक्षं लभते न पुनरायाति सः । पृथिव्यादिभूतचतुष्टयेऽस्य यथाक्रमं भूतान्ये-

बुद्धः

कीभवन्ति । इत्यसुपदेशेन बुद्धस्य अजातशत्रो-मनिसं तन् चक्षणादेव प्रवर्णं बभूव । योऽस्य सुगुण्यापात्रमासीत् स इदानीं भक्तिपात्रमस्या-भूत् । अजातशत्रुर्बुद्धाद् दीक्षां जग्राह ।

गृध्रकूटाद्बुद्धः पाटलीग्राममागम । कपि-लनामात्र साधुर्ब्राह्मणोऽनेन खलौकि । सम्भाष्य तं पथि गच्छन्ममौ चतुर्दिशं निरीक्षाचक्रे, आनन्दोऽस्य परिचरो जिज्ञासयामास किमित्यं निरीक्षसे यापारयंश्चक्षुषाति । बुद्ध आह आनन्द । परिहास्योऽहमिमं लोकमिदानीम् । ततः स आत्मग्रामं जन्मग्रामं भण्डग्रामं हस्ति-ग्रामम् अन्यांश्च राजानां महानाश्व ग्रामा-नतिक्रम्य भोजनगरं प्रापः । स्थानादस्माज्ज-लकास्त्रमहावनमागत्यावस्थितः । अत्र कुण्ड-नाम्नो धातुगलकाद् वणिग्विशिष्टादाहार्यं गृहीतवान् ।

ततोऽसावानन्दं सम्बोधयामास भो नगरीं कुशीं गन्तास्मि । अतःपरं तथागतो नगरीं पावा-मतिक्रम्य नदीं हिरण्यतोऽतीर्त्वा निविडं वनमेकं प्रापः । अत्रानन्दं प्राह पार्थयोरहन्तीव्रवेदनया समाक्रान्तोऽस्मि, अतोऽहमत्रैव तिष्ठामीति । आनन्दो जलमानिनाय प्रक्षाल्य पादौ बुद्धो ध्यानं समालम्ब्य । कालेऽस्मिन्नागत्य पुष्कशो मत्तराजः पादौ बुद्धस्य प्रपूजयामास । बुद्धोऽस्य दीक्षां चकार । सोऽस्मै दत्तवान् सोवर्णानल-कूटारान् प्रणम्य च प्रस्थितः । गते मत्तराजे आनन्दं प्राह बुद्धः प्रेषान् मे आनन्द ! त्वं परि-धापयान्कूटारान् सोवर्णानलैश्चित् । तथातु-ष्ठिते तदानीं देहस्य ज्योतिषास्याखिलं जगद् आलोकितमिवासीत् । भक्तिभरणागन्तः प्राह भगवन् । न डटं कदापि मयात्रभवतामेतादृश-मौज्ज्वल्यं देहस्य । इयस्य तावत् कथय कारणाच्चेति । चकार प्रत्युत्तरं बुद्धो देवो निबोध आनन्द ! निर्व्यास्यतः प्रदीपस्य शिखे-वाङ्गकान्तिमं युगक्रान्तेत्यत्र कारणम् । अनन्तरमुभौ मिलित्वा हिरण्यवासीरे आज-गताः । बुद्धस्तत्र स्वीयं समस्तं परिच्छेदं परि-हायेकवसनो नद्या हिरण्यवत्याः कुशयाश्च नगण्या उभययोर्मध्यदेशस्थं वनं विवर्त्तं विवेश । पथि प्राह आनन्दं क्रान्तस्य मे शिष्या विधन-स्वेति । आनन्दः शिष्यां सज्जीचकार, सुप्रो-त्थितो बुद्ध आनन्दाय भिक्षुकाणां कर्त्तव्यं सूत्रान्तं विनयं मालकादीनि धर्मतत्त्वानुप-दिदेश । आनन्दस्तत्सर्वं समाहितेन मनसा जग्राह । तत आनन्दमादिदेश सालमहि-रुहयोर्मध्ये शिष्यां स्थापय निशीथेऽद्य मे शेषं विजानीहीति । ततो बुद्धस्तत्रैव समाधिमाधाय स्वपार्थिवं ज्योतिरवलीकयामास ततोऽसौ चिन्तयति सा निष्ठाणम् ।

भक्तः परमानन्दो रुरोद गच्छं संज्ञायास्य विगलितश्चाश्रुप्रवाहोऽविरजधारया तमाह बुद्ध आनन्द ! संसारोऽयमसारः सारो निष्ठाण-

बुद्धिः

मेव तदर्थं यतस्वेति । इत्थं परमज्ञपाशुर्बुद्धदेवो निष्ठाणं प्राप ।

इत्थं स हरेरवतारः—

“विकीर्णं विश्रान्तमयीं प्रभां प्रभु-

जगत्प्रदीपः प्रथितः प्रभाकरः ।

बुद्धः स राशिमहसी महीज्जलो

ज्वलन्श्च निष्ठाणपदं परं गतः ॥

प्रक्षाल्य जैलोक्यमलं मलीमसं

प्रवृद्धिंसारसदूधितं विभुः ।

प्रबोधधाराधरभूरिवारिभी

रराज देवो भुवि बोधभास्करः ॥”

कुशीनगरस्थिते मुकुटवन्धनचैत्येऽस्य शिष्याः देहं भस्मीभूतं चक्रुः । शिष्यवृहेनास्य पवित्र-देहभस्मावशेषार्थं विषदमानेन निरन्तरायि भस्मभिरेभिरष्टप्रदेशेष्वष्टौ चैत्या निर्मिता भवन्ति ॥

बुद्धदण्डं, स्त्री, (बुद्धं स्तृपाकारतो ज्ञातं द्रव्यम् ।) स्तौपिकम् । लोतु इति भाषा । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

बुद्धिः, स्त्री, (बुध्यतेऽनयेति । बुध् + क्तिन् ।) निश्चयात्मिकान्तःकरणवृत्तिः । इति वेदान्त-सारः ॥ सविकल्पकज्ञानम् । इति चण्डी टीकायां नागभट्टः ॥ तत्पर्यायः । मनीषा ० धिषणा ३ धीः ४ प्रज्ञा ५ श्रुतधी ६ मतिः ७ प्रज्ञा ८ उपलब्धिः ८ चित् १० सञ्चित् ११ प्रतिपत् १२ ज्ञप्तिः १३ चेतना १४ । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ धारणा १५ प्रतिपत्तिः १६ मेधा १७ मननम् १८ मनः १९ ज्ञानम् २० बोधः २१ लुप्तिः २२ संख्या २३ प्रतिभा २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आत्मजा २५ पक्षा २६ विज्ञा-नम् २७ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्याः स्वरूपं यथा,—

“बुद्धिर्विवेचनारूपा सा ज्ञानजननी श्रुतौ ॥”

इति ब्रह्मवेत्तं प्रकृतिखण्डं २३ अध्यायः ॥

अस्या अध्यात्माधिभूताधिदेवतानि यथा,—

“अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः बुद्धिर्नियविचारिणी । अधिभूतश्च मन्त्रश्च ब्रह्मा तत्राधिदेवतम् ॥”

इति महाभारते आश्वमेधकपर्व ॥ * ॥

सा च सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधा । सात्त्विकी यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये ।

वत्सं भोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ !

सात्त्विकी ॥”

राजसी यथा,—

“यथा धर्ममधर्मश्च कार्यश्चाकार्यमेव च ।

अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ !

राजसी ॥”

तामसी यथा,—

“अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाहता ।

सत्त्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ ।

तामसी ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥

बुद्धोन्नि

तस्याः पञ्च गुणा यथा,—

“इष्टानिष्टविपत्तिश्च व्यवसायः समाधिता ।

संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धिः पञ्च गुणान् विदुः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ।

इष्टानिष्टविपत्तिः इष्टानिष्टानां वृत्तिविशेषाणां विपत्तिर्नाशः निद्रारूपा वृत्तिरित्यर्थः । व्यवसायः उत्साहः । समाधिता चित्तस्थैर्यं चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । संशयः कोटिद्वयस्य कृत्तव्यम् । प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षादिप्रमाणवृत्तिः । इति तट्टीका ॥ * ॥ तस्याः सप्त गुणा यथा—

“सुश्रूषा अव्ययश्चैव गृह्यं धारणस्तथा ।

ऊहोपोहोर्ध्वविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धोगुणाः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

तस्या वृत्तिः पञ्चधा यथा । प्रमाणम् १ विपश्यन् २ विकल्पः ३ निद्रा ४ स्मृतिः ५ । ३ त पातञ्जलम् ॥ * ॥ बुद्धिचयकरा यथा,—

“शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मोहः परासुता ।
इत्या मानो विचिकित्सा कृपाश्रया जुगुप्सता ॥
हादयते बुद्धिनाशहेतवो मानसा मलाः ।”

इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“बुद्धिचयकरा एते माधकासवर्गवृत्तिकाः ॥”

बुद्धिद्विकरा यथा,—

“निम्बारूपवृत्ताश्च बुद्धिद्विकरा मताः ॥

बुद्धिचयकरानिष्ठं त्यजेद्राजा च भोजनं ।

भोजयेदन्वहं बुद्धिद्विहेतुं कपोत्तमम् ॥”

इति कालिकापुराणे ८६ अध्यायः ॥ * ॥

व्याधयते सा विभुगुणः पुनर्द्विधा अनुभूतिः स्मृतिश्च । यथा,—

“विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।
अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिस्तु द्विविधा ॥

प्रत्यक्षमप्यनुभूतिस्तथोपमिति शब्देन ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

बुद्धिमान् [त] चि, (बुद्धिर्बुद्धयते यस्य । बुद्धि + मतुप् ।) बुद्धियुक्तः । ज्ञानवान् । यथा,—

“तद्व्यवृत्ते यद्विजभुक्तशेषं

स बुद्धिमान् यो न करोति पापम् ॥”

इति गारुड १५५ अध्यायः ॥

बुद्धिसहायः, पुं, (बुद्धौ बुद्ध्या कृते कार्यं इति भावः । सहायः ।) मन्त्रो । इति हलायुधः ॥

मत्याः साहाय्यकर्ता च ॥

बुद्धौन्निधं, स्त्री, (बुद्धेर्बुद्ध्यात्मकं वा इन्द्रियम् ।) ज्ञानेन्द्रियम् । यथा,—

“मनः कर्णौ तथा नेत्रे रसना त्वक् च नासिके ।

बुद्धौन्निधमिति प्राहुः शब्दकोशविचक्षणान् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा मनुः । २ । ६०-६२ ।

“श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव

पञ्चमी ।

पायूपमं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥

बुद्धौन्निधमिति पञ्चमी श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।

कर्मेन्द्रियाणि पञ्चमी पायादीनि प्रचक्षते ॥

बुधः

यकादृशं मनो ज्ञेयं स्वगुणीनोभयात्मकम् ।

यस्मिन् जिते जितवेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥”

बुधः, पुं, वर्तुलाकारजलविकारः । जलविष्मको

इति मुकुटभूति इति च ख्यातः । बुधवदोऽम्बु-

ष्कोट इत्युत्पत्तिः । इत्यमरभरतौ ॥ अन्यच्च ।

“अवभृच्छाया लृणादग्निर्गोचसंधा पथे जलम् ।

वैश्वारागः खले प्रीतिः षड्भूते बुधवदोपमाः ॥”

इति गारुड १५ अध्यायः ॥

गर्भस्थावयवविशेषः । यथा,—

“पञ्चरात्रेण कलनं बुधवदाकारतो व्रजेत् ॥”

इति सुखबोधः ॥

(यदुक्तं यथा,—

“प्रथमेऽहनि रतस्य संयोगात् कललश्च यत् ।

त्रायते बुधवदाकारं प्राणिनश्च दशाहनि ॥”

इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।)

बुध, इर् अ न वेदने । इति कविकल्पदमः ॥

(भा०-उभ०-सक०-संट् । ज्वलादिरयम् ।) इर्

अवधत् अवधीत् । अ बोधः बुधः । अ बोधति

बोधते । इति दुर्गादासः ॥

बुध, औ विज्ञापने । इति कविकल्पदमः । (भा०-

पर०-सक०-अनिट् ।) औ बोधा । बोधति

गुरुः । इति दुर्गादासः ॥

बुध, य ङ औ वेदने । इति कविकल्पदमः ॥

(दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) य ङ बुध्यते

प्रास्ते सुधीः । औ बोधा । इति दुर्गादासः ॥

(जागरार्थं अकस्मिकोऽपि । यथा, रघौ १०।६।

“ते च प्रापुरुदन्तं बुधे चादिपूरुषः ॥”

“आदिपूरुषो विष्णुश्च बुधे योगनिद्रां जहौ

इत्यर्थः ॥” इति तट्टीका ॥)

बुधः, पुं, (बुध्यते यः । “बुध + इगुपधश्चाप्रीकिरः

कः ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) पण्डितः ।

तत्पठ्यायः । विद्वान् २ विपश्चित् ३ दीपज्ञः ४

सन् ५ सुधीः ६ कोविदः ७ धीरः ८ मनोषी ९

ज्ञः १० प्राज्ञः ११ संख्यावान् १२ पण्डितः १३

कविः १४ धीमान् १५ स्मरिः १६ क्षत्री १७

क्षत्रिः १८ लब्धवर्णः १९ विचक्षणः २० दूर-

दर्शी २१ दीर्घदर्शी २२ । इत्यमरः । २ । ७ ।

५ ॥ विदग्धः २३ दूरदृक् २४ स्मरी २५ वेदी

२६ वृद्धः २७ बुद्धः २८ विधानगः २९ प्रज्ञानः

३० । इति शब्दरत्नावली ॥ अतः ३१ प्राप्-

रूपः ३२ सूरूपः ३३ अभिरूपः ३४ बुधानः ३५

कवितावेदी ३६ वप्रा ३७ विदितः ३८ कविः

३९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नवरत्ने । १ ।

“अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मुखं कथाभि-

र्बुधं

विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्या-

दृशम् ॥”)

नवग्रहान्तर्गततत्पठ्यायः । स च ब्रह्मसति-

भाय्यतारामर्भं चन्द्राज्जातः । तत्पठ्यायः ।

रौहिण्यः २ सौम्यः ३ । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ।

हेमा ४ वित् ५ ज्ञः ६ बोधनः ७ इन्द्रपुत्रः ८ ।

इति ज्योतिष्कालम् ॥ * ॥ तस्य ज्योति-

बुधः

वृत्तान्तं यथा । “मदावलेपाच्च सकलदेवगुरो-

र्ब्रह्मसत्तेस्तारां नाम पञ्चौ जहार । बहुशस्त

ब्रह्मसत्तिर्चोदितेन भगवता ब्रह्मणा चोदमानः

सकलेश देवर्षिभिर्याजमानोऽपि न मुनीन् ।

तस्य ब्रह्मसत्तिर्ब्रह्मादुपगता पाणिग्याहोऽभूत् ।

अङ्गिरसश्च सकाशादुपलब्धविद्यो भगवान्

रुद्रो ब्रह्मसत्तेः साहाय्यमकरोत् । यतश्चोपगता

ततोहि जम्भकम्भाद्याः समस्ता एव देवदानव-

निकाया महास्तमुद्रमश्नुतः । ब्रह्मसत्तेरपि

सकलदेवस्यैव साहाय्यः शक्योऽभवत् । एवं तयो

रतौ वीर्यः संप्रामस्तारानिमित्तस्तारकामय-

नामाभवत् । ततश्च समस्तब्रह्माण्यसुरेषु रुद्र

पुरोगमा देवाः देवेषु चाशेषदानवा मुसृष्टः ।

एवञ्च देवासुराश्चैव लोभज्वलद्वयमशेषमेव

जगद् ब्रह्माणं शरणं जगाम । ततश्च भगवान-

पुशानम् शङ्करमसुरान् देवाञ्च निवार्य ब्रह्म-

सत्तये तारामदात् । ताश्चान्तःप्रसवामवलीश्व

ब्रह्मसत्तिराह । तेन सम क्षेत्रे भवत्यान्यसुतो

धायेत उत्सृजेनं जलमलमतिधार्ष्ट्येनैति ।

सा च तेनैवमुक्ता पतिव्रता भर्तृवचनात्तमिषो-

कास्तस्मै गर्भमुत्सृज । स चोत्सृष्टमात्रं गवाति-

तेजसा देवानां तेजास्याविच्छेप । ब्रह्मसत्ति-

मिदञ्च तस्य कुमारस्यातिचारुतया साभि-

लायी दृष्ट्वा देवाः समुत्पन्नमन्देशस्तारां

पप्रक्षुः । सत्यं कथयामाकर्मतिमुभयम् । कस्या-

यमात्मजः सोमस्याथ ब्रह्मसत्तेरित्युक्तापि सा

तारा द्विधा न किञ्चिदवाच । बहुशोऽप्य

भिहित्वा यदासौ देवेभ्यो नाचचक्षे ततः स

कुमारस्तौ शम्भुयतः प्राह च । दृष्ट्वा च ।

कस्मात्सम तातं नास्थामि । अद्यैव ते ज्योति-

लज्जावत्यास्तथा शान्तिमयमहं करोमि ।

यथा नैवमन्याप्यतिमन्थरवचना भविष्यतीति ।

अथ भगवान् पितामहस्तं कुमारं सन्निवार्य

स्वयमपृच्छताराम् । कथय वत्से । कस्याय

मात्मजः सोमस्याथ ब्रह्मसत्तेरित्येवमुक्ता लज्जा-

जडमाह सोमस्येति । ततः स्फुरद्भक्तमिता-

मलकपोलकान्तिर्भगवानुहपतिरल्लिख्य कुमारं

साधु साधु वत्स ! प्राज्ञोऽसीति बुध इति नाम

चक्र । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ६ अध्यायः ॥

मत्स्यपुराणे चतुर्विंशोऽध्याये विशेषश्चायम् ।

स्तुत उवाच ।

“ततः संवत्सरस्यास्ते द्वादशादित्यसन्निभः ।

दिव्यपीताम्बरधरः पीताभरणभूषितः ॥

सर्वास्त्रशास्त्रविद्विद्वान् हस्तिशास्त्रप्रवर्तकः ।

राज्ञः सोमस्य पृथक्त्वाज्ञापुत्रो बुधः स्मृतः ॥

जातमात्रः स तेजांसि सर्वाण्येवास्तिपहन् ।

ब्रह्माद्यास्तत्र ते जग्मुर्देवा देवर्षिभिः सह ॥

ब्रह्मसत्तिर्यदे सर्वं जातकम्मातृसर्वं तदा ।

पप्रक्षुश्च सुरास्तारां केन जातः कुमारकः ॥

ततः सा जज्ञिता तेषां न किञ्चिदवदन्तदा ।

पुनः पुनस्तदा पृष्ट्वा लज्जयन्ती वराज्जना ॥

सोमस्येति चिरदाह ततोऽयमालिङ्गः स्तुतम् ।

यद्येकरोत्तमं प्रादाद्राज्यं भूतले ॥
अभिरुक्तं ततः कृत्वा प्रधानमकरोत्तमः ॥
यद्यस्य प्रदायाय ब्रह्मा ब्रह्मविंसयुतः ॥
पश्यतां सर्वभूतानां तत्रैवान्तरधीयत ॥
इतोदरे च धर्मिष्ठं यथः पुत्रमजीजनत् ॥”
अथानु सर्वमास्थानमेकमेव ॥ ॥ अस्य वर्णः
द्विर्वाश्यामः । स च उत्तरदिग्दण्डमकरोत्तम-
जात्यथर्वेदरजोगुणमिश्रतरसमिथुनराशिम-
रक्तमणिमगधदेशानामधिपतिः । अस्य मित्रं
आदित्यः शुक्रश्च । अस्य शत्रुः शशी । अस्य
राशिभोगः अष्टादश दिनानि । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ ॥ स तु मगधदेशोद्भवः । अत्रि-
वंशजातः । डाकुलदीर्घः । पीतवर्णः । वैश्य-
जातिः । चतुर्भुजः । वामोर्ध्वक्रमतश्चर्मर-
खड्गगदाधारी । सूर्यास्यः । सिंहवाहनः ।
मीनः । पीतवस्त्रः । अस्याधिदेवता नारायणः ।
प्रत्यधिदेवता विष्णुः । धनिष्ठानक्षत्रयुक्तदादश्यां
जातः । इति ग्रन्थयज्ञस्तत्त्वम् ॥ * ॥ स च याम-
चारी । शुभग्रहः । नीलवर्णः । सुवर्णद्रव्य-
स्वामी । वस्त्राकृतिः । शिशुः । इष्टकाग्रह-
संचारी । वातपित्तकफात्मकः । स्त्रीग्रहः ।
प्रातःकाले प्रव्रजः । पण्डितस्वामी । सकलरस-
प्रियश्च । इति ज्योतिषम् । अस्या वारे जात-
फलं यथा,—

“गुणी गुणज्ञः कुशलः क्रियादौ
विलासशाली मतिमान् विनीतः ।
शृङ्खलभावः कमनीयमूर्ति-
बुधस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥”
इति कौटोप्रदीपः ॥ ॥

सूर्यवंशीयरजविशेषः । यथा,—

“तस्मात् कतिरयस्तस्य देवामोदस्ततो बुधः ।
बुधाश्च विबुधश्चैव तस्मात्तद्वाधुतिस्ततः ॥”
इत्यग्निपुराणम् ॥

(वेगवती राज्ञः पुत्रः । यथा, भागवते । ६ ।
२ । ३० ।

“तत्पुत्रः त्वेव तस्मात् तन्मनुमान् वेगवांस्ततः ।
बुधस्तस्याभवद् यस्य तन्मनुमान् वीर्यपतिः ॥”

बुधचक्रं, स्त्री (बुधस्य ग्रहविशेषस्य चक्रम् ।)
बुधग्रहस्य स्वसंचारादष्टादशदिनोत्तरराश्य-
न्तरसंचारनक्षत्रावधिसप्तविंशतिनक्षत्रघटित-
नक्षत्रभाभुभज्ञानार्थनराकारचक्रम् । यथा,—

“भोगो मुखे कमय स्त्रिं चतुर्षु रोगः
पटपाणिभे मुखहन्तं मुखदं सुतेन ।
दःखं पदाब्जिसुयशो हृदि सप्तराज्यं
नाभीरुमे द्विभगलेति घनं बुधस्य ॥”

इति समयान्तरम् ॥

बुधतामः, पुं, (बुधस्य ग्रहविशेषस्य तातः पिता ।)
नन्त्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बुधरत्नं, स्त्री, (बुधप्रियं रत्नम् । शाकपार्थिवा-
द्विलात् समासः ।) मरकतमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

बुधवारः, पुं, (बुधस्य वारः ।) बुधग्रहस्य वासरः ।

यथा,—

“येः कृता आवर्णे मासि अष्टमी रोहिणी-
युता ।

किं पुनर्बुधवारणं सोमेनापि विशेषतः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(अस्मिन् जातफलं यथा, कौटोप्रदीपः ।

“गुणी गुणज्ञः कुशलः क्रियादौ-
विलासशाली मतिमान् विनीतः ।

शृङ्खलभावः कमनीयमूर्ति-
बुधस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥)

बुधसातः, पुं, पर्यम् । यज्ञपुरुषः । इति संचिप्र-
सारोणाद्वृत्तिः ॥

बुधसुतः, पुं, (बुधस्य सुतः पुत्रः ।) पुरूरवाः ।
इति पुराणम् ॥ (यदुक्तं हरिवंशे । २६ । १ ।

“बुधस्य तु महाराज ! विद्वान् पुत्रः पुरूरवाः ।
तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ॥”

अयं हि इलागर्भसंभूतः ॥ बुधस्य बुद्धदेवस्य
सुतः पुत्र इति विग्रहे । बुद्धपुत्रो राज्ञः । स
तु यशोधराया गर्भसंभूतः ।)

बुधा, स्त्री, (बोधयति रोगिणं या । बुध् + “इगु-
पथति ।” ३ । १ । १३५ । इति कृत्तटाप् ।)

जटामांसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणादिक-
मस्या जटामांसीशब्दे ज्ञातयम् ॥)

बुधानः, पुं, (बोधयति बुध्यते वा । बुध बोधने +
युधिविप्रदशः क्तिञ् ।” उणा० २ । ६० । इति
आगच्छ क्तिञ् ।) गुरुः । विज्ञः । इति मेदिनी ।
ने, २६ ॥ ब्रह्मवादी । प्रियवादी । इत्युणादि-
कोषः ॥ कविः । इति जटधरः ॥

बुधाष्टमी, स्त्री, (बुधवारयुता अष्टमी । शाक-
पार्थिवाद्विलात् समासः ।

“अष्टमीबुधवारणं पञ्चयोरुभयोर्यदा ।

भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत् कथा पुरा ॥”

इति वचनादस्यास्तथात्वम् ।)

व्रतविशेषः यथा । बुधाष्टमीव्रतं चैत्रपौषहरि-
शयनादीतरकाले कर्तव्यम् । यदाह राज-
मार्तण्डः ।

“पतङ्गे मकरे याते देवे जाग्रति माधवे ।

बुधाष्टमीं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकम् ॥

प्रसूने च जगन्नाथे सन्ध्याकाले मधौ तथा ।

बुधाष्टमीं न कुर्वीत कृता हस्ति पुरातनम् ॥”

एतद्व्रतमारम्भमपि चेत्तदौ न कर्तव्यमिति ।
यथा स्मृतिः ।

“मौने धनुषि देवेशे सुमेधुद्विदने तथा ।

बुधाष्टमीं न कुर्वीत पूर्वविद्वामपि कचित् ॥”

इति व्रतकालविवेकः ॥ ॥

अपि च ।

“अष्टमी बुधवारणं पञ्चयोरुभयोर्यदा ।

भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत् कथा पुरा ॥

तस्यां नियमकर्तारो न स्युर्दुर्गतिभाजनाः ।

तच्छुलस्याष्टम्युष्टीनां वर्जयित्वाकुलीद्वयम् ॥

भक्तं सङ्गतिशङ्काभ्यां कामनायुक्तमानवः ।

आत्मपत्रपुटे ज्ञत्वा यो भुङ्क्ते कुशवेष्टिते ॥

कलमिकान्तिकोपेतं काम्यं तस्य फलं भवेत् ।

बुधं पञ्चोपचारेण पूजयित्वा जलाशये ॥

शक्तितो दक्षिणां दद्यात् कर्करौ तच्छुलान्विताम् ।

बुं बुधायेति बीजाणैः स्नानं वा कमलादिके ॥

बाणचापधरं ग्रामं दत्ते चाङ्गानि मध्यतः ।

बुधाष्टमीकथा पुण्या श्रोतव्या प्रतिभिर्भुवम् ॥ ॥

पुरे पाटलिपुत्राख्ये वीरो नाम द्विजोत्तमः ।

रम्भा भाव्या च तस्यासीत् कौशिकः पुत्र

उत्तमः ॥

दुहित्वा विजया नाम धनपालो वृषोऽभवत् ।

यहीत्वा कौशिकस्तश्च यौष्ठी गङ्गागतोऽरमत् ॥

गोपालकेशधरैः क्रीडन्पत्न्यतो बलत् ।

गङ्गातः स च उत्थाय वर्नं बभाम दुःखितः ॥

जलार्थं विजया चागात् भ्रात्रा साङ्गं साय-

गात् ।

पिपासितो मृगालार्थं आगतोऽप्य सरोवरम् ।

दिव्यस्त्रीणाञ्च पूजादि दृष्ट्वा चाप्ययं विस्मितः ॥

स च गत्वा यथाचैत्रं साधुजोऽहं बुभुक्षितः ।

स्त्रियोऽनुवन् व्रतं कर्त्तुं दास्यामश्च कुरु व्रतम् ।

पञ्चममपानार्थं पूजयामासतुर्भुधम् ।

पुटकद्वयं यहीत्वाभं बुभुक्षते प्रदत्तकम् ॥

स्त्रियो गता गतो तौ तु धनपालमपश्यताम् ।

चौरेभ्यं यहीत्वाय प्रदोषे प्राप्तवान् यद्यम् ॥

वीरश्च दुःखितं तत्वा राज्ञी सुप्ता यथासुखम् ।

लग्नश्च त्वरितं दृष्ट्वा कस्य देया सुता मया ।

यमायेत्यब्रवीद्दुःखात् स चायाद्व्रतसत्-

फलात् ॥

सुर्गं गतौ च पितरौ व्रतं राण्याय कौशिकः ।

चक्रोऽयोध्यामहाराज्यं दत्त्वा च भगिनीं यमे ॥

यमोऽपि विजयामाह यद्यस्या त्वं पुरातनम् ।

नोहाटयाम्यत्र गते यमे सा न तथाकरोत् ॥

अपश्यन्नातरं स्त्री सा यामिकां पाशयातनाम् ।

अथोद्विष्टा कौशिकाय आचक्षणां विमुक्ति-

दम् ।

व्रतं चक्रौ ततो सुक्ता माता तस्माच्चरद्व्रतम् ॥”

इति गारुडे बुधाष्टम्यादि १३३ अध्यायः ॥ ॥

विस्तरस्तु ब्रह्मपुराणोक्तबुधाष्टमीव्रतपद्धतौ
दृश्यः ॥

बुधितं, चि, (बुध्यते स्म । सेट् बुध् + क्त ।)

बुद्धम् । ज्ञातम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०८ ॥

बुधिलः, चि, (बुध्यते यः । बुध् + क्तिलच् ।)

विद्वान् । इत्युणादिकोषः ॥

बुधः, पुं, (बुधातोति । वन्धवन्धने “वन्धव्रधिवधी
च ।” उणा० ३ । ५ । इति नक् बुधादेशश्च ।)

वृक्षमूलम् । इत्यमरः । १२ । ४ । १२ । (जलदेशः ।

अयभागः । यथा, अथर्ववेदे । १२ । १४ । ४ ।

“यद्यस्य बुध आसीनास्ता रन्ध्री वक्ष्याधि-

तिष्ठतु ।”)

शिवः । यथा,—

“निवेष्ट्य बुधं चरणं क्षितानना

गुरुं समारोढुमथोपचक्रतः ।”

इति हरविनासे राजशेखरः । इति भरतः ॥

बुधं

बुध, इर् अ उ निशामने । (इति कविकल्प-
दमः । (भा० उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी ।
इर् अबुन्तीत् । अ बुन्ति बुन्ते । निशामन-
मालोचनं प्रणिधानमिति यावत् । इति दुर्गा-
दासः ॥ (यथा, भट्टिः । १४ । ७२ ।
“संसे शरवर्धन दिशेनेति बुबुन्द सः ॥”)
बुध, इर् अ उ निशामने । इति कविकल्प-
दमः ॥ (भा० उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चम-
स्वरी । इर् अबुधत् अबुन्तीत् । अ बुन्ति
बुन्ते । उ बुन्ति बुन्ता । निशामनमालो-
चनं प्रणिधानमिति यावत् । इति दुर्गादासः ॥
बुध, कं बन्धे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । क बुन्त्यति ॥
इति दुर्गादासः ॥
बुधुधानः, पुं, आचार्यः । देवः । पण्डितः । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
७ । ४४ । ३ ।
“दधिकावाणं बुधुधानो
अमिमुपबुध उधमं सुयं गाम् ॥”)
बुधुचा, स्त्री, (भोक्तृमिच्छा । भुज धौ भस्ते +
“घातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्चायां वा ।”
३ । १ । ७ । इति सन् । ततः “अः प्रत्ययात् ।”
३ । ३ । १०२ । इत्यस्तनष्टाप् ।) क्षुधा । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५४ ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
२८ । १८ ।
“अनीवशात्स्तिमिरं बुधुचा चास्ति नित्यप्रः ।
भयानि च महान्त्यत्र ततो दुःखतरं वनम् ॥”)
बुधुक्षितः, त्रि, (बुधुचा भोजनेच्छा सञ्जातास्य ।
बुधुचा + “तदस्य संज्ञानं तारकादिभ्य इत्च् ।”
५ । २ । ३६ । इति इत्च् ।) क्षुधितः । इत्य-
मरः । ३ । १ । १०० ॥ (यथा, मनुः । १० । १०५ ।
“अजीर्णः सुतं हनुमुपासर्षे बुधुक्षितः ।
न चालिष्यत पापेन क्षुधतीकारमाचरन् ॥”)
बुल, क मज्जने । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क बोलयति प्रस्तरः पयसि ।
तालवर्गगाद्यादिरयमिति केचित् । इति दुर्गा-
दासः ॥
बुलिः, स्त्री, (बुल + इन् किञ्च ।) भगवत् । इति
चैमचन्द्रः । ३ । २७३ ।
बुधं, स्त्री, (बुध्यते उत्सृज्यते यत् । बुध्यर्
उत्सर्ग + “इगुपथेति ।” ३ । १ । १३५ । इति
कः ।) पृषोदरादित्वात् घञ् विभाषया ।) बुधम् ।
तुच्छधान्यम् । आगङ्गा इति भाषा । यथा,—
“उन्मेषमेवतुषतोयभक्त्याभिलाषकुल्यापमाघबुध-
वेषतुषाररोषाः । इति मृहन्ममध्ये पुरुषोत्तमः ।
इति भरतः ॥
बुध, य इर् हानौ । इति कविकल्पदमः । (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) य बुध्यति जलं मेघः त्यज-
तौत्यर्थः । इर् अबुधत् अबुन्तीत् । अस्मात्
पुषादित्वात्तिङ् इत्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥
बुधं, स्त्री, (बुध्यते तुच्छत्वादुत्सृज्यते इति । बुध्य-
इर् उत्सर्ग + “इगुपथेति ।” ३ । १ । १३५ । इति
कः ।) ३ । १ । १३५ । इति कः ।

७३७

बोधकः

१३५ । इति कः ।) तुच्छधान्यम् । आगङ्गा इति
भाषा । तत्पर्यायः । कङ्कज्जरः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । २२ ॥ बुधम् २ । इति भरतः ॥
बुधम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (उद्दकम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । २७ । २४ ।
“आविः स्वः कृणुते गृह्यते बुधम् ॥”
“बुधमुद्दकम् ॥” इति सायनः ॥)
बुध् क अनादरे । आदरे । इति कविकल्पदमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क बुन्त्यति खलं
लोकः । बुन्त्यति धीरं साधुः । इति दुर्गादासः ॥
बुध्, स्त्री, (बुध्यते अनादित्ये यत् । बुध् क
अनादरे + घञ् । यद्वा बुध्यते त्यज्यते स्म इति ।
बुध्यर् उत्सर्ग कर्मणि क्तः ।) मांसपिण्डक
विशेषः । स्थालीभृष्टमांसम् । पनसादिफलस्या-
सारभागः । इत्यमरभरतौ ॥ भोता इति ख्यातः ॥
बुक्, त्रि, (बुक्यति शब्दायते इति । बुक् + अच् ।
पृषोदरादित्वाद्दीर्घः ।) बुक्कम् । छदयम् ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
बुक्, त्रि, (बुक्यति शब्दायते इति । बुक् + अच् ।
पृषोदरादित्वाद्दकारः ।) बुक्कम् । इत्यमर-
टीकायां सारमुन्दरी ॥
बु गि वृत्तगाम् । भव्याम् । इति कविकल्पदमः ॥
(प्यादि, क्रादि०-पर०-सक०-सेट् ।) गि वृत्तगोति
वृणः वृण्यः । इति दुर्गादासः ॥
बुकटः, पुं, मत्स्यभेदः । तरुणः । विदूषकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
बुकडो, स्त्री, वस्त्रास्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
बुद्धा, त्रि, (बुध्यते यः । बुध् + लृच् ।) बोध-
कर्ता । यथा,—
“बुद्धारो मत्सरयस्ताः प्रभवः स्मयदूषिताः ।
अज्ञानोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्ग मुभाषितम् ॥”
इति भट्टहरिः ॥
बोधः, पुं, (बोधनमिति । बुध् + भावे घञ् ।)
ज्ञानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा मार्क-
ण्डेये । २६ । १ ।
“बुद्धमानं सुतं सा तु राजपत्नी दिने दिने ।
तमुत्सापादिना बोधमनयस्मिन्मात्मकम् ॥”
अथ हि बुद्धेर्जातः । तथाहि मार्कण्डेये । ५० । २७ ।
“बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुःशान्तिम् ।
यवसायं प्रजज्ञे वै क्षेमं शान्तिरस्यत ॥”
अथिविशेषः । यथा मार्कण्डेये । ७६ । २८ ॥
“तथात्र सुतो हेमिन्या गृहीत्वा च सुतश्च सा ।
बोधस्य द्विजमुखस्य गृहे नीतवती पुनः ॥”
सूर्यरूपभेदः । यथा, मार्कण्डेये । १०१ । १६ ।
“बोधश्चापगतिसंख्ये सृतिर्विज्ञानमेव च ।
इत्येतानीह रूपाणि तस्य रूपस्य भास्वतः ॥”
जागरणकालः । चेतन्यम् । यथा, मार्क-
ण्डेये । ८१ । ६७ ।
“प्रबोधश्च अगन्तुस्वामी नीयतामच्युतो लघु ।
बोधश्च क्रियतामस्य हनुमेतौ महासुरौ ॥”
बोधकः, पुं, (बोधयतीति । बुध् + णिच् + क्त्वा ।)
रूपकः । इति शब्दमाजा ॥ पुस्तकान्तरे

बोधनं

बोधकोऽपि पाठः । बोधजनके त्रि ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । २ । ४ ।
“वर्णाः पदं प्रयोगार्थान्वितेकार्थबोधकाः ॥”)
बोधकरः, पुं, (करोतीति करः । क् + ट ।) बोधस्य
प्रबोधस्य करः ।) निशान्ते बोधकारकः ॥
तत्पर्यायः । वेतालिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७॥
बोधश्च, पुं, (बोधं अभिप्रायं जानातीति ।
बोध + ज्ञा + क ।) अभिप्रायवेत्ता । श्रोतृणाः ।
यथा,—
“सर्वभावविही श्रेष्ठो बोधश्चः कामशास्त्रविन ।
कामिनीं बोधयामास वासयामास वक्षसि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५३ अध्यायः ॥
बोधनं, स्त्री, (बुध् + णिच् + लृट् ।) गन्तव्य-
पनम् । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ वेदनम् ।
विज्ञापनम् । इति बुध्धात्त्वर्थदर्शनात् ॥ (उद्दी-
पनम् । यथा माघे । ६ । ३४ ।
“ममयेन तेन चिरमुपमनो-
भवबोधनं समबोधयत ॥”
“मनोभवस्य कामस्य बोधनं उद्दीपनं यस्मिन् ।”
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । ज्ञानम् । यथा,
रघौ । ६ । ४६ ।
“परित्यक्तं चललस्यनिपातने
भयबोधोच्च तद्विज्ञितबोधनम् ॥”
“तेषां चललस्याणां इद्विज्ञितस्य चेतस्य
भयादिलिङ्गभूतस्य बोधनं ज्ञानं च करोति ॥”
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) दुर्गाया बोधनं
यथा । देवीपुराणे ।
“इधे मास्यसिते पक्षे कन्याराशिगते रघौ ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रीडाकौतुकमङ्गलेः ॥”
अत्र कृष्णादित्वादिभ्य इत्यपि गौणाश्विनपरम् ।
अतएव कालकौसुदादिधृतम् । यथा,—
“ककिंयर्कं हरौ सुप्ते शकध्वजक्रियान्विते ।
तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनाह्ननम् ॥”
इति ॥
बोधयेदिति शेषः । तत्रापि नवमीबोधनं
कन्यायामेव तथैव सम्भवान् तेन सिंहाकं
तुलार्कप्याश्विनत्वेन वाक्यरचना । एवं प्रति
वर्षं कर्त्तव्यत्वादार्द्रादिनक्षत्रालाभेऽपि बोध-
नादिकार्यम् । नक्षत्रयोगस्तु फलानिप्रयाय ।
तथा च लिङ्गपुराणम् ।
“सूलाभावेऽपि सप्तम्यां केलायां प्रवेशयेत् ।
तथा तिथ्यन्तरेष्वेवमन्त्रेषु च फलोच्चयः ॥”
यथाह देवलः ।
“तिथिनक्षत्रयोर्योगे द्वयोरेवानुपालनम् ।
योगाभावे तिथिर्याद्या देव्याः पूजनकर्म्मणि ॥”
कृष्णनवम्यामाद्रायोगो विधौ मन्त्रे च श्रूयते ।
तथा च लिङ्गपुराणम् ।
“कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वादभे दिवा ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरेः ॥”
चतुर्थपादे शीतवादित्रिःस्त्रिरेति कात्तिका-
पुराणे पाठः ।
“इधे मास्यसिते पक्षे नवम्यामाद्रयोगतः ।

बोधनं

श्रीवृत्ते बोधयामि त्वं वाधतु पूजां करोम्यहम् ॥
ये रावणस्य वधायां रामस्यानुग्रहाय च ।
अकाले ब्रह्मणा बोधो देवास्त्वयि कृतः पुरा ॥”

इति मन्त्रलिङ्गम् ॥

अकाल इति तु रात्रिखेन दक्षिणायनस्य ।
तथा च श्रुतिः । तपस्तपस्यौ शोभिराश्रुतः मधुसू-
माधवश्च वासन्तिकाश्रुतः शुक्रश्च शुचिश्च
मेमाश्रुतः । अथेतदुत्तरायणं देवानां दिनं
नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकाश्रुतः इयश्च ऊर्जश्च
शारदाश्रुतः सहाश्च सहस्यश्च हेमन्तिकाश्रुतः ।
अथेतदक्षिणायनं देवानां रात्रिरिति । एवञ्च ।
रात्रावैव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा ।
तथैव च नराः कृत्तुः प्रतिस्मृतमरं वृषत्येत-
द्विषयम् ॥ अतएव लिङ्गपुराणकालिकापुरा-
णयोर्द्विवक्तुम् । एवञ्च कालिकापुराणं बोधनं
रात्रावितिपदं देवतारात्रिपरम् । ततश्च पूर्वोक्ते
नवम्यामादायुक्तायां बोधनं पूर्वोक्ततरकाल-
एव आदांलाभे दिव्यत्वेन दिवापदात्तत्रापि
बोधनं अथवा दिवापदं यथं स्यात् । ज्योतिषा-
नां च यत्तुमुक्तं वराहेण ।

“कन्यादिमीनपत्यस्तं यत्र संप्राप्यते शिवः ।
तत्र बोधः प्रकर्षणो देवा राज्ञो शुभप्रदः ॥”
शिव आदां । एवञ्चोभयदिने पूर्वोक्ते नवमी-
लाभे परत्रादांलाभे परत्र बोधनं न तु युष्मात्
पूर्वेत् । युग्मसाधकपूर्वोक्तस्य बाधकनक्षत्रागु-
रीधात् दिवा नक्षत्रालाभे तु पूर्वोक्त एव
नवम्या उभयत्र पूर्वोक्तलाभे पूर्वदिने एव
युष्मात् । अत्र केवलनवम्या बोधनविधेर्नक्षत्र-
स्यापि गुणफलत्वाच्च ।

“माघेऽथ फाल्गुने वार्षि भवेद्दे माघसप्तमी ।
माकरीति च यत्प्रोक्तं तत्प्रायोदृष्टिदर्शनान् ॥”

इति ॥

सौरागमात् माकर्त्यादिवत् आदांयोग इत्यस्य
प्रायिकत्वेनाभिधानं प्रतीयते । तत्तत्तद्भारहित-
बोधने मन्त्रान्तरानुपदेशात् तन्मन्त्रः प्रगाव-
युक्तत्वेन प्रयुज्यते ।

“यत्प्रवृत्तिरित्युक्तं यत्किञ्च यदयत्प्रियम् ।
यदमेधमसुखं यातयामश्च यद्वेत् ॥”
तदीकारप्रवृत्तेन सर्वस्वाविफलं भवेत् ॥”
इति योगियाज्ञवल्क्यात् षष्ठां बोधनेऽप्येवम् ॥
नवमीबोधनासामर्थ्यं तु षष्ठां सायं बोधनम् ।
तथा भविष्ये ।

“षष्ठां विल्वतरौ बोधं सायंसन्ध्यासु
कारयेत् ॥”

मन्थोक्ता वराहेण ।

“अहोक्षमयात् मन्था यत्कीभूता न तारका
यावत् ॥”

षष्ठां बोधने तु प्रागुक्तं ये रावणस्य वधायां-
येति अहमप्याश्विने षष्ठां सायाह्ने बोधयाम्येत-
दिति पठेत् । यदा तु पूर्वदिने सायं षष्ठीलाभः
परदिने सायं विना षष्ठीलाभः तदा पूर्वोद-
बोधनं परदिने सायमामन्त्रणम् । यदा तूभय-

४३८

बोधित

दिने सायं षष्ठांलाभस्तदा परेऽहनि पूर्वोक्ते
षष्ठां बोधनम् ।

“बोधयेदित्यशाखायां षष्ठां देवीं फलेषु च ।
षष्ठां बोधने तु नक्षत्रानुपदेशात् तदाहरः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधनी, स्त्री, (बुध् + भावे लुट् । डीप् । बोधः ।
(बोधनेऽनया । बुध् + णिच् + करणे लुट् ।
अनया हि मूर्च्छितो बोध्यते अतोऽस्य तथा-
त्वम् ।) पिप्पली । इति मेदिनी ॥ (बुध्यतेऽस्याम् ।
बुध् + अधिकरणे लुट् । स्त्रियां डीप् । अस्यां
हि योगनिद्राया हरः प्रबोधनात्तथात्वम् ।)
कार्तिकयुक्तेकादशी । सा तु उत्पानेकादशी ।
यथा, —

“शयनीबोधनीमर्थे या कृष्णेकादशी भवेत् ।
सेवोपोष्या गृहस्थेन नात्या कृष्णा कदाचन ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“तावद्भस्मन्ति तीर्थानि वाजिमेधादयो मखाः ।
मथुरायां प्रिया विष्णोर्वावसायाति बोधनी ॥”
इति हरिभक्तिविलासं पद्मपुराणवचनम् ॥

बोधनीयः, त्रि, (बुध् + कर्मणि अनीयर् ।)
बोध्यः । बोधितव्यः । बोधयोग्यः ॥

बोधवासरः, पुं, (बोधस्य भगवतो मायानिद्रायाः
प्रबोधस्य वासरः ।) भगवतः प्रबोधदिनम् ।
उत्पानेकादशी । यथा, —

“जन्मप्रवृत्ति यत् एतत् नरैर्गोपार्जितं भुवि ।
वृथा भवति तत् सर्वं न कृत्वा बोधवासरम् ॥”
इति हरिभक्तिविलाससुतस्कन्दपुराणवचनम् ॥

बोधनः, पुं, (बुध्यते इति । बुध् + आनच् ।)
गीयतिः । विद्यः । बुधमेदः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

बोधिः, पुं, (बुध् + “सर्वधातुभ्य इत् ॥” ४।१।७।
इति इत् ।) समाधिभेदः । पिप्पलवृत्तः । इति
मेदिनी । धे, ११ ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“पिप्पली बोधिरस्यत्येतेष्वृत्तौ गजाश्विनः ॥”
इति वैश्वकरणमालायाम् ॥

बोधः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ज्ञातरि, त्रि ।
इत्युणादिकोषः ॥

बोधितं, त्रि, (बुध् + णिच् + क्त ।) ज्ञापितम् ।
यथा, —

“रात्रावैव महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधितरः, पुं, (बोधिरेव तरः ।) अश्वत्यवृत्तः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ (गुणादयोऽस्या-
श्वत्यशब्दे द्रष्टव्याः ।)

बोधितव्यं, त्रि, (बुध् + णिच् + तव्य ।) ज्ञापि-
तव्यम् । यथा । बोधितव्योऽयं पूर्वपक्षः । इति
शाङ्करभाष्यम् ॥

बोधिदुमः, पुं, (बोधिरेव दुमः ।) अश्वत्यवृत्तः ।
इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥

बोधिद्वन्द्वः, पुं, (बोधिरेव द्वन्द्वः ।) अश्वत्यवृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

बौद्धं

बोधिसत्त्वं, स्त्री, (बोधि बोधवत् सत्त्वम् ।) बुद्ध-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । २२ । १५ ।

“दयालुर्बोधिसत्त्वांशः कोऽप्यो जीवन्तवाहनात् ।
प्राकृत्यादर्शितान् कर्तुमपि कल्पद्रुमं क्षतौ ॥”)
बौद्धं, स्त्री, (बुद्धेन प्रणीतम् । बुद्ध + अण् ।)

बुद्धकृतनिरीक्षरशास्त्रम् । तत् सर्वैः शास्त्र-
कारैः खण्डितं अग्राह्यम् । इति श्रीभागवतम् ।
बौद्धशास्त्रसंस्थापनकर्ता बृहस्पतिः । यथा, —

“प्राह वाचस्पतिं देवः पीडितोऽस्मि रजःसुते ।
न यज्ञभागो राज्यं मे निर्जितञ्च बृहस्पते ।।

राज्यलाभाय मे यत्रं विधत्स्व धिषणाधिप ।।
ततो बृहस्पतिः प्रक्रमकरोद्बलदर्पितम् ।

गृहशान्तिविधानं पौष्टिकं च कर्मणा ॥
गत्वाथ मोक्षयामास राजपुत्रान् बृहस्पतिः ।

जिनधर्मं समाध्याय वेदवाह्यं स वेदवित् ॥
वेदत्रयीपरिभ्रष्टाश्चकार धिषणाधिपः ।

वेदवाह्यान् परिश्राय हेतुवादसमन्वितान् ।
जघान शक्रो वज्रेण सर्वधर्मैश्चिह्नकृतान् ॥”

इति मातुल्ये २४ अध्यायः ॥

(बौद्धदर्शनं यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे । “अत्र
बौद्धैरभिधीयते यदभ्यध्यायि अविनाभावो
दुर्बोध इति तदसाधोयः तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्या-

मविनाभावस्य सुज्ञानस्यात् । तदुक्तम्,
“कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकान् ।
अविनाभावनिधमो दर्शनात्तरदर्शनात् ॥”

इति ॥

अन्यथयतिरेकावविनाभावनिश्चायकावतिपत्ते-
साध्यसाधनयोरवभिचारो दुरवधारणो भवेत्
भूतं भविष्यति वर्तमाने अनुपलभ्यमानेऽपि

अभिचारशङ्काया अनिवारयान् । ननु तथा
विधस्यले तत्रैकैरपि सत्ते अभिचारशङ्का
द्रव्यरिद्धेरिति चेत् मैवं बोधः विनापि कारणं

कार्यसुत्पद्यतामिमेवविधायाः शङ्काया आघा-
तावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्कित
यस्मिन्नाशङ्क्यमाने आघातादयो नावतरयुः

तदुक्तं आघातावधिराशङ्कति । तस्मात्तदुत्पत्ति-
निश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते तदुत्पत्ति-
निश्चयश्च कार्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भादुपलम्भ

पक्षनिवन्धनः । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः
कारणोपलम्भे सत्तुपलम्भः उपलब्धस्य पश्चात्
कारणानुपलम्भादनुपलम्भ इति पक्षकारय्या

धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते
तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते
यदि शिंशपा वृक्षत्वमतिपतेत् स्वात्मानमेव

जज्ञादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः अप्रवृत्ते तु
बाधकं भूयः सहभावोपलम्भेऽपि अभिचार-
शङ्कायाः को निवारयिता । शिंशपावृक्षयोश्च

तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं शिंशपेति सामाना-
धिकरण्यवलादुपपद्यते । न ह्यत्यन्ताभेदे तत्
सम्भवति पर्यायत्वेन युगपदपि प्रयोगयोगात्

नाप्यत्यन्ताभेदे गवाश्वयीशुपलम्भात् । तस्मात्

बौद्ध

कार्यात्मानौ कारणमात्मानमनुमापयत इति सिद्धम् ।

यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्यात् तं प्रति श्रुत्या अनुमानं प्रमाणं न भवतीत्येतावन्मात्रमुच्यते तत्र न किञ्चन साधनमुपन्यस्यते उपन्यस्यते वा । न प्रथमः एकाकिनौ प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायात् । नापि चरमः अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ह्वायेन त्वया अशिरस्कवचनस्योपन्यासः न माता बन्धुतिवद्वाधातापातात् । किञ्च प्रमाणतदाभासवस्थापनं तत्प्रमाणजातीयत्वादिति वदता भवतेव स्वीकृतं स्वभावानुमानम् । परगता विप्रतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गेनेति भवता कार्यलिङ्गकमनुमानम् अनुपलब्ध्या कश्चित् प्रतिषेधयतानुपलब्धलिङ्गकमनुमानम् । तथाचोक्तं तथागतेः ।

“प्रमाणान्तरसामान्यस्थितिरन्यधियां गतेः ।

प्रमाणान्तरसङ्गावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ॥”

इति ॥

पराक्रान्तज्ञानं स्वरिभिरिति ग्रन्थभूयस्त्वभयादुपरन्यते ।

ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति । ते च माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा बौद्धा यथाक्रमं सर्वस्वत्व-वास्तव्यत्व-बाह्यान्तुमेयत्व-वास्तव्यप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते । यद्यपि भगवान् बुद्ध एक एव बोधयिता तथापि बौद्धाणां बुद्धिभेदाच्चातुर्विधं यथा गतोऽस्तमकं इत्युक्ते जारचीरानुच्चारणदयः स्वेषानुसारेणाभिसरणपरस्परद्वन्द्वसद्वचनसमर्थं लुप्यन्ते । सर्वं क्षणिकं क्षणिकं दुःखं दुःखं स्वल्पक्षणां स्वल्पक्षणां शून्यं शून्यमिति भावनाचतुष्टयमुपदिष्टं दृश्यम् । तत्र क्षणिकत्वं नीलादिक्षणाणां सत्त्वेनानुमातव्यं यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरपटलं सन्तस्त्राभी भावा इति । न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिक्षणाणां प्रत्यक्षासिद्धत्वात् आपक-आवृत्त्या आप्यथावृत्तिन्यायेन आपकक्रमाक्रमवाहकत्वक्षणात् सत्त्वथावृत्तिः सिद्धत्वाच्च । तत्कार्यक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमाभ्यां ध्यातं न च क्रमाक्रमाभ्यामन्यः प्रकारः समस्ति परस्परविरोधि हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैकतापि विरुद्धानासुक्तिमात्रविरोधत इति न्यायेन व्याघातस्योद्घटत्वात् । न च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशादयावर्तमानौ अर्थक्रियामपि यावर्तयन्तौ क्षणिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम् ।

नन्वक्षणाकार्यक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत् तदुक्तं विकल्पासङ्गत्वात् तथा हि वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले । अतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति नो वा । आद्ये तयोरेकाराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य चेपा-

४३८

बौद्ध

योगात् यत् यदा यत्करणसमर्थं तत् तदा तत् करोतिव यथा सामर्थ्ये स्वकार्यं समर्थसाधनं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च । द्वितीयेऽपि कदापि न कुर्यात् सामर्थ्यमात्रानुवृत्त्युत्पादय-क्रियाकारित्वस्य यत् यदा यत् करोति तत् तदा तत्रासमर्थं यथा हि शिलाशकलमङ्कुरं न चैव वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले वृत्तवर्तिशमागे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्ययाच्च । ननु क्रम-यत्सहकारिणाभावात् स्थायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण क्रमणमुपपद्यते इति चेत् तत्रैवं भवान् पृथो याचष्टीं सहकारिणः किं भावस्योप-कुर्वन्ति न वा न चेत् नापेक्षणीयास्ते अकिञ्चित् कुर्वन्ती तेषां तादात्म्यायोगात् । उप-कारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किं भावाद्बुद्धये न वा भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्याक्षणाकस्य आगन्तुकानिश्चया-न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् । कार्यस्य । तदु-क्तम् ।

“वर्तमानाभ्यां किं योऽन्तर्गम्यति तयोः

फलम् ।

चर्मपि मन्वेत् सोऽनित्यः खतुलक्षेदसत्फलः ॥”

इति ।

अथ भावस्यैः सहकारिभिः सहैव कार्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्गं तर्हि सहकारिणी न ज्ञातुं प्रयत्नं फलायमानानपि गले पाशेन बद्धा कृत्यं कार्यं कुर्यात् स्वभावस्यानुपायात् । किञ्च सहकारिणोऽतिशयः किमतिशया-न्तरमारभते न वा उभयथापि प्रागुक्तदूषण-पाषाणवर्षणप्रसङ्गः । अतिशयान्तररम्भपक्षे बहुमुखानवस्थादोष्यमपि स्यात् अतिशये जनयितव्ये सहकार्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परा-पात इत्येकानवस्थाऽऽस्येया तथाहि सह-कारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थराक्षी-यमानं बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत् बीज-स्यातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्वदोषकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सद्यो दयः प्रसज्येत । तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजं तस्मिन्-प्युपकारे पूर्ववन्त्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकस्य सहकारिणस्यादबीजगताति-शयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता । अथोपकारः कार्यार्थमपेक्षमाणोऽपि बीजादिनिरोधकं कार्यं जनयति तत्सापेक्षो वा । प्रथमे बीजादङ्कुर-त्वमापतेत् । द्वितीये अपेक्षमाणेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेयः एवं तत्र तत्रा-पीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परा-पात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत् । एव-मपेक्षमाणोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युप-कारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशया-अथातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात् । अथ भावादभिमतोऽतिशयः

बौद्ध

सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यथा-तिशयात्मा कुल्लूपादिपदवदनीया जायत इति फलितं ममापि मनोरथदमेण ।

तस्मादक्षणाकस्यार्थक्रिया दुर्घटा नाप्यक्रमेण घटते विकल्पासङ्गत्वात् । तथाहि युगपत् सकलकार्यकरणसमर्थः स भावस्तदुत्तरकालमनु-वर्तते न वा । प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत् कार्यकारणमापतेत् । द्वितीये स्थायि-त्ववृत्ताशा स्थायिकमन्वितयोऽपि दापकुरादि-जननप्रार्थनामनुचरेत् । यद् विरुद्धधर्माध्यस्तं तत्ताना यथा प्रोक्तानि । विरुद्धधर्माध्यस्त-सायमिति जलधरे प्रलिनस्वसिद्धिः । न चाय-मसिद्धो हेतुः स्थायिन कालभेदेन सामर्थ्याभा-मर्थयोः प्रसङ्गतद्विपर्ययसिद्धत्वात्तत्रासामर्थ्य-साधकौ प्रसङ्गतद्विपर्ययौ प्रागुक्तौ सामर्थ्य-साधकावभिधीयेते यद्यदा यच्च नमासमर्थ-तत्तदा तत्र करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरम-असमर्थसाधनं वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरेवार्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः यद्-यदा यत् करोति तत्तदा तत्र समर्थं यथा सामर्थ्ये स्वकार्यं करोति चायमतीतानागतकाले तत्-कालवर्तिन्यावर्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्ययः विपर्ययः । तस्मादपेक्षे क्रमयोगपदयावृत्त्या आपकानुपलम्बनाधिगतव्यतिरेकस्यापि प्रसङ्ग-तद्विपर्ययवत्तात् ग्रन्थेतावन्वयापि सत्त्वं क्षणिकत्वपक्ष एव व्यवस्थाप्यतीति सिद्धम् । तदुक्तं ज्ञानश्रिया ।

“यत् सत्तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च

भावा अमो

सत्ताशक्तिरिदार्थकर्मणि मितः सिद्धेषु सिद्धा

न सा ।

नाप्येकैव विधान्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेत् ।

हेष्वापि क्षणमङ्गसङ्गतितरतः साध्ये च विश्वा-

स्थितिः ॥” इति ॥

न च कणमन्तान्तरादिपक्षक्षणीकरणे सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्वमिति मन्तव्यं सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात् । न च तत्र स्वरूपसत्तानिबन्धनः सङ्गवहारः प्रयो-जकगौरवापत्तेः अनुगतत्वानुगतत्वविकल्प-परावृत्तेश्च सर्वपमङ्गीधरादिषु विलक्षणेषु क्षणेष्वनुगतस्याकारस्य मणिषु सत्त्ववृद्धतकणेषु गुणवृत्ताप्रतिभामनाच्च । किञ्च सामान्यं सर्वं गतं स्वाश्रयसंलग्नं वा प्रथमे सर्ववस्तुसङ्कर-प्रसङ्गः अपसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्त-पादेन स्वविगत्यसंलग्नमिति । किञ्च विद्यमाने घटे वर्तमानं सामान्यमन्वत् जायमानं सम्बन्धमानं तस्मादागच्छत् सम्बन्धते अनागच्छद्वा आद्ये द्रवत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धानुप-पत्तिः । किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते विनश्यति स्थानान्तरं गच्छति वा प्रथमे निरा-धारत्वापत्तिः द्वितीये निवृत्तत्वाच्चो युक्त्युक्तिः

तृतीये द्रव्यत्वप्रसक्तिः इत्यादि दूषणग्रहणस्त
त्वात् सामान्यमप्रामाणिकम् । तदुक्तम् ।
“अथ च वर्तमानस्य ततोऽन्यस्यानजन्मनि ।
तस्मादचलतः स्थानादवृत्तिरित्युक्तता ॥
यत्रासौ वर्तते भावस्तेन सम्बध्यते न तु ।
तद्विग्रहश्च याप्रोति किमप्येतन्महाद्भुतम् ॥
न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चात्तत्तांशवत् ।
जहाति पूर्वं नाधारमहो यमनसस्ततिः ॥”

इति ॥

अनुवृत्तप्रत्ययः किमालम्बन इति चेत् अत्र
अन्यापोहालम्बन एवेति सन्तोऽव्ययमायुषतेति
अलमिति प्रसङ्गः ।

सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतीर्थकर-
ममनम् अन्यथा तन्निविष्टत्वात् तेषां तन्निवृत्त्या-
पाये प्रवृत्तानुपपत्तिः । तस्मात् सर्वं दुःखं
दुःखमिति भावनीयम् । ननु किंवदिति प्रष्टे
दृष्टान्तः कथनीय इति चेन्नैव स्वलक्षणानां
लक्षणानां लङ्घनकृत्या सालक्षणाभावात् नैतेन
सदृशमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात् । ततः स्वल-
क्षणं स्वलक्षणमिति भावनीयम् एवं शून्यं
शून्यमित्यपि भावनीयं स्वप्ने जागरणे च न
मया दृष्टमिदं रजतादीति विशिष्टनिषेधस्यो-
पलम्भान् । यदि दृष्टं सत् तदा तद्विशिष्टस्य
दर्शनस्येदन्ताया अधिष्ठानस्य च तस्मात्प्रत्यक्षस्य
रजसत्वादेस्तत्त्वत्वस्य च समवायादेः सर्वं
स्यात् न चेत्तद्विष्टं कस्यचिद्वादिनः । न चार्थ-
जरणीयमुचितं न हि कुक्कुटा एको भागः
पाकाय अपरो भागः प्रसवाय कल्पातामिति
कल्पाते । तस्मादध्यस्ताधिष्ठानतत्त्वत्वदर्शन-
द्रष्टृणां मध्ये शक्यत्वात्कस्य वा असत्त्वं निषेध-
विषयत्वेन सर्वस्यासत्त्वं जलादापतेदिति भग-
वतोपदिष्टे माध्यमिकास्तावदुत्तमप्रज्ञा इत्यम-
र्त्तकथन् भिक्षुपादप्रसारणव्याधेन लणभङ्गाद्य-
भिधानमुखेन स्थायित्वानुकूलवेदनीयत्वानुगत-
सर्वसत्त्वत्वमभ्यावर्त्तनेन सर्वशून्यतायामेव पश्यं
वसानम् । अतस्तत्त्वं सदसदभयानुभयात्मक-
चतुष्कोणविनिर्मुक्तं शून्यमेव तथाहि यदि
घटादेः सत्त्वं स्वभावस्तद्धि कारकयापारवैय-
र्थ्यम् । असत्त्वं स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव
दोषः प्रादुःस्यात् । यथोक्तम् ।

“न सतः कारणापेक्षा शोभादेरिव युज्यते ।
कार्यस्यासम्भवी हेतुः स्वपुण्यादेरिवास्त ॥”

इति ॥

विरोधादितरौ पक्षावनुपपन्नौ तदुक्तं भगवता
अलङ्कारावतारे

“बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।
अतो निरभिलष्यस्ति निःस्वभावाश्च दर्शिताः ॥”

इति ॥

“इदं वस्तुवलायातं यदस्ति विपश्चितः ।
यथा यथार्थाश्चित्तान्ते विप्रोर्ध्वान्ते तथा तथा ॥”

इति च ॥

न कचिदपि पक्षे अवतिष्ठत इत्यर्थः । दृष्टार्थ-

व्यवहारश्च न स्वप्रत्यवधारवत् संवृत्त्या सङ्ग-
च्छते । अत एवोक्तम्

“परित्राटकासक्तशुनामेकस्यां प्रमदातनौ ।

कुणपः कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पना ॥”

इति ॥

तदेवं भावनाचतुष्टयवशात्निखिलवासनानिवृत्तौ
परनिर्वाणं शून्यरूपं संत्यजतीति वयं कृतार्थाः
नास्माकमुपदेश्यं किञ्चिदस्तीति । शिष्येस्ताव-
द्योगशाचारश्चेति हयं करणीयम् । तत्राप्रार-
स्यार्थस्य प्राप्तेः पर्यनुयोगो योगः गुरुक्त-
स्यार्थस्याङ्गीकरणमाचारः गुरुक्तस्याङ्गीकर-
णादुत्तमाः पर्यनुयोगस्याकरणाधमाश्च अत-
स्तीर्था माध्यमिका इति प्रसिद्धिः । गुरुक्त-
भावनाचतुष्टयं वास्तव्यस्य शून्यत्वं चाङ्गीकृत्या-
न्तरस्य शून्यत्वचाङ्गीकृतं कथमिति पश्येनु
योगस्य करणात् केषांचिद् योगाचारप्रथा ।
एषा हि तेषां परिभाषा स्वयं वेदनं तावदङ्गी-
कार्यम् अन्यथा जगदाख्यं प्रसज्यते । तत्
कोत्तितं धर्मेकोत्तिना ।

“अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रमिथ्यतीति ॥”
वास्तवं वास्तवं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः ।
अर्थो ज्ञानग्राह्यो भावादुत्पन्नो भवति अनुत्पन्नो
वा न पूर्वः उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् नापरः
अनुत्पन्नस्यासत्त्वात् । अथ मन्येथाः अतीत
एवार्थो ज्ञानग्राह्यः तत्त्वज्ञकत्वादिति तदपि
बालभाषितं वर्तमानतावभासविरोधात् इन्द्रि-
यादेरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च ग्राह्यः किं
परमाणुरूपोऽर्थः अवयविरूपो वा । न चरमः
कृतस्तेकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणात् । न
प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् धटकेन युगपद्योगस्य
बाधकत्वाच्च । यथोक्तम्

“धटकेन युगपद्योगात् परमाणोः सङ्गृह्यता ।

तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः ॥”

इति ॥

तस्मात् स्वयतिरिक्तग्राह्यविरहात्तदात्मिका
बुद्धिः स्वमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाश-
वदिति सिद्धम् । तदुक्तम्

“नान्योऽनुभाषो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽ-
परः ।

ग्राह्यग्राहकवैधुर्मात् स्वयं सेव प्रकाशते ॥”

इति ॥

ग्राह्यग्राहकयोरेकदेशानुमातयः यद्वेद्यते येन
वेदेनेन तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा
वेद्यस्ते तेषां नीलादयः । भेदे हि सत्त्वधुना
अनेनार्थस्य सम्बन्धत्वं न स्यात् तादात्म्यस्य
नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात्
यस्यायं ग्राह्यग्राहकसंबन्धीनां पृथगवभासः स
एकस्मिन्ममसि द्वित्वावभास इव भ्रमः अत्रा-
प्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहाभेदवासनेव निमित्तम् ।
यथोक्तम् ।

“सहोपलम्भनियमाभेदो नीलतद्विधोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानेह प्रीतेत्याविवाहयः ॥” इति ॥

“अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंविचितभेदवानिव लक्ष्यते ॥”

इति च ॥

न च रसवीर्यविषाकादि समानमात्राभेदको-
पार्जितभेदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो
वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्यवच्छेदं परि-
ज्ञानानुरोधेन विभक्तग्राह्यग्राहकाकाररूप-
वत्तया तिमिरादुपपत्ताच्छां केषोऽन्याङ्गी-
ज्ञानभेदवदनादुपपन्नवासनासामर्थ्यादुपपत्त्योप-
पत्तः पर्यनुयोगायोगात् । यथोक्तम्

“अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तेर्निरीक्ष्यते ।

विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविभवा ॥

तथा कृतव्यवस्थेयं केषादिज्ञानभेदवत् ।

यदा तदा न सचोद्या ग्राह्यग्राहकलक्षणा ॥”

इति ॥

तस्माद्बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकाराव-
भासत इति सिद्धम् । ततश्च प्रागुक्तभावना-
प्रचयवलात्निखिलवासनोच्छेदविगतविविध-
विषयाकारोपपन्नविशुद्धविज्ञानोदयो महोदय
इति । अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं वास्तवं वस्तुजातं
नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात् । न च
सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेद-
कयोरेकदेशकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजक-
त्वेन सन्दिग्धविषयशङ्कितकत्वात् । ननु भेदे
सहोपलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न
ज्ञानस्यान्तर्मुखतया च भेदेन प्रतिभासमान-
तया एकदेशत्वेककालत्वलक्षणसहत्वनियमा-
सम्भवाच्च नीलादयर्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति
प्रतिभासः स्यात् न त्विदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्यया
दयतिरेकात् । अथोच्यते ज्ञानस्वरूपोऽपि
नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत
इति न च तत्राहमुन्नेष इति । तथोक्तम् ।

“परिच्छेदान्तरादोऽर्थं भागो बहिर्वद्वि स्थितः ।
ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपपन्नः ॥”

इति ॥

“यदन्तर्जयतत्त्वं तद्विर्वदवभासते ॥”

इति च ॥

तदयुक्तं वास्तवार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया
बहिर्वद्विद्युपमानोक्तियुक्तेर्न हि वस्तुमिषो
बन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत
भेदप्रतिभासस्य भ्रान्त्येव अभेदप्रतिभासस्य
प्रामाण्यं तन्मात्राण्ये भेदप्रतिभासस्य भ्रान्त्य-
मिति परस्परशयप्रसङ्गाच्च अविश्ववादाङ्गीज-
तादिकमेव संविदाना वास्तवोपादहते जगत्तु-
पेक्षन्तेऽवान्तरमिति अवस्थादर्शनाच्च । एव-
चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसौयन्यायवदा-
भासतां भजेत अतोऽविर्वदिति वदता वास्तवं
ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवदीय एव वाच्यो
भवन्तं प्रहरेत् ।

ननु ज्ञानाभिन्नकाव्यार्थस्य वास्तवमनुपपन्न-
मिति चेत् तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकृष्टस्य
विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने साकारसमर्पकतया

समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः
अतएव पञ्चभुयोगपरिहारौ समग्राहिषाताम् ।
“भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेत् ग्राह्यतां विदुः ।
हेतुत्वमेव च यत्तेजानाकारापेक्षमम् ॥”

इति ॥

तथाच यथा पुष्टा भोजनमनुमीयते यथा च
भाषया देशः यथा वा सम्भवेण कष्टः तथा
ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम् । तदुक्तम्
“अर्द्धेन चटयत्येतां न हि सुहार्द्ररूपताम् ।
तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता ॥”

इति ॥

न हि वित्तिसत्तेव तद्देना युक्ता तस्याः
सञ्ज्ञाविशेषात् तान् सारूप्यमाविशान् सरूप-
यितुं चटयेदिति च । तथाच वास्तव्यसदभावे
प्रयोगः ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्तकाः ।
सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षाः यथा अविवक्षित्यनि-
गमयति मयि वचनगमनप्रतिभासा विवक्षु-
जिगमिषुपुत्रान्तरसन्तानसापेक्षाः तथाच
विषयाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालय-
विज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखना इति ।
तत्रालयविज्ञानं नाभाहमास्पदं विज्ञानं
नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम् । यथोक्तम्
“तत् स्यादालयविज्ञानं यदभवेदहमास्पदम् ।
तत् स्यात्प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लेखितम् ॥”

इति ॥

तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः
प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्वास्तव्यो ग्राह्य एव न
वासनापरिपाकप्रत्ययः कादाचित्कत्वात् कदा-
चिदुत्पाद इति वेदितव्यम् । विज्ञानवादिनये
हि वासनानामेकसन्तानवर्तिनामालयविज्ञा-
नानां तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्तिः तस्याश्च स्वका-
र्योत्पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः तस्य च
प्रत्ययः कारणं स्वसन्तानवर्तिपूर्वजननः कर्त्तृ-
क्रियते सन्तानान्तरनिवन्धनत्वान्नवीकारात् ।
तस्य प्रवृत्तिज्ञानजननालयविज्ञानवर्तिवासना-
परिपाकं प्रति सर्वेऽलयालयविज्ञानवर्तिनः
क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यं न चेदेकोऽपि न
समर्थः स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्तित्वाविशेषात् ।
सर्वे समर्था इति पक्षे कार्यक्षेपानुप-
पत्तिः ततश्च कादाचित्कत्वनिर्वाहाय शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः षडपि
प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्ते इति
चतुरेणानिष्कृताप्युक्तमतिना स्वानुभवमना-
च्छाद्य परिच्छेत्तव्यम् । ते चत्वारः प्रत्ययाः
प्रसिद्धाः आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपति-
रूपाः तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य
चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात् नीलाकारता
भवति समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाद्धि-
रूपता सहकारिप्रत्ययादालोकाचक्षुषोऽधि-
पतिप्रत्ययाद्विषयगृह्यप्रतिनियमः विदितस्य
ज्ञानस्य रसादिसाधारण्यप्रामेयिकमकं चक्षुर-
धिपतिर्भवितुमर्हति लोके नियामकस्याधिप-

तित्वोपलम्भात् । एवं चित्तचेत्यात्मकानां सुखा-
दीनां चत्वारि कारणाणि दृष्टानि एवं चित्त-
चेत्यात्मकस्कन्धः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदना-
संज्ञासंस्कारसंज्ञकः । तत्र रूप्यन्त गमिविषया
इति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रि-
याणि रूपस्कन्धः । आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञान-
प्रवाहो विज्ञानस्कन्धः । प्रागुक्तस्कन्धद्वयसम्बन्ध-
जन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः ।
गौरव्यादिशब्दोलेखिसविज्ञानप्रवाहः संज्ञा-
स्कन्धः । वेदनास्कन्धनिवन्धना रागद्वेषादयः
लेशा उपलेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्माश्च
संस्कारस्कन्धः ।

तदिदं सर्वं दुःखं दुःखायतनं दुःखसाधन-
मिति भावयित्वा तन्निरोधोपायं तत्त्वज्ञानं
सम्पादयेत् । अत एवोक्तं दुःखसमुदायनिरोध-
मार्गाश्चत्वारः आर्यस्य बुद्धाभिमतानि तत्त्वानि ।
तत्र दुःखं प्रसिद्धं समुदायो दुःखकारणं तद्वि-
विधं प्रत्ययोपनिवन्धनो हेतूपनिवन्धनश्च । तत्र
प्रत्ययोपनिवन्धनस्य संग्राहकं सूत्रम् इदं कार्यं
ये अर्थे हेतवः प्रत्ययन्ति गच्छन्ति तेषामय-
मानानां हेतूनां भावः प्रत्ययत्वं कारणसमवायः
तस्माच्चस्य फलं न चेतनस्य कस्यचिदिति
सूत्रार्थः यथा बीजहेतुरङ्कुरो धातूनां घर्मा
समवायाज्जायते । तत्र प्रथिवी धातुरङ्कुरस्य
काठिन्यं गन्धश्च जनयति अज्यातुः स्निग्धं रसश्च
जनयति तेजोधातु रूपमौर्ण्यश्च वायुधातुः
स्पर्शनं चलनश्च आकाशधातुरवकाशं शब्दश्च
अनुधातुर्यथायोगं पृथिव्यादिकम् । हेतूपनिव-
न्धनस्य च संग्राहकं सूत्रम् तत्पादाद्वा तथा-
गतानामनुत्पादाद्वा स्थितेर्वेषां धर्माणां धर्मत्वा
धर्मस्थितत्वा धर्मनियामकता च प्रतीत्य
समुत्पादानुलोमतेति । तथागतानां बुद्धानां
मते धर्माणां कार्यकारणरूपाणां या धर्मता
कार्यकारणभावरूपा एषोत्पादादनुत्पादाद्वा
स्थिता यस्मिन् सति यदुत्पद्यते तत्तस्य कारणस्य
कार्यमिति धर्मतेत्यस्य विवरणं धर्मस्य कार्यस्य
कारणानतिक्रमेण स्थितिः स्वार्थिकस्तत्प्रत्ययः
धर्मस्य कारणस्य कार्यं प्रति नियामकता ।
नन्वयं कार्यकारणभावश्चेतनमन्तरेण न सम्भव-
तीति अत उक्तं कारणे सति तत्प्रतीत्य प्राप्य
समुत्पादे अनुलोमता अनुसारिता या भवे
धर्मता उत्पादादनुत्पादाद्वा धर्माणां स्थिता
न चात्र कस्मिंश्चित्तनोऽधिष्ठातोपलभ्यत इति
सूत्रार्थः । यथा प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतूप-
निवन्धः बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् काष्ठं काष्ठान्नालो
नालाद्भक्तस्तः शूकं ततः पुष्पं ततः फलं न चात्र
वाह्ये समुदाये कारणं बीजादि कार्यमङ्कुरादि
वा चेतनीयते अहमङ्कुरं निर्वर्त्ययामि अहं बीजेन
निर्वर्तित इति । एषमाध्यात्मिकेष्वपि कारण-
द्वयमवगन्तव्यम् । पुरःस्थिते प्रमेयाद्यौ ग्रन्थ-
विस्तरभीतिरूपपरम्यते । तदुभयनिरोधः तद-
नन्तरं विमलज्ञानोदयो वा मुक्तिः तन्निरोधो

पाथो मागः स न तत्त्वज्ञानं तच्च प्राचीन-
भावनाधलाद्भवतीति परमं रहस्यं सूत्रस्यान्तं
पृच्छतां कथितं भवन्तश्च सूत्रस्यान्तं पृष्टवन्तः
सौत्रान्तिका भवन्त्विति भगवताभिहिततया
सौत्रान्तिकसंज्ञा सञ्जातेति । केचन बौद्धा
वाह्येषु गत्यादिषु आन्तर्येषु रूपादिस्कन्धेषु
सतस्त्वपि तत्रानास्यामत्यादयितुं सर्वं शून्य-
मिति प्राथमिकान् विनियानचौकथन् भगवान्
द्वितीयोऽस्तु विज्ञानमात्रग्रहाविष्टान् विज्ञान-
मेवैकं मदिति तृतीयानुभवं सत्यमित्यास्थितान्
विज्ञेयमनुमेयमिति सर्वं विरुद्धा भाषेति वञ्च-
यन्तो वैभाषिकास्तथा श्रुताः । एषा हि
तेषां परिभाषा समुत्पद्यति विज्ञेयानुमेयत्वबाधं
प्राथमिकस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावेन याप्रि-
संवेदनस्थानाभावेनानुमानप्रवृत्तानुपपत्तेः
सकललोकाणुभवनिरोधश्च । तत्त्वार्थो द्विविधः
ग्राह्योऽध्यवसेयश्च तत्र ग्रहणं निर्विकल्पकरूपं
प्रमाणं कल्पनापोषत्वान् ग्राह्यसायः सविक-
ल्पकरूपोऽप्रमाणं कल्पनाज्ञानत्वान् । तदुक्तम् ।
“कल्पनापोषमभान्तं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।
विकल्पो वस्तुनिर्भासादसंवादोदुपपन्नवः ॥”

इति ॥

“यान्तं वस्तुप्रमाणं हि ग्रहणं यदित्येवमथा ।
न तदस्तु न तस्मान् शब्दलिङ्गेन्द्रियादिजम् ॥”

इति च ॥

ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ततः प्रवृत्त-
स्यार्थप्राप्तिः संवादश्चोपपद्यतामिति चेन्न
तद्वद् मणिप्रभाषियमणिविकल्पन्यायेन पार-
पम्यर्थ्यार्थप्रतिलम्भसम्भवेन तदुपपत्तेः । अव-
शिष्टं सौत्रान्तिकप्रस्तावे प्रपञ्चितमिति नेह
प्रतन्यते । न च विनयाशयानुरोधोपदेशभेदः
साम्यदायिको न भवतीति भगितस्य यतो भक्तिं
बोधचित्तविवरणं

“देशना लोकनाथानां सत्त्वाश्रयवशानुगाः ।

भित्तुमे बहुधा लोके उपार्थेर्बहुभिः किल ।

गम्भीरोत्तानभेदेन कचिन्नोभयलक्षणाः ।

भिन्ना हि देशना भिन्ना श्रुत्याऽद्वयलक्षणा ॥”

इति ॥

हादशायतनपूजा श्रेयस्करीति बौद्धनये प्रसि-
द्धम् ।

“अर्थानुपार्थं बहुशो हादशायतनानि वै ।

परितः पूजनीयानि किमन्येरिह पूजितेः ॥

ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।

मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं हादशायतनं बुधैः ॥”

इति ॥

विवेकविभासे बौद्धमतमित्यमभ्युपगम्य ।

“बौद्धानां सुगतो देवो विश्वश्च क्षणभङ्गुरम् ।

आर्यसत्त्वाश्रयथा तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात् ॥

दुःखमायतनश्चैव ततः समुदयो मतः ।

मार्गश्चेत्यस्य च व्याख्या क्रमेण श्रूयतामतः ॥

दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ।

विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥

ब्रह्मः

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानसम् ।
धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु ॥
रागादीनां गणोऽयं स्यात् समुदेति वृणां हृदि ।
आत्मात्मन्यस्वभावाख्यः स स्यात् समुदयः पुनः ॥
तृणिकाः सर्वसंस्कारा इति या वासना

स्थिरा ।

भ मार्ग इति विज्ञेयः स न मोक्षोऽभिधीयते ॥
प्रत्यक्षमनुमानश्च प्रमाणद्वयं तथा ।
तत्तुःप्रत्यक्षिका बौद्धाः स्याता वैभाषिकादयः ॥
अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाषिकेण बहु मन्यते ।
मौनान्तिकेन प्रत्यक्षयाहोर्था न बहिर्मनः ॥
आकारसहितानि वृत्तियोगाचारस्य सम्मता ।
केवली संविद् स्वस्यां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः ॥
रागादिज्ञानसन्तानवासनाच्छेदसम्भवा ।
तत्तुणांमपि बौद्धानां सुतिरेषा प्रकीर्तिता ॥
लक्षितः कमण्डलुर्मोक्षां चौरं प्रज्ञाज्ञभोजनम् ।
सङ्को रक्ताम्बरत्वश्च शिथिले बौद्धभिक्षुभिः ॥

इति ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहे बौद्धदर्शनम् ॥

(बुद्धेरिदमिति युत्पत्त्या वाच्यलिङ्गः । बुद्ध-
सम्बन्धि वस्तु ॥)

बौद्धः, पुं, (बुद्धं बुद्धशास्त्रं वेत्तीति । बुद्ध + अण् ।)
बुद्धशास्त्रावलम्बी । तत्पठ्यायः । भिक्षुकः २
चपणः ३ अर्द्धाकः ४ वैभाषिकः ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

बौधः, पुं, (बुधस्यापत्यं एमान् । बुध + अण् ।)
बुधस्य पुत्रः । स च पुरूरवाः । इति जैमि-
न्यः । ३ । ३६५ ॥

अध, य स्त्री ताडि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
पर-सक-अनिट् ।) य तिथति प्राचुं शूरः ।
स्त्री अथावसीत् । कश्चिन्नु हिर्भूतस्यानिकारी-
भूतयकारस्य अधिभूतकरो वर्गः अत्यत्र दन्त्यः
इति मन्वानः सनि विभ्यत्सतीत्याह । इति
दुर्गादासः ॥

शुभ, क उत्पद्यते । उत्सर्गः । (चुरा-पर-सक-
सेट् ।) क ओषयति धनं दाता । ओषं
त्रिकटु । इति दुर्गादासस्ततधातुशेषिकायां
गोविन्दभट्टः ॥

अण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पर-
अक-सेट् ।) अणति । इति दुर्गादासः ॥

अततिः, स्त्री, (अजन्ती ततिर्विस्तृतिर्यस्याः । एपो-
दरादित्वात् साधुः । यदा, प्रतनोतीति । तन-
दुष्प्रवृत्तारे “क्लिप् क्लौ च संज्ञायाम्” ३ ।
३ । १७४ । इति क्लिप् । एपोदरादित्वात्
पस्य वः ।) लता । पिस्तारः । इत्यमरः ॥

अध्रः, पुं, (बन्धयन्ने + “बन्धेर्ग्रन्थि च । उणा-
३ । ५ । इति नक् प्रधादेशश्च ।) सुग्धः ।
(यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । १ ।

“युज्जन्ति अध्रसरुणं चरन्तं परितस्तुषः ।

रोचन्ते रोचना दिवि ॥”)

दृक्मूलम् । अर्कवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ।

शिवः । इति जैमिन्यः ॥ मेदिनीकारणान्तःस्थः

ब्रह्म

वकारादौ लिखितोऽयं शब्दः ॥ (दिनम् ।
अथः । इति निचण्टः ॥ तत्तुहंशमनोर्भैत्यस्य
पुत्रमेदः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३२ ।

“गुरुर्गभीरो ब्रह्मश्च भरतोऽनुग्रहस्तथा ।
तेजस्वी सुयलश्चैव भौत्यस्येते मनोः सुताः ॥”)

रोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,
“अभ्यभिष्यन्दिगुर्वामसेवनामिच्छयं गतः ।
करोति ग्रन्थिवच्छोद्यं दोषो वद्वगसन्धिषु ॥
अवरमूलाङ्गसादाहं तं ब्रह्ममिति निर्दिशत ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

तस्य चिकित्सा ।

“भृष्टश्चेरुष्यतेलेन सम्यक् कल्कोऽभयाभयः ।
कृष्णासेत्ववसंयुक्तो ब्रह्मरोगक्षरः परः ॥
अजाजीह्वुवाकुष्ठं गोमेदवदरान्वितम् ।
काङ्गिकेन तु संपिष्टं तक्षपो ब्रह्मजित परः ॥”
गोमेदं पत्रम् । तथा च निचण्टौ ध्वन्तरिः ।
“पत्रं दलाङ्गयं रामं गोमेदं रसनाङ्गयम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(अस्य ससम्प्राप्तिक्षणं यथा,—

“यस्य वायुः प्रकुपितः शोफशूलकरश्चरन् ।
यन्मुखादुत्पण्णो याति ब्रह्मस्तस्योपजायते ॥”

इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशोऽध्याये ॥

ब्रह्म, स्त्री, (ब्रह्मति ब्रह्मते निरतिशयमहत्त्व-
लक्षणवृद्धिमान् भवतीत्यर्थः । ब्रह्मिष्ठौ + ब्रह्मे-
र्नोश्च ।) उणा० ४ । १४५ । मनिन् नकार-
स्याकारः । रत्वञ्च ।) वेदः । (यथाह श्रुतिः ।
“तस्मादेतद्रूपमनामरूपमसञ्च जायते ॥”
तथा च भागवते । १ । १ । १ ।

“जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थैर्जिभिरः

स्वराट्

तने ब्रह्म हृदा य आदिकवये सुसृजति यत्
सूरयः ॥”

वेदान्तमते ‘वस्तु सच्चिदानन्दादयं ब्रह्म तथा
अज्ञानादिसकलजडसमूहोऽवस्तु ।’ ‘ब्रह्मेव
नित्यं वस्तु तदन्यदखिलमनित्यम् ।’ तथाहि,—
“यस्याद्वैत्वात् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ।”
तदेव ज्योतिषां ज्योतिः । नित्यं विभुं सर्वगतं
सुखम् । आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः ।
अजो नित्यः शाश्वतः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
रातेर्दातुः परायणं यत्र नाभ्यन् पश्यति नाभ्यन्
प्रणोति नाभ्यद्विजानाति सभूमा यो वै भूमा
तदहम्तम् ।” इत्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मणि नित्यत्वं
विशुद्धसत्त्वस्य पुंसः प्रतिभाति । तथा, नैवेद्य
किञ्चनाय आसीत् न्युनैवेदमावृत्तमासीत् ।
आत्मा वा इदमेक एवाय आसीन्नाभ्यन् किञ्चन-
मिषत् सदेव सौम्येदमय आसीदेकमेवा-
हिंसोऽयं नेति नेति नेह नानास्ति किञ्चन यच्चाभ्यन्
पश्यति अभ्यच्छृणोति अभ्यद्विजानाति तदहम्तम्
अथ यदहम्तं तन्ममम् ।” इत्यादि श्रुतिवच-
नेभ्यो ब्रह्मणोऽन्यत्वं भेदप्रपञ्चेऽनित्यत्वञ्च तस्यैव
पुंसः प्रतिभाति । तथानुमानमपि यथा, विम-
सोऽदेतनवर्गोऽनित्यो विभक्तत्वात् घटपटक्षमा-

ब्रह्म

दिवत् इति । अनेन हि विभक्तस्यानित्यत्वे-
ऽवगते तस्मिन्नुगतप्रकाशात्मकस्य ब्रह्मणो-
विभक्तस्य नित्यत्वमपि अर्थादवगच्छति । इति
वेदान्तसारे विद्वन्मनोरञ्जनीटीका ॥ तत्र
श्रुतिवाक्यानि यथा, “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।
विज्ञानमानन्दं ब्रह्म ॥” “आनन्दो ब्रह्म इति
अजानात् आनन्दरूपमनन्तं यद् विभाति ।
यतो वाचो निर्वर्णने अपाप्य मनसा सह ।
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यत् प्रयत्यभिर्भविष्यन्ति तत् विजि-
ज्ञासस्व तद्ब्रह्म इति ॥” इत्यादयस्त्वयं श्रुति-
वचनमनुसन्धयम् ॥”)

तत्त्वम् । तपः । इत्यमरः । ३ । ३ । ११४ ॥
ब्रह्म तत्तुविधं यथा । विराट् १ हिरण्यगर्भः
२ ईश्वरः ३ तुरीयः ४ । इति वेदान्तसारः ॥
अस्य लक्षणम् । यथा, आत्मबोधे ।

“यस्मात्तन्मापरो लाभो यत्सुखान्नापरं सुखम् ।
यज्ज्ञानान्नापरं ज्ञानं तद्ब्रह्मैववधारयेत् ॥
यदुद्धा नापरं दृश्यं यद्भूत्वा न पुनर्भवः ।
यज्ज्ञात्वा नापरं श्रेयं तद्ब्रह्मैववधारयेत् ॥
तियोगैर्बुधैः पूर्णं सच्चिदानन्दमहयम् ।
अनन्तं नित्यमेकं यत्तद्ब्रह्मैववधारयेत् ॥
अतद्व्यावृत्तिरूपेण वेदान्तैर्लक्ष्यते इयम् ।
अखण्डानन्दमेकं यत्तद्ब्रह्मैववधारयेत् ॥
दृश्यते श्रूयते यद्यद्वैद्विज्ञानोऽन्यत्र तद्भवेत् ।
तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानन्दमहयम् ॥
सर्वगतं सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्ष्यते ।
अज्ञानचक्षुर्न ज्ञेयं भास्वन्तं भातुमन्यवत् ॥”

अपि च । “सत्यमानन्दमहयमनन्तमेकरूपं
वाङ्मनसोऽहोचरं सर्वगतं सञ्जातीतं चिदेकरसं
देशकालापरिच्छिन्नमपामपि शीघ्रगमपाणि
च सर्वत्र ह्यमचक्षुरपि सर्वत्र ह्यभ्योक्षमपि
सर्वत्र ह्योक्ष अचिन्त्यमपि सर्वत्र ह्यसर्वनियन्तृ
सर्वशक्ति सर्वेशं सृष्टिस्थितिलयकर्तृ किमपि
वस्तु ब्रह्मेति वेदा वदन्ति ॥” शुद्धबुद्धस्वभाव
इत्योपनिषदाः । १ । आदिविद्वान् सिद्ध इति
कापिलाः । २ । केशकर्मविपाकाश्रयेरपरा-
न्यदो निर्माणकायमध्याय सम्प्रदायप्रदो-
तकोऽनुग्राहकश्चेति पातञ्जलाः । ३ । लोक-
वेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेति महापाशु-
पताः । ४ । शिव इति शैवाः । ५ । पुरुषोत्तम
इति वैष्णवाः । ६ । पितामह इति पौरा-
णिकाः । ७ । यज्ञपुरुष इति याज्ञिकाः । ८ ।
सर्वज्ञ इति सौगताः । ९ । निरावरण इति
दिगम्बराः । १० । उपास्यत्वेन देशित इति
मीमांसकाः । ११ । लोकव्यवहारसिद्ध इति
चार्वाकाः । १२ । यावदुक्तोपपन्न इति नैया-
यिकाः । १३ । विश्वकर्मा इति शिल्पिनः । १४ ।
इति कुसुमाञ्जलिवृत्तिः ॥ योगशास्त्रमते ।
“ब्रह्मतेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं रसः ।
एकस्य भूतं भूतस्य इयं आवरणजम्बम् ॥
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

तस्य टीका । ब्रह्मणः स्वरूपमन्तराविसर-
णार्थमाह । ब्रह्मतेजोमयमिति । तेजोमयं
ज्ञानात्मकम् । युक्तं बोजभूतम् । यस्य सर्व-
मिदं रसः रसनीयं ज्ञेयं सर्वं यस्यैकस्य भूतं
सर्वं न तु विवर्णवादिनामिवासत्वं भूतस्य
सिद्धस्य अकल्पितस्य तच्च सर्वं स्थावरजङ्गमो-
पाधिवशात् इयं द्वेधा ॥ तच्च सगुणनिर्गुण-
भेदेन द्विविधं यथा,

“ब्रह्मेकं सृष्टिभेदेस्तु गुणभेदेन सन्ततम् ।
तद्ब्रह्म द्विविधं वस्तु सगुणं निर्गुणं शिवः ॥
मायाश्रितो यः सगुणो मायातीतश्च निर्गुणः ।
स्वेच्छामयश्च भगवानिच्छया विकरोति च ॥
इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्वशक्तिप्रसूः सदा ।
केचिदेकं वदन्त्येवं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ॥
केचिद्वदन्ति द्विविधं ब्रह्म प्रकृतिपूर्वकम् ।
इदं ये च वदन्त्येकं प्रकृतिपुरुषयोः परम् ॥
तस्माद्भवति तौ द्वौ च तद्ब्रह्म सर्वकारणम् ।
अथैकं परं ब्रह्म द्विविधं भवतीत्युच्यते ॥
इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्वशक्तिप्रसूः सदा ।
तत्रासक्तश्च सगुणः स शरीरी च प्राकृतः ॥
निर्गुणस्तत्र निर्लिप्तः अशरीरी निरङ्कुशः ।
स चात्मा भगवान्मित्रः सर्वसाधारः सनातनः ॥
सर्वेश्वरः सर्वसाक्षी सर्वनास्ति फलप्रदः ।
शरीरं द्विविधं शम्भो ! नित्यं प्राकृतमेव च ॥
नित्यं विनाशरहितं नश्वरं प्राकृतं सदा ।
अहं त्वत्पि भगवत्सावयोनित्यवियुजः ॥
आवयोरंशभूता ये प्राकृता नष्टवियुजाः ।
रुद्रादयस्त्वदंशाश्च मदंशा विण्णुरूपिणः ॥
ममाप्येवं द्विधा रूपं द्विभुजश्च चतुर्भुजम् ।
चतुर्भुजोऽहं वैकुण्ठे पद्मया पार्थिवः सह ॥
गोलोके द्विभुजोऽहं गोपीभिः सह राधया ।
द्विविधं मे वदन्त्येवं द्वौ प्रधानौ तु तत्सत् ॥
पुरुषश्च सदा नित्यो नित्या प्रकृतिरीश्वरी ।
सदा तौ द्वौ च संश्लिष्टौ सर्वेषां पितरौ शिवः ॥
सशरीरौ निःशरीरौ स्वेच्छया सर्वरूपिणौ ।
प्राधान्यश्च यथा पुंसः प्रकृतेश्च तथा सदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्बखण्डे ४३ अध्यायः ॥
नन्द्यश्रीर्दा प्रति श्रीकृष्णवाक्यं यथा, -
“मामेव परमं ब्रह्म भगवन्तं सनातनम् ।
ध्यायं ध्यायं पुनर्बुद्धिं त्वक्ता लभ परं पदम् ॥”

इति तत्रैव १२७ अध्यायः ॥

सगुणस्य तस्य नवधा रूपं यथा,—
“योगिनो यं वदन्त्येवं ज्योतीरूपं सनातनम् ।
ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यरूपं भक्ता वदन्ति यम् ॥
वेदा वदन्ति सर्वं यं नित्यमाद्यं विचक्षणः ॥
यं वदन्ति सुराः सर्वे परं स्वेच्छामयं प्रभुम् ॥
सिद्धिञ्चा सुनयः सर्वे सर्वरूपं वदन्ति यम् ॥
यमनिर्वचनीयश्च योगीन्द्रः शङ्करो वदेत् ॥
स्वयं धाता च प्रवदेत् कारयानाश्च कारयम् ॥
शेषो वदेन्नन्तं यं नवधा रूपमीश्वरम् ॥
तर्कानामेव वक्षां यं वद्विधं रूपमीश्वरम् ।
वैष्णवानामेकरूपं वेदानामेकमेव च ॥

पुराणानामेकरूपं तस्मान्नवविधं स्तुतम् ।
न्यायो निर्वचनीयश्च यत्कृतं शङ्करोऽप्रधीतः ॥
नित्यं वैशेषिकाद्यन्तं वदन्ति च विचक्षणाः ।
मांस्थो वदति तं देवं ज्योतीरूपं सनातनम् ॥
मीमांसा सर्वरूपश्च वेदान्तः सर्वकारणम् ।
पातञ्जलोऽप्यनन्तश्च वेदाः मत्स्वरूपकम् ॥
स्वेच्छामयं पुराणश्च भक्ताश्च नित्यवियुजम् ॥”

इति तत्रैव १२८ अध्यायः ॥

सगुणनिर्गुणभेदेन तस्य चतुर्धा रूपं यथा,—
“चतुर्विभागः संख्यौ चतुर्धा संस्थितः स्थितौ ।
प्रलयश्च करोत्यन्तं चतुर्भेदो जनार्दनः ॥
एकेशोऽग्रेण ब्रह्मसौ भवत्ययत्नसन्निभान् ।
मरीचिभिश्चाः पतयः प्रजानामन्यभागतः ॥
कालस्तथैयस्तस्यांशः सर्वभूतानि चापरः ।
इत्यं चतुर्धा संख्यौ वर्ततेऽसौ रजोगुणः ॥
एकेशोऽग्रेण स्थितो विष्णुः करोति परिपालनम् ।
मत्वादिरूपो चान्येन कालरूपो परेण च ॥
सर्वभूतेषु चान्येन संस्थितिं कुरुते स्थितः ।
सत्त्वं गुणमुपाश्रित्य भगतः पुरुषोत्तमः ॥
आश्रित्य तमसो वृत्तिमन्तकाले तथा प्रभुः ।
रुद्रस्वरूपो भगवानेकेशो भवत्यजः ॥
अग्रान्तकादिरूपेण भागं नान्येन वर्तते ।
कालस्वरूपो भागोऽन्यः सर्वभूतानि चापरः ॥
विनाशं कर्तुं तस्य चतुर्द्वेव महात्मनः ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे २१ अध्यायः ॥

ब्रह्मध्यानं यथा,—

“ब्रह्मध्यानं प्रवक्ष्यामि मायातन्त्रविमर्दकम् ।
यच्छेद्वाङ्मनसि प्राक्कृतदुष्टज्ज्ञानमात्मनि ॥
ज्ञानं महति मयच्छेदय इच्छेत् श्रेय आत्मनि ।
देहान्द्रियमनोबुद्धिप्राणाश्चकारवर्जितम् ॥
वर्जितं भूततन्मात्रैर्गुणजन्माश्रनादिभिः ।
स्वप्राणं निराकारं सदानन्दमनादिमत् ॥
नित्यं शुद्धं हृद्ग्रन्थं सत्यमानन्दमद्वयम् ।
तुरीयमन्तरं ब्रह्म अहमस्मि परं पदम् ॥
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरिति गीयते ।
आत्मानं रथिणं विद्धि शरीरं रथमेव तु ॥
बुद्धिस्तु सारथिं विद्धि मनः प्रयत्नमेव च ।
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयास्तेषु गोचराः ॥
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तो भोक्तेत्याहुर्मनोविषयः ।
यस्य विज्ञानवानात्मा युक्तेन मनसा सदा ॥
न स तत्पदमाप्नोति युक्तेन मनसा तदा ।
स तत्पदमवाप्नोति स हि भूयो न जायते ।
विज्ञानसारथियस्तु मनःप्रयत्नवासरः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्दिणोः परमं पदम् ॥
अहिंसादि यमः प्रोक्तः शौचादिनियमः स्तुतः ।
आसनं पद्मकादुक्तं प्राणायामो मन्त्रज्यः ॥
प्रत्याहारो जयः प्रोक्तो ध्यानमीश्वरचिन्तनम् ।
मनोवृत्तिधारणं स्यात् समाधिप्रसङ्गः स्तुतः ॥”
साकारस्य तस्य ध्यानं यथा,—
“अमूर्तं चैत् स्थिरी न स्यात्ततो मूर्तं विचि-

न्त्येतु ।

चतुर्भुजकर्मिकामध्ये शङ्खचक्रगदाजवज्र ॥

श्रीवत्सकौस्तुभयुतो वनमाली श्रिया युतः ।
नित्यः शुद्धो बुद्धियुक्तः नित्यानन्दाश्च परः ॥
आत्माहं परमं ब्रह्म परमज्योतिरेव तु ।
चतुर्विंशतिमूर्तिः स प्रालम्ब्यामप्रालम्बितः ॥
द्वारकादिप्रालम्ब्यो ध्येयः पुण्योऽपि वा

हरिः ।

मनसोऽभीषितं प्राप्य देवो वैमानिको भवेत् ॥
नित्यकामो मुक्तिमाप्नोति सृष्टीर्ध्यायन् स्तुतु-
जपन् ॥”

इति गान्धे सृष्टीर्ध्यायनं ४४ अध्यायः ॥

ब्रह्मपदप्राप्तिकारणं यथा,—

“ब्रह्मण्याधाय कर्माणि निःसङ्गः कामयजितः ।
प्रसङ्गेनैव मनसा कुर्वन्मो याति तत्पदम् ॥”

इति कूर्मपुराणे ३ अध्यायः ॥

सत्त्वं ब्रह्म यथा, —

“ब्रह्मेवेदं जगत् सर्वं ब्रह्मणोऽन्यत्र विदितं ।
ब्रह्मात्यह्नाति चेन्मिथ्या यथा मरुमरीचिका ।
इत्यात्मशोधः ॥

ब्रह्मकव्यका, स्त्री, (ब्रह्मणः कव्यका सुता ।)

सरस्वती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ब्राह्मी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मकर्मसमाधिः, पु. ब्रह्मगर्भं कर्मात्मके समा-
धिचित्काया यस्य । यथा, श्रीभगवद्गीता-
याम् । ४। २४ ।

“ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मेव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥”

ब्रह्मकुण्डं, स्त्री, (ब्रह्मणा निमित्तं कुण्डं सरो-
वरम् ।) ब्रह्मणा निमित्तसरोवरविशेषः । यथा,

“पाण्डनाथस्योत्तरस्यां ब्रह्मकुण्डाक्षयं सरः ।

ब्रह्मणा निमित्तं पूर्वं स्नानाय स्वर्गवासिनाम् ॥

आयामेन शतयामं विस्तीर्णं तदहं कम् ।

सर्वपापहरं पुण्यं देवलोकात् समागतम् ॥

तत्र ज्ञानमन्त्रः ।

कमण्डलुसमुद्भूत ब्रह्मकुण्डान्तस्त्रयः ।

हर मे सर्वपापानि पुण्यं स्वर्गश्च साधय ॥

इत्यनेन तु मन्त्रेण स्नाति तस्मिन् मरीचजे ।

पाण्ड्याथश्च संपूज्य विष्णुसायुज्यमाश्रितम् ॥

ब्रह्मकुण्डजले स्नात्वा पूर्वायस्था उमापातम् ।

ब्रह्मकूटं समासृज्य मुक्तिमेवाप्नुयात्तरः ॥”

इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥

ब्रह्मकूटः, पुं. (ब्रह्मा कूटं शिखरं यस्य ।) पञ्चत-

विशेषः । यथा, कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥

“ब्रह्मकुण्डजले स्नात्वा पूजयित्वा उमापातम् ।

ब्रह्मकूटं समासृज्य मुक्तिमेवाप्नुयात्तरः ॥”

ब्रह्मकूचं, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य कूचे भवः ।)

अनविशेषः । यथा । वृद्धशान्ताय ।

“रजस्वले तु ये नार्यावन्त्यान् सुश्रुता यदि ।

सर्वेण पञ्चगव्यम् ब्रह्मकूचे मतः परम् ॥”

पञ्चगव्यपानं ब्रह्मकूपं तनोपवासः । ब्रह्मकूचे-

माह जावालः ।

“अहोरात्रोचितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।

पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूचे विधिः स्तुतः ॥”

ब्रह्मचा

नदशक्तौ पुराणिकं दातव्यम् । इति प्रायश्चित्त-
नम् ॥ (ब्रह्मपुराणेऽपि अस्य व्यवस्था यथा ।
नरस्तु चतुर्दश्यां पूर्णिमायाममावास्यायास्वा
पञ्चम्यां हविष्यान्तं वा भक्षयेत् । यस्तु पूर्णि-
मायां ब्रह्मचर्यं कुर्यात् तस्य सर्वपापक्षयो
भवेत् । यस्तु मासं द्विःकुर्यात् स यथेष्टाहुति-
माप्नुयात् ॥)

ब्रह्मकोशी, स्त्री, (ब्रह्मणः कोशीव ।) अशमीदा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या अज-
मोदाशब्दे ज्ञेयाः ॥)

ब्रह्मगर्भा, स्त्री, (ब्रह्मैव गर्भो यस्याः ।) आदित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मगिरिः, पुं, (ब्रह्मगो गिरिः पर्वतः ।) ब्रह्म-
शैलः । इति शुद्धरत्नावली ॥ (नीलकूटाभि-
धेयकामाख्यानित्यस्य पूर्वभागे स्थितोऽयम् ।)
यथा, कालिकापुराणे २२ अध्याये ।

“ततस्तु नीलकूटाख्यं कामाख्यानित्यं परम् ।
तत्पूर्वभागे वसति ब्रह्मा ब्रह्मगिरिं पुनः ॥”

ब्रह्मप्रो, स्त्री, गृहकन्या । इति राजनिर्घण्टः ॥
(ब्रह्माणं ब्राह्मणं हन्तीति । ब्रह्म + हन् + टक ।
ततो ङीप् ।) ब्रह्मधातिनी च ॥

ब्रह्मचर्य्यः, स्त्री, (ब्रह्मणे वेदार्थं चर्य्यं आचरणीयम् ।)
आश्रमविशेषः । यथा, गारुडे ६४ अध्याये ।

“ब्रह्मचर्य्यस्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।
ब्राह्मणः काममप्रीत्यान आश्रितं प्रतमपीडयन् ॥
मधु भांसं तथाङ्गो नमित्यादि परिवर्जयेत् ।
प्रतिवेदं ब्रह्मचर्य्यं द्वादशाष्टानि पञ्च वा ॥
ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव षोडश ॥”

(ब्रह्मचर्य्यं अष्टाङ्गमेतुप्रतिषेधः । यदुक्तम् ।
“सरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुरुभाषणम् ।
संकल्पोऽध्यासायश्च क्रियानिवृत्तिरेव च ॥
एतन्मैथुनमद्यान्नं प्रवदन्ति मनोमिणः ।
विपरीतं ब्रह्मचर्य्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥”

एतच्च स्त्रीपुरुषयोः साधारणम् । पुंसः स्त्रीस-
रणादि शून्यत्वम् । स्त्रियाश्च पुरुषसरणादि-
राहित्यम् अतएवाह महः । ५ । १६० ॥

“नृते भर्त्तरि साप्ती स्त्री ब्रह्मचर्य्यं यथेस्थिता ।
नर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥”
“ब्रह्मचर्य्यं यवस्थिता अक्रतपुरुषान्तरमेथुना ॥”
इति कुल्लुकभट्टः ॥

यमभेदः । यथा, पातञ्जले । ० । ३० ।
“अर्हिसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥”
“ब्रह्मचर्य्यमुपस्थानियमः ।” धीर्य्यधारणम्वा इति
भाष्यम् ॥ एतत् कलियुगे नास्ति । यथाह
महानिर्वाणतले ।

“ब्रह्मचर्य्याश्रमो नास्ति वानप्रस्थोऽपि न प्रिये ।
गार्हस्थ्यो भैक्षश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे ॥”

ब्रह्मचारिणी, स्त्री, (ब्रह्मणा वेदेन चारयति
आचरतीति । ब्रह्म + चर + स्त्रीति क्त्वा +
कर्त्तरि ल्यु । ङीप्) भार्गवी । इति रत्नमाला ॥

ब्रह्मचारिणी, स्त्री, (ब्रह्मणि वेदे चरतीति ।
ब्रह्म + चर + णिनि । स्त्रियां ङीप् ।) दुर्गा ।

ब्रह्मचा

यथा, देवीपुराणि २५ अध्याये ।

“वेदेयं चरते यस्मात्तेन सा ब्रह्मचारिणी ॥”
कवणोक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्रह्मौष्ठाकः ।

इति रत्नमाला ॥ ब्रह्मचर्य्यव्यवधारिणी । यथा,
“आसीतामरणान् ज्ञात्वा भियता ब्रह्म-
चारिणी ।

यो धर्मं एकपत्नीनां काङ्क्षन्तो तमनुत्तमम् ॥”
इति मनुः । ५ । २५८ ॥

ब्रह्मचारी, [न] पुं, (ब्रह्म ज्ञानं तपो वा आच-
रति अर्जयत्यवश्यम् । ब्रह्म + चर + आचर्य्यकं
णिनिः ।) प्रथमाश्रमी । इति भरतः ॥

उपनयनानन्तरं नियमं लब्ध्वा गुरोः सन्निधौ
स्थित्वा साङ्गवेदाध्ययनं करोति यः । स द्विविधः ।
उपकुञ्ज्याणः नैष्ठिकश्च । तस्य नियमा यथा,
“यद्यस्य विहितं तस्मै यत्तु सच या च मेखला ।
यो दण्डो यश्च वसनं तत्तदस्य अन्तेऽपि ॥

संवते मांस्तु नियमान् ब्रह्मचारी गुरो वसन् ।
संनियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृत्तार्थमात्मनः ॥

नित्यं स्नात्वा श्रुतिः कुर्याद्देवर्षिपितृवर्णम् ।
देवताभ्यर्चनश्चैव समिदाधानमेव च ॥

वर्जयेन्मधु मांसश्च गन्धं मालां रसान् स्त्रियः ।
शुक्ताग्निं यानि सर्वाणि प्राणिनाश्चैव हिंसनम् ॥

अभ्यङ्गमङ्गलवाङ्मोहपानच्छत्रधारणम् ।
कामं क्रोधश्च लोभश्च भर्त्सनं गीतवादनम् ॥

दातव्यं जनवादश्च परिवादं तथा व्रतम् ।
स्त्रिणाञ्च प्रेक्षणालम्बमुपधानं परस्य च ॥

एकः श्रयोत्तमः सर्वत्र न रतः स्कन्धयेत् कश्चित् ।
कामाङ्घ्रि स्कन्धयन्तरो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥

स्वप्ने सिक्ता ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।
स्नात्वाकमश्चैथित्वा त्रिः पुनर्मांसमिच्छं अपेत् ॥

उदकुम्भं मुनमसो गोशङ्कुन्दत्तिकाकुशान् ।
आहरेद्दयावदर्थानि भैक्षश्चाहरहश्चरेत् ॥

वेद्यज्ञेयज्ञानानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।
ब्रह्मचार्याहरेद्देहं यत्तु भयः प्रयतोऽप्यहम् ॥

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिभूतवत्सप ।
अलाभं त्यज्येहानां पूर्वं पूर्वं धिक्कुर्यात् ॥

सर्वं वापि चरेद्दयाम् पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
नियम्य प्रयतो वाचमभिप्रस्तास्तु वर्णयेत् ॥

दूरादाहृत्य समिधः सन्निध्याद्विहायसि ।
साय प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमत्तन्नितः ॥

अज्ज्वा भैक्षचरणमसमिधं च पावकम् ।
अनातुरः सप्रगजमवकीर्णव्रतचरेत् ॥

भैक्षेण वर्णयेन्नित्यं नैकामादी भवेद्ब्रती ।
भैक्षेण व्रतिनो व्रतिरुपवाससमा स्मृता ॥

व्रतवद्देवत्ये पित्रे कर्मण्यथर्षिवत् ।
काममभ्यर्थितोऽजीयाद्ब्रतमस्य न क्षुप्यते ॥

ब्राह्मणश्चैव कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः ।
राजपुत्रैश्चैवैतत् नैतत् कर्म विधीयते ॥

चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।
कुर्यादध्ययने यत्रमाचार्य्यस्य हृतेषु च ॥

शरीरश्चैव वाचश्च बुद्धीन्त्रियमनांसि च ।
नित्यम् प्राञ्जलिस्त्रिहोत्रमानी गुरोर्मखम् ॥

ब्रह्मचा

नित्यमुक्तपाणिः स्यात् साध्वचारः सुसंयतः ।
आस्यतामिति चोक्तः सप्तासीताभिमुखं गुरोः

शीनाप्रवक्ष्येशः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
उत्तिष्ठेत् प्रथमश्चास्य चरमश्चैव संविशेत् ॥

प्रतिश्रवणमस्माद्ये शयानो न समाचरेत् ।
नासीनो न च भुक्षानो न तिष्ठन् पराङ्मुखः ॥

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छेत् तिष्ठतः ।
प्रत्युत्थ्य त्वाव्रजतः पश्चाद्वावैस्तु धावतः ॥

पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्यैव नान्तिकम् ।
प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥

नीचं शय्यासनश्चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोस्तु चक्षुर्निधये न यथेष्टासनो भवेत् ॥

गोदाहरेदस्य नाम परीक्षमपि केवलम् ।
न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्त्तत ।
कर्णा मत्र पिधानयो गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

परीवादान् खरो भवति न्वा वै भवति निन्दकः ।
परिभोक्ता क्षमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥

दूरस्थो नार्हयेदेवं न क्रुद्धो नान्तिके स्थितः ।
यानासनस्यैवैनमवरुक्ष्याभिवादयेत् ॥

पतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।
असंसर्गं चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कोर्षयेत् ॥

गोऽश्वोऽयानप्रासादप्रसंगेषु कटेयु च ।
आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकगौषु च ॥

गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवदृष्टिमाचरेत् ।
न चानिदृष्टो गुरुणा स्नानं गुरुनभिवादयेत् ॥

विद्यागुरुस्त्वैतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनियु ।
प्रतिषेधतस्तु पाद्यस्नानं हितश्चोपदिष्टास्त्रपि ॥

श्रेयःसु गुरुवदृष्टिं नित्यमेव समाचरेत् ।
गुरुपुत्रेषु चार्थेषु गुरोश्चैव स्वकर्मसु ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।
अध्यापयत् गुरुस्ततो गुरुवन्मानमर्हति ॥

उत्सादनश्च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥

गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सर्वर्णा गुरयोधितः ।
असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादने ॥

अभ्यङ्गनं स्नापनश्च गात्रोत्सादनमेव च ।
गुरुपत्रा न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।
पूर्णाविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विज्ञानता ॥

स्वभाव एव नारीणां नराणामिह दूषणम् ।
अतोऽर्थान् प्रमादयन्ति प्रमदास्तु विपश्चितः ॥

अविद्यासमलं लोके विद्यासमपि वा पुनः ।
प्रमदा ह्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशादुगम् ॥

मात्रा स्वप्ना दुहित्रा वा न विविक्षासनो भवेत् ।
बलवानिन्द्रियग्रामो विद्यासमपि कर्षति ॥

कामसु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।
विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमित्युवन् ॥

विप्रोऽथ पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥

यथा स्ननम् खनित्रेण नरो वार्थ्यधिगच्छति ।
तथा गुरुगतां विद्यां सुसुखमधिगच्छति ॥

ब्रह्मज्ञ

सुखो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखा-
जटः ।

नैनं यामेभिमिन्योचेत् सुख्यो नाभ्युदियात्
कश्चित् ॥

तस्येदभ्युदियात् सुख्यः प्रयानं कामचारतः ।
निम्नोपेक्षाप्यविज्ञानात्पुनरुपवसेदितम् ॥
सुख्येण ह्यभिमन्युक्तः प्रयानोऽभ्युदितश्च यः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वीणो युक्तः स्यात्सहतेनसा ॥
आचरन् प्रयतो नित्यमुपे सस्ये समाहितः ।
सुखी देष्टे जपन् जप्यसुपासीत यथाविधि ॥”

इति मानवे । २ । १७४-२२२ ॥

अपि च । श्रीश्रीर्व उवाच ।

“बालः कृतोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
गुरुगृहे वसेद्भूप । ब्रह्मचारी समाहितः ॥
शौचाचारवता तत्र कार्यं श्रुयम् गुरोः ।
ब्रह्मनि चरता ग्राह्या वेदाश्च क्षतवृद्धिना ॥
उभे सस्ये रयिं भूप । तथैवाग्निं समाहितः ।
उपतिष्ठेतथा कृप्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
स्थिते तिलेद्ब्रजेद्यानि नीचेरासीत चासति ।
शिष्यो गुरौ नृपश्रेष्ठ । प्रतिकूलं न संभजेत् ॥
तने वीर्यः पठेद्देवं नान्यचित्तः पुरःस्थितः ।
अनुज्ञातश्च भिक्षासमश्रयाद्गुरुणा ततः ॥
अवगाहेदपः पूर्वमाचार्यगणवाहिताः ।
समिञ्जलादिकचास्य कल्यं कल्यसुपायेत् ॥
गृहीतग्राह्यवेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य वै ।
गार्हस्थ्यमावसेत् प्राज्ञो गिर्यमगुरुनिष्कृतिः ॥”

इति विष्णुपुराणे । ३ । ६ । १-७ ॥

अपि च । गान्धे ४६ अध्याये ।

“भिक्षाचर्याय श्रुयवा गुरोः स्वाध्याय एव च ।
सन्ध्याकर्मभिक्षायाश्च धर्मोऽयं ब्रह्मचारिणः ॥”
स तु द्विविधः । यथा, कौर्म २ अध्याये ।
“ब्रह्मचार्यपुत्रकुर्वीणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ।
योऽधीत्य विधिवद्देवान् एहस्थाश्रममाव्रजेत् ॥
उपकुर्वीणको ज्यो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥”
(गन्धर्वविशेषः । यथा महाभारते । १२२३ । ४५ ।
“ब्रह्मचारी बहुगुणः सुवर्णश्चेति विश्रुतः ।
विश्वावसुर्भूमन्युश्च सुतश्च शरुक्ता ॥”)

ब्रह्मज्ञः, पुं, (ब्रह्मणो जायते य इति ब्रह्मज्ञः ।

ब्रह्म + जन् + उ । जानातीति ज्ञः । ज्ञा + कः ।
ततः कर्मधारयः ।) समष्टिस्थूलदेहाभिमानि-
विराट् । स च हिरण्यगर्भाज्जातः सर्वज्ञः ।
यथा, कठोपनिषदि । १ । १७ ॥

“अनाचितैस्त्रिभिरेव सन्ति

त्रिकर्मैस्तु तरति जन्ममृत्यु ।

ब्रह्मज्ञश्च देवमीशं विदित्वा

निचाय्यमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥”

पुनरपि कर्मसुतिमेवाह भिनेति । त्रिणा-
चिकेतः त्रिज्ञातो नाचिकेतोऽयः चित्तो येन स
त्रिणाचिकेतः तद्विज्ञानस्तद्व्ययनस्तद्विज्ञानवान्
वा । त्रिभिर्महोपनिषाचार्यैरेव प्राप्य सन्नि-
सन्धानं मात्माद्यशुभासं यथावत् प्राप्येति ।
तद्वि । प्रामाण्यकारणं शुद्धानुद्देश्यगन्ते ।

ब्रह्मज्ञा

यथा माहमान्यादेः । वेदसूतिप्रतिष्ठा-
प्रत्यक्षागुमानागमेर्वा तेभ्यो हि विदुहिः
प्रत्यक्षा । त्रिकर्मैस्तु इत्याध्यायनदानानां कर्ता
तरति अतिक्रामति जन्म च मृत्युश्च जन्ममृत्यु ।
किञ्च ब्रह्मज्ञमिति । ब्रह्मज्ञश्च ब्रह्मणो
हिरण्यगर्भाज्जातो ब्रह्मज्ञः ब्रह्मज्ञश्चासौ
ब्रह्मेति ब्रह्मज्ञः सर्वज्ञो ह्यसौ तं देवं द्योतन-
ज्ञानादिगुणवन्तं ईशं स्तुत्यं विदित्वा शास्त्रतः
निचाय्य हृष्टा च आत्मभातेन इमां स्वबुद्धि-
प्रत्यक्षां शान्तिं उपरतिं अत्यन्तमेति अतिश्रुत्य-
नेति वैराजं पदं ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठानेन
प्राप्नोतीत्यर्थः । इति शङ्कराचार्यकृतभाष्यम् ॥
ब्रह्मजटा, स्त्री, (ब्रह्मणो जटय संज्ञता ।)
दमनकट्टनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मजीवो, [न] पुं, (ब्रह्मणा वेदेन वेदोक्त-
श्रौतादिकर्मणा इत्यर्थः जीवतीति । ब्रह्म +
जीव् + णिनि ।) द्विजकार्येषु स्थितेन परि-
चारकः । यथा । अमृतवाक् तत्करो राजभृत्यो
वृत्तारोपकवृत्तिर्गर्भोऽभिदोऽश्वरथगजारोह-
यष्टी रज्जोपजीवी श्वागणिकः शूद्रोपाध्यायो
वृषणीपतिर्माण्डिको नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्ति-
ब्रह्मजीवी चिकित्सको देवलकः पुरोहितः
कितवो मन्त्रपः कूटकारकोऽपत्यविक्रयो मनुष्य
पशुविक्रेता चेति तादृशैः समेत्य न्यायतो
ब्राह्मण्यवस्थया सर्वत्रयत्वागेन चतुर्थकाला-
हाराः सन्धनमरं त्रिसवनसुपस्यश्रेयस्तन्म्यान्ते
देवपितृतर्पणं गवाक्षिकचर्चिवं व्यवहार्याः ।
इति भित्ताचारायां प्रायश्चित्ताध्याये प्रचेतसो
वचनम् ॥

ब्रह्मज्ञः, पुं, (ब्रह्म जानातीति । ब्रह्म + ज्ञा + क ।)

श्रीगोपालः । यथा,—

“वाग्दाता वाक्प्रदो वाणीनाथो ब्राह्मण-

रत्नकः ।

ब्रह्मज्ञो ब्रह्मज्ञत् ब्रह्मा ब्रह्मकर्मप्रकाशकः ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे गोपालसहस्रनामस्तोत्रे =
अध्यायः ॥

(विष्णुः । यथा महाभारते । १३ । १४६ । ८४ ।

“ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मो ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥”

कार्तिकेयः । यथा, महाभारते । ३ । २३२ । ११ ।

“ब्रह्मणो वै ब्रह्मणो ब्रह्मविष्णुं

ब्रह्मशेषो ब्रह्मवती वरिष्ठः ।

ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसत्प्रती त्वं

ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणाश्च नेना ॥”)

ब्रह्मज्ञः, त्रि, (ब्रह्म जानातीति । ब्रह्म + ज्ञा + क ।)

ब्रह्मवेत्ता । यथा,—

“स ब्रह्मज्ञः स वेदज्ञः सोऽभिदोऽजीवो दीक्षितः ।

चीनाचारक्रमाचारेयो यजेत्तारिणीं नरः ॥”

इति चीनाचारप्रयोगविधिः ॥

ब्रह्मज्ञानं, स्त्री, (ब्रह्मणि ब्रह्मविषये यज्ज्ञानम् ।)

ब्रह्मविषयकज्ञानम् । इति समञ्जसावृत्तिः ॥ ॥

सन्धनमस्यादिवाक्त्रयप्रतिफलितवृत्तास्तु-
ज्ञानम् । इति वेदान्तलघुचन्द्रिका । “मिथ्या-

ब्रह्मज्ञा

वासनाविरहविशिष्टमात्मभिन्नभिन्नज्ञानम् ॥”
इतिमुक्तिवादः ॥ ॥ “क्षेत्रकर्मविपाकाशय-
निर्वर्तकहिरण्यगर्भविषयकं ज्ञानम् ॥” इति
वेज्यन्तोऽष्टपातज्ञानमतम् ॥ ॥ “प्रकृतिपुरु-
षयोर्विवेकविषयज्ञानम् ॥” इति तत्रैव सांख्य
मतम् ॥ तथा च ।

सूत्र उवाच ।

“वेदान्तसांख्यसिद्धान्तब्रह्मज्ञानं वेदाभ्युदयम् ॥

अहं ब्रह्म परं न्योतिर्विष्णुरित्येव चिन्तयन् ।

सूर्यं हृद्गोत्रं वद्वी च न्योतिरेकं त्रिधा

स्थितम् ॥

यथा सर्पिः शरीरस्य गर्वा न कुरुते बलम् ।

निर्गतं कर्मसंयुक्तं दत्तं तस्मां महाबलम् ॥

तथा विष्णुः शरीरस्यो न करोति हितं वृणाम् ।

विनाराधनया देवः सर्वगः परमेश्वरः ॥

आरुरुक्षुमतीनाम् कर्मज्ञानमुदाहृतम् ।

आरुढयोर्महत्तमां ज्ञानं त्यागः परं मतम् ॥

ज्ञातुमिच्छति शब्दादीन् रागद्वेषोऽप्य जायते ।

लोभो मोहः क्रोध एतयुक्तः पापं नरश्चरेत् ॥

हस्तावुपस्यमुदरं वाक् चतुर्थीं चतुष्टयम् ।

एतत् संयतं यस्य स पिप्रः कथ्यते बुधेः ॥

परचित्तं न गृह्णाति हिंसां न कुरुते तथा ।

नालक्ष्मीहारतो यस्तु तस्य हस्तौ सुभयतौ ॥

परस्त्रीवर्जनपरस्तस्योपस्यं सुभयतम् ।

अलोप्यो भित्तं भुङ्क्ते जठरं तस्य संयतम् ॥

सत्यं हितं भित्तं व्रते यः सदा तस्य वाग्यता ।

यस्य संयतान्येतानि तस्य किं तपसाध्वरैः ॥

येकं यद्बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्वदा ।

विश्वेश्वरे परे देवे ध्यानमेतत् प्रकीर्तितम् ॥

भुवोर्मध्ये स्थितां बुद्धिं विषयेषु युनक्ति यः ।

जीवो जाग्रदवस्थायामेवमाहुर्विपश्चितः ॥

इन्द्रियाणां सुपरमे मनसि ह्यवस्थितिः ।

स्वप्नान् पश्यत्यसौ जीवो वाह्यानाभ्यन्तरानथ ॥

बुद्धिं स्थितः स तमसा मोहितो न स्मरत्यपि ।

यदा कस्य कृतो वेत्ति सुसुप्तिरिति कथ्यते ॥

जाग्रतो यस्य नो तन्त्रोन मोक्षो न भ्रमस्तथा ।

उत्पद्यते न जानाति शब्दादिविषयान् वशी ॥

इन्द्रियाणि समाहृत्य विषयेभ्यो मनस्तथा ।

बुद्ध्याहङ्कारमपि च प्रकृत्या बुद्धिमेव च ॥

संयम्य प्रकृतिश्चापि चिच्छक्ता केवलं स्थितः ।

पश्यत्यात्मनि चात्मानमात्मनात्मप्रकाशकम् ॥

चिद्रूपमस्तं शुद्धं निष्क्रियं यापकं शिवम् ।

तुरीयायामवस्थायामास्थितोऽसौ न संशयः ॥

शब्दादयो गुणाः पञ्च सत्त्वाद्यास्तु गुणास्तथा ।

पुण्येष्टकस्य पद्मस्य पञ्चाङ्गणैश्च तानि हि ॥

साध्यावस्था गुणकृता प्रकृतिस्तत्र कर्णिका ।

कर्णिकायां स्थितो जीवो देहे चिद्रूप एव हि ॥

पुण्येष्टकं परित्यज्य प्रकृतिश्च गुणात्मिका ॥

यदा याति तदा जीवो याति सुक्तिं न संशयः ।

शरीरेण चतुर्भांगः कर्म बुद्धीन्द्रियाणि च ।

त्रिपञ्चकं विनश्यत याति पुण्येष्टकं सदा ।

सन्ध्याश्चैव जीवेन योगसर्वो हि सुक्तिभाक् ॥

ब्रह्मसा

प्राणायामो जपश्चैव प्रत्याहारोऽथ धारणा ।
ध्यानं समाधिरित्येते षड्योगस्य प्रसाधकाः ॥
पापक्षयो देवतानां प्रीतिरिन्द्रियसंयमः ।
मनसः स्थिरता तेभ्यस्तत्त्वालोकश्च सर्वदा ॥
गायत्र्या प्रणवेनाथ मात्रया प्राणसंयमः ।
जपध्यानयुतो गर्भस्तेन ह्यौनस्त्वगर्भकः ॥
धृतिं धनमात्रिकः श्रेष्ठस्तु विप्रतिमात्रिकः ।
भय्या द्वादशमात्रास्तु अकारं सततं जपेत् ॥
श्रुत्वा यथास्वरं सम्यक् शब्दं गौर्याति संमुखो ।
प्रणवे च कृते तद्वत् परं ब्रह्म न संशयः ॥
चारुके प्रणवे जपे परं ब्रह्म प्रसीदति ।
अष्टाक्षरश्च जप्यो गायत्री द्वादशाक्षरा ॥
सर्वाधामिन्द्रियाणाम् प्रवृत्तिर्विधेयु या ।
निवृत्तिर्मनसा तस्यां प्रत्याहारः प्रकीर्तितः ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः समाहृत्य स्थितो हि सः ।
मनसा सह बुद्ध्या च प्रत्याहारयु संस्थितः ॥
प्राणायामे द्वादशभिर्वायु कालकृतो भवेत् ।
यस्तान् कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ॥
तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणाः ।
तुष्टे तु नियतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
ध्यायन् चलते यस्य मनोऽभिधायते भ्रष्टम् ।
प्राप्यावधिक्तं कालं यावत् सा धारणा स्थिता ।
अथैव सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवावुपपद्यते ।
नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्तितम् ॥
ध्येयं मनो निश्चलतां याति ध्येयं निश्चिन्तयन् ।
यत्तत् ध्यानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकेः ॥
ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्येयस्तत्त्वयतां गतः ।
पश्यति हेतुरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
भावः संकल्परहितमिन्द्रियार्थास्तु चिन्तयन् ।
यस्य ब्रह्मणि संश्लोऽनं समाधिरस्यः स कीर्तितः ॥
ध्यायतः परमात्मानमात्मस्यं यस्य योगिनः ।
मनस्तत्त्वयतां याति समाधिरस्यः स कीर्तितः ॥
चित्तस्थिरता भ्रान्तिर्दौर्भनस्यं प्रमादता ।
योगिनी कथिता दोषा योगविप्रवर्णकाः ॥
स्थिरार्थं मनसः सर्वं स्थूलरूपं विदित्तयेत् ।
तद्वर्तनं निश्चलीभूतं सृष्ट्यस्य स्थिरतां ब्रजेत् ॥
न विना परमात्मानं किञ्चित् जगति विद्यते ।
विश्वरूपं तमेवेह इति ज्ञात्वा न मुह्यति ॥
अकारं परमं ब्रह्म ध्यायेद्ब्रह्मस्थितं विभुम् ।
चैव ज्ञेयं ब्रह्मरहितं जपेन्मात्रार्थयान्वितम् ॥
क्षुद्रि सच्चिन्तयेत् पूर्वं प्रधानं तस्य चोपरि ।
तमो रजस्तथा सत्त्वं मण्डलत्रितयं क्रमात् ॥
लक्षणरक्तसितं तस्मिन् पुरुषं जीवमंजितम् ।
तस्योपरि गुणेश्वरमष्टपत्रं सरोरुहम् ॥
ज्ञानसु कर्णिका तत्र विज्ञानं केशरं स्तुतम् ।
वेणुस्यं नालं तत्कन्दो वेणुस्यो धम्म उत्तमः ॥
कर्णिकायां स्थितं चक्रं जीववन्निखलं विभुम् ।
ध्यायेदुरसि संयुक्तमीकारं सुक्तिसाधकम् ॥
यत्कथयति च पुरुषस्त्वसौ मात्राः प्रकीर्तिताः ।
अद्वैताच्चा परं ब्रह्म ज्ञेयोऽध्यात्मविदुषाम् ॥
ध्यायन् यदि त्यजेत् प्राणान् याति ब्रह्मण्य-
सैनिकम् ।

४१६

ब्रह्मण्यः

हरिं संस्थाप्य देहेऽञ्जे ध्यायन् योगी च
सुक्तिभाक् ॥
आत्मानमात्मना केचित् पश्यन्ति ध्यानचतुषः ।
सांख्यबुद्ध्या तथैवान्ये योगिनां तु योगिनः ॥
ब्रह्मप्रकाशकं ज्ञानं भवत्यविभेदकम् ।
तत्रैकचित्ततायोगो मुक्तिदो नात्र संशयः ॥
अतिनिद्राप्रान्तःकरणो ज्ञानलभो हि यो भवेत् ।
स मुक्तः कथ्यते योगी परमात्मन्यवस्थितः ॥
आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।
विलम्बजनकाः सर्वे विस्ताराः परिकीर्तिताः ॥
शिशुपालः मिडुमागात् स्मरणाभ्यासमौ रवात् ।
आश्रमाः सर्वे एवेह पूर्वरात्रे परं तथा ॥
योगाभ्यासं प्रकुर्वन्तः पश्यन्त्यात्मानमात्मना ।
संयुक्तैः कौशलेण विद्वेधं विधेयं च ॥
गुप्तशिशोदरादिषु कुर्वन् योगी विमुच्यते ।
इन्द्रियैरिन्द्रियार्थास्तु न जानाति नरो यदा ॥
काष्ठवत् ब्रह्मसंश्लोऽनो योगयुक्तस्तदा भवेत् ॥
सर्वे वर्णाः स्त्रियः सर्वाः कृत्वा पापानि
भस्मसात् ।
ध्यानाग्निनामलाः सन्तो लभन्ते परमां गतिम् ।
भयनात् दृश्यते भ्रमिस्तद्वत् ध्यानं वे हरिः ॥
ब्रह्मात्मनोऽर्पदेकत्वं स योगश्चात्मनोऽत्मनः ॥
वास्तवैरुपायैर्मुक्तिर्नास्त्यस्यैः स्यादयमादिभिः ।
सांख्यज्ञानेन योगेन वेदान्तश्रवणेन च ।
प्रत्यक्षतात्मनो या हि सा मुक्तिरभिधीयते ॥
अनात्मन्यात्मरूपत्वमसत्तः सत्स्वरूपता ।
दुःखाभावे तथा सौख्यं माया विद्याविना-
श्रिनी ॥”
इति गारुडं ब्रह्मज्ञानं ०४० अध्यायः ॥
ब्रह्मज्ञानी, चि, (ब्रह्मज्ञानं विद्यतेऽस्य । ब्रह्म-
ज्ञान । इत् ।) ब्रह्मज्ञानविशिष्टः । यथा,—
“कुशलाकुशलाष्टिरहितः समदर्शकः ।
शिङ्गाश्रमपरित्यागो ब्रह्मज्ञानी निगद्यते ॥”
इति शङ्करानन्ददीपिका ॥
तेनापि कृष्णभक्तिः कर्षया । यथा,—
ब्रह्मज्ञानन्देन पूर्णोऽहं तेनानन्देन पूर्णधीः ।
तथापि शून्यमात्मानं मन्ये कृष्णरतिं विना ॥”
इति पाद्मि पातालखण्डे जावालिं प्रति ब्रह्म-
विद्यावचनम् ॥
ब्रह्मण्यः, पुं, (ब्रह्मणि हितः । ब्रह्मन् + “खलयव-
मापतिलवृषप्रक्षणश्च ।” ५ । १ । ७ । इति यत् ।
“यथाभावकर्मणोः ।” ६ । ४ । १६८ । इत्यनु-
प्रत्यया ।) विष्णुः । यथा, महाभारते १३ ।
१४८ । ८५ ।
“ब्रह्मण्यो ब्रह्मद्वन्द्वता ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः ।
ब्रह्मविद्वद्ब्रह्मण्यो ब्रह्मो ब्रह्मो ब्रह्मण्यप्रियः ॥”
अपि च ।
“ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुसूदनः ।
ब्रह्मण्यः पुष्करिकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरच्युतः ॥”
इत्याहुकचन्द्रिका ॥
ब्रह्मदारुद्वयः । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥ सुब्र-
ह्मम् । तूलद्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मद

प्रमेश्वरः । (स्त्री । दुर्गा । यथा महाभा-
रते ६ । २० । २६ ।
“वेदश्रुतिमहापुराणे ब्रह्मण्ये जातवेदसि ।
अम्बुकटकचैत्येषु निधं मन्त्रिहस्तालये ॥”)
ब्रह्मणि साधौ चि । इति मेदिनी । ये, ६६ ॥
ब्रह्मण्यदेवः, पुं, (ब्रह्मण्यो देवः ।) श्रीकृष्णः ।
यथा,—
“नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय लब्धाय गोविन्दाय नमो नमः ॥”
इति नारदीयपुराणम् ॥
(यथा च भागवते । ४ । २१ । ३७ ।
“ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरातनो
निधं हरिर्धरश्चरणाभिवन्द्यताम् ॥”)
ब्रह्मतालः, पुं, चतुर्मुखतालः । स तु, दशताला-
त्मकः । तत्र ७ मात्राः । मात्रा तु, क च ट
त पु इति पञ्चाक्षराणां सुधारणकालः । सेव
लघुमात्रा । तद्वत् इत्यमात्रा । तन्मध्ये ४
लघवः ६ इत्याः । ० । ०० । ००० । यथा,—
“चतुर्मुखमिधं तालं जगज्जगन्तरं नृत्यः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
ब्रह्मवीथि, स्त्री, (ब्रह्मण्यवीथिम् ।) पुष्करदलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्करवीथिश्च । (तत्र
ज्ञानफलम् । यथा, महाभारते । ३ । ८३ ।
१०५ ।
“ततो गच्छति राजेन्द्र । ब्रह्मण्यवीथिं सुतमम् ।
तत्र वर्णावरः स्नात्वा ब्राह्मण्यं लभते नरः ।
ब्राह्मणश्च विशुद्धात्मा गच्छति परमां गतिम् ॥”)
ब्रह्मत्वं, स्त्री, ब्रह्मणो भावः । (“ब्रह्मण्यत्वं ।” ५ ।
१ । १६६ । इति त्वः ।) तत्पर्यायः । ब्रह्मभूयम्
२ ब्रह्मसायुज्यम् ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ।
ब्रह्मसायुज्यम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मार्कण्डेय । ५७ । ६० ।
“ब्रह्मत्वममरंशत्वं देवत्वं मरुतस्तथा ॥”)
ब्रह्मदण्डः, पुं, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य दण्डः सिद्ध-
यष्टिः ।) ब्राह्मण्यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वशिष्टस्य सिद्धयष्टिः । यथा,—
“ध्रुवत्वं चन्द्रियत्वं ब्रह्मतेजो बलं बलम् ।
एकं ब्रह्मदण्डेन बहवो नाश्रिता मम ॥”
इति रामायणे विष्णुसप्तमस्कन्धम् ॥
(ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य शापरूपो दण्डः ।) ब्रह्म-
शापः । यथा,—
“ब्रह्मदण्डहता ये च विदुर्दमिहताश्च ये ।
तेषां सुहृदण्यार्थाय इमं पिण्डं दद्यान्महम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(अयं हि राजधर्मं शत्रुनाशनापायः । यदुक्तं
महाभारते । २ । ५ । १२६ ।
“कश्चिदस्त्राणि सर्वाणि ब्रह्मदण्डस्य तेऽनघ ।
विषयो गस्तथा सर्वं विदितः शत्रुनाशनाः ॥”)
ब्रह्मदण्डी, स्त्री, (ब्रह्मणि ब्रह्मोपासनार्थं दण्डी
चुनो दण्डः ।) सुब्रह्मपवित्रः । तत्पर्यायः ।
अनदण्डी २ कण्टपत्रफला ३ । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफश्लेष्मानिलाज्वरक्षयः ।

ब्रह्मना

इति राजनिर्घटः ॥ (यथा गारुडे १८६
अध्याये ।
“ब्रह्मदेवी तु पुष्येण ज्ञाने पाने वशीकरा ॥”)
ब्रह्मदेवः, पुं, (ब्रह्माकुर्वन्शीयराजविशेषः । तन्-
पुष्यः । ब्रह्मसूनुः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१२८ ॥ (यथा महाभारते । ७ । ८ । २० ।
“ब्रह्मदेवस्त्रिगर्तश्च राजोपरिचरस्तथा ॥”
स्वनामस्थानो नीपपुत्रः । यथा, भागवते । ६ ।
२१ । २५ ।
पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्रपुत्रं त्वभूत् ।
स त्वयां युक्तकन्यायां ब्रह्मदेवमनीजनत् ॥”
ब्रह्मणा दत्त इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः । यथा,
रामायणे । ३ । १८ । ३८ ।
“अमोघा दधवस्त्रे ब्रह्मदेवाः सुतेजसः ।
दत्ता मन्त्रं महन्त्रेण तूणौ चान्तयमायकौ ॥”)
ब्रह्मदर्भा, स्त्री, (ब्रह्मणे हितो दर्भा यस्याः ।)
यमानिका । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥
(यथास्याः पर्यायः ।
“यमानिकोयगन्था च ब्रह्मदर्भाजमोदिका ।
सौधोक्ता दीप्यका दीप्या तथा स्यादयवसा
ह्वया ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ब्रह्मदारु, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य हितकरो
दारुः ।) स्वनामख्याताश्वत्थाकारवृक्षविशेषः ॥
तत्पण्यायः । नूदः २ पूषः ३ क्रमुकः ४ ब्रह्मणः
५ तूलम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥
पलाशिकम् ७ । इति वाचस्पतिः ॥ तलम् ८ ।
इति भरतः ॥ पूगः ९ यष्टः १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (क्रमुकार्थं पर्यायो यथा,
“तूतः स्थूलश्च पूगश्च क्रमुको ब्रह्मदारु च ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
ब्रह्मदेवः, पुं, (ब्रह्मा ब्राह्मणरूपी देवः ।) प्रेत-
योनिप्राप्तब्राह्मणः । इत्येतिसम् ॥
ब्रह्मनालं, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्रह्मलोकप्राप्तिनालमिव ।)
काश्यां चक्रतीर्थस्य पूर्वभागे पितामहेश्वर-
लिङ्गस्याध्वस्तीर्थविशेषः यथा,—
“पितामहेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मनालोपरिस्थितम् ।
पूजयित्वा नरो भक्त्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
ब्रह्मस्रोतःसमीपे तु ज्ञतं कर्म शुभाशुभम् ।
परामर्शयतामेति शुभमेव तत्तत्तरेत् ॥
अनल्पमपि यत् कर्म हतमत्र शुभाशुभम् ।
प्रलयेऽपि न तस्यास्ति प्रलयो मुनिसत्तम ॥
नाभितीर्थमिदं प्रोक्तं नाभीभूतं यतः क्षितं ।
अपि ब्रह्माङ्गमोलस्य नाभिरंघा शुभोदया ॥
सा माणिकर्णिकेकीयं नाभिगाम्भीर्यभूमिका ।
ब्रह्माङ्गमोलकं सर्वं यस्यामेति लघोदयम् ॥
ब्रह्मनालं परं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्तुल्यमे नरः ज्ञातः कोटिजन्ममलं हरेत् ॥
ब्रह्मनाले पतेद्येषामपि कीकसमात्रकम् ॥
ब्रह्माङ्गमलपान्तस्ते न विशन्ति कदाचन ॥”
इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे विष्णुमाधवाभि-
विष्णुर्वनादे वैष्णवीयमाहात्म्यं नाम ६१ अः ॥

ब्रह्मपु

ब्रह्मनिर्वाणं, स्त्री, (ब्रह्मणि परब्रह्मे निर्वाणं लयः ।)
ब्रह्मणि निर्वृत्तिः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।
० । ७२ ।
“यथा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां प्राप्य
विमुक्षति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणश्चक्षति ॥”
ब्रह्मपत्रं, स्त्री, (ब्रह्मणस्तदास्थया प्रसिद्धस्य वृक्षस्य
पत्रम् । पलाशपत्रम् । यथा,—
“भोजनं ब्रह्मपत्रेषु कथयामोचनं हरिः ।
दर्शनं वेणुवानाश्च महापातकनाशनम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये ११८ अः ॥
ब्रह्मपर्णी, स्त्री, (ब्रह्मैव विस्तौर्णानि व्यामलं
स्थितानि पत्राणि यस्याः ।) पृथ्विपर्णी । इति
राजनिर्घटः ॥
ब्रह्मपवित्रः, पुं, (ब्रह्मणि वेदोक्तकर्मणि पवित्रः ।)
कुशः । इति राजनिर्घटः ॥
ब्रह्मपादपः, पुं, (ब्रह्मा तदास्थया प्रसिद्धः पादपः ।)
पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥
ब्रह्मपुत्रः, पुं, विप्रभेदः । इत्यमरः । १ । ८ । १० ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारकः ।
ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते गलयाचले ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(पर्यायोऽस्य यथा,
“काकोली गारुः क्षुद्रो घल्लनाभः प्रदीपनः ।
श्रीलोकेशो ब्रह्मपुत्रो विप्रं स्याद्गारुलो विप्रः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
ब्रह्मणः पुत्रः । सत्यम् । धर्मः । मरीच्यादिः ॥
मनुः । यथा मार्कण्डेये । ६४ । १२ ।
“मन्वन्तरे च दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमताः ।
सुखासीना निरुदाश्च त्रिप्रकाराः सुराः
सृताः ॥”
नारदः । वशिष्ठः ॥) क्षेत्रभेदः । नदभेदः ।
इति मेदिनी । रे, ०८५ ॥ शेषस्य पर्यायः ।
अमोघानन्दनः २ लौहित्यः ३ लोहितः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य गदस्योत्पत्ति-
माहात्म्यं यथा,—
सगर उवाच ।
“अमोघायां कथं जज्ञे लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।
कथं शास्तुभार्यायां रेतः स कमलासनः ॥
पारस्त्रियपुत्रो वा कथं जज्ञे पितामहात् ।
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व द्विजोत्तम ॥”
श्रीर्वा उवाच ।
इदं त्वं वृषशाहू । कथयामि महत्तरम् ।
आस्थानं ब्रह्मपुत्रस्य लौहित्यस्य महाजनः ॥
हरिष्ये महावर्षं शान्तनुनाम नामतः ।
मुनिरासीन्महामागो ज्ञानवान् सुतपोधनः ॥
तस्य भार्या महाभागा अमोघास्या महासती ।
हरिष्यमर्गस्य सुनस्तृणहृन्दाश्रमोद्भवा ।
तया सार्द्धं स केलासमर्यादापर्वतधरत् ।
लौहित्याख्यस्य सरसस्तीरे वै गम्यमादने ॥
एकदा स तपोनिष्ठो निजपुण्यादिगोचरे ।

ब्रह्मपु

जगाम वनमध्यम् चित्तम् बहुफलानि च ॥
तस्मिन्नेवमरे ब्रह्मा सख्यलोकपितामहः ।
तत्राजगाम यत्रास्ति अमोघा शान्तनी । प्रिया ॥
तां दृष्ट्वा देवगर्भायां युवतीमतिमुन्दरीम् ।
भीक्ष्णो महनेनाशु तथाभङ्गप्रतिन्दियः
उदीरितेन्द्रियो भूत्वा जिघृक्षुस्तौ महासतीम् ।
अथाधावत्तदा ब्रह्मा सम्मुखो मदनादितः ॥
धावमानं विधातारं दृष्ट्वाभीषा महासती ।
मेवं मेवमिति प्रोक्ता पर्णशालां अलीयत् ॥
इदंभीषाच धातारमभीषा कुपिता तदा ।
पर्णशालान्तरगता द्वारमावृत्त्वा ततस्ततः ॥
अकर्ण्य न मया कायं मुनिपत्न्या विगर्हितम् ।
वन्नात् प्रमथ्या चाहं तत्तया त्वां च शपाभ्यहम् ॥
अमोघया चैवमुक्ते विधातुश्च तदा वृष ।
रेतश्चस्कन्द च तदेवाश्रमे शान्तनीमनेनः ॥
अत रेतमि धावापि हंसयानं समीभ्यतः ।
तज्जयातिपरीतात्मा दूतं वै स्वाश्रमं ययौ ॥
गतं घृष्टमि शान्तनुर्निजमाश्रममागतः ।
आगत्य दृष्ट्वा हंसानां पदलोभं तथा सुवि ॥
तेजश्च पतितं भूमौ विधातुर्ज्वलनोपमम् ।
अमोघां परिपश्य च पर्णशालान्तरस्थिताम् ॥
किमेतच्च सुभगे । प्रवृत्तं दृश्यते तु यत् ।
पतिगाश्च पदलोभस्तेजश्चेदं कोदृशम् ॥
सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुः सुनिससगम् ।
अमर्षितव न्यगदत्ताकुला विकलानना ॥
हंसयुक्तस्यन्दनेन कोट्यागत्य चतुर्मुखः ।
कमण्डलुकरो भीक्षु रतिं मां समयाचत ॥
ततो मया भर्तृसितः स कुटजान्तरलीनया ।
प्रथाय तेजः स यातो मया शापमयादितः ॥
कुरु तत्र प्रतीकाः यदि शक्नोषि शान्तनी ।
न हि मां धर्षणां सोढुं कश्चित् शक्नोति जाय-
मन् ॥
स तस्या वचनं श्रुत्वा खयं ब्रह्मा समागतः ।
इति निश्चित्य मनसा तत्र ध्यानपरोऽभवत् ॥
दिव्यज्ञानेन स ज्ञात्वा देवकार्यमुपस्थितम् ।
तीर्थातारणश्चापि हिताय जगतां सुतः ।
ज्ञात्वोदकं चिन्तयित्वा स्वभावाभिमदमवर्षत् ॥
इदं ते गो ब्रह्मणस्त्वं पितामोघ । ममाजया ।
हिताय सर्वजगतां देवकार्यार्थसिद्धये ॥
भवत्या निकटं ब्रह्मा स्वमेव समागतः ।
त्वामप्राप्य स महात्मा आवयोः स समर्थः च ।
गतीं निजास्यदं तत्त्वं कर्तुमर्हसि महद्वचः ॥
तत् श्रुत्वा शान्तनो वाक्यममोघातीव ललितम् ।
शान्तयन्तीव तं प्राह पतिं गत्वा महासती ॥
नान्यस्य तेजो धारयामि न तेन विमगस्कता ।
अवश्यं यदि कर्षयं पीत्वा त्वं मयि चोत्तरम् ॥
ततस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथ्यश्च शान्तनुः ।
स्वयं पीत्वा च तत्तेजस्तस्या गर्भं अमर्षयेत् ॥
संक्रामितेः शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती ।
गर्भं दधानामोघास्या हिताय जगतां ततः ॥
तस्यां काले तु संप्राप्ते संजातो जलसञ्चयः ।
तन्मध्ये तनयश्चापि नीलवासाः किरीटधृक् ॥

ब्रह्मात्ममायुक्तो रक्तगौरश्च ब्रह्मवत् ।
चतुर्भुजः पद्मविद्यावरशक्तिधरस्तथा ।
शिशुमारशिरश्च तन्त्रकायो जलोनकरैः ॥
तं ज्ञानश्च तथाभूतं शान्तगुणैकशान्तगुः ।
चतुर्गुणं पञ्चतानाश्च मध्यदेशे न्यवेष्टयत् ॥
केलासद्योत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः ।
जातधिः पश्चिमे शैलेः पूर्व्वे मन्त्रसंकाशयः ॥
तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पञ्चतानां विधेः सुतः ।
कृत्वातिवृद्धं नित्यं शरदीव निशाकरः ॥
तं योयमध्यगं पुत्रमासाद्य दक्षिणः स्वयम् ।
क्रमतस्तस्य संस्कारानकरोद्देहशुद्धये ॥
अथ काले बहुविधे यतोने ब्रह्मणः सुतः ।
तोयराशिस्वरूपेण वृद्धे पञ्च योजनान् ॥
तस्मिन् देवाः पपुः सद्गुणैर्नाथ इव सागरे ।
श्रीतामलजले हृद्ये देवस्नाभरसां गणैः ॥
तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
तस्मिन् मातृवर्धं धीरमत्युग्रं पितुराजया ॥
तस्य पापस्य मोक्षाय स्वपितुर्लोपदेशतः ।
म जगाम महाकुण्डं ब्रह्माख्यं स्नातुमिच्छया ॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मातृहृत्वा यपानयत् ।
योधिं परशुना कृत्वा तच्च ग्लामवतारयत् ॥*॥
अपि च ।

ब्रह्मकुण्डात् स्नतः सोऽथ कामारे लोहित-
कृये ।

केलासोपत्यकायास्तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरमस्तरं सनुत्याय महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूञ्जामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरचापि गिरिं हेमशृङ्गं विभिन्य च ।
कामरूपान्तरं पीठमावृणुयद्दमुं हरिः ॥
तस्य नाम विधिसंज्ञे स्वयं लोहितगङ्गकम् ।
लोहित्यान् सरसो जातो लोहित्याख्यस्ततोऽ-
भवत् ॥

स कामरूपमखिलं पीठमात्राय वारिणा ।
गोपयन् सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिश्यसुतां स त्रिधा ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लोहित्ये गत्वा द्वादशयोऽनम् ॥*॥
तत्रैव मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
स्नाति लोहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चञ्चलं सकलं मामं शुचिः प्रयतमानसः ।
लोहित्यतोये यः स्नाति स केवल्यमवाप्नुयात् ॥”
इति कालिकापुराणे ८४ । ८५ अध्यायः ॥

अन्यथा ।
माने मधौ मुक्तपक्षे अशोकाख्या तथाष्टमीम् ।
पिवेदशोककलिकाः स्नायात्लोहित्यवारिणि ॥
पुनश्चमौ वृषे लये चैत्रे मासि सिताष्टमीम् ।
लोहित्ये विरजे स्नायात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥*॥
स्नानमन्त्रो यथा,—

“पृथिव्यां यावि तीर्थानि सरितः सागरादयः ।
सर्वे लोहित्यमायान्ति चैत्रे मासि सिताष्टमीम् ॥
ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलवन्दन ! ।
अमोघागर्भसम्भूत पापं लोहित्य मे हर ॥”

इति तिथ्यादितत्त्ववृत्तस्तुपुराणवचनम् ॥

ब्रह्मपुत्री, स्त्री, (ब्रह्मणः पुत्री कथा ।) सर-
स्वती नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५१ ॥
वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मपुरी, स्त्री, (ब्रह्मणः पुरी ।) विधातुर्धाम ।
यथा । भूलोकान्तरीतस्वर्गलोकादि ब्रह्माण्डो
दरवर्ति च ब्रह्मपुरीनामकं त्रैलोक्यस्वरूपं मम
हृदयमध्ये वास्ये च सूर्यमण्डलमध्यवर्ति तेजसा
स गङ्गाभूतं ज्योतिरहमिति चिन्तयन् जपं
कुर्व्यात् । इति गायत्रीयात्रा ॥ * ॥ काशी ।
यथा,

“विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमि-
वारानसी ब्रह्मपुरी दूरतया ॥”

इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ॥

ब्रह्मवन्तः, पुं, (ब्रह्मणो वन्तुरिव ।) अधिपतेः ।
निन्दितब्राह्मणः । निर्दोषः । अग्राह्यनामक
ब्राह्मणः । इत्यमरः । ३ । ३ । १०३ ॥ तथा चि ।
अधिपते निन्दायां गम्ये अधिपेभ्यो ब्रह्मवन्तः ।
यथा ब्रह्मवन्तो ! किमेतत्ते इति । अधिपतिपते-
रसौ अधिपेभ्योऽधिपेभ्यः कर्मणि घञ् वा ।
ब्रह्मेव वन्तुरस्य नान्यः । ब्रह्मकर्माभावात् निन्दा
अधिपेपे समामोहमिधानात् । ब्रह्मवन्तः निर्दोषे
यस्य देवाग्राम न गृह्यते स ब्रह्मवन्तुरिति निर्दि-
श्यते इत्यर्थः । स्थियां (“ऊटुतः । ” ४ । १ । ६६ ।
इति ऊट् ।) ब्रह्मवन्तः । ब्रह्मवन्तुर्ब्राह्मणजाति-
विशेषे च । ब्राह्मणजातिविशेषे निर्दोषे ब्रह्म-
वन्तुरधिपते इति बोधालितः । इति भरतः ॥*॥
(यथा, मार्कण्डेये । ७५ । ६० ।

“ब्रह्मवन्तोः सुता न त्वं वाके ! नेव तपस्विनः ।
सुता त्वं मम यो देवान् कर्तुमन्यान् समुत्-
सहे ॥”)

तस्य देहिकवधनिधयो । यथा, भागवते १
स्कन्धे ।

“वपनं ब्रविणादानं स्थानान्निर्यापणस्तथा ।

यद्य हि ब्रह्मवन्तूनां वधो नान्योऽस्ति देहिकः ॥”

ब्रह्मभूतिः, स्त्री, (ब्रह्मणो भूतिरङ्गसम्पदिव भूति
र्यस्याः ।) सन्ध्या । इति शब्दरत्नावली ॥
(ब्रह्मणो भूतिरुत्पत्तिर्यस्या इति विग्रहे
वाच्यलिङ्गः ।)

ब्रह्मभूमिजा, स्त्री, (ब्रह्मभूमेर्जायते या । ब्रह्म-
भूमि + जन + ड । टाप्) सिंद्धली । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ब्रह्मभूयं, स्त्री, (ब्रह्मणो भावः । ब्रह्म + भू +
“भुवो भावे । ” १ । १ । १०७ । इति कृष्ण ।)

ब्रह्मत्वम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥ (यथा
मनुः । १२ । १०२ ।

“वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यच्च तत्राश्रमे वसन् ।
इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”

“अस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय
कल्पते ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

मोक्षः । यथा गीतायाम् । १४ । २६ ।

“मात्र योऽवभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

सगुणान् समतीत्येतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”

“ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मोक्षाय कल्पते समर्थो
भवति ॥” इति तट्टीकायां स्वामी ॥

ब्रह्मसङ्कष्टम्, पुं, (ब्रह्मणो सङ्कष्टम् शिरोमणिरिव ।)
शिवः । इति वटुकभैरवस्य वकारादिसङ्ख-
नामान्तर्गतनाम ॥

ब्रह्ममेखलः, पुं, (ब्राह्मणां ब्रह्मणानां मेखला पुंवद्
भावः ।) सुभ्रः । इति केशिच ॥

ब्रह्मयज्ञः, पुं, (ब्रह्मणो ब्रह्मणो वा यज्ञः ।) विधिना
वेदस्याभ्यसनम् । श्रियाणामध्यापनश्च । इत्य
मरभरतौ ॥ यथा, मनौ । ३ । ७० ।

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो बलिर्भौतौ नृयज्ञौऽतिथिपूजनम् ॥”

ब्रह्मयष्टिः, स्त्री, (ब्रह्मणो यष्टिरिव ।) भागी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (वृत्तविशेषः । यथा,
गारुडि १६० अध्याये ।

“ब्रह्मयष्टिफलं पितृ वारिणा तेन लेपतः ।

तेन घृष्टं रक्तदोषः प्रणश्यति न संशयः ॥”

ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य यष्टिर्नृगुः । विप्रयष्टिः ॥)

ब्रह्मयोगिनिः, पुं, (ब्रह्मणो योनिरुत्पत्तिस्थानम् ।)
ब्रह्मगिरिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ब्रह्मप्राप्ति

कारणब्रह्मध्यानम् । यथा मनुः । १० । ७४ ।

“ब्राह्मणा ब्रह्मयोगिनः ये स्वकर्मागवस्थिता ।

ते सम्यगुपजीवेयुः षट् कर्माणि यथाक्रमम् ॥”

“ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्राप्तिकारणब्रह्मध्याननिष्ठाः
स्वकर्मांस्तुष्ठान्निरतास्तै षट्कर्माणि वक्ष्य-
माणान्यध्यापनादीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः ॥”

इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ अपरस्य ब्रह्मणो
योनिरुत्पत्तिकारणम् । यद्वा ब्रह्म सत् योगिः
सर्वेषामुत्पत्तिकारकं ब्रह्म । यथा, सुष्टकोप-
निषदि । ३ । १ । ३ ॥

“यदा पश्यः पश्यते तत्त्ववर्णम्

कर्णारमीयं पुरुषं ब्रह्मयोगिन्म् ॥”

तीर्थविशेषः । यथा महाभारते । ३ । २१ । ३१ ।

“ब्रह्मयोगिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।

तत्र स्नात्वा नरयात्र ! ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥”

ब्रह्मा योनिरुत्पत्तिकारणं यस्य इति विग्रहे
वाच्यलिङ्गः । यथा रघौ । १ । ६४ ।

“त्वयैवं चिन्तयमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोगिना ।

सातुबन्धा कथं न स्युः सम्पदो मे निरापदः ॥”

यथा च मार्कण्डेये । २३ । ३० ।

जगद्वाजीमहं देवी मारिराधयिषुः शुभाम् ।

स्तोत्र्ये प्रणम्य शिरसा ब्रह्मयोगिं सरस्वतीम् ॥”

ब्रह्मयोगी, स्त्री, (ब्रह्मा योनिरुत्पत्तिकारणं यस्याः ।
स्त्रियां पक्षे ङीप् ।) कुतश्चैव सरस्वतीतीरे

पृथुदक्षिकके तीर्थविशेषः । तत्र ब्रह्मणा
चत्वारो वर्णाः स्मृताः । यथा,—

“सरस्वत्यास्तु तीरे यः संत्यजेदात्मनस्तनुम् ।

पृथुदके जप्यपरो नैनं शो मरणं लभेत् ॥

तच्चैव ब्रह्मयोग्यस्ति ब्रह्मणा यच्च निर्मितः ।

पृथुदकं समाश्रित्य सरस्वत्यास्तटे स्थितः ॥

चतुर्वर्णस्य स्मृत्यर्थमात्मज्ञानपरोऽभवत् ।

तस्याभिधायतः स्मृतिर्ब्रह्मणोऽयं स्तवस्तवः ॥

ब्रह्मरा

मुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्यां क्षत्रिया-

स्तथा ।

ऊरुभ्यां वैश्यजातीयः पद्भ्यां शूद्रास्ततोऽभवन् ॥

चातुर्वर्ण्यं ततो हृष्टा आश्रमस्थानं मुनिस्ततः ।

गर्वे प्रविष्टितं तार्थं ब्रह्मयोगीतिमं श्रियम् ॥

तत्र स्नात्वा मुक्तिरामः पुनर्यानि न पश्यति ।”

इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः ॥

ब्रह्मरन्ध्रं, स्त्री, (ब्रह्मणः परमात्मनः अधिष्ठानाय-

रन्ध्रं आकाशः यद्वा, ब्रह्मणं ब्रह्मप्राप्तये रन्ध्रम् ।

एतदन्ध्रं प्राणीतक्रमेण ब्रह्मलोकप्राप्तेरस्य

तथात्वम् ।) उपास्यम् । ब्रह्मलोकं ज्ञातुं भाषा ।

यथा । अं नमः ब्रह्मरन्ध्रे । इति तन्त्रसारः ॥

अपि च । ब्रह्मरन्ध्रमस्मीरुहोदरं इत्यादि

गुरुपादकासीजम् ॥ (यथा च हठयोग-

प्रदीपिकायाम् । ४ । १६ ।

“ज्ञात्वा सुषुम्नामर्द्धं कृत्वा वायुं मध्यगम् ।

स्थित्वा मर्द्धे सुषुम्नानं ब्रह्मरन्ध्रं निरोधयन् ॥”

ब्रह्मरात्रिः, पुं, (रात्रेरर्थं रात्रिः । ब्रह्मणो रात्रिः ।

ब्राह्मसृष्टिः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—

“ब्रह्मरात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः ।

अनिच्छन्त्यो ययुर्गांधिः स्वर्गहान् भगवत्प्रियाः ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ३३ । ४६ ॥

ब्रह्मरात्रिः, पुं, याज्ञवल्क्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

ब्रह्मज्ञानं रात्रिं ददाति यः । ब्रह्मज्ञानं

राधातोनीश्वीति त्रिप्रत्ययनियमोऽयम् । इति

तट्टीका ॥ ब्रह्मणो निशायां स्त्री । सा देव-

सहस्रयुगेन भवति । इति पुराणम् ॥ (मनुष्य-

कालपरिमाणमो ब्रह्मणो रात्रिपरिमाणमुच्यते ।

नेत्रपरिच्छिन्नकालो निमेषः । अष्टादशनिमेष-

ास्तु काष्ठा । त्रिंशत् काष्ठास्तु कला । त्रिंशत्

कलास्तु क्षणः । क्षणास्तु द्वादश मिलित्वा एको

सृष्टिः ।

“तास्तु त्रिंशत्क्षणास्तु तु सृष्टिर्हादशा-

स्त्रियाम् ॥”

इत्यमरः । १ । ४ । ११ ॥

मनुमते तु त्रिंशत्कला मिलित्वा एको सृष्टिः

स्यात् यदुक्तं तत्रैव । १ । ४४ ।

“त्रिंशत्कला सृष्टिः स्याद्दशरात्रस्तु तावतः ॥”

तं त्रिंशत्सृष्टिर्हादशरात्रः । अष्टो-

रात्रास्तु पञ्चदशसंख्यका एकः पक्षः । पक्षस्तु

शुक्लपक्षमेवात् द्विविधः । ताभ्यामुभाभ्यां

पक्षाभ्यां मासः स्यात् । मासस्तु पितृ राजा-

हनी । क्षणपक्षस्तु पितृगामहः शुक्लपक्षस्तु

श्रवणः । षड्भिर्मासैरयं भवेत् । अथनन्तु

दक्षिणोत्तरमेवात् द्विविधम् । द्वादशमासनाभ्यां

वत्सरः स्यात् । वत्सरस्तु देवे राजाहनी ।

उत्तरायणं देवानामहः दक्षिणायनस्तु रात्रिः ।

मानुषाणां यत्कृतादियुगचतुष्टयं तदेवं युगं

ज्ञेयम् । एवं देवयुगसहस्रेण ब्रह्मणोऽहः

देवयुगसहस्रेण च रात्रिर्भवति । तथा च

मनौ । १०१ । श्लोकस्य टीकायां कुल्लुकभट्टः ।

“विष्णुपुराणे मानुषचतुर्थयुगसहस्रेण ब्रह्माह-

४४८

ब्रह्मरी

कीर्तनात्मानुषचतुर्थयुगेनेव दिव्ययुगानुगमनात् ।

तथा च विष्णुपुराणम् ।

“कृतं चेत्वादापरस्य कलिस्थिति चतुर्थयुगम् ।

प्रोच्यते ततमहमस्तु ब्रह्मणो दिवसो मुने । ॥”

तथा च मनः । १ । ६८-७३ ।

“ब्राह्मस्य तु क्षपाक्षस्य यत्परमाणं समासतः ।

एकैकशो युगानास्तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥

तत्वाद्याहः महमाणि वर्षाणाम् कृतं युगम् ।

तस्य तावद्वर्ती सत्या सत्यांशस्य तथाविधः ॥

ः रंयु समन्वये समन्वयं शेषं च त्रिषु ।

एकापाधेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥

यदेतत्परिमंस्यातमादावच चतुर्थयुगम् ।

एतद्वाहसमाहसं देवानां युगमुच्यते ॥

देविकानां युगानास्तु महसं परिमंख्या ।

ब्राह्मैकमहर्जयं तावती रात्रिरेव च ॥

तद्वै युगमहन्तं ब्राह्मं पुण्यमहविदः ।

रात्रिश्च तावतीमेव तेषोरामविदो जनाः ॥”

“यदेतदिति । एतस्य लोकस्यादौ यदेतन्मानुषं

चतुर्थयुगं परिगणितं एतद्देवानां युगमुच्यते ।

चतुर्थयुगशब्देन सत्यासत्यांशयोः प्राप्तिशब्दा-

माह एतद्वाहसमाहसमिति स्वीयं । कृत-

युगीनेव द्वादशमहसमंशोर्द्विंशं युगमिति त्

मेधानिर्देशमो नादर्शयः मनुनानन्तरं दिव्य-

युगमहमेण ब्रह्माहस्याप्यभिधानात् ॥” इति

तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)

ब्रह्मरात्रिः, पुं, (आदौ ब्रह्मा ब्राह्मणः पश्चात्

रात्रिः । कुरुर्मभिः । रात्रिमयोरिति गतः ।)

भूतविशेषः । यथा,—

“संयोगं पतितेर्गत्वा परस्थेव च योपितम् ।

अपहृत्य च विप्रसं भवति ब्रह्मरात्रिः ॥”

इति मानवे । २२ । ६० ॥

(म न यज्ञविनाशकारी भूतयोनिगतत्वात् ।

यथा रामायणे । १ । ११ । २१ ।

“शक्योऽवाप्तुमयं यज्ञो नाशक्तेन मञ्जीक्षिता ।

नचेवाश्रद्धानेन न चाभाद्रविगेन च ॥

किं हि स्वयमन्वयं यज्ञं ब्रह्मरात्रिः ॥”

महादेवस्य गणविशेषः । यथा —

“डाकिनीर्जातुधानांश्च वेतालान् भविनायकान् ।

भूतमाष्टपिशाचांश्च कुशाण्डान् ब्रह्मरात्रि

मान ॥”

इति श्रीभागवते वाणयुद्धे ६३ अध्यायः ॥

पारिभाषिकब्रह्मरात्रिः । यथा,—

“सर्वः स्त्री कच्छपश्चैव वाजी वधिर एव च ।

एहोवार्थं न मुच्यन्ति पक्षेते ब्रह्मरात्रिः ॥”

इति व्यवहारप्रदीपः ॥

ब्रह्मरीतिः, स्त्री, (ब्रह्मवर्गा रीतिः ।) पितृलभेदः ।

यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ११४ ॥

“पितृलभेऽथारकूटः कपिलोऽहं सुवर्णकम् ।

रिरी रीरी च रीतिश्च पीतलोहं सुलोहकम् ॥

ब्राह्मी तु राज्ञी कपिला ब्रह्मरीतिर्महेश्वरी ॥”

राजरीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः

पर्यायान्तरम् ।

ब्रह्मली

“पितृलम्कारकूटं स्यादारीरीतिश्च कण्ठगे ।

राजरीतिर्ब्रह्मरीतिः कपिला पिङ्गलापि च ॥”

इति वैदेकरामनाथाम् ।

ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य रीतिश्च ॥)

ब्रह्मर्षिः, पुं, (ब्रह्मा ब्राह्मणः कर्षिः । यद्वा,

ब्रह्म वेद परब्रह्म वा कर्षति धर्म इति । वशि-

ष्ठादिमुनिगणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

रामायणे । १ । ६३ । २० । २१ ।

“ब्रह्मणस्तु वचः श्रुत्वा निश्चामित्रस्तपोधनः ।

पात्रलिः प्रणमो भूत्वा प्रत्यवाच पितामहम् ॥

ब्रह्मर्षिं श्रुत्वा तत्त्वं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ।

यदि मे भगवन्नाह ततोऽहं पित्रितिन्द्रियः ॥”

तथा च महाभारते । १३ । १६ । ३७ ।

“ततो वैश्रवणोऽभ्युद्य अष्टावक्रमभिन्दतम् ।

विधित् कुशलं पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥”

ब्रह्मर्षिदेशः, पुं, (ब्रह्मर्षीणां देशः । वासयोग्य

स्थानम् ।) कुरुक्षेत्रादिदेशचतुष्टयम् । यथा,

“कुरुक्षेत्रस्य मत्स्याश्च पाञ्चाला, शूरसेनकाः ।

एव ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मवर्त्तननन्तरः ।

एतद्देशप्रसृतस्य सकाशादयजन्तः ।

स्वं स्वं चरित्रं शिजेन् पृथिव्यां सन्मानवाः ॥

इति मानवे । २ । १६-२० ॥

ब्रह्मलोकः, (ब्रह्मणो लोको भूवनम् ।) ब्रह्मणो

भूवनम् । यथा,—

“मत्स्यस्तु सप्तमो लोको जपनर्भववासिनाम् ।

ब्रह्मलोकः समाख्यातो जपतीघातलक्षणः ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

अपि च ।

“षड्युगेन तपोलोकात् मत्स्यलोको विराजते ।

अपुनर्भारका यत्र ब्रह्मलोको हि म स्मृतः ॥”

अस्य टीका । जनलोकापेक्षयेव षड्युगेन

द्वादशको ज्ञात्वायेन तपोलोकानन्तरं मत्स्य-

लोकः । न तु तपोलोकात् षड्युगेनेति मन्त-

यम् । तथा मत्स्याष्टत्वारिंशत्को ज्ञात्वाय-

त्वन ब्रह्मलोकं तस्यावकाशाभावात् । स्यादष्ट

गोत्रयोगन्तः कोऽयः स्युः पञ्चविंशतिरिति

युकोक्तः । मत्स्यलोक एव कल्पाभेदेन ब्रह्म-

धिगात्त परं वैकुण्ठलोकादि ज्ञेयम् । एवञ्च

भूतल्लोके षड्युगशतलोत्तरास्तथोविंशतिकोऽपि

भवन्ति । मत्स्यलोकाद्द्वैष पञ्चदशल्लोचनको-

टिड्ढ्यादष्टकटाह इति ज्ञेयम् । अपुनर्भारकाः

पुनर्जन्तव्यः । इति विष्णुपुराणम् । २० अं । ७ अः ॥

(ब्रह्मैव लोकः । तृतीयब्रह्मस्वरूपम् । यदुक्तं

शतपथब्राह्मणे । १४ । ७ । १ । ३१ ।

“एषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द

एतस्यवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुप-

जीवन्ति । स यो मनुष्याणां राहः सन्दहो

भवति । अर्चयामधिपतिः सर्वमानुष्यकैः

कामैः सम्यक्तमः स मनुष्याणां परम

आनन्दः । अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः ।

स एकः पितृणां त्रितलोकानामानन्दः । अथ

ये शतं पितृणां त्रितलोकानामानन्दाः स एक

ब्रह्मवा

कर्मदेवानामानन्दः ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः । स एक आचानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽष्टजिनोऽष्टकामहतः । अथ ये शतं आचानदेवानामानन्दाः । स एको देवलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽष्टजिनोऽष्टकामहतः । अथ ये शतं देवलोक आनन्दाः । स एको गन्धर्वलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽष्टजिनोऽष्टकामहतः । अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः । स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽष्टजिनोऽष्टकामहतः । अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः । स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽष्टजिनोऽष्टकामहतः । अथ ये शतं ब्रह्मलोक आनन्दाः । स एकः सन्नाटः ॥ शिवः यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४२ ।

“निर्वाणं आदन्धैव ब्रह्मलोकः परागतिः ॥”
ब्रह्मवर्णः, स्त्री, (ब्रह्म वेदस्तस्य वर्णम् । “वद सुपि क्यप् च ।” १३ । १ । १०६ । इति भावे यत् ।) ब्रह्मणो वाक्यम् । इति ल्यप्रकरणे सुग्वबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

ब्रह्मवद्या, त्रि, (ब्रह्मणा वेदेन उद्यते या । “वदः सुपि क्यप् च ।” ३ । १ । १०६ । इति कर्मणि यत् स्त्रियां टाप् ।) कथा । इति सुग्वबोध-
व्याकरणे ल्यप्रकरणम् ॥

ब्रह्मवर्चसं, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चस्तेजः । “ब्रह्महस्तिर्भा वचसः ।” ५ । ४ । ७८ । इति अथ ।) ब्रह्मणस्य वृत्ताध्ययनार्हः । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥ अस्य टीका । वेद जोधितस्याचारस्य परिपालनं व्रतम् । अतः गृहणपूर्वकं गुरुमुखेन वेदाभ्यासोऽध्ययनम् । तयोक्तं क्षिप्ततुपरिपालनकृतस्तेजस उपचय्यो ब्रह्मवर्चसं स्यात् । ब्रह्महस्तिराजिति अः । इति भरतः ॥ तपःस्वाध्यायजं यच्च तेजस्तु ब्रह्मवर्चसम् । इति जटाधरः ॥ (तथा च भगुः । ४ । ४ । ४१ । “ऋषयो दीर्घसन्ध्यादीर्घमायुरवाप्नुयुः । प्रजा यथाश्च कीर्त्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥”)

ब्रह्मवर्णः, पुं, (ब्रह्मणां ब्राह्मणानां वर्णः वर्णनं यस्मिन् ।) ब्रह्मवर्णदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सरस्वतीदण्डव्यो देवनदी मध्यगतोऽयं प्रदेशः ॥)

ब्रह्मवर्द्धनं, स्त्री, (ब्रह्मणस्तपसो वर्द्धनं यस्मात् ।) ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ ॥

ब्रह्मवादः, पुं, (ब्रह्मणो वेदस्य वादो वदनं पठनमिति यावत् ।) वेदपाठः । तत्पर्यायः । श्रुतादानम् ० । इति हारावली । २२१ ॥ (यथा भागवते । ४ । २२ । ६२ ।

“हृत्स्तिर्ब्रह्मवादे आत्मवत्त्वं स्वयं हरिः ॥”
ब्रह्मणो ब्रह्मनिर्णयस्य वादः कथनमिति विग्रहे ब्रह्माधिकारण तत्त्वनिर्णयवाक्यम् ॥ ब्रह्मवादो वेदपाठोऽस्यास्तीति ब्रह्मवादविग्रहे, त्रि । यथा, हरिवंश । ८१ । ३४ ।

“ब्रह्मणो वेदपादे च पुराणोऽयं हि गीयते ॥”

ब्रह्मशा

ब्रह्मवादी, [न] पुं, (ब्रह्मवादो वेदपाठोऽस्यास्तीति । ब्रह्मवाद + णिनि ।) वेदवक्ता । तत्पर्यायः । वेदान्ती २ । इति जटाधरः ॥ यथा, गीतायाम् । १७ । २४ ।

“तस्मादोभितुदात्तव्य यद्दानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥”

ब्रह्मवादिनी, स्त्री, गायत्री । यथा,—

“आयाहि वरदे देवि । आचरे ब्रह्मवादिनि ॥”

इत्यादि गायत्री आवाहनम् ॥

ब्रह्मविद्या, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्रह्मविमर्शयिणी या विद्या ।) ब्रह्मज्ञानम् । यथा,—

“आयागतधनः प्राप्तो ब्रह्मविद्यापरायणः । स्वधर्मपालको (नित्यं सोऽनन्दतत्वाय कल्पते ॥”

इति कौर्म ३ अध्यायः ॥

(दुर्गा । यथा, महाभारते । ६ । २२ । २७ ।

“त्वं ब्रह्मविद्या विद्यानां महानिद्रा च देहि-

नाम् ।

स्कन्दमातर्भगवति ! दुर्गे काम्दारवासिनि ! ॥”

ब्रह्मविन्दः, पुं, (ब्रह्मणो विन्दः ।) वेदपाठे सुख-

निर्गतविन्दः । इति भरतः ॥

ब्रह्मवृत्तः, पुं, (तदाख्याया प्रसिद्धो वृत्तः । यद्वा,

ब्रह्मणो वेदकर्मार्थं यो वृत्तः ।) पलाशवृत्तः ।

इति चलायुधः ॥ उद्भरः । इति रत्नमाला ॥

ब्रह्मवृत्तः, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वृत्तिर्जीव-

नोपायः ।) ब्राह्मणस्य जीवनोपायः । यथा,—

“स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत् यः ।

मृष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते क्षमिः ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

ब्रह्मवेदः, पुं, (ब्रह्मणो वेदः ज्ञानम् ।) ब्रह्म-

ज्ञानम् । यथा,—

“प्राणायामः परं ब्रह्म परमात्मा चतुर्मुखः ।

प्राणायामः पदं विष्णोर्ब्रह्मवेदस्वरूपकम् ॥”

इति गीतासारः ॥

ब्रह्मवेदिः, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदिरवि ।) देश-

विशेषः । यथा,—

“ब्रह्मवेदिः कुरुक्षेत्रे पञ्चरामद्वन्द्वतरम् ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४ । १६ ॥

ब्रह्मवेवर्त्तं, स्त्री, (विवृतिरिव वैवर्त्तम् । स्वार्थं

अण् । ब्रह्मणो वैवर्त्तं विशेषेण विवृतिर्यत्र ।)

यथा च ब्रह्मवेवर्त्तं ब्रह्मखण्डे । १ । ५८ ।

“विवृत्तं ब्रह्म कर्तुं तेन ह्यणो यच्च शौनक ! ।

ब्रह्मवेवर्त्तं तेन प्रदत्ति पुराविदः ॥”

अष्टादशमहापुराणान्तर्गतदशमपुराणम् । यथा,

“अष्टादशमहस्रश्च ब्रह्मवेवर्त्तमोक्षितम् ।

सर्वपात्र पुराणानां सारमेव विदुर्बुधाः ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त्तं श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२२ अः ॥

ब्रह्मशाल्यः, पुं, (ब्रह्मिव शाल्यं शल्यमग्नभागो यस्य ।

अतिसूक्ष्मागत्यात्तथात्वम् ।) सोमवल्कः । इति

रत्नमाला ॥ वावला इति भाषा ॥

ब्रह्मशासनं, स्त्री, (ब्रह्मणः शासनं निर्णयो उपदेशो

वा यस्मिन् ।) ब्रह्मविचारग्रन्थम् । तत्पर्यायः ।

धर्मकीलकः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्मण

ब्रह्मसा

आज्ञा ॥ नवदीपस्य पूर्वदिक्कणकोणे गङ्गापारे ग्रामविशेषे, पुं, (ब्रह्मणो विधातुः शासनम् । वेदः ॥ प्रतिपादितमेतत् बृहत्सारदीये ४ पादे १०१ अध्याये ॥)

ब्रह्मसंहिता, स्त्री, (ब्रह्मणः संहिता ।) भगवत्सिद्धान्तसंग्रहग्रन्थविशेषः । यथा,—

“अध्यायशतसंख्या भगवद्ब्रह्मसंहिता ।

ह्यणोपनिषदां सारैः संहिता ब्रह्मणोदिता ॥”

इति ब्रह्मसंहितायां भगवत्सिद्धान्तसंग्रहे

मूलसूत्राख्यपञ्चमाध्यायस्य जीवगोस्वामिमत-

टीका ॥

ब्रह्मसम्भवः, पुं, द्विष्टुष्टनामकजैनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

ब्रह्मसर्पः, पुं, (ब्रह्म बृहन् सर्पः ।) सर्प-
विशेषः । तत्पर्यायः । हलाहलः २ अश-

लाला ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ब्रह्मसायुज्यं, स्त्री, (युजतीति युजः । “इगुप-

धिति ।” ३ । १ । १३५ । कः । ततः “तेन

सहेति ।” २ । २ । २८ । इति बहुव्रीहिः ।

“योपसर्जनस्य ।” ६ । ३ । ८२ । इति सङ्ख्य

सः । ततः सयुजस्य भावः सायुज्यं । यद्वा,

योजयतीति युक् सम्पदादित्वात् कृप् । ततो

बहुव्रीहिसूतः सयुजो भावः । ततः ब्रह्मणः

सायुज्यं योजकत्वम् ।) ब्रह्मणो भावः । तत्-

पर्यायः । ब्रह्मभूयम् २ ब्रह्मत्वम् ३ । इत्यमरः ।

२ । ७ । ५२ ॥ ब्रह्मसायुज्यम् ४ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (सुग्वबोधमतेऽस्य अतुपतिर्दथा ।)

ब्रह्मणो भवनं तादृज्यं ब्रह्मभूयं भूद्वनः क्यविति

क्यप् । त्वतो भावे इति त्वं ब्रह्मत्वं । योजनं

युक् तत्सहितः सयुक् तद्भावः सायुज्यं ततो

ब्रह्मणा विग्रहः । इति भरतः ॥

ब्रह्मसावर्णिः, पुं, (ब्रह्मपुत्रो सावर्णिः ।) दशम

मनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे विश्वकसेनोऽवतारः ।

शम्भुरिन्द्रः । सुरसेनविरुद्धाद्याः देवाः । हविष्वा-

दाद्याः समर्घयः । भूरिसेनाया मनुपुत्रा भवि-

ष्यन्ति । इति श्रीभागवतम् । ८ । १३ । २१-२२ ॥

अन्यत्र ।

“मन्वन्तरे तु दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमनः ।

सुरसेना विरुद्धाश्च द्विप्रकारास्तथा स्मृताः ॥

शतसंख्या हि ते देवा भविष्यास्तत्र वै

मनौ ।

तत्पुत्राणां शतं भावि तद्देवानां तदा

शतम् ॥

शास्तिरिन्द्रस्तदा भावी सन्नेरिन्द्रगुणैर्युतः ।

समर्घास्तु निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा ॥

आपो मूर्तिर्हविष्वाश्च सुकृती सख एव च ।

नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सममः ॥

सुजिह्वोऽतमौजाश्च भूरिसेनः सुवीर्यवान् ।

शतानोऽकोऽथ वृषभो अगमिन्नो जयप्रथः ॥

भूरिदुजः सुवर्चाश्च तस्यैते तनया मनोः ॥”

इति ब्रह्मसावर्णिकम् ।

इति मार्कण्डेयपुराणे ॥ ८४ । ११-१६ ॥

महसुख दभवटु अधीतवद आशय वा वृत्त-

ब्रह्मा

मुत्तरासक्तं वा कमण्डलुं वा ब्रह्मत्वेन परि-
कल्प्य धारयामहेतुमुदकपात्रं गच्छीत्वा अग्ने-
रुत्तरात्; प्रभृति दक्षिणावर्तिन दक्षिणदेशं गत्वा
अग्निप्रसादात्प्रति देशे पूजाभिमुखं वाहि-
धारीं दत्त्वा तदुपरि पादपानं कुशानां स्त्रीयं
पश्चिमाभिमुखोऽनुपाविष्टमिष्टेन । रामचस्ता-
नामिकाङ्गुष्ठाभ्यामासीन कुशमेकं गृह्णीत्वा
प्रजापतिर्ह्यपि रनुष्टुपं कृत्वोऽग्निर्देवता तृण-
निर्ममने विनियोगः । ॐ निरस्तः परावसु
मिष्यतेन दक्षिणपश्चिमकीर्णं प्रक्षिपेत् । तत्र
अथ उपस्थं दक्षिणपादेन मण्डपादभायुभ्य
उत्तराभिमुखोभूय आसीन कुशानां द्विगुणं च
प्रजापतिर्ह्यपि रनुष्टुपं कृत्वोऽग्निर्देवता ब्रह्मोप-
वेशने विनियोगः ॐ आत्मोः सदेन सीद इति ।
ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु ब्राह्मण एव सीदासीति
त्रया अनेन कुशोपरि पूर्वार्धं कुशब्राह्मणं
ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु उत्तराभिमुखं स्थापयित्वा
तदुपरि कुशान् दत्त्वा अग्निगुणं कुशकुशमे-
रुच्येत् । ततस्तेनैव पूषा प्रत्यावृत्य आसने
पूर्वार्धमिमुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्यात् ।
यदि तु ब्रह्मनेनागोपितो ब्रह्मा अयज्ञोयवाचं
वदेत् तदा इमं भवत् अपेत् । प्रजापतिर्ह्यपि
गायत्रीच्छब्दो विष्णुर्देवता अयज्ञोयवागवचन-
निमित्तजपे विनियोगः । ॐ इदं विष्णुविचक्रमे-
त्रेधा निदधे परं मसृष्टमस्य पांशुले इति अपेत् ।
कुशादिव्रह्मपक्षे तु कर्मकर्तारं कृताकृतावेत-
नादिव्रह्मकार्यं कृत्वा त्रयोयवागवचननि-
मित्तं स एव अपेत् । इति भादेवमहः ॥ * ॥
योगमहः । स तु विश्वमादिसप्तविंशतियोगा-
न्तर्गतपञ्चविंशयोगः । तत्र ज्ञानफलम् ।

“नानाशास्त्राभ्याममर्नीतकालो
वर्णाचारः संयुक्तस्वर्गकोक्तिः ।
शान्तो दान्तो जायते चारुक्रमां
सुतो यस्य ब्रह्मयोगप्रयोगः ॥”

इति कोशोपदीपः ॥

विपः । इति मेदिनी ॥ अहं इपासकविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ सृष्टिकर्तृदेवताविशेषः ।
ब्रह्मति प्रजायः । तत्परणायः । आत्मभूः ०
सुरभ्यः १ परमेष्ठी ४ पितामहः ५ हिरण्य-
गर्भः ६ लोकेशः ७ स्वयम्भूः ८ चतुराननः ९
धाता १० अजयोनिः ११ दक्षिणः १२ विरिञ्चिः १३
कमलासनः १४ सृष्टा १५ प्रजापतिः १६
वैश्वः १७ विधाता १८ विश्वरूपः १९ विधिः २० ।
इत्यमरः ११११२४-१७ ॥ दक्षिणः २१ विरिञ्चिः २२
स्वयम्भूः ४३ पद्मयोनिः २४ पद्मासनः २५
विश्वरूपविधिः २६ । इति भरतः ॥ देवदेवः २७
पद्मगर्भः २८ गुणसागरः ३८ वेदगर्भः ३०
बहुरेताः ३१ स्वभूः ३२ सत्पारामः ३३ सुधा-
वर्षा ३४ कृपाक्षितः ३५ स्वसर्पणः ३६ लोक-
नाथः ३७ महावीर्यः ३८ सरोजो ३९ मञ्जु-
प्राणः ४० नाभिजन्मा ४१ बहुरूपः ४२ जटा-
धरः ४३ सनत्प्रतपतिः ४४ कञ्जजः ४५ प्रभुः ४६

ब्रह्मा

चिन्तामणिः ४७ पद्मपाणिः ४८ पुराणगः ४९
अष्टकणः ५० हंसरथः ५१ सर्वकर्ता ५२ चतु-
र्भुजः ५३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कः ५४ ।
इत्येकाक्षरकोषः ॥ व्याः ५५ शतपञ्चनिवासः ५६
स्वायम्भुवमनुपिता ५७ । इति कविकल्पलता ॥
मः ५८ । इति प्रणवशास्त्रा ॥ (नाभिजन्मा ५९ ।
अखण्डः ६० । पूर्वः ६१ । निधनः ६२ ।
कमलोद्भवः ६३ । सहानन्दः ६४ । रजो-
मतिः ६५ । भयकः ६६ । हंसवाहनः ६७ ।
इति कर्मादिद्वयकोषे उच्यते ११११२७ ॥)
तस्य स्वरूपं यथा,—

माकण्डेय उवाच ।

“ततो ब्रह्माण्डमंशानं दर्शयामास शास्त्रवे ।
वदथ तोयराशिं ब्रह्माण्डं यथा पुरा ॥
तन्मन्त्रे पद्मगर्भां ब्रह्माणं जगतः पतिम् ।
अतीतं रूपं प्रकाशार्थं सृष्टार्थं पृथग्गतम् ॥
शरीरिणं स दृष्ट्वा ब्रह्माण्डान्तर्गतं मुहुः ।
तत्तुभंजं प्रकाशन्तं ज्योतिभिः कमलामनम् ॥
ततो च विधाभूतं वप्रास्त्रां दर्शयः सः ।
ऊर्ध्वमध्यान्तमागस्तु ब्रह्मणि शिवात्मिकान् ॥
अथांभुमागो वपुषो ब्रह्मत्वमगमत्तथा ।
मथो यथा विष्णुभूतो दृष्टान्तस्य शम्भुताम् ॥
एकमेत शरीरम् विधाभूतं मुहुरर्हः ।
इतो दृष्टो म्मे गर्भे तथा सत्त्वमिदं अगतम् ॥
कदाचिद्देवांश्च कायं ब्राह्मणं काये लयं ब्रजेत् ।
ब्राह्मणं तथा वैष्णवं च शास्त्रवे वैष्णवं तथा ॥
शास्त्रवे वैष्णवे काये ब्राह्मणं चाप्यथ शास्त्रवम् ।
गच्छन्तं लीनतां शम्भुरेकतां च मुहुरर्हः ॥
दृष्ट्वा रामदेवोऽपि भिन्नं चाप्यपृथग्गतम् ।
परमात्मनि गच्छन्तं लीनतां तद्वपुश्च यतम् ॥”

इति कालिकापुराणे १४ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य प्रजाविधिर्था ।

“इदं राजभवं हितो ब्रह्मणः पूजनकमम् ॥
ब्रह्मवोजं पुरा प्रोक्तं यन्मन्त्रं पूर्वतश्चरत् ।
तेनैव तत् संपूज्य परं निर्वर्णमाप्रयात् ॥
एतस्य चाद्रमन्तु यथा भर्गो भाषितम् ।
वेतालभैरवाद्यास्तु रूपं च दृष्टुं भूमिपः ॥
तस्य मन्त्रोद्धारो यथा,
“पट्टतीयश्च वद्विश्च शेषस्वरमन्त्रितः ।
चन्द्रावन्दमायुक्तो ब्रह्ममन्त्रः प्रकीर्तितः ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण ब्रह्माणं यः प्रपूजयेत् ।
स काममिदं संपाद्य ब्रह्मलोकं प्रमोदते ॥”
तस्य ध्यानं यथा,—

“ब्रह्मा कमण्डलुधरश्चतुर्वेकस्तुभंजः ।
कदाचिद्वक्तकमले हंसारूढः कदाचन ॥
वर्णनं रक्तगौराङ्गः प्रांस्तुङ्गाङ्ग उन्नतः ।
कमण्डलुधरमकरं सुधो हस्तं तु दक्षिणे ॥
दक्षिणाधस्तथा माला वामाधश्च तथा सुधः ।
आज्यस्थाली वामपार्श्वे वेदाः सर्वेऽग्रतः स्थिताः ॥
सावित्री वामपार्श्वस्था दक्षिणस्था सरस्वती ।
सर्वे च ऋषयो ह्यग्रे कुर्यादेभिश्च चिन्तनम् ॥
चतुष्कोणं चतुर्द्वारमष्टपञ्चमन्त्रितम् ।

ब्रह्मा

चतुष्कोणी सङ्गतस्तु युक्तमण्डलमुक्तसुवैः ॥

सम्माज्जेनादिकं सर्वं यास्यान्त्याः प्रतिपत्तयः ।

यात्या उत्तरतन्त्रोक्ता योगपीठेऽङ्गकादिका ॥”

तस्य पूजाक्रमो गायत्री च यथा,—

“आधारशक्तिप्रसूतांस्तथा सर्वान्स्तु पूजयेत् ॥

अष्टपञ्चपद्मस्थाष्टौ दिक्पालान् प्रपूजयेत् ॥

पद्मासनाथं विष्णुं हंसारूढाय धीमहि ।

ततो ब्रह्मन्निति पदं ततश्चानु प्रक्षीदयात् ॥

यथा तु ब्रह्मगायत्री पूजयेदनया विधिम् ।

निर्मालाधारी चेतस्य सनत्कुमार उच्यते ॥

उपचाराः पूर्ववत् नेत्ररत्नरक्षिताः ।

रक्तकौमियवस्त्रं ब्रह्मपीतिकरं परम् ॥

आयं सपायसं सर्पास्तिलयुक्तस्य भोजनम् ।

मितरक्तसमायुक्तं चन्दनं परिकीर्तितम् ॥

पार्थिवोः शङ्करं विष्णुं पूजने प्रयत्नतः ।

सवादीन् करसंस्थांस्तु मण्डले परिपूजयेत् ॥

सरस्वतीश्च सावित्री हंसं पद्मस्तथैव च ।

अथ विशेषः कथितः प्रणामस्यास्य दृष्टवत् ॥

पद्मवीजमवा माला अपकर्मेण कीर्तिता ।

पूर्णादर्शी तिथौ ग्राह्ये पूजाकर्मेण सर्वदा ॥

क्षीरेणाघं प्रदद्यात् सर्वदा ब्रह्मणे नृप ।

अयस्ते कथितो भूपः यथा भर्गो भाषितः ॥

दर्शयता स्वपुत्राभ्यां कामरूपाद्यं शोभम् ।

यत्र तत्र विधिश्चैव साधकः परिपूजयेत् ॥

पीठे सम्यक् पूजयित्वा परं निर्वर्णमाप्रयात् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

तस्यापूज्यत्वकारणम् यथा । मोहिन्नुवाच ।

“उत्तिष्ठ जगतीनाथ । पारं कुरु स्मरानवे ।

निमग्नं दस्तरं घोरं कर्माधार । भयानकं ॥

अतीवनिर्जनस्थाने सर्वजन्तुविवर्जिते ।

सुगन्धिवायुना रस्ये पुंस्कोकिलरुतयुते ॥

सन्ततं त्वत्सन्स्कारमां दामो जन्मनि जन्मनि ।

क्रोणीहि रविपण्यनाम्न्यरश्मेन सत्वरम् ॥

इत्युक्त्वा मोहिनी सद्यो जगतस्रष्टुश्च ब्रह्मणः ।

विचकर्ष करं वस्त्रं मस्मिता कामविह्वला ॥

विज्ञाय समर्थं धाता तामुवाच भयातुरः ।

पीयूषतुल्यवचनं परं विनयपूर्वकम् ॥”

ब्रह्मोवाच ।

“इदं मोहिनि । मदाक्यं सर्वं सारं हितं

स्फुटम् ।

न कुरु त्वं चैलोक्ष्य स्त्रीजातीनामपन्नपाम् ॥

त्यज मामस्मिके । पुत्रं वृद्धं निष्काममेव च ।

त्वत्कर्मयोग्यं समीकं युधानं पश्य सस्मिते ॥

निषेकात्प्रभ्यते पत्नी गुरुभर्ता शुभाशुभम् ।

मन्त्रः शिल्पमपत्यश्च सर्वमेतन्न यत्नतः ॥

त्वया सह मम रतेनिर्वेद्यो नास्ति सुव्रते ।

क्षुद्रं महदा यत् कर्म सर्वं देवनिवध्यकम् ॥

इत्युक्तवन्तं ब्रह्माणं सारन्तं मतपश्यामुजम् ।

विचकर्ष पुनर्विद्या कामेन हतचेतसा ॥

एतस्मिन्नकरे श्रीधं स्थानं तत् सुमनोहरम् ।

आजगमुर्मुनयः सर्वे क्वलन्तो ब्रह्मतेजसा ॥

इदं तांश्च मुनिश्रेष्ठानागतांश्च ममेच्छया ।

तथाज मोहिनी शीघ्रं श्रीङ्गया कमलोद्भवम् ॥
तत्रोवास जगद्वाता तद्धामपर्यन्तस्य सा ।
प्रणुसुर्मनयस्तच्च भक्तिनस्त्रात्मकस्वराः ॥
आशियं युगे प्रज्ञा वामयामास तान् प्रभुः ।
तेषु मध्ये प्रजन्माल यथा तारासु चन्द्रमाः ॥
पप्रक्षुर्मनयो देवं कथमेषा तवात्मिके ।
स्वर्ज्यवानाश्च प्रवरा मोहिनीर्देवमेव च ॥
श्रुत्वा सुनीनां वचनमुपाच तान् प्रजापतिः ॥
ब्रह्मोवाच ।

अपूर्वं श्रुत्वा गीतञ्च चित्तं कृत्वा शुभापवा ।
उवासेयं परिश्रान्ता यथा कन्या पितुः पुरः ॥
इत्युक्त्वा जगतीं धाता जहाम मुनिमंसदि ।
जहसुर्मनयः सर्वे संप्रज्ञास्तत्र राधिके ॥
सर्वे रहस्यं विज्ञाय जगत्समष्ट्यं मानसम् ।
सद्यश्चुकोप कुलटा हास्ययात्रेण संसदि ॥
सर्वाङ्गकम्पमाना सा कुलटा कृटिलानना ।
रक्तपङ्कजनेत्रा च कोपपस्फुरिताधरा ॥
उत्थाय च सभामध्ये तेषाञ्च पुरतः स्थिता ।
संबुध्योवाच ब्रह्माणं श्रुत्वा कन्या यथा रुपा ॥
मोहिन्युवाच ।

अये ब्रह्मन् ! जगन्नाथ । वेदकर्ता त्वमेव च ।
किंवा वेदप्रणिहितं कर्म किन्तिद्विपर्ययम् ॥
विचारं मनसा स्वेन कुरु वेदविदां गुरोः ।
स्वकन्यायां यत्सृष्टा स कथं हसति नर्तकीम् ॥
निर्मिताहमीश्वरेण स्वर्षया सज्जगामिनी ।
सती कर्म विरुद्धं यत्तद्व्यतिरिक्तस्वप्नम् ॥
दासीतुल्यां विनीताञ्च देवेन शरणागताम् ।
यतो हसति गर्ज्जन् ततोऽपूज्यो भवानिरम् ॥
अचिरादप्यभङ्गस्ते करिष्यति हरिः स्वयम् ।
निषेध शरणं ब्रह्मन् । वेश्यायाश्चैव सास्युतम् ॥
तत्रैव वचनं स्तोत्रं मत्तं गृह्णाति यो नरः ।
भविता तस्य विघ्नश्च स यास्यत्युपहास्यताम् ॥
भविता वार्षिकी पूजा देवतानां युगे युगे ।
तव माध्याच्च संक्रान्ता न भविष्यति सा पुनः ॥
कल्पास्तरेऽत्र कल्पो वा देहं देहान्तरेऽत्र ते ।
पुनः पूजा न भविता या गता सा गतेव च ॥
इत्युक्त्वा मोहिनी शीघ्रं जगाम मदनालयम् ।
तेन साङ्गं रतिं कृत्वा बभूव विस्वरा पुनः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे मोहिनीशोप-
ब्रह्मदर्पभङ्गप्रस्तावः ३३ अध्यायः ॥
तस्य सृष्टिक्रमो यथा । मनुस्वाच ।
“चतुर्मुखत्वमगमत् कस्माल्लोकपितामहः ।
कथञ्च लोकानसृजदब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः ॥”

मत्स्य उवाच ।

“तपश्चचार प्रथमममराणां पितामहः ।
आविर्भूतास्ततो वेदाः साङ्गोपाङ्गपदक्रमाः ॥
पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा सृष्टम् ।
निवृणुष्वदमयं पुण्यं शतकोटिपवित्ररम् ॥
अनन्तरञ्च वक्रिभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ।
मीमांसा न्यायविद्या च प्रमाणात्मकसम्भवा ॥”
तस्य मानसदशपुत्रसृष्टिर्यथा, —
“वेदाभ्यासरतस्यास्य प्रजाकामस्य मानसाः ।

मनसः पूर्वसृष्टा वै जाता ये तेन मानसाः ॥
मरीचिरभवत् पूर्वं ततोऽचिर्भगवावृषिः ।
अङ्गिराश्चाभवत् पश्चात् पुलस्त्यस्तदनन्तरम् ॥
ततः पुलहनामा वै ततः क्रतुरजायत ।
प्रचेताश्च ततः पुत्रो वशिष्ठश्चाभवत् पुनः ॥
पुत्रो भृगुरभूत्तत्र नारदोऽपि चिरादभवत् ।
दशेभान् मानसान् ब्रह्मा जपत् पुत्रानग्नी-
जनत् ॥”

तस्य शाहीरदशपुत्रासृष्टिर्यथा, —
“शाहीरानय वक्ष्यामि भालहोनान् प्रजापतेः ।
अङ्गुष्ठादङ्गिणादङ्गप्रजापतिरजायत ॥
धर्मस्तनात्तादभवद्दयात् कुसुमायुधः ।
भमध्याभवत् क्रोधो लोभश्चाधरसम्भवः ॥
वृद्धमोहः समभवदहङ्कारादभ्रम्भदः ।
प्रमोदशाभवत् कण्ठान्श्रुत्यर्त्तचिन्तयो वृषः ॥
रभसः करमध्यात् ब्रह्मसूनुर्मभूततः ।
रते नव सुता राजन् । कन्या च दशमी पुनः ॥
अङ्गजा इति विख्याता दशमी ब्रह्मणः सुता ॥”

तस्य चतुर्मुखत्वस्य कारणं यथा, —
“ततः स्वदेहसम्भ तामात्मजामित्यकल्पयत् ।
इष्टा तां अथितस्तावत् कामवाणादितो विभुः ।
अहो रूपमहो रूपमिति चाह प्रजापतिः ॥
ततो वशिष्ठप्रमुखा भगिनोमिति चक्रुः ।
ब्रह्मा न किञ्चिददृशे तन्मुखालोकनादिते ॥
अहो रूपमहो रूपमिति प्राह पुनः पुनः ।
ततः प्रणामनस्त्रां तां पुरस्तादभ्यलोकयत् ॥
अथ प्रदक्षिणचक्रे सा पितृर्वरवर्णिनी ।
पुत्रेभ्यो लज्जितस्यास्य तदपालोकनेच्छया ।
आविर्भूतं ततो वक्रं दक्षिणं पाण्डुगण्डवत् ॥
विस्मयस्फुरदोष्ठञ्च पाञ्चात्यमुदगागततः ।
चतुर्थमभवत् पश्चादामं कामशरात्तरम् ॥
ततोऽन्यदभवत्तस्य कामातुरतया तथा ।
उत्पतन्त्यास्तदाकाशमालोकनकुतूहलात् ॥
सृष्टार्थं यत् कृतं तेन तपः परमदारुणम् ।
तत् सर्वं नाशमगमत् स्वमुतोपगमेच्छया ॥
तेनाशु वक्रमभवत् पञ्चमस्तस्य धीमतः ।
आविर्भवञ्जटाभिश्च तदङ्गुष्ठाशृङ्गोत्प्रभुः ॥”

इति मत्स्यपुराणे ३ अध्यायः ॥ * ॥

नव ब्रह्माणो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
“भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुमङ्गिरसस्तथा ।
मरीचिं दक्षमचिञ्च वशिष्ठश्चैव मानसम् ।
नव ब्रह्माण इत्येतं पुराणे निश्चयं गताः ॥”
कल्पभेदे तस्य जन्मानि यथा,—
“त्वतो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपुत्रितम् ।
चाक्षुषं वै द्वितीयं मे जन्म चासीत् पुरातनम् ॥
त्वत्प्रमादात्तु मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत् ।
त्वत्तः अवगणं चापि चतुर्थं जन्म मे विभो ॥
नासत्यश्चापि मे जन्म त्वत्तः पञ्चमसुख्यते ।
अण्डजं चापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्मितम् ॥
इदञ्च सप्तमं जन्म पद्मजन्मिति मे प्रभो ॥
सर्गं सर्गं ह्यहं पुत्रस्त्वत्रिगुणवर्जितः ॥”
इति महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्म-

अनिरुद्धरूपविष्णुं प्रति पाङ्कजलीयब्रह्मवच-
नम् ॥ * ॥ तस्य पतनकालो यथा,—
“द्वान्त्रिंशद्वन्द्वकोऽयम् तथा द्रष्टाष्टकं भवेत् ।
खञ्जयं निखञ्जश्च प्राङ्मुखयुतं तथा ॥
पञ्चमेकं समुद्राश्च त्रयो ब्रह्मसमागते ।
ब्रह्मा विष्णुर्दिने चैकः पतत्येव वर्तते ॥
मनीषिणस्तथा विष्णुरहन्त्यस्य प्राङ्मुखः ।
इत्यस्य तथा तामो स मांस्यप्रकृतेश्चया ॥
अतः परं परे धाम्नि कालसंख्या न विद्यते ।
ब्रह्मणोऽतः परं संख्या नास्ति चैतन्मत्तं हि नः ॥”
अपि च ।
“यकाराण्ये तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नागायणात्मकः ।
भोगिग्राह्यागतः प्राते त्रैलोक्यग्रामसृष्टितः ॥
जलस्योर्गोभिर्देवैश्चित्त्यमानोऽजसम्भवः ।
अतीतायास्तु प्राज्यं स वृद्धा स्तजते पुनः ॥
एतन् ब्रह्मणो वर्धं तथा वर्धयानं भवेत् ।
गते वर्धे प्राते ब्रह्मा परमात्मनि लीयते ॥”

इत्यभिप्रायम् ॥

ब्रह्माणोः, पुं, (ब्रह्मणोऽयं सम्मुखे भवतीति । भू-
क्तिः । यज्ञार्थं ब्रह्मणो देहाज्जातत्वात्तथात्वम् ।)
घोटकः । इति हारावली । ५० ॥

ब्रह्माञ्जलिः, पुं, (ब्रह्मणे वेदपाठार्थं कृतो यो-
ऽञ्जलिः ।) सामवेदपाठे स्वरविभागार्थं यो-
ऽञ्जलिः क्रियते सः । अध्ययनस्यादावस्ते च
गुरवे प्रणमोच्चारणपूर्वकोऽञ्जलिः क्रियते सः ।
तत्पाठार्थत्वात् ब्रह्मणोऽञ्जलिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः । २ । ७ । ३६ ॥ (यथा, मनुः ।
२ । ७०-७१ ।

“अध्वर्युमागच्छात्तामो यथाशास्त्रमुदस्रवः ।
ब्रह्माञ्जलिस्ततोऽध्याप्यो लघुवासा जिते-
न्द्रियः ॥

ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
संध्यं हस्तावधेयं सहि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥”)

ब्रह्माणो, स्त्री, (ब्रह्माणमणिति कौत्सयतीति ।
अण् प्राप्ते कर्मण्यण् । डीप् । यद्वा ब्रह्माण-
मानयति जीवयतीति । अनध्वलप्राणनं रायस्ता
दस्मान कर्मणि अणि कृते “गौरनिति । ४ । ४ ।
५१ । इति गिलोपः “टिड्ठिति ।” ४ । १२५ ।
इति डीप् पूर्वपदादितिगत्वञ्च ।) ब्रह्मणः पत्नी ।
इति शब्दमाला ॥ ब्रह्मणोऽहंशरीरात् तस्या
उत्पत्तिर्नामान्तरञ्च यथा,—

“ततः संजपतस्तस्य भिक्षा देहमकल्पयम् ।

स्त्रीरूपमहंमकरोदहं पुरुषरूपवत् ॥

शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते ।

सरस्वत्य गायत्री ब्रह्माणो च परस्तपः ॥”

इति मत्स्यपुराणे ३ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“हंसयुक्तविमानार्थं साण्ड्यत्रकमण्डपः ।

आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणो साभिधीयते ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे । ८८ । १४ ॥ * ॥

(इयं हि पूर्णशक्तेर्दुर्गायाः कलाशक्तिः । यदक्तं
मार्कण्डेये । ६० । ३४ ।

ब्रह्माण्डं

देववाच ।

“एकैवाहं जगत्त्रयं द्वितीया का ममापरा ।
पश्येता दृष्ट ! मयैव विशन्तो मद्विभूतयः ॥
ततः समस्तास्त देवो ब्रह्माणी-प्रसूता लयम् ।
तस्या देवास्तनौ जगुरेकैवासीत्तदात्मिका ॥”
दुर्गा । यथा, -

“ब्रह्माणी ब्रह्मजननाद्ब्रह्माक्षरपरा मता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ ३॥

रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति रत्नमाला ॥ राज-
रीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्माण्डं, क्ली, (ब्रह्मणो जगत्सदृशम् । चतुर्दश-
भुवनगोलकः । यद्वा, ब्रह्मणा विश्वस्था जल-
मण्डम् ।) भुवनकोषः । विश्वगोलकः । यथा, -
“ब्रह्माक्षरचतुर्नाम्नान् श्रूयतां सावधानतः ।
ब्रह्माक्षरचतुर्नाथं भक्ता जानन्ति यत्नतः ॥
सुनयश्च सुराः सन्तः किञ्चिज्जानन्ति दुःखतः ।
जानामि विश्वसन्तार्थं ब्रह्मान्तो महेश्वरः ॥
धर्म्मः सनत्कुमारश्च नरनारायणावृषी ।
कपिलश्च गणेशश्च दुर्गा लक्ष्मीः सरस्वती ॥
वेदाश्च वेदमाता च सर्वज्ञा राधिका स्वयम् ।
एते जानन्ति विश्वार्थं नान्यो जानाति कश्चन ॥
वैद्यव्यासश्च सुधियः सर्वं विज्ञातुमश्रमाः ।
नित्याकाशो यथात्मा च तथा नित्या दिशो

दृष्ट ॥

यथा नित्या च प्रकृतिस्तथैव विश्वगोलकः ।
गोलोक्तश्च यथा नित्यस्तथा वैकुण्ठ एव च ॥
एकदा मयि गोलोके रासे नृत्यं प्रकुर्वति ।
आविर्भूता च वामाङ्गाद् बाला धोइश-

वार्षिकी ॥

श्वेतचम्पकवर्णाभा शरच्चन्द्रसमप्रभा ।
अतीवसुन्दरी रम्या रमणीया परात्परा ॥
ईषहास्या प्रसन्नास्या कोमलाङ्गी मनोहरा ।
वर्द्धिगुहाशुकाधाना रत्नाभरणभूषिता ॥
यथा जलपद्मिस्तु बलाकाभिर्विभूषिता ।
सिन्दूरविन्दुना चारुचन्द्रचन्दनविन्दुभिः ॥
कस्तूरीविन्दुभिः सार्द्धं सीमन्ताघःस्थलोष्णला ।
अमल्यारत्ननिर्माणमुस्त्रिधकिरणोष्णला ॥
रत्नकुण्डलयुग्मेन गण्डस्थलसमुष्णला ।
कुङ्कुमात्मककस्तूरीचारुचन्दनपत्रकेः ॥
विचित्रैश्च सुचित्रैश्च सुकपोलस्थलोष्णला ।
खगेन्द्रचक्षुर्विजितनासा चाब्जैः सुशोभिता ॥
गजेन्द्रगण्डनिर्मलमुक्ताभूषणभूषिता ।
सूक्त्या विमुक्तमुक्ताभदन्तपङ्क्तिमनोहरा ॥
वलित्वा ललितान्तीव पक्वविम्बाधरा वरा ।
शान्तपूर्णन्दनिन्दास्या पद्मनिन्दितलोचना ॥
लण्यसारनिर्भोजिगुह्यसुचारुकण्ठलोष्णला ।
अमल्यारत्ननिर्माणकेयूरकङ्कुलोष्णला ॥
मणीन्द्रराजराजीभिः शङ्खयुग्मकरोष्णला ।
रत्नाङ्गुरीयकेरेभिरमृताङ्गुलिभूषिता ॥
रत्नेन्द्रराजराजेन कण्ठमञ्जरीरञ्जिता ।
रत्नपापकराजीभिः पादाङ्गुलिविराजिता ।
सुन्दरालक्ष्मणरोगेण चरणाघःस्थलोष्णला ॥

ब्रह्माण्डं

गजेन्द्रगामिनी रामा कामिनी वामलोचना ।
मां ददर्श कटाक्षेण रमणी रमणीतुका ॥
रासे संभूय रामा सा दधाव पुरतो मम ।
तेन राधा समाख्याता पुराविद्धिः प्रपूजिता ॥
प्रहृष्टप्रकृतिश्चास्यास्तेन प्रकृतिरीश्वरी ।
शक्ता स्यात् सर्वकार्येषु तेन शक्तिः प्रकी-

र्तिता ॥

सर्वाधारा सर्वरूपा मङ्गलाक्षा च सर्वतः ।
सर्वमङ्गलदाता सा तेन स्यात् सर्वमङ्गला ॥
वैकुण्ठे सा महालक्ष्मीर्मूर्तिभेदे सरस्वती ।
प्रसूय वेदान् विदिता वेदमाता च सा सदा ॥
सावित्री सा च गायत्री धात्री त्रिजगतामपि ।
पुरा संच्छद्य दुर्गश्च सा दुर्गा च प्रकीर्तिता ॥
तेजःसु सर्वदेवानामाविर्भूता पुरा सती ।
तेनाद्यप्रकृतिर्ज्ञया सर्वसुरविमर्दिनी ॥
सर्वानन्दा च सानन्दा दुःखदारिद्र्यनाशिनी ।
शृङ्गा भयदात्री च भक्तानां भयहारिणी ॥
दक्षकन्या सती सा च शैलजा तेन पार्वती ।
सर्वाधारस्वरूपा सा कलया सा वसुन्धरा ॥
कलया तुलसी गङ्गा कलया सर्वयोधितः ।
दृष्टिं करोमि च यथा तथा शक्ता पुनः पुनः ॥
दृष्ट्वा तां रासमध्यस्थां मम क्रीडां तथा सह ।
बभूव मुचिरं तात ! यावदे ब्रह्मणः शतम् ॥
अत्यद्भुतं कौतुकश्च महाशङ्कारभीप्सितम् ।
तथायं योर्धर्म्मराशिः सुखाव रासमण्डले ॥
तस्मान्ननोदरं जज्ञे नाम्ना कामसरोवरम् ।
पपात चर्म्मधाराधो वेगेन विश्वगोलके ॥
बभूव जलपूर्णश्च ब्रह्माखानाश्च गोलकम् ।
जलपूर्णं पुरा सर्वं दृष्टिभूयं ब्रह्मेश्वर ! ॥
शृङ्गारान्ते च तस्याश्च वीर्याधानं मया कृतम् ।
दधार गर्भं सा राधा यावद्दे ब्रह्मणः शतम् ॥
सुखाव सा तदन्ते च डिम्बं तत् परमाद्भुतम् ।
सुकोप देवी तं दृष्ट्वा रुरोद विषसाद सा ॥
पादेन प्रेरयामास तमधो विश्वगोलके ।
म पपात जले तात ! सर्वाधारी महान् विराट् ॥
दृष्ट्वापत्यं जलस्थश्च मया शप्ता च सा पुरा ।
अनपत्या च सा राधा मत्प्रापेन पुरा विभो ! ॥
तेन प्रसूता क्रमतो दुर्गा लक्ष्मीः सरस्वती ।
चतस्रः परिपूर्णा सा प्रसूताश्च सुनिश्चितम् ॥
देवोऽन्याश्चापि कामिनो न प्रसूता ब्रह्मेश्वर ! ।
कलया प्रभवो यासां कलाशोभेन वा ब्रज ॥
जज्ञे महान् विराट् तेन डिम्बेन कलयाश्रयः ।
अमृताङ्गुलीयधं मया दत्तं पपी च सः ॥
जले स्थावररूपश्च स शोभे निजकर्मणः ।
उपाधानं जलं तत्पुं तस्य योगबलेन च ।
तस्य लोम्बाश्च रूपानि जलपूर्णानि सन्ततम् ।
प्रत्येकं क्रमतस्तु शोभे क्षुद्रविराट् पुनः ॥
सहस्रपत्नं कमलं जज्ञे क्षुद्रस्य नाभितः ।
तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा तेनायं कमलोद्भवः ॥
तत्राविभूय स विधिश्चिन्तायसो बभूव च ।
कक्षाद्वेष्टः क माता मे पिता वा क च

बान्धवः ॥

ब्रह्माण्डं

द्विचं त्रिलोकवर्षश्च बभाम कमलान्तरे ।
ततो दृष्टे पञ्चलक्षं सन्सार तपसा च माम् ॥
तदा मया दत्तमन्त्रं जज्ञाप कमलान्तरे ।
द्विचं सप्तवर्षलक्षं नियतं संयतः शुचिः ॥
तदा मतो वरं लब्ध्वा मष्टा दृष्टिश्चकार सः ।
मायया प्रतिब्रह्माक्षे ब्रह्मविष्णुशिवतमकाः ॥
दिक्पाला द्वादशादिद्या तदाश्चैकादशापि वा ।
नव यज्ञाष्टौ वसवो देवाः कोटिचयस्तथा ॥
ब्राह्मणचतुर्विंशद्वा यक्षगन्धर्वकिन्नराः ।
भूतादयो राजसाक्षाद्येवं सर्वं चराचरम् ॥
विश्वे विश्वे विनिर्माणं स्वर्गाः सप्त क्रमेण वै ।
सप्तसागरसंयुक्ता सप्तदीपा वसुन्धरा ॥
काश्चनीभूमिसंयुक्ता तमोयुक्तस्थलं ततः ।
पातालाश्च तथा सप्त ब्रह्माक्षमेभिरेव च ॥
विश्वे विश्वे चन्द्रसूर्यौ पुण्यक्षेत्रश्च भारतम् ।
तीर्थान्येतानि सर्वत्र गङ्गादीनि ब्रह्मेश्वर ! ॥
यावन्ति लोमकूपानि मष्टाविष्णोः क्रमेण च ।
विश्वान्येव हि तावन्ति ह्यसंख्यानं पितृभूवम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १८४५२-१०१ ॥
अपि च ।

“देवीगुणत्रयाविष्टमण्डलं कोटिविस्तरम् ।
ब्रह्मादिस्तम्भपथेन्यस्तुपन्नं सचराचरम् ॥
अष्टे द्विरग्यगर्भस्य यदूर्ध्वं गर्भसंश्रितम् ।
तत्रोत्पन्नमिदं योमरूपाणि दीर्घादी भवेत् ॥
अधोर्ध्वं काश्चनमयश्चतुरस्रोच्छ्रितो महान् ।
उत्पन्नः स चतुःशृङ्गो मेरुदेवतसंश्रयः ॥
पृथिवी पद्मदिकं क्षेत्रं मेरुस्तस्य तु कर्णिका ।
युगात्कोटिविस्तीर्णं तत्र कृत्वा रथं रविः ।
देवीवशहतो देवेर्याति तस्य प्रदक्षिणम् ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

अथ ब्रह्माण्डगोलमाह ।

“भूभृधरविदशदानवमानवाद्या
ये याश्च धिगागगनेचरचक्रकक्षाः ।
लोकश्चवस्थितिरूपं परिप्रदिष्टा
ब्रह्माण्डमाख्यते तदिदं समस्तम् ॥”
अथान्योदितं ब्रह्माण्डमानं पूर्वोक्तमपि प्रस-
ज्जादनुवदितम् ।
कोटिभेदेखनद्वष्टकनखभूभृदसुजङ्घिभि-
र्ध्यानिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां
योजनेः ।
तद्ब्रह्माण्डकटाक्षसम्युत्पत्ते केचिज्जगुर्वेष्टनं
केचित् प्रोचुरदृष्ट्यदृष्टकगिरिं पौराणिकाः
सूरयः ॥

करतलकलितामलकवदमलं
सकलं विदन्ति ये गोलम् ।
दिनकरकरनिकरनिहततमसो
नभसः परिधिरुदितस्तैः ॥
ब्रह्माण्डमेतन्मितमस्तु गो वा
कल्पे गृहः क्रामति योजनानि ।
यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं
प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं नः ॥

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलार्धाधे भुवनकोषः ॥

ब्रह्माण्डं

महादानविशेषः । यथा,—

मन्त्र उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्माण्डविधिसुत्तमम् ।
यच्छ्रेष्ठं सर्वदानानां महापातकनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुनर्वसानवत् ।
श्रुत्वा ब्रह्मणः सस्मरन् भूषणाच्छादनादिकम् ॥
लोकेशावाहनं तद्ब्रह्मवासनकं यथा ।
कुर्वाद्दिशपलादूर्ध्वमासहस्राक्षं शक्तिः ॥
कलसद्वयसंयुक्तं ब्रह्माण्डं काचनं बुधः ।
दिग्गजाष्टकसंयुक्तं षड्वेदाङ्गसमन्वितम् ॥
लोकपालाष्टकोपेतं मध्यस्थितचतुर्मुखम् ।
शिवाद्युताकैशिवरसुमालम्ब्योसमन्वितम् ॥
वस्त्रादित्यमरुद्भवं महारत्नसमन्वितम् ।
वितस्तेरङ्गुलशतं यावदायामवित्तरम् ॥
कौशेयवस्त्रसम्बितं तिलद्रोणोपरि न्यसेत् ।
तथाष्टादश धान्यानि संमन्तात् परिकल्प-

येत् ॥

पूर्वैर्गान्धर्वशयनं प्रतुष्टं पूर्वदक्षिणे ।
प्रकृतिं दक्षिणे देशे सकूर्ध्वगमतः परम् ॥
पश्चिमे चतुरो वेदाननिष्ठमनः परम् ।
अग्निमुत्तरतो ह्येवं वासुदेवमतः परम् ॥
समन्ताद्गुह्यपौठस्थानेष्वेत् काचनान् बुधः ।
स्थापयेद्ब्रह्मसंयुक्तान् पूर्णकुम्भान् दक्षैव तु ॥
दक्षैव धनवो देयाः सहस्रमास्त्रदीप्तवाः ।
पादुकोपानहच्छत्रचामरासनदर्पणैः ॥
भक्ष्यभोग्यान्दीपैश्च फलमाद्यादुलेपणैः ।
होमाधिवसनान्ते तु स्थापितो वेदपुङ्गवैः ।
रमसुन्दारयेकैर्नम्रैः कृत्वाथ प्रदक्षिणम् ॥

नमोऽस्तु विश्वेश्वर ! विश्वधाम
जगत्सर्वत्र भगवत्तमस्ते ।
सप्तर्षिलोकाभरभूतलेश !
गर्भेण साङ्गं वितरामि रत्नाम् ॥
ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु
प्रयान्तु पापानि चराचराणाम् ।
त्वदानश्रवणाद्वत्पातकानां
ब्रह्माण्डदोषाः प्रलयं ब्रजन्तु ॥
एवं प्रणम्यामरविश्वगर्भं
दद्याद्दिग्भ्यो दशधा विभक्त्य ।
भागद्वयं तत्र गुरोः प्रकल्प्य
समं भजेच्छेधमतः क्रमेण ॥
स्वल्पे तु होमे गुरुरेक एव
कुर्वाद्येकाग्रविधानयुक्ता ।
स एव संपूर्णतमोऽल्पवित्तै
र्यथोक्तब्रह्माभरणादिकेन ॥

इत्थं य एतद्विलं पुरुषोऽत्र कुर्याद्
ब्रह्माण्डदानमधिगम्य महद्भिमानम् ।
निर्हृतकल्मषविशुद्धतनुर्मुरारे-
रानन्दकृत्यदसुपेति सहासरोभिः ॥
सन्तारयेत् पिष्टपितामहपुत्रपौत्रान्
बन्धुप्रियातिथिकलत्रशताधिकः सः ।
ब्रह्माण्डदानशक्योक्तपापकौघ-
मानन्दयेच्च जननीकुलमयधिशम् ॥

ब्रह्मात्म

इति पठति श्रुणोति वा य एतत्
सुरभवेष्टु यद्देष्टु धार्मिकाणाम् ।
मतिमपि च ददाति मोदतेऽसा-
वमरपतेर्भवेने सहासरोभिः ॥

इति मन्त्रपुराणे महादानानुकीर्तने ब्रह्माण्ड-
दानको नाम २५० अध्यायः ॥३॥ अपि च ।
“इदानीं कार्तिकी चैत्रं वर्जतेऽत्र नराधिप ! ।
ब्रह्माण्डं सर्वसम्पन्नं भूतरत्नौषधीयुतम् ॥
देवदानवयत्तैश्च युक्तमेतत् सदा विभो ! ।
एतद्धेममयं कृत्वा सर्वबीजरसान्वितम् ॥
सरत्नं पुरुषं कृत्वा कार्तिक्यां द्वादशीदिने ।
अथवा पञ्चदश्यां वै कार्तिक्याश्चैव नात्यतः ॥
पुरोहिताय गुरवे दापयेद्भक्तिमात्मनः ।
ब्रह्माण्डोदरवर्त्तानि यानि भूतानि पार्थिव ! ।
तानि दत्तानि तेन स्युः समासान् कथितं तव ॥
यो यज्ञेयजते राजन् ! सद्यस्वरदक्षिणेः ।
सोऽहोऽपि यज्ञतस्य ब्रह्माण्डस्य विशेषतः ॥
यः पुनः सकलश्चेद् ब्रह्माण्डं दातुमिच्छति ।
तेन यष्टं कृतं दत्तं पठितं कीर्तितं भवेत् ॥”

वराह उवाच ।

“एतत् कृत्वा ततो राजा हेमकुम्भे प्रकल्पनम् ।
ब्रह्माण्डद्वये प्रादात् सपिधानच तत्तुल्यम् ॥
सर्वकामैः सुसम्बितो ययौ स्वर्गं नराधिपः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

ब्रह्मात्मभूः, पुं, (ब्रह्मण आत्मनः शरीरान् भव-
तीति । ब्रह्मात्मन् + भू । कृप् ।) अश्वः । इति
शब्दमाला ॥ (अस्य ब्रह्मशरीरान्तत्वं युक्तं
बृहदारण्यकौपनिषदि ॥१०॥६-७॥ तद् यथा,—
“प्राणा वै यशोवीर्यं तन्माघोषनक्रान्तेषु शरीरं
अयितुमप्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ।
सोऽकामयत मेध्यं म इदं स्यादात्मन्यनेन स्था-
मिति । ततोऽश्वः समभवद्गन्धर्वतन्मेध्यम-
भूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् ।” अत्र
शाङ्करभाष्यं यथा,—

“प्राणाश्चक्षुरादयः । वै यशो यशोहेतुत्वात्तेषु
हि सत्सुखातिर्भवति । तथा वीर्यं बलमस्मिन्
शरीरे । ननु तत्क्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान्
भवति । तस्मात् प्राणा एव यशो वीर्यं चास्मिन्
शरीरे । तदेव प्राणलक्षणं यशोवीर्यमदक्रान्तं
उत्क्रान्तवत् तदेव यशोवीर्यभूतेषु प्राणेषु-
क्रान्तेषु शरीरास्मिन्क्रान्तेषु तच्छरीरं प्रजापतेः
अयितुमिच्छन्भावङ्गुलमप्रियतामेधश्चाभवत् ।
तस्य प्रजापतेः शरीरास्मिन्गन्तव्यापि तस्मिन्नेव
शरीरे मन आसीत् । यथा कस्यचित् प्रिये
विषये दूरङ्गत्वापि मनो भवति तद्वत् । स
तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन् किमकरोदिति ॥
उच्यते सोऽकामयत कथं मेध्यं मेधाहं यज्ञियं
मे ममेदं शरीरं स्यात् । किञ्चात्मन्वा आत्मवा-
च्यानेन शरीरेण शरीरवान् स्थापिति प्रविशेत् ।
यस्मात्तच्छरीरं महियोगाद्गतयशोवीर्यं सद्य-
श्चयत्तत्तत्समादयः समभवत् । ततोऽश्वनामा
प्रजापतिरेव साक्षादत्र ज्ञयते । यस्माच्च पुन-

ब्रह्माव

स्तत्प्रवेशात् गतयशोवीर्यत्वादमेध्यं सन्मेध्यम-
भूत् तदेव तस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नः कर्तो-
रश्वमेधत्वमश्वमेधनाम लाभः ॥”

ब्रह्मादनी, स्त्री, हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मादिजाता स्त्री, (ब्रह्मणः आदिजाता सम्भवा ।
कचित् ब्रह्माभिजाता इति पाठो दृश्यते ।)
गोदावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मापेयः, पुं, (ब्रह्माणं ब्रह्मतेजःस्वरूपं सद्य-
मुपेत उपगतः ततः पृथोदरात् साधुः ।) साध-
मासं सूर्यनिकटस्थतराजमः । यथा,—
“त्वष्टा च यमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतलिङ्गतराङ्गश्च सप्तमः ॥
साधमासं वसन्त्येते सप्त मेधेय ! भास्करे ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ । १० । १५ ॥

ब्रह्मारण्यं, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदस्य अरण्यमिव ।)
वेदपाठभूमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ब्रह्मार्पणं स्त्री, (ब्रह्मैवार्पणमिति विग्रहे यदप-
तद्वज्रमेव । यथा गीतायाम् । ४ । २४ ॥
“ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्माणाहुतम् ॥”
“ब्रह्मार्पणं येन करणेन प्रकारेण ब्रह्मविद्भि-
रभ्यावर्पयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्यात्म-
न्यतिरेकेणाभावं पश्यति यथा भुक्तिकायां
रजताभावं पश्यति तद्वदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति
यथा यदजतं तच्छक्तिर्केवेति । ब्रह्म अर्पण-
मित्यसमस्ते पदे यदप्यणवुद्धा गृह्यन्ते लोके
तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः । इति शाङ्कर-
भाष्यम् ॥) ब्रह्मणि समर्पणम् । तत्पकारा यथा,
“ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणे संप्रदीयते ।
ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
नाहं कर्त्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा ।
एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
प्रीणातु भगवान्नीशः कर्मणातेन शाश्वतः ।
करोति सततं बुद्ध्या ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
यद्वा फलानां संन्यासं प्रकुर्यात् परमेश्वरं ।
कर्मणातेन दद्याद्ब्रह्मार्पणमनुत्तमम् ॥”

इति कूर्मपुराणे ४ अध्यायः ॥

ब्रह्मावर्त्तः, पुं, (ब्रह्मणां ब्रह्मणिष्ठब्रह्मणागमा-
वर्त्त इव । बहुलब्रह्मणाग्रयत्यादस्य तथा-
त्वम् ।) देशविशेषः । तत्पर्यायः । तपोवटः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्परिभाषादि यथा,—
“सरस्वतीहृद्गङ्गाद्योर्द्विनद्योर्दन्तरम् ।
तद् देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥
तस्मिन् देशे य आचारः पारम्यक्रमगतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥
कुरुतेवच्च मन्त्रस्यास्य पञ्चालाः शूरसेनकाः ।
एष ब्रह्मादिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥
एतद्देशप्रसृतस्य सकाशादयजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिञ्जेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

इति मानवे । २ । १७-२० ॥

(तीर्थविशेषः । यथा महाभारते ॥३॥८॥५०॥
“ततो गच्छेत् धर्मज्ञ ! ब्रह्मावर्त्तं नराधिप ! ।
ब्रह्मावर्त्तं वरः स्वात्मा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥”

ब्रह्मीष्ट

अपरश्च तत्रैव । ३ । ८४ । ४० ।
“ब्रह्मावर्त्तं ततो गच्छेत् ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवाप्नोति सामलोकश्च गच्छति ॥”
ब्रह्मामनं, स्त्री, (ब्रह्मणे ब्रह्मप्राप्ते आसनम् ।)
ध्यानासनम् । योगासनम् । इत्यमरः । २ । ७ । ४० ॥
ध्यान परमार्थचिन्तनम् । योगश्च तत्त्वतिशिरोध-
मात्रम् । ध्यानं निराकारभावनम् । योगः
साकारभावनमिति वा । तयोः पद्मस्वस्तिका-
द्यासनं यत् तत्र ब्रह्मामनं स्थितम् । इति भरतः ॥
(आसनविशेषः । तत्त्वज्ञानं यथा,—
“ब्रह्मासनं तदा वक्ष्ये यत्कृत्वा ब्राह्मणो भवेत् ।
एकपादमुरो दत्त्वा तिष्ठेदङ्गाकृतिर्भवेत् ॥”
ब्रह्मण आसनमिति विग्रहे ब्रह्मास्तरणम् ॥)
ब्रह्मास्त्रं, स्त्री, (ब्रह्मस्वरूपमस्याम् ।) ब्रह्मस्वस्त्र-
प्राप्तिम् । यथा, देवोपराणम् ।
“तदा रामेण क्रुद्धेन ब्रह्मास्त्रं प्रति रावणे ।
भारायणविघातार्थं चिन्तितं चतुराननम् ॥
सुप्तमेखलदण्डात् सुवदभक्रवाजिनम् ।
हृत्काररावणकुलमागत्य पुरतः स्थितम् ॥”
ब्रह्मिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेन ब्रह्म । ब्रह्म + इष्ट +
टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
“ब्रह्मिष्ठा वेदमावृत्त्वा गायत्री चरणायजा ।
वेदेषु चरते यस्मात्तेन सा ब्रह्मचारिणी ॥”
इति देवोपराणम् ४५ अध्यायः ॥
ब्रह्मी, स्त्री, (मेधाजनकत्वात् ब्रह्मणे हित्वा ।
ब्रह्म + अण् । बाहुलकात् न वृद्धिः । ततो
डीप् ।) पञ्चगडकमस्त्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ पौकाल इति भाषा । फञ्जिकावृत्तः ।
शाकभेदः । ब्रमी इति भाषा । इति मेदिनी ।
मे, १६ ॥ ब्रह्मीशाकस्य पर्यायः । मत्स्याक्षी २
सुरसा ३ वयस्या ४ ब्रह्मचारिणी ५ । इति
रत्नमाला ॥ (यथा, भैषज्यरत्नावल्यां कुष्ठरोग-
चिकित्सायाम् ।
“तेलतुल्यं प्रदातव्यं स्वरमच्च पृथक् पृथक् ।
महाकालवच्च ब्रह्मी तुम्बागिर्युद्धपुत्रिको ॥”
अस्या गुणाः । भेदकत्वम् । स्वरकारित्वम् ।
पित्तकफनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः
पर्यायास्तरं गुणाश्च ब्राह्मीशब्दे द्रष्टव्याः ॥
ब्रह्मीष्टनं, स्त्री, (ब्रह्मीजनं घृतम् ।) औषध-
विशेषः । सारस्वतघृतमिति ख्यातम् । यथा,—
“समूलपत्रासुत्याश्च ब्रह्मी प्रलात्ता वारिणा ।
उदूखले खोदयित्वा रसं वस्त्रेण मालयेत् ॥
रसं चतुर्गुणं तस्मिन् घृतप्रस्यं विपाचयेत् ।
हरिद्रा मालती कुष्ठं हृत्ती सहस्रोत्तकी ।
एतेषां पलकेर्भागैः मूलैश्च कार्पिकाः स्मृताः ॥
पिप्पलीर्य विडङ्गान् सन्धेव शर्करा वचा ।
सर्वमेतन् समालोच्य शनैश्चक्ष्मिना पचेत् ॥
एतन्नाशितमात्रेण वाग्विशुद्धिः प्रजायते ।
सप्ररात्रप्रयोगेण कित्तरेः सह गीयते ॥
अर्द्धरात्रप्रयोगेण स्वरो भवति कौकिलः ।
भासमेकं प्रयोगेण भवेत् श्रुतिधरो नरः ॥
पञ्च गुह्यान् प्रमेहान् कासं पञ्चभिर्न जयेत् ।

बन्धानाञ्चैव गारीणां नराणामल्परेतसाम् ।
एतं सारस्वतं नाम बलवर्णवपुःप्रदम् ॥”
इति जयनारायणकृतचिकित्सारत्नसंग्रहः ॥
(अपरश्च ।
“ब्रह्मीरसं वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरैव च ।
पुराणं मेध्यमुन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहेऽपस्माराधिकारे ॥)
ब्रह्मीष्टनं, त्रि, ब्रह्मणि आ सम्यक् प्रकारेण कृतं
ग्रथितम् । (“लोपोऽस्थोमाडोः ।” इति सूत्रेण
अकार लोपः ।) इति सुग्वोधयाकरणम् ॥
ब्रह्मीष्टनं, त्रि, ब्रह्मा ब्राह्मणः उत्तरः प्रधानं
यस्य । ब्राह्मणस्याधिकभृत्यादि । इति व्यवहार-
प्रसिद्धम् ॥ (देशभेदः । इति मातृम् ॥ २०५० ॥)
ब्रह्मीष्टं, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदस्य वदनम् । ब्रह्म +
वद् + क्यप् ।) ब्रह्मणो वाक्यम् । इति सुग-
वोधयाकरणम् ॥
ब्रह्मीष्टा, त्रि, (ब्रह्म + वद् + क्यप् + टाप् ।) ब्रह्मणः
कथा । इति सुग्वोधयाकरणम् ॥ (यथा,
मनुः । २ । २३१ ।
“ब्रह्मीष्टाश्च कथाः कुर्यात् पितृणामेतद्दीप्ति-
तम् ॥”
“परमात्मनिरूपणपराः कथाश्च कुर्यात् ।”
इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)
ब्रह्मीष्टनेता, [कृ] पुं, (ब्रह्मणं ब्राह्मणं उपनयते
इति । ब्रह्म + उप + नी + लृच् । उपनयन-
हेतुकदण्डत्वात्तथात्वम् ।) पलाशवृक्षः । इति
राजनिघण्टुः ॥ ब्राह्मणोपनयनकर्त्ता च ॥
ब्रह्मीष्टनं, स्त्री, (ब्रह्मणे देयमोदनम् ।) यज्ञे
श्रुतिगन्धो दत्तमन्नम् । इति वेदिकाः । (यथा,
अथर्ववेदे । ४ । १५ । ७ ।
“ब्रह्मीष्टनं विश्वजितं पशामि शृण्वन्तु मे अङ्ग-
धानस्य देवाः ॥”)
ब्राह्मं, स्त्री, (ब्रह्मण इदम् । ब्रह्मन् + “तस्ये-
दम् ।” ॥ ३१२०० इत्यण् । ‘नस्तद्धितः’ ॥ १११२४४ ।
इति टिलोपः ।) ब्रह्मतीर्थं । तत्तु अङ्गुष्ठस्य
मूले वर्णते । इत्यमरः ॥ २ । ७ । ५१ ॥ अनेन
तीर्थेण द्विजस्यान्नमनं यथा, आहूतत्वे ।
“अन्तर्जानुशुचौ देश उपविष्ट उदङ्मुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मणं तीर्थेन द्विजो नित्यमपस्पृशेत् ॥
अङ्गुष्ठोत्तरो रेखा या पाण्डुरङ्गिणस्य च ।
एतद्ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै ॥”
ब्रह्मपुराणम् । यथा,—
“ब्राह्मं पादं वेणुवच्च शीवं भागवतं तथा ॥”
इति मलमासतत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ॥
(ब्रह्मसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मनुः । १ । ६८ ।
“ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः ।
एकेकशो युगानां क्रमशस्तन्निबोधत ॥”
ब्रह्मा देवतास्य इति । ब्रह्मन् + “सास्य
देवता” ॥ ४ । २ । २४ । इत्यण् । टिलोपः ।
ब्रह्मदेवताकमन्त्रादि । यथा, रघुः । १२ । ६७ ।
“अमोघं सन्धे चास्मै धनुष्येकधनुर्ह्वरः ।
ब्राह्मस्यं प्रियाप्रोक्तशस्त्रानिष्कर्णयौघम् ॥”)

ब्राह्मणः

ब्राह्मः, पुं, (ब्रह्मणोऽप्ययं पुमान् इति । ब्रह्मन् +
“तस्यापत्यम् । ४ । १ । ६२ । इत्यण् । “नस्त-
द्धितः ।” ॥ १११२४४ । इति टिलोपः ।)
नारदः । इति जटाधरः ॥ (ब्रह्मण इवायमिति
अण् ।) विवाहविशेषः । यथा,—
“वर्माहृत्य यथाशक्त्वा लङ्घना कन्या यत्र
दीयते सः ।”
यथा,—
“आच्छाद्य चार्क्षयित्वा च श्रुतशीलवर्ते स्वयम् ।
आहृत्य दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥”
इत्युद्वाहसत्त्वम् ॥
(“रात्रिश्च पश्चिमे यामे सृष्टो ब्राह्म उच्यते ।”
इति नियमात् रात्रिशेषयामाहृतिस्थितोरुक्त-
दयात् प्राक्दण्डदयात्मकां कालविशेषः । यथा,
मनुः । ४ । ६१ ।
“ब्राह्मं सृष्टं बुद्धेः धर्मार्थं चातुत्तम-
येत् ॥”)
ब्राह्मणं, स्त्री, (ब्रह्मन् + अण् न टिलोपः ।) ब्रह्म-
संघातः । ब्राह्मणसङ्घः । वेदभागः । इति
मेदिनी । न, ६७ ॥
ब्राह्मणः, पुं, ब्राह्मणो विप्रस्य प्रजापतेर्वा अपत्यम् ।
ब्रह्म वेदसमधोते वा सः । इति भरतः ॥ (ब्रह्मन्
+ अण् “ब्राह्मोऽन्तात् ।” ॥ ६ । ४ । १७१ ।
इति नटिलोपः ।) तत्पर्यायः । द्विजातिः २
अयजन्मा ३ भूदेवः ४ बाह्ववः ५ विप्रः ६ ।
इत्यमरः ॥ २ । ७ । ४ । ॥ द्विजः ७ सूत्र
कण्डः ८ ज्येष्ठवर्णः ९ अयजन्तकः १०
द्विजन्मा ११ वक्त्रजः १२ मेजः १३ वेदवासः १
नयः १५ गुरुः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
ब्रह्मा १७ घट्कर्मा १८ द्विजोत्तमः १९ । इति
राजनिघण्टुः ॥ ॥ अयं सर्ववर्णश्रेष्ठः । ब्रह्मणो
सुखाज्जातः । ब्रह्महोपे तस्य संज्ञा हंसः ।
शास्त्रलक्षणे श्रुतिधरः । कुशाक्षीपे कुशलः ।
क्रौञ्चहोपे गुरुः । शाकल्ये श्रुतव्रतः । पुष्कर-
होपे सर्वे एकवर्णाः । अस्य शास्त्रनिष्पित-
धन्मास्त्रयः अध्ययनं यजनं दानम् । जीविका-
स्तिस्रः अध्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्च । अयमा-
श्रमचतुष्टयवान् भवति । यथा । ब्रह्मचारी
गृहस्थः वानप्रस्थः सत्यासी च । क्षत्रियवैश्य-
योस्तु क्रमश एकेकपादहीनत्वमिति बोध्यम् ।
इति श्रीभागवतम् ॥ ॥ ब्राह्मणोऽतिथ्या-
वेश्यासु ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः । यथा,—
“ब्राह्मण्यो ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ।
क्षत्रियायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि चैव हि ॥”
इति महाभारते अनुशासनं । ४७ । २८ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—
“जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।
एभिर्गुणैश्च यस्तिष्ठेन्नित्यं स द्विज उच्यते ॥”
इति बह्विपुराणम् ॥
अपि च ।
“न क्रुध्यन् प्रहृष्येच्च मानसोऽमानितश्च यः ।
सम्भूतेष्वभयदं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

ब्राह्मणः

अहेरिव गणाङ्गीतः लौहव्यासरकादिव ।
कुणपादिव च स्त्रीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
येन केनचिदाच्छत्रो येन केनचिदाशितः ।
यच्च कचन प्रायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
विमुक्तं सर्वसङ्गिभ्यो मुनिमाकाशवत स्थितम् ।
अस्वमेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
जीवितं यस्य धर्माय धर्मा रत्यर्थमेव च ।
अहोरात्राच्च पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
निराश्रयमनारम्भं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।
अतीणं श्रीणकर्मणां तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ * ॥

अपि च । विशाख्यप उवाच ।
“विप्रस्य लक्षणं ब्रह्मत्वद्विक्तः का च तत्कृता ।
यत्तत्तवानुग्रहेण वाक्वाणाः ब्राह्मणाः कृताः ॥
कल्किरवाच ।

वेदा मामीश्वरं प्राहुर्यत्तं यत्किमत्र परम् ।
ते वेदा ब्राह्मणमुखे नाना धर्माः प्रकाशिताः ॥
यो धर्मा ब्राह्मणानां हि सा भक्तिर्मम पुष्कला ।
तथाहं तोषितः शीघ्रः संभवामि युगे युगे ॥
ऊर्ध्वं चित्रं सृष्टं सध्वानिर्मितं शनैः ।
तन्मन्त्रयमधीष्टं यज्ञसूत्रं विदुर्धृताः ॥
त्रिगुणं तदग्र्ययुक्तं वेदप्रवरसंस्मितम् ।
श्रीरंधराश्रममध्यात् पृष्ठार्धपरिमाणकम् ॥
यजुर्वेदा नाभिर्मितं सामगानामयं विधिः ।
वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञसूत्रं ब्रह्मप्रदम् ॥
सहस्रसूत्रं नादीस्तु धारयेत्तिलकं दिजः ।
भागे त्रिपुण्ड्रं कर्माङ्गं केशपथ्यन्तमुत्तमम् ॥
पुण्ड्रमङ्गुलिमानन्तु त्रिपुण्ड्रं तन्निधाकृतम् ।
ब्रह्मविष्णुशिववाचं दर्शनात् पापनाशनम् ॥
ब्राह्मणानां करे स्वर्गा वाचो वेदाः करे हरिः ।
गात्रे तीर्थानि यागाश्च नाडीषु प्रकृतिस्त्रिहत् ॥
सावित्री कण्ठकुहारा हृदये ब्रह्मसङ्गतम् ।
तेषां स्तनान्तरे धर्मः पृष्ठधर्मः प्रकीर्तितः ॥
भूदेवा ब्राह्मणा राजन् ! पूज्या वन्द्याः सद्-
क्लिभिः ।

चातुराश्रम्यकुशला मम धर्मप्रवर्तकाः ॥
बालाश्चापि ज्ञानवृद्धास्तपोवृद्धा मम प्रियाः ।
तेषां वचः पालयितुमवताराः कृता मया ॥
महाभाग्य ब्राह्मणानां सर्वपापप्रणाशनम् ।
कलिदोषहरं श्रुत्वा मुच्यते सर्वतो भयात् ॥
इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“कर्मणा ब्राह्मणो जातः करोति ब्रह्मभावनाम् ।
स्वधर्मेनिरतः शुद्धस्तसाद्ब्राह्मण उच्यते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे २५ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“जातकर्मणादिभिर्द्युस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्म्मस्ववस्थितः ॥
श्रीचाचारपरो नित्यं विघसाशी गुरुप्रियः ।
नित्यव्रतीः सत्यरतः स वे ब्राह्मण उच्यते ॥
सर्वं दानमयोऽभोज्य आशुश्रयं जपा घृणा ।
तपश्च हृष्यते यच्च स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ * ॥

४५७

ब्राह्मणः

तस्य धर्म्मो यथा,—
ब्राह्मणस्य तु यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ।
दममेव महाराज ! धर्म्ममाहुः पुरातनम् ॥
स्वाध्यायाभ्यसनश्चैव तत्र कर्म्म समाप्यते ।
तच्चैदित्तमुपागच्छेदत्तमानं स्वकर्मणि ॥
अकृत्र्याणं विकर्म्मणि श्रान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ।
कृत्र्योत्तोपत्य सन्तानमय दयादयजित च ॥
संविभक्त्यापि भोक्तयं धनं सद्भिरतीत्यत ।
परिनिष्ठितकार्यस्तु स्वाध्यायेनेव ब्राह्मणः ॥
तुर्थादस्य वा कुर्यान्मोक्षो ब्राह्मण उच्यते ।”

इति पाण्डु स्वर्गखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य माहात्म्यादियथा,—
“सर्वपापमेव वर्णानां ब्राह्मणः परमो गुरुः ।
तस्मै दानानि दयानि भक्तिश्रद्धासमन्वितैः ॥
सर्वदेवाय नो विप्रः प्रत्यक्षचिदृशो भुवि ।
स तारयति दातारं दत्तरे शिखसागरं ॥
हरिशर्म्मविवाच ।

सर्ववर्णगुरुर्विप्रस्य प्रोक्तः सुरोत्तमः ।।
तेषां मध्ये च कः श्रेष्ठः कस्मै दानं प्रदीयते ॥
ब्रह्मोवाच ।

सर्वेऽपि ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः पूजनीयाः सदैव हि ।
अविद्या वा सविद्या वा नात्र कार्या विचारणा ॥
स्तेयादिदोषलिप्ता ये ब्राह्मणा ब्राह्मणोत्तमाः ।।
आत्मनो देविणस्तेऽपि परेभ्यो न कदाचन ॥
अनाचारा दिजाः पूज्या न च शूद्रा जिते-
न्दियाः ।

अभ्यभक्तका गावः कोलाः सुमनसो न च ॥
माहात्म्या भूमिदेवानां विशेषादुच्यते मया ।
तव स्नेहाद्विश्रेष्ठ ! निशामय समाहितः ॥
क्षत्रियाणाञ्च वेश्यानां शूद्राणां गुरवो दिजाः ।
अथोत्थं गुरवो ज्ञेयाः पूजनीयाश्च भूसुर ! ॥
ब्राह्मणं प्रणमेद्यस्तु विष्णुशूद्रा नरोत्तमः ।
आयुः पुत्राश्च कीर्त्तिश्च सम्पत्तिस्तस्य वृद्धते ॥
न च नौति दिजं यस्तु सृष्टधीर्मानवो भुवि ।
सुदर्शनेन तच्छीर्षं हन्तुमिच्छति केशवः ॥”

पुण्यादिहस्तब्राह्मणस्य प्रणामनिषेधो यथा,—
“पुण्यहस्तं पयोहस्तं देवहस्तं च भूसुर ! ।
न नमेद्ब्राह्मणं प्राज्ञलोभाभ्यङ्गितविग्रहम् ॥
जलस्य देववप्रमस्य ध्यानमण्यतत्तत्तमम् ।
देवपूजाञ्च कुर्वन्तं न नमेद्ब्राह्मणं बुधः ॥
दक्षिष्क्रियां प्रकुर्वन्तं भुजानञ्च दिजोत्तम ! ।
तथा सामानि गायन्तं न नमेद्ब्राह्मणं बुधः ॥
ब्राह्मणा यच्च तिष्ठन्ति बहवो दिजसत्तम ! ।
प्रत्येकस्तु नमस्कारस्तत्र कार्या न धीमता ॥
क्षताभिवादनं विप्रं भक्ता यो नाभिवादयेत् ।
स चाखालसमो ज्ञेयो नाभिवादः कदापि च ॥
क्षतप्रणामं तनयं नमोऽपि पितरौ न च ।
क्षतप्रणामाः सर्वेऽपि नमस्कारा दिजोर्दिजाः ॥
क्षतदोषान् दिजान् गाञ्च न दिवन्ति विच-
क्षणाः ।

दिवन्ति वापि मोक्षेन तेषां रयः सदा हरिः ॥
याचकान् ब्राह्मणान् यस्तु कोपट्टया प्रपश्यति ।

ब्राह्मणः

सूचीपुत्रेपणं तस्य नेत्रयोः कुरुते यमः ॥
विप्रनिर्भनैसनं सृष्टा येन वर्कणं कुरुते ।
तस्मिन् वर्के यमस्तप्तं लौहपिण्डं ददाति वै ॥
ब्राह्मणां यद्गृहे भुङ्क्ते तद्गृहे केशवः स्वयम् ।
देवताः सकला एव पितरश्च मरुधयः ॥”

तस्य पारीदकादिमाहात्म्यं यथा,—
विप्रपादोदकं यस्तु कणमात्रं वहेद्भुधः ।
देहस्य पातकं तस्य सर्वमेवाशु नश्यति ॥
कोटिब्रह्माण्डमर्थं सन्ति तीर्थानि यानि वै ।
तीर्थानि तानि सर्वाणि वसन्ति दिव्यपादयोः ॥
विप्रपादोदकेनैव सिक्तं स्याद्यस्य मस्तकम् ।
स श्रान्तः सर्वतीर्थेषु सर्वत्रैव दीजितः ॥
सर्वपापानि श्रीराणि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
सद्य एव विनश्यन्ति विप्रपादाभ्युधारणात् ॥
क्षयाया शोधयः सर्वं परमक्षयदायकाः ।
गच्छन्ति विलयं सद्यो विप्रपादाभ्युत्थनात् ॥
पित्रर्थं यानि तीर्थानि शीयन्ते विप्रपादयोः ।
तेस्तथाः पितरः स्वर्गं तिष्ठन्त्याचक्षतारकम् ॥
प्रक्षाल्य विप्रचरणौ दूर्वाभिर्योऽर्चयेद्बुधः ।
तेनाक्षितो जगत्सामो विष्णुः सर्वसुरोत्तमः ॥
विप्राणां पादनिर्भान् यो मर्त्यः शिरसा वहेत् ।
सर्वं सत्यमहं वक्षामि तस्य मुक्तिर्हि शाश्वती ॥
तस्य प्रदत्तफलम् ।

“विप्रं प्रदत्तशोक्त्य वन्दते यो नरोत्तमः ।
प्रदत्तशोक्त्या तेन सप्रदापा यमुत्तरा ॥”

तस्य पादसेवनफलम् ।
यो दद्यात् फलताम्रले विप्राणां पादसेचने ।
इह लोके सुखं तस्य परलोके ततोऽधिकम् ॥
पुत्रार्थं लभते पुत्रं धनार्थं लभते धनम् ।
मोक्षार्थं लभते मोक्षं विप्रपादस्य सेवनात् ॥
रोगो रोगात् प्रमुच्येत पापो मर्त्येन पातकात् ।
मुच्येत वयनादङ्गो विप्राणां पादसेचनात् ॥
अनपत्याश्च या नार्थो मृतापत्याश्च याः स्त्रियः ।
ब्रह्मपत्या जीववत्सलाः स्युर्विप्रपादसेवनात् ॥”

इति पाण्डु क्रियायोगसारे २० अध्यायः ॥
तस्य सन्ध्याया अकरणं दीधो यथा,—
“नोपतिष्ठति यः पूज्यां नोपास्ति यस्त पश्चिमात् ।
स शुद्धवद्विहः कार्यः सत्समाह्वितकर्मणः ॥”

तस्य सन्ध्याकरणफलं यथा,—
“यावज्जीवनपुण्यन्तं यस्मिन्संस्थं करोति च ।
स च सुखसमो विप्रस्तेजसा तपसा सदा ॥
तत्पादपद्मरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा ।
जीवन्मुक्तः स तेजस्वी सन्ध्यापूतो हि यो दिजः ॥
तीर्थानि च पवित्राणि तस्य संस्पर्शमात्रतः ।
ततः पापानि यान्येव वेनेतेयादिबोरगाः ॥
सन्ध्याया अकरणे दीधो यथा,—
“न शृण्वन्ति मुरास्तेषां पितरः पिण्डतर्पणम् ।
स्वेच्छया च दिजांश्च त्रिसन्ध्यारहितस्य च ॥”

तस्य निन्दितकर्मणि यथा,—
“विष्णुमन्त्रविहीनश्च त्रिसन्ध्यारहितो दिजः ।
एकादशीविहीनश्च विषहीनो यथोरगः ॥
हरिर्नैवदभोजी न धावको हृषवाहकः ।

ब्राह्मणः

शूद्राश्रमोऽपि विप्रश्च विप्रहीनो यथोरगः ॥
 शवदाही च शूद्राणां यो विप्रो वृषलीपतिः ।
 शूद्राणां सूपकारो च शूद्रयाजी च यो द्विजः ।
 असिजीवी मभीजीवी विप्रहीनो यथोरगः ॥
 यो विप्रोऽथीराश्रमोऽपि शूद्राश्रमोऽपि ॥
 भगजीवी बाहुपिको विप्रहीनो यथोरगः ।
 यः कन्यादिक्रयो विप्रो यो हरेर्नामविक्रयी ।
 यो विद्याविक्रयी विप्रो विप्रहीनो यथोरगः ॥
 सुर्वोदये च द्विर्भीजी मत्स्यभोजी च यो
 द्विजः ।
 शिलापूजादिरहितो विप्रहीनो यथोरगः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतित्वखण्डे २१ अध्यायः ॥*॥
 अपि च ।
 “यदि शूद्रा ब्रह्मविप्रो वृषलीपतिरेव सः ।
 स भवति विप्रजातेषु चाखालात् सोऽधमः
 स्मृतः ॥
 विज्ञासमश्च तत्पिण्डो सूत्रं तस्य च तर्पणम् ।
 तत्पिण्डां सुराणां पूजने तत्समं सति ॥
 कीटजन्माजितं पुण्यं सन्ध्याचैतपसार्जितम् ।
 द्विजस्य वृषलीभोगादप्यत्रैव न संशयः ॥
 ब्राह्मणश्च सुरापीतो विड्भीजी वृषलीपतिः ।
 हरिवासरभोजी च कुम्भीपाकं ब्रह्मदधुवम् ॥”
 अपि च ।
 “करोत्यशुद्धां सन्ध्यां सन्ध्यां वा न करोति यः ।
 त्रिसन्ध्यं वर्जतेऽथो वा सन्ध्याहीनश्च स द्विजः ॥
 नारायणस्तेजोऽतीर्थं तस्य प्रतिग्रहोऽपि यथा,
 “तत्र नारायणस्तेजो कुरुते च हरेः पदे ।
 वाराणस्यां वदन्त्यां गङ्गासागरसङ्गमे ॥
 पुष्करं भास्करस्तेजो प्रभासे रासमण्डले ।
 हरिहारे च ऊदारे सोमे वदरपाचने ॥
 सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने ।
 गोदावण्यां च कौशिक्यां त्रिवेण्यां हिमालये ॥
 एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।
 स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च ॥”
 पारिभाषिकमहापातकिब्राह्मणा यथा,—
 “शूद्रसमोऽपि कृत्यानी ग्रामयाजीति कीर्तितः ।
 देवोपजीवजीवी च देवलश्च प्रकीर्तितः ॥
 शूद्रपाकीपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्तितः ।
 सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः ॥
 एतं महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयाति ते ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतित्वखण्डे २० अध्यायः ॥*॥
 विप्राणामाशीर्वचनं पूर्णस्वस्थयनं यथा,—
 “आश्विनं कर्त्तुमर्हन्ति प्रसन्नमनसा शिशुम् ।
 पूर्णस्वस्थयनं सद्यो विप्राशीर्वचनं ध्रुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १९ अध्यायः ॥*॥
 ब्राह्मणस्य स्वधर्मो यथा,—
 “ब्राह्मणस्य स्वधर्मश्च त्रिसन्ध्यमर्चनं हरेः ।
 तत्पादोदकमेवेदभक्षणश्च सुधाधिकम् ॥
 असं विष्टा जलं सूत्रमनिवेद्यं हरेर्ब्रुप ।
 भवन्ति शूकराः सर्वे ब्राह्मणा यदि भुञ्जते ॥
 आजीवे भुञ्जते विप्रा एकादश्यां न भुञ्जते ।
 कृष्णजन्मः हि सैव शिवरात्रौ सुनिश्चितम् ॥

ब्राह्मणः

तथा रामनवम्याश्च यज्ञतः पुण्यवासरे ।
 ब्राह्मणानां स्वधर्मश्च कथितो ब्रह्मणा वृष । ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १६ अध्यायः ॥
 गृहस्थब्राह्मणनियमा यथा,—
 “वेदं वेदौ तथा वेदानधीत्य तु समाहितः ।
 तदर्थमभिगम्याथ तत्र स्नायाद्भोजोत्तमः ॥
 गुरवे तु धनं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।
 चीर्णप्रतोऽथ मुक्तात्मा ह्यशक्तः स्नातुमर्हति ॥
 वेणवीन्धारयेद्यष्टिमन्त्रासमथोत्तरम् ।
 यद्योपवीतहितयं सोदकश्च कमण्डलुम् ॥
 ह्यत्रचोष्णीधममलं पादुके चाप्युपानहौ ।
 रौक्ते च कुण्डले धार्ये कृत्तकेशनखः शुचिः ॥
 स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्द्विर्मासं न धारयेत् ।
 अन्यत्र कान्धनाद्विप्रो न रक्ता विभ्रयात् स्रजम् ॥
 युक्ताम्बरधरो नित्यं स्रगगन्धः प्रियदर्शनः ।
 न और्णमलवहासा भवेच्च विभवे सति ॥
 न रक्तमुख्यगन्धास्य घृतं वासो न कुण्डिकाम् ।
 नोपानहौ स्रजं वाथ पादुके च प्रयोजयेत् ॥
 उपवीतमलङ्कारं कुम्भान् लण्णाजिनानि च ।
 नापस्यं परीदध्यादासो न विकृतं वसेत् ॥
 आहरेद्विधिविहीमान् सदशमात्मनः शुभाम् ।
 रूपलक्षणसंयुक्तां योनिदोषविवर्जिताम् ॥
 अमातगोत्रप्रभवामसमानादंगोत्रजाम् ।
 आचरेद्ब्राह्मणो भाव्यां शीलशौचसमन्विताम् ॥
 श्रुतकालाभिगमां स्यादुयावत् पुत्रोऽभिजायते ।
 वज्रयन्ति प्रतिपिहानि प्रयत्नं न दानानि तु ॥
 गच्छात्मी पञ्चदशी दादशी च चतुर्दशी ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं तद्वृत्तमत्रयाहनि ॥
 आदधीतावसण्यायिं जुहुयाज्जातवेदसम् ।
 प्रतानि स्नातको नित्यं पावनानि च पालयेत् ॥
 वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्वातनृजतः ।
 अङ्गव्याणः पतव्याथ नरकान्तिभोगणान् ॥
 अभ्यसेत् प्रथमो नित्यं वेदं यज्ञात्तत्र ह्यपयेत् ।
 कुर्वाद्युत्थाणि कर्माणि सन्ध्यापासनमेव च ॥
 मन्थं समाधिकेः कुर्वाद्युत्थादीश्वरं सदा ।
 देवतान्यपि गच्छेत् कुर्वाद्वाय्वाभिपोषणम् ॥
 न धर्मं स्थापयद्द्विहान् न पापं गृह्येदपि ।
 कुर्वन्तात्महितं नित्यं सर्वभूताशुक्रमकः ॥
 वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।
 देशवाग्बुद्धिभास्वरमाचरन् विचरेत् सदा ॥
 श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् साधुभिर्गन्धर्वैः सवितः ।
 तमातरमिधेयेत न हितान्यत्र कर्हिचित् ॥
 येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 येन याति सतां मार्गं तेन गच्छेत्सारीष्यति ॥
 नित्यं स्वाध्यायशीलः स्यान्नित्यं यज्ञोपवीतिमान् ।
 सत्यवादी जितक्रोधो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 सन्ध्यास्नानरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः ।
 अनसृष्टुर्दुर्दान्तो गृहस्थः प्रत्यवर्द्धत ॥
 वीतरागभयक्रोधो लोभमोहविवर्जितः ।
 सावित्रीजापनरतः श्रद्धावान् सुच्यते गृही ॥
 मातापितृर्हिते युक्तो गोब्राह्मणहिते रतः ।
 दाता यज्ञी देवभक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥

ब्राह्मणः

चिर्वर्गसेवी सततं देवतानां पूजनम् ।
 कुर्वाद्दहरहर्नित्यं नमस्ते प्रयतः सुरान् ॥
 विभागशीलः सततं चमायुक्तो दयात्मकः ।
 गृहस्थस्तु समायुक्तो न गृहे न गृही भवेत् ॥
 चमा दया च विज्ञानं सत्यश्चैव दमः श्रमः ।
 अध्यात्मं नित्यता ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
 एतस्मात् प्रमादिते विशेषेण द्विजोत्तमः ।
 यथाशक्ति चरन् कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् ॥
 विधूय मोहकलिनं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ।
 गृहस्थो सुच्यते बन्धात्तत्र काव्या विचारणा ॥
 विगर्हातिक्रमल्लेपहिंसावन्धधातनाम् ।
 अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां वर्जनं चमा ॥
 स्वदुःखेऽपि काव्यं परदुःखेषु सौहृदात् ।
 दया यत्सुखः प्राहुः साक्षाद्भस्मस्य साधनम् ॥
 चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः ।
 विज्ञानमितरं विद्याद्येन धर्मा विवर्द्धते ॥
 अधीत्य विधिवद्विद्वानर्थचैवोपलभ्य तु ।
 धर्मकार्यामिष्टतत्तच्चैव तद्विज्ञानमिष्यते ॥
 सत्येन लोकं जयति सत्यन्तत् परमं पदम् ।
 यथा भूतप्रसादस्तु सत्यमाहुर्मनीषिणः ॥
 दमः शरीरावनतिः श्रमः प्रज्ञा प्रसादनः ।
 अध्यात्ममन्त्रं विद्याद्येन गत्वा न शोचति ॥
 यया स देवो भगवान् विद्यते यच्च विद्यते ।
 साक्षादेव महादेवः तज्ज्ञानमिति कीर्तितम् ॥
 तन्निष्ठस्तत्परो विद्वानित्यमक्रोधनः शुचिः ।
 महायज्ञपरो विप्रो लभते तदनुत्तमम् ॥
 धर्मस्यायतनं यत्राच्छरीरं परिपालयेत् ।
 न हि देहं विना रुद्रः पुरुषोऽप्ययते परः ॥
 नित्यं धर्माधिक्येण युञ्जीत नियतो द्विजः ।
 न धर्मवर्जितं काममर्थं वा मनसा कुरेत् ॥
 सीदन्नपि स्वधर्मं न त्वधर्मं समाचरेत् ।
 धर्मा हि भगवान्देवो गतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
 भूतानां प्रियकारी स्यात् परदोहकर्मधीः ॥
 न वेददेवतानिहं कुर्वातेषु न सम्बदेत् ।
 यस्मिन् नियतो विप्रो धर्माध्यायं पठेत् शुचिः ।
 अध्यापयेच्छ्रावयेद्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥”
 इति कौर्म उपविभागे १४ अध्यायः ॥
 अपि च । स्मृत उवाच ।
 “आशुश्रुत्यं चमा सत्यमहिंसा दममाह्वयम् ।
 ध्यानं प्रसादो माधुर्यमार्जवं शौचमेव च ॥
 इत्या दानं तपः सत्यं स्वाध्यायो ह्यात्मनियहः ।
 व्रतोपवासो मौनश्च ज्ञानं पेशुम्यवर्जनम् ॥
 अभियुक्तो सुनिश्चया यः सदा वर्तते द्विजः ।
 हुत्वा तु पावनं सर्वं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 अविद्यो वा सविद्यो वा निरभिः साधिकोऽपि
 वा ।
 यो विप्रस्तपसा युक्तः स परं स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 सर्वेषां सुतमं श्रेष्ठं विमुक्तिफलदायकम् ॥
 ब्राह्मणस्य तपो वस्ये तस्मै निगदतः श्रद्धा ।
 सायं प्रातश्च यः सन्ध्यास्तुपास्ते स्तुतमानसः ॥
 जपन् हि पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
 तपसा भावितो देवा ब्राह्मणः पूतकिंस्त्वयः ॥

ब्राह्मणः

न सीदेत् प्रतियुक्तं सत्यं पृथ्वीं ससागराम् ।
 हे सत्यं ह्युपतिष्ठेत् गायत्रीं प्रयतः शुचिः ॥
 यस्तस्य दुष्कृतं नास्ति पूर्वतः परतोऽपि वा ।
 यद्दानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः ॥
 गायत्रीध्यानपूतस्य कलां नार्हन्ति धोडुशीम् ।
 एवं किंस्वियुक्तस्तु विनिर्दहति पातकम् ॥
 उभे सत्यं ह्युपासीत तस्मात्प्रियं द्विजोत्तमः ॥
 तस्य देहापवित्रत्वं यथा, —
 “यथा देहापवित्रत्वं विप्रादीनां यतो भवेत् ।
 देवर्षे ! शृणु तत्सर्वं नराणामनुपूर्विकम् ॥
 जातके न्यतकेऽस्मिन् जलोकाभिः जते तथा ।
 अपवित्रो द्विजातीनां देहः सत्यादिकर्मसु ॥
 अपूततनुवत्सर्गं नरो मृतपुरीधयोः ।
 अस्य स्युस्तर्जने चैव ब्रह्मयज्ञजपादियु ॥
 रक्तपाते नखशृङ्गदन्तखड्गादिभिः जते ।
 विप्रादेरशुचिः कायः शस्त्रास्त्रैः कण्टकादिभिः ॥
 सुकृत्ताननोच्छिष्टेऽपवित्रः क्षतमैथुने ।
 शयने ब्राह्मणादीनां शरीरं शूरकर्मणि ॥
 श्वरादिभिश्चतुःपथिरोमेथुं क्ते द्विजस्य नाम् ।
 वपुरप्रयतं पूजादानहोमजपादियु ॥
 धूमोद्गारे वमौ आह्वयपित्तमादिभोजनैः ।
 तथा च रेतःस्खलने मर्त्यदेहापवित्रता ॥
 अपवित्रं द्विजातीनां वपुः स्याद्राहुदर्शने ।
 गर्हितदानग्रहणे पतिते पातकादिभिः ॥
 अशीर्षास्तेन शुद्धिः स्याज्जातके न्यतके द्विज !
 सर्ववर्णाश्चमादीनां तनोः सत्यादिकर्मसु ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः ॥
 अथ आह्वीयब्राह्मणनिर्णयः ।

मात्स्यसोवाच ।

“कौडिभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्राद्धं महासुने ।
 द्विजेभ्यः किं गुणिभ्यो वा तस्मै यास्यातुमर्हसि ।
 नारद उवाच ।
 ब्राह्मणान् परीक्षेरन्नायवर्णास्त्रयो वृष ।
 देवे कर्मणि पित्रे च त्याज्यमाहुः परीक्षणम् ॥
 देवताः पूजयन्तो ह देवेनैव हि तेजसा ।
 उपेये तस्माद्भावेभ्यः सर्वेभ्यो दापयेन्नरः ॥
 आह्वे त्वय महाराज ! परीक्षेद्ब्राह्मणं बुधः ।
 कुलश्रीलवयोरूपैर्विद्याभिजनैश्च च ॥
 तेषामप्ये पङ्क्तिदूषास्तथान्ये पङ्क्तिपावनाः ।
 अपाङ्क्तियास्तु ये राजन् ! कीर्त्तयिष्यामि तान्
 शृणु ॥”

अपाङ्क्तिया यथा, —

क्षितवो भूणहा यन्मौ पशुपालो निराकृतिः ।
 यामप्रेष्यो वाङ्मौषिको गायनः सर्वविक्रयी ॥
 अगारदाहो गरदः कृष्णाशी सोमविक्रयी ।
 सासुद्रिको राजदूतसौलिकः कूटकारकः ॥
 पित्रा विवदमानश्च यस्य चोपपत्तिर्युद्धे ।
 अभिशस्तस्तथा स्तेनः शिष्यं यश्चोपजीवति ॥
 पर्वकारश्च खची च मित्रभुक् पारदारिकः ।
 अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ॥
 चभिश्च यः परिक्रामेद्वयः शुना दष्ट एव च ।
 परिविक्तस्तु यश्च स्याद्दुष्कर्मा गुरुतल्पगः ॥

ब्राह्मणः

कुशीलवो देवकको ननु ज्ञेयंश्च जीवति ।
 ईडशा ब्राह्मणाय च अपाङ्क्तियास्तु ते मताः ॥
 रक्षांसि गच्छन्ते ह्ययं यदेषानु प्रदीयते ।
 आह्वे मुक्ता महाराज ! दुष्कर्मा गुरुतल्पगः ॥
 आह्वं नाशयते तस्य पितरोऽपि न भुञ्जते ।
 सोमविक्रयिणे दत्तं विद्यातुल्यं भवेन्नृप ! ॥
 भिषजे शोणितममं नष्टं देवकके तथा ।
 अप्रतिष्ठं वाङ्मौषिके निष्कलं परिकीर्त्तितम् ॥
 बहुवाणिजकं दत्तं नेह नामुत्र तद्वपेत् ।
 भस्मनीव हृतं ह्ययं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥
 ये तु धर्मशपेतेषु चरित्रापगतेषु च ।
 ह्ययं कथं प्रयच्छन्ति तेषां तत्प्राय नश्यति ॥
 ज्ञानपूर्वकं ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
 पुरीषं भुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चितम् ॥
 एतान् विद्धि महाबाहो ! अपाङ्क्तियास्तु द्विजा-
 धमान् ।

अनाणामुपदेशान् ये कुर्वन्त्यल्पबुद्धयः ॥
 पष्टिं काणः शतं खड्गः श्विची यावत् प्रपश्यति ।
 पङ्क्त्या समुपविष्टायां तावद्दूषयते वृष ! ॥
 यदेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणासुखः ।
 सोपानकश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्याचदासुरम् ॥
 असूयते च यद्दत्तं यच्च अह्नादिवर्जितम् ।
 सर्वं तदमरं न्नाय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥
 श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन ।
 तस्मात् परित्यज्य दद्यात्तलांश्चात्रे विकीरयेत् ॥
 तिलैर्विरहितं आह्वं कृतं क्रोधवशेन च ।
 यातुधानाः पिशाचाश्च विप्लुम्पन्ति तद्विः ॥
 अपाङ्क्तयो यतः पङ्क्त्या भुञ्जानो ननु पश्यति ।
 तावत् फलादभ्रंशयति दातारं तस्य बालिशम् ॥”

पङ्क्तिपावना यथा, —

“इमे हि मनुजश्रेष्ठ ! विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 विद्यावेदव्रतस्त्राताः ब्राह्मणाः सर्वे एव हि ॥
 सदाचारपराश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 मातापित्रोर्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दशपूरुषः ॥
 ऋतुकालाभिगमो च धर्मपत्नीयु यः सदा ।
 वेदविद्याव्रतस्त्रातो विपः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥
 अथर्वेश्वरभोऽर्थात्ता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 सचवादी धर्मशीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥
 ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभितेकजन्मयमाः ।
 मखेषु च समस्तेषु भवन्त्यवभ्रतव्रतः ॥
 अक्रोधना ह्यचपलाः क्षान्ता क्षान्ता जिते-
 न्द्रियाः ॥

सर्वभूतहिता ये च आह्विस्त्रितात्रिमन्त्रयेत् ॥
 एतेषु दत्तमन्त्रयमेते वै पङ्क्तिपावनाः ।
 यतथो मोक्षधर्मज्ञा योगाः सुचरित्रव्रताः ॥
 ये चैतिहासं प्रयत्नाः आवयन्ति द्विजोत्तमान् ।
 ये च भाष्यविदः केचित् श्रेयं शास्त्रेण रताः ॥
 अधीयते पुराणं ये धर्मशास्त्राणि चाप्युत ।
 अधीय च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥
 उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सच्चस्रदः ।
 अय्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥
 यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्या तावत् पुनन्ति च ।

ब्राह्मणः

ततो हि पावनान् पङ्क्त्या उच्यन्ते पङ्क्ति-
 पावनाः ॥
 अत्रविगनुपाध्यायः स चेदयामनं व्रजेत् ।
 ऋत्विगभिरनुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥
 अथ चेद्वेदितुं सर्वं पङ्क्तिदोषैर्विवर्जितः ।
 न च स्यात् पतितो राजन् । पङ्क्तिपावन
 उच्यते ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन परीक्ष्यामन्त्रयेद्द्विजान् ।
 स्वकर्मनिरतान् शान्तान् कुले जातान् बहु-
 शुतान् ॥

यस्य भित्तप्रधानानि आह्वानि च हर्षोऽपि च ।
 न प्रीणाति पितृन् देवान् स्वर्गश्च न म गच्छति ॥
 ब्राह्मणो ह्यनधोयानस्तृणादिरिव शास्यति ।
 तस्मिन् आह्वं न दातव्यं न हि भस्मजि हृतये ॥
 ऋषीणां समये नित्यं ये चरन्ति महीपते ! ।
 निश्चिताः सर्वधर्माज्ञास्तान् देवा ब्राह्मणान्
 विदुः ॥

स्वाध्यायनिष्ठानिरता ज्ञाननिष्ठास्तथैव च ।
 तपोनिष्ठाश्च बौद्ध्याः कर्मनिष्ठाश्च पार्थिव ! ॥
 कथानि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भूमिप ! ।
 तत्र ये ब्राह्मणान् केचित्सन्निहन्ति हि ते वराः ॥
 ये तु निन्दन्ति जल्पन्ति न तान् आह्वेषु योजयेत् ।
 ब्राह्मणा निन्दिता राजन् ! हन्युस्ते पुरुषे सदा ॥
 वैश्वानसानां वचनमर्षीणां श्रयते वृष ! ।
 दूरादेव निरीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ॥
 प्रियो वा यदि वा द्वैत्यस्तीर्षा न आह्वमावपेत् ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे आह्वपात्रनिर्णयो नाम ३५
 अध्यायः ॥ आततायिब्राह्मणवधे दोषाभावो
 यथा, —

“आत्मानं हन्यमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
 न दोषो हनने तस्य न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥
 प्रायश्चित्तं हिंसकानां न वेदेषु निरूपितम् ।
 यथं समुचितं तेषामित्याह कमलोद्भवः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २५ अध्यायः ॥
 (क्षी, मन्त्रेतरवेदभागः । आशङ्कोपन्यास तस्मिन्-
 सनपूर्वकं तत्त्वज्ञमाह ऋग्वेदभाष्योपदृष्टात-
 प्रकरणे यथा । “तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति ।
 कुतः ? वेदभागानामित्युक्तानवधारणेन ब्राह्मण-
 भागेष्वन्यभाषेषु च लक्षणस्याप्राप्त्याप्राप्तिः ।
 शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तमन्त्रभाग एकः ।
 भागान्तराणि च कानिचित् पूर्ववेदाहृतं
 संशुद्धीतानि ।

“हेतुनिर्वचनं निम्ना प्रश्नसा संशयो विधिः ।
 परिक्रिया पुराकल्पो व्यवधारणकल्पना ॥” इति ।
 तेन अत्र क्रियते इति हेतुः १ । तद्भोदधित्व-
 भित्ति निर्वचनम् २ । अभेध्या वै माघाः इति
 निम्ना ३ वायुर्वै क्षेपिप्रद्वेतेति प्रश्नसा ४ ।
 तद्विधिकृतं कुहवानो मा ह्यौषामिति संशयः ५ ।
 यजमानेन सम्मितादम्भरी भवतीति विधिः ६ ।
 माघानेव मर्त्यं पचन्तीति परब्रह्मतिः ७ पुरा
 ब्राह्मणा अभेपुरिति पुराकल्पः ८ । यावतो-
 २म्भान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपाला-

ब्राह्मण

निर्वेदिनि विप्रोपावधारणकल्पना ६ । यव-
मन्यदपि उदाहृत्यम् ॥ न च हेत्वादीनामन्यतमं
ब्राह्मणमिति लक्षणम् । मन्त्रेष्वपि हेत्वादि-
सदभावानां इन्द्रोवामुशन्तिहेति हेतुः ।
उदानिषमंहीरिति तस्मादृशकमुच्यते इति
निर्वचनम् । मोघमन्त्रं विन्दत आपलेताः इति
निन्दा । अग्निमूर्द्धादिषुः इति प्रशंसा । अथः
स्विदासीदपरिस्विदासीति संशयः वसन्ताय
कपिप्लानालभत इति विधिः सधूममयुताश-
दैदितिपरश्रुतिः । यजेन यज्ञमयजन्त देवा इति
पुराकणः । इति करणवृत्तं ब्राह्मणमिति
चेत् न इत्यदृष्टा इत्यथयथा इत्यपच इति
ब्राह्मणो गार्थद्विषान् ब्राह्मणं गार्थं
मन्त्रेतिशामिः । इत्याहेत्यनेन वाक्कीनोपनिवर्तं
ब्राह्मणमिति चेन्न राजात्तियं भर्गं भक्षीत्याह
यो वा रक्षाः शुचिरसीत्याह इत्यनयोर्मन्त्रयो-
रतिशामिः आख्यायिकाकल्पं ब्राह्मणमिति चेन्न
यमथमोर्मयादृष्टतादावतिशामिः तस्मात्तस्मिन्
ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते त्रयः मन्त्रब्राह्मण-
रूपौ हावेव वेदभागौ इत्यङ्गीकारात् मन्त्र-
लक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो
ब्राह्मणमित्यल्लक्षणं भविष्यति । तदेतल्लक्षण-
द्वयं त्रैमिनिः सूत्रयामास तच्चोदोषु मन्त्रा-
ख्यायोर्ब्राह्मणशब्द इत्यादि ॥

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८४ ।
“ब्राह्मणं ब्राह्मणा ब्रह्मो ब्रह्मणो ब्राह्मणप्रियः ॥”
शिवः । यथा, तन्त्रे । १३ । १७ । १३३ ।
गर्भस्त्रिब्रह्मत्रयं ब्रह्मविद् ब्राह्मणो गतिः ॥”
ब्रह्म जानातीति श्रुत्पत्ता परब्रह्मवत्तरि, त्रि ॥
ब्राह्मणवृत्तः, पुं, (ब्राह्मणवृत्तं पत्तयया वेदोक्त-
कर्माकुप्यपि व्याख्यानं ब्राह्मणं व्रवीतीति ।
ब्राह्मण + वृत् + क + वाहलकात् न वयादेशः ।)
ब्राह्मणजानिमात्रोपजीवी । यथा,—
“विप्रः संस्कारयुक्तो न निव्यं मन्त्रादि कर्म यः ।
नैमित्तिकस्तु नो कुर्यात् ब्राह्मणवृत्त उच्यते ॥
युक्तः स्यात् सत्यसंस्कारिर्हिंस्तु नियमव्रतेः ।
कर्म किञ्चिन्न कुरुते वेदोक्तं ब्राह्मणवृत्तः ॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।
न कर्मकृत् साधात स ज्ञेयो ब्राह्मणवृत्तः ॥
अध्यापयति नो शिष्याप्राप्ते वेदमुत्तमम् ।
गर्भाधानादिसंस्कारैर्युतः स्याद्ब्राह्मणवृत्तः ॥”
इति पाञ्चोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः ॥
तस्मै दानं फलविशेषो यथा,—
“सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणप्रिये ।
अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगं ॥”

इति मानवे ७ । ८५ ॥

ब्राह्मणयष्टिका, स्त्री, (ब्राह्मणस्य यष्टिरिव । ततः
स्वार्थे संज्ञार्था वा कन् अत इत्वच् ।) वृत्त-
विशेषः । वामनहाटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
फञ्जिका २, ब्राह्मणी ३ पञ्चा ४ भार्गी ५ अङ्गार-
वल्ली ६ वाल्येशाकः ७ बज्रः ८ वल्लकः ९ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ ब्राह्मणयष्टिः १० ब्राह्म-

ब्राह्मणी

यष्टी ११ फञ्जिका १२ यष्टी १३ ब्राह्मणयष्टिका १४
द्वयरा १५ अङ्गारवल्ली १६ वाल्येशः १७
ब्राह्मिका १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ अङ्गु-
भवा १९ पञ्चा २० खरशाकः २१ हञ्जिका
२२ । अस्या गुणाः ।

“भार्गी रक्षा कटुस्तिक्ता रूयौणा पाचनी
लघुः ।

दीपनी तुवरा गुल्मरक्तनुत्राशयेदधुवम् ॥

शोथकामकफश्वासपीनमच्चरमारुतान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

ब्राह्मणयष्टी, स्त्री, (ब्राह्मणस्य यष्टीव ।) भार्गी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्राह्मणहितः, त्रि, (ब्राह्मणस्य हितः ।) ब्राह्म-
णस्य हितकारी । तत्पर्यायः । ब्राह्मण्यः २ ।
इति अट्टाधरः ॥

ब्राह्मणायनः, पुं, (ब्राह्मणस्यापत्यम् । “नडादित्यः
फक् ।” ४ । १ । ६६ । इति फक् ।) शुद्ध-
सन्तानजो विप्रः । इति त्रिकाश्रयः ॥

ब्राह्मणो, स्त्री, फञ्जिका । एका ।

(“सूक्ताष्टकं ब्राह्मणोदेवो मरुत्तमाला लता
लघुः ।

समुद्रास्ता वधः कीटिर्धाल्लोको पिकेत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भार्गी । तत्पर्याया यथा,—

“पञ्चा गन्धर्वशाका च काञ्ची भाङ्गारपर्यपि ।

भाग्यस्वयष्टिका ब्राह्मो ब्राह्मणी ब्रह्मचारिणी ॥”

“हरनुर्युक्ता कौन्ती ब्राह्मणी हेमगन्धर्वी ॥”

इत्यमरः वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

ब्राह्मण + ङीप् ।) ब्राह्मणपत्नी । इति विश्वः ।

(यथा, मनुः । ८ । ३७६ ।

“ब्राह्मणी यद्यग्न्यान् गच्छेत् वैश्वपार्थिवी ।

वैश्ये पशुशतं कुर्यात् क्षत्रियस्तु सधसिगम् ॥”

वरटी । इति त्रिकाश्रयः ॥ पिपीलिकाभेदः ।

तत्पर्यायः । मूलश्रीष्टिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

ब्राह्मणागमने दीपो यथा,—

“कूलटाविप्रपत्नीनां गमने सुरविप्रयोः ।

ब्रह्महत्याघातश्रापं पातकान् भवेदधुवम् ॥

तासांमुपस्थितानाञ्च गमने तच्छेतुथकम् ।

त्यागे धर्म्मो नास्ति पापमित्याह कमलोद्भवः ॥

विप्रपत्नीमतीनाञ्च गमनेन वलेन चेतु ।

ब्रह्महत्याश्रापं पापं भवेदेव श्रुती श्रुतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४५ अध्यायः ॥

(बृद्धिः । इयं हि भगवता ब्राह्मणोत्पत्तेन

कल्पिता अर्जुनाय कथिता । यथा, महा-

भारते १४ । ३४ । ११-१२ ।

अर्जुन उवाच ।

“कं तु सा ब्राह्मणी कण ! क्व वामौ ब्राह्मणवर्धनः ।

याभ्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावमौ वद मेऽनुज । ॥

श्रीभगवानुवाच ।

मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बृद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।

क्षेत्रज्ञ इति यथोक्तः सोऽहमेव धनञ्जयः ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । १४ । ५५ ।

ब्राह्मी

“ततो वै ब्राह्मणीं गत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पञ्चवर्गेन यानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥”

ब्राह्मण्यं, स्त्री, (ब्राह्मणानीं समूहः । ब्राह्मण +
“ब्राह्मणमानववाङ्वाद्यत् ।” ४ । २ । ४२ ।

इति यत् ।) ब्राह्मणसमूहः । इत्यमरः । ३ ।

३।४१ ॥ ब्राह्मणत्वम् । इति मेदिनी । य, ६७ ।

(यथा, मनुः । ३ । १७७ ।

“श्रुत्वा शयनमानीय ब्राह्मणो यावदधोगतम् ।

जनयित्वा मृतं तस्यां ब्राह्मणयादेव हीयते ॥”

ब्राह्मण्यः, पुं, शान्त्यष्टः । इति शब्दमाला ॥

ब्राह्मसृष्टिः, पुं, (ब्राह्मी ब्रह्मदेवताको सृष्टिः ।)

अतर्गोदयकालस्य प्रथमदण्डद्वयम् । ब्राह्म-

सृष्टिमाह पितामहः ।

“रात्रिश्च पश्चिमे यामे सृष्टिर्तां ब्राह्म उच्यते ।”

पश्चिमे यामे शेषार्धप्रहरः । शेषार्धप्रहरे ब्राह्मी

सृष्टिर्न इति मदनपारिजातात् । तत्रापि सूर्यो-

दयात् प्राक् अर्धप्रहरे द्वौ सृष्टिर्तां तत्राद्यौ

ब्राह्मः द्वितीयो रौद्रः । इत्याहिकतत्त्वम् ॥ * ॥

“ब्राह्मी सृष्टिर्नोतिष्ठेत्तस्यो रक्षाधमायुषः ।

शरीरक्षिप्तां निर्वर्त्य भैवं कर्म समाचरेत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

तत्कथं प्रातःकल्यणश्चे द्रष्टव्यम् । ब्रह्मणो

सृष्टिः । स तु एकमनुस्थितिकालः ।

“देविकानां युगानां सृष्टिर्न ब्रह्मणो दिनम् ।

मन्वन्तरं तथैवेकं तस्य भागश्चतुर्दशः ॥”

इति लिङ्गपुराणदर्शनात् ॥

ब्राह्माहोरात्रः, पुं, (ब्रह्मणोऽहोरात्रः ।) ब्रह्मणो

दिनयामिन्यौ । स तु देवयुगसहस्रद्वयेन भवति ।

स च तृणां कल्पद्वयकालः । तत्र दिनसुदय-

कल्पः रात्रिश्च क्षयकल्पः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

“देविकानां युगानां सृष्टिर्न परिसंख्या ।

ब्राह्ममेकमहर्जयं तावती रात्रिरेव च ॥

तद्दे युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्जिदुः ।

रात्रिश्च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥”

इति मानवे १ । ७३ ॥

ब्राह्मिका, स्त्री, (ब्राह्मी एव । संज्ञार्था स्वार्थे वा

कन् अत इत्वच् ।) ब्राह्मणयष्टिका । इति

शब्दरत्नावली ॥

ब्राह्मी, स्त्री, (ब्राह्मण इयम् । ब्रह्म + ब्रह्म ।

टिलोपः । स्त्रियो ङीप् ।) दुर्गा । यथा,—

“बृहद्विष्णुशरीरं यद्विष्णुमयं प्रमाणतः ।

बृहद्विष्णुमयं ब्रह्मणो देवी ततः स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

शिवस्याष्टमाष्टकान्तगतमाष्टकाविशेषः । सा

च ब्रह्मशक्तिः । सरस्वती । शाकभेदः । तत्

पर्यायः । मन्त्र्याणी २ वयस्या ३ सोम-

वल्ली ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ चत्वारि

सोमलतायां । ब्राह्मीशाक इति केचित् । इति

तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, गारुडे १६६ अध्याये ।

“वत्ता त्रिकटुक्षेव लवणं चूर्णसुतमम् ।

ब्राह्मीरसं भावितश्च मधुसपिसमन्वितम् ।

ब्राह्मण

भ

भक्त

मन्त्राहं भक्तिं कुर्यान्महेश्वर्यं मतिं पराम् ॥”
ब्रह्मीशाकस्य पर्यायात्तरं यथा । सरस्वती ५
मौल्या ६ सुरश्रेष्ठा ७ सुवर्धला ८ कपोतवेगा ९
वैधात्री १० दिव्यतेजाः ११ महौघधी १२
स्वायम्भवी १३ मौल्यलता १४ सुरेशा १५
ब्रह्मकम्पका १६ मण्डकमाता १७ मण्डकी १८
सुरमा १९ मेधा २० वीरा २१ भारती २२
वरा २३ परमेष्ठिनी २४ दिवा २५ शारदा २६ ।
अस्या गुणाः । हिमलम् । कषायः २७ ।
तिललम् । वातासपित्तनाशिलम् । बुद्धिप्रज्ञा-
मेधाकारिलम् । आयुर्वर्द्धकत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“ब्राह्मी कपोतवल्ली स्यात् भोमवल्ली सरस्वती ॥”
अथ ब्रह्ममाण्डकी ।

“मण्डकपङ्क्तिं माण्डकी त्वाष्ट्री दिवा महौ-
घधी ॥”

अन्या गुणाः ।

“ब्राह्मी हिमा सरा तिल्ला लघुर्मध्या च
श्रीतिला ।

कषया मधुरा स्वादुपाकायुष्या रसायनी ॥

स्वर्णा सृतिप्रदा कुष्ठपाण्डुमेधासकामजित् ।

विषशोथच्वरहरौ तद्वन्मण्डकपङ्क्तिनी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

फल्गिका । वामनहाटी इति भाषा । पङ्क-
गडमत्स्यः । पौकाल इति भाषा । भोमवल्ली ।
भोमलता इति ख्याता । इति मेदिनी ॥
महाज्योतिष्मती । वङ्गी मालकङ्गनी इति
हिन्दी भाषा । मत्स्याली । मच्छाष्टी इति
कङ्कमकरिया इति च हिन्दी भाषा । वाराहो
कन्दः । हिमलोचिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिंसा इति भाषा । रोहिणीनक्षत्रम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (ब्रह्म + अण् + डीप् ।) ब्रह्माधि-
छालदेवताकत्वान् तथात्वम् ॥ सूर्यमूर्तिः ।
यथा, माण्डकेयः १०६ । ७१ ।

“ब्राह्मी साहेश्वरी चैव वैष्णवी चैव ते तनः ।

त्रिधा यस्य स्वरूपस्य भानोर्भास्यान् प्रसीदतु ॥”

त्रि, ब्रह्मप्राप्तियोग्या । यथा, मनः १ । २० ।

“स्वाध्यायेन ब्रतेर्हर्षे स्तेविद्विनेष्टया सुतेः ।

महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनः ॥”

ब्रह्मभवा । यथा गीतायाम् । २ । ७२ ।

“एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां पाप्य

विमुक्तयः ॥”

ब्राह्मीकन्दः, पुं, (ब्राह्माः कन्द इव कन्दो यस्य ।)

वाराहो कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्राह्मी, स्त्री, विस्मयः । दृश्यम् । इति धरणिः ॥
(ब्रह्मण इदम् । ब्रह्मन् + यञ् ।) ब्रह्मस्वन्विनि

त्रि । (यथा, माण्डकेयः ६ । ३८ ।

“चतुर्दश गुणौ स्थेय कालौ ब्राह्मणमहः

सृजतम् ॥”

निर्यकारब्राह्मणस्यार्थोऽप्यत्र ॥ (यथा, रघुः ।
१२ । ६७ ।

“ब्राह्ममन्त्रं प्रियाशोकशालनिष्कर्षणीधम् ॥”

ब्रवन् [त] त्रि, (ब्रवीतीति । ब्रू + श्रृण्व् ।) कथयन् ।

वक्ता । यथा,—

“कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ।

भुञ्जानो वर्द्धयेत् पापमसत्यं संसदि ब्रवन् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

ब्रवाणः, त्रि, (ब्रूते इति । ब्रू + श्रानच् ।) वक्ता ।

यथा,—

“इति ब्रवाणो मधुरं हितम्

तमाग्निहस्तेष्विलयश्चभूमिम् ।

रामं मुनिः प्रीतिमना मखान्ते

यथासि राज्ञी निशिष्टयिष्यन् ॥”

इति भट्टिः । २ । ४० ॥

ब्रू ल ञ उत्तौ । इति कविकल्पदमः ॥ (अदा०

उभ०-द्विक०-सट् ।) ल ञ प्रवीति । ब्रूते ।

विप्रतिः कटके कृतेत्यत्र अरविहितकार्य-

स्यादित्यत्र वक्तादेशः । इति दुर्गादासः ॥

भ

भ भकारः । स च अन्नचतुर्विंशतितमः पवर्गीय-

चतुर्थी वर्णः । अस्थोच्चारणस्थानं ओष्ठः ।

इति व्याकरणम् ॥ (तथा च सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

उपपन्नानां यानामोष्ठौ ॥”) तस्य स्वरूपादि

यथा,—

“भकारं षष्ठ्यं ज्ञात्वाज्ञि ! स्वयं परमकृष्णली ।

महामोक्षप्रदं वर्णं तरुणादित्यमप्रभम् ॥

पञ्चप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं मदा ।”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

(ब्रह्माक्षराक्षरी) तस्य लिखनक्रमो यथा,—

“ऊर्ध्वाधःक्रमतो रेखा वामे वक्रा तु कृष्णली ।

पुनश्चाधोगता मेधं व्यत ऊर्ध्वगता पुनः ॥

ब्रह्मा शम्भुश्च विष्णुश्च क्रमस्तः सृतिष्ठति ॥”

अस्य लेखनप्रकारान्तरं यथा,—

“किञ्चिदुक्ताक्षिता रेखा वामदक्षिणतो गता ।

ततो वक्रा वामगता तामु वाग्यादयः क्रमात् ॥

ऋजुमात्रा मध्यगता कोणादक्षगता पुनः ।

महाशक्तिस्वरूपा सा ध्यानमस्य प्रचलते ॥”

तद्वयथा,—

“तद्विषयं महादेवी नागकङ्कणशोभिताम् ॥

धङ्मुञ्जा वरदा भीमो रक्तपङ्कजलोचनाम् ॥

रक्तवस्त्रपरीधानां रक्तपुष्पोपशोभिताम् ।

चतुर्वर्गप्रदां देवीं साधकाभीष्टमिद्विदाम् ॥

एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”

तन्मन्त्रममन्त्रो यथा,—

“विश्वसिद्धिं वर्णं त्रिविधमिदं प्रिये ।

आत्मादितत्त्वमयुक्तं भकारं प्रणमाम्यहम् ॥”

इति वर्णाङ्गारतन्त्रम् ॥

तस्य नामानि यथा,—

“भः क्लृप्ताभसरो भीमो विश्वमूर्तिर्निशाभवम् ।

द्विरङ्गो भूषणो मूलं यज्ञसूत्रस्य वाचकः ॥

नक्षत्रं भमणा दीप्तिर्वयो भूमिः पथो नभः ।

नाभिर्भद्रं महाबाहुर्विश्वमूर्तिर्विवाहकः ॥

प्राणात्मा तापिनी वक्ता विश्वरूपी च चन्द्रिका ।

भीमसेनः सुधासेनः सुखो मायापुरं हरः ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

भं, स्त्री, (भातीति । भा दीप्तौ + बाहुलकात् डः ।)

नक्षत्रम् । इत्यमरः । १ । ३ । २१ ॥ (यथा,

सूर्यसिद्धान्ते । २ । २६ ।

“प्राग्नित्वमतस्तेषां भगणेः प्रत्यहं गतिः ।

परिणाहवशाद्भिन्ना तद्वशाद् भानि भुञ्जते ॥”

यहः । इति शब्दरत्नावली ॥ राशिः । यथा,—

“राशिनामानि च खेचं भवन्त्यहनाम च ॥”

इति ज्योतिस्तन्त्रम् ॥

भः, पुं, (भातीति । भा दीप्तौ + बाहुलकात् डः ।)

शुक्राचार्यः । इति मेदिनी । भं, २ ॥ भमरः ।

इत्येकाक्षरकोषः । भान्तिः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

भक्तं, स्त्री, (भज्यते स्मिति भजनेषायां + कर्मणि

क्तः ।) अन्नम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥

अथ भक्तस्य नामानि साधनं गुणाश्च ।

“भक्तमन्नं तथास्वस्व कश्चित् कुर्यात् कीर्तितम् ।

ओदनोऽर्द्धं स्थिरा भिक्षा दीदिविः पुंसि

भाषितः ॥”

सुधीतांस्तुलान् स्फीतांस्तोये पचगुणं पचैत् ।

तद्वक्तं प्रसूतशोणं विशदं गुणवन्मतम् ॥

भक्तं बह्विधं पथं तर्पणं रोचनं लघु ।

अधौतमस्तं शीतं गुल्मरथं कफप्रदम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

हरये निवेदितास्तस्य नित्यं भक्त्या फलं यथा,

“ये विप्रा हरये दत्त्वा नित्यमन्नं भुञ्जते ।

उच्छिष्टभोजनानिषां हरिर्दास्यं लभेन्नरः ॥”

हरये अदत्त्वा तद्वक्त्या दीपो यथा,—

“न दत्त्वा हरये भक्त्या भुञ्जते चतुर्भुजादपि ।

पुरीषमदृष्टं यस्तु कलं स्वप्नममं भवेत् ॥”

शब्दशेष्ठिरिभक्तश्च नेवेदभोजनोत्तमकः ।

आमात्रं हरये दत्त्वा पाकं कृत्वा च खादति ॥”

अन्नदानफलं यथा,—

“अन्नं च सर्वजोविभ्यः पुण्यायै दातुमर्हति ।

दत्त्वा तद्विशिष्टाविभ्यो विशिष्टं न भामप्रयान् ॥

अतो दत्त्वा भानुविभ्यो लभतेऽष्टगुणं फलम् ।

ततो विशिष्टादेभ्यो दत्त्वा तद्विगुणं फलम् ॥

दत्त्वाभ्रं वैश्वनातिभ्यस्तत्तत्तद्विगुणं फलम् ।

दत्त्वाभ्रं क्षत्रियेभ्योऽपि वैश्वानां द्विगुणं भवेत् ॥

क्षत्रियानां शतगुणं विप्रेभ्योऽन्नं प्रदाय च ।

विप्राणाञ्च शतगुणं शास्त्रज्ञैर्ब्राह्मणैर्फलम् ॥

शास्त्रज्ञानां शतगुणं भक्तं विप्रे लभेद्दशगुणम् ।

स चाभ्रं हरये दत्त्वा भुङ्क्ते भक्ता च

सादरम् ॥

विष्णवे भक्तविधाय दत्त्वा दातुश्च यत्न फलम् ।

तत् फलं लभत नूनं भक्तब्राह्मणभोजने ॥

भक्तं तृष्टे हरिस्तुष्टौ हरौ तृष्टे च देवताः ।

भवन्ति सिक्ताः शाखाश्च यथा मूलनिधि-

चनान् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवखण्डे २१ अध्यायः ॥

भक्तः

तस्य एकादश्यां पापाश्रयत्वं भक्त्यो दोषश्च
यथा, —

“एकादश्यामागतायां पावयन्त्यां जगत्त्रयम् ।
स्यात्तत्रभक्तमाश्रित्य भवता पापपुरुषम् ।
अत्रमाश्रित्य तिष्ठन् भवन्त पापपुरुषम् ।
न हनिष्यति मनुर्मर्तिरियमेकादशी तिथिः ॥
तस्मादत्र न भोक्तव्यं कदाचित्पि सत्तमेः ।
आत्मनो हितमिच्छद्भिः संप्राप्तं हरिवासरे ॥
संसारे यानि पापानि तान्येकादशीर्दिने ।
अत्रमाश्रित्य तिष्ठन्ति पुण्डरीकेक्षणजया ॥
कुर्वतां सर्वपापानि नरकात्तिष्ठन्तिभवेत् ।
न तिष्ठन्तिभवेन्नृणां भुञ्जतां हरिवासरे ॥
भक्त्या भक्तानि यावन्ति भुञ्जते हरिवासरे ।
प्रतिभक्ते ब्रह्मदत्ताकोटिर्वा पातकं कर्मेत् ॥
सर्वपापाश्रयं भक्तं त्यक्तव्यं हरिवासरे ।
मोहादयं भुञ्जते वापि ते ज्ञेयाः पापिनां
वराः ॥”

इति पादौ क्रियायोगसारे २१ अध्यायः ॥
वर्जनीयान् यथा, —

“नाद्यात् श्रुदस्य विप्रोदं मोहाद्वा यदि-
वाच्यतः ।

स श्रुदयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते क्षुणापदि ॥
यमासान् यो द्विजो भुङ्क्ते श्रुदस्यान् विग-
ह्यतम् ।

जीवन्नेव भवेत् श्रुदो न्यतः स्वा चाभिजायते ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां श्रुदस्य च मुनीश्वराः ।
यस्यान्नेनोदरस्य न्यतस्तद्व्योनिमाप्नुयात् ॥
राजाज्ञं नर्तकाज्ञं च तत्तण्डितचक्रकारिणः ।
गणाज्ञं गणिकाज्ञं च षण्डाज्ञं च वज्रयन् ॥
चक्रोपजीविरभक्तस्करध्वजिनां तथा ।
गान्धर्वलोहकाराज्ञं स्तवकाज्ञं विवर्जयेत् ॥
कुलालचित्रकर्माज्ञं वाङ्मयैः पतितस्य च ।
पौनर्भवस्त्राचिकथोरभिशास्तस्य चैव हि ॥
सुवर्णकारशैल्युधधितस्यानुरस्य च ।
चित्तित्तसकस्य च वासं पुष्पलया दाण्डिकस्य च ॥

स्तेननास्तिकथोरसं देवतानिन्दकस्य च ।
सोमविक्रयिणश्चाज्ञं अपाकस्य विप्रघ्नतः ॥
भार्याजितस्य चैवाज्ञं यस्य शोपपतिश्च ।
उत्सृष्टस्य कदम्बस्य तथैवोच्छिष्टभोजनः ॥
अपद्रव्यस्य संघातं शस्त्रजोवस्य चैव हि ।
जीवत्यान्त्यामिनश्चाज्ञं मत्तोन्मत्तस्य चैव हि ॥
भौतस्य रुदितस्याज्ञं अवक्रुष्टं परिज्ञतम् ।
ब्रह्मादयः पापकृतेः श्राद्धाज्ञं स्तवकस्य च ॥
वृथापाकस्य चैवाज्ञं श्रावाज्ञं च श्वरस्य च ।
अप्रजानान् नारीणां कृतव्रस्य तथैव हि ॥
कच्छकाज्ञं विप्रधेयं शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।
श्रीकाज्ञं नालिकाज्ञं च मिथजामसमेव च ।
विद्वज्जननस्याज्ञं परिवित्तज्ञमेव च ॥
पुनर्भूतो विप्रधेयं तथैव दिधिपतेः ।
अवज्ञातश्चावधत्तं सरोजं विस्मयान्वितम् ।
गुरावपि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्जितम् ॥
दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्वमन्नेषुदुहितम् ।

भक्तः

यो यस्यान्नेन जीवेत् स तस्यान्नातिक्रियिषम् ॥”
“आभोरः कुलमित्रश्च गोपालो दामनापितौ ।
एते श्रुदेषु भोण्यान्ना यस्यान्नात् न विदयेत् ॥
कुशीलवः कुम्भकारः क्षेत्रकर्म्मकं शय च ।
एते श्रुदेषु भोण्यान्ना दत्त्वा स्वल्पं पणं बुधैः ॥”

इति कौर्म उपविभागे १६ अध्यायः ॥
तस्य मुख्यत्वं पारिभाषिकत्वं यथा, —
“तद्वृत्तौ श्रुदिसंयोगात्तद्वृत्तयोगेन पितृकम् ।
फलं त्रिमयसंयोगादन्नं भवति तत्तद्वृत्तम् ॥”
इति रामाक्षेणचन्द्रिकाधृतवचनमिति केचित् ॥
(धनम् । यथा, मनौ । ११ । ७ ।

“यस्य त्रैवर्गिकं भक्तं पर्याप्तं भवत्युत्तये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥”

“भक्तं धनम् ।” इति तद्वाक्ये मेधातिथिः ।)
भक्तः, त्रि, (भजते स्मेति । भजसेवायां । त्तः ।)

तत्परः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १७३ । १४ ।

“न त्वो दृढा पुनरस्यां दष्टं कन्याणि ! रोषये ।
प्रसीद वश्यांश्च हन्ते भक्तं मां भज भाविनः ॥”
पूज्यविषयकादुरागो भक्तस्तदाश्च ।) अथ
श्रीभगवद्भक्तलक्षणानि । लिङ्गपुराणे ।

“व्रतकर्म्मगुणज्ञानभोगजन्मादिमत्स्वपि ।
श्रेयस्वपि च कृष्णस्य भक्ताः सन्ति तथा तथा ॥
श्रीभागवते एकादशस्कन्धे । उत्तमभक्ता यथा,
“आत्माज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यथास्मि
यादृशः ।

भजन्यनेन भावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥”
मध्यमभक्तो यथा, —

“इश्वर तदधीने वा वालिशेषु द्विषत्सु च ।
प्रमसेवोक्तपोषणा यः करोति स मध्यमः ॥”
प्राक्तभक्तो यथा, —
“अर्चयामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।
न तद्वर्तयु चाप्येष स भक्तः प्राक्तनः स्मृतः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥
अपि च ।

“भक्तानां लक्षणं ब्रूहि भक्तागुणद्वयकातर ! ।
येषां स्पर्शनमन्दश्रुतिं सद्यः पूतो नराधमः ॥
हरिभक्तिविहीनाश्च महाहृद्भारसंयुताः ।
स्वप्रशंसारता धूर्ताः शठाश्च साधुनिन्दकाः ॥
पुनन्ति सर्वतीर्थानि येषां स्नानावगाहनात् ।
येषां पादरजसा पूता पादोदकाक्ष्णही ॥
येषां मन्दश्रुतं स्पर्शं देवा वाञ्छन्ति भारते ।
सर्वेषां परमो लाभो वेणुवाणां समागमः ॥
न ह्यस्मयानि तीर्थानि न देवा नृक्षिलामयाः ।
ते पुनन्तिरुकास्तेन विष्णुभक्तः क्षणादहो ! ॥

सौतिरुवाच ।
महालक्ष्मीवचः श्रुत्वा लक्ष्मीकान्तस्य सखितः ।
निगूढतत्त्वं कथितुमिच्छेन्नोपपन्नमे ॥

श्रीनारायण उवाच ।
भक्तानां लक्षणं लक्ष्मि ! गूढं श्रुतिपुराणयोः ।
पुण्यस्वरूपं पापघ्नं सुखदं भक्तिसुखिदम् ।
सारभूतं गोपनीयं न वक्तव्यं खल्वेषु च ॥

भक्तः

गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णं प्रविशति ।
वेदान्तवेदवेदाङ्गास्तं पवित्रं वदन्ति हि ॥
पुरुषाणां श्रुतं पूर्वं पूतं तच्छान्दमात्रतः ।
स्वर्गस्थं नरकस्थं वा सुक्तिमाप्नोति तत्तद्व्यात् ॥
येः केसिदधत्त वा अन्नं लब्धं येषु च जन्तुषु ।
जीवन्मुक्तास्ते च पूता यान्ति काळे हरिः पदम् ॥
महक्तिपुक्तो भूतपूजानियुक्तो मदगुणान्वितः ।
मदगुणश्रावणीयश्च भक्तिविष्टश्च सन्ततम् ॥
सगहदः साश्रुनवः स्वात्मविश्रुत एव च ।
न वाञ्छन्ति सुखं सुक्तिं सालोक्यादिचतुष्टयीम् ॥
ब्रह्मत्वममरत्वं वा तद्वाञ्छा समं सेवने ।
इन्द्रत्वस्य भुवत्वस्य देवत्वस्य सुदुर्लभम् ॥
स्वर्गराज्यादिभोगश्च स्वप्ने च नाह वाञ्छति ।
ब्रह्माख्यानं विनश्यन्ति देवा ब्रह्मादयस्तथा ।
कल्याणभक्तियुक्तश्च महत्तो न प्रणश्यति ।
भजन्ति भारत भक्ता लब्ध्वा जन्म सुदुर्लभम्
तेऽपियान्ति महो पूता नरं तीर्थं समालयन् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५ अध्यायः ॥
अपि च ।

“रतिः कृष्णकथायाश्च यस्याश्रुपुलकोद्गमः ।
मनो निमग्नं यस्यैव स भक्तः कथितो बुधैः ॥
पुत्रदारादिकं सर्वं जानाति श्रीहरिरपि ।
आत्मना मगसा वाचा स भक्तः कथितो बुधैः ॥
दयास्ति सर्वभूतेषु सर्वं कृष्णमयं भगवत् ।
यो जानाति महाज्ञानो स भक्तो वेणुधोतमः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ अध्यायः ॥
भगवद्भक्ता यथा, तत्रैव ३ अध्याये ।
महत्ताश्चैव निःशङ्काः कर्म्मनिर्मलकारकाः ।
नाहं शक्तश्च भक्तानां संहारं नित्यदेहिनाम् ॥
भक्ता ममानुगा नित्यं सत्पादानततत्परः ।
अहं भक्तान्तिके नित्यं तेषां रक्षणहेतवे ॥
सर्वं नश्यन्ति ब्रह्माख्ये प्रभवन्ति पुनः पुनः ।
न मे भक्ताः प्रणश्यन्ति निःशङ्काश्च निरापदः ॥
हरिभक्तिमाहात्म्यं यथा, —

द्विजानां हरिभक्तानां प्रभावो दुर्लभः श्रुतौ ।
येषां पादाब्जरजसा सदाः पूता वसुधरा ॥
तेषां पादचिह्नं यतीर्थं तत् परिकीर्तितम् ।
तेषां स्पर्शमात्रेण तीर्थपापं प्रणश्यति ॥
आलिङ्गनात् सदालापात्तथासुखिभोजनात् ।
दर्शनात् स्पर्शनात्तैव सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥
भ्रमणे सर्वतीर्थानां यत् पुण्यं स्नानतो भवेत् ।
हरिदासस्य विप्रस्य तत् पुण्यं दर्शनात्तमेत् ॥

इति तत्रैव २१ अध्यायः ॥
त्रिविधभक्तलक्षणं यथा, —

भक्तानां त्रिविधानाश्च लक्षणं श्रूयतामिति ।
कृष्णश्रव्यारतो भक्तो मन्नामगुणकीर्तिषु ॥
मनो निवेशयेत्तत्ता संसारसुखकारणम् ।
दास्यं विना न ह्यीच्छन्ति सालोक्यादिचतुष्टयम् ॥
नैव निर्व्याणसुक्तिश्च सुधापात्रमभीष्टतम् ।
ध्यायते मनपदाक्ष्य पूजयेद्भक्तिभावतः ॥
श्रीचेतुः किं तस्य देवः सङ्कल्परहितस्य च ।
सर्वसिद्धिं न वाञ्छन्ति तेऽणिमादिकमीक्षितम् ॥

भक्तः

ब्रह्मत्वममरत्वं वा सुरत्वं सुखकारणम् ।
वाञ्छन्ति निश्चलां भक्तिं मदीयामतुलामपि ॥
स्त्रीपुंविभेदो नास्त्येवं सर्वजीवेषु भिन्नता ।
तेषां सिद्धेश्वराणाञ्च प्रयराणां ब्रजेश्वर ! ॥
श्रुतिपासादिकां जिज्ञा लोभमोहादिकं रिपुम् ।
व्याह्रा दिवानिर्गुं माञ्च ध्यायते च दिगम्बरः ॥
स मङ्गलतोतमो नन्दः । श्रूयतां मध्यमादिकम् ॥”
“नासक्तः कर्मसु गृही पूर्वप्राक्तनतः शुचिः ॥
करोति सततश्चैव पूर्वकर्मनिवृत्तनम् ।
न करोत्यपरं यत्रात् सङ्कल्परहितश्च यः ॥
सर्वं कृण्वत्यनक्तिश्चिन्नाहं कर्ता च कर्मणः ।
कर्मणा मनसा वाचा सततं चिन्तयेदिति ॥
न्यूनभक्तश्च तज्यतः स च प्राकृतिकः शुचौ ।
यमं वा यमदूतं वा स्वप्नेन च न पश्यति ॥
पुरुषाणां सहस्रस्य पूर्वं भक्तः समुद्धरेत् ।
पुंसां शतं मध्यमस्य तत्तत्पुंथस्य प्राक्तनः ॥
भक्तश्च त्रिविधस्तात् । कथितश्च तवाज्ञया ॥”

इति तत्रैव ८४ अध्यायः ॥

कृष्णभक्तशरीरे तीर्थादीनि यथा,—

“पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्यपि च
जाद्वि ! ।

मद्भक्तानां शरीरेषु सन्ति पूतेषु सन्ततम् ॥
मङ्गलपादरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा ।
सद्यः पूतानि तीर्थानि सद्यः पूतं जगत्तथा ॥
मन्मन्त्रोपासका विप्रा ये मङ्गलैश्च भोजिनः ।
मामेव नित्यं ध्यायन्ते ते मन्त्राणाधिकाः
प्रियाः ।

तदुपसर्गमात्रेण पूमौ वायुश्च पावकः ।
कलेदंशसहस्राणि मङ्गलाः सन्ति भूतले ॥
एकवर्णा भविष्यन्ति मङ्गलैः गतेषु च ।
मङ्गलश्रूया पृथिवी कलिगस्ता भविष्यति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२८ अः ॥
भगवद्भक्तमाहात्म्यं यथा,—

“संस्तुतः कीर्तितो वापि दृष्टः स्मृतोऽपि वा
प्रिय ! ।

पुनाति भगवद्भक्तश्चाख्यलोऽपि यदृच्छया ॥”

इति वाराहे उपविभागे प्रबोधिनीमाहा-
त्म्यम् ॥ हरिभक्तकर्मशानि यथा,—

“हरिभक्तमोक्षस्य सर्वलोकेषु कीर्तनम् ।
वैष्णवेषु च कार्णवु भक्तः कुर्यादहर्निशम् ॥
दासीदासीश्च यत्किञ्चित् स्वकीयं वस्तु चात्मनः ।
कृष्णभक्तस्य गार्हस्थ्यं सर्वं कृष्णं निवेदनम् ॥”
भक्तस्य लक्षणान्तरं यथा,—

“प्रेमणा संजातया भक्त्या तनुसुतपुलकाञ्जनः ।

विभक्तौलौकिकं भक्तो वदेद्भुसति वृत्तिः ॥

परमानन्दयुक्तोऽसौ कविज्ञायति नन्दति ।

क्रन्दत्यश्रुतभावेन गदगदं पुनः पुनः ॥

अनुशीलयति भजेत् गोविन्दमनुमोदते ।

तरेदेवं विष्णुमायां दुस्तरां तुनिमोहिनीम् ॥

सर्वज्ञेश्वरबुद्ध्या यो भजेदीशं सनातनम् ।

स तत्त्ववादी भक्तश्च सर्वभूतसुहृत्तमः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०१ अध्यायः ॥

भक्तिः

भक्त्यागो दीपो यथा,—

“ब्रह्महत्या गुरोर्घातो गोवधः स्त्रीधत्तया ।
तुल्यमेभिर्महापापं भक्त्यागादुदाहृतम् ॥
भजन्तं भक्तमत्याप्यमदुष्टं त्यजतः सुखम् ।
न ह्य नासुच पश्यामि तस्मान् शक्र ! दिवं ब्रज ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्यानम् ॥
(कृतविभागः । यथा, लोलावल्याम् ।

“भक्तो हरः शुध्यति यद्गुणः स्यात् ॥”)

भक्तकरः, पुं, (भक्तं भजनं करोतीति । ल + टः ।)

कृत्रिमधूपः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“एकधूपं भक्तकरो गिरिः स्यात् समगन्धकः ॥”

भक्तकारके चि ॥

भक्तकारः, जि, (भक्तमत्रं करोतीति । ल ।

“कर्मण्यण् ॥” इ । २ । १ । इत्यण् ।) पाचकः ।

भक्तमत्रं करोति पचति यः । तत्पण्यायः ।

सुदः २ औदनिकः ३ गुणः ४ भक्ष्यंकारः ५

सुपकारः ६ सुपः ७ आरालिकः ८ वल्लवः ९ ।

इति हेमचन्द्रः ॥

भक्तता, स्त्री, भक्तत्वम् । भक्तस्य भाव इत्यर्थः

(तल) तत्पत्ययेन नियम्ना ॥

भक्ततूर्य्य, स्त्री, (भक्तस्य तद्भोजनकालस्यावेदकं

यदा भक्ते तद्भोजनकाले वादनीयतूर्य्यम् ।)

भोजनकाले वादनीयतूर्य्यम् । तत्पण्यायः । रुप-

मानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भक्तदासः, पुं, (भक्तोनाममात्रेण दासः ।) पञ्च-

दशदासार्त्तगर्तदासविशेषः । यथा, —

“भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बड्ढाकृतः ।

सुभिन्देऽपि भक्तेनाङ्गीकृतदास्यः । इति दाय-

क्रमसंग्रहः ॥ (यथा, भर्तृ । ८ । ४१५ ।

“ध्वजाङ्गुलो भक्तदासो यद्वज्रः क्रीतदक्षिणौ ।

पैत्रिको दण्डदासश्च सप्तेत दासयोनयः ॥”)

भक्तमण्डः, पुं स्त्री, (भक्तस्यान्नस्य मण्डः ।) अन्नाग्न-

रसः । भातर माड इति भाषा । तत्पण्यायः ।

मासरः २ आचामः ३ निःसावः ४ । इत्य-

मरः ॥ (भक्तस्य भजनशीलस्य मण्डोभूषणम् ।)

पिच्छा ५ । इति जटाधरः ॥

भक्तिः, स्त्री, (भज्यते इति । भज + क्तिन् ।)

विभागः । सेवा । इति मेदिनी । ते, ३८ ॥

गौणवृत्तिः । भङ्गी । (अगुरागविशेषः । पूर्व्य-

अगुरागो भक्तिरित्युपदेशः । ईश्वरे परागुरक्तिः ।

“अथातो भक्तिजिज्ञासा सा परागुरक्ति-

रीश्वरे ।” इति शाण्डिल्यसूत्रम् ॥ उपासना ॥

परमेश्वरविषये परमप्रेम । उपास्याकाग-

कारितचित्तवृत्त्यावृत्तिरूपा परिपक्वनिदिध्या-

सनाख्या अवगमननाभ्यासफलभूता अनुरक्तिः ॥

“नहीददेवात् परमस्ति किञ्चित् ॥” इति बुद्धि-

पूर्विका निजवृत्तिः । सा च परमप्रीत्यधीना ॥

यथा, विष्णुपुराणे । १ । २० । १८१६ ।

“नाथ ! योनिसहस्रेषु येषु येषु ब्रह्माव्यहम् ।

तेषु तेष्वन्युता भक्तिरन्युतास्तु सदा त्वयि ।

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।

त्वामनुसरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥”

भक्तिः

“हे अच्युत ! त्वयि मे अच्युता एकान्तकी
भक्तिरस्तु । एकान्तभक्तिः परमप्रीत्यधीनेति
तां प्रीतिं प्रार्थयते येति यादृशी प्रीतिविषयेषु
आसक्तानां सा तादृशी प्रीतिर्म हृदयान्
मापसर्पतु मापयानु हृदये सदा तिष्ठत्यर्थः ॥”

इति तट्टीकायां आधारस्वामी ॥ चन्द्रनादिभि-
स्तिलकादिरचना । यथा, रघौ । १५ । ५५ ।

कतिन खगानां प्रियमानसानां

कादम्बसंसर्गयन्तीव पंक्तिः ।

अत्यन्तकालागुरुदृष्टपत्वा

भक्तिर्भूवस्वन्दनकलितेव ॥”)

अह्ना । इति हेमचन्द्रः ॥ (भक्तिविवरणं
यथा,—

“भज इत्येव वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।
तस्मात् सेवा बुधेः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी ॥

इति गारुड २०१ अध्यायः ॥

अथ श्रीमद्भक्तिलक्षणं तृतीयं श्लोकपिण्ये ।

“देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रितिकर्मणाम् ।

सत्त्व सर्वकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥

अनिमित्ता भागवतो भक्तिः सिद्धिगरीयसी ॥

अथ विशेषलक्षणानि । श्रीगीतमोयतन्त्रे ।

“देवतायाश्च मन्त्रे च तथा मन्त्रप्रदे गुरौ ।

भक्तिरष्टविधा यस्य तस्य कृष्णः प्रसीदति ॥

तद्भक्तजनवानमन्यं पूजायाश्चातुर्भेदनम् ।

सुभना अर्चयेदित्यं तदर्था दम्भवर्जनम् ॥

तत्कथाश्रवणं रागस्तदर्थं चाङ्गविक्रिया ।

तदनुसरणं नित्यं यस्तस्मात्प्रोपजीवति ॥

भक्तिरष्टविधा श्लेषा यस्मिन् त्वेच्छेऽपि वर्त्तते ।

स मुनिः सत्यवादी च कीर्त्तिमान् स भवेन्नरः ॥”

सप्तमस्कन्धे श्रीपञ्चादोक्तौ ।

“अवगं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

इति पुंसां पिता विष्णो भक्तिश्चैव लक्षणा ।

क्रियते भगवत्पूजा तन्मन्यधीतमुत्तमम् ॥”

तत्रैव श्रीनारदवृद्धिश्चिरसंवादे ।

“अवगं कीर्त्तनश्चास्य स्मरणं महती गतेः ।

सर्वेष्वापनिर्दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥”

पाद्मे कान्तिके माहात्म्ये श्रीयमध्वरकेशसंवादे ।

“अवगं कीर्त्तनं पूजा सर्वकर्मपणं स्मृतिः ।

परिभ्रम्या नमस्कारः प्रेम स्वात्मापणं हरौ ॥”

तत्रैव श्रीनारदवृद्धिश्चिरसंवादे ।

“आत्मन् वैष्णवं प्रीतिं प्राञ्जलक्रावन् हरिः ।

धारणश्चाङ्गपुष्पाणां तन्मन्त्राणां परिग्रहः ॥

अर्चनञ्च जपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा ।

कीर्त्तनं अवगणश्चैव वन्दनं पादसेवनम् ॥

तत्पादोदकसेवा च सखिबेदिनभोजनम् ॥

तदीयानाञ्च संसेवा द्वादशीव्रतनिष्ठता ।

तुलसीरोपणं विष्णोर्दिवदेवस्य प्राङ्गिणः ॥

भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भववन्धविसृक्तये ॥”

इति च ।

किञ्च ।

“दर्शनं भगवन्मूर्त्तिः स्पर्शनं ज्ञेयसेवनम् ।

भक्तिः

आवागं धूपशेषादेर्निर्मलस्य च धारणम् ॥
 त्वं भगवदग्रे च तथा वीणादिवादनम् ॥
 कण्ठलीलादिभिर्यः श्रीभागवतसेवनम् ॥
 पञ्चाक्षरमादिधृतिरेकादद्यादिजागरः ॥
 प्रासादरचनाद्यन्त्रज्यं शास्त्रानुसारतः ॥
 लिखिता भगवद्भक्ता भक्तानां लक्षणानि च ॥
 तानि ज्ञेयानि सर्वानि भक्तैर्लक्षणानि च ॥
 तेषु ज्ञेयानि गौणानि मुख्यानि च विवेकिभिः ॥
 बहिरङ्गान्तरङ्गानि प्रेमसिद्धौ च तानि
 यत् ॥

भेदास्तु विविधा भक्तेर्भक्तभावादभेदतः ।
 मुक्ताफलादिगन्धेभ्यो ज्ञेयास्तस्मिन्नेवम् ॥
 प्रेमभक्तौ च सिद्ध्याय सर्वेभ्यः सेवकाः स्वयम् ॥
 भगवांश्चातिवश्यः स्यात्स्मिन्नेवस्थाः सुल-

क्षणम् ॥”

अथ प्रेमभक्तिलक्षणम् । नारदपञ्चरात्रे ।
 “अनन्यममता विष्णो ममता प्रेमसङ्गता ।
 भक्तिरित्युच्यते भीष्म ! प्रह्लादोद्धवनारदेः ॥
 प्रेमभक्तश्च माहात्म्यं भक्तेर्माहात्म्यतः परम् ।
 सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं प्रेमैव निश्चितम् ॥
 चिद्भानि प्रेमसम्पत्तिर्वाङ्मन्याभ्यन्तराणि च ।
 क्रियन्त्यस्मिन्निवन्त्या महिमैव विविच्यते ॥”
 अथ प्रेमसम्पत्तिर्चिद्भानि सप्तमस्कन्धे श्रीप्रह्ला-

दस्य बालानुशासनं ।
 “निशम्य कर्माणि गुणाननुत्तमान्
 वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
 यदातिहर्षानपलकाशुगहर्दं
 प्रोत्कण्ठ उद्गायति नृत्नं च ॥
 यदा यद्व्यस्त इव कचिद्भक्त्या-
 क्रन्दति ध्यायति बन्दते जनम् ।
 सुहृः स्वसन् भक्तिं हरे ! जगत्पत !
 नारायणत्वात्मनिर्गतत्रयः ॥
 तदा प्रमान् मुक्तसमस्तव्यन-
 स्तद्भावभावानुक्रान्ताशयाक्रान्तिः ।
 निर्दग्धबीजानुश्रयो मर्द्ध्यसा
 भक्तिप्रयोगेण समेत्यधो लजम् ॥”

एकादशे च श्रीकवियोगेश्वरोत्तरे ।

यद्वदन् सुभाषिण रथाङ्गपाणि-
 जंस्त्वानि कर्माणि च यानि लोके ।
 गीतानि नामानि तदर्थकानि
 गायन् विलम्बो विचरदसङ्गः ॥
 एवं व्रतः स्वप्रियनामकीर्त्ता
 जानातुरागो दत्तचित्त उद्योः ।
 हसत्यथो रोदिति रौति गाय-
 तृन्मादवन्त्यति लोकबाह्यः ॥”

तत्रैव श्रीप्रह्लादयोगेश्वरोत्तरे ।

“स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽर्प्योऽर्प्यं हरिम् ।
 भक्ता संजानया भक्ता विभक्त्यपुलकां तनुम् ॥
 कचिददन्त्यप्युत्तमिन्त्या कचि-
 द्दुस्मन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।
 नृत्नन्ति गायन्त्यनुशील्यन्त्यर्चं
 भवन्ति तूष्णीं परमेष्ठ्य निवृत्ताः ॥

भक्तिः

श्रीभगवद्भक्तिसंवादे च ।

“कथं विना रोमहर्षं इवता चेतसा विना ।
 विनानन्दानुक्लया रुद्धिदत्ता विनाशयः ॥

साम्नाहृदा इवते यस्य चित्तं

रोदित्यभीष्टां हसति कचिच्च ।

विलम्ब उद्गायति नृत्नं च

महत्कियुक्तो भुवनं पुनरिति ॥

यद्योक्तभक्त्युक्तौ तु भगवच्चरणानुजम् ।
 प्ररणागतभावेन कृत्यभीतिप्रमाशयेत् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥

अपि च । उत्तमभक्तिलक्षणं यथा,—

“अन्याभिलासिताश्रयं ज्ञानकर्मादानावृतम् ।

आनुकूल्येन ज्ञानानुशीलनं भक्तिरुत्तमा ॥

तथा नारदपञ्चरात्रे ।

“सर्वोपाधिनिर्मुक्तं तत्परत्वेन निम्नलम् ।

क्षुभीकेण क्षुभीकेण सेवनं भक्तिरुच्यते ॥”

श्रीभागवतस्य ऋषीयस्कन्धे च ।

“अष्टैक्यव्यवहृता या भक्तिः प्रत्युत्तमे ।

सालोव्यासादिंसामीप्यसाख्येकत्वमपुनः ॥

दीयमानं न यच्छन्ति विना मत्सेवनं जनाः ।

स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः ॥”

इति ॥

सा उत्तमा भक्तिः षड्विधा यथा,—

“क्षेत्रज्ञी शुभदा मोक्षलघुताजन सुदुर्लभा ।

सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीकृष्णार्कगोपी च सा ॥”

तत्रास्याः क्षेत्रज्ञत्वम् ।

“क्षेत्रास्तु पापं तद्वीजमविद्या चेति त्रिधा ॥”

शुभदत्तं यथा,—

“शुभाणि प्रीणनं सर्वजगतामनुरक्तता ।

सद्गुणाः सुखमित्यादीन्वाख्यातानि मनो-

विभिः ॥”

मोक्षलघुताहृदयथा,—

“मनागैव प्रहृष्टायां हृदये भगवद्गतौ ।

पुण्यायांस्तु चत्वारस्तृणायन्ति समस्ततः ॥”

सुदुर्लभा यथा,—

“साधनैर्वैरनासङ्गेरलभ्या सुचिरादपि ।

हरिणा चान्दयेति द्विधा सा स्यात् सुदुर्लभा ॥”

सान्द्रानन्दविशेषात्मा यथा,—

“ब्रह्मानन्दो भवेदेव चेत् परार्द्रगुणीकृतः ।

नेति भक्तिसुखान्माधः परमाशुतुलामपि ॥”

श्रीकृष्णार्कगोपी यथा ।

“जत्वा हरिस्तु ममाजम्यवगंसमन्वितम् ।

भक्तिवशीकरोतीति श्रीकृष्णार्कगोपी च सा ॥”

सा उत्तमा भक्तिस्त्रिधा यथा,—

“सा भक्तिः साधनं भावः प्रेमा चेति त्रिधो-

द्विता ॥”

साधनभक्तिर्यथा,—

“कृतिसाध्या भवेत् साध्यभावा सा साधनाभिधा ।

नित्यसिद्धस्य भावस्य प्राक्तनं हृदि साधना ॥”

भावभक्तिर्यथा,—

“शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमसंख्याशुभावभाक् ।

रचितभित्तमाख्ययुक्तदसौ भाव उच्यते ॥”

भक्तिर

प्रेमभक्तिर्यथा,—

“सम्यग्मख्यितस्मान्नो ममत्वातिशयाङ्कितः ।

भावः स एव सान्द्रात्मा बुधैः प्रेमा निगद्यते ॥”

इति भक्तिरसान्तसिन्धौ पूर्वविभागः ॥

भक्तिमान् [तु] त्रि. (भक्तिरस्यास्तीति । भक्ति +

“तदस्याख्यसिन्निति मतुप् ।” ५ । २ । ६४ ।

इति मतुप् ।) भक्तियुक्तः । यथा,—

“गुणवान् पुत्रवान् श्रीमान् कीर्त्तिमान् भक्ति-

मान् भवेत् ।

येहिके परमैश्वर्यमन्ते नाथपदं व्रजेत् ॥”

इति शास्त्रवीतन्त्रान्तर्गतमहाकालभैरवकीर्त्तनम् ॥

अपि च ।

“अन्येऽपि ये विक्रमेस्थाः श्रद्धाया भीषजातयः ।

भक्तिमन्तः प्रसुच्यन्ते कालेन मयि सम्मताः ॥”

इति कौर्म ४ अध्यायः ॥

भक्तियोगः, पुं, (भक्त्योगः भक्ता यो योग इति

वा ।) परमेश्वरे भजनसम्बन्धः । यथा,—

“भक्तियोगप्रकाशाय लोकस्यानुग्रहाय च ।

सत्यासाश्रममाश्रित्य लण्णचेतन्यनामधृक् ॥”

इति चैतन्यभागवतम् ॥

अपि च ।

“वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।

जनयथाशु वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहेतुकम् ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥

(भक्तियोग उच्यते । यथा, गीतायाम् । १२ ।

१-२ । १४-२० ।

“एवं सततयुक्ता ये भक्तास्वी पर्थपासते ।

ये चाप्यन्यथयुक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥

श्रीभगवानुवाच ।

मयावेष्ट्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।

अहं या परयोपतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा ढट्ठनिश्चयः ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः ॥१४॥

यस्माद्वोद्विजते लोको लोकाद्वोद्विजते च यः ।

हर्षमर्षमभयोद्वेगैर्भुङ्क्तो यः स च मे प्रियः ॥१५॥

अनपेक्षः शुचिर्देव उदासीनो गतचयः ।

सर्वारम्भपरित्यागी यो मे भक्तः स मे

प्रियः ॥ १६ ॥

यो न क्षुध्यति न हेशि न शीचति न काङ्क्षति ।

शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे

प्रियः ॥ १७ ॥

समः शची च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

प्रीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविषर्जितः ॥१८॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो

नरः ॥ १९ ॥

ये तु धर्मान्धनमिदं यद्योक्तं पर्थपासते ।

अहं धाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे

प्रियाः ॥” २० ॥

भक्तिरसः, पुं, भक्तिरेव रसः । यथा,—

“विभावेरनुभावे च सात्विकेभ्यश्चारिभिः ।

खाद्यत्वं हृदि भक्तानामानीता अवस्थादिभिः ।

भक्ति

यथा लक्षणरतिः स्थायीभावा भक्तिरसो भवेत् ॥

इति भक्तिरसानन्दसिन्धुः ॥

भक्तिः, पुं, (भक्तिं भङ्गीं ज्ञातीति । ज्ञा + कः ।)

साधुषोटकः । यथा,—

प्रभुभक्ता भक्तिनाञ्च कुलोनेषु कुलोत्कटाः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

भक्तिदातरि चि ॥

भक्त क भक्ते । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सं० ।) क भक्तयति । इति
दुर्गादासः ॥

भक्त न भक्त्ये । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-सं० ।) न भक्त्यति भक्तते । इति
दुर्गादासः ॥

भक्तः, वि, (भक्तयतीति । भक्त + “गुल्ठचौ”)

१ । १ । १३३ । इति गुल्ठ ।) खादकः । भक्त्य-
परः । तत्पर्यायः । चक्षरः २ अक्षरः ३ । इत्य-
मरः । १३१ । २०॥ (यथा, हितोपदेशे १ । १३५ ।

“भक्त्यभक्तयोः प्रीतिर्विपत्तिः कारणं महत् ।

श्रद्धानात् पाशवद्धोऽसौ नृगः काकेन

रक्षितः ॥”)

भक्तकः, पुं, (भक्त + अट् । ततः संज्ञायी

कन् ।) क्षुद्रगोक्षुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भक्त्यं, स्त्री, (भक्त + भावे क्युट् ।) द्रवतरङ्ग-
गलाधःकरणम् । तत्पर्यायः । न्यादः २

खदनम् ३ खदनम् ४ अशनम् ५ निघसः ६

वलभनम् ७ अभ्यवहारः ८ जग्धः ९ जज्ज्यं १०

लेहः ११ प्रत्यवसानम् १२ घसिः १३ आहारः १४

स्नानम् १५ अवज्वाणम् १६ विज्वाणम् १७

भोजनम् १८ लमनम् १९ अदनम् २० ।

इति हेमचन्द्रः ॥ द्रवविशेषस्य भक्त्यनिधौ

यथा, कर्मेलाचने ।

“श्रद्धानां कृत्यामांसं करेण मयितं दधि ।

तर्ज्या दन्तधावञ्च सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥”

भक्त्यणीयं, वि, (भक्त + अनीयर्) भक्त्यद्वयम् ।

भक्त्ययोग्यम् । इति भक्त्यध्यातोः कर्मेत्यनीय-

प्रत्ययेन निघसम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा,

पञ्चतन्त्रे । ४ । २५ । “तत्र भक्त्यम् । त्वद्वचनेन

भक्त्यणीयास्ते हायादाः ।”) तत्स्थापनविधि-

र्यथा, पाकरालेखरे ।

“पुरस्ताद्विमलं पात्रं सुविस्तीर्णं मनोरमम् ।

तत्र भक्तं परिगृह्यन्तं मध्यभागे सुसंयुतम् ॥

रूपं सर्पिः पलं प्राकं पिष्टमन्नं मत्स्यकम् ।

स्थापयेद्दक्षिणे पार्श्वे सुस्नानस्य यथाक्रमम् ॥

प्रलेहाद्याः द्रवाः सर्वं पानीयं पानकं पयः ।

शोथं सन्धानकं लेह्यं सद्यपार्श्वे निधापयेत् ॥

सर्वान् दक्षविकाराञ्च पक्वान् पायसं दधि ।

पुरतः स्थापयेद्भोक्तृद्वयोः पंक्तौ च मध्यतः ॥”

भक्त्यपञ्चा, स्त्री, (भक्तं वा भक्त्यं भक्त्यणीयं

पञ्चमस्याः ।) नागवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादिविहतिरस्या नागवल्लीशब्दे ज्ञातया ॥)

भक्तितं, वि, (भक्त्यते स्तेति । भक्त + कर्मेणि

कः ।) कृतभक्त्यवस्तु । (यथा, हितोपदेशे १ ।

४६५

भक्त्यं

“भक्तितेनापि भवता नाहारो मम पुष्कलः ॥”)

तत्पर्यायः । चञ्चितम् २ लिप्तम् ३ प्रत्यवसानम्

४ गलितम् ५ खादितम् ६ स्नातम् ७ अभ्यव-

हृतम् ८ अन्नम् ९ जग्धम् १० यस्तम् ११

खस्तम् १२ अशितम् १३ सक्तम् १४ । इत्यमरः ।

१ । २ । १०॥ जञ्चितम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥

भक्त्यं, वि, (भक्त्यते इति । भक्त + गत्यत् ।) भक्ति-

तयम् । भक्त्यणीयम् । यथा । “प्रतिपदि कुशाग्रं

न भक्त्यम् । दृष्ट्या कलम्बी न भक्त्या ।” इति

स्मृतिसंज्ञम् ॥ अपि च, हितोपदेशे ।

“मासमेकं नरो याति द्वौ मासौ मृगशृकरौ ।

अहिरेकदिनं याति अद्य भक्त्यो धनुर्गुणः ॥”

(भक्त्यद्वयाणि तेषां गुणादिकञ्च यथा,—

“वक्ष्याम्यतः परं भक्त्यान् रसवीर्यविपाकतः ।

भक्त्याः क्षीरकृततावत्या वृष्या जृदाः सुगन्धिनः ॥

अदाहिनः पुष्टिकराः दीपनाः पित्तनाशनाः ॥

तेषां प्राणकरा जृदा घृतपूराः कफावहाः ।

वातपित्तहरा वृष्या गुरवो रक्तमांसलाः ॥

वृंहणा गौडिकाभक्त्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।

अदाहिनः पित्तहराः शुक्लाः कफवर्धनाः ॥

मधुमस्तकसंयावाः पूषा क्षीने विशेषतः ।

गुरवो वृंहणाश्चैव मोदकास्तु सुदर्जराः ॥

रोचनो दीपनः स्वयं पित्तघ्नः पवनापहः ।

गुरुर्भृष्टतमश्चैव सट्टकः प्राणवर्धनः ॥

जृदाः सुगन्धिर्मधुराः स्निग्धाः कफकरो गुरुः ।

वातापहस्तृप्तिकरो बल्यो विष्यन्दनः स्मृतः ॥

वृंहणा वातपित्तघ्ना भक्त्या वत्यास्तु सामिताः ॥

जृदाः पथ्यतमास्तीक्ष्णा लघवः केनकादयः ॥

सुत्रादिवेश्वराणां पूर्णा विष्टम्भिनो मताः ।

वसवारेः सपिशितेः सस्पृगा गुरुवृंहणाः ॥

पाललाः श्लेष्मजननाः शङ्कुलाः कफपित्तलाः ।

धीर्योष्णाः पेशिका भक्त्याः कफापत्तप्रकीपणाः ॥

विदाहिनो नातिबला गुरवश्च विशेषतः ।

वेदला लघवो भक्त्याः कषायाष्टमाकृताः ॥

विष्टम्भिनः पित्तसमाः श्लेष्मन्ना भिन्नवर्षसः ।

बल्या वृष्यास्तु गुरवो विज्ञेया माघमाधिताः ॥

कूर्चिका विकृता भक्त्या गुरवो नातिपित्तलाः ।

विष्टकृकृता भक्त्या गुरवोऽनिलपित्तलाः ॥

विदाहोत्क्षेपजनना रूक्षा दृष्टिप्रदूषणाः ।

जृदाः सुगन्धिनो वृष्या लघवो घृतपाचिताः ॥

वातपित्तहरावत्या वर्णदृष्टिप्रसादनाः ।

विदाहिनस्तेलकृता गुरवः कटुपाकिनः ॥

उष्णा मारुतदृष्टिघ्नाः पित्तलास्तृप्तप्रदूषणाः ।

फलमांसक्षुब्धतिलतिलमाषोपसंस्कृताः ॥

भक्त्या वत्यास्तु गुरवो वृंहणा जृदयप्रियाः ।

कपालाङ्गारपकास्तु लघवो वातकीपनाः ॥

सुपकास्तनवश्चापि भूयिष्ठं लघवो मताः ।

सकिलाटाद्यो भक्त्या गुरवः कफवर्धनाः ॥”

“आप्राप्तितमसंकीर्णं शुचिकार्यं महानसम् ॥

तन्नामैरेणसम्पन्नमन्नं भक्त्यं सुसंस्कृतम् ।

शुचौ देशे सुसंयुतं सत्पस्थापयेद्भिक्षकम् ॥”

“घृतं कार्वाणयसं दयं पया दद्यात् राजते ॥

भक्त्याभ

फलानि सर्वभक्त्याश्च प्रदद्याद्देहेषु च ।

परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्गेषु प्रकल्पयेत् ॥

प्रदवाणि रसांश्चैव राजतेषुपहारयेत् ।

कदुराणि खड्गांश्चैव सर्वान् शैलेषु दापयेत् ॥

काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शम्भेषु च ।

दद्याद्देह्येषु पात्रेषु रागघाद्वसट्टकान् ॥

पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णं मनोरमे ।

सदः सुपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् ॥

फलानि सर्वभक्त्याश्च परिशुष्कानि यानि च ।

तानि दक्षिणपार्श्वे तु सुस्नानस्थोपकल्पयेत् ॥

प्रदवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः ।

खड्गान् यथाश्च पंथांश्च सद्यः पार्श्वे प्रदापयेत् ॥

सर्वान् गुडविकारांश्च रागघाद्वसट्टकान् ।

पुरस्तात् स्थापयेत् प्राज्ञो हयोरपि च मध्यतः ॥

एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्थोपकल्पनाम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

भक्त्यकारः, वि, (भक्त्यं भक्त्यद्वयं करोतीति ।

ज्ञा + “कर्मेत्यण्” । १ । २ । १ । इति अण् ।)

पिष्टकविक्रयणीवी । पिष्टकशिल्पी । इति भरतः ॥

तत्पर्यायः । आपूपिकः २ कान्दविकः ३ ।

इत्यमरः । २ । १ । २०॥ पूषिकः ४ पूषविक्रयी ४

मोदकादिविक्रयी ६ । इति शब्दरत्नावली ॥

भक्त्याभक्त्यं, स्त्री, (भक्त्यमभक्त्यश्च ।) खाद्याखाद्य-

द्रवम् । यथा,—

“भक्त्याभक्त्याग्नयेकानि ब्राह्मणस्य विशेषतः ।

अथ शिष्टा यथा त्रयुस्तथा कार्यविनिर्णयः ॥”

इत्येकादशोतत्त्वे श्रद्धवचनम् ॥ * ॥

नारद उवाच ।

“भक्त्यं किंवाप्यभक्त्यश्च द्विजानां गृहिणां प्रभो ।

यतीनां वैष्णवानाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम् ॥

किं कर्त्तव्यमकर्त्तव्यमभोग्यं भोग्यमेव च ।

सर्वं कथय सर्वज्ञ ! सर्वज्ञ ! सर्वकारणम् ॥”

श्रीमहेश्वर उवाच ।

“कश्चित्तपस्वी विप्रश्च निराहारी चिरं सुनिः

कश्चित् समीरणाहारी फलाहारी च कश्चन ॥

अन्नाहारी यथा लोके गृह्यो च गृहिणीयुतः ।

येषामिच्छा च या ब्रह्मन् ! रक्षन् ! विविधा

गतिः ॥

हविष्यान्नं ब्राह्मणानां प्रशस्तं गृहिणां सदा ।

नारायणोच्छिष्टमिष्टमनिष्टमभक्ष्यकम् ॥

अन्नं विष्टा जलं सूत्रं यद्दविष्णोरनिष्टेनम् ।

विष्णुसूत्रं सर्वपापीकृतमन्नञ्च हरिवासरे ॥

ब्राह्मणः कामतोऽन्नञ्च यो भुङ्क्ते हरिवासरे ।

जैतोऽन्नजनितं पापं सोऽपि भुङ्क्ते न संशयः ॥

न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं न भोक्तव्यञ्च नारद ! ।

गृहिभिर्वाच्यैरन्नं संप्राप्ते हरिवासरे ॥

गृह्यो श्वेच्च शाक्तश्च ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

प्रयाति कालसूत्रञ्च भुङ्क्ते च हरिवासरे ॥

कमिभिः शालमानैश्च भक्तितस्तत्र निवृत्तिः ।

विण्मूत्रभक्षणं कृत्वा यावद्विद्वान्भुङ्क्ते ॥

जन्माष्टमीदिने रामनवमीदिवसे हरेः ।

शिवरात्रौ च यो भुङ्क्ते सोऽपि द्विगुणपातकी ॥

भक्ष्याभ

उपवासमर्षं चित् फलमूलजलं पिबेत् ।
नष्टे शरीरे स भवेद्व्याधौ चान्द्रातकः ॥
सज्जमुत्ते हविष्यामं विष्णोर्भवेद्यमेव च ।
न भवेत् प्रत्यवाधी स चोपवासफलं लभेत् ॥
एकादश्यामनाहारो यद्वा विप्राश्च भारतः ।
ते च तिष्ठन्ति वैकुण्ठे यावद्देवैः प्रक्षणां वयः ॥
यद्दिनां प्रोवशात्तानामिदमुक्तं च नारदः ।
विशेषतो वैष्णवानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
नित्यं नैवेद्यभोजी च श्रीकृष्णस्य च वैष्णवः ।
नित्यं शतोपवासानां जीवन्मुक्तो लभेत् फलम् ॥
वाञ्छन्ति तस्य संस्पर्शं तीर्थानि सर्वदेवताः ।
आलपं दर्शनमेव सर्वपापप्रणाशनम् ॥
द्विस्त्रिंशत् पृथक् शुद्धं देशविशेषके ।
नात्यन्तशस्तं विप्राणां भक्तयो च निवेदने ॥
अभक्ष्य च यतीनां च विधवावस्थाचारिणाम् ।
ताम्बूलं यथा ब्रह्मन् । तथैते वस्तुनी ध्रुवम् ॥
ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
तपस्विनां च विप्रेन्द्र ! गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥
सर्वेषां ब्राह्मणानां च अभक्ष्यं यद्यु नारदः ।
यदुक्तं सामवेदे च हरिणा चादिकक्रमे ॥
ताम्बूपात्रे पयःपानं उच्छिष्टे हृतभोजनम् ।
दुग्धं लवणसाहं सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥
नारिकेलोदकं कांक्ष्ये ताम्बूपात्रे स्थितं मधु ।
ऐक्ष्वं ताम्बूपात्रस्य सुरातुल्यं न संशयः ॥
उत्थाय वामहस्तेन यत्पीयं पिबति दिवः ॥
सुरापीयो स विद्येयः सर्वधर्मवद्भक्तः ॥
अनिवेद्यं हरैरन्नं भक्ष्यं येष च नित्यशः ।
पीतशेषं जलमेव गोमांससदृशं मुने ! ॥
वातिङ्गनफलमेव गोमांसं कार्तिके स्मृतम् ।
माघे च मूलकमेव कलम्बो शयने तथा ॥
श्वेतवर्णं च तालं च मसूरं मत्स्य एव च ।
सर्वेषां ब्राह्मणानां च त्याज्यं सर्वदेशतः ॥
मत्स्यश्च कामनो भुक्ता चोपवासं चाहं वसेत् ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ब्राह्मणः ॥
प्रतिपत्तु च कुण्डलमभक्ष्यमर्थनाशनम् ।
द्वितीयायाश्च तृतीयाभोजको न स्मरेद्धरम् ॥
अभक्ष्यं च पटोलं च शततृदिकं परम् ।
तृतीयायाश्चतुर्थां च मूलकं धननाशनम् ॥
कलङ्ककारणमेव पञ्चम्यां विष्वभक्षणम् ।
तिर्यग्योनिं प्रापयेत्तु षष्ठां च निम्बभक्षणम् ॥
रोगतृदिकरमेव सप्तम्यां तालभक्षणम् ।
नारिकेलफलं भक्ष्यमष्टम्यां बुद्धिनाशनम् ॥
तुम्बी नवम्यां गोमांसं दशम्यां कलम्बिका ।
एकादश्यां तथा शिम्बी दादश्यां पूतिका तथा ॥
सयोदश्यां वाताकीभक्ष्यं पुच्छनाशनम् ।
चतुर्दश्यां मांसभक्ष्यं महापापकरं परम् ॥
पञ्चदश्यां तथा मांसभक्ष्यं यद्दिनां मुने ! ।
यद्दिनां प्रोक्षितं मांसं भक्ष्यमन्यदिने दिने ॥
मांसं च रक्तशाकं च कांक्ष्यपात्रे च भोजनम् ।
निषिद्धं शयने चैव कूर्ममांसं च प्रोक्षितम् ॥
रात्रौ च दधिभक्ष्यं शयनं सन्ध्योर्दिने ।
रजस्वलावीरान् च पुच्छलीनामभक्ष्यम् ॥

४६६

भक्ष्याभ

शूद्राणां यालकानां च शूद्राह्वानमेव च ।
अभक्ष्याणां च विप्रैः । यदन्नं वृषलीपतेः ॥
ब्रह्मन् । वाह्मं चिकान् च गणकानामभक्ष्यम् ॥
अयदाजीहिजानां च चिकित्साकारकस्य च ।
हस्ताचित्राहरो तैलमयाश्चाप्यभक्ष्यम् ।
मृते खगे भाद्रपदे मांसं गोमांसतुल्यम् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते ब्रह्मवर्णं २७ अध्यायः पादो
स्वर्गवर्णं ११ अध्यायः ॥

नारद उवाच ।

“वर्णाणां चतुर्णां च भक्ष्याभक्ष्यं सांप्रतम् ।
विपाकं कर्मणां चैव सर्वेषां प्राणिनामपि ॥
कथयस्व महाभाग । कारणाणां च कारणम् ।
तत्तोऽर्थं कथं पृच्छामि नितान्तं सन्त-

भीम्बर ! ॥

श्रीभगवानुवाच ।

भक्ष्याभक्ष्यं चतुर्णां च वर्णाणां च यथोचितम् ।
वेदोक्तं अथवा तात ! सावधानं निशामय ॥
अयःपात्रे पयःपानं गव्यं सिद्धात्मेव च ।
भृष्टादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकं तथा ॥
फलं मूलं च यत्किञ्चिदभक्ष्यं मत्स्यव्रवीत् ।
दशानं तपस्वीवीरमभक्ष्यं ब्रह्मणा मतम् ॥
नारिकेलोदकं कांक्ष्ये ताम्बूपात्रे स्थितं मधु ।
गव्यं च ताम्बूपात्रस्य सर्वं मद्यं हृतं विना ॥
ताम्बूपात्रे पयःपानमुच्छिष्टे हृतभोजनम् ।
दुग्धं सलवणमेव सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥
अभक्ष्यं मधुमिश्रं च हृतं तैलं गुडं तथा ।
आद्रकं गुडसंयुक्तमभक्ष्यं श्रुतिसम्मतम् ॥
पीतशेषं जलमेव माघे च मूलकं तथा ।
हिमोजनं च दिवसे सन्ध्योर्भोजनं तथा ॥
भक्ष्यं रात्रिशेषे च भुवं प्राज्ञः परित्यजेत् ।
पानीयं पायसं चूर्णं हृतं लवणमेव च ॥
स्वस्तिकं लवणमेव चौरं तक्रं तथा मधु ।
हस्तावृत्तयष्टीतश्च सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥
कर्पूरं रौप्यपात्रस्यमभक्ष्यं श्रुतिसम्मतम् ।
परिवेशनकारी चेद्भोक्तारं स्पृशते यदि ॥
अभक्ष्यं च तदन्नं सर्वेषामेव सम्मतम् ।
नकुलानां गण्डकानां महिषाणां च पत्न्याम् ॥
सर्पाणां शृकराणां च गर्दभानां विप्रधतः ।
मार्जारानां शृगालानां कुकुराणां ब्रह्मणः ॥
यात्राणामपि सिंहाणां त्याज्यं मांसं वृणां सदा ।
जलौकसां च नकाणां गोधिकानां तथैव च ॥
मण्डूकानां कर्कटानां च चक्रानां च निश्चितम् ।
गवां च चमरीणां च कलौ मांसमभक्ष्यम् ॥
हस्तिनां घोटकानां च वृणामेव च रत्नसाम् ।
दंष्ट्रां मशकमेव भक्षिका च पिपीलिका ॥
अन्येषां च निषिद्धानां लोके वेदे ब्रह्मणः ।
वानराणां भक्षकानां शरभानां तथैव च ॥
निषिद्धं ऋगनाभीनां गर्दभानां च मांसकम् ।
अभक्ष्यं महिषाणां च दुग्धं दधि हृतं तथा ॥
स्वस्तिकं तथा चक्रं विप्राणां नवनीतकम् ।
मांसतुल्यैः श्ववसकं तस्य दुग्धादिकं तथा ॥
वर्णाणां चतुर्णां च भक्ष्याभक्ष्यं श्रुतौ श्रुतम् ।

भगं

अभक्ष्यमाद्रकमेव सर्वेषां च रवेर्दिने ।
पर्यचितं जलं चान्नं विप्राणां दुग्धमेव च ।
वर्णाणां च चतुर्णां च वीरानस्य च भक्ष्यम् ॥
तदन्नं च सुरातुल्यं गोमांसाधिकमेव च ।
अवीरानस्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणो ज्ञानदुर्लभः ।
पितृदेवाश्चैनं तस्य निष्फलं मत्स्यव्रवीत् ॥
ब्राह्मणानां वैष्णवानामभक्ष्यं मत्स्यमेव च ।
इतरेषामभक्ष्यं पञ्चपञ्चसु निश्चितम् ॥
पितृदेवाश्चैव च भक्ष्यं मांसं न दूषितम् ।
पञ्चपञ्चसु त्याज्यं च सर्वेषां मत्स्यव्रवीत् ॥
अमंस्कृतं च लवणं तैलं च अभक्ष्यमेव च ।
भक्ष्यं पवित्रं सर्वेषां यज्ञने वद्विसंस्कृतम् ॥
एकहस्ते हृतं तोयमभक्ष्यं सर्वसम्मतम् ।
आविलं कृमियुक्तं चापरिशुद्धं निम्नम् ॥
अभक्ष्यं ब्राह्मणानां च वैष्णवानां विशेषतः ।
अनिवेद्यं हरैरेव यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
पिपीलिकां च श्रुतं च मधु गव्यं गुडं तथा ।
यत्किञ्चिदस्तु वा तात ! न भक्ष्यं च श्रुतौ श्रुतम् ॥
पत्तिभक्ष्यं कीटभक्ष्यं शुद्धं पक्वफलकथा ।
काकभक्ष्यमभक्ष्यं च सर्वेषां द्वयमेव च ॥
हृतपक्वं तैलपक्वं मिष्टान्नं शूद्रसंस्कृतम् ।
अभक्ष्यं ब्राह्मणानां च शूद्रभृष्टं च पिपीटकम् ॥
सर्वेषामशुचीनां च जलमन्नं परित्यजेत् ।
अशौचान्तात् परदिने शुद्धमेव न संशयः ॥
विपाकः कर्मणां चैव दुष्करः श्रुतिसम्मतम् ।
भक्ष्याभक्ष्यं कथितं यथाज्ञानं ब्रह्मणः ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्ण जन्मवर्णं २७ अध्यायः ॥
“भक्ष्याभक्ष्यं ते शिष्य ! वेदितव्यं तदन्तरे ।
करीरस्य वधः शस्तः फलाभ्योदुस्करस्य च ॥
सद्यो भक्ष्यो भवेत्तेन अभक्ष्या पूतिवासिका ।
न भक्ष्यायं वाराहं मांसं मत्स्यं च सर्वशः ॥
अभक्ष्या ब्राह्मणे ह्येते दांश्चितेहि न संशयः ॥”
इति वाराहे ब्राह्मणदीक्षाव्रजनामाध्यायः ॥
भक्ष्याल्लावः, स्त्री, (भक्ष्या भक्ष्यायां अल्लावः ।)
राजाल्लावः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भगं, स्त्री, पुं, (भक्ष्यते अनेनास्मिन् वेति एतदा-
श्रित्वेव कन्दर्पं संवते इति भावः । भक्ष्यं वा-
याम् + “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३ । ३ ।
११८ । इति घः । “खनो च च ।” १।३।१२५।
घिन्करणमन्यतोऽप्ययमिति विज्ञापनार्थम् इति
वृत्तिरुद्भूतोऽपीदोक्षितः ।) स्त्रीचिह्नम् । तत्-
पठ्यायः । योनिः २ । इत्यमरः । २।१।७६। वरा-
ङ्गम् ३ उपस्थः ४ स्तरमन्दिरम् ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (भजन्त्यनेन भगो मेहनम् । भज-
न्त्यस्मिन्निति भगं योनिः । अज भगश्चैव
द्वयमपि कथ्यते । इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे
चतुर्थे भागे ॥
“ब्रह्मा ब्रह्मसतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाचिन्मै ।
भगोऽथ मित्रावरुणौ वीरं ददतु मे सुतम् ॥”
इति वाभटे शारदीयस्थाने प्रथमेऽध्याये ।)
रतियहम् ६ जन्मवर्णं ७ अध्वरम् ८ अथा-
देशः ९ प्रकृतिः १० अपथम् ११ स्तररूपः १२

पालयिष्येऽस्य सन्तानं देवि । त्वद्वचनमाह्वयम् ।
प्राग्व्योतिषेऽभिविद्यामि नमरं भगदत्तकम् ॥
पृथिव्या नारदेनेव सहितः केशवस्तदा ।
भगदत्तं भौमसुतं प्राग्व्योतिषप्रोत्तमे ।
अभिविद्य तदा भूपं पुरमधी न्यवेष्टयत् ॥”
इति कालिकापुराणं ३६ अध्यायः ॥
(यथा च महाभारते । २ । २६ । ८ ॥
“स तानपि महेश्वासान् विजिग्ये भरतर्षभ ।
तेरेव सहितैः सर्वैः प्राग्व्योतिषसुपादवत् ॥”
तत्र राजामहानासीद्भगदत्तो विश्राम्यते ।।
तेनासीत् सुमहद्युक्तं पाण्डवस्य महात्मनः ॥”
भगदेवतं, क्लो, (भगो योनिर्देवतं देवता यस्य ।)
पूर्वफलगुनीनचक्रम् । तत्तु दृश्यते जन्मनच-
क्रम् । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
“विश्राखानलतोयानि वैष्णवं भगदेवतम् ।
पुण्या पौष्णो यमः सर्पो जन्मभात्यर्कतः
क्रमात् ॥”

भगन्दः, पुं, (भगं गुह्यमुक्त्वमध्यस्थानं दारय-
तोति । “ङ + णिच् + पूःसञ्चयोर्दाहिसञ्चोः ।”
३ । २ । ४१ । इत्यत्र । “भगे च दारैरिति वक्त-
व्यम् ।” इति काशिकोक्तेः खच् । “खचि
इस्वः ।” ३ । ४ । ६४ । इति इस्वः । सुमुच ।)
अपानदेशे व्रणरोगविशेषः । तस्य रूपमाह ।
“गुदस्य द्वाङ्गुले क्षेत्रं पार्श्वतः पिङ्गकान्तकृतं ।
भिन्नो भगन्दरो ज्ञेयः स च पञ्चविधो भवेत् ॥”
अन्तिजत्तु पीडाकृतं । पञ्चविधः वातकपैतिक-
श्लेष्मिकसान्निपातिकश्लेष्मजभेदः ॥ भगन्दर-
शब्दस्य निरुक्तिमाह भोजः ।
“भगं परिसमन्तादयो गुदवस्त्रो तथैव च ।
भगवद्धारयेद्यस्मात्तस्मादेष भगन्दरः ॥”
भजन्यनेनेति भगं मेहनम् । भजन्यस्मिन्निति
भगं योनिः । अत्र भगशब्देन इयमपि कथ्यते ।
भगवत् योनिवत् ॥ पूर्वस्वरूपादीनि यथा,—
“कटीकपालनिसोददाहकण्डुरुजादयः ।
भवन्ति पूर्वस्वरूपाणि भविष्यन्ति भगन्दरे ॥”
कटीकपालमत्र कटीफलकम् । वातिकं शत-
पोनकसंज्ञं भगन्दरमाह ।

“कषायरुक्तेरतिकोपितोऽनिल-
स्वपानदेशे पिङ्गकां करोति याम् ।
उपेक्षणात् पाकसुपैति दारुणं
रजाच्च भिन्नादण्डेनवाहिनीम् ॥
तन्नागमो मूत्रपुरीषरतसां
व्रणैरनेकेः शतपोनकं वदेत् ।
दारुणं अतिदारुणात् । व्रणैरनेकेः स्वप्नसुखेः ।
शतपोनकश्चालनी तत्तुल्यम् ॥ पैतिकसुदृशोव-
संज्ञमाह ।

“प्रकीपणेः पित्तमतिप्रकीपितं
करोति रक्तां पिङ्गकां गुदं गताम् ।
तदाशुपाकाहिमपूतिवाहिनीं
भगन्दरश्चोद्गृह्णीत वदेत् ॥”
आशुपाकाहिमपूतिवाहिनीम् । शीघ्रपाकाम्
उद्गदुर्गन्धवाहिनीम् । तदा तं भगन्दरं उद्ग-

गृह्णीत उद्गृहीतमङ्गं वदेत् । उद्गृहीत-
संज्ञश्च । पिङ्गकाकालीनवक्रतयोद्गृहीतवाकार-
त्वेन ॥ * ॥ श्लेष्मिकपरिखाविसंज्ञमाह ।
“कण्डूयनो घनसावी कठिभो मन्दवेदनः ।
श्वेतावभासः कफजः परिखावी भगन्दरः ॥”
कठिनः पिङ्गकावस्थायां परिखावी निरन्तरं
स्ववर्णशैलः ॥ * ॥ सान्निपातिकश्लेष्मकावर्ष-
संज्ञमाह ।
“बहुवर्णरजासावाः पिङ्गका गोस्तनोपमाः ।
श्लेष्मकावर्षवत्ताड्यौ श्लेष्मकावर्षको मतः ॥”
बहुवर्णरजासावाः बहुशब्दो वर्णादिभिः
प्रत्येकं सम्बध्यते । ताड्यौ सावमार्गः ॥ * ॥
श्लेष्मजसुम्भार्गसंज्ञमाह ।

“क्षतावतिः पायुगताद्विवर्द्धते
सुपेक्षणात् स्युः क्षमयो विदध्यते ।
प्रकुर्वते मार्गमनेकधा सुखे-
प्रयोगेस्तुम्भार्गभगन्दरं वदेत् ॥
क्षतात् कण्टकादिना नखेन
कण्डूयनादिना वाभिघातात् ।
गतिः सावः उम्भार्गभगन्दरम् । एतस्य क्षमि-
क्षतमार्गः पुरीषादिनिर्गमादुम्भार्गसंज्ञा ॥”
कण्टकाध्यमसाध्यमाह ।
“घोराः साधयिष्यं दुःखाः सर्वे एव भग-
न्दराः ।

तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोक्तः क्षतजश्च विशेषतः ॥
वातमूत्रपुरीषाणि शुक्रश्च क्षमयस्तथा ।
भगन्दरात् सवत्सु नाशयन्ति तमातुरम् ॥”
अथ भगन्दरस्य चिकित्सा । यथा,—
“अथास्य पिङ्गकामेव तथा यत्नादुपाचरेत् ।
शुद्धाससुतिसंस्कारैर्यथा पाकं न गच्छति ॥
पुनर्नवावन्ताशुखीपिष्टिकावदरेः क्षतः ।
लेपाय पिङ्गकावस्थे कल्कः शक्ती भगन्दरे ॥
पथःपिष्टेक्षितारिष्टमधुकेः शीतलेः क्षतः ।
लेपो भगन्दरे शक्तः पंक्तिं वेदनावति ॥”
अरिष्टो निम्बः ॥
“सुमनायाश्च पत्राणि गुडूची विश्वभेषजम् ।
सैन्धवं तक्रसंपिष्टं लेपाह्वन्ति भगन्दरम् ॥”
सुमना जातिस्तस्याः पत्रम् ।
“पिङ्गकानामपकानामपतपणपूर्वकम् ।
कर्म कुप्यादिरकान्तं भिन्नानां व्रणवत् क्रिया ॥
निशार्कशीरसितुल्यपुराणं हननच्छदेः ।
सिद्धमभ्यङ्गे तैलं भगन्दरहरं परम् ॥”
पुरी गुग्गुलुः । अश्वहृजनच्छदाः करवीर-
पत्राणि । निशार्कितैलम् ॥ * ॥
“त्रिफलापुरलण्णानां त्रिपञ्चांशेकयोगिता ।
गुटिका शोथगुल्माशौभगन्दरवती हिता ॥”
नववार्धिको गुग्गुलुः ॥ * ॥
“श्लेष्मक्रियापि कथिता श्लेष्मसाधो भगन्दरे ।
सा च तेनेव कर्तव्या श्लेष्मश्लेष्मवैति यः ॥
आयामं मेयुनं गुडं पृष्ठयानं गुरुणि च ।
रूपव्रणेषु यत्रैव वर्णयेत्तस्य नरः ॥”
इति भावप्रकाशे भगन्दराधिकारः ॥

अपि च ।
“लङ्घनं स्वेदनं लेपविष्णापनविरेचनेः ।
रक्तमोक्षादिभिः शीघ्रं गुदकां पिङ्गकां जयेत् ॥
तथा यत्र भिषक् कुप्याद्यथा पाकं नियच्छति ।
अपक्वं वाय पक्वं वा जलौकापातनं हितम् ॥
तदभावे तु श्रद्धाभ्यामिदं रक्तस्य मोक्षणम् ॥”
वटपत्राष्टकाशुखीगुडूच्यः सपुनर्नवाः ।
पिष्टा तु पिङ्गकारम्भे लेपः शक्ती भगन्दरे ॥
आमाश्वस्थाक्रिया प्रोक्ता पक्वावस्थाक्रियोच्यते ॥
त्राभ्यापाटलाचारवृद्धिदाहादिकं क्रमम् ।
विधाय व्रणवत् कार्यं यथा दोषो यथा वलम् ॥
सुस्तुर्कदुग्धदाह्यौर्भिवर्त्ति कृत्वा भगन्दरे ।
दद्यात् सर्वशरीरस्थानाङ्गीर्हन्त्यात् प्रयोगराट् ॥
तिलाभयालोधुमरिष्टपत्रं
निशा वचा कुडमगारधमः ।
भगन्दरे नाशुपदंशयोश्च
दृष्टव्रणे शोथनरोपणोऽयम् ॥
शुनोऽस्थिष्टं त्रिफलारसं
विडालकास्थि त्वधवा विलेपनात् ।
चिरप्रभूतं व्रणरोगदुष्टं
भगन्दरं नाशुपैति नूनम् ॥ * ॥
जम्बुकमांसं सुक्षीत प्रकारैर्जम्बुनादिभिः ॥”
श्रद्दालमांसस्यङ्गनं खादम् । अथवा श्लेष्म-
मांसस्यङ्गनं खादम् ॥
“त्रिकटु त्रिफला सुस्तं विडङ्गान्तचिचकम् ।
शाल्येला पिप्पलीमूलं हृदुषा सुरदार च ॥
तुम्बुरं पुष्करं चयं विशाला रजनीदयम् ।
विडं सौवर्चलचारी सैन्धवं गजपिप्पली ॥
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावद्दिगुणगुग्गुलुः ।
कीलप्रमाणां गुटिकां खादयेन्मधुना सह ॥
भगन्दरं श्वासकासं जयं जीर्णज्वरोदरम् ।
नाङ्गीदृष्टव्रणानाहकुलीन्मादाग्ररीक्ष्मीन् ॥
मेहान्दृष्टिज्ज्वरोगशूलं शीपदमेव च ।
सप्तविंशतिको हन्ति गुग्गुलुः सर्वरोगहा ॥”
ज्वरोगशूलमित्यत्र ज्वत्पार्श्वशूलमित्यपि पाठः ॥
सप्तविंशतिगुग्गुलुः ॥ * ॥
“चिचकाकौ त्रिष्टुपाठौ मलपूहयमारकौ ।
सुधां वचां लाङ्गलिकां हरितालं सुवर्चलम् ॥
ज्योतिष्मतीश्च संक्षुब्ध तैलं वैद्यो विपाचयेत् ।
एतद्विष्यन्दनं नाम तैलसुक्तं भगन्दरे ॥
शोथनं रोपणश्चैव सुवर्णकरणं स्मृतम् ॥”
विष्यन्दनतैलम् ॥ * ॥
“सूतस्य द्विगुणीन शुद्धवलिना कन्यापयोभि-
स्त्राजं
पिष्टा तान्मयं समस्तसुलितं पाचं विधायोपरि ।
स्नेहं यामयुगं सभस्मपिठरे जम्बूजलेः सप्तधा
साहं तत्पुटयेत् भगन्दरहरो गुक्षीकृता
स्यादिति ॥”
जम्बूजलेरित्यत्र निम्बजलेरिति च पाठः ।
भगन्दरहरो रसः ॥ * ॥
“शुद्धसूतं समं गन्धं नूतनागं सतुल्यकम् ।
जीरकं सैन्धवं तुल्यं तिलकोषातकीवैः ॥

भगव

पिष्टा तस्मिन्नाहुनि भक्त्याच भगवन्तरम् ।
रसः कालाग्रिद्रोण्यं गुञ्जैर्कं नृत्तुजिह्वेत् ॥”
कालाग्रिद्रो रसः ॥ * ॥
इति सारस्वतीपिकायां भगवन्तरिकित्साध्यायः ॥
अपि च । गारुडे १८८ अध्याये ।
“गुग्गुलुं त्रिफलायुक्तं पीत्वा नश्येत् भग-
वन्तरः ॥”

(अस्य सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा, —
क्रिभ्यस्य सूक्ष्मलक्षणनयवाय-
प्रवाहनात्युत्कटकाश्रयैः ।
गुदस्य पाके पिष्टका भ्रशानिः
पक्वप्रभिन्ना तु भगवन्तरः स्यात् ॥
विरेचनक्षेपणपाटनञ्च
विशुद्धमार्गस्य च तेलदाहः ।
स्यात् चारस्त्रेण सुपाचितेन
द्विभस्य चास्य व्रणवचिकित्सा ॥

इति चरके चिकित्सास्थाने सप्तदशोऽध्याये ॥
भगवन्तरः, पुं, (भगं योनिस्तासुपाश्रित्य भजयति
जीविकां निज्वाहयतीति । भज + णुल् ।)
कुण्डाशी । इति महाभारते दानधर्मः ॥
कोट्ना इति भाषा ॥ तस्यान्नभक्षणनिषेधो
यथा, —

“यो बाल्यवेः परित्यक्तः साधुभिर्वाङ्मणैरपि ।
कुण्डाशी यच्च तस्यान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणचरत् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे महाचाराध्यायः ॥

भगवती, स्त्री, (भगः ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य
यशसः अयः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यमां भग
इतीङ्गना ॥” इत्युक्तलक्षणम् । षडेऽश्व्यमस्य
स्येति । भग + “तदस्यास्त्रस्मिन्निति मतुप् ॥”
५ । २ । ८४ । इति मतुप् । मस्य वः ।

“भूमनिन्दाप्रशंसाम् नित्ययोगेतिशायने ।
संसर्गश्चि विवक्षया भवन्ति मतुषादयः ॥”

इति काशिकोक्तेर्नित्ययोगश्च मतुपपत्ययः ।
ततः स्त्रियो ङोप् । पूज्या । गौरी । इति
मेदिनी । ते, २१४ ॥ (सा च पञ्क्तिरूपिणी
महामाया देवी । यथा, मार्कण्डेय १८१४० ।

“ज्ञानिनामपि क्षीनां देवी भगवती हि सा ।
बलादात्म्य मोक्षाय महामाया प्रयच्छति ॥”
सरस्वती । यथाह पौराणिकाः ।

“सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेष-
जायापहा ॥”

गङ्गा । यथा, शङ्कराचार्यकृतगङ्गाक्षीचे ।
“भगवति ! भवलीलाभौलिमाले तवाम्भः-
कणमण्यपरिमाणं प्राणिनो ये स्पृशन्ति ॥”
तस्याः स्वरूपं यथा, —

“यथा नित्यं हि भगवान् नित्या भगवती तथा ।
स्वमायया तिरोभूता तज्जेश प्राकृते लये ॥
आव्रजस्तस्वपर्यन्तं सर्वं मिथ्यैव लज्जितम् ।
दुर्गा सख्यस्वरूपा सा प्रकृतिर्भगवान् यथा ॥
सिद्धेश्वर्यादिकं सर्वं यस्यामस्ति युगे युगे ।
सिद्ध्यादिकं भगो ह्येवमेव भगवती स्मृता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे ५४ अध्यायः ॥

भगव

अपि च ।

“मेधते या सुरैः सर्वैस्ताचेव भजते यतः ।
धातुर्भजेति सवायां भगवत्येव सा स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
तस्याः प्रतिमाविशेषस्य पूजने फलविशेषो यथा,
ब्रह्मोवाच ।

“यद्यु तस्याः सुराध्यक्ष ! आराधनविधिं
परम् ।

यथा सा तोषिता पूर्वं शङ्करादौः फलेप्सुभिः ॥
कर्मयज्ञेन देवेश ! तथा त्वमपि पूजय ।
शम्भुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तिमयीं शुभाम् ॥
अन्नमालाकरो नित्यं तेनासौ विजृम्भितः ।

अहं शैलमयीं देवीं यजामि सुरमत्तम ! ॥
तेन ब्रह्मत्वमेवेदं मया प्राप्तं सुदर्लभम् ।

इन्द्रीलमयीं देवीं विष्णुरर्चयते तदा ॥

विष्णुत्वं प्राप्तवांस्तेन अर्जुनेकं सनातनम् ।

देवीं हेममयीं कान्तां धनदोर्चयते सदा ॥

तेनासौ धनदो देवो धनेश्वरत्वमाप्तवान् ।

विश्वदेवा महात्मानो रौप्यां देवीं मनोहराम् ।

यजन्ति विधिवद्भक्त्या तेन विश्वत्वमाप्तवुः ॥

वायुः पूजयते भक्त्या देवीं पितृलसम्भवाम् ।

वायुत्वं तेन तत् प्राप्तमनौपम्यं गुणावहम् ॥

वसवः कामिकां देवीं पूजयन्ते विधानतः ।

प्राप्तवन्तो महात्मानो वसुत्वं मुमक्षोदयम् ॥

अश्विनौ पाथिवां देवीं पूजयन्तौ विधानतः ।

तेन तावदश्विनौ देवौ दिव्यदेहं गतायुभौ ॥

स्फाटिकां शोभनां देवीं वरुणोर्चयते सदा ।

वरुणत्वं हि संप्राप्तं तेन अङ्गा समावृतम् ॥

देवीमन्नमयीं पुण्याममिथ्येति भावितः ।

अग्नित्वं प्राप्तवांस्तेन तेभोरूपसमावृतम् ॥

ताम्रां देवीं सदाकालं भक्त्या देवो दिवाकरः ।

अर्चते तत्र संप्राप्तं तेन सूर्यत्वमुत्तमम् ॥

सुक्ताशैलमयीं देवीं सोमः पूजयते सदा ।

तेन सोमोऽपि संप्राप्तः सोमत्वं सततोऽकृतम् ॥

प्रशालकमयीं देवीं यजन्ते पद्मगोपमाः ।

तेन नागास्तु भोगाद्याः प्रयान्ति परं पदम् ॥

ज्वालायममयीं देवीं पूजयन्त्यसुरोत्तमाः ।

राक्षसाश्च महात्मानस्तेन तदभितविक्रमाः ॥

त्रिभुविसमयीं देवीं पिशाचाः पूजयन्ति ताम् ।

तेन अहिवलोपताः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

त्रैलोकिकां सदा देवीं यजन्ते गन्धकादयः ।

तेन भोगवलोपताः प्रयान्ति श्वरमन्दिरम् ॥

वज्रलौहमयीं देवीं यजन्ते मानवः सदा ।

मातृत्वं प्राप्य ताः सर्वः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

एवं देवाः सगन्धर्वाः पिशाचोदरग्रासकाः ।

पूजयन्ते सदाकालं चर्चिकीं सुरनायिकाम् ॥

तथा त्वमपि देवेश ! यदीच्छसि परं गतिम् ।

श्रिवां मणिमयीं पूज्य लभसे मनसेप्सितान् ॥

कामान् सुरवराध्यक्ष ! कामिकेः पूजितेः सदा ।

इदंति सर्वलोकानां चिन्तामणिर्यथा श्रिवा ॥”

इत्यादि देववतारे द्रव्यविधिपूजामाहात्म्ये ३८
अध्यायः ॥ तस्यै गृहदानस्य फलं यथा, —

भगव

ईश्वर उवाच ।

“देया गृहस्य यः शुक्रकरार्पयति शोभनम् ।

सर्वोपकरणैर्युक्तं सकृदाटार्गलावृतम् ॥

सस्मिन् घण्टा ध्वजं ध्वजं वितानं दर्पणानि च ।

दत्त्वा सुरजवंशादि नित्यं सङ्गीतकानि च ॥

देवीशास्त्रार्थवितारं पूजनं भवने शुभम् ।

एवं प्रवर्त्तते यस्तु तस्य पुण्यफलं व्रणम् ॥

दशपूर्वापरान्तात ! आत्मनश्चैकविंशतिम् ।

उद्धृत्य च कुलं पापाद्ब्रह्मलोकं महीयते ॥

गच्छते भगवती यत्र परा परमपूजिता ।

तत्र कल्पान्तरं यावद्भुक्ता भोगान् मनो-

रमान् ॥

पुनः कालादिहायानः पृथियामेकराजभवेत् ।

समृत्तवाहनोपेतः शान्तः पुरपरिच्छदः ॥

पुनर्देया द्विजातीनां तद्वक्तानां प्रियो भवेत् ॥

कन्यामम्यजको नित्यं देवीशास्त्रार्थपारगः ।

लभते परमद्वावं तदस्ति शिवतो व्रजेत् ॥

देया गृहस्य यः शुक्र ! सस्मार्त्तयति नित्यशः ।

स भवेद्भुक्ता सौख्यचन्दसम्यक्तिसंयुतः ॥

तदागच्छेच्छिवालोकं सर्वकालफलप्रदम् ।

देया गृहस्य यः शुक्र ! गोमयेनानुलेपयेत् ॥

स्त्रियो वा यदि वा पुंसः घण्टासम्पु निरालम्

रम् ।

स लभेद्दीप्तिवान् कामान् देया लोकश्च

गच्छति ॥”

इत्यादि देववतारे ४२ अध्यायः ॥

भगवद्भक्तः, पुं, (भगवतो भगवत्या वा भक्तः ।)

श्रीकृष्णभक्तियुक्तः । अथ भगवद्भक्तानां लक्ष-
णानि । सामान्यतः सैङ्गे ।

“विष्णुरेव हि यस्मिन् देवता वैष्णवः स्मृतः ॥”

अथ विशेषः ।

“व्रतकर्मभुजज्ञानभोगजन्मादिमत्स्वपि ।

श्रीवैष्णवि च कृष्णस्य भक्ताः सन्ति तथा तथा ॥”

तत्र व्रतियु मध्ये भगवद्भक्तिर्ज्ञतव्रतपरता भग-
वद्भक्तलक्षणम् । तथा च स्कान्दे श्रीमार्कण्डेय-

भगीरथसंवादे ।

“दशमीशेषसंयुक्तं दिनं वैष्णवसंभ्रमम् ।

नृपास्यते महीपाल ! ते वै भागवता नराः ॥

प्राणायामे न चात्रान्ति दिनं प्राप्य हरिर्नराः ।

कुर्वन्ति जागरं रात्रौ सदा भागवता हि ते ॥

उपोष्य द्वादशीं शुद्धां रात्रौ जागरणावृतिताम् ।

अल्पास्तु माधयेदयस्तु सर्वे भागवतो नराः ॥

भक्तिर्न विद्युता येषां न च्युतानि व्रतानि च ।

मुप्रियः श्रीपतिर्येषां ते स्युर्भागवता नराः ॥”

कस्मिन् भगवदर्पणादिना तदाज्ञाबुद्ध्या वा

भक्तिर्ज्ञतव्रतपरता तत्रैव ।

“धर्मार्थं जीवितं येषां सन्तानार्थश्च भैद्यनम् ।

पचनं विप्रसुखार्थं ज्ञेयास्ते वैष्णवा नराः ॥

अध्वगस्तु पथि आन्तं कालेऽत्र गृहमागतम् ।

योऽतिथिं पूजयेद्भक्त्या वैष्णवः स न संशयः ॥

सदाचाररताः श्रिष्टाः सर्वभूताशुक्लकाः ।

मुच्यन्त्येकतरागा ये सदा भागवता हि ते ॥”

गवभ

पाप्मे वैशाखमाहात्म्ये श्रीनारदास्वरीषसंवादे ।
यथा,
“जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो ह्यर्थमेव च ।
अहोरात्राणि पुण्यार्थं तं मन्ये वैष्णवं जनम् ॥”
लेङ्गे च ।

“विष्णुभक्तिसमायुक्तान् श्रौतसाम्प्रवर्षकान् ।
प्रीतो भवति यो ङ्ङा वेणवोऽभौ प्रकीर्तितः ॥”
गुणवत्सु भक्तिहेतुकपालुत्वादिसद्गुणशीलता
तत्रैव ।

“परदुःखेनात्मदुःखं मन्यन्ते ये वृषोत्तम ! ।
भगवद्भूमिनिरतास्ते नरा वेणवा वृष ! ॥”
भागवतलनीयस्कन्धे श्रीकपिलदेववृत्तिसंवादे ।
यथा,—

“तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ।
अज्ञातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः ॥”
पञ्चमस्कन्धे ऋषभदेवस्य पूत्रानुशासने । यथा,

“महत्सुखां हारमाहुर्विमुक्ते-
स्तमोहारं योषितां सङ्गसङ्गम् ।
महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता
विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥”

एकादशस्कन्धे श्रीभगवत्पदतोडवपञ्चोत्तरे ।
यथा,—

“क्षपालरक्तद्रोहस्तिक्ष्णः सर्वदेहिनाम् ।
सत्यसारीऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥
कामान्भित्तधीर्दान्तो नृदः शुचिरकिंचनः ।
अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणी
सुनिः ॥
अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितघङ्गुणः ।
अमानी मानदः कलौ भैत्रः कारुणिकः
कविः ॥”

विष्णुपुराणे यमतद्भटसंवादे । यथा,—

“न चलति निजवर्णधर्मतो यः
सममतिरात्ममुद्धदिपत्तपते ।
न हरति न चलति किंचिदुच्चैः
स्थिरमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥”*

ज्ञानियु भक्तिहेतुज्ञानवता एकादशे । यथा,—
“सर्वभूतेषु यः पश्यद्भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्प्राप्त्यैव भागवतोत्तमः ॥
न यस्य स्वः पर इति विस्त्वात्मनि वा भिदा ।
सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥
ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि
यादृशः ।

भजन्यनन्यभावेन ते मे भक्तवता मताः ॥
इत्यरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषन्सु च ।
प्रममेचीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥
अर्चायामेव हरये पूर्णं यः श्रद्धयेहते ।
न तद्भक्त्यु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥”
भोगवत्सु भक्तिहेतुभोगानासक्तता हरियोगे-
श्वरोत्तरे । यथा,—

“यद्दीक्षापीश्वरैरर्थान् यो न हेति न काङ्क्षति ।
विष्णोर्मायाभिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः ॥”
सञ्जयविद्यादिमन्सु भक्तिहेतुनिरभिमानीता

भगव

तत्रैव । यथा,—

“न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ।
सञ्जतेऽस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरिः प्रियः ॥
भावाः कथञ्चिद्भक्त्यैव ज्ञानानासक्तमानिता ।
भक्तिनिष्ठापका जातास्ततो ह्युत्तमतोदिता ॥”
निष्ठापकाः परिपाकं प्रापकाः ॥ * ॥
श्रेष्ठेषु श्रीशिवकृष्णभेदकता दृष्टमारदीये ।
“शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि ।
समबुद्ध्या प्रवर्तन्ते ते वै भागवतोत्तमाः ॥”
इति ॥*

“अन्यच्च तेषां भगवच्छास्त्रार्थपरतादिकम् ।
साक्षाद्भक्तात्मकं सुखं लक्षणं लिख्यतेऽधुना ॥”
श्रीभागवतशास्त्रपरता स्कान्दे ।

“येषां भागवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति सन्निधौ ।
पूजयन्ति च ये नित्यं ते स्युर्भागवता नराः ॥
येषां भागवतं शास्त्रं जीवितादधिकं भवेत् ।
महाभागवताः श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नराः ॥”
वेणुपसम्माननिष्ठा लेङ्गे ।

“विष्णुभक्तमथायातं यो ङ्ङा सुसुखप्रियः ।
प्रणामादि करोत्येव वासुदेवं यथा तथा ।
स वै भक्त इति ज्ञेयः स पुनरिति जगत्प्रियः ॥
रुक्माक्षरा गिरः शृण्वन् तथा भागवतेरिताः ।
प्रणामपूर्वं चत्वा यो वदन् वेणवां हि सः ॥
भोक्तुनाश्चादनं सर्वं यथाशक्त्वा ददाति यः ।
विष्णुभक्तस्य सततं स वै भागवतः स्मृतः ॥
गारुडे ।

“येन सञ्जात्मना विष्णुभक्ता भावो निवेशितः ।
वेणुवेषु कृतात्मत्वात्माहाभागवतो हि सः ॥* ॥
श्रीतुलसीसेवानिष्ठा दृष्टमारदीये श्रीभगवन्-
माकण्डेयसंवादे ।

“तुलसीकाननं ङ्ङा ये नमस्कृत्येते नराः ।
तत्काष्ठाङ्कितकर्णा ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥
तुलसीगन्धमाघ्राय सन्तोषं कुर्वते तु ये ।
तन्मूलसुद्धतं येसु ते वै भागवतोत्तमाः ॥”* ॥
श्रीभगवतः कथापरता दृष्टमारदीये श्रीभगवन्-
माकण्डेयसंवादे ।

“मत्कथाश्रवणे येषां वर्तते सात्त्विकी मतिः ।
तद्वक्त्रि सुभक्ताश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”
स्कान्दे श्रीभगवद्दर्शनसंवादे ।
“मत्कथां कुरुते यस्तु मत्कथाश्च शृणोति यः ।
हृष्यते मत्कथायाश्च स वै भागवतोत्तमः ॥”
लनीयस्कन्धे तत्रैव ।

“मदाश्रयाः कथा नृष्टाः शृण्वन्ति कथयन्ति च ।
तपन्ति विविधास्तापा नेताश्चक्रतप्तसः ॥”* ॥
नामपरता दृष्टमारदीये तत्रैव ।
मन्मानसाश्च मद्भक्ता मद्भक्तजनलोलुपाः ।
मन्नामश्रवणसक्तास्ते वै भागवतोत्तमाः ॥
येऽभिनन्दन्ति नामानि हरिः शृण्वन्ति हृषिताः ।
रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”
तत्रैवान्यत्र ।

“अन्यथासुदयं ङ्ङा येऽभिनन्दन्ति मानवाः ।
हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

भगव

स्मरणपरता । तत्र स्वधर्मनिष्ठया रागद्वेषादि-
निवृत्त्या स्मरणं श्रीविष्णुपुराणे यमतद्भटसंवादे ।

“न चलति उच्चैः श्रीभगवत्पदार्-
विन्दे सितमनास्त्ववेहि विष्णुभक्तम् ।
कालिकलुषमलेन यस्य नात्मा
विमलमर्तमर्लनीकृतस्तमेनम् ।
मनसि कृतजनार्दनं मनुष्यं
सततमवेहि हरैरतीव भक्तम् ॥
कनकमपि रहस्यवैष्य बुद्ध्या
लणभिव यः समवेति वै परस्वम् ।
भवति च भगवत्वन्यचेताः
पुरुषवरं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥

स्फटिकगिरिशिलाभलः क विष्णु-
मनसि वृणां क च मत्सरादिदोषः ।
न हि तुहिनमयस्वरश्मिपुञ्जे
भवति हृताशनदीपिजः प्रतापः ॥
विमलमतिरमत्सरः प्रशान्तः शुचि-
चरितोऽखिलसत्त्वमित्रभूतः ।
प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो
वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवः ॥
वसति हृदि सनातनं च तस्मिन्
भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।
क्षितिरसमतिरन्यमात्मनोऽन्तः
कथयति चारुतयैव शालपोतः ॥

अन्यविजयेन वैराग्यादिना च स्मरणं श्रीहरि-
योगेश्वरोत्तरे ।
देहिन्द्रियपागमनोद्धियां यो
अन्नाप्यनुद्वेगयतर्कच्छेः ।
संसारधर्म्मरहितुत्तमानः
स्मृत्वा हरिर्भागवतप्रधानः ॥
त्रिसुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ड-
स्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विष्णुना ।
न चलति भगवत्पदार्विन्द-
क्षवनिभिषाहंमपि स वेणुवाग्यः ॥
भगवत उरुविक्रमाद्भिषाखा-
नखमण्यचन्द्रिकया निरस्ततापे ।
हृदि कथमुपसीदतां पुनः स
प्रभवति तन्त्रे इवोदितेऽर्कतापः ॥”

पूजापरता स्कान्दे तत्रैव ।
“यश्चेयन्ति सदा विष्णुं यश्चैषां वरदं हरिम् ।
देहिनः पुण्यकर्मणः सदा भागवता हि ते ॥”
लेङ्गे ।
“विष्णुत्तरे शुभान्येव करोति स्नेहसंयुतः ।
प्रतिमाश्च हरैर्नित्यं पूजयेत् प्रयतात्मवान् ॥
विष्णुभक्तः स विज्ञेयः कर्मणा मनसा गिरा ।
नारायणपरो नित्यं भूप ! भागवतो हि सः ॥”
वेणुवधर्मनिष्ठतादि पाद्मोत्तरखण्डे ।
“तापादिपञ्चसंस्कारा न वैष्णवाकर्मकारकः ।
अर्थपञ्चकविद्भिर्भो महाभागवतो हि सः ॥”
तापः तप्तसुधाधारणं तदादिपञ्चसंस्कारयुक्तः ।
पञ्चसंस्काराश्च तत्रैवक्ताः । [इति ॥
“तापः पुण्ड्रकथा नाम मनो यागस्तु पञ्चमः ॥”

भगव

अस्यार्थः । नाम श्रीकृष्णदासत्यादि । मन्त्रः श्रीगुरोः सकाशात् मन्त्रगृहणम् । यागः होम-
पूर्वकयथाविधिदीक्षागृहणमित्यर्थः । नव द्रव्या-
कर्मणि रक्षासम्बन्धित्यानि अवगादीनि
पाशोक्तादीनि वा सर्वेषां तेषां पूजाङ्ग-
त्वात् । तानि च तत्रैवोक्तानि । यथा,—
“अर्चनं मन्त्रपठनं यागयोगो महात्मनः ।
नामसङ्कीर्णनं सेवा तच्चिह्नैरङ्गनं तथा ।
तदीयाराधनं चर्या नवधा भिद्यते शुभे ।
अर्घ्यपञ्चकं चत्वारो चत्वारो धर्मादयः पञ्च-
धात्रीः पञ्चमपुरुषार्थश्च भक्तिः । यदा पञ्च-
तत्त्वानि अनात्मात्मपरमात्मपरमेश्वरतत्त्वज्ञाना-
याथार्यानि । इति तट्टीका ॥ * ॥
एकात्मता गारुडः ।
“एकात्मन सदा विष्णौ यस्माद्देवे परायणा ।
तस्मादेकात्मिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ॥”
तद्विज्ञानेनानन्यपरता एकादश उद्भवप्रश्नोत्तरे ।
“आत्माज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यच्चास्मि
यादृशः ।
भजन्त्यनन्यभावेन ते वै भागवता मताः ॥”
भागवते । ११ । ३ । ५० ।
“न कामकर्मधीजानां यस्य चेतसि सम्भवः ।
वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥”
सा च एकात्मता चतुर्धा । तत्र धर्मानाद-
रेण श्रीमदुद्भवप्रश्नोत्तर एव ।
“अज्ञायेवं गुणान् दोषान् मयादिष्टानपि
स्वकान् ।
धर्मान् सन्त्यज्य यः सर्वान् मां भजेत् स च
सत्तमः ॥
गीतायाश्च ।
सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।
अहं त्वी सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥
यदा यस्यानुगृह्णाति भगवानात्मभावितः ।
स लब्ध्वाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठताम् ॥”
अन्यत्र विरपेक्षता भागवते श्रीमद्भगवद्गुह-
संवादे ऐलोपास्थाने ।
“सन्तोऽनपेक्षा मच्चिताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ।
निर्ममा निरहङ्कारा निर्हन्ता निष्परिवृद्धाः ॥”
तत्रैव तृतीये श्रीकपिलदेववृत्तिसंवादे ।
“त एते साधवः साध्वि ! सर्वसङ्गविवर्जिताः ।
अङ्गस्तेष्वथ तं प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते ॥”
विष्णुकुलत्वेऽपि मनोरतिपरता स्फाट्टे ।
“यस्य लङ्घ्यतस्यापि केशवे रमतं मनः ।
न विद्युता च भक्तिर्वै स वै भागवतो नरः ॥
आपन्नतस्य यस्यैह भक्तिरशभिचारिणी ।
नान्यत्र रमतं चित्तं स वै भागवतो नरः ॥”
प्रेमेकपरता च भागवते पञ्चमस्कन्धे श्रीकृष्ण-
देवस्य पुत्रानुशासने ।
“ये वा मयींश्च कृतसौहृदार्या
जनेषु देहभरवार्तिकेषु ।
यद्देव जायात्मनरुतिमत्सु
न प्रीतियुक्ता यावदर्थाञ्च लोके ॥”

भगवा

राति मित्रं धनं वा ।
“विधा प्रेमेकपरता प्रेमः स्यात्तारतम्यतः ।
उत्तमा मध्यमा चासौ कनिष्ठा चेति भेदतः ॥”
तत्रोत्तमा यथा एकादश हरियोगेश्वरोत्तरे ।
“सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्यात्मन्येव भागवतोत्तमः ॥
स्वदेवस्य भावं यः सर्वभूतेषु पश्यति ।
भाषयन्ति च तान्यस्मिन्नित्यर्थः सम्मतः सताम् ॥”
तृतीये श्रीकपिलदेववृत्तिसंवादे ।
“मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढाः ।
मनसते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः ॥”
एकादशे श्रीहरियोगेश्वरोत्तरे च ।
“विद्वज्जति नृदये न यस्य साक्षा-
द्वरिवशाभिहितोऽप्यधौघनाशः ।
प्रणयरसनया घृताद्विप्रशः
स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥”
तत्रैव मध्यमाद्द्विहरियोगेश्वरोक्तादेव ।
“इत्येव तदधीनेषु वालिनेषु द्विषतसु च ।
प्रेममेवोक्तपोषणा यः करोति स मध्यमः ॥”
कनिष्ठता तत्रैव ।
“अर्चायामेव हरये पूर्वा यः श्रद्धयेद्वते ।
न तदङ्गेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥
श्रद्धया पूजनं प्रेमबोधकं भक्त इत्यपि ।
प्रेमणो हि करणात्तत्त्वं स्वर्गं भक्तानपेक्षणात् ॥
लक्षणानि च यान्ये भक्तेर्लक्षणानि तान्यपि ।
बन्धनादीनि विद्वान्ने येषु भागवता हि ते ॥
एतानि लक्षणानीत्यं गौणमुखादिभेदतः ।
ऊह्यानि लक्षणान्येवं विवेचयानि पराग्यपि ॥
इदंलक्षणवन्तः स्युर्दुर्भा बहवो जनाः ।
दिया हि मणयो यत्किं न वर्तन्ते इतस्ततः ॥”
अतएवोक्तं मोक्षधर्म गारदीये ।
जायमानं हि पुरुषं यं पश्येत्पुष्टद्वयः ।
सात्त्विकः स तु विज्ञेयो भवेन्नोत्तमार्थनिष्ठयः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासं १० विलासः ॥
भगवान्, [त] (भगः “ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य
यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठा भग
इतीङ्गना ॥” इत्युक्तलक्षणं षडेऽश्वर्यमस्यस्यति ।
भगः । नित्ययोगो मतुप् मस्य वः ।) पुं बुद्धः ।
इत्यमरः । १ । १ । १३ ॥ श्रीकृष्णः । यथा,—
“भगवानपि ता रात्रीः शारदोत्पुल्लमल्लिकाः ।
वीक्ष्य रत्नं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥
पूज्ये च । इति मेदिनी । भगवत्स्वरूपं यथा,
“मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यन्मनिसत्तमः ।
तदेतत् श्रूयतामत्र संबन्धं गदतो मम ॥
हे ब्रह्मणी वेदितये शब्दब्रह्म परश्च यत् ।
शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
हे विदो वेदितये वै इति चायत्वेणो श्रुतिः ।
परया त्वत्परप्राप्तिर्न वेदादिमयापरा ॥
यत्तदयत्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम् ।
अनिर्दृश्यमरूपं पाणिपादाद्यसंयुतम् ॥
विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोगिमकारणम् ।

भगवा

आप्ययात्रं यतः सर्वं तं वि पश्यन्ति सुरयः ॥
तद्वद्वत्तत परं धाम तद्द्वयं मोक्षकाङ्क्षणा ।
श्रुतिवाक्योदितं सृष्ट्यं तद्द्वयोः परमं पदम् ।
तदैव भगवद्व्याप्यं स्वरूपं परमात्मनः ॥
याचको भगवच्छब्दस्तस्यादस्यान्तरात्मनः ।
एवं निगदितार्थस्य स तत्त्वं तस्य तत्त्वतः ॥
ज्ञायते येन तज्ज्ञाने परममर्थार्थमयम् ॥
अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव प्रकृष्यो द्विज । ।
पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्यौपचारिकः ।
शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे प्रकृष्यो वर्तते ।
मेत्रेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणम् ॥
संभर्तति तथा भर्ता भकारोऽर्थद्वयान्वितः ।
तेनागमयिता सृष्टा गकारार्थस्तथा सुन ! ॥
ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठा भग इतीङ्गना ॥
वसन्ति यच्च भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि ।
स च भूतेश्वरेशेषु वकारार्थस्ततोऽयः ॥
एवमेव महाशची ! भगवानिति सत्तमः ।
परमब्रह्मभूतस्य वामुदेवस्य नान्यगः ॥
तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासम्बन्धितः ।
शब्दोऽयं नोपचारेण व्यञ्ज्य स्तुपचारतः ॥
उत्पत्तिं प्रलयश्चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्वामविद्याश्च स वाच्यो भगवानिति ॥
ज्ञानशक्तिबलैश्चैवोच्यते जात्युपश्रयः ।
भगवच्छब्दवाच्यानि विना ह्येतेर्गुणादिभिः ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“परमात्मा च भगवान् विष्णुकंसनी जनार्दनः ।
तद्वक्तिमान् भागवतो नाष्टपुण्यैर्हि जायते ॥
भगवच्छासनालम्बी भगवच्छासनप्रियः ।
भगवद्वक्तिमास्थाय वत्स ! भागवतो भव ॥
भगवान् भूतभक्षो भूतादिप्रभवोऽयः ।
भावेन तं भगवत्स्वं भवभङ्गकरं हरिम् ॥
भजस्व भावेन विभुं भगवन्तं भवेश्वरम् ।
ततो भागवतो भूत्वा भवद्वन्तान् प्रमोक्षसि ॥”
इत्याद्यं बह्विपुराणे वेणवक्रियायोगे यमानु-
शासनी नामाध्यायः ॥ अन्यत्र ।
“महती चतुर्लङ्घनी सर्वेषां जीविनां सदा ।
सृष्टा पाता च शास्ता च भगवान् कुरुणानिधिः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजम्भखण्डे २५ अध्यायः ॥
षडेऽश्वर्यान्वितः । स च परमेश्वरः । तन्नाम-
विष्णुस्य सेवनं यथा,—
“अथ श्रीभगवन्नाम सदा सेवितं सर्वतः ।
तन्माहात्म्यं विख्यातं सङ्क्षेपेणात्र लिख्यते ॥
अथ श्रीभगवन्नामविशेषस्य च सेवनम् ।
ऋषिभिः कृपयादिष्टं तत्तत्कामहतात्मनाम् ॥”
अथकामविशेषेण श्रीभगवन्नामविशेषसेवाभावा-
त्तम् । तत्र पापक्षयार्थं कौर्म । यथा,—
“श्रीशब्दपूर्वं जयशब्दपूर्वं
जयहयादुत्तरस्तथा हि ।
त्रिः सप्तशतौ नरसिंहनाम
जप्तं निहत्यादपि विप्रहृत्याम् ॥”

भगवा

महाभयनिवारणार्थं तत्रैव ।
 “श्रीपुष्पां नरसिंहो द्विर्जयादत्तरत्नसः ।
 त्रि. सप्रजन्तो जपस्तु महाभयनिवारणः ॥”
 कालविशेषे तु मङ्गलार्थं विष्णुधर्मोत्तरे
 श्रीमार्कण्डेयवचनभावे ।
 “पुरुषं वामदेवञ्च तथा सकृर्गणं विभुम् ।
 प्रदुश्चमनिरुद्धञ्च क्रमादष्टेभ्यः कीर्त्तयेत् ॥”
 अष्टेभ्यः संवत्सरादिषु पञ्चसु ॥
 “वत्सभद्रं तथा कृष्णं कीर्त्तयेद्यनहये ।
 माधवं पुण्डरीकान्तं तथा वै भोगशायिनम् ॥
 पद्मनाभं ज्योतिर्गणं तथा देवं त्रिविक्रमम् ।
 क्रमेण राजशाहं च वसन्तादिषु कीर्त्तयेत् ॥
 विष्णुञ्च मधुहन्तारं तथा देवं त्रिविक्रमम् ।
 वामनं श्रीधरञ्चैव ज्योतिर्गणं तथैव च ॥
 दामोदरं पद्मनाभं केशवञ्च यदूतमम् ।
 नारायणं माधवञ्च गोविन्दञ्च तथा क्रमात् ॥
 चत्वारिंशत् च मासेषु देवदेवमनुस्मरेत् ।
 पञ्चमनिरुद्धञ्च पञ्चयोः कृष्णपुङ्गवोः ॥
 सर्वः शुद्धः शिवः स्यात्पुण्डरीकनिधिरयः ।
 व्याख्यादिषु वारेषु क्रमादेवमनुस्मरेत् ॥
 विश्वं विष्णुर्धृष्टकारो भूतभयभवनप्रभुः ।
 भवभृद् भूतकृद् भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥
 अशक्तः पुण्डरीकाक्षो विश्वकर्मा शुचिश्रवाः ।
 सम्भवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥
 अपमेयो ज्योतिर्गणः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।
 अयास्यः शाश्वतो धाता कृष्णस्यैताव्यः स्मरेत् ॥
 देवदेवस्य नामानि कृतिकादिषु यादवः ।
 ब्रह्माणं श्रीपतिं विष्णुं कपिलं श्रीधरं प्रभुम् ॥
 दामोदरं ज्योतिर्गणं गोविन्दं मधुसूदनम् ।
 अधरं गदिनं देवं शङ्खिनं पद्मिनं तथा ॥
 त्रिकणञ्च महाराजः प्रथमादिषु संस्मरेत् ॥”
 प्रथमादिषु प्रतिपदादिषु ।
 “सर्वं वा सर्वदा नाम देवदेवस्य यादवः ॥
 नामानि सर्वाणि जनार्दनस्य
 कालञ्च सर्वं पुरुषपथीरः ।
 तस्मात् सदा सर्वगतस्य नाम
 यास्यं यथेष्टं वरदस्य राजन् ॥”
 विविधकामसिद्धये च पुनस्त्योक्तौ ।
 “कामः कामप्रदः कान्तः कामपालस्तथा हरिः ।
 आनन्दो माधवश्चैव कामसंसिद्धये जपेत् ॥
 रामः परशुरामश्च वृत्तिर्हो विष्णुरेव च ।
 विक्रमश्चैवमादौ नि जप्यान्तरिजिगीयुभिः ॥
 विलासश्चैव तथा नित्यं जप्यः पुरुषोत्तमः ।
 दामोदरं वत्सगतो नित्यमेव जपेत्तरः ॥
 केशवं पुण्डरीकान्तमनिशं हि तथा जपेत् ।
 नववाधासु सर्वासु ज्योतिर्गणं भयेषु च ॥
 अश्रुतश्चास्तस्यैव जपेद्दौर्घ्यकर्मणि ।
 संयामाभिमुखो गच्छन् संसारं दपराजितम् ॥
 त्रिकणं गदिनश्चैव शङ्खिणं खड्गिनं तथा ।
 जेभाथीं प्रवसन्निधं दिक्षु प्राप्यादिषु स्मरेत् ॥
 अजितचाधिपश्चैव सर्वं सर्वेश्वरं तथा ।
 संस्मरेत् पुरुषो भक्ता यथहारेषु सर्वदा ॥

भगवा

नारायणं सर्वकालं क्षुतप्रखलनादिषु ।
 यक्षनक्षत्रपीडासु देववाधासु सर्वतः ॥
 दस्युवैरिनिषेधेयु आश्रितं ह्यदिभ्यः ।
 अश्वकारे तमस्तोत्रे नरसिंहमनुस्मरेत् ॥
 अग्निदाहे समुत्पन्ने संसारेऽल्लग्नशायिनम् ।
 गरुडध्वजानुस्मरणाद्विषयीयं यपोहति ॥
 स्नाने देवार्चने ह्येमे प्रणिपाते प्रदक्षिणी ।
 कीर्त्तयेद्भगवन्नाम वासुदेवेति तत्परः ॥
 स्थापने वित्तधात्यादेरपथ्याने च दक्षजे ।
 कुर्वन्तं तन्मना भूत्वा अगन्ताच्च तकीर्त्तनम् ॥
 नारायणं शाङ्गधरं श्रीधरं पुरुषोत्तमम् ।
 वामनं खड्गिनश्चैव दुष्टस्वप्ने सदा स्मरेत् ॥
 महागर्वादाहो पर्यङ्कशायिनञ्च नरः स्मरेत् ।
 वत्सभद्रं मन्दुहार्थं सर्वकर्मणि संस्मरेत् ॥
 अगन्तमिष्यार्थं स्तुवन् भक्त्या न सीदति ।
 श्रीर्गं सञ्जाभ्युदिके कर्मण्यशु प्रकीर्त्तयेत् ॥
 अग्निषु ज्योतिषु विशोक्तञ्च सदा जपेत् ।
 मरुत्पतापानिजलवन्यनादिषु ऋक्षेषु ॥
 खलत्परतन्त्रेषु वासुदेवं जपेद्दुष्टधः ।
 सर्वार्थशक्तियुक्तस्य देवदेवस्य चक्रिणः ॥
 यथाभिरुचते नाम तत् सर्वार्थेषु कीर्त्तयेत् ।
 सर्वार्थमिद्विमाप्नोति नाम्नामेकाधैता यतः ॥
 सर्वार्थगतानि नामानि परस्य ब्रह्मणो हरिः ॥”
 एवं विष्णुधर्मोत्तरे च मार्कण्डेयवचनभावे ॥
 किञ्च ।
 “कूर्मं वराहं मतस्यं वा जलप्रवरणी स्मरेत् ।
 आशिष्णुसमिधनने जपेन्नाम त्वखण्डितम् ॥
 गरुडध्वजानुस्मरणादापदो मुच्यते नरः ।
 ज्वरजुष्टशिरोरोगविषवीर्णञ्च शाम्यति ॥
 वत्सभद्रं युद्धार्थं कल्पारम्भे हलायुधम् ।
 उत्तारणं धानिच्यार्थं राममभ्युदये वृषः ॥
 माङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं माङ्गल्येषु च कीर्त्तयेत् ।
 उत्तिष्ठन् कीर्त्तयेद्दिङ्गुं प्रखण्डं माधवं नरः ॥
 भोजने चैव गोविन्दं सर्वत्र मधुसूदनम् ॥”
 तत्रैवान्यत्र ।
 “अथैव चिन्तयेद्दिङ्गुं भोजने च जनार्दनम् ।
 शयने पद्मनाभञ्च मेधने च प्रजापतिम् ॥
 संयामे चक्रिणं कृद्धं स्यान्मन्त्रे त्रिविक्रमम् ।
 नारायणं विषोतमर्गं श्रीधरं प्रियमङ्गमे ॥
 अलमर्थे वराहञ्च पावके जलशायिनम् ।
 कानने नरसिंहञ्च पर्वते रघुनन्दनम् ॥
 दःस्वप्ने स्मर गोविन्दं विशुद्धो मधुसूदनम् ।
 मायासु वामनं देवं सर्वकार्येषु माधवम् ॥”
 किञ्च ।
 “कीर्त्तयेद्दामोदवञ्च अश्रुतञ्चपि यादवः ।
 कार्यप्रारम्भे तथा राजन् । यथेष्टं नाम कीर्त्तयेत् ॥
 सर्वाणि नामानि हि तस्य राजन् ।
 सर्वार्थमिहो तु भवन्ति पुंसः ।
 तस्माद्यथेष्टं खजु कृष्णनाम
 सर्वेषु कार्येषु जपेत् भक्त्या ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥

भगालं

भगवद्गोकारित्वम् । यथा, महाभारते भग-
 यहाव्यम् ।
 “अगमेतन प्रवृद्धं मे अदयान्नापसर्पति ।
 यज्ञोविन्देति शुक्रोश कृष्णो । मां दूरवासिनम् ॥”
 आदिपुराणे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ।
 “गीत्वा तु मम नामानि नर्त्तयेन्मम सन्निधौ ।
 इदं ब्रवीमि ते सर्वं क्रीतोऽहं तेन चाङ्गुनः ॥
 गीत्वा च मम नामानि रुदन्ति मम सन्निधौ ।
 तेषामहं परिक्रीतो नाभ्यक्रीतो जनाह्वनः ॥”
 एवं श्रुत्वा च मम नामानीत्यादि । विष्णुधर्मो
 प्रज्ञादेन ।
 “जितं तेन जितं तेन जितं तेनेति निश्चितम् ।
 जिह्वापि वर्त्तते यस्य हरिरित्यनरदयम् ॥”
 इति तत्रैव ११ विलासः ॥
 भगवन्मात्रिध्वलजगानि यथा । हयश्रीर्षे ।
 “तस्मिन्नेव मुहूर्त्ते तु हर्षां वा भयमेव च ।
 चतुर्भूमौ विभवो वा चासौ वा जायते यदि ॥
 यामोहः परमोहो वा क्षतितं परमं तथा ।
 अशुतानी श्रुतिर्वा स्यात् गात्राणां पाथ
 वेपथुः ॥”
 यामोहो मौढ्यविशेषः । परमोहो मूर्च्छा ।
 “घैरायं नवयोर्वा स्यादहर्षः कन्दर्प एव वा ।
 परमो विस्मयो वाथ दियो वा श्रूयते ध्वनिः ॥
 दियवादिचघोषो वा गन्धस्वनगरस्य वा ।
 दर्शनं जायते काले तस्मिन् सुरगणाक्षितम् ॥
 नरा नाय्येभ्य इत्यन्ते गायन्तोऽप्यथ हर्षिताः ।
 नन्दिन्यैरवो वापि श्रूयते हृन्मर्मा ध्वनिः ॥
 दिशगत्या रसा वापि एकस्यापि भवन्ति हि ।
 लिङ्गेऽने विजानीयान् तत्र सन्निहितं हरिम् ॥
 प्रभा चैव विशेषेण ज्वलतीव च दृश्यते ।
 स्फुरन्तीव च दृश्यते प्रतिमा च विशेषतः ॥
 स्फुरन्निव जनः कश्चित् स्मयमान इव कश्चित् ।
 वीक्ष्यमाणो जनस्तत्र प्रहृष्ट इव लस्यते ॥
 एतेस्तु लज्जोर्जयस्तत्र सन्निहितो हरिः ।
 विशेषादथवा पश्येत्स्वप्नापोपमं कश्चित् ॥
 क्विं वचप्रभां पश्येत् पद्मरागप्रभां यथा ।
 सौदामिनीप्रभां पश्येत् प्रतिमायां कश्चिदयदि ॥
 एते लिङ्गेस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ।
 बधिरा इव केचित् श्रुत्वा इव तथापरे ।
 विभ्रान्ता इव केचित् अङ्गा इव तथापरे ॥
 धावन्त इव केचित् पतन्त इव चापरे ।
 नृत्यन्त इव चाप्यन्य मत्ता इव तथा यदि ।
 चित्रस्था इव केचित् शिवश्या इव केचन ।
 भवन्ति तत्र चोन्मत्ताः प्रमत्ता इव चापरे ।
 लिङ्गेऽनेस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥
 (शिवः । यथा, महाभारते । ११ । १७ । १२७ ।
 “निवेदनः सुखाजातः सुगन्धरो महाधनुः ।
 गन्धपालो च भगवान् उत्थानः सर्व-
 कर्मणाम् ॥”)
 भगालं, क्री. (भजति मुखदुःखादिकं कर्मण्यन्तर्ग-
 नेति भज्यते अनेनेति वा । भज + “पीयु-

भगोलः

कविभ्यां कालमिति । उणा० २।७६। वाङ्मूलकाद् भवेत्पिपित उञ्जलदत्तः इति कालम् । नङ्गादित्वात् कुलत्वं । युक्तोक्तिः । यथा । भगालं नरमस्तकम् । इति कश्चित् जटाधरः । भगस्य महादेवस्य अलं भूषणमिति ध्वनपत्तिः ।
भगाली, [नृ] पुं, (भगालं वृकपालं भूषणत्वेना-
ख्यस्येति इति ।) शिषः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(चण्डीकालो भगालो च । इति उञ्जलदत्तधृतो
राजशेखरश्च ।)

भगिनी, स्त्री, सङ्घोदरा । तत्पर्यायः । स्वमा २ ।
इयमरः १।१।०६॥ भगं यत्रः पित्रादितो द्रवदानं
विद्यतेऽस्या इति इतिप्रत्ययेन भगिनी । इति
तट्टीकार्या भरतः । (भगं यो विरस्या अस्तीति ।
भग + इतिः ङीप् ।) स्त्रीमात्रम् । यथा,—
“परिप्लव्या च वामाङ्गी भगिनी प्रकृतिर्नरः ।”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

भगिनीपतिः, पुं, (भगिन्याः पतिः ।) स्वसृभर्ता ।
तत्पर्यायः । आबुतः २ भागः ३ । यथा,—
“भगिनीपतिराबुतो भावो विद्वानथाबुतः ॥”

इति नाट्योक्तायमरः १।१७।२२॥

“अहो भगिन्यहो भाम ! मया वा वन पामना ।
पुरुषाद् इवापत्यं सुहृदोर्हिंसिताः सुताः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ४ अध्यायः ॥

भगीरथः, पुं, (भं ज्योतिष्कमण्डलं गोवर्ध्वायं तत्र
रथ इन्द्रियाणि रथ इवास्थः ।) दिलीपराज-
पुत्रः । कपिलशपेन भस्मीभूतानामधःपति-
नानां पित्राणामुद्धरणायानेन मर्त्यालोके गङ्गा
आनीता । यथा, मातृस्ये १२ अध्यायः ।
“असमञ्जसस्तनयो त्वं समाप्तम विभुतः ।

तस्य पुत्रो दिलीपस्तु दिलीपासु भगीरथः ॥

येन भागीरथी गङ्गा तपः कृत्वावतारिता ।

भगीरथस्य तनयो नाभाग इति विभुतः ॥”

भगीः, पुं, (हे भगवन् ।) इति सुप्रयोगध्याकर-
भगीः, य, ङम् । संक्षिप्तसारश्च ॥ (सम्बोधन-
वाचकाविभौ))

भगोलः, पुं, (भानां नक्षत्राणां गोलः । नक्षत्र-
समूहेन विरचितः गोलोकारः पदार्थ इत्यर्थः ।)
भपञ्जरम् । नक्षत्रचक्रम् । यथा । इदानीं
भगोलमाह ।

“याम्योत्तरश्चित्तवत् सुदृढं विदध्या-

दाधारवृत्तयुगलं ध्रुवयष्टिवद्धम् ।

षष्टीकुम्भश्च सममण्डलवत्तृतीयं

नायाज्यश्च विपुवद्वलयं तदेव ॥”

यथा खगोले चित्रिजं याम्योत्तरश्च तदाकार-
मपरमाधारवृत्तद्वयं ध्रुवयष्टिस्थं कृत्वा तदुपरि
अव्युत्तृतीयं सममण्डलाकारं षष्टीषष्टी चित्रिजं
कार्यं तन्नाडीवृत्तं विपुवत् वृत्तसंज्ञम् ॥ * ॥

इदानीं क्रान्तिवृत्तमाह ।

“क्रान्तिवृत्तं यद्वाङ् विधियं भ्रम-

त्वं भावुश्च भाङ् कुभा भावुतः ।

क्रान्तिपातः प्रतीपं तथा प्रस्फुटा

क्षेपपातश्च तत्स्थानकान्यद्वयेत् ॥

भगोलः

अयान्यतत्प्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा तत्र
मेघादीन् प्रकल्प्या द्वादशराशयोऽङ्गाः ॥”
तत्क्रान्तिवृत्तसंज्ञम् । तस्मिन् वृत्ते रविभ्रमति
तथा रवेर्भाङ्गान्तरे भूभा च । तथा तत्र
क्रान्तिपातो मेघादिविभोमं भ्रमति । तथा
ग्रहाणां विक्षेपपाताः प्रस्फुटा विभोमं भ्रमन्ति ।
अतः क्रान्तिपातादीनि स्थानानि तत्राङ्गानि ॥
इदानीं क्रान्तिवृत्तनिवेशमाह ।

“क्रान्तिपाते च पाताङ्गवृत्तक्रान्तरे

नाडिकावृत्तमं विदध्यादिदम् ।

पाततः प्राक् त्रिभे सिद्धभागेऽदृग्

दक्षिणे तेषु भागे विभागेऽपरे ॥”

क्रान्तिपातचिह्नान् षड्भेऽन्तरेऽन्यचिह्नं कार्यम् ।
ते चिह्ने नाडीवृत्तेन संसर्ते कृत्वा पातचिह्ना-
दयतः त्रिभेऽन्तरे नाडीवृत्ताङ्गावत्तुविशत्या
उत्तरतो यथा भवति । अपरभागे त्रिभेऽन्तरे
दक्षिणतश्च त्रैमार्ग्येया भवति तथा वधी-
यान् ॥ * ॥ इदानीं विमण्डलमाह ।

“नाडिकामण्डले क्रान्तिवृत्तं यथा

क्रान्तिवृत्ते तथा क्षेपवृत्तं न्यसेत् ।

क्षेपवृत्तस्य राश्याङ्कितं तत्र च

क्षेपपातेषु चिह्नानि कृत्वा कृत्वा ॥

क्रान्तिवृत्तस्य विक्षेपवृत्तस्य च

क्षेपपाते सङ्गमे च कृत्वा युतिम् ।

क्षेपपातागतः पृष्ठतश्च त्रिभे

क्षेपभागेः स्फुटेः सौम्यस्याये न्यसेत् ॥

श्रीवर्कणं भक्ताः प्रकल्प्या गुणाः

स्यः परक्षेपभागा ग्रहाणां स्फुटाः ।

क्षेपवृत्तानि यस्मां विदध्यात् एतक

स्वस्ववृत्ते अमन्तीऽपूष्पा ग्रहाः ॥”

अस्य श्रीकृष्ण समग्रस्य आख्यानम् । यथा
क्रान्तिवृत्तं एतक् कृतं एतं विमण्डलमपि
राश्याङ्कं एतक् एतक् कृत्वा तत्र मेघादेर्यसं
स्फुटक्षेपपातं दक्षायै चिह्नं कार्यम् । अथ
क्रान्तिवृत्तस्य विमण्डलस्य च क्षेपपातचिह्नयोः
सम्पातं कृत्वा तस्मात् षड्भेऽन्तरे अन्यश्च
सम्पातं कृत्वा क्षेपपातागतस्त्रिभेऽन्तरे क्रान्ति-
वृत्तादुत्तरतः स्फुटेः क्षेपभागेः पृष्ठतश्च त्रिभे-
ऽन्तरे तैरेव भागेऽदक्षिणतः स्थिरं कृत्वा विम-
ण्डलं निवेशनीयम् । अथ पठिता ये विक्षेप-
भागास्ते त्रिव्या गुणाः श्रीवर्कणं भक्ताः
स्फुटा ज्ञेयाः ॥ * ॥ अथानुपातः । यदि कर्णाग्रं
एतावदन्तरं तर्हि त्रिव्याये कियदिति । यतो
भगोले त्रिव्येव आसाङ्गम् । एवं चन्द्रादीनां यद्
विमण्डलानि कार्याणि । स्वस्वविमण्डले यद्वा
भ्रमयन्ति ॥ इदानीं क्रान्तिं विक्षेपमाह ।

“नाडिका मण्डला त्रिव्येगत्रापमः

क्रान्तिवृत्तावधिः क्रान्तिवृत्ताक्षरः ।

क्षेपवृत्तावधित्रिव्येगव स्फुटो

नाडिकावृत्तखेटान्तराक्षेपमः ।

क्रान्तिवृत्ते स्फुटयष्टस्थानं तस्य

नाडीवृत्ताद्यतिर्यगन्तरं चा क्रान्तिः ॥”

भगोलः

अथ विमण्डले च यद्यष्टस्थानं तस्य क्रान्ति-
वृत्तात् यतिर्यगन्तरं स विक्षेपः । अथ विम-
ण्डलस्यग्रहस्य नाडीवृत्ताद्यतिर्यगन्तरं सा
स्फुटा क्रान्तिः ॥ * ॥ इदानीं क्रान्तिपातमाह ।
विपुवत्क्रान्तिवलययोः संपातः क्रान्तिपातः
स्यात् । तद्भगणाः सौरीक्ता यन्ता अयुतत्रयं
कल्पे ॥ अयनचक्रवत् यदन्तं मुञ्जालाद्यैः स
एवायम् । तत्पक्षे तद्भगणाः कल्पे गोऽङ्ग-
नन्दगोचन्द्राः १६६६६६ ॥ तत् सङ्गातं पातं
क्षिपत्वा खेटोपमः माध्यः । क्रान्तिवृत्ताक्षर-
सुदयाक्षरदललगापमे तमः क्षेप्याः । क्रान्त्यर्थ-
पातः क्रान्तिपातः । पातो नामसम्पातः कथोः
विपुवत्क्रान्तिवलययोः । नहि तयोर्भिषादावेय
सम्पातः । किन्तु तस्यापि चलनमस्ति । ये
अयनचक्रवत्तमभागाः प्रसिद्धास्त एव विक्षेपगण्य
क्रान्तिपातस्य भागाः । मेघादेः पृष्ठतस्ता-
वद्भागाः क्रान्तिवृत्ते विपुवद्वृत्तं जग
मित्यर्थः । नहि क्रान्तिपातोऽस्तीति वक्तुं न
शक्यते । प्रत्यक्षेण तस्योपलब्धत्वात् । उप-
लब्धिप्रकारमपि वक्ष्यति । स कथं वक्ष्यगुणा-
दिभिर्निपुणैरपि नोक्त इति चेत् । तदा
ग्रहपातार्त्तनोपलब्धः । इदानीं वक्ष्यत्वा
साम्यतेरुपलब्धः । अतएव तस्य गतिरस्तीत्यव-
गतम् । यद्येवमप्यनुपलब्धोऽपि सौरसिद्धा-
न्तोक्तत्वादागमप्रामाण्येन भगणपरिध्यादिवत्
कथं तेनोक्तः । सत्यम् । अत्र गणितस्कन्धे
उपपत्तिमानेनागमः प्रमाणम् । तर्हि मन्दोक्ष-
पातभगणा आगमप्रामाण्येनेव कथं तेरुक्ता
इति न वक्तव्यम् । यतो यद्वाणां मन्दोक्ष-
भावस्यानानि प्रत्यक्षेणोपलब्धन्ते तान्येव
मन्दोक्षस्यानानि यान्येव विक्षेपभावस्थानि
तान्येव पातस्थानानि किन्तु तेषां गतिरस्ति
नास्ति वेति सन्देहम् । तत्र मन्दोक्षपातानां
गतिरस्ति । चन्द्रमन्दोक्षपातवदित्यनुमानेन
सिद्धा । सा च कियता तदुच्यते । येभ्योऽङ्केरुप-
लब्धिनानि तानि गणितेनागच्छन्ति । तद्भ-
गणसम्भवा वार्धकी देनन्दिनी वा गविर्ज्ञेया ।
नेवम् । यद्येवमपि भगणोक्ताविम्यानां आग-
च्छन्ति । तदा केतरस्यागतेः प्रामाण्यम् । सत्यम्
तर्हि साम्यनोपलब्ध्यान्सारिणी कापि गतिरङ्गी-
कृत्या । यदा पूनमेतत्वा कालेन सङ्गदन्तरं
भविष्यति तदा महामतिमन्तो अक्षगुणादीनां
समानधर्मिण एव उत्पद्यन्ते । तदुपलब्ध्यान्-
सारिणी गतिमुरीकृत्य शास्त्राणि याकरि-
यन्ति । अतएवायं गणितस्कन्धो महामति-
मद्दिदंष्टः सन् अनाद्यकाले कालेऽपि स्थित्वं
न याति । अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगणाः
कल्पयुतत्रयं तावत् सूर्यसिद्धान्तोक्ताः । तथा
मुञ्जालादेर्यदयनचक्रनमुक्तं स एव क्रान्ति-
पातः । तैः गोऽङ्गैर्नन्दगोचन्द्रा उत्पद्यन्ते ।
अथ च ते वा ये वा भगणा भवन्तु । यदा
येऽंशा निपुणैरुपलब्धन्ते तदा स एव क्रान्ति-

भगोलः

पात इत्यर्थः । तं विज्ञोमं क्रान्तिपातं ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्या । इदानीं विक्षेप-
पातनाह । एवं क्रान्तिविमण्डलसम्पाताः
क्षेपपाताः स्युः । चन्द्रादीनां यस्ताः क्षेपानयने
त ते योज्याः ।

“मन्दस्फुटो द्राक् प्रतिमण्डले स्वे
ग्रहो भ्रमत्यत्र च तस्य पातः ।
पातेन युक्ता गणितागतेन
मन्दस्फुटात् खेचरतः शरीरस्मात् ॥
पातस्थवा श्रीघ्नफलं विज्ञोमं
कृत्वा स्फुटान्तेन युताच्छरीरतः ।
चन्द्रस्य कक्षावलये हि पातः
स्फुटाद्विज्ञोमं प्रमापयुक्तात् ॥”

तथा क्रान्तिवृत्तविमण्डलयोः सम्पातः क्षेप-
पातः । तं ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यः । एत-
द्वक्तं भवति क्रान्तिपातः प्रसिद्धः । यथा तं
ग्रहे प्रक्षिप्य क्रान्तिः साध्यत एव क्षेपपातं
ग्रहे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्य इत्यर्थः । अथ
विक्षेपपातो मन्दस्फुटे यत् प्रक्षिप्यते तत्कारण-
माह । मन्दस्फुटो द्राक् प्रतिमण्डल इत्यादि ।
यतः श्रीघ्नप्रतिमण्डले मण्डलस्फुटगत्या ग्रहो
भ्रमति तत्र च वृत्ते पातः । अतो गणितागत-
पातं मन्दस्फुटे प्रक्षिप्य क्षेपः साध्यते । शेषं
स्पष्टार्थम् ॥ * ॥ इदानीं ज्ञशुक्रयोर्विशेषमाह ।

“ये चात्र पातभगणाः कथिता ज्ञशुक्रो
स्तौ श्रीघ्नकेन्द्रभगणैरधिका यतः स्युः ।
स्वल्पाः सुखार्थमुदिताश्चलकेन्द्रयुक्तौ
पातौ तयोः पठिततत्त्वमवौ विधेयो ॥
चलाद्विज्ञोमः किल केन्द्रमिहो
केन्द्रे सपाते द्युचरस्तु धोऽन्यः ।
अतश्चलात् पातयुताद् ज्ञशुक्रोः
सुधोभिरादौः शरसिद्धिरुक्ता ॥”
“स्फुटो न श्रीघ्नोच्चयुतौ स्फुटौ तयोः
पातौ भगोले स्फुट एव पातः ॥”

ननु ज्ञशुक्रयोः श्रीघ्नोच्चपातयुतिं केन्द्रं कृत्वा यो
विक्षेप आनीतः स श्रीघ्नोच्चस्थान एव भवितु-
मर्हति न ग्रहस्थाने । यतो ग्रहोऽन्यत्र वर्तते ।
अत इदमनुपपन्नमिव प्रतिभाति । तथा ब्रह्म-
सिद्धान्तमाह । ज्ञशुक्रयोः श्रीघ्नोच्चस्थाने
यावान् विक्षेपस्तावानेव यत्रतत्रस्थस्यापि
ग्रहस्य भवत्यत्रोपलब्धिरेव वासना । नायत्
कारणं वक्तुं शक्यत इति चतुर्वेदे नाप्यनधा-
वसायोऽत्र कृतः । अत्रोच्यते । येऽत्र ज्ञशु-
क्रयोः पातभगणाः पठितास्ते श्रीघ्नकेन्द्रभगणे-
युताः सन्तस्तदभगणा भवन्ति । तथा च माध-
वोयै सिद्धान्तचङ्गामणौ पठिताः । अतोऽन्य-
भगणभवः पातः स्वश्रीघ्नकेन्द्रेण युतः कार्यः ।
श्रीघ्नोच्चोच्चग्रहे प्रोक्षिते श्रीघ्नकेन्द्रं तस्मिन् स
पाते क्षेपकेन्द्रकरणार्थं ग्रहः क्षेप्यः । अतस्तुत्य-
श्रीघ्नोच्चक्षेपयोः नाशे कृते श्रीघ्नोच्चपातयोग
गवावशिष्यत इत्युपपन्नम् । किञ्च । मन्दस्फु-
टो न श्रीघ्नोच्चं प्रतिमण्डले चलकेन्द्रं तत्पाते

भगोलः

क्षेपं युज्यते । एवं कृते सति क्षेपकेन्द्रं मन्द-
फलनाश्रितं स्यात् । तदङ्गीकृतम् । इतर-
केन्द्रस्यानुपपत्तेः । अतो मन्दफलं पाते यत्नं
देयम् । यतोऽनुपातसिद्धं चलकेन्द्रं मध्यो न
श्रीघ्नोच्चं भवति । यत् भगोले क्रान्तिवृत्तं तत्
कक्षावृत्तं तत्र यद्विमण्डलं तत्र स्फुटग्रहः ।
तत्स्फुटपातयोगो हि विक्षेपकेन्द्रं अतः स्फुट-
पातस्थाने सम्पातं कृत्वा तत्क्षिमेऽन्तरे स्फुटो-
क्तैः परमक्षेपांशैः प्राग्बदुत्तरे दक्षिणे च
विन्यस्यम् । तथा न्यस्ते विमण्डले स्फुटग्रह-
स्थाने विक्षेपः स्फुटविक्षेपेण गणितागतेन तुल्यो
दृश्यते नान्यथेत्यर्थः ॥ * ॥ इदानीं ग्रहगोले
विशेषमाह ।

“ग्रहस्य गोले कथितापमण्डलं
प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितम् ।
निबध्य श्रीघ्नप्रतिवृत्तमस्मिन्
विमण्डलं तत् पठितैः शरीरैः ॥
मध्योच्च पातो द्युषदा ज्ञशुक्रोः
स्वश्रीघ्नकेन्द्रेण युतौ तु योज्याः ॥”

भगोल एव तावद्ग्रहगोलः कल्प्यः तत्र स्फुट
एव पातः । अथ यदि तदन्तर्ग्रहगोलोऽन्यो
निबध्यते तदा तत्र यथोक्तविषयवृत्तं क्रान्ति-
वृत्तस्य यद्वा कक्षावलयं प्रकल्प्य तत्र द्वेद्योक्त-
विधिना श्रीघ्नप्रतिमण्डलं बद्धा तत्र प्रतिमण्डले
गणितागतपातं मेघादेर्विज्ञोमं गणयित्वा तत्र
विज्ञं कार्यम् । अथ त्रिज्या यासाहमेवान्यद्वृत्तं
राश्वकं विमण्डलाख्यं कृत्वा तत्रापि मेघादेशं
पाताय चिह्नं कृत्वा प्रतिमण्डलविमण्डलयोः
सम्पातचिह्नं प्रथमं सम्पातम् । ततो भाङ्गान्तरे
द्वितीयं कृत्वा पातादयतः पृष्ठतश्च त्रिमेऽन्तरे
परमविक्षेपांशैः पठितैः प्रतिवृत्तादुत्तरे दक्षिणे
च विमण्डलं न्यस्यम् । तत्र मन्दस्फुटगत्या
पारमार्थिको ग्रहो भ्रमति । अतो मेघादेरनु-
लोममन्दस्फुटो विमण्डले देयः । स तत्रस्थः
प्रतिमण्डलात् यावताश्रयेण विक्षेपस्तावान्
तत्प्रदेशे विक्षेपः । यतो वृत्तसंपातस्थे ग्रहे
विक्षेपभावः त्रिमेऽन्तरे परमो विक्षेपो मध्ये-
ऽनुपातेव । अतो वृत्तसम्पातग्रहयोरेतदन्तरं
ज्ञेयम् । तदन्तरं पातग्रहयोगे कृते भवति ।
पातस्य विज्ञोमगत्वात् । संयोगः शरीरार्थं
केन्द्रम् । यदि त्रिज्यातुल्यया केन्द्रज्याया परम-
शरस्तदाभीष्टयानया क इति फलं प्रतिमण्डल-
विमण्डलयोस्तिथ्यगन्तरं स्यात् । विमण्डलस्य-
ग्रहाद्गम्यमानं सूत्रं तद्गम्यग्रहान्तरं स च
श्रीघ्नजगः । यदि भूमध्यात् कर्णाग्रं एतावान्
विक्षेपस्तदा त्रिज्यायां कियानिति द्वितीयत्रेरा-
शिकम् । आदौ त्रिज्या चरौ द्वितीये गुणः ।
तयोर्नाशे कृते केन्द्रज्यायाः परमशरगुणायाः
कर्णां चरः फलं कक्षावृत्तसूत्रयोस्तिथ्यगन्तरं
स्फुटशरः ॥ * ॥ इदानीमहोरात्रवृत्तमाह ।
इष्टितक्रान्तितुल्योऽन्तरे सञ्चतो नाङ्किकाद्या-
दहोरात्रवृत्ताङ्गं तत्र बद्धा घटीनाञ्च घट्या-

भयं

इयेदस्य विष्कम्भखण्डं द्युषीषा मता । नाङ्की-
वृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा सञ्चयेत्क्रान्ति-
तुल्यान्तरे यद्वृत्तं निबध्यते तदहोरात्रवृत्तं
तेन वृत्तेन तस्मिन् दिने रविभ्रमतीत्यर्थः ।
तस्य वृत्तस्य यासाहं द्युष्या ॥ * ॥ इदानी-
मन्यदाह । अथ कल्प्या मेघाद्या ज्ञशुलोमं
क्रान्तिपाताङ्कात् एषा मेघादीनां द्युरात्र-
वृत्तानि बध्नीयात् । नाङ्कीवृत्तोभयतस्त्रीणि
त्रीणि क्रमोत्क्रमात्तानि । क्रान्तिपातादारभ्य
त्रिंशत्त्रिंशद्भिर्भागैरन्यान् मेघादीन् प्रकल्प्य
तद्विषयवृत्तवदहोरात्रवृत्तानि बध्नीयात् । तानि
च नाङ्कीवृत्तोभयतस्त्रीणि त्रीणि भयन्ति ।
तान्येव क्रमोत्क्रमतः सायनांशाकस्य द्वादश-
राशीनाञ्च ॥ * ॥ इदानीमस्योपसंहारः । एष
भगोलः कथितः खेचरगोलोऽयमेव विज्ञेयः ।
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

भयं, त्रि, (भनृज् + क्तः) संचाद् विच्छिद्यत्वात्
तथात्वम् ।) पराजितम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सुटितम् । पूर्णितम् । भाङ्गा इति भाषा ।
यथा, भङ्गः ।

“चिरकालोपितं जीर्णं कीटनिष्कृषितं धनुः ।
किं चित्रं यदि रामेण भयं चतित्यक्रान्तिके ॥”
भयं, क्री, (भण्यते आमर्द्दते विस्मृत्यते इति ।
भङ्ग + क्तः) रोगविशेषः । अथ भयाधिकारः ।
तत्र भयस्य भेदमाह ।

“भयं समासाद्विविधं हुताग्र !
काण्डे च सन्धावपि तत्र सन्धौ ।
उत्पिष्टविच्छिद्यविवर्जितानि
तिथ्यगगतं क्षिप्रमधश्च घट्टा ॥”

भयमत्र भावार्थं क्षप्रयस्तेन भयं भङ्गः स
चात्र विच्छेदोऽभिप्रेतः । तेन भयमत्रास्थि-
विच्छिद्यलक्षणम् । समासात् संक्षेपात् । हुताग्र !
हे अग्निवेश ! । यतश्चरकेऽग्निवेशस्य हुताग्रेति
नामान्तरमुक्तम् । काण्डे सन्धिपर्यन्ते एक-
खण्डे । अस्मिसन्धौ द्वयोरेकः सन्धानस्थाने ।
तत्र सन्धौ उत्पिष्टादिभेदेः घट्टप्रकारं भयं
भवति । खल्वयस्तेन सन्धिभयस्यादौ विव-
रणम् । उत्पिष्टेत्यादि । अधः अधोभयम् ॥ * ॥
सन्धिभयस्य सामान्यं लिङ्गमाह ।

“प्रसारणाकुञ्चनवर्तनोद्या-
रुक्खर्शविह्वलधमेतदुक्तम् ।
सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्ग-
सुत्पिष्टसन्धेः श्वयथुः समन्तात् ॥
विशेषतो रात्रिभवा रजश्च
विच्छिद्यके तौ च रुजा च नित्यम् ॥”

वर्तनं परिवर्तनम् ॥ * ॥ उत्पिष्टस्य लिङ्गमाह ।
उत्पिष्टसन्धेः उत्पिष्टः द्वाभ्यामस्थिभ्यां पिष्टः
सन्धिरस्य तस्य । समन्तात् उभयभागद्वयोः ।
विच्छिद्यमाह विच्छिद्य इत्यादि । तौ उभयतः
श्रीधौ । रुजा च नित्यं सदा रुजाधिका भवती-
त्युत्पिष्टाद्भेदः ॥ * ॥ विवर्जिततिथ्यगगताक्षिप्तो-
गतानाञ्च ।

“विवर्तिते पार्श्वरुजस्य तीव्रा-
स्तिर्यग्गते तीव्ररुजो भवन्ति ।
क्षिप्रैरतिशूलं विषमञ्च सकृद्योः
क्षिमे त्वधो रुक विषटञ्च सन्त्येः ॥”

विवर्तिते सन्त्याधसुक्ते । अस्थिद्वयोपरिवर्तिते
पार्श्वरुजः सन्त्यस्थितास्थिरुजद्वयपार्श्वयो-
रुजः । तिर्यग्गते सन्त्यगते । एकस्मिन्नस्थि-
सन्त्यस्थानं त्यक्त्वा तिर्यग्गते क्षिमे सकृद्योः
ऊरुसन्त्योः । एकस्मिन्नस्थि परस्यास्य उप-
सक्त्योः अतिशूलं तत्र विषमं कदाचिदधिकं
कदाचित्त्वन्म । अत्रःक्षिमे सन्त्यगते एक-
स्मिन्नस्थि अधोगते । रुक सन्त्यविषटः विष-
टनञ्च ॥ * ॥ काण्डभयमाह । भयञ्च काण्डे
बहुधा प्रयाति विशेषतो नामभिरेव तुल्यम् ।
भयं काण्डे काण्डविषये बहुधा बहुभिः प्रकारैः
प्रयाति । अत्र बहुविधत्वं द्वादशविधत्वं
बोद्धव्यम् । बहुविधस्य काण्डभयस्य पृथक्
लक्षणं नीत्तं किन्तु काण्डनामभिरेव तुल्यत्वम् ।
कर्कटकादिनामातुरूपमेव लक्षणं किन्तु
नामभिरेव बोद्धव्यम् ॥ * ॥ तान् प्रकारा-
नाह ।

“काण्डे त्वतः कर्कटकाश्चकर्णौ
विचर्णितं पिच्छितमस्य क्लृप्तित्वम् ।
कार्णव्य भयं ह्यतिपातितञ्च
मज्जागतं विस्फुटितञ्च वक्रम् ॥”

क्लिप्तं द्विधा द्वादशधा च काण्डे । अतः सन्त्य
भयान्तरं काण्डे काण्डभयं तदाह । कर्कटकः
अस्थिविश्लेषपूर्वको मध्ये प्रोक्षतः पार्श्वयोरव-
नतः कर्कटतुल्यरूपत्वात् कर्कटः । अश्वकर्णः
अश्वकर्णवद्विपुलास्थिनिर्गमादश्वकर्णः । विच-
र्णितं चर्णितमस्य तच्च शब्दस्यार्थाभ्यां बोद्धव्यम् ।
पिच्छितमस्य नियन्त्रितं बहुशीथम् । क्लृप्तं
विच्छिष्टं सम्यक्स्रवम् । कार्णव्य भयं काण्ड-
भयम् । यद्यपि कर्कटकादि सन्त्यमेव काण्डभयं
तथापि इयं काण्डभयसंज्ञाविशिष्टा । अत्र
भयं भङ्गः क्षुब्धः तेन सर्वथा क्षुब्धं पृथग्भूतं
त्वचि स्थितं यत्र काण्डं तत्काण्डभयम् ।
अतिपातितं अश्लेषेण क्लृप्त्वा पातितमस्य ।
मज्जागतं अस्यावयवोऽस्थिमध्ये प्रविश्य मज्जानं
गतम् । विस्फुटितं स्तोत्रविदीर्णं वक्रं स्थानं
त्यक्त्वा कुञ्जीभूतम् । क्लृप्तं द्विधा एकं विदीर्णं
सत् त्वयं अपरं विदीर्णं द्विधाभूतम् । द्वादशधा
च काण्डे । काण्डे च भयं द्वादशधैत्यन्त्यः ।
तत्त्वोक्तमेव कर्कटकादि ॥ * ॥ काण्डभयस्य
सामान्यं लक्षणमाह ।

“सस्ताङ्गता शोथरुजातिवृद्धिः
संपीड्यमाने भवतीह शब्दः ।
सर्पसिंहं सन्दनतोऽशूलं
सर्वास्ववस्थासु न शर्मन्नाभः ॥”
भयस्य काण्डे खलु चिह्नमेतत् ॥”

सर्पसिंहमिति काण्डभयस्य विशेषणं सन्दनं
नाडीनां स्फुरणं शूलं शूलैवेव यथा । रुजा

सामान्या पीडा । सर्वास्ववस्थासु शयनासना-
दिषु ॥ कष्टसाध्यमाह ।

“अल्पाशिनोऽनात्मवतो जल्लोवातात्मकस्य च ।
उपदेवेर्वा जुष्टस्य भयं कृच्छ्रेण सिध्यति ॥”
अनात्मवतो रोगप्रतीकारे यत्नरहितस्य ।
वातात्मकस्य च वातप्रकृतेः । उपदेवेः क्षरा-
भ्रानभोहृत्पुत्रीषसङ्गादिभिः ॥ * ॥ असाध्य-
माह ।

“भयं कपालं कथ्यान्तु सन्त्यसुक्तं तथा
च्युतम् ।

जघनं प्रतिपिष्टञ्च वर्जयेत्तच्चिकित्सकः ॥”
कपालं जानुनितम्बासगण्डतालुशृङ्खलद्वयशिरो-
रस्थीनि कपालानि तथा च्युतं तथा क्षिप्रम् ।
प्रतिपिष्टं उत्पिष्टम् ॥ पुनरसाध्यमाह ।

“असंश्लिष्टकपालञ्च ललाटे चर्णितञ्च यत् ।
भयं गुदे स्तने एष्टे शक्ते मूर्ध्नि वर्जयेत् ॥”

असंश्लिष्टकपालमिति भयवर्जिषणम् । स्तने
स्तनयोरन्तरे उरसि । मूर्ध्नि चक्षुष्याने ॥ * ॥
अपरमज्जासाध्यमाह ।

“सम्यक्संज्ञितमण्यस्य दुर्गमादुष्टव्यनात् ।
संज्ञोभादापि यद्वर्जयेद्विक्रियां तच्च वर्जयेत् ॥”
सम्यक्संज्ञितमपि सम्यग्योगितमपि अस्थि
दुर्गमात् दुःस्थापनात् सन्त्यस्तमपि दुष्टव्यनात्
सुबद्धमपि संज्ञोभात् अभिधानादिना सञ्चल-
नात् यद्विक्रियां गच्छेत् विकृतं भवति तद्वर्ज-
येत् ॥ अस्थिविश्लेषेण भयविशेषमाह ।

“तरुणास्थीनि नम्यन्ते भिद्यन्ते नलकानि तु ।
कपालानि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुचकानि च ॥
तरुणास्थीनि घ्राणकर्णाक्षिगुदेयु कोमलास्थीनि
नम्यन्ते वक्रोभवन्ति । तेनात्र वक्रतालक्षणं
भयम् । नलकानि नलादीनि नाडीयुतं सरत्या-
ग्यस्थिपत्र्याणि भिद्यन्ते अग्न्यान्तरानुप्रवेशादि-
दीर्घ्यन्ते । कपालानि जानुनितम्बासगण्डतालु-
शृङ्खलशिरोरस्थीनि विभज्यन्ते स्फुटन्ति रुच-
कानि हन्ताः स्फुटन्ति क्षुब्धन्ति । अस्थीनि
तरुणानलककपालरुचकबल्यभेदात् पञ्च
विधानि । तत्र रुचकादि चेति । चकारादल-
यान्यपि क्षुब्धन्तीति बोद्धव्यम् ।

“पाक्ष्योः पार्श्वयुगे एष्टे वक्षोजठरपायुयु ।
पादयोरपि चास्थीनि बलयानि वभाषिरे ॥”
अथ भयस्य चिकित्सा ।

“भयं लेपाय मज्जिष्ठामधुकृष्णाम्पेषितम् ।
शतधौतघृतोष्णं शालिपिष्टञ्च लेपनम् ॥”
लेपात् पिष्टकलवर्णैरस्त्रीका फलरसाभ्यां वा ।
सद्योऽभिघातजनितरागरुजा श्वयथवः प्रशा-
स्यन्ति ।

“सघृतञ्चास्थिसंहारं लाक्षागोधूममज्जनम् ।
सन्त्यभयं सन्त्यसम्भये पिबेत् क्षीरेण वा पनः ॥”
घृतेन पिबेत् क्षीरेण वेद्यः । अस्थिसंहारः
हृडसिंहार इति लोके ।

“रघोनामधुना लाज्यमिताकल्कं समथ्रतः ।
क्षिप्रमित्युनास्याच्च सन्त्यामचिराद्भवेत् ॥”

“लाक्षास्थिसंज्ञत ककुभाभ्यगत्या
चर्णीकृता नागवला पुरश्च ।
संभयमुक्तास्थिरुजो निहन्त्या-
दङ्गानि कुर्यात् कुलिशीपमानि ॥”

अस्थिसंज्ञतं हृडसिंहार । लाक्षादिगुग्गुलुः ॥
“मांसं मांसरसः क्षीरं सर्पिर्युषः कलायजः ।
हृङ्गश्चातृपातृश्च देयं भग्याय जानता ॥
लवणं कटुकं क्षारं मदां मेथुनमातपम् ।
रुक्तामसं अभघापि भयः संवेत न कश्चित् ॥”

इति भावप्रकाशे भयाधिकारः ॥
(अथास्य निदानं यथा । पतनपीडनप्रहारा-
क्षीपणशालस्वगदशनप्रभृतिभिरभिघातविशेषै-
रनेकविधमस्या भङ्गसुपदिशन्ति तस्य भङ्गजात-
मनुसाध्यमाणं द्विविधमेवेत्यद्वयं सन्त्यसुक्तं
काण्डभयञ्च ॥ इति सुश्रुते निदानस्थाने पञ्च-
दशोऽध्याये ॥

अथ भयचिकित्सा ।

“भयास्थिच नरं दृष्ट्वा तस्य वक्ष्यामि भेष-
जम् ।

भगित्वे कूपरे च जानौ भयं कटौ तथा ॥
एष्टरंशे विभये च साध्यान्त्यतानि सत्तमः ।
योधारेणै चन्द्रवस्तौ रोहिण्यां कूपरेऽदधः ॥
स्फुट्यकूपरमध्ये च तथा च चिकित्सयन्तः ।
उरसि क्रोडके चैव विभयं तदसाध्यकम् ॥
विभयञ्च नरं दृष्ट्वा वेणुखण्डेन बन्धयेत् ।
स्त्रलयेन पयोतेनेरुण्डपत्रेण वेष्टयेत् ॥
उष्णाम्भसा संक्षयेच्च बस्त्रेण गृह्ये बन्धयेत् ।
धवाक्षु नकदम्बानां वल्कलं काञ्चिकेन तु ॥
पिष्टा क्षितः प्रलेपश्च तेन सौख्यं प्रजायते ।
स्वदेयतानि शोणानि आघातं कारयेत् पुनः ॥
एवं क्रिया समापत्वा ततो बन्धं विमोचयेत् ।
एकाहान्तरिते नापि पूर्ववत्तत् प्रबन्धयेत् ॥
थावद्व्यस्यं न वधाति तावन्न स्नापयेन्नरम् ॥”

इति हारयेते चिकित्सितस्थाने । ५६ अः ॥

अथ पथ्यविधिः ।

“श्रोताभ्युसंचनं पक्वपदं हो बन्धनक्रिया ।
शालिप्रियङ्गुगोक्षमा यघो मुद्गण्ठीलयोः ॥
नवनीतं घृतं क्षीरं तैलं सागरमो मधु ।
पटोलं लशुनं शिग्रु पत्तरो बालमलकम् ॥
द्राक्षा धात्री पत्रवल्ली लाक्षा यथापि हृङ्गम् ।
तनुसर्पं भिषजा निहन्तं देयं भग्याय जानता ॥”

अथात्रापथ्यविधिः ।

“लवणं कटुकं क्षारमसं मेथुनमातपम् ।
आयामञ्च न संवेत भयो रुक्तामसमेव च ॥”

इत्यायुर्वेदपथ्यापथ्यग्रन्थस्य भयाधिकारः ५)

भयपार्श्वं, क्षी (भयपदं वृत्तम्) पुष्कराख-
नचतपटकम् । यथा,—

“पुनर्वसुतराषाढा कृतिकोत्तरफल्गुनी ।
पुष्यभाद्रं विशाखा च षडैते पुष्कराः स्मृताः ॥
भयपार्श्वसंयोगात् द्वितीया द्वादशी यदि ।
सप्तमी चार्कमन्दारे जायते क्षारलो भुवम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

भङ्गः

इति प्राचीनवाक्यम् ॥

भयसन्धिः, पुं, (भयः सन्धिरत्रास्माद् या ।)
 अरौरस्य सन्धिस्थानभङ्गरोगविशेषः । तस्यै-
 वधं यथा, --

इति गारुडि १७५ अध्यायः ॥

भगवात्मा, ए, (भयः क्रमेण हीन जाता देहो
वस्य । ज्ञानाप्रतिपदादिक्रमेणैकैककलास्थे देन
भगदेष्टव्यास्थ सथात्वम् ।) चन्द्रः । इति
प्राश्ननम् ॥

“अभिरिच्यंश्च भग्नाशो गृह्णात प्रतिनिवर्त्तते ।
म तस्मै दत्तुं दत्त्वा परागमादाय गच्छति ॥”

भगिनी । इति द्विरूपकोपः ॥

भङ्क्ता, [कृ] त्रि, भङ्गकर्ता । भङ्गघातोः कर्त्तरि
तृतायाश्च शिवात् ॥ (यथा सूत्रौ ॥ २८५)

भङ्गः, पुं, (भङ्यते इति । भङ्ग + कर्मणि घञ् ।)

“पातवातादिभिर्बद्धा भङ्गोऽस्या सन्ध्यासन्धितः ।

ममासादिति भङ्गस्य लक्षणं बहुधा तु तत् ।

पाप्यागदरि यत्त्वस्थि स्रष्टुं शब्दं करोति यः ।
यत्रास्थिलेशः प्रविशन्मध्यमस्थो विदारितः ।

तद्दुःसाध्यं क्षणशक्तवातजात्पाशिनमपि ॥
भिन्नं कपालं यत्कथ्यां सन्धिसुक्तं च्युतञ्च यत् ।

यच्च भग्नं भवेच्छुद्धिप्रदः पृष्ठस्तान्तरः ।

इति वामटे उत्तरस्थाने । २७ अध्यायः ॥)

रमनिच् ।) भङ्गिः । °यथा,—

भचक्रं

“अधरे कञ्जलं चारु दशोस्ताम्बलरङ्गिमा ।
प्राणनाथ ! किमेतत्तं वेशविन्यासभङ्गिमा ॥”

इति कायचन्द्रिका ॥

भङ्गी, स्त्री, (भङ्गि + कृदिकारादिति पक्षे ङीप् ।)
भङ्गिः । यथा,—

“जानामि मानमलसाङ्गि ! वचो विभङ्गीं
भङ्गीश्वरं नयनयोरपि चातुरीश्व ।
आभीरनन्दनसुखाब्जसङ्गशंसो
वंशीरवो यदि न मामवशीकरोति ॥”

इत्युक्तः ॥

भङ्गुरः, चि, (भज्यते स्वयमेवेति । भज् + “भज्-
भासमिदो घुरच्” ॥ २ । १६१ । इति कर्म-
कर्त्तरि घुरच् । घित्वात् कुत्वमिति काशिका ।
स्वयं भज्जनशीलः । यथा, भागवते । ७।७।४३।
“कामान् कामयते कास्येयं दर्शमिह पूरुषः ।
स वै देहस्तु पारक्यो भङ्गुरो यात्युपैति च ॥”
कुटिलः । इति जटाधरः ॥

भङ्गुरः, पुं, (भज् + घुरच् । कुत्वच् ।) नद्या वङ्कः ।
इति शब्दमाला । नदीर वाक इति भाषा ॥

भङ्गुरा, स्त्री, (भङ्गुर + टाप् ।) अतिविषा ।
प्रियङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अतिविषा-
शब्दे प्रियङ्गुशब्दे चास्य विषयो ज्ञेयः ॥)

भङ्गं, स्त्री, (भङ्गाया भवनं क्षेत्रमिति । भङ्ग +
“विमाधा तिलमाधोमाभङ्गाण्यभ्यः” ॥ ५।२।४।
इति पक्षे यत् ।) भङ्गाक्षेत्रम् । तत्पर्यायः ।
भाङ्गीनम् २ । इत्यमरभरती ॥ (भङ्गमर्हतीति ।
भङ्ग + ह्यादित्वाद् यत् । भङ्गाच् चि ॥)

भचक्रं, स्त्री, (भानां राशीनां चक्रम् । भानां
स्वस्वस्थानविशेषैर्विरचितो गोलाकारः
पदार्थः ।) राशिचक्रम् । यथा,—
“भमावर्त्तो भचक्रेऽस्मिन् ध्रुवो नाभौ अवस्थितः ।
आराचक्रे त्विन्द्रभौमौ शुक्रजीवशनेचराः ॥
राहुः केतुरगस्त्यश्च नक्षत्राण्यथ राशयः ।
यदा दिक्षु च अष्टासु मेरोर्भूगोलकोद्भवा ॥
ह्याया भवेत्तदा रात्रिः स्याच्च तद्विरहा-
दिनम् ।

सूर्येन्दोरुपरागस्तु गोलकच्छायाया भवेत् ॥
अन्योन्ययोस्तयोरिव यापयोरिव कारणान् ॥
यासमोक्षी तु जायते तत्रातः प्रक्षेपश्चिमा ॥
तत्र पुण्यफलाद्भागः कतो राहोस्तु विष्णुना ॥”
इत्यादौ वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ ३॥

अथ भचक्रभ्रमणव्यवस्थामाह ।

“निरक्षदेशे क्षितिमखलोपगौ
ध्रुवी नरः पश्यति दक्षिणोत्तरी ।
तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत् सदा
भ्रमद्भचक्रं निजमस्तकोपरि ॥
उदग्दिशं याति यथा यथा नर-
स्तथा तथा खान्तस्तन्मण्डलम् ।
उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षिते-
स्तदन्तरे योजनजाः पलाशकाः ॥
योजनसंख्या भृशैश्चैर्गुणिता
५ कुपरिधिज्ज्वाला ४६६७ भवनंशाः ।

भञ्जन

भूमौ कचायां वा भागेभ्यो
योजनानि च यस्तम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

(भानां नक्षत्राणां चक्रमितिविषये नक्षत्र-
चक्रम् । नक्षत्रसमूहश्च ॥)

भज, इक् भासि । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इक् भजयति । भासि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

भज, क पाके । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक० सेट् ।) क भाजयति । विश्राणने
इति प्राच्यः । विश्राणनं दानम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

भज, ण औ भागसेवयोः । इति कविकल्पदमः ॥
(भा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ण विभजति
विभजते धनं भाता । औ अभासीत् कणं
साधुः । इति दुर्गादासः ॥

भजन् [त्] चि, (भजति विभजतीति वा । भज
+ जटः शब्दादेशः ।) भागकर्त्ता । सेवा-
कर्त्ता । इति भजधातोः कर्त्तरि शब्दप्रत्ययेन
नियम्नम् ॥

भजनं, स्त्री, (भज + भावे ल्युट् ।) भागः । सेवा ।
इति भजधातोर्भावे अनट्प्रत्ययेन नियम्नम् ।

“दारास्ते ये भजनमहायाः

पुत्रास्ते ये तद्वनकायाः ।

धनमपि तद्वद्धरिभजनार्थं

ना चेदेतत् सर्वं यथम् ॥”

इति मोहमुद्गरः ॥

भजमानः, चि, (भजते फलमनुब्रूयतीति । भज +
“ताच्छीलावयोवचनशक्तियु चानश्” ॥ १ ।

२ । १२६ । इति आनश् । शानञ् वा ।)
न्यायम् । न्यायागतद्वयादिः । इत्यमरः । २ । ८।

२४ ॥ भागकर्त्ता । सेवाकर्त्ता । इति भजधातोः
कर्त्तरि शानप्रत्ययेन नियम्नम् ॥ (सात्वतवृष्य

पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ६ ।
“पुरुषोत्तमस्त्वोः पुत्रस्तस्यायुः सात्वतस्ततः ।
भजमानो भजिर्द्विर्गुणोर्द्विर्वाच्योऽन्यकः ॥”

भज्जकः, चि, (भज् + जल्लु ।) भज्जकर्त्ता ।
भनक्ति यः इत्यर्थे भनजधातोः कर्त्तरि गकप्रत्य-
येन नियम्नः ॥

भज्जन्, चि, वर्त्तमानभज्जनाश्रयः । इति भनज-
धातोः कर्त्तरि शब्दप्रत्ययेन नियम्नम् ॥

भज्जनं, स्त्री, मोटनम् । इति भनजधातोर्भावे
अनट्प्रत्ययेन नियम्नम् ॥ (यथा, महाभारते ।

१२ । ५६ । ६२ ।
“यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषाञ्च वर्णिताः ।
अवमर्दः प्रतीघातः केतनानाञ्च भज्जनम् ॥”

भज्जनकः, पुं, (भनक्ति आमर्दयतीति । भज्ज +
ल्युट् । ततः स्वार्थे संचायां वा कन् ।) सुखरोग-

विशेषः । तस्य निदानादि यथा,—
“वक्रं वक्रं भवेद्यस्य दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफवातहतौ याधिः स भज्जनकर्त्तव्यः ॥”

इति माधवकरः ॥

भट्टाचा

भञ्जः, पुं, (भनक्तीति । भञ्ज + बाहुलकात् अरु-
प्रत्ययः ।) देवकुलोद्गतवरः । तत्पर्यायः ।
काचित्मः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भञ्जा, स्त्री, (भनक्ति भयादिकमिति । भञ्ज +
अच् । टाप् ।) अन्नपूर्णा । यथा,—

“भीतिहा भयहन्तो च भावनावशवर्त्तिनी ।
भीमाङ्गवासिनी भञ्जा भित्तिर्भित्तिवर्द्धनी ॥”

इति रुद्रयामले समविद्यारहस्यम् ॥

भट, भृत्यौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-पर०-
सक० सेट् ।) भृतिरिह पोषणम् । कर्मसूत्र-
मिति गोविन्दभट्टः । भटति भृत्यं स्वामी । इति
दुर्गादासः ॥

भट म भाषणे । इति कविकल्पदमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् घटादिः ।) म भटयति ।
भाषणं कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

भटः, पुं, (भज्यते भियते इति । यदा भटतीति ।
भट + अच् ।) योद्धा । इत्यमरः । २ । ८ । ६१ ॥

(यथा, भागवते । ८ । १० । ६ ।
“उद्धेः कश्चिदिभेः कश्चिदपरे युयुधः खरेः ।
कश्चिह्नोरसुखेर्ष्येर्ष्यापिभर्त्तरिभर्त्ता ॥”

नृचर्भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ वीरः । (यथा,
नेषधे । १ । १३० ।

“पदे पदे सन्ति भटा रणोद्भटा
न तेषु हिंसारस गृष्यते ।

धिगीदृशन्ते वृपते ! कुविक्रमं
क्षपाश्रये यः क्षपणे पतन्निग ॥”

पामरविशेषः । इति मेदिनी । टे, २४ ॥
रजनीचरः । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णसङ्कर-

विशेषः । यथा,
“वहुकाराद्भटो जातो नाटिक्या वरवाहकः ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

भटा, स्त्री, (भट + टाप् ।) इन्द्रवारुणी । इति
रत्नमाला । राखालशमा इति भाषा ॥

भटिञ्, स्त्री, (भटति भज्यते इति । भट् + इच् ।)
शूलपकमांसादि । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

कावाव इति पारस्यभाषा ॥

भट्टः, पुं, (भटतीति । भट् + बाहुलकात् तन् ।)
जातिविशेषः । भट इति भाषा । तस्योत्त-
पत्तिर्यथा,—

“वैश्यायां शूद्रवैर्येण पुमानेको बभूव ह ।
स भट्टो वावदूकश्च सर्वेषां स्तुतिपाठकः ॥”

इति प्रज्ञावेर्वर्त्त ब्रह्मसूत्रे १० अध्यायः ॥
अपि च ।

“क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां भट्टो जातोऽनुवाचकः ॥”
इति युधिष्ठिरपरशुरामसंवादे जातिसङ्कर-

लक्षणम् ॥ शिविरान्तिके राज्ञा तस्य वासो
देयः । यथा,

“प्राञ्चलं क्षत्रियं वैश्यं सत्त्वदं गणकं भूमम् ।
भट्टं वैद्यं पुण्यकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ॥”

इति ब्रह्मवेर्वर्त्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०१ अः ॥
भट्टाचार्यः, पुं, (भट्टः तुल्यतमः । आचार्यः
उदयनाचार्यः । तौ तुल्यतया तत्त्वताभिप्रेत्या-

भण

स्यत्यति । अण् । तुतातभट्टमतं न्यायशास्त्रम् ।
उत्थनाचार्यमतं न्यायशास्त्रम् । एतदुभय-
शास्त्रवेत्ता । एतदुभयमतं जानाति यः इत्यर्थे
एषेकादिति कारकात् कर्त्तरि अणिता
णप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

भट्टारः, चि, (भटतीति । भट् + क्तिप् । भट्
चासौ तारश्चेति कम्भधारयः । एषोदरादित्वात्
साधुः । यद्वा भट् स्वामित्वं ऋच्छतीति ।
अण् ।) पूज्यः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ८६७ ।

“नीलमिहाराभट्टारप्रशस्तकलसादयः ।

वज्राय हृदयेन कारागारं प्रवेष्टिताः ॥”)

भट्टारकः, पुं, (भट्टारः संज्ञायां कन् ।) नाव्योक्तौ
राजा । इत्यमरः । १ । ७ । १३३ । देवः । तपोधनः ।
इति मेदिनी । के, २५० ॥ पूज्यं चि । इति
जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । २४० ।
“प्रतिष्ठेयु तवः कोपान् पुरं शुभधरादिषु ।

भट्टारकामतेदिहा भूपः पुत्रं यमञ्जयत् ॥”)

भट्टारकवारः, पुं, (भट्टारः संज्ञायां कन् । भट्टा-
रकः स्वयः तस्य वारः ।) रविवारः । यथा,—
“सर्वे । स्त्रायुनिर्मितपाशास्तद्वद भट्टारक-
वारे कथमेतान् दन्तेः सृष्टामि ॥” इति हितो-
पदेशे १ परिच्छेदे स्वर्गं प्रति जम्बुकवाक्यम् ॥

भट्टिः, पुं, स्वनामख्यातरामकथाश्रयमहाकाव्यम् ।
तत्त्वज्ञानीवास्तव्यश्रीस्वामिभट्टनुभट्टमहाप्राज्ञग-
महाविद्याकरणेन कृतम् । इति जयमङ्गलकृता
तट्टीका ॥ एतन् काशं भर्तृहरिणा कृतमिति
भरतमल्लिकेन लिखितम् ॥

भट्टिनी, स्त्री, (भट्टं स्वामित्वमस्या अस्तीति ।
भट् + इति + डीप् ।) नाव्योक्तौ अकृताभि-
षेका राजपत्नी । इत्यमरः । १ । ७ । १३३ ॥
प्राज्ञगमार्था । इति मेदिनी । ने, ३१ ॥

भट्ट इक् प्रिषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
पर-अक-सेट् । इदित् ।) प्रिषे कल्याण-
क्रिया वेदेख्य । प्रवारेण प्रसिद्धोऽयम् । इक्
भण्डयति प्रवारेको सुभं धनदानाङ्गीकरणे ।
इति दुर्गादासः ॥

भट्ट इ ड वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
आत्म-सक-सेट् ।) परिभाषण इति गोविन्द-
भट्टः । परिष्ठास इति चतुर्भुजः । इ भण्डति ड
भण्डते विड्भौ लोके । इति दुर्गादासः ॥

भट्टः, पुं, (भट्तीति । भट् इड परिष्ठासे परि-
भाषणे वा + अच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
स तु लेटात् तीवरकन्यायां जातः । यथा,—
“लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास षण्णरान् ।

मासं मासं मातरश्च भट्टं कोलश्च कन्दरम् ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

भट्टिलः, पुं, (भट्टतीति । भट् + “सलिकलानि-
महिभट्टिभण्डाति ।” उणा० १ । ५५ । इति
इलच् ।) संवकः । गुरः । इत्युणादिकोषः ॥

भण ऋ प्राद्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
पर-दिक-सेट् ।) ऋ अवीभणत् अत्रभाणत्

भण्डिलः

स तेष्ट यक्तवाक्यम् । श्रीजयदेवकृतहरिसेवं
भणति परमरमणीयम् । इति दुर्गादासः ॥

भणितं, चि, (भण + क्तः ।) प्राद्धितम् । कथितम् ।
यथा,—

“श्रीजयदेवभणितमिदमङ्गलकेशवर्कलिरहस्यम् ।”

इति गोतगोविन्दः ॥

भणितिः, स्त्री, (भणयते इति । भण + क्तिन् ।)
वाक्यम् । इति भूरिप्रयोगः । त्रिकाण्शेषश्च ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५४ ।

“नियन्त्रिता यङ्गणितस्तदुगुणोद्गोरगादियम् ।

अतिप्रसङ्गभङ्गात्तन्नेयत्तावाप्तिः पुनः ॥”)

भण्टाकी, स्त्री, (भण्यते भण्यते वा । भट् भटौ
भण्यञ्जे वा + “पिनाकाट्यश्च ।” उणा० १ । ४ ।
१५ । इति आक । पिपात्यते च । गौरादित्वात्
डीष् ।) वार्त्ताकी । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥

ट्टन्ती । इति रत्नमाला ॥ (ट्टन्ताकम् । तत्-
पण्यायो यथा,—

“ट्टन्ताकं स्त्री तु वार्त्ताकुर्भण्टाकी भाण्टि-

कापि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भण्टुकः, पुं, (भण्टीति । भण्डि-उक्तम् ।)
श्रौणाकट्टनः । इति रत्नमाला ॥ कुर्वन्ति
भण्टुकोऽपि पाठः ॥

भण्डः, पुं, (भण्डते इति । भण्डि प्रवारेण + अच् ।)
अङ्गलभाषी । भाण्ड इति भाषा । इति
संक्षिप्तसारोणादित् । तत्पण्यायः । चाटु-
पटुः २ । इति भूरिप्रयोगः ॥

भण्डकः, पुं, (भण्ड + संज्ञायां कन् ।) खज्जन-
पत्नी । इति जटाधरः ॥

भण्डनं, स्त्री, (भण्डि + भावादौ ल्युट् ।) खली-
कारः । कवचम् । युद्धम् । इति मेदिनी ।
नं, १०० ॥

भण्डहासिनी, स्त्री, (भण्डेन खलीकारेण हसति
या । हस् + णिनिः । डीप् ।) गणिका । इति
शब्दरत्नावली ॥

भण्डिः, स्त्री, (भण्डि + इन् ।) वीचिः । इति
हारावली ॥

भण्डिका, स्त्री, भण्डिता । इति शब्दरत्नावली ॥

भण्डिरः, पुं, (भण्डिल + रत्नयोरेकम् ।) शिरीष-
वृक्षः । यथा । भण्डिलो भण्डिरो नेमीति भरत-
धृतवाचस्पतिः ॥

भण्डिलः, पुं, (भण्डते परिहसतीवेति भाषते
इवेति वा । भण्डि + “सलिकलानिभट्टिभण्डि-
भण्डाति ।” उणा० १ । ५५ । इति इलच् ।)
शिरीषवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥
(तत्पण्यायो यथा,—

“शिरीषो भण्डिलो भण्डि भण्डिरश्च कपीतनः ।

शुकपुष्पः शुकतरुष्टदुपुष्पः शुकप्रियः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भण्डिलः, चि, (भण्डि + इलच् ।) शुभः । दूतः ।
इत्युणादिकोषः ॥ शिल्पी । इति संक्षिप्तसारो-
णादित् ।

भण्डः

भण्डी, स्त्री, (भण्डते इति । भण्डि-इन् ।) कदि-
कारादिति पक्षे डीप् ।) भण्डिता । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६१ ॥ (पण्यायोऽस्या यथा,—

“भण्डिता विकासो जिह्वी समङ्गा कालमेधिका ।

मण्डकपर्णी भण्डोरी भण्डी योजनवल्गापि ॥

रसायनरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।

भण्डोतकी गण्डोरी च भण्डूषा वल्गराजिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पण्या-
योऽस्या यथा,—

“शिरीषो भण्डिलो भण्डि भण्डिरश्च कपीतनः ।

शुकपुष्पः शुकतरुष्टदुपुष्पः शुकप्रियः ॥”

श्वेतवृक्षा । तत्पण्यायो यथा,—

“श्वेतात्रिभुता भण्डी स्यात् त्रिभुता त्रिपुटापि

च ।

सर्वानुभूतिः सरला निशीत्ता रंजनीति च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भण्डोतकी, स्त्री, (भण्डी सती तक्ततीति । तक्त +
अच् । गौरादित्वात् डीष् ।) भण्डिता । इति
भावप्रकाशः ॥

भण्डोरः, पुं, (भण्डि + बाहुलकात् ईरन् ।)

समञ्जलचतुषः । तण्डुलीयशकः । (यथा,—

“तण्डुलीयो मेघनादः काण्डरस्तखण्डुरकः ।

भण्डोरस्तण्डुली बीजो विषप्रश्नाल्पमारिषः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वटवृक्षः ।
यथा, रामायणे । ३ । ७५ । २४ ।

“मालतीकुन्दगुल्मश्च भण्डोरेनिचुलेस्तथा ।

अशोकेः सप्तपण्ये च कंसकेरतिमुक्तकेः ॥”

“भण्डोरो वटः ।” इति तट्टीकायां रामानुजः ।)

भण्डोरलतिका, स्त्री, (भण्डोर इव लतते इति ।
लतः सोचो धातुः + अच् । स्वार्थं कन् । टाप्
अत इत्वम् ।) भण्डिता । इति राजनिर्घण्टः ॥

भण्डोरी, स्त्री, (भण्डोर । गौरादित्वात् डीष् ।)
भण्डिता । इत्यमरः ॥

भण्डीलः, पुं, (भण्डोर । रत्नयोरकत्वम् ।) भण्डिता ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भण्डकः, पुं, (भण्डि + उक् ।) मत्स्यविशेषः ।
भाङ्गुर इति भाषा । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

शीतत्वम् । वृष्यत्वम् । श्लेष्मकरत्वम् । गुरुत्वम् ।

विष्टम्भित्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ श्रौणाकट्टनः । इति रत्नमाला ॥

भण्ड इक् शुभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
पर-अक-सेट् ।) इक् भण्डयति शुभं कल्याण-
क्रिया । इति दुर्गादासः ॥

भण्ड इ ड हर्षे । प्रीतौ । शुभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्रा-आत्म-अक-सेट्-इदित् ।) इ भण्डयते ।

ड भण्डते पण्डितसदा । इति दुर्गादासः ॥

भण्डः, पुं, (भण्डते इति । भण्डि कल्याणे + “भण्डे-
नलोपश्च ।” उणा० ३ । १३० । इति भण् ।

नलोपश्च ।) सौगतादिबुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

मायादेवीसुतः । सुतेजः । पूजिते, चि । इत्युणा-

भद्रः

दिकोषः ॥ (भद्रतः प्रवृत्तः । इत्युणादौ ।
६ । १३० । सूत्रस्याख्यायां उल्लङ्घनः । यथा,
कथासरित्सागरे । ४६ । १७८ ।
“तत्रान्विष्य यथावत् तं भद्रतमभिगम्य च ।
परिचयापरो भक्त्या त्रीणि वर्षाण्यप्रेषतः ॥”)
भद्राक्षः पुं, स्त्री, (भद्रते इति । भद्रि + “पिना-
क “यच्च ।” उणा० । ४ । १५ । इति व्याकः ।
० शीपञ्च ।) मङ्गलम् । इत्युणादिकोषः ॥
भद्रं, स्त्री, (भद्रते इति । भद्रि कल्याणं रन् ।
“अन्वेष्टव्यविप्रकुञ्जचतुरसुरभद्रोयेति ।”
उणा० । २ । २८ । इति रन् । निपात्यते च ।)
मङ्गलम् । (यथा, ऋग्वेदे । २ । २६ । २ ।
“यत्नस्व वीर ! प्रविष्टि मनायतो भद्रं मनः
लण्ड्व वृत्तये ॥”
यथा च कामन्दकीयनीतिसारे । १३ । १२ ।
“किरीटमणिचित्रेषु मूर्तसु चागमारिषु ।
गालत्वा विद्विषां पादं पुरुषो भद्रमश्रुते ॥”)
सुस्तम् । काञ्चनम् । इति मेदिनी । रे, ७१ ॥
भद्रं, स्त्री, स्त्री, (भद्रि + रन् निपात्यते च ।)
करणविशेषः । इति मेदिनी । रे, ७० ॥
तत्तु विष्टिभद्रात्वेन प्रसिद्धमश्रुभद्रम् । इति
ज्योतिषम् ॥
भद्रः, पुं, (भद्रते इति भद्रि + रन् निपात्यते च ।)
शिवः । खड्गरीटः । वृषभः । कदम्बकः । करि-
ञ्जातिविशेषः । इति मेदिनी । रे, ७० ॥ नव-
शुक्लावलान्तगतजिनभद्रः । रामचरः । सुमेरुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ ऋग्वेदे । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चन्दनम् । तत्पर्यायो यथा,—
“श्रीखण्डं चन्दनं नखो भद्रः श्रीस्तेलपर्णिकः ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चन्ददुतिश्च सः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
साध्यमौलिकानां पञ्चविशेषः । यथा,—
विष्णुर्नागः खलपिलगत इन्द्रो गुप्तः पालो भद्रः ।
इति कुलाचार्यकारिका ॥ (वसुदेवस्य पुत्र-
भद्रः । यथा, भागवते । ८ । २४ । ४७ ।
“सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्भेदो भद्र एव च ।
पौरवास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशाभवन् ॥”
सरोवरविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे । ११२ । ४६ ।
“अरुणोदं मानसश्च मितोदं भद्रभञ्जितम् ।
तेषामुपरि चत्वारि सरांसि च धनानि च ॥”
तृतीयमनोरुत्तमस्यान्तरं देवगणभेदे बहुवच-
नान्तोऽयम् । यथा, भागवते । ८ । १ । २४ ।
“वशिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ।
सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सत्यजित् ॥”
स्वायम्भुवमन्वन्तरे विष्णोर्दक्षिणागर्भजात तुष्टित-
नामकदेवगणभेदः । यथा, भागवते । ४ । १ । १५-१७ ।
“तां कामयानां भगवानुवाच यजुषां पतिः ।
तुष्टयां तोषमापन्नोऽजयद्वा दशानुजात् ॥
तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिदं स्थितिः ॥
इष्टः कविर्विभुः स्वाङ्गः सुदेवो रीचनो दिगट् ॥”
पर्वतविशेषः । यथा, ब्रह्माण्डपुराणे । भुवन-
कोषे । ४० अध्याये ।

भद्रका

“अरुणः शिखिरौतश्च सको वेदूर्यपर्वतः ।
कपिलः पिङ्गलो भद्रः सुरसश्च महः चलः ॥”
एकादशदापरजातो महेश्वरस्य ऋषिर्भक्तव-
तार विशेषः । यथा, ब्रह्माण्डे । २७ अध्याये ।
“एकादशदापरं तु यासस्तु त्रिष्टयो यदा ।
तदाप्यहं भविष्यामि गङ्गादारे युगान्तिके ॥
भद्रो नाम महातेजास्तत्रापि मम पुत्रकाः ।
भविष्यन्ति महात्मानो मुहूर्ता वेदपारगाः ॥”)
भद्रः, त्रि, (भद्रते इति । भद्रि कल्याणं रन् ।
निपात्यते च ।) श्रेष्ठः । साधुः । इति मेदिनी ।
रे, ७२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २६ ।
“भद्रः कष्टकः । अयं तावदस्मत्स्वामी पिङ्गलक
उदकगच्छन्तं यमुनाकच्छमवतीर्य स्थितः ॥”)
भद्रकं, स्त्री, (भद्र + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।)
भद्रमुक्तकम् । इति रत्नमाला ॥ (देवदारु-
शब्देऽस्य विषयोऽभिहितः ॥) मनोज्ञः, त्रि ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भद्रकः, पुं, (भद्र + संज्ञायां कन् ।) देवदारुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
भद्रकण्टः, पुं, (भद्रः कण्टो यस्य ।) गोक्षुरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भद्रकाली, स्त्री, (भद्रा मङ्गलमयी चामौ काली जेति
कर्मधारयः । यदा, भद्रं कल्याणं कालयतीति ।
भद्र + कर्मण्यण् । ” ३ । २ । १ । इति अण् ।
डीप् ।) गन्धाली । कात्यायनी । इति
मेदिनी । ले, १५८ । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
श्रीश्री उवाच ।
“प्रणु त्वं वृषणाहूतः । भद्रकाली यथा पुरा ।
प्रादुर्भूता महाभागा महिषेण सदेव तु ॥
महिषासुर एवामौ निदायां निशि पञ्चते ।
स्वप्ने प्रदङ्गि धीरो दारुणं घोरदर्शनम् ॥
महामाया भद्रकाली कृत्वा खग्रेण काशरम् ।
पयो तस्य च रक्तानि श्वादितास्यातिभोग्या ॥
ततः प्रातर्भययुतः स देवो महिषासुरः ।
तामेव पूजयामास सुचिरं सानुगस्तदा ॥
आराधिता तदा देवी महिषेणामुर्णवे ।
प्रादुर्भूता भद्रकाली सृजेः षोडशभिर्युता ॥
ततः प्रणस्य महिषो महामायां जगन्मयीम् ।
उवाच हं वचो नम्रभर्त्तिभक्तिवृत्तोऽसुरः ॥
महिष उवाच ।
देवि ! खड्गेन संह्रिय शोणितानि शिरो मम ।
त्वया मुक्तानि दृष्टानि मया स्वप्ने मुनिश्चितम् ॥
अवश्यं तत्त्वया कार्यं मया ज्ञातं प्रमाणतः ।
एतदुरुधिरपानं मे तत्रैकं देहि मे वरम् ॥
वधस्तथाहं नात्रास्मि संशयः परमेश्वरि ।।
ममापि तत्र नो दुःखं नियतिः केन लङ्घ्यते ॥
किन्तु त्वयेव सहितः शम्भुः प्राप्ताग्राधितः पुरा ।
मम पित्रा मर्त्येन ज्ञातः पञ्चादहं ततः ॥
मयाप्याराधितः शम्भुः प्राप्ताश्चैतान्ताधराः ।
मन्वन्तरत्रयं यावदासुरं राज्यमुत्तमम् ।
अकण्टकं मया मुक्तमनुनापो न विद्यते ॥
कात्यायनेन मुनिना प्रमोदं शिष्यकारणात् ।

भद्रका

सौमन्तिनी विनाशं ते करिष्यति न संशयः ॥
पुरा मुनिं तपस्यन्तं रौद्राश्वं नाम चोत्तमम् ।
मुनेः कात्यायनाख्यस्य शिष्यं हिमवदन्तिके ॥
दिशस्त्रीरूपमत्तं तत्वाहं कौतुकात्तदा ।
मया संमोहितो विप्रोऽत्यजन्महादा तपः ॥
न दूरान् संस्थितनाहं मुनिना कात्यस्तुना ।
ज्ञात्वा मायां तदा शप्तः शिष्यार्थं क्रोधवह्निना ॥
यस्मात्त्वया मे शिष्योऽयं मोहितस्तपसश्चरतः ।
तत्त्वया स्त्रीरूपेण ततस्त्वा स्त्री हनिष्यति ॥
इति मां प्रपन्नान् पूर्वं मुनिः कात्यायनः पुरा ।
तस्य शापस्य कालोऽयमागत्य ममुपस्थितः ॥
देवदत्तं मया प्राप्तं भुक्तं त्रिभुवनं समम् ।
किञ्चित् शोच्यं तत्रास्मि वाञ्छनीयं हि यन्मया ॥
तस्मात्त्वा वै प्रपन्नोऽहं प्रार्थ्यं शोचं हि यन्मया ।
तद्देहि देवि दुर्गा । त्वं भूयस्तुभ्यं नमो नमः ॥
श्रीदेव उवाच ।
“प्रार्थनीयो वरो यस्तं तं व्रण त्वं महासुर ।।
हास्यामि ते वरं प्रार्थ्यं संशयो नात्र विद्यते ॥”
महिष उवाच ।
“यज्ञभागमहं भोक्तुमिच्छामि त्वत्प्रसादतः ।
यथा यज्ञेषु सर्वेषु पूज्योऽहं स्यां तथा कुरु ॥
त्वत्पादसेवां न त्यज्मि यावत् सूर्यः प्रवर्तते ।
एवं वरद्वयं देहि यदि देवो वरो मम ॥”
श्रीदेव उवाच ।
“यज्ञभागाः सुरेभ्यश्च कल्पिता वै पृथक्
पृथक् ।
भागो न विद्यते चान्यो यद्दास्यामि तवाधुना ॥
किन्तु त्वयि मया युद्धं निहतं महिषासुर ।।
नेव त्यज्मि मत्पादं सततं नात्र संशयः ॥
मम प्रवर्तते पूजाय च यच्च तत्र ते ।
पूज्यश्चिन्मश्च तत्रैव कायोऽयं तप दानव । ॥
इति श्रुत्वा वचस्तस्याः प्रत्यक्षं महिषासुरः ।
वरं प्रार्थ्य ह मुदितः प्रसन्नवदनस्तदा ॥
उग्रखण्डे ! भद्रकालि ! दुर्गा देवि ! नमोऽस्तु ते ।
प्रभूता सूर्यो देवि ! भवत्याः सकलात्मिकाः ॥
कामिस्ते मूर्त्तिभिः पूज्यो यज्ञोऽहं परमेश्वरि ।।
तत् सगच्छतु यदि मे भवत्येह कृपा कृता ॥”
श्रीदेव उवाच ।
“यानि नामानि चोक्तानि त्वयेह महिषासुर ।।
तासु मूर्त्तियु संस्पृष्ट, पूज्यो लोकं भविष्यति ॥
उग्रखण्डेति या मूर्त्तिर्भद्रकाली ह्यहं पुनः ।
यथा मूर्त्तिः त्वां हनिष्ये सा दुर्गति प्रकीर्तिता ॥
गतासु मूर्त्तियु सदा पादलया वृणां सदा ।
पूज्यो भविष्यसि त्वं वै देवानामपि रक्षसाम् ॥
आदिरष्टा उग्रखण्डास्तथा त्वं निहतः पुरा ।
द्वितीयस्यो त्वा भवान् भद्रकाल्या मया हतः ॥
दुर्गाकृपणाधुना त्वां हनिष्यामि महानुगम् ।
किन्तु पूर्वं न गृहीतस्त्वं मया पादयोस्तले ॥
अधुना प्रार्थितवरो गृहीतः पूर्वं काययोः ।
ग्रहीतश्च पञ्चाश्वं यज्ञभागोऽप्युत्तमे ॥”
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
गङ्गायाः पश्चिमे तीरे ग्रामविशेषश्च ॥

भद्रदा

भद्रकाशी, स्त्री, (भद्राय काशते इति । काश + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रमुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

भद्रकुम्भः, पुं, (भद्रस्य भद्राय वा कुम्भोऽथवा भद्रः कुम्भः ।) पूर्णकुम्भः । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ॥

भद्रगन्धिका, स्त्री, (भद्रो गन्धोऽस्यास्तीति । ठन् । टाप् ।) सुस्तकम् । इति रत्नमाला ॥

भद्रकरः, त्रि, (भद्रं करोतीति । कृ + “बाहु-लकात् खच् । मुच् च ।) मङ्गलकारकः । तत्पर्यायः । ज्येष्ठकरः २. ज्येष्ठकारः ३. भद्रकरः ४. शुभकरः ५. अरिहन्तातिः ६. शिवतातिः ७. शङ्करः ८. इति भूरिप्रयोगः ॥

भद्रचङ्कः, पुं, (भद्रा चङ्कास्य ।) लङ्कास्थायी । इति शब्दचन्द्रिका । लङ्कामिनि इति भाषा ॥

भद्रजः, पुं, (भद्राय जायते इति । जन + जङ् ।) इत्ययः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयो-र्येन्द्रियवशेन ज्ञातयाः ॥)

भद्रनरुणी, स्त्री, (भद्रा तरुणीव ।) कुजकञ्चनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्या अन्यतरः पर्यायः ।

“कुजको भद्रनरुणी वृहत्पुष्पोऽतिकेसरः । महा सहा कण्टकाट्टा नीलालिकुल-सकुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भद्रतुरगं, स्त्री, (भद्रा तुरगा अत्र ।) जम्बूपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । यथा,—

“मातृवर्षान्तर्धमध्यवर्षं यत्तत्तु भद्रतुरगं जगुर्बुधाः ।”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलार्धधायः ॥

भद्रदन्तिका, स्त्री, (भद्रा दन्तिका ।) दन्तीवृक्ष-भेदः । भद्रदन्ती इति ख्याता । तत्पर्यायः । केशरुद्धा २. भिषगभद्रा ३. जयावहा ४. आव-त्तकी ५. च्वराङ्गी ६. जयाङ्गा ७. अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रञ्जनत्वम् । क्षमिशूल-कुष्ठामदोषतुल्यामयनाशित्वम् । इति राज-निर्घण्टः ॥

भद्रदारु, स्त्री, पुं, (भद्रं दारु ।) देवदारु । इत्य-मरभरतौ ॥ सरलकाष्ठम् । इति रत्नमाला ॥

भद्रदायादिकः, पुं, (भद्रदारु आदौ यस्य कप् ।) औषधगणविशेषः । यथा । भद्रदारुकुष्ठहरिद्रा-वरुणमेघशृङ्गीवलातिबलाङ्गलकक्षुरामलकी-कुवेराक्षीवीरतरुसहचरागिमम्यवतुसादन्यर-गुडाशमेदकालर्कश्रितावरीपुनर्नवावसुकवसि-रकाञ्चनकभागौकाप्यासीष्टुङ्गिकालीपत्तूरवदर-यवकोलकुक्ष्यप्रभृतीनि । इति सुश्रुतसूत्र-स्यानस्य संशोधनसंश्रमनीयाध्यायः ॥ * ॥

अपिच ।

“देवदारु हरिद्रे दे वरुणः कुष्ठमेव च । महानिर्व्वं नागवला श्यामला गरलोऽपरः ॥ पाटला चात्मगुप्ता च शुण्ठी पाषाणभेदिका । श्रुतावरी चार्कम्बुतं गुडूची गणिकारिका ॥ पुनर्नवा च वास्तुकस्यैवार्णककान्तम् ।

भद्रनि

गोक्षुरं शरमूलञ्च कुशमूलं समीक्षिकम् ॥
जनचत्वारिंशदुदयेभद्रदायादिको गणः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥

एतन्मध्ये चतुर्दशद्वयाणि न प्रामाणि ॥

भद्रनामा, [न] पुं, (भद्रं नाम यस्य ।) काष्ठकुट्ट-पत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः । काठ्ठाकरा इति भाषा ॥

भद्रनामिका, स्त्री, (भद्रं नामास्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।) त्रायस्त्रीवृत्तः । इति रत्न-माला । वज्रला इति भाषा ॥

भद्रनिधिः, स्त्री, (भद्रा निधयोऽत्र ।) महादान-विशेषः । यथा,—

इन्द्र उवाच ।

“विधानं ब्रूहि मे व्रक्षन् । दानस्यास्य महानिधिः । यथा देव ! विप्रयोगेण विष्णोरानन्दकारकम् ॥”

ब्रह्मोवाच ।

“पुण्यां तिथिं प्राप्य तु पौर्णमास्यां तथोपरागे प्राशिसुरयोर्वा । चतुर्थ्यादित्रयनष्टये वा प्रबोधने प्रस्वपनेऽथ विष्णोः ॥ कुर्यादधौऽमरमेव कुम्भं हिरण्यमानेन यथात्मशक्त्या । तथा पिधानञ्च सुराजतं स्याद्-हिरण्यभारेण तु पूरयेत्तत् ॥ तदहर्नोऽर्द्धेन तदहर्नो वा स्वशक्तितः स्वर्गपत्नेः श्रानेन । तदहर्मध्येन तु वित्तशक्त्या पलत्रयादूनमथो न कुर्यात् ॥ तत्ताम्रभाण्डे कनकं निधये सवज्जनीलौतमपद्मरागम् । समुक्तवेदूयैः सविदमञ्च तद्राजतं पात्रमधोमुखं स्यात् ॥ एवमुक्तं भद्रनिधिं सुविद्वान् कृत्वा सने प्रावरणोपयुक्ते । कुशीन्तरे दर्पणचामराणां सपादुकोपानहृत्त्रयुक्तम् । तं क्षौमवस्त्रोत्तमयुग्मयुक्तं सम्पन्नयेन्मन्त्रवरे रथेतम् ॥ आदौ तु पश्चान्तमाप्य विष्णुं संस्त्राप्य संसारतरं समर्च्य । तथेश्वरं पावकमेव हुत्वा आमन्त्रयेद्भद्रनिधिं ततस्तम् ॥ श्रीखण्डकपूर्वसकुलमेन पञ्चाक्षरं नाम श्रियः प्रलिख्य । नमस्त्योक्त्वा रयुतञ्च पात्रे तद्राजतेऽप्येवमथा रथेयताम् ॥ त्वया समस्तामरसिद्धयन्त-विद्याधरेन्द्रोरगकिन्नरेन्द्रैः । गन्धर्वदिद्यासरदानवेन्द्रै-र्युतं वृतं विश्वमिदं नमस्ते ॥ समस्तसंसारकरो त्वमेव विभोः सदानन्दमयी च माया ।

भद्रप

समस्तकल्याणनिधिः समाधि-हरिप्रिये ! भद्रनिधि ! नमस्ते ॥

एवं संपूज्य विधिना ततो विप्रमथाश्चैवेत् । किरीटाङ्गदन्विकायुक्कुलान्कुलिभूषणेः ॥ अलंकृत्य हरिं यदत् पीताम्बरधरं तम् ॥ पूजयेदप्युतं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन भक्तिर्मा-भूदेवोऽसि विभो ! नित्यं नित्यानन्दमयी हरिः ॥

हर मे दुष्करं कृण्व । कृपाकर ! नमोऽस्तु ते ॥ भूदेव ! भगवान् भगं भवभङ्गकरेश्वर ! भवभूतिकरो जिष्णो ! प्रभविष्णो नमोऽस्तु ते ॥ एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं द्विजं ब्रह्मरूपिणम् । ततो भद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन वासव ! स्वर्गोन्नोन्नारणेनादौ विप्रनाम तथात्मनः । यवदर्भतिलैः सार्द्धसदकं संपरित्यजेत् ॥ पितृसन्तारणार्थाय नित्यानन्दविशुद्धये । सञ्जाघौघविधानाय विष्णोर्दानं मया कृतम् ॥ तदनेन सरत्नेन धातुत्रययुतेन च । सक्षौमाम्बरयुक्तेन सादर्शपादुकेन च ॥ सासनन सच्छत्रेण चामरोपानहेन च । सदानन्दनिधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः ॥ एवमुच्चार्य तं दद्याद्भिजाय हरिरूपिणि । गोप्येन विधिना दद्याद्धर्मसंस्थो न कीर्तयेत् ॥ प्रकीर्तितं कोटियुगायुतं फलं प्रगोपितं कल्पगणेन संशयः । इतीयमहो न तु कीर्तयेत् सुधी-निधानमध्ये निहितञ्च यदसु ॥ एवं कृते स्यान्मनुजः कृतात्मा तपन्न च सामरगं कदाचित् । प्रयाति विष्णोः पदमशयं तत् शिवात्मकानन्दमयं सदास्थम् ॥”

इत्याद्ये वज्रपुराणे भद्रनिधिदाननामाध्यायः ॥

भद्रपदा, स्त्री, (भद्रं पदमासाम् ।) भाद्रपदा । पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदान्त्यञ्चम् । इत्यमर-टीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, वृहत्संहि-तायाम् । ६ । २ ।

“नगा तु पवनयाम्या नलानिपेतामह्यात् त्रिभास्त्रिः । गोवीथ्यामन्विभ्यः पौष्णं वै चापि भद्रपदे ॥”

भद्रपर्णा, स्त्री, (भद्राणि पर्णान्यस्याः । टाप् ।) कटम्भराष्टकः । इति शब्दमाला ॥ (गुणादिक-मस्याः कटम्भराष्टके विवृतम् ॥)

भद्रपर्णी, स्त्री, (भद्राणि पर्णान्यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) गाम्भारी । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“गाम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्जिका ॥ काश्मिरी काश्मिरी हीरा काश्मर्यः पीत-रोहिणी । कृष्णकृष्णा मधुरसा महाकुसुमिकापि च ॥”

प्रसारिणी । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“प्रसारणी राजवला भद्रपर्णी प्रतापनी ।

सरणी सारणी भद्रा बला चापि कटम्भरा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“प्रसारणी च गन्धाली भद्रपर्णी कटम्भरा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा, शतपथब्राह्मणे ॥३॥१॥१६॥ इत्यस्य भाष्ये

“काष्ठ्यां भद्रपर्णी प्रज्ञतो पलाशवैकल्या-
दीनामैच्छिकत्वादत्र नियमविधिः ॥”

भद्रवल्लभः, पुं, (भद्रं महद्वल्लभं वल्लभ्यः ।)

वल्लभरामः । इति शब्दमाला ॥

भद्रमल्लिका, स्त्री, (भद्रा मल्लिका ।) गवाक्षी ।

इति शब्दमाला ॥

भद्रसुज्जः, पुं, (भद्रो सुज्ज इति कर्मधारयः ।)

सुज्जभेदः । रामशर इति शरपत इति च

भाषा । तत्पर्यायः । शरः २ बाणः ३ जलनः

४ इक्षुवेष्टनः ५ । अथ सुज्जस्य पर्यायः । सुज्जः

१ सुज्जातकः २ बाणः ३ स्थूलदंभः ४ सुमेधसः

५ । एतद्योग्युगाः ।

“सुज्जइयन्तु मधुरं सुवर्णं शिविरं तथा ।

दाह्यतृणाविसर्पासमूहवस्थान्तरोगजित् ॥

दोषत्रयहरं दृष्ट्यं मेखलासुप्रयुज्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

भद्रसुस्तकः, पुं, (भद्रो सुस्तकः ।) नागरसुस्तकः ।

इत्यमरः ॥२॥४१॥६०॥ (तत्पर्यायो यथा,—

“मेघाख्यं सुस्तकं सुस्ता गाङ्गेयं भद्रसुस्तकम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

भद्रसुस्ता, स्त्री, (भद्रा सुस्ता ।) नागरसुस्तकः ।

तत्पर्यायः । वराही २ गुन्डा ३ ग्रन्थः ४

भद्रकाशी ५ कशेरुः ६ क्रोडिष्टा ७ कुरु-

विन्दाख्या ८ सुगन्धिः ९ ग्रन्थिला १० हिमा

११ बल्ला १२ राजकशेरुः १३ कच्छीत्या १४

सुस्ता १५ अर्णोदः १६ वारिदः १७ अम्भोदः

१८ मेघः १९ जीमूतः २० अन्दः २१ नोरदः

२२ अम्भ २३ घनः २४ गाङ्गेयः २५ । अस्या

गुणाः । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् ।

पाचनत्वम् । पित्तज्वरकफनाशित्वम् । संग्रा-

हिलक्ष् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सुस्तकं न स्त्रियां सुस्तं त्रियु वारिदनामकः ।

कुरुविन्दश्च संस्त्रातोऽपरः क्रोडकशेरुकः ॥

भद्रसुस्तश्च गुन्डा च तथा नागरसुस्तकः ।

सुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिलकं दोषनपाचनम् ॥

कषायं कफपित्तासृग्ज्वराक्षिजलुक्चतुः ।

अनूपदेशे यन्नातं सुस्तकं तत् प्रशस्यते ॥

तच्चापि सुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरसुस्तकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

भद्रयवः, पुं, स्त्री, (भद्रः शुभदो यवः ।) इन्द्रयवम् ।

इत्यमरः ॥२॥४॥६०॥ (विवरणमस्य इन्द्र-
यवशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

भद्ररेणुः, पुं, (भद्रा रेणुवोरुच्य ।) रेरावतहस्ती ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भद्रवत्, स्त्री, (भद्रमस्यसिद्धिः ।) मतुप् मस्य वः ।)

देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥

भद्रवती, स्त्री, (भद्रं विद्यतेऽस्याम् । भद्र + मतुप् ।)

मस्य वः । डीप् ।) भद्रपर्णी । इति जटाधरः ॥

(कटफलः । अस्य पर्यायो यथा,—

“कटफलः सोमवल्कश्च केटयः कृष्मिकापि च ।

श्रीपर्णी काकुसुदिका भद्रा भद्रवतीति च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

कल्याणविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।

४ । २४ । १८ ।

“इमाश्च नः प्रिया वीर ! वानं भद्रवतीं

श्वश्रु ॥”

श्रीकृष्णस्य नामजित्तीर्गभजना कथा । यथा,

हरिवंशे । १६० । १०-११ ।

“भिन्नवाहुः सुनीयश्च नागजिताः प्रजाः श्वश्रु ।

भद्रकालो भद्रविन्दः कथा भद्रवती तथा ॥”

मधोर्माता । यथा, हरिवंशे । १६ । ३ ।

“आसीन्मनुष्यसः पुत्रः पुरुहान् पुरुषोत्तमः ।

मधुर्जगत्त्रय वेदभ्यां भद्रवत्यां कुरुद्वह ॥”

भद्रवस्मा, [न] पुं, (भद्रग उग्राति आत्मान-

मिति शेषः । उ + मनिन् ।) नवमल्लिका । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ (विषयोऽस्य नयमल्लिकाशब्द-
ज्ञातव्यः ॥)

भद्रवला, स्त्री, (भद्रा वला ।) लताविशेषः ।

गन्धभादालिया इति भाषा । तत्पर्यायः ।

सरणा २ प्रसारणी ३ कटम्भरा ४ राजवला

५ । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ अस्याः पर्या-

यान्तरं गुणाश्च प्रसारिणीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

वला । इति राजनिर्घण्टः ॥

भद्रवल्लिका, पुं, (भद्रा वल्लिका ।) गोपवल्ली ।

इति रत्नमाला । अनन्तमूल इति भाषा ॥

भद्रवल्लो, स्त्री, (भद्रा चासा वल्ली चेति कर्म-

धारयः ।) मल्लिका । माधवोलता । इति

राजनिर्घण्टः ॥ लताविशेषः । मदनमाली इति

हापरमालो इति च भाषा । तत्पर्यायः ।

शान्ताभीरुः २ भूमिमल्ला ३ अष्टपादका ४ ॥

इति रत्नमाला ॥

भद्रययं, स्त्री, (भद्राय श्रीयते यज्यते इति । अ +

कर्मणि अच् ।) चन्दनम् । इति रत्नमाला ॥

भद्रश्रीः, पुं, (भद्रा श्रीरस्य ।) चन्दनवृक्षः । इत्य-

मरः । २ । ६ । १३१ ॥

भद्रसोमा, स्त्री, (भद्रः सोम इवास्या इव

इति । टाप् ।) गङ्गा । इति शब्दमाला ।

(कुरुवर्षस्थनदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेयः,

५६ । २३ ।

“तस्मिन् कुलाचलौ वर्षं तन्मथौ च महानदी ।

भद्रसोमा प्रयागस्यैव पुण्यामलजलौचिनौ ॥”

भद्रा, स्त्री, (भद्र + अजादित्वात् टाप् ।) रास्त्रा ।

लङ्गा । योमनदी । तिथिभेदः । सा तु द्वितीया

सप्तमी दादशी च ॥ प्रसारिणी । (अस्याः

पर्यायो यथा,—

“प्रसारिणी राजवला भद्रपर्णी प्रतापनी ।

सरणी सारणी भद्रा बला चापि कटम्भरा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कटफलम् । अनन्ता । इति मेदिनी । रे, ७१ ॥

जीवन्ती । अपराजिता । नीली । बला ।

शमी । वचा । दन्ती । हरिदा । श्वेतदूचा ।

काश्मरी । (पर्यायोऽस्या यथा,—

“श्रीपर्णी काश्मरी भद्रा गाम्भारी गोपभद्रिका ।

कुसुदा च सदाभद्रा कटफला लण्डवन्तिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

चन्द्रशूरः । तत्पर्यायो यथा,—

“चन्द्रिका चर्महन्त्री च पशुमेहनकारिका ।

नन्दिनी कारवी भद्रा यामपुष्पा सुवासरा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सारिवाविशेषः । गोः । इति राजनिर्घण्टः ॥

काकोडम्बरिका । इति रत्नमाला ॥ (भद्राश्च-

वर्षस्थनदीभेदः । यथा, मार्कण्डेयः । ५६ । ७ ।

“श्रीता श्रद्धावती भद्रा चक्रावतीदिता-

स्तथा ॥”

गङ्गायास्त्रिशीतोऽभ्यर्गतश्रीतोविशेषः । तच्च

उत्तरं कुरुवर्षायगङ्गा । इति पुराणं शब्द-

माला च ॥ बृहद्वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।

तारा २ महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५

श्रीः ६ मनोरमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता

१० शिवा ११ लोकेश्वरात्मजा १२ खदूर-

वासिनी १३ वैश्या १४ नीलसरस्वती १५

शङ्खिनी १६ महातारा १७ वसुधारा १८

धनन्ददा १९ विलोचना २० लोचना २१ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ह्यायामभजता सूर्य-

कथा । यथा,—

“यमलो तु ततस्तस्यां जनयामास भास्करः ।

शनेश्वरश्च भद्राश्च ह्यायायामभितदुतिः ॥

तथा च तेजसा विष्णोस्तस्य चक्रमवर्त्तयत् ।

तदप्रतिहतं युद्धं दानवान्त्वचिकीर्षया ।

तद्भगिनी सुखतो भद्रा भियुक्तेर्व विगर्हिता ॥”

इति ब्रह्मपुराणे वैवस्वताशुकीर्त्तनम् ॥

सुभद्रा । यथा,—

“आधाद्रस्य सितं पद्मे द्वितीया पुण्यसंयुता ।

तस्यैव रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥”

इति स्कान्दे भगवद्वाक्यम् ॥ * ॥

विष्टभद्रा यथा,—

“एकादश्यां चतुर्थ्यां शिवाहं शुक्लपक्षके ।

अष्टमीपौर्णमास्योस्तु पूर्वार्द्धे विष्टसम्भवः ॥

लण्यपक्षे तृतीयाया दशम्याश्च पराङ्गतः ।

सप्तम्याश्च चतुर्दश्याः पूर्वार्द्धे विष्टरीरिता ॥

विहाय विपरीदाणि विष्टं सत्त्वं वर्त्तयेत् ।

विष्टशेषे च दष्टे हि पुच्छे कार्यं जयावहम् ॥”

कर्मप्रकाशे तस्या अङ्गविशेषो यथा,—

“नाशस्तु पञ्चवदनं गलकस्तथैका

वन्तो दशैकसङ्घिता नियतं चतस्रः ।

नाभिः कटिः षड्ध पृच्छलता च तिस्रो

विष्टैर्वै निगदितोऽङ्गविभाग एव ॥”

अङ्गविशेषे कार्यध्वंसादिफलम् यथा,—

“सुखे कार्यध्वंसो भवति मरणाश्च गलके

धनम्लानिर्ध्वंसश्च कटितटे वैद्विजिनयः ।

भद्राश्व

कलिनभीदेशो विजयमघ पुच्छे च जगदः
 शरीरे भद्रायाः पृथगिति फलं सर्वमुनयः ॥”
 मनुवमुनितितियुगदशशिवगुणमंथ्यासु तितियु
 पूर्वाद्यास्यम् । आयाति विष्टरेषा पृष्ठे शुभदा
 पुरस्वशुभा ॥ चतुर्दश्यादियु पूर्वास्यादिसुखं
 भवतीत्यर्थः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 भद्राकरणं, स्त्री, (भद्र + डच् । क + ल्युट् ।)
 सुखनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 भद्रात्मजः, पुं, (भद्रः हितकर आत्मज इव रक्षा-
 करत्वात् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भद्रारकः, पुं, अष्टादशचन्द्रद्वीपात्मगतदीपविशेषः ।
 इति शब्दमाला ॥
 भद्रालपत्रिका, स्त्री, (भद्राय अलपति पत्राप्रोतीति ।
 अल् + अच् । भद्रालं पत्रं यस्याः । कप् ।
 टाप् । अत इत्त्वम् ।) गन्धाली । इति शब्द-
 माला ॥
 भद्राली, स्त्री, (भद्र + अल् + अच् । भद्राल + गौरा-
 दित्वात् ङीष् ।) गन्धाली । इति शब्दमाला ॥
 भद्रावती, स्त्री, (भद्रमस्या अस्तीति । मतुप् ।
 मस्य वः । संज्ञायां पूर्वपदस्य दीर्घः ।) कट्
 फलवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भद्राश्वयः, पुं, (भद्रस्याश्वयः ।) चन्दनम् । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 भद्राश्वं, स्त्री, (भद्रा अश्वो अश्वः ।) भुवि जम्बूद्वीपस्य
 नववर्षान्तगतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 तद्विवरणं यथा । माल्यारतः पूर्वपार्श्वं पूर्व-
 गणिका एकदशद्वीपयोजनसहस्राणि मानन्तत्र
 च भद्राश्वो नाम जनपदाः भद्रशालवनश्च तत्र
 अवस्थितं कालाभट्टाः पुरुषाः श्वेताः पद्म-
 वर्णिनः स्त्रियः कुमुदवर्णाः दशवर्षसहस्राणि च
 तेषामायुस्त्रयं च पञ्च कुलपत्न्यः तद्यथा,
 शैलवर्णः मालाश्वको वरजस्वः त्रिपर्णो नीलश्चेति
 तद्विनिर्गता वज्रो नद्यस्तदम्भः स्थितानां देशानां
 तान्येव नामानि ते च देशाः एताः नदीः
 पिबन्ति । तद्यथा, सोता सुवाहिनी जम्बवती
 कावेरी सुरसा शाखावती इन्द्रनदी अङ्गार-
 वाहिनी हरितीया सोमावती शतद्वीपा वन-
 माला वसुमती जम्बा पद्मा पञ्चगङ्गा धनुष्वाती
 मणिवर्मा सुवर्णभागा विलासिनी लण्णतीया
 पुण्योदा नागवती शिवा शैवालनी मणितटा
 सीरोदा वरुणावती विष्णुपदी महानदी
 हरिगयस्कन्धवाहा सुरावती वामीदा पताका-
 श्वेतीया महानद्याः एताश्च गङ्गासमाः कीर्तिताः
 आजन्मान् पापं विनाशयन्ति क्षुद्रनदाश्च
 कोटिशस्ताश्च नदीर्यं पिबन्ति ते दशवर्षसह-
 स्रायुषः रुद्रोमाभक्ता इति । इति वाराह
 भुवनकोषे रुद्रगीता ॥ अपि च । तथैवलावत-
 मपरेण पूर्वैण च माल्यवह्न्यमादनावानील
 निषधायती द्विसहस्रं पप्रथतुः कंतुमालभद्रा-
 श्वयोः सोमानं विदधाते । मन्दरो मेरुमन्दरः
 सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोजनविस्तारोन्नाहा
 मेरोश्चतुर्दशमवह्न्यगिरय उपकृष्टाः । चतुर्षु

भद्राश्व

एतेषु चतुर्ष्वह्न्यगिर्योन्नाहवारः पादप-
 प्रवराः पर्वतकैतव इवाधिसहस्रयोजनोन्नाहा-
 स्तावद्विष्टपविततयः शतयोजनपरिणाहाः ।
 इदाश्चत्वारः पयोमध्विजुरसहस्रजलाः यदप-
 स्पर्शिन उपदेशगणा योगैश्वर्याणि स्वाभावि-
 कानि भरतर्षभ ! धारयन्ति । देवोद्यानानि च
 भवन्ति चत्वारि मन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं
 सर्वतोभद्रमिति । येनमरपरिष्टाः सहसुर-
 ललनालजामयथपतय उपदेशगणैरुपगीयमान-
 महिमानः किल विहरन्ति । मन्दरोत्सङ्ग
 एकादशशतयोजनोत्सङ्गदेवचतुर्गिरसो गिरि
 शिखरस्थलानि फलान्यन्तकल्पानि निपतन्ति ।
 तेषां विशोध्यमानानां अतिमधुरसुरभिमुगन्धि-
 वह्न्यारुणरसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दर-
 गिरिशिखराभिपतन्ती पूर्वैणलावतसुपत्राव-
 यति । यदुपजोषणाद्भवत्या अनुचरीणां पुण्य-
 जनवधूनामवयवस्यार्मुगन्धिवातो दशयोजनं
 समन्तादनुवासयति । एवं जम्बूफलानामत्यु-
 च्छिनिपातविशोर्णानामनस्त्रिप्रायाणामिभकाय-
 निभागां रसेन जम्बूनदी नाम नदी मेरुमन्दर-
 शिखरादयुतयोजनादवनितले निपतन्ती दक्षिणे-
 नात्मानं यावदिदावतसुपस्यन्दति । तावदु-
 भयोरपि रोषसौर्या मृत्तिका तदसंनानुविध्य-
 माना वायुर्कसंयोगविपाकेन सदाभरलोकाभरणं
 जाम्बवं नाम सुवर्णं भवति यद्वह्वाव विनुधा-
 दयः सह युवतिभिर्मुकुटकटककटिस्तुत्राद्या-
 भरणरूपेण खलु धारयन्ति । यस्तु महाकदम्बः
 सुपाश्वपार्श्वनिष्कृष्टस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः
 पञ्चायामपरिणाहाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्व-
 शिखरात् पतन्त्योऽपरेणात्मानमिलावृतमनु-
 मोदयन्ति यो ह्युपयुञ्जानानां सुखनिश्वासितो
 वायुः समन्तात् शतयोजनमनुवासयति । एवं
 कुमुदनिष्कृष्टो यः शतवस्त्रो नाम वटस्तस्य
 स्कन्धेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडाम्राद्य-
 स्वरश्यासनाभरणदयः सर्वे एव कामदुष्पा-
 नदाः कुमुदायान् पतन्तस्तुत्तरेणलावतसुप-
 योजयन्ति यानुपजुषाणानां न कदाचिदपि
 प्रजानां बलीपलितकमस्त्रेद्वीर्यैः न्यजरा-
 मयापत्युश्रीतोणविवर्ग्योपसर्गादयस्तापविशेषा
 भवन्ति यावज्जीवं सुखनिरतिशयमेव कुरङ्गकुरर-
 कुमुम्भवेककुत्रिकूटशिखरपतङ्गरुचकनिषध-
 श्रितवासकपिलशस्त्रैर्दूर्यजार्धुध्वंसर्षभनाग-
 कालझरनीरदादयो गिरयो मेरोः कर्णिकाया
 इव केशरभूता मूलदेशे परित उपकृष्टाः ।
 जठरदेवकूटो मेरुः पूर्वैणलावतयोजनसहस्र-
 सुदगायती द्विसहस्रपृथुङ्गौ भवतः एवमप-
 रेण पवनपारिपात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ
 प्रागायती एवमुत्तरतस्त्रिदशमकरौ अष्टाभि-
 रेतैः परितोऽभिरिव परितश्चकास्ते काश्चन-
 गिरिः । मेरोर्ध्वं न भगवत आत्मयोनेर्मध्यत
 उपकृष्टां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समस्तु-
 रसां शतकौम्भीं वदन्ति तामनुपरितो लोक-

भपञ्च

पालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीय-
 मानेन पुरोऽष्टावपकृष्टाः । इति श्रीभागवते
 ५ स्कन्धे भुवनकोषवर्णने १६ अध्यायः ॥
 भद्रासनं, स्त्री, (भद्राय लोकहिताय आसनम् ।)
 नृपासनम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११ ॥ (योगि-
 नामासनविशेषः । यथा, तत्त्वसारे ।
 “सीवत्याः पार्श्वयोर्नस्येदुगुल्फयुग्मं सुनिश्च-
 लम् ।
 भद्रासनं समुद्दिष्टं योगिभिः परिकल्पितम् ॥”)
 भद्रेश्वरः, पुं, (भद्रः शुभदृष्टसाधोश्वरश्चेति भद्रा-
 त्मकः मङ्गलमय ईश्वरो वेति ।) कल्पग्रामस्थ-
 शिवः । यथा,—
 “उत्तिष्ठ कान्त ! गच्छावः कल्पग्रामं सुशो-
 भनम् ।
 तथा सार्धं जगामाथ कल्पग्रामं वसुन्धरे ! ॥
 भद्रेश्वरमिदं हि द्रव्यं कथितं शुभम् ।
 नित्यं च सुसूतं यत्र पात्रद्वयं समर्पितम् ॥
 इष्ट्वा भद्रेश्वरं देवं चक्रतीर्थफलं लभेत् ।
 कल्पग्रामाच्छतगुणं चक्रतीर्थं वसुन्धरे ! ॥”
 इति वाराह मधुरामाहात्म्ये चक्रतीर्थप्रभावे
 नामाध्यायः ॥
 शिवप्राप्त्यर्थं दुर्गाराधितहिमालयस्थपार्थिव-
 शिवलिङ्गम् । यथा,—
 “तवाध्याय यन्धीष्यामि महर्षीन् हिमवद्ग्रहे ।
 यस्मिन् रुद्रमोहत्या मृगयस्मिन् श्वरः कृतः ॥
 असी भद्रेश्वरत्वेन स्यात् लोकं भविष्यति ।
 देवदानवगन्धर्वा यश्चकिम्पुरुषोरगाः ॥
 पूजयिष्यन्ति सततं मानवाश्च शुभेष्टवः ॥
 इति वामनपुराणे ४६ अध्याये उमां प्रति
 शिववाक्यम् ॥ गङ्गायाः पश्चिमतीरे गरिष्ठाश्व-
 ग्रामस्थोत्तरे पाषाणमयशिवलिङ्गविशेषो ग्राम-
 विशेषश्च ॥
 भद्रैला, स्त्री, (भद्रा एला ।) स्थूलेला । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पद्यायो यथा,—
 “एला स्थूला च बहुला पृथ्वीका त्रिपुटापि च ।
 भद्रैला वृद्धैला च चन्द्राजला च त्रिभुक्तिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 भद्रोदनी, स्त्री, (भद्रं उदनिति अनयेति । उत्
 + अन् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) बला ।
 नागबला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (भन्ज, ओ ध यौ मोटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 रुद्रा०-पर०-सक०-अनिट् । ध, भनक्ति ॥)
 भन्दिलं, स्त्री, (भद्र + इलच् ।) शुभम् । इत्यणादि-
 कोषः ॥ कम्पः । दूनः । इति संक्षिप्तसारो-
 णादित्तिः ॥
 भन्धुकः, पुं, भारतवर्षान्तगतदेशविशेषः । यथा,
 “लक्षाश्चत्वार एवापि ग्रामाणां भन्धुकाः
 स्मृताः ॥”
 इति स्कान्दे कुमारिकाखण्डे वक्रेश्वरमाहात्म्य-
 नामाध्यायः ॥
 भपञ्जरं, स्त्री, (भानां नक्षत्राणां पञ्जरम् ।)
 नक्षत्रचक्रम् । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

भपतिः, पुं, (भानां नचजाणां पतिः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

भम्भः, पुं, (भम् इत्ययत्तशब्देन भातीति । भा +
कः ।) मलिका । इति शब्दरत्नावली ॥ धूमः ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥

भम्भरालिका, स्त्री, (भमित्ययत्तशब्दस्य भर्
बाहुल्यमाणाति यज्जातीति । आ + ला + कः ।
गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्वार्थे कन् टाप्
पूर्वस्य ह्रस्वत्वम् ।) भङ्गारी । इति त्रिक-
शेषः ॥ ङांश्च इति भाषा ॥

भम्भराली, स्त्री, (भमित्ययत्तशब्दस्य भरमाला-
तीति । आ + ला + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।)
मलिका । इति त्रिकाण्शेषः ॥

भम्भसारः, पुं, मगधराजविशेषः । तत्पण्याय ।
श्रणिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

भयं, क्ली, (भो + “यश्च ।” ३ । ३ । ५६ । इत्यत्र
“भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्या-
र्थम् ।” इति वार्तिकोक्त्या अपादाने अच् ।) विभे-
त्यस्मात् तत् । इति भरतः ॥ अस्य लक्षणं यथा,
“रोद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवेक्यदं भयम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

अपि च । रागविषयस्य विनाशके समुपस्थिते
तन्निवारणसामर्थ्यमात्मनो मन्थमानस्य दैत्या-
त्मकचित्तवृत्तिविशेषो भयम् । इति भगवद्-
गीतार्था २ अध्याये मधुसूदनसरस्वती ॥

अन्यच्च । परतः स्वानिष्टसम्भावना भयम् ।
यथा । आशङ्कतेति आशङ्कानन्वेन स्वीयमरणं
सम्भावयति । इति २ व्युत्पत्तिवादे गदाधर-
भट्टाचार्यः । तत्पण्यायः । हरः २ चासः ३

भौतिः ४ भोः ५ साध्वसम् ६ । इत्यमरः । १ ।
७ । २१ ॥ रुद्रासः ७ साधुसंभवः ८ प्रतिभयम्
९ । इति शब्दरत्नावली ॥ आतङ्कः १०

आशङ्का ११ भया १० । इति हेमचन्द्रः ॥

आगतं भये अभौतवत् स्यात्तथम् । यथा,—
“तावद्भयस्य भेतथं यावद्भयमनागतम् ।

उत्पन्ने तु भये तीव्रे स्यात्तथं तेरभौतवत् ॥”
इति गारुडं नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

कुल्लकपुष्पम् । घोरं, त्रि । इति मेदिनी । ये,
४१ ॥ पुं रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(निष्कृतं पुत्रभेदः । यथा, महाभारते । २ ।
६६ । ५५-५६ ।

“तस्यापि निष्कृतिर्भार्या नेकं ता येन राजसाः ।
घोरास्तस्यास्त्रयः पुत्राः पापकर्म्मरताः सदा ॥

भयो महाभयञ्चैव न्यतुर्भूतात्मकस्तथा ।
न तस्य भार्या पुत्रो वा कश्चिदस्य भक्तो हि

सः ॥”
द्रोणस्य वसोरभिमतिनामिकायां पत्न्यां जातः
पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ११ ।

“द्रोणस्याभिमतेः पत्न्या हर्षशोकभयादयः ॥”
यवनराजविशेषः । यथा, भागवते । १२ । ७ । २३ ।

“ततो विहृतसङ्कल्पा कन्यका ययनेश्वरम् ।
मयोपदिष्टमासाद्य वने नास्मा भयं पतिम् ॥”

भयङ्करं, त्रि, (भयं करोतीति । भय + क्त +
“मेचर्त्तिभयेषु क्तः ।” ३ । २ । ४३ इति खच् ।

सुमृच ।) भयजनकम् । तत्पण्यायः । भैरवम् २
दारुणम् ३ भौषणम् ४ भौषम् ५ घोरम् ६
भीमम् ७ भयानकम् ८ प्रतिभयम् ९ । इत्यमरः ।

१ । ७ । २० ॥ भयावहम् १० । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १४ । ८६ ।

“वृकभैरवकुरैः प्रहं नित्यमभ्योपभुज्यते ॥”)
पुं, दुःखलपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भयजिह्वमः, पुं, (भयाय शत्रुभयजननाय
जिह्वमः ।) संग्रामपटवः । इति पुराणम् ॥

भयदतः, त्रि, (द + कर्त्तरि क्तः । भयं दतः ।)
भौत्या पलायितः । तत्पण्यायः । कान्दिशोकः

० । इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥

भयनाशनी, स्त्री, (भयं रोगभयं नाशयतीति ।
भय + नश् + णिच् + णिनिः ।) आयमाणा

लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयनाशकर्त्री च ॥
भयभीतः, त्रि, (भयेन भीतः ।) नासेनातङ्कितः ।

यथा, बह्विपुराणे शिविराजोपास्थाने ।
“एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ।

नातो गुरुतरो धर्मः कश्चिदप्योऽस्ति खेचरः ॥”
भयम्भटः, त्रि, (भयेन भटः ।) भयदतः । इति

जटाधरः ॥

भयानकः, पुं, (विभेत्यस्मादिति । भो + “आनकः
श्रीर्भयः ।” उणा० । ३ । ८२ । इति आनकः ।)

आघ्रः । राहुः । रभविशेषः । इति मेदिनी ।
के, २०५ ॥ स तु शङ्करादयश्चरमात्मगतपठरसः ।

तस्य लक्षणं यथा,—
“भयानको भयस्यायिभावः कालाधिदेवतः ।

स्त्री नीचप्रकृतिः क्षणो मतस्तत्त्वविशारदः ॥
यस्मादुपश्रुते भौतस्तद्वाचस्त्वं मतम् ।

क्षेष्टा घोरतरास्तस्य भवेददौपः पुनः ॥
अनुभावोऽच वेवर्ण्य गङ्गदस्वरभाषणम् ।

प्रलयस्वेदरोमाश्चकम्पदिकप्रेक्षणादयः ॥
जुगुप्सावेगमंभोजसंज्ञासग्लानिदीनताः ।

शङ्कापसारमंभान्त्वत्याया अभिचारिणः ॥”
उदाहरणं यथा,—

“नष्टं वषट्कारं नुष्यगगनाभावाद्वापास्य त्रपा-
मन्तः कश्चुकिकचुकस्य विशति त्रासादयं

वामनः ॥”
इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

भयानकः, त्रि, (भो + आनकः ।) भयङ्करः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, भगवद्-
गीतायाम् । ११ । २७ ।

“वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।

केचिद्विलम्बा दशनान्तरेषु
संदृश्यन्ते क्षणितेरुत्तमाङ्गैः ॥”

भयापहः, पुं, (भयं अपहन्तीति । हन् + “अन्धो-
भ्योऽपि हृष्यते ।” ३ । २ । १०१ । इति डः ।)
राजा । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (भयनाशके,
त्रि ॥)

भयावहः, त्रि, (आवहतीति । आ + वह् +
अच् । भयस्यावहः इति ।) भयङ्करः । इति

हेमचन्द्रः ॥ (तथा, भगवद्गीतायाम् । ३ । ३५ ।
“श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मात् स्वनृजितान् ।

स्वधर्म्मं निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः ॥”)
भरः, पुं, (भरतीति । भर + पचाद्यच् ।) अति-

शायः । इत्यमरः । १ । २ । ६६ ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । ४१ ।

“पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरा
गम् ॥”

भारः । यथा, भागवते । १ । ३ । २३ ।
“एकोनविंशे विशतिमे वृणियु प्राण्य नामनी ।

राभकणाविति भुवो भगवान्हरद्वरम् ॥”)
भरणकर्त्तरि, त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । १० । १०० । २० ।

“भराय सु भरत भागवत्स्वियं
प धायवे शुचिपे क्रन्तदृष्टये ॥”

“भराय मर्चयं पोषकाय ।” इति तज्ज्ञासं
सायनः ॥ मंग्रामः । यथा, ऋग्वेदे । १४ । १८ । ५ ।

“उत स्मिन् वस्त्रमथि न त्राय
मन्क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु ॥”

“भरेषु मंग्रामेषु ।” इति तज्ज्ञासं सायनः ॥)
भरतः, पुं, (विभर्त्तति । भर + “जनिदाभ्युत्थमदि-

शमिनमिभ्यन्त्य इत्यत्रिति ।” उणा० । ४ ।
१०४ । इति अटच् ।) कुम्भकारः । इत्युणादि-

कोषः ॥

भरणं, क्ली, (भ्रियतेऽनेनेति । भर + करणे ल्यट् ।)
वेदनम् । अतिः । इति मेदिनी । शै, ६८ ।

(भर + भावे ल्यट् ।) पोषणम् । यथा,—
“भरणं पोष्यधर्मस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।

नरकं पोषेन चास्य तस्मादयश्चैनं तं भरतु ॥”
इति दायभागः ॥

भरणः, पुं, (भरतीति । भर + ल्यट् ।) भरणीनक्षत्रम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भरणी, स्त्री, (भरण + गौरादित्वात् ङीष् ।
घोषकलता । इति मेदिनी । शै, ६८ ॥ अथि

न्यादिसप्रविशतिनक्षत्रान्तर्गतद्वितीयनक्षत्रम् ।
तत्पण्यायः । यमदेवता २ । इति हेमचन्द्रः ।

मा तारकाचयमितत्रिकोणाकृतिः । तस्य
आधिकात्रो देवता यमः । यथा,—

“तारकाचयमिते त्रिकोणके
मध्यगे दिशिदध्वनो यमे ।

पद्मजातिगणिताः कुलीरतः
सायकानिभुजसंस्थकाः कलाः ॥

दं ३ । ४५ । इति कालिदासकृततराङ्गिलय
मानम् ॥ सा च उयगगान्तर्गता । अधो

सुखगगान्तर्गता च । विद्यावर्धभूमिखनं
प्रशस्ता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ तत्र जातफलम्

“सदापकीर्तिर्हि महापवादो
नानाविधोऽपि विनीतकालः ।

जले विलासी क्षपलः खलः स्यात्
प्राणिप्रणीतो भरणीयु जातः ॥”

इति कीर्तीप्रदीपः ॥

भरतः

भरणीभूः, पुं, (भरणी भूतपक्षिस्थानं यस्य ।)
 राहुग्रहः । इति हेमचन्द्रः ॥
 भरणीयः, त्रि, भरणीयः । पोष्यः । भृधातोः
 कर्मणि अनीयप्रत्ययेन नियमः ॥ (यथा, महा-
 भारते । ५ । १५० । १७ ।
 “सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्च ग्रामान् विमर्जय ।
 अथयं भरणीया हि पितुस्तं राजसत्तमः ॥ ”)
 भरणः, पुं, (विभक्तिः । भृ + “अण्डन्कण्डभृ-
 ष्यः ।” उणा० । १ । १०८ । इति अण्डन् ।)
 स्वामी । भूपालः । उग्रः । इत्युणादिकोषः ॥
 भूः । क्रमिः । इति संज्ञिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥
 भरण्यं, स्त्री, (भरणी साधु । “तत्र साधुः ।” ४ । ४ ।
 ६८ । इति यत् ।) स्त्र्यम् । वेतनम् । इत्य-
 मरः । २ । १० । ३१ ॥
 भरण्यभृक्, त्रि, (भरण्यं वेतनं भुनक्ति इति ।
 भृज् + क्तिप् ।) कर्मकरः । स्त्र्यम् गृहीत्वा
 कर्मकारकः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥
 भरण्या, स्त्री, (भरण्या + अजादिभ्यान् टाप् ।)
 वेतनम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
 भरण्याजा, स्त्री, (भरण्या अजा आस्था यस्याः ।)
 पक्षिपथी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रामदूतीति
 ख्याता ॥
 भरण्यः, पुं, (कण्ठादिगण्यभरण्यधातुः । ततो
 बाहुलकात् उण् ।) शरण्यः । मित्रम् । इति
 शब्दमाला ॥ अग्निः । चन्द्रमाः । ईश्वरः ।
 इति संज्ञिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥
 भरतः, पुं, (विभक्तिं स्वाप्नमिति । विभक्तिं लोका-
 निति वा । भृ + “भृष्टद्विप्रयजोति ।” उणा०
 ३ । ११० । इति अतच् ।) नायशास्त्रम् ।
 मुनिविशेषः । स तु अलङ्कारादिशास्त्रस्य भृज-
 कर्ता । (भरतस्य शिष्यः । तस्येदमित्यण् ।
 अणो लृक् ।) नटः । रामानुजः । दौघान्तिः ।
 इति मेदिनी । ते, १३७-३८ ॥ शवरः । तन्म-
 वायः । इति विश्वः ॥ जैत्रम् । भरतात्मजः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ दूघान्तराजपुत्रभरतस्य
 पर्यायः । शाकुन्तलेयः २ दौघान्तिः ३ सर्व-
 दमनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यस्त्वयस्त्रिंश-
 ष्छतमन्त्रमेवं कृतवान् । पञ्चाशद्वाजस्य एव-
 मन्वान् नानाविधान् यज्ञानकरोत् । सप्तविंशति-
 मङ्गस्रवत्सरानेकच्छत्रं राज्यं कृतवान् । तस्योत्-
 पत्त्यादिर्यथा,—
 “दूघान्तो नृगयां यातः कण्वाश्रमपदं गतः ।
 तत्रासीनां स्वप्रभया मण्डयन्तो रमाभिव ॥
 विलोक्य सखी सुमुखे देवमायाभिव स्त्रियम् ।
 वभासे तां वरारोहं भटेः कतिपयेष्टुतः ॥
 तद्दर्शनप्रसुहितः संनिवृत्तपाश्र्वयः ।
 पप्रच्छ काममन्त्रतः प्रहसन् अक्षया गिरा ॥
 का त्वं कमलपत्राक्षि ! कस्यासि हृदयङ्गमे ! ।
 किं स्त्रिंशद्वर्षाभिर्यं यज्ञं भवत्या निर्वर्त्तने
 वने ॥
 यत्तं राजन्यतनयां वेदाङ्गं त्वं सुमध्यमे ! ।
 न हि चेतः पौरवाणामधर्म्मं रमते कचित् ॥

भरतः

श्रीशकुन्तलोवाच ।
 विश्वामित्राजनेवाहं त्यक्ता मेनकया वने ।
 वेदैतद्गगनान् कण्ठो वीर ! किं करवाम ते ॥
 आस्यतां ह्यरविन्दान् । गच्छतामहं गच्छ नः ।
 भुज्यन्तां सन्ति नावारा उषसां यदि रोचते ॥
 श्रीदूघान्त उवाच ।
 उपपन्नमिदं सुभ्र ! जातायाः कुशिकाख्ये ।
 स्वयं हि दृष्टुते राज्ञां कन्यका सङ्गं वरम् ॥
 ओमिच्छते यथाधर्म्ममुपयेमे शकुन्तलाम् ।
 गान्धर्वविधना राजा देशकालविधानवित् ॥
 अमोचवीर्यो राजर्षिर्महिय्यां धीर्मादधे ।
 श्वोभूते स्वपुरं यातः कालेनासूत सा सुतम् ॥
 कण्वः कुमारस्य वने चक्रे समुचिताः क्रियाः ।
 बद्धा मृगं तरसा क्रीडति स्म स बालकः ॥
 तं दुरत्ययविक्रान्तमादाय प्रमदोत्तमा ।
 हरेरंशांशसम्भृतं भर्तृरन्तिकमागमत ॥
 यदा न जगद्दे राजा भार्यापुत्रावनिन्दितौ ।
 दृष्टवतां सर्वभूतानां खे वागाह्यशरीरिणी ॥
 माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
 भगव पुत्रं दुष्कृतं । मावमंसाः शकुन्तलाम् ॥
 रेतोधाः पुत्रो नयति नरदेव ! यमनयात् ।
 त्वत्सास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥
 पितृणुपरते मोहपि चक्रवर्त्ती महायशः ।
 महिमा गीयते तस्य हरेरंशमुवी भुवि ॥
 चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य पद्मकोणोऽस्य पादयोः ।
 ईजे महाभिवेकेण मोहमिपि कोऽधिरादिभुः ॥
 पञ्चपञ्चाशता मेध्यैगङ्गायामनु वाजिभिः ।
 मामन्तये पुरोधाय यमुनामनु च प्रभुः ॥
 अटमन्त्रमेध्याश्वान् बबन्ध प्रहृष्टसु ।
 भरतस्य हि दौघान्तेरग्निः साक्षोगुणे चित्तः ॥
 महसं बद्धशो यस्मिन् त्राक्षणा गा विभजिरे ।
 त्रयस्त्रिंशच्छतं त्वन्वान् बद्धा विस्मापयन् वृषान् ॥
 दौघान्तिरत्यगान्मायां देवानां गुरुमाययौ ।
 नृगान् शुकदतः कृष्णान् हिरण्येन परीवृत्तान् ॥
 अदात् कर्मणि मण्यारं नियुतां चतुर्दश ।
 भरतस्य महत् कर्म न पूर्वं नापरे वृषाः ॥
 नेवापूनेष्व प्राप्तास्ति बाहुभ्यां त्रिदिवं यथा ।
 किरातवृत्तान् यवनान् पौष्णान् कङ्कान्
 खशाश्वकान् ॥
 अत्रक्षय्यवृषांश्चाहन् स्नेच्छान् दिग्विजये
 रक्षितान् ।
 जित्वा पुरासुरा देवान् ये रसौकांसि भञ्जिरे ॥
 देवस्त्रियो रमा नीताः प्राणिभिः पुनराहरत् ।
 सर्वान् कामान् दुदहत्तुः प्रजानां तस्य रोदसी ॥
 समास्तिभवसाहसोर्दिच्छ चक्रमवर्त्तयत् ।
 ससम्पाट् लोकपालाख्यमैश्वर्यमधिराट्त्रियम् ॥
 चक्रश्चास्त्वर्त्तितं प्राणान्स्त्वैत्युपरराम ह ।
 तस्यामन् वृष । वेदभ्यः पद्माक्षिः सुस्मृताः ॥
 जन्तुस्वागमयान् पुत्रास्त्रानुरूपान् इतीरिते ॥”
 इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १० अध्यायः ॥ ॥
 ऋषभदेवान् इन्द्रदत्तजयन्त्यां कन्यायां जातपुत्र-
 पुत्रान्तर्गतपुत्रः । यथा । “अथ ह भगवान्

भरत

ऋषभदेवः स्वं पदं कर्मन्नेवमनुमन्यमानः प्रद-
 शितगुरुकुलवासो लब्धवरेर्गुरुभिरनुज्ञातो गृह-
 मेधिनां धर्म्मानुशिष्यमागो जयन्त्यामिन्द्र-
 दत्तायामुभयविधं कर्म्म समावायमभियुक्तमात्म-
 जानामात्मसमानानां शतं जनयामास । येषां
 खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत्
 येनेदं वर्षं भारतमिति अपदिशन्ति ॥” इति
 श्रीभागवते ५ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥ ॥ पावक-
 पुत्रः । यथा,—
 “पावनो लौकिको ह्यग्निः प्रथमो जज्ञगः स्मृतः ।
 ब्रह्मैतन्निमित्ततपुत्तो भरतो नाम विश्रुतः ॥”
 इति मातृस्य अग्निवंशी नाम ४८ अध्यायः ॥
 रामानुजभरतस्य जन्म यथा,—
 “भरतो नाम केकेयां जज्ञे सत्यपराक्रमः ।
 साक्षादिष्योऽस्तुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥”
 तस्यानुगतः शत्रुघ्नः । यथा,—
 “भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः ।
 प्राणैः प्रियतरौ नित्यं तस्य चासीत्तथा प्रियः ॥”
 स कुशञ्जकस्यां माण्डवीं परिणीतवान् । यथा,
 “भाता यवीयान् धर्म्मस एव राजा कुशञ्जकः ।
 अस्य धर्म्मात्मनो राजन् । रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥
 सुताङ्ग्यं नरश्रेष्ठ ! पद्मार्थं वरयामहे ।
 तमेवमुक्त्वा जनको भरतश्चाभ्यभाषत ॥
 गृहाण पाणिं माण्डयाः पाणिना रघुनन्दन ! ॥”
 स नन्दिग्रामे राज्यं कृतवान् । यथा,—
 “सर्वल्लज्जटाधारी मुनिवैशद्यरः प्रभुः ।
 नन्दिग्रामेऽवसद्वीरः समेत्यो भरतस्तदा ॥
 सञ्चालयजनं कृत्वा धारयामास स स्वयम् ।
 भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां निवेदयन् ॥
 ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिद्यार्थपादुके ।
 तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥”
 इति रामायणे बालकाण्डे । १८ । ७२ । ७३
 अध्यायाः । अयोध्याकाण्डे २४ अध्यायश्च ॥
 तस्य द्वौ पुत्रौ । यथा,—
 “भरतस्यात्मनो वीरौ तप्तः पुष्कल एव च ।
 मातुलेन सुगुप्तौ तु धर्म्मग सुसमाहितौ ॥
 भरतश्चायतः कृत्वा कुमारौ सवलागुप्तौ ।
 निहत्य गन्धर्वसुतान् हे पुरे विभजिष्यतः ॥”
 इति रामायणे उत्तरकाण्डे १०१ अध्यायः ॥
 भरतखण्डं, स्त्री, भारतवर्षान्तर्गतकुमारिका-
 खण्डम् । यथा,—
 “कुमारिकेति विख्याता यस्या नाम्ना प्रकथ्यते ।
 इदं कुमारिकाखण्डं चतुर्धर्गफलप्रदम् ॥
 यथा कृतावनीयश्च नानाग्रामादिकल्पना ।
 इदं भरतखण्डश्च यथा सम्यक् प्रकथितम् ॥”
 इति स्कान्दे कुमारिकाखण्डे भूखण्डतिनामा-
 ध्यायः ॥
 भरतपुत्रकः, पुं, (भरतस्य नायशास्त्रप्रणीतुः
 पुत्रकः ।) नटः । इति हेमचन्द्रः ॥
 भरतप्रक्षः, स्त्री, (प्रक्षते इति । प्र + क्ष + क्तिप् ।
 प्रक्षः । भरतस्य प्रक्षः ।) केकयी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥

भर्तृहारिका, स्त्री, (भर्तृहारक + टाप् अत इत्वम् ।) नाथोक्ती राजमुखा । इत्यमरः । १ । ७ । १३ ॥

भर्तृहरिः, पुं, स्वनामधेयतः कायकर्तृराज- विशेषः । इति णट्ठाधरः । स च विक्रमादित्य- भ्राता ॥ (अयमेव गन्धर्वसेनात् दासीगर्भ- जातः । यथा, राजावल्याम् । ४ । १-२ । “अथ कालेन कियता रममाणो महीतले । दास्यां गन्धर्वसेनस्तु पुत्रमेकमजीजनत् । तस्य भर्तृहरीत्येवं नाम चक्रे महामतिः ॥”)

भर्तृव, क ड च भर्तृसे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-आत्म०-उभ० च-सक०-सेट् ।) रेफ- युक्तः । दन्तवर्गाद्योपधः । भर्तृर् भर्तृनम् । भर्तृनन्वपकारगौरित्यमरः । १ । ६ । १४ ॥ क ड, भर्तृयते खलं राजा । न, भर्तृयति भर्तृयते । अयमात्मनपदीयर्थः । कदाचित् परस्मैपदार्थो नकारः । इति दुर्गादासः ॥

भर्तृसनं, स्त्री, (भर्तृस + ल्युट् ।) अपकारगीः । इत्यमरः । १ । ६ । १४ ॥ तौरीशसि त्वां घात- यिष्यामि इत्याद्यपकारार्थं वचनम् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । कुत्सा २ निन्दा ३ जुगुप्सा ४ गर्हा ५ गर्हणम् ६ निन्दनम् ७ कुत्सनम् ८ परिवादः ९ परीवादः १० जुगुप्सनम् ११ आक्षेपः १२ अवर्णः १३ निन्दाः १४ अप- क्रोशः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (भर्तृस + युच् । भर्तृसनाप्यन्तार्थः । यथा, कथासरित्- सागरे । ३२ । ५३ ।

“इत्यादिभर्तृसनां कृत्वा गच्छद्भिस्तैः समं स च । विवशः प्रययौ विष्णुस्तस्मिन् वभूव च ॥”) भर्तृसपत्रिका, स्त्री, (भर्तृस्यते स्मिति । भर्तृस + घञ् । भर्तृसं निन्दितं पत्रं यस्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् ।) महानीली । इति राज- निर्घण्टः ॥ (भर्तृस्यपत्रिकापि पाठः ॥)

भर्म, स्त्री, (भ्रियतेनेति । भृ + बाहुलकात् मन् ।) स्वर्णम् । भर्तिः । नाभिः । इति हिरूप- कोषः ॥

भर्म, [नृ] स्त्री, (भरति भ्रियते वेति । भृञ् + “सर्वधातुभ्यो मनिन् ।” उणा० ४।१४४। इति मनिन् ।) वेतनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ स्वर्णम् । धुस्वरम् । इत्यमरः । २।६।६४ ॥ नाभिः । इति विश्वः ॥ (भरणम् । यथा, ऋग्वेदे । १०।८५।१ । “हविष्याभमनरं स्वविद् हविष्याभ्याहुतं जुष्टमयौ ।

तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं सधया पप्रथन्त ॥”

“भर्मणे भरणाय ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥) भर्मणया, स्त्री, (भर्मणि भरणे साधुरिति । भर्मन् + यत् । टाप् ।) वेतनम् । इति हेम- चन्द्रः ॥

भर्म, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०- सक०-सेट् ।) रेफोपधः । भर्मति । इति दुर्गा- दासः ॥

भर्म, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०- सक०-सेट् ।) भर्मति । अन्तःस्थवान्तोऽयम् । इति दुर्गादासः ॥

भर्म, क ड निरूपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, भालयते । इति दुर्गादासः ॥

भर्म, ड दानवधनिरूपणेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, भलते । इति दुर्गादासः ॥

भलता, स्त्री, (भार्तीति । भा + बाहुलकात् डः । भा चासौ लता चेति कर्मधारयः ।) राजबला । इति शब्दरत्नावली ॥

भलन्दनः, पुं, काव्यकुलदेशीयनृपविशेषः । यथा, “कलावती काव्यकुले बभूवाथो निसम्भवा । जातिस्मारा महसाध्वी सुन्दरी कमला कला ॥ काव्यकुले नृपश्रेष्ठो भलन्दन उरुक्रमः । स तां संप्राप योगान्ते यज्ञकुलमसुखिताम् ॥” इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥

भल, ड दानवधनिरूपणेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) लदयान्तः । ड, भलते । इति दुर्गादासः ॥

भल्लः, पुं, (भल्लते इति । भल्ल + अच् ।) भल्लकः । इत्यमरः । २ । ५ । ४ ॥ (देशभेदः । यथा, दृष्टन्महातायाम् । १४ । ३० ।

“ब्रह्मपुरदाब्जदामर-
वनराज्यकिरातचीनकौण्डिन्दाः ।
भल्लापल्लजटासुर-
कुलठखण्डोवकुचिकास्थाः ॥”)

भल्लः, पुं स्त्री, (भल्लते इतीति । भल्ल + अच् ।) शस्त्रभेदः । इति मेदिनी शब्दमाला च । भाला इति भाषा ॥ (यथा महाभारते । १।१४०।६। “प्रगाढदृष्टमृष्टित्वे लाघवे वेधने तथा ।

क्षुरनाराचभल्लानां विपाठानाञ्च तत्त्ववित् ॥”) अनेन देशविहङ्गशस्त्रादिकसुहृति । यथा,— “स च शस्त्रोद्धरणकः प्रोच्यते वेद्यकागमे । नाराचवाणशूलादेर्भल्लः कुन्तेश्च तोभरेः ॥”

इति हारीत प्रथमे स्थाने द्वितीयोऽध्याये ॥) भल्लकः, पुं, (भल्ल + स्वार्थे कन् ।) भल्लकः । इति हिरूपकोषः ॥ (पश्चिमभेदः । यथा, भागवते । ३ । १० । २३ ।

“काकशृङ्गवक्रश्रेणभासभल्लकवर्णिङ्गः ।
हंसमारसचक्राङ्गकाकोलकादयः खगाः ॥”)

भल्लपुच्छी, स्त्री, (भल्लस्य पुच्छमिव पुष्पं यस्याः ।) गणेशिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गौरक्षतखुला इति स्थाता ॥

भल्लार्ट, स्त्री, शशिध्वजराजपुरम् । यथा,— “सनागणेः परित्तः कल्किनारायणः प्रभुः । भल्लार्टनगरं प्रायात खड्गधृक् सप्रवाहनः ॥” इति कल्किपुराणे । २२ अध्यायः ॥

(दण्डसेनस्य पुत्रे, पुं । यथा, हरिवंशे । २०।३८। “(विवकसेनस्य पुत्रोऽभूत् दण्डसेनो महीपतिः । भल्लार्टो तत्कुमारोऽभूद्भाषेयेन हतः पुरा ॥”)

भल्लार्तः, पुं, (भल्लं भल्लान्मिव अतति आत्मानं ज्ञापयतीति । अत + अच् ।) भल्लार्तकट्टयः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व- खण्डे प्रथमे भागे ।

“भल्लार्ताभावतश्चिञ्चं नल्लश्चोदरभावतः ॥”) भल्लार्तकः, पुं, (भल्ल इवाततीति । अत + कृन् । यङ्गा, भल्लार्त + स्वार्थे कन् ।) दृष्टविशेषः । भल्ला इति भाषा । तत्पर्यायः । अरुष्करः २ भल्लार्तः ३ शोधकृत् ४ वद्विनामा ५ वीरतरुः ६ व्रणकृत् ७ भूतनाशनः ८ । इति रत्नमाला ॥ भल्लार्तकी ९ अमिसुखी १० वीरदृष्टः ११ । इत्यमरः ॥ निर्देहनः १२ तपनः १३ अवनलः १४ क्षमिप्रः १५ शैलबीजः १६ वातारिः १७ स्फोटबीजकः १८ पृथग्बीजः १९ धनुर्वज्रः २० बीजपादपः २१ वज्रिः २२ । (यथा, सुश्रुते । सूत्रस्थाने । ४६ ।

“उष्णोदकानुपानान् क्षेप्तानामप्यशस्यते । ऋते भल्लार्तकक्षेप्तान् क्षेप्तानौवरकातथा ॥”) अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय- त्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिकफवातोदरानाहमेह- दुर्नामनाशित्वञ्च । तत्फलगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । कोणत्वम् । कफार्श्वमन्वासानाह- विवन्त्यशूलजठराधानक्षमिनाशित्वञ्च । तन्- मज्जगुणाः । विशेषेण दाहशमनत्वम् । पिता पक्षत्वम् । तर्पणत्वम् । वातारोचकहारित्वम् । दीप्तिजनकत्वम् । पित्तनाशित्वञ्च । इति राज- निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“भल्लार्तकं त्रिषु प्रोक्तमरुष्कोऽरुष्करोऽपिकः । तथेवाग्निमुखो भल्लो वीरदृष्टश्च शोफकृत् ॥ भल्लार्तकफलं पक्वं स्वादुपाकरसं लघु । कषायं पाचनं स्निग्धं तीक्ष्णोष्णं हिदिभेद- नम् ॥

मेध्यं वह्निकरं हन्ति कफवातव्रणोदरम् ।
कुष्ठार्श्वोद्वेगो गुल्मशोफानाहच्वरकमीन् ॥
तन्मज्जा मधुरो दृष्टो दृष्टो वातपित्तहा ।
वृत्तमारुष्करं स्वादु पित्तघ्नं केशममिलत् ॥
भल्लार्तकः कषायोष्णः शुक्लो मधुरो लघुः ।
वातक्षोभोदरानाहकुष्ठार्श्वोद्वेगो गदान् ॥
हन्ति गुल्मच्वरं चित्रवह्निमाम्बुक्षमिन्नान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च । “भल्लार्तकफलं स्निग्धं क्षमिदुर्नामनाशनम् । दन्तश्लेष्मिकरं ग्राहि कषायं मधुरञ्च तत् ॥ भल्लार्तकं मधुरं कषायं वातकोपनम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

भल्लार्तकी, स्त्री, (भल्लार्तक + गौरादित्वात् ङीष् ।)

भल्लार्तकट्टयः । इत्यमरः ॥ भल्लिका, स्त्री, (भल्ल + अच् । स्वार्थे कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) भल्लार्तकः । इति शब्द- चन्द्रिका ॥

भल्ली, त्रि, (भल्ल + गौरादित्वात् ङीष् ।) भल्ला- तकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्याः पर्यायः ।

भवत्

“भक्तान्तं चिद्य प्रोक्तमरुकोऽरुकोऽधिकः ।
तथैवाग्निमुखी भक्ती वीररुच्य शोफकृत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
भक्तः, पुं, (भक्त + एषोऽदरादित्वात् ङस्त्वः ।)
भालूकः । इत्यमरः ॥
भक्तः, पुं, (भक्त इति । भक्त + “उलूकादयश्च ।”
उणा० ४ । ४१ । इति ऊकप्रत्ययेन साधुः ।)
जन्मविशेषः । भालूक इति भाषा । तत्पर्यायः ।
जटः २ भक्तः ३ सशस्त्रः ४ दूर्ध्वः ५ भक्तः ६
६ एष्टुडः ७ द्राघिष्ठः ८ दीर्घकेशः ९ चिरायुः
१० दुस्वरः ११ दीर्घदर्शी १२ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ भालूकः १३ भालूकः १४ अष्टः १५
भालूकः १६ भालूकः १७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ११६ । ६ ।
“सिंहशायिणाः क्रूरा मत्तास्त्रेव महागजाः ।
ह्रीपिनः खड्गभङ्गा ये चान्ये भीम-
दर्शनाः ॥”
कोशस्य प्राणिविशेषः । तद्वयथा,—
“शृङ्गशृङ्गखमुक्तिशृङ्गभक्तप्रभृतयः को-
शस्थाः ॥” इति सुश्रुतं सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
श्लोनाकप्रभेदः । (यथास्य पर्यायः ।
“श्लोनाको भूतपुत्रश्च पूतिष्ठो मुनिदमः ।
दीर्घवृत्तश्च कङ्कणो भक्तकटुगटकोऽरुणः ॥”
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)
कुक्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भवं, स्त्री, (भवति भूयते वा । भू + अच् अप् वा ।)
भयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ चाल्ता । इति
भाषा ॥
भवः, पुं, (भूयते इति । भू + भावे अप् ।) जन्म ।
(यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १६४ ।
“भवो जातिसदृशेषु प्रियाप्रियविपर्ययः ॥”
भवत्यस्मादिति । भू + अपादाने अप् । शिवः ।
इत्यमरः ॥ यथा, शतपथब्राह्मणे । ६ । १ । ३ । ५ ।
“तमन्नवीदु भवोऽसीति तद्वदस्य तन्नामा-
करोत्पर्जन्यस्तद्वत्प्रभवत् पञ्चो वे भवः ॥”
स च जलमूर्तिः । यथा,—
“भवाय जलमूर्तये नमः ।”
इति पार्थिवशिवलिङ्गपूजाप्रयोगः ॥
(भवति प्रभवत्यनेनेति । भू + अप् ।) क्षेमः ।
(यथा, महाभारते । १ । २०१ । २८ ।
“को हि नाम भवेनार्थो माहसेन समाचरत् ॥”
भवति उत्पद्यतेऽस्मिन्निति । भू + आधारे
अप् । संसारः । (यथा, मार्कण्डेये । १६ । ७ ।
“अनखलं तथेवेयं देवी सर्वभवारणिः ॥”
सत्ता । प्राप्तिः । इति मेदिनी ॥
भवकः, पुं, (भवतादिति । भू + युन् ।) आशी-
र्वाचकः । इति संक्षिप्तसारः ॥
भवघसरः, पुं, (भवस्य वनस्य घसरः घंस-
कारकः ।) दावानलः । इति शब्दमाणा ॥
भवत्, त्रि, (भाति विद्यते इति । भा + ङवतु-
प्रत्ययः ।) शुद्धार्थम् । अत्र भाषातोऽवतुप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । तस्य लिङ्गप्रत्यये रूपम् । भवान्

भवभू

भवती भवत् । (यथा, मार्कण्डेये देवी-
माहात्म्ये । ८५ । ५ ।
“भवती नाशयिष्यामि तत्तृणान् परमापदः ॥”
वर्तमानार्थम् । इति मेदिनी । ते, १३७ ॥ अत्र
भूधातोः शब्दप्रत्ययेन निष्पन्नम् । तस्य लिङ्गप्रत्य-
ये रूपं भवन् भवन्ती भवत् ॥ (यथा, मनी ।
१२ । ६७ ।
“चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।
भूतं भवद्भविष्यश्च सर्वं वेदात् प्रमिष्यति ॥”
भवती, स्त्री, (भवत् + डीप् ।) वागभेदः । स तु
विधातुः । इति शब्दरत्नावली ॥ दीर्घमती ।
यथा । वाल्मीकिस्तुतगङ्गास्तोत्रम् ।
“स्वर्गारोहणवेणयन्ति भवती भागीरथी
प्रार्थये ॥”
भवदारु, स्त्री, (भवाग्नं भवप्रियं वा दारु ।) देव-
दारुलक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भवदीयं, त्रि, (भवत् + “-वतञ्कृषौ ।” ४ । २ ।
११५ । इति ङस् ।) भवत इदम् । युष्मत्-
सम्बन्धः । यथा, उद्भटे ।
“सुवातिदूरं भवदीयकीर्तिं
कर्मा च तुष्टौ न च चक्षुषी मे ।
हृद्योविवादं परिहर्तुमिच्छन्
समागतोऽहं तव दर्शनाय ॥”
(यथा, भागवते । ६ । १८ । ३६ ।
“वयसा भवदीयेन रस्ये कतिपयाः समाः ॥”
भवनं, स्त्री, (भवत्यस्मिन्निति । भू + अधिकरणे
ल्युट् ।) गृहम् । (यथा, मनी । ११ । १८ ।
“स त्वयु तं घटं प्राप्य प्रविश्य भवनं स्वकम् ॥”
प्रासादः । यथा, महाभारते । ३ । ५४ । ३३ ।
“देवराजस्य भवनं विविशते सुपूजितौ ॥”
भू + भावे ल्युट् । भावः । इति मेदिनी । (यथा,
“ननु प्रागसतो घटस्य भवनं दृश्यते ॥”
इति तार्किकाः ॥)
भवनाश्रमी, स्त्री, (भवं संसारं जन्मादिकं वा
नाशयति उत्सारयति नाशयितुं शीलमस्येति
वा । नश् + णिच् + णिनिः ।) सरयून्दी । इति
पुराणम् ॥
भवनीयं, त्रि, (भवितुमर्हति । भू + अनीयर् ।)
भवितव्यम् । भयम् । उत्पत्तौ गृहम् । इति सुग-
बोध्याकरणम् ॥
भवन्तः, पुं, (भवत्यनेनेति । भू + “लृभूर्वाङ्भवीति ।”
उणा० ३ । १२८ । इति ऋच् । स च विद्वति ।)
कालभेदः । स तु वर्तमानः । इत्युणादिकोषः ॥
(भान्ति इति । भा + ङवतु प्रत्ययः ।) भव-
च्छब्दस्य प्रथमा बहुवचनान्तरूपोऽप्ययम् ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ५४ । २ ।
“के वै भवन्तः कश्चासौ यस्याहं दूतं दंष्ट्रिनः ॥”
भवन्ति, पुं, (भू + “भुवो ऋच् ।” उणा० ३ ।
५० । इति ऋच् ।) वर्तमानकालः । इत्युणा-
दिकोषः संक्षिप्तसारोणादित्यम् ॥
भवभूतः, पुं, (भवेन शिवेन भूतिरेश्वर्यादिकं
यस्य भव एव भूतिर्यस्येति वा । शिवोपासन-

भवित

येवास्य विद्यादात्मत्वेऽस्मात्त्वम् ।) कविविशेषः
स च भोजराजस्य पण्डितः । मालतीमाध-
वः दिनाटककर्ता च । तत्पर्यायः । भृगभः २ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
४ । १४४ ।
“कविर्याकुपतिराजश्रीभवभूत्यादिभ्यः ॥”
भवस्य महादेवस्य भूतिरिति विग्रहे तु ।)
महादेवस्य ऐश्वर्यम् ॥
भवत्, [दृ] स्त्री, (भवे जन्मादप्रदे संसारं
रोदिति अनेनेति भवे जन्मान् रोदित्यनेन
वेति । रुद् + क्तिप् ।) प्रेतपट्टः । इति
भिकाण्डशेषः ॥
भवात्मजा, स्त्री, (भवस्य शिवस्य आत्मजेति ।)
मनसादेवी । इति शब्दमाला ॥
भवादकः, [ण] त्रि, युष्मत्सङ्गः । भवानिव
भवादकः । दृश्यते य इति युत्पत्त्या भवच्छब्द-
भवादकः । पूर्व्यकडशधातोः कर्मणि क्रमेण क्तिप्-
टक्सक्प्रत्ययेन निष्पन्नः । इति आकरणम् ॥
भवानी, स्त्री, भवस्य भार्या । (भव + “इन्द्रधनु-
भवश्च्येति ।” ४ । १ । २६ । इति स्त्रियां डीप्
ततः आनुक् चागम इति ।) दुर्गा । इत्य-
मरः । १ । १ । ३१ ॥ एतन्नामकारणं यथा,—
“कद्रो भवः समाख्यातो भवः संसारसागरः ।
भवः कामस्तथा स्थितिर्भवानी परिकीर्तिता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १६ । ६ ।
“भवानी तत्र मे देव ! परिचर्तुं तदाभवत् ॥”)
भवानीगुरुः, पुं, (भवान्याः शिवपत्न्या गुरुः पिता ।)
हिमालयपर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥
भवाभीष्टः, पुं, (भवे अभीष्टः ।) गुग्गुलुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
भवाब्धिः, पुं, (भवः अक्षिरिवेत्युपमितसमासः ।
भव एव अक्षिर्वा ।) संसाररूपसमुद्रः । यथा,
“धीयं सदा परिभवन्नमभीष्टदोहं
तीर्थास्पदं शिवविरचितुनं प्रारण्यम् ।
भृत्यानिष्ठं प्रणतपालभवाब्धिपीतं
वन्दे महापुरुष ! ते चरणारविन्दम् ॥”
इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥
भवायना, स्त्री, (भवः शिव एवायनमाश्रयस्थल-
मस्याः । शिवशिरसि स्थितत्वादस्यास्तथात्वम् ।)
गङ्गा । इति शब्दरत्नावली । (भवायनी
तेके ॥)
भविकं, स्त्री, (भवः प्रभाव ऐश्वर्यादिकमित्यर्थः
उत्पादनेनास्यस्येति ट् ।) मङ्गलम् । तद्वति
त्रि । इत्यमरः ॥
भवितः, त्रि, (भवो मङ्गलं जातोऽस्येति तारका-
दित्वात् इत्यन् ।) अनीतोत्पत्तिकः । भूतः ।
इति जटाधरः ॥
भवितव्यं, त्रि, भवनीयम् । भयम् । इति भवि-
यत्काले कर्मणि भावे शब्दादप्रेष्यानुज्ञाप्राप्त-
कालार्थं च भूधातोस्त्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
इति आकरणम् ॥ यथा, वज्रपुराणे ।

“न भवद्भ्यामहं शीघ्रो नायं राजापराधति ।
भवित्यमनेनेव येनाहं निधनं गतः ॥”
भवित्यता, स्त्री, (भवित्य + भावे तल् ।)
भायम् । इति ञटाघरः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २० । ८६ ।
“तन्ममाचक्षु तावत् त्वं कथयिष्याम्यहं ते ।
यदस्तु कोऽन्या कर्तुं शक्नोति हि भवित्य-
ताम् ॥ ”)
भविता, [त्रि] त्रि, (भू + शीलार्थे लृच् ।) भवन-
शीलः । इति भरतः ॥ साधु भवनशीलः । इति
मुकुटः । तत्पर्यायः । भूणः २ भविणः ३ ।
इत्यमरः ॥ (भविष्यदर्शनेपि लृच्प्रत्ययः स्यात्
यथा, मार्कण्डेये । २४ । २६ ।
“नात्या भाया भवित्यति वर्णयित्वा सदा-
लमाम् । ”)
भविनः, पुं, (भवाय कायादिप्रकाशाय इनः सृणोः
इव । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) काय
कर्ता । इति त्रिकाण्शेषः ॥
भविनः, पुं, (भू + “सलिलकृत्यनिमज्जिभङ्गिभण्डि-
शण्डिपिण्डितुङ्किभूय इलच् । ” उणा० ।
१ । ५५ । इलच् ।) पिङ्गः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । भयः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादि-
पादः ॥
भविणः, त्रि, (भू + “भुवश्च । ” ३।०।१६८ । इति
इण्णच् । भवतेर्धातोश्चन्दसि विषये तच्छोला-
दिभ्यु इण्णच् प्रत्ययो भवतीति काशिका ।)
भविता । इत्यमरः ॥
भविष्यः, त्रि, (भू + लृटः सङ्गतिः श्रुत्यट् च ततो
विभाषायां पृषोदरात् तस्य लापः ।) भविष्यत्-
कालः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंश ।
८१ । २८ ।
“अयं भविष्ये कथितो भविष्यकुशलेर्द्विजैः ॥”)
पुराणविशेषः, स्त्री । यथा, —
“चतुर्दशं भविष्यं स्थातथा पञ्चशतानि च ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १६ अः ॥
(फलविशेषः, स्त्री ॥)
भविष्यत्, त्रि, (भू + लृटः श्रुत्यट् च ।) काल-
विशेषः । तस्य लक्षणम् ॥ वर्णमानप्रागभाव-
प्रतियोगित्वम् । इति सारमञ्जरी । वर्णमान-
कालोत्तरकालीनोत्पत्तिकत्वम् । इति शिरो-
मणिस्तपदार्पटीकाखण्डनम् ॥ तत्पर्यायः ।
अनागतम् २ अस्तनम् ३ प्रगेतनम् ४ वर्तुष्यत्
५ वर्णिष्यमाणम् ६ आगामि ७ भावि ८ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अद्यतने भये ङी दूरभये
तो । इति सांप्रदायिकः । यथा नो भविता
वर्षान्तरे भविष्यति । इति दुर्गादासः ॥
भयं, स्त्री, (भवतीति भूयते इति वा । भू +
“भय गेयेति । ” ३ । ३ । ६८ । इति यत् ।
भयादयः शब्दाः कर्तरि वा निपात्यन्ते । इति
काशिका ।) फलविशेषः । चालता इति
भाषा । तत्पर्यायः । भवम् २ भविष्यम् ३
भावम् ४ वक्रशोधनम् ५ क्षोमफलम् ६

पिच्छिलबीजम् ७ । अस्थि गुणाः । अस्थत्वम् ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । बालस्य तस्य गुणः ।
वातकफापहत्वम् । पक्वस्य तस्य गुणः । मधु-
रास्त्वम् । रुचिकारित्वम् । अमशूलहरत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“भयं स्वादु कषाधानं क्षुद्यमास्यविशोधनम् ।
तदेव पक्वं दोषघ्नं गुरु ग्राहि विषापहम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥
अस्थि । इति मेदिनी । ये, ४३ ॥
भयं, त्रि, (भवतीति । भू + कर्तरि निपातनात् वा
यत् ।) शुभम् । (यथा, भागवते । ४ ।
१४ । ३० ।
“भयायां भययाच्चायां तस्मै विदुरः कुपुः ॥”)
सत्यम् । योग्यम् । भावि । इति मेदिनी शब्द-
रत्नावली च ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ७ ।
“भूतभयभवसाथाः शृणु चेतत् त्वयं हि ज । ”)
श्रेष्ठम् । यथा, भागवते । १ । १५ । १७ ।
“यत्पादपद्मभवाय भजन्ति भयाः ॥”
“भयाः श्रेष्ठाः । ” इति तट्टीकायां स्वामी ।
प्रसन्नम् । यथा, रामायणे । १ । ६२ । ७ ।
“म मे नाथो ह्यनाथस्य भव भयेन चेतसा ।”
भयेन प्रसन्नेन चेतसेति तट्टीकायां रामानुजः ॥
भयः, पुं, (भवति उत्पद्यते भू + निपातनात्
कर्तरि वा यत् ।) कर्मरज्जुत्तः । इति मेदिनी ।
ये, ४२ ॥ रसभेदे, पुं स्त्री । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
भया, स्त्री, (भय + टाप् ।) उमा । गजपिण्णली ।
इति मेदिनी । ये, ४२ ॥
भय, वुक्ते । पिशुनोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अशब्दे अक० पिशुनोक्तादौ सक०-
सेट् ।) वुक्तेः कुकुरादिकृत्कशब्दः । भयति
श्वा । भयत्यन्यदोषं खलः सूचयतीत्यर्थः । भर्तु-
मने इति प्राच्यः । भयति श्वा पाशं शब्देन
निर्भर्तुसयतीत्यर्थः । इति रमानाथः । इति
दुर्गादासः ॥
भयः, पुं, (भयतीति । भय कुकुरादि शब्दे +
अच् ।) कुकुरः । इति रत्नमाला ।
भयकः, पुं, स्त्री, (भयतीति । भय + “कुन् शिल्पि-
संज्ञथोरपूर्वस्यापि । ” उणा० २ । ३२ । इति
कुन् ।) कुकुरः । इत्यमरः । २ । १० । २२ ॥
भयणं, स्त्री, (भय + ल्युट् ।) वृक्षनम् । कुकुर-
शब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
भया, स्त्री, स्वर्णक्षीरी । इति रत्नमाला ।
भयी, स्त्री, (भय + स्थिर्धा जातित्वात् ङीष् ।)
मुनी । इति शब्दरत्नावली ॥
भय, र लि ट्युसौ । भर्तुं स । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सक० च सेट् ।) र वैदिकः ।
लि, बभस्ति । इति दुर्गादासः ॥
भयन, स्त्री, (बभस्तीति । भस् + “शूद्रभसो
रदिः । ” उणा० १ । १०६ । इति आदिः ।)
काष्ठम् । अश्वमांसम् । जघनम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुणादिद्वयः ॥

भसत्, [ट्] स्त्री, (भस् + अदिः ।) भास्वरः ।
योनिः । इति मेदिनी । मांसम् । कारकव-
पक्षी । भवः । इत्युणादिकोषः ॥ कालः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
भसनः, पुं, (बभस्तीति । भस् + ल्युट् ।) भसरः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥
भसन्तः, पुं, (बभस्तीति । भस् + बाहुलकात्
भच् ।) कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भसितं, स्त्री, (भस् + क्त ।) भस्म । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् ।
२६ । ४१ ।
“चन्दनं वामदेवायै हरितालञ्च पौतवे ।
ईशाने भसितं केचिदालेपनमितीदृशम् ॥”)
भस्मचक्रः, पुं, (भानां नक्षत्राणां चक्रकः ।)
दैवज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥
भस्मका, स्त्री, (भस्यते इति । भस् + क्त +
टाप् । भस्मा ततः स्वार्थे कन् । “भस्मैवा-
जाज्ञेति । ” ७।३।४७ । इति इत्वं न । आतः
स्थाने योऽकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीचा-
माचायाणां मतेन । इति काशिका ।) चर्म-
प्रसेविका । इति शब्दरत्नावली ॥
भस्मा, स्त्री, (भस्यतेऽनयेति । भस् + “हुयमाशू-
भसिभ्यश्चत् । ” उणा० ४ । १६७ । इति चत्
अत्रादित्वात् टाप् ।) अग्निदीपकचर्मनिर्मित
यन्त्रविशेषः । भाषी इति याता इति च
भाषा । तत्पर्यायः । चर्मप्रसेविका २ । इत्य-
मरः । २।१०।३३ । चर्मप्रसेवकः ३ । इति भरतः ॥
भस्माका ४ भस्मका ५ भस्मी ६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ भस्मिका ७ । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, भागवते । ६ । २० । २१ ।
“माता भस्मा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्व पुत्रं दुष्कृतं मावमंस्थाः प्रकुललाम् ॥”)
भस्माका, स्त्री, भस्मा । इति शब्दरत्नावली ॥
भस्मी, स्त्री, (भस्यतेऽनयेति । भस् + क्त । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) भस्मा । इति शब्दरत्नावली ॥
भस्म, [न] स्त्री, (बभस्तीति । भस् + भर्त्सनदीप्तोः +
“सञ्ज्ञधातुभ्यो मनिन् । ” उणा० ४ । १४४ ।
इति मनिन् । दग्धकाष्ठादिविकारः ।) शिवाङ्ग-
भूषणम् । छार इति भाषा । यथा,—
“अस्याङ्गभूषणं भस्म विभूतिभूतिरस्य तु ।”
इति शब्दरत्नावली ॥
तद्वस्त्र कामदेवशरीरजम् । यथा,—
“प्रसीद सञ्भूतेषु । भस्म त्वत्प्रकृता वयम् ।
इति सा वदता तेषाममराणां तद्वानलः ।
ललाटचक्षुः सम्भूतो भस्माकार्थोऽन्नोभवम् ॥
दग्धा कामं तदा वदित्वा लालामालातिदीपितः ।
संस्तम्भितोऽथ विधिना हरं गन्तुं प्रश्नाक न ॥
महादेवोऽथ तद्वस्त्र मनोभवशरीरजम् ।
आदाय सञ्जगाच्च भूतिलेपं तदाकरोत् ॥
लेपशेषाणि भस्मानि समादाय तदा हरः ।
सगणोऽन्तर्दधे कालीं विहाय विधिसम्भते ॥”
इति कालिकापुराणे ४१ अध्यायः ॥ ३॥

भस्मकं

भस्मस्त्रुणं सप्तविधस्त्रुणान्तर्गतमेयस्त्रुणम् ।
यथा,—
“आग्नेयं भस्मना स्नानं वायवं गौरजः स्त्रुणम् ।”
इति यास्यः ॥
शिवपूजायां ललाटे तस्य धारणमावश्यकम् ।
यथा,—
“विना भस्मत्रिपुण्ड्रं विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥”
इत्यादिभक्तित्वम् ॥
तेन कांस्त्युद्धिष्यथा,—
“अभस्मा हिमस्त्रुणाः कांस्त्यं शुभ्रं भस्मना ।
अस्त्रुणाश्च रेत्यं पुनः पाकेन स्त्रुणम् ॥”
इति शुद्धित्वम् ॥
अभस्मीविकारः । यथा,—
“शर्करासिकतामेहो भस्माच्छीरमरीचि-
मृ-
अभस्मयाः शर्करा जेया तन्मयश्चनवेदना ॥”
इति नृपुते निदानस्थाने अभस्मीनिदानम् ॥
भस्मकं, स्त्री, (भस्म + संज्ञायां क्त्वा) रोग-
भेदः । भस्मकोट इति ख्यातः । विडम्बः ।
(यथास्य पर्यायः ।
“जन्तुं भस्मकं रोगः क्रिमिघ्नं त्रिचतुष्टयम् ।
क्रिमिघ्नं विडम्बश्च गर्हभं तच्च केवलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
कलधौतम् । इति मेदिनी । के, १३३ ॥
भस्मकस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।
“कृदादिस्त्रुणां भुजां नराणां
क्षीणं कफं मारुतपितृशुद्धौ ।
अतिपृष्ठः पयनान्वितोऽस्मि-
भक्तं लक्षणं कर्माति यस्मात् ।
तस्मादसौ भस्मकसंज्ञकोऽभू-
दुपचितोऽयं पचते च धातुम् ॥”
भस्मकस्य भोपदवसरिभाह ।
“लट्स्वेददाहश्चादीन् कृत्वाद्यस्मिन्मवान् ।
पक्काभमाशु धात्वादीन् स क्षिप्रं नाशयेद्
ध्रुवम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(अत्र तीक्ष्णाग्निशक्त्याने विजयेनोक्तम् ।
तीक्ष्णाग्निशक्त्याने भस्मकस्यावरोधः । अत्यन्त-
तीक्ष्णाग्निरेव हि भस्मकमित्युच्यते ॥ यदुक्त-
चरके चिकित्सास्थाने ऊनविशेषध्याये ।
भस्मकचिकित्साभाह ।
“वरे क्षीणकषे पित्तं कृपितं मारुतानुगम् ।
स्त्रुणा पाषकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥
तथा लब्धबलो देहे विरुद्धं सानिर्लोऽनलः ।
परिभूय पचत्यसं तेजसादाशु सुहृद्भुः ॥
पक्कां सततं धातुं शोषितादीन् पचत्यपि ।
ततो दौर्बल्यमातङ्कान् शूलघोषपनयेन्नरम् ॥
मुक्तेऽपि लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताप्यति ॥”
“तमत्यग्निं गुरुस्त्रिगुणं शीतमधुरविष्वलेः ॥
अमपानेनैवेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवास्त्रुभिः ।
सुहृद्भुर्हृत्तीक्ष्णं भोष्यान्मस्योपहारयेत् ॥
निश्चिन्तोऽन्तरं लब्ध्वा यथेनं न विपादयेत् ।

भस्माच्च

पायसं क्षणं क्षिप्रं पेशिकं गुडैकतम् ॥
अशालधौदकानपि शितानि घृतानि च ।
मत्स्यान् विशेषतः स्त्रिगुणान् स्थिरतोयजरी-
स्तथा ॥
आविकं सघृतं मांसमदादत्यग्निनाशनम् ।
“पित्रेव शीताम्बुना सर्पिर्मधुच्छिष्टेन वा घृतम् ।
गोधूमं पयसा ससर्पिष्कं पित्रेन्नरः ॥
आनपरममिहान् वा जीन् स्त्रिगुणं स्त्रिगुणं तान् ।
गोधूमं मत्स्यान् वा अघृतं शिरीषं पित्रेन ॥”
“श्यामा त्रिवृट्पकं वा पयो ददाद्विचनम् ।
अमक्तं पित्तशान्त्यर्थं पायसप्रतिभोजनम् ॥
यत्किञ्चित्पूरं मेघं क्षिप्रं गुरुभोजनम् ।
तदत्यग्निहोतं सर्वं भुक्ता प्रत्यपनं दिवा ॥
कफं वृद्धं जिते पिते मारुते चानलः समः ।
समधातोः पचत्यसं पृष्टायुर्बलवृद्धये ॥”
भस्मकारः, पुं, (भस्म करोतीति । कृ + “कर्म-
ण्यङ्” ३।२।१ इति अण् ।) रजकः ।
इति शास्त्रमाला ॥
भस्मकूटः, पुं, कामरूपम्यपर्वतभेदः । यथा,—
“नन्दनान् पूर्वभागे तु भस्मकूटो महागिरिः ।
यत्र तिष्ठति भूतेशो महादेवो वृषध्वजः ॥”
इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥
भस्मगन्धा, स्त्री, (भस्म इव गन्धो यस्याः ।)
रेशका । इति भावप्रकाशः ॥
भस्मगन्धिका, स्त्री, (भस्मगन्धोऽस्यस्या इति ।
भस्मगन्धः । “अत इतिङ्गो” १।२।१५ ।
इति टन् । टाप् ।) रेशकाख्यगन्धद्रव्यम् । इति
जटाधरः ॥
भस्मगन्धिनी, स्त्री, (भस्म इव वाहुलीन गन्धो-
ऽस्यस्या इति । भस्मगन्धः इति । डीप् ।)
रेशकाख्यगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः १०।१।२० ॥
भस्मगर्भा, पुं, (भस्म गर्भेऽस्य ।) त्रिनिशङ्कः ।
इति राजनिघण्टुः ॥ (विवरणमस्य त्रिनिश-
ङ्कं ज्ञातव्यम् ॥)
भस्मगर्भा, स्त्री, (भस्म गर्भेऽस्या इति । टाप् ।)
कपिलशिंपापा । इत्यमरः १०।१।३३ ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“शिंपापा पिच्छिला श्यामा कृष्णसारा च सा
गुरुः ।
कपिला मेघ मुनिभिर्मसगर्भति कीर्तिता ॥”)
रेशकानामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥
भस्मतूलं, स्त्री, (भस्म तूलति तूलयति वेति । तूल
+ क ।) ग्रामकूटः । पांशुवर्णम् । हिमम् ।
इति मेदिनी । ले, १६८ ॥
भस्मरोहा, स्त्री, (भस्मान् रोहति इति । रुह् +
अच् । टाप् ।) दम्बावृक्षः । इति राज-
निघण्टुः ॥
भस्मवेधकः, पुं, (भस्म इव वेधकः ।) कर्पूरः । इति
शब्दरत्नावली ॥
भस्माचलः, पुं, कामरूपम्यपर्वतभेदः । यथा,—
“सर्वतीर्थजले स्नात्वा सृष्ट्वा चन्द्रं सवा-
सवम् ।

भागधे

मणिकर्णेश्वरं दद्यात् मूर्तिर्भस्माचलं गते ॥
इति श्रीकालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥
भस्माचलः, पुं, (भस्मा आचल्यते स्पृहते इति ।
आ + क् । वाहुलकात् प्राः ।) कर्पूरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (विषयोऽस्य कर्पूरशब्दे
ज्ञातव्यः ॥)
भा, ल य दीप्तौ । इति कविकल्पदशः ॥ (अदा०
पर०-अक०-अनिट् ।) ल, भाति । य, भा ।
इति दुर्गादासः ॥
भा, स्त्री, (भा दीप्तौ + “विहिदादिभ्योऽङ्” ३ ।
३।१०४ । इत्यङ् । टाप् ।) प्रभा । दीप्तिः ।
इत्यमरः १।१।४।३४ ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । ३०।१२ ।
“भाये दाद्याहारमिति ॥”)
भाः, [म] पे, (भासते इति । भास् दीप्तौ +
“भाजभासभृविदुतोर्जिपृजुयावस्तुयः कृप्” ।
३।१०।१०५ । इति कृप् ।) सूर्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (स्त्री, दीप्तिः । इत्यमरः १।१।४।
३४ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १।४६।१० ।
“अभृद् भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः ॥”)
भाकूटः, पुं, (भया दीप्ता कूटतीति । कूट + क ।)
मत्स्यविशेषः । भेकटो इति भाषा ॥ अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । दृढत्वम् ।
क्षिप्रकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
भाकूटः, पुं, (भायुक्ताः कूटाः शिखराणि यस्य ।)
पर्वतभेदः । मत्स्यभेदः । इति मेदिनी । ट, ५३ ।
भाकोषः, पुं, (भानां दीप्तीनां कोष इव ।) सूर्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भाक्तं, त्रि, (भक्तः गौण्यादृष्टिरागतमिति । भक्ति
+ अण् ।) पारिभाषिकम् । गौणम् । लाज
णिकम् । औपचारिकम् । यथा । “नन्वेवं परत
सप्रमे मामि क्रियमाणस्य कथं घाण्णामिकत्वम् ।
इति चेद्भाक्तम् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (भक्त
स्येदमिति तस्येदमित्यङ्ग ।) भक्तसम्बन्धिनि च ॥
(भक्तमसौ दीयते नियुक्तमिति । भक्त + “भक्ता
दगन्त्यतरस्याम्” ४।४।६८ । इत्यङ् । अस्मिन्
पोष्ये च ॥)
भाक्तिः, त्रि, (भक्तमसौ नियुक्तं दीयते इति ।
भक्त + “भक्तादगन्त्यतरस्याम्” ४।४।६८ ।
इति पञ्चे ठक ।) अस्मिन् पोष्यः । भक्तमसौ
दीयते । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
भागः, पुं, (भज्यते इति । भज भागसेवयोः
+ कर्म्मणि घञ् ।) अंशः । इत्यमरः १०।१।८६ ॥
रूपार्हकः । भाग्यम् । एकदेशः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ राशेस्त्रिंशभागैकभागः । यथा,—
“त्रिंशशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतविष्णुधर्मोत्तरवचनम् ॥
(भज + भावे घञ् । भजनम् । भगानामैश्व-
र्याणां सम्बन्धः इति अण् । ऐश्वर्यसम्बन्धः ॥)
भागधेयं, स्त्री, (भाग यः । भाग + “भागरूप-
नामभ्यो धेयः” इति धेयप्रत्ययः । अभिधाना-
मपुंसकत्वम् ।) भाग्यम् । इत्यमरः १३।१।२८ ॥

भागव

भागधेयः, पुं, (भागेन धीयते इति। धा + कर्मणि यत्।) राजकरः। इत्यमरः। २। ८। ५७॥
हायादः। इत्यभयपालः॥

भागवतं, क्तो, (भगवतो भगवत्या वेदम्। भगवत् + तस्येदमित्यण्।) अष्टादशपुराणान्तर्गतमहा-
पुराणविशेषः। स च वेदशास्त्रतद्वाद्दशस्कन्ध-
द्वाविंशत्त्रिंशत्पाद्यायसमन्विताष्टादशसहस्र-
श्लोकसंख्याक-भगवन्माहात्म्यवर्णन-प्रधानको-
ग्रन्थः। यथोक्तं मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे।
“यन्नाधिकृत्य गायत्रीं वर्णयंत धर्मविस्तरः।
वृत्तामुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते॥
लिखित्वा तच्च यो दद्याद्भूमिं ह समन्वितम्।
प्रौढपदां पौर्णमास्यां स याति परमं पदम्॥
अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्तितम्॥”
पुराणान्तरे च।

“अथोष्टादशसहस्रो द्वादशस्कन्धसमिधः।
हृद्यग्रीववक्त्रविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा॥
गायत्र्या च समारम्भस्तद्दे भागवतं विदरिति॥”
पद्मपुराणे च अम्बरीषं प्रति गीतमवचनम्॥
“अम्बरीष। शुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु।
पठस्व स्वमुखेनापि यदाच्छसि भवत्ययमिति॥”
इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी॥

(तत्र तावत् पुराणेषु भागवतद्वयं प्रसिद्धम्।
एकं महापुराणान्तर्गतमपरमुपपुराणान्तर्गतम्।
लोकैरप्युपलम्बो हयोर्देवीभागवतनाम्ना विष्णु-
भागवतनाम्ना चास्तीति। तत्रैकं महापुरा-
णान्तर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमित्यपि निर्वि-
वादमेव। तथापि किं देवीभागवतं महापुराण-
मन्यदुपपुराणमथवा विष्णुभागवतं महापुराण-
मन्यदुपपुराणमिति संशयः केचित् विष्णुभाग-
वतमेव महापुराणमिति वदन्ति। केचित्
देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति।
तत्र प्रथमपक्षेकदेशिनः। केचिदुपपुराणेषु
द्वितीयं भागवतं नास्तिव महापुराणेष्वेकं
भागवतं प्रसिद्धम्। तच्च विष्णुभागवतमेव न
देवीभागवतम्। देवीभागवतस्तु निर्मलमेवेति
वदन्ति। द्वितीयपक्षेकदेशिनोऽपि विष्णुभाग-
वतं वोपदेवकृतमिति वदन्ति। वस्तुतस्तमयो-
रपि पुराणयोः पुराणमतभेदेन महापुराणत्व-
मुपपुराणत्वञ्च। ननु महापुराणेष्वेकं भाग-
वतं प्रसिद्धम्। नतुपपुराणेषु द्वितीयमस्तीति
चेन्न। कूर्मगरुडपाद्मादिपपुराणेषु द्वितीयस्य
स्यष्टपरिगणनात्। तथाहि हेमाद्रौ दानप्रस्तावे
कूर्मपुराणोऽष्टादशपुराणान्युक्ताः—

“अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु।
आद्यां सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परम्॥”
इत्यादि॥

“पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवताज्यम्॥” इति।
तथा गारुडं तत्त्वरहस्यं द्वितीयं धर्मकारणं
प्रथमाध्यायं प्रथमतो महापुराणानां सात्त्विक-
कादिभेदेन विभागसुक्ता लघुपुराणानां सात्त्विक-
कादिभेदेन विभागप्रदर्शनपरे ग्रन्थेऽप्युक्तम्।

भागव

“पुराणं भागवतं दौर्गं नन्दिप्रोक्तं तथैव च।
पाशुपतं रेणुकञ्च भैरवञ्च तथैव च॥”
इति॥

तथा तत्पूर्वमपि।
“विष्णुधर्मोत्तरे चैव तत्र भागवतं तथेति॥”
तत्र भागवतं तथेति पाठे तत्र शास्त्रमित्यर्थः।
तद्विशेषणं चोक्तमत्र सूचितम्। तथा पाश्चि-
म्यकुनपरीक्षायाम्।
“त्राक्षं पाद्मं वेणवञ्च मार्कण्डेयं नारदेरितम्॥”
इत्यादि॥

“तथैव गदितं राम। पुराणं कापिलं तथा।
वाराहं ब्रह्मवैवर्तं शकुनेषु प्रशस्यते।
श्रीवै भागवतं दौर्गं भविष्योत्तरमेव च॥” इति॥
तथा पाद्मि भागवतमाहात्म्ये एकोनविंशोऽध्याय-
उपपुराणेषु।

“श्रीवैमादिपुराणञ्च देवीभागवतं तथा॥” इति॥
तथा मनुस्मृत्यनन्तरस्वतीर्णसम्बन्धास्तार्थसंग्रहे-
रप्युपपुराणमध्ये भागवतं परिगणितम्।
नागोऽभीमङ्गादिभिश्च धर्मशास्त्रग्रन्थेष्वेवमन्येऽपि
निबन्धकारैरिति। ननु देवीभागवतस्य।
“तत्र भागवतं पुण्यं पञ्चमं वेदसंस्मृतम्॥”
इति प्रथमाध्यायस्य स्ववचनेनाष्टादशमहापुरा-
णेषु पञ्चममिदं पुराणमिति स्वस्य महापुरा-
णत्वं बोधयतः। कथमन्यपुराणमुपपुराणत्वं बोध-
येन्नृतेवं केचिदृष्टचरमिति चेन्न। नारदीय-
शिववायवादिपुराणानां स्वमुखेनान्यमुखेन
वा महापुराणत्वेन ज्ञायमानानामन्यपुराणैरुप-
पुराणत्वस्य व्यवस्थापनात्। पुराणमतभेदेन
कस्यापि पुराणस्य महापुराणत्वापपुराणत्व-
मिदृशा तद्विरोधाभावात् पुराणभेदेन मतभेदस्तु
बहुधाः प्रसिद्धाः। वेणवपुराणेषु सात्त्विकत्वं
श्रीवैपुराणेषु तामसत्वं वेणवपुराणमतेन। शिव-
पुराणेषु सात्त्विकत्वं वेणवपुराणेषु तामसत्वं।
“दश श्रीवैपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः।
तामसानि च चत्वारि वेणवानि प्रचक्षते॥”
इति स्कान्द॥

श्रीवैपुराणमतेनैव प्रकारेणेति। तथाहि
नारदीयस्य पुराणस्य स्वान्तर्गतमहापुराण-
ग्रन्थसूच्या स्वमुखेनैव स्वात्मनो महापुराणत्वं
वक्ष्यतः।
“मह्यं मह्यं धैव ब्रचयं वचतुष्टयम्।
आलिंपागिपुराणानि कूर्कगारुडमेव च॥”
इति वचनेन वक्ष्यमाणसुहृत्पुराणवचनेन च
महापुराणवद्भिर्भूतत्वं बोध्यते। आलिंपागो-
त्यत्राऽऽशब्देनादित्यपुराणं तथा श्रीवैपुराणस्य
स्वमुखेन स्वस्य महापुराणत्वं बोधयतो मह्यं
मह्यमित्येव वचनं तद्वद्भिर्भूतत्वं बोधयति।
ननु वायस्य पुराणमेव श्रीवै शिवप्रतिपादकत्वा-
त्तस्य च वचतुष्टयपदेन महापुराणतुदाहरणं न
सम्भवतीति चेन्न। सुहृत्पुराणं।
“त्राक्षञ्च वेणवं पाद्मं श्रीवै भागवतं तथा।
भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयञ्च वामनम्॥

भागव

अस्मिन् वायवं मातृस्यम्॥” इति वचनेन श्रीवै-
वायस्यपुराणयोः परस्परं पृथक्परिगणनात्।
तथा वायस्यपुराणस्य स्ववचनेन स्वस्य महा-
पुराणत्वं बोधयतो वक्ष्यमाणश्रीवैपुराणवचने
महापुराणवद्भिर्भूतत्वं बोधयति। तथादित्य-
पुराणस्यापि आलिंपागिपुराणानीति केचित्
पुराणसम्मतपाठेन महापुराणत्वम्। अनाप-
लिङ्गकृष्कार्थमिति केचित् पुराणसम्मतपाठेन
महापुराणवद्भिर्भूतत्वं यथा चेतयां चतुर्णां
केचित् पुराणेषु महापुराणत्वेन केचित्त्रयोप-
पुराणत्वेन ग्रहणम्। तथा देवीभागवतस्यापि
भविष्यतीति को विरोधः। मतभेदेनोभयोरपि
वचनयोः प्रमाणत्वात्। ननु अन्यान्युपपुरा-
णानि मुनिभिः कथितानि त्वित्यादि वचने-
रुपपुराणानि आमान्यमुनिप्रतापव सन्ति।
देवीभागवतं तु यासकृतमेवेति। तस्य कथ-
मुपपुराणत्वमस्तीति चेन्न। नारदशिव-
वायवादिपुराणेषु यासकृतत्वेऽपि कस्यचित्
पुराणमते उपपुराणत्वदर्शनात्तद्विशिनयमस्या-
स्वीकारात् प्रायशस्तथा सत्त्वाभिप्रायेण तु
तद्वचनम्। इत्थं भागवतद्वयस्य महापुराण-
मध्ये उपपुराणमध्ये च सत्त्वसिद्धौ कस्य पुरा-
णस्य मते किं भागवतं महापुराणान्तर्गतमिति
चेदुच्यते। श्रीवैपुराणमते मातृस्यपुराणमते च
देवीभागवतमेव महापुराणमिति। तथाहि
शिवपुराणे उत्तरखण्डे मध्यमेश्वरमाहात्म्ये
शिवशक्त्यवरणा यासं महापुराणानि प्रणी-
तानीत्युक्त्यनन्तरं तेषां नामान्यष्टादशीकृता तेषां
योगसूत्राणां नामां निबन्धनं तत्रैव कृतम्।
तद्वया, —

“यत्र वक्ता स्वयं तथेति। ब्रह्मा साक्षाच्चेतुर्मुखः।
तस्माद्ब्राह्मं सभाख्यातं पुराणं प्रथमं सुते॥”
तथेति इति मुनिसंवादनम्।

“पद्मकल्पस्य माहात्म्यं तत्र यस्मादुदाहृतम्।
तस्मात् पाद्मं सभाख्यातं पुराणञ्च द्वितीयकम्॥
पराशरकृतं यत् पुराणं विष्णुबोधकम्।
तदेव यासकथितं पुत्तिपन्नोरभेदतः॥
यत्र पूर्वोत्तरं खण्डे शिवस्य चरितं बहु।
श्रीवैमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च॥
भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते।
तत्तु भागवतं प्रीतं नतु देवपुराणकम्॥
नारदीयं पुराणञ्च नारदीयं प्रचक्षते॥
यत्र वक्ता भवत्तथेति। मार्कण्डेयो महासुनिः।
मार्कण्डेयपुराणं हि तदाख्यातञ्च सप्तमम्॥
अथियोगात्तदस्मिन् भविष्योक्तमेव विष्णुकम्।
विवर्तनाद्ब्रह्मणस्तु ब्रह्मवैवर्तमुच्यते॥
लिङ्गस्य चरितोक्तत्वात् पुराणं लिङ्गमुच्यते।
वराहस्य च वाराहं पुराणं द्वादशं सुते॥
यत्र स्कन्दः स्वयं वक्ता श्रोता साक्षात्सहेश्वरः।
तत्तु स्कान्दं समाख्यातं वामनस्य तु वामनम्॥
कौर्मं कूर्मस्य चरितं मातृस्यं मत्स्यस्य
कीर्तितम्॥

न विष्णुभागवते तच्छब्दोऽस्ति सुखार्थसम्भवे गायत्रीपदस्य लक्षणया धीमहीत्यर्थकरणेन विष्णुभागवतपरत्वकल्पनस्य वचनस्य तु साहचर्यमेव । कश्चिन्पुराणेषु यदि तादृशान्वेव विष्णुभागवतपराणि वचनानि सन्ति । तत्र गत्यन्तराभावादस्तु लक्षणया । उदासीनं मानस्य वाक्यं तु मुख्यविषयसम्भवे मानुषित्वा । यद्यप्याधुनिकपुस्तकेषु कश्चित्तत्परगण्योकोऽपि दृश्यते तथापि सप्रशयां गुणवतीटीकाकारादिभिस्त्रिपातश्लोकस्यैव आख्यातत्वेन स एव सांप्रदायिकः पाठ इति बोध्यम् । यत्तु गायत्र्यर्थश्च विष्णुध्यानं न तु शिवशक्तिसूत्र्यादि ध्यानमित्युक्तं तत्तु मासिकत्वमूलकमेव ।

“मैत्रायणीयानां भर्गा वै रुद्रः ।” इति युनो प्रपञ्चसारादिमन्त्रेण पुराणादयं च शिव-सूत्र्यादिप्रारम्भपर्यायस्योक्तत्वाच्च तदुदाहृत-मायैववाक्यं विरोधत्वे नापेक्षं स्यादिति ह्यनुमानमिति न्यायात् स्तावकमेवेति । किञ्च । “हयग्रीवप्रज्ञविद्या यत्र वृत्तवधस्तथा ।

गायत्र्या च समारम्भस्तद्देवभागवतं विदुः ॥” इति पुराणान्तरवाक्यमपि देवभागवतस्यैव महापुराणत्वोपक्रमम् । तथा हि हयग्रीव-नामासुरो देवभागवते प्रथमस्कन्धे प्रसिद्ध-स्तेनोपासिता ब्रह्मप्रतिपादिका विद्या स्त्री-देवतो मन्त्रः । सा विद्या यत्र वर्तते तद्भागवत-मित्यर्थः । स देवस्तदुपासिता विद्या चैतुभय-मपि तत्रैव प्रथमस्कन्धे दर्शितम् ।

“जपमेकाक्षरं मन्त्रं मायावीजात्मकं मम ॥”

इत्यादिना ॥

ननु विष्णुभागवते पञ्चमस्कन्धेऽपि हयग्रीव-मन्त्रस्य सत्त्वादिदं वचनमुभयभागवतसाधारण-मिति चेन्न । नारदीये शारदातिलकादिनिब-न्धेषु च ।

“मन्त्राः पुं देवताः प्रोक्ता विद्याः स्त्री देवताः स्मृताः ॥”

इत्यादिवचनेः स्त्रीदेवत्वमन्त्रेणैव विद्यापद-प्रयोगो न पुं देवत्वमन्त्रेणैव प्रतिपादनात् । कश्चित् पुं देवत्वमन्त्रे तथाप्रयोगस्तु गौणः । न च गौणार्थमादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवत-परत्वं कल्पितुमुचितम् । लक्षणारूपदोषापत्तेः । तस्मात् तद्वचनमुभयसाधारणमिति देवभाग-वतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति । किञ्च सार-स्वतस्य कल्पस्येति मानस्यवचनादपि देवभाग-वतमेव महापुराणम् । अत्र ह्येवं प्रकरणशुद्धिः ।

अथ य ऊचुः ।

“पुराणसंख्यामाचक्षुः स्वन । विस्तरतः क्रमात् ।” इति मुनिप्रश्नोत्तरं ब्रह्मणोऽभिहितं पूर्वं यत्तद्व्यासं पञ्चकल्पवृत्तान्ताश्रयं पाद्मं वराह-कल्पवृत्तान्ताश्रयं वेणुवं श्वेतकल्पवृत्तान्ताश्रयं त्रयवीथमित्येवं तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि पुरा-णाश्चुक्ता तदुत्तरम् ।

“यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्णयते धर्मविस्तरः ।

वृत्तामुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते ॥” इति ॥

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते ॥”

इत्युक्ता ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येव तत्तत्-कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि दर्शितानि । पश्चादुप-पुराणकथनार्थमुपभेदान् प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय पद्मपुराणासारसिंहं निर्गतमेवं नन्दिभास्वा-दित्यसंज्ञकाशुक्ता अन्योपपुराणान्यपि महा-पुराणस्यैव निर्गतानीति ।

“अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते ।

विज्ञानीध्वं हि जगत्तादात्म्यं विनिर्गतम् ॥”

इति वचनेन सूतश्रुतिवक्तवान् ॥ ततः ।

“सर्गश्च प्रतिमर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥”

इत्यादिना पुराणलक्षणान्युक्ता,—

“सात्त्विकेषु च कल्पेषु महात्मा मधिकं हरेः ।

राजसेषु च कल्पेषु माहात्मा प्रज्ञावो विदुः ।

तद्वदस्य माहात्मा तामसेषु शिवस्त च ।

सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निगद्यते ॥”

इति वचनेन पुराणप्रतिपादकविज्ञानागिह-सरस्वतीपितृणां माहात्मासम्बन्धात् कल्पानां सात्त्विकराजसतामसत्वसङ्कीर्णत्वभेदेऽस्मात् वि-ध्यत्वमुक्तवानिति । तत्र कल्पानां तत्तद्देवता सम्बन्धज्ञानं तत्तत्कल्पाश्रिततत्तत्पुराणप्रति-पादसुख्यदेवताज्ञानेनैव बोध्यम् । अन्यप्रकारस्य कश्चिदपि पुराणेष्वनुपलभ्यात्तत्तदेवेति ।

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते ॥”

इति वचनं भागवतस्य लक्षणप्रतिपादकं प्रति-पादितम् । तदर्थस्तु यथा गारुडकल्प इत्यत्र गारुडस्यायं गारुडः । यथा वा वाराहकल्प इत्यत्र वराहस्यायं वाराह इति अनुपपत्तिः प्रसिद्धा । तद्वदेव सरस्वत्या अयं सारस्वत इति प्रियहः ।

“सरस्वतास्तथा कल्पो गौरीकल्पस्तथैव च ॥”

इति कल्पनामसु सरस्वतीकल्पत्वेनैव कथित-त्वाच्च । मत्स्यपुराणे उपन्याध्याये ।

“सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां कल्प उच्यते ॥”

इति वचनेन तथैवोक्तत्वाच्च ब्रह्मविष्णुब्रह्माणां कल्पवृद्ध्योरोलम्बिताः कल्पवचनं सरस्वतीकल्प-स्यार्थप्राप्तत्वाच्च तादृशसारस्वतकल्पसम्बन्धिनो ये देवमनुष्यास्तद्वृत्तान्तस्योद्भव उन्पत्तिर्यस्मात् तत्पुराणं भागवतं विदुः । तद्वृत्तान्तप्रदर्शकं यत् पुराणं तद्भागवतसंज्ञकमिति यावत् । अत्र च तत्तद्देवतानामाविर्भावश्रया ये ये कल्पास्ते तत्तद्भावा यवद्विद्यन्ते । एतच्च तत्तद्भावा-कल्पाश्रितेषु पुराणेषु तत्तद्देवताया एव मुख्यत्वे-नोत्पत्तिप्रदर्शकत्वात्केल्योक्तत्वादि कल्पाश्रित-कूर्मपुराणादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेव । तथा च मुख्यत्वेन सरस्वत्या आविर्भावप्रतिपादकं पुराणं यत् तद्भागवतमित्यत्राहस्यार्थः । तत्र सार-स्वतकल्प इति पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धे बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्वं सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या

इति वचनेनैव प्रेरणां विनापि गृह्यगतमेव । अस्मिन् वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य ग्रहणं वक्ष्यापुनोपममेव । तत्र मुख्यत्वेन सर-स्वत्याविर्भावस्यासम्बन्धः । विष्णुभागवते द्वितीय-स्कन्धे । “पाद्मं कल्पमधो यदुत्तु ॥” इति वचनेन स्वमुखेनैव स्वस्य पाद्मकल्पकथाश्रयत्वस्योक्त-त्वात् । तद्विरोधाच्च न च पाद्मकल्प एव सार-स्वतः । सरस्वान् मसुदन्तस्माज्जातं कमलं सार-स्वतं तस्य कल्प इति व्युत्पत्तिरिति वाच्यम् ।

“पद्मकल्पस्य वृत्तान्तं तत्र यस्मादुदाहृतम् ।

तस्मात् पाद्मं ममास्थातम् ॥”

इति पूर्वोदाहृतशिवपुराणवचनेन ।

“अनदेव यदा पाद्ममभूच्छिरग्नयं जगत् ।

तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधेः ॥

पाद्मं तत्र पञ्चपञ्चाशत्सहस्राङ्गीह कथ्यते ॥”

इति मत्स्यपुराणवचनेन ।

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ।”

इति वचनेन च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक्त्वनात् । किञ्च सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयो-रेकत्वे पद्मकल्पस्य प्रतिपादकं पुराणद्वयं पाद्मं भागवतस्यैव वदेत् किञ्च पद्मकल्पस्य वृत्तान्त-मित्यत्राभियुक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुता इति न्यायेन पूर्वं वृत्तान्तं प्रसिद्धं पाद्मशब्दं

विज्ञायाप्रसिद्धं सारस्वतशब्दं पाद्मशब्दस्य पाचकं कृत्वा सारस्वतपदघटितकल्पने प्रयो-जनाभावः । किञ्च सरस्वत्यास्तथा कल्प

इत्यादिः । पूर्वोक्तस्य सारस्वतपदनिर्गम्यार्थकस्य वचनसमूहस्य विरोधश्च । न च पाद्मकल्प-सारस्वतकल्पायोः पृथक्त्वे त्रिशत्कल्पेषु मत्स्य-पुराणाभिसाध्याये कीर्तितेषु सारस्वतपदेन पाद्मस्य ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् । प्रभास खण्डे त्रिशत्कल्पेषु विष्णुकल्पादिष्वेककल्पसुषु मानुकल्पानां ग्रहणेऽपि तेषां कल्पानां यथा मात्स्यान्तिसाध्याये न ग्रहणं तथा पाद्मस्यापि न ग्रहणमित्यस्य तुलत्वात् । यदि तेषां पर्याय-त्वेन कुत्रचिदन्तर्भावः क्रियते तत्तस्यापि कुत्र-चिदन्तर्भावोऽस्तु अतएव विष्णुभागवतस्य प्रवन्वटीकाकारेण पिठकल्पे एव पूर्वाह्णान्तं पद्मस्योद्भवात् पिठकल्पपदेन पाद्मसंग्रहो वेदि-तय इत्युक्तम् । पुराणकल्पकथनप्रस्तावे सार-स्वतकल्पपाद्मकल्पयोः पृथक्करणेन सारस्वत-पदेन पाद्मस्य सर्वथा न ग्रहणम् । वस्तुतस्तु त्रिशत्कल्पा ब्रह्मणस्त्रिंशत्तिथ्यात्मकाः त्रिंश-त्तिथिषु प्रतिपदादिष्वप्यन्ते । भूर्भुवःसुवः भूर्भुवःसुव इत्यादयस्त्यस्त्रिंशत्कल्पाः । पाद्मा-दयश्च वायुपुराणोक्ता दिनकल्पा ब्रह्मणः प्रति-दिवसेष्वप्यन्ते इति दिनकल्पतिथिकल्पानां सुतरां भेदातिथिकल्पेषु दिनकल्पानां पाद्मा-दीनां न ग्रहणमिति सिद्धान्तः ।

यत्तु विष्णुभागवतस्यारम्भतः पाद्मकल्पाश्रय-त्वेऽपि लक्षणलक्षणस्यैव सारस्वतकल्पभवेति न तस्य च दशमस्कन्धे सत्त्वात् ।

भागव

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ॥”
इति वचनस्य विष्णुभागवतं विषयोऽस्तीत्याहु-
स्तद्वत् । जगज्जम्बवदस्य सारस्वतकल्पभवत्-
प्रतिपादकानां वचनानां निर्मलत्वात् सम्बल-
त्वेऽपि यस्मिन् पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमतः
प्रतिपादनं तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति
गियमः सर्वपुराणे तथा दृष्टत्वात् । तथा च
जगज्जम्बवदस्य दशमस्कन्धे विद्यमानत्वेऽपि
प्रथमतस्तत्कथाया अभावात्प्राक्कल्पकथायाः
प्रथमतो विद्यमानत्वस्य स्वेनेवोक्तत्वाच्च । न
सारस्वतस्य कल्पस्येति वचनस्य विष्णुभागवतं
विषयः । किञ्च जगज्जम्बवदस्य यथा दशम-
स्कन्धे कथनं तथा सर्वपुराणेषु तत्कथनं वर्त्तते
एवेति सर्वपुराणानां तद्वचनविषयत्वं स्यात्तथा
च सर्वपुराणानि भागवतपदवाच्यानि भू-
त्वा तत्सारस्वतकल्पस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं
स एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यस्तादृशश्च
देवीभागवतमेवास्तीति देवीभागवतमेव तद्वि-
षयो वक्तव्य इति । किञ्च शिवपुराणे उमा-
संहितायाम् ।

“ब्रह्मणा संस्तुता मेयं मधुकैटभनाशने ।
महाविद्या जगद्वाची सर्वविद्याधिदेवता ॥
द्वादश्यां फाल्गुनस्यैव शुक्लायां समभूतम् ॥”
इति वचनात् फाल्गुनशुक्लद्वादश्यां देव्या
उद्भवत्तद्दिने एव सारस्वतकल्पोद्भवस्तदुक्तं
हिमाद्रौ कल्पब्राह्मणकरणे नागरखण्डे ।
“सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य
च ।” इति ॥

तथा च सरस्वत्याः कल्प इत्यर्थकस्य ।
“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ॥”
इति वचनस्य सर्वथा देवीभागवतमेव विषयो
न विष्णुभागवतमिति बोध्यम् । किञ्च तस्य
ग्रन्थे तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात् ।
तदाश्रितकल्पस्य सात्त्विकत्वमेवायास्यति ।
“सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरिः ।”
इति वचनात् । ततश्च संकीर्णेषु सरस्वत्या इति
वचनेन सारस्वतकल्प इति नाम्ना च पारम-
हंस्यसामग्र्येव कर्तव्या स्यात् । अतो विष्णु-
भागवतं विहाय देवीभागवतमेवास्य वचनस्य
विषयोऽनिच्छतापि वक्तव्यस्तस्मात् सारस्वतस्य
कल्पस्येति वचनाद्देवीभागवतमेव महापुराणम् ।
अस्ति चात्र सरस्वत्याविभावप्रतिपादकं वच-
नम् । तदुक्तं देवीभागवते प्रथमस्कन्धे ।

“तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी
तथा ।
महाज्योतीः सरस्वती महाकालीति ताः स्थिताः ।
ज्ञासी तिलङ्गी शक्तीनां देहाङ्गीकारणतया ।
खड्गार्थश्च समाख्यातः सर्गः शास्त्रविशारदः ॥”
इति ।

“अम्बरीषमुक्तं प्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु ।”
इति वचनमपि मुक्ताय प्रोक्तमिति युत्पत्त्या
देवीभागवतपरमपि सङ्गच्छते । भवति हि

४८२

भागव

देवीभागवतं मुक्तायैव प्रोक्तं व्यासेनेति । किञ्च
“अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहणम् ॥”
इति मातृवचनमपि देवीभागवतस्यैव महा-
पुराणत्वं बोधयति । अष्टादशपुराणोत्तरं
भारतस्य जातत्वात् । भारतीत्तरश्च विष्णु-
भागवतस्य जातत्वात् । भारतीत्तरकालं
निर्व्विण्णो व्यासश्चकारेति विष्णुभागवते एवोक्त-
त्वात् । ननु

“वेदशाखाः पुराणानि वेदान्तं भारतस्तथा ।
कृत्वा सम्मोहसंश्लोभं राजन् ! मन-
स्यपि ॥”

इति देवीभागवते तृतीयस्कन्धे एवोक्तत्वात्-
चापि सविरोधस्तदस्य एवेति चेन्न । मन्मते
तदानीं ग्रन्थो नैव जातः किन्तु जनमेजयं
प्रति एवं वक्तास्तीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भार-
तात् पूर्वमेव देवीभागवतं कृतमित्यथस्य कल्प-
नात् । त्वन्मते तु तथा कल्पयितुं न शक्यते ।
चतुःश्लोकीभागवतोपदेशस्य जायमानत्वात् ।
उपदेशात् पूर्वं तज्ज्ञानाभावस्यावश्यं कल्प-
नीयत्वात् । यदि तत्रापि पूर्वं व्यासस्य ज्ञान-
मस्तीति स्वीक्रियते तदा वक्ष्यमाणः सम्बोध्य-
वादः स्यात् । ततश्च ग्रन्थसारस्यभङ्गप्रसङ्ग-
इत्यास्तां तावत् । वस्तुतस्तु वेदशाखाः पुराणा-
नीति पाठोऽसङ्गत इति वक्ष्यते तृतीयस्कन्धे
तदा न कोऽपि विरोधः । यत्तु पादो भागवत-
माहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समा-
गतानां परिगणनप्रसङ्गः ।

“वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तत्त्राणि संहिताः ।
दशसप्तपुराणानि षट्शास्त्राणि समाधायुः ॥”
इत्युक्तम् । तत्र व्यासकृतपुराणानामष्टादशत्वा-
दष्टादशेति वक्तव्ये सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवत-
स्याष्टादशत्वं गमयति तस्याष्टादशान्तर्गतत्वे
देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वं वाष्टादशानां
श्रोटत्वसम्भवेन श्रुतमागतानां पुराणाना-
मष्टादशत्वाशुक्तेर्निर्वोक्तत्वप्रसङ्गात् । एवं पादो
“सप्तदशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।
नामवाङ्मनसा तोषं भारतेनापि भामिनि ॥
चकार संहितामेतं श्रीमद्भागवतं परम् ॥”
इति सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यैवैतां संहि-
तामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वं गमयति ।
देवीभागवतस्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानीत्य-
नुक्तेर्निर्वोक्तत्वप्रसङ्गादित्याहुस्तदस्य । तथा-
मेव वचने विष्णुभागवतस्याष्टादशपुराणान्त-
र्गतत्वं न सिध्यति । किन्तु देवीभागवतस्यैवेति
बाहुधिकत्वं कृत्वाङ्गो मूलमेव विनाशितवा-
निति न्याय आगतः । तथा हि भारतं नास-
त्तुखाकृत्वा तत्र सन्दिहानः क्रौट्किर्माकण्डेयं
प्रत्यागम्य सन्देहं पृष्ठवान् तस्मै मार्कण्डेयो
मार्कण्डेयपुराणमुक्तवान् । तदुक्तं मार्कण्डेय-
पुराणे

“तदिदं भारताख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् ।
तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवन्तुपस्थितः ॥”
इति ।
तथा च भारतीत्तरं मार्कण्डेयपुराणमभवत् ।
तथैव त्वदुक्तरीत्येव विष्णुभागवतमपि । तथा च
भारतात् पूर्वं षोडशपुराणान्येव सिद्धानि ।
तथा च पूर्वोक्तवचनमध्ये षोडशेत्येव वक्तव्ये
सप्तदशत्वमुक्तत्वात् । देवीभागवतमेव महापुराण-
मन्यथा सप्तदशत्वपूर्तिर्न स्यात् । तस्मात्तद्वचन-
प्रामाण्याद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति
सिध्यति न तु विष्णुभागवतम् । भारतात् पूर्वं
सप्तदश मदीयभागवतसंहितानि मार्कण्डेयमष्टा-
दशमभयमतसिद्धमेव विष्णुभागवतस्य भारती-
त्तरं जायमानत्वेन तन्मध्ये तस्यावस्थानस्थाना
भावादित्येवं लापनेनापि दोषाभावादिति
सुधियो विभावयन्तु । यत्तु किञ्च पादो ।
“वेणुवं नारदीयश्च तथा भागवतं शुभम् ।
गारुडश्च तथा पादो वाराहं शुभदर्शनम् । ।
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥”
इत्युक्त्वा च भागवतस्य सात्त्विकत्वमुक्तम् ।
सात्त्विकेषु पुराणेष्विति कौर्मिक्त्वा च सात्त्विक-
पुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् । अतो विष्णुपर-
मेव भागवतमष्टादशपुराणान्तर्गतं न तु देवी-
भागवतमिति । अपि च स्कान्दे प्रभासखण्डे ।
“चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः ।
अष्टादशपुराणेषु प्रीयेषु भगवान् भवः ॥”
इत्युक्तम् । स्कान्दे सौरसंहितायाश्च ।
“कथ्यते दशभिर्विप्राः पुराणैः परमेश्वरः ।
चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्तितः ॥
एकनामस्तथैकेन भगवांश्चक्षुर्भास्करः ॥”
इत्युक्तमतोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशान्तर्गतं
नित्यदित्याहुस्तदस्य । त्वन्मते मनुस्योक्त-
सात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णपुराणेषु मध्ये
त्रयाणां यवस्या पूर्ववचनेष्वयोक्ता । सङ्कीर्ण-
पुराणानाम् नोक्ता । तेषां केषु पुराणेष्वन्तर्भाव-
इति वद । करिष्यामि कुत्रचिदिति चेन्नम-
मतेऽपि श्रीभगवत्या विष्णुशक्तित्वाभिमानेन
मन्त्राधिष्ठात्री देवता वेदमानो दुर्गा दुर्वाधि-
ध्वान्तभानुं गुरुश्च इति श्रीक्रमदपिकोत्पत्तका-
रेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गायाः अधिष्ठातृत्वेन
तथोक्त्याद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वेणुवे-
ज्ज्वान्तर्भावात् । अतएव
“हरिर्द्वाभ्यां रविर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां चण्डीविना-
यकौ ।
द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यातः प्रीयेषु भगवान्
शिवः ॥”
इति वचनं सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु दयोरपि
भागवतयोरसम्भवे प्रमाणत्वात् । विष्णुभाग-
वतपक्षपातिनां वचनानामस्माकं विरोधाभावेन
तस्मापने प्रयोजनाभाव एव । तथा च नार-
दीयादिपुराणमतेन श्रीविष्णुभागवतं महा-
पुराणं तद्वचनानि प्रसिद्धान्येवेति न लिखितानि ।
देवीभागवतम् तन्मते उपपुराणम् । श्रौ-

भागव

तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवन्तुपस्थितः ॥”
इति ।
तथा च भारतीत्तरं मार्कण्डेयपुराणमभवत् ।
तथैव त्वदुक्तरीत्येव विष्णुभागवतमपि । तथा च
भारतात् पूर्वं षोडशपुराणान्येव सिद्धानि ।
तथा च पूर्वोक्तवचनमध्ये षोडशेत्येव वक्तव्ये
सप्तदशत्वमुक्तत्वात् । देवीभागवतमेव महापुराण-
मन्यथा सप्तदशत्वपूर्तिर्न स्यात् । तस्मात्तद्वचन-
प्रामाण्याद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति
सिध्यति न तु विष्णुभागवतम् । भारतात् पूर्वं
सप्तदश मदीयभागवतसंहितानि मार्कण्डेयमष्टा-
दशमभयमतसिद्धमेव विष्णुभागवतस्य भारती-
त्तरं जायमानत्वेन तन्मध्ये तस्यावस्थानस्थाना
भावादित्येवं लापनेनापि दोषाभावादिति
सुधियो विभावयन्तु । यत्तु किञ्च पादो ।
“वेणुवं नारदीयश्च तथा भागवतं शुभम् ।
गारुडश्च तथा पादो वाराहं शुभदर्शनम् । ।
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥”
इत्युक्त्वा च भागवतस्य सात्त्विकत्वमुक्तम् ।
सात्त्विकेषु पुराणेष्विति कौर्मिक्त्वा च सात्त्विक-
पुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् । अतो विष्णुपर-
मेव भागवतमष्टादशपुराणान्तर्गतं न तु देवी-
भागवतमिति । अपि च स्कान्दे प्रभासखण्डे ।
“चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः ।
अष्टादशपुराणेषु प्रीयेषु भगवान् भवः ॥”
इत्युक्तम् । स्कान्दे सौरसंहितायाश्च ।
“कथ्यते दशभिर्विप्राः पुराणैः परमेश्वरः ।
चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्तितः ॥
एकनामस्तथैकेन भगवांश्चक्षुर्भास्करः ॥”
इत्युक्तमतोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशान्तर्गतं
नित्यदित्याहुस्तदस्य । त्वन्मते मनुस्योक्त-
सात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णपुराणेषु मध्ये
त्रयाणां यवस्या पूर्ववचनेष्वयोक्ता । सङ्कीर्ण-
पुराणानाम् नोक्ता । तेषां केषु पुराणेष्वन्तर्भाव-
इति वद । करिष्यामि कुत्रचिदिति चेन्नम-
मतेऽपि श्रीभगवत्या विष्णुशक्तित्वाभिमानेन
मन्त्राधिष्ठात्री देवता वेदमानो दुर्गा दुर्वाधि-
ध्वान्तभानुं गुरुश्च इति श्रीक्रमदपिकोत्पत्तका-
रेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गायाः अधिष्ठातृत्वेन
तथोक्त्याद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वेणुवे-
ज्ज्वान्तर्भावात् । अतएव
“हरिर्द्वाभ्यां रविर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां चण्डीविना-
यकौ ।
द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यातः प्रीयेषु भगवान्
शिवः ॥”
इति वचनं सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु दयोरपि
भागवतयोरसम्भवे प्रमाणत्वात् । विष्णुभाग-
वतपक्षपातिनां वचनानामस्माकं विरोधाभावेन
तस्मापने प्रयोजनाभाव एव । तथा च नार-
दीयादिपुराणमतेन श्रीविष्णुभागवतं महा-
पुराणं तद्वचनानि प्रसिद्धान्येवेति न लिखितानि ।
देवीभागवतम् तन्मते उपपुराणम् । श्रौ-

भागव

मातृपुराणादिमते तु देवीभागवतं महापुरा-
णम् । विष्णुभागवतमर्थादुपपुराणमिति सिद्धम् ।
अत्र केचिद्देवीभागवतसन्ततित्वेन देवीयामल-
नक्तस्यम् ।

“श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मतम् ।

पारोक्षिकतायोपदिष्टं सत्यवयवज्ञानमना ॥

तत्र देयवताराश्च बहवः प्रतिपादिताः ॥”

इति ।

तथा

“इदं रहस्यचरितं राधोपासनमन्तमम् ।

यासाय मम भक्त्या प्रोक्तं पूर्वं मयादिजे ॥

मत्तो रहस्यं शाल्वे राधामाहात्म्यमन्तमम् ।

एतस्य विस्तरं चक्रे श्रीमद्भागवते तथा ॥

नारदे ब्रह्मवेवर्त्त लोकानां हितकाम्यया ॥”

इति ।

मौभाग्यकल्पलतायां संहारभैरवतन्त्रस्यं वचनं
लिखन्ति । तत्र परे विवदन्ते । तदुभयमपि
गौरवभिया न लिख्यत इति ॥ ॥

तत्र विष्णुभागवते प्रथमस्कन्धे परिनिष्कारद्वयो-
रुपास्थानम् । विप्रश्रापान् परीक्षितस्य प्रायोप-
वेशः । युक्परीक्षितसंवादश्च ॥ १ ॥ द्वितीय-
स्कन्धे । योगधारणयोत्क्रान्तिः । नारदाजयोः

संवादः । अवतारानुगोतम् । महदादिक्रमेण
वृष्टिश्च ॥ २ ॥ ॥ तृतीयस्कन्धे । विदुरोडव-
संवादः । जन्ममैत्रेययोः संवादः । पुराण-
संहिताप्रश्नः । महापुरुषसंस्थितिः । प्राकृ-
तिकः सर्गः । वैकुण्ठिकाः सप्त सर्गाः । ब्रह्माण्ड-
संस्थितिः । विराट्पुरुषोपपत्तिः । कालस्य स्थल-
स्थानस्य गतिः । पाशसमुद्भवः । अर्धोर्ध्वव-

उद्धारणा । हरिण्याक्षवधः । ऊर्ध्वतियर्गवाक्
सर्गः । रुद्रसर्गः । अर्धनारीनरस्य सर्गः । यतः
स्वायम्भुवमनुः स्त्रीणां व्यादा प्रकृतिः शतरूपा
च । कर्दमप्रजापतधर्मपत्नीनां सन्तानः । भग-
वत्कपिलावतारः । कपिलेन देवहूतिसंवा-
दश्च ॥ ३ ॥ चतुर्थस्कन्धे । नवब्रह्मसमुत्पत्तिः ।

दक्षयज्ञविनाशनम् । भुवत्तरितम् । पृथ्वीः
प्राचीनवर्द्धयश्च चरितम् । नारदस्य संवा-
दश्च ॥ ४ ॥ ॥ पञ्चमस्कन्धे । प्रियव्रतचरितम् ।
होपसमुद्रादिवर्णनद्युपवर्णनम् । ज्योतिषक्रस्य
संस्थानम् । पातालनरकस्थितिश्च ॥ ५ ॥ ॥

षष्ठस्कन्धे । दक्षजन्म । तत्पुत्रीणां सन्ततिः ।
यतः देवासुरनरतियर्गदुग्धखगादयः । त्वाष्टस्य
जन्म च ॥ ६ ॥ ॥ सप्तमस्कन्धे । दितेः पुत्रयो-
र्निधनम् । प्रजादक्षरितश्च ॥ ७ ॥ ॥ अष्टम
स्कन्धे । मन्वन्तरानुचरितम् । गजेंद्रविमोच-
णम् । मन्वन्तरावताराः । हयग्रीवाद्योऽव-
ताराः । जगत्पतेः कौर्ममातृस्यनारमिंह-

वामनरूपाणि । क्षीरोदमथनम् । देवासुर-
युद्धश्च ॥ ८ ॥ ॥ नवमस्कन्धे । राजवंशानु-
कीर्तनम् । दक्षकुजजन्म तदंशः । सुदृग्वंशः ।
इक्षोपास्थानम् । तारोपास्थानम् । सूर्यवंशानु-
कथनम् । शशादवृगवौकस्यखर्जातिककुतुस्य-

खदाङ्गमाश्वत्थसौभरिरामाणी चरितम् । निमे-
रङ्गपरित्यागः । जनकानां सम्भवः । परशुराम-
जन्म । भुवो निःक्षत्रीकरणम् । ययाति-
नक्षत्रभरतशान्तनुतनुसुतयदूनां वंशानुकीर्त-
नश्च ॥ ९ ॥ ॥ दशमस्कन्धे । श्रीकृष्णस्य वसु-

देवगृहे जन्म । गोकुले तस्य वृद्धिः । तस्य
पूतनापयः पानम् । शकटोत्थाटनम् । लम्बावर्त्त-
वधः । वक्रवत्सयोर्वधः । अघासुरवधः । धात्रा
वत्सपालावगृहणम् । भाषा सह धनुकस्य

वधः । प्रलम्बवधः । गोपालानां दावायैः परि-
त्राणम् । कालीयदमनम् । महाहेनैन्दमोच-
णम् । कन्यानां व्रतचर्या । यज्ञपत्नीभ्यः प्रसादः ।
विप्राणामनुपालनम् । गोवर्द्धनोद्धारणम् । शक्र-
सुरभिक्षुक्कृष्णस्य यज्ञाभिषेकः । रात्रिपु-

त्रीभिः क्रीडा । शक्रचूडस्य वधः । केशिवधः ।
अक्रूरागमनम् । रामकृष्णयोर्मथुराप्रस्थानम् ।
ब्रजस्त्रीणां विलापः । मथुरालोकनम् । गज-
सुष्टिकचानूरकसादीनां वधः । सान्द्रोपनेन्दैत-

पुत्रानयनम् । उद्धवराभायां सह हरिणा
यदुचक्रस्य प्रियकरणम् । जरासन्धसमापौत-
वहुसैन्यवधः । यवनेन्द्रस्य घातनम् । कुशस्थला
निवेशनम् । पारिजातहरणम् । रुक्मिणीहर-

णम् । बाणेन सह युद्धम् । प्रागजोतिषपतिं
हत्वा कन्यानां हरणम् । चैत्यपौष्टकशास्त्रदन्त-
वरुणम्बरद्विविधपोटसुरपञ्चजनाङ्गं माहात्म्य

वधश्च । वाराणस्या दाहः । पाण्डवान्
निमित्तीकृत्य भूमेभिरावतरणश्च ॥ १० ॥ ॥
एकादशस्कन्धे । विप्रश्रापापदेशेन खकुल-
संहारः । उद्धवसंवादः । उद्धवाय आत्म-

विद्याकर्मविनिर्णयकथनम् । आत्मयोगानु-
भावतो मर्त्यपरित्यागश्च ॥ ११ ॥ ॥ द्वादश-
कन्धे । युगलक्षणवृत्तिः । कलौ नृणामुपजवः ।
चतुर्विधप्रलयः । त्रिविधोत्पत्तिः । परित्तित-

देहत्यागः । यासकर्तृकशाखाप्रणयनम् । मार्क
ण्डेयस्य मत्कथा । सूर्यस्य विन्यासश्च ॥ १२ ॥ ॥
इति श्रीभागवतं १२ स्कन्धे अनुक्रमशिकाध्यायः ॥

भागवतः त्रि, (भगवान् हरिः भगवती दुर्गा वास्य
देवतेति । भगवत् + “सास्य देवता ।” ४।२।२४।
इति अण् ।) भगवद्भक्तः । तस्य लक्षणम् । यथा,
“सर्वदेवान् परित्यज्य नित्यं भगवदाश्रयः ।

रत्नस्तोत्रयसंज्ञायां स भागवत उच्यते ॥”
इति पाञ्चोत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥ ॥

स च यमदूतेस्त्याज्यः । यथा,—
“ये तु भागवता लोके तस्मिन्नास्तनूपायणाः ।
पूजयन्ति सदा विष्णुं ते च त्याज्याः मूढरतः ॥”

इति वशिष्टपुराणे दूतान् प्रति यमवचनम् ॥
स्कान्ते श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे ।
“दशमीशेषसंयुक्तं दिनं वैष्णववस्त्रभम् ।

क्षुपासते महीपाल ! ते वै भागवता नराः ।
प्राणायामे न चाग्नित् दिनं प्राप्य हरेर्नराः ।
कुर्वन्ति जागरं रात्रौ सदा भागवता हि ते ॥
उपोष्य द्वादशीं शुद्धां रात्रौ जागरणान्विताम् ।

भागव

भागव

अर्ण्या तु साधयेद्यस्तु स वै भागवतो वरः ॥
भक्तिर्न विच्युता येषां न च्युतानि व्रतानि च ।
सुप्रियः श्रीपतिर्येषां ते स्युर्भागवता नराः ॥
सदाचाररताः शिष्टाः सर्वभूतानुकम्पकाः ।
शुचयस्तत्परागा ये सदा भागवता हि ते ॥”
एकादशस्कन्धे ।

“सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।

भूतानि भगवत्यात्मन्येव भागवतोत्तमः ॥

न यस्य स्वपर इति विस्मयान्नि वा भिदा ।

सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥”

हरियोगेश्वरोत्तरे ।

“शुद्धोत्पापीन्द्रियैरर्थान् यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति ।
विष्णोर्मायाभिर्दं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः ॥”
बृहन्नारदीये ।

“शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि ।

समबुद्ध्या प्रवर्त्तन्ते ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

स्कान्दे ।

“येषां भागवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति सद्भिर्धौ ।

पूजयन्ति च ये नित्यं ते स्युर्भागवता नराः ॥

येषां भागवतं शास्त्रं जीवितादधिकं भवेत् ।

महाभागवताः श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नराः ॥”
लेङ्गे ।

“भोजनाच्छादनं सर्वं यथाशक्त्या ददाति यः ।

विष्णुभक्तस्य सततं स वै भागवतः स्मृतः ॥”

गारुडे ।

“येन सर्व्वात्मना विष्णुभक्त्या भावो निवेशितः ।

वैष्णवेयु कृतात्मत्वात्महाभागवतो हि सः ॥”

बृहन्नारदीये ।

“तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कृष्यन्ते नराः ।

तत्कृताङ्गीकृतकर्णा ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥

तुलसीगन्धमाघ्राय सन्तोषं कुर्वन्ते तु ये ।

तस्मिन्मृदुता ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥

मत्कथाश्रवणं येषां वर्त्तते सात्त्विकी मतिः ।

तद्वक्त्रि सुभक्ताश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

स्कान्दे ।

“मत्कथां कुरुते यस्तु मत्कथाश्च श्रवोति च ।

हृष्यते मत्कथायाश्च स वै भागवतोत्तमः ॥”

बृहन्नारदीये ।

“मन्मानसाच्च मङ्गला मङ्गलजनलोलुपाः ।

मन्नामश्रवणासक्तास्ते वै भागवतोत्तमाः ॥

येऽभिनन्दन्ति नामानि हरं श्रवन्ति हर्षिताः ।

रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥

अथ्येष्टासुदयं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः ।

हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

स्कान्दे ।

“येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं यज्ञेशं वरदं हरिम् ।

देहिनः पूज्यकर्मणाः सदा भागवता हि ते ॥”

लेङ्गे ।

“विष्णुज्ञेन शुभान्वेव करोति श्रेष्ठसंयुतः ।

प्रतिमाश्च हरेर्नित्यं पूजयेत् प्रयतात्मवान् ॥

विष्णुभक्तः स विज्ञेयः कर्मणा मनसा गिरा ।

नारायणपरो नित्यं भूप ! भागवतो हि सः ॥”

पाप्मोतरस्त्वम् ।

“तापादिपञ्चसंस्कारो नवेत्याकर्मकारकः ।
अर्थपञ्चकविहिप्रो महाभागवतो हि सः ॥
एकान्तन सदा विष्णौ यस्माद्देवे परायणाः ।
तस्मादेकान्तनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ॥”
एकादशस्कन्धे ।

“ज्ञात्वाज्ञात्वाय ये वै मां यावान् यच्छाप्ति
यादृशः ।

भजन्त्यनन्यभावेन ते वै भागवता मताः ॥
न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भवः ।
वासुदेवेकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥”
स्कान्दे ।

“यस्य कृष्णगतस्यापि केशवे रमते मनः ।
न विद्यता च भक्तिर्वै स वै भागवतो नरः ॥
आपन्नतस्य यस्यैह भक्तिरयमिभारिणी ।
नात्यत्र रमते चित्तं स वै भागवतो नरः ॥”
हरियोगेश्वरोत्तरे ।

“विष्टजति हृदयं न यस्य साक्षा-
ह्वरिवशाभिहितोऽप्यधोचनाशः ।
प्रणयरसनया धृताऽत्रिपद्मः
स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥”

मध्यममाह तत्रैव ।

“इत्यरे तदधीनेषु वालिषेषु दिष्टसु च ।
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥”
कनिष्ठस्तत्रैव ।

“अर्चायामेव हरये पूजा यः श्रद्धयेहते ।
न तद्भक्त्युपेक्षाये स भक्तः प्राक्तनः स्मृतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलास १० विलासः ॥

भागिकं, त्रि, (भाग + “भागाद्यच् ।” ५।१।४६।
इति पक्षे ठन् ।) षष्ठ्यर्थेदत्तमुदादि । सुदी
टाका इत्यादि भाषा । यथा । भागो षष्ठ्यादि-
रस्मिन् दीयते भाग्यं भागिकं शतम् । भाग्या
भागिका विंशतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भागिनेयः, पुं, (भगिन्या अपत्यम् । भगिनी +
“स्त्रीभ्यो ण्क् ।” ४।१।१०० । इति ण्क् ।)

भगिनीपुत्रः । तत्पण्यायः । स्वर्तीयः २ । इत्य-
मरः । २ । ६।३२ ॥ स्वस्त्रियः ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स च सुखप्रतिनिधिः । यथा,—

“अल्पिक् पुत्रो गुरुर्भाता भागिनेयोऽथ
विट्पतिः ।

एभिरेव हृतं यत्तु तद्धृतं स्वयमेव हि ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्यावश्यपोष्यत्वम् यथा,—

“पितृगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्वीयमातुलान् ।
पूजयेत् कथपूजाभ्यां षड्नाथातिथीन् स्त्रियः ॥”

इत्यपुत्रधनाधिकारे हायभागः ॥ * ॥

भागिनेयदत्तककरणं श्रुदस्येव न तु दिजानाम् ।
यथा, दत्तकचन्द्रिकायां शौनकवचने ।

“दौहित्रो भागिनेयश्च श्रुदस्तु क्रियते सुतः ।
ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् ॥”

तन्मरणे मातुलस्य पक्षिण्यशौचम् । यथा ।
“पक्षिणी योनिसन्त्ये वात्सवेषु तथैव च ।

योनिसन्त्ये मातुलस्वीयपितृष्वस्त्रीयगागिनेयेषु ।
मातुलमरणे भागिनेयस्यापि पक्षिण्यशौचम् ।”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

भागिनेयी, स्त्री, (भगिनी + ण्क् । स्त्रियां ङीप् ।)
भगिन्याः स्त्रापत्यम् । भायी इति भाषा ।
भगिनीशब्दात् स्त्रापत्यार्थे ण्ये घित्वादीप्-
प्रत्ययनिष्पन्ना । इति याकररणम् ॥

भागीरथी, स्त्री, (भगीरथ्यम् । भगीरथ् - अण् ।
ङीप् ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ३१ ॥
पृथिव्यां तस्यावतरणम् । यथा,—

स्तुत उवाच ।

“ततो भगीरथो राजा तपः परमदुस्तरम् ।
कृत्वा सन्तोषयामास उमाकान्तं महेश्वरम् ॥
धारणायाधुमत्वा तं जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।
ततो भगीरथः प्राह गङ्गा ब्रह्मन् ! विष्टन्यताम् ॥
स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य सम्मान्य विबुधप्रियम् ।
गङ्गां प्रस्थापयामास सापतद्वृक्षगोऽन्तिकान् ॥
वायुना प्रेर्यमाणोऽपि आकाशपथगा नदी ।
विस्थाताकाशगङ्गेति तच्च संसेविता गङ्गेः ॥
विष्णोः पदं समायाता तस्मादिष्टपदीति सा ।
पूज्यमाना सुरैः सिद्धैर्भुवि विद्याधरोरगेः ॥
सुराजयमनुप्राप्ता तस्माद्देवनदी तु सा ।

तस्मात् प्रपतिता गङ्गा शम्भोः शिरसि संस्थिता ॥
धृतेर्केनेव तेनापि शम्भुना योगमायया ।
दिश्यं वर्णशतं सायं पुनरासाधितेन वै ॥
सुक्ता भगीरथेनेव मलहन्तो विनिर्गता ।

जटाजटात् प्रपातोऽहं मेरोस्तस्मात्ततोऽगमन् ॥
देवैः परितृता गङ्गा हेमकूटश्च पर्वतम् ।

मन्दरश्चैव केलसं हिमवन्तश्च पर्वतम् ॥
तामायान्तो तु रोधाय स्वर्लोको नाम दानवः ।

पार्ष्वतं रूपमास्याय वर्षाणाम्नु श्रुतेर्हिजाः ॥
ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ।

स तुष्टः प्रददौ नागं वाहनं वै भगीरथः ॥
तमात्रागमन्तत्र यत्र रुद्धा भगीरथी ।

तेन नागेन तं देव्यं संविदाय न सङ्गतः ॥
शतधा तां समाधाय सङ्कथ्यैरावणो गजः ।

महोत्तलं समापेद स यावन्नागसाङ्गयम् ॥
तस्मादयावद्वनादिप्रा अमृतागपुरं वरम् ।

प्रापयन्तो महर्षी गङ्गा जङ्घोराश्रममध्यगात् ॥
तां षड्वाय पपी सोऽपि प्रष्टव्या कुपितो मुनिः ।

जङ्घना नाशितां षड्वा गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥
सशोकस्तोषयामास जङ्घं भगीरथो मुनिम् ।

समोच कर्णरन्ध्रेण गङ्गां स दक्षिणेन ताम् ॥
एतस्माज्जाङ्घरी भूता सुता तस्य सुनेस्तथा ।

ततः सा विविधान् देशान् पर्वतान्श्च तथा-
अमान् ॥

संज्ञाय वारिणा भूयो जगाम पूज्यसागरम् ॥
यत्र तत्रोदकं तस्यो तस्याः पुण्यमभूद्भिजाः ।

सुतीर्थं सर्वमर्त्यानां तारणं पापनाशनम् ॥
ततः सम्पूरयामास सप्तद्वं सर्वतो दिशम् ।

प्रपन्नं सागरेः सर्वं ततः पातालमाविशत् ॥
सागराणां तनोस्तस्मात् संज्ञाय वारिणा ततः ।

देवैः संपूज्यमानापि जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥
जम्बुतो सागराः स्वर्गं ब्रह्मणोपहृताश्च ये ।

रक्षकान्ते विनिर्दिष्टा गङ्गाया ब्रह्मणा स्वयम् ॥
भवद्भिरनिष्टं नृणां कर्त्तव्यं विघ्ननाशनम् ॥

स्तुत उवाच ।

एतद्भः कथितं सर्वं यथावतरणं दिवः ।

गङ्गायाश्चैव माहात्म्यं श्रूयतां गदतो मम ॥”

इत्याद्ये बहुपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः ॥
तस्या मुख्यनामानि यथा,—

वराह उवाच ।

“धर्मस्तु द्रवरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।
यद्दे गङ्गेति विख्याता षड्गु स्तोत्रं वसुन्धरे ॥

किन्तेर्नामसङ्घसेस्तु सुखागुह्येः सुविस्तरेः ।
यानि नामानि मुख्यानि तानि यस्याम्यशुक्रमीत ॥

गङ्गा भगीरथो पुण्या जङ्घोरी सुरनिश्रगा ।
विष्णुपादाजसम्भूता शम्भोः शिरसि संस्थिता ॥

सुमेरुष्वद्वजसंस्पृष्टा हिमाचलकृताश्रया ।
शङ्खकुन्देऽधवला महापातकनाशिनी ॥

नदीश्वरी त्रिपथगा वेणवी सुरसुप्रिया ।
धर्मदवी भोगवती विन्ध्यपाधागदारिणी ॥

क्षमा शान्तिः प्रजाशान्तिः पुण्यदा पूतिका
शिवा ।

महानदी शतमुखी शुक्ता मकरवाहिनी ॥
ब्रह्महृत्पात परिभ्रष्टा सौम्यरूपातिशोभना ।

मुनिभिः पूजिता सर्वैः सर्वदेवैर्नमस्कृता ॥
महायज्ञमयी देवी मर्त्यानामुपकारिणी ।

सर्वत्र दुर्लभा गङ्गा त्रिभिः स्थानैर्विशेषतः ॥
गङ्गादारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥

इदं स्तोत्रं मया ख्यातं पूज्यसुक्तं स्वयम्भवा ।
यः पठेत् प्रातरुत्थाय तस्य नश्यति दुर्गतिः ॥

यत् पापं यौवने बाल्ये कौमारे बार्हते च यत् ।
तत् सर्वं विलयं याति तंयम्यं लवणं यथा ॥

कीर्त्तिं प्रीतिं महालक्ष्म्योमायुरारोग्यसन्ततिम् ।
ददाति जाङ्घोरी तुष्टा सर्वभावेन माधवि ॥”

इति वाराह सर्वपापप्रशमनगङ्गास्तवः ॥

अपि च ।

प्रकीर्त्तय ।

“श्रोतुमिच्छामि देवश ! लक्ष्मीकान्त ! जगत्
प्रभो ! ।

विष्णो ! विष्णुपदीस्तोत्रं पापघ्नं पुण्यकारणम् ॥
श्रीनारायण उवाच ।

शिवसंगीतसंगुग्ध श्रीकृष्णार्जुनद्वन्द्ववाम् ।
राधाङ्गदवसंयुक्तां तो गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥

या जम्बुद्वीपरादौ च गोलोके रासमण्डले ।
सन्निधाने शङ्करस्य तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥

गोपेर्गोपाभिराकीर्णैः शुभे राधामहोत्सवे ।
कान्तिकीपूजिमाजानां तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ।

कोटियोजनविस्तीर्णां देष्टुं सप्रगुणा ततः ।
समावृता या गोलोके तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥

षष्ठिलक्षयोजनां या ततो देव्यं चतुर्गुणा ।
समावृता या वैकुण्ठे तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
विंशत्ययोजना या ततो देव्यं चतुर्गुणा ।

भागुरि:

आवृता ब्रह्मलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
त्रिंशत्तयोजना या देर्घ्यं पञ्चगुणा ततः ।
आवृता शिवलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
लक्षयोजनविस्तीर्णा देर्घ्यं सप्तगुणा ततः ।
आवृता भुवनेकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
लक्षयोजनविस्तीर्णा देर्घ्यं शतगुणा ततः ।
आवृता चन्द्रलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
षष्टिसहस्रयोजना या देर्घ्यं दशगुणा ततः ।
आवृता सूर्यलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
लक्षयोजनविस्तीर्णा देर्घ्यं च षड्गुणा ततः ।
आवृता सत्यलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
दशलक्षयोजना या देर्घ्यं पञ्चगुणा ततः ।
आवृता या तपोलोकं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
सहस्रयोजनायामा देर्घ्यं दशगुणा ततः ।
आवृता जनलोकं या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
सहस्रयोजनायामा देर्घ्यं सप्तगुणा ततः ।
आवृता या च केलासं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
शतयोजनविस्तीर्णा देर्घ्यं दशगुणा ततः ।
मन्दाकिनी येन्द्रलोके तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
पाताले या भोगवती विस्तीर्णदशयोजना ।
ततो दशगुणा देर्घ्यं तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
क्रोशेकमात्रविस्तीर्णा ततः क्षीणा च कुत्रचित् ।
क्षितौ चालकनन्दा या तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
सत्ये या चोर्वणा च चेतायामिन्दुसन्निभा ।
द्वापरे चन्द्रनाभा च तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
जलप्रभा कलौ या च नान्यत्र पृथिवीतले ।
स्वर्गे च नित्यं क्षीराभा तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
यस्याः प्रभावमतुलं पुराणं च श्रुतौ श्रुतम् ।
या पुण्यदा पापहर्त्री तां गङ्गां प्रणमाम्यहम् ॥
यत्तोकविकासार्थः पापिनाश्च पितामहः ।
ब्रह्महत्यादिकं पापं कोटिजन्मार्जितं दहेत् ॥
इत्येवं कथितं ब्रह्मन् ! गङ्गापदेकविंशतिः ।
स्तीव्ररूपश्च परमं पापघ्नं पुण्यकारकम् ॥
नित्यं यो हि पठेद्ब्रह्मा संपूज्य च सुरेश्वरीम् ।
अश्वमेधफलं नित्यं लभते नात्र संशयः ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं भार्याहीनो लभते प्रियाम् ।
रोगात् प्रमुच्यते रोगी बहो सुखेन वन्दनात् ॥
असहक्रीतिः सुयशा मुखो भवति पण्डितः ॥
यः पठेत् प्रातरुत्थाय गङ्गास्तीव्रमिदं शुभम् ॥
शुभं भवेत्तु दुःखघ्नं गङ्गास्नानफलं लभत ॥”

इति गङ्गास्तीव्रम् ॥

नारायण उवाच ।

“भगीरथोऽनेन स्तीवरेण स्तुत्वा गङ्गाञ्च

नारदः ।

जगाम तां गङ्गीं च यत्र नद्याश्च सागराः ।
बैकुण्ठं ते ययुस्तूर्णं गङ्गायाः सप्तवायुना ॥
भगीरथेन सागीता तेन भागीरथी स्रुता ।
इत्येवं कथितं सर्वं गङ्गोपाख्यानसुतमम् ॥
पुराणदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादखण्डे गङ्गोपाख्यानेऽष्टमः ॥
भागुरिः, पुं, स्तुतिशायकरणादिकर्तृमुनिविशेषः ।
तत्पण्यायः । शतसुप्तकः २ । इति जटाधरः ॥

(यथा । “वष्टि भागुरिरक्षोपमवाप्योरुप-
सर्गयोः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

भाग्यं, स्त्री, (भण्यतेऽनेन इति । भण् + “अहलो-
ग्यन्तु ।” ३ । १ । १०४ । इति ग्यन्तु । “चजोः
कु घिण्ग्यतोः ।” ७ । ३ । ५२ । इति कुत्वम् ।)
प्राक्तनशुभाशुभकर्म । तत्पण्यायः । देवम् २
दिष्टम् ३ भागधेयम् ४ नियतिः ५ विधिः ६ ।
इत्यमरः । १ । ४ । १८८ ॥ प्राक्तनकर्म ७ भागः
८ भवितव्यता ९ । इति जटाधरः ॥ अष्टम्
१० । इति शब्दरत्नावली ॥ फलानुसुखीभूत-
पूर्वदेहिकशुभाशुभं कर्म । इति मलमास-
तत्त्वम् ॥ (यथा,—

“समुद्रमन्थने लेभे हरिर्लक्ष्मीं हरो विषम् ।

भाग्यं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम् ॥”

इति प्राचः ॥

उत्तरफल्गुनीनक्षत्रम् । यथा, बृहत्संहि-
तायाम् । १० । १ ।

“अवगानिलहस्ताद्वा-

भरणीभाष्योपगः सुतोऽर्कस्य ।

प्रचुरसलिलोपगृही

करोति धात्रीं यदि स्निग्धः ॥”

भागो बृहदारिस्मिन् दीयते इति । भाग +
“भागादयच्च ।” ५ । १ । ४६ । इति यत् ।)

भागिके, चि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (भाग-
महति । भाग + “दण्णादिभ्यो यत् ।” ५ । १ ।

६६ । इति यत् ।) भागाहम् । (भण् + ग्यन्तु ।
भजनीयम् ॥)

भाज्जीनं, चि, (भङ्गाया भवनं क्षेत्रमिति । “विभाषा
तिलमाधोमाभङ्गाशुभ्यः ।” ५ । २ । ४ । इति पञ्च
खन् ।) भङ्गाक्षेत्रम् । तत्पण्यायः । भाज्जीम् २ ।
इत्यमरहमचन्द्रौ ॥ (यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
“एवं माष्यन्तु माधोणं कौश्यं कौद्रवीणवत् ।
तथा भाज्जीश्च भाज्जीनसुम्यमौमीनमित्यपि ॥”)

भाज, त् क पृथक्कृत्यम् । इति कविकल्पदमः ॥

(अदन्तपुरा०-पर०-सक०-सं० ।) अवभाजन्
धनं भाज्यवर्गः । इति दुर्गादासः ॥

भाजनं, स्त्री, (भाण्यते इति । भाज् पृथक्करणे +
ल्युट् ।) पात्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १११ । १०२ ।

“राजतं भाजनं कृत्वा कपोतः संप्रजायते ॥”)

योग्यम् । इति मेदिनी । न, १०१ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ३४ । २०५ ।

“तस्माज्जितात्मा राजा स्यादयुक्तदण्डो विशेष-
विन् ।

प्रजापुरागादेवं हि स भवेद्भाजनं श्रियः ॥”)

“यः संवादयते नित्यं योऽभिवार्त्तित्तिचक्षति ।
यश्च तप्तो न तपति दृष्टं सोऽर्थस्य भाजनम् ॥”

इति मत्स्यपुराणम् ॥

आहुकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ।

भाजितं, चि, (भाण्यते स्मेति । भाज् + क्त ।)

पृथक्कृतम् । विभक्तम् । इति भाजधातोः कर्मणि

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (भावे + क्त ।) भागे, स्त्री ॥

भाजी, स्त्री, (भाण्यते इति । भाज् + कर्मणि
घञ् । भाज् + “जानपदकुलङ्गौख्यलभाज-
नामेति ।” ४ । १ । ४२ । इति ङीष् ।) अङ्गन-
विशेषः । अन्यत्र भाजा । इति स्त्रीत्यटीकायां
दुर्गादासः ॥

भाण्यं, चि, भागाहम् । भाजनीयम् । इति भाज-
धातोः कर्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

भाटकः, पुं, स्त्री, (भटनीति । भट पोषणे + क्तुल् ।)
व्यवहारार्थं दत्तशकटादिनभ्यधनम् । इति
चलायुधः ॥ भाड़ा इति भाषा ॥ अथ गृहादि-
भाटकम् ।

“परभूमौ गृहं कृत्वा भाटयित्वा वसन्तु यः ।

स तद्गृहीत्वा निर्गच्छन्तृषकाष्टिकादिकम् ॥

स्तोमं विना वसित्वा तु परभूमावनिच्छतः ।

निर्गच्छन्तृषकाष्ठानि न गृह्णीयात् कथञ्चन ॥”

कात्यायनः ।

“गृहवाप्यापणादीनि गृहीत्वा भाटकेन यः ।

स्वामिनो नापयेद्यथावत्तावदाप्यः स भाटकम् ॥”

वापी परलता प्रतिष्ठितेति विवक्षितम् ।

“हस्त्यश्वगोखरोद्यादीन् गृहीत्वा भाटकेन यः ॥

स्वामिनो नापयेद्यथावत् तावदाप्यः स भाट-
कम् ॥”

बृहस्पतुः ।

“यो भाटयित्वा शकटं गीत्वा नान्यत्र गच्छति ।

भाटं न दद्याद्वाप्योऽसावनूटस्यापि भाटकम् ॥”

शकटं वधनौकादिरप्युपलक्षणम् । अनूटस्या-
वाहितस्यापि शकटादः । इति विवादचिन्ता-
मणिः ॥

भाणः, पुं, (भण्यतेऽनेन । भण् + अधिकरणे
घञ् ।) नाटकादिदृश्यरूपकान्तर्गतरूपक-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १६८ ॥ तस्य

लक्षणं यथा,—

“भाणः स्याद्दृश्यचरितो नानावस्थान्तरात्मकः ।

एकाङ्क एक एवात्र निपुणः पण्डितो विदः ॥

रङ्गं प्रकाशयन् स्वनानुभूतमितरणं वा ।

सन्धोर्धनोक्तिप्रत्युक्तौ कुप्यादाकाशभाषितैः ॥

सूक्ष्मेदीरश्मिज्ज्वरौ गौर्ध्वर्धोभाष्यवर्णनेः ।

तत्र तिवृत्तसुत्पाद्यं वृत्तिः प्रायेण भारती ॥

मुखनिबन्धेण सत्त्वा लास्याङ्गानि दद्यापि च ॥

अन्नाकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवा-

नुवदन्तुत्तरप्रत्युत्तरे कुप्यात् । श्वङ्गारवोररसौ

न सौभाग्यश्रीर्ध्वगर्गया सूक्ष्मेत् । प्रायश्चलान्

कौशिक्यपि वृत्तिर्भवति । उदाहरणं नीला

मधुकरः ।” इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

भाण्डं, स्त्री, (भण्यते भणति वेति । भण् + शब्दे +
“नमन्नाड्डः ।” उणा० १ । ११३ । इति डः ।

ततः प्रज्ञादित्वाद्यन् ।) पात्रम् । (यथा, महा-

भारते । १३ । १११ । १०२ ।

“कृत्वा तु काचनं भाण्डं क्षमियोनौ प्रजायते ॥”)

वणिङ्मुखधनम् । भूषा । अश्वभूषा । इति

मेदिनी । डे, २१ ॥ (यथा, महाभारते । ७ ।

२६ । २३ ।

भातुः

“विप्रविहङ्गकथावलगाङ्गिकभाषाः परासवः ।
सारीहास्तुरगाः पेतुर्भयिताः पार्थमागंगेः ॥”
नष्टभाष्यस्य दृष्टादिविधयेया,—
“अराणैविकं नष्टं भाष्यं द्वापस्तु वाहकः ।
प्रस्थानविप्रक्षेत्रं प्रदाप्यो द्विगुणां भूतिम् ॥
भाष्यं यस्यनमागच्छेत् यदि वाहकदोषतः ।
दाप्यो यत् तत्र नश्येत् देवराजकलाहने ॥”

इति मिताक्षरायां नारदः ॥
नदीकूलद्वयमध्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ ४. २ ॥
(भङ्गते इति । भङ्गि + अच् । भङ्गस्तस्य भावः
इत्यण् ।) भङ्गवृत्तिः । इत्यन्यपालः ॥ भौङ्गमि
इति भाषा ॥

भाण्डः, पुं, गर्हभाण्डवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भाण्डपुटः, पुं, (भाण्डे पुटा यस्य ।) नापितः ।
इति जटाधरः ॥

भाण्डपुष्पः, पुं, सर्पविशेषः । तत्पर्यायः । कौकुटि
कन्दलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भाण्डागारः, पुं, (भाण्डानां पात्रादीनामागारः ।)
गृहविशेषः । भौङ्गार इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । मन्थरः २ । इति शब्दमाला ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ५४ ।

“भाण्डागारायुधागारान् योधागारांश्च सर्वशः
अन्धागारान् गजागारान् वलाधिकरणानि च ॥”)

भाण्डारी, [नृ] पुं, (भाण्डारोऽधिकारित्वेना-
स्यस्येति । भाण्डार + इति ।) भाण्डाराध्यतः ।

भौङ्गारी इति भाषा । यथा, अवधारप्रदीपे ।
“क्षुधितस्तमितः कामी विद्यार्थी क्षपिकारकः ।
भाण्डारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत् ॥

भाण्डः, पुं, (भङ्गि + इत् ।) एषोदरादित्वात्
साधुः ।) नापितस्य क्षुराद्याधारः । भौङ्गि
इति भाषा । इति भाण्डवाहशब्ददर्शनात् ॥

भाण्डिलः, पुं, (भाण्डिरस्त्यस्येति । भाण्डि +
लच् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

भाण्डिवाहः, पुं, (भाण्डिं क्षुराद्याधारं वहतीति ।
वह् + अण् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

भाण्डीरः, पुं, (भण्ड + ईरच् ।) एषोदरादित्वात्
साधुः ।) वटवृत्तः । इति जटाधरः ॥ व्रज-
मण्डलान्तरे षोडशवटवनमध्ये द्वितीयवटवनम् ।

यथा,—
“सङ्केतवटमादौ तु भाण्डीराख्यं वटं द्वयम् ॥”

इति नारायणभट्टकृतव्रजभक्तिविलासः ॥
भातं, स्त्री, (भा दीप्तौ + क्तः ।) प्रभातम् । इति
शब्दमाला ॥ (भा + भावे क्तः ।) दीप्तिः ॥

तद्वति, त्रि ॥
भातिः, स्त्री, (भा + क्तिन् ।) श्रीमा । इति राज-
निघण्टुः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १८ । १२ ।

“यत्तद्वपुर्भातिविभूषणायुधै-
रशक्तपिदयस्तमधारयद्वरिः ।
बभूव तेनैव स वामनो वटः
संपश्यतोर्द्विगमतिर्यथा नटः ॥”)

भातुः, पुं, (भातीति । भा + “कमिमनिजनिगा-
भावाद्भिच्च ॥” उणा० १ । ७३ । इति तुः ।)

भाद्रः

सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीप्तिः । इति
संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥

भाद्रः, पुं, (भाद्री पौर्णमास्यस्मिति । भाद्री +
“सास्मिन् पौर्णमासीति ।” ४ । २ । २१ ।

इत्यण् ।) भाद्रपदजन्मयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन्
मासं भः । वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

सिंहस्यारविकालः सौरः । १ । सिंहस्यारया-
रब्धयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तर्गतपञ्चम-
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः ३ भाद्र-
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ स च द्विविधः ।

भाद्रः

तत्र प्रयोगः पूर्वदिने संयमं विधाय तद्दिने
क्षतप्रातःस्नानादिराचान्तः । ॐ सूर्यः सोम

इति पठित्वा ॐ तद्विष्णोः परमं पदमित्यादि-
मन्त्रेण नारायणं संस्तुय ॐ तत् सत् इत्युच्चार्य

उद्गमुरवो दर्भहस्तक्षान्त्रपात्रे कुशतिलजला-
न्यादाय ॐ अद्य भाद्र मासि कृष्ण पक्षे अष्टम्यां

तिथौ असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा विष्णु-
लोकप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्रीकृष्ण-
अन्नाष्टमीव्रतमहं करिष्ये इति संकल्पयेत् ।

यद्युपवासदिने प्रातः सप्तमी तदाष्टम्यां तिथौ
इत्यत्र सप्तम्यां तिथावारभ्य इति वक्तव्यम् ।

ततः सामगस्तु ॐ देवो वो द्रविणोदा पूर्णां
विवेशसिचं उदासिचक्षुःसुपवा प्रणुहमादिदेवो

देव आहते । इति पठेत् । ॐ धर्माय धर्म-
श्वराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय गोविन्दाय

नमो नमः । इत्युच्चार्य
“ॐ वामुदेवं समुदिश्य सर्वपापप्रशान्तये ।

उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥
अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं नभस्यसरोजिणीम् ।

अर्चयित्वापवासेन भोक्तुं ह्रमपरेऽहनि ॥
एनमो भोक्तव्योऽस्मि यज्ञोविन्द त्रियोनिजम् ।

तस्मै मुञ्चतु मां त्राहि पतितं शोकसागरे ॥
आजन्ममरणं यावदयमया दुष्कृतं क्षतम् ।

तत् प्रणाशय गोविन्द ! प्रसीद पुनरोत्तम ! ॥”
इति पठेत् ।

तत आहूतं समाप्यार्चुरात्रे तत्तत्प्रतिमासु
पटादिषु वा आवाहनविसर्जनसहितं शाल-

ग्रामे घटादिमण्डले वा आवाहनविसर्जन-
रहितं पूजयेत् । ततो ध्यानम् ।

“भावापि बालकं सुप्तं पर्यङ्के क्षनपायिनम् ।
श्रीवत्सवन्तः पूर्णाङ्गं नीलोत्पलदलच्छविम् ॥”

इति ध्यात्वा श्रीकृष्ण स्वागतं इति पृच्छेत् ।
इदमासनं ॐ कृष्णाय नमः । इत्यासनं दत्त्वा

एतत्त पादम् ॐ श्रीकृष्णाय नमः ॐ यज्ञाय
यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय

नमो नमः । इत्युच्चार्य इदमर्घ्यम् ॐ श्रीकृष्णाय
नमः । इदमाचमनीयम् ॐ श्रीकृष्णाय नमः ।

इदमाचमनीयम् ॐ श्रीकृष्णाय नमः । ततो
दधिमधुघृतात्मकं मधुपर्कमातीय एष मधुपर्कः

ॐ श्रीकृष्णाय नमः । इदमाचमनीयम् ॐ
श्रीकृष्णाय नमः । लौकिककष्टाधिकशतत्रय-

तोलकपरिमितान्नं जलमानोय ॐ योगाय
योगेश्वराय योगपतये योगसम्भवाय गोविन्दाय

नमो नमः । इदं स्नानोपचलम् ॐ श्रीकृष्णाय
नमः । इदं वस्त्रं इदमाभरणम् एष गन्धः इदं

पुष्पम् एष धूपः एष दीपः इदं नेवेद्यम् ॐ
विश्वाय विश्वेश्वराय विश्वपतये विश्वसम्भवाय

गोविन्दाय नमो नमः । इत्यनेन नेवेद्यं दद्यात्
स्वापयेच्च । ततो नमो देवे अथै नमः ।

इति मन्त्रेण श्रियं पूजयेत् । ततः स्वयंस्तोत-
विधनाम् । संस्थाप्य घृततिलान्ध्याम् । ॐ

धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये धर्मसम्भवाय
गोविन्दाय नमो नमः । इत्युच्चार्य

भाद्रः

गोविन्दाय नमो नमः स्वाहा । इत्यन्तेनाथो-
त्तराशतमष्टाविंशतिमष्टौ वा जुहुयात् । ततो
गृह्यतेन वसोधारां भित्तौ दद्यात् । ततो
नाडोच्छेदं भावयेत् । ॐ घञौ नम इति घञौ
पूजयेत् । ततो भगवतः श्रीकृष्णस्य नामकरणान्न-
प्राशनचूडाकरणोपनयनोद्वाहसंस्कारान् भाव-
येत् । ततः प्रणवादिनमोऽन्तेन तप्ततामभिः
पूजयेत् । ॐ देवक्यै नमः एवं वसुदेवाय यशो-
दायै नन्दाय रोहिण्यै चण्डिकायै बलदेवाय
दत्ताय गङ्गाय चतुर्भुजाय इत्यनेन यथाशक्ति
पञ्चोपचारैः पूजयेत् । ततः शङ्खेन कुशपुष्प-
चन्दनजलान्वादाय भूमौ जानुनी पातयित्वा,
ॐ श्रीरोदागवसंभूत अत्रिनेत्रसमुद्भव ।।

गृह्यणार्घ्यं शशाङ्कं रोहिण्या सहितौ मम ॥
ॐ सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय
गोविन्दाय नमो नमः । इत्यर्घ्यं दद्यात् । ततः
प्रणाममन्त्रौ ।

“ॐ ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये
नमः ।

नमस्ते रोहिणीकान्त ! सुधावास नमोऽस्तु ते ॥
नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटे ।
कलाभिर्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे ॥”
ततश्च ।

“अनन्तं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
वामदेवं चतुर्भुजं माधवं मधुसूदनम् ॥
वराहं पुण्डरीकाक्षं त्रिमूर्तिं देवसूदनम् ।
दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥
गोविन्दमन्युतं देवमन्त्रमपराजितम् ।
अधोज्ञं जगद्दीप्तं स्वर्गस्थित्यन्तकारिणम् ॥
अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
नारायणं चतुर्भुजं शक्रचक्रगदाधरम् ॥
पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम् ।
श्रीवत्सङ्गं जगत्सेतुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ।
प्रपश्येत् सदा देवं सर्वकामपसिद्धये ॥”

इति स्तवः ॥

ततः प्रणमेत् ।

“प्रणमामि सदा देवं वामदेवं जगत्पतिम् ।
त्राहि मां सर्वदेवेश हरि ! संसारसागरात् ॥”
ततः प्रार्थयेत् ।

“ॐ त्राहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवाङ्घरे !
सर्वलोकेश्वर त्राहि पतितं मां भवान्धवे ॥

देवकीमन्दन श्रीशङ्खे संसारसागरात् ।
त्राहि मां सर्वदुःखघ्न रोगशोकार्णवाङ्घरे ! ॥

दुर्गतांस्त्रायेत विष्णो ये स्मरन्ति मन्त्रमन्त्रतः ।
सोऽहं देवातिदुष्टं तस्मात्त्राहि मां दुःखसागरात् ॥

पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ।
त्राहि मां देवदेवेश ! त्वत्तो बान्धोऽस्ति

रक्षिता ॥”

इति प्रार्थयेत् ॥

“यद्वातो यच्च कौमारे वाङ्मते यच्च यौवने ।
तत् पुण्यं वृद्धिमाप्नोतु पापं हर हलायुध ! ॥”

इति वदेत् ॥

भाद्रः

ततो गृह्यगीतवादिचक्रवैः कालं नयेत् । पर-
दिने प्रातःस्नानादिकं कृत्वा भगवन्तं श्रीकृष्णं
यथाविधि संपूज्य दुर्गायाश्च महोत्सवः कार्यः ।
ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् तेष्वो दक्षिणां दद्यात्
सुवर्णादि यत् किञ्चिदष्टमं श्रीकृष्णो मे प्रीयता-
मिति ।

“ॐ यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजोजनत् ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्तो तस्यै ब्रह्मात्मने नमः ॥

सुब्रह्मवामुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इत्युच्चार्य विसर्जयेत् ॥”

ततश्चोपवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसानं
पारणम् । यदा तु महातिशयाः पूर्वमेकतर-
स्यावसानं अन्यतरस्य महातिशया तदनन्तरं
वा तदेकतरावसानं पारणम् । यदा तु महानि-

शायामभ्युदयः तदा उत्सवार्त्तं पारणं
कुर्यात् । तत्र मन्त्रः । ॐ सर्वाय सर्वेश्वराय
सर्वपतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः ।

पारणानन्तरं समापनमन्त्रः । ॐ भूताय
भूतेश्वराय भूतपतये भूतसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः । इत्यनेन व्रतं समापयेत् ॥ ॥

भाद्रपक्षपञ्चमीमधिकृत्य भविष्योत्तरं ।
“तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां अहुयान्वितः ।

यत्कालिख नरो भक्ता कृष्णवर्णादिवर्णकैः ।
पञ्चैक्यपुण्यैश्च सर्पिर्गङ्गागुप्तपायसैः ॥

तस्य तुष्टिं समाधाति पद्मगास्तकदारयः ।
आमप्रभातं कुलात्तस्य न भयं सर्पतो भवेत् ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेन्नरः ॥
इयमेवालेख्यनागपञ्चमीति वाचस्पतिमिश्राः ।

आलेख्यनागाः कर्कोटकादयः पूर्वलिखिताः
पूजा च आवणपञ्चमीविहितेति बोध्यम् ॥ ॥

अथ हरः पार्श्वपरिवर्त्तनम् । तत्र द्वादश्यां
सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे । आभाका-

सितपत्त्रेषु शयनावर्त्तनादिकमिति ब्रह्मपुरा-
णात् ॥ भाद्रपक्षद्वादश्यां अवणमध्ययुक्तायां

सन्ध्यासमये द्वादश्यामृताभावे एकादश्यादियु-
पादयोगे तदभावेऽपि द्वादश्यां केवलायां वा

कृताद्विकः सायं सन्ध्यायां देवं संपूज्य ।
“ॐ वामुदेव जगन्नाथ प्रप्तिं द्वादशी तव ।

पार्श्वेन परिवर्त्तस्व मुखं स्वपिष्टि माधव ॥”
इति प्राञ्जलिः पठेत् ॥

“त्वयि मुने जगन्नाथ ! जगत् सुप्तं भवेदिति ।
प्रबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम् ॥”

इत्यनेन पूजयेत् ॥ ॥
अथ मिहर्कं चतुर्थो चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तम् ।

मिहर्कमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् ।
“नारायणोऽभिषमस्तु निशाकरमरीचियु ।

स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्यानापते च सः ॥
अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रं प्रमादाद्वीक्ष्य मानवः ।

पठेद्वाचयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥”
अभिषमो मिथ्यापरोवादिबध्नीभूतः । सोऽभि-

षापः अद्यापि मनुष्यान् पतेत् । ततश्च
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कुशतिलजलान्वादाय

भाद्रः

ॐ अद्येत्यादि सिंहाकर्कचतुर्थीचन्द्रदर्शनकल्प-
पापक्षयकामो धात्रेयीवाक्यमहं पठेत् ॥ इति
संकल्पः ।

“ॐ सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो आम्बवता
हतः ।

मुकुमारक ! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्त्रकः ॥”
इति विष्णुपुराणोक्तं धात्रेयीवाक्यं पठेत् ॥ ॥

अथानन्तव्रतम् । तत्र यदिने पूर्वोक्तमभक्षदिने
व्रतम् । उभयदिने नेन परदिने युग्मात् । व्रतानु-

ष्ठानविधिस्तु पठनी ज्ञेयः ॥ ॥ अथागस्त्यार्थ-
दानम् । प्रमाणस्तु तिथितत्वेऽनुसन्धेयम् ।

मिहर्करविकर्षयत्वेन सौरमासादरः । कन्यार्क-
संक्रान्तिपूर्वदिनत्रयाभ्यन्तरे कृतस्नानादिकृता-

द्विकस्तिलकुशजलान्वादाय ॐ तत् सद्ब्रह्मार्थं
ॐ अद्येत्यादि सत्त्वाभिलषितसिद्धिकामोऽगस्त्य-

पूजनमहं करिष्ये इति संकल्प्य शालग्रामे
जले वा दक्षिणामुखः एतत् पादम् ॐ अग-

स्त्याय नमः । सितपुष्पाक्षतयुक्तं जलं शस्त्रे
गृहीत्वा इदमर्थम् ।

ॐ काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमातृतसम्भवे ।
मित्रावरुणयोः पूत्रं कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ॥

ॐ अगस्त्याय नमः । एवमाचमनीयस्नानीय-
गन्धपुष्पधूपदीपभेदेदादिकं दद्यात् ।

ॐ आतापिर्भूतितो येन वातापिश्च महासुरः ।
समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥”

इति प्रार्थयेत् ॥ इति कृतवत्त्वम् ॥
भाद्रपदः, पुं. (भाद्रपदानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी

भाद्रपदी सा यत्र मासः सः । भाद्रपदौ + अण् ।)
भाद्रमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १७॥ (यथा,—

“ते तु भाद्रपदादीन् द्विमासिकेन आख्याताः ।
तदयथा । भाद्रपदाश्चतुर्थी वर्षाः ।” इति

सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
भाद्रपदा, स्त्री, पूर्वभाद्रपदानक्षत्रम् । उत्तर-

भाद्रपदानक्षत्रम् । तत्पठ्यायः । प्रौष्ठपदा २ ।
इत्यमरः । १ । ३ । २० ॥

भाद्रमातुरः, पुं, (भाद्रमातुरपत्यमिति । भद्रमातृ +
“मातुरुत्संख्यासम्भद्रपूर्वायाः ।” ४ । १ । १२५ ।

इति अण् । “उकाराच्चात्तादेशः ।” इति
काशिका ।) सतीतनयः । “सत्यास्तु तनये साम्ना-

तुरवद्भाद्रमातुरः ।” इति हेमचन्द्रः । ३ । २१० ॥
भाद्रः, पुं, (भाति चतुर्दशभुवनेषु स्वप्रभया दीप्यते

इति । भा + “दाभाभ्यां रुः ।” उणा० १ ।
३० । इति रुः ।) सूर्यः । (यथा, महा-

भारते । ३ । ३ । २४ ।
“अनन्तः कपिलो भाद्रः कामदः सर्वतोमुखः ॥”

विष्णुः । यथा, तत्रैव । १२ । १४६ । २७ ।
“सर्वगः सर्वविद्भाद्रुर्विष्वक्सनो जनार्दनः ॥”

प्राधायाः पुत्रभेदः । यथा, तत्रैव । १ । ५ । ४८ ।
“विश्ववसुष भाद्रश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ।

इत्येता देवगन्धर्वा प्राधायाः परिकीर्तिताः ॥”
अङ्गिरःस्वरुद्रपसः पुत्रभेदः । यथा, तत्रैव ।

३ । २२० । ८ ।

“तपसश्च मनुं पुत्रं भानुमाप्यङ्गिराः खलन् ॥”
यादवविशेषः । यथा, हरिवंशे । १४७ । २ ।
“कन्या भानुमती नाम भानोर्दहितरं वृष ।।
जहारात्मवधः काङ्क्षी निजुम्भो नाम दानवः ॥”
किरणः । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६४ । २ ।
“भद्रादहन्तुविद्या विभास्यते श्रीचिर्भानवो
यामपमन् ॥”
“भानवो रघस्यः ।” इति तद्भाष्ये साधनः ॥
अर्कटणः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥ प्र३ ।
राजा । इति धरणिः ॥ वृषाहन्पिष्टविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १४ ॥
भानुः, स्त्री, (भानोति । भा + नुः) भानुमती ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (दचकन्याभेदः । यथा,
मत्स्यपुराणे । ५ । १५ ।
“अथुष्यं देवमातृणां प्रजाविस्तरमादितः ।
मरुत्वती वसुधामो लम्बा भानुररुन्धती ॥”
भानुकला, स्त्री, (भानुरिव दीपिमन् फलमस्याः) ।
कदली । इति जटाधरः ॥
भानुमती, स्त्री, (भानु + मतुप् + डीप् ।) विक्र-
मादित्यराजपत्नी । यथा,—
“देवगुरोः प्रसादेन निज्यामे मे सरस्वती ।
तेनाहं वृष । जानामि भानुमत्यास्तिलं यथा ॥”
इति वररुचिः ॥
(जतवीर्यस्य दुहिता । सा च अहंयानेः पत्नी ।
“यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।
“अहंयानिः खलुजतवीर्यदुहितरमुपमे भानु-
मती नाम । तस्यामस्य गच्छे मात्वंभामः ॥”
अभिरसः प्रथमा सुता । यथा, महाभारते ।
३ । २१७ । ३ ।
“प्रजासु तामु सखासु रूपेणाप्रतिमाभवत् ।
देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥”
यादवभानोः कन्या । यथा, हरिवंशे । १४७ । २ ।
“कन्या भानुमती नाम भानोर्दहितरं वृष ।”
दुर्योधनपत्नी । यथा, वेणीसंहारनाटके २
अङ्के ।
“आयं ! एषा भानुमती देवी पयुः समर-
विजयासंशया निवर्तितगुरुपादवन्दनाद्यप्रभृति
आरम्भनियमा बालोद्याने तिष्ठतीति ॥”
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १०६ ।
“भुक्तिमुक्तिप्रदा भेषो भक्तस्वर्गपवर्गदा ।
भागीरथी भानुमती भाग्यं भोगवती भृतिः ॥”
भानुमान्, [तु] पुं, (भानवः सन्त्यस्येति । भानु +
मनुप् ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
कुमारसम्भवे । ६ । ६५ ।
“अथोपनिव्ये गिरिशाय गौरी
तपस्विने ताम्ररुक्ता करेण ।
विश्रोषितां भानुमतीं मधुखे-
मन्दाकिनीं पुष्करवीजभालाम् ॥”
कजिङ्गदेशजगुपतिविशेषः । यथा, महाभारते ।
६ । ५१ । ३३ ।
“भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेण दारयन् ।
ननाद बलवन्नाहं नाद्यानो नभस्तलम् ॥”

केशिध्वजस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १३ । २१ ।
“भानुमांस्तस्य पुत्रोऽभूच्छतदुखस्तु त-
सुतः ॥”
दीपयुक्ते, चि ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३० । ४७ ।
“चर्ममाण्यपि च गात्रेषु भानुमन्ति दृष्टाणि च ॥”
भानुवारः, पुं, (भानोर्वारः ।) रविवारः । यथा,—
“अमाशास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः ।
एताः प्रशस्तान्तिथयो भानुवारस्तथैव च ॥
न्यत्र ज्ञानं जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् ।
उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम् ॥”
इति तिथितत्त्वे सप्तमवचनम् ॥
भानेमिः, पुं, (भानां प्रभाचक्राणां नेमिरिव ।)
सूर्यः । इति विक्रान्तशेषः ॥
भाम, उ क्रोधः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-अक-सेट् ।) उ, भामते । इति दुर्गा-
दासः ॥
भाम, त् क कोपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ अदन्त-
चुरा-पर-अक-सेट् ।) अवभामन् । इति
दुर्गादासः ॥
भामः, पुं, (भामनमिति । भाम क्रोधे + धञ् ।)
क्रोधः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । २ । १० ।
“मदेच्छिदस्य प्ररुजन्ति भामा
न वरन्ते परिवाधो अदेवीः ॥”
“भामाः क्रोधा दीपयो वा ।” इति तद्भाष्ये
साधनः ॥ भानोति । भा + “अर्त्तिस्तुमुद्धृष्ट-
चिच्छुभायावापदोति ।” उणा० । १ । १३६ । इति
मन् ।) सूर्यः । (भा + भावे मन् ।) दीपिः । इति
मेदिनी । मे, २१ ॥ भगिनीपतिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । ६ । १६ । ४६ ।
“गुरुं भित्तं तथा भामं पुत्रञ्च भगिनीं तथा ॥”
भामकः, पुं, (भाम एव । स्वार्थे कन् ।) भगिनी-
पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
भामा, स्त्री, (भामते इति । भाम् + अच् + टाप् ।)
कोपना स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
भामिनी, स्त्री, (भामते इति । भाम् + णिनिः +
डीप् ।) कोपना स्त्री । इत्यमरः । २ । ४ । ४८ ॥
स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
भागवते । ६ । १८ । ६ ।
“एकदा दानवैरस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका ।
सखी सङ्घसमंयुक्ता गुरुपुत्रा च भामिनी ॥”
तुनयनामकगन्धर्वस्य दुहिता । यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । १०८ । ७ ।
“राजपुत्र । सुतेयं मे भामिनी नाम मानिनी ।
अभिशापाद्गन्धर्वस्य विशालतनयाभवत् ॥”
भामिनीविलासः, पुं, (भामिन्या विलासो यच्च ।)
जगन्नाथमिश्रपण्डितराजकृतकाव्यग्रन्थविशेषः ।
तस्याद्यष्टोकोऽयम् ।
“दिगन्ते अयन्तं मदमलिनगङ्गाः करटिनः
करिण्यः कारुणास्यदमसमशीलाः खलु ग्हाताः ।
इदानीं लोकेऽस्मिन्ननुपमशिवानां पुनरयं
नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन् ग्हातपतिः ॥
तस्य पुष्पिका । इति श्रीमत्पण्डितराजजग-

माधविरचिते भामिनीविलासे प्रास्ताविकः
प्रथमो विलासः । षट्पञ्चवर्गानं द्वितीयो
विलासः । श्रीलङ्कागुणानुवर्णनं तृतीयो विला-
सश्च ॥
भामो, [तु] चि, (भामः क्रोधोऽस्यस्येति । भाम-
“अस इनिटगौ ।” ५ । २ । १२५ । इति इति ।)
क्रोधी । (तेजस्वी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७७ । १ ।
“कथा दाशेभामये कास्मे देवजुष्टोच्यते भामिने
गोः ॥”
“भामिने तेजस्विने ।” इति तद्भाष्ये साधनः ॥
भारः, पुं, (भ्रियते इति । भृञ् भरणं + “अकर्त्तरि
च कारके संज्ञायाम् ।” ३ । ३ । १६ । इति
घञ् ।) विप्रतितुलापरिमाणम् । इत्य-
मरः ॥ तत् अष्टसहस्रतोलात्मकमिति यावत् ।
वीरधः । यथा,—
“अविश्रामं वहेद्भारं श्रीतोणश्च न विन्दति ।
ससन्तोषस्तथा निश्चिं चोणिं शिञ्जेत गर्हभान ॥”
इति चाणक्यम् ॥*॥
विष्णुः । इति मेदिनी । रे, ७२ ॥ गुरुत्वश्च ॥
(गुरुत्वगुणवदस्तु ॥)
भारणः, पुं, उत्तरकर्करुदेशजशकुनपक्षी । इति
पराणम् ॥
भारतं, स्त्री, (भरतान् भरतवंशीयानधिकृत्य कृतो
ग्रन्थ इत्यण् । यद्वा, भारं चतुर्वेदादिशास्त्र-
भ्योऽपि मारांशं तनोतीति । तन् + डः ।)
ग्रन्थभेदः । इति मेदिनी । ते, १३८ ॥ तत्
आसप्रणीतलक्ष्मणोकात्मकमहाभारतसंज्ञकैति-
हासः । तस्य अत्रणादिकलं यथा,—
“भारतं प्रणयामिष्यं भारतं परिकीर्तयेत् ।
भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥
यो गोशतं कनकद्वजमयं ददाति
विप्राय वेदविदये सुवह्नुनाथ ।
पणयाच भारतकथां प्रणयाच निजं
तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥
नवनीतं यथा दधौ द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
द्विपदानामुदधिः श्रेष्ठो गौर्विद्वत्सुतुष्यदाम् ।
यथेतामीतद्विद्वानां तथा भारतसुतुष्यते ॥
यद्येनं आचयेत् आहं ब्राह्मणान् पादमस्ततः ।
अनन्यमपानं वै पितृस्तस्योपतिष्ठते ॥
इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
विभेद्यत्पशुतादेतो भामयं प्रहसिष्यति ॥
तार्ण्यं वेदमिमं विद्वान् आचयित्वाथमभ्युते ।
भृगुहत्याकृतश्चापि पापं जह्यादसंशयः ॥”
इति महाभारतम् ॥*॥
तद्वृत्तान्तो यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
“भारतं संप्रवक्ष्यामि भारगवतर्गं भुवः ।
तत्रै कण्ठो युध्यमानः पाण्डवादिनिमित्ततः ॥
विष्णुनाभ्यञ्जको ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रोऽविरचितः ।
सोमस्ततो बुधस्तस्मादुच्येयान्त्तु पुरोरवाः ॥
तस्मादयस्तस्य पुत्रोऽभूद्दययातिभरतः क्रुः ।
शान्तनुस्तस्य वंशोऽभूद्गङ्गायां शान्तनोः सुतः ॥

भारतं

भीष्मः सर्वगुणैर्युक्तो ब्रह्मवैवर्तपारगः ।
 शान्तनोः सत्यवत्याश्च द्वौ पुत्रौ संवभूवतुः ॥
 तित्राङ्गदत्तु गन्धर्वः पुत्रं तित्ररथोऽवधीतु ।
 अन्यो विचित्रवीर्योऽभूत् काशिराजसुतापतिः ॥
 विचित्रवीर्यं स्वयंते आमासतस्त्रैतवोऽभवत् ।
 धृतराष्ट्रोऽस्विकापुत्रः पाण्डुरस्वालिकामुतः ॥
 भुजिष्ठायास्तु विद्रो गान्धार्वां धृतराष्ट्रतः ।
 दुर्योधनपधानास्तु शतसंख्या महावलाः ॥
 पाण्डोः कृत्याश्च माताश्च पञ्च पुत्राः प्रजज्ञिरे ।
 युधिष्ठिरौ भीमसेनः अर्जुनो नकुलस्तथा ।
 सहदेवश्च पञ्चैते महावल्गुपराक्रमाः ॥
 कुरुपाण्डवयोर्वीरं देवयोर्गाढभूव ह ।
 दुर्योधनेन वीरेण पाण्डवाः समुपदत्ताः ।
 दम्भा जतुर्गृहे वीरास्तं मुक्ताः सुधियामणाः ॥
 ततस्त एकचक्रायामास्त्राण्यस्य निवेशने ।
 विप्रवेशा महात्मानो निहत्य चक्रास्तसम् ॥
 ततः पाञ्चालविषये द्रौपद्यास्तं स्वयंवरम् ।
 विज्ञाय धीमंशुत्वां तां पाण्डवा उपधेमिरे ॥
 द्रौणभीष्माशुमत्या च धृतराष्ट्रः समानयत ।
 अहं राज्यं ततः प्राप्ता इन्द्रप्रस्थे पुरोक्षमे ॥
 राजसूयं ततश्चक्रुः सभां कृत्वा यतत्रताः ।
 अर्जुनो दारवत्यान् सुमद्रो प्राप्तवान् प्रियाम् ॥
 वासुदेवस्य भगिनौ मित्रं देवकिनन्दनम् ॥
 गाङ्गीवं नाम तद्विधं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
 अलपान् प्रायकांश्चैव तथाभेद्यश्च दंशनम् ॥
 स तेन धनुषा वीरः पाण्डवो जानपेदसम् ।
 कृष्णद्वितीयो वीभत्सुसुरतपयत वीर्यवान् ॥
 नृपान् दिग्विजये जित्वा रत्नाद्यादाय वै ददौ ।
 युधिष्ठिराय महते भ्रात्रे नीतिविदे मुदा ॥
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भावभिः परिवारितः ।
 जितो दुर्योधनेनैव मायादत्तेन पापिना ।
 कर्णदुःशासनमते स्थितेन शकुनेर्मते ।
 अथ द्वादशवर्षाणि वने तेषुमहेत्तपः ॥
 सधौम्या द्रौपदीसत्या मुनिवृन्दाभिसंवृताः ।
 ययुर्विराटनगरं गुप्तरूपेण संस्थिताः ॥
 वर्षमेकं महाप्राज्ञा गोयहादिमपालयन् ।
 ततो ज्ञाताः स्वकं राष्ट्रं प्रार्थयामासुराहताः ॥
 पञ्च यामानह्वराण्यं वीरा दुर्योधनं वृषम् ।
 नाप्रवन्तः क्रुद्धचेत्रे युद्धश्चक्रवर्लान्विताः ॥
 अर्जुनोऽहिनीभिर्द्विधाभिः सप्तभिः परिवारिताः ।
 एकादशभिर्दुष्टास्त्रैरपि दुर्योधनादयः ॥
 आसीदुद्धं स्वर्गमार्गं देवासुरबलोपमम् ।
 भीष्मः सेनापतिरभूद्ददौ दुर्योधने वले ॥
 पाण्डवानां शिखण्डी च तथोर्ध्वं बभूव ह ।
 प्राज्ञाशस्त्रैर्महाघोरं दशरात्रं शराशनिः ॥
 शिखण्डार्जुनवाणेश्च भीष्मः शरशितेक्षितः ।
 उत्तरायणभीष्माथ ध्यात्वा देव गदाधरम् ॥
 उक्त्वा धर्मान् वज्रन् यथांस्तर्पयित्वा पितॄन्
 वज्रन् ।
 आनन्दे तु पदे लीनो विमले सुक्तकिण्विधे ॥
 ततो द्रोणो ययौ योद्धुं धृष्टदुम्नेन वीर्यवान् ।
 दिनानि पञ्च तदुद्धमासीत् परमदारुणम् ॥

भारतं

य एते पृथिवीपाला हताः पार्थास्तसागरे ।
 शोकमासाद्य पक्षेण द्रोणोऽपि स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 ततः कर्णो ययौ योद्धुमर्जुनेन महात्मना ।
 दिनद्वयं महदुद्धं कृत्वा पार्थास्तसागरे ॥
 निमग्नः सूर्यलोकस्तु ततः प्राप स वीर्यवान् ।
 ततः शल्यो ययौ योद्धुं धर्मराजेन धीमता ॥
 दिनद्वयेन हतः शल्यो बाणैर्वृत्तनसन्निभैः ।
 दुर्योधनोऽथ वेगेन गदामादाय वीर्यवान् ॥
 अभ्यधावत वै भीमं कालान्तकयमोपमम् ।
 अथ भीमेन वीरेण गदया विनिपातितः ॥
 अश्वत्थामा ततो द्रौणिः सुप्तं सेयं ततो निशि ।
 जघान बाहुवीर्येण पितृवधमनुस्मरन् ॥
 धृष्टदुम्न जघानाथ द्रौपद्यांश्च वीर्यवान् ।
 द्रौपद्यां रोदमानायामश्वत्थामः शिरोमणिम् ।
 ऐषीकास्त्रेण तं जित्वा जग्राहार्जुन उत्तमम् ॥
 युधिष्ठिरः समान्वास्य स्त्रीजनं शोकसकुलम् ।
 स्त्राला सन्त्य देवांश्च पितॄन् पितृमहान् ।
 आश्वामिनोऽथ भीष्मण रान्यश्चैवाकरोन्महत् ॥
 विष्णुमौजेऽश्वमेधेन विधिवद्विष्णुवाचता ।
 राज्यं परित्यज्य स्याथ यादवानां विनाशनम् ॥
 शुक्ला तु भीष्मले राजा जम्पा नामसहस्रकम् ।
 विष्णोः स्वर्ग जगामाथ भीमादेर्भ्रातृभिर्युतः ॥
 इति गान्धर्वे १५० अध्यायः ॥*॥
 वर्षमेदः । इति मेदिनी ॥ स तु जम्बुद्वीपस्य
 नववर्षान्तगतनवमवर्षः । तद्विवरणं यथा,—
 “उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
 वर्षं तद्वारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥
 नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महासुने ।
 कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गश्च गच्छताम् ॥
 महेशो मलयः सत्यः शुक्तिमावृत्तपर्वतः ।
 विन्ध्यश्च पारिपाञ्च सप्ताच कुलपर्वताः ॥
 अतः संप्राप्यते स्वर्गो मुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च ।
 तिर्यक्त्वं नरकं चापि यान्त्यतः पुरुषा सुने ।
 इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यस्थान्तश्च गम्यते ।
 न खल्वन्यत्र मर्यादां कर्मभूमौ विधीयते ॥
 भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदास्त्रिंशामय ।
 इन्द्रद्वीपः कशेरुक् ताम्रपर्णी गभस्तिमान् ॥
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वश्च वारुणः ।
 अयमु नवमस्तेषां द्वीपः सागरमवृतः ॥
 योजनानां सहस्रान्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरान् ।
 पूर्वं किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः ॥
 प्राञ्जणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राश्च भागशः ।
 इत्यायुद्धवणिज्यादौर्लभ्यमो यवस्थिताः ॥
 शतदक्षिणभागदाया हिमवत्पादनिःसृताः ।
 वेदस्त्रुतिमुखाश्चान्याः पारिपाञ्चोद्भवा सुने ।
 नर्मदासुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिःसृताः ।
 तापी पयोणी निर्विन्ध्याप्रमुखा जलसम्भवाः ॥
 गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यादिकास्तथा ।
 सत्यपादोद्भवा नद्यः स्रुताः पापभयापहाः ॥
 क्षतमाला ताम्रपर्णी प्रमुखा मलयोद्भवाः ।
 त्रिसामा जघनकुल्याया महेश्वरप्रभवाः स्रुताः ॥
 जघनकुल्या कुमार्त्यादाः शुक्तिमत्पादसम्भवाः ।

भारतं

आसां नदुपनन्दश्च सत्यन्याश्च सहस्रशः ॥
 तास्वमे कुरुपाञ्चालमध्यदेशादयो जनाः ।
 पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
 ओड्राः कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च क्षत्र-
 क्षशः ।
 तथापरान्ताः सौराष्ट्राः शूराभीरास्तथाऽर्जुनाः ॥
 भारुका मालवाश्चैव पारिपाञ्चनिवासिनः ।
 सौवीराः सेन्या चूणाः प्राख्याः प्राकल-
 वासिनः ॥
 मद्रा रामास्तथाम्बुजाः पारसीकादयस्तथा ।
 आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ॥
 समीपतो महाभाग ! क्षुद्रपुष्टजनाकुलाः ।
 चत्वारि भारतं वर्षं युगान्यत्र महासुने ।
 कृतं वेता द्वापरश्च कलिञ्चान्यत्र न कश्चित् ।
 तपस्तप्यन्ति यतयो जुहुते चात्र यत्नवः ॥
 दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ।
 पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बुद्वीपे सदप्यते ॥
 यमैर्यज्ञपतिर्विष्णुरन्यद्वीपेषु चान्यथा ।
 तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महासुने ।
 यतो हि कर्मभूरुघा ततोऽन्या भोगभूमयः ।
 अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रैरपि सप्तमः ।
 कदाचिन्नभतेऽन्तर्मुनिभ्यः पुण्यसञ्चयात् ॥
 गायन्ति देवाः किल गीतकानि
 धन्यास्तु ये भारतभूमिभाग ।
 स्वर्गापवर्गस्यदमार्गभूते
 भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्यात् ॥
 कर्मस्यसङ्कल्पिततत्फलानि
 सन्त्यस्य विष्णो परमात्मरूपे ।
 अवाप्य तां कर्ममहोमनन्ते
 तस्मिन्त्यं ये लमलाः प्रयान्ति ॥
 जानीम नेतुं क वयं विष्णोने
 स्वर्गप्रदे कर्मणि देहवन्धम् ।
 प्राप्ताम धन्याः खलु ते मनुष्या
 ये भारते नन्दियविप्रह्वीनाः ॥
 नववर्षान्तु मेनेय । जम्बुद्वीपमिदं मया ।
 लक्ष्यो जनविस्तारं संक्षेपात् कथितं तव ॥
 जम्बुद्वीपं समावृत्य लक्ष्यो जनविस्तारः ।
 मेनेय । वलयाकारः स्थितः चारोर्दक्षिर्दिक्षः”
 इति श्रीविष्णुपुराणे २ अंशे ३ अध्यायः ॥*॥
 आसन् वर्षं जन्मकारणं तत्साफल्यं यथा,—
 “शतजन्मतपः कृत्वा जन्मदं भारते लभेत् ।
 करोति सफलं जन्म श्रुत्वा हरिकथास्तम् ॥
 अर्चनं वन्दनं मन्त्रजपः सेवनमेव च ।
 स्मरणं कीर्तनं शस्त्रदुग्धश्रवणभीष्टितम् ॥
 निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भक्तिस्तथा ॥
 करोति सफलं जन्म कृत्वा तानि च भारते ॥*॥
 अस्य पुण्यस्थलत्वं कर्मभूमित्वं परिमाणं च
 यथा,—
 “कर्मणां फलभोगश्च सर्वेषां सुरसुन्दरि ।
 नेव स्वर्गं न पाताले नान्यद्वीपे श्रुतौ श्रुतम् ॥
 कृत्वा शुभाशुभं कर्म पुण्यक्षेत्रे च भारते ।
 अन्यत्र तत्फलं भुङ्क्ते कर्मो कर्मनिबन्धनात् ॥

हिमालयादास्तदं पुण्यजेनच भारतम् ।
 अष्टं सर्वस्वलाभाच्च सुगीनाच्च तपःस्वल्पम् ॥
 लब्ध्वा तच्च जन्म जीवो वञ्चितो विष्णुमायया ।
 श्रान्तुं करोति विषयं विहाय सेवनं हरेः ॥
 लब्ध्वा तच्च महत् पुण्यं स्वर्गं गच्छति पुण्यवान् ।
 यश्चीत्वा स्वर्गकन्याच्च चिरं स्वर्गे प्रमोदते ॥
 स्वर्गमागच्छति नरो विहाय मानवो तनूम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे श्रीलक्ष्मणनक्षत्रे ॥१७६॥
 अध्यायौ ॥

भारतः, पुं, (भरतस्य सुनेरयमिति । भरत +
अय् ।) णटः । इति जटाधरः ॥ अयिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भरतस्य गोत्रापत्य-
मिति । भरत + अय् ।) भरतस्य गोत्रापत्यम् ।
(यथा, महाभारते । १ । ११ । ४४ ।

“तत्राश्वीषमहश्चेतत् कर्म भीमस्य भारत ! ॥”
भारतवर्षं, ज्ञो, (भारतं भरतसम्बन्धि वर्षमिति ।)
जम्बूद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । यथा,—
“हिमाक्षं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता ।
तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥”
तस्य नव भागा यथा,—

“भारतस्यास्य वर्षस्य नवमे द्वाविंशो मे ।
समुद्रान्तरिता ज्ञेयास्ते त्वगम्याः परस्परम् ॥
इन्द्रदीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णा गभस्तिमान् ।
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वो वारणस्तथा ॥
जयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंन्ततः ।
थोलनागा सहस्रं वै द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरान् ॥
पूर्वैः किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्तःस्थिता ॥
इति ॥

रक्षायुद्धवर्णिष्यादौः कर्मभिः कृतपावनाः ।
 तेषां संयवहारश्च यभिः कर्मभिरिष्यते ॥
 स्वर्गापवर्गप्राप्तिश्च पुण्यं पापञ्च वै तथा ।
 महेन्द्रो मलयः सत्यः शुक्तिमानृचपर्वतः ॥
 विश्वश्च पारिपात्रश्च सप्तैवात्र कुलाचलाः ।
 तेषां सहस्रशस्यान् भूधरा ये समीपगाः ॥
 विस्तारोच्छ्रयिणो रक्ष्या विपुलाश्चित्रसानवः ।
 कोलाहलः सर्वभाजो मन्दरो ददुराचलः ॥
 वातस्थमो वेद्युतश्च मैनाकः सुरसस्तथा ।
 सुङ्गप्रस्थो नामगिरिर्गोधनः पाण्डुराचलः ॥
 पुष्पवीर्यजयन्तौ च रवंतोऽर्जुन एव च ।
 अथ्यन्तकः शगोमन्तः कूटशैलः कृतस्मरः ॥
 श्रीपर्वतश्चकोरश्च शतश्रोत्रश्चैवपर्वताः ।
 तैर्विमिश्रा जनपदा नृच्छास्याय्याश्च भागशः ।
 तैः पीयूषो सरिच्छ्रेष्ठा यास्ताः सन्त्यद्बोध मे ॥
 गङ्गा सरस्वती सिन्धुश्चन्द्रभागा तथापगा ।
 यमुना च शतदृक् वितस्तेरावती कुङ्कुः ॥
 योमती धूतपापा च बाहुदा च द्रवदती ।
 विपाशा देविका वङ्क्षुर्विशाला गङ्गकी तथा ।
 कौशिकी चापरा विप्रः हिमवत्पादनिःसृताः ॥
 वेदस्त्वतिर्वैतसिनी राजिनी सिन्धुरेव च ।
 वेस्ता च स्यान्वना चैव सवानोरा महो तथा ॥
 पारा कर्मक्षती जपी विदिशा वैश्वव्यापि ।

सिद्धा ह्यवन्ती च तथा पारिपात्राश्रयाः

सुताः ॥

श्रीलो मङ्गानदश्चैव नर्मदा सुरसा क्रिया ।
मन्दाकिनी दशार्णा च चित्रकूटा तथापगा ॥
चित्रोत्पलाथ तमसा करतोया पिशाचिका ।
तथाभ्या पिप्पला ओष्णी विपाशावञ्जला नदी ।
सरोरुजा शुक्तिमती मङ्गली त्रिदिशा ऋगुः ।
ऋचपादप्रसृता वै तथाभ्या वेगवाहिनी ॥
श्रपा पयोष्णी विविन्ध्या तापो च निधधावती ।
वेणा वैतरणी चैव शिनीवाली कुमुद्वती ॥
तोया चैव महागौरी दुर्गा चान्तःशिवा तथा ।
विन्ध्यादप्रसृतास्त नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ॥
गोदावरी भीमरथी जगन्धवा तथापगा ।
तुङ्गभद्रा सुपयोगा वाह्या कावेर्यथापगा ।
सह्यादविन्ध्यान्ता इमास्ताः सरिदुत्तमाः ॥
जलमाला ताम्रपर्णी पुष्पलाज्यलावती ।
मलयाद्रिसमुद्भवा नद्याः श्रीतललास्त्रिमाः ॥
पिठसोमर्विकुल्या च इतला त्रिदिपालया ।
लाङ्गुलिनी वंशकरा महेंद्रप्रभवाः स्मृताः ॥
ऋतिका च कुमारी च मन्दगा मन्दवासिनी ।
तथा पलाशिनी चैव शुक्तिमत्प्रभवाः स्मृताः ॥
सर्वाः पुण्याः सरस्वत्यः सर्वा गङ्गाः समु-
द्रगाः ।

विश्वस्य मातरः सर्व्वाः सर्व्वाः पापहराः

स्मृताः ॥

अन्याः सहस्रशोक्ताः क्षुद्रगदो द्विजोत्तमः ।
 प्राष्टकालवहाः सन्ति सर्वकालवहाश्च याः ॥
 मत्स्याः कुश्लाः कुलाश्च कुमताः काशिकी-
 शलाः ॥

अयुदाश्च पुलिङ्गाश्च समकाश्च वृकैः सह ।
 मध्यदेशे जनपदाः प्रायशोऽभी प्रकीर्णिताः ॥
 सहास्य चोत्तरेणैव यच्च गोदावरी नदी ।
 पृथिव्यामपि जलतन्त्रायां स प्रदेशो मनोरमः ।
 गोवर्द्धनपुरं रथ्यं भार्गवस्य महात्मनः ।
 वाञ्छीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ॥
 अपरान्ताश्च शूद्राश्च पट्टवाश्च संखलिकाः ।
 गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसमीपे रमहकाः ॥
 शतबुदा ललिण्याश्च पारदाहारमक्षिकाः ।
 माठरा रज्जहतकाः केकया दशमानिकाः ॥
 क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ।
 काम्बोजा हरदाश्चैव वर्ष्मरा स्तुङ्गलौकिकाः ॥
 नीचाश्चैव तुषाराश्च पट्टवा वाह्यतोदराः ।
 आत्रेयाः सभरङ्गाजाः प्रस्थलाश्च दशरकाः ॥
 लम्पकाः खनकाराश्च चूलिका जाड्वेः सह ।
 अपधाखालिमद्राश्च किरातानाश्च जातयः ।
 तामसा हंसमार्गाश्च काश्मीरास्तज्जनास्तथा ।
 चूलिका हड्डिकाश्चैव ऊर्णा दार्यास्तथैव च ॥ ३ ॥
 एते देशाः सृष्टीयास्तु प्राच्यान् देशास्त्रिबोध मे ।
 अन्धवाका सुहरका अन्तर्गिरिवह्निर्गिराः ॥
 तथा ब्रह्मजा वज्रिया मलदा मलवर्षिकाः ।
 ब्रह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवाङ्ग्रेयमहकाः ॥
 प्रागप्योत्तियाश्च मद्राश्च विदेहास्तान्जलिप्रकाः ॥

भारत

मन्त्रा मगधगोमेदाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥
 अथापरे जनपदा दक्षिणपथवासिनः ।
 पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च ॥
 सेतुका मूषिकाश्चैव कुमारो वानवासिकाः ।
 महाराष्ट्रा माहिषिकाः कलिङ्गाश्चैव मन्त्रप्रः ॥
 व्याभीराः सह सैधीका व्याट्याः शयराश्चैव ।
 पुलिन्दा शिन्धुमालेया वैदर्भा दक्षकैः सह ॥
 पौरिका मौलिकाश्चैव अश्लका भोगवर्क्षनाः ।
 तैलिकाः कुन्तला ह्यस्या उद्भिदा नाल-

कारकाः ॥ ॥ ॥

दक्षिणात्योत्क्षिमे देशा अपरान्ताग्रिमयोध मे ।
 सौपर्णिकाः कालनदा दुष्मास्तालीयकेः सह ॥
 कारस्करा लोहजङ्घा वानेया राजभद्रकाः ।
 तोमलाः कोशलाश्चैव चैपुरा विदिशास्तथा ॥
 तुषारास्तुम्बराश्चैव पाटवो नैधधैः सह ।
 पुलिन्दाश्च सुश्रीलाश्च रूपपास्तामभैः सह ॥
 तथा कृतमिगश्चैव सर्वे चैव करस्कराः ।
 नामिकाग्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः ।
 मारुकच्छाः समाहेयाः सर्वे मारुस्वतैः सह ।
 कच्छीयाश्च मुराद्याश्च व्यावन्थाश्चार्द्धदेः सह ॥
 इत्येते ह्यपरान्ताश्च शृणु विन्ध्यनिवासिनः ।
 मलजाश्च कर्णुवाश्च मेकलाश्चोत्कलेः सह ॥
 उत्तमर्गा द्यार्णाश्च भोजाः किस्किन्धकेः सह ।
 अनपास्तुष्टिकेराश्च वीरहोत्रा ह्यवन्तयः ॥
 एते जनपदाः सर्वे विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥
 अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पञ्चताश्रयिणश्च ये ॥
 निर्हारा हंसमार्गाश्च कुपयास्तङ्गनाः खमाः ।
 कुत्साः प्रावरणाश्चैव ऊर्णा दक्षाः सङ्गुहकाः ॥
 श्रिगर्ता मालवाश्चैव किरातास्तामभैः सह ।
 ह्यत्रेतादिकश्चात्र चतुर्थगङ्गतो विधिः ॥
 एतत् भारतं वर्षं चतुःसंस्थानसंस्थितम् ॥
 दक्षिणे परतो ह्यस्य पूर्व्वेण च महोदधिः ।
 हिमवान्त्तराण्यस्य कार्मुकस्य यथा गुणः ॥
 तदेतद्भारतं वर्षं सर्वबीजं द्विजोत्तमम् ।
 देवत्वममरेणत्वं देवत्वं मर्त्यता तथा ॥
 शृगपञ्चस्वरचरा योनौक्तङ्गत सरीसृपाः ।
 स्यावराणाञ्च सर्वेषामतो ब्रह्मणः शुभाशुभैः ॥
 प्रयान्ति कर्मभूतैस्तन्मात्र्यलोकेषु विद्यते ।
 देवानामपि विप्रर्षाः सदैवेव मनोरथः ॥
 अणि मानुषमाप्ताभो देवत्वान् प्रयुताः
 क्षितौ ।

द्वितीय ।

मनुष्याः कुरुते तन् यन्न प्राक्यं सुरासुरैः ॥
स्वकर्मानिगृह्यन्ते स्वकर्मेत्तपगीतसुके ।
न किञ्चित् क्रियते कर्म सुखलोपोपहृते ॥”
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे भारतसुखवर्णन-
नामाध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ अ प च ।
“भारतं पृथ्वीमिन् वर्षं सरिष्मन्तः सन्ति बहवः ।
मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकश्चकूटश्चधभः ।
कूटकः कोणः सद्यो देवगिरिश्चभृङ्गकः ।
श्रीशैलो वेङ्कटो महेन्द्रो वारिधारो वित्थः ।
शुक्तिमानुचगिरिः पारिपाचो श्रोत्राक्षिचकूटो
गोवर्धनो रैवतकः कज्जभो नीलो गीकासुखः ।

भारत

इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये शतसहस्रशः
शैलास्तीर्षा नितम्बप्रभया नदा नद्यश्च सन्धसं-
स्थाताः । एतासामपि भारत्यः प्रजा नामभिरेव
पुनस्तीनामात्मना चोपसृशन्ति चन्द्रवशा
ताम्नपर्णी अवटोदा कृतमाला वैद्ययमी
कावेरी वेणवा पयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा
कृष्णवेणवा भीमरथी गोदावरी निर्दिन्या
प्रयोगी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मवती
अन्धः शोणश्च नदी महानदी वेदसृतिर्त्तपि-
कुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना
सरस्वती दशहती गोमती सरयूरोधवती वल-
वती सप्रवती सुषोमा शतदक्षिणभागा मरुद-
वृधा वितस्ता अमिकी विन्धेति महानद्यः ।
अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषेलेखनम्भिः शुक्ललोहित-
कणवर्गेन स्वारक्षेन कर्मणा दिव्यभानुवनारक-
गतयो वज्रा आत्मन आनुपूर्वाण सर्वा स्तेव
सर्वेषां विधीयन्ते । यथावर्णविधानमपवर्ग
श्चापि भवति । योऽसौ भगवति सर्वभूतात्मनि
अनाम्निः नित्योऽनित्ययने परमात्मनि वासुदेवे
अनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणो नानागति-
निमित्ताविद्यायस्त्रिवन्धारेण यदा हि महा-
पुरुषपुरुषप्रसङ्गः । एतदेव हि देवा गायन्ति ।

“अक्षो वतेशां किमकारि शोभनं
प्रसन्न एषां स्विदस स्वयं हरिः ।
येजन्म लब्धं त्र्यु भारताजिरे
सुकुलसैवौपयिकसुहा हि नः ॥
किं दुष्करेभ्यः क्रतुभिस्तपोव्रते-
र्नादिभिर्वा वृजयेन फलगुना ।
न यच्च नारायणपादपङ्कज-
सृतिः प्रसृष्टातिशयैश्चिद्योतसवात् ॥
कल्पायुषां स्थानजयात पुनर्भवात्
क्षणायुषां भारतभूजयो वरः ।
क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः
सन्धस्य संयान्त्यभयं पदं हरेः ॥
न यच्च वैकुण्ठकथा सुधापगा
न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः ।
न यच्च यज्ञेशमखा महोत्सवाः
सुरेशलोकोऽपि न वै स संयताम् ॥
प्राप्ता वृजातिस्त्रिहृदये च जन्तवो
ज्ञानक्रियाद्रथकलापसम्भूताम् ।
न चेदयत्नैश्च पुनर्मृतायते
भूयो वनौका इव यान्ति बन्धनम् ॥
येऽश्रुया वर्द्धन्ति भागशो हवि-
र्निरुप्रमिष्टं विधिमन्त्रवस्तुतः ।
एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा
गृह्णाति पूणः स्वयमाश्रिषां प्रभुः ॥
सत्वं दिशश्चिन्तयतिर्धनो वृणां
नेवः प्रदी यत् पुनरर्थिता यतः ।
स्वयं विप्रश्च भजतामनिच्छता-
मिच्छतापधानं निजपादपङ्कजम् ॥
यश्च नः स्वयं सुखावशेषितं
स्मिन् ॥ ७ ॥ कस्य कृतस्य शोभनम् ।

५०२

भारती

तेनाजनामि स्तुतिमज्जन्मनः स्या-
दर्धं हरियुद्धजतां शं तनोति ॥

श्रीशुक उवाच । जम्बूद्वीपस्य च राजद्रुपद्वीपा-
नष्टौ हेक उपदिशन्ति सागरात्मजैरन्धान्वेषण
रमां महौ परितो निखनद्विरुपकल्पितान् ।
तदयथा । स्वर्गप्रस्थान्द्रुपक आवापनो रमणको
नन्दहरिणः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति । एवं
तव भारतीतमजम्बूद्वीपवर्षविभागो यद्योप-
देशमुपवर्णितः ।” इति श्रीभागवते महापुराणे
५ स्कन्धे द्वीपवर्णनं नाम १६ अध्यायः ॥
(विष्णुपुराणे च । २ अंशे ३ अध्याये ।
“उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तत् भारतं नाम भारती यच्च सन्ततिः ॥१॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महासुने ।
कर्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गश्च गच्छताम् ॥” २॥
अपरश्च ।
“अतः संप्राप्यते स्वर्गोऽस्तुतिमस्मान् प्रयान्ति वै ।
तियं कृत्वं नरकश्चापि यान्त्यतः पुनरा सुने ॥४॥
इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यमन्तश्च गम्यते ।
नखत्वन्यच्च मर्त्यानां कर्मभूमौ विधीयते ॥” ५॥
अपि च ।
“चत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महासुने ।
कृतं चेता दापरश्च कलिश्चान्यत्र न कश्चित् ॥१६॥
तपस्यन्ति मुनयो जुह्वन्ते चात्र यज्वनः ।
दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्यमादरात् ॥” २०॥
“अत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महासुने ।
यतो हि कर्मभूरया ततोऽन्या भोगभूमयः ॥२२॥
अत्र जन्म सहस्राणां सहस्रेरपि सप्तमः ।
कदाचिन्नभते जन्तुर्मानुष्यं पुण्यसञ्चयात् ॥२३॥
गायन्ति देवाः कलि गीतकानि
धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।
स्वर्गपवर्गास्तदमार्गभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥२४॥
कर्मगणसङ्कल्पततनुफलानि
सन्धस्य विष्णो परमात्मभूते ।
अवाप्य तां कर्म महौमनस्ते
तस्मिन्नेव येत्वमलाः प्रयान्ति ॥२५॥
आभीम नेतु क वयं विलीने
स्वर्गप्रदे कर्मणि देहवन्धम् ।
प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या
ये भारते नन्दियविप्रहीनाः ॥” २६॥
भारती, स्त्री, (भू + अतच् । स्त्रियां ङीप् ।)
वचनम् । (यथा, कुमारः । ६ । ७६ ।
“तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ॥”)
सरस्वती । (यथा, कालिदासः ।
“वीणापुस्तकरञ्जितहस्तं
भगवति भारति देवि ! नमस्ते ॥”)
पक्षिभेदः । उक्तिभेदः । इति मेदिनी । मे,
१३८ ॥ यथा,—
“शङ्करे कौशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च वीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥”
भारती उक्तिस्तु भारती संस्कृतप्रायो वाग्-

भारवा

वापारो नराश्रयः । इति साहित्यदर्पणस्य ६
परिच्छेदः ॥ ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शङ्कराचार्यश्रिष्योत्कस्य श्रिष्याणामन्य-
तमस्य उपाधिविशेषः । यथा, प्रागतोऽविश्या-
मवधूतप्रकरणे ।
“विद्याभारेण सम्यग्ः सर्वभारं परित्यजेत् ।
दुःखभारं न जानाति भारती परिकीर्त्तता ॥”
नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३।२१।५५।
“भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुस्मृता यथा ॥”)
भारहाजं, स्त्री, अस्थि । इति हेमचन्द्रः । ३।२८६॥
भारहाजः, पुं, (भरहाजस्य अपत्यं गोत्रापत्य-
मिति वा । भरहाज + “अवृष्यानामर्थे विद्या-
दिभ्योऽङ् ।” ४ । १ । २०४ । इति अङ् ।)
द्रोणाचार्यः । (यथा, महाभारते । ७।६। २३ ।
“ततः प्रयाते सहसा भरहाजे महारथे ।
आर्त्तनादेन घोरेण वसुधा समकम्पत ॥”)
ज्विभेदः । इति मेदिनी । जे, ३४ ॥ अगस्य
सुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥ मङ्गलग्रहः ।
इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥ आघाटपक्षी । दृष्टव्यति-
पुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (देशभेदः । यथा,
“कृकणपर्णाद्भारहाजे ।” ४ । २ । १४५ ।
इति सूत्रे “भारहाजशब्दोऽपि देशवचन
एव नगोत्रशब्दः ।” इति काशिका ॥ भर-
हाजवर्षीये, जि ॥ यथा, महाभारते । १ ।
१३१ । ३ ।
“इति सञ्चित्य गाङ्गैर्युक्तदा भारतसप्तमः ।
द्रोणाय वेदविदुषे भारहाजाय धीमते ।
पाखवान् कौरवाश्चैव ददौ श्रियाभरणम् ॥”)
भारहाजी, स्त्री, वनकार्पासी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (नदीभेदः । यथा, महाभारते । ६ ।
६ । २६ ।
“श्रीवाश्च पिच्छलाश्चैव भारहाजीश्च निम्न-
गाम् ।
कौशिकी निम्नगां शोणां बाहुदामय चन्द्र-
माम् ॥”)
भारयः, पुं, (भां दीप्तिं रयते प्राप्नोतीति । रय
गतौ + पदाद्यच् ।) भारहाजपक्षी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ भारह इति भाषा ॥
भारयष्टिः, स्त्री, (भारस्य यष्टिः ।) भारवहन
दण्डः । वाक इति भाषा । तत्पर्यायः । विह-
ङ्गिका २ । इत्यमरः । २ । १० । ३० ॥
भारवं, स्त्री, (भारं वातीति । भार + वा +
“आतोऽनुपेति ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
धनुर्गुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भारवाहः, पुं, (भारं वहतीति । वह् + “कर्म-
ण्यङ् ।” ३ । २ । १ । इत्यङ् ।) भारिकः ।
इत्यमरः । २।१० । १५ ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १३३ । १ ।
“अन्धस्य पत्न्या वधिरस्य पत्न्याः
स्त्रियाश्च पत्न्या भारवाहस्य पत्न्याः ॥”)
भारवाही, स्त्री, (भारवाह + गौरादित्वात्
ङीष् ।) नीली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भार्गवः

भारविः, पुं, कविविशेषः । स च किराताकुलीय-
नामकग्रन्थकर्ता । तत्पर्यायः । शतपथ्यः २ ।
इति त्रिकण्डशेषः ॥ तस्य ग्रन्थस्य प्रथम-
श्लोकोऽयम् ।

“अथः कुरुणामधिपस्य पालनीं
प्रजासु वृत्तिं यमयुक्तं वेदितुम् ।
स वर्णलिङ्गो विदितः समाययौ
युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥”

भारहृषः, पुं, काकीनामकग्रन्थद्रव्यम् । इति
शब्दचक्रिका ॥

भारहृरः, पुं, (हरतीति । हृ + पदाद्यच् । भारस्य
हृरः ।) भारवाहकः । इति शब्दरत्नावली ॥

भारहृरः, पुं, (भारं हरतीति । हृ + अण् ।)
भारवाहकः । इति शब्दरत्नावली ॥

भारिः, पुं, (इभस्य अरिः । एषोदरादित्वात्
इलोपः ।) सिंहः । इति हेमचन्द्रः ॥

भारिकः, पुं, (भारोऽस्ति वास्तव्यास्य । “अत
इतिठनी ।” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) भार-
वाहकः । भारी इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।

भारवाहः २ । इत्यमरः । २ । १० । १५ ॥
भारहृरः ३ भारहृरः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३७ । ५६ ।

“तत्र चाग्रगताः केचित् तन्मनुः काष्ठ-
भारिकाः ॥”)

भारिः, पुं, पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । श्याम-
चटकः २ शैशिरः ३ कणभञ्जकः ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भारो, [न] पुं, (भारोऽस्थस्यास्मिन् वेति । भार +
इतिः ।) भारवाहकः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥ (यथा, मनौ । २ । १३८ ।

“चक्रिणो दशभीस्यस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः।
ज्ञातकस्य च राज्ञश्च पथ्या देवो वरस्य च ॥”)

भारयुक्ते, त्रि ॥

भारौहो, स्त्री, (भारं वहतीति । वह् + श्चि ।
स्त्रियां ङीप् । ततः शसादावनाहौ ऊट् ।)

भारवाहिका । इति सप्तशोध्याकरणम् ॥

भार्गवः, पुं, (भृगोरपत्यम् तद्गोत्रापत्यमिति ।
भृगु + अण् ।) परशुरामः । शुक्राचार्यः ।

(यथा, महाभारते । १ । ६६ । ४५ ।
“तस्मिन्निपुक्ते विधिना योगेनैवाय भार्गवे ।
अन्वसुत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥”)

धन्वी । गजः । इति मेदिनी । वे, ४५ ॥ भारत-
वर्षमध्ये प्राग्देशान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,—

“ब्रह्मोत्तराः प्रविजया भार्गवा मयमर्द्धकाः ॥
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

(कुलालः । यथा, महाभारते । १ । १६२ । १ ।
“गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां
पार्थो एषां प्राप्य महाभारतम् ॥”

“भृगुः स्वपटवृत्तिः जीधिकार्थं भृगुणा यव-
हरतीति भार्गवः कुलालः ॥” इति तट्टीकायां
नीलकण्ठः ॥ मार्कण्डेयः । यथा, महाभारते ।

१३ । २२ । १५ ।

५०३

भार्थी

“इत्युक्ता ते जगन्नाथ चत्वारोऽमिततेजसः ।
एषिवीकाश्रयपञ्चाभिः प्रलब्धाश्च भार्गवः ॥”

शौनकः । यथा, महाभारते । १ । १८ । ६ ।
“तथेति चात्रवीदुविष्णुर्ब्रह्मणा सह भार्गवः ॥”

भृगुवंशीये, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
६६ । ४१ ।

“इदं रामस्य राजेन्द्र । भार्गवस्य च धीमतः ॥”)
भार्गवप्रियः, पुं, (भार्गवस्य प्रियः ।) हौरकः ।

शुक्राधिष्ठातृदेवताकत्वात् ॥

भार्गवी, स्त्री, (भार्गव + ङीप् ।) पार्वती ।
(भृगोरपत्यं स्त्री । भृगु + अण् + ङीप् ।)

लक्ष्मीः । (अस्या भृगुसुतात्वमुक्तं यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । ६ । १४६ ।

“एतन् ते कथितं ब्रह्मन् । यन्मां त्वं परि-
एच्छसि ।

जीराभौ श्रीर्यथा जाता पूर्वम् भृगुसुता सती ॥”)
दूत्वा । इति मेदिनी । वे, ४५ ॥ (यथा, वैद्यक-
रत्नमालायाम् ।

“सहस्रवीर्या दूत्वा तु मङ्गल्या भार्गवी
रुहा ॥”)

नीलदूत्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः
पर्यायः ।

“नीलदूत्वा रुहानन्ता भार्गवी शतपञ्चिका ।
शय्यं सहस्रवीर्या च शसवन्तो च कीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
श्वेतदूत्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भृगुवंशीय-
स्त्रीमात्रे । यथा, महाभारते । १ । ७३ । ३३ ।

“कस्माच्चिरायितोऽसीति एष्टन्तामाह भार्ग-
वीम् ।

हतोऽहमिति चाचर्यौ पृथो ब्राह्मण-
कन्या ॥”)

भार्गो, स्त्री, (भृज् + ङण् । भृगोऽस्थस्या इति ।
“न्योतुकादिभ्य उपसंख्यानम् ।” ५ । २ । १०३ ।

इत्यस्य वार्त्तिः । इति अण् । ततो ङीप् ।)
वृक्षविशेषः । वामनहाटी इति भाषा । तत्-
पर्यायः । गर्दभशाखी २ फली ३ अङ्गार-
वल्ली ४ ब्राह्मी ५ ब्राह्मण यष्टिः ६ वान्तारिः

७ भृङ्गा ८ पद्मा ९ यष्टिः १० भारङ्गी ११
वातारिः १२ कामजित् १३ सुकृपा १४

अमरेश १५ शक्रमाता १६ । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कामश्यास-
शोफत्रणक्रमिदाहज्वरनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अन्यत् ब्राह्मणयष्टिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

भार्दजी, स्त्री, (भारहाणी । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) भारहाणी । वनकार्पासी । इति
शब्दरत्नावली ॥

भार्थी, स्त्री, (भरणीया इति । भृ + “वह-
जोर्यत् ॥” ३ । १ । १२४ । इति गण् । टाप् ।

यदा भया दीपता आर्या ।) वेदविधा-
नेनोपा । विधिपूर्वकविवाहिता । तत्पर्यायः ।

पत्नी २ पाणिपत्नी ३ द्वितीया ४ सह-
धर्मिणी ५ जाया ६ दाराः ७ सहधर्मिणी

भार्थी

८ धर्मचारिणी ९ दारः १० कलत्रम् ११
कलत्रकम् १२ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अस्याः
प्रशंसा यथा,—

“सा भार्या या प्रियं ब्रूयात् स पुत्रो यंस्तु
जीवति ।

स जीवति गुणो यस्य धर्मो यस्य स जीवति ॥
गुणधर्मविहीनो यो निष्कलं तस्य जीवनम् ॥

सा भार्या या गृहे दत्ता सा भार्या या
प्रियंवदा ॥

सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पति-
व्रता ।

नित्यज्ञाता मुगन्धा च नित्यश्च प्रियवादिनी ॥
अल्पभुक् स्वल्पभाषी च सततं मङ्गलैर्युता ।

सततं धर्मयज्जला सततश्च पतिप्रिया ॥
सततं प्रियवक्त्रो च सततं ऋतुकामिनी ।

पितृदेवक्रियायुक्ता सत्यमौभाग्यवर्द्धनी ॥
यस्यैवशी भवेद्वाय्वा देवलो न स मानुषः ॥”

अस्या दोषा यथा,—

“यस्य भार्या विरूपाक्षी कश्मला कलहप्रिया ।
उत्तरोत्तरवादा स्यात् सा जरा न जरा जरा ॥

वस्य भार्याश्रितायन परवेष्माभिकाङ्क्षिणी ।
कुक्रिया तत्कलञ्जा च सा जरा न जरा जरा ॥”

“यस्य भार्या गुणज्ञा च भर्तारमनुगामिनी ।
अल्पाल्पेन तु सन्तुष्टा सा प्रिया न प्रिया प्रिया ॥

दुष्टा भार्या श्रुतं मित्रं भृत्याश्चोत्तरदायकाः ।
समर्पे च गृहे वामो नृत्तुर्वे न संशयः ।

आपतुम् मित्रं जानीयात् गुह्यं शूरं वने शुचिम् ।
भार्याश्च विभवे जीणे दुर्भिक्षे च प्रियातिथिम् ॥”

इति गारुडे नीतिसारे १०८ । १०६ अध्यायौ ॥
(तथा च महाभारते । १ । ७४ । ३६—४५ ।

“सा भार्या या गृहे दत्ता सा भार्या या
प्रजावती ।

सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या
पतिव्रता ॥

अर्द्ध भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।
भार्यामूलं त्रिवर्गस्य भार्यामूलं तरिष्यतः ॥

भार्यावन्तः क्रियावन्तः सभाष्या गृहेमेधिनः ।
भार्यावन्तः प्रमोदन्ते भार्यावन्तः श्रियान्विताः ॥

सखायः प्रविर्विर्क्त्यु भवन्त्येताः प्रियंवदाः ।
पितरौ धर्मकार्येषु भवन्त्यान्ताश्च मातरः ॥

कान्तारेऽपि विश्रामो जनस्याध्वनिकस्य वै ।
यः सदारः स विश्वास्यस्तस्मादाराः परा गतिः ॥

संस्मरन्तमपि प्रेतं विषमेऽप्येकपातिवम् ।
भार्यैवान्येति भर्तारं सततं या पतिव्रता ॥

प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेक्ष्य प्रतीकते ।
पूर्वं नृत्तश्च भर्तारं पश्चात् साध्वनुगच्छति ॥”)

वृद्धस्यतिरुवाच ।

“यस्य नास्ति सती भार्या गृहेषु प्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥

सुशीला सुन्दरी शास्ता गता यस्य गृहोदरात् ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥

भावाश्रुता वनिता कृता यस्य च शत्रुणा ।

भार्या

अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 देवनापञ्चता यस्य पतिसाध्या पतिव्रता ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 यस्य माता गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 प्रियाश्रुत्यं गृहं यस्य पूर्णं स्त्रीधनबन्धुभिः ।
 अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥
 भार्याश्रुत्या वनसमाः सभार्याश्च गृहा गृहाः ।
 गृहिणी च गृहं प्रोक्तं न गृहं गृहसुच्यते ॥
 अशुचिः स्त्रीविहीनश्च देवे पेत्रे च कर्मणि ।
 यद्वा कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेत् ॥
 दाहिकाशक्तिहीनश्च यथा मन्दो हृताशनः ।
 प्रभाहीनो यथा सुखः शोभाहीनो यथा शशी ।
 शक्तिहीनो यथा जीवो यथात्मा च तन् विना ।
 विनाधारं यथा धियो यथेशः प्रकृतिं विना ॥
 न च शक्तो यथा यज्ञः फलदां दत्तिनां विना ।
 कर्मिणे च फलं दातुं सामग्रीमूलमेव च ॥
 विना स्वर्गं स्वर्णकारो यथाशक्तः स्वकर्मणि ।
 यथाशक्तः कुलालश्च रत्तिकश्च न विना द्विजाः ॥
 तथा गृही न शक्तश्च सन्ततं सर्वकर्मणि ।
 भार्यामूलश्च पुत्रश्च भार्यामूला गृहास्तथा ॥
 भार्यामूलं सुखं शश्वद्गृहस्थानां गृहे सदा ।
 भार्यामूलः सदा हर्षो भार्यामूलश्च मङ्गलम् ॥
 भार्यामूलश्च संसारो भार्यामूलश्च सौरतम् ।
 यथा रथश्च रथिनां गृहिणाश्च तथा गृहम् ।
 सारथिस्तु यथा तेषां गृहस्थानां तथा प्रिया ॥
 सञ्चरन् प्रधानश्च स्त्रीरत्न दुष्कुलादपि ।
 सा गृहीता गृहस्थेनेवेत्याह कमलोद्भवः ॥
 यथा जलं विना पद्मं पद्मं शोभं विना यथा ।
 तथैव च गृहं शश्वद्गृहिणां गृहिणो विना ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्यायः ॥
 तस्या अत्याप्यत्वं यथा,—
 “अनपत्याश्च युवतौ कुलजाश्च पतिव्रताम् ।
 त्याज्या भवेदयः सख्यासी ब्रह्मचारी यतीति वा ॥
 बाणिज्ये वा प्रवासे वा चिरं दूरं प्रयाति यः ।
 तीर्थाय तपसे वापि मोक्षार्थं जन्म खण्डितुम् ॥
 न मोक्षस्तस्य भवति धर्मस्य स्वजनं भुवम् ।
 अभिशापेन भार्याया नरकश्च परश्च च ॥
 इहैव च यशोनाश इत्याह कमलोद्भवः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११२ अः ॥
 बहुभार्यस्यैकस्या भजने दोषादि यथा,—
 “गदतो यत् श्रुतं पूर्वं नारदाय पितुर्मखे ।
 दत्तस्य धर्मशास्त्रार्थं तत् श्रद्धां निश्रपते ॥
 बहुदारः पुमान् यस्तु रागादेकां भजेत् स्त्रियम् ।
 स पापभाक् स्त्रीजितश्च तस्याशीर्षं सनातनम् ॥
 यददुःखं जायते स्त्रीणां स्वाम्यसम्भोगजं यथा ।
 न तस्य सदृशं दुःखं किञ्चिदन्यद् विद्यते ॥
 सतीश्रुतमर्तो जायां यो नेयात् पुरुषाधमः ।
 ऋतुध्वंसेषु युद्धेषु भूयद्वा स हि जायते ॥
 भार्या स्यादुपावदन्नेथी तावत् कालं विरो-
 धकम् ।
 तस्यास्तु सङ्गमे किञ्चित् विहितञ्चापि नाचरेत् ॥

भार्याप

बहुभार्यस्य भार्याणां तु मैथुननाशनम् ।
 न किञ्चिद्विद्यते कर्म शास्त्रेणापि यदीरितम् ॥
 तोमयेन सततं भार्या विधिवत् पाणिपौडिताः ।
 तासां तुष्टा तु कल्याणमकल्याणमतोऽन्यथा ॥
 सन्तुष्टो भार्याया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।
 यस्मिन्नेतन्कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै भुवम् ॥
 यथा विरुध्यते स्वामी सौभाग्यमदृढयथा ।
 सपत्नीसङ्गमं कर्तुं सा स्याद्वेश्या भवान्तरे ॥
 दहापि लोके याच्यत्वमधर्मश्चापि विन्दति ।
 न च पित्रकुलं स्वामिकुलं तस्याः प्रमोदते ॥
 विरुध्यमाने पत्नौ यत् सपत्न्या वा प्रवर्तते ।
 अतीव दुःखं भवति तदकल्याणकृतयोः ॥”
 इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
 रजस्वला भार्या अत्याख्या । यथा,—
 “न धिनोतीह यो दारान् रजसा कलुषीकृतः ।
 प्रेतपैत्र्याहुते कुण्डे रेतसाश्च पिबत्यसौ ॥
 यो जहाति रजः कृत्वा पित्रां स्वं तेजसा नरः ।
 सोऽत्राति फलमप्येवं यो न दद्यादतु पुनः ॥
 यो विभर्ति स मत्तो वै बहुना रजसि स्थितः ।
 रेतः पिबति तन्ममो पित्रभ्यो योऽप्यपिच्छदः ॥
 यो जहाति हि निर्द्वाषां भार्याश्चैव रजस्वलाम् ।
 शुद्धिमान् संततः कृतगर्भस्य दुरितं वहेत् ॥”
 इति बह्विपुराणम् ॥
 कालविशेषे तद्गमननिषेधो यथा,—
 “न दिवापि स्थियं गच्छेत् कदापि दिव्यापि च ।
 न पर्यसु न सन्धासु नाद्यत्तु चतुरात्रियु ॥
 नोदक्या न दिवा गच्छेत् न सगर्भो न व्रत-
 स्थिताम् ।
 अभिगच्छेद्विद्वान् यस्तदायुः स्यमेव च ॥
 वन्याहमे परित्याज्या नधमे च न्यतप्रजा ।
 एकादशे स्त्रीजननी सद्यश्च प्रियवादिनी ॥
 न वक्तेऽभिगमं कुर्यात् पाणिप्राही तु
 योषितः ।
 कुर्याच्चेत् पितरस्तस्य पतन्ति रेतसोभुजः ॥
 भार्याधीनं सुखं पुंसं भार्याधीनो धनागमः ।
 भार्याधीना मखोत्पत्तिर्भार्याधीनः सुखोदयः ॥
 यच्च भार्या गृहं तच्च भार्याधीनो गृहे वसन् ।
 न गृहेण गृहस्थः स्यात् भार्याया कथ्यते गृही ॥”
 इति पराशरस्मृतिः ॥
 भार्याटः, पुं, (भार्याया अटति वर्तते इति ।
 अट गतौ + पटाच्) अन्यार्थं स्त्रीहीना ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भार्याटिकः, पुं, (अट गतौ + भावे घञ् । भार्याया
 अटो मतिर्भ्रमणं वा अस्थस्येति । भार्याट +
 टन् ।) स्त्रीजितः । हरिणविशेषः । इति
 मेदिनी । के, २०५ ॥ (सुनिविशेषः । इति
 हेमचन्द्रः ॥)
 भार्यापती, पुं, (भार्या च पतिश्च तौ । “राज-
 हन्तादिषु परम् ।” २।२।३१ । इति साधुः ।)
 योषितपती । नित्यद्विवचनान्नोऽयं शब्दः ।
 तत्पठ्यायः । इत्यती २ अन्यती ३ जायापती
 ४ । इत्यमरः । २।६।३८ ॥

भावः

भार्याटः, पुं, (भार्या अटतीति । अट गतौ +
 टन् ।) नृगभिदः । क्रीडया परभार्यायां पुत्री-
 त्वादकः । श्लेष्मिदः । इति मेदिनी । रे, १६२ ॥
 भार्याटचः, पुं, (भार्यावत् प्रियो वृक्षः ।) पतङ्ग-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भालं, स्त्री, (भाल दौघौ + भावे क्तिप् । भां जाति
 गृह्णातीति । ला + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ ।
 २ । ३ । इति कः ।) भुवोर्बहुभागः । कपाल
 इति भाषा । तत्पर्यायः । ललाटम् २ अलिकम्
 ३ गोधि ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
 “स्वामिन् भङ्गुरयाजकं सतिलकं भालं विला-
 सिन् कुरु
 प्राणेश ! चटितं पयोधरतटे हारं पुन-
 र्योजय ॥”)
 तेजः । इति मेदिनी । ले, ४२ ॥
 भालदर्शनं, स्त्री, (भाले ललाटे दर्शनमस्येति ।)
 सिन्दूरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 भालङ्कः, [श्र] पुं, (भाले ललाटे ङ्क
 नेत्रं यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।
 २।११० ॥
 भालाङ्कः, पुं, (भालस्थित्वाङ्को यच्च भाले अङ्को
 यस्येति वा ।) करपत्रम् । शाकभेदः । रोहित-
 मत्स्यः । महालक्ष्मणसम्पत्पुरुषः । कच्छपः ।
 हरः । इति मेदिनी । के, १३३ ॥ (भालस्य
 अङ्कः ।) ललाटे चङ्कश्च ॥
 भाललोचनः, पुं, (भाले ललाटे लोचनं नेत्रं
 यस्य ।) शिवः । इति भालङ्कशब्ददर्शनात् ॥
 (यथा, काशीखण्डे । २६ । १३० ।
 “भाललोचनभावश्चा भूतभयभयनप्रभुः ॥”)
 भालुकः, पुं, (भलते हिनस्ति प्राणिनः इति । भल
 हिंसायाम् + बाहुलकात् उकः । ततः प्रज्ञा-
 ट्वात् ।) भल्लुकः । यथा, भरतधृतकोषान्तरे ।
 “भालूको भालुको भल्लोऽहं भल्लोऽहोऽपि
 भल्लुकः ॥”
 भालुकः, पुं, (भलते हिनस्ति जीवानिति । भल
 + “ऊलूकादयश्च ।” उणा० । ४ । ४१ । इति
 उकः । ततः प्रज्ञाट्वात् ।) भल्लुकः । यथा,—
 “भालूको भालुको भल्लोऽहं भल्लोऽहोऽपि
 भल्लुकः ॥”
 इति भरतधृतकोषान्तरे ॥
 भालुकः, पुं, भल्लुकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 भालूकः, पुं, भल्लुकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 भावः, पुं, (भावयति चिन्तयति पदार्थानिति ।
 भू + णिच् + पचाद्यच् । भवतीति । भू + “भव
 तेऽस्ति वक्तव्यम् ।” इति काशिकोक्त्या वा ।)
 नाव्योक्तौ विद्वान् । मानसविकारः । सत्ता ।
 (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । २ । १६ ।
 “नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
 उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शभिः ॥”)
 स्वभावः । अभिप्रायः । (यथा, रामायणे ।
 २ । २ । १६ ।

भावः

“तस्य धर्माद्यविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः ।
ब्राह्मणा बलमुखाश्च पौरजानपदैः सह ॥”
चेष्टा । आत्मा । जन्म । इत्यमरः ॥ ३॥ २०६ ॥
(चित्तम् । यथा, मनुः । ४ । २२७ ।
“दानधर्मं निषेवेत नित्यमेष्टिकपौनिकम् ।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य भक्तितः ॥”)
क्रिया । जीला । पदार्थः । (यथा, रघुः ॥ ३॥ ४१ ।
“अतीन्द्रियेष्वप्यपमददर्शने
बभूव भावेयुः दलीपनन्दनः ॥”)
विभूतिः । बुधः । जन्तुः । रत्यादिः । इति मेदिनी ।
वे, २१ ॥ गौरवितः । अभिनयान्तरम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (विषयः । यथा, हितोपदेशे ।
“अवश्याभाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।
नयन् नौलकवत्स्य महाहिमयनं हरेः ॥”
पर्यालोचना । यथा मनुः । ६ । ८० ।
“यदा भावेन भवति सर्वभावेयुः निस्पृहः ।
तदा सुखमवाप्नोति प्रियं चेष्ट च शाश्वतम् ॥”
प्रेम । यथा, गीतायाम् । १० । ८ ।
“इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥”
धात्वर्थः । (यथा, सुगन्धोदधे वोपदेवः ।
“देशाध्वकालभावं वाटेः ।” क्रियान्तरापेक्षि
क्रियाविशिष्टः तत्र सप्तमी त्रिहिता तथा च
सुगन्धोदधटीकायां रामतर्कवागीशः । “यस्य
क्रियया क्रियान्तरमपेक्ष्यते स इह भावः ॥”)
योनिः । उपदेशः । इति धरणिः ॥ संसारः ।
इत्यनेकार्थाकीर्षः ॥ नवग्रहाणां शयनादिहादश-
चेष्टाः । यथा,—
“शयनश्चोपवेशश्च नेत्रपाणिः प्रकाशनम् ।
गमनं गमनेच्छा च सभायां वसतिस्तथा ॥
आगमनं भोजनश्च कृत्यलिप्सा च कौतुकम् ।
निद्रा गृहाणां भावाश्च हादशैत प्रकीर्तिताः ॥”
भावानयनक्रमो यथा,—
“यद्वाशौ विवर्तितं खेटस्तेन तं परिपूरयेत् ।
पुनरंशेन संपूर्य स्वर्णं तत्र नियोजयेत् ॥
जातदण्डं तथा लज्जमेकौक्यं सदा बुधैः ।
रविणा भागहारेण शेषं कार्यं नियोजयेत् ॥
अंशेन नवसंख्याया । स्वर्णं गृहाणां जन्म-
नन्तम् । तदयथा,—
“विशाखानलतोयानि वेष्णवं भगदेवतम् ।
पुण्या पौण्ड्रियमः सर्पो जन्मभान्यर्कतः क्रमात् ॥”
अन्तो राशिः । यदा मेघे गृहस्तदा १ एक-
पूरितगृहसंख्याङ्कः । यदा वृषे गृहस्तदा २
द्विपूरितो गृहसंख्याङ्कः कार्यः ॥ * ॥ जाया-
सुतस्य तु तज्जगृहत्रिकोणस्थानस्थितपापग्रहाणां
निद्राशयनभावयोः फलम् ।
“निद्रायाश्च यदा पापो आयास्थाने शुभं वदेत् ।
यदि पापः शुभेदृष्टो नाशुभेऽथ कदाचन ॥
यदि वा शुचिगृहे स्थाच्छयनं यदि वेक्षितः ।
तदा नारीसमं तस्य नाशो भवति निश्चितम् ॥
शुभाशुभेयं दृष्टः शुभग्रहसमन्वितः ।
नारी च स्त्रियते तस्य प्रथमा च विशेषतः ॥
सुतस्थाने स्थितः पापो निद्रायां शयनेऽपि वा ।

भावः

तदाशुभं भवेत्तस्य नाच कार्या विचारणा ॥
तुङ्गस्थाने स्वयं वा त्रिकोणे वा यदा भवेत् ।
अपत्यस्य तदा नाशो जायते नाच संशयः ॥
शुभग्रहो यदा तत्र क्रूरो वा यदि वेक्षितः ।
तदा प्रथमापत्यस्य नाशो भवति निश्चितम् ॥
नृत्यस्थाने स्थितः पापो निद्रायां शयनेऽपि वा ।
तदात्मनोऽपत्यस्य स्यादात्मनोऽपरतोऽपि वा ॥
शुभग्रहो यदा तत्र नृत्यस्थानेऽपि संस्थितः ।
तदा च मरणं तस्य नृत्यस्थाने विशेषतः ॥
पापग्रहेयं दृष्टः शुभो वा शुचिरीक्षितः ।
तदा तस्य शिरस्त्रेदो मुनिना परिकीर्तितः ॥
एवं क्रमेण बोद्धव्यं गृहभावे सुबुद्धिना ।
बलाबलविचारेण जायते च शुभाशुभम् ॥
ज्योतिर्वित्तसु च सर्वेषु परिहारः लभो मया ।
शयनादिकभावेयुः ज्ञातव्यश्चोपदेशतः ॥
एकादशे वा दशमालये वा
धनालये वा यदि वा विलम्बे ।
पापेन युक्तो न शुभग्रहश्च-
तथापि सिद्धिं महतीं वदन्ति ॥”
फलं यथा,—
“मन्दायिः पितृशूली च जायते शयने नरः ॥ १ ॥
उपवेशे भवेच्छूली श्यामवर्णस्तथा नरः ॥ २ ॥
नेत्रपाणौ भवेत् क्रूरो जलदोषो भवेत्तरः ॥ ३ ॥
पुण्यवान् धार्मिकश्चैव धनवान् प्रकाशने ॥ ४ ॥
गमने च रवेर्जातः लपणो धनसंयुतः ।
बहुभाषो क्षमी क्रोधो लुब्धश्चैव सदा
भवेत् ॥ ५ ॥
अल्पभोक्ता शीघ्रगामी दीर्घायुर्नृपवल्लभः ।
शूरः श्रीमान् सुशीलश्च गमनेच्छाभवो नरः ॥ ६ ॥
सभायाश्च रवेर्जातः खलो दाता क्षमी भवेत् ।
दयालुः पण्डितो धीमान् गुणवान् पण्डित-
प्रियः ॥ ७ ॥
आगमने भवेत्सर्वः क्रूरपो धनवान् भवेत् ॥ ८ ॥
भोजने भण्डको मांसशुद्धो महावपुर्वर्त्तः ॥ ९ ॥
कृत्यलिप्सा सुन्दरो वाम्भो पण्डितस्य गृहा-
धिपः ॥ १० ॥
उत्साही च महाभोगी कौतुके च दिवाकरे ॥ ११ ॥
दाता भोक्ता प्रियः पुत्रकलत्राणां न संशयः ।
लिङ्गे देहे करे चैव गुदे रोगी तथैव च ।
निद्रायाश्च भवेद्गानोः क्रोधनो रक्तनेत्रकः ॥ १२ ॥
इति रवेस्तुङ्गातुङ्गे बलाबले वा बोध्यम् ॥ * ॥
“शयने च विधौ क्रोधो द्रिदो बहुलम्पटः ।
उपवेशे महारोगी धनवान् भवेत्तरः ॥ २ ॥
नेत्रपाणौ नेत्ररोगी शीपदो बहुभाषकः ।
क्रूरः खलोऽतिशूरश्च जायते च विधौ तदा ॥ ३ ॥
प्रकाशने निशानाथं धनवान् भवेत्तरः ।
दन्तो बुद्धिमान् दाता च परदारयु लम्पटः ॥ ४ ॥
अरोगी वित्तदा चैव क्रूरकर्मा धनान्वितः ।
शिरोगी दन्तशूली जायते गमने विधौ ॥ ५ ॥
नानामितमहाक्रोधी सम्पदो च भवेत्तरः ।
गमने च्छुविधौ जातो धनहीनो भवेत्तरः ॥ ६ ॥
दाता च धार्मिकश्चैव राजपात्रो भवेत् सदा ।

भावः

सभायाश्च विधौ नित्यं जायते पुत्रघोतमः ॥ ७ ॥
नित्यक्रोधी महादुःखी भवेदाममने विधौ ॥ ८ ॥
भोजने च भवेत्क्षुब्धो भण्डकश्च महाशूरः ॥ ९ ॥
यो जातो कृत्यलिप्सायां गुणवान् धार्मिको
भवेत् ।
बहुपात्रो धनी दाता जायते नाच संशयः ॥ १० ॥
कौतुके च भवेद्भोगी नानाविद्यासु तत्परः ।
उत्साही च महाक्रोधी जायते च मुनिश्च-
तम् ॥ ११ ॥
निद्रायां दृढरोगी स्यात्क्षेत्रपापकृजान्वितः ।
पुत्रशोकमहादुःखी नित्यं भ्रमति मेदिनीम् ॥ १२ ॥
इति चन्द्रस्य ॥ * ॥
शयने च कुजे जातो लक्ष्मीबहुकुरङ्गकः ।
क्षयक्रोधी महादण्डः लपणो जायते नरः ॥ १ ॥
उपवेशे यदा भौमे जायते च नराधमः ।
धनवान् क्रूरकर्मा च निरुदो जातिवर्त्तितः ॥ २ ॥
नेत्रपाणौ च यो जातः अक्षिरोगी भवेत्तरः ।
पुत्रदारधनेयं दारिद्र्येणैव दह्यते ॥ ३ ॥
प्रकाशने कुजे जातो धनवान् पण्डितः सुधीः ।
नारी च स्त्रियते तस्य प्रथमा च विशेषतः ॥ ४ ॥
गमने च यदा जातः प्रवासी नित्यदुःखितः ।
शरीरे च भवेद्भोगः कण्ठादिकुष्ठदृढकः ॥ ५ ॥
प्रवासी गमनेच्छायां गुदरोगी भवेत्तरः सः ।
धनहीनः कुकर्मा च जायते नित्यलस्य च ॥ ६ ॥
सभायाश्च यदा जातो धार्मिको बहुसम्पदः ।
गुणवान् महादाता शिरोगी भवेद्भुवम् ॥ ७ ॥
कुजस्यागमने नित्यं खलो भवति नान्यथा ।
कर्णरोगी पितृशूली जायते च नराधमः ॥ ८ ॥
भोजने भूमिजस्यापि यो जातो मांसलुब्धकः ।
दृष्टकायो महाक्रोधी नित्योत्साही धना-
न्वितः ॥ ९ ॥
कुजस्य कृत्यलिप्सायां यो जातो धनवान् भवेत् ।
दाता भोक्ता सदा मानो राजपात्रो भवेत्तरः
सः ॥ १० ॥
कौतुके नित्यजस्यापि जातो भवति पण्डितः ।
नानाधनेन संयुक्तो बहुपुत्रो दिभार्यकः ॥ ११ ॥
निद्रायां भूमिपुत्रस्य यो जातो भूयं एव सः ।
कलङ्को बान्धवेः साहं शोककेशरुजान्वितः ॥ १२ ॥
इति मङ्गलस्य ॥
“बुधस्य शयने जातो धनवान् क्षुधितः सदा ।
अङ्गच्छेदो भवेदापि खलो भवति नान्यथा ॥ १ ॥
उपवेशे च यो जातः प्रवासी जायते भुवम् ।
कवितागुणधीयुक्तो गौरवर्णो महाशयः ॥ २ ॥
नेत्रपाणौ च यो जातः शीपदादिरुजान्वितः ।
चक्षुरोगी विशेषात् स्यात् पुत्रनाशी भवेद्-
भुवम् ॥ ३ ॥
प्रकाशने भवेज्जातो राजपात्रो धनान्वितः ।
नानाधनेन संयुक्तो जायते वेदपारगः ॥ ४ ॥
गमने यो नरो जातः प्रवासी नित्यदुःखितः ।
शरीरे च तमाप्नोति नित्यदुःखी भवेत्तरः सः ॥ ५ ॥
यो जातो गमनेच्छायां लम्पटो दृष्टचित्तकः ।
स्त्रीवशो दुष्टभार्यश्च काटको बहुभाषकः ॥ ६ ॥

भावः

सभायाश्च वृधे जातो मुखो भवति पण्डितः ।
धनवान् धार्मिकश्चैव चिररोगी भवेत् सः ॥७॥
क्रूरः खलो हतस्त्वर्गः पापशीलो भवेन्नरः ।
बुधस्यागमने नित्यं जायते च नराधमः ॥८॥
भोजने च भवेत् मौख्य धनहीनो भवेन्नरः ।
परहृषी प्रवासी च शोभमात्रथान्वितः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां धनवान् पण्डितः कविः ।
उन्मादी च महाहृष्टो भुनक्ति सुख-

महतम् ॥ १० ॥

कौतुके च यदा जातो भवेत् सत्यजनप्रियः ।
अर्शरोगी ददुक्तो धनवानल्पशयः ॥११॥
निद्रायाश्च यदा जातः सर्वदः खेकाचताम् ।
नानाकेशमवाप्नोति रोगशोकयमलयम् ॥१२॥

इति बुधस्य ॥ * ॥

“धनवान् लम्पटः श्यामः स्थलो व्रणरुजान्वितः ।
जीवस्य शयने जातो मानवो नात्र संशयः ॥१॥
उपवेशे गुरोर्जातो बहुभाषी च रोगवान् ।
पशुघाती महाशिल्पी श्लोपदी रोगसंयुतः ॥२॥
नेत्रपाणौ गुरोर्जातः काशरोगी धनी भवेत् ।
क्षतादिश्चरन् नित्यं जायते नात्र संशयः ॥३॥
गुरोः प्रकाशे धनवान् लिङ्गगुह्य रुजान्वितः ।
दन्तो लम्पटपापी च श्यामवर्ण रुजान्वितः ॥४॥
सर्पाभीतो गटुकर्मा साहसी गमनोन्मुखः ।
परविक्तेन धनवान् पमान् भवति वाक्पती ॥५॥
गुरोश्च गमनेच्छायां जातो भवति मानवः ।
शूली धनी प्रवासी च संपाकर्मणि तनुपरः ॥६॥
वक्ता दाता च धनवान् राजसेवान्वितो नरः ।
शूलरोगी भवेन्नित्यं सभायां वाक्पती भवेत् ॥७॥
धार्मिकस्तीर्थविष्णो धनी चागमने गुरोः ।
परदारेषु संलुब्धो जायते नात्र संशयः ॥८॥
भोजने बहुमौख्याद्यो मांसलुब्धो महासुरः ।
कामुकः प्रियवाक्यश्च जायते नात्र संशयः ॥९॥
वृत्तलिप्ते शठो वाय्मो धनवान् साल्पिकस्तथा ।
महद्देश्यमनुक्तो जीवस्य च भवेन्नरः ॥१०॥
कौतुके च गुरोर्जातो धनवान् धार्मिकः सदा ।
वृत्तोत्साही महत्तमज्ञो भुनक्ति सुखमद्-

भुतम् ॥ ११ ॥

निद्रायाश्चैव यो जातश्च रोगी भवेच्च सः ।
क्षपणो बहुभाषी च दुःखितो भवति

महीम् ॥ १२ ॥

इति गुरोः ॥ * ॥

“शुक्रस्य शयने जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
दन्तरोगी महाक्रोधी नीचो भवति नित्यशः ॥१॥
उपवेशे तथा जातो बलवान् धार्मिकः सदा ।
नित्यप्रवासी रोगी च जायते नीचसंस्थितः ॥२॥
नेत्रपाणौ भृगोर्दुःखी रोगशोकसमन्वितः ।
धनहीनो महारोगी मानवः श्याम संशयः ॥३॥
भृगोः प्रकाशे जातो विद्याधनसमन्वितः ।
दाता च धार्मिकश्चैव कीर्तिमान् जायते नरः ॥४॥
शुक्रस्य गमने जातः पादस्त्रे रुजान्वितः ।
नित्योत्साही महाशिल्पी भवेत्तीर्थगतौ

रतः ॥ ५ ॥

भावः

गमनेच्छौ यदा जातो भ्रातृनाशो भवेद्भुवम् ।
माता च म्रियते तस्य शेषे वै याधिसंयुतः ॥६॥
सभायाश्च भृगोर्जातो राजपात्रो महाधनी ।
कुलशीलो महादत्तः केवलं शूलरोगवान् ॥७॥
भृगोरागमने जातो दुःखितो बहुलम्पटः ।
ददरोगी पुत्रशोकी जायते च नराधमः ॥८॥
शुक्रस्य भोजने जातो बलवान् धार्मिकः सदा ।
महाधनी भवेन्नित्यं बाणिज्येन विशेषतः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां स वाय्मो जायते भुवम् ।
पाण्डित्यं कविता चैव वर्तते च दिने दिने ॥
यदि नैव भवेन्नीचे स्खलो भवति निश्चितम् ।
तुल्यस्थाने विशेषेण राजपात्रो महाधनी ॥
कामुको बहुकालश्च परयोषितुप्रियः सदा ।
श्यामवर्णस्तथा मानी याज्ञिको बहुभा-

यकः ॥ १० ॥

शुक्रस्य कौतुके जातो धनवान् सात्विकः सदा ।
महाहृष्टो महाबन्धुः कौतुकी च भवेत् सदा ॥
बहुपुत्रकलत्रश्च नानासुखसमन्वितः ।
नीचे तद्विपरीतः स्यात् दुःखशोकसम-

न्वितः ॥ ११ ॥

निद्रायाश्च भृगोर्जातो भवेद्दोगी स निश्चितम् ।
नित्यक्षेत्री महादुःखी जायते नात्र संशयः ॥
जायायाश्च सुतस्थाने यदि निद्रा भृगोर्भवेत् ।
तदा सर्वविनाशः स्याद्विष्णुना परिकी-

र्तितः ॥ १२ ॥

इति शुक्रस्य ॥ * ॥

“शयने च शनेर्जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
गृहस्थाने भवेद्दोगी कोपशृङ्खल जायते ॥
लघ्यात् संप्राप्तमे चैव शयनस्थः शनेश्चरः ।
तदा नित्यप्रवासी स्याच्छुच्युत्थी भवेच्च सः ॥१॥
उपवेशे यदा जातः श्लोपदी ददसंयुतः ।
धनहीनो भवेत्तस्य पीडा भवति नित्यशः ॥२॥
नेत्रपाणौ यदा जातो स्खलो भवति पण्डितः ।
धनवान् धार्मिकश्चैव द्विभाष्यो बहुभाषकः ॥३॥
प्रकाशने च यो जातो राजपात्रो भवेत्तमः ।
नानागुणेन गुणवान् धार्मिकः पण्डितः शुचिः ॥४॥
मनास्तरः ।

जायास्थाने च लम्पे च प्रकाशने यदा शनिः ।
तदा सर्वविनाशः स्याज्जातिध्वंसो भवेद्

भुवम् ॥ ४ ॥

गमने च यदा जातः पादस्त्रे रुजान्वितः ।
तीर्थे च गतिमासित्यं पुत्रदारेर्विवर्जितः ॥५॥
यो जातो गमनेच्छायां श्लोपदी रोगसंयुतः ।
दन्ताघाती महाक्रोधी क्षपणः परनिन्दकः ॥६॥
सभायाश्च शनेर्जातः पुत्रदारधनेर्युतः ।
सञ्चक्र लभते विसं नानारत्नसमन्वितम् ॥७॥
आगमने यदा जातो महाक्रोधी रुजान्वितः ।
सर्पादिभिश्च संदष्टो भ्रातृनाशो भवेद्भुवम् ॥८॥
भोजने चैव यो जातो मन्दाग्निश्च महानपि ।
अर्शरोगी तथा शूली चक्षुरोगी भवेत्तमः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां नैकी बहुभाषकः ।
जीवतो दुःखितश्चैव प्रवासी परसेवकः ॥१०॥

भावः

कौतुके च शनेर्जातो राजपुत्रो महाशयः ।
दाता भोक्ता महादत्तो धार्मिकः पण्डितः

शुचिः ॥ ११ ॥

निद्रायाश्च शनेर्जातो धनवान् पण्डितः शुचिः ।
चक्षुरोगी पितृशूली द्विभाष्यो बहुपुत्रकः ॥
विशेषतश्च धर्मस्य कर्मस्य च कदाचन ।
यदि देवाङ्गवेत्तिद्रा नाशो भवति निश्चितम् ॥
कर्मनाशो धर्मनाशः क्षुधाक्षो दुःखितः सदा ।
नित्यप्रवासी रोगी च कार्यनाशः पदे पदे ॥
स्वमित्रगृहे पथे वा कर्म वा स्वगृहे पुनः ।
तदा सर्वं विचार्यश्च वैपरीत्येन चिन्तनम् ॥
आयायाश्च सुतस्थाने यदि निद्रा भवेत् पुनः ।
तदा सर्वं शुभं विद्याद्विष्णुना परि-

कीर्तितम् ॥ १२ ॥

इति शनेः ॥ * ॥

शयने च यदा राजोर्जातो यस्य भवेत् पुनः ।
तस्य केशो महादुःखं जायते च न संशयः ॥१॥
उपवेशे च यो जातः श्लोपदी रोगसंयुतः ।
बहुहानिर्नरस्त्वर्ग पीडा भवति नित्यशः ॥२॥
नेत्रपाणौ यदा जातश्चक्षुरोगी भवेद्भुवम् ।
सर्पाघातो महाभीतिद्विभाष्यो बहुभाषकः ॥३॥
प्रकाशने च यो जातो धनवान् धार्मिकः पुनः ।
नित्यप्रवासी चोत्साही सात्विको धार्मिकः

शुचिः ॥ ४ ॥

गमने चैव यो जातो नानारोगधनक्षयः ।
दन्ताघाती महाक्रोधी पिशुनः परनिन्दकः ॥५॥
यो जातो गमनेच्छायां बहुपुत्रो महाधनः ।
पण्डितो गुणवान् दाता जायते च नरोत्तमः ॥६॥
सभायाश्च यदा जातः क्षपणो धनसंयुतः ।
नानागुणेन गुणवान् धार्मिकः पण्डितः

शुचिः ॥ ७ ॥

आगमने च यो जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
सुहृद्विनाशः स्यान्नाजान्नेश्च जायते ॥८॥
भोजने च महादष्टो मन्दाग्निश्च रुजान्वितः ।
क्षपणः कलहाटाश्च दुःखितो नित्यसेवकः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां खलो भवति नात्यथा ।
पुत्रनाशो भवेत्तस्य जायानाशो भवेद्भुवम् ॥१०॥
कौतुके च यदा जातो गृहीः सर्वैः समन्वितः ।
नानाधनेन धनवान् राजसेवासु तत्परः ॥
यदि देवाङ्गवेत्ति स्वगृही वा कदाचन ।
तदा सर्वं वैपरीत्यं जायते च न संशयः ॥११॥
यो जातो राजनिद्रायां दुःखितः सख्यतस्तथा ।
नानास्थाने गतो वापि धनपुत्रविवर्जितः ॥
जायायाश्च सुतस्थाने यदि निद्रा विधुस्तदः ।
तदा सर्वं वैपरीत्यं शतजायासमन्वितः ॥१२॥
नानाशास्त्रं समालोक्य क्रियते ग्रन्थसंग्रहः ।
बलावलविचारेण युक्ता सच्चिन्त्येद्बुधः ॥”

इति ग्रन्थाणां शयनादिद्वादशभावविवेकः
समाप्तः ॥ इति जातरत्नः कोट्योपदेशपद्य ॥

अथ तन्वादिद्वादशभाषाः ।

ते च नराणां जन्मलयावधिकद्वादशस्थानानि ।
यथा,—

भावः

“सामर्थ्यं तनु कल्पते समुदये वित्तं कुटुम्बं ततो
विक्रान्तिं सङ्गं ततोऽप्यभवेन योधश्च सच्चि-
नयेन ।

बन्धुं वाच्यमुक्तं नयानपि ततो धीमन्तपुत्रास्ततः
वष्टेयं नृपविश्वेषां मदये कामं स्त्रियं वत्सं च ॥
इत्याद्युक्तयोऽष्टमे गुरुतपो भाग्यानि चित्तस्ततो
मानाद्यासादकस्मिन् दशममे कुल्यान्तस्त्वन्त-
नम् ।

प्राप्त्यायावय चित्तयेद्वयश्चै कृपणे तु मन्त्रि-
यथौ

सौम्यस्वामियुतीक्ष्णोरपचयस्तेषां चित्तस्त्वयथा ॥
इति द्वादशभाषविवेकः ॥

अरातिव्रणयोः वष्टे चाष्टमे मृत्युर्नृपयोः ।
अयस्य द्वादशस्थाने वैपरीत्येन चित्तनम् ॥”

अराद्यादिभावापवादः ॥

अथ तन्वादिद्वादशभावस्य गृह्यक्रमम् ।

“तमे सूर्योऽतिरोगी प्राणिनि बलश्रुती रूप-
वान् विनयुक्तो

भौमे यज्ञः सुवाग्मी शशधरतनये सर्व-
प्राज्ञाथवेत्ता ।

जीवे दाता पवित्रः सुकविरय गते भागव-
मण्डलेषः

शौरौ कण्ठतिगात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो
धर्मज्ञानः ॥ १ ॥

वित्तोऽर्के चैव रोगी सततगदयुतां रात्रिनाथे
धनाढ्यो

भौमे नित्यं प्रवासी क्षपितुधनवान् सोमपुत्रे
प्रधानः ।

जीवे लक्ष्मीप्रमोदी विलसति भृगुजे दर्पितः
स्त्रीनिकेतः

सौरौ दीनोऽति नित्यं तमसि च नियतं चौरि-
कावित्तजीवो ॥ २ ॥

भ्रातृत्वे सधर्मः स भवति नियतं भ्रातृधा
रात्रिनाथे

हिंसो भौमेऽनुजाना सपदि वधकरो भूमिका-
वृत्तिजीवो ।

सौम्ये सत्यस्य हस्ता भवति सुरगुरौ कामदेव-
स्वरूपः

शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयोर्भातृहस्ता
धनाढ्यः ॥ ३ ॥

अर्के बन्धौ सुदुःखो स्वजनपरिवृतः शीतगौ
जानुरोगी

भौमे कुप्यामवासी भवति शशिसुते भ्रातृपुत्रा-
न्वितोऽपि ।

जीवे रजोपभोगी त्रिदशरिपुगुरौ सर्वसोख्या-
धिकारी

सौरौ गेहे निवासी भवति शशिरिपौ मन्द-
कर्म कृत्स्नः ॥ ४ ॥

पुत्रस्योऽर्के नरोऽसौ प्रथमसुतहतः सिंहराशौ
सुपुत्रः

सोमे सञ्जाधिकारी भवति धरणिजे पुत्रशोका-
कुलोऽसौ ।

भावः

सौमेऽस्यः सुदेहः प्रचुरधनयुतो देवपुत्रो
सुपुत्रः

कन्यायुक्तो हि शुक्रे रविजदनुजयोः पुत्रपौत्रे-
विहीनः ॥ ५ ॥

यष्टोऽर्के शत्रुहस्ता रिपुगणरहितः शीतगण्डे
गतायुः

पूर्णं शत्रुश्च हन्याद्भवति धरणिजे हीनदेहो-
रतिहीनः ।

सौम्ये शास्त्रार्थयुक्तस्त्रिदशपतिगुरौ राज्ञ-
सौम्योपभोगी

देवाचार्योऽतिरोगी रविजदनुजयोः पापभुङ्-
नित्यदुःखो ॥ ६ ॥

पञ्चामर्के च जायापतिरतिविमुखी शीतगण्डौ
सुपुत्रः

सुखो भूयात्तरोऽसौ भवति धरणिजे हीन-
भार्यश्च ननम् ।

सौम्ये सुखः सुदेहस्त्रिदशपतिगुरौ शास्त्रवेत्ता
शत्रुयुः ।

शुक्रे पुत्रप्रमोदी रविजदनुजयोर्हीनभार्यश्च
ननम् ॥ ७ ॥

मृत्यौ चार्के समुत्थुर्भवति च नियतं शीतगण्डौ
गतायु-

भूमेः पुत्रे सुरोगी शशधरतनये शुक्लरोगो
विकर्मा ।

जीवे तीर्थे च मृत्युर्भवति भृगुसुते धार्मिक-
स्तीर्थगोऽसौ

सौरौ शूली गतायुर्भवति विधुरिपौ वेदमुक्तो
गतायुः ॥ ८ ॥

धर्मं चार्के नरोऽसौ विविधधनयुतः शीतगौ
पुण्यकर्मा

लक्ष्मीवान् पुण्यवेत्ता भवति धरणिजे देव-
वित्तापहारी ।

सौम्ये धर्मः शुशीलस्त्रिदशपतिगुरौ राज्ञ-
तुल्यः सुकर्मा

शुक्रे तीर्थागुरागी रविजदनुजयोः पापशीलः
सुदुःखो ॥ ९ ॥

कर्म्मण्यर्के प्रतापी प्रचुरधनयुतः शीतगौ
क्रोधदृष्टिः

सोमे श्रेष्ठान्वितोऽसौ विविधधनयुतो भूमिजे
बन्धुहीनः ।

नित्योत्साहो च सौम्ये प्रचुरधनयुतो देव-
पुण्योऽभिमानो

दिव्यस्त्रीशोऽपि शुक्रे वृषपतिममधनः सौरिदेव्यौ
सुखी च ॥ १० ॥

आये चार्के नरोऽसौ पितृधनसहितः शीतगौ
चारुशीलो

भौमे नित्यं स रोगी शशधरतनये सर्वदा
क्रोधयुक्तः ।

जीवे श्रीमान् प्रदाता करितुरगपतिभोगी
शास्त्रवेत्ता

कृत्री रत्नादिमुक्तो रविजदनुजयोः क्रूरकर्मा
कुचेलः ॥ ११ ॥

भावः

अर्के संस्थे यद्येऽसौ पुरधनरहितः चर्चुरोगी
सुदुःखी

सोमे वेदान्वितोऽसौ भवति धरणिजे दातरक्तो
विपुष्टिः ।

सौम्ये धर्म्मार्थकारी दिनकररहिते देवपुत्र-
रभिमानो

शुक्रे शास्त्रागुरागी रविजदनुजयोः क्रूरकर्मा
कुचेलः ॥ १२ ॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ १३ ॥

स्त्रीणां यौवनकाले स्वभावजाष्टाविंशत्यलङ्का-
रास्तर्गताङ्गप्रथमालङ्कारः । यथा,—

“यौवनं मत्तजास्तामामष्टाविंशतिसंख्यकाः ।
अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलाख्योऽङ्गजाः ॥”

तत्र भावः ।
“निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ॥”

जन्मतः प्रभृति निर्विकारे मनसि उद्बुद्धमात्रो
विकारो भावः । यथा,—

“स खव सुरभिः कालः स खव मलयानिलः ।
सौव्यमवला किल मनोऽन्यदिव दृश्यते ॥”

इति साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदः ॥ ३॥

भावस्य लक्षणान्तरं यथा,—
“शरीरेन्द्रियवर्गस्य विकाराणां विधायकाः ।

भावा विभाषणनिताश्चित्तवृत्तय ईरिताः ॥
पुराणे नात्यशास्त्रे च द्वयोस्तु रतिभाषयोः ।

समानार्थतया ताव द्वयभेदोऽन लक्ष्यते ॥” ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तमानसविकाररूपभावस्य विवरणं यथा,
रजःसत्त्वतमोमयश्चित्तविकारो भावः । चित्त-
वृत्तिविशेषो भाव इत्यन्ये । अतएव मनो-

विकारो रत्यादिभावे उक्तः । भावयति जनयति
रमान् भावः अन्य । तथा च भरतः ।

“नानाभिनयसम्बन्धान् भावयन्ति रसानिमान् ।
यस्मात्तस्मादसौ भावा विज्ञेया नाटकोक्तिषु ॥”

भावाश्च त्रिविधाः स्थायिनो अभिचारिणः
मात्स्विकाश्च । तत्र स्थायिनो यथा,—

“रतिहंसश्च शीकश्च क्रोधोत्साहौ भयस्तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चैति स्थायिभावाः प्रकीर्णिताः ॥

अभिचारिणो यथा,—
“निर्वदगलानि प्राङ्कारयास्तथास्तथाभदभमाः ।

आलस्यश्चैव देह्यश्च चित्ता मोहो घृतिः स्मृतिः ॥
श्रीडा चपलता चर्ष आयोगो जड़ता तथा ।

गर्वो वषाद आत्मसुखं निद्रापस्मार एव च ॥
स्वप्नो विषोऽयोऽमर्षश्चापवह्निमथोग्रता ।

मतिर्योधस्त्वथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया अभिचारिणः ।

त्रयस्त्रिंशदसौ भावाः प्रयान्ति रससंस्थितम् ॥”
सात्त्विका यथा,—

“स्वदः स्तम्भोऽथ रोमाश्च स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वेवर्गमथु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मता इति ॥

रत्यादयः स्थायिनोऽष्टौ निर्वेदाद्या अभि-
चारिणस्तयस्त्रिंशत् स्वदादयः सात्त्विका अष्टौ
चेति ऊनपञ्चाशद्भावाः पञ्चाशद्भावा इत्यन्ये ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(प्रधानव्यभिचारिप्रभृतयो भावप्रवृत्तौच्यन्ते ।
यदुक्तं साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ।

“सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।
उद्बुद्धमात्रः स्यात्तु च भाव इत्यभिधीयते ॥”
भगवद्भाष्ये यथा,—

“शुद्धसत्त्वविशेषात्मा प्रेमसुख्यानुसाम्यभाक् ।
रुचिभिस्तत्तमाह्वययत्नमौ भाव उच्यते ॥”

इति भक्तिरसात्तत्त्वसिन्धुः ॥३॥

भावकः, पुं, (भाव एव स्वार्थं कर्तुं ।) भावः ।
मानसो विकारः । इति जलानुधः ॥ (भवतीति ।
भू + कर्त्तरि ण्वल् ।) सत्ताश्रये, चि । इति
संक्षिप्तसारः ॥

भावनः, चि, (भवत अयमिति । भवन् + अण् ।)
भवदीयः । शब्दलभ्यवच्छेदादण्प्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भावनकः, चि, (भवतामयमिति । भवन् + “भवत
छक्छमौ” ४।२।११५। इति ठक् ।)
भवदीयः । भवच्छब्दान् ठक्प्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ यथा, भट्टिपञ्चमसर्गः ।
“भावकं दृष्टवत्स्वेतदस्मासाधि सुशीवितम् ॥”

भावनं स्त्री, (भू + णिच् + ल्युट् ।) भयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चाल्ता इति भाषा ॥
(भावे ल्युट् ।) भावना । इति मेदिनी । ने,
१०१ । (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
“सुखदुःखादिभिर्भावेर्भावस्तद्भावभावनम् ॥”
भावयतीति । भू + णिच् + ल्युट् । उत्पादके,
चि । यथा, महाभारते । १।२२४।४५ ।
“दृष्ट्वैव च स राजानं शङ्करो लोकभावनः ।
उषाच परमप्रीतः श्वेतकिं नृपसत्तमम् ॥”

भावना, स्त्री, स्त्री, (भू + णिच् + ल्युट् ।) ध्यानम् ।
(यथा, गीतायाम् । २।६६ ।
“नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥”)
पञ्चालोचनम् । अधिवासनम् । इति मेदिनी ।
ने, १०१ ॥ त्रिविधा भावना यथा,—

“त्रिविधा भावना विप्र । धिन्मेतन्निबोध मे ।
ब्रह्माख्या कर्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका ॥
ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिकापरा ।
उभयात्मिका तथेवास्या त्रिविधा भावभावना ॥
सगन्धनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः ।
कर्मभावनया चार्थे देवाद्याः स्यावराजराः ॥
हिरण्यगर्भादेषु च ब्रह्मकर्मभात्मिका द्विधा ।
बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यन्ते भावभावना ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥

त्रिविधभावनाश्रयगोवात्मकत्वात्तदुपचारेण
त्रिविधा भावनेत्युच्यते । एतद्धि चरः स्थूलं
रूपम् । अतः पररूपप्राप्तायत्नान् तत्र
प्रथमं मनः सत्त्वात्मिकं भावः । भावना नाम
ज्ञानविशेषज्ञा वासना । तौ त्रिविधमपि
संज्ञामादिशति ब्रह्मास्थिति । तामेव विषय-
त्रिविधेन विधिनक्ति ब्रह्मभावनात्मिकेति । भाव-
भावना भावो यस्तु तद्विषया भावना त्रिविधा ।

तत्र वयं ब्रह्मैव भावयामः । वयं कर्मैव कर्मैः ।
वयन्तूभयमिदमनुसन्दध्म इत्येवं त्रिविधा
भावना । भावनायुक्तान् जीवानुदाहरति सग-
न्धनादय इति ब्राह्मणम् । इति तट्टीका ॥

भावबोधकः, पुं, (भावस्य रत्नादेर्बोधकः अनु-
भावकः ।) अनुभावः । इत्यमरः । २।७।२१ ॥ भावस्य
रत्नादेर्बोधकः सूत्रको गुणक्रियादिरनुभावः ।
अनुभायते प्रतीतियोग्यता नोयते रत्नादिरने-
नेति अनुभावः घञ् । तत्र रतेरनुभावाः
लोचनचातुर्यभूतेपादयः । हासस्य च कपोला-
कुचनानामोत्पुल्लनादयोऽनुभावः एवं अन्यत्रा-
नुमन्तयम् । किंवा भावानुभावयतीति अन्
अनुभावो मुखरागादिः । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

भाववृत्तः, पुं, (भावः सत्ता वृत्तः प्रवृत्तौऽस्मा-
दिति । यद्वा, भावः स्पष्टिः तत्र वृत्तः प्रवृत्तः ।)
ब्रह्मा । इति सत्त्वाद्याख्यायां स्मृतिः ॥

भावाटः, पुं, (भावं भावेन वाटतीति । अट् +
अण् अच् वा ।) भावकः । साधुः । निवेष्टः ।
कामुकः । नटः । इति मेदिनी । टे, ५२ ॥

भावानुगा, स्त्री, (भावं स्मृत्पदार्थमनुगच्छ-
तीति । अनु + गम् + उट् । टाप् ।) छाया ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (भस्मादिना अनुगतं, चि ॥)
भावानीना, स्त्री, (भावेण स्मृत्पदार्थं आनीना ।)
छाया । इति राजनिर्घण्टः ॥

भावितः, चि, (भायते स्मिति । भू + णिच् + क्तः ।)
वासितः । प्राप्तः । इति मेदिनी । ते, १४० ॥
विशोभितः । (यथा, महाभारते । १३।१६।३८ ।
“यं चैनं प्रतिपद्यन्ते भक्तियोगेन भाविताः ।
तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येष नृच्छयः ॥”)
चिन्तितः । मिश्रितः । भूक् शुद्धिचिन्तयोर्मि-
श्रणे च इत्यस्मान् आन्तात् क्तप्रत्ययनिष्पन्नो-
ऽयम् ॥ (समर्पितः । यथा, महाभारते । १।
५।३२ ।

“एतत् संसृष्टितं ब्रह्मं स्तापत्रयचिकित्सितम् ।
यदोत्तरं भगवति । कर्म ब्रह्मणि भावितम् ॥”
“भगवति भावितं समर्पितम् ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ सिक्ताः । यथा, सुश्रुते चिकि-
त्सितस्थाने । १ अध्याये ।

“अस्मात्तकान् वासयेत्तु चौरं प्राङ्मुख-
भावितम् ॥”

भावितं, स्त्री, (भवतीति । भू + “भूवादिगृभ्यो
णिञन् ।” उणा० ४।१७० । इति णिञन् ।)
चेलोच्यम् । स्वर्गभक्तपातालम् । इत्युणादिकायः ॥

भाविनी, स्त्री, स्त्रीविशेषः । इत्यमरः ॥ भावः
शब्दप्रत्ययविशेषो विद्यतेऽस्याः भावनी । इति
तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ११७।४६ ।
“मा हितस्याभवन्त्यष्टा पत्नी लण्यस्य भाविनी ।
पतिव्रता गुणोपेता रूपशीलगुणान्विता ॥”)
स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्कन्दस्य
मातृगणानामन्यतमा । यथा, महाभारते ।
६।४६।११ ।

“शतचण्डा शतानन्दा भगवन्दा च भाविनी ।
वपुष्मती चन्द्रशीता भद्रकाली च भारत ! ॥”
वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिनी च ॥

भावी, [नृ] चि, (भविष्यतीति । भू + “भुवच् ॥”
उणा० ४।८ । इति इति । स च णिदृ-
भवति ।) भविष्यत्कालादिः । वर्तमानप्राग-
भावप्रतियोग्यनुपपत्तिकः । यथा,—

“वीरप्रतिपदा नाम तव भावी मञ्जीस्रवः ॥”

इति कार्तिकमुक्तप्रतिपदमधिलक्ष्य बलिं प्रति
भगवद्वाक्यम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

भावुकं, स्त्री, (भवतीति । भू + “लघपतपदस्याभू-
वृथेति ॥” ३।२।१५४ । इति उक्त्वा ।) मङ्गलम् ।
(यथा, प्रद्युम्नविजये १ अङ्के ।

“शक्र ! सर्वत्र कुशलमस्माकम् । अपि भावुकं
वः सुराणाम् ॥”)

तद्वति, चि । इत्यमरः । १।१।२६ ॥

भावुकः, पुं, (भू + उक्त्वा ।) नाचोक्तौ भगिनी-
पतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

भावुकः, चि, भवनाश्रयः । भवति यः । इति
कर्त्तरि भूधातोर्णुक्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ रसविशेष-
भावनाश्रयः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—

“निगमकल्पतरोगलितं फलं

• शुक्लसुखादन्तदवसंयुतम् ।

पिबत भागवतं रसमालयं

सुहृदो रसिका भुवि भावुकाः ॥”

इति श्रीभागवते । १।१।३ ॥

लक्ष्मणलक्ष्मिप्रियान्धस्यलसुभगाऽशब्दोपपदभू-
धानोरभूततद्भावार्थं कर्त्तरि वाच्ये सुक्ल-
प्रत्ययेन लक्ष्मणावुक इत्यादयश्च निष्पन्नाः ॥

भायं, स्त्री, अवश्यभवितव्यम् । इति भूधातो-
रवश्यभावार्थं भावे ध्यङ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
यथा । विप्रश्च सुचिना भायम् । इति सुम्भ-
बोधयाकरणम् ॥ प्रयोगदर्शनात् कर्त्तरि च तत्र
चि । यथा —

“एतस्य करणं नास्ति देवाधिष्ठितकर्म्मणः ।

भावोद्यवश्यं यद्भायं तत्र ब्रह्माप्यवाधकः ॥”

इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥

भाय, ड ञ् वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
यात्स-सक-सेट् ।) ड, भागते । ञ्, अव्यभिधत्
अवभाषन् । इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

भायणं, स्त्री, (भाय् + भावे ल्युट् ।) कथनम् ।
यथा । “संलापो भायणं मिथः ।” इत्यमरः ॥
(यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे । आर्हतदर्शने ।

“हास्यलोभमयक्रोधप्रत्याख्यानेर्निरन्तरम् ॥

आलोच्य भाषणेनापि भाषयेत् संवृतं व्रतम् ॥”)

भाषा, स्त्री, (भाष्यते शास्त्रव्यवहारादिना प्रयु-
ज्यते इति । भाष् + “सुरोश्च हलः ॥” ६।३ ।

१०२ । इत्यप्रत्ययः । टाप् ।) रागिणीविशेषः ।
इति जलानुधः ॥ वाक्यम् । यागदेवता । तत्-
पर्यायः । ब्राह्मी २ भारती ३ गौः ४ वाक् ५

वाणी ६ सरस्वती ७ याज्ञारः ८ उक्तिः ९
लपितम् १० भाषितम् ११ वचनम् १२ वचः

भाषा

१३। इत्यमरः। १। ६। १॥ त्रयोदश वचने। पूर्वसप्तकं वागधिकृतायां देवतायाश्च। इति तट्टीकायां भरतः॥ शास्त्रीयाष्टादशभाषा यथा। संस्कृतम् १ प्राकृता २ उदीची ३ महाराष्ट्री ४ मागधी ५ मिश्राहमागधी ६ शकाभीरी ७ अरवन्ती ८ द्राविडी ९ ओड्डीया १० पाञ्चात्या ११ प्राञ्चा १२ बाङ्गीका १३ रत्निका १४ दालिगात्या १५ पैशाची १६ आरवन्ती १७ शौरसेनी १८। एतासां लक्षणोदाहरणानि प्राकृतलक्षणैश्च व्याकरणे द्रष्टव्यानि॥

अथ भाषाविभागः।

“पुराणामनीचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम्। शौरसेनी प्रयोक्तया ताडणीनाश्च योषिताम्॥ आसामेव तु गाथान् महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत्। अचोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारि-
गाम्॥

चेटानां राजपुत्राणां श्रीलन्काश्च मागधी। प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानां स्याद्वनिका॥ योधनागरिकादीनां दालिगात्या हि दीयताम्। शकाराणां शकादीनां शाकाराणां संप्रयोजयेत्॥ बाङ्गीकभाषा दियानां द्राविडी द्रविडादिषु। आभीरेषु तथाभीरी चाङ्गाली पुञ्जसादिषु॥ आभीरी शावरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु। तथेवाङ्गारकारादी पैशाची स्यात् पिशाच-
वाक्।

चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका॥ बालानां वल्कलानाश्च नीचमहविचारिणाम्। उन्मत्तानामातुराणां सेव स्यात् संस्कृतं
कचित्॥

ऐश्वर्य्य प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्कृतस्य च। भिक्षुबल्लभरादीनां प्राकृतं संप्रयोजयेत्॥ संस्कृतं संप्रयोक्तव्यं लिङ्गिनीवृत्तमासु च। देवीमल्लसुतावेष्टावपि कैश्चित्तथोदितम्॥ यद्देशो नीचपात्रस्तु तद्देशे तस्य भाषितम्। कार्यतन्त्रोत्तमादीनां कार्यो भाषाविषयः॥ योषितसखीबालवेष्टाकितवासरसां तथा। वेदभार्ग्यं प्रदातव्यं संस्कृतज्ञानरान्तरा॥ एवातदाहरणान्याकारेषु बोद्धव्यानि। भाषा-
लक्षणानि भाषाण्ये। इति साहित्यदर्पणे
परिच्छेदः॥

अथ भाषापादः।

तत्र भाषास्वरूपमाह तुः काव्यायनदृष्टयती। “प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्। निश्चितं लोकसिद्धं पदं पञ्चविधो विदुः॥ स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः। विरोधिकारणोर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः॥ बद्धा स्वैवविधः पद्यः कथितः पूर्ववादिना। दद्यात्तत्पद्यसम्बद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्॥ प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक्। तस्या दोषैः परस्परविबह्वार्थपदादिभिस्तत् साध्यं साधना-
र्थाभिमतं पदं विदुः। अन्यथा प्रतिज्ञादोषैश्च साध्यदोषः स्यात्। अतएवोक्तम्।

भाषा

“वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता। अमकुरेण वक्तव्ये व्यवहारेषु वादिभिः॥” वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्वोक्ते। नारदेनापि। “सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता। तद्वानो ह्येयं वादी तरंस्तामुत्तरी भवेत्॥” उत्तरी विजयी। यदाप्यन्यत्र साध्यं तद-
विशिष्टधर्माधर्मा पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र वाक्पक्षार्थेणादिधर्मविशेषविशिष्टतया धर्मि-
गोऽप्यमणपदेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोरभेदा-
भिधानम्। उपसंहारं च एवंविधः पक्ष इति। मितान्तरायास्तु। भाषा प्रतिज्ञा पक्ष इति नार्थान्तरमित्युक्तम्। भाषार्थमुक्ता भाषास्वरूप-
प्रपञ्चमाह। स्वल्पान्तर इति। निराकुलः पौत्रोपर्य्यविषयोमादिश्रुत्यः। तत्र। “तत्र च व्यवहारे च प्रवृत्ते यज्ञकर्मणि। यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता सानि न पश्यति॥” इति गृह्यसंमहवचनादभावेन्यो ज्ञात्वा शोधयेत्॥ * तच्छोधनमाह बृहस्पतिः। “न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावदादीं विशोधयेत्। न दद्यात्तरं यावत् प्रत्यर्थं सभ्यसमिधौ॥” तस्मिन्वनप्रकारमाह व्यासः। “पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्। न्यूनाधिकं संप्रोध्य पश्चात् पत्रे निवेद्येत्” फलकं काष्ठादिपट्टकम्। काव्यायनः। “पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ् विवाकोऽथ लेखयेत्। पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रेऽभिलेखयेत्॥ शोधयेत् पूर्वपक्षं यावत्प्रोत्तरदर्शनम्। उत्तरेणावकृतस्य निवृत्तं शोधनं भवेत्॥ अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थं प्रत्यर्थिनां वचः। चौरवच्छासयेत्तत् धार्मिकः पृथिवीपतिः॥” स्वभावोक्तमज्ञानम्। एतच्च स्वरविशेषादिना सुज्ञेयम्। अतएव याज्ञवल्क्यः। “कृतं निरस्य भूतेन व्यवहाराभ्येनृपः। भूतमप्यनुपपन्नं ह्येयं व्यवहारतः॥” भूतं तत्त्वार्थमन्वयम्। नारदः। “भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं प्रमादाभिहितं कृतम्। किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममभिरुचता। मनुष्यचित्तवेचित्तज्ञात् परीक्षा साध्वसाधु वा। सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्कृतेनावसीदति॥ पशुस्त्रीभूम्युत्पादने शास्योऽप्यर्थान् ह्येयते॥” सर्वेष्वर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी-
दति। अचोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि। अर्थ-
विवादग्रहणान्न्युक्तविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतार्थादप्यर्थाद्भेदयत इति गम्यते। यथाह-
मनेन शिरसि पादेन ताडितः इत्यभिधाय केवलं हस्तेन ताडितः इति वदन् केवलं दण्डः पराजयते च। ततश्च त्वं मनुज्यं घारयसि मत्त प्रकृत्येन एहीततावह्नकत्वादिति भाषा-
शरीरम्। एतच्च संस्कृतदेशभाषान्यतरेण यथा-
बोधं वक्तव्यं लेख्यं वा। स्वार्थानामपि वादिप्रति-
वादितादर्शनात्। अतएवाध्यापनेऽपि तथोक्तं
विष्णुधर्मोत्तरे।

भास

“संस्कृतेः प्राकृतेर्विकीर्येः शिष्यमदुरुपतः। देशभाषादुपायेषु बोधयेत् स गुरुः सुतः॥

इति व्यवहारतन्त्रम्॥

भाषापरिच्छेदः, पुं, विष्णुनाथन्यायपञ्चाननकृत-
न्यायपरिभाषायन्त्रः। अस्य अयमाद्युक्तिः। “नतनलमधरुक्तये गोपपट्टोदकूलचौराय। तस्मै गमः कृणाय संसारमहोरुहस्य बोधाय॥” तस्यायमन्त्र्युक्तिः। “सोऽयं क इति ब्रुहिस्तु साज्जात्यमलम्बते। तदेवोपधमितादौ सजातीयेऽपि दर्शनात्॥” अस्य टीका सिद्धान्तमुक्तावली॥

भाषापादः, पुं, (भाषायाः पादः।) चतुष्पाङ्ग-
वहारान्तर्गतप्रथमपादः। तस्य लक्षणं यथा,—
“अथवह्नर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम्। साध्यवह्नात्मकपदं प्रकृतार्थान्वयि च॥ प्रसिद्धमविरुद्धं निश्चितं साधनलभम्। सन्निभं निखिलार्थं देशकालाविरोधि च॥ वर्षभूमिमासपक्षाहोवैशाखप्रदं शतम्। स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारव्योयुतम्॥ साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम च। परात्मपूर्वज्ञानेकराजनामभिरुक्तम्॥ क्षमालिङ्गात्मपीडावत्कथिताहर्गुदायकम्। यदावेदयते राज्ञे तदाधितमिधोयते॥”

इति मितान्तरायां व्यवहाराध्यायः॥

अस्य विवरणं भाषाशब्दे द्रष्टव्यम्॥

भाषितं, स्त्री, (भाष्यते इति। भाष् + भावे क्तः।)
वचनम्। इत्यमरः। १। ६। १॥ (यथा, मनौ। ८। २३।
“आकारेऽरिद्रितैर्गत्वा चेष्टया भाषितेन च। नेत्रवक्त्रविकारेषु गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः॥”
भाष्यते स्मिति। भाष् + कर्मणि क्तः।) कथिते
चि॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे। ५। २८।
“प्रविश्य सानुरागस्य चित्तं चित्तज्ञसम्मतः। समर्थयंश्च तत्पक्षं साधु भाषित भाषितः॥”)

भाष्यं, स्त्री, (भाष्यते विवृततया वर्ण्यते इति।
भाष + ण्यत्।) चर्णिः। इति स्वाभी॥ सूत्र-
विवरणग्रन्थः। तस्य लक्षणम्।
“सूत्रार्थं वर्ण्यते यत्र पदेः सूत्रानसारिभिः। स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥”
इति लिङ्गादिसंयहटीकायां भरतः॥ सूत्रो-
क्तार्थप्रपञ्चकम्। इति हेमचन्द्रः॥ (भाष्यते
अर्चति। ण्यत्।) गृहविशेषः। इति माध-
वीति मधुरेशः॥ (भाष् + ण्यत्।) कथ-
नीये चि॥

भाष्यकारः, पुं, (भाष्यं चर्णिं करोतीति। क्त +
“कर्मण्यण्”। ३। २। १। इत्यण्।) महा-
भाष्यकर्ता मुनिः। तत्पण्यायः। गोनर्हीयः २
पतञ्जलिः ३ चर्णिजन्तु ४। इति चिकाण्डशेषः॥
“अहं भाष्यकारश्च कुशाग्रौघप्रियायुधौ।
नेव शब्दाभ्युधेः पारं किमन्ये नृदुहयः॥”

इति दर्गभंजः॥

भाष च उ भाषि। दीप्तौ। इति कविकल्प-
हमः॥ (भा०-आत्म०-अक०-सं०।) अ

भास्करं

अशीभसन् अश्वभासन् । ड भासते । इति दुर्गादासः ॥
भास्, स्त्री, (भासते इति । भास् + “भाजभास-
विदातोऽजिपृज्यावस्तुवः क्तिप् ।” ३।२।१७७।
इति क्तिप् ।) प्रभा । अस्य शब्दस्य प्रथमान्त-
रूपं भाः । इत्यमरः । १।४।३४ ॥ मयवः ।
इति मेदिनी । से. ७ ॥ इच्छा । इति धरणिः ॥
भासः, पुं, (भास्यते इति । भास् + भावे घञ् ।)
दीप्तिः । (यथा, महाभारते । ८।५८।३१ ।
“चन्द्रनलत्रभासेष्व वदनेष्वारकृष्णैः ।”)
(भासन्ते गावोऽत्र । भास् + आधारे घञ् ।)
गोष्ठम् । (भासते दीप्यते इति । भास् + कर्त्तरि
अच् ।) कुकटः । गृध्रः । इति विश्वः । स्वनाम-
ख्यातपक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । शकुन्तः २ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १।
१३४।७० ।
“क्षत्रिमं भासमारोप्य वृत्ताये शिल्पिभिः कृतम् ।
अभिज्ञातं कुमारानीं लक्ष्यभूतमुपादिशत् ॥”
पञ्चतन्त्रः । यथा, महाभारते । १४।१३४।७० ॥
“हिमवान् पारिपात्रश्च सख्यो बन्धुश्चकूट-
वान् ।
श्वेतो नीलश्च भासश्च कोष्ठवासेव पर्यतः ॥”
(स्त्रियां ङीप् । प्राधायाः कथा । यथा, महा-
भारते । १।६५।४६ ।
“अनवद्यां मनुं वंशामसुरां मार्गणप्रियाम् ।
अनपां सुभगां भासोमिति प्राधा अजायत ॥”
भासः, [सु.] स्त्री, (भास् + आसम् ।) दीप्तिः ।
इति द्विरूपकोषः ॥
भासन्तः, पुं, (भासते इति । भास् + लभ्वङि
वसिभासोति ।) उणा० ३।१२८ । इति भक्त ।
सूर्यः । चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥ भासपत्नी ॥
इति मेदिनी । ते. १३६ ॥ नलत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
भासन्तः, त्रि, (भासते इति । भास् + भक्त ।)
सुन्दराकारः । इति मेदिनी । त्रि. १३६ ॥
भासन्ती, स्त्री, (भासन्तः । गौरादित्वात् ङीष् ।)
नलत्रम् । इत्युणादिकोषः ॥
भासुः, पुं, (भास् + बाहुलकादुत् ।) सूर्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भासुरं, स्त्री, (भासते इति । भास् + “भञ्जभास-
मिदो घुरच् ।” ३।२।१६१ । इति घुरच् ।)
कुष्ठौषधम् । इति जटाधरः ॥
भासुरः, पुं, (भास् + घुरच् ।) स्फटिकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वीरः । इति धरणिः । कर्त्तरि
घुरप्रत्ययनिष्पन्नत्वेन दीप्तिपुक्ते, त्रि ॥ (यथा,
किरातास्त्रीनोऽपि । ५।५ ।
“मणिमयवस्त्रयां कामासुराः
सुरवधूपारिभुक्तलताश्रयाः ॥”
भासुरपुष्पा, स्त्री, (भासुराणि पुष्पाण्यस्याः ।
टाप ।) वृक्षिकास्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
भास्करं, स्त्री, (भाः करोतीति । कृ + “दिवा-
विभानिशाप्रभा भास्करान्तानन्तादीति ।” ३।१।
२१ । इति टः ।) सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भिन्न

भास्करः, पुं, (भाः करोतीति । कृ + “दिवा-
विभानि । ३।२।२१ । इति टः ।) सूर्यः ।
(यथा, मनौ । २।४८ ।
“प्रतिगृह्येष्टितं दण्डमुपस्थाप्य च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परोक्ष्याग्निं चरेद्भस्मं यथाविधि ॥”)
अग्निः । इति मेदिनी । रे. १६१ ॥ वीरः । इति
धरणिः ॥ अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भास्कराचार्यः । स च सिद्धान्तशिरोमण्यादि-
न्योतिर्यथ्यकर्त्ता ॥
भास्करप्रियः, पुं, (भास्करस्य प्रियः ।) पद्मराग-
मणिः । इति केचित् । चुणि इति भाषा ॥
भास्करोष्ठा, स्त्री, (भास्करस्य इष्ठा ।) आदित्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥
भास्वरं, स्त्री, (भासते इति । भास् + “स्तेषां
भासपिमकमो वरच् । ३।२।१७५ । इति
वरच् ।) कुष्ठौषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भास्वरः, पुं, (भासते इति । भास् + “स्तेषांभास-
पिमकमो वरच् । ३।२।१७५ । इति वरच् ।)
दिनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सूर्यः । इति
केचित् । दीप्तिपुक्ते, त्रि । इति सुप्रबोध-
याकरगम् ॥ (यथा, महाभारते । १।११।११ ।
“स डौण्डुभं परित्यज्य रूपं विप्रर्षभच्छदा ।
स्वं रूपं भास्वरं भूयः प्रतिपदे महायशसाः ॥”
सूर्यस्यानुचरविशेषः । स च भगवता सूर्येण
तारकासुरवधमाहायार्थं स्कन्दाय दत्तः । यथा,
महाभारते । ६।४५।३० ।
“गुम्भाजो भास्वरश्चेव यौ तौ सूर्यानुयायिनौ ।
तौ सूर्यः कान्तिकेयाय ददौ प्रीतः प्रतापवान् ॥”
भास्वान्, [त्रि] पुं, (भास् + सन्त्यस्येति । भास् +
“तदस्यास्यसिन्धिमिति मत्तुप् ।” ५।२।६४ । इति
मत्तुप् । मस्य वः ।) सूर्यः । (यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । १०१।१६ ।
“यथा चाराधितो देवा सोऽदित्या कश्यपेन च ।
आराधितेन चोक्तं यत् तेन देवेन भास्वता ॥”)
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ दीप्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥
वीरः । इति मेदिनी ॥ दीप्तिविशेषः, त्रि ॥
(यथा, कुमारसम्भवे । १।२ ।
“यं सर्वश्रेष्ठाः परिकल्प्य वनसं
मेरी स्थिते रोगधरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधोश्च
एष्यपदिष्टा दुदुर्धरित्रीम् ॥”
प्रकाशकः । यथा, मनौ । १।७७ ।
“वायोरेपि विकृत्वाणाहिरोत्तिष्णु तमोदुदम् ।
प्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणसुच्यते ॥”
“भास्वत् प्रकाशकम् ।” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥)
भिन्न, ड लामार्थलोभोक्तिक्षिप्रः । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-व्या०-याचने द्विक०-लामे
लोभोक्तौ च सक० क्षिप्रि अक०-सट् ।) अर्थो
याचनम् । लोभादुक्तिर्लोभोक्तिः । ड, भिन्नते
भूमिं वृषात पङ्क्तिः । लभत इत्यर्थः । भिन्नते
दातारं धनं भिन्नः । याचत इत्यर्थः । भिन्नते

भिन्ना

दातारं दीनः । लोभादुक्तिर्यथः । भिन्नते
जनः । क्षिप्र्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
भिन्ना, स्त्री, (भिन्न याचनादी + “गुरोश्च हलः ।”
३।३।१०२ । इति व्यः । ततश्चाप् ।) लोभ-
याचनम् । चाच्योया इति मागा इति च
भाषा । तत्पर्यायः । याच्योया २ अर्थना ३
अर्थना ४ । इत्यमरः । ३।२।६ ॥ प्रार्थनम् ५
याचना ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तदुक्तम् ।
“वाणिज्ये वसते लक्ष्मीस्तदहं क्षधिकर्मणि ।
तदहं राजसेवायां भिन्नायां नैव नैव च ॥”)
सेवा । भ्रतिः । इति नानार्थे अमरः ॥
भिन्नितवस्तु । इति मेदिनी ॥ (सा च ग्रास-
प्रमाणा । ग्रासमात्रा भवेद्विज्ञेति शातातप-
वचनात् ॥ यथा, मनुः । ३।६४ ।
“कृत्वेतद्वलिकर्मवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।
भिन्नाश्च भिन्नैव दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे ॥”)
उपनीतस्य भिन्नाविधिर्यथा,—
“भिन्नामाहुत्य शिष्टानां यद्वैभ्यः प्रयतो-
न्त्वहम् ।
निवेद्य गुरवेऽग्नीयाद्वागयतस्तदनुज्ञया ॥
भवत्पूर्वचरेद्देवसुपनीतो द्विजोत्तमः ।
भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्वस्तु भवदुत्तरम् ॥
मातरं वा स्वसारं वा मातुल्या भगिनीं निजाम् ।
भिन्नेत भिन्नां प्रथमं या चेनं नावमानयेत् ॥
सजातीययद्वैभ्येव सार्जवर्णिकमेव वा ।
भेदस्याचरणं प्रोक्तं पतितादिविवर्जितम् ॥
वेदयज्ञैरक्षीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।
ब्रह्मचार्याश्चरेद्देवं यद्वैभ्यः प्रयतोऽन्त्वहम् ॥
गुरोः कुले न भिन्नेत न भ्रातिकुलबन्धुषु ।
अलाभे त्वन्येहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥
सर्वद्वारि चरेद्भेदं पूर्वास्तानामसम्भवे ।
नियम्य प्रयतो वाचं दिशस्त्वनवलोकयन् ॥
समाहुत्य तु तद्देवं यावदर्थममायया ।
भुञ्जीत प्रयतो नित्यं वाग्यतोऽन्यमानसः ॥
भेदेण वर्णयेन्नित्यं नैकास्मादी भवेद्ब्रततो ।
भेदेण व्रतितो वृत्तिरुपयाससमा स्मृता ॥”
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १२ अध्यायः ॥ * ॥
सायं प्रातर्भिन्नाटनाभावो यथा,—
“कारयित्वा तु कर्माणि कारुण्येन वक्ष्येत् ।
सायं प्रातर्गृहद्वारान् भिन्नार्थं नावचयेत् ॥”
इति तत्रैव १५ अध्यायः ॥ * ॥
सा त्रिविधा यथा,—
“हन्तकारमथानं वा भिन्नां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं जुहुते परमेस्वरम् ॥”
भिन्नामाहुर्वासमात्रमयन्तस्मादनुगुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारान्तं तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥
गोदोहमात्रं कालं वै प्रतीक्षेदतिथिः स्वयम् ।
अभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेदतिथिं यथा ॥
भिन्नां वै भिन्नैव दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे ।
दद्यादन्नं यथाशक्ति त्वथिभ्यो लोभवर्जितः ॥
सर्वेषामप्यलाभे तु अन्नं गोभ्यो निवेदेत् ॥”
इति तत्रैव १७ अध्यायः ॥

भिच्छुः

भिच्छाकः, पुं, (भिच्छते इति । भिच्छ + “जल्प-
भिच्छङ्गुलुगट्टः वाकम् ।” ३।२।५५। इति
वाकम् ।) भिच्छुकः । इति सिद्धान्तकोसुदी ॥
भिच्छाकी, स्त्री, (भिच्छाक + घित्वात् ङीप् ।)
भिच्छुकी । इति सुप्रबोधयाकरणम् ॥
भिच्छाचरः, पुं, स्त्री, (भिच्छा चरतीति । भिच्छा +
चर + “भिच्छासेनादायेयु च ।” ३।२।१७। इति
टः ।) भिच्छुकः । इति सिद्धान्तकोसुदी ॥
(स्वनामधेयानां भोजनरपतेः पुत्रः । यथा,
राजनरङ्गियाम् । ८।१७।
“राज्ञां विभवमयी यं भोजो हर्षतृपात्मजः ।
जातं नृतद्विजिपुत्रानन्तरं गुरुभिः शिशुम् ।
आयुष्कामैस्तमाश्रयाभयभिच्छाचराभिधम् ॥”)
भिच्छाटनं, स्त्री, (भिच्छार्थमटनं गमनम् ।)
भिच्छार्थगमनम् । यथा,—
“अहं दानववैरिणा गिरिजयाप्यहं हरस्याचूतं
देवेत्यं जगतीतले स्मरहराभावः समुन्मीलति ।
गङ्गा वारिधिमस्वरं शशिकला नागाधिपः
स्मातलं
सर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत् त्वां मास्य भिच्छा-
टनम् ॥”
इत्युद्भटः ॥
भिच्छाशिलं, स्त्री, (भिच्छाशिलो भिच्छुकस्य भावः ।
भिच्छाशिल् + ल ।) ऐशुन्यम् । इति हारा-
वली ॥
भिच्छाशी, [न] चि, (भिच्छां अश्रीतीति । अश्र +
जिनिः ।) भिच्छुकः । इत्युणादिकोषः ॥ यथा,—
“भिच्छाशी विचरं दृष्ट्वा मं वन्द्यैर्दिन जीवति ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
भिच्छुः, पुं, (भिच्छगृहीतः । भिच्छ याचने +
“सनाशंसभिच्छ उः ।” ३।२।१६८। इति उः ।)
ब्रह्मचायाद्याश्रमचतुष्टयान्तर्गतचतुर्थाश्रमी ।
आश्रमशब्दोऽयं धर्मिपरो धर्मपरश्च । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । परिव्राट् २ कर्मन्दी ३
पाराशरी ४ मस्करो ५ इत्यमरः । १।७।४२॥
परिव्राजकः ६ पराशरी ७ व्रजकः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तस्य धर्मो यथा,—
“भिच्छोर्धर्मं प्रवक्ष्यामि तन्निबोधत सत्तमाः ।
वनादयहाहा क्लृष्टं सर्ववेदसदृशानाम् ॥
प्राजापत्यां तदन्ते तु अयिमारीष्य चात्मनि ।
सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदशो सकमण्डलुः ॥
सर्वारामं परिव्रज्य भिच्छार्थो ग्राममाश्रयेत् ।
अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षं सायाह्ने नातिक्षिप्तः ॥
रहिते भिच्छुर्कैर्धामै याचामात्रमलोलुपः ।
भवेत् परमहंसो वा एकदण्डो यमादिकृत् ॥
सिद्धयोगस्य जन्तुं देहममृतत्वमिच्छाप्नुयात् ।
योगमभ्यस्य मितभुक् परां सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
दातातिथिप्रियो ज्ञानी यही आह्वेऽपि सुच्यते ॥”
इति गारुडे १०३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“चतुर्थं चाश्रमो भिच्छोः प्रीयते यो मनी-
षिभिः ।

भिच्छा

तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं तृपाहंसि ॥
पुत्रदयकलत्रेषु त्यक्तस्त्री नराधिप ।।
चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्गतमनसः ॥
चेवर्गिकास्थजेन सर्वानारम्भानवनीपते ।।
मित्रादिषु समो मैत्रः समस्तैर्वै जलपु ॥
जरायुजाण्डजादीनां वाङ्मनःकर्मभिः कश्चित् ।
युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वमज्ञाश्च व्रजेत ॥
एकरात्रस्थितिर्यामि पञ्चरात्रस्थितिः पुरे ।
तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्होमो वा नास्य जायते ॥
प्राणयात्रानिमित्तश्च यज्ञारे भुक्तवज्रणे ।
काले प्रशस्तवर्णानां भिच्छार्थं पश्येद्देह एहान् ॥
कामः क्रोधस्तथा हर्षमोहलोभादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान् परित्यज्य परिव्राज्यममो भवेत् ॥
अभयं सर्वसत्त्वभ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।
न तस्य सर्वभूतभ्यो भयमुत्पद्यते कश्चित् ॥
कृत्वा हि होमं स्वशरीरसंस्थं
शरीरमग्निं च मुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भैक्षोपगतैर्हविर्भि-
क्षितामिमां स व्रजति स्म लोकान् ॥
मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं
शुचिः सुमङ्गल्यतनुद्विभुक्तिः ।
अनिन्द्यं श्रोतिरिव प्रशान्तं
स ब्रह्मलोकं अयति द्विजातिः ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥ * ॥
बुद्धभेदः । इति जटाधरः ॥ आवर्णोत्पः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कौकिलान्तः । इति भाव-
प्रकाशः ॥
भिच्छुकः, पुं, स्त्री, (भिच्छुरेव । भिच्छु + स्वार्थं
कन् । यडा, भिच्छते इति । भिच्छु + उक् ।)
भिच्छोपजीवी । तत्पर्यायः । मार्गणः २ याच-
नकः ३ वनीयकः ४ याचकः ५ । इति
जटाधरः ॥ अर्थो ६ । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ३।२४३ ।
“ब्राह्मणं भिच्छुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
ब्राह्मणेभ्यनुज्ञानः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥”
पारिभाषिकभिच्छुका यथा, अत्रिः ।
“ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपौषकः ।
अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च गृहेते भिच्छुकाः स्मृताः ॥”)
भिच्छुमंघाटी, स्त्री, (भिच्छुं मंघटते इति । भिच्छु
+ मम् + घट + अण् । गौरादित्वात् ङीप् ।)
नीयरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा, सुश्रुते
उत्तरतले ३३ अध्याये ।
“पुरीषं कौकृतं केशांश्चर्मसर्पत्वचनथा ।
जीर्णं च भिच्छुमंघाटीं धूपनाथोपकल्पयेत् ॥”)
भिच्छः, पुं, (भग्यते इति । भग्न + डः । एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) भिच्छात्तुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
भिच्छकः, (भिच्छ । स्वार्थं कन् ।) भिच्छात्तुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भिच्छा, स्त्री, (भिच्छ + अजादित्वात् टाप् ।)
क्षुप्रविशेषः । भिच्छो इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
भिच्छीतकः २ भिच्छः ३ भिच्छकः ४ क्षेत्र-

भिद्

सम्भवः ५ चतुष्पदः ६ चतुःपुण्डः ७ सुश्राकः ८
अत्रपत्रकः ९ करपर्णः १० वृक्षबीजः ११ ।
अस्या गुणाः । व्यस्तरस्त्वम् । उष्णत्वम् ।
ग्राहित्वम् । गच्छिकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भिच्छीतकः, पुं, (भिच्छी सती तक्षति हसतीति ।
तक् + अच् ।) भिच्छात्तुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
भिर्त्तं, स्त्री, (भिद्यते स्मृति । भिद् + क्तः । “भिर्त्तं
शकलम् ।” ८।२।५६ । इति निष्ठातकारस्य
नवाभावो निपात्यते ।) खण्डम् । इत्यमरः ।
१।३।१६ ॥
भिर्त्तिः, स्त्री, (भिद्यते इति । भिद् + क्तित् ।)
एहादंमृदितकादिमयी वृत्तिः । कौष इति भिन
इति च ख्याता । तत्पर्यायः । कूचम् २ । इत्य-
मरः । २।२।४८ ॥ भित्तिका ३ कूचम् ४
कूचकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
विश्वकर्मप्रकाशे । पञ्चमाश्रये ।
“मानेनानेन विस्तारो भित्तौनाम् विधीयते ।
पादे पञ्चगुणं कृत्वा भित्तौनाम् कूचो भवेत् ॥”)
प्रभेदः । सस्त्रिभागः । अवकाशः । इति विश्वः ।
प्रदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघौ । ५।४३ ।
“अथोपरिष्ठाद् भस्मरेर्भूमिहिः
प्राक् कृत्वा भित्तः सलिलप्रवेशः ।
निर्धौमदानामलगच्छभित्तः
वन्द्यः सखितो गज उन्ममज्ज ॥”)
भित्तिका, स्त्री, (भिद्यते भित्तिति वेति ।
भिद् + विदारणे + “कृतिभिर्दलतिभ्यः कित् ।,
उणा० ३।१४७ । इति कित् । किन् स्यात् ।)
कूचम् । इति शब्दरत्नावली ॥ पक्षी । इति
हेमचन्द्रः ॥
भित्तौरी, पुं, (चोरयतीति । चुर + अच् ।
चौर एव स्वार्थं अण् । चौरः । भित्ता कूचादि-
भेदेन चौरः ।) चौरविशेषः । सिंहाल चोर
इति भाषा । तत्पर्यायः । खानिनः २ कूच
क्वित् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
भित्तपातनः, पुं, (पातयतीति । पत + णिच् ।
कनेरि ल्युः । भित्तौर्ना पातनः ।) मञ्जान्धकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भित्, [द्] स्त्री, (भिद्यते इति । भिद् + “सत्
सुहृददृष्टदृष्टान्निविदिति ।” ३।२।६१ ।
इति क्तिप् ।) प्रभेदः । इति जटाधरः ॥
(भिनतीति । भिद् + तच्छीलादिषु “अव्यतो-
ऽपि ढश्यते ।” इति क्तिप् ।) भेदकर्त्तरि चि ॥
(यथा, अगवेदे । ७।१७४ । ८ ।
“भिनत्तुपूरो न भिदो अवेदीनं नमो वधरदेवस्य
पौयोः ॥”)
भिद् इर् अथ भिद् । इति कश्चिदल्पदमः ॥
(रुधा०-उभ०-सक०-अनट् ।) भिन कियद-
वयवविदारणम् । अथ भिनत्ति भिन्ने कुलं
नदी । औ भेत्ता । इर् अभिदत् अभिदत्तीति ।
इति दुर्गादासः ॥

भिस्सा

दृष्टनीयमिषम् यथा,—

“अज्ञातोयधिमन्त्रस्तु यच्च व्याधिरतस्त्वित् ।
रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दृष्टाश्चौरवद्विषक् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तस्याप्तस्याभोज्यत्वं यथा,—

“शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्ता तथा राजावतारिणः ।
चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीष्टगजोविनाम् ॥
श्रौष्टिकान्नं स्तुतिकान्नं भुक्ता मांसं व्रतो भवेत् ॥”
व्रतो यावत्केन । तत्र धेनुद्वयम् । इति प्राय-
श्चित्तविवेकः ॥ अपि च ।

“पूयश्चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यान्वन्नमिन्द्रियम् ।
विष्ठा वाङ्मुधिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥”
इति मानवे ४ अध्यायः ॥

(शतधन्वनः क्षेत्रजः पुत्रः । यथा, हरिवंशः ।
३८ । ६ ।

“क्षतवस्त्राग्रजस्तीक्ष्णं शतधन्वा तु मध्यमः ।
देवर्षेश्चावनात् तस्य भिषग्वेत्तरणश्च यः ॥”
अथैधम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । २४ । ६ ।

“शतं ते राजन् भिषजः सहस्रमुखी
गभीरा सुमतिष्टे अस्तु ॥”

“हे राजन् ! वरुण ! ते तव शतं भिषजः
सहस्रं बन्धनवारकाणि शतसहस्रसंख्याका-
न्यौघधानि वैद्या वा सन्ति ॥” इति तद्वाक्यं
सायनः ॥

भिषक्प्रिया, स्त्री, (भिषजः प्रिया ।) गुडुची ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

(विष्टितिरस्या गुडुचीशब्दे ज्ञातया ॥)

भिषग्जितं, स्त्री, (भिषजा जितम् ।) अथैधम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (चिकित्सा । यथास्य
पर्यायः ।

“चिकित्सितं प्रतीकारश्चिकित्सा च भिषग्-
जितम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

भिषग्भद्रा, स्त्री, (भिषजि अथैधं वैद्ये वा भद्रा
शुभदायिका ।) भद्रदत्तिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भिषग्ज्ञाता, [ऋ] स्त्री, (भिषजां मातेव ।)
वासकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
पर्यायः ।

“वासको वाशिका वासा भिषग्ज्ञाता च
सिंहिका ।

सिंह्यास्यो वाजिदन्ता स्यादटक्थोऽटक्थकः ॥
आटक्थो वृषस्तान्नः सिंहपणंश्च स स्तुतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भिस्सटा, स्त्री, (भिस्सामन्नं टीकते इति । टीक
गतौ + “अन्त्योऽपीति ङः । ततः एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) दम्भासम् । इत्यमरः । २ ।
६ । ४६ ॥ अस्य रूपान्तरम् । भिस्सटा ।
भिस्सिटा । भिस्सिका । इति तट्टीका-
सारसुन्दरी ॥

भिस्सा, स्त्री, (बभस्तीति । भस् दीप्तौ + बाहुल-
कात् सः । कृन्दि बहुलमतीतम् । ब्राह्मण-

भूमि

भीमः

भिस्सेति भाष्यप्रयोगात्लोक्येति । यद्वा, भेदन-
मिति भित् । भिद् + क्तिप् । भिदं स्यतीति ।
सो + “आतोऽनुपसर्गे कः ।” इति कः । एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) अन्नम् । इत्यमरः । २ ।
६ । ४८ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“भक्तमन्नं तथाभ्यक्ष कश्चित् क्रूरश्च कौर्त्तितम् ।
ओदनोऽस्त्री स्त्रियां भिस्सादीदिवः पुंसि-
भाषितः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
भिस्सटा, स्त्री, (भिस्सामन्नं टीकते इति । टीक
गतौ + ङः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) दम्भा-
सम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

भी, ग गि भूत्याश्च । इति कविकल्पदमः ॥ (क्रा-
-पर-सक-अनिट् ।) ग, भीनाति । गि,
भिनाति । भीनः भीनिः । गिनेव क्रादित्वसिद्धौ
गम्यहणं पादित्वविकल्पाय चकारान् भीत्याश्च ।
इति दुर्गादासः ॥

भी, नि लि भीत्याम् । इति कविकल्पदमः ॥
(क्रा-पर-अक-अनिट् ।) नि, भीतोऽस्ति ।
लि, विभेति । इति दुर्गादासः ॥

भीः, स्त्री, (भी भीत्याम् + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् ।)
भयम् । इत्यमरः । १ । ७ । २१ ॥ (यथा,
आय्यामप्रशत्याम् । ३८७ ।

“पूर्वाधिको गृह्णत्याम् बहुमानः प्रेमनर्म-
विश्वासः ।

भीरक्षित्यं कथयति रागं बालाविभक्तमिव ॥”
भीतं, स्त्री, (भी लि भीत्याम् + क्तः ।) भयम् ।

भययुक्तं, त्रि । इति मेदिनी । ते, ४० ॥ (यथा,
मनुः । ७ । ६४ ।

“यस्तु भीतः परावृत्तः संयमे हन्यते परैः ।
भर्तुर्यदुदुक्तात् किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥”

भीतिः, स्त्री, (भी + क्तिन् ।) भयम् । इत्यमरः ।
१ । ७ । २१ ॥ (यथा, मार्कण्डेयः । ८४ । १६ ।

“दुर्गे ! स्तुता हरसि भीतिमशेषजन्योः
स्वस्थेः स्तुता मतिमतीव शुभां ददासि ॥”

कम्पः । इति विश्वः ॥

भीमं, त्रि, (विभेद्यस्मादिति । भी + “भियः
युवा ।” उणा० । १ । १४७ । विभेतेर्मक् धातोर्वा

युगागमश्च । इति मद् ।) भयहेतुः । तत्-
पर्यायः । भैरवम् २ दारुणम् ३ भीषणम् ४

भीष्मम् ५ घोरम् ६ भयानकम् ७ भयङ्करम् ८
प्रतिभयम् ९ । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा,
रघुः । १ । १६ ।

“भीमकान्तेष्टं पशुगैः स बभूवोपजीविनाम् ।
अधुष्यन्नाभिगम्यश्च यादोरजेरिवार्णवः ॥”

भीमः, पुं, (विभेद्यस्मादिति । भी + मक् ।) भया-
नकरमः । यथा,—

“भयानको भयस्यायिभावः कालाधिदेवतः ।
स्त्री नीचप्रसूतिः लण्ठो मतस्तत्त्वविशारदः ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शिवः । (यथा, मार्कण्डेयः । ५२ । ७ ।
“भवं सर्वं तथेशानं तथा पशुपतिं प्रभुः ।

भीमर

भीमसूर्यं महादेवसुवाच स पितामहः ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४ । ५२ ।
“अतुलः शूरभो भीमः समथो हविर्हरिः ॥”

मध्यमपाणवः । (यथा, महाभारते । १
१२३ । १९ ।

“तस्माज्जग्रे महाबाहोर्भीमो भीमपराक्रमः ॥
अस्य धिवरणादिकं भीमसैनशब्दे दृश्यम् ॥”

अस्त्रवेतसः । इति मेदिनी । मे, २१ ॥ महादेव
स्याष्टमूर्तान्तर्गताकाशमूर्तिः । यथा । भीमा

आकाशमूर्तये नमः । इति तिथ्यादितत्त्वं
शिवपूजाप्रयोगः ॥ (गन्धर्वविशेषः । यथा

महाभारते । १ । ६५ । ४३ ।
“भीमश्चिवरयश्चैव विख्यातः सर्वविद्वशी ॥”

पुरुवंशीयस्य ईलिनस्य पुत्रः । यथा, तत्रैव
१ । ६४ । १८ ।

“ईलिनो जनयामास दुश्शन्तपञ्चमीन् वृषान् ।
दुश्शन्तं शूरभोमौ च प्रवसुं वसुमेव च ॥”

भीमनादः, पुं, (भीमो भैरवो नादो यस्य ।
सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका । (भीमो नाद

शब्दः । इति विश्वः भयानकशब्दः । यथा
चातकाष्टकः । १ ।

“वातेर्विधूनय विभीषय भीमनादेः
सञ्चर्णय त्वमथवा करकाभिधातेः ।

त्वदारिचिद्विपरिपालितजीवितस्य
नान्या गतिर्भवति वारिदः । चातकस्य ॥”

भयानकशब्दविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।
१ । १५६ । ३१ ।

“भीमनादं सुताम्नोष्ठं तीक्ष्णरं दं महा-
रवम् ॥”

भीमरथः, पुं, (भीमो भयानको रथोऽस्य ।
तामसमनुवंशजातासुरविशेषः । स च कूर्म-

रूपिणा हरिणा हतः । यथा,—
“हरिणा कूर्मरूपेण हतो भीमरथोऽसुरः ॥”

इति गारुडं गयामाहात्म्ये ६६ अध्यायः ॥
(धृतराष्ट्रस्य पुत्रभेदः । यथा, महाभारते ।
१ । ११७ । ११ ।

“उग्रभीमरथौ वीरौ वीरबाहुरलोलुपः ॥”
भीमरथी, स्त्री, जनानामवस्थाविशेषः । यथा,—

“सप्तसप्ततिके वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी ।
रात्रिर्भीमरथी नाम नराणां दुरतिक्रमा ॥”

इति शब्दमाला ॥

अपि च ।
“सप्तसप्ततिवर्षाणां सप्तमे मासि सप्तमी ।
रात्रिर्भीमरथी नाम नराणामतिदुस्तरा ।

तामनीय नरो योऽमौ दिनानि यानि जीवति ॥
क्रतुभिस्तानि तुल्यानि सुवर्णशतदन्तिनैः ।

गतिः प्रदक्षिणं विष्णोर्जल्पनं मन्त्रभाषणम् ।
ध्यानं निद्रा सुधा चात्र भीमरथाः फलश्रुतिः ॥”

इति वैद्यकम् ॥
नदीभेदः । यथा राजनिर्घण्टे ।

मलापहा भीमरथी च चट्टगा
पण्या च लण्ठ्या जलसायगा गुह्यैः ॥”

भीमा

(इयं हि सत्यपञ्चनोद्धवा । यथा, विष्णुपुराणे ।
० । ३ । ११ ।
“गोदावरी भीमरथी कृष्णवेण्यादिकास्तथा ।
सत्यपादोद्धवा नद्यः स्मृताः पापभयापह्नाः ॥”
भीमविक्रान्तः, पुं, (भीमश्चासौ विक्रान्तश्चेति ।)
सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भयानकविक्रम-
विशिष्टे, त्रि ॥
भीमशासनः, पुं, (भीमं शासनं यस्य ।) यमः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
भीमसेनः, पुं, मध्यतपावन् । स च कुन्तीगर्भे
पञ्चमाज्जातः । तत्पत्न्यायः । भीमः ० वीरवेद्यः
३ उकोदरः ४ यक्रजित् ५ कीचक्रजित् ६
क्षिप्ररजित् ७ जरासन्धजित् ८ हिडिम्बजित्
९ कटव्रणः १० नागवलः ११ गुणाकरः १२ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य जन्मविवरणं यथा,
“धार्मिकस्तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तं पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः क्षात्रं बलं श्रीं बलव्यष्टं सुतं त्वम् ॥
तनक्षयोक्ता भर्ता तु वायुमेवाजुहाव सा ।
तस्माज्जन्म महाबाहुर्भीमा भीमपराक्रमः ॥
तमप्यतिबलं ज्ञातं वायुवाचाशरीरिणी ।
सर्वेषां बलिनां श्रेष्ठो जातोऽयमिति भारत ! ॥
इदमत्यद्भुतचामीष्णातमात्रं उकोदरे ।
यदङ्कान् पतितो मातुः शिला गात्रैरचूर्णयत् ॥
कुन्ती व्याघ्रभयोदिप्ता महामोत्पत्तिना किल ।
नान्वबुध्यत तं सुप्रसन्नसङ्गे स्व उकोदरम् ॥
पञ्चमं हननः सोऽथ कुमारो व्यपवर्जितः ।
पतन्ना तन शतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥”
इति महाभारते आदिपर्वणि पाण्डवोत्पत्ति-
नामाध्यायः ॥
(गन्धर्वविशेषः । यथा, महाभारते १।१।२३।५० ।
भीमसेनोऽयसेनो च ऊर्गायुरनघस्तथा ॥”)
कर्पूरभेदः । यथा,—
“पीतासो भीमसेनस्तदनुशतकरः शङ्करा-
वासमञ्जः
पांशुः पिङ्गोऽजसारस्तदनु हिमयुता बालुका
जटिका च ।
पञ्चादस्यास्तु पारस्तदुपरि सज्जितः शीतलः
पत्रिकाख्या
कर्पूरस्थिति भेदा गुणरसमहसा वैमदृश्येन
दृश्याः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
भीमहासं, स्त्री, (भीमे ग्रीष्मादौ हासः प्रकाशो
यस्य ।) इन्द्रतूलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
बुद्धिर सुता इति भाषा । ग्रीष्महासमपि पाठः ॥
भीमा, स्त्री, (भी + मक् + स्त्रियां टाप् ।) दुर्गा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रौचशाश्रयमयम् ।
इति शब्दचम्पिका ॥ कशा । इति शब्दमाला ॥
(नदीविशेषः । तद्वत्तथा,—
“कादरी वीरकान्ता च भीमा चैव पयोष्णिका ।
विभवरी विशाला च गौरीदा मदस्वसा ॥
पान्तेषो पापरा मणो दक्षिणाद्रिगमा हिमाः ॥”
इति हरीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

भीमैका

भीमादेवी, स्त्री, दुर्गा । यथा,—
“पुनश्चाहं यदा भीमं रूपं कृत्वा हिमाचले ।
रक्षांसि जययिष्यामि सुनीनां आणकारणात् ॥
तदा मां मुनयः सर्वे स्तोष्यन्त्यानन्तरमेव ।
भीमादेवोति विख्यातं तस्मै नाम भविष्यति ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
भीमैकादशी, स्त्री, (भीमेनोपासिता एकादशी ।
शाकपाथिवाचितुं समामः ।) भैमी । सा च
माघशुक्लादशी । भीमहादशीत्वेन ख्याता च ।
यथा,—
मन्स्य उवाच ।
“पुरा रथन्तरे कल्पे परिपृष्टो महात्मना ।
मन्दरस्थो महादेवः पिनाकी ब्रह्मणा स्वयम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
कथमारोग्यमेतन्मनन्तममरेश्वर ! ।
स्वल्पेन तपसा देव ! भवेन्मोक्षोऽथ वा नृणाम् ॥
किमज्ञातं मया देव ! त्वत्पसादादधोलज्ज ! ।
स्वल्पकेनापि तपसा सहत् फलमिहोच्यते ॥
मन्स्य उवाच ।
इति पृष्टः स विश्वात्मा ब्रह्मणा शोकभावनः ।
उमापतिरुवाचेहं मनसः प्रोत्तिकारकम् ॥
इश्वर उवाच ।
अस्मादथन्तरात् कल्पात् त्रयोविंशतिमी यदा ।
याराहो भविता कल्पस्तस्य मन्वन्तरे शुभम् ॥
वैवस्वतायै संजाते सप्तमे सप्तलोकधृक् ।
हापराख्यं युगं तस्मिन् सप्तविंशतिमे तदा ॥
तस्यान्ते स महाजीलो वासुदेवो जनाह्वनः ।
भारवतरणार्थाय त्रिधा विष्णुर्भविष्यति ॥
हेपायनो सुनिस्तर्द्धो ह्येयोऽयं केशवः ।
कंसादिदं मयनः केशवः शोकनाशनः ॥
पुरी हारवती नाम सांप्रतं वा कुशस्थली ।
दिशानुभावसंयुक्तामधिवासाय शार्ङ्गिणः ॥
त्वष्टा ममाज्ञया ब्रह्मन् । करिष्यति जगत्पतेः ॥
तस्यां कदाचिदाभीनः सभायाममितदतिः ।
भाष्याभिर्भृङ्गिभिः सार्द्धं भूष्टद्भिर्भूरिदक्षिणैः ॥
कुरुभिर्दिवगन्धर्वैरभिनः केतुमाह्वनः ।
प्रयत्नास्तु पुराणीषु धर्मसम्बन्धिनीषु च ॥
कथासु भीमसेनेन परिपृष्टः प्रतापवान् ।
त्वया पृष्टस्व धर्मस्य रहस्यस्यास्य भेदकम् ॥
भविता स तदा ब्रह्मन् । कर्मा चैव उकोदरः ।
प्रवर्तकोऽस्य धर्मस्य पाण्डुर्मुर्मजायलः ॥
तस्य सीतलो उको नाम जठरे ह्यववाहनः ।
मया दत्तः स धर्मात्मा तेन चामी उकोदरः ॥
अनीवासादशीलश्च नागायुतबलो महान् ।
भविष्यत्यजरः सान्जान कन्दर्प इव बुद्धिमान् ॥
धार्मिकस्याप्यशक्तस्य तीव्रामित्यादुपोयणे ।
इमं व्रतमशेषाणां व्रतानामधिकं यतः ॥
कथयिष्यति विश्वात्मा वासुदेवो जगद्गुरुः ।
अशेषयज्ञफलदमशेषावधिनाशनम् ॥
अशेषदुष्टमनमशेषसुरपूजनम् ॥
पवित्राणां पवित्रश्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
भविष्यच्च भविष्याणां पुराणानां पुरातनम् ॥

भीमैका

वासुदेव उवाच ।
यद्यहमीक्षतुर्ह्यग्नी दादशीष्वथ भारत ! ।
अन्येष्वपि दिनैर्द्यु न शक्तस्त्वसुपोषितुम् ॥
ततः पुण्यामिमो भीम ! तिथिं पापप्रणा-
शिनीम् ।
उपोष्य विधिनानेन गच्छेद्विष्णोः परं पदम् ॥
माघमासस्य दशमी यदा शुक्ला भवेत्तदा ।
पृतेनाभ्यञ्जनं कृत्वा तिलैः स्नानं समाचरेत् ॥
तथैव विष्णुमभ्यर्थ्य नमो नारायणाय च ।
कृणाय पादौ संपूज्य शिरः सञ्जातनेति च ॥
वेङ्कटायति वे कण्ठसुरः श्रीवत्सधारिणे ।
शङ्कितं चक्रिणे तदह्मदने वरदाय वै ॥
सर्वं नारायणस्थैवं संपूज्या वाहवः क्रमात् ।
दामोदराद्येतुदरं मेढ्रं पञ्चशराय वै ॥
ऊर्ध्वसौभाग्यनाथाय आशुनी भूतधारिणे ।
नमो नीलाय वै जङ्घि पादौ विश्वस्तने पुनः ॥
नमो द्यौ नमः शान्ते नमो लब्धो नमः श्रिये ।
नमः पुष्टे नमस्तुष्टे पुष्टे चष्टे तथा श्रिये ॥
नमो विहङ्गनाथाय वायुवेगाय पक्षिणे ।
विषप्रमाद्येन नित्यं गरुडश्चाभिपूजयेत् ॥
एवं संपूज्य गोविन्दमुमापतिविनायकौ ।
गन्धमाल्यैस्तथा धूपैर्भैरवैर्नानाधिष्ठेयैः ॥
गर्भेन पयसा सिद्धौ कृशरामथ वागयतः ।
सर्पिषा सह सुक्ता च गत्वा शतपदं बुधः ॥
न्यग्रोधन्तधावनमथवा खादिरं बुधः ।
गृह्येत्वा धावयेद्दन्तानाचान्तः प्रागुदङ्मुखः ॥
अथान् सायन्तनौ कृत्वा सन्ध्यामस्तमिते रवौ ।
नमो नारायणायति त्वामहं शरणं गतः ॥
एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च केशवम् ।
रात्रिश्च सकलां स्थित्वा स्नानञ्च पयसापि च ॥
सर्पिषा त्रिदहनं कृत्वा ब्राह्मणपुङ्गवैः ।
सहैव पुण्डरीकान् । दादश्यां क्षीरभीजनम् ॥
करिष्यामि यत्नात्माहं निवर्त्तनास्तु तच्च मे ।
एवमुक्त्वा स्वपद्भूमावितिहासकथां पुनः ॥
श्रुत्वा प्रभाते संजाते नदीं गत्वा विशास्यत ।
स्नानं कृत्वा नृदा तदनु पाषाणानभिवर्जयेत् ॥
उपास्य सन्ध्यां विधिवत् कृत्वा च पिष्टतर्पणम् ।
प्रणम्य च हृषीकेशममलचाप्यनीचरम् ॥
गृहस्य पुरतो भक्त्या मण्डपं कारयेद्बुधः ।
दशहस्तमयादौ वा करान् कुर्याद्विश्रान्तः ॥
चतुर्हस्तां शुभां कुर्याद्दीर्घमरिचिह्नम् ।
चतुर्हस्तप्रमाणञ्च विन्यसेत्तत्र मोरकम् ॥
आरोप्य कलसं तत्र दिक्पालान् पूजयेत्ततः ।
मासमात्रेण संपूर्णमधःकृष्णान्ते स्थितः ॥
तस्य धाराश्च शिरसा धारयेत् सकलां निशाम् ।
धाराभिर्भूरिभूरिफलं वेदविदो विदुः ॥
यस्मात्तस्मात् कुरुश्रेष्ठ ! धारा धार्याः स्वश-
क्तितः ।
तथैव विष्णोः शिरसि क्षीरधाराः प्रपातयेत् ॥
अरत्रिमासं कुण्डञ्च कृत्वा तत्र त्रिमेखलम् ।
योनिबद्धञ्च तं कृत्वा ब्राह्मणेयैवसर्पिषी ॥
तिलांश्च विष्णुदेवैर्मन्त्रैरेकाभिषेचता ।

भीमैका

लत्वा च वैष्णवं सन्ध्यां चतुर्गोपीरसंयुतम् ॥
निष्ठावाहप्रमाणां वै धारामाण्यस्य पानयेत् ॥
अजकुम्भान् महावीर ! स्थापयित्वा त्रयोदश ।
भक्तैर्नानाविधैर्युक्तान् धितपक्षैरलङ्कितान् ।
युतानौकुम्भैः पात्रैः पञ्चरत्नसमन्वितान् ॥
चतुर्भिर्वह्निचैर्मस्तत्र काव्यं उद्दृष्टुम् ॥
रुद्रपापञ्चतुर्भिश्च यन्मुञ्चदपरायणे ॥
वैष्णवानि च सामानि चतुरः सामवेदिनः ।
अरिष्टवह्निं सहितान्धमितः परिपाठयेत् ॥
एवं द्वादश तान् विप्रान् वस्त्रमात्यामुलेपनेः ।
पूजयेद्ब्रह्मलीये च कटकैर्महामुखैः ॥
वासोभिः शयनीये च वित्तशान्तिविवर्जितः ।
एवं त्रिपातिवासा वै गीतमङ्गलनिम्बनेः ।
उपाध्यायस्य च पुनर्द्विगुणं सत्त्वमेव तु ॥ ३ ॥
ततः प्रभाते विमले ससुत्याय त्रयोदश ।
गा वै दद्यात् कुरुश्रेष्ठ ! सौवर्गसुखसंयुताः ॥
पयस्विनीः शीलवतीः कांस्यदीह्नसंयुताः ।
रौप्यधराः सवस्त्राश्च चन्दनेनाभिषिचिताः ॥
तांस्तु तेषां ततो भक्त्या भक्त्यभोर्ध्वन तर्पितान् ।
लत्वा च ब्राह्मणान् सत्त्वान्नैर्नानाविधैस्तथा ॥
सुक्ता चाचारजवर्णमात्मना च विभजयेत् ॥
अनुगम्य पदान्द्यौ पुत्रभाष्यासमन्वितः ।
प्रीयतामच देवेशः केशवः क्षैप्रनाशनः ॥
शिवस्य हृदये विष्णुर्विष्णोश्च हृदये शिवः ।
यथान्तरं न पश्यामि तथा मे स्थिति चायुषः ॥
एवमुच्चार्य तान् कुम्भान् गात्रैश्च शयनानि च ।
वासोश्च चैव सर्वेषां गृहाणि प्रापयेद्बुधः ॥
अभावे बहुशयानामेकामपि सुसंस्कृताम् ।
शय्यां दद्याद्गुरौ भीम ! सर्वोपस्करसंयुताम् ॥
इतिहासपुराणानि वाचयित्वातिवाहयेत् ।
तद्दिनं नरशार्दूल ! य इच्छेद्द्विपुलां श्रियम् ॥
तस्मात्त्वं सत्त्वमालम्बा भीमसेन ! विमत्सरः ।
कुरु त्वमिदं सन्ध्यां क्लृप्ताद्युदाह्वयभोरितम् ।
त्वया कृतमिदं वीर ! त्वत्तामार्घ्यं भविष्यति ।
सा भीमद्वादशी श्लेषा सर्वपापहरा शुभा ।
या तु कल्याणिनी नाम पुरा कल्पेयु पश्यते ॥”
त्वमादिकर्ता भव शौकरेऽस्मिन्
कल्पे महावीरवरप्रधान ! ।
यस्याः स्मरणकौर्त्तनमप्यश्वं
विनष्टपापस्त्रिदशाधिपः स्यात् ॥
हृद्वा च यामस्तरसामपीशा-
वेश्यालतामप्यभवात्तरैषु ।
आभीरकथ्येति कुतूहलेन
सैषोऽन्वेषी संप्रति नाकण्ठे ॥
जातापि सा वैष्णुकुलोद्भवापि
पुलोमकन्या पुरकृतपत्नी ।
तच्चापि तस्याः परिचारिकेयं
भम प्रिया संप्रति सत्यभामा ॥
ज्ञातः पुरा मण्डलमेव तद्व-
त्तौमसं देवशरीरमाप ।
अस्याश्च कल्याणतिथौ विष्वान्
सहस्रधारेण सहस्ररश्मिः ॥

५१५

भीरुकः

इदमेव कृतं महेन्द्रसुखे-
वसुभिश्चैव पुरा सुरादिभिश्च ।
फलमत्र न शक्यतेऽभिवक्तुं
यदि निष्काकोटयो मुखे स्युः ॥
कलिकल्मषविदारिणीमनन्ता-
मिति कथयिष्यति यादवेन्द्रसुखः ।
अपि नरकगतान् पित्रुनृपा-
नलसुखं भविष्यति यः करोति ॥
य इदमनघं श्रद्धांति चातिभक्ता
परिपठतीह परोपकारहेतोः ।
निधिमिह सकलार्थमाह्वनेन्द्र-
स्तव चरणेन स माय्यतामुपैति ॥
कल्याणिनी नाम पुरा बभूव
या द्वादशी माघदिनेऽभिपूज्या ।
सा पाण्डुपुत्रेण लता भविष्य-
त्वनन्तपुण्यानघ । भीमपुत्रा ॥”
इति मत्स्यपुराणे भविष्यद्ब्रह्मवैवर्ते भीम-
द्वादशी नाम ६५ अध्यायः ॥
भीरुः, त्रि, (विभेतीति । भी भवे + “भियः
क्रकृकनौ ।” ३ । २ । १७४ । इति क्रुः ।) भय-
शीलः । (यथा, मनौ । ७ । ६२ ।
“तथामर्त्यं नियुज्यते तूरान् दत्तान् कुलोद्गतान् ।
शुचीनाकरकर्मान्ते भीरुस्तन्निवेशने ॥”)
तत्पण्ययः । चक्रः २ भीरुकः ३ भीलुकः ४ ।
इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ भीलुः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥
भीरुः, स्त्री, (विभेतीति । भी + “भियः क्रकृकनौ ।”
३ । २ । १७४ । इति क्रुः ।) भयशीला स्त्री ।
भयप्रकृतिका । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । १५ । ३३ ।
“सद्यं भीरु ! वदस्वितुं परिहासोऽथवा युमे ! ।
दिनमेकमहं सन्ध्यां त्वया साहसिहसितम् ॥”)
शतावरी । इति धरणिः, अमरस्य ॥ (यथा,—
“बहुपुत्री वरा भीरुः शतश्रुती शतावरी ।
महापुरुषदत्ता च पौवरीऽथवा वरी ॥”
इति वैष्णवकर्ममालायाम् ॥)
कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका । शतपादिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अजा । ह्याया । स्त्री ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भीरुः, पुं, (विभेतीति । भी + क्रुः ।) शृगालः ।
इति शब्दमाला । यावः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इक्षुमेदः । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः ।
अशकारित्वम् । स्वादत्वम् । अविदाहित्वम् ।
गुरुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
भीरुकं, स्त्री, (भीरु + संज्ञायां कन् ।) वनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
भीरुकः, पुं, (भीरु + स्वार्थः संज्ञायां वा कन् ।)
पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥ इक्षुमेदः ।
भोररी इति हिन्दीभाषा ॥ (यथा, सुश्रुते
छत्रस्थाने । ४५ अध्याये ।
“पौष्कको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ।
कान्तारस्तापसंश्च काष्ठं चः छचिपत्रकः ॥”)

भीष्मः

अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः ।
सुशीलो वृंहणी बन्धाः पौष्कको भीरुकस्तथा ॥”
भीरुकः, त्रि, (विभेतीति । भी भवे + “भियः
क्रकृकनौ ।” उणा० २ । ४२ । इति क्रकृकनौ ।)
भययुक्तः । इत्यमरः । कातरः । इति संचिप-
सारोणादिवृत्तिः ॥
भीरुपत्नी, स्त्री, (भीरुणीव पञ्चाग्न्यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) शतश्रुती । इत्यमरः । १० । ४ । २० ॥
भीरुहृदयः, पुं, (भीरु हृदयमस्य ।) शृगः । इति
अटाधरः ॥
भीरुः, स्त्री, (भीरु + “ऊङितः ।” ४ । १ । ६६ ।
इति ऊङ ।) भयशीला नारी । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
भीलभूषणा, स्त्री, (भूषयतीति । भू + कर्त्तरि
ल्युः । टाप । भीलानां भूषणा ।) युष्मा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
भीलुः, त्रि, (विभेतीति । भी + लुः ।) भीरुः ।
भयशीलः । इति शब्दरत्नावली ॥
भीलुकः, पुं, (विभेतीति । भी + “भियः क्रकृ-
कनौ ।” ३ । २ । १७४ । इति क्रकृकनौ ।) भीरुः ।
इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ३० । ५० ।
“एतदेवानिमित्तं नः किमन्येनाध्वभीलुकः ।
यत्त्वमस्माभिरानीतः काकशङ्की पदे पदे ॥”)
भल्लुकः । इति शब्दरत्नावली ॥
भीषणः, पुं, (भीषयते इति । भी + णिच् +
“भियां क्तुभये युक् ।” ७ । ४ । ४० । इति
युक् । भीषिधातुस्ततो नन्वादित्वात् ल्युः ।)
भयानकरसः । इत्यमरटीकायां भरतः, मेदिनी
च ॥ कुन्दरुकः । कपोतः । हिमालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ।
शल्लकी इति मेदिनी ॥ (भयोत्पादने स्त्री, ।
यथा, महाभारते । १५ । ७ । ४ ।
“यमनं भेदनश्चैव शत्रूणां कारयेत्ततः ।
कथं गं भीषणश्चैव युद्धे चैव बलक्षयम् ॥”)
भीषणः, त्रि, (भीषयते इति । भी + णिच् + ततो
नन्वादित्वात् ल्युः । युगागमश्च ।) गाढः ।
दारुणः । इति मेदिनी । शै, ६८ ॥ (यथा,
रघौ । १० । ४० ॥
“पर्णशालामघ क्षिप्रं विज्जहासिः प्रविश्य सः ।
रेख्यपौनरुक्तेन भीषणो तामयोजयत् ॥”)
भीष्मं, त्रि, (विभेत्यस्मादिति । भी + “भियः युग्
वा ।” उणा० १ । १ । २४७ । इति मक् । वा
युगागमश्च ।) भयानकरसः । इत्यमरः । ११ । ७ । २० ॥
(यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ६ । १ । ३ ।
“सहोवाज भीष्मं वत भोः पुरुषान् वा ।”
“भीष्मं भयङ्करं ।” इति तद्वाक्ये महीधरः ॥)
भीष्मः, पुं, (विभेत्यस्मादिति । भी + मक् । युग्
वति पक्षे युक् ।) भयानकरसः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ शिवः । राक्षसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ गाङ्गेयः । स च शान्तपुराण-

भीष्मप

नक्षत्रानि गङ्गायां भाव्यायां जातः । स परम-
धर्मात्मा महावीरः । येन पितृदासकन्या-
विवाहायै पित्राण्यं त्यक्तं, यच्च स्वस्य विवाहं
त्यक्त्वा कर्तुं जाताः । इति श्रीभागवतम् ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा, —
“अथ तामश्मे जाते पुत्रे प्रवृत्तमीमिव ।
उवाच राजा दुःशार्ङ्गः परीक्षन् सुतमात्मनः ॥
मा वधीः कासि कस्यासि किञ्च हंसि सुता-
निति ।
पुत्रमि । सुमहत् पापं संप्राप्तं ते सुगर्हितम् ॥”
स्त्रवाच ।
“पुत्रकाम । न ते हस्ति पुत्रं पुत्रवतीवर ! ।
जीर्णस्तु मम वामोऽयं यथा स समयः क्षतः ॥
अहं गङ्गा जहमुता महाभिगणसेविता ।
देवकार्यार्थमिहार्थमुषिताहं त्वया सह ॥
अष्टौ ये वसवो देवा महाभागा महौजसः ।
वशिष्ठशपदेणिग मानुषत्वमुपागताः ॥
तेषां जनयिता नान्यत्स्वदने भुवि विद्यते ।
महिधा मानुषो धात्री लोके नास्ति कदाचन ॥
तेषाञ्च जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता ।
जनयित्वा वसुधैव जिता लोकान्स्वयाययाः ॥
देवानां समयस्त्वेष वसुनां संश्रुतो मया ।
जातं जातं मौजयिष्ये जन्मतो मानुषादिति ॥
तत्तं शपादितमैक्ता अपावस्य महात्मनः ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महा-
व्रतम् ॥
अथ पर्यायवासो मे वसुनां सन्निधौ क्षतः ।
मत्प्रसूतं विजानोहि गङ्गादत्तमिमं सुतम् ॥”
इत्यादिपूर्वणि भीष्मोत्पत्तिनाम १०० अध्यायः ॥
भीष्मजननी, स्त्री, (भीष्मस्य जननी माता ।)
गङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
भीष्मपञ्चकं, स्त्री, (भीष्मस्य लसमुपदिष्टं वा पञ्चकं
एकादश्यादिपूर्णिमान्तपञ्चतिथिकर्त्तव्यम् ।)
कार्तिकशुक्लपक्षीयेकादश्यादिपूर्णिमान्तपञ्च-
तिथिकर्त्तव्यव्रतविशेषः । यथा,—
श्रीनारद उवाच ।
“भगवन् । यत् त्वया प्रोक्तं भीष्मस्य च दिनं
महत् ।
माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि तस्य मे कथय प्रभो ! ।
कथं ज्ञानञ्च किं दानं को विधिः कस्य पूजनम् ।
किं फलं केन वाकारि तस्मै कथय विस्तरात् ॥”
ब्रह्मोवाच ।
तद्भीष्मपञ्चकस्येदं माहात्म्यं विधिपूर्वकम् ।
वक्ष्यामि फलसंगुलं येनैदञ्च कृतं पुरा ॥
अथोथा नगरी या च कलिकल्मषनाशिनी ।
बैष्णवी स्वर्गरथ्या च कलिकल्मषनाशिनी ॥
हस्त्यन्तरपत्ताया विष्णुकप्रतिष्ठिता ।
तस्यामासीन्नरवरः सूर्यवंशोद्भवो मुने ! ॥
अतिथिर्नाम देवर्षि ! धर्मात्मा नेकयज्ञकृतः ।
तेन दत्तं पुरा राजा क्षतं यज्ञमननमम् ॥
भाष्यया चन्द्रभाविन्या साहं भीष्मस्य पञ्चकम् ।
चिकीर्षुः परिपश्यन् वशिष्ठं तद्विधिं हि ज ! ॥”

५१६ भीष्मप

वशिष्ठ उवाच ।
“अथ राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतं सौभाग्य-
दायकम् ।
रहस्यं भीष्मपञ्चाख्यं विष्णुर्दृष्टिप्रदायकम् ॥
कार्तिके मासि राजेन्द्र ! प्रारभ्येकादशीतिथिम् ।
यावत् पञ्चदशी रम्या भविता चन्द्रपूर्णिमा ।
पञ्चभीष्ममिति ख्यातं तिथयः पुण्यदाः स्मृताः ॥
प्रातःकाले समुत्थाय शौचं कृत्वा यथाविधि ।
स्नात्वा सभायः पुरुषो नद्यादौ विमले जले ॥
तर्पयेद्भीष्मवर्माणां कुरुवंशपितामहम् ।
पितृभित्तिलयुक्तेष्व जलाञ्जलिभिरुद्धृतैः ॥
वैष्णवपदगोत्राय साङ्गतिप्रवराय च ।
तिलतोयाञ्जलिं तस्मै प्रयच्छेद्भीष्मवर्मेणे ॥
सन्तप्य कौरवश्रेष्ठ ! कुण्यादाचमनं ततः ।
अर्चयित्वा विधानेन चन्दनादिभिराहुतः ।
अर्घ्यं दद्याद्वयतात्मा च मन्त्रेणानेन भूपते ॥
वसुनामवताराय श्रान्तनोरात्मजाय च ।
अर्घ्यं ददामि भीष्माय आजन्मब्रह्मचारिणे ॥
इत्थं समापयेद्व्रतसु । भीष्मपञ्चविधिं नरः ।
नियमेनोपवासेन पञ्चगव्येन वा पुनः ॥
पथोभूलफलाहारे ह्येतेर्नावाविधेरपि ।
नरो वा यदि वा नारी सुक्तपापो दिवं व्रजेत् ॥
भुङ्क्ते स विष्णुना भोगान् कार्तिके न
त्यजेद्दि यः ।
अतोऽशक्तो नयेत् पञ्चभीष्माख्यं हरिपूर्णिमतम् ॥
श्रुत्वेतद्विष्णुभक्तोऽष्टौ भक्त्या त्वत्पत्न्या सह ।
नभ्यती च यथा भीष्मं लब्ध्वा तौ तु महाफलम् ॥
स्वस्थायासेन विप्रेन्द्र ! कृतं ताभ्यां हि तत् पुरा ।
प्राप्तं राख्यं महामेतां समुद्रवलयान्विताम् ॥
प्रभुञ्च पञ्चरान् कामान् व्रतकामौ यथा मुने ! ।
दिशाम्भराभरणी तौ दिशमाख्यानुलेपितौ ॥
दिशदेष्टुविमानेन सर्वकिन्नरसंविता ।
अध्वर्युगोत्रवृत्तेन स्तुतौ देवमहर्षिभिः ।
सम्प्राप्तौ विष्णुलोकञ्च भीष्मपञ्चव्रताङ्गुने ! ॥”
ब्रह्मोवाच ।
“इत्थितु कथितं वत्स ! माहात्म्यं कार्तिको-
द्भवम् ।
भीष्मपञ्चकमाहात्म्यं सेतिहासं पुरातनम् ॥
तत सर्वं कुरु विप्रेन्द्र ! यदि ते भक्तिरभ्युते ।
निश्चलः कायमनसा वत्स सा सुमनीभव ॥”
“अथ तस्मिन् मर्त्याञ्च पठन्ति ये वै
भूखण्डमध्ये भगवद्गुणान् मुने ! ।
मतिञ्च लब्ध्वा भगवत्प्रेषणः
कथासुपेन्द्रस्य पुरं प्रयाति ॥
कलमलमपहृत्य प्राणिनो देवदेवं
सुभगसकलभोगान् भोजयित्वा च याति ।
हरिपुरममरेणैर्गोत्रवाद्यैर्विशालै-
र्विहितसकलजलास्तोषयन्ते हरिं ये ॥
एतत् कार्तिकमाहात्म्यं भक्त्या यः श्रवयाम्भरः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः स कृष्णो लभते रतिम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये १३२
अध्यायः ॥

भीष्मप

अपि च ।
“सदा हरेर्ब्रतं श्रेष्ठं ततः स्याद्विद्यायाम् ।
चातुर्मास्ये ततस्तस्मात् कार्तिके भीष्मपञ्चकम् ॥
ततः श्रेष्ठतमं शुक्त एकादश्यां समाचरेत् ।
स्नायान्निकालं पित्रादीन् यवादीरर्चयेद्हरिम् ॥
यजेन्मौनी घृताद्यैस्तु पञ्चगव्येन वारिभिः ।
स्नापयित्वा कर्पूरमुखैस्त्रेधाशुलेपयेत् ॥
घृताक्तगुग्गुलीधूपं दिनः पञ्चदिनं दहेत् ।
नेवेद्यं परमाप्तुं जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥
ॐ नमो वासुदेवाय घृतघ्नीहितलोदकम् ।
यदुत्तरेण मन्त्रेण स्नाहान्नेन तु होमयेत् ॥
प्रथमेऽङ्गि हरेः पादौ यजेत् पद्मेर्द्वितीयके ।
विल्वपत्रैर्जानुदेशं नाभिं शृङ्गेण चापरे ॥
स्कन्धौ विल्वैर्जवाभिश्च पञ्चमेऽङ्गि शिरोऽर्चयेत् ।
मालत्या भूमिशायी स्यान्नोमयं प्राशयेत्
क्रमात् ॥
गोमूत्रक्षीरदधि च पञ्चमे पञ्चगव्यकम् ।
नक्तं कुण्यात् पञ्चदश्यां व्रती स्याद्भुक्तिसुक्ति-
भाक् ॥”
इति गारुडे भीष्मपञ्चादिव्रतं नाम १२२ अध्यायः ।
यकपञ्चकम् । यथा,—
“आरभ्येकादशीं पञ्च दिनानि व्रतमाचरेत् ।
भगवन् प्रीतये भीष्मपञ्चकं यदि शक्त्यात् ॥
तथा धात्रीव्रतं पौर्णमास्यां कुर्वीत कार्तिके ।
तथा नवम्यां शुक्लायामन्यत्र नवमीव्रतम् ॥
प्रेतामहादिहृच्छाणि मासोपोषणमेव च ।
समर्थः कार्तिके कुण्यात् ज्ञात्वा पाद्मादितो
विधिम् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥
भीष्मरत्नं, स्त्री, (भीष्मं भयानकं रत्नं दुर्लभत्वात् ।)
हिमालयोत्तरदेशजानशुक्लवर्णप्रस्तरविशेषः ।
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—
श्रुत उवाच ।
“हिमवत्क्षेत्रे देशे वीर्यं पतितं सुरदिगस्तस्य ।
सम्प्राप्तमुत्तमानामाकरतां भीष्मरत्नानाम् ॥
शुक्लाः शङ्काजनिभाः श्लोनाकसन्निभाः
प्रभावताः ।
प्रभवन्ति ततस्तस्मिन् वज्रनिभा भीष्मपाषाणाः ।
हिमाद्रिप्रतिबद्धं शुद्धमपि अह्वया विधत्ते यः ।
भीष्ममणिं गोधादियु स सम्पदं सर्वदा लभते ॥
गुणयुक्तस्य तस्यैव धारणाङ्गुलिपुङ्गव ! ।
विषाणि तानि नश्यन्ति सर्वान्धमेव महीतले ॥”
विषमानाबाधन्ते ये तमरयन्निवासिनः समी-
पेऽपि ।
हीपितश्चशरभकुम्भरसिंहयात्रादयो हिंसाः ॥
तस्योत्पत्तिवृत्तानि भवन्ति भयं न चापि
समुपस्थितम् ।
भीष्ममणिर्गोत्रयुक्तः सन्ध्याक संप्राप्ताङ्गुलिजितवः ।
पितृतर्पणे पितृणां हृदिर्बहुवाधिका भवति ॥
शास्त्रस्य दभूतान्यपि सर्पाश्च जातुरक्षिक-
विषाणि ।
सज्जितानि वैरितस्करभयानि भीमानि नश्यन्ति ॥

भुक्त

सैवलवलाहकामं परवर्षं पीतप्रभं प्रभाहीनम् ।
मलिनद्युतिं विवर्णं दूरात् परिवर्भयेत् प्राशः ॥
सर्वं प्रकल्पामेषां विवर्णवर्षे शकालविज्ञानात् ।
दूरे भूतानां बहु किञ्चित्कटप्रसूतानाम् ॥”
इति गारुड भोगरत्नपरीक्षा नाम ७६ अः ॥
भोगरत्नः, स्त्री, (भोगं कृते प्रसूते इति । स प्रसवे
+ क्रिप् ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ४१ ॥
भोग्राहमी, स्त्री, (भोगस्य अहमी भोगनाशिका
अहमी वा ।) माघमुक्ताहमी । तत्र भोगस्य
तर्पणादिकं कर्तव्यम् । यथा, भविष्योत्तरे ।
“मुक्ताहम्बान् माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जनम् ।
संवत्सरकृतं पापं तत्तुल्यादेव नश्यति ॥”
धवलधृता स्मृतिः ।
“अहम्बान् सिति पक्षे भीष्माय तु तिलोदकम् ।
अन्नञ्च विधिवद्दत्तुः सर्वं धर्मा हिजातयः ॥”
सर्वं वर्णा इत्युपादानात् ब्राह्मणशूद्रयोरप्यधि-
कारः । हिजातय इति सम्बोधनम् ॥ स्मृति-
रत्राकरे विष्णुधर्म्मोत्तरम् ।
“मध्याह्न्यापिनी ग्राह्या ग्राह्ये भीष्माहमी
तिथिः ।
ज्ञाने च तर्पणे दाने ग्राह्या सूर्योदयो परा ॥
यदा कदाचित् कुम्भाशं गता सूर्योदयो परा ।
पूर्वस्यामेव कर्तव्यं तर्पणं ग्राहमेव च ॥
यदेकस्मिन् भवेन्मामि कदाचिन्माकरो हयम् ।
भीष्माहमी हयं वापि तदा ग्राह्या परा तिथिः ॥
ब्राह्मणवन्त्यवर्णानां यः करोत्यौर्ध्वदृष्टिकम् ।
तद्वर्णत्वमसौ याति इह लोके परम् च ॥”
इति मरौचिवचनम् भोगरत्नोत्तरपरम् ॥
तथा च स्मृतिः ।
“ब्राह्मणायास्तु ये वर्णा दत्तुर्भीष्माय नो जनम् ।
संवत्सरकृतं पुण्यं तत्तुल्यादेव नश्यति ॥
असर्वज्जनदानविधेस्तु प्रकरणवलादपि
भ्रात्रादिविधेय इति श्रीदत्तः ॥ तर्पणमन्त्रस्तु ।
“वेवाप्रपद्यगोत्राय सांज्ञितप्रवराय च ।
अपुत्राय ददास्मिन् सलिलं भीष्मावर्त्मके ॥
भोगः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितान्वयः ।
आभिरद्भिरबाभ्रोस्तु पुत्रपौत्रोत्पत्तां क्रियाम् ॥”
इत्यार्षसामन्तः । पुत्रपौत्रोत्पत्तामित्यभिधानात्
पितृकर्मरीत्या । ब्राह्मणः पितृतर्पणान्तरं
चक्षियस्तु तत्पूर्वं तर्पयेत् । इति संवत्सर-
प्रदीपादयः ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
भुक्तं, त्रि, (भुज् + कर्मणि क्तः ।) भक्षितम् ।
इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ (यथा, मनुः । १५ । ५५ ।
“पूजितं स्तुभ्रं नित्यं बलमृच्छेत् यच्छति ।
अपूजितस्तु तद्भुक्तसुभयं नाशयेद्दिदम् ॥”
उपभुक्तम् । यथा, रघुः । ४ । ७ ।
“मनुप्रभृतिभिर्मान्भेक्ता बध्नापि राजभिः ।
तथाप्यतयपूर्वैव तस्मिन्नासीदुत्तमः ॥”
भावे क्तः । भक्षि, क्ती । इति त्रिकाण्शेषः ॥
(यथा, रामायणे । २ । ५८ । १२ ।
“आसितं श्रयितं भुक्तं हतं रामस्य कीर्त्तय ।
जीविष्याम्यहमेतेन ययातिरिव साधुषु ॥”)

भुक्ति

भुक्तसत्त्वभित्तं, त्रि, (आदौ भुक्तं पश्चात् सम-
भुक्तं परित्यक्तम् । आताडुलिप्रवतसमासः ।)
पूर्वं भुक्तं तत् शेषं पश्चात् समुज्ज्वलितं त्यक्तम् ।
तत्पर्यायः । फेला २ । इत्यमरः । १० । ६ । ५६ ॥
पिबन् ३ फेलाः ४ । इति भरतधृतरभसः ॥
भुक्तिः, स्त्री, (भुज् + क्तिन् ।) भोजनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ भोगः । यथा,—
“भुक्तिरिषुषी सिद्धेऽपरेषां न संशयः ।
अनिर्वृत्ते सपिण्डत्वे सकल्यानां न सिद्धाति ॥
आह्वनां शोधयेद्भुक्तिमागमस्यापि संसदि ।
तत्सुतो भुक्तिमेवेका पौत्रादियु न किञ्चन ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥
(यथा, मनुः । ८ । २५० ।
“एतेर्लज्जेनयेत् सीमां राजा विवदमानयोः ।
पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥”)
रविभूक्तियथा,—
“साहस्रप्रभमे मेघे ययुः साहस्रं घटे वृषे ।
दृष्टेव मकरे दहन् पलाणि प्रतिवासरम् ।
कुलीरसिंहप्रमदातुलालिकार्मकेषु च ।
पलाय्येकादश तथा रविभुक्तिं प्रचक्षते ॥”
इति ज्योतीरश्ममाला ।
भोगः । दखल इति पारस्यभाषा । स च
प्रमाणचतुष्टयान्तर्गतप्रमाणविशेषः । यथा ।
लिखिताद्यभावे दिशमात्र याचवल्काः ।
“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्त्ति-
तम् ।
यथामन्यतमाभावे दिशान्यतममुच्यते ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
तद्विवरणं यथा । अथ भुक्तिः । तत्र याच-
वल्काः ।
“पश्यतोऽनुवतो हानिर्भूमेर्विश्रितिवार्धकी ।
परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्धकी ॥”
विवादमकुर्वन्तः समन्तं भूस्वामिनः परेणा-
सपिण्डादिना भुज्यमानाया भूमेर्विश्रितिवर्ध-
निर्वृत्ता स्वत्वहानिः । अत्र लोकव्यवहार-
कर्मत्वाद्दशगुणा सावनेन । यथा च विष्णु-
धर्म्मोत्तरम् ।
“सत्रागयुपास्याय च सावनेन
लौक्यं यत् स्याद्व्यवहारकर्म ॥”
तत्रैव ।
“सावने च तथा मासि जिघ्रन् सूर्योदयाः
स्तुताः ॥”
इति ॥
विश्रितयति आसः ।
“वर्षाणि विश्रतिं वल्लभं भूमिं तु परैरिह ।
सति राज्ञि समर्थस्य तस्य संह न सिध्यति ॥”
समर्थस्य बालत्वादित्थं धनस्य । धनस्य
दशवर्धनिर्वृत्ता स्वत्वहानिः । तथा च मनु-
नारदौ ।
“यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेषते धनी ।
भुज्यमानं परैरुच्यते न स तज्जम्भते ॥”
यत्किञ्चिद्दशवर्षाणि समर्थमेव प्रोत्थादित्यति

भुक्तिः

रेकेण परैरुच्यते भुज्यमानं स्वामी तूष्णीं
प्रेषते सा भुज्यतामिति प्रतिषेधं न रचयति
नासौ तज्जम्भं योग्यो भवति तच्च तस्य स्वाभ्यं
नश्यतीत्यर्थः । गोतमः । अजडापीगणधनं
दशवर्धभुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुरिति । जडो
विकलेन्द्रियः । पीगणः पूतोऽनुत्पन्नश्चमृगणः
कपोलो यस्य सः । तदाह नारदः—
“बाल आषोडशादवर्षात् पीगणश्चापि
शब्दाति ॥”
अत्रापीगणः प्रकीर्त्तित इति कुलकभट्टेन
लिखितम् । तत्पाठेऽपि अपीगणस्तु पीगण
इति हिरण्यकोषादविरोधः । तस्मादयाज-
नादिरिव वननाहशवर्षविंशतिवर्षादिकालेभोग
एव स्वत्वं जगधति । यथा कालप्राप्तिवशेन
जीवमकुरं जनयति तरवश्च कुसुममिति ।
स्वामिना चापरित्यक्तेऽपि शास्त्रोक्तकालीन-
भोगात् स्वाभ्यमन्यस्य भवति । यथा जयेन
राज्ञः परराष्ट्रधन इति । एवमेव श्रीकरबालो-
कज्योत्कीकभवेवभट्टशुलपाकिकुलकभट्टचक्षेत्र-
रनयवह्ममानीपाध्यायप्रभृतयः ॥ व्यवहारो-
ऽप्येतादृशेव । एतद्विरुद्धवचनान्यथा आरम्भ-
धानि । तत्रोपेक्षया स्वत्वहानिं भुक्ता च स्वत्व-
माह नारदः—
“भुज्यमानान् परैरर्थान् यस्तान्मोहादुपेक्षते ।
समन्तं तिष्ठतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुर्वते वशी ॥”
यत्तमाह वृहस्पतिः—
“स्यात्परं सिद्धिमाप्नोति भुक्ता हानिसुपेक्षया ॥”
उपेक्षया चमया । तत्कारणञ्च स्वामिनः
सुशीलत्वमहेच्छत्वदयानुत्वादि । एवञ्च विंशति-
वर्षात् पूर्वम् स्वत्वनिमाध्यकर्मण्यपालनादौ तत्-
पन्नश्च एव स्वत्वम् । एवं दशवर्षात् पूर्वम्
स्वत्वनिमाध्यदोहनपालनादौ तत्पन्नदुग्धादौ एव
स्वत्वम् । तत्तत्कालपरतस्तु भूमौ गवादिधने
च स्वत्वमिति । पूर्वम् तत्तन्नाशकभोगे तु तौष्य-
दोषो भवत्येव ॥ ३ ॥ भोगे तु स्वत्वहानिमा-
ध्यादीनां आवर्त्तयति पश्यतोऽनुवत इत्यभिधाय
याचवल्काः—
“आधिसीमोपनिःक्षेपज्जबालधनेर्विना ।
तपोपनिक्षिप्राजस्त्रीश्रीत्रिपत्नी धनेरपि ॥”
आधिवन्धकश्चम् । उपनिःक्षेपः ।
वाधनस्यमनाख्याय समुद्रं यमिधीयते ॥”
इति नारदोक्तेः ॥
वासवस्य निःक्षेपाधारभूतसम्पुटादिभ्यम् ।
समुद्रं यन्त्रादियुतम् । जडो बुद्धिविकलः ।
बालोऽप्राप्तशोधवर्षः । उपनिधिः प्रीत्या
भोगाचमर्षितः । ततश्च आध्यादिभिरुच्यादि-
धनेष्व विना अन्यानि धनानि उक्तभोगकालेन
स्वामिनो नश्यन्ति यतानि तु स्वामिनो न
नश्यन्ति न वा भोक्तुर्भवन्ति ॥ ३ ॥ मिताचरायां
स्मृतिः—
“हारमार्गक्रियाभोगजनवाहादियु क्रिया ।
भुक्तिरेव तु गुर्वीत्याह दिव्यं न च साक्षिणः ॥”

भुजङ्गः

आजातुलमिनौ बाहू हतौ पीनौ रुपेश्वरे ॥
निःस्नानी रोमशौ हस्तौ श्रेष्ठौ करिकरप्रभौ ॥
इति गारुड ६६ अध्यायः ॥

(हस्तिशब्दः । यथा, महाभारते ॥३॥७०॥२॥
“नकुलस्य नागस्य समीपपरिवर्तनः ।
सविधानं भुजं भूले खड्गेन निरलसत ॥”)
यहस्यष्टौकरणार्थं राशित्रयादूनकेन्द्रगहादिः ।
राशित्रयादधिकनवपयन्तवङ्गन्तरितावशेषः ।
नवराशित्रयोऽधिकं चेत् तदा द्वादशराशित्र्यः
शोध्यन् भुजः स्यात् । यथा,—

“दोस्त्रिभोजं त्रिभोजं विशिष्यं रसे-
चक्रनोऽङ्गाधिकं स्याद्भुजोर्न त्रिभुजम् ।
कोटिरेकेककं त्रिभिः स्यात् पदं
सूर्यमन्दीचमष्टादयोऽंशा भवेत् ॥”

इति गजलाघवम् ॥

स्त्रियस्य परिमाणविशेषः । यथा,—

“काटिचतुष्टयं यत्र दोक्ष्यं तत्र का श्रुतिः ।
कोटिं दोः कर्णतः कोटिश्रुतिभ्याश्च भुजं वद ॥
इष्टौ बाहुयः स्यात्तत्सङ्घिन्यां दिशोतरो बाहुः ।
अस्ते चतुरस्रे वा सा कोटिः कोटित्वा तज्ज्ञः ॥
तत्तुल्योर्योगपदं कर्णः दोः कर्णवर्गयोर्विवरान् ।
मूलं कोटिः तच्छ्रुतिलक्ष्योरन्तरात् पदं बाहुः ॥”

इति लीलावत्यां स्त्रियव्यवहारः ॥

भुजकोटरः, पुं, (भुजस्य कोटर इव ।) कलः ।
इति हेमचन्द्रः । ५ । २५३ ॥

भुजगः, पुं, (भुजं वक्रं गच्छतीति । गम् + ङः । ३ ।
२।३८ इत्यत्र “खच्च डिदायः ।” वाचिकोक्तिः
डिन् । ततः टिलोपः ।) सर्पः । इत्यमरः ।
१ । ८ । ६ ॥ (यथा, मेघदूत । ६२ ।

“तस्मिन् हित्वा भुजगवलयं श्मश्रुना दत्तहस्ता ।
क्रोडाश्लेषे यदि च विचरत्पादचारेण गौरौ ॥”)

भुजगदारणः, पुं, (भुजगं दारयतीति । हृ +
णिच् + ल्युः ।) गरुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजगाभोजी, [न] पुं, (भुजगं आ सन्त्यक्प्रकारेण
भुङ्क्ते इति । भुजग + आ + भुज + णिनिः ।)
मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजगान्तकः, पुं, (भुजगस्य अन्तकः ।) गरुडः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजगाशनः, पुं, (भुजगमश्नातीति । अश् + ल्युः ।
भुजगः अशनं यस्येति वा ।) गरुडः । इति
त्रिकाणशेषः ॥

भुजङ्गः, पुं, (भुजं वक्रं गच्छतीति । गम् + खच् ।
“खच्च डिदाय” इति वार्ति हित्वापक्षे टिलोपः ।)
सर्पः । (यथा, रघुः । ६ । ७६ ।

“आक्रान्तपूर्वमिव मुक्तविधं भुजङ्गं
प्रोवाच कोशलपतिः प्रथमापराहः ॥”)

विङ्गः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ । मेदिनी च ॥
(सीसम् । तद्यथा,—

“सीसं वधश्च वपश्च योगेष्टं नागनामकम् ॥”

नागनामकम् । नागः भुजङ्ग इत्यादि ।)

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अपरश्च तदर्थः ।

भुजङ्गः

“त्रिंशद्भागा भुजङ्गस्य गन्धपाषाणपञ्चकम् ॥
शुरतालकयोर्द्वौ द्वौ वङ्गस्येकोऽङ्गनात्रयम् ।
अन्धस्त्रीलतं भानं पक्वं विमलमञ्जनम् ॥”

इति वामटे उत्तरतन्त्रे त्रयोदशोऽध्याये ॥

भुजङ्गवातिनी, स्त्री, (भुजङ्गं सर्पं तद्विधं वा
हन्तीति । हन् + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।)
वृक्षविशेषः । कङ्कालिका इति ख्यातः । तन्-
पण्यायः । स्त्रिः २ सर्पाक्षौ ३ ज्वनकरी ४
सृष्टा ५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ सर्पनाशिनौ च ॥

भुजङ्गजिह्वा, स्त्री, (भुजङ्गस्य जिह्वेव व्याकृति-
र्यस्याः ।) महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भुजङ्गस्य जिह्वा ।) सर्परेसना च ॥ (विवरण-
मस्या महासमङ्गाशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

भुजङ्गप्रयातं, स्त्री, (भुजङ्गवत्प्रयातं गतिरिव
भङ्गीमान् शब्दविन्यासो यस्य ।) द्वादशाक्षर-
पादच्छन्दः । यथा, कालिदासकृततनुवोधे ।

“यदाद्यश्चतुर्थेऽन्तया सप्तमश्चतु-
र्थेवाक्षरं ह्रस्वमेकादशाद्यम् ।

शरच्चन्द्रविह्वलितारविन्दं
तदुक्तं कवोन्नेभंजङ्गप्रयातम् ॥”

(अधिकतमं छन्दः शब्दे ज्ञातव्यम् ।)

भुजङ्गभुक्, [न] पुं, (भुजङ्गं भुङ्क्ते इति । भुज् +
क्विप् ।) गरुडः । इति शब्दरत्नावली ॥ मयूरः ।
इत्यमरः । २ । ५ । २० ॥ (मयूरार्थं पर्यायो
यथा,—

“मयूरश्चन्द्रकी केकी मेघरावो भुजङ्गभुक् ।

शिशवो शिखाशलोवहौ शिखण्डा नीलकण्ठकः ॥
शुक्लोपाङ्गः कलापी च मेघनादः कलाप्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

भुजङ्गभोजी, [न] पुं, (भुजङ्गं भुङ्क्ते इति ।
भुज + णिनिः ।) राजमर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥

भुजङ्गमः, पुं, (भुज कौटिल्ये + दगुपधेति कः ।
भुजः कुटिलोभवन् गच्छतीति । भुज +

गम् + “गमेः सुप्ति वाच्यः ।” ३ । १ । ३८८ ।
इत्यस्य वार्तिकान् खच् । “खच्च डिदायः ।” इति

डिदभावे टिलोपाभावः ।) सर्पः । इत्य-
मरः । १ । ८ । ६ । (यथा, रघुः । ६ । ७७ ।

“आरुढमदीनुदधीन् धिनीर्ग

भुजङ्गमानां वसन्ति प्रविष्टम् ॥”)

सीसके, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजङ्गलता, स्त्री, (भुजङ्गवत् कुटिला तन्प्रिया
वा लता ।) नागवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भुजङ्गहा, [न] पुं, (भुजङ्गं हन्तीति । हन् +
क्विप् ।) गरुडः । इति त्रिकाणशेषः ॥

भुजङ्गाक्षी, स्त्री, (भुजङ्गस्य अक्षौव पुष्यं यस्याः ।
“अक्षौदृशनात् ।” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।

गौरादित्यात् ङीप् ।) राक्षसा । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११५ ॥ (राक्षसा भेदनाद इति लोके ।

तथास्याः पर्यायान्तरम् ।

“नाकुली सरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ।

नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनौ ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भुजिष्या

भुजङ्गाश्वः, पुं, (भुजङ्गस्य आश्वः आश्वः यस्य ।)
नागकेशरः । इति शब्दमाला सर्पनामके,
त्रि ॥

भुजशिरः, [स्] स्त्री, (भुजस्य शिर इव ।)
स्कन्धः । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ७८ ॥

भुजा, स्त्री, (भुज + टाप् ।) बाहुः । करः । इति
मेदिनी । जे, १३ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ७।७१ ।

“अविरतकुसुमावचायवेदा

प्रहितभुजालतयेकयोपकण्ठम् ॥”)

भुजाकण्ठः, पुं, (भुजायाः करस्य कण्ठ इव ।)
हस्तगवः । इति हेमचन्द्रः ॥

भुजादलः, पुं, (भुजाया बाहोर्दल इव ।) हस्तः ।
इति त्रिकाणशेषः ॥

भुजान्तरं, स्त्री, (भुजयोरन्तरं मध्यम् ।) क्रीडम् ।
इत्यमरः । २।६।७७ ॥ (वचः । यथा, रघुः । ३।५४ ।

“दिलोपस्त्रनोः स दृष्टदभुजान्तरं

प्रविश्य भोमासुरशोणितोत्तितः ।

पपावनास्वादितपूर्वमाश्रुगः

कुतूहलेनैव मनुष्यशोणितम् ॥”

भुजस्यान्तरं प्रभेदः ।) हस्तप्रभेदश्च ॥

भुजिः, पुं, (भुजं भुङ्क्ते वा सर्वानिति ।
भुज + “भुजः क्तिच् ।” उणा० ४ । १४१ । इति

इः । स च कित् । सन्भुजकत्वादस्य तथा
त्वम् ।) वङ्गः । इत्युणादिकोपः ॥ (भुज + भावे

इः । भोगः । यथा, अश्वदे । ८ । ६१ । ६ ।
“आसवं सवितुर्थेया भगस्यैव भुजिं हुवे ।

अग्निं समुद्रवाससम् ॥”

“सवितुः प्रेरकस्य देवस्य सर्वं यथा प्रसवमिव
भगस्यैव भुजिं भगाव्यस्य देवस्य भोगमिव च

समुद्रवाससमग्निं आहुते आकृयामि ।” इति
तद्वाप्ये सायनः ॥ ३ ॥ भोक्तिरि, त्रि । यथा,

अश्वदे । ८ । ८ । २ ।

“भुजी हिरण्यपेशमा कथी गम्भीरचेतसा ॥”

“हे भुजी हविषां भोक्तारौ ।” इति तद्वाप्ये
सायनः ॥)

भुजिष्यः, पुं, (भुङ्क्ते स्वाभ्युच्छिद्यमिति भुज्यते
इति वा भुज + “रुतिभुजिभ्यां कियन् ।”

उणा० ४ । १७८ । इति कियन् ।) स्वतन्त्रः ।
हस्तछत्रम् । दासः । इति मेदिनी । ये, ६८ ॥

(यथा, माघे । १५ । ६३ ।

“किमहो वृषाः सममभीभि-

रुपपतिमुनेन पञ्चभिः ।

वध्यमभिहतं भुजिष्यमगुं

सह चानया म्यविरराजकन्या ॥”)

रोगः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

भुजिष्या, स्त्री, (भुजिष्य + टाप् ।) दासी ।
(यथा, रघुः । ६ । ५३ ।

“अथाङ्गदाक्षिण्यमुजं भुजिष्या

हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।

आसिद्धुर्वी सादितशत्रुपक्षं

बालामबालेन्दुमुखं धाम्नि ॥”)

गणिका । इति मेदिनी । ये, ६८ ॥

भुवनं

भुवः, पुं, (भुवनेत्येति । भुज भज्जि + “भुजि न्दृष्ट्या युक्त्युक्तौ ।” उणा० ३।०२। इति युक् ।) भाजनम् । इत्यादिप्रयोगः । १।०२। २०४ ॥
भाजनम् । (भुज्ते सञ्चानिति । भुज + कर्त्तेहि युक् ।) अग्निः । इति सन्निप्रसारोणादिप्रतिः ॥
(स्वनामख्याताराजविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ४।०७। ४।

“कजिप्य इमिन्द्रावतो न भुवः
श्वेनो जभार दृष्टो अधिष्ठाः ॥”

भुजक्ति पालयतीति । भुज पालने + युक् ।
रत्नके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८।२२। ०।
“पूर्वापुत्रं सुहृदं प्रहृष्टं भुवः वाजेयु प्रह्वम् ॥”
“भुवः भुजपालने सञ्चय रत्नकम् ॥” इति
तद्वाय्ये साधनः ॥)

भुज्जन्, [न] त्रि, (भुज + शब्द ।) भोगकर्त्ता ।
भुजधातोः शब्दप्रत्ययनिष्पत्त्यम् ॥

भुज्जानः, पुं, (भुज + शानच् ।) भोगकर्त्ता ।
यथा,—

“भुज्जानो वह्नयेत् पापमसह्यं संसदि ब्रुवन् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(तथा च ।

“अग्निश्चोदकं युक्त्वा भुज्जानश्चान्नरा पिबेत् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अ, ॥)

भुरिक्, [ज] स्त्री, (भरति सर्वं धरतीति ।
भृज् + “भृज उच्च ।” उणा० २।०२। इति
इति । धातोर्कारान्तादेशः ।) एयिवी ।
इत्यादिप्रयोगः ॥ (दिवचनान्तत्वे । बाह्व ।
दावाएयिवी च । यथा, ऋग्वेदे । ४।२। १४।

“रथं न क्रन्तो अपसा भुरिजो
क्रन्तं येनः सुध्य आश्रयणाः ॥”

“भुरिजोः विभक्तः कर्मकरणसामर्थ्यं पदार्थान्
वेति भुरिजो बाह्व तथोः । यद्वा, भुरिजोः देवान्
मनुष्यांश्च विभक्त इति भुरिजो दावाएयिवी ॥”
इति तद्वाय्ये साधनः ॥)

भुवनं, स्त्री, (भवत्यस्मिन् भूतानीति । भू + “भूस्व-
धृभसृग्निभ्यश्च्युत्सि ।” उणा० २।००। इत्यत्र
बहुलवचनाद्भाषायामपि प्रयुज्यते ।) इत्यञ्जल-
दत्तोक्त्या ज्ञान् ।) जगत् । (यथा, भट्टिः । १।१।

“गुणैर्भरं भुवनहितच्छलेन यं
सनातनः पितरसुपागमत् स्वयम् ॥”

सलिलम् । गगनम् । जनः । इति मेदिनी । ने,
१०२ ॥ चतुर्दशभुवनानि यथा,—

“चतुर्दशविधं होतृ भूतकर्म प्रकीर्तितम् ।
भूभुवः स्वर्गश्चैव जनश्च तत्र एव च ॥
साधुलोकश्च सप्तैते लोकान्स्तु परिकीर्त्तिताः ।
जम्बूः शाकः कुशः क्रौञ्चः शात्मलो मेदपुष्करः ।
सप्तदीपाः प्रधानानि सप्तदीपेस्तु संयुताः ॥
लवणः क्षीरसंज्ञश्च पृथ्वीदो दधिसंज्ञकः ।
सुरोदेन्द्ररमोदौ च स्वाहूदः सप्तमो भवेत् ।
चत्वारः सागराः स्थाताः पुष्करिण्यश्च ताः
स्रुताः ॥
उत्तराः कुरवो रम्यं वर्णं हैमवर्णं तथा ।

पूर०

भुवन

भद्राक्षं केतुमालश्च तथा वसमिन्द्रावतम् ॥
भारतं हरिवर्षश्च तथा किंपुरुषावतम् ।
गताम्यष्टौ तु वर्षाणि पुण्यानि कथितानि तु ॥
इन्द्राक्षः कसेरश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ।
नागधीरो तथा सौम्यो गन्धर्वो वारुणस्तथा ॥
सागरास्तु नवमो मेदभारतवार्तिकः ।
इदं तु भारतं वर्षं कर्मभूमिरिति स्मृतम् ॥
प्राधानि द्वीपवर्षाणि भोगस्थानानि सन्त्यपि ।
भागीरथी पावनी च इदिनी हादिनी तथा ॥
सीता वंशश्च सिन्धुश्च सप्त गङ्गाः प्रकीर्त्तिताः ।
सुप्रभा काश्चनी चैव विशाला समनोददाः ॥
सरस्वतीषणादा च सुवर्णवर्मलोदका ।
गता गङ्गास्तु विष्णुताः सप्त पुण्यप्रदाः शुभाः ॥
हिमवान् हेमकूटश्च निषधो नीलपर्वतः ।
श्वेतश्च शङ्खधाम्निरुमास्त्रवान् गन्धमादनः ॥
महेन्द्रो मलयः सहाः शुक्तिमावृण्वानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च केलासो मन्दरस्तथा ॥
लोकालोको महास्तिपु तथैवोत्तरमानसः ।
रते विशतिर्विष्णुताः पर्वतास्तस्युषी वराः ॥
अतलं सुतलश्चैव वितलश्च गभस्तिमन् ।
महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्मृतम् ॥
रुक्मभौमं शिलाभौमं पातालं नीलवर्तिकम् ।
रक्तपीतश्चेतकणभौमानि च भवन्त्यपि ॥
पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।
सुषिरं तानि कथ्यन्ते सुवनानि चतुर्दश ॥

इति बह्विपुराणम् ॥

(भूतजातम् । यथा, ऋग्वेदे । १।१५७। ५।

“युवं ह गर्भं जगतीषु धृत्यो युवं विन्धेय सुवने-
स्वन्तः ।”

तथा च वाजसनेयसंहितायाम् । ६।५।

“यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविशेश तस्यां नो
देवः सविता धर्मे साविषन् ॥” * ॥ भावनम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १०। ८८। १।

“तस्य भर्मेणे सुवनाय देवा धर्मेणे कं स्वधया
प्रप्रयन्त ॥” * ॥ पुं, सुनिविशेषः । यथा, महा-
भारते । १३। २४। ८।

“नितम्भार्भवतो धौम्यः शतानन्दोऽक्षतव्रणः ॥”

भुवनको(श)ष, पुं, (भुवनस्य कोष इव ।) भूगोलः ।
(अस्य विवरणं श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे । १६।

१७। १८। अध्याये दृश्यम् ॥ तथा च ।

“जम्बूद्वीपश्चात्पश्चिमकुशक्रौञ्च-

शाकपुष्करसंज्ञाः सप्त द्वीपाः ।

लक्ष्ययोजनप्रमाणाज्जम्बू-

द्वीपादुत्तरोत्तरद्विगुणाः ॥ १ ॥

जम्बूद्वीपासमिर्दक्षिणदक्षिणदक्षिणदक्षिणः पर-
स्परद्विगुणैः ।

सप्तसमुद्रैर्बलयाकारैस्ते द्वीपाः परिधिष्ठिताः ॥

योऽसौ मनुपुत्रः प्रियव्रतो नाम स सप्तद्वीपा-
धिपतिर्बभूव । तस्य अग्नीध्रादयो दश पुत्रा

बभूवुः ॥ २ ॥ जम्बूः प्रज्जिताः । द्विष्टानां सप्तानां
सप्त द्वीपाः पिप्पा दत्ताः । तत्र जम्बूद्वीपाधि-

पतेराग्नीधस्य नव पुत्रा जाताः ॥ ४४ ॥

भुवन

नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलाहनः ।

रम्यो हरिश्चयश्चैव कुरुभद्रश्च केतुमान् ॥ ५ ॥

नववर्षाणि विभज्य पुष्पैश्चः पिप्पा दत्तानि वर्णं
प्रविशता । अग्नीध्रोऽयं हिमाद्रयम् । यस्याधि-
पतिर्नाभिः ऋषभः पुत्रो बभूव ॥ ६ ॥ ऋषभाद्वरतो
भरेतन चिरकालं धर्मेण पालितत्वादिदं भारतं
वर्षमभूत् । इलाहस्तस्य मध्ये मेरुः सुवर्णमय-
श्चतुरशीतिसहस्राणि योजनानि तस्योच्छायः ।
योऽग्रसहस्रमप्यधस्ताद्वगादः तद्विगुणो मल-
विस्तारः ॥ ६ ॥ तन्मध्ये अक्षयः पुरी । ऐश्यामि-
न्द्रस्य चामरावती । आग्नेय्यामग्नेर्लोवती ।
यास्यां घमस्य संघमनी । नैर्ऋत्यां निर्ऋतेर्भयं-
करी । वातगयी वरुणस्य विश्वावती । वायव्यां
वायोर्गन्धवती । उदीच्यां सोमस्य विभावरीति
नववर्षान्वितं जम्बूद्वीपं पुण्यपर्वतैः पुण्यनदी-
भिरन्वितम् ॥ ७ ॥ किंपुरुषादीन्यष्टवर्षाणि पुण्य-
वर्षा भोगस्थानानि साक्षाद्भारतवर्षमेकं कर्म-
भूमिश्चातुर्वर्ण्ययुतम् ॥ ८ ॥

तत्रैव कर्मेभिः स्वर्गं लभते प्राच्यन्ति मानवाः ।
सुक्तिश्चात्रैव निष्कामैः प्राप्यते ज्ञानकर्मभिः ॥ ९ ॥

अधोगतिमिनो विप्रः यान्ति वै पापकारिणः ।
ये पापकारिणस्तान् विद्धि पातालतले नरके

कोटिसमन्वितान् ॥ १० ॥ अथ सप्तकुलपर्वताः
कथ्यन्ते । माहेन्द्रः । मलयः शुक्तिमान् ऋष्यशृङ्गः

सह्यपर्वतः विन्ध्यः पारियात्रः । इत्येते भारते
कुलपर्वताः ॥ ११ ॥ नर्मदासुरसाक्षधिक्षुकाभी-

मरथीकणावेक्षीचन्द्रभागातान्नपर्णी इत्येताः
सप्त नद्यः गङ्गायमुनागोदावरीतुङ्गभद्राकावेरी-

सरयुरित्येता महानद्यः पापघ्नाः ॥ १२ ॥
जम्बूद्वीपा च विख्यातं जम्बूद्वीपमिदं भूभम् ।

लक्ष्ययोजनविस्तीर्णमिदं भ्रष्टं तु भारतम् ॥ १३ ॥
अजह्वीपादिपुण्या जनवदाः निष्कामा मे जम्बू-

मेरु नरसिंहं यजन्ति ते तत्र निवसन्ति अधि-
कारजयात् सुक्तिं च प्राप्नुवन्ति ॥ १४ ॥ जम्बाद्याः

स्वाहूदकान्ताः सप्त पयोधयः । ततः परा
हरिश्चययो भूमिः । ततो लोकालोकपर्वतः

एष भूर्लोकः ॥ १५ ॥ अस्योपरि अन्तरिक्ष-
लोकः त्वेचराणां रम्यस्तदूर्ध्वं स्वर्गलोकः ॥ १६ ॥

स्वर्गस्थानं महापुण्यं प्रोच्यमानं निबोध मे ।
भारते क्षतपुण्यानां देवानामपि चालयम् ॥ १७ ॥

मध्ये एयियामदीको भास्वाम् मेरुहरिश्चयः ।
योजनानां सप्तस्राणि चतुरशीतिसंख्यतः ॥ १८ ॥

प्रविष्टः योऽग्रसहस्राक्षरण्यां हरकोशधरः ।
तावत्प्रमाणा एयिवी पूर्वतश्च समन्ततः ॥ १९ ॥

तस्य शङ्खत्रयं स्रग्ध्रं स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ।
नानाद्रुमलताकीर्णं बाबापुष्पोपशोभितम् ॥ २० ॥

मध्यमं पश्चिमं पूर्वं मेरोः शङ्खाणि त्रीणि मे ।
मध्यमं स्फाटिकं शङ्खं वैदूर्यमशिकाभयम् ॥ २१ ॥

इन्द्रनीलमयं पूर्वं माणिक्यं पश्चिमं स्मृतम् ।
घोचनानां लक्षसाणि नियुताणि चतुर्दश ॥ २२ ॥

उच्छ्रितं मध्यमं शङ्खं स्वर्गं यत्र निविष्टम् ।
अप्रभान्निरितं शङ्खं स्रग्ध्रं द्वाज्जतिस्त्रितम् ॥

भुवन

पूर्वसुतरद्वयज्ञाणां अन्तरं मध्यमस्य च ।
त्रिविष्टपो नाकपृष्ठे त्रयसराः सन्ति निर्वृताः ॥२४॥
आनन्दोऽथ प्रमोदश्च स्वर्गद्वये तु मध्ये ।
अतश्च पौष्टिकश्चैव उपशोभनमन्वयः ॥२५॥
आज्ञाहः स्वर्गराजा वै स्वर्गद्वये तु पश्चिमे ।
निर्ममो निरहङ्कारः सौभाग्यश्चातिनिर्मलः ॥२६॥
स्वर्गाश्चैव द्विजश्रेष्ठ ! पूर्वद्वये समास्थिताः ।
एकविंशति स्वर्गा वै निविष्टा मेरुसङ्घे ॥२७॥
अहिंसादानकर्तारो यज्ञानां तपसां तथा ।
तत्तेषु निवसन्ति स्रजनाः क्रोधविवर्जिताः ॥२८॥
जलप्रवेशं चागच्छं प्रमोदं बहुसाहसं ।
भृगुप्रपाते सौख्यं च रम्यं चैवास्व निर्मलम् ॥२९॥
अनाशकं तु संन्यासे न्यतो गच्छेत्त्रिविष्टपम् ।
ऋतुयाजी नाकपृष्ठं अमिहोत्री च निर्वृ-
तिम् ॥ ३० ॥
तद्भाग्यकूपकर्ता च लभते पौष्टिकं द्विजः ।
सुवर्णदायी सौभाग्यं लभन् स्वर्गतपःफलम् ॥३१॥
श्रीतकाले महावह्निं प्रक्षालयति यो नरः ।
सर्वसत्त्वहितायै स्वर्गं भोषरसं लभेत् ॥३२॥
हिरण्यगोप्रदाने हि निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
भूमिदानेन शुद्धेन लभते शान्तिकं पदम् ॥३३॥
रौप्यदानेन स्वर्गं तु निर्मलं लभते नरः ।
अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥३४॥
दिनेभ्यस्तर्पणं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः ।
अतः तु लभते स्वर्गं यत्र गत्वा न शीयते ॥३५॥
कपिलागोप्रदानेन परमार्थं महीयते ।
गोवृषस्य प्रदानेन स्वर्गं मन्मथमाप्नुयात् ॥३६॥
माचमासं सरित्स्त्रायो तिलधनप्रदस्तथा ॥
कृत्रोपानहदाता च स्वर्गं योऽप्युपशोभनम् ॥३७॥
देवतायतनं कृत्वा द्विजशुश्रूषकस्तथा ।
तोर्ययात्रापरश्चैव स्वर्गराज्ये महीयते ॥ ३८ ॥
एकान्तभोजो यो मर्त्यो नक्तभोजी च नित्यशः ।
उपवासी चिरात्कालेः शान्तः स्वर्गं शुभं
लभेत् ॥ ३९ ॥
सरित्स्त्रायो जितक्रोधो ब्रह्मचारी दृढव्रतः ।
निर्मलं स्वर्गमाप्नोति यथाभूतचित्ते रताः ॥४०॥
विद्यादानेन मेधावी निरहङ्कारमाप्नुयात् ।
येन येन हि भावेन यद्व्यदानं प्रयच्छति ॥४१॥
तत्तत्स्वर्गमवाप्नोति यद्व्यदिकृति मानवः ।
चत्वारि अतिदानानि कन्या गौर्भूः सरस्वती ॥४२॥
नरकादुद्धरन्त्येते जपवाहनदोहनात् ।
यस्तु सर्वानि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रय-
च्छति ॥ ४३ ॥
संप्राप्य न निवर्त्तत स्वर्गं शान्तमनामयम् ।
द्वन्द्वे तु पश्चिमे यत्र ब्रह्मा तत्र स्थितः स्वयम् ॥४४॥
पूर्वद्वये स्वयं विष्णुः मध्ये चैव शिवः स्थितः ।
अतः परं तु विप्रेन्द्र ! स्वर्गाभ्यान्मिमं द्रष्टुम् ॥४५॥
विमलं विपुलं शुद्धसुपथ्यपरिचिन्तितम् ।
प्रथमे तु कुमारस्तु द्वितीये मातरः स्थिताः ॥४६॥
तृतीये सिद्धगन्धर्वा तुर्थे विद्याधरा द्विज !
पञ्चमे नागराजा च षष्ठे तु विनतासुतः ॥४७॥
सप्तमे दिव्यपितरो धर्मराजस्तथाष्टमे ।

भू

नवमे तु तथा दत्त आदित्यो दशमे पथि ॥४८॥
भूर्लोकश्चतस्राहसाहस्रं चरति भास्करः ।
योजनानां महमे द्वे विष्टमनसमं ततः ॥ ४९ ॥
त्रिगुणं परिणाहेन सूर्यविवर्धनं प्रमाणतः ।
सोमपूर्या विभावर्था मध्याह्ने चायमा यदा ।
महेन्द्रस्यामरावत्या तदा तिष्ठति भास्करः ॥५०॥
मध्याह्ने त्वमरावत्या यदा भवति भास्करः ।
तदा संयमनं यास्ये तत्रोदस्तु प्रदश्यते ॥५१॥
मेतं प्रदक्षिणं कुर्वन् भाव्येव सविता मदा ।
ध्रुवाधारस्तथोत्तिष्ठन् वालिविल्यादिभिः
स्तुतः ॥ ५२ ॥
इति श्रीनरसिंहपुराणे भूवर्णकोशे त्रिंशो-
ध्यायः ॥ ३० ॥
भुवः, पुं, (भवतीति । “कन्यन् लप्तेश्च ।”
उणा० ३।५१। इति चकारान् भूधातोःपि
कन्यन् ।) सूर्यः । वह्निः । चन्द्रः । इति मेदिनी ।
ये, ८८ ॥ प्रभुः । इत्युणादिकोषः ॥
भुवर्लोकः, पुं, (भुवश्चासौ लोकश्चेति ।) भूरादि
सप्तलोकान्तर्गतद्वितीयलोकः । यथा, —
“भूमिस्थान्तरं यच्च सिद्धादिसुनिमित्तम् ।
भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो सुनिमित्तम् ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ अंशे ७ अध्यायः ॥
(यथा च भागवते । २।५। ८ ।
“भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य
नामितः ।
ज्जहा स्वर्लोक उरसा महर्लको महात्मनः ॥”)
भुवः, [सु] य, (भवतीति । भू + “भूरभ्रभ्यां
कित् ।” उणा० ४।२१६। इति असुन् स च
कित् ।) आकाशः । इति हेमचन्द्रः ॥
(महाशब्दात्तमेदः । यथा, मनुः । २। ७६ ।
“अकारच्चाप्यकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
वेदश्चातिरदुहन् भूर्भुवः स्वरितीति च ॥”)
सुविः, [सु] लो, (भवतीति भवत्यस्मिन् रत्नादीनि
वा । भू + “भुवः कित् ।” उणा० २।११३ ।
इति इतिन् । स च कित् ।) समुद्रः । इत्यु-
णादिकोषः ॥
भू, सत्तायाम् । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा-
पर-अक-सेट् ।) सत्तेह दिविधा । उत्पत्ति-
विद्यमानता च । भवति मनुष्योऽथवा विष्णुः ।
इति दुर्गादासः ॥
भू, क शुद्धिचिन्तयोः । मिश्रणे । इति कविकल्प-
दमः । (चुरा-पर-अक-सेट् ।) क, लङ्-
वद्भावयति द्विषः सर्वान् । जयोऽर्थाः । इति
दुर्गादासः ॥
भू, क ड प्राप्नोति । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा-
आत्म-अक-सेट् ।) क ड, भावयते । इति
दुर्गादासः ॥
भू, अ प्राप्नोति । इति कविकल्पदमः । (भ्रा-उभ-
अक-सेट् ।) अ, भवति भवते धनं धीरः ।
भवत्येव सत्तायां प्राप्तिरसम्पन्नत्वमिति भट्ट-
मल्लः । भवते दुरितक्षयं यद्योक्तस्तुभिर्भावयते
च नाकलोकमिति हज्जायुधः । केचिदसु-

भूकम्प

भवात्मात्मनेपरिदं मत्वा प्राप्नोति परस्मैपदं सत्तार्थ-
स्थितानेकार्थत्वात् समाधत्ते । इति दुर्गादासः ॥
भू, य, (भू + कित् ।) रसातलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
भूः, स्त्री, (भवत्यस्मिन्निति । भू । अधिकरणे
कित् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २।१। २ ॥ (यथा,
मनुः । ७। ६ ।
“न चैनं सुवि प्रक्रीति कश्चिदप्यभिर्वा-
तुम् ॥”
यथा च वैद्यकरत्नमालायामस्याः पर्यायः ।
“भूर्भूमिः पृथिवी पृथ्वी मेदिनी वसुधावतिः ।
चितिरुर्वी मही लौणी आ धरा कुवम्-
त्सरा ॥”)
स्थानमात्रम् । इति मेदिनी । भे, १ ॥ (यथा,
भागवते । ६। ४। ३१ ।
“यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै
विवादमवाद्भवी भवन्ति ॥”
यज्ञाग्निः । इति जटाधरः ॥
भूकं, स्त्री, (भवतीति । भू + “स्त्रुभूयुषिसुषिभ्यः
कक् ।” उणा० ३। ४१ । इति कक् ।) क्षिद्रम् ।
कालः । इति मेदिनी । कं, ३० ॥
भूकः, पुं, (भू + कक् ।) व्यत्यकारः । इति शब्द-
माला ॥
भूकदम्बः, पुं, (भुवि कदम्ब इव ।) अलम्बयष्टनः ।
इति रत्नमाला ॥ कोकसीम । इति भाषा ॥
भूकदम्बकः, पुं, (भूकदम्ब + संज्ञायां कन् ।)
यवानो । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्टतिविशेषो-
ऽस्य यवानोऽशब्दे ज्ञातयः ॥)
भूकन्दः, पुं, (भुवः पृथिव्याः कन्द इव ।) महा-
आवणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ धुलकुड्डी ।
इति भाषा ॥
भूकम्पः, पुं, (भुवः पृथिव्याः कम्पः ।) भूमि-
कम्पनम् । स च अद्भुतविशेषः । यथा,
अद्भुतसागरे ।
“मेघे दृष्टिक्रमे गजः प्रचलति यासादिभिः
कथ्यते
चापे मीनकुलीरभे च दृष्टमे सत्यं चलेत् कच्छपः ।
यत्तं कुम्भधरे मृगेन्द्रमिथुने कन्याम्बगे पद्मग-
र्भायामेकतमो यदि प्रचलति लौणी तदा
कम्पते ॥ ।
“कच्छपे मरणं ज्ञेयं मरणश्चापि पद्मगे ।
सर्वत्र सुखदश्चैव पृथिवी चलिते गजे ॥
प्रथितनरेन्द्रमरणं असनान्याम्येयमारुतयोः ।
लुप्तभयमतिदृष्टिभिरुपपीयन्ते जनाश्चापि ॥
त्रिचतुर्थपञ्चमदिने मासे पक्षे त्रिपक्षके ।
भवति यदा भूकम्पः प्रधानरूपनाशनं कुरुते ॥”
स च भूमिजोत्पातविशेषः । यथा,—
“चरश्चिरभयं भौमं भूकम्पमपि भूमिजम् ।
जलाशयानां वैलङ्घ्यं भौमस्तदपि कीर्तितम् ॥
भौमं जाप्यफलं ज्ञेयं चरेण परिपश्यते ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
भूकम्पहारकः, पुं, दृष्टविशेषः । कोटालसोडा
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । लुप्तश्री-

भूगोलः

लकः २ भूगोलः ३ लघुशेषः ४ लघुपिच्छलः ५ लघुशीतः ६ लघुपलः ७ लघुभूतदमः ८ भूकल्लुदारः ९ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । क्रमिशूलनाशित्वम् । वातप्रकोपणत्वम् । किञ्चिन्शीतत्वम् । स्वर्णमारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकलः, पुं, (भुवः एधियाः कलः ।) दुर्विनीताम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकश्यपः, पुं, (भुवि एधियां कश्यप इव भुवः कश्यप इति वा ।

“तदस्य कश्यपस्यांशो जसा कश्यपोपमः ।

वसुदेव इति ख्यातो गोपु तिष्ठति भूतले ॥”

इति हरिवंशीयवचनेनास्य कश्यपोपसम्भूतत्वात् तथात्वम् ।) वसुदेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भूकाकः, पुं, (भुवि ख्यातः काकः ।) स्वल्पकङ्कः । कौचः । नीलकपोतः । इति शब्दरत्नावली ॥

भूकुम्भी, स्त्री, (भुवि कुम्भीव ।) भूपाटली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकुम्भाळी, स्त्री, (भुवि कुम्भाळीव ।) विदाररी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूकेशः, पुं, (भुवः एधियाः केश इव ।) शैवलः । वटः । इति मेदिनी । शै, २६ ॥

भूकेशा, स्त्री, (भूकेश । टाप् ।) राक्षसी । इति शब्दरत्नावली ॥

भूकेशी, स्त्री, (भूकेश + स्त्रीयां ङीप् ।) अवलगुजः । इति मेदिनी । शै, २७ ॥

भूकित्, पुं, (भुवं क्षितिं क्षिणोतीति + क्तिट् + क्तिप् ।) शूकरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भूखर्जरी, स्त्री, (भूमलया खर्जरी ।) शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) चूदखर्जरी । तत्पञ्चायः । भूयुक्ता २ वसुधाखर्जुरिका ३ भूमिखर्जरी ४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहपित्तहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूगरः, स्त्री, (भुवः एधिया गरम् ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूगर्भः, पुं, भवभूतिः । स च मालतीमाधवादिनाटककला । इति अटाधरः ॥ (भूः सर्वभूताश्रयभूता एध्वी गर्भं कुक्षीं यस्येति । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । २१ । “हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥”)

भूगोलः, पुं, (भूगर्भो मण्डलमिव ।) भुवनकोषः । (यदुक्तं सूत्रमिद्वान्ति ।

“मध्ये समन्तादण्डस्य भूगोलो योनिः तिष्ठति ।

विभाणः परमो शक्तिं प्रक्षयो धारणात्मिकम् ॥”)

तस्य विवरणम् । यथा, —

“प्रकृतेस्तु महान् चान्दोऽहङ्कारो महतः पुनः ।

तन्मात्राणि ह्यहङ्कारान् शब्दः स्पर्शश्च

रूपकम् ॥

रसो गन्धश्च पञ्चैव गुणा नाम प्रकीर्तिताः ।

भूगोलः

पञ्चेमानि महाभाग । महाभूतानि संयुक्ता । तेभ्य एव प्रजातानि सर्वाणि गुणवन्ति च ॥ भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च । गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । भूमापेते गुणाः प्रोक्ता इह सन्ति परतः क्रमात् ॥ चत्वारोऽप्यु गुणा ब्रह्मन् । गन्धस्पर्शश्च न वर्तते । शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च त्रय एव हि तेजसि ॥ शब्दः स्पर्शश्च वायोस्तु आकाशे शब्द एव हि ।

एते पञ्च गुणाः प्रोक्ता महाभूतेषु पञ्चसु ॥ वर्तन्ते सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः । अथोक्तं नातिवर्तन्ते सत्यगभवति वै तदा ॥ यदा तु विषमं भावमाविशन्ति परस्परम् । तदा देहवियोगः स्याद्देहिनी नाम्नाया हि ज्ञ ॥ अनुपूर्वा विनश्यन्ति जायन्ते चापि सर्वथा । सर्वाण्यपरिमेयाणि तदेषां रूपमेश्वरम् ॥ तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाश्चात्तिकाः । तेषां मनुष्यास्तेर्केण प्रमाणानि प्रचलन्ते ॥ अचिन्त्याः स्खलन् ये भावान् तस्तेर्केण योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥ जम्बुद्वीपं प्रवक्ष्यामि वात्स्यायन महासुने ॥ परिमण्डलो महाभाग । द्वीपोऽसौ चक्रवत् स्थितः ।

नदीगिरिप्रतिच्छन्नो विविधैः पत्तनैरपि ॥ वने जंगमदेवैश्चैस्तथा पुष्पफलोपगैः । लवणं समुद्रं समन्तात् परिवारितः ॥ प्रागायता महाभाग ! षड्विंशं रत्नपर्वताः । अवगाढा ह्यभयतः सागरौ पूर्वपश्चिमौ ॥ हिमवान् हेमकूटश्च निधधश्च नमोत्तमः । नीलः श्वेतः शृङ्गवांश्च रत्नधातुविचित्रिताः ॥ अयतानि योजनानि उच्छ्रायास्त्यु कौर्त्तिताः । एषु च हिमसाहसयोजनानि च पर्वताः ॥ तेषामन्तरविष्कम्भे नवराहस्ययोजनः । वर्षे वर्षे प्रमाणान् वर्षाणि त्रीणि दक्षिणे ॥ तत्र पृथगा जनपदास्त्यु वर्षेषु तापसः । वसन्ति तेषु सर्वाणि सत्त्वानि विविधानि च ॥ दक्षिणे भारतं वर्षसुत्तरे लवणोदधेः । कुलादेव महाभाग । तस्य सोमा हिमालयः ॥ ततः किंपुरुषं वर्षं हेमकूटादधस्ततः । हरिवर्षं ततो त्र्यंशं निषधोऽवधिरुच्यते ॥ श्वमेवोत्तरे त्रीणि वर्षाणि च तपोधनः । कुरुवर्षं सिन्धुकूलान् शृङ्गवानवधिः स्मृतः ॥ हिरण्यं ततो वर्षं श्वेतावधि निगद्यते । रम्यकश्च ततो वर्षं नीलस्तस्यावधिः स्मृतः ॥ दक्षिणे तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु । प्रागायतो महाभाग ! मालवात्ताम पर्वतः ॥ पश्चिमे तु तथैवास्ति पर्वतो गन्धमादनः ॥ पूर्वे समुद्रकूलान् भद्राश्च नाम वर्षकम् ॥ मालवानवधिस्य केतुमालश्च पश्चिमे । गन्धमादनसोमालं नवराहस्ययोजनम् ॥ परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ।

भूगोलः

आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः ॥ लक्ष्यो जगत् उच्छ्रायो नृक्षिं हाविंश्च एव च । योजनानां सहस्राणि नृक्षिं चापि तु षोडश ॥ विस्तृतः स महाभाग ! भूमिर्लक्षं नृक्षमस्य तु । प्रविष्टमन्तर्भूयां वै षोडशैव सहस्रकम् ॥ ऊर्ध्वमन्तश्च तिर्यक् च लोकानावृत्त्य तिष्ठति । तस्य चेलाष्टतं वर्षं सर्वतः परिकीर्त्तितम् ॥ विहगः सुमुखो यस्तु सुपर्णस्यात्मजः किल । स वै विचिन्तयामास सौवर्णान् प्रेक्ष्य वायसान् ॥ मेरुत्तममध्यानामवराणाञ्च पत्तिणाम् । अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं त्यजाम्यहम् ॥ तमादित्योऽनुपूर्यति सततं ज्योतिषां वरः । चन्द्रमाश्च सनत्तो वायुश्चैव प्रदक्षिणम् ॥ स पर्वतो महाभाग ! दिव्यपुष्पसमन्वितः । भवनेरावृतः सर्वजान्मनदमयेः शुभैः ॥ तत्र देवगणा प्रसन्नः । गन्धर्वान्तराक्षसाः । असुरोगणसंयुक्ताः शैले क्रीडन्ति सर्वदा ॥ अवष्टम्भकरास्तस्य मन्दरो मेरुमन्दरः । सुपार्श्वः कुसुदक्षेति चतुर्दिक्षु स्थिता हि ज्ञ ॥ अयुतयोजनोमाहास्तावद्विस्तारमयुताः । चतुर्विंशेषु धर्मैश्च । चतुर्जम्बुकदम्बकाः ॥ न्यग्रोधश्चापि चत्वारः पादा ब्राह्मणधर्म ॥ सहस्रयोजनोमाहास्तावद्विष्टपविस्तृताः । केतुभूताः पर्वतानां विशालाः शतयोजनम् । इदाश्च तत्र चत्वारः पथोमध्विचतुवारिदाः ॥ देवोद्यानानि चत्वारि द्वे चैत्ररथनन्दने । सर्वतोभद्रमित्येवं तथा वैभाजकं वनम् ॥ तेषु देवस्थियो निबन्धं विहरन्ति सुरैः सह । गन्धर्वाः किन्नराश्चैव तथा नृप सिद्धचारणाः ॥ गायन्तो मधुरं दिव्यं स्त्रीभिः क्रीडन्ति तापसः । चतुरो यो मन्दरोत्तमस्तेऽयुतयोजनसुष्ठितः ॥ फलान्यमृतकल्पाणि पतन्त्यस्य सुदूरतः । तेषां विशीर्यमाणानां रसनाजनि या नदी ॥ अरुणोदा नाम सैव वहते मन्दराक्षरात् । यज्जलस्पर्शमात्रेण भवान्निश्वसयोगाः ॥ स्वदेहसौर्भगापि समन्ताद्दृश्योजनम् । सुगन्धयन्ति वातेन वात्स्यायन ! तदद्भुतम् ॥ एवं जम्बुफलानाञ्च पततां मेरुमन्दरैः । हस्तिकायप्रमाणानां रक्षेज्जिता महानदी ॥ सैव जम्बूनदी नाम दक्षिणेन इलावृतम् । तीरयोऽभयोरेव जम्बूरसपरिभृता ॥ मृत्तिकैव सुवर्णं स्यात् वार्यककिरणान्वयात् । तत्र जाम्बूनदं हेम नानाभरणसञ्चितम् ॥ देवोपदेवगन्धर्वा भारयन्ति सह स्त्रिया । यो वै महाकदम्बश्च सुपार्श्वपरि तापसः ॥ तत्कोटरेभ्यः पञ्चैव मधुधाराः स्रवन्ति वै । पश्चायामपरीणाहाः पश्चिमेन इलावृतम् ॥ यासां रसांश्च भक्षणाः सुमुखोहारवायुना । सुगन्धयन्ति धर्मैश्च । समन्तात् शतयोजनम् । कुसुदाग्रनिरूपो यः शतवक्ष्यो वटो महान् । स्वस्थेभ्यस्तस्य नटस्तु उत्तरेण इलावृतम् ॥ पयस्विनीदधिहृदावृतकुक्षामधुसवाः ।

भूगोलः

गुह्यस्येति पञ्चैव यासां रसनिधिवणात् ॥
 बलीपलितदौर्गन्ध्यजरादीषो न विद्यते ।
 कुरङ्गकुरवः शङ्खः कुसुम्भः शिखरस्तथा ॥
 वैकङ्कच चिक्कूटश्च पर्वतौ रुचकराभौ ॥
 पतङ्गनिषधौ नागसितिवामचिक्कूटकाः ।
 हंसवेदूयंकपिला द्वौ कालञ्जरजराधौ ॥
 गिरयो मूलदेशे तु सुमेरोः परिकल्पिताः ॥
 जठरो देवकूटश्च द्वौ नगौ मेरुपूर्वतः ।
 अष्टादशसहस्राणि योजनान्युदगायतौ ॥
 पृथुतुङ्गौ हिमाद्रस्ययोजनं तापसर्धभम् ॥
 पवनः पारिपात्रश्च मेरोः पश्चिमतः स्थितौ ॥
 तथा प्रमाणौ कैलासकरवीरौ तु दक्षिणे ।
 प्रागायतावृत्तरेण त्रिष्टम्भमकरो तथा ॥
 अष्टाभिरेतेर्गिरिभिर्भाति काश्चनपर्वतः ।
 मेरोर्मूर्ध्वनि विप्राग्य ! मध्ये विश्वरजः पुरी ।
 चतुरस्रा शातकौम्भी योजनायतविस्तृता ॥
 दिक्पालानां तथा पूर्वः पूर्वादिषु यथाक्रमम् ।
 अक्षपुण्याश्चतुर्थेन भागेन परिकल्पिता ॥
 तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः ।
 समेत्य विविधैर्यज्ञेयजन्ते भूरिदक्षिणे ॥
 तुल्यरुनारदश्चैव विश्वावसुर्हृद्वाहृहृः ।
 अभिगम्यामरश्रेष्ठं स्तुवन्ति विविधैः स्तवैः ॥
 सप्तर्षयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः ।
 तत्र गच्छन्ति भद्रं ते मदा पर्वणि पर्वणि ॥
 तस्यैव स्रष्टव्युशना काथो देवेर्महीयते ।
 तस्य हैमानि रत्नानि तस्यैव रत्नपर्वताः ॥
 तस्मात् कुवेरो भगवांश्चतुर्थं भागमनुते ।
 ततः कलांश्च वित्तस्य मनुष्येभ्यः पयश्चति ॥
 पार्श्वे तस्योत्तरे दिवं सर्वेषां कुसुमान्वितम् ।
 कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालमसृजतम् ॥
 तत्र साक्षात्तद्देवो भीमभूतैः समावृतः ।
 पार्श्वेया सह देवेशो रमते भूतभावनः ॥
 कर्णिकारमयीं मालां दधदापादलम्बिनीम् ॥
 तस्य शैलस्य शिखरान् क्षीरधारा महामते ! ।
 विश्वरूपा परिमिता भीमनिर्घातनिखना ॥
 पुण्या पुण्यतमेर्लुष्टा गङ्गा भागीरथी शुभा ।
 तां धारयामास तदा दह्वरौ पर्वतैरपि ॥
 शतं वर्षसहस्राणां शिरसेव पिनाकधृक् ।
 मेरोस्तु शिखराद्वी भिद्यमाना चतुर्विधा ॥
 सीता चालकनस्ति वद्वृत्तमिदं कीर्तिता ।
 सीता तु ब्रह्मसदनान् केशरादिमहाचलान् ॥
 अतिक्रम्य प्रसवन्ती गन्धमादनस्रष्टुम् ।
 पतित्वा द्विज ! वर्षेभ्यः भद्रां पुनती क्रमात् ।
 प्राच्यां दिशि महाभाग ! प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥
 मात्यवच्छिखराद्वद्वृत्तः पतित्वा केतुमालके ।
 प्रतीच्यां दिशि विप्रेन्द्र ! प्रविशेत् सरित्पतिम् ॥
 भद्रा चोत्तरतो मेरुशिखरान् पतित्वा गिरौत् ।
 अतिक्रम्य शङ्खवतः शङ्खाङ्गेन पातुका ।
 उत्तरांश्च कुर्वन् प्राप्य प्रविष्टा लवणार्णवम् ॥
 तथैवालकनम्हा च पतन्ती गिरिर्मूर्धसु ।
 हिमालयं विनिर्भयं भारतं वर्षमेव च ।
 लवणानुधिमभ्येति दक्षिणस्यां दिशि द्विज ! ॥

भूगोलः

मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महामते ! ।
 आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र मानवे ॥
 सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाधरसोपमाः ।
 वीतरोगशोकभया नित्यमानन्दवर्तिनः ।
 जायन्ते मानवास्तत्र प्रतप्तकनकप्रभाः ॥ १ ॥
 गन्धमादनश्च कुवेरः सह राक्षसेः ।
 अस्मरोगगन्धर्वैर्मोदते गुह्यकाधिपः ॥
 गन्धमादनपार्श्वे तु गन्धशैलाः सहस्रशः ।
 एकादशसहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ॥
 तत्र वृष्टा नराः सर्वे यत्नवोर्गपराक्रमाः ।
 स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥
 उत्तराः कुरवश्चैव भारतश्च महामते ! ।
 धनुस्सो महाभाग ! द्विर्ध्वं दक्षिणोत्तरे ॥
 इलावृतं मध्यमन्तु पञ्चवर्षाणि चैव हि ।
 उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिष्यते गृह्ये ॥
 अपरेषु च वर्षेषु सर्वेषु भारतं विना ।
 आयुःप्रमाणं लोकानां दशवर्षसहस्रकम् ॥
 एवमेषा महाभाग ! पृथिवी पर्वतेक्षिता ॥
 इति पञ्चपुराणे भूमिखण्डे भूगोलवर्णने १२८
 अध्यायः ॥

शेष उवाच ।

“नवस्वितेषु वर्षेषु भगवान् भूतभावनः ।
 अत्रुग्रहाय लोकानामास्ते मायावपुर्हरः ॥
 इलावृतं तु भगवान् भव एकः सहामया ।
 यास्ते विहारनिरतां नान्यस्तत्र पुमान् द्विज ! ॥
 भवानोष्णपती प्रहसन् । प्रविशेत् कदाचन ।
 यत्र प्रविष्टो मोहेन सुतो वैवस्वतस्य वै ॥
 इलः स्त्रीभावमापस्यो यस्यां जातः पुरुषवाः ।
 तत्र सङ्कथं देवं कलां विष्णोर्महात्मनः ।
 भवो भवान्या सहितः स्तौति भक्तिसमन्वितः ॥
 भद्राश्च द्विज ! वर्षे तु हयग्रीर्षाज्जतिर्हरिः ।
 वसते वर्षपुरुषास्तं स्तुवन्ति जगद्गुरुम् ॥ २ ॥
 हरिर्वर्षं तु भगवान्नरसिंहवपुर्धरः ।
 स्तुयते देवपतिना प्रजादेन महात्मना ॥
 केतुमाले च भगवान् कामदेवस्वरूपवान् ।
 प्रजापतेर्दक्षिणभिः सहैव रमया मुदा ॥
 स्तुयते परया भक्त्या जगन्मोहनरूपधृक् ॥ ३ ॥
 रम्यके भगवानास्ते मत्स्यरूपी दयापरः ।
 मनुर्वैवस्वतस्तश्च स्तौति भक्त्या जतेः स्तवैः ॥ ४ ॥
 हिरण्ये तु भगवानास्ते कूर्मेतनुं दधत् ।
 प्रेताधिराजस्तं स्तौति भक्त्या परमया युतः ॥
 कुरवर्षे च भगवान् वराहः सयते जगेः ।
 तं देवी यं क्षितिः स्तौति तद्वर्षपतिभिः सह ॥
 वर्षे किंपुरुषे ब्रह्मन् ! भगवानादिपुरुषः ।
 सीतया विहरन्नास्ते सततं लक्ष्मणाग्रजः ॥
 तश्च किंपुरुषेः साहं भक्त्या मारुतनन्दनः ।
 पाणिंसेन च सह स्तौति भक्त्या विभावितः ॥
 भारते च तथा वर्षे नरनारायणावृषौ ।
 नारदः स्तौति भगवान् भगवन्तौ कृतानतिः ॥
 ह्रीपेरस्मिन् बहवः सन्ति गिरयः सरितस्तथा ।
 देशाश्च बहवो ब्रह्मंस्तस्ते वक्ष्याम्यनुक्रमत् ॥
 मेरोरुत्तरतः सर्वान् पर्वथाङ्गेन ब्रवीम्यहम् ।

भूगोलः

दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे ॥
 उत्तराः कुरवो नाम पुण्याः सिद्धनिधिवताः ।
 तत्र वृक्षा मधुफलानि नित्यं पुष्पफलोपमाः ॥
 सुगन्धानि च पुष्पाणि फलानि रसवन्ति च ।
 सर्वे कामदघा वृक्षा लताः कामप्रपूरिकाः ॥
 अपरं क्षीरिणी नाम तरवो मुनिपुङ्गव ! ।
 ये स्रवन्ति सदा क्षीरं रसेरन्तसप्तिभम् ॥
 वस्त्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ।
 सर्वा मणिमयी भूमिः स्रष्टव्यमटकाशुका ॥
 सर्वभूमिखदा नित्यं पद्मशर्करवर्णिता ।
 स्वर्गभागावशेषेण जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 युक्ताभिजनसम्पन्नाः सर्वे चारुसुखाम्बजाः ।
 मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियः सुरमुतोपमाः ॥
 तेषाम्ते क्षीरिणी क्षीरं पिबन्त्यष्टतसप्तिभम् ।
 मिथुनं जायते काले समन्ताच्च प्रवृत्तं ॥
 तुल्यरूपगुणोपेतं तुल्यवेषवयस्तथा ।
 निरामया निरावाधाः सदानन्दविवर्तिनः ॥
 एकादशसहस्राणि तत्र वर्षाणि वै जनाः ।
 जीवन्ति ते महाभाग ! न चान्योन्यं हनन्ति च ॥
 भारुष्टा नाम शकुनास्तीक्ष्णातृष्णा महाबलाः ।
 ताम्रिर्हरन्तीह खट्वान् दरीषु प्रतिपन्ति च ॥
 उत्तराः कुरवो ब्रह्मन् ! आख्यातास्ते समा-
 सतः । ॥

हिरण्ये रम्यके च एष धर्मः प्रकीर्तितः ॥
 मेरोः पार्श्वमहं पूर्वं वक्ष्ये ब्रह्मन् ! यथातथम् ।
 भद्राश्च भद्राश्च नाम तत्र ब्रह्मन् ! महीपतिः ॥
 भद्रसालवनं यत्र कालाश्वस्य महादमः ।
 कालाश्वो नाम वृक्षोऽसौ सिद्धचारणसेवितः ॥
 योजनेकसमुत्सेधो नित्यपुष्पफलः शुभः ।
 तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः ॥
 क्रमुदाभाः स्त्रियस्तत्र चारुनामाः सुलोचनाः ।
 चन्द्राभचाररूपाश्च पूर्णचन्द्रशाननाः ॥
 वृथगोतकलाभिज्ञाश्चन्द्रशोतलकान्तयः ।
 दशवर्षसहस्राणि तत्रायुर्मात्राणवर्षम् ॥
 कालाश्वरसपानेन नित्यं सुस्थिरयौवनाः ।
 दक्षिणेन तु नीलस्य निधधस्योत्तरेण तु ॥
 सुदर्शनी नाम महान् जम्बूद्विपः सनातनः ।
 सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ॥
 द्वीपस्थानिकरः श्रीमान् सहस्रयोजनोच्छ्रितः ।
 चरन्तीनां सहस्रश्च शतानि दश पञ्च च ॥
 परिणाहस्तु वृक्षस्य रसानां रसमेदिनाम् ।
 तरुणादित्यवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ५ ॥
 तथा मान्यवतः शङ्खे दृश्यते हयवाहनः ।
 नास्मा सम्बत्तको नाम कालाग्रिः प्रलयेऽन्तर्गतः ॥
 तथा मालावनः शङ्खे पूर्वं पुर्वानुगच्छकाः ।
 योजनानां सहस्राणि पञ्चषष्ट्यान्वयान् द्विज ! ॥
 महारजतसङ्काशा जायन्ते तत्र मानवाः ।
 ब्रह्मलोकच्युताः सर्वे जायन्ते तत्र वै नराः ॥
 तपस्तपन्ति ते तीव्रं भवन्ति स्युरेतसः ।
 रत्नगार्थस्तु भूतानां न विशन्ति दिवाकरम् ॥
 पश्चिस्तानि सहस्राणि पश्चिरेव शतानि च ।
 अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवायं दिवाकरम् ॥

भूगोलः

सहिं वर्षसहस्राणि षष्टिमेव शतानि च ।
आदित्यतपस्ते सर्वे विशन्ति शशिमण्डलम् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे भूगोले १०६ अध्यायः ॥ ॥

शेष उवाच ।

दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
वर्षे रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
सुक्ताभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ॥
जीवन्ति ते महाभाग । नित्यं मुदितमानसाः ।
दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥
वर्षे हिरण्यं नाम तत्र हेमन्वती नदी ।
तत्र चायं महाभाग । पश्चिमाट् पतंगीतमः ॥
यत्नानुगाद्य बहवो धनिनश्च महावन्तः ।
रुक्तादशसहस्राणि वर्षाणि ते महामते ॥
आयुःप्रमाणं जीवन्ति शतानि दश पञ्च च ।
शृङ्गाणि च विन्ति चाणि त्रीण्येव ब्राह्मणवर्गम् ॥
रुक्मं मणिमयं तत्र द्वितीयं रौक्ममङ्गुलम् ।
सर्वरत्नमयश्चैव तृतीयं तत्र श्रीभते ॥
यत्र स्वयम्भवा देवी नित्यं वसन्ति प्राण्डिली ।
हेमकूटस्तु सुमहान् कैलासो नाम पर्वतः ॥
यत्र वे पवनो राजा गुरुकैः सह मोदते ।
अस्त्युत्तरेण कैलासं मेनाकं पर्वतं प्रति ॥
हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ।
तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं युभकाश्चनवालुकम् ॥
रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।
दृष्ट्वा पुण्यापगां गङ्गामुवास बह्वलाः समाः ॥
यथा मणिमयास्तत्र चैत्याश्चापि हिरण्यमयाः ।
तत्रेष्टा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशः ॥
स्रष्टा भूतपतियत्र सर्वलोकैः सनातनः ।
उपास्यते तीर्त्तमेजा यत्र भूमेः समन्ततः ॥
नरनारायणौ अन्ना मनुः स्याद्युञ्च पञ्चमः ।
तत्र दिशा त्रिपथगा प्रथमस्तु प्रतिष्ठिता ॥
अक्षलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ।
वस्त्रोक्ता वा नलिनी पावनी च सरस्वती ॥
जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ।
अचिन्त्या दिशमङ्गाश्चा प्रभावेण समन्विता ॥
उपास्यते यत्र सर्वं सहस्रयुगपर्यये ।
दृष्ट्वादृष्ट्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती ॥
गता दिव्याः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विद्युताः ।
रत्नांसि वे हिमवति हेमकूटे तु गुरुकाः ॥
सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णश्च तपोवनम् ।
देवासुराणां सर्वेषां श्वेतपर्वत उच्यते ॥
गन्धर्वा निषधे नित्यं नीले अक्षर्ययुक्ताः ।
शृङ्गवाश्च महाभाग । देवानां प्रतिसत्वरः ।
इत्येतानि महाभाग । सप्त वर्षाण्यनुक्रमान् ॥
भूतान्यपि निविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥
तेषां हिमवतुविधा दृश्यते देवमानुषी ।
अशक्त्वा परिसंस्थातुं अद्विष्टा तु बुधतसुता ॥
दलावृते तु भगवान् भवान्वा सह मोदते ।
इत्येवमष्टौ वर्षाणि कथितानि तवानघ ॥ ॥ ॥
कर्मक्षेत्रं महापुण्यं भारतं शृणु सांप्रतम् ।
प्रियमित्रस्य देवस्य मनोवैवस्वतस्य च ॥

भूगोलः

पृथोस्तु ब्रह्मन् । वैष्णवस्य तथेष्टाकीर्महात्मनः ।
ययातिरम्बरीशस्य मात्यातुर्नकुषस्य च ॥
तथैव मुचुकुन्दस्य शिवेरीशो नरस्य च ।
सोमकस्य च राजर्षिर्गांधिश्चैव महात्मनः ॥
अश्वभस्य तथैलस्य हिलीपस्य महात्मनः ।
कुशिकस्य च धर्मेश । नृगास्य नृपतस्तथा ॥
अनीषाश्च महाभाग । क्षत्रियानां बलीयसाम् ॥
शृणु मे गदतो ब्रह्मन् । सत्रपापप्रणाशनम् ॥
महेन्द्रो मलयः सत्यः शक्तिमाश्रितवानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥
तेषां सहस्रशो ब्रह्मन् । गिरयस्तु समीपतः ।
धातुनिजाः सत्त्ववन्तो महान्मन्त्रिचरानवः ॥
आभ्यां त्रिच्छाश्च धर्मेश । तैमिन्ध्राः पुरुषा
द्विज । ।
नदीं पिबन्ति विपुला गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् ॥
शतदं चन्द्रभागाश्च विपापां स्थलवालुकाम् ।
गोदायरीं नर्मदाश्च यमुनाश्च महानदीम् ॥
दशदृष्टीं विपाशाश्च बाहुरी सरिताम्बराम् ।
नदीं वेचवतीश्चैव पयोणीं देविकामपि ॥
वेदस्तुतिं वेदशिर्षीं चित्रसेनाश्च निम्नगाम् ।
करीषिणीं चित्रवह्नीं कृष्णवर्णां सुपुण्यदाम् ॥
इरावतीं विन्ध्याश्च त्रिदिशामिन्धुनीं क्षमम् ।
गोमतीं धूमपापाश्च निचितां लोहितवतीम् ॥
कौशिकीं त्रिदिशं ज्ञात्वा सरयश्च महामते । ।
चर्मण्वतीं वेचवतीं चन्द्रनाशं महानदीम् ॥
रहस्यां शतकुम्भाश्च हस्तिमेमां दिशस्तथा ।
शरावतीं पयोणीं च वाजिनीं पुरमालिनीम् ॥
पूर्वाभिरामां धीराश्च वार्धीं शीतवतीमपि ।
पलाशिनीं पापहरीं सुप्रयोगीं महामते । ॥
कावेरीं शुलुकाश्चापि वेष्ठां भीमरथीमपि ।
रहस्यां शतकुम्भाश्च कुशचोरीं महानदीम् ॥
पलाशिनीं पापहरीं हेमां श्रुतवतीं तथा ।
मरुतीं प्रवरीं मेलां महेन्द्रां पाटलावतीम् ॥
पुरावतीमनुणाश्च कुशधारीं महानदीम् ।
सदानौरामपुण्याश्च तथा चौरवतीमपि ॥
करीषिणीमिन्द्राश्च विपुलां सहिरण्यधीम् ।
सदाकान्तां शिवाश्चैव पञ्चमीं च महानदीम् ॥
विष्ठां वीरकराश्चापि विश्वामित्रां कपिञ्जलाम् ।
वसुं सुवस्त्रां गौरीं च कुवेरामम्बवाहिनीम् ॥
रथचित्रां ज्योतिरथीं तुङ्गवेष्ठां महानदीम् ।
वेलन्दीं पिञ्जलाश्चैव तुङ्गवेष्ठां महानदीम् ॥
विदिशां कृष्णवर्णाश्च हविःसावां महापगाम् ।
सन्ध्यां समासां वेदास्त्रीं भारद्वाजीं च निम्नगाम् ॥
श्रीघाश्च पिच्छिलाश्चैव कौशिकीं निम्नगामपि ।
दुर्गां मन्त्रशिलाश्चैव ब्रह्ममेधां दशदृष्टीम् ॥
परोक्षामथ रौह्यीं सामान्यां वरुणामसिम् ।
सुरसां तपसां दासीं पण्णां च महानदीम् ॥
मालवीं वृषभां भासां ब्रह्ममेधां दृष्टदृष्टीम् ।
गताश्चान्याश्च ब्रह्मो वे महानदो द्विजर्षभ ॥
सदा निरामया कृष्णा मन्दगा मन्दवाहिनी ।
चित्रोपला चित्ररथा दुर्गापि पापहारिणी ॥
अक्षायी च महागौरी कौषा चापि महानदी ।

भूगोलः

शुक्तिमती मनजा च मञ्जला वाहिनी तथा ॥
कुमारी ऋषिकुल्या च नदी मन्दाकिनी तथा ।
सुवर्णा च तथा गङ्गा मारिषा च सरस्वती ॥
लोहित्यं करतोया च तथैव वृषकाक्षया ।
विन्ध्यस्य मातरश्चैताः सर्वाश्चैव महाफलाः ॥
तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः शतशश्च सहस्रशः ।
इत्येताः सरिता ब्रह्मन् । समाख्यातास्तवानघ ॥
वक्ष्यामि पर्वतांश्चापि भारतं सन्ति ये द्विज । ।
मलयो मङ्गलप्रस्थो मेनाकश्च त्रिकूटकः ॥
अश्वभः कूटकः कोलः सत्यो देवगिरिस्तथा ।
श्रीशैलो ऋष्यमूकश्च शुक्तिमाश्रित एव च ॥
द्रोणश्च पारिपात्रश्च रेवतः ककुभस्तथा ।
गोवर्द्धनश्च त्रिकूटो नीलो गोकर्ण एव च ॥
कांकामुख इन्द्रकीलस्तथा कामगिरिर्द्विज । ।
अतः परं जनपदान् वक्ष्यामि द्विजसत्तम । ॥
विख्याताः कुरुपाञ्चालाः प्राक्षा मादेय-
जाङ्गलाः ।
मत्स्याः कुशुद्रा मौज्ज्या भोजाः सिन्धुकुलि-
न्दकाः ॥
सुरसेनाः पुलिन्दाश्च कुन्तयः केशिकोशलाः ।
पाञ्चालाः कौशलाश्चैव बोधा मालास्तथैव च ॥
नेदिमत्स्यकरुषाश्च नेकपृष्ठा युगन्धराः ।
उत्तमाश्च दशार्णाश्च काश्याश्च परकाश्याः ॥
कुन्तयोऽवन्तयश्चैव मलजा विजयास्तथा ।
आधिराज्याः सकुट्टाश्च चक्रवक्रातयः प्रकाः ॥
मानवास्त्योपवाहाश्च यक्षलोमान एव च ।
वाङ्मिका वाटधानाश्च शङ्कलाश्चैव चक्रकाः ॥
मल्लाः सुदेष्णाः प्रह्लादा महिषाः शशिका-
स्तथा ।
अपरान्ताः परान्ताश्च आभीराः काल-
तोयकाः ॥
अटवीशिवराश्चैव मेरुभूताश्च मारिष । ।
उपविष्णानुविष्णाश्च जङ्गलाः कुरुवर्षकाः ॥
कुट्टाः परान्ता माहेया मागधा मालवज्जटाः ।
अन्याश्च बहवो ब्रह्मन् । कक्षाः सासुद-
निष्कृताः ॥
वह्निगिर्योऽङ्गमलदा अन्तर्गिर्यस्तथैव च ।
सत्युत्तराः प्राग्धियाः सुदेशा यासुनास्तथा ॥
प्रका निषादा निषधा भार्गवाश्च द्विजर्षभ । ।
पुण्ड्रा भोगाः किराताश्च तथैवानर्त्तनेकताः ॥
तीर्यहाः शूरसेनाः कुन्तलाः कुशलास्तथा ।
तिलभावा मसावाश्च गांधारा दर्षकास्तथा ॥
काक्षीराः सिन्धुसौवैरा इजिका कन्धका-
गन्धाः ।
अभीसाहा कुलताश्च मधुमताः कुकुन्दकाः ॥
रत्नवह्नाश्च धर्मेश । सौचजा वाङ्मिकास्तथा ।
दन्वीवरा लता दन्वाः सुदामानः सुमल्लिकाः ॥
वनायवो दृशाः पार्श्वरोमाणः कुशिकास्तथा ।
रत्नवह्नाश्च धर्मेश । वाङ्मयामरथोरगाः ॥
रन्ध्राः करीषकाश्चापि कुलिन्दोपेत्यकास्तथा ।
कच्छा गोपालकच्छाश्च रुषिका वानवासिकाः ॥
किराता वज्जराः सिद्धाः पार्वतीयाश्च मारिष ॥

भूगोलः

ओङ्गन्ध्याः ससेरित्वा वेदेहास्ताम्रजिप्रकाः ॥
तथापरे जनपदा दक्षिणा ब्राह्मणर्षभ ॥
द्रविडाः केरलाः प्राच्या विकल्पव्यकास्तथा ॥
कोवेडकास्तथा चोलाः मौज्जदा मलका मलाः ॥
अजिन्तुसवसंकेता कोङ्गवेडुटमालवाः ॥
दण्डकाः कोरकाः प्राच्याः कुकुराङ्गार-
मारिकाः ॥
तथैव विन्ध्यजलिकास्त्रिगताः सालसनयः ॥
समङ्गाः कवकाश्चैव तथैवापरवर्णकाः ॥
स्वकास्तनवालाश्च पुलिन्दा वस्त्रैः सह ॥
मुनिवाटाः शिवाटाश्च सरा वेगवशास्तथा ॥
विदर्भा ऋषिकाः काकजनाश्च ब्राह्मणर्षभ ॥
यवनाश्च शकाश्चोजास्तङ्गनाः परतङ्गनाः ॥
सज्जहाः कुलत्याश्च दातणा न्नेच्छजातयः ॥
उत्तराक्षापरे न्नेच्छा जूनाः पारसिकेः सह ॥
तथैव च मलाचीना दशागा दशमालिकाः ॥
अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च पञ्चवा गिरिगङ्गराः ॥
खासीकाञ्चान्तचाराश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ॥
भूमीराश्च दरदा ये चाप्ये न्नेच्छभूमयः ॥
आनियाश्च भरह्वाजास्तथैव क्लृप्तपोषकाः ॥
ह्विकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानाश्च जातयः ॥
तोमरा ह्यन्यमानाश्च तथैव करभङ्गकाः ॥
एते चाप्ये जनपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ॥
उद्देशेन मया देशास्तव संकीर्तिता हिज ॥
वर्षे तु भारते जङ्गलं ॥ त्रिवर्गस्य फलं भवेत् ॥
दुहते कामधुग्धेनुभूमिः सम्यगनुष्ठिता ॥
तस्मिन् शुभाशुभं कर्म्म यथोक्तफलदं वृणाम् ॥
अन्यानि यानि वर्षाणि भूमिस्वर्गाणि तानि वै ॥
भारते विहितं कर्म्म यागधानादिलक्षणम् ॥
फलं जनयते सम्यक् विकर्म्म नरकाग्नयि ॥
तत्र सिद्धा नरा जङ्गलं ॥ तपसाराधनेन च ॥
प्रयान्ति परमं लोकमपवर्गस्य मारिष ॥
क्षतं चेता ह्यापरश्च कलिञ्च ब्राह्मणर्षभ ॥
भारते तु कर्म्मस्यैवं भवन्ति हि युगानि वै ॥
चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणि ब्राह्मणर्षभ ॥
आयुःसंख्या क्षतयुगे संख्याता भारते हिज ॥
योग्यं तु सहस्राणि चेतायां भारते वृणाम् ॥
इह सहस्रे ह्यापरे तु शतमेकं कलौ स्मृतम् ॥
तत्रापि च स्थितिर्नास्ति कलौ ब्राह्मणसत्तम ॥
गर्भस्थाश्च न्नियन्ते च तथा जाता न्नियन्ति च ॥
महाबला महासत्त्वा ज्ञानिनो धर्मेतत्पराः ॥
तपस्विनो ध्याननिष्ठाः क्षते जायन्ति मानवाः ॥
चेतायां सर्ववर्णाश्च स्वधर्मेनिरताः सदा ॥
ह्यापरे च महाभाग ॥ कूराश्च परहिंसकाः ॥
कुम्भाश्चाश्रुतिकाश्चैव क्रोधना दुष्कृते रताः ॥
कलौ खलु भविष्यन्ति भारते तापस ॥ प्रजाः ॥
सर्वेषामपि वर्षाणां भारते प्रवरं हिज ॥
विद्यन्ति मानवा ह्यत्र हरिभक्तिपरायणाः ॥
प्रायो भागवताः सर्वे भारते हिजसत्तम ॥
नानारूपाणि तीर्थानि फलदानि वृणामपि ॥
जम्बूद्वीपो मया प्रोक्तो जलक्षोणनवित्तः ॥
समानेन प्रमाणीन वेष्टितो जलवशात्सदा ॥

५२५

भूगोलः

अष्टावत्र उपद्वीपा मुनिभिः परिकीर्तिताः ॥
सिन्धुमध्ये महाभाग ॥ नानाविधजनश्रिताः ॥
नामानि तेषां वक्ष्यामि शृणु वात्स्यायन
हिज ॥
सगरस्य सुतेरन्ध्यान्धेयौ परितो महीम् ॥
खनद्विः कलिप्ता विप्र ॥ द्वीपा अष्टौ महागर्षवे ॥
स्वर्गप्रस्थश्चन्द्रशूकः सिंहजावर्णनौ यथा ॥
पञ्चजन्यस्तथा मन्दहरिणो रमणकाञ्चयः ॥
लङ्किते कथिता विप्र ॥ जम्बूद्वीपस्य तेऽन्तरा ॥
इति पाप्मो भूमिस्वर्गः भूगोलवर्णने १३०
अध्यायः ॥ * ॥
शेष उवाच ॥
“अजदीपं प्रवक्ष्यामि शृणु वात्स्यायन हिज ॥
यन्मनं जम्बूद्वीपस्य तथैव लवणोदधेः ॥
ततो द्विगुणमानोऽसौ अजदीपो महामते ॥
जम्बूद्वीपस्य च यथा वेष्टनं लवणाम्भसा ॥
समानेन प्रमाणीन पुरः परिख्या यथा ॥
परिखाया उपवनं यथा भवति वेष्टनम् ॥
अजदीपस्तथैवासौ संवेष्टा लवणोदधम् ॥
द्विलक्षयोजनयासौ वर्णिते हिजसत्तम ॥
तत्र जम्बूप्रमाणोऽस्ति द्वीपस्यातिकरस्ततः ॥
असौ नाम महाभाग ॥ स्वर्णवर्णोऽभिधाम च ॥
तत्र वर्षाणि सप्तैव सुभद्रं यवसं शिवम् ॥
अन्यतान्मशानानि क्रमादभयमित्यपि ॥
सप्तैव सीमागिरयो नद्यः सप्त च कीर्तिताः ॥
मणिक्कुटो वज्रकुटो ज्योतिष्मानन्दसेनकः ॥
हिरण्यच्छीवो मेघमालः सुपर्णः सतुशैलका ॥
अरुणशृमगा चैव सावित्रासिधो तथा ॥
सत्यम्भवा सुप्रभा च वात्स्यायन ॥ धृतम्भवा ॥
एताः सप्त महानद्यो दर्शनादेव पावनाः ॥
वर्णाणां ब्राह्मणादीनां तत्र नामान्यनुक्रमान् ॥
हंसश्चैव पतङ्गश्चोर्द्धायनश्च तृतीयकः ॥
सत्याङ्गश्च चतुर्थो वै सर्वे धर्म्मार्थकोविदाः ॥
अन्ये च पञ्चतास्तत्र नद्यश्चैव महाफलाः ॥
प्रागायतो महाभाग ॥ मलयो नाम पर्वतः ॥
ततो मेघाः प्रवर्णन्ते प्रभवन्ति च सर्वतः ॥
ततः परेण विप्र ॥ जलधारस्तु पर्वतः ॥
तस्मादुदङ्गाति वै तोयं वासवः पृथिवीक्षते ॥
वर्षासु हि ततो वृष्टस्ततः शस्यसमुद्भवः ॥
रेवती नाम तत्रापि गिरिर्यत्र प्रतिष्ठितः ॥
रेवती नाम नक्षत्रं वृष्यते दिवि मोहिता ॥
उत्तरेण तु तस्याय श्यामो नाम गिरिमहान् ॥
प्रांशुः श्रीमान्महामेघप्रभयोऽन्तर्जलविग्रहः ॥
यस्य श्रिया श्यामवर्णाः प्रजास्तत्र महामते ॥
अतः परं महाभाग ॥ दुर्गो नाम महागिरिः ॥
केशरी केशरयुतो यस्मादातः प्रवर्णितः ॥
असौ नाम महाद्वीपो यत्र पूज्यस्तु शङ्करः ॥
तत्र गच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा देवतानि च ॥
धार्मिकाश्च प्रजा जङ्गलं ॥ जराण्ड्यविवर्जिताः ॥
दीर्घायुवः सत्यवरा वर्द्धन्ते भोगवर्द्धिताः ॥
नद्यश्चान्या महापुण्या गङ्गा च बहुधा मता ॥
महानदी मणिजला सीताधी वेणिका तथा ॥

भूगोलः

सहस्राणां शतान्येव नद्यः संख्या न शक्यते ॥
तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकमम्भताः ॥
मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥
मगा ब्राह्मणभूयिताः स्वधर्मेनिरता हिज ॥
मशकेषु तु राजन्या धार्मिकाः सर्वकामदाः ॥
मानसे च महाभाग ॥ वैश्यधर्मेनिधेविणः ॥
मन्दगेषु तथा शूद्राः शूरा धर्म्मार्थनिश्चिताः ॥
न तत्र राजा विप्रैश्च ॥ न दण्डो न च दण्डता ॥
सधर्म्मणैव ते सर्वे रक्षन्ति च परस्परम् ॥ * ॥
अजदीपसमानेन समुद्रेण वृत्तो बहिः ॥
इक्षुरसजलेनैव नानारत्नवता हिज ॥
शाल्मलोऽपि तथा द्वीपः अन्ताद्विगुणमानतः ॥
चतुर्लक्षयोजनेन सुरोदेनावृतो महान् ॥
यत्र वै शाल्मली नाम द्विलक्षयोजनोऽभिरता ॥
द्वीपस्यातिकरो वृत्तः सुपर्णेन क्षयालयः ॥
तत्र वर्षाणि सप्तैव कथ्यन्तेऽत्र सुरोदनम् ॥
सौमनस्यं रमणकं देववर्धनमिति क्रमात् ॥
पारिभाद्रमास्यायनमभिज्ञातमिति हिज ॥
सतुशैलाश्च सप्तैव सुरसः शतशङ्कराः ॥
वामदेवश्च कुन्दश्च कुमुदः पुष्पवर्धकः ॥
सहस्रगिरिश्च जङ्गलः ॥ नद्यः सप्तैव कीर्तिताः ॥
अनुमतिः सिनीवाली नन्दा राका सरस्वती ॥
रजनी च कुहूश्चैव महानद्यः सुपुण्यदाः ॥
तत्र विप्रादयो वर्णाः क्रमात्प्रामाणि विभ्रति ॥
आद्यः श्रुतधरो वर्णस्ततो वीर्यधरः स्मृतः ॥
वसुधरस्तृतीयस्तु चतुर्थस्तु इषुधरः ॥
सर्वे ते सौममात्मानं भगवन्तं यजन्ति हि ॥
सुरोदे परिवेष्टोऽयं ततो द्विगुणमानकः ॥ * ॥
कुशद्वीपो वृत्तोदेन समानेनावृतो हिज ॥
कुशस्तम्बो महास्तत्र द्वीपस्याति करोति च ॥
जाज्वलमानो दीप्तैव महाज्वलनराशिपत् ॥
तत्र वर्षाणि सप्तैव समानानि प्रमाणतः ॥
वसुदानं दृढरुचिर्नाभिगुप्तं महामते ॥
सत्यव्रतं विप्रनाम देवनामेति सप्तमम् ॥
सप्तैव सीमागिरयः कीर्तिता हिजसत्तम ॥
वभूश्चैव चतुःशङ्कराः कपिलश्चैव कुटुकः ॥
देवानोक्त ऊर्ध्वरोमा द्रविणश्चैति सप्तमः ॥
महानद्यश्च सप्तैव सर्वपापप्रणाशनाः ॥
रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा च मानदा ॥
श्रुतविन्दा देवगर्भा मन्त्रमाला धृतच्युता ॥
तत्र विप्रादयो वर्णा नामान्तरभूतो हिज ॥
कुशलः प्रथमो वर्णः कीर्तिदम्भर्द्धतीयकः ॥
अतिमुक्तभृतीयस्तु चतुर्थः कुलकः स्मृतः ॥
ते सर्वे ज्ञानमम्यन्ता जातवेदस्वरूपिणः ॥
भजन्ते भगवन्तं वै कर्म्मकौशलयाजिनः ॥ * ॥
वृत्तोदाश्च तथा द्वीपो द्विगुणः क्रौञ्चमञ्चकः ॥
क्षीरोदेन समानेन वेष्टितो ब्राह्मणर्षभ ॥
क्रौञ्चो नाम गिरिर्यत्र द्वीपस्यातिकरो महान् ॥
महासैनशराघातक्षत्रो महामते ॥
क्षीरोदेनाभिषिक्तश्च सत्तमं वीचिसच्ये ॥
वर्षाणि तत्र सप्तैव तेषां नामानि मे शृणु ॥
आम्बो मधुरहो मेघपृष्ठश्चापि वनस्पतिः ॥

भूगोलः

लोहितार्णः सुधामा च भ्राजिष्यापि सप्तमः ।
गिरयश्चापि सप्तैव वधैसीमाकरा दिवः ।
मुक्तोऽथ वर्तमानश्च भोजन उपवर्णः ॥
नन्दमो नन्दनश्चैव सर्वतोभद्र इत्यपि ।
सप्त तत्र महानदाः पाषाणा प्राक्कर्णभः ॥
अभया चाश्वतीवा च त्रिप्रस्तपवती तथा ।
तीर्थव्याघ्रका मुक्ता पवित्रवत्यपि स्मृता ॥
विप्राद्यस्तथा वर्णाः ख्याता नामान्तरेण तु ।
पृथुः प्रथमो वर्णा द्वितीयो ऋषभः स्मृतः ॥
तृतीयो द्रविणो नाम देवसंज्ञचतुर्थकः ।
स्मृतिं जलमर्थी विष्णोर्ध्यायन्ति च यजन्ति च ॥ ३ ॥
एवं परस्तात् नीरोदात् शार्ङ्गोपो द्विजर्षभः ।
आयामेन स विज्ञेयो द्वाजिंशस्तथोद्योगः ॥
दधिभण्डोदकेनैव समानेन स सिन्धुना ।
पुरीतो भाति तत्रास्ति शाको नाम महीरुहः ॥
होपस्थानिकरः श्रीमाम् वासयन् हीपमेव तम् ।
वर्णाणि तत्र सप्तैव पुरीजवमनोभवौ ॥
धूम्रानीको वेपमानो विश्वाधारश्च मारिषः ।
बहुस्तुष्टिचरेको गिरयोऽपि च सप्त वै ॥
इष्टान् उग्रशृङ्गश्च बलभद्रो महानसः ।
शतकेशवनामा च सहस्रस्रोत एव च ॥
देवपालोऽपि सप्तैव वधैसीमप्रवर्णकाः ।
नदाः सप्तैव विख्याता आयुर्ह्यप्यनघा दिवः ॥
सहस्रुतिः पञ्चनदी निष्टं निरपराजिता ।
विख्यातोभयस्त्रिषु महापुण्या महाफलः ॥
विप्राद्यस्तथा वर्णा ख्याता नामान्तरेण तु ।
आयोऽत्र तत्रतो नाम ततः सत्यव्रतः स्मृतः ॥
दानवतानुव्रतो च तृतीयश्च चतुर्थकः ।
भगवन्तं वायुरूपं भजन्ते च यजन्ति च ॥ ४ ॥
तथैव दधिमखोदात् परस्तात् पुष्करो महान् ।
द्विगुणैः प्रमाणेन हीपः स्नादूदकेन तु ॥
परिधीतः समानेन सिन्धुना प्राक्कर्णभः ।
यच्च पुष्करमयुधं ज्वलज्जलनसन्निभम् ॥
होपस्थानिकरं पञ्चसहस्रायुतशोभितम् ।
यदाहुरासनं विश्वस्तजस्तस्य प्रजापतेः ॥
हीपमध्येऽवधिगिरिरेक एव महामते ॥
स मानसोत्तरो नाम प्राकार इव वेष्टकः ॥
तस्य पूर्वापरी पार्श्वी देवर्षेः तत्र मारिषः ।
सिन्धोर्वेष्टनमन्त्रेकं गिरिर्वेष्टनकं परम् ॥
रमणकं धातकश्च द्विर्वर्षे नामतः स्मृतः ।
मानं तस्य गिरिर्विप्रायुतथोद्योगसुक्लम् ॥
तावदेव तथायामस्तस्योपरि पुराणि च ।
चत्वारि लोकपालानामिन्द्रादीनां द्विजर्षभः ॥
यः परिक्रममाणस्य मेरुं विप्रः विवस्वतः ।
मूर्ध्ना विभक्तिं प्रोक्तव्यं सत्यरात्मकम् ॥
अध्यासते च द्वौ पार्श्वौ प्रजास्तस्य महाबलाः ।
तत्र संज्ञान्तरं नास्ति वर्णानां प्राक्कर्णभः ॥
स्नादूदकस्य परतो लोकालोकाचलो महान् ।
लोकस्य चाप्यलोकस्य मध्ये गिरिवरः स्थितः ॥
प्राकार इव संवेष्टा लोकान् सर्वान्महामते ॥
लोकालोकाचलो नाम तेनासौ परिकीर्तितः ॥
मानसोत्तरमेवोत्तु अन्तरे यावती मही ।

पृथ्वी

भूगोलः

तावती काचनी भूमिलोकांलोकान्तरे दिवः ॥
यच्च प्रणिहितं वस्तु कथञ्चिन्मोक्षमभ्यते ।
सौवर्णो कान्तिरुहोप्रा सर्ववर्णप्रमाथिनी ॥
अतः सर्वानि सत्त्वानि ता भूमिं वर्जयन्ति हि ।
लोकालोको गिरियस्तु लोकान्ते वर्णते महान् ॥
आश्रयोति स तंजासि सूर्यादीनामपि दिवः ।
तमतिक्रम्य ज्योतीर्वि जन्मन्ते न प्रवर्तितुम् ॥
तावद्वाहवान् वज्रसमायामेन च तादृशः ।
आयामविस्तरे पृथ्वी पञ्चाशत्कोटियोजना ॥
तस्याश्चतुर्थभागोऽयं लोकालोकाचलो गिरिः ।
तस्योपरिष्टाचत्वारो गलेन्द्राः सुमहाबलाः ॥
नियुक्ता वज्रणा भूमिं करैरालष्य संस्थिताः ।
भगवानपि तत्रैव विवस्वतसिनादिभिरुतः ॥
पार्श्वद्वयपरिवर्तनम् । भुजैश्चतुर्भिरुत्थिताः ।
धारयन् जगतीमास्ते आकल्पमपि मारिषः ॥
योऽन्तर्विस्तार एतस्या भूम्यास्ते परिवर्णितः ।
तावती भूरलोकान्ता सान्द्रसन्तमसावृता ॥
ततो योगेश्वरगतिर्योगिनां प्राप्यसुखम् ।
स्थानं भगवतः साक्षात् श्वेतद्वीप इतीयेते ॥
इति ते कथितं प्रकृतम् । भूगोलस्योपवर्ण-

नम् ॥

वास उवाच ।

य इदं शृण्वयात् स्मृतम् । भूगोलस्यानुवर्णनम् ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सशैलवनकानना ।
ससागरा च सहोपा सर्वा च वस्तुधरा ॥
इति श्रीपद्मपुराणे भूमिविषये भूगोलवर्णनं नाम
१०१ अध्यायः ॥ ३ ॥ ज्योतिषशास्त्रोक्तभूगोलम् ॥
यथा,—
“सिद्धिं साध्यसुपेति यत्स्मरन्तः क्षिप्रं
प्रसादात्तथा
यस्याश्चित्रपदास्त्रलङ्घितरत्नं लालित्यलीला-
वती ।
नृत्तन्ती सुखरङ्गमेव कतिनां स्याद्धारणी
भारती
तं ताश्च प्रणिपत्य गोलममलं बालावबोधं
कृते ॥”
गोलग्रन्थकथने कारणमाह ।
‘मध्याह्नं दुमदी यदत्र गणितं तस्योपपत्तिं’
विना
पौट् पौट्सभासु नैति गणको निःसंशयो न
स्वयम् ।
गोले सा विमला करामलकवत् प्रत्यक्षतो
दृश्यते
तस्मादस्मृत्पत्तिबोधविषये गोलग्रन्थोद्यतः ॥
अथ गोलप्रश्नस्य गोलानभिज्ञगणकोपहास-
माह ।
‘भोऽयं यथा सर्वरसं विनाय्यं
राज्यं यथा राजविश्वजितम् ।
सभा न भातीव सुवक्त्रणीना
गोलानभिज्ञो गणकस्तथैव ॥
वादी आकरणं विनैव विदुषां हृष्टः प्रविष्टः
सभां

भूगोलः

जल्पमल्पमतिः स्मयात् पटुवटुभूभङ्गवक्रो-
क्तिभिः ।
हीतः सनुपहासमेति गणको गोलानभिज्ञ-
स्तथा
ज्योतिर्विन्तु सदसि प्रगल्भगणकप्रश्नप्रपञ्चो-
क्तिभिः ॥’
अथ गोलस्वरूपमाह ।
‘इष्टान् एवावनिभयङ्गाणां
संस्थानमानप्रतिपादनायम् ।
गोलः स्मृतः क्षेत्रविशेष एव
प्राप्तेरतः स्याद्गणितेन गम्यः ॥’
अथ गणितप्रश्नामाह ।
‘ज्योतिःशास्त्रफलं पुराणगणकेरादेश इत्युच्यते
नूनं लम्बलाश्रितः पुनरयं तत्स्यष्टखेटाभ्यम् ।
ते गोलान्त्रयिणोऽन्तरेण गणितं गोलोऽपि न
ज्ञायते
तस्मात् यो गणितं न वेत्ति स कथं गोलान्त्रिकं
ज्ञास्यति ॥’
अथ ज्योतिषशास्त्रव्याख्याधिकारिलक्षणमाह ।
‘द्विविधगणितमुक्तं यत्तमयत्तसंज्ञं
तद्वगमननिष्ठः शब्दशास्त्रे पटिष्ठः ।
यदि भवति तदेदं ज्योतिषं भूरिभेदं
प्रपटितुमधिकारी सोऽन्यथा नाधिकारी ॥’
याकरणयणनमाह ।
‘यो वेद वेदवदनं सदनं हि सन्ध्या-
ब्राह्मणं सवेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।
यस्मादनः प्रथममेतदधीत्य धीमान्
शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणोऽधिकारी ॥’
अथ गोलग्रन्थस्य प्रवृत्तार्थमन्योक्तप्रकारेणाह ।
‘गोलं आतुं तव यदि मतिर्भास्करिणं शृणु त्वं
नो संक्षिप्तो न च बहु वृथा विस्तरः शास्त्र-
तत्त्वम् ।
लीलागम्यः सुललितपदः प्रश्रव्यः स यस्मा-
द्विदन् । विदन्सदसि पठतां पक्षितोक्तिं व्यनक्ति ॥
अथ भूस्थानं प्रश्रव्योक्तद्वयेन आह ।
‘भूमिश्चक्रचक्रान्तर्गमनं गगनेचरेः ।
हृता धृता धरा केन येन नेयमियादृशः ॥
किमाकारा कियन्माना नानाशास्त्रविचार-
जात् ।
कीदृग्द्वीपकुलादीन्समुद्रैर्भूद्रितीयताम् ॥’
अथ यद्वस्तुटीकरणोपपत्तिप्रश्नं श्लोकद्वयेनाह ।
‘संसिद्धौ दुग्गाद्युगादिभग्नैः खेटोऽनु-
पातेन यः
स्यात्तस्यास्फुटता कथं कथमभूत् अष्टीकृति-
ने कथा ।
किं देशान्तरसुत्रमान्तरमहो वाङ्मनरं किञ्चरं
किञ्चोऽंष्ट्रं चक्षुषश्च तदिदं कस्तान् । पातः
स्मृतः ॥
किं केन्द्रं किमु केन्द्रं किमु चलं किमाचलं
तत्फलं
कस्मात्तनुकृतितः कुतश्च रहितः खेटस्फुटो
जायते ।

भूगोलः

किं दृक् कर्म तयोद्यास्तसमये हेधा विदध-
वंधाः
सर्वं मे विमलं वदामलमलं गोलं विजानासि
चेत् ॥

अथ निप्रचोदितदिनमानभेदप्रश्नं श्लोकद्वयेनाह ।

‘महदहः किमधी रजनीं तनु-
दिनमयी गणकोत्तरगोलगे ।

ननु तनुदिवसो महती निशा
वद विचक्ष्व ॥ दक्षिणदिग्गते ॥

भवति किं द्युनिशं द्युनिशामिनीं
द्युमशिवर्धमितच्च सुरदिशाम् ।

पिष्टवु किं प्रशिमासमिनं तथा
युगसहस्रयुगं दृष्टिगम्य किम् ॥

अथ राश्युदयमानकालभेदप्रश्नाह ।

‘भवलयस्य किलाकैलवाः समाः
किमसमेः समयेः खलु राश्यः ।

समुपयान्द्ययं किम् गोलवि-
प्रविषयेष्वखिलेष्वपि ते समाः ॥’

अथ द्युन्याकुन्यादिसंस्थानप्रश्नं वृत्तार्द्धेनाह ।

‘द्युन्याकुन्यापमसमनरायास्तल्लमादिकानां
विदन् ॥ गोले विद्यति हि यथा दर्शय चित्र
संस्थाम् ॥’

अथ चन्द्रार्कयज्ञयोः दिक्कालभेदाद्युपपत्ति-
प्रश्नान् श्लोकोत्तरार्द्धेनाह ।

‘निष्पन्ते चेत् यच्च उकुपतेः किन्न भानोस्तदानीं
हन्तोः प्राणा भवति हि रवेः प्रग्रहः किं प्रती-
च्यम् ॥’

सम्बन्धं वद किं का च नतिमतिमती वर । ।
तत्संस्कृतिस्तिथौ बाधे किं ते सिद्धे कुतः कुतः ॥

अथ शङ्खोन्नतो चन्द्रस्य शुक्रस्य चयद्विप्रश्न-
माह ।

‘शुक्रस्य दिग्गता एव महसो हान्याः कुतः
कुतः

सद्वृत्तत्वगतोऽप्यहो भ्रमवशाद्दोषातिसङ्गा-
दिव ।

संप्राप्याथ पुनस्तथीतनुमस्तस्याश्रये नैव किं
शुक्रस्य क्रमशस्तथेव महसो वृद्धेति सद्वृत्त-
ताम् ॥’

अथ प्रथमप्रश्नस्य पृथिवीसंस्थानोपपत्तिरुत्तरं
विवक्षुरादिर्गो पृथिव्यादीनां तत्त्वानामादितत्त्वं
निखिलजगज्जननेकधीर्जं परं ब्रह्म मनसा
प्रणिपत्यादौ तावत् तत्त्वयमाह ।

‘यस्मात् शुक्लप्रकृतिपुरुषाभ्यां महानस्य गर्भ-
रहं कारोऽभूत् स्रक्तश्रिखिलोऽस्ततः संह-
तश्च ।

ब्रह्माखं यन्तरगमहीपृष्ठनिष्ठो विरिचि-
र्विचं श्रुत्वा स्तजति परमं ब्रह्म तत्त्वमाद्यम् ॥’

अथ भूमेः स्वरूपमाह ।

भूमेः पिच्छः प्रशाङ्गकविरविकुजेन्यार्कि-
नञ्चकजा

हृत्तैर्वृत्तो वृत्तः सन् दक्षिणसलिलयोर्मतंभी-
मयोऽयम् ।

भूगोलः

नान्याधारः स्वशक्त्या विद्यति च नियतं तिष्ठती-
हास्य एष्टे
तिष्ठं विचक्ष्य श्रुत्वा सदनुजमनुजादित्वदेयं
समन्तात् ॥

सर्वतः पञ्चतारामयामचेत्यहमेष्टितः ।

कदम्बकुसुमग्रन्थिः केशरप्रकरैरिव ॥’

अथ पुराणेषु भूमेराधारपरम्परा या पठिता
ता निराकुर्वन्माह ।

मूर्त्तौ धर्ता चेद्वरिचयास्तदस्य-
स्तस्याप्यन्योऽप्येवमज्ञानवस्था ।

अन्ये कस्या चेत् स्वशक्तिः किमाद्ये
किं नो भूमिः साहसुर्त्तश्च मूर्त्तिः ॥’

अथ कथमियं भूमेः स्वशक्तिरित्याशङ्क्या परि-
हरमाह ।

‘यथोणात्ताकौनलयोश्च शीतता
विधौ द्युतिः के कठिनत्वमसजि ।

मरुत्तलो भरतला स्वभावतो
यतो विनचाः खलु वस्तुशक्तयः ॥

आकृष्टशक्तिश्च महौ तथा यत्
खल्यं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या ।

आकृष्टते तत् पततीव भाति
समे समन्तात् कुरियं यतः खे ॥’

अथ बौद्धानां युक्तिमाह ।

‘भूपञ्जरस्य भ्रमणावलीका-
दाधारसूत्रा कुरितिप्रतीतिः ।

खल्यं न दृष्टं गुरु च क्षमातः
खेऽधः प्रयातीति वदन्ति बौद्धाः ॥

ह्रौ ह्रौ रवीन्द्रे भगवौ च तद-
देकात्तरौ तावदयं व्रजेताम् ।

यद्वसुधैवकुतश्चेवादान्
नवीम्यतस्तान् प्रतियुक्तियुक्तम् ॥’

अथ तेषां युक्तिभङ्गमाह ।

‘भूः खेऽधः खलु यातीति बुद्धिर्बुद्धि ! सुधा
कथम् ।

यातायातश्च दृष्टापि खेयत् क्षिप्रं गुरु क्षितिम् ॥’

अथ जिनानां युक्तिभङ्गमाह ।

‘किं गण्यं तव वेगुण्यं देगुण्यं यो वृथाजयाः ।
भार्क्येनां विलोक्याह्वं भुवमस्यपरिभ्रमम् ॥’

भूगोलस्य समता निराकर्त्तमाह ।

‘यदि समा सुकरोदरसमिभा
भगवतो धरणी तरणिः क्षितेः ।

उपरि दूरगमोऽपि परिभ्रमन्
किम् नरेरमरैरिव नेपते ॥

यदि निशाजनकः कनकाचलः
किम् तदन्तरगः स न दृश्यते ।

उदगयं ननु मेरुरथोऽयमान्
कथमुदेति स दक्षिणभागतः ॥’

अथ प्रत्यक्षविरोधशङ्का निरस्यमाह ।

‘समो यतः स्यात् परिधेः प्रतीशः
पृथ्वी च पृथ्वी नितरां तनीयान् ।

नरश्च तत्पृष्ठगतस्य लज्जा
समेव तस्य प्रतिभात्यतः सा ॥’

भूगोलः

स्वीकृत्य भूपरिधिप्रमाणस्य उपपत्तिमाह ।

‘पुरात्तरं चेदिदमुत्तरं स्यात्
तदन्तर्धिष्येयत्वेस्तदा किम् ।

चक्राशकेरित्यनुपातयुक्ता
युक्तं निरुक्तं परिधेः प्रमाणम् ॥’

तदेव वृत्तीकुर्वन्माह ।

‘निरुक्तदेशान् क्षितियोरुपशान्ति
भवेदवन्ती गणितेन यस्मात् ।

तदन्तरं घोरशसंगुणं स्याद्
भमानमस्मादहं किं तदुक्तम् ॥

शङ्खोन्नतिग्रहयुतिग्रहणोदयास्त-
च्छायादिकं परिधिना घटतेऽनुना हि ।

नान्येन तेन जगुक्तमहोप्रमाण-
प्रासागम्यमन्वययुजा व्यतिरेककेन ॥’

अथ भूगोलपुरविशेषमाह ।

‘लङ्का कुम्भे यमकोटिरस्याः
प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनश्च ।

अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येऽथ याम्ये बहुवानलश्च ॥

कुवृत्तपादाभरितानि तानि
स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ।

वसन्ति मेरो सुरसिद्धसंघा
अथैव च सर्वे नरकाः सदैव्याः ॥

यो यच्च तिष्ठत्यवनीतलस्य-
मात्मानमस्या उपरिस्थितश्च ।

स मन्वतेऽनः कृत्तुर्थसंस्था
मिथश्च ते तिथिगियामनन्ति ॥

अधःशिरस्का कुदलात्तरस्या
च्छाया मनुष्या इव नीरतीरे ।

अनाकुलास्तीर्णगधः स्थिताश्च
तिष्ठन्ति ते तत्र वयं यथाच ॥’

अथ द्वीपानां समुद्राणाञ्च संस्थानमाह ।

‘भूमेरर्द्धं चारसिन्धोरदकस्य
अम्बहोपं प्रादुराचायवर्णाः ।

अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपघटकस्य याम्ये
चारलीरादम्बुधीनां निवेशः ॥

लवणजलधिरादौ दग्धसिन्धुश्च तस्मा
दस्तमस्ततरिप्तः शौच यस्माद्भव ।

महितचरणपद्मः पद्मजम्बादिर्देवे-
र्वसति सकलवासो वासुदेवश्च यच्च ॥

दधौ घृतस्य चुरसस्य तस्मान्-
मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्तः ।

स्वादूदकान्तवद्बुवानलोऽसौ
पाताललोकाः पृथिवीपुटानि ॥

तच्चतुष्पथा भूमिगणां युक्तप्रकाशा
यतेषु सासुरगणाः फणिनो वसन्ति ।

दीप्यन्ति दिशरमणीरमणीयदेहैः
सिद्धाश्च तत्र हि लसतकनकावभासैः ॥

शाकं ततः शाख्यलमत्र कौशं
क्रौञ्चश्च गोमेदकपुष्कः च ।

हृद्योऽयोरन्तरमेकमेकं
समुद्रयोर्द्वीपसुदाहरन्ति ॥’

भूगोलः

अथ जम्बुद्वीपमध्ये गिरिविशेषवर्णनं नवखण्डा-
न्याह ।

‘लङ्कादेशाद्विमगिरिरुदक् हिमकूटश्च तस्मा-
त्तस्मिन्नायो निषध इति ते सिन्धुपर्यन्त-
देर्घ्याः ।

एवं सिद्धादुदगपि पुरातः प्रवृत्तवत्कनीला-
धर्माण्येषां जगुरिह वध्रा अन्तरे द्रौणिदेशान् ॥

‘भारतवर्षमिदं ह्युदगस्मान्
किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम् ।

सिंहपुराश्च तथा क्रुत तस्माद्-
विद्धि हिरण्यपरस्य कवर्षम् ॥

मात्स्यावीश्च यमकोटिपत्तनाद्-
रोमकाश्च किन्न गन्धमादनः ।

नीलशैलनिषाधवधौ च तौ
अम्तरालमनयोरिलाहृतम् ॥

मात्स्यावज्जलधिमध्यवन्ति
यत्तत्त भद्रतुरगं जगुर्धमाः ।

गन्धशैलजलराशिमध्यां
केतुमालकमिला कलाविदः ॥

निषधशैलसुगन्धसुमाखा-
केरलमिलाहृतमाहृतमावभौ ।

अमरकैलिकुलाय समाकुलं
रुचिरकाञ्चनचित्रमर्हीतलम् ॥’

अथ मेरुसंस्थानमाह ।

‘इह हि मेरुगिरिः किन्न मध्यगः
कनकरत्नमयस्त्रिदशालयः ।

इहियं जम्बुकुपद्मजकणि-
कंति च पुराणविदः समवर्णयन् ॥

विष्कम्भशैलाः खलु मन्दरोऽस्य
सुगन्धशैलो विपुलः सुपार्थः ।

तद्यु क्रमात् सन्ति च केतुवृक्षाः
कदम्बजम्बुवटपिप्पलाव्याः ॥

जम्बुफलामलमालदसतः प्रवृत्ता
जाम्बूनदीरसयुता नृदभूत सुवर्णम् ।

जाम्बूनदं हि तदतः सुरसिद्धसंघाः
शशन् पिबन्त्यन्तपानपराहमुखस्ते ॥

वर्णं तथा चित्ररथं विशिष्टं
तैलवधरोनन्दनन्दनञ्च ।

धृत्वाह्वयं यत् धृतिज्ञत् सुराणां
आजिण्णं वेभ्राजमिति प्रसिद्धम् ॥

सरास्यधेतैलवधश्च मानसं
महाह्वदं चेतजलं यथाक्रमम् ।

सरःसु गामारमण्यमालसाः
सुरा रमन्ते जलकैलिलालसाः ॥

सदन्नकाञ्चनमयं शिखरत्रयञ्च
मेरौ मुरारिकपुरारिपुराणि तेषु ।

तेषामधः शतमखज्जलनाशकानां
रक्षोऽम्बुपानिलशशीशपुराणि चाथौ ॥’

तत्र अन्यविशेषमाह ।

‘विष्णुपद्मीविष्णुपद्मात् पतिता मेरौ चतुर्द्धासीत्
विष्कम्भाचलमस्तकशस्तसरः संगता गता

वियत्ति ।

५२८

भूगोलः

सीताख्या भद्राश्च सालकनन्दा च भारतं वर्षम्
चतुश्च केतुमालं भद्राख्या चोत्तरान् क्रुतन्

याता ॥

या कर्णिताभिलसिता दृष्टा स्मृष्टावगाहिता
पीता ।

उक्ता स्मृता स्तुता वा पुनाति यदुधापि पापिनः
पुरुषान् ॥

यां चलति दलितारिखलवन्ती
गच्छति जलगतिं तत्पिष्टमधः ।

प्राप्तमटो विजितान्तकदूतो
याति नरो निरयात् सुरलोकम् ॥’

अथ भारतवर्षमध्ये नव खण्डानि सप्त कुला-
चर्लासाह ।

‘रोम् कसिरुसकलं किन्न ताम्रपर्ण-
मन्यद्भस्तिमदतश्च कुमारिकाख्यम् ।

नागश्च सौम्यमिह वारुणमन्यखण्डं
गात्र्यसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये ॥

वर्णयवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये
शेषेषु चान्यजजना निवसन्ति सर्वे ।

माहेन्द्रशक्तिमलयर्चकपारिपात्राः
सह्यः सविन्ध्य इह सप्त कुलाचलाख्याः ॥’

अथ लोकयवस्थामाह ।

‘भूर्लोकस्थो दक्षिणे अक्षदेशा-
दस्मात् सौम्योऽयं भुवः स्वस्व मेरुः ।

तभ्यः पुण्यैः खे मज्जः स्याज्जनीतो-
ऽनल्पानल्यैः स्वेक्षपः सत्यमन्यः ॥’

दिव्यवस्थामाह ।

‘लङ्कापुरेऽर्कस्य यदोदयः स्या-
त्तदा दिनाह्नं यमकोटिपुण्यां ।

अधस्ततः सिंहपुरेऽस्तकालः
स्याद्रोमके राजिदलं तदेव ॥

यत्रोदितोऽर्कः किन्न तत्र पूर्वा
तत्रापरा यत्र गतः स चास्तम् ।

तन्मध्यतोऽन्ये च ततोऽखिलाणां
सुदक्षिणतो मेरुरिति प्रसिद्धम् ॥’

अथ विश्वमाह ।

‘अथोल्ययिण्याः कुचतुर्धभागे
प्राच्यां दिशि स्याद्यमकोटिरेव ।

ततश्च पश्चात्त भवेदवन्ती
लङ्केव तस्याः ककुभि प्रतीच्याम् ॥

तथैव सर्वत्र यतो हि यत् स्यात्
प्राच्यां ततस्तत्र भवेत् प्रतीच्याम् ।

निरक्षदेशादितरत्र तस्मात्
प्राचीप्रतीच्या च विचित्रसंस्थे ॥’

अथ भक्तकर्ममण्यवस्थामाह ।

‘निरक्षदेशे क्षितिमखलोपगौ
ध्रुवो नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ ।

तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत्तथा
भ्रमरुचकं निजमस्तकोपरि ॥

उदग्दिशं याति यथा यथा नर-
स्तथा तथा खान्तमन्त्रमखलम् ।

उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षिति-

भूगोलः

स्तदन्तरे योजनजाः पलाशकाः ॥
योजनसंख्या भांशैः १६० गुणिता

कुपरिधित्वा ४६७ भवन्त्यंशाः ।
भूमौ कक्षायां वा

भागेभ्यो योजनानि च यस्तम् ॥’
अथ देवदेवानां ध्रुवर्चसंस्थानमाह ।

‘सौम्यं ध्रुवं मेरुगताः खमध्वे
याम्यश्च देव्या निजमस्तकोर्ध्वे ।

सयापसयं भ्रमरुचकं
विलोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम् ॥’

उत्तरगोले क्षितिजादूर्ध्वं परितो भ्रमन्तमाहि-
त्यम् ।

सयं त्रिदशाः सततं पश्यन्त्यसुरा अपसयं
याम्ये ॥

इद्वान्तमारोहति येः क्रमेण
तेरेव उत्तरवरोहती नः ।

यत्रैव दृष्टः प्रथमं स दृष्टे-
स्तत्रैव तिष्ठन्न विलोक्यते किम् ॥

दिनं सुराणामन्यं यदुत्तरं
निशेतरत् संहितिकैः प्रकीर्तितम् ।

दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं
निशा तथा तत्फलकीर्तनाय वै ॥

विधूर्द्धभागे पितरो वसन्तः
स्वाधःसुधादौधितिमामनन्ति ।

पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वे
दर्शं यतोऽस्माद्युगलं तदेवाम् ॥

लघ्वा दले पक्षदलेऽभ्युदेति
मुक्तेस्तमेव तत एव सिंहम् ।

भाङ्गान्तरत्वात्त विधोरधःस्थं
तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् ॥

यदतिदूरगतो दक्षिणः क्षितेः
सततमाप्रलयं रविमौक्षिते ।

भवति तावद्यं शयितस्य तद्-
युगसहस्रयुगं तुनिशं विधेः ॥’

अथ भूपरिधिमानं प्राकृतितमपि विशेषार्थ-
माह ।

‘प्रोक्तो योजनसंख्या कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दा-
अथ ४६७

स्तद्व्यासः कुभुजङ्गशायकभुवः सिद्धाश्ले
नाधिकः । १५८१२४

एष्टक्षेत्रफलं यथा युगगुणविंशच्छराद्यायो
७८५३०३४

भूमेः कन्दकजालवत् कुपरिधियासाहतेः
प्रस्फुटम् ॥’

भूएष्टफलस्य लङ्कोक्तस्य दूषणमाह ।
‘दृष्टं कन्दकएष्टजालवदिलागोले फलं जल्पितं

लङ्कनास्य शतांशकोऽपि न भवेद्यस्मात्फलं
वास्तवम् ।

तत् प्रत्यक्षविरुद्धमुद्धतमिदं नैवास्तु वा चास्तु वा
हे प्रौढा गणका विचारयत तन्मध्यस्थमुद्धा

भ्रष्टम् ॥’

ਪ੍ਰਦ
ਮਤੰ

अथ सद्व्युक्तिमाह ।

“यत् परिध्वर्द्धविष्कम्भं दत्तं कृत्वा किमायुक्तम् ।
तेनार्द्धं दद्यात्ते गोमः किञ्चिदस्त्वपि शिष्यते ॥
गोमज्ञैश्च फलाद्यस्मादस्त्वज्ञैश्च फलं यतः ।
सार्द्धं द्विगुणित्वा सन्नं तावदेवापरं दत्ते ॥
एवं पञ्चगुणात् ज्ञैश्च फलात् पृष्ठफलं खलु ।
नाधिकं जायते तेन परिधिघ्नं कृतः कृतम् ॥
दत्तज्ञैश्च फलं यस्मात् परिधिघ्नं न युक्तिमत् ।
दुष्टत्वाद्गणितस्यास्य दृष्टं भूषणं फलम् ॥”
अथान्यथा प्रतिपाद्यते ।

‘गोलस्य परिधिः कल्पो वेदत्रय्यामितेर्मितः ।
सुखपुत्रगरेखाभिर्यद्वदामलकं स्थितः ॥

इत्यन्ते वप्रकास्त्रहृत प्रागुक्तपरिधिर्मितान ।
ऊर्ध्वाधःकतरेखाभिर्गोले वप्रान् प्रकल्पयेत् ॥
तत्रैकवप्रकक्षेत्रफलं खगैः प्रमाध्यते ।

सर्वज्ञेयं चिन्मया हृदीनं चिन्माहंभाजितम् ॥
 एवं वप्रफलं तत् स्याद्भोग्यासमम् यतः ।

परिधियासघातोऽतो गोलपृष्ठफलं स्फुटम् ॥
अथ भूमेः प्रलयभेदान् प्रलयघाह ।

'द्विविधैरहि भुवः समस्तात्
 स्यादयोजनं भूभवभृतिपूर्वैः ।
 ब्राह्मण लये योजनमात्रद्वै-
 नांशो भुवः प्राकृतिकश्चिखायाः
 दिने दिने यन्मन्यते हि भूतै-
 र्दैनन्ति तं प्रलयं वदन्ति ।
 ब्राह्मणं लयं ब्रह्मदिनान्तकाले
 भूतानि यद्वज्रघातं ब्रजन्ति ॥
 ब्रह्मात्ये यत् प्रकृतिं प्रायासि
 सर्वाण्यतः प्राकृतिकं हवीन्द्राः ।
 लीनान्यतः कर्मपुटान्तरत्वात्
 एषक् क्रियन्ते प्रकृतेर्विकारेः ॥
 ज्ञानाभिदग्धाखिलपुण्यपापा
 मनः समाधाय ह्यहो परंशे ।
 यद्योगिनो यान्ति निवृत्तिमस्मा-
 दात्यन्तिकं चेति लयश्चतुर्धा '

अथ ब्रह्माण्डगोलमाह ।

‘भूमभूधरत्रिदशदानवमाजया
ये याच्य धिष्टगगनेत्तरत्तक्रकटाः ।
लोकव्यवस्थितिरूप्यं परिप्रदिष्टा
ब्रह्माख्यमाख्यगठरे तदिदं समस्तम् ॥’

अथान्योदितं ब्रह्माण्डमात्रं पूर्वोक्तमपि प्रस-
ज्जादमुवदति सा ।

कोटिमेनैखनन्दषट्कनखभूमभट्टदुर्गाज्जिन्दभि-
 र्जातिःशास्त्रविदोयदन्ति नमसः कदाभिमां
 योजनैः १८७१२०६६०००००००० ।

तद्वत्सायकटाक्षसंयुततटे केचिज्जगुर्वृष्टं
केचित् प्रोत्तुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः
स्मरयः ॥

करतलकलितामलक-
बदमलं सकलं विदन्ति ये गोलम् ।
दिनकरकरनिकरनिहस-
तमवां नभसः परिधिरदित्यैः ॥

अस्माकमेतन्मितमस्तु नो वा
कल्पे यद्वाः कामति योजनानि ।
यावान्ति पूर्व्वरिद्वा तत्प्रमाणं
प्रोक्तं स्वकक्षास्थमिदं मतं नः ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणी गोलाध्याये भुवनकोषः
समाप्तः ॥

भूच्छायं, क्षी, स्त्री, (भुवच्छाया । “विभाषासेना-
सुराच्छायानिधानम् ।” २ । ४ । २५ । इति
तत्पुरुषे विभाषया नपुंसकम् । छायावाङ्मय
तु क्वलं क्षीयत्वं व्यत्यकारः । इति शब्दमाला ॥
भूजन्तुः, पुं, (भुधो जन्तुरिव ।) उपरसविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य भूनागशब्दे
दृश्यः ॥)

भूजम्बूः, स्त्री, (भूवो जम्बूरिव सादृश्यात्) विकङ्कत
फलम् । गोधमः । इति मेदिनी । खे, १४ ॥

भूमिजम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतं, क्ली, (भू + क्तः ।) युक्तम् । न्यायः । न्यादिः ।
 एथियपत्तेओवायाकाशपञ्चकम् । (यथा, मनुः ।
 १२ । १४ ।

“तायुभौ भूतसम्पत्तौ महान् जैत्रज्ञ एव च ॥
उच्चावसेष भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥”

“स च त्रिविधो वैकारिकस्तेजसो भूतादिरिति ।
भूतादिरपि तेजससहायात्तत्तत्तन्मात्रेणैव पञ्चत-
न्मात्राण्युत्पद्यन्ते । तद्यथा । शब्दतन्मात्रं स्पर्श-
तन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्र-
मिति । तेषां त्रिंशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा-
स्तेभ्यो भूतानि योमानिजानिजजलोन्मजः ।” इति
सुश्रुते शादीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।)

अतम् । सत्यम् । इत्यमरभरतौ ॥ पिशाचादि ।
(यथा, श्रीभागवतं । ३ । १४ । २१ ।

“यथा घोरतमा वेला घोराणां घोरदर्शना ।
चरन्ति यस्यां भूतानि भूतेशानुतराणि च ॥”
जम्बुः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मनुः । इ । ८ ।

“स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्भक्तो मैत्रः समा-
हितः ।

दाता नित्यमनादाता सर्वभूतागुक्म्यकः ॥”
 स्यावरजद्रमात्मकं द्रवम् । यथा, मनुः । ८।३०६ ।
 “रक्षन् धर्मिणा भूतानि राजा यथाञ्च घात-
 यन् ।

यजतेऽहरह्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ।”)

वस्तुत्वम् । यथा,—
 “कृत्वा निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेद्रूपः ।
 भूतमप्यनुपन्यस्तं ह्यीयते व्यवहारतः ॥
 कृत्वा प्रमादाभिहितम् । निरस्य परित्यज्य ।
 भूतेन वस्तुत्वानुसरणेन । व्यवहारान्नयेद्रूपः ।
 यस्माद्भूतमपि वस्तुत्वमपि अगुपन्यस्त-
 मनभिहितं ह्यीयते हानिसुपगच्छति व्यवहारतो
 व्यवहारेण साक्षादिभिः । तस्माद्भूतानुसरणं
 कर्त्तव्यम् । यथार्थिप्रत्यर्थिनौ सत्यमेव वदतस्तथा
 सत्येन सभापतिना यतितयं सामादिभिर्नपाये-
 क्षथा सति साक्षादिनैरेपेक्ष्यैव निश्चयो भव-

भूतः

तीति ॥ अथ सर्वथापि भूतानुसरां न प्राक्यते
 कर्तुं तथा सति साक्ष्यादिभिर्निर्णयः कार्यः
 इत्यनुकल्पः । यथोक्तम् । भूतच्छलानुसारि
 त्वाद्वाग्मतिः समुदायता । भूतस्तत्साध्यत्वं यत्
 प्रमादाभिहितं क्लमिति ॥ तत्र भूतानुसारी
 व्यवहारो मुख्यः । क्लानुसारी त्वनुकल्पः ।
 इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः ॥

भूतं, त्रि. (भायते स्मेति । “आधुमाङ्गिति गिज-
भातः । भू + क्तः । भूतिरस्यस्येति वा । अर्धा-
आदित्वात् अच् । अभवदिति वा । भुजो गत्वर्थे
इति । भूतार्थे कर्षेरि क्तः ।) प्राणी । जन्तुः ।
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । २७ । ६ ।

“धिया चक्रं वरं गयो भूतानां गर्भमादधे ॥”

यथा च चरक प्रारोग्यस्थाने लतौघेऽध्याये ॥
 “भूतानामसुतुर्जिघा योर्निर्गमयुष्मदोद्दिहः ।”)
 अतीतम् । (यथा, कथामरितमागरे ११२४।
 “भूतं भवद् भविष्यद् वा किं तत् स्यात् जगति
 प्रिये ।

भवती यत्तु जानीयादिति शब्दार्थेऽप्युक्तम् ॥”) वृत्तम् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १० अध्याये ।

“गोश्रुद्धभूतानां वा यवानां शस्त्रं कार
यित्वा ।”)

समम् । सङ्गम् । इत्यमरभरतौ ॥ प्राप्तम् ।
 (यथा, महाभारत । १३ । ४४ । १५ ।
 “यद् ब्राह्मणमुखात् प्राप्तं प्रतिगृह्णन्ति वै वचः ।
 भूतात्मानो महाभानस्ते न यान्ति परा-
 भवम् ॥”

“भूतः प्राप्नो वशीकृत व्यात्मा चित्तं येस्ते ॥”
इति सङ्कीर्णायामं नीलकण्ठः ।) सत्यम् ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावल्याम् ॥ (यथा शाकु-
न्तले । प्रथमाङ्कः । “सूत्रधारः । मस्मितम् ।
वार्त्यः । कथयामि ते भूतार्थम् ।”) भूतकालस्य

पण्यायो यथा । वृत्तम् २ अतीतम् ३ ह्यस्मिन् ४
निभृतम् ५ गतम् ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
उत्तरपदस्य एव भूतशब्दः समर्थ इति
शाब्दिकाः । यथा देवभूतोऽयम् । इति भरतः ॥
(उत्तरपदस्य भूतशब्दः स्वरूपाथोऽपि । यथा,
मनुः । १ । ५ ।

“आसीदिहं तमोभू तमप्रज्ञातमलक्ष्यम् ।
अप्रतर्क्यमविक्षेयं प्रमुप्रमिव सर्वतः ॥”)

भक्तः पुं. (भू + कर्त्तरि क्तः ।) देवयोगिविशेषः ।
 स च अधोमुखोऽसुखादिः पिशाचभेदो रुदा-
 कुत्तरो बालग्रहः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,
 माकंख्येयपुराणि । ५१ । ५३ ।

“विनिपेक्ष्य ह्याखेवानल मित्रस्य कीर्तयेत् ।
भूतानां मातृभिः सार्द्धं भालकानानु शास्ये ॥”)
कुमारः । इति मेदिनी । तं, ४१ ॥ योगीन्द्रः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ लघुचतुर्दशी । इति
त्रिकाण्ठशेषः ॥ * ॥ भूतनाशकौषधम् । यथा,
“अतोपरान्तात्मानं पिष्टं तच्छलवारिणा ।
तेन नस्यप्रदानं स्याद्वतद्वन्दस्य विप्रवधम् ॥

भूतघ्नी

अगस्त्यपुण्यनस्यो वै समरीचश्च भूतघ्नः ।
 भुजङ्गवर्मस्य वै हिङ्गु निम्बपत्राणि वै यथाः ।
 गौरमर्षप रभिः स्यात्क्षीपो भूतघ्नः क्षतः ॥
 गोरोचना मरीचानि पिप्पली सेन्धवं मधु ।
 अन्ननं क्षतमेभिः स्याद् यद्भूतघ्नं शिवः ॥
 अपि च ।
 “यथा त्रिकटुकश्चैव करञ्जं देवदारु च ।
 मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
 पिप्पलीनिम्बत्रिकटुगोक्षुरेणावधायितम् ।
 नस्यमाणेष्वन्येष्वेव स्नानमुद्धरणं तथा ॥
 अपस्मार्गविधौन्मादृशोपालम्बोन्मरापहम् ।
 भूतभ्यश्च भयं हन्ति राजह्वारे च शासनम् ॥”
 इति गारुडि १६० । १६६ अध्यायः ॥
 शम्भुगणभूता यथा,—
 “हृत् वराहस्य गणे भर्गमामादा ते गणाः ।
 चतुर्भागाः स्वयं भूत्वा भूतं कर्मन्ति वै जगुः ॥
 भूतत्वमभवत्तेषां चतुर्भागवतां तदा ।
 वचनान् पद्मजातस्य भूतग्रामास्ततो मताः ॥
 यो लोकविदितः पूज्यं भूतग्रामस्तुविधः ।
 यतस्तेभ्योऽधिका यत्रैस्तदग्राम उच्यते ॥
 इति वः सर्वमाख्यातं भूताः शम्भुगणा यथा ।”
 इति कालिकापुराणे ०६ अध्यायः ॥
 (वसुदेवस्य पौरवीगर्भजातद्वादशपुत्राणां व्युत्पत्तिः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४७ ।
 “पौरवास्तनया ह्येत भूताद्या द्वादशाभवन् ॥”)
 भूतकेशः, पुं, (भूतस्य केश इव ।) स्वनामख्यात-
 त्वम् । तत्पण्यायः । गोलोमी २ । इत्य-
 मरः । २ । १० । १११ ॥ भूतकेशी ३ अल्प-
 केशी ४ केशी ५ । इति रत्नमाला ॥ भूतानां
 केश इव भूतकेशः क्षीवञ्चति केचित् । स्त्री
 सेत्यर्थः । अथ द्वयोर्भूतकेशो गोलोमी भूत-
 केशकेति वाचस्पतिः । इति भरतः ॥
 भूतकेशी, स्त्री, (भूतकेश + गौरादित्वात् ङीप् ।)
 भूतकेशः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
 उत्तरतन्त्रे । ६० अध्याये ।
 “गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा
 तथा ॥”)
 शोफालिका नीलसिद्धवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतक्रान्तिः, स्त्री, (भूतानां क्रान्तिः ।) भूतावेशः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतगन्धा, स्त्री, (भूतः मर्दनं विनापि प्रकटितो-
 गन्धाऽस्याः ।) सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति जटा-
 धरः ॥
 भूतघ्नः, पुं, (भूतं हन्तीति । हन् + टक् ।)
 उद्भूतः । इति हेमचन्द्रः ॥ लघुनः । भूजंघः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ भूतनाशकं त्रि ॥ (यथा,
 तन्त्रमारे ।
 “भूतघ्नेस्तु विकीर्णस्तेर्विदताः क्रूरचेतसः ।
 भूतघ्नेतपिशाचाश्च वेताला भेरवादयः ॥”)
 भूतघ्नी, स्त्री, (भूतं हन्तीति । हन् + टक् +
 ङीप् ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुष्ठु-
 तिका । इति रत्नमाला ॥

भूतच

भूतचतुर्दशी, स्त्री, (भूतप्रिया भूतोद्देशे क्रिया
 कर्त्तव्या वा चतुर्दशी । मध्यपदलोपी समासः ।)
 गौणकार्तिककृष्णचतुर्दशी । सा एव यमचतु-
 र्दशी । तत्कृत्यं यथा, पाद्मे ।
 “चतुर्दश्यां धर्म्मराजपूजा कार्या प्रयत्नतः ।
 स्नानमावश्यकं कार्यं नरे नरकभीरुभिः ॥
 अरुणादयतोऽन्यत्र रिक्तायां स्नाति यो नरः ।
 तस्याब्धिकमवो धर्म्मो नश्यत्येव न संशयः ॥”
 स्कान्दे च तत्रैव ।
 “कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विधूये ।
 अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥
 किञ्च पाद्मे तत्रैव ।
 “ततश्च तर्पणं कार्यं धर्म्मराजस्य नामभिः ।
 जीवनपिता न कुर्वीत तर्पणं यमभीक्ष्णयोः ॥
 यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिना तथा ॥
 देवत्वञ्च पित्रत्वञ्च यमस्यास्ते द्विरूपता ॥
 नक्तं यमचतुर्दश्यां यः कुर्व्याच्छिवसन्निधौ ।
 न तत् क्रतुशतं नापि प्राप्यते पुण्यभीष्टशम् ॥
 कुमारीवटुकान् पूज्य तथा शिवतपोधनान् ।
 राजस्यफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥
 कार्तिके भौमवारेण चित्रा कृष्ण चतुर्दशी ।
 तस्यां भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं नरः ॥
 किञ्च ।
 अमावास्याचतुर्दश्याः प्रदोषे दीपदानतः ।
 यममागन्त्यकारेभ्यो मुच्यते कार्तिके नरः ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥
 अपि च । लेङ्गे ।
 “कार्तिके कृष्णपक्षे च चतुर्दश्यां दिनोदये ।
 अवश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभीरुभिः ॥
 अपामार्गपल्लवञ्च भ्रामयेच्छिरसोपरि ।
 ततश्च तर्पणं कार्यं धर्म्मराजस्य नामभिः ॥
 नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः ।
 नरकाय नरकनिवृत्तये ।
 अर्थाभिधेयो वै वस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु ॥
 इति निवृत्तावपि तादर्थ्यं इत्यनेन चतुर्थविधा-
 नान् । अपामार्गभ्रामगमनः ।
 शीतलोणगममायुक्तसकण्टकदलाखिल ।
 हर पापमपामार्गः भ्रास्यमाणः पुनः पुनः ॥
 ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यात् प्रयत्नतः ।
 प्रक्षविष्णुश्रवादीनां भवनेषु मठेषु च ॥
 भविष्ये ।
 कार्तिके भौमवारे च चित्रा कृष्णचतुर्दशी ।
 तस्यामाराधितः स्याद्युनयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥
 यां काञ्चित् सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् ।
 यमुनायां विशेधेन नियतस्तर्पयेद्यमान् ॥
 यमाय धर्म्मराजाय न्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
 ओङ्काराय ह्रस्वाय नीलाय परमेष्ठिने ।
 शुक्रीदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
 एकेकस्य तिथेर्मियास्त्रीस्तु दद्यात्तन्नाश-
 लीन् ।
 चम्बुसरक्षतं पापं तत्तुच्छयादेव नश्यति ॥”

भूतभा

आचारादत्रचतुर्दशशाकभक्ष्यं कर्त्तव्यम् । तत्र
 निर्णयान्तरम् ।
 “ओलं केमुकवास्तुकं सरषपं कालञ्च निम्बं जयां
 शालिञ्चौ हिलमोचिकाश्च पटुकं शौल्फं
 गुरुचौल्लथा ।
 भण्टाकीं सुनिषस्यकं शिवदिने खादन्ति ये
 मानवाः
 प्रेतत्वं न च यान्ति कार्तिकदिने लण्ये च भूते
 तियौ ॥”
 जयां जयन्तीं पटुकं पटोलं शौल्फं सुल्फा
 इति ख्यातम् । सुनिषस्यकं सुषणिषा इति
 ख्यातम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 भूतजटा, स्त्री, (भूतस्य जटव तत्सदृशत्वात् ।)
 जटामांसी । इति शब्दमाला ॥ (पर्यायो यथा,
 “जटामांसी भूतजटा जटिला च तपस्विनी ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतद्रावी, [न] पुं, (भूतान् पिशाचान् द्रावयतीति ।
 द्रा + णिच् + णिनिः ।) भूताङ्कुशवृक्षः । रक्त-
 करधीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतदमः, पुं, (भूतप्रियो दमः ।) क्षिप्रान्तकवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतधात्री, स्त्री, (भूतानि धरतीति । धृ + लृच् ।
 + ङीप् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, बृहत्संहितायाम् । ८ । ३० ।
 “निष्पन्नशालीक्षुवादिशस्य
 भयोर्वसुक्तामुपशान्तवेराम् ।
 संहृष्टलोकां कलिदोधसुक्तां
 चञ्चं तदा शास्ति च भूतधात्रीम् ॥”)
 भूतनाथः, पुं, (भूतानां नाथः ।) शिवः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । २ । ५८ ।
 “तद्भक्तनाथानुगं नाहंसित्वं ॥”)
 भूतनायिका, स्त्री, (भूतानां नायिका नियामिका ।)
 दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥
 भूतनाशनं, स्त्री, (भूतानि प्राणिजातानि नाशयन्ते
 अनेनेति । नश + णिच् + लुट् ।) वक्राक्षम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतनाशनः, पुं, (भूतान् नाशयतीति ॥ नश +
 णिच् + ल्युट् ।) भस्मातकः । इति रत्नमाला ॥
 सर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतपञ्ची, स्त्री, (भूत इव कृष्णं पञ्चं यस्याः । ङीष् ।)
 तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतपुण्यः, पुं, (भूतयुक्तं प्राणिविशिष्टं पुण्यं यस्य ।)
 श्वोनाकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 भूतपूर्णिमा, स्त्री, (भूतानां पूर्णिमा ।) आश्विनी
 पूर्णिमा । तत्पण्यायः ॥ शारदी २ कौसुदी ३
 अश्वयुजी ४ शतपर्वी ५ रज्जुभूतिः ६ कोजा-
 गरा ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
 भूतज्जा, [न] पुं, (भूतात्मनो ज्जा ज्ञा ज्ञाणः ।)
 देवलः । इति शब्दमाला ॥
 भूतभावनः, पुं, (भूतानि क्षित्यादीनि भावयति
 जनयतीति । भू + णिच् + ल्युट् ।) विष्णुः ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १४ ।

“भूतल्लभतश्चावो भूतात्मा भूतभावनः ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १४ ।

“अभिवाद्यो महाकर्मोत्पत्तौ भूतभावनः ॥”

वटुकभैरवः । इति विश्वसारमन्त्रोक्तं तस्याष्टो-

त्तरशतनामान्तर्गतनाम ॥ (भूतानि भावयति

पालयतीति । भूतपालके, त्रि । इति श्रीधर-

स्वामी ॥ यथा गीतायाम् । ६ । ५ ।

“भूतभ्रम च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥”

भूतभ्रतुः, पुं, (भूतानि विभर्तते । भू + कृप् । तृता-

गमच्) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १४ ।

भूतल्लभतश्चावो भूतात्मा भूतभावनः । इति

तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (भूतधारके, त्रि ।

यथा, गीतायाम् । ६ । ५ ।

“भूतभ्रम च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥”

भूतमारौ, स्त्री, (भूतानि मारयतीति । भूत +

मृ + णिच् + णिनिः ।) चीड़ानामगन्धद्वयम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतयज्ञः, पुं, (भूतार्थो यज्ञः । भूतानि काकादि-

प्राणिजातानि तान्युद्दिश्य यो यज्ञ इति वा

निर्णयं गार्हपत्यकरणियं पञ्चयज्ञेषु यज्ञभेदः ।)

भूतबलिः । ते तु पञ्चमहायज्ञान्तर्गतबलिवेश्व

देवकर्मणि । यथा, भूतेश्वो बलिहरणं भूत-

यज्ञः । इति हारीतस्मृतम् ॥ अस्यानुष्ठानं

बलिशब्दे दृश्यम् । (यथा, मनुः । ४ । २९ ।

“ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञं च तत्तदा ।

वृष्यं पित्रयज्ञं यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥”)

भूतलिका, स्त्री, (भूतलं पृथ्वीतलं आधारत्वेन

● अस्थस्या इति । भूतल + ठन् टाप् ।) पृष्ठा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतवासः, पुं, (भूतानां वासो यत्र ।) कलिदमः ।

इत्यमरः । २ । ४ । ५८ ॥ (तथा च पर्यायः ।

“विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यान्नास्कः कर्मफलस्तु सः ।

कलिदमो भूतवासस्तथा कलियुगालयः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमेभागे ॥

महादेवः । यथा, हरिवंशे उत्तरभवित्ये ।

१५ । ३३ ।

“भूतवास ! नमस्तुभ्यं सर्व्वावास ! नमोऽस्तुते ॥”

भूतविक्रिया, स्त्री, (भूतानामिव विक्रियास्याम् ।)

अपस्माररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतवृक्षः, पुं, (भूतप्रियो वृक्षः ।) शाखोटवृक्षः ।

श्रौणाकवृक्षः । इति मेदिनी । वे, ५६ ॥

भूतवैशी, स्त्री, (भूतानामिव वैशीऽस्याः ।

गौरादित्वात् ङीष् ।) श्वेतशेफालिका । इत्य-

मरः । १ । ४ । ७१ ॥ (विशेषोऽस्याः श्वेत-

शेफालिकाशब्दे दृश्यः ।)

भूतशुद्धिः, स्त्री, (भूतानां देहारम्भकप्रथिगादि

पञ्चभूतानां शुद्धिः शोधनम् ।) पूजादौ बीज-

विशेषद्वारावामकुक्षिस्थितपापपुरुषदहनपूर्वक-

शरीरशोधनम् । तत्प्रयोगो यथा । रमिति

जलधारया बहिष्प्रकारं त्रिचिन्त्य स्वाङ्गे जलानौ

करो जलवा सोऽहमिति जीवात्मानं हृदयस्थं

दीपकलिकाकारं मूलाधारस्थकुण्डलिन्या

सह सुषुम्नावर्त्मना मूलाधारस्थाधिष्ठानमणिप्र-

कानाहतविशुद्धाद्याष्टाष्टकानि भित्वा शिरो

२३स्थिताधोमुखसहस्रदलकमलकर्णिकान्तर्गत-

परमात्मनि संयोज्य तत्रैव पृथिव्यपतेजोवाया-

काशगन्धरसरूपस्य शब्दनामिकाजिह्वाचक्षु-

स्त्वक्श्रोत्रवाक्पाणिपादपायूपस्यप्रकृतिमनो

बद्धाहङ्काररूपचतुर्भिः श्रुतिसंस्थानि लीनानि

विभाज्य यमिति वायुबीजं धूम्रवर्णं वामनासा-

पुटे विचिन्त्य तस्य षोडशवारजपेन वायुना

देहमापूर्य नासापुटौ धृत्वा तस्य चतुःषष्टि-

वारजपेन कुम्भकं कृत्वा वामकुक्षिस्थकृष्णवर्ण-

पापपुरुषेण सह देहं संशोध्य तस्य द्वाविंशद्-

वारजपेन दक्षिणनासया वायुं रेचयेत् ।

दक्षिणनासापुटे रमिति बहिष्बीजं रक्तवर्णं

ध्यात्वा तस्य षोडशवारजपेन वायुना देहमा-

पूर्य नासापुटौ धृत्वा तस्य चतुःषष्टिवारजपेन

कुम्भकं कृत्वा पापपुरुषेण सह देहं मूलाधारी-

स्थितबहिर्नासाया तस्य द्वाविंशद्वारजपेन

वामनासया भस्मना सह वायुं रेचयेत् । रमिति

चन्द्रबीजं शुक्लवर्णं वामनासायां ध्यात्वा तस्य

षोडशवारजपेन ललाटे चक्षुं नीत्वा नासापुटौ

धृत्वा रमिति वरुणबीजस्य चतुःषष्टिवारजपेन

तस्मात्तलाटस्थचन्द्रादङ्गलितसुधया मालका-

वर्णात्मिकया समस्तदेहं विरचय्य लमिति पृथ्वी-

बीजस्य द्वाविंशद्वारजपेन देहं सुदृढं विचिन्त्य

दक्षिणेन वायुं रेचयेत् । मात्रासंख्या वा ॥ ३ ॥

तदुक्तं गौतमीये ।

“सुषुम्नावर्त्मना सोऽहमिति मन्त्रेण योजयेत् ।

महसारे शिवस्थाने परमात्मनि देशिकः ॥

धूम्रवर्णं ततो वायुबीजं षड्विंशलाङ्कितम् ।

प्रयेद्विद्वया वायुं सुधीः षोडशमात्रया ॥

मात्रया तु चतुःषष्ट्या कुम्भयेत् सुषुम्नया ।

द्वाविंशन्मात्रया मन्त्रो रेचयेत् पिङ्गलाख्याया ॥

प्रयेद्वनया चैव सच्चिन्त्य नीलमाकृतम् ।

रक्तवर्णं बहिष्बीजं त्रिकोणं स्वस्तिकान्वितम् ॥

तेन पूरकयोगेन मात्रया षोडशाख्याया ।

चतुःषष्ट्या मात्रया च निर्देहेत् कुम्भकेन च ।

वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कञ्जलप्रभम् ।

ब्रह्महत्याशिरस्कश्च स्वर्गस्तेयसुजडयम् ॥

सुरापानहृदा युक्तं गुरुतल्पकटिद्वयम् ।

तत्संसर्गं पदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ॥

उपपातकरोमाणं रक्तप्रसूतं विलोचनम् ।

खड्गचर्मधरं क्रुद्धमेवं कुक्षौ विचिन्तयेत् ॥

मूलाधारीत्येतेनेव बहिर्नासाया निर्देहेत् तम् ।

एवं संदृश्य परितो द्वाविंशन्मात्रया ततः ॥

भस्मना सहितं मन्त्रो रेचयेद्विद्वया पुनः ।

वामनासां चन्द्रबीजं कुन्दं श्रुतसप्रभम् ॥

मालेश्वराजे संयोज्य ततः षोडशमात्रया ।

सुषुम्नया चतुःषष्टिमात्रया तोयबीजकम् ॥

ध्यात्वाऽहमर्थी हृदि पञ्चाशदङ्गलप्रणिग्ना ।

तथा देहं विचिन्त्येवं मनसा पिङ्गलाध्वना ॥

द्वाविंशन्मात्रया मन्त्रो लं बीजेन हृदि नयेत् ।

स्वस्थाने हंसमन्त्रेण पुनस्तेनेव वर्त्मना ॥

जीवं तत्त्वानि चानीय स्वस्थाने स्थापयेत्ततः ।

इति कृत्वा भूतशुद्धिं मालकाख्यासमाचरेत् ॥ ३ ॥

संज्ञेपभूतशुद्धिर्यथा । पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् ।

“अथवाच्यप्रकारेण भूतशुद्धिर्विधीयते ।

धर्मकन्दमङ्गलं शान्मालसुशोभनम् ॥

सेव्यार्थादुद्गोपितं परं वैराग्यकर्णिकम् ।

स्वीयहृत्कमले ध्यायेत् प्रणवेन विकासितम् ॥

कृत्वा ततर्किकासंस्थं प्रदीपकलिकानिभम् ।

जीवात्मानं हृदि ध्यात्वा मूले सच्चिन्त्य कुण्डलीम् ।

सुषुम्नावर्त्मनात्मानं परमात्मनि योजयेत् ॥”

इति तत्त्वसारः ॥

भूतसञ्चारः, पुं, (भूतस्य सञ्चारः ।) भूतोन्माद-

रोगः । तत्पर्यायः । आवेष्टः २ भूतक्रान्तिः

३ यद्भागमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतसञ्चारो, [न] पुं, (भूतेषु सञ्चरति इति

भूत + सम् + चर णिनिः ।) दावानलः । इति

शब्दमाला ॥

भूतसर्गः, पुं, (सृज्यते इति । सृज् + भावे घञ् ।

भूतानां सर्गः ।) भूतसृष्टिः । (यथा, मार्कण्डेय

पुराणे । ४७ । ३१ ।

“प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः ।

तस्मात्तानां द्वितीयस्तु भूतसर्गः स उच्यते ॥”

“ब्राह्मं प्रजापतीयश्च सौम्यमेन्द्रन्तयेव च ।

गान्धर्वमथ कौशेरं रत्नः पेशाचमातुषम् ॥

स्थावरं पाशवं मार्गं सार्पं शाकुनिकमथा ।

चतुर्दशविधं ह्येतद्भूतसर्गं प्रकीर्तितम् ॥”

इति बह्मपुराणोक्तं स्त्रीवत्वमार्थम् ॥

भूतसारः, पुं, (भूतः गतः सारो यस्य ।) श्रौणाक-

प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतहन्त्री, स्त्री, (भूतानि हन्तीति हन् + हृच् +

ङीप् ।) बन्ध्याककोटकी । नीलदूर्वा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

भूतहारः, पुं, (भूतानि हरतीति हृ + हृच् ।)

गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतहारि, [न] स्त्री, (भूतानि हरतीति हृ +

णिनिः ।) देवदारुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूता, स्त्री, (भूत + टाप् ।) कृष्णचतुर्दशी । यथा,

स्कान्दे ।

“ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।

पूजितानि भवन्तांश्च भूतायां पारणे कृते ॥”

अपि च ।

“शिवरात्रिपूजे भूतां कामविद्धां विवर्जयेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

भूताङ्गुशः, पुं, (भूतानामङ्गुश इव निवारकत्वात् ।)

स्वनामस्थानवृक्षः । तत्पर्यायः । चवकः २

चूरकः ३ तीक्ष्णः ४ क्रूरः ५ लघुः ६ राजो-

द्देवसंज्ञः ७ भूतदावी ८ यक्षाङ्गः ९ । अस्य

गुणाः । तीव्रगन्धत्वम् । उल्कटत्वम् । उष्णत्वम् ।

कटुत्वम् । भूतयक्षादिदोषघ्नत्वम् । कफवान-

निकृष्टगन्धत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतावि

भूतात्मा, [न] पुं, (भूतानामात्मा ।) देहः ।
 (यथा, मनुसंहितायाम् । १० । १० ।
 “यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते इति ॥”
 “यः पुनरेव आपारान् करोति प्राणीराज्यः स
 पृथिव्यादिभूतारब्धत्वात् भूतात्मनि पण्डिते-
 रुच्यते ॥” इति तट्टीकायां कृष्णकभट्टः ॥)
 परमेष्ठी । इति मेदिनी । नं, २०० ॥ शिवः ।
 युद्धम् । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । यथा,
 “भूतकन भूतभवनभागे भूतात्मा भूतभावनः ॥”
 इति महाभारत दानधर्मः ॥
 (जीवात्मा । यथा, मनुसंहितायाम् । ११ । १० ।
 “अद्विजात्माणि अध्यात्मि मनः सत्येन शुध्यति ।
 विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥”
 यथा च चरके प्राचीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।
 तस्मिंश्चरममंतासं सखलाः सर्ववेदनाः ।
 समक्षा ज्ञानविज्ञाना निवृत्तिं यान्त्यधीयतः ॥
 अतः परं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।
 निःस्पृहः सन्ध्यावेभ्यश्चिद्धं यस्य न विद्यते ॥
 गतिप्रसन्नविदां ब्रह्म तच्चात्तरमलक्षणम् ।
 ज्ञानं ब्रह्मविदाश्चात्र नास्ति तज्ज्ञातुमर्ह-
 तीति ॥”)

भूतारि, स्त्री, (भूतानां अरिः तन्निवारकत्वात् अभि-
 धानान् स्त्रीत्वम् ।) छिद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतार्कः, त्रि, (भूतेन अतः) भूताविष्टः । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । १५५ ॥

भूताली, स्त्री, (भूतानामालीव) भूपाटली ।
 मुगली । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतावासः, पुं, (भूतानामावासः) विभीतकञ्चनः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः । यथा, -
 “भूतावासो वासुदेवः सर्वसुनिश्चयो लयः ॥”
 इति महाभारत दानधर्मः ॥ (श्रीरामम् । यथा,
 मनुसंहितायाम् । ६ । ७७ ।

“जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमात्रम् ।
 रजस्वमनित्यञ्च भूतावासमिमं तज्जेत ॥”
 शाखोटः । तत्पर्यायो यथा, -

“शाखोटः पीतकनको भूतावासः खरच्छदः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भूताविष्टः, त्रि, (भूतेन आविष्टः) पिशाचग्रस्तः ।
 तन्नाशकचक्रम् यथा, -

“पञ्चरेखाः समुक्लिष्य तिग्मगृहक्रमेण हि ।
 पदानि षड्दशापाद्य लिकमाद्यै मुनी त्रयम् ॥
 नवमे सप्त दद्यात् त्रिंशत् पञ्चदशे तथा ।
 द्वितीयोऽष्टावश्वमे षट् दिशि द्वौ त्रींशे श्रुतिः ॥
 एकदिना समं त्रैयम्भिकाङ्गार्द्धं चकोणके ।
 तथा द्वात्रिंशदादिः स्याच्चतुष्कोष्ठेषु सत्यतः ॥
 दर्शनाद्वारणात्तासां शुभं स्यादेव कर्मसु ।
 द्वात्रिंशत् प्रसवे नाण्याश्चतुर्दशमे व्रणाम् ॥
 भूताविष्टेषु पञ्चाशन्ष्टपापकामसु वै शतम् ।
 दासप्रतिस्तु बन्ध्यायां चतुःषष्टौ रणाध्वनि ॥
 विधे विंशो धान्यकीटेष्वष्टाविंशतिरेव च ।
 चतुरष्टौ च बालानां रोदने परिकीर्त्तिताः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

भूतिकं

१	८	१८	२३
३०	२१	३	६
७	०	२४	१७
२०	१६	५	४
५०	५०	५०	५०

भूताविष्टः, त्रि, (भूतेन आविष्टः ।) भूतक्रान्तः ।
 भूतादिना रोगग्रस्तः । (यथा, -
 “भूताविष्टेषु पञ्चाशन्ष्टपापकामसु वै शतम् ।”
 इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ भूतविषयाणां भावेषु-
 समयाः । यथा, -

“देवप्रज्ञाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्योरपि ।
 गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यन्ते ॥
 कृष्णपक्षे च पितरः पञ्चम्यामपि चौरगाः ।
 रक्षामि निशि पेशाश्चतुर्दश्यां विशन्ति च ॥
 दर्पणादीन् यथाक्लृप्ता शीतोष्णं प्राणिनो
 यथा ।

स्वमणिं भास्करास्त्रिंश यथा देहश्च देहभृत् ॥
 विशन्ति च न दृश्यन्ते यद्दृष्टादृक्क्षरीरिणम् ॥”
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षष्ठितमेऽध्याये ॥

भूतावेशः, पुं, (भूतानामावेशः) भूतसंचारः ।
 भूत पात्रोया इति भाषा । अस्य पर्याय
 आवेशशब्दे द्रष्टव्यः ॥

भूतिः, स्त्री, (भवत्यनेति । भू + “क्तिच्” क्तौ च
 संज्ञायाम् । ३ । ३ । १७४ । इति क्तिच् ।)
 महादेवस्य अणिमाद्यष्टप्रकारवैभवम् । इत्य-
 मरः । १ । १ । ३८ ॥ शम्भुतमसा । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ भस्म ॥ (यथा, शिशुपाल-
 वधे । १ । ४ ।

“तणं तणोत्तन्निप्रगलेन्द्रजित्तिना
 स्फुटोपमं भूतिमितेन शम्भुना ॥”)
 सम्पत्तिः । (उत्तरोत्तरवृद्धिः । यथा, भगवद्-
 गीतायाम् । १८ । ७४ ।

“यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
 तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्वा नीतिर्मर्मिरम् ॥”)

हस्तिशब्दज्ञारः । इति मेदिनी ते, ४० ॥ (हस्ति-
 शब्दज्ञारोऽत्र गजमण्डनम् । यथा, मेघदूते । १६ ।

“रेवां दस्यस्यपलविषमे विज्यपादे विशीर्णाम् ।
 भक्तिच्छेदैरेव विरचिता भूतिमङ्गि गजस्य ॥”)
 जातिः । इति विश्वः ॥ (पितृगणभेदः । यथा,
 मार्कण्डेयपुराणे । ६६ । ४३ ।

“विन्दो विश्वसुगाराथो धर्म्मो धन्यः शुभाननः ।
 भूतिरो भूतिरुद् भूतिः पितृणां ये गणा नव ॥”
 लम्पी । यथा, भागवते । ४ । १ । ४ ।

“यस्तयोः पुरतः साक्षाद् विष्णुर्धनस्वरूपधृक् ।
 या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूतानपायिनी ॥”
 भूतेर्लक्षणाः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 वृद्धिनामौषधम् । रोहिषवृद्धणम् । भूटणम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (भवनमिति । भू + क्तिच्)
 उत्पत्तिः । सत्ता । इति भूषातोर्भावे क्तिप्रत्य-
 येन निष्पन्नम् ॥

भूतिकं, स्त्री, (भू + क्तिच् । संज्ञायां कन् ।)
 भूतिम् । कर्तृणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ८ ।

भूटणः

कटफलम् । यमानौ । घनसारः । इति हेम-
 चन्द्रः ।

भूतिकः, पुं, (भूति । संज्ञायां कन् ।) यमानौ ।
 इति रत्नमालारत्ननिर्घण्टौ ॥

भूतिकामः, पुं, (भूतिं कामयते इति । कम् +
 “कर्मण्यङ्” । ३ । २ । १ । इत्यङ् ।) राज-
 मन्त्री । वृहस्पतिः । इति केचित् । ऐश्वर्याभि-
 लाषिणि, त्रि । यथा । वायथं श्वेतमालभेत
 भूतिकामः । इत्यधिकरणमालायां द्वितीयपादे
 काम्यपशुकाखे विध्यर्थादबोधिका श्रुतिः ॥

भूतिकीलः, पुं, (भूतेः शस्यादिसम्पत्तेः कील इव
 जलदत्वात् ।) भूखातः । इति शब्दमाला ॥
 खाना इति भाषा ॥

भूतिगर्भः, पुं, (भूतिः कवित्वसम्पत्तिर्गर्भोऽन्तर्धस्य ।
 यदा भूतिशब्द उपाधिनाञ्चोऽन्तर्धस्य ।)
 भवभूतिकविः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भूतिनिधानं, स्त्री, (निधीयतेऽस्मिन्निति । नि + धा
 + अधिकरणे + क्तुट् । ततः भूत्या निधानमिति,
 षष्ठोऽसमासः ।) धनिष्ठानशचम् । इति जटा-
 धरः ॥

भूतिमान्, [त्रि], ऐश्वर्ययुक्तः । भूतिरस्यस्य ।
 इत्यर्थं मनुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
 भारते । ३ । २०३ । ४३ ।

“आयुमान् भूतिमान्श्चैव श्रुत्वा भवति
 पञ्चसु ॥”)

भूतीकं, स्त्री, (भूतिक । ण्योऽरात् साधुः ।)
 भूतिम् । यमानौ । भूतृणम् । कर्तृणम् ।
 इति मेदिनी । के, १३५ । (यथा, सुश्रुते उत्तर-
 तन्त्रे । ३६ अध्याये ।

“वर्षा पर्पटकं सुस्तं भूतीकमथ कटफलम् ॥”
 यथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “कर्तृणं रोहिषं देवजम् सौगन्धिकम् तथा ।
 भूतीकं ध्यामपौरुषं ध्यामकं धूमगन्धिकम् ॥”)

भूटणं, स्त्री, (भुवस्तृणम् ।) गन्धवृद्धम् । गन्धवृद्ध
 इति भाषा । तत्पर्यायः । गन्धवृद्धम् २ रोहि-
 षम् ३ गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला ॥ पटम्

५ रामकपूरम् ६ सत्तृणम् ७ शरम् ८ ध्याम-
 कम् ९ ध्यामकम् १० पौरम् ११ देवजम् १२ ।
 इति रत्नमालान्तरम् ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“गुह्यवीजन्तु भूतीकं सुगन्धं जम्बुकप्रियम् ।
 भूटणन्तु भवेच्छ्रुत्वा मालावृणकमित्यपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भूटणः, पुं, (भुवस्तृणम् ।) भूस्तृणम् । सुगन्ध
 रोहिष इति परिमलदगङ्गनि च अन्यदेशे
 प्रसिद्धः । तत्पर्यायः । रोहिषः २ भूतिः ३

भूतिकः ४ कटफलकः ५ मालावृणः ६ समालम्बी
 ७ ह्वः ८ अतिच्छन्नकः ९ गुह्यवीजः १०
 सुगन्धः ११ गुच्छालः १२ पुंष्वविषयः १३

वधिरः १४ अतिगन्धः १५ श्वङ्गरोहः १६ करे-
 न्द्रकः १७ । अस्य गुणाः । कटुलम् । तिक्त-
 लम् । वातसंघ्नभूतग्रहावेशदाहविषवोष-
 नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतेशः, पुं, (भूतानां प्राण्यादीनां प्रमथादीनां बाल्यहाणाच्च ईशः ।) शिवः । इत्यमरः । १।१।३३॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १। १०७।
 “ल्लेखैः सञ्ज्ञादिते देशे स तदुच्छ्रितये नृपः ।
 तपः सन्नोपितास्त्रिभूतेशात् सुकृतो सुतम् ॥”)
 भूतमं, स्त्री, (भुवि उत्तमम् ।) सुवर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४।१०॥
 भूदरीभवा, स्त्री, (भूदर्या भूविले भयतीति । भू + अच् । टाप् ।) व्याख्यपण्य । इति भावप्रकाशः ॥
 भूदारः, पुं, (भुवं दारयतीति । दृ + कर्मण्यण् । ३।२।१। इत्यण् ।) शूकरः । इत्यमरः । २।५।२॥
 भूदेवः, पुं, (भुवो भुवि वा देवः ।) ब्राह्मणः । इत्यमरः । ६।७।६॥
 भूधनः, पुं, राजा । भूरेव धनं यस्य सः । इति केचित् ॥
 भूधरः, पुं, (धरतीति । धृ + पचाद्यच् । भुवां धरः इति षष्ठीसमासः ।) पर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५७।११। “तेषां सहस्रशृङ्गाद्ये भूधरा ये समीपगाः ॥” यत्नभेदः । यथा,—
 “जलकच्छपपातालदोलाभूधरवायुकाः ।
 वकाद्या यत्नभेदाः स्युर्वज्रात्याद्याश्च स्रष्टकाः ॥” इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (यथाचास्य व्यवहारः ।
 “द्विपलं शुद्धसूतस्य सूताहं गन्धकलया ।
 कन्यानीरेण संमर्द्धा दिनमेकं निरन्तरम् ॥
 सङ्गा तद्भूधरे यत्ने दिनेकं मारयेत् पृष्ठे ॥” इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधिकारे ॥
 शिवः । यथा, महाभारते । १३।१२।५१।
 “भूधरो नागमौञ्जी च नागकुण्डलकुण्डली ॥”
 छण्डः । यथा, भागवते । ३।१३।४०।
 “इन्द्राग्रकोट्या भगवन्वया धृता विराजते भूधरः । भूः समूधरा ।
 यथा वनाग्निः सरतो दत्ता धृता मतङ्गजेन्द्रस्य सपन्नपद्मिनी ॥”)
 भूधात्री, स्त्री, (भूलया धात्री ।) भूम्यामनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य गुणाः ।
 “भूधात्री वातकृत्तिक्ता कथाया मधुरा हिमा ।
 पिपासाकासपित्तासकफकृच्छतपाहा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वटुकभैरवः । इति विश्वसारतन्त्रे तस्य शत नामस्तोत्रम् ॥
 भूधः, पुं, (भुवं धरतीति । धृ + ञलविभुजादित्वात् । ३।२।५। इत्यस्य वार्तिकोक्त्या कः ।) पर्वतः । इति हेमचन्द्रः । ४।६३॥
 भूनागः, पुं, उपरसविधेयः । तत्पर्यायः । अतिनागः २ भूजन्तुः ३ रक्तजन्तुकः ४ अतिजः ५ अतिजन्तुः ६ रक्ततुण्डकः ७ । अस्य गुणाः । वज्रमारकत्वम् । नानाविज्ञानकारकत्वम् ।

रत्नमारकत्वम् । तत्सत्त्वस्य विधापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूनिम्बः, पुं, क्षुपविशेषः । चिराता इति भाषा । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
 “मधूकभूनिम्बगृष्टिका इति समभागाः कल्कः स्यात् ॥”)
 तत्पर्यायः । अनायित्तः २ कैरातः ३ रामसेनकः ४ किराततित्तः ५ हैमः ६ कोण्डतित्तः ७ किरातकः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कटुतित्तः ९ । इति भावप्रकाशः ॥ (यथाचास्य पर्यायान्तरम् । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “किराततित्तं कैरातं भूनिम्बः काण्डतित्तकः ॥”)
 अस्य गुणाः । वातिकत्वम् । तिक्तत्वम् । कफपित्तज्वरपहत्वम् । ज्वरमरोपणत्वम् । पथ्यत्वम् । कुष्ठकण्टितग्रोफनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “किरातकोट्यो नेपालः सोऽर्द्धतित्तो ज्वरान्तकः ।
 किरातः सारको रूतः शीतलस्तित्तको जलुः ।
 सन्निपातज्वरश्चासकफपित्तासदाहनुत ।
 कासशोषट्पाकुष्ठज्वरत्रण्डमिप्रणत ॥” इति भावप्रकाशः ॥
 अस्य गुणपर्यायान्तरे किराततित्तशब्दे दृष्टये ॥
 भूनीपः, पुं, (भूमिलसो नीपः । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) भूमिकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूनेता, [ञ] पुं, (भुवो नेता नायकः ।) राजा । इति केचित् ॥
 भूपः, पुं, (भुवं पाति रक्षतीति । पा + “आतोऽनुपसर्गः कः ।” ३।२।३। इति कः ।) राजा । इत्यमरः । २।५।१॥ अर्थलोभेन प्रजादण्डकरणे तस्य पापं यथा ।
 “अर्थलोभेन यो भूपः प्रजादण्डं करोति च ।
 वृश्चिकानाश्च कुक्षे स तल्लोमाहं वसेद्भुवम् ॥
 ततो वृश्चिकजातिश्च सप्रजन्ममु भारते ।
 ततो नरराजर्षीनो याधो शुद्धो भवेन्नरः ॥” इति श्रद्धावैवर्त्त प्रज्ञतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
 भूपतिः, पुं, (भुवः पतिः ।) वटुकभैरवः । यथा, “भूधरो भूधराधीशो भूपतिर्भूधरात्मकः ॥” इति विश्वसारतन्त्रोक्तभैरवस्तोत्रम् ॥
 राजा । यथा,—
 भूपुत्री यस्य पत्नी स तु भवति कथं भूपती रामचन्द्रः ।
 इति रामायणे केकयीवाक्यम् ॥
 ज्वभौधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूपदः, पुं, (भुवि पदानि मूलान्यस्य ।) वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 भूपदी, स्त्री, (भुवि पदं यस्याः । गौरादिवात् डीष् ।) मल्लिका । इत्यमरः । २।४।७०॥ (यथास्याः पर्यायः ।
 “मल्लिका मदयन्ती च शीतभीरञ्च भूपदी ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भूपलाशः, पुं, (भुवि पलाशमस्य ।) वृक्षभेदः । विशाली इति भाषा । यथा,—
 “अचोडकः सुकल्कश्च भूपलाशो विशल्यकृत् ॥” इति रत्नमाला ॥
 भूपाली, स्त्री, (भुवि जाता पाटलीव ।) वृक्षविशेषः । भूयातानि इति लेनवादयो इति च हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । भूकुम्भी २ भूवाली ३ रक्तपुष्पिका ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । पारदं प्रयोजकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूपालः, पुं, (भुवं पालयतीति । पालि रक्षणे + “कर्मण्यण् । ३।२।१। इत्यण् ।) राजा । इति शब्दमाला ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२।३। “यदर्थं गृह्यते शुक्लं तदनिष्यादयन् वृथा ।
 पण्यमां दादृशं भागं भूपालाय वणिग्जनः ॥” सोमपालस्य पुत्रः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८।३४५।
 “सोमपालात्मजो भूभृद् भूपालः प्राकृत-
 स्तथा ॥”)
 भूपत्नी, स्त्री, (भुवः पुत्री ।) सीता । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ [रामचन्द्रः ॥]
 (“भूपत्नी यस्य पत्नी स भवतु कथं भूपती इति रामायणम् ॥)
 भूपुष्टः, पुं, (भूपानामिष्टः ।) राजादनीष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूमर्ता, [ञ] पुं, (भुवो भर्ता । “याज्ञकादि-
 भिश्च ।” २।२।६। इति षष्ठीसमासः ।) पृथिवीपतिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यां तत्पुरुष-
 समासः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३।२६१। “तस्मिन्नहनि भूमर्ता शोकाग्निः श्वसता-
 निशम् ॥”)
 भूमक, [ज] पुं, (भुवं भुनक्ति पालयतीति । भुज् + “सत्सुहृदिपि ।” ३।२।६१। इति क्तिप् ।) राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ४।६१।
 “सापसारारणि दर्गाणि भुवः सारूपजाङ्गलाः ।
 निवासाय प्रशस्यन्त भूमजां भूतिमिच्छताम् ॥”)
 भूभृत्, पुं, (भुवं विभर्तीति । भृ + क्तिप् । “इत्थस्य पितृकृति तुक् । ६।१।७१। इति तुगा-
 गमञ्च ।) राजा । (यथा, रघौ । ११।५२। “तत्र भूमिनिहितेककोटि तत्
 कार्मुकश्च बलिनाधिरोपितम् ।
 नियमश्च रिपुरास भूभृतान्
 धूमशेष इव धूमकेतवः ॥”)
 पर्वतः । इति मेदिनी । तं, १४०॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ६।१।
 “अथ विश्वात्मने गौरी सन्निदेश मिथः
 सखीम् ।
 दाता मे भूभृतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ॥”)
 भूमयी, स्त्री, (भू + मयट् + डीप् ।) छाया । सा तु सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नृदा-
 त्तके, जि ॥

भूमिः

भूमा, [न] पुं, बहुलम् । यथा । “भूयोभूम-
भूयिष्ठाः ।” बहोरोयस्विमन् इष्टान्तस्य एते
निपात्यन्ते । इति सुगंधोपधाकरणम् ॥ इय-
सोयम् इयस्वादी बहोभूरादेशः । इयस्विमो-
रादिभोपः । इष्टे यकारागमस्य निपात्यन्ते ।
अतिशयेन बहुः भूयान् । बहोभावेः भूमा ।
अतिशयेन बहुः भूयिष्ठः । इति तद्धोकार्या
इमादामः ॥ बहुत्वनिमित्तः । तत्र वाच्यलिङ्गः ।
यथा । भूयः भूमः । इति प्रभूतशब्दपर्याये
अमरटीकायां रमानाथः ॥३॥ विराट्पुरुषः ।
यथा । “यच्च नान्यत् पश्यति नान्यत् पश्यतीति
नान्यदिजानाति स भूमा यो भूमा तद्व्यतम् ।”
इत्यादि श्रुतिभ्यो प्रकृतित्वत्वं सत्त्वमुद्रस्य प्रति-
भाति । इति वेदान्तसारटीका ॥

भूमिः, स्त्री, (भवन्ति भूतान्यस्यामिति । भू +
“भुवः कित् ।” उणा० ४ । ४५ । इति भिः ।
स च कित् ।) पृथिवी । स्थानमात्रम् । इति
मेदिनी । मे, २२ ॥ (यथास्या पर्यायः ।
“भूभूमिः पृथिवी पृथ्वी मेदिनी वसुधावतिः ।
चित्तिरुत्तरी मही क्षौणी च्छा धरा कुर्वमुत्तरा ॥”
इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥)

जिज्ञासा । इति संचिप्रसारोखादित्तिः ॥
योगिनामवस्थाविशेषः । यथा,—

“निरुद्धं चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेदत्र चिभूमिकः ॥
युक्तिरुते स्वतन्त्रादौ द्वितीये परबोधितः ।
अन्ते युक्तिरुते नैव सदा भवति तत्त्वयः ॥
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधिया भगवद्भक्तित्वा विना सा न सिध्यति ॥”
इति गीतागोपार्थदीपिकायां मधुसूदनसरस्वती ॥
भूमेः पर्यायादयः पृथिवीशब्दे दृष्टयाः ।
अस्या गुणाः ।

“भूमेः स्वेयं गुरुत्वञ्च काठिन्यं प्रसवार्थता ।
गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना धृतिः ॥”
इति मञ्जुभारते मोक्षधर्मः ॥

अस्यार्थः । स्वेयमचाञ्छाम् १ । गुरुत्वं पतन-
प्रतियोगी गुणः २ । काठिन्यम् ३ । प्रसवार्थता
धात्यादनुपपत्तिरुद्देश्यता ४ । गन्धः ५ । गुरुत्वं
पिण्डपृष्टिः ६ । शक्तिः गन्धग्रहणसामर्थ्यम् ७ ।
संघातः श्लिष्टावयवत्वम् ८ । स्थापना मनुष्या-
द्याश्रयम् ९ । धृतिः पञ्चभौतिके मनसि यो
धृत्वः । इति तट्टीका ॥ ३ ॥

भूमिदानमाहात्म्यम् यथा,—
“मर्त्यमात्रेव दानानां भूमिदानमनुत्तमम् ।
यो ददाति महीं राजन् । विप्रायाकिञ्चनाय वै ॥
अङ्गुष्ठमात्रमथवा स भवेत् पृथिवीपतिः ।
न भूमिदानसदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥
भूमिं यः प्रतिगृह्णाति भूमिं यश्च प्रयच्छति ।
उभौ तौ पुण्यमापन्नौ नित्यं स्वर्गमाप्नुयौ ॥
यत्किञ्चिद्भूमिदानं सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
महोपेतं नरः कोऽपि भूमिदो भूमिमाप्नुयात् ॥
भूमिदानतमं दानं नास्त्यत्र पृथिवीतले ।

भूमिः

तस्मादल्पमलञ्चैव भुक्तिमुक्तिमुख्यप्रदम् ॥
यथा तथा प्रकारेण भूमिदाना तु भूमिपः ।
मुखी स्यात् सर्वकालेषु चान्ते स्वर्गमवाप्नुयात् ॥
वृद्धदण्डतरं वापि भूमिदानं महत्तमम् ।
यः कश्चिद्वाक्येण दत्त्वा भवतीह महीपतिः ॥
सर्वथा सर्वदा देया धरित्री प्राक्कणस्य तु ।
प्राणान्तेनैव न कापि हरणीया जनेरपि ॥
छत्वा खातादिकं कर्म विप्रभूमिं नरो बलात् ।
करोति यदि राजेन्द्र । तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
प्राक्कणादानग्रहणं विनातुच्छास्य पार्थिव ! ।
तथा तत्परितोषश्च तत्तन्मन्यादिकं विना ॥
विप्रभूमौ भूसुरोऽपि देवं पेचं तथाध्वरम् ।
हरिसङ्गं तथारामप्रासादमण्डपं यद्वहम् ॥
खातादिखननं सेतुवन्धनं भवनं गवाम् ।
संधान्फलसूलादिशालादिलेखमेव च ॥
पञ्चाम्रवपनं पुष्पोद्यानं वृक्षादिरोपणम् ।
सर्वटान्त्रस्तुलसीधात्रीवित्त्वादिरोपणम् ॥
निर्वा नैमित्तिकं काम्यं स्नानमन्त्रादिकं तथा ।
पञ्चयज्ञं तथेष्टाश्चादिकमेतत् चापरम् ॥
श्रीकृष्णभवनं भक्तभक्तिषोडशपूज्यकम् ।
का कथा वेतरेषाम् न कुर्व्यात् पारमार्थिकः ॥
यः कर्मफलकामेषु न करोत्यत्र कर्म च ।
कुरुते मत्ततामोहादज्ञानादा भूमादितः ।
वृषते । कुर्वतामेतत् सर्वं स्यात्निष्फलं ध्रुवम् ॥
यद्भूमिरथवा तस्य संपूर्णं फलमेव च ।
अतो लोके हि धर्मात्मा ज्ञानी च सर्वधर्म-
कित् ॥

विवेकी धर्मशास्त्रज्ञः पुराणागमवेदवित् ।
वेदान्तज्ञो सुनिः साधुः काण्ठादिवा महीपतिः ।
न कुर्व्याद्भूमिहरणं प्राक्कणीहरकल्याणम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ४६ अध्यायः ॥ ३ ॥
अपि च । वृद्धस्यातिः ।
“वर्षसहस्राणि स्वर्गं तिष्ठति भूमिदः ।
उच्छेत्ता चानुमन्ता च तावन्ति नरकं वसेत् ॥
तथा ।

भूमिं दत्त्वा तु यः पचं कुर्व्यात्प्राक्कालिकम् ।
अनाच्छेद्यमनाहार्यं दानलेख्यं तु तद्दिदुः ॥
मञ्जुभारते ।

अपि पापकृतो राज्ञः प्रतिगृह्णाति साधवः ।
पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनीं जननीं यथा ॥
नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देवाः सनातनम् ।
दाने वाप्यथवादाने नामास्याः परमं प्रियम् ॥”
दानादानकाले यत् प्रियदत्ता नामास्याः परमं
प्रियमित्युक्तं तेन प्रियदत्तामित्युच्चार्य दानया
प्रतिगृह्णीतया च । भूमेः पूजायां दानवाक्ये च
प्रियदत्तेति विशेषणम् । भूमिर्विष्णुदेवताका ।
षष्टिवर्षसहस्रावच्छिन्नस्वर्गवासः फलम् । प्रति-
गृह्णे तद्भूमेः प्रदक्षिणमात्रम् । भूमेरसन्निधाने
तामुद्दिश्य प्रदक्षिणम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ ३ ॥
आदादपादगे रवौ भूमी रजोयुक्ता भवति
तत्काले पाठादिनिषेधो यथा ज्योतिषे ।

“रजोयुक् च्छाम्बुवाची च रौद्रादपादगे रवौ ।

भूमिः

तस्यां पाठो बीजवापां नाहिभीर्द्विधपानतः ॥
रजोयुक् च्छाम्बुवाची च रौद्रादपादगे रवौ ।
यस्मिन् वारे सहस्रांशुयुक्काले मिथुनं व्रजेत् ।
अम्बुवाची भवेन्नित्यं पुनस्तत्कालवारयोः ॥”
मत्स्यसूक्ते ।

“धरण्यान्तुमत्याश्च भूमिकाम्ये तथैव च ।
अन्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेद्विदुषः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ३ ॥

“न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृपूजनम् ।
हलानां धोवनञ्चैव बीजानां वपनं तथा ।
दिनत्रयं न कुर्वीत यावत् पृथ्वी रजस्वला ॥
यतिनो व्रतितश्चैव विधवा च द्विजस्रथा ।
अम्बुवाचीदिनेभ्यः पाकं छत्वा न भक्षयेत् ॥
स्वपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा ।
भक्षणं नैव कुर्वीत चाष्टालाक्षसमं स्मृतम् ॥”

इति राजमार्तण्डः ॥

अशुद्धां भूमिमाह देवलः ।
‘सा अमेध्या मलिना दृष्टा एतन्नित्यान्तमा
भवति ।’ अत्रामेध्या यथा,—
“प्रसृते गर्भिणी यत्र स्त्रियते यत्र मानुषः ।
चाण्डालैरुदितं यत्र यत्र विन्यस्यते शवः ॥
विष्णुपुत्रोपहतं यत् कुणपो यत्र दृश्यते ।
एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेध्याति लक्ष्यते ॥”
कुणपः शवः । दृष्टा यथा,—

“लमिकीटपदलेपैर्दूषिता यत्र मेदिनी ।
द्रुमापकर्षणः क्षिप्तेर्वात्नेश्च दृष्टां व्रजेत् ॥”
द्रुमा घनीभूतश्लेष्मा । मलिना यथा,—
“नखदन्ततनूजत्वक्तुषपांशुरजोमलेः ।
भस्मपङ्कजैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥
तासाञ्च शुद्धिमाह ।

“दहनं खननं भूमेरुपलेपनवापने ।
पर्यन्तवर्षणञ्चैव शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥”
वापनं वृद्धन्तरेण पूरणम् । अत्रामेध्याया-
श्चतुष्कं पञ्चकं वा । दृष्टायाः द्विकं त्रिकं वा ।
मलिनायाः दहनादीनामेकधा शोधनमाह
देवलः ।

“पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विरुध्यति ।
द्विधा दृष्टा त्रिधा वापि शुध्यते मलिनेकधा ॥”
अन्यपञ्चप्रकारमाह मनुः ।

“सम्मार्जनेनास्त्रेण सैकेनोत्तरेण च ।
गवाश्च परिवासेन भूमिः शुद्धति पञ्चधा ॥”
सम्मार्जनं लण्णाद्यपनयनम् । अस्त्रेण गोमये-
नोपलेपनम् । सैको जलेन प्रक्षालनम् । उत्ति-
खननं तत्तनम् । परिवासे गवोपस्थापनम्
अत्र सैकपरिवासयोर्निर्लेपस्थापनविधयस्त्वम्
अन्येषामेध्यानिप्रविधयस्त्वम् । ब्रह्मपुराणे ।
“यामाहृष्टशतं त्यक्त्वा नगराश्च चतुर्गुणम् ।
भूमेः सर्वत्र शुद्धिः स्याद्यत्र लोको न विद्यते ॥”
दण्डं चतुर्हस्तः । नगरं मञ्जुगामः । इति
गोपालपञ्चाननकृतशुद्धिनिर्णयः ॥ ३ ॥ भूमौ वर्णं
लेखनादिनिषेधो यथा,—

“न भूमौ विलिखेदणं मलं न पुस्तके लिखेत् ।

भूमिख

न मुक्ता पुस्तकं स्यात् न सुक्तमाहरेत् तत् ॥
 भूमिख्ये गृह्ये नैव अक्षरं वाच्य पुस्तकम् ।
 भूमौ तिष्ठति देवेशि ! जलजन्मसु सर्वता ।
 तदा भवति देवेशि ! तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥”
 इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे ७ पटलः ॥
 भूमिकदम्बः, पुं, (भूमिजातः कदम्बः । आका-
 पाधिवादिषु समासः ।) कदम्बविशेषः । तत्-
 पर्यायः । भूमिपः २ भूमिजः ३ अङ्गवल्गुः ४
 लघुपुष्पः ५ वृक्षपुष्पः ६ विषमः ७ जग-
 हारकः ८ । अस्य गुणाः यथा, राजनिर्घण्टः ।
 “त्रिकदम्बाः कटूणाश्च वृष्या दोषहरा हिमाः ।
 कषायतिक्ताः पित्तघ्ना वीर्यवृद्धिकराः पराः ॥”
 भूमिका, स्त्री, (भूमिरिव कायतीति । के + कः ।
 क्तिप् । टाप् । यद्वा । भूमिरेव स्वार्थे कन् ।
 टाप् ।) रचना । वेशान्तरपरिग्रहः । रास
 मेदिनी ॥
 पात्राणि नाख्येऽधिक्यतास्तत्तद्देशास्तु भूमिकाः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 भूमिः । भूमिरेव भूमिका स्वार्थे कप्रत्ययेन
 निष्पन्ना । इति आकरणात् । वेदान्तमते चित्त-
 स्थावस्थाविशेषः । यथा । चित्तं मूढं चित्तं
 एकाग्रं निरुद्धं इति पञ्चभूमयः । आसुरसम्प-
 लोकशास्त्रदेहवासनासु वर्तमानं चित्तं चित्त-
 भूमिका । १ । निद्रातन्त्रादियस्तं चित्तं मूढ-
 भूमिका । २ । कदाचिद्द्विजानयुक्तं चित्तं चित्त-
 हिमिष्ठतया चित्तप्रभूमिका । ३ । तत्र चित्त-
 मूढयोः समाधिलक्षणं नास्ति चित्तं तु
 समाधिलक्षणं तदितरत्तु भूमिद्वयं समाधिः ।
 एकाग्रं मनसि सम्भूतमर्थं प्रत्येत्यति चित्तोति
 च क्लेशान् कर्मवन्धनानि श्रययति निरोधमसि-
 सुखीकरोतीति सः प्रज्ञातो योग एकाग्र-
 भूमिका । ४ । सर्वज्ञतन्त्रनिरोधरूपा संप्रज्ञात-
 समाधिर्निरुद्धभूमिका । ५ । इति वेदान्तसंज्ञा-
 निरूपणग्रन्थः ॥
 भूमिखर्जूरिका, स्त्री, (भूमिजाता खर्जूरिका ।)
 क्षुद्रखर्जूरी । तत्पर्यायः । खादी २ दुरा-
 रोहा ३ खड्गच्छदा ४ । अस्य भेदाः गुणाश्च ।
 “भूमिखर्जूरिका खादी दुरारोहा खड्गच्छदा ।
 अथ स्तब्धफला काकककटो खादुमस्तका ॥
 पिण्डखर्जूरिका त्वन्या सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
 खर्जूरी गोकनाकारा पराद्वीपादिहागता ॥
 जायन्ते पश्चिमे देशे सा खर्जूरीति कीर्तिता ॥
 खर्जूरीचित्तयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
 खिग्वं रक्षिकरं कृतं चतस्र्यहरं गुरु ॥
 तर्पणं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविहन्मिश्रकृदम् ।
 कोष्ठमारुतकृद्वत् वातवातकफापहम् ॥
 ज्वराभिघातक्षुण्णकाशश्वासनिवारणम् ।
 मद्गन्धमिरुतपित्तमद्योदभूतगदान्तलत् ॥
 महतीभ्यां गुणैरुष्णा स्वप्नखर्जूरिका स्मृता ॥
 खर्जूरीतरुतोयन्तु मद्रपित्तकरं भवेत् ।
 बालशुभ्रहरं रक्तं क्षीपून् बलशुक्रकृत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

भूमिदे

भूमिखर्जूरी, स्त्री, (भूमिजाता खर्जूरी ।)
 भूमिखर्जूरिका । इति राजनिर्घण्टः । अस्य
 गुणपर्यायाः भूमिखर्जूरीशब्दे दृष्टयाः ॥
 भूमिचम्पकः, पुं, (भूमिजातचम्पकः ।) पुष्पवृक्ष-
 विशेषः । भूर्दण्डपा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 ताम्रपुष्पः २ सन्धिवन्धः ३ दुधणः ४ । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य स्मृतं व्रणपाककारकम् ॥
 भूमिजं, स्त्री, (भूमेर्जायते इति । जन् + डः ।)
 गौरसुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूमिजः, पुं, (भूमेः पृथिव्या जायते इति ।
 जन् + डः ।) मङ्गलयज्ञः । नरकराजः । इति
 मेदिनी । जे, २७ ॥ भूमिकदम्बः । मनुष्यः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूमिजाते, त्रि । यथा,
 धिगुधस्मृतिरे ।
 “तरस्थिरभवं भूमिं भूकस्यमपि भूमिजम् ॥”
 भूमिजगुग्गुलुः, पुं, (भूमिजो गुग्गुलुः ।) आशा-
 पुरगुग्गुलुः । तत्पर्यायः । देवमेदजः २
 दुर्गाकः ३ आशापुरसम्भवः ४ मञ्जारः ५
 मेदजः ६ महिषासुरसम्भवः ७ । अस्य गुणाः ।
 तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कफघ्ननाशित्वम् ।
 उमाप्रियत्वम् । भृत्प्रत्वम् । मेधत्वम् । सौर-
 भ्यदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूमिजम्बुः, स्त्री, (भूमिजाता जम्बुः ।) क्षुद्र-
 जम्बुः । तत्पर्यायः नादेयिका २ नादेयो ३
 भूजम्बुः ४ भूमिजम्बुका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
 काकजम्बुः ६ शीतपल्लवा ७ । इति रत्नमाला ॥
 नादेयिका च नादेयो भूजम्बुर्भूमिजम्बुका ।
 भूमिजम्बुलतायां स्यात् केचित्तु भूमिचम्पके ॥
 इति शब्दरत्नावली ॥
 भूमिजम्बुः, स्त्री, (भूमिजाता जम्बुरिति मध्यपदलोपी
 समासः ।) भूजम्बुः । क्षुद्रजम्बुः । तत्पर्यायः ।
 ह्रस्वफला २ अङ्गवल्गु ३ ह्रस्वा ४ भूजम्बुः ५
 भूमरेष्टा ६ पिकभजा ७ काकजम्बुः ८ । अस्य
 गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । क्षेपपित्त-
 नाशित्वम् । रुच्यत्वम् । स्याद्विह्वलम् । क्षुत-
 कण्ठदोषनाशित्वम् । वीर्यपुष्टिदत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 भूमिजम्बुका, स्त्री, (भूमिजम्बु + स्वार्थे कन् । टाप् ।)
 भूमिजम्बुः । इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥
 भूमिजा, स्त्री, (भूमेर्जायते इति । जन् + डः ।
 टाप्) सीता । इति त्रिकाण्डशेषः मेदिनी च ।
 जे, २७ ॥
 भूमिजीवी, [न] पुं, (भूम्या तत्कर्षणादिना जीव-
 तीति । जीव् + णिनिः ।) वैश्यः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 भूमिदेवः, पुं, (भूमौ देव इव भूम्या देवो वा ।)
 ब्राह्मणः । इति हलायुधः ॥ (यथा, किराता-
 र्जुनीये । ३ । ६ ।
 “अथ क्रियाः कामदुष्ठाः क्रतूनां
 सदाशिशः सम्पत्ति भूमिदेवाः ।
 आसंसतेरस्मि जगत्सु जात
 ख्यागते यद्वच्चुमानपात्रम् ॥”

भूमिस

भूमिपः, पुं, (भूमिं पाति रक्षतीति । पा +
 “आतोऽनुपसर्गः कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
 राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । २०० । ८ ।
 “वीरशोकभयावाधाः सुखस्वप्रविषोधनाः ।
 पतिं भारतगोप्तां समपटन्त भूमिपाः ॥”)
 भूमिपत्नः, पुं, (भूमिः पत्न इव यस्य ।) वाताम्बः ।
 इति हारावली ॥
 भूमिपिशाचः, पुं, (भूमौ पिशाच इव तद्वदा
 क्षतिमत्त्वात् ।) तालवृक्षः । इति हारावली ॥
 (विषयोऽस्य तालवृक्षशब्दे ज्ञेयः ॥)
 भूमिमण्डः, पुं, (भूमिं मण्डयति भूयतीति ।
 मण्डि + ञ् ।) अष्टपादिका । इति रत्नमाला ॥
 मदनलालीति हारमाला इति च भाषा ॥
 भूमिमण्डपभूषणा, स्त्री, (भूमिमण्डपं भूयतीति ।
 भूयि + लुः । टाप् ।) माधवीलता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 भूमिरक्षकः, पुं, (रक्षतीति । रक्ष + क्तुल् । भूमेः
 रक्षकः । गमनकाले भूमेरुपरि पादाप्रदानात्
 तथात्वम् ।) वाताम्बः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 भूमिलामः, पुं, (भूमेर्लामोऽव ।) खलुः । इति
 भूरिप्रयोगः ॥ (भूमेर्लामः ।) भूमिप्राप्तिश्च ॥
 भूमिपेपनं, स्त्री, (भूमिर्लप्यतेऽनेनेति । लिप् +
 ल्युट् ।) गोमयम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३८ ॥
 (भूमेर्लपनम्) भूमेर्लपश्च ॥
 भूमिवर्द्धनः, पुं, स्त्री, (भूमिर्वर्द्धतेऽनेनेति । वृध् +
 णिच् + ल्युट् । स्त्रीयपार्थिव्यांशप्रदानेन भूमे-
 र्वर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) शवः । इति हेमचन्द्रः ॥
 भूमिसम्भवा, स्त्री, (भूमेः सम्भव उत्पत्तिर्यस्याः ।)
 सीता । इति जटाधरः ॥
 भूमिस्युक, [श्र] पुं, (भूमिं सृजतीति । सृज् +
 “सृष्टोऽनुदके क्तिन् ।” ३ । १ । ८ । इति क्तिन् ।)
 मानुषः । वैश्यः । इति मेदिनी । श्रे, ३८ ॥
 चौरविशेषः । अन्धः । खड्गः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 भूमि, स्त्री, (भूमिः । कृदिकारादक्षिणः ।” इति
 पञ्जे ङीष् ।) भूमिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
 भूमिन्दः, पुं, (भूम्यामिन्द्र इव । भूमेः इन्द्र ईश्वरो
 वा ।) राजा । इति शब्दरत्नावली ॥
 भूमिरोहः, पुं, (भूम्यां रोहतीति । रोह + कः ।)
 वृक्षः । यथा, —
 “दीर्घास्तापयुता यथा विरहिणीन्वासास्तथा
 वासरा
 यामिन्यस्यपला यथा कुलवधदृष्टिः सरोषा
 पिपे ।
 ह्याया वाक्छातमा नवीद्वनितावाणीव भूमि-
 रोह
 निष्यन्ताः सुचिरादयथा मिलितयोर्नोर्मथो
 दृष्टयः ॥”
 इत्युदटः श्लोकः ॥
 भूमिसहः, पुं, (भूमेः सहते उत्सहते उत्पद्यते
 इति सह + अच् । वृत्तिविशेषः । भूरसह इति

भूयिष्ठं

हिन्दी भाषा। तत्पण्यायः। द्वारदातुः २ वर-
दातुः ३ खरच्छदः ४। अस्य गुणाः। शिशिर-
त्वम्। रक्तपित्तप्रसादनत्वम्। इति भाव-
प्रकाशः ॥

भूम्यामलकी, स्त्री, (भूमिलया आमलकी शाक
पार्थिवद्विवात् समासः) क्षुपविशेषः। भूँइ
आमला इति भाषा। तत्पण्यायः। बहुपुष्पी २
जडा ३ अध्यात्मा ४ तालिः ५ तामलकी ६
अजटा ७ सुन्नाफला ८ सैवामलकी ९। इति
रत्नमाला ॥ वितुन्नकः १० भटा ११ अमला १२
अजभटा १३ ताली १४ शिवा १५। इत्यमरः।
२। १। २। ७। भटा १६ मला १७ भटा १८
अमलाजभटा १९। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
भूम्यामलकिका २० शिवामलकी २१ बहु-
पुष्पा २२ बहुफला २३ बहुवीर्या २४
भूधात्री २५। अस्या गुणाः। वातकारित्वम्।
तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्।
पिपासाकासपित्तासृक्कफपाण्डुतनाशित्वम्।
इति भावप्रकाशः ॥

भूम्यामली, स्त्री, (भूम्या आमलते आत्मानं धारय-
तीति। आ + मल् + अच्।) भूम्यामलकी।
अरुनेली इति हिन्दी भाषा। भूँइ आमला
इति वज्रभाषा। तत्पण्यायः। तमाली २
ताली ३ तमालिका ४ उच्छटा ५ हृत्पादी ६
यितुन्ना ७ वितुन्निका ८ भूधात्री ९ चारटी
१० श्या ११ विषयी १२ बहुपत्रिका १३
बहुवीर्या १४ अहिभयदा १५ विषपणी १६
हिमालया १७ अजभटा १८ वीरा १९।
अस्या गुणाः। कषायत्वम्। अम्लत्वम्। पित्त-
मेहदाहनाशित्वम्। शिशिरत्वम्। सूत्र-
रोधाक्षिप्तमनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

भूम्याहुत्यं, स्त्री, (भूमिमाहोलति आच्छादय-
तीति। आ + हुल् + कः। ततः यत्।) क्षुप-
विशेषः। भूजितखड्ग इति हिन्दी भाषा।
तत्पण्यायः। कुजकेतु २ मार्कण्डेयम् ३ मञ्जौ-
षधम् ४। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्।
खरकुष्ठामसिधनाशित्वम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥

भूयः, [स्] य, (भूवे भावाय यस्यति यतने
इति। भू + यस् + क्तिप्।) पुनरर्थम्। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १। ४। २४।
“यद्योक्तं यत् नैवोक्तं मयात्र परमेश्वर।।
तत् सर्वं त्वं नमस्तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः ॥”
भूयान्, [स्] चि, (अयमनयोरतिशयेन बहु-
रिति बहु + “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीय-
सुनी” ५। ३। ५७। इति इयसुन्। “बहो-
न्पोभू च बहोः” ६। ४। १५८। इतीयसुन ई
लोपः भूरादेशश्च।) बहुरः। इति मेदिनी।
मे. ३० ॥ (यथा, मनुसंहितायाम् २। ३७।
“पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च।”
भूयिष्ठं, चि, (अयमेगामतिशयेन बहुरिति। बहु
+ इडन्। “इडस्य यिट् च।” ६। ४। १५८।

भूरि

भूरि

इति यिडागमो बहोः स्थाने भूरादेशश्च।)
प्रचुरः। इत्यमरः ॥ ३। १। ६३ ॥ (यथा, ऋग्वेदे।
८। ८५। ६।

“इन्द्रस्य वज्र आयासो निमिष इन्द्रस्य बाहो-
भूयिष्ठमोजः ॥”)

भूयुक्ता, स्त्री, (भुवा + युक्ता।) भूमिवज्जुरी।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरि, स्त्री, (भवति भूयते वेति। भू + “अदि-
शदिभूशुभिभ्यः क्तिन्।” उणा० ॥ ४। ५। इति
क्तिन्।) स्वर्णम्। इत्यमरः ॥ ३। १। ६३ ॥

भूरिः, पुं, (भवतीति। भू + “अदिशदिभूशुभिभ्यः।”
उणा० ॥ ४। ५। इति क्तिन्।) विष्णुः। वज्रा।
शिवः। इति मेदिनी। रे, ७३ ॥ वासवः। इति
शब्दरत्नावली ॥ (सोमदत्तस्य पुत्रभेदः। यथा,
महाभारते ॥ १। १८७। १४।

“कौरवः सोमदत्तस्य पुत्राश्चास्य महारथाः।
समवेताभ्यः शूरा भूरिभूरिश्रवाः शलः ॥”)
प्रचुरं, चि। इत्यमरः ॥ ३। १। ६३ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे। ७। ४। २।

“संयोजनायुते सुचिदन्भूरि
चिदन्नाममिदं सदा ॥”)

भूरिक्, [ज्] स्त्री, (भरति सर्वं धरतीति भृज्।
भृज् उच्च।” उणा० २। ७२। इति इजिः
स च क्तिन् धातोर्लुक्कालादेशश्च। एधोदरादि-
त्वात् साधुः।) एथिवी। इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुभाषितः ॥

भूरिगन्वा, स्त्री, (भूरिः प्रचुरो गन्धोऽस्याः। तत-
ष्टाप्।) पुराणामगन्धद्रवम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (गन्धाट्टायाश्च, चि ॥)

भूरिगमः, पुं, (भूरिभिर्भारिरेच्छतीति। भूरि +
गम + “गृह्णति निश्चिगमस्य” ३। ३। ५८।
इति अय।) गद्गमः। इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिदाया, [न्] पुं, भूरि ददाति यः। (भूरि +
दा + वनिप्। प्रचुरदाता। इति सुश्रवो-
धाकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे। २। ७७। १७।
“माहं मघोनो वरुणप्रियस्य भूरिदावण
आविहं शूनमापे ॥”)

भूरिदुधा, स्त्री, (भूरीणि दुग्धानि निर्यासा
यस्याः।) शृङ्खला। इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोऽस्या शृङ्खलाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

भूरिपत्रः, पुं, (भूरीणि पत्राण्यस्य।) उखल-
त्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिपलितदा, स्त्री, (भूरि पलितं केशपाकं
दायति शोधयति इति देप् + कः। टाप्।)
पाण्डुरफली। इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिपुष्पा, स्त्री, (भूरीणि पुष्पाण्यस्याः।) शत-
पुष्पा। इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिप्रेमा, [न्] पुं, (भूरिः प्रेमा प्रियत्वं यस्य।)
चक्रवाकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिफेना, स्त्री, (भूरयः फेना यस्याः।) सप्तला-
ह्वलः। इत्यमरः ॥ २। ४। १७३ ॥ चामार-
कसा इति भाषा ॥

भूर्ज

भूरिवला, स्त्री, (भूरि बलं यस्याः।) अतिबला।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिमल्ली, स्त्री, (भूरि मल्लते इति। मल्ल + अच्
डोष्।) अम्बुजा। इति राजनिर्घण्टः ॥

भूरिमायः, पुं, स्त्री, (भूरी माया यस्य।)
शृगालः। इत्यमरः ॥ २। ५। ५ ॥

भूरिशः, [स्] य, बहुशः। बहुल्यार्थात् काश्च-
शस् वेति कारकभूरिशब्दात् चशस् प्रत्ययान्वय-
मोऽयं शब्दः। इति सुश्रवोधाकरणम् ॥
(भूरीणि भूरीणि इति वीष्वायां शस्। (यथा,
महानिज्जागतत्वे ॥ १। ५२।

“बहुपद्मासनादीनि गदितान्यपि भूरिशः ॥”)

भूरिश्रवाः, [स्] पुं, (भूरि श्रवो यन्नादिजितं
यशो यस्य सः। चन्द्रवंशीयसोमदत्तराजपुत्रः।
यथा, महाभारते ॥ १। १८७। १४।

“समवेताभ्यः शूराः भूरिभूरिश्रवाः शलः ॥”)
स तु अर्जुनसाविक्रिभ्यां हतः। इति महा-
भारतम् ॥ (बहुयशोविशिष्टे, चि ॥)

भूरुखी, स्त्री, (भुवं एथिवीं रुणद्धि भुवि रोहतीति
वा। भू + “रुध + वा रुध + कः एधोदरा-
दित्वात् नकार उकारौ गौरादित्वात् डोष्।)
श्रीहस्तिनी ह्वलः। इत्यमरः ॥ १०। ४। ५६ ॥
(भूरुखीति च सञ्ज्ञानन्दः।) हानिगुंङा
इति भाषा ॥

भूरुहः, पुं, (भुवि रोहति प्रादुर्भवतीति भू +
रुध + कः।) ह्वलः। इति शब्दमाला ॥
(यथा, माघे ७। ५०।

“इदमिदमिति भूरुहाम्पुस्रैः ॥”)

भूर्जः, पुं, (ऊर्ज + घञ्। भूर्जः ऊर्जो बलं यस्य।
भुवि ऊर्जयते इति भूर्ज + ऊर्ज + अच् वा।)
खनामख्यातवृक्षविशेषः। भोजपत्र इति हिन्दी-
भाषा। (यथा, रघौ ४। ७३।

“भूर्जेषु मर्मरौभूताः कीचकध्वनिहेतवः ॥”)

तत्पण्यायः। वल्कदुमः २ भूर्जः ३ सुचर्म ४
भूर्जपत्रकः ५ चित्रत्वक् ६ विष्णुपत्रः ७ रक्षा-
पत्रः ८ विचित्रकः ९ भूतपत्रः १० खट्वमचः ११
शैलेन्द्रस्यः १२। इति राजनिर्घण्टः ॥ भूर्ज-
पत्रः १३ चर्म १४ बहुलवल्कलः १५। इति
भावप्रकाशः ॥ कृत्तपत्रः १६ शिवः १७ शिर-
च्छदः १८। इति रत्नमाला ॥ खट्वक् १९।
इत्यमरः ॥ २। ४। ४६। पत्रपुष्पकः २०। इति
भरतधृतमधुः ॥ भूर्जः २१ बहुपटः २२ बहु-
त्वक्कः २३ खट्वक्कः २४। इति भरतधृत-
स्वामी ॥ अस्य गुणाः। बलकारित्वम्। कष-
रक्तनाशित्वम्। इति राजवज्रमः ॥ कटत्वम्।
कषायत्वम्। उष्णत्वम्। भूतरक्षाकरित्वम्।
त्रिदोषशमनत्वम्। पथ्यत्वम्। दुष्टकौटिल्य-
नाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्करोग-
पित्तराक्षसमेदविषहरत्वम्। इति भावप्रकाशः ॥
(यथा, वाभटे शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
“भूर्जलाङ्गलिकीतुखीसर्पत्वक्कुष्ठसर्धपैः।
एथक् द्वाभ्यां समस्तेर्वा योनिलेपनघूपनम् ॥”)

भूषयः

भूर्जकण्टकः, पुं, वणसङ्करजातिविशेषः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । १० । २१ ।

“ब्राह्मणाय ज्ञायते विप्रात् पापात्मा भूर्ज-
कण्टकः ॥”)

भूर्जपत्रः, पुं, (भुवि ऊर्जस्वलेभ्यः उपदेव जातिभ्यः
पत्राण्यस्य ।) भूर्जपत्रः । इति राजभाषा ॥
(यथा, रामायणे । २ । ६४ । २४ ।

“कुष्ठस्य गरुडभागभूर्जपत्रोत्तरश्छदान् ॥”)

तथा चास्य पर्यायः ।

“भूर्जपत्रः स्तुतो भूर्जलक्ष्मीं बहुलवल्कलः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भूर्जिः, स्त्री, (विभक्तिं सर्वमिति । भृ + “ष्टिगृष्टि-
पार्थिव्यं भूर्जिः ।” उणा० ४ । ५२ । इति निः
निपातनादृत्वश्च ।) पृथिवी । मरुभूमिः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (भर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ७१ । २ ।

“आत्मा ते वातो रज आनयो नोतु-
पशु न भूर्जिर्वासे स समान् ॥”

“भूर्जिर्जगतो भर्त्ता ।” इति तद्वाच्यं सायनः ॥

भूर्जिकः, पुं, (भृःसंज्ञको लोकः । शाकपार्थिवादि-
वत् समासः ।) अन्नरीक्षादधो लोकः । मर्त्य-
लोकः । तस्य लक्षणं यथा,—

“पादगन्धस्य यात्कांश्च वल्कन्ति पृथिवीमयम् ।
स भूर्जिकः समाख्यातो विस्तारीत्य मयो-
दितः ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ अंशे ५ अध्यायः ॥

चरणसंचारयोगं गिरिशिखरादि यावत् ताव-
दुत्सवो भूर्जिक इत्यर्थः । विस्तारो मयोदितः
सर्वतो लोकालोकावधिः पञ्चविंशतिकोटि-
प्रमाणः । इति तट्टीकायां स्वामी ॥ अस्य विच-
रणं तत्रैव द्वितीयादिषुतुर्थाध्यायेषु भूमौ ल-
ग्न्ये च द्रष्टव्यम् ॥ (यथा, भागवते । २ ।
४ । ३८ ।

भूर्जिकः कल्पितः पदभ्यां भुवर्जिकोऽस्य
नामितः ॥”)

भूलया, स्त्री, (भुवि लया ।) शूलपुष्पी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भूलता, स्त्री, (भुवि लता इव ।) किशुलुकः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥

भुवदरी, स्त्री, (भूलया वदरी शाकपार्थिवादि-
वत् समासः ।) क्षुद्रकोली । भङ्गवरी इति हिन्दो-
भाषा । तत्पर्यायः । क्षितिबदरी २ वल्लोवदरी ३
वदरवल्ली ४ बहुफलिका ५ लघुवदरी ६
वदरफली ७ कृष्णवदरी ८ । अस्या गुणाः ।
मधुरास्त्वम् । कफवातविकारहारित्वम् ।
पथ्यत्वम् । हौपनत्वम् । पाचनत्वम् । किञ्चित्
पित्तासकारित्वम् । रस्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भूषयः, पुं, (भुवि शोभते इति । भू + शीङ् +
“अधिकरणे शतः ।” ३ । २ । १५ । इति अच् ।)
नकुलगीर्वादिः । एतेषां मांसगुणाः । गुरुत्वम् ।
उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । वायुनाश-
ित्वम् । शुक्रकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (विष्णुः ।

यथा,—

“भूषयो भूषणो भूतिविशोकः शोकनाशनः ॥”

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

भूषणः, पुं, (भुवि श्याता शेषः शाकपार्थिवादि-
वत् समासः ।) भूक्तुं दारकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भूष किं भूषणे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा-
पर० भक्त० संट० ।) किं भूषयति भूषयति दारो
अनम् । इति द्दर्गादासः ॥

भूषा, स्त्री, (भूषते अनेनति । भूष + करणे
ल्युट् ।) अलङ्कारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१३ ॥
(यथा, नागकर्मग्रन्थे । ८ ।

“नल्लभभूषणं चन्द्रो नारीणां भूषणं पतिः ॥”)

देवदेवभूषणादि यथा,—

“भोग्यभूषणं नित्यं भूषणानि प्रशुभ्य मे ।

किरीटश्च शिरीरत्नं कुण्डलश्च ललाटिका ॥

तालपत्रश्च चारुश्च येनैव कर्णार्थमिका ।

प्रालम्बिका रत्नसूत्रमुज्ज्वलीयर्त्तमालिका ॥

पार्थिवो नखो नो ह्यङ्गुलीच्छादकस्तथा ।

कटिलम्बं माणिक्यं सुन्दरं तारा लम्बिका ॥

अङ्गदो बाहुपल्लवः शिखाभूषणमङ्गिका ।

प्रागण्डवर्णं तदुभाभं नाभिपूरीत्य मालिका ॥

सम्प्रकी प्रहस्य चैव दन्तपत्रश्च वर्णकः ।

ऊरुसूत्रश्च नीवी च सुष्टिर्बहुं प्रकीर्णकम् ॥

पादाङ्गदं हंसकश्च नयुरं क्षुद्रघण्टिका ।

मुखपट्टमिति प्रोक्ता अलङ्काराः सुशोभनाः ॥

चत्वारिंशदमी प्रोक्ता लोके वेदे च सौम्यदाः ।

अलङ्काराः प्रधानेन चतुर्गुणप्रदायकाः ॥

एतेषां प्रधानं कृत्वा प्रदद्यादित्थमिदम् ।

तेषां देवतमुच्चार्य पूजयेत् विचक्षणः ॥

शिरोगतानि चारुणानि सौवर्गानि तु सज्जदा ।

क्षुद्राङ्गदिकानीह भूषणानि तु भैरव ॥

येनैवकादि हंसान्नं सौवर्गं राजतश्च वा ।

निवेदयेत् देवभ्यो नान्यत्तेजससम्भवं ॥

शोनिवद्भासिं जातं पात्रोपकरणदिकम् ।

दद्यादायमर्थं भूषणं न कदाचन ॥

षण्णामारकृष्णादि पात्रोपकरणदिकम् ।

तद्भूषणान्तरं दद्याद् यस्मात्तदुपभूषणम् ॥

सर्वं ताम्रमयं दद्याद्यत्किञ्चिद्भूषणादिकम् ।

सर्वत्र स्वर्णवस्त्राभ्यामप्यत्र ततोऽधिकम् ॥

पूजार्थपात्रं नैवेद्याधारपात्रश्च पानकम् ।

औङ्मरं सदा विष्णोः प्रीतिर्दं तोषदं तदा ॥

तान्ने देवाः प्रमोदन्ते तान्ने देवाः सदा स्थिताः ।

सर्वप्रीतिकरं ताम्रं तस्मात्तस्मिन् प्रयोजयेत् ॥

स्वोपयोगे नरः कुण्डादेवानामपि भैरव ॥

गीर्वाणदेशे रौप्यं न कदाचित् भूषणम् ॥

प्रावारः पानपात्रश्च गण्डकं दण्डमेव च ।

पर्यङ्कादि यदस्य सर्वं तदुपभूषणम् ॥

अयोमयस्यते कांस्यस्यते यद्भूषणं भवेत् ।

स्वर्णरौप्यस्य चाभावे त्वधःकाये नियोजयेत् ॥

एतेषां भूषणादीनां यद्दद्यात् शक्यते नरैः ।

तत्तद्दद्यात् समवे तु सर्वमेव प्रदापयेत् ॥

भूषितः

चतुर्गुणप्रदं नित्यं भूषणं सर्वसौख्यदम् ।

तृष्टिपृष्टिप्रोतिकरं यथाशक्तोऽप्ये सजेत् ॥

इदं ते भूषणं प्रोक्तं सर्वदेवस्य तुष्टिदम् ॥”

इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥

अथालङ्कारवृत्तिः । तदुपभूषणदिनमुच्यते ।

“देवव्यभिचिन्नासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु ।

गुरुयक्रवृद्धस्याद्वि वस्त्रालङ्कारधारणम् ॥

अनिष्टेष्वपि निहिष्टं वस्त्रालङ्कारधारणम् ।

उदाहरे राजसम्माने प्राप्तिगणानां सम्भवे ॥

शिरस्त्रं मुकुटं चारुः कुण्डलश्चाङ्गदस्तथा ।

कङ्कणं चालकश्चैव मेखलाटाविति क्रमात् ॥

प्रधानभूषणान्येषु यथा स्वं यानि निश्चयः ।

पद्मरागश्च यच्च च विजयो गोविन्दस्तथा ॥

सुतावेद्वर्णनीलश्च यथा मरुतं क्रमात् ।

आदिद्याददशाङ्गानां सर्वसम्पत्तिदायकाः ॥

भूषणनापि घटभा सर्वेषामुपयुज्यते ।

प्रधानभूषणैर्विषमप्रधाने न निर्णयः ॥

प्रधानभूषणं प्रायः शिरसी न्निधीयते ।

तस्य प्रधानभूतत्वादित्याह भृगुनन्दनः ।

मुखदा मणयः शुद्धा दुःखदा दीपशालिनः ॥”

इति युक्तिरूपतः ॥

तद्वारणफलम् यथा,—

“भूषणं भूषयेदङ्गं यथायोग्यविधानतः ।

शुचिसौभाग्यसन्तोषदायकं काञ्चनं स्तुतम् ॥

यच्च तृष्टिहरं पृष्टिकरं दुःखप्रणाशनम् ।

पापदोर्भास्यशमनं रत्नाभरणधारणम् ॥

माणिक्यं तरुणः सुजात्यममलं सुक्ताफलम्

प्रीतयो-

र्मादिस्य च विदुषो निगदितः सौम्यस्य

गारुत्म्यम् ।

देवव्यस्य च पुण्यरागमसुराचार्यस्य वचनं श्रुते-

नानि निम्नलमन्ययोश्च गदिते गोमेदेवैद्व्यके ॥

यामः स्वरागमरत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् ।

रत्नोपममण्यमोजस्यं सौभाग्यकरमुत्तमम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

भूषणः, पुं, (भूषयति भक्तवृन्दमिति भूष्यतेनेनेति

वा । भूष + ल्युट् वा ल्युट् ।) विष्णुः । यथा,—

“भूषयो भूषणो भूतिविशोकः शोकनाशनः ।”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

(राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।

४७ । १३ ।

“वसुदत्तादयस्ते राजानोऽर्थरथा हमे ।

अङ्कुरी सुविशालश्च दण्डिभूषणसोमिताः ॥”)

भूषा, स्त्री, (भूष + भावे अच् टाप् च ।) अल-

ङ्किया । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ (यथा,

भागवते । ३ । २२ । २२ ।

“दम्पत्योः पर्यदात् प्रीत्या भूषावासःपरि-

च्छदान् ॥”)

भूषितः, वि, (भूष + क्तः ।) अलङ्कृतः । इत्य-

मरः । २ । ६ । १०० ॥ (यथा, भट्टिः । ६ । ७३ ।

“भृङ्गालीकोकिलकुडभिर्वाश्रुतैः पश्य लक्ष्मण ।

रौचनेभूषितां पस्यामस्तां हृदयाविधम् ॥”)

भृकुंस

भृणः, त्रि, (भू + गन्, ।) भवनशीलः । तत्-
पण्यायः । भविणः २ भविता ३ । इत्यमरः ।
३ । १ । २६ ॥ साधुभवनशीलः । इति
तट्टीकायां रायमुकुटः ॥ (यथा, मनौ । ४ ।
१३५ ।
“तत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं बहुश्रुतम् ।
नावमन्त्रेण वै भृणः कृशानपि कदाचन ॥”
“भृणः, घनायुरादिना वडुनशीलः ।” इति
तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)
भूसुतः, पुं, (भुवः पृथिव्याः सुतः ।) मङ्गलपुत्रः ।
इति शब्दमाला ॥ (यथा, सूर्यसिद्धान्ते ।
२ । ५५ ।
“महत्वाच्छीघ्रपरिधिः सममे भृगुभूसुतौ ॥”)
मीतायाम् स्त्री ॥
भूस्तृणं, स्त्री, (भूतमं तृणं भूतस्तृणमिति वा ।
पारस्करादित्वात् सुट् ।) भूतृणम् । इत्यमरः ।
२ । ५ । १६७ ॥ (यथा, मनौ । ६ । १२४ ॥
“वर्जयेन्मधुमांसं च भौमानि कवकाणि च ।
भूस्तृणं शिपुकर्षेव श्रेष्ठानकफलानि च ॥”)
अस्य पण्यायगुणा यथा,—
“गृह्यबीजं च भूतीकं सुगन्धं गोमयप्रियम् ।
भूस्तृणं भवेत्तृणा मालातृणकमित्यपि ॥
भूस्तृणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णं रोचनं
लघु ।
विदाहि दीपनं रुच्यमनेत्रं मुखशोधनम् ।
अश्रयं बहुविट्कष पित्तरक्तप्रदूषणम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
भूस्तृक, [भृ] पुं, (भुवः स्पृशतीति स्पृश + क्तिन् ।)
भुञ्जः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १ ॥
भूस्वगः, पुं, (भुवि स्वर्ग इव अमरलोकधार-
णात् ।) सुमेरुपर्वतः । इति जटाधरः ॥
भृज, भृतिपुष्टीः । इति कविकल्प-
भृतिट्टुञ्ज } दमः ॥ (भ्रा०-उभ०-सक०-
अनिट् । लि-ह्रा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) भृति-
भरणं पृष्टिः पोषणम् । लि ज “विभक्तिं शशिनं
शस्त्रं विभक्तं जनकः सुतम् । टु भरथुः । डु
भृत्तिमम् । भ्रादिपक्षे भृतिः पूरणम् । अ भरति
कुम्भमद्भिन्नः । भरते । इति दुर्गादासः ॥
भृकुंशः, पुं, (कुंसि + अच् । कुंसो भावदीपनम् ।
प्रदीपरादित्वात् सस्य श्रत्वम् । भुवा कुशी भाव-
प्रकाश इज्जितज्ञापनं यस्य । निपातनात् सम्प्र-
सारणम् ।) भृकुंशः । स्त्रीवेशधारी नट-
पुरुषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
भृकुंसः, पुं, (चुरादौ पट् पृट्वादि एण्योक्तः
कुसिर्भाषार्थः । स्त्रीवेशं धारयित्वा भुवः कुस-
यति पुरुषत्वमिति संज्ञात्वाङ्कारस्य आकारः
ह्रस्वश्च वा । कुसि + अच् । यदा भुवा कुंस
इज्जितप्रकाशो यस्य । निपातनात् सम्प्रसार-
णम् ।) भृकुंशः । स्त्रीवेशधारी नटपुरुषः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
भृकुंसकः, पुं, (भृकुंस एवेति स्वार्थे कन् ।)
भृकुंशः । इति शब्दरत्नावली ॥

भृगुप

भृकुटिः, स्त्री, (कुट कौटिल्ये इति कुट + इत् ।
भुवः कुटिः कौटिल्यो निपातनात् वा सम्प्रसार-
णम् ।) भृकुटिः । यथा,—
“रक्षितभृकुटिवनं नन्दिना द्वारि कुरु ।”
इति भरतधृतचरित्रविलासः ॥
भृकुटी, स्त्री, (भृकुटिः । कदिकारादिति डीष् ।)
भृकुटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ भृकुटी-
कुटिलाननौ । इति मार्कण्डेयपुराणे देवी-
माहात्म्याच ॥
भृगुः, पुं, (तपसा भृञ्जाते पञ्चतपादिभिर्वति ।
भृञ्ज + “प्रथिभ्रादिभृञ्जां सम्प्रसारणं सलो-
पश्च ।” उणा० १ । २६ । इति कुः सम्प्रसारणं
सलोपः । न्यङादित्वात् कुत्वश्च । यदा भृञ्जतीति
किप् । भृक् ज्वाला तथा सङ्घीतपत्र इति उः ।)
मुनिविशेषः । स तु प्रसङ्गस्त्वचो जातः ।
(यथास्योत्पत्तिर्नामनिरुक्तिश्च महाभारते ।
१३ । ८५ । १०५—१०६ ।
“पुरथा वपुषा युक्ताः स्वे स्वेः प्रसवजेर्गुणैः ।
भृगित्वेव भृगुः पूर्वमङ्गरेभ्योऽङ्गिराभवत् ॥
अङ्गारसंश्रयाच्चैव कविरित्यपरोऽभवत् ।
सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्माद् भृगुः
सूतः ॥”)
अस्य भाष्या कर्हमसृजकत्वा ख्यातिः । पुत्रः
धाता विधाता च । कन्या श्रौः । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ अपि च ।
सुतय ऊचुः ।
“कथितस्ते यदा भगः पृष्टः स्त त्वयाधुना ।
भृगुसर्गात् प्रहृष्टेषु सर्गा नः कथ्यतां पुनः ॥”
स्त उवाच ।
भृगोः ख्यातां ससृजपन्ना श्रीः पूर्वमुदधेः
पुनः ।
तथा धाता विधाता च तस्यां जातौ भृगोः
सुतौ ॥
आयतिर्नियतिश्चैव मेरुकन्ये महाप्रभोः ।
धातुर्विधातुस्ते भार्ये यथोजातौ सुतायुभौ ॥
प्राणश्चैव गृहकण्डूश्च मार्कण्डेयो गृहकण्डूतः ।
ततो वेदशिरा जज्ञे प्राणस्य दुतिमान् सुतः ॥
ततो वंशो मुनिश्रेष्ठा विस्तरं भार्गवो गतः ।
इत्यादौ वह्निपुराणे वरसर्गनामाध्यायः ॥ ३॥
शिवः । शुक्रयज्ञः । इति मेदिनी । गे, १५ ॥
सानुः । यमदग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ अरग्य-
कण्टकयात्रागिरिपार्श्वे च देशः । निरवलम्बन-
पर्वतादिपार्श्वः । आरङ्ग इति ख्यातम् ।
यस्मात् पतने अवस्थानक्रियाविशेषो नास्ति ।
अतएव भृगुपतनमित्यादिप्रयोगो दृश्यते । इति
भरतः ॥ तत्पण्यायः । प्रपातः २ अतटः ३ ।
इत्यमरः । १०।३४ ॥ द्रष्टु ४ । इति जटाधरः ॥
पतनस्थानम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
भृगुपतिः, पुं, (भृगोर्ना तद्वंशीयानां पतिः ।)
परशुरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
गीतगोविन्दे । १ । १० ।
“केशवधृतभृगुपतिरूप ! जय जगदीश ! हरे ! ।

भृङ्गम्

तथा च मेघदूते । १ । ५६ ।
“हंसहारं भृगुपतियशो वर्त्म यत् क्रौञ्च-
रन्ध्रम् ।”
भृगुसुतः, पुं, (भृगोः सुतः ।) शुक्रः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ परशुरामश्च ॥
भृगुलापतिः, पुं, परशुरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
भृगुणाम्पतिरित्यपि पाठः ॥
भृङ्गः, स्त्री, (विभर्त्तीति । डु भृञ् भरणे । “भृञः
किन् तुट् च ।” उणा० १ । २२४ । इति
गन् । स च किन् तुङागमश्च ।) त्वचम् ।
गुडत्वक् इति ख्यातम् । इत्यमरः । २ । ५ ।
१६ ॥ (यथा,—
“त्वक्पत्रं च वराङ्गं स्याद्भृङ्गश्चैव तपोत्त-
कटम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भृङ्गः, पुं, (विभर्त्ताशुरागमिति । भृञ् + “भृञः
किन् तुट् च ।” उणा० १ । २२४ । इति गन् ।
स च किन् तुट् च ।) भ्रमरः । कलिङ्गपर्णी ।
इत्यमरः । २ । ५ । १६ । फिङ्गा इति भाषा ।
(अस्य पण्याया धृम्याटशब्दे दृष्ट्याः ।) अस्य
मांसगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कफशुक्र-
विघर्जनत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ पिङ्गः ।
भृङ्गराजः । इति मेदिनी गे, १५ ॥ (यथास्य
पण्यायः ।
“भृङ्गराजः केशराजो भृङ्गः पतङ्ग मार्कवम् ॥
इति वेद्यकरत्नमालायाम् ॥
तथा च पण्यायान्तरम् ।
“भृङ्गराजो भृङ्गराजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
अङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरञ्जनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भृङ्गारः । भृङ्गरीलः । इति शब्दरत्नावली ॥
भृङ्गकः, पुं, (भृङ्ग । संज्ञार्थो कन् ।) राजवासन-
पक्षी । यथा,—
“अथ भृङ्गो भृङ्गराजो भृङ्गको राजवासनः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
भृङ्गजं, स्त्री, (भृङ्ग इव जायत इति । जग
+ डः ।) अयुरा । इति रत्नमाला ॥ (गुणा
आस्यागुरुशब्दे विहिताः ॥)
भृङ्गजा, स्त्री, (भृङ्गज + स्त्रियां टाप् ।) भार्गवी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भृङ्गपर्णिका, स्त्री, (भृङ्ग इव काष्ठायां भृङ्गवर्ण
पर्णमस्याः इति डीष् । ततः स्वार्थे कन् टाप् ।
अत इत्वश्च । ईकारस्य ह्रस्वत्वम् ।) स्त्रीलो ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
भृङ्गप्रिया, स्त्री, (भृङ्गाणां प्रिया । प्रचुर-
मधुत्वान् ।) माधवीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
भृङ्गमलिका, स्त्री, (भृङ्गस्य भृङ्गराजस्यैव मल-
मस्याः कः । अजातिवचनत्वात् टाप् । कापि
अत इत्वश्च ।) भ्रमरच्छत्री । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भङ्गसो

भङ्गरजः, पुं, (भङ्गान् रक्षयतीति अन्तर्भूत-
गण्यार्थे रङ्गोऽच् । एषोदरादित्वात् न
लोपः ।) भङ्गराजः । इति भावप्रकाशः ॥
(यथा,—

“भङ्गरजश्चिफलोत्पलशारि-
लौहपुरीषसमन्वितकारि ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंज्ञे चूदाधिकारि ॥)

भङ्गरजाः, [सु] पुं, (रजयतीति । अन्तर्भूत-
गण्यार्थः रङ्गे “सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ ।
१८८ इति असुन् । ततो “रज्जेच् ।” ६।४।८६ ।

इति नलोपः । ततो भङ्गाणां रजाः रङ्गराजः ।
अथवा भङ्ग इव लक्षणवर्ण रजः परागोऽस्य ।)

भङ्गराजः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

भङ्गराजः, पुं, (भङ्ग इव राजते इति । भङ्ग + राज्
+ अच् । द्रव्यद्वारेण भङ्गवत् केशकर्णकार-

सथात्वम् ।) क्षुपविशेषः । कुमुरिया इति वङ्ग-
भाषा । भंगरिया इति हिन्दीभाषा । तनु-

पर्यायः । केशराजः ० भङ्गः ३ पतङ्गः ४
मार्करः ५ । इति रत्नमाला ॥ भङ्गाङ्कः ६ केश

रञ्जनः ७ पिष्टप्रियः ८ अङ्गारकः ९ केश्यः १०
कुक्षलवर्द्धनः ११ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् ।

उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केशरञ्जनत्वम् । कफा-

मशोफश्चित्रनाशित्वम् । तत्र नीलो रसायनः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“भङ्गराजो भङ्गरजः मार्करो भङ्ग एव च ।

भङ्गारकः केशराजो भङ्गारः केशरञ्जनः ॥

भङ्गराजः कटुस्तिक्तो रूक्षोष्णः कफघातनुत् ।

केश्यस्त्वयः क्षामश्वासकारशोथामयापहृत् ॥

दन्त्यो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्राग्निरोक्षे-

जित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पक्षिविशेषः । (यथा, महाभारते ॥३।१०८।७।

शकुनेश्च विचित्राङ्गैः कृज्जिविचित्रा गिरः ।

भङ्गराजस्तथा हंसैर्द्विर्हजलकुक्कुटेः ॥”)

भ्रमरः । इति मेदिनी । अ, ३४ ॥ यज्ञभद्रः ।

इति धरणिः ॥

भङ्गरिटः, पुं, (भङ्ग इव रटति इति । भङ्ग + रट्

+ इन् । एषोदरादित्वादिकारागमः ।) शिव-
दारपालः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भङ्गरौटः, पुं, (भङ्गरिटि । एषोदरात् ईत्वम् ।)

शिवदारपालः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भङ्गरोलः, पुं, (भङ्ग इव रौति । भङ्ग + रु +

बाहुल्लोकात् ओलच् । अस्य भङ्गस्तुलाशब्दत्वा-
त्तथात्वम् ।) कौटविशेषः । भौमरूल इति

भाषा । तत्पर्यायः । विषष्टका २ वरौलः ३
लङ्घष्टपदः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भङ्गवल्गुः, पुं, (भङ्गाणां वल्गुः प्रियः ।) धारा-
कदम्बः । भूमिकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गवल्गुभ, स्त्री, (भङ्गाणां वल्गुभा ।) भूमिजम्बूः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गसोदरः, पुं, (भङ्गाणां सोदरस्तुल्यः ।) केश-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भङ्गारी

भङ्गानन्दा, स्त्री, (भङ्गाणामानन्दो यस्याः
पञ्चमी तत्पुरुषः । भङ्गाणां आनन्दा आनन्द-

करी वा ।) यथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गामीष्टः, पुं, (भङ्गाणां अमीष्टः प्रियः । मनु-
बाहुल्यम् ।) आनन्दजनः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ तन्मुकुलफलयोः स्त्री ॥

भङ्गारं, स्त्री, (भङ्गं धारणपोषणयोरिति । भ +
“अङ्गारभङ्गारौ” उणा० ३ । १८५ । इति

आरन् निपातनात् नुन् गुक च ।) लवङ्गम् ।
पुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गारः, पुं, (भ + आरन् नुन् गुक च । अथवा
“भङ्गं जलमियर्जनेनेति ।” भङ्गं + ऋ + करणे

घञ् । इत्यमरटीकायां रघुनाथः ॥ स्वर्णघटित-
वारिपात्रम् । (यथा मार्कण्डेयपुराणे ॥८।००३॥

“नाथ पश्यामि ते क्वचं भङ्गारमथवा पुनः ॥”)
तत्पर्यायः । कनकालुका २ इत्यमरः ॥ गुडुकः

३ गुडुकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ भङ्ग-
राजः । इति जटाधरः ॥ अथ भङ्गारोद्देशः ।

“राज्ञोऽभितेकपात्रं यद्भङ्गार इति तन्मतम् ।
तदृष्ट्वा तस्य मानमाकृतिश्चापि चाष्टधा ॥

सौवर्णं राजतं भौमं ताम्रं स्फाटिकमेव च ।
चान्द्रं लौहं च शार्ङ्गमेतदष्टविधं मतम् ॥

भागुद्दिनवसप्राष्टरदशोक्तसुरीक्षिताः ।
अष्टावधौ समाख्याता आयामपरिणादयोः ॥

द्विचतुर्वर्णवेदांश्चैवाणमप्राप्तवृत्तिना ।
यथाक्रमं समुद्दिष्टमादित्यादिदशा भुवाम् ॥

पद्मरागस्तथा वज्रं वेदूयसौक्तिकस्तथा ।
नीलं मारकतश्चैव सुक्ता च सप्त कीर्तिताः ॥

भङ्गारसप्तके न्यास्या न भौमो मणिमहति ।
कानकं न्यस्यं वापि सर्वेषामुपयुज्यते ॥

कानकम् चित्तीशानी न्यस्यं सार्वभौगिकम् ।
शङ्खपद्मकङ्कारं प्रत्यसं विन्यसेत् क्रमात् ॥

चतुर्विधानां भूपानां चान्नः सर्वत्र प्रस्यते ।
अतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं चन्दनमुच्यते ।

एतेषां सलिलैः सेक्यन्तुर्गता स्यान्मूर्धोभुजा ॥
मन्त्रो पद्मच नीलश्च तथा लक्ष्म्यापराजिता ।

एषां पुष्पाणि केशेषु चतुर्जातिमहोभुजाम् ॥
ह्रीरक्तं पद्मरागश्च वेदूयसं नीलमेव च ।

चत्वारो मणयो धियाश्चतुर्णां सेचनाम्भसि ॥
इत्थं निश्चित्य यः कुर्यान् नृपतिः सेकमात्मनः ।

स चिरायुर्भवेद्भोगो हतोऽन्यत्स्वन्यथाचरन् ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ भङ्गारोद्देशः ॥

भङ्गारिः, स्त्री, (भङ्गं भङ्गवद्गणं गच्छतीति । ऋ +
इन् ।) केविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गारिका, स्त्री, (भङ्ग + ऋ + “कर्मण्यण्” ३ ।
० । १ । इति अण् । भङ्गारः ततः कन् । टाप्

अत इत्वच् ।) भिक्षिका । यथा,—
“भिक्षिका भिक्षिका वधकरी भङ्गारिका

च सा ।”
इति हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥

भङ्गारी, स्त्री, (भङ्गमियर्णि रूपेणानुकरोति
“कर्मण्यण्” ३ । १ । इति अण् । भङ्गार-

भङ्गो

स्तनः गौरादित्वात् डीप् । रस्य लत्वे भङ्गाणां
च ।) भिक्षो इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥

भङ्गाङ्कः, पुं, (भङ्गमाङ्कयते स्पृङ्गते इति । आ +
ङ्क + कः ।) जीवकः । भङ्गराजः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य जीवकभङ्गराजशब्द-
योर्जातया ॥

भङ्गाष्टा, स्त्री, (भङ्गमाङ्कयते स्पृङ्गते । भङ्ग + आ +
ङ्क + कः स्त्रियो टाप् ।) भ्रमरच्छत्रौ । इति

राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गिः, पुं, (विभर्त्ततीति । भ + बाहुल्लोकात् गिक
नुट् च ।) भङ्गी । यथा,—

“प्राप्ता गणाधिपत्यं त्वं नाम्ना भङ्गिरिति
स्मृतः ।”

इति वामनपुराणे ४५ अध्यायः ॥

भङ्गिणी, स्त्री, (भङ्गवत् वर्णां अस्या अस्तीति
इति । डीप् ।) घटीवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

भङ्गी, स्त्री, (भ + गक + नुट् + गौरादित्वात्
डीप् ।) अतिविधा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गी, [न] पुं, (भङ्गः भङ्गवद्गणोऽस्यास्तीति ।
इति ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिव-

हारपालविशेषः । तत्पर्यायः । भङ्गरिटिः २
भङ्गरौटः ३ शालः ४ नाडीदेहः ५ अस्थिविशेषः

६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भङ्गरिटिः ७ । इति
भूरिप्रयोगः ॥ तस्य अन्वकारणं यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“रतिमात्रेण नोभायां मनुष्यैः संभविष्यति ।

महामैथुनसंख्यायां स्यादप्रतीतिश्च पाञ्चवी ॥

तस्मादहम् देवानां वचनाद्ब्रह्मणस्तथा ।

त्यस्य महामैथुनस्य किन्त्विकं कुरुतामराः । ॥

येन मे समुद्यत्तं नो महामैथुनकारणम् ।

धार्यं तेजस्विनं देवमानयन्त्वमरास्तु तम् ॥

यो निष्कम्पो निष्कारो भूत्वा तेजो गृह्णी-

ष्यति ।

तस्मै वदन् त्रिदशास्त्वस्य तेजः शरीरजम् ॥”

श्रीश्री उवाच ।

“वृषध्वजवचः श्रुत्वा देवा ब्रह्मपूरोगमाः ।
हरतेजोमहायाय वीतिहोत्रं यदुद्दिष्टम् ॥

अथ ब्रह्माणमामन्त्रा तथानुज्ञाय पावकम् ।
सम्प्रा देवगणाः सर्वे हरश्चतुरिदं वचः ॥”

श्रीदेवा ऊचुः ।

“अथ वैश्वानरः श्रीमान् भूरितेजोमयी बभौ ।
महामैथुनवीजन् त्वत्तेजः संगृह्णीष्यति ॥

इत्युक्त्वा त्रिदशाः सर्वे वीतिहोत्रं पुरःस्थितम् ।
तस्मै त्रिदशयाभासुः प्रसन्ने सर्वेऽहो ॥

ततः घडङ्गं स्वर्गं वादिता ददन्तानने ।
उसन्नं महामैथुनस्य महामैथुनकारणम् ॥

अथापुनस्तन्मानस्य तेजसः प्राशब्दभवनः ।
अगुह्यमतिस्वल्पं गिरिप्रस्थं यथातथा ॥

तथोः कारणयोः सद्यः सम्पत्तौ प्रादुरात्मनो ।
एको भङ्गसमः कृष्णो भिशाञ्जननिभोऽपरः ॥

भङ्गो तस्य तदा प्रका नाम भङ्गीति चाकरोत् ।

महाकाले कुरुपस्य महाकालेति लोकभूतः ॥
ततस्तौ आनयामास शक्रः प्रमथन्तकरीः ।
अपणया चापि तथा क्रमात्तावभिधितौ ॥
प्रहृष्टौ तौ महात्मनौ हरोमाप्रतिपातितौ ।
क्रमाद्गणेशौ कृत्वा तौ हरो द्वारि न्यथोजयन् ॥

इति कालिकापुराणे ४७ अध्यायः ॥
तस्य वानरमुखलक्षणं तत्त्वानि हरपात्रं
लोक्यापिमनुष्यचक्रमद्यं यथा, -
“यथा मा नमोऽयं यावा गौरी स्मरहृता-

नितकम् ।

तदा भृङ्गमहाकालौ द्वार्या द्वारि पाताळतो
नमोऽवसाने सा देवी मुक्तधम्मिलयनया ।
निःस्पृहा रतिगतेन शालाया जलजानना ॥
तां निःसरन्तीं सहसा तथाभवामनिन्दिताम् ।
अयोध्यां योषितुं चाक्षेप्य ध्वजस्तत्र प्रियम् ॥
ददर्शतुर्महात्मनौ नानिदृष्टात्मजान्तरौ ।
भृङ्गौ चापि महाकालः प्राप्तकालश्च कोपनः ॥
दृष्ट्वा तौ मातरं दीनौ तदा भूतावधोमुखौ ।
चिन्ताञ्च जगत्सुखीनां निश्वसन्तुत्तमम् ॥
तौ पश्यन्ती तदा देवी ददर्श हिमवतमुता ।
चकोप च तदापणां वाक्यैस्तदावच ॥

शवभवास्तु मां कस्मादमस्तमप्रपन्नताम् ।
भवन्ती तनयौ शृङ्गौ ह्रीमन्मोदाविवर्जितौ ॥
तस्मादिमाममर्षादां भवन्ती निरपचपौ ।
अकुर्वतां ततो भूयाद्भवतोऽस्म्यमानुषौ ॥
मानुषौ योनिसामाद्य ममावेक्षणदोषतः ।
भविष्यतो भवन्ती तु शास्त्रादुक्तमुखा भुवि ॥
तौ प्रापदुःखौ तु तदा विमनस्कां हरात्मजौ ।
प्रापं तस्या न संहति प्रोषतुस्तेदमद्रिजाम् ॥
नियोजितौ यथा द्वारि महेशेन त्वया सह ।
तथा नियोगं कुर्वन्तौ निष्ठागो द्वारि संयतौ ।
हृताग्निःसरणं गेहाजयेव न हि पुज्यते ॥

सस्मात्तत्र प्रतीकारं शृणु मातरनिन्द्या ।
त्वं मानुषी त्वितौ भूया हरो भवतु मानुषः ॥
मानुषस्य हरस्यावां आयायां हरतेजसा ।
भवत्याश्चापि मानुष्या भविष्यावस्तथोदरे ॥
अथ काले यतीत तु सर्वज्ञो वृषभध्वजः ।
तद्वाचि कर्म ज्ञात्वेव मानुषो जयभवतु स्वयम् ॥
ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुलादृष्टो ब्रह्मसुतोऽभवत् ।
अदितिस्तनुसुता जाता ततः पूषाहयाऽभवत् ॥
पूषाः पुत्रोऽभवत् पौण्ड्रः सर्वशास्त्रार्थपाङ्गः ।
यस्य तुल्यो वृषो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
स पुत्रहीनो राजाभूत् पौण्ड्रो वृषतिमत्तमः ।
श्रौवे वयसि संप्राप्ते भार्याभिस्तिष्ठभिः सह ॥
पौण्ड्रः परमया भक्त्या ब्रह्माणं पथ्यतोषयत् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् ब्रह्मा लोकपतामहः ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणु पौण्ड्र ! यथा भारी पुच्छस्तव कुलोद्भवः ।
तदहं ते वदिष्यामि भार्याभिस्तनु समाचर ॥
इदं फलं यद्वाण त्वं मया दत्तं वृषोत्तमम् ।
अजोर्णं बहुलं काले प्राप्तेऽपि सुरसं सदा ॥
फलमेतत् समादाय यावत् संवत्सरद्वयम् ।

आराधय महादेवं सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा संभाषते भर्गः फलमेतत्तथा भवान् ।
कारिष्यति फलं राजन् ! भार्याभिस्तिष्ठभिः सह ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ ब्रह्मा राजापि सह भीरुभिः ।
हृदं यष्टुं समारभे भक्त्या परमया युतः ॥
स तु योऽद्वैतवाते महादेवा जगत्पतिः ।
पौण्ड्रस्य वृषतेः सम्यक् प्रसमादार्थसिद्धये ॥
ततः पुनर्निर्गन्तं भूषं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
ब्रह्मदत्तफलं हस्ते धत्ते तमुवाच ह ॥

इति श्रुत्वा उवाच ।

इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य वृषते ! त्रिधा ।
भोजयेत्ताः स्वभावात्त्वं प्रहृष्टः सुसमानसः ॥
एकस्या जटरे शोभि भार्यायास्तं भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुलौ मध्यभागो भविष्यति ।
अथो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्तं भविष्यति ॥
ततः खड्गत्रयं भूषं । यथास्थानं पृथक् पृथक् ।
योजयिष्यति पश्चात् पुन एको भविष्यति ॥
ततः फलं स्वयं देवः प्रविशेष्ट वृषध्वजः ।
तत्तृणानां तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।
ततः समुनिने काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ॥
तत् फलं वृषशाहं ल । गर्भाद्याद्याहिताः

शुभाः ।

सम्यगे गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ॥
खड्गत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गो भाषितम् ।
तत्र खड्गत्रयं पौण्ड्रो यथास्थानं नियोज्य च ॥
एकं पिष्टुं चकाराणु तत्र पुत्रो यजायत ।
तस्य शौर्यं तदा राजन् ! महजन्मकुला शुभा ॥
तस्य नामाकरोद्वाजा ब्राह्मणेः स्यः पुरोहितैः ।
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रसमप्रभः ॥
एव तिसृणामस्वानां गर्भं जातो यतो हरः ।
अतस्त्र्यम्बकनामाभूत् प्रथितो देवलोकर्योः ॥

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥

“अवतर्गि महादेवं पौण्ड्रशायसु स्वेच्छया ।
मानुषिण प्रमाणेन तेन सम्बन्धग्रहये ।
गिरिजापि ककुत्स्थस्य राज्ञो भार्यास्वजायत ॥”
“इत्याकुत्स्थशो राजा ककुत्स्थो नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्या महाभागा भर्गदेवस्य पुत्रिका ॥
सा मनोन्मथिनो नाम्ना पूजिता पतिव्रता ।
पुत्रो न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा गृहान्तरे ।
निभृतं स्थण्डिलं कृत्वा तण्डिकां समपूजयत् ॥
पूज्यमाना महादेवी तण्डिका राजभार्यया ।
पार्वत्यपि स्वयं तस्या गर्भकाले विवेश ह ॥
सा मनोन्मथिनो देवी सुपुत्रे तनयां शुभाम् ।
तां दृष्ट्वा हारसंयुक्तां शरणागत्योपमां

शुभाम् ॥

ककुत्स्थो भार्यया सार्द्धमत्यस्तमुदितोऽभवत् ॥
तेनैव हारचिह्नेन तस्या तारावतीति वे ।
नाम्नाकरोत् पिता काले यथोक्ते वृषसत्तमम् ॥
तस्यास्तु यौवनोद्भवं दृष्ट्वा राजा सुतैः सह ।
ककुत्स्थः कारयामास समधेयं स्वयम्बरम् ।
स्वयं सा पार्वती देवी वव्रे च चन्द्रशेखरम् ॥
इति स्वयं महादेवो मानुषीं योनिमाश्रितः ।

पार्वती च स्वयं जाता नरयोनावनिन्दिता ॥
यथा भृङ्गी महाकाल एतयोर्भवत् सुतः ।
तथा त्वं शृणु राजेन्द्र ! कथयामि ससुहृदम् ॥
अथोमथा समं देवो वियता चन्द्रशेखरः ।
आजगाम तदा गच्छन् प्रासादं प्रति तं वृष ! ॥
दृष्ट्वा च चरन्तीं तामुमायाः सङ्ग्रीं गृणेः ।
सर्वलक्षणसम्पन्नां माधवस्यैव माधवीम् ॥
तां दृष्ट्वा मृगदेवीं गौरीं वृषभकेतनः ।
इयं ते मानुषी स्त्रीः प्रिये ! तारावतीति या ॥
भृङ्गी महाकालयोस्ते जन्मने विहिता स्वयम् ।
त्वतो ह्यनन्यकान्तोऽहं गान्तां गन्तुमिच्छेत्-
सहे ॥

त्वमिदानीं स्वयंसाक्षां स्त्रीं प्रविश

भाविनि ! ।

तत उत्पादयिष्यामि महाकालश्च भृङ्गणम् ॥
श्रीदेवुवाच ।

समेव मानुषी सत्तिरियं वृषभकेतन ! ।
विशामि तेऽत्र वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥
प्रविशेष्ट ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान् कामार्थं ससुप्रस्थितः ॥
ततः सापणयाविष्टा देवी तारावती सती ।
कामयानं महादेवं स्वयमेवाभवन्मुदा ॥
कामावसाने तस्यान् सदो जातं सुतद्वयम् ।
अभवत् वृषशाहं ल । तथा प्रास्वाग्दमाननम् ॥
ततस्तयोर्नाम चक्र नारदो वचनान् वृष ! ।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् भीरोः पुत्रो भयङ्करः ॥
वेतालसदृशः क्षणो वेतालोऽभूत्तथापरः ।
इति चक्रं तथोर्नाम देवर्षिर्ब्रह्मणः सुतः ॥
अन्याश्च सर्वसंस्कारान्नारदो सुनिमत्तमः ।
चकार क्रमशो वाक्याच्चन्द्रशेखरभूतः ॥”
इति कालिकापुराणे ४७।४८।४९ अध्यायेभ्यः
संकलितम् ॥ तस्य जन्मनः प्रकारान्तरं यथा,
वैष्णो उवाच ।

प्रपद्य देवमीशानं त्वामजं चन्द्रभूषणम् ।
महादेवं महात्मानं विश्वस्य जगतः पतिम् ॥
अथेनमब्रवीद्देवस्तेलोक्याधिपतर्भवः ।
आश्वासनकरश्चास्य वाक्यविशेषस्तमम् ॥
अहो तुष्टोऽस्मि ते राजन् ! स्वनेनानेन सुव्रत ! ।
बहुनात्र किमुक्तेन मत्समीपे वसिष्यसि ॥
उपित्वा सुचिरं कालं मम गात्रोद्भवः पुनः ।
असुरो ह्यत्यको नाम भविष्यसि सुरात्मजन् ॥
हिरण्यान्तरे जन्म प्राप्य वृद्धं गच्छिष्यसि ।
पूर्वाधर्मेण धीरेण वेदनिन्दितेन च ॥
साभिलाषो जगन्मातुर्भविष्यसि यदा तदा ।
देहं शूलेन हत्वा ते पातयिष्यामि साध्विनम् ॥
तत्राप्यकल्मषो भूतः स्तुत्वा मां भक्तितः पुनः ।
प्राप्ता गणाधिपत्यं त्वं नास्त्रा भृङ्गिरिति श्रुतः ।
मत्सन्निधाने स्थित्वा त्वं ततः सिद्धिं शमयसि ॥”
ततः कालान्तरे अत्यकृतस्तवानन्तरं महा-
देववाक्यम् यथा,—
“सिद्धोऽसि दानवपते ! परितुष्टोऽसि तेऽत्यक ! ।
वरं वरय भद्रं ते यमिच्छसि विद्वत्कामम् ॥

भृतिः

अन्यक उवाच ।

अम्बिका जननीं मह्यं भगवत्कामकः पिता ।
बन्धामि चरणौ मातुर्वन्दनीया समामिका ॥
वरदोऽसि यदीशान ! तदुयातु विलयं मम ।
शारीरं मानसं वागजं दृक्कृतं दर्विभक्तितम् ॥
तथा मे दानवो भावो ह्यपयातु महेश्वर ! ।
स्थिरा स्यात्तव भक्तिस्तु वरमेतं प्रयच्छ मे ॥

महेश्वर उवाच ।

एवं भवतु हेत्येक ! पापं ते यातु संजयम् ।
सुकोऽसि हेत्यभावाच्च भङ्गी गणपतिर्भव ॥
इत्येवमुक्त्वा वरदः श्रुत्याग्नादवतार्य तम् ।
निर्माय्य निजहस्तेन चक्रे निर्व्रणमन्यकम् ॥
ततः स्वदेहतो देवान् व्रज्यादीनाञ्छाव सः ।
ते निश्चिन्महात्मानो नमस्यन्तस्त्रिलोचनम् ॥
गणान् स नन्दो चाक्षय मन्निवेश्य तदग्रतः ।
भृङ्गिणं दर्शयामास त्रयस्तेषां न्यक्तं हि ॥
ते दृष्ट्वा दानवपतिं संश्रुयन्निशितं रिपुम् ।
गणाधिपत्यमापन्नं प्रशशंसुर्वृषध्वजम् ॥

इति वामनपुराणे १४८।१५।१७ अध्यायेभ्यः
सङ्कलितम् ॥

भृङ्गीफलः, पुं, (भृङ्गाः अतिविषायाः फलमिव
फलं यस्य ।) आम्नानकट्टकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भृङ्गीशः, पुं, (भृङ्गीशो भृङ्गीर्वा ईशः ।) महा-
देवः । इति शब्दरत्नावली ॥

भृङ्गेरिटः, पुं, (भृङ्गे भृङ्गविषये रिटति । अभि-
लषतीति । भृङ्गे + रिट् कर्त्तरि इः । अलुक्
समासः ।) भृङ्गी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भृङ्गेष्टा, स्त्री, (भृङ्गाणामिष्टा ।) घृतकुमारी ।
भागौ । तरुणौ । काकजम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भृङ्ग ई ड भर्जने । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा-
त्या-सक० सेट् ।) भर्जनं पाकविशेषः । ई
भृक्तः । ड भर्जते तण्डुलान् जनः । इति दुर्गा-
दासः ॥

भृञ्जनः, पुं, (भृञ्जन्ते तण्डुलादयोऽस्मिन्निति ।
भृञ्ज + “भृञ्जधृभृञ्जिभ्यश्चन्द्रसि ।” उणा०
० । ८० । ति क्युन् ।) अम्बरीषः । इति
उणादिकोषः । भाजना खोला इति भाषा ॥

भृत्, त्रि, भरणायः । इत्यादिकतत्त्वम् । पुष्टः ।
इति भृधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

भृतकः, पुं, (भ्रियते इति । भृ + कर्मणि क्तः ।
ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, भृतेन वेतनेन उपजीव-
तीति कन् ।) वेतनोपजीविककर्मणः । तत्
पर्यायः । भृतिभुक् २ कर्मकरः ३ वेतनिकः ४ ।
इत्यमरः । २।१०।१५ ॥ (यथा, मनु । ३।१५६।
“भृतकाध्यापको यश्च भृताध्यापितस्तथा ॥”)

भृतिः, स्त्री, (भ्रियते अनयेति । भृ + क्तन् ।)
वेतनम् । इत्यमरः । २।१०।३८ ॥ मृत्युम् ।
भरणम् । इति मेदिनी । ते, ४२ ॥ भृतिर्वेतनं
क्षतकर्मणि दत्तम् । तत्तु सप्रविधदत्तान्तर्गत-
दत्तविशेषः । यथा नारदेन च । दत्तं सप्त-

भृत्याः

विधं प्रोक्तमदत्तं योऽङ्गुष्ठात्मकमिति प्रतिपाद्य
दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम् ।

“पण्यमृत्यं भृतिस्तुष्टा स्निहान् प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीशुक्लानुग्रहार्थं दत्तं दानविदो विदः ॥”

इति भित्तानरा ॥

भृतिभुक्, [ज] पुं, (भृत्या भुङ्क्ते उपजीवनीत्यर्थः ।
भृज् + कर्त्तरि क्तिप् ।) भृतकः । इत्यमरः ।
२।१०।१५ ॥

भृत्यः, पुं (भ्रियते इति । भृ + “भृजोऽसंज्ञा-
याम् ।” ३।१।११२ । इति क्यप् । “इत्यस्य
पति कृति तुक् ।” ६।१।७१ । इति तुगा-
गमश्च ।) दासः । इत्यमरः । २।१०।१७ ॥
(तथास्य पठ्यायास्तम् ।

“परिकर्मा परिचरः सहायः परिचारकः ।
प्रियो भव्य उपस्थाता संवकीर्तयिषोऽनुगः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

तस्य लक्षणं यथा, —

भृत उवाच ।

“भृत्या बहुविधा ज्ञेया उत्तमाधममध्यमाः ।

नियोक्त्या यथार्थेषु त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥

भृत्यपरीक्षणं वक्ष्ये यस्य यस्य हि ध्यो गुणः ।

तमिमं संप्रवक्ष्यामि यद्यदा कथितानि च ॥

यथा चतुर्भिः कनकं परोक्ष्यते

तुलाधर्मणश्च दन्तापनेन ।

तथा चतुर्भिर्भुतकः परीक्ष्यते

श्रुतेन शीलेन कुलेन कर्मणा ॥”

कुलशीलगुणोपेतः सत्यधर्मपरायणः ।

रूपेण सुप्रसन्नश्च रात्र्याध्यक्षो विधीयते ॥

गुणरूपपरीक्षाकृद्भवेदन्तपरीक्षकः ।

यत्नात्परिज्ञाता सेनाध्यक्षो विधीयते ॥

इज्जिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।

अप्रमादो प्रमाथो च प्रतीक्षारः स उच्यते ॥

मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

सर्वशास्त्रममालोको ह्येष माधुः स लेखकः ॥

बुद्धिमान् मतिमान्श्चैव परितोपलक्षकः ।

क्रूरो यथोक्तवादी च यथ दूतो विधीयते ॥

समस्तज्ञतशास्त्रज्ञः पण्डितोऽथ जितेन्द्रियः ।

शौचवीर्यगुणोपेतो यस्माध्यक्षो विधीयते ॥

पितृपेतामहो दत्तः शास्त्रज्ञः सत्यवाचकः ।

शौचयुक्तः सदाचारी स्वपकारः स उच्यते ॥

आयुर्वेदज्ञताभ्यासः सर्वज्ञः प्रियदर्शनः ।

आर्यशीलगुणोपेतो वेदा यथ विधीयते ॥

वेदवेदाङ्गसत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः ।

आशीर्वादपरो नित्यमेव राजपुरोहितः ॥

इति गारुड ११० अध्यायः ॥

भृत्या, स्त्री, (भ्रियते नया भरणमिति वा । भृ +
“संज्ञायां समजनिषद्निपतमनविद्युन् शीङ्
भृजिणः ॥” ३।३।६८ । इति क्यप् । स्त्रियां
टाप् ।) वेतनम् । इत्यमरः । २।१०।३८ ॥

(भरणक्रिया । यथा, ऋग्वेदे । १।८४।१६ ।

“आसन्निधून् हृन्स्वस्वोमयो भून्वय

एषां भृत्यान्वयधत्स जीवात् ॥”)

भृ

भृतिः, पुं, (भ्रमति भ्राम्यति वेति । भ्रम् + “भ्रमेः
संप्रसारणश्च ।” उणा० २।१२० । इति इत् कित्
सम्प्रसारणश्च ।) वायुविशेषः । घरणा वातास
इति भाषा । जलादिभ्रमणम् । इत्युणादि-
कोषः ॥ (त्रि, कर्मनिर्वाहकः । यथा, ऋग्-
वेदे । १।३१।१६ ।

“आपिः पिता प्रमतिः भोम्यानां

भृमिरस्युपि कृत्तार्त्तानाम् ॥”

“भृमिर्भ्रमकः कर्मनिर्वाहक इत्यर्थः ।” इति
तद्वाक्ये सायनः ॥ भ्रमणशीलः । यथा, ऋग्-
वेदे । ३।६२।२ ।

“इमा उवां भ्रमथो मन्वमाना

यवावने न तृष्या अभवन् ॥”

“भ्रमथः भ्रमणशीलाः ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
वीणाविशेषे स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । १०।३४।२ ।

“अमथो न शुश्रुताना ऋजोषिणो भृमिं
धमन्तो अपगा अश्रुषत ॥”

“यद्वा, भृत्याख्यो वीणाविशेषस्तं धमन्तो वाद-
यन्तः ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

भृश, इत् य उ अथ.पते । इति कविकल्पदमः ॥

(दिवा०-पर० अक०-सेट् ।) इत् अभृशत्

अभर्शत् । पुषादित्वात्तिष्ठ ड इत्यन्त्ये । य भृश्यति

भृश्यत्यपि ताकिनीति हलायुधः ॥ उ भर्शित्वा

भृष्टा । इति । दुर्गादासः ॥

भृशं, स्त्री, (भृश्यति प्राचुर्येण वर्ज्यते इति भृश +
कः ।) अतिशयः । तदति, त्रि । इत्यमरः ।
१।७० ॥ (यथा, भारवौ । ११।४६ ।

“भृशमाराधने यत्तः स्वाराध्यस्य मरुत्ततः ॥”

भृशम्, अ, (भृश + कः ।) पकर्षार्थः । सुहृदर्थः ।

शोभनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

भृशन, [ट्] पुं, पाषाणः । इति शब्दरत्नावली ॥

भृष्टः, त्रि, (भ्रसृज् + कर्मणि क्तः ।) जलोपमेकं

विना पक्कः । इति हिमचन्द्रः ॥ भाज्वा इति

भाषा ॥

भृष्टगडुलः, पुं, (भृष्टश्चामौ तण्डुलश्चेति कर्म-
धारयः ।) भर्जनविशष्टधान्यनिकरः । चाल

भाज्वा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।

“सुगन्धिः कफहृत्कृत्तः पित्तलो भृष्टगडुलः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

भृष्टयवः, पुं, (भृष्टश्चामौ यवश्चेति ।) भर्जन-
विशष्टयवः । यवभाज्वा इति भाषा । तन्-

पर्यायः । धानाः ० । इत्यमरः ॥ वाङ्कम् ३ ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्य गुणा धानाशब्दे

द्रष्टव्याः ॥

भृष्टाग्रं, स्त्री, (भृष्टं अन्नम् ।) भृष्टगडुलः ।

सुडि इति भाषा । तत्पर्यायः । कुहुरम् २

न्यायम् ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भृष्टः, स्त्री, (भ्रसृज् + भावे क्तिन् ।) भर्जनम् ।

शून्वाटिका । इति मेदिनी । टि, ०५ ॥

भृ गि भृतौ । भृजि । भर्त्ता । इति कविकल्पदमः ॥

(क्रा०-पर०-सक०-सेट् ।) गि भृगाति भृगः ।

भृगः । भृजि भर्जने । इति दुर्गादासः ॥

भेकः, पुं, (भिमेति इति । भी + “इण्भीका-
पाशन्तीति ।” उणा० । ३ । ४३ । इति कन् ।
जन्तुविशेषः । याद इति भाषा । तन्
पण्यायः । मण्डकः २ वर्षाभूः ३ शालूरः ४
प्रवः ५ दर्दुरः ६ । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ वृष्टिभूः
७ शालूरः ८ । इति तट्टीका ॥ प्रवङ्गमः ९
व्यङ्गः १० प्रवगः ११ शालः १२ नन्दनः १३
गण्डवर्चाः १४ अजिङ्गः १५ जिङ्गामोचनः
१६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नन्दकः १७ लता
लयः १८ रेकः १९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मण्डः
२० हरिः २१ लुलुकः २२ । कश्चित् पुस्तके
लुलुकोऽपि पाठः । शालूकः २३ कटुरवः २४ ।
अस्य सौमगुणाः । सद्योदलकरत्वम् । अम
लङ्हाहप्रमेहलघुकृच्छ्रदिनाशित्वम् । इति
राजनिघण्टुः ॥ भेषः । इति मेदिनी । के, ३०५
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४५ । १ ।
“संशृणुतेऽदोनुदधिर्निदाघनद्यो न भेकमपि ॥”)

भेकटः, पुं, (भेक इव टलति । भेक + टल । डः ।)
मत्स्यभेदः । यथा । तुल्यौ भेकटवेकटौ । इति
द्विरूपकोषः ॥

भेकनिः, पुं, मत्स्यविशेषः । भाङ्गन इति भाषा ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । दृष्य-
त्वम् । शिथिलकरत्वम् । गुरुत्वम् । इति राज-
वल्लभः । भेकलिः । इति च पाठः ॥

भेकपणी, स्त्री, (भेकाकृतिः पर्णमस्याः ङीष् ।)
मण्डकपर्णी । इति केचित् ॥ (यथा,—
“तत्सर्वं कण्कादावेर्भेदधेक्षावधेतथा ।
भेकपर्णैरसैनैव गुह्रादययटौ हिताम् ॥”
इति वैद्यकरसन्दसारसंग्रहे दृष्टस्योमनाय-
रसं ॥)

भेकभुक् [ज्] पुं, (भेकं सुङ्क्ते इति । भुज् +
क्तिप् । सप् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भेकी, स्त्री, (भेक + “जातरस्थीविषयादयोप-
धात् ।” ४ । १ । ६३ । इति ङीष् ।) भेकप्रिया ।
तत्पण्यायः । शिली २ गण्डुपदो ३ वर्षाभू ४
इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ अन्येऽपीवन्तभेक-
पण्याया एतदाशकाः । मण्डकपर्णी वृष्टः । इति
रत्नमाला ॥ (यथास्याः पण्यायाश्चरम् ।
“भेकी मण्डकपर्णी च मण्डूनी मूलपण्यापि ॥”
इति रत्नमालायाम् ॥)

भेङ्गः, पुं, (भी + बाहुलकात् ङः । अस्येत्वम् न
गुणत्वं च ।) भेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४३ ।
अस्य भाषा भेङ्गा ॥

भेङ्गो, स्त्री, (भेङ्ग + ङीष् ।) भेङ्गभाष्या । अवी ।
अस्या दुग्धगुणाः ।

“आकिकं लवणं खादुं स्त्रियोऽप्युपसरोप्रयुतम् ।
अद्भुतं तर्पणं केश्यं शुक्रपित्तकफप्रदम् ॥
गुरुकासं निशोदरुभूतं केवलं चानिले धरम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

भेत्ता, [क्] त्रि, (भिनतीति । भिद् + क्त् ।)
भेदकता । यथा, व्यवहारतत्त्वे ।
“कुहलराणिर्विशेषः संतुभेता समीपतः ॥”

भेदः, पुं, (भिद् + घञ् ।) शत्रुवशीकरणीपाय-
चतुष्टयान्तर्गततीथोपायः । तत्पण्यायः ।
उपजापः २ । इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥ परतो
विश्रिय व्यात्मसात् करणं भेदः । इति भरतः ॥
तद्विशेषो यथा,—

मनस्य उवाच ।

“परस्परं तु ये दुष्टाः क्रुद्धा भीताश्चमानिताः ।
तेषां भेदं प्रयुञ्जीत भेदमाध्या हि ते मताः ॥
ये तु येनैव दोषेण परस्मात्तापि बिभ्यति ।
ते तु तद्दोषपातेन भेदनीया भूयं ततः ॥
व्याप्तीयां दर्शयेदशां परस्माद्दर्शयेद्भयम् ।
एवं हि दर्शयेद्भिन्नान् यथावद्दर्शमानयेत् ॥
संश्रुता हि विना भेदं शूक्राणां सुदुःसंज्ञाः ।

भेदमेव प्रशंसन्ति तस्मात्प्रविशारदाः ॥

स्वमुखेनाश्रयेद्भेदं परमुखेन च ।

परोक्षं साधु मन्यते भेदं परमुखाच्छ्रुतम् ॥

भेदाः स्वकार्यमुद्दिश्य कृशार्थे हि भेदताः ।

भेदतास्ते विनिर्दिष्टा नैव राजाश्चवादिभिः ॥

अन्तःकोपो बहिःकोपो यत्र स्थानं मही-

क्षिताम् ।

अन्तःकोपो महास्तत्र नाशकः पृथिवीक्षिताम् ॥

भामन्तकोपो बाह्यस्तु कोपोः प्रीतो मनीषिभिः ।

महिषीयुवराजाभ्यां तथा सेनापतेर्दृष्टः ॥

अमात्यमन्त्रिणाञ्चैव राजपुत्रास्तथैव च ।

अन्तःकोपो विनिर्दिष्टो दारुणः पृथिवीक्षिताम् ॥

बाह्यकोपो समुत्पत्तेः समुद्यत्पि पार्थिवः ।

शुद्धान्तस्तु महाभाग ! शीघ्रमेव जयो भवेत् ॥

अपि शूक्रसमो राजा अन्तःकोपेन नश्यति ।

सोऽन्तःकोपोऽप्यत्रेन तस्मादन्तेऽस्वीक्षिताम् ॥

परतः कोपसुत्पाद्य भेदेन विजिगीषुणा ।

ज्ञातीनां भेदनं कार्यं परेषां विजिगीषुणा ॥

रक्ष्यन्नेव प्रयत्नेन ज्ञातिभेदस्तथात्मनः ।

ज्ञातयः परितप्यन्ते सततं परितप्य यम् ॥

तथापि तेषां कर्मणं सुगम्भीरेण गतसा ।

गृह्णन् दानमानाभ्यां भेदस्तेभ्यो भयङ्करः ॥

न ज्ञातिरनुगृह्णाति न ज्ञातिर्दण्डमिच्छति ।

ज्ञातिभिर्भेदनीयास्तु रिपवस्तत्र पार्थिवः ॥

भिन्ना हि शूक्या रिपवः प्रभूताः

स्वल्पेन सेन्येन निहन्तुमात्रौ ।

सुसंज्ञितानां हि ततस्तु भेदः

कार्यं रिपूणां नयशास्त्रविद्धिः ॥”

इति मातस्य राजधर्म २२२ अध्यायः ॥ ॥

हेधः । विशेषः । विदारणम् । इति मेदिनी ।

न, १२ ॥ (तथा च कामन्दकीये । १५ । १६ ।

“पुरश्च पश्चाच्च यदा समर्थ-

स्तदाभियायान्महते फलाय ।

पुनः प्रसर्पन्निवृत्तपृष्ठः

प्राप्नाति तीव्रं खलु पार्ष्णिभेदम् ॥”)

विरेकः । यथा, हास्यार्णवनाटकं ।

“काशे घृमस्तुषाणां बलवति मरुते खेदभेदोपवासा
वहेमान्यो च पिष्टं सपिशितमनिष्टं वारिपानं
कफतीर्णं ॥”

भेदकः, त्रि, (भिद् + क्तुल् ।) विदारकः । यथा,
मनी । ६ । २८५ ।)

(“संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानाश्च भेदकः ।

प्रतिक्रियाश्च तत् सर्वं पञ्च दद्याच्छ्रुतानि च ॥”

विरेचकौषधादिः । (विरेचकौषधार्थं विषयो यथा,

“नवज्वरे च ये योगा भेदकाः परिकीर्तिताः ।

ते तथैव प्रयोक्तव्या वीक्ष्य देहमलादिकम् ॥”

इति वैद्यकरसन्दसारसंग्रहे विरेकाधिकारः ॥)

एथक्कारकः । यथा । “भेदयति अन्यपदार्थं

एथक करोतीति भेदकं नाम्ना शिवः गोक्षेण

गार्ग्यः ।” इति कारकटीकायां दुर्गादासः ॥

अपि च ।

“भेदभेदकयोः शिष्टं सम्बन्धोऽन्योन्यामिष्यते ।

द्विष्टो यद्यपि सम्बन्धः पशुपतिस्तु भेदकान् ॥”

इति कलापटीकाधृतभर्तृहरिकारिका ॥

(“सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः ।” इति च

५ । ३ । ६६ । इत्यस्य । काशिकावृत्तिः ॥)

भेदनं, स्त्री, (भिद्यतेऽनेनेति भिद् + क्युट् ।)

हिङ्गु । इति राजनिघण्टुः ॥ विदारणम् ।

इति भिदधानोभविर्नट प्रत्ययेन नियमम् ॥

(भेदकारके, त्रि । यथा, भागवते । ३ । २६ । २ ।

“यदाहुर्वर्णये तत् ते हृदयग्रन्थिभेदनम् ।

“अष्टङ्कारनिर्वर्णकमिति स्वामियास्यानम् ॥”

विरेचनकारके च । यथा च सुश्रुते । १ । १८८ । १४ ॥

सर्वं पित्तकरं मदात्मकं दीपनरोचनम् ।

भेदनं कफवातघ्नं हृत्वं वस्तिविशोधनम् ॥”)

भेदनः, पुं, (“भिद्यतेऽनेनेति ।” भिद् + क्युट् ।)

अन्वेषितसः ॥ (भिनत्ति भूमिमिति । क्युः ॥

भ्रूकरः । इति राजनिघण्टुः ॥

भेदितः, त्रि, (भिद् + क्तिप् + कर्मणि क्तः ।)

भिन्नः । दारितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥

भेदी, [न्] पुं, (भुज्) शीलमस्येति । भिद् + क्तिप् ।)

अन्वेषितसः । इति राजनिघण्टुः ॥ (गुणादयो-

ऽस्यान्वेषितसशब्दे विज्ञेयाः ॥)

भेदकर्त्तरि तद्विशिष्टे च चि ॥ (यथा भागवते ।

३ । १५ । ३३ ।

“सुतपादितं हृदरभेदि भयं यतीऽस्य ॥”)

भेदुरं, स्त्री, (भिदुर + एषोदरादित्वात् साधुः ।)

भिदुरम् । वचम् । इति द्विरूपकोषः ॥

भेरः, पुं, (विभेत्स्वादिति । भी + क्त्वेन्नाग-

वस्येति । उणा० । २ । २८ । इति रन् ।)

पटहः । भेरी । इति संक्षिप्तसारो-

णाद्वृत्तिः ॥

भेरिः, स्त्री, (बिभ्यति शत्रुवोऽस्या इति । भी +

“वङ्कादयश्च ।” उणा० । ४ । ६६ । इति क्रिन् ।

बाहुलकाद् गुणः ।) वृद्धवृत्ता । तत्पण्यायः ।

आनकः २ दुग्धभिः ३ । इत्यमरः । १ । १० । ६ ॥

भेरी ४ आनकदुग्धभिः ५ आनकदुग्धभी ६ ।

इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, “यतो भेरि

वेद्यवैद्यान्वदङ्गतालपटहशुक्रकाञ्चलादिभेदेन

शब्दा अनेकविधाः ।” इति पञ्चतन्त्रे प्रथम-

तन्त्रम् ॥)

भेषजं

भेरी, स्त्री, (विभक्ति शब्दोत्पत्त्या इति । भी + कृन् । लटिकारादिति पक्षे डीप् ।) भेरी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वराह उवाच ।

“भेरीशब्दमज्जत्वा तु यस्तु मां प्रतिबोधयेत् ।
वधिरो जायते भूमे ! जन्मेकश्च न संशयः ॥
तस्य वक्ष्यामि सुश्रोणि । प्रायश्चित्तं मम प्रथमम् ।
किंलिखाद् येन मुच्येत भेरीताडनभोजितः ॥
यस्य कस्यापि नामस्य शुक्लपत्रे तु द्वादशम् ।
आकाशप्रयत्नं कृत्वा शीघ्रं मूर्ध्नि किंलिखात् ॥
य एतेन विधानेन वसुधे ! कर्म्म कारयेत् ।
अपराधं न गच्छेत् मम कौकाय गच्छति ॥”
इति वराहपुराणे भेरीताडनापराधप्राय-
श्चित्तम् ॥

(यथा च, सुश्रुते । २ । ७६ । ६ ।

“एतेन भेष्यः पटहाश्च दिग्धा

नानदमाना विषमाशु हन्तुः ॥”)

भेखं, स्त्री, गर्भधारणम् । भयानकं, त्रि । इति
शब्दरत्नावली ॥

भेखडा, स्त्री, (भेख + डाप् ।) देवताविशेषः ।
यक्षिणीभेदः । इति मेदिनी । खे, ३४ ॥ सा
देवता काली । यथा,—

“त्रिकोणनिलया नित्या परमास्तरस्त्रिता ।
महाविद्येश्वरी श्वेता भेखडा कुलसुन्दरी ॥”
इति कालीकुलसर्वस्व श्रीशिवपरशुरामसंवादे
आद्यायाः सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

भेजं, त्रि, (भी + “जलेन्द्रायवर्जिते ।” उणा० २ ।
२८ । इति रन् रस्य लत्वम् ।) भीरुः । स्वर्खः ।
इति मेदिनी । जे, ४३ ॥ चञ्चलः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

भेजः, पुं, (भी + रन् लत्वम् ।) प्रयः । सुनिविशेषः ।
इति मेदिनी । जे, ४३ ॥ भेलकम् । इति
संक्षिप्तसारोणादितः ॥

भेलकः, पुं, स्त्री, (भेल + स्वार्थे कन् ।) नद्यादि
तरणसाधनवस्तु । भेला इति भाषा । तत्-
पर्यायः । प्रयः २ कोलः ३ उडूपम् ४ उडूपम्
५ तरणः ६ तारणः ७ तारकः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तारीयः ९ । इति जटा
धरः ॥

भेष, ऋ ञ भि । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्वा०-
उभ०-अक०-वेट् ।) ऋ अविभेधत् । ञ भेधति
भेषते विभेधे । इति दुर्गादासः ॥

भेषजं, स्त्री, (भिषजोवेद्यस्यैदमित्यण् निपा-
तनादेत्वम् । यद्वा, भेधरोगं जयतीति । जि +
ङ । औषधम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥
“अस्ति भेषजो जलायः ।” अत ऋक्संहिता ।

२ । ३३ । ७१) अथ भेषजमन्त्रमयः ।
“भेषज्यमभ्यवहरेत् प्रभाते प्रायश्चुधः ।

कषायास्तु विप्रधेयं तत्र भेदस्तु दृष्टम् ॥
क्षयः पञ्चविधः कालो भेषज्यग्रहणं शृणुम् ।

किञ्चित् सूर्यादये जाते तथा दिवसभोजने
सायन्तने भोजने च सुकुक्ष्मापि तथा निशि ॥”

५४३

भेषजं

तत्र प्रथमः कालः ।

‘प्रायः पित्तकफोदके विरेकवमनार्थयोः ।
लेखनार्थं च भेषज्यं प्रभाते नाभ्रमाहरेत् ॥’

अथ द्वितीयः कालः ।

‘भेषज्यं विगुणरूपाने भोजनार्थे प्रशस्यते ।
अरुचौ चित्रभोज्ये च मित्रं रुचिरमाहरेत् ॥

समानवाते विगुणे मन्देऽप्यौ वह्निदोषनम् ।
दद्याद्भोजनमध्ये च भेषज्यं कुशलो भिषक् ॥

आनकोपे तु भेषज्यं भोजनार्थं समाहरेत् ।
हृक्कान्तेपककम्पेयु पूज्यमन्त्रे च भोजनान् ॥’

अथ तृतीयः कालः ।

‘उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि ।
ग्रामग्रामादिकं देयं भेषज्यं साध्यभोजने ॥

पाणे प्रदुष्टे साध्यस्य मुक्तस्यान्ते प्रदीयते ।
औषधं प्रायशो धीरेः कालोऽयं स्यात् तृती-

यकः ॥’

अथ चतुर्थः कालः ।

‘सुहृत्सु दुष्टसु लट्कृद्दिक्कान्तासगदेयं च ।
सातृच भेषजं दद्यादिति कालचतुर्थकः ॥’

अथ पञ्चमः कालः ।

‘ऊर्ध्वगन्तु विकारेणु लेखने वृंहणे तथा ।
पाचने शयने देयमनन्तं भेषजं निशि ॥’

इति पञ्चमः कालः ॥

निरस्तस्य भेषजस्य गुणमाह ।

‘वैष्णोधिकं भवति भेषजमन्नघ्नीनं
हृत्वात्तदामयमसंशयमाशु चैव ॥

तद्वाल्लक्ष्यवतीरुदुभिच पीतं
ग्लानिं परी नयति चाशु बलक्षयश्च ॥’

सातृस्य भेषजस्य गुणमाह ।

‘शीघ्रं विपाकमुपपत्तिबलं न हिंस्या-
दन्नाहृतं न च सुहृदन्नाहरेत् ॥

एतद्धितं स्थविरकालकृशाङ्गनाभ्यः
प्राग्भोजनाद्यदृष्टानं किल तच्च तद्वत् ॥’

तद्वत् अन्नाहृतवत् भेषजमिति शेषः ।

‘औषधशेषं मुक्तं भोजनशेषे यदौषधं पीतम् ।
न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्यरोगांश्च ॥’

पीतमित्युपलक्षणम् । लोढादि च ।

‘अनुलोमोऽनिलः स्वास्त्रां क्षुत्तृणानुमनः कुतः ।
लघुत्वमिन्द्रियोद्धारणुद्विजोषधोऽक्षतिः ॥

आमो दाहोऽङ्गसदनं अमस्वच्छाग्निरोरुजः ।
अरतिर्वल्लहानिश्च सावशेषौषधाक्षतिः ॥’

अथ भेषजमन्त्रविधिमाह चरकः ।

‘देवान् गुरुंस्तथा विप्रान् पूजयित्वा प्रणम्य च ।
व्याश्लिष्य समादाय अह्नया भेषजं भजेत् ॥

रमायनमिवर्षीणां देवानामिय चाहृतम् ।
सुधैवोत्तमनामानां भेषज्यमिदमस्तु ते ॥

अक्षदत्ताश्विर्दक्षश्च भूचन्द्राकांनिलानलाः ।
ऋषयः सौषधियामा भूमिदेवाश्च पान्तु वः ॥’

इत्याद्याश्लिष्यः ॥

‘औषधं हेमरजतदृग्भोजनपरिस्थितम् ।
पिबेदात्मजस्यार्थे प्रसन्नवदनं च यः ॥

प्रशान्तस्त्वपि विशाच पीत्वा पाचमधोमुखम् ।

भेषजं

निःक्षिप्यात्तस्य सुलिलं ताम्बूलाद्युपयोजयेत् ॥
अथ भेषजानां विधाकृतिः ।

‘स्वरसश्च तथा कल्कः कायश्च हिमपाण्डकौ ।
क्षीयाः कषायाः पञ्चेते लघवः सूर्यधीतरम् ॥’

तत्रादौ स्वरसविधिः ।

‘आहृतात्तत्तन्नाहृतात् दद्यात् क्षमात् ससु-

क्षये ।

यस्त्वनिर्घोडितो यश्च स्वरसो रस उच्यते ॥’

अथ कल्कविधिः ।

‘द्वयमाहं शिलापिष्टं शुष्कं वा भजलं भवेत् ।
प्रक्षिप्य गालं देह्यस्त्वं तस्मान् कर्षसंस्तम् ॥

कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया ।
सितां गुडं समं दद्याद्दवा देयास्तुगुणाः ॥’

अथ कायविधिः ।

‘पानीयं घोडशगुणं क्षुण्णं द्रवपले क्षिपेत् ।
मृत्पात्रे काययेद्दद्यात्तमभ्रभाशावश्रपितम् ॥

कषादौ तु पलं यावद्दद्यात् घोडशिकं जलम् ॥
घोडशिकं घोडशगुणम् ॥ * ॥

अथ हिमविधिः ।

‘क्षुण्णं द्रवपलं सम्यक् घट्टमिर्गारपलेः प्रुतम् ।
निशीपितं हिमः स स्यात्तथा शीतकषायकः ॥’

अथ फाण्टविधिः ।

‘क्षुण्णं द्रवपले सम्यक् जलमुष्णं विनिःक्षिपेत् ।
स्वपात्रे कृद्ध्योन्मानं ततस्तु आधयेत् पुटान् ॥

स स्यात्तु चर्षादवः फाण्टस्तस्मान् द्विपलं क्लिप्तम् ।
शीतं सिता गुडादौस्तु कर्षमात्रान् विनिः-

क्षिपेत् ॥ * ॥

अथ तण्डुलजलविधिः ।

‘कण्डितं तण्डुलपलं जलेऽष्टगुणिते क्षिपेत् ।
भावयित्वा जलं ग्राह्यं देयं सत्वेन कर्म्मसु ॥’

अथ मन्त्रविधिः ।

‘जले चतुष्पले शीते क्षुण्णं द्रवपलं क्षिपेत् ।
मृत्पात्रे मन्त्रयेत् सम्यक् तस्माच्च द्विगुणं

पिबेत् ॥’

अथ चूर्णविधिः ।

‘अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् ।
तत स्यात्तूर्णं रजःक्षौद्रस्तस्माच्च कर्षसंस्तम् ॥

चूर्णं गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा मता ।
चूर्णं भुजितं हिङ्गु देयं नीतुर्लक्षद्वयम् ॥’

अथ भावनाविधिः ।

‘द्रवेण यावता सम्यक् चूर्णं सर्वं प्रुतं भवेत् ।
भावनायाः पमाणस्तु चूर्णं पीतं भिषग्वरेः ॥’

अथ पुटपाकविधिः ।

‘पुटपाकस्य कल्कस्य स्वरसोऽहृतो यतः ।
अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरा च्यते मया ॥

पुटपाकस्य पाकोऽयं लेपयाऽङ्गारवर्णता ।
लेपश्च द्वाङ्गुलं स्थानं कुर्याद्द्विगुणमात्रकम् ॥

काष्मरीवटजम्बादिपत्रैर्वधनं शतम् ।
पलमात्रो रसो ग्राह्यः क्षयभाजं मधु क्षिपेत् ॥

कल्कचूर्णदवादास्तु क्षीयाः कोलमिता बुधेः ॥
अथोष्णोदकविधिः ।

‘अष्टमेनाश्रयेण सुतुष्टेनाङ्गुलं क्वी ।

भेषजं

अथवा कायनेनेव सिद्धमिति चेत् ।
अथ चौरपाकविधिः ।
'चौरमष्टगुणं चतुर्चौराभीरं चतुर्गुणम् ।
चौरावष्टगुणं तनुपीतं शूलमाभोद्धत्तं जयेत् ॥'
अथ चौरविधिः ।
'मृत्पादेयत पुनः पाकात् घनत्वं सा रसक्रिया ।
सोऽवनेष्टश्च लेहश्च तस्मात्वा स्यात् पलो-
न्मिता ॥'

अथ वटिकाविधिः ।

'वटिका अथ कण्ठान्ते तन्नामयटिका वटी ।
भोदको गुटिका पिण्डी गुडो वर्जितयोष्यते ॥
लेहश्च माध्यते वट्टी गुडो वा शर्करायवा ।
गुग्गुलुश्चो क्षिपेत्तत्र चूर्णं तस्मिन्मिता वटी ॥'

अथ सन्यानविधिः ।

'द्रवेषु चिरकालम् द्रव्यं यत् क्षयितं भवेत् ।
आसवारिष्टमेदैस्तु प्रोष्यते भेषजोऽतम् ॥'

● अथ धातूनां शोधनमारणविधिः । तत्र शोधनविधिः ।

'कृत्य पत्राणि हेम्बो वट्टी प्रतापयेत् ।
तप्तमानि तेषु तर्कं च काञ्चिके ॥
च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा ।
वः परेषाञ्च धातूनां शोधनं भवेत् ॥ १ ॥
अथ स्वर्णस्य मारणविधिः ।

'द्विगुणं सूतमस्त्रिंशद्विंशत् मर्दयेत् ।
समं गन्धं निद्र्यादधरोत्तरम् ॥
ततो रुद्धा सरावट्टमपुटे ।
पौलन्द्यान् पुटान्तेन चतुर्दश ।

जायते भस्म गन्धो द्यः पुनः पुनः ॥'
अथ स्नेहपानविधिः ।

'विधिः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा ।
तत् पिबेत्तर्कः किञ्चिद्भ्युदिते रवौ ॥

अथ पञ्चकर्माणि ।

मनं पञ्चाद्विरेकस्यानुवाशनम् ।
पञ्च कर्माणि निरुद्दिगोत्तरं तथा ॥

अथ फलवर्जितविधिः ।

'गुदे क्षिप्वा श्लक्ष्णा स्वाङ्गुष्ठमस्त्रिभा ।
तैनी वर्जितः फलवर्जितश्च सा सृता ॥

अथ नस्ययज्ञविधिः ।

'कथ्यते धीरेर्नासाग्राह्यं यदौषधम् ।
जावर्णं नक्तकर्म्मति तस्य नाम द्वयं मतम् ॥

अथ शोधनविधिः ।

धमस्तु : शमनो वृद्धस्तथा ।
रेचनः : शमनो व्रणधूपनः ॥

अथ : तिसारणविधिः ।

तत्र गण्डः : सस्यर्कमाननम् ।
स्नेहचौरः : गण्डधूपनम् ॥

आपूर्णं स्थः : गण्डधूपनम् ।
वानपितकम् : कवलं मुखे ।

अर्द्धं निःक्षिप्य : त्रिवेत् कवचे विधिः ॥
अः : गण्डधूपनम् ।

दन्तनिर्दोषाणां वंशः : वंशः ।

भेषजं

शनेर्धर्षणमङ्गुल्या तदक्तं प्रतिसारणम् ॥

अथ स्वेदविधिः ।

स्वेदस्तु विधिः प्रोक्तस्तोषणास्वेदसंज्ञितः ।

उपनाहो द्रवः स्वेदः सर्वे वातानिहारिणः ॥

अथ कर्णपूरणविधिः ।

स्वेदयेत् कर्णदेशम् किञ्चित् पार्श्वशायिनः ।
स्नेहः स्नेहे रमेरुक्तेः क्रीणाः श्रोत्रं प्रपूरयेत् ॥

कर्णश्च पूरितं रनेच्छतं पञ्चशतानि वा ।

सहस्रं वापि माभ्यामां श्रोत्रकण्ठशिरोगदेः ॥

रसादौः पूरणं कर्णं भोजनान् प्राक् प्रशस्यते ।

तेलादौः पूरणं कर्णं भास्करेऽस्तसुपागते ॥ १ ॥

अथालेपविधिः ।

अथालेपस्य नामानि लेपलेपनलिपयः ।

लोपघ्नो विगृह्य वर्यः स च लेपस्त्रिधा मतः ।

न रात्रौ लेपनं कुर्यात् शुभ्रमागं न धारयेत् ॥

अथ शोणितमापणविधिः ।

शोणितं सावयेच्छन्तोराभयं प्रसमीक्ष्य च ।

प्रस्यं प्रस्थाहमथवा प्रस्थाह्ममथापि वा ॥

शरत्काले स्वभावेन शोणितं सावयेत्तरः ।

त्वग्दोषग्रन्थिशोषाद्या न स्य रुधिरपातनान् ॥

अथालेपविधिः ।

काष्ठलोदासवस्त्रे हविर्दनां यत् पातनम् ।

ह्यङ्गुलीन्मोलितं नेत्रे प्रोक्तमाशोतनं हितम् ॥

अथ विटालकविधिः ।

विटालको वह्निर्लोपो नेत्रे पद्मविवर्जिते ।

तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखालेपविधानवत् ॥

अथ तर्पणविधिः ।

वातातपरजोहीने वेष्टमन्त्रानुवाचिनः ।

आधारो माधुर्गर्जनं क्रिन्नेन परिमण्डितौ ॥

समौ दृष्टावमन्त्राधौ कर्णयोः नेत्रकोषयोः ।

पूरयेद्दृष्टमण्डलेन विस्तीर्णेन मुखोदके ॥

अथालेपविधिः ।

"अथ सम्यग्दोषस्य प्राप्तिमञ्जनमाचरेत् ।

अञ्जनं क्रियते नेत्रे तद्दोषश्चाञ्जनं मतम् ॥

अथ प्रत्यञ्जनविधिः ।

गतदोषमपेक्षां प्रपश्यत् सम्यग्भस्मा ।

प्रक्षाल्याक्षि यथादोषं कार्यं प्रत्यञ्जनं ततः ॥

इति भावप्रकाशः ॥ १ ॥

अथ भेषजकरणभक्षणविधम् । तत्र तिथयः

विष्टभिन्नाः शोभनाः । वाराः रविमोमबुध-

बृहस्पतिशुक्राणाम् । नक्षत्राणि पूर्वफल्गुनी-

पूर्वाषाढापूर्वाभाद्रपदाभरण्याश्लेषाविशाखा-

ज्येष्ठाभिन्नाः । जन्मर्क्षश्च निषिद्धम् ।

"लघ्यानि मिथुनकन्याधनुर्मीनसंज्ञकानि ।

तत्र गुरुबुधशुक्रशुक्रसुतसु प्रशस्तानि ॥"

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

(करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तत् यदुप-

करणाय उपकल्प्यते भेषजो घातुसाध्याभि-

निर्वृत्तौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायात्मेभ्यः ।

तद्विधिं यथाश्रयभेदात् देव्यपाश्रयं युक्ति-

यथाश्रयश्च । तत्र देव्यपाश्रयं मन्त्रोप-

मणिसङ्गवत्पुष्टारहोमनियमप्रायश्चित्तोप-

भेषी

वासस्वस्ययनप्रणिपातगमनादि । युक्तियुता-
श्रयं संशोधनोपपन्नमे चेष्टाश्च दृष्टव्याः ।
एतन्नेव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं त्रयभूत-
मद्रवभूतश्च, तत्र यद्द्रवभूतं तदुपायाभि-
प्लुतम् । उपायो नाम भयदर्शनविस्मापनचो-
भगदर्पणभर्तृसन वधवत्स्वप्नसंवाहनादिरस्युक्तौ
भावः यथोक्ताः सिद्धुपायाश्च । यत् द्रव-
भूतं तदमनादिषु योगसुपैति । तस्यापीयं
परीता, इदमेव प्रकृत्या एवंगुणमेवंप्रभाव-
मस्मिन् देशे जातमस्मिन् ज्ञेयौ एव दृष्टीतमेव
निश्चितमेवमुपस्कृतमनया मात्रया युक्तमस्मिन्
ज्ञेयौ एवंविधस्य पुरुषस्येतावन्तद्विषमपक-
यति उपशमयति वा अन्यदपि चैवंविधं
भेषजमभूतञ्चानेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति ।

इति चरके विमानस्यानेऽष्टमेऽध्याये ॥

भेषजाङ्गं, क्षौ, (भेषजस्य औषधस्य अङ्गमवयव-
इव ।) अनुपातम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भैजं, क्षौ, (भिन्नाणां सम्मिश्र इति । भिन्ना +
भिन्नादिभ्योऽङ् । ४ । २ । ७८ । इत्यङ् ।)
भिन्नासम्मिश्रः । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥

अपि च ।

"भिन्नाशनमनुद्योगान् प्राक्किनाप्यनिमित्तम् ।
अथाक्षितस्तु तद्वैभो भोक्तव्यं मनुष्यवीतम् ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतोपशमो वचनम् ॥
(भिन्नेव स्वार्थे अण् । भिन्ना ॥ भिन्नाभवे
भिन्नालब्धे वा चि ।)

भैजजीविका, क्षौ, (भैजेण जीविका ।) भिक्षया
जीवनोपायः । तत्पर्यायः । पैरिष्यम् २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भैजभुक् [ज्] चि, भैजाशी । भिक्षाशी ।
भैजं भुङ्क्ते यः । इति कर्णरि क्षिप्रप्रत्ययेन ।

निर्यत्नं ॥ (यथा, महाभारते १४ । ४६ । ३ ।
"गुरुणा समनुज्ञातो भुञ्जताममङ्गुलस्यन् ।

हविष्यभैजभुक् चापि स्थानासनविहार-
वान् ॥")

भैमी, क्षौ, (भैमीनोपासिता भीमस्य इयं वेति ।
भीम + अण् 'डोप् ।) भीमैकादशी । यथा,

अथ भैमी । विष्णुधर्मसूत्रे ।

"स्वर्गशीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते ! ।

एकादश्यां सिते पक्षे सोपवाचोऽनितेतिथयः ।

द्वादश्यां षट्तिताचारं कृत्वापातात् प्रमुच्यते ॥

तिज्ज्वायी तिलोदकीं तिलोमी तिलोदकी ।

तिलस्य दाता भोक्ता न षट्तिता नावसी-

इति ॥"

मन्त्रपुराणे ।

"यद्यष्टम्यां चर्द्ध्यां द्वादश्यामथ भारत ! ।

अन्येष्वपि दशर्षु न शक्तस्त्वसुपोषितुम् ॥

ततः प्रथमिमां भीमतिथिं पापप्रणाशि-

नीम् ।

ज्याया विधिनानेन गच्छ विष्णोः परं परम् ॥

भीमतिथिं भैमीखन ख्यातां एकादश्याम् ॥

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ १ ॥

भैरवं

अपि च ।

पितामह उवाच ।

“माघमासे शुक्लपक्षे सूर्योत्थाने युता पुरा ।
एकादशीं तथा चेष्टा भीमेन समुपोषिता ॥
आचर्यन्तु व्रतं कृत्वा पितृणामनुगो भवेत् ।
भौमहादशीति विख्याता प्राणिनां पुण्यवर्धिनी ॥
नक्षत्रेण विनापिषा ब्रह्महत्यादिनाशयेत् ।
विनिहन्ति महापापं कुतूषो विषयं यथा ।
कुपुत्रस्तु कुलं यदत् कुमात्रा च पतिं यथा ।
अधमेष्ट यथा धर्मः कुमन्त्री च यथा नृपम् ॥
अज्ञानेन यथा ज्ञानं शीतज्ञापीनता यथा ।
अश्रद्धया यथा श्राद्धं सत्यसेवानुतिथया ॥
हिंस्रं यथोष्णमादद्यादनधैर्यं सद्यः ।
यथा प्रकीर्त्तनाहानं तपो वै विस्मयाद्यथा ॥
अशिक्षया यथा पुत्रो गावो दूरगतयेथा ।
क्रोधेन च यथा शान्तं यथा वित्तमवर्द्धनात् ॥
यथा समीहनाज्ञानं फलानां यतव्रताः ।
तथैव पापनाशाय प्रोक्तं द्वादशीं शुभा ॥
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तंभं गुह्येननागमः ।
युगपदुपजातानि नहि हन्ति त्रिपुंकरम् ॥
न चापि नेमिषक्षेत्रं क्रुद्धक्षेत्रं प्रभासकम् ।
कालिन्दी यमुना गङ्गा न रेवा न सरस्वती ॥
न चैव सर्वतीर्थानि एकादश्याः समानि च ।
न दानं न जपो होमो न ध्यायमुक्तं कश्चित् ॥
एकतः पृथिवीदानमेकतो हरिवासरः ।
ततोऽप्येका महापुण्या इयमेकादशी परा ॥
अस्मिन् वराहवपुषः कृत्वा देहं छाटकम् ।
घटोपरि नव पात्रं कृत्वा वै ताम्रभाजने ॥
सर्वथीजस्तु तं विधाः सितवस्त्रापगुणिते ।
सहिरण्यप्रदीपाद्यैः कृत्वा पूजां प्रयत्नतः ॥
वराहाय नमः पादौ क्रोडाकृति नमः कटिम् ।
नाभं गम्भीरघोराय उरःश्रोत्रधारिणे ॥
बाहुं सहस्रशिरसे शीघ्रं सर्वेश्वराय च ।
मुखं सर्वोत्तमं पूज्य ललाट प्रभवाय च ।
जेशाः शतमधुवाय पूज्या देवस्य चक्रिणः ॥
विधिना पूजयित्वा तु कृत्वा जागरणं निशि ।
श्रुत्वा पुराणं देवस्य माहात्म्यप्रतिपादकम् ॥
भानविप्राय दत्त्वा तु याचकाय शुभाय च ।
कनकक्रोडसहितं सन्निवेद्य परिच्छेदम् ॥
पञ्चाक्षु पारणं कुर्यान्नातिष्ठतः सुहृद्वृतः ।
एवं कृत्वा नरोऽवप्रा न भूयः स्तनपो भवेत् ॥
उपोष्येकादशीं पुण्यां सुथतं वै ऋणत्रयात् ।
मनोऽभिलषितावाप्तिः कृत्वा सर्वव्रतादिकम् ॥”

इति गारुडै एकादशीमाहात्म्ये १२७

अध्यायः ॥ (भीमस्य राज्ञः अपत्यं अणु स्त्री ।
भीमराजनन्दिनी दमयन्ती । यथा, महा-
भारते । ३ । ६४ । १२ ।

“नाबिभ्यत् सा नृपसुता भैमी तन्नाथ कस्य-
चित् ।”)

भैरवं, त्रि, (भीरोरिहं तासकृतं । भीरु + अणु ।)
भयानकम् । इत्यमरः । १ । ७ । २० । (यथा,
महाभारते । १ । १६४ । २७ ।

५१५

भैरवः

“सख्ये च कटीदेशे सख्यं वामनि पाण्डवः ।
तदन्तो द्विगुणं चक्रे खलन्तं भैरवं रवम् ॥”)

अस्य पर्यायाः भयङ्कराश्च दृष्ट्याः ॥

भैरवः, पुं, (भीमंयङ्करो रवो यस्य । इति भीरवः ।
ततः स्वार्थे अण् ।) शङ्करः । इति मेदिनी । वे
४६ ॥ भयानकरमः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नद्विषेणः । इति शब्दरत्नावली ॥ रागभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ ॥ ॥ अष्टभैरवाणां सुतपात्तयथा,
“देवाधिपः समुत्पद्य हरिं गमि गदां क्षिपत् ।
नस्थितस्तु महायोगी सखेधारः प्रजापतिः ॥
गदापातक्षताद्भूतिं चतुर्धास्त्रगथापयत् ।
पञ्चधारसमुद्भूतो भैरवोऽस्मिन्समग्रमः ॥
विद्याराजिति विख्यातः पद्ममालाविभूषितः ।
तथा दक्षिणधारोऽसौ भैरवः प्रेतमास्थितः ॥
कामराजिति विख्यातः कृष्णान्नसमग्रमः ।
नागराजिति विख्यातश्चक्रमालाविभूषितः ॥
क्षतजादधिराज्जातो भैरवः शूलभूषितः ।
संस्कन्दराजिति विख्यात इन्द्रावुधसमग्रमः ॥
भूयिष्ठदाधिराज्जातो भैरवः फलभूषितः ।
ख्यातो लम्बितराजिति शोभाञ्जनसमग्रमः ॥
ततोऽभूद्देवराजिति भैरवः क्षतजादय ।
उग्रराजो वभूवाथ क्षतजाद्वैरवोऽपरः ॥
एवं हि सप्ररूपोऽसौ कथ्यते भैरवो मुने ।
विप्रराजोऽयमः प्रोक्तो भैरवाश्चक्रमुत्थते ॥”

इति वामनपुराणे अत्यन्तप्रदाने भैरवपादु-
भावे ६७ अध्यायः ॥ ॥ ॥
शारदीयदर्गापूजायां अष्टौ पूज्यभैरवा यथा,
“आदौ महाभैरवश्च संहारभैरव तथा ।
असिताङ्गभैरवश्च कुरु भैरवमेव च ॥
ततः कालं भैरवश्च क्रोधभैरवमेव च ।
ताम्रचङ्कं चन्द्रचङ्कं अन्ते च भैरवद्वयम् ॥
शतान् संपूज्य मध्ये च नवशक्तींश्च पूजयेत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रव्रतिखण्डे दुर्गापूज्याने ६१
अध्यायः ॥
ताम्रचङ्कचन्द्रचङ्कयोः स्थाने कपालभैरवरुद्र-
भैरवौ ज्ञेयौ । इति तत्रैव गणपतिखण्डे ४१
अध्यायः ॥ ॥ ॥ अपि च ।

“असिताङ्गो रुद्रखण्डः क्रोध उन्मत्तसंज्ञकः ।
कपालो भीषणश्चैव संहारश्चाष्टमः स्मृतः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ ॥ ॥

शिवगणाधिपभैरवो यथा,—

“नन्दो भृङ्गो महाकालो वेतालो भैरवस्तथा ।
अङ्गं भूत्वा महेशस्य धीमतीतास्तपोधनाः ॥
यैर्मानुषशरीरेण प्रापिरे तपसो बलात् ।
गणानामाधिपत्यम् तं जानन्ति हरं परम् ॥”

इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥ ॥ ॥
करवीरपुरराजचन्द्रशेखरपञ्चोत्तारावतीगर्भं
महादेवाज्जातपुत्रः । स च पुरा भृङ्गो बभूव
पात्नीशोपात् वानरमुखो भूत्वा भैरव इति
नाम्ना ख्यातः । यथा,—

“प्रावेशे ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान्तु कामार्थं समुपस्थितः ॥

भैरवः

कामावसाने तस्यान्तु मथो जातं सुतद्वयम् ।
अभवत्पुत्रादौ । यथा शाखाष्टगाननम् ॥
तवस्तथोनाम चक्रे नारदो महाहृत् ।
असौ भैरवनामाभूव भीरोः पुत्रो भयङ्करः ।
वेतालमदृशः कृष्णो वेतालोऽभूत्तथापरः ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ ॥ ॥

अपि च ।

“योऽसौ भृङ्गो हरसुतो महाकालोऽपि भर्गजः ।
तावेव गौरीशोपेन सम्भूय नरयोनिजौ ॥
वेतालभैरवौ जामौ पृथिव्यां नृपवैश्वसनि ।
यथा भृङ्गमहाकालावुत्पन्नौ प्राक तथा ऋणम् ।
योऽसौ महाभैरवः सकायः शारभो हरः ।
भैरवः पृथगेवायं गणाध्यक्षो हराम्बजः ॥”

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥ ॥ ॥

दर्जयास्त्रगिरिस्थभैरवो यथा,—

“तन्मध्यं भैरवो देवो भर्गसङ्गमसम्भवः ।
दर्जयास्त्रं शरगिरौ स्वर्गस्थोऽयमभूमिगः ॥
योऽसौ शारभरूपस्य मध्यखण्डादिभैरवः ।
स एव भैरवाख्योऽयं पञ्चपक्षस्य सत्त्वकैः ।
संपूज्य तत्र सतिमान् स याति शिवलोकांताम् ॥”

इति कालिकापुराणे ५२ अध्यायः ॥ ॥ ॥

भैरवस्य मन्त्रो यथा,—

“कैवल्यः सपरो हृदिः षडस्वरसमन्वितः ।
चन्द्रविन्दसमायुक्तं हृदयस्योपस्य बीजकम् ॥
भैरवं पाण्डुराशन्तु वनमालिखत् पिणम् ।
वाराहं तु बीजेन पूजयेत्तु विधानतः ॥
सपरो हृदिः षडस्वरसमन्वितोऽयं समन्वितौ ।
महाभैरवमन्त्रोऽयं भैरव तत्र पूजयेत् ॥”

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ ॥ ॥

अस्य ध्यानं यथा,—

“भैरवः पाण्डुराशश्च रक्तगौरश्चतुर्भुजः ।
गदां पद्मं च शक्तिं च त्रिशूलं च करेण च ।
विम्बदेयाः पूर्वाभागे पूज्यार्थं विष्णुरूपधृक् ॥”

इति तत्रैव ६० अध्यायः ॥ ॥ ॥

अस्य गायत्री यथा,—

“महाभैरव विद्महे कैलिरूपाय धीमहि ।
तन्नः कामो भैरवस्तु देवी त्वया प्रसीदयात् ॥
एषा भैरवरूपस्य गायत्री मे प्रातःकृता ।
यथैष्टमांसमद्यादिभोजनाय मया धृतः ॥
महाभैरवरूपेऽयं तथा स्तारतिमङ्गमे ।
अयन्तु वास्यभावेन पूज्यो मद्यादिभिः सदा ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

अथ महाविदासनां भैरवतिरूपणं यथा,—
शिव उवाच ।

“दृष्टुं चाक्षिज्ञं शुभम् । कालिकायाश्च भैरवम् ।
महाकालं दक्षिणाया दक्षभागे प्रपूजयेत् ॥
महाकालेन वै मार्त्तं दक्षिणा रमते सदा ।
ताराया दक्षिणे भागे अक्षः परिपूजयेत् ॥
समुद्रमथने देवि ! कालकूटं समुत्थितम् ।
सर्वं देवाः सदाराश्च महाशोभमवाप्नुयुः ॥
क्षीमादिरहितं यस्मात् पीतं हलाहलं विषम्
अतएव महेशानि ! अक्षोभ्यः परिकीर्तितः ॥

तेन साहं महामाया तारिणी रमते सदा ।
महात्रिपुरसुन्दर्या दक्षिणे पूजयेत् शिवम् ॥
पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रं प्रतिवक्त्रं सुरेश्वरि ! ।
तेन साहं महादेवो सदा कामकृतहला ॥
असृग्बलं महेशानि । पञ्चभूति प्रकीर्तिता ।
श्रीमद्भुवनसुन्दर्या दक्षिणे चाक्षकं यजेत् ॥
स्वर्गं मर्त्यं च पातले या चाद्या भुवनेश्वरी ।
एतया रमते तेन चाक्षकस्तेन कथ्यते ॥
महाशक्तिश्च समाख्यातः सर्वतन्त्रं पपुजितः ।
भैरवा दक्षिणे भागे दक्षिणाक्षसंज्ञकम् ॥
पूजयेत् परमेशानं पञ्चवक्त्रं तमेव हि ।
विष्णुमस्तादक्षिणांश्च कवचं पूजयेत् शिवम् ॥
कवचपूजनादपि । सर्वसिद्धीश्वरी भवेत् ।
प्रभावतो महाविद्या विधवारूपधारिणी ॥
वगलाया दक्षभागे एकवक्त्रं प्रपूजयेत् ।
महारुद्रेति विख्यातं जगत्संहारकारकम् ॥
मातङ्गीदक्षिणांश्च च मतङ्गं पूजयेत् शिवम् ।
तमेव दक्षिणाक्षं जगदानन्दकारकम् ॥
कमलाया दक्षिणांश्च विष्णुरूपं सदाशिवम् ।
पूजयेत् परमेशानि । स सिद्धो नात्र संशयः ॥
पूजयेद्भद्रपूजाया दक्षिणांश्च च रूपकम् ।
महामोक्षप्रदं देव दशवक्त्रं महेश्वरम् ॥
दुर्गाया दक्षिणे देवे नारदं परिपूजयेत् ॥
नकारः स्फटिकश्च दकारः पालकः सदा ।
रेफः संहाररूपत्वात्तदः परिकीर्तितः ॥
अभ्यासु सर्वविद्यासु ऋषियैः परिकीर्तितः ॥
स एव तस्या भर्ता च दक्षभागे प्रपूजयेत् ॥

इति तोडलतन्त्रप्रथमपटले ॥

(भैरववलिविषयः । यथा, कालिकापुराणे ।
पत्तिणः कच्छपायाह्वा मत्स्या नवविधा नृगाः ।
महिषा गोधिका गावश्कागो वभुश्च शकरः ।
खड्गश्च क्रणसारश्च गोधिका शरभो हरिः ।
शादलश्च नरसिंह स्वगात्रधिरन्तरा ॥
चण्डिकाभैरवादौनां जलयः परिकीर्तिताः ।
बलिभिः साध्यते मुक्तिर्बलिभिः साध्यते दिवम् ॥
अथ भैरवरागस्य विवरणम् । हनुमन्मते यङ्-
रागमध्ये प्रथमरागः । महादेवमुखाभिर्गतः ।
अस्य जातिः औडवः । अर्थात् धैरवनिषाद-
यङ् जगन्नाथरमध्यममिति पञ्चस्वरमिलितः ।
अस्य गृहं धैरवस्वरः । शरदृतौ प्रातःकालः
अस्य गानसमयः । रागमालायाम् अस्या-
कारः महादेवाकारवत् । अर्थात् सुन्दर-
सम्भाषी । भस्मभूतिवदनः । जटामस्तकः ।
जटापतदगङ्गाजलः । कङ्कणभूषितहस्तः । लला-
टाक्षुब्धः । त्रिनेत्रः । सर्पपेटितस्कन्धपाङ्कः ।
भालतिलकः । स्कन्धस्थहस्तिवर्मा । अथवा
क्षोपिचर्मोपविष्टः । गलमुण्डमानः । त्रिशूल-
धस्तः । अथवा सम्मुखोपधितत्रिशूलः ।
पाशैर्यज्जपस्य । अस्य रागिण्यः पञ्च । यथा ।
भैरवी वेराटो मधुमाधरी सित्यवी वज्राली
॥ अस्याष्टौ पुत्राः । यथा । हर्षः तिलकः
पुगीयः माधवः सहः वल्लभः मधुः पञ्चमख ।

कलिनाथमते तु भैरवश्चतुर्थरागः । अस्य
रागिण्यः षट् । यथा । भैरवी गुणरी भाषा
विलावली कर्णाटो रगतंसा यङ्गंसीति च
केचित्तन । एतन्मते पूर्ववत् अष्टौ पुत्राः । किन्तु
तिलकपुरीयपञ्चमसहस्रानेषु देवशाखलित-
मालकौशविलावला लिखिताः । सोमेश्वर-
मतेऽपि रागिण्यः षट् । यथा । भैरवी गुणरी
रेवा गुणकली वज्राली बहुली च । तन्मते
रागिण्या महास्य गानसमयो योषासः ॥
भरतमते तु अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । मधु-
माधवी ललिता वरारी वाहकली भैरवी च ।
तन्मतेऽपि अस्याष्टौ पुत्राः । यथा देवशाखः
ललितः हर्षः विलावलः माधवः वज्रालः
वैभामः पञ्चमख । एषामष्टौ भाष्या यथा ।
सह्या विलावली सोरठो कुम्भारी अन्दाही
बहुलगुणरी पटमञ्जरी भैरवी च । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥ * ॥ मतान्तरं भैरवरागस्य भाष्या
यथा । भैरवी वज्राली वरारी मधुमा मधु-
माधवी सित्यवी च । तत्पुत्रा यथा । कोषकः
अजयपालः श्यामः खरतापः शुङ्गः टोलख ।
तत्पुत्रवध्वो यथा । अष्टौ रेवा बहुला सोहिनी
रम्भली सह्या च । अत्र शोभा इति साधुः
पाठः । इति नारदपुराणम् ॥

(नागभेदः । यथा, महाभारते ॥ ११५ ७१२ ॥

“भैरवी मुखवेदाङ्गः पिशाङ्गश्चोदपाङ्कः ॥”

भैरवी, स्त्री, (भैरव + ट्रीप्) चामुण्डा । यथा,
“चामुण्डा चक्षिका चम्पेमुखा मार्जारकशिका ।
कर्णमोटी महागत्या भैरवी च कपालिनी ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥ १०१२० ॥

भैरवीविशेषा यथा । त्रिपुरभैरवी १ । सम्य-
त्प्रदा भैरवी २ । कौलेशभैरवी ३ । सकलसिद्धिदा
भैरवी ४ । भयविध्वंसिनी भैरवी ५ । चैतन्यभैरवी
६ । कामेश्वरी भैरवी ७ । पटकुटा भैरवी ८ । नित्या
भैरवी ९ । रुद्रभैरवी १० । भुवनेश्वरी भैरवी ११ ।
त्रिपुरबाला भैरवी १२ । नवकुटा भैरवी १३ ।
अक्षपूजा भैरवी १४ । आसां मन्त्रा यथा,—

अथ त्रिपुरभैरवी ।

“वियदभ्यगुह्यताशस्यो भौतिको विन्दुशेखरः ।
वियतत्रादिकेन्द्राग्निसंस्थितं वामाक्षिचिन्मन् ॥
आकाशभृग्वह्मिणो भनुः सर्गद्वखण्डवान् ।
पञ्चकुटात्मिका विद्या वेद्या त्रिपुरभैरवी ॥” १ ॥

अथ सम्यत्प्रदा भैरवी ।

यथासौ त्रिपुरा बाला तथा त्रिपुरभैरवी ।
सम्यत्प्रदा नाम तस्याः शृणु निर्गमलमानसं ॥
शिवचन्द्रो वह्निर्मस्यो वागभव तदनन्तरम् ।
कामराजं तथा देवि । शिवचन्द्रान्वितं तनः ॥
पृथ्वीजीवान्तवद्वायं तार्तीयं शृणु वल्लभे ।
शक्तिवीजे महेशानि । शिववद्भी नियोजयेत् ॥
कुमार्याः परमेशानि । हित्वा सर्गन्तु वेन्दवम् ।
त्रिपुरा भैरवी देवी महासम्यत्प्रदा प्रिये ॥ २ ॥

अथ कौलेशभैरवी ।

सम्यत्प्रदाभैरवीवद्विह कौलेशभैरवीम् ।

हमाद्या सेव देवेशि ! त्रिषु बीजेषु पार्ष्णति । ।
इत्यन्तु सहराद्या स्यात् पूजाध्यानादिकं
तथा ॥ ३ ॥

अथ सकलसिद्धिदा भैरवी ।

एतस्या एव विद्याया आत्मनो रेफवर्जिते ।
तदेयं परमेशानि । नाम्ना सकलसिद्धिदा ।
सम्यत्प्रदाभैरवीवत् ध्यानपूजादिकं तथा ॥ ४ ॥

अथ भयविध्वंसिनी भैरवी ।

सम्यत्प्रदा भैरवी आत्मनो रेफरहिता चेतदा
भयविध्वंसिनी भैरवी भवति । दक्षिणामूर्ती
तथादर्शनात् । पूजादिकन्तु सम्यत्प्रदावत् ॥ ५ ॥

अथ चैतन्यभैरवी ।

“वागभवे बीजसुखाय जीवप्राणसमन्वितम् ।
सकला भुवनेशानो द्वितीयं बीजसुहृत्तम् ॥
जीवं प्राणं वह्निसंस्थं शक्रस्वरसमन्वितम् ।
विसर्गादसहेशानि । विद्या ज्योतिर्व्यमाहृता ॥”
कथ्यादित्यासः । शिरसि दक्षिणामूर्तये ऋषये
नमः । मुखे पङ्क्तिच्छन्दसे नमः । हृदि
चैतन्यभैरवे देवताये नमः ॥ ६ ॥

अथ कामेश्वरी भैरवी ।

“कामेश्वरी च रुद्राणी पूर्वेसिंहासने स्थिता ।
एतस्या एव विद्याया बीजद्वयमुदाहृतम् ॥
तदन्ते परमेशानि । नित्यक्रिन्ने मददवे ।
एतस्या एव तार्तीयं रुद्राणी परमेश्वरि ॥ ७ ॥

अथ पटकुटा भैरवी ।

डाकिनी राकिणी बीजे लाकिनी काकिनी-
युगम् ।
शाकिनी हाकिनी बीजे आह्वय सुरसुन्दरि ॥
आद्यमैकारसंयुक्तमन्यदीकारमखितम् ।
शक्रस्वरान्वितं देवि । तार्तीयं बीजमालिखेत् ।
विन्दुनादकलाक्रान्तं त्रितयं शैलसम्भवे ॥ ८ ॥

अथ नित्या भैरवी ।

एतस्या एव विद्यायाः यङ्गान्तं क्रमशः स्थितान् ।
विपरीतान् वद प्रौढ । विद्येयं भोगमोक्षदा ।
न्यासपूजादिकं सर्वमस्याः पूर्ववदाचरेत् ॥ ९ ॥

अथ रुद्रभैरवी ।

शिवचन्द्रो मादनान्तं फाल्गुं वह्निसमन्वितम् ।
शक्तिभिर्गं विन्दुनादकलाङ्गं वागभव प्रिये ॥
सम्यत्प्रदाया भैरव्याः कामराजं तदेव हि ।
सदाशिवस्य बीजन्तु महासिंहासनस्य च ।
एषा विद्या महेशानि । वर्णितुं नैव शक्यते ॥ १० ॥

अथ भुवनेश्वरी भैरवी ।

हमाद्यं वागभवचाटो हसकान्ते सुरेश्वरि ! ।
भूबीजं भुवनेशानो द्वितीयं बीजसुहृत्तम् ।
शिवचन्द्रो महेशानि । भुवनेश्वरी च भैरवी ॥ ११ ॥

अथ त्रिपुरबाला भैरवी ।

अधरो विन्दुनामाक्षं ब्रह्मन्द्रस्थः शशी युतः ।
द्वितीयं भृगुसर्गाङ्गो मनुस्तार्तीयमौरितम् ।
एषा वासति विख्याता ज्योतिर्व्यमाहृता ॥ १२ ॥

अथ नवकुटा बाला ।

बालाबीजत्रयं देवि । कूटत्रयं नवाक्षरी ।
वियन्कूटत्रयं देवि । भैरवा नवकूटकम् ॥ १३ ॥

अश्वपूजां भैरवी ।

प्रगवं भवनेशानि । श्रीवीर्यं कामवीर्यकम् ।

हृदन्ते भगवत्यन्ते माहेश्वरिपदे ततः ।

असूयं ठगुणं विद्वेयं विगदन्तरी ॥ १४ ॥”

इति तत्त्वसारे भैरवीमन्त्रपरिच्छेदः ॥ रागिणी

विशेषः । सा च भैरवरागस्य पत्नी । यथा,—

“भैरवी कौशिकी चैव भाषा वेलावली तथा ।

चङ्गाली चेति रागिण्यो भैरवस्यैव वल्लभाः ॥”

मनान्तरे मालवरागस्य पत्नी । यथा,—

धानसी मालसी चैव रामकीरी च मित्पुङ्गवा ।

आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया दमाः ॥”

अस्या ध्यानं यथा,—

“सरोवरस्था स्फटिकस्य मन्दिर

सरोरुहैः शङ्करमर्चयन्ती ।

तालप्रयोगप्रतिषङ्गान्ति-

गौरीतनूनारद भैरवीयम् ॥”

अस्या गानसमयः पूर्वाह्नकालः । यथा,—

“विभाषा ललिता चैव कामोदी पठमञ्जरी ।

रामकीरी रामकली वल्लोयारी च गुञ्जरी ॥

देशकारी च शुभगा पञ्चमी च गङ्गा तुङ्गी ।

भैरवी चाथ कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च ।

एताः पूर्वाह्नकाले तु गीयन्ते गायत्रीसमेः ॥”

इति मञ्जीतदामोदरः ॥ * ॥

हनूमन्तते एषा सम्पूर्णजातिः । अस्याः सप्त-

स्वरविन्यासक्रमः मध्यमरागमध्यमनिषादपङ्क-

जर्वभगात्पारान्तः । अस्या गृहं मध्यमस्वरः ।

शरद्वर्षे प्रभाते अस्या गानसमयः । राग-

मालायां अस्याः स्वरूपम् । अल्पवयस्का ।

सुखपा । सुनेत्रा । विस्तरवदना । पिङ्गल-

केशा । कोमलाङ्गो । रक्तवर्णा । श्वेतवसना ।

गलशोभितचम्पकमाला । प्रफुल्लपद्मयुक्तपञ्चन-

गुहायां शिवपूजापरायणा । तत्र मञ्जीर-

वादका गायन्ति च ॥ * ॥ कलिनाथभोमे-

श्वरभरतभतेज्येयम् ॥

भोजं क्री, (भोजमेव संज्ञायां स्यार्थं वा अण् ।)

लाघकपत्नी । इति जटाधरः ॥ भेषजश्च ॥

भेषज्यं, क्री, (भेषजमेवेति । भेषज + “अनन्ता-

वसयेतिहभेषजान् जाः ।” ५ । ४ । २३ । इति

जाः ।) औषधम् । इत्यमरः । २ । २ । ५० ॥

(अस्य पर्यायो यथा,—

“भैरव्यं भैरवज्जायुदशमगदमौषधम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“तदेव युक्तं भैरव्यं यदारीयाय कल्पते ।”

इति चरके सूत्रस्थाने द्वितीयध्याये ॥)

भोः, [स्] अ, (भातीति । भा + बाहुलकाद्

होसिः ।) सम्बोधनम् । तत्पर्यायः । ष्याट् २ पाट्

३ अङ्ग ४ हे ५ ई ६ । इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥ हं ह्री

७ हुम् = ह्री ८ अरे १० अये ११ अयि १० ।

इति भरतः ॥ (यथा, मार्कण्डेयः । ३ । ५२ ।

“भो भो धिरेन्द्र ! कुयस्व बुद्ध्या बोध्यं बुधा

त्सक ! ।”)

प्रश्नः । विषादः । इति शब्दरत्नावली ॥

भोक्तृत्वं चि, (भुज् + कर्मणि तथत् ।) भोज-

नीयम् । भोज्यम् । यथा,—

“यत्र न भगिनी हस्ताभोक्तृत्वं पृथिवर्जम् ।”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

“अत्राव वर्तुलाकारा वार्ताकी दुधवर्णिका ।

प्राणान्तेऽपि न भोक्तृत्वा दुधवर्णा कलम्बिका ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

(कर्मजन्ये अनुभवनीये । यथा च देवीभाग-

वते । ११ । ७ । २८ ।

“प्राग्भ्यं किल भोक्तृत्वं शुभं वाप्यथवा शुभम् ।

उत्तमस्तद्वशां नित्यं कारयत्ये । सर्वथा ॥”)

भोक्ता [कृ] चि, (भुज् + कर्त्तरि लच् ।)

भोजनकर्त्ता । यथा,—

“यमेश्वरो हृद्यगमस्तक्य-

भोक्तायथासा हरिरीश्वरोऽत्र ॥”

इति आहुप्रयोगतत्त्वम् ॥

सुखादिभोगकर्त्ता यथा,—

“कर्त्ता च देहो भोक्ता च आत्मा भोजयिता

सदा ।

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मक्तिरेव च ॥”

इति प्रज्ञावर्त्त प्रकृतिसङ्ख २३ अध्यायः ॥

अथ भोक्तृत्वतत्त्वं यथा, पाकगार्ज्यम् ।

“स्नानः सुधीतस्त्वदुमुत्तरपुत्रात्तासा-

स्तत्कालधीनचरणः सह पुत्रमित्रैः ।

सखी प्रसन्नहृदया रसपाकवदां

भोक्ता विगेष सततं हि सहात्मवेदैः ॥

स्वदुर्लभमय स्थले चारुवस्त्राद्यगुणित ।

आमने प्राङ्मुखो भोक्तोपविष्टोऽप्युदुमुखः ॥”

(भोजनकर्त्तृ यथा, —

“यदा कारणमामाद्य भोक्तृणां हृदयोऽपि वा ।

अनेकदृशयोनित्वाच्छास्त्रतत्त्वान् विनिर्दिशेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

“भोक्तारं विजने रस्य निःसन्धाये शुभे शुचौ ।

सुगन्धिपुष्परचिते रस्य देशेऽथ भोजयेत् ॥”

इति च तत्रैव तदध्याये ॥

यथा च सांख्यशास्त्रे भोक्ता भागकर्त्ता पुरुषः ।

सति भोगज्ञाने भोक्तृज्ञानं भवतीति तत्त्वज्ञान-

माह । “चिद्वसानो भोगः ॥” इति सांख्यसूत्रम् । १ ।

१०४ ॥ पुरुषस्वरूपे चेतन्यं पश्यमानं यत्संताड्यो

भोगः सिद्धिरित्यर्थः । राज्ञो भृत्यवर्गः यथा,

स्वामिने भोग्यज्ञानमर्पयति, तथा इन्द्रियाणि

विषयजातं स्वस्वशक्त्या गृहीत्वा अन्तःकरण-

प्रतिविम्बिताय पुरुषाय अर्पयति, स च पुरुषः

प्रतिविम्बग्रहणमात्रेण विषयजातं भुङ्क्ते

प्रकाशयतीत्यर्थः । पुरुषस्य भोगः प्रतिविम्बा

दानमात्रं अत्यल्पान् पुष्टादिः । इन्द्राः परि-

णामरूपो भोगः पुरुषे निषिध्यते । “वर्द्ध

भाग इवात्मनि ।” इत्यादिभिरिति । शन्ताडक

तया पुरुषः भोगकर्त्ता वा भोक्ता ॥” इति

तद्वाच्यं विज्ञानभिक्षुः ॥

भोक्ता [कृ] पु, (भुङ्क्ते जीवरूपेणिति, भुङ्क्ते

पालयतीति वा भुज् + लच् ।) विष्णुः । यथा,—

“भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता महिष्णुर्गदादिजः ।”

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

भोक्ता । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१ ॥

भोगः, पु, (भुज्यतेऽभौ इति । भुज् + घञ् ।)

सुखम् । स्त्रादिभूतिः । पण्यस्त्रीणां भूति-

र्भादिः । आदिना हस्त्यादिकर्मकराणाञ्च

भूतिः । सर्पस्य फटा । सर्पशरीरम् । इत्यमरः

भरतौ । ३ । ३ । २३ ॥ (यथा, रघौ । ११ । ५६ ।

“लक्ष्यते सा तदनन्तरं रविः

बहुभौमपरिवेगमण्डलः ।

वेनतेयशमितस्य भोगिनः

भोगवैधित इव श्रुतौ मणिः ॥”)

धनम् । (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३४ । ६ ।

“हिरण्ययमुत्तमं समानं हत्वी दस्युन् प्राप्य

वर्गमावतु ॥”

“हिरण्यथं सुवर्गमयं भोगं धनम् ॥” इति

तद्वाच्यं सायनः ॥) गृहम् । (यथामस्मिन्नेव

मन्त्रे । “भोगशब्द आख्याने भुज्यतेऽस्मिन्निति

भोगो गृहं वा समानं अर्थिभ्यो ददौ ।” इति

सायनः ॥) पालनम् । अभ्यवहारः । इति

मेदिनी । गे. १६ ॥ सर्पः । देहः । मानम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ पुण्यपापजननयोग्य-

कालः । यथा,

“अतीतानागतो भोगो नाशः पञ्चदश

सूतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वं संक्रान्तिप्रकरणम् ॥

(पुरुम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । २६ । ६ ।

“नव यदस्य नवतिश्च भोगान्

साकं वज्रेण मधवा विवृणुत ॥”

भोगान् पुराणि । इति तद्वाच्यं सायनः ।)

भुज्यादीनां भोगो यथा । विपुरुषभोगमाह

आसः ।

“प्रपितामहेन यदुक्तं तत्पुत्रेण पिता च तत ।

तौ पिता यस्य पित्रा च तस्य भागन्विपौरुषः ॥

पिता पितामहो यस्य जीवेषु प्रपितामहः ।

त्रयाणां जीवतां भोगो विज्येयस्त्वकपुरुषः ॥

नारदः ।

तथारूपविवादस्य प्रेतस्य अवधारणः ।

पुत्रेण भोक्तृः संशोध्यो न तं भोगो निवर्त्तयेत् ॥”

इति अवधारितत्त्वम् ॥

विभवभेदः । यथा

“कर्त्ता च देहो भोक्ता च आत्मा भोजयिता

सदा ।

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिर्मक्तिरेव च ॥”

इति प्रज्ञावर्त्त प्रकृतिसङ्ख २३ अध्यायः ॥

(गृहभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।

११ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोके ॥

“यदि स्यादण्वास्तु तदा चापः प्रकीर्तितः ।

गण्डभोऽसंज्ञतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः ॥

गोभक्तिका हि सञ्चारो शकटो मकरस्तथा ।

भोगभेदाः सगाख्यातास्तथा परिपलम्बकः ॥

असंज्ञतास्तु पङ्क्यश्च भोगश्चाश्च पञ्चधा ॥”)

भोगस

भोगयहं, स्त्री, (भोगार्थं यहम् ।) वासयहम् ।
यथा,—

“वासगारं भोगयहं कथापत्राटनिकृताः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

भोगदेहः, पुं, (भोगहेतुको भोगसाधको वा देहः ।)
स्वर्गनरकभोगार्थं सूत्रप्रणीतम् । यथा,—
“कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम् ।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥”
इति आहुतत्वम् ॥

अपि च ।

“प्रण देहविवरणं कथयामि यथागमम् ।
एषो वायुराकाशस्तेजस्वीयमिति स्फुटम् ।
देहिनी देहधीजस्रः सृष्टिविधौ परम् ॥
एषिआदिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्मितो भवेत् ।
स जन्मो नश्वरश्च भस्माच्च भवेद्देहः ॥
वृद्धाङ्गप्रमाणश्च यो जीवपुरुषः कृतः ।
विभक्तिं सृष्टदेहन्तं तद्वर्णं भोगहेतवे ॥
स देहो न भवेद्दृश्या ललदग्नौ यमालये ।
जले न नष्टो देहो वा प्रहारे सुनिरे कृतः ॥
न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा ।
तप्तदधे तप्तलोहे तप्तपाषाणे च च ॥
प्रतप्तप्रतिभाश्वेतेष्वप्युपपन्नैरपि च ।
न च दग्धो न भस्मश्च भुङ्क्ते सन्तापमेव च ।
कथितं देहवृत्तान्तकारणञ्च यथागमम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसर्ग २६ अध्यायः ॥

भोगपालः, पुं, (भोगं भोगसाधनमन्त्रादिकं पाल-
यतीति । भोग + पालि + अण् । अन्ध-
रन्तकः । इति शब्दमाला ॥ भोगरन्तकं च ॥

भोगपिशाचिका, स्त्री, (भोगे पिशाचिका इव,
तददृष्टत्वात् ।) क्षुधा । इति हारावली ॥

भोगभूमिः, स्त्री, (भोगार्थं भूमिः ।) सुख-
स्थानम् । भारतवर्षातिरिक्तवचम् । यथा,
“तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपं महाभूमेः ।
यतो हि कर्मभूरेषा ततोऽप्युत्था भोगभूमयः ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ३ अध्यायः ॥

भोगवती, स्त्री, (भोगः संप्रशरीरं भूम्ना अस्वस्थ-
मिति । भोग + मतुप् मस्य व । “शाङ्कर-
वाचसो डीन् ।” ४ । १ । ७३ । इति डीन् ।)
पोतालगङ्गा । नागपुरी । इति मेदिनी । ते,
२१४ ॥ (नागपत्नी । यथा महाभारते ।
१ । १७२ । ३२ ।

“नच भोगवती मन्वे न गन्धर्वी न मातुर्याम् ।
गङ्गा । यथा, च काशीखण्डे २६ । १०८ ॥
“मया भोगवती भद्रा भवानो भूतभाविनी ।
तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । १ । ५५ । ७५ ॥
“तीर्थं भोगवती चैव वेदिरवा प्रजापतेः ।”

भोगवान्, [तु] पुं, (भोगः फणः कायो वा भूम्ना
अस्वस्थिति । भोग + मतुप् मस्य च वत्वम् ।)
सपः । इति मेदिनी । ते, २१४ ॥ नात्यम् ।
गानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भोगविशेषे च ॥
भोगसङ्ग, [तु] स्त्री, (भोगार्थं उपभोगार्थं सङ्गः ।)
वासयहम् । यथा,—

“गभोगारं वासयहं भोगसङ्गापवाधकम् ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

भोगार्थी, स्त्री, (भोगार्थं अर्थमे इति अर्थ +
“अहलोर्गन्तु ।” ३ । १ । २०४ । इति गन्तु ।)
धायम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भोगावली, स्त्री, (भोगानां व्यावली श्रेणि-
यत्वात् ।) स्तुतिपाठकस्य स्तुतिः । इति जटा-
धरः ॥ (यथा मार्च । ५ । ६७ ।

“भोगावलीः कलशरोऽवसरेषु पेटः ।”

भोगावलीः प्रवृत्तान् । इति तट्टीकायां मल्लि-
नाथः ॥) नागपुरी । इति हेमचन्द्रः ॥

भोगावासः, पुं, (आवासव्यस्मिन् इति । आ + वस्
+ अधिकरणे घञ् । भोगार्थो वा आवासः ।)
वासयहम् । इति हारावली ॥

भोगिकः, पुं, (भोगे अन्धभोगे नियुक्त इति ।
भोग + बाहुलकात् टन् ।) अन्धरन्तकः ।
इति शब्दमाला ॥

भोगिकान्तः, पुं, (भोगिनां कान्तः प्रियः ।) वायुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भोगिनी, स्त्री, (भोगः अस्या अस्तीति ।
भोग + इनिः । डीप् ।) सहिषीभिस्रृपपत्नी ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

भोगिबल्लभं, स्त्री, (भोगिनां बल्लभं प्रियम् ।)
चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भोगी, [तु] पुं, (भोगोऽस्यास्तीति । भोग +
इनिः ।) सपः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ । (यथा,
विष्णुपुराणे । १ । ३ । २३ ।

“एकाग्रेषु तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः ।

भोगिप्रयागः पते त्रैलोक्यस्यासद्विहितः ॥”

भोगयुक्तः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४१४ ।

“भवतालङ्घि सुजङ्गी जातः किल भोगिचक्र-
वर्ती त्वम् ॥”

ग्रामपात्रः । वृषः । इति मेदिनी । न, १०२ ।
नापितः । इति विश्वः ॥ वेद्यावृत्तिकरः । इति
हेमचन्द्रः ॥

भोगीन्द्रः, पुं, (भोगिनामिन्द्रः ।) अनन्तदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भोगीशः, पुं (भोगिनामीशः ।) अनन्तदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भोग्यं, स्त्री, (भुज् + गन्तु ।) धनम् । धान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भोगमर्हतीति । भोग +
यन् । भोगार्हं च ॥ (यथा, कामन्दकीये । ५ । ८१ ।

“यथा रत्ने च निपुणं शस्यं कण्टकिशाखया ।
फलाय लगुङ्गः कार्यस्तद्भोग्यमिदं जगत् ।”

आधिभेदः । यथाह नारदः ।
“विश्वम्भहेतुं द्वावत्र प्रतिभूराधिरव च ।
अधिक्रियत इत्याधिः स विश्वो हिलक्ष्यः ॥
कृतकालोपनेयश्च यावद्देहोद्यतस्तथा ।
स पुनर्द्विविधः प्रोष्यो गोष्यो भोग्यस्तथैव च ॥”

गोष्यो रक्षणोयः । भोग्यस्यार्थः फलभोग्यपदे
द्रष्टव्यः । तद्वयथा,—

“काखे कालकृतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥”

भोजः

फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः ज्ञेयारामादिः
स न कदाचिदपि नश्यति । इति मिताचारायां
व्यवहाराध्यायः ॥

भोग्या, स्त्री (भुज् + कर्मणि गन्तु टाप् ।) वेश्या ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भोग्या भूः । इति धोप-
देवः ॥ (तत्र त्रि ।)

भोजः, पुं, (भोजस्येदमिति । भोज + “तस्ये-
दम् ।” ३ । ३ । १०० । इत्यण् । अणो लोपः ।)
स्वनामख्यातदेशः । भोजपुर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । भोजकटः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ धारानगरस्य राजविशेषः ।
तस्य वृत्तान्तो यथा । धारानामनगर्यां सिन्धुल-
मञ्जो राजा आसीत् । तस्य राज्ञो
मावित्री, तयोर्वृद्धावस्थायां भोजनामपुत्रो
जातः । स यदा पञ्चवर्षवयस्कस्तदा तत्पिता
आत्ममरणकालं विदित्वा भोजे सुन्नाय राज्यं
ददौ, तदनुसङ्गे भोजश्च सुभोच । ततो राशि
परलोकं प्राप्ते कियत्कालानन्तरं सभायां
कश्चिदुरस्मरिण्योतिर्विदागव्यं सुज्जं प्राह
राजन् । भोजस्य भाग्योदयं वक्तुं विरश्चिरपि
न समर्थः कोऽहं वराक उदरस्मरिर्जापन्नः
तथापि वदामि भोजमितः प्रेषय । ततो
राजाज्ञया भोजेऽध्ययनशालां प्राप्ते आह
यथा,—

“पञ्चाशत्पञ्चवर्षाणि सप्तमासा दिनत्रयम् ।

भोगराजिन भोक्तव्यं सगौडं दक्षिणापथम् ॥”

इति युत्वा सुन्नराजाऽचिन्तयन्, यदि राज-
लक्ष्मीर्भोजं गमिष्यति ततोऽहं जीवन्नपि स्वतः ।
ततो राजा मन्त्रयित्वा वज्रालाधीश्वरं महा-
बलं वत्सराजमाहूय निर्जने तं प्राह, वत्स-
राज ! त्वया भोजस्त्विसुधनश्चरौ विपिनं हन्तव्यः ।
वत्सराजः भोजकुमारोपाध्यायमाहूय प्राह,
विप्र ! भोजमानय । ततो विदितवृत्तान्तो भोजः
कुपितः प्राह, आः पाप ! राज्ञः कुमारं बहि-
रानेतुं तव का शक्तिः, ततो वामचरणपादु-
कामादाय भोजेन भालदेशं कृतो वत्सराजः
प्राह, भोजकुमार ! वयं राजादेशकारिणः ।
इत्युक्त्वा वधार्थं बलात् वत्सराजेन निशार्थां
विपिनं भोजे नोति वत्सराजस्य भ्रात्रा भोजस्य
वधोद्यमममेव ।

“एक एव सुवृद्धस्मां निधनेऽप्यनुयाति यः ।

शरीरेण समं नाशं सख्यमन्यच्च गच्छति ॥”

इत्युक्तं निशम्य वत्सराजो वैराग्यमापन्नो भोजं
चमस्वेत्युक्त्वा प्रणम्य तं रथे निवेश्य यहमागत्य
भूमियहान्तरे भोजं रक्षित्वा कृत्रिमं भोज-
मस्तकं कारयित्वा राजानमागत्य तत्वा प्राह
श्रीमता यदादिदं तन्मया कृतम् । राजपुत्रवधं
ज्ञात्वा राजा तं प्राह वत्सराज ! पुत्रेण
खड्गप्रहारवसरे किमपि उक्तम् । वत्सराजः
प्राह देव ! किमपि पत्रं प्रेषितमस्ति तदिदं
यद्वाण शिरश्च दर्शयति । ततो भोजमस्तकं
दृष्ट्वा राजा वरोद ।

भोजः

“मात्वातेति महीपतिः क्षतयुगेऽलङ्कारभूतो
गतः
संतुर्येन महीदधौ विरचितः कासौ दशास्या
क्तः ।
अन्ये चापि युधिष्ठिरप्रभृतयो यावद्भवान्
भूपते !
नेकेनापि समं गता वसुमती मय्ये त्वया
यास्यति ॥”

इति भोजकृतश्लोकं पठित्वा पपात च ।
ततो राजा पण्डितमानीय मया पुत्रो हतः
प्रायश्चित्तमुच्यतामित्युवाच । ततस्ते ऊचुः
राजन् ! सवासो वृद्धिमाविश । ततो राज्ञो
वृद्धिप्रवेशे निश्चिते सति तद्वृद्धौ श्रुत्वा वृषट्टार-
मागत्य वत्सराजो वृद्धिमागच्छेत् प्राह तात !
मया भोजो न मारितः वृद्धिमागच्छ तस्य रणे
किमपि कथयति । ततो वत्सराजो निष्क्रान्तः ।
ततस्तस्मिन्पूर्तेन साक्षात्कृत्यैव एकः
कापालिक आगतः । तं वीक्ष्य वृद्धिमागच्छेत्
प्राह योगिन् ! कुत आगम्यते कापालिके त्वयि
जगच्चभक्तकारी कलाविशेषश्चौषधिविशेषो वा
अस्ति । ततो राजा पृष्ट्वा मया सहसा हतं
पुत्रं रक्ष । कापालिकः प्राह राजन् ! मा भोगोः
पुत्रस्ते नाथप्रसादेन न मरिष्यति प्रातस्तव गृहं
स्वयमेव समेष्यति परं यमशानभूमौ वृद्धिमागच्छ-
भन्निगा सह होमदयं प्रेषय । कापालिकेन
यदुक्तं ततः सर्वे राज्ञा सम्पाद्य वृद्धिमागच्छेत्
प्रेषितः ततश्च राज्ञो गृहगत्या वत्सराजगृहात्
भोजस्तत्र नदीपुलिनं नीतः योगिना भोजकु-
मारो जीवित इति किम्बदन्ती सन्त्येतां श्रुत्य-
जायत । ततः पौरमात्यैः परिश्रुतो भोजो
राजभवनमागतः । ततस्तमालिङ्ग्य रुदन्तं
सुज्ज्ञं निवार्य भोजः स्तौति । ततो राजा
लज्जान्वितमयीवः सन् निजसिंहासने भोजसुप-
वेश्य राज्यं दत्त्वा वनं गतः । ततो सुज्ज्ञे वनं
प्राप्ति वृद्धिमागच्छेत् सुस्थामाद्यं विधाय भोजः
स्वयं राज्यसुखं बुभुजे । ततो राजसभायां
सहस्रशो बुधवरा दिग्भ्यः समागमुः ततो
राजा अमात्यमाह ।

“लज्जं महाकवेर्द्वयं तदङ्गं विबुधस्य च ।
द्वयं ग्रास्यकवेर्वत्स ! तस्याप्यङ्गं त्वयान्वहम् ॥”

इति ॥

ततः क्रमेण वररुचिसुवन्तुवाणामररामदेवहरि-
वंशप्रवृत्तकलिङ्गकपूरवनायकमदनविद्याविनोद-
कोकिलतारैन्द्रप्रसूताः सत्यशान्तिविचक्षणः
सत्यज्ञा इव राजसभामहर्निशमलं कुर्वन्ति ।
कियत्कालानन्तरं कालिदासकवौ समागते
तेन साह्रं राज्ञः परमा प्रीतिरजायत । अन्ये
विद्वंसः कालिदासं वेश्यालम्पटं विदित्वा सत्य-
भावेन वैरचक्रुः न कश्चित् सभायां साश्रुति न
कोऽपि वदति । किन्तु भोजनपतिस्तेन साह्रं
परमप्रीतो बभूव । अन्ये वा पण्डितानामाग-
मनं तेषां पद्यानि समस्यापूरणानि तैभ्यो

५४६

भोजनं

बहुलसुखादानादिवर्णनश्च यत्प्रशेषपयं न-
मस्ति । तद्व्यत्यविस्तरभयात् न लिखितम् ।
इति भोजप्रबन्धपुस्तकान्तं सङ्गृहितम् ॥ * ॥ ऐन्द्र-
जालिकविद्यां भोजविद्यां वदन्ति ॥

भोजकटः, ऐ, भोजदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
(रुक्मिणिर्मिते पुरे, स्त्री । यथा, विष्णुपुराणे ।
५ । २६ । १३ ।

“इत्युक्तेन परित्यक्तः कृष्णणाक्षिकर्मणा ।
रुक्मौ भोजकटं नाम परं कृत्वावसत्तदा ॥”)
भोजनं, स्त्री, (भुज् + “लुट् च ।” ३ । ३ । १२५ ।
इति भावे लुट् ।) भक्षणम् । कठिनद्रव्यस्य
गलाधःकरणम् । तत्पठ्यायः । जघ्नः २
जमनम् ३ लेपः ४ आहारः ५ निधसः ६
न्यादः ७ । इत्यमरः १० । ६ । ५५ ॥ जमनम् ८
विधसः ९ । इति तट्टीका ॥ अभ्यवहारः १०
प्रत्यवसानम् ११ अशनम् १२ स्वदनम् १३
निगारः १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अथ भोजनगुणविधानादि ।
“भोजनाग्रे सदा पथ्यं जिज्ञाकण्ठविशोधनम् ।
अग्निमन्दीपनं हृद्यं लवणार्द्रकभक्षणम् ॥
आयुर्धृतं गृहे रोगा न्यूल्लङ्घनी विदाहयु ।
आरोग्यं कटुतिक्तियु बलं मांसं पयःसु च ॥
अन्नादृगुणं पिष्टं पिष्टादृगुणं पयः ।
पयसोऽदृगुणं मांसं मांसादृगुणं घृतम् ॥
घृतादृगुणं तैलं महेन्द्रासं च भक्षणम् ।
आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्दृष्टधारणः ॥ * ॥
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दन्तिनामुखः ।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते श्रुतं सुदन्ते

स्तुददमुखः ॥

कुक्षिरन्नेन भागौ ह्रादेकं पानेन पूरयेत् ।
वायोः सञ्चारणार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥
दन्ते चावगतं चात्रं मौचनेवाहरेष्णलेः ।
कुप्यादिनिर्गतं तडि सुखस्थानशगम्यताम् ॥
भुक्ता पाणितलं पृष्ट्वा चक्षुषोयेदि दीयेत् ।
अचिरं गेव तदारि तिमिराणि अपोहति ॥
भुक्ताचम्य करं वामं दत्त्वा कुक्षौ ततः पठेत् ।
भुक्तं महद्भस्तेन वैश्वानरमुखेन च ॥
गरुडस्य च कण्ठेन समुद्रस्य च वज्रिना ।
वातापिर्भक्षितो येन पीतो येन महीदधिः ॥
यन्मया खादितं पीतं तदगम्यो जरिष्यति ।
पटिलेन सुखासीनः जगं तिष्ठेदनाकुलः ॥
भुक्ता पादगतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् ।
एवं ह्यधोगतं चात्रं सुखं तिष्ठति जीव्यति ॥
भुक्तापिशितस्तुन्दं शयानस्य वपुर्भवेत् ।
आयुश्चक्रममाणस्य न्यूल्लङ्घयित धावतः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अपि च ।

“ततो भोजनवेलायां कुर्यान्मङ्गलदर्शनम् ।
तस्य प्रदक्षिणं नित्यमायुर्धर्मविवर्धनम् ॥
लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्भुताशनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
पादुकारोहणं कुर्यात् पूज्यं भोजनतः परम् ।

भोजनं

पादरोगहरं वृष्यं चक्षुष्यं चायुषि हितम् ॥ * ॥
शरीरे जायते नित्यं वाक्का नृणां चतुर्विधा ।
बुभुक्षा च पिपासा च सुषुप्ता सुरतस्यहा ॥
भोजनेच्छाविधातान स्यादङ्गमहर्षिचिः अमः ।
तन्ना लोचनदौर्जन्यं धाम्नाद्यो बलजयः ॥
विधातेन पिपासायाः शोषः कण्ठास्यथोर्भवेत् ।
अवगत्यावरोधश्च रक्तशोथो हृदि यथा ॥
निदाविधाततो जम्भा शिरोलोचनगौरवम् ।
अङ्गमहर्षिस्तथा तन्ना स्यादन्नापाक एव च ॥
बुभुक्षितो न योऽन्नाति तस्याहारैरन्यनयात् ।
मन्दोभवति कायागम्यथा चाग्निर्निरिखनः ॥
आहारं पचति शिखी दीपाननाहारः पचति ।
दीपजये च धातुं पचति धातुजये प्राणान् ॥
आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्दृष्टधारणः ।
भुङ्क्ष्यायुःशक्तिवर्णजिःसत्त्वशोभाविवर्धनः ॥
यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत् भोजनम् ।
विजाय्य दीपकालादीन् कालयोऽन्यथोरपि ॥”
उभयोः कालयोः प्रातः सायं च । तथा च ।
“सायं प्रातर्भुज्याणामशनं श्रुतिबोधितम् ।
नाम्नरा भोजनदुष्यादग्निहोत्रममो विधिः ॥”
प्रातः प्रथमयामात् उपरि द्वितीययामात्
अव्यक्तिः तथा च ।
“याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रसोत्पातयामयुग्मादुपलभ्यः ॥”
अन्यथा ।
“सुत सम्भवति पक्वयु रसदोषमलेषु च ।
कालं वा यदि वा कालं भोजनकाल उदाहृतः ॥”
रमादीनां पाकं प्रातुमाह ।
“उद्गारशुद्धिरुत्साहो वगोत्सर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षान्तपासा च यदा कालः स भोजनं ॥”
स्यान्माह ।
“आहारं विजने कुर्यात्तिष्ठारमपि सज्जदा ।
उभाभ्यां लज्जामपेत् स्यात् प्रकाशे जीयते

श्रिया ॥

निहारी मलसञ्चोत्सर्गः । अन्यथा ।

“आहारानिहारविहारयोगः

सदेव सङ्गिचिजने विधेया इति ॥” * ॥

भोजने येषां दृष्टिनिवारणीया तानाह ।

“हृन्दीनस्तुधानां पापपण्डितरोगिणाम् ।

कुक्कुटादिशूनां दृष्टिर्भोजने नैव शोभना ॥”

येषां दृष्टिः शुभदा तानाह ।

“पिष्टमात्रसुहृद्देवापापलङ्घनसर्वहृणाम् ।

सारमस्य चकोरस्य भोजने दृष्टिरुत्तमा ॥”

कथञ्चित्दृष्टिदृष्टिपाते तदोपशान्तये अन्ना-
दीन् मारुतं । तद्व्यथा,—

“अन्नं ब्रह्म रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः ।

इति सच्चिन्म सुज्ञानो दृष्टिदोषो न बाधते ॥

अङ्गनागभंसम्भूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।

दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं सारास्यहम् ॥”

भाजनमाह ।

“दीपञ्च दृष्टिदं पथ्यं हेमं भोजनभाजनम् ।

रौप्यं भवति चक्षुष्यं पितृहन् कपटालम् ॥

भोजनं

कांस्यं बुद्धिप्रदं तथ्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
पित्तं वातकृद्गतमृणां क्रमिकफप्रणुत् ॥
आयसं काल्पार्चं च भोजनं मिहिकारकम् ।
शोथपाण्डुरं बल्यं कामलापहसुतमम् ॥
शोलेन ग्लानये पात्रं भोजनं औनिवारणम् ।
दाहद्वेषं विप्रशेषं रुचिदं श्लेष्माकारि च ॥
पात्रं पत्रमयं तथ्यं दीपनं विषपापनुत् ॥
जलपात्रं तास्त्रस्य तदभावे ग्लानिं हितम् ॥
पवित्रं शीतलं पात्रं घटितं स्फटिकेन यत् ।
कासेन रुचितं तद्वत्तथा वेद्यमसम्भवम् ॥ * ॥
भोजनार्थं सदा पथ्यं लवणादकभक्षणम् ।
अमिसन्दीपनं तथ्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥
लवणं सैन्धवं श्लेष्मम् । आदकं कटुकमपि न
पित्तविरोधि मधुरपाकित्वान् ॥
“अग्नीयातन्मना भूत्वा पूर्वम् मधुरं रसम् ।
मध्येऽन्तर्लवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥
फलान्मादौ समग्नीयात् दाहिकमादौ न बुद्धिमान् ॥
विना मोक्षफलं तद्वृत्तं नोया च कर्कटी ॥
ग्लानिपिशालककन्दं च प्रभृतीन्पि ।
पूर्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्ता कदाचन ॥
गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तण्डुलान् पृथुकानपि ।
न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रो खादेद्दुःख-
भित्तः ॥
घृतपूर्वं समग्नीयात् कटिनं प्राक् ततो ग्लानिं ।
अन्ते पुनर्द्रवाणी तु बलारोग्ये न मुच्यते ॥”
अयमर्थः । प्राक् घृतपूर्वं कटिनं समग्नीयात् ।
यथा काश्यादिवासनः प्रथमं सशस्त्रान् घृतपूर्वं
रोटिकां भुञ्जते । ततो ग्लानिपूपादिकमोदनं
भुञ्जते । अन्ते पुनर्द्रवाणी भोजनान्ते दधितक-
दुग्धादि भुञ्जते ।
“यद्यत् स्वादुतरं तद्धि विदध्यादुत्तरोत्तरम् ।
भुक्ता यत् प्राथ्यते भुञ्जतु तं स्वादु भोजनम् ॥”
स्वादुतस्य गुणमाह ।
“सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं रसनासुखम् ।
स्वादु सङ्गनयत्नमस्वादु च विपश्येयम् ॥
अथुगतं बलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुःखरम् ।
अतिक्षिप्तं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥
अतिद्रवाशित्वाहारो गुणान् दोषान् विन्दति ।
भोज्यं शीतमज्ज्वलं स्याद्विलम्बितमन्नतः ॥”
गुरु त्रिविधं तन्निवारयन्माह ।
“मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ।
स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु ॥
मात्रागुरुस्तु मुहूर्तादिमांसादिः प्रकृतगुरुः ।
संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ॥ * ॥
आहारं षड्विधं तथ्यं पयं लेह्यं तथैव च ।
भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्षं गुरु विशाद्यथोत्तरम् ॥”
तथ्यं दध्नादिमादि । पयं पानकशर्करा-
कादि । लेह्यं रसालाकथिनादि । कथिता
कटी इति लोके । भोज्यं भक्ष्यपादि । भक्ष्यं
लङ्घकमण्डकादि । चर्षं क्षिपितचणकादि ॥
स्वभावगुरुसंस्कारगुरुयोः स्वभावलघुत्व-
मप्यस्य भोजनपरिमाणमाह ।

भोजनं

“गुरुणामर्द्धसौहृद्यं लघूनां तृप्तिरिच्छते ।”
अयमर्थः । माषपिष्टादिभिरर्द्धं सौहृद्यं
कर्तव्यमर्थः ।
“द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिच्छते ।”
द्रवः पेयादि । द्रवोत्तरः तक्राद्यधिक ओद-
नादिमांसादीर्यधिकोदपि मात्रागुरुन मन्तव्यः ।
पेयस्य सञ्चतो लघुत्वात् । उक्तं च सुश्रुतेन ।
पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विशाद्यथोत्तरमिति ।
पयं पय आदि । लेह्यं रसालादि । अर्द्धं
ओदनरूपादि । भक्ष्यं मोदकादि ।
“द्रवाणामपि शुष्कान् सन्ध्यावेवोपपद्यते ।
विशुष्कमसमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥”
अयमर्थः । शुष्कमपि सोतोरोधकरमपि
द्रवाणां सन्ध्यायुक्तं पाकं याति । केवलस्य शुष्क-
स्यान्नस्य दोषमाह । विशुष्कमसमभ्यस्तं ॥
अपकं तत् किं भवतीत्यपेक्षायामाह ।
“पिण्डोक्तमसंक्षिप्तं विदाहमुपगच्छति ॥”
पिण्डोक्तं अग्नीलावहृतम् । असंक्षिप्तं
असम्यगादम् । विदाहमुपगच्छति विदग्धं
भवतीत्यर्थः ॥ शुष्कादीनां वैगुण्यमाह ।
शुष्कं विरुद्धं विरुद्धं विरुद्धापादमावहेत् ॥
शुष्कं क्षिपिटादि । विरुद्धं क्षीरभृत्स्यादि ।
विरुद्धं चणकमसुरादि वृद्धिमान् कुंयात् ।
“न भुक्ता न रदेष्टित्वा न निशायां न वा
बहुन ।
न जलान्तरितासं हिः शक्तनद्यासं केवलान् ॥
पुनर्हानं पृथक् पानं सामिधं पयसा निशि ।
दन्तच्छेदनसुगन्धस्य सप्त शक्तयु वर्जयेत् ॥”
विषमाशनस्य लक्षणमाह ।
“बहुस्तोकेमकाले वा श्लेष्मं तद्विषमाशनम् ॥”
बहुलात्मास्य भक्षितस्य दोषमाह ।
“आलस्यगौरवाटोपशब्दाश्च कुरुतेऽधिकम् ।
हानमात्रं तनोः काश्यं करोति च जलजयम् ॥”
अधिकं अन्नम् । अकाले भुक्तस्य दोषमाह ।
“अप्राप्तकालो भुञ्जानोऽप्यसमर्थतर्जुनः ।
तांस्तान् याधोनवाप्राप्तिं मरणश्चाधिगच्छति ॥”
अप्राप्तकालः कालादतिप्राक् भुञ्जानोऽसमर्थ-
शरीरो भवति । तथा सति तांस्तान् याध्रीन्
शिरोयथाविस्त्रिकालसकविलम्बिकादीन्
प्राप्नोति । तेषामाधिक्यं मरणमपि प्राप्नो-
तीत्यर्थः ।
“कालेऽतीतेऽप्यतो जन्तोर्वायुनापहृतेऽनले ।
कृच्छ्रादिपथ्ये भुक्तं न स्यादोक्तं पुनः सुखा ॥
कुक्षीर्मागदयं भोज्येस्ततोयं वारि पूरयेत् ।
वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥
रसेनास्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता ।
न तथा स्वादुमाप्नोति ततः संध्याम्बुनान्तरा ॥
अथस्वपानास्य विपश्यतेऽस-
मन्स्वपानास्य स एव दोषः ।
तस्मात्तरो वद्विविधनाथ
सुखं बुद्ध्यादि पिवेद्भूरि ॥

भोजनं

भुक्तस्यादौ जलं पीतं काश्यमन्दादिदोषहन् ।
मध्येऽपिदीपनं श्लेष्मन्ते सौहृदकफप्रदम् ॥”
अथ च ।
“सममूललक्षणा भुक्तमध्यान्नप्रथमाशुपाः ।”
इति वाग्भटः ॥ भुक्तं भोजनम् ।
“लघितस्तु न चाग्नीयात् क्षुधितो न पिबेन्नलम् ।
लघितस्तु भवेद्गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी ॥”
ननु शिष्टा भोजनान्ते दुग्धं पिबन्ति तत् कथं
सुचितम् । यतस्त्रिधा विभक्तस्य भोजन
कालस्य प्रथमो भागो वातस्य द्वितीयः पित्तस्य
तृतीयः कफस्य । अतएवाह ।
“अग्नीयातन्मना भूत्वा पूर्वम् मधुरं रसम् ।
मध्येऽन्तर्लवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥”
अस्यायमभिप्रायः । भोजने पूर्वम् सुको मधुरो
रसो बभूवितस्य वातपित्तयोः शमको भवति ।
“भोजनमध्ये भुक्ताधन्तलवणौ
पित्ताशये च बहुवृद्धिं कुरुतः ।
भोजनान्त्यसमये भुक्ताः कटुतिक्त-
कषाया रसा कफं शमयन्तीति ॥”
अतो भोजनावसानसमयस्य कफकाल-
त्वात्तत्र कथं श्लेष्मजनकं दुग्धं पातुसुचितं
भवति । यत उक्तम् ।
“दुग्धं स्वादुरसं श्लेष्ममोजस्यं धातुवर्धनम् ।
वातपित्तहरं तृप्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलमिति ॥”
उच्यते ।
“विदाहीत्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः ।
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ॥”
अतएव ब्रह्मपुराणे ।
“कुंयात् क्षीरासमाहारं दध्यन्नं न कदाचनेति ॥
लवणाश्वकटुणानि विदाहीत्यति यानि तु ।
तद्दोषं हर्त्तमाहारं मधुरेण समापयेत् ॥”
भोजनावसानसमये दुग्धादिमधुरभोजनमेव
वर्द्धितकफो लवणाश्वकटुभोजनजनितं पित्तस्य
वृद्धिं नाशयति पित्तवृद्धिनाशनेन कफस्यापि
वृद्धिरुपशान्तिर्भावति क्षीरकफवृद्धिरसिमान्धा-
दीन् याध्रीन् उत्पादयितुं न शक्नोति ॥
“एवं भुक्ता समाप्तामेत् रुच्ययश्च पूर्वम् कम् ।
भोजने दन्तलग्नाणि निहृत्वा च मनश्चरत् ॥
दन्तलग्नमनिर्हर्त्य लेपं मन्यते दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुंयाद्यन्नं निर्हरणं प्रति ॥
आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां च क्षुषी सुश्रीत् ।
सुक्ता पाणितले घृष्टा चक्षुषीर्यदि दीयते ।
अक्षरेणैव तद्वारि तिमिराणि यपोहति ॥
सुक्ता च संसरेन्नित्यमगस्यादीन् सुखावहान् ।
विण्णुरात्मा तथेवाग्नं परिणामश्च वै यथा ।
सत्यं तेन यद्वृत्तं शौच्यत्नमिदं तथा ॥
अगक्षिरसिर्वद्वानलश्च
भुक्तं ममाग्नं जरयत्वशेषम् ।
सुखं मे तत् परिणामसम्भवं
यच्छत्यरोगं मम चारुदेहे ॥
अङ्गारकमग्नौ पावकं सूर्यमग्निनौ ।
यच्चैतान् संसरेन्नित्यं भुक्तं तस्याशु जीयति ॥

भोजनं

इत्युक्तं स्वहस्तेन परिमार्ज्य मथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्मागयतन्त्रितः ॥”
अतन्त्रितः जायतिलेन तु सुप्यात् । भुक्त-
मात्रस्य तु स्वप्नात्मन्दाग्निः कुपितः कफ इति
वचनान् ।
“जीर्णं वृद्धं वायुविदग्धं पित्तमेधने ।
भुक्तमात्रे कफश्चापि क्रमोऽयं भोजनोपरि ॥”
विदग्धे किञ्चिन्पक्वे पित्तमेधने किञ्चिदपक्वे कफः ॥
भुक्तमात्रे संजातकफस्य प्रतीकारमाह ।
“धूमेनापोह्य हृदये कषायकटुतिक्तकैः ॥
पूगकर्पूरकस्तूरी लवङ्गसुमनःफलैः ।
फलेः कटुकषायैर्वा मुखवैषम्यकारिभिः ।
ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणैः ॥”
धूमन अगुर्वादिधूमेन । अपोह्य कफं दूरी-
कृत्य । कषायकटुतिक्तकैः फलैः कर्पूरकस्तू-
री लवङ्गादिभिः । पूगेः क्रमकैः । सुमनःफलैः
जातीफलैः ॥ फलेः गलाहरीतक्यादिफलैः ।
“रते सुप्नोत्थिते स्वाते भुक्ते वान्ते च मज्जरे ।
सभायां विदुषां राज्ञां कुर्यात्ताम्बूलभक्षणम् ॥
भुक्ता शतपदीं गच्छेत्कनेस्तेन तु जायते ।
अन्नसंज्ञातशीथिल्यं ग्रीवाजानुकटो मुखम् ॥
भुक्तोपविशतस्तुन्दं शयानस्य तु पृथक् ।
आयुश्चक्रममाणस्य स्वर्गधावति धावतः ॥”
चक्रममाणस्य पदशतं शनैर्गच्छतः ॥ * ॥
“स्वामान्त्यौ समुत्तानस्तान् दिः पार्श्वं तु दक्षिणे ।
ततस्तद्विगुणान् वामे पश्चान् सुप्यात् यथासुखम् ।
वामदिग्गयामनलो नाभेरुर्ध्वं जन्तुनाम् ।
तस्मात्तु वामपार्श्वं शयीत भुक्तप्रपाकार्थम् ॥
त्रिदोषशमनो खट्वा तूष्णीं वातकफापहा ।
भूशय्या दृंहणी हृष्या काष्ठपट्टी तु वातुला ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
“स्नातो यथावत् कृत्वा च देवर्षिपितृतर्पणम् ।
प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही ॥
कृते जप्ये हुते वक्ष्ये शुद्धवस्त्रधरो वृष ! ।
दत्त्वातिथिभ्यो विप्रभ्यो गुरुभ्यः संश्रिताय तु ॥
पुण्यगन्धधरः शस्तमालाधारी नरेश्वर ! ।
नेकवस्त्रधरोऽद्याद्रपाणिपादो नरेश्वर ! ॥
विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विददस्वः ।
प्रादुर्मुखोऽदमुखो वापि न चेवात्मनो नरः ॥”
“अन्नं प्रशस्तं पथ्यच्च प्रोक्तं प्रोक्तगोदकेः ।
न कुतस्तादृतश्चैव जुगुप्सावदसंस्कृतम् ॥
दत्त्वा तु भक्तं शिष्यं च क्षुधितेभ्यस्तथा गृही ।
प्रशस्तशुद्धपात्रेषु भुञ्जीताकुपितो वृष ! ॥
नासन्दीर्घस्थिते पार्श्वे नदिशे च नरेश्वर ! ।
नाकाशे नातिसङ्कीर्णं दत्त्वाग्रश्च नरोऽयम् ॥
आसन्दी दारुमयत्रिपदी ।
“मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पण्यघृतं वृष ! ।
अन्यच्च फलमसिभ्यः शक्तशकादकान्तथा ॥
तद्वह्निरितकेभ्यश्च गुडपक्वम् एव च ।
भुञ्जीतीहृतसारानि न कदाचिन्नरेऽनर ! ॥”
हरितकेभ्यः अपक्वैश्चादिभ्यः ॥

भोजनं

“नाशिवं पुरुषोऽग्नीयादन्यच्च उगतीपते ! ।
मध्वसुदधिसर्पिभ्यः शक्तभ्यश्च विवेकवान् ॥
अग्नीयात्तन्मयो भूत्वा पूर्वेषु मधुरं रसम् ।
लवणान्ते तथा मध्ये कटुतिक्तादिकान्ततः ॥
प्राक् दवं पुरुषोऽग्नीयात्तन्मयो च कठिनाशनम् ।
भुङ्क्ते पुनर्दवाशी तु बलारोग्ये न सुचति ।
अनित्यं भक्षयेदित्यं वागयतोऽन्नमकृतमयत् ।
पञ्चग्यासं महात्मानं प्राणाद्यायायनादि ततः ॥
भुक्ता सम्यगथाचस्य प्रादुर्मुखोऽदमुखोऽपि वा ।
अथावन पुनराचामेन पाणी प्रक्षाल्य स्नतः ॥
स्वस्थः प्रक्षाल्यचित्तश्च कृतमन्नपरिग्रहः ।
अग्नीष्टदेवतानाश्च कुर्वीत स्मरणं नरः ॥
अग्निराद्याययत्वं पार्थिवं पवनेरितः ।
दत्तावकाशं नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥
अन्नं वक्ष्या मे भूमेरपाममनिलस्य च ।
भवत्वितनुपरिणतो ममास्त्वयाहृतं सुखम् ॥
प्राणापानसमानानामुदानशानयोस्तथा ।
अन्नं पुष्टिकरश्चास्तु समास्त्वयाहृतं सुखम् ॥
अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च
भुक्तं मयाश्रं जरयत्वशेषम् ।
सुखञ्च मे तत्परिणामसम्भवं
यच्छत्वरोमं मम चास्तु देह ॥
विष्णुः समस्तान्द्रियदेहदेहि-
प्रधानभूतो भगवान् यथेकः ।
सत्येन तेनाज्ञमशेषमेत
दारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥
विष्णुरन्ता तथेवाज्ञं परिणामश्च वे तथा ।
सत्येन तेन मे भुक्तं जीवत्वन्नमिदं तथा ॥
इत्युक्तं स्वहस्तेन परिमार्ज्य मथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्मागयतन्त्रितः ॥
सच्छास्त्रादिविनीदेन सन्मार्गादविरोधना ।
दिनं नयेततः सन्ध्यामुपनिष्ठेत् समाहितः ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः ॥ * ॥
अपरञ्च ।
“भुञ्जीत प्रयतो नित्यं वागयतोऽन्नमानसः ।
भैक्षेण वसथेन्नित्यं नेकाभ्यादो भवेद्ब्रवी ॥
भैक्षेण हस्तिनो हस्तिरुपवाससमा स्मृता ।
पूजयदशनं नित्यमन्वाचिनदकृतमयत् ॥
दृष्ट्वा हृष्यन् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देत्त सर्वशः ।
अनारोग्यमनायुष्मस्वस्थश्चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविदितं तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥
प्रादुर्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिसुख एव वा ।
नाद्यादुदमुखो नित्यं विधिरेश सनातनः ॥
प्रक्षाल्य पाणी पादौ च भुञ्जानो दिकुपस्पृशेत् ।
शुचीं देशे समासीनो भुक्ता च हिरुपस्पृशेत् ॥
नाश्याद्वाह्यया सार्द्धं नेनामीक्षेत् मेहनीम् ।
न भक्षयेद्भक्ष्याणि नापयं वा पिबेद्विजः ॥”
अभक्ष्यान्नन्तु भक्तशस्त्रं द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
“भुञ्जीत बन्धुभिः सार्द्धं वागयतोऽन्नमकृतमयत् ।
अकृत्वा तु दिजः पञ्च महायज्ञान् दिजोत्तम ! ।
भुञ्जीत चेदृष्ट्वात्मा तिव्यगर्थोऽन्नं स गच्छति ॥
वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्वा महायज्ञक्रियाचया ।

भोजनं

नाशयत्याशु पापानि देवानामर्चनस्तथा ॥
यो मोहादथवालस्याहृत्वा देवतार्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकान् अकरोत्वभिजायते ॥
तस्मात्त सज्जपयन्नेन कृत्वा कर्माणि वै दिजः ।
भुञ्जीत स्वजनेः सार्द्धं स याति परमां गतिम् ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १७ अध्यायः ॥ * ॥
आम उवाच ।
“प्रादुर्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिसुख एव वा ।
आसीनत्वामेन पुनर्भूयां पादौ निधाय तु ॥
आयुष्यं प्रादुर्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ॥
अथ्यं पठ्यद्मुखो भुङ्क्ते ह्यतं भुङ्क्ते उददमुखः ॥
पश्चार्द्धं भोजनं कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय तु ।
उपवासनं तत्तत्त्वं मन्त्राह प्रजापतिः ॥
उपनिषि मूर्ध्नी देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ।
आत्तम्याद्गाननोऽक्रोधः पश्चार्द्धं भोजनश्चरेत् ॥
महायाज्ञनिकं भिक्षं परिधायोदकेन तु ।
अष्टतोपस्तरणमसीत्वापोऽश्नानक्रियाश्चरेत् ॥
खाद्यापणवसंयुक्तां प्राणापानाहृदिन्ततः ।
अपानाय ततः कृत्वा आनाय तदनन्तरम् ॥
उदानाय ततः कुर्यात् समानाधिति पञ्चमीम् ।
विज्ञाय तत्त्वमेतया जुह्याथात्मनि दिजः ॥
शेषमन्नं यथोक्तञ्च भुञ्जीत आहूनेत्येतम् ।
ध्यात्वा तन्मनसा देवमात्मानं वै पश्चात्पितम् ॥
अष्टवापिधानमसीत्वापरिष्ठादपः पिबेत् ।
आत्तान्तः पुनराचामेदायं गौरीतिमन्त्रतः ॥
दण्डी वा त्रिरावाह्य सज्जपाप्रणालिनीम् ।
प्राणानां अग्निरसीत्वात्मानं भेदयन्ततः ॥
आत्तम्याद्गुह्यमात्रेति प्रादुर्मुखोऽथ दक्षिणे ।
निःसाधयेद्वस्तुजलं सृष्टुश्चस्तः समाहितः ॥
हृत्वाभमन्त्रं कुर्यात् सन्ध्यायामिति मन्त्रतः ।
अथाक्षरं स्वात्मानं योजयेद्वाक्प्राणोऽति हि ॥
सर्वधामेव योगानामात्मयोगः परः स्मृतः ।
योऽनेन विधिना कुर्यात् स याति ब्रह्मणः ॥
चयम् ॥
यज्ञोपवीतो भुञ्जीत सगन्ध्यालङ्कितो नरः ।
सायं प्रातर्नाम्नरा वै सन्ध्यायास्तु विशेषतः ॥
नाद्यात् सूर्यग्रहान् पूर्वमद्वि सायं शशिशृङ्गान् ।
ग्रहकाजं तु नाश्यात् सन्ध्यायास्तु मुक्तयोः ॥
भुक्तं शशिनं भुञ्जीत यदि न स्यात्तन्नाशना ॥
अमुक्तयोरुक्तं गतयोः स्नात्वा दृष्ट्वा परेऽहनि ।
नाश्यात् प्रक्षाल्यमानां प्रदायेव दुर्मेति ॥
नायज्ञशिष्टादन्यद्वा न कुर्वीत नात्यमानसः ॥
आत्मार्यं भोजनं यस्य रत्यर्थं यस्य भेषजम् ।
हृत्वार्यं यस्य चाधीनं निष्कलं तस्य जीवितम् ॥
यद्भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यच्च भुङ्क्ते उददमुखः ।
सोपानतृक्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तासुरम् ॥
नाहंरात्रं न मध्याह्नं नाजीर्णं नाद्रव्यक्षुधक ।
न च भिक्षासनगतो न शयानः स्थितोऽपि वा ॥
न भिक्षभाजनं चैव न भूयां न च पाणिषु ।
नोत्क्रियो हृतमादत्ता सृष्टानं स्पृशेदपि ॥
न ब्रह्म कीर्तयेदापि न निःशेषं न भाष्यया ।
नात्यकारं च नाकाशे न च देवालयादिषु ॥

भोजनं

नेकवस्त्रस्तु भुञ्जीत न च यानस्थितोऽपि वा ।
न पादकानुगतो वा न हसन् विलपन्न हि ॥
भुक्तेवं सुखमाख्याय तदन्नं परिणामयेत् ॥”
इति कूर्म उपविभागे १८ अध्यायः ॥ * ॥
अपरश्च ।

“इत्था च कृत्वा पितृदेवताभ्यो
भस्त्रानिधीन् भस्त्रजनावश्राष्टम् ।
तुष्टः शुचिः अर्धधानोऽस्ति योऽन्नं
नस्थान्नं स्यात् स पुमान् भुनक्ति ॥
मायं प्रातर्मन्याणामग्नं देवनिर्मितम् ।
वेदिकं लौकिकं चैव तु प्रत्यक्षे जाठरे तथा ॥
उपनिषे स मे देशे शुचिः अर्द्धासमन्वितः ।
पात्रे तृतीयेषु पुत्रशिष्यादिभिरुतः ॥
संस्कृतं हितं स्निग्धं भुञ्जीतासक्तमयम् ।
यवगोधूमशान्नाद्यं मांसशाकादिभिर्युतम् ॥
कटुमूलवर्गैस्तु केशरैस्तु सुगन्धिभिः ।
भक्ष्यप्रकारान् विविधान् कन्दमूलफलानि च ॥
पात्रं भूमौ प्रतिष्ठाप्य यो भुङ्क्ते वाग्ययः शुचिः ।
भोजने भोजने चैव त्रिरात्रफलमश्नुते ॥
यत्रेन धारयेद्द्विपः पवित्रं दक्षिणे करे ।
भुज्जानस्तु विशेषेण अन्नरोषेण लिप्यते ॥
यातृधानाः पिशाचाश्च असुरा राजसास्तथा ।
प्रति केवलमन्नस्य मण्डलस्य विवर्जनात् ॥
आदित्या वसवो रुद्रा प्रज्वा चैव पितामहः ।
मण्डलान्पुत्रोऽवन्ति तस्मान् कुर्वीत मण्डलम् ॥
चतुष्कोणं द्विजाग्रस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु ।
द्विकोणाकृतिं वैश्यस्य शूद्रस्य वर्णं सदा ॥
न लौहे स्तम्भे पात्रे भिन्नेऽथोपान कटेऽम्बरे ।
आपः पुनस्त्वितमन्त्रेण भुञ्जीतास्तथा समासनम् ॥”
धृषा दौरित्यपविश्य पात्रं प्रक्षाल्य भुङ्जानं
द्विद्विंशतिमिति पात्रमभिमन्त्र्य भुञ्जीत त्वयानेति
भूमौ पात्रं प्रतिष्ठापयेत् । आह्नवासाः शुक्ल-
वासा वा पवित्रात्मा क्षान्तात्मा प्राङ्मुख
आसीनः पाणी प्रक्षाल्य दशहोतारमग्नौति
ध्यायेदन्नं पुरुषम् । तत आञ्जोमीत्यन्नाद्य-
माद्वयमग्नं प्रतिपश्येत् । आञ्जोमीत्यादिना
प्रतिपश्य अहमस्मिन्निरमोऽहमभ्यामभिमन्त्रयेत् ।
उद्वृथ्यसेति जाठराग्निमन्त्रस्य प्रबोधयेत् ।
भूतपतये नमः भुवनपतये नमः भूतानां पतये
नमः इति नमस्कारास्ते जलत्रयं भूमौ दद्यात् ।
अथावेवात्मानं चिन्तयेत् ।
“प्राणस्य हृदयं स्थानमपानस्य गुदं स्मृतम् ।
समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥
पञ्चमः स तु विज्ञेयो आनः सर्वाङ्गमन्त्रिषु ।
राजीवसदृशः प्राणो हृदये नित्यसंस्थितः ॥
तस्याधस्तादपानस्तु स वै गोज्ञोऽसन्निभः ।
नाभ्या मध्ये समानस्तु विद्युज्ज्वालासमप्रभः ॥
प्राणस्योर्ध्वगुदानस्तु इन्द्रनीलसमप्रभः ।
उभाभ्यामथ शाखाभ्यामथवायुः केशाखया ।
अग्र्यं पात्रं कुर्वीत एवं ज्ञानिर्न जायते ॥
अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुख ।
त्वं यज्ञस्य वण्टकारस्य विष्णोः परमं पदम् ॥”

भोजनं

अभूतोपस्तरणमसीत्यपः सृष्ट्योपस्थाय वाचं
नियच्छेत् । अन्नं महायाज्ञातिभिरग्निः प्रदक्षिणं
परिषिष्य सधेन पाणिना पाचमविसृज्य अन्नो-
पस्तरणमसीति पुरस्तादपः पीत्वा पञ्चभिस्तैः
प्राणाहुतीर्जुहोति । प्राणे निविष्टोऽन्तं जुहोमि
शिवोमाविशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहा ।
अपाने निविष्टोऽन्तं जुहोमि शिवोमाविशा-
प्रदाहायापानाय स्वाहा । आने निविष्टोऽन्तं
जुहोमि शिवोमाविशाप्रदाहाय समानाय
स्वाहा । इति तूष्णीं भूयो व्रतयेत् । प्रजापतिं
मनसा ध्यायेत् ॥ * ॥ प्राणाय स्वाहेति प्राण-
स्तप्यति । प्राणे तप्यति चक्षुस्तप्यति । चक्षुषि
तप्यति आदित्यस्तप्यति । आदित्ये तप्यति
यौस्तप्यति । दिवि तप्यन्त्यां यत्किञ्चिद्दौ-
र्धादित्यश्चाधितिष्ठतस्तप्यति तस्यानुत्पत्तिं अनु-
तप्यति । आनाय स्वाहेति आनस्तप्यति ।
आने तप्यति श्रोत्रं तप्यति । श्रोत्रे तप्यति चन्द्र-
मास्तप्यति । चन्द्रमसि तप्यति दिशस्तप्यति ।
दिशु तप्यन्त्यां यत्किञ्चिद्दिशः खं चन्द्रमा-
श्चाधितिष्ठति । तत्तप्यति तस्यानुत्पत्तिं अनु-
तप्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्च-
सेनेति । अपानाय स्वाहेत्यपानस्तप्यति । अपाने
तप्यति वाक् तप्यति । वाचि तप्यन्त्यां अग्नि-
स्तप्यति । अग्नौ तप्यति पृथिवी तप्यति ।
पृथिव्यां तप्यन्त्यां यत्किञ्चित् पृथिवी धामि-
श्चाधितिष्ठतस्तप्यति तस्यानुत्पत्तिं अनुतप्यति ।
तप्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्च-
सेनेति । समानाय स्वाहा इति समानस्तप्यति ।
समाने तप्यति मनस्तप्यति । मनसि तप्यति
पर्यन्तस्तप्यति । पर्यन्ते तप्यति विद्युस्तप्यति ।
विद्युति तप्यन्त्यां यत्किञ्चिद्विद्युत्पर्यन्तश्चाधि-
तिष्ठतस्तप्यति तस्यानुत्पत्तिं अनुतप्यति ।
प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ।
उदानाय स्वाहेति उदानस्तप्यति । उदाने
तप्यति वायुस्तप्यति । वायौ तप्यति आकाश-
स्तप्यति । आकाशे तप्यति यत्किञ्चिदायु-
श्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तप्यति । तस्यानुत्पत्तिं
मनुतप्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा
ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ * ॥
“भुक्तेऽन्ने केचित् काङ्क्षन्ति भुक्तशेषं भुवि क्षिपेत् ।
केचित् काङ्क्षन्त्यनाजीवाः केचित् कर्मवशा-
नुगाः ॥
भुञ्जन्तु मम चोत्तरं पात्रे वायु भुवि स्थिते ।
अन्तापिधानमसीत्युपरिष्ठात् पयः पिबेत् ॥
अद्वि पूर्वोपरिष्ठात् वस्त्रं प्राणस्य निर्णयेत् ।
सुक्ता पीत्वा च यः कश्चित् शून्यं पात्रं समुत्-
खलेत् ॥
स पुनः क्षुत्पिपासात् भवेन्नृत्तनि जन्मनि ।
अन्तापिधानमसीत्युपरिष्ठात् पयः पिबेत् ॥”
अपः पीत्वा चान्तः प्राणस्थानाग्नौः सृष्टति ।
प्राणानां गन्धिरसीति हृदयमालभ्य जपति
प्राणानां गन्धिरसि इति प्राणदेशम् । विष्णो-

भोजनं

जैटरमसीतिनाभिदेशम् । यो देवानामधि-
पतीति पुनरपि हृदयदेशमालभ्य जपति ।
सावित्रीचातुभाष्य त्रिरापो रसानां रसभुक्
तत्रात्मा कर्मणिः प्रीयतां विश्वभुगिति ध्यायेद्-
यत्तं पुरुषम् ॥ * ॥
“आहिताग्निरन्नाद्यं ब्रह्मचारी च ते जयः ।
अन्नं एव सिद्धाति नैषां सिद्धिरनन्तताम् ॥
यहस्यो ब्रह्मचारी च योऽन्नं तपश्चरेत् ।
प्राणानिहोत्रलोपेन अवकीर्णो भवेत् सः ॥
अन्तराप्रतराशश्च सायमाश्रित्येव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥
प्राणानिहोत्रमन्त्राणां निरुद्धे भोजने जपेत् ।
त्रेधाग्निहोत्रमन्त्रास्तु दद्यात्तानि तपयेत् ॥
यथाहि नलमेधीकमग्निप्रोतं प्रचूयते ।
तद्धन सर्वाणि पापानि निर्दहन्त्यात्मयाजिनः ॥
यद्येह क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते ।
एवं सर्वाणि भूतानि अग्निहोत्रमुपासते ॥”
इति ॥ * ॥
“भोजनस्य निषेधस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
नोच्छ्रितो भक्षयेत् किञ्चित् शम्भुं वा कदाचन ॥
खट्वाक्षो न भुञ्जीत न पाणिम्यं कदाचन ।
चन्द्रवर्षापरिगे च यस्मास्ते चन्द्रवर्षयोः ॥
गोब्राह्मणोपवासेन न वार्ज्यो तु भोजने ।
निशीथे नैकवासास्तु न लम्बोच्छ्रिभाजनं ॥
न राज्ञो तिलसम्भुं दधि शक्नुम मांसिकम् ॥
कोविदारवटाश्वफलानि न कदाचन ।
चणकश्च कौसुमं करमथितश्च यद्विधिः ॥
वेदा बहिः पुरोडाशं तुल्यं गोमांसमन्त्रये ।
नोच्छ्रितेन घृतं ग्राह्यं शक्नुन् वापदगतोऽपि सन् ।
पलाण्डं लघुनं वापि भुञ्जन्तुपापमाप्नुयात् ॥
नानाद्रुसुखपाणिस्तु चन्द्रतारार्कमौ चयेत् ।
सुञ्जन् कुर्वन् स्वस्वार्जं स्पृष्ट्वा अन्नं न कीर्तयेत् ॥
नार्द्रवासाः शिरःक्षिप्तः सोपानतको निरासनः ।
शयानः प्रोढपादश्च कृत्वा चैवावसकथिकम् ॥
नाश्रीयान् पिबेच्चैव कृत्वा पर्यन्तिकां नरः ।
पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः ॥
न च आहृत्य यच्छिष्टं ग्रहे पर्युधितश्च यत् ।
दम्यत्योर्भक्तशयनं न भुञ्जीत कदाचन ॥
नातिचरितमश्रीयान् भुक्ता शेषं विवर्जयेत् ।
न भक्षयेत् निःशेषमन्त्रं दधिसर्पिषोः ॥
पयसो मधुशक्त्यां तिलानामोदनस्य च ।
न चैको मिष्टमश्रीयान् बहुनाश्च पश्यताम् ॥
बह्वस्तु न भुञ्जन्ति तथा चैकस्य पश्यतः ।
ओष्ठौ च न लिहेत् पाणिं नाङ्गुलिं पात्रमेव च ॥
शून्यालयेऽग्निशालायां देवागारे तथैव च ।
आयुर्निरस्यते तस्य मिष्टेकस्य बुभुक्षतः ॥
अदत्त्वा गोऽग्निविशेषः कुमारायाशुयायिषु ।
एकोऽन्नं मिष्टमश्रयति ततोऽग्नौ नाख्यपुण्यकृतम् ॥
यत्किञ्चिदङ्गं विषमं ददाति
क्षिप्त्वा दम्यादा यदि वार्यतेतोः ।
वेदेष्टु दद्याद्विभिक्षु गीतां
तां ब्रह्महत्यां सुनयो वदन्ति ॥

भोजनं

एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतानां दुरात्मनाम् ।
सर्जिषां तत्समं तावद्यावत् पङ्क्तिर्न भिद्यते ॥
ययं यो ब्राह्मणो भुङ्क्ते सत्सर्गं पितृदेवताः ।
स हि कुले समुद्भूय ब्रह्मसाधुगमाभूयान् ॥”

इति बृहस्पराणं भोजनविधानम् ॥ * ॥

त्रिविधभोजनं यथा,—

“उच्छिष्टमवशिष्टं वा पथ्यं पुनर्मभीष्टम् ।
भक्तानां भोजनं विष्णोर्नैवेद्यं सात्त्विकं मतम् ॥
इन्द्रियप्रीतिजननं शुक्रशोणितवर्द्धनम् ।
भोजनं राजसं शुद्धसाधारण्यवर्द्धनम् ॥
अतः परं तामसाणां कटुश्लोणाविदाहिकम् ।
पूतिपर्युषितं क्रियं भोजनं तामसप्रियम् ॥”

इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥ * ॥

आद्यादिषु निमलितस्यान्यत्र भोजने दोषो
यथा,—

“निमलितोऽन्यतो भुङ्क्तेऽप्राज्ञो देवे सपैतके ।
स हि जो नरके वासं लभते नात्र संशयः ॥”
देवतादिभक्तवत्सु भोजने दोषा यथा,—
“देवतापिष्टमर्त्यं महत्सु ब्राह्मणेभ्यु च ।
अभक्तवत्सु येऽशन्ति शालपित्रमिमात्रम् ॥
दुष्टास्ते पूयन्ति च ये निपात्यन्तेऽधमाधमाः ।
सूचीमुखश्च जायते क्षुधातोः किरिविग्रहाः ॥”

“एकपङ्क्त्युपविष्टाश्च समुत्थाय प्रयान्ति ये ।
विद्भोजनं राजसेन्द्र ! नरकस्ते प्रयान्ति हि ॥
एकसार्धप्रयातश्च तथान्यसार्धितं नराः ।
असंविभक्त्य भुङ्गन्ति ते यान्ति श्रेष्ठभोजनम् ॥
पायसं कृशं मांसं यथा भुक्तश्च येनरेः ।
तेषामथोगुडास्तप्ताः क्षिप्यन्ते वदनेऽहताः ॥”

इति वामनपुराणे १२ अध्यायः ॥ * ॥

औषधातिरिक्तकिष्किद्भोजनवतो नित्यनैमित्तिक-
क्रियानिविधो यथा,—

“द्रव्ये भुक्ते त्वजीर्णं च नैव भुक्ता च किञ्चन ।
कर्म कुर्यात्तरो नित्यं स्तुते स्तुते तथा ॥
पत्रं पुष्पञ्च ताम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम् ।
कणादिपिप्पल्यान्तश्च फलं भुक्ता न चाचरेत् ॥
लजस्यापि नरश्रेष्ठ ! भोजनाद्भेषजादृतं ।
नित्यक्रिया निवर्तत सह नैमित्तिकैः सदा ॥”

इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥

भोजने पाकविधौ दिङ्निधयो यथा,—

“पूर्वाशामिमुखौ भूत्वा उत्तराशामुखेन वा ।
पञ्चदशं मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥
अग्रशामिमुखे पक्ता अस्तनात्रं विजानीहि ।
पूर्वामुखो धर्मकामः शोकहानिश्च दक्षिणे ॥
शोकामश्नोत्तरमुखे पतिकामश्च पश्चिमे ।
शैशान्याभिमुखे पक्ता हरिदो जायते नरः ॥”

पाकपात्रनिरूपणं यथा,—

“यदा तु आयसे पात्रे पक्ता अन्नाति वै दिजः ।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥
ताम्ब्रे पक्ता चक्षुर्हानिर्मणौ भवति वै क्षयः ।
पितृभ्यां पक्कमन्नं पितृश्रेण यशस्विनि ! ॥
पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमभीष्टतम् ।
वातुलेन तु यत् पक्कं भगिन्या च कनिष्ठया ।

५५३

भोजनं

असगोत्रेण यत् पक्कं शोणितं तदपि स्तुतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्कं स्त्रिया पक्कं तथैव च ।
पक्कपात्रे च यत् पक्कं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥”
पाककाष्ठनिरूपणं यथा,—

“उडुम्बरेण काष्ठेन कदम्बस्य हलेन च ।

शालेन करमर्द्धेन उदरावर्णेन च ॥

पक्कां नैव भुङ्क्ते भुक्ता रात्रिमुपावसेत् ॥”

निषिद्धानं यथा,—

“गर्हितान्नमधीरात्रं भुक्ता चान्द्रायणचरेन ।

अप्रजा या तु वनिता नाश्रीयादेव तदुद्वेह ॥

शालकाष्ठस्य पक्कां शिरोपकस्य चैव हि ।

कालचण्डातकस्यैव वज्रवारणकस्य च ॥

भेरुशालात्मनेर्वापि पक्कां गर्हितं स्तुतम् ॥”

पाकपात्रागमकालो यथा,—

“यदा स्तरमथपात्रे तु पक्कं वै सान्कालिकम् ।

मांसं पक्षे तथाष्टामु ततपात्रं विरुज्जेद् गृहम् ॥

धनुःपात्रे तथा सिद्धे भोजने चैव वगानने ।

यः कुर्याद्भोजनं देवि ! कर्त्तव्येनैव विशुद्धम् ॥”

पाकार्यजलदानं यथा,—

“एकदा तु जलं दद्याद् द्विवारं न प्रदापयेत् ।

त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पश्चात्तोयं न दापयेत् ॥”

भोजनस्थानादि यथा,—

“उपलिप्ते सुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः ।

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुङ्क्ते भुञ्जिः पीठमव-

स्थितः ॥”

पीठनिरूपणं यथा,—

“माद्वहस्ते चतुष्कोणं सष्टकारनिर्मितम् ।

चामभद्रदारुमये प्रादेशोच्छ्रायसंयुतम् ॥

वरुणासने भवेद्दृष्टिभद्रकं श्रियमाप्नुयान् ।

चामे धनविष्टिः स्याद्भस्मशुद्धिस्तु भद्रकम् ।

शालासने कण्ठरुके किंशुके मरणं भवेत् ॥”

भोजने दीपनिरूपणं यथा,—

“घृतदीप्या यज्ञफलं तैले धनुफलं लभेत् ॥”

भोजने चाखण्डादिदृष्टिनिधयो यथा,—

“यदा भोजनकाले तु चाखण्डालैः पतितेस्तथा ।

अकुक्षुटवराहैश्च स्वेच्छे च अन्त्यक्षरेपि ।

अन्नं वाप्यथ पात्रं वा दृष्टमात्रं परित्यजेत् ॥”

“रजस्वलायाः संस्पृष्टोर्वाचं श्रुत्वा प्रमादतः ।

व्रतस्यो वर्जयेद्देवि ! अन्नते पीनणश्चरेत् ॥

देवालये तथा तीर्थे सिद्धिर्ज्ञेयं च शङ्करि ।

प्राज्ञानां समाजे तु भुक्ता क्रतुफलं लभेत् ॥

आचान्तो भोजनं कुर्यादनामायां शिरस्ययुक् ।

सुवर्णं न स्पृशेद्दत्तं तदन्नश्चाद्यतं विदुः ॥

रजःस्पृशं यदन्नं च भुक्ता भवति किल्बिषी ।

पौष्यकेण स्पृशेद्दत्तं विज्ञासमं भवेत् ॥

वेदूर्येण सागिक्येन स्फटिकेन स्पृशेदपि ।

स्वर्णेन संस्पृशेद्दत्तं तदन्नं शुचितामिसात् ॥”

भोजने दिङ्निधयो यथा,—

“आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते रात्रौ चैव उदङ्-

मुखः ।

यशस्वी हस्तिणे चैव पश्चिमे तु विवर्जयेत् ॥”

भोजने मण्डलानि यथा,—

भोजनं

“मण्डलं भोजने काले चतुष्कोणं द्विजस्य च ।

क्षत्रियस्य भवेद्द्वैर्धं वैश्यस्य कूर्मपृष्ठकम् ।

स्त्रीशूद्राणां भवेद्दृष्टं शकटाकारमेव वा ॥”

अथ भोजनकालः ।

“सार्धं प्रातर्ह्निचातीनामशनं देवनिर्मितम् ।

नित्यमहि तमस्विन्यां साहस्रप्रचरयामसः ॥

रात्रौ यामत्रयान्ते च मन्वथोर्न कदाचन ।

अक्षयभोजनं कृत्वा प्राणायामेन शुद्धानि ।

अक्षोरात्रेऽस्य मन्वथायां भुक्ता कर्त्तुं समाचरेत् ॥”

मोदकादिभक्षणानन्तरमन्नभोजनविधिर्था,—

मोदकं कण्डपकस्य गथादं घृतसंयुतम् ।

पुनः पुनर्भोजने च पुनरन्नं न दद्यात् ।

त्रिसन्ध्यं भुक्तवान् यस्तु न स स्वार्थं दिजः

कश्चित् ॥

भुक्ता रात्रिमुपगमे कर्त्तव्येनैव शुद्धानि ॥

कोलं हस्तिना सौम्यं मरीचं चातिकोपकम् ।

गन्धपुष्पादिकं सर्वं गन्धदं तथीषाधिः ।

प्रशस्तमेवामागात् स्मितचापि न दद्यात् ॥

कुटुम्बभरणायां पाकं पश्चात्तद्विधेयम् ।

वेद्यदेवात्ममुद्भूतं भोजयेन्न विचारयेत् ॥

नाश्रीयान् केवलं रात्रौ विलम्बेन तथा दधि ।

अक्षेण लणगुच्छेन काष्ठखण्डेन वद्विना ॥

पदतिमेहं ततः कुर्यात् पश्चाद्भुज्येत वागयतः ।

हस्तदत्तं यदन्नं च शूद्रादन्नं न भुज्येत ॥

घृततेलञ्च लवणं पानीयं पायसं दधि ।

रविवारे तथा पृष्ठां भौमपारं दिनत्रये ।

पत्रकाले च दादृश्यां द्विजस्तुतं न भुज्येत् ॥

न वामेन पित्रेत्तोयं न रसं तत्रभेषजम् ।

भेकाखुशिषुमाञ्जलिस्तथा पारावतेरपि ॥

कलविद्धेः पद्मगेख पात्रे स्पृष्टेऽपि सुन्दरि ।

गोधया वनमाञ्जलिः पात्रेन विरुज्जेत् कश्चित् ॥

स्वर्णरौप्यमये पात्रे पाषाणं ब्रह्मपत्रके ।

सकृद्भुक्ता तु देवि ! पराकस्य फलं लभेत् ॥

पूर्वायां स्वर्णपात्रे च भोजनं यः समाचरेत् ।

पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमभीष्टतम् ॥

स्वर्णपात्रे पश्चिमायां उत्तराभिमुखेन वा ।

तदन्नं शौकरं मांसं भुक्ता चान्द्रायणचरे ॥

सर्वकामः स्वर्णपात्रे यशस्वी स्वर्परेषु च ।

पद्मपात्रे भवेत् पुष्टिर्हविष्याशी तु पुण्यवान् ॥

क्षयी भवति ताम्ब्रे च काष्ठपात्रे हरिद्वता ।

तूपत्रे भवेदायुः कदले कीर्त्तिमाप्नुयान् ॥

मधुपत्रे च रोगः स्याद्वटपात्रे तु वैष्णवः ।

शालपात्रे भवेत्कामो पनसे चैव स्वर्गितः ।

निशापत्रे प्रगेहं च पुनः संस्कारमर्हति ॥”

इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे २० पटलः ॥

अथ स्त्र्युक्तभोजनविधिः । बहिःप्रक्षालित-

पाणिपादवदभौ रत्नपाणिर्द्विवासा द्विराचक्षते

गोमथीपलिप्ते प्रादृते देशे शुद्धः शुद्धभोक्षासनी-

पविष्टो धर्मशुद्धिकामः प्राङ्मुख उदङ्मुखो

वा यशस्कामो जीवन्मृतमात्रकतरो दक्षिणा-

मुखो धनकामः प्रत्यङ्मुखो भूमिस्पृष्टदक्षिण-

पाद आसनास्तुभयपादौऽन्तर्जातुकरौ दक्षिण-

भोजनं

मदिकृतपानीयपात्री दक्षिणार्धेन चतु-
ष्कोणमण्डलं कृत्वा लोहनास्त्रयस्यभवादि-
दष्टभस्मकीस्यकदल्यादिपत्रपुष्पपलाशपत्रैत-
पात्रं विधाय प्रक्षाल्य च आमानं पात्रस्य
दक्षिणक्रमेण जलेन घटयित्वा तदपरि लोष्ट-
तरपात्रान्तरेण हस्ताभ्यां प्रतिपिष्टेनरमन्ना-
दिकं स्थापयित्वा अन्नं दद्यात् प्रक्षाल्य । अस्माकं
नित्यमेवास्तु इत्यभिलष्य संप्रोक्ष्य आचाराकृत-
ष्कोणमण्डलाभ्यन्तरे जललिखितचक्रोपरि ॐ
नारायणाय नम इत्यन्नं भोजनं मध्ये दद्यात् ।
तत्पार्श्वे ॐ भुवः पतये स्वाहा ॐ भुवनपतये
स्वाहा ॐ भूतानां पतये स्वाहा । इति बलि-
चतुष्टयं दद्यात् । तदिदं भोपकरणमन्नं ॐ
विष्णवे नम इत्युत्तरं तदयं किञ्चित् ॐ
विष्णुकसेनाय नम इति दत्त्वा अन्नोपरि विष्णु-
निर्माणातुलसीपत्रं प्रक्षिप्य विष्णुपादोदकं पुरा
न गृहीतवर्षदिदानीम् ।

“ॐ कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्तानामार्ति-
नाशन ।।

सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे ॥”

इति गृहीत्वा इष्टदेवतानामपरितं श्रुत्वा
स्वयं त्रिकृत्वायं वा ॐ अस्तनोपस्तरणममि
स्वाहा इत्यनेन पीत्वा ।

“ॐ अकालखलुह्वरं सर्वेशाधिपतिनाशनम् ।
विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहम् ॥”
इत्यनेन पादोदकशेषं शिरसि दद्यात् ।

“ॐ उच्छिष्टभोजनस्तस्य पयमुच्छिष्टकोटिगुणः ।
यिन लीलापराङ्मुखं क्षिरगदाक्षीं निपातिनः ॥”
इत्युक्त्वा अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां धृतभुक्तमभ्र-
मादाय महासौमीं साङ्गुष्ठसंयोज्ज्वलिमिक्षां ॐ
प्राणाय स्वाहा इत्यनेन मुखे दत्त्वा अदन्तच्छिद्रं
निगरेत् । एवं ॐ अमानाय स्वाहा ॐ समा-
नाय स्वाहा ॐ उदानाय स्वाहा ॐ
आनाय स्वाहा । ततो पीथकामो भौनी
भुञ्जीत । ततः प्रथमं द्रव्युक्तमभ्रं मध्ये कटि-
नास्त्रवर्णाणि अस्ते द्रव्युक्तकटितक्ताणि
यथालाभं क्षीरान्तं साङ्गुष्ठेदन्तकरसंयोज्ज-
्वलिभिः अनतिदृष्टं भुञ्जीत । पश्चादधिकं जला-
दिकं न पातयेत् । जलक्षीरदधिघृतमधुशक्-
शक्तमसितरदयाणीं शेषं रक्षणीयम् । भोजनं
संपूर्णं तु मांसभोजने करं प्रक्षाल्य तदभोजनं
तु करमप्रक्षाल्यैव सात्रेन हस्तेन जलं गृहीत्वा
ॐ अस्त्वनापिधानममि स्वाहा इति अलग्नद्वयं
गृहीत्वा सात्रं तज्जलग्नं ॐ रौरवेऽपुण्य-
निलये पञ्चार्जुननिवासिनाम् । उच्छिष्टमाग्नि-
नाभमममयमुपतिष्ठतामिति भूमौ निक्षिपेत् ।
भोजनकाले तु विडातकमेककण्ठध्यागः ।
विडालकचतुर्भुजं न दोषः । ततः स्थानान्तरं
न गमयेत् । पराश्रयं स्तब्धमैव हस्तलेपमपनीय
त्यगादिना जिज्ञासुर्नययोग्यं दर्शभ्यो गृहीत-
रमदयं रक्तपातक्षतादिकं विना अपनयेत् ।
यत्र कृतं यदि न निःसरति तदा न दोषः ।

५५४

भोजनं

ततो जिज्ञासु संध्य जलग्नद्वयेर्माखाभ्यन्तरे
संशीघ्रं पाणी पादौ च प्रक्षाल्य आसनस्य एवं
भूमौ पादौ दत्त्वा द्विरास्य मुखं तुलसी-
पत्रादिना संशीघ्रं दक्षिणपादाङ्गुष्ठे दक्षिण-
हस्तेन—

“ॐ अङ्गुष्ठमात्रपुरुषो ह्यङ्गुष्ठस्य समाश्रितः ।
इंशः सत्यस्य जगतः प्रभुः प्राणातु विप्रश्चक्र ॥”

इति मन्त्रेण जलं दद्यात् । ततो महर्षिमात्रेणा-
भावे अशुचित्वाद्दिलममेव भोजनपात्रमुत्थ-
तत् स्थानं उच्छिष्टमपनीय गोमयोदकाभ्यां
संस्पृश्य सिञ्चेत् । मस्यः प्रशान्तचित्त आसने
उपरिष्ठाभीष्टदेवतानाम स्मृत्वा—

“ॐ अग्निराध्याययत्नं पाथिवं पवनैरितः ।

दत्तावकाशी नमसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥

अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्नानिलस्य च ।

भयत्वेतत्परिणतो ममास्त्वयाहृतं सुखम् ॥

प्राणापानसमानानामुद्गमशानयोस्तथा ।

अन्नं तुष्टिकरसास्तु ममास्त्वयाहृतं सुखम् ॥

अग्निरित्येवैवैवानलस्य

भुक्तं ममान्नं जरयत्वगेषम् ।

सुखं भूमेतत्परिणामग्नयं

यच्छत्वर्गो मम तास्तु देहे ॥

विष्णुः समस्तन्द्रियदेहदेहि

प्रधानभूतो भगवान् यथेकः ।

सत्येन तेनात्मभूषमेत-

दारोग्यदं मे परिणाममेत ॥

विष्णुरत्ता तथेवात्र परिणामस्य ये यथा ।

सत्येन तेन मदभुक्तं जीयत्वन्मदं तथा ॥”

इत्युक्त्वा वामहस्तेनोदरं परिस्पृशेत् । ततः
पादशतत्रजनानन्तरं वामपात्रेण किञ्चित्कालं
श्रितयम् । ततस्तस्मिन्नादि सुखवामदण्डं
भोक्तव्यम् । इत्यादिप्रकाचारे पञ्चमयामार्ह-
कृत्यम् ॥ * ॥ अथ भोजनादिदानफलम् ।

“भोजनाच्छादनं दत्त्वा दत्त्वा चोपानक्षी द्विज ।।

म स्वर्गलोकं संभुज्य सर्वकामोऽत्र जायते ॥

विदां भक्त्या प्रयच्छेद्यः परं प्रकृण्वसौ विप्रः ।

विदाधिपे च विप्राय यो दद्याद्भोजनं नरः ॥

अन्नं प्राणो जलं प्राणः प्राणस्योपधमत्येत ।

तस्मादौषधदानेन दत्ताः स्युरसवो द्विजाः ॥

इति पराशरस्मृतिः ॥

भोजनं प्रतिविधौ यथा,—

“ताम्रपात्रे पयःपानमुच्छिष्टं घृतभोजनम् ।

द्वयं च लवणं दद्यात् सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥

यः शुद्धेण समाहृतो भोजनं कुरुते द्विजः ।

सुरापच स विप्रैः सर्वधर्मवर्हिष्कृतः ॥

स्नानं रजकतार्थेषु भोजनं गणिकालये ।

शयनं पूर्वपादे च ब्रह्महत्या दिने दिने ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

अथ शिशूनां प्रथमान्नभोजनदिनादि । यथा,
यमः ।

“ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।

अष्टमे वाथ कर्तव्यं यदेष्टं मङ्गलं कुले ॥”

भोजनं

षष्ठ इति मस्यः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । तत्र-
चित्तमग्नौ ।

“अन्नस्य प्राशनं प्रोक्तं मासि षष्ठेऽष्टमे वधेः ।

स्त्रीणाम् पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः ॥

द्वादशीसप्तमीनन्दारितासु पञ्चपर्वसु ।

वल्गमायुर्धशो हव्यात् शिशूनामन्नभोजनम् ॥”

भुजवल्गमे ।

“षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रित्तोत्तरं वै

तित्यौ

सौम्यादित्यमितेन्द्रजीवदिवसे पक्षे च क्षणितरे ।

प्राज्ञेशादिनिपौणवेणवयुगे हस्तादिषट्कोत्तरं-

राग्रेयाप्यतिपित्रभेखे नितरामन्नादिभक्षे

शुभम् ॥”

युगेरिति प्राज्ञेशादौ प्रत्येकं सप्पथस्य अत्रापि
तिथ्यङ्गादिविज्ञेयं विवर्जयेत् ।

“वृषद्वन्द्वधनुर्मौनकन्यालक्ष्मिभक्षणम् ।

त्रिकोणाष्टकयकान्त्यग्रहा यदतथा फलम् ॥

दुष्टः प्राशधरो लयात् षष्ठाष्टस्थोऽन्नभक्षणम् ॥”

शाकैर्यथेवपरागम् ।

“देवतापुरतस्तस्य पितुरङ्गगतस्य च ।

अनङ्गतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काचने ॥

राध्यात्यकणकोपेनं प्राशयेत् पायसस्ततः ।

कृतप्राशनमुत्तमं मातुर्बालस्य तं त्यजेत् ॥

देवाग्रतोऽथ विप्रस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः ।

प्राश्नाणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत् लक्षणम् ॥

प्रथमं यत् सृष्टाङ्गलः शिल्पभाण्डं स्वयं तथा ।

जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥”

सोमवारे दाघमाह भोजराजः ।

“वाचालो बलवान् दिने दिनपतेरत्यन्तदीप्ता-
नलो

देही हीनहुताशनः शिशिरगौ कौले रुधा
पीडितः ।

वैधे भोगसुखोदयो प्रथमभुग्जीवे चिरायुः

सुखी

शुके सौम्यबलात्विनोऽतिमुभगो मस्य च

मन्त्रानलः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तद्देहिकपर्यायाः । आवयति १ भवति २ वभस्ति
३ वेति ४ वेवेति ५ अविष्यन् ६ वसति ७
भसयः ८ वधाम् ९ जरति १० । इति दशाक्षि-
कर्मणः । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥

(तथा च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“वक्ष्याम्यतः परं कृतस्त्रमाहारस्योपकल्पणाम् ।

घृतं कार्णाथसे देयं पेया दद्यात् राजते ॥

फलानि सर्वमर्ण्याथ प्रदद्याद्दलेषु च ।

परिशुक्रप्रदिग्धानि सौवर्ण्यं प्रकल्पयेत् ॥

प्रदवाणि रसांश्चैव राजतेऽपहारायेत् ।

कङ्गराणि खण्डांश्चैव सर्वान् शीलेषु दापयेत् ॥

दद्यात्ताम्रभये पात्रे सुशीतं सुगन्धं पयः ।

पानीयं पानकं मदां चरमयेषु प्रदापयेत् ॥

काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।

दद्याद्देह्युपात्रेषु रागषाद्वसङ्कान् ॥

भोजपु

भोजाना

भौत्यः

पुरस्तादिमले पात्रे सुविस्तीर्णं मनोरमे ।
 खदः खपौदनं दद्यात् प्रदेष्टांश्च सुसंस्कृतान् ॥
 फलानि सर्वभक्ष्याश्च परिशुक्लाणि यानि च ।
 तानि इतिगणपार्थं तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥
 प्रदवाणि रसांश्चैव पाणीयं पानकं पयः ।
 खड्गान् यथांश्च पेयांश्च सद्ये पार्थं प्रदापयेत् ॥
 सन्धानं गुडविकारांश्च रागशाङ्खवसृकान् ।
 पुरस्तात् स्थापयेत्प्राज्ञो हृद्योरपि च मध्यतः ॥
 एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् ।
 भोक्तारं विज्ञेयं रस्य निःसम्बाधे शुभे शुचौ ॥
 सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् ।
 पूर्वं मधुरमम्रीयान्मध्यं शूलवर्गौ रसौ ॥
 पश्चाच्छेधान् रसान् वेद्यो भोजनेष्ववधारयेत् ।
 आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान् ॥
 ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्च ततः परम् ।
 घनपूर्वं समम्रीयान् केसिदाहृविपयेयम् ॥
 आदावस्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ।
 अतीवायतयामास्तु क्षपा धेनुतृप्यं स्तृताः ॥
 तेषु तत्प्रत्यनोकाष्टं भुञ्जीत प्रातरेव तु ।
 येषु चापि भवेयुश्च दिवसा मृगमायताः ॥
 तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ।
 रजस्यो दिवसाश्चैव येषु चापि भमाः स्तृताः ॥
 कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् ।
 तस्मात् सुसंस्कृतं युक्ता दीपिरेते विचर्चितम् ।
 यथोक्तगुणमस्य तमुपसेवेत् भोजनम् ॥”
 भोजनपात्रं, स्त्री, (भोजनस्य पात्रम् ।) मत्स्यद्वया-
 धारः । यथा,—

“तिष्ठन्ति यत्र नवकाश्चननिमित्तानि
 अग्नीकृतानि परितस्तु कटोरकाणि ।
 राकाशशाङ्कनवमण्डलभास्करं यत्
 स्त्रीगोभृता रजतनिमित्तथालकं स्यात् ॥
 व्यथोर्ध्वप्रतिमादर्शिकांस्यमादर्शयन् शुचि ।
 पात्रं दृष्टुं सुविस्तीर्णं स्त्रीगामत्यन्तदुर्लभम् ॥
 पत्रावली भवति वा वृषभोजनाय
 निर्जन्तुजालरहितमलवारिधौता ।
 पालाशभूरुहदलेरचिता मनोज्ञा
 ताडविपर्यंकगणेः परिवेष्टिता च ॥”

इति पाकराजेश्वरः ॥

भोजपतिः, पुं (भोजाणां भोजवशायाणां पतिः)
 कंसराजः । यथा,—

“मल्लानामशनिर्गुणां नरवरः स्त्रीणां स्मरौ
 मूर्तिमान्
 गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता
 स्वपित्रीः शिशुः ।
 ऋतुर्भोजपतिर्विराड्विदुषां तत्त्वं परं योगिनां
 दृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गगतः सायजः ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ४३ अध्याये ७ श्लोकः ॥
 भोजपुरं, स्त्री, (भोजस्य भोजराजस्य पुरम् ।)
 स्वनामख्यातदेशः ।

“याजिरभूद्भोजपुरे साकमसुरपरेः ।

इदरे रेवापारे सवली नूनं ते लघ्वीयांसः ॥”

इति विदग्धमुखमण्डनम् ॥

भोजयिता, [कृ] चि, (भुज् + यिष् + कर्त्तरि
 लृप्) भोजनकारयिता । भोगप्रयोजकः । यथा,
 “कर्मा च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता
 सदा ।

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिभूक्तिरेव च ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त प्रकृतिखण्डे २३ अध्याये ॥

भोजाधिपः, पुं, (भोजस्य अधिपः) कंसराजः ।
 इति शाब्दरत्नावली ॥

भोज्यं, चि, भुज्यते इति । भुज् + कर्मणि +
 गघत । “भोज्यं भक्ष्यं ।” ७ । ३ । ६६ । इति
 निपातनात् । ग कृत्वम्) भोजनीयद्रव्यम् । यथा,
 “भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वराः स्त्रियः ।
 विभवो दानशक्तिश्च नात्पस्य तपसः फलम् ॥”
 इति चाणक्ये ५१ श्लोकः ॥

अपि च ।

“आहारं गृह्णन् चक्षुः पयं लेह्यं तथैव च ।

भोज्यं भक्ष्यं तथा चक्षुः गुरु विद्याद्यथोत्तरम् ॥”

चक्षुः इन्द्रियम् । पयं पानकशकरादिकादि ।
 लेह्यं रसालाकृतिमादि । भोज्यं भक्ष्यपादि ।
 भक्ष्यं लङ्घ्यकमण्डकादि । चक्षुः चिपिठचण-
 कादि । इति भाष्यकाशः ॥ (पितृणां लृप्तार्थं
 द्रव्ये अत्रादौ च ॥)

भोज्यदानस्यैविकर्त्तव्यता यथा । ॐ अद्यामुक्ते
 मामि अमुके पक्षे अमुकतिथौ अमुकगोत्रस्य
 पितरमुकदेवशर्मणं उक्तोद्दिष्टविधिकसास्त्र-
 मगिकश्राद्धवासरे अमुकगोत्रस्य पितरमुक
 देवशर्मणोऽल्यस्वर्गकाम इदं मष्टतमवस्त्रोप-
 करणमात्रभोज्यमर्चितं श्रीविष्णुदेवतं यथा-
 सम्भवगोत्रनाम्न ब्राह्मणायाहं दद्यामि । ततो
 दत्तिना । ॐ अद्यादि कृते तत्तमष्टत-
 मवस्त्रोपकरणमात्रभोज्यदानकर्मणः साङ्गताय
 दत्तिनामिदं काचनमन्त्रं श्रीविष्णुदेवतं यथा-
 सम्भवगोत्रनाम्न ब्राह्मणायाहं दद्यामि । कृते-
 तत्तमष्टतमवस्त्रोपकरणमात्रभोज्यदानकर्म-
 णि ह्यहमस्तु । इति आहुप्रयोगस्तत्त्वम् ॥

भोज्यसम्भयः, पुं, (सम्भवत्यस्मादिति सम्भव उत-
 पत्तिकारणम् । भोज्यं सम्भवोऽस्य ।) शरीरस्य-
 रसधातुः । इति शाब्दचन्द्रिका ॥

भोटाङ्गः, पुं, (भोटस्तन्नातिरङ्गमस्य ।) देश-
 विशेषः । इति शाब्दरत्नावली । भोटान् इति
 भाषा ॥ (भोटान्तोऽपि पाठः ॥)

भोभो, य, सम्बोधनम् । इति हलानुधः ॥ (यथा,
 महानाटके । १ । १४ ।

“भोभो भुजङ्ग ! तरुपक्षपलोलजिह्व ॥”)

भोजानाथः, पुं, शिष्यः । यथा,—

“ब्रह्मणो वसन्तं श्रुत्वा भोजानाथः कृपानिधिः ।
 संतुल्य तां महाज्वालां मगणोत्तरगाम्भूते ॥”
 इति श्रीशिवपुराणोत्तरखण्डे तुल्यवामदेवसंवादे
 वाराणसीमाहात्म्ये पञ्चकोशीयात्रायां महा
 काशगणोत्पत्तिर्नाम २५ अध्यायः ॥ * ॥

पुस्तकान्तरे भोजानाथ इत्यत्र महादेव इति
 पाठः ॥

भौलिः, पुं, उद्भूतः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

भौतः, पुं, (भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य भूतः ।

भूत + अण् ।) भूतयज्ञः । बलिकर्त्ता । यथा,—

“शामो देवो बलिर्मानो बृहज्जोऽतिथिपूज-
 नम् ॥”

इत्याहिकत्वम् ॥ देवलः । इति शाब्दमाला ॥

(भिलादिभ्योऽण् । भूतसङ्घः । तस्यैवमित्यण् ।)

भूतसम्बन्धिनि, चि ॥

भौतिकं, स्त्री, (भूतानां विकार इति ठका ।)

मुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ चि, भूतसम्बन्धि ॥

(भूतानि क्षित्यादीनि तद्विकारस्य गोष्ठवृत्ता-
 दयः ।

“आहङ्कारिकत्वश्रुतेन भौतिकानि ।” इति ।

२ । २० । सांख्यसूत्रम् ॥ ऋषिप्रशेषः ।

तथाच । “इश्वरकृपाकृतसांख्यकारिकायाम् ।

अष्टविकल्पो देवस्तेष्वगयोन्मथ पञ्चधा भवति ।

मानुष्यक्षेत्रविधः समामतो भौतिकः सर्गः ॥

अत्र च सर्गं चेतस्योत्कर्षापकर्षविशेषात् तार-

तम्यम् । यथा, तत्रैव । ऊर्ध्वं भस्त्रविशालस्तभो-

विशालस्य मूलतः सर्गः । मध्ये रजोविशालो

ब्रह्मादिस्तम्यमन्तः ॥

भौतिकः, पुं, महादेवः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

(उपद्रवः । आध्यादिः । चक्षुरादि । शरी-

रादि ॥ (भूतस्य महादादित्यन्तेषु आत्मपदार्था-

उपासकाः भौतिकाः । बौद्धविशेषाः ।

“भौतिकास्तु शानं पूर्णं सद्यस्त्वाभिमानिकाः ॥”

इति पातञ्जलयोगसूत्रश्रीमत्प्रायश्चित्तिकायां वाच-
 स्पतिमिश्रवचनम् । १ । १६ ॥)

भौतो, स्त्री, (भूतानां भूतयोनीनामियमिति ।

भूत + अण् ।) डाप । तस्यैव भूतानामधिका-

रित्वविद्यमानत्वात्तथात्वम् ।) रानिः । इति

ह्रस्वचन्द्रः । १४२ ॥

भौत्यः, पुं (भूतपत्यं पुमान् । भूतिः + अप-
 त्पार्थ प्यञ् ।) भूतिमुनिपुत्रश्चतुर्दशी मनुः ।

यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“अतः परन्तु भौत्यस्य त्वमुत्पत्तिं निशामय ।

देवानृषीन्तथा पुत्रांस्तथैव वसुधाधिपान् ॥

बभूवृज्जिरमः पत्न्यो भूतिर्नास्ति कोपनः ।

तस्य भ्राता सुवर्चाभूद् यज्ञं तेन निमज्जितः ॥

यियासुः शान्तिनामानं शिष्यमाह मच्छासुभिः ।

सदोदयुक्तं सदाचारमुदारं सुशिक्षितम् ॥

भूतिरुवाच ।

अहं यज्ञं गमिष्यामि भ्रातः शान्ति ! सुवर्चसः ।

तेनाहृतवत्या चैव यत्नं कर्त्तव्यं प्रणम्य ततः ॥

अतिजागरणं बद्धैस्तथा कार्यं समाचरेत् ।

तथा तथाप्रसूतेन यथागिर्भ शर्मं व्रजेत् ।

इत्याज्जमे तथैवैतः स तु शिष्येण शान्तिना ।

जगाम यज्ञं तं भ्रातृगृहम् सन यत्तयमा ॥

प्रशान्तस्तावदनन्तो योऽसौ भूतिपरिग्रहः ।

तं दृष्ट्वा सोऽनन्तं शान्तं शान्तिरत्यन्तदुःखितः ।

भौत्यश्च भूतेर्बहुधा चिन्तयन् स महाश्रुतिः ॥

भौत्यः

मार्कण्डेय उवाच ।

बृहस्पते विचिन्त्यामी भौतस्तस्य तदा गुरोः ।
यथौ भविमतां श्रेष्ठः शरणं जातवेदसम् ॥
म चकार ततः स्तोत्रं सप्रार्त्तप्रामाण्यम् ।
भुवैकचित्तो मेदिन्यां न्यस्तजानुः कृताञ्जलिः ॥
म एतं संस्तुतस्तेन भगवान् दृशमाद्यतः ।
ज्वालाभालाञ्जनतनुस्तस्यामीदृशतो मुने ॥
परितोऽस्मि ते विप्र । भक्ता ये ते स्तुतिः कृता ।
वर्गं ददामि भवतः प्रार्थनां यत्तवेष्टितम् ॥
भगवन् । कृतकल्योऽस्मि यत्त्वां पश्यामि स्तुतिम् ।
तथापि भक्तिनस्तस्य भगवन् । श्रयतां मम ॥
ममापराधात संयत्तं यत्तदधिष्ठा निभावसो ।
तत्प्रयाधिश्रितं सोऽद्य पूज्यते पश्यतां द्विजः ॥
तथान्यपि मे देव । प्रसादं कुरुष्व यदि ।
पुत्रो निशिष्यो भवतु निरपलस्य मे गुरोः ॥
यथा च मेवां तनये म करिष्यति मे गुरुः ।
तथा ममस्तस्यैव भवत्यस्य मनो नृद ॥

अग्रिवाच ।

गुरोरर्थं लया व्रजन् । याचितं यदरुह्यम् ।
नात्मार्यं तेन मे प्रानित्वत्यतोऽव मष्टामुने ।
भविष्यत्येवद्विष्यं गुरोरेव प्रार्थितं लया ।
मेवौ ममस्तभतेषु पञ्चस्तस्य भविष्यति ॥
मन्वन्तराधिपः पुत्रो भौत्यो नाम भविष्यति ।
महावभो महावीर्यो महाप्राज्ञो गुरोस्तव ॥
इत्युक्त्वा भगवानभिः पश्यतस्तस्य वै मुने ।
वभूरादशतः सदाः प्रदीपो निर्वृत्तो यथा ॥
गतस्मिन्नन्तरे सोऽपि गुरुस्तस्य महात्मनः ।
भातुर्यधीयसो यज्ञाजगाम स्वमाश्रमम् ॥
तस्यागतस्य शिष्योऽभौ जक्रे पादाभिर्यन्तम् ।
गृहीतामनपूज्य तमाह म तदा गुरुः ॥
व्रज्यातिहार्दं लय मे तथाप्येवमपि जन्तुषु ।
न वक्षि किमिदं त्वेदं मेतत्तत्तथापि मे ॥
ततः स शान्तिस्ततः सञ्जमात्ताभ्यां महात्मने ।
अग्रिवाणादिकं विप्र । ममाक्षय यथातथम् ॥
तच्छ्रुत्वा स परिहृत्य श्रेष्ठार्द्रनयनो गुरुः ।
शिष्याय प्रददौ वेदान् साङ्गोपाङ्गान् महात्मने ॥
भौत्यो नाम मनुस्तस्य पुत्रो भूतैरजायत ।
तस्य मन्वन्तरे देवानृषीन् भूषांश्च मे श्रेष्ठ ॥
भविष्यस्य भविष्यांस्तु गदतो मम विस्तराव ।
देवेन्द्रो यश्च भविता तस्य विख्यातकर्मणः ॥
तान्नुपाश्व कनिष्ठाश्च पवित्रा आजिरास्तथा ।
गोश्रकाश्च इत्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥
शान्तिरिन्द्रस्तथा तेषां विद्वानां भविष्यति ।
महावलो महावीर्यः स तैरिन्द्रगुणैर्धृतः ॥
असौ प्रशान्तिवाङ्मयः शान्तिर्युक्तोऽप्य साधवः ।
शक्रो जितश्च सप्ते तदा सप्रार्थयः स्मृताः ॥
गुरुर्गभीरो जगत्प्रभरश्चानुग्रहः स च ।
स्वामानो च प्रवीरश्च विष्णुः संक्रान्तस्तथा ॥
तज्जसौ सुवल्क्षेव भौत्यस्तैः मनोः सुताः ।
अतर्दणं मर्येतसे मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे मन्वन्तरानुवर्णननामा-
ध्यायः ॥

५५६

भौमिकः

भौमः, पुं, (भूमेरपत्यं । भूमि + शिवादिवाङ् ।)

मङ्गलग्रहः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५।६० ।

“पश्यन् यत्तं भौम्यो

धृतमधुनेल्लयाय राज्ञां च ।

भौमः समरविमर्ह

शिविकोपं तस्करभयच ॥”)

नरकराजः । (यथा, हरिवंश । १२० । १४ ।

“तासां पुरवरं भौमोऽकारयन्मणि-

पञ्चतम् ॥”)

तस्यैदमित्यण् । भूमिभवे, त्रि । इति मेदिनी ।

मे, ०० ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

१३६ । ०० ।

“भौमेन पाविशद्भूमिं पाल्यतेनाभवद्गिरिः ।

अन्तर्धानेन चास्त्रिणा पुनरन्तर्हितीभवत् ॥”)

अस्वरः । इति धरणिः ॥ रक्तपुननेवा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

भौमजलं, स्त्री, (भूमि + अण् ।) भूमिसम्बन्धि-

सलिलम् । तत्र त्रिविधं यथा,—

“भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।

आङ्गलं परमानूपं ततः साधारणं क्रमाम् ॥”

तेषां लक्षणानि गुणाश्च ।

“अल्पोऽक्षोऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्तामयान्वितः ।

देशोऽनूप इति स्थानं आनपं तद्वयं जलम् ॥

मिश्रचित्द्रस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।

तस्मिन् देशे यद्दक्षं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥

जाङ्गलं सलिलं रूक्षं खण्डं लघु तत्तनुम् ।

वद्विक्तं कफवृक्षं पण्यं विकारान् कुरुते वज्रम् ॥

आनपं वार्यमिष्यन्ति स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।

वद्विक्तं कफवृक्षं विकारान् कुरुते वज्रम् ॥

साधारणस्य मधुरं दीपनं शीतलं लघु ।

सर्पणं रौक्चनं जगताद्दृष्टोऽप्ययमणम् ॥”

अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि

गुणाश्च । तत्र नादेयस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“नदा नदस्य वा नीरं नादेयमिति कीर्तितम् ।

नादेयमुदकं रूक्षं वातलं लघु दीपनम् ।

अनभिष्यन्ति विशदं कटुकं कफपित्तहतम् ॥

नदाः शीघ्रवहा लघुः सर्पा याच्यामलौढकाः ।

गुह्याः शैवलसङ्गता मन्दगाः कलुषाश्च याः ॥

नदीसरस्तडागमो कूपप्रसवणादिज ।

उदके देशभेदेन गुणान् दीपांश्च लज्जयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

भौमनः, पुं, (आदिमर्गं भवतीति भू + कर्त्तरि

मन् । भूमा प्रत्या । तस्यापत्यम् । अण् । मन-

न्तत्वात् न टलोपः ।) विषयकर्मा । इति

पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १।२०६ । १२ ।

“समर्त्तं यं सुतपसा भौमनो भुवनप्रभुः ।

प्रजापतिरनिर्दृश्यं यस्य रूपं रवेरिव ॥”

भौमरत्नं, स्त्री, (भूमौ जलं । भूमि + अण् ।

ताड्यं रत्नम् ।) प्रवालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भौमिकः, त्रि, भूम्यधिकारी । भूमिमधिकरोति

यः । इत्यर्थे णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (भूमि-

स्थितः । यथा, मनौ । ५ । १४२ ।

भकुटिः

“सुशान्तिं विस्वः पार्श्वं य आचामयतः परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥”)

भौमी, स्त्री, (भूम्यां जाता । भूमिः + अण् +

स्त्रीत्वात् डीप् ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥

भौरिकः, पुं, (भूरि सुवर्णमधिकरोतीति ठक् ।)

कनकाध्यक्षः । इत्यमरः । ० । ७ ॥

भूश, ऋण टु ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्वा० आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ अवभासत् ।

ण भूशे वभाशे । टु भूशथुः । ड भूशते ।

इति दुर्गादासः ॥

भूश, य ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०

आत्म०-अक०-सेट् ।) य ड भूशते । इति

दुर्गादासः ॥

भूश, ऋण टु ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ अवभासत् ।

ण भूसे वभासे । ड भूसते । टु भूसथुः । इति

दुर्गादासः ॥

भूश, य ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

आत्म०-अक०-सेट् ।) य ड भूशते । इति

दुर्गादासः ॥

भ्यस, ड भये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-

आत्म०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । ड

भ्यसते । इति दुर्गादासः ॥

भंशः, पुं, (भन्श + भावे घञ् ।) अधःपतनम् ।

यथा । भंशो भंशो यथोचितान् । इत्यमरः ।

२ । १८६ । ०३ ॥ यथोचितान् यथाप्राप्तान्

भंशोऽधःपतनम् । इति भेषशब्दटीकायां

भरतः ॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । २।३६ ।

“उद्देजनादधम्मेस्तु तस्माद् भंशो महीपतेः ॥”

नाशः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ४६ । २५ ।

“शाखामङ्गलकसान

वृक्षाणां निर्दिष्टादयोऽद्योगम् ।

हमनं देशभंशं ”

रुदितं च आधिवाङ्मलम् ॥”)

भकुंशः, पुं, (भुवा कुंसो भाषणं यस्य । एषोदरा-

दित्यात् सस्य शः ।) स्त्रीवैश्वधारी नर्त्तकपुरुषः ।

इत्यमरटीकायाम् ॥ (अस्य विशेषो भकुंशश्च

इत्यर्थः ॥)

भकुंसः, पुं, (भुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य

सः । ६।३ । ६१ । इत्यस्य “भुकुंसादीनामकारो

भवतीति वक्तव्यम् ।” इति वार्त्तिकोक्त्वा उक्ता-

रस्यात्वम् ।) स्त्रीवैश्वधारी नर्त्तकपुरुषः । तत्तु-

पण्यायः । भुकुंसः ० भुकुंसः ३ । इत्यमरः ।

१।७४४ ॥ भुकुंसः ४ भुकुंशः ५ । इति तट्टीका ॥

भकुटिः, स्त्री, (भुवोः कुटिः कौटिल्यम् । “भुकुं

सादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ।” ६।३।६१ ।

इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्वा । उकारस्यात्वम् ।) क्रोधा

दिना भुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः । १।७ । ३७ ॥

अस्या रूपान्तराणि । भुकुटिः । भूकुटिः ।

भकुटिः । भकुटी । भुकुटी । (यथा, माघे । १।५।८ ।

“भुकुटीकठोरितललाटमाननम् ।”)

भूकुटी । भकुटी । इति भरतः ॥

भय, शब्दे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । भगति । इति दुर्गा-
दासः ॥
भनृश, इर य उ अघःपते । इति कविकल्पदमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) अश्रयति । इर
अभ्रशत् । अभ्रशीत् ॥
भनृश, ल उ ड अघःपते । इति कविकल्पदमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) लृ अश्रयत् । उ
अंशित्वा अभ्रश । ड अंशते । इति दुर्गादासः ॥
भम, इर चाले । इति कविकल्पदमः ॥ (भ
पर०-अक०-सेट् ।) इर अभ्रमत् अभ्रमीत् ।
इति दुर्गादासः ॥
भम, भ य चाले । इति कविकल्पदमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) भ य भास्यति । इति
दुर्गादासः ॥
भम, उ ज ण चाले । इति कविकल्पदमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) उ भमित्वा भात्वा ।
ज भामः भमः । ज्वलादित्वाणप्रत्ययेऽपि
जनवध इत्यादिना ज्वस्वे भम इत्येव । तेन
ज्वलादावस्य पाठो निष्कल इति धातुप्रदीपा-
दयः । वस्तुतस्तु । ज्वलादिपाठसामर्थ्यान्
ज्वस्वः । ण भ्रमतुः वभ्रमतुः । य भ्रम्यति
भ्रमति । चाल इह पादविहरणम् ।
“न जाने को हेतुर्भ्रमति विपिने भिज्जु इव ।”
भ्रमुः श्लोचयान् भीमानित्यत्र गत्यर्थविवक्षया
सकर्मकत्वम् । इति दुर्गादासः ॥
भमः, पुं, (भ्रमु अनवस्थाने इति । भ्रम + भावे
घञ् ।) मिथ्याज्ञानम् । (यथा, राजतरङ्गि-
ण्यम् । ३ । ४२३ ।
“देवो जगाद तं भ्रमः । कोऽयं ते मनसि भ्रमः ॥”)
तत्पर्यायः । भ्रान्तिः २ मिथ्यामतिः ३ । इत्य-
मरः । १ । ५ । ४ । अम्बुनिर्गमः । कुन्दः ।
(यथा, रघौ । ६ । ३२ ।
“अवन्तिनाथोऽयमुदग्रबाहु-
र्विशालवक्त्रस्तनुवृत्तमध्यः ।
आरोप्य चक्रभ्रमणुणैजाः
लङ्घेय यत्नोत्तिष्ठतो विभाति ॥”
“चक्रभ्रमं चक्राकारशस्त्रोत्तेजनयन्त्रम् ।
भ्रमोऽम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दाख्ये शिष्ययन्त्रके ॥”
इति तट्टीकार्या मल्लिनाथः ॥)
भ्रमणम् । इति मेदिनी । मे, २० ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । २७ । ४६ ।
“एषै किंलोका यत्तज्जत् तं भ्रमाय वणिक्-
सुतम् ।”)
न्यायमते भ्रमस्य नामान्तरं अप्रमा । भ्रमो-
द्विवधः । विपर्यासः संशयश्च । आद्यो यथा ।
देहे आत्मबुद्धिः । शब्दादौ पीततामतिः । सा
निश्चयरूपा । द्वितीयो यथा । किंस्त्रिस्तरो
वा स्यात्पूर्वा इत्यादिबुद्धिः । तस्य कारणम् ।
पितृदूरत्वमोहभयादिनानाविधदोषः । यथा,
“अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते ।
तच्छून्ये तत्प्रतियोगी स्यादप्रमा सा निरूपिता ॥

तत्पर्यायः । मधुमत्तः २ मधुकरः ३ मधुलिङ्गः ४
मधुपः ५ अली ६ द्विरफः ७ पुष्पलिङ्गः ८ भृङ्गः ९
घटपदः १० अलिः ११ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥
कलालापः १२ शिलीमुखः १३ पुष्पान्धः १४ मधु-
कृत् १५ द्विपः १६ भ्रमरः १७ चक्षरीकः १८
मुकाण्डी १९ मधुलीलुपः २० इन्दुन्दिरः २१ मधु-
मारकः २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुपरः २३
लम्बः २४ पुष्पकोटः २५ मधुसूदनः २६ भृङ्गराजः
२७ मधुलेही २८ रेणुवासः २९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कामुकः । इति मेदिनी । रे, १६९ ॥
भ्रमरकः, पुं, (भ्रमर इवेति भ्रमर + “इवे प्रति-
कृतौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कनु ।) ललाट-
लम्बितचूर्णकुन्तलः । इत्यमरः । २ । ६६६ ॥
(स्वार्थे कनु । भृङ्गः । बालस्यधिकः । इति ।
मेदिनी । के, २०४ ॥ अम्बुभ्रमः । इति विश्वः ॥
भ्रमरकीटः, पुं, (भ्रमर इव कीटः ।) कीट-
विशेषः । कुमरे पीका इति भाषा ॥ यथा,—
“जीवन्मुक्तिस्तु तदिद्वान् पूर्वोपाधिगुणार्थ-
जन्तु ।
मच्चिदानन्दधर्मत्वादभ्रमरकीटवत् ॥”
इत्यात्मबोधः ॥
भ्रमरच्छली, स्त्री, (भ्रमरान् क्लृप्तयतीति । इति +
अच् । गौरादित्वात् ङीप् ।) लताविशेषः । तत्त-
पर्यायः । भृङ्गाज्जा २ भ्रमरा ३ भृङ्गमलिका ४ ।
अस्या गुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“भृङ्गच्छली च कटुका तिक्ता दीपनरीचनी ।”
भ्रमरप्रियः, पुं, (भ्रमरस्य प्रियः ।) धागाकन्दः ।
इति रत्नमाला ॥
भ्रमरमारी, स्त्री, (भ्रमरान् मारयति गन्त्योत्कर्षेण
याकुलयतीति । मृ + शिच् + अण् । गौरादि-
त्वात् ङीप् ।) मालवदेशप्रसिद्धपुष्पवृक्ष-
विशेषः । तत्पर्यायः । भ्रमरारिः २ भृङ्गारिः ३
भृङ्गमारी ४ मांसपुष्पिका ५ कुशारिः ६
भ्रमरी ७ मधुलिङ्गा ८ । अस्या गुणाः । तिक्त-
त्वम् । पित्तशूलज्वरनाशित्वम् । शोफकण्ठ-
कुष्ठरोगदोषनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
भ्रमरा, स्त्री, (भ्रमर + अत्रादित्वात् टाप् ।)
भ्रमरच्छली । इति राजनिर्घण्टः ॥
भ्रमरातिथिः, पुं, (भ्रमरः अतिथिरभ्यागतो
यस्य ।) चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भ्रमरानन्दः, पुं, (मधुवाह्यात् भ्रमराणा-
मानन्दो यस्मात् सः ।) धकुलः । अतिसुत्तकः ।
रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भ्रमरालकः, पुं, (भ्रमर इव अलति भूषयतीति ।
अल + ण्यल् ।) ललाटस्थितचूर्णकुन्तलः । तत्त-
पर्यायः । भ्रमरकः २ कुन्तलः ३ । इति
ह्रस्वचन्द्रः । ३ । २३३ ॥
भ्रमरी, स्त्री, (भ्रमर + ङीप् ।) जनुका । पुत्र-
दात्री । घटपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
भ्रमरेष्टः, पुं, (भ्रमराणामिष्टः ।) श्योनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्राजिष्णुः

भमरोष्ठा, स्त्री, (भमराणांमिष्टा ।) भार्गवी ।
भमिजम्, इति राजनिर्घण्टः ॥
भमरोक्षता, स्त्री, (भमराणां उक्षतः प्रमोक्षो
यस्याः ।) माधवी । इति राजनिर्घण्टः ॥
भमानक्तः, पुं, (भमे भमणे आसक्तः युक्तः ।)
शास्त्रमार्जकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८० ॥
भमिः, स्त्री, (भम + बाहुलकात् इ ।) भमणम् ।
तत्पर्यायः । भमः २ । इत्यमरः । ३ । ५८१ ॥ भमी
३ । इति भरतः ॥ (मण्डलाकारगतिः ४ । तथाच
नेपथ्यगतिः । १ । ७३ ।

“अन्तीकरक्षारुद्धेन या भमी-
निजातपत्रस्य तलस्यले नलः ।”
मण्डलाकारमेव रचना । यथा,—
“वीरान् सहस्रशो दृष्ट्वा भमिभिः पथ्येवस्थितान् ।
लभो लवेन सत्याय शरान् रोषप्रपूरितः ॥
भमिराद्या सहस्रेण द्वितीयायुतसङ्घाया ।
तृतीयायुतयुग्मेन तुरीयायुतपञ्चभिः ॥
पञ्चमी लज्जयोधनां यष्टो योधायुताधिकैः ।
सप्तमी लज्जयुग्मेन सप्तभिर्भमिभिर्दत्तान् ॥
मर्ध लवो भमियाप्रः सञ्चरन् बह्विवत्तदा ।
हाह्वयामास सर्वान् वै सैनिकान् भमिकार-
कान् ॥”

इति पादो पातालखण्ड ३१ अध्यायः ॥
भमी, [न] त्रि, (भम + इति ।) भमतिप्रियः । भमो
प्रियते अस्यति अस्यर्थे इन्प्रत्ययेन नियतः ॥
भश य उ अथः पतनं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-पर-अक-सेट् ।) य भश्यति । उ
भशित्वा भश्या । इति दुर्गादासः ॥
भशे, त्रि, (भश + कर्त्तरि + क्तः ।) श्रुतम् । अस्य
गम्याया गलितशब्दं द्रष्टव्यम् ॥

“अर्थादभक्ष्यार्थयाचानु गच्छेत्
सत्यादभक्ष्ये रौरवे वै ब्रजेच ।
योगभयः सत्यप्रतिज्ञ गच्छेत्
राज्यादभक्ष्ये रोगया वै ब्रजेच ॥”

इति गारुडं नीतिसारे १०६ अध्यायः ॥
भसृज, औ न श पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तृदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) रंफयुक्तादि-
दन्योपपदः । कृपि संयोगादिलोपे भट् । पाक
इह भञ्जनम् । अश भञ्जति भञ्जते मत्स्यं
सुपकारः । औ अभाक्षीत् । इति दुर्गादासः ॥
भाज, ङ ण ङ टु भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) रंफयुक्तः । ङ
भाजते ण भजे अभाजे । अनुवचनानु संयो-
गादित्वेऽप्याकारस्याप्यत्वम् ॥ ङ अविभजत्
अवभाजत् । टु भाजधुः । इति दुर्गा-
दासः ॥

भाजकं, स्त्री, (भाज् + “ण्वल् लृचौ ।” ३ । १ ।
१३३ । इति ण्वल् ।) पितृम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

भाजिष्णुः, त्रि, (भाज् + इण्वल् ।) अलङ्कारा-
दिना दीप्तियुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥
(यथा, भागवते । २ । ६ । १२ ।

भ्राता

“भाजिष्णुभिर्घ्नं परितो विराजते
लसद्भिमाना बलिभिर्महात्मनाम् ॥”
विष्णो, पुं । यथा, तस्य सहस्रनामस्तोत्रे ।
भाजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्गदादिजः ॥
भ्रातरौ, पुं, (भ्राता च भगिनी च । भ्रातृस्त्वो-
रित्यादिना एकशेषः ।) भ्रातृभगिनौ । नित्य-
द्विवचनान्त्वोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
भ्राता, [क] पुं, (भाजते इति । भाज् + “ण्वल्-
लृचौ लृचौ चिति । उणा० । २ । ६६ । इति
लृच् । निपात्यते च ।) एकगर्भजातः । “भाइ”
इति भाषा । तत्पर्यायः । सहोदरः २
समानोदर्यः ३ सोदर्यः ४ सगर्भः ५ सहजः ६
सोदरः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ पितरि स्यते
अष्टभ्रातृः पितृतुल्यत्वम् । यथा,—
“अष्टो भ्राता पितृतुल्यो स्यते पितरि शौनकः ।
सर्वेषां स पिता हि स्यात् सर्वेषामनुपालकः ॥
कनिष्ठस्तेषु सर्वेषु समत्वेनानुवर्षते ।
समोपभोगजीवेषु यथैव तनयस्तथा ॥”

इति गारुडं ११४ अध्यायः ॥
तस्य भार्याचरणी तस्मै दायदत्तं च दीयो
यथा, नक्षत्रैर्वर्त प्रकृतिखण्डे ५६ अध्याये ।
“भ्रातृजायापहारी च मातृगामी भवेन्नरः ।
अक्षहत्यासहस्रं लभते नात्र संशयः ॥
स याति कुम्भीपाकश्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
तस्मादुत्तमं पापी च विद्यायां जायते क्षमिः ॥
उर्ध्वकोटिसहस्राणि तत्र स्थिता च पातकी ।
ततो भवेन्महापापी उर्ध्वकोटिसहस्रकम् ॥
पुष्कलीयानिगर्भं च क्षमिश्चैव पुरन्दरः ।
यत्रः कोटिसहस्राणि शतजन्मानि कुक्षरः ।
भ्रातृजायापहरणात् शतजन्मानि श्रुकरः ॥”
“यो ददाति न दायश्च बलिष्ठो दुर्बलाय च ।
स याति कुम्भीपाकश्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
भ्रातृस्त्वेषणं भ्राता न गच्छेत् । यथा,—
नारद उवाच ।

“हे हृष्यम्बा महावीर्याः प्रजा युयं करिष्यथ ।
इदंशो लक्ष्मते यत्रो भवतां श्रूयतामिदम् ॥
पालिषा वत युयं ये नास्या जानीत वैभुवः ।
अन्तरुद्धमधश्चैव कथं सत्यथ वै प्रजाः ॥
ऊर्ध्वं तिर्यग्धश्चैव यदाप्रतिहता गतिः ।
तदा कस्माद्भुवो नान्तं सर्वे द्रव्यवालिषाः ॥
तं तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतो दिशम् ।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥
हृष्यश्चैव नरेषु दत्तः प्राक्तनसः पुनः ।
वेरिण्यामथ पुत्राणां सहस्रममृजद्विभुः ॥
विवर्द्धयिषवस्ते तु सधलाश्वाः प्रजाः पुनः ।
पूर्वार्त्तं पचनं ब्रह्मन्नारदेन प्रचोदिताः ॥
अन्योन्यमृचुस्ते सर्वे सत्यगाह महाभुनिः ।
भ्रातृणां पदवी चैव गन्तव्या नात्र संशयः ॥
ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्यास्तु प्रजाः सत्यागश्च पुनः ।
तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतो दिशम् ।
अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥
ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातृस्त्वेषणं द्विज ।

भ्रातृद्वि

प्रयातो नश्यति तथा तत्र कार्यं विजानता ॥
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १६ अध्यायः ॥
अपि च, मातृये ५ अध्याये ।
“ततः प्रभृति न भ्रातुः कनीयान् मार्गमिच्छति
अन्विषन् दुःखमाप्नोति तेन तं परिवर्षयेत् ॥”
अष्टभ्रातृर्दार्ग्यं यथा,—
“उपाध्यायः पिता अष्टो भ्राता चैव सहोपतिः ।
मातुलः स्वशुरभ्राता मातामहपितामहौ ।
बन्धुर्ज्येष्ठः पितृश्वस्र पुंस्येन गुरुवः स्तृप्ताः ॥”
इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥
विभक्तानां तेषां धर्मद्विधिया,—
यामः ।
“भ्रातृणां जीवतोः पित्रोः सहयामो विधीयते ।
तद्भावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्द्धते ॥
भ्रातृणां यस्तु नैवेद्यं धनं शक्तः स्वकर्मणा ।
स निर्माण्यः स्वकादंशान् किञ्चिद्वत्सोप-
जीवन् ॥”

अष्टभ्रातृप्रश्ना यथा,—
“विष्टयाहं कृतः सत्त्वान् अष्टो भ्राता यथा
पिता ।
भ्राता शक्तः कनिष्ठो वा शक्यपेक्षा कुलं
स्थितिः ॥
कुटुम्बार्थेषु चोद्युक्तस्तत्र कार्यं कुरुते तु यः ।
स भ्रातृभिर्द्विजोयो गमास्काद्वनवाहनेः ॥
अन्योन्यमदो भ्रातृणां मुहूर्तौ वा बलान्तकः ।
भवत्यानन्दरुद्धेव । द्विषतां नात्र संशयः ॥” ॥
भ्रातृसंस्कारस्यावश्यकत्वम् । यथा, नारदः ।
“यमानु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।
कर्त्तव्या भ्रातृभिक्षया पितृकादेव तद्वन्नात् ॥
अविद्यमाने पित्रर्थं स्वांशादङ्गुलं वा पुनः ।
अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतेः ॥”
विभक्तानां तेषां सान्निव्यादि यथा,—
“सान्निव्यं प्रतिभाष्य दानं गृह्यमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्यान्निभक्ताः परस्परम् ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

भ्रातृकः, त्रि, (भ्रातृरागत इति । भ्रातृ + “ङ्य-
लृच् ।” ४ । ३ । ७८ । इति लृच् । भ्रातृरागत-
धनादि ।) भ्रातृयोग्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
भ्रातृजः, पुं, (भ्रातुः सहोदरात् जायते इति ।
जन् + “पञ्चम्यामजातौ ।” १ । २ । ६८ । इति ङः ।)
भ्रातृपत्यम् । तत्पर्यायः । भ्रातृयः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ३६ ॥ भ्रातृयः ३ भ्रातृपुत्रः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (स्त्रियां टाप् । भ्रातृजा ।
भ्रातृपुत्रात् ॥)

भ्रातृजाया, स्त्री, (भ्रातृजाया ।) भ्रातृभार्या ।
(यथा, मेघदूते । १ । १० ।

“अथापभाविहृतगतिर्द्रव्यसि भ्रातृजायाम् ।”
तत्पर्यायः । प्रजावती २ । इत्यमरः । २ । ६ । ३० ॥
भ्रातृद्वितीया, स्त्री, (भ्रातृमङ्गलार्था भ्रातृभोज-
नार्था वा द्वितीया इति मध्यपदलोपी कर्म-
धारयः ।) कान्तिकयुक्तद्वितीया । तद्विवरणं
यथा । यमद्वितीया तु प्रतिपद्युता यादौ-

आटप

युक्तं निर्णयान्तरादौ । यमद्वितीया मध्याह्न-
यापिनी पूर्वविद्धा चेति हेमाद्रिः । अत्र
विशेषो हेमाद्रौ स्फाट् ।

“ऊर्जं शुक्लद्वितीयायामपराह्णेर्धयेत यमम् ।
ज्ञानं कृत्वा भातुजायां यमलोकं न पश्यति ॥
ऊर्जं शुक्लद्वितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः ।
वैदितः किमरेहृष्टस्तस्मै यच्छति वाञ्छितम् ॥”
तथा भविष्ये ।

“प्रथमा आवणे मासि तथा भाद्रपदेऽपरा ।
तृतीयाश्चतुर्थे मासि चतुर्थी कार्तिके भवतु ॥
आवणे कलुषा नाम तथा भाद्रे च गीर्म्मा ।
आश्विने प्रेतसञ्चारा कार्तिके याम्यकामता ॥”
इत्युक्त्वा प्रथमायां व्रतं द्वितीयायां सरस्वती-
पूजा तृतीयायां आहुतुक्ता चतुर्थ्यामुक्तम् ।
“कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिरः ।
यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वर्गहेर्षितः ॥
अतो यमद्वितीयेयं त्रिषु लोकेषु विद्युता ।

अस्यां निजगृहे विप्रः न भोक्तव्यं ततो नरैः ॥
सहजं भगिनो हस्तात् भोक्तव्यं पृष्टिर्वर्जितम् ।
दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः ॥
स्वर्गालङ्कारयस्त्रासपूजासत्कारभोजनैः ।
सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः ॥
प्रतिपन्ना माताभगिन्य इति हेमाद्रिः ॥
पितृभगिनीहस्तात् प्रथमायां युधिष्ठिरः ।
मातुलस्य सुताहस्तात् द्वितीयायां तथा वृषः ॥
पितुर्मातुः स्वसुः कर्त्तव्यं तृतीयायां तथोः करान् ।
चतुर्थ्यां सहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम् ।
सर्वासु भगिनो हस्तात् भोक्तव्यं बलवर्द्धनम् ॥

यस्यां त्रिषु यमुनया यमराजदेवः
सम्भोजितः प्रतिजगत्स्वस्वसौहृदेन ।
तस्यां स्वसुः करतलादिह यो मुनक्ति
प्राप्नोति रत्नमुखधाम्यमनुत्तमं सः ॥

गौडास्तु ।

यमश्च चित्रगुप्तश्च यमदूताश्च पूजयेत् ।
अर्घ्याञ्च प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयेः ॥
मन्त्रस्तु ।

एहोहि मार्त्यखण्ड ! पाशहस्त !

यमान्तकालो कथं रामरंश ! ।

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजां

गृहाण चार्घ्यं भगवन्ममस्ते ॥

भातस्तवानुजाताहं भुङ्क्षु भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विप्रयतः ॥”

अष्टाग्रजातेति वदेदिति स्मार्त्ताः ॥ इत्यत्र-
दानमित्यप्याहुः । जज्ञाहपुराणेऽपि ।

“या तु भोजयते नारी भातरं युग्मके त्रिषु ।

अर्षयेचापि तास्त्रैर्न सा वैधयमाप्नुयात् ॥

भातुरायुःचयो राजन् । न भवेत्तत्र कर्हिचित् ॥”

इति निर्णयसिन्धौ २ परिच्छेदः ॥

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

५५८

आमकः

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

आहृद्वितीयाहृतदेवपूजा इति भातुः पत्नीति
वा । ऋग्वेदेऽपि । इति ऋषिः । ततः + “नित्यं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः । आहृद्वितीया
इति शब्दरत्नावली ॥

आमरी

इति शुक्लः । षड्गालः । धूर्तः । सूर्यावर्तः ।
प्रस्तरभेदः । इति मेदिनी । क. १५३ ॥ चम्बक
पातर इति भाषा । अमरजन्तः, त्रि ॥

आमरं, स्त्री, (अमरैः कृतं सम्भृतमिति । अमर
+ “ज्ज्ञाभमरवटरपादपादश्च ।” ४।३।१११।
इति अत्र ।) मधु । इति मेदिनी । रे. १६१ ॥

तत्तु अमरजन्तः । तस्य गुणाः । पिच्छलत्वम् ।
रूतलम् । मधुरत्वम् । सुखभायनाशित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

प्राञ्छित्यात् स्वाद् भयस्यात् आमरं गुरु
कीर्तितम् ।
इति राजवल्लभः ।

अस्य च ।
“किञ्चित् सृष्ट्यैः प्रसिद्धैः षट्पदैर्ध्वीरलिमि-
श्चनम् ।

निर्मलं स्फटिकार्भं यत्तन्मयं आमरं स्मृतम् ॥
आमरं रक्तपित्तघ्नं मृज्जलाद्यकरं गुरु ।
स्वादुपाकमभिष्यन्दि विशेषात् पिप्पलं

इति भावपकाशः ।
वृत्तविशेषः । तत्त्वार्थायः । रामः २ मण्डल-
वृत्तम् ३ ह्रस्वीसम् ४ । इति शब्दमाला ॥

अमरसमन्विनि त्रि । यथा, —
“तदाहं आमरं रूपं कृत्वा मन्त्रेण यत्पदम् ॥”
इति देवीसाष्टात्माम् ॥

(यथा च चारोने प्रथमे स्थाने रक्षादेशाध्यायः ।
मध्यार्थे लक्षणं गुणाश्च ।

“शानं कषायं मधुरं लघु स्यात्
सर्वापन्नं लेखनमेव शक्तम् ।
संशोधनं प्रणशोधनञ्च
संशोधनं चन्द्रतमञ्च बलम् ॥

निदोषनाशं कुरुते च पृष्टं
कामं क्षये वा क्षतञ्च च हृद्दी ।
द्विक्काभमे शोणसपोनमार्गं
रक्तप्रमेहे च तथातिसारं ॥

रक्तातिसारं च सरक्तपित्ते
लण्मोहञ्च पाथ्यगदेऽपि शक्तम् ।
नेत्राभये वा ग्रहणीगदे ।।
विधेः प्रशस्तं आमरैश्चितं यत् ॥

आमरं मधुरं जायते भयिष्ठं मधुरञ्च यत् ।
रूतं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघुलेखनम् ॥”

आमरः, पुं, (आमर्यति लौघमिति । आमि +
“अन्ति कर्मिभिमिदोति ।” उणा० ५ । १३२ ।
इति अत्रः । बाहुलकान् दीर्घश्च ।) प्रस्तरभेदः ।
मेदिनी । रे. १६१ ॥ चम्बक पातर इति भाषा ॥

(अपस्साररोगः । इति आमरी त्रि । यथा,
मनी । रे. १६१ । [स्तथा ॥”

“आमरी गण्डमाली च श्वित्राद्यो पिप्लव-
“आमरी अपसारो ।” इति तद्वाच्यं कृष्ण-
तिथिः ॥)

आमरी, स्त्री, (अमरस्यायं आमरी अमरवद्
वर्णः । सोऽस्या अस्तीति । अर्धं आद्यञ्च ।

इति शुक्लः । षड्गालः । धूर्तः । सूर्यावर्तः ।
प्रस्तरभेदः । इति मेदिनी । क. १५३ ॥ चम्बक
पातर इति भाषा । अमरजन्तः, त्रि ॥

मू.

दीपः।) पार्वती। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 यथा, मार्कण्डेयः। ६१। ४७-४८।
 “यदाकृष्णस्त्रीलोके महाबाधा करिष्यति।
 तदाहं भामरं रूपं कृत्वा मन्त्रेयपदम्॥
 त्रिलोकस्य हितार्थाय वक्ष्यामि महासुरम्।
 भामरोति च मां लोकास्तदा स्त्रीष्यन्ति सञ्जतः॥”
 भाश, ऋ ५ ग ण टु भासि। इति कविकल्पदमः॥
 भाश, य ङ (भा०-आत्म०-अक०-सेट्।
 द्वितीयस्तु दिवा०-आत्म०-अक०-सेट्।) य ङ
 भास्यते। ऋ अवभासन्। स्वमते अनयोऽपि
 इत्थविकल्पनेऽपि सप्तमस्वरानुवन्धोऽन्वेषामनु-
 गोधात्। ग भेगे वभासे। टु भासयुः। ङ
 भासते। भासि दीप्तौ। इति दुर्गादासः॥
 भाङ्, स्त्री, (भृज्+ङ्।) आकाशम्।
 अमरीपम्। इति संलिप्तमारोणादिश्रुतिः॥
 भाङ्, पुं, (भृज्+ङ्।) भृज्+ङ्। “भृज्-
 गमिनमिहनिश्रित्यशां वृद्धिः।” उणा०। ४।
 १५६। इति। ङ्। यत्र कलायत्तकादिकं
 भृज्यते सः। भाजना स्त्रीला इति ख्यातः।
 (यथा, नैषधचरिते। ३। १२८।
 “रौद्रं चक्षुषि तज्जितस्तनुमनुभाष्टं च य
 क्षितिपे॥”
 “अनुभाष्टं भर्जनपात्रसङ्ग्रेहः।” इति तट्टीका।)
 तत्पर्यायः। अमरीपम्। इत्यमरः। २। ६। ३०॥
 भास, ऋ ५ ग ण टु भासि। इति कविकल्पदमः॥
 भास, य ङ (भा०-आत्म०-अक०-सेट्।
 द्वितीयस्तु दिवा०-आत्म०-अक०-सेट्।) य ङ
 भास्यते। ङ भासते। ऋ अवभासन्। ग
 भेसे वभासे। टु भासयुः। इति दुर्गादासः॥
 भृकुं, पुं, (भृकुं+ङ्।) भृकुं+ङ्। भृकुं+ङ्।
 इति रूपचतुष्टयम्। “चुरादौ पठपुट्यादि-
 दण्डके कुसुमिपार्थः। यः स्त्रीवेषं धारयित्वा
 भुवः कुसयतीति। गरच् प्रत्ययः। इत्थञ्च
 वा। इति अमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती॥
 स्त्रीवेषधारिणस्तत्कपुरुषः। इत्यमरः। १। ७। ११॥
 भृकुटिः, स्त्री, (भृवः कुटि कौटिल्यमिति पथी-
 समासः। अमृकुंसादीनामिति वा ह्रस्वः।)
 क्रोधादिना भुवः कौटिल्यम्। इत्यमरः।
 १। ७। ३७॥ (यथा, महाभारते। ७। ७६०।
 वडा च भृकुटिं वक्रं क्रोधस्य परिलक्षणम्॥”)
 भृकुटौ, स्त्री, (भृकुटि। छदिकारादिति पत्ते
 दीपः।) क्रोधादिना भुवः कौटिल्यम्। इत्य-
 मरः। १। ७। ३७॥ (यथा, मार्कण्डेयः। १५। ६।
 “भृकुटौ कटोरितललाटमाननम्॥”)
 भृः, स्त्री, (भास्यति नेत्रोपरि इति। भृम्+
 “भ्रमेष्ट ङः।” उणा० २। ६८। इति ङः।)
 दग्धभास्यभागः। तत्पर्यायः। चक्षिका २
 नयनोद्भागरोमराजोऽहं। इति राजनिर्घण्टः॥
 तल्लक्षणम् यथा, गारुडे ६६ अध्याये।
 “विशालोन्नता सुखिनि दरिद्रा विषमभुवः।
 धना दीर्घा संसक्तभर्वाश्चिह्नस्तसभुवः।
 आशा निखल खड्गभूमध्याश्च विनतभुवः॥”

भृगुह

अत्र घट्चक्रान्तर्गतज्ञात्यचक्रमस्ति। तत्
 ह्रस्ववर्णद्वययुक्तद्विदलपद्माकारम्। तन्मध्ये मन
 स्तिष्ठति। यथा,—
 “आज्ञानामासुर्भूतं तद्विमकरसङ्घं ध्यान-
 धामप्रकाशं
 हस्ताभ्यां वै कलाभ्यां प्रविशसितवर्णं त्रपत्रं
 सुशुभम्।
 तन्मध्ये चाकिनी सा शशिसमधवला वक्रपटकं
 दधाना
 विद्यां सुदीपकपालं डमरुजपवतीं विभ्रती
 शुद्धिचिता॥
 एतत्पद्मान्तराले निवसति च मनः सङ्गरूपं
 प्रसिद्धम्॥”
 इति श्रीतत्त्वचिन्तामणौ षष्ठप्रकाशः॥
 (विषयोऽस्या यथा,—
 “भुवोर्वा यदि वा स्मृद्धिं सीमन्तावर्तकान् बहून्।
 अपूर्वज्ञानकृतान् अकान् दृष्ट्वा मरणमादिशेत्॥
 चाहमेते न जीवन्ति लक्षणानां तुरा नराः।
 अरोगाणां पुनस्त्वेतन् यडात्रं परमुच्यते॥”
 इति चरके इन्द्रियस्थाने अष्टमेऽध्याये॥
 कर्मानेचनासाभृष्टांसगणकलस्त्रनष्टपार्श्व-
 स्किगञ्जानुवाङ्मरुपभृतयो हे हे विश्रुतिरङ्ग-
 लयः। इति संयुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये॥
 भृकुं, पुं, (भृ+कुं+ङ्।) स्त्रीवेषधारी
 नस्तत्कपुरुषः। इत्यमरः। १। ७। ११॥
 भृकुटिः, स्त्री, (भृवः कुटिः कौटिल्यम्। क्रोधा-
 दिना भुवः कौटिल्यम्। इत्यमरः॥
 भृग, क ङ आशाविशङ्कयोः। इति कविकल्प-
 दमः॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट्।) रंफ-
 युक्तषष्ठस्वरी। क ङ भृगयते भृगं लोकः।
 आशाविषयं करोतीत्यर्थः। इति दुर्गादासः॥
 भृगः, पुं, (भृगयते आशस्येति इति। भृग+
 घञ्।) बालकः। स्त्रीगर्भः। इत्यमरः। २। ६। ३६॥
 (स्त्रीवमपि। यथा, ऋग्वेदे। १०। १५५। २।
 “चत्तो इतश्चत्तासुतः सत्त्वाभ्रगान्तरुपी॥”)
 अथ गर्भाधानदिनम्। रजोदर्शनावधिगोष्ठ-
 दिनपर्यन्तं ऋतुकालः। तत्राद्यास्वतसो निशाः
 परित्यज्य चतुर्दश्यष्टमी अमावास्या पूर्णिमा
 सूर्यसंक्रान्तिः पञ्चाशन्तानि परित्यज्य च
 अश्यासुरात्रिपु चन्द्रादिशोभने काले भार्यासुप-
 गच्छेत्। शुभरात्रिपु गमने पुत्रो भवेत्। अशुभ
 रात्रिपु गमने कन्या भवेत्। तत्र प्रशस्तनक्षत्राणि
 पुष्यः जस्ता श्रगशिरा आर्द्रा पुनर्वसुः पूर्वा-
 षाढा उत्तराषाढा अवगणा पूर्वभाद्रपद उत्तर-
 भाद्रपद। तत्र निषिद्धनक्षत्राणि। ज्येष्ठा श्रिषा
 मघा मूला रेवती ज्येष्ठाश्रिषा उत्तरफल्गु
 गुनी। तत्र तिथयः नन्दा भद्राः प्रशस्ताः।
 रिक्ता निषिद्धाः। तत्र रविमङ्गलहस्तनिवाराः
 प्रशस्ताः। इति समयप्रदीपः॥
 भृगुहत्या, स्त्री, (हननं हत्या। हन्+भावे
 क्यप्। भृगस्य हत्या इति षष्ठीसमासः।)
 गर्भस्थबालकहननम्। यथा,—

भृगु

“त्रिविवाहं कृतं येन न करोति चतुर्थकम्।
 कुलानि पातयेत् सप्त भृगुहत्याव्रतचरेत्॥”
 इत्युद्वाहृतत्वम्॥

भृगुह्या, [न] त्रि, (भृगुं हन्तीति। भृग+हन्+
 “ब्रह्मभृगुवृत्तेषु।” ३। २। ८७। इति क्प्।)
 गर्भस्थबालकहन्ता। भृगुं हन्ति इति भृग-
 शब्दोपपदहन्तातोऽप्रत्ययेन निष्पन्नः। इति
 संलिप्तसारयाकरणम्॥ (यथा, महाभारते।
 १। ८३। ३४।
 “ऋतुं वै याचमानाया न ददाति पुमावृतम्।
 भृगुहृत्यते ब्रह्मन्! स इह ब्रह्मवादिभिः॥”)
 तस्य प्रायश्चित्तम्। तत्र पुंस्त्वेन ज्ञाते पुंस्व-
 प्रायश्चित्तम्। स्त्रीत्वेन ज्ञाते स्त्रीवधप्रायश्चि-
 त्तम्। अविज्ञाते तु पुंस्वप्रायश्चित्तमाह मनुः।
 “हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतचरेत्।
 गर्भेहा च यथावर्णं तथाचेर्योनिस्तदनः॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः॥
 (ब्रह्महन्ता। यथा, मनुः। ८। ३२७।
 “अन्नादेर्भृगुह्या मार्ष्टि पत्नौ भार्यापचारिणी॥”
 “भृगुह्या ब्रह्मह्या।” इति तद्वाच्ये मेधातिथिः॥
 भृभङ्गः, पुं, (भुवो भङ्गः।) भुवः कौटिल्यम्। यथा,
 “चुद्राः सत्त्वासमेते विजहन् हरयो भिन्नशक्रेभ
 कुम्भा

युग्महेष्टेयु लज्जां दधति परममी प्रायका
 निव्यतन्तः।
 सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमपि नहि रुधां नन्वहं
 मेघनादः
 किञ्चिद्भूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वे-
 ष्यामि॥”
 इति काव्यप्रकाशः॥

भृज, ऋ ५ भासि। इति कविकल्पदमः॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट्।) रंफयुक्तः। ऋ अवि-
 भ्रजन्। ङ विभ्रजे। इति दुर्गादासः॥
 भृज, ऋ न चले। भये। इति कविकल्पदमः॥
 (भा०-उभ०-अक०-सेट्।) रंफयुक्तः। ऋ
 अविभ्रिषत्। न भ्रमेति भ्रंयते घर्मात् खलः।
 विभ्रिषे। इति दुर्गादासः॥
 भृजः, पुं, (भृज् चलने+भावे घञ्।) तथान्त
 यथोचितादभ्रंशः। इत्यमरः॥ (यथा, पातञ्जल-
 भाष्ये। ३। १२। “आसमाविभ्रिषात्।” इति।)
 चलनम्। इति भ्रंयधार्थदर्शनात्॥
 भ्रंयणं, स्त्री, (भ्रंय+भावे क्यट्।) चलनम्
 इति भ्रंयधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥
 भृक्ष, न भृक्षणं। इति कविकल्पदमः॥ (भा०-
 उभ०-सक०-सेट्।) अन्तःस्थतृतीयोपधः। न
 भृक्षति भृक्षते। लक्ष्याने सप्तमस्वर इति दुर्ग
 सिंहः। इति दुर्गादासः॥

मकरः

म

म मकारः । स तु पञ्चविंशतितमशृङ्गवर्णः ।
अस्योच्चारणस्थानमोष्ठः । इति आकरणम् ॥
(“उपपञ्चमीयानामोष्ठौ ।” इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ॥) अस्य स्वरूपं यथा,—
“मकारं यदृणु चान्तेऽङ्ग । स्वयं परमकुण्डलो ।
तुरुणादित्यसङ्काशं चतुर्वर्गपदायकम् ॥
पञ्चदशमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

(वर्णोच्चारणेः) अस्य निखनप्रकारः । यथा,—

“ऊर्ध्वधःक्रमतो रेखा वामे धृता तु कुण्डली ।
पुनश्चाधोगता सैव तत ऊर्ध्वगता पुनः ।

त्रय्या शस्त्रस्य विण्णस्य क्रमशस्तामु विवृति ।”
अस्य ध्यानं यथा,

“कृष्णां दशभुजां मीमां पीतलोहितलोचनाम् ।
कृष्णास्त्रधरां नित्यां धर्मसमाधर्मोन्मदां ।

गर्भं ध्यात्वा मकारान् तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
तत्रप्रणाममन्त्रो यथा,—

“विशक्तिमहिनं वर्णं त्रिविन्दमहिनं सदा ।
आत्मादितस्त्वमशुक्तं हृदि स्थं प्रणमाम्यहम् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

तस्य नामानि ।

“मः काली केशितः कालो महाकालो

महास्तरुः ।

वैकुण्ठो वसुधा चन्द्रो रविः पुरुषराजकः ॥

कालभद्रो जया मेधा विश्वदा दीपमंजुकः ।

जटरश्च भूमा मातं लक्ष्मामतीत्यव्ययौ ॥

विषं शिवो महावीरः शशिपभा जनेश्वरः ।

प्रमत्तः प्रियश्च रुद्रः सर्वज्ञो वद्विभण्डम् ।

मातङ्गमालिनी विन्दः श्रवणा भरथो

वियत् ॥” ३६ ॥

इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥

मः, पुं. (माति निर्माति जगदिति । मा + कः ।)

शिवः । चन्द्रमाः । त्रय्या । इत्येकाक्षरकोपः ॥

यमः । समयः । विषम् । मधुसूदनः । इति

मेदिनी । मे. १ ॥

मक, इ ड भूयि । गतौ । इति कविकल्पदमः ॥

(भा०-आत्म०-सक०-सं० ।) इ मकृते । उ

मकृते हारो जनम् । गत्यर्थोऽप्ययमिति रामः ।

इति दुर्गादासः ॥

मकरः, पुं. (कृणातीति । क हिंसायाम् । क +

अच् । ततः मनुष्याणां करः हिंसकः । यद्वा,

सुखं किरतीति । सुख + कृ + कः । उभयत्रापि

पृषोदरादित्वात् साधुः । इति अमरटीकायां

रघुनाथचक्रवर्ती ।) जलजन्तुविशेषः इत्यमरः ।

१ । १० । २० ॥ (पादिनां गणान्तर्गतौ जल-

जन्तुविशेषः ।

“कृष्मीरकृष्मिणक्राश्च गोघामकरशङ्खयः ।

चण्डिकः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्तृताः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।

यथास्य गुणाः ।

५६१

मकरः

“मनस्यानां मकरः श्रेष्ठो हीपनो वातनाशनः ।

रुचिपदः शुक्रकरो ग्राही लोणविहारहा ।

स्तनाशमरीणां शमनो गुल्मातीमारनाशनः ॥”

इति हारीते प्रथमस्थान एकादशोऽध्याये ॥

मकर इति गङ्गाया वाहनत्वेन ख्यातः । इति

सारसुन्दरी । यथा । मितमकरनिघण्टां शुभ-

वर्णां चित्रेवामित्यादि स्मृत्युक्तगङ्गाध्यानम् ॥

स च कामदेवस्य ध्वजचिह्नम् । मकरध्वज

इत्यमरकोपदर्शनात् । मेधादिहृदादशराश्रित

मन्त्रो दशमराशिः । तत्रपञ्चाशः । आकोकरः ० ।

अस्य अधिष्ठातृदेवता रतगास्थमकरः । उक्त

रायाद्याः प्रायपादत्रयं श्रवणसमुदायः

धनिष्ठायाः पूर्वार्द्धे गतसप्तपादेन भवति । स च

प्रशोदयः भूमिराशिः अश्विस्तमकरः दक्षिण

दिक्प्राप्तौ पिङ्गलवर्णः रक्तः भूमिप्राप्तौ

श्रीतलस्वभावः अलमन्तानः अस्वस्त्रीमङ्गः

वातपकतिः वैश्ववर्णः अथाङ्गस्य । अत्र जातस्य

फलम् । महानन्दः । पिङ्गमात्रमक्तः श्रवणा-

मकरजातस्य बहुविधाष्टः । इति जातका

दयः ॥ अथ, रक्षितमकरजातफलम् ।

“महाटनो मित्रगणो विपत्ततां

प्रयाति ननं धनवर्जितः स्यात् ।

यद्युगारश्मिमं करोपगः स्यात्

प्रसृतिकाले स तु भाग्यहीनः ॥”

अथ चन्द्रयुक्तमकरजातफलम् ।

“कलितश्रीतभयः किल गीतवित्-

तमरुपा सहितो मदनात्तरः ।

निजकुलोत्तमश्रुतिकरः परं

हिमकर मकरे पुरुषो भवेत् ॥”

अथ मङ्गलयुक्तमकरजातफलम् ।

“पराक्रमप्राप्तवरः प्रतिश्रः

सदङ्गनाप्राप्तिवराङ्गनः स्यात् ।

श्रिया समेतो मकरे महीजे

प्रसृतिकाले कुलपालकश्च ॥”

अथ बुधयुक्तमकरजातफलम् ।

“रिपुभयेन युतः क्रुमतिनरः

सारविहीननरः परकर्मटः ।

मकरगे सति श्रीतकरात्मजे

यमनतः स नतः पुरुषो भवेत् ॥”

अथ शुक्राश्रितमकरजातफलम् ।

“न मनोरथसिद्धिमुपैति नरो

वचसामधिपे मकरोपगते ।

भवयुक् क्रुमतिः परकर्मरतो

बहुतोषयुतो मदनापहतः ॥”

अथ शुक्राश्रितमकरजातफलम् ।

“अतिरतिजनेने त्वजनने वृणां

वयभयं कृशता बहुचिन्तया ।

भृगुसुते रतगाराश्रिते सदा

कविजने विजनेऽपि मतिर्भवेत् ॥”

अथ शनिग्रहस्थितमकरजातफलम् ।

“मकरोपगतः खलु भानुमुतः

कृपया सहितो वृषमानयुतः ।

मकर

वरगन्धर्वाभिषेकभयितशात्र-

स्तुतुगौरभणः पङ्कजनेत्रः ॥”

इति कौपीयप्रदीपः ॥

(यष्टमेऽः । यथा, कामन्दकीये नातिसारः ।

१८ । ४८ ।

“याथादृशदेन सहता मकरेण परी भये ॥”)

मकरकुण्डलं, स्त्री. (कुण्डलम् मकर इत्युप-

मितसमासः ।) मकराक्षतिकागभयणम् । यथा,

“मनमानानिवर्ताज्ञो असच्छीववसकौस्तुभः ।

महातिगोटकटकः स्फुरन्मकरकुण्डलः ॥”

इति श्रीभागवते इस्कर्म श्रवणाध्यायः ३७ श्लोकः ॥

स्फुरती मकरकुण्डले यस्य सः । इति तट्टी-

कायां श्रीधर्मशास्त्री ॥

मकरकेतनः, प. (मकरेण चिह्नितं केतनं अत्रो

यस्य ।) कल्पः । इति मीनकेतनशब्दटीकायां

भरतेश सङ्केतितम् ॥

मकरध्वजः, प. (मकरेण चिह्नितो ध्वजो यस्य ।)

कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥ (यथा,

माधे । ३ । ११ ।

“शरीरिणा जैवशरीरेण यत्र

निशकृष्टे मकरध्वजेन ॥”)

रससिन्दूरविशेषः । तस्य नामान्तरं चन्द्रो-

दयः । तस्य करणप्रकारो यथा,—

“पलं रतृ स्वर्गदलं रमन्तं

पलाष्टको घोडशान्त्यकस्य ।

शोणेः सुकार्पासभवपस्तनेः

सर्चं विमर्द्दाथ क्रुमारिकाङ्गिः ॥

तत्र काचकृष्णे निहितं मुगाटं

स्वतृकपटेस्तेहिमवयथ ।

पल्लव क्रमायां सिकताख्यत्वे

ततो रजः पल्लवरागरस्यम् ॥

निगच्छ चेतस्य पलं पलाति

चत्वारि कर्पूररजस्तयेव ।

जातौफलं सौषणमिन्द्रपुत्रं

कस्तुरिकाया इह शाण एकः ॥

चन्द्रोदयोर्थं कथितोऽस्य माधो

मुक्तोऽहिवल्लीदलमध्यवर्ती ।”

अस्य गुणाः ।

“मदोन्मदानां प्रमदाशनानां

गर्वाधिकत्वं श्रुययत्यकार्ण ।

श्रुतं घनोभूतमतीव दग्धं

नृदूनि मांसानि समण्डकानि ।

मांसानि मिष्टानि भयन्ति पथ-

मानन्ददायोन्यपराणि चात्र ॥

बलीपलितनाशनस्तुभृतां वयस्तम्भनः

समस्तगदखण्डनः प्रचुरयोगपञ्चाशनः ।

शृङ्गे रसराज्यं भयति यस्य चन्द्रोदयः

स पञ्चशरदपिती नृगदृशी भयेद्वल्लभः ॥”

इन्द्रपुष्यं लवङ्गम् । उक्तपरिमाणलक्षणमुप-

लक्षणम् । दाहिनायाः शोणकार्पासपुष्पद्वय-

मेव गृह्णीत । पाश्चात्याः निर्मुक्ततत्पुष्पमेव

यावदाहत्वं मर्हयन्ति । उभयधैव निष्पत्तरेदोषः ।

मकुलः

तथेति सञ्ज्ञान्यः । ॥। शास्त्रान्तरादिशेषो
लिख्यते ।

“रतिकाले रतान्ते च पुनः संयो रमोत्तमः ।
स्यावरं जङ्गमविषं जङ्गमं विववारि वा ।
न विकाराय भवति साधकेन्द्रस्य वामरान् ॥
वृत्त्युत्थो यथाभ्यासान् वृत्त्यु जयति दक्षिणः ।
तथाय साधकेन्द्रस्य जरामरणनाशनः ॥”
शास्त्रान्तरं मकरध्वो नाम । इति चन्द्रोदयः ।
इति रसेन्द्रचिन्तामणिः ॥

मकरन्दः, पुं, (मकरमपि अन्दति वध्नाति धारयतीति
वा । अदि अन्ते + अण् ततः प्रकृतादित्वात्
साधुः ।) पुष्परमः । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥
(यथा, रघो । ४ । ८८ ॥

“प्रस्यः न प्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्र-
मैर्निमग्नश्चुतमकरन्दरंशुर्गौरम् ॥”)

कुन्दपुष्पवृत्तः । किङ्कर्त्तृ क्री । इति राज-
निघण्टुः ॥

मकरन्दवती, स्त्री, (मकरन्दस्तत्समोऽस्या
अस्तीति । मकरन्द + मतुप् । मत्थ वः डीप् ।)
पाटलापुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मधु-
विमिश्रिते त्रि ॥

मकरयङ्गः, पुं, (मकरः मकराकारः यङ्गः ।)
मकराकारमेव विव्यासः । इति महाभारतम् ॥

मकराकरः, पुं, (मकराणांमाकरः । घञोत्त-
पुत्तवः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । १०७४ ॥
(यथा, कथासारत्यागरः । ४३ । १३७ ।

“मकराकरमुत्सृज्य प्राप ततोऽरवत्तिसः ॥”)

मकराकारः, पुं, (मकरस्थवाकारो यस्य ।) घङ्-
यन्त्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कौटिल्यरत्नम् ।
इति भाषा ॥ मकरमनस्याकृतिश्च ॥

मकराङ्कः, पुं, (मकरस्तदाकारोऽङ्कश्चिह्नं यस्य ।)
कामदेवः । (मकरा अङ्कः ।) समुद्रः । इत्य-
जयपालः ॥

मकरालयः, पुं, (आभीयते अस्त्रितिति आलयः ।
मकराणामालयः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ७६ । १२ ॥

“तमस्तं वारणं क्रुद्धं शरजालेन पाण्डवः ।
निवारयामास तदा विलेख मकरालयम् ॥”)

मकरो, [न] पुं, समुद्रः । मकरोऽस्यास्तीति-
त्युत्पत्त्या इन्प्रत्ययनिष्पन्नोऽयम् ॥

मकुटं, स्त्री, (मकुते अनेनेति । मकि भूषणे +
बाहुलकात् उटः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्
न नुम् ।) मुकुटम् । इति भरतधृतद्विरूपकोषः ॥

मकुतिः, स्त्री, (मकि + उतिः । एधोदरादित्वात्
साधुः ।) शूद्रशामनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मकुरः, पुं, (मकुते इति । मकि + “मकुर
ददु रौ ।” उणा० । १ । ४१ । इति उरच् ।)
कुलालदण्डः । वकुलः । कोरकः । आदर्शः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४८ ॥

मकुलः, पुं, स्त्री, (मकुते भूषयति वृत्तम् । मकि +
बाहुलकादुलच् ।) वकुलः । मकुलः । इति
शब्दरत्नावली ॥

मकुलः

मकुलकः, पुं, (मकि भूषायां + उटः । एधोदरादि-
त्वात् साधुर्मकुः । मकुं भूषां स्तकति प्रति
हन्तीति । स्तक + पचाद्यच् ।) वनजातमुद्गः ।
मोट इति हिन्दी भाषा ॥ सुगानि इति
वङ्गभाषा । तत्पर्यायः । मयटः २ वनमुद्गः ३
कमीलकः ४ अमृतः ५ अरण्यमुद्गः ६ वल्ली-
मुद्गः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुर-
त्वम् । रक्तपित्तज्वरदाहहरत्वम् । पथ्यत्वम् ।
रक्तिकारित्वम् । सर्वदोषत्रयकारित्वम् । इति
राजनिघण्टुः ॥

“मकुलो जातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।
वान्तिगन्धधुरः पार्क कृमिकृज्ज्वरनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मकुलः, पुं, (मकुते मकुते इति वा । बाहुलकात्
उटः मकुः । निठतीति स्था + कः स्यः । मकु-
त्वासां स्यथेति मकुलः । पूर्वपदादिति । ८ ।
२ । १०६ । जलम् ।) जालिभेदः । मय्यरे ति ।
इति मेदिनी । उट, १६ ।

“मकुलो वनमुद्गः स्यान्मकुलकमुकुलकौ ।
(त्रीहिभेदार्थं यथा, पर्यायो गुणाश्च ।
मकुलो जातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।
वान्तिगन्धधुरः पार्क कृमिकृज्ज्वरनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मकुलकः, पुं, (मकुल + सार्थि कन् ।) वनमुद्गः ।
इति भरतः ॥ (तथाच पर्यायः ॥

मकुलो वनमुद्गः स्यान्मकुलकमुकुलकौ ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अस्य गुणा यथा, मुमुते सूत्रस्थाने ४६ अः ।
“मकुलकाः कृमिकराः कलायाः प्रतुरानिलाः ॥”)

मकुलकः, पुं, (मकि मकुलं + पिच्छादित्वाद्बलच्
बाहुलकादन्यङ्गलोपः । सार्थि कन् ।) इत्यमर-
टीकायां रघुनाथः ।) मुकुलकः । दन्तीवृत्तः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (पर्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“लघुदन्ती विशल्या च स्यादुदम्बरपर्यायि ।
तथैरण्डफला श्रीप्रा श्येनघटा घृणप्रिया ।
वाराङ्गी चैव कथिता निकुम्भश्च मकुलकः ॥”)

मकुलः, पुं, (मकि मकुलं + पिच्छादित्वाद्बलच्
बाहुलकादन्यङ्गलोपः । सार्थि कन् ।) इत्यमर-
टीकायां रघुनाथः ।) मुकुलकः । दन्तीवृत्तः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (पर्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“लघुदन्ती विशल्या च स्यादुदम्बरपर्यायि ।
तथैरण्डफला श्रीप्रा श्येनघटा घृणप्रिया ।
वाराङ्गी चैव कथिता निकुम्भश्च मकुलकः ॥”)

मकुलः, पुं, (मकि मकुलं + पिच्छादित्वाद्बलच्
बाहुलकादन्यङ्गलोपः । सार्थि कन् ।) इत्यमर-
टीकायां रघुनाथः ।) मुकुलकः । दन्तीवृत्तः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (पर्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“लघुदन्ती विशल्या च स्यादुदम्बरपर्यायि ।
तथैरण्डफला श्रीप्रा श्येनघटा घृणप्रिया ।
वाराङ्गी चैव कथिता निकुम्भश्च मकुलकः ॥”)

मकुलः, पुं, (मकि मकुलं + पिच्छादित्वाद्बलच्
बाहुलकादन्यङ्गलोपः । सार्थि कन् ।) इत्यमर-
टीकायां रघुनाथः ।) मुकुलकः । दन्तीवृत्तः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (पर्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“लघुदन्ती विशल्या च स्यादुदम्बरपर्यायि ।
तथैरण्डफला श्रीप्रा श्येनघटा घृणप्रिया ।
वाराङ्गी चैव कथिता निकुम्भश्च मकुलकः ॥”)

इति श्लेषार्थं त्रिकाण्डशेषः ॥

मख

मख, रीषि । संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) मखति । इति दुर्गा-
दासः ॥

मखः, पुं, (मल् + घञ् ।) खदीषाच्छादनम् ।
इति चारावली ॥ क्रोधः । सम्बुद्धः । इति
पूर्वोक्तधात्वर्थदर्शनात् ॥

मखवीर्यं, पुं, (मखं निविडं वीर्यमस्य ।)
प्रियालवणः । इति राजनिघण्टुः ॥

मलिका, स्त्री, (मशति शब्दायते इति ।
मश + “हनिमशिभ्यां सिकन् ।” उणा० ।
४ । १५३ । इति सिकन् ।) कौटविशेषः ।
माक्कि इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ५ ।
१४ । ४२ ।

“आर्षभस्येह राजर्षिर्भनमापि महात्मनः ।
नातुर्वर्माहति नृपो भक्तिर्नैव गतस्ततः ॥”)

तत्पर्यायः । मलीका २ भग्मः ३ माणिका ४
गन्धलीनुपा ५ पतङ्गिका ६ पत्तिका ७ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अमृतोत्पत्ता ८ वमनीया ९
पल्लवा १० । इति राजनिघण्टुः ॥ भीष्मा
मलिका वर्णना ११ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥
तन्नाशकधपो यथा,—

“निफलाङ्गुनपुष्पाणि भस्मातकशिरीषकम् ।
लाजामल्लरमस्यैव विडङ्गस्यैव गुग्गुलुः ।
एतेर्धूपैर्मलिकाणां मशकाणां विनाशनम् ॥”

इति गारुड १८१ अध्यायः ॥

मलिकामलं, स्त्री, (मलिकाणां मधुमलिकाणां
मलम् ।) सिकथकम् । इति राजनिघण्टुः ॥
(विशेषोऽस्य सिकथशब्दे ज्ञेयः ॥)

मलीका, स्त्री, (मलिका । एधोदरात् दीर्घः ।)
मलिका । इति राजनिघण्टुः ॥ (रोगविशेष-
णास्या अरिष्टत्वं यथा,—

“स्नातानुलिप्तगान्धेऽपि यस्मिन् मृधन्ति
मलिकाः ।
स प्रमेहेण संस्पर्शं प्राप्यते नैव हन्यते ॥”

इति चरके इन्द्रियस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
मख, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
अक०-सेट् ।) मखति ॥

मख, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ मखति इति दुर्गादासः ॥

मखः, पुं, (मखन्ति गच्छन्ति देवा अनेति । मख
सर्पणे + “हलश्च ।” ३।३।२२७ । इति घञ् ।
संज्ञापूर्वकत्वात् ङङि । यद्वा, पुंसीति घः ।)
यक्षः । इत्यमरः । २ । ७ । १६ ॥ यथा, देवी-
भागवते । १ । १६ । २३ ।

“हत्वा तस्य मखं पूर्णं करिष्यामि तवापि वै ।”

मखजाता, [ऋ] पुं, (जायते रक्षतीति कर्षरि
लच् । मखस्य जाता । विश्वामित्रमखराज्या-
त्तयात्वम् ।) रामः । यथा,—

“रावणारिर्मखजाता सीतायाः पतिरित्यपि ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

मखवह्निः, पुं, (मखस्य वह्निः मखाराधो वह्नि-
रिति यावत् ।) यक्षाभिः । इति जटाधरः ॥

मघ

मखानलः, पुं, (मखस्य अनलः मखसाधोऽनल इत्यर्थः ।) यज्ञाभिः । ननुपर्यायः । मखा-
वीरः २ । इति विकारणशेषः ॥

मखान्तं, स्त्री, (मखे मखकाले भोज्यमन्नम् ।)
खाद्यबीजभेदः । माखाना इति भाषा ॥ तन्-
पर्यायः । पद्मबीजमम् २ पानीयफलम् ३ ।
“मखान्तं पद्मबीजस्य गुणैस्तुल्यं विनिर्दिशेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मखामुद्धत, [दृ] पुं, शिवः । मखस्य दन्तध्वजस्य
अमुद्धतं शब्दः नाशक इत्यर्थः । इति हेम-
चन्द्रः । २०० ॥

मग इ सपण्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर० सक०-सेट् ।) इ मङ्गाते । इति दुर्गा-
दासः ॥

मगधः, पुं, (मगि + अच् । एधोदरादित्वात्प्रत्ययः ।
मगं द्यौर्धे दधाति । धा + “आतोऽनुपमर्गः ।”
३।२।३ इति कः । यद्वा, कण्ठादिमगध + अच् ।)
कीकटदेशः । अथुना बहाराख्यदेशस्य दक्षिण
भागः । तद्देशस्य पुं भूम्वि । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ३५ । ४८ ।
“इति तत्राश्च मगधाः प्रेक्षितश्चाश्च कोशलाः ।
अर्द्धांताः कुरुपाञ्चालाः शाल्याः क्षत्रस्त्रासु
शासनाः ॥”)
वन्द्यः । इति हेमचन्द्रः । ९६५ ॥

मगधा, स्त्री, (मगधस्तत्रामा देश उत्पत्तिस्थान-
त्वेनास्यस्या इत्यर्थः आदिभ्योऽध । स्त्रियां
टाप् ।) पिप्पली । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
सुश्रुते कल्पस्थाने सप्तदशाध्याये ।
“हरिणमगधाजाम्बि मञ्जेलायकदन्तम् ॥”)

मगधेश्वरः, पुं, (मगधस्य तदास्यदेशस्येश्वरः ।)
जरासन्धराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ मगधदेशा-
धिपमात्रे च ॥ (यथा, रघौ । ६ । २० ।
प्राक्सन्निर्धमगधेश्वरस्य
नीत्वा कुमारीमवदत् सुनन्दा ॥”)

मगधोद्भवा, स्त्री, (मगध उद्भवो यस्याः ।) पिप्पली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते कल्प-
स्थान एकादशाध्याये ।
“फलं वृद्ध्या मगधोद्भवाना-
मादाय कल्कं फलपाककाले ।”)

मगधदेशजाते चि ॥

ममः, चि, (ममज् + क्तः । “ओदितश्च ॥” ८।२।४५।
इति निष्ठातकारस्य नत्वम् । “स्कोः संयोगादौ
रन्ते च ॥” ८ । २ । २६ । इति सलोपः । चोः
कुत्वच् ।) स्नातः । जलान्तःप्रविष्टः । डोवा
इति भाषा ॥ (यथा, देवीभागवते । १।६।२५।
“केन हृष्टं कथं ज्ञातं ममावाप्तं जले स्थितौ ॥”)
मसृजधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

मघ, इ ड भूषे । कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० आत्म०-
सक० सेट् ।) इ, मङ्गाते । इति दुर्गादासः ॥

मघ, इ ड केतवाध्याययोः । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-द्वन्द्वक्रीडादौ अक०-गतौ
निन्दायां आरम्भे च सक०-सेट् ।) केतवमिह

मघा

कितवक्रिया अचक्रीडनादि । इ मङ्गाते ड
मङ्गते अचैः कितवः । अद्यर्थो गतिनिन्दा-
रम्भगवाः । केतवज्रवधोरेवायमिति केचित् ।
इति दुर्गादासः ॥

मघः, पुं, (मघि + अच् । एधोदरात् साधुः ।)
द्वीपविशेषः । इति मेदिनी । घे, ४ ॥ देश-
विशेषः । स तु मगनामकस्त्रिंशानां स्थानम् ॥
पुष्पविशेषः स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्त्री
पञ्चनीयं धनम् । यथा, ऋग्वेदे । ७ । २१।७ ।
“इन्द्रो मघानि दयते विपश्चिन्तं वाजस्य जोहू
वन्तमातौ ॥”
“मघानि मञ्चनीयानि धनानि ॥” इति तद्वाय्ये
सायनः ।)

मघवती, स्त्री, (मघवत् + डीप् । इन्द्राणी ।
इति मधुवीथयाकरणात् ॥

मघवा, [नृ] पुं, (मघ्यते पूज्यते इति । मघ-
पूजायाम् । “अनुचन्तं पूजन् प्रीहति ॥”
उणा० । २ । १५८ । इति कानन् । निपातगत
हस्य घः अथुगागमश्च ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ ।
१ । ४४ ॥ (यथा, रघौ । १ । २६ ।
दुर्दशे गां म यज्ञाय शस्याथ मघवा दिवम् ।
सम्पदिनिमयेनोभौ दधतुर्भुवगृह्यम् ॥”)

जिनानां दादशचक्रपत्तनानां तत्रचक्रपत्तिविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (मममहापरस्य यासः ।
यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २८ ।
“मघवा मममे प्रापे त्रिशलस्त्वष्टमे स्मृतः ॥”)

मघवान्, [नृ] पुं, (मघवत् । “मघवा बहुलम् ॥”
इ । ४ । २२८ । इति पञ्चै ल-आदेशः । अ
इत् ।) इन्द्रः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।
याकरणश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३।४५।२० ।
“एवो वै रक्षिता चैव त्रिदिवं मघवानिव ॥”
इन्द्रोः पुत्रभेदः । यथा, मात्स्ये । ६ । २८ ।
“मरीचिमघवांश्चैव इरागर्भशिरास्तथा ॥”)

मघा, स्त्री, (मघ् + धः । हस्य धत्वम् ।) औषध
विशेषः । इति धरणिः ॥ अश्विन्यादिसप्तविंश
नक्षत्रान्तर्गतदशमनक्षत्रम् । तत्तु लाङ्गलाकृति
पञ्चतारात्मकम् । गृह्णाकृति । इति केचित् ।
अस्याधिष्ठातृदेवता पित्रगणः । यथा,—

“लाङ्गलाकृतिनि पञ्चतारके
चारुकेऽपि पित्रभे शिरोगते ।
गोलनीरद्विनिन्दितोत्तने ।
वृश्चिकादिगतं कलाशतम् ॥१।४०॥”

इति कालिदासकृततरात्रिलयनिरूपणम् ॥
तत्र ज्ञातफलम् ।

कठोरचित्तः पित्रमालभक्त-
स्त्रीश्रमभावस्त्वनवद्विदः ।
सेव्यस्वभं यस्य मघानघः स्या-
न्नातिः सदारातिविनाशदत्ता ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

मघाशब्दो बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते । यथा,—

“कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः ।
यदा तदा गजच्छाया आह्वे पुरयैरवाप्यते ॥”

मघात्

अपि च ।

नवोदके नवाग्ने च गृहप्रच्छादने यथा ।

पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकामु मघासु च ॥”

इति निष्पादितत्वम् ॥

एकवचनान्तप्रयोगो यथा,—

“मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति ।”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

(अस्यां याधिजननेऽरिष्टत्वं यथा,—

“मघा भरणीहस्तिपु मले वा चरितोऽपि वै ।

गृह्यमापद्यते सोऽपि मात्र कार्या विचारणा ॥

“नवरात्रं तथाश्लेषा मघास्मिति यमालयम् ॥”

इति हाराते द्वितीये स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)

मघात्रयोदशी, स्त्री, (मघा दशमनक्षत्रम् । मघा-
युक्ता त्रयोदशी । इति मध्यपदलोपी कर्म-
धारयः ।) मघानक्षत्रयुक्तमादृक्कात्रयोदशी ।
यथा । प्रौष्ठपदार्थे कृष्णत्रयोदश्यां मघायुक्तायां
अनिषिद्धयाकिञ्चिदुदयेण आहमघप्रत्ययकम् ।
शुक्लादिष्विधिवार्येषु नक्षत्रविशिष्टयुतः । ततश्च
केवलत्रयोदशी केवलमघा आह्वयवादा अपि
कल्पविशिष्टविधिप्राप्तकर्मणो नित्यत्वबोधका
न तु केवलविध्यन्तरकल्पका गौरवात् । तथा च
शङ्कः ।

“प्रौष्ठपदामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य आहं हि कर्तेशं मधुना पायसेन च ॥”

मनुः ।

“यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् त्रयोदशीम् ।

तदप्यन्यमेव स्याद्वर्षम् च मघासु च ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“प्रौष्ठपदामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ।

एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥”

शान्तातपः ।

“पितरः स्पृहयन्त्यन्नमष्टकामु मघासु च ।

तस्माद्दद्यात् सदीदुक्तो विदुस्तु प्राक्कणेषु च ॥”

अत्राप्तमात्रयुतेः मनुवचने यत्किञ्चित् शुतेश्च

शक्तोक्तपायसः फलानिश्चयार्थः । गुणावशेषे फल-

विशेषः स्यादिति व्याख्यातुं अर्हं विष्णुधर्मोत्तरे ।

“मघायुक्ता च तत्रापि शुक्ला रात्रौ त्रयोदशी ।

तत्राक्षयं भवेत् आहं मधुना पायसेन च ।

तत्र अश्वत्थकृष्णपत्तेः अत्र यत् आहं तन्मधु-

योगेन वा अक्षयं भवेत् । अतएव मनुवचने

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रमित्यनेन मधुमात्रयुक्तत्व-

सुक्तम् । अतोऽत्र सुतरां अदस्याधिकारः ॥३॥

अत्र गजच्छायायोगे फलानिश्चयः । तथा कृत्य-

चिन्तामणौ स्मृतिः ।

“कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः ।

यदा तदा गजच्छाया आह्वे पुरयैरवाप्यते ॥”

करे हस्तानक्षत्रे । कन्यादशमंशोपरि सपाद-

त्रयोविंशतिः इति यावत् ॥ ३ ॥ अविभक्ता-

नामप्यत्र पृथक् आहमावश्यकम् । यथा,

आहचित्तामणौ स्मृतिः ।

“विभक्ता अविभक्ता वा कृष्णः आहमदेविकम् ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्निना ॥”

मङ्गलं

अद्वैतिकं प्रत्यादिकेकोद्वैतम् । अन्यत्र कणा-
पञ्चादौ नाधिकारः न नित्याधिकारः सपिण्डी-
करणान्तानि यानि आङ्गानि षोडश । एषऽ-
नेव गुताः कृणुः एषगदया अपि कलिद्वि-
त्रापिना समुचितस्याएषगदयस्य गुसः सपिण्डी-
करणान्तानि विप्रपणान्तराङ्गानि
एषकत्वमपि प्रतीयते ॥ * ॥ मघात्रयोऽशी-
निमित्तकं आहु पुत्रवत्ता पिण्डा न देयाः ।
“भौजन्तीं नित्यमामाद्य यावच्चन्द्रार्कमङ्गलम् ।
तत्रापि महतीं पूजा कलेशा पितृदेवते ।
अन्ते पिण्डप्रदानम् अष्टपुत्रीं विवर्जयेत् ॥”
इति देवीपुराणतः । भौजन्तीं पञ्चमी । चन्द्रार्क-
मङ्गलोन्मावास्या । पितृदेवते अर्चयेत् मघायाम् ।
शान्तातपः ।

“पिण्डनिर्वापपरहितं यत्न आहुं विधीयते ।
स्वधावाचनलोपोऽत्र निरुक्तं न नृप्यते ॥
अन्यथा दक्षिणः स्वस्ति सौमनस्यं यथास्त्विति ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मघाभयः, पुं, (मघायां भयः ।) शुक्रग्रहः । इति
हेमचन्द्रः ॥ मघानक्षत्रजाते त्रि ॥

मघाभयः, पुं, (मघायां मघासमीपस्यपूर्वफल-
गुण्यं भयतीति भू + क्तिप् ।) शुक्राचार्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मघो, स्त्री, (मघा तदाख्यनक्षत्रं उत्पत्तिकारण-
तयास्यस्या इति । मघा + अर्श आद्यच् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) धान्यभेदः । इति मेदिनी । घे. ३ ॥
मघानो, स्त्री, (मघोनः पत्नीति । मघवन्-
स्त्रियां ङीष् । वकारस्य च सम्प्रसारणम् ।)
इन्द्राणी । इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥

मङ्कुरः, पुं, (मङ्कुरति भूययतीति । मङ्क + वाङ्-
लकादरच् ।) मुङ्कुरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मङ्कुरा, [त्रि] त्रि, (मङ्कुरति स्त्राति इति । मसञ्
+ टच् । “मसञ्जिनशोभलि ।” ७ । १ । ६० ।
इति नुम् ।) खानकला । इति मसञ्जघातोः
कस्त्रि टन्प्रत्ययेन नियमम् ॥

मङ्गः, पुं, (मङ्गति संप्रतीति मङ्गि + अच् ।)
नौकाधिरः । इति हेमचन्द्रः ॥

मङ्गलं, क्ली, (मङ्गति हितार्थं सर्पति मङ्गति
दूरदृष्टमनेनास्मादिति । मङ्गि + “मङ्गतरलच् ।”
उणा० ५ । ७० । इत्यलच् ।) अभिप्रेतार्थ-
सिद्धिः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तद्वति, त्रि ।
इत्यमरः ॥ यथा, रामायणे । २ । २३ । ६० ।
“मङ्गलैरभिधिक्ष्व तत्र त्वं यावतो भव ॥”
तत्पर्यायः । भावुकम् २ भयम् ३ कल्याणम् ४
भविकम् ५ शुभम् ६ । लेमम् ७ प्रशस्तम् ८
भद्रम् ९ स्वश्रेयसम् १० शिवम् ११ अरिष्टम् १२
कुशलम् १३ रिष्टम् १४ मद्रम् १५ शस्तम् १६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ५ ।
१४ । ५४ ।

“मङ्गलाय च लोकानां क्षमाय च भवाय च ।”
“कल्याणं मङ्गलं क्षेमं प्रातः शम्भे शिवं शुभम् ।
इति वेदकरत्रमाणायाम् ॥

शिवहयगजगोधा रासमो भङ्गराजो
मुखरपिककपोतो पोतको शुकरी वा ।
तदनु विहगराजो मङ्गलाशमिनः स्य-
वेदति शकुनवेत्ता वामतो निगमे वः ॥”
इति हारीते द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ।)
सञ्चार्यरक्षणम् । इति मेदिनी । ले. १२० ॥ * ॥
मङ्गललक्षणं यथा, —
“प्रशस्तान्तरणं नित्यमपशस्तविवर्जनम् ।
एतच्च मङ्गलं प्रोक्तं अपिभिरुत्तमैः ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥

मङ्गलजनकदशाणि । यथा, —
“पूणकुम्भं द्विजं वेद्यां शुक्तधाम्यश्च दर्पणम् ।
दद्याच्च भूषणं पुण्यां दृष्ट्वाक्षतं सितम् ॥
वृषं गजेन्द्रं तुरगं ज्वलदग्निं सुवर्णकम् ।
पण्यं परिपक्वानि फलानि धिविधानि च ॥
पतिपुत्रवतीं नारीं प्रदीपं सणिमुत्तमम् ।
सुक्तां प्रष्टुनमालां च सद्योर्भास्य चन्दनम् ॥
ददृशतानि वस्त्रानि मङ्गलानि पुरो मुने । ।
प्रदग्धं नकुलं चासं प्रावं वामे शुभावहम् ॥
राजहंसं मयूरश्च खड्गवधं शुक्रं पिकम् ।
पारावतं शङ्खचक्रं चक्रवाकश्च मङ्गलम् ॥
कृष्णसारश्च सुरभीं चमरौ चेततामरम् ।
धेनुं वत्सप्रयुक्ताश्च पत्न्यां दक्षिणे शुभम् ॥
नानाप्रकारवाद्यश्च शुश्राव मङ्गलध्वनिम् ।
हरिशब्दस्य सङ्गीतं घण्टाशब्दध्वनितम् ॥
दृष्ट्वा शुक्लां जगाम हर्षणं तात ! मन्दिरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे कार्तिकेयसप्तमोऽध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

“ददर्श यमैवेवञ्च मङ्गलाहं शुभप्रदम् ।
वाङ्महाफलप्रदं रम्यं पुरो मङ्गलसूचकम् ॥
वामे प्राये शिवां पूणकुम्भं नकुलमेव च ।
पतिपुत्रवतीं सार्धं दद्यात् शुभभरणभूषिताम् ॥
शुक्तपुण्यश्च माल्यश्च धान्यश्च खड्गं शुभम् ।
दक्षिणे ज्वलदग्निश्च विप्रश्च वृषभं गजम् ॥
वत्सप्रयुक्ता धेनुश्च श्वेतान् राजहंसकम् ।
वेद्याश्च पुण्यमालाश्च पत्न्यां दधि पायसम् ॥
मणिं सुवर्णं रत्नं मुक्तामणिश्चमौष्मितम् ।
सद्योर्भासं चन्दनश्च मार्धकं घृतमुत्तमम् ॥
कृष्णसारं फलं जालान् खिधान्नं दर्पणमपि ।
विचित्रं विशालश्च सुदीप्तं प्रतिमास्तथा ॥
क्षणं ददर्श देवं तं पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं नागराजैर्विराजितम् ॥
शुक्लोत्पलं पद्मवर्णं शङ्खचक्रश्च कौरकम् ।
मार्जारं पञ्चतं मेघं मयूरशुकसारसम् ॥
शङ्खकोकिलवाद्यानां ध्वनिं शुश्राव मङ्गलम् ।
विचित्रं कृष्णसङ्गीतं हरिशब्दं जयध्वनिम् ॥
एवंभूतं शुभं दृष्ट्वा शुक्ला पञ्चदशमानसः ।
प्रविवेश हरिं स्मृत्वा पण्यं दृष्ट्वावनं वनम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७० अध्यायः ॥
अथैव ।

“लोकेऽस्मिन् मङ्गलायैव आशुगौर्धुता-
ग्रतः ।

मङ्गलः

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽथः ॥
एतानि प्रातः पश्यन् नमस्येदं चैवेततः ।
प्रदक्षिणान् कृत्वा तथा चायुर्गं हवीयते ॥

दृष्ट्वा दधि सर्पिरथोदकुम्भं
धेनुं सवनसां वृषभं सुवर्णम् ।
खड्गं मयं स्वस्तिकमक्षतानि
लाजा मधु प्राक्ष्य कन्यकाश्च ॥
श्वेतानि पुण्यानि तथा शमीश्च
हुताशनं चन्दनमर्कविस्मम् ।
अष्टाष्टलक्षं समालभेत्
ततश्च कुर्याद्विजयतिथ्यम् ॥”

इति मत्स्यसूक्तमहासन्त ४३ पटलः ॥

वर्णभेदे मङ्गलप्रश्नभेदो यथा, —
“ब्राह्मणान् कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवत्सु मनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमागम्यमेव तु ॥”

इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥

मङ्गलः, पुं, (मङ्गि + “मङ्गतरलच् ।” उणा०
५ । ७० । इति अलच् ।) ग्रहविशेषः । तस्य-
व्यायः । अङ्गारकः २ भौमः ३ कुजः ४ वक्रः ५
मङ्गीमुतः ६ वर्षाधिः ७ लोहिताङ्गः ८ खोन्मुखः ९
कृष्णान्तकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ आरः
११ क्ररडक १२ आवनेयः १३ । इति ज्योतिष-
तत्त्वम् ॥ स च रक्तगौरमिश्रितवर्णः । दक्षिण-
दिक्पुरुषक्षत्रियजातिसामवेदसमो गृह्यतिल-
रसमेधराशिप्रबालवन्तिदेशानामधिपतिः ।
मेधपादनः । चतुरङ्गुलप्रमाणः । आरक्तमाला-
यसनः । भरद्वाजमुनिसन्तानः । चतुर्भुजः ।
शक्तिवराभयगदाधारी । सूर्याभिसुखः ।
अस्याधिदेवता कार्तिकेयः । प्रत्यधिदेवता
एथियो । स तु पितृप्रकृतिः । युवा । क्रूरः ।
वनचारी । मध्याह्नकालं प्रवल्गः । गेरिकादि-
घातुस्वामी । चतुर्धराणां प्रभुः । चतुष्कोणा-
कृतिः । सुवर्णकारादीनां स्वामी । ज्वलित-
भूमिचारी । किञ्चिदङ्गहीनः । कटुरसप्रियः ।
तान्त्रगणरक्तद्रव्यस्वामी च । इति ग्रन्थयोगतत्त्व-
लघुजातकादयः ॥ * ॥ अस्यात्यतिथ्या, —
“उपेन्द्रोऽज्ञात् पृथगाल् मङ्गलः समजायत ।
वसुधारायां बलवान् तस्मै आख्यातुमर्हसि ॥
सौतिरुवाच ।

उपेन्द्ररूपमालोक्य कामार्णो च वसुधरा ।
विधाय सुन्दरीं वेश्मन्तला प्रौढयौवना ॥
सस्मिता तस्य तल्पे च सहसा सतुपस्थिता ।
सुरस्यां मालतीमालां ददौ तस्मै वरानना ॥
उपेन्द्रस्तन्मनो ज्ञात्वा कामी मन्मथपीडितः ।
नानाप्रकारद्वज्जारं चकार च तथा सद्यः ॥
तदङ्गसङ्गमासक्ता सङ्घर्षां प्राप सती तदा ।
नृतेव निद्रिता वासौ वीर्याधानकृते हरौ ॥
विहाय तत्र रहसि जगाम पुरुषोत्तमः ।
उत्सृज्य पथि गङ्गान्तीं बोधयामास तां मुने ! ॥
सा च पप्रच्छ दृष्टान्तं कथयामास भूष्यताम् ।
वीर्यं सम्बरणं कर्तुं सा चाशक्ता च दुर्बला ॥
प्रबालस्याकरे अक्षा वीर्यन्यासं चकार सा ।

मङ्गलः

तेन प्रवालवर्णं कुमारः समजायत ।
 तेजसा सूर्यसदृशो नारायणसुतो महान् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे, ६ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “ततोऽङ्गारकलोको हि वसत्यत्र महीसुतः ।
 उत्पत्तिश्चास्य यस्यामि यथायं भूस्ततोऽभवत् ॥
 पुरा हि भूमतो विष्णोः स्वेदजिह्वः पपात ह ।
 महांस्ततः कुमारोऽसौ लोहितार्द्रो मही-
 तल ॥”
 जातः स्नेहेन मेदिन्या वर्जितः पृथिवीपते । ।
 तपसाराध्य ब्रह्माणं यच्च त्वमुपसदिवान् ॥”
 इति पाद्मि खगखण्डे ११ अध्यायः ॥
 अपरं च ।
 “पुरा दक्षविनाशाय कृपितस्य त्रिशूलिनः ।
 अपतद्भीमवक्रस्य स्वेदविन्दुर्ललाटजः ॥
 भित्त्वा समस्तपातालानन्दहन् सप्त सागरान् ।
 अनेकवक्रनयनो ज्वलज्ज्वलनभीषणः ॥
 वीरभद्र इति ख्यातः करपादायुतेर्यतः ।
 कृत्वा स यश्चमयन् पुनर्भूतलमभवः ॥
 त्रिजगत्सिद्धं हन् भूयः शिषेन विनिवारितः ।
 कृतं त्वया वीरभद्र । दक्षयज्ञविनाशनम् ॥
 इदानीमलमेतेन लोकदाहेन कर्मणा ।
 शान्तिप्रदानात् सर्वेषां ग्रहाणां प्रथमो भव ॥
 प्रणिप्यन्ति जनाः पूजां करिष्यन्ति मतं मम ।
 अङ्गारक इति ख्यातिं गमिष्यसि धरात्मज ॥
 देवलोके द्वितीयश्च तव रूपं भविष्यति ।
 ये च त्वां पूजयिष्यन्ति चतुर्थी त्वहिने मराः ।
 रूपमारोग्यमैश्वर्यं तेष्वनन्तं भविष्यति ॥
 एवमुक्तस्तदा शान्तिमगमन् कामरूपपृष्ठक ।
 संजातस्तत्तुणाद्राजन् । ग्रहत्वमगमन् पुनः ॥”
 इति मत्स्यपुराणे अङ्गारकव्रतं नाम ६८ अः ॥
 कल्पभेदे अन्यकामुरवधकाले तस्योत्पत्तिर्यथा,
 “यो भूस्यां व्यपतद्विप्र । स्वेदजिह्वः शिवान-
 नान् ।
 तस्मादङ्गारपुञ्जाभो जालकः समजायत ॥
 स बालस्तद्विषतोऽत्यर्थं पपीतधिरमान्त्वकम् ।
 कन्या चोत्सृज्य संजाता सा खल्विलिखेद्भुता ॥
 ततस्तस्माद्वा बालाकप्रभां मेरुवर्त्मनिमान् ।
 शङ्करो वरदो लोकश्रेयोऽर्थाय वचो महत् ॥
 त्वां पूजयिष्यन्ति सुरा ऋषयः पितरस्तथा ।
 यच्च विद्याधराश्चैव मानवाश्च शुभशूरि ॥
 त्वां स्तोष्यन्ति सदा देवि । बलिपुण्योत्करैः करैः ।
 चर्चिकेति शुभं नाम यस्मादधिरचर्चिता ॥
 इत्येवमुक्ता वरदेन चर्चिका
 भूतानुयाता हरिचर्मवासिनी ।
 महर्षी समन्तादिचचार सुन्दरो
 स्थलं गता ह्रीं कृत्वा ललाटममम् ॥
 तस्यां गतायां वरदः कुञ्जस्य
 प्रादाङ्गरं सर्ववरोत्तमं यतः ।
 गृह्णाद्विपत्तं जगतः शुभाशुभं
 भविष्यति त्वत्पुत्रं महात्मनाम् ॥
 इति वामनपुराणे ६७ अध्यायः ॥

५६५

मङ्गल

अस्य स्तोत्रं यथा,—
 “धरणीगर्भसंभूतं विद्युत्पुञ्जसमप्रभम् ।
 कुमारं शक्तिहस्तं च लोहितार्द्रं नमाम्यहम् ॥”
 इति आसीत्तत्रवयहस्तोच्चात्तर्गतम् ॥
 ऋणपरिशीधनार्थस्तोत्रं यथा,—
 “मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋणहन्ता धनप्रदः ।
 स्थिरासनो महाकायः सर्वकर्मविरोधकः ॥
 रोहितो लोहितान्त्रश्च सामगानां कृपाकरः ।
 धरात्मजः कुलो भौमो भूमिगो भूमिनन्दनः ॥
 अङ्गारको यमश्चैव सर्वरोगापहारकः ।
 वृष्टिकर्ता च हर्षा च सर्वकामफलप्रदः ॥
 गतानि कुजनामानि प्रातस्तथाय यः पठेत् ।
 ऋणं न जायते तस्य धनमाप्नोति पृथक्लम् ॥
 रक्तपुष्पैश्च गन्धैश्च धूपदीपादिभिरुत्था ।
 मङ्गलं पूजयेद्भक्ता मङ्गलोऽह्नि सर्वदा ॥
 ऋणरेखाः प्रकल्पेया अङ्गारेण सदा वधैः ।
 प्रोक्ष्येद्ब्रह्मापदेन ऋणं तस्य विनश्यति ॥
 मङ्गलाय नमस्तुभ्यं नमस्ते ऋणहारिणे ।
 पुत्रपौत्रप्रदाय च मङ्गलाय नमो नमः ॥
 ऋणार्थं त्वत्प्रपन्नोऽहमङ्गलं कुरु मे विभो ।
 एतत् कृत्वा न सन्देहो ऋणं हत्वा धनी भवेत् ॥
 इति स्कन्दपुराणम् ॥ * ॥
 मङ्गलवारे जातस्य फलं यथा,—
 “उग्रः प्रतापो त्तिविपालमन्त्री
 रणप्रियो वक्रवचाः सरोयः ।
 सत्त्वान्वितः शूरगणप्रणेता
 कुञ्जस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥”
 इति कीर्तीप्रदीपः ॥
 मङ्गलचण्डिका, स्त्री, (मङ्गला मङ्गलदायिका
 चामी चण्डिका चेति । यद्वा, स्त्री मङ्गला प्रलये
 चण्डिका । अथवा मङ्गले चण्डिका दत्ता ।)
 मङ्गलचण्डी । यथा, कालिकापुराणे ।
 “येना ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।
 वरदाभयहन्ता च हिभुजा गौरदेविका ॥
 रक्तपद्मासनस्था च रत्नकुण्डलमण्डिता ।
 रक्तकोषियवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानना ॥
 नवद्यौवनसम्पन्ना चार्वङ्गी ललितप्रभा ।
 उमया भाषितं मन्त्रं यत् पूर्वन्विक्रमचरम् ।
 मन्त्रमस्यास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवी प्रपूजयेत् ॥”
 एकमन्त्रं शक्तिबीजरूपम् ।
 “अष्टम्याश्च नवम्याश्च पूजा कार्या विष्टुष्ये ।
 पटेषु प्रतिमायां वा चटे मङ्गलचण्डिकाम् ॥
 यः पूजयेत्तस्मिन्नेन शुभं ह्यजायते शुभम् ।
 सततं साधकः सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात् ॥*॥
 मङ्गलवारे कृष्णार्द्रमीचतुर्दश्यौ चेत् पुण्यतरे
 भवतः । यथा,—
 “शुनेश्चरस्य वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।
 कृष्णार्द्रमीचतुर्दश्यौ पुण्यात् पुण्यतरे स्मृते ॥*॥
 मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थी सैद्धय्या भवति ।
 यथा,—
 “सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्याश्च सप्तमी ।
 चतुर्थ्याङ्गारके वारे त्वष्टमी च दृष्टव्यौ ॥

मङ्गल

अत्र यत् क्रियते पापमथवा धर्मसम्पदः ।
 षष्टिवर्षसहस्राणि प्रतिवृत्तं तदलयम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 मङ्गलचण्डी, स्त्री, (मङ्गला चामी चण्डी चेति
 यद्वा, देवानां मुन्यादिभक्तानां मङ्गलाय दर्शया-
 सुरादिभारगं चण्डी अत्यन्तकीपना । मङ्गल-
 चण्डा दत्तेति वा । अथवा स्त्री मङ्गला
 प्रलये चण्डी । भागवतेऽस्या नामनिरुक्ति-
 र्यथा,—
 “स्त्री मङ्गलरूपा च संहारिणी कोपकृपिणी ।
 तेन मङ्गलचण्डो मा पश्यतेः परिकल्पिता ॥”
 दुर्गा । यथा,—
 नारायण उवाच ।
 “कथितं षष्ठापाख्यानं ब्रह्मपुत्र । यथागमम् ।
 देवी मङ्गलचण्डो या तदाख्यानं निशामय ॥
 तस्याः पूजादिकं सर्वं धर्मेवक्रेण यच्छ्रुतम् ।
 श्रुतिसम्मतमेवैष्टं सर्वेषां विदधामपि ॥
 दत्तायां वर्तते चण्डो कान्तागेषु च मङ्गलम् ।
 मङ्गलेषु च या दत्ता सा च मङ्गलचण्डिका ॥
 पूज्यायां वर्तते चण्डो मङ्गलेऽपि महीसुतः ।
 मङ्गलाभीष्टदेवी या सा वा मङ्गलचण्डिका ॥
 मङ्गलो मनुवंशश्च सप्तद्वीपधरापतिः ।
 तस्य पूज्याभीष्टदेवी तेन मङ्गलचण्डिका ॥
 मूर्तिभेदेन सा दुर्गा सलप्रकृतिरीश्वरी ।
 कृपाकृपातिप्रयत्ना योधितामिष्टदेवता ॥
 प्रथमे पूजिता सा च शङ्करेण पुरः पुरा ।
 त्रिपुरस्य वधे शोरे विष्णुना प्रेरितेन च ॥
 प्रक्ष्मण । प्रक्षोपदेशेन दुर्गप्रस्थानं सङ्कटे ।
 आकाशात् पतिते याने हेलेन पातिते रुषा ॥
 ब्रह्मविष्णुपट्टिश्च दुर्गा तुल्य शङ्करः ।
 सा च मङ्गलचण्डो च बभूव रूपभेदतः ॥
 उवाच पुरतः शम्भोर्भयं नास्तीति ते विभो ।।
 भगवान् वृषरूपश्च सर्वेशश्च बभूव ह ॥
 युष्मत्प्रतिस्वरूपाहं भविष्यामि तदाज्ञया ।
 मया मुना च हरिणा सहायेन वृषध्वज ॥
 जहि दैत्यश्च शत्रुश्च सुराणां पदघातकम् ।
 दैत्यकान्तहिता देवी शम्भोः शक्तिर्बभूव सा ॥
 विष्णुदत्तेन शस्त्रेण जघान तनुमापतिः ।
 सुनोक्त । पतिते दैत्ये सर्वे देशा महर्षयः ॥
 तुष्टुष्टुः शङ्करं देव भक्तिनम्रात्मकनराः ।
 सद्यः शिरसि शम्भोश्च पुष्पवृष्टिर्बभूव च ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च सन्तुष्टौ ददौ सखे शुभाश्रयम् ॥
 ब्रह्मविष्णुपट्टिश्च सुक्तातः शङ्करः शक्तिः ।
 पूजयामास तां शक्तिं देवीं मङ्गलचण्डिकाम् ॥
 पादार्घ्याचमनीयेश्च बलिभिर्विविधैरपि ।
 पुष्पचन्दनैर्वदोभक्ता नानाविधैर्भुजे ॥
 छागैर्मेषैश्च महिषैर्गर्जैर्मायातिभिरुत्था ।
 वस्त्रालङ्कारमाल्यैश्च पायसैः पिष्टकैरपि ॥
 मधुभिश्च सुधाभिश्च पक्केर्नानाविधैः फलैः ।
 संगीतेन नर्तनेनादिभिरुत्सवैः कृष्णकीर्तनैः ॥
 ध्यात्वा माध्यन्दिनोक्तेन ध्यानं भक्तिपूर्वकम् ।
 ददौ दद्याणि मुनेन मन्त्रेणैव च नारद । ॥

मङ्गल

ॐ ह्रीं श्रीं स्त्रीं सर्वपुण्ये देवि मङ्गलचण्डिके ।
हं हं फट् स्वाहविषयायैकविंशतिरु मनुः ॥
पुण्यः कल्पतरुश्चैव भक्तानां सर्वकामदः ।
दण्डालगणनेन मन्त्रमिदं भवेत्तु गाम् ।
मन्त्रमिदं भवेद्यस्य स विष्णुः सर्वकामदः ॥
ध्यानं च श्रयतां ब्रह्मन् । वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ॥
देवीं षोडशवर्णां शश्वत्सुम्भिरयोचनाम् ।
सर्वरूपगुणाढ्यां कोमलाङ्गीं मनोहराम् ॥
श्वेतचम्पकवर्णां चन्द्रकोटिसमप्रभाम् ।
बह्वयुङ्गां गुहाधानीं रत्नभूषणभूषिताम् ॥
विभ्रतां कवरीभारं मलिकामाल्यभूषिताम् ।
विम्बोष्ठीं मुदतीं शङ्खं शश्वत्पद्मिभाननाम् ॥
इण्डुस्यप्रसमास्यां सुनीलोत्पललोचनाम् ।
जगद्धात्रीं दाक्षिण्यं सर्वस्यः सर्वसम्पदाम् ।
संसारसागरं पारं पीतरूपां वरां भजे ॥
देशाश्च ध्यानमिदं स्तवनं श्रयतां मुने ।
प्रयातः सकृदग्रस्तो येन तुष्टाव शङ्करः ॥

श्रीशङ्कर उवाच ।

रत्न रत्न जगन्मातृदेवि मङ्गलचण्डिके ।
हारिके विपदां राशिं हर्षमङ्गलदायिके ॥
हर्षमङ्गलदक्षे च हर्षमङ्गलचण्डिके ।
शुभं मङ्गलदक्षे च शुभं मङ्गलचण्डिके ॥
मङ्गले मङ्गलार्थं च सर्वमङ्गलमङ्गले ।
सतीं मङ्गलदे देवि । सर्वार्थं मङ्गलालये ॥
पूज्ये । मङ्गलधारे च मङ्गलाभीष्टदेवते ।
पूज्ये मङ्गलभूपस्य मनुवंशस्य सन्ततम् ॥
मङ्गलाधिष्ठातृदेवि । मङ्गलानां च मङ्गले ।
संसारमङ्गलाधारे मोक्षमङ्गलदायिनि ॥
सारं च मङ्गलाधारे पारे च सर्वकर्मणाम् ।
प्रतिमङ्गलवारे च पूज्ये च मङ्गलप्रदे । ॥
स्तोत्रेणानेन शम्भुश्च स्तुत्वा मङ्गलचण्डिकाम् ।
प्रतिमङ्गलवारे च पूजां कृत्वा गतः शिवः ॥
देशाश्च मङ्गलं स्तोत्रं यः शृणोति समाहितः ।
तन्मङ्गलं भवेत् शश्वत् भवेत्तदमङ्गलम् ॥
प्रथमे पूजिता देवी शिवेन सर्वमङ्गला ।
द्वितीये पूजिता देवी मङ्गलेन गङ्गा च ॥
तृतीये पूजिता भद्रा मङ्गलेन वृषेण च ।
चतुर्थे मङ्गले वारे मुन्दराभिश्च पूजिता ॥
मङ्गले मङ्गलाकाङ्क्षे गौरी मङ्गलचण्डिका ।
पूजिता प्रतिविम्बेषु विश्वेऽप्यपूजिता मदा ॥
ततः सर्वं संपूज्या सा बभूव सुरेश्वरी ।
देवादिभिश्च मुनिभिर्मनुभिर्मनोमैत्रिभिः ॥
वर्जने तत्पुत्रपौत्रो मङ्गलश्च दिने दिने ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते महापुराणे प्रकृतिखण्डे नारा-
यणनारदीये मङ्गलचण्डिकोपाख्यानं तत्स्तोत्र-
कथनं नाम ४१ अध्यायः ॥

मङ्गलच्छायाः, पुं, (मङ्गला मङ्गलजनिका छायास्य ।)
ब्रह्मचरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मङ्गलनीराजनं, स्त्री, (मङ्गलं मङ्गलकरं मङ्ग-
लाय वा नीराजनम् ।) ब्राह्ममुहूर्तकर्तव्यं
भगवदारात्रिकम् । मङ्गल आरती इति
भाषा ॥ यथा,—

मङ्गल्यः

“पटित्वाथ प्रियान् शोकान् महावादिच-
निःस्वनेः ।

प्रभोनीराजनं कृत्यान्मङ्गलायं जगद्धितम् ॥
नीराजनमिदं सर्वैः कर्तव्यं शुचिविग्रहेः ।
परमश्रद्धयाय दधयश्च सदा नरेः ॥
स्त्रीणां पुंसां च सर्वेषामेव सर्वैष्टपूरकम् ।
समस्तदेवदारिद्र्यादृशितादुपशान्तिजन ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासं ३ विलासः ॥

मङ्गलपाठकः, पुं, (पठतीति । पठ + ण्वल् ।
मङ्गलस्य पाठकः ।) वन्द्यः । इति हेमचन्द्रः ।
७ । १४४ ॥ (यथा, वेणीमं हारनाटकं । १, अङ्के
‘आः पाप ! दुरात्मन् ! वृथामङ्गलपाठक !’
मङ्गलप्रदा, स्त्री, (मङ्गलं प्रददातीति । प्र + दा
+ “आत्थोपसर्गः” ३ । १ । १३६ । इति
कः । टाप् ।) हरिद्रा । इति कंचित् ॥ मङ्गल-
दातरि चि ॥

मङ्गला, स्त्री, (मङ्गलमस्या अस्तीति । मङ्गल +
अर्श आद्यच् । टाप् ।) पार्थिवी । शुक्लदृष्ट्या ।
पतिव्रता । इति शब्दरत्नावली ॥ करञ्जभेदः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वृत्ताष्टमालाविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ हरिद्रा । नीलदृष्ट्या । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मङ्गलागुरु, स्त्री, (मङ्गलश्च तत् अगुरु चेति ।
नित्यकर्मधारयः ।) अगुरुचतुष्टयान्तर्गतागुरु-
विशेषः । यथा, राजनिर्घण्टः ।

“मङ्गला मलिकागत्या मङ्गलागुरुवाचकाः ।
मङ्गला गुरुशिशिरा गत्याऽऽयोगवाहिकाः ॥”

मङ्गल्यं, स्त्री, (मङ्गलाय साधु इति । मङ्गल +
“तच् साधुः” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।)
दधि । इति मेदिनी । घे, १०१ ॥ चन्दनम् ।
मङ्गलागुरु । खण्डम् । सिन्दूरम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मङ्गलो, चि, (मङ्गलाय साधु । मङ्गल + यत् ।)
शिवकरम् । इति मेदिनी । ये, १०१ ॥ (यथा,
उत्तरचरिते । ७ म अङ्के ।

“प्राग्भ्यश्च पुनाति वर्द्धयति च श्रियांसि ययं
कथा ।

मङ्गला च मनोहरा च जगती मातव
गङ्गेव च ॥”

यथाच, महाभारते । १ । १ । २४ ।
मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
नमस्कृत्य च्छुभिकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥”
रुचिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ साधुः । इति
धरणिः ॥

मङ्गलाः, पुं, (मङ्गलाय साधुः । मङ्गल + “तच्
साधुः” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।) ज्ञाय-
माणा । अश्वत्थः । विष्णुः । मन्दारकः । इति
मेदिनी । ये, १०० ॥ जीवकः । नारिकेलः ।
कपित्थः । रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(जीव इति ख्यातः शाकविशेषः । तत्पर्यायो
यथा,—

“जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुसूवा ।

मङ्गल्यः

मङ्गलानामधेया च शाकश्रेष्ठा पयस्विनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मङ्गल्यकः, पुं, (मङ्गल्य + संज्ञायाम् कन् । यद्वा
मङ्गलस्य मङ्गल्यश्च प्रियः इति यत् । ततः
स्वार्थं कन् ।) मन्दारः । इत्यमरः । २ । ६ ।
१७ ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“मङ्गल्यको मन्दारः स्यान्मङ्गला च मन्दारिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मङ्गलाकुसुमा, स्त्री, (मङ्गलानि कुसुमानि
यस्याः ।) शक्रपुष्पी । इति भावप्रकाशः ॥

मङ्गलानामधेया, स्त्री, (मङ्गलं मङ्गलजनकं नाम-
धेयं यस्याः ।) जीवन्ती । इति जटाधरः ॥

मङ्गला, स्त्री, (मङ्गलाय साधुरिति यत् । टाप् ।)
मलिकागत्यायुक्तागुरु । इत्यमरः । १ । १०७ ॥

शमी । अर्धःपुष्पी । मिस्री । शुक्लवर्णा ।
रोचना । इति मेदिनी । ये, १०० ॥ प्रियङ्गुः ।
शक्रपुष्पी । इति हेमचन्द्रः ॥ माघपर्णी ।
जीवन्ती । ऋद्धिः । वचा । हरिद्रा । चीड़ा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ दृष्ट्या । इति रत्नमाला ॥
दुर्गा । यथा,—

“शोभनानि च श्रेष्ठानि या देवी ददते हरि ।
भक्तानामातिहरणी मङ्गला तेन सा स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४४ अध्यायः ॥

(वचार्थं पर्यायो यथा,—
“तीक्ष्णोऽग्रगत्या जटिला मङ्गला विजया वचा ।
‘यद्ग्रन्थोऽग्रा च रत्नोऽग्री सितार्थमवती तु सा ॥”
मिस्र्यर्थं यथा,—

“अवाक्पुष्पी च वृक्षा स्यान्मङ्गला मधुरा
हेमपुष्पी । तत्पर्यायो यथा,—

“अवाक्पुष्पी त्वधःपुष्पी मङ्गलामरपुष्पिका ॥”
इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

रोचनार्थं पर्यायो यथा,—
“गौरीचता तु मङ्गला वन्द्या गौरी च रोचना ॥”

शब्दार्थं पर्यायो यथा,—
“शमी शक्रफला तुङ्गा केशवस्त्री फला शिवा ।
मङ्गला च तथा लक्ष्मीः शमीरः साष्टिका
स्मृता ॥”

मन्दारः । तत्पर्यायो यथा,—
“मङ्गलको मन्दारः स्यान्मङ्गला च मन्दारिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मङ्गिनी, स्त्री, (मङ्गो नौशिरस्तदस्या अस्तीति
इति ङीप् च ।) नौका । इति हेमचन्द्रः ॥

मङ्गणं, स्त्री, (मङ्गलनेनेति । मङ्ग + ण्वट् ।) जङ्गा-
चाणम् । इति हारावली । १६८ ॥

मङ्ग, य, मञ्जतीति । मञ्ज + बहुलवचनात् सुः ।
“मञ्जनिशोभल ।” ७ । १ । ६० । इति
तुम् । “स्त्रीः संयोगादोरस्ते च ।” ८ । २ ।

२६ । इति सलोपः ।) हृतम् । इत्यमरः । ३ ।
४ । २ । (यथा, माघे । ५ । ३७ ।

“यद्वन्तिनः कटकटाहमटान्मिहमङ्गो-
मङ्गदपाति परितः पटलैरलीनाम् ॥”)

अशार्धम् । इति मेदिनी । अथये । घे, ६६ ॥

मञ्जा

मङ्गलं, स्त्री, (मङ्गल। एषोदरादित्वात् साधुः।)
जङ्गाजाम्। इति त्रिकाण्शेषः ॥

मञ्ज, इ ङ उच्चायध्वर्थभाःसु। इति कवि-
कल्पदम् ॥ (भा०-आत्म०-धृती आर्षायाश्च
सक०-दीप्तौ उच्चभावे च अक०-सेट्।) इ
मञ्जाते। इ मञ्जते। उच्चाय उच्चभावे।
इति दुर्गादासः ॥

मञ्ज, उ च कल्कने। दम्भे। शास्त्रे। इति कवि-
कल्पदम् ॥ (भा०-आत्म०-दम्भे शास्त्रे २।
अक०-कल्कने-सक०-सेट्।) कल्कनमिति कल्कं
करोतीति चो रूपं चूर्णोत्करणमित्यर्थः। इ
मञ्जते तण्डुलं शिला चकारात् मञ्जि इ। इति
दुर्गादासः ॥

मञ्चर्षिका, स्त्री, (मं श भुं चर्चरीवेति। चर्च -
खलु। टाप्। अत इत्वम्। वस्तुतस्तु कृत्वा
शब्दः।) प्रशस्तम्। इत्यमरः। १।४।७७॥ (यथा,
प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमचर्षिका। “प्रशंसा-
यत्नेश्च। २।१।६६। इति समासः।)

मञ्चः, पुं, (मादति मल्लिनेति। मद् + क्तिप्।
तथा सन् शेषे इति। शी + डः।) मस्यः।
इति शब्दरत्नावली ॥

मञ्जन्, स्त्री, (मञ्जानं करोतीति। कृ + क्तिप्।
तुगागमञ्च।) अस्थि। इति हेमचन्द्रः ॥

मञ्जनं, स्त्री, (ममज् + कृट्।) खानम्। इति
जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। १।४७।
जाह्नवीमञ्जनपीति न जानन्ति मरुस्थिताः॥)
मञ्जा। इति शब्दचक्रिका ॥

मञ्जसमुद्भव, स्त्री, (मञ्जा समुद्भव उत्पत्ति-
स्थानं यस्य।) शुक्रम्। इति हेमचन्द्रः ॥

मञ्जा, [नृ] पुं, (मञ्जति अस्थिज्विति। ममज् +
“अन् उच्चन् पूषन् ग्रीहन् क्रीडन् खेदन् खड्गन्
मञ्जति” इति। उणा०। १।१५८। इति कनिन्
निपात्यते च।) उच्चादेवत्तमस्यैव भागः। सार
इति ख्यातः। इत्यमरभरती ॥ फलमञ्जगुणो
यथा,—

“यस्य यस्य फलस्यैव वीर्यं भवति यादृशम्।
तस्य तस्यैव वीर्यं मञ्जानमभिनिर्दिशतु ॥”

इति राजवल्गवः ॥

अस्थिमध्यस्थस्त्रिविधः। तत्पर्यायः। कौशिकः
२ शुक्रकरः ३ अस्थिस्त्रिहः ४ अस्थिसम्भवः ५।
इति हेमचन्द्रः। ६।११६॥ अस्थिसारः ६ तेजः ७
बीजम् ८ अस्थिजम् ९ बीजनम् १० देहसारः
११। इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मञ्जस्वरूप-
माह।

“अस्थि यत् स्वादिना पक्वं तस्य सारो द्रव्यो
घनः।

यः खेदवत् पृथग्भूतः स मञ्जत्वमधीयते ॥”

अथ मञ्जस्थानमाह।

“स्थूलास्थिषु विशेषेण मञ्जा त्वभ्यन्तरे स्थिता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अस्य गुणाः।

“यस्य शुक्ररसश्चेद्भेदो मञ्जविवर्द्धनः।

मञ्जरिः

मञ्जा विशेषतोऽस्याश्च वलकत् खेदने हितः ॥
इति चरकः ॥

मञ्जाशब्द आवली २५। यथा। प्राणान्तमं
मूलकशिशुमिद्रेः पियाणमञ्जामहितेति
सुश्रुतः ॥ इयमेवाह त्रिकाण्ड भागुरिः ॥

“लज्जावदाश्वत्थञ्चा मांसमारास्थिसारयोः।”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मञ्जा, स्त्री, (मञ्जतीति। ममज् + अज्।
अज्जादित्वात् टाप्।) अस्थिसारः। इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ अस्य गुणाः। वातनाश-
त्वम्। बलपित्तकफप्रदत्वम्। मांसतुल्यागन्धरूप-
त्वम्। कृष्णीरमहृद्यमञ्जागुणाः। मधुरत्वम्।
वृद्धगन्धम्। वलत्वम्। मञ्जसत्त्वगुणौ यथा।
शैत्यम्। उष्णत्वम्। इति राजवल्लभः ॥

मञ्जाजः, पुं, (मञ्जाया जायते इति। जन् +
ङः।) भूमिजगुगुणुः। इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जारमः, पुं, (मञ्जाया रमः।) शुक्रम्। इति
राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जामारं, स्त्री, (मञ्जायां सारो यस्य।) जाती-
फलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जषा, स्त्री, (मञ्जन्ति द्रव्याण्यत्र। ममज् +
ऊयन्। टाप् निपा०।) मञ्जषा। इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥

मञ्चः, पुं, (मञ्चति। उच्चोभवतीति। मञ्च +
घञ्।) खड्गः। इत्यमरः। २।७।१३८॥
कर्णवंशः। भाचा इति भाषा ॥ इति हारा-
वली ॥ उच्चमण्डपविशेषः। यथा,—

“दीलायमानं गोविन्दं मञ्चस्य मधुसूदनम्।
रथस्य वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”

इति पुराणम् ॥

मञ्चकः, पुं, (मञ्च + स्वार्थे कन्।) खड्गः। इति
हेमचन्द्रः। ६।८३॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे। २७।६१।

“वारिधानी तु कुम्भश्च मार्जनी मञ्चकस्तथा।
अक्षय मत्पतिश्चेति युगजितयमेव नौ ॥”

इत्युक्तौषः। उच्चमण्डपः। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

मञ्चकाश्रयः, पुं, (मञ्चकः खड्गादिराश्रयो यस्य।)
मनुकुणः। इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्चमण्डपः, पुं, (मञ्चो मण्डप इव।) शस्य-
रत्नार्थकुटिरम्। टं इति भाषा ॥ तत्पर्यायः।
कुदङ्गः। इति हारावली ॥

मञ्जरं, स्त्री, (मञ्जयति दीप्यते इति। मन्ज् +
अरपत्यः।) सुक्ता। तिलकवृक्षः। वल्ली।
इति शब्दरत्नावली ॥

मञ्जरिः, स्त्री, वल्लरिः। इत्यमरः। २।४।१३॥
वल्लते वृणोति तस् वल्लरिः वल्लमि वल्ल ड
सूतो नाम्नीति अरिः। मञ्जुमनोज्ञतां रातीति
मञ्जरिः पूर्वार्थे ङिः मनोषादिषाडुकारस्य
अकारः पाच्छोणादीति ईपि मञ्जरी वल्लरी
च। वल्लरिमञ्जरिर्दयोरिति शाब्दिकः ॥ वल्लि-
मञ्जिञ्च।

मञ्जिष्ठा

“मञ्जरिमञ्जरी मञ्जिमञ्जरं त्रिषु वल्लरी।

वल्लरं त्रिषु वल्लिश्च वल्लरिः पञ्चमालिका ॥”

इति चण्डिका ॥

लवामाचेरपि वल्लरिः। अतो भाह्वल्लरीति
प्रयोग इति मुकुटादयः ॥ वल्लरीमञ्जरीभेद-
मप्याहुः। यथा अभिनवनिर्गता आयना मङ्क-
भारा मङ्कसुभा अङ्कसुभा च मञ्जरिः। यथा
चतमञ्जरिः कदलीमञ्जरिः। वल्लरिः पुनाक्षर-
भूतापि। यथा नाथमञ्जरिः गुवाकवल्लरिर्नि-
दयमेव नने चिरम्भनेरपीति कणासाक्षी। इति
भरतः ॥

मञ्जरी, स्त्री, (मञ्जरिः। कृदिकारादिति पञ्जि-
टोप्।) सुक्ता। तिलकवृक्षः। लता। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्।
१।२०७।

“निर्गते मञ्जरीकृष्णादपश्यत पुनस्ततः।

कथं नीलनिचोलितौ म केचिच्चारुलोचने ॥”

मञ्जरिः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा
आर्यामप्रशत्याम्। ५३३।

“वापीकच्छे वासः कण्टकवृत्तयः मञ्जागरा

भ्रमराः।

केतकविटप किमेतैर्ननु वाग्य मञ्जरीगन्धम् ॥”
तुलसी। इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जरीनम्बः, पुं, (मञ्जरीं मन्त्र्यवस्थायामपि
नम्बः।) वेतमन्त्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जा, स्त्री, (मज्जि + पञ्चादच्। टाप्।) छाया।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मञ्जरी। इति हेमचन्द्रः।
११।२०॥

मञ्जिः, पुं, (मज्जि + इन्।) मञ्जरी। इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जिका, स्त्री, (मञ्जयतीति। मञ्ज + ख्युल्।
टाप्। अत इत्वम्।) यस्या। इति हारावली ॥

मञ्जिफला, स्त्री, (मञ्जिमञ्जरी फलेऽस्याः।)
कदली। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जिष्ठा, स्त्री, (अतिशयेन मञ्जिमती। मञ्जि-
मती + इष्टः। मतुपो लोपः स्त्रियां टाप्।)

स्वनामस्यानरक्तवर्णलताविशेषः। मञ्जोड इति
हिन्दो भाषा। तत्पर्यायः। त्रिकमा २

जिङ्गा ३ समञ्जा ४ कालमेयिका ५ मण्डव-
पर्णी ६ भण्डारी ७ भण्डो ८ योजनवल्लो ९।

इत्यमरः। १०। १।१०॥ कालमेयो १० काला
११ जिङ्गा १२ भण्डो १३ भण्डिका १४

भण्डिः १५। इति शब्दरत्नावली ॥ हारिणी १६
रक्ता १७ गौरी १८ योजनवल्लिका १९ वपा

२० रोहिणी २१ चित्रलता २२ चित्रा २३
चित्राङ्गी २४ जननी २५ विजया २६ मञ्जषा

२७ रक्तयष्टिका २८ क्षत्रिणी २९ रागाट्टा
३० कालभाण्डिका ३१ अरुणा ३२ ज्वरहन्ता

३३ खजा ३४ नागकुमारिका ३५ भण्डारलता ३६
३६ रागाङ्गी ३७ वल्लभगणा ३८। तस्या-
यान्तरं यथा —

“मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्णीपि।

मञ्जुघो

वासवक्षी चित्रपङ्क्तिं कामाग्री रक्तचटिका ॥
इति रत्नमाला ॥
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
त्वम् । गुरुत्वम् । व्रणमेहज्वरक्षेपविषनेत्रामय-
नाशित्वम् । सा चतुर्विधा । शूलः १ योजनी २
कोन्ती ३ सिङ्गली च ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
कृष्णस्वर्गभङ्गशोधनाशित्वम् । वर्णाभिरालम्ब्य ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
“मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषाया स्वर्गवर्णकृत् ।
गुरुणा विषक्षेपक्षी शोधयत्यलिकर्णकृत् ।
शक्तातिसारकुष्ठासाधिसर्वव्रणमेहनुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मञ्जरी, स्त्री, (मञ्जयति दीप्यते इति । मञ्जि +
इत् । कृत्कारादिति ङीप् ।) मञ्जरी । इति
हेमचन्द्रः त्रिकाण्डशेषः ॥
मञ्जरी, पुं, स्त्री, (मञ्जति मधुरं शब्दायते ।
इति मन्ज ध्वनौ मौञ्जधातुः + बाहुलकात्
ङरन् ।) नपुंसकः । इत्यमरः । २ । १०६ ॥
मञ्जरीरस्त्री स नपुंसकः । इति रभसः ॥ (यथा,
गोतमो विन्दे । ५ । ११ ।

“मुखरमधीरं त्वज मञ्जरीं
रिपुमिव कलिषु लोलम् ॥”)

मञ्जरी, पुं, (मञ्ज + ईरन् ।) मन्त्रानन्दरक्षु-
वन्तानां स्तम्भः । तत्पर्यायः । विष्कम्भः २
कुटरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

मञ्जु, त्रि, (मञ्जतीति । मञ्ज ध्वनौ मौञ्जधातुः ।
“मृगयादयश्च ।” उणा० । १ । ३८ । इति
कः ।) ममोजम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥
(यथा, पदाकूटने । १ ।

“लक्षा मेहं भटिति यमुनामञ्जुकुञ्जं जगाम ॥”)

मञ्जुकेशो, [न] पुं, (मञ्जुवो मनोज्ञराः केशाः
सन्त्यस्य । इति ।) श्रीकृष्णः । इति हलायुधः ॥
सुन्दरकेशविशिष्टे त्रि ॥

मञ्जुगमना, स्त्री, (मञ्जु मनोज्ञं गमनं यस्याः ।
ल्लियां टाप् ।) हंसो । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुन्दरगामिनि त्रि ॥

मञ्जुघोषः, पुं, (मञ्जुमनोज्ञो घोषः शब्दोऽस्य ।)
पूर्वजिनभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपास्य
दशनाविशेषः । अस्य मन्त्रादि यथा,—
“जाद्यौषतिमिरध्वंसो संसारार्णवनारकः ।
मौमञ्जुघोषो जयतां साधकानां सुखावहः ॥”
तत्रागमोत्तरे ।

“मातृकादि समुहस्य बहिर्द्वीजं समुद्धरेत् ।
वामासं कूर्मसंज्ञं ततो मेघेशमुद्धरेत् ॥
मौनेशश्च ततः कुर्यात् वामनेत्रेण संयुतम् ।
वडुत्तरो मनः प्रोक्तो मञ्जुघोषस्य शम्भुना ॥
इत्यस्तु दीपनी प्रोक्ता मूलमन्त्रस्तु कथ्यते ।
अकृशं शक्तिशौचश्च रमाबीजं ततः प्रिये ॥
शक्तिबीजं रमाबीजं कामबीजं तथा प्रिये ॥
पिडा श्रुतिधरो प्रोक्ता यथा वर्णयामिका ।
हकारो बहिर्मास्त्रो बालनेत्रेण भूषितः ।

प्रोक्ता सार्वज्ञविद्येयं एकवर्णाभिरा प्रिये ॥
मिहः साध्यः सुमिहो वा साधकस्य रिपुश्च वा ।
तदा मन्त्रो भवेद्भक्त्या शुभरो बहिरो भवेत् ॥
मध्याह्ने मल्लिखे चैव भोजनं भाजनं तथा ।
गोमये तु बहिर्द्वीजे मेघने रमणीकृते ॥
गोष्ठे च निशि गोमुखे यत्नं डमरुसन्निभम् ।
विलिख्य मन्त्रवर्णांश्च त्रिषा ऊर्ध्वं व्यधस्तथा ।
लिखित्वा नलेख्यया प्रयत्नात् साधकोत्तमः ।
उच्चाटने लिखेद्यत्नं गोतमभिर्ण विशेषतः ।
मल्लिखे विजयी नित्यं भजने च महेश्वरः ॥
गोमये वावदूकः स्याद्गोष्ठे सर्वज्ञतां व्रजेत् ।
कुने श्रुतिधरो नित्यं गोमुखे च महाकविः ॥
गोमुखं वदरीमुखं चन्दनं पाण्डुरमेव च ।
शकीकृत्याष्टधा जप्ता तिलकं धारयेत् सदा ॥
नमस्कृत्य वरं श्रेष्ठं प्रार्थयेद्भक्तितनपरः ।
वरं प्राप्य च तस्माद्देविहरेण यथासुखम् ॥
नान्यदेवार्चनं स्नानं प्रणवोच्चारणं न तु ।
उन्मत्तचलेन दन्तानां शोधनं लवणं वा ॥
रात्रिवासो न सुचिंतनं शुचिः स्यात्कदा-
चन ।

एवं कृत्वा प्रयत्नेन ज्ञात्वा गुरुसुखात् सुधीः ॥
मामेकेन कथोन्मः स्यात् हिमासनेव ईश्वरः ।
त्रिभिर्मासैर्भवेन्मन्त्रः सर्वथास्त्रविशारदः ॥
पुत्रार्थं लभते पुत्रं धनार्थं विपुलं धनम् ।
व्यायाराद्येयकामस्तु सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
ततः कराङ्गन्यासो ।
त्वां शां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । इत्यादि एवं चतुर्द-
यादिषु । तथा च तत्त्वे ।

“सर्वलोको वक्त्रेण द्वौ वर्णौ कथितौ प्रिये ॥
षड्दीर्घभागस्यामेताभ्यां षड्जानि समाचरेत् ॥
सर्वतः चकारः वक्त्रेणः शकारः ॥॥ ध्यानम् ।

“शशधरमिव शुभं खड्गपुष्पाङ्गपाणिं
सुराचरमतिशान्तं पञ्चपूङ्गं कुमारम् ।
पृथुतरवरमुखं पद्मपत्रायतार्चं
कुमनिदहनदत्तं मञ्जुघोषं नमामि ॥

पीठपूर्णा ततः कुर्यादाधाराद्यादिशक्तिः ।
भूतप्रेतादिभिः कुर्यात् पीठासनमन्त्ररम् ॥
ज्ञानदात्रे नमः पादं बुद्धिकर्त्रे तथा चमम् ।
जायनाशाय गन्धः स्यादर्घ्यं स्याद् यत्नपाय वै ॥
सर्वसिद्धिप्रदायेति पुष्पं दद्याद्विचक्षणः ।
कुन्दपुष्पं समादाय भैरवान् पूजयेत्ततः ॥
असिताङ्गो वरुणः क्रोध उन्मत्तसंज्ञकः ।
कपालो भीषणश्चैव संहारश्चाष्टमः स्मृतः ॥
ततो धुपादिकं दत्त्वा प्रसन्नानि विसर्जयेत् ।
तेः पुष्पैः पूजयेदष्टौ यत्निशीश्च विशेषतः ॥
सुरारिसुन्दरो चैव मनोज्ञारिण्यनन्तरम् ।
कनकावती तथा कामेश्वरी च रतिकर्षणम् ॥
पद्मिनी च नटी चैव अनुरागिण्यनन्तरम् ।
पूज्या एतास्तु योगिन्यो ज्ञेयास्त्रावीजपूजिकाः ॥
एवं संपूज्य देवेशं लक्ष्मणं च अपेक्षानुम् ।
पुष्पात्कुन्दपुष्पैश्च एकादशप्रदानं च ॥
जुहुयादेधिते वक्त्रौ कान्तारे पिष्टयेधनम् ।

मट

एवं सिद्धमनुमन्त्री महायोगीश्वरो भवेत् ॥
इति तन्त्रसारः ॥

प्रकारान्तरं कुकुटादितन्त्रे द्रष्टव्यम् ॥
मञ्जुपाठकः, पुं, (मञ्जु मनोज्ञं पठतीति पठ +
ण्वल् ।) शुकपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुन्दरपाठकर्तारं त्रि ॥
मञ्जुप्राणः, पुं, (मञ्जुवः प्राणाः यस्य । सर्वथापक-
तया महाप्राणत्वादस्य तथात्वम् ।) व्रक्षा । इति
जटाधरः ॥

मञ्जुभद्रः, पुं, (मञ्जु मनोज्ञं भद्रं मङ्गलं यस्य ।)
जिनविशेषः । तत्पर्यायः ॥ मञ्जुश्रीः २ ज्ञान-
दर्पणः ३ मञ्जुघोषः ४ कुमारः ५ अष्टारचक्र-
वान् ६ स्थिरचक्रः ७ वक्त्रधरः ८ प्रज्ञा-
कायः ९ वादिराट् १० नीलोत्पली ११ महा-
राजः १२ नीलः १३ शार्ङ्गलवाहनः १४
धियाम्पतिः १५ पूर्वजिनः १६ खड्गी १७
दण्डो १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २० पञ्च-
चीरः २१ सिङ्गेलिः २२ शिखाधरः २३
वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जुलं, स्त्री, (मञ्जु मञ्जुत्वमस्येति । “सिद्धा
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति मञ्जुशब्दान्त
लप् ।) जलाचलम् । निकुञ्जम् । इति मेदिनी ।
ले, १ । २२ । ॥ शबलः । इति विश्वः ॥

मञ्जुलः, पुं, (मञ्जु मञ्जुत्वमस्यास्तीति । मञ्जु +
सिद्धादित्वात् लप् ।) जलरङ्गपत्नी । इति
मेदिनी । १ । २० ॥ सुन्दरे चि । इत्यमरः । ३ ।
१ । ५० ॥ (यथा, कालिकापुराणे ४८ अध्याये ।
“मञ्जुलं यौवनोद्दिष्टं प्राप श्रीरिव माधवे ।”

नदीभेदे स्त्री । यथा, महाभारते । ६ । ६ । ३४ ।
“चित्रोपलां चित्ररथां मञ्जुलां वाहिनौ तथा ॥”)
मञ्जुश्रीः, पुं, (मञ्जुमनोज्ञरा श्रीः शोभा यस्य ।)
मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जुषा, स्त्री, (मञ्जुषा । एयोदरादित्वात् ङङ् ।)
मञ्जुषा । पेटरा इति भाषा । यथा,—
“मञ्जुषापि च मञ्जुषा पेटा च पेटिकेत्यपि ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

मञ्जुषा, स्त्री, (मञ्जति इयमस्मिन् । “मसूनेमं
च ।” उणा० । ४ । ७७ । इति मसून् + ऊङ् ।
हुम् च स चाचोऽन्यात् परः । ततो जश्त्व-
चुत्वे मध्यमस्य लोपात् साधुः ।) पिटकः । इत्य-
मरः । २ । १० । ३० ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ३३ ।
“मञ्जुषायां स्तनं कुन्ती सुचन्ती वाक्पमवती ॥”)
पाषाणः । इत्युणादिकोतः ॥ मञ्जिष्ठा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिष्ठार्थं पर्यायो यथा,—
“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी समञ्जा कालमेधिका ।
मण्डकपर्णी भङ्गीरी भङ्गी योजनवल्गापि ॥
रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तचटिका ।
भङ्गीतकी च गङ्गीरी मञ्जुषा वल्गरङ्गी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मट, सादे । इति कविकण्ठधमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सं० ।) सौनधातुरयम् । अस्य प्रयोगः ।
मटहः । इति दुर्गादासः ॥

मठः

ॐ तं जी०सि शुक्रमस्य न्यतमसि धामनामासि
प्रियन्देवानामनाभृष्टं देवयजनमसि ॥

इति छतम् ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाङ्मूढ्यां
पूणी हस्ताभ्यां हस्तमाददे । इति कुशीदकम् ॥
ॐ वेदा वेदिः समाप्यते वर्हिषा वर्हिरिन्द्रियम् ।
अपेन यप व्याप्यते प्रणीतो अग्निरग्निना । इति
मन्त्रेण वेदो संप्रोष्य पञ्च घटान् घटस्थापन-
क्रमेण संस्थाप्य ॥ * ॥ घटस्थापनमन्त्रा यथा ।
सामगानाम् । ॐ महित्रीणामवोस्तु दुष्टं मित्र
स्यायन्त्रः दुराधर्षं वरुणस्य । इति भूमेः ।
ॐ धानावन्तं करस्मिन्मपूपवन्तमुक्थिनं इन्द्र
प्रातर्ष्णं पञ्च नः । इति धान्यस्य । ॐ आविशं
कलसं सुतो विन्वा अर्धेनमिश्रिय इन्द्रिन्द्राय
घीयते । इति कलसस्य ।

“ॐ अयस्सर्वविभो वृक्ष उज्ज्वलं फलिनी भव ।
पर्णं वनस्यते नु त्वा नु त्वा च स्रयतां रयि ॥”

इति पल्लवस्य ।

ॐ आनीमित्रावरुणा हृतेर्गन्तुमिच्छतं मध्वा
रजांसि मुकुतु । इति जलस्य । ॐ इन्द्रसरो
नेमधिता हवन्ते यनुपायां युनयते धियस्ताः
सुरो वृषाताश्रवसश्च काम आगोमतिप्रले
भज्रात्स्रः । इति फलस्य । ॐ मित्योरुक्तासं
पतयन्तमुत्तुलं हिरण्यपावाः पयमाशु गिभूते ।
इति सिन्दूरस्य । ॐ त्वावतः पुरुषमो वयमिन्द्र
प्रणेतः सप्तस्योतर्हरीणाम् । इति स्थिरी-
करणस्य । ॐ पयमानो अश्ववद्विभ्रमिर्वाजमा
तमः । दधास्तोत्रे सुदीर्घम् । इति पुण्यस्य ॥ * ॥
यजुषाम् । ॐ भूगसि भुवनस्य दितिरसि विश्वस्य
धाया विश्वस्य सुरगधर्वाम् । एषिर्वी यत्र एषिर्वी
हरह एषिर्वी माहिरमीः । इति भूमेः । ॐ
धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं धिनुहि
यज्ञपतिं धिनुहि मा यज्ञस्यम् । इति धान्यस्य ।
ॐ आजिप्रकलममस्तात्वा विशन्त्युन्वः पुन-
रुजां निवर्त्त स्वसानः । सद्यसं धूम्रोऽधारा
पयस्वतीमाशिषतादधि । इति घटस्य । ॐ
वरुणस्योत्तमनमसि वरुणस्य स्कन्धः सज्जनीस्यः
वरुणस्य ऋत सद्यसि वरुणस्य ऋत सदनमपि
वरुणस्य ऋत सदनीमासीद् । इति जलस्य ।
ॐ धन्वनागा धन्वना जिह्रयेम धन्वना तीव्राः
ममदो जयेम । धनुःशत्रोरपकामं कणोतु
धन्वना सर्वाः प्रतिशो जयेम । इति पल्लवस्य ।
ॐ याः फलिनीयां अफला अपृथ्या याश्च
पुत्रिणीः हृष्ट्यतिप्रसूतास्ता भो मुचन्तरेहमः ।

इति फलस्य ।

“ॐ सर्वतीर्थमयं वारि सर्वदेवसमन्वितम् ।
इमं घटं समारुह्य तिष्ठ देवगणैः सह ॥”

इति जलं दद्यात् । ॐ स्थिरो भव विजुह्व
आशुर्भव वाल्म्येनृ पृथुर्भव सुसदस्वमने पुरीष-
वाहनः । इति स्थिरीकरणस्य । ॐ मित्योरिव
प्राञ्चने श्वनाशो वातप्रमियः । पतयन्ति यज्ञा
हतस्य धारा अरुषोण वाजी काष्ठा भिन्दन्

मठः

भिभिः पिप्रमानः इति सिन्दूरस्य । ॐ श्रीश्च ते
लम्पीश्च पत्रावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपं
अश्विनौ यामं रश्मिनीपाण सत्त्वलोकं मनी
पाण । इति पुण्यस्य ॥ * ॥ ततः फलपुण्ययुतं विना
नम् । ॐ विमान एष देवो मध्य व्यास्य आप
प्रवानोदसी अन्तरीक्षम् । सविस्वाचीरभिचष्टे
हृताचीरन्तरा पूर्वमपरश्च केतुम् ॥ साम-
गानाम् । ॐ ऊर्ध्वं ऊपुन ऊतये तिष्ठा देवो न
सविता ऊर्ध्वं वाजस्य सनिता यदङ्गिभिर्वा
घृह्णिविजयामहे । इति मन्त्रेण नधीयान् ॥ * ।
“ॐ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः
पतिरेक व्यासीत् । सदाधारएषिर्वी द्यासुतेमां
कसो देवाय हविषा विधेम । इति मन्त्रेण
मण्डलमध्ये सुवर्णपत्रं दत्त्वा स्वर्णशलाकया
दलान्मुनकौथं मण्डलमध्ये राजर्तौ प्रतिमां
ॐ छत्रामाणं एषिर्वी द्यामनेहसं सुशर्माण-
मदितिं सुप्रणितिम् । देवो नात्र स्वरित्रामा
नागममसवन्तो मारुहे मासस्तये । इति मन्त्रेण
निःक्षिप्य घटेषु देवान् पूजयेत् ॥ * । प्रथमघटे
गणेशं सूर्यं द्वितीयघटे शिवं दुर्गां तृतीयघटे
विष्णुं लक्ष्मीं सरस्वतीं चतुर्थे अग्निं वास्तुपुरुषं
क्षेत्रपालान् कार्तिकेयमश्विनीकुमारौ पञ्चमे
ग्रहान् लोकपालान् चैः स्वेः स्वेर्मन्त्रैरावाह्य
पूजयेत् ॥ * । ततो गुरुदेवं प्रतिमायां शालग्रामे
वा यथोक्तविधिना स्थापयेत् ।

“ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा

भद्रं पश्येमान्निभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्मस्तनू-

भिर्भ्योऽग्निमदेव हितं यदायुः ॥”

इति मन्त्रेण निवेद्य ॐ एतोन्विन्द्रस्तवामः
शुद्धं शुद्धेन सात्त्वा । शुद्धे रक्तेर्वा वृद्धां संपुष्ट
आशीर्वाभ्यमचु । इति मन्त्रेण शुद्धोदकेन
स्नापयेत् । ॐ छतवतीति छतनाभ्यस्य । ॐ
अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।
एषिणाः सप्तधामभिः । इति मन्त्रेण चूर्णनोद्धार्य ।
ॐ सप्त ते अग्ने समिधः सप्तजिह्वाः सप्त ऋषयः
सप्त धामप्रियाणि सप्त होत्राः सप्तधा त्वा
यजन्ति । सप्त योनीराष्टस्य हृतेन । इति
उज्ज्वोदकेन स्नापयेत् । ॐ इपदादिव सुमुचानः
स्विन्नः स्नातो मलाद्दिव पूतं पवित्रेण वाज्यमापः
सुत्सन्तु मेनमः । इति चन्दनेनापुलिप्य ॐ आपो-
हिष्ठामयो भुवः स्नान ऊर्ध्वं दधातनः महेर-
गाय चक्षसे । इति नदीतीयेन स्नापयेत् ।
ॐ शन्नो देवीरभिरये आपो भवन्तु पीतये
शंयोरभिसवन्तु नः । इति तीर्थन्तुकलसेन
स्नापयित्वा गावत्रा गन्धयुक्तललेन स्नापयेत् ।
ॐ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यामु जातः
कश्यपो यास्विन्द्रः । अग्नीया गर्भेन्दधिरं विरू-
पास्तान् आपः शरश्रुणो भवन्तु ॥ इति पञ्च-
मस्तिकया । ॐ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति
सुतुद्रि क्षोमम् सचता परव्यागा । अस्मिन्ना
मरुददृधे वितस्तायार्जोकीये यमुन्या सुषोमया

मठः

इति मन्त्रेण सिकताजलेन । ॐ तद्विष्णोः परमं
पदं सदा पश्यन्ति सुरयः । इवीष चक्षुरा-
ततम् । इति बल्लमीकनोयेन । ॐ या ओषधी
सोमराक्षीर्विह्विताः एषिषीमनु । तामस्य-
मस्तिन्नासनेऽच्छिद्रं शर्मं यच्छत । इति सर्वो-
घघिजलेन । ॐ यज्ञा यज्ञा वो अग्नये गिरा
गिरा च दत्तसे । प्रप्रवयमन्तस्त्रातवेदसं प्रियं
मित्रतृप्तं सिधम् । इति कषाययुक्तजलेन ।
पञ्चगव्येन स्नैः स्नेर्मन्त्रैः संचयेत् । ॐ पयः
एषिणां पय ओषधीषु पयो दियन्तरिन्त्रे
पयोधाम् । पयस्वती प्रदिशः सन्तु मज्जं सम्मा
मृजामि पयसा हृतेन सम्मा मृजाम्यपहः ॥
इति पञ्चगव्येन । ॐ तस्माद्यज्ञान् सर्वं ह्युक्तमन्त्रैः
सामानि जज्ञिरे । इन्द्रोऽसि जज्ञिरे तस्माद्-
यजुस्तस्मादजायत ॥ इति पञ्चाहृतेन । ॐ याः
फलनीति फलोदकेन । ॐ सहस्रशीर्षित वक्ष्य-
माणमन्त्रेण सहस्रधारया । ॐ एतोन्विन्द्रमिति
पूर्वोक्तमन्त्रेण तुलसीचन्दनयुक्तजलेन । ॐ यासां
राजा वरुणो याति मध्ये सत्याहृते अवपश्यज्ञ-
नानाम् । मधुश्चातः शुचयो याः पावकास्ता
आपो देवीरिह माभवन्तु ॥ इत्यनेन वेदादि
चतुष्टयेन । तद्यथा ॐ अग्निमीले पुरोहितं
यज्ञस्य देवन्त्वित्जं होतारं रत्नधातमम् । १ ।
ॐ इधेतोर्नत्वा वायवस्यदेवो वः सविता प्रार्प-
यतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे ॥ २ ॥ ॐ अग्न आयाहि
वीतये गणानो ह्यहदातये निहोता सत्सि
वर्हिषि ॥ ३ ॥ ॐ शन्नो देवीरभिरये शन्नो भवन्तु
पीतये शंयोरभिसवन्तु नः । ४ । वक्ष्यमाण-
पुरुषसूक्तेन च एकशशीतिघटेः स्नापयेत् ।
अशक्तौ अष्टाविंशतिघटेऽष्टघटेर्वा स्नापयित्वा
धौतवाससा जलमपनीय यथोपचारेः संपूज्य
मण्डले आधारशलाकीनि पूजयेत् ॥ * । ॐ
आधारशक्तये नमः । एवं सर्वत्र प्रणवादि-
नमोऽन्तेन । प्रकृते कूर्ममाय अनन्ताय एषिणे
क्षीरसमुद्राय रत्नदीपाय रत्नोक्लसहितमहा-
मणिमण्डपाय कल्पवृक्षाय रत्नवेदिकायै रत्न-
सिंहासनाय । आग्नेयां धर्माय नैर्ऋत्यां
ज्ञानाय वायवायै वैराग्याय ऐशान्यां ऐश्वर्याय
पूर्वस्यां अधर्माय पश्चिमायां अवैराग्याय
उत्तरस्यां अनेश्वर्याय । मध्ये अं अर्कमण्डलाय
उं सोममण्डलाय मं वज्रमण्डलाय । सं सत्वाय
रं रजसे तं तमसे । आ आत्मने अं अन्तरा-
त्मने पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने । पूर्वादिदेश-
रेषु प्रादक्षिण्येन ॐ विमलायै नमः । एवं उन्-
कधिग्ये ज्ञानायै क्रियायै योगायै प्रज्ञे सत्वायै
ईशानायै । कर्णिकायां अशुभहायै । कर्णिकोपरि
ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय
सर्व्यात्मसंयोगयोगपीठात्मने नमः ॥ * ॥ ततो
मण्डले देवं संस्थाप्य पौराणिकमन्त्रेण पुरुष-
सूक्तेन वा षोडशोपचारेः पूजयेत् । तद्यथा ।
ॐ सहस्रशीर्षां पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं सर्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठद्दशानुलम् ॥ १ ॥

मठः

सञ्चतः स्थाने विचरती एता स्थाने स्मृता इत्यपि पाठः । इति पठित्वा भगवन् विष्णो इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निरुद्धस्व मम पूर्णा गृहाण । ततो यथाविधासनमानीय वसिति वरुणबीजेनाध्यात्मसा संप्रोक्ष्यासनम ध्यात्वा ॐ पुरुष एवेदं सर्वं यद्गत्तं यच्च भागं उताहृत त्वस्थेशानो यदस्तेनातिरोहति २ । इति पठित्वा इदममुकासनं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे नमः । एवं सञ्च चराने । ॐ भगवन् विष्णो स्वागतम् । इति स्वागतप्रश्नः । ततस्तान्त्रपात्रस्य पञ्चाध्यामाकदूषापरजितादि युक्तं जलं गृहीत्वा ॐ एतावानस्य महिमातो ज्यायां च पूरुषः पादोऽस्य विन्वा भूतानि त्रिपादस्याहृतं दिवि ३ । इति पठित्वा इदं पादं पूर्व्ववन्मूलेन पादयोर्दद्यात् । ततो गन्ध-पुष्पाक्षतयवकुशाक्षतिलसर्पपदूजायुक्तजलं शङ्कादिपात्रे कृत्वा ॐ त्रिपादूहं उद्देतु पुरुषः पादोऽस्येहाभवतु पुनः । ततो विश्वद्वयक्रामन् प्रासनानशने अभि ४ ॥ ततः स्थाने तस्मादित्यपि पाठः । इति पठित्वा सामगानामिह मर्धमन्विषामेषः अर्घ्यः इति शिरसि दद्यात् । जातीलवङ्गकङ्कोलयुक्तं केवलं वा पात्रस्य जलं गृहीत्वा ॐ ततो विराड्जायत विराजोऽधि-पुरुषः स जातोऽत्यरिष्यत पश्चादभुविमथो पुरः ५ ॥ इति पठित्वा इदमाचमनीयं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे स्वधा इति दद्यात् । ततः कांस्यपात्रस्य दधिमधुघृतात्मकं कांस्येन पिष्टितं मधुपर्कं गृहीत्वा ॐ तस्माद-यज्ञात् सर्व्वहुतः संभृतं पृथगाह्यं प्रपूस्ती श्वके वाययानारण्या ग्राम्याश्च ये ६ ॥ इति पठित्वा एष मधुपर्कः ॐ नमो भगवते वासु-देवाय श्रीविष्णवे स्वाहा इति दद्यात् । ततः पूर्व्वमन्त्रं पठित्वा पुनराचमनीयश्च दद्यात् । कर्पूरवासितजलं गृहीत्वा ॐ तस्मादयज्ञात् सर्व्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । इन्द्रासि जज्ञिरे तस्मादयजुस्तस्मादजायत ७ ॥ इति पठित्वा इदं ज्ञानीयजलं मूलेन दद्यात् । पूर्व्ववत् पुनराचमनीयं दत्त्वा वस्त्रं गृहीत्वा ॐ तस्मादश्वा अजायन्त ये के पोमयादतः । गापो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ८ ॥ इति पठित्वा इदं वस्त्रं मूलेन दद्यात् । एवं-सुतरीयवस्त्रं यज्ञोपवीतं पूर्व्ववदाचमनीयं दत्त्वा आभरणं गृहीत्वा ॐ तं यज्ञं वहिधि प्रीचन पुरुषं जातमग्रतः । तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ९ ॥ इति पठित्वा मूलेन दद्यात् । ॐ यत्पुरुषं गदधुः कतिधा यकल्पयन् सुखं किमस्यासीत् किं बाहू किमरू पादा उच्यते १० । ऋग्वेदस्यान्वलायनशाखायान्तु सुखं किमस्य कौ बाहू कावूरू पादा उच्यते इति भेदः । इति पठित्वा मूलेन गन्धं दद्यात् । ॐ ब्राह्मणो ऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः । उरु तदस्य यद्वैष्णवः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ११ ॥

मठः

इति पठित्वा मूलेन पुष्पं दद्यात् । ॐ चन्द्रमा मनसो जातस्त्वतोः सूर्यो अजायत । ओवा हायुश्च प्राणश्च सुखादभिरजायत १२ ॥ सुखा दिन्मन्त्रादिश्च प्राणादायुरजायत इति च पाठः । इति पठित्वा मूलेन धूपं दद्यात् । ॐ नाभ्या आसीदन्तरिक्षं प्रीणीतौ द्यौः समवर्तत । पद्भ्यां भूमिर्दिशः ओजातया लोकानकल्पयन् १३ ॥ इति पठित्वा मूलेन दीपं दद्यात् । ततो नैवेद्यो परि मत्स्यमुदया मूलमन्त्रं दशधा जप्ताभ्यर्च्य धेनुमुद्रां प्रदर्श्य ॐ यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत । वसन्तोऽभ्यासीदाह्यं ग्रीष्म इभ्यः शरद्विः १४ ॥ इति पठित्वा नैवेद्यं मूलेन दद्यात् । ॐ सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः । देवा यदयज्ञं तस्मांता अवधन पुरुषं पशुम् १५ ॥ इति पठित्वा कर्पूरादि-वासितं पानीयं ताम्बूलं पुनराचमनीयं दर्पणं च दद्यात् । ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महि-मानः स चक्षु यच्च पूर्व्वं साध्याः सन्ति देवाः १६ ॥ इति पठित्वा अग्निलिप्यं पुष्पं दत्त्वा आवरणानि संपूज्य मूलमन्त्रं यथाशक्ति जप्ता प्रणमेत् । * । ऋग्वेदस्यान्वलायनशाखा-यान्तु यत्पुरुषेण हविषा दद्यादिना ज्ञानीयं ६ तं यज्ञं वहिषीत्यादिना वस्त्रं ७ तस्मात् यज्ञात् सर्व्वहुतः संभृतमित्यादिना यज्ञोपवीतम् ८ तस्मात् यज्ञात् सर्व्वहुत ऋचः सामानोऽत्यादिना चन्दनम् ९ तस्मादश्वा अजायन्त इत्यादिना पुष्पं १० यत्पुरुषं गदधुरित्यादिना धूपम् ११ ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीदित्यादिना दीपम् १२ चन्द्रमा मनसो जात इत्यादिना नैवेद्यम् १३ नाभ्या आसीदन्तरिक्षमित्यादिना ताम्बूलम् १४ सप्तास्यासन् परिधय इत्यादिना नीराजनम् १५ इति भेदः अन्यत् समानम् । * । ततो गुरुः कुण्डपश्चिमे उपविश्य कुण्डे स्थण्डिले वा ब्राह्म-विधिना तदज्ञाने स्मरुदोक्तविधिना साहस-नामानमग्निं संस्थाप्य ब्रह्मस्थापनानन्तरं अभि-पिकार्थं शेषाणां नवमब्रह्मणमश्यामं वहिर्दध्यक्षत-भूषितं चूनाश्वत्थमृग्योधोऽङ्गुस्मरुद्राक्षपद्मकमस्त-सुखं फलवस्तुवत् अन्तःक्षिप्रमधुरत्वं निर्मित-जलपूर्णं दृढकलसं अक्षतानामुपरि ॐ याजिघ्र कलममियादिमन्त्रेण स्थापयत् । तत्र वरुणस्थो-त्तमनमसीति यत्तु न्यसेत् ।

“ॐ गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च ।

सर्व्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।

आयास्तु यजमानस्य इरितज्यकारकाः ॥”

इति तीर्थानि च न्यसेत् । तत्रैव कलसं अश्व-स्थानाङ्गनस्थानात् वल्मीकात् सङ्गमात् दद्यात् । गोकुलात् रथ्याया आनीय सप्त ऋदः क्षिपेत् ॥ सर्व्वीपधीश्च ॥ * । ततश्च रुद्रपणं कुर्यात् । अग्रेक्षरे द्रक्षुलविस्तारायां प्रादेशपरिमि-तोऽङ्गुलविस्ताराय-

मठः

प्रादेशपरिमितोऽङ्गुलविस्तारमिति तन्मन्त्रं चरुस्थालीं आच्यस्थाली उदूखलमुपले स्रवं पूर्णं होमाथै सुचं समिधं आच्योदीनि उदगग्रामि प्राचं प्राचं विनियोगक्रमेणासादयति । संस्थाप्य यवान् ब्रीहान् वा तदभावे तण्डुलान् शूर्पे निधाय । सामगः । ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निच-पामि । इति यवादिप्रसृतिकेकां चरुस्थाल्यां कृत्वा उदूखलमध्ये स्थापयेत् । यजुर्देवी तु ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निचपामि चमसम्यजलेन ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं प्रीतामीति त्रयं कुर्यात् । ऋग्वेदी तु ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निचपामि ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं प्रीतामीति निचपप्रोक्षणमाचमम् । यस्य गृहप्रतिष्ठा तस्यादौ जुष्टग्रहणम् । एवं सञ्च । एवमग्रादिषु । ॐ अग्नये त्वा जुष्टं निचपामि एवं वायवे रुम्याय हिः विष्णवे हिः अग्नये वायवे पुनरग्नये वरुणाय पुनरपि अग्नये रुम्याय प्रजापतये अन्तरीक्षाय त्वे ब्रह्मणे पृथिव्यै महाराजाय सोमाय इन्द्राय अग्नये यमाय नैर्ऋताय वरुणाय वायवे कुवेराय ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय आदित्याय सोमाय मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्चराय राहवे केतुभ्य इत्यं नवविंशत् प्रष्टवीः स्थाप-येत् । हिरण्योऽपरिक्लृप्तदक्षिणवाममुष्टिभ्यां मुपलेनायज्य शूर्पेण प्रस्फोटयेत् । एवमपर-वारहयमवज्य शूर्पेण प्रस्फोटयेत् । तथा कर्कशं यथा वारवधेण तण्डुलनिपत्तिर्भवति । तदगस्तौ संस्कारमात्रार्थं तण्डुलेष्वेवम् । ततस्तण्डुलान् विः प्रक्षाल्य चरुस्थाल्याममन्त्रकं कृतोत्तरायं पवित्रं निःक्षिप्य तत्र तण्डुलान् निधाय क्षिपि-लाया दुग्धं निःक्षिप्य तदभावे अग्न्यधनो-दुग्धं निःक्षिप्य दद्यात् प्रागादिप्रदक्षिणमधी-दूर्द्धमवधृयंस्तथा पक्षे यथा दाक्षकाटित्याति-शोधित्यमण्डगालनरक्षितोऽन्तरुद्राक्षरुर्भवति ज्वलद्व्यक्तेन स्थालीमध्यस्थं चरुं दद्यात् ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरयः दिवि च चरातममित्यनेन मन्त्रेण अग्नित्यनेन च घृतेन भिक्षा दत्त्वा दक्षिणावर्तनं संमिथ-येत् । ततोऽग्रेक्षरतोऽपताथ पुनर्ज्वलद्व्य-क्तेन स्थालीमध्यस्थं दद्यात् पुनर्घृतेनाभिधारयेत् । ततः पण्डुलान्तां कुशखिकां समाप्य सामगस्तु कास्यकम्पाङ्गुलं तपश्च तेजश्च श्रद्धा च हीश्च सत्यचाक्रोधश्च त्यागश्च धृतिश्च धर्मश्च सत्यश्च वाक् च मनश्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु । इति अपित्वा विरूपाक्षजपं कुर्यात् । ततः प्रकृते कर्मणि ।

“ॐ पिङ्गश्वस्युकेशाक्षः पीताङ्गुलरोऽरुणः ।

ह्यगस्त्यः साक्षस्त्वोऽग्निः सप्ताचैः शक्ति-

धारकः ॥”

इत्यादित्यपुराणीयं ध्यात्वा विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठा-कर्मणि अये त्वं साक्षसनामासीति नाम कृत्वा-वाङ्मयं संपूज्य प्रादेशप्रमाणां घृताक्तं समिधं

मठः

तु गोमयीं हृत्वा मेघगेन चतुर्गृहीत्वा ॐ तद्वि-
ष्णो रित्यादिस्वाहान्तेन जुहुयात् सत्त्वं साम-
गानां मन्त्रान्ते देवतोद्देशो नास्ति । अन्येषां
इदं विष्णवे इति । ॐ भूः स्वाहा इदमग्नये ॐ
भुवः स्वाहा इदं वायवे ॐ स्वः स्वाहा इदं
सूर्याय ॐ भूमिवः स्वः तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो
देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्
स्वाहा इदं सूर्याय । ॐ तद्विष्णो विष्णवे
जायतमः समित्येन विष्णोर्धनं परमं पदं स्वाहा
इदं विष्णवे । ॐ विश्वतश्चक्रुत विश्वतो मुखो
विश्वतो वाङ्मृत विश्वतस्यात् संवाङ्मूर्ध्नी धमति
संपतत्रेष्वा भूमी जनयन् देव एकः स्वाहा
इदं विष्णवे । ॐ अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य
देवत्वित्तं होतारं रत्नधातमं स्वाहा इद-
मग्नये । ॐ इत्येवोर्जित्वा वायवस्य देवो वः
सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे स्वाहा इदं
वायवे । ॐ अग्न आयाहि वीतये गृणानो
हयदातये निहोता सस्त्रि बर्हिषि स्वाहा
इदमग्नये । ॐ शन्नो देवीरभोऽये शन्नो भवन्तु
पीतये शंयोरभिसवस्तु नः स्वाहा इदं वरुणाय ।
ॐ भूरग्नये स्वाहा ॐ सूर्याय स्वाहा ॐ
प्रजापतये स्वाहा ॐ अन्तरीक्षाय स्वाहा ॐ
द्यौः स्वाहा ॐ ब्रह्मणे स्वाहा ॐ पृथिव्ये स्वाहा
ॐ महाराजाय स्वाहा एवंपि सामगेतरे-
स्तत्तद्देवतादृशः पश्चात् कार्यः । ॐ सोमं
राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे आदित्यं
विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणश्च बृहस्पतिं स्वाहा इदं
सोमाय ॥ * ॥ ततो दिक्पालहोमः । ॐ
जातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं
सुरमिन्द्रं जयामि शक्रं पुरुजितमिन्द्रं स्वस्ति नो
मघवा धात्विन्द्रः स्वाहा इदमिन्द्राय । ॐ
अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं अस्य
यज्ञस्य सुकृतं स्वाहा इदमग्नये । ॐ नाके
सुपर्णसुपथत् पतन्तं रुद्रादेनको अभ्यचक्रुत
त्वा हिरण्यपत्नं वरुणस्य दूतं यमस्य योनीं
प्राकृतं भुरग्यं स्वाहा इदं यमाय । ॐ वेत्या
हि निर्जतीनां वदहस्तः परिव्रजं अहरहः
मिन्नुपरिपदामिव स्वाहा इदं निर्जताय ।
ॐ घनवतीं भुवनानामभिरियीर्वां पृथ्वीं मधु-
दुषे गुपेशसा द्वावा पृथिवी वरुणस्य धर्मिणा
विष्कम्भे अजरे भूरिरेतसा स्वाहा इदं वरु-
णाय । ॐ वात आवातु मेघजं शम्भुमयो भुनो
क्षुदे प्रण आयुषि तारिषत् स्वाहा इदं
वायवे । ॐ सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वा-
रभामहे आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणश्च बृह-
स्पतिं स्वाहा इदं सोमाय । ॐ अभित्वा
श्रुणोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य
जगतः स्वदृशमीशानमिन्द्र तस्युषः स्वाहा इद-
मोशानाय । ॐ ब्रह्म यज्ञानं प्रथमं पुर-
स्ताद्धोमनः सुरुचो वेण आवः । सुबुध्या
उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च
विवः स्वाहा इदं ब्रह्मणे । ॐ चर्षणीधृतं मघ

मठः

वानमकृष्यामिन्द्रं गिरो बृहतीरभ्यनुवत वाह-
धानं पुरुजितं सुवृत्तिभिरमर्त्यं जवमानं दिवे
दिवे स्वाहा । इदमनन्ताय । इति सामगो
जुहुयात् । तत्तद्देवतोद्देशस्तु न कर्तव्यः । तत्तद्-
देवतापकाशनाय च देवताविषेया उक्ताः ॥ * ॥
यजुर्वेदी तु । ॐ जातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं
हवे हवे सुहवं सुरमिन्द्रं हवेनु शक्रं पुरुजित
मिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः स्वाहा इदं
मिन्द्राय । ॐ वैश्वानरो न उतय आप्रयातु परा-
वतः अग्निरुक्थेन वाहमा उपयामयहीतोऽमि
वैश्वानराय द्वेपते योनिर्वैश्वानराय त्वा स्वाहा
इदमग्नये । ॐ अमिथभोऽस्यादित्योऽन्वेष्टसि-
वितो गुह्येन व्रतेन अग्निं सोमेन समयाविष्टक
आहुस्ते जीणि दिवि वन्धनानि स्वाहा इदं
यमाय । ॐ यस्मि देवी निर्जतिरावन्ध पाशं
यीवासु विश्रुत्यं तन्ते विषाम्यायुषो न मध्या-
दधेतं पितृमहि प्रसूतः । नमी भूत्ये रुद्रच-
कारस्वाहा । इदं निर्जतये । शाखान्तरे
तु ॐ यस्मि देवी निर्जतिरावन्ध दासयीवा
स्वविच अर्थं इदन्ते तद्विद्यामायुषो न मध्या-
दथा जीवः पितुमहिप्रसूत स्वाहा इदं निर्ज-
तये । ॐ वरुणस्योत्तमनमसि वरुणस्य स्कम्भ
सर्जनीस्यः वरुणस्य ऋतसदस्यसि वरुणस्य
ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतसदो मासीद
स्वाहा इदं वरुणाय । ॐ वातो वावो मनो
या गन्धर्वाः सप्तविंशतिस्तेऽग्रे समयुक्तरस्ते-
ऽग्निन् यवमादधुः स्वाहा इदं वायवे । ॐ
कुविदज्ञयवमन्नो यवविद्यया दातयुपूर्वं
विययम् । इहे हेषां जगृहि भोजनानि ये
बर्हिषो नम उक्तिं न जग्मुः स्वाहा इदं कुवे-
राय । ॐ तमीशानं जगतस्तस्यपस्यातिं धियं
जिज्ञमवमं जमहे वयम् । पूषागो यथा वेद-
साममदृष्टे रक्षिता पायुरदध्वस्तये स्वाहा
इदमीशानाय । ॐ आब्रह्मन् ब्राह्मणो ब्रह्म
वर्चमी जायता माराधे राजन्त्य शूर इषयोति
याधी महारथो जायतां स्वाहा इदं ब्रह्मणे ।
ॐ नमोऽस्तु सर्पभ्यो ये के च पृथिवीमनु ये
अन्तरीक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पभ्यो नमः स्वाहा
इदमनन्ताय ॥ * ॥ ऋग्वेदी तु । ॐ जातार-
मिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं सुरमिन्द्रं
जयामि शक्रं पुरुजितमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा
धात्विन्द्रः स्वाहा इदमिन्द्राय । ॐ अग्निं दूतं
पुरोदधि दधवाहसुपवृत्रे देवा आसादयादिह
स्वाहा इदमग्नये । ॐ यमाय सोमं सुतनुन
यमाय जुहुता हविः यमं ह यज्ञो गन्धर्वमि-
दूतो अरं कृतः स्वाहा इदं यमाय । ॐ गणं
निर्जतेर्भागस्तं जुषस्व स्वाहा अग्निनेत्रेभ्यो
देवेभ्यः परः सद्गः स्वाहा यमनेत्रेभ्यो दक्षिणा-
मद्गः विश्वदेवनेत्रेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा पश्चात्
सद्गः स्वाहा मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवामादा-
वय उपरा सद्गः स्वाहा सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य
उपविशद्गो दुरः सद्गः स्वाहा इदं निर्ज-

मठः

ताय । आश्वलायनशाखायान्तु ॐ मीषुणः
परापरा निर्जतिर्दृष्टावधीन् । पदीष्ट त्वणया
सह स्वाहा इदं निर्जताय । ॐ तत्वायामि
ब्रह्मणा बन्धमानस्तदाशस्ते यजमानो
हविर्भिः । अहे इमानो वरुणे हवोभ्युक्तं
समान आयुः प्रमोषी स्वाहा इदं वरुणाय ।
ॐ वातो वावो मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशति-
स्तेऽग्रे समयुक्तरस्तेऽग्निन् यवमादधुः स्वाहा ।
इदं वायवे । आश्वलायनशाखायान्तु ॐ तव
वाय वतस्यते त्वष्टृर्मातरहुत । अवास्या
वृणीमहे स्वाहा इदं वायवे । ॐ कुविदज्ञयव-
मन्नो यवविद्यया दातयुपूर्वं वियय इहे
हेषां जगृहि भोजनानि ये बर्हिषो नमो वक्तिं
न जग्मुः स्वाहा इदं कुवेराय । ॐ तमीशानं
जगतस्तस्यपस्यातिं धियं जिज्ञमवमं जमहे वयं
पूषागो यथा वेद साममदृष्टे रक्षिता पायुर-
दध्वस्तये स्वाहा इदमीशानाय । ॐ ब्रह्म
यज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्धोमनः सुरुचो वेण
आवः स्वबुध्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च
योनिमसतश्च विवः स्वाहा इदं ब्रह्मणे । ॐ
नमोऽस्तु सर्पभ्यो ये के च पृथिवीमनु येऽन्त-
रीक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पभ्यो नमः स्वाहा इद-
मनन्ताय ॥ * ॥ ततो नवग्रहहोमः । ॐ आक्र-
ण्णेन रजसा वर्चमानो निवेद्यमस्तं मर्त्याश्च
हिरण्ययेन सविता रथिना देवो याति भुवनानि
पश्यन् स्वाहा । ॐ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः
सोमदृष्टा भवावाजस्य सङ्गये स्वाहा । ॐ अग्नि-
र्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं अपार
रेताऽसि जिज्ञति स्वाहा । ॐ अग्निं विश्वदुष-
स्त्रिजं राधोऽमर्त्यं आदायुषे जातवेदो वहा
त्वमग्ना देवां उपवर्धः स्वाहा । ॐ बृहस्पते
परिदीया रथेन रक्षोहा मित्रा अपयाधमानः
प्रभञ्जसेना प्रष्टवो युधा यज्ञसमाकमेधविता
रथानां स्वाहा । ॐ शुक्रन्तेऽन्यदयजन्ते अन्य-
द्विष्ट्यरूपे अहनी द्यौरिवासि विश्वा हि माया
अवसि स्वधावन् भद्राते पूषसिह रातिरस्तु
स्वाहा । ॐ शन्नो देवीरभोऽये शन्नो भवन्तु
पीतये शंयोरभिसवस्तु नः स्वाहा । ॐ कयान-
श्चिन्न आभुव दूती सदा रुधः सखा कया
सन्निहया वृता स्वाहा । ॐ केतुं जज्ञन्नकेतवे
पेशो मर्षा अपेशसे समुसहिरजायथाः स्वाहा ।
यजुर्वेदी तु । ॐ आक्रण्णेनेत्यादि इदं सूर्याय ।
ॐ इमं देवा असपन्नं सुवहं मघते जज्ञाय
मघते ज्येष्ठाय इममसुमसुष्य पुत्रमसुष्याः
पुत्रमस्ये विगे स्वाहा । इदं सोमाय । ॐ
अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं
अपार रेताऽसि जिज्ञति स्वाहा । इदं मज्ज-
लाय । ॐ उद्वध्यस्वामे प्रतिजायहि त्वमि-
ष्टापूर्ते सख्येयामयम् । अस्मिन् सधस्ये
अधुत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानश्च सीदत
स्वाहा । इदं बुधाय । ॐ बृहस्पते अति यदर्थो
अर्हानुमहिभानि क्रतुमज्जनेषु । यदीदृशश्चरव

मठः

कृत प्रजात तदस्मात् द्रविणं धेहि चित्रं
स्वाहा । इदं दृष्टव्यं । ॐ अस्मात् परिश्रुतो
रसं ब्रह्मणा अपिबन् चक्षं पयःसोमं प्रजा-
पतिः । कृतं सत्यमिन्द्रियं विपातं शुक्र
मन्त्रसः । इन्द्रस्यैन्द्रियमिदं पयोऽस्तं मधु
स्वाहा । इदं शुक्राय । ॐ शम्भो देवीरभीष्टये
आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिसवन्तु नः स्वाहा ।
इदं शनैश्चराय । ॐ काष्ठात् काष्ठान् प्री-
हन्ती परुषः परुषः परि खवानो दूर्ध्वं नः
सहस्रेण शतेन च स्वाहा । इदं राहवे । ॐ
केतुं लघ्नक्रान्ते पेषो मर्या अपेशसे सप्तसङ्घ-
रजायथाः स्वाहा । इदं केतुभ्यः । अथ देवी तु
शमिरेव मन्त्रैर्जुहुयात् ॥ * ॥ ततो मेत्तममग्नौ
प्रक्षिपेत् । एवं चरुहोमं समाप्य चरुशेतेन
दिग्भ्यो बलिन्द्यात् । तदयथा । एष पादम-
बलिः ॐ प्राच्ये दिक्षे नमः । एवमाग्नेये अवाप्ये
निर्ह्वये प्रतीच्ये वायवे उदीच्ये ऐशान्ये ऊर्ध्व-
दिक्षे अधोदिक्षे ॥ * ॥ ततो घृताक्तपलाश-
समिधा अष्टोत्तरशतं जुहुयादनेन मन्त्रेण । ॐ
तद्विष्णोरित्यादि स्वाहा इदं विष्णवे । ततः
पूर्वोक्ते चरुहोममन्त्रेस्ततः देवाभ्यः सुवेणा-
न्याहुतोर्जुहुयात् । तत आग्नेयं पुरुषसक्त-
नवभिर्मन्त्रैः सामगो जुहुयात् । यथा । ॐ
इदं विष्णुर्विचक्रमे वेधा निदधे पदं स सृष्टमस्य
पांशुले स्वाहा । १ । ॐ प्रक्षस्य विष्णो अरु-
षस्य नृसहः प्रणवोचं विदधा जातवेदसः
वैश्वानराय मतिर्नयसि शुचिः सोम इव पवते
चाक्षरस्ये स्वाहा । २ । ॐ प्रकाशमुषणव
ब्रुवाणो देवो देवानां जनमा विवर्त्तन् महिब्रतः
शुचिबन्धुः पावकः पदा वराहो ह्येति रतन्
स्वाहा । ३ । ॐ सहस्रशीर्षी पुरुषः सहस्राक्षः
सहस्रपात् । स भूमिं सर्व्यतो वृत्वा अत्यन्त-
दृष्टाङ्गुलं स्वाहा । ४ । ॐ त्रिपादूर्ध्वसदेन
पुरुषः पादोऽस्यैवामवत् पुनः । ततो विश्वं
अक्रामत् शासनानशने अभि स्वाहा । ५ ।
ॐ पुरुष एवेदं सर्वं यद्वत् यच्च भयं उतास्त
त्वस्यैशानो यदनेनातिरोहति स्वाहा । ६ ।
ॐ एतावानस्य महिमासो न्यायांश्च पुरुषः
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यास्तं
दिवि स्वाहा । ७ । ॐ ततो विराड्जायत
विराजो अधिपुरुषः । स जातो अत्यरिच्यत
पश्चाद्भूमिमथो पुरः स्वाहा । ८ । ॐ कथान-
श्चिन् आमुषदूती सदा लघुः सखा कथा सचि
कथा हता स्वाहा । ९ । * । यजुर्जदे तु ।
षोडशोपचारपूजोक्तपुरुषसक्तषोडशमन्त्रैरा-
ग्न्येन षोडशाहुतीर्जुहुयात् । अथ दिनाम-
प्येवम् ॥ * ॥ तत आग्नेयमश्रितान् तिलान्
गृहीत्वा ॐ इरावती धनुमती हि भूमं स्यव-
सिनी मन वेदशस्या अक्षभा रोदनी विष्णु-
रेतेराधत्त पृथिवीमभितो मयूखैः स्वाहा । इदं
विष्णवे । इति सप्तं जुहुयात् । ॐ ब्रह्मानु-
यायिभ्यः स्वाहा । ॐ विष्णुन्यायिभ्यः स्वाहा ।

५७३

मठः

ॐ ईशानान्यायिभ्यः स्वाहा । एवं पूर्वोक्ते-
न वयमहमन्त्रैश्चैवैकपालमन्त्रैश्च रक्तं सक्तं
जुहुयात् । एवं पञ्चतैभ्यः स्वाहा । ॐ नदीभ्यः
स्वाहा । ॐ समुद्रेभ्यः स्वाहा । एवं तिल-
होमं समाप्य सुवेण महाश्राद्धतिभिरान्यं
जुहुयात् । * । ततः प्रायश्चित्तहोममकृत्यं
हत्वा ॐ अग्ने त्वं विधुनामासीति नाम कृत्वा
आवाह्य पूजयित्वा परिभाषासिद्धं स्वशास्त्रोक्तं
प्रायश्चित्तहोमादि कृत्वा पूर्णाहुत्यां सृष्टनामा-
नमसि पूजयित्वा घृतपूणसूचा उत्थाय यज-
मानेनान्वारब्धः ॐ तदिष्णोः परममिवादि
रौप्यं इत्युच्चार्य पूर्णाहुतिवयं दद्यात् । तत
आचारात् ऐशान्यां पृथिव्यं शीतला भय
इत्युच्चार्य दुग्धादि त्रिमा सुवलयमस्मान्ना ॐ
कश्यपस्य त्रायुषं इति शिरसि । ॐ यमदमे
स्त्रायायुषं कण्ठे । ॐ यदेवानां त्रायुषं वाह-
सूतयोः । ॐ तस्मैस्तु त्रायुषं हृदि । अन्य
कर्मकपदे तु तस्मैस्तु त्रायुषमिति विशेषः ।
ततो यजमानः पञ्चगव्यं चरुशेषं प्राप्य घ्रात्वा
वा पूर्णपात्रादिकां दक्षिणां ब्रह्मणे दद्यात् ततो
होमयुक्तं सवस्त्रतिलपात्रं अलङ्कृतवागं तस्मै
वा एतद्धोमकर्मप्रतिष्ठार्थमाचार्याय दद्यात् ।
अन्यहोतृपते ह्येते दद्यात् । एतत्कृतकर्मणा
प्रीयतां भगवान् विष्णुरिति विष्णवे समर्पयेत् ।
ततः प्रासादमस्मुरे ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवा
यजन्तस्ते महे उपप्रयास्तु मरुतः सुदानव इन्द्रः
प्राश्रमेवासत्ता इतिमन्त्रेण देवतामानीय विष्णु-
गृहस्य मस्मुरे गरुडं शिवगृहस्य वृषं दुर्गा-
गृहस्य सिंहं स्यापयेत् । ततो गन्धमाज्यवस्त्रा
दिना स्पृष्टं परितोष्य ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे
इत्यादि पठित्वा ॐ चक्राय नम इति चक्रं
संपूज्य गृहोपरि यथायोग्यं चक्रादिकं विन्यस्य
गृहं वस्त्रेणाच्छाद्य गृहद्वारानुरूपं तोरणं
विधाय गृहानुरूपघण्टाचामरकिङ्किणीजाल-
वर्हिपत्रोपेतं सवस्त्रयष्टिसमेतं ध्वजं गृहस्यैशान-
कोणे वायुकोणे वा स्थापयेत् । * । ततो विष्णुं
शालग्रामादौ यथाहं गृहसमीपे नीत्वा पञ्चविं-
शतिघटेनारिकेलोदकेः पञ्चगव्यपश्चादनेकीर्था-
दकेः स्नानं कारयित्वा षोडशोपचारादिभिः
पूजयेत् । वस्त्रमाणमन्त्राणां पौराणिकत्वेन
श्रुद्धानामप्यधिकारः । अत्रार्घ्यपात्राभिसा
प्रोक्षितं आसनं गृहीत्वा इदमामनं ॐ सर्वा
न्तर्यामिणे देव सर्वबीजमयं ततम् । आत्मस्याय
परं शुद्धमासनं कल्पयाम्यहम् ॥ ॐ विष्णवे
नम इति स्मृतेन दद्यात् १ । ततः कृताङ्गलिः ।
“ॐ यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः स्वामीष्टसिद्धये ।
तस्मै ते परमेशाय स्वागतं स्वागतं मे ॥
कृतार्थास्तु गृहीतोऽस्मि सफलं जीवितं मम ।
आगतो देवदेवेश ! सुस्वागतमिदं वपुः ॥”
विष्णो स्वागतमिति स्वागतप्रश्नः २ । तान्-
पात्रस्थं श्यामाकटुंवापद्वापराजितायुक्तजलं
गृहीत्वा ।

मठः

“ॐ यद्भक्तिलेशमस्मकान् परमानन्दमस्मभवः ।
तस्मै ते चरणाभ्यां पादां श्रुताथ कल्पये ॥”
इत्युच्चार्य स्मृतेन पादयोर्दद्यात् ३ । इदमासन-
मितीव मन्त्रस्य पूर्वमेवत पादमिति प्रयोज्य
मेवमुत्तरत्र यथायोग्यमस्मैः । गन्धपद्माक्षत
यपकुशाद्यतिलमध्वनमर्पणदूपात्मकं अर्घ्यं शक्रस्थं
गृहीत्वा ।
“ॐ तापत्रयहरं दिवं परमानन्दलक्षणम् ।
तापत्रयविनिर्मुक्तं तत्रार्थं कल्पयाम्यहम् ॥”
इति स्मृतेन शिरसि दद्यात् ४ । ज्ञातोलवङ्ग-
कक्षोलपुक्तं केवलं वा जलं गृहीत्वा ।
“ॐ देवानामपि देवाय देवानां देवतात्मने ।
आत्मां कल्पयामोऽश्रुद्धानां शुद्धिहेतवे ॥”
इति स्मृतेन दद्यात् ५ । कांस्यस्थं दधिमधुघृता-
त्मकं कांस्यपिहितं मधुपर्कं गृहीत्वा ।
“ॐ सर्वकल्मषहोनाथ परिपूर्णसुखात्मने ।
मधुपर्कमिमं देव कल्पयामि प्रसीद मे ॥”
इति स्मृतेन दद्यात् ६ । पुनराचमनीयं गृहीत्वा ।
“ॐ उत्तिष्ठोऽप्यनुतिर्वापियस्य स्मरणमात्रतः ।
शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम् ॥”
इति स्मृतेन दद्यात् ७ । लौकिकपञ्चाधिकशत-
त्रयलोकात्मनं तीर्थजलं गृहीत्वा ।
“ॐ परमानन्दबोधोद्भाविनिमग्ननिजस्मरये ।
साङ्गोपाङ्गमिदं स्नानं कल्पयाम्यहमोऽश्रुत् ॥”
ॐ तद्विष्णोरिति स्मृतेन दद्यात् ८ । पूर्वोक्ता
पुनराचमनीयश्च दद्यात् । अर्घ्याभिसा प्रोक्षितं
वस्त्रं गृहीत्वा ।
“ॐ मायाचित्रपटच्छन्ननिजगुह्योक्ततेजसे ।
निरावरणविज्ञाय वामस्ते कल्पयाम्यहम् ॥”
इति स्मृतेन दद्यात् ९ । उत्तरीयवस्त्रं गृहीत्वा ।
“ॐ यमाश्रित्य महामाया जगत्संमोहिनी
सदा ।
तस्मै ते परमेशाय कल्पयाम्युत्तरीयकम् ॥”
इति स्मृतेन दद्यात् १० । ततः पूर्ववत् पुनराच-
मनीयश्च दद्यात् । सुवर्णाद्याभरणमर्घ्याभिसा
प्रोक्ष्य ।
“ॐ स्वभावसुन्दराङ्गाय नानाशक्त्याश्रयाय ते ।
भूषणानि विचित्राणि कल्पयाम्यमराक्षितं ॥”
इति स्मृतेन दद्यात् १० । प्रोक्षितं गन्धं गृहीत्वा ।
“ॐ परमानन्दसौरभ्यपरिपूर्णदिगन्तर ।
गृहाण परमं गन्धं कृपया परमेश्वर ॥”
इति स्मृतेन दद्यात् ११ । ततः देवताप्रियपुष्प-
मादाय ।
“ॐ तुरीयवनमस्मत्तं नानागुणमनोहरम् ।
आनन्दसौरभं पुष्पं गृह्यतां परमेश्वर ॥”
इति स्मृतेन दद्यात् १२ । धूपं प्रोक्ष्य घण्टां
संपूज्य ।
“ॐ वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाष्टः सुमनोहरः ।
आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥”
इत्युच्चार्य वामहस्तेन घण्टां वादयन् स्मृतेन
दद्यात् १३ । ततो घृतादिप्रदीपमादाय ।
“ॐ सुप्रकाशो महादीपः सर्वतस्तिमिरापहः ।

मठः

सवात्माभ्यन्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥”
इति मन्त्रेन दद्यात् १४ । प्रोक्ततन्मनाविध
नैवेद्योपरि मन्त्रस्युदया स्मृतं दशधा जप्ता-
भ्यर्च्य धेनुमुदयात्तीक्ष्णम् ।
“ॐ सत्पात्रसिद्धं सुहृद्विविधानेकभक्षणम् ।
निवेदयामि देवेश सानुगाय गृहाण तत् ॥”
इति मन्त्रेन दद्यात् १५ । जलमाशय ।
“ॐ समस्तदेवदेवेश सर्वव्यापकं परम् ।
अखण्डानन्दसम्पूर्णं गृहाण जलसुत्तमम् ॥”
इति मन्त्रेन दद्यात् १५ । पूर्व्ववत् पुनराच-
मनीयम् । ताम्बूलं गृहीत्वा ।
“ॐ ताम्बूलं देवदेवेश कर्पूरादिमुवासितम् ।
कल्पयामि तवेशान वदनाम्भोजभूषणम् ॥”
इति मन्त्रेन दद्यात् १५ । ततस्तत्तदेवतानम-
स्कारमन्त्रेन कुर्यात् १६ । उपचारद्वया
धारद्वये साधारणोक्तैः पृथक्वा तद्दानम् ॥
तत ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः संपूज्य चण्डा-
वितानमोरणयुक्तं वस्त्रादिच्छादितं वेषम प्रोक्ष्य
ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः संपूज्य ॐ तद्विष्णो-
रिन्द्रेण विष्णुं स्मृत्वा ॐ तत् सदितुच्छार्थं
वामहस्तेन धृत्वा कुशतिलजलाभ्यां दद्यात् अदी-
त्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा एतत्तृण-
काष्ठादिमयवेषपरमाणुसमसंख्यवर्षसहस्राव-
च्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्वकामः श्रीविष्णुप्रोति-
कामो वा एतत्तृणकाष्ठादिमयवेषम विष्णुदेवतं
विष्णवे तुभ्यमहं सम्यग्दे । इत्युत्सृज्य । इष्ट-
कादिमये तु एतदिष्टकादिमयवेषपरमाणुसम-
संख्यवर्षसहस्रदशगुणकालावच्छिन्नस्वर्गलोक-
महितत्वकाम एतदिष्टकादीतिविशेषः । एतत्-
प्रतिष्ठार्थं सुवर्णं ताम्बूलं वा दक्षिणां विष्णवे
दद्यात् । पश्चादाचार्यादौ प्रतिपत्तिः ॥ * ।
ततो देवं स्वयं गृहीत्वा गृहप्रदक्षिणं कारयित्वा
ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्ये-
मान्निभिर्यजत्राः स्थिरैरेक्षुः सुवांसस्तुभिर्य-
समं देवहितं यदायुः । इत्यनेनाभिमन्त्रितं देवं
गृहं प्रवेशयेत् । ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे-
रन्ध्रमोर्वाहृभ्यां पूजो हस्ताभ्यां हस्तमाददे
इति मन्त्रेण पिण्डकोपरि त्र्यसंत् । ॐ स्थिरो
भव वीरुङ्ग आशुर्भव वास्तुस्यैव एतर्भव सुसदस्व-
मये पुरीषवाहनः । इत्यनेन स्थिरीकुर्यात् ।
पुनर्देवं संपूज्य यथाशक्ति चामरघण्टावितान-
गोहिरण्ययामवाद्यभाण्डादिकं दद्यात् । तत
ॐ यावद्भाराधरो देवो यावत्तिलति मेदिनी ।
तावदत्र जगन्नाथ सन्निधीभव केशव ॥ इति
मन्त्रं पठेत् । ततो ध्वजसमीपं गत्वा संप्रोक्ष्य
तमारोपयेद्देवेन मन्त्रेण ॐ एतद्दि भगवन्नी-
श्वरविनिर्मित उपरिचरवायुमार्गानुसारिन्
श्रीकर श्रीनिवास रिपुध्वंसकर सुजनाधिलय
सर्वदेवतासम्मत कुरु शान्तिं स्वस्वयनश्च मे
भवतु सर्वविघ्नान् हर हर स्वाहा ॐ ध्वजाय
नम इति ध्वजं संपूज्य ॐ विष्णवे नम इति
त्रिरभ्यर्च्य ध्वजं संप्रोक्ष्य वामहस्तेन स्मृत्वा

मठः

अदीत्यादि अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा
महापातकादिवहृपापक्षयकामो विष्णुप्रोति-
कामो वा विष्णुवेषमिह इमं ध्वजं विष्णुदेवतं
विष्णवे तुभ्यमहं सम्यग्दे । इत्युत्सृज्य एतत्-
प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां विष्णवे दद्यात् । पश्चादा-
चार्यादौ प्रतिपत्तिः । ततो गरुडस्तम्भं समा-
रोप्य ॐ सुपर्णोऽसि गरुडान्निष्ठस्ते शिरो
गायत्रं चक्षुर्दृष्टयन्तरे पक्षौ । श्लोम आत्मा
कुन्दास्यङ्गानि यजूर्वि नाम सामते तनुर्वाम-
देयं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धियाश्च शफाः सुपर्-
णोऽसि गरुडान्निष्ठं गच्छ स्वःपते ॥ यजु-
र्वेदी तु । ॐ सुपर्णोऽसि गरुडान् निष्ठस्ते
शिरो गायत्रं चक्षुःश्लोम आत्मा साम ते तनु-
र्वामदेयं दृष्टयन्तरे पक्षौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं
कुन्दास्यङ्गानि धियाश्च शफाः यजूर्वि नाम ।
सुपर्णोऽसि गरुडान्निष्ठं गच्छ सुरः पत इति
पठित्वा । ॐ गरुडाय नम इति त्रिः संपूज्य
ॐ नमस्ते पतगग्रैश्च पतगान्तकर प्रभो । तत्-
प्रसादाच्छावाहो मोदयं दिवि देवपत् ॥
यथा त्वं संपुटकरः सततं नतकन्धरः । तथैव
पुरतो विष्णोस्त्वत्प्रसादाद्भवाम्यहम् ॥ इति
पुटान्नलिः प्राचयेत् ॥ * । ततः पिष्टप्रदीपा-
दिना निर्मिच्छन् कुर्यात् । ततो विंशान्यून
ब्राह्मणेभ्यो भोग्यानि दद्यात् । दीनानाथपण-
वधिरभ्यो यथाशक्ति दद्यात् । ततः प्रीयतां
पुण्डरीकाक्षसर्वयज्ञेश्वरो हरिः । तस्मिंस्तुष्टे
जगत्पुं प्रीणिते प्रीणितं जगत् ॥ ततो वृत्त-
गीतवादित्रनिखनमन्त्रोत्सवं कृत्वा अक्लिष्टा-
वधारणं कृत्वा वेगुण्यसमाधानार्थं तद्विष्णो
रिति विष्णुं स्मरेत् ॥ * । एवं रुद्रादिमठादि-
प्रतिष्ठायां आसनादिकन्तु तत्तन्मन्त्रं विज्ञाय
केवलं प्रणवादिनमोर्त्तनेन तत्तन्नाम्ना दत्त्वा
यथायोग्यं तत्तत्कर्मेशेषं समापयेत् ॥ * । एवं
गोपथादि प्रतिष्ठायां तत्समीपे वेदिकां कृत्वा
तत्तत्फलकामो विष्णुप्रोतिकामो वा तत्तत्-
प्रतिष्ठां करिष्ये इति सकृत्पुण्ड्रद्विआह्लादिकं
विधाय प्रागुक्तविधिनामिस्थापनादि एतत्-
कर्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्यन्तं कर्म
कृत्वा कृपादिवत् सर्वभूतेभ्य उत्सृज्य दक्षिणां
दद्यात् ॥ * । नियमव्रतादिप्रतिष्ठायास्तु विष्णु-
रित्यन्तं कर्म कृत्वा व्रतानुष्ठानं कृत्वा दक्षिणा-
दिकं कुर्यात् ॥ * । ततो घटस्थजलेन यजमान-
मभिषिञ्चेत् । तदयथा,—
“ॐ सुरास्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
वास्तुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कर्षणो विभुः ।
प्रदाम्बान्नामिह भवन्तु विजयाय ते ॥
आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै नैर्ऋतस्तथा ।
वरुणः पवनस्यैव घनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
ब्रह्मणा सहितः श्रेयो दिक्पालाः पालु ते सदा ॥
कीर्त्तिलक्ष्मीधृतिर्मैधा पुष्टिः अङ्गा क्षमा मतिः ।
बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः पुष्टिश्च मातरः ।
एतास्वामभिषिञ्चन्तु देवपत्न्याः समागताः ॥

मणिः

आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधजीवितार्कजाः ।
ग्रहास्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ॥
देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मगाः ।
ऋषयो मुनयो गावो देवमातर एव च ॥
देवपत्नीऽश्वरा नागा देव्याश्चासुरसो गणाः ।
अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनाणि च ॥
औषधानि वित्तानि कालस्यावयवाश्च ये ।
सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ।
एतास्वामभिषिञ्चन्तु धर्मकामार्थसिद्धये ॥ * ॥
इति मठादिप्रतिष्ठाप्रयोगतत्त्वं समाप्तम् ॥
(पक्ष्वाद्यवस्तुविशेषः । अस्य पाकप्रकारो यथा,
“समिता मर्दयेदम्यजलेनापि च सन्नयेत् ।
तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पत्तैर्न सर्पिषि नीरसम् ॥
एता लवङ्गकपूरमरीचाद्यैरलङ्कते ।
मज्जयित्वा सितापाके ततस्तच्च समुद्धरेत् ॥
अयम्यकारः संसिद्धो मठ इत्यभिधीयते ॥”
[सन्नयन्मर्दयेत्] तथास्य गुणाः ॥
“मठस्तु दृढं गणो दृष्टो बलः समधुरो गुरुः ।
पित्तानिलहरो रुच्यो दीपाम्नीनां सुपूजितः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मठः, पुं, (मन्थते मनुतेऽववृथ्यते इत्यर्थः । मन +
“वन्मनिभ्यां चिच्च ।” उणा० ५ । ३६ । इति
अरश्चित्ठञान्तादेशः ।) मुनिविशेषः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (शौखः । मठरो मुनिशौख्यो-
रित्युज्ज्वलदत्तः ॥)
मड इ क मोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पर० अक०-सेट् ।) इ मण्डयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
मड इ कि भूये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) मण्डयति मण्डति
हारो जनम् । इ मण्डति । इति दुर्गादासः ॥
मड इ ड विभागे । घे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) इ मण्डति ड
मण्डते । इति दुर्गादासः ॥
मडकः, पुं, (मण्डयति भूययति क्षेत्रमिति । मडि
+ “कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्व्वस्यापि ।” उणा०
२ । ३२ । इति कन् । एषोदरादित्वात्प्रलोपः ।)
शस्त्रभेदः । मेडुया इति भाषा । इति जटा-
धरः ॥
मड्डुः, पुं, वाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥
मुचुक इति ख्यातः । विपुलो उमरुर्महदु-
रिति कोषः । मड्ड इति रौति इति
मड्डुः पूर्व्ववर्द्धतेर्द्धं मनोपादित्वाद्भेदस्य चत्वम् ।
मज्जन्ति शब्दा अच्चेति मज्जेर्निपातो वा ।
इति भरतः ॥
मड्डुकः, पुं, (मड्डुरेवेति मड्डु + स्वार्थे कन् ।)
मड्डुवाद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मण कूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
अक०-सेट् ।) मणति । कूजेऽत्यक्षशब्दे । इति
दुर्गादासः ॥
मणिः, पुं, स्त्री, (मण + “संज्ञधातुभ्य इत् ।”
उणा० ४ । ११७ । इतीन् ।) अक्षजतिः ।

मणिक

(यथा, रघौ । १ । ४ ।

“मणौ वचसमुत्कीर्णं खल्वस्त्वैवास्ति मे गतिः ।”)
मुक्तादिकम् । तत्पर्यायः । रत्नम् २ मणौ ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६३ । (तथाचास्य पर्यायः ।
“रत्नं क्षौवे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते ।
तत्तु पाषाणभेदोऽस्ति मुक्तादि च तदुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
अस्य गुणाः ।
“मणिरत्रं परं प्रीतिं कषायं स्वादु लेखनम् ।
चक्षुष्यं धारणात्तच्च पापालम्भीविनाशनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(तथाचास्य गुणाः ।

“मुक्ताविदुमवचस्त्रवेदूयस्फटिकादयः ।
चक्षुष्या मणयः प्रीता लेखना विषहृन्ना ।
पवित्रा धारणायाश्च पापालम्भीमलापहः ॥”
इति सुश्रुते खल्वस्थाने ४६ अध्याये ।)
अजायाः कण्ठस्थितस्तनः । लिङ्गायम् । अलि-
ङ्गरः । इति मेदिनी । २४ ॥ योन्यग्रभागः । इति
शब्दरत्नावली । नागविशेषः । इति जटाधरः ॥
मणिवन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (मुनिभेदः । यथा,
महाभारते । २ । १२ । २२ ।

“असितो देवलोचैव जैमिषश्च तत्त्ववित् ।

अथभो जितशत्रुश्च महावीर्यस्तथा मणिः ॥”)
मणिकं, स्त्री, (मणिरपेति मणि + “यावादिभ्यः
कन् ।” ५ । ४ । ०६ । इति स्वार्थे कन् ।
अलिङ्गरः । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥ (यथा,
मातृस्य । १ । २१ ।

“स तमादाय मणिके प्राप्तिपञ्चलचारि-
णम् ॥”)
मणिकर्णः, पुं, कामरूपस्य शिवालङ्गभेदः । यथा,

“भस्मकूटस्य त्रैशान्या मणिकूटो महागिरिः ।
मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गकः ॥
स सद्योजातरूपस्तु मणिकर्ण इतीरितः ।
सद्योजातस्य मन्त्रेण पूजितयः सदा शिवः ॥”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

मणिकर्णिका, स्त्री, (कर्णं भवा इति । कर्ण + “कर्ण-
ललाटान् कनलङ्कारे ।” ४।३।६५ । इति कन् ।
टाप् । अकारस्य इत्वम् । मणिमयी कर्णिका
शाकपार्थिवादिवत् समासः । सा विद्यते यत्रेति
वा । विष्णोस्तपस्याप्रचयदर्शनात् विस्मयतया
शिवस्य मणिमयकुण्डलपतनादस्यास्तथात्वम् ।)
काशीस्थतीर्थविशेषः । तदुत्पत्तिर्यथा । विष्णुं
प्रति शिववाक्यम् ।

“त्वदीयस्यास्य तपसो महोपचयदर्शनात् ।
यन्मयाह्नोलितो मौलिरद्विश्रवणभूषणः ॥
तदाह्नोलनतः कर्णात् पपात मणिकर्णिका ।
मणिभिः खचित्ता रम्या ततोऽस्तु मणि-
कर्णिका ॥

चक्रपुष्करिणीतीर्थं पुरा स्थातमिदं शुभम् ।
तथा चक्रेण खननाच्छङ्खचक्रगदाधरः ॥
मम कर्णात् पपातैयं यदा च मणिकर्णिका ।
तदा प्रभृति लोकेऽत्र स्थातास्तु मणिकर्णिका ॥

मणिका

श्रीविष्णुस्वाच ।

मुक्ताकुण्डलपातेन तवादितनयापियम् ।
तीर्थानां परमं तीर्थं मुक्तिश्चैवमिहास्तु वै ॥
काशतेऽत्र यतो ज्योतिस्तदनाख्येयभीश्वरः ।
अतो नामापरश्चास्तु काशीति प्रथितं विभो ॥
अन्यं वरं वरे देव ! देयः मोक्षविचारितम् ।
स ते परोपकारार्थं जगदन्तामणौ शिव । ॥
आत्रस्तस्मपर्थन्तं यत्किञ्चिज्जन्तुसंज्ञितम् ।
चतुर्थं भूतग्रामेषु काश्या तन्मुक्तिमाप्नोति ॥
तस्मिंस्तीर्थवरे शम्भो । मणिश्रवणभूषणे ।
सन्ध्या स्नानं जपं होमं वेदाध्ययनमुत्तमम् ॥
तर्पणं पिण्डदानञ्च देवतानाञ्च पूजनम् ।
गोभूतिलहिरण्याश्वरीपासाभरणभूषणम् ॥
कन्यादानं प्रयत्नेन सप्ततन्त्रनेकशः ।
ब्रह्मेतन्मार्गं वृषोत्तमं लिङ्गादिस्थापनं तथा ॥
करोति यो महाप्राज्ञो ज्ञानाद्युः जगत्तरम् ।
विपत्तिं विपुलाश्चापि सम्पत्तिमतिभङ्गराम् ॥
अथवा मुक्तिरकास्तु विपाकस्तस्य कर्मणः ।
अन्यथापि शुभं कर्म यद्वत्तं अथवा हृतम् ॥
विनात्मघातमीशान् त्यक्त्वा प्रायोपवेशनम् ।
नेऽश्रयस्याः श्रियो हेतुस्तदस्तु जगदीश्वर ! ॥
नातुशोचति नास्याति कृत्वा कालान्तररूपि
यत् ।

तदिहाक्षयतामेतु तस्यैश ! त्वदनुग्रहात् ॥
तव प्रसादात्तस्यैव सत्यमक्षयमस्तु तत् ।
यदस्ति यद्विषयश्च यद्वत्तञ्च सदाशिव ! ॥
तस्मादेतच्च सर्वस्मात् जैवमस्तु शुभोदयम् ॥”
इति काशीखण्डे मणिकर्णिकास्थानं नाम २६
अध्यायः ॥

मणिकर्णेश्वरः, पुं, (मणिकर्णो मणिकर्णो वा
ईश्वरः ।) काशीस्थशिवालङ्गविशेषः । यथा,—
“ओङ्कारं प्रथमं पश्यन् मन्मथोदयो हतो-
दकः ।

त्रिपिटपमहादेवं ततो वै कृतिवाससम् ॥
रत्नेशश्चाथ चन्द्रेशं केदारश्च ततो ब्रह्मन् ।
धर्मेश्वरश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विष्णुशर्मेश्वरश्चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।
अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमर्चयेत् ॥
एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्मण्या जैववासिभिः ।”

इति काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥

मणिकर्णेश्वरः, पुं, (मणिकर्णस्तद्वत् ईश्वरः ।)
कामरूपस्य शिवालङ्गविशेषः । यथा,—
“सर्वतीर्थजले स्नात्वा स्रष्टा चन्द्रं सवासवम् ।
मणिकर्णेश्वरं दृष्ट्वा मुक्तिर्भस्माचलं गते ॥”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

मणिकाननं, स्त्री, (मणीनां काननमिव । बहु-
मणिधारणादस्य तथात्वम् ।) कण्ठः । इति
शब्दरत्नावली ॥ रत्नवनञ्च ॥

मणिकारः, पुं, (मणिं करोतीति । क + अण् ।)
मणिनिर्मितालङ्कारादिकर्ता । जौहर इति
भाषा । तत्पर्यायः । वैकटिकः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ न्यायचिन्तामणिकर्ता च ॥

मणिद्वी

मणिकूटः, पुं, (मणयः मणिमयानि कूटानि
शिखराणि यस्य सः ।) कामरूपस्य पञ्चतमभेदः ।
यथा,—

“भस्मकूटस्य त्रैशान्या मणिकूटो महागिरिः ।
मणिकर्णो नाम हरस्तत्र तिष्ठति लिङ्गकः ॥”

इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥

“मणिकूटस्याथ गिरिगन्धमादनकस्य च ।
मध्ये स्रवति लोहिथो प्रक्षपुत्तः समास्थितः ॥
हत्वा ज्वरं तथा विष्णुस्तत्र वासमथाकरोत् ।
नरदेवासुरादीनां यथा भवति वे हितम् ॥
ज्वरेणापीहिततनुज्वरं हत्वा महासुरम् ।
संलोकित्वाथार्थं मोक्षगदस्त्रानमाचरन् ॥
अगदस्त्रानभंभूतं संजातञ्च महासुरः ।
तस्य स्वयं नाम चक्रे हयग्रीवोऽपुनर्भवम् ॥
न पुनर्जायते यस्मान्न तयः स्नात्वा नरोत्तमः ।
अपुनर्भवसंज्ञं तत् सरस्तु परिकीर्तितम् ॥
मणिकूटाचले विष्णुर्हयग्रीवस्वरूपपृष्ठकः ।
स च यामप्रमाणेन विस्तारणेन संस्थितः ॥”

इति कालिकापुराणे ८० अध्यायः ॥

मणिखनिः, पुं, (मणीनां खनिः ।) मणिराकरः ।
यथा । मणैः खनिः ॥ इति मुग्धबोधध्याकरणम् ॥
मणिग्रीवः, पुं, (मणयो ग्रीवायां कन्यायां यस्य ।)
कुंवरपुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ रत्नकन्धरे
त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १०२ । १४ ।

“हिरण्यकर्णं मणिग्रीवमणस्तमो

विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ॥”

“मणिग्रीवं रत्नाद्युपेतकण्ठम् ॥” इति तद्वाह्ये
सायनः ॥)

मणिच्छिदा, स्त्री, (मणिरिव छिदमस्याम् ।) मेदा-
नामौषधम् । अथभास्वौषधम् । इति मेदिनी ।
रे, २६० ॥ (तथास्याः सलक्षणपर्यायः ।
“महाभेदाभिधो ज्ञेयो मेशालक्षणमुच्यते ।

शुक्लकण्डो नखच्छेद्यो मेदीधातुमिव सञ्चन ॥
यः स मेदेति विज्ञेयो जिज्ञासातत्परैर्जनैः ।
शून्यपणौ मणिच्छिदा मेदा मेशोभवाध्वरा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मणितं, स्त्री, (मण् + भावे क्तः ।) भैरवकालीन-
वाक्यम् । “स्वनितमणितादि सुरते ।” इति
साहित्यदर्पणे ।) तत्पर्यायः । रत्नकूजितम् १ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १०।७५ ।

“सोऽनुक्तानि मणितं करुणोक्तिः

स्निग्धमुक्तमलमर्थवर्षासि ॥”)

मणितारकाः, पुं, (मणिरिव दीप्तिमती तारका
यस्य ।) सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मणिद्वीपः, पुं, स्त्री, (मणिप्रचुरो द्वीपः ।) क्षीर-
समुद्रमध्ये पद्मरागादिमणिमयान्तरीपः । स च
त्रिपुरसुन्दरीवासस्थानम् । यथा,—

“मुद्राभिन्वोमंथ्ये सुरविटपिवाटीपरिसरे
मणिद्वीपे नोपौषधवधति चिन्तामणिगृहे ।

शिवाकारं भवे परमशिवपर्यङ्गनिलयां
भजन्ति त्वां धन्याः कति च न चिदानन्दहरिम् ॥”

इत्यानन्दलक्षरी ॥

मणिव

मणिपञ्चतः. पुं, (मणीनां पञ्चतः ।) गिरि-
विशेषः । यथा, —

“ततोऽभ्ययाहिरिश्चिष्टमभितो मणिपञ्चतम् ।
तत्र पुण्या वयुर्वता त्वभवेच्छामलाः प्रभाः ॥
मणीनां हेमवर्णानामभिभूय दिवाकरम् ।
तत्र वेदूयवर्णानि दृष्ट्वा मधुसूदनः ॥
मतीरगपताकानि दाराणि शिखराणि च ।
विद्युद्व्यथितमेधामः प्रवभौ मणिपञ्चतः ॥
हेमचित्रवितानेषु पामादेरुपशोभितः ।
तत्र ता हेमवर्णाभा दृष्ट्वा मधुसूदनः ॥
गत्व वेसुरमुखाणां प्रिया दुहितरस्तथा ।
दृष्ट्वा पृथुलश्रीणीः संरुद्धा गिरिकन्दरे ॥
नरकेण समानीता रघुमाणाः समन्ततः ॥”

इति महाभारते हरिवंशे नरकवधाध्यायः ॥

मणिपूरं, स्त्री, घट्टकान्तर्गतनाभिमध्यस्थलतीय-
चक्रम् । यथा, —

“तद्वर्तुनाभिदेशे तु मणिपूरं महापद्मम् ।
मेघार्भे विदुदाभश्च बहुतेजोमयं ततः ।
मणिवह्निर्न तत्र पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ॥
दशभिश्च दलेर्धत्तं डादिफालाचरान्वितम् ।
प्रिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकेनकारणम् ॥”

इति तन्त्रम् ॥

तच्च स्वाधिशानपद्मस्योर्द्धदेशे तिष्ठति । यथा, —
“एतत्पद्मस्योर्द्धदेशे महापद्मं सुदर्लभम् ।
दशपत्रं नीलवर्णं सजलं धोरुपकम् ।
डादिफालैः सचन्द्रेषु पद्मज्वातिशोभनम् ॥
तन्मध्ये श्रीजकोपे निवसति सततं बहुवीजं
मुनिर्दं

वाग्निं तत्तेपुराख्यं नवतपननिभं स्वस्तिकं
तन्निभागे ॥

स्वर्गकाख्यमिदं देवि । सत्त्वेदेवप्रपूजितम् ।
साकारं बहुवीजश्च सदैव मेघवाहनम् ॥
रुद्रालयं हि तत्रैव महामोहस्य नाशनम् ।
भद्रकाली महाविद्या वामभागे सुशोभिता ॥”

इति निर्वाणतन्त्रे ६ पटलः ॥

तत्र देवतीर्थं यथा, रुद्रयामले ।
मणिपूरं देवतीर्थं पञ्चकुण्डं सरोवरम् ।
तत्र श्रीकामनातीर्थं स्नाति यो मुक्तिं मच्छति ॥
(मणीनां पूरोच्यते ।) स्वनामस्वानदेश्च ॥ (यथा,
महाभारते १ । २१८ । २३ ।

“चित्राङ्गदी पुनर्दृष्टुं मणिपूरपुरं ययौ ॥”)

मणिवत्सः, पुं, (मणिर्वत्स्यते यत्र । अधिकरणे
घञ् ।) प्रकीटपाणयोः सन्निस्थानम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः । कञ्जा इति भाषा ॥ स च
करस्थादिभागः । (यथा, अभिज्ञानशकुन्तले
३ अङ्कः ।

“मणिवत्सहस्तमिदं संक्रान्तोऽपीरपरिमलं
तस्याः ।”)

तत्पर्यायः । मणिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ कर-
ग्रन्थिः ३ करग्रन्थिकः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा, —

“मणिवत्संनिगृह्य सुस्निग्धशुभसन्धिभिः ।

मणिमा

वृषा हीनेः करश्चन्द्रेः सशब्देर्धनवर्जिताः ॥”

इति गारुड्ये ६५ अध्यायः ॥

मणिभद्रः, पुं, (मणिषु भद्रः । यद्वा मणिभि-
भेदमस्य । मणिमुक्तादिधनाधिकादस्य तथा-
त्वम् ।) जिनानां पूर्व्ययस्त्रिविधः । तत्पर्यायः ।
जम्बलः २ पूर्व्ययस्तः ३ जलेन्दः ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रधानयत्नभेदः । यथा,
महाभारते । ३ । ६४ । १२७ ।

“जते त्वां मानुषीं मर्त्यां न पश्यामि महावने ।
तथा नो यत्नराड्य मणिभद्रः प्रभोदतु ॥”

यथा च कथासरितामरे । १३ । १६५ ।
“असदृशे पुरस्यान्तर्मणिभद्र इति श्रुतः ।

पूर्व्यैः कृतप्रतिष्ठोऽस्ति महायत्नः प्रभावितः ॥”)

मणिभूमिः, स्त्री, (मणीनां भूमिः आकरः ।
मणिमयी भूमिरिति वा ।) रत्नस्य खनिः । तत्-
पर्यायः । कृद्रिमम् २ । इति शब्दरत्नावली ॥

मणिमण्डपः, पुं, (मणिमयः मण्डपः ।) रत्नमय-
रुद्रम् । यथा, रुद्रयामले वगलास्तोत्रे ।

“मध्ये सुधाध्विमणिमण्डपपरिवर्दी-

सिंहासनोपरिगतो परिपोतवर्णम् ।

पोतास्वराभरणमात्यविभूषिताङ्गो

देवो नमामि धृतमुद्गरवेरिजिह्वाम् ॥”

मणिमय्यं, स्त्री, (मणिरिव मय्यते इति मणि +
मय्य + कर्मणि घञ् ।) सेव्यत्ववर्णम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (मणयः मय्यन्ते उपलान्
विदार्य यत्नन्ते अत्रास्मादिति । मय्य + अधि-
करणदो घञ् ।) पञ्चतविशेषः । इति मणि-
मय्यशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १८ । ३३ ।

“मणिमय्यं यथैवे पुरा सम्यतिजो मया ॥”)

मणिमान्, [त] त्रि, मणिविशेषः । रत्नभूषितः ।
(यथा, भागवते । ३ । १५ । ४१ ।

“विद्युत्क्षिप्यस्करकुण्डलमण्डनार्ध-

गण्डस्थलोन्नसमुखं मणिमन्किरीटम् ॥”)

मणिरक्तोति मत्पुत्रत्वेन निष्यन्नः ॥ (पुं, नाग-
विशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ ।

“मणिमान् कुण्डधारश्च कर्काटकधनञ्जयौ ॥”

राजसभेदः । स च कुवेरस्य सखा । यथा,
महाभारते । ३ । १३० । ५७ ।

“सखा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नामराजसः ॥”
पश्चिमस्यदेशभेदः । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
१४ । २० ।

“अपरस्यां मणिमान् मेघवान् वनौषः क्षुरा-
पङ्गोऽस्तागिरः ॥”

स्त्री, पुरभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ६ । ४१ ।

“इत्यलो नाम देविय आसीत् कौरवनन्दन । ।
मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिस्तस्य ज्ञानुजः ॥”)

मणिमाला, स्त्री, (मणिनिर्मिता माला शाक-
पार्थिवदिवत् समासः ।) हारः । दन्तचत-
विशेषः । इति मेदिनी । ले, १६० ॥ (मणि-
निर्मिता माला यस्याः ।) लक्ष्मीः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ दीप्तिः । इति शब्दमाला ॥ (इन्दो-

मण्डः

भेदः । यथा, इन्दोममञ्जयाम् । “लौ लौ
मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः ।” अधिकस्तु इन्दः-
शब्दे दृश्यम् ॥

मणिरागं, स्त्री, (मणिरिव रागो वर्णीकृत्यमस्य ।)
हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मणैः रागः ।)
मणिवर्णं पुं ॥ (गुणादयोऽस्य हिङ्गुलशब्दे
विधेयाः ॥)

मणिवः, पुं, नागविशेषः । मणिशब्दादस्यर्थे
वपलत्वेन निष्यन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मणिवीजः, पुं, (मणिरिव दर्शनीयं बीजं यस्य ।)
दाहिमवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मणिसर्गः, पुं, (मणिभिः सिध्यते गम्यते यथ्यते
इतिभावः । स्त + कर्मणि अप् ।) सुक्ताहारः ।
यथा, गीतगोविन्दे ७ सर्गः ।

“घटयति सद्येन कुक्षयुगगगने स्तगमदक्षि-
रूपिते ।

मणिसरममलं तारकपटलं नखदशशशि-
भूषिते ॥”

मणी, स्त्री, (मणि + कदिकारादिति पञ्च डीप् ।)
मणिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

मणीचक्रं, स्त्री, (मणीम् चक्रत् प्रतिहन्ति दोषा
इति । चक्र + अच् ।) चन्द्रवर्णरूपम् । तत्-
पर्यायः । इन्द्रकान्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(शाकदीपस्य वर्णविशेषः । यथा, मातुल्ये ।
१०१ । २३ ।

“श्यामपञ्चतवर्णं तु मणीचक्रमिति स्मृतम् ॥”)

मणीचक्रः, पुं, (मणी + चक्र + अच् ।) मत्स्य
रङ्गपत्नी । यथा, —

“भक्त्याश्री मत्स्यरङ्गः स्याज्जलमद्गुर्भगीचक्रः ।”
इति हारावली ॥

मणीव, अ, मणितुल्यम् । मणिशब्देन सह इव-
शब्दस्य षष्ठीतत्पुरुषसमासः । प्रथमाद्विवच-
नान्तमणिशब्दान् इवार्थवशब्देन वाशब्देना-
प्येवं रूपम् यथा, —

“मणोवोदस्यति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो
या बोध्यः ।”

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मणीवकं, स्त्री, (मणीव + संज्ञायां कन् ।)
पुष्पम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मण्टपी, स्त्री, (मण्टमुक्ताहं पाति रज्जुतीति
मण्ट + पा + कः । जातौ संज्ञायां वा ङीष् ।)
क्षुद्रोपोदकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मण्डः, पुं, (मण्डते इति मण्ड + अच् ।) वटक-
विशेषः । माङ्गा इति हिन्दी भाषा । यथा, —

“समितां मर्दयेदाज्येर्जनेनापि च सज्जयेत् ।

अस्यास्तु वटकं कृत्वा पचेत् सर्पिषि गौरसम् ॥

एलालवङ्ककूर्परमरिचादोरज्जुते ।

मञ्जयित्वा सितापाके ततस्तच्च समुद्धरेत् ।

अयं प्रकारः संसिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते ॥”

अस्य गुणाः ।

“मण्डस्तु हृङ्गो वृष्यो बल्यः समधुरो गुरुः ।
पित्तानिजहरो रण्यो दीपादीनां सुपूजितः ॥”

मण्डः

प्रकारान्तरं यथा,—

“समिता शर्करासर्पिर्निमित्ता अपरेऽपि ये ।
प्रकारा असुना तुल्यास्तेऽपि चेतद्गुणाः

स्युताः ॥”

इति राजनिघण्टुः ॥

मण्डं, क्ली, पुं, (मण्यते ज्ञायते अनेन अन्नादिक-
मिति । मन + “नमस्तान् ङः ।” उणा० १।११३।
इति ङः ।) सर्वेषामन्नद्व्यादीनामयसः ।
इत्यमरभरती । माङ् इति मात् इति च
भाषा ॥ (यथा, उत्तररामचरिते ४ अङ्के । १ ।
“नीवारौदनमण्डसुण्णमधुरं सद्यःप्रसूताप्रिया-
पीतादप्यधिकं तपोवनमृगः पर्याप्तमाचामति ॥”)
सारः । पिच्छम् । इति मेदिनी । ङे, २१ ॥
मण्डं, क्ली, (मण्यतीति । मङि भूषादौ + अच् ।)
मस्तु । इति मेदिनी । ङे, २१ ॥ (यथा, भ
वते । ५ । २० । २४ ।
“समानेन दधिमण्डोदेन परितः ॥”)

मण्डः, पुं, (मण्यति ज्ञेयं भूषयतीति मङि +
अच् ।) एरुष्टृचः । शाकभेदः । इति मेदिनी ।
ते, २१ ॥ मस्तु । भूषा । सारः । पिच्छम् ।
हेमचन्द्रः । (मण्यति वर्षागमे ज्ञयतीति
मङि + अच् ।) दहूरः । भक्तादिभवरसः ।
तस्य लक्षणम् ।

“भक्तैर्विना नृपो मण्डः पयं भक्तसमन्वितम् ॥”

इति राजनिघण्टुः ॥

(“तन्नालघुतरो मण्डः ।” इति च, सुश्रुते सूत्र-
स्थाने ४५ अध्यायः ।) अथ मण्डस्य लक्षणं
विधायिनाम् ।

“नखलानां सुसिद्धानां चतुर्दशगुणे जले ।
रसः सिकथैश्चिरहितो मण्ड इत्यभिधीयते ।
“शुद्धी सैन्धवसंयुक्तो दीपनः पाचनश्च सः ।
अन्नस्य सम्यक् सिद्धाच्च ज्ञेया मण्डस्य सिद्धता ।
पेया यूष्यवाग्नां विलेपीभक्तयोरपि ॥”
तस्य गुणाः ।

“मण्डो ग्राही लघुः शीतो दीपनो धातुसाम्य-
लत् ।

ज्वरघ्नस्तर्पणो बल्यः पित्तश्लेष्मापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“सुहृदघ्नो वस्तिविशोधनश्च

प्राणप्रदः शोणितवर्द्धनश्च ।

ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता

वायुं जयेऽष्टगुणो हि मण्डः ॥

लाजमण्डोऽपिजननो दाहलघ्वातिवारणः ।

ज्वरातीसारशमनोऽश्वेदोषामपाचनः ॥

वाय्वमण्डोऽपिजननः शूलानाहविनाशनः ।

पाचनो दीपनो ज्वरः पित्तश्लेष्मातिपहः ॥”

वाय्वमण्डो भृष्टयवमण्डः । इति राजवल्लभः ॥

(धान्यादिजलमण्डगुणाः । क्लीबत्वं विवक्षितम् ।

“धान्यमण्डं पित्तहरं अमन्त्राक्षरीहरम् ।

वातलं रक्तशमनं ग्राहि सन्दीपनं परम् ॥”

इति धान्यमण्डगुणाः ॥

५७७

मण्डकः

“युगस्वराणां मण्डलं श्रेष्ठतदात्मनं मनम् ।
पित्तसंशमनीयश्च सूत्रलं ग्राहकश्च सन् ॥”

इति युगस्वरमण्डगुणाः ॥

“रक्तशाल्मल्यं मण्डं मधुरं ग्राहि शीतलम् ।
प्रमेहानशरीं हन्ति वातलं पित्तलतया ॥”

इति रक्तशालिमण्डगुणाः ॥

“मधुरं शीतलं किञ्चित् श्लेष्मलं शीतनाशनम् ।
अशरीमेहसंक्षेपी वातलं श्वेतशालम् ॥”

इति श्वेतशालमण्डगुणाः ॥

यवमण्डं कषायं स्याद् ग्राहि चोष्णं विपाकि
च ।”

इति यवमण्डगुणाः ॥

“तदन् गोधूमसंभूतं मधुरं पित्तवारणम् ॥”

इति गोधूममण्डगुणाः ॥

“स्नानिसूक्ष्मकरं सद्यः कोदवात्यजतं लघु ॥”

इति कोदवमण्डगुणाः ॥

“तदन् शुद्धधान्यानां वातलं पित्तकारकम् ।
करोति शीपदं गुल्मं प्रतिशयायादिकोपनम् ॥”

इति शुद्धधान्यमण्डगुणाः ॥

इति मण्डवर्गाः ॥

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥
“मण्डस्तु दीपयत्यग्निं वातचाप्यनुलोमयेत् ।
नृकरोति मोतीसि स्वेदं सन्नयत्यपि ॥
लङ्घितानां विरक्तानां जीर्णं क्षीरे च लघ्य-
ताम् ।

दीपनत्वानुत्वाच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः ॥
लघ्वातीसारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः ।
लाजमण्डोऽपिजननो दाहसूक्ष्मातिवारणः ॥
मन्दाग्निविषमाग्नीनां बालस्यविरथोपिताम् ।
देयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ।
सुन्विपासासहः पथ्यः शुद्धानालु मलापहः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥
“लाजमण्डो विगुद्धानां पथ्यः पाचनदीपनः ।
वातानुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुनः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)
मण्डकः, पुं, (मण्डेन लतः इति । मण्ड + संज्ञायां
कन् ।) पिष्टकविशेषः । मांड़ा इति हिन्दी
भाषा ॥ यथा,—

“गोधूमा धवला प्रीताः कुङ्किताः शोषितास्ततः ।
प्रोक्षिता यन्ननिषिष्टाश्चालिताः समिताः

स्युताः ॥

वारिणा कोमलां लत्वा समितां साधु मर्दयेत् ।
हस्तचालेन या तस्या लोप्नी सम्यक् प्रसारयेत् ॥
अधोमुखघटस्थेतद्भुक्तं प्रतिपेदहिः ।
नृदना वङ्गना साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते ॥”

लोप्नी लेप्नी इति लोके ।
“दुग्धेन साण्यखलेन मण्डकं भन्येसरः ।
अथवा सिद्धमांसिन सतक्रवटकेन वा ॥”

तस्य गुणाः ।
“मण्डको दृङ्गणो वृष्यो बल्यो वृत्तिकरो भृशम् ।
पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघुर्दोषविनापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मण्डय

(माधवीलता । तत्पर्यायो । यथा,—

“माधवी स्यात्तु वासन्ती पुष्पको मण्डकोऽपि
च ।

अतिमुक्तो विमुक्तश्च कामको भ्रमरीलवः ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वस्वर्ण प्रथमे भागे ।)
गीताङ्गविशेषः । यथा,—

“जयप्रियः कलापश्च कमलः सुन्दरस्तथा ।
मङ्गलो वल्लभश्चेति मण्डकाः षट् प्रकीर्तिताः ॥

जयप्रियो हंसताले लघुमधो यदा गुरुः ।
ऊनविंशत्यक्षरैर्युक्तो रसे वीरं स वर्णते ।

लघुर्गुरुर्लघुर्ध्वजं हंसतालः स उच्यते ॥ १ ॥
कलापो रङ्गतालान्न युक्तो रौद्ररसे हि सः ।
दाविंशत्यक्षरैर्युक्तो लघुरादौ गुरुव्ययम् ।

लघुरादौ गुरुवन्दं रङ्गताल इतीरितः ॥ २ ॥
लघुवन्दं गुरुश्चेकोऽनिलोऽत्र सगणात्मकः ।
पञ्चविंशत्यक्षरैः स्यात्त कमलः शान्तहास्ययीः ॥ ३ ॥
गुरुरेको लघुवन्दं त्रिपुटे भगणात्मकः ।
अष्टाविंशत्यक्षरैस्तु षडङ्गारे सुन्दरे मतः ॥ ४ ॥
आदौ गुरुर्लघुमेधो नृनोऽन्ते भृङ्गतालके ।
एकविंशत्यक्षरैस्तु वीरं मङ्गलमण्डकः ॥ ५ ॥
षट्पितापुत्रके ताले गलसागलगात्मके ।
चतुस्त्रिंशदक्षरैर्यं वल्लभो रौद्रके रसे ॥ ६ ॥

इति सङ्गीतदामोदरः ॥
मण्डनं, क्ली, (मण्डयति अनेन इति । मङि भूषे +
करणे ल्युट् ।) भूषणम् । यथा, अभिज्ञानशकु-
न्तले । १ । १४ ।

“किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाल्पनीनाम् ॥
अलङ्कुरिण्युनि ति । इति मेदिनी । ने, १०५ ।
“चतुर्धा मण्डनं वामोभूषामाल्यागुलेपनेः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥
मण्डपः, पुं क्ली, (मङि + भावे घञ् मण्डः । मण्डं
पाति । पा + कः ।) जनविश्रामगृहम् । तत्पर्यायः ।
जनाश्रयः २ । इत्यमरः । २ । २। ६ ॥
(यथा, देवीभागवते । २ । ११ । ५० ।
“गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः ।
कुत्रेण मण्डपं स्वस्थाः शतस्तम्भं मनोहरम् ॥”)
देवादित्यवैष्णव । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा-
विश्वकर्म्मप्रकाशे ५ अध्याये ।
“प्रदक्षिणायास्तु समस्त्वयतो मण्डपो भवेत् ।
तस्य चार्द्धेन कर्मेयत्त्वयतो मुखमण्डपः ॥”
इत्यादिमण्डपविधयम् तत्रैव विस्तरशो
दृश्यम् ॥ मण्डं पिबतीति । पा + कः ।) मण्ड-
पानकर्त्तरि त्रि ॥

मण्डपा, क्ली, निष्पावी । इति राजनिघण्टुः ॥
(मण्डपीत्यपि दृश्यते ।)

मण्डयन्तः, पुं, (मण्डयति भूषयतीति । मङि +
“तृभूवृहवसिभासिसाधिगङ्ग मण्डजि, बन्ध-
भ्यश्च ।” उणा० । ३ । १२८ । इति अच्
स च भित् ।) अन्नम् । वधूश्च । नटः । अन्न-
हारः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुव्यादिरुचिः ॥

मण्डयन्ती, क्ली, (मण्डयतीति । मङि + भञ्च्
अया शीप् ।) योजित् । इति निकाञ्चप्रभः ॥

मण्डलं

मण्डरी, स्त्री, (मण्डयति भूययतीति । मण्डि +
अरप्रत्ययः । स्त्रियां ङीप् ।) घुर्चुरी । इति
हारावली ॥

मण्डलं, स्त्री, (मण्डयति भूययतीति । मण्डि +
“कलस्तपश्च ।” उणा० । १।१०६ । इति कलः ।)
चन्द्रसूर्ययोर्वैद्विज्येणम् । चन्द्रसूर्ययोस्त्यास-
रभिर्मण्डलम् । यथा,—

“वातेन मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसोः कराः ।
मालाभा योन्नि तन्वन्ते परिवेशः प्रकीर्तितः ॥”

इति माहसाङ्गः ॥

तत्पर्यायः । परिवेशः २ । परिधिः ३ । उप-
सूर्यकम् ४ । इत्यमरः । १ । ३ । ३२ ॥ परिवेशः
सूक्ष्मव्याप्तिः । यथा,—

“पुलिङ्गः परिवेशः स्यात् परिभौ परिवेषणे ।”

इति सूक्ष्मव्याप्तिः ॥

सूर्यसुपगतं उपसूर्यं स्वार्थं कः उपसूर्यकम् ।
चन्द्रपक्षे उपसूर्यमिव उपसूर्यकं इत्यर्थः कः ।

इति भरतः ॥ * ॥ चक्रवालम् । इत्यमरः ।

१ । ३ । १६ ॥ तत्तु मण्डलाकारेण परिणतं

समूहमात्रम् । मण्डलाकारदिकसमूहः । इति

माधवी ॥ चक्रस्यैव वालो वलनमस्य चक्र-

वालं वलेर्धनि वालः मनीषादित्वात् लस्य

इत्ये चक्रवाङ् । किंवा चक्रेण चक्रा-

कारेण वाङ्ते चक्रवाङ् वाङ्ङ आङ्गाव

अल् । इति भरतः ॥ * ॥ कोटरांगः । द्वादश-

राजकम् । इति मेदिनी । १ ले, २१ ॥

(उक्तञ्च तद्विवरणं कामन्दकीये नीतिसारे ।

८ । १ — २२ ।

“उपेतः कोषदण्डाभ्यां सामात्यः सह मन्त्रिभिः ।

दुर्गस्थस्त्रिभुवन्नाथु मण्डलं मण्डलाधिपः ।

रथो विराजते राजा विशुद्धे मण्डले चरन् ।

अशुद्धे मण्डले सर्पन् शोभते रथचक्रवत् ॥

रथचक्रे सर्वभूतेभ्यः प्राशौवाखण्डमण्डलः ।

सम्पूर्णमण्डलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ॥

अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चमः ।

एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञे विजिगीषोरुदाहृताः ॥

एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमः पृथिवीपतिः ।

सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्यवाच दृष्टव्यम् ॥

सम्पत्स्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः क्षमश्रमः ।

क्षेमेषणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥

कौलीनं दृष्टमेवित्युत्साहः स्थललज्जिता ।

चित्रज्जिता बुद्धिमत्त्वं प्रागल्भ्यं सत्यवादिता ॥

अदीर्घसूत्रताऽनौघं प्रश्रयः स्वप्रधानता ।

देशकालज्ञता दण्डिं सर्वलेशसहिष्णुता ॥

सर्वविज्ञानिता दास्यं सदा संवृतमलता ।

अविमवादिता शौर्यं भक्तिज्ञत्वं जतञ्जता ॥

प्ररणागतवाक्यममार्थत्वमभापलम् ।

स्वकर्मदृष्टशास्त्रत्वं कृतित्वं दीर्घदर्शिता ॥

जितश्रमत्वं धर्मित्वमक्रूरपरिवारता ।

प्रकृतिस्फीतता सिति विजिगीषुगुणाः स्मृताः ॥

सर्वेर्गोर्विहीनोऽपि स राजा यः प्रतापवान् ।

प्रतापयुक्ता स्यत्यन्ति परान् सिंहा नृमानिव ॥

५७८

मण्डलं

प्रतापसिद्धौ रूपतिः प्राप्नोति मण्डलीं श्रियम् ।
तस्मादुत्थानयोगेन प्रतापं जनयेत्परम् ॥

एकार्थमिनिवेशितमविलक्षणमुच्यते ।

दास्यगस्तु स्मृतः प्राञ्चविजिगीषुगुणान्वितः ॥

क्षुब्धः क्रूरोलसोऽमत्यः प्रमादी भोक्तरस्थिरः ।

मृदो योधावमलता च सुखच्छेदो रिपुः स्मृतः ॥

अरिर्मित्रमरेमित्रं मित्रमित्रमनःपरम् ।

तथारिमित्रमित्रश्च विजिगीषोः पुरः स्थिताः ॥

पाणिग्राहः स्मृतः पञ्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् ।

आसारावनयोश्च विजिगीषोस्तु मण्डलम् ॥

अरेस्तु विजिगीषोस्तु मध्यमो भूयन्तरः ।

अनुग्रहे संवृतयोः समर्थो यस्तयोर्वधे ॥

मण्डलत्वे हि चेतषामुदासीनो बलाधिकः ।

अनुग्रहे संवृतानां यस्तानाञ्च वधे प्रभुः ॥

मूलप्रकृतयस्तेताश्चतस्रः परिकीर्तिताः ।

आहैव मलकुशलश्चतुष्कं मण्डलं मयः ॥

विजिगीषुररिमित्रं पाणिग्राहोऽथ मध्यमः ।

उदासीनः पुलोमेनौ घटके मण्डलमृचतुः ॥

उदासीनो मध्यमश्च विजिगीषोस्तु मण्डलम् ।

उशना मण्डलमिदं प्राह द्वादशराजकम् ॥”)

देशः । स च देशः समस्ताद्विंशतियोजनं चत्वारिंशद्वयोजनं वा । इति केचित् ॥ गोलम् । इत्य-

नेकार्यकोपः ॥ चक्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

संघातः । इति हेमचन्द्रः ॥ नखाघातः । इति

शब्दमाला ॥ धत्विनां स्थानपञ्चकान्तर्गत-

स्थितिविशेषः । यथा,—

“मण्डलाकारपादाभ्यां मण्डलं स्थानमीरितम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

याघनखाण्डगन्धर्वम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

अहविशेषः । यथा,—

“तिथ्यगृहतिष्ठ दण्डः स्याद्भोगोऽन्वाहृतिरेव

च ।

मण्डलं सर्वतोऽतः पृथग्गृहतिष्ठसंघतः ॥”

इति भरतधृतकामन्दकिः ॥

(अस्य पुंस्त्वमपि । यथा, महाभारते । ६ ।

७८ । २० ।

“भीष्मिण धार्मराष्ट्राणां युद्धैः प्रत्यस्मुखो ययौ ।

मण्डलः सुमहायज्ञो दूर्भयोऽमित्रघातिनाम् ॥”

यथा च, कामन्दकीये । १६ । ४१ ।

“मण्डलोऽसंघतो भोगो दण्डश्चेति मणीविभिः ॥”)

ग्रहादीनां मण्डलसंस्थानं तत्परिमाणञ्च यथा,

“सर्वेषाम् ग्रहाणां वै अष्टाक्षरं रविः ।

रवेरुहं स्थितः सोमः सोमाम्रचक्रमण्डलम् ॥

नक्षत्रेभ्यो बुधस्तुहं बुधाहूहं भागवः ।

तस्माद्भारकश्चोहं तस्य चोहं दृष्टव्यम् ॥

तस्मात् शुनश्चरश्चोहं तस्योहं नृपिमण्डलम् ।

नृपिभ्यश्च ध्रुवश्चोहमायानं त्रिदिवं ध्रुवः ।

आदित्यनिलयो राहुः कदाचित् सोममार्गतः ॥

सूर्यमण्डलसंस्थानं त्रिदिवं केतुः प्रसर्पति ।

नवयोजनसहस्राणि विस्तारो भास्करस्य तु ॥

विस्ताराग्निगुणश्चास्य परिणाहे तु मण्डलम् ।

द्विगुणः सूर्यविस्ताराद्विस्तारः शशिनः स्मृतः ॥

मण्डलं

द्विगुणं मण्डलश्चास्य यथैव सवितुस्तथा ।

चक्रतः षोडशो भागो भार्गवस्य विधीयते ॥

भार्गवात् पादहीनस्तु विधीयो वै दृष्टव्यः ।

दृष्टव्यतेः पादहीनौ वक्रसौरावुदाहृतौ ॥

विस्तारमण्डलाभ्यान् पादहीनस्तयोर्विधः ।

बुधतुल्यानि चक्राणि सर्वे हस्वानि यानि तु ॥

योजनाहं प्रमाणानि तेष्वेव हस्वं न विद्यते ।

राहुः सूर्यप्रमाणस्तु कदाचित् सोमसम्मितः ।

तस्मात् ग्रहप्रमाणस्तु केतुस्त्वयितः स्मृतः ॥”

इति देशीपुराणे ग्रहगतिर्नामाध्यायः ॥

क्षत्रिमण्डलविधिर्यथा,—

“चतुर्हस्तं समारभ्य यावद्धस्तशतं भवेत् ।

मण्डलं तत्र कर्त्तव्यमत ऊर्ध्वं न कारयेत् ॥

विमलं विजयं भद्रं विमानं शुभं शिवम् ।

वर्द्धमानश्च देवश्च जताञ्च कामदायकम् ।

रुचकं स्वस्तिकाश्च द्विदश इति मण्डलाः ॥

सितादिहरितान्ताश्च रजाः कात्याः सुशोभनाः ।

शालिषट्ककौसुम्भरजनीहरिपत्रजाः ॥

मणिविदमरागाश्च भस्मना अभिमन्त्रिताः ।

सितसर्पधूपपाटा रजाः कृत्वा तु पातयेत् ॥

अस्त्रराजं न्यसेन्मन्त्री सन्धवेति पदं पि वा ।

समोत्थानं शुभं कृत्वा गोमयेनोपलेपितम् ॥

चन्द्रनागुरुकर्पूररत्नोदधूपाधिवासितम् ।

भूभागं सुमितं सिद्धं पूज्यपश्चिमकोत्तरम् ॥

याम्यं स्वस्तिकमस्त्याङ्गेः सृजेर्वीणां पत्रजैः ।

पद्मपत्रादिकं मन्त्रे द्विगुणं त्रिगुणं पि वा ॥

द्वाराणि समसूत्राणि कर्णिकांश्चोन्मूल्यन् ॥

पद्मं तथावशेषाणि स्वस्तिकान्युत्पलानि च ॥

सयावलम्बहस्तस्तु रजःपातं समाचरेत् ।

मध्यमानामिकाङ्गुष्ठेन परिहृदयर्षेयया ॥

अथोमुखान्कुलिं कृत्वा पातयेत् विचक्षणः ।

समा रेखा तु कर्णयाविच्छिन्ना पृष्टिवर्जिता ॥

अङ्गुष्ठपञ्चनेपुण्या समा कात्या विजानता ।

संभक्तं विषमं स्थूलं विच्छिन्नं क्षरावृतम् ॥

पथ्यन्तसर्पितं ह्रस्वमालिखेत् कदाचन ।

संसक्तं कलहं विद्याहन्तरेखे तु विग्रहम् ॥

अतिस्थाने भवेद्याधिनित्यं पीडा विमिश्रिता ।

विन्दुभिर्मयमाप्नोति शत्रुपक्षात् संशयः ॥

क्षयायाश्चार्थहानिः स्यात् विच्छिन्ने मरणं

ध्रुवम् ।

वियोगात् भवेत्तस्य दृष्टव्यसुतस्य वा ॥

अविदित्वा लिखेद्यस्तु मण्डलान् यथेषया ।

सर्वदीपानवाप्नोति ये शेषाः पूज्यभाषिताः ॥”

इति देशीपुराणे पुण्याभिवेकचिन्तानामाध्यायः ॥

सूर्यमण्डले देवानां स्थातर्यथा,—

“अक्षयन् पूजयन् देवं जपेच्च रविमण्डले ।

आदित्यमण्डले देवं ध्यात्वा विष्णुसुपेतम् ॥”

भोजनमण्डलं यथा,—

“यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राजसाक्षया ।

प्रान्ति केवलममस्य मण्डलस्य विवर्जनात् ॥

आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः ।

मण्डलानुपजीवन्ति तस्मात् कुर्वन्ति मण्डलम् ॥

मण्डली

चतुःकोणं द्विजायस्य त्रिकोणं चतुर्विधं तु ।
द्विकोणमिति वैश्वस्य गृहस्य वर्णुलं सदा ॥”
इत्यादि वद्विपुराणे आदिकृतपोनामाध्यायः ॥
मण्डलं, चि, विचम् । इत्यमरः । १।१।१५ ॥ हे चन्द्रस्य
शरीरे उपचारादादित्यस्य च । वेति शोभते
विम्बः । वीलकान्तिगत्यादौ नास्तीति विम्बः ।
विम्बति भाति विम्बः । सौत्रोऽयमिति स्वामी ।
मण्डयति मण्डलं नास्तीति अलः स्त्रियां नदा
दित्वात् मण्डली च । इति भरतः ॥
मण्डलः, पुं, (मण्डं लाति मण्डलातीति । ला + कः ।)
कुक्कुरः । इति मेदिनी । ले, १२१ ॥ सर्पविशेषः ।
इति विश्वः ॥ (देहस्याष्टप्रकारसन्त्यन्त-
गत्तसन्निविशेषः । “त एते सन्त्ययोऽष्टविधाः ।
कोरोदूखल-सामुद्र-प्रतर-तुमसवनोवायसतुल्य-
मण्डल-शुद्धावर्णाः ।” ‘कण्ठद्वयनेत्र-
नाडीषु मण्डलाः ।’ इति सुश्रुते शरीरस्थाने
पञ्चमेऽध्याये ॥)
मण्डलकं, स्त्री, (मण्डल । स्वार्थे कन् ।) विम्बम् ।
कुष्ठभेदः । दर्पणम् । इति मेदिनी । के, २०७ ॥
मण्डलाकारयूथः । इति लटाधरः ॥
मण्डलकः, पुं, (मण्डल । स्वार्थे कन् ।) कुक्कुरः ।
इति धरणिः ॥
मण्डलशृङ्गं, स्त्री, (मण्डलेन मण्डलाकारेण प्रव-
र्तितं शृङ्गमिति नित्यसमासः ।) मण्डलाकार-
शृङ्गम् । तत्पर्यायः । हस्तोऽधः २ ॥ इति शब्द-
माला ॥
मण्डलपत्रिका, स्त्री, (मण्डलं मण्डलाकारं पत्रं
यस्याः । कन् । टाप् । अत इत्वच् ।) रक्तपुन-
नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या
रक्तपुनर्नवाशब्दे ज्ञातयाः ॥)
मण्डलाग्रः, पुं, (मण्डलं गोलाकारं अग्रं यस्य ।)
खड्गः । इत्यमरः । २।८।८६ ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने अष्टमेऽध्याये । तत्र मण्डलाग्र-
करपत्रे स्यातां शब्देन लेखने च ।)
मण्डलायितं, स्त्री, (मण्डलवदाचरितमिति । मण्डल
+ क्यङ् । दीर्घः । मण्डलाय नामधातुः क्तः ।)
वर्णुलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
मण्डलाधीशः, पुं, (मण्डलस्य अधीशः ।) मण्डले-
श्वरः । तत्पर्यायः । मध्यमः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥
मण्डली, [न] पुं, (मण्डलं कुण्डलनं कुण्डला-
कारेण शरीरवद्वेष्टनमस्यास्तीति । मण्डल + इति ।
सर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विडालः । इति
शब्दमाला ॥ लाङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥
खट्वाश इति भाषा ॥ वटशृङ्गः । गोनाश-
सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मण्डली, स्त्री, (मण्डलमस्यस्या इति । अर्थ
आद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दूष्वा । इति
हारावली ॥ (स्त्री, गुडूची । तत्पर्यायो यथा,
“गुडूची मधुपर्णी स्यादन्त्येष्टतवलरी ।
हिमाच्छिन्नरूपा च्छिन्नोद्गवा वत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्निजा सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।

पृष्ठ

मण्डूक

चक्रलक्ष्मिकाधीरा विशाला च रमायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्या च मण्डली देवनिर्मिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मण्डूकः, पुं, (मण्डलस्य ईशः ।) मण्डलेश्वरः ।
तत्पर्यायः । एकलक्ष्मा २ भयापहः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मण्डलेश्वरः, पुं, (मण्डलस्य ईश्वरः ।) भूय्यक-
देशाधिपः । अन्यो भूय्यकदेशाधिपो मण्डले-
श्वरः स्यात् मण्डलस्य अरिमित्रादिरूपस्य
देशस्य ईश्वरो मण्डलेश्वरः । एकदेशाधिप
इत्यर्थः । स्यान्मण्डलं द्वादशराजकं च देशे च
विम्बे च कदम्बके च । इति विश्वः ॥ इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ तस्य लक्षणान्तरम् ।
“चतुर्योजनपर्यन्तमधिकारं रुपस्य च ।
यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवखण्डे ८६ अध्यायः ॥
मण्डहारकः, पुं, (मण्डं हरति आहरति गृह्णा-
तीति । हृ + “शुल्लृच् ।” ३ । १ । १२३ ॥
इति शुल्ल । सुरासम्पादनार्थं मण्डग्रहणा-
दस्य तथात्वम् ।) शौखिकः । इत्यमरः ।
१ । २ । १० ॥
मण्डा, स्त्री, (मण्डः कारणत्वेनास्ति अस्या इति
अर्शादिभ्योऽच् । टाप् ।) सुरा । इति हारा-
वली ॥ (मण्डयतीति । मडि + अच् । टाप् ।)
आमलकी । इति मेदिनी । डे, २२ ॥
मण्डितः, पुं, बौद्धगणाधिपविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः । (मडि + कर्म्मणि क्तः ।) भूयते चि ।
इत्यमरः । ६ । २ । १०० ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । २ । ७ ।
“मणिमयभकरमनोहर
कुण्डलमण्डितगण्डसुदारम् ।”)
मण्डूकः, पुं, (मण्डयति भूययति जलाशयमिति
मडि + “श्लिभस्त्रिभ्यश्चकण्” उणा० ४ । ४२ ।
इति जकण् ।) भेकः । इत्यमरः । १ । १० ।
२४ ॥ (यथा, मनुः । ४ । १२६ ।
“पशुमण्डूकभाज्जिह्वसर्पेनकुलारुभिः ।
अन्तरागमने विद्यादन्ध्यायमहन्निशम् ॥”
भेकार्थं पर्यायो गुणाश्च यथा, —
“मण्डूकः प्रवगो भेको वर्षाभूद्दूरो हरिः ।
मण्डूकः शृङ्गलो नातिपित्तलो बलकारकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
शोणकः । सुनिविशेषः । इति मेदिनी । के,
१३६ ॥ गाढतेजाः । इति शब्दरत्नावली ॥
जम्बविशेषे स्त्री । इति विश्वः ॥ (अन्धजाति-
भेदः । यथा, महाभारते । २ । २८ । ६ ।
“तत्र तित्तिरिकल्माषान् मण्डूकास्थान् हयो-
त्तमान् ।”)
मण्डूकपर्णः, पुं, (मण्डूकाकृति पर्णमस्य । यद्वा,
मण्डूक इवांताभोदर पर्णमस्य ।) श्योनाकट्यः ।
इत्यमरः । ४ । २ । ५६ ॥ (तथाचास्य पर्यायः ॥
“श्योनाकः शोषणश्च स्यात्भटकट्टशृङ्गः ।
मण्डूकपर्णपत्रोणशुकनासकुटमटाः ॥

मण्डूरं

दीर्घशृङ्गोरुलुखापि एयुशिवः कटम्बरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
शोणकः । इति मेदिनी । के, १२५ ॥
मण्डूकपर्णी, स्त्री, (मण्डूकपर्ण । गौरादित्वात्
ङीष् ।) मञ्जिष्ठा ॥ (यथास्या पर्यायः ।
“मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समझा कालमेविका
मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्गापि ॥
रसायन्यतणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डीतकी च गण्डारी मञ्जिष्ठा वस्त्ररञ्जिनी ॥”)
आक्षिप्ती इति मेदिनी । के, १२५ ॥ आदित्य
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ औषधि-
विशेषः । धुलकुडो इति भाषा । तत्पर्यायः ।
भेकी २ मण्डूकी ३ मण्डूकर्णी ४ । इति रत्न-
माला ॥ मण्डूकपर्णिका ५ । अस्या गुणाः ।
मण्डूकपर्णिका लघ्वी स्वादुपाका रसा हिमा ।
(मण्डूकपर्णं पर्यायान्तरं यथा, —
“मण्डूकपर्णी माण्डूकी लाट्टी दित्या मण्डूकधी ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तथाचास्या गुणाः ॥
कषाया तु हितापिस्ते स्वादुपाकरसा हिमा ।
लघ्वी मण्डूकपर्णी तु तदहोर्जिह्विका मता ॥
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)
पाटान्तरम् । मण्डूकपर्णिका लघ्वी कृत्वा
वानविषवत्सुत । इति राजवल्लभः ॥
मण्डूकमाता, [क] स्त्री, (मण्डूकस्य मातेव मण्डूक-
पोषकत्वादस्यास्तथात्वम् ।) आक्षिप्ती । इति
राजनिर्घण्टः ॥ भेकमाता च ॥
मण्डूका, स्त्री, (मण्डूक + स्त्रियां टाप् ।) मञ्जिष्ठा ।
यथा, शब्दमालायाम् ।
“मण्डूका च लता यष्टिर्मपुष्पी च भण्डरी ।”
मण्डूकी, स्त्री, (मण्डूक + स्त्रियां ङीष् ।) मण्डूक-
पर्णी । इति मेदिनी । के, १३६ ॥ आदित्यभक्ता ।
आक्षिप्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुपविशेषः ।
इति रत्नमाला ॥ धुलकुडो । इति भाषा ।
छटयोधिन । इति शब्दरत्नावली ॥
मण्डूरं, स्त्री, पुं, लौहमलम् । तत्पर्यायः ।
शिङ्गागम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६८ ॥
सिंहानं ३ । सिंहानं ४ । मण्डूके लोहं वेष्टते
अग्निदाहं लोहाद्विभजते वा मण्डयति भूष-
यति औषधत्वाद्गोमिति वा मण्डूरं किं
मडि भूषे मडि इ विभागे वेष्टे नास्तीति
ऊरः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ अस्य गुणः ।
लौहगुणतुल्यः । श्रतवर्षादि मण्डूरसुतम् ।
अग्नीतिवर्षार्थं मध्यमम् । पृष्टिवर्षार्थं मध्यमम् ।
अनो न्यनं विषतुल्यम् । यथा, —
“यस्मिन् यद्गुणं प्रोक्तं तत्किञ्चापि तद्गुणम् ।
श्रतवर्षं मध्यमं किञ्च मध्यश्चाग्नीतिवार्तिकम् ॥
अधमं पृष्टिवर्षार्थं ततो ह्यनं विषोपमम् ॥”
इति रसैन्द्रचिन्तामणिः ॥
(तथा चास्य पर्यायान्तरम् । मण्डूरं लोहजं
किञ्चम् । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्य
उत्पातगण्याश्च यथा, —

मतिः

“मायमानस्य लोहस्य मलं मण्डरमुच्यते ।
लोहमिहानिका किट्टी मिहानाञ्च निगद्यते ॥
यस्योहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किञ्चमपि तद्गुणम् ॥”
इति भावपक्षाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“य गूणा मारिते मुखे ते गूणा मुखकिट्टके ।
तस्मान्न मन्त्र मण्डरं रोगशान्तये प्रयोजयेत् ॥”
अथास्य मारणविधिर्यथा,—
“दग्धान्काष्ठैर्मेलमायमन्त्रं
गोमूत्रनिर्वापितमष्टवारान् ।
विचरणं लोहं मधुनाचिरं
कुम्भाकर्यं पाण्डुरादं निहन्ति ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणा-
धिकारे ॥)
मण्डोदके, स्त्री, (मण्ड इव उदकमस्य मण्डमिश्रित-
मुदकमवेति वा ।) चित्ररागः । विनिचवर्णः ।
आतर्पणम् । आलम्पना । इति मेदिनी । के,
२०७॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
“तस्य पिष्टस्य भागास्त्रीन् कृष्णभागविमि-
श्रितान् ।
मण्डोदकार्थं कायश्च दद्यात् तत्सम्बन्धेकतः ॥”)
मन य अनहमहम् । अत्वं त्वं भवति त्वहवति
अनहमहं मङ्गवतीति सन्निप्रसारयाकरणम् ॥
अस्माच्छब्दादिप्रत्यये कृते तत्कृति अस्माच्छब्दस्य
मदादेशातिव्ययम् । इति तट्टीकायां गोपी-
चन्द्रः ॥
मनं, स्त्री, (मन् + भावे क्तः ।) सम्मतम् । तन-
पण्यायः । कृन्दः २ अभिप्रायः ३ आकृतम् ४
भावः ५ आशयः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
मनः, त्रि, (मन् + कर्मेणि क्तः ।) सम्मतः ।
ज्ञातः । इति मेदिनी । ते, ४२ ॥ (यथा,
रघौ । २ । ५७ ।
“किमप्यहिंस्यस्तव सैन्यतोऽहं
यशःशरीरे भव मे दयालुः ॥”)
अचिन्तः । इति हेमचन्द्रः ॥
मनङ्गः, पुं, (माद्यति मादात्यनेन वेति । मद् +
“मदोभिर्यजि हर्षे । इत्युणादिकोष टीकोक्त-
स्त्वादङ्गच् । इत्य तः ।) मुनिभेदः । (यथा,
रघौ । ५ । ५३ ।
“मनङ्गशापादवलेपमृत्ता-
दवाप्रवानसि मनङ्गजलम् ॥”)
मेघः । इत्युणादिकोषः । १ । २७ ॥
मनङ्गजः, पुं, (मनङ्गः मेघ इव जायते तदास्य-
मुनेर्जातो वेति । जन + ङ ।) हस्ती । इत्यमरः ।
२ । ८३४ ॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । १५ । ७ ।
“ग्रीष्मे प्रभूताम्बुवनं यायात्
निर्वासनार्थं करिणौ यथा तु ।
ऋतेऽम्बसो ग्रीष्मजलात् प्रतापात्
भवन्ति कुष्ठानि मनङ्गजानाम् ॥”)
मनल्लिका, स्त्री, प्रशस्तम् । इत्यमरः । १ । ४ । २७५ ॥
मनः, स्त्री, (मन्यतेऽनयेति । मन् + क्तन् ।)
बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । १ ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । ९७ । ५८ ।

मत्कु

“मतिस्तु द्विविधा लोके युक्तायुक्तेति सर्वथा ॥”
इच्छा । स्मृतिः । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥
आर्यम् । शाकभेदः । इत्यजयपालः ॥ ३ ॥
“विप्रेन्द्र । का पशंस्यं अन्नं ते ब्रह्ममानसे ।
यस्य यज्ञ कुले जन्म तन्मतिस्तादृशी भवेत् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ अध्यायः ॥
मतिकरौषधम् । यथा,—
“पाठा हे जीरके कृष्णमन्त्रगन्धान्मोदकम् ।
वत्सा त्रिकटुकश्चैव लवणं चूर्णमुत्तमम् ॥
ब्राह्मीरसैर्भाविताश्च सर्पिर्मधुमन्त्रितम् ।
सप्ताहं भक्षितं कुर्यान्मोदकं मतिं
पराम् ॥”
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
मतिदा स्त्री, (मतिं ददातीति । दा + कः ।)
ज्योतिष्मती । शिष्टश्रीचुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मतिदातरि, त्रि ।)
मतिभ्रमः, पुं, (मतेर्बुद्धेर्भ्रमः ।) बुद्धिभ्रंशः ।
“अस्यान गवास्य मतिभ्रमः ॥” इति पातञ्जल-
योगसूत्रभाष्ये वेदश्यासः ।) तत्पर्यायः । भ्रमः २
मिथ्यामतिः ३ भ्रान्तिः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
मतिभ्रान्तिः, स्त्री, (मतेर्बुद्धेर्भ्रान्तिः ।) बुद्धि-
भ्रंशः । तत्पर्यायः । भ्रमः २ मिथ्यामतिः ३
भ्रान्तिः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
मतिविभ्रंशः, पुं, (मतेर्बुद्धेर्विभ्रंशः ।) उन्माद-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मतिष्ठः, त्रि, (अयमनयोरयमेवामतिशयेन मति-
मान् वेति । मतिमन् + इठन् । मनुष्यो
लोपः ।) अतिशयबुद्धिमान् । इति सुश्रुतबोध-
याकरणम् ॥
मत्कः, पुं, (माद्यतीति । मद् + क्तिप् । ततः
स्वार्थे कन् ।) मत्कुणः । इति शब्दमाला ॥
(मम अयम् । अस्मद् शब्दादिदर्शय कन् ।
मदादेशश्च ।) मत्कमन्त्रिणि त्रि । इति याक-
रणम् ॥ (यथा, भट्टः । ३ । ३० ।
“नेत्रमन्त्रं मत्कमिति ब्रवानः
सहस्रशोऽसौ शपथान्प्रपद्यत ॥”)
मत्कुणः, पुं, (माद्यतीति । मद् + क्तिप् कुञ्चति
इति कुण् + क । ततः । मत्सासौ कुञ्चति ।)
कौटविशेषः । हारपोका इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । रक्तपाथी २ रक्ताङ्गः ३ मन्त्र-
काश्रयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ उद्देशः ५ ।
(यथा, शिशुपालवधे । १४ । ६८ ।
“मत्कुणाविव पुरा परिब्रवी
सिन्धुनाथशयने निवेदयः ।
गच्छतः स मधुकुटम्बौ विभो-
र्यस्य नेत्रमुखविघ्नौ चयम् ॥”)
निर्विषाणहस्ती । निःप्रसृपुरुषः । माकुल्या
इति भाषा ॥ नारिकेलः । इति मेदिनी । ने,
७० ॥ जङ्घात्रायम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७५ ॥
मत्कुणा, स्त्री, अजातजोमभगम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मत्ता

मत्कुणारिः, पुं (मत्कुणस्य अरिः । मत्कुण-
नाशकत्वादस्य तथात्वम् ।) इन्द्राशनः । सिद्धि
इति भाषा । इति शब्दमाला ॥
(विद्वत्तिरस्य इन्द्राशनशब्दे विहितः ॥)
मत्तः, पुं, (माद्यतीति । मद् + कर्त्तरि क्तः ।)
चरन्महस्ती । मातओषाला ज्ञाती इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रभिन्नः २ गर्जितः ३ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥ मत्तङ्गः ४ चरन्महः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ धुस्तूरः । कोकिलः ।
महिषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मत्तः, त्रि, मत्तताविशिष्टः । सुरापाने विक-
लान्तःकरणः । तत्पर्यायः । शौखः २ उत-
कटः ३ शीवः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । २३ ॥
मदोद्धतः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ८ । ४ ।
“ते पीत्वा मदिरा मत्ताः कृत्वा युद्धं पर-
स्परम् ॥”
यथाच माधवज्ञतरुस्त्रिचये मदाद्ययादधिकारे
“मध्वेन मत्तः पुरुषो मदेन ॥”)
तुष्टः । मदीभिर्यजि हर्षे क्तः । इत्यमरः
भरतौ ॥ अविवेकी । (यथा रामायणे । १ ।
४४ । १० । “बलात्कतो महाबलः ॥”
“मत्तोऽविवेकी ॥” इति तट्टीकाकद्रामानुजः ।)
मत्तकाशिनौ } स्त्री, उत्तमस्त्री । इत्यमरः ।
मत्तकासिनौ } २ । ६ । ४८ ॥ मत्त इव शीव इव
कसति गच्छति मत्तकासिनौ कस ज गतौ
यद्वादित्वास्मिन् दन्त्यमभा । मत्तैव काश्रत
भाति मत्तकाशिनौ ताजस्यमभापि । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७३ । ६ ।
“न तासां सङ्गो मन्त्रे त्वामहं मत्त-
काशिनः ॥”)
मत्तकौशः, पुं, (मत्तः सन् कौशो वानर इव ।)
हस्ती । इति शब्दमाला ॥
मत्तरः, पुं, ममाधिकः । मत्तोऽतिशयः । अस्म-
च्छब्दात् उत्तरपुप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
मत्तवारणं, स्त्री, (मत्तं वारयतीति । वृ + णिच्
लुट् ।) प्रासादवीथीनां वरणः । कोठार
वाराह्या इति भाषा ॥ (यथा, कुट्टनीमते । ६ ।
“द्विधराधरभूरिव राजति मत्तवारणोपेता ॥”
“प्रासादवीथीनां वरणकः ॥” इति तट्टीका ।)
अपाश्रयः । प्राङ्गणावरणम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ७८ । विन्धश्च । प्रासादवीथीनां कुण्डलच-
वृत्तिः । कुन्दलचवृत्ति इति च पाठः । इति
मेदिनी । ५ । ११४ ॥ पूगचूर्णः । इति शब्दमाला ॥
मत्तवारणः, पुं, (वार्यते संयम्यते शब्दलादिभिः
इति वारणः । वृ + णिच् कर्मेणि लुट् । मत्त-
चासौ वारणश्चेति ।) प्रक्षिप्तकटककुञ्जरः ।
मत्तहस्तीः इति मेदिनी । ५ । ११४ । हेम-
चन्द्रश्च । ४ । ७८ ॥
मत्ता, स्त्री, (माद्यति माद्यतीति । अन्मभूत-
एयर्वाण्मदातोः + क्तः + णिच् टाप् ।) मदिरा ।

मतस्यः

इति राजनिर्णयः ।

मत्स्यः

अथ चतुदशमस्कन्धगुणाः ।
 “चतुदशमस्कन्धाः स्वादरसा दोषत्रयविनाशनाः ।
 लघुपाका रुचिकराः सञ्ज्ञा ते हिता मताः ।
 अथातिचतुदशमस्कन्धगुणाः ।
 अतिसूक्ष्माः पुष्पहरा रुधाः कामानिलापहाः ।
 अथ मत्स्याण्डगुणाः ।
 मत्स्यागर्भो भृशो वृष्यः स्निग्धः पुष्टिकरो गुरुः ।
 कफमेदप्रदो बन्धो ग्लानिकृन्मेहनाशनः ॥
 अथ शुष्कमत्स्यागुणाः ।
 शुष्कमत्स्या न वन्धाः स्युर्दुर्गरा विजृम्बितः ॥
 अथ दम्भमत्स्यागुणाः ।
 दम्भमत्स्यो गुणैः श्रेष्ठः पुष्टिकृदलवर्धनः ॥
 अथ कूपजादिमत्स्यागुणाः ।
 कूपमत्स्याः शुक्रमूत्रकुष्ठश्लेष्मविवर्धनाः ।
 सरोजा मधुराः स्निग्धा बन्धा वातविनाशनाः ॥
 नादेया वृद्धेणा मत्स्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।
 रक्तपित्तकरा वृथाः स्निग्धाणाः स्वल्पवर्धनः ॥
 चौडाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा लघवो
 हिमाः ।
 ताडागा गुरवो वृष्याः शीतला बलसूचदाः ।
 ताडागवतिर्भरजा बलायुर्मतिङ्कराः ॥
 अथ ऋतुविशेषे मत्स्यविशेषगुणः ।
 हेमन्ते कूपजा मत्स्याः शिशिरे सारसा हिताः ।
 वसन्ते ते तु नादेया ग्रीष्मे चौडासमुद्भवाः ॥
 तडागजाना वर्षासु तास्वपथ्या नदीभवाः ।
 निर्भराः शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 मत्स्योत्पत्तिकारणं यथा, —
 “तनस्तु मित्रावरुणौ भ्रातरौ प्रज्जचारिणौ ।
 तन्तु देशं गतौ देवो विश्वरूपो यदुच्छ्रया ॥
 ताभ्यां तत्र तदा दृष्टा उर्वशी तु वराचराः ।
 स्नायन्ती सहितान्याभिः सखीभिः सा वरानना ॥
 गायन्ती च हसन्ती च विश्वस्ता निजने वने ॥
 गौरी कमलगर्भाभा स्निग्धकृष्णशरीरुणा ।
 पद्मपत्रविशालाक्षी रक्तोष्ठी शृङ्गुमायिणी ॥
 शङ्खकुन्दं धवलेदन्तेरिवरिणेः समैः ।
 सुभुः सुनामा सुमुखो सुललाटा मनस्विनी ॥
 सिंहवत् सङ्ग्रामध्यात्री पीनोरुजघनस्तनी ।
 मधुरालापचतुरा सुमध्या चारुहासिनी ॥
 रक्तोत्पलकरा तन्वी सुप्रदी विनयान्विता ।
 पूर्णचन्द्रानभा बाला मत्तहिरदगामिनी ॥
 दृष्टा तस्यास्तु तद्वत् तौ देवौ विस्मयं गतौ ।
 यस्या हस्येन तस्यास्मिन् स्मितेन ललितेन च ॥
 शृङ्गुना वायुना चैव शीतानिलसुगन्धिना ।
 मत्स्यभरणीतेन पुष्कोकिलरुतेन च ॥
 सुस्वरेण हि गीतेन उर्वश्या मधुरेण च ।
 द्रुतितां च कटाक्षेण स्कन्दत्स्तावुभावपि ॥
 तत्तिथा पतितं रेतः कमलपथे स्थले जले ।
 कमलपथे वशिष्ठस्तु जातो हि मुनिमत्तमः ॥
 स्थले व्यगस्त्यः समन्तो जले मत्स्यो मज्जामते ॥
 इति नारसिंहपुराणे ६ अध्यायः ॥
 मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा, —

पृष्ठ

मत्स्यः

“यो यस्य मांसमन्नात् स तस्मात्साह उच्यते ।
 मत्स्यादः सर्वमांसादन्तस्मात्साम्प्रत्यन्तं विवर्जयेत् ॥
 इति मानवे ५ अध्यायः ॥
 जलम्यालचरा ये च प्राणिनस्तान् मृतानपि ।
 न भक्षेन्मानवो ज्ञानी हन्ता तेषां भवेन्न हि ॥
 हत्वा हत्वा तु मत्स्याणीं सर्चसां यो विशेषतः ।
 मांसादः प्राणिनां सोऽपि तस्मात्साम्प्रत्यन्तं परित्यजेत् ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १०५ अध्यायः ॥
 वर्जनीयमत्स्या यथा, —
 “शृङ्ग देवि ! प्रवक्ष्यामि मांसभेदानिबोध मे ।
 नादेयं तित्तकमठं पशुशृङ्गमेव च ॥
 गोमौनं चक्रशकुलं वडालं राधयं तथा ।
 वामीनं जलकणं च सचक्रं चेङ्गमेव च ॥
 भूविलसामिरुक्षं माण्ड्यानि विवर्जयेत् ॥
 इति मत्स्यसूक्तमाहातन्त्रम् ॥
 रविवारे मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा, —
 “आमिषं रक्तशाकं च यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने ।
 सप्रजन्म भवेत् कुष्ठो दरिद्रश्चोपजायते ॥
 इति भविष्यपुराणम् ॥
 “मागमामिषमांसं च मसुरं निम्बपत्रकम् ।
 भक्षयेद् यो रविवारे सप्रजन्मान्यपुत्रकः ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 कार्तिके मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा, —
 “न मात्स्यं भक्षयेत्सांसं न कौर्मं नान्यदेव हि ।
 चण्डालो जायते राजन् ! कार्तिके मांसभक्ष-
 णात् ॥
 इति नारदीयपुराणम् ॥
 माघवैशाखयोर्हविष्यव्रतचतुर्विधानात् मत्स्य-
 भक्षणं नितरा निषिद्धमिति ऋततत्त्वदर्शनात् ॥
 धन्वतिथौ मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा, —
 “आमिषं कलहं हिंसां वषट्कारौ विवर्जयेत् ॥
 अपि च ।
 “भुङ्क्ते यस्तु निरामिषं स हि भवेज्जन्मान्तरे
 पण्डितः ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 श्रौतस्य मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा, —
 “न मदां न शिवे भक्तिः क मांसं कश्चिदार्चनम् ।
 मत्स्यमांसरतानां वे दूरे तिष्ठति शङ्करः ॥
 इति काशीखण्डम् ॥
 मा भक्ष्यं नेवेदार्थं भक्षेयजामहिर्षीक्षीरं वर्ज-
 येत् । पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि च । इत्या-
 द्भिकृतत्वधृतविणुसूत्रम् ॥ * ॥ विन्यपञ्चतस्य
 पश्चिमे मत्स्यभक्षणनिषेधो यथा, —
 “विन्यस्य पश्चिमे भागे मत्स्यसु पतितो नरः ।
 इति पुराणम् ॥
 कामतो मत्स्यभक्षणप्रायश्चित्तं यथा, —
 “मत्स्यास्तु कामतो जम्भा सोपवासस्याहं
 वसेत् ॥
 अज्ञानतस्तद्वन् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
 मत्स्यभक्षणप्रतिषेधो यथा, —
 “मत्स्यान् सशल्कान् भुञ्जीत मांसं रौरवमेव
 च ।

मत्स्यः

निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ॥
 सफरं सिंहतुण्डश्च तथा पाठीन-रोहिनी ।
 मत्स्यास्त्विते ससृष्टिषा भक्ष्याय तपोधने ॥
 प्रोक्षितं भक्षयेदेषां मांसं च द्विजकाव्यथा ।
 यथाविधिनियुक्तं प्राणानामपि चात्यये ॥
 इति कौर्म उपविभाग १६ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हयकवयोः ।
 राजीवान् सिंहतुण्डश्च सशल्काश्चैव सर्वशः ॥
 इति मानवे ५ अध्यायः ॥
 “अनिवेद्य न भोक्तव्यं मत्स्यं मांसं च यद्वेत् ।
 अन्नं विष्ठा पयो गृह्यं यद्विष्ठा रनिवेदितम् ॥
 इत्यादिभिकृतत्वम् ॥
 प्रेतश्राद्धे मत्स्यदानविधयथा, —
 “सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धं तु षोडशम् ।
 पक्षाग्नेव कर्त्तव्यं सामिधेयं द्विजानिभिः ॥
 इति श्राद्धतत्त्वधृतकामधेनुवचनम् ॥
 मत्स्यः, पुं, (जलं प्राप्य भाद्यतीति मद् +
 “ऋत्यन्ध्रीति । ” उणा० । ४।२ । इति स्यन् ।)
 मोनविशेषः । विराटदेशः । नारायणः । इति
 हेमचन्द्रः । ४।४०६ ॥ देशविशेषे बहुवचनान्तः ।
 इति मेदिनी । ये, ४५ ॥ द्वादशराशिः । यथा,
 “मत्स्यौ घटौ रुमिथुनं सगदं सवीणम् ॥
 इत्यादि व्योतिस्तत्त्वम् ॥
 अष्टादशपुराणान्तर्गतपुराणविशेषः ॥ (मत्स्य-
 रूपेणावतीर्णं भगवता उक्तत्वात् अस्य
 तदास्या ।) यथा, —
 “पुण्यं पवित्रमायुष्यमिदानीं शृणुत द्विजाः ।
 मात्स्यं पुराणमखिलं यज्जगाद गदाधरः ॥
 इति मत्स्यपुराणे १ अध्यायः ॥
 दशावतारान्तर्गतप्रथमावतारः । यथा, —
 सूत उवाच ।
 “पुरा राजा मनुर्नाम लोकांशान् विपुलं तपः ।
 पुत्रं राज्यं समारोप्य क्षमावान् रविनन्दनः ॥
 मलयस्यैकदेशे तु सन्धात्मगुणसंयुतः ।
 समद्रुखसुखो वीरः प्राप्तवान् योगसुतमम् ॥
 बभूव वरदस्यास्य वषट्कारशते गते ।
 वरं वृणीत्व प्रोवाच प्रीतः स कमलासनः ॥
 रामसुतोऽब्रवीद्राजा प्रणम्य स पितामहम् ।
 एकमेवाहमिच्छामि त्वत्सो वरमनुत्तमम् ॥
 भूतयामस्य सर्वस्य स्यावरेण्य चरस्य च ।
 भविता रक्षणे यानं प्रलये समुपस्थिते ॥
 एवमस्त्विति विश्वात्मा तच्चेवान्तरधीयत ।
 पुण्यवृष्टिश्च महती खात् पपात सुरार्पिता ॥
 कदाचिदाश्रमे तस्य कुञ्जतः पितृतर्पणम् ।
 पपात पाण्योरुपरि शफरी जलसंयुतः ॥
 दृष्ट्वा तच्छफरीरूपं स दयालुर्महोपतिः ।
 रक्षणायाकरोद्यतं स तस्मिन् करकोदरे ॥
 अक्षोराज्ञेन चैकेन घोडशालुलवस्तितः ।
 सोऽभवत्सुतस्यरूपेण पाहि पाहीति चाब्रवीत् ॥
 स तमादाय मलिके प्राक्षिपञ्जलचारिणम् ।
 तत्रापि चैकरात्रेण हस्तत्रयमवर्द्धत ॥

मत्स्यः

पुनः प्राज्ञानादेन सद्यः करिणात्मकम् ।
 स मत्स्यः पाहि पाहीति त्वामहं शरणं गतः ॥
 ततः स कूपे तं मत्स्यं प्राहिगोद्विनन्दनः ।
 यदा न माति तत्रापि कूपे मत्स्यः सरोवरे ॥
 लिप्तोऽसौ पृथुतामागत पुनर्यजनमस्मितः ।
 तत्राप्याह पुनर्द्विनः पाहि पाहि वृषोत्तमम् ॥
 ततः स मनुना लिप्तो गङ्गायामपवर्द्धत ।
 यदा तदा समुद्रे तं प्राणिपत्नीदिनीपतिः ॥
 यदा समुद्रमखिलं व्याप्यो मनुपस्थितः ।
 तदा प्राह मनुर्भीतः कोऽपि त्वमसुरेश्वरः ॥
 अथवा वासुदेवस्त्वमस्य ईडकं कथं भवेत् ।
 योजनयुतविंशत्या कस्य तुल्यं भवेदयुः ॥
 ज्ञातृत्वं मत्स्यरूपेण मी खेद्यसि केशव ।
 क्षुणीकेश ! जगन्नाथ ! जगद्धाम ! नमोऽस्तु ॥
 एवमुक्तः स भगवान् मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
 साधु साध्विति चोवाच सत्यं ज्ञातृत्वायानघ ॥
 अचिरं कालेन मेदिनी मेदिनीपते !
 भविष्यति जले मया सश्रेणवनकानना ॥
 नौरियं सर्वदेवानां निकायेन विनिर्मिता ।
 महाजीविकायस्य रक्षणार्थं महीपते ! ॥
 स्वेदाख्योऽङ्गिनी मेधे धे च ओवा जरायुजाः ।
 अस्यां निधाय सर्वास्तननाथान् पाहि

मुव्रतः ॥

युगान्तवाताभिहता यदा भवति नैर्नृप ! ।
 षडङ्गिभिसन् मम राजेन्द्र ! तदेमां संयाम्यसि ॥
 ततो लयान्ति सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ।
 प्रजापतिस्त्वं भविता जगतः पृथिवीपते ! ॥
 एवं कृतयुगस्यादौ सर्वस्यो धृतिमान् वृषः ।
 मन्वन्तराधिपश्चैव देवपूज्यो भविष्यास ॥
 इति मत्स्यपुराणे मनुविष्णुसंवादे प्रथमे सर्गे
 प्रथमोऽध्यायः ॥ विस्तारस्तु श्रीभागवते ८ स्कन्धे
 २४ अध्याये द्रष्टव्यः ॥*॥ तस्य मन्वन्तानुपूर्वादि
 यथा, --

शङ्कर उवाच ।

“एक एवामवन्तस्यावतारः कल्प आदिमे ।
 तस्य मन्वं प्रवक्ष्यामि भुक्तिमक्तिप्रदायकम् ॥
 तारो नमो भगवते भं मत्स्याय रमो वदेत् ।
 दादशाक्षरमन्त्रोऽयं सुनिर्गन्ता समोरितः ॥
 गायत्री ऋन्द उदितं देवता भौनविग्रहः ।
 भगवान् शर्वरीनाथो बीजं श्रीपञ्चकोलकम् ॥
 नाभ्यधो रोहितमम आकण्ठश्च नराकृतिः ।
 घनश्यामश्चतुर्भुजः शङ्खचक्रगदाधरः ॥
 षडङ्गीमत्स्यनिभो ऋद्धी लक्ष्मीवत्तोविराजितः ।
 पद्मचिह्नितसर्वाङ्गः सुन्दरश्चाकलोचनः ॥
 जपेद्दादशाक्षरं त्रिमध्वाक्षेक्षितैर्हृत् ।
 प्रत्यहं तद्दृष्ट्वा श्रेण वैशाखे कार्तिके तथा ।
 साधे च मार्गशीर्षे च हविष्याग्नी जितेन्द्रियः ॥
 आरभ्य भाद्रपदमष्ट वा धौडशाहकम् ।
 लक्ष्मीमनं जपेन्नित्यमिदं चापि कलाशतम् ॥
 तथैव होमः कर्त्तव्यस्तथाऽप्यद्विसेषु तु ।
 तर्पयेद्दादशशतं तिलतण्डुलचन्दनेः ॥
 आचम्यन्तथा श्रुताश्चै च तर्पयेच्च तथा श्रियम् ।

मत्स्यग

रक्तोत्पलेर्वा पद्मोर्वा मालत्यादेः सुगन्धिभिः ।
 एवं कृते वर्षमेकं मन्त्रमिदं प्रजायते ॥
 नित्यं द्वादशविंशत्यं श्रीरूपाच्च सुवासिनीम् ।
 भोजयेत् पूजनञ्चास्य चरन्तौ याशयेत सदा ॥
 घटपत्रकर्णिकायाश्च श्रेयुतं देवमर्चयेत् ।
 घटपत्रेषु पङ्कजानि यजेद्वास्तुतदले ॥
 मण्डकं मकरं कूर्मं शिशुमारश्च पूजयेत् ।
 तद्वास्तुदले पूज्याः नाराद्याः सप्त सित्यवः ॥
 तद्वास्तुदले पूज्याः वामुक्ताद्याः फणीश्वराः ।
 तस्य यास्य शङ्करले रत्नानि तू चतुर्दश ॥
 समुद्रजानि पूज्यानि लक्ष्मीकौस्तुभकानि च ।
 गङ्गाद्याः षोडश ततो महानद्यः प्रपूजयेत् ॥
 ततश्चाष्टदले वेशानुपवेदममन्वितान् ।
 दिगोशास्य तदस्ताणि नरावरगणपूजनम् ।
 एवं मिदमनुमन्त्री आयेत मिद्धिभाजनम् ॥
 एतदुक्तं तं मन्त्रं जपेदष्टोत्तरं शतम् ।
 तद्देवतादिने भिदुः पुस्तकादेव जायेत ॥
 अकुण्ठितयोगेभ्यु न पुनस्तस्य संस्कृतिः ।
 एतत्पञ्चविता मन्त्रा मम मिद्धान्ति पार्जति ॥
 एतत्संप्रतिताः सर्वे वैदकाः सिद्धिदाः कलौ ।
 अनेन यायता जप्ताः कलेश्च दत्तमिद्धिदाः ॥
 इति मेरुतन्त्रे २६ प्रकाशः ॥

मत्स्यकरिण्डिका स्त्री, (मत्स्यस्य करिण्डिकेव) मत्स्य-
 रक्षणपात्रम् । खानुइ इति भाषा । तत्पण्यायः ।
 मत्स्यधानी २ कुवेणी ३ । इति जटाधरः ॥
 मत्स्यगन्धा, स्त्री, (मत्स्यस्यैव गन्धो यस्याः ।
 क्वान्दमादित्वाभावाः ।) लाङ्गलीप्रजः । स च
 जलपिप्पली । इति जटाधरः राजनिर्घण्टश्च ॥
 आसमाता ॥ (अस्या उपपत्तिकथा यथा, एकदा
 चेदीश्वरो वसुराजः पितृगणनिधोऽजितो मृगय-
 मुर्वनं गत्वा स्वपत्नी गिरिकां कृतस्नानां स्नान-
 आस्ते । इत्यवसरं कामोद्भापकवसन्तवायुना
 प्रियमाणस्य तस्य रेतः प्रतस्कन्द । ततस्त-
 द्वीयं सपत्न्युटे स्थापितवान् । एतत्तु स्त्रिया न
 स्वपालितश्र्येण प्रियायै प्रेषयामास । तदा-
 दाय उडुगीयमानस्य अन्धेन च श्र्येण सद्य
 विहायमि वृथस्तस्य पदान् भ्रष्टं कालिन्दीजले
 पपात वीर्यम् । अथ तद्वतः व्रजशापात्मक-
 रूपिणी अद्रिका नाम्नी काचिदम्भरा भस्मि-
 तनी धीवरास्तु तां पूर्णगर्भा मत्स्यो जवन्तु
 ततस्तु तस्या उदरात् एकां स्त्रियमेकच
 पुरुषमुज्जद् । तयोस्तु पुरुषो मत्स्यो नाम
 राजा, सा कन्या च मत्स्यगन्धेति स्थातासीत् ॥
 हजुषा । तत्पण्यायो यथा,—

“तन्मस्ये प्रथमं फलं मत्स्यमदृष्टं विशगन्धं द्वितीयं
 मत्स्यफलमदृष्टं मत्स्यगन्धं तथोर्नामानि ।
 “हजुषा पुण्यवन्ता च पराश्वफला मता ।
 मत्स्यगन्धा प्रीहजुषी विषधो ध्वाङ्गुनाश्रिनी ॥”
 मत्स्याक्षी । तत्पण्यायो यथा,—
 “मत्स्याक्षी वाङ्मिका मत्स्यगन्धा मत्स्या-
 दनीति च ।”

मत्स्यधा

जलपिप्पलीर्थे पण्यायो यथा, —
 “जलपिप्पलीभिहिता शारदो शकलादनी ।
 मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि
 कोप्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 मत्स्यधगटः, पुं, (मत्स्यानां घगटः विभिन्नं यञ
 सः ।) स्वनामख्यातमत्स्यधगटम् । तत-
 पण्यायः । गलग्रहः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 मत्स्यजालं, स्त्री, (मत्स्यधारणार्थं जालं शाक-
 पार्थिववत समामः ।) आनायः । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ५६३ । माकुरा आल इति भाषा ॥
 मत्स्यगिहिका, स्त्री, (मदं मधुगरमं स्यन्दते इति ।
 स्यन्द + गृह्ण + टाप् । अत इत्वञ्च । एषो-
 दरादित्वात् साधुः । शर्कराविशेषः । मिद्धिरि
 इति भाषा । यथा,—
 “लसीकाफाणितगुडखण्डमत्स्यगिहिकासिताः ।
 निर्मला लघ्वो ज्ञेयाः शीतवीर्या यथोत्तरम् ।
 यथा यथेषां वैमन्यं भवेत्क्षेत्रं तथा तथा ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 राव इति हिन्दीभाषा । तस्य लक्षणं यथा,—
 “दनीरमो यः संपको घनः किञ्चिद्दवा-
 त्वितः ।

मन्वं यत् स्यन्दते यस्मात्तस्यगिहिति निगद्यते ॥”
 अस्य गुणाः ।
 “मत्स्यगिहो मेदिनी वल्गा लक्ष्मी पिप्तामिला
 पहा ।
 मधुरा टुङ्गणी वृष्या रक्तदोषपहा स्मृता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 मत्स्यगिहो, स्त्री, खण्डविकारः । इत्यमरः । २ । ४३३ ॥
 इन्विशेषस्य रसपाके खण्डयोग्यं सारभूतं या
 गुडिकाकारा जायते सा मत्स्यगिहो । खण्ड-
 शालकं मिद्धिरि इति ख्याते नवान् इति
 ख्यातापि मत्स्यगिहोति केचित् । मत्स्यगिहो
 कारत्वात् मत्स्यगिहो मनीषादित्वादलुकं नदा-
 दित्वादीप मत्स्यमनिति मत्स्यगिहो अत्र प्राणने
 लः इत्यर्थः । मदं स्यन्दते मत्स्यगिहोति केचित् ।
 इति भरतः ॥ (यथास्या न त्वं गुणाश्च ॥
 रावकाक्य खण्डराव इति लोके ।
 “इतो रमो यः सस्यको घनः किञ्चिद्भवान्वितः ।
 मन्वं यत् स्यन्दते यस्मात्तस्यगिहो निगद्यते ॥
 मत्स्यगिहो मेदिनी वल्गा लक्ष्मी पिप्तामिला-
 पहा ।

मधुरा टुङ्गणी वृष्या रक्तदोषपहा स्मृता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 मत्स्यधानी, स्त्री, (मत्स्या धीयन्ते । यत्रेति मत्स्य
 + धाञ् + ल्युट् डोप ।) मत्स्यरक्षार्थपात्रम् ।
 खारयो इति खानुइ इति च भाषा । तस्य
 व्यायः । कुवेणी २ । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥
 मत्स्यकरिण्डिका खारयिका ८ मत्स्यवन्धनी ५
 कुपिणिः ६ कुवेणा ० कुपिनी ८ कुपिनिः ८ ।
 इति भरतः ॥ सा स्वल्पा नेत् कुपिनी भवेत्
 इति शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यस

मत्स्यनाशकः, पुं, (नाशयतीति नश + क्त्विच् +
णञ् । मत्स्यानां नाशकः । मदेव मत्स्यभक्षक-
नयास्य तथात्वम् ।) कुररपत्नी । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ मत्स्यनाशकर्त्तरि चि ॥

मत्स्यनाशनः, पुं, (नाशयतीति नश + क्त्विच् +
णञ् । मत्स्यस्य नाशनः ।) कुररपत्नी । इति
जैमिनिः । ४ । ४०१ ॥

मत्स्यपिप्ता, स्त्री, (कटुरौहिणी । इत्यमरः ।
२ । ४ । ८६ ॥) तथा चास्याः वय्यायाः ।

“कटुरौ कटुका तित्ता कृष्णभेदा कटुम्बरा ।

अर्धिका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥

मत्स्यपिप्ता कोण्डरुहा रोहिणी कटु-

रोहिणी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मत्स्यवन्धी, [त्] पुं, (मत्स्यान् वन्धुं धर्तुं शील-

मस्य । मत्स्य + वन्ध + इतिः ।) धीवरः । यथा,

“केवर्त्तो धीवरो दामो मत्स्यवन्धी च

जालिकः ॥”

इति हलायुधः ॥”

(“अथाश्विदुक्तेर्यमकिङ्कराभेमस्यवन्धिभिः

प्रभात आगत्य जालैराकृतादितो हृदः ।”

इति पञ्चतन्त्रे । ५ । २६ ।)

मत्स्यवन्धिनी, स्त्री, (मत्स्यवन्धितु + क्त्विच् +

ङीप् ।) मत्स्यधानी । इति हलायुधः ॥

मत्स्यरङ्गः, पुं, (मत्स्यरङ्गः । एषोदरादित्वात्

साधुः ।) मत्स्यरङ्गपत्नी । इति भूरिप्रयोगः ॥

मत्स्यरङ्गः, पुं, (मत्स्यान् रङ्गति भक्षणार्थं

वत्समीपं गच्छतीति । मत्स्य + रङ्गि + अच् ।)

पक्षिविशेषः । माङ्गराङ्गा इति भाषा । (यथा,

“त्रिभुवनविदितो ह्य मत्स्यरङ्गः कलङ्कः ॥”

इत्युद्भटः ॥)

तत्पर्यायः । भस्पाङ्गी २ जलमद्गुः ३ गङ्गी-

चक्रः ४ । इति चारावली ॥ मत्स्याशनः ५

मीनरङ्गः ६ मत्स्यरङ्गः ७ मुत्तचक्रः ८ । इति

शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यराजः, पुं, (मत्स्येषु राजा श्रेष्ठः समा-

मान्त्वच् ।) रोहितमत्स्यः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ विराटराजः ।

(“तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् ।”

इति महाभारते । ४ । ६६ । २१ ।)

मत्स्यविप्रा, स्त्री, कटुका । इति वेदिकम् ॥

मत्स्यवेधनं, स्त्री, (मत्स्योविध्यतेऽनेनेति मत्स्य +

विध + करणे ल्युट् । मत्स्यानां वेधनमिति

वा ।) वडिशम् । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥

मत्स्यवेधनी, स्त्री, (मत्स्यवेधन + ङीप् ।) मद्गु-

पत्नी । इति जटाधरः ॥ वडिशम् । इति

शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यसन्तानिकः, पुं, (मत्स्यानां सन्तानिकायां

मत्स्यव्यञ्जनविशेषः । यथा,—

“दग्धोऽङ्गारे सन्वयो वेश्वारेऽपस्कृतः ।

दूकः कटुतेनेन मत्स्यसन्तानिको भवेत् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

मत्स्योद

मत्स्याक्षी, स्त्री, (मत्स्यानां अक्षीणीव अक्षीणि

पुण्यरूपाणि चक्षूषि यस्याः । मत्स्याक्षि +

“वह्नीहौ मकथ्यङ्गोः स्वाङ्गावयवा” ५ ।

४ । ७३ । इति यच् ङीष् च ।) ब्राक्षी । इत्य-

मरः । २ । ४१३७ ॥ सा च सोमलतायाम् ।

ब्राक्षीशाके इति केचित् । इति भरतः ॥ यथा,

“ब्राक्षी वयस्या मत्स्याक्षी मीनाक्षी सोम-

वल्लरी ।

मत्स्याक्षी शिशिरा कथा व्रणदोषलयापह्ना ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

गण्डद्व्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिलमाक्षिका । ब्राक्षीशाकाः । इति रत्नमाला ॥

(गण्डद्व्यर्थं पर्यायो यथा,—

“गण्डद्व्या तु गण्डाक्षी मत्स्याक्षी शकुला-

चक्रः ॥”

मत्स्यादनी ॥ तत्पर्यायो गुणाच्च यथा ।

मच्छेच्छी कृष्मच्छी आदित्यः । इति लोके ।

“मत्स्याक्षी वाञ्जिका मत्स्यगन्धा मत्स्याद-

नीति च ।

मत्स्याक्षी ग्राहिणी शीता कुष्ठपित्तकफास-

जित ॥

लघुस्निक्ता कषाया च स्वाद्वी कटुविपाकिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मत्स्याङ्गी, स्त्री, (मत्स्यानां अङ्गमिवाङ्गी यस्याः ।)

हिलमोक्षिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मत्स्यादनी, स्त्री, (मत्स्येरदनेति मत्स्य +

अद + लुट् गौरादित्वात् ङीप् ।) जलपिप्पली ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च पर्यायः ॥

“जलपिप्पलीभक्षिता शारदो शकलादनी ।

मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि

कीर्तिता ॥”

मत्स्याक्षी । मच्छेच्छी इति लोके ॥ तत्पर्यायो

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“मत्स्याक्षी वाञ्जिकामत्स्यगन्धा मत्साद-

नीति च ।”

मत्स्याशनः, पुं, (मत्स्यानघ्रातीति मत्स्य +

अश + ल्युट् ।) मत्स्यरङ्गपत्नी । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ मत्स्यभक्षके चि ॥

मत्स्यी, स्त्री, (मत्स्य + जाते ङीप् ।) स्त्रीमत्स्य-

जातिः । इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥

मत्स्योदरी, स्त्री, (मत्स्यस्य उदरं उपपत्तिस्थानं

यस्याः । मत्स्यगर्भं जातत्वादस्यास्तथात्वम् ।)

सखवती सा च व्यासमाता । इति जटाधरः ॥

(यथा देवीभागवते । २ । १ । ३८ ।

“कालिका वसुना दत्ता तरमा जालजीविने ।

नाम्ना कालीति विख्याता तथा मत्स्यो

दरीति च ॥”

(मत्स्या उदरे गर्भे यस्याः ।) काशीस्थतीर्थ-

विशेषः ॥ यथा,—

“केलामाद्रेः समायाताः सप्रकोटिमिताः प्रभो ।।

दुर्गाणि तेः कृतानीह सप्रस्वर्गसमानि च ॥

सङ्घाराणि सयज्ञाणि कषाटविकटानि च ।

मथितं

कोटिकोटिभटान्यानि सर्वहिसहितान्यपि ॥

ततः शैलं महादुर्गं तेः काशीपरितः कृतम् ।

परिखा निजतालिस्या मत्स्योदर्या जलाविला ॥

मत्स्योदरी द्विधा जाता बहिरन्तश्चरा पुनः ।

तस्य तीर्थं महत् स्थातं मिलितं गाङ्गवारिणि ॥

यदा संहारमार्गेण गङ्गास्रः प्रसरेद्दिह

तदा मत्स्योदरीतीर्थं लभ्यते पुण्यगौरवात् ॥

सूच्याचन्द्रमसोः पञ्च तदा कोटिगुणं शतम् ।

सर्वपञ्चाणि तत्रैव सर्वतीर्थानि तत्र वै ।

तत्रैव सर्वलिङ्गानि गङ्गा मत्स्योदरी यतः ॥

मत्स्योदर्याश्च ये स्नाता यत्र कुत्रापि मानवाः ॥

कृतपिण्डप्रदानास्ते न मातुरदरशयाः ॥

अविमुक्तमिदं क्षेत्रं मत्स्याकारत्वमाप्नुयान् ।

परितः स्वर्णनीवारि संसारे परिवीक्षते ॥

मत्स्योदर्या कृतस्नाना ये नरास्ते नरोत्तमाः ।

कृत्वापि बहुपापानि नेच्छन्ते भास्करेः पुरीम् ॥

किं स्नात्वा बहुतीर्थेषु किं तप्त्वा दुष्करं तपः ।

यदि मत्स्योदरी स्नाताः कुतो गर्भभयं ततः ॥

यत्र यत्र हि लिङ्गानि नृदेवपि कृतान्यपि ।

तत्र मत्स्योदरी प्राप्य मुक्तासौ भोजभाजनम् ॥

सन्ति तीर्थान्यन्येकाभिर्भूभूवः स्वर्गतात्यपि ।

न समानि परं तानि कोऽप्येनापि निश्चितम् ॥

इत्थं तीर्थं कृतं तेन विभो ! केलीसवासिना ।

गणाधिपेन सुमधुत् सुमहोदरकर्मणा ॥”

इति काशीखण्डे ६६ अध्यायः ॥

मथ इ कुप्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

वधे-मक०-केशे अक०-सेट् ।) इ मत्स्याते ।

कृत्यो वधकेशौ । इति दुर्गादासः ॥

मथ ज ए गाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) ज मत्स्यः मथः । ए अम-

धीत् । इति दुर्गादासः ॥

मथनं, स्त्री, (मथ्यते इति मथ + भावे लुट् ।)

विलोडनम् । मथोया इति भाषा । यथा,—

“काहं मन्दमतिः केदं मथनं लोदवारिधेः ।

किं तत्र परमाणवे यत्र मज्जति मन्दरः ॥”

इति भागवते । ११ । १ । टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अस्त्र विशेषः । यथा, हरिवंशे । २३ । १० ।

“ऐषोकमस्त्रमेन्द्रश्च आमेयं श्रेष्ठिरं तथा ।

वाययं मथनं नाम कापालमथ किङ्करम् ॥”

मथनः, पुं, (मथति रोगानिति मथ + कर्त्तरि

ल्युट् ।) गणिकारिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

(मथनकारके, त्रि । केशिमथनसुखमदन्त्यादि-

दृशनात् ।)

मथितं, स्त्री, (मथ + क्तः ।) निर्जलघोलम् । इत्य-

मरः । २ । ४ । ५३ । यथा, बृहत्संहितायाम् । ५० । १६ ।

“स्यारं कदल्यामथितेन युक्ते

दिनोपिते पायितमायनं यत् ॥”

अस्य गुणाः । कफपित्ताशकलम् । रोचनत्वम् ।

घातुपुष्टिदत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ विलो-

डिते, त्रि । (तथा च पर्यायान्तरं प्रकारा-

न्तरञ्च यथा,—

“घोलम् मथितं तक्रसुदखिच्छिकापि च ।

मथुरा

ससरं निर्जलं घोलं मथितं नरोदकम् ॥

तत्रं पादजलं प्रोक्तमुदास्वित्त्वरिकम् ।

हृत्किंका सारङ्गीना स्यात् स्वच्छा प्रचुर-
यारिका ॥”

इति भावपकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

“ससरं निर्जलं घोलं मथितं सरवञ्जितम् ।”

इति च हारीते प्रथमस्याने अष्टमेऽध्याये ॥

मथुरा, स्त्री, (मथ्यते पापराशिर्यया इति । मथ +

“मन्दिवाशीत्यादि ।” उणा० । १ । ३८ ।

इति उरश्च ।) स्वनामख्यातपुरी । अधुना

आगरा इति ख्यातस्यायवणस्य नगरम् ।

(यथा, रघौ । ६ । ४८ ।

“यस्यावरोधस्तनचन्दनानां

प्रक्षालनादारिविहारकाले ।

कलिन्दकन्या मथुरां गतापि

गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति ॥”)

तत्पठ्यायः । मधुपत्रम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुपुरी ३ मथुरा ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

सा च मोक्षदायकतीर्थम् । यथा,—

“अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अव-
न्तिका ।

पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥

अयोध्या रामनगरी मथुरा जगन्पालिता ।

एतास्तु पृथिवीमध्ये न गगनस्ते कदाचन

श्रीरामधनुरगस्या अयोध्या सा महापुरी ।

मथुरा केशवोत्पत्त्युत्पत्तिर्नविधारिता ॥”

इत्यादिभूतशुद्धितन्त्रम् ॥ ३ ॥

तत्र विष्णुदर्शनमाहात्म्यं यथा,

“यच्छ्रेष्ठयुक्तादाय्यां स्नात्वा वै यमुनाजले ।

मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

यमुनासलिले स्नातः पुरुषो मुनिसत्तमः ।

ज्यैष्ठ्यामृतमले पले द्वादश्यामुपवासकृतः ॥

समभ्यर्चयित्वा सस्यक् मथुरायां समाहितः ।

अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥

कश्चिदस्नतकुले जातः कालिन्दीसलिलानुतः ।

अर्चयित्वा गोविन्दं मथुरायासुपोषितः ॥

ज्यैष्ठ्यामृतसिते पले येनैव वयमप्युत ।

परान्द्विमवाभ्यामस्नारिताः सकलौघवैः ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्यायः ॥ ३ ॥

तस्या माहात्म्यं यथा,—

वराह उवाच ।

“न विद्यते च पाताले नान्तरीक्षे न मानुषे ।

समत्वं मथुराया हि प्रियं मम वसुधरे ॥”

सुत उवाच ।

“तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य प्रणम्य शिरसा तदा ।

पुण्यानां परमं पुण्यं पृथ्वी वचनमब्रवीत् ॥

पृथिव्या च ।

पुष्करं नैमिषं चैव पुरी वाराणसी तथा ।

एता हि त्वा महाभाग ! मथुरां किं प्रशंससि ॥

वराह उवाच ।

श्रेष्ठं कार्त्तिकेन वसुधे । कथ्यमानं मयानघे ।

मथुरेति च विख्यातं नास्ति चैवं परं मम ।

पृथु

मथुरा

सा रस्या च सुगन्ता च जम्बूभूमिः प्रिया मम ॥

श्रेष्ठ देवि ! यथा स्तौमि मथुरां पापहारि-

णीम् ।

तत्तिवामी नरो याति मोक्षं नास्त्यत्र संशयः ॥

महामायां प्रयागे तु यत् फलं लभते नरः ।

तत् फलं लभते देवि ! मथुरायां दिने दिने ॥

कार्त्तिके चैव यत् पुण्यं पुष्करे तु वसुधरे ! ।

तत् फलं लभते देवि ! मथुरायां दिने दिने ॥

पुण्यं वर्धमहमे तु वाराणस्यान्तु यत् फलम् ।

तत् फलं लभते देवि ! मथुरायां क्षणेन हि ॥

मथुराश्च परित्यज्य योऽन्यत्र कुरुते रतिम् ।

सोऽपि भ्रमति संसारे मोक्षतो मायया मम ॥

यः शृणोति वरारोहे ! मथुरां मम मण्डलम् ।

अन्योऽप्यारितं शंसन् सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥

एधियां यानि तीर्थानि आसमुद्रमरीचि च ।

मथुरायां गमिष्यन्ति सुप्ते चैव जनाहंन ॥

मथुरां समनुप्राप्य आहुं कृत्वा यथाविधि ।

हस्तिं याप्तीह पितरो यावत् स्थित्यजम्भनः ॥

ये वसन्ति महाभागे ! मथुरामितरं जनाः ।

तेऽपि याप्ति परां सिद्धिं सत्यसादात्त संशयः ॥

कुष्माण्ते शौकरवे मथुरायां विशेषतः ।

विना सांख्येन योगेन मुच्यते नात्र संशयः ॥

मथुरायां महापुण्या ये वसन्ति शुचिप्रताः ।

बलिभिन्नाप्रदातारो ये वा ते नराविग्रहाः ॥

भविष्यामि वरारोहे ! द्वापरे वृषगंसिन्धे ।

ययातिभूपर्यशाश्च क्षत्रियः कुलवर्द्धनः ॥

भविष्यामि वरारोहे ! मथुरायां न संशयः ।

मूर्तिं चतुर्विधां कृत्वा स्यास्यामि ऋषिभिः

स्तुतः ॥

स्यास्यामि वत्सरशतं युद्धेषु कृतनिश्चयः ।

एका चन्दनसङ्काशा द्वितीया कनकप्रभा ॥

अशोकसङ्काशा चान्या अस्या क्षीपलसद्भिभा ।

तत्र गुह्यानि नामानि भविष्यन्ति मम प्रिये ॥

पुण्यानि च पवित्राणि संसारोच्छेदनानि च ।

यज्ञाहं चातयिष्यामि द्वात्रिंशति वसुधरे ॥

देवान् घोरान् महाभागे ! कंसादीन् घोर-

दर्शनान् ।

यमुना यत्र सुवहा नित्यं सन्निहिता ध्रुवम् ॥

वैवस्वतस्वसा रस्या यमुना यत्र विश्रुता ।

तां नदीं यमुनां गङ्गां प्रयागे सङ्गविश्रुताम् ॥

गङ्गाशतगुणा पुण्या मथुरे मम मण्डले ।

यमुना विश्रुता देवि ! नात्र काव्या विचारणा ॥

तत्र तीर्थानि गुह्यानि भविष्यन्ति ममानघे ! ।

येषु स्नानपरो देवि ! मम लोके महीयते ॥

अथात्र मुच्यते प्राणान् मम कर्मपरायणः ।

न जायते स मर्त्ये जायते च चतुर्भुजः ॥

अविस्तृक्ते नरः स्नातो मुक्तिं प्राप्नोत्यसंशयम् ।

तथात्र मुच्यते प्राणान् मम लोके स गच्छति ।

विश्रान्तिमञ्चकं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

यस्मिन् स्नातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ॥

सर्वतीर्थेषु यत् स्नानं सर्वतीर्थेषु यत् फलम् ।

तत् फलं लभते देवि ! दृष्ट्वा देवं गतश्रमम् ॥

मथुरा

न च यज्ञेन तपसा न ध्यानेन च संयमेः ।

तत् फलं लभते देवि ! स्नातो विश्रान्तिमञ्चके ॥

कालत्रयान् वसुधे ! यः पश्यति गतश्रमम् ॥

कृत्वा प्रदक्षिणेन तु विष्णुलोकं स गच्छति ॥

अस्ति चात्यन्तं परं गुह्यं सर्वसंसारमोक्षणम् ।

यस्मिन् स्नातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ॥

प्रयागं नाम तीर्थान् देवानामपि दर्शनम् ।

तस्मिन् स्नातो नरो देवि ! अत्रिथीमफलं लभेत् ॥

इन्द्रलोकं समसाद्य नरो वै तत्र मोदते ।

अथात्र मुच्यते प्राणान् मम लोके स गच्छति ॥

तथा कनखलं तीर्थं नाम गुह्यं परं मम ।

स्नानमात्रेण तत्रापि नाकपृष्ठे स मोदते ॥

अस्ति क्षेत्रं परं गुह्यं त्रिदशं नाम नामतः ।

तस्मिन् स्नातो नरो देवि ! मम लोके महीयते ॥

अस्मिन्तीर्थे पुरातनं तच्छृणुष्व वसुधरे ॥

पाञ्चालविषये देवि ! काम्यस्याश्च पुरोक्तमम् ॥

धनधान्यभमायुक्तं ब्रह्मदेवेन पालितम् ।

तस्मिन् वसते देवि ! त्रिदशं नाम नामतः ॥

तस्मिन् वसतस्तस्य नापितस्य पुरोक्तमे ।

कालेन महता तस्य कुटुम्बः जयमागतः ॥

क्षीणे कुटुम्बे तु तदा सुभ्रष्टं दःखपीडितः ।

सर्वसङ्गपरित्यागी यो गच्छन् मथुरापुरीम् ।

प्राञ्जनावसथे सोऽपि वसमानो वसुधरे ॥

तत्र कर्मशतं कृत्वा स्नात्वेव धमुनां नदीम् ।

तत्र दानञ्च कुरुते नित्यकालं दृढप्रतः ॥

ततः कालेन महता पञ्चत्वं समुपागतः ।

तस्य तीर्थप्रभावेण जातोऽभौ ब्राह्मणोत्तमः ॥

तस्मिन् वरदृष्टे देवि ! ब्राह्मणो योगिनां वरः ।

जातिस्मरौ महाप्राज्ञो विष्णुभक्तो वसुधरे ॥

तस्य तीर्थप्रभावेण प्राप्ता मुक्तिः सुदुर्लभा ॥

ततः परं स्वरूपतीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।

वैरोचनेन बलिना सूर्यस्वाराधितः पुरा ॥

भरद्वाज्येन बलिना धनकामेन वै पुरा ।

ऊर्ध्वाङ्गुलिहाराहारस्नानानुत्तमं तपः ॥

सायं संवत्सरं देवि ! ततः काममवाप्नुयात् ।

तस्य प्रसन्नो भगवान् क्षमणिः प्रत्यभाषत ॥

किं कारणं बले ! मृदि तपस्यसि महत्तपः ॥”

बलिरुवाच ।

“भरद्वाज्योऽस्मि देवेश ! पाताले निवसान्यहम् ।

चित्तेनापि विहीनस्य कुटुम्बरणं कुतः ॥

सुकुटाक्षस्य वै सूर्यादौ चित्तामणिं ततः ।

चित्तामणिं समसाद्य पातालमगमत्तदा ॥

तस्मिन्तीर्थे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

तत्रापि मुच्यते प्राणान् मम लोके स गच्छति ॥

आदित्येऽहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

तस्मिन् स्नातो नरो देवि ! राजसूयफलं लभेत् ॥

यत्र ध्रुवेण सन्तप्तं दृष्ट्वा परमं तपः ।

अत्र वै स्नानमात्रेण ध्रुवलोकं महीयते ॥

तत्रापि मुच्यते प्राणान् मम लोके महीयते ॥

ध्रुवतीर्थं च वसुधे यः आहुं कुरुते नरः ।

पितृन्धारयते सर्वान् पितृपत्ने विशेषतः ॥

दक्षिणे ध्रुवतीर्थस्य तीर्थराजं प्रकीर्तितम् ।

मदः

तस्मिन् ज्ञातो नरो देवि । मम लोके महीयते ।
 तत्राय मृचते प्राणान्मम लोके स गच्छति ॥
 तद्दृष्ट्वा महीयते । अघिनीर्य परं मम ।
 तत्र ज्ञातो नरो देवि । अघिलोके प्रपद्यते ॥
 अथात्र मृचते प्राणान्मम लोके महीयते ।
 दृष्ट्वा अघिनीर्यस्य भोजनीर्य परं मम ॥
 ज्ञानमात्रेण वसुधे । भोजनं प्राप्नोति मानवः ।
 तत्राय मृचते प्राणान्मम लोके महीयते ॥
 तत्रैव कोटिनीर्यं हि तीर्थानामपि दर्शनम् ।
 तत्र ज्ञानेन दानेन मम लोके महीयते ॥
 कोटिनीर्यं नरः स्नातः सत्पथे पितृदेवताः ।
 तारिताः पितरस्तेन तथैव प्रपितामहाः ॥
 कोटिनीर्यं नरः ज्ञातो ब्रह्मलोके महीयते ।
 तत्रैव वायुनीर्यं पितृणामपि दर्शनम् ॥
 पिण्डं दद्यात् वसुधे । पितृलोकं स गच्छति ।
 गयापिण्डप्रदानेन यत् फलं लभते नरः ॥
 तत् फलं लभते देवि । श्रेष्ठे दानासंशयः ।
 द्वादशैतानि तीर्थानि देवानां दर्शनानि च ॥
 ज्ञानं दानं जपो ह्येवमः सद्यःसगुणितं भवेत् ।
 यथा स्मरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 शुद्धा तीर्थस्य माहात्म्यं सर्वान् कामानवा-
 प्रयात् ॥”
 इत्यादि वराहपुराणे मथुरातीर्थप्रभावः ॥ * ॥
 इतः प्रभृति सप्तविंशत्याध्यायेषु मथुरामाहात्म्यं
 ज्ञेयम् ॥
 मथुरेशः, पुं, (मथुराया ईशः ।) श्रीकृष्णः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 मथुरा, स्त्री, (मथ् + बाहुलकात् ऊरः टाप् ।)
 मथुरा । इति द्विरूपकोषः ॥
 मदः इ ड स्वप्ने । जायते । मदे । मोदे । स्तुतौ ।
 गतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-आत्म०-
 स्वप्ने जायते मद मोदे अक०-स्तुतौ गतौ च
 सक०-सेट् ।) मन्दते । ड मन्दते जनः स्वपिति
 जड़ो भवति मादति मोदते स्तौति गच्छति
 वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 मदः, ई भ य इर् जि हर्षे । इति कविकल्पदमः ॥
 (द्वा०-पर०-अक०-सेट् ।) ई जि मतोऽस्ति ।
 भ य मादति । इर् अमदत् अमादीत् ।
 अस्मात् पुषादित्वात् नित्यं ड इत्यन्ते । इति
 दुर्गादासः ॥
 मदः, क ड तृप्रयोगे । इति कविकल्पदमः ॥
 (पुरा०-आत्म० सक०-सेट् ।) क ड मनो माद-
 यत यस्य शास्त्राभ्यासरसायनान् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 मदः, म गर्जे । स्तेपने । इति कविकल्पदमः ॥
 (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) गर्जोऽह्वारः ।
 स्तेपनं दैवम् । म मर्यति नीचं सम्पत्तिः ।
 मर्यति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥
 मदः, पुं, (मद्यतीति । मद् + अच् ।) हस्ति-
 गण्डजलम् । (यथा, भारवौ । २ । १८ ।
 “मदसिक्तमुखैर्मगाधिपः
 करिभिर्यतयेत खर्यं हतेः ।”)

मदः

तत्पर्यायः । दानम् २ ॥ (मद्यते इति । मद् +
 “मदोऽनुपसर्गः ।” ३ । ३ । ६७ । इति अप् ।)
 हर्षः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । २ ।
 “उप नः सवनागहि भोमपाः पिय गोदा इदेवतो
 मदः ॥” “मदो हर्षः ।” इति तद्वाच्यसायनः ।)
 तत्पर्यायः । आमोदः २ । इत्यमरः । ३ ।
 २ । २० । रेतः । कस्तुरी । (पर्यायो यथा,—
 “मृगनाभिमुंगमदो मदः कस्तुरिकावजः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 रोगविशेषः । उन्मादस्य प्रथमावस्थायां यथा,
 “स चापशङ्खस्तकणो मदमंज्ञो विभर्ति च ।”
 इति माधवकृतस्मृतिनिबन्धे उन्मादाधिकारे ॥
 विशेषोऽस्य यथा —
 यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।
 पृथक् पृथक् समस्ता वा सोमांसि कुपिता मलाः ॥
 मलिनाहारशैलस्य रजोभोज्यावृतात्मनः ।
 प्रतिहृत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते याधयस्तदा ॥
 मदमूर्च्छासंन्यासास्तिषां विद्याद्विचक्षणः ।
 यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥
 दुर्बलस्तेन सः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।
 मनो विभोभयन् जन्तोः संज्ञा संमोहयेतदा ॥
 पित्तमेवं कफश्चैवं मनो विभोभयन् तृणाम् ।
 संज्ञा नयत्याकुलतां विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥
 स्वप्नान्मदप्रतापभाष्यलसवन्तचेष्टितम् ।
 विद्याद्वानमदाविष्टं क्लृप्त्वावाक्यजातिम् ॥
 सक्रोधप्रकृताभाषं संप्रचारकलिप्रियम् ।
 विद्यात् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतामिताकृतिम् ॥
 स्वल्पसम्बन्धवचनं तन्मालस्यसमन्वितम् ।
 विद्यात् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रधानतत्परम् ॥
 सञ्जागृतानि रूपाणि सतिपातकृते मदे ।
 जायन्ते शास्यति त्वाग्नं मदो मद्यमदाकृतिः ॥
 यच्च मद्यमदः प्रोक्तो विषजो रौधिरश्च यः ।
 सर्व एते मदानर्तं वातपित्तकफाश्रयात् ॥”
 इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशत्याध्याये ॥)
 गर्जः । इति मेदिनी । दे, १९ ॥ (यथा,
 भारवौ । २ । ४६ ।
 “मदमानममुह्यतं तृप्तं
 न विद्युक्ते नियमेन मृदता ॥”)
 मद्यम् । क्षेयम् । मर्यतेति यावत् । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । २०६ ॥ (यथा, मनौ । ७ । ४७ ।
 “मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।”
 “तीर्थत्रिकं तृथाया च कामजो दशको गणः ॥”)
 मदः । कल्याणवस्तु । इति धरणिः ॥ * ॥
 महलक्षणं यथा,—
 “अहं महात्मा धनवान् मत्तुल्यः कोऽस्ति भूतले ।
 इति यज्जायते चित्तं मदः प्रोक्तः स कोविदेः ॥”
 इति पाण्डे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
 तस्य उत्पत्तिर्यथा ।
 “बुद्धिर्मोहः समभवदहङ्कारादभूत्तदः ।”
 इति मातृस्ये ३ अध्यायः ॥
 (दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८६ ।
 “असिलोमा सुकेशी च शठश्च बलको मदः ॥”

मदनः

मदकटः, पुं, (मदं कटमि प्रकटयतीति । कट् +
 अच् ।) घण्टः । घण्ट् इति भाषा ॥ यथा ।
 इड्चरो इडवरौ गोपतिः घण्टो वृषो मदकटो
 हलः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०५ ॥
 मदकलः, पुं, (मदेन कलोऽथक्तमधुरध्वनिर्यस्य ।)
 मत्तहस्तौ । तत्पर्यायः । मदोक्तः २ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ३५ ॥ अयस्कपलापी । इति
 शब्दरत्नावली ॥ मदायक्तवाणिनि च । इति
 मेदिनी । ले, १५६ ॥ (यथा, उत्तरचरिते २ अङ्के ।
 “मदकलमयूरकण्ठश्च विभ्रवकीर्णानि ।”)
 मदगन्धः, पुं, (मद्यस्य दानस्यैव गन्धोऽस्य ।)
 सप्तच्छदशब्दे ज्ञेयम् । (विवरणमु
 सप्तच्छदशब्दे ज्ञेयम् ।)
 मदगन्धा, स्त्री, (मदः मादनः गन्धोऽस्याः ।)
 मदिरा । अतमी । इति राजनिघण्टुः ॥
 मदघ्नो, स्त्री, (मदं भक्त्यां हन्तीति । मद् + हन्
 टक् डीप् ।) प्रतिका । इति अटाधरः ॥
 मदनः, पुं, (मद्यतीति । मद् + णिच् लुङ् ।)
 कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥
 तस्य नाम्नां युत्पत्तिर्यथा । ऋषय ऊचुः ।
 “यस्मान् प्रमथ्य चैतत्त्वं जानीऽस्माकं तथा विधिः ।
 तस्मान्मन्मथनाम्ना त्वं लोके गर्धो भविष्यसि ॥
 जगत्सु कामरूपत्वं त्वत्समो न हि विद्यते ।
 अतस्त्वं कामनाम्नापि ख्यातो भव मनोभव ॥
 मदनान्मदनाख्यत्वं शस्मोर्दपात् सदपकः ।
 तथा कन्दर्पनाम्नापि लोके ख्यातो भविष्यसि ॥”
 इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥
 ब्रह्मणस्तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “प्रब्रह्ममानसः पुत्तं कन्धेकाश्च ससर्ज ह ।
 हृद्यस्य कामिनः पुत्रः कामदेवो बभूव ह ॥
 कन्या घोडश्ववर्षाया रत्नभूषणभूषिता ॥
 उवाच पुत्रं स विधिः सुदीप्तं पुरतः स्थितम् ।
 दुर्निवार्यं मत्कलशं स्वाभारामं मनोहरम् ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 स्त्रीपुंसोः क्रीडनार्थाय सुदा त्वच्च यिनिर्मितः ।
 हृदि योगेन सर्वेषामधिष्ठानं करिष्यसि ॥
 सम्मोहनं ससुहृदशीर्षं स्तम्भितकारणम् ।
 उन्मत्तबीजं व्यसनं शश्वत्तनहारकम् ॥
 प्रमृष्टोत्तान्मया दत्तान् सर्वान् सम्मोहनं कुरु ।
 दुर्निवार्यो मम वराहव वत्स ! भवेद्यु च ॥
 बाणान्दत्त्वेवमुक्ता च प्रहृष्टश्च जगद्भिः ।
 दृष्ट्वा वाचं दुहितरं वरं दानुं समुद्यतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५ अध्यायः ॥
 (योगाचार्यरूपः शिवस्यावतारविशेषः ।
 यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १० ।
 १—२ ।
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 “युगावर्षेषु सर्वेषु योगाचार्यहृत्केन तु ।
 अवताराणि सर्वस्य शिष्याश्च भगवन् ! वद ॥”
 उपमन्यु उवाच ।
 “श्वेतः सुतारो मदनः सुहोत्रः कंक एव च ॥”
 महादेवः । मद्यति भक्तानां मनः इति

मदन

मद + लुः । मनसि आनन्दजनकत्वादस्य तथा-
त्वम् । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६६ ।

“उन्मादो मदनः कामो लुप्तोऽर्थकरो
यशः ॥”

मत्तता । वरारोहणां कामिनीनां भावविशेषः
इति यावत् । यथा, महाभारते । ३ ।
४६ । १३ ।

“सीधुपानेन चाल्पेन तुष्टाय मदेन च ।
विलासनेन विधिः प्रेक्षणीयतराभवत् ॥”

वसन्तः । धुस्तूरः । सिक्थकम् । इति मेदिनी ।
मे । १०३ ॥ वृत्तभेदः । मयना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पिशुकः ० मुचुकुन्दः ३ कगटकी ४ ।
इति रत्नमाला ॥ पिच्छीतकः ५ । (तथासाय
पर्यायात्तरं गुणाच्च ।

“मदनः कर्हणः पिच्छो नटः पिच्छीतकस्तथा,
करहाटो मरुवकः शल्यको विधपुष्पकः ॥
मदनो मधुरस्तितो वीर्याणां लेखनो लघुः ।
वाल्मिजिह्वदधिरः प्रतिश्यायव्रणान्तकः ॥
रुचः कुष्ठकफानाहशोथगुल्मव्रणापहः ॥”

धुस्तूरार्थं पर्यायो यथा,—
“धुस्तूरधर्नधुस्तूरा उन्मादः कनकाह्वयः ।
देवता कितवस्तूरी महाभोजः शिवप्रियः ॥
मातुली मदनसाय फलो मातुलपुष्पकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मरुवकः ६ श्वसनः ७ करहाटकः ८ शल्यः ९ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ५०—५३ ॥ अमरः ।

इति जटाधरः । माघः । इति हेमचन्द्रः ॥
खदिरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मशीट-
वृक्षः । वक्रुलवृक्षः । वृक्षविशेषः । मयना-

फल इति भाषा । तत्पर्यायः । शल्यः ०
केटर्थः ३ पिच्छः ४ धाराफलः ५ तगरः ६
करहाटः ७ पिच्छीतकः ८ श्वसनः ९ मरु-

वकः १० । अस्य गुणाः । वमिकारकत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णवीर्यत्वम् । शैवनत्वम् । लघुत्वम् ।
रुचत्वम् । कुष्ठकफानाहशोथगुल्मव्रणापहत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ आलिङ्गनविशेषः । तत्त-
त्त्वम् । नायको नायिकायाः कण्ठे हस्तं दत्त्वा
द्वितीयहस्तं तस्या मध्यदेशं दत्त्वा यदाग्रप्रति ।

इति कामशास्त्रम् ॥ (“अथ मयनम् ।” मम्
इति भाषा ।

“मयनम् मधुच्छिद्यं मधुशेषश्च सिक्थकम् ।
मध्वाधारी मदनकं मधुपित्तमपि स्मृतम् ॥

मदनं वदसुखिणं भूतघ्नं व्रणरोपणम् ।
भयसन्धानकृद्वातकुष्ठवीर्यरक्तघ्नम् ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
मच्छलिसर्पान्तर्गतसर्पविशेषः ॥ “शिशुको मदनः
पालिहरः इत्यादि ।” इति सुश्रुते कल्पस्थाने

चतुर्थेऽध्याये ॥)

मदनकः, पुं, (मद्यतीति मद + णिच् + लुः स्वार्थे
कः ।) दमनकवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

(सिक्थकार्थे स्त्री । तत्पर्यायो यथा,—
“मयनम् मधुच्छिद्यं मधुशेषश्च सिक्थकम् ।

मदन

मध्वाधारी मदनकं मधुपित्तमपि स्मृतम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

मदनकाकूरः, पुं, (मदनं हेतुना काकूः काम-
जन्यो विलतो रवः अस्फुटध्वनिर्यस्य ।) पारा-
वतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदनगोपालः, पुं, (मदनश्चासौ गोपालश्चेति ।
भक्तिसौम्यादकारित्वादस्य तथात्वम् ।)

श्रीकृष्णः । यथा,—

“वन्दे मदनगोपालं केशीगकारमङ्गलम् ॥”

इति पादो पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥

मदनचतुर्दशी, स्त्री, (मदनोत्सवात्मिका चतुर्दशी ।)

चैत्रशुक्लचतुर्दशी । यथा । अथ मदनचतुर्दशी
तत्र मदनस्य पूजा काव्या । स्कन्दपुराणसौरा-
गमयोः ।

“मधुमासे तु संप्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

प्रोक्ता मदनमुज्जीति सिद्धिदा तु महोत्सवे ॥

पूजयिष्यन्ति ये मर्यास्तद्व्रणवपस्त्रवेः ।

त यान्ति परमं स्थानं मदनस्य प्रभावतः ॥

चैत्र मासि चतुर्दश्यां मदनस्य महोत्सवः ।

जुगुप्सितोक्तिभिस्तत्र गीतवाद्यादिभिरङ्गम् ।

भगवोस्तुष्यते कामः पुत्रपौत्रमन्दहिदः ॥

वलिं प्रति भगवदाह्वयम् ।

न मानयन्ति ये पञ्च मादनं मानवाधमाः ।

तेषां पुण्यं फलं दत्तं मया तं चैत्रमासिकम् ॥

देवतः ।

चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवमभिधौ ।

पिशाचत्वं न तस्य स्यात् गङ्गायाश्च विशेषतः ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

मदनचयोदशी, स्त्री, (मदनपूजार्था चयोदशी ।)

चैत्रशुक्लचयोदशी । तत्र मदनस्य व्रतं कर्तव्यम् ।
यथा भविष्ये ।

“चैत्रशुक्लचयोदश्यां मदनं दमनात्मकम् ।

लत्वा संपूज्य विधिवद्भोजयेद्भोजनेन तु ॥

तत्र सन्तुष्टितः कामः पुत्रपौत्रविवर्धनः ।

कामदेवश्चयोदश्यां पूजनो यो यथाविधि ।

रतिप्रीतिसमायुक्तो लुप्तोऽकर्मणिभूयतः ॥”

दमनो दमनकवृक्षः । सन्तुष्टितः प्रीणितः ।

कामदेवध्यानम् ।

“चापपुष्पक कामदेवो रूपवान् विश्वमोहनः ।”

तत्र स्तुतिमन्त्रः ।

“पुष्पधन्वन् ! नमस्तेऽस्तु नमस्ते भीमकेतन ! ।

सुनीनां लोकपालानां धैर्यपुत्रिक्तत नमः ॥

माधवात्मज ! कन्दर्प ! सम्बरारे ! रति-

प्रिय ! ।

नमस्तुभ्यं जिताशेषसुवर्णाय मनोभवे ॥

आधयो मम नश्यन्तु व्याधयश्च शरीरजाः ।

सम्यग्गतामभीष्टं मे सम्पदः सन्तु मे स्थिराः ॥

नमो माराय कामाय देवदेवस्य स्मर्ये ।

ब्रह्मणिष्णुशिवेन्द्राणां भगवोभकराय च ॥

एवं यः कुरुते पूजामनङ्गस्य महात्मनः ।

भवन्ति नोपस्तस्य तस्मिन्मन्दे कदाचन ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥

मदन

मदनहादशी, स्त्री, (मदनपूजाविधायिणी हादशी ।)

चैत्रशुक्लहादशी । अत्र मदनव्रतं कार्यम् । यथा,
अथ उवाच ।

“श्रोतुमिच्छामहे स्तुत ! मदनहादशीव्रतम् ।

सुतानेकोनपञ्चाशत् येन लेभे दितिः पुनः ॥

स्तुत उवाच ।

यद्वाग्निहादिभिः पूज्यं दितेः कथितस्तुतमम् ।

विस्तरं गेते देवं मत्सकाशाभिबोधत ॥

भेजे मासि सिते पक्षे हादश्यां नियतव्रतः ।

स्थापयेद्व्रणं कृष्णं सिततण्डुलप्रितम् ॥

नानाफलयुतं तद्दक्षिणदण्डममन्वितम् ।

सितवस्त्रयुगच्छ्रं सितचन्दनचर्चितम् ॥

नागाभक्ष्यफलार्पणं सहिरग्यश्च शक्तिः ।

ताम्रपात्रं शुभोपेतं तस्योपरि निवेदयेत् ॥

तस्मादुपरि कामस्य कदलीदलसंस्थितम् ।

कुर्याच्छक्रेयोरपितां रतिं तस्य च वामतः ॥

गन्धधूपं ततो दद्यात् गीतवादाश्च कारयेत् ।

तदभावे कथां कुर्यात् कामकेशवयोनेन ॥

कामनाम्ना हरिश्चैव स्थापयेद् गुडवारिणा ।

शुक्लपुष्पाक्षततिलैरर्घ्यैश्चैव सदनम् ॥

कामाय पादौ संपूज्य ग्रंथं सौभाग्यदाय च ।

ऊरु स्मरायेति पुनर्मन्त्रपायेति वै कटिम् ॥

स्वच्छीदरायैवदरं अनङ्गायैवदरो हरिः ।

सुखं पद्मसुखायेति बाह्व पद्मशराय वै ॥

नमः सर्वोत्तमे मौलिमर्चयेदिति केशवम् ।

ततः प्रभाते तं कृष्णं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्ता स्वयश्च लवणादृतं ।

भुक्त्वा दक्षिणां दद्यादित्तं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

प्रीयतामत्र भगवान् कामरूपो अनाह्नतः ।

चुदये सर्वभूतानामानन्दो यो विधीयते ॥

अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् ।

उपवासी चयोदश्यामर्चयेद् विष्णुमथयम् ॥

फलमेकश्च संप्राप्य हादश्यां भूतान् स्वपेत् ।

ततश्चयोदशे मासि घृतं धनममन्वितम् ॥

शय्यां दद्यादनङ्गाय सर्वोपस्करसंयुताम् ।

काश्चन कामदेवश्च शुक्लां गाश्च पयस्विनीम् ॥

वासोभिर्द्विजदाम्यथ पूज्य शक्ता विभूयगेः ।

शय्यां गवादिकं दद्यात् प्रीयतामलुदोरयेत् ॥

होमं शुक्लोत्तिलैः कुर्यात् कामनामानि कीर्तयेत् ।

गर्थेन सर्पिणा चैव पायसेन च धर्मविन ॥

विप्रेभ्यो भोजनं दद्यादित्तशक्ताविविजितः ।

दक्षिणदण्डो दद्यात् पुण्यमालाश्च शक्तिः ॥

यः कुर्याद्विधानेन मदनहादशीममाम् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः प्राप्नोति हरिसाम्यताम् ।

इह लोके वरान् पुत्रान् सौभाग्यश्च समश्नुते ॥”

इति मत्स्यपुराणे ७ अध्यायः ॥

मदनपाठकः, पुं, (मदनं तदुद्दीपकं पठतीति । पठ
+ ण्वल् । स्वरेण कामोद्दीपनात्तथात्वम् ।)

कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदनमोहनः, पुं, (मदन उन्मादकश्चासौ मोहन-
श्चेति कर्मधारयः । मुह् + णिच् + लुः ।)

श्रीकृष्णः । यथा,—

मदना

“वन्दे मदनगोपालं केशोराकारमद्भुतम् ।
यमाहूर्यापिनोद्विष्टे श्रीमन्मदनगोहनम् ॥”

इति पादौ पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥

मदनशलाका, स्त्री, (मदनोद्दीपिका शलाकेष्व-
अस्याः कामोद्दीपकत्वात्तथात्वम् ।) कामो-
द्दीपकौघम् । सारिकापत्नी । इति मेदिनी ।
के, २३५ । कौकिली । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

मदनमारिका, स्त्री, (मदनोद्दीपनाय सारिका ।)
पद्मिभेटः । सारिक इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
शलाका २ सारिका ३ चित्रलोचना ४
कुण्ठपी ५ । इति चट्टाधरः ॥

मदना, स्त्री, (मदयति मत्ततां जनयतीति ।
मद + गिच् + ल्युट् । यद्वा, मादति अनया ।
मद + ल्युट् । स्त्रियां टाप् ।) सुरा । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५६७ ॥

मदनकुशाः, पुं, (मदनस्य कामस्य अदृश इव ।)
लिङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नखम् । इति
कामादृशशब्दशान्ता । यथा, —
“कामादृशकुशितकामिमनङ्गनेन्द्रे ।”

इति श्रुतबोधे कालिदासः ॥

मदनायकः, पुं, (मदनं उन्मादकं अग्रं शिरोभागे
यस्य ।) कोदनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विज-
रणस्य कोदवशाद् ज्ञातयम् ॥)

मदनायुधः, पुं, (मदनस्यायुधः ।) भगम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

मदनायुगः, पुं, (मदनस्यायुजोवनं इव समा-
सामोद्भवः । निपातनात् साधुः ।) कामवर्द्धक-
त्वात्तथात्वम् । कामवृद्धिच्युपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मदनालयः, पुं, (आलीयतेऽस्मिन्निति आ-
ली + अधिकरणे अच् । मदनस्यालयः ।)
वर्ज्यसमासः । भगम् । मदनपर्यायकशब्दोत्तर-
गृहपर्यायकशब्देन भगस्योक्तत्वात् । यथा, —
“स्वपुष्पोरार्कौर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो
पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि जपति भक्तस्तत्र
मनुम् ॥”

इति कर्पूरस्तवः ॥

जन्मलयावधिसमस्यानम् । तत्तु जायास्थानम् ।
यथा, —

“स्थायुश्चान् क्रियतुष्टगस्त्रीकुलीरान्तयुके
दिग्द्वौल्लङ्घयतिशिरान् सप्तविंशतिं विशान् ।
अंशानेतान् उदति यवनान्त्यतुङ्गान् सुतुङ्गान्
तानेवाशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनी-
चान् ॥”

इति दीपिकायां मदनभवनशब्दशान्ता ॥

मदनावस्था, स्त्री, (मदनस्यावस्था ।) कामा-
वस्था । सा तु उद्देगरूपा । विरह इति
यावन् । यथा । ततः प्रविशति मदनावस्थो
राजा निःश्वस्य ।

“जाने तपसो वीर्यं सा बाजा परवतीति मे
विदितम् ।

मदयि

न च निम्नादिव सलिलं निवर्तते मे ततो हृद-
यम् ॥”

इत्यभिज्ञानशाकुन्तले ३ अङ्कः ॥ मदनावस्थ
इति राजोद्भव उद्देगरूपा पञ्चमी कामा-
वस्था । यदाह भरतः । उद्देगः पञ्चमः प्रोक्तः
इति । सच्चिन्ममिति केनोपायेन मम शकु-
न्तलालाभो भविष्यति । इति तट्टीका ॥

मदनी, स्त्री, (मादति अनया इति । मद +
करणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) सुरा । इति
हारावली ॥ कस्तूरी । अतिसुक्तकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मदनेच्छाफलः, पुं, (मदनेच्छां फलति जनय-
तीति अच् ।) बह्वरमालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मदनोत्सवः, पुं, (मदनाय उत्सवः ।) उत्सव-
विशेषः । होलाका इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
सुवसन्तकः २ । इति हारावली ॥

मदनोत्सवा, स्त्री, (मदनाय उत्सवो यस्याः ।)
स्वर्गवैश्या । इति शब्दरत्नावली ॥

मदप्रयोगः, पुं, (मदस्य प्रयोगः ।) करिणी मदो-
द्भमः । तत्पर्यायः । यस्तारमूर । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

मदभङ्गिनी, स्त्री, (मदं उन्मत्ततां भङ्गति दूरी-
करोतीति । मद + भञ्ज् + “नन्दिद्यद्विपचा-
दिभ्यो ल्युगिन्त्यच् ।” ३ । २ । १५४ । इति
गिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शतमल्ली । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणादयोऽस्याः शतमल्ली-
शब्दे ज्ञातयाः ॥)

मदयन्तिका, स्त्री, (मदयन्ती + तन्तः कन् ठाप् ।
पूर्वे इत्स्वच् ।) मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मुञ्चते चिकित्सितस्यानेह अध्याये ।
“त्रिफलात्कृत् त्रिकटुका सुरसा मदयन्तिका ।
वायस्यारग्वधानाच्च तुलां कुर्यात् पृथक्
पृथक् ॥”)

मदयन्ती, स्त्री, (मद + भञ्ज् + ङीप् ।) वन-
मल्लिका । इति रत्नमाला । काट्मल्लिका
इति भाषा ॥ मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथाचास्याः पर्यायो यथा, —

“मल्लिका मदयन्ती च शीतभीरुश्च भूपरी ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“मदयन्त्यङ्गिजः कायस्तदन् समभुशर्करः ।”

इति च वैद्यकचक्रपाणिनसंयुक्ते रक्तपित्ताधिकारे ॥

मदयित्रः, स्त्री, (मदयतीति । मद + गिच् ।
“स्तनिहृदिपुषिगदिमदिभ्यो योरित्थच् ।” उणा०
३ । २६ । इति मदि + इत्थच् । “अया-
मन्तात्वाप्येत्स्विण्यु ।” ६ । ४ । ५५ । इति
योरयादेशः ।) मदम् । इति मेदिनी । ने, २०२ ॥

मदयित्रः, पुं, (मदयतीति । मद + गिच् ।
“स्तनीति ।” उणा० । २ । २६ । इति इत्थच् ।
योरयादेशश्च ।) कामदेवः । शौचिकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ मदयुक्तः । इति मेदिनी । ने,
२०२ ॥ मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मदात्य

मदविचित्रः, पुं, (मदेन विचित्रचलितमनाः ।)
मत्तहस्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मदशोकः, पुं, (मदकरः शोकोऽस्य ।) उपोदकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मदसारः, पुं, (मदं सारयति दूरीकरोति । इति
मद + सृ + गिच् + अण् ।) तूलयुक्तः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मदहस्तिनी, स्त्री, (मदेन हस्तिनीव ।) महा-
करप्लः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदहेतुः, पुं, (मदस्य हेतुः कारणम् ।) धातकी ।
इति वैद्यकम् । मत्तताकारणश्च । (मदरोगस्य
हेतुः यथा, —

“यदा तु रक्तवाहीनि रसमंज्ञावहानि च ।
पृथक् पृथक् समस्ता वा स्तोतांसि कुपिता

मलाः ॥

मलिनहाराशीलस्य रजोमोहावृतात्मनः ।

प्रतिहत्यावतिष्ठन्ते जायन्ते व्याधयस्तदा ॥

मदमृच्छांयं संन्यासास्तीर्षा विद्याद्विचक्षणः ।

यथोत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ॥)

मदस्थलं, स्त्री, (मदस्य स्थलम् ।) मदस्थानम् ।
यथा, शब्दरत्नावली ।

“अवदेशः सुरापानं शृङ्गापानं मदस्थलम् ।”

मदस्थानं, स्त्री, (मदस्य स्थानम् ।) मदपानस्थानम् ।
तत्पर्यायः । शृङ्गापानमूर । इत्यमरः । २ । १० । ७९ ।

मदाट्टः, पुं, (मदेन मदजनकरसेन ताड्यते
ख्यातं आट्टः युक्तः ।) तालवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविदितिरस्य ताल-
शब्दे ज्ञातया ॥) मदयुक्ते, चि ॥

मदाट्टा, स्त्री, (मदेन आट्टा ।) लोहितभङ्गिणी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मदातङ्कः, पुं, (मदजनितः आतङ्कः रोगः ।)
मदात्यरोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदात्ययः, पुं, (मदेन अत्ययो नाशोऽस्त्युत्ताच ।)
मदापानादिजन्यरोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
मदातङ्कः २ पानात्ययः ३ मदव्याधिः ४ मदः ५ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मदात्ययादीनां
निदानाद्याह ।

“विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपनाः ।

त एव मदी दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः ॥

तस्माद्विधिपीतेन तथा मात्साधिकेन च ।

युक्तेन चाहितेरभैरकाले संवितेन च ॥

मदोन खलु जायन्ते मदात्ययसुखा गदाः ॥”

अविधिप्रयुक्तं मद्यं विकारान्तरमप्युत्पादयती-
त्याह ।

“निभक्तमेकान्तत एव मद्यं

निषेधमागं मशुलेन नित्यम् ।

उत्पादयेत् कष्टतमान् विकारा-

शुत्पादयेत्चापि शरीरभेदम् ॥

एकान्ततो नेरन्त्यर्थं विकारान् मदात्ययादीन् ।

शरीरस्य भेदं नाशम् ॥ * ॥ मदात्ययादीनां
हेत्वन्तरमप्याह ।

मदात्य

“क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन
शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन ।
आयामभाराध्वपरिचतेन
वेगाः रोधाभिहतेन चापि ॥
अत्यन्तरुचावसयोदरेण
साजीर्णभुक्तेन तथाबलेन ।
उष्णाभितप्तेन च संशयानं
करोति मयं विविधान् विकारान् ॥”

तानेव विकारान् विवृणोति ।
“पानात्ययं परमदं पानाजीर्णमथापि वा ॥”
पानविकारान् विवृणोति ।
“पानविभ्रमस्य च तेषां वक्ष्यामि लक्षणमाह ।
तत्र मदात्यस्य सामान्यं लक्षणमाह ।
“शरीरदुःखं बलवत् प्रमोहो हृदयशय ।
अरुचिः प्रसन्नं ज्वराः शीतोष्णलक्षणम् ॥
शिरःपार्श्वस्थिसन्धीनां वेदना विचलते यथा ।
आयतेतिवत्त्वान् ज्वरा स्फुरणं वेपनं अमः ॥
उरोविबलः कासश्च श्वाभो हिका प्रजागरः ।
शरीरकम्पः कर्णात्सुखरोगास्तिक्रमश्च ॥
हृदि विड्भेदादुत्प्लेक्षो वातपित्तकफात्मकः ।
भ्रमः प्रलापो रूपाणामसत्ताश्चैव दर्शनम् ॥
ज्वरभ्रमलतापण्यं पांशुभिस्त्रावपूरितम् ।
प्रधर्पणं विहृत्तैश्च भ्रान्तिलेखाः समन्वते ॥
आकुलानामशक्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
मदात्यस्य रूपाणि सर्वाण्येतानि लक्ष-
येत् ॥”

अथ मदात्यस्य वातिकस्य निदानमाह ।
“स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्मभिर्यतिरतिक्षिप्तः ।
रूचात्पप्रमिताशी च यः पिबत्यतिमात्रया ॥
रूचं परिणतं मद्यं निशि निदां निहन्ति च ।
करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्यम् ॥”
तत्र मद्यम् ॥ * ॥ अथ तस्य लक्षणमाह ।
“हिकाश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरेः ।
विद्याहृष्टप्रलापस्य वातप्रायं मदात्यम् ॥”
अथ पित्तकस्य निदानमाह ।
“तीक्ष्णणीलं मद्यमन्त्रश्च योऽतिमात्रं निधेयते ।
अस्त्रोष्णतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽप्यातपप्रियः ।
तस्योपजायते तीव्रः पित्तप्रायो मदात्यः ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।
“ज्वरादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः ।
विद्याहृष्टवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्यम् ॥”
अथ श्लेष्मिकस्य मदात्यस्य निदानमाह ।
“मधुरस्निग्धगुल्माशी यः पिबत्यतिमात्रया ।
अथायामद्विवास्वप्रशयाशनसुखे रतः ।
मदात्यं कफप्रायं स नरो लभते ध्रुवम् ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।
“क्रुद्धरोचकृच्छ्रासतन्दास्तेमित्यगौरवैः ।
विद्याश्चित्तपरीतस्य कफप्रायं मदात्यम् ॥”
अथ सान्निपातिकस्य मदात्यस्य निदानं
लक्षणमाह ।
“त्रिदोषहेतुभिः सर्वैः सर्वैर्लङ्घ्यैर्मदात्यः ॥”
अथ परमदमाह ।

५८८

मदात्य

“श्लेष्मिकयोऽङ्गुलता विरसास्यता च
विण्मूवसक्तिरथ तन्निरोचकश्च ।
लिङ्गं परस्य तु मदस्य वदन्ति तज्ज्ञा
स्तृण्णा रुजा शिरसि सन्विषु चापि भेदः ॥”
तन्निरोचकः * ॥ पानाजीर्णमाह ।
“आधानमृगमयवोद्गरणं विदाहः
पाने त्वजीर्णमुपगच्छति लक्षणानि ॥”
उद्गरणं वातिः उद्गारो वा । पोषा इति
पानं मद्यम् ॥ * ॥ पानविभ्रममाह ।
“हृत्तावतोदकफसंस्पर्शकण्ठधूम-
श्चर्च्चविभीष्वरशरीरजनप्रदेहाः ।
हृषः सुरास्रविज्वलं च तेषु तेषु
तं पानविभ्रममुपगच्छत्यिलेषु धाराः ॥”
कण्ठधूमः कण्ठाद्गमनिर्गम इव । प्रदेहः कफेन
लिप्यस्थिता । हृषः सुरास्रविज्वलं सुरावि-
कारेण अम्रविकारेण च हृषः ।
अखिलेषु मद्यविकारेण * ॥ * ॥ असाध्यानां
मदात्ययादीनां लक्षणमाह ।
“दीनोत्तरोष्ठमतिशीतममस्वदाहं
तेलप्रभास्यमतिपानहृतं त्यजेत् ।
जिह्वोष्ठदन्तमसितस्त्वथवापि नीलं
पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च ॥
हिका ज्वरो वमथवेपथुपार्श्वशूलः
कासभ्रमावपि च पानहृतं त्यजेत् ॥”

अथ मदात्ययादीनां चिह्नितमा ।
“मदीत्यानान्तु रोगाणां मद्यमेव हि भेषजम् ।
यथा दहनदग्धानां दहनस्वेदनं हितं ।
मिथ्यातिहोममद्येन यो याधिरुपजायते ।
समेनेव निपीतेन मद्येन स हि शास्यति ॥
बीजपूरकटुलाज्जकोलदाहिसंयुतम् ।
यवानोद्बुधगजान्जीह्वद्वेजरावृणितम् ॥
मस्त्रहेः शक्तभिर्युक्तमवर्दंशैश्चिरोत्यतम् ।
दद्यात् सलवणं मद्यं पेशिकं वातशान्तये ॥
मद्यं सौवर्चलयोगयुक्तं किञ्चिज्जलान्वितम् ।
जीर्णमद्याय दातव्यं वातपानात्ययापहम् ॥
चणं सौवर्चलं हिङ्गु पूरकं विश्वदीपकम् ।
चूर्णं मद्येन पातयं पानात्ययरुजापहम् ॥
लावतिरिदृच्छाणां रसेश्च शिखिनामपि ।
पक्षिणां रजमत्स्यानामानपनां तथोदनेः ॥
स्निग्धोष्णलवणास्त्रैश्च वसधारे मुखप्रियेः ।
स्निग्धैर्गोधूमिकैरस्त्रैश्चातमदात्यं जयेत् ॥
नारीणां यौवनोष्णानां निर्दयेरुपगहनेः ।
श्रीगुरुकुक्षभारेण संरोधोऽसुखपदेः ॥
शयनाच्छादने रुणेरुणेश्चान्तर्गहेः सुखेः ।
उत्पन्नो मारुतात् शीघ्रं प्रशस्यति मदा-
त्यः ॥

पित्तपानात्यये योण्याः सर्वतश्च क्रिया हिमाः ।
सितामात्रिकसंयुक्तं मद्यमहृदिकं पिबेत् ॥
मद्यं स्निग्धैरुष्णैकापरुषकरसैर्युतम् ।
मदाहिरसं शीतं शक्तुमिच्छावृणितम् ॥
सशर्करं वा माध्वीकं संयुक्तमथवापरम् ।
दद्यात् बह्वदकं काष्ठे पातुं पित्तमदात्यये ॥

मदात्य

प्रशान् कपिज्जलानेगान् लावानसितपुच्छकान् ।
मधुरान् प्रयुञ्जीत भोजने शालिगृष्टिकान् ॥
पटोलयवमिश्रं वा क्वागलं कल्पयेत्तसम् ।
सतीर्णं मुद्गमिश्रं वा दाडिमामलकान्वितम् ॥
द्राक्षाभलकखर्जूरपरुषकरसेन च ।
कल्पयेत्तपणान् युषान् रसांश्च विविधात्म-
कान् ॥
शीतानि चाक्षपानानि शीतशय्यासनानि च ।
शीतवातजलसर्गाः शीतान् उपवनानि च ॥
शौमपद्मोत्पलानाञ्च मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां सर्गाश्चन्द्रांशुशीतलाः ।
रूचतपणसंयुक्तं यवानोष्णसंयुतम् ।
यवगोधूमकं चान्नं रूचयथिण भोजयेत् ॥
कुलत्थानाञ्च पुष्काणां मूलकानां रसेन वा ।
प्रभृतकटुसंयुक्तं यावाश्वं वा प्रदापयेत् ॥
क्वागमांसरसं रूचमन्त्रं वा जाङ्गलं रसम् ।
योगयुतं मनागन्धं पिबेत् कफमदात्यये ॥
स्यात्यामथ कपाले वा भृष्टं कृत्वा तु नीरसम् ।
कटुखलवर्णं मांसं खादेत् कफमदात्यये ॥
पाचकद्रव्ययुक्तेन मदीनोष्णखनं मतम् ।
मदात्यये कफोद्भूते लङ्गनच यथाबलम् ॥
यदिदं कर्म निर्दिष्टं वातपित्तकफात् प्रति ।
सर्वेभ्यः सर्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सकेः ॥”

इति भावपकाशः ॥
गरुडपुराणोक्तमदात्यनिदानादिकं तत्रैव
१६० अध्याये दृश्यम् ॥ (तथाचास्य सकारण-
लक्षणचिकित्सादिकं यथा,—
“हृत्ताहृत्ताहृत्तममं भजते वियोगात्
संशं न शिष्यमनुजेः कथितं मुनीन्द्रेः ।
ज्वरा वमिः श्वसनमोहनदाहज्वरा
संजायतेऽतिमरणं विकलेन्द्रियलम् ॥
ये नित्यसेवनादृष्टा मद्यस्य मनुजा भृशम् ।
विषमाहारमदृशो सुरा मोहनकारिणी ॥
यथा विषं प्राणहरं वियोगाद्
योगेन तच्चाप्यमृतं वदन्ति ।
तथा सुरा योगयुता हिता स्या
द्योगतश्चारभतेऽतिकथम् ॥
क्षुधातुरे लयाक्रान्ते सुरा वा भोजनं विना ।
न च क्षान्तिविना भक्ता विनाहारातिपानकम् ॥
अत्यग्रान्द्रव्यजीर्णं सुरा पीत्वा रुजाकरी ।
यस्य प्रलपनचापि न च वातमदात्यः ।
दाहश्चर्च्चतिमारश्च ज्वरः पित्तमदात्यः ॥
हृद्द्वारोचकृच्छ्रासतन्दास्तेमित्यगौरवम् ।
शीतता च प्रतिश्रयायः कफजं च मदात्यये ।
त्रिषु दोषेषु समता लिङ्गैर्यथासुपक्रमः ।
स त्रिदोषसमुद्भवो मदस्पर्द्धा भिषग्वरः ॥
वमनच प्रशस्तश्च निदासंसेवनं पूनः ।
स्नानं हितं पयःपानं भोजने समुद्दं दधि ॥
मस्तुखलं सखल्लूरं रुद्धीका दाडिमाश्लिका ।
आमला च परुषश्च लेहो हन्ति मदात्यम् ॥
द्राक्षाभलकखर्जूरपरुषकरसेन वा ।
कल्कयेत् पयसा तप्तु पानं सर्वमदात्यये ॥

मदिरा

पण्या काथेन संयुक्तं पयःपानं मदात्यये ।
इति मदात्ययचिकित्सा ॥
अथ पूगीपलमदात्ययचिकित्सारभ्यते ।
“पूगीफलमदे कम्पो मोहो मूर्च्छा क्लमस्तमः ।
प्रस्वेदो विभुरत्वच लालास्रावश्च जायते ॥
भ्रमक्लमपरीतत्वं विज्ञेयं पूगमूर्च्छिते ।
मानवो लज्जगैरभिर्ज्ञेयः पूगविमूर्च्छितः ॥
तस्य शीतं जलं पीतं वस्तिवातहितं भवेत् ।
शर्कराभक्षणं देया मुस्ता वा शर्करान्विता ॥
कोदवाणां भवेन्मूर्च्छा देयं क्षीरं सुशीतलम् ।
धुस्तरकमदे देयं शर्करासहितं दधि ॥
फलानि करधीरश्च मोहिनी भदयन्तिका ।
अन्येषामपि कन्दानां वमनचापु कारयेत् ॥
पाययेत् शर्करायुक्तं क्षीरं वा दधि शर्कराम् ॥
इति श्रीमहर्ष्यत्रिभुवभाषिते हारीशोत्तरे तृतीय-
स्थाने मदात्ययचिकित्सानाम सप्तदशोऽध्यायः ॥
मदान्वातः, पुं, (मदाय मत्ततीन्द्रिकाय आश्रायते
वायते सति । आ + आ + कर्मणि क्तः ।)
गणपका । इति हारावली । २०४ । हातीरं
उपरंर हका इति भाषा ॥
मदास्वरः, पुं, (मदो दानवारि अस्वरमिवास्या-
च्छादकत्वात् ।) मतद्वस्ती । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
मदारः, पुं, (मादति मत्तो भवतीति । मद +
“अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ।” उणा० । ३ ।
१३४ । इति आरन् ।) हस्ती । धूर्तः । इति
विश्वः । शृकरः । कामुकः । गन्धभेदः । मत्त-
हस्ती । नृपभेदः । इत्युणादिकोपः ॥
मदार्मदः, पुं, (मदार्म मदजन्यं अर्मं नेत्ररोग-
विशेषं ददातीति । दा + कः ।) फलकमत्स्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मदालापी, पुं, (मदेन मत्ततया आलपतीति । आ
+ लप् + णिनिः ।) कोकिलः । इति शब्दमाला ॥
मदाहः, पुं, (मदो गृहमद आहाराया यस्य ।
ह्रस्वः ।) कस्तूरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(कस्तूरीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
मदिरः, पुं, (मद + किरच् ।) रक्तखदिरः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ मदकरे, त्रि । यथा,
अग्निदे । ५ । ६१ । १११ ।
“य ईं वहन्त आशुभिः पिबन्तो मदिरं मधु ॥”
“मदिरं मदकरं मधु ॥” इति तद्वाच्ये सायनः ।
मदिरा, स्त्री (मादतीति । मद + किरच् ।
अजादित्वात् टाप् ।) मत्तखज्जनः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, प्राक्कुन्तले । ३ । ५ ।
“यदि मदिरायतनयनां
तामधिकृत्य प्रहरतीति ।”
मादयत्यनेति । मद + “इधि मदीति । उणा० ।
१ । ५२ । इति किरच् ।) मादकद्रव्यविशेषः ।
मद इति भाषा ॥ (यथा,—
“हिक्का-आस-प्रतिश्याय-कास वर्त्तोमहारक्षौ ।
यस्यानाहविवन्त्येव वातघ्नी मदिरा हिता ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने १७ अध्यायः ॥

मदिरा

यथाच शान्तिश्रुतके । ४ । २४ ।
“पीत्वा मोहमर्थो प्रमोदमदिरासुम्भतभूतं
जगत् ।”)
तत्पण्यायः । सुरा २ हलिप्रिया ३ हाला ४
परिश्रुत ५ वरुणाश्रवा ६ गन्धोत्तमा ७
प्रसन्ना ८ इरा ९ कादम्बरी १० परिश्रुता ११
कश्यप १२ मद्यम १३ । इत्यमरः । २ । १०४० ॥
मानिका १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कपिश्री १५
गन्धमादनी १६ माधवी १७ कत्तोयम १८ मदः १९
कापिश्रायनम २० । इति जटाधरः ॥ वारुणी २१
मत्ता २२ सीता २३ चपला २४ कामिनी २५
प्रिया २६ मदगन्धा २७ माध्वीकम् २८ मधुर २९
सन्धानम् ३० आसवः ३१ अमृता ३२ वीरा ३३
मेधावी ३४ मदनी ३५ सुप्रतिभा ३६ मनोज्ञा ३७
विधाता ३८ मीदिनी ३९ हली ४० गुणा-
रिष्टम् ४१ सरकः ४२ मधुलिका ४३ मदीतु-
कटा ४४ महानन्दा ४५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
सीधुः ४६ मेरेयम् ४७ बलवत्तमा ४८ । इति
भावप्रकाशः ॥ कारणम् ४९ । तत्त्वम् ५० इति
केशवतन्त्रम् ॥ मदिरा ५१ परिश्रुता ५२
कल्पम् ५३ स्वादुरसा ५४ गूढा ५५ हार-
ट्टम् ५६ मादिकम् ५७ मदना ५८ देवदृष्टा
५९ कापिश्रम् ६० अश्विजा ६१ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५६६ ॥ सा द्वादशविधा यथा,—
“माध्वीकं पानसं द्राक्षं खान्धूरं तालमेतवम् ।
मेरेयं मादिकं टाङ्गं मधुकं तारिकेलजम् ॥
मुख्यमन्नविकारोत्थं मद्यानि द्वादशैव च ॥”
इति जटाधरः ॥
अस्याः सामान्यगुणाः । सुमधुरास्त्वम् । कफ-
मारुतनाशनत्वम् । लघुत्वम् । पुष्टिकरत्वम् ।
हृदात्वम् । सारकत्वम् । मदावहत्वम् ॥ * ॥
धातकीरसगुडादिकृता मदिरा गोडी । तद्
गुणा यथा । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधुर
त्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तबलकारित्वम् ।
दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । काशित्वापिकारित्वम् ॥
पुण्यद्रवादिमधुसारमयी मदिरा माध्वी । तद्-
गुणा यथा । मधुरत्वम् । नात्युष्णत्वम् । पित्त-
वातनाशित्वम् । पाण्डुकामलगुणाः प्रमेह-
शमनत्वम् ॥ * ॥ विविधधान्यजाता मदिरा
पेठी । तद्गुणा यथा । कटुत्वम् । अम्लत्वम् ।
तीक्ष्णत्वम् । गोडीसमत्वम् । वातहरत्वम् ।
कफकरत्वम् । ईषत्पित्तकरत्वम् । मोहनम् ॥
तालादिरसनिर्गसकृता मदिरा मेन्वी हाला
च । तद्गुणा यथा । शीतत्वम् । कषायत्वम् ।
अम्लत्वम् । पित्तहरत्वम् । वातदाहत्वम् ॥ * ॥
सर्व्वलघुत्वनिर्गसरूपमदिरागुणाः । शीतल-
त्वम् । गुरुत्वम् । मोहनत्वम् । बलदत्वम् ॥
हृदात्वम् । लघ्वासन्नापनाशकत्वम् ॥ * ॥ नाना-
द्रव्यकदम्बकृता मदिरा कादम्बरी । तद्गुणा-
यथा । सुमधुरत्वम् । पित्तशमहरत्वम् । मद-
कारित्वम् ॥ * ॥ ऐश्वर्यमदिरागुणौ । शिशि-
रत्वम् । मदीकटत्वम् ॥ * ॥ यवधान्यकृत-

मदिरा

मदिरागुणौ । गुरुत्वम् । विहम्बदायकत्वम् ॥
शर्कराधातकीतीयकृतमदिरागुणौ । शीतत्वम् ।
मनोहरत्वम् ॥ * ॥ शार्करमद्यगुणाः । उष्ण-
त्वम् । दीपनत्वम् । मोहनत्वम् । इति नाना-
मद्यगुणाः ॥ * ॥ ऋतुविशेषे पयमदिरा यथा,
“गौडी तु शिशिरं पेया पेठी हेमन्तवर्षयोः ।
शरद्वर्षीश्रवसन्त्येव माध्वी ग्राह्या न चात्यथा ॥
कादम्बरीशर्करादिमदं
सुशीतलं हृष्यकरं मदाहम् ।
माध्वीसमं स्यात् लघुलघुलघुल
मदं सुशीतं गुरु तर्पणम् ॥
अन्यथा कुरुते पानं मदं सन्नापशोषदम् ।
अमदीयमदाद्यादिकारकं मूर्च्छनम् यत् ॥”
नवर्णोर्मद्ययोगाः ।
“मदं नव सर्व्वविकारहेतुः
सर्व्वन्तु वातादिकदोषदायि ।
जीर्णन्तु सर्व्वं सकलामयघ्नं
घ्नं प्रदं हृष्यकरश्च दीपनम् ॥”
अन्यच्च ।
“प्रयुषितमलामेलनमम्बं वा पिक्विलं विगन्धं वा ।
दोषावहमविशेषान्मदं हृद्यं विवर्ज्ययेत् ॥
मद्यप्रयोगं कुर्वन्ति शूद्रादिषु महार्तिषु ।
द्विजैश्चभिस्तु न ग्राह्यं यद्यप्युष्णीषयेत् न्यतम् ॥”
इति मद्यव्यवहारव्यम् ॥ * ॥
“अन्ये द्वादशधा मद्यभेदानाङ्गमनीषिणः ।
उक्तस्यान्तर्भवन्तीति नान्येषां पृथगेरितम् ॥”
इति राजनिर्घण्टे मद्यप्रकरणम् ॥
अथ मतान्तरे मद्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“पयं यन्मादकेर्लोकैस्तन्मद्यमभिधीयते ।
यथारिष्टं सुरा मीधुरासवाद्यमनेकधा ॥
मद्यं सर्व्वं भवेदुष्णं पित्तकृत वातनाशनम् ।
भेदनं शीघ्रपाकश्च रुचं कफहरं परम् ॥
अम्लश्च दीपनं रुच्यं पाचनं चाशुकारि च ।
तीक्ष्णं रुच्यश्च विशदं यथायि च विकारि
च ॥”
अथारोहणलक्षणं गुणाश्च ।
“पक्वावधाम्बुसिद्धं यन्मद्यं तत् स्यादरिष्टकम् ॥”
अरिष्टं मद्यमिति लोके । यथा, द्राक्षादिष्टम् ।
दशमूलारिष्टम् । वल्लारिष्टमिति ।
“अरिष्टं लघुपाकेन सर्व्वं तच्च गुणाधिकम् ।
अरिष्टस्य गुणा द्वेधा बीजत्रयगुणैः समाः ॥”
अथ सुराया लक्षणं गुणाश्च ।
“शालिधृष्टकपिष्टादिकृतं मदं सुरा स्मृता ।
सुरा गुर्वी यलस्तन्यपुष्टिभेदः कफप्रदा ।
ग्राहिणी शोथगुल्माशोमिहणीमृजकच्छुत् ॥”
अथ सुराभेदो वारुणी तस्या लक्षणं गुणाश्च ।
“पुननवाश्रिजापिष्टैश्चिह्ना वारुणी स्मृता ।
संहितेस्तालखर्जूरैरसेयां सापि वारुणी ॥
सुरावहारुणी लब्धी पीनसाधनमूलशुत् ॥”
सुरातो भेदार्थं लब्धीति ॥ * ॥
अथ वीधुद्वयस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“दक्षोः पक्वो रसेः विद्धः वीधुः पक्वसश्च सः ।

मदिरा

आमैस्तेरेव यः सीधुः स च शीतरसः स्मृतः ॥
सीधुः पकरसः श्रेष्ठः स्त्रासिबलवर्गलत् ॥
वातपित्तकरो हृद्यः स्निग्धो रीचनो हरेत् ॥
विवन्धमेहः शोषार्शः शोफोदरकफामयान् ॥
तस्मादल्पगुणः शीतरसः सलेखनः स्मृतः ॥”
अथासवस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“यदपक्वौषधासुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः ।
आसवस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः ॥”
अथ नवपुराणमद्यगुणाः ।
“मद्यं नवमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं सरम् ।
अहृद्यं हृद्यं दाहि दुर्गन्धं विशदं गुरु ॥
जीर्णं तदेव रीचिण्णं क्षमिष्णुगिलापहम् ।
हृद्यं सुगन्धिं गुणवत्तुल्योतोविशोधनम् ॥”
अथ सात्विकानां मद्यं पिबतां चेष्टाविशेषः ।
सात्विके गीतहास्यादि राजसं साहसादिकम् ।
तामसे निन्द्यकस्मादि निदाश्च मदिराचरन् ॥
आचरन् कुर्वन्तु ।

“विधिना मात्रया काले हितैरभ्येयवाचलम् ।
प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा ॥
किन्तु मद्यं स्वभावेन यथेवामं तथा स्मृतम् ।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथास्तम् ॥”
अथ मद्यगन्धनाशनीपायः ।

“सुस्तेलवालगदजीरकधान्यकेला-
यश्चञ्चयन् सदसि वाचमभिधनक्ति ।
स्वाभाविकं सुखमसृज्जातिं पूतिगन्धं
गन्धश्च मद्यलशुनादिभवश्च ननम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“प्रकृत्या मद्यमत्युष्णमन्धोष्णं विपाकतः ।
सर्वसामान्यतस्तस्य विशेष उपदेक्ष्यते ॥
कृष्णानां सक्तमृत्वाणां गृह्यगर्भोविकारिणाम् ।
सुरा प्रशस्ता वातेषु रक्तपित्तजयेषु च ॥
प्रसन्ना गुल्मवातार्शोविबन्धानाक्षनाशिनी ।
शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हिता ॥”
अगलो ग्राहिरुन्नीणः शोथप्रो भक्तपाचनः ।
शोथार्शोयहणीदोषान् हन्त्यरिष्टः कफामयान् ॥
अरिष्टो मद्यविशेषः ॥

“प्रायशोऽभिनवं मद्यं गुरु दोषलभीरितम् ।
स्रोतसां शोधनं जीर्णं दीपनं लघु रीचनम् ॥
हृद्यं प्रीणनं जल्यं मद्यं शोकोत्थमापहम् ।
प्रागल्भ्यप्रतिभापुष्टिर्वीर्यतुष्टिस्वरप्रदम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्यन् मद्यशब्दे द्रव्यम् ॥

(वसुदेवपत्नी । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । २४ ।
४५ ।

“पौरुषी रोहिणी भद्रा मदिरा रीचना इला ।
देवकीप्रसुखाश्वासन् पत्न्य आनकदुग्धमः ॥”
मदिराक्षी, स्त्री, (मदिरा इव अस्त्रिणी यस्याः इति
अस्त्रि + “अस्त्रिणीर्द्रव्यानाम् ।” ५।१।७६ । इति
अप् । स्त्रियां ङीप् ।) मत्तलीचन । यथा,—
“अविदितसुखदुःखं त्रिगुणं वस्तु किञ्च
जडमतिरिह कश्चिन्नोच इत्याचचचे ।

५८१

महुः

मम तु मत्तमनङ्गस्तेरितारत्नाघर्ण-

अदकलमदिराक्षीनीविमोक्षी णि मोक्षः ॥”

इत्युद्धतः ॥

(पुं, विराटराजस्य भ्राता । यथा, महा-
भारते । ४ । ३० । ११—१२ ।

सवन्नायसगर्भन्तु कवचं तप्रकाशनम् ।

विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्युहार-

यत् ॥

सर्वपारशवं वर्म कल्लाणपटलं दुहम् ।

शतानीकादवरजो मदिराक्षीभ्युहारयत् ॥

मदिराक्षं, स्त्री, (मदिराया गृहम् ।) मद्यस्य

गृहम् । मद्यमन्यानगृहम् । तत्पठ्यायः । गुप्ता २

इत्यमरः । २ । २ । ८ । गुप्ता ३ । यथा,—

“भाण्डागारे विदुर्गन्धं खभो खञ्जा सुरागृहे ।

मद्यभाण्डे स्मृता गुप्ता गुप्ता स्यात् कृक-

कुचिका ॥”

इति भरतधृतचन्द्रः ॥

मदिरासखः, पुं, (मदिरायाः भस्वा भगवत्त्वादिति ।

मदिरा + सखि + “राजाहःसखिभ्यश्च ।” ५ ।

४ । ६१ । इति टच् ।) आस्रवः । इति

छटाधरः ॥

मदिरा, स्त्री, (मदोऽस्या अस्तीति । मद् + इनिः ।

इयमिति श्येन मदनीति । इहन् । इनीलोपः ।)

मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥

मदी, स्त्री, (म्दनाति चर्माकरोति कृष्टलेज-

लोटादिकमिति । म्द-इन् । कृदिकारादिति

पत्ते ङीप् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) चषक-

वस्तु । इति नानार्थं हेमचन्द्रः ॥ कृषकवस्तुः ।

इति वैश्ववर्गं जटाधरः ॥

मदीयं, त्रि, मम इदम् । आमार इति भाषा ॥

अस्माच्छब्दादीयप्रत्यये एकवचनार्थं मदादेशेन

नित्यमिदम् । इति सु-रवोधयाकरणम् ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । २८ । ६० ।

“हे देवतास्तपोशिन मदीयेनेष भूपतिः ॥”)

मदीकटा, पुं, (मदेन दानवारिणा उत्कटः ।)

मत्तहस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । ६५ । ८ ।

“त तान् ग्रास्यगजान् दुष्टा सर्वे वनगजास्तदा ।

समाद्रवन्त वगेन जिघांसन्तो मदीकटाः ॥”)

मदीकटा, स्त्री, (मदेन मत्ततया उत्कटः उद्भूतो

जनः अस्याः । स्त्रियां टाप् ।) मदिरा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदेन गर्वादिना उत्

कटः । मदीकले, त्रि ।)

मदीकृतः, त्रि, (मदेन मत्ततया उद्धतः ।) मत्तः ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के ।

“सतपन्था मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदीकृता-

रम्भाः ॥”)

मदीक्या, स्त्री, (मदेन उदया ।) नारी । इति शब्द-

माला ॥ (मदीकृते, त्रि । यथा, रघौ । ४।२२ ।

“मदीक्याः ककुक्षन्तः सरितां कुलसुदजाः ।”)

महुः, पुं, (मज्जतीति । मसृज + “भृशशीतृ-

चरित्तरितघनिनिमिमस्त्रिभ्य उः ।” उणा० ।

मद्यं

१ । ७ । इति उः ।) पञ्चविशेषः । इत्यमरः ।

२ । ५ । ३४ ॥ पानकौडि इति भाषा ॥

अस्य मांसगुणाः । वायुनाशित्वम् । स्निग्ध-

त्वम् । भेदकत्वम् । शुक्रकारित्वम् । रक्तपित्त-

नाशित्वम् । शीतत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(पर्णमृगभेदः । यथा, मुशुते सूत्रस्थाने ४६
अध्याये ॥

“महुर्मृगिकञ्चुत्तशायिका वकुशपूतिषासवानर-
प्रभृतयः पर्णमृगाः ॥”)

मदगुरः, पुं, (माद्यति जलं प्राप्य हृष्यतीति ।

मद् + “मदगुरादयश्च ।” उणा० । १ । ४० ।

इति उरच् निपातितञ्च ।) मत्तस्य विशेषः ।

इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥ मागुर इति भाषा ।

(यथा, ललितविस्तरे । ३०० । ७ ।

“अमर्गो गौतमः श्यामको वत भी

अमर्गो गौतमी मदगुरश्च विः ।”)

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । संया-

हित्वम् । शुक्लत्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राज-

वल्लभः ॥ यथाच भावप्रकाशपूर्वखण्डे द्वितीय-

भागे ।

“मदगुरो वातहृद्दन्त्यो वृष्यः कफकरो लघुः ॥”

वर्णशङ्करजातिविशेषः । यथा, महाभारते ।

१३ । २५।८३ ।

“निषादं मदगुरं स्मृते दार्शं नाचोपजीविनम् ।”

“मदगन् भीनविशेषान् राति आदत्ते इति

रा + कः । तम् ।” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।)

मदगुरकः, पुं, (महुः + स्वार्थ कन् ।) मद-

गुरमनस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

मदगुरसी, स्त्री, (महुं पञ्चविशेषे रमो यस्याः

दीप ।) शब्दज्ञी मत्तस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

मद्यं, स्त्री, (माद्यति जनोऽनन । मद् + “गदभट-

यमस्यानुपमर्गः ।” ३ । १ । १०० । इति करणे

यत् ।) सुरा । इत्यमरः । २ । १० । ४० ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे ।

“भिन्नी ! मांसनिषेधयं प्रकुरुषे किं तेन मद्यं

विना

मद्यश्चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः

सह ।

वैश्याप्यर्थरुत्तिः कुतस्तव धनं दुतेन चौर्येण वा,

एतावानपि संयहोऽस्ति भवती नष्टस्य कान्था

गतिः ॥”)

अस्य गुणपर्यायौ मदिराशब्दे द्रव्यौ ॥ * ॥

नतु द्वादशविधं यथा पुलस्तकः ।

“पानसं दातृमाधुकं स्वार्ज्यं तालमेषवम् ।

माध्वीकं टाकुमाध्वीकं मेर्यं नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानीयान्मद्यान्मदादेशेव तु ।

द्वादशस्तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥”

अनन एकादशानां सुरात्वं निषेधयति मद्यशब्दो

मदहेतुद्रव्यवचनः । अस्मादेव वचनात् नतु

मद्यमात्रं सुराशब्दार्थः । यथा बृहस्पतिः ।

“गौडो माध्वो सुरां पेष्टो पीत्वा विप्रः समा-

चरन् ।

मद्यं

तत्र कच्छं पराकृष्य चान्द्रायणमनुकृमात् ॥
त्रयाणां सुरास्त्रि क्रमेण प्रायश्चित्तत्रयं न स्यात् ।
तथा भविष्ये ।
“सुरा तु पेष्टी मुखोक्ता न तस्यास्त्वितरे समे ।”
पेष्टीति तण्डुलविकारमात्रोपलक्षणं इतरं
गौडीमाध्वौ अतोऽन्नविकार एव सुराशब्दस्य
मुख्यत्वात् त्रिविधा सुरेति गौडीमाध्वोर्गौण-
सुरात्वज्ञापनार्थम् । तेन एतत्पानेऽपि महा-
पातकत्वमिति दृष्टान्ति यथेष्टेका तथा सखा इति
पेष्टी पूर्वप्रसिद्धिं दर्शयति । यथा पेष्टी सुरा
तथा सर्वा गौडी माध्वी चेति पूर्ववचनोक्ता
तु पेष्टी दृष्टान्तत्वेनात्र दर्शिता । न पातया
द्विजोत्तमैरेति ब्राह्मणेत्यर्थः । त्रैवर्गिकपरत्वे
उत्तमपदानर्थक्यात् बहुवचनानर्थक्यपरी-
क्षारार्थमुत्तमप्रातिपदिकानर्थक्यमयुक्तं अतो
ब्राह्मणस्य त्रिविधेव सुरा महापातकहेतुः ।
क्षत्रियवैश्ययोस्तु सुरा वै मलममज्ञानमिति
वचनं पेष्टी इति स्थितम् । अतएव ।
“एका माध्वी च गौडी च पेष्टी च त्रिविधा
सुरा ।
द्विजातिभिर्न पातया कदाचिदपि कर्हिचित् ॥”
इति यमवचने द्विजातिपदं ब्राह्मणपरमेव ।
अत एव द्विविधसुरापाने न क्षत्रियादीनां
महापातकम् ॥ * ॥ तावदस्तु । दोषाभावमेवाह
ब्रह्मचर्यवत्काः ।
“कामादपि हि राजस्यो वैश्यो वापि कथञ्चन ।
मद्यमेव सुरा पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ॥”
तदेवं पेष्टीनिषेधस्त्वेवर्गिकानां गौडीमाध्वीनि-
षेधस्तु ब्राह्मणानामेव ॥ * ॥ तज्ज्ञानेः स्त्रीणा-
मपि सुरापाननिषेधः । यथा भविष्ये ।
“तस्मान्न पेयं विप्रेण सुरा मद्यं कथञ्चन ।
ब्राह्मण्यापि न पेया वै सुरा पापमयावहा ॥”
“या ब्राह्मणी सुरापी स्यात्
न तं देवाः पतिलोकं नयन्ति ॥”
इति श्रुतिः ॥
“प्रसन्नहृद्गरीरेण भार्या यस्य सुरा पिबेत् ।
पतिताड्यगरीरस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥”
न चेवं क्षत्रियवैश्यस्त्रीणामनिषेधः । ब्राह्मणी-
पदस्य निषिद्धसुरापानकर्तृभार्योपलक्षणत्वाद्-
भार्या यस्य सुरा पिबेदिति सामान्यश्रवणाच्च ॥
पानञ्च द्रवीभूतस्याभ्यवहारः । स च कण्ठदेशा-
दधोनयनं न तु वक्रमात्रप्रवेशः । निष्ठीवनार्थं
कपोलधारणं पानशब्दप्रसङ्गात् । यथोक्तम् ।
“जिघ्रसहि सुरां कश्चित् पिबतीत्यभिधीयते ।
यावन्न क्रियते वक्त्रे गण्डस्य प्रवेशनम् ॥
अत्र गण्डप्रमाणं अविवक्षितम् । गण्डपा-
तपानेऽपि लोके पानशब्दप्रयोगात् । अतएव
मुखप्रवेशं अत्राविवक्षितं किन्तु मुखप्रवेशं
कण्ठादधोनयनं भवति अतस्तद्विषयमयति ।
अतएव ओष्ठमात्रलेपे न पानमिष्यति । अत-
स्तत्तत्तमाह्वयार्थप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥
अथ सुरापानप्रायश्चित्तम् । तत्र मनुः ।

५८२ मद्यं

“सुरा पीत्वा द्विजो मोक्षदमिवर्णां सुरां पिबेत् ।
तथा सकाये निर्दग्धे सुच्यते क्लिष्टघाततः ॥
गोमूत्रममिवर्णां वा पिबेदुदकमेव वा ।
पयो घृतं वामरणात् गोसक्तदसमेव वा ॥”
अमिवर्णां अग्निममस्यार्थम् । पयो घृतं गोरेव
आदावन्ते च गोः कौर्षनात् । मोक्षशब्दोऽत्र
वृद्धिपरः । देवलः । सुरापाने ब्राह्मणो कृष्य-
ताम्रसीसकानामन्यतममममिष्यत् पीत्वा शरीर-
त्यागात् पूयते । कृष्यादयोऽत्र द्रवीभूताः
पीत्वेति निर्दिष्टात् । स्वयमशक्तावप्येवमुक्ते
संज्ञनीयाः । यथा गोतमः । सुरापस्य ब्राह्मणस्य
उष्णामामिष्येयः सुरामास्ये नृतः शुध्यते ।
अतएव न संज्ञकानां वधो विहितत्वात् स्वयं
पान इव । एतच्च मरणप्रायश्चित्तं कामकृते ।
यथा, बृहस्पतिः ।
“सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तं विनिःक्षिपेत् ।
मुखे स हि विनिर्दग्धो नृतः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥”
कथञ्चदिति सक्तदित्यर्थः । अङ्गिराः ।
सुरापानं मरुतु कृत्वा योऽमिवर्णां सुरां पिबेत् ।
स पावयेदथात्मानमिह लोके परञ्च च ॥”
भविष्ये ।
“मतिपूर्वं सुरापाने प्राणान्तिकमुदाहृतम् ।
पेष्टीपाने तु क्षपिर्भित्तरासां कथञ्चन ॥
शक्तेनापि महाबाहो । प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
सुरायाः कामतः पाने सख्यायाः प्राणनाशनम् ॥”
पुनः पुनः पेष्टीविषयत्वाभिधानम् । त्रिविधा सुरा
सख्या इति भ्रमनिगमार्थम् । कथञ्चन मरु-
दित्यर्थः । * । इतरासां असुराणां गौडी-
माध्वीप्रभृतीनां ज्ञानतः सक्तपाने मरणान्तिकं
न भवति गौडीमाध्वीस्तु ज्ञानतोऽभ्यस्तपाने
गौडीमाध्वीव्यतिरिक्तायास्तसुराया अत्यन्ता-
भ्यस्तपाने मरणमुक्तं भविष्ये ।
“गौडीमाध्वीस्तथाभ्यासं प्राणान्तिकमुदा-
हृतम् ।
अभ्यासे तसुरायास्तु तामेवासिनिर्भां पिबेत् ॥”
तथेति ज्ञानत इत्यर्थः । अतएव ।
“असक्तुं ज्ञानतः पीत्वा वारुणीं पतति द्विजः ।
मरणं तस्य निर्दिष्टं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥”
इति यमवचनमपि एतद्विषयमेव अत्राभ्यासे
मरणविधानात् द्वितीयवार एव मरणं कार्यम् ।
गौडीमाध्वोः कामतः सक्तपाने भविष्ये ।
“असुरामद्यपाने तु कृते विप्रस्तु कामतः ।
चान्द्रायणं समभ्यस्येत् शुद्धिकामः स्पृष्टुये ॥
यद्वास्मिन्नेव विषये मागधीयं पकल्पयेत् ।
कणान् वा भक्षयेदह्यं पिण्याकं वा सक्तमिषि ॥
सुरापानापनृत्यर्थं बालवामा जटी ध्वजी ।”
पिण्याकं खलम् ॥ * ॥ उत्तमसुरापानं आय-
सेन पात्रेण इत्याह यमः ।
“आयसे भोजने तत्रां ब्राह्मणीं वारुणीं पिबेत् ॥”
गोवालचीरवाससा तत् कर्त्तव्यं आह उग्रनाः ।
गोवालचीरवाससाः सुरापः सुराममिवर्णां
पीत्वा पूतो भवति ॥ * ॥ अज्ञानतः सक्तु-

मद्यं

पेष्टीपाने ब्राह्मणस्य दाहशवार्धिकम् । यथा
ब्रह्महत्याव्रतानुवृत्तौ यमः ।
“चरेतामेतदेवोभौ सुरापगुरुतत्पगौ ।
सगोत्रादूतकश्चैव सुवर्णस्तेयकसरः ॥” * ॥
भविष्ये ।
“अकामतः सुरां पीत्वा पेष्टीं मतकुलनन्दन ! ।
क्षृष्टातिक्षृष्टौ कृत्वा वै पुनः संस्कारतः शुचिः ॥
कणान् वा भक्षयेदह्यं पिण्याकं वा सक्तमिषि ।
सुरापानापनृत्यर्थं बालवामा जटी ध्वजी ॥”
सुरापानमात्रापनेयरीगस्य रोगिणोऽज्ञानतः
पानविषयमिदं इत्युक्तं भविष्ये । यथा,—
“तथास्मिन्नेव विषये वाशिष्ठं परिकीर्तितम् ।
यदि रोगिर्भवेदस्यो नेतरस्य कदाचन ॥
क्षृष्टाच्च सुरश्रेष्ठ ! तत्रक्षृष्ट उदाहृतः ॥”
क्षृष्टातिक्षृष्टावित्यत्र क्षृष्टपदं न प्राजापल-
परं किन्तु तत्रक्षृष्टपरम् ॥ * । अज्ञानतो
गौडीमाध्वोः सक्तपाने उक्तं भविष्यपुराणे ।
“सक्तं पीत्वा तथा गौडीमज्ञानात् सुरसक्तम् ।
क्षृष्टातिक्षृष्टौ विहितौ घृतप्राशनमेव च ॥”
अज्ञानाभ्यासे तत्रैवोक्तम् ।
“गौडीमज्ञानतः पीत्वा ब्राह्मणो ब्राह्मणप्रियः ।
तत्रक्षृष्टस्तु वै कृत्वा पुनः संस्कारतः शुचिः ॥
माध्वीं पीत्वा मथावाहो ! अज्ञानाद् द्विज-
सक्तम् ।
शुद्धित तत्रक्षृष्टेण विकर्माभ्यासनाशया ॥
रेतोमूत्रपुरीषाणां गौडीमाध्वोश्च प्राशनं ।
कथादपशुविज्ञानां संस्काराच्छुद्धिरप्यते ॥”
प्राणान्तिके च पादहानेरसम्भवात् क्षत्रिय-
वैश्ययोरपि यथोक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तमेव ।
दाहशवार्धिकादौ पादपादहानिरभ्यस्तपाने
क्षत्रियादीनां द्वासदर्शनात् ।
“विप्रे तु सकलं देयं पादोनं क्षत्रिये ममम् ।
वैश्वेदेह्यं पादेष्वन्तु शूद्रजातिषु शस्यते ॥”
पानसादिमद्यपाने तु कामनाकृतानेकसमया-
भ्यस्ते प्राणान्तिकं युक्तं ब्राह्मणस्य कामनया
सक्तकृते तु पराशरः ।
“अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्षणे ।
शुभ्रे चान्द्रायणं कुर्यात् नदीं गत्वा सप्तद्रुगाम् ॥
चान्द्रायणे ततस्त्रीर्णं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
अननुत्सृजितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥”
अकामतः सक्तपाने विष्णुः ।
“पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिक्षृष्टं चरेद्विजः ।
कारयेत् पुनः संस्कारं भक्ष्या विप्राञ्च भोजयेत् ॥”
कामतोऽकामतश्चाभ्यासे त्रसाहृत्तमाह यमः ।
“गोमूत्रवृद्धितः कृष्यान्द्रायणमथापि वा ।
अभ्यासे तु तथोभूयस्ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥”
अपर्युषितपानसादोकादशविधमद्यपाने चिरा-
त्तम् । पानसं द्राक्षमाधूकमिवाद्यभिधाय
पुलस्त्यः ।
“द्राक्षेत्तुद्विष्वक्खर्णरपनसादेश्च यो रसः ।
सद्योजातस्तु तं पीत्वा नृहान् शुद्धेति द्विजो-
त्तमः ॥”

मद्यं

प्रयोजकादीनां पादपादहानिर्दृष्ट्या । बाल-
उद्धृष्टीणामहर्दिकं प्रायश्चित्तम् । इति प्राय-
श्चित्तविवेकः ॥ * ॥ अथ पुराणे ब्राह्मणस्य
मद्यपानादिनिषेधो यथा,—

“अग्नेयश्चाप्यपेयश्च तथेवास्पृश्यमेव च ।
द्विजातीनामनालोच्यं नित्यं मद्यमिति स्थितम् ॥
तस्मात् सर्वं प्रयत्नेन मद्यं नित्यं विवर्जयेत् ।
पीत्वा पतति कर्मभ्यस्त्वमन्मायो द्विजोत्तमः ॥
भक्षयित्वाप्यभक्ष्याणि पीत्वापेयान्यपि द्विजः
नाधिकारी भवेत्तावद्वाचतन्त्रं जहात्यधः ॥
तस्मात् परिहरेत्तन्त्रमभक्ष्याणि प्रयत्नतः ।
अपेयानि च विप्रो वै पीत्वा तदुपाति रौरवम् ॥”
इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
मद्यपस्य विष्णोरुपसर्पणं दोषादि यथा,—
वराह उवाच ।

“मद्यं पीत्वा वरारोहे ! यस्तु मामुपसर्पति ।
तत्र दोषं प्रवक्ष्यामि शृणु सुन्दरि ! तत्त्वतः ॥
दत्त्वा वर्षसहस्राणि दरिद्रो जायते पुनः ।
ततो भवेत् स पूतात्मा मद्भक्तश्च न संशयः ॥
यस्तु भागवतो भूत्वा कामरागेण मोहितः ।
दौलितो पिबते मद्यं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणु वसुधरे ! ।
अग्निवर्णा सुरा पीत्वा तेन मुच्यते किल्बिषात् ॥
एवञ्चैवापराधानि येन मुच्यन्ति किल्बिषात् ।
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
न स लिप्यति पापेन संसारश्च न गच्छति ॥
इति वराहपुराणे मद्यपानापराधप्रायश्चित्तम् ॥
अपि च ।

“अगम्यागमनं कृत्वा मद्यगोमंसभक्षणम् ।
शङ्खेचान्द्रायणाद्विप्रः प्राजापत्येन भूमिपः ।
वैश्यः सान्तपनाच्छूद्रः पश्चादोभिर्विशुद्धयति ॥”
इति गारुडे २० अध्यायः ॥

एतद्गौडीमाध्वोः कामतः सकृत्पानविषयमिति
प्रायश्चित्तविवेकदर्शनात् ॥ * ॥ द्विजस्य पूजादौ
मद्यदानविध्यनुकल्पनिषेधा यथा,—

“मदिरां पृच्छतो दद्यात् अन्यत् पानन्तु वामतः ।
अवश्यं विहितं यत्र मद्यं तत्र द्विजः पुनः ॥
नारिकेलञ्च कांस्थे ताम्ब्रे च विच्छेदयेत् ।
नापद्यपि द्विजो मद्यं कदाचित् विच्छेदयेत् ॥
ऋते पुण्यासवादृक्तादज्ञनादा विप्रधतः ।
राजपुत्रस्तथा मर्त्यः सत्त्वियः सौमिकादयः ॥
दद्युर्नरवलिं भूपसम्भवा विभवाय च ।
भूपाणानुमते मद्यं दत्तं पापमवाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥
अथ ब्राह्मणस्य मद्यपाननिषेधकशुक्रशापो यथा,
वैशम्पायन उवाच ।

“सुरापानादश्नां प्राप्य विहान्
संज्ञानाशं प्राप्य चेवातिघोरम् ।
दृष्ट्वा कचश्चापि तथाभिरूपं
पीतं तथा सुरया मोहितेन ॥
समन्युत्थाय महानुभाव-
स्तदोशना विप्रहितं चकीर्षुः ।

पृष्ठ

मद्यं

काशः स्वयं वाक्यमिदं जगाद्
सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः ॥
यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतौह कश्चित्
मोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः ।
अपेयधर्मा ब्रह्महा चेव स स्था-
दसिंल्लोके गर्हितः स्यात् परं च ।
मया चेमां विप्रधर्मात्तसोमां
मयादी वै स्थापितां सत्त्वलोके ।
सन्तो विप्राः शुश्रूषां गुरुणां
देवा लोकाद्योपश्रवन्तु सर्वे ॥”

इति महाभारते आदिपर्वणि ७६ अध्यायः ॥

अथ तत्र मद्यपाननिषेधो यथा,—

“नारिकेलश्च खार्जूरं पानसस्य तथैव च ।
रेणुवं मधुकं टाङ्गं तालश्चैव च मात्तिकम् ॥
द्राक्षन् दशमं त्रयं गौडं चेकादशं स्मृतम् ।
पेष्टन् द्वादशं प्रोक्तं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥
मध्यमं मधुजं गौडं शेषयोत्तममिष्यते ।
एतत् द्वादशकं मद्यं न पातयं द्विजेः कश्चित् ।
क्षत्रियादिः पिबेत् सर्वं पेष्टोमेकान्तं वर्जयेत् ॥
सुरा पीत्वा द्विजो मोहात् कामात् तक्रादि-
मिश्रिताम् ।

चैवाधिकं व्रतं कुर्यादीधनिश्चये तु वार्षिकम् ॥
तक्रादिमिश्रितां किञ्चित् सुरां पीत्वा क्षकामतः ।
क्षच्छाब्दपादमुच्यते पुनः संस्कारमर्हति ॥
सुखपवेशमाचरन् प्रायश्चित्ताद्युमाचरेत् ।
अनुपनीतो देवेशि ! व्रतं चैवाधिकं चरेत् ॥
चतुर्थकालाहारी स्याद्ब्रह्मचर्यमथापि वा ।
आ पञ्च वर्षं ब्रह्मं वा जानादहं विनिर्दिशेत् ॥
श्रुदस्य च विशेषेण अतिकृच्छ्रद्वयं चरेत् ।
स्वजातिसाधिते तस्मिन् तदहं व्रतमाचरेत् ॥
पेष्टोपाने ब्राह्मणस्य मरणात्तिकमुच्यते ।
माध्वीगौडीसुरापाने द्वादशाष्टं विधीयते ॥
इतरान्तु पानेन श्रुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ।
राजन्यवैश्ययोश्चापि गौडी माध्वी न शास्यते ।
मोहात् क्षत्र्यश्च वैश्यश्च पीत्वा कृच्छ्रद्वयं चरेत् ॥
शूद्रोऽपि गौडीं पेष्टीश्च न पिबेद्भोजनमस्कुताम् ।
कामात् पीत्वा सुरां विप्रो मरणात्तिकमाचरेत् ॥
चरेच्चान्द्रायणं ज्ञानात् क्षत्रियो वैश्य एव च ।
पेष्टोपाने तु श्रुदस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥
ज्ञानादभ्यासयोगे तु चान्द्रायणत्रयं स्मृतम् ।
नारिकेलं तथा ज्ञानादिपश्चान्द्रायणेन तु ।
क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च प्राजापत्यामेन श्रुध्यति ॥
अपक्वं पनमश्चेव आम्बश्च वदरं तथा ।
स्थापयित्वा घटे नित्यं दद्यादामपयःपलम् ॥
त्रैलोक्यविजयाच्चैव मातुलङ्गं तथैव च ।
समेष्ट्वन ततो दद्यात् सन्धानात् सत्वमीरितम् ॥
दधि मधु घृतञ्चापि माग्नितं तित्कं तथा ।
अनुपाने तु देवेशि ! द्राक्षमद्यं सुनिश्चितम् ॥
विडङ्गं शालधो मूलं ————— ।
मधुना सह संस्थाप्य शेषपाकं समाचरेत् ॥
पिप्पल्यालवणं दत्त्वा मधुना मद्यमीरितम् ।
पानसं पक्खर्जूरं आर्द्रं सोमलतारसम् ।

मद्यं

एकीकृत्यामिसन्धानात् खार्जूरं मद्यमीरितम् ॥
पक्कतालं दन्तिशाकं ककुभश्च तथैव च ।
एतेऽव सुसन्धानात् तालमद्यं प्रकीर्तितम् ॥
इत्तदहं मरीचश्च वदरश्च तथा दधि ।
प्राप्य तु लवणं दत्त्वा इत्तु मद्यं प्रकीर्तितम् ॥
नवं मधु तथा विष्णुं पक्वं शर्करया सह ।
सन्धानाज्जायते मद्यं माध्वीकं शरतो रसम् ॥
प्रातावरी टङ्गमूलं लवणं पद्ममेव च ।
मधुना सह सन्धानात् ददमाध्वीकमीरितम् ॥
मालरसलं वदरी शर्करा च तथैव च ।
एषामेकत्र सन्धानात् मेरुयं मद्यमीरितम् ॥
इन्द्रजिह्वा पक्कधात्री नारिकेलजलमथा ।
कदलीफलसन्धानात्तद्वत् नारिकेलजम् ॥
दधि त्रैलोक्यविजया तथैव च करीकणा ।
गुह्येन सह सन्धानात् गौडीमद्यं प्रकीर्तितम् ॥
शस्कुलामर्द्धमिद्रासपुष्पोदकसमन्वितम् ।
यद्वा मन्त्रापद्यत् किञ्चित् स्थापयित्वा दिनद्वयम् ॥
प्राप्तेऽहनि तु संप्राप्ते जीवने तत्र निःक्षिपेत् ।
शृङ्गवर् मरीचश्च मातुलङ्गं तथैव च ।
एतेषामेव सन्धानात् पेष्टोमद्यं प्रकीर्तितम् ॥”

इति श्रीमत्संस्कृते महातन्त्रे चतुर्विंशति-
साहस्रे ६६ पटलः ॥ * ॥ अपि च ।

“मिद्धमन्त्रो भवेद्दोषो न वीर्यो मद्यपानतः ।
कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवामिनः ॥
गृहे गृहे सुरां पीत्वा वर्णभटा भवन्ति हि ॥”

इति उत्पत्तितन्त्रे ६४ पटलः ॥ * ॥

“दिश्वीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ।
केवलं पशुभावेन मन्त्रमिद्धमेवैवृणाम् ॥”

इति महानिजाणतन्त्रम् ॥ * ॥

श्रीक्रमे ।

“न दद्याद् ब्राह्मणो मद्यं महादये कथञ्चन ।
वामकामो ब्राह्मणो हि मद्यं मांसं न भक्षयेत् ॥
भेरवतन्त्रे ।

“नारिकेलोदकं कांस्थे ताम्ब्रे गणं तथा मधु ।
राजन्यवैश्ययोर्दयं न द्विजस्य कदाचन ॥
एवं प्रदानमात्रेण क्षीनाशुब्राह्मणो भवेत् ।

इति आगमतत्त्वविलामः ॥ * ॥

सूतौ कलौ मद्यपानादिनिषेधो यथा, याज्ञ-
वल्क्योपकलिकायां ब्रह्मपुराणम् ।

“नराश्वमेधौ मद्यश्च कलौ वज्रा द्विजातिभिः ॥
निषेधविषयं स्पष्टयति उग्रनाः । “मद्यमदयम-
प्यमनियं ह्यम् ॥” अनिर्वाह्यमस्वीकार्यमिति
कल्पतरुः ॥ कालिकापुराणेऽपि ।

“स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा आत्महत्यामवाप्नुयात् ।
मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मणयादेव हीयते ॥”
स्मृतिः ।

“ताम्ब्रे चैस्त्रयो मद्यं पयसा यवचर्गकम् ।
गणश्च ताम्रपात्रस्य मद्यमुक्तं घृतं विना ॥

अतो मद्यप्रतिनिधदानमपि न युक्तम् । इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ मद्यतुल्यं यथा,—

“नारिकेलोदकं कांस्थे ताम्रपात्रे स्थितं
मधु ।

मद्यं

गद्यश्च तान्मपात्रस्य मद्यतुल्यं घृतं विना ॥”
इति कर्मलोचनः ॥ * ॥
अथ मद्यपानं तुष्टार्थं कौलानां मद्यपानविधि-
लिख्यते ।
“कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत् ।
सम्भवासेवनं कुर्यात् सोमपानं महेश्वरि । ॥
सत्त्वया कुरुते देवि । धीरश्चोद्धतमानसः ।
दिशस्तु देवताप्रायश्चन्दनागुरुलेपनैः ॥
रक्तचन्दनगत्यैश्च सुदिग्धो नात्र संशयः ।
भस्माङ्गधूमरो धीर उन्मत्तवद्विचेष्टितः ॥
सुरापानरतो नित्यं बलिपूजापरायणः ।
नरत्नागश्च महिषो मेघः शुकुर एव च ॥
शशकः शलको गोधा खड्गी कूर्मी दश
सृताः ।

वानरश्च खरश्चैव गजान्नादिविहङ्गमाः ॥
इत्यादेस्तु बलेद्गर्जः पूजयेत् स्वदेवताम् ।
नित्यं नैमित्तिकं कास्यं प्रकुर्याच्च दिने दिने ॥
कुलवारे कुलर्त्तु च त्रिधौ च कुलके तथा ।
भैरव्याः कल्पितं चक्रं संस्थाप्य पूज्यन्तु प्रिये । ॥
सुराणां शोधनं कुर्याद्यथावत् परमेश्वरि । ॥
ग्रष्टे भैरवीचक्रे सर्वं वर्णां दिशोत्तमाः ।
निवृत्ते भैरवीचक्रे सर्वं वर्णाः पृथक् पृथक् ॥
विजयाञ्चानुकल्पश्च द्विभो दद्याद्युगे युगे ॥”

इति उत्पत्तितन्त्रे ५३ पटलः ॥
“द्रव्याभावे चानुकल्पैः पूजयेत् परदेवताम् ।
सुराभावे च गोतीरं द्विभो दद्याद्युगे युगे ॥”
इति निरुत्तरतन्त्रे ५ पटलः ॥ * ॥
“असंस्कृता सुरां पीत्वा ब्राह्मणो ब्रह्महा
भवेत् ।

संस्कृतान्तु सुरां पीत्वा ब्राह्मणो ज्वलदग्निवत् ॥
सौत्रामण्यां कुलाचारे ब्राह्मणः प्रपिबेत् सुराम् ।
अन्यत्र कामतः पीत्वा ब्राह्मण्यदेव हीयते ॥”
इति उत्पत्तितन्त्रम् ॥ * ॥
“ब्राह्मणस्य महामोक्षं मद्यपानं प्रियंवदे । ।
ब्राह्मणः परमेशानि । यदि पानादिकं चरेत् ।
तत्तन्नातु शिवरूपोऽसौ सत्यं सत्यं हि शैलजे । ॥
तोये तोयं यथा लीनं तेजसं तेजसं यथा ।
घटे भस्मे यथाकाशं वायौ वायुर्यथा प्रिये । ॥
तथैव मद्यपानेन ब्राह्मणो ब्रह्मणि प्रिये ।
लीयते नात्र सन्देहः परमात्मनि शैलजे । ॥
सायुज्यादिमहामोक्षं गियुक्तं चक्षिथादिषु ।
मद्यपानं विना देवि । तत्त्वज्ञानं न लभ्यते ॥
अतएव हि विप्रस्तु मद्यपानं समाचरेत् ॥
वेदमाताजपनेन ब्राह्मणो न हि शैलजे । ।
ब्रह्मज्ञानं यदा देवि । तदा ब्राह्मण उच्यते ॥
देवानाममृतं ब्रह्म तदेव लौकिकी सुरा ।
सुरस्य भोगमात्रेण सुरा तेन प्रकीर्तिता ॥
मन्त्रत्रयं सदा पाठ्यं ब्रह्मशापादिमोचनम् ।
प्रकृत्या तु हि येनैव तदा ब्रह्ममयी सुरा ॥
हविरारोपमात्रेण बह्मर्षी यथा भवेत् ।
शापमोचनमात्रेण सुरा मुक्तिप्रदायिनी ।
अतएव हि देवेश । ब्राह्मणः पानमाचरेत् ॥

मद्यं

स ब्राह्मणः स वेदज्ञः सोऽमिहोच्ची स दीक्षितः ।
बहु किं कथ्यते देवि । स एव निर्गुणात्मकः ॥
मुक्तिमार्गमिदं देवि । गोप्यं पशुसङ्कटे ।
प्रकाशात् सिद्धिहासिः स्यात् निन्दनीयो न
चान्यथा ॥”

इति मातृकाभेदतन्त्रे ३ पटलः ॥ * ॥
“कुलस्त्रीसेवनं कुर्यात् सत्त्वया परमेश्वरि । ।
रमते युवर्त्तौ रम्या कामोन्मत्तविलासिनीम् ॥
नटीं कापालिकां वेश्यां हज्रिपानां वराङ्गनाम् ।
शूद्राणीं स्नेहुरमणीं जवनीं परमेश्वरि । ॥
मातृयोनिविचारोऽस्ति मातृयोनिं विना
प्रिये । ।

कुलाचारपरो वीरः कुलपूजापरायणः ॥
भगलिङ्गसमायोगादाक्षय्यं जपमाचरेत् ।
निखलस्तु भवेत्क्षितं कोटिस्थं गृहेण किम् ॥
चले क्षिते भवेद्याधिनित्ये निखलं यथा ।
शवानां साधनं देवि । लतासाधनमुत्तमम् ॥
चितायाः साधनं देवि । मिष्टिरस्ति कलौ धुगे ॥
इत्युत्पत्तितन्त्रम् ॥

कालिकातारिणीदीक्षां गृहीत्वा मद्यसेवनम् ।
न करोति नरो यस्तु स कलौ पतितो भवेत् ॥
वैदिकं तान्त्रिकं चैव जपहोमबहिष्कृतः ।
अब्राह्मणः स एवोक्तः स एव हस्तिमुखकः ॥
शुनीयुजसमं तस्य तर्पणं यत् पिबेत्पि ।
कालीनारामनुं प्राप्य वीराचारं करोति न ॥
शूद्रत्वं तच्छरीरेण प्राप्नुयात् स न चान्यथा ॥

इति कामाख्यातन्त्रे ५ पटलः ॥
मद्यशोधनप्रकारो यथा । शिव उवाच ।
शृणु पात्रेति । वक्ष्यामि तेषां वै शोधनक्रियाम् ।
पञ्चासनेन संविश्य करपुटं समाचरेत् ॥
वामे गुरुतमस्कृत्य दक्षिणे शगपतिं स्मरेत् ।
मध्ये देवीं नमस्कृत्य प्राणायामत्रयचरत् ॥
शरीरं मातृकां न्यस्य ऋष्यादिव्यासमाचरेत् ।
स्वकल्पोक्तविधानेन यङ्गुल्यासमाचरेत् ॥
पश्चाद्भूमौ त्रिकोणं वा षट्कोणं वा भजे-
श्वरि । ।

विलिख्य मण्डलं शुद्धं तस्योपरि घटं न्यसेत् ॥
बहुधा प्रोक्तं कृत्वा फटकारेण पुनः पुनः ।
ततस्तस्मिन् कारणान्तु स्तलेनैव च स्थापयेत् ॥
मातृकार्गनं देवेशि । विपरीतेन चैव हि ।
पुनः फटकारमन्त्रेण प्रोक्तं कारयेत् शुधीः ॥
ततो विषकृत्तिर्बीजं चतुर्दशस्वरान्वितम् ।
नादविन्दयुतं कृत्वा तस्योपरि शतं जपेत् ॥
ततो स्तलं जपेन्मन्त्रं मायाबीजं ततः परम् ।
धनं धोनिं गालिनीं च त्रिखण्डं भीमसंज्ञकम् ।
दृष्टयित्वा वरारोहे । घटं धृत्वा पठेन्मनुम् ॥
ॐ एकमेव परं ब्रह्म स्थूलसूक्ष्ममयं ध्रुवम् ।
कषोड्धवां ब्रह्महत्यां तेन ते नाशयाम्यहम् ॥
ॐ सूर्यमण्डलसम्भूते वरुणालयसम्भवे ।
अमाबीजमये देवि । शुक्रशापादिसुखताम् ॥
ॐ वेदानां प्रणवो बीजं ब्रह्मानन्दमयं यदि ।
तेन सत्यं ते देवि । ब्रह्महत्यां यपोहतु ॥

मद्यं

ततः यङ्गुल्यासुक्तं वकारं विन्दुसंयुतम् ।
एवं सकारकच्चापि वर्णाक्षरसमन्वितम् ॥
जप्त्वा मन्त्री ततो ध्यायेत् स्वमन्त्रं कुलसुन्दरि । ।
आनन्दभैरवं ध्यायेद्यथा तन्नातुसारमः ॥
रक्तवर्णं चतुर्बाहुं त्रिनेत्रं वरदं शिवम् ।
जटानटधरं देवं वासुकीकण्ठभूषितम् ॥
हमरुश्च कपालश्च सृजं पाशमुत्तमम् ।
धारिणं तं यणेहैव आश्रयमाश्रयं शिवम् ॥
एवं ध्यात्वा महेशानि । तस्य मध्ये प्रपूजयेत् ।
मायाबीजं ततो हुं फटमन्त्रेणानेन संत्यजेत् ॥
ततस्तस्मिन्महेशानि । आनन्दभैरवीं स्मरेत् ।
आनन्दभैरवीं देवीं वराभयलसत्कराम् ॥
घोररूपां वरारोहीं त्रिनेत्रां रक्तवाससम् ।
रक्तवर्णां महारौद्रीं सद्यस्त्रभैरवान्विताम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहेशादेः स्तुयमानां शिवां भजे ।
इति ध्यात्वा महेशानि । तेनैव मनुना यजेत् ॥
तथोक्त्वा विभागेव गायत्रीं दशधा जपेत् ।
भैरवं देवस्तकश्चोक्ता विद्महे तदनन्तरम् ॥
सुधादेशे ततः पञ्चाङ्गोमहौति ततो वदेत् ।
ततो देवी ततः पश्चात्तदन्ते च प्रचोदयात् ॥
इति ते कथिता देवी गायत्री परमाक्षरी ।
तस्याः स्मरणमात्रेण द्रव्यशुद्धिश्च जायते ॥
तस्य प्रसादादीशोऽहं सत्यं सत्यं न संशयः ।
तस्य मध्ये स्तलमन्त्रं विख्यदण्डे लिखेत् सङ्गत् ।
रक्तवस्त्रेण संपूज्य सुधां वस्त्रेण गोपयेत् ॥ * ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां विषयाणाञ्च पात्रेति । ।
सर्वेषां कारणं यस्मात् कारणं परिकीर्तितम् ॥
अस्माकञ्च महेशानि । शरीरकारणं हि तत् ।
नृत्यमयोऽहं वीरेशि । वीरकार्यप्रसादतः ॥
निर्विकारेण देवेशि । निर्विकल्पेन चेतसा ।
सेवमानं कुलं भद्रं । मुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
निर्विकल्पो महेशानि । मुक्तिभागी न संशयः ।
सर्विकल्पो वरारोहे । रौरवं याति निश्चितम् ॥”
इति कवल्यातन्त्रे २ पटलः ॥
(वैद्यकीकृतोपादि यथा,—

“तीक्ष्णोष्णरूपास्त्रिगुणान् यवायाशुकरं लघु ।
विकाशं विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विप्रम्ययः ॥
तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चिन्तोपप्राविनो गुणाः ।
जीवितान्ताय जायन्ते विषे तूत्कष्टतितः ॥
तीक्ष्णादिभिर्गोमयं मस्यादीनोजसो गुणान् ।
दशभिर्दशसंज्ञीभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥
आग्निं मदे द्वितीये स प्रमादायतने स्थितः ।
दक्षिकल्पहतो मृदः मुखमिव धिसुष्यते ॥
मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।
निरङ्कुश इव यालो न किञ्चिन्नाचरेन्नृदः ॥
इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्यैवमास्मदम् ।
एकोऽयं बहुमार्गाया दुर्गतेर्देशिकः परम् ॥
निश्चेष्टः शिववर्त्तते तृतीये तु मदे स्थिताः ।
मरणादपि पापात्मा मतः पापतरां दृशाम् ॥
धर्मो धर्मसुखं दुःखमर्थानर्थं क्षिताक्षितम् ।
यदासक्तो न जानाति कथं तच्छीलयेद्बुधः ।
मद्यो मोहो भयं शोकः क्रोधो नृत्यश्च संस्थिताः ॥

मद्रः

सोम्यादमद्रच्छायाः सापसारापतानकाः ॥
यत्रैकः स्मृतिविभंशश्च सत्त्वमसाधु यत् ।
अयुक्तियुक्तमहं हि याधये मरणाय वा ॥
मद्यं चिर्वर्तयिष्ये लज्जादेरपि नाशनम् ।
नाति मायन्ति बलिनः कृताहारा मद्याशनाः ॥
क्षिप्वाः सत्त्ववयोरुक्ता मद्यनिव्यास्तद्व्याः ।
मेदः कफाधिका मन्दावतपित्ता दृष्टाभयः ॥
विपर्ययेति मायन्ति विश्रब्धाः कुपिताश्च ये ।
मद्येन चास्त्ररूपेण साजोर्णं बहु नाति ॥ १ ॥
इति वामदे निदानस्थाने षष्ठे अध्याये ॥
गतानि श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात्कीदृशार्थानि श्रुतेः
कदाचिदपि नाचरणीयानि ॥
मद्यदमः, पुं, (मद्योत्पादको दमः ।) माह्वृत्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मद्यपङ्कः, पुं, (मद्यानां पङ्क इव ।) सुरासङ्कः ।
मेया इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । मेदकः २
जगलः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६८ ॥
मद्यपाशनं, क्ली, (मद्यपेय्यते भुज्यते इति । अश-
+ कर्मणि लुट् ।) पानरुचकभक्ष्यम् । तत्-
पर्यायः । उपदेशः २ अवरदेश ३ चक्षणम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १७१ ॥
मद्यपुष्पा, स्त्री, (मद्यानि मद्रसाधनानि पुष्पा-
ण्यस्याः ।) धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादिविश्रुतिरस्या धातकीशब्दे ज्ञातया ॥)
मद्यमण्डः, पुं, (मद्यस्य मण्डः ।) मद्यफेनः । तत्-
पर्यायः । कारोत्तमः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
५६८ ॥ कारोत्तरः ३ सुरामण्डः ४ । इत्यमरः ।
२ । १० । ४३ ॥
मद्यवामिनी, स्त्री, (मद्यानामिव वासो गन्धोऽस्या
अस्तीति । इतिः डीष् ।) धातकीवृत्तः । इति
रत्नमालाराजनिर्घण्टो ॥
मद्यबीजं, क्ली, (मद्यस्य बीजम् ।) नानाद्रव्यकृत-
सुराबीजम् । तत्पर्यायः । किण्वम् २ नमज्जः
३ नमज्जुः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६८ ।
वाखर इति भाषा ॥
मद्यसन्धानं, क्ली, (मद्यस्य सन्धानसुतपादनार्थं
आयोजनम् ।) सुरासङ्कीकरणम् । वंशाङ्कुर-
फलादीन् बहुकालं सन्धाय यत् क्रियते तत् ।
तत्पर्यायः । आसुतिः २ आसवः ३ अभिषवः
४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६८ ॥
मद्यामोद, पुं, (मद्रस्यामोदो गन्धो यस्य ।)
वकुलवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मद्रः, पुं, (मन्त्रेति इति । मद्रि मोदादौ + “स्फायि
तञ्जीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।) देश-
विशेषः । हयः । इत्युणादिकोपः ॥ तद्देशविव-
रणं यथा,—
“वेराटपाखरयोर्मध्ये पूर्व्वेदलक्रमेण तु ।
मद्रदेशः समाख्यातो माद्रीहा तत्र तिष्ठति ॥”
इति शक्तिस्त्रयमन्त्रे ७ पटलः ॥
(भद्रे, क्ली । यथा, चतुर्था चाशिष्यायुष्य मद्र-
भद्रकुलसुखार्थद्वितेः । २ । ३ । ७३ । इत्यत्र
सुखे । मद्रं देवदत्तस्य भूयात् । इति काशिका ।

मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्वयतरो न पठनीयः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी च ॥)
मद्रकः, त्रि, (मद्रेषु चात इति । मद्र + “मद्रवृज्योः
कन् ।” ४ । २ । १२१ । इति कन् ।) मद्रदेश-
भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (देशभेदः ।
यथा, मन्त्रस्य पुराणं । ११२ । ४२ ॥
“गाथारा यवनाश्चैव सिन्धुमौर्वीरमद्रकाः ॥”)
मद्रकारः, त्रि, (मद्रं करोतीति । कृ + “क्षेम-
प्रियमद्रेण च ।” ३ । २ । ४४ । इति पक्षे
अण् ।) मद्रकुरः । यथा क्षेमप्रियमद्रान् कुर्वति
सम्बोधप्रयत्नकरणम् ॥
मद्रकुरः, त्रि, (मद्रं मद्रं करोतीति । कृ + “क्षेम-
प्रियमद्रेण च ।” ३ । २ । ४४ । इति चकारात्
खच् । मुम् च ।) मद्रलकारकः । यथा क्षेम
कुरोऽरिण्येनातिः स्यान्मद्रकुरशकुरौ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मद्रसुता, स्त्री, (मद्रस्य सुता ।) मद्रराजकन्या ।
सा पाण्डुराजस्य द्वितीया भार्या नकुलमष्टदेव-
जननी च । इति शब्दरत्नावली ॥
मद्रगङ्गाः, त्रि, (मद्रगङ्गायामिति । “अशब्दे
मद्रगङ्गाः, यत् खावन्त्यतरस्याम् ।” ४ । ३ । ५४ ।
मद्रगङ्गाः, इति क्रमेण खड्गयत्प्रत्ययाः ।)
मद्रगङ्गासम्पत्नी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
मद्रा, नृ, पुं, (माद्रीति । मद्र + “स्त्रा-
मद्रिपदार्थपृष्ठाक्रियौ वनिप ।” उणा० ४ ।
११२ । इति वनिप ।) शिरः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यामुणादिवृत्तः ॥ (मद्रनशीले, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८१ । १६ ।
“इन्द्राय मद्रं सुतं परिष्टोभन् नो गिरः ॥”)
“मद्रं मद्रनशीलाय ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
मधु, क्ली, (मन्वन्ते विप्रैश्च ज्ञानन्ति जना
यस्मिन् । मत् + “फलपिपाटनमिमनिजनां गृक-
पटिनाकिधतश्च । उणा० १ । १६ । इति उः
घञ्छान्तादेशः । मद्यम् । (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ४२५ ।
“मधुमद्रवीतब्रोडा यथा यथा लपति मन्त्रं
बाला ॥”)
जीरम् । जलम् । इति विश्वः हेमचन्द्रश्च ॥
रमभेदः । मधुररसः इति यावत् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पुष्परसः । फलेर मौ इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । मकरन्दः २ । इत्यमरः । २ । ४११ ॥
मरन्दः ३ मरन्दकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
चुदाभिर्मलिकाभिः कृतम् । मौ इति भाषा ।
जौद्रम् २ मालिकम् ३ । इत्यमरः । २ । ४११ ॥
मालीकम् ४ कुसुमासवम् ५ पुष्पासवम् ६
पवित्रम् ७ पित्रम् ८ पुष्परसाज्यम् ९ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ मालीकम् १० मारघम् ११
मलिकावागम् १२ वरटीवान्तम् १३ भृङ्ग-
वान्तम् १४ पुष्परमोद्धवम् १५ । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“मधु पुष्परसं जौद्रं मकरन्दश्च मालिकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

मधु

मधु तु मधुरं कथायानुरसं रुचं शीतममि-
दीपनं वर्ण्यं बलं लघु सुकुमारं लेखनं हृद्यं
मन्थानं शोषणं रोपणं वाजीकरणं संयाहि
चक्षुःप्रसादनं सूत्रभागानुसारं पित्तक्षिप्तमेदी-
मेहहिक्काश्वामकासातिमारुहद्विहण्णाक्षमि-
विमप्रशमनं जादित्तिदीपप्रशमनश्च तत् लघु-
त्वात् कफघ्नं पेक्षित्यान्माधुर्यात् कथायभावाच्च
वानपित्तघ्नम् ।
“हृद्यं शीतं मधु नवं नातिश्लक्ष्णं सरम् ।
मेदःस्थौल्यापहं याहि पुराणमलिलेखनम् ॥
शोषत्रयघ्नं प्रकाममममं त्रिदोषघ्नम् ।
तद्वृत्तं त्रिविधैर्योगिनिश्चयादामयान् बहून् ॥
नानादश्यात्मकत्वाच्च योगयाहि परं मधु ॥”
तत् नानादशरसगुणवाय्विपाकविरुद्धानां
पुष्परसानां सविषमलिकामममवत्वाच्चातुर्गुणो-
पचारम् ।
“उष्णैर्विरुध्यते सर्वं विषान्वययथा मधु ।
उष्णार्जमणोरुगोर्वा ते निहन्ति यथा विषम् ॥
तत् मौकुमायाश्च तथैव शोथी-
ज्ञानौघधीनां रसमभावाच्च ।
उष्णैर्विरुध्यते विप्रोषतश्च
तथान्तरीक्षेण जलेन चापि ॥
उष्णेन मधु संयुक्तं वमनं व्यवचारितम् ।
अपाकादनवम्यानाञ्च विरुध्यते पूर्व्ववत् ॥
मध्वामात परतत्त्वन्वदामं कथं न विदते ।
विरुद्धोपक्रमत्वात्तत् सर्वं हन्ति यथा विषम् ॥”
इति मयूते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
अस्य सामान्यगुणाः । शीतत्वम् । स्फुटत्वम् ।
स्वादत्वम् । त्रिदोषघ्ननाशित्वम् । कथायानु-
रसत्वम् । रुच्यत्वम् । चक्षुःशाल्यम् । श्वासकास-
नाशित्वम् ॥ * ॥ तद्वृत्तं यथा । पौत्तिकम् १
भामरम् २ जौद्रम् ३ मालिकम् ४ क्वाजम् ५
अर्घ्यम् ६ औदालकम् ७ दालम् ८ । एतेषां
लक्षणानि यथा,—
“पिङ्गला मलिका ज्ञेया मद्यवत्त्वात् सा हि धा ।
मद्यवी पुत्तिकानास्त्री स्वप्ना प्लव्हेति कथ्यते ॥
मध्यमा मलिका नीला मालिकेत्यभिधीयते ।
पुत्तिकाभ्रमरक्षुदामलिकासम्भव मधु ॥
पौत्तिकादुच्यते क्वावं वरटीश्चक्षुःसम्भवम् ।
तपोवने अरतकारोरघ्यं मधुतत्त्वं यम् ॥
औदालकान्तु बल्मीककारिकोटयिनिमित्तम् ।
दालमित्यभिनिर्दिष्टं वृत्तकोटरकीटजम् ॥”
एतेषां वर्णा यथा,—
“मालिकं तेलवर्णं स्यात् छत्रवर्णं पौत्तिकम् ।
जौद्रं कपिलवर्णं स्याच्छुतं भामरसुच्यते ॥”
एतेषां गुणा यथा,—
पौत्तिकं तेषु धीर्यार्थं कथायानुरसान्वयात् ।
वातास्रकपित्तक्षुद्धिं विदाहि मद्रलक्षम् ॥
“पेक्षित्यात् स्वादुभूयत्वाद् भामरं गुरु
कान्तिम् ।
जौद्रं विप्रोषतो र्जयं शीतलं लघु लेखनम् ॥
तस्मात्तदुतरं रुच्यं मालिकं प्रवरं सूतम् ।

मधु

न्यासादियुक्तं रोगेषु प्रशस्तं तद्विशेषतः ॥
 क्वाचं त्रिविक्रिमिहरं रक्तपित्तहरं गुरु ।
 अर्घ्यं चक्षुष्यमायुष्यं कफपित्तामवातजित् ॥
 औदालकं कषायोष्णं कटुकप्रविषापहम् ।
 दालं कफहरं रुचं दीपनं कृद्भिमेहजित् ॥
 उष्णगुणार्णवमूष्णं च कृत्वा मधु विषान्वयात् ।
 मधुगुणोर्विकृष्टं धर्मं धित्वा र्णमं जितम् ॥”
 उष्णोः रौद्रोः करणोः उष्णं मधु उष्णार्णं रौद्र-
 पीडितं जनं विषान्वयात् विषतुल्यत्वात्
 हृत्वात् ॥ * ॥ नवपुराणमधुगुणाः ।
 “ब्रह्मणीयं मधु नवं वातश्लेष्महरं परम् ।
 पुराणं लघु संप्राहि निदं स्पृश्यानाशनम् ॥
 दोषत्रयहरं पक्वमासमस्त्रं त्रिदोषकृत् ॥”
 अत्र केचित्मधुनोऽपि संयोगाभावात् कालपक्व-
 तामाहुः ॥ * ॥ मधुजातशर्करागुणाः ।
 “मधुजा शर्करा रूक्षा तृणाच्छेद्यतिमारजित् ॥
 इति राजवल्लभे मधुवर्गः ॥ * ॥
 अपि न ।
 “मानिकं आमरं चौद्रं पौत्तिकं क्वाचकं तथा ।
 आर्घ्यमौदालकं दालमित्यथौ मधुजातयः ॥
 नानापुष्परसाहाराः कपिला वनमलिकाः ।
 याः स्यान्ताभिरुतपत्रं मधु मानिकमुच्यते ॥
 ये स्निग्धास्त्रिगोलाभाः पुष्पासवपरायणाः ।
 भस्मरेजितं तैस्तु आमरं मधु भग्यते ॥
 पिङ्गला मलिकाः सूर्याः जुदा इति हि
 विष्टुताः ।
 तामिरुतपादितं यत् तत्र चौद्रं मधु कथ्यते ॥
 मह्यो मलिकाः पिङ्गाः पुत्तिका इति कीर्तिताः ।
 तज्जानं मधु धौमदिः पौत्तिकं समुदाहृतम् ॥
 क्वाकारं लघु पटलं सरवाः पीतपिङ्गलाः ।
 ये कुर्वन्ति तद्वत्पत्रं मधुश्चात्रकीरितम् ॥
 मलिकास्तीक्ष्णतुण्डा याः पीताः घटपद-
 सन्निभाः ।
 तद्वत्तं यद्वर्णं तदार्घ्यं मधु भग्यते ॥
 उदालाः कपिलाः कीटा भूमेरुदलनाः सूर्याः ।
 बल्लरीकान्तस्तदुतपत्रमौदालकमुदीर्यते ॥
 इक्ष्मीलदलाकाराः सूर्याश्चिन्ति मलिकाः ।
 यद्वृत्तकीटरान्तस्तन्मधु दालमिदं क्रमात् ॥
 इत्येतस्याष्टधा भेदेरुतपत्तिः कथिता क्रमात् ।
 अथ वक्ष्याम्यहं तेषां वर्णवीर्यादिकं क्रमात् ॥”
 तद्वया,—
 मानिकं तैलवर्णं स्यात् अतं आमरमुच्यते ।
 चौद्रं कपिलाभासं पौत्तिकं घृतसन्निभम् ॥
 आपीतवर्णं क्वाचं स्यात् पिङ्गलच्छायां नामकम् ।
 औदालं स्वर्णसादृश्यमापीतं दालमुच्यते ॥
 मानिकं मधुरं रुचं लघु न्यासादिदोषजित् ।
 आमरं पिच्छलं रुचं मधुरं मुखजायजित् ॥
 चौद्रं पीतं चक्षुष्यं पिच्छलं पित्तघ्नजित् ।
 पौत्तिकं मधु रूक्षोष्णं क्लृप्तपित्तदाहजित् ॥
 अत्रमेहक्षमिषं च यदाक्वाचं गुणोत्तरम् ।
 अर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तादिदोषजित् ॥
 औदालकं कुष्ठादिदोषघ्नं सर्वसिद्धिदम् ।

मधु

दालं कटुकषायान्नं मधुरं पित्तदायि च ॥
 नयं मधु भवेत् स्पृश्यां नातिश्लेष्महरं परम् ।
 देहस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणं मधु लेखनम् ॥
 पक्वं दीपत्रयघ्नं मधु विविधरुजाजायजित् ॥
 मयादि-
 ध्वंसं धत्ते च रुचं बलमतिधृतिदं वीर्यशुद्धिं
 विधत्ते ।
 आमश्चेदामगुत्सामयपवनरुजापित्तदाहा-
 सरोष-
 नाशं नूनं विशेषं जनयति नयति ध्वंसमप्यह-
 रद्विः ॥
 व्रणशोधनसन्धाने व्रणसंरोपणादियु ।
 साधारणस्यान्मधु जितं तत्तुला मधुशर्कराः ॥
 उष्णं सद्योष्णं काले वा स्वयमुष्णमथापि वा ।
 आमं मधु मन्व्याणां विषवत्तापदायकम् ॥
 कीटकादिद्युतमन्वदूषितं
 यच्च पर्युषितं मधु स्वतः ।
 कण्टकीटरगतं च मेचकं
 तच्च मेहजनितं च दोषकृत् ॥
 दण्डनिहत्य यदुपात्तमपास्य दंष्ट्रा-
 स्ताड्विधं मधु रसायनयोगयोग्यम् ।
 हिक्कागुदाङ्गुरविशोषकफव्रणादि-
 दोषापहं भवति दोषदमन्यथा चेत ॥
 माध्वी सिता मधुतपत्रा मधुजा मधुशर्करा ।
 माचीकशर्करा चेष्टा चौद्रजा चौद्रशर्करा ॥
 यद्गुणं यन्मधु पीतं तद्गुणान्तस्य शर्कराः ।
 विशेषाह्वलद्वया च तर्पणं कीर्णदेहिनाम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ * ॥
 मतान्तरे मधुगुणाः ।
 “मधु शीतं लघु स्वादु रुचं ग्राहि विलेखनम् ।
 चक्षुष्यं दीपनं स्वर्णं व्रणशोधनरोपणम् ॥
 सौकुमार्यकरं मृत्त्रं परं सीतोविशोधनम् ।
 कषायानुरसं ज्वारि प्रसादनकं परम् ॥
 बल्यं मेधाकरं दृढ्यं विषदं रोचनं हरितं ।
 कुष्ठार्घ्यः कामपित्तास्रकफमेहक्षमक्रिमौन ।
 मेदस्तृणाविमन्त्रासिद्धिदातीमारविज्ज्वहान् ।
 दाहक्षतचर्चास्तत्तु योगवाह्येष्ववातलम् ॥” * ॥
 अथ मधुभेदाः ।
 “मानिकं आमरं चौद्रं पौत्तिकं क्वाचमित्यपि ।
 आर्घ्यमौदालकं दालमित्यथौ मधुजातयः ॥” * ॥
 अथ तेषां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र मानिकस्य ।
 “मलिकाः पिङ्गवर्णास्तु मह्यो मधुमलिकाः ।
 तामिः कृतं तैलवर्णं मानिकं तत् प्रचक्षते ॥
 मानिकं मधुषु श्रेष्ठं नैत्रामयहरं लघु ।
 कामलार्घ्यः क्षतश्वासकाशक्षयविनाशनम् ॥” * ॥
 अथ आमरस्य ।
 “किञ्चित् सूर्योः प्रसिद्धिभ्यः पुष्पभ्यः अलिभि-
 श्वितम् ।
 निर्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधु आमरं स्मृतम् ॥
 आमरं रक्तपित्तघ्नं मूत्रजायकं गुरु ।
 स्वादुपाकमभिरुचिं विशेषात् पिच्छलं
 हिमम् ॥ * ॥”

मधु

अथ नैः स्त ।

“मलिकाः कपिलाः सूर्याः जुदाश्चास्तनक्तं
 मधु ।
 मुनिभिः चौद्रमित्युक्तं तद्वर्णं कपिलं भवेत् ॥
 गुणोर्मानिकवत् चौद्रं विशेषाच्छेदनाशनम् ॥”
 अथ पौत्तिकस्य ।
 “याः लणा मशकोपमा लघुतराः प्रायो
 महापिच्छितं
 दृष्ट्वाणां तत्कोटरान्तरगताः पुष्पासवं कुर्वन्ते ।
 तास्तज्ज्वरेरिह पुत्तिका निगदितास्ताभिः कृतं
 सर्पिषा
 तुल्यं यन्मधु तद्वनेचरणैः संकीर्तितं पौत्ति-
 कम् ॥
 पौत्तिकं मधु रूक्षोष्णं पित्तदाहासवातजित् ।
 विदाहि मेहक्षक्षुष्यं गन्ध्यादिचतुशीति च ॥”
 अथ क्वाचस्य ।
 “वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
 कुर्वन्ति क्वाचकारं तज्ज्वं क्वाचं मधु स्मृतम् ॥
 क्वाचं कपिलपीतं स्यात् पिच्छलं शीतलं
 गुरु ।
 स्वादुपाकं क्रिमिचरुक्तपित्तप्रमेहजित् ।
 भस्मलण्मोहविषक्षतं तर्पणं च गुणाधिकम् ॥”
 अथ औदालकस्य ।
 “मधुकृत्वा नियंसं जरत्काञ्चामोदवाः ।
 सवन्त्यार्घ्यं तदा ख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः ॥
 तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मलिकाः घटपदी-
 पमाः ।
 अर्घ्यास्तास्तनक्तं यत्तदार्घ्यं मित्यपरे जगुः ॥
 आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ।
 कषायं कटुकं पाके तिक्तं च बलपृथिक्तम् ॥” * ॥
 अथ औदालकस्य ।
 “प्रायो वल्मीकमध्यस्थाः कपिलाः स्वल्प-
 कीटकाः ।
 कुर्वन्ति कपिलं स्वल्पं तत् स्यादौदालकं मधु ॥
 औदालकं रुचिकरं स्वर्णं कुष्ठविषापहम् ।
 कषायमुष्णमन्त्रं कटुपाकं च पित्तजित् ॥” * ॥
 अथ दालस्य ।
 “संसृत्य पतितं पुष्पात् यत् पत्रोपरि स्थितम् ।
 मधुराम्बुधायश्च तदालं मधु कीर्तितम् ॥
 दालं मधु लघु पीतं दीपनोष्णं कषापहम् ।
 कषायानुरसं रुचं रुच्यं कृद्भिप्रमेहजित् ॥
 अधिकं मधुरं स्निग्धं हृदयं गुरुभारिकम् ॥”
 लघु पाकं । गुरुभारिकं तुलितम् ॥ * ॥ अथ
 नवपुराणमधुगुणाः ।
 “नवं मधु भवेत् पुष्टं नातिश्लेष्महरं सरम् ।
 पुराणं ग्राहकं रुचं मेदोन्नमलिलेखनम् ॥
 मधुनः शर्करायाश्च गुडस्यापि विशेषतः ।
 एकसंवनसरतीति पुराणत्वं स्मृतं बुधैः ॥”
 अथ मधुनः शीतस्य गुणाधिक्यसुष्ठुताया
 निषेधः ।
 “विषपुष्पादपि रसं सविषा भस्मादयः ।
 यहीला मधु कुर्वन्ति तच्छीतं गुणवन्मधु ॥

मधुक

विशालयातङ्गान् द्रव्येणोष्णं वा सह ।

उष्णानिस्थोष्णकाले च स्मृतं विषमं मधु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मधुः, पुं, (मन् + उ । नस्य धः ।) मधुदमः ।

मौलगाह इति भाषा ॥ यमन्तर्गुः । (यथा, कुमारसम्भवे । ३ । २० ।

“निवेशयामास मधुर्दिशेफान्

नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥”)

देवभेदः । (यथा, देवीभागवते । २ । १ । २५ ।

“मधुश्च कुपितस्तत्र हरिणा सह संगे ॥”)

इमं हत्वा विष्णुर्मधुसूदनोभूत् ॥ जैत्रमासः ।

इति मेदिनी । ये, १० ॥ (यथा, रघुः । १२ । ७ ।

“रेणुर्गतिवशात् प्रवर्तितौ

भास्करस्य मधुमाधवाविव ॥”)

अशोकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५३ । यष्टि-

मधु । इति शब्दरत्नावली ॥ अमुरविशेषः ।

(यथा, भागवते । ६ । १२ । १४ ।

“शत्रुश्च मधोः पूतं लवणं नाम राजसम् ।

हत्वा मधुवने चक्रे मधुरां नाम वै पुरीम् ॥”)

म च शत्रुर्जन हनः । यस्य नाम्ना मधुरा मधु-

पुरीति ख्याता ॥

मधुः, स्त्री, (मन् + उ । नस्य धः ।) जीवन्तीवृक्षः ।

इत्यमरः । २ । ४ । १४० ॥

मधुकं, स्त्री, (मध्वेति । मधु + “मञ्जायां

च ।” ५ । ३ । ६७ । इति कन् । यडा, मधु

मधुरं कायतीति । कै + कः ।) यष्टिमधुका ।

इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“यष्ट्याहं मधुकं यष्टि स्त्रीतकं मधुयष्टिका ।

यष्टिमधु स्थले जाता जलजातिरसा पूरा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

चपु । इति हेमचन्द्रः ॥

मधुकः, पुं, (मधु मधुरं कायतीति । कै + कः ।)

वस्त्रभेदः । यष्ट्याहः । विद्यमान्तरः । इति विश्वः ॥

मधुकण्ठः, पुं, (मधुर्मधुरः कण्ठः कण्ठस्वरो

यस्य ।) कौकिलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुकरः, पुं, (करोति सञ्चिनोतीति । कृ + अच् ।

मधुनः करः ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २ । ५ ।

२६ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । १० । १० ।

“सर्वतः सारमाहते यथा मधुकरो बधः ॥”)

कामी । इति धरणिः ॥ अङ्गराजवृक्षः । इति

शब्दमाला ॥

मधुकर्कटिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा कर्कटिकेय ।)

मधुरजस्वीरविशेषः । मउकट्टी इति भाषा ।

तत्पर्यायः । कुशा २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(पर्यायोऽस्या गुणाश्च यथा,—

“बीजपुरोऽपरः प्रोक्ता मधुरो मधुकर्कटो ।

मधुकर्कटिका स्वाद्वी रोचनी शीतला गुरुः ।

रक्तपित्तक्षयश्वासकासहृक्काभसापहा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधुखण्डिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुकर्कटी, स्त्री, (मधुर्मधुरा कर्कटी) मधुबीज-

पुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

५८७

मधुकै

मधुका, स्त्री, (मधुक + टाप् ।) मधुयष्टिका ।

इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ मधुपर्णावृक्षः । इति

मेदिनी । कै, १३५ ॥ कण्ठवर्णकङ्कनी । इति

हेमचन्द्रः । ४ । २४३ ॥

मधुकर्कटिका, स्त्री, (मधुः मधुरा कर्कटीव ।

मधुकर्कटी, मधुकर्कट + स्त्रियां ङीष् ।

स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप् । पूर्वस्य ह्रस्वत्वञ्च ।)

जस्वीरविशेषः । मधुर इति मधुर इति च

भाषा । तत्पर्यायः । मातुङ्गा २ सुगन्धा ३

गिरिजा ४ पूतिपुष्पिका ५ अत्यन्ता ६ देव-

द्वीती ७ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः ।

शीतत्वम् । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् ।

वानपित्तविनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मधुकृत, पुं, (मधु करोति सञ्चिनोतीति । कृ +

किप् तुगागमश्च ।) भ्रमरः । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, क्वान्दोऽप्योपनिषदि । ३ । १ । २ ।

“अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता यवास्य

दक्षिणा मधुभासो यश्चैव मधुकर्तु यजुर्वेद

एव पुष्यं ता अस्तता आपः ॥”)

मधुकेशः, पुं, (मधुनः पृथग्मस्य कै शिरसि

अग्रभागे शटति गच्छतीति । शट् + कर्त्तरि

च्यच् ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुकैटभौ, पुं, (मधुश्च कैटभश्च तौ । इतरेतर

द्वन्द्वः ।) अमुरविशेषौ । तयोरुत्पत्त्यादियथा,

“देनन्दिने तु प्रलये पमुने गरुडध्वजे ।

तस्य अवणविहङ्गातायमुरौ मधुकैटभौ ॥

कुर्मपृष्ठगता पृथ्वी विष्मिन्वाभवन्मलेः ।

तां विशीर्णा योगनिद्रा महामाया शलोकयन् ॥

तां वै दृष्ट्वा कर्त्तुं पृथ्वीं प्रति तद्वेश्वरी ।

उपायं चिन्तयामास कथं पृथ्वी भवेदृष्ट्वा ॥

इदानीमाश्रयत पृथ्वी प्रवृत्ता कोमला जलेः ।

स्थलिकाले जनान् वोढुं कथं शक्ता भविष्यति ॥

इति सञ्चिन्त्य सा माता जगतां स्थलिकारिणी ।

उपगम्य तदा विष्णुमामसाह मुनिद्वितम् ॥

तन्मु सुप्तं समामाद्य जगन्नाथं जगत्पतिम् ।

वामहस्तकनिष्ठायं तस्य कर्णे न्यवेशयत ॥

निवेशय नखरागेण प्रोहत्य थावणं मलम् ।

चर्णाचकार सा देवी योगनिद्रा जगत्प्रभुः ॥

तत्कर्णमलचर्णेभ्यो मधुनामासुरोऽभवत् ।

ततो दक्षिणहस्तस्य कनिष्ठायाम् दक्षिणे ॥

कर्णे न्यवेशयद्देवी तस्मादप्युद्भूतं मलम् ।

तच्चापि लोदयामास करशाखाग्रजेन तु ॥

ततोऽभूत् कैटभो नाम बलवानसुरो महान् ॥

उत्पन्नः स च पानार्थं यस्मान् स्थितवान्मधु ।

अतस्तस्य महादेवी मधुनामाकरोत्तदा ॥

उत्पन्नः कीटवद्भाति महामायाकरे यतः ।

अतस्तं कैटभास्त्रम् स्वयं देवी तदाकरोत् ॥

तावुवाच महामाया युध्यतां हरिणा सह ।

युवानो यद्वयेवाच भवन्तौ निहनिष्यति ॥

यदा युवां प्रभावेय आवां विष्णो ! वधान तौ ।

तदेवायं युवां हन्ता नागथा हरिरप्यथ ॥

महामायाभोहितौ तौ विष्णुगाने तदा मुहुः ।

मधुकै

भ्रममाणौ दृष्ट्वातुर्नाभिपद्मस्थितं विधिम् ॥

तस्मिन्तुस्तौ धातारं हनिष्यावोऽयं नामितम्

त्वं जागरय वैकुण्ठं यदि जीवितुमिच्छसि ॥

ततो ब्रह्मा महामायां योगनिद्रां जगत्प्रभुम् ।

प्रसादयामास तदा स्तुतिभिर्नतिभिर्भिया ॥

चिरं स्तुताथ सा देवी ब्रह्मणा जगदात्मना ।

गमनाभवदत्यर्थमुवाच च तथा विधिम् ॥

किमर्थं संस्तुता चाहं किं करिष्याम्यहं तव ।

तद्वद त्वं महाभाग । करिष्याम्यहमयं ते ॥

ततस्तेन महामाया प्रोक्ता धात्रा महामाता ।

प्रबोधय जगन्नाथं यावन्नो मां हनिष्यतः ।

संमोहयेतौ दृष्ट्वाविमुरौ मधुकैटभौ ॥

इत्युक्ता सा तदा देवी ब्रह्मणा जगदात्मना ।

बोधयामास वैकुण्ठं मोहयामास तौ तदा ॥

ततः प्रबुद्धः कृष्णः स ददर्श भयशालिनम् ।

ब्रह्माणं तौ तदा घोराविमुरौ मधुकैटभौ ॥

ततस्तस्यां स युयुधे तसुराभ्यां जनाह्वनः ।

नाशकं द्वाधितं धीराविमुरौ मधुकैटभौ ॥

अनन्तोऽपि फणागेण तासौ धर्त्तुं लभोऽभवत् ।

युध्यमानाभ्यामहावीरान् वैकुण्ठमधुकैटभान् ॥

अथ ब्रह्मा शिलारूपां स्थितिशक्तिं तदाकरोत् ।

अर्द्धयोजनविस्तीर्णा माहुर्योजनमायताम् ॥

तस्यां शिलायां वैकुण्ठो युयुधे नृपसत्तम ।

सह ताभ्यां शिला सा तु प्रविवेश जलान्तरम् ॥

तस्यान्तः शक्तां भगव्यां तोयेषु युयुधे हरिः ।

पञ्चवर्गमहसाणि बाह्वुङ्गे निरन्तरम् ॥

यदा नेवाशकङ्क्षन् तौ विष्णुजगतां पतिः ।

परां चिन्तां तदावाप विधातापि भयात्ततः ॥

ततस्तावैव तं विष्णुसत्तत्त्वं लदपितौ ।

पुनः पुनस्तौ गर्भं स्तौ महामायाविमोहितौ ॥

तौ स्वस्वन्नियुज्येन वरं वरय माधव ।

तवैष्टं संपदास्यावः सत्यमेतदग्राधना ॥

तयोस्तदचनं श्रुत्वा भगवान् गरुडध्वजः ।

उवाच तौ युवां वधौ भवेतां मे महाबली ।

इति देहि वरं मया दातव्यं यदि विद्यते ॥

तौ तदा प्राह युयुधो योग्यो नौ शोभनो वधः ।

तत्रायां जहि नो यच्च तोयं सम्पूति विद्यते ॥

तयोस्तदचनं श्रुत्वा माधवो जगतां पतिः ।

ब्रह्माणं माच्च शीघ्रेण प्राहेदश्वात्संजया ॥

ब्रह्मशक्तिशिलां शीघ्रमुद्युज्य प्रायतां यथा ।

एव स्थित्वा महाधारं हनिष्यामि महाबली ॥

ततो ब्रह्मा हृष्टश्चैव उद्धारं शिलान्ताम् ॥

तस्या मध्ये पूर्वभागे कृच्छं पञ्चसूक्तपङ्क्तम् ।

ऊर्ध्वे स्थित्वा शिलां भिन्वा प्रविवेश रसातलम् ॥

रेशान्वासभवत् कुर्मः पञ्चतन्त्रायज्ञीतं शिलाम् ।

वायथाश्च तथान्तो नेहं त्याज्यं सुरेश्वरी ॥

महामाया जगद्धात्री शैलरूपप्रधारिणी ।

आयेष्याश्च स्वयं विष्णुरेकरूपेण संस्थितः ॥

ब्रह्मशक्तिशिलां यजन् भगवान् परमेस्वरः ।

मध्ये ब्रह्मा त्वहश्चैव वराहश्च तथापरः ॥

ततो वराहपृष्ठस्य चरमे जगतां पतिः ।

स्थित्वा शिलामवष्टभ्य ब्रह्मशक्तिमधोगताम्

मधुशो

वामे स्वजघने यज्ञादारोप्य शिरसी तयोः ।
जगदाधारभूतः स सर्वव्यवहारे संयुतः ॥
सर्ववर्तः समक्रम्य चिच्छेद स पृथक् पृथक् ।
मधुकैटभयोः सम्यक् वीरयोः पृथिवीन्दते ॥
तस्य चाक्रम्य संस्थानादृजशक्तिरधोगता ।
प्रियमाणापि देवीधैर्यत्रादपि सङ्गर्भः ॥
तत्तत्तयोस्तु नृतयोः शरीरे जगतां पतिः ।
जगत्शक्तिं समुह्य नृधातस्तौ प्रयत्नतः ।
उद्धृतायां पृथिव्यान् तयोर्मन्दोविलेपनेः ।
सङ्ग्रामकरोत् पृथ्वीं क्षेदितौ मीयराशिभिः ॥
मेदोविलेपिता यस्माद् मीयते मेदनीति सा ।
अद्यापि पृथिवी देवी देवमानुषराजसैः ॥”
इति कालिकापुराणे ६१ अध्यायः ॥
(अनयोर्नामनिरुक्तिर्यथा, महाभारते । १२ ।
३४७ । २४—२६ ।
“सत्त्वस्यः परमेष्ठौ स ततो भूतगणान् खजन् ।
पूर्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्याणुसमभे ॥
नारायणकृतौ बिन्दु अपामास्तां गुणोत्तरौ ।
तावपश्यन् स भगवाननादिनिधनोऽच्युतः ॥
एकस्तत्राभवद्विन्दुर्मन्वाभो रश्मिरप्रभः ।
स तामसो मधुर्जातस्तदा नारायणाज्ञया ।
कठिनस्त्वपरो बिन्दुः केटभो राजसस्तु सः ॥”)
मधुकोषः, पुं, (मध्वर्थं कृतः कोषः मध्वाधारः
कोषो वा ।) मधुमत्तिकाकृतकोषः ॥ मौञ्चाक
इति भाषा । तत्पर्यायः । मधुकमः २ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,—
“भ्रमरैरेणव मयायं यास्यामन्मधुकोष आरब्धः”
इति रुक्मिणिश्रयटोक्तकृद्विज्ञेयं लिखितम् ॥)
ह्यागमुष्क इति मौञ्चाश्रितो वदन्ति ॥
मधुकमः, पुं, (मधुनः क्रमः ।) पुनः पुनर्मधुपान-
क्रमः । तत्पर्यायः । मधुवारः २ । इत्यमरः ।
२ । १० । ४१ । मधुकोषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
मधुक्षीरः, पुं, (मधुवत् क्षीरं निर्यासोऽस्य ।)
खर्जूरवृक्षः । इति हारावली ॥
मधुखर्जूरिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा खर्जूरी । ततः
कन् टाप् । पूर्वस्य ह्रस्वत्वम् ।) खर्जूर-
विशेषः । तत्पर्यायः । मधुककटिका २ कोल-
ककटिका ३ कण्टकिनी ४ मधुफलिका ५ माध्वी-
मधुरा ६ मधुरखर्जूरी ७ मधुखर्जूरी ८ । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । वृष्यत्वम् । स्नापपित्त-
शान्तिकारित्वम् । शिशिरत्वम् । जलकर्तृत्वम् ।
बहुवीर्यविवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुगायनः, पुं, (मधु गायतीति । गे+“गुट्
च ।” ३ । १ । १४७ । इति गुट् । यहा, मधो
वसन्ति गायन् इति सप्तमौसमासः ।) कोकिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुगुञ्जनः, पुं, (मधु मधुरं गुञ्जनमस्य । पवनेरित-
शुष्कफलशब्दस्यास्य मधुरत्वान् तथात्वम् ।)
श्रीभाञ्जनवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
मधुघोषः, पुं, (मधुर्मधुरो घोषो यस्य ।) कोकिलः ।
इति शब्दमाला ॥

मधुद्रु

मधुच्छदा, स्त्री, (मधुः मधुरच्छदः पर्यमस्याः ।
यदा मधु क्वादयति रसाधिक्येन पराभवतीति
च्छद+णिच् । घञ् । धे इत्स्वञ्च ।) मधुरशिखा ।
इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्या गुणाः ।
“नीलकण्ठशिखा लज्जी पित्तक्षीमातिसारजित्”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुर्जं, स्त्री, (मधुनो जातम् इति । जन्+ङः ।)
शिकथकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुर्जम्बीरः, पुं, (मधुर्मधुरो जम्बीरः ।) मधुर-
जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुजा, स्त्री, (मधोः मधुमेदसो जाता प्रादु-
र्भूता इति । जन्+ङः टाप् ।) पृथिवी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (मधुनो जायते सा इति ।
जन्+ङा ।) सिता । तत्पर्यायः । मध्वाश्विता २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुजित्, पुं, (मधुं मधुनामानं देव्यं जितवानिति ।
जि+क्तिप् । तुगागमश्च ।) विष्णुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । ५ । २० ।
“शिवे ! किं वा ज्ञात्वा विविदिषसि शक्तिं
मधुजितः ॥”)
मधुलङ्गं, स्त्री, (मधुरं लङ्गम् ।) इक्षुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य इक्षुशब्दे
ज्ञातयाः ॥)
मधुलङ्गः, पुं, (मधुर्मधुरस्तृणः ।) इक्षुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“महारसोऽसिपत्रः स्यान्मृगपुष्पो मधुलङ्गः ।
इक्षुर्विश्वकान्तारभिरुपौख्दादिभेदवान् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“इक्षुर्दोषच्छेदः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च ।
गुडभूलोऽसिपत्रश्च तथा मधुलङ्गः स्मृतः ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
मधुत्रयं, स्त्री, (मधुना मधुरदशाणां त्रयम् ।)
मधुरत्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मधुष्टत-
सितात्रयम् ॥)
मधुदीपः, पुं, (मधौ वसन्ते दीप्यत इति । दीप्+
कः ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥
मधुदूतः, पुं, (मधोर्वसन्तस्य दूत इव । वसन्ता-
गमनान् प्रागस्य मुकुलोद्गमदर्शनात् तथात्वम् ।)
आम्रवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तथास्य
पर्यायः ।
“आम्रः प्रोक्तो रसालश्च सहकारोऽतिसौरभः ।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माम्कन्दः पिकवल्गवः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुदूती, स्त्री, (मधोर्वसन्तस्य दूतीव ।) पाटला-
वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ (पर्यायादि विष-
रणमस्याः पाटलाशब्दे दृश्यम् ॥)
मधुदः, पुं, (मधुने द्राति पुण्यात् पुण्यं गच्छतीति ।
द्रा+कः ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुदवः, पुं, (मधुर्मधुरो दवो निर्यासोऽस्य ।) रक्त-
शिशुः । इति शब्दरत्नावली ॥
मधुदमः, पुं, (मध्वर्थं मद्यार्थं मधुत्वादको वा
दमः । तत् पुष्पेभ्यो मद्यसम्भवादस्य तथात्वम् ।)

मधुधे

वृक्षविशेषः । मौलगाक्ष इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
मधुकः २ गुडपुष्पः ३ । इत्यमरः । २ । १४ । २७ ॥
(पर्यायान्तरमस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“मधुपुष्पो मधुकश्च गुडपुष्पो मधुदमः ॥”)
मधुधातुः, पुं, (मधुना तत्पर्यायनाम्ना प्रसिद्धो
धातुः ।) मात्तिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथास्य पर्यायः ।
“स्वर्णमात्तिकमाख्यातं तापीजं मधुमात्तिकम् ।
ताप्यं मात्तिकधातुश्च मधुधातुश्च स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुधूलिः, स्त्री, (मधुर्मधुरा धूलिरिव ।) खण्डः ।
इति हेमचन्द्रः । १ । ६ ॥ खण्ड इति भाषा ॥
मधुधेनुः, स्त्री, (मधुरचिता धेनुः ।) दानार्थ-
मध्वादिनिर्मितसवत्ता गौः । यथा,—
होतोवाच ।
“मधुधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशिनीम् ।
अनुलिप्ते मध्वीष्टे क्षणान्जिनकुशोत्तरे ॥
धेनुं मधुमयीं कृत्वा संपूर्णां घटयोऽङ्गरीम् ।
चतुर्थेन तर्थांशेन वत्सकं परिकल्पयेत् ॥
सौवर्ण्यं सुखं कृत्वा ब्रह्माण्यगुरुचन्दनैः ।
पृष्ठं ताम्रमयं कृत्वा साक्षां पट्टमयीं तथा ॥
पदानिचमयान् कृत्वा सितकम्बलकम्बलाम् ।
सुखं गुडमयं कृत्वा जिह्वां शर्करया तथा ।
ओष्ठौ पुष्पमयी तस्या दन्ताः फलमयाः स्मृताः ।
दर्भरोमधरा देवी रौप्यचरविभूषिता ॥
प्रशस्तपत्रश्रवणा प्रमाणात् परितस्ततः ।
सर्वलक्षणसंयुक्ता सप्रधान्यान्विता तथा ॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षुपि स्थापयेत् ।
क्षादितं वस्त्रयुग्मेन घटाभरणभूषिताम् ।
कौस्तोभदोहनां कृत्वा गन्धपुष्पैस्तु धूपिताम् ॥
अयने विषुवे पुण्ये चतीपाते दिनक्षये ।
संक्रान्त्यामुपरान्ते च सर्वकालं यदृच्छया ॥
द्रव्यप्राक्षणसम्यक्त्वं दृष्ट्वा तान् प्रदापयेत् ।
प्राक्षणाद्यदरिद्राय श्रोत्रियायाद्वितामये ॥
आर्यावर्तं समुत्पन्ने वेदवेदाङ्गपारगे ।
ताडशाय प्रदातया मधुधेनुनेरोत्तम ! ॥
पुच्छदेशोपविष्टस्तु गन्धपादपूजिताम् ॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन मुद्रिकाकर्णपत्रकैः ॥
स्वप्राज्ञा दक्षिणां दत्त्वा वित्तप्राप्त्यविवर्जितः ।
जलपूर्वन्तु कर्त्तव्यं पक्षाहानं समर्पयेत् ॥
रसज्ञा सर्वदेवानां सर्वभूतहिते रता ।
धीयन्तां पितृदेवाश्च मधुधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
श्वमुच्चार्थं तां धेनुं प्राक्षणाद्य निवेदयेत् ॥
अर्घं गृह्णामि त्वां देवि ! कुटुम्बार्थं विशेषतः ।
कामं कामदुघे कामां मधुधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
मधुवातेतिमन्त्रेण दद्यादाणुं त्रिकेण तु ।
दत्त्वा धेनुं महाराज ! कृत्रकोपानहौ तथा ॥
एवं यः कुरुते भक्त्या मधुधेनुं नराधिप ! ।
दत्त्वा दानं पायसेन मधुना च दिनं नयेत् ॥
प्राक्षणीयं चिराच्च मधुपायससंयुतम् ।
एवं कृते तु यत् पुण्यं तन्निबोध नराधिप ! ॥
यच्च नद्यो मधुवहा यच्च पायसकहमाः ।

मधुपः

ऋषयो मुनयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ॥
तत्र भोगानयो मुदन्ते ब्रह्मलोकं स तिष्ठति ।
क्रीडित्वा सुचिरं कालं पुनर्मर्त्यमुपागतः ।
स भुक्त्वा विष्णुजान् भोगान् विष्णुलोकं स

गच्छति ॥

दशपूर्वान् दशपरानात्मानश्चैकविंशतिम् ।
नयते विष्णुसायुज्यं मधुधेनुप्रसादतः ॥
य इदं श्रवणयादृक्त्वा श्रावयेदापि मानवः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
इत्यादि वराहपुराणे श्वेतोपाख्याने मधु-
धेनुमाहात्म्यम् ॥

मधुनालिकेरकः, पुं, (मधुर्मधुरो नारिकेलः स्वार्थं
कन् । रत्नयोरेत्यात् रस्य लत्वं लस्य च रत्वम् ।)
मधुनारिकेलः । एरनारिकेल इति कोकणे
प्रसिद्धम् । मोहानारल इति च ख्यातम् । त-
त्पर्यायः । माध्वीकफलः २ मधुफलः ३ अधि-
तलफलः ४ माध्विकफलः ५ मृदुफलः ६ बहु-
कूचः ७ ह्रस्वफलः ८ । अस्य गुणाः । मधु-
रत्वम् । शिशिरत्वम् । दाहलणार्तिपित्तहारि-
त्वम् । जलपृष्ठश्लेष्मकान्तकारित्वम् । वीर्य-
विवर्धनत्वम् । रुच्यत्वञ्च । अपि च ।

“माध्वीकं नारिकेलं फलमतिमधुरं दुर्लभं
जल्लुकारि

स्निग्धं वातातिसारभ्रमशमनमथ भ्रंसनं
वर्द्धिदीपः ।

आमश्निग्धप्रकोपं जनयति कुर्वते चारकान्तिं
बलञ्च

स्थैर्यं देहस्य धत्ते घनमदनकलावर्धनं पित्त-
नाशम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुनी, स्त्री, स्रुपविशेषः । माकड़ छाता इति
माकड़ चाडली इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
हृतमण्डा २ वायसौली ३ सुमङ्गला ४ । इति
रत्नमाला ॥

मधुनेता, [ऋ] पुं, (मधु नयति पुष्येभ्यः संगृह्णा-
तीति । गीष् + लृच् ।) भ्रमरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

मधुपः, पुं, (मधु पिबतीति । पा + कः ।) भ्रमरः ।
इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ३ । ४०६ ।

“गच्छतिमात्रमासत्रे देवीधामनि धैर्यवान् ।
धुम्बन्कराभ्यां मधुपान् धावति स्म स धीरधीः ॥”
मधु जलं पातीति । पा + कः । वारिरत्नकं,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३२ । ८ ।

“तं चिदर्णं मधुपं शयानमसित्वं व्रतं मत्वा
दृश्यः ।”

“मधुपं मधुनोऽम्भसः पातारं पालयितारम् ।”
इति तद्वाच्ये सायनः ॥ मधुपानकर्त्तरि च, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १८० । २ ।

“स्वसा यद्वां विश्वगर्भोभराति वाजायेद्वे मधु-
पाविधे च ।” “स मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य
पासारौ ।” इति तद्वाच्ये सायनः ॥

मधुप

मधुपर्कः, स्त्री, (एच् + घञ् । मधुना पर्को यो-
ज् ।) दधिसंयुक्तमधु । तत्पर्यायः । मधोदयः

२ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६७ ॥ अपि च ।
“मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्येनेति ।

अपिहितमाप्तादितम् ॥” इत्येकादशीतत्त्वे-
कात्यायनसूत्रम् ॥

मधुपर्कः, पुं, (एच् + घञ् । मधुना पर्कः
सम्पर्को यस्य मधुना संयोजनात् तद्वत्त्वम् ।)

योऽशोपचारपूजान्तर्गतपष्ठोपचारः । तस्य
प्रमाणं यथा,—

“दधि सर्पिर्जलं चैदं सितेताभिस्तु पञ्चभिः ।
प्रोचते मधुपर्कस्तु सर्वदेवौघतृष्टये ॥

जलम् सञ्चतः स्वलां सितं दधि घृतं समम् ।
सर्वेषामधिकं चैदं मधुपर्कं प्रयोजयेत् ॥

तद्वत्त्वा कांस्यपात्रेण रौक्मश्चेतमवेन वा ।
ज्योतिष्टोमाश्वमेधादौ पूर्त्तं चेष्टे प्रयोजने ॥

मधुपर्कः प्रतिष्ठोऽयं सचदेवौघतृष्टयः ।
धर्मार्थकाममोक्षानां साधकः परिकीर्तितः ॥

मधुपर्कः सौम्यभोग्यतृष्टिप्रदायकः ॥”
इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥

अपि च ।
“आयं दधिमधुमिश्रं मधुपर्कं विद्वद्भ्याः ॥”

इति तत्त्वसारः ॥

तद्दाने मुद्रा यथा,—
“संयुक्तानामिकाङ्गुला तिस्रोऽन्याः संप्र-

सारिताः ।

मधुपर्के च सा मुद्रा विद्वद्भिः परिकीर्तिता ॥”
इति हरिभक्तिविलासः ॥

मधुपर्णिका, स्त्री, (मध्वि वृत्तं पर्णमस्याः । ततः
स्वार्थं कन् टाप् । अत इत्वञ्च ।) गम्भारीवृक्षः ।

(अस्याः पर्णयो यथा,—

“गम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्णिका ।
काश्मीरी काश्मरी क्षीरा काश्मर्यः पीत-

रोहिणी ॥

कण्ठजन्ता मधुरसा मध्वाकुसुमिकापि च ॥”)
नीलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ (अस्याः
पर्णयो यथा,—

“नीली तु नीलिनी तूली कालदीला च
नीलिका ।

रत्ननी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
क्रीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा

‘स्तृता ॥”

वराहक्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुड्नी ।
सुदर्शना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते
प्राचीरस्थाने १० अध्याये ।

“एतत्पर्णी बलाशिशुश्रुष्टं मधुपर्णिका ॥”
अस्याः पर्णयो यथा,—

“सुदर्शना सोमवल्ली चक्राङ्गा मधुपर्णिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मधुपर्णी, स्त्री, (मधु इव वृत्तं पर्णी यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीप् ।) गुड्नी । इत्यमरः । २ ।

४ । ८४ ॥ (अस्याः पर्णयो रत्नमालायां यथा,

मधुभिन्

“वत्सादनी द्विजकक्षा मधुपर्ण्यन्तमरा ।

कुण्डल्यन्तवती च गुड्नी चक्रलक्षणा ॥”)

गम्भारीवृक्षः । नीलीवृक्षः । इति मेदिनी ।
ने. २०५ ॥ मधुवीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विककृतवृक्षः । तत्पर्यायो यथा,—

“विककृतः स्वादकण्टः श्रुग्दारु मधुपर्ण्यपि ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मधुपाका, स्त्री, (पाकेन मधुर्मधुरा । राजदन्ता-
दित्वात् पूर्वनिपातः । टाप् ।) षड्भुजा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मधुपायी, [नृ] पुं, (मधु पिबतीति । पा + णिनिः ।
ततः “आतोयुक् तिङ्ङतोः ।” ७ । ३ । ३३ ।

इति युक् ।) भ्रमरः । इत्यमरटीकायां रामा-
श्रमः ॥ मधुपानकर्त्तरि, त्रि ॥

मधुपालिका, स्त्री, (मधु पालयतीति । पालि +
कृल् । टाप् । अत इत्वम् ।) गम्भारी । इति
शब्दमाला ॥ (विधयोऽस्या गम्भारीशब्दे

दृश्यः ॥)

मधुपीलुः, पुं, (मधुर्मधुरः पीलुः ।) मधुपीलुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुपुरी, स्त्री, (मधोस्तन्मात्रो देवस्य पुरी ।)
मधुरा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-

वते । ७ । १४ । ३१ ।
“नेमिर्षं फाल्गुनं सेतुः प्रभामोऽथ कुशस्थली ।

वाराणसी मधुपुरी पम्पा विन्दसरस्था ॥”)
मधुपुष्पः, पुं, (मधुपुष्पराणि पुष्पाण्यस्य ।) मधु-

दमः । इति रत्नमाला ॥ (मधुकः । तत्पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

“मधुको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुसवः ।
वानप्रस्थो मधुश्लो जलजश्च मधुलकः ॥”)
श्रीरीषवृक्षः । अशोकवृक्षः । वकुलवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मधुपुष्पा, स्त्री, (मधुपुष्प + स्त्रीया टाप् ।) दम्भी
वृक्षः । नागदम्भीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुप्रियः, पुं, (मधु मयं प्रियमस्य ।) बलरामः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भूमिजम्बुः । यथा,—

“नादयो स्त्री नागरङ्गस्तकसुगन्धो मधुप्रियः ॥”
इति जटाधरः ॥ (मदप्रिये त्रि ॥)

मधुफलः, पुं, (मधु मधुरं फलमस्य । यद्वा, मधु
मयं फलाद् यस्य ।) मधुनारिकेलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विककृतवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (मधुरफलविशिष्टे, त्रि ॥)

मधुफलिका, स्त्री, (मधु मधुरं फलं यस्याः ।
मधुफल + संज्ञायां कन् । टाप् । अत इत्वञ्च ।)

मधुखर्जुरिकाः इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणा-
दधीऽस्या मधुखर्जुरिकाशब्दे ज्ञातयाः ॥)

मधुवह्वला, स्त्री, (मधुना मधो वा बहुला ।)
वासन्तीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुभिन्, [दृ] पुं, (मधु तन्नामानं देवं भिनत्ति
नाशयतीति । भिद् + क्तिप् । तुगात्तत्त्वञ्च ।)

विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (य
वते । ४ । ८६ । ४० ।

मधुम

“तस्मिन् महम्मखरिता मधुभिचरित-
पीयूषशेषमस्तिः परितः स्रवन्ति ॥”)
मधुमल्लिका, स्त्री, (मधुमन्त्रायिका मल्लिका ।)
कोटविशेषः । मौमाह्वी इति भाषा । तत्प-
ण्यायः । सरधा ० । इत्यमरः । ० । ५ । ०६ ॥
मधुमन्त्रा, [तु] पुं, (मधुमन्त्रो मन्त्रा यस्य ।)
आखोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुमती, स्त्री, (मधुमेधुरमोऽस्यवेति मत्प ।
डोप ।) काष्मरीवृक्षः । नदीविशेषः । तस्या
जलगुणाः । यथा, राजनिर्घण्टः ।

“चन्द्रभागागुणमास्पदं जलं

किञ्च साधुमनमस्मिदीपनम् ॥”

उपास्यनायिकाविशेषः । यथा,—

“तथा मधुमती सिद्धिर्जायते नात्र संशयः ।

देवलेटी शतशतं तस्य वप्या भवन्ति ह ॥

स्वर्गं मर्त्यं च पातालं स यत्र गन्तुमिच्छति ।

तत्रैव लेटिकाः सन्त्य नयन्ति नात्र संशयः ॥”

इति कलामन्दोपिकायां ३ पटलः ॥

(कृन्दोभेदः । अस्या लक्षणं यथा, कृन्दोम-
ञ्जयाम् । २ । १ ।

“ननगि मधुमती ।” अधिकं कृन्दः शब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥ समाधिसिद्धिभेदः । यथा, सचेदशन-
संग्रहे पातजलदर्शनं । “तत्र मधुमती नामा-
भ्यासवैराग्यादिवशादपास्तरजस्तमोलेषामुख-
प्रकाशमयसत्त्वभावयानवद्यवैशारद्यविद्योतिन
रूपप्रकृतस्मरप्रज्ञास्था समाधिसिद्धिः ॥ गङ्गा ।
यथा, काशीखण्डे । २६ । १३३ ।

“महोदया मधुमती महापुण्या मुदाकरी ॥”
इत्याकुपुत्रहृदयस्य भार्या सा च मधोदेवस्य
सुता । यथा, हरिवंशे । ६३ । १०—१३ ।

“आसीद्वाजा मधोवैशे श्रीमान्नाकुसम्भवः ।
हृदये च विख्यातो महेंद्रममिक्रमः ॥
तस्याभीष्टयिता भार्या मधोदेवस्य वै सुता ।
देवो मधुमती नाम यथेन्द्रस्य शची तथा ॥”
मधुरसविशिष्ट, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७।६।३।
“स्वाथयशसायतमज्वागदसानिधिं मधुमन्तं

(पिबाथः ॥”)

मधुमयनः, पुं, (मधुं तन्नामानं देवं मधुमतीति ।
मन्त्र + ल्यु ।) विष्णुः । इति श्लायुधः । (यथा,
भागवते । ६ । ६ । ३६ ।

“सत्त्वात्मनि निरतनिर्द्वन्द्वमनसः कथमुह वा
एते मधुमयन । पुनः स्वार्थकुशला ह्यात्मप्रिय-
मुद्धदः साधवस्तत्तद्वरास्त्वानुसंवां विद्वज्जन्त
न यत्र पुनरयं संसारपर्यावर्तः ॥”)

मधुमल्ली, स्त्री, (मधुप्रधाना मल्ली ।) मालती ।
इति शब्दमाला ॥

मधुमस्तकं, स्त्री, (मधुमेधुररसः मस्तके उपरि-
भागे यस्य ।) पिष्टकविशेषः । यथा,—

“मधुमेधुरमेधो वेष्टिताः समिताश्च याः ।

मधुमस्तकमुद्विष्टं तस्यास्थापरिमाज्जनम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य गुणाः पिष्टशब्दे द्रष्टव्याः ॥

मधुरः

मधुमाध्वीकं, स्त्री, (मधु माध्वयुक्तं माध्वीकम् ।)
मद्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मधुमारकः, पुं, (मधुर्ना मारकः । भक्तकत्वा-
त्तथात्वमस्य ।) भ्रमरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुमूलं, स्त्री, (मधु मधुरं मूलम् ।) आलुतम् ।
इति शब्दचन्द्रिका । मौ आलु इति भाषा ॥

मधुयष्टिः, स्त्री, (मधुर्मधुरा यष्टिः ।) इक्षुः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

मधुयष्टिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा यष्टिः । ततः कन्
टाप ।) यष्टिमधु । तत्पर्यायः । मधुकम् २

स्त्रीतकम् ३ यष्टिमधुका ४ । इत्यमरः । ० । ४ ।
१०६ ॥ मधुयष्टी ५ । इति भरतः ॥ (तथास्याः
पर्यायान्तरम् ।

“यष्ट्याहं मधुकं यष्टि कौतकं मधुयष्टिका ।
यष्टिभ्यु स्थले जाता जलजातिरसा पूरा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

मधुयष्टी, स्त्री, (मधुयष्टि । कृदिकारादिति पठे
डोप ।) मधुयष्टिका । इति शब्दमाला ॥

मधुरं, स्त्री, (मधु + रः ।) वङ्गम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ विषम् । इति मेदिनी । रे, १६५ ॥

(वङ्गशब्दे विषशब्दे च विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)
मधुरः, पुं, (मधु माधुर्यं रातीति । रा + कः ।

यदा, मधुमाधुर्यमस्यास्तीति । “ऊषसुषुष्क-
मधो रः ।” ५।२।१०७ । इति रः ।) मिष्टरसः ।

इत्यमरः । १ । ५ । ६ ॥ स च दक्ष्णदौ लस्यते ।
तत्पर्यायः । गौल्याः ० । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसज्यैष्ठः ३ गुल्फः ४ स्वादुः ५ मधूलकः ६ । इति
हेमचन्द्रः । ६।२४ ॥ तस्य गुणाः । प्रीणनत्वम् ।

बलत्वम् । हृङ्गत्वम् । वायुपित्तनाशित्वम् ।
रसायनत्वम् । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् । चक्षुष्य-
त्वम् । तर्पणत्वम् । सरत्वञ्च । अन्यञ्च ।

“रसो मधुरकः प्रीतो धातुस्तस्यवलपदः ।
चक्षुष्यो धातुपित्तघ्नः कुप्यतु स्थूलकफकमीन ॥

सोऽतिवृत्तो ज्वरश्चाभगलगण्डादिरोगघ्न ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।

“मधुरस्तु रसश्चिनोति केशान्
वपुषः स्नेहवली जीवोऽध्याधी ।
अतिसवनतः प्रमेहशोथ-

जडतामान्द्यमुखान् करोति दीवान् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा च वामटे सूत्रस्यानं दशमेऽध्याये ॥

“रसानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः ।
आजन्मसात्मान् कुरुते धातूनां प्रवर्णं जलम् ।

बालवृद्धान्तन्मौगवर्णकेशेन्द्रियौजसाम् ॥
प्रशस्तो हृङ्गो कण्ठः स्तन्यसन्धानकृद्गुरुः ।

आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ॥
कुरुतेऽप्यथोगेन समेदः कफजान् गदान् ।

स्थौल्यामिसाहसंन्यासमेहगण्डाजुदादिकान् ॥”
अपि च ।

“तत्र मधुरो रसः शरीरसाक्षाद्भस्वरसमा-
मेदाऽस्मिन्मौजः शुकाभिवर्द्धनं आयुष्यः षड्वि-

मधुर

न्द्रियप्रसादनो बलवर्धकरः पित्तविषमाकृतघ्न-
स्तृणाप्रशमनः त्वचः केश्यः कण्ठः प्रीणनो
जीवनस्तर्पणः स्नेहनः स्नेहकरः चीणक्षत-
सन्धानकरः । घ्राणमुखकण्ठोष्ठतालुप्रकादनो
दाहस्रक्काप्रशमनः । यट्पदपिपीलिकाना-
मिष्टतमः स्निग्धः प्रीतो गुरुश्च ।

स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थसुप्रयुज्यमानः स्थौल्यं
मार्दवंमालस्यमतिस्वप्नं गौरवमनन्नाभिलाष-

ममेर्द्धोवृत्तामास्यकण्ठमांसाभितृप्तिं श्वासकाम-
प्रतिशयायात्मकशीतज्वराणां ह्यास्यमाधुर्यव-

मधुसंज्ञास्वरप्रणाशगलगण्डमालाक्षोपदगल-
शीफवृत्तिधमनीगुदोपलेपाद्यामयानभिष्य-

मित्येवंप्रभृतीन् कफजान् विकारानुपजनयन्ति ।
“स्नेहनप्रीणनाह्लादमाह्वैरुपलभ्यते ।

सुखस्थो मधुरश्चास्यं ध्यापुर्वैल्लस्यतीव च ॥”

इति चरकं सूत्रस्थाने २६ अध्याये ॥

जीवकः । रक्तशिशुः । राजान्नः । रक्तक्षुः ।
गुडः । शालिः । इति च राजनिर्घण्टः ॥

(जीवपूरविशेषः । तत्पर्यायो यथा,—
“जीवपूरोऽपरः प्रीतो मधुरो मधुककटी ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
स्कन्दस्यैकिकभेदः । यथा महाभारते । ६ ।
४५ । ६६ ।

“मधुरः सुप्रसादश्च किरौटी च महाबलः ॥”
मधुरः, त्रि, (मधु माधुर्यमस्यास्तीति । “ऊषसुषु-

सुष्कमधो रः ।” ५ । २ । १०७ । इति रः ।)
मधुररसविशिष्टः । स्वादुः । (यथा, हितोप-

देशे । १ । ७६ ।

“न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं

न च पि वेदाध्ययनं दुर्गात्मनः ।

स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते

यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः ॥”)

प्रियः । इति मेदिनी । रे, १६५ ॥ पारि-
भाषिकमधुराणि यथा । विदग्धोक्तिः । प्रिया-

धरकुचादिः । शशी । स्त्रियः । बालोक्तिः ।
इति कविकल्पलता ॥

मधुरकः, पुं, (मधुर + संज्ञायां कन् ।) जीवक-
वृक्षः । इत्यमरः । ० । ४ । १४० ॥ (यथा,
मुशुते चिकित्सितस्थाने ४ अध्याये ।

“विपक्षेन्मधुरकप्रतीवापम् ॥”)

मधुरकण्टका, स्त्री, (मधुराः कण्टका यस्याः ।)
मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः । कज्जली ० कज्जला ३

अनन्ता ४ माध्वी ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
मधुरजम्बीरः, पुं, (मधुरो जम्बीरः । निवृत्तकर्म-

धारयः ।) मधुजम्बीरः । तत्पर्यायः । मधु-
जम्भः ० मधुजम्बलः ३ रसदावी ४ शर्करकः ५

पित्तदावी ६ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
शिथिलत्वम् । कफपित्तशोफप्रमनाशित्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरत्वचः, पुं, (मधुरा त्वचा यस्य ।) धव-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य
धवशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मधुरा

मधुरचयं, स्त्री, (मधुराणां चयम् ।) सिता
माक्षिकं सर्पिषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरचिफला, स्त्री, (मधुरा चिफला ।) द्राक्षा
फलं काष्ठमथ्यफलं खर्जुरीफलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मधुरनिखना, स्त्री, (मधुरो निखनो यस्याः ।)
मधुरस्वरयुक्ता नारी । इति चिकित्साशेषः ॥

मधुरफलः, पुं, (मधुरं फलमस्य ।) राजवदरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरवल्ली, स्त्री, (मधुरा वल्लीति नित्यकर्म-
धारयः ।) मधुवीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरसः, पुं, (मधुर्मधुरो रमोऽस्य ।) इक्षुः ।
इति शब्दमाला ॥ तालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मधुरसा, स्त्री, (मधुर्मधुरो रमो यस्याः ।) मृत्वा ।
इत्यमरः । २।४। २३ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा-

“तेजनीं पिलुनीं देवीं तिलवल्लीं पृथक्त्वया ।
मधुश्रेणीं मधुरसां मृत्वा निर्हृतीति च ॥”

इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥

“मृत्वा मधुरसां देवीं मोहता तेजनीं सुवा ।
मधुलिका मधुश्रेणीं गोकर्णं पीलुपर्णपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
द्राक्षा ॥ (तत्पर्यायो यथा,—

“द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।
वृद्धीका हारहारा च गोक्षनी चापि
कीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
दग्धिका । इति मेदिनी । से, ६० ॥ गम्भारी ।
इति भावप्रकाशः ॥

मधुरसवा, स्त्री, (मधुरस्य मधुरसस्य सवो
यस्याः ।) पिण्डखर्जुरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरा, स्त्री, (मधुर+टाप ।) शतपुष्पा ।
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“शतपुष्पा शताङ्गा च मधुरा कार्थी मिमिः ।
अतिलम्बी सितच्छत्रा संज्ञता कृत्रिकापि च ।
कृत्रा शालेयशालीनौ मिश्रया मधुरा मिथिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मिश्रया । मधुरानगरी । मधुकर्कटिका । मेदा ।

मधुली । मधुयष्टिका । इति मेदिनी । रे, १६४ ॥
काकोली । शतावरी । वृद्धवल्ली । पालङ्ग-

शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरान्नकः, पुं, (मधुरश्चासौ अन्नश्चेति नित्य-
कर्मधारयः । ततः स्वार्थे कन् ।) आम्नातकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मधुरान्नफलः, पुं, (मधुरं मिष्टं आम्नवत् फलं
यस्य ।) रेफलः । तत्पर्यायः । आरः २ ।
इति रत्नमाला ॥

मधुराणापा, स्त्री, (मधुरः श्रुतिमुखकरः आलापः
शब्दो यस्याः ।) शारिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मधुराणाङ्गुली, स्त्री, (अलावू + बाहुलकात् नङ् ।
एषोदरादलात् ङङ् । ङीष् च । ततः मधुरा

चासौ अलावुनी चेति नित्यकर्मधारयः ।)
राजालावुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरिका, स्त्री, (मधुर+स्वार्थे कन् ।-स्त्रियां टाप्
अत इत्वञ्च ।) क्षुपविशेषः । मौरी इति भाषा ।

तत्पर्यायः । शालेयः २ शीतशिवः ३ कृत्रा ४
मिश्री ५ मिश्रया ६ । इत्यमरः । २।४। २७ ॥

शालेयः ७ मिमिः ८ मिमी ९ मिमिः १० । इति
तट्टीका ॥ अवाकपुष्पो ११ मन्त्रल्या १२ मधुरा

१३ । इति रत्नमाला ॥ मधुरी १४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्या गुणाः । रौचकत्वम् । शुक्र-

कारित्वम् । दाह्यरक्तपित्ताग्निश्लेष्म । इति
राजवल्लभः ॥

मधुरिपुः, पुं, (मधोरमुरविशेषस्य रिपुर्नाश-
कत्वात् ।) विष्णुः । इत्यमरः । १।१। २० ॥

(यथा गीतगोविन्दे । २।६ ।

“श्रीअथदेवभणितमतिमुन्दरमोहनमधुरिपु-
रूपम् ॥)

मधुरेणुः, पुं (मधुर्मधुरो रेणुरस्य ।) कटभी-
रुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरोदकः, पुं, (मधुराणि उदकानि यस्य ।)
जलसमुद्रः । स तु स्वादूदकमयः पुष्करद्वीप-

वेष्टितः समसमुद्राणां शेषसमुद्रः । इति जटाधरः ॥
मधुलं, स्त्री, (मधु पुष्परसादिकं लाति स्वकारणत्वेन

यज्ज्ञानोति । ला+कः ।) मद्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (निर्विधौकत्रा मधुविद्यायै स्त्री ।

यथा, ऋग्वेदे । १।१६१। १० ।
“भोक्षन्ममरातिनो वयं मराभारे

अस्य योजनं हरिणामधुलामधुला चकार ॥”
“इ विष । त्वा त्वां मधु अमृतं चकार विषस्य

विषभावं दृग्दृग्पनोदाहतीचकारेति शेषेव
मधुला मधुदात्री निर्विधौकत्रा मधुविद्या यदे-

तदादित्यस्य मण्डले विषयोजनं तेन चाहती-
करणं यदस्ति एषा मधुविद्या ॥” इति तद्वाच्ये

सायनः ॥)
मधुलग्नः, पुं, (मधुर्मधुरमो लग्नोऽत्र ।) रक्त-
शोभाजनः । इति रत्नमाला ॥

मधुलता, स्त्री, (मधुप्रधाना लतेति मधुलोपी
कर्मधारयसमासः ।) शूलोदणम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

मधुलिका, स्त्री, (मधुल+संज्ञायां कन् । टाप्
अत इत्वञ्च ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विश्रुतिरस्या राजिका शब्दे ज्ञातया । स्वल्पा-
नुचरमात्रगणविशेषः । यथा, महाभारते ।

६।४६। १६ ।
“एषुवक्त्रा मधुलिका मधुकुम्भार तथैव च ॥”

मधुलित, [ह] पुं, (मधु लेप्ति आम्नादयतीति ।
लिङ् + क्तिप् ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २।५।

२६ ॥ (यथा, रघुवंशे । ६।२६ ।
“मधुलितं मधुदानविशारदा

कुरवका रवकारणतां ययुः ॥”)
मधुलेही, [न] पुं, (मधु लेहीति । मधु + लिङ्

+ लीनः ।) भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मधुश

(यथा, भट्टिकाये । २।७ ।

“दत्तावधानं मधुशङ्खिनी

प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ॥”)

मधुलोलुपः, पुं, (मधुनि लोलुपः ।) भ्रमरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुवनं, स्त्री, (मधुना तन्नाम्ना दैत्येन कृतं
वनम् । मध्यपदलोपी कर्मधारयः ।) मधुराया

वनविशेषः । यथा, श्रीभागवते ४।८। ४२ ।
“तत्तात । गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटे शुचि ।

पुण्यं मधुवनं यत्र साक्षिभ्यो गिरिहारेः ॥”
(मधुप्रधानं वनमिति ।) किष्किन्ध्यायां सुग्री-

वस्य वनविशेषः । इति रामायणे किष्किन्ध्या
काण्डम् ॥ (यथा, महाभारते । ३।२८।

२७ ।
“वालिना रक्षितं यत्तत् स्फीतं मधुवनं मङ्गल ।
तथा च प्रवगच्छेत् तद्गङ्गके पवनान्नजः ॥”)

मधुवनः, पुं (मधौ वनति शब्दायते इति । वन +
अच् ।) कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मधुवल्ली, स्त्री, (मधुप्रधाना वल्ली ।) यष्टी-
मधु । क्षीतनकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कार-

वेक्षकम् । तत्पर्यायो यथा,—
“तीयवल्ली राजवल्ली मधुवल्ली कारवेक्षकम् ॥”

इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥)

मधुवारः, पुं, (मधुनो मद्यस्य वारः समयः
पर्यायो वा ।) मधुकर्मः । इत्यमरः । २।७। ४१ ॥

स च पुनः पुनर्मद्यपानपरिपाटी । इति तट्टी
कायां भरतः ॥

मधुवीजः, पुं, (मधु मधुरं बीजं यस्य ।) दाहिमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवरणस्य

दाहिमशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
मधुवीजपूरः, पुं, (मधुना मधुपूर्णानां बीजानां

पूरः समष्टौ यत्र ।) मधुकर्कटिका । मीटा
विजौरा इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।

मधुपर्णः २ मधुरककटी ३ मधुरवल्ली ४ मधु-
ककटी ५ मधुरफला ६ महाफला ७ वर्द्ध

माना ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशि-
रत्वम् । दाहनाग्नित्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् ।

रुच्यत्वम् । पण्यत्वम् । गुरुत्वम् । दुर्लभत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुव्रतः, पुं, (मधु मधुमन्त्रयो व्रतं व्रतमिव मत-
तानुशीलनीयं यस्य । यद्वा, मधुव्रतयति नियमं

मुदक्ते इति । व्रति + अण् ।) भ्रमरः । इत्य-
मरः । २।५। २६ ॥ (यथा भागवते । ३।२८।

“मालां मधुव्रतवस्त्रयगिरोपधुष्टाम् ॥”
मध्वर्थं व्रतं कर्म यस्य । उदकार्यकर्मणि, चि ।

यथा, ऋग्वेदे । ६।७०। ५ ।
“मधुनो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुक्षुता

मधुदधे मधुव्रते ॥”
“मधुव्रते उदकायकर्मणौ ॥” इति तद्वाच्ये

सायनः ॥)
मधुशर्करा, स्त्री, (मधुजाता शर्करा ।) मधुजात-

शर्करा । सिताखण्ड इति भाषा ॥ यथा,—

मधुस्

“माध्वी सित मधुवत्ता मधुना मधुशर्करा ।
मास्तीकशर्करा चेषा सौद्रजा सौद्रशर्करा ॥
यद्गुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणा तस्य शर्करा ।
विशेषाद्वलवृत्त्या च तर्पणं क्षीणदेहिनाम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(“मधुशर्करा पुनश्चर्द्धातीमारहरी रूपाद्धिदनी
प्रकादनी कषायमधुरा मधुरविपाका च ।”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)

मधुशाखः, पुं, (मधुर्माध्वयुक्ता शाखा यस्य ।)
मधुशूलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मधुरशाखा-
विशिष्टः, चि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
२८ । २० । “मधुशाखः सुपिप्पलः ।”

“मधुरा रमवती शाखा यस्य ।”

इति तद्भाष्ये मध्वीधरः ॥)

मधुशिशुः, पुं, (मधुप्रधानः शिशुः ।) रक्त-
शोभाञ्जनवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥
(शजिना । इति ख्यातः । यथा, सुश्रुते । १ । ३७ ।
“वरुणासंगलशिशुमधुशिशुतकारोत्थादि ।”

तत्पर्यायो यथा, —

“सुरङ्गा स्वादुगन्धा स्यान्मधुशिशुः शोभाञ्जनः ॥”

इति वेदकरत्नमालायाम् ॥

तद्गुणा यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“मधुशिशुः सरसिक्तः शोफघ्नो दीपनः कटुः ।”

मधुशर्पणं, स्त्री, (मधुनः शर्पणं यत् ।) शिक्थकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुश्री, स्त्री, (मधुना मधुररसानां श्रियं यत् ।)
सूत्रा । इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ (अस्याः पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“सूत्रा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुता ।

मधूलिका मधुश्री गोकर्णी पीतुपर्णपि ॥”

मधुश्रीमा, स्त्री, (मधुर्मधुरः श्रीसोऽस्मात् ।)

जीवन्तीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
मस्या जीवन्तीवृत्तं ज्ञातव्यम् ॥)

मधुशूलः, पुं, (मधु मकरन्दं श्लिषति निःक्षि-
पतीति । श्लिष । इगुपधत्वात् कः । पृथो-
दरादिवाद्यस्य लत्वम् ।) मधुकटुः । इत्य-
मरः । २ । ४ । २८ ॥ (अस्य पर्यायो यथा, —

“मधुको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुदमः ।

वानप्रस्थो मधुशूलो जलजेन मधुलकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधुसखः, पुं, (मधोर्वसन्तस्य सखा इति । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)

कामदेवः । इति छलायुधः ॥

मधुसारथिः, पुं, (मधुर्वसन्तः सारथिर्यस्य ।) काम-
देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुसिक्थकः, पुं, (सिक्थतीति सिक्थेः स्यक् ।
स्वार्थं कन् मधु मधुमयं सिक्थकं यस्य ।)
स्वावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६४ ॥

मधुसङ्घ, [ङ्] पुं, (मधोर्वसन्तस्य सङ्घः ।)
कामदेवः । इति केचित् ॥

मधुसूदनः, पुं, (मधु पुष्यरसं सूदयति भक्षय-
तीति । सूद + णिच् + ल्युः ।) अमरः । इति

मधुहा

जटाधरः ॥ (मधुं तन्नामानं असुरं सूद-
यति नाशयतीति । सूद + णिच् + ल्युः ।)
श्रीकृष्णः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पञ्चदशे
एकः श्लिष्टश्लोको यथा, कुन्दोमञ्जरीयाम् ।
११ । ३ ।

“वनेषु कृत्वा सुरभिप्रचारं

प्रकामसुगन्धो मधुवासरेषु ।

गायन् कलं क्रीडति पद्मिनीषु

मधान् पीत्वा मधुसूदनोऽसौ ॥”

श्रीकृष्णपक्षे यत्परिधेया, —

“सूदनं मधुदेवस्य यस्मात् स मधुसूदनः ।

इति सन्तो वदन्तोऽपि वेदेभिर्नार्थमोक्षितम् ॥

मधु श्लेषश्च माध्वोक्तं कृतकर्मशुभाशुभं ।

भक्तानां कर्मणाश्चैव सूदनं मधुसूदनः ॥

परिणामाशुभं कर्म भक्तानां मधुरं मधु ।

करोति सूदनं यो हि स एव मधुसूदनः ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥

तस्य स्मरणफलम् ।

“महाविपत्तौ संसारे यः स्मरेन्मधुसूदनम् ।

विपत्तौ तस्य सम्पत्तिर्भवेदित्याह शङ्करः ॥”

तत्रैव प्रकृतखण्डे ३४ अध्यायः ॥

(सरस्वत्युपनामकः कविविशेषः । यथा, श्रीमद्
भगवद्गीताटीकायाम् । “यास्यात् भगवत्पदेः

प्रतिपदं श्रीशङ्कराख्यैः पुनर्विस्मृतं मधुसूद-
नेन सुनिना स्वज्ञानमिदं कृतम् ॥” अयं

हि अद्वैतसिद्धिप्रस्थानभेदभगवद्गीताटीका-
महिम्नस्तुष्टीकासिद्धान्तविशुद्धीकादानकग्रन्थ-
कर्ता ॥)

मधुसूदनी, स्त्री, (मधु सूदयतीति । मधु + सूद +
णिच् + ल्युः । स्थियां ङीप् ।) पालकशकम् ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । २५२ ॥

मधुसखः, पुं, (मधुना मकरन्दानां सखः चरणं
यस्मादिति ।) मधुकटुः । मोरटलता । इति

राजनिर्घण्टः ॥

मधुसखा, स्त्री, (मधुनः सखो यस्याः ।) मधुयष्टिका ।
इति जटाधरः ॥ जीवन्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(अस्याः पर्यायो यथा, —

“जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुसखा ।

मङ्गलानामधेया च शाकश्रेष्ठा पथिविनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

सूत्रा । हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुसखा, [स्] पुं, (मधूनि सखति निःक्षिपतीति ।
सु + कर्त्तरि असुन् ।) मधुकटुः । इति

जटाधरः ॥

मधुस्वरः, पुं, (मधुर्मनोहरः स्वरो ध्वनिर्यस्य ।)
कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

मधुहा, [न्] पुं, (मधुं तन्नामानमसुरं हन्तीति ।
हन् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

(मधु हन्तीति । हन् + क्तिप् । मधुनाशके, चि ।

यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ६८ ।

“सन्ध्यां संहतेरेव दुर्भलेर्बलवानपि ।

अमित्रः शक्यते हन्तुं मधुहा भ्रमरेरिव ॥”

मधुतिथि

प्रसहजातिप्राणिविशेषः ॥ यथा, —

“शशघ्नी भासकुररगुणलूकजलिङ्गकाः ।

धूमिका मधुहा चेति प्रसह्या नृगपक्षिणः ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

मधूकं, स्त्री, (मधूतीति । मध् + “ऊल्का-
दयश्च ।” उणा० ४ । ४१ । इति ऊकः निपा-
तितश्च ।) यष्टिमधु । इति राजनिर्घण्टः ।
(गुणादयोऽस्य यष्टिमधुशब्दे विज्ञेयाः ॥)

मधूकः, पुं, (मधूते मधूते वेति । मध् + मन् व
+ “ऊल्कादयश्च ।” उणा० ४ । ४१ । इति
ऊकप्रत्ययो निपातितश्च ।) वृक्षविशेषः ।
मधूल इति मौल इति मधुहा इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । गुडपुष्पः २ मधुदमः ३ वान-
प्रस्थः ४ मधुशूलः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ।
मधूकः ६ मधुः ७ मधुपुष्पः ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मधुसखः ९ । इति जटाधरः ।
मधुवृत्तः १० रोधपुष्पः ११ माधवः १२ ।
(यथा, महाभारते । १५ । २५ । ११ ।

“चित्राङ्गदा चैव नरेन्द्रकन्या

येषां सख्याग्रमधूकपुष्पैः ॥”

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्त-
दाहश्रमापहत्वम् । वातलत्वम् । जन्तुदोष-
त्वम् । वीर्यपुष्टिविवर्धनत्वञ्च । अस्य पुष्पगुणाः ।

मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । हिमत्वम् । पित्त-
विदाहकारित्वञ्च । अस्य फलगुणाः । वाता-
मयपित्तनाशित्वम् । श्रेयं मधूकद्वयमेवमेतत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं गुरु वृंहणम् ।

बलशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम् ॥

फलं शीतं गुरु स्वादु शुक्लं वातपित्तनुत् ।

अद्वयं हन्ति तृणासदाहश्वासघ्न-
चयान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपरञ्च ।

“मधूकपुष्पश्चाद्वयो तर्पणं वृंहणं परम् ।

मधूकस्य फलं पक्वं वातपित्तप्रणाशनम् ॥”

तन्मन्त्रगुणास्तत्फलगुणवत् । यथा, —

“यस्य यस्य फलस्यैव वीर्यं भवति यादृशम् ।

तस्य तस्यैव वीर्यस्य मञ्जानमभिनिर्दिशत् ॥”

तस्य त्वगुणाः ।

“मधूकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

मधूच्छिष्टं, स्त्री, (मधुनः उच्छिष्टमवशिष्टम् ।)
मध्ववशिष्टम् । भोम इति भाषा ॥ (यथा,

वृहत्संहितायाम् । १६ । २५ ।

“श्लेथिकमासीतगरकुष्ठरसमेन्धवादिबल्लीजम् ।

मधुररसमधूच्छिष्टानि चौरकश्चेति जीवस्य ॥”

तत्पर्यायः । सिक्थकम् २ । इत्यमरः । २ । ६८

१०७ ॥ शिक्थकम् ३ शिक्थम् ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥

मधूत्थितं, स्त्री, (मधुनः उत्थितम् ।) शिक्थकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मध्य

मधूतवः, पुं, (मधोश्चैवस्य उत्तमो यच ।) चैत्री पूर्णिमा । इति जटाधरः ॥ (यथाभिज्ञान-शकुन्तले । ६ ।

“कश्चुकी । प्रविश्य । सक्त्रोधम् । मा तावद-नात्मजे ! देवेन प्रतिविष्टेऽपि मधूतवे चूत-कलिकाभङ्गमारभसे ॥”)

मधूपन्नं, स्त्री, (मधोस्तन्नाम्नो दैत्यस्य उपन्नः आश्रयः । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) मथुरा । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४४ ॥

मधूपन्नः, पुं, (मधोस्तन्नाम्नो दैत्यस्य उपन्नः आश्रयः ।) मथुरा । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघुवंशे । १५ । १५ ।

“स च प्राप मधूपन्नं कुम्भीनस्याश्च कुन्तिजः । वनात् करमिवादाय सवराशिसुपस्थितः ॥”)

मधूलः, पुं, (मधु उरति प्राप्नोतीति । मधु + उर गतौ सौत्रधातुः + कः । रस्य लत्वम् ।) जलजगिरिमधुकृत्तु । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् । “गौरशाको मधूलोऽन्यो गिरिजः स्वल्प-पत्रकः ॥”)

मधूलकः, पुं, (मधूल + स्वार्थ कन् ।) जलज-मधुकृत्तु । तत्पर्यायः । दीर्घपत्रकः २ । इति जटाधरः ॥ गौरशाकः ३ मधूलः ४ स्वल्प-पत्रकः ५ । इति रत्नमाला ॥

“स्यान्मधूकं तु जलजे गिरिजेऽपि मधूलकः ॥” इति शब्दरत्नावली ॥

(पर्यायान्तरमस्य यथा,—

“मधूको गुडपुष्पः स्यान्मधूपुष्पो मधूसवः । वानप्रस्थो मधुधौलो जलजेऽत्र मधूलकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अस्य गुणाः । मधुकगुणतुल्याः । मधूरसः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ ॥ (स्त्रीविलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, अथर्ववेदे । १ । ३४ । २ ।

“जिह्वाया अग्रे मधु मे जिह्वास्त्रले मधूलकम् ॥” तदति, त्रि ॥

मधूलिका, स्त्री, (मधूल + कन् । स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) सूत्रा । इत्यमरः । २ । ४ । ८४ ॥

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“सूत्रा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा । मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णा पीलुपर्यापि ॥”

यद्यमधु । तत्पर्यायो यथा,—

“यद्यमधु तथा यद्यमधु कं क्लीतकन्तथा ।

अन्यत्क्लीतकन्तनु भवेत्तोये मधूलिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधुली, स्त्री, (मधूल + गौरादित्वात् ङीष् ।) क्लीतकम् । मधुकर्कटी । आम्नः । इति राज-निर्घण्टः ॥

मध्यं, स्त्री, (मध्यते इति । मन् + “अग्रादयश्च ।” उणा० ४ । १११ । इति यकप्रत्ययेन निपातितः ।) दशान्यसंख्या । शतसागरसंख्या । इति हेम-चन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ६१ । ४ । “मध्यश्चैव पराङ्गं सपरश्चान्न पश्यताम् ॥”)

६०३

मध्यदे

अवसानम् । तत्पर्यायः । विरामः २ । इति चिकाण्डशेषः ॥ मन्दत्वशीघ्रत्वोभयेतरत्युक्त-नृत्यविषयकगमनविशेषः । इति भरतः ॥ लय-विशेषः । इति मधुः ॥ मध्यमावृत्तिः । इति साधुः ॥ यथा, अमरे । २ । ६ । ७६ ।

“विलम्बितं दत्तं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ॥”

मध्यः, पुं, स्त्री, (मन् + यक् । नस्य च घ ।) देह-मध्यभागः । माजा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । मध्यमम् २ अवलम्बम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥ विलम्बम् ४ । इति मेदिनी । मे, ७४ ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ४ । १६ ।

“दधाना बलिभं मध्यं कर्णजाह्नवलोचना ॥”

मध्यभागमात्रम् । यथा, मनुः । ४ । ३७ ।

“नेत्रेभ्योऽन्तर्मादित्वा नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपस्थं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ॥”

“आयुष्कालस्य मध्यमावस्थाविशेषः कालः । धोऽश्वसन्त्योरन्तरे मध्यं वयस्यस्य विकल्पो वृद्धिर्धौवनं सम्पूर्णता दानिरिति । तत्राविशते-वृद्धिराविशतो यौवनमाचत्वारिंशतः सर्व-धात्वन्ध्रियबलवीर्यसम्पूर्णता । अत ऊर्ध्वमीधत परिहानिर्वातु सप्ततिरिति ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥

मध्यः, पुं, (मन् + यक् । नस्य घः ।) गृहस्फुट-साधकाङ्कविशेषः । स च अष्टगणजातदंष्ट्रा-न्तरादिसंस्काररहिताङ्कस्यगृहः । इति ज्योतिषम् ॥

मध्यः, त्रि, (मध्यते इति । मन् + यक् । नस्य च घः ।) आयः । अन्तरः । अधमः । इति शब्दरत्नावली ॥ मध्यमः । यथा,— “उत्तमाधममध्यानि बुद्धा काव्याणि पार्थिवः । उत्तमाधममध्यानि पुरुषेण नियोजयेत् ॥”

इति मात्से ८६ अध्यायः ॥

मध्यगन्तः, पुं, (मध्ये फलाभ्यन्तरे गन्तोऽस्य ।) आम्नःवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मध्यतः, [म्] अ, (मध्य + तसि ल ।) मध्यात् । मध्यं । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ स्यादः स्थानं तमादयो ये आदेशास्तेषामदन्तलमयत्व-मिति प्राश्नः । तेन कृतः कृतः आगतं कौत-स्कृतम् । इत्यत्रायत्वात् टिलोपः । इति दुर्गा-दासः ॥

मध्यदेशः, पुं, (मध्यश्चासौ देशश्चेति ।) देश-विशेषः । तत्पर्यायः । मध्यमः २ । इत्यमरः । तस्य सौमा यथा, मनुः । २ । २९ ।

“हिमवद्भिन्त्यथोर्मर्धं यः प्राग्विनशनादपि ।

प्रत्यग्वे प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥”

विनशनं तीर्थभेदः । मां ध्यायति स्मरतीति केसति नङ्गो दकारवानिति साङ्गि । मनो धश्चेति यप्रत्यये नस्य घे सति चतुर्थमात्रवा-नति रूपरत्नाकरः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

मध्यदेश्यः, त्रि, (मध्यदेशे भवः इति यत् ।)

मध्यदेशोद्भवः । यथा, वामनपुराणे १३ अः ॥

“शुक्लश्चैव संसका मध्यदेशा जनास्त्रमे ॥”

मध्यमः

मध्यन्दिनः, पुं, (दिनस्य मध्यं राजदन्तादित्वात् मध्यशब्दस्य पूर्वनिपातः । पृथोदरादित्वात् नकारागमः । मध्यन्दिनं पुण्यविकासकत्वेना-स्यास्तीति । अच् ।) अत्युत्कृष्टः । इति राज-निर्घण्टः ॥ (मध्याह्ने, स्त्री, यथा, मनुः । ४ । १३१ “मध्यन्दिनेऽह्नरात्रे च आहुं भुक्ता च सामि-यम् ॥”)

मध्यपञ्चमूलकं, स्त्री, (मध्यं मध्यमं पञ्चमूलकम् । पञ्चमूलपाचनविशेषः । यथा,—

“बला पुनर्नवेरत्नसुपपर्णाङ्गयेन तु ।

एकत्र योजितेनैव स्यान्मध्यं पञ्चमूलकम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मध्यमं, पुं, स्त्री, (मध्ये भवः । मध्य + “मध्यान्मः ।” ४ । ३ । ८५ इति मः ।) देहमध्यभागः । इत्य-मरः । २ । ६ । ७६ ॥

मध्यमः, पुं, (मध्ये भवः । मध्य + मः ।) सप्त-स्वराणां मध्ये पञ्चमस्वरः । इत्यमरः । १ । ७ । १ । गानशास्त्रमते चतुर्थस्वरः । स तु क्रीचस्वर-तुल्यः । अस्योच्चारणस्थानं वक्षः । आकरणमते अधरः । अर्थं विप्रवर्णः । अस्य मंज्जा अन्तरः । अर्थात्ततः स्वरमिलितः । तस्य ताना-श्चतुर्विंशतिः तेषां प्रत्येकं द्वाविंशद्भेदेन ७६८ ताना भवन्ति । इति संगीतशास्त्रम् ॥ उपपत्ति-भेदः । तस्य लक्षणम् । प्रियायाः प्रकोपे यः प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति सैव यः मनो-भावं गृह्णाति स मध्यमः । यथा,—

“आस्थं यद्यपि ह्रास्यवर्जितमहं लास्येन हीनं वक्षी

नेत्रे शोणसरोजकान्तकचिरे कापि क्षणं स्थीयते ।

मालायाः करणीयमे मकरिकारम्भः कृचा-

स्मोजयो-

धूपः कुस्तलधोरणीयु सुतनीः साधन्तनो

दृश्यते ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

मध्यदेशः । इत्यमरः ॥ यद्वाणां सामयिक-संज्ञाविशेषः । यथा,—

“दुत्तरचक्रहृत्तो दिनसचयः

क ह हृत्तो भगणादिफलं यष्टः ।

दशशिरःपुरमध्यममास्करे

न्निजसन्निधिगे सति मध्यमः ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

मध्यभेदः । रागभेदः । इति धरणिः ॥

मध्यमः, त्रि, (मध्ये भवः । मध्य + “मध्यान्मः ।” ४ । ३ । ८५ इति मः ।) मध्यभवः । इति मेदिनी । मे, ४६ ॥ (यथा, मनौ । ६ । १२० ।

“ततोऽहं मध्यमस्य स्यात् तुरीयन्तु ययीयसः ॥”)

तत्पर्यायः । माध्यमम् २ मध्यमीयम् ३ माध्यन्दिनम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (वयोमध्य-समयः ।

“वयश्चतुर्विधं प्रोक्तं मध्यमाधमसुतमम् ।

हीनश्च हारीत ह्यत्र तानि वक्ष्यामि साम्प्रतम् ।

मध्यम

पथिश्चान्तः अमन्त्रिणः बालश्रीः सुकुमारकः ।
 एतेषां मध्यमा संज्ञा प्रोच्यते वेदकागमे ।
 मध्यमः सप्ततिं यावत् परतो वृद्ध उच्यते ॥”
 इति हारौते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
 “बाले विवर्द्धते श्रेष्ठा मध्यमे पित्तमेव तु ।
 भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्हृत् तद्दीप्त्य योजयेत् ॥”
 इति तत् सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥
 मध्यमपाण्डवः, पुं, (मध्यमश्चासौ पाण्डवश्चेति ।
 तस्य पूर्व्यापरयोर्द्वयोर्द्वयोर्मध्यवर्तितात्तथा-
 त्वम् ।) अजुनः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 किराताजुनोये । १ । ४६ । श्लोकस्य टीकायां
 मल्लिनाथः ।
 “नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायण-
 स्थांशजः ॥”
 मध्यमलोकः, पुं, (मध्यमश्चासौ लोकश्चेति कर्म-
 धारयः ।) एथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 रघुः । २ । १६ ।
 “तां देवता पित्रतिथिक्रियार्था-
 मन्वक्तृ यथौ मध्यमलोकपालः ॥”
 “मध्यमलोकपालः भूपालः ।” इति तट्टीकायां
 मल्लिनाथः ॥)
 मध्यमभृतकः, पुं, (मध्यमश्चासौ भृतकश्चेति ।)
 कृषीबलभृतकः । कृषाण इति भाषा ॥ यथा,—
 “उत्तमश्चायुधीयोऽन्त मध्यमस्तु कृषीबलः ।
 अधमो भारवाही स्यादित्येव त्रिविधो भृतः ॥”
 इति मिताक्षरा ॥
 मध्यमसंग्रहः, पुं, (मध्यमश्चासौ संग्रहश्चेति ।)
 स्त्रीसंग्रहणाख्यविधाद्विशेषः । स तु गन्ध-
 मान्यवस्त्रभूषादिप्रेरणरूपः । यथा । प्रथम-
 माहसादिदण्डप्राप्तये त्रिधा तत्स्वरूपं आसेन
 विवृतम् ।
 “विविधं तत् समाख्यानं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
 अद्वेषकालभाषाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः ।
 कटाक्षान्वेषणं चास्यं प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥
 प्रथमं गन्धमानानां धूपभूषणवाससाम् ।
 पल्लोभनश्चापान्नेर्मध्यमं समुदाहृतम् ॥
 महासनं विविक्त्यु परस्परमपाश्रयः ।
 केशार्कशिग्रहश्चैव सम्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥”
 इति मिताक्षरायां स्त्रीसंग्रहणप्रकरणम् ॥
 मध्यमसाहसं, स्त्री, (मध्यमा क्रियमाणं कृतं वा ।
 सहसा + अण् । मध्यमश्च तत् साहसश्चेति ।)
 बलदर्पितेन वासःपञ्चपानादीनाम्भङ्गालेपो
 पमर्दादिरूपं सहसा क्रियमाणं कर्म । यथा,
 “फलमृणोदकादीनां लेत्रोपकरणस्य च ।
 भङ्गालेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥
 वासःपञ्चपानानां गृहोपकरणस्य च ।
 एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥”
 इति मिताक्षरा ॥
 मध्यमसाहसः, पुं, (मध्यमश्चासौ साहसश्चेति ।)
 दण्डविशेषः । स तु पञ्चशतपणरूपः । यथा,—
 “पणानां दण्डे शतं सार्द्धं प्रथमः साहसः स्मृतः ।
 मध्यमं पञ्च विज्ञेयः सहस्रत्वेव चोत्तमः ॥

मध्यस्थः

लोभान् सङ्घर्षं दण्डान् मोहान् पूर्वान् साहसम् ।
 भयाद्वा मध्यमौ दण्डौ भेजान् पूर्वान् चतुर्गुणम् ॥”
 इति मानवे सात्तिप्रकरणे ८ अध्यायः ॥
 मध्यमा, स्त्री, (मध्यम + टाप् ।) दृष्टरजस्का
 नारी । कर्णिका । अङ्गुलिभेदः । चात्तर-
 च्छन्दः । इति मेदिनी । मे, ५० ॥ हृदयोत्थित
 बुद्धियुतनादरूपवर्णः । यथा, अलङ्कारकौस्तुभः ॥
 “पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुद्मध्य-
 माणाः ॥”
 स्त्रीयादान्तर्गतनायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् ।
 हितान्वितकारिण्यपि प्रियतमे हितान्वित-
 कारिणी या सा । अस्यास्तु यवहारानुसारिणी
 चेष्टा । इति रसमञ्जरी ॥ (जम्बुभेदः । तत्पण्यायो
 यथा,—
 “सुखमङ्गलफलजम्बुर्दोषपत्रा च मध्यमा ॥”
 इति वेदकरत्रमात्म्याम् ॥)
 मध्यमिका, स्त्री, (मध्यमेव । क्तु टाप्
 अत इत्वञ्च ।) दृष्टरजस्का नारी । इति
 रत्नावली ॥
 मध्यमीयं, त्रि, (मध्यमे भयं मध्यमस्तिदं वेति ।
 “गह्वादिभ्यश्च ।” ४ । २ । १३८ । इति कः ।)
 मध्यमम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६६ ॥
 मध्यमेश्वरः, पुं, (मध्यमस्य स्थानस्य ईश्वरः ।)
 काशीस्थिप्रतिविम्बविशेषः । यथा,—
 “धन्यास्तु खलु ते विषा मन्दाकित्यां कृतोदकाः ।
 अर्चयन्ति महादेवं मध्यमेश्वरमीश्वरम् ॥
 स्नानं दानं तपः आहुं पिण्डनिर्वापणं त्विह ।
 एकैकेशः कृतं विधाः पुनन्त्यासप्तमं कुलम् ॥
 सन्निहित्वा अपस्पृश्य राहुग्रस्ते निशाकरे ।
 यत् फलं लभते मत्तस्तस्माद्दशगुणं त्विह ॥
 श्वमङ्गला महायोगो मध्यमे शान्तिके प्रभुः ।
 उवास सुचिरं कालं पूजयन् वै मध्येश्वरम् ॥”
 इति कौर्म ३१ अध्यायः ॥
 मध्ययवः, पुं, (मध्यो मध्यमो यवः ।) घटश्चित-
 सधूपपरिमाणम् । इति केचित् ॥
 मध्यरात्रः, पुं, (मध्यं रात्रेः “पूर्व्यापराधरेति ।”
 २ । २ । १ । इति समासः । “अहस्सर्वैकेति ।”
 इति ५ । ४ । ८७ । समासान्तोऽयं पुंल्लङ् ।)
 निशीथः । अर्द्धरात्रः । इति हलायुधः ॥
 (यथा मनौ । ४ । १०६ ।
 “उदके मध्यरात्रे च विमृज्यस्य विसृजने ।
 उच्छिष्टः आहुतसु चैव मनसापि न चिन्त-
 येत् ॥”)
 मध्यलोकः, पुं, (मध्यश्चासौ लोकश्चेति ।) एथिवी ।
 मर्त्यलोक इति यावत् । वक्ष्यमाणशब्दाद्य-
 दर्शनात् ॥
 मध्यलोकेशः, पुं, (मध्यलोकानां मर्त्यानां ईशः ।)
 राजा । इति हेमचन्द्रः । १ । २५३ ॥
 मध्यस्थः, त्रि, (मध्ये वादिप्रतिवादिनोरन्तरे
 तिष्ठतीति । स्था + कः ।) मध्यस्थायी । तत्
 पण्यायः । निवृद्धः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा कथासरित्सागरे । १० । १६१ ।

मध्याह्नः

“निविद्धवत्वा मध्यस्थान्दस्यूनानन्दपूर्णाया ।
 स श्रीदत्तस्तया साकं तन्मन्दिरमथाविशत् ॥”
 यथा च भागवते । ६ । १६ । ५ ।
 “बन्धुजात्यरिमध्यस्थमिन्द्रोदासीनविद्विषः ।
 सर्व एव हि सर्वेषां भवन्ति क्रमशो मिथः ॥”
 उभयपक्षहीनः । यथा,—
 “श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः क्रुश्यां सह पाण्डवैः ।
 तीर्थाभिषेकयाज्ञेन मध्यस्थः प्रययौ किल ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ७८ अध्यायः ॥
 स्वार्थाविरोधेन परार्थघटकाः । यथाह प्राञ्चः ।
 “ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य
 वाधेन ये
 मध्यस्थाः परकीयकार्यकुशलाः स्वार्थाविरो-
 धेन ये ।
 तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं येः स्वार्थतो
 हन्यते
 ये तु नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न ज्ञानी-
 महे ॥”
 मध्यस्थजं, स्त्री, (मध्यं स्थलम् । शरीरमध्यवर्ति-
 त्वात्तथात्वम् ।) कटिदेशः । यथा,—
 “कुचौ मरिचसन्निभौ सुरजमध्यमध्यस्थली ।
 अहो निमिरमञ्जरी सहचरी नरीश्रुत्वा ॥”
 इत्युद्भटः ॥
 मध्या, स्त्री, (मध्य + टाप् ।) मध्यमाङ्गुलिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ नायिकाविशेषः । अस्या
 लक्षणम् । समानलङ्कामदना । एतेव चाति-
 प्रश्रयादतिविश्रम्भवादा ॥ अस्याश्चेष्टा ।
 सागसि प्रेयास धैर्यं वक्रोक्तिरधैर्यं परशवाक् ।
 यथा,—
 “स्वापे प्रियाननविलोकनहानिरेव
 स्वापयुतौ प्रियकरग्रहणप्रसङ्गः ।
 इत्थं सरोरुहसुखी परिचिन्तयन्ती
 स्वापं विधातुमपि हातुमपि प्रपेदे ॥”
 मध्याप्रगल्भं मानवस्यायां प्रत्येकं त्रिविधं ।
 धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । इति रस-
 मञ्जरी ॥
 मध्याह्नः, पुं, (मध्यं अह्नः समासान्तः टच् ।
 “अह्नोऽह एतभ्यः ।” ५ । ४ । ८८ । इत्यह्नादेशः
 पुंल्लङ् ।) अह्नोऽहमसुहृन्नात्मकमध्यभागः ।
 स च कुतपकालस्य संज्ञाविशेषः । यथा,—
 “अह्नो सुहृन्नां विख्याता दण्ड पञ्च च सर्वदा ।
 तत्राहमो सुहृन्नां यः सः कालः कुतपः स्मृतः ।
 मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्वीभवति भास्करः ।
 तस्मादनन्तफलदस्तत्तारम्भो विशिष्यते ॥
 मध्याह्नः खड्गपात्रश्च तथा नेपालकम्बलम् ।
 रौप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रं चाष्टमः स्मृतः ॥
 पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः ।
 अष्टावैते यतस्तस्मात् कुतपा इति संस्मृताः ॥”
 इति मत्स्यपुराणे आह्नकल्पे २२ अध्यायः ॥
 त्रिधाविभक्तदिनमध्यभागः । स च दण्डदण्डान्
 परं दण्डदण्डरूपः । इति श्रुतः । अमरीकश्च ॥
 पञ्चधाविभक्तदिनद्वितीयभागः । स तु दादण्ड-

मध्याह्नः

दृष्टात् परवद्दृष्टात्मकः । इति सार्धं धृतमत्य-
पुराणम् ॥ यद्यनियमस्त्रिंशद्विनाभिप्रायेण
न्यूनाधिके न्यूनाधिककालो ज्ञेयः ॥॥ मध्याह्न-
सत्यं यद्,—

“ततो मध्याह्नसमये ज्ञानार्थं नृदमाहरेत् ।
पृथ्वाक्षतं कुशतिलान् गोमयं शुद्धमेव च ॥
नदीषु देववातेषु तडागेषु सरित्सु च ।
ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गर्भप्रसवणेषु च ॥
परकीयनिपातेषु न स्नायाद्दे कदाचन
पञ्च पिण्डान् समुलूय स्नायाद्वा सम्भवे पुनः ॥
नृद्वेकया शिरः क्षाल्यं ह्याभ्यां नाभस्तथोपरि ।
अधश्च तिसृभिः कार्यं पादौ षड्भक्तयेव च ॥
नृत्तिका च समुद्दिष्टा त्वार्दमलकमानिका ।
गोमयस्य प्रमाणान्तर्जनाङ्गं लेपयेत्ततः ॥
लेपयित्वा च तीरस्थस्नानेनैव मन्त्रतः
प्रक्षाल्याक्षस्य विधिवत्ततः स्नायान् समाहितः ॥
अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रैस्तस्मिन्नेवाङ्गैः शुभैः ।
भावपूतस्तद्वत्तं ध्यायन् वे विष्णुमभ्यस्यम् ॥
आपो नारायणोद्भूतास्ता एवास्यायनं पुनः ।
तस्मान्नारायणं देवं ज्ञानकाले स्मरेद्बुधः ॥
प्रेक्ष्य ओंकारमादित्यं त्रिर्निमज्जेज्जलाशये ।
पुनः पुनरथाक्षमेत् मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥
अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।
त्वं यस्तत्त्वं वष्टकार आपो ज्योती रमोऽस्त-
तम् ॥

दिवारं वा त्रिरभ्यस्येत् याजुतिप्रणवातिताम् ।
सावित्रीं वा जपेद्द्विद्विंशत्या चैवाधमर्षणम् ॥
ततः सम्मार्जनं कुर्वादापोहिष्ठामयो भुवः ।
इदमापः प्रवहन् याजुतिभिस्तथैव च ॥
ततोऽभिमन्त्र्य तत् तीर्थमापोहिष्ठान्मन्त्रकैः ।
अन्तर्जले चिरावर्त्तय सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥
अपः पाणौ समादाय जप्ता वै मार्जनं कृते ।
विन्यस्य सृष्टिं ततोऽयं मुच्यते सर्वपातकैः ॥
यथान्धमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
तथाधमयेणं सृक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥
अथोपतिष्ठेदादित्यं सृष्टिं पृथ्वातिताञ्जलिम् ।
प्रतिप्यालोकयन्नेवमदृश्यं वेदिकैः परम् ॥
उदुत्यं चित्तं देवानामित्यादिभिरन्यधीः ।
हंसः शुचिर्वदेत न सावित्री च विशेषतः ॥
अन्येषु वेदिकैर्मन्त्रैः सौरैः पापप्रणाशनैः ।
सावित्रीं वै जपेत् पञ्चाक्षरपञ्चः स वै स्रुतः ॥
विविधानि पवित्राणि गृह्यविद्यास्तथैव च ।
शतश्रियमयस्त्रिश्रः सौरमन्त्राश्च शक्तितः ॥
प्राक्कूलेषु समासीनः कुशेषु प्रादुत्सवः शुचिः ।
तिष्ठन्नेदीचमाणोऽर्कं जाप्यं कुर्यात् समा-
हितः ॥
स्फाटिकेन्द्राक्षरद्राक्षपुत्रजीवसमुद्भवैः ।
कर्तव्या अन्नमाला वा उत्तरादुत्तमा स्रुता ॥
जपकाले न भाषेत नान्यानि प्रेक्षयेद्बुधः ।
न कन्ययेच्छूरोऽपीवास्नानेनैव प्रकाशयेत् ॥
गुह्यका राजसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभभयात् ।
एकान्तेषु शुभे देशे तस्माज्जप्यं समाचरेत् ॥

मध्याह्नः

चण्डालाशौचपतितान् दृष्ट्वाक्षस्य पुनर्जपेत् ।
तेरेव भाषणं कृत्वा स्नात्वा चैव जपेद्बुधः ॥
आक्षस्य प्रयतो नित्यं जपेद्गुह्यदर्शनम् ।
सौरान् मन्त्रान् शक्तितो वै पावमानोस्तु
कामतः ॥
यदि स्यात् क्षिप्रवासो वै वारिमध्यगता जपेत् ।
अन्यथा तु शुचौ भूम्यां दर्भेषु सुसमाहितः ॥
प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्वा ततः । जप्तौ ।
आक्षस्य च यथाशास्त्रं शक्त्वा स्वाध्यायमाच-
रेत् ॥
ततः सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पित्रगणान् क्रमात् ।
आराधोक्कारमुच्चायं नमोऽन्ते तर्पयामि च ॥
देवान् अक्षर्योऽसौ तर्पयेदन्तोदकेः ।
तिस्रोदकेः पितॄन् भक्त्वा स्वसृजोक्तविधानतः ॥
अन्वारब्धेन सयन पाणिना दक्षिणेन च ।
देवर्षींस्तर्पयेद्दोमानुदकाञ्जलिभिः पितॄन् ॥
यज्ञोपवीतीं देवानां निवीतीं ऋषिसर्पणम् ।
प्राचीनाधीतीं पेत्रे तु स्वेन तीर्थेन भावतः ॥
नापीय स्नानवस्त्रं वै समाक्षस्य च वागयतः ।
स्वेमन्त्रैरर्चयेद्देवान् पुण्यैः पञ्चैरथाशुभिः ॥
ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।
अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्वा चाक्रोधनो-
त्तरः ॥
प्रददादाय पुण्याणि सुक्तेन पुरुषेण तु ।
आपो वा देवताः सर्वस्ति न सम्यक् समर्चिताः ॥
नमस्कारेण पुण्याणि विन्यसेद्देष्टुं पृथक् पृथक् ।
न विष्णाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
तस्मादनादिमध्याह्नं नित्यमाराधयेद्हरिम् ॥
तद्दिणोरिति मन्त्रेण सुक्तेन पुरुषेण तु ।
नेताभ्यां सङ्गो मन्त्रो वेदेष्टुं चतुर्विधः ॥
निवेदयेत् स्वमात्मानं विष्णोर्वमन्त्रतजसि ।
तदात्मा तन्मनाः शान्तस्त्रिदिव्योरिति मन्त्रतः ॥
अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ॥
आराधयेत्कहादेवं भावपूतो महेश्वरम् ॥
मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथ वा पुनः ।
ईशानेनाथवा रुद्रेऽस्मिन्नेकं समाहितः ॥
पुण्यैः पञ्चैरथाह्विष्य च स्तनादेर्महेश्वरम् ।
अथोन्नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन योजयेत् ॥
नमस्कुर्यान्महादेवस्य तं सत्यमतीश्वरम् ।
निवेदयेत् स्वात्मानं यो ब्राह्मणमितीश्वरे ॥
प्रदक्षिणं दिजः कुर्यात् पञ्च ब्राह्मणं वै जपत् ।
ध्यायेत्तं देवमीशानं योममध्यगतं शिवम् ।
अथावलोकयेदहं हंसः शुचिर्षदृष्ट्वा ।
कुर्यात् पञ्च महायज्ञान् एहं कृत्वा समाहितः ॥
देवयज्ञं पित्रयज्ञं ऋषियज्ञं तथैव च ।
मानुष्यं ब्रह्मयज्ञं पञ्चयज्ञान् प्रचक्षते ॥
यदि स्यात् तर्पणादन्नाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।
कृत्वा मनुष्ययज्ञं वै ततः स्वाध्यायमाचरेत् ।
अग्नेः पश्चिमतो देशे भूतयज्ञान्त एव वा ।
कुशासनसमासीनः कुशपाणिः समाहितः ॥
शालाग्रौ लौकिकामौ वा जले भूम्यामथापि
वा ।

मध्याह्नः

वेददेवनिमित्तं वै देवयज्ञः स वै स्रुतः ॥
यदि स्यात्लौकिके पक्वं ततोऽन्नं तत्र हृतम् ।
शालाग्रौ तत्र देवानां विधिरैव सनातनः ॥
देवयज्ञं हृतान्दद्यात् शेषान् भूतबलिं हरेत् ।
भूतयज्ञः स वै ज्यो भूतदेः सर्वदेहिनाम् ॥
अभ्यस्य अपक्षेभ्यश्च यथोभ्यो नित्यमेव च ।
दद्याद्भूमौ बलिं त्वन्नं पक्षिभ्योऽथ दिजोत्तमः ।
सायं चाक्षस्य सिद्धस्य कुर्यादेवमभक्तितः ।
भूतयज्ञः स्वयं नित्यं सायं प्रातर्विधीयते ॥
एकान्तं भोजयेद्विप्रं पित्रुर्दृश्य सत्तमम् ।
अथवार्यं यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।
वेदवत्सार्धविदुषे दिजाथे वीपपादयेत् ॥
पूजयेदतिथिं नित्यं नमस्येदसौवेदद्विजम् ।
मनोवाक्कर्मभिः शान्तमागतं स्वयं हन्तुं तम् ॥
हन्तकारमयायं वा भिक्षा वा शक्तितो दिजः ।
दद्यादतिथये नित्यं ब्रह्मा तं परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहृत्य समाचमयं स्यात् तच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारम् तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥
गौरीहमात्रं कालं वै प्रतीक्ष्यो ह्यतिथिः स्वयम् ।
अभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेदतिथिं यथा ॥
भिक्षां वै भिक्षवे दद्याद्द्विधिवद् ब्रह्मचारिणे ।
दद्यादन्नं यथाशक्ति त्वर्धिभ्यो लोभवर्जितः ॥
सर्चिणामण्डलाभे तु अन्नं गोभ्यो निवेदयेत् ।
भुञ्जीत वन्युभिः सार्द्धं वागयतोऽन्नमकुतस्यन् ॥
अकृत्वा तु द्विजः पञ्च महायज्ञान् दिजोत्तमाः ।
भुञ्जीत चेत् समृद्धात्मा तिर्यग्गयोनिं स
गच्छति ॥
वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्वा महायज्ञक्रियात्मकः ।
नाशयन्त्याशु पापानि देवानामर्चनं तथा ॥
यो मोहादथवालस्यादकृत्वा देवतार्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकान् शूकरं च भिजायते ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कृत्वा कर्माणि वै द्विजः ।
भुञ्जीत स्वर्गनेः सार्द्धं स याति परमां गतिम् ॥”
इति कौर्म उपविभागे १० अध्यायः ॥
अथ भोजनविधिर्भोजनशब्दे दृष्टः ॥
मध्वलः, (मधुं तत्पर्यायं अलतीति । अल +
ल्यप् । संज्ञापूर्वकत्वात् ङङाभावः ।) मधुवारः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मध्वालु, ज्ञी, (मधु मधुरं आलु । मधुयन्निष्ठत्वा-
त्तथात्वम् ।) मूलविशेषः । मौ आलु इति
भाषा । अस्य गुणाः । रक्तपित्ताश्लवम् ।
गुरुत्वम् । स्वादत्वम् । शीतत्वम् । क्षान्त्युक्-
कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
मध्वालुकं, ज्ञी, (मध्वालु + सार्धं कृत् ।) कन्द-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मौ आलु इति
भाषा । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“विहारीकन्दशतावरीविमलशालशृङ्गाटक-
केशिकपिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुककाष्ठा-
लुकशङ्खालुकरत्नालुकेन्द्रीवरीतुपलकन्द-प्रभ-
तीनि ॥”)
मध्वामवः, पुं, (मधु मधुकप्यरसश्च न कृत
आसवः ।) मधुकप्यजतमदम् । तत्पर्यायः ।

मनः

माधवकः २ मधु ३ माध्वीकम् ४ । इत्यमरः ।
० । १०१४१ ॥ (यथा, सुश्रुते १।४५ अध्याये ।
“मुखप्रियः स्मिरमदी विज्ञेयोऽनिलनाशनः ।
मधु मध्वासवश्वेदी मेहकुलविषापहः ॥”
विवरणमस्य माध्वीकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
मध्वासवनिकः, पुं. (मध्वासवनमुत्पादयित्वास्थ-
स्येति । मध्वासवन + ठन् ।) शौण्डिकः । इति
शब्दमाला ॥
मध्विजा, स्त्री, (मधु ईजते प्राप्नोति कारणत्वे
नेति । ईज + कः । एषोदरादित्वात् इत्वः ।)
मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ४।५६७ ॥ (गुणादि-
विषयोऽस्या मदिराशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
मन, अर्च्यं । गर्ज्यं । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-गर्ज्यं अक०-सेट् ।) मनति । इति
दुर्गादासः ॥
मन, क ड गर्जते । इति कविकल्पदमः ॥
(पुरा०-आत्म०-अक०-स्तम्भने सक० सेट् ।) क
ड, मानयते । गर्ज्यकोऽङ्कारः । मनस्तम्भने ।
इति प्राच्यः । मानयते शृङ्गं यजो स्तभ्नाती-
त्यर्थः । इति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥
मन, तु क धृतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (अदन्त
पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यनोपधः । मन-
यति । इति दुर्गादासः ॥
मन, द ड बोधि । इति कविकल्पदमः ॥ (तना०-
आत्म० सक०-सेट् ।) द ड, मनुते । इति
दुर्गादासः ॥
मन, य औ ड बोधि । इति कविकल्पदमः ॥
(दिवो-आत्म०-सक०-अविट् ।) य ड, मन्यते ।
औ, अमंस्त । इति दुर्गादासः ॥
मनआपः, त्रि, (आप्नोतीति । आप् + अच् ।
मनस आपः ।) मनोज्ञः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
मनः, पुं, (मन्यते स्मरन्निवादिगुणेन आश्रित्यत
इति । मन् + घः ।) जटामांघी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
मनः, [स] स्त्री, (मन्यते बुध्यतेऽनेनेति । मन् +
“सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ । १८८ । इति
असुन् ।) लिङ्गशरीरावयवविशेषः । यथा ।
रूपशरीराणि सप्तदशावयवानि लिङ्गशरी-
राणि । अवयवास्तु चान्द्रियपञ्चकं बुद्धि-
मनसौ कर्म्मन्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकञ्चेति । मनो
नाम सङ्ख्यविकल्पात्मिका अन्तःकरणवृत्तिः ।
मनस्तु कर्म्मन्त्रियेः सहितं सत् मनोमयकोशो
भवति । इति वेदान्तसारः ॥ ज्ञानेन्द्रियविशेषः ।
तत्तु बुद्धीन्द्रियाणां षष्ठां प्रधानं श्रीलङ्का-
विभूतिश्च । यथा,—
“इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥”
इति भगवद्गीता ॥
तच्च गभश्मस्य सप्तमे मासि जायते । इति
सुखबोधः ॥ (“पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति ।”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥ ३॥)
तत्प्रायः । चित्तम् २ चेतः ३ ज्ञेयम् ४

मनः

स्वान्तम् ५ ज्ञत् ६ मानसम् ७ । इत्यमरः ।
१ । ४ । ३१ ॥ अनङ्गकम् ८ अङ्गम् ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।
“मनो महान् मतिर्ज्ञा पूर्वाङ्गिः स्वाति-
रीश्वरः ।
प्रज्ञा संवित् चित्तश्च स्मृतिश्च परिपक्वते ।
पर्यायवाचकाः शब्दा मनसः परिकीर्तिताः ॥”
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ ३॥
न्यायमते अस्य गुणाः । परत्वम् । अपरत्वम् ।
संख्या । परिमितिः । पृथक्त्वम् । संयोगः ।
विभागः । वेगश्च । मनोग्राह्याणि यथा ।
सुखम् । दुःखम् । इच्छा । द्वेषः । मतिः ।
यत्नश्च । इदं परमाणुस्वरूपम् । शिरोमणि-
मते वायव्यपरमाणुरूपम् । यथा,—
“परापरत्वं संख्याद्याः पञ्च वेगश्च मानसः ।
मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥
अर्थोपपत्त्या ज्ञानानां तस्यागुलमिहेष्यते ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥
अन्यज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्गुनोयोगः कार-
णम् । यथा, तत्रैव ।
“त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ॥”
तस्य नवगुणा यथा,—
“धैर्योपपत्तिश्चक्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा ।
सदसचाशुता चैव मनसो नव वे गुणाः ॥”
इति मोक्षधर्मः ॥
अस्य आख्या । धैर्यम् १ उपपत्तिः ऊहापोह-
कौशलम् २ अक्तिः स्मरणम् ३ विसर्गः विप-
रीतसर्गो भ्रान्तिः ४ कल्पना मनोरथवृत्तिः ५
क्षमा ६ सत् वैराग्यादि ७ असत् रागद्वेषादि-
आशुता अस्थिरत्वम् ८ । इति तट्टीका ॥ ३॥
अस्य चातुर्विध्यं यथा,—
“मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमान्तरम् ।
संशयो निश्चयो गन्धः स्मरणं विषया अमी ॥”
इति वेदान्तः ॥
तस्य अध्यात्मत्वादि यथा,—
“अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतात्मधारकम् ।
अधिभूतश्च सङ्कल्पस्त्वन्मात्राधिदेवतम् ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥
तस्य स्वरूपं यथा,—
“अनिरूप्यमदृश्यञ्च ज्ञानभेदं मनः स्मृतम् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्त प्रकृतिखण्डे २३ अध्याये ॥
तस्य प्राशस्त्याप्राशस्त्यानुमापकानि यथा,—
“जनानां हृदयं सद्यः सुयुक्तं वचनेन वै ।
श्रित्ये कल्पे कन्यायां दौहित्रे बान्धवेऽपि च ॥
पुत्रे पौत्रे च वचसि प्रतापे यशसि श्रियाम् ।
बुद्धौ वारिणि विद्यायां ज्ञायते हृदयं कृणाम् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्त श्रीलङ्काजम्भखण्डे १ अध्याये ॥
तस्य बन्धमोक्षहेतुत्वं यथा,—
“मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धस्य विषयासङ्गि सुक्तीर्त्तिर्विषयं तथा ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्याये ॥
(“अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंज्ञकं चेत्याहुरेके

मनः

तदर्थोऽस्मदस्यः यत्तद्वैतम् । चैष्टाप्रत्ययभूत-
मिन्द्रियाणाम् । स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पविभिर-
णाचानेकमेकस्मिन् पुरुषे सत्त्वरजस्तमः सत्त्व-
गुणयोगाच्च न चानेकत्वं नानकं सृष्टिकालमन-
केषु प्रवर्तते । तस्मान्नेककाला सर्वेन्द्रिय-
प्रवृत्तिः । यद्गुणश्चाभीष्टान् पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं
तत्सत्त्वमेवोपदिशन्ति ऋषयो बाहुल्यानुश्रयान् ॥
मनःपुरः, सराणीन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि
भवन्ति ॥”
“मनसस्तु चिन्त्यमर्थः । तच्च मनसो बुद्धेश्च
त एव समानातिहीनमध्यायोगाः प्रकृति-
विकृतिहेतवो भवन्ति ॥” इति चरके सूत्र-
स्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
“लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव वा ।
सति ह्यात्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षणं वर्तते ॥
वैधृत्यात्मनसो ज्ञानं सान्निध्यात्तच्च वर्तते ।
अगुलमयचेकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ ॥
चिन्त्यविचार्यमहत्त्वाच्च ध्येयं सङ्कल्पमेव च ।
यत्किञ्चिज्जनसो ज्ञेयं तत् सर्वं ह्यर्थसंज्ञकम् ॥
इन्द्रियाभिग्रहः कर्म्म मनसस्तस्य निग्रहः ।
ऊहो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥
इन्द्रियेणैन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते ।
कल्पते मनसापहं गुणतो दोषतो यथा ॥
जायते विषये तच्च द्वा बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।
अवस्थते तथा वक्तुं कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥
या यद्विन्द्रियमाश्रित्य जन्तोर्बुद्धिः प्रवर्तते ।
याति सा तेन निर्देशं मनसा च मनोभवा ॥
बुद्धीन्द्रियमनोर्धानां विवाद् योगधरं परम् ॥”
इति चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
सत्त्वगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा,—
“आस्तिक्यं प्रविभज्य भोजनमनुतापश्च तथ्यं
वचो
मेधाबुद्धिचित्तमात्रं कथया ज्ञानञ्च निर्दे-
शता ।
कर्म्मनिन्दितमसृजश्च विनयो धर्मः सदैवा-
दरा-
देते सत्त्वगुणान्वितस्य मनसो भीता गुणा
ज्ञानिभिः ॥”
अस्ति धर्ममोक्षपरलोकादिकमिति बुद्ध्या
चरतीत्यास्तिकस्य भाव आस्तिक्यं अनु-
तापः अक्रोधः धृतिः भूतप्रतिस्मरणकोपलोभा-
दावेशराहित्यं ज्ञानमात्रज्ञानम् । निर्दम्भता
कपटाभावः कर्म्म अनिन्दितं असृजं निष्का-
मञ्च ॥ रजोगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा,—
“क्रोधस्ताडनशीलता च बहुलं दुःखं सुखे-
च्छाधिका
दम्भः कामुकताप्युत्पीडकवचनं चाधीरता-
हृद्वृत्तिः ।
ऐश्वर्यादभिमानतातिशयितानन्दोऽधिकक्षा-
टनं
प्रख्याता हि रजोगुणेन सहितस्येते गुणा-
श्चेतवः ॥”

मनःश्रि

अलीकवचनं मिथ्याकथनं अटनं एष्वीपरि-
भ्रमणम् ॥ अथ तमोगुणयुक्तस्य मनसो गुणा
यथा —

“नास्ति क्वं सुविधमतातिशयितालस्य च दृष्टा
मनिः
प्रीतिर्निन्दितकर्मशर्मणि सदा निद्रालुताह-
मिश्रम् ।
अज्ञानं किल सर्वतोऽपि सततं क्रोधान्वता
प्रख्याता हि तमोगुणैः सहितस्यैते गुणा-
चितसः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥*॥
सर्वं सान्ना अदन्ताश्चेति प्रमाणात् अका-
रान्तमनश्चोऽप्यस्ति । यथा, उत्तरगीता-
याम् । १३ अध्याये ।

“मनस्य मनमध्यस्थं मध्यस्थं मनवर्जितम् ।
मनसा मनमालोक्य स्वयं सिद्धान्ति योगिनः ॥”
मनःश्रिणः, पुं, (मनो मानसं श्रिलिति आकर्षति
स्वगन्धेनेति । श्रिल + कः ।) मनःश्रिला । यथा,
“टङ्गेर्मनःश्रिलगुह्यैरविदार्यमाणा ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मनःश्रिला, स्त्री, (मनः श्रिलिति आह्वयति आक-
र्षति गन्धेनेति । श्रिल + कः । स्त्रियां टाप् ।
यद्वा, मनःप्रसादिका श्रिल धातुविशेषः ।)
रक्तवर्णधातुविशेषः । मन्त्रज्ञ इति भाषा ॥
(यथा, कुमारे । १ । ५५ ।

“मनःश्रिलाविष्कुरिता निधेदुः

श्लेषेयनद्विषु श्रिलातलेषु ॥”)

सा तु लक्ष्मीवीर्यम् । इति वेद्यकम् ॥ तत्प-
र्यायः । कुनटी २ मनोश्चा ३ नागजिहिका ४ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ नेपाली ५
श्रिला ६ । इति रत्नमाला ॥ मनोक्ता ७ नेपा-
लिका ८ मनोगुप्ता ९ कल्याणिका १० रोग-
श्रिला ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गीता १२
दिक्षौषधिः १३ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । क्षिप्तत्वम् । लेखनत्वम् ।
विषभूतावेशभयोन्मादनाशित्वम् । वज्रकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । तिक्त-
त्वम् । कफनाशित्वम् । सारकत्वम् । कृद्दि-
कारित्वम् । कुष्ठज्वरपाण्डुकासन्वासानाशि-
त्वम् । शुक्रमङ्गलकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
अन्यथा ।

“मनःश्रिला गुरुर्वेत्ता सरीणा लेखनी कटुः ।
तिक्ता क्षिप्ता विषन्वासकासभूतकफासुतम् ॥

मनःश्रिला मन्दबलं करोति

जन्तुं ध्रुवं शोधनमन्तरंगम् ।

मलानुबन्धं किल मन्त्ररोधं

सशर्करं लक्ष्मणदक्षं कुर्यात् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्याः पर्यायः शोधनं गुणाश्च यथा —

“मनःश्रिला च नेपाली श्रिलाक्ता नागजिहिका ।
मनोक्ता कुनटी गीली करङ्गी करवीरिका ॥

मनसा

मनोक्ता ओङ्गुप्याभा शस्यते सञ्जर्कमसु ॥”

“नयन्ती भृङ्गराजोत्थे रक्तागस्त्यरधेः श्रिला ॥
शोलायन्ते दिनं पाच्या यामं द्वागस्य मन्त्रकं ।

आलयेदारनालेन सर्वरोगेषु योजयेत् ॥”

मनान्तरे मनःश्रिलाशुद्धिर्यथा —

“अगस्त्यपञ्चतोयेन भाविता सप्तवासरम् ।

शृङ्गवेरसेवापि विप्रुध्याति मनःश्रिला ।

कटुः क्षिप्ता श्रिला तिक्ता कफघ्नी लेखनी सरा ।

भूतावेशभयं हन्ति कामन्वासहरा शुभा ॥”

इति वेद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे आरणाभारणाधि-
कारे ॥)

मननं, स्त्री, (मन्यत इति । मन् + क्यट् ।) श्रुतस्या-
द्वितीयवस्तुनो वेदान्तार्थानुगुणयुक्तिभिः अन्-
वगतमनुचिन्तनम् । इति वेदान्तसारः ॥ बोध-
नम् । (यथा, गायत्रीतन्त्रे । १ । ४ ।

“मननान् पापतन्त्राति मननान् स्वर्गमनुते ।

मननान् मोक्षमाप्नोति चतुर्लिंगमधो भवेत् ॥”)

धारणम् । इति मनधात्वर्थदर्शनात् । बुद्धिः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मनसा, स्त्री, (मनः भक्ताभीष्टपुरणाय मननं
अस्यस्या इति । मनस् + अर्श आदित्वादच् ।
तत्तटाप् । यद्वा, मनं मननमङ्गारमिति
यावत् स्यति नाशयतीति । सो + कः ।) देवी-
विशेषः । तत्पर्यायः । कदः २ मनसादेवी ३
विषहरी ४ । इति जटाधरः ॥ अस्याः प्रणाम-
मन्त्रः ।

“आस्तीकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा ।
जरत्कारुमुनेः पत्नी मनसादेवि नमोऽस्तु ते ॥”

इति तस्याः पूजापद्धतिः ॥

तस्या नाम्नां व्युत्पत्तिर्यथा, —

श्रीनारायण उवाच ।

“अयतां मनसास्थानं यत् श्रुं धर्मवक्त्रतः ।

कन्या सा च भगवती कश्यपस्य च मानसी ॥

तेनेयं मनसादेवी मनसा या च दीयति ।

मनसा ध्यायते या वा परमात्मानमोन्धरी ॥

तेन सा मनसादेवी योगेन तेन दीयति ।

आत्मारामा च सा देवी वैष्णवी सिद्धयोगिनी ॥

त्रिपुण्ड्रं तपस्तपत्वा लक्षणस्य परमात्मनः ।

जरत्कारुशरीरं दृष्ट्वा यत् क्षीणमोन्धरः ॥

गोपीपतिर्नाम पत्नी जरत्कारुरिति प्रभुः ।

वाञ्छितं च ददौ तस्यै लपया च लपानधिः ॥

पूजाश्च कारयामास चकार च पुनः पुनः ।

स्वर्गं च नागलोकं च पृथिव्यां प्रक्षालोकतः ॥

भृशं जगतस्तु गौरी सा सुन्दरी च मनोहरा ।

जगद्गौरीति विख्याता तेन सा पूजिता सती ॥

शिवश्रिया च सा देवी तेन शोधेति कीर्तिता ।

विष्णुभक्तातीव शश्वदेणाथी तेन नारदः ॥

नागानां प्राणरश्मित्री यज्ञे जन्मेजयस्य च ।

नागेश्वरीति विख्याता सा नागभगिनीति च ॥

विषं संहर्तुमीशा सा तेन विषहरीति सा ।

सिद्धं योगं हरत प्राप तेनातिसिद्धयोगिनी ।

महाज्ञानं च गोप्यं नृत्तसञ्जोवर्गं पराम् ।

मनसा

महाज्ञानयुतां ताश्च प्रवदन्ति मनोविषयः ॥

आस्तीकस्य मुनेर्माता सा च तप-

स्विनः ॥

आस्तीकमाता विख्याता जगतस्तु सुप्रतिष्ठिता ॥

प्रिया मुनेर्जरत्कारोर्मुनीन्द्रस्य महात्मनः ।

योगिनी विश्वपूज्यस्य जरत्कारुप्रिया ततः ॥

जरत्कारुर्जगद्गौरी मनसा सिद्धयोगिनी ।

वैष्णवी नागभगिनी शैवी नागेश्वरी तथा ॥

जरत्कारुप्रियास्तीकमाता विषहरीति च ।

महाज्ञानयुता चैव सा देवी विश्वपूजिता ॥

द्वादशैतानि नामानि पूजाकाले च यः पठेत् ।

तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशीद्वयस्य च ॥

नागभीते च शयने नागयस्ते च मन्दरे ।

नागयते महादुर्गं नागवैदित्यिगृहे ।

इदं स्तोत्रं पठित्वा तु सुष्यते नात्र संशयः ।

निधं पठेद् यस्तं दृष्ट्वा नागवर्गः पलायते ॥

दशलक्षजपेनैव स्तोत्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।

स्तोत्रसिद्धिर्भवेद्यस्य स विषं भोक्तुमीश्वरः ॥

नागौघभूषणं कृत्वा स भवेन्नागवाहनः ।

नागासनो नागतत्पो महासिद्धोभवेन्नरः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते महापुराणे प्रकृतखण्डे नारा-
यणनारदीये मनसोपाख्याने मनसास्तोत्रं नाम
पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥ तस्याः पूजा-
मन्त्रादि यथा, —

श्रीनारायण उवाच ।

“पूजाविधानं स्तोत्रं च अयतां मुनिपुङ्गव ।

ध्यानं च सामवेदोक्तं देवीपूजाविधानकम् ॥

अतस्तत्पञ्चवर्णाभिं रत्नभूषणभूषिताम् ।

वद्विशुद्धांशुकाधानां नागयक्षोपवीतिनीम् ॥

महाज्ञानयुताश्चैव प्रवरां ज्ञानिनां सतीम् ।

सिद्धाधिष्ठातृदेवीं च सिद्धां सिद्धिप्रदां भजे ॥

इति ध्यात्वा तु तां देवीं स्मरेन्नैव प्रपूजयेत् ।

नेवेत्येविविधेर्दोषैः पुण्यधूपाहुतेपनेः ॥

मन्त्रमन्त्रं च वेदोक्तो भक्तानां वाञ्छितप्रदः ।

मुने ! कल्पतरुर्नाम सुसिद्धो द्वादशाक्षरः ॥

ॐ ह्रीं श्रीं क्रौं ऐं मनसादेये स्वाहेति कीर्तितः ।

पञ्चलक्षजपेनैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥

मन्त्रसिद्धिर्भवेद्यस्य स सिद्धो जगतीतले ।

सुधासमं विषं तस्य धत्स्वन्तरिसमो भवेत् ॥

ब्रह्मनागाद्यसंक्रान्तां क्षुब्धोशाखासु यत्नतः ।

आवाह्य देवीमोक्षान्तां पूजयेद् यो हि

भक्तितः ॥

पञ्चम्यां मनसाख्यायां देये दद्यात् यो बलिम् ।

धनवान् पुत्रवान् चैव कीर्त्तिमांश्च भवेद्भुवम् ॥

पूजाविधानं कथितं तदास्थानं निशामय ।

कथयामि महाभाग ! यत् श्रुत् धर्मवक्त्रतः ॥”

तस्या जन्मकारणं यथा, —

“पूरा नागभयाक्रान्ता वभुषुर्मानवा सुवि ।

यान् यान् खादन्ति नागाश्च ते न जीवन्ति

नारदः ॥

मन्त्रांश्च सख्ये भीतः कश्यपः ब्रह्मणार्थितः ।

वेदवीजानुसारं चोपदेशेन ब्रह्मणः ॥

मनसा

मन्त्राधिष्ठातृदेवीनां मनसां सत्येन सतः ।
तपसा मनसा तेन बभूव मनसा च सा ॥”
तस्यास्तपस्यादि यथा,—
“कुमारी सा च सम्भय जगाम शङ्करालयम् ।
भक्त्या संपूज्य कैलासे तृष्टाव चन्द्रशेखरम् ॥
दिशं वर्षमष्टमञ्च तं मितेवै मुनेः सुता ।
आशुतोषो महेशश्च ताश्च तथैव बभूव ह ॥
महाज्ञानं ददौ तस्यै पाठयामास साम च ।
क्षणमन्त्रं कल्पतरुं ददावष्टाक्षरं मुने ॥
लक्ष्मीमाया कामवीजं देवैर्लक्ष्मणपदन्तथा ।
त्रैलोक्यमङ्गलं नाम कथयं पूजनक्रमम् ॥
सर्वपूज्यश्च स्तवनं ध्यानं भुवनपावनम् ।
पुरश्चर्याक्रमश्चापि वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ॥
प्राप्ता नृत्यगुञ्जयज्ञानं परं नृत्यगुञ्जयं सती ।
लगाम तपसं साध्वी पुष्करं शङ्कराज्ञया ॥
त्रिगुणश्च तपस्तपत्वा कृष्णस्य परमात्मनः ।
मिथ्या बभूव सा देवी दृष्ट्वा पुरतः प्रभुम् ॥
दृष्ट्वा लक्ष्माङ्गौ जालाश्च लपया च लपानिधिः ।
पूजाश्च कारयामास चकार च स्वयं हरिः ॥
वरश्च प्रददौ तस्यै पूजिता त्वं भवे भव ।
वरं दत्त्वा च कलागये सद्यश्चान्तर्दधे विभुः ॥
प्रथमे पूजिता सा च कृष्णोऽपरमात्मना ।
द्वितीये शङ्करेणैव कश्यपेन सुरेण च ॥
मनुना सुनिना चैव नागेन मानवादिना ।
बभूव पूजिता सा च त्रिषु लोकेषु सुव्रता ॥”
तस्या विवाहः स्वामिकर्तृकथागच्छ यथा,—
“जरत्कारुमुनीनाय कश्यपस्तं ददौ पुरा ।
अथात्मिनी मुनिश्रेष्ठो जयाह ब्रह्मणाज्ञया ॥
कत्वोद्वाहं महायोगी विश्रान्तस्तपसा चरम् ।
मुख्याप देशा जघने वटभूमे च पुष्कर ॥
निर्दा जगाम च मुनिः स्मृत्वा तद्देशमीश्वरम् ।
जगामास्तं दिनकरः सार्यकाल उपस्थितः ॥
संचिन्त्य मनसा भद्र मनसा सा प्रतिष्ठिता ।
धर्मलोपभयेनैव चकारालोचनं सती ॥
अकृत्वा पश्चिमां सन्ध्यां नित्याश्वेव द्विजम्भनाम् ।
ब्रह्महत्यादिकं पापं लभियति पतिर्मम ॥
नोपनिष्ठति यः पूज्यो नोपास्ति यस्तु पश्चिमां ।
स च एवाशुत्तिर्नित्यं ब्रह्महत्यादिकं लभेत् ॥
वेदोक्तमपि संचिन्त्य बोधयामास तं मुनिम् ।
स च बुद्धा मुनिश्रेष्ठश्चकोप तां दृष्ट्वा मुनिः ॥
जरत्कारुवाच ।
कथं मे सुव्रते । साध्वि । निद्राभङ्गः कृतस्त्वया ।
अर्थं ब्रूयादिकं तस्या या भर्तुं चापकारिणी ॥
तपश्चानशनश्चैव व्रतं दानादिकश्च यत ।
भर्तुरप्रियकारिण्याः सर्वं भवति निष्फलम् ॥
यया प्रियः पूजितश्च श्रीकृष्णः पूजितस्तथा ।
पतिव्रताव्रतार्थं पतिरूपी हरिः स्वयम् ॥
सर्वज्ञानं सर्वयज्ञः सर्वभीर्धर्मविवरणम् ।
सर्वं व्रतं तपः सर्वसुपवासादिकश्च यत् ॥
सर्वधर्मश्च सत्यश्च सर्वदेवप्रपूजनम् ।
तत्सर्वं स्वामिसेवायाः कलां गार्हन्ति षोड-
शीम् ॥

मनसा

सुपुण्ये भारते वर्षे पतिसैवां करोति या ।
वैकुण्ठेऽस्वामिना साहं सा याति ब्रह्मणः
शतम् ॥
विप्रियं कुरुते भर्तुर्विप्रियं वदति प्रियम् ।
असत्कुलप्रजाता या तत्फलं श्रूयतां सति ॥
कुम्भीपाकं ब्रजेत् मा च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
ततो भवति भाण्डाली पतिपुत्रविवर्जिता ॥
इत्युक्ता च मुनिश्रेष्ठो बभूव स्फुरिताधरः ।
चकस्ये मनसा साध्वी भयेनोवाच तं पतिम् ॥
मनसोवाच ।
सन्ध्यालोपभयेनैव निद्राभङ्गः कृतस्तव ।
कुरु शास्तिं महाभाग ! दृष्ट्वा मम सुव्रत ! ॥
शङ्कराचारनिद्राणां यश्च भङ्गं करोति च ।
स ब्रजेत् कालसूत्रश्च स्वामिनश्च विशेषतः ॥
इत्युक्ता मनसादेवी स्वामिनश्चरणासुजे ।
पपास भक्त्या भीता च रुरोद न पुनः पुनः ॥
कुपितश्च मुनिं दृष्ट्वा श्रौत्स्वयः शम्भुमुदतम् ।
तत्राजगाम भगवान् सन्ध्या सद्य नारद ! ॥
तत्रागत्य मुनिश्रेष्ठमुवाच भास्करः स्वयम् ।
विनयेन च भीतश्च तथा सद्य यथोचितम् ॥
श्रीसूर्य उवाच ।
सूर्यास्तसमयं दृष्ट्वा धर्मलोपभयेन च ।
बोधयामास त्वां विप्र ! नाहमस्तं गतस्तदा ॥
अमस्व भगवन् ! ब्रह्मणां शम्भुं नोचितं मुने ! ॥
ब्राह्मणानां च हृदयं नवनीतसमं तथा ।
तेषां जगाम क्रीडश्च ततो मम भवेच्छ्रुतम् ॥
पुनः स्मृतुं द्विजः शक्नो न तेजस्वी द्विजात्
परः ।
ब्राह्मणो ब्रह्मणो वंशः प्रज्वलन् ब्रह्मतेजसा ॥
श्रीकृष्णं भावयेन्नित्यं ब्रह्मचर्योतिः सनातनम् ।
सूर्यस्य वचनं श्रुत्वा द्विजः शास्त्रो बभूव ह ॥
सूर्या जगाम स्वस्थानं गृहीत्वा ब्राह्मणाश्रयम् ।
तत्वाज मनसा विप्रः प्रतिज्ञापालनाय च ॥
रुदन्ती शोकयुक्ता च हृदयेन विदूयसा ।
सा सस्मार गुरुं शम्भुमिष्टदेवं हरिं विधिम् ॥
कश्यपं जन्मदातारं विपत्तौ भयकथिता ।
तत्राजगाम भगवान् गोपीशः शम्भुरेव च ।
विधिश्च कश्यपश्चैव मनसा परिचिन्तितः ॥
दृष्ट्वा विप्रोऽभीष्टदेवं निर्गुणं प्रकृतेः परम् ।
तृष्टाव परया भक्त्या प्रणनाम सुहृद्भुः ॥
नमश्चकार शम्भुश्च ब्रह्माणं कश्यपस्तदा ।
कथमागमनं देवा इति प्रश्नं चकार सः ॥
ब्रह्मा तद्वचनं श्रुत्वा सद्यसा समयोचितम् ।
समुवाच नमस्कृत्य हृदयैकेशपदाम्भुजम् ॥
अश्वीवाच ।
यदि त्यक्ता धर्मपत्नी धर्मिष्ठा मनसा सती ।
कुरुष्वस्यां सुतोत्पत्तिं स्वधर्मपालनाय वै ॥
यती वा ब्रह्मचारी वा भिक्षुश्चैव चरोऽपि वा ।
जायायाश्च सुतोत्पत्तिं कृत्वा पश्चात् त्यजेन्मम ॥
अल्लता तु सुतोत्पत्तिं वैरागी यस्त्यजेत् प्रियाम् ।
स्वेतपस्ततृपुण्यश्च चाश्वत्थाश्च यथा जलम् ॥”
तस्याः पुत्रोत्पत्तिर्धया,—

मनसा

“ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा जरत्कारुमुनीश्वरः ।
चकार तस्माभिस्पर्शं योगेन मन्त्रपूर्वकम् ॥
तस्यै शुभाश्रितं दत्त्वा ययुर्देवा मुदान्विताः ।
मुदान्विता च मनसा जरत्कारुमुदान्विताः ॥
मुनेः करस्पर्शमात्रात् सद्यो गर्भो बभूव ह ।
मनसाया मुनिश्रेष्ठ ! मुनिश्रेष्ठ उवाच ताम् ॥”
जरत्कारुवाच ।
गर्भेणाग्नेन मनसे । तव पुत्रो भविष्यति ।
जितेन्द्रियाणां प्रवरो धार्मिको वेष्णवाग्रणीः ॥
तेजस्वी च तपस्वी च यशस्वी च गुणान्वितः ।
वरो वेदविदाश्चैव ज्ञानिनां योगिनास्तथा ॥
स च पुत्रो विष्णुभक्तो धार्मिकः कुलसुहृदेत् ।
नृत्वास्ति पितरः सर्वे यज्जन्ममात्रतो मुदा ॥
पतिव्रता मुशीला या सा प्रिया प्रियवादिनी ।
धर्मिष्ठपुत्रमाता च कुलजा कुलपालिका ॥
हरिभक्तिप्रदो बन्धुस्त्वमिष्टं तत्सुखपदम् ।
यो बन्धुश्चित् स च पिता हरैर्वर्त्म प्रदर्शकः ॥
सा गर्भधारिणी या च गर्भयासविमोचनी ।
विष्णुमन्त्रप्रदाता च स गुरुविष्णुभक्तिदः ॥
गुरुश्च ज्ञानदाता च तज्ज्ञानं कृष्णभावनम् ।
आब्रह्मन्तस्त्वपर्यन्तं यतो विश्वं चराचरम् ॥
आविर्भूतं तिरोभूतं किं वा ज्ञानं तदन्वतः ।
वेदजं योगजं यद्यत्तत्सारां हरिसेवनम् ॥
तत्त्वानां सारभूतश्च हरिरन्यद्दृक्स्वभूतम् ।
दत्तं ज्ञानं मया तुभ्यं स स्वामी ज्ञानदा हि यः ।
ज्ञानात् प्रमुच्यते बन्धात् स रिपुर्यो हि बन्धुः ॥
विष्णुभक्तियुतं ज्ञानं न ददाति हि यो गुरुः ।
स रिपुः शिष्यवातो च यो हि बन्धात् भोचयत् ॥
जननीगर्भजात् केशाद् यमताडनजातया ।
न मोचयेद् यः स कथं गुरुस्तातो हि बान्धवः ॥
परमानन्दरूपश्च कृष्णमार्गमनश्चरम् ।
न दर्शयेद् यः स कथं कौटुम्भी बान्धवो नृणाम् ॥
भज साध्वि ! परं ब्रह्माच्युतं कृष्णश्च निर्गुणम् ।
निर्मलश्च पुरा कर्म भवेद् यत्सेवया भुवम् ॥
मया च्छलेन त्वं त्यक्ता अम देवि ! मम प्रिये ।
अमायुतानां साध्वीनां सत्त्वात् क्रीडो न विद्यते ॥
पुष्करं तपसं धामि गच्छ देवि ! यथासुखम् ।
श्रीकृष्णचरणाम्भोजध्यानविष्णुदकातरः ॥
धनादिषु स्त्रियां प्रीतिः प्रवृत्तिवर्त्म गच्छताम् ।
श्रीकृष्णचरणाम्भोजे निष्पृहाणां मनोरथाः ॥
जरत्कारुवचः श्रुत्वा मनसा शोककातरा ।
सा साशुनेन विनयादुवाच प्राणवत्प्रभम् ॥
मनसोवाच ।
दोषिणाहं त्वया त्यक्ता निद्राभङ्गश्च ते प्रभो ! ।
यत्र सराभिर्त्वा बन्धो ! तत्र मामागमिष्यसि ॥
बन्धुभेदः क्षेपतमः पुत्रभेदस्तनः परः ।
प्राणेशभेदः प्राणानां विच्छेदात् सत्वेतः परः ॥
पतिः पतिव्रतानां शतपुत्राधिकः स्मृतः ।
सर्वस्मात् प्रियः स्त्रीणां प्रियस्तेनोच्यते बुधेः ॥
पुत्रे यथेकपुत्राणां वेष्णवानां यथा हरौ ।
नेत्रे यथेकनेत्राणां लक्षितानां यथा जले ॥
शुधितानां यथाग्ने च कासुकानां यथा स्त्रियाम्

मनसा

यथा परस्मै चौराणां यथा जारे कुधीषिताम् ॥
विदुषाश्च यथा शास्त्रे शशिष्यो बणिजां यथा ।
तथा शूच्यन्तः कान्ते साध्वीनां योषितां प्रभो ॥
इत्युक्त्वा मनसा देवी पपात स्वामिनः पदे ।
जगत् चकार क्रोडे तां लपया स लपानिधिः ॥
नेत्रोदकेन मनसां स्त्रापयामास तां मुनिः ।
साश्रुणा च सुनेः क्रोडं सिधेच भेदकातरा ॥
तदा ज्ञानेन तौ द्वौ च विशोकौ च बभूवतुः ।
स्मरं स्मरं पदाम्भोजं कृष्णस्य परमात्मनः ॥
जगाम तपसे विप्रः स्वकान्तां सुप्रबोध च ।
जगाम मनसा शम्भोः कैलासं मन्दिरं गुरोः ॥
पार्ष्वती बोधयामास मनसां शोककर्षिताम् ।
शिवश्चातीव ज्ञानेन शिवेन च शिवालये ॥
सुप्रशस्तदिने साध्वी सुयुवे मङ्गलजयि ।
नारायणांशं पुच्छ च ज्ञानिनां योगिनां तु ॥
गर्भस्थितो महाज्ञानं श्रुत्वा शङ्करवक्त्रतः ।
स बभूव च योगीन्द्रो योगिनां ज्ञानिनां गुरुः ॥
जातकं कारयामास वाचयामास मङ्गलम् ।
वेदांश्च पाठयामास शिष्याय च शिवः शिशोः ॥
रत्नजिह्वोऽपि लज्जं ब्राह्मणेभ्यो ददौ शिवः ।
पाञ्चमी च गवीं लज्जं रत्नजि विविधानि च ॥
शम्भुश्च चतुरो वेदान् वेदाङ्गानीतराणि च ।
जालकं पाठयामास ज्ञानं गृह्यस्य परम् ॥
भक्तिरस्ति स्वकान्ते चाभीष्टदेवे गुरौ हरौ ।
यस्याश्च तेन त्वत्पुत्रो बभूवपुस्तीक एव च ॥
जगाम तपसे विष्णोः पुष्करं श्रीकृष्णजया ।
संप्राप्य च महाभक्तं तपस्य परमात्मनः ॥
दिशं वर्षत्रिलोकश्च तपस्तप्ता तपोधनः ।
ब्याजगाम महायोगी नमस्कृत्य शिवं प्रभुम् ॥
शङ्करश्च नमस्कृत्य कृत्वा च जालकं पुरः ।
सा चाजगाम भक्त्या कथयस्याश्रमं पितुः ॥
तां सपुत्रां सुतां दृष्ट्वा सुदं प्राप प्रजापतिः ।
श्रुतलज्जं रत्नानां ब्राह्मणेभ्यो ददौ सुने ॥
ब्राह्मणान् भोजयामास सोऽसंख्यानं श्रियसं
शिशोः ।
अदितिश्च दितिश्चान्या सुदं प्रापुः परन्तथा ॥
सा सपुत्रा च सुचिरं तस्यौ तातालये तदा ।
तदीयं पुनराख्यानं वक्ष्यामि तत्तिशामय ॥”
तस्या माहात्म्यं यथा,—
“व्याभिमन्युतनये ब्रह्मशपः परीक्षिते ।
बभूव सहसा ब्रह्मन् ! देवदेविण कर्मणा ॥
सप्ताहे समतीते तु तत्तत्कक्षाश्च भोक्तुम् ।
शशाप शङ्करी वृषतिं कौशिक्याश्च जलेन च ॥
राजा श्रुत्वा तत्प्रवृत्तिं गङ्गाद्वारं जगाम सः ।
तत्र तस्यौ च सप्ताहं शूत्राव धर्मसंहिताम् ॥
सप्ताहे समतीते तु गच्छन्तं तत्तत्कं पथि ।
धन्वन्तरिर्भूषं भोक्तुं ददर्श गासुको वृषम् ॥
तथोर्वभूव संवादः सुप्रीतिश्च परस्परम् ।
धन्वन्तरिर्मणिं प्राप तत्तत्कः स्नेहया ददौ ॥
स ययौ तं गृहीत्वा च तुष्टः प्रवृष्टमानसः ।
तत्तत्को भक्त्यामास वृषश्च मञ्चकस्थितम् ॥
राजा जगाम वैकुण्ठं स्मरं स्मरं हरिं गुरुम् ।

III.

153

६०६

मनसा

सत्कारं कारयामास पितुर्जन्मजयः शुचा ॥
राजा चकार यज्ञश्च सर्पसत्वं तस्यो सुने ॥
प्राणास्तत्याज सर्पाणां समूहो ब्रह्मतेजसा ॥
स तत्तत्कक्ष भीतश्च महेन्द्रं शरणं ययौ ।
सिन्दुश्च तत्तत्कं हस्तं विप्रवर्गः समुद्यतः ॥
अथ देवाश्च सुनयथाययुर्मनसान्तिकम् ।
तान्नुद्यम महेन्द्रश्च भयकातरविक्रलः ॥
तत आस्तीक आगत्य यज्ञश्च मातुराशया ।
महेन्द्रतत्तत्प्राणान् ययासे भूमिपं वरम् ॥
ददौ वरं वृषश्रेष्ठः लपया ब्राह्मणाजया ।
यज्ञं समाप्य विप्रेभ्यो दक्षिणाश्च ददौ मुदा ॥
विप्राश्च सुनयो देवा गत्वा च मनसान्तिकम् ।
मनसां पूजयामासुस्तुष्टुबुध एयक् एयक् ॥
शक्रः सम्भृतसम्भारो भक्तियुक्तः सदा शुचिः ।
मनसां पूजयामास तुष्टाव परमादरम् ॥
दत्त्वा षोडशोपचारं बलिच तत्तत्तयं तदा ।
प्रददौ परितुष्टश्च ब्रह्मविष्णुशिवाजया ॥
संपूज्य मनसादेवीं प्रययुः स्वालयश्च ते ।
इत्येवं कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इन्द्रजितमनसा पूजास्तोत्रे यथा,—

नारद उवाच ।

“केन तुष्टाव स्तोत्रेण महेन्द्रो मनसां सतीम् ।
पूजाविधिक्रमं तस्याः श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
श्रीनारायण उवाच ।
सुज्ञातः शुचिराचान्तो धृत्वा धौते च वाससी ।
रत्नसिंहामने देवीं वासयामास भक्तिः ॥
स्वर्गगङ्गाजलेनैव बहुकुम्भस्थितेन च ।
स्त्रापयामास मनसां महेन्द्रो वेदमन्त्रतः ॥
वाससी वासयामास वह्निशृङ्गे मनोहरे ।
सर्वाङ्गे चन्दनं दत्त्वा पाद्यार्घ्यं भक्तिमयुतः ॥
गणेशश्च दिनेशश्च वह्निं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
संपूज्यादौ देवघटकं पूजयामास तां सतीम् ॥
ॐ ह्रीं श्रीं मनसादेये स्वाहा श्रवश्च मन्त्रतः ।
दशाक्षरं गृह्येन ददौ सर्वं यथोचितम् ॥
दत्त्वा षोडशोपचारं दुर्लभं दुर्लभां हरिः ।
भक्ता च पूजयामास ब्रह्मणा प्रेरितो मुदा ॥
वायं नानाप्रकारश्च वादयामास तत्र वै ।
यभूव पुण्यवृष्टिश्च नभसो मनसोपरि ॥
देवविप्राजया तत्र ब्रह्मविष्णुशिवाजया ।
तुष्टाव साश्रुनेत्रश्च पुलकाञ्चितविग्रहः ॥

महेन्द्र उवाच ।

देवि ! त्वां स्तोतुमिच्छामि साध्वीनां प्रवरां
वराम् ।
परात्पराश्च परमां नहि स्तोतुं क्षमोऽधुना ॥
स्तोत्राणां लक्षणं वेदे स्वभावाद्यानतत्परम् ।
न क्षमः प्रकृतं वक्तुं गुणानां तव सुव्रते ॥
शुद्धसत्त्वस्वरूपा त्वं कोपहिंसाविवर्जिता ।
न च शम्भो मुनिस्तेन त्यक्तया च त्वया यतः ॥
त्वं मया पूजिता साध्वी जननी च यथादितिः ।
दयारूपा च भगिनी क्षमास्वरूपा यथा प्रच्छः ॥
त्वया मे रक्षिताः प्राणाः पुत्रदाराः सुरेश्वरि !
अहं करोमि त्वां पूज्यां प्रीतिश्च वर्द्धते मम ।

मनसा

नित्या यद्यपि पूज्या त्वं भवेत्तत्र जगदम्बिके ! ।
तथापि तव पूजाश्च वर्द्धयामि न सर्वतः ॥
ये त्वामाधातुसंक्रान्ता पूजयिष्यन्ति भक्तितः ।
पञ्चम्यां मनसास्थाधामीष्यां त्वां वा दिने दिने ॥
पुत्रपौत्रादयस्तेषां वर्द्धन्ते च धनानि च ।
यशस्विनः कीर्तिमन्तो विद्यावन्तो गुणान्विताः ॥
ये त्वां न पूजयिष्यन्ति निन्दन्त्यज्ञानतो जनाः ।
लज्जोद्दीप्ता भविष्यन्ति तेषां नागभयं सदा ॥
त्वं स्वयं स्वर्गलज्जोश्च वैकुण्ठे कमलालया ।
नारायणांशो भगवान् अरक्ताहर्म्मनीश्वरः ॥
तपसा तेजसा त्वाश्च मनसा सष्टां पिता ।
अस्माकं रक्षणायैव तेन त्वं मनसाभिधा ॥
मनसा देवितुं शक्ता स्वात्मना सिद्धयोगिनी ।
तेन त्वं मनसादेवी पूजिता वन्दिता भवे ॥
या भक्ता मनसा देवाः पूजयन्त्यपि शं भूषाम् ।
तेन त्वां मनसां देवीं प्रयदन्ति पुराविदः ॥
सत्त्वरूपा च देवि ! त्वं शश्वत्सत्त्वनिधेयया ।
यो हि यद्भावयेत्तत्त्वं स तत् प्राप्नोति तत्तमः ॥
इन्द्रश्च मनसां ज्ञात्वा गृहीत्वा भगिनीश्च
ताम् ।

प्रजगाम स्वभवनं भृषावासःपरिच्छेदाम् ॥
पुच्छेण सार्द्धं सा देवी चिरं तस्यौ पितुर्गृहे ।
भ्रात्रभिः पूजिता शश्वत्सत्त्वा वन्द्या च सर्वतः ॥
गोलोकात् सुरभी प्रक्षन् । तत्रागत्य सुपूजि-
ताम् ।

तां स्त्रापयित्वा क्षीरेण पूजयामास सादरम् ॥
ज्ञानश्च कथयामास गोप्यं सर्वसुदुर्लभम् ।
तथा देया पूजिता सा स्वर्लोकश्च पुनर्ययौ ॥
इदं स्तोत्रं पुण्यबीजं तां संपूज्य च यः पठेत् ।
तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशोद्भवश्च च ॥
विषं भवेत् सुधातुल्यं मिह स्तोत्रो यदा भवेत् ।
पञ्चलजनेनैव सिद्धस्तोत्रो भवेत्ततः ॥
सर्पशायी भवेत् सोऽपि निश्चितं सर्पवाहनः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्यायः ॥
धन्वन्तरिस्तमनसाध्यातपूजादि यथा,—
धन्वन्तरि उवाच ।

“इहागच्छ जगद्गौरि ! इहागम मम पूजनम् ।
पूज्या त्वं त्रिषु लोकेषु परा कथयपकथ्यके ! ॥
त्वया जितं जगत् सर्वं देवि ! विष्णुस्वरूपया ।
तेन त्वेष्टपयोगश्च न क्रमो रणभूमियु ॥
इत्युक्त्वा संयतो भूत्वा भक्तिनस्त्रात्मकन्धरः ।
गृहीत्वा शुक्लकुसुमं ध्यानं कर्त्तुं समुद्यतः ॥
चारुचम्पकवर्णाभां सर्वाङ्गसुमनोहराम् ।
ईषडास्यप्रसन्नास्यां शोभितां सुलभावाससा ॥
कवरोभारशीमाद्यां रत्नाभरणभूषिताम् ।
सर्वाभयप्रदां देवीं भक्तानुग्रहकातराम् ॥
सर्वविद्याप्रदां शान्तां सर्वविद्याविशारदाम् ॥
नागेन्द्रवाहिनीं देवीं भजे नागेश्वरीं पराम् ॥
ध्यात्वेवं कुसुमं दत्त्वा नानाद्रव्यसमन्वितम् ।
दत्त्वा षोडशोपचारं पूजयामास तां प्रिये ॥
स्तोत्रश्चकार भक्ता च पुलकाञ्चितविग्रहः ।
पुटाञ्जलियुतो भूत्वा भक्तिनस्त्रात्मकन्धरः ॥”

मनस्का

धन्वन्तरिकवाच ।

नमः सिद्धिस्वरूपार्थे सिद्धिदार्थे नमो नमः ।
 नमः कश्यपकन्यायै वरदायै नमो नमः ॥
 नमः शङ्करकन्यायै शङ्करायै नमो नमः ।
 नमस्ते नागवाहिन्यै नागेश्वर्यै नमो नमः ॥
 नमो नागभगिन्यै च योगिन्यै च नमो नमः ।
 नमोऽस्मीकजनन्यै च जनन्यै अगतां नमः ॥
 नमो जरत्कारुनाम्ने जरत्कारुक्लिन्यै नमः ॥
 नमश्चिरं तपस्विन्यै सुखदायै नमो नमः ।
 नमस्तपःस्वरूपार्थे फलदायै नमो नमः ॥
 मुशीलायै च साध्वै च शास्तायै ते नमो नमः ॥
 इत्येवमक्ता भक्ता च प्रणनाम प्रयत्नतः ॥
 तथा देवी वरं दत्त्वा सत्वरं स्वालयं ययौ ॥
 इति प्रक्ष्वेवर्तं श्रीकृष्णजन्मखण्डे धन्वन्तरिदर्प-
 भङ्गमनसाविजयी नाम ५१ अध्यायः ॥ * ॥
 (कामरूपस्थितनदीविशेषः । यथा, कालिका-
 पुराणे । ७४ । ३३ ।
 “ततस्तु मनसा नाम नदी पुण्यतमा परा ।
 सरित्त्वा मनसास्था तु तृणविन्दवतारिता ॥
 वैशाखं सकलं मासं यस्यां स्नात्वा नरोत्तमः ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”)
 मनसादेवी, स्त्री, (मनसा चासौ देवी जेत ।
 यदा, मनसा दीयतीति । दिव् + अच् ।
 डीप् । “मनसः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ४ ।
 इति विभक्त्युक् ।) मनसा । इति जटा-
 धरः ॥ (यथा, जम्बवेवर्तं प्रकृतिखण्डे १४ । १२८ ।
 “सम्पूज्य मनसादेवीं प्रयतुः स्वालयच्च ते ॥”)
 अस्या विवरणं मनसाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 मनसिजः, पुं, (मनसि जायत इति । जन् + डः ।
 “जलदन्तान् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । २ । १ ।
 इत्युक् ।) कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥
 (यथा, शाकुन्तले द्वितीयाङ्के ।
 “कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भाषदर्शना-
 श्वासि ।
 अजन्तार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना
 कुरुते ॥”)
 मनोजाते, त्रि ॥
 मनसिप्रयः, पुं, (मनसि प्रेते इति । प्री +
 “अधिकरणे प्रेते ।” १ । ७ । १५ । इति अच् ।
 “जलदन्तान् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ६ ।
 इत्युक् ।) कामदेवः । इति जलायधः ॥
 मनस्कारः, पुं, (मनसि मनसो वा कारो निश्चय
 इति । यद्वा, कृ + भावे घञ् । मनसः कारो-
 विकारः करणमिति वा ।) मनसः सुखादिः ।
 तत्प्रायः । निष्ताभोगः २ । इत्यमरः । १ ।
 ५ । ४ ॥ द्वे मनसः सुखादौ तत्परत्वे एकस्मिन्
 विधये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिराभोगः ।
 आभोगस्तत्प्रायमिति सञ्चानन्दः । स्थि-
 मित्यन्ये । आपार इत्यपरे । वाञ्छितवस्तु-
 यापना चित्तस्य निराकाङ्क्षता । आभोगः
 परिपूर्णतेति परे । अनागतचित्ततादिरूपो
 मनस्कार इत्यपरे । मनसो मनसि वा कारो

मनसि

निश्चयो मनस्कारः सेतु कवेति सः । मनसि
 करणं मनसि कारः इत्यपि दृश्यते अत्र वाहु-
 न्यात् सप्तम्या अलुक् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 मनस्तापः, पुं, (मनसः तापः पीडा ।) मनः-
 पीडा । यथा, गारुडे १ । ११ अध्याये ।
 “मनस्तापं न कुर्वीत आपदं प्राप्य पाण्डवः ।
 समवृद्धिः पद्मनाभा सुखदः खे समो भवेत् ॥”
 अनुतापः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
 “प्राश्चित्तं यदा देवान् द्विजं यज्ञोपवीतकम् ।
 मनस्तापेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽप्रवीणमुनिः ॥”
 मनस्तालः, पुं (तल्यत इति । तल प्रतिष्ठायां +
 घञ् । मनसि तालः प्रतिष्ठा यस्य ।) दुर्गायाः
 मिहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हरितालः ।
 तत्र जीवत्वमपि । यथा, वेदकरतमालायाम् ।
 “हरितालं मनस्तालं वर्णकं गटभूषणम् ॥”)
 मनसो, त्रि, (मने मनसि वा तिष्ठतीति । म्या +
 कः । पक्षे विसर्गस्य लोपः ।) मनोऽवच्छिन्नम् ।
 अन्तःकरणस्थितम् । यथा,—
 “मनस्यं मनमध्यस्थं मध्यस्थं मनवर्जितम् ।
 मनसा मनमालोक्य स्वयं सिद्धान्तिं योगिनः ॥”
 इति श्रीमद्भुक्तगीतासुपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ब्रह्मनिरूपणं
 नाम १ अध्यायः ॥ “तादृशब्रह्मापरोक्षेण मुच्यते
 इत्याह मनस्यमित्यादि । मनस्यं मनोऽव-
 च्छिन्नम् । मनमध्यस्थं मनःसालोभूतम् । मध्यस्थं
 मध्यमार्थोभूतम् । मनवर्जितं सकल्पविक-
 ल्यादिरहितम् । मनमवबोधोदात्तकम् । तदेवं
 मनसा परिशुद्धान्तःकरणेन आलोक्य तद्
 गोचरापरोक्षचरमवृत्तिं लब्ध्वा । योगिनः
 ज्ञानिनः । स्वयमेव सिद्धान्तिं निवृत्ताविद्यका
 मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ।” इति श्रीमद्भुक्तगीतायाः
 सुषोधिण्यां टीकायां श्रीमोक्षपादाचार्यविर-
 चितायां १ अध्यायः ॥ * ॥ सर्वं सान्ता अद-
 न्ताश्चेति प्रमाणादत्र मनशब्दोऽकारान्तः ।
 मनःस्थितम् । यथा,—
 “आजन्मं मन्मनस्यं यदपि भम मनोऽभ्यसः
 कापि नाभूत्
 तत्ते पुण्यप्रसापादिह शरदि सतः सिद्धमाभूत्
 सुखेन ॥”
 इत्युद्धटः ॥
 मनोपनी, स्त्री, (प्रशस्तं मनोऽस्यस्येति । इति ।
 मनस् + विनि । डीप् ।) प्रशस्तमनाः स्त्री ।
 यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ३० ।
 “मनस्विनीमानसिप्रातर्दक्षं
 तदेव ज्ञानं वचनं समस्य ॥”
 शकृद्वीः पत्रा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ५२ । १७ ।
 “प्राणश्चैव शकृदुच्च पिता भम महायशः ।
 मनस्विन्यामहं तस्मात् पुत्रो वेदशिरा भम ॥”
 प्रजापतिपत्नी । सा च भोमस्य वसो जन्मनी ।
 यथा, महाभारते । १ । ६६ । १६ ।
 “धृन्वायास्तु धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो भुवस्तथा ।
 चञ्चमास्तु मनस्विन्याः श्वसायाः श्वसनस्तथा ॥”)

मनीषी

मनस्वी, [न] पुं, (प्रशस्तं मनोऽस्यस्येति ।
 मनस् + विनिः ।) शरभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रशस्तमनोयुक्ते, त्रि । यथा,—
 “मनस्विगर्हितः पत्न्याः समारोहमसाम्यतम् ॥”
 इति कारकटीकायां दुर्गादासः ॥
 मनाक, य, (मन्यते इति । मन ज्ञाने + बाहुल-
 कान् आकप्रत्ययः ।) अल्पम् । इत्यमरः । ३ ।
 ४ । ८ ॥ (यथा, भागवते । १ । १० । ३५ ।
 “मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान् ।
 आनतान् भार्गवोपागाच्छान्तवाहो मनाग्-
 विभुः ॥”)
 मन्दः । इति मेदिनी । अथय-के, ११ ॥
 मनाका, स्त्री, (मन्यते इति । मन + “बलाका-
 दयश्च ।” उणा० ४ । १४ । इत्याकाः । टाप् ।)
 हस्तिनी । इत्युणादिकोषः ॥
 मनाकरं, स्त्री, (मनाक् यथा तथा करोतीति ।
 कृ + अच् ।) मङ्गला । मल्लिकागन्धयुक्तागुरु ।
 इति शब्दचन्द्रिका । (मनाक् अल्पस्य करः ।)
 इत्युत्कारके, त्रि ॥
 मनायी, स्त्री, (मनोः पत्नीति । मनु + “मनोरौ
 वा ।” ४ । १ । ६८ । इति डीप् उदात्तकारश्च ।)
 मनोः पत्नी । इति जटाधरः ॥
 मनायो, स्त्री, (मनोः स्त्री । मनु + “मनोरौ वा ।”
 ४ । १ । ६८ । इति डीप् औकारश्चान्तादेशः ।)
 मनुपत्नी । इति दुर्गाधोपाचार्यकरणम् ॥ (यथा,
 शतपथब्राह्मणे । १ । १ । ४ । १६ ।
 “सा मनोरेव जायां मनार्वीं प्रविशेश ॥”)
 मनिनं, त्रि, (मन बोधि + क्तः ।) ज्ञातम् । इत्य-
 मरः । ३ । १ । १० ॥
 मनोकं, स्त्री, (मन्यते शोभार्थमाद्रियते इति । मन्
 + “अनीकादयश्च ।” उणा० ४ । २५ । इति
 कीकनुप्रत्ययेन निपातनान् साधु ।) अञ्ज-
 नम् । इत्युणादिकोषः ॥
 मनीषा, स्त्री, (ईप् + अच् । टाप् । मनस ईषा
 गमनम् । “शकृन्वादिषु पररूपं वाच्यम् ।”
 १ । १ । ६४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या साधुः ।)
 बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ७ । ५ ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे । १ । ५४ । ८ ।
 “असमं चतुस्रममा मनीषा ॥”
 स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८३ । १० ।
 “उत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥”
 “मनीषां स्तुतिमविद प्राप्त्वानसि ॥” इति
 तद्वाक्ये सायनः ॥)
 मनीषी, [न] पुं, (मनीषा अस्यस्येति । मनीषा +
 श्रोत्यादित्वात् इतिः ।) पण्डितः । इत्यमरः ।
 २ । ७ । ५ ॥ (यथा च मनो । १ । १७ ।
 “यन्मनीषयवाः सृष्ट्वास्तस्येमान्माश्रयन्ति षट् ।
 तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य भूतिं मनीषिणः ॥”)
 बुद्धियुक्ते, त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६४ । ४५ ।
 “चत्वारि वाक् परमिता पदानि
 तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ॥”
 “मनीषिणो मेधाविनः ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

मनुः

मनुः, स्त्री, (मनु + "धृस्वस्त्रिहीति ।" उणा० १।११। इति उः ।) एकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मनोः पञ्चोति । मनु + "मनोरो वा ।" ४।१।१८। इत्यत्र "वा यच्चणन हावपि विकल्पोति ।" तेन चैक्यं भवति । मनुः स्त्री मनायी मनावी मनुः ।" इति काशिकोक्तः पञ्च डीवभाषः ।) मनुपत्नी । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥

मनुः, पुं, (मनुते इति । मनु + "धृस्वस्त्रिहीति ।" उणा० १।११। इति उः ।) ब्रह्मणः पुत्रः । स च प्रजापतिर्धर्मशास्त्रवक्ता च । इति लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ मनुष्यः । इति शब्द-रत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८।४७।४ । "मनोर्विश्वस्य धिदम आदित्याराय ईशते-
२नह्यो वक्तव्यः सुक्तयो वक्तव्यः ॥"
"मनोः मनुष्यस्य ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
जिनभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मनुः । इति लट्ठाधरः ॥ (यथा, गौतमीयनक्षत्रे । ७।५ । "गोहिरण्यकवस्त्रादीस्त्रिष्वेद गुरुमात्मनः । यथा ददाति क्षुण्डः प्रसन्नयदनी मनुम् ॥" * ॥)
प्रतिकल्पे चतुर्दश मनवो भवन्ति तेषां नामानि यथा । स्वायम्भुवः १ स्वरोचिषः २ उत्तमः ३ तामसः ४ रैवतः ५ चाक्षुषः ६ एते गताः । वैवस्वतः ७ । वर्णमानोऽयम् । सावर्णिः ८ दक्षसावर्णिः ९ ब्रह्मसावर्णिः १० धर्मसावर्णिः ११ रुद्रसावर्णिः १२ देवसावर्णिः १३ इन्द्रसावर्णिः १४ एते भविष्यन्ति । इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १ अध्यायः ॥ * ॥
एतेषामुत्पत्तिर्यथा,—

"आदौ मनुर्ब्रह्मपुत्रः शतरूपापतिर्ब्रह्मा ।
धर्मिष्ठानां वरिष्ठश्च गरिष्ठो मनुष्य प्रभुः ॥
स्वायम्भुवः शम्भुशिष्यो विष्णुव्रतपरायणः ।
जीवन्मुक्तो महाज्ञानी भवतः प्रपितामहः ॥
संप्राप कृष्णदास्यश्च गोलोकश्च जगाम सः ।
दृष्ट्वा सुतं स्वपुत्रश्च प्रहृष्टश्च प्रजापतिः ॥
तुष्टाव शङ्करं तुष्टः सहजे मनुमन्यकम् ।
स च स्वयम्भुपुत्रश्च पुरः स्वायम्भुवो मनुः ॥
स्वरोचिषो मनुश्चैव द्वितीयो बह्मिनन्दनः ।
राजा वदान्यो धर्मिष्ठः स्वायम्भुवसमो महान् ॥
प्रियव्रतसुतावर्ण्यो द्वौ भू धर्मिणां वरो ।
तौ तृतीयचतुर्थौ च वेणुवौ तामसोत्तमौ ॥
तौ च शङ्करशिष्यौ च कृष्णभक्तिपरायणौ ।
धर्मिष्ठानां वरिष्ठश्च रैवतः पञ्चमो मनुः ॥
यष्टश्च चाक्षुषो ऋषी विष्णुभक्तिपरायणः ।
आह्रुदेवः सूर्यसुतो वेणुवः सप्तमो मनुः ॥
सावर्णिः सूर्यतनयो वेणुवो मनुश्चतुर्थः ।
नवमो दक्षसावर्णिर्विष्णुव्रतपरायणः ॥
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्ब्रह्मज्ञानविशारदः ।
ततश्च धर्मसावर्णिर्भृशुरेकादशः स्मृतः ॥
धर्मिष्ठश्च वरिष्ठश्च वेणुवानां सदा ब्रह्मा ।
ज्ञानी च रुद्रसावर्णिर्मनुश्च द्वादशः स्मृतः ॥
धर्मात्मा देवसावर्णिर्मनुश्च त्रयोदशः ।

मनुः

चतुर्दशो महाज्ञानी चैत्रसावर्णिरेव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
अपि च । स्वायम्भुवः १ । स च गायत्र्या ब्रह्मणो जातः । अस्य पुत्राः दश । अग्निप्रः । अग्निबाहुः । रिफफः । सवलः । ज्योतिष्मान् । द्युतिमान् । हयः । मेधाः । मेधातिथिः । वसुध । स्वरोचिषः २ । अस्य पुत्राश्चत्वारः । नमः । नमस्यः । प्रवृत्तिः । भावनश्च । औत्तमिः ३ । अस्य पुत्राः दश । ईयः । ऊर्णः । भूर्णः । शुक्तिः । शुक्रः । मधुः । माधवः । नमस्यः । नमः । सहस्र । तामसः ४ । अस्य पुत्रा दश । अकल्मषः । तपोधन्वी । तपोमलः । तपोधनः । तपोरतिः । तपस्यः । तपोद्युतिः । परन्तपः । तपोभागी । तपोयोगी च । रैवतः ५ । तस्य पुत्राः दश । अरुणः । तत्त्वदर्शी । वितवान् । हयपः । कपिः । मुक्तः । निरुतमुक्तः । सप्तः । निर्माहः । प्रकाशकश्च । चाक्षुषः ६ । स च ध्रुवपुत्रान् रिपुञ्जयान् ब्रह्मरुहिष्यां धीरणकन्यायां वरिण्यां जातः । तस्य भार्या नकुला । तस्य पुत्राः दश । उरुः । पुरुः । शतदुम्नः । तपस्वी । सत्यवाक् । कविः । अग्निष्टुपः । अतिरात्रः । स्वच्छस्वः । अभिमन्युश्च । वैवस्वतः ७ । स च सूर्यात् संजायते जातः । तस्य पुत्राः दश । इलः । इक्ष्वाकुः । कुशनाभः । अग्निः । रिष्टः । नरिष्यन्तः । कुरुषः । शर्यातिः । पृथग्रः । नाभागश्च । सावर्णिः ८ । स च सूर्यात् ह्यायायां जातः । तस्य पुत्राः दश । धृतिः । परोयान् । यवमः । सुवर्णः । वृष्टिः । चरिणुः । ईयः । सुमतिः । वसुः । शुभ्राश्च । रौच्यः ९ । अमौ रुचिः प्रजापतेः पुत्रः । भौत्यः १० । असौ भूतिनामक-प्रजापतेः पुत्रः । मेरुसावर्णिः ११ । अमौ प्रक्षरणः पुत्रः । अतुः १२ । अतुधामा १३ । विष्वक्-सेनः १४ । इति मात्स्ये गवमाध्यायावधि एकविंशत्यध्यायपर्यन्तम् ॥ क्रमशस्तेषां विवरणानि यथा, १ स्वायम्भुवः । यथा, मार्कण्डेय ५६ अध्याये ॥
"मनोः स्वायम्भुवस्यासन् दश पुत्रास्तु तत्तममाः ।
येरियं पृथिवीं सखा सप्रहोपा सप्रजता ।
सप्तसुदा करवती प्रतिवर्धं निवेष्टिता ॥"
२ स्वरोचिषः । यथा, तत्रैव ६७ अध्याये ।
मार्कण्डेय उवाच ।
"ततः स्वरोचिषं नाम्ना द्युतिमन्तं प्रजापतिम् ।
मनुचकार भगवांस्तस्य मन्वन्तरं शृणु ॥
तत्रान्तरे तु ये देवा मनुयस्तन्मताश्च ये ।
भौपालाः क्रौष्टुके । ये तान् गदतस्त्वं निशामय ॥
देवाः पारावतास्तत्र तथैव तपिता द्विज ! ।
स्वरोचिषेऽन्तरे सैन्द्रो विपश्चिदिति विष्णुतः ॥
ऊर्णस्तस्वस्था प्राणो हनोलिक्यभस्ताथा ।
निधिरश्वावैवीराश्च तत्र सप्रधयोऽभवन् ॥
चैत्र-किंपुरुषाद्याश्च सुतास्तस्य महात्मनः ।
सप्तसन् सुमहावीर्याः पृथिवीपरिपालकाः ॥

मनुः

तस्य मन्वन्तरं यावत्तावत्तदंशविस्तरे ।
भुक्तियमवतिः सर्वा द्वितीयं ये तदन्तरम् ॥
स्वरोचिषस्तु भरितं जम्भ स्वरोचिषस्य च ।
निशम्य सुत्यते पापेः अहधामो हि मानवः ॥
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव ६१ अध्यायमारभ्य ६६ अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ ३ औत्तमः । यथा, तत्रैव ७३ अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

"मन्वन्तरे तृतीयोऽस्मिन् औत्तमस्य प्रजापतेः ।
देवानिन्द्रशमीन् भूपान् निबोध गदतो मम ॥
स्वधामानस्तथा देवा यथानामानुकारिणः ।
सत्वास्थश्च द्वितीयोऽन्यस्त्रिदशानां तथा गणः ॥
तृतीये तु गणे देवाः शिवाश्वा मुनिसत्तम । ।
शिवाः स्वरूपतस्ते तु श्रुताः पापप्रणाशनाः ॥
प्रतर्दनास्थश्च गणो देवानां मुनिसत्तम । ।
चतुर्थस्तत्र कथित औत्तमस्यान्तरं मनोः ॥
वशवर्त्तिनः पञ्चमेऽपि देवास्तत्र गणं द्विज ! ।
यथाख्यातस्वरूपास्तु सर्वं एव महासुत ॥
एते देवगणाः पञ्च स्मृता यज्ञमनुकथा ।
मन्वन्तरे मनुश्चैव सर्वे द्वादशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रो महाभागस्ते लोके स गुरुर्भवेत् ।
शतं क्रतूनामाहृत्य सुशान्तिनाम नामतः ॥
यस्योपसर्गनाशाय नामान्तरविभूषिता ।
अद्यापि मानवेर्गाथा गीयन्ते तु महतीतले ॥
सुशान्तिर्देवराट् कान्तः सुशान्तिं स प्रयच्छति
सहितः शिवसत्त्वादेस्तथैव वशवर्त्तिनः ॥
अजः परशुत्तिर्द्विषो महाबलपराक्रमाः ।
पुत्रास्तस्य मनोरासन् विख्यातास्त्रिदशो-
पमाः ॥

तत्सृष्टिसम्भवेर्भूमिः पालिताभूत्तरे श्वरैः ।
यावन्मन्वन्तरं तस्य मनोरुजमतेजसः ॥
चतुर्थ्यानां संख्याता साधिका ह्येकसप्ततिः ।
ऊतर्जनादिमंजानां यान्युक्तानि युगे मया ॥
स्वतेजसा हि तपसो वशिष्टस्य महात्मनः ।
तन्वाद्यान्तरे तस्मिन् सप्त सप्रधयोऽभवन् ॥
तृतीयमेतत्कथितं तव मन्वन्तरं मया ॥"
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव ६८ अध्यायमारभ्य ७८ अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ ४ तामसः । यथा तत्रैव ७४ अध्याये ।

"तामसाख्यो मनुर्भूतस्य मन्वन्तरं शृणु ।
ये देवा यत्पत्निर्यश्च देवेन्द्रो ये तथर्धयः ।
ये पुत्राश्च मनोस्तस्य पृथिवीपरिपालकाः ॥
सत्वास्तथान्ये सुधियः सुरुपा हरयस्तथा ।
एते देवगणास्तत्र सप्तविंशतिका सुते ! ॥
महावसो महावीर्यः शतयज्ञोपलक्षितः ।
शिखिरिन्द्रस्तथा तेषां देवानामभयद्विभुः ॥
ज्योतिर्धामा पुष्यः काश्यपेजोऽग्निबलकस्तथा
पौण्ड्रश्च तथा ब्रह्मन् । सप्त सप्रधयोऽभवन् ॥
नरः क्षान्तिः शान्तदान्तजागुजङ्गादयस्तथा ।
पुत्रास्तु तामसस्यासन् राजानः सुमहाधमाः ॥
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ५ रैवतः । यथा, तत्रैव ७५ अध्याये ।

मनुः

मार्कण्डेय उवाच ।

“तामाहाय ततो भूपः स्वमेव नगरं ययौ ।
तस्मादजायत मुनो रेवती रेवती मनुः ॥
समेतः सकले धर्मस्मान्वैरपराजितः ।
विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो वेदविद्यार्थशास्त्रविन् ॥
तस्य मन्वन्तरे देवान् मुनिदेवैरुपार्थिवान् ।
कथ्यमानान्मया ब्रह्मन् । निबोध मुममाहितः ॥
मुमेधसस्तत्र देवास्तथा भूपतयो द्विज ! ।
वेकृष्टस्वामितामश्च तत्तदंशं चतुर्दश ॥
तथा देवगणानान् चतुर्णांमपि निश्चर ! ।
नाम्ना विभुरभिरुद्रः शतयज्ञीपलक्षकः ॥
हिरण्यलोमा वेदश्रीरुद्रं वाहुस्तथापरः ।
वेदवाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महाभुजः ॥
वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारगः ।
एते सप्रथयन्नासन् रेवतस्यान्तरे मनोः ॥
बलवन्मुर्महावीर्यः सुयष्टस्तथापरः ।
सत्यकाशास्तथैवासन् रेवतस्य मनोः सुताः ॥
रेवतान्तास्तु मनवः कथिता ये मया तव ।
स्वायम्भुवाश्रया ह्येते स्वारीणिपत्यते मनुम् ॥”
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ६ चतुर्थः ।
यथा, तत्रैव ७६ अध्याये ।
“तस्य मन्वन्तरेशस्य येऽन्तरत्रिदशा द्विज ! ।
ये चर्षयस्तथैवेन्द्रो ये सुताश्चास्य तान् द्रष्टुम् ॥
आर्या नाम सुरास्तत्र तेषामेकोऽष्टको गणः ।
प्रख्यातकर्मणा विपः । यज्ञे ह्यभुजाभयम् ॥
प्रख्यातबलवीर्याणां प्रभाभरुद्रदृष्टाणाम् ।
द्वितीयश्च प्रस्तुताश्चो देवानामष्टको गणः ॥
तथैवाष्टक एवाव्यो भयार्थो देवतागणः ।
चतुर्थश्च गणस्तत्र यथगण्यस्तथाष्टकः ॥
लेखसंज्ञास्तथैवान्ये तत्र मन्वन्तरे द्विज ! ।
पञ्चमे च गणे देवास्तत्तमंज्ञा तस्यताप्रिनः ॥
शतं कृतानामाहुत्य यस्तीषामधिपोऽभवत् ।
मनोजवस्तथैवेन्द्रः संख्यातो यज्ञभागभुक् ॥
मुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानसतो मधुः ।
अतिनामा महिष्णश्च सप्रामन्निति चर्षयः ॥
उरुपुरुशस्तदुन्नप्रसुखाः सुमहाबलाः ।
चानुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥”
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ७ वैव-
स्वतः । यथा, तत्रैव ७८ अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे मरुद्गणाः ।
भृगवोऽङ्गिरसश्चाष्टौ यत्र देवगणाः स्मृताः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा विज्ञेया कश्यपात्मजाः ।
साध्याश्च वसवो विश्वे धर्मपुत्रगणास्तथः ॥
भृगोस्तु भृगवो देवाः पुत्रा ह्यङ्गिरसः सुताः ।
एष सर्गश्च मारीचो विज्ञेयः साम्यताधिपः ॥
ऊर्जस्वी नाम चैवेन्द्रो महात्मा यज्ञभागभुक् ।
अतीशानागता ये च वर्तन्ते साम्यतश्च ये ॥
सर्वे ते त्रिदशेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तु यत्नजगताः ।
सहस्राक्षाः कुलिशिनः सर्वे एव पूरन्दराः ॥
मघवन्तो वृषाः सर्वे दृष्टज्जगो गजगामिनः ।
ते शतक्रतवः सर्वे भूताभिमतजसः ॥

मनुः

धर्मादौः कारणैः युद्धैराधिपत्यगुणान्विताः ।
भूतभयभवन्नाथाः द्रष्टुं चेत्तत्तत्रं द्विज ! ॥
भूर्लोकोऽयं स्मृता भूमिरन्तरीक्षं दिवः स्मृतम् ।
दिशाश्च तथा स्वर्गस्त्रैलोक्यमिति गद्यते ॥
अत्रिस्त्रैव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महावृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवानृषीकस्य महात्मनः ।
अमरद्विस्तु मन्त्रेते मुनयोऽत्र तथान्तरं ॥
ईक्ष्वाकुर्नाभगश्चैव दृष्टशर्मातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभगो द्रष्टुं एव च ॥
कुरुषश्च पुष्यश्च वसुमान् लोकविश्रुतः ।
मनोर्वैवस्वतस्येते नव पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥
वैवस्वतमिदं ब्रह्मन् । कथितस्ते मयान्तरम् ।
अस्मिन् श्रुते नरः सद्यः पठिते चैव सत्तम ! ।
मुच्यते पातकैः सर्वैः पुण्यश्च महद्भुते ॥”
अस्यान्यद्विवरणं ७७-७८ अध्याययोर्द्रष्टव्यम् ॥
८ सावर्णिः । यथा, तत्रैव ८० अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“कथितस्तव सावर्णिष्ठायां ज्ञामुतश्च यः ।
पूर्वजस्य मनोस्तुल्यः स मनुर्भविताष्टमः ॥
रामो यासो गानवश्च दीप्रमान् क्षप एव च ।
कण्वश्च द्रुपस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्रथयोऽभवत् ॥
सुतपाश्चाभिनाभाश्च सुस्थाश्चैव त्रिधा सुराः ।
विंशकः कथितासंधौ चयाणां त्रिगुणो गणः ॥
तपस्तपश्च शाकश्च दुतिर्न्योतिः प्रभाकरः ।
प्रभामो दयितो धर्मस्तो गौरिश्च वक्रतुः ॥
इत्यादिकस्तु सुतपा देवानां विंशको गणः ।
प्रभुत्वं भुविभासादास्तथाव्यो विंशको गणः ॥
सुराणामभितानान् लवीयमपि मे द्रष्टुम् ।
दमो दान्तो ऋतः सोमो विन्तादाश्चैव विंशतिः ॥
सुस्था ह्येते समाख्याता देवा मन्वन्तराधिपाः ॥
मारोचस्येव ते पुत्राः काश्यपस्य प्रजापतेः ॥
भविष्याश्च भविष्यन्ति सावर्णस्यान्तरं मनोः ।
तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु बलिवर्गेऽन्तर्निर्मुने ! ।
पाताल आस्ति योऽद्यापि देवः समयवन्धनः ।
विरजाश्चाध्वनीरश्च निर्माहः सत्यवाक् कृतिः ॥
विष्णादाश्चैव तनयाः सावर्णस्य मनोवृषाः ॥”
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव ८१-८३ अध्यायेषु द्रष्ट-
व्यम् ॥ ८ दशसावर्णिः । यथा, तत्रैव ८४ अध्याये ।

“दशपुत्रश्च सावर्णि भावी यो नवमो मनुः ।
कथयामि मनोस्तस्य ये देवा मुनयो वृषाः ॥
पारामरीचिभर्गाश्च सुधर्माणस्तथा सुराः ।
एते त्रिधा भविष्यन्ति सर्वे द्वादशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु सहस्राक्षो महाबलः ।
साम्यत्वं कार्त्तिकेयो यो वहिपुत्रः षडाननः ॥
अहुतो नाम शक्रोऽर्मा भावी तस्यान्तरं मनोः ।
मेघानिथिर्वसुः सख्यो ज्योतिष्मान् दुतिर्मास्तथा ॥
सप्रथयोऽन्यः सबलस्तथान्यो ह्यथवाहनः ।
दृष्टकृतुर्वह्निः पञ्चहस्तो निरामयः ॥
पृथुश्रवास्तथाचिद्भान् भूतुरिन्द्रो दृष्टद्वयः ॥
एते वृषसुतास्तस्य दशपुत्रस्य वै वृषाः ॥”

मनुः

१० ब्रह्मसावर्णिः । यथा, तत्रैव ८४ अध्याये ।
“मनोस्तु दशमस्यान्यच्छृणु मन्वन्तरं द्विज ! ॥
मन्वन्तरे च दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः ।
सुखासीना निरुद्धाश्च त्रिःप्रकाराः सुराः ॥

स्मृताः ।

शतमंख्या हि ते देवा भविष्या भाविनो मनोः ।
यत्र पाणिनी शतं भावि तद्देवानां तदा शतम् ॥
शान्तिरिन्द्रस्तथा भावी सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ।
सप्रथोऽस्तान् निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा ॥
आपोऽस्मिन्निहविष्णाश्च सुकृती सत्य एव च ।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्रमः ॥
मुत्तैवस्त्रोत्तमौजाश्च भूमिसेनश्च वीर्यवान् ।
शतानीकोऽथ दृषभो ह्यनमित्रो जयद्रथः ॥
भूरिदुन्वः सुपर्वा च तस्येते तनया मनोः ॥”
११ धर्मसावर्णिः । यथा, तत्रैव ।
“भविष्या धर्मपुत्रस्य सावर्णस्यान्तरं द्रष्टुम् ॥
विहङ्गमाः कामगाश्च निर्माणरतयस्तथा ।
त्रिःप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्त्रिंशतो गणाः ॥
मामर्तेऽदिवसा ये तु निर्माणपतयस्तु ते ।
विहङ्गमा रात्रयोऽथ मौहृताः कामगा गणाः ॥
इन्द्रो वृषाश्चो भविता तेषां प्रख्यातविक्रमः ।
हविष्णाश्च वरिष्ठश्च अष्टिरन्यस्तथावृणिः ॥
निश्चरश्चानघश्चैव विष्टिष्यान्वो महाभुजिनः ।
सप्रथयोऽन्तरं तस्मिन्निहदेवश्च सप्रमः ॥
मर्त्यजगः सुशर्मा च देवानां कः पुरुहूतः ।
हेमधन्वा दृढायुश्च भाविनस्तसुता वृषाः ॥”
१२ रुद्रसावर्णिः । यथा, तत्रैव ।
“द्वादश रुद्रपुत्रस्य प्राप्ते मन्वन्तरे मनोः ।
सावर्णाख्यस्य ये देवा मुनयश्च द्रष्टुं एव तान् ॥
सुधर्माणः सुमनसो हरिता रौहितास्तथा ।
सुवर्णाश्च सुरास्तत्र पञ्चैते दशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रस्तु विज्ञेय ऋतधामा महाबलः ।
सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः सप्रथोऽनपि मे द्रष्टुम् ॥
दुतिस्तपस्वो सुतपास्तपोऽस्त्रिंशत्तपोनिधिः ।
तपोरतिस्तथैवान्यः सप्रमस्तु तपोवृत्तिः ॥
देवानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ।
मित्रवान् मित्रविन्दश्च भाविनस्तसुता ॥

वृषाः ॥”

१३ रौष्यः । यथा, तत्रैव ।
“चयोदशस्य पण्यां रौष्याख्यस्य मनोः सुतान् ।
सप्रथोऽश्च वृषाश्चैव गदगो मे निशामय ॥
सुधर्माणः सुरास्तत्र सुकर्माणस्तथापरैः ।
सुशर्माणः सुरा ह्येते समस्ता मुनिसत्तम ! ॥
महाबलो महावीर्यस्तीषामिन्द्रो दिवस्पतिः ।
भविष्यातश्च सप्रथोऽनपि गदगो मे निशामय ॥
हनिमानयश्चैव तत्तदंशं निरुत्सुकः ।
निर्मोहः सुतपाश्चाव्यो निष्कम्पश्च सप्रमः ॥
निजसेनो विचित्रश्च नयतिर्निर्भयो दृढः ।
सुनेत्रः शतवृद्धिश्च सुव्रतश्चैव ततसुताः ॥”
१४ भौत्यः । यथा, तत्रैव १०० अध्याये ।
“भौत्यो नाम मनुस्तस्य पुत्रो भूतेरजायत ।
तस्य मन्वन्तरे देवानृषीन् भूषांश्च मे द्रष्टुम् ॥

मनुः

भविष्यस्य भविष्यास्तु गदतो मम विस्तरात् ।
 देवेन्द्रो यच्च भविता तस्य विस्त्रातकर्मणः ॥
 चाक्षुषाश्च क्षत्रियाश्च पवित्रा भानिराक्षसा ।
 धारादृक्काश्च इत्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥
 शक्तिरिन्द्रस्तदा तेषां त्रिदशानां भविष्यति ।
 महाबली महावीर्यः सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ॥
 अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्भक्तोऽथ माधवः ।
 युक्तोऽजितश्च सप्तैते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥
 गुरुर्गभीरो ब्रह्मश्च भरतोऽनुयुहस्तथा ।
 स्त्रीमानी च प्रतीरश्च विष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥
 तेजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्येति मनोः सुताः ।
 चतुर्दश भयेतत्ते मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥
 मन्वन्तरकथाश्रवणफलमाह तत्रैव १०० अध्याये ।
 “श्रुत्वा मन्वन्तराणीत्यां क्रमेण मुनिसत्तम ।।
 पुण्यमाप्नोति मनुजस्तथास्त्रीणाञ्च सन्ततिम् ॥
 श्रुत्वा मन्वन्तरं पूर्वं धर्ममाप्नोति मानवः ।
 स्वारीण्यस्य श्रवणान् सर्वकामानवाप्नुते ॥
 औत्तमेधनमाप्नोति ज्ञानञ्चाप्नोति तामस ।
 रेवते च श्रुते बुद्धिं मुक्तां विन्दते स्त्रियम् ॥
 आरोग्यञ्चाक्षुषे पुंसां श्रुते वैवस्वते बलम् ।
 गुणवत्पुत्रपौत्रान् सुखसावर्णिके श्रुते ॥
 माहात्म्यं ब्रह्मसावर्ण्यं धर्मसावर्णिके शुभम् ।
 मतिमाप्नोति मनुजो रुद्रसावर्णिके जयम् ॥
 ज्ञातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दक्षसावर्णिके श्रुते ।
 निशातयत्यरिबलं रौच्यं श्रुत्वा नरोत्तमः ॥
 देवप्रसादमाप्नोति भौत्ये मन्वन्तरे श्रुते ।
 तथापिहोत्रं पुत्रांश्च गुणयुक्तानवाप्नुते ॥
 सर्वाण्यनुक्रमादयश्च षड्भ्योति मुनिसत्तमः ।
 मन्वन्तराणि तस्यापि श्रयतां फलमुत्तमम् ॥
 तत्र देवावृषीनिन्द्रात्मनस्तत्तनयानृपात् ।
 वंशांश्च श्रुत्वा सर्वेभ्यः पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥
 देवयोन्मृत्पाश्चात्ये ये तन्मन्वन्तराधिपाः ।
 ते प्रीयन्ते तथा प्रीताः प्रयच्छन्ति पुंसां मतिम् ॥
 ततः शुभां मतिं प्राप्य कृत्वा कर्म तथा शुभम् ।
 शुभां गतिमाप्नोति यावद्विन्द्रास्तुतदंशः ॥
 सर्वं स्युर्जतवः तैस्याः सर्वं मौम्यास्तथा यज्ञाः ।
 भवत्यसंशयं श्रुत्वा क्रमात्मन्वन्तरस्थितिम् ॥
 विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १२६ । १२६ ।
 “विश्वकर्मा मन्वन्तरा स्थविष्ठो स्मविरो भुवः ॥
 मननप्रधानो विद्वान् । यथा, वाजसनेयसंहि-
 तायाम् । १५ । ४६ ।
 “तस्मिन्महं निदधे नाकेऽग्निं यमाहुर्मनवस्तीर्ण-
 बर्हिषम् ॥
 “मनवः मननप्रधाना विद्वांसः ॥” इति तद्वाच्ये
 महौधरः ॥३॥ अन्तःकरणम् । यथा, भागवते ।
 ६ । ४ । २५ ।
 “देहोऽसवोऽन्ता मनवो भूतमात्रा
 नात्मानमन्युश्च विदुः परं यत् ॥”
 “मनवोऽन्तःकरणानि ॥” इति तद्वाच्ये श्रीधरः ॥
 क्षत्राश्वस्य पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ । १० ।
 “क्षत्राश्वोऽर्चिर्बि भार्यायां धूमकेतुमजीजनत् ।
 विषखायां वेदशिरः देवजं वयुनं मनुम् ॥”

मनुष्यः

मनुजः, पुं, (मनोजात इति । जन् + डः ।)
 मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा,
 विष्णुपुराणे । १ । ६ । १० ।
 “स्वर्गापवर्गी मानुष्यान् प्राप्नुवन्ति नरा मुने ।।
 यथाभिरुचितं स्थानं तदुपान्ति मनुजा
 द्विजः ॥”)
 मनुजी, स्त्री, (मनुज + गौरादित्वात् डीप् ।)
 मानुषी । इति जटाधरः ॥ (टाप् इत्येके । यथा,
 हरिवंशे । १७६ । २३ ।
 “विद्याधराणां नारीषु साध्वीषु मनुजासु च ॥”)
 मनुभूः, पुं, (मनोर्भवतीति । भू + क्तिप् । मनु-
 भूत्पत्तिस्थानं यस्येति वा ।) मनुष्यः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 मनुराट्, [ज] पुं, (मनुः मानव इव राजते
 इति । राज् + क्तिप् । मनुष्यवदाचारवत्त्वादस्य
 तथात्वम् ।) कुबेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मनुषी, स्त्री, (मनुष्यस्य स्त्री । मनुष्य + “ह्य-
 गवयसुकयमनुष्यमन्यानामप्रतिषेधः ।” ४ । १ ।
 ६३ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता डीप् । “हस्तद्वि-
 तस्य ।” ६ । ४ । १५० । इति यशोपः ।)
 मानुषी । इति शब्दरत्नावली ॥
 मनुष्यः, पुं, (मनोरपत्यमिति । मनु + “मनो-
 र्जातावश्यतौ घृक्च ।” ४ । १ । १६१ । इति
 यत् पुगागमश्च ।) मनोरपत्यम् । तत्पठ्यायः ।
 मानुषः २ मर्त्यः ३ मनुजः ४ मानवः ५ नरः
 ६ इत्यमरः । ३ । ६ । १ ॥ भूमिजः ७ द्विपदः
 ८ तैत्तनः ९ भूस्थः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मनुः ११ पञ्चजनः १२ पुरुषः १३ पुरुषः १४
 पुमान् १५ ना १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मर्गः १७ विट् १८ । इति जटाधरः ॥ * ॥
 (यथा, मनुः । १ । ४३ ।
 “रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरा-
 युजाः ॥”)
 स तु अस्वाक्सीतो ब्रह्मणो नवमः सर्ग एक-
 विधश्च । यथा,—
 “अस्वाक्सीतस्तु नवमः सत्तरैकविधो नृणाम् ।
 रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च मुखमानिनः ॥”
 इति श्रीभागवते । ३ । १० । २४ ।
 अपि च ।
 “तस्यापि ध्यायतः सर्गं सत्याभिधायिनस्ततः ।
 प्रादुर्भूत चायत्तादस्वाक्सीतस्तु साधकः ॥
 यस्मादस्वाक् प्रवर्तन्ते ततोऽस्वाक्सीतस्तु ते ।
 ते च प्रकाशबहुलास्तमोदितरजोऽधिकाः ॥
 तस्मात्ते दुःखबहुला भूयो भूयश्च कारिणः ।
 प्रकाशा बहिरन्तश्च मनुष्याः साधकास्तु ते ॥”
 इति विष्णुपुराणे सर्गकथननामाध्यायः ॥३॥
 मनुष्यजन्ममुक्तिकारणं यथा,—
 “विमुक्तिहेतुकाभ्यां तु नरयोनिः कृतात्मनाम् ।
 नासृजन्ति हि संसारे विभ्रान्तमनसो गताः ॥
 जीवा मानुष्यतां मयि जन्मनामयुतेरपि ।
 तदीदृक् दुर्लभं प्राप्य मुक्तिद्वारं विचिन्तयः ॥
 पतन्ति भूयः संसारे विष्णुमायाविमोहिताः ।

मनोज

मुदुस्तरापि दःसाध्या माया कण्ठस्य मोहिनी ॥
 इति तत्रैव मुद्रितनामाध्यायः ॥३॥
 “मनुष्याणां पिता माता भ्राता च श्रीहरिर्यथा
 विशेषतो मनुष्याणां पिता माता जनार्दनः ।
 भ्राता च सर्वलोकाणां वात्सल्यगुणसागरः ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥३॥
 स त्रिविधो यथा,—
 “यजन्ते सात्विका देवान् यत्तरन्तांसि राक्षसाः
 प्रेतान् भूतगणांश्चार्क्ष्य यजन्ते तामसा जनाः ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥
 “ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वमया मयि तिष्ठन्ति राक्षसाः
 जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”
 इति तत्रैव १४ अध्यायः ॥
 (त्रि, स्तुतिकारकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५ । ६ ।
 “होता मनुष्यो न दक्षः ॥”
 “मनुष्यो लौकिको वन्द्यो दातारं प्रभुं बहु-
 विधया स्तुत्या लौकितः ॥” इति तद्वाच्ये सायनः ।
 मनुष्यसम्बन्धो । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६२ । ११ ।
 “प्रमिनती मनुष्या युगानि ॥”
 “मनुष्या मनुष्याणां सम्बन्धीनि युगानि कृत-
 चैतादीनि प्रमिनती स्वगमनागमनाभ्यां प्रक-
 र्षणं हिंसन्ती ॥” इति तद्वाच्ये सायनः ॥ मनुष्य-
 हितः । यथा, ऋग्वेदे । २ । १८ । १ ।
 “दशारिचो मनुष्यः स्वर्षाः ॥”
 “मनुष्यो मनुष्याणां हितः स्वर्षाः स्वर्गस्य
 दाता ॥” इति तद्वाच्ये सायनः ॥)
 मनुष्यधर्मा, [न] पुं, (मनुष्यस्यैव धर्म आचारे
 यस्य “धर्मादनिच् कथयतात् ।” ५ । ४ । १०४ । इति
 समासान्तोऽनिच् ।) कुबेरः । इत्यमरः । १२६ । १ ।
 मनुष्ययज्ञः, पुं, (मनुष्येभ्यो मनुष्याद्यं यो यज्ञः ।
 अतिथिपूजनम् । इति रुयञ्जशब्ददर्शनात् ।
 (यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ५ । ६ । १ ।
 “तान्येव महासन्नाणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः
 पित्र्यज्ज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ॥”)
 मनुष्यी, स्त्री, (मनुष्य + गौरादित्वात् डीप् ।
 योपधप्रतिषेध “ह्यगवयसुकयमनुष्यमन्याना-
 मप्रतिषेधः ।” इति टाप् यशोपः भावः ।) मानुष-
 स्त्रीजातिः । तत्पठ्यायः । मानुषी २ नारी ३
 मानवी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मर्त्या ५
 मनुषी ६ नरी ७ । इति जटाधरः ॥
 मनोगुप्ता, स्त्री, (मनसा मनःशब्देन गुप्तेव ।)
 मनःशिला । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥
 मनोजन्मा, [न] पुं, (मनसो जन्म यस्य ।)
 कन्दर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मनोजवः, पुं, (मनस इव जवोऽस्य । एकदेव सर्व-
 गामित्वात् तथात्वम् ।) विष्णुः । यथा, महा-
 भारते दानधर्म सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ ।
 १४६ । ८७ ।
 “मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥”
 (मनसश्चित्तस्य जवः ।) मनसो वेगः । इति
 याकरणम् ॥ (अनिलपत्राः शिवायाः पुत्रः ।
 यथा, हरिवंशे । ३ । ४२ ।

मनोज्ञं

“अनिलस्य शिवा भार्या यस्याः पुत्रो मनो-
जवः ॥”)
नदस्य पुत्रभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ५२ । ११ ।
“शने चरस्तथा शुक्रो लोहितार्कः मनोजवः ॥”
तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ८५ ।
“मनोजव नरः स्नात्वा गोमहसफलं लभेत् ॥”
यज्ञमन्त्ररस्येन्द्रः । यथा, मार्कण्डेये । ७५ । १३ ।
“मनोजवस्तथेन्द्रः संस्थातो यज्ञभागसुक् ॥”
भेदातिथिः पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ५ । २० ।
०५ । “तस्य प्रियव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधा-
तिथिः । सोऽपि विभज्य सप्तवर्षाणि पुत्रनामानि
तेषु स्वामान् पुरोजवमनोजवपमानपुत्रा-
नोक्तचित्ररेषविश्वधारसंज्ञान् निधायाधि-
पतीन् स्वयं भगवद्यन्त आवेशितमतिमपो-
वनं प्रविशेत् ॥”)
मनोजवः, त्रि, (मनो जवं वेगवदयस्मिन् । यदा,
मनो जवति पितायमिति कृत्वा धावत्यस्मिन्
इति । जु मौजधातुः । अच् ।) पिठमुत्थः । तत्प-
र्यायः । पिठसन्निभः । इत्यमरः । २ । १२ । २३ ॥
अतिशयवेगवान् । (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ८ ।
“तमन्वधावर्गेण तु रगोऽभौ मनोजवः ॥”)
मनोजवमः, त्रि, मनो जवत्यस्मिन् । जु + बाहुल-
कान् अमच् ।) पिठसन्निभः । इत्यमरटीकायां
स्वामी । ३ । १ । १३ ॥
मनोजवा, स्त्री, (मनो जवत्यस्मिन् । जु । अच्
टाप् ।) अग्निजिह्वाव्रतः । इति जटाधरः ॥
(गुणादिविचित्रितस्या अग्निजिह्वाशब्दे ज्ञातया ॥
वह्निजिह्वाविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ५४ ।
“मनोजवा च या जिह्वा लघिमा गूणलक्षणा ।
तया नः पाहि पापेभ्य रेहि काच भङ्गा
भयान् ॥”
स्कन्दस्य मातृगणभेदः । यथा, महाभारते ।
६ । ४६ । १६ ।
“मनोजवा कण्टकिनी प्रधमा पुत्रना तथा ॥”
क्रौञ्चदीपस्य नदीविशेषः । यथा, मातृस्य ।
१२१ । ८० ।
“गौरी कुमुदती चैव सत्या रात्रिर्मनोजवा ॥”
भगवत्तथो यस्याः । वेगविशिष्टायां स्थिताम् ।
यथा, महाभारते । १ । २५६ । १८ ।
“अहःसु विहरानेन यथाकामं मनोजवा ॥”)
मनोजह्नुः, पुं, (मनोजस्य कामस्य उड्यस्मात् ।)
कामवृद्धिचक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मनोज्ञं, स्त्री, (मनो जानाति ज्ञापयति तोषय-
तीति । अन्तर्भूतगर्थं ज्ञातुं कः ।) सरल-
काष्ठम् । इति रत्नमाला ॥
मनोज्ञं, त्रि, (मनसा जानातीति । ज्ञा + कः ।
यदा, मनः ज्ञापयति तोषयतीति । अन्त-
र्भूतगर्थं ज्ञातुं कः ।) मनोजरम् । तत्प-
र्यायः । सुन्दरम् २ रुचिरम् ३ चारु ४
सुषमम् ५ साधु ६ शोभनम् ७ काव्यम् ८
मनोरमम् ९ रुच्यम् १० मञ्जु ११ मञ्जुलम् १२ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥ मनोजरम् १३ वस्तु-

ई१४ मनोर

रम् १४ वस्त्रम् १५ पेशलम् १६ पेशलम् १७
सुमनम् १८ वामम् १९ अमिरामम् २० नन्दि-
तम् २१ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ । अध्याये ।
“मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यगमशूनं हितम् ।
पूर्वं मधुरमश्वीयात् मध्वीरुल्लवणौ रमौ ॥”)
मनोज्ञा, स्त्री, (मनोज्ञ + स्त्रियां टाप् ।) मनः-
शिला । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रं त्रयोदशाध्याये ।
“स्त्रिंशं मनोज्ञाकासीसथोषाञ्जनकसेम्वैः ॥”)
राजपुत्री । इति जटाधरः ॥ बन्धाकर्कोटकी ।
आवर्तकी । स्थूलभीरकः । जाती । मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मनोभवः, पुं, (मनसः मनसि वा भवतीति ।
भू + अच् । मनसः भव उत्पत्तिर्यस्येति वा ।)
कन्दर्पः । इति हलानुधः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
१८ । ४१ ।
“ते तां दृष्ट्वाप्यती देव्याः साभिलाषा मनोभवम् ।
न श्रेकुरुतं धैर्यान्मनसा वोढुमातुराः ॥”
मनोभर्त्तुः, त्रि । यथा, भागवते । ६ । १५ । २४ ।
“दृश्यमाना विनर्धन न दृश्यन्ते मनोभवाः ।
कर्मभिर्धायितो नाना कर्माणि मनसोऽभ-
वन् ॥”)
मनोभृ, पुं, (मनसः मनसि वा भवतीति । भू +
क्लिप् ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कलाविलामे । १ । ३३ ।
“श्यामा शुशुभे शशिना तथा मनोभूर्मधुसू-
क्तेन ।
मदमुदितमानसानां तेनापि न्यगोदृशां
लीला ॥”)
मनोयोनिः, पुं, (मन एव योनिरुत्पत्तिस्थान-
मस्य ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । १० । १४२ ॥
मनोरथः, पुं, (मनसः रथ इव । मन एव रथो-
न्नेति वा ।) इच्छा । इत्यमरः । १ । ७ । २७ ॥
(यथा, रघौ । ११ । ५६ ।
“इतस्तस्य वेदेष्टुमन्येष्टं भर्तुं चोदिताः ।
कपयस्त्रिरात्रेभ्य रात्रिभ्यश्च मनोरथाः ॥”
कविविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५६६ ।
“मनोरथः शक्रदत्तश्चटकः सन्निर्मास्तथा ।
जभृङ्गः कवयस्तस्य वामनाद्याश्च भन्निगः ॥”)
मनोरमं, त्रि, (मनो रमयतीति । रम् + णिच् +
अण् ।) मनोजम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥
(यथा, गुणने । १ । ४६ । अध्याये ॥
“पुरस्ताद्विमानं पात्रं सुविस्तोर्णं मनोरमे ।
रुदः स्रुपौदनं दद्यात् प्रदेहं च सुमंस्कृतान् ॥”)
मनोरमा, स्त्री, (मनोरम + स्त्रियां टाप् ।)
गौरीवना । इति राजनिर्घण्टः ॥ बुद्धिशक्ति-
विशेषः । तत्पर्यायः । तारा २ महाश्रीः ३
वीङ्गारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ तारिणी ७
जया ८ अन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा
११ खड्गवाहिनी १२ भद्रा १३ वैष्णवा १४ नील-
सरस्वती १५ शङ्खिनी १६ महातारा १७

मनोज्ञा

वसुधारा १८ धनन्ददा १९ त्रिलोचना २०
लोचना २१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (इन्दी-
नराण्यविद्याधरस्य कन्या । यथा च मार्क-
ण्डेये । ६२ । १३ ।
“अहमिन्दीवराण्यस्य सुता विद्याधरस्य वै ।
नाम्ना मनोरमा जाता सुतायां मनधन्वना ॥”
सप्तसरस्वतीनामेकतमा । यथा, महाभारते ।
६ । ३८ । ४ ।
“सुप्रभा काञ्चनाक्षी च विशाला च मनोरमा ।
सरस्वती चौघवती सुरसुर्विमलोदका ॥”
तथा च तत्रैव । ६ । ३८ । २४—२५ ।
“उद्दालकेन यजता पूर्वम् ध्यात्वा सरस्वती ।
आजगाम सरित्श्रेष्ठा तं देशं श्रद्धाकारणात् ॥
पूज्यमाना मुनिगणैर्वल्कलानिजसंघैः ।
मनोरमेति विख्याता सा हि तेमनसालता ॥”
छन्दोविशेषः । तल्लक्षणमुदाहरणं यथा,
छन्दमग्न्याम् ।
“नरजगेभवेन्नमोरमा ॥”
“तरणिजातटे विहारिणी ब्रजविलासिनी
विलासतः ।
सुररिपोस्तनुः पुनातु वः सुलतशालिनी मनो-
रमा ॥”)
मनोजतः, त्रि, (मनसा मनसि वा जतः ।) प्रति-
जतः । इत्यमरः । ३ । १ । ४१ ॥
मनोजरं, त्रि, (हरतीति । जृ + अच् । मनसो
हरमिति ।) मनोजम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनौ । २ । ३३ ।
“स्त्रीणां सुखोऽयमक्रूरं विषयार्थं मनोजरम् ॥”
यथा च मार्कण्डेये । ११२ । ३ ।
“स ददर्श तदा तत्र होमधनुं मनोजराम् ॥”)
कुन्दवृक्षे, पुं । सुवर्णं, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥
मनोजरा, स्त्री, (मनोजर + टाप् ।) जाती ।
स्वर्णयुक्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (धरस्य वसोः
पत्नी । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ११४ ।
“मनोजरायाः शिशिरः प्राणोऽथ वरुणस्तथा ॥”
असरोविशेषः । यथा, महाभारते । १२ । १६ । ४५ ।
“मनोजरासुकेष्टी च सुसुखी हासिनी प्रभा ॥”)
मनोजता, [जृ] त्रि, (मनो हरतीति । जृ +
टप् ।) मनोजरकक्षा । यथा,—
“यमनं तेषुनेष्यामि त्रिलोकां यदि भावते ।
तमान्ये वरं यस्ते मनोजता तमादिश ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६२ अध्यायः ॥
मनोजारि, [जृ] त्रि, (मनो हरति मनो जतं
श्रीलमस्येति वा । जृ + णिनिः ।) मनोजरम् ।
इत्यमरटीकायां स्वामी । तथाहि ।
“गार्जं चारि मनोजारि सुरारिचरणयुतम् ।
त्रिपुरारिशिरश्चारि पापहारि पुनातु माम् ॥”
इति वाल्मीकिरत्नगङ्गास्तोत्रम् ॥
मनोज्ञा, स्त्री, (मनः जयति आकृष्यतीति ।
जृ + “आतोऽनुपसर्गं कः ।” १ । २ । इति कः ।
टाप् ।) मनःशिला । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—

मन्तुः

“मनःशिला मनोगुप्ता मनोज्ञा नागजिह्वा ।
नैपाली कुनटी गोला शिला दियोषधिः”

स्तुता ॥”

इति भाष्यप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मन्तव्यं, त्रि, (मन्त्यते इति । मन + तय ।) मन-
नीयम् । भाष्यम् । यथा । “आत्मा वा अरे
द्रव्यः ओतयो मन्तयो निदिध्यासितयः ।”
इत्यादि छान्दोग्योपनिषत् ॥

मन्ता, [मृ] त्रि, (मन्त्यते जानातीति । मन् +
“बहुलमन्त्रापि ।” उणा० २ । ६५ । इति
टप् ।) विद्वान् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-
ष्टतिः ॥ (मननकर्ता । यथा । “स हि हेतुः
कारणं निमित्तमक्षरं कर्ता मन्ता वेदिता
बोद्धा दृष्टा धाता प्रज्ञा विश्वकर्मा विश्व-
रूपः पुरुषः प्रभवोऽयं नित्यः गुणी ग्रहणं
प्राधान्यमयुक्तं श्रीबो ज्ञः प्रकृतश्चेतनावान्
विभुर्भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्मा चेति ।”
इति चरकं शारीरस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥

मन्तुः, पुं, (मन्त्यते इति । मन् + “कमिमनिजनि-
गाभायादित्यञ्च ।” उणा० १ । ७३ । इति
तुन् ।) अपराधः । (यथा, नैषधचरिते । ६ । ११० ।

“सतीव्रतेस्तीव्रमिमन्तु मन्तु-

मन्तर्वरं वज्रिणि माञ्जितासि ॥”)

मन्त्रः । प्रजापतिः । इति तैत्तिरीयै । तं, ४३ ॥
द्वाविंशदपराधा यथा । भगवद्भक्तानां अत्रिय-
सिद्धाभोजनम् १ अनिषिद्धदिने दन्तधावन-
मज्जत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मेथुनं ज्ञत्वा
अस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ गृहं नरं स्पृष्ट्वा
अस्नात्वा विष्णुकर्मकरणम् ४ रजस्वलां स्पृष्ट्वा
अस्नात्वा विष्णुगृहप्रवेशनम् ५ मानवं शवं
स्पृष्ट्वा अस्नात्वा विष्णुसन्निधाववस्थानम् ६
विष्णुं स्पृशतः पायुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः कर्म
कुर्वतः पुरीषत्यागः ८ विष्णुशास्त्रमनादृत्य
शास्त्रान्तरप्रशंसा ९ अग्निमलिनं वासः परि-
धाय विष्णुकर्माचरणम् १० अविधानेनाचस्य
विष्णोरुपस्पर्शनम् ११ विष्णोरपराधं कृत्वा
विष्णोरुपसर्पणम् १२ क्रुद्धस्य विष्णुस्पर्शनम् १३
निषिद्धपुष्पेण विष्णोरर्चनम् १४ रक्तं वासः
परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्यकारे दीपेन
विना विष्णोः स्पर्शनम् १६ कृष्णं वस्त्रं परिधाय
विष्णोः कर्माचरणम् १७ वायमोदृतवस्त्रं
परिधाय विष्णोः कर्माचरणम् १८ विष्णवे
जुक्कुरोच्छिद्यदानम् १९ वराहमांसं भुक्त्वा विष्णो-
रुपसर्पणम् २० जालपादशरारिमांसं भुक्त्वा
विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं स्पृष्ट्वा हस्तमधस्तात्
विष्णोः स्पर्शनं कर्माचरणं वा २२ श्मशानं
गत्वा अस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् २३ पिण्याकं
भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांस-
निवेदनम् २५ मयमादाय स्पृष्ट्वा पीत्वा वा
विष्णुगृहप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना वा
वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्माचरणम् २७
विष्णवे नवाक्षमप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पं

मन्तुः

अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानहावारुह्य
विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० भेरीशब्देन विना विष्णोः
प्रबोधनम् ३१ अजीर्णं सति विष्णोरुपसर्पणम् ३२
एतदणुपलक्षणं तथा च नरसिंहपुराणे ।
“अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च ।
पद्मेनेकेन देवेशः क्षमते जलयाचितः ॥”
इत्यादिकाचारवस्त्रे चतुर्थयामार्द्धतयम् ॥
अपि च ।

वराह उवाच ।

“भुक्त्वा तु परकीयां तत्परस्तन्निवर्तनः ।
प्रथमश्चापराधोऽयं धर्मेविघ्नाय वै भवेत् ॥
अभुक्त्वा दन्तकाष्ठानि यस्तु मामुपसर्पति ।
द्वितीयश्चापराधस्तु कर्मेविघ्नाय विद्यते ॥
गत्वा मेथुनमयंगं योऽनु मां स्पृशते नरः ।
तृतीयमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
स्पृष्ट्वा रजस्वलां नारीमस्माकं यः प्रपद्यते ।
चतुर्थमपराधस्तु दृष्टे नैव क्षमाभ्युदयम् ॥
स्पृष्ट्वा तु गृहकक्षेत्रं अमंस्कारजन्यं वै ।
पञ्चमश्चापराधस्तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥
स्पृष्ट्वा तु गृहकं यस्तु नाचस्य स्पृशते तु माम् ।
षष्ठश्चापराधस्तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥
मामेवार्चनकाले तु पुरीषं यस्य गच्छति ।
सप्तमश्चापराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यस्तु नीलेन वस्त्रेण प्राट्ठनो मां प्रपद्यते ।
अष्टमश्चापराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
मामेवार्चनकाले तु यत्नसत्यं प्रभाषते ।
नवमश्चापराधस्तु न रीत्यामि वसुन्धरे ॥
अविधानेन मां स्पृष्ट्वा यस्तु मां प्रतिपद्यते ।
दशमश्चापराधस्तु मम चाप्रियकारकम् ॥
क्रुद्धस्त्वन्त्यानि कर्माणि कुरुते कर्मेकारकः ।
एकादशमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
अकर्मण्यानि पुण्याणि यस्तु मामुपकल्पयेत् ।
द्वादशमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यस्तु रक्तेन वस्त्रेण कौस्तुभेनोपगच्छति ।
त्रयोदशमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
अन्तकालेऽपि मां देवि ! यः स्पृशते कदाचन ।
चतुर्दशमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यस्तु कृष्णेन वस्त्रेण मम कर्माणि कारयेत् ।
पञ्चदशमपराधस्तु कल्पयामि वरानने ॥
अधौतेन च वस्त्रेण यस्तु मामुपकल्पते ।
षोडशमपराधानां कल्पयामि वरानने ॥
स्वयममन्तुं यो दद्यादज्ञानाय च माधवि ।
सप्तदशमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यस्तु मन्त्रस्थानि मांसानि भक्षयित्वा वरानने ।
अष्टादशमपराधानि अनुगतानि माधवि ॥
जालपादं भक्षयित्वा यस्तु मामुपसर्पति ।
एकोनविंशमपराधं प्रतिजानामि मन्दरि ॥
यस्तु मे दीपकं स्पृष्ट्वा यो मां स्पृशति माधवि ।
त्रिंशकक्षापराधानां कल्पयामि वरानने ॥
श्मशानं यस्तु वै गत्वा यो मामेवामिगच्छति ।
एकविंशमपराधानि कल्पयामि वसुन्धरे ॥
पिण्याकं भक्षयित्वा तु यो मामेवोपकल्पते ।

मन्तुः

द्वाविंशत्यपराधानां तान्यहं चोपकल्पये ॥
यस्तु वाराहमांसानि प्रापणेनोपपादयेत् ।
अपराधं त्रयोविंशं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
सुरी पीत्वापि यो मर्त्यः कदाचिदुपसर्पति ।
अपराधं चतुर्विंशं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यः कुमुदमयं मे शाकं भक्षयित्वापचक्रमे ।
अपराधं पञ्चविंशं कल्पयामि वसुन्धरे ॥
परधावरणेनैव यस्तु मामुपसर्पति ।
अपराधं षड्विंशं कल्पयामि वरानने ॥
नवाक्षं यस्तु भक्षितं न स देवान् पितॄन् यजेत् ।
सप्तविंशमपराधानि कल्पयामि गुणान्विते ॥
उपानहौ च प्रपदे तथा मे धोपचक्रमे ।
अष्टाविंशमपराधानि कल्पयामि गुणान्विते ॥
शरीरं मण्डयित्वा तु यो मामाप्नोति माधवि ।
एकोनविंशमपराधं स स्वर्गेषु न गच्छति ॥
अजीर्णेन समाविष्टो यस्तु मामभिगच्छति ।
त्रिंशकक्षापराधानां कल्पयामि वसुन्धरे ॥
गन्धपुष्पाग्न्यदत्त्वा तु यस्तु धूपं प्रयच्छति ।
एकविंशमपराधस्तु कल्पयामि यशस्विनि ॥
विना भर्त्यादिशब्देन द्वारस्थोद्घाटनं मम ।
महापराधं विद्यते तद्वात्रिंशमपराधकम् ॥

इति वाराहे द्वाविंशदपराधाध्यायः ॥

(त्रि, ज्ञाता । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६३ । ८ ।

“य ईशिरे सुवनस्य प्रचेतसो

विश्वस्य म्यातुर्जगतश्च मन्तवः ।”

“मन्तवः सत्यं वेदितारः ।” इति तद्वाह्ये
सायनः ॥ मननीयः । यथा, ऋग्वेदे ।
१ । १५० । १ ।

“युवोरक्षिहा मन्तवोह सर्गाः ।”

“मन्तवोह मननीयाश्च ।” इति सायनः ॥

मन्तुः, पुं, (मन्त्यते गुप्तं परिभाष्यते इति
मन्त्रि गुप्तभाषणे + घञ् । यद्वा, मन्त्रयते गु-
भाषते इति । मन्त्रि गुप्तभाषणे + अच् ।) वेद
भेदः । स च मन्त्रस्वरूपभागः ॥ (यथा
ऋग्वेदे । ६७ । ४ । ५४ ।

“प्रनूनं ब्रह्मणपतिमन्त्रं वेदत्युक्थम् ॥”

यथा च मनुः । २ । १६ ।

“निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्यो नान्यस्य
कस्यचित् ॥”

तन्वातुक्तमन्त्रभागश्च । यथा, मनी । ७२१७ ।
“सुपरीतितमत्तादमत्ताक्तत्वेविधापरैः ॥”)
गुप्तिवादः । स तु गृहमि कर्तेशावधारणं मन्त्र
गतिं वयानम् । इत्यमरभरतौ ॥ परामर्शः
मन्त्रणा । (यथा, भाष्ये । २ । २२ ।

“मन्त्रा योय इवाधीरः सजोद्धे, मन्त्रेणपि ।
निरं न सहते स्यातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥”)

यद्वा दस्यो मन्त्रणाग्रहणस्य निषेधो यथा, ---
“यद्वाग्वाहोना वधिराः कुर्यान्पु रताश्च ये ।
तेषां मन्त्रो न सुखदः प्रोक्तः कविभिरेव च ॥
कामुकानां जडानाश्च स्त्रीजनानां तथैव च ।
अशुरस्य गृहे नित्यं जामाना कर्मेकारकः ।

मन्त्रः

तस्यापि न भवेन्नलः कायसिद्धौ कदाचन ॥”
इति जैमिनिभारते आश्वमेधिकपर्वणि २ अः ॥
अन्यत् मन्त्राणां शब्दं दृश्यम् ॥ * ॥ देवादीनां
माधनम् । इति मेदिनी । रे, ७४ ॥
“तन्मन्त्राद्यष्टाङ्गीणां यत् तृतीयादङ्गीचरम् ।
रहस्यालोचनं मन्त्रो रहस्यस्तमुपहरम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

मन्त्राणां कृतेन वृत्तयो यथा,—
“एते मन्त्रकृतः सर्वे कृतस्तुतस्तु निबोधत ।
अगुः काश्यः प्रमेताश्च दधीचो ह्यात्मवानपि ॥
अर्वाङ्ग्यो जमदग्निश्च विदः प्रारहृतस्तथा ।
आर्णिमिणो ह्यश्वनश्च वीतहयः सवेधसः ॥
वेणयः पृथुर्द्विषोदासो बन्धुश्चो गन्तुसशौनकः ।
एकोनविंशतिर्ज्ञेयः अगवो मन्त्रकृतमाः ॥१६॥
अङ्गिरा वेधसश्चैव भरद्वाजो नमात्मकः ।
तथा न्यगधरो गर्दः सितिः मुनिरेव च ॥
गुववीतश्च मान्वाता अश्वरोयस्तथैव च ।
युवनाश्वः परुक्कतः सुमददुः सदस्यवान् ॥
अजमीढो ह्युदार्थश्च तलकः कविरेव च ।
पृथग्दधो विरूपश्च कण्वश्चैवाथ मुजलः ॥
उतयश्च प्ररहश्च तथा वाजिअथा अपि ।
अयस्योऽथ सुनित्तश्च वामदेवस्तथैव च ॥
अर्षिजो हृष्टशक्तिश्च ऋषिर्दोधतपा अपि ।
काक्षीवाश्च त्रयस्त्रिंशत् स्मृता ह्यात्रिरसा

वराः ॥ ३३ ॥

एते मन्त्रकृतः सर्वे काश्यपास्तु निबोधत ।
काश्यपः सहवत्सावो निधुषो वेदा एव च ।
असितो देवलश्चैव पङ्क्तिः ब्रह्मवादिनः ॥ ६ ॥
अजिर्वह्मस्वन्श्चैव श्वावाश्वोऽथ गविष्ठिवः ।
वर्णातको ऋषिः सिद्धस्तथा पूर्व्यातिथिश्च यः ॥
इत्येते अथयः प्रोक्ता मन्त्रकृतसु महर्षयः ॥४॥
वशिष्ठश्चैव शक्तिश्च तृतीयश्च पराशरः ।
ततस्तु इन्द्रप्रमतिः पञ्चमस्तु भवहंसः ॥
षष्ठस्तु मित्रावरुणः सप्तमः कुण्डिनस्तथा ।
इत्येते सप्त विज्ञेया वाशिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥७॥
विश्वामित्रश्च गाधियो देवज्ञानस्तथोद्दलः ।
तथा विद्वान् मधुश्चन्द्रो ऋषिश्चाश्वोऽथमर्षणः ॥
अथको लोहितश्चैव भूतकीलश्च तापुर्भौ ।
देवश्रवा देवरातः पुराणश्च धनञ्जयः ॥
शिशिरश्च महानिजाः सलङ्कायन एव च ।
अथोद्देशेते विज्ञेया ब्रह्मिष्ठाः कौशिका पराशरः ॥१३॥
अगस्त्योऽथ ऋद्धाश्च इन्द्रबाहुस्तथैव च ।
ब्रह्मिष्ठागस्त्यो ह्येते त्रयः परमकीर्णयः ॥ ३ ॥
मनुर्वैवस्वतश्चैव हलो राजा पुरुवरवाः ।
क्षत्रियाणां वरा ह्येते विज्ञेया मनुवादिनः ॥३॥
भनन्दश्चैव भत्तश्च वत्सलश्चैव ते त्रयः ।
एते मन्त्रकृतो ज्ञेया वैश्यानां प्रवराः स्मृताः ॥३॥
इत्येकनवतिः प्रोक्ता मन्त्रा ये च बहिष्कृताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या ऋषिपुत्रास्तथा स्मृताः ।
अर्षीणाश्च सुता ह्येते ऋषिपुत्राः श्रुतर्षयः ॥”

इति भाट्टे २२ अध्यायः ॥

कृष्णमन्त्रमाह्वानं यथा,—

मन्त्रः

“तावन्निरुद्धः संसारकारागारे विधिर्जनः ।
न यावत् कृष्णमन्त्रश्च प्राप्नोति गुरुवक्तवः ॥
कृतकर्मभोगरूपनिगडोच्छेदकारणम् ।
मायाजालोच्छेदकरमाशापाशनिवृत्तनम् ॥
गोलोकमार्गसोपानं निस्तारबीजकारणम् ।
भक्त्युत्पत्त्यर्थपञ्च गन्धं वृद्धमनश्चरम् ॥
सारश्च सर्वज्ञपमं योगिनाश्च तथैव च ।
सिद्धीनां वेदपाठानां व्रतादीनाश्च निश्चितम् ॥
दानानां तीर्थस्नानानां यज्ञादीनां पुरन्दरः ।
जपानामुपवासानामित्याह कमलोद्भवः ॥
पुंसां लक्षं पितृणाश्च शतं मातामहस्य च ।
पूर्वं परश्च तत्पुण्यं पितरं मातरं गुरुम् ॥
सहोदरं कलत्रश्च बन्धुं शिष्यश्च किङ्करम् ।
समुत्तरेण श्वशुरं श्वश्रू कन्याश्च तनुसुतम् ॥
आत्मानश्च सतीर्थश्च गुरुपत्नीं गुरोः सुतम् ।
उद्धरेहलवान् भक्तो मन्त्रग्रहणमात्रतः ॥
मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ।
तत्सर्वाप्तुस्तोत्रार्थैः सद्यः पूजा वसुधरा ॥
अनेकजन्मपर्यन्तं दीक्षाहीनो भवेन्नरः ।
तदाव्यदेवमन्त्रश्च लभते पुण्यशेषतः ॥ * ॥
सप्तजन्मोपदेवानां कृत्वा सेवां स्वकर्मतः ।
लभते च रत्नेर्मन्त्रं साक्षिणः सर्वकर्मणाम् ॥
जन्मत्रयं भास्करश्च निसंशय मानवः शुचिः ।
लभेद्गणेशमन्त्रश्च सर्वविप्रहरं परम् ॥
जन्मत्रयं तं निसंशय निश्चिन्नश्च भवेन्नरः ।
प्रियेशस्य प्रसादेन दिव्यज्ञानं लभेन्नरः ॥
तदा ज्ञानप्रदीपेन समालोच्य महासतिः ।
अज्ञानान्धतमो हिला महामायां भजेन्नरः ॥
विष्णुमायाश्च प्रकृतिं दुर्गां दुर्गतिलाश्रिणीम् ।
सिद्धिदां सिद्धिरूपाश्च परमां सिद्धयोगिनीम् ॥
वाणीरूपाश्च पञ्चाश्च भद्रां कृष्णप्रियात्मिकाम् ।
नानारूपां तां निसंशय जन्मनां शतको नरः ॥
तत्प्रसादाद्भवन् ज्ञानी ज्ञानानन्दं ततो भजेत् ।
कृष्णज्ञानाधिदेवश्च महाज्ञानं सनातनम् ॥
शिवं शिवस्वरूपश्च शिवदं शिवकारणम् ।
परमानन्दरूपश्च परमानन्ददायिनम् ॥
सुखदं मोक्षदश्चैव दातारं सर्वसम्पदाम् ।
अमरत्वप्रदश्चैव दीर्घायुप्रदं परम् ॥
रत्नत्वश्च मन्त्रश्च दातुं शक्तश्च लीलया ।
राजैकत्वप्रदश्चैव ज्ञानदं हरिभक्तिदम् ॥
जन्मत्रयं समाराध्य चाशुतोषप्रसादतः ।
सर्वदस्य वरेणैव निर्मलं ज्ञानमालभेत् ॥
निर्मलज्ञानदीपेन सुप्रदीपेन तत्त्ववित् ।
ब्रह्मादिदण्डपर्यन्तं सर्वं मिथ्यैव पश्यति ॥
दयानिधिः प्रसादेन शङ्करस्य महात्मनः ।
वरदस्य वरेणैव हरिभक्तिं लभेत् ध्रुवम् ॥
तदा तद्वक्तृसंसर्गात् कृष्णमन्त्रं लभेत् ध्रुवम् ।
तदा निवृत्तिमाप्नोति सारात्मारां परात्परां ॥
यत् देहे लभेन्नलं तद्देहावधि भारते ।
तत् पाञ्चभौतिकं तद्वक्त्रा विभिर्भि दिव्यरूपकम् ॥
करोति दास्यं गोलोके वैकुण्ठे वा हरेः पदे ।
परमानन्दसंयुक्तो मोहादिषु विवर्जितः ॥

मन्त्रः

न विद्यते पुनर्जन्म पुनरागमनं सुरः ।
पुनश्च न पिवेत् क्षीरं धृत्वा मातृस्तनं परम् ॥
विष्णुमन्त्रोपासकानां गङ्गादितीर्थसेविनाम् ।
स्वधर्मिणाश्च भिक्षुणां पुनर्जन्म न विद्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३९ अध्यायः ॥
शिवमन्त्रा यथा,—

“प्रथमं श्रद्धा तन्मन्त्रं ततोऽनुष्ठानगोचरम् ।
ततः क्रमन्तु पूजायाः क्रमाद्विप्तं नरत्वेभौ ॥
समस्तानां स्वराणां तु दीर्घाः शेषाः सविन्दकाः ।
अल्ल क् स्यान्वाः सार्धचक्रा उपास्ते नाभि-
संज्ञिताः ॥
रभिः पञ्चाक्षरेर्मन्त्रः पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितः ।
क्रमात् सम्मदसन्दोहमादगौरवसंज्ञकाः ॥
प्रासादस्तु भवेत् शेषः पञ्चमन्त्राः प्रकीर्तिताः ।
एकेकेन तथैवेकं वक्तुं मन्त्रेण पूजयेत् ॥
एकं समुदितं कृत्वा पञ्चभिर्वा प्रपूजयेत् ।
प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत् ।
सम्मदादिषु मन्त्रेषु प्रासादस्तु प्रशस्यते ॥
शम्भोः प्रसादेनेव यस्मादुत्तस्तु मन्त्रकः ।
तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते मुनिपुङ्गवैः ।
तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभोः ॥
आमोदकारकः शम्भोर्मन्त्रः सम्मद उच्यते ।
मनःप्रपूरणश्चापि सन्दोहः परिकीर्तितः ॥
आकर्मको भवेन्मादो गुरुत्वाद्गौरवाच्चयः ।
एतद्वास्तं समस्तश्च मन्त्रं शम्भोः प्रकीर्तितम् ॥
पञ्चाक्षरश्च यन्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितम् ।
युवां तेनैव मन्त्रेण आराधय तमीश्वरम् ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्याये वेताल-
भैरवौ प्रति यशिश्ववाक्यम् ॥ * ॥

मन्त्रस्य विविधजपो यथा,—

“वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा स्मृतः ।
त्रयाणां अपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः ॥
यदुक्षन्तीचस्वरितैः स्यादशब्दवदक्षरैः ।
मन्त्रमुच्चारयेदाकृतं अपयज्ञः स वाचिकः ॥
शनेश्चचारयेन्नलमोषदोष्टौ प्रचालयन् ।
किञ्चित् शब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥
धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्विधं पदात् पदम् ।
शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥
तेन स्वरादिसुत्यक्तवर्णाचारणवान् वाचिकः ।
स्वयंशब्दग्रहणमात्रयोग्यकिञ्चिद्व्यङ्ग्यमुपांशुः ।
त्रिञ्छोष्ठचालनमन्तरेण वर्णांशुसत्यात्मको-

मानसः ॥”*

वाचिकेऽप्युच्चेर्जपनिषधमाह शङ्खः ।
“नोक्षेर्जपं बुधः कुर्यात् सावित्र्यास्तु विशेषतः ।
योगियाञ्चवल्काः ।
“न चक्रमन् न विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
नोपाश्रितो न लण्घ्यश्च न पाटतशिरास्तथा ॥
न पदा पादमाक्रम्य न वै बहिः करौ स्मृतौ ।
नेवविधं जपं कुर्यात् न च संश्रावयेज्जपम् ॥
उत्तिष्ठन् वीक्ष्यमाणोऽर्कमासीनः प्राङ्मुखो
जपेत् ।
प्राक् कुशेष्टेवमासीनो वसानो वासवी शुभं ॥”

मन्त्रः

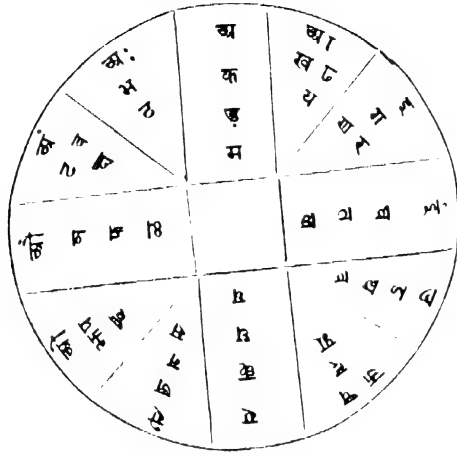
इत्यादिचिन्तायेषु विचारो नास्ति । वस्तुनस्
इदं प्रश्नापरम् । सन्नेत्र विचारस्यावश्यक
त्वं । दुरदृष्टवशात् कदाचित् हेरिमन्त्रस्य स्वप्रादं
प्राप्ता तत्तदौघस्य दृष्टत्वात् । इति तु साम्य
दायिकाः । * * * मन्त्रोद्धारार्थपृच्छकप्रमाणा
चक्रग्रन्थे दृष्टानि । तेषां लेखनप्रकारा यथा

अकथहचक्रम् ।

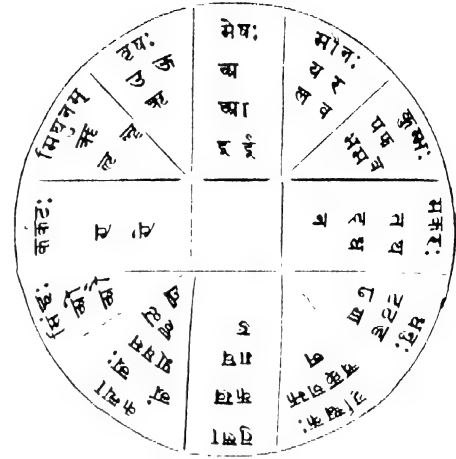
अ क	उ	आ	ऊ
ए ङ	इ ण	ख द	च फ
ओ	लृ	ओ	लृ
ड ष	भ म	ट थ	अ य
ई	वह	इ	वह
घ ङ	न भ	ग ध	क ष
अः	ऐ	अं	ए
त म	ट ल	शा ष	ट र

६१८
मन्त्रः

अकङ्कमचक्रम् ।

राशिचक्रम् ।

नक्षत्रचक्रम् ।

अ आ	इ	ई उ ऊ	ऋ ॠ ऌ ॡ	ए	ऐ	ओ औ	क	ख ग
१	२	३	४	५	६	७	८	९
देवः	मानुषः	राक्षसः	मानुषः	देवः	मानुषः	देवः	देवः	राक्षसः
घ ङ	च	छ ज	झ ञ	ट ठ	ड	ण	त थ द	ध
१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८
राक्षसः	मानुषः	मानुषः	देवः	राक्षसः	देवः	राक्षसः	देवः	राक्षसः
न प फ	ब	भ	म	य र	ल	व श	ष स ह	अं अः
१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७ २८ २९
राक्षसः	मानुषः	मानुषः	देवः	राक्षसः	राक्षसः	मानुषः	मानुषः	देवः

कण्ठधनिचक्रम् ।

६	६	६	०	३	४	४	०	०	०	३
अ	इ	उ	ऋ	ॠ	ए	ऐ	ओ	औ	अं	अः
आ	ई	ऊ	ॠ	ॡ						
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट
ठ	ड	ण	त	थ	द	ध	न	प	फ	
ब	भ	म	य	र	ल	व	श	ष	स	ह
२	३	५	०	०	२	१	०	४	४	१

मन्त्रः

देवताभेदे चक्रविचारस्यावश्यकत्वमाह वारा-
हीतन्त्रे यामलादौ च ।
“तारशुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च ।
राशिशुद्धिस्तैपुरे च गोपालेऽकडमः स्मृतः ॥
अकडमो वामने च गणेशे च तथैव च ।
कोष्ठचक्रं वराहस्य महालक्ष्म्याः कलाकुलम् ॥
नामादिचक्रे सर्वेषां भूतचक्रे तथैव च ।
त्रैपुरं तारचक्रे तु शुद्धमन्त्रं जपेद्बुधः ॥”
तथा ।
“वैष्णवं राशिसंशुद्धं शैवज्ञाकडमं स्मृतम् ।
कालिकायाश्च तारायास्तारचक्रं शुभावहम् ॥
चण्डिकायास्तारकोष्ठं गोपालेऽकडमः स्मृतः ।
हरचक्रे सर्वमन्त्रं धनाधिक्ये न चाश्रयेत् ॥
ज्ज्वाधिक्ये शुभं विद्यात् धनाधिक्ये च नो
विधिम् ।
दोषान् संशोध्य गृह्णीयान्मध्यदेशोद्भवस्य च ॥
मन्त्रस्वर्णी शुभफलोऽप्यशुभो धनी च
तुल्यं यदा समफलः कथितो मुनीन्द्रैः ॥”
अन्यत्रापि ।
“मूत्रं न्यस्तुमवाप्नोति धने च विफलं भवेत् ।
ज्ज्वा च प्राप्तिमार्गेण सर्वमिदं स्तु जायते ॥”
अथ मन्त्राणां दश संस्काराः । गौतमीये ।
“जननं जीवन् पश्चात् ताडनं बीधनन्तथा ।
अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायनं पुनः ॥
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः ।
स्वर्णादिपात्रे संलिख्य मातृकायन्त्रसुत्तमम् ।
काशमीरचन्दनेनापि भस्माना वायु सुव्रत ! ॥
काशमीरं शक्तिसंस्कारे चन्दनं वैष्णवं मनौ ।
शैवे भस्म समाख्यातं मातृकायन्त्रलेखने ॥
मन्त्राणां मातृकायन्त्रादुद्धारो जननं स्मृतम् ।
पंक्तिक्रमेण विधिना मुनिभस्तत्र निश्चितम् ॥१॥
योमेन्दौ रसनार्णकणिकमचां दन्तैः स्फुरन्
केशरं
वर्गोक्तासिवसुच्छदं वसुमतीगेहेन संवेष्टितम् ।
आशास्त्रिभु लान्तलाङ्गलियुना जौगौपुरे-
गावृतं
यन्त्रं वयैतनोः परं निगदितं सौभाग्यसम्पत्-
करम् ॥”
यन्त्रस्य दिक्षु वं विदित्तु ठं लिखेत् । तथा च
गौतमीये ।
“कादिमान्ताः पञ्चवर्गा दिक्षु पूर्वोदिता
न्यसेत् ।
यादिवाक्ताः शादिहान्ता लक्ष्मीशे प्रविन्यसेत् ॥
चतुरस्रं चतुर्दशं दिक्षु वं विदित्तु च ॥”
इति मातृकायन्त्रम् ॥
“प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः ।
प्रत्येकं शतवारान् जीवनन्तदुदाहृतम् ॥ २ ॥
मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा ।
प्रत्येकं वायुबीजेन पूर्ववत्ताडनं मतम् ॥ ३ ॥
बिलिख्य मन्त्रवर्णान् प्रसूनेः करवीरजेः ।
तन्मन्त्रवर्णसंख्याकेह्येन्द्राद्रिजेण बोधनम् ॥ ४ ॥
“तत्तन्मन्त्रोक्तविधिना अभिषेकः प्रकीर्तितः ।”

मन्त्रः

तन्त्रान्तरे ।
“मन्त्रस्य चासुक्तं वर्णमभिषिञ्चामि बृहत्तम् ।”
इति वचनात् प्रत्येकमभिषिञ्चेत् ।
“अथत्यपल्लवेः सिञ्चेत् मन्त्री मन्त्रार्णसंख्यया ॥५॥
सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रं सुषुम्णास्त्रमध्यतः ।
ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवत् दृष्ट्वास्त्रत्रयं यती ॥
तारं योमाग्निमनुयुक् दृष्ट्वा ज्योतिर्मनुर्मतः ॥”
तारं प्रणवः योम हकारः अयो रेफः मनु-
रौकारः दृष्ट्वा अनुस्वारः ॥ ६ ॥
“स्वर्गेन कुशलोयेन पुष्पलोयेन वा तथा ।
तेन मन्त्रेण विधिवदाप्यायनविधिः स्मृतः ॥ ७ ॥
मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तर्पणं मतम् ।
मधुना शक्तिमन्त्रेषु वैष्णवे चैव मन्त्रलेः ॥
शैवे घृतेन दुग्धेन तर्पणं सत्यगौरितम् ॥”
अभिषेकेऽपि तथा ॥ ८ ॥
“तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते ॥ ९ ॥
जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम् ॥१०॥
संस्कारा दश संप्रोक्ताः सत्यतन्त्रेषु गोपिताः ।
यान् कृत्वा सम्प्रदायेन मन्त्रो वाञ्छितमाप्नु-
यात् ॥”
मन्त्रनयमिति आनयं मायिकं कार्मणश्च ।
प्रपञ्चसारं ।
“मायिकं नाम योषोत्थं पौरुषं कार्मणं मलम् ।
आनयं तद्द्वयं प्रोक्तं नविद्धं तन्मन्त्रत्रयम् ॥”
न नयं अनयं तस्य भावः आनयं दृष्टव्यमित्यर्थः ।
तारमायारमायोग इति । तारमायारमा-
बीजपुटितम् मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् इत्यर्थः ।
तथा च विश्वसारं ।
“तारमायारमाबीजपुटितेन मनुं जपेत् ।
शतमष्टोत्तरशतं दीपयेत् साधकोत्तमः ॥” * ॥
अथ दुर्गामन्त्रः ।
“अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये दृष्ट्वाष्टफलप्रदम् ।
मायादिः कर्णविदाष्टो भूयोऽसौ सगवान्
भवेत् ॥
पश्चान्तकः प्रतिष्ठावान् भारुतो भौतिकामनः ।
तारादिदृष्ट्यान्तोऽयं मन्त्रो वस्त्रचरात्मकः ॥”
अद्रिहकारः । कर्ण उकारः । पश्चान्तको
गकारः । प्रतिष्ठा व्याकारः । भारुतो यकारः ।
भौतिक ऐकारः । ॐ ह्रीं दुं दुर्गायै नमः ॥ * ॥
अथ विष्णुमन्त्रः ।
“तारं नमः परं ब्रूयात् नरौ दीर्घसमन्वितौ ।
पवनो गायमन्त्रोऽयं प्रोक्तो वस्त्रचरः परः ॥”
ॐ नमो नारायणाय ॥ * ॥ अथ शिवमन्त्रः ।
“सान्तमौकारसंयुक्तं विष्णुभूषितमस्तकम् ।
प्रासादाख्यो मनुः प्रोक्तो भजतां कामदो मनुः ॥”
ह्रीं ॥ * ॥ अथ गणेशमन्त्रः ।
“पश्चान्तकं शशिधरं बीजं गणपतेऽभिदुः ॥”
पश्चान्तको गकारः । गं ॥ * ॥ अथ सूर्यमन्त्रः ।
“तारो हृणिर्भृगुः पश्चादामकणविभूषितः ।
बह्मरासो मरुत्तप्रेषः सन्तोऽद्विष्टपश्चिमः ॥
अष्टाचरो मनुः प्रोक्तो भानोरभिमतः परः ॥”
ॐ हृणि सूर्य आदित्य ॥ * ॥

मन्त्रग

पञ्चदेवतानामेक एको मन्त्रो लिखितः ।
एतामामन्यासाश्चान्यमन्त्रा गन्धविस्तारमयाश्च
लिखिताः ॥ कलावागमोक्तमन्त्रजपविधि-
र्यथा,—
“आगमोक्तविधानेन कर्त्तव्यं मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
नष्टि देवाः प्रसीदन्ति कलां चान्यविधानतः ॥”
तथा ।
“कृते श्रुत्युक्तमार्गः स्थातुं चेतायां स्मृतिसम्भवः ।
हापरं तु पुराणोक्तः कलावागमसम्भवः ॥
मन्त्रार्ण देवताः प्रोक्ता देवता गुरुरूपिणी ।
तेषां भिदा न कर्त्तव्या यदीष्टेऽस्तु भूमात्मनः ॥”
पित्रादिनां मन्त्रग्रहणनिषेधो यथा,—
“पितृमेतन् न गृह्णीयात् तथा मातामहस्य च ।
सोदरस्य कनिष्ठस्य च रिपुचाश्रितस्य च ॥
न पत्नीं दीक्षयेद्भर्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम् ।
न पुत्रश्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् ॥
सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्तदा पत्नीं स दीक्षयेत् ।
शक्तिर्लेन वरारोहे ! न च सा कल्मष भवेत् ॥”
तथा गणेशविमर्शविध्याम् ।
“यत्तद्दीक्षा पितृर्दीक्षा दीक्षा च वनवासिनः ।
विविक्ताश्रमिणां दीक्षा न सा कल्याण-
दायिका ॥”
इत्यादिनिषेधवचनादेभ्यो मन्त्रं न गृह्णीयादि-
त्यर्थः । इति तन्त्रसारः ॥ (उवरादिनाशक-
मन्त्रो यथा,—
“वानराकृतिमालिख्य खटिकाभिः पुनः शृणु ।
गद्यपुष्पाक्षतेषु पेरभ्येक्ष्यैर्द्विधां वरः ॥
मन्त्रः ।
ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं मुग्धावाय महाबलपराक्रमाय
सूर्यपुत्राय अमितनेत्रसे रेणाहिक-व्याहिक-
त्राहिक चातुर्थिक-महाज्वर-भूतज्वर-भय-
ज्वर शोकज्वर-क्रोधज्वर-वेलाज्वर-प्रभृति-
ज्वराणां दह दह हन हन पक्ष पक्ष अवसर
अवसर किलिकिलि वानरराजज्वराणां बन्ध
बन्ध ह्रीं ह्रीं हूं फट् स्वाहा ।” इति हारीत
चिकित्सितस्यानं द्वितीयेऽध्याये ॥)
मन्त्रजन, पुं, (मन्त्रं कृतवान् । मन्त्रा कृ +
क्रिप् । तुगागमश्च ।) मन्त्रो । मन्त्रणाकारकः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (दीव्यकारो । यथा,
श्रीमद्भागवते । १ । १ । २ ।
“यदा अयं मन्त्रकृद्वो भगवानखिलेश्वरः ।
पौरवेन्द्रगृहं हित्वा प्रविशेत्तात्मसातकम् ॥”
“मन्त्रकृत दीव्यकर्त्ता सन् ।” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ त्रि, मन्त्रप्रयोगकारी । यथा,
रघुरंशे । १ । ६१ ।
“तव मन्त्रकृतो मन्त्रद्वारात् प्रशमितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यस्त इव मे दृष्टलक्ष्यभेदः शराः ॥”
“मन्त्रकृतः मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयोक्तृर्धर्मा ।” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)
मन्त्रगणकः, पुं, (मन्त्रप्रदातो गणकः मध्य-
पदलोपी कर्मधारयः ।) विद्या । इति हारा-
यलो । १८६ ॥

मन्त्रणा

मन्त्रणः, पुं, (मन्त्रे मन्त्रणाविषये गृह्यः गुप्तः ।)
चरः । इति शास्त्ररत्नावली ॥

मन्त्रगृहं, क्ली, (मन्त्रस्य मन्त्रणायाः गृहम् ।)
मन्त्रणागारम् । (यथा, महाभारते । १५ ।
५ । २० ।

“समं वृत्तं मन्त्रगृहं मन्त्रं चारुत्वं मन्त्रधेः ।

अथग्ये निःशलाके वा न च रात्रौ कथञ्चन ॥”)

मन्त्रज्ञा, क्ली, (मन्त्रान् जायते इति । मन्त्र +
जन् + डः । टाप् ।) मन्त्रशक्तिः । इति पुराणम् ॥

मन्त्रजिह्वः, पुं, (मन्त्र एव जिह्वा यस्य ।) अग्निः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । १२६५ ॥ (यथा, माघः ।
२ । १०७ ।

“अष्टतं नाम यत् मन्त्रो मन्त्रजिह्वेण जुहति ।
शोभेय मन्त्ररत्नञ्च नृभिर्नाम्नोऽधिगणना ॥”)

मन्त्रज्ञः, पुं, (मन्त्रं जानातीति । मन्त्र + ज्ञा +
कः ।) चरः । इति धलायुधः ॥ मन्त्रज्ञातरि,
त्रि । (यथा, अनुसंहितायाम् । ८ । ४ ।

“यथहारात् दिव्यस्तु त्राज्जगैः सद्यः पार्थिवः ।
मन्त्रज्ञमन्त्रिभिस्तेषु विनीतः परिश्रितसभाम् ॥”)

मन्त्रणं, क्ली, (मन्त्र + लृट् ।) मन्त्रणा । मन्त्र-
णानोभावे न्यतः पत्यथेन निचयम् ॥ (यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ५० । ८७ ।

“अथस्वर्गं मन्त्रणञ्च यत्नेन दत्तञ्चन ॥”)

मन्त्रणा, क्ली, (मन्त्र + भावे युच् । टाप् ।)
रहसि कर्त्तव्यविधारणम् । इति मन्त्रशास्त्र-
टीकायां भरतः ॥ मन्त्रः । यथा,—

“वादी सकृन्ति रङ्गति न्तिपतिर्वैश्वानरः

शीतति

क्रोधी शाम्यति दुर्जनः सुजनति लिप्रायुगः

खञ्जति ।

गर्जो खञ्जति सर्वविन् जडति त्वन्मन्त्रणा-

यन्त्रितः

श्रीनिधौ वगलामुखि ! प्रतिदिनं कल्याणि तुभ्यं

नमः ॥”

इति तन्त्रमार्गे वगलामुखम् ॥ * ॥

मन्त्रणायां वर्णनीयानि यथा,—

“मन्त्रे पञ्चाङ्गताशक्तिपादगुण्योपायमिद्वयः ।
उद्भाषित्वान्वीयाश्च स्मृत्योक्त्यादिसिक्तयः ॥”

इति कविकण्ठलता ॥ * ॥

यत्किञ्चयादिकृतमन्त्रणायां दीपो यथा,—

“पटकर्मा भित्ति मन्त्रस्तुष्टुर्गन्धं धार्यते ।
द्विकर्गस्य तु मन्त्रस्य त्र्यक्षर्यो न बुध्यते ॥”

इति गारुड ११४ अध्यायः ॥

राज्ञा विद्यादिगुणवृत्तिविप्रा मन्त्रणः कार्यः ।
यथा,—

“मन्त्रिणस्तु वृषः कुर्यात् विप्रान् विद्याविप्रा-
रक्षन् ।

विशुद्धांश्च कुचीनांश्च धर्मेणैकशलाकृजन् ॥

मन्त्रधेः समं काले नात्यर्थं बहुभिस्त्रयेण ।

एकेनैव कर्त्तव्यं मन्त्रस्य तु विनिश्चयम् ॥

यस्मिन्नेव समस्मिन् वाग्यस्य अपेक्षितः ।

स्वयं वृत्तं मन्त्रगृहं स्थानं आरुह्य मन्त्रधेत् ॥

मन्त्रदा

अथग्ये निःशलाके वा न यामिन्यां कदाचन ।
शिष्टान् प्रास्ताव्यान् पण्डान् शुक्रान् वैशा-
रिकांस्तथा ॥

वर्ज्येन्मन्त्रगेहेषु मनुष्यानुहुतांस्तथा ।

दूषणं मन्त्रभेदेन नृपाणां यत्र जायते ॥

न तत् सस्यक् समाधातुं दत्तेन पशतेरपि ॥”

इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥

अथ मन्त्रनिर्णयः ।

“मन्त्रस्त्वं यतो रार्थं ततो मन्त्रं सुरत्तितम् ।

कुर्यादागा मदा मन्त्रान् कर्मणा माफलोदयात् ॥

अथनिर्णयं हि यजोभौ मन्त्रयश्च परीक्ष्यते ।

स मन्त्र इति विज्ञेयः शेषाश्च खलु विभ्रमाः ॥

एकमेव विप्रं हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।

मरायुं सम्पदं हन्ति राजानं मन्त्रविप्रयः ॥

कश्चिन्न न पमयेत कृतार्थं न तु दृश्यते ।

धर्मार्थकामकार्याणि कृतो मन्त्रो न भिद्यते ॥

गिरिपृष्ठमुपाकृत्य प्रामादं वा रक्षोगतः ।

स्वपथे निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥

तत्र साम प्रथोक्तं च कार्यं गुणवत्स्वपि ।

दानं लब्धेऽपि भेदश्च शक्तिरेव हि निश्चयः ॥

अष्टस्त्वान्यवधिरान् निर्दिष्टयोगीन् वयोऽधि-
कान् ।

स्त्रीस्त्वैव याधित्यज्ञानं मन्त्रकाले निषेधयेत् ।

इति मन्त्रतन्त्रः प्रोक्तो राजनीतिरियं मया ॥

यच्चिवर्गाधिकं स्यादाजर्जरीतिस्तद्व्यते ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ नीतियुक्तिः ॥

मन्त्रत [म] थ, (मन्त्रादिति । मन्त्र +
“पञ्चम्यास्तमित् ।” ५ । ३ । ७ । इति पञ्चमी-
स्थान तमित् ।) मन्त्रात् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

मन्त्रदः, पुं, (मन्त्रं ददातीति । मन्त्र + दा + कः ।)
शिष्यकर्त्ता तदिष्टदेवमन्त्रप्रदायकश्च । मन्त्र-
दाष्टगुरुः । यथा,—

“परापरगुरुणाश्च निर्णयं शृणु पार्थिव ! ।

आदौ सर्वेषु देवेशि । मन्त्रदः परमो गुरुः ।

परापरगुरुश्च हि परमेशो त्वहं गुरुः ॥”

इति बृहन्निलतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥

तत्पित्रादीनामपि परमगुरुत्वादित्यथा,—

“मानवस्य महेशानि । मन्त्रपात्रिगदाभि ते ।

गुरुः परमगुरुश्चैव परापरगुरुस्तथा ।

स्वगुरुः परमेशानि । मातादृष्टश्च न संशयः ॥

तनपिता परमगुरुः स्वयं विष्णुः क्षितौ मदा ।

तनपिता परापरगुरुर्महेश्वरसमः सदा ॥”

इति शाक्तानन्दतरङ्गिणीधृतमहिषमर्दिनी-
तन्त्रम् ॥

मन्त्रदाता, [त्र] त्रि, (मन्त्रं ददातीति । मन्त्र +
दा + लृच् ।) मन्त्रदानकर्त्ता । गुरुः । यथा,—

“सर्वायाश्च गुरुणाश्च जन्मदाता परो गुरुः ।

पितुः शतगुणैर्मता पूज्या वन्द्या गरीयसी ॥

विद्यादाता मन्त्रदाता ज्ञानदो हरिभक्तदः ।

पूज्यो वन्द्यश्च संशय मातुः शतगुणैर्गुरुः ॥

मन्त्रमुक्तीरणेनैव गुरुरित्युच्यते मुधैः ।

मन्त्रदा

अन्यो वन्द्यो गुरुरयमन्त्रधारोपितो गुरुः ॥

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

अदानितस्य सर्वस्य निष्कृतिर्नास्ति निश्चितम् ।

सर्वकर्मस्वनर्हस्य नरके तत्पशोः स्थितिः ॥

जन्मदाता ज्ञाता वा मातान्ये गुरवस्तथा ।

पारं कर्तुं न शक्तास्ते धीरे संसारसागरे ॥

विद्यामन्त्रज्ञानदाता निपुणः पारकर्मणि ।

न शक्तः शिष्यमुद्धर्तुमोक्षरश्चैवरोऽपरः ॥

गुरुविष्णुर्गुरुर्ज्ञा गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुधर्मा गुरुः श्रेष्ठः सर्वज्ञा निर्गुणो गुरुः ॥

सर्वतोर्थाश्रमक्षेप सर्वदेवाश्रयो गुरुः ।

सर्वदेवस्वरूपश्च गुरुरूपो हरिः स्वयम् ॥

अभीष्टदेवे रूपे च गुरुः शक्तो हि रक्षितुम् ।

गुरौ रूपेऽभीष्टदेवो नहि शक्तश्च रक्षितुम् ॥

सर्वं यद्वाच्यं यं कृष्टा यं कृष्टा देवजाक्षणाः ।

तमेव रूपो भवति गुरुरेव हि देवतः ॥

न गुरोश्च प्रियश्चात्मा न गुरोश्च प्रियः सुतः ।

धनं प्रियं न च गुरोर्न च भार्या प्रिया तथा ॥

न गुरोश्च परो धर्म्मो न गुरोश्च परन्तपः ।

न गुरोश्च परं सर्वं न पुण्यश्च गुरोः परम् ॥

गुरोः परो न शास्ता च नहि बन्धुर्गुरोः परः ।

देवो राजा च शास्ता च शिष्याणाञ्च सदा

गुरुः ॥

यावत् शक्तो दातुमर्त्तं तावत् शास्ता तदमरः ।

गुरुः शास्ता च शिष्याणां प्रति जन्मनि जन्मनि ॥

मन्त्रो विद्यागुरुर्देवः सर्वलब्धो यथा पतिः ।

प्रतिजन्मनिवन्धेन सर्वेषामुपरि स्थिताः ॥

पिता गुरुश्च वन्द्यश्च यत्र जन्मनि जन्मदः ।

गुरवोऽन्ये तथा माता गुरुश्च प्रतिजन्मनि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे शचीकृतगुरु-
स्तोत्रकथनं नाम ५६ अध्यायः ॥ अपि च ।

“मातुः पूज्यश्च सर्वभ्यः सर्वेषां जनको भवेत् ।

अर्हो यस्य प्रसादेन सर्वान् पश्यति मानवः ॥

जनको जन्मदाता च रक्षणश्च पिता गृणाम् ।

ततो विस्तीर्णकरणात् कलया स प्रजापतिः ॥

पितुः शतगुणैर्मता पोषणाङ्गभधारणात् ।

वन्द्या पूज्या च मातुः च प्रसूरुपा वसुन्धरा ॥

मातुः शतगुणैर्वन्द्यः पूज्यो मातुर्गुरुर्दायकः ।

यदिना नश्वरो देहो विष्णुश्च कलयाजदः ॥

अतदातुः शतगुणोऽभीष्टदेवः परः स्मृतः ।

गुरुस्तस्माच्छतगुणो विद्यामन्त्रप्रदायकः ॥

अज्ञानतिमिराच्छ्रमं ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।

यः सर्वार्थं दर्शयति तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥

गुरुदत्तेन मन्त्रेण तपसश्चमुखं लभेत् ।

सर्वज्ञत्वं सर्वमिदं तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥

सर्वं जयति सर्वत्र विद्याया गुरुदत्तया ।

तस्मात् पूज्यो हि जगति को वा बन्धुस्ततो-

ऽधिकः ॥

विद्यान्यो वा धनान्यो वा यो मृष्टो न भजेद्-

गुरुम् ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैः स लिप्तो नात्र संशयः ॥

मन्त्रितः

हरिर्न पतितं चतुर्न नर-बुद्ध्याचरेहुरम् ।
सोऽशुचिस्त्रीर्यन्त्रातोऽपि नाधिकारी च कर्मसु ॥
पितरं मातरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुण्याति कापन्थात् स महापातकी
शिवः ॥

गुरुर्भ्राता गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुरेव परं ब्रह्म गुरुर्भास्कररूपधृक् ॥
गुरुश्चन्द्रस्तथेन्द्रश्च वायुश्च वरुणोऽनलः ।
सर्वरूपो हि भगवान् परमात्मा स्वयं गुरुः ॥
नास्ति वेदान् परं शास्त्रं नहि लक्ष्णात् परः
सुरः ।

नास्ति गङ्गासमं तीर्थं न पुण्यं तुलसीपरम् ॥
नास्ति क्षमावती भूमेः पुत्रान्नास्ति परः प्रियः ।
न च देवात् परा शक्तिर्वनं नैकादर्शविना ॥
शालग्रामात्परो यन्त्रो न जैत्रं भारतात् परम् ।
परं पुण्यस्थलानाञ्च पुण्यं वृन्दावनं यथा ॥
मोक्षदानं यथा काशी वैष्णवानां यथा शिवः ।
न पार्वतीपरा साध्वो न गणेशात् परो वशी ॥
न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चिद्गुरोः परः ।
विद्यादातुः पुत्रदारौ तत्समी नात्र संशयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे ४४
अध्यायः ॥

मन्त्रदीधितिः, पुं, (मन्त्रेण दीधितिर्दीर्घस्य ।)
वह्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्त्रपूतः, त्रि, (मन्त्रेण पूतः ।) मन्त्रेण पवित्री-
कृतः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ।
८६ । ३६ ।

“ब्रह्माख्यमन्त्रपूतेन तोयेनाग्नौ निराकृताः ॥”

मन्त्रपूतात्मा, [न] पुं, (मन्त्रेण पूतः आत्मा
यस्य ।) गरुडः । इति धरणिः ॥

मन्त्रवित्, [दृ] (पुं, मन्त्रं पश्चाद्भ्रमन्त्रणां वेत्तीति ।
विद् + क्तिप् ।) चरः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
३६७ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । १६३ । ५ ।

“एतत् श्रुत्वा हृदयो यज्ञसंनः
सर्वं तत्त्वं मन्त्रविद्वद्भ्यो निवेद्य ।
मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राजन् !
यथायुक्तं रक्षणे वे प्रजानाम् ॥”)

मन्त्रज्ञातरि, त्रि ॥ (यथा, कृष्णार्ज्योपनिषदि ।
७ । १ । ३ ।

“सोऽहं भगवतो मन्त्रविदेवास्मि ॥”

मन्त्रं वेदार्थं वेत्तीति । विद् + क्तिप् । वेदार्थ-
वित् । यथा, मनौ । ३ । १३१ ।

“सहस्रं हि सप्तसाणामनुष्ठा यत्र सुज्जते ।

एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानहन्ति धर्मतः ॥”)

मन्त्रसूक्, [श्र] त्रि, (मन्त्रेण सूत्रणीति ।

“सूत्रोऽनुदके किन् ।” १ । २ । ५८ । इति किन् ।)

मन्त्रकरणकस्यार्थकर्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मन्त्रितः, त्रि, मन्त्रेण संस्कृतः । अभिमन्त्रितः ।
मन्त्रोऽस्य जातः । इति मन्त्रिधातोः क्तप्रत्ययेन
मन्त्रशब्दान् इतप्रत्ययेन च निष्पन्नः ॥ (यथा,
निबन्धे ।

“श्रिष्टं खलु कृतं वेदासुपास्यसुपदेशयेत् ।

मन्थः

मन्त्रितं प्रोक्षणीतोयेः श्रान्तिर्कुम्भजलेस्तथा ।
मन्त्रमन्त्रेणाष्टशतं मन्त्रितैरभिषेचयेत् ॥”)

मन्त्री, [न] पुं, (मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति ।
मन्त्र + इति । यद्वा, मन्त्रयते इति । मन्त्र +
“नन्दि-यद्वा” इति । १ । १ । ३४ । इति णिनिः ।)
मन्त्रजातकर्तृयन्त्रियकर्ता । तत्पण्यायः ।
धोसचिवः २ अमात्यः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४ ॥
सचिवः ४ धीसखः ५ सामवायिकः ६ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३८३ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“मन्त्री भक्तः शुचिः शूरोऽनुजतो बुद्धिमान्
क्षमो ।
आत्मीयिष्यादिकुशलः परित्यजेद्दीप्तदेशजः ॥”
इति कविकल्पलता ॥

“बहुभिर्मन्त्रयेत् कामं राजा मन्त्रं पृथक्
पृथक् ।

मन्त्रिणामपि नो कुर्यान्मन्त्री मन्त्रप्रकाशनम् ॥
न कश्चित् कस्य विन्नामो भवतीह सदा कृणाम् ।
निश्चयश्च सदा मन्त्रे कार्यं एकेन स्मरिणा ॥
भवेद्वा निश्चयावाप्तिः परबुद्धानुजीवनात् ।
एकस्यैव महोभर्तुर्भूयः कार्यो विनिश्चयः ॥”
इति मत्स्यपुराणे १८८ अध्यायः ॥

मन्थ, कुन्थे । गाहे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मन्थति । कुन्थः केचित्त
मन्थते । इति दुर्गादासः ॥

मन्थ, ग गाहे । इति कविकल्पदमः ॥ (क्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) गाहो विलोडनम् । ग, मघाति
दधि वल्लवौ । रथं ममन्थ सद्यम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

मन्थः, पुं, (मन्थतेऽनेन । मन्थ + करणे घञ् ।)
मन्थदण्डकः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । २३३ । १२ ।

“आमन्थ मतिमन्थेन ज्ञानोदधिमनुत्तमम् ।
नवनीतं तथा दध्नी मलयान्धनं यथा ॥”

मन्थते विलोडते इति । मन्थ + कर्मणि घञ् ।)
साक्तवः । (मघाति स्वकरणे त्रिभुवनं पीडय-
तीति । मन्थ + अच् ।) दिवाकरः । इति
मेदिनी । ये, ११ ॥ साक्तवो यथा,—

“सक्तभिः सर्पिषाभ्यक्तेः शीतवारिपरिप्लुतेः ।
नात्यहो नातिसान्द्रश्च मन्थ इत्यभिधीयते ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

पेयविशेषः । तस्य विधिर्यथा,—
“जले चतुष्यले शीते क्षुप्तं द्रव्यं पलं क्षिपेत् ।
मृत्पात्रे मन्थयेत् सम्यक् तस्माच्च द्विपलं
पिबेत् ॥”

क्षुप्तं क्षणीकृतम् । मन्थयेत् मृत्पात्रात् । इति
भावप्रकाशः ॥ (मन्थ + भावे घञ् ।) मारणम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नेत्रमलम् । इति धरणिः ॥

नेत्रामयः । इति विश्वः ॥ अंशुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कुन्थनम् । विलोडनम् । इति
मन्थधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, रघौ । १० । ३ ।

“अतिष्ठत् प्रत्ययापि च सन्ततिः स चिरं श्रुपः ।
प्राक्पुन्यादनभियत्तरनीत्यत्तिरयार्थवः ॥”)

मन्थजं, स्त्री, (मन्थेन मन्थनेन जायते इति ।
जन् + डः ।) नवनीतम् । इति रत्नमाला ॥
(विवरणमस्य नवनीतशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मन्थदण्डकः, पुं, (मन्थाय मन्थनाय यो दण्डः ।
ततः स्वार्थं कन् ।) मन्थानदण्डः । विलोडनी इति
घोलमौली इति खड्गे इति च भाषा ॥ तत्
पण्यायः । वैशाखः २ मन्थः ३ मन्थानः ४
मन्थाः ५ । इत्यमरः । ० । ६ । ७४ ॥ कर-
णार्थकः ६ मन्थनः ७ भक्ताटः ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तक्राटः ९ । इति जटाधरः ॥

मन्थनं, स्त्री, (मन्थ + क्युट् ।) विलोडनम् । कुन्थ-
नम् । इति मन्थधातोर्भावे अनट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १८ । ३०
“चिरारब्धमिदं चापि सागरस्यापि मन्थ-
नम् ॥”)

मन्थनः, पुं, (मघात्यनेनेति । मन्थ + करणे क्युट्
यद्वा, मघातीति । मन्थ + क्युट् ।) मन्थानदण्डः
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ८२ । ३६
“गोभिश्च समकीर्णसु ब्रह्मनिष्पाणभूमिषु ।
मन्थनावर्षपूर्णेपु गर्गरेषु नदसु च ॥”)

मन्थनघटौ, स्त्री, (अल्पो घटः । अल्पां
डीप् । मन्थनार्था मन्थनस्य वा घटौ ।) दधि
मन्थनपात्रम् । यथा,—
“कलसी मन्थनघटौ मन्थनी चापि गर्गरी ॥”
इति जटाधरः ॥

मन्थरं, स्त्री, (मन्थति क्षेपयतीति । मन्थ + बाहुल
कात् अरन् ।) कुसुम्भी । इति मेदिनी । रे, १६८
मन्थरः, पुं, (मन्थ + बाहुलकात् अरन् ।) कोपः
फलम् । बाधः । मन्थानः । इति मेदिनी । रे
१६८ ॥ सूचकः । इति विश्वः ॥ मन्दगामि
योद्धा । इति क्षत्रियवर्गं अमरः । २ । ८ । ७२
कोपः । इत्यञयः ॥

मन्थरः, त्रि, (मन्थति पादाविति । मन्थ +
अरन् ।) मन्दः । (यथा, साहित्यदर्पणे । १ । १६
“दत्ते सालसमन्थरं भुवि पदं नियाति नास्तः
पुरात् ॥”)

पृथुः । वक्रः । इति मेदिनी । रे, १६८
(निष्कलः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४८८ ।
“राज्याभिधेकसज्जलक्षालितमौलेः कथासु
ल्लणस्य ।
गर्वभरमन्थराक्षी पश्यति पदपङ्कजं राधा ॥”)
जङ्घः । इति शब्दरत्नावली ॥ नीचः । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ६५ ॥ (मन्दगामी । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १५६ ॥)

मन्थरा, स्त्री, (मन्थर + श्लियां टाप् ।) केकय
दासी । यथा,—
“रामाभिधेके विप्रायं यत्नस्व प्रश्नवाक्यतः ।
मन्थरां प्रविशस्वादी केकयोश्च ततः परम् ॥”
इत्यध्यात्मरामायणे अयोध्याकाण्डे २ अध्यायः
मन्थरः, पुं, (मन्थ + बाहुलकात् अरः ।
चामरवातः । तत्पण्यायः । कुठेरः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्दः

मन्थशैलः, पुं. (मन्थाय ससुद्रमन्थनाय कल्पितः शैलः ।) मन्दरपर्वतः । इति जटाधरः ॥
 मन्था, स्त्री, (मन्थते इति । मन्थ + घञ् । तत्तः स्त्रियां टाप् ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे ।
 “वल्ग्वरी चत्किंका मन्था मित्रपुण्या च केहती ॥”)
 मन्थाः, [यिन] पुं, (मन्थ + “मन्थः ।” उणा० ४ । ११ । इति इति । स च कित् ।) मन्थान-
 दण्डः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा, किराताज्जीवीये । ४ । १६ ।
 “सुहृः प्रणम्येय मथा विवर्त्तने-
 नेदत्तु कुम्भेषु न्दङ्गमन्थरम् ॥”)
 मन्थानः, पुं, (मन्थते अनेनेति । मन्थ + बाहुलकात् आनच् ।) मन्थदण्डकः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १० । २५ ।
 “मन्थानारणिसंयोगाम्मन्थनाच्च ससुद्रवः ।
 पावकस्य यथा तद्वत् कथं मे स्यात् सुतोद्वहः ॥”)
 आरवधः ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (ससुद्र-
 मन्थनदण्डकत्वादस्य तथात्वम् । मन्दरपर्वतः ।
 यथा, रामायणे । १ । ४५ । २७ ।
 “प्रविशे शाय पातालं मन्थानः पर्वतोत्तमः ॥”
 मन्दादेवः । यथा, मन्दाभारते । १३ । १७ ।
 १२८ ।
 “मन्थानो बहुलो वायुः सकलः सर्वलोचनः ॥”)
 मन्थानकः, पुं, (मन्थान इति । “इवे प्रति-
 क्तौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) लणभेदः ।
 तत्पण्यायः । इति २ । ६६ । ३ । लणाद्
 द्विपः ४ । अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । दोष्प्राणां
 प्रियत्वम् । मधुरत्वम् । बहुवीर्यदत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 मन्थिनी, स्त्री, (मन्थो मन्थनमस्यस्याम् । मन्थ +
 इति । डीप् ।) दधिमन्थनपात्रम् । तत्पण्यायः ।
 गर्गरी २ कलसी ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 ८८ ॥
 मन्थोदधिः, पुं, (मन्थतेऽमौ । मन्थ + कर्मणि
 घञ् । मन्थधासौ उदधिक्षेति । मन्थाय उदधि-
 रिति वा ।) क्षीरसमुद्रः । इति केचित् ॥
 मन्दः, पुं, (मन्दते इति । मदि + अच् ।) शनिः ।
 (यथा, ज्योतिषे ।
 “शुक्रेऽध्वजीवानां वाराः सर्वत्र शोभनाः ।
 भातभूसुतमन्दानां शुभकर्मसु केचपि ॥”)
 हस्तिनातिविशेषः । इति मेदिनी । दे, १३ ॥
 यमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथा-
 सरितागरे । ३२ । १५५ ।
 “तत्र मन्दमिवालोच्य साभिप्रायः स मां वृषः ।
 पप्रच्छ रे किमीदृक् त्वं सज्जातः कथंतामिति ॥”)
 प्रलयः । इत्यमरः ॥ (जठरानलविशेषः । यथा,
 “हारीते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
 “तीक्ष्णः पित्ताधिकत्वेन जायते जठरामिकः ।
 वातश्लेष्माधिकत्वेन जायते मन्दसंज्ञकः ॥”)
 मन्दः, त्रि, (मदि + अच् ।) अतीक्ष्णः । सुखः ।
 (यथा, रघुवंशे । १ । ३ ।

मन्दरः

“मन्दः कवियशःपार्थी गमिष्यान्पञ्चास्य-
 ताम् ॥”)
 खैरः । अभाग्यः । रोगी । अल्पः । इति
 मेदिनी । दे, १३ ॥ (यथा, मेघदूते । १ । ४ ।
 “मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चातुर्जुलो यथा
 त्वाम् ॥”)
 अलसः । यथा, श्रीमद्भागवते । १ । १ । १० ।
 “प्रायेणात्पायुषः सभ्यः कलावस्तिनं युगे जनाः ।
 मन्दाः सुमन्दमनयो मन्दभाग्या नृपपदाः ॥”
 “मन्दाः अलसाः ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
 स्वामी ॥)
 मन्दरतः । खलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥
 मन्दगाः, त्रि, (मन्दं अल्पं गच्छतीति । गम् +
 डः ।) नृदुर्गाभी । यथा,—
 “मन्दगाश्च शनिज्ञानिष्वहंसगजस्त्रियः ॥”
 इति कविकल्पलता ॥
 (पुं. शाकद्वीपस्थजनपदभेदः । यथा, मन्दा-
 भारते । ६ । ११ । ३३ ।
 “तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसम्भवाः ।
 मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥”)
 मन्दगामी, [न] त्रि, (मन्दं गच्छतीति । गम् +
 णिनिः ।) नृदुर्गमनशीलः । तत्पण्यायः ।
 मन्थरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥ खैर-
 गामी ३ मन्दः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मन्दजननी, स्त्री, (मन्दस्य शनेज्जननी माता ।)
 शनैश्चरमाता । सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मन्दटः, पुं, (मन्दमटतीति । अट् + अच् । शक-
 न्नादित्वात् साधुः ।) पारिमदवृत्तः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 मन्दा, स्त्री, (मन्दस्य भावः । मन्द + भावार्थे
 तल् । स्त्रियां टाप् ।) आलस्यम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते शारोरेस्थाने ।
 “दर्मेध्रस्त्वं मन्दा च स्वप्ने मेथुननित्यता ।
 निराकारिण्यता चैव विज्ञेयाः पाशवा गुणाः ॥”)
 मन्दत्वम् । (यथा, चन्द्रालोकः । १ । १ ।
 “उच्चैरस्यति मन्दातमरमतामिति ॥”
 क्षीणता । यथा, माह्व्यदर्पणे । ३ । ६८ ।
 “मध्यस्य प्रथिमानमेति अधनं वक्षोऽलयो-
 म्मन्दां
 दूरं यालुदरश्च रोमलतिका नेत्रार्जवं
 धावति ॥”)
 मन्दनं, स्त्री, (मन्दते स्तौति अनेन । मन्द +
 “कृष्टृजिमन्दिनिधाजः क्युः । उणा० २ । ८२ ।
 इति करणे क्युः ।) स्तोत्रम् । इति सिद्धान्त
 कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
 मन्दरः, पुं, (मन्द + बाहुलकात् अरः ।) मन्थ-
 शैलः । (यथा, मन्दाभारते । १ । १८ । १३ ।
 “मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रञ्च वासु-
 किम् ॥”)
 मन्दारपादपः । इति मेदिनी । रे, १६६ ॥
 स्वर्गः । हारभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६ ॥
 सुन्दरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कुशद्वीपस्थ-

मन्दाकि

पर्वतविशेषः । यथा, मातङ्ग्ये । १२१ । ६१ ।
 “मन्दरः सैव विज्ञेयः सर्वधातुमयः शुभः ।
 मन्द इत्येष यो धातुरपामर्थे प्रकाशकः ॥
 अर्पा विदारणात् चैव मन्दरः स निगद्यते ॥”)
 मन्दरः, त्रि, (मन्द + अरः ।) यज्ञलः । मन्दः ।
 इति मेदिनी । रे, १६६ ॥
 मन्दसानः, पुं, (मन्दते स्तुत्यादिकं प्राप्नोतीति ।
 मन्द + “ऋद्धिदधिमन्दिनसिद्धिभ्यः कित् ।” उणा०
 २ । ८७ । इति असानच् ।) अग्निः । प्राणः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ निरा ।
 इत्युणादिकोषः ॥ (त्रि, मोदमानः । यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १०० । १४ ।
 “मन्दसानो मरुत्वान् ।”
 “मन्दसानो मोदमानः सन् ॥” इति तद्भाष्ये
 सायनः ॥)
 मन्दसानुः, पुं, (मन्दं मन्दतां मनोति ददातीति ।
 मन्द + सन् + बाहुलकात् उण् ।) स्वप्नः ।
 जीवः । इति संक्षिप्तमारीणादिवृत्तिः ॥
 मन्दा, स्त्री, (मन्द + स्त्रियां टाप् ।) संक्रान्ति-
 विशेषः । सा उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभाद्र-
 पदारोहिणीनक्षत्रेषु रविसंक्रान्तिस्वेतदा
 भवति । तस्याः सन्निहितदण्डत्रयस्य पुण्य-
 तमत्वम् । यथा,—
 “मन्दा मन्दाकिनी भ्रांती घोरा चैव मन्दी-
 दरी ।
 राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा
 वृषः ॥
 मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया न्दरी मन्दाकिनी तथा ।
 क्षिप्रं भ्रांतीं विजानीयादग्रे घोरा प्रकीर्तिता ॥
 चरेमैहोदरी ज्ञेया क्रूरैर्कक्षैस्तु राक्षसी ।
 मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रैर्कक्षैस्तु संक्रमः ॥”
 इत्येतेर्द्वादशस्वेव संक्रान्तियु ध्रुवादिनक्षत्र-
 योगात् मन्दादिरूपतया सप्तधा भिन्नास्तु
 त्रिचतुःषष्टिसप्ताष्टनवद्वादश एव च । क्रमेण
 घटिका क्षीतास्तु पुण्यं पारमार्थिकमिति
 देवीपुराण एव त्रिचतुरादिवृत्तिकानां पुण्यत्व-
 सुक्तम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 मन्दाकं, स्त्री, (मन्दाते स्तुयते इति । मन्द +
 बाहुलकात् आकः ।) स्तवनम् । इत्युणादि-
 कोषः ॥ (स्तोतः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । १३ ॥)
 मन्दाकिनी, स्त्री, (मन्दाकानि स्तोतांसि सन्दास्याः
 इति । मन्दाक + णिनिः । यद्वा, “मन्दमकितुं
 शीलमस्याः । णिनिः । यद्वा, मन्दान्नः सरसः
 अकति गच्छतीति । नयनानन्दः ।” इत्यमर-
 टीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ।) स्वर्गगङ्गा ।
 तत्पण्यायः । विद्यद्गङ्गा २ स्वर्गदी ३ सुरदी-
 धिका ४ । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ स्वर्गगङ्गा ५
 देवभूतिः ६ स्वर्गपद्मा ७ सुरेश्वरी ८ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते । ६ । ८२ ।
 “मन्दाकिनीनन्दनयोर्विहारे
 देवे भवद्देविरि माधवे वा ॥”)
 तस्या विवरणं यथा,—

मन्दाग्नः

“प्रधानधारा या स्वर्गे सा च मन्दाकिनी
सुता ।
योजनायुतवस्तीर्णा प्रस्थेन योजना सुता ॥
चौरतुल्यजला प्रश्वद्युत्पन्नतरङ्गिणी ।
वैकुण्ठाद्वनच्छलोकश्च ततः स्वर्गं समागता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे जाह्नवी-
जन्मप्रस्तावे ३४ अध्यायः ॥ ॥ संक्रान्ति-
विशेषः । अस्य प्रमाणं मन्दाशब्दे दृश्यम् ॥
(चित्रकूटस्थनदीविशेषः । यथा, महाभारते ।
३ । ५५ । ५८ ।

“ततो गिरिवरश्रेष्ठे चित्रकूटे विश्राम्यते ।
मन्दाकिनीं समासाद्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ॥”
हारकास्थनदीविशेषः । यथा, महाभारते ।
हरिवंशपर्वणि । १५५ । २२ ।
“वेदूयपत्रैर्जलजैस्तथा मन्दाकिनी नदी ।
भाति पुष्करिणी रम्या पूर्वस्था दिशि
भारतः ॥”

कन्दोविशेषः । यथा, कन्दोमञ्जयां ।

“न न र-चटिता तु मन्दाकिनी ॥”

उदाहरणादिकन्तु कन्दः शब्दे दृश्यम् ॥)

मन्दाक्रान्ता, स्त्री, (मन्दं यथा तथा आक्रान्ता ।)
कन्दोविशेषः । यथा,—

“चत्वारः प्राक् सुतनु गुरवो द्वौ दशैकादशौ से-
न्मुखौ वर्णौ तदनु कुसुदामोदिन । द्वादशान्त्यौ ।
तद्वच्चान्त्यौ युगरसहयैर्यत्र कान्ते । विगमो
मन्दाक्रान्ता प्रवरकवयस्तान्ति । तां संगिरस्ते ॥”
इति श्रुतबोधः ॥

(अल्पाक्रान्ता । यथा,—

“मन्दाक्रान्ता वितरति रसं नेच्ययिष्ठः सम-
ग्रम् ॥”

इत्युद्धृतः ॥)

मन्दाक्षं, स्त्री, (मन्दे सङ्कुचिते अक्षिणी नेच्ये यस्मात् ।

“अक्ष्णोर्दर्शनात् ॥” ४ । ४ । ७६ । इति समा-
सान्तः अन् ।) लज्जा । इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥
(यथा, नेपथ्यचरिते । ३ । ६१ ।

“मन्दाक्षमन्दाक्षरसुदसुक्ता

तस्यां समाकुचितवाचि हंसः ।

तच्छंसिते किञ्चन संशयालु-

गिरा सुखाभोजमयं युयोज ॥”)

मन्दाग्निः, पुं, (मन्दः पाचनासमर्थश्चासावग्नि-
श्चेति ।) कफद्वारात्पञ्चतरानलः । तस्य निदा-
नादि यथा,—

“मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।

कफपित्तानिलाधिकास्तत्साम्याज्जातरोऽनलः ॥

विषमो वातजान् रोगांस्तीक्ष्णः पित्तसमुत्प-
तान् ।

करीषमिस्तथा मन्दो विकारान् कफसम्भवान् ॥

समा समानेरिषता मात्रा सन्त्यग्विपच्यते ।

अल्पापि नैव मन्दाग्नेर्विषमामेस्तु देहिनः ।

कदाचित् पच्यते सभ्यक् कदाचित् न पच्यते ॥”

इति माधवकरः ॥ ॥

तस्यौषधं यथा,—

ई२३

मन्दाग्निः

“निचक्रवर्त्याहभागानि शूरणस्य च षोडश ।
शुण्ठाश्चत्वारि भागानि मरीचानां द्वयं
तथा ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं विडङ्गानां चतुष्टयम् ।
अष्टौ सुगन्धभागाश्च त्रिफलायाश्चतुष्टयम् ॥
द्विगुणीन गुडैर्नैषां मोदकानि हि कारयेत् ।
तद्वत्तणमजीर्णं हि पाण्डुरोगश्च कामलाम् ।
अतिश्रोणितमन्दाग्निजोहाद्यश्च निवारयेत् ॥”

इति गारुड १६८ अध्यायः ॥ ॥

अथ जठराग्निविकाराधिकारः । तत्र सन्नि-

कृष्टनिदानपूर्वकान् उदराग्निविकारानाह ।

“कफपित्तानिलाधिकास्तत्साम्याज्जातरोऽनलः ।

मन्दस्तीक्ष्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ॥”

तत्र मन्दस्याग्नेर्लक्षणमाह ।

“स्वल्पापि नैव मन्दाग्नेर्मात्रा सुक्तापि पच्यते ।

कृद्दिहृद्दिहः प्रमेकः स्याच्छिरोगौरवजाठरम् ॥”

मन्दाग्निं त्वान् विकारानाह ।

“मन्दोऽमिर्हृद्दिनां कुर्याद्विकारान् कफसम्भ-
वान् ॥” ॥

अथ चिकित्सा ।

“हरीतकी तथा शुण्ठो भक्ष्यमाणा गुडैर्न वा ।
सैन्धवेन युता वा स्यात् मान्तेनाग्निदीपनी ॥१॥

गुडैर्न शुण्ठौमथवोपकुल्यां

पथ्यालनीधामथ दाडिमं वा ।

आग्नेज्जार्णाय गुदामयेय

वर्ज्यविषयाय च नित्यमद्यात् ॥२॥

योषं दन्ति त्रिदोषत्रयं कृष्णामूलं विचूर्णितम् ।

तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥

एतद्गुडाष्टकं नाम जलवर्णाग्निवर्धनम् ।

शोथोदावर्णशूलघ्नं श्लेष्मापाण्डुमयापहम् ॥”

सर्वचरणसमो गुडो देयः । गुडाष्टकम् ॥ ३ ॥

“दहनाजमोदसैन्धवनागरमरिचानि चास्त्र-
तक्रैर्ग ।

सप्ताहामिकरं पाण्डुरोर्नाशनं परमम् ॥” ॥

पेशानरः चारः ।

“सामुद्रलवणं ग्राह्यमष्टकर्मितं पुष्टैः ।

सौवर्धेलं पञ्चकर्म विडसैन्धवधान्यकम् ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं पचकं कृष्णजीरकम् ।

तालीशं केशरं चयमन्धवेतसकं तथा ।

द्विकर्ममात्राग्येतानि प्रत्येकं कारयेद्-

बुधः ॥ ५ ॥

मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्ममात्रकम् ।

दाडिमं स्यात्तत्पुष्कर्म त्वमेले पात्रैकर्मकं ।

एतच्चूर्णैर्कृतं सत्तं लवणं भास्कराभिधम् ॥

भक्षयेच्छाणमानं तत् तक्रमस्तुक्कास्त्रिकैः ।

वातश्लेष्मभवं गुल्मं श्लीहानसुदं जयम् ॥

अर्शोसि पृथग्वी कुष्ठं विषन्धश्च भग्नरम् ।

शूलं शोथं श्वासकासावामदोषश्च हृद्गुलम् ॥

अभ्ररीं श्रुकराद्यापि पाण्डुरोगं कृमिनपि ।

मन्दाग्निं नाशयेद्वैतहीपनं पाचनं परम् ॥

द्विंशत्य सर्वलोकानां भास्करेणैतहीरितम् ।

हृन्त्यात् सर्वाण्यजीर्णानि सुक्तमात्रमसंश्रयम् ॥

मन्दारः

निम्बुरसादिकं दत्त्वा गुटिकामप्येकं कुर्यान्ति ॥६॥

टङ्गणं रसगन्धौ च समं भागं त्रयं विधातुं ।

कपर्दः सर्पिकाक्षारो मागधी विश्वमेधनम् ॥

एथक एथक कर्ममात्रं वसुभागमिहोपगम् ।

जम्बीरान्नेदिनं घृष्टं भवेदग्निकुमारकः ॥

विष्णुर्चाशूलवातादिविद्विमान्यपशान्तये ॥”

क्षारो यवक्षारः । अमिकुमारो रमो विष्णु-
च्याद्यजीर्णं ॥ ७ ॥

“पारदास्तलवज्जगन्धकं

भागयुग्ममरिचैर्न मिश्रितम् ।

तत्र आतिफलमर्द्धभागिकं

निम्बिणीफलरमेन महितम् ॥

वद्विमान्यदशवक्रनाशने

रामवाण इति विश्रुतो रसः ।

संयज्यहृत्किङ्कभकर्णकं

सामवातखरदूषणञ्जयेत् ॥

दीयते तु चणकानुमानतः

सद्य एव जठराग्निदीपनः ।

रोचकः कफकुलान्तकारकः

श्वासकासवमिजलनाशनः ॥” ८ ॥

पारदभागः १ विषभागः १ लवङ्गभागः १

गन्धकभागः १ मरिचभागः २ जालीफलभागः

॥०॥ रामवाणो रमोऽजीर्णं । इति भाव-

प्रकाशः ॥ (विवरणमस्य यथा,—

“अमिश्रतुर्विधः प्रोक्तः समो विषमतीक्ष्णकः ।

मन्दस्तदापरः प्रोक्तः षडणु चिह्नानि साम्प्रतम् ॥

वातपित्तकफे साम्यात् समत्वं जायतेऽनलः ।

तेरेव विषमं प्राप्तं विषमो जायतेऽनलः ॥

तीक्ष्णः पित्ताधिकत्वेन जायते जठराग्निः ।

वातश्लेष्माधिकत्वेन जायते मन्दसंज्ञकः ॥”

इति चारुते चिकित्सितस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

“अन्नमण्डं पिषेदुण्यं हिङ्गुमौवचैलान्वितम् ।

विषमोऽपि समस्तेन मन्दो दीप्यते पावकः ॥”

“सित्त्यहृत्किङ्कचिफलायमानौ-

योधैर्गङ्गाशैर्गङ्गिकां प्रकुर्यात् ।

तेर्भक्षितेस्तृप्तिमवाप्नुयन्ना

भुञ्जीत मन्दाग्निरपि प्रभूतम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयज्येऽग्निमान्याधिकारे ॥

मन्दः अग्निर्यस्येति । अल्पाग्निविशिष्टे, त्रि ।

यथा, मार्कण्डेये । १५ । १३६ ।

“सोऽजीर्णयाधिदुःखार्थं मन्दाग्निः संप्र-

जायते ।

परनिन्दा कृतप्रत्यं परमर्मावघटनम् ॥”)

मन्दाग्निः, [स्] त्रि, (मन्दमल्पमायुर्ग्रस्य ।)

अल्पायुः । यथा, श्रीभागवते । १ । १६ । १० ।

“मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य वयो मन्दायुषश्च वै ।

निद्रया ह्रियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्मभिः ॥”

मन्दारः, पुं, (मन्धते स्तुयते प्रशस्यते वेति । मदि

+ “अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् ॥” उणा० ३ ।

१३४ । इति आरन् ।) स्वर्गोपपञ्चदशान्त-

र्गतदेवतविशेषः । यथा, अमरकोषे । ११ । ५३ ।

“पञ्चैते देवतारवो मन्दारः पारिजातकः ।

सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥”
(यथा, अभिज्ञानशकुन्तले ७ अङ्के ।

“अन्तर्गतप्रार्थनमन्त्रिकस्यं

जयन्तमुद्गील्य कृतस्मितेन ।

आमृष्टवज्रोहरिचन्दनाद्वा

मन्दार-माला हरिणा पिनहर्षि ॥”)

पारिभट्टः । पालिता मादार इति भाषा ।

यथा, अमरकोषे । २ । ४ । २६ ।

“पारिभट्टे निम्नतरमन्दारः पारिजातकः ॥”

अकेश्वरः । आकन्द इति भाषा । यथा,—

“अकेश्वरसुकास्फोटगगनरूपविकीरणाः ।

मन्दारचार्कप्रणेत्य सुलोकप्रतापसौ ॥”

इत्यमरः । २ । ४ । २१ ॥

हस्तः । धर्मः । इति मेदिनी । रे, १८७ ॥

तीर्थविशेषः । यथा,—

वराह उवाच ।

“दृष्टुं सुन्दरि ! यत्रेन यस्मात् त्वं परिपृच्छसि ।

कथयिष्यामि ते गुह्यं मन्दारस्य महाक्रियाम् ॥

क्रोडमानोऽस्माह तत्र वृद्धा मन्दारपुष्पितम् ।

मन्दारपुष्पमादाय मनोज्ञं व्यस्य वै हृदि ॥

तत्रैकादशकुण्डानि निःसृतानि गिरौ धरे ।

विन्ध्यं च मत्प्रभावेन मन्दारस्य महादमः ॥

स्थितोऽहं तत्र सुगमे ! भक्तानुग्रहकाम्यया ।

दर्शनीयतमं स्थानं मनोज्ञं तु शिलातलम् ॥

यत्र तिष्ठाम्यहं देवि ! मन्दारदममास्थितः ।

विस्मयं द्रष्टुं सुश्रीणि । मन्दारं तस्मिन् दुमे तथा ॥

द्वादश्याश्च चतुर्दश्यां स पुष्पाति दमोत्तमः ।

तत्र मध्याह्नेलायां वीक्ष्यमाणो जनेस्ततः ।

ततोऽन्यदिनमासाद्य दृश्यते न कदाचन ॥

तस्मिन् मन्दारकुण्डे तु एकभक्तोषितो नरः ।

स्नानं करोति शुद्धात्मा स गच्छेत् परमां

गतिम् ॥

अथ प्राणान् प्रसूयते कुण्डे मन्दारमंस्थितः ।

तपः कृत्वा वरारोहे ! मम लोकाय गच्छति ॥

तस्य चोत्तरपार्श्वे तु प्रापणं नाम तं गिरिम् ।

तिस्रो धाराः पतन्त्यत्र दक्षिणां दिशमास्थिताः ॥

स्नानकुण्डमिति स्थानं तस्मिन् जेजे परं मम ।

दक्षिणे पतते धारा अथवे चोत्तरासुखम् ॥

तत्र स्नानो वरारोहे ! एकरात्रोषितो नरः ।

मोदते दक्षिणे दृष्ट्वा तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥

तत्राय सुचते प्राणान् मम कर्मपरायणः ।

सर्वं सङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥

नाकपृष्ठं समासाद्य मोदते देवतैः सह ।

तथात्र सुचते प्राणान् कृतकृत्यः सुनिश्चितः ।

तारयित्वा कुलं सर्वं मम लोकं प्रपद्यते ॥

तस्य दक्षिणपूर्वैश्च सगश्रोतो वराङ्गने ।।

पतते विन्ध्यदृष्टेऽप्य अगाधश्च महाहृदः ॥

तत्र स्नानस्तु यः कुर्व्यादेतभक्तोषितो नरः ।

मोदते पूर्वपार्श्वे तु तस्मिन्मेरौ शिलोच्चये ॥

अथात्र सुचते प्राणान् मम जितयवस्थितः ।

दृष्ट्वा वै सर्वसंसारं मम लोकाय गच्छति ॥

मन्दारस्य तु पूर्वैश्च गुह्यं कोटरसंस्थितम् ।

यत्र धारा पतत्येका सुषलेन समन्विता ॥

तत्र स्नानं प्रकुर्वीत पञ्चभक्तोषितो नरः ।

मोदते पूर्वपार्श्वे तु तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥

तत्राय सुचते प्राणान् कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।

मेरुदृष्ट्वां ससुतवृत्त्य मम लोकश्च गच्छति ॥

तस्य दक्षिणपार्श्वे तु गुह्यं विन्ध्यविनिःसृतम् ।

पञ्च धाराः पतन्त्यत्र सुषलेन समन्विताः ॥

तत्र स्नानस्तु कुर्वीत अहोरात्रोषितो नरः ।

मोदते दक्षिणे दृष्ट्वा महामेरौ शिलोच्चये ॥

अथात्र सुचते प्राणान् कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।

मेरुदृष्ट्वां परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥

दक्षिणे पश्चिमे भागे मन्दारस्य यशस्विनि ! ।

तत्र धारा पतत्येका आदित्यसमन्तजसा ॥

तत्र स्नानस्तु कुर्वीत अहोरात्रोषितो नरः ।

मोदते पश्चिमे भागे ध्रुवो यत्र प्रवर्तते ॥

अथात्र सुचते प्राणान् मम कर्मजवस्थितः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो मम लोके च मोदते ॥

तस्य पश्चिमपार्श्वे तु गुह्यं देवसमन्वितम् ।

चक्रावर्त्त इति स्थानमगाधश्च महाहृदः ॥

स्नानं करोति यस्तत्र पञ्चभक्तोषितो नरः ।

मोदते सर्वदृष्टेऽप्य स्वच्छन्दगमनालयः ॥

अथ वै सुचते प्राणान् चक्रावर्त्त महायशः ।

दृष्ट्वा सन्धानं परित्यज्य मोदते मम सन्निधौ ॥

देशं वायव्यमाश्रित्य तस्मिन् विन्ध्यशिलोच्चये ।

तिस्रो धाराः पतन्त्यत्र सुषलाकृतयः शुभाः ।

तत्र स्नानं प्रकुर्वीत मम जितयवस्थितः ।

मोदते सर्वदृष्टेऽप्य एकचित्तसमाश्रितः ।

तथात्र सुचते प्राणान् स्वास्मिन् गुह्ये यशस्विनि ! ।

सर्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥

तस्य त्रिकोशमात्रेण दक्षिणां दिशमाश्रितः ।

गुह्यं गम्भीरकं नाम अगाधश्च महाहृदम् ॥

तत्र स्नानस्तु कुर्वीत अष्टभक्तोषितो नरः ।

मोदते सर्वदृष्टेऽप्य सर्वत्र गमनालयः ॥

अथ वै सुचते प्राणान् मम कर्मजवस्थितः ।

सर्वद्वीपान् परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥

तस्य पश्चिमपार्श्वे तु गुह्यं मे परमं महत् ।

सप्त धाराः पतन्त्यत्र अगाधश्च महाहृदः ॥

तत्र स्नानस्तु कुर्वीत अष्टभक्तोषितो नरः ।

मोदते शक्रलोकस्तु स्वच्छन्दगमनालयः ॥

अथ वै सुचते प्राणान् स्वकर्मपरिनिष्ठितः ।

सर्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥

मण्डनं तस्य जेतव्यं कथ्यमानं मया द्रष्टुं ।

स्यमन्तपञ्चकश्चैव मन्दारस्य गिरौ मम ॥

तत्र तिष्ठामि सुश्रीणि ! विन्ध्यस्य गिरिर्मुहूर्तिनि ।

मन्दारे परमं गुह्यं तस्मिन् गुह्यशिलोच्चये ॥

दक्षिणे संस्थितं चक्रं वामे स्थाने च वै गदा ।

लाङ्गलं सुषलश्चैव शक्रं तिष्ठति चाग्रतः ॥

य एतत् द्रष्टुयादित्यं गुह्यं मन्दारसंज्ञितम् ।

तत्र चैव प्रियायां मम भक्तसुखावहम् ॥

एतत् जानते कश्चिन्मम मायाविमोहितः ।

सुखं भागवतान् शुद्धान् ये च वाराहसंश्रि-

तान् ॥”

इत्यादि वाराहपुराणि भगवच्छास्त्रे मन्दार-
गुह्यमर्चनं नामाध्यायः ॥

मन्दारं, स्त्री, (मन्द आस्यमस्मादिति ।) लज्जा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मन्त्रिकपुरः, पुं, मन्त्रविशेषः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ ग्रन्थान्तरे मन्त्रिककुडौपि पाठः ॥

मन्दिरं, स्त्री, (मन्थते सुप्यते च मन्थते स्तुयते
इति वा । मदि ड स्वपने स्तुतौ + “इति
मदिमुदीति ।” उणा० १।१५२। इति किरच् ।)

यज्जम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ “मन्थते
सुप्यते च मन्दिरम् । मदि ड स्वपने जायते मदे
मोदे स्तुतौ गतौ नास्तीति हरः । नगरं मन्दिरं

पुरमिति पुनपुनकथोरुक्तीन पश्यते । स्थियां
मन्दिरा च प्रयोगश्च मन्दिरायास्वरावानिति
सधुमुकुटादयः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥३॥

अथ भगवन्मन्दिरनिर्माणमाह्लात्प्रम् ।

“यः कार्येणमन्दिरं केशवस्य

पुण्यालोकान् स जयेच्छास्त्रतान् वै ।

दत्त्वावासान् पुण्यफलमिषान्

भोगान् भुङ्क्ते कामतः श्रावनीयान् ॥

वासप्रमं पितृकुलं तथा मातृकुलं नरः ।

तारयेदात्मना साङ्गं विष्णोर्मन्दिरकारकः ॥

इमाश्च पितरो देवगाथा गायन्ति योगिनः ।

पुरतो यदुसिंहस्य स्नानघस्य तपस्विनः ॥

अपि नः स्वकुले कश्चिद्विष्णुभक्तो भविष्यति ।

हरिमन्दिरकर्त्ता यो भविष्यति सुचित्रतः ॥”

इति वामने शेषाध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च । अमिपुराणि ।

“ये ध्यायन्ति सदा वृद्धा करिष्यामो हरे-
र्गृहम् ।

तेषां विलीयते पापं पूर्वजन्मशतोद्भवम् ॥”

किञ्च ।

“समन्तोत् भविष्यश्च कुलानामयुतं नरः ।

विष्णुलोकं नयत्यासु कारयेद्वा हरेर्गृहम् ॥”

किञ्च ।

“लक्ष्मणाय सहस्रेण शतेनार्द्धेन वा हरेः ।

तुल्यं फलं समाख्यातमिहेश्वरहरिद्वयोः ॥”

विष्णुधर्मसूत्रे तृतीयकाण्डे ।

“कृत्वा वासगृहं तस्य देवस्य परमेष्ठिनः ।

राजसूयाश्वमेधानां फलेन सह युज्यते ॥

प्रासादे न्यस्ये पुण्यं मयेतत् कथितं

द्विजाः ।

तस्माद्भारुमये पुण्यं कृते शतगुणं भवेत् ॥

ततो दशगुणं पुण्यं तथा शैलमये भवेत् ।

ततो दशगुणं लीजे तावत् शतगुणं ततः ॥

सहस्रगुणितं रौप्यं तस्मात् फलमपाश्रुते ।

ततः शतसहस्रं वै सौवर्णं द्विजसत्तमाः ॥

अनन्तं फलमाप्नोति रत्नचित्रे मनोहरे ॥”

स्कान्दे ।

“आरम्भे लण्वाधिष्ठास्य सप्तलज्जानि यत् कृतम् ।

पापं विलयमाप्नोति नरकादुद्धरेत् पितृन् ॥

प्रासादपादे लण्वास्य यावत्तिष्ठति रेणुकाः ।

मन्दिरं

तावदर्थसहस्राणि वसते विष्णुसङ्गानि ॥
 प्रासादे जगन्देशस्य चित्रकर्म करोति यः ।
 वसते विष्णुलोके तु यावत्तिष्ठन्ति सागराः ॥”
 नारसिंहे ।
 “यः कुर्याच्छोभनं वैश्वं नरसिंहस्य भक्तिमान् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥”
 हयश्रीर्षे ।
 “देवागारं करोमीति मनसा यस्तु चिन्तयेत् ।
 तस्य कायगतं पापं तद्दृष्ट्वा विप्र ! नश्यति ।
 कृते तु किं पुनस्तस्य प्रासादे विधिर्नैव तु ॥
 अष्टैकसमायुक्तं यः कुर्याद्द्वैषात् गृहम् ।
 न तस्य फलमस्यत्तिष्ठेत्तु शक्येन केनचित् ॥
 अनेनेवानुमेयस्तु फलं प्रासादविस्तरात् ।
 मरणञ्च व्रजेन्मर्त्यो यः कृत्वा प्रथमेष्टकाम् ॥
 न समाप्तस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥”
 विष्णुहस्त्ये ।
 “वाक्ते च क्रीडमाना ये पांशुभिर्भवनं हरेः ।
 वामदेवस्य कर्त्तव्यं तेषां तल्लोकगामिनः ॥”
 आदिपुराणि ।
 “लेपनाच्छदनश्चैव यः करोति पुनर्नरः ।
 देवस्यायतनं कृत्वा न भवेत् कीटजं भयम् ॥”
 अथ मन्दिरनिर्माणकालः । मातृस्य ।
 “चैत्रे याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
 वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे स्तब्धं तथैव च ॥
 आगाढे भृशरत्नानि पशुवर्णमवाप्नुयात् ।
 आरोग्यं मित्रलाभस्तु हानिर्भाद्रपदे तथा ॥
 पत्नीशान्ध्यायुगे कार्तिके धनधान्यकम् ।
 मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करजं भयम् ।
 लाभस्तु बहुशो विद्यादग्निं माघे विनिर्दिशेत् ॥
 काचनं फालगुने पुत्रानिति कालबलं स्मृतम् ।
 अश्विनी रोहिणी मूलसुतरा-त्रयमेवम् ॥
 स्वाती ज्येष्ठाशुक्राश्च गृहकारमे प्रशस्यते ।
 आदित्यभौमवर्जश्च सर्वे वाराः शुभावहाः ॥
 वज्रयाघातमूलानि यतीपातातिगण्डके ।
 विष्णुभगवत्परिधानं वर्ज्यं योगेषु कारयेत् ॥
 श्वेतमेव च माहेन्द्रे गान्धर्व्याभिजिद्वौहिणे ।
 तथा वैराजसावित्री मुहूर्ते गृहमारभेत् ॥
 चक्रादित्यबलं लब्ध्वा लभे शुभनिरीक्षितम् ।
 स्तम्भोच्छादि प्रकर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत् ॥”
 हयश्रीर्षे ।
 “वास्तुकर्म न चारभ्यं वर्षाकाले विज्ञानता ।
 जगन्पते त्रिभागास्ते शुक्रपादौ द्वितीयके ॥
 चतुर्थी नवमी वर्ज्या तिथिश्चापि चतुर्थी ।
 भौमस्य तु दिनं वर्ज्यं करणं विष्टिसंज्ञितम् ॥
 क्षित्यन्तरीक्षद्वितीयोक्त्यातिर्भयपीडितम् ।
 उपसृष्टं गृहेभ्यश्च यतिपातहृतं तथा ॥
 चन्द्रतारानुकूले च कार्यं कर्म विज्ञानता ।
 ध्रुवाणि चात्र शस्त्रानि नैर्ऋतं शक्रदेवतम् ॥
 पुष्यं पौष्णञ्च सावित्रं वायवं वैष्णवं तथा ।
 स्थिरांश्च च स्थिरे लभे कर्त्तव्योपचयात्मके ॥
 केन्द्रे सौम्यग्रहो यस्य त्रिकोणे तु सुरोत्तमः ।
 पापक्षोपचयस्थाने तदा कार्यं समारभेदिति ॥”

मन्दिरं

अथ प्रासादस्थानम् । हयश्रीर्षे ।
 “पूर्व्वं देवकुलं पीड्य प्रासादं स्वल्पकल्पया ।
 समं वाप्यधिकं वापि न कर्त्तव्यं विज्ञानता ॥
 उभयोर्दिगुणां सीमां त्यक्त्वा चोच्छ्रायसंमि-
 ताम् ।
 प्रासादं कारयेदर्थं नोभयं पीडयेद्बुधः ॥”*॥
 अथ स्थानशोधनानि । देवीपुराणे ।
 “देवो विष्णुस्तथा रुद्रो ब्रह्माद्याः सुरसत्तमाः ।
 प्रतिष्ठाप्याः शुभे स्थाने अन्यथा ते भयावहाः ॥
 गत्तार्दिलक्षणा धात्री गन्धस्वादेन या भवेत् ।
 वर्णनं च सुरश्रेष्ठ ! सा मही सर्वकामदा ॥”
 मातृस्ये ।
 “पूर्व्वं भूमिं परीक्षेत पश्चात् वास्तुं प्रकल्पयेत् ।
 श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवानुपूर्व्वशः ॥
 विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्यं परीक्षणम् ।
 विप्राणां मधुरास्वाद कषाया क्षतियस्य च ॥
 कषाये कटुता तद्गृह्यश्रुद्वेषु शस्यते ।
 अरस्त्रिमात्रं वै गर्तं स्वतुल्ये च सर्वतः ॥
 घृतमामशरावसां कृत्वा वर्त्तितुष्टयम् ।
 ज्वालयेद्गुह्यं पृथग् पूर्णं ततः सर्वदिग्मुखम् ॥
 दीप्या पूर्व्वदिग्गङ्गायाद्वर्णानामनुपूर्व्वशः ।
 वास्तुः संहिको नाम द्रोण्ये सञ्चेतस्तु यः ॥
 शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च ।
 अरस्त्रिमात्रकं गर्तं परीक्ष्यं खातपूरणे ॥
 अधिकं श्रियमाप्नोति न्यूनं हानिं समे समम् ।
 फालकटेश्वरा देशे सर्वजीवानि रोपयेत् ॥
 त्रिपञ्चसमराज्ये यत्र रोहन्ति तान्यपि ।
 ज्येष्ठा मध्या कनिष्ठा भूर्त्तर्जनीयेतरा मदा ॥”
 हयश्रीर्षे ।
 “सुरभीणां रतिर्यत्र सवत्सानां वृषः सह ।
 सुन्दरीणां रतिर्यत्र पुरुषैः सह सत्तमः ॥
 राज्ञां पूर्व्वं गृहं यस्यामसीनां यज्जिगां तथा ।
 काष्ठीरक्षन्तानामोदा कर्पूरागुरुगन्धिनी ॥
 कमलोत्पलगन्धा च जातान्धकगन्धिनी ।
 पाटलात्मजिकागन्धा नागकेशरगन्धिनी ॥
 दक्षिणीशान्ध्यागन्धा च मदिरासवगन्धिनी ।
 सुगन्धिशीघ्रिगन्धा च शुभद्रयस्वना च या ॥
 सर्वेषां वर्णनां भूमिः सर्वसाधारणा मता ।
 दुर्गाद्या दुःस्वना या च नानावर्णा च दुर्भगा ॥
 इत्तादृक्चन्द्रमङ्गशा विस्ताराद्दिगुणायता ।
 विवर्णा वर्णहीना च वक्रा शुचिसुखी तथा ॥
 द्विवर्णा स्पर्शसङ्गो गोमुखी च त्रिकोणिका ।
 यङ्गुला मूलसङ्गो दन्तिष्टोपमा च या ॥
 मरीच्यसमा या च दिग्मुखा शकटाक्षतिः ।
 एवं प्रकारा या भूमिर्वर्ज्या यत्रैव देशिकैः ॥”
 किञ्च ।
 “प्रासादस्य विशेषेण प्रोक्ता भूमिस्तु विधा ।
 सुपञ्चा भद्रिका पूर्णा धूम्रा रागिगन्धपापरा ॥
 तिलकेनारिकेलेश्च वटिकाशेषो भोमिता ।
 पद्मेन्द्रीवरसंयुक्ता सा सुपद्मोति विश्रुता ॥
 नदीसमुद्रायतनतीर्थपर्व्वन्तप्रोभिता ।
 पुष्पवृक्षसमाकीर्णा क्षीरवृक्षोपप्रोभिता ॥

मन्दिरं

वनोद्यानलनागुल्मफुल्लस्वसमावृता ।
 यज्ञीयवृक्षसुलेखपुक्ता भद्रेति कीर्तिता ॥
 वक्रुणागोकवह्ना तथा प्रक्षालोद्दिताः ।
 माधवीवेष्टिता या च मुहुरित्यावकोदयेः ॥
 शूकधान्येषु पुष्पागैरिषिपार्श्वगता च या ।
 तीयश्च स्वल्पकं यस्यां सा पूर्णा परिकीर्तिता ॥
 विल्वार्कस्तुहिपीलनी वनेष्वा परितो वृता ।
 सशर्करा च कठिना युक्ता कण्टकिभद्राभिः ॥
 गृध्रगोमायकाकानां श्वेनानां या कुलाकुलः ।
 धूम्रैति कीर्तिता सा तु तां यत्रात् परिवर्जयेत् ॥
 तयो भूमिं परीक्षेत पूर्व्वदिक्प्रवर्णा शुभाम् ।
 असङ्कटां तथा च्छामल्यतोयां परिप्रताम् ॥
 संपूर्णमाणां खाति तु तथाधिकस्यैव शुभाम् ।
 कुसुम्भसङ्गं वर्णं यस्यां न स्नानिच्छन्ति ॥
 न निर्व्वानि तथा दीपस्तोयं शीघ्रं न जीयेत ।
 श्वेतारुणा पीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशस्यते ॥
 आर्य्यसहस्रमद्यानां तुल्यगन्धा तु या भवेत् ।
 मधुरा च कषाया च अस्त्रा च कटुका च या ॥
 कुशैः शरैस्तथा काशैः दूर्वाभिर्या च मञ्जता ।
 तस्यां पुण्येष्टेन नक्षत्रे कुर्याद्भूमिपरिग्रहम् ॥”
 अथ भूमिपरिग्रहः । तत्रैव ।
 “प्राकारसीमापर्व्वन्तं ततो भूतवर्त्तिं हरेत् ।
 मांसं हरिदातृत्वं च सत्ताजदधिपक्षयः ॥
 एभिर्भूतवर्त्तिं दत्त्वा सूत्रमष्टाक्षरेण तु ।
 पातयित्वा ततः शङ्खनष्टदिक्षु निवेशयेत् ॥
 राक्षसाश्चापि भूताश्च येऽस्मिंस्तिस्रन्ति भूतले
 ते सर्वे व्यपगच्छन्त्य स्थानं कुर्यामहं हरेः ॥
 इत्यनुज्ञाप्य भूतादीन् तां भूमिं परिशीलयेत् ।
 आदित्यादियज्ञाणाञ्च लोकपालैः समं कृती
 आर्य्यमिष्टविधानेन ततो वै क्षीममाचरेत् ।
 चतुर्दशं ततः कुर्यान्मन्त्रमन्त्रेण देशिकः ॥
 दद्यात् पूर्णाङ्गतिं पश्चात् यौगङ्गस्तेन देशिकः ।
 वृषभौ कपिलौ गृह्य सर्वर्णौ वा विचक्षणः ।
 योजनार्थं हस्तश्चैव गङ्गायादमनोद्वयम् ॥
 प्राङ्मुखं योज्य मन्त्रज्ञो वस्त्रालङ्कारभूषितः ।
 व्यासनीं यष्टिमादाय दादशाक्षरविद्यया ॥
 संमर्द्देन समीकृत्य शुभवीजानि वापयेत् ।
 संप्राप्ते शुभकाले तु गोभिस्तु ख्रादयेद्बुधः ।
 पुनस्तं कर्त्तव्यत्वा तु समीकृत्य गृहं गुरुः ॥”
 मातृस्ये च ।
 “क्षीनाधिकं गतां वास्तोः सर्वतः परिवर्जयेत्
 नगरयामदेशेषु सर्वत्रैव विवर्जयेत् ॥”*॥
 अथ दिक्साधनम् । हयश्रीर्षे ।
 “बाह्यवास्तु समं कृत्वा चतुरस्रं समस्ततः ।
 भूमिं तीयसमां कृत्वा दर्पणीदरसन्निभाम् ॥
 दादशाङ्गुलमानेन चाष्टौ वारास्तु आमयेत् ।
 मध्ये मुनिस्वर्णं शङ्कुं स्थाप्य च्छायां निरी-
 क्षयेत् ।
 प्रवेशे निष्क्रमे तस्यां शङ्कुच्छायां निरूपयेत् ।
 वैषुवे विमले योस्मि शङ्कुना साधयेद्दिशम् ॥
 शरद्वसन्तयोरेवमादित्यात् साधयेद्दिशम् ।
 प्राचीं वा पुष्यवेधेन विचित्रामन्तरेण वा ॥

मन्दिरं

उदीचीं भुवनेधेन मध्ययोगेन चोन्नयेत् ।
 अतुरसौ शिलां गृह्य दृष्ट्वा वा सुशोभनाम् ॥
 चतुर्दिक्षु निवेश्याथ सूत्रचिह्नं कारयेत् ।
 गवः कृत्वा सूत्रचिह्नं प्राज्ञाणां तत्र भोजयेत् ।
 विष्णुपान् पायसनाम्नान् द्वादशैव समाहितः ॥”
 अथ शलाङ्गरणम् । मात्स्ये ।
 “गृह्यारम्भेति कण्डवः स्नात्यङ्गे यत्र जायते ।
 शाल्वपत्रयेतत्र प्रामादे भवनेत्यत्र ।
 मशलां भयदं यस्मादशलां भयनाशनम् ॥”
 ह्यशरीरं ।
 “आदिशेद्वास्तुनः शलां गृह्णीतुः प्रविकारतः ।
 शकुनीं दृश्यते वापि यस्य वा श्रयते ध्वनिः ।
 कीर्त्तयेत् यस्य वै नाम शलां तस्य विनिर्दिशेत् ॥”
 अथ वास्तुमण्डलम् । मात्स्ये ।
 “पञ्चगव्यं प्रयत्नेः परीक्षित्वा त्रैलोक्ये ।
 एकाग्रोत्पदं कुर्यादस्माभिः कनकेन तु ।
 पञ्चालेयं चालिष्य सूत्रेणालिष्य सवेतः ।
 दश प्रोक्ष्यता रेखा दश चोत्तरायताः ॥
 सर्ववास्तुविभागेषु विद्येता नवका गवः ।
 एकाग्रोत्पदं कृत्वा वास्तुवा सर्ववास्तुग ॥
 पदम्यान् पूजयेद्वास्तुं त्रिंशत् पञ्चदश च ।
 द्वात्रिंशद्विंशतः पूज्याः पूज्याश्चान्तं त्रयोदश ॥
 नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निर्वोध
 मे ।
 ईशकोणादिषु सुरान् पूजयेच्च विधानतः ॥
 शिखी चैवाथ पञ्चान्तो अयन्तः कुलिशानुधः ।
 सूर्यः सद्यो गृह्येव आकाशो वातरं च ॥
 पूषा च विषयश्चैव गृह्येनयमावर्तौ ।
 गन्धर्वो गृह्यराजश्च रुद्राः पित्राणस्तथा ॥
 दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुण्यदन्तो जलाधिपः ।
 अमरः प्रोषपापौ च रोगोऽहिर्मथैव च ॥
 भस्माटः सोमसूर्यौ च अदितश्च दितिस्तथा ।
 बह्विद्विंशदन्ते तु तदन्तश्च सुरान् गण ॥
 ईशानादिस्त्वृकोणे संस्थितान् गजधृद्वधः ।
 आपश्चैवाथ सावित्री ज्योति रुद्राश्चैव च ॥
 मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याथौ च सरोपमाः ।
 सर्वान्तोत्तरान् विद्यान् पूज्यादीनामन्तः गृह्य ॥
 अयमा सविता चैव विवस्वान् विष्णुधाधिपः ।
 मित्रोऽथ राजयज्मा च तथा एश्वरधरः
 क्रमात् ॥
 अथमन्त्रापवत्स्य परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
 अयमा च विवस्वाश्च मित्रः एश्वरधरस्तथा ॥
 ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्तु तु सर्वतः ।
 आपश्चैवापवत्स्य पञ्चान्तोऽस्मिदितिस्तथा ॥
 पदिकानाश्च वर्गोऽयमेव कोणेष्वप्यतः ।
 मन्मध्ये तु बह्विंशद्विपदास्तु तु सर्वतः ॥
 अयमा च विवस्वाश्च मित्रः एश्वरधरस्तथा ।
 ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्तु तु सर्वतः ॥
 वशान्तिदानो वक्ष्यामि रज्ज्वरपि पृथक् पृथक् ।
 वायुं यावत्तथा रोगान् पिबेभ्यः शिखिनस्तथा ॥
 सुग्रादृष्टं तथा शोषाद्विषं यापयेत्तु ।
 सुग्रीवादिति यावत् गृह्णात् पञ्चान्तमेव च ॥

इ२६ मन्दिरं

एते वंशाः समाख्याताः कतिपयव एव तु ।
 एतेषां यस्तु सम्यातः पदमर्थं समं तथा ॥
 समं चेत्तु समाख्यातं त्रिभुजं कोणगच्छेत् ॥
 स्तम्भान्तेषु वर्त्तमानि तुलाविधाय सर्वदा ॥
 कोलोत्पदोपधानादि वर्त्तयेद्यत्नतो नरः ।
 सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टः पितृवंशीशरायतः ॥
 शरीर्यग्नः समाविष्टो मुखे चापः समास्थितः ।
 एश्वरधरोऽयमा चैव स्तम्भोस्तावद्विजितौ ॥
 वज्रः स्यने लापवत्सः पूजनीयः सदा बुधेः ।
 नैत्रोऽहिर्दितिपञ्चम्यौ श्रीचैव दितिजयन्तकौ ॥
 मर्पेन्द्रा वंशसंस्थौ तु पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
 सूर्यः सोमादयस्तद्वाद्याः पञ्च च पञ्च च ॥
 रुद्रश्च राजयज्मा च वामहस्ता समाश्रितौ ॥
 सावित्रः सविता तद्वाद्यान् दक्षिणमाश्रितौ ।
 विवस्वानथ मित्रश्च जटारं संश्रयस्थितौ ।
 पूषा च पापयज्मा च दक्षिणोऽस्मिन्नन्तरे ॥
 तथैवासुरशरीरौ च वामपार्श्वे समाश्रितौ ।
 पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वाद्यान् सगृह्यतः ॥
 उच्चोऽयमास्तुपौ ज्योति आन्तोर्गन्धर्वपुष्पकौ ।
 जटारोऽयमास्तुपौ स्फिकस्थौ दौवारिकौ गृह्य ॥
 जयः शक्तस्तथा मेघे पादयोः पितरस्तथा ।
 मध्य नवपदो ब्रह्मा हृदये तु स पूज्यते ॥
 चतुःपदपदो वास्तु प्रामादे ब्रह्मणः स्मृतः ।
 ब्रह्मा चतुर्पदस्तु कोणेष्वेकपदास्तथा ॥
 बह्विः कोणेषु चाथौ तु साह्योऽयमयतः स्मृताः ।
 विषान्तिपदास्तथा चतुःपदपदे स्मृतः ॥”
 ह्यशरीरं ।
 “आरम्भं सूत्रयेत् प्राज्ञः श्वेताम्बरधरः शुचिः ।
 श्वेतगन्धानुलिप्ताङ्गः सर्वालङ्कारभूषितः ॥
 चतुःपदं तु प्रामादे एकाग्रोत्पदं गृह्ये सदा ।
 अतुरसोक्ते चैव अष्टधोमयभाजिते ॥
 कोणरेखां ततो दत्त्वा सुरभागांस्तु कल्पयेत् ।
 शिखः कोणाह्वयो ज्योतिः पञ्चान्तः पदसंस्थितः ॥
 द्विपदस्थो ज्योतिः सुरगणैकपादिकः ।
 भास्करस्तु पदे ज्योतिः द्विपदः सत्य इत्यतः ॥
 रुद्राः पदस्थो विजयौ शोभन्तश्च पदाह्वयः ।
 ह्वाश्वतः पदाह्वयः पूषा च पदसंस्थितः ॥
 विषयो द्विपदस्थश्च पदेकश्च गृह्यतः ।
 विवस्वतः पदेकस्थो गन्धर्वो द्विपदस्थितः ॥
 गृह्येकपदो ज्योतिः रुद्राणां पदे स्थितः ।
 पितरश्चाह्वयो ज्योतिः पदे दौवारिकस्तथा ॥
 सुग्रीवश्च पदे ज्योतिः सूर्यः पुण्यदन्तकः ।
 यादमास्तुतिरेकस्थो अमरस्तु द्वि संस्थितः ॥
 शोभन्तेकपदे ज्योतिः रुद्राणां पाप इत्यतः ।
 रोगाणां पदे ज्योतिः नागप्राप पदे स्थितः ॥
 सुग्राश्च द्विपदे ज्योतिः भस्माटः पदसंस्थितः ।
 यज्जेश्वरः पदे ज्योतिः नागस्तु द्विपदे स्थितः ।
 पदस्था श्रीमहादेवो अदितिश्चार्द्रसंस्थिता ।
 आपो ज्योतिस्तु पदगा वनो द्विपदसंस्थितः ॥
 चतुर्पदस्था विजयस्तुपमा पूज्यमथगः ।
 साविता तु पदे ज्योतिः सावित्री च पदे स्थिता ॥
 ततो विवस्वान् विजयश्चतुष्टयपदे स्थितः ।

मन्दिरं

इन्द्रश्चन्द्रो जयश्चैव एकैकं संश्रयस्थिताः ॥
 मित्रश्चतुष्टयदम्यश्च पश्चिमे तु श्रवस्थितः ॥
 रुद्रः पदेकसंस्थो वै यज्मा वैकपदे स्थितः ।
 घराधरश्च विजयो ज्योतिरश्च चतुष्टयदः ।
 चतुर्मुखश्चतुष्टयस्थो मध्ये ज्योतिः प्रजापतिः ॥”
 अथ वास्तुपूजा । मात्स्ये ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रासादविधिनिर्णयम् ।
 वास्तौ परीक्षितं सम्यक्वास्तुदेहविचक्षणः ॥
 वास्तुपञ्चमनं कुर्यात् पूज्यमेव विचक्षणः ।
 एकाग्रोत्पदं लिख्य वास्तुमध्ये तु पिष्टकैः ॥
 होमस्तिमेखने कार्यः कुण्डं हस्तप्रमाणकं ।
 यजेः कृष्णतिलैस्तद्वत् समिद्धिः शीरश्च ज्योतिः ॥
 पाजाशोः खादिरैश्चापि मार्गहस्वरसम्भवेः ।
 कुशदूर्वाभयैश्चापि मधुसर्पिःसमन्वितैः ॥
 कायैस्तु पञ्चभिर्विष्वक्स्त्रिंशद्विंशत्यपि वा ।
 होमान्ते भक्ष्यभोग्यैश्च वास्तुदेशं बलिं चरेत् ॥
 तद्वाद्यान्तेवैवशमिदं दद्यात् क्रमेण तु ।
 ईशयोगं घृताक्षतं शिखिने विनिवेदयेत् ॥
 व्योदनं सफलं दद्यात् पञ्चन्याय घृतान्तितम् ।
 जयन्ताथ ध्वजं पीतं पीठं कूर्मश्च संत्यजेत् ॥
 इन्द्राय पञ्च रत्नानि पीठकं कुलिशं तथा ।
 विनागकश्च सूर्याय धूम्रं रक्तं तथैव च ॥
 सयाय घृतगोधूमं भक्ष्यान् दद्याद्गृह्याय च ।
 शकुनीं चान्तरीक्षाय दद्याच्छक्तुश्च वायवे ॥
 पूषां लाजास्तु दातव्या विषयं चण्डकोदनम् ।
 गृह्येनताय मन्त्रं यमाय पिशितं दनम् ॥
 गन्धर्वोदनश्च गन्धर्वो गृह्ये मेघस्य शृङ्गकम् ।
 रुद्राय यावकं दद्यात् पितृभ्यः कृशरा मनाः ॥
 दौवारिके दन्तकात्रं पीठं कृष्णं बलिं तथा ।
 सुग्रीवे प्रपकं दद्यात् पुण्यदन्ताय पायसम् ॥
 कुशस्तम्भेन संचितं दद्यात् पञ्चाश्वं वासुके ।
 पीठं चिरस्यं दद्यादसुराय सुरा मना ॥
 घृतोदनं च शोषाय गोधां वै पापयज्मणे ।
 घृतलङ्कुकांश्च रोगाय नागे पुष्पं फलान्ति-
 तम् ॥
 सर्पिर्मथ्याय दातव्यं सुहोदनमतः परम् ।
 भस्माटाय ततो दद्यात् सोमाय घृतपायसम् ॥
 सर्पाय पीठं शालकमद्विधे लोपिकास्तथा ।
 दिव्ये तु पूरिकां दद्यात् इत्येवं बाह्यतो बलिम् ॥
 शीरमापाय दातव्यमापवत्साय वै दधि ।
 सवित्रे लङ्कुकां दद्यात् समरीचान् कृशौ-
 दनम् ।
 सवितुर्गृह्यपूषांश्च जयाय घृतचन्दनम् ।
 विवस्वते तथा दद्यात् रक्तचन्दनपायसम् ॥
 हरितालोदनं दद्याद्विनाय घृतसंयुतम् ।
 घृतोदनश्च मित्राय रुद्राय घृतपायसम् ॥
 आभं पकं तथा गांसं द्यौं स्याद्वाजयज्मणे ।
 एश्वरधराय भासानि कुशाख्याय च दापयेत् ॥
 सशर्कराभं संदद्यादयम्भं सज्यतः क्रमात् ।
 नमस्कारान्तयुक्तेन मन्त्रेण पुनरेव च ॥
 पञ्चगव्यं यवांश्चैव तिलाक्षतहविषश्च ॥
 भक्ष्यं भोग्यश्च विविधं ब्रह्मणे विनिवेदयेत् ॥

मन्दिरं

एवं सम्यक्जिता देवाः शान्तिं कुर्वन्ति ते सदा ।
सुरेभ्यः काचन दद्याद्ब्रह्मणे गं पयस्विनीम् ॥
राक्षसीनां बलिर्दयः अपि यादृक् तथा शृणु ।
मांसोदनं घृतं पशुं केशरं हविषान्वितम् ।
ईशानभागमाश्रित्य चरन्ते विनिवेदयेत् ॥
दधोदनं सरुधिरमस्थिखण्डैश्च संयुतम् ।
पीतरक्तबलिं दद्यात् पूतना या तु राजसौ ॥
वायवे पापराक्षस्यै सम्यमांससुरासवम् ।
पायसं वापि दातव्यं स्वनाम्ना सर्वतः क्रमात् ।
नमस्कारान्त्युक्तेन प्रणवादेन सर्वतः ॥ १ ॥
ततः सर्वपिधिक्षानं यजमानस्य कारयेत् ।
दिवास्तु पूजयेद्भक्त्या ये चान्ये गृहमागताः ॥
एतद्वास्तुपशमनं कृत्वा कर्म समारभेत् ।
प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ॥
परिवेशमपवेशयु सर्वदीपापनुत्तये ।
इति वास्तुपशमनं कृत्वा सज्जेत वेष्टयेत् ॥
रक्षोघ्नपवमानेन सूत्रेण भवनादिकम् ।
गृहमङ्गलवादेन कुर्याद्वास्तुपशमनम् ॥
अनेन विधिना यस्तु प्रतिपत्तयः बुधः ।
गृहे वायवने कुर्यात् स दुःखमवाप्नुयात् ॥
न च आधिभयं तस्य न च बन्धुधनक्षयः ।
जीवेद्दशशतं स्वर्गं कल्पमेकं वसेन्नरः ॥ २ ॥
हयग्रीवपञ्चरात्रे ।
“एवं प्रगृह्य काष्ठानि रजमापूयं दक्षिकः ।
एतेषामेव देवानां बलिं दद्यात् कामिकम् ॥
ईशानाय प्रदातव्यं पायसं मधुना सह ।
पर्जन्याय जलं देयं पुष्यगन्धादिवासितम् ॥
जयन्ताय प्रदातव्यं पताका पीतवर्णिका ।
सुरेशाय च रत्नानि भास्कराय घृतं तथा ॥
धन्वकं पीतवर्णं वा सखि दद्याद्विमानकम् ।
दद्याद्भृगवे पक्षिमांसं योमाय त्वचमयम् ॥
पूष्णं धानाः सलजास्तु सुवर्णं धितथं तथा ।
गृहक्षताय मध्वत्रं यमाय पिशितौदनम् ॥
गन्धं गन्धधेवाय भृङ्गे दद्यात् शाकुनम् ।
नृगे तिलयवाञ्छेयं पिशित्यः कुशरं तथा ॥
दौवारिकं दन्तकाष्ठं मुग्धेयं यावकं तथा ।
पुष्यदन्ते कुशा दद्यात् वरुणं पद्ममुत्पलम् ॥
असुरायैतवं देयं रसं शोषे घृतौदनम् ।
यवास्तु देयाः पापाय रोगाय घृतगण्डकम् ॥
नागाय नागपुण्याणि भक्ष्यान् मुग्धाय दापयेत् ।
चित्रौदनं च भस्माटे सोमाय मधुपायसम् ॥
नागाय चापि शालकं श्रिये सरसपायसम् ।
अद्विजे पूरिका देयां क्षीरं चाङ्गो ददेद्दालिम् ॥
दधि क्षीरं चापवक्षो अर्धेन लङ्कं बलिम् ।
कुशोदकं सवित्रे च सावित्रे गृहपूजकम् ॥
विषस्त्रते रक्तपुष्यं रक्तचन्दनमेव च ।
हरिद्रात्रं तथैकाय साय्यामस्तु अयाय च ॥
घृतपूरस्तु मिषाय रुद्राय गृहपायसम् ।
आमपक्वानि मांसानि प्रदद्यादाजयन्त्रणे ॥
एष्वीधरायाममांसं खङ्गमांसं बलिं हरेत् ।
साक्षतं सलिलश्चैव पञ्चगव्यं तथा जरुम् ॥
कुशान् गन्धं तथा पुष्यं ब्रह्मस्थाने निवेदयेत् ।

६२७ मन्दिरं

आमगांसं पूर्वभागे सर्वस्वस्यै तथोदकम् ॥
सितपद्मं घृतं मांसं विदार्यै चाग्निभोगके ।
कुशं वा पूषकं मांसमग्न्युपयेव दक्षिणे ॥
पिण्डश्चैव तथा रक्तं पूतन्यै नेत्रेण तथा ।
सास्त्रद्वामं प्रदातव्यं शूमाकायेव पश्चिमे ॥
अग्निखण्डेन सहितं रक्तपिण्डेन मिश्रितम् ।
प्रदेयं पापराक्षस्यै वायव्यां मांसमेव च ॥
उत्तरे पिलिपिच्छार्थे मान्दं रक्तं बलिं हरेत् ।
वाराह्यै कृगमांसानि ऐशान्यां दिशि दापयेत् ॥
ततो भूतगणानाम् राजसानां सुरोत्तमम् ।
पिशाचानां गणानाम् बलिर्दयस्तु कामिकः ॥
गन्तान् वा पूजयेत् सर्वान् कृगपुण्यान्तर्गुहः ।
एवं संपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा नृणाम् ॥
अपूजिता विहंसन्ति कारकं म्हापकं तथा ।
तस्मादेतास्तु संपूज्य गन्धपुष्पैर्मनोहरैः ।
प्रासादं कारयेद्विहान् गृहं वा सुरसत्तमम् ॥
अथ प्रासादगृहप्रारम्भः । तत्रैव ।
“जलस्थाने ततः कुर्याद्दामदेवस्य पूजनम् ।
श्रियः संपूजनं कुर्यात् हृषीकेशगणस्य च ॥
पूजनन्तु ततः कुर्याद्दामदेवगणस्य च ।
गन्धाद्यापुष्पैर्वेष्टयेत्तदीयैः सुरोत्तमम् ॥
ततः संपूजयेत्तस्मिन् सर्वलोकाधरां गणैः ।
मूर्तुषां प्रमदामूर्तुषां विद्याभरणभूषिताम् ॥
ध्यात्वा समर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्मिताननाम् ।
ततः प्रणम्य विज्ञाप्य तन्मयत्वेन चिन्तयेत् ॥
ततः स्वनामगन्तव्यं सर्वदेवभयं परम् ।
ध्यात्वा समर्चयेत्तत्र यत्तदास्तुभयं नरः ॥
ब्रह्मस्थाने ततो विहान् कुर्यादाधारमन्त्रैः ।
तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं पट्ट्या सह पूजि-
तम् ॥
हैमं वा राजतं वापि यश्मयं वा हृष्टं नवम् ।
सर्वजोर्जोषधौक्तं सुवर्णं रजतान्वितम् ॥
रत्नगमं तु संपूर्णं चक्षुष्यतेन वारिणा ।
प्रशस्तपल्लवोपेतं श्वेतचन्दनचक्षितम् ॥
पुष्पैः सुमालिनं कृत्वा गन्धपुष्पैर्निधायितम् ।
आहूतं च शुक्तेन वस्त्रयुग्मेन वेष्टितम् ॥
ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्रो कल्पसं स्थाप्य पूजयेत् ।
तस्मिंश्चतुर्मुखं देवं प्रजेशं सन्तविग्रहम् ॥
गन्धपुष्पैर्भवेत्ततो पूजयेत् सुमनोहरैः ।
ततो मण्डलवाद्यां तु प्राच्यां वा प्रादुमुख्य-
स्थितः ॥
आचार्या गृह्य संभारान् गृह्यार्होत्सपथेत्
सुरान् ।
घृते स्तेलेयवेर्मेले प्रकाशोत्सपथेत्ततः ॥
प्रजेशं तर्पयेद्विहानाहुतिभिः पतयेत्ततः ॥
इतरान् देवगणान् विहानाहुतिभिः पतयेत्ततः ॥
दद्यात् पूजाहुतिं पश्चात् वीथहर्तनं सन्तपितम् ॥
तत्र प्रणम्य विज्ञाप्य कृत्वा वै सन्निवापनम् ॥
प्रगृह्य केशरीं सम्यङ्गण्डलान् प्रदक्षिणम् ।
सूत्रमार्गेण दिशेन तीर्थधारान् आसयेत् ॥
पूजयेत्ततः मार्गेण सूत्रवीथानि आसयेत् ।
सुशोभनं शुभं स्थानं तथा खानस्य कारयेत् ॥

अन्दिरं

ततो गतं खनेनाग्निं हस्तमात्रप्रमाणकम् ।
चतुरभुजमात्रं तदधः खन्यात् सुसम्मितम् ॥
गोमयेनोपलिप्याथ चन्दनेन च भूषयेत् ।
मध्ये दत्त्वा तु पुण्याणि शुक्लान्यस्तमेव च ॥
आचार्यः प्रादुमुखो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतु-
र्भुजम् ।
तृणमङ्गलघोषेण ब्रह्मघोषरवेण च ॥
अर्घ्यं दद्यात् सुरार्थं । कुम्भमोथेन मन्त्रवित् ।
प्रगृह्य केशरीं तावच्छुभं प्रपूरयेच्छलेः ॥
सर्वरत्नसमाकीर्णं सिमन्तैः सुसुगन्धिभिः ।
तस्मिन् शुक्लानि पुण्याणि प्रक्षिपेद्दोमिति
स्मरन् ॥
तदावर्तं परीक्षेत् वेदाद्येनाक्षतं क्षिपेत् ।
शुभं स्यादक्षिणावर्त्तरश्च शुभं वामे भवेत्ततः ॥
बीजेः शालिवर्णादीनां तं गतं पूरयेद्बुधः ।
क्षत्रजाभिः पवित्राभिर्महिर्गन्तं प्रपूरयेत् ॥
एवं पुण्याद्विधिना चाष्टादानं सुरोत्तमम् ।
सुवर्णं गां वस्त्रगुग्ममाचार्याय निवेदयेत् ।
कालज्ञस्यपतो प्रपूयै वेणवान् प्रक्षिपेत्तच्छेयेत् ॥
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च गेयगुह्यादि कारयेत् ॥
ततस्तं खानयेद्यन्नाञ्जलान्तं यापयेत्तु ।
पुरुषाधः स्थितं शस्त्रं न गृहे दीपदं भवेत् ॥
प्रासादे दीपदं शस्त्रं भवेद्यथावज्जलान्तिकम् ।
तस्मात् प्रासादिवी भूमिः शोधा यावज्जलान-
न्तिकम् ॥
शिवान्तं कर्मागतं वा यावद्वा भः कुमारिका ।
आकीर्णं समोज्ज्वलं ततो योगं समाचरेत् ॥
किञ्च ।
“पूरयेत् खानकं यज्ञान् पादं पादं यथाक्रमम् ।
आष्टाङ्गलं स्तविकया स्वस्तिकं चैष्टिकादिभिः ॥
सिक्ता सिक्ता तु तोयन कलमेः काचनादिभिः ।
आकीर्णं ततः कुर्यात् सुहरेर्ब्रह्मरक्षजैः ॥
पादोनं पूरयेत् खानं सुषमं चैव कारयेत् ।
दक्षिकः पञ्चगव्यं तां भूमिं प्रोजयेद्बुधः ॥
सुवर्णं त्रीहिर्गम्य क्षत्रपक्षपशोभिना ।
तीर्थतोयमुपुर्णेन स्वर्णतान्त्रमथैव वा ॥
सत्तद्वदभिज्जनेन वारिणा कलसेन तु ।
ततः शुद्धा भवेद्दमिदं पिबुक्षापि वा भवेत् ॥
अथ शिलालक्षणं साक्ष्यं ।
“आदायेव समासेन शिलालक्षणमुत्तमम् ।
शिलायासविधानञ्च प्रीत्येन तदनन्तरम् ।
शिला वार्ष्टिका वापि क्षत्रस्रो लक्षणान्विताः ।
प्रासादादौ विधानेन न्यस्तथाः सुमनोहराः ॥
चतुरसाः समाः कृत्वा समन्तादथ वेष्टकाः ।
शिलास्तेपाः स्मृता विद्या नन्दादाश्चैष्टिका-
सिकाः ॥
संपूर्णाः सुवलाः छिन्नाः सुधमा लक्षणा-
न्विताः ।
कुशदूर्वाङ्किता ध्व्याः सध्वजश्च चक्राः ॥
साङ्गुगास्तोरणीपेताः कुम्भमक्षफलान्विताः ।
दपंगा छस्तिवजाङ्काः प्रशस्तदधलाङ्किताः ॥
प्रक्षिपेत्तुष्टमाङ्गाश्च टपाङ्काः सर्वेदा ह्विताः ।

मन्दिरं

स्वस्तिका वेदिका शुक्ला नन्द्यावर्णकलाच्छिताः ॥
पद्मादिलक्षणोपेताः शिलाः सर्वार्थसिद्धिदाः ।
तथा गोवाणिपादाङ्काः शिला धन्याः सुखा-
वहाः ॥
क्रयाद्वस्त्रपादाङ्का न शस्ताः पत्तिगस्तथा ।
ददस्मद्गद्गदिविज्ञोनाश्च दीधृद्वस्वाः क्षता-
न्विताः ॥
भगवताः स्फुटिता भगवाः संख्याया लक्षणयुताः ।
प्रशस्तपाणिपादाङ्काः प्रशस्तदयलाच्छिताः ॥
यथोक्तलक्षणोपेताः शिला नित्यक्षितावहाः ॥”
अथ दृष्टकालक्षणम् । तत्रैव ।
“दृष्टकानां समासेन लक्षणं द्रष्टुं सांप्रतम् ।
शकवर्णाः सुपकाश्च सुप्रमाणा मनोरमाः ॥
नन्दाद्याश्चैतकाः काव्यास्तुरसाः सुसंभिताः ।
अस्याङ्गारान्विता नेष्टाः कृष्णवर्णाः मशकैराः ॥
मन्दपका विपकाश्च वट्टद्विद्याश्च वर्जिताः ।
भगवाश्च विषमा क्षीना वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥”
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
“दृष्टकानां प्रमाणश्च लक्षणं सांप्रतं द्रष्टुं ।
सुतला लक्षणोपेता द्वादशाङ्गुलसंभिताः ॥
सुविस्तारविभागेन नेपुण्येन च संभिताः ।
सुपकाः सुप्रमाणास्तु शकवर्णा मनोहराः ।
विमला दृष्टकाः काव्यास्तुरसाः सुसंभिताः ।
द्विभक्तकाश्चाप्रशस्ताः पाणिपादविवर्जिताः ॥
मशकैराः कृष्णवर्णा अस्याङ्गारचिताश्च याः ।
विजर्णा मन्दगन्धाश्च याः पीनाः पिण्डिकाश्च
याः ॥
क्षीनाश्च विषमा भगवा जर्जराश्च विवर्जिताः ॥”
अथ शिलादिन्यामयवस्था । मात्स्ये ।
“शिलान्यासस्तु कर्त्तव्यः प्रासादे तु शिलामये ।
दृष्टकानां विन्यासः प्रासादे चैष्टकामये ॥
शैलजं शैलजः पीठ ऐष्टिके ऐष्टिकः स्मृतः ।
शिलान्यासादिको भद्रे स्तूपपादो विधीयते ॥”
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
“कर्त्तव्यश्चैष्टकान्यासः प्रासादे चैष्टकामये ।
शैले शिलानां विन्यासः कार्कशे कर्करा न्यसेत् ॥
जत्वा शिलादिन्यासे च प्राक्शिलाभ्यधिया-
सनम् ।
दृष्टकानां प्रतिष्ठाश्च गर्भाधानश्च कारयेत् ॥
गुरवे दक्षिणां दत्त्वा पीठवत्स्थं साधयेत् ।
स्वयं श्रीहयशीर्षेण प्रोक्तस्तत्तद्विधिः स्फुटम् ॥”
अथ पीठवत्स्थनम् । हयशीर्षे ।
“पीठवत्स्थं तनः कुर्यान्महाप्रासादमानतः ।
पीठोत्तमं चोच्छ्रेयणं प्रासादस्योद्भूतमानतः ॥
पादस्थानं मध्यमं स्यात् कन्यसं चार्द्धमानतः ।
उत्तमं वासुदेवस्य कुर्यात् पीठं विचक्षणः ॥
अथ प्रासादलक्षणानि । मात्स्ये ।
एवं वास्तुशिल्पिं कृत्वा भजेत् षोडशभागिकम् ।
तस्य मध्ये चतुर्भिस्तु भागैर्गर्भश्च कारयेत् ॥
भागद्वन्द्वकं तत्र भित्तार्थं परिकल्पयेत् ।
चतुर्भागेन भित्तीनामुच्छ्रायः स्यात् प्रमा-
णतः ॥

मन्दिरं

द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्तुच्छ्रायात् प्रमा-
णतः ।
शिखरात्तस्य चार्द्धेन विधेया तु प्रदक्षिणा ॥
चतुर्दिक्षु तदा ज्ञेयो निर्गमस्तु तथा बुधेः ।
गर्भस्तद्वयं भागो विस्तारो मण्डपस्य तु ॥
आयतनः स्यात्त्रिभिर्भागैर्भेदयुक्तः सुशीभनः ।
पञ्चभागेन संभन्त्य गर्भमानं विचक्षणः ॥
भागमेकं गृहीत्वा तु प्रागग्योर्वे कल्पयेद्बुधः ।
गर्भस्तुचसमो भागादग्यतो सुखमण्डपः ।
एतत् सामान्यमुद्दिष्टं प्रासादस्यैव लक्षणम् ॥
किञ्च ।
मेरुमन्दिरकेलासकुम्भसिंहद्वारास्तथा ।
विमानच्छन्दस्तदच्छ्रोत्रोच्छ्रोत्र्य रग्राधिपः ॥
वल्गुभिश्चन्दस्तद्वल्गुभिः सर्वभद्रकः ।
गजश्च नन्दनश्चैव नन्दिवर्द्धन एव च ॥
हंसो वृषः सुपर्णश्च पद्मकोर्य ससुहकः ।
प्रासादा नामतः प्रोक्ता विभागं द्रष्टुं हिजाः ॥
शतद्वन्द्वस्तद्वारो भूमिकाषोडशीच्छ्रितः ।
नानावित्तितशिखरो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
मन्दरो द्वादशः प्रोक्तः कैलासो दशभूमिकः ।
विमानच्छन्दस्तद्वन्द्वेनैकशिखराननः ॥
स चाष्टभूमिकस्तदनु सप्तभिर्नन्दिवर्द्धनः ।
विंशष्टकसमायुक्तो नन्दनः ससुदाहृतः ॥
षोडशष्टकसंयुक्तो नागारूपसमन्वितः ।
अनेकशिखरस्तद्वत् सर्वतोभद्र उच्यते ॥
चन्द्रशालसमोपेतो विज्ञेयः पञ्चभूमिकः ।
वल्गुभिश्चन्दस्तद्वल्गुभिः कनामाचयान्वितः ॥
वृषस्योच्छ्रेयस्तुलो मण्डलश्चासिचर्चितः ।
सिंहः सिंहगतिर्ज्ञेयो रग्रे रग्रेणसमस्तथा ॥
कुम्भः कुम्भाकृतिस्तद्वल्गुभिः कान्तोच्छ्रेयः ।
अङ्गुलीपुटसंस्थानपञ्चाष्टकविभूषितः ॥
षोडशष्टकः समन्तात् विज्ञेयः स ससुहकः ।
पार्थिवोच्छन्दशालस्य उच्छ्रायो भूमिकाद्वयम् ॥
षोडशष्टकः स विज्ञेयो विचित्रशिखरः शुभः ।
नगराजस्तु विख्यातश्चन्द्रशालाविभूषितः ॥
प्रागग्योर्वेण विंशष्टेन भूमिकामु पञ्चतः ।
अनेकचन्द्रशालस्तु गजः प्रासाद उच्यते ॥
पण्यस्तद्वन्द्वराजो वै गरुडो नाम नामतः ।
सप्तभ्युच्छ्रेयस्तद्वच्चन्द्रशालाचयान्वितः ॥
भूमिकाषडशीतिस्तु वाह्यतः सर्वतो भवेत् ।
तथान्यो गरुडस्तद्वल्गुच्छ्रायाद्विशभूमिकः ॥
पद्मकः षोडशष्टकस्तु भूमिद्वयसमन्वितः ।
पद्मालम्बप्रमाणेन श्रीवृत्तक इति स्मृतः ॥
पञ्चाष्टकस्त्रिभूमिस्तु गर्भे हस्तचतुष्टयम् ।
वृषो भवति नाग्या यः प्रासादः सर्वकामिकः ॥
सप्राप्तौ पञ्चकाश्चैव प्रासादा ये मयोद्विताः ।
सिंहस्य ते समा ज्ञेया ये चान्ये तत्प्रमाणतः ॥
चन्द्रशालैः समोपेताः सर्वे प्रागग्योर्वसंयुताः ।
ऐष्टका दारवाश्चैव शैला वा स्युः सुतीरणाः ॥
मेरुः पञ्चाष्टकस्तु स्यात् मन्दरः पञ्चक्षीनकः ।
चत्वारिंशत् कैलासस्तु त्रिंशद्विमानकः ॥
नन्दिवर्द्धनस्तद्वल्गुभिः त्रिंशत् ससुदाहृतः ।

मन्दिरं

चिंशता नन्दनः प्रोक्तः सर्वतोभद्रकस्तथा ॥
वल्गुभिः पद्मकश्चैव चिंशद्वस्त उदाहृतः ।
रग्रेः सिंहश्च कुम्भश्च वल्गुभिश्चन्दस्तथा ॥
एते षोडशष्टकाः स्युश्चत्वारो देववल्गुभाः ।
श्रीवृत्तो नगराजश्च ससुहकगजौ तथा ॥
एते द्वादशष्टकाः स्युरेतेषां हंसकः समः ।
गरुडोच्छ्रेयकरो ज्ञेयो वृषो दश उदाहृतः ॥
एवमेते प्रमाणेन कर्त्तव्याः शुभलक्षणाः ।
यत्तराजसनागानां मातृहस्तः प्रशस्यते ॥
तथा मेव्वादयः सप्त व्यष्टिलङ्गे सुखावहाः ।
श्रीवृत्तकादयश्चाष्टौ मध्यमस्य उदाहृताः ॥
तथा हंसदयः पञ्च कन्यसे सुभद्रा मताः ॥”
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
“प्रासादं संप्रवक्ष्यामि सर्वसाधारणं द्रष्टुं ।
चतुरस्रोक्तं तत्रैवं भवेत् षोडशधा पुनः ॥
मध्ये तस्य चतुर्भिस्तु कुर्यादायसमन्वितम् ।
द्वादशैव तु भागानि भित्तार्थं परिकल्पयेत् ॥
लङ्गोच्छ्रायस्तु कुर्वीत चतुर्भागेन चायतम् ।
लङ्गोच्छ्रेयगोच्छ्रायं मङ्गल्याः कल्पयेद्बुधः ॥
चतुर्भागेन मङ्गल्याः काव्या सम्यक् प्रदक्षिणा ।
तन्मानं निर्गमं काव्यसुभयोः पार्थिवोः समम् ॥
शिखरेण समं काव्यमग्रे जगति विस्तरम् ।
त्रिगुणेनापि कर्त्तव्यं यथाशीभातरूपतः ॥
विस्तरं मण्डपस्याग्रे गर्भस्तुद्वयं तु ।
दैव्यात् पादाधिकं कुर्यान्मध्यो स्तम्भेऽभिर्भूषि-
तम् ॥
प्रासादगर्भमानं वा कुर्वीत सुखमण्डपम् ।
एकाशीतिपदेवास्तु यद्वा मण्डपमारभेत् ॥
शुकाद्वारविन्यासे पादान्मस्यान् यजेत्
सुरान् ।
तथा प्राकारविन्यासे यथेष्टाचिंशद्वस्तगान् ॥
सर्वसाधारणश्चेतत् प्रासादस्य तु लक्षणम् ।
मानेन प्रतिमाया वा प्रासादमपरं द्रष्टुं ॥
प्रतिमायाः प्रमाणेन कर्त्तव्या पिण्डिका शुभा ।
गर्भस्तु पिण्डिकाद्धेन गर्भमानास्तु भित्तयः ॥
भित्तरायाममानेन उच्छ्रायस्तु प्रकल्पयेत् ।
भित्तुच्छ्रायात्तद्विगुणं शिखरं कल्पयेद्बुधः ॥
शिखरस्य तु तुर्येण भ्रमणं परिकल्पयेत् ॥
शिखरस्य चतुर्थेन अग्नौ सुखमण्डपम् ।
अष्टकांशेन गर्भस्य रथकानान्तु निर्गमः ॥
परिधेर्गणभागेन रथकास्तत्र कल्पयेत् ।
तत्ततोयेन वा कुर्याद्रथकानान्तु निर्गमम् ॥
वासतयं स्थापनीयं रथकजितये सदा ।
शिखराथश्च सृज्याणि रत्नानि विनिपातयेत् ॥
शिखरस्यार्द्धभागस्य सिंहं तत्र च कारयेत् ।
शुकनासां स्थिरीकृत्य मध्यसन्धौ विवर्जयेत् ।
अपरे च तथा पार्थिवं तद्वत् सृजं निधापयेत् ॥
तद्वत् भवेदंशः कष्टे श्यामलसारवान् ।
स्कन्धभयस्तु कर्त्तव्यं विकरालं तथैव च ।
ऊर्ध्वस्तु वेदिकामागतं कलसं परिकल्पयेत् ॥”
किञ्च ।
“गरुडस्तं तथा कुर्यादुपरिष्टाच्चतुर्गुणम्

मन्मथः

मन्दिरा, स्त्री, (मन्दिर + स्त्रियां टाप् ।) मन्दिरम् । यथा, मन्दिरायास्वरवागिति मधुसूक्त-टाहयः ॥

मन्दरा, स्त्री, (मन्दन्ते स्वपन्ति मोदन्ते वा व्यन्ता यत्र । मन्द् + “मन्दिवाग्रिमथीति ।” उणा० १।३६। इति उरच् । स्त्रियां टाप् ।) वाजिशाला । इत्यमरः । २।२।७॥ (यथा, नेपथ्य-चरिते । १।५७।

“उपाहरन्मन्मथमन्मथः ॥

सुराचलेः शोभितमन्दरोदरम् ॥”)

प्रयत्नीयार्थवस्तु । इति मेदिनी । रे, २०० ॥ मादर इति भाषा ॥

मन्दोदरी, स्त्री, (मन्दं उदरं यस्याः । स्त्रियां डीप् ।) रावणमहिषी । सा तु मयदानवकन्या । इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३।२००।१६।

“भार्या मे भव सुश्रीणि ! यथा मन्दोदरी तथा ॥”

कुमारानुत्तरमात्रगणभेदः । यथा, महाभारते । ६।४६।१७।

“मन्दोदरी तुच्छा च कोटरा मेघवाहिनी ॥”)

मन्दोदरीशः, पुं, (मन्दोदर्याः इशः पतिः ।) रावणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्दोदरीसुतः, पुं, (मन्दोदर्याः सुतः ।) इन्द्रजित् । इति जटाधरः ॥

मन्दोष्णं, स्त्री, (मन्दं अल्पं च तदुष्णमेति ।) डीप-दुष्णम् । तद्वति, निः इत्यमरः । १।४।२५ ॥

मन्द्रः, पुं, (मन्द्यते बुध्यते च्यनेन । मन्दि + “स्फाथितश्चीति ।” उणा० २।१३। इति रक् ।) गम्भीरध्वनिः । इत्यमरः । १।७।२॥ (यथा, मेघदूते । १०० ।

“मन्त्रस्त्रिध्वनिभिर्वज्रवैणिमोलोत्-सुकानि ॥”)

वाद्यविशेषः । तत्पर्यायः । मधुः २ स्वरङ्गकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, छष्टः । यथा, ऋग्वेदे । १।५।७।

“होता मन्त्रो वरेण्यः ॥”

“मन्त्रो छष्टः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥ भादनशीलः । यथा, ऋग्वेदे । १।१४४।७।

“अग्ने ! जुषस्व प्रतिहृष्यतहृषो

मन्त्र स्वधावकृतजात मुकृती ॥”

“मन्त्र ! भादनशील !” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

मन्मथः, पुं, (मनो मथ्नाति विकरोतीति । मन् + पचाद्यच् । एषोदरादित्वात् साधुः । अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १।४।७।

“मनो मथ्नाति मर्त्येषां पञ्चवाणेन कामिनाम् । तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवदन्ति मनोपिणः ॥”)

कामदेवः । (यथा, नेपथ्यचरिते । ८।२६।

“न मन्मथस्त्वं म धि नास्तिभक्तिः ॥”)

कपिल्यग्रजः । इत्यमरः । १।४।२२ ॥ काम-चिन्ता । इति मेदिनी । धि, २२ ॥ * ॥ काम-देवस्योत्पत्तिर्यथा, —

ई३०

मन्मथः

“एवं चिन्तयतस्तस्य ब्रह्मणो मुनिसत्तमाः ।

मनसः पुरुषो वल्गुराविर्भूतो विनिःसृतः ॥

काञ्चनीचूर्णपीताम्बः पीनोन्नतमुनासिकः ।

सुवृत्तीरुक्तटीजङ्घो नीलावलिमङ्गलकः ॥

लम्बभूयङ्गलो लोलः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।

कपाटविस्तीर्णहृदि रोमराजीविरालितः ॥

शुभ्रमासङ्गकरवल्पीननिस्तलवाङ्मकः ।

आरक्तपाणिनयनमुखपादकरोद्भवः ॥

जीर्णमध्यआरुदन्तः प्रमत्तगजकन्धरः ।

प्रफुल्लपद्मपत्राक्षः केशरघ्राणतर्पणः ॥

कम्बुग्रीवो मीनकेतुः प्रांशुर्मकरवाहनः ।

पञ्चपुण्यायुधो योगी पुण्यकोदण्डमण्डितः ॥

कान्तः कटाक्षपातेन भ्रामयन्मयनद्वयम् ।

सुगन्धिमारुताभ्रान्तं शृङ्गाररससेवितम् ॥

धीर्य तं ताड्यं दण्डप्रमुखा भानसाश्च ते ।

मरौच्यादा दण्ड ततो विस्मयाविष्टचेतसः ॥

अतुल्यं परमं जम्बुरापुञ्जकारिकं मनः ।

म चापि वेधसं वीक्ष्य सद्यः जगतां पतिम् ।

प्रणम्य पुरुषः प्राह विनयाननकन्धरः ॥

श्रीपुरुष उवाच ।

किं करिष्याम्यहं कर्म ब्रह्मक्षत्र नियोजय ।

मानास्ये पुरुषो यस्मादचित्ते शोभिते विधे ॥

अभिधानस्य यद्विद्योऽयं स्थानं पत्नी च या मम ।

तस्मै कुरुज्व लोकेषु ! सद्यः त्वं जगतां यतः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं तस्य वचः श्रुत्वा पुरुषस्य महात्मनः ।

जगं न किञ्चित् प्रोवाच स्वस्वृष्टावपि विस्मृतः ॥

ततो मनः सुमयस्य सम्यगुत्पन्नस्य विस्मयम् ।

उवाच पुरुषं ब्रह्मा तत्कस्मिंश्चिदभावद्वम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

अनेन तारुरूपेण पुण्यवागेऽस्य पञ्चभिः ।

गोहृद्यन् पुरुषांस्त्रीष्व कुरु स्मृष्टिं सनातनीम् ॥

न देवा न च गन्धर्वा न किन्नरमहोरगाः ।

नासुरा न च दैत्या वा न विद्याधरराक्षसाः ॥

न यक्षा न पिशाचाश्च न भूता न विनायकाः ।

न गुह्यका न सिद्धाश्च न मनुष्या न पक्षिणः ॥

पशवो न रमाः कीटाः पतङ्गा जलजाश्च ये ।

न ते सर्वे भविष्यन्ति न लब्धा ये शरस्य ते ॥

अहं वा वासुदेवो वा स्मार्गवां पुरुषोत्तम ! ।

भविष्यामस्तव वशे किमन्येः प्राणधारिभिः ॥

प्रच्छन्नरूपो जन्तूनां प्रविशन् हृदये सदा ।

मुखहेतुः स्वयं भूत्वा कुरु स्मृष्टिं सनातनीम् ॥

त्वत्पुण्यवाणस्य सदा सुखं लब्धं मनोऽस्तु च ।

सर्वेषां प्राणिनां नित्यं मदमोदकरो भवान् ॥

इति ते कर्म कथितं स्मृष्टिप्राप्त्यर्थकं पुनः ।

नामानि च गदिष्यामि यस्मै योग्यं भवि-

ष्यति ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा सुरश्रेष्ठो मानसानां सुखादि च ।

आलोच्य चासने पद्मे स्तूपविष्टोऽभवत् क्षणात् ॥

इति कालिकापुराणे कामप्रादुर्भावो नाम १

अध्यायः ॥

मन्युः

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्ते सुनयः सर्वे तदभिप्रायवेदिनः ।

चक्रुस्तदुचितं नाम मरीच्यच्चिसुखाक्षरा ॥

सुखावलोकनादेव ज्ञात्वा वृत्तान्तमन्यतः ।

दत्तादयश्च सद्यः स्थानं प्रक्षीष्य ते ददुः ॥

ततो निश्चित्य नामानि मरीचिप्रसुखा द्विजाः ।

ऊचुः सङ्गतमेतस्मै पुरुषाय द्विजोत्तमाः ॥

ऋषय ऊचुः ।

यस्मात् प्रमथ्य चेतस्त्वं जातोऽस्माकं तथा विधिः ।

तस्मान्मन्मथनाम्ना त्वं लोकं गेयो भविष्यसि ॥

जगत्सु कामरूपत्वं त्वत्समी न हि विद्यते ।

अतस्त्वं कामनाम्नापि ख्यातो भव मनोभव ! ॥

मदनान्मदनाग्रत्वं शस्मोर्दपात् सदर्पकः ।

तथा कन्दर्पनाम्नापि लोकं ख्यातो भविष्यसि ॥

त्वदाश्रुगानां यद्दोषं तद्दोषं न भविष्यति ।

धेणुमानाश्च रौद्राणां ब्रह्मास्त्राणाश्च ताड्यम् ॥

स्वर्गं मर्त्यं पातालं ब्रह्मलोकः सनातनः ।

अवस्थानानि सर्वाणि सर्वथापी भवान् यतः ॥

किंवा चापि विशेषेण सामान्ये नास्ति ते समः ।

यत्र यत्र भवेत् प्राणी शास्त्रास्तरवोऽथवा ॥

तत्र तत्र तव स्थानमस्त्रास्त्रसदोदयम् ।

दक्षोऽयं भवतः पत्नी स्वयं दास्यति श्रीभ-

नाम् ॥”

इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥

मन्मथानन्दः, पुं, (मन्मथं आनन्दयतीति । आ +

नन्द + णिच् + पञ्चाद्यच् । कामवर्द्धकत्वादस्य

तथात्वम् ।) मुहुराशक्तः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

मन्मथालयः, पुं, (मन्मथस्य आलय इव । काम-

वर्द्धकत्वादस्यास्य तथात्वम् ।) आननः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

मन्मथः, पुं, गद्गदध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(दम्पत्योः कथनविशेषः । यथा, चिन्तामणि-

धृतवचनम् ।

“सुरते कर्णस्थले तु निजदेशीयभाषया ।

दम्पत्योः कथनं यत्तु मन्मथं तं विदुर्भूधाः ॥”)

मन्या, स्त्री, (मन्यते ज्ञायते स्तम्भदः खादिकमनया ।

मन् + करणे ण्यप् । स्त्रियां टाप् ।) यीवायाः

पश्चात् शिरा । इत्यमरः । २।६।६५ ॥ (यथा,

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २५ अध्यायः ।

“दीपास्तु दुष्टाश्चय एव मन्यां

संपीष्य घाटां सुरक्षां सुभीताम् ।

कुर्वन्ति सान्निभुवशस्तद्विधे

स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥”)

मन्याका, स्त्री, (मन्येवेति । मन्या + स्वार्थे कन् ।

स्त्रियां टाप् । सुकन्याक इति वत् न विभाषया

ह्रस्वः ।) मन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

मन्युः, पुं, (मन्यते ज्ञायतेऽसौ । मन + “यजिमनि-

युन्यदसिजनिभ्यो युच् ।” उणा० ३।२० । इति

युच् ।) श्लोकः । (यथा, भट्टिकाव्ये । ६।१० ।

“मन्युर्मन्ये ममास्तम्भीद्विघादोऽस्तमदुद्य-

तिम् ॥”)

मन्वन्त

देव्यम् । क्रतुः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १७३ ।

“आविर्बभूवाभिमन्युः शतमन्युरिवापरः ॥”
क्रोधः । इत्यमरः । १ । ३ । १५३ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ७६ । ५ ।

“यः सचारयते मन्युं योऽतिवादीकृतित्तते ।
यश्च तप्तो न तपति ढङ् सोऽर्थस्य भाजनम् ॥”
अहङ्कारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रोधाभि-
मानिदेवः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८३ । १ ।

“यस्ते मन्यो ! विध्वज्ज सायक

सह योजः पुष्यति विश्वमानुषक ॥”

वितथपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २१ । १ ।

“वितथस्य सुतान् मन्योऽहन्तुश्चो जय-
स्ततः ॥”

रुद्रदेवः । यथा, भागवते । ४ । ५ । ५ ।

“आज्ञप्त एव क्षुपितेन मनुना

स देवदेवं परित्तक्रमे विभुम् ॥”

मन्वन्तरं, क्रौं, (मनोरन्तरमस्मिन्निति ।) दिव्यानां
युगानामेकसप्ततिः । इत्यमरः । १ । ४ । २२ ॥ देव-
माननेकसप्ततियुगानि मन्वन्तरमुच्यते मनो-
रन्तरमवकाशोऽवधिर्वा अस्मिन्निति मन्वन्तरम् ।
“एवं चतुर्युगाख्यानां साधिका ह्येकसप्ततिः ।
क्षतत्रेतादियुक्तानां मनोरन्तरमुच्यते ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥

मनवः स्वायम्भुवादयस्तेषामन्तरमवकाशोऽ-
वधिर्वा मन्वन्तरमिति वा । एकसप्ततिरिति
यद्यपि गणनया अर्द्धयुगेनाधिका ।

“देविकानां युगानाम् सप्तस्रं ब्रह्मणो दिनम् ।
मन्वन्तरं तर्धैकं तस्य भागाश्चतुर्दश ॥”

तत्किञ्चिदधिका दिव्ययुगानामेकसप्ततिरिति
नामविधाने सर्वज्ञनारायणेनोक्तत्वात् तथापि
अल्पत्वादह नोक्तम् । मन्वन्तरस्य संख्यात-
वर्षाणि यथा,—

“त्रिंशत्कोट्यस्तु वर्षाणां मानुषेण दिगोत्तमाः ।
सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतान्यधिकानि तु ॥

विंशतिस्तु सप्तस्राणि कालो यः साधिकां विना ।
मन्वन्तरस्य संख्येया लिङ्गेऽस्मिन् कथिता

दिवाः ॥”

एतदङ्का यथा, ३०६,०००,००० । एवं चतुर्दश-
मन्वन्तरे ब्रह्मदिनम् । युगानि यथा ऋग् ।

“पूर्वं क्षतयुगं नाम तत्स्वेता विधीयते ।

द्वापरस्र कलिखेव युगान्येतानि सुवताः ॥”

युगमानानि यथा,—

“चत्वारि क्षीणि हे पैकं क्षतादियु यथाक्रमम् ।
दिव्यान्धानां सप्तस्राणि युगेष्वाहुः पुराविदः ॥”

इति ॥

अन्यत्र च ।

“चत्वार्याहुः सप्तस्राणि वर्षाणाम् कृतं युगम् ।
तस्य तावत् सती सन्ध्या सन्ध्याश्च तथाविधः ॥

इतरेषु सप्तयुषु सप्तस्राणि च त्रिषु ।

एकापायेन वनेन्ते सप्तस्राणि शतानि च ॥”

इति ॥

ई३१

मन्वन्त

अस्यार्थः । देवमाने सत्यस्य वर्षाणि ४०००
चतुःसहस्राणि सन्ध्यावर्षाणि ४०० चत्वारि
शतानि सन्ध्याश्रवर्षाणि ४०० चत्वारि शतानि ।
एवं देवमाने सत्यस्य वर्षाणि अष्टशताधिकचतुः-
सहस्राणि ४८०० एवं जेतायाः षट्शताधिक-
त्रिसहस्रं ३६०० एवं द्वापरस्य चतुःशताधिकं
द्विसहस्रम् २४०० एवं कलेः शतद्वयाधिकमेक-
सहस्रम् १२०० समुदायेन द्वादशसहस्राणि
१२००० । मानुषमानेन सत्यादीनां मानं यथा,
ज्योतिषे ।

“वस्त्रमैत्रा ऋतुरन्ध्रमासा

वेदा रसाद्यैः सज्जवर्जितैः ।

एतानि श्रुत्यत्रयसाहितानि

युगाब्दसंख्याः परिकीर्तितानि ॥”

एतदङ्केऽप्येते सत्यस्य यथा, १,०२८,००० ।
जेताया यथा, १,०६६,००० । द्वापरस्य यथा,
८६४,००० । कलेयथा, ४३२,००० । समुदायेन
४,३२०,००० । अपरं ब्राह्मवर्षादिमानं बाहुल्य-
भियां नोक्तम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

अपि च । ब्रह्मणो दिनमर्थे चतुर्दशमन्वन्त-
राणि भवन्ति । एको मनुर्वावदधिकारी भवति
स कालो मन्वन्तरसंज्ञको भवति । तत्र मनोर्वा
नामानि । प्रथमः स्वायम्भुवो मनुः । द्वितीयः
सारोचिषो मनुः । तृतीय उत्तमो मनुः ।
चतुर्थस्तमसो मनुः । पञ्चमो रेवतो मनुः ।
षष्ठश्चाक्षुषो मनुः । सप्तमो वैवस्वतो मनुः ।
अष्टमो मानुषो मनुः । नवमो
दत्तसावर्णिर्मनुः । दशमो ब्रह्मसावर्णिर्मनुः ।
एकादशो धर्मसावर्णिर्मनुः । द्वादशो रुद्र-
सावर्णिर्मनुः । त्रयोदशो देवसावर्णिर्मनुः ।
चतुर्दश इन्द्रसावर्णिर्मनुः । प्रतिमन्वन्तरं भग-
वदवतारोऽन्तरदेवगणसप्तमिमनुमनुपुत्रादयः पृथक्
पृथक् भवन्ति । यथा । स्वायम्भुवे मन्वन्तरे
यज्ञोऽवतारः स एवेन्द्रः । यमादयो देवाः ।
मरीचिपुत्रतयः सप्तर्षयः । स्वायम्भुवो मनुः ।
प्रियत्रोतानपादौ मनुपुत्रौ ॥ १ ॥ सारोचिषे
विभुरवतारः । रोचन इन्द्रः । देवास्तुषिता-
दयः । ऊर्जस्तम्भादयः सप्तर्षयः । अग्निमुतः
सारोचिषो मनुः । द्युमत्सन्रोचिष्यत्पुत्रा
मनुपुत्राः ॥ २ ॥ उत्तमे सत्यसेनोऽवतारः ।
सत्यजिदिन्द्रः । सत्यवेदश्रुतभद्रादयो देवाः ।
वशिष्ठमुतः सप्तर्षयः प्रमदादयः । प्रियव्रतमुत
उत्तमो मनुः । पवनवृत्रययज्ञोऽवतारस्त-
मुतः ॥ ३ ॥ तामसे हरिरवतारः । त्रिशिव
इन्द्रः । वैधृतादयो देवाः । ज्योतिर्भादयः
सप्तर्षयः । तामसो मनुः । शृगण्यातिनरादय-
स्तमुतः ॥ ४ ॥ रेवते विष्णुोऽवतारः । विभु-
रिन्द्रः । भूतरयादयो देवाः । हिरण्यरोमा-
दयः सप्तर्षयः । रेवतो मनुः । बलिबिन्द्यादय
स्तमुतः ॥ ५ ॥ चाक्षुषे अग्निोऽवतारः ।
मन्दम इन्द्रः । अण्यादयो देवाः । हयम्ब-
ह्वोरकादयः सप्तर्षयः । चाक्षुषो मनुः । पुरु-

मन्वन्त

पुरुषमुमुखादयस्तमुतः ॥ ६ ॥ वैवस्वते
वामनोऽवतारः । पुरन्दर इन्द्रः । आदित्या
वसवो रुद्रा विश्वदेवा मरुद्गणा अश्विनाऽवतार-
इत्याद्या देवाः । कश्यपोऽत्रिर्वशिष्ठो विश्वा-
मित्रो गीतमो जमदग्निर्भरद्वाज एते सप्तर्षयः ।
वैवस्वतो मनुः । दन्ताकुः शृगः शर्यातिः दृष्टः
धृष्टः कर्षकः नरिष्यन्तः एतयः नाभागः
कविः एते मनुपुत्रा दश ॥ ७ ॥ अथ भवि-
ष्याणि । सावर्णिके सार्वभौमोऽवतारः । बलि
रिन्द्रः । मुत्तपमो विरजा अष्टतप्रभा देवाः ।
गालवः दीप्तिमान् परशुरामः अश्वत्थामा कृपः
ऋष्यशृङ्गः व्यामः एते सप्तर्षयः । सावर्णिर्मनुः ।
निर्मिकविरगस्काद्यास्तमुतः ॥ ८ ॥ दक्ष-
सावर्णिके ऋषभोऽवतारः । श्रुत इन्द्रः । पार-
मरीचिगर्भाद्या देवाः । द्युतिमदाद्याः सप्तर्षयः ।
दक्षमावर्णिर्मनुः । भूतकेतुदीप्तिस्काद्यास्त-
मुतः ॥ ९ ॥ ब्रह्मसावर्णिके विष्णुस्तेनोऽव-
तारः । शम्भुरिन्द्रः । सुरसेनविक्रवाद्या देवाः ।
हविष्मदाद्याः सप्तर्षयः । ब्रह्मसावर्णिर्मनुः ।
भूरिसेनाद्यास्तमुतः ॥ १० ॥ धर्मसावर्णिके
धर्मेसेतुरवतारः । वैधृत इन्द्रः । विहङ्गम-
कामगमाद्या देवाः । अरुणादयः सप्तर्षयः ।
धर्मसावर्णिर्मनुः । सत्यधर्मादयस्तमुतः ॥ ११ ॥
रुद्रसावर्णिके । सुधामावर्णोऽवतारः । ऋत-
धामा इन्द्रः । धर्मिवादयो देवाः । तपोमृता-
दयः सप्तर्षयः । रुद्रसावर्णिर्मनुः । देवदत्तदेवा-
दयस्तमुतः ॥ १२ ॥ देवसावर्णिके योगेश्वरो-
ऽवतारः । दिवस्पतिरिन्द्रः । सुकर्मस्त्राद्या
देवाः । निर्माकतत्त्वदर्शनाः सप्तर्षयः । देव-
सावर्णिर्मनुः । त्रिचसेनवित्तिवाद्यास्तमुतः ।
१३ ॥ इन्द्रसावर्णिके बृहद्गुणरवतारः । शुचि-
रिन्द्रः । पवित्राक्षपुत्रादयो देवाः । अग्नि-
बाहुशुचिपुत्रादयो देवाः । सप्तर्षयः । इन्द्र-
सावर्णिर्मनुः । उरुगम्भीरवृद्धाद्यास्तमुतः ॥
१४ ॥ अथेतेषां कर्मास्थिते । इन्द्रो देवराट्
यथावर्षां च । मरुतादौ पृथिव्यां राजा भवति
तत्पुत्रपौत्रादयो मन्वन्तरसमाप्तिपर्यन्तं
राजानो भवन्ति । देवताः प्रजानां यज्ञादि-
कर्मनुष्ठास्तुफलं प्रयच्छन्ति । सप्तर्षयो धर्म-
शास्त्राणि प्रकाशयन्ति । भगवदवतारा एतान्
स्वस्वकर्मणि नियोजयन्ति । देवराजसादीन्
धर्मेदहो प्रप्तिं च । चतुर्दशमन्वन्तरे ब्रह्मण
एकं दिनं भवति तन्मनुष्यमानेनेकः कल्पः ।
त्रिंशत्कल्पे ब्रह्मण एको मासो भवति । इति
श्रीभागवतमतम् ॥ * ॥ अन्यत्र ।

“वर्षलक्षाणि चत्वारि भवेत् कलियुगं क्रमे ।

द्वात्रिंशत्या सहस्रेस्तु संहितान्यपि संख्या ॥

चतुःषष्टिसहस्राणि लक्षान्यष्टौ च संख्या ।

वर्षाणां द्वापरं प्रोक्तं युगं पूर्वेतिदर्शनात् ॥

जेता द्वादशलक्षानि वर्षाणां परिकीर्तितः ।

धम्बवत्या सहस्रेस्तु संयुक्तानि भवन्ति षष्ठि ॥

दश सप्त च लक्षाणां वर्षाणाश्च कृतं युगम् ।

मन्वन्त

महमेरुविंशत्या संयुतापि संख्या ॥
त्रिचत्वारिंशत्तन्नाणि सहस्राणि च विंशतिः ।
मानुषिण प्रमाणेन भवेत् चतुर्थं क्रमान् ॥
सप्तषष्टिश्च लक्षाणि त्रिंशत्कोट्यस्तथैव च ।
विंशतिश्च सहस्राणि मन्वन्तरमिच्छीयते ॥
चतुर्थमेकसप्तत्या मन्वन्तरमिति श्रुतिः ।
कल्पो मन्वन्तरेरेभिस्तुष्टंशमिच्छते ॥
कोट्यो द्वादश षट्त्रिंशत्तन्नाणि तु भवन्ति च ।
अष्टाशीतिसहस्राणि धीवेन स्वायम्भुवो मनुः ॥”
इति वद्विपुराणम् ॥

अपरच ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“मन्वन्तरं मनोः कालो यावत् पालयते प्रजाः ।
एकौ मनुः स कालस्तु मन्वन्तरमिति श्रुतम् ॥
तदेकसप्ततिपुण्ड्रदेवानामिह जायते ।
ते चतुर्दशभिः कल्पो दिनमेकस्तु वेधसः ॥”

इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥

अन्यदपि ।

“मन्वन्तराण्यग्रेणाणि श्रौतुमिच्छास्वनुक्रमान् ।
मन्वन्तराधिपान्येव प्रकटवपुरोगमान् ।
भवता कथितानेतान् श्रौतुमिच्छाम्यहं गुरो ॥”

श्रीपराशर उवाच ।

अतीतानागतानीह यानि मन्वन्तराणि वै ।
तावहं भवतः सभ्यकं कथयामि समामतः ॥
स्वायम्भुवो मनुः पुण्यं मनुः स्वरोचिस्तथा ।
औत्तमिस्तामसश्चैव रेवतश्चाक्षयस्तथा ॥
गडते मनोऽतीताः साम्प्रतस्तु रवेः सुतः ।
वेवस्वतोऽयं तस्यैतत् सप्तमं वर्जतेऽन्तरम् ॥
स्वायम्भुवस्तु कथितं कल्पादावन्तरं मया ।
देवास्तत्रर्षयश्चैव यथावत् कथिता गवा ॥ १ ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वरोचिस्तथा तु ।
मन्वन्तराधिपान् सम्यग्देवर्षींस्तनुसुतास्तथा ॥
पारावताः सनुपिता देवाः स्वरोचिस्तन्तरे ।
विपक्षितत्र देवेन्द्रो मेनेयामीन्महाबलः ॥
ओजस्तमस्तथा प्राणो दणोत्क्रियमस्तथा ।
विश्वरक्षाचरीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
चैत्रकिंपुरुषाद्याश्च सुताः स्वरोचिस्तथा तु ।
द्वितीयमेतद्वास्यातमन्तरं शृणु चोत्तमम् ॥ २ ॥
तृतीयेऽप्यन्तरे त्रक्षसौत्तमिनां यो मनुः ।
सुशान्तिर्नाम तत्रेन्द्रो मेनेयाभूत् सुरेश्वरः ॥
सुधामानस्तथा सत्याः शिवाश्चाय प्रतर्हताः ।
वशवर्तिनश्च पश्येते गणा द्वादशकाः स्मृताः ॥
वशिष्ठतनयास्तत्र सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ।
अजः परशुदियास्तथौत्तमिमनोः सुताः ॥ ३ ॥
तामस्यान्तरे देवाः स्वरूपा हरयस्तथा ।
सत्याश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणाः ॥
शिविरिन्द्रस्तथा चासीच्छतयज्ञः पञ्चक्षणः ।
सप्तर्षयश्च ये तत्र तेषां नामानि मे शृणु ॥
श्रुतिधामां पृथुः कायश्चोऽस्यैतक-

स्तथा ।

जीवश्चर्षयो ह्येते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥

नरः स्यातिः शान्तद्वयो आनुजङ्गादयस्तथा ।

इदं

मन्वन्त

पुत्रास्तु तामसस्यास्तु राजानः सुमहा-

बलाः ॥ ४ ॥

पञ्चमे चापि मेनेय ! रेवतो नाम नामतः ।
मनुर्विभुश्च तत्रेन्द्रो देवाश्चैवान्तरे शृणु ॥
अमिताभा भूतरया वैकुण्ठाश्च सुमेधसः ।
एते देवगणास्तत्र चतुर्दश चतुर्दश ॥
हिरण्यरोमा वेदश्रीरुहंवाहुस्तथापरः ।
वेदवाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महागुनिः ।
एते सप्तर्षयो विप्र । तत्रासन् रेवतान्तरे ॥
बलवन्तुः सुसम्भायः सत्यकामाश्च तनुसुताः ।
नरेन्द्राः सुमहावीर्या बभूवुर्मनिसत्तम ! ॥
स्वरोचिस्तथौत्तमिस्तु तामसो रेवतस्तथा ।
प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मनवः स्मृताः ॥
विष्णुमाराध्य तपसा स राजर्षिः प्रियव्रतः ।
मन्वन्तराधिपानेतान् लब्धवानात्मवंशजान् ॥ ५ ॥
यत्र मन्वन्तरे चासीच्छाक्षयश्चाष्टादा मनुः ।
मनोजवस्तथैवेन्द्रो देवानपि निबोध मे ॥
आर्याः प्रसूता भयाश्च पृथुगाश्च द्विषौकसः ।
मदानुभावा लेखाश्च पश्येतेऽप्यष्टका गणाः ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुत्तमो मधुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तसन्निधि चर्षयः ॥
ऊरुः पूरुः शतशुम्भप्रमुखाः सुमहाबलाः ।
चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ ६ ॥
विश्वस्तः सुतो विप्र ! आह देवो महादुतिः ।
मनुः स वर्जते धीमान् साम्प्रतं सप्तमेऽन्तरे ॥
आदित्यमुकद्राद्या देवाश्चात्र महागुने ! ।
पुरन्दरस्तथैवात्र मेनेय ! त्रिदशेश्वरः ॥
वशिष्ठः कश्यपोऽथाभिर्जमदग्निः सगौतमः ।
विश्वामित्रभरद्वाजौ सप्त सप्तर्षयोऽत्र च ॥
इन्द्राकुक्षेव नाभागो धृष्टः शर्यातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विश्वातो नाम उदित एव च ॥
कस्तूरश्च पृथग्भूश्च वसुमान् लोकविश्रुतः ।
मनोर्विश्वस्तस्येते नव पुत्रास्तु धार्मिकाः ॥ ७ ॥
विष्णुशक्तिरगौपस्था सत्त्वोदित्वा स्थितौ स्थिता ।
मन्वन्तरं स्वर्गेषु देवलोनाधितिष्ठति ॥
अग्निं तस्य यज्ञोऽसौ जज्ञे स्वायम्भवेऽन्तरे ।
आकूट्य मानसो देव उत्पन्नः प्रथमेऽन्तरे ॥
ततः पुनः स वै देवः प्राप्ते स्वरोचिस्तन्तरे ।
तुषितायो समुत्पन्नो ह्यजितस्तुषितैः सह ॥
औत्तमिस्तन्तरे चापि श्रुतिस्तु पुनः स वै ।
मत्वायामभवत् सत्यः सत्यैः सह सुरोत्तमैः ॥
तामस्यान्तरे चैव संप्राप्ते पुनरेव हि ।
हृण्यायो हरिभिः साहं हरिरेव बभूव ह ॥
रेवतेऽप्यन्तरे देवः सम्भूतो मानसोऽभवत् ।
सम्भूतो राजसोः साहं देवैर्देववरो हरिः ॥
चाक्षुषे चान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
विष्णुगठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठे देवतैः सह ॥
मन्वन्तरे तु संप्राप्ते तथा वेवस्वते दिजः ।
वामनः कश्यपादिगुरादित्यां संवभूव ह ॥
त्रिभिः क्रमेरिमान् लोकान् जित्वा येन महा-

त्मना ।

पुरन्दराय त्रैलोक्यं दत्तं निहन्तकण्टकम् ॥

मन्वन्त

इत्येतास्तनवस्तस्य सप्तमन्वन्तरेषु वै ।

सप्तस्वेवाभवन् विप्र ! याभिः खरक्षिताः प्रजाः ॥
यस्मादिष्टमिदं सर्वं तस्य शक्ता महात्मनः ।
तस्मात् संप्रोच्यते विष्णुर्विश्वधीतोः प्रवेशनात् ॥
सर्वं च देवा मनवः समस्ताः
सप्तर्षयो ये मनुस्मृतवश्च ।
इन्द्रश्च यो यस्मिन्देशेभूतो
विष्णोरप्येषास्तु विभूतयस्ताः ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे मन्वन्तराख्यानं नाम
१ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीमेनेय उवाच ।

प्रोक्तान्येतानि भवता सप्त मन्वन्तराणि वै ।
भविष्याण्यपि विप्रर्षे ! ममाख्यातुं त्वमर्हसि ॥
श्रीपराशर उवाच ।

“ह्यायासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो
मनुः ।

पूर्वजस्य सवर्णोऽस्य सार्वर्गिस्तेन कथ्यते ॥
तस्य मन्वन्तरं ज्ञेयत् सार्वर्गिकमथाष्टमम् ।
तत्कृणुष्व महाभाग ! भविष्यं कथयामि ते ॥
सार्वर्गस्तु मनुयोऽसौ मेनेय ! भविता ततः ।
सुतपाश्चातितामाश्च सुस्थाश्चापि तदा सुराः ॥
तेषां गणस्तु देवानामेकैको विंशकः स्मृतः ।
सप्तर्षीनपि वक्ष्यामि भविष्यानथ सप्त च ॥
द्वीपिमान् गालवो रामः जपो द्रौणिस्तथापरः ।
मत्पुत्रश्च तथा यास ऋष्यशृङ्गश्च सप्तमः ॥
विष्णुप्रसादात्मन्यः पातालात्तरगोचरः ।
विरोचनसुतस्तेषां बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥
विरजाश्चाञ्जरीवांश्च निर्मोहाद्यास्तथापरैः ।
साधर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्यन्ति नरेश्वराः ॥ ८ ॥
नवमो दक्षसार्वर्गिर्मेनेय ! भविता मनुः ।
पारा मरीचिगर्भाश्च सुधर्माणस्तथा क्षिधा ॥
भविष्यन्ति तदा देवा एकैको द्वादशो गणः ।
तेषामिन्द्रो महावीर्यो भविष्यत्तदुतो द्विज ! ॥
सवनो द्रुपतिमान् ह्यथो वसुर्मधातिथिस्तथा ।
ज्योतिष्मान् सप्तमः सत्यस्तजैते च महर्षयः ॥
पृथिकेतुर्दोषिकेतुः पञ्चक्षतो निरामयः ।
पृथुस्तवाद्याश्च तथा दक्षसार्वर्गिकात्मजाः ॥ ९ ॥
दशमो त्रक्षसार्वर्गिर्भविष्यति सुने ! मनुः ।
सुधामानोऽनिरुद्धाश्च शतसंख्यास्तथा सुराः ॥
तेषामिन्द्रश्च भविता शान्तिर्नाम महाबलः ।
सप्तर्षयो भविष्यन्ति ये तदा तान् शृणुष्व च ॥
हविष्मान् सुकृतिः सत्यो ह्यर्षो रुक्मिस्तथापरः ।
नाभागो प्रतिमौजाश्च सत्यकेतुस्तथैव च ॥
सुतेजश्चोत्तमौजाश्च भूरिषिणादयो दश ।
प्रथमावर्गपुत्राश्च रश्मिष्यन्ति वसुन्वराम् ॥ १० ॥
एकादशश्च भविता धर्मेसार्वर्गिको मनुः ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्माणरुचयस्तथा ॥
गणास्त्वैते तदा सुस्था देवानां हि भविष्यताम् ।
एकैकस्मिंश्चक्षुषीं गणस्तेन्द्रश्च वै दृषः ॥
निखरश्चाग्नितेजाश्च वपुष्मान् दृष्टिवातनिः ।
हविष्माननघश्चैव भाथाः सप्तर्षयस्तथा ॥
सत्यव्रतः सत्यधर्मा देवानोकादयस्तथा ।

मन्वन्त

भविष्यन्ति मनोस्तस्य तनयाः पृथिवीश्वराः ॥१२॥
रुद्रपुत्रस्तु सार्वर्णिर्भविता द्वादशी मनुः ।
ऋतधामा च तत्रेको भविता षड्गु मे सुरान् ।
हरिता लोहिता देवास्तथा सुमनसो द्विजः ।
सुकर्माणः सुरापाश्च दशकाः पञ्च वै गणाः ॥
तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्तिस्तपोमतिः ।
तपोधृतिर्दातिश्चान्यः सप्तमस्तु तपोधनः ॥
देवानुपदेवश्च देवश्रेष्ठोऽदयस्तथा ।
भविष्यन्ति मनोस्तस्य महावीर्याः सुता

रूपाः ॥ १२ ॥

त्रयोदशी रौच्यनामा भविष्यति सुते । मनुः ।
सुतामणिः सुकर्माणः सुधर्माणास्तथापरः ॥
त्रयस्त्रिंशद्विभेदास्ते देवानां ये तु वै गणाः ।
दिवस्यन्तिर्महाधीर्यस्तेषामिन्द्रो भविष्यति ॥
निर्मोहस्तत्त्वदर्शी च निष्कामो निरुक्तमुक्तः ।
धृतिमानयश्चान्यः सप्तमः सुतपा मुनिः ॥
सप्तर्षयस्त्वमे तस्य पुत्रानपि निबोध मे ।
निजसेनविजिताया भविष्यन्ति महीक्षितः ॥१३॥
भौत्यस्तुर्दशश्चात्र मैत्रेय ! भविता मनुः ।
शुचिरिन्द्रः सुगङ्गास्तत्र पञ्च षड्गुष्व तान् ॥
नानुषश्च पवित्राश्च कनिष्ठा भोजिनस्तथा ।
वाताष्टहाश्च वै देवाः सप्तर्षेणपि मे षड्गु ॥
अग्निबाहुः शुचिः शुक्रो मागधीरभीष एव च ।
युक्तस्तथाजितश्चान्यो मनुपुत्रानतः षड्गु ॥
उरुगम्भीररथ्याद्या मनोस्तस्य सुता रूपाः ।
कथिता सुनिशादूर्ल । पालयिष्यन्ति मेदि-

नीम् ॥ १४ ॥

चतुर्युगान्ते वेदानां जायते किल विप्रवः ।
प्रवर्तयन्ति तानेत्य सुवि सप्तर्षयो दिवः ॥
क्षते क्षते स्मृतेर्विप्र ! प्रणता जायते मनुः ।
देवा यज्ञभुजस्ते तु यावन्मन्वन्तरान् तन् ॥
भवन्ति ये मनोः पुत्रा यावन्मन्वन्तरं हि तेः ।
तद्वयोद्धवेस्त्रैव तावद्गः परिपाल्यते ॥
मनुः सप्तर्षयो देवा भूपालाश्च मनोः सुताः ।
मन्वन्तरे भवन्त्येते शक्रश्चैवाधिकारिणः ॥
चतुर्दशभिरेतैस्तु गतेमन्वन्तरेर्दिज ! ।
सहस्रयुगपर्यन्तः कल्पो निःशेष उच्यते ।
तावत्प्रमाणा च निशा ततो भवति सप्तमः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्यायः ॥*॥
मन्वन्तरश्रवणफलं यथा, —
“श्रुते मन्वन्तरे पूर्वे धर्ममाप्नोति मानवः ।
स्वारीणिपस्य श्रवणात् सर्वान् कामानवा-

पुयात् ॥

औत्तमे धनमाप्नोति ज्ञानचाप्नोति तामसे ।
रैवते च श्रुते बुद्धिं सुरुपां विन्दते स्त्रियम् ॥
आरोग्यञ्चाप्नुते पुंसां श्रुते वैवस्वते वलम् ।
गुणवन् पुत्रपौत्राश्च सूर्यसावर्णिके श्रुते ॥
माहात्म्यं मन्त्रसावर्णिकं धर्मसावर्णिकं शुभम् ।
मतिमाप्नोति मनुष्यो रुद्रसावर्णिके जयम् ॥
जातिश्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दक्षसावर्णिके श्रुते ।
विश्रातयत्परिवर्त्त रौच्यं श्रुत्वा मनुजसम् ॥
देवप्रासादमाप्नोति भौत्ये मन्वन्तरे श्रुते ।

६३३

ममत्वं

तथाग्निदीप्तिं पुत्राश्च गुणयुक्तानवाप्नुते ॥
सर्वाण्यनुक्रमादयस्तु षड्गोति सुनिश्चितम् ॥
मन्वन्तराणि तस्यापि श्रूयतां फलसुत्तमम् ॥
तत्र देवानुषीन् विप्रास्तन्स्तत्तनयान् नृपान् ।
इन्द्राश्च श्रुत्वा सर्वेभ्यः पोषेभ्यो विप्रमुच्यते ॥
देवेन्द्रप्रियुपाद्यान् ये तन्मन्वन्तराधिपाः ।
ते प्रीयन्ते तथा प्रीताः प्रयच्छन्ति शुभां मतिम् ॥
ततः शुभां मतिं प्राप्य कृत्वा कर्म तथा शुभम् ।
शुभां गतिमवाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
सर्वे स्युर्जन्तवः सौम्याः सर्वे सौम्यास्तथा

यद्वाः ।

भक्त्यभ्यंशं श्रुत्वा क्रमात्तन्मन्वन्तरस्थितिम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मन्वन्तरानुवर्णनं नामा-

ध्यायः ॥
मपटः, पुं, (मयुटकः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
वनमुहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ १०।१।७॥

मपटकः, पुं, (मपट एव । मपट + स्वार्थ कन् ।)
वनमुहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ १०।१।७॥

मपटकः, पुं, (मयुटकः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
वनमुहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ १०।१।७॥

मभ, गतौ । इति कविकल्पदमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट ।) ओष्ठवर्गचतुर्थोपधः । भभति ।

इति दुर्गादासः ॥
मभ, य, मदीयम् । आमार इति भाषा । यथा,

“ममत्वं मम राज्यस्य राज्याङ्गेष्वखिलेष्वपि ।
जानतोऽपि यथाज्ञस्य किमेतन्ममिसत्तमः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
“तेषु अमदीयत्वं जानतोऽपि मम यथाज्ञस्य

अज्ञस्येन राज्यादिषु ममत्वमेतत् किं किं निव-

न्यन्मित्यर्थः ।” इति तट्टीकायां नागोजीभट्टः ॥
अस्याश्रयत्वेन स्वष्टप्रमाणं ममत्वशब्दो द्रष्टव्यम् ।
अस्माच्छब्दस्य षष्ठ्याकवचनान्तस्थेर्दं रूपं तत्पदं

त्रिषु लिङ्गेषु सदृशम् ॥
ममता, स्त्री, (मम । भावे तल् । टाप् ।) दर्पः ।

अभिमानः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३१ ॥
ममत्वम् । यथा,—

“तथापि ममतावर्त्त मोहमर्त्तं निपातिताः ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

(उतथ्यपत्नी । सा तु दीर्घतमोमाता । यथा,
ऋषिदे । ६ । १० । १० ।

“स्वोमं यमर्त्ते ममतेव श्रुतं
वृत्तं न शुचि मतयः पवन्ते ॥”

“ममता नाम प्रकृतादिनी दीर्घतमसो माता ॥”
इति तद्वाक्ये सायनः ॥

ममतायुक्तः, पुं, (ममतया युक्तः ।) कपणः । इति
शब्दमाला ॥ अभिमानादिविशिष्टे, त्रि ॥

ममत्वं, स्त्री, (मम + भावे ल ।) मदीयत्वम् ।
यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

“दुःखायतनभूतो हि ममत्वान्ममो यद्दी ॥”
ऋषिः । यथा,—

“सोऽपि न तदा तत्र ममत्वाद्गच्छेत्तनः ।”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

मयुः

“ममत्वेन क्लेशेन व्याकृष्टा चेतना मतिर्यस्य ।
ममेति षष्ठान्तरूपमयं तस्य भावः ममत्वम् ॥”
इति तट्टीकायां काशीरामः ॥

ममापतालः, पुं, (मयति वप्राति जनानिति ।
मय बन्धने + “मयतेर्यलोपो मच्चापतुट्

तालः ।” उणा० ५ । ५० । इति आलप्रत्ययः ।
धातोर्लजोपः मकारश्चान्तस्य प्रत्ययस्यापतुडा-

गमश्च ।) विषयः । इति सिद्धान्तसौमुद्या
सुगादिदृष्टिः ॥

मय, ड गतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट ।) ड, मयते । इति दुर्गा-

दासः ॥
मयः, पुं, (मयते दत्तं गच्छतीति । मय + पचाद्य-

च् ।) उट् । इत्यमरः ॥ १०।१।७॥ अश्वतरः ।
दानवविशेषः । स तु देवानां शिल्पी । इति

मेदिनी । ये, ४४ ॥ (अर्थं हि सुधितिरस्य
राज्ञः समं विरचितवान् । यथा, शिशुपाल-

पथ । २३ । ५० ।
“उपनीय बिन्दुसरभो मयेन या

मणिदारुचारु किल वायं पश्येणम् ।
विदधेऽवधत्तसुरसङ्गसम्पदं

समुपासदन् सपदि संसदं स ताम् ॥”)
तस्य सप्तापदानि यथा, पद्मपुराणे ।

“मयस्य जाता हेमायां पुत्राः सप्त महाबलाः ।
मायावी दुन्दुभिश्चैव वृषश्च महिषस्तथा ।

बालिका वचकन्या च कन्या मन्दोदरी तथा ॥”
(सुखम् । त्रि, गन्ता । यथा, वाजसनेयसं हि-

तायाम् । २२ । १८ ।
“हयोऽस्यत्योऽसि मयोऽस्यश्वाभिः ॥” “मयोऽसि

मयते गच्छति मयः मय गतौ पचाद्यच् । यदा
मय इति सुखनाम सुखरूपोऽसि ॥” इति

तद्वाक्ये मर्द्दधरः ॥)
मयटः, पुं, (मयते गच्छत्यर्त्तं । मय + “शका-

दिभ्योऽटन् ।” उणा० ४ । ८२ । इति अटन् ।)
लणयुक्तहर्ष्यः । इति हारावली ॥ हलन्तश्चैव

तद्वर्षार्थं प्राचुर्यार्थं च मयट् इति प्रत्ययो
भवति ॥

मयटकः, पुं, (मयुटकः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
वनमुहः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मया, स्त्री, (मयते गच्छति रीमोऽनया । मय +
कः । स्त्रियां टाप् ।) त्रिकिता । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ त्रि, लतीयेकवचनान्तास्माच्छब्दस्य
रूपम् ॥ (यथा, द्वितीयदेशे । १ । २०१ ।

“इति दृष्टानि मथेव तानि
जन्मान्तराणीव दशान्तराणि ॥”)

मयी, स्त्री, (मय + “पुंयोमादिति ।” ४ । १ ।
४८ । इति डोष ।) मयस्य स्त्रीजातिः । उट् ।

इति व्याकरणम् ॥
मयुः, पुं, मयड गतौ । व्यङ्गादित्वात् कः । इत्यमर-

टीकायां रघुनाथः ॥ यदा, मिनोति सुशब्दं
करोतीति । मि + “भृष्टश्रीलृचरित्सरितनिध-

निमिमसृजिभ्य उः ।” उणा० १।७ । इति उः ।)

मयूरः

कितरः । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥ नृगः ।
इति मेदिनी । मे, ४३ ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । १३ । ४७ ।
“मयुं पशुं मेधमग्ने ! जुषस्व
तेन चित्वा नस्तन्वी निषीद ।”
“मयुं पशुं तुरङ्गवदनं किम्पुषं पशुं मयुं
कृष्णमृगं वा जुषस्व ।” इति तद्वाक्ये महीधरः ॥
मयुराजः, पुं, (मयुरां कितराणां राजा ।
“राजाह, सखिभ्यष्टम् ।” ५ । ४ । ६१ । इति
टप् ।) कृषेः । इति शब्दरत्नावली ॥
मयुरकः, पुं, (मयुन् नृगान् स्तकनि प्रीणयतीति ।
स्तक् + अच् । घत्वम् ।) वनसुहृः । इत्यमर-
टीका ॥
मयुखः, पुं, (मापयन् गगनं प्रमाणयन् ओखति
गच्छतीति । प्रथोदगादिः । इत्यमरटीकायां
रघुनाथः । यदा, मानि परिमातौ च । मा +
“माड ऊखो मय च ।” उणा० ५ । २५ । इति
ऊख । मयादेशश्च ।) किरणः । (यथा,
महाभारते । १ । ३६ । ४३ ।
“अश्नन् च तदा राजन् ! मयुखानिव
भास्करः ॥”)
दीप्तिः । ज्वाला । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥
(यथा, रघौ । २ । ४६ ।
“अथात्मकारं गिरिगङ्गराणां
दंष्ट्रामथखेः शकलानि कुर्वन् ।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती
किञ्चिद्दिदृक्ष्यार्थपतिं वभाषे ॥”)
शीमा । इति मेदिनी । खे, १२ ॥ कीलः ।
इत्यञ्जयः ॥ (पर्वतः । यथा, अथर्ववेद । ७ । ६६ । ३ ।
“हार्धर्षं प्रपिबोममिती मयखेः ॥”
“मयखेः पर्वतेः ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥”)
मयूरः, पुं, (मयुरिव राति शब्दायते इति । रा +
कः । पृषोदरादित्वात् साधुः । यदा, गीनाति
क्षन्ति सर्पानिति । भी + “गीनातिस्तरन् ।”
उणा० १ । ३८ । इति ऊरन् ।) स्वनामस्थानपत्ति-
विशेषः । तत्पठ्यायः । बर्हिणः २ बर्हि ३ नील-
कण्ठः ४ भुजङ्गमुक् ५ शिखाजलः ६ शिखी ७
केकी ८ मेघनादानुलामी ९ । इत्यमरः । २ ।
५ । ३० ॥ प्रक्षाली १० चन्द्रकी ११ सितापाङ्गः
१२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ध्वजो १३ मेघा-
नन्दो १४ कलापो १५ शिखण्डो १६ चित्र-
पिच्छिकः १७ भुजगमागो १८ मेघनादानु-
लासकः १९ । तस्य पक्षस्य विचित्रताकारणं
यथा, —
“प्रविष्टायां हस्ताशस्तु वेदवत्यां स रावणः ।
पुण्यकस्तु समारुह्य परिव्रजाम मेदिनीम् ॥
ततो मरुत्तं गृपतिं य गन्तं मद् देवतेः ।
उग्रोरिवीजमासाद्य दृष्टं न तु रावणः ॥
संवर्त्तो नाम प्रसर्पिः सात्तादृभावा बृहस्पतेः ।
याजत्रयमास धर्मज्ञः सत्यं देवगणं दृष्टः ॥
दृष्टा ह्येतास्तु तदर्थो वरदानेन दुर्जयम् ।
तिर्यग्योनिं समाविष्टास्तस्य धर्मगभीरवः ॥

मयूरः

इन्द्रो मयूरः संवत्तो धर्मराजस्तु वायसः ।
कृकलामो धनाध्यक्षो हंसश्च यत्थोऽभवत् ॥”
इत्यादि ॥
“हर्षात्तदात्रवीहिन्द्रो मयूरं नीलवर्चिणम् ।
प्रीतीरस्मि तव धर्मज्ञ ! सुजगाद्धि न ते
भयम् ॥
इदं नेत्रसदृशस्तु यत्त्वद्दर्शं भविष्यति ।
वर्णमाणे मयि मुदं प्राप्तासे प्रीतिलक्षणम् ॥
एवमिन्द्रो वरं प्रादात्स्ययुरस्य सुरेश्वरः ।
नीलाः किञ्चिद्भूरा बर्हा मयूराणां नराधिप ! ।
सुराधिपादरं प्राप्य गताः सर्वे विचित्रताम् ॥”
इत्यन्तं वाल्मीकीये रामायणे उत्तरकाण्डे १८
सर्गः ॥ अस्य मांसगुणाः ।
“मयूरः श्रोत्रनेत्राग्निमेघावर्णस्वरायुगाम् ।
क्षितो बल्यो गुरुश्रोणो वातघ्नः शुक्रमांसदः ॥
क्षेमन्तकाग्रे शिशिरे वसन्तं
संयं हि मायुरमुशन्ति मांसम् ।
उण्णो हि बर्हो विपभोजने च
वर्षाशरद्वयोश्च सुखेष्वप्यथः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
गन्धमांसमेरुवृक्षेभ्यश्च विधत्तुम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ मयूरशिखाक्षुपः । तत्पठ्यायः ।
स्वराश्च २ कारी ३ दीपः ४ लोचमस्तकः ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥ अपाभार्गः । इति
मेदिनी । रे, १६६ ॥ (यथा, मनुस्मृतौ चिकित्
मित्थानि २३ अः । “पिप्पलीपिप्पलीमूलं
चयन्ति च मयूरवर्षाभूमिदं वा क्षीरं पिबेत् ॥”
अमरविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ३६ ।
“मयूर इति विख्यातः शोमान् यस्तु महासुरः ।
स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ॥”
सुमेरोत्तरवर्त्ता पर्वतविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५५ । १३ ।
“स्वर्गेश्वरं प्रातःपश्यन् पुण्यको मेघपर्वतः ।
विरजाक्षी वरादादिमयूरो दारुणस्तथा ॥”
कविशेषः । स च मयूरभट्ट इति लोके
प्रसिद्धः । अयं खलु बाणभट्टस्य श्वशुरः
उल्लाप्यायां बृहभोजमहीपतेः सभायामा
सीदिति मानतुङ्गाचार्यप्रणीतभक्तमाराज-
स्तोत्रटीकाप्रारम्भे मेरुतुङ्गप्रणीतप्रबन्धचिन्ता
मणौ च सम्पलभ्यते । प्रबन्धचिन्तामणौ
बाणभट्टो मयूरस्य भगिनीपतिरासीदित्युक्त-
मस्ति । अथ च ।
“अहो प्रभातो वाग्देशा यस्मात्तद्गदिवाकरः ।
श्रीर्धर्मस्त्राभवत् सभ्यः सभो बाणमयूरयोः ॥”
इति शाङ्गपद्धत्यादिपद्मिद्धराजशेखरपदीनापि
बाणमयूरयोः समकालत्वं प्रतीयते ।
अयं हि कुष्ठरोगग्रस्तः सूर्यमारिराक्तः सूर्य-
शक्तं नाम स्तोत्रग्रन्थं प्रणीय ततः सत्यक्
निष्कन्तिमवाप । सूर्यशक्तकस्यात्मिभः श्लोको
यथा, —
“श्लोका लोकस्य भूये शतमिति रचिताः
श्रीमयूरस्य भक्त्या

मयूरः

युक्तश्चेतान् पठेद् यः सन्नदपि पुरुषः सर्वपापै-
र्विमुक्तः ।
आरोग्यं सत्कवित्वं मतिमतुल्यं कान्तिमायुः-
प्रकर्षं
विद्याभिरुच्यर्थं सुखमपि लभते सोऽत्र सूर्य-
प्रसादान् ॥”)
मयूरकं, स्त्री, (मयूरः मयूरयोर्वैव प्रतिष्ठितिरिति ।
मयूर + “इवै प्रतिष्ठितौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति
कन् । अस्य मयूरकण्ठकान्तितुल्यनुतिला-
त्तयात्वम् ।) अन्ननविशेषः । तृतीया इति
भाषा । तत्पठ्यायः । तुल्याञ्जनम् २ शिखिगीवम्
३ वितुन्नकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥
(यथा, भावप्रकाशे । १ ।
“तुल्यं वितुन्नकं चापि शिखिगीवं मयूरकम् ॥”)
मयूरकः, पुं, (मयूर + इयर्थे कन् ।) अपा-
भार्गः । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३६ । १६ ।
“मयूरको राजशृङ्गो निम्बः कोषातकी
तिलाः ॥”)
तुल्यकम् । (स्वार्थे कन् ।) मयूरः । इति विश्वः ॥
मयूरशिखा । इति जटाधरः ॥
मयूरयोर्वकं, स्त्री, (मयूरस्य ग्रीवायाः कन्धस्य
वर्णश्च वर्णो यस्य । बहुव्रीहौ कन् । इत्यञ्जयः ।)
तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मयूरचटकः, पुं, (मयूर इव चटकः ।) गृह-
कुक्कुटः । इति शारदावली । ६० ॥
मयूरचङ्ग, स्त्री, (मयूरस्यैव चङ्गा अग्रभागे यस्य
तत् ।) शौण्डिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मयूरचङ्गा, स्त्री, (मयूरस्य चङ्गे चङ्गा शिखा
यस्याः ।) मयूरशिखा । इति वैद्यकम् ॥
मयूरजङ्गः, पुं, (मयूरस्य जङ्गे जङ्गा यस्य ।)
श्वोनाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मयूरतुल्यं, स्त्री, (मयूर इव तुल्यम् । मयूरवर्ण-
त्वादस्य तथात्वम् ।) तुल्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मयूरपदकं, स्त्री, (मयूरस्यैव पदकं स्थानम् ।)
नखाघातः । यथा, शब्दमालायाम् ।
“तथावक्तेरकोलो च नखाघाते तु सुखनम् ।
मयूरपदकं व्याघ्रनखकोत्पलपत्रके ॥”
मयूरविदला, स्त्री, (मयूरान् विशेषेण हलति
स्वपुण्यादिशोभया निरस्करोतीति । वि + दल +
अच् । क्तियौ टाप् ।) अस्वष्टा । इति वैद्यकम् ॥
मयूरशिखा, स्त्री, (मयूरस्य शिखेव शिखा अयं
यस्याः ।) स्वनामस्थानतत्त्वविशेषः । तत्पठ्यायः ।
बर्हिचङ्गा २ शिखिगी ३ शिखालुः ४ सुशिखा
५ शिखा ६ शिखाजना ७ केकिशिखा ८ ।
अस्या गुणाः । रसे स्वादुत्वम् । मूलकर्मणि
बालग्रहादिदोषनाशित्वम् । वध्यकर्मणि शस्त-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“मयूराणां शिखा प्रोक्ता सङ्घसाङ्घिमैरुच्छ्रिता ।
नीलकण्ठशिखा लज्जो पितृश्रीशतिसारजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मरकः

मयूरी, स्त्री, (मयूर + वृत् + क्तः) । मयूर + ठन् । टाप् ।) अन्वयः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मयूरी, स्त्री, (मयूर + स्त्रीयां डीप् ।) मयूर-
स्त्रीजातिः । इति याकरणं लिङ्गादिसंग्रहः ॥
(यथा, उत्तररामचरिते । ३ । ८ ।

“किमयस्तीक्ष्णं निन्दे कुतश्चैपि त्वमीदृशी ।
स्तनयित्रीर्मयूरीव चकितोत्कण्ठिता स्थिता ॥”)

मरकः, पुं, (स्त्रियन्ते जना यस्मात् । ण् + अपादाने
अप् । ततः स्त्रीयां संज्ञायां वा कन् । यद्वा,
न् + भावे अप् । मरु मरणमिति शब्देन

कायति शब्दायने इति । कै + कः ।) मारिः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । २३६ ॥ मड़क इति भाषा ।

तत्पर्यायः । मारी २ मारकः ३ । इति जटा
धरः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । १३ । २० ।

“हुताश्रनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षो मरकस्तथा ।
इति पञ्चविधं देवं यसनं मानुषं परम् ॥”)

तस्य कारणादि यथा,—
“यावन्मार्गं खड्गगुर्वि धनुषि भूमे मन्मथे

वास्ति नार्थं
तावद्दुर्भिक्षपीडा भवति च मरकं संशयं

यान्ति लोकाः ।
हाहाकारा तथोर्वी मनुजभयकरी फेरवाचैश्च

भीमैः
मूल्यामामा भवेयुर्नरपतिरक्षिता भूरिकङ्काल-

माला ॥
वक्रं करोति रविजो धरणीसुतो वा

मूलचक्षुस्तमघरं वतिभैरभयु ।
छन्नोपभङ्गपतनानि च सैनिकानां

सर्वज्ञ लोकमरणं जलधौतदेशः ॥
मासास्थोनि समादाय प्रशान्तादृशप्रवायसाः ।

न्या प्रशान्तोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ॥
विकिरन्ति गृहादौ च प्रशान्तं सा मद्यौ

भवेत् ।
चौरैश्च हन्यन्ते लोकः परत्तमसमागमः ॥

संश्रामश्च मद्यार्थो दुर्भिक्षं मरकस्तथा ।
अहुतानि प्रसूयन्ते तस्य देशस्य विद्वजः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अपि च ।

“सार्धैर्व्यसिभयं गैरिकरूपे च युद्धानि ।
दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रं चापि निर्दिशन्

मरकम् ॥”
इति ग्रहणप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अन्यदपि ।
“रवाविन्दौ गजार्कौ शम्भुजारे तुरङ्गमे ।

नौकया गुरुशुक्राभ्यां दोलया बुधवासरे ॥
गजे च जलदा देवी छत्रभङ्गस्तुरङ्गमे ।

नौकायां शस्यद्विः स्यात् दोलायां मरकं
भवेत् ॥”

इति पञ्चिकाप्रवेशफलकथने ज्योतिषम् ॥ * ॥
अस्य शान्तिः । देवीमाहात्म्यपाठः । षट्क-

भैरवस्तवपाठः । तुलस्या विष्णुपूजनञ्च । यथा,

मरक

“उपसर्गान्शेषास्तु महामारीसमुद्भवान् ।
तथा त्रिविधमुत्पातं माहात्म्यं शमयेन्मम ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
“मारीभये राजभये तथा चौराभिजे भये ।

चौत्पातिके महाघोरे तथा दुःस्वप्नदृष्टे ।
बन्धने च तथा घोरे पठेत् स्तोत्रं समाहितः ॥”

इति विन्धसारीह्वारतन्त्रे आपदहृत्कारकम् ॥
“ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्षिप्यन्ति नरा

दिजः ॥
महाशान्तिकरः श्रीमास्तुलस्या पूजितो हरिः ॥

उत्पातान् दारुणान् पुंसां दुर्निमित्तान्युपेतः ।
तुलस्या पूजितो भक्त्वा महाशान्तिकरो

हरिः ॥”
अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः ।

“ॐ नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने
स्वाहेति ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(जातिविशेषः । यथा, मार्कण्डेयः । ५८ । ५१ ।

“दाब्जिदा मरकास्त्रेव कुरटास्त्राक्षदारकाः ।
एकपादाः खशा घोषाः स्वर्गभोजानव-

दकाः ॥”)
मरकतं, स्त्री, (मरकं मारिभयं तरन्त्यनेन ।

तन् + ङः । यद्वा, मरकं मरणं तनोतीति ।
लोभाभ्यरणमनादित्य तस्मिन् रत्ने प्रवर्तते इति

मरकतमिति स्मरन्तीति वृद्धाः । इत्यमरटीकायां
भरतः ।) हरिर्दुर्गमविशेषः । पाप्मा इति

भाषा ॥ तस्य देवता बुधः । इति ज्योतिषम् ॥
तत्पर्यायः । गारुत्मतम् २ अश्वगर्भम् ३ हरि-

क्ष्मणिः ४ इत्यमरः । १० । ६२ ॥ मरकतम् ५ राज-
नीलम् ६ गरुडाकृतम् ७ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ रौद्रिण्यम् ८ सौपर्णम् ९ गरुडोद्भो-
गम् १० बुधरत्नम् ११ अश्वगर्भम् १२ गर-

लारिः १३ वापनीलम् १४ गारुडम् १५ ।
कुत्रचित् पुस्तके गरुडोद्भोगस्थाने गरुडो-

त्तार्गं वापनीलस्थाने वापनीलं इति च पाठः ॥
अस्य गुणाः । विषप्रलम् । नशीतलम् ।

रसे मधुरलम् । आमपित्तहरलम् । रुच्य-
त्वम् । पुष्टिदत्वम् । भूतनाशकत्वञ्च ॥ * ॥

अस्य लक्षणम् ।
“स्वच्छं गुरु मच्छार्थं स्निग्धं गात्रञ्च मादृप-

समेतम् ।
अथङ्गं बहुरङ्गं प्रङ्गारी मरकतं शुभं विभृ-

यात् ॥”
तस्य कुलक्षणम् ।

“शुक्लैरिलकैलिलैश्च मलिनं लघुधीनकान्तं
कल्पायम् ।

जासयुतं विजयाङ्गं मरकतममरोऽपि नीप-
मुञ्जीव ॥” * ॥

तस्य परीक्षा ।
“यच्छैवालशिश्विष्यशालहृत्कायैश्च बाध-

च्छेदेः
खद्योतेन च बालकीरवपुषा शैरीषपुष्पेण च ।

मरक

छायाभिः समतां दधाति तदिदं निर्दिष्टमटा-
त्मकं

जातं यत्तपनातपेजपरितो गारुत्मनं रञ्जयेत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

ग्रन्थान्तरे तस्य परीक्षादि यथा,—
स्तन उवाच ।

“दानवाधिपतेः पित्तमादाय भुजगाधिपः ।
द्विधा कुर्यान्नृपे योम सत्वरं वासुकथयौ ॥

स तदा स्वशिरोरत्नप्रभादीप्ते नभोऽम्बुधौ ।
राजतः स मद्धानेकः खण्डसेतुरिवावभौ ॥

ततः पत्तनिपातेन संहर्त्रेण रोदसी ।
गुरुत्मान् पन्नगेन्द्रस्य प्रहृष्टं सुपत्तक्रमे ॥

सहमेव मुमोच तत् फणीन्द्रः
सुरसादुक्ततुरस्कपादपायाम् ।

नलिकाधनगन्धवासितायां
वरमाणि खगिररुपत्यकायाम् ॥

तस्य प्रपातममनन्तरकालमेव
तद्दृष्ट्वा लयमतीत्य रमासमीपे ।

स्थानं तितरुपपथोनिधितोरलेखं
तत्प्रत्ययाभ्यर्ककवाकरतां जगाम ॥

तत्रैव किञ्चित् पततस्तु पित्ता
दुपत्य जग्राह ततो गुरुत्मान् ।

सृष्ट्वापरीतः सहमेव धोणा
रन्ध्रद्वयेन प्रमुमोच सर्वम् ॥

तत्राकटोरशुककण्ठशिरोपुण्य-
खद्योतपृष्ठचरणाद्वलशैवलानाम् ।

ककारशस्यकभुजङ्गमुजाश्च पञ्च-
प्रान्तत्वर्गो मरकताः शुभदा भवन्ति ॥

सदृशं भोगीन्द्रभुजा विमुक्तं
पपात त्रितं दितिजाधिपस्य ।

तस्याकरस्यातिवरां स देवो
दुःखोपलभ्यश्च गुणैश्च युक्तः ॥

तस्मिन्मरकतस्थाने यत्किञ्चिदुपजायते ।
तत्सर्वं विषरोगाणां प्रशमाय प्रकीर्तते ॥

सर्वमन्त्रौषधिगणैर्यत्त शक्यं चिकित्सितम् ।
महाहिदंष्ट्राप्रभवं विषमत्तनं शास्यति ॥

अन्यमप्याकरं तत्र यदोषैरुपपन्नम् ।
जायते तत् पवित्राणामुत्तमं परिकीर्तितम् ॥

अत्यन्तहरितवर्णं कोमलमक्षिं ज्वेदजटिलञ्च ।
काश्चनत्तर्गस्थान्तःपूर्णमिव लक्ष्यते यच्च ॥

युक्तं संस्थानगुणेः समरागं गौरवेण विहीनम् ।
सवितुः करसंस्पर्शाच्चुरयति सर्वाश्रमं दापया ।

हिला च हरितभावं यस्यान्तर्निहितता
भवेद्दीप्तिः ।

अतिरप्रभाप्रभाहृतनवशाद्वलसतिभा भाति ॥
यच्च मनसः प्रसादं विदधाति निरीक्षितमति

माध्रम् ।
तन्मरकतं महागुणमिति रत्नविदां मनोवृत्तिः ।

यस्तु भास्करसंस्पर्शात् हस्तन्यस्तो महामणिः
रञ्जयेदात्मपादेस्तु महामरकतं हि तन् ॥

चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकते मणौ ।
छायाभेदेन विज्ञेया चतुर्भेदस्य लक्षणैः ॥” * ॥

अथ कथा ।
“भवेदष्टविधश्चाया मर्गमरकतस्य च ।
बहिष्कृतसमाभासा चासपन्नसमापरा ॥
हरिकोचनिभा चान्या तथा शोपालमणिभा ।
खट्वीनपृष्ठसंकाशा बालकीरममा तथा ॥
नशादलसंकाशा शिरीषकुसुमीपमा ।
गवमष्टौ समाख्याताश्चाया मरकताश्रयाः ॥
क्याभिर्भूतमेताभिः श्रेष्ठं मरकतं भवेत् ।
पद्मरागागतः स्वच्छो जलविन्दुर्यथा भवेत् ।
तथा मरकतश्चाया श्यामला हरितामला ॥”
अथ दोषगुणाः ।
“दोषाः सप्त भवन्त्यस्य गुणः पञ्चविधो मतः ।
अस्त्रिंशं कृत्वाभिरुक्तं याप्रित्तस्य धृते भवेत् ॥
विस्फोटः स्यात् सपिण्डके तच्च शास्त्रहृतिर्भवेत् ।
सपाप्रागे भवेद्विष्टनाशो मरकते धृते ॥
रिक्तायं मरकतं पादुवर्ग्यते न तु धार्यते ।
प्रकर्षं कर्करायत्तं पञ्चशोकेपदं धृतम् ॥
जठरं कान्तिहानत् दृष्ट्वद्भिर्भयावहम् ।
कुत्माप्रागे धवलं ततो मृदुभयं भवेत् ॥
इति दोषाः समाख्याता वराहमिथ्ये महा-
गुणाः ।
निर्मलं कथितं स्वच्छं गुरु स्याद्गुरुतायुतम् ॥
स्त्रिंशं कृत्वाभिरुक्तमरकजस्कमरेणकम् ।
मृगागं रागवहुलं मर्गः पञ्च गुणा मताः ॥
रुग्णैर्भूतं मरकतं सन्नेपापभयापहम् ।
गजवाजिरथान्दत्त्वा विप्रभ्यो विस्तरादि मे ॥
तत्फलं समवाप्नोति शुद्धे मरकते धृते ।
धनधान्यादिकरणे तथा सैन्यक्रियाविधौ ॥
विपरीगोपशमने कर्मस्वाध्यायेषु च ।
शस्यते मुनिभिर्यसादयं मरकतो मणिः ॥”
तथा च ।
“स्वच्छता गुरुता कान्तिः स्त्रिंशत्वं पित्तकार-
णम् ।
हरितिरङ्गकश्चैव सप्त मरकते गुणाः ॥”
अथ क्षतिमात्रविमपरीक्षा ।
“क्षतिमत्त्वं सहजत्वं दृश्यते स्वरिभिः कथितम् ।
धर्मयत् प्रसरे वज्रकाचस्तस्माद्विपद्यते ॥
लेखयेत्क्षीरभृङ्गेण स्पर्शनाथ विज्ञेयते ।
सहजः कान्तिमाप्नोति क्षतिमो मलिनायते ॥
वर्णस्यातिबहुत्वात् यस्यान्तः स्वच्छकिरण-
परिधानम् ।
सान्द्रस्त्रिंशद्विषुहं कोमलवर्धप्रभादिसमकान्तिः
चलोञ्जया कान्था सान्द्राकारं विभासया
भाति ।
तदपि गुणवत्संज्ञामाप्नोति हि यादृशीं पूज्यम् ॥
सकलकठोरं मलिनं कृष्णं पापाण्यकर्करोपेतम् ।
दिग्धस्य शिलाजतुना मरकतमेवैविधं विगुणम् ॥
यत्प्रतिश्रितं रत्नमन्तरमरकताक्षतेन ।
श्रियस्काभेर्न तद्वार्यं कृत्यं वा कथञ्चन ॥
भङ्गातकपुत्तिका ल तद्वर्णसमयोगतः ।
मर्गमरकतस्यैव लक्षणीया विजातयः ॥
क्षौमेण वाससा वृष्टा दीप्तिं त्यजति पुत्तिका ।

लाघवेनेव काचस्य शक्या कर्तुं विभावना ॥
कस्यचिदनेकरूपेर्मरकतमनुगच्छतोऽपि गुण-
वर्णः ।
भङ्गातकस्य निर्नतुर्विशदमुपैति वर्णस्य ॥
वज्राणि मुक्ताः सन्त्यन्ये ये च केचित्त्विजातयः ।
तेषामप्रतिवृद्धानां भा भवत्युद्गमाभिनी ॥
अशुल्काश्चैव केपाश्चित्कथञ्चिदपजायते ।
तिर्यगात्तोक्तमानानां सद्यश्चैव प्रणश्यति ॥
स्त्रानात्तमनजयेषु रत्नामन्तक्रियाविधौ ।
दर्शद्गोर्हरण्याणि कुर्वन्ति साधनानि च ॥
देवपितृजातिष्वेव गुरुसंपूजनेषु च ।
वाध्यमानेषु विषमैर्दोषजातेर्गोक्ष्वेः ॥
दोषैर्जनं गुणैर्भूतं काचनप्रतियोजितम् ।
मंगामे विचरन्ति धार्यं मरकतं बुधैः ॥”
अथ स्यात् ।
“तुलया पद्मरागस्य यन्मन्त्रमुपजायते ।
लभतेऽभ्यधिकं तस्मात् गुणैर्मरकतं स्मृतम् ॥
तथा च पद्मरागाणां दोषैर्मन्त्रं प्रसीयते ।
ततोऽस्याप्यधिका हानिर्दोषैर्मरकते भवेत् ॥
गुणपिण्डसमायुक्तं हरितश्यामभास्वरे ।
गुणं द्वादशकं पोक्तं जानिमेदेन स्वरिभिः ॥
यैरेकेन शतं पञ्चसहस्रं दितये यने ।
निमित्तेषु सहस्रे द्वे चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् ॥”
इति गारुडे मरकतपरीक्षा ७१ अध्यायः
यत्किञ्चित्तरुच ॥
मरकतपत्रो, स्त्री, (मरकतमिव पत्रं यस्याः ।
डोषः । तद्वर्णसादृश्यदेवास्यास्तथात्वम् ।)
प्राची । इति राजनिर्घण्टः ॥
मरकतं, स्त्री, (मरकतम् । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥
मरणं, स्त्री, (भ्रियतेऽनेनेति । मृ + करणे लुट् ।)
यस्तनामः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे लुट् ।)
विजातीयान्तमनःसंयोगध्वंसः । इति न्याय-
मतम् ॥ तत्पर्यायः । पञ्चता २ कालधर्मः ३
दृष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अत्ययः ६ अस्तः ७
नाशः ८ मृत्युः ९ निधनम् १० । इत्यमरः ।
२ । ८ । ११६ ॥ भूमिलाभः १२ निपातः १२
आत्ययिकम् १३ मृत्युः १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कोशप्रियः १५ महानिदा १६ महा-
पथमगः १७ संस्थानम् १८ । इति जटाधरः ॥
मरणदुःखान्याह ।
“मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति यदणु तान्यपि ।
अथयौवाङ्घ्रिहस्तोऽथ यामो वैपथुना नरः ॥
सुहृत्तानिः परपथो सुहृत्तानिषलान्वितः ।
हरिण्यधान्यतनयभार्याभृत्यसहृदिषु ।
एते कथं भविष्यन्तीत्यतीवममताकुलः ॥
मर्मभिर्हृदमहारीगैः क्रकचैरिव दारुणैः ।
शरीरिवान्तकस्योपेक्षितमानासुबन्धनः ॥
विवर्तमानतारान्तिहस्तपादं सुहृः क्षिपन् ।
संपुण्यमाणतालोष्ठपुटो घुरघुरायते ॥
निरुद्धकण्ठो दीर्घोचेरुदान्वासपीडितः ।
तापेन महता व्यामृष्टा चार्शसुधा शुधा ॥

क्षेपशान्तिमाप्नोति यान्यकिङ्करपीडितः ।
ततश्च यातनादेर्ज्ञेयं प्रतिपद्यते ।
एतान्यन्यानि चोपानि दुःखानि मरणे
वृणाम् ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥ ॥ ॥
सुहृत्तरणश्रावणनिषेधो यथा,—
“अमो न निजिपदं नाङ्गिः प्रशमयेत्तथा ।
सुहृत्तरणमार्त्तिं वा न स्वयं श्रावयेत् परान् ॥”
इति कौर्म्य उपविभागे १५ अध्यायः ॥ ॥ ॥
अथ धार्मिकमरणलक्षणम् ।
सोमशर्मावाच ।
“धर्म्या हि कीदृशी मृत्युर्जन्म चैव वदस्व मे ।
उभयोर्लक्षणं कान्तिं । त्वमेवं हि वदस्व मे ॥
सुमनोवाच ।
सत्यं श्रौतं समाशान्तिक्षीर्थं पुण्यादिकं तथा ।
धर्मश्च पालितं येन तस्य मृत्युर्ब्रह्महम् ॥
रोगो न जायते तस्य न च पीडा क्लेशवरे ।
न श्रमो वै न च ग्लानिर्न च स्वेदो भ्रमस्तथा ॥
दिव्यरूपधरा भूत्वा गन्तव्या ब्राह्मणास्तथा ।
वेदपाठसमायुक्ता गतिज्ञानविशारदाः ॥
तस्य पार्थ समायान्ति स्तुतिं कुर्वन्ति चातु-
लाम् ।
सुखो हि आसने युक्तो देवप्रणारतः किल ॥
तीर्थं च लभते प्राज्ञः स्वानाथं धर्मतत्परः ।
अस्मागारे च गोष्ठे च देवतायतनेषु च ॥
आरामे च तद्वारे च यत्राश्रत्यो वटस्तथा ।
अश्वत्थं समाश्रित्य श्रीवृक्षं तथा पुनः ॥
अश्वस्थानं समाश्रित्य गजस्थानं ततो नरः ।
अशोकं च तद्वृक्षं समाश्रित्य यदा स्थितः ॥
सन्निधिं ब्राह्मणानाञ्च राजवैष्णवगणोऽपि वा ।
रणभूमिं समाश्रित्य पुरा यत्र मृता भटाः ॥
मृत्युस्थानानि पुण्यानि केवलं धर्मकारणम् ।
गोयदन्तु समं प्राप्य तथा समरशङ्कतम् ॥
शुद्धधर्मकरो नित्यं धर्मतो धर्मवत्सलः ।
एवं स्थानं समाप्नोति यदा मृत्युं समाश्रितः ॥
मातरं पश्यते पुण्यं पितरञ्च नरोत्तमम् ।
भ्रातरं श्रियसा युक्तमन्यं स्वजनवाच्यवम् ॥
बन्दिजनं तथा पुण्यं क्षुत्तयमानं पुनः पुनः ।
पापिष्ठं नैव पश्यति मातृपितृादिकं पुनः ॥
गीतं गायन्ति गन्तव्याः स्तुवन्ति स्तावकाः क्लृप्ताः ।
मत्तपात्रेस्तथा विप्रा माता स्नेहेन पूजयेत् ॥
पिता स्वजनवर्गश्च धर्मात्मानं महामतिम् ।
एवंभूताः समाख्याताः पुण्यस्थानानि ते
विभी ! ।
प्रत्यक्षान् पश्यते भूतान् हास्यस्नेहसमाविष्टान्
न च स्वप्नेन मोहेन क्षेपारक्तेन वै वत ॥
धर्मराजो महाप्राज्ञो दूरात्तनु समाह्वयेत् ।
एतद्दिव्यं महाभाग ! यत्र धर्मः स तिष्ठति ॥
तस्य मोक्षो न च भ्रान्तिर्न ग्लानिर्न च
विक्रिया ।
जायते नात्र सन्देहः प्रसन्नात्मा प्रतिष्ठते ॥
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः स्मरन्नेवं जनाह्वनम् ।

मरणं

तेषु सार्धं प्रयात्येव सन्त्युष्टो हृष्टमानसः ॥
दृष्टमहारमाश्रित्य आत्मा तस्य हि गच्छति ।
शिविका तस्य चायाति सुयानं सुमनोहरम् ॥
विमानैरेव यात्येव वायोर्वगेन चोत्तमः ॥
हृत्वेण प्रियमाणेन चामरयज्ञनेस्तथा ।
वीज्यमानः स धर्मात्मा पुण्यैरेव समन्ततः ॥
गीयमानस्तु धर्मात्मा स्तुयमानस्तु पण्डितैः ।
वन्दिभिश्चामरैर्दिव्यैर्वाक्छन्दैर्द्विपारगैः ॥
साधुभिः स्तुयमानस्तु सर्वसौख्यसमन्वितः ।
यथादानप्रभावेण फलमाप्नोति तत्र सः ॥
आरामवाटिकामध्ये स प्रयाति सुखेन वै ।
अक्षरोभिः समाकीर्णं दिव्याभिरङ्गलेयुतः ॥
देवैस्तु स्तुयमानस्तु धर्मराजं प्रपश्यति ।
देवाश्च धर्मसंयुक्ता जग्मुः सांसुर्यमेव ते ॥
यद्येहि त्वं महाभाग ! मुद्गु भोगाङ्गनो-

रमान् ।

एवं संपश्यते धर्मं सौम्यरूपं महामतिः ॥
अस्य पुण्यस्य भावेन मुदुक्ते स्वर्गमनुत्तमम् ।
भोगजयात् स धर्मात्मा पुनर्जन्म प्रयाति च ॥
निजधर्मप्रसादान् स कुलं पुण्यं प्रयाति च ।
ब्राह्मणस्य सुपुण्यस्य क्षत्रियस्य तथैव च ॥
धनान्नस्य सुपुण्यस्य वैश्यस्य च महामते ।
धर्मिण मोक्षे भद्रं पुनः पुण्यं करोति सः ॥
इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे सुमनोपाख्यानं
१५ अध्यायः ॥ * ॥

अथ पापिनां मरणलक्षणम् ।

सोमशर्मावाच ।

“पापिनां मरणं भद्र ! कीदृशं लक्षणैर्यतम् ।
तन्मी त्वं विस्तरादुच्ये यदि जानासि भाविनि ! ॥

सुमनोवाच ।

अथ तामभिधास्यामि तस्मात् सिद्धान् श्रुतं मया ।
पापिनां मरणं कान्त ! यादृशं लिङ्गमेव च ॥
महापातकिनाश्चैव स्थानभेषां वदान्यदम् ।
लिपाममेध्वंक्ष्णैर्भूमिं पापसमन्विताम् ॥
स तां प्राप्य सुदुष्टात्मा प्राणान् दुःखेन मुञ्चति ।
चाण्डालभूमिं संप्राप्य मरणं याति दुःखितः ॥
गर्हभाचरितां भूमिं वेश्यागारं समाश्रितः ॥
मद्यपानयुक्तं गत्वा नेधन्यसुगच्छति ।
अस्थिचर्मनखैः पूणांमाश्रितां पापकिल्बिषैः ॥
तामवाप्य स दुष्टात्मा नृणाम् प्राप्नोति निश्चितम् ।
अस्यां पापसमाचारां प्राप्य नृणाम् स गच्छति ॥
अथ चेष्टां प्रवक्ष्यामि दूतानां प्रिय ! निश्चि-

ताम् ॥

भैरवान् दारुणान् घोरान्तिक्रणान्महोदरान् ।
प्रिङ्गाक्षान् पीतनीलांश्च अतिश्वेतान्महो-

दरान् ॥

अथ च्छांश्च करालांश्च शुष्कमांसखचोपमान् ।
रौद्रदंष्ट्राकरालांश्च सिंहस्यान् सर्पहस्तकान् ॥
स तान् दृष्ट्वा प्रकम्प्येति स्विन्नत च मुहुर्मुहुः ।
शिवसंवादेहोरात्राहारावाहामहामते ! ॥
सुखं हि दूतकाः सर्वे कर्मसुखे तु तस्य हि ।
गच्छे पापप्रवहसि कच्छे बह्वास्तघोदरे ॥

इह

मरणं

समाजस्य नयन्त्येव हाहेति रुदतो मुहुः ।
स्त्रियमाणस्य या चेष्टा तामेवं प्रवदाम्यहम् ॥
परद्रव्यापहरणं परभार्याविह्वलनम् ।
कृणुं परस्य सर्वस्वं गृहीतं दैस्तु पापिभिः ॥
पुनर्जन्म प्रदत्तं हि लोभास्वादविमोहितैः ।
अन्यदेव महापापं कृपतिगृहमेव च ॥
कण्ठमायान्ति ते सर्वे स्त्रियमाणस्य तस्य च ।
यानि कानि च पापानि पूर्वमेव कृतानि च ॥
आधाति कण्ठस्थं हि महापापस्य नाश्वरा ।
दुःखमुत्पादयन्त्येते कफवर्धन दारुणम् ॥
पीडाभिर्दण्डाभिश्च कण्ठो घुरघुरायते ।
रोदते कम्पतश्चैव मातरं पितरं पुनः ।
स्मरति आतरं तत्र भार्या पुत्रं पुनः पुनः ॥
पुनर्विस्मरणं याति महापापेन मोहितः ।
तस्य प्राणा न गच्छन्ति बहुपीडासमाकुलाः ॥
पतते कम्पत चैव मृच्छते च पुनः पुनः ।
एवं पीडासमायुक्तो दुःखं मुदुक्तेतिमोहितः ॥
तस्य प्राणा दुःखेन महाकण्ठेः प्रचालितः ।
अपापं मार्गमाश्रित्य दृष्ट्वा कान्त ! प्रयान्ति ते ॥
एवंप्राया दृग्मानो लोभमोहसमन्विताः ।
नीयन्ते च महाभूतेस्तेषां दुःखं वदाम्यहम् ॥
इति पाप्मं भूमिखण्डे सुमनोपाख्यानं पापिमरणं
नाम १६ अध्यायः ॥ * ॥

पापिनां यमालयगमननानायोगिनामिन्द्रियविवरणं
यथा,—

सुमनोवाच ।

“अङ्गारसन्धे मार्गे कथ्यमाणो हि नीयते ।
दृष्टमानः स दुष्टात्मा चेष्टमानः पुनः पुनः ॥
यत्रातपो महातीव्रो दादशादित्यतापितः ।
नीयते तेन मार्गेण सन्तप्तः सृग्धरश्मिभिः ॥
पञ्चतेजिबुर्दुर्गुण द्वायादीनेषु दुर्मतिः ।
नीयते तेन मार्गेण क्षुधाश्लेष्मादिपीडितः ॥
स दूतेर्धन्यमानस्तु पदा दष्टेः परश्वधेः ।
कशाभिस्ताम्रमावस्तु निन्द्यमानस्तु दूतकेः ॥
ततः शीतमथे मार्गे वायुना संयते पुनः ।
तेन शीतेन दुःखी स भूत्वा याति न संशयः ॥
आकृष्यमाणो दूतेस्तु नानादुःखेन नीयते ।
एवं पापी स दुष्टात्मा देवब्राह्मणनिन्दकः ॥
सर्वपापसमायुक्तो नीयते यमकिङ्करेः ।
यमं पश्यति दृष्ट्वा कृष्णान्नचयोपभम् ।
तमुयं दारुणं भीमं यमदूतैः समावृतम् ।
सर्वयाधिसमाकीर्णं चित्रगुप्तसमन्वितम् ॥
आरुढमहिषं देवं धर्मराजं द्विजोत्तमम् ।
दंष्ट्राकरालमटुयं लम्बास्यं कालसन्निभम् ॥
पीतवासं महाक्षतं रक्तगत्यानुलेपनम् ।
रक्तमालाकृताभूषं गदाक्षतं भयङ्करम् ॥
एवंविधं महाकायं यमं पश्यति दुर्मतिः ।
तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं सर्वधर्मवह्निभूतम् ॥
यमः पश्यति तं दुष्टं पापिष्ठं धर्मकण्टकम् ।
शान्तयेत् महादुःखेः पीडाभिर्दारुमुहरेः ॥
यावदयुगसहस्रान्तं तावत् कालं प्रपश्यति ।
नानानरकदेशेषु पश्यते च पुनः पुनः ॥

मरणं

नरकस्य प्रयात्येव क्षमिकीटेषु पापकृतम् ।
अमेध्यं पश्यते नित्यं हाहाभूतो विचैतनः ॥
मरणश्चैव पापात्मा एवं याति सुनिश्चितम् ।
एवं पापस्य सम्भोगं मुदुक्ते चैव मुदुर्मतिः ॥
पुनर्जन्म प्रवक्ष्यामि यासु योनिषु आतिषु ।
अयोनिं समनुप्राप्य भुञ्जते पातकं पुनः ॥
यात्रो भवति दृष्टात्मा रासभं याति वै पुनः ।
माञ्जरिप्रौकरी योनिं सर्पयोनिमप्येव च ॥
नानाभेदासु सञ्जासु तिर्यकुषु च पुनः पुनः ।
पापपक्षिषु संयाति अन्यासु गृहितासु च ।
चाण्डालभिक्षनातिषु पुलिन्द्यो याति पाप-

कृतम् ॥

एतस्मिन् सञ्जमाख्यातं पापिनां जन्म च वद हि ।
पापपुण्यसमाचारस्त्वदर्थं कथितो मया ॥
इति पाप्मं भूमिखण्डे सुमनोपाख्यानं पाप-
पुण्यविवर्णको नाम १७ अध्यायः ॥ * ॥

शालग्रामशिलास्पर्श मरणफलम् । यथा,
राजान ऊचुः ।

“युवां नारायणस्यास्य कल्किः अशुरतः गतौ ।
वर्यं वृषा इमे लोका अघयो ब्राह्मणाश्च मे ॥
प्रेत्य भक्तिवितानं वां हरौ विस्मितमानसाः ।
एच्छामस्त्वामियं भक्तिः कलसा परमात्मनः ॥
कस्य वा शिषिता राजन् ! किं वा नैसर्गिकी

तव ।

श्रोतुमिच्छामहे राजन् । त्रिजगन्पवावनीम् ।
कथां भागवतीं त्वत्त्वः संसाराश्रमनाशिनीम् ॥

शशिध्वज उवाच ।

स्त्रीपुंमोरावयोर्धनं श्रद्धातामोषविक्रमाः ।
वृत्तं यज्जन्मकर्मदिस्मृतिं तद्वृत्तिलक्षणम् ॥
पुरा युगसहस्रान्तं गृध्रोहं पूतिममभुक् ।
गृध्रोयं मे प्रियारण्यं कृतनीदौ वनस्पतौ ॥
चकार कामं सर्वत्र वनोपवनसंकुले ।
मृतानां पूतिपल्लवैः प्राणिनां वृत्तिकल्पकौ ॥
एकदा लुब्धकः करो लुलोभ पिशिताशिनौ ।
आवां वीक्ष्य गृहे पुष्टं गृध्रं तत्राप्यथोजयत् ॥
तं वीक्ष्य जातविश्रान्तौ क्षुधया परिपीडितौ ।
स्त्रीपुंमौ पतितौ तत्र मांसशोणितचैतमौ ॥
बहुवावां वीक्ष्य शिष्या हर्षादागत्य लुब्धकः ।
जग्राह कण्ठे तरसा चक्षुष्याघातपीडितः ॥
आवां गृहीत्वा गण्डक्याः शिलायां सलिला-

म्लिके ।

भक्षिष्कं चर्णयामास लुब्धकः पिशिताशनः ॥
चक्राक्षिशिलासङ्गामरणादपि तत्क्षणान् ।
ज्योतिर्मयविमानेन सद्यो भूत्वा चतुर्भुजौ ॥
प्राप्तौ वैकुण्ठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
ततः स्थित्वा युगशतं ब्रह्मणो लोकमागतौ ॥
ब्रह्मलोकं पञ्चशतं गुमानामुपभुञ्जते ।
देवलोकं कालवशात्ततं युगचतुःशतम् ॥
ततो भुवि वृषास्तावत् बह्वस्तुरहं स्मरन् ।
हररनुग्रहं लोके शालग्रामशिलाश्रयम् ॥
जातिस्मरत्वं गण्डक्याः किं तस्याः कथया-

म्यहम् ।

मरिचं

यज्जलसप्तमात्रेण माहात्म्यं महद्भुतम् ॥
नृणां कृतिशिलास्यभरणस्येदं फलम् ।
न जाने वामुदेवस्य सेवया किं भविष्यति ॥”
इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥ * ॥
मरणजनकवस्तुन यथा,—
“अमिरापः स्त्रियो मर्त्यः सर्पा राजकुलानि
नित्यं परीपसंयानि सद्यः प्राणहराणि यद् ॥”
इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥
(“मरणं प्राप्नुयात्तत्र शुकस्यानगते चरे ।
शेषः स्तब्धता मोक्षः शुकस्य तु विशेषतः ॥”
इति माधवकरकृतमृगविनिश्चये चर्याधिकारे ॥
“अपानः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानम् कर्षति ।
शक्तिनी तु यदा भिन्ना तदेव मरणं भवम् ॥”
इति वैद्यकम् ॥)
मरतः, पुं, (मृ + मृतौ + “भृष्टदृष्टियतीति ।”
उणा० ३ । ११० । इति अतच् ।) मरणम् ।
इत्युणादिकोषः ॥
मरन्दः, पुं, (मरं मरणं इति खण्डयति भ्रम-
राणां जीवनहेतुत्वात् । दो + कः । यद्वा,
भकरन्दः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) मक-
रन्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“माकन्दमकुलस्यन्दि मरन्दस्यन्दिमन्दरे ।
कलियत्पे मुकुन्देन कुन्दवन्देन मण्डिता ॥”
इति स्तवावली ॥)
मरन्दकः, पुं, (मरन्दः । स्वार्थे कन् ।) मकरन्दः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
मराकालो, स्त्री, (मरं मरणदण्डं अकति
प्राप्नोत्यनेनेति । अक् + करण घञ् । स इव
अलति पर्याप्नोतीति । अल + अच् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) वृक्षकालो । इति रत्नमाला ।
विष्ठाटो इति भाषा ॥ (विष्ठतिरस्या वृष्टि-
कालीशब्दे ज्ञातया ॥)
मरारः, पुं, (मरं मरणमलति निवारयतीति ।
अल + अण् । लस्य रत्वम् ।) शस्यरक्षण-
स्थानम् । इति जटाधरः । मराइ इति भाषा ॥
मरालः, पुं, (मृ + अलच् ।) राजहंसः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, नेपथे । ३ । ७० ।
“भैमीसमीपे स निरीक्ष्य यत्र
ताम्बूलजाम्बुदण्डसज्जमीम् ।
क्षतप्रियादूयमहोपकार-
मरालमोहद्रुमानसहे ॥”)
कण्ठलम् । कारणवः । तुरङ्गमः । वारियाहः ।
दाडिमीविपिनम् । खलः । इति सारस्वतः ॥
मरहणे, वि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मरालकः, पुं, (मराल इव प्रतिहतिरिति ।
मराल + कन् ।) कलहंसः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मरिचं, स्त्री, (म्रियते नश्यति श्लेषादिकमनेनेति । मृ
+ बाहु कान् इच् ।) व क्लौकम् । स्वनामख्यात-
वर्णालाकारकटुद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । पवि-
तम् २ श्यामम् ३ कोलम् ४ वल्लीजम् ५ ऊष-

इ३८

मरीचिः

जम् ६ यवनेष्टम् ७ हतफलम् ८ शोकाजम् ९
धर्मपत्तनम् १० कटुकम् ११ शरीरुत्तम् १२
वीरम् १३ कफविरोधि १४ नष्टम् १५ मर्त्य-
हितम् १६ कृष्णम् १७ वेलजम् १८ । (यथा,
मृशुते मृजस्याने ३८ अध्याये ।
“पिप्पलीमरिचपट्टवेराणि त्रिकटुकम् ॥”)
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
लघुत्वम् । श्लेष्मविनाशनत्वम् । सर्मारकमि-
च्छदोगहरत्वम् । रुचिकारकत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“मरिचं वेलजं कृष्णमृगं धर्मपत्तनम् ।
मरिचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफवातजिनम् ॥
उष्णं पित्तहरं रुच्यं स्वास्थलजमीन् हरेत् ।
तदार्द्रं मधुरं पाके नात्युष्णं कटुकं गुरुम् ॥
किञ्चित्तीक्ष्णगुणं श्लेष्मप्रसक्ति स्यादपि सत्वम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(अपि च ।
“स्वादुपाज्यामरिचं गुरुश्लेष्मप्रसक्ति च ।
कटुणां लघु तच्छुष्कमृगं कफवातजित् ॥
नात्युष्णं नातिशीतञ्च वीर्यतो मरिचं सितम् ।
गुणवन्मरिचेभ्यश्च चतुष्टयञ्च विशेषतः ॥”
इति मृशुते मृजस्याने ३६ अध्यायः ॥)
मरिचः, पुं, (म्रियते नश्यतीति । मृ + इच् ।)
मरुचकृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मरिचपत्रकः, पुं, (मरिचस्य पत्राणोव पत्राणि
यस्येति । बहुव्रीहौ कः ।) सरलकृत् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
मरिमा, [न] पुं, (म्रियते इति । मृ + “जनि
मृड्यामिमनिन् ।” उणा० ३ । १४८ । इति
इमनिन् ।) मृलः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥
मरीचं, स्त्री, (मृ + बाहुलकात् इच् ।) स्वनाम-
ख्यातकटुद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । वेलजम् २
कोलकम् ३ कृष्णम् ४ ऊषणम् ५ धर्मपत्तनम् ६ ।
इत्यमरः । २।३।३३ ॥ मरिचम् ७ श्यामम् ८
वरिष्टम् ९ । इति जटाधरः ॥ आर्द्रस्य तस्य
गुणाः । पाके स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्म-
प्रसक्तिवत् । शुष्कस्य तस्य गुणाः । रुच्यत्वम् ।
अग्निदत्वम् । रुच्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
लघुत्वम् । शुकनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
अन्यत् मरिचशब्दे इष्टम् ॥
मरीचिः, पुं, (म्रियते पापराशिर्यस्मिन्निति ।
मृ + “मृकणिभ्यामीचिः ।” उणा० ३ । ७० ।
इति ईचिः । तपःप्रभावादस्य तथात्वम् ।)
मुनिविशेषः । स तु ब्रह्मणो ज्येष्ठमानसपुत्रः ।
अस्य भार्या कर्दममुनिकन्या कला, पुत्रः
कश्यपः पुर्णिमासम् । इति श्रीभागवतम् ॥
(अस्य भार्या सम्भतिरिति नाम्नापि ख्याता ।
यथा, मार्कण्डेये । ५० । १६ ।
“पत्नी मरीचिः सम्भतिः पुर्णिमासमसूयत ॥”)
कृष्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दनुपुत्रः । यथा,
हरिवंशे । ३ । ८२ ।

मरुः

“मरीचिर्मर्षवाञ्छैव इरा शकुशिरा हकः ॥”
मरुज्जगानामन्यतमः । यथा, श्रीभगवद्गीता-
याम् । १० । २१ ।
“मरीचिर्मरुतामस्मि नन्वाणामहं शशी ॥”
प्रियव्रतवंशीयस्य सम्राजः पुत्रः । यथा, श्रीमद्भा-
गवते । ५ । १५ । १४—१५ । “चित्तरथा-
दूरायि सन्नाहजनिट । ततः उत्कलायां
मरीचिर्मरीचिर्निजिन्मत्यां विश्वमानुदपद्यत ।
तस्मान् सरथायां मधुनामाभवत् ॥”)
मरीचिः, पुं, स्त्री, (म्रियन्ते नश्यन्ति लुप्तजन्तव-
स्तस्मांश्च वानेन । मृ + ईचिः ।) किरणः । इत्य-
मरः । १ । ४ । ३३ ॥ (यथा, रघौ । १३ । ४ ।
“गर्भं दधत्यर्कमरीचयोऽस्माद्
विबुद्धिमवाप्नुवते वसन्ति ॥”
यथा च ।
“मरीचीनमनो मेघान् मेघान् वायुसतोऽम्बरे ।
विद्युतो वा विगा मेघेः पश्यन् मरणमृच्छति ॥”
इति चरके इन्द्रियस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
घट्नासरेणुपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥
(स्त्री, म्रियन्ते इव देवा यद्दर्शनादिति ।
मृ + ईचिः । अमररोविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । २०३ । ५६ ।
“मरीचिः शुचिका चैव विद्युद्वर्णा तिलोत्तमा ।
अस्विका लज्जणा सेमा देवी रम्भा मनोरमा ॥”
म्रियते वारिभेगे जीवा यस्याः । मृ + अपा-
दाने ईचिः । मरीचिका । यथा, कथासरित्-
सागरे । ५७ । ६१ ।
“वैश्याप्रेमणि सद्भावो यदस्मिन् बुध्यते त्वया ।
सद्यं भवति किं जातु जलं मरुमरीचिषु ॥”)
मरीचिका, स्त्री, (मरीचिरेव । स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) मृगलङ्घा । इत्यमरः । १ । १ ।
३५ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १ । १ ।
“मध्याह्नाकमरीचिकास्त्रिव पयःपूरो यद्-
ज्ञानतः ॥”)
“मरीचिरिव मरीचिका स्वार्थे मंथे इत्यादिना
इवार्थे कः । योऽपि मरुदेशसिक्तादायककराः
प्रतिफलताः दूरस्थानां जलत्वेनाभान्ति तद्वा-
चिका मृगलङ्घाति टीकाकारः । उत्कटरवि-
रश्मिजन्तित्वात्सजालं मरीचिका । दूरस्थं
यन्मयुर्वैजलमिव दृश्यते इत्यपरे ॥” इति भरतः ॥
मरुः, पुं, (म्रियतेऽस्मिन्निति । मृ + “भृष्ट
शीति ।” उणा० १ । ७ । इति उः ।) निर्जल-
देशः । (यथा, महाभारते । १३ । १५४ । २७ ।
“अटश्या गच्छ भोक् ! त्वं सरस्वति ! मरुन्
प्रति ॥”)
पर्वतः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६२ ॥ यथा,
महाभारते । ५ । ६३ । १८ ।
“तच्चापश्याम वै सर्वे मधु पीतममालिकम् ।
मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुम्भसम्भितम् ॥”
दशरकदेशः । तत्पर्यायः । ध्वन् २ । इत्यमरः ।
२ । १ । ५ ॥ यथा, हेमचन्द्रः ।
“शाखास्तु कारकुचीया मरुवस्तु दशेरकाः ॥”

मरुत्

मरुवकः । इति भावप्रकाशः ॥ (निमि-
वशीयह्यम्बपुत्रः । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ ।

१३ । १५ ।

“तस्माद्दृष्टव्यस्य महाधीर्यः सुतृपिता ।
सुधतेष्टुकेतुर्वै ह्यम्बोऽथ मरुस्ततः ॥”
स्वयं वशीयभाभिराजविशेषः । तस्य विवरणं
यथा,—

“रामान् कुशीभूदतिथिस्ततोऽभूत्तपधामनः ।
तस्माद्भूत पुण्डरीकः स्निग्धत्वाभवत्ततः ॥

देवानोक्तस्तो जिनः पारिपात्रोऽथ हीनतः ।

बलाहकस्ततोऽर्कश्च रजनाभस्ततोऽभवत् ॥

खगणाद्विधुतस्तस्माद्धिरण्यो नाभसंस्ततः ।

ततः पुण्यामं वस्तस्मात्सुदगलोऽयामिवर्गकः ॥

तस्मात् शीघ्रोऽभवत् पुत्रः पिता मेतुलविक्रमः ।

तस्मात् मरुः मां केऽपीह बुधधापि सुमित्रकम् ॥

कलापयाममासाद्य विद्धि सत्तपसि स्थितम् ।

तवावतारं विज्ञाय यासान् सत्यवतीमुताम् ॥

प्रतीक्ष्य कालं लज्जान् कालप्राप्तस्तवाभितकम् ।

कल्किरुवाच ।

मरु ! त्वामभिधेस्मामि निजायोध्यापुरेऽधुना ।

हत्वा त्वेच्छानधर्मिज्ञानं प्रजाभूतविहिंसकान् ॥

विशाखयूपभूपालस्तनयां विनयात्त्वित्ताम् ।

विवाहे कचिरापाङ्गौ सुन्दरीं त्वां प्रदा-

स्यति ॥”

इति कल्किपुराणे १८ अध्यायः ॥

(वस्तुनामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४७ ।

“वासवानुगता देवी जनयामास वै सुतान् ।

मरुं वै प्रथमं देवं हितोयं ध्रुवमयम् ॥”)

मरुजः, पुं, (मरुं निर्जलदेशं जायते इति ।

जन् + उङ् ।) नखीनामगन्धद्रवम् । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (वंशादुरे, स्त्री । तत्पर्यायो यथा,

“करीरं मरुजं फलम् ————”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मरुदेशजाते, त्रि ।

मरुजा, स्त्री, (मरुज + स्त्रियां टाप् ।) खगे-

ज्वातुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरुटा, स्त्री, उच्चललाटयुक्तस्त्री । इति शब्द-

रत्नावली ॥

मरुणा, स्त्री, उच्चललाटा नारी । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुतः, पुं, (त्रियन्ते प्राणिनो यदभावादिति । य

+ बाहुलकान् उत ।) वायुः । (यथा, अभिज्ञान-

शकुन्तले ।

“तदेनां सुखमरुतेन विशदां करवाणि ॥”)

देवः । इति भरतधृतयाज्ञः ॥ घण्टापाटलि-

रुचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मरुत्, पुं, (त्रियन्ते प्राणी यस्याभावादिति । य

+ बाहुलकान् उत ।) उणा० १ । ६४ । इति

उत् ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ (यथा,

नेषधचरिते । २ । ५३ ।

“भृशतापभृता मया भवान्

मरुदासादि तुषारसायकान् ॥”)

मरुतः

मरुवकः । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य गुणा
यथा,—

“मरुदग्निप्रदो ज्वलास्तीक्ष्णोष्णपित्तलो लघुः ।

वृषिकादिविषघ्नीध्वातुकृच्छ्रिमिप्रग्रतः ।

कटुपाकरो रूक्षस्तिलो रूजः सुगन्धिकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

देवः । (यथा, रघुः । १२ । १०१ ।

“मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितावपि ।

मनो नातिविश्रवास पुनः सत्यानशङ्कितान् ॥”

साध्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४५ ।

“धर्मास्तप्राद्वयः कामः साध्या साध्यान्

यजायत ।

प्रभवं अवनश्चेवमीशानं सुरभीं तथा ।

अरुणं मरुतश्चैव विश्वाधमुलभुवौ ॥”)

भाटवत्सलदेवताविशेषः । यथा,—

“भानूणां प्रायणं भाना योऽनुतिष्ठति

धर्मयितु ।

स पुण्यवन्तुः पुरुषो मरुद्भिः सह भोदते ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥

“प्रायणं प्रकटं गमनम् । पुण्यमेव वस्तुयस्य

मरुद्भिर्भाटवत्सलेर्देवैः ।” इति तट्टीकायां

श्रीधरस्वामी ॥ (हरिणम् । इति निघण्टुः ।

१ । २० ॥ शत्विकः । इति तत्त्वैव । ३ । १८ ॥)

ग्रन्थिपर्णः, स्त्री । इति मेदिनी । त, १४३ ॥

एकायां, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

मरुत्करः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । मरुतो-

रूपानवायोः करः ।) राजमाषः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥ (मरुत्कारिणि, त्रि । यथा,—

“कपायमधुराः शीताः कटुपाका मरुत्कराः ।

वत्सृचपुरोषाश्च पितृर्गृह्यहरास्तथा ॥”

इति मनुस्मृत्युक्तं ४६ अध्यायः ॥)

मरुत्क्रिया, स्त्री, (मरुतः क्रिया ।) अपानोत्-

सर्गः । वातकर्म इति ख्यातः । इति केचित् ॥

मरुत्, पुं, (मरुदस्यस्थितिः । मरुत् + “तप

पर्वमरुद्गाम् ॥” ५ । २ । २२ । इत्यत्र काशि-

कीत्या तप् ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स च

अत्रोत्तदाजपुत्रः । यथा—

क्रौञ्चकिरुवाच ।

“अवीक्षितस्य वृषते मरुतस्य महात्मनः ।

श्रोतुमिच्छामि चरितं अयते मोऽतिचिह्नितः ॥

चक्रवर्त्तं महाभागः अरुः क्षान्तो महामतिः ।

धर्मविदुर्मरुतेन सत्यं कृपायितु भवः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

स पित्रा समनुज्ञातो राज्यं प्राप्य पितामहात् ।

धर्मतः पालयामास प्रजाः पुत्रानिपौरसान् ॥

इयाज सुमहायज्ञान् यथावत् प्राप्य दक्षिणान् ।

अत्यिकपुरोहितादेशादनिर्विगो महोपतिः ॥

तस्याप्रतिष्ठनं चक्रमासीद्दीपेण समुत् ।

गतयश्चाप्यविच्छिन्नाः स्वःपातालजलादिषु ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे १०३ अध्यायः ॥

(यदुयंशीयः करत्यमपुत्रः । यथा, श्रीमद्भाग-

वते । ६ । २३ । १७ ।

मरुत्वा

“त्रिभानुस्तनसुतोऽस्यापि करत्यम उदारधीः ।

मरुत्तस्तनसुतोऽपुत्रः पुत्रं पौरवमन्वभूत् ॥”

शिलेयुराजपुत्रः । यथा, महाभारते । हरि-

वंशपञ्चमि । ३६ । ७ ।

“शिलेयूरभवत् पुत्र उग्रतः शत्रुनापनः ।

मरुत्तस्तस्य तनयो राजधिरभवत्पुत्रः ॥”)

मरुत्तकः, पुं, (मरुदिव तक्ति हसतीति । तक्

हामि + अच् ।) मरुवकः । इति भावप्रकाशः ।

मरुत्पथः, पुं, (मरुतां पथ्याः । “अकपूरवधुः

पथामानचे ॥” ५ । ४ । ७४ । इत्यः ।) आका-

शम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मरुत्पालः, पुं, (मरुतो देवान् पालयतीति । पालि

। अच् । देवराजत्वादस्य तथात्वम् ।) इन्द्रः ।

इति केचित् ॥

मरुत्पुत्रः, पुं, (मरुतो वायोः पुत्रः ।) भीमसेनः ।

इति हेमचन्द्रः । ७०७ ॥ (अस्य मरुत्पुत्रत्वं

विवरणम् । यथा । पुरा किल पाण्डुनाम

महोपतिर्दृग्गयाथ वनं गत्वा ब्राह्मणमेकं ऋग-

रूपधारिणं हरिण्यां रममाणं कामभोजितं

अधान । तत्कर्तुं नाभिगम्यो निजपत्नीं रत्नमसां

न शक्तः । अथ गच्छति काले कुन्ती पत्न-

कामस्य स्वभर्तुः पाण्डुराजस्यानुज्ञया इन्द्रादान्

देवानाहूय तैरन्वरं मातुः । तेषां मरुतो भीम-

सेनो जात इति पौराणिकी वार्ता जानुमन्यया ।

अस्य विशेषस्तु महाभारते । १ । १८८ -- १८९ ।

अध्यायेषु दृश्यः ॥) जनमांश्च ॥

मरुत्प्रवः, पुं, (मरुदिव प्रवते इतं शस्त्र-

तीति । प्र + अच् ।) सिंहः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

मरुत्फलं, स्त्री, (मरुतां वायूनां फलमिव ।)

धनोपलः । इति शब्दमाला ॥

मरुत्वान्, [त] पुं, (मरुतो देवाः पालनीयत्वेन

सन्धस्य इति । मरुत् + “मध्वादिभ्यश्च ॥” १ । २ ।

८६ । इति मतुप् भस्य वः । संज्ञायां प्रत्यय

वकारे परे न तस्य टः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ।

१ । १ । ४४ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ४ ।

“दिव मरुत्वानिप भीक्ष्यते भुवं

दिगस्तपिथान्तरथो हि भवसतः ॥”

धर्मपुत्रदेवगणभेदः । यथा, महाभारते । १२ ।

२०७ । २३ ।

“धर्मस्य वसवः पुत्रा रुद्राश्चाभिततेजसः ।

विश्वे देवाश्च साध्याश्च मरुत्तन्त्रश्च भारतः ॥”

मरुत्जनकत्वेनास्त्यस्येति । मतुप् । भस्य वः ।)

जनमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (वायु

विशिष्टः, त्रि । सर्वोदाहरणं यथा, भट्टः ।

१० । २६ ।

“वभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रो

वभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः ।

वभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रो

वभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः ॥”

स्त्री, दत्तस्य प्रचेतसः कन्या । संव धर्मस्य

पत्नी । यथा, भागवते । ६ । ६ । ४ ।

मरुभ

“भानुर्नस्वाकृदयामिन्विता साध्या मरुत्वती ।
वसुभिरुत्ता संकल्पा धर्मपत्न्याः सुतान्
प्रदणु ॥”

मरुत्वः, पुं, (मरुतां देवानां सखा । “राजाहः
मतिभ्य टच् ॥” ५ । ४ । ६२ । इति टच् ॥)
इन्द्रः । इति धरणिः ॥ (मरुतो वायोः सखा ।)
अग्निः । वायुसख इत्यमरदर्शनात् ॥ (वायुसखे,
त्रि । यथा, रघौ । ११ । ३ ।

“तावदाशु विदधे मरुताखैः
सा सपुण्यजलवर्षिभिर्घनेः ॥”

मरुताख्योः, पुं, (मरुत् वायुराख्योऽन्त्येतेऽन्ते-
नेति । आख्यो लि + कर्ण घञ् ।) धवित्वम् ।
इति शब्दमाला ॥

मरुदित्यः, पुं, (मरुतां देवानामितः प्रियः ।) गुग्-
गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य
गुग्गुलुशब्दे आख्यानः ॥)

मरुदुर्जः, स्त्री, (मरुतसु वायुषु ध्वजः पताकेव ।
नभसि वायुवशाच्चलितत्वादस्य तथात्वम् ।)
वाततूलम् । दुर्जोर मुता इति भाषा । यथा,—
“गोष्ठाह्वानं वशकथं वाततूलं मरुदुर्जम् ॥”

इति हारावली । २३ ॥

मरुद्गवा, स्त्री, (मरुद्वायुर्भव उत्पत्तिकारणं
यस्याः ।) ताम्रमलाम्बुपः । इति रत्नमाला ।
खिराह इति भाषा ॥

मरुद्रथः, पुं, (मरुद्वायु रथो यानमिवावस्य । ऊर्था
स्त्रीकं विपति बहुतरं गच्छतीति तथात्वम् ।)
अश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवरथः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४१६ ॥

मरुदमः, पुं, (मरोर्निर्जलदेशस्य दमः । मरुजातो
दमो वा ।) विट्खदिरः । इति रत्नमाला ॥

मरुद्वर्गः, स्त्री, (मरुतां वायुनां देवानां वा वर्गः
पत्न्याः ।) आकाशम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुद्वाहः, पुं, (मरुता वायुना उह्यतेऽमौ इति ।
वह + कर्मणि घञ् । यद्वा, मरुद्वायुर्वाह इव
यस्य ।) धमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अग्निः ।
इति शब्दमाला ॥

मरुद्विपः, पुं, (मरौ निर्जलदेशे द्विपो हस्तीव ।)
उद्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुत्माला, स्त्री, (मरुद्भिर्मलानि धारयति इति ।
मल धारयि + कर्मणि घञ् । टाप् ।) एका ।
इत्यमरः । २ । ४ । १३३ ॥ पिङ्गशाक इति
भाषा ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—

“सृक्कास्वक् त्राक्षणी देवी मरुत्माला लता
लवुः ।

समुद्रान्ता अधुः कोटिवर्णा लङ्कापिकेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मरुप्रियः, पुं, (मरुर्निर्जलदेशः प्रियोऽस्य ।)
उद्वः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५१६ ॥

मरुभूः, स्त्री, (मरुर्निर्जला भूभूमिः ।) दाशे-
रकदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मारव्योयार
इति भाषा ॥ निर्जलभूमिश्च ॥

मरुभूरुहः, पुं, (मरुभुवि रोहति जायते इति ।

मरुस

रुह + “इगुपधचाप्रीकिरः कः ।” १ । १ । १३५ ।
इति कः ।) करीरुहः । इति भावप्रकाशः ॥
मरुभूमिजाते, त्रि ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ६७६ ।

“सत्पुंगो मरुभूरुह इव जीवनमात्रगाशा-
स्यम् ॥”

मरुलः, पुं, (स्त्रियते जलं विनैति । रु + उलः ।)
कारणवपची । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥

मरुवः, पुं, (मरुं निर्जलदेशं वाति प्राप्नोतीति ।
वा + कः ।) वृत्तविशेषः । मरुया इति नाग-
दाना इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । खरपत्रः ।
२ गन्धपत्रः ३ फणिजम्भकः ४ बहुवीर्यः ५
शीतलकः ६ सुराहः ७ समीरणः ८ जम्बीरः
९ प्रस्यकुसुमः १० मरुवकः ११ आजलमरुभि-
पत्रः १२ मरिचः १३ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिकृष्टविड्वन्भाभान-
शूलमान्द्यत्वगदोषनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मरुत्तको मरुवको मरुत्तररपि स्मृतः ।

फणी फणिजम्भकश्चापि प्रस्यपुष्यः समीरणः ॥
मरुद्विपदो ह्युस्तितोणः पित्तलो लघुः ।

हृषिकादिविषमेषावातकुष्ठकृमिप्रणुतः ।
कटुपाकरसो रूक्षस्तितो रुजः सुगन्धिकः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मरुवकः, पुं, (मरुव । स्वार्थे इवार्थे वा कन् ।)
कण्टकितृत्तविशेषः । मयना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पिण्डीतकः २ श्वसनः ३ करहा-
टकः ४ शूलः ५ मदघः ६ । (पर्यायान्तरं
यथा,—

“मदनश्वदैनः पिण्डी नटः पिण्डीतकस्तथा ।

करहाटो मरुवकः शूलको विधपुष्पकः ॥”)
स्वल्पपत्रसुलसो । तत्पर्यायः । समीरणः २

प्रस्यपुष्यः ३ फणिजम्भकः ४ जम्बीरः ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (यत्पर्यायो यथा,—

“मरुत्तको मरुवको मरुत्तररपि स्मृतः ।

फणी फणिजम्भकश्चापि प्रस्यपुष्यः समीरणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

जम्बीरभेदः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पुष्य
वृत्तविशेषः । मरुयाफल इति भाषा । तत्-
पर्यायः । शुक्रपुष्यः २ तिलकः ३ कुलकः ४ ।
सुपविशेषः । नागदाना इति भाषा । तत्-
पर्यायः । खरपत्रः २ गन्धपत्रः ३ । इति रत्न-
माला ॥ व्याघ्रः । राहुः । भयानकः, त्रि । इति
जटाधरः ॥

मरुसम्भवं, स्त्री, (मरुः सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।)
चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्यायोऽस्य यथा,—

“मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लवुमूलकम् ।

शालमर्कटकं त्रिषं शालयं मरुसम्भवम् ॥

चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।
नेपालमूलकश्चाप्यन्तर्द्वेषजदन्तवत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मर्कटः

मरुसम्भवा, स्त्री, (मरौ सम्भवी यस्याः । टाप् ।)
महेन्द्रवारणी । सुन्दुरालभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मरुस्या, स्त्री, (मरौ तिष्ठतीति । स्या + कः ।
स्त्रियां टाप् ।) सुन्दुरालभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मरुकः, पुं, (स्त्रियते इवेति । रु + “रुक्कणिभ्या-
सूकोकणौ ।” उणा० ४ । ३६ । इति ऊकः ।
भयशीलत्वादस्य तथात्वम् ।) रुग्णविशेषः ।
इत्युणादिकोषः ॥ मयूरः । शटी । इति संक्षिप्त-
सारोणादित्तिः ॥

मरुद्गवा, स्त्री, (मरौ धन्वप्रदेशे उह्यवतीति ।
उत् + भू + अच् । स्त्रियां टाप् ।) कापसी ।
यवासः । सुदखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरोलिः, पुं, (मरौ निर्जलदेशे लीयते स्त्रियते
इति । मरु + लो + इन् । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) मकरः । यथा,—

“जलरूपस्तु मकरो मरोलिरसिदंष्ट्रकः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरोलिकः, पुं, (मरोलि + स्वार्थे कन् ।) मकरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मर्क, सर्प । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा० पर०-सक०-सेट् ।) मर्कटः । इति दुर्गा-
दासः ॥

मर्कः, पुं, (मर्चति चेष्टते इति । मर्च् + “इण्
भीकापाश्रत्यन्तिमर्चयः कन् ।” उणा० ३ ।
४३ । इति कन् । यद्वा, मर्कति सर्पतीति । मर्क
+ अच् ।) देहः । वायुः । इत्युणादिकोषः ॥
(शुक्रपुत्रः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
७ । १६ ।

“उपयामगृहीतोऽसि मर्काय त्वा ॥”

“मर्कः शुक्रपुत्रोऽसुरपुरोहितः ।” इति तद्वाक्ये
महोदधरः ॥ वाजरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ८ । २६ ।

“मर्कान् भोक्ष्यन् विभजति स चेन्नास्ति भाणं
भिनत्ति ॥”

“मर्कान् मर्कटान् ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ त्रि, मार्जयिता । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । २७ । २० ।

“सुरश्च मर्क उपरो बभूवान् ॥”

“मर्को मार्जयिता ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥

मर्ककः, पुं, (मर्क + इवार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
गलगण्डपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ हाड-
गिल इति भाषा ॥

मर्कटः, पुं, (मर्कति गच्छतीति । मर्क + “शुका-
दिभ्योऽटन् ।” उणा० ४ । ८१ । इति अटन् ।)
वाजरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥

(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २४ । ३० ।

“यमाय लण्णो मनुष्यराजाय मर्कटः ॥”)

ऊर्णनाभः । (यथा आर्यासप्तशत्याम् । ३२९ ।

“अयमुदुमहीतवङ्गिः कर्कट इव मर्कटः

पुरतः ॥”

मर्कटी

“मर्कटी लूता ॥” इति तट्टीका ॥ स्यावरविष-
मेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ गलेगण्डपत्नी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ हाङ्गिल इति भाषा ॥
मर्कटकः, पुं, (मर्कट + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
वानरः । लूता । प्रत्ययेदः । इति मेदिनी । के,
००८ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
“यामाकाञ्चय नीधारा जर्जिलाः सगवेधुकाः ।
तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन् मर्कटका
मुने ! ॥”)
मत्स्यमेदः । देवः । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्कटतिष्ठकः, पुं, (मर्कटप्रियतिष्ठकः । मध्य-
पद्मोपी कर्मधारयः ।) कुपीलुः । इति
भावप्रकाशः ॥
मर्कटपिप्पली, स्त्री, (मर्कटस्य पिप्पलीव ।)
अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
मस्या अपामार्गशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
मर्कटप्रियः, पुं, (मर्कटस्य प्रियः ।) चौरवृत्तः ।
इति शब्दमाला ॥
मर्कटवासः, पुं, (मर्कटः ऊर्गनाभस्तस्य वासः
आवासस्थानम् ।) लूतातनुः । माकडशार-
जाल इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । आशावत्यः
० । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्कटशीर्षः, स्त्री, (मर्कटस्य शीर्षमिव तद्वर्णत्वा-
देवास्तथात्वम् ।) हिङ्गुलम् । इति रत्न-
माला ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“रक्तं मर्कटशीर्षं हिङ्गुलं देहो रसः ॥”)
मर्कटाक्षः, स्त्री, (मर्कटस्य आस्यमिव तद्वर्णत्वा-
देवास्तथात्वम् ।) ताम्रम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १०६ ॥ (मर्कटस्यास्यम् ।) वानरमुखम् ।
(मर्कटस्यास्यमिवास्यं यस्य ।) वानरमुखे, त्रि ॥
मर्कटी, स्त्री, (मर्कति वायुवेगेन इतस्ततो
गच्छतीति । मर्क + अटन् । स्त्रियां ङोप् ।)
कपिकच्छः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।
“कपिकच्छुरात्मगुप्ता वृष्या प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कछुरा यज्ञा दुःस्पर्शा प्रावृषायणी ॥
जाङ्गली मूकशिखी च सेव प्रोक्ता मह-
र्षिभिः ॥”)
अपामार्गः । (यथा,—
“अपामार्गस्तु शिखरी रुधःश्लो मयूरकः ।
मर्कटी दुर्वृद्धा चापि किणिही खरमञ्जरी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३३ । ५ ।
“कूचटीं मर्कटीं शिखीमनन्ताचापि धारयेत् ।
मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्यथे ॥”)
करञ्जमेदः । इत्यमरः । २ । ४ । ८७ ॥ माकडा
करञ्जा इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्यायो
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
“उदकीर्यस्ततीयोऽन्यः षड्ग्रन्था हस्तिवारुणी ।
मर्कटी वायसी चापि करञ्जी करभञ्जिका ॥”
मर्कट + ङोष् ।) वानरी च ॥

ई४१ मर्हन्

मर्कटेशः, पुं, (मर्कटे खगविशेषे इन्द्रिव ।)
काकतिष्ठकः । यथा,—
“काकेशः कुलकः काकपीलुकः काकतिष्ठकः ।
मर्कटेशः सिन्धुपुत्री दावितौ तत्र कीर्तितौ ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मर्करः, स्त्री, (मर्कति गच्छतीति । मर्क + बाहुल-
कात् अरः ।) भृङ्गराजः । इति शब्दरत्नावली ॥
(गुणादयोऽस्य भृङ्गराजशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
मर्करा, स्त्री, (मर्कर + स्त्रियां टाप् ।) दरी ।
भाण्डम् । सुरङ्गा । निष्कला स्त्री । इति विश्वः ॥
मर्ह, क यहे । सीवोऽयं धातुः । इति कविकल्प-
दमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालय-
वर्गप्रथमान्तः । मर्कः । इति दुर्गादासः ॥
मर्जः, स्त्री, (मृज्यते इति । मृज् शुद्धौ +
“मृज्गोष्ठा” उणा० १ । ८१ । इति ऊः ।
गुणश्च ।) शुद्धिः । इति मेदिनी । के, १३ ॥
मर्जः, पुं, (माष्टि शोधयति वसगमिति ।
मृज् + ऊः ।) रजकः । इति हेमचन्द्रः ॥
पीठमर्हः । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्हः, पुं, (म्रियतेऽसौ इति । मृ + “हसिम्रिय-
णिति” उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) मनुष्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । १०० । १८ ।
“पौर्णमास्याममावस्यां पञ्चस्वर्ग्यु प्रस्तवः ।
ममेव संश्रुतो मर्तर्भवता पापनाशनः ॥”)
माणवकः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
(म्रियतेऽनेति । भूशोकः । इत्युत्प्लवदत्तः ।
३ । ८६ ॥)
मर्हः, पुं, (म्रियतेऽनेति । मर्तर् भूशोकस्तत्र
भवः । मर्ह + यत् । यद्वा, मर्ह एव यदित्यमर-
टीकायां भरतः ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ ।
६ । १ ॥ (यथा, अष्टावेवर्त । २ । १ । २६ ।
“गृहे च गृहलक्ष्मीश्च मर्हानां गृहिणां तथा ॥”)
मध्यमलोकः । इति जटाधरः ॥ (स्त्री, शरीरम् ।
यथा, भागवते । ३ । ३३ । ३९ ।
“तस्यास्तदयोगविधुतमार्त्वं मर्हमभूत् सरित् ॥”)
मर्हनं, स्त्री, (मृद् + भावे ल्युट् ।) अङ्गमर्हनम् ।
गाटेपा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । संवाह-
नम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । २० ॥ सम्बलम् ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, “यत् पुनर्वह्निःस्पर्शना-
श्रित्वाभ्यङ्गस्वदपदेहपरिधेकीर्णनादोरामयान्
प्रमार्ष्टि तद्वह्निः परिमार्जनम् ॥” इति चरकं
सूत्रस्थाने ११ अध्यायः ॥) अस्य गुणाः । भ्रम-
हरत्वम् । निद्राशुक्तसुखप्रदत्वम् । मांसरक्त-
त्वक्प्रसन्नकारित्वम् । वायुकफनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ चूर्णनम् । इति मृदधात्वर्थदर्श-
नात् ॥ (कदनम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । २ ।
“तथा मेरुधरोधिण विषभीक्ष्णतत्तसाम् ।
निष्कोचति रवावासीत् वेणुनामिव मर्हनम् ॥”
मृद् + ल्युट् । मर्हनकारकं, त्रि । यथा, महा-
भारते । १३ । १४ । ६०२ ।
“द्रव्ये क्षितिसङ्घातानां मर्हनं त्रिदशैश्वरम् ॥”)

मर्म

मर्हलः, पुं, (मर्हं मर्हनं लातीति । ला + कः ।)
वाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ मादल
इति भाषा । तत्पर्यायः । गुरुः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ४४ । १६ ।
“मृदङ्गानकशङ्खानां मर्हलानाञ्च निम्बनैः ।
खरोद्धान्तरैश्चैव मत्ता यास्यामहे सुखम् ॥”)
मर्हितं, त्रि, (मृद् + कर्मणि क्तः ।) म्रियितम् ।
इति विशेषनिध्वगर्गटीकायां भरतः ॥ चूर्ण-
नम् । यथा,—
“निम्निङ्गीफलरसेन मर्हितो
रामबाण इति विश्रुतो रसः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
मर्ह, गत्याम् । इति कविकल्पदमः ॥ (म्भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मर्हति । इति दुर्गादासः ॥
मर्म, [नृ] स्त्री, (मृ + “सर्वधातुभ्यो मनिन् ।”
उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् ।) स्वरूपम् ।
तत्त्वम् । यथा, नैगधे । २ । ६ ।
“मृगया न विगीयते नृपे-
रपि धर्मागममर्मपारगेः ।
स्मरमुन्दर ! मां यद्वज्र
स्तव धर्मः सदयो दयोज्ज्वलः ॥”
सन्निध्यागम् । इति लिङ्गादिसंयत्ते अमर-
भरतौ ॥ जीवस्थानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अथ मर्माणि ।
“सन्निपातः शिरास्त्रायुसन्निपातस्य सम्भवः ।
मर्माणि तेषु तिष्ठन्ति प्राणाः खलु विशेषतः ॥
सन्निपातं शतं सन्निपातं देहे मर्माणि दृष्टव्याम् ।
ताम्येकादश मांसं स्युरष्टावस्थिषु सन्ति हि ॥
सन्निपातं विंशतिस्तानि स्नायनां सप्तविंशतिः ।
चत्वारिंशत्तथैकं शिरामर्माणि तत्र तु ॥
दाविंशतिः सक्थियुगे तावन्त्येव भुजहये ।
द्वादशोरमि कुक्षौ च पृष्ठदेशे चतुर्दश ॥
ग्रीवाया ऊर्ध्वभागे तु सप्तविंशत्तानि हि ॥
मर्माणि तानि सन्ति पञ्चधा भवन्ति ।
तान्याह ।
सद्यःप्राणहराणि स्युर्मर्माण्येकीनविंशतिः ।
मर्मदेशास्त्यक्त्वा शतं स्युः कालान्तरमारकाः ॥
चत्वारिंशच्च चत्वारि वैकल्याणयन्ति हि ।
मर्माष्टकं रुजाकारि विंशत्यष्टं त्रिकं मतम् ॥
शृङ्गाटकावधिपतिः शङ्खौ कण्ठसिरागदम् ।
तृदयं वस्तिनाभ्यौ च सद्यो म्रियन्ति हतानि चतु ॥
शृङ्गाटकानि प्राणश्रोत्राणि निष्कासन्तपङ्काणां
शिरासुखानां शिरसो मध्ये संयोगस्थानं तानि
चत्वारि शिरामर्माणि चतुरङ्गुलप्रमाणानि
हतानि सन्ति सद्योमारकाणि । अधिपतिः ।
मस्तकस्याभ्यन्तरे सन्धिसिरयोः सन्निपात
उपरिष्ठाद्रोमावर्तः स एकः सन्धिमर्मदं अर्द्धा-
ङ्गुलप्रमाणं सद्योमारकम् । शङ्खौ भुवोरन्तोपगि
कर्णललाटमध्ये ते द्वे अस्थिमर्माणि अर्द्धा-
ङ्गुले सद्योमारकौ । कण्ठशिराः मातृकाः
ग्रीवाया उभयपार्श्वयोश्चतस्रस्तसः शिरास्तौ
अष्टौ शिरामर्माणि चतुरङ्गुलानि सद्योमार-

काणि । गुदं प्रसिद्धमेकं मांसमर्म चतुरङ्गुलं
मशीमारकम् । हृदयं स्तनयोर्मध्यमाशय-
दारमेकं शिरामर्म चतुरङ्गुलं सदोमारकम् ।
वक्षिः नाभिपृष्ठकटीमुष्णगुदवङ्गुलसंक्रमी मध्ये
पक्षिस्तनवत् एकद्वारी हृद्योमुखः स्नायुः
मर्मदं चतुरङ्गुलं मशीमारकम् । नाभिः
प्रसिद्धा । शिरामर्मदं चतुरङ्गुलं मशीमारकम् ॥
वक्षोमर्माणि मांसान्तास्तल्लिप्रेन्द्रवस्तयः ।
हृदयो पार्श्वयोः सन्धी कटीकतरुणं च ये ।
नितम्बाविति चेतानि कालान्तरहराणि तु ॥
वक्षोमर्माणि स्तनस्थस्तनरोहितापलापाप-
स्तम्बाः स्तनस्थे स्तनयोरधस्ताद्वाङ्गुलं यावत् हे
शिरामर्मणी हृङ्गुले कफपुणकोष्ठतया काला-
न्तरमारके । स्तनरोहिणे स्तनयोः परितः हृङ्गुलं
यावत् हे मांसमर्मणी रक्तप्रितकोष्ठतया
कालान्तरमारके । अपलापो अंशकूटयोरध-
स्तात् पार्श्वयोः परितः हृङ्गुलं शिरामर्मणी अङ्गुले
रक्तेन पूयताज्ञेन न कालान्तरमारके । अप-
स्तम्बौ उरस उभययोः नाभौ वातधरे शिरा-
मर्मणी अङ्गुले वातपुणकोष्ठतया कामन्वा-
साभ्याश्च कालान्तरमारके । मांसान्ताः शिरसि
पञ्च सन्ध्यः सन्ध्यमर्माणि चतुरङ्गुलानि उन्माद-
भयचित्तविनाशेः कालान्तरमारकानि । तलानि
मध्याङ्गुलिमनुक्तस्य हस्तभ्यां तलं एवमपरस्य
हस्तस्य पादयोश्च चत्वारि तलानि मांसमर्मा-
ग्यङ्गुलानि रुजामिः कालान्तरमारकाणि ।
निप्राणि अङ्गुलान्तायोर्मध्यं निप्रं तच्च हस्त-
योर्ह पादयोर्ह एवचत्वारि स्नायुमर्माग्यङ्गु-
लान्तायेपकेण कालान्तरमारकाणि । इन्द्र-
वस्तयः प्रकोष्ठयोर्मध्ये हे हृदयोर्मध्ये हे एवं
चत्वारि मांसमर्माणि हृङ्गुलानि शोणितस्येण
कालान्तरमारकाणि । हृदयो स्तनस्थला
दुभयतः पृष्ठयंशं यावत् शिरामर्मणी अङ्गुले
शोणितप्रतिनिमित्तरूपद्वयेः कालान्तर-
मारके । पार्श्वसन्धी जघनपार्श्वयोः सन्धी शिरा-
मर्मणी अङ्गुले शोणितपुणकोष्ठतया काला-
न्तरमारके । कटीकतरुणं त्रिकसन्निधाने उभ-
यतः शोणिकाण्डं लक्ष्मोक्त्यास्थिनी अस्थि-
मर्मणी अङ्गुले शोणितस्ययात् पाण्डुविवर्ण-
रूपं ज्ञत्वा कालान्तरमारके । नितम्बौ प्रसिद्धौ ।
हे अस्थिमर्मणी अङ्गुले अधःकायशोधेण
दीर्घलेन च कालान्तरमारके ॥ * ॥
लोहितवाणिजान्ताङ्गुलीकूर्चोऽधोपकूर्पराः ।
कुक्कुन्दरे कक्षधरे विधुरे सक्तकाटिके ॥
अंससंफलकापाङ्गा नीले मन्थे फणं तथा ।
वैकल्याकारकाग्यादुरापत्तौ हौ सधेव च ॥
लोहितवाणिजान्ताङ्गुलीकूर्चोऽधोपकूर्पराः ।
कुक्कुन्दरे कक्षधरे विधुरे सक्तकाटिके ॥
अंससंफलकापाङ्गा नीले मन्थे फणं तथा ।
वैकल्याकारकाग्यादुरापत्तौ हौ सधेव च ॥
लोहितवाणिजान्ताङ्गुलीकूर्चोऽधोपकूर्पराः ।
कुक्कुन्दरे कक्षधरे विधुरे सक्तकाटिके ॥
अंससंफलकापाङ्गा नीले मन्थे फणं तथा ।
वैकल्याकारकाग्यादुरापत्तौ हौ सधेव च ॥

एवं चतस्रः स्नायुमर्माग्यङ्गुलानि वैकल्याकार-
कैः शोथामिहृदिः सकृद्यस्तम्भश्च । आनुमी
जङ्गुलीः सन्धी सन्ध्यमर्मणी हृङ्गुले वैकल्या-
करे । तत्र खल्लता । ऊर्ध्वोः हे ऊर्ध्वोर्मध्ये हे
प्रगण्डयोर्मध्ये एवं चतस्रः शिरामर्मण्येका-
ङ्गुला वैकल्याकारकैः तत्र शोणितस्ययात् सकृद्य-
शोथः । कूर्चाः पादयोरङ्गुलान्तायोर्मध्ये तयो-
रुद्भिमधश्च एवं चत्वारः । स्नायुमर्माणि वैकल्या-
कराणि तत्र पादयोर्मध्यमण्येन भवतः । धटपे
हे वङ्गुलवृषणयोर्मध्ये स्नायुमर्मणी एकाङ्गुले
वैकल्याकरे तत्र पाण्डुमण्यशुक्रता वा । कूपरी
कण्ठोणी तौ हौ सन्ध्यमर्मणी हृङ्गुली वैकल्या-
करी तत्र बाहुमध्ये सक्तोचः । कुक्कुन्दरे
नितम्बकूपके हे सन्ध्यमर्मणी अङ्गुले
वैकल्याकरे तत्र शशाङ्गानमधःकाये चेटोप-
धातश्च । कक्षधरे वक्षःकक्षयोर्मध्ये हे स्नायु-
मर्मणी एकाङ्गुले वैकल्याकरे तत्र पक्षाघातः ।
विधुरे कण्ठपृष्ठयोर्मध्ये सन्ध्यमर्मणी अङ्गुले
वैकल्याकरे तत्र बाहुमध्ये सक्तोचः । अंस-
फलके पृष्ठोपरि पृष्ठवृषणमयतस्त्रिकसन्ध्य-
योवाया अंसद्वयस्य च संयोगो यत्र तत्रिकं
अस्थिमर्मणी अङ्गुले वैकल्याकरे तत्र बाह्वोः
शून्यता शोथश्च । अपाङ्गौ नचयोरन्तौ शिरा-
मर्मणी अङ्गुली वैकल्याकरी तत्रान्धं दृष्टुप-
घातो वा । नीले मन्थे च कण्ठनाडीसुभयतश्च-
तस्रो धमन्यो हे नीले हे मन्थे तत्र एका नीला
एका मन्था एकस्मिन् पार्श्वे । अन्या मन्था अन्या
नीला अपरस्मिन् पार्श्वे । हे हे शिरामर्मणी
हृङ्गुले हृङ्गुले वैकल्याकरे तत्र रुक्ता विह्व-
स्वरता रसाग्राहिता च । फणं प्राणमार्गसुभ-
यतः अन्त्यन्तरे शिरामर्मणी अङ्गुले वैकल्या-
करे तत्र गत्याज्ञानम् । आवर्त्तो भुवोरुपरि
निखयोः सन्ध्यमर्मणी अङ्गुली वैकल्याकरी
तत्राध्यायं दृष्टुपघातो वा ॥ * ॥
गुल्फो हौ मणिर्न्या हौ तथा कूर्चशिरसि
च ।
रुजाकराणि जानीयादष्टावेतानि बुद्धिमान् ॥
गुल्फौ घटिके सन्ध्यमर्मणी हृङ्गुली रुजा-
करी तत्र रुजा पादस्तम्भः खल्लता वा । मणि-
वन्धो हस्तप्रकोष्ठसन्धी सन्ध्यमर्मणी हृङ्गुली
रुजाकरी तत्र हस्तयोः क्रियाराहित्यम् ।
कूर्चशिरसि गुल्फसन्ध्यरध उभयतः एकस्मिन्
पादे हे हे च द्वितीये एवं चत्वारि स्नायु-
मर्माग्येकाङ्गुलानि रुजाकराणि तत्र रुजा
शोथश्च ॥ * ॥ विशल्याप्राणि ।
उन्नेपो स्थापनो चैव विशल्याप्राणि चिके मतम् ।
उन्नेपो श्रद्धयोरुपरि केशान् यावत् स्नायु-
मर्मणी अङ्गुली तयोर्विहयोः सशल्या

जीवेत् पाकात् पतितशल्यो वा उद्धृतशल्यास्तु
त्रियेत अतएव विशल्यामृत्तशल्यं हन्तीति
विशल्याप्राणि मर्म । स्थापनो एका भुवोर्मध्ये
शिरामर्मदमङ्गुलं विशल्याप्राणि ।
सप्तरात्रान्तरे हन्त्युः सद्यः प्राणहराणि हि ।
कालान्तरप्राणहरं पक्षे मासे च मारकम् ॥
सद्यःप्राणहरं चान्ते विह्वं कालेन मारयेत् ।
कालान्तरप्राणहरमन्ते विह्वलु दुःखदम् ॥
अन्ते मर्मसमीपे ।
मर्माग्यधृष्टाय हि ये विकारा
मूर्च्छन्ति काये विविधा नराणाम् ।
प्रायेण ते हृच्छतमा भवन्ति
वेद्येन यत्रैरपि साध्यमानाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

मर्मस्पर्शनिषेधो यथा,—
“परस्मै च गी चरन्ती न चाचक्षीत कस्यचित् ।
न संवसन् सृक्ते च न कं वे मर्मणि स्पृशन् ॥”
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
(“सप्तोत्तरं मर्मशतम् । तानि मर्माणि
पञ्चात्मकानि । तद्यथा मांसमर्माणि । शिरा-
मर्माणि । स्नायुमर्माणि । अस्थिमर्माणि ।
सन्ध्यमर्माणि चेति । न खलु मांसशिरा-
स्नायुमस्थिसन्ध्यमर्माणि मर्माणि
भवन्ति यस्यान्धोपलभ्यन्ते ॥ तत्रैकादशमांस-
मर्माणि । एकचत्वारिंशत्शिरामर्माणि ।
सप्तविंशतिः स्नायुमर्माणि । अष्टाविंश-
मर्माणि । विंशतिः सन्ध्यमर्माणि । तदेतत्
सप्तोत्तरं मर्मशतम् ॥” इति सुश्रुते शारीर-
स्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)
मर्मरीः, पुं, (मर्म कीलति विध्यतीति । कील
+ कः । यद्वा, मर्मणि गृध्रविषये कीलः प्रकु-
रिव ।) भर्ता । इति जटाधरः ॥
मर्मज्ञः, त्रि, (मर्म तत्त्वं जानातीति । ज्ञा +
कः ।) मर्मविद् । तत्त्वज्ञः । मर्म स्वरूपं सन्धि-
स्थानं वा तज्जानाति यः सः ॥ (यथा, महा-
भारते । ७ । १५ । २० ।
“तथामापततां वीरः शीघ्रं पूर्वमथो दृष्टम् ।
निप्राण्यो न्यवधीद्व्रातामर्मज्ञो मर्म-
भेदिभिः ॥”)

मर्मरः, पुं, (मर्म तत्त्वं मर्मयथक्तशब्दं वा
रतीति । रा + कः ।) वक्षस्य पञ्चस्य च
ध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २३ ॥ मर्ममृ-
शब्द इति भाषा । (यथा, रघुवंशे । ४५ ।
“अभ्यभूयत वाहानी चरतां गात्रशिक्षितैः ।
मर्मरः पवनोद्धृतवाजतालीवनध्वनिः ॥”)
मर्मरी, स्त्री, (मर्मर + गौरादित्वात् ङीष् ।)
पीतदारु । दारुहरिदा इति ख्याता । इति
भेदिनी । रे, २० ॥
मर्मरीकः, पुं, (त्रियेत इवासाविति । मृ +
“फर्फरीकादयश्च ।” उणा० ४ । २० । इति
ईकन् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) दीनः ।
इत्युणादिकोषः ॥

मर्यादा

मर्मवित्, [द] पुं, (मर्म वेतीति । विद् + क्तिप् ।)
 मर्मज्ञः । तत्पर्यायः । कार्पटिकः २ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ मर्मिकः ३ मर्मवेदी ४ । इति
 जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६०। ६०।
 “वक्रनासस्ततोऽवादीदृष्ट्योऽयं परममर्मवित् ॥”)
 मर्मवेदी, [न] पुं, (मर्म वेतीति । विद् + क्तिप् ।)
 मर्मवित् । तत्पर्यायः । इति जटाधरः ॥
 मर्मसूक् [श] त्रि, (मर्म स्पृशतीति । स्पृश् +
 “स्पृशोऽनुदके क्तिन् ।” ३। २। ४८ । इति
 क्तिन् ।) मर्मपीडकः । तत्पर्यायः । अरुणुदः
 २ । इत्यमरः । ३। १। ८३ ॥ अथकः ३ ।
 इति हेमचन्द्रः । ६। १६५ ॥
 मर्मवित्, [ध] त्रि (मर्म विधत्तीति । मर्म
 मर्मविद् + अच् + क्तिप् । “ग्रहिष्यति ।”
 ६। १। १६ । इति सम्प्रसारणम् । “नहि-
 त्वित्विधिशधिरविसहितनिधु कौ ।” ६। १। १६ ।
 इति दीर्घत्वम् ।) सन्धिस्थानवधकर्ता ।
 मर्मज्ञः । यथा, भट्टिकाये । ५। ५५ ।
 “चिरं क्लिप्तिवा मर्माविदामो धिलुभितप्रवम् ।
 शब्दायमानमयास्त्रीद्वयदं जगदाचरम् ॥”
 “मर्माणि विध्यतीति क्तिप् त्रिः वीरुहो धड-
 काविति दीर्घनिर्देशान् क्तिप् क्तिवन्ते पूर्व-
 पददीर्घत्वं स्यादिति सूचितं आड्पूर्वस्य रूपं
 वा मर्मावित् मर्मज्ञो वा वेति रूपम् ।” इति
 तट्टीकायां भरतः ॥
 मर्मिकः, त्रि, (मर्म वेतीति । मर्म + ठक् ।)
 मर्मवित् । इति जटाधरः ॥
 मर्या, य, (म्रियतेऽवशिष्यतेऽव । म्र + यत् ।
 टाप् ।) सीमा । इति मर्यादाशब्दटीकायां
 रायमुकुटः ॥
 मर्यादकः, त्रि, मर्यादाकर्ता । मर्यादां करो-
 तीति कर्त्तरि ण्ये कादिति कण्प्रत्यये क्तकः स्यो
 हेतु वेति आकारस्य ह्रस्व निष्पन्नोऽयं शब्दः ॥
 मर्यादा, स्त्री, (मर्या + दा + ण्यङ् । न्याय्यपथ-
 स्थितिः । (यथा, महाभारते । १५। १०२। १५ ।
 “मर्यादायां स्थितो धर्मः शमस्तेवास्य लज्ज-
 गम् ॥”)
 तत्पर्यायः । संस्था २ धारणा ३ स्थितिः ४ ।
 इत्यमरः । २। ८। २६ ॥ “पर्यादीयते मर्यादा
 पर्याड्पूर्वात् दाञो ङः निपातनात् पस्य मः ।”
 इति तट्टीकायां भरतः ॥ “मर्याति सीमार्थं
 अथयं तत्र दीयते मर्यादेति स्वामी ।” इति
 रायमुकुटः ॥ “म्रियन्तेऽवेति मर्यातां ददा-
 तीति मर्यादा ।” इति सारसुन्दरी ॥ सीमा ।
 इति जटाधरः ॥
 मर्यादः । इति हेमचन्द्रः । ४। १४३ ॥ (यथा,
 प्रबोधचन्द्रोदये । १। ६ ।
 “कृष्णान्तवातसंक्षोभलङ्घिताशेषभृशतः ।
 स्त्रीप्रसादमर्यादास्ता एव हि महोदधेः ॥”
 देवातिथेः पत्नी । यथा, महाभारते । १ ।
 ६५ । २३ । [नाम ॥”)
 “देवातिथिः खलु वैदेहीसुपयेमे मर्यादा

मलः

मर्यादागिरिः पुं (मर्यादा सीमा तज्ज्ञापको
 गिरिः ।) कुलाचलः । वर्षसीमापर्यन्तः । यथा ।
 “उत्तरोत्तरेणलाटुतं नीलः श्वेतः शङ्खवानिति
 त्रयो रम्यकहिरण्मयकुङ्कुणा वर्षाणां मर्यादा-
 गिरयः प्रागायताः । उभयतः चारोदावधयो
 द्विमहस्योन्नतपृथ्व एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्व-
 स्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव
 हसन्ति । एवं दक्षिणेनेलाटुतं निपधो हिम-
 क्रूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीला-
 दयः । अयुतयोनोत्तसेधा हरिवर्षकिंप्रुथ-
 भारतायां यथासंख्यम् । तथेवलाटुतमपरेण
 पूर्व्येण च मालववज्रव्यमादनावालीनिपधायतो
 द्विमहसं पप्रथतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं
 विदधाते ।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६
 अध्यायः ॥
 मर्त्य, पुल्लिङ्ग । गतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा-
 पर०-सक० सेट् ।) मर्त्यति पयसा कुम्भं सेटी ।
 इति दुर्गादासः ॥
 मर्, पुं, क्षान्तिः । मृषधातोर्भावे घञ्प्रल-
 येन निष्पन्नः ॥ (यथा, किराताल्लुनीये ।
 १। ३३ ।
 “अ-मर्षशब्देन जनस्य जन्तुना
 न जानहार्दनं न विद्विषादरः ॥”)
 मर्षणं, स्त्री, (मृष् + ल्युट्) क्षमा । मृषधातो-
 र्भावे अनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (धर्षणम् ।
 यथा, महाभारते । ३। १२। २६ ।
 “न चाप्यधर्मं न सुहृद्भिर्दत्ते
 परस्वहारे परदारमर्षणम् ।
 कदम्भावे च रमेष्मनः सदा
 नृणां सदास्थानमिदं विज्ञानताम् ॥”
 मर्षयतीति । मृष् + णिच् + ल्युः । मर्षके, त्रि ।
 यथा, श्रीमद्भागवते । ४। ७। ४८ ।
 “इदं पवित्रं परमीशसेवितं
 यशस्यमायुस्यमर्षोऽधर्ममर्षणम् ॥”)
 मर्षितः, त्रि, क्षमायुक्तः । क्षान्तिविशिष्टः । मृष-
 धातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
 श्रीमद्भागवते । १। ७। ५२ ।
 “तत्राहामर्षितो भीमस्तस्य श्रियान् वधः स्मृतः ।
 न भर्तुर्नात्मनश्चार्थं योऽहन् सुप्रान् शिशन्
 दृष्या ॥”)
 भावे क्तं, स्त्री । (मर्षणम् ॥)
 मर्षितवान्, त्रि, क्षान्तः । मृषधातोः कर्त्तरि
 क्तवतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 मल, उ घृतौ । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा०-आत्म०-
 सक०-सेट् ।) उ मलते । इति दुर्गादासः ॥
 मलः, पुं, स्त्री, (मृज्यते शोभ्यते इति । मृज् +
 “मृज्जिष्ठलोपश्च ।” उणा० १। १०६ । इति
 अलन् टिलोपश्च । यद्वा, मलते धारयति
 याध्यादिदौर्गन्धमिति । मल् + अच् ।) पापम् ।
 (यथा, मनुः । २। १०२ ।
 “पश्चिमान्नु समासीनो मलं हन्ति शिवाकृतम् ॥”
 “दिवान्तिं पापं निहन्ति ।” इति तट्टीकायां

मलमा

कुङ्कुमभट्टः ॥ * ॥) विट् । (यथा, मनुः ।
 ४। २०० ।
 “पूयं चिकित्सकस्याग्रं पुंश्चलात्स्वतन्मित्रियम् ।
 विष्ठा वाहुर्धिस्याग्रं शास्त्रविक्रियणी मलम् ॥”
 “विष्ठा मलमेकमेव च ।” इति तट्टीकायां मेधा-
 तिथिः ॥) किट्टम् । इत्यमरः । २। १। ६५ ॥
 (यथा, अभिशङ्गशकुन्तले । ६ ।
 “छाया न मूर्च्छति मलोद्धतप्रासादे
 भुङ्क्ते तु दर्पणतले सुलभावकाशा ॥”)
 “पापं क्लिष्टमम् । विट् । विष्ठा । किट्टं
 कलङ्को मण्डरादि स्वेदादि च ययु मलः ।
 ‘वसा शुक्रमण्डलाणां मूलं विट्कर्णविमखाः ।
 श्लेष्माशुद्धिका स्वेदो दादृशेते वृणां मलाः ।’
 इति स्मृतिः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥ कर्पू-
 रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वातपित्तकफाः ।
 यथा,—
 “सर्व्वामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।
 तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसंवनम् ॥”
 इति माधवकरः ॥
 (पारिभाषिकमलं यथा, महाभारते । ८ ।
 ४५। २३ ।
 “क्षतियस्य मलं भैक्ष्यं ब्राह्मणस्यान्नं मलम् ।
 मलं पृथिव्या वाहीकाः स्त्रीणां मदश्रियो
 मलम् ॥”)
 मलप्रः, पुं, (मलं हन्तीति । हन् + टक् ।) शास्त्रमी-
 कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मलनाशकं, त्रि ॥
 मलघ्नी, स्त्री, (मलघ्न + स्त्रीयां ङीप् ।) नाग-
 दमनौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मलजं, स्त्री, (मलज्जायते इति । जन् + ङः ।)
 पूयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मलोद्भव, त्रि ॥
 मलदूषितं, त्रि, (मलेन दूषितम् ।) मलिनम् ।
 इत्यमरः । ३। १। ५५ ॥
 मलद्रावी, [न्] पुं, (मलं विष्ठां द्रावयति चाल-
 यतीति । ह + णिच् + क्तिप् ।) जयपालः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मलनं, स्त्री, (मलने मर्हते इति । मल् + ल्युट् ।
 मर्हन्म् । इति मेदिनी । न, १०४ ॥
 मलनः, पुं, (मलने धारयति दृष्टिनापी । मल्
 धृती + ल्युः ।) पटवासः । इति मेदिनी । न
 १०४ । तावु इति भाषा ॥
 मलपूः, स्त्री, (मलात् पापात् पुनातीति । पू +
 क्तिप् ।) काकोहुम्भिका । इत्यमरः । २। ४।
 ६१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
 “विमोतकत्वं मलपूजटानां
 काथेन खला गुडसंयुतेन ॥”)
 मलभृक्, [ज्] पुं, (मलं भृङ्क्ते इति । भृज् +
 क्तिप् ।) काकः । इति शब्दरत्नायनम् ॥
 मलमेदिनी, स्त्री, (मलं भिनयतीति । भिद् +
 णिच् । स्त्रीयां ङीप् ।) कटुका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 मलमासः, पुं, (मलो मलिनश्चासौ मासश्चेति
 कर्मधारयः ।) अधिकमासः । तत्पर्यायः

मलमा

मलमासः २ अधिमासः ३ असंक्रान्तमासः ४ नपुंसकः ५ । तस्य लक्षणं यथा । रविसंक्रान्त्य-
भावविशिष्टमाससत्त्वं मलमासत्वम् । इति
श्राद्धविशेषकटीकायां श्रीलङ्कातर्कालङ्कारः ॥
अपि च । ज्योतिषे ।

“अमावस्यादयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।
मलमासः स विश्वेयो विष्णुः स्वपति कर्कटे ॥
अमावस्यादयम् अमावस्यादयान्तराद्ययम् ।
रविसंक्रान्तिभ्यां रविक्रियोत्पत्तिरूपोत्तर-
संयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्श-
दयान्तराद्ययम् पूर्वापरयोरेव रवेः क्रियोत्प-
त्तिरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं योगनाधिमासः ।
संक्रान्तिरेकतये क्रियोत्पत्तिरपरतये पूर्व-
संयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति त्वय-
त्तित्वमिति मीमांसकसिद्धान्तात् । गृह्यपरि-
शिष्टज्योतिःपराशरौ ।

रविणा लङ्घितो मासश्चान्नः स्थानो मल-
मासः ।

तत्र यदिद्वितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥
पराशरः ।

पक्षद्वयेऽपि संक्रान्तिर्यदि न स्यात् सितासिते ।
तदा तन्मासविहितमुत्तरे मासि कारयेत् ॥
अत्र लङ्घनमसंक्रमणश्च रवेस्तदा भवति यदा
तन्मासतत्त्वमासान्तराद्ययोरेकराश्वयस्यतस्य
रवेस्तन्मासान्तरमेव राश्वयस्यसंयोगः न त्वेक-
राश्वयस्यतस्य मासस्यापनमात्रं तथात्वे चतु-
दशमेकराश्वौ संक्रान्तस्य प्रतिपत्तयमन्तर-
परराश्वौ तत्परराश्वौ च द्वितीयायां प्रतिपदि
वा रवेः संयोगेऽपरस्यापि मलमासता स्यात्
अतएव ज्योतिषे ।

अमावास्यापरिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।
मलमासं विजानीयाद्द्वितं सर्वकर्मसु ॥
तस्याको दर्शकश्चेकराश्वौ दर्शद्वयातिगः ॥

अत्रेकराश्वस्य दर्शद्वयातिगतसुक्तम् ॥
एतच्च पूर्वापरदर्शितयोर्मासयोः पूर्वस्यैव सम्भ-
वति न परस्य ॥ ३ ॥ मलमासकारणमु ज्योतिषे ।

दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागस्तौ ततः ।
करोत्येकमष्टमं तथैकैश्च चन्द्रमाः ॥

एवमङ्गुलीयानामष्टानामधिमासकम् ।
ग्रीष्मे जनयतः पूर्वं पञ्चाष्टान्ते तु पश्चिमम् ॥

तेन दिवसस्य तिथेः षष्टिभागं दृष्टमेकं रवि-
हरति ह्येदयति उत्तरे ह्येदमित्यभिधानात् ।

ततश्च अतौ मासद्वये षड्विंशतिर्द्विदश-
स्तियेष्टेदमाकर्षणं करोति । एवं चन्द्रोऽपि ।

एवमुक्तक्रमेण वर्षे द्वादशतिथ्यात्मककाला कर्मा-
दङ्गुलीयानामष्टानामन्ते अङ्गं तृतीयं येषां

त तथा ग्रीष्मे माधवादिषट्के पूर्वं माधवादि-
त्रिकपतितं पञ्चाष्टान्ते तु पश्चिमं आवणादि-

त्रिकपतितं मलमासं चन्द्रार्को जनयतः । ग्रीष्मे
माधवादिषट्के इति यदुक्तं तत् अक्तमाह

मिहिरः ।

माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा ।

मलमा

द्विराषाढः स विज्ञेयः श्रुते तु आवणौऽप्युतः ॥
द्विराषाढो द्विराषाढादिः । आवणे सौर-
आवणे । तथा च ज्योतिषे ।

मिथुनस्यो यदा भानुरमावस्यादयं स्पृशेत् ।
द्विराषाढः स विज्ञेयः विष्णुः स्वपति कर्कटे ॥

अमावस्यादयं तदन्तराद्ययं स्पृशेत् संयुज्जान्
न तन्मध्ये राश्वयस्यसंयोग इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ननु

कर्कटादित्रिके अधिमासपाते तत्पूर्वं मिथुन-
एव हरिश्चयनं तत् कथं माधवादिषट्कमात्रे

कर्कटे तत् । तत्राह राजमार्गणः ।
कन्यासिंहकुलोरेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् ।

आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्वपेत् ॥
माधवादित्रिकआवणादित्रिकाधिमासविवेचन-

मर्थेनदर्थम् । इदम् साहचर्यवद्वाधिमासपात-
मौचित्यक्रमादुक्तं कचित्तिथीनां द्वासवाहुल्येन

दृष्टयष्टाधिकन्यूनदर्शनादुक्तकालन्यूनाधिका-
लोऽपि मलमासो भवतीति समयप्रकाशकम् ।

वस्तुतस्तु वैपरीत्यं यतो न्यूनदृष्टतिथेः प्रायि-
कत्वे तत्र तिथिचयस्य भट्टित्युपलभ्यमानत्वात्

स्वल्पकालेन तिथ्यन्तरसम्भवात् शीघ्रं रवि-
लङ्घनप्रतीतिः शीघ्रमेव मलमासो भवतीति

अधिकदृष्टतिथेः प्रायिकत्वे तत्र तिथिचयस्य
भट्टित्युपलभ्यमानत्वेनाधिकेनैव कालेन तिथ्य-

न्तरसम्भवात् विलम्बेनेव रविलङ्घनप्रतीतिश्चिरे-
णेव मलमासो भवतीति । तथा च विष्णु-

धर्म्मोत्तरम् ।
सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शश्वजेन तु ।

एकादशतिथिरिच्छन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥
समाह्वये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ।

स चाधिमासकः पोतः काम्यकर्मसु गृह्यतः ॥
इदम् नियतमेकस्मादधिमासात्तृतीयाष्टे अधि-

मासान्तरमिति । यद्यपि ।
यौ तिथिं समग्रप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः ।

तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्किं न गच्छति ॥
इति राजमार्गणवचनाकुलादिप्रमाणसं तिथि-

वृद्धाभावाद्दर्शे द्वादशतिथिवृद्धिरनुपपन्ना-
तथापि ।

मध्ये विषुवतोर्भानुर्यान्वाहानि तु वर्धयेत् ।
तेः सम्भवाधिको मासः पतत्येव चयोदशः ॥

इति गृह्यपरिशिष्टवाक्ये विषुवतोर्मेषतुलामं-
क्रान्त्योर्मध्ये मेषादिषण्मास एव तिथिवृद्धि-

रक्ता । अङ्गुलीने मेषादिषण्मासे मन्दभुक्त्वा
सप्तदिनवृद्धिस्तुलादौ शीघ्रभुक्त्वा दिनद्वयद्वास

इति । तथा च ज्योतिःशास्त्रम् ।
मेषादीनामष्टवृन्दं षष्ठां सप्ताष्टचन्द्रकम् ।

तुलादीनामष्टसप्तचन्द्रकानु लिखेत् पृथक् ॥
चन्द्र एकः । अङ्गुल्य वामा गतिरित्यङ्गुविद्वां

समयात् शुभक्रमेण अङ्गुला बोध्याः । तेन दिन-
वृद्धिक्रमसंख्याभ्यां मेषादिषट्क एव एका-

दशादितिथिवृद्धिः । एवञ्च ।
गतेऽष्टद्वितये साह्रं पञ्चपक्षे दिनद्वये ।

दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ॥

मलमा

इति राजमार्गणोक्तः सप्तदशदिनाधिकाष्ट-
मासाधिकवर्षद्वये अधिमासः । स सौरै मासि
सप्तदशदिनोत्तरं चान्नमासलङ्घनासम्भवात्

सावनमानेन ज्ञेयः । तथा च विष्णुधर्म्मोत्तर-
प्रथमकाण्डम् ।

सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भागैव ।।
सावनेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूर्यते ॥

सौरसंरत्नसरे दिनषट्काधिकः सावनसंवत्सरो
भवतीति । सौरमासाष्टकाधिकवर्षद्वये सप्तदश

दिनानि वर्धन्ते सावनक्रमेणेति पूर्वोक्तविष्णु-
धर्म्मोत्तरोक्तसमानविषयतास्येति ॥ “ज्योतिषे ।

दर्शानां फाल्गुनादीनां प्रायो माघस्य च
कचित् ।

नपुंसकत्वं भवति न पौषस्य कदाचन ॥
नपुंसकत्वं मलमासत्वम् । तथा चोक्तम् ।

असंक्रान्तो हि यो मासः कदाचित्तिथि-
वृद्धितः ।

कालान्तरात् समयाति स नपुंसक इच्यते ॥
शाण्डिल्योऽपि ।

प्रायशो न शुभः सौम्यो ज्यैष्ठ्याषाढकक्षथा ।
मध्यमौ चैत्रवेशाखवधिकोऽन्यः सुभिलक्षन ॥

सौम्यो मार्गशीर्षः । अधिकोऽधिमासः ॥ ३ ॥
“तदयं संज्ञेयः । शुक्लपतिपदादिरमावास्यान्तो

रविलङ्घितो मासो मलमासः । स च माधवाद्दौ
औत्सर्गिकः कदाचित् कार्त्तिकदाहवपि । अयस्या-

निष्ठकत्वं माधवादि कार्त्तिकादिषट्कयोरेपि
तल्लक्षणयोगे माधवादावेव तुलादिषट्क एवो-

भयमासे तल्लक्षणयोगे पूर्वं एव । आश्विन-
वेशाखयोस्तल्लक्षणयोगे पर एव मलमासः

तद्विभक्त्यु भागुलङ्घितः । मलमासे आषाढा-
देहित्वम् । भागुलङ्घिते तु नैतदिति विस्तरः ॥ ३ ॥

मलमासे निविद्वानि यथा, काठकग्रन्थम् ।
चूडां मौञ्जीवन्धनञ्च अग्र्याधियं महालयम् ।

राजाभिवेकं काम्यञ्च न कुर्यादधिमासके ॥
चूडां मौञ्जीवन्धनञ्च अग्र्याधियं महालयम् ।

राजाभिवेकं काम्यञ्च न कुर्याद्वाधु-
लङ्घिते ॥

महालयं कन्यार्कश्राद्धम् । भीमपराक्रमेऽपि ।
अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भागुलङ्घिते

मासि ।
चक्रिणि सुप्ते कुर्यान्नो भाङ्गल्यं विवाहञ्च ॥

दिनपाते दिनचये ।
अधिमासे विवाहं यात्रां चूडां तथोपनय-

नादि ।
कुर्यान्न सावकाशं भाङ्गल्यं न तु विशेषे-

ज्याम् ॥ इति ॥
अत्र विवाहादिकीर्त्तनं निरवकाशत्वेऽपि निषे-

धार्थम् । अन्यथा सावकाशमित्यनेनैव सिद्धेः ।
सावकाशञ्च सम्भवकालान्तरं कर्म अतो

निरवकाशस्यानन्यगतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थान्
रुचिनः । तथा च मलमासाधिकारे काठक-

कावेऽन्यगतिं नित्यां कुर्यान्निमित्तिकीं
क्रियाम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥३॥

अपि च ।

“अग्नाधानं प्रतिष्ठाप्य यज्ञदानव्रतानि च ।

देवव्रतवृषोत्सर्गं तूष्णीकरणे मेखलाः ।

माङ्गल्यमभिवेकश्च मलमासे विवर्जयेत् ॥”

इति गारुडे १०८ अध्यायः ॥३॥

अथ मलमासकर्तव्यव्रतादि । “चातुर्मास्यव्रत-
माघादादुक्तेखेन विहितं तदप्यारब्धं आव-
णादिमलमासेऽपि कर्तव्यं आपादादिप्रतिदिन-
कर्तव्यत्वेन निरवकाशात् ।

‘षष्ठा तु दिवसेमसिः कथितो वादरायणेः’

इति ज्योतिःशास्त्रे पितामहेन एकमासत्वाभि-
धानाच्च । यच्च ।

‘संवत्सरस्तु यः पूर्णमेकभक्तेन तिष्ठति ।’

इत्यादौ माघाद्यनुलिखितसंवत्सरव्रतमारब्धं
तन्मलमासेऽपि कर्तव्यम् ।

‘कच्चित्तयोदशमासाः संवत्सर इति श्रुतेः ॥’

यच्च प्रतिमासविहितं न माघादादुक्ते खेन तन्मल-
मासेऽपि कर्तव्यम् । तथा च रस्मात्तृतीयाव्रते
शिवरहस्यम् ।

‘मासे मलिन्मुनेऽप्येवं यजेद्देवीं मण्डूकाम् ।

किन्तु नोदयापनं कार्यमित्याह भगवान् शिवः ॥

उदयापनं प्रतिष्ठा । व्रतारम्भोऽपि निषिद्धः ।

पूर्वोक्तिकाश्रयवचनात् । ज्येष्ठादिमासविशेष-
विहितं सावित्रीव्रतादिकम् सावकाशत्वात्कल-
मासे न कार्यम् । किन्तु प्रव्रत एव ज्येष्ठादौ

कर्तव्यमिति । दृश्यते ।

‘नित्यनेमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलिन्मुने ।
तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्चाङ्गं तथैव च ॥’

नित्यमहरहः पुरस्कारविहितं स्नानसन्ध्यापच-
महायज्ञादि काम्यमपि तथाविधं संकल्पितं
यत्किञ्चिद्दृश्यदानशिवपूजादि । यत्तं भविष्ये ।

‘कुर्यात् प्रात्यहिकं कर्म प्रयतः सन् मलिन्मुने ।
नेमित्तिकश्च कुर्वीत सावकाशं न यज्ञवेत् ॥’

कालमाधर्षीये मत्स्यपुराणम् ।

‘वर्षं चाहरहः आहुं दानञ्च प्रतिवासरम् ।

गोभूतिलहिरण्यानां मासेऽसि स्यान्मलिन्मुने ॥’

काठकण्ठपरिशिष्टम् ।

‘प्रवृत्तं मलमासात् प्राक् यत् कर्म न समा-
पितम् ।

आगतं मलमासेऽपि तत् समाप्यमसंशयम् ॥’
ब्रह्मसिद्धान्ते ।

‘आरब्धं कर्म यत्किञ्चित्कार्यं हि मलिन्मुने ।
नेमित्तिकं माससंवत्सरदिवसादिविशेषनियम-
शून्यावश्यकर्तव्यकादाचित्कनिमित्तोत्पन्नम् ॥

जातकर्मरूपि मलमासे कार्यम् ।

‘जातकर्मन्त्यकर्मणि नवश्राद्धं तथैव च ।

मघाद्ययोदशीश्चाहुं आह्वान्यपि च योऽङ्ग ॥

चक्रकृत्यग्रहे स्नानं दानश्राद्धक्रियादिकम् ।

कार्यं तन्मलमासेऽपि नित्यं नेमित्तिकं तथा ॥’

सूतिः ।

‘आहुतावनकनामानि ये च संस्कारमाश्रिताः ।

मलिन्मुनेऽपि कर्तव्याः काम्या इष्टीश्च वर्जयेत् ॥’

संस्कारा अग्निसाधननियमक्रमादयः । इति

माधवाचार्यः । अन्यकर्मणि वचनदृष्टौ दक-

दानपिण्डदानास्थिसञ्चयादीनि । नवश्राद्धम् ।

‘चतुर्थे पक्षमे चैव नवमेकादशे तथा ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तत्रवश्याहस्यते ॥’

इति यमोक्तम् ॥

अत्र चतुर्थाद्यादियहणं मरणदिनावधेति ।

वालगृहभूतगृहनराधिपप्रवणशत्रुदुःसङ्गरीगा-

भिभवाद्भुतदुःस्वप्नगृहदौष्ट्यादिनिमित्तं शान्ति-

कर्मरूपि मलमासेऽपि कर्तव्यम् । विष्णुना

शान्तिस्वस्थयनेर्देवोपघातान् शमयेत् पर-

चक्रोपघातश्च इत्युक्तम् ॥ इति मलमास-

तत्त्वम् ॥

मलयः, पुं, (मलने धरति चन्दनादिकमिति ।

मल् + “वलमलितनिभ्यः कथन् ।” उणा० ४ ।

६६ । इति कथन् ।) खनामर्यातपञ्चतः ।

तत्पञ्चायः । आपादः २ दक्षिणाचलः ३ ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ६५ ॥ चन्दनादिः ४ मल-

याचलः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (स च मल-

कुलाचलान्तर्गतः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ ।

१०--११ ।

“महेन्द्रो मलयः सत्यः शुक्तिमावृत्तपञ्चतः ।

त्रिनयस्य पारिपाचस्य सप्तैवात्र कुलाचलाः ॥”

शैलाङ्गम् । देशविशेषः । (यथा, मातृस्थे ।

११३ । ४४ ।

“अङ्गा वङ्गा मङ्गरका अन्तर्गिरिवहिर्गरी ।

ततः प्रवङ्गमातङ्गमलयामलवर्तिकाः ॥”

आरामः । इति मेदिनी । ये, ६६ ॥ नन्दन

वनम् । इति धरणिः ॥ अष्टादशोपश्रीपास्त-

गन्तव्योपविशेषः । इति शब्दमाला ॥ ऋषभ-

देवस्य शतपुत्रान्तर्गतपञ्चमपुत्रः । (यथा,

श्रीभागवते । ५ । ४ । १० । “तमनु कुशाधर्मे

इलावर्त्तो ब्रह्मवर्त्त मलयः कर्तुर्भद्रसेन इन्द्र-

स्यक् विदर्भः कोकट इति नवनवतिप्रधानाः ॥”

गर्गवृंशीयानामन्यतमः । यथा, महाभारते ।

४ । १०१ । १४ ।

“सुस्वरो मधुपर्कश्च हेमवर्णस्तथैव च ।

मलयो मातरिस्था च निशाकरदिवाकरो ॥”

मलयगन्धिनी, स्त्री, (मलयस्य गन्धः अस्थस्याः ।

मलयगन्ध + इति । स्त्रियां ङीप् ।) उमासख-

विशेषः । इति शब्दमाला ॥

मलयजं, पुं, स्त्री, (मलयात् जायते इति । जन् +

ङः ।) चन्दनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥

(यथा, गीतगोविन्दे । ३ । ११ ।

“हृदि विषलताहारो नायं भुजङ्गमनायकः

कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलदुतिः ॥

मलयजरजो नेदं भस्म प्रियारहितं मयि

प्रहर न हरभ्रान्त्यानङ्ग ! क्रुधा किमु

धावसि ॥”

मलयजाते, सि । यथा, महाभारते । १ ।

२७ । ६ ।

“उत्पत्तिरिवाकाशं दृष्टौर्मलयजेरपि ॥”

यथा च ।

“राहुं मलयजं शृङ्गं पैठो न द्वादशाङ्गुलम् ।

कण्ठं कणाभरं सिंहासनं ध्यात्वा तथा जयेत् ॥”

इति गृह्यसूत्रतत्त्वम् ॥

मलया, स्त्री, (मल + कथन् । टाप् ।) तिष्ठता ।

इति मेदिनी । ये, ६६ ॥

मलयाचलः, पुं, (मलयस्यामावृत्तलस्येति ।)

मलयपञ्चतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४७ अध्याये ।

“पुमागनामकरवीरकनोपकारे

तस्मिन् गृहे कमलरेखरुणे प्राथीत ।

यत्राह्वानिलविक्रियतपुष्पदास्त्रि

हेमन्तविश्वहिमवन्मलयाचलानाम् ॥”

मलयानिलः, पुं, (मलयस्थानिलः ।) वसन्त-

कालीनवायुः । तत्पञ्चायः । वसन्तः २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माहित्यदर्पणे । ३ । २५ ।

“स राव मुरभिः कालः स राव मलयाचलः ।

सैवैयमवला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते ॥”

मलयूः, स्त्री, (मलयः । एषोदरादित्वात् प्रत्य-

यत्वम् ।) मलयः । इति शब्दरत्नावली ॥

मलयोद्भवः, स्त्री, (मलयः उद्भव उपपत्तिकारणं

यस्य ।) चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलविनाशिनी, स्त्री, (मलं विनाशयतीति । पि-

नश् + णिच् । णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शक्र

पुत्र्यो । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलहन्ता, [क्] पुं, (मलं हन्तीति । हन् + लृच् ।

शात्वर्त्तीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मला, स्त्री, (मल + अच् । टाप् ।) भूम्यामलकी

इति शब्दचन्द्रिका ॥

मलाकर्षी, [न्] पुं, (मलं विष्टा आकर्षेति म्याना

म्यानान्तरं नयतीति । आ + ऋष् + णिनिः ।

हङिक् । इति शब्दमाला । हङि इति भाषा

मलाका, स्त्री, (मलेन मनोमालिन्येन अक-

कुटिलं गच्छतीति । अक् + अच् । स्थिय

टाप् ।) कामिनी । हस्तिनी । हूनी । इति

संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मलापकर्षणं, स्त्री, (अप + ऋष् + भावे ल्युट्

मलस्यापकर्षणम् ।) पापमोचनम् । मलदूरी

करणम् । इति कंचित् ॥

मलापहा, स्त्री, (मलमपहन्तीति । अप + हन् +

ङः । स्त्रियां टाप् ।) नदीविशेषः । यथा,—

“मलापहा भीमरथी च धृङ्गा

यथा च कृष्णा जलसायगा गुणेः ।

मलापहाधृङ्गयोस्तथापि

पथं लघु स्वादुतरं सुकान्तिदम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मलावहं, स्त्री, (मलं आवहतीति । आ + वह्-

अच् ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः । यथ

मानवे । ११ । ७१ ।

मलिन

“लमिक्रीटवयोहृत्वा मद्यानुगतभोजनम् ।
फलैः कुसुमस्तेयमधेयैश्च मलावहम् ॥”
मलारिः, पुं, (मलस्थारिर्नाशको रक्षकत्वात् ।)
सर्वहारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मलिनं, त्रि, (मलने धारयतीति । मल + “बहुल-
मन्त्रापि ।” उणा० २ । ४८ । इति इमच् ।
यदा, “ज्योत्स्नातमसि ।” ५ । २ । ११४ ।
इत्यच् । “मलशब्दादिनजीमसचौ प्रत्ययौ
निपात्येते ।” इति काशिकोक्त्या इमच् ।)
मलयुक्तवस्तु । तत्पर्यायः । मलीमसम् २
कक्षरम् ३ मलदूषितम् ४ । इत्यमरः । ३ । १ ।
५५ । (यथा, महाविज्जायतन्त्रे । १ । ४३ ।
“परस्त्रीहरणं पापप्रज्ञाभयविवर्जिताः ।
निर्धना मलिना दीना दरिद्राश्चरोगिणः ॥”)
दूषितम् । (यथा, आर्यामसश्रवणम् । ४०२ ।
“परपट इव रजनीभिर्मलिनी मुक्तापि न हृद्यं
ताभिः ।
अर्थयहणेन विना जघन्य ! सुक्तोऽसि कुल-
टाभिः ॥”)
लणम् । इति मेदिनी । ने, १०४ ॥ नित्यनेमि-
तिक्रियायागी । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
(निरुद्धम् । यथा, शिशुपालवधे । ६ । २३ ।
“दुतिमयहृदयहृगणो लघवः
प्रकटोभवन्ति मलिनाश्रयतः ॥”
“मलिनाश्रयतः निरुद्धाश्रयणात् ।” इति
तट्टीकायां मलिनार्थः ।)
मलिनं, स्त्री, (मलने धरति दोषमिति । मल +
इमच् ।) धोतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दोषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ टङ्गणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मलिनमुखः, पुं, (मलिनं मुखं यस्य ।)
अपि । गोलाकुलः । इति मेदिनी । खे, १८ ॥
प्रेतः । इति हेमचन्द्रः ॥
मलिनमुखः, त्रि, (मलिनं दूषितं मुखं यस्य ।)
करः । खलः । इति मेदिनी । खे, १८ ॥ हेम-
चन्द्रश्च ॥ स्नानवदनश्च ॥
मलिनाम्, स्त्री, (मलिनं लणवर्णं यम् ।) ममी ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥
मलिनास्यः, त्रि, (मलिनं दूषितमास्यं यस्य ।)
खलः । इति शब्दमाला ॥
मलिनी, स्त्री, (मलमस्या अस्तीति । मल +
इति । स्त्रियां ङीप् ।) रजस्वला नारी ।
इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥
मलिन्मुचः, पुं, (मली सन् म्लोचतीति । म्लच् इव
गत्याम् + कः ।) मलमासः । यथा,—
“तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन ।
आयो मलिन्मुचो ज्योतिर्योऽङ्गीयः प्रकृतः स्मृतः ॥
यदा तं दृष्ट्वा मासमतिक्रम्य तत्पूर्वमासा
न्धत्तगृह्णतिराश्रितः सन् सुखं गतिवाञ्छा गच्छेत्
मासान्तरे राश्यन्तरसंयोगं गच्छेत् तदा
आयोऽतिक्रान्तमासो मलिन्मुचो ज्येष्ठः । मली
सन् म्लोचति गच्छतीति मलिन्मुचः । द्वितीयस्तु
प्रकृतः शुद्धः कर्माहत्वात् ।” इति मलमास-

मल्लकः

तत्त्वम् ॥ अपि । चौरः । इति मेदिनी ।
चे, २१ ॥ (यथा, माघे । १६ । ५२ ।
“प्रहितः प्रधानाय माधवा-
नहमाकारयितुं महीभृता ।
न परेषु महौजसम्भला-
दपकुर्वन्ति मल्लक्या इव ॥”)
वायुः । इति शब्दमाला ॥ (पञ्चयज्ञपरिभ्रष्टः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२२ ॥)
मल्लिका, स्त्री, (अतिशयेन मलिनी । मलिनी +
इङ् । स्त्रियां टाप् ।) रजस्वला नारी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मलीमसं, स्त्री, (मलमस्यास्तीति । मल +
“ज्योत्स्नातमसि ।” ५ । २ । ११४ । इति
ईमसच् प्रत्ययेन निपातितः ।) लोहम् ।
पुष्पकासीसम् । इति मेदिनी । से, ५६ ॥
मलीमसः, त्रि, (मलमस्यास्तीति । मल + ईम-
सच् । निपात्येते ।) मलिनः । इत्यमरः ।
३ । १ । ५५ ॥ (यथा, माघे । १ । ३८ ।
“उपभ्रुतं पातुमदो मदोद्धते-
स्वमेव विशम्भर ! विश्वमीश्वरि ।
जते रवेः चालयितुं चमेत कः
चपातमस्त्राण्डमलीमसं नभः ॥”
लणवर्णः । यथा, श्रीकण्ठचरिते । ६ । ३८ ।
“मलीमससौर्मधुपानसक्तो
भेजे लताः पुष्पवतीः स्फुटं यः ।
स एव चेष्टेन वत द्विरपः
पुष्पपुराण्ये विहितः पुरोधः ॥”)
मल्लकः, पुं, (मल + बाहुलकात् ऊकः ।) लमि-
विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥
मल्ल, ङ इती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
व्यास० सक० सेट् ।) ङ, मल्लते । इति दुर्गा
दासः ॥
मल्लः, पुं, (मल्लने धरति बलमिति । मल्ल + अच् ।)
बाहुयोधी । इत्यमरभरतौ । माल इति भाषा ॥
(यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ४३ । १७ ।
“मल्लानामशनिर्गुणा नरवरः स्त्रीणां सरो
मूर्तिमान् ॥”)
वर्णसङ्करजातिविशेषः । माला इति भाषा ।
स च ब्राह्मक्षत्रियान् सवर्णायां जातः । इति
मानवे १० अध्यायः ॥ स च जेटात् तीवर
कन्यायां जातः । इति अश्ववेवर्णपुराणम् ॥
तत्त्ववाम्ना कुन्दकाराण्णतः । इति पराशर-
पञ्चतिः ॥ पात्रम् । कपोलम् । मत्स्यभिदः । इति
मेदिनी । जे, ४४ ॥ देशविशेषः । यथा,—
“दशार्णा नवराष्ट्रस्य मल्लाः शास्त्रा युगन्तराः ॥”
इति विराटपञ्चनि १ अध्यायः ॥
मल्लकः, पुं, (मल्ल इव । मल्ल + कन् । ङङ्वाद्दस्य
तथात्वम् । यदा, मल्ल धारय + क्त्वा ।)
दन्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८४ ॥ (ब्राह्मण-
विशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २३२० ।
“विलोक्य वैकलाहती बह्वी तौ स्वामिनी तथा ।
लटासिधिरुत्तस्यौ द्विजम्ना मल्लकाभिः ॥”)

मल्लय

मल्लकः, पुं, स्त्री, (मल्लने धारयति प्रदीपमिति ।
मल्ल + क्त्वा ।) दीपाधारः । गारिकेलफला-
वयवजपाजविशेषः । माला इति भाषा ।
स्त्रियां मल्लिका । इत्यमरभरतौ । प्रदीपः ।
इति मयुरेशः ॥
मल्लजं, स्त्री, (मल्ले तदाख्यदेशे जायते इति ।
जन् + ङः ।) मरिचम् । इति जटाधरः ॥
मल्लतूर्यं, स्त्री, (मल्लेवाद्यमानं तूर्यम् । मल्लाव
तूर्यमिति वा ।) वाद्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
महाखनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मल्लनागः, पुं, (नागो हस्तीव मल्लः । पूर्वनिपातः ।)
वाक्यायनसुनिः । (मल्लो बलीयान् नागः ।)
अश्वमातङ्गः । इति मेदिनी । ने, ५७ ॥ (मल्लो
नाग इव ।) लेखहारः । इति शब्दरत्नावली ॥
कामशास्त्रविशेषः । इति धरणिः ॥
मल्लभूः, स्त्री, (मल्लानां भूभूमिः ।) मल्लभूमिः ।
इति जटाधरः ॥
मल्लभूमिः, स्त्री, (मल्लानां भूमिः स्थानम् ।)
मल्लक्रीडास्थानम् । तत्पर्यायः । अचवाटः २
रङ्गभूमिः ३ रणस्थली ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
मल्लभूः ५ अचवाटः ६ । इति जटाधरः ॥
देशविशेषश्च ॥ (यथा,—
“अयःपात्रे पयःपात्रं शालपत्रे च भोजनम् ।
शयनं तालपत्रे च मल्लभूमेरिषं गतिः ॥”
इत्युद्धटः ।)
मल्लयात्रा, स्त्री, (मल्लानां यात्रा ।) मल्लानां
युद्धयात्रा । तत्पर्यायः । मालवी २ । इति
हारावली ॥
मल्लयुद्धं, स्त्री, (मल्लानां युद्धम् ।) मल्लानां संग्रामः ।
तत्पर्यायः । निरुद्धम् २ बाहुयुद्धम् ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तत्प्रकारा यथा,—
“अथ सृष्टेन तं मल्लं योधयामास मत्स्यराट् ।
चोद्यमानस्ततो भीमो दुःखेनैवाकरोन्मतिम् ॥
नहि शक्नोति विवृतं प्रस्थास्यातुं नराधिपम् ।
ततः स पुरुषयात्रा शार्ङ्गलक्षिणलक्ष्मणम् ॥
प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिपूजयन् ।
बभूव कक्षां कौन्तेयस्ततः संहर्षयन् जनान् ।
ततस्तं वृत्रसङ्काशं भीमो मल्लं समाह्वयन् ॥
जीमूतं नाम तं मल्लं तत्र प्रस्थातविक्रमम् ।
तावभौ सुमहोत्साहायुभौ तीव्रपराक्रमौ ॥
मत्ताविव महाकाथौ वारण्यौ घटिहायनौ ।
ततस्तौ नरशार्ङ्गलौ बाहुयुद्धे समीयतुः ॥
वीरौ परमसंघृष्टावभ्योन्यनयकाङ्क्षितौ ।
आसीत् सुभीमः सन्धातो वक्षपन्त्यथोरिव ॥ १० ॥
उभौ परमसंघृष्टौ बलेनातिबलायुभौ ।
अभ्योन्यन्तरप्रेक्ष परस्परजयेष्वभौ ॥
उभौ परमसंघृष्टौ मत्ताविव महागजौ ।
कृतप्रतिज्जतेष्विष्टैर्बाहुभिश्च सकण्डेः ॥ ११ ॥
सन्निपातावधूतेष्व प्रमाथोन्मथनेक्ष्णौ ।
क्षेपणैर्मृदिभिश्चैव वराहोद्धतनिस्त्रिणैः ॥
तलेर्वज्रनिपातेष्व प्रवृष्टाभिस्तथैव च ।
शलाकानखपातेष्व पादोद्धूतेष्व दारुणैः ॥

मल्लयु

जानुभिश्चाभिनविषेः शिरोभिश्चाववृत्तेः ।
तद्युद्धमभवद्गोरमशब्दं बाहुतेजसा ॥
बलप्रायेण मूराणां समाजोत्पवसन्निधौ ।
अरुण्यत जनः सर्वः सोत्क्रुष्टनिनदोत्थितः ।
बलिनी संयुगे राजन् । तत्रवासवयोरिव ।
प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ॥
आकर्षतामयान्योन्यं जानुभिश्चाभिनघ्नतुः ॥१२॥
ततः शब्देन महता भर्त्सयन्तौ परस्परम् ।
खण्डोरस्त्रौ दीर्घसुनौ नियुद्धकुशलाबुधौ ॥
बाहुभिः समसज्जेतामायसैः परिधेरिव ।
चकर्वे दोर्भ्यामुत्पास्य भीमो मल्लमभिजहा ॥
विनदन्तमभिक्रोशनं शार्ङ्गं हव वारणम् ।
तस्यदन्त्य महाबाहुर्भूमियामास वीर्यवान् ॥
सतो मल्लाच्च मत्स्याच्च विस्मयं चक्रिरे परम् ।
भ्रामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् ।
प्रत्यपिबन्धन्वाबाहुर्मैत्रं भुवि ठकोदरः ॥१३॥
तस्मिन् विनिहते मल्ले लोच्यते लोकविभुते ।
विराटः परमं हर्षमगच्छद्वात्यैः सह ॥
स हर्षात् प्रददौ वित्तं बहु राजा महामनाः ॥

इति विराटपर्वणि १२ अध्यायः ॥

एषा टीका यथा । “दुःखेन स्वप्रकटनराजाज्ञा-
लङ्घनङ्गमेन । विहतं लोकसमन्तम् । शार्ङ्गं-
श्रियलः सिंह इव व्याघ्र इव वा श्रियलः
सावज्ञः । स्यात् सिंहोपि च शार्ङ्गं इति
दर्शनात् । कर्णा कच्छम् । सम्पातः संघर्षः ॥
१० ॥ सकङ्कटेः कङ्कटः करचर्षणजः किणः कङ्का
इति प्रसिद्धः । क्षतप्रतिक्षतेः परप्रयुक्तिप्रति-
क्षतेः । चिचैविचिचैस्त्वैरिति शेषः ॥११॥
सन्निपातेत्यादि । एते मल्लानां शिष्टाविशेषाः ।
सन्निपातेः परस्परसंचालितैरवधेतेर्बद्धसृष्टिभुजा-
चालैः प्रमाद्यैः पातयित्वा पेषणैः । उष्मयनैः
अन्तरीक्षे भुजाभ्यां मथनैः । जेषणैः स्थानात्
प्रस्थापनैः । बद्धाङ्गुलिकरो सृष्टिः ।
‘अवाहमुखं स्कन्धगतं भ्रामयित्वा तथैव यः ।
विप्रस्य शब्दः स भवेद्भारहोहूतनिस्स्रगः ॥
तर्जन्मकुष्ठमध्मेन प्रसारितकरो हि यः ।
संप्रहारस्तलास्थस्तु संयहो वक्ष्यमिष्यति ॥’
अर्द्धचन्द्रतुल्यमङ्गसृष्टिवैजमिथ्यः ।
‘प्रवृत्ताङ्गुलिहस्तेन प्रवृष्टिः प्रवृत्तिः स्फुटा ।
दिगुलीक्षतबाहुर्बद्धादीयार्थं यथाबलम् ॥
प्रहारः सश्लाका स्यात् पादोद्धूतः पदा-
हतम् ॥’

जानुभिश्चाभिनविषेः पावाण्यवोषसदृशध्वनिभिः
करणैर्यान्ववचनानि तैः । बलप्रायेण बलो-
त्कर्षण । सोत्क्रुष्टनिनदोत्थितः उत्क्रोशन
निनदोत्थानसहितः । प्रकर्षणं बाहुसंस्खा-
नयनं प्रकृष्टाकर्षणं तदेवाकर्षणमौपत्स्यस्वस्वा-
नयनम् । अभ्याकर्षः समन्ततः कर्षणम् ।
विकर्षणं पश्चात् नयनं तदेव विपरीतकर्षण-
सुष्यते उपसर्गभेदादभेदोऽपीति ॥१२॥ शत-
गुणं शतवारम् ॥१३॥ इत्यर्जुनमिश्रजत-
भारतायैरूपिका ॥

मल्लिः

मल्ला, स्त्री, (मल्लते धारयति विलासादिकमिति ।
मल्ल धारणे + अच् । स्थियां टाप् ।) नारी ।
पञ्चवल्ली । मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥
(लोटनराजपत्नी । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । १६१७ ।

“तमेव पुत्रा शोचन्ती शोकशङ्कुहताशया ।
ततः प्रपेदे प्रलयं मल्ला लोटनवल्लभा ॥”

मल्लारः, पुं, (मल्लं ऋच्छति प्राप्नोतीति । ऋ +
अण् ।) रागविशेषः । स तु वस्य रागाणां
मध्ये द्वितीयः । यथा,—

“आदौ मालवरागेऽस्ततो मल्लारसंज्ञितः ।
श्रीरागस्तस्य पश्चादे वसन्तस्तदनन्तरम् ॥
हिलोलन्धाय कर्णाट एते रागाः प्रकी-
र्त्तिताः ॥”

अस्य ऋटरागिण्यो यथा,—
“वेलावली पूरवी च कानडा माधवी तथा ।
कोडा केदारिका चैव मल्लारस्य प्रिया इमाः ॥”
अस्य गानसमयः ।

“मेघमल्लाररागस्य गानं वर्षासु सर्वदा ॥”
अस्य स्वरूपं यथा,—

“गृह्णावदातं पलितं दधानः
प्रलम्बकर्णः कुसुदेन्द्रवर्णः ।
कौपीनवासाः सविहारचारी
मल्लाररागः शुचिशान्तमूर्तिः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(तथा च सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।
“भैरवः पञ्चमो नाटो मल्लारो गौडमालवः ।
देशाख्येति घट्टागाः प्रोच्यते लोकविभुताः ॥”
“मेघमल्लारिका मालकौशिकः पटमङ्गरी ।
आशावरीति विज्ञेया रागा मल्लारसंज्ञयाः ॥”
इति रागानुवमनम् ॥

मल्लारी, स्त्री, (मल्लार + ङीप् ।) वसन्तरागस्य
रागिणी । यथा,—

“आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथम-
मङ्गरी ।
मल्लारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदायुगाः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मेघरागस्य रागिणी । इति हलानुधः ॥
(अस्या उदाहरणादिकं यथा संगीतदर्पणे ।
“मल्लारी सपद्मीना स्यात् यहाश्रयासधेवता ।
औडवा पौवरीयुक्ता वर्षासु सुखदा सदा ॥”
ध नि रि ग म ध । अस्या ध्यानं यथा,—

“गौरी लक्ष्मा कीलककण्ठनादा
गीतच्छ्वेनात्मपतिं सरस्वती ।
आदाय वीणां मलिना रुदन्ती
मल्लारिका यौवनदूतचित्ता ॥”

मल्लिः, पुं, (मल्लते धारयति विज्ञानमिति । मल्ल +
“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति
इन् ।) चतुर्विंशतिवृत्ताहतां मध्ये ऊनविंश-
लिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ १ । २८ ॥

मल्लिः, स्त्री, (मल्ल + इन् ।) मल्लिका । इति
शब्दरत्नावली ॥

मल्लिका

मल्लिकः, पुं, (मल्लति धारयतेऽसौ । मल्ल + इन् ।
स्वार्थे कन् ।) मल्लिनचक्षुचरणयुक्तहंसः ।
मल्लिनेः किञ्चिद्भ्रुवर्गेरालोहिते चक्षुचरणे-
रुपलक्षितः शुक्लहंसः । इत्यमरभरतौ ॥
शृणामुपाधिविशेषस्य ॥ (यथा, भरतमल्लिकः ।
तथा च भट्टिकायटीकारम्भे मङ्गलाचरण-
श्लोकः ।

“नत्वा शङ्करमम्बुगौराङ्गमल्लिकामल्लजः ।
भट्टिकीं प्रकुर्वते भरतो सुम्भोधिनीम् ॥”

मल्लिका, स्त्री, (मल्लिरेवेति । मल्लि + स्वार्थे कन् ।
स्थियां टाप् । यद्वा, मल्लिहंस इव शुक्ल-
त्वात् । मल्लि + इवार्थे कन् ।) स्वनामधेयान्
पुष्पवृक्षः । वेणुकुल इति भाषा ॥ (यथा,
काव्यादर्शः । २ ।

“मल्लिकासुकुले चण्डि ! भाति गुक्कन्धधुवनः ।
प्रयाणे पञ्चबाणस्य शङ्खमापूरयन्निव ॥”)
तत्पर्यायः । लणमूल्यम् २ भूपदौ १ शतभीकः
४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ । लणमूल्या ५
श्रीतभीकः ६ । इति भरतः ॥ भद्रवल्ली ७
गौरी ८ वनचन्द्रिका ९ प्रिया १० सौम्या
११ नारीष्टा १२ गिरिजा १३ सिता १४
मल्ली १५ मलयन्ती १६ चन्द्रिका १७ मोदिनी
१८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
चक्षुष्यत्वम् । सुखपाककुष्ठविस्फोटककृति-
विध्वज्जनाशित्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥ कफ-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ उष्णत्वम् ।
लज्जुत्वम् । उष्णत्वम् । वातपित्तसङ्ख्याध्या-
रुचिनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्या उत्पत्तिर्यथा,—

“विचरन्तं तदा भूयो मदेशं कुसुमायुधः ।
आरात् स्थित्वाग्रतो धन्वी सन्तापयितुमुद्यतः ॥
ततस्तमग्रतो दृष्ट्वा क्रोधाद् भातदृष्ट्वा हरः ।
सरमालोकयामास शिखायाश्चरणान्तिकम् ॥
आलोकितस्त्विनेत्रेण भद्रो द्युतिमानपि ।
प्रादहृत तदा मल्लन् । पादादारभ्य कक्षवत ॥
प्रदह्यमानौ चरणौ दृष्ट्वाभी कुसुमायुधः ।
उत्सर्ज्य धनुः श्रेष्ठं तज्जगामाथ पञ्चधा ॥
यदासीत्सृष्टिर्नन्दं तदक्षमृष्टं मद्याप्रभम् ।
स च कल्पतरुक्षतः समान्पाटो गुणलक्षितः ॥
नाहस्यानं शुभाकारं यदासीदसम्भूषितम् ।
तज्जातं केशवारणं वकुलं नामतो नगैः ॥
या च कोटी शुभा ह्यासीदन्ननीलविभूषिता ।
जाता सा पाटला रम्या भृङ्गराजविभूषिता ॥
नाहोपरि तथा सुष्टौ स्थानं चन्द्रमणिप्रभम् ।
पञ्चगुल्माभवज्जातो शशाङ्ककिरणोज्ज्वला ॥
ऊर्ध्वं सुष्टौ अधः कल्पाः स्थानं विदमभूषितम् ।
तस्माद्बहुपुटा मल्ली सज्जाता विविधा सुने ।”

इति वामनपुराणे ६ अध्यायः ॥
मत्स्यविशेषः । मृतपात्रभेदः । इति मेदिनी ।
के, १३७ ॥ पानपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मल्लिकाक्षः, पुं, (मल्लिकापुष्पमिव अक्षिण्यो
यस्येति । “अक्षोऽर्शनात् ।” ५ । ४ । ७६ ।

मघितः

इति अच् ।) मलिनचक्षुःशरणयुक्तहंसः । इति
हेमचन्द्रः । १४।३६२ ॥ शुक्लवर्णवैष्टितपत्र-
रथयुक्तहंसः । इति हलायुधः ॥ (यथा,
चरित्रं १।२४२।२५—२६।

“मलिकात्तात् विष्णुपालात् कौशवर्णान् भनो-
जयान् ।

अथमेवं महाबाहुस्तदप्रतिमपौरुषः ।

निस्तृभयामस वलो गद्या भीमविक्रमः ॥”))

मलिकाः, पुं, मलिनचक्षुःशरणयुक्तहंसः । इत्य-
भरट्टीका ॥ ते मित्वा हंसा मलिनैः किञ्चि-
त्समं गोलोहिते चक्षुःशरणैर्लज्जिता मलि-
काख्या मलिकनामानः । मल मल ५ धृवी
लाभः नास्तीति इकः । मलिको हंसभेदे
स्थाणुशरणयुक्त मलिका । इति रुद्रः । शुक्ला
‘हलायुधमलिकापुण्यमिव अलि येषां ते मलि-
कात्ता इति स्वाभी । इति भरतः ॥ (यथा,
उत्तररामचरिते १।१०६।

“गलमिन् मलकमलिकाखपन्न-

आधतस्मरुद्रुद्रपुण्डरीकाः ।

वाय्वाभःपरिपतनोऽमालराले

मंडथाः कुवल्यिनो भूयो विभागाः ॥”))

मलिकाः, स्त्री, (मलिकेति आख्या यस्याः ।)

त्रिपुरमालीपुष्पम् । तत्पण्यायः । मोहिनी २

वटपत्ता ३ मोहिना ४ । इति रत्नमाला ॥

मलिकागन्धं, स्त्री, (मलिकाया इव गन्धो

यस्य ।) मङ्गलागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलिकापुष्पः, पुं, (मलिकाया पुष्पमिव पुष्पं

यस्य ।) कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुरुवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । कुरुगा लेवु

इति भाषा ॥ स्वनामख्यातपुष्पवृक्षश्च ॥

मलिकागन्धं, स्त्री, (मलिकेति गन्धो यस्य तत् ।

“उपमानाश्च ॥” ५।४।१३८ । इति इका-

गदेशः ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मलिकपत्रं, स्त्री, (मलः पत्रमिव पत्रं यस्य ।)

कृष्णाकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मल्लो, स्त्री, (मल्लि + कृदिकारादिति पत्ते डीष् ।)

मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः । शब्दरत्ना-

वली च ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्मपुरे ४६।

“किं राकेष्टकरच्छटाभिरुदितं किं भौतिके

रुद्रतं

किं मल्लीमुकुलैः स्मितं विकसितं किं मालवी-

कुङ्कुमैः ॥”))

मल्लीकरः, त्रि, (अमलमपि आत्मानं मलमिव

करोतीति । ल + अच् ।) चौरः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

मल्ल, पुं, (मल्लते भयं धारयतीति । मल्ल + बाहु-

लकात् उः ।) भायुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मय, नङ् । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा०-पर०-

मक०-सेट् ।) नङ् । बन्धनम् । मयति चौरं

लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मघितः, त्रि, (मय + कर्मणि क्तः ।) बह्वः ।

इत्यभरट्टीकायां स्वामी ॥

मय, बन्धे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा०-पर०-

मक०-सेट् ।) मयति चौरं राजा । यद्वया-

भ्योऽयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

मश, ध्वनौ । कोपे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा०-

पर०-अक०-सेट् ।) मशति मशकः । इति

दुर्गादासः ॥

मशकः, पुं, (मशति ध्वनतीति । मश् + अच् ।

संज्ञार्था कन् ।) कौटविशेषः । मशा इति भाषा ॥

तत्पण्यायः । वज्रतुण्डः २ स्रव्यास्यः ३ स्रव्य-

मलिकः ४ राजत्रिजागरदः ५ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते १३।३१।२७।

“तदन्त्यामल्लचं दंशा मशका मन्क्रणादयः ।

रुद्रभक्तं विगतज्ञानं क्रमयः क्रमिकं यथा ॥”))

तन्नाशकधूपो यथा, —

“त्रिफलाज्ज्वलपुष्पाणि भस्मातकशरीषकम् ।

लाक्षासर्ज्जरसस्यै विडङ्गस्यैव गुग्गुलुः ।

एतेर्धूपैर्मलिकानां मशकानां विनाशनम् ॥”

इति गारुडे १८१ अध्यायः ॥

चर्मभेदः । स तु स्वनामख्यातचर्मनिर्गमित-

स्त्रेष्टादिपात्रम् । रोगविशेषः । माशा इति

हिन्दी । आँचिल इति वङ्गभाषा ॥ इति शब्द-

रत्नावली ॥ * । मशकरोगमाह ।

“अवेदनं स्थिरश्चैव यत्तु गात्रे प्रदृश्यते ।

माषवत् कण्ठमुत्स्रंसं मलिनं मशकं दिशेत् ॥”

स्थिरं अचलम् । अस्य चिकित्सा यथा,—

“चर्मकीलं जतुमणिं मशकांस्तिलकालकान् ।

उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् चारामिथ्यामशेषतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च

“लघुगानास्तु चर्गस्थ चर्गो मशकनाशनः ।”

इति गारुडे १७५ अध्यायः ॥

मशकी, [नृ] पुं, (मशकाः सन्धस्यामिति ।

मशक + इतिः ।) उदुम्बरवृक्षः । इति हेम-

चन्द्रः । ४।१६८ ॥

मशहरी, स्त्री, (मशं मशकं हरीतीति । हृ +

“हरतेरन्त्यमनेश्च ॥” ३।१०।६ । इति अच् ।

स्त्रियां डीष् ।) मशकनिवारकप्रावरण-

विशेषः । मशारि इति भाषा ॥ चतुष्को २ ।

इति जटाधरः ॥

मशुनः, पुं, (मे समथे न्ययति बह्वेते इति । श्वि +

बहुलवचनात् नक् । ततः निपातितः ।)

कुङ्कुरः । इति शब्दमाला ॥

मघ, वधे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्रा०-पर०-

मक०-सेट् ।) मघति । इति दुर्गादासः ॥

मघिकूपी, स्त्री, (मघेः कूप इव । मघिकूप +

अल्पार्थ डीष् ।) मस्याधारः । इति हेमचन्द्रः ॥

३।१४८ ॥

मघिधानं, स्त्री, (धीयतेऽस्मादिति । घा । अधि-

करणे ल्युट् । मघिधानं स्थानम् ।) मस्याधारः ।

इति हेमचन्द्रः । ३।१४८ ॥

मघीशेखदलः, पुं, (मघीर्भर्त्स्यं लेखनयोग्यं दलं

यस्य ।) श्रीनालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मसिधा

मस, इत् य ई परिमाणी । परिणामे । इति कवि-

कल्पदमः ॥ (दिया० पर०-सक०-सेट् । निहाया-

मनिट् ।) इत्, अमसत् अमासीत् अमसीत् ।

अस्मात् पुषादित्वास्मिन् ड इत्यन्ते । य, मस्यति

धान्यं गृह्णी । परिमातीत्यर्थः । ई, मस्तः । परि-

णामं कस्यचिदनुरोधान् । इति दुर्गादासः ॥

मसकः, पुं, (मस्यते परिभीयतेऽसौ । मस +

कर्मणि घः । अल्पार्थ कन् ।) सुद्रोग-

विशेषः । मासा इति लोके प्रसिद्धः । तल-

क्षणं यथा,—

“अवेदनं स्थिरश्चैव यत्तु गात्रे प्रदृश्यते ।

माषवत् कण्ठमुत्स्रंसं मलिनं मसकं दिशेत् ॥”

अवेदनं वेदनारहितम् । स्थिरम् अचलम् ॥

तचिकित्सा यथा,—

“चर्मकीलं जतुमणिं मसकांस्तिलकालकान् ।

उत्कृत्य शस्त्रेण दहेत् चारामिथ्याम-

शेषतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मसनं, स्त्री, (मस्यते इति । मस् + क्युट् ।) सोम-

राजीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मसरा, स्त्री, (मस् + बाहुलकात् अरच् । स्त्रियां

टाप् ।) मस्तरः । इति जटाधरः ॥

मसारः, पुं, (मस् + भावे क्प् । मसं परिमाणं

जृच्छतीति । जृ + अण् ।) इन्द्रनीलमणिः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते ।

६।१०४।

“चकास्ति विन्दुचुतकानिचातुरी-

घनासुविन्दुसुतिकेतवाशव ।

मसारतारानि । मसारमात्मना

तनोयि संसारमसंशयं यतः ॥”))

मसारकः, पुं, (मसार + स्वार्थ कन् ।) इन्द्रनील-

मणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

मसि, स्त्री, पुं, (मस्यते परिणमते इति । मस् +

“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४।११७ ।

इति इन् ।) लिपिप्रयोजना । लेखनद्रव्यम् ।

इत्यभरट्टीकायां भरतः ॥ तत्पण्यायः । मसि-

जलम् २ पञ्चाङ्गनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मेला ४ काली ५ अङ्गनम् ६ मसी ७ । इति

शब्दरत्नावली ॥ रङ्गनी ८ । इति स्वामी ॥

मलिनाम्बु ९ मशी १० । इति हेमचन्द्रः । ३।

१४८ ॥ श्रेफालिकावृक्षम् । इति रुद्रः शब्द-

रत्नावली च ॥

मसिका, स्त्री, श्रेफालिका । इति शब्दरत्नावली ॥

मलिका इति यस्यान्तरे पाठः ॥

मसिधानं, स्त्री, (मसेर्धानं आधारः ।) मस्या-

धारः । इति शब्दरत्नावली ॥

मसिधानी, स्त्री, (मसेर्धानी ।) मस्याधारः ।

दोधाति इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । मसिमणिः

२ मेलासुः ३ वर्णकूपिका ४ मेलागन्धा ५

मेलासु ६ मसिधानम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

मसिकूपी ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ मसिकूपिका ९ ।

इति जटाधरः ॥

मसूरः

मसिनं, स्त्री, (मस्यते परिमीयते गणयतेति । मस् + "बहुलमन्यत्रापि ।" उणा० २ । ४६ । इति इनच् ।) सपिण्डकम् २ । इत्युणादिकोषः ॥
 मसिपण्यः, पुं, (मसिः काली पण्यमस्य ।) लेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसिप्रसूः, स्त्री, (मसिं प्रकर्षणं कृते उद्गिरतीति । प्र + कृ + क्तिप् ।) मस्याधारः । इति हारावली ॥ लेखनी । इति केचित् ॥
 मसिमणिः, स्त्री, (मस्याधारो मणिरिवेति ।) मस्याधारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मसिबर्द्धनं, स्त्री, (मसिं वर्द्धयतीति । बृध् + णिच् + ल्युट् ।) रसगन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसी, स्त्री, (मसि + कृदिकारादिति डोष् ।) काली । (यथा, नेषधचरिते । ६ । ६३ ।
 "त्वदास्यं निष्पन्नमलीकदुर्ग्रथो-
 मसीमयं सन्निपिरूपभागिव ।")
 शिफालिकावृन्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 मसीजलं, स्त्री, (मस्या जलम् । राक्षोः शिर इतिवत् अभिदे षष्ठौ ।) मसी । काली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसीधानी, स्त्री, (मस्या धानी पात्रम् ।) मस्याधारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसीना, स्त्री, (मस् + "बहुलमन्यत्रापि ।" उणा० २ । ४६ । इति । इनच् । एषादरादि त्वादीर्घः । स्त्रियां टाप् ।) खनामखात-
 शस्यम् । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
 "मसीना चातसी चिद्धा क्षुभोभामालिका
 मिता ॥"
 मसुरः, पुं, (मस्यते परिमीयतेऽर्थः । मस् + "मसेच् ।" उणा० १ । ४४ । इति । उरन् ।) मसुरकलायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसुरा, स्त्री, (मस्यति पण्यत्वेन परिणमत्यसा-
 विति । मस् + उरन् । स्त्रियां टाप् ।) वैश्या ।
 ब्रीहिप्रभेदः । इति मेदिनी । रे, २०१ ॥
 मसुरः, पुं स्त्री, (मस्यते परिमीयतेऽर्थः । मस् + "मसेच्छरन् ।" उणा० ५ । ३ । इति ऊरन् ।)
 ब्रीहिप्रभेदः । मसुरो कलाइ इति भाषा ॥
 (अस्याधिपतिर्मघराशिः । यथा, बृहत्संहि-
 तायाम् । ४१ । २ ।
 "वस्त्राविककुतुपानां
 मसुरगोधूमरालकयवानाम् ।
 स्थलसम्भयौघधीनां
 जनकस्य च कीर्तिनो मेघः ॥")
 तत्पर्यायः । मङ्गलकः २ । इत्यमरः । १० । १७ ॥
 मसुरः ३ ब्रीहिकाश्चनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मसुरा ५ मसुरा ६ । इति मेदिनी । रे, २०१ ॥
 रागहालिः ७ मङ्गल्यः ८ एषुबीलकः ९ मूरः १०
 कल्याणबीलः ११ गुडबीलः १२ मसुरकः १३ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मङ्गला १४ मसुरका १५ ।
 इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।
 शीतत्वम् । संघ्राहित्वम् । कफपित्ताश्लित्वम् ।
 वातामयकरत्वम् । मूत्रकृच्छ्रहरत्वम् । जघ्नु-

मसूरि

त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ असह्यत्वम् ।
 कृत्स्नत्वम् । ज्वरनाशित्वञ्च । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ तस्य यषगुणाः । मन्त्राहित्वम् ।
 स्वादुपाकित्वम् । प्रमेहपित्तश्लेष्मज्वरातीसार-
 नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मसुरकः, पुं, (मसुर इव प्रतिजतिरिति । मसुर +
 कन् । संज्ञायौ कन् वा ।) उपवर्धविशेषः ।
 गोल वालिश इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 चतुरः २ चातुरः ३ अङ्ग्रेजः ४ चक्रगण्डः ५ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (स्त्रीवैरपि दृश्यते ।
 यथा, बृहत्संहितायाम् । ४३ । ४३ ।
 "अष्टाश्रि नीलरत्नं
 तृतीयमिन्ध्रेण भूषणं दत्तम् ।
 अमिनं यमस्यतुथ
 मसुरकं कान्तिमदयच्छत् ॥")
 मसुरविदला, स्त्री, (मसुरस्यैव विशिष्टं दल-
 मस्याः । स्त्रियां टाप् ।) जलजित् । इत्य-
 मरः । २ । ४ । १०६ ॥ (यथा, राजतर-
 न्जिन्याम् । ६ । १८७ ।
 "मसुरविदलाकारतूलाजित्तकलेवरः ।
 पौषे चाब्दे चतुस्त्रिंशं नवमेऽब्दे सिते षटः ॥")
 श्यामलता । इति रत्नमाला ॥
 मसुरा, स्त्री, (मस्यति परिणमतीति । मस् +
 ऊरन् । स्त्रियां टाप् ।) वैश्या । मसुरकलायः ।
 इति मेदिनी । रे, २०१ ॥
 मसुरिका, स्त्री, (मसुरेव । मसुरा + कन् । स्त्रियां
 टाप् । अत इत्वञ्च ।) कुट्टनी । इति शब्द-
 माला ॥ * ॥ वसन्तरोगः । तस्योत्पादनक्रिया
 टीका इति ख्याता । सा तु गोक्षतज-नर-
 गावज-मसुरिकापूयेन भवति । यथा,—
 "धेनुस्तन्यमसुरिका नराणाञ्च मसुरिका ।
 तज्जलं बाहुमूलाच्च शस्त्रान्तेन गृहीतवान् ॥
 बाहुमूले च शस्त्राणि रक्तोत्पत्तिकराणि च ।
 तज्जलं रक्तमिलितं स्फोटकज्वरसम्भवम् ॥"
 इति धन्वन्तरिकृतशक्तियोग्यः ॥
 तत्पर्यायः । पापयोगः २ रक्तवटी ३ मसुरी
 ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अथ मसुरिका-
 धिकारः । "तत्र मसुरिकाविप्रकृष्टनिदान-
 पूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
 'कटुस्त्रालवगन्धारविह्वलाध्यशनाशनैः ।
 दुष्टनिष्पावशकाद्यैः प्रदुष्टपवनोदकैः ।
 क्रुद्धग्रहेणान्नापि देशे दोषाः समुद्भवाः ।
 जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन मङ्गताः ॥
 मसुराकृतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसुरिकाः ॥'
 चारो यवचारः । विह्वलाध्यशनाशनैः कडा-
 दिविकृष्टान्तानामशनैः । अथ च व्यध्यशनाशनं
 व्यधिकमशनं व्यथनम् । दुष्टनिष्पावशकाद्यैः
 दुष्टेर्निष्पावशकाद्यैः । आद्यशब्दाध्वालुकादि-
 तैः । प्रदुष्टपवनोदकैः सविषकुसुमादिसंमर्गान्
 क्रुद्धग्रहेणान्नापि देशे देशे क्रुद्धग्रहा राहु-
 शनैश्चरादयस्तेषांभीषणादुद्वेष्टः यस्मिन् देशे
 क्रुद्धग्रहद्विष्टः तत्रापि मसुरिकोत्पत्तिरित्यर्थः ।

मसूरि

मसुराकृतिसंस्थाना मसुरस्य या आकृति-
 स्तद्वत्संस्थानमाकृतियामां ताः ॥ * ॥ अथ
 पूर्वैरूपमाह ।
 'तासां पूर्वैर्ज्वरः कण्डूगर्भभङ्गोऽरतिर्भ्रमः ।
 त्वत्ति शोफः सर्वैरगर्गैर्नेत्ररागस्तथैव च ॥'
 वातजामाह ।
 'स्फोटाः जलान्तरा रुक्तास्तीव्रवेदना-
 न्विताः ।
 कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनिलसम्भवाः ॥
 'सन्ध्यस्त्रिपत्रेणां भेदः कासः कम्पोऽरतिर्भ्रमः ।
 शोषस्ताल्मोज्ज्वलानां लण्णा चान्तिचयुता ॥'
 पैतकामाह ।
 'रक्ताः पीताः सिताः स्फोटाः सदाहास्तीव्र-
 वेदनाः ।
 भवन्त्यनिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ॥
 'विह्वेदश्चाङ्गमर्दश्च दाहस्तृणाकचिस्तथा ।
 सुखपाकोऽन्तिपाकश्च ज्वरस्तीव्रः सुदारुणः ॥'
 रक्तजामाह ।
 'रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तलक्षणाः ॥
 अथ कफजामाह ।
 'श्वेताः खिन्धाः शृङ्गं स्थूलाः कण्डूरा मस-
 वेदनाः ।
 मसुरिकाः कठोद्धताश्चिरपाकाः प्रकीर्णिताः ॥
 कफप्रसेकः स्तेमितं शिरोरुग्नाच्चगौरवम् ।
 क्षुब्धासः सारुचिनिद्रा तज्जलस्यसमन्विताः ॥
 सान्निपातिकीमाह ।
 'नीलाश्चिपटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महातण्डः
 पूतिस्त्रावाश्चिरं पाकाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥
 सप्रधातुगतामाह ।
 'मसुरिकाल्पचं प्राप्तास्तोयदुद्वुदसन्निभाः ।
 स्वल्पदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं सवन्ति च ॥
 त्वचं प्राप्ताः त्वच्छब्देनाच रस उच्यते रसा-
 अयत्नात् ॥ * ॥ रक्तस्यामाह ।
 'रक्तस्या लोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तनुत्वचः ।
 साध्या नात्यर्थदुष्टास्तु भिन्ना रक्तं सवन्ति च ॥
 साध्या रक्तस्या इत्यर्थः । नात्यर्थदुष्टास्तु अत्यर्थ-
 दुष्टशीणिताः पुनर्न साध्याः किन्तु कष्ट-
 साध्याः ॥ * ॥ मांसस्यामाह ।
 'मांसस्याः कठिनाः खिन्धाश्चिरपाकास्तनु-
 त्वचः ।
 गात्रशूलानिश्चं कण्डूर्मूर्च्छादाहलघान्विताः ॥
 मेदस्यामाह ।
 'मेदो जा मखलाकारा खद्वः किञ्चिदुन्नताः ।
 घोरज्वरपरीताश्च स्थूलाः खिन्धाः सर्वेदनाः ।
 सम्मोहारतिसन्तापाः किञ्चिदाभ्यो विनिस्तरन् ॥
 अस्थिमज्जागते प्राह ।
 'क्षुदा गात्रसमा रुक्ताश्चिपटः किञ्चिदुन्नताः ।
 मज्जस्या भ्रमसम्मोहवेदना रतिसंयुताः ॥
 भ्रमरं यव विह्वानि कुर्वन्त्यस्थौनि सवन्ति ।
 क्लिन्त्यन्ति मर्मधामानि प्राणानाशु हरन्ति ताः ॥
 गात्रसमाः गात्रतुल्यवर्णाः । चिपटः चिपि-
 टाकाराः । मज्जाग्रहणेनास्त्रोऽपि ग्रहणं

तदाधारत्वात् । अतएवामे भमरेणैव विद्वानि
कुशल्यस्थानि सन्त इति । मर्मधामानि
मर्मस्थानानि ॥ * ॥ शुक्रगतामाह ।

‘पक्ताभाः पिङ्काः स्निग्धाः श्लक्ष्णाश्चाथ-
वदन्ताः ।

स्तमित्यारतिसम्प्लोहदाहोन्मादमन्तिताः ॥
शुक्रगाया मसूर्यास्तु लक्षणानि भवन्ति हि ।
निर्दिष्टं केवलं चिह्नं जीवन्तु न दृश्यते ॥
पक्ताभाः पक्ताकाराः न तु पक्ताः । श्लक्ष्णाः
कीमन्ताः । निर्दिष्टं केवलं चिह्नं मत्वस्या-
स्त्रिकृत्वा युक्ता यतो जीवन् न दृश्यते ।
समाप्येता दोषहेतुं विना न भवन्ति । दोष-
मन्तरेण रसादिदुष्टैरभावादित्यत आह ।
‘दोषमिभ्यस्तु सभेता दृष्ट्या दोषलक्षणेः ॥’
‘मर्मजामाह ।

‘कण्ठरोधात्तृती तन्ना प्रलापारतिसंयुताः ।
दुश्चिकित्साः समुद्दिष्टाः पिङ्काश्चर्मसंज्ञिताः ॥’
रोमान्तिकामाह ।

‘रोमकूपोन्नतिसमा रागिरथः कफपित्तजाः ।
कासारोचकसंयुक्ता रोमाश्चल्वरपूष्पिकाः ॥’
साध्याः प्राह ।

‘त्वग्गता रक्तगच्छेव पित्तजाः श्लेष्मिणास्तथा ।
श्लेष्मपित्तजत्वाश्चैव मुखसाध्या मसूरिकाः ।
इमा विनापि क्रियया प्रशाम्यन्ति शरी-
रिणाम् ॥’

त्वग्गता रसगताः ॥ * ॥ कष्टसाध्यतमाः प्राह ।
‘गतजा वातपित्तोष्ण वातश्लेष्मज्ज्वाला यः ।
कष्टसाध्यतमास्तास्तु यत्रादेता उपाचरेत् ॥’
असाध्याः प्राह ।
‘असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां यस्यामि
लक्षणम् ।

प्रवालसदृशाः काश्चिन्त काश्चिज्जम्बुफलोपमा ।
लोहजालसमाः काश्चिद्वसमीफलसन्निभाः ॥
आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥
प्रवालसदृशा इत्यादि । आसां प्रवालजम्बुफल-
लोहगुटिकातमीफलसदृश्यं वर्णान् । अनुक्त-
वर्णसंयकार्यमाह । आसां बहुविधा वर्णा
इति ॥ * ॥ अपराधासाध्याः प्राह ।
‘कासो हिक्का प्रमोहश्च ल्वरस्त्रीवः सुदारुणः ।
प्रलापारतिसम्प्लोहं दृष्ट्वा दाहोऽतिघूर्णता ॥’
दाहस्थाने दौर्गत्य इति च पाठः ।
‘मुखेन प्रसवेदक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा ।
कण्ठे घुर्भूरकं कृत्वा श्वसित्यथदानम् ॥
मसूरिकाभिभूतस्य यस्थेतानि भिषग्वरेः ।
लक्षणानीह दृश्यन्ते न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥’
मसूरिकास्वरिणमाह ।
‘मसूरिकाभिभूतो यो भ्रष्टं घ्राणेन निश्चसेत् ।
स भ्रष्टं त्यजति प्राणान् दृष्ट्वात्तां वायुदूषितः ॥
वायुदूषितः अपमानकादिवातथाधिदूषितः ॥
मसूरिकाभिः शोथविशेषमाह ।
‘मसूरिकाभिः शोथः स्यात्तत्तुर्परे मणिवन्धके ।
स शोषकतोऽपि दुश्चिकित्सः सुदारुणः ॥’

दुश्चिकित्सः कष्टसाध्यः । दुःशब्दोऽत्र निषेधे
तन्नामाध्य इत्येके ।

‘काश्चिदिनापि यत्नेन सिध्यन्त्यासु मसूरिकाः ।
दृष्टाः कष्टतराः काश्चित् काश्चित् सिध्यन्ति
वा न वा ॥

काश्चिन्नेव तु सिध्यन्ति साध्यमानाः प्रयत्नतः ॥’
अथ मसूरिकायाश्चिकित्सा ।

‘मसूरिकायां कुठोक्ता लेपनादिक्रिया हिता ।
पित्तश्लेष्मविसर्पेत्तक्रिया चात्र प्रशस्यते ॥
श्वेतचन्दनकल्कोक्तं हिलमोचीभयं द्रवम् ।
पिबेन्मसूरिकारम्भं नैव वा केवलं रसम् ॥’
हिलमोचिका शाकविशेषः । हुरहुर इति
लोके ।

‘हं पञ्चमूल्यौ रास्त्रा च धातुशरीरं दुरालभा ।
साध्यतं धान्यकं सुस्तं जयंदातमसूरिकाम् ॥
भक्षिष्ठा बहुपातमन्त्रशरीरोद्भूतस्त्वथः ।
धातुजायां मसूर्या स्यात् प्रलेपः सृष्टो हिताः ॥’
बहुपादटः ।

‘गुडं चो मधुकं त्राक्षा मोरटं दाडिमैः सह ।
पाककाले प्रदातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥
तेन कृप्यति नो वायुः पाकं यान्ति मसूरिकाः ।
मसूरिकासु सुञ्जीत शालान् सुज्ञानं मसूर-
कान् ॥

रसं मधुरमेवाद्यात् मत्स्यवश्चाण्यमात्रकम् ।
पटोलमूलं कथितं मोरटं सुरसं तथा ॥
पटोलमूलं कथितमित्यत्र पटोलं कथितश्चेति
वा पाठः ।

‘व्यादादेव मसूर्यास्तु पित्तजायां प्रयोजयेत् ।
निम्बपर्पटकः पाठा पटोलश्चन्दनद्वयम् ॥
उशीरं कटुका धात्री तथा वासा दुरालभा ।
रणां पानं शुभं शीतसुत्तमं शर्करान्वितम् ॥
मसूर्यां पित्तजायान्तु प्रयोक्तव्यं विज्ञानता ॥
दाहं ल्वरं विसर्पं च व्रणे पित्ताधिक्येऽपि च ।
मसूर्यां रक्तजा नाशं यान्ति शोणितमाद्यर्गः ॥
वासासुक्तकभूनिम्बत्रिफलचन्दनमात्रकम् ।
पटोलारिष्टकं वापि काथयित्वा समात्रिकम् ।
पिबेत्तेन प्रशाम्यन्ति मसूर्यः कफसम्भवाः ॥’
इन्द्रः इन्द्रधनुः ॥ * ॥

‘शरीरोद्भूतत्वग्भ्यां खदिरारिष्टैर्जलेः ।
वर्कोत्थान् मसूर्येषु लेपः पित्तोत्थितान् च ॥ * ॥
निम्बपर्पटकः पाठा पटोलः कटुरोहिणी ।
चन्दनं हि उशीरश्च धात्री वासा दुरालभा ॥
राध निम्बादिकः काथः पीतः शर्करयान्वितः ।
मसूर्यो सर्वत्रां हन्ति ल्वरवोमर्पसंयुताम् ॥ * ॥
उत्थिता प्रविशेद्वा च तां पुनश्चाहृतो नयेत् ।
काथनारस्तवः काथत्वाप्यचूर्णयिष्यन्तः ॥’
ताथं गुणगमनिकम् ।

‘घात्रीफलं समधुकं कथितं मधुसंयुतम् ।
मुखे कण्ठे व्रणे जाति मण्यार्थं प्रशस्यते ॥ * ॥
अन्तर्गोः सर्कं प्रशंसन्ति गवेषुमधुकास्त्रुना ।
गवेषुगवेषुका । गवेषुया इति लोके ।
मधुकं त्रिफला मूत्रा दाडिमी त्वक् नीलसुत्पलम् ।

उशीरलोभमक्षिष्ठा प्रलेपाश्चोतने हिताः ।
नश्यन्त्यनेन दृग्गता मसूर्यो न भवन्ति च ॥
प्रलेपं चक्षुषोर्दद्याद्द्वारस्य वल्कलेः ।
पञ्चवल्कनचूर्णेन केदिनीमधुनयेत् ।
भस्माना केचिदिच्छन्ति केचिन्नीमयरंयुता ॥
सुषवीपत्रनिर्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ।
रोमजल्वरसंयुक्तप्रणानां शान्तये पिबेत् ॥’
निर्यासं द्रवम् ॥ * ॥ अथ मसूरिकाभेदस्य
शीतलाया अधिकारः । तत्र शीतलाया रूप-
माह ।

‘देया शीतलयाक्रान्ता मसूर्यव हि शीतला ।
ल्वर एव तथा भूताधिष्ठितो विषमल्वरः ।
सा च सप्तविधा स्याता तासां भेदान् प्रपद्यते ॥
ल्वरपूष्पा वृद्धनस्फोटैः शीतला वृद्धनी भवेत् ।
सप्ताद्यान्निःसरत्वेया सप्ताहात् पूर्णतां व्रजेत् ॥
तत्तत्तृतीये सप्ताहे शुष्यति स्वस्वति स्वयम् ।
तासां मध्ये यदा काश्चित् पाकं गत्वा स्फुटं
सवेत् ॥

तत्रावधूतनं कुर्याद्वनगोमयभस्माना ।
निम्बसत्वत्रशाखाभिर्मन्त्रिकामपसारयेत् ॥
जलस्य शीतलं दद्यात् ल्वरेऽपि न तु दापयेत् ।
स्थापयेत्तं स्थले पूते रस्ये रक्षति शीतले ॥
नाशुचिः संस्पृशेत्तन् न च तस्यान्तिकं व्रजेत् ।
वृद्धो भिषजो नात्र भेषजं योजयन्ति हि ॥
केचित् प्रयोजयन्त्येव भवन्तेषामथ भवे ॥ * ॥
ये शीतलेन सलिलेन विपिप्य सत्यक्
विष्वाशजीजसहितो रजनौ पिबन्ति ।
तयो भवन्ति न कदाचिदप्योह देहे
पीडाकरा जगति शीतलिका विकाराः ॥
मोचारसेन सहितं मितचन्दनेन
वासारसेन मधुकं मधुकेन वाय ।
व्यादौ पिबन्ति सुमनाः स्वरसेन मिश्रं
ते नापुवन्ति भुवि शीतलिकाविकारान् ॥
मोचारसेन कदलीस्तम्भजलेन । मधुकेन वाय
अथवा मधुना । व्यादौ पूष्करूपं ल्वरागमन-
मात्रे । सुमनाः स्वरसेन जातोपचरसेन ।
‘शीतलासु क्रिया कार्या शीतला रक्षया सह ।
बभ्रीथान्निम्बपत्राणि परिणो भवनान्तरे ॥
कदाचिदपि नो कार्यमुच्छिद्यस्य प्रवेशनम् ।
स्फोटिष्वधिकदाहेषु रक्षारंगूल्करो हिताः ॥
तेन ते शोथमायान्ति प्रपाकं न भजन्ति च ।
रक्षारंगूल्करः शुष्कगोमयभस्मचूर्णतः ॥
चन्दनं वासको सुस्तं गुडं चो द्राक्षया सह ।
रणां शीतकषायस्तु शीतला ल्वरनाशनः ॥’
शीतकषायो हिमः ।
‘अपहोमोपहारैश्च दानसख्ययगाचर्चनेः ।
विप्रगोशम्भगौरीणां पूजनेऽपि समं नयेत् ॥
स्त्रीचक्षुः शीतलादेयाः पठेत् शीतलिनोऽन्तिके ।
आक्षयः अथवा युक्तस्तेन शान्त्यति शीतला ॥
स्फुटं उवाच ।
भगवन् ! देवदेवेश ! शीतलायाः क्लेशं शुभम् ।
वक्तुमर्हस्यशेषिण विस्फोटकभयापहम् ॥

मस्क

ईश्वर उवाच ।

नमामि शीतला देवीं रामभर्यां दिगम्बरीम् ।
मार्जनीकलसोपेतां सुपीलङ्गतमस्तकाम् ॥
वन्देऽहं शीतला देवीं सर्वरोगभयापहाम् ।
यामासाद्य निर्वर्तेत विस्फोटकभयं भूतम् ॥
शीतले शीतले चेति यो ब्रूयाद्वाहपोहितः ।
विस्फोटकभयं घोरं क्षिप्रं तस्य प्रणशति ॥
यत्नामुदकमध्यं तु धृत्वा संपूजयेन्नरः ।
विस्फोटकभयं घोरं कुले तस्य न जायते ॥
शीतले ज्वरदग्धस्य पूतिगन्धगतस्य च ।
प्रनष्टचक्षुषः पुंसस्त्वामाहुर्जीवनौघधम् ॥
शीतले तनुजान् रोगान् वृणां हरसि दुस्तरान् ।
विस्फोटकविशीर्णानां त्वमेकाग्रतवाधर्मा ॥
गलगण्डग्रहा रोगा ये चाप्ये दारुणा वृणाम् ।
त्वदनुष्ठानमात्रेण शीतले यान्ति ते क्षयम् ॥
न मत्तो नौघं किञ्चित् पापरोगस्य विदते ।
त्वमेका शीतले ! ज्ञात्री नात्यां पश्यामि देव-
ताम् ॥

मृणालतनुसदृशीं नाभिद्वन्द्वमस्थिताम् ।
यत्नां विचिन्तयेद्देवीं तस्य मृत्युर्न जायते ॥
अष्टकं शीतलादेया यः पठेन्नानवः सदा ।
विस्फोटकभयं घोरं कुले तस्य न जायते ॥
श्रोतयं पठितयश्च नरेभ्यस्तिसमन्वितैः ।
उपसर्गविनाशाय परं स्वस्थयनं मधुम् ॥
शीतलाष्टकमेतद्धि न देयं यस्य कस्यचित् ।
दातव्यं हि सदा तस्मै भक्तिश्रद्धान्वितो हि
यः ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे शीतलाष्टक-
स्तोत्रं समाप्तम् ॥” इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे
चतुर्थो भागः ॥

मस्करिका, स्त्री, मशहरि । मगरि इति भाषा ।
यथा—

“दंष्ट्राश्च मशकाश्चैव वर्णकाले निवारयेत् ।
मस्करिकाभिः प्रातृत्य मच्चशायिनमच्युतम् ॥”
इति पाक्षी क्रियायोगसारं १२ अध्यायः ॥

मसुरी, स्त्री, (मस्कर + स्तिर्या डीप् ।) पाप-
रोगः । इति मेदिनी । रे, २०१ ॥ स तु वसन्त-
रोग इति प्रसिद्धः । विष्टत् । रक्तविष्टत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मखण्डं, त्रि. (मखणोति दीयते इति । ऋण दीप्ता
+ रुपपठेति कः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
अक्षकेशम् । अश्वम् । इति मेदिनी । खे, ७० ॥
(यथा, रघुवंशटीकास्मै मल्लिनाथः ।

“करुणामखण्डेः कटाक्षपानेः
कुरु मामख ! लघार्थसार्थवाहम् ॥”)

मखणा, स्त्री, (मखण + स्तिर्या टाप् ।) उमा ।
इति मेदिनी । खे, ७० । मखीना इति भाषा ॥

मस्क, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) दन्त्यमध्य इति दुर्गा-
सिंहः । किपि संयोगादलोपे मक् । मूर्धन्य-
मध्य इत्येके । किपि संयोगान्तलोपे मट् । ड,
मस्कते । इति दुर्गादासः ॥

मस्कः

मस्करः, पुं, (मस्कते गच्छत्यनेनेति । मस्क +
बाहुलकादरः । यद्वा, मकर + “मस्करमस्क-
रिणी वेणुपरिव्राजकयोः ।” ६ । १ । १५४ । इति
सुट् निपात्यते । इति काशिका ।) वंशः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १६१ ॥ रत्नवंशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मस्करी, [न] पुं, (मस्कते इतस्ततो गच्छत्यनेनेति ।
मस्क + बाहुलकादरः । मस्करी दण्डः सोऽ-
स्यस्येति । मस्कर + इनिः । यद्वा, मा कर्तुं
वर्म निषेद्धं शीलमस्य । “मस्करमस्करिणी
वेणुपरिव्राजकयोः ।” ६ । १ । १५४ । इति
इनिर्निपात्यते ।) भिक्षुः । इत्यमरः । २ । ७ ।
४७ ॥ (यथा, भट्टिकाथि । ५ । ६३ ।
“अधीयन्नामविद्धियां धारयन् मस्करिव्रतम् ।
वदन् यदङ्गुलिस्फोटं भूलेपघ्नं विलोकयन् ॥”)
चन्द्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मसृज, औ श टु औ स्त्रानि । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-अक०-अनिट् ।) दन्त्य-
मध्यः किपि संयोगादलोपे मक् । औ, मसृजः ।
श, मज्जती मज्जन्ती । ट, मज्जयुः । अमाङ्गित् ।
स्त्रायतेऽनेनेति स्त्रानमिह जलान्तःपवेशः ।
मज्जति प्रस्तरी जले । इति दुर्गादासः ॥

मस्तं, स्त्री, (मस्यते परिमीयते । मस् परिमाणे +
क्तः ।) मस्तकम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा,
अमरटीकायां मनुष्यवर्ग । ६५ । रघुनाथ
चक्रवर्तिधृतश्लोकः ॥

“दण्डकमण्डलुमण्डितदस्तः

सुललिततिलकविभूषितमस्तः ॥”)

मस्तकः, पुं, स्त्री, (मस्यते परिमीयते । मस्
+ “दण्डाग्निभ्यां तक्तृन् ।” उणा० ३ । १४८ ।
इत्यत्र । “बाहुलकान् मस्यतेरपि तक्तृन् ।”
इत्युक्तनदत्तोक्ता तक्तृन् ।) प्रधानाङ्गम् । माया
इति भाषा ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १४ ।
७८ ।

“विभ्रतुं क्लेशमवाप्नोति मोक्षेव शिरसा

शिलाम् ।

चतुर्लामोऽहर्निशं भारपीडाशयित

मस्तकः ॥”)

तत्प्रायः । उत्तमाङ्गम् २ शिरः । ३ शीर्षम् ४
मूर्धा ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ सुण्डम् ६
शिरम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ वराङ्गम् ८ ।
इति जटाधरः ॥ कम् ९ पुण्ड्रम् १० मौलिः ११
कपालम् १२ केशभूः १३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मस्तम् १४ । इति द्विरूपकोषः ।)
तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“क्षत्राकारेः शिरोभिस्तु वृषा निम्नशिरा धनी ।
क्षिपिटेऽपि पितुर्मृत्युर्गवाट्पाः परिमण्डलेः ॥
घटमूर्द्धा पापवर्चिर्धनाद्यैः परिवर्जितः ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

मस्तके अधीमुखसहस्रदण्डकमलमस्ति तत्
कर्णिकायां परमात्मा तिष्ठति । यथा । स्वाङ्ग
उत्तानी करौ कृत्वा सोऽहमिति जीवात्मानं

मस्तुलु

हृदयस्थं दीपकनिकाकारं मृलाधारस्थकुल-
कुण्डलित्वा सह सुसम्भावर्जना मृलाधारस्थाधि-
ष्ठानमग्निरानाधनविशुद्धाश्चाख्यष्टकानि
भित्त्वा शिरोऽवस्थिताधोमुखसहस्रदण्डकमल-
कणिकान्तार्गतपरमात्मनि संयोज्यत्यादि तत्त्व-
सारः ॥ तथा च ।

“सुसम्भावर्जना सोऽहमिति मन्त्रेण योजयेत् ।
सहस्रारे शिरःस्थाने परमात्मनि देशिकः ॥”

इति गौतमीयतन्त्रम् ॥

मस्तकस्त्रेहः, पुं, (मस्तकस्य स्त्रेहः ।) शिरो-
मञ्जा । यथा,—

“गोदन्तु मस्तकस्त्रेहो मस्तिष्को मस्तुलुङ्गकः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥

मस्तकाख्यः, पुं, (मस्तकमिति आख्या यस्य ।)
वृक्षशिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मस्तदारु, स्त्री, (मस्तं मस्तकमिव उच्छं दारु ।)
देवदारु । इति भावप्रकाशः ॥

मस्तमृत्तकं, स्त्री, (मृत्तमेव मृत्तकं स्वार्थे कन् ।
मस्तस्य मृत्तकम् ।) शिरोऽधः । इति शब्द-
चन्द्रिका । घाड् इति भाषा ॥

मस्तिष्कं, स्त्री, (मस्तं मस्तकं इत्यति स्वाधार-
त्वेन प्राप्नोतीति । इध गतो + कः । एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) मस्तकभववृत्ताकारस्त्रेहः ।
मगज इति पारस्यभाषा ॥ तत्प्रायः । गोर्धम्
२ । इत्यमरः । ३ । ६ । ६५ ॥ गोर्धम् ३ मस्तक-
स्त्रेहः ४ मस्तुलुङ्गकः ५ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २८६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । १ ।
“यत्नां शीर्षाद्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया विष्टवामि
त ॥”)

मस्तु, स्त्री, (मस्यति परिणमतीति । मस् +
“मितानगमिमसि सस्यविधाः क्रुशियन्तु ।”
उणा० १ । ७० । इति तुन् ।) दधिभव-
मण्डम् । दधिर मातु इति भाषा ॥ इत्यमरः
२ । ६ । ६४ ॥ दधिजलम् । द्विगुणवारियुतं
दधि । अस्य गुणाः ।

“उष्णस्त्रं क्षुत्पित्तदं अमहरं वस्यं कषायं सरं
शुक्तिच्छन्दहरं तपोदरगदलोद्याशं मां नाश-

नम् ।

श्रोतःशुद्धिकरं कफानिलहरं । वष्टमशूलापहं
पाण्डुधासविकारगुल्मशमनं मस्तु प्रशस्तं लघुम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“मस्तु क्षमहरं स्वल्पं लघु भुक्ताभिलाषजत् ।
श्रोतोविशोधनं ज्ञादि कफवृण्णाविलापहम् ॥
अवृष्यं प्रीणनं शीघ्रं भिन्नति मलसंग्रहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मस्तुलुङ्गः, पुं, (मस्तु इव लिङ्गे सादृश्यमस्य ।
एषोदरादित्वात् इकारस्य उकारः ।) मस्ति-
ष्कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते
रत्नस्थाने २३ अध्यायः । “भिन्ने वा शिरःकपाले
यत्र मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषलिङ्गप्रादुर्भावः
वासन्वासौ वा यस्तेति ॥”)

महङ्गः

मस्तुल्लङ्गः, पुं, (मस्तुल्लङ्ग + स्वार्थे क्त्वं) ।
मस्तिष्कम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥
मह, पूजे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) महति । इति दुर्गादासः ॥
मह, इ क त्विषि । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ क, मंहयति । त्विषि
दीप्ति । इति दुर्गादासः ॥
मह, इ ङ ङङी । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, मंहयते । ङ, मंहते ।
इति दुर्गादासः ॥
मह, त् क पूजे । इति कविकल्पदमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) महयति । इति
दुर्गादासः ॥
महः, पुं, (महते पूज्यतेऽस्मिन्निति । मह + “पुंमि
मंज्ञायां चः प्रायेण ।” ३ । ३ । ११८ । इति
चः । मह + अच् इत्युज्ज्वलदत्तः । १४ । २८ ।)
उत्सवः । इत्यमरः । १ । ७ । १२८ ॥ (यथा,
माघि । ६ । १६ ।
“न खलु दूरगमोऽप्यतिवर्जने
महमसाविति बन्धुनयोद्दिनेः ॥”
महते पूज्यते इति ।) तेजः । इति मेदिनी ।
हे, ७ ॥ यज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
हरिवंशे । ७१ । १८ ।
“तस्मात् प्रावृषि राजानः सर्वे शक्रं सुदायुताः ।
महेः सुरेशमर्षेण वयमन्ये च मानवाः ॥”)
महिषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (त्रि, महत् ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ६१ । ८ ।
“महे वृणते नान्यं त्वत् ॥”
“महे महति ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
महः, [स] स्त्री, (महते पूज्यतेऽस्मिन्निति ।
मह + “सर्वेधातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ । १८८ ।
इति असुन् ।) उत्सवः । (महते पूज्यते इति ।
मह + असुन् ।) तेजः । इति मेदिनी । से, १० ॥
(यथा, रघुटीकारम्भे मल्लिनाथः ।
“अन्तरायतिमिरोपशान्तये
शान्तपावनमस्मिन्वेभ्यम् ।
तं नरं वपुषि कुम्भरं रुखे
ममहे किमपि तुन्दिलं महः ॥”
महन्ते पूज्यन्ते देवादयोऽस्मिन्निति । मह +
असुन् ।) यज्ञः । इति शब्दरत्नावली ॥ (उद्-
कम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥ पूज्यमाने, त्रि ।
यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २० । ६ ।
“जिह्वा मे भद्रं वाक्काहो मनो मन्युः खरान्
भामः ॥”
“वाक् वागिन्द्रियं महः पूज्यमानास्तु ।” इति
तद्भाष्ये महीधरः ॥ महति । यथा, ऋग्वेदे ।
८ । २३ । १६ ।
“महो राधे तसुत्वा सम्प्रीमहि ।” “महो
महते राधे धनाय ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
महङ्गः, पुं, (महः कायति प्रकाशयतीति ।
मह + क् + कः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
बहुतामोदः । इति जटाधरः ॥

महती

महत्, स्त्री, (मह + अति । निपातितच् ।)
राज्यम् । इति मेदिनी । ते, १४० ॥ (यथा,
छान्दोग्योपनिषदि । ५ । २ । ४ ।
“अथ यदि महत्त्वं मविदमावास्यायां दीजिता
पौर्णमास्या राज्ञौ इत्यादि ॥” अक्ष । यथा,
महाभारते । ३ । १२० । ४४ ।
“श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत् ॥”
उद्कम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥)
महत्, त्रि, (महते पूज्यतेऽमौ इति । मह +
“वर्षमाने एषदृष्टन्महत्त्वं गच्छत्ययम् ।” उणा०
२ । ८४ । इति अतिः निपात्यते ।) महान् ।
महती । बहुः । इति मेदिनी । ते, १४० ॥
तत्पण्यायः । विशङ्कटम् २ एषु ३ दृष्टम् ४
विशालम् ५ एषुलम् ६ वङ्गम् ७ उरु ८ ।
विपुलम् ९ । इत्यमरः । २ । १ । ६० ॥ पुलम्
१० विस्तीर्णम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघो । १२ । ४० ।
“तस्मिन् रामश्रोतुस्ते बले महति रत्नसाम् ॥”)
तद्देशिकपण्यायः । अक्षः २ ऋष्यः ३ दृष्टम् ४
उत्तितः ५ तवसः ६ तविषः ७ महिषः ८ अम्भः
९ ऋषुचाः १० उच्चाः ११ विहायाः १२ यज्ञः १३
ववन्ति १४ विवन्ति १५ अम्भः १६ माहिजः
१७ गभीरः १८ ककुब्जः १९ रभसः २०
ब्राधनः २१ विरपणी २२ अद्भुतम् २३ वैदितः २४
वह्निवत् २५ । इति पञ्चविंशतिस्मैहमामानि ।
इति वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥ * ॥ (प्रकृते-
राद्योविकारः । यथा, सांख्यसूत्रम् । १ । ६१ ।
“सत्त्वजस्तमसां सामावस्था प्रकृतिः प्रकृते-
र्महान् महतोऽहङ्कारः ॥” इति ॥) मह-
त्त्वस्य श्लाघादिशब्दविशेषाणां पूर्वं प्रयोग-
निषेधो यथा,—
“शक्ते तेजो तथा मामे वेद्ये ज्योतिषिके द्विजे ।
यात्रायां पथि निद्रायां महत्त्वो न दीयते ॥”
इति भट्टिप्रथमस्वर्गायचतुर्थश्लोकोटीकायां
भरतः ॥
महती, स्त्री, (महत् + डीष् ।) वल्लकीभेदः ।
इति मेदिनी । ते, १४० ॥ नारदवीणा । दृष्टम्-
प्रमाणा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
शिशुपालवधे । १ । १० ।
“स्फुटीभवद्ग्यामविशेषमृध्ना-
मवेत्तमार्णं महतीं सुकुर्मुहुः ॥”)
दृष्टी । वार्ताकी । इति राजनिघण्टुः ॥ (कुश
ह्रीपस्यनदीविशेषः । यथा, मात्स्ये । १०१ । ७४ ।
“महती सप्तमी प्रोक्ता पुनश्चैषा धृतिः स्मृता ।
अन्यास्ताभ्योऽपि सञ्जाता शतशोऽप्यसह-
स्रशः ॥”
पारिपात्रनिर्गतनदीविशेषः । यथा, मात्स्ये ।
११३ । २३—२४ ।
“वर्णाशा चन्दना चैव कावेरी महती तथा ।
पारा चर्मखली पुण्या विदुषा वेणुमवापि ।
शिखा द्व्यवली कुन्ती च पारिपात्राश्रिताः
स्मृताः ॥”)

महर्षी

महर्षीदादशी, स्त्री, (महर्षीति ख्याता दादशी ।)
अवगदादशी । यथा,—
“मासि भाद्रपदे शुक्ले दादशी अवगन्विता ।
महर्षी दादशी श्रिया उपवासे महाफला ॥”
इति गारुड १४१ अध्यायः ॥
महत्त्वं, स्त्री, (महत् तत् तत्त्वश्चेति ।) तत्-
विंशतितत्त्वान्तर्गतद्वितीयतत्त्वम् । तत्तु प्रकृते-
रुत्पन्नम् । सभट्टिबुद्धिस्वरूपम् । तत्तु पर्यायः ।
यथा,—
“महानात्मा मतिरिगुणैर्जिणुः शम्भुश्च वीर्य-
वान् ।
बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा ख्यातिर्धृतिः स्मृतिः ।
पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाज्यते ।
तं जानन् ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं नाधि-
गच्छति ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥
अपि च ।
“एका सृष्टिस्तयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सविकारात् प्रधानास्तु महत्त्वं प्रजायते ॥
महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ।
अहङ्कारश्च महतो जायते मानवर्द्धनः ॥”
इति मात्स्ये २ अध्यायः ॥
महत्तरः, पुं, स्त्री, (अयमनयोरेतद्विशेषेन महान् ।
महत् + तरप् ।) शूद्रः । यथा,—
“शूद्रः स्यात् पादजो दासो ग्रामकूटो मह-
त्तरः ।”
इति चिकावशेषः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ५ । ३४ ।
“केनायं रक्षितोऽज्ञेति सोऽष्टवक्त्र महत्तरान् ।
ते च न्यवेदयस्तस्मै कर्तारं तिलकस्य माम् ॥”)
अतिशयमहति, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
७ । १६६ । ४६ ।
“दृष्टं भृशदृष्टं सर्वदेवेरभिष्टुतम् ।
अयोध्यासमग्रभ्यश्च दृष्टं दृष्टं महत्तरम् ॥”)
महत्त्वं, स्त्री, (महत् + त्व ।) महतो भावः ।
यथा, भाषापरिच्छदे ।
“महत्त्वं षड्विधं हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥”
“महत्त्वं षड्विधं इति । द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वं
समवायसम्बन्धेन कारणम् । द्रव्यसमवेतानां
गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवाय-
सम्बन्धेन । द्रव्यसमवेतसमवेतानां रूपत्वादीनां
प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसम्बन्धेन कार-
णम् ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ (शेष्ठत्वम् ।
यथा, रामायणे । १ । १ । १०१ ।
“जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥”
“महत्त्वं श्रेष्ठम् ॥” इति तट्टीका ।)
महर्षीकः, पुं, (महर्षासौ लोकश्चेति । कर्म-
धारयः ।) भूरादिसप्तलोकान्तर्गतचतुर्थलोकः ।
यथा,—
“भूर्भुवः स्वर्गमहर्षेय जनश्च तप एव च ।
सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्तिताः ॥
चतुर्मुखदिनस्यान्ते जगदेतच्चराचरम् ॥

महसं

तदा हि दह्यते सर्वं त्रैलोक्यं भूर्भुवः।
जनं प्रयाति तापार्ता महर्लोकनिवासिनः ॥”

इति वङ्गपुराणम् ॥

“चतुर्थं तु महर्लोकं तिष्ठन्ति कल्पवासिनः ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

महर्षी, स्त्री, (महती चार्षी ऋषभी चेति
कल्पेधारयः।) कपिकर्कः। इति राजनिर्घण्टः ॥

महर्षिः, पुं, (महर्ष्यासौ ऋषियेति।) वामादिः।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य व्युत्पत्त्यादियथा—

“ऋषिर्हि मागतो धातुर्विद्यामन्वतपःश्रुतेः।

गव सन्निचयो यस्माद् ब्राह्मणश्च तत्तत्त्वयिः ॥

विश्वसिमाकामन्तु बुद्ध्या व्यक्तित्वयिस्त्वयम्।

ऋषते परमं यस्मात् परमर्षित्ततः स्मृतः ॥

गत्वर्थाद्वसतेर्धातोर्नामनिर्वृत्तिकारणम्।

यस्मादेव स्वयम्भुवस्तस्माच्च ऋषिता मता ॥

तेनैश्वराः स्वयम्भुता ब्रह्मणो मानसाः सुताः।

विवर्द्धमानेस्तैर्बुद्ध्या महान् परिगतः परः ॥

यस्माद्विषः परत्वेन महर्षिस्तस्मान्महर्षयः।

ईश्वराणां सुतास्तैषां मानसाश्चौरमाच वै ॥

ऋषयस्तत्परत्वेन भूतादिऋषयस्ततः।

ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद्भर्मसम्भवात् ॥

परत्वेनर्षयस्तै वै भूतादिऋषिकास्ततः।

ऋषीकाणां सुता ये वै विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः ॥

श्रुत्वा ऋषं परत्वेन नाम तस्मान् श्रुतर्षयः।

अथक्तात्मा महानात्माहङ्कारात्मा तथैव च ॥

भूतात्मा चैन्द्रियात्मा च तेषां ज्ञानमुच्यते।

इत्येवम्विजात्यस्तु पञ्च तान् नामभिः प्रदृशु ॥

भृगुर्मरीचिरित्रिष्य अङ्गिराः पुलहः क्रतुः।

मनुर्दक्षो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ॥

ब्रह्मणो मानसा च्येते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः।

परत्वेनर्षयस्तस्माद्भूतास्तस्मान्महर्षयः ॥”

इति मातृ १२० अध्यायः ॥

महर्लोकः, पुं, (महत् स्त्रीरक्षादिरूपान् विपु-
लान् भारानित्यर्थः लाति शृङ्गातीति। ला +

“आतोऽनुपसर्गः कः।” इ। २। ३। इति

कः। ततः स्वार्थे कन्। यदा, महर्लोकं चरित्र-
गुणं लक्षति आस्वादयतीति। लक् आस्वादे +

अच्।) अन्तःपुररत्नकः। तत्पर्यायः। सौवि-
दक्षः २ कसुकी ३ स्थापत्यः ४ सौविदः ५ विदाङ्कः

६। इति जटाधरः ॥ सौविदक्षकः ७ अन्त-
र्विशिकः ८। इति शब्दरत्नावली ॥

महर्लोकः, पुं, (महान् चरित्रगुणं लिखतीति।
महत् + लिख + कः। एषोदरादित्वात् साधुः।)

अन्तःपुररत्नकः। खोजा इति भाषा ॥ तस्य

लक्षणं यथा,—

“सुक्लशून्योऽनुपस्थो यः स्त्रीसुभावो मह-
र्लोकः ॥”

इति शब्दमाला ॥

महसं, स्त्री, (महत्ते पूज्यतेनेनेति। मह +
“अत्यविचमितामिनीति।” उणा० २। १२०।

इति असच्।) ज्ञानम्। प्रकारः। इत्युणादि-
कोषः ॥

महाका

महा, स्त्री, (महत्ते पूज्यते इति। मह + घ।
स्त्रियां टाप्।) गोपवल्ली। इति शब्दचन्द्रिका।

गोरक्षचाकुलिया इति भाषा ॥ स्त्रीगवी।

इति शब्दरत्नावली ॥

महाकच्छः, पुं, (महान् विपुलः कच्छो जल-
प्रायदेशीत्यर्थः।) समुद्रः। वरुणः। इति

मेदिनी। छे, ६॥ पञ्चतः। इति शब्दरत्नावली ॥

महाकण्टकिनी, स्त्री, (महती चार्षी कण्टकिनी
चेति।) विश्वसारकम्। इति शब्दचन्द्रिका।

फणिमनसा इति भाषा ॥

महाकन्दः, पुं, (महर्ष्यासौ कन्दश्चेति।)
रमोनकः। इत्यमरः। २। ४। १४८॥ रत्न-

कम्। इति शब्दरत्नावली ॥ चाणक्यरत्नकम्।

रत्नलङ्घनम्। राजपलाण्डः। इति राज-

निर्घण्टः ॥

महाकपिलः, पुं, (महर्ष्यासौ कपिलश्चेति।)
विश्वरूपः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महाकरञ्जः, पुं, (महर्ष्यासौ करञ्जश्चेति।)

करञ्जविशेषः। वड् करञ्जा इति भाषा ॥ तत्

पर्यायः। वड्गुण्या २ हस्तिचारिणी ३ उद-

कीर्णः ४ विषग्नो ५ काकप्री ६ महर्हस्तिनी ७

शारङ्गेष्टा ८ मधुमती ९ रसायनी १० हस्ति-

रोहणकः ११ हस्तिकरञ्जकः १२ सुमनाः १३

काकभाण्डो १४ मधुमता १५। अस्य गुणाः।

तीक्ष्णत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। विषकण्ड-

विचर्षिकाकुष्ठत्वगदीपव्रणनाशित्वम्। इति

राजनिर्घण्टः ॥

महाकर्णिकारः, पुं, (महर्ष्यासौ कर्णिकारश्चेति।)

आरम्वधः। इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकायः, पुं, (महान् कायोऽस्य।) नन्दी।

स च शिवदारपालः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, महाभारते। १३। १५०। २४।

“नन्दीश्वरो महाकायो ग्रामणीर्वृषभध्वजः ॥”)

हस्ती। इति केचित् ॥ (महान् कायः शरीर-

मिति।) वृहत् शरीरम् ॥ तद्वति, त्रि ॥ (यथा,

महाभारते। १। १५६। ३२।

“महाजवं महाकायं महामायमग्निमम् ॥”

स्त्रियां टाप्। कुमारानुचरभालगणविशेषः।

यथा, महाभारते। ६। ४६। २४।

“रौहिताक्षी महाकाया हरिपथरा च

भूमिप ॥”)

महाकार्तिकी, स्त्री, (महती चार्षी कार्तिकी
चेति।) रौहिणीनक्षत्रयुक्ता कार्तिकी-

पूर्णिमा। यथा,—

“प्राजापत्यं यदा ऋत्वं तथैतस्यां नराधिप ॥

सा महाकार्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दर्शना ॥”

इति पाद्म २ खण्डे ३ अध्यायः ॥

महाकालः, पुं, (महर्ष्यासौ कालश्चेति।) विष्णु-
स्वरूपाखण्डदण्डायमानमयः। यथा। कालो

घटवान् महाकालत्वात्। इति मिहान्त-

लक्षणम् ॥ महादेवः। (तस्मिन्निर्गुणमहा-

निर्वाणतन्त्रे। ४। ३१।

महाका

“कलनात् सर्वभूतानां महाकालः प्रकीर्तितः।
महाकालस्य कलनात् त्वमाद्या कालिका

परा ॥”)

प्रमथगणविशेषः। इति मेदिनी। लि, १५६।

(उज्जयिनीस्थशिवलिङ्गविशेषः। यथा, कथा-

सरितागरे। ११। ३१—३२।

“अस्तीहोऽज्जयिनी नाम नगरी भूषणं भुवः।

हमन्तीव मुधाधौतेः प्रामादेरभरावतीम् ॥

यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम्।

शिविर्षीजतकेलासनिधामशसनो हरः ॥”

तीर्थविशेषः। यथा, महाभारते। २। ८०। ४७

“महाकालं ततो गच्छेत् नियतो नियताशनः

कोटितीर्थमुपस्पृश्य हृयमेधफलं लभेत् ॥”)

लताविशेषः। माकाल इति भाषा ॥ तत्

पर्यायः। उरुकालः २ किम्पकः ३ काक

गर्दकः ४। इति रत्नमाला ॥ काकगर्दः ५

देवदालिका ६ दाला ७ दालिका ८ अलङ्गः ९

घोषकाकतिः १०। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा

“अन्तर्मलिनदेहेन बहिराङ्गादकाविणा।

महाकालफलैरेव कः खलेन न वञ्चितः ॥”

इत्युद्धटः ॥)

शिवपुत्रविशेषः। तस्य जन्मरूपान्तं यथा,—

श्रीदेवा ऊचुः।

“एग वैश्वानरः श्रीमान् भूविनेओमयो बन्धी।

महामैथुनबीजन्तु त्वत्तेजः संगृहीष्यति ॥

इत्युक्ता त्रिदशाः सर्वे धीतिधौतं पुरःस्थितम्

तस्यो निर्दशयामासुः सम्भवं सर्वहेतवे ॥

ततः धडङ्गं स्वं रेतो वादिने दृष्टनाम्ने।

उत्तमसर्त्तं महाबाहुर्महामैथुनकारणम् ॥

अस्माद्युतस्तत्प्रमानस्य तेजसः प्राशभृदभृतः।

अग्न्युदयमतिस्वल्पं गिरिपत्नी पपात ह ॥

तयोः कारणयोः सद्यः संभूतो शङ्करात्मजौ।

शको भृङ्गसमः कृणो भित्ताञ्जननिभोऽपरः ॥

भृङ्गी तस्य तदा प्रक्ता नाम भृङ्गीति चाकरोत्

महाकर्णिकरूपस्य महाकालेति लोकेभृत ॥

ततस्तौ पालयामास शङ्करः प्रमथोत्कृष्टेः।

अपणया चापि तथा क्रमात्तावभिर्हितौ ॥

प्रश्रुतो तौ महात्मानौ ह्रीमाप्रतिपालितौ।

क्रमादुगणेशौ कृत्वा तौ हरो दारि न्यथो-

जयन् ॥”

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्य वानरमुखकारणं अन्तर्गच्छ यथा,—

“अथैकदोमया सार्द्धं निगृहे रतिमन्दिरं।

नर्म्माकरोन्महादेवो भोदयुक्तो रतिप्रियः ॥

यदा सा नम्रगेण याता गौरी स्मरहरान्तिकम्

तदा भृङ्गमहाकालौ ह्यास्यौ दारि प्रतिलितौ

नर्मावसाने सा देवी मुक्तपस्मिन्भवन्ना।

अश्रिष्टोऽनगलदृगात्ता वस्त्रमालस्त्रा पाणिना।

अस्तहारो गन्धपुष्पैराकुलेर्नातिशोभना।

विष्णुप्रकुङ्कुमा दृष्टदशनच्छदविभ्रमा ॥

निःसृता रतिमद्वैतशालाया जलजानना।

ईशदाघूर्णनयना निचिता स्वेदविष्टभिः ॥

महाका

तां निःसरन्तीं सहसा तथाभूतामनिस्त्रिताम् ।
अयोग्यां वीक्षितुं चाभ्यर्चयन्त्यन्ते प्रियम् ॥
दृष्टव्यं महाकालो नातिष्ठेत्तस्मान्नसौ ।
भृङ्गो चापि महाकालः प्राप्तकालश्च कोपतः ॥
दृष्ट्वा तौ मातरं दीनौ तदा भूतायधोमुखौ ।
चिन्ताञ्जलमनुक्षीप्त्वा निशब्धस्तुतमम् ॥
तौ पश्यन्तौ तदा देवी दृष्ट्वा द्रिमुवन्मुता ।
चुकोप च तदापर्णा वाक्पश्येत्तदुवाच ह ॥
एवंभूतान् तौ मां कस्मादसम्ब्रह्ममपश्यताम् ।
भवन्तौ तनयौ शुद्धौ ह्रीमय्यादाविवर्जितौ ॥
तस्माद्विभामसम्यादां भवन्तौ निरपन्नपौ ।
अकुर्वन्तौ तनो भूयाद्भवतोर्जन्म मानुषं ॥
मानुषो योनिमासाद्य मातुरीक्षणदीपतः ।
भविष्यतो भवन्तौ तु शाखास्तृणसुखौ भुवि ॥
इति तादृमया श्रमौ हरपुत्रौ महामती ॥
“अथोमया समं देवो वियता चन्द्रशेखरः ।
आजगाम तदा गच्छन् प्रासादं प्रति तं नृप ॥
दृष्ट्वा चरन्तीं तासुमायाः सदृशीं गुणैः ।
सर्वलक्षणसम्पन्नां माधवस्यैव माधवीम् ॥
तौ दृष्ट्वा न्यगददौर्गौरीं वृषभकेतनः ।
स्मितप्रसन्नवदनः प्रहसन्निव भाविनीम् ॥

इत्थर उवाच ।

इयं ते मानुषो मूर्तिः प्रिये तारावतीति या ।
भृङ्गो महाकालयोस्ते जन्मने विहिते स्वयम् ॥
त्वत्तो ह्यन्यकालोऽर्थं गान्धां गन्तुमिष्टोत्सहं ।
त्वमिहानीं स्वयं चास्यां मूर्तिः प्रविष्टा ॥
भाविनि ॥
तत उत्पादयिष्यामि महाकालश्च भृङ्गश्च ॥

श्रीदेवुवाच ।

ममैव मानुषो मूर्तिरियं वृषभकेतन ।
विश्रामि तेऽत्र वचनादुत्पादय मुनिर्ययम् ॥
प्रविष्टं ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यान् कामार्थं ससुपस्थितः ॥
ततः सापण्याविष्टा देवी तारावती सती ।
कामयानं महादेवं स्वयमेवाभजन्मुदा ॥
तस्मिन् कालेऽभवद्गर्भः कापालो चास्थिमाल-
धृक् ।

कामावसाने तस्यान् सद्यो जातं सुतद्वयम् ।
अभवत्प्रशादूलं । तथा शाखास्तृणाननम् ॥
इति कालिकापुराणे ४६—४८ अध्यायाः ॥
बाणासुरस्य महाकालत्वं यथा,—

अथय ऊचुः ।

“कथितो भवता सर्गः संशया अपि शान्तिताः ।
त्वत्प्रसादात्सह्यभाग । कृतकृत्या वयं गुरो । ॥
भूयश्च श्रोतुमिच्छामो वयमेतद्विनीतम ।
कोऽन्यो भृङ्गो महाकालो भातो वेतालभैरवौ ॥
वेतालश्च महाकालं भैरवं भृङ्गं तथा ।
शृणु मे हिनशादूलं । कथमेतां चतुष्टयम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

सुवं गते महाकाले मानुषस्य च भृङ्गिणि ।
वेतालभैरवाश्च च तथाभूते दिङ्मातमाः ॥
वरलब्धे च वेताले भैरवे तेन संगते ।

महाका

अत्यक्तं तपसा युक्तं भृङ्गिणश्चाकरोद्धरः ॥
अत्यक्तस्तु हरं पूर्वं विरुधापदमागतः ।
पश्चाद्धरं समाराध्य पुत्रोऽभूत्तस्य भोऽसुरः ॥
भृङ्गिणश्चादभृङ्गं तं संशया चाकरोद्धरः ।
स्नेहेन तु महाकालं बाणं वलिसुतं हरः ॥
विष्णुना स्निग्धवाहुं तं महाकालमथाकरोत् ।
एवं सुनिवरास्तिषां संजातश्च चतुष्टयम् ॥
वेतालो भैरवो भृङ्गो महाकालेत्युक्तमात् ॥

इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥ ३॥

तस्य ध्यानादि यथा,—
“महाकालं यजेद्देव्या दक्षिणे धूम्रवर्णकम् ।
विभक्तं दण्डखट्वाङ्गी दंष्ट्राभौममुखं शिशुम् ॥
याप्रचर्मावृतकटिं तुष्टिलं रक्तवाससम् ।
त्रिनयनं दुर्गेशश्च सुखमालाविभूषितम् ॥
जटाभारलसचन्द्रखण्डसुगं ज्वलतिभम् ॥
तथा च कुमारीकल्पे ।

देव्यास्तु दक्षिणे भागे महाकालं प्रपूजयेत् ।
हुं श्रीं यां रां लां वां क्रौं महाकालभैरव
सर्वविघ्ननाशाय नाशाय ह्रीं श्रीं फट् स्वाहा ।
इत्यनेन पाद्यादिभिराराध्य चित्तुर्पयित्वा मूलेन
देवीं पञ्चोपचारैः पूजयेत् । तथा च काशी-
तन्त्रे ।

महाकालं यजेद्यज्ञात् पश्चाद्देवीं प्रपूजयेत् ।
कालीकल्पे ।
कवचं च्छ्रीं ससङ्कृत्य यां रां लां वांश्च क्रोन्ततः ।
महाकालभैरवेति सर्वविघ्ननाशयेति च ॥
नाशयेति पुनः प्रोच्य मायां लक्ष्मीं ससङ्करेत् ।
फट् स्वाहा समायुक्तो भक्तः सर्वार्थसाधकः ॥
इति तन्त्रसारः ॥

महाकाली, स्त्री, (महाकाल + पत्नीर्त्थे ङीष् ।)

महाकालस्य पत्नी । सा तु पञ्चवक्त्राष्टभुज-
कालीविशेषः । इति तन्त्रम् ॥ (इयमेव पराशक्ते-
स्तामसो शक्तिः । यथा, देवीभागवते १।२।२०।
“तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी
तथा ।

महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः

(स्थियः ॥”)

अथ महाकालीमन्त्रः ।

“ॐ फ्रं फ्रं क्रौं क्रौं पश्यन् महाका हूं फट्
स्वाहा । प्रमशानभैरवीमन्त्रेण यावत् क्रूर-
कर्मणि प्रयोगः कर्तव्यः । अथ महाकाली-
मन्त्रप्रयोगः । तत्र न्यासशुद्ध्यादिकं न कर्त-
व्यम् । तथा च ।

न्यासशुद्ध्यादिकं किञ्चित्मात्रं कार्या विचारणा ।
कण्ठभोयेच्च संपूर्णं कण्ठकुम्भेऽथ कालिकाम् ॥
पञ्चवक्त्रा महाकालीं प्रतिवक्त्रजिह्वोचनम् ।
शक्तिमूलधनुर्वानखड्गखेटवराभयान् ॥
दंष्ट्रादक्षमुर्धेर्देवीं विभ्रानां भूरिभूषणाम् ।
ध्यात्वेवं साधकः साध्यं साधयेन्ननसंशितम् ॥
जाक्षी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही च तथा चैत्री चासुखा चण्डिका-
रुभी ।

महाकु

पूर्व्यादीशानपर्यन्तं कुम्भस्थाने स्थिता इमाः ॥
तत्र क्रमः । देवी ध्यात्वा यथाविध्युपचारं
संपूज्य ब्राह्मणादष्टशक्तीः पूर्व्यादिक्रमेण पूज-
येत् । तथा ।

नामोच्चारणसंरम्भं वक्ष्यौ प्रवृत्तितेऽम्बरे ।
जुहुयाद्देविणां शुद्धौ देवीमन्त्रं जपं कृत्वा ॥
समिधः पितृमर्हस्य तथा विभीतकाङ्क्षिकाः ।
मृदुधूम्रमशानास्थिविभीताङ्गारह्योमतः ॥
सप्ताहाद्देविणं हन्ति कालिकामन्त्रयोगतः ।
उच्चाटनं चापराङ्घ्रं सन्ध्यायां मारुतं तथा ॥
दक्षिणस्यां दिशि स्थित्वा ग्रामादेर्दक्षिणा-
सुखः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

जिनानां चतुर्विंशतिश्रासनदेवतान्तर्गतदेवी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ ॥

महाकाशं, स्त्री, (मद्यच्च तत्कायश्चेति ।) काय-
शास्त्रविशेषः । तत्पर्यायः । सर्गबन्धः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“सर्गबन्धो महाकाशं तदेको नायकः सुरः ।
सदृशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एकवर्णभवा भूपाः कुलजा बह्वोऽपि वा ।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वं नाटकसम्ययः ।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यदा सज्जनान्नयम् ॥
चत्वारस्तत्र वर्गाः स्युस्तत्वेकश्च फलं भवेत् ।
आदौ नमस्कियाशीर्वा वस्तुनिर्दृष्ट एव वा ॥
कचित्प्रियदा खलादीनां सताश्च गुणकीर्तनम् ।
एकवृत्तमयः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥
नातिखल्पा नातिदोषाः सर्गा अष्टाधिका इह ।
नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥
प्रातर्मध्याह्न्यन्धराशैलसुवनसागराः ।
सम्भोगविप्रलम्भौ च सुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥
रगप्रयागोपथममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
वर्गनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अभौ इह ॥
कवैर्कृतस्य वा नाम्ना नायकस्यैतरेष्य वा ।
नामास्य सर्गापदैक्यकथया सर्गनाम तु ॥”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥ ३ ॥

महाकायग्रन्था यथा, कालिदासस्तुतकुमार-
सम्भवचरित्रप्रभृतयः । भर्तृहरिकृतभट्टि-
कायम् । भारविकृतकिरातार्जुनीयम् । श्रीहर्ष-
कृतनेवधायनचरितम् । माघकृतशिशुपालवध-
श्चैत्यादयः ॥

महाकुम्भदा, स्त्री, (महती चासौ कुम्भदा चेति ।)
काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकुम्भी, स्त्री, (महती चासौ कुम्भी चेति ।)
कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकुलः, त्रि, (महत् कुलं यंशोऽस्य ।) उत्तम-
कुलजातः । तत्पर्यायः । कुलीनः २ आर्यः ३
सभ्यः ४ सज्जनः ५ साधुः ६ इत्यमरः । २ ।
७ । ३ ॥ कुलः ७ अभिजातः ८ कौलेयकः ९

महाग

जात्यः १०। इति हेमचन्द्रः ॥ ३। १६६ ॥
महाकुलः ११ कौलेयः १२ कौलेयकः १३।
इत्यमरटीका ॥ कुलजः १४ साधुजः १५ कुल-
श्रेष्ठः १६। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम् ॥ १७। ४।

“भेदे वृद्धिनाशो भेदः सुहृदा महाकुला-
नाम् ॥”

क्षी, उत्तमं कुलम्। यथा, राजतरङ्गिण्याम्।
३। ६१।

“ह्योराशोक्तिं चित्रं जन्मैकस्मिन् महा-
कुले ॥”

महाकुलीनः, त्रि, (महाकुलस्य अपत्यम्। महा-
कुल + “महाकुलादन्वयौ” ४। १। १४१।

इति पक्षे खः।) महाकुलः। यथा,—

“महाकुलीन ऐरावतं वंश दशरथिर्मम।

पितुः प्रियव्रतो भर्ता जैमकारस्तपस्विनाम् ॥”

इति भट्टिः। ५। ७७ श्लोकः ॥

(स्त्रियां टाप्। यथा, रामायणे ॥ २। २८। ३।

“सीते! महाकुलानामि धर्मं च निरता
सदा ॥”

महाकुलं, क्षी, (महत्त्वं तत् कुलमेति।) बृहत्-
कुलरोगः। तत् सप्तविधं यथा,—

“पूर्वजिकं तथा सिधं ततः काकणकं तथा।

पुण्डरीकजिह्वं तु महाकुलानि सप्त च ॥

पूर्वजिकं कपालोद्वरमण्डलाख्यम्। सिध-
शब्दोऽकारान्तो नपुंसकलिङ्गः। ननु कथं

सिधस्य महाकुलेषु गणना सुश्रुतेन नृप-
कुलेष्वुक्तत्वात्। उच्यते। त्वदमात्रगता सिध-
पुत्रिका सुश्रुतेन च नृपकुलेष्वुक्ता धातुषु प्रवि-

ष्टु सिधं महाकुलमेव। एवंविधस्य सिधस्य
चरकेण महाकुलेषु दर्शितत्वात्। येषां

महाकुलवत् श्रीप्रसूतरीतरप्रात्ववगाहनान्
उत्पन्नदोषजन्यत्वात् चिकित्सावाङ्मनाम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ (एषां चिकित्सा नृपकुल-
शब्दे द्रष्टव्या ॥)

महाकूपः, पुं, (महाश्वासौ कूपमेति।) बृहत्कूपः।
तत्पण्यायः। अरघट्टः २। इति जटाधरः ॥

महाकुलः, पुं, (महत् कुलमस्य।) महाकुलः।
सत्कुलः। इति द्विरूपकोषः।

महाकोशफला, स्त्री, (महान् कोशः फले
यस्याः।) देवदाली लता। इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकोशातकी, स्त्री, (महती चासौ कोशा-
तकी चेति।) हस्तिघोषा। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महा-
फला।

धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महागदः, पुं, (महाश्वासौ गदमेति।) ज्वरः।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (महारोगः। यथा, सुश्रुते।

१। ११ अध्याये।

“वातवायुः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः।

६५५

महागु

अश्वरी मृगगर्भश्च तथैवोदरमष्टमम्।

अष्टावते प्रज्ञेयं दुश्चिकित्सा महागदाः ॥”

औषधविशेषः। यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ५
अध्याये।

“एषोऽगदो हन्ति विषं प्रयुक्तः

पानाश्रनाश्रजननस्ययोगैः।

अवाय्वैर्वीर्यं विषवेगहन्ता

महागदो नाम महाप्रभावः ॥”

महती गदास्येतिविग्रहे महागदाविग्रहे, त्रि।

यथा, श्रीमद्भागवते ॥ ३। १८। ६।

“परानुपयुक्तं तपनीयोपकल्पं

महागदं काश्चनचिदंशम्।

मर्माग्न्यभीक्ष्णं प्रतुदन्तं दुरुक्तेः

प्रचण्डमग्न्यः प्रहसन्तं बभाषे ॥”

महागन्धः, क्षी, (महान् गन्धोऽस्य।) हरि-
चन्दनम्। बोलम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (महा-
गन्धयुक्तं, त्रि। यथा, हरिवंशे ॥ १४३। ४४।

“तच्च कण्ठे समासज्य महागन्धं नराधिप ॥

आययापत्यको यच्च दुरात्मा बलदर्पितः ॥”

महागन्धः, पुं, (महान् गन्धोऽस्य।) कुटजवृक्षः।
इति राजनिर्घण्टः ॥ जलवनसः। इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

महागन्धा, स्त्री, (महान् गन्धो यस्याः। स्त्रियां
टाप्।) नागवला। केशिकापुष्पम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥ चासुखा। यथा, हेमचन्द्रः ॥ २। २८०।

“चासुखा चञ्चिका चर्ममुखा माञ्जरी-
कर्णिका।

कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥”

महागवः, पुं, (महाश्वासौ गौमेति। “गौर-
तद्विलुकि” ५। ४। ६२। इति समासान्तवृत्।

गोमदशालादस्य तथात्वम्।) गवयः। यथा,—
“वनगौर्गवयः प्रोक्तो बलभद्रो महागवः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

महागिरिः, पुं, (महान् गिरिस्तदाख्योपाधिर्यस्य।
यद्वा, महान् गिरिरिव।) बौद्धभेदः। यथा—

“महागिरिः सुहृदस्याद्या वचान्ता दश-
पूर्वजिह्वः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥ १। ३४ ॥

महान् गिरिः पर्वतः।) बृहत्पर्वतश्च ॥ (यथा,
महाभारते ॥ ३। ११०। १५।

“नातप्रतपसा शक्यो द्रष्टुमेव महागिरिः।
आरोह्य वापि कौन्तेय! तस्मान्नियतवाग्भव ॥”

दानवविशेषः। यथा, हरिवंशे ॥ ३। ८६।

“सूक्ष्मश्चैव निचन्द्रश्च उर्ध्वनाभो महागिरिः ॥”

महागुरुः, पुं, (महाश्वासौ गुरुमेति।) अति-
गुरुः। स च पुरुषस्य पिता माता आचार्यश्च।

स्त्रियाः पतिः। अदत्तकथायाः पिता माता
च। यथा, जयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति

माता पिताचार्यमेति। इति विष्णुसूत्रम् ॥
पत्युर्महागुरुत्वमाह रामायणे।

“नातो विशदं पश्यामि बान्धवं वे कुलस्त्रियाः।
पतिर्बन्धुर्गतिर्भर्ता देवतं गुरुरेव च ॥”

महागो

शातातपः।

“गुरुरभिर्द्विजातीनीं वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः।

पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सन्ध्याभ्यागतो गुरुः ॥”

यकपदेन दत्तस्त्रीणां पितृमातृयावृत्तिः ॥ * ॥

सपितृमरणं प्रकृत्य आश्रमायनः। त्रिरात्र-
मन्तारलवणाभाश्रितः स्युर्द्वादशरात्रं महा-

गुरुयुः। आचार्यश्च उपनीय द्वाद्वेदमाचार्यः
स उदाहृतः। इति याज्ञवल्कीयः। तन्म-

रणे त्रिरात्राशौचित्येन नेतादृष्टनियमः ॥
आश्रमायनः। नेतस्यां रात्रावर्तं पचियुः।

अर्धं न पचियुःस्त्रियेनोपवासः सूचितः। अघ-
सस्तरे त्राहमनश्चन आसीरन् इति वक्ष्य-

माणवचनात्। अघसस्तरेः कटादिः। अचार-
लवणं चारुस्तिकादिकृतलवणभिन्नं तत्तु

सेत्स्वं साम्भरि च। इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
महागुरुमरणे संवत्सरपर्यन्तं निषिद्धकर्माणि

यथा, कर्मलोचने।

“महागुरुनिपाते च कास्यं किञ्चित् चाचरेत्।
आर्त्थिभ्यं ब्रह्मचर्यं च यावत् पूर्णं न वत्सरः ॥

अन्यथाहं पराजितश्च गन्धं मान्यश्च भैरुनम्।
वर्त्तयेद्गुरुपाते च यावत् पूर्णं न वत्सरः ॥

तीर्थयात्री विवाहश्चाध्यापनं तर्पणन्तथा।
संवत्सरं न कर्त्तव्यं महागुरुनिपातने ॥”

अपि च।

“विशेषतः शिवापूर्वां प्रष्टव्यपितृको द्विजः।
यावद्वत्सरपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥

महागुरुनिपाते तु कास्यं किञ्चित् चाचरेत्।
आर्त्थिभ्यं ब्रह्मचर्यं च यावत् देवयुतश्च यत् ॥”

इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥

महागुल्मा, स्त्री, (महान् गुल्मो यस्याः।) सोम-
वल्ली। इति राजनिर्घण्टः ॥

महागुहा, स्त्री, (महती गुहा यस्याः।) एत्रि-
पर्णी। इति राजनिर्घण्टः ॥

महागोधूमः, पुं, (महाश्वासौ गोधूममेति।)
बृहद्गोधूमः। बड् गम इति भाषा ॥ यथा,—

“गोधूमः सुमनोऽपि स्यात्त्रिविधः स च
कीर्तितः।

महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् स
चागतः ॥

मधुमी तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा।
निःशुको दीर्घगोधूमः कश्चित्स्त्रीसुखाभिधः ॥

गोधूमो मधुरः शीतो वानपित्तहरो गुरुः।
कफशुक्रप्रदो बलः क्षिप्रः सन्धानकृत्तरः ॥

धीवर्णो बृहन्नी वर्याग्रयो रुच्यः स्थिरत्व-
स्तु ॥”

कफप्रदो नवीनो नतु पुराणः। पुराणयव-
गोधूमस्तौदजाङ्गलशूलसुगमि वाग्भटेन

वसन्ते दृष्टीतत्वात्।
“मधुलौ शीतला क्षिप्त्वा पित्तघ्नी मधुरा
लघुः।

शुक्रला बृहन्नी पय्या तद्वत्स्त्रीसुखाः स्त्रियाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

महाच्छ

महायौवः, पुं, (महती दीर्घा यौवा कन्धरा यस्य ।) उद्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८६ ।
 “महागामो महाकस्यमहायौवः प्रमथान-
 भाक् ॥”
 शिवानुत्तरभूतविशेषः । यथा, हरिवंशे भविष्य-
 पर्वणि । १४ । ३ ।
 “कृष्णोदरो महायौवः शूलजिह्वो द्विवाहुकः ।
 पार्श्वयुक्तः सिंहमुख उदरगामो महाहनुः ॥”
 वैश्वविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । १७ ।
 “यावद्यौवा महायौवा स्वपरा प्रमथु-
 धारिणः ॥”
 बृहद्यौवायुक्ते, त्रि ॥
 महाघासः, पुं, महती देशस्य महत्या भूमेर्वा-
 घासः । इति मुष्यबोधयाकरणटीकायां दुर्गा-
 दासः ॥
 महाघर्णा, स्त्री, (महती घर्णा शरीरभ्रमणं
 यस्याः ।) मुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महती-
 चासौ घर्णा चेति ।) अतिशयभयमिच्छ ॥
 महाघोरः, त्रि, (महाश्यासौ घोरश्चेति ।)
 अतिशयभयानकः । यथा, प्रह्लादत्वे ।
 “यमदारे महाघोरे तस्मा वेतरणी नदी ।
 ताश्च तर्जु ददास्येनां कृष्णवेतरणीच गाम् ॥”
 महाघोषः, स्त्री, (महान् घोषः कोलाहलो
 यस्मिन् ।) छट्टम् । इति मेदिनी । घे, ५६ ॥
 बृहच्छब्दयुक्ते, त्रि ॥ यथा, महाभारते । १ ।
 ००१ । ११ ।
 “तेषां श्रुत्वा सभापालो मेरीं मात्ताहि कीं तथा ।
 समाजग्रे महाघोषो जास्वनदपरिष्कृताम् ॥”
 महाघोषः, पुं (महाश्यासौ घोषश्चेति ।) अति-
 घोषणम् । इति मेदिनी । घे, ५६ ॥
 महाघोषा, स्त्री, (महान् घोषो यस्याः ।) टापु ।
 कर्कटप्रज्ञा । इति मेदिनी । घे, ५६ ॥ कुल्लुकी ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 महाङ्गः, पुं, (महान्ति दीर्घाणि अङ्गाण्यस्य ।)
 उद्गः । इत्यमरः । २ । ६ । ७५ ॥ गोचुरकः ।
 रक्तचित्तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बृहदव-
 यवयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ७ । ८३ ।
 “स्वस्तिदः स्वभिभावश्च भागी भागकर्तृलभुः ।
 उत्सङ्गश्च महाङ्गश्च महागर्भपरायणः ॥”)
 महाजघुः, स्त्री, (महती जघुर्यमस्याः ।) शाक-
 विशेषः । तत्पर्यायः । बृहज्जघुः ० विधारिः ३
 सुतज्जुका ४ मूलज्जघुः ५ दीर्घपत्रो ६ दिव्य-
 गन्धा ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
 कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् । गुल्मशूलो-
 दराशोर्निविद्यनाशित्वम् । रसायनत्वम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ पुं, बृहज्जघुःपुत्तपत्नी च ॥
 महाजघुः, पुं, (महाश्यासौ जघुश्चेति ।) यम-
 भयः । इति हेमचन्द्रविकीर्णशेषो ॥ प्रचण्ड-
 चि ॥
 महाच्छदः, पुं, (महान् छदः पञ्चमस्य ।) देव-
 ताहरणः । इति रत्नमाला ॥ बृहज्जघुश्च ॥

महाज

महाच्छायः, पुं, (महती छायास्य ।) वटशृङ्गः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ बृहच्छायायुक्ते, त्रि ॥
 महाच्छाहा, स्त्री, (महच्छिद्रमस्याः ।) महामेदा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ बृहच्छिद्रयुक्ते, त्रि ॥
 महाजः, पुं, (महाश्यासौ जघुश्चेति ।) बृह-
 क्षागः । (महती जायत इति । महन् + जन्
 + कर्त्तरि ङः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
 महाकुलोद्भवः, त्रि ॥
 महाजटा, स्त्री, (महती जटास्याः ।) रुद्रजटा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (महती जटा ।) बृह-
 ज्जटा च ॥
 महाजनः, पुं, (महाश्यासौ जनश्चेति ।) साधुः ।
 यथा, महाभारते । ३ । ३१० । ११० ।
 “वेदा विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्ना
 नामौ मुनिर्यस्य मते न भिन्नम् ।
 धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
 महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥”
 मन्त्रादिः । यथा,—
 “प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽयं
 देवा विमोहितमतिर्व्यत राययालम् ।
 चर्या जडोक्तमतिभेषूपवित्तायां
 वेदानि महाति मर्मणि युज्यमानः ॥”
 इति श्रीभागवते गणस्कन्धे अजामिनीपाख्याने
 यमपात्रय्याख्याने श्रीधरस्वामी ॥ (प्रणी । यथा,
 रत्नकटिके । १ ।
 “सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाष्यते
 नादरात्
 मंप्राप्तो गृहसुखेन धनिनां सावज्जमालोक्त्यते ।
 दृग्गदेवमहाजनस्य विह्वल्यत्पक्षदो लज्जया
 भर्त्य निधनता प्रकाममपरं गृहं महापात-
 कम् ॥”)
 महाजघः, पुं (महान् जघो भोगो यस्य ।) गवयः ।
 श्रीकारी स्तम्भः । इति राजनिर्घण्टः । अति-
 वेगयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७ । ८ । ८८ ।
 “कृत्वा बृहत्सं खरभूतस्वनोत्थनं
 निमोलितानां जगते महाजघः ॥”
 स्त्री, कुमारभुत्तरगणविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ६ । ४६ । ०० ।
 “शशीलकमुखी कृष्णा खरभृङ्गा महाजघा ॥”
 महाजम्बुः, स्त्री, (महती चासौ जम्बुश्चेति ।)
 बृहज्जम्बुजः । यथा,—
 “महाजम्बुर्महापञ्चा राजजम्बुर्बृहत्तफला ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 महाजम्बुः, स्त्री, (महती चासौ जम्बुश्चेति ।)
 बृहज्जम्बुः । तत्पर्यायः । राजजम्बुः २ स्वर्ण-
 माता ३ महाफला ४ पिकप्रिया ५ कोकिलेष्टा
 ६ महावीला ७ बृहत्तफला ८ । अस्य गुणाः ।
 उष्णत्वम् । मधुररसत्वम् । कषायत्वम् । अम-
 हरत्वम् । भट्टित्यासजडिमनाशित्वम् । खर-
 करत्वम् । विट्भित्तम् । शोषशमनत्वम् ।
 भ्रमातीसारान्तिवर्द्धकत्वम् । श्वसितकफकास-
 प्रशमनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

महाज्यो

“फलेन्द्रः कथितो नन्दो राजजम्बुर्महाफला ।
 तथा सुरभिपञ्चा च महाजम्बुरपि स्मृता ॥
 राजजम्बुफलं खादु विष्टम्भि गुरु रोचनम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 महाजातिः, स्त्री, (महती जातिरस्या इति ।
 यद्वा, महती जातिरिव तदाकृतित्वान् ।)
 वासन्ती लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महती
 जातिरिति ।) श्रीधर्मश्च ॥
 महाजातीयः, त्रि, (महन् + “प्रकारवचने
 जातीयर्” ५ । ३ । ६६ । इति जातीयर् ।
 ततः । “आन् महन्तः समानाधिकरणजाती-
 यथोः” ६ । ३ । ४६ । इति महन्तः आकारादेशः ।)
 महन्तः प्रकारः । इति व्याकरणम् ॥
 महाजाली, स्त्री, (जालयति आच्छादयतीति ।
 जाल आच्छादने + पचाद्यच् । स्त्रियौ ङीष् ।
 ततः । महती चासौ जाली चेति । यद्वा,
 महाश्यासौ जालश्चेति स अस्या अस्ति अर्थ
 आद्यच्च ततः ङीष् । इत्यमरटीकायां रभसः ।)
 पीतवर्णघोषा । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥
 राजकोशातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ बृह-
 ज्जालवाहके, त्रि ॥
 महाज्येष्ठी, स्त्री, (महती चासौ ज्येष्ठी चेति ।)
 नक्षत्रविशेषादियुक्तज्येष्ठीपूर्णमा । सा पञ्चधा ।
 यथा, ब्रह्मपुराणि ।
 “रेन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
 पूर्णिमा गुरुवर्गण महाज्येष्ठो प्रकीर्तिता ॥
 रेन्द्रे ज्येष्ठायां प्राजापत्ये रोहिण्याम् ॥ १ ॥
 शिवा गुरुवर्गणापि ।
 रेन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
 पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठो प्रकीर्तिता ॥ २ ॥
 अनुराधास्य गुरावपि ।
 रेन्द्रे मेचे यदा जीवस्तत्पक्षदशके रविः ।
 पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्येष्ठो प्रकीर्तिता ॥ ३ ॥
 अनुराधास्ये चन्द्रेऽपि । यात्रभूतिः ।
 रेन्द्रे त्वयथा मेचे गुरुचन्दौ यदा स्थितौ ।
 पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठो प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥
 राजमार्गश्च ।
 ज्येष्ठे संवत्सरे चैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।
 ज्येष्ठमेव समायुक्ता महाज्येष्ठो प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥
 ज्येष्ठसंवत्सरश्च ।
 ज्येष्ठामूलोपगं जीवे वर्षं स्यात् शक्रदेवतम् ।
 इति विष्णुधर्मसिरोतो ग्राह्यः ।
 न तु संवत्सरादिपञ्चाङ्गान्तर्गतवर्षविशेषः । ज्येष्ठ
 इति वर्षविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः । संवत्सरे
 यदि स्यादिति पाठः काल्पनिकः ॥ * ॥
 महाज्येष्ठान् यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गास्वप्ननात् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 महाज्योतिष्मती, स्त्री, (महती चासौ जोतिष्मती
 चेति ।) लताविशेषः । बड्डी मालकजुनी इति
 हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । तेजोवती ० बहु-
 रसा ३ कनकप्रभा ४ तीक्ष्णा ५ सुवर्णजङ्गली ६

महाता

लवणा ७ अमिदीप्ता ८ तैजस्विनी ९ सुर-
लता १० अमिफला ११ अमिगर्भा १२ कङ्कुनी
१३ ग्रेलसुता १४ सुतेला १५ सुवेगा १६
वायवी १७ तीव्रा १८ काकाक्षी १९ वायमा-
दनी २० गीर्जिता २१ श्रीलता २२ सौम्या २३
ब्राह्मी २४ लवणकिंशुका २५ पारावतपदी २६
पीता २७ पीततेला २८ यशस्विनी २९ मेघा
३० मेधावती ३१ धीरा ३२ । अस्या गुणाः ।
तिक्ततरलम् । सूक्ष्मत्वम् । क्लिप्तकटुत्वम् ।
वातकफापहत्वम् । दाहप्रदत्वम् । दीपनत्वम् ।
मेधाप्रज्ञाकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाज्वालाः, पुं, (महाती ज्वाला शिखास्य ।)
होमाग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३।५०० ॥ (नरक-
विशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । ६ । १२ ।
“सुषां सुताश्चापि गत्वा महाज्वाले निपा-
त्यते ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते ॥ १३।१७।२१।
“अग्निज्वालो महाज्वालो अतिधूम्रो हुतो
हविः ॥”
महाज्वाला, स्त्री, (महाती ज्वाला दीप्रियस्याः ।)
जिनानां विद्याधरीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
३।५०० ॥ (महाती ज्वाला ।) बृहद्भिषग्विषा च ॥
महाटाः, पुं, (महान् आटाः शोभासम्पन्नः ।)
कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महानाटाः ।)
अतिशयधनवति, त्रि॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
२५ । ११८ ।
“ततः प्रभृति चैतस्यां वाराणस्यासुवास सः ।
अभ्यर्चितो महाटास्य तस्यैव बणिजो गृहे ॥”
महातमः प्रभा, स्त्री, (महाती तमसां प्रभा प्रकाशो-
रस्याम् ।) नरकविशेषः । स चातिशयान्व-
कारमयः । यथा, हेमचन्द्रः । ५ । ३ ।
“घनोद्धिघनवाततनुवातनमः स्थिताः ।
रत्नशर्कराबाहुकापङ्कधमनमः प्रभाः ॥
महातमः प्रभा वेद्यधोऽधो नरकभूमयः ॥”
महातरुः, पुं, (महांशसौ तरुश्चेति ।) खड्गी-
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०६ ॥ (महाकवेः
कालिदासस्य खड्गीवृक्षसुदृश्य वक्रोक्तिप्रयोगो
यथा,—
“तरवः पारिजाताद्याः खड्गीवृक्षो महा-
तरुः ॥”
बृहद्बृक्षश्च ॥
महातलं, स्त्री, (महाश्च तललश्चेति ।) पाताल-
विशेषः । यथा, शब्दमालायाम् ।
“अतलं वितलश्चैव नितलश्च तलातलम् ।
महातलश्च सुतलं सप्तमच्च रसातलम् ॥”
(यथा च श्रीमद्भागवते । २ । १ । २६ ।
“पातालमेतस्य हि पादमूलं
पठन्ति पार्थिवप्रपदे रसातलम् ।
महातलं विश्वखलोऽथ गुल्फौ
तलातलं वै पुरुषस्य जङ्घ ॥”
महातारा, स्त्री, (तारयति संसारादिति । छ +
विच् + अच् । क्लियां टाप् । ततो महती

महात्मा

तारेति कर्मधारयः ।) जिनानां देवीविशेषः ।
तत्पर्यायः । तारा २ महाश्रीः ३ श्रीकृष्ण ४
स्वाहा ५ श्रीः ६ मगोरमा ७ तारिणी ८ जया
९ अमन्ता १० शिवा ११ लोकेश्वरा १२ आत्मजा
१३ खदूरवासिनी १४ भद्रा १५ वैश्या १६
नीलमरस्यती १७ शक्तिनी १८ यमधारा १९
धनंदा २० त्रिलोचना २१ लोचना २२ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
महाताली, स्त्री, (महान् अनेककालो यत्र ।
क्लियां डीष् ।) आवर्तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
महातित्तः, पुं, (महानतिशयतिक्तस्तिक्तरसो
यत्र ।) महानिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥
अतिशयतिक्तरसयुक्तो, त्रि॥
महातित्ता, स्त्री, (महती गुरुतरा तित्ता ।)
यवतित्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
गोविन्दविशारदकृतमेघनयनकावल्याम् ।
“आयु जिह्नी महातित्ता पिशाला क्षपिपत्र-
कम् ॥”
पाठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
महातीक्ष्णा, स्त्री, (महती तीक्ष्णा ।) भस्मा-
तकटुता । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशय-
तीक्ष्णो, त्रि॥
महातेजः, [स्] स्त्री, (महदतिशयं तेजोऽस्य ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महातेजाः, [स्] पुं, (महदतिशयं तेजो बल-
मस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः । अग्निः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महादेवः । यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । ५६ ।
“उग्रतेजा महातेजा जन्तो विजयकाल-
विनु ॥”
अतिशयतेजस्विनि, त्रि॥ (यथा, मनुः । १।६२ ।
“स्वारोचिषश्चैतमिच्छ तामसो रैवतस्तथा ।
चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥”
महात्मा, [न] त्रि, (महानात्मा स्वभावोऽस्य ।)
उत्तमस्वभावयुक्तः । (यथा, कामन्दकीयनीति-
भारते । ३ । ११ ।
“महावाताहतभ्रान्तिमेघमालातिपेक्षवेः ।
कथं नाम महात्मानो द्वियन्ते विगयारिभिः ॥”
तत्पर्यायः । महेश्वरः २ उद्भटः ३ उदारः ४
उदात्तः ५ उदीर्णः ६ महाशयः ७ महा-
मनाः ८ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२ ॥ (पुं, पर-
मात्मा । यथा, मनुः । १ । ५४ ।
“युगपत् प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदायं सन्वेभूतात्मा सुखं स्वपति निर्वृतः ॥”
“तस्मिन् परमात्मनि ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लुकः ॥ महत्तत्त्वम् । यथा, श्रीमद्भागवते ।
६ । ७ । २५ ।
“मनः पृथिव्यां तामहस्तिजमापोऽनिलेन तत् ।
खे वायुं धारयन्तश्च भूतारौ तं महात्मनि ॥”
“महात्मनि महत्तत्त्वे ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ पितृगणविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ६६ । ४६ ।

महादा

“महान् महात्मा महिषो महिमावान् महा-
बलः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।३४ ।
“महारूपो महाकायो बभूवो महाधृष्टः ।
महात्मा सर्वभूतात्मा विश्वरूपो महाहनुः ॥”
महादण्डः, पुं, (महान् दण्डस्ताडनसाधनमस्य ।)
यमदूतप्रभेदः । इति बृहद्भिषग्विषा ५६
अध्यायः ॥ (महान् दण्डः ।) बृहद्दण्डश्च ॥
(यथा, महाभारते । ५ । १६४ । ३७ ।
“यस्माज्जानन् स मन्दात्मा मामसौ नोपसर्पति ।
तस्मात्तस्मै महादण्डो धाव्यः स्यादिति मे
मतिः ॥”
महादन्तः, पुं, (महांशसौ दन्तश्चेति ।) गज-
दन्तः । तत्पर्यायः । इन्द्रादन्तः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ बृहद्दन्तमात्रश्च ॥ (महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।
“महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वो महा-
मुखः ॥”
महान् दन्तोऽस्य ।) तदिति, त्रि॥
महादानं, स्त्री, (महाश्च तद्दानश्चेति ।) अष्ट-
दानम् । तत् तु तुलापुरुषादिषोडशप्रकारम् ।
यथा, भक्त्यपुराणे ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानस्य लक्षणम् ॥”
इत्यभिधाय ।
“आद्यन्तु संप्रदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।
हिरण्यगर्भदानञ्च प्रज्ञाख्यं तदनन्तरम् ॥
कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रम् पञ्चमम् ।
हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्यान्वस्तथैव च ॥
पञ्चलाङ्गलकं तदहोरादानन्तथैव च ।
हिरण्यान्वस्तदहोमहोत्तराथस्तथा ॥
ह्लादशं विष्णुपञ्च ततः कल्पलतात्मकम् ।
सप्तसागरदानञ्च रत्नधेनुस्तथैव च ॥
महाभूतघटस्तदा षोडशः परिकीर्तितः ॥” ॥
अत्र सामान्यलक्षणम् । सूक्तजपाङ्गकदानं
महादानम् । विनायकादिपञ्चाशदेवताहोमा-
ङ्गकं वा । तथा भक्त्यपुराणम् ।
“विनायकादिपञ्चलोकपाल-
वस्वकादित्यमरङ्गानाम् ।
ब्रह्मावृतेशानबृहस्पतीनां
स्वगन्तव्यो होमस्तुष्टयं स्यात् ॥
जप्यानि सूक्तानि तथैव तेषां
मनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् ॥”
इत्यादिना सूक्तजपहोमरूपपञ्चाशद्विधानं
प्रत्येकं षोडशतुलापुरुषप्रधानाभ्युद्दिश्योक्तं न तु
महादानस्येनाद्दिश्येति । अतो न तरेतरा-
श्रयः । न तु कुल्लुगवपेति कर्त्तव्यतायोगित्वं
जिकनीयलक्षणम् । अचलदानेऽपि गतत्वात् ।
एवञ्च ।
“कनकाश्रुतिला गावो दासी रथमर्घ्ययहाः ।
कन्या च कपिला धेनुर्महादानानि वै दश ॥”
इति कूर्मपुराणोक्तदानपदं गौणम् ॥
अथवा बहुशक्तिकल्पनापत्तेः कनकदानादि-

महादे

साधारणानुगतैकरूपाभावाच्च । अतो न वैप-
रीत्यमिति ।

“सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगतं फलम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

महादेवः, स्त्री, (महत् दाव अस्ति ।) देवदार ।

इति जटाधरः ॥ (महत् दाव ।) दृष्ट्वा काष्ठम् ॥

महादेवः, पुं, (महाशक्तौ देवस्येति । यदा,

महती देवादीनां देवः ।) शिवः । इत्यमरः ।

१ । १ । ३४ ॥ अष्टमूर्तान्तर्गतसोमसूक्तिरयम् ।

यथा, महादेवाय सोमसूक्तये नमः । इति

शिवपूजापद्धतिः ॥ ३ ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा—

“ब्रह्मादीनां सुराणाञ्च मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ।

तेषाञ्च महती देवी महादेवः प्रकीर्तितः ॥

महती पूजिता विश्वे मूलप्रकृतिरीश्वरी ।

तस्या देवः पूजितश्च महादेवः स च स्मृतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५३ अध्यायः ॥

तस्य पञ्चवक्त्रचित्रनैत्रत्वकारणं यथा,—

“अतीव कमनीयाङ्गं किशोरं श्यामसुन्दरम् ।

अहो निर्वचनीयञ्च दृष्ट्वा रूपमनुत्तमम् ।

न बभूव विहङ्गाश्च लोचनाभ्यां त्रिलोचनः ॥

पद्मनिमेषरहित इति मत्वा स्वमानसे ।

भक्त्युद्देकात्मजाभक्तौ सरोद प्रेमविह्वलः ॥

सहस्रवदनोऽनन्तो भाग्यवाञ्छ चतुर्मुखः ।

ननुभर्त्तापतेदं दृष्ट्वा तुष्टाव बहुभिर्मनसि ॥

पश्यामि किं वा किं स्तोमि संप्राप्य नाथ

मीढशम् ॥

आस्येकेन लोचनाभ्यां चतुर्धा स पुनः पुनः ॥

स्वमानसे कुर्वन्मीढं शङ्करे च तपस्विनि ।

तद्वभूव चतुर्मुखं पूर्वेण सह पञ्चमम् ॥

एकैकवक्त्रं शुशुभे लोचने च त्रिभिस्त्रिभिः ।

बभूव तेन तन्नाम पञ्चवक्त्रस्थिलोचनः ॥

चतुर्भि गुणरूपाणि तस्य ब्रह्मस्वरूपिणः ।

सर्वं रजस्तम इति तस्य हेतुं निशामय ॥

सत्त्वाग्निं दृष्ट्वा शम्भुः पश्यन् पाति च सत्त्वि

कान् ।

राजसेन राजसिकान् तामसेन च तामसान् ॥

चक्षुषस्तामसान् पश्चात् ललाटस्याङ्गुरस्य च ।

संहारकाले संहर्तुरगिराविर्भवेत् कुधा ॥

कोटितालप्रमाणञ्च सूर्यकोटिसमप्रभः ।

खेलिहानो दीर्घशिखस्त्रैलोक्यं दग्धमीश्वरः ॥”

तस्य भस्मधारणकारणं यथा,—

“विभूतिगात्रः स विशुः सतीसत्कारभस्मना ।

धत्ते तस्या अस्थिमालां प्रेमभावेन भस्म च ।

स्वात्मारामो यद्यपीशस्तथापि पुणेभन्दकम् ।

सतीशवं यच्छीला च भामं भामं करोद ह ॥

प्रब्रह्माङ्गश्च तस्याश्च पपात यत्र यत्र च ।

सिद्धपीठस्तत्र तत्र बभूव मन्त्रभिहितम् ॥

तदा शवावशेषञ्च कृत्वा वक्षसि शङ्करः ।

पपात स्रष्टुं भूत्वा सिद्धश्चेन्न च राधिके ॥

तदा गत्वा महेश्वरं कृत्वा क्रोडे प्रबोध्य च ।

अददं दिव्यतत्त्वञ्च तस्मै श्रीकेश्वरं परम् ॥

तदा शिवश्च सन्नुष्टः खलोकञ्च जगाम ह ।

इष्ट

महादे

मूर्तान्तरेण कालेन तां संप्राप प्रियां सतीम् ॥”

तस्य दिग्भरत्वजटाधारित्वकारणं यथा,—

“दिग्विधारी योगेन नेच्छाऽनित्ये पटे विभोः ।

जटास्तपस्याकालीना धत्तेऽद्यापि विवेकतः ॥

न नेच्छा केप्रसंस्कारे स्वाङ्गवैशेन योगिनः ।

समया चन्दनं पङ्क लोद्रे रत्ने मणीश्वरे ॥”

तस्य नागभूषणत्ववृषवाहनत्वकारणं यथा,—

“गरुडद्वेषिणो नागाः शङ्करं शरणं ययुः ।

विभर्त्ति क्षपया स्वाङ्गे तानेव शरणागतान् ॥

वाहनं वृषरूपोऽहमन्यस्तं बोधुमन्ममः ।

त्रिपुरस्य वधे पूर्व्यं मत्कन्याशसमुद्भवः ॥”

तस्य धुस्तरपुष्पाविवक्षपत्रप्रियत्वयात्रचर्मधारित्व-

प्रसंगान्स्थायित्वकारणं यथा,—

“पारिजातादिकं पुष्पं सुगन्धिसुन्दरादिकम् ।

मयि सन्त्यस्य तेष्वेव प्रीतिर्नास्ति कदाचन ॥

धुस्तरं तत् सदा प्रीतिस्त्रिष्वपचातुल्येनैव ।

गन्धहीनं प्रसूनं च योगेष्टे यात्रचर्मणि ॥

द्विष्यन्ते दिव्यतस्यै जनतायां न तन्मनः ।

प्रमशान्तेनैवरहसि ध्यायते मामहर्भिशम् ॥”

तस्य महिमादि यथा,—

“आब्रह्मलक्षणपथ्यन्तं स्वप्रवन्मन्यते शिवः ।

ममानिर्वचनीयेऽत्र रूपे तन्मयमानसम् ॥

ब्रह्मणः पतनेनापि शूलपाणेः क्षणो भवेत् ।

तस्यायुधः प्रमाणञ्च नाहं जानामि का श्रुतिः ॥

ज्ञानं त्वलुङ्गयं शूलं धत्ते मतेजसा समम् ।

विना मया न कश्चित् शङ्करं जेतुमीश्वरः ॥

शङ्करः परमात्मा मे प्राणेश्वरोऽपि परः शिवः ।

त्रास्यके मन्त्रनः शस्त्रं प्रियो मे भवान् परः ॥

न संवसामि गोलोके वैकुण्ठे तव वक्षसि ।

सदाशिवस्य चतुर्धे निवद्धः प्रेमपाशतः ॥

स्रष्टुं शक्तो हि नष्टञ्च भूभङ्गलीलया हि यः ।

ब्रह्माण्डनिकरं योगास योगी शङ्करात् परः ॥

द्विजज्ञानेन यः स्रष्टुं नष्टुं भूभङ्गलीलया ।

श्रुत्युक्तादिकं शक्तो न ज्ञानी शङ्करात् परः ॥

भम भक्तिश्च दास्यश्च सुक्तिश्च सर्वसम्पदम् ।

सर्वसिद्धिं दातुमीशो न दाता शङ्करात् परः ॥

पञ्चवक्त्रेण मन्त्रास यशो गायत्र्यहर्निशम् ।

मद्व्यं ध्यायते शश्वत् भक्तः शङ्करात् परः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २६ अध्यायः ॥

शिवनेवेश्वरभक्त्यदोषकारणादिकं यथा,—

राधिकोवाच ।

“एवंभूतस्य च विभोः सर्वशस्य महात्मनः ।

न शस्तं कथमुच्छिष्टं ब्रूहि सन्देहभङ्गन ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

उदय देवि ! प्रवक्ष्यामि त्वमिदं पुरातनम् ।

पापेभ्यस्तानी दहने ज्वलदग्निशिखोपमम् ॥

सगन्कुमारो वैकुण्ठमेकदा च जगाम ह ।

ददर्श सुतवन्तश्च नाथं नारायणं द्विजः ॥

तुष्टाव गृष्टेः स्तोत्रेण प्रणम्य भक्तितो मुदा ।

अवशेषं ददौ तस्मै सन्नुष्टो भक्तवत्सलः ॥

प्राप्तमात्रेण तत्रैव सुप्तं तेनापि किञ्चन ।

किञ्चिदरञ्च बन्धुना भक्त्याय च दुर्लभम् ॥

महादे

सिद्धाश्रमे च तद्वत्तं गुरवे शूलपाणिने ।

भक्त्युद्देकाच्च तत् सर्वं सुक्तञ्च प्राप्तिमाप्ततः ॥

रुक्मा सुदुर्लभ वस्तु नगर्त प्रेमविह्वलः ।

पपात उमरुहस्तात् शङ्करश्च यात्रचर्म च ॥

स्वयं निपत्य पश्चाच्च रुदन्मुच्छ्वासवाप च ।

एतस्मिन्नन्तरे देवी दुर्गा दुर्गतिनाशिनी ॥

मुदा जगाम शीघ्रं तत्प्रसन्नवदनं चणा ।

रुदन्तं मुच्छिन्तं दृष्ट्वा निपतन्तश्च भक्तितः ।

प्रहस्य वार्त्ता पप्रच्छ कुमारं शूलपाणिनः ॥

सर्वं तां कथयामास कुमारः संपुटाञ्जलिः ।

श्रुत्वा चुकोप सा देवी शिवं प्रस्फुरिताधरा ॥

श्रुत्वा मनीश्वरं स्तोत्रं न श्रुत्वापि शिवं शिवा ।

दुष्टं चक्रे तदुच्छिष्टमभ्यर्च्य विदुषामपि ॥

सुचिरञ्च तपस्तप्ता मया लब्धस्वमीश्वरः ।

त्वया विष्णोः प्रसादेन वक्षिताहं कथं विभो ! ॥

यतो न दत्तं नैवेद्यं विष्णोर्मत्तं त्वयाधुना ।

अतो मतो गृह्णाणेतत् फलमेव महेश्वरः ॥

अद्य प्रभृति ये लोका नैवेद्यां सुहृते तव ।

ते जन्मेकं सारमेया भविष्यन्त्येव भारत ॥

इत्युक्त्वा पार्श्वतो मानादुरोद पुरतो विभोः ।

दृष्टिः पपात तत्कण्ठे नीलकण्ठो बभूव सः ॥

अपूर्व्यं तव नैवेद्यां जन्मस्तु जराहरम् ।

कृतं दुष्टं यतस्तस्मात् पश्य देहं त्वजामि च ॥

लिङ्गोपरि च यद्वत्तं तदेवाग्राह्यमीश्वर ! ।

सुपवित्रं भवेत्तत्र विष्णोर्नैवेद्यमिश्रितम् ॥

इत्येव कथितं सर्वं त्वया दृष्टं सुरेश्वरि ! ।

अभिशस्तं शङ्करस्य निर्मात्यं येन हेतुना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३० अध्यायः ॥

तस्यावतारा यथा,—

सूत उवाच ।

“वेदव्यासावताराणि ह्यापरे कथितानि तु ।

महादेवावताराणि कलौ प्रख्यात सुव्रताः ॥

आदौ कलियुगे श्वेते देवदेवो महादुर्गतः ।

नाम्ना हिताय विप्राणामभूदेवस्वतेऽन्तरे ॥

हिमवच्छिखरे रम्ये कृष्णे पद्मेतोत्तमे ।

तस्य शिष्याः शिखायुक्ता बभूवुरमितप्रभाः ॥

श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेतास्यः श्वेतलोहितः ।

चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥

सुभावो दमनसाथ सुहोत्रः कङ्कणक्षथा ।

लोकाक्षिरथ योगीन्द्रो जैगोषयस्तु सप्तमे ॥

अष्टमे दधिवानुः स्यात्तथैव दशमः प्रभुः ।

भृगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुत्तरः स्मृतः ॥

द्वादशेऽन्तिः समाख्यातो वाली नाथ त्रयोदशे ।

चतुर्दशे गौतमस्तु वेदशीर्षा ततः परम् ॥

गोकर्णसामवत्सनाङ्गहारामः शिशुङ्गथ ।

जटामास्यश्च हासश्च दारुको लाङ्गली क्रमात् ॥

श्वेतस्तथा परः शूली तिष्ठी सुखी च वै क्रमात् ।

सद्भिणुः सोमशर्मा च कुलीशो चास्मिन्ने प्रभुः ॥

वैधस्वतेऽन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिशूलिनः ।

अष्टाविंशतिविख्याता स्मृन्ते कलियुगे प्रभोः ।

तीर्थकार्यावतारः स्याद्वैशेषो नकुलीश्वरः ॥”

इति कौर्म्ये ५० अध्यायः ॥ ३० ॥

महादे

तस्याष्टविनामानि क्षेत्राणि च यथा,—
मधुकरवाच ।

“मन्दरस्थं महादेवं ब्रह्मा पृच्छति शङ्करम् ।
केषु केषु च स्थानेषु द्रष्टव्योऽसि मया प्रभो ! ॥
ईश्वर उवाच ।

वाराणस्या महादेवं प्रयागे तु महेश्वरम् ।
नेमिषु देवदेवश्च गयायां प्रपितामहम् ॥
कुवसेषे विदुः स्यात् प्रभासे शशिभूषणम् ।
पुष्करे तु अपोगन्धिं विन्धश्च विमलेश्वरे ॥
अङ्गुहासे महानादं महेन्द्रे तु महाव्रतम् ।
उज्जयिन्यां महाकालमाकोटे तु महोत्कटम् ॥
शङ्कुर्क्ये महातेजं गोकर्णे च महाबलम् ।
भैरवे भैरवाकारं भवं वल्गापदे विदुः ॥
उग्रं कनकले चैव भद्रकर्णाद्वदे शिवम् ।
देवदारवने दिशि चण्डीयां मध्यमङ्गले ॥
ऊर्ध्वरेतं त्वरणे तु सकलाख्ये कपर्दिनम् ।
क्षतिवाससमेकार्ये सुप्रसं ताम्बातिकेश्वरे ॥
कालङ्गरे नीलकण्ठं श्रीकण्ठं मण्डलेश्वरे ।
ध्यानं सिद्धेश्वरे योगी गायत्रीशोचरेश्वरे ॥
विजयं नाम काष्ठीरे जयन्तं मरुतेश्वरे ।
हरिश्चन्द्रे हरिश्चैव पुरिश्चन्द्रे तु शङ्करम् ॥
जटावासेश्वरे विद्यां सौम्यं कुलटकेश्वरे ।
भूतेश्वरे भस्मागत्रं जललिङ्गं जलेश्वरम् ॥
मितुनं कर्णिकायान्तु वाराहं विन्ध्यपर्वते ।
ताम्रं पश्चिमसन्ध्यायां विरजायां त्रिलोचनम् ॥
हस्तेन चित्रमूलान्तु श्रीशेले त्रिपुरान्तकम् ।
जललिङ्गे विदुः कालं कापालिं करवीरके ॥
दीपचक्रेश्वरे वेदं नेपासे पशुपतिं पतिम् ।
श्रीकारारोहणे कूटं देविकायासुमापतिम् ॥
गङ्गायां सागरे त्वमरमोक्षारममरकण्ठके ।
सप्तगोदाधरे भीमं स्वयम्भुं नकुलेश्वरे ॥
कर्णिकारे गणाध्यक्षं कैलासे च गणाधिपम् ।
हेमकूटे विरूपाक्षं भूर्भुवं गन्धमादने ।
सिद्धेश्वरान्तु आकाशे पाताले चन्द्रकेश्वरम् ॥
अष्टविष्टनामानि देवदेवस्य धीमताः ।
पुराणि चोपगीतानि ब्राह्मणस्य स्वयम्भवा ॥
यः पठेत् प्रातस्तथाय स्नातो वा यदि वा

शुचिः ।

सुच्यते सर्वपापिभ्यः शिवलोकं स गच्छति ॥”
इत्यादि देवीपुराणे अष्टविष्टनामानि महा-
देवस्य ॥३॥ तस्य द्वादशनामस्तोत्रम् ।
“प्रथमस्तु महादेवो द्वितीयस्तु महेश्वरः ।
तृतीयः शङ्करो ज्ञेयश्चतुर्थो हृषभध्वजः ॥
पञ्चमः क्षतिवासाश्च षष्ठः कामाङ्गनाशनः ।
सप्तमो देवदेवेशः श्रीकण्ठश्चाष्टमः स्तुतः ॥
ईश्वरो नवमो ज्ञेयो दशमः पार्वतीपतिः ।
एकदशश्चैव द्वादशः शिव उच्यते ॥
द्वादशैतानि नामानि त्रिसन्ध्यं यः पठेत्तरः ।
क्षतघ्नश्चैव गोघ्नश्च ब्रह्मा गुरुतल्पगः ॥
स्त्रीघातघातकश्चैव सुरापो हृषलीपतिः ।
सुच्यते सर्वपापिभ्यो रुद्रलोकं स गच्छति ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥३॥

ईपट

महादे

तन्नामोच्चारणफलं यथा,—

“कोटयो ब्रह्महत्यानामगम्यागमकोटयः ।
सद्यः प्रलयमायान्ति महादेवेति कीर्तनान् ॥
महादेव महादेव महादेवेति वादिनम् ।
यत्सं गौरिष गौरीशो धावन्तमनुधावति ॥”
इति पुराणम् ॥३॥

तस्य प्रणाममन्त्रः ।

“नमस्त्ये त्वा महादेव । लोकानां गुरुमीश्वरम् ।
ध्रुवामपूर्णकामानां कामपूरामराड्विप्रम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
“महादेवं महात्मानं महायोगिनमीश्वरम् ।
महापापहरं देवं मकाराय नमो नमः ॥”

इति तन्त्रम् ॥३॥

तस्य कालरूपवर्णनं यथा,—

नारद उवाच ।

“कालरूपी त्वया ख्यातः शम्भुर्गगनगोचरे ।
लक्षणश्च स्वरूपश्च सर्वं यास्मात्तुमर्हसि ॥
पुलस्त्य उवाच ।

स्वरूपं त्रिपुरस्य वदिष्ये कालरूपिणः ।
अश्विनी भरणी चैव क्षतिका प्रथमांशकम् ॥
मेषकं हि विजानीयात् कुजलेखमुदाहृतम् ।
आमेर्याशाख्यो ब्रह्मन् प्राजापत्यं कवेर्गृहम् ॥
सौम्याहं दृष्यमानं वदनं परिकीर्तितम् ।
ऋगाहमाहं दिव्याशाख्यः सौम्यगृहत्विदम् ॥
मिथुनं भुजयोस्तस्य गगनस्थस्य मूलिनः ।
आदित्यांश्च पुष्यश्च अश्लेषा शशिनो गृहम् ॥
राशिः कर्कटको नाम पार्श्वेन खविलासिनः ।
पित्रर्चं भगदेव्यं उत्तरांश्च केशरी ॥
स्वर्गलेखं विभोर्ब्रह्मन् हृदयं परिकीर्तितम् ।
उत्तरांशाख्यः पाणिश्चित्रार्धं कव्यका त्विदम् ॥
सोमपुत्रस्य सद्योतनं द्वितीयं गठं विभोः ।
चित्रांशद्वितयं स्वाती विशाखायांशकत्रयम् ॥
द्वितीयं गुरुसदनं तुलानाभिरुदाहृतम् ।
विशाखांशमनुराधांश्चैव भीमगृहं त्विदम् ॥
द्वितीयं श्विको राशिर्मूलां कालस्वरूपिणः ।
मूलं पूर्वार्त्तरांश्च देवाचार्यगृहं धनुः ॥
ऊरुगुलभीशस्य अमरर्चं । प्रगीयते ।
उत्तरांशाख्यो कर्त्तुं श्रवणं मकरो मने ।
धनिष्ठांश्च शनिजैत्रं जागुनौ परिकीर्तिते ।
धनिष्ठांश्च शतभिषा प्रोष्ठपदांशकत्रयम् ॥
सौरं मङ्गापरमिदं कुम्भी जह्ने च विद्यते ।
प्रोष्ठपदांशमेकान्तु उत्तरा रेवती तथा ॥
द्वितीयं जीयसदनं मीनस्तु चरणावभौ ॥
एवं कृत्वा कालरूपं त्रिनेत्रो
यत्सं क्रोधात्मार्गणेराजघान ।
विद्वद्भ्यां वेदनाबुद्धियुक्तः
खे सन्तस्थौ तारकाभिश्चिताङ्गः ॥”

इति वामनपुराणे ५ अध्यायः ॥

महादेवी, स्त्री, (महादेवस्य पत्नीति) पत्नार्थे स्त्री ।

यदा, महती चासीं देवी चेति । दुर्गा । यथा,
“अपर्णा स्यान्महादेवी गिरिजा मेनकात्मजा ॥”

इति हलायुधः ॥

महाद्रा

तस्या युष्मतिर्यथा,—

“पूज्यते या सुरैः सर्वमैर्हार्त्तैव प्रमाणतः ।
धातुर्महेति पूजायां महादेवी ततः स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
राज्ञी । पाटराणी इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
महिषी २ पट्टार्हा ३ पट्टदेवी ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५ । २६ ।
“अलिखत् स महादेवो योगनन्दश्च तं पटं ।
सजीवमिव तच्चित्रं वाक्पेठारहितं त्वभूत् ॥”)
महादेव्यः, पुं, (महाचासीं देव्येति ।) भौत्व-
मन्वन्तरीयदेव्यविशेषः । यथा,—
“चतुर्दशस्य भौत्वस्य षडस्य पुत्रान्ननोर्मम ।”
इत्युपक्रम्य ।
“शुचिरिन्द्रो महादेवो रिपुहन्ता हरिः

स्वयम् ॥”

इति गारुड ७८ अध्यायः ॥

महाद्रावकः, पुं, (दावयति रोगानिति । इ + णिच्
+ ण्वल् । महाक्षामौ द्रावकश्चेति ।) औषध-
विशेषः । द्रावक इति भाषा । यथा,
“यवक्षारस्य भागौ द्वौ स्फटिकारश्चैवो मताः ।
एकीकृत्य प्रपिष्यापि गृत्रेऽस्त्रस्यरीभवेः ॥
शुष्कं कृत्वा क्षिपेत् पात्रे सैसके वस्त्रलेपिते ।
अन्यमीमकपात्रान्तु हिमस्त्रं मेलयेद्बुधः ॥
हृद्बुद्धेयोपदेशेन पठेत् पात्रस्यमीमधम् ।
ततो ज्वालाधतः स्याद्यं पात्रान्तं लभते

रसम् ॥

ततो रसं विनिष्कृत्य स्थापयेत् स्निग्धभाजने ।
लवङ्गेन वर्टी कुम्भादथवा मृतताम्रकेः ॥
श्रीहृदिस्थलरोगेषु दापयेत् रक्तिकीं भिषक् ।
द्रोक्करोति रोगश्च महाद्रावकसंज्ञकः ॥
श्वित्रे च दद्रोगे च प्रलेपं द्रावकस्य च ।
यद्विषज्जलनं तस्य दधि दत्त्वा प्रलेपयेत् ॥” ॥
अपि च ।

“दृष्यच्चित्रमपामार्गं चित्रा कुम्भादनाहिका ।
स्तुधीं तालस्य पुष्यश्च वर्गभूर्जतमं तथा ॥
एतेषां क्षारमाहृत्य लिप्ताक्तस्वरसेन च ।
क्षालयित्वा क्षारतीयं वस्त्रपूतं कारयेत् ॥
चक्ष्मातपेन मंशोप्य ग्राह्यं तद्द्रवणोचितम् ।
एतस्य द्विपलं ग्राह्यं यवक्षारपलद्वयम् ॥
स्फटिकारिपलश्चैव नरसारपलं तथा ।
पलाहं सैन्धवं ग्राह्यं टङ्गणं तोलकद्वयम् ॥
कासीसं तोलकश्चैव सुद्राशश्च तोलकम् ।
हारमोचं कर्षकश्च तोलं ससुद्रफेनकम् ॥
सर्वमेकत्र संतृप्य वक्तव्येण साधयेत् ।
महाद्रावकमेतद्धि योष्यश्च रसजारणे ।
चन्ति गुल्मादिकान् रोगान् यज्ञतृप्तीहोद-

राणि च ॥” ॥

इति मेघधरत्रावली ॥

(तथापरश्च ।

“शुद्धं काश्चनमाशुकिं मृदुतरं कांस्याभिधय-
न्तथा
मिन्धूत्यं विमलं रसाञ्जनघरं फेनं स्रवन्तीपतेः ।

महाध

नारो सर्निकसम्भवौ सुविमलौ भागास्व-
मीषां समाः
सप्राणां सदृशान् टङ्गणमिह त्वर्द्धां वृसारः
स्मृतः ॥
तत्तुल्या स्फटिकारिका त्रिसदृशः शुद्धो यव-
स्याग्रजः
काशीशुद्धितयं यवाग्रजसमं सङ्गृह्य सर्वं
न्यसेत् ।
पात्रे काचमये ऋक्षरुते सोऽयं महादावको
नो वक्तुं प्रभवद्भुव्य नितरां सव्यगुणं भूतलं ॥
यत्तद्वल्लभतुल्यं पिबेदथो शुष्कं लवङ्गेन वा
सत्यञ्चात् परिवासितं बहुगुणं ताम्बूलकं
भक्षयेत् ।
प्रासङ्ग्यान् कथयामि ते इदं गुणान् काश्चि-
त्तथान्यान् परान्
निःशेषं विनिहन्ति तानि चिरञ्जयौदराणि
ध्रुवम् ॥
गुल्मं पाण्डुहलीमकं सुकठिनामलीलिकां
कामलां
मन्दाभिं विषमामितां बहुविधान् प्रोथीञ्च
मृक्षान्यपि ॥” ॥
इति वैद्यककषायसंग्रहे श्रोत्राधिकारे ॥
महादमः, पुं, (महाञ्चासौ दमश्चेति ।) अश्वत्थ-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ बृहद्बृक्षश्च ॥
(यथा, हरियंशे । २२३ । ७२ ।
“चकोराः शतपञ्चाश्व मत्तकोकिलसारमाः ।
पुष्पितान् फलिताग्रैश्च संपतन्ति महादमान् ॥”
श्राकद्वीपपतेर्भयस्य सप्रमः पुत्रः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५३ । २२ ।
“जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मनीवकः ।
कुशीलरोऽथ मेधावी सप्रमस्तु महादमः ॥”
महाद्रोणा, स्त्री, (महती चासौ द्रोणा चेति ।)
वृक्षविशेषः । वड़ी द्रोणपुष्पो इति हिन्दो
भाषा । तत्पर्यायः । देवकुलस्वा २ दिव्यपुष्पा
३ महाद्रोणी ४ देवी ५ काञ्ची ६ देवद्रोणा
७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
मेधत्वम् । भूतार्तिवातकफामिमांशनाशित्वम् ।
यक्षा पारदशोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाद्रोणी, स्त्री, (महती चासौ द्रोणी चेति ।)
महाद्रोणाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महादन्दः, पुं, (महान् दन्दः कोलाहलो यच्च ।)
युद्धवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अतिशय-
कलहश्च ॥
महाधनं, स्त्री, (महत् अनेकं धनं मल्लखिनास्य ।)
बहुमल्लखिनास्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥
सुवर्णम् । सिङ्गकम् । इति मेदिनी । ने, २०१ ॥
चारुवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ कविः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (महदनेकं धनमस्मात् ।
संग्रामः । इति निघण्टुः । २ । १७ ॥ यथा,
ऋग्वेदे । ८ । ६४ । १२ ।
“मा नो अस्मिन्महाधने परावर्गभारभृद्
यथा ॥”

“महाधने संग्रामे ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
महश्च तद्धनश्चेति । प्रभूतधनम् । यथा, ऋग्-
वेदे । १ । ७ । ५ ।
“इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे ॥”
“महाधने प्रभूतधननिमित्तम् ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥ बहुमल्ली, त्रि । यथा, किराताजुं-
नीये । १ । ३८ ।
“पुराधिष्ठं शयनं महाधनं
विबोध्यसे यः स्तुतिगीतिमङ्गलैः ।
अदभ्रदर्भामधिप्रय संस्थलीं
जहासि निद्रामशिवः शिवारुतेः ॥”
अतिशयधनयुक्ते, च त्रि ॥
महाधातुः, पुं (महाञ्चासौ धातुश्चेति ।) स्वर्णम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
महाध्वनिकः, पुं, (अध्वनि गच्छतीति । अध्वन् +
ठक् । महाञ्चासौ अध्वनिकश्चेति ।) पुण्यायं
हिमालयावधिकमहापथगमनेन सम्पादित-
मरणः । यथा, “भृग्विजलसंग्रामदेशान्तरस्य-
संन्यासानशनाशनिमहाध्वनिकानामुदकक्रिया
काया सदाः शौचं भवतीति ।” इति शुद्धितत्त्व-
धृतसुमन्त्रम् ॥
महान्, [त] त्रि, (मल्लते पूज्यते वेति । मह +
“वर्तमाने एषद्दृष्टमृच्छगच्छत्वञ्च ।” उणा०
२ । ८४ । इति अतिः । निपात्यते ।) बृहन् ।
इत्यमरः । ३ । १२ । ६० ॥ (यथा, मनौ । ८ । २६६ ।
“प्राणभृत्सु महत्स्वर्गं गोगलोदृहयदिवु ॥”
अस्य पर्यायः महच्छब्दे द्रष्टव्यः ॥
महान्, पुं, (मल्लते सेयते आश्रीयते गमना-
येति । मह + अतिः ।) उद्गः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ दुर्गा । यथा,—
“महान् आप्य स्थिता सर्वं महा वा प्रकृति-
र्मेता ।
स्तुतिः संस्मरणादेयी नियती च नियामता ॥”
इति देवोपुराणे ४५ अध्यायः ॥
महतत्वम् । यथा —
“मविकारान् प्रधानान् महत्तत्त्वं प्रजायते ।
महानिति यतः स्वातिर्लोकानां जायते सदा ॥”
इति भातस्ये ३ अध्यायः ॥
‘महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४२ ।
“अशनी शतव्री खड्गी पट्टिणी चायुधी
महान् ॥”
महच्छब्दप्रयोगनिषेधो यथा,—
“शस्त्रं तेले तथा मांसे वेद्ये ज्यौतिषिके द्विजे ।
यात्रायै पथि निद्रायै महच्छब्दो न दीयते ॥”
इति भट्टिप्रथमसर्गाय चतुर्थश्लोकायां भरतः ॥
महानटः, पुं, (महाञ्चासौ नटो नर्तकश्चेति ।
उद्गतनर्तकत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
महानदी, स्त्री, (महती चासौ नदी चेति ।)
पुत्रोत्तमसेचान्तर्गतकटकस्थोत्तरदेशस्थानदी-
विशेषः । तस्या नामान्तरं चित्रोत्पला । यथा,
“नदी तत्र महापुण्या विन्ध्यापादविनिर्गता ।

चित्रोत्पलेति विख्याता सर्वपापहरा शुभा ॥
चित्रोत्पला महानदी ॥” इति पुत्रोत्तम-
तत्त्वम् ॥ गङ्गा । यथा,—
“अम्बुजमम्बुनि जातं
जातु न जायते अम्बुजादम्बु ।
सुरहर ! तव विपरीतं
पादाब्जजान्महानदी जाता ॥”

इत्युद्धटः ॥

महानन्दः, पुं, (महानानन्दोऽत्र ।) सुक्तिः ।
इति हलायुधः ॥ (महान् आनन्दः ।) अति-
प्रयाकादश्च ॥ (वृत्तिविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । १३४ । ४० ।

“इत्युक्ता तान् महीपालान् महानन्दसुखान्
वली ।

अथाश्वीक्षदा सर्वान् महारिदमनो दमः ॥”
वेद्यविशेषः । यथा, सङ्गीतदाभोदरे ।

“महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उत्तरवंशा मातङ्गमुनिसम्भवाः ॥”

महानन्दा, स्त्री, (महानानन्दोऽस्याः ।) सुरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ माघशुक्ला नवमी । यथा,
भविष्ये ।

“माघमासस्य या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी वृणाम् ॥
स्नानं दानं जपो ह्यो देवाश्चैनसुपोषणम् ।
सर्वं तदलयं प्रीतिं यदस्यां क्रियते नरेः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

नदीविशेषः । सा पद्माया विनिःसृता राम-
पुराख्यायामात् पश्चिमत उत्तरदिग्गता ॥
(दक्षिणदेशीयो नदीभेदः । यथा, महाभारते ।
१३ । २५ । ४३ ।

“पुनरावर्तनन्दाश्च महानन्दाश्च सेय वे ।
नन्दे सेयते दान्तस्त्वप्यरोभरहिंसकः ॥”

महानन्दिः, पुं, (आ सभ्यक् नन्दतीति । आ +
नन्द + “सर्वधातुभ्य इत् ।” उणा० ४ । ११७ ।
इति इत् । ततः । महानानन्दिरिति ।)

नन्दिर्वर्द्धनराजपुत्रः । यथा,—

“चत्वारिंशत्तथा भावो राजा वै नन्दिर्वर्द्धनः ।
चत्वारिंशत्तयश्चैव महानन्दिर्भविष्यति ॥

महानन्दिसुतश्चापि शूद्रायां कलिकाश्रजः ।
उत्पत्स्यते महापद्मः सर्वज्ञानाको वृषः ॥

ततः प्रभृति राजानो भविष्याः शूद्रयोगयः ।
एकराट् स महापद्म एकच्छत्रो भविष्यति ॥”

इति मनुस्मृत्या २४६ अध्यायः ॥

अपि च ।

“महानन्दिसुतः शूद्रागर्भोऽबोऽतिशुभो महा-
पद्मानन्दः परशुराम इवापरोऽखिलजन्मि-
यान्तकारी भविता ततः प्रभृति शूद्रा भूपाला
भविष्यन्ति । तेन महानन्दिपर्यन्तं ज्ञानिय
आसीत् ॥” इति शुद्धितत्त्वधृतविष्णुपुराणम् ॥

महानरकः, पुं, (महानतिशययातनाप्रदो
नरकः ।) अतिशययानाप्रकारयातनास्थानम् ।
इति पुराणम् ॥ (यथा, मनुः । ४ । ८८ ।

महान

“तामिस्रमन्वतामिसं महारौरवरौरवौ ।
नरकं कालसूत्रं महानरकमेव च ॥”
महानलः, पुं, (महान्वासौ नलश्चेति ।) देव-
नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महान्वासौ
अनलश्चेति ।) वृहदग्निर्यस्य ॥
महानवमी, स्त्री, (महती चासौ नवमी चेति ।)
आश्विनशुक्लनवमी । यथा,—
श्रीभगवानुवाच ।
“दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण कुण्डेर्दुर्गामहोत्सवम् ।
महानवम्यां शरदि बलिदानं वृषादयः ॥
आश्विने शुक्लपक्षस्य भवेद्दद्यात् अष्टमी तिथिः ।
महाष्टमीति सा प्रोक्ता देव्याः प्रीतिकरा
परा ॥
ततोऽनु नवमी या स्यात् सा महानवमी स्मृता ।
सा तिथिः सर्वलोकानां पूजनीया शिवा-
प्रिया ॥”
इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥
अपि च ।
“प्रावृट्काले विशेषेण आश्विने ह्यष्टमीयु च ।
महाशब्दो नवम्यास्तु लोके स्थातिं गमिष्यति ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
महानसं, स्त्री, (महच्च तत् अन्वर्त्तति ।
+ “अनोऽस्यायःसरसां जातिसंज्ञयोः ।” ५ ।
४ । ६४ । इति संज्ञायां टच् । “आत्महतः
समानाधिकरणजातीययोः ।” ६ । ३ । ४६ ।
इति महत्त आकारादेशः ।) रत्नगच्छम् ।
तत्पण्यायः । रत्नवती २ पाकस्थानम् ३ । इत्य-
मरः । २ । ६ । २७ ॥ (तथास्य लक्षणं
यथा,—
“प्रशस्तदिग्देशलनं शुचिभाणं महच्छुचि ।
सज्जनकं गवाक्षाट्ठासाम्प्रवर्गनिधेयितम् ॥
विक्रान्तदृष्टमंष्ट्रं सवितानं कृतार्चनम् ।
परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम् ॥
तत्राद्यन्तं निगुञ्जितं प्रायो वेद्यगुणान्वितम् ।
शुचयो दक्षिणा दत्ता विभीताः प्रियदर्शनाः ॥
सविभक्ताः सुमनसो नीचकेशनखाः स्थिराः ।
स्नाता वृष्टं संयमिनः क्षुण्णोष्णोष्णः सुसंयुताः ॥
तस्य चाक्षा विधियाः सुचिर्विधाः परि-
कर्मिणः ।
आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः ॥
तस्मात्सहानसे वेद्यः प्रमादरहितो भवेत् ।
माहानसिकवोद्गारः सौपर्वादिकपौपिकाः ॥
भवेयुर्वेद्यवशाग ये चाप्यस्य तु केचन ॥”
इति सुश्रुते कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ।)
तद्विवरणं यथा,—
“आग्नेयां दिशि कर्षयन्मावासस्य महानसम् ।
गवान्जालमागयि स्रष्टुं भिक्षुपलेपितम् ॥
चुक्ती तत्र प्रकर्षया पूज्यपञ्चममायता ।
वृक्षयादीनि भाण्डानि चालितानि च
वारिणा ॥
तेषु यत् पश्यते द्रव्यं गुणवत् सर्वसम्मतम् ।
वृद्धभावे पचेत्तौष्टे चक्षुरर्शयिकारजित् ॥

ईई

महाना

कांस्तुजे पाचितं यद्वि तद्विनं मतिदं शुचि ।
यच्च ताम्रमये सिद्धं न त्वयं त्वत्पितृकृतम् ॥
सौवर्णं राजते पाप्यमाट्ठाभूमिर्ह्यगृहे ।
तत्पात्रं सर्वदोषघ्नं धिषणोत्सवदायकम् ॥”
अथ महानमोपयोग्योपकरणानि ।
“वस्तूनि भोजनार्हानि विविधानि पुनः पुनः ।
सर्वाणि गुणयुक्तानि स्थापितानि महानसे ॥
दास्याप्रमार्जनो वाट्ठा पुनश्चक्षी मुकुटिका ।
कर्षणा वेणवं पात्रं जलपूर्णं त्वत्पितृकृतम् ॥
वद्विभंजनो ग्रावः कुटालं मुकुटारकः ।
दास्यखण्डानि शुष्काणि हस्तमात्राणि चैत्य-
नम् ॥
अजीर्णाभ्यन्तस्थानात्यजन्त्यमलानि च ।
नित्यशुभ्रालनी पीठो मुखलं चाप्यद्वयलम् ॥
सर्पलोहशिला दर्वा चतुरस्रावपट्टिका ।
संदेशकलं युगलं वस्त्रखण्डचतुष्टयम् ॥
नालिका च्छुरिका चैव मुखलं मुकुटाटकम् ॥
वज्रसन्धानायां दर्वा दीर्घा सुल्लोहजा ॥
तन्दरभर्तरी सावा तप्तकं वृष्टिपानी ।
इत्यादि वस्तुजानं हि युज्यन्ते च महानसे ॥”
इति पात्रराजेश्वरः ॥
तत्र रत्नगीया जना यथा,—
“सुदृशास्त्रविधानज्ञाः पराभेद्याः कुलोद्भवाः ।
सर्वे महानसे प्राप्या क्षत्रकेशनखा जनाः ॥”
इति मातृ १८६ अध्यायः ॥
महानमोऽपि पुंसि । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥
महानाटकं, स्त्री, (महच्च तत् नाटकश्चेति ।)
नाटकविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानमेयं तम् ।
अत्रैव दशभिर्धारा महानाटकमभिधेयम् ॥
एतदेव नाटकम् । यथा, चालराभायणम् ॥”
इति साहित्यदर्पणः ॥ स्वनामाख्यातचनमद्रचित-
रामचरितमन्त्रविशेषः । यथा,—
“रूपं श्रीलङ्कनमता विरचितं श्रीमत्सहानाटके
वीरश्रीपुत्ररामचन्द्रचरिते प्रलुप्तं विक्रमेः ।
मित्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्य सजीकृतं
स्वर्गारोहणनामकोऽत्र नवमो यानोऽङ्कः
खेयमौ ॥”
इति तस्यान्तिमः श्लोकः ॥
महानाडी, स्त्री, (महती चासौ नाडी चेति ।)
कण्ठरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्याः
कण्ठराशब्दे ज्ञेयम् ॥)
महानादः, पुं, (महान् नादोऽस्य ।) हस्ती ।
वर्षुकमेघः । (महान्वासौ नादश्चेति ।) महा-
शब्दः । इति मेदिनी । दे, ५१ ॥ (यथा,
महाभारते । ५ । ६६ । २ ।
“इदमद्भिः समं प्राप्ता ये केचिदुपवज्रज्जमाः ।
प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥”)
सिंहः । कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ उष्ट्रः ।
शङ्खः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काहलवायम् ।
इति हारावली ॥ (महादेवः । यथा, महा-

महानि

भारते । १३ । १० । ५८ ।
“निशाचरः प्रेतचारी भूतचारी महेश्वरः ।
कालयोगी महानादः सर्वकामसुखदुःखः ॥”
महाशब्दयुक्ते, त्रि । यथा, रामायणे । ४ ।
४० । ३८ ।
“तत्कालमेव प्रतिमं महोरगनिधेयितम् ।
अभिगम्य महानादं तीर्थनेव महोदधम् ॥”
महानिद्रा, स्त्री, (महती मुदोर्धा चासौ निद्रा
चेति ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥
महानिम्बः, पुं, (महान्वासौ निम्बश्चेति ।) निम्ब-
वृक्षविशेषः । घोडा निम्ब इति भाषा । तत्र-
पण्यायः । केदर्यः २ पवनेष्टः ३ पार्श्वतः ४ ।
इति रत्नमाला ॥ (यथा,—
“वृक्षसुभाभ्रनागश्च स्वर्गं तुल्यं प्रकल्पयेत् ।
महानिम्बस्य चूर्णं तु तत्तुभिः सममाहरेत् ॥
मधुना शोहेयन्मायं लालामेघप्रशान्तये ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंज्ञे प्रमेहहाधिकारे ॥)
अस्य गुणाः । परमग्राह्यत्वम् । कषायत्वम् ।
अस्त्वत्वम् । शीतलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(तथास्य पण्यायान्तरं गुणाश्च ।
“महानिम्बः स्मृतोऽत्रैका रस्यको विषमुष्टिकः ।
केशामुष्टिनिम्बकश्च काम्भीको जीव इत्यपि ॥
महानिम्बो हिमो रूजस्तित्तो ग्राही कषा-
यकः ॥
कफपित्तभ्रमस्तर्दिक्कृल्लङ्घासरक्तजित् ।
प्रमेहश्चामगुल्माशौ महिकाविषनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महानिशा, स्त्री, (महती चोरा निशा ।)
निशासध्यभागः । तत्पण्यायः । निशाहः २
निशीथः ३ । इति हेमचन्द्रः । २ । ५६ । २ ॥
स्मृत्युक्तमहानिशा माहप्रचरोपरि प्रहरद्वयम् ।
“महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।
तत्र स्नानं न कुर्यात् काम्यनैमित्तिकादृते ॥”
इति रघुनन्दनमहात्मार्यधृतवचनान् ।
महानिशापरकालस्य नाडीचतुष्टयस्य पर
दिनादित्वेन तदानीं पूर्वदिपसोयभोजनान्प
पत्तः । तद्दिनत्रयलोपापत्तेश्चेति तिथितत्त्वोच्य-
लिखनस्वरसाच्च ॥ * ॥ तत्र भक्षणनिधो
यथा,
“यस्मिन्नुत्सृज्यते तु रात्रावेव महानिशा ।
लभते ब्रह्महत्याच तत्र मुक्ता न नारदः ॥
गोर्मासविषमममं ताम्बूलश्च फलं जलम् ।
पुंसामभक्ष्यं शुद्धायामोदनस्यापि का कथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥
तत्र पाणनिधेयो यथा—
“न रात्रौ पारणं कुर्यादृते वै रोहिणीव्रतान् ।
निशायां पारणं कुर्यादृत्तयत्वा महानिशाम् ॥
महानिशायं प्राप्तायां तिथिभास्ते यदा भवेत् ।
ततोऽर्थेऽर्द्धं मुनिश्रेष्ठ ! पारणं कुरुते व्रती ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त श्रीभृगुजन्मखण्ड ८ अध्यायः ॥
देवलोक्ता महानिशा रात्रिमध्यमदृष्टद्वया
त्मिका । सा द्वितीयप्रहरप्रदृष्टद्वितीयप्रहर

महानी

प्रथमदण्डरूपा ॥ तस्यां शिवलिङ्गोद्भवो यथा,
“माधवत्वात्तद्गुण्यमादिदेवो महाविशिष्टः ।
शिवलिङ्गवत्तद्गुण्यः कोटिस्थसमप्रभः ॥”
अत्र ।
“महानिशा द्वे चटिके रात्रिर्मध्यमयामयोः ॥”
इति देवलोक्तामहानिशा ॥
अटिका दण्डरूपा । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
तालिकमहानिशा यथा, तत्त्वसारं ।
“गते तु प्रथमे यामे तृतीयप्रहरावधि ।
महानिशायां अग्रयां रात्रिप्रथमे अपेक्ष तु ॥”
अपि च ।
“निशा तु परमेष्ठानि । सूर्यो चास्तमुपागते ।
प्रहरे च गते रात्रौ चटिके द्वे परं च ये ।
महानिशा समाख्याता तत्त्व्यातिमहानिशा ॥
अह्नरात्रे गते देवि ! पशुभावेन पूजयेत् ।
दण्डदण्डे तु या पूजा तत् सर्वमन्त्रयं भवेत् ॥
अह्नरात्रे महेशानि । तत्र सर्वमन्त्रोपमम् ।
सप्तमक्राशके देवि । सर्वं लोकोपमं भवेत् ॥
अष्टमक्राशके देवि । द्रव्यतुल्यं न संशयः ।
अतः परं महेशानि । विषतुल्यं न संशयः ॥
एतत् सर्वं महेशानि । पशुभावे मयोदितम् ।
दिव्यवीरमते देवि । तत्त्वज्ञानेन पूजयेत् ॥
पञ्चतत्त्वं समानीय यदि पूजापरी भवेत् ।
कालाकालं महेशानि । विचारं तत्र वर्जयेत् ॥
अह्नरात्रगते देवि ! कुलपूजा प्रकीर्तिता ।
भवेत्तत्त्वानुरूपं सर्वं पूजादिकचरेत् ॥
अतिर्हृदयं देवेशि । तव स्थाने प्रकाशितम् ।
परांरमे कदाचिह्ने प्रकाशं नैव कारयत् ॥”
इति गुप्तसाधनतन्त्रे ६ पटलः ॥
महानीचः, पुं, (महानिशायां नीलः ।)
रजकः । इति शब्दमात्रा ॥ अतिशयजीन-
वगच्छ ॥
महानीलः, पुं, (महान् नीलः नीलवर्णः ।) अत्र
राजः । नागविशेषः । मणिविशेषः । इति
मेदिनी । ले, १६१ ॥ (यथा, शिशुपालवधः ।
१ । १६ ।
“महामहानीलशिलावत्तः पुरो
निषेदिवान् कंसकृपः स विष्टरः ॥”
“सिंहलस्याकराद्वता महानीलास्तु ते स्मृताः ॥
इति भगवानगस्त्यः ॥” इति तट्टीकायां मलि-
नाथः ॥) तस्य लक्षणं यथा,—
“यस्तु वर्णस्य भूयत्वात् नीरं शतगुणे स्थितः ।
नीलतां तनुयान् सर्वं महानीलः स उच्यते ॥”
इति गारुड ७२ अध्यायः ॥
(गुणगुणजातिभेदः । तद्वयथा,—
“महेशातो महानीलः कुमुदः पद्म इत्यपि ।
हिरण्यः पद्मो ज्योतिर्गुणलोः पद्म जातयः ॥
महानीलस्तु विज्ञेयः स्वनामभगलक्षणः ।
माहवातो महानीलो गद्येन्द्राणां ह्वायुमौ ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सुमेरोदाधनपार्श्वस्थपञ्चतविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेय ५५ । ४ ।

ईदृ

महाप

“शितार्णवकमुद्रश्च कुशीरोऽयं मुकुटवान् ।
मणिग्रीवोऽयं वृषवान् महानीलो भवाभलः ॥”
महानीला, स्त्री, (महानी चासौ नीला नील-
वर्णा चेति ।) महाजम्बू । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विशेषोऽस्य महाजम्बूश्चेति विज्ञेयः ॥)
महानीलो, स्त्री, (नील । “नीलादीवधौ ।”
४ । १ । ४२ । इति वार्तिकोक्ता डीप् । ततः ।
महानी चासौ नीलो चेति ।) नीलापराजिता ।
हृदमौली । तत्पर्यायः । अमरा २ जनि-
नीलिका ३ तृत्या ४ श्रीफलिका ५ मेला ६
केशाह्वा ७ भर्तृसपत्निका ८ अस्या गुणाः ।
गुणाटालम् । रत्नश्रेष्ठत्वम् । सुपर्णदातृत्वम् ।
नीलिकामपेक्ष्य सर्वकर्मसु सगुणत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
महानुभावः, वि, (महाननुभावो माहात्म्य-
मस्य ।) महाशयः । यथा,—
“मुकुटी पुण्यवान् धन्यो धर्म्मो च धर्म्मवानपि ।
महाशयो महच्छः स्यान्महानुभाव इत्यपि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(माहात्मा । यथा, शिशुपालवधः । १ । १७ ।
“ग्रहीतुमायान् परिचर्यया मुहु-
महानुभावा हि नितान्तमर्थनः ॥”)
महान्तः, पुं, (महन् + प्रथमावहुवचनरूपम् ।)
नवधाभक्तियुक्तकृष्णभक्ताः । ते शिवशेषधर्म्मा-
दयः । यथा,—
“शिवः शेषश्च धर्म्मश्च ब्रह्मा विष्णुर्महान्
विराट् ।
सनत्कुमारः कपिलः सनकश्च सनन्दनः ॥
वाटुः पञ्चाश्रवो दक्षो नारदश्च सनातनः ।
भृगुर्मेरुसिद्धिर्वासाः कश्यपः पुलहोऽङ्गिराः ॥
मेघभो लोमशाः शुक्रो यशस्तः क्रतुरेव च ।
हृदस्पतिः कर्हमश्च शक्तिरत्रिः पराशरः ॥
मार्कण्डेयो बलिश्चैव प्रह्लादश्च गणेश्वरः ।
यमः सूर्यश्च वरुणो वायुश्चन्द्रो ह्वाताशनः ॥
अक्रूर उलूकश्च नाडीनक्षत्रश्च वायुजः ।
नरो नारायणः कूर्म इन्द्राक्षो विभीषणः ॥
नवधाभक्तियुक्ताश्च कृष्णस्य परमात्मनः ।
एते महान्तो धर्म्मिष्ठा भक्तानां प्रवरास्तथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिसंखण्डे ६० अध्यायः ॥
महाः, वस्त्रं, स्त्री, (पञ्चानां विख्यादिस्त्रिलानां
समाधारः । ततः महच्च तत् पञ्चमूलमेति ।)
हृदन् पञ्चमूलम् । तद्वयथा,—
“विष्णोर्ऽगिममन्यः श्योनाकः काशमयः पाटला
तथा ।
सर्वस्तु मिलितैरेतैः स्यान्महापञ्चमूलकम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।
“विनिर्गमायं वायोश्च खेदेयश्च सहस्रं हृत् ।
नीरं महापञ्चमूलं सृष्टिकां चान्द्रावर्जिताम् ॥”)
महापञ्चविधं, स्त्री, (पञ्चानां विधायां समाधारः ।
ततो महच्च तत् पञ्चविधमेति ।) हृदद्विषपञ्च-
कम् । तद्वयथा,—

महाप

“शङ्खो च कालकूटश्च सुस्तको वत्सनाभकः ।
शङ्खकण्ठीति योगोऽयं महापञ्चविधाभिधः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
महापत्रा, स्त्री, (महान्नि पत्रायस्याः ।)
महाजम्बू । इति रत्नमाला ॥ हृदपञ्चयुक्ते,
त्रि ॥
महापथः, पुं, (महान्पथो पथ्याच्चेति । “आत्म-
हन् इति ।” ६।३।४६ । इति महन् आकारा-
देशः । “कृक् पूरव्यः पथामानत्ते ।” ५।४।७४ ।
इति समामान्तोऽकारः ।) प्रधानपथः ।
तत्पर्यायः । षण्ठापथः २ संसरणम् ३
श्रीपथः ४ राजवर्त्म ५ उपनिष्क्रमणम् ६ उप-
निष्क्रमम् ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ८० । १६ ।
“पत्राका शोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः ॥”
यथा च महाभारते । ५ । ६४ । २० ।
“संस्तुतसंस्तरजः प्रतिपेदे महापथम् ॥”
महापथः । “यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो
न दीयते ।” इत्यस्य प्रतिप्रस्तुतार्थवत्त्वात्
तथात्वम् । यथा, कथासरित्सागरे । २ । ४३ ।
“तच्छोकादिन्द्रदत्तस्य पिता यातो महा-
पथम् ॥”
सुश्रुता । यथा, हठयोगपदीपिकायाम् । ३।४।
“सुपुत्रा श्रुत्यपदवीं ब्रह्मरन्तं महापथः ।
प्रमृशानं शास्त्रधी मध्यमार्गश्चैत्यकवाचकाः ॥”)
महापथगमः, पुं, (महापथस्य महापथे वा गमः
गमनम् ।) मरणम् । इति अटाधरः ॥
महापद्मः, पुं, (महन् पद्मं तादृशं निहं
शिरसि यस्य ।) अष्टनागान्तर्गतनागभेदः ।
तत्पर्यायः । अतिशुक्लः २ दशविन्दुकमस्तकः ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ६७५ ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ३ । ११२ ।
“रेरावतो महापद्मः कम्बलाश्वमरायुमौ ॥”
दत्तकैरान्तर्गतसर्पविशेषः । तद् यथा । “कृष्ण-
सर्पो महापद्मः कृष्णोदरः श्वेतकपोतो महा-
कोपोतो अलाहको महासर्पः शङ्खपालो लोहि-
तालो गवेयुकः परिसर्पः खड्गफणः ककुदः
पद्मो महापद्मो दर्भपुष्पो हृदिमुखः पुण्डरीको
भृकुटीमुखो विष्किरः पुष्पाभिकर्णो गिरि-
सर्पः ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्ह
आश्रीविष इति ॥” इति सुश्रुते कल्पस्थाने
चतुर्थध्याये ॥) कुवेरस्य नवनिध्यान्तर्गतविधि-
विशेषः । इति अटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेय ।
६४ । १५ ।
“यस्या वत्से ! प्रभावेण विद्यायास्तां महान् मे ।
पद्मिनी नाम विद्ययां महापद्माभिपूजिता ॥”
पुरभेदः । यथा, महाभारते । १२ । ६५ । ३ ।
“आसीत् किल नरश्रेष्ठ ! महापद्मो पुरोत्तमे ।
गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः ॥”
देवभेदः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ३ ।
“महापद्मो निष्कुम्भश्च पूर्णकुम्भश्च वीरवान् ॥”
हस्तिभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ६१ । ५१ ।

महापा

“तस्य चाख्येऽपि दिव्यागा वसुधरुयायिनः ।
अङ्गनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ॥”
क्री, लक्ष्मीकोटिसंख्या ॥ इति लीलावती ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ६१ । ३ ।
“अयुतं प्रयुतं चैव पद्मं खल्वमथानुदम् ।
शश्वच्चैव महापद्मं निखल्वं कोटिरथ च ॥”
शुक्लपद्मम् । इति रत्नमाला ॥
महापातकं, क्री, (महादत्तिप्रयत्नं पातकम् ।)
पापविशेषः । तत् पञ्चविधम् । यथा,—
“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तन्यं गुल्फनागमः ।
महान्ति पातकाभ्याहुः संसर्गश्चापि ते; सह ॥”
इति मानवे ११ अध्यायः ॥
“महापातकं चित्तं सप्रजन्मसु जायते ।
बाधते याधिरूपेण तस्य लक्ष्मादिभिः समः ॥”
इति शातान्तपीयकर्मविपाकः ॥
“तुलामकरमेधेषु प्रातः स्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
“हृषीति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तन ।
भस्मीभवन्ति राजेन्द्र ! महापातककोटयः ॥”
इति पुराणम् ॥
महापातकी, [न] त्रि. (महापातकमस्य-
स्थिति । महापातक + इति ।) पञ्चप्रकार-
महापातकयुक्तः । स च पतितः । यथा,—
“महापातकीनो ये च पतितान्ति प्रकीर्त्तिताः ।
पतितानां न दाहः स्यान्मार्गदृष्टिर्नास्थिसन्धयः ॥
न चाश्रुपातः पिण्डो वा काणो आह्लादिकं
कश्चित् ।
यतानि पतितानान्ति यः करोति विमोहितः ॥
तप्तलक्ष्मण्येनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥”
इति शुद्धितत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ॥
पारिभाषिकमहापातकी यथा,—
“कृतप्राणप्रतिष्ठाश्च भोक्तृणां प्रतिमां दिज्ज !
दुर्गां न प्रणमेद्यस्तु स महापातकी सृष्टः ॥”
इति देवीपुराणे आसनारदसंवादः ॥
अपि च ।
“पितरं मातरं भाव्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुण्याति कापत्यात् स महापातकी
शिव ! ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
(यथा च महानिर्वाणतन्त्रे । ३ । ६२ ।
“जातिभेदो न कर्त्तव्यः प्रसादे परमात्मनः ।
योऽशुद्धबुद्धिं कुरुते स महापातकी भवेत् ॥”)
महापापं, क्री, (महाब तत् पापश्चेति ।) महा-
पातकम् । यथा,—
“महापापेषु सर्वं स्यात् तदुल्लापपातके ।
दद्यात् पापेषु षष्ठांशं ज्ञात्वा याधिवलाबलम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
महापारिवर्त्त, क्री, (महाब तत् पारिवर्त्तश्चेति ।)
फलवृत्तविशेषः । बड़ा पारिवर्त्त इति हिन्दी
भाषा ॥ तत्पर्यायः । स्वर्गपारिवर्त्तम् ० साम्रा-
णिकम् १ खारिकम् ४ रक्तरेषतकम् ५ बृहत्-

महापु

पारिवर्त्तम् ६ द्वीपजम् ७ द्वीपखर्करम् ८ ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । बलकारित्वम् ।
पुष्टिवर्द्धनत्वम् । वृष्यत्वम् । सञ्च भ्रमप्रत्वम् ।
पारिवर्त्तादधिकगुणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
महापाशः, पुं. (महान् पाशोऽस्य ।) यमदूत-
विशेषः । इति बृहद्दर्शनपुराणे ५६ अध्यायः ॥
(महांश्चासौ पाशश्चेति ।) बृहत्पाशश्च ॥
महापासकः, पुं. (पसति बाधते निर्माकरोति
परकालेश्वरादिकमिति । पस् + क्त्वाल् । ततः
महांश्चासौ पासकश्चेति ।) बहुभित्तुकः ।
तत्पर्यायः । तेलुकः २ आमणेरः ३ प्रवर्जितः
४ गोभीनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महो-
पासक इति पाठः कुत्रचित् दृश्यते)
महापिण्डोत्तकः, पुं. (पिण्डो तनोतीति । तन् । डः
संज्ञार्थं कन् । ततः महांश्चासौ पिण्डोत्तक-
श्चेति । पिण्डाकारफलत्वादस्य तथात्वम् ।)
क्षणावर्गमहामदनवृत्तः । तत्पर्यायः । वाराहः
२ । अस्य गुणाः । श्रेष्ठत्वम् । कटुतिक्तस्वा-
न्वितत्वम् । कृद्गन्त्वम् । कफहृद्दोगपकामाशय-
शोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
महापिण्डोत्तकः, पुं. (महांश्चासौ पिण्डोत्तक-
श्चेति ।) वृत्तविशेषः । पेडिरा इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । श्वेतपिण्डोत्तकः २ कर-
हाटः ३ क्षुरः ४ शश्वकोत्तकः ५ शरः ६
पिण्डोत्तकः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । त्रिदोषशमनत्वम् । चर्मरोगाप-
हत्वम् । विशेषात् रक्तदोषनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥
महापीलुः, पुं. (पीलति प्रतिष्ठते विषपित्तादिक-
मिति । पील + “रग्याद्यश्च ।” उणा० १।३८
इति कुः । ततो महान् पीलुरिति कर्मधारयः ।)
पीलुवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । बृहत्पीलुः २
महाफलः ३ राजपीलुः ४ महावृक्षः ५
मधुपीलुः ६ । अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् ।
वृष्यत्वम् । विषनाशित्वम् । पित्तप्रशमनत्वम् ।
रुच्यत्वम् । आमप्रत्वम् । दीपनीयवत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
महापुराणं, क्री, (महाब तत् पुराणश्चेति ।)
एकादशलक्षणयुक्तव्यासप्रणीताष्टादशमंस्क-
पुराणविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“स्मृतिश्चापि विस्मृतिश्च स्थितिस्तेषाञ्च पाल-
नम् ।
कर्मणां वामना वार्त्ता मन्त्राश्च क्रमेण च ॥
वर्णनं प्रलयानाञ्च मोलस्य च निरूपणम् ।
उत्कीर्त्तनं हरेरेव देवानाञ्च पृथक् पृथक् ।
दशाधिकं लक्षणञ्च महतां परिकीर्त्तितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३२ अध्यायः ॥
(अष्टादशमहापुराणानां विशेषविवरणलक्ष-
णादिकं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ।)
महापुरुषः, पुं. (महांश्चासौ पुरुषश्चेति ।)
श्रेष्ठतरः । (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १०।२० ।
“भवानतावर्त्तमायां वै वेणुवीं जनमोहिनीम् ।

महाप्र

यद्विहायासुरं भावं महापुरुषतां गतः ।”)
नारायणः । यथा,—
“धैर्यं सदा परिभवन्नभीष्टदीर्घं
नीर्थास्पदं शिवविरिञ्चिभुतं शरणम् ।
भृत्यानिहं प्रणतपालमवाञ्छिपोतं
वन्दे महापुरुष । ते चरणारविन्दम् ॥
त्यक्ता सुदृश्यजसुर्गमितराज्यलभ्यी
धर्मिष्ठ आर्यवचसा यद्गतादरगम् ।
मायावृत्तं दधितयेष्मिन्मन्त्रधारा
वन्दे महापुरुष । ते चरणारविन्दम् ॥”
इत्यादिकृतत्वधृतश्रीभागवतम् ॥
महापुरुषदन्ता, स्त्री, (महापुरुषस्य दन्ता इव
भूतानि यस्याः ।) शतसूत्री । इति रत्न-
माला ॥ (विवरणमस्याः शतसूत्रीशब्दे ज्ञात-
व्यम् ॥)
महापुरुषदन्तिका, स्त्री, (महापुरुषदन्ता ।
स्वार्थं कन् । स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) महा-
शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
महापुष्पा, स्त्री, (महत् पुष्पं पुष्पमस्याः ।
स्त्रियां टाप् ।) अपराजिता । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५४
अध्याये ।
“दर्भपुष्पा महापुष्पा पञ्चनाथिपिटास्तथाः ॥”
महापुष्पविशिष्टे, त्रि ॥)
महापृष्ठः, पुं. (महत् विपुलं पृष्ठमस्य ।) उदुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, बृहत्पृष्ठञ्च ॥
महाप्रकृतिः, स्त्री, (महती श्रेष्ठा प्रकृतिर्जग-
न्मूलकारणम् ।) दुर्गा । यथा,—
“चित्तश्चेत्यभावाद्वा चेतना वा चितिः
सृष्टा ।
महान् चाप्य स्थिता सर्वं महा वा प्रकृति
स्मिता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
महाप्रभः, त्रि, महती प्रभा यस्येति । अतिशय-
दीप्तियुक्तः । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२६ । १२ ।
“तत्तत्कर्म महाघोरं महत्सारं महाप्रभम् ॥”)
महाप्रभा, स्त्री, (महती चामो प्रभा केति ।)
महती दीप्तिः । यथा । महाप्रभात्वाधिविज्ञा-
भावोऽन्यकारः । इति सामान्यलक्षणायां जग-
दीशः ॥
महाप्रभुः, पुं. (महांश्चासौ प्रभुश्चेति ।) पर-
मेश्वरः । यथा,—
“वन्देऽनन्तादुत्तेश्वर्यं श्रीसेतनं महाप्रभम् ।
नीलोऽपि यत्प्रसादात् स्यात् सदाचारप्रव-
र्त्तकः ॥”
इति हरिभक्तिविलास ३ विलासः ॥
“अनन्तमद्भुतचरितवर्त्यं श्रेष्ठं प्रभावो यस्य न
यतो महाप्रभं परमेश्वरम् ॥” इति तट्टीकायां
जीवगोस्वामी ॥ श्रीचेतन्यः । यथा,—
“सोऽयं नीलगिरीश्वरः सविभवो याज्ञा च
सा गुणिका

महाप्र

ते ते दिव्यदिगागताः सुकृतिनस्तास्ता

दिङ्मार्गैः ।

आरामश्च त एव नन्दनवनश्रीणां तिरस्कारिणः
सर्वार्थैव महाप्रभुं वत विना श्रव्यानि मन्या-
महे ॥”

इति चैतन्यचन्द्रोदयनाटकम् ॥

महाप्रलयः, पुं, (महाश्यासौ प्रलयो जगता-
मवसानश्चेति ।) त्रिलोकनाशः । तत्पर्यायः ।
महाप्रः २ । इति हलानुधः ॥ तस्य विवरणं
यथा, —

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“मन्वन्तरं मनोः कालो यावत् पालयते प्रजाः ।
एको मनुः स कालस्तु मन्वन्तरमिति श्रुतम् ।
तदेकसप्तत्युगेर्द्वैवानामिह जायते ।
ते शतद्विंशतिः कल्पा दिनमेकस्तु वेधसः ॥
दिनान्ते वेधसो जाते मयुषा तस्य जायते ।
योगनिद्रा महाप्राया समायाति पितामहम् ॥
नाभिपद्मं पविश्याथ विष्णोरभिततेजसः ।
मुखं स शीते भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
ततो विष्णुः स्वयं भूत्वा रुद्ररूपी जनार्दनः ।
पूर्ववत्प्राश्यामाम स सर्वं भुवनत्रयम् ॥
वायुना वज्रिना सर्वं दाहयामास वै यथा ।
महाप्रलयकालेषु तथा सर्वं जगत्त्रयम् ॥
जनं यान्ति प्रतापात्ता महर्लोकनिवासिनः ।
त्रैलोक्यं दाहयामास पीडिता दारुणाग्निना ॥
ततः कालान्तकैर्मर्धेनावापुर्गोमहास्रवैः ।
सप्तपदा महावृष्टिमापूय भुवनत्रयम् ॥
चलत्तरङ्गैस्त्रैलोक्यैश्चैराध्वम्यानमङ्गतेः ।
निधाय अदरे लोकानिमग्नौ स जनार्दनः ॥
नागपर्णकृशयते शीते स परमेश्वरः ।
प्रायानं नाभिकमले ब्रह्माणं स जगत्प्रभुः ॥
संस्थाप्य त्रीणिमासोक्तान् दग्धा दग्धा श्रिया
महः ।

शीते स भोगिशय्यायां ब्रह्मा नारायणात्मकः ॥
योगनिद्रायां यावत्स्त्रैलोक्यमासृष्टिहृतः ॥
त्रैलोक्यमविलं दग्धं यदा कालाग्निना तदा ।
अनन्तः पृथिवीं लब्ध्वा विष्णोरन्तिकमागतः ॥
तेन लब्ध्वा तु पृथिवीं क्षणमात्रादधो गता ।
पतिता कूर्मपृष्ठे तु विशीर्णव तदाभवत् ॥
कूर्मोऽपि महतो यत्नाच्चलन्ती पृथिवीं जले ।
ब्रह्मास्त्रं पङ्क्तिराक्रम्य पृष्ठे दधे धरां तदा ॥
ब्रह्मास्त्रखण्डसंयोगाच्चर्गिता पृथिवी भवेत् ।
इति तां परिजग्राह कूर्मरूपी जनार्दनः ॥
चलच्चलौघसंसर्गाच्चलन्त्या धरया तदा ।
कूर्मपृष्ठं बहुतरैर्वैरुद्धैर्विगतोक्तम् ॥
अनन्तस्तत्र गत्वा तु यत्र लीरोदसागरः ।
तत्र स्वयं श्रिया युक्तं सुषुम्नं जनार्दनम् ॥
फणया मण्डया दधे त्रैलोक्यमासृष्टिहृतम् ।
पूर्वै फणं त्रितयोर्द्वे पद्मं कृत्वा महाबलः ।
पद्ममास्त्रादयामास प्रोमाश्वः परमेश्वरः ॥
तस्योपधानमकरोदनस्ती दक्षिणां फणाम् ।
उत्तरां पादयोस्त्रके उपाधानं महाबलः ॥

महाप्रा

तालवृत्तं तदा चक्रे स प्रोषः पश्चिमां फणाम् ।
स्वयन्तु वीजयामास प्रोमरूपी जनार्दनम् ॥
शङ्खं चक्रं नन्दकामिभिर्धृतीं हि महाबलः ।
रोषानयथा फणया स दधे गरुडं तदा ॥
गदां पद्मञ्च शार्ङ्गञ्च तथैव विविधायुधम् ।
यानि चान्यानि तस्यासन्नामेया फणया दधौ ॥
एवं कृत्वा स्वकं कार्यं प्रायनीयं तदा हरिः ।
पृथ्वीमधरकायेन मयामाक्रम्य चागमि ॥
त्रैलोक्यप्रतामहितं मलत्प्रीकं जनार्दनम् ।
सीपासङ्गजगद्गीर्णं जगत्कारणकारणम् ॥
नित्यानन्दं वेदमयं ब्रह्मण्यं परमेश्वरम् ।
जगत्कारणकर्त्तारं जगत्कारणकारणम् ॥
भूतभयभवनप्रायं परापरपतिं हरिम् ।
दधार शिरसानन्तः स्वमेव स्वकां तनम् ॥
एवं ब्रह्मदिनस्यैव प्रमाणेन निशां हरिः ।
सन्ध्याश्च समधिप्राप्य शीते नारायणोऽभयः ॥
यमादयन्तु प्रलयो ब्रह्मणः स्याद्दिने दिनं ।
तमाह्वेनन्दनमिति स्थापयन्ति पुराविदः ॥
अतीतायां निशायान्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
लब्ध्वा निद्रां समुत्तम्यौ स पुनः स्मृत्यै लिह ॥”
इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥
न्यायमते अन्यभावानधिकरणकालः । स च
चरमव्यंस्वरूपः ॥

महाप्रसादः, पुं, (महाश्यासौ प्रसादश्चेति ।)
विष्णुनेत्रादिः । यथा, —
“पादोदकञ्च निर्माल्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः ।
महाप्रसाद इत्युक्ता ग्राह्यं विष्णोः प्रयत्नतः ॥”
इत्येकादशीतत्त्वधृतमनस्यस्तुतवचनम् ॥
श्रीजगन्नाथस्य महाप्रसादमाहात्म्यं जगन्नाथ-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ अतिशयप्रसन्नता च ॥ (महान्
प्रसादोऽस्य । शिवः । यथा, महाभारते १२।
१७ । १२६ ।
“महाप्रसादो ह्यमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ॥”)
महाप्रस्थानगमनं, स्त्री, (प्रस्थीयते अस्मिन्निति ।
प्र + स्था + ल्यट् । महत् प्रस्थानं महापथः ।
तत्र गमनम् ।) महापथगमनम् । तत्तु भरणी-
द्विगेन हिमालयपथेन्तपयागम् । तच्च कनौ
निषिद्धम् । यथा, ब्रह्मभारतीयैः ।
“समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
दिनानामसवर्णानां कन्यासुपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्कं पशोर्वधः ।
भासादनं तथा श्राद्धं वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्रमेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।
इमान् धर्मान् कलिगुणे वर्त्यानाहुर्मनी-
षिणः ॥”
इत्युद्गाहस्तवम् ॥

महाप्राणः, पुं, (महान्तो दीर्घकालस्थायिनः
प्राणा यस्य सः ।) दीर्घकालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वर्गविशेषः । स च । ख च ङ भ ङ
उ य ध फ भ ष स ङ रूपः । यथा, —

महाब

“वर्गाणां प्रथमलक्षतीयपञ्चमाः प्रथमलक्षतीययमौ
य र ल वाच्चात्प्राणाः । अन्ये महाप्राणा
इत्यर्थः ॥” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (महाबले,
त्रि । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । ११ । ६ ।
“एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।
यनदत् सुमहाप्राणो येन लोका विचेतमः ॥”)
महाफलः, पुं, (महत् पूजादौ प्रशस्तं पूज्यं वा
फलमस्य ।) विस्मयः । इति रत्नमाला ॥
(महच्च तत् फलश्चेति ।) बृहत्फले, स्त्री ॥ (यथा,
मनौ । ३ । १२८ ।

“श्रोत्रियायैव देयानि ह्यथकथानि दाढभिः ।
अर्हतायैव विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥”)
महाफला, स्त्री, (महत् फलं आरोग्यादिकं
यस्याः ।) इन्द्रवारुणी । इति जटाधरः ॥
(अस्याः पर्यायो भावप्रकाशस्य पूर्वस्वर्ण
प्रथमे भागे ।
“ऐन्द्रीन्द्रवारुणी त्रिजा गवाक्षी च गवादनी ।
वारुणी च पराप्नुता सा विद्याला महाफला ॥
श्वेतपुष्पा रट्गान्त्री च नृगैर्वारुणगादनी ॥”
राजजम् । तत्पर्यायो यथा, तत्रैव ।
“फलेन्द्राकथितागन्दो राजजम्भमहाफला ॥”
कटुतुम्बी । तत्पर्यायो यथा, तत्रैव ।
“इक्षुक्कः कटुतुम्बी स्यात् सा तुम्बी च महा-
फला ॥”

महाकोशातकी । तत्पर्यायो यथा, तत्रैव ।
“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महा-
फला ।

धामार्गवो घ्राणकश्च हस्तिपङ्कञ्च स स्मृतः ॥”)
महाफेणा, स्त्री, (महती फेणा ।) हिङ्गीरः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
महाबलं, स्त्री, (महदतिशयितं बलं सामर्थ्यमस्मान् ।
महत् बलमस्येति वा ।) सीसकम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“नामं महाबलं चीनं पिष्टं योगेशसीसकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

महाबलः, पुं, (महदुत्कृष्टं बलं ऐश्वर्यं यस्य ।)
बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पितृशब्दविशेषः ।
यथा, मार्कण्डेयः । ६६ । ४६ ।

“महान् महात्मा महिनी महिमावान् महा-
बलः ।

गणाः पञ्च तथैवेते पितृणां पापनाशनाः ॥”)
वायुः । बलीयसि, त्रि । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१७३ ॥ (यथा, रामायणे । १ । १ । ३४ ।

“नियुज्यमानो राव्याय नैष्कङ्गाय महाबलः ।
स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ॥”)

महाबला, स्त्री, (महद्बलमस्याः ।) बलामिदः ।
पीतवाच्यालकः । तत्पर्यायः । ऋष्यप्रोक्ता २
अतिबला ३ पीतपुष्पी ४ । इति रत्नमाला ॥
(अस्याः पर्यायो यथा, —

“वाच्या वाच्यालिका वाच्या सैव वाच्यालकापिच ।
महाबला पीतपुष्पा सहदेवी च सा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्वर्ण प्रथमे भागे ॥)

महाभा

(तथास्या गुणाः ।

“हरिश्चन्द्रावला कर्णं भवेदातानुलोमनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महाबोधः, पुं, (बुध्यते सर्वं जानातीति । बुध् +

“सर्वधातुभ्य इत्” उणा० ४ । ११७ । इति

इत् । ततो महाबोधो बोधश्चेति ।) बुद्धः ।

इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥

महाब्राह्मणः, पुं, (महानतिशयनिन्दितः ब्राह्मणः ।

“वेद्ये व्योतिषके हिजि ।” इति निवेधयत्तन-

स्मरणादेवास्य तथात्वम् ।) निन्दितब्राह्मणः ।

इति पाणिनिआकरणम् ॥

अस्मिन् देशे अर्थे अग्रदानित्वेन प्रसिद्धः ॥

(यथा, ऋक्कटिके १ अङ्के ।

“विटः । महाब्राह्मण ! मर्षय मर्षय ॥”)

महाभटः, पुं, (महाबोधो भटश्चेति ।) अति-

शययोद्धा । यथा,—

“तद्भोजसा देवमहाभटार्पितं

चकासदन्तः ख उद्दीर्णदीधिति ।

चक्रेण चिच्छेद निशातनेमिना

हरिर्यथा तान्पतत्तमुज्झितम् ॥”

इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

महाभद्रा, स्त्री, (महत् भद्रं भङ्गं यस्याः ।)

गङ्गा । इति शब्दमाला । काश्मरी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (मेरोरुत्तरपार्श्वसरोवरं, स्त्री ।

यथा, मार्कण्डेये । ५५ । ३ ।

“अरुणोदं सरः पूर्वं मानसं दक्षिणं तथा ।

श्रीतोदं पश्चिमे मेरोमं चाम्रं तथोत्तरे ॥”)

महाभारतं, स्त्री, (महत् भारतम् । यदा, महान्तं

भारं तनोतीति । महाभार + तन् + डः ।)

यासप्रणीतविद्यामहाभारतम् । तन्नामकारणं

यथा,—

“एकतस्त्रयो वेदा भारतस्यैतदेकतः ।

पुरा किल मुरेः सर्वैः समस्य तुभ्या धृतम् ॥

चतुर्थः सरहस्येभ्यो वेदेभ्योऽप्यधिकं यदा ।

तदाप्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारतमुच्यते ॥

महत्वाद्भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥”

इति महाभारते आदिपर्व ॥ * ॥

लोकविशेषेषु तस्य श्लोकसंख्या वाचकाश्च यथा,

“वष्टिं शतसहस्राणि चकारात्मा स संज्ञिताम् ।

त्रिंशच्छतसहस्रं च देवलोकं प्रतिष्ठितम् ॥

पिञ्चे पञ्चदश प्रोक्तं रक्षोयज्ञे चतुर्दश ।

एकं शतसहस्रं मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ॥

नारदोऽप्रावयद्देवानसितो देवलः पितृन् ।

गन्धर्व्यक्षरक्षांसि प्रावयामास वैशुकः ॥

अस्मिन्सु मागुषे लोके वैशस्यायन उक्तवान् ॥”

इति महाभारते १ पर्वणि अनुक्रमणिका-

ध्यायः ॥ * ॥ तत्र शतपर्वणि तेष्वष्टादश सुस्थानि

यथा,—

“आदिभविपिनानि विराट-

प्रोद्यमभीष्मगुरुणि च कर्णः ।

शल्यकसौमिकपर्व तथा स्त्री-

शान्त्यनुशास्त्रतुरङ्गममेधाः ॥

महाभा

आश्रममौषलयानिकनाकाः

पर्वणि पर्वणि नाम विशेषाः ॥

इति भारतीका ॥ * ॥

हरिवंशसहितोत्पत्तिपर्वणामस्तर्गतपत-

पर्वविभागस्तेषामध्यायश्लोकसंख्या च यथा,—

१ आदिपर्वणि १६ पर्वणि २०७ अध्यायाः

८६८ श्लोकाः ॥ २ समापर्वणि ६ पर्वणि

७८ अध्यायाः २५११ श्लोकाः ॥ ३ चारण्यक-

पर्वणि १६ पर्वणि २६६ अध्यायाः ११६६४

श्लोकाः ॥ ४ विराटपर्वणि ४ पर्वणि ६७

अध्यायाः २०५० श्लोकाः ॥ ५ उद्योगपर्वणि

११ पर्वणि १८६ अध्यायाः ६६२८ श्लोकाः ॥

६ भीष्मपर्वणि ५ पर्वणि ११७ अध्यायाः

५८८४ श्लोकाः ॥ ७ द्रोणपर्वणि ८ पर्वणि

१७० अध्यायाः ६६०६ श्लोकाः ॥ ८ कर्णपर्वणि

१ पर्वणि ६६ अध्यायाः ४६६४ श्लोकाः ॥ ९ शान्ति

पर्वणि ४ पर्वणि ५६ अध्यायाः ३२००

श्लोकाः ॥ १० सौप्तिकपर्वणि ३ पर्वणि १८

अध्यायाः ८७० श्लोकाः ॥ ११ स्त्रीपर्वणि ५

पर्वणि २७ अध्यायाः ७७५ श्लोकाः ॥ १२

शान्तिपर्वणि ४ पर्वणि ३३६ अध्यायाः

१४७३२ श्लोकाः ॥ १३ अनुशासनपर्वणि १ पर्वणि

१४६ अध्यायाः ८००० श्लोकाः ॥ १४ अश्वमेध

पर्वणि २ पर्वणि १०३ अध्यायाः ६६२०

श्लोकाः ॥ १५ आश्रमवासपर्वणि ३ पर्वणि

४२ अध्यायाः १५०६ श्लोकाः ॥ १६ मौषल-

पर्वणि १ पर्वणि ८ अध्यायाः ३०० श्लोकाः ॥ १७

महाप्रास्थानिकपर्वणि १ पर्वणि ३ अध्यायाः

३२० श्लोकाः ॥ १८ स्वर्गपर्वणि १ पर्वणि ५

अध्यायाः २०० श्लोकाः । १९ हरिवंश आश्वय-

पर्वणि १ पर्वणि २४४ अध्यायाः १०००० श्लोकाः ॥

हरिवंश भविष्यपौष्करपादभावे १ पर्वणि ११०

अध्यायाः ३४४८ श्लोकाः ॥ इति महाभारते

आदिपर्वणि पर्वणामहनामकः २ अध्यायः ॥ * ॥

तच्छृण्वणविध्यादि यथा,—

जनमेजय उवाच ।

“भगवन् ! केन विधिना श्रोतव्यं भारतं बुधेः ।

फलं किं केन देवाश्च पूज्या वै पारणजिह्व ॥

देयं समाप्ते भगवन् ! किञ्च पर्वणि पर्वणि ।

वाचकः कीदृशश्चात्र गृह्यस्तद्ब्रवीहि मे ॥ * ॥

विशस्यायन उवाच ।

शृणु राजन् ! विधिमिमं फलं यच्चापि भार-

तम् ।

श्रुताद्भवति राजेन्द्र ! यत्त्वं मामनुष्टम्भसि ॥

दिवि देवा महोपाल । क्रोडाथमवानि गताः ।

कृत्वा कार्यमिदं देवैः सतश्च दिवसागताः ॥

हन्त यत्ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व समाहितः ।

ऋषीणां देवतानाञ्च सम्भव यमघातने ॥

अत्र रुद्रास्तथा साध्या विश्वदेवाश्च शाश्वताः ।

आदित्या अश्विनौ देवौ लोकपाला महर्षयः ॥

गुरुकाश्च सगन्धर्वा नागा विद्याधरास्तथा ।

सिद्धा धर्मैः स्वयम्भुश्च मुनिः कात्यायनो वरः ॥

महाभा

गिरयः सागरा नद्यस्तथैवाश्वरसां गणाः ।

गृहाः संवत्सरश्चैव अयनामृतवस्तथा ॥

स्थावरं जङ्गमश्चैव जगत् सर्वं सुरासुरम् ।

भारते भरतश्चैव । एकस्मिन् हि दृश्यते ॥

तेषां श्रुत्वा प्रतिष्ठानं नामकस्मानुकीर्तनान् ।

कृत्वापि पातकं घोरं सद्यो मुच्यते मानवः ॥ * ॥

इतिहाममिमं श्रुत्वा यथावदनुपुञ्जशः ।

संयत्नात्मा शुचिर्भूत्वा पारं गत्वा च भारतम् ॥

तेषां श्राद्धानि दद्यान् श्रुत्वा भारतम् । भारतम् ।

प्राज्ञेभ्यो यथाशक्त्वा भक्त्वा च भरतर्षभ ॥

महादानानि दद्यान् रत्नानि विविधानि च ।

गायः कांस्योपरीक्षाश्च कन्याश्चैव स्वल्पज्ञताः ॥

सर्वकामगुणोपेता यानानि विविधानि च ।

भवानानि पिचिचामि भूमिर्जामांसि काश्चनम् ॥

वाहनानि च दद्यान् हथा मत्ताश्च वारणाः ।

शयनं शिविकाश्चैव स्यन्दनाश्च स्वल्पज्ञताः ॥

यद्यदृष्टं वरं किञ्चित् यद्यदस्ति भद्रं ह्यमु ।

तत्तद्देयं हिजानिभ्य आत्मा दाराश्च रुचयः ॥

अद्वया परया दत्तं क्रमशस्तस्य पारगः ।

श्रुतिनः मुमना हृष्टः श्रुत्युग्रविकल्पनः ॥ * ॥

सत्यार्थवरतो दान्तः श्रुतिः शौचममन्वितः ।

अद्विधानो जितक्रोधो यथा सिध्यति तच्छृणु ॥

श्रुतिः शीलान्विताचारः श्रुतवासा जितान्द्रियः ।

संस्कृतः सर्वशान्तजः अद्विधानोऽनस्युकः ॥

रूपवान् शुभगो दान्तः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

दानमानगृहीतश्च कार्या भवति वाचकः ॥

अविलम्बमनायस्तमदत्तं धीरभूजितम् ।

अभिमत्तान्तरपदं रमभावममन्वितम् ॥

त्रिषष्टिवर्णसंयुक्तमष्टस्थानममन्वितम् ।

वाचयेद्वाचकः स्वस्थः स्वामीनः सुभसाहितः ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमम् ।

देवीं स्वस्वतोषेयं ततो जयमुदीरयेत् ॥

इदंशाद्वाचकादाजन् । श्रुत्वा भारतम् । भारतम् ।

नियमस्थः श्रुतिः श्रोता शृण्वन् स फलमश्नुत ॥

पारणं प्रथमं प्राप्य द्विजान् कामैश्च तर्पयन् ।

अग्निष्टोमस्य यागस्य फलं वै लभते वरः ॥

अश्वरोगणमङ्गुलीं विमानं लभते महत् ।

प्रवृष्टः स तु देवैश्च दिवं याति भमाहितः ॥

द्वितीयं पारणं प्राप्य अतिरात्रफलं लभेत् ।

सर्वत्रयमर्थं दिवं विमानमधिरोहति ॥

द्वितीयाश्वरधरो दिव्यगन्धर्वविभूषितः ।

द्वितीयाश्वरधरो नित्यं देवलोकं मदीयते ॥

तृतीयं पारणं प्राप्य द्वादशाहफलं लभेत् ।

यमत्यभरद्वाशो वर्षाण्ययुतशो दिवि ॥

चतुर्थं वाजपेयस्य पञ्चमे द्विगुणं फलम् ।

उदितादित्यसङ्काशं ज्वलन्तमनलोपमम् ॥

विमानं विदधेः साङ्गमाश्च दिवि गच्छति ।

वर्षायुतानि भवने शक्रस्य दिवि मोदते ॥

षष्ठे द्विगुणमस्त्रीष्ट सप्तमे त्रिगुणं फलम् ।

केलासशिखराकारं वेदार्थमथैवैकम् ॥

परिचितप्रश्नं बहुधा मणिं यदमभूषितम् ।

विमानं समधिष्ठाय कामगं साश्वरोगणम् ॥

महाभा

सर्वान् लोकान् विचरति द्वितीय इव भास्करः ।
अष्टमे राजसूयस्य पारणे लभते फलम् ॥
चन्द्रादयनिभं रम्यं विमानमधिरोहति ।
चन्द्रप्रसविकाशे ह्येयं तं मगो भवेः ॥
संयमानो वरस्त्रीणां चन्द्रान् कान्तवरेर्मखैः ।
मेखलानां निनादेन नृपराणाञ्च निखनेः ॥
अङ्गे परमनारीणां मुखसुप्तो विबुध्यते ।
नवमे क्रतुराजस्य वाजिमेधस्य भारतम् ॥
काचनस्तम्भनियं ह्येदं दूयं प्रत्येदिकम् ।
जाम्बवदमथे हि योगवाचोः सर्वतो वृतम् ॥
सर्वितं चापरः सङ्गे गन्धर्वैर्दिवि चारिभिः ।
विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ॥
दिशमान्याम्बरधरो दिशचन्दनरूपितः ।
मोदते देवतेः सार्द्धं दिवि देव इवापरः ॥
दशमं पारणं प्राप्य दिजातीनभिवन्द्य च ।
किङ्किणीजालनिर्वापं पताकाध्वजशोभितम् ॥
वसुदेविकसंकाशं वेदूयं मणितोरणम् ।
हैमजालपरिणिभं पञ्चालवड्भीमुखम् ॥
गन्धर्वैर्गौतकुशलेरधरोभिश्च शोभितम् ।
विमानं सुकृतावासं सुखिनेवोपपद्यते ॥
सुकुटनार्कवर्णनं जाम्बवदविभूषिता ।
दिशचन्दनदिग्धाङ्गो दिशमान् विभूषितः ।
दिशान् लोकान् विचरति दिशेर्भोगेः सम-
न्वितः ।
विबुधानां प्रसादेन श्रिया परमया युतः ॥
अथ वर्षगणानेवं स्वर्गलोके मदीयते ॥
अथ गन्धर्वसहितः सहस्राण्यकविंशतिम् ।
पुरन्दरपुरे रम्यं प्रक्रम्य सद्य मोदते ॥
दिशयानविमानेषु लोकेषु विविधेषु च ।
दिशनारीगणाकीर्णो निवसत्यमरो यथा ॥
ततः सुखेभ्यः भवने चन्द्रस्य भवनं तथा ।
शिवस्य भवने राजन् ! विष्णोर्वाति सलोक-
ताम् ॥
एवमेतन्महाराज ! नात्र कार्या विचारणा ।
अदधानेन वै भावमेवमाह गुरुमम ॥ ॥
लेखकस्य तु दातव्यं मनसा यदयदृच्छति ।
हृदयश्रययानानि वाहनञ्च विशेषतः ॥
कटकं कुण्डलञ्चैव वस्त्रसूत्रं तथापरम् ।
वस्त्रञ्चैव विचित्रञ्च गन्धञ्चैव विशेषतः ।
देववत् पूजयेत्तन् विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि यानि देशानि भारते ।
वाप्यमाने तु विप्रेभ्यो राजन् ! पञ्चेणि पञ्चेणि ॥
जातिं देशञ्च सत्त्वञ्च माहात्म्यं भरतर्षभ ! ।
धर्मवृत्तिञ्च विज्ञाय चक्षियानां नराधिप ! ॥
स्वस्तिवाप्य दिजानादी ततः कार्यं प्रवर्त्तते ।
समाप्ते पञ्चेणि ततः स्वगत्या पूजयेत् दिजान् ॥
आदी तु वाचकन्तञ्च वस्त्रगन्धसमान्वितम् ।
विधिरङ्गोजयेद्राजन् ! मधु पायसमुत्तमम् ॥
ततो मूलफलप्रायं पायसं मधुसर्पिषा ।
आसीके भोजयेद्राजन् ! दद्याच्चैव गुडौदनम् ॥
अपूपे चैव पूषे च मोदके च समन्वितम् ।
समापञ्चेणि राजेन्द्र ! हविष्यं भोजयेद् दिजान् ॥

६६६

महाभा

आरण्यके मूलफलेस्तर्पयेत् द्विजोत्तमान् ।
अरणीपञ्च चासाद्य जलकुम्भान् प्रदापयेत् ॥
तर्पणानि च मुख्यानि रम्यमूलफलानि च ॥
सर्वकामगुणोपेतं विप्रेभ्योऽन्नं प्रदापयेत् ।
विराटपञ्चेणि तथा वामांसि विविधानि च ॥
उद्योगे भरतश्रेष्ठ ! सर्वकामगुणान्वितम् ।
भोजनं भोजयेद्दिजान् गन्धमात्मेरलङ्कितान् ॥
भोग्यपञ्चेणि राजेन्द्र ! दत्त्वा यानमनुत्तमम् ।
ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतम् ॥
द्रोणपञ्चेणि विप्रेभ्यो भोजनं परमाक्षितम् ।
शराच्च देशा राधेन्द्र ! चापान्यसिवरास्तथा ॥
कर्णपञ्चेण्यपि तथा भोजनं सार्वकामिकम् ।
विप्रेभ्यः संस्कृतं सम्यक् दद्यात् संयतमानसः ॥
शालापञ्चेणि राजेन्द्र ! मोदकेः मगुडौदनेः ।
अपूपैस्तर्पणे चैव सर्वमन्नं प्रदापयेत् ॥
गदापञ्चेण्यपि तथा मुहमिश्रं प्रदापयेत् ॥
स्त्रीपञ्चेणि तथा रत्नेस्तर्पयेत् द्विजोत्तमान् ।
घृणौदनं पुरस्ताच्च रोधीके दापयेत् पुनः ॥
ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतम् ।
शान्तिपञ्चेण्यपि तथा हविष्यं भोजयेद् दिजान् ॥
आन्धमेधिकमासाद्य भोजनं सार्वकामिकम् ।
तथाश्रमनिवासे तु हविष्यस्मोजयेत् दिजान् ॥
मौषले सार्वगुणिकं गन्धमात्मानुलेपनम् ।
महाप्राप्त्यानि तदन् सर्वकामगुणान्वितम् ॥
स्वर्गपञ्चेण्यपि तथा हविष्यं भोजयेद्दिजान् ।
हरिवंशं पञ्चेणि च पायसं तत्र भोजयेत् ॥
पारणे पारणे राजन् ! यथावद्भरतर्षभ ! ।
ममाप्य सर्वाः प्रयतः संक्षिताः शास्त्र-
कोविदः ॥ ॥
शुभे देशे निवेश्याय शौमवस्त्राभिसंयुताः ।
शुक्राभरधरः सखी शुचिभूत्वा स्वलङ्कृतः ॥
अर्चयेत् यथान्यायं गन्धमात्मेः पृथक् पृथक् ।
संक्षितापुस्तकान् राजन् ! प्रयतः सुसमा-
हितः ॥
भक्ष्यैर्माल्यैश्च पथे च कामे च विविधैः शुभैः ।
हरिण्यञ्च सुवर्णञ्च दक्षिणामथ दापयेत् ॥
देवताः कीर्तयेत् सर्वा नरनारायणौ तथा ।
ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्वलङ्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥
तर्पयेद्दिविधैः कामेर्दाने चोच्चावचैस्तथा ।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
प्राप्नुयाच्च क्रतुफलं तथा पञ्चेणि पञ्चेणि ।
वाचको भरतश्रेष्ठ ! अत्तात्तरपदस्वरः ॥
भविष्यं आचयेद्दिजान् भारतं भरतर्षभ ! ।
मुक्तवत्सु दिनेभ्यः यथावत् संप्रदापयेत् ॥
वाचकं भरतश्रेष्ठ ! भोजयित्वा स्वलङ्कृतम् ।
वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा ॥
ब्राह्मणेषु तु तुष्टेषु प्रसन्नाः सर्वदेवताः ॥ ॥
ततो हि वरणं कार्यं दिजानां भरतर्षभ ! ॥
सर्वकामैर्यथान्यायं साधुभिश्च पृथग्विधैः ।
इत्थं विधिरुद्धो मया ते हिपदी वर ! ॥
अदधानेन वै भावं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

महाभी

भारतश्रवणाद्वाजा पारणे च वृषोत्तम ! ॥
सदा यज्ञवता भावं श्रेयस्तु परमिच्छता ॥ ॥
भारतं प्रष्टुयादित्यं भारतं परिकीर्तयेत् ।
भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥
भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः ।
भारतं सेयते देवैर्भारतं परमं पदम् ॥
भारतं सर्वशास्त्राणां मुत्तमं भरतर्षभ ! ।
भारतात् प्राप्यते भोजस्तत्त्वमेतद्ब्रवीमि ते ॥
महाभारतमाख्यानं क्षितिं गाञ्च सरस्वतीम् ।
ब्राह्मणान् केशवश्चैव कीर्तयन्नावसीदति ॥
वेदे रामायणे पुण्यं भारते भरतर्षभ ! ।
आदौ चान्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥
यत्र विष्णुकथा दिश्याः श्रुतयश्च सनातनाः ।
तच्छ्रोतव्यं मनुष्येण परं पदमिच्छेच्छता ॥
एतत् पवित्रं परममेतद्धर्मनिर्द्धानम् ।
एतत् सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ॥
इति महाभारते हरिवंशे सर्वपञ्चांगुली-
नम् ॥ ॥ ॥ त्रिषष्टिवर्णसंयुक्तमित्यत्र त्रिषष्टि-
वर्णाः । अ इ उ ऋ ॠ इति ह्रस्वपञ्चकम् ।
आ ई ऊ ऋ ॠ इति दीर्घपञ्चकम् । आ इ
ऊ ऋ ॠ इति व्रतपञ्चकम् । ए ओ ऐ औ च
दीर्घाः । व्रतत्वेनापरपञ्चकम् । अं अः क +
पर इति चत्वारः । ऋ ॠ इति अचमञ्चकौ
हौ । अनुनासिकश्चैकः । तथा कादिमावसानाः
पञ्चविंशतिवर्णाः । अन्तःस्थाश्चत्वारः । उदा-
त्तपञ्चकमिति त्रिषष्टिः । इति ॥ ॥ ॥ वर्णानां
किलाष्टौ स्थानानि भवन्ति तानि यथा,—
“उरः कण्ठः शिरस्तासु जिह्वादन्ती-
नासिकाः ।
अष्टौ स्थानानि वर्णानां ये विदुस्तु हि
पाठकाः ॥” ॥
पारणं यथा,—
“भारतं श्रुतपर्वोक्तं मुनिना तत्त्वदर्शिना ।
पञ्चभिर्दशभिश्चैव पञ्चेणां पारणं स्मृतम् ॥”
इति विकमादित्यः ॥
“द्यूतान्तं प्रथमं प्रोक्तं द्वितीयं वनवासिकम् ।
उद्योगान्तं तृतीयम् भोग्यान्तञ्च तुरीयकम् ॥
पञ्चमं दीर्घपञ्चान्तं कर्णान्तं पारणं ततः ।
विशोकान्तं सप्तमम् शान्तिपञ्चान्तमष्टमम् ॥
नवमं स्वर्गपञ्चान्तमाष्टमन्तमतः परम् ॥”
इति च भारतटीकायां अर्जुनमिश्रः ॥
(अन्यत्सर्वं भारतशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
महाभीता, स्त्री, (महत्त्वधिका भोतेव ।) लज्जालु-
हः । यथा, शब्दचक्रिकायाम् ।
“सर्शलज्जा महाभीता वशिनी च महौ-
धविः ॥”
(महानतिशयो भोतः ।) अतिशयभययुक्ते, जि ॥
महाभीमः, स्त्री, (महानतिशयो भीमः । भोग्या-
कृतित्वात् शिष्यांशसम्भूतत्वाच्च तथात्वम् ।)
शान्तपुराणः । इति जटाधरः ॥ भृङ्गनामक-
शिवदारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अति-
शयभयानकं, जि ॥

महाभो

महाभीरुः, पुं, (महानतिशयो भीरुः।) गोपालिकाख्यकौटविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४। २३४॥ अतिभयशीले, त्रि॥

महाभीष्मः, पुं, (महानतिशयो भीष्मः।) श्रान्तनु-राजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

महाभूतं, स्त्री, (महत् भूतम्। पञ्चतन्मात्रेभ्यः स्त्रीत्यादस्य तथात्वम्।) पृथिव्यादिपञ्चभूतम्। यथा,—

“महाभूतानि पञ्चैव खानिलाद्याम्भुभिः॥”
इति शब्दचन्द्रिका॥

(अस्य विषय उत्पत्तिश्च यथा,—

“तन्मात्रेभ्यो विद्यदायुर्वह्निवायुवसुन्धराः।

एतानि पञ्च जायन्ते महाभूतानि तत्क्रमात्॥”

एकोत्तरपरिवृद्धा विद्यदादयो जायन्ते इत्यर्थः।

तद्यथा। शब्दतन्मात्राच्छब्दगुणं विद्यज्जायते।

शब्दतन्मात्रसहितान् स्पर्शतन्मात्राच्छब्दस्पर्श-

गुणो वायुज्जायते। शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्र-

सहितान् रूपतन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपगुणो वह्नि-

ज्जायते। शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्र-

सहितान्मत्तन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगुणं वारि-

जायते। शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्र-

रसतन्मात्रसहितान्मत्तन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरस-

गन्धगुणा वसुन्धरा जायते॥” इति भावप्रकाशस्य

पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥ “मातृजादयोऽप्यस्य

महाभूतविकारा एव तत्रास्थाकाशात्मकं शब्दः

श्रोत्रं लाघवं सौम्यं विषेक्ष्य। वायात्मकं

स्पर्शः स्पर्शनञ्च रौक्ष्यं प्रेरणं धातुशून्यं चेष्टाञ्च

शारीर्यः। अग्न्यात्मकं रूपं दर्शनं प्रकाशः

पल्लिरौष्ण्यञ्च। अवात्मकं रसो रसनं श्रेष्ठं

मार्दवः क्लृप्तः क्लृप्तश्च। पृथिव्यात्मको गन्धः घ्राणं

गौरवं स्थूलं सूक्ष्मञ्च॥” इति चरके शारीरस्थाने

चतुर्थोऽध्याये॥ सिद्धादयः महाप्राणिनः। यथा,

महाभारते। १। ११६। ४८।

“रक्षमाणो महाभूतेः सिद्धेऽप्यपरमर्षिभिः॥”)

महाभृङ्गः, पुं, (महांशसौ भृङ्गश्चेति।) नील-

भृङ्गराजः। इति राजनिर्घण्टः॥

महाभैरवः, पुं, (महान् भैरवः।) शरभरूपो

हरः। यथा,—

“योऽसौ महाभैरवाख्यः सकायः शारभो हरः।

भैरवः पृथगेवायं गणाध्यक्षो हरात्मजः॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः॥

(स्त्री, विद्याविशेषः। तथा च प्रबोधचन्द्रोदये।

६। २४। “तन्महाभैरवीं विद्यां धर्माश्रद्धयो-

राहरणाय प्रस्थापयामः॥”)

महाभोगा, स्त्री, (महान् आभोगः परिपूर्ण-

तास्याः। यदा, महान् भोगः सुखरूपमस्याः।)

दुर्गा। यथा, देवीपुराणे ४५ अध्यायः।

“महार्घसाधनी देवो महाभोगा ततः स्मृता॥”

(महानाभोगो विशालतास्य। महाविशालता-

विशिष्टे, त्रि। यथा, कथामरितागरे। १७। १०६।

“तत्तत्तत्र महाभोगं सच्छायस्कन्धसुन्दरम्।

गुह्यचक्रो ददर्शासवेकं न्यग्रोधपादपम्॥”)

महामा

महामण्डकः, पुं, (महान् मण्डकः।) पीत-
मण्डकः। इति राजनिर्घण्टः। सोनावेद् इति
भाषा॥

महामतिः, त्रि, (महती मतिर्यस्य।) अतिबुद्धि-
मान्। यथा,—

“किमेतन्नाभिजानामि ज्ञानतपि महामते।।

यत् प्रेमप्रवणञ्चितं विगुणञ्चपि बन्धुपु॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥

महामदः, पुं, (महान् मदीयस्य।) मतहृत्को। इति

शब्दरत्नावली॥ (महान् मदः।) अतिशय-

हर्षः। अतिशयमत्तता च। तद्युक्ते, त्रि॥

महामनाः, [स्] त्रि, (महत् प्रशस्तं मनो

यस्य।) महामयः। यथा,—

“महेष्टे तूद्विदोदारोदारोदीर्गमहाप्रयाः।

महामना महात्मा च—”

इति हेमचन्द्रः। ३। ३१॥

(यथा, ऋग्वेदे। १०। १०३। ६।

“इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञः

आदित्यानां शर्ध उग्रम्।

महामनसां भुवनथवानां

सोमो वेदानां जयतासुदस्यात्॥”

“महामनसा उदारमनसाम्॥” इति तद्वाधे

सायनः॥ महाशालपुत्रः। यथा, हरिवंशे।

३१। २०॥

“महामना नाम मुनो महाशालस्य

धार्मिकः॥”)

महामहावार्णी, स्त्री, (महती चामौ महा

वार्णी चेति।) गङ्गास्नानस्य योगविशेषः।

स तु शनिवारशतभिधानञ्चतुस्रभोगयुक्त-

गौणचान्द्रसेचकण्यचयोद्धारूपः। यथा,—

“शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि।

महामहतिं विस्थाता त्रिकोटिकुलसुहरेत्॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतस्कन्दपुराणवचनम्॥

महामांसं, स्त्री, (महद् गर्हितं मांसम्। अत्र

मांसशब्दस्य पूर्वप्रयुक्ततया महच्छब्दस्य गर्हि-

तार्थत्वम्।

“शक्ते तैले तथा मांसं वेद्ये ज्योतिषके हिजे।

यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते॥”

इति स्मरणात्।)

नरादिपिशितम्। यथा,—

“अष्टम्यां रुधिरैर्ममैर्महामांसैः सुगन्धिभिः।

पूजयेद्बहुजातीयैस्त्रिभिर्भोजनैः शिवाम्॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणम्॥

अन्यत्र।

“गोनरेभ्यश्चमहिवराहोद्गोरगोह्वम्।

महामांसादकं देवि। देवतापीतिकारकम्॥”

इति कौलाश्वनदीपिका॥

महामात्रः, पुं, (महती मात्रा मर्यादापरिमाणं

यस्य।) प्रधानः। इत्यमरः। २। २। ५॥ सेना

पथादिषु महती मात्रा धनं परिच्छेदो वा

येषां ते तथा। इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा,

रामायणे। २। ३६। १८।

महामा

“तत्र वृद्धो महामात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः।

शुचिर्बहुमतो राज्ञः केकेयीभिदमब्रवीत्॥”

मन्दहः। (यथा, महाभारते। २। ३१। ६०

“राज्ञी भोजकटस्थाय महामात्राय धीमते॥”)

अभावः। (यथा, कामन्दकीये। ६। ६६।

“दूषिते हि महामात्रे रिपुशत्रोऽपि धीमता।

स्वपत्ने यस्य विश्वास इत्यभूतञ्च निष्क्रियः॥”)

हस्तिपक्षाधिपः। इति मेदिनी। रे, १६०।

(यथा च कथामरितागरे। १७। १०।

“इह्यस्य महामात्रो द्विरदङ्गितवित्तिदा।

मदीन जीवतां नयो नेतश्चतयते यथा॥”

महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १७। ८५।

“महासङ्घा महामात्रो महानेत्रो निशा

लयः॥”)

महामात्री, स्त्री, (महामात्रा डीप्।) आचार्य-

पत्नी। इति जटाधरः॥ महामात्रपत्नी च॥

महामानसी, स्त्री, (महत् मानसं भक्तान् प्रति

सदयं चेतो यस्याः।) जनानां विद्यादेवी-

भेदः। इति हेमचन्द्रः। २। १५४॥

महामाया, स्त्री, (अघटनघटनापटीयत्वेन विम

दृशप्रतीतिमाधनं माया। महती चामौ माया

चेति। यदा, महती माया विश्वनिर्माणशक्ति-

र्यस्याः सा।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥

तस्याः स्वरूपं यथा,—

“गर्भान्तर्ज्ञानसम्पन्नं प्रेरितं सृतिमारुतेः।

उत्पन्नं ज्ञानरहितं कुरुते या निरन्तरम्॥

पूर्वजातिपूर्वसंबन्धसंस्कारण नियोज्य च।

आहारादौ ततो मोहं ममत्वं ज्ञानसंग्रहम्॥

क्रोधोपरोधलोभेषु निप्प्रा निप्प्रा पुनः पुनः।

पश्चात् कामे नियोज्याशु चिन्तायुक्तमह-

निष्ठां॥

आमोदयुक्तं अमनासक्तं जलुं करोति या।

महामायेति सा प्रोक्ता तेन सा जगदीश्वरी॥”

इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः॥

(यथा च देवीभागते। १। ६। ४०।

“नमो देवि! महामाये! स्मृष्टिंश्चर-

कारिणि॥”)

गङ्गादेवी। यथा, काशीखण्डे २६। १२६।

“महाविद्या महामाया महामेधा महौ-

घधम्॥”)

महती माया च॥ (यथा, मार्कण्डेये। २। ४२।

“महामाया हरश्चेतत् तथा संभोद्यते जगत्॥”)

महामायी, स्त्री, (महती मायास्य। स्त्रियर्

डीप्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥

महामारी, स्त्री, (महतः दुर्हान्तान् दानवादीन्

मारयति इति। मृद् + शिच् + अण्। डीप्।)

महाकाली। यथा,—

“याप्रं तथेतत् सकलं ब्रह्माण्डं मनुजेश्वर।।

महाकाल्या महाकाले महामारीस्वरूपया॥

सेव काले महामारी सेव स्मृष्टिर्भवत्यजा।

स्थितिं करोति भूतानां सेव काले सनातनी॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम्॥

(भ्रियन्ते प्राणिनो यस्या इति । खड्ग + घञ् ।
 डोषः । महती मारी ।) अतिशयमरकच ॥
 महामाघः, पुं, (महान्माघो माघश्चि ।) राज-
 माघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा, मयूते सृज-
 म्याने २१ अध्याये । “माघमहामाघगोधमलिन
 पिष्टविह्वलदधिदुधकृशरापायसेत्त्रिकारान-
 पीदकमामयमाविसस्यगालकशुकप्रज्ञाटक-
 मधूरवलोफलसमशानाध्यशनप्रभृतिभिः श्रेष्ठा
 प्रकीपमापद्यते ॥” तथास्य पर्यायो गुणाश्च ।
 “राजमाघो महामाघश्चपलश्चवनः स्तुतः ।
 श्वेती रक्तस्तथाकृष्णस्त्रिविधः स प्रकीर्तितः ॥
 यो महान्स्त्रियु भवति स एवोक्तो गुणाधिकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 महामुखः, पुं, (महान्मुखमस्थ ।) कुम्भीरः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥ (महान्मुखम् ।)
 बृहन्मुखे, स्त्री । (यथा, बृहन्महितायाम् ।
 ६७ । ५४ ।
 “वक्तुं मौन्यं मन्त्रतमममं अन्तर्गुणं समस्य भूपा-
 नाम ।
 विपरीतं क्लेशभुजां महामुखं दुर्मगानाच ॥”
 महान्मुखं यथ ।) तद्वति, चि ॥ (महादेवः ।
 यथा, महाभारते । २३ । १७ । ८७ ।
 “महादन्तो महादंष्ट्रो महाजिह्वः महामुखः ॥”
 सितुराजस्य मेनिकभेदः । यथा, महाभारते ।
 ६ । २७० । १६ ।
 “नकुलन्तुभिसन्धाय जोगद्वारमहामुखौ ।
 उभाभयतस्त्रीक्ष्णोः शरपरिवर्षताम् ॥”)
 महामुनिः, पुं, (महान्मासौ मुनिश्चि ।)
 अगस्त्यः । बृहः । इति शब्दरत्नावली ॥ कपा-
 लार्थः । कालः । इत्यजयपालः ॥ आसः ।
 (श्रीनारायणः ।) यथा, श्रीभागवते । १२ । १० ।
 “धर्मः प्रोज्झितकेतवोश्च परमो निर्गमन-
 सराणां सर्वान्
 वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्-
 मूलनम् ।
 श्रीमद्भागवते महामुनिजने किंवापरेणेश्वरः
 सद्यो हृद्यवस्थितेन कृतिभिः शुश्रूषुभिरनु-
 चिन्तात् ॥
 (महामुनिः श्रीनारायणः । इति तट्टीकायां
 श्रीधरः ।) तुम्बुरुजः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 महामुनि, स्त्री, (महान् मुनिरिवेति । सर्वोपि-
 कारित्वात्तत्वात् । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।)
 श्रीमधुम् । इति शब्दरत्नावली ॥ धन्याकम् ।
 इति जटाधरः ॥
 महामूर्च्छा, [न] पुं, (महान् मूर्च्छा यस्य । याप-
 कत्वात् तथात्वम् ।) शिवः । इति महाभारते
 तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ बृहन्मस्तकयुक्ते, चि ॥
 महामूलः, पुं, (महान् मूलं मूलं यस्य ।) राज-
 पलायः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्लिष्टहिण्टः ॥
 यथास्य पर्यायः ।
 “क्लिष्टहिण्टो महामूलः पातालगरुडाक्षयः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महामूल्यं, स्त्री, महार्चम् । बहुमूल्यम् । महत्
 तन्मूल्यं चेति कर्मधारयसमासनिष्पन्नम् । (महान्
 मूल्यं यस्य ।) तद्वयुक्ते, चि ॥
 महामृषिकः, पुं, (महान् मृषिकः ।) बृहद्गुरुः ।
 तत्पर्यायः । मृषो २ विप्रेशवाहनः ३ महार्जः
 ४ शत्रुमारो ५ भूफलः ६ भित्तिपातनः ७ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 महामृगः, पुं, (महान् मृगः पशुः ।) हस्ती ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥ शरभः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 महामृत्युञ्जयः, पुं, (महामृत्युं यमं जयतीति ।
 जि + खच् मुञ्च ।) शिवस्य मन्त्रविशिष्टः ।
 यथा, —
 देशवाच ।
 “यदि मे महती प्रीतिस्तवास्ति कुलमेव ।
 कथयस्व विशेषेण महामृत्युञ्जयाभिधम् ॥
 मेव उवाच ।
 ऋण देवि ! प्रवक्ष्यामि महामृत्युञ्जयाभिधम् ।
 आयुर्गुहिकरं पुंसां मृत्योर्गुहिकरं परम् ॥
 यस्य विज्ञानमात्रेण चिरजीवो निरामयः ।
 नित्यमष्टशतं जप्त्वा मृत्युं मृत्युपणं नयेत् ॥”
 इति मृत्युञ्जयतन्त्रम् ॥
 महामेघः, पुं, (महान् मेघ इव ।) शिवः । इति
 महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (महान्
 मेघः ।) अतिशयमेघश्च ॥ (यथा, महाभारते ।
 १२ । ११७ । ४ ।
 “महामेघनिभं दृष्ट्वा स भीतो ह्यभवत् गजः ॥”
 क्षत्त्रियराजविशेषः । यथा, महाभारते । ७ ।
 ४७ । १५ ।
 “शत्रुञ्जयं चन्द्रकेतुं महामेघं सुवचैसम् ।
 सूर्यभासश्च पञ्चेतान् चत्वारिंशद्विधमौषधम् ॥”
 महामेदः, पुं, (मेदयति स्निग्धीकरोतीति । मिद-
 + गिच् + अच् । महान् मेदः ।) अष्टवर्गं
 प्रसिद्धौषधविशेषः । तत्पर्यायः । पुरीङ्गवः २ ।
 इति रत्नमाला ॥ बृहन्मेदश्च ॥
 महामेदा, स्त्री, (मेदयतीति । मिद + गिच् +
 षच् । टाप् । महती मेदा ।) अष्टवर्गं प्रसिद्धौ-
 षधविशेषः । तत्पर्यायः । वसुच्छिदा २ जीवनी
 ३ पांशुरागिणी ४ देवटा ५ मुरामेदा ६ दिव्या
 ७ देवमणिः ८ देवगन्धा ९ महामृच्छिदा १०
 बृहन्मेदा ११ । अस्याः गुणाः । हिमत्वम् ।
 रसत्वम् । कफशुक्रवृद्धिकारित्वम् । दाहास-
 पित्तलघवातज्वरनाशित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ * ॥ अथ मेदमहामेदार्थकृत्युपति-
 लक्षणनामगुणाः ।
 “महामेदाभिधः कन्दो मोरप्लवङ्गौ प्रजायते ।
 महामेदा वनौमेदा स्यादितुक्तं मुनीश्वरैः ॥
 शुक्लाद्रकनिभः कन्दो लम्बाजतः स पाखुरः ।
 महामेदाभिधो ज्यो मेदालक्षणमुच्यते ॥
 शुक्लकन्दो नखच्छेदो मेदो धातुरिव स्रवेत् ।
 यः स मेदेति विज्ञेया जिज्ञासातत्परिर्जनेः ॥
 खलपणीं मणिच्छिदा मेदा मेदोभवाधरा ।

महामेदा वसुच्छिदा त्रिदन्ती देवतामणिः ॥
 मेदायुगं गुरु स्वादु दृष्यं सत्यकपापहम् ।
 बृंहणं शीतलं पित्तरक्तवातज्वरप्रणह ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

महामैत्रः, पुं, (मित्रस्य भावः । मित्र + अण् ।
 मैत्रम् । महद्भिः सच्च महद्वा हृदि मैत्र-
 मस्थेति ।) वृद्धमेदः । इति हेमचन्द्रः । १२ । ४६ ॥
 महामोहः, पुं (मोहः भ्रान्तिज्ञानम् । अतथाभूते
 वस्तुनि तथात्वज्ञानमित्यर्थः । महान् मोहः ।)
 भोगेच्छारूपज्ञानम् । इति केचित् ॥ संसार-
 मूलकारणरूपमोहः । (महान् मोहो
 यस्मादिति च ।) महामोहजनककामराज-
 बीजम् । इति चण्डीप्रथममाहात्म्याटीकायां
 नागोजीभट्टः ॥ अपि च ।
 “समञ्जस्येभ्यस्तामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् ।
 महामोहश्च मोहश्च तमसाज्ञानवृत्तयः ॥”
 इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥
 अथ इति श्रद्धा स्वच्छेदौ प्रथममविद्याच्छेदौः
 समर्जं तत्र तमो नाम स्वरूपाप्रकाशः ।
 मोहो देहाद्यहं बुद्धिः । महामोहो भोगेच्छा ।
 तामिस्रः सत्प्रतिघाते क्रोधः । अन्वतामिस्रः
 तन्मात्रेण अहमेव मृतोऽस्मीति बुद्धिः । तदे-
 वोक्तं वेणुवे ।
 “तमोऽविर्बो मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः ।
 महामोहश्च बुद्धेयो ग्रास्यभोगमुखेयणा ॥
 मरणं तन्वतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ।
 अविद्या पञ्चपत्र्या या प्रादुर्भूता महामनः ॥”
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 महाम्ब, स्त्री, (महान् अम्बं अम्बरसयुक्तम् । यदा,
 महान् अम्बः अम्बरसो यस्मिन् ।) तिलिङ्गी-
 कम् । इति जटाधरः ॥ (अत्यम्बरसविशिष्टे,
 चि ॥)
 महायज्ञः, पुं, (यज्ञयज्ञे पूजयति इति । यच् +
 अच् । महान् यज्ञः ।) अष्टदुपासकविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥
 महायज्ञः, पुं, (महान् यज्ञः ।) वेदपाठादि-
 रूपपञ्चप्रकारयज्ञः । यथा,—
 “पाठो ह्योमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।
 एतेः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ॥”
 इत्यमरः । १ । ७ । १४ ॥
 अपि च ।
 “द्वयो भौमस्तथा पैत्रो मातृषो ब्राह्म
 एव च ।
 एतेः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मणा निमित्ताः पुरा ॥
 ब्राह्मणानां हितार्थाय इतरेषाञ्च तन्मखाः ।
 इतरेषाञ्च वर्गानां ब्राह्मणेः कारिताः शुभाः ॥
 एवं कृत्वा नरो मुक्तास्माह्वरिचि । विप्रुभ्यति ।
 अन्यथा त्रीहयोऽप्येते एकेके नृगपत्निगः ॥
 मन्त्रया दातृभोक्तृणां महामांस्तु तत् स्तुतम् ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥
 (यथा च मनौ । २ । ६८ ।
 महायज्ञे च यज्ञे च ब्राह्मण्यं क्रियते तनुः ॥”)

महारा

महायशस्कः, जि, (महत् यशो यस्य । “शेषा-
हिभाषा ।” ५।४।१५४। इति समामान्त-
कप्प्रत्ययः ।) अतिशययशोविशिष्टः । इति
पाणिनिशास्त्रकरणम् ॥

महायशः, [स्] पुं, (महत् यशो यस्य विभाषा
ग्रहणात् न कप् ।) भूतार्हविशेषः । इति
हेमचन्द्रः । १।५० ॥ (शिवः । यथा, महा-
भारते । १२।१७। ३४।

“महारूपो महाकायो वृषरूपो महायशः ॥”
श्री, स्कन्दमातृगणविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६।४६। २८।

“पशुदा वित्तदा चैव सुखदा च महायशः ॥”
अतिशययशोयुक्ते, जि ॥ (यथा, महाभारते ।
३।४२। ४१।

“एवं स संक्रमंस्तत्र स्वर्गलोके महायशः ।
ततो ददर्श शक्रस्य पुरीन्ताममरावतीम् ॥”

महारजन्तं, श्री, (महश्च तद्रजन्तश्चेति ।) सुष-
ण्णम् । (यथा, मार्कण्डेय । ६०।४।

“महारजन्तसङ्काशा जायन्ते तत्र मानवाः ॥”
धुस्तूरः । इत्यमरः । १०।६। ६५ ॥ दृष्टद्वौष्य ॥

महारजनं, श्री, (रज्यतेनेनिति । रज्ज + करणे
ल्युट् । ततः । “अनिदितामिति ।” ६।४। २४।

इत्यत्र “रजकरजनरजःसुपसंख्यानं कर्तव्यम्”
इति काशिकोक्त्या नलोपः । महश्च तद्रजनश्चेति
कर्मधारयः ।) कुसुम्भाप्यम् । इत्यमरः । २।

६।१०६ ॥ स्वर्णम् । इति मेदिनी । ने, २४४ ॥

महारग्यं, श्री, (महत् अरग्यम् ।) दृष्टद्वौष्यम् ।
(यथा, रामायणे । ३।१। १।

“प्रविश्य तु महारग्यं दृष्टकारग्यमात्मवान् ।
रामो ददर्श दुर्ध्रुपेस्तापमाश्रममण्डलम् ॥”

तत्पठ्यायः । अरग्यानी २ । इत्यमरः । १०।४। ११ ॥
कान्तारः ३ । इति जटाधरः ॥

महारथः, पुं, (रमन्ते लोका यस्मिन्निति । रम +
“हनिजुषिनीरमिकाश्रिभ्यः कथन् ।” उगा०

२।२। इति कथन् । महर्थासौ रथश्चेति ।)
शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनाम-

स्तोत्रम् । १३।१७। १२९ ॥ (महान् रथोऽस्य ।)
अयुतधन्विभिः सहाश्वशस्त्रनिपुणयोद्धा । यथा,

“एको दृशसहस्राणि योधयेदयस्तु धन्विनाम् ।
अश्वशस्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः ॥”

इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
(महान् रथः ।) दृष्टद्वौष्यम् । (यथा, महा-

भारते । ३।४२। १७।
“नानप्रतपसा साध्य एष दियो महारथः ॥”

राजविशेषः । यथा, मार्कण्डेय । ११८। २६।
“महारथस्य वाशिष्ठः पुरोधाम्भूतश्चीभृतः ॥”

महारम्भं, श्री, (महान् आरम्भो प्रस्तुतकरणे
यस्यो यस्य ।) गङ्गलक्षणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(महारम्भविशिष्टे, जि । यथा, कामन्दकीये ।
४।५४।

“स्त्रीलोको भूगुणैर्युक्तः सारूपः पञ्चताश्रयः ।
भूदकारवर्णकप्रायो महारम्भकवीजलः ॥”

महारा

महारसं, श्री, (महान् अधिको रसोऽस्य । रसि-
प्रदत्तात् तथालम् ।) काञ्चिकम् । इति जटा-
धरः ॥ (गुणादयोऽस्य काञ्चिकशब्दे दृष्ट्याः ।
महारसविशिष्टे, जि । यथा, महाभारते ।
३।१११। १४।

“ताम्रवृद्धस्य महारसानि
भृशं सुखपाणि कचिं ददुर्हि ॥”

महारसः, पुं, (महानतिमयो रसोऽस्य ।) खर्जूरः ।
कोषकारः । कशेरु । इति मेदिनी । से, ५६ ॥

इत्युः । इति जटाधरः ॥ (अस्यपर्यायो यथा,—
“महारसोऽसिपत्रः स्यान्मृगपुष्पो मधुलणः ।
इत्युर्विश्वककाशरभोरुपौष्ठादिभेदवान् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
(महान् रसः धातुद्रवः ।) पारदः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः शिवयोग्यश्च रसः स्तनः शिवाज्यः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महारसाटकं, श्री, (महारसानी अटकम् ।)

अटप्रातृविशेषः । यथा,—
“हरदः पारदः मस्यो वैकान्तं कान्तमभ्रकम् ।
मात्तिकं विमलश्चेति स्युरेतेऽष्टौ महारसाः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥
महाराजः, पुं, (महर्थासौ राजा प्रभाव-

विशेषवानिति ।) पूर्व्यजिनविशेषः । (महत्या
दीपगा राजतेऽङ्गुलिषु शोभत इति । राज् +
अच् ।) नखः । इति हेमचन्द्रः । १०।५८ (महान्

राजा । सर्वत्र “राजाहः सविभ्यष्ट् । ५।४। ६१।
इति समामान्तश्च ।) श्रेष्ठराजः । यथा,—
“अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थं न कस्यचित् ।
इति सत्यं महाराज ! बहोऽस्मार्थेन कौरवैः ॥”

इति महाभारते उदयोगपञ्च ॥
महाराजकः, पुं, (राजते इति । राज् + कृन् ।

महर्थासौ राजकश्चेति ।) महाराजिकगणः ।
इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥

महाराजत्वं, पुं, (महता मित्रादिगुणेन राजते
आद्रियते । इत्यच् ततः कर्मधारयः ।) उत्त-

माभ्रः । तत्पठ्यायः । महाराजाम्भ्रः २ म्युलाम्भ्रः
३ मन्मथानन्दः ४ कङ्कः ५ नीलकपित्थकः ६

कामागुधः ७ कामफलः ८ राजपुत्रः ९ नृपा-
त्मजः १० महाराजफलः ११ कामः १२ महा-

त्ततः १३ कोमलस्य तस्य गुणाः । कटुत्वम् ।
अम्लत्वम् । पित्तदाहदाहत्वम् । सुपक्वस्य तस्य

गुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्यजन-
प्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाराजदमः, पुं, (महाराजोऽतिश्रेष्ठो दमः ।)
आरग्यधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादि-

विशेषोऽस्यारग्यधशब्दे ज्ञातयः ॥)
महाराजिकः, पुं, (महती राजिः पङ्क्तिरस्य

“शेषाहिभाषा ।” ५।४। १५४। इति कप् ।)
गणदेवताविशेषः । स तु विश्ववधिकशक्तद्वय-

संख्यकः । इत्यमरभरतौ । १।१। १० ॥

महारा

महाराजोपचारः, पुं, (महाराजार्थ उपचारः ।
महाराजानामुपचारो वा ।) राजार्हपूजोप-

करणम् । तद्वयथा,—
“तत्र चामरश्चक्रपादुकादीन् परानपि ।
महाराजोपचाराश्च दत्त्वादर्शं प्रदर्शयेत् ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।
“यथादेशं यथाकालं राजलिङ्गं सुरालये ।
दत्त्वा भवति राजैव नात्र काव्या विचारणा ॥

तत्र चामरमाहात्म्यं विष्णुधर्मोत्तरे ।
‘तथा चामरदानेन श्रीमान् भवति भूतले ।
सुखते च तथा पापैः स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥’

द्वयस्य तत्रैव ।
‘द्वयं बहुशलाकष भक्तरीवस्त्वसंयुतम् ।
दिव्यवस्त्रैश्च संयुक्तं हेमदण्डसमन्वितम् ॥

यः प्रयच्छति कणास्य द्वयलक्ष्म्यायेवैतः ।
प्रार्थ्यते सोऽभरोः सर्वैः क्रोडते पितृभिः सद्यः ॥
तत्रैवान्यत्र ।

‘राजा भवति लोकेऽस्मिन् द्वयं दत्त्वा द्विजो-
त्तमाः ।

नाप्नोति रिपुजं दुःखं संग्रामे रिपुजिह्वयेत् ॥’
‘उपायनसंप्रदानेन विमानमधिरोहति ।
यद्येवं तेन लोकेषु विचरत्यमरप्रभः ॥’

ध्वजस्य तत्रैव ।
‘लोकेषु ध्वजभूतः स्यादत्त्वा विष्णोर्वरं ध्वजम्
शक्रलोक्तमवाप्नोति बह्वनन्दगणाक्षरः ॥’

किञ्च ।
‘युक्तं पीतपत्राकाभिर्निवेद्य गरुडध्वजम् ।
केशवाय द्विजश्रेष्ठाः शक्रलोके महीयते ॥

‘यत्पामादे ध्वजारोपमाहात्म्यं लिखितं पुरा
तद्व्याप्यस्त्रिंशं जयं तत्राचत्यमिदन्त्या ॥’

किञ्च । भविष्ये ।
‘विष्णोर्ध्वजे तु सौवर्गदण्डं कृत्वादिचक्षणः ।
पत्राका चापि पीता स्यात् गरुडस्य समीपगा
यजनस्य । विष्णुधर्मोत्तरे ।

‘तालवृन्तप्रदानेन निवृत्तिं प्राप्नुयात् पराम् ॥’
वितानस्य तत्रैव ।

‘वितानकप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
परां निवृत्तिमाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ॥’

खड्गगादीनाम् ।
‘दत्त्वा निखिण्णकान् सुस्थान् शत्रुभिर्नाभि-

भूयते ।
दत्त्वा तद्व्यनं सुखममयाधियफलं लभेत् ॥’

किञ्च ।
‘पत्रद्वयं तथा दत्त्वा शुभगत्त्वभिजायते ।
पादपीठप्रदानेन स्थानं सर्वत्र विन्दति ॥’

‘दर्पणस्य प्रदानेन रूपवान् दर्पवान् भवेत् ।
मार्जयित्वा तथा तच्च सुभगत्त्वभिजायते ॥

यत्किञ्चिद्विदेवाय दद्याद्भक्तिसमन्वितः ।
तदेवाप्त्यमाप्नोति स्वर्गलोकं स गच्छति ॥’

किञ्च । वामनपुराणे श्रीवर्त्म प्रति प्रजादीक्षौ
‘अर्घ्यानेर्भक्तिपरैर्यान्तुर्द्विष्य जनादेनम् ।
वलिदानानि दीयन्ते अक्षयाणि विदुर्भुधाः ॥

महारि

अत्रापि केचिद्विद्वन्ति दत्त्वा पुण्याञ्जलिनयम् ।
पूर्वोक्ता दश शब्दाद्या मुद्राः सम्प्रशयेदिति ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासि ८ विलासः ॥
महारात्रिः, स्त्री, (महती प्रणयावस्थायां रात्रि
आत्मस्वरूपं ददाति सुप्रशक्ता सत्त्वान् जीवा-
नात्मरूपेणावस्थापयति ज्ञायते पञ्चपञ्चलज-
गाया अविद्याया सकाशात् रक्षतीति । ज्ञे +
इ ।) अक्षलयोपलक्षिता महामलयरात्रिः ।
इति चण्डीटीकायां नामोऽङ्गीभट्टः ॥ महत्
ईश्वरस्य रात्रिः । ब्रह्ममरणोपलक्षिता रात्रि-
रित्यर्थः । इति देवीमाहात्म्याटीकायां विद्या-
विनोदः ॥ अपि च ।
“ब्रह्मणाच निपाते च महाकल्पो भवेत्तुप ।।
प्रकीर्तिता महारात्रिः सा एव च पुरातनेः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५ अध्यायः ॥
(दुर्गा । यथा च मार्कण्डेये । ८१ । २० ।
“महारात्रि ! महामिदं ! नारायणि ! नमो-
स्तु ते ॥”)
अहंरात्रात् परं मुहूर्तद्वयम् । यथा,—
“अहंरात्रात् परं यच्च मुहूर्तद्वयमुच्यते ।
सा महारात्रिरुदिता तद्वत्तमस्य भवेत् ॥”
इति तत्त्वम् ॥
आश्विनशुक्लाष्टमी । नवरात्रम् । यथा,—
“शुक्लाष्टमी चाश्विनस्य नवरात्रं तु तस्य वै ।
महारात्रिर्महेशानि ! कालरात्रिं यदयं
प्रिये ! ॥”
इति शक्तिमन्त्रमतम् ॥
महाराष्ट्रः, पुं, (महान् भूयान् प्रशस्तो वा राष्ट्रः ।
महत् राष्ट्रं यच्चेति वा ।) देशविशेषः ।
मारहाडा इति भाषा ॥ यथा,—
“नेत्र्यते द्रविडानाममहाराष्ट्राच्च रैवतः ।
जवनः पञ्चवः सितुः पारसीकादयो मताः ॥”
इति ज्योतिषतत्त्व कूर्मचक्रम् ॥
महाराष्ट्री, स्त्री, (महाराष्ट्रदेश उत्पत्तिस्थान-
त्वेनाख्यास्या इत्यच् । गौरादित्वात् ङीप् ।)
जलपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ शाकभेदः ।
माराटी इति भाषा । अस्या गुणः । फणवायु-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (विषयोऽस्या
यथा,—
“अयन्ती सुखिनी वासा बृहती च गुडचिका ।
महाराष्ट्री जम्बुरसेक्षणा नीलोत्पलद्रवेः ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे श्रुलाधिकारे पञ्चा-
त्मकरसे ॥ महाराष्ट्राणामियमिति । महाराष्ट्र ।
अण् ङीप् ।) अष्टादशभाषान्तर्गतभाषा-
विशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे ।
“आसामेव तु गाथास्तु महाराष्ट्रौ प्रयोजयेत् ।
अञ्जोक्ता मागधी भाषा राजान्तःपुरचारि-
णाम् ॥”
महारिष्टः, पुं, (महान् अरिष्टः ।) महानिम्ब-
विशेषः । तत्पर्यायः । केटयः २ रामणः ३
रमणः ४ गिरिनिम्बः ५ शुक्लसालः ६ । अस्य
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।

महारौ

शीतलत्वम् । लघुत्वम् । सन्तापशोषकुष्ठास-
क्षमिभूतविषापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महारुद्रः, पुं, (रुद्राणां महान् स्वयं ईश्वर इत्यर्थः
इति महारुद्रः ।) महारुद्रः । यथा,—
“महाकाल्या महारुद्राश्चण्डिकाकाररूपतः ।
माययाच्छादितात्मा च तन्मध्ये समभागतः ॥
महारुद्रः स एवात्मा महारुद्रिणः स एव हि ॥”
इति निर्व्याणतन्त्रम् ॥
महारूपः, पुं, (महत् महत्त्वादिरूपमस्य ।)
शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनाम-
स्तोत्रम् । ११ । १७ । १४ ॥ (महद्गुणं यस्य ।)
अतिशयरूपयुक्ते, त्रि ॥
महारूपकं, स्त्री, (महत् रूपकं यत्र ।) नाट-
कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
महारोगः, पुं, (महान् घोरानिष्टकारकः रोगः ।
यद्वा, महा जन्मान्तरीयभुक्तावशिष्टातिशय-
पातकेन जनितः रोगः ।) पापारोगः । स चाष्ट-
विधो यथा । उन्मादः १ ल्वग्दोषः २ राज-
यन्मा ३ श्वासः ४ मधुमेहः ५ भगन्दरः ६
उदरः ७ अश्वरी ८ । इति शुद्धितत्त्वे नारदः ॥
(यथा च आश्वलायने । २ । ७ । १७ ।
“महारोगेण वाभितप्तः प्राप्नोयादन्यतरां गतिं
गच्छति ॥”
“महारोगेण लयकुहादिनेति” तदृशौ गार्ग्य-
नारायणः ॥ विषयोऽस्य यथा,—
“महारोगाष्टके कामे च्चरं श्वासातिसारके ॥”
अस्य व्याख्यायां यथा,—
“वातश्याध्मरौकुष्ठमेदोदरभगन्दराः ।
अग्नीसिग्धृणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्तिताः ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यन्मणि रत्नगर्भ-
पोद्गलीटीका ॥)
महारोगी, [न] पुं, (महा रोगः लयादि-
रस्यस्येति । महारोग + इति । महारोग-
युक्तः । यथा,—
“क्रियाक्षीनस्य मुखस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहूर्मिरणान्तमशौचकम् ॥”
इति शुद्धितत्त्वधृमकूर्मपुराणवचनम् ॥
महारोमा, [न] पुं, (महान्ति रोमाणि वृक्षादि-
रूपाणि विराटरूपे यस्य ।) शिवः । इति
महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ ।
१७ । ८८ ॥ (महान्ति रोमाण्यस्य ।) बृहद्रोम-
युक्ते, त्रि ॥ (कृतिरातस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । १३ । १७ ।
“भरोः प्रतीपकस्तस्माज्जातः कृतरथो यतः ।
देवमीदृस्तस्य पुत्रो विश्वतोऽथ महाधृतिः ॥
कृतिरातस्ततस्तस्माज्जामहारोमा च तत्सुतः ॥”)
महारौरवः, पुं, (रुक्मणामयं इति । रुक् + अण् ।
महान् रौरवः । तत्र गता जीवाः क्रयन्-
नामकेरुभिः पोष्यन्ते अत एवास्य तथा-
त्वम् ।) नरकविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । १ ।
महान् रौद्रो रवोऽत्र महारौरवः मनीषादि-
त्वात् द्रव्योपः । इति भरतः ॥ अपि च ।

महाल

“महारौरवसंज्ञान् अधोऽर्द्धं तान्नसंपुटम् ।
धस्यते खदिराङ्गारैर्गौरदारापनायकः ॥
देवदयापहारी च पच्यते कालमलयम् ॥”
इति वङ्गपुराणे पापनाशनवृषदानाध्यायः ॥
महार्घः, त्रि, (महान् अर्घः अर्घो मूलमस्य ।)
महामूलम् । इति मेदिनी ॥ घे, १० । (यथा,
कथासरित्सागरे । १२ । १४५ ।
“ततस्तस्मै महार्घाणि रत्नानि सुवह्नि च ।
विभीषणो ददाति सा मयुरां गन्तुमिच्छते ॥”)
महार्घः, पुं, (महान् अर्घो मूलमादरो वास्य ।)
लावकपत्नी । इति विश्वः ॥
महार्णवः, पुं, (महान् सुविशालः अर्णवः ।)
महासमुद्रः । यथा,—
“आधूर्णितो वा वातेन स्थितः पोते महार्णवे ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
(महान् अर्णव इव । प्रसादादिगुणबाहुल्यात्
तथात्वम् ।) शिवः । इति महाभारते तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (कूर्मरूपिभगवन्नाराय-
णस्य दक्षपदोद्भवः जनपदः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५८ । ३० ।
“सौरष्ट्रा द्रव्याश्चैव द्राविडाश्च महार्णवाः ।
एते जनपदाः पादे स्थिता वै दक्षिणोपरि ॥”)
महार्द्धः, पुं, (महान् विप्लोर्द्धस्य ।) दक्षविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका । महाणा इति भाषा ॥
महार्द्रकं, स्त्री, (महत् आर्द्रकम् ।) वनार्द्रकम् ।
अस्य गुणाः । अग्निदीपनत्वम् । धारकत्वम् ।
रूक्षत्वम् । वायुकफनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥
महार्जुदं, स्त्री, (महत् अर्जुदम् ।) दशार्जुदम् ।
श्रान्तकोटिसंस्था । इति ज्योतिषम् ॥
महार्हः, स्त्री, (महान् अर्हः मूलं मण्यादा वास्य ।)
श्वेतचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महार्-
मूलवति, त्रि । यथा, महाभारते । १ । २१ । ८६ ।
“महार्हाभरणोपेतौ विरजोऽम्बरधारिणौ ॥”)
महार्णवायोग्यम् । यथा, रामायणे । १ । ६ । १० ।
“यस्माद्भागार्थिनो भागान् नाकल्पयत मे सुराः ।
वराङ्गाणि महार्हाणि धनुषा श्रानयामि वः ॥”
“महार्हाणि महार्णवायोग्यानि ॥” इति तट्टी-
कायां रामानुजः ॥)
महालयः, पुं, (महतां जनानामालयः । महान्
आलय इति वा ।) विहारः । (महतां योगि-
प्रभृतीनामालयः ।) तीर्थः । (महदादीनां लयो
यस्मिन् ।) परमात्मा । इति मेदिनी । घे,
१०५ ॥ सौराष्ट्रनियोज्यपञ्चः । यथा, भविष्ये ।
“थेयं दीपान्विता राजन् ! ख्याता पञ्चदशी
भुवि ।
तस्यां दद्यान्ने चैहत्तं पितृणां वै महालये ॥”
महालये कन्यागतापरपक्षे । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥
महालक्ष्मीः, स्त्री, (महती लक्ष्मीः ।) राधा ।
नारायणशक्तिः । यथा,—
“यन्मायया मोहिताश्च ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।

महाव

वैष्णवाणां महालक्ष्मीं परां राधां वदन्ति ते ॥
यदङ्गीक्षा महालक्ष्मीः प्रिया नारायणस्य
च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
अथ महालक्ष्मीमन्त्रः ।

“तारो वाग्भव माया रमाकामः हंसो-
र्जगत्प्रसूते नमः ॥”

तथा च ।
“वाग्भवं शम्भुवनिता रमा मकरकेतनः ।
तार्क्ष्यश्च जगत्प्राप्तिं वद्विबीजसमुज्ज्वलः ॥
अर्वाशाढ्यो भृगुस्यैवृद्धमन्त्रोऽयं दादृशाक्षरः ।
महालक्ष्मीः समुद्दिष्टास्तराद्यः सर्वसिद्धिदः ॥”
तस्या ध्यानं यथा, तन्त्रसारः ।

“बालाकैर्गुप्तिमिन्द्रखण्डविलसत्कोटीरहारो-
ज्ज्वलः
रत्नाकल्पविभूषितां कुचनतां प्राणैः करैर्मञ्ज-
रीम् ।

पद्मौ कौस्तुभरत्नमण्यविरतं संविभर्ती सस्मितां
पुष्पाम्बीजविलोचनत्रययुतां ध्यायेत् परा-
मल्लिकाम् ॥”

(अस्या बीजम् । ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं ह्रसौं
जगत्प्रसूते नमः ।)

महालक्ष्मीकटभो, स्त्री, (महान्तः अल्यः । तेषां
कटभौ आश्रयभूतद्वयः ।) अन्तर्कण्ठो-
द्वयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महालक्ष्मः, पुं, (महान् पूज्यतमो विपुलो वा
लक्ष्मोऽस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सद्य-
सनामस्तोत्रम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
२ । १३७ ।

“अकरोत् स महाहर्म्मोर्महालक्ष्मैर्महादृष्टेः ।
महात्रिशूलैर्महतीं महामाहेश्वरीं महौम् ॥”
महत् दृष्टिलक्ष्मस्य । दृष्टिलक्ष्मयुक्तश्च ॥

महालीलसरस्वती, स्त्री, (लीलया सरस्वती ।
महती लीलसरस्वतीति कर्मधारयः ।) तारा
विशेषः ।

“लीलया वाक्प्रदा चेति तेन लीलसरस्वती ।
तारास्वरहिता त्राणां महालीलसरस्वती ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

महालोभः, पुं, (महान् लोभः ।) लोभविशेषः ।
इति रत्नमाला । पाटियालोभ इति भाषा ॥

महालोभः, पुं, (महदतिशयं लोभं लौल्यमस्य ।)
काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिचञ्चलं, त्रि ॥

महालोहं, क्ली, (महत् अतिशयगुणवत् लोहम् ।)
अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महावनं, स्त्री, (महत् विपुलं वनम् ।) दृष्टवनम् ।
तत्पर्यायः । अरण्यानी २ महारण्यम् २ महा-
टवी ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे ।

“निरस्ताः पथि धावन्ति त्रयस्ते यन्महावने ॥”
दृष्टवनस्याचतुरशीतिवनात्तर्गतवनविशेषश्च ॥

महावपः, पुं, (महती वपा यस्य । यदा, महान्तं
धातुस्यैत्यादिकं वपतीति । वप + अच् ।)

महाभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महावि

महावरा, स्त्री, (त्रियते असौ देवादिभिरिति ।
वृ + अच् । टाप् । महती वरा ।) दूर्वा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

महावराहः, पुं, (महानीश्वरोऽपि सन् वराहः ।
महाश्वासो वराहश्चेति वा ।) वराहरूपो
भगवान् । यथा,—

“महावराहो गोविन्दः सुसेनः कनकाङ्गदी ॥”

इति महाभारते तस्य सद्यसनामस्तोत्रम् ॥
(राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ५२ । ६२ ।

“अस्ति शूरपुरं नाम यथार्थं नगरं सुवि ।
महावराह इत्यासीद्वाजा तत्रातिदुर्मदः ॥”)

महावरोहः, पुं, (महान् अवरोहः शिफानां
अधोऽवतरणं यस्य ।) ब्रजद्वयः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विश्वेश्वरस्य ब्रजशब्दे ज्ञातयः ॥)

महावल्ली, स्त्री, (महती चासौ वल्लो चेति ।)
माधवीलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (उत्तमा
लता च । यथा, कथासरित्सागरे । ३३ । ८५ ।

“उपायरससंस्मिता देशकालोपबृंहिता ।

सयं नीतिमहावल्ली किं नाम न फलेत् फलम् ॥”)

महावसः, पुं, (महती वसा वपास्य । इत्यम् ।)
शिशुमारः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥

महावलाः, [स्] पुं, (महत् वलः विराट्देहे
ऽस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सद्य-
सनामस्तोत्रम् । १३ । १७ । ८६ ॥ (महत् वयो-
ऽस्य ।) दृष्टद्वलीयुक्ते, त्रि ॥

महावाक्यं, क्ली, (महत् वाक्यम् ।) योग्यता-
काङ्क्षासत्तियुक्तवाक्यमस्यः । इति साहित्य-
दर्पणः । २ । २ ॥ न्यायमते तु । स्वघटकानेक-
नामलभ्यतादृशार्थकम् । प्रत्ययमात्रावच्छिन्न-
प्रत्ययार्थबोधं प्रत्यययोग्यवाक्यं वा । इति शब्द-
शक्तिप्रकाशिका ॥ (महत् महदर्थप्रकाशकं
वाक्यम् ।) तत्त्वमसीति आदिवाक्यम् । प्रतिष्ठा-
दायुत्सर्गवाक्यश्च ॥

महावारुणी, स्त्री, (वरुणो देवतास्याः । वरुण
+ अण् । डीप् । महती वारुणी ।) गङ्गा-
स्नानस्य योगविशेषः । स तु शनिवारशतभिषा-
नचतयुक्तगौणचान्द्रचैत्रकृष्णतयोदशीरूपः ।

यथा,—

“वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतेः समा ॥

शनिवारममायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।
गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहेः समा ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतस्कन्दपुराणवचनम् ॥

महाविद्या, स्त्री, (विद्यते प्रायते इति । विद् +
क्वप् । टाप् । महती विद्या ज्ञानं तत्त्वसाक्षात्-
कारो वा यस्याः ।) देवीविशेषः । सा दशधा ।

यथा चासुखातन्त्रे ।
“काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धृमावती तथा ॥

वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
यता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः ॥

नात्र सिद्धाद्यपि नास्ति न नञ्चविचारणा ।

महावि

कालादिशोधनं नास्ति न चाभिजाददूषणम् ॥
सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।

नास्ति किञ्चिन्महादेवि ! दुःखसार्धं कथञ्चन ॥”
भालिगीविजये ।

“अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महौतले ।
दोषजालैरमंस्पृष्टास्ताः सर्वा हि फलेः सह ॥

काली नीला महादुर्गा त्वरिता छिन्नमस्तका ।
वाग्वादिनी चातपूर्णा तथा प्रयत्निरा पुनः ॥

कामाख्या वासली बाला मातङ्गी शैलवासिनी ।
इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः ॥

सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।
अथ चेता महाविद्याः कलिदोषान् वाधिताः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

तामां दशावतारत्वं यथा,—
“प्रकृतिविष्णुरूपा च पुरुषश्च महेश्वरः ।

एवं प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश ॥
कृष्णरूपा कालिका स्यात् रामरूपा च

तारिणी ।

वगला कूर्मसृष्टिः स्यान्मनीषो धृमावती भवेत् ॥
छिन्नमस्ता त्रिमूर्तिः स्याद्गङ्गाश्चैव भैरवी ।

सुन्दरी यामदग्नाः स्यादामनी भुवनेश्वरी ॥
कमला बौद्धरूपा स्यात् दुर्गा स्यात् कल्कि-

रूपिणी ।

सयं भगवती काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।
स्वयश्च भगवान् कृष्णः कालीरूपो भवेद्भुवने ॥”

इति सुखमालातन्त्रम् ॥

(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १३६ ।
“महाविद्या महामाया महामेधा महौ-

यधम् ॥”)

महाविराट्, [ज] पुं, (विशेषेण राजने प्रकाशते ।
इति । वि + राज् + क्तिप् । महाश्वासो विराट्
चेति ।) महाविष्णुः । यथा,—

सुनिरुवाच ।

“विश्वानां गोलोकं राजन् ! विस्तृतश्च नभः-
समम् ।

शश्वत्तित्यं हिम्बरूपं श्रीकृष्णोक्ताससुहृदम् ॥
जलेन परिपूर्णं च कृष्णस्य सुखविन्दना ।

खट्वाक्षस्यस्यादिमर्गं परिश्रान्तस्य क्रीडतः ॥
प्रकृत्या सह युक्तेन कलया निजया वृत्तम् ।

तत्राधारो महद्विष्णोर्विन्धाधारस्य विस्तृतः ॥
प्रकृतागर्भसंभूतद्विम्बोद्भूतस्य भूमिप ! ।

सुविस्तृतं जलाधारं प्रधानस्य महान् विराट् ॥
राधेश्वरस्य कृष्णस्य षोडशांशः प्रकीर्तितः ।

दूर्वादलश्यामरूपः सस्मितश्च चतुर्भुजः ।
वनमालाधरः श्रीमान् श्रीभितः पीतयाससा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
महाविलं, स्त्री, (महश्च तत् विलम्बेति ।)

आकाशम् । इति जटाधरः ॥ दृष्टच्छिद्रश्च ॥
महाविषः, पुं, (महत् अत्युत्कटं विषमस्य ।)

द्विसुखसर्पः । यथा,—
“महाविषः कालसर्पो राजाहर्हिंसुखीरगः ॥”

इति जटाधरः ॥

महावि

(महाविषविशेषे, त्रि । यथा, सुश्रुते कल्प-
स्थाने ८ अध्याये ।
“त्रिविधा वृक्षिकाः मन्दमध्यमहाविषाः ।”
(महाद्विषम् । महाविषे, स्त्री । यथा, सुश्रुते
कल्पस्थाने २ अध्याये ।
“महाविषेण हृदये ग्रन्थिशूलोद्गमौ भृशम् ।”)
महाविषुर्वै, स्त्री, (विषु साम्यमस्यवेति । विषु +
“वप्रकर्णेऽर्थेभ्योऽपि इष्यत इति यत्तयम् ।”
५ । २ । १०६ । इत्यस्य वार्तिकान् उपलभ्यते ।
महश्च तन् विषुवश्चेति । अस्मिन् समये दिवा-
राज्योः समत्वात्तथात्वम् ।) मेघमंक्रान्तिः ।
यथा,—
“महाविषुवमाख्यातं कृतिभिश्चेत्तद्विद्वत्तम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
तस्मिन् भस्वरनिष्पन्नद्वयभक्षणम् । यथा, कृत्य-
चिन्तामणौ ।
“भस्वरं निष्पन्नाभ्यां योऽस्ति मेघगते रवौ ।
अपि रोषान्वितस्तस्य तत्तकः किं करिष्यति ॥”
तत्र शक्तादिदानं यथा,—
“मेघादौ शक्तयो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ॥”
वारिपूर्णघटदानमन्त्रादि यथा,—
“एष धर्मघटो दत्तो वृक्षविष्णुशिवान्तकः ।
अस्य प्रधानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥
वेद्याखे यो घटं पूर्णं समोऽयं वै द्विजन्मने ।
ददाति सुरराजैः । स याति परमां गतिम् ॥”
महागंधे ।
“यो ददाति हि मेघादौ शक्तनक्षत्रघटान्वितान् ।
पितृनुद्दिष्य विप्रैः संपापैः प्रमुच्यते ॥”
तत्र हृत्पदादुक्तादानं यथा,
“विप्रैः पादुकाच्छत्रं पितृभ्यो विपुत्रे शुभम् ।”
पितृभ्यः पितृनुद्दिष्येत्यर्थः । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥
महाविषुवचक्रं, स्त्री, (महाविषुवस्य चक्रम् ।)
नक्षत्रघटितनराकारचक्रम् । यथा,
“भर्तुं सप्त सुखे त्रीणि हृदये पञ्च विन्यसेत् ।
त्रितयं हस्तपादेषु महाविषुवचक्रमात् ॥
मन्त्रे भूपतेः सौख्यं वदने पटुता स्वमे ।
हृदये च घनाध्यक्षोऽर्घ्यप्रामिदंक्षणे करे ॥
यामे करे महद्दुःखं सुखं पादे च दक्षिणे ।
भ्रमणं घामपादे च कथितं विपुवतफलम् ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
महाविष्णुः, पुं, (महाविष्णोर्विष्णुः सर्वथापकश्चेति ।)
महाविराट् । यथा, “यस्या जले कोटिकोटि-
प्रक्षालानि महाविष्णुरोमकूपगतानि तस्या
विरजायाः परिखाभूताया उपरि महावैकुण्ठ-
लोकः । तस्योर्ध्वभागे गोलोकः । तस्य नाथः
कृष्णो देवलीलः स परिवारेण वर्णते । इति
भागवतान्तकणिका । ५ च श्रीकृष्णस्य कला-
विशेषः । यथा,—
“विष्णुर्महान् स इह यस्य कलाविशेषो
गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥”
इति भागवतान्तपूर्वखण्डः ॥

महावीचिः, पुं (न विद्यते वीचिः सुखं यच्च ।
महानवीचिरत्र ।) नरकविशेषः । यथा,
मनुः ।
“नरकं कालसूत्रं महावीचिमेव च ।
संजीवनं महावीचिं तपनं संप्रतापनम् ॥”
यातीति पूर्ववचनस्यमन्वर्षते ।
“महावीचिर्यत्र महाकालोऽनेन तु नीयते ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
महावीच्यं, स्त्री, (वीजाय साधु इति यत् । महत्
वीच्यम् ।) वितपम् । तत्तु मन्त्रवङ्मथोरन्त-
रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
महावीरः, पुं, (वीन् पतिग ईरयतीति । ईर +
कः । ततो महावीरसौ वीरश्चेति ।) गरुडः ।
वीरयतीति । वीर + कः । महान् वीर इति
कर्मधारयः । छरः । सिंहः । मखानलः ।
(स च मनुपुत्रविशेषः । यथा, श्रीभागवते ५ । १२५ ।
“अर्धोऽभिजिह्वयज्जनाहुमहावीरश्चिरग्यरेतो-
घ्नपृष्ठमवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति ॥”)
वज्रः । श्वेतवज्रः । सञ्चानपत्नी । इति
मेदिनी । रे, २८६ ॥ अन्तिमजिनः । (अथमेव
मिहार्थस्य त्रिशलागर्भजातः पुत्रः । तद्विवरणं
यथा, अष्टमेभिपुत्राणां त्रिगर्भजैर्नृपैर्विशेषे ।
“सर्वार्थश्रीमतीश्वरा तस्मिन् सर्वार्थदंष्ट्रः ।
मिहार्थोऽभयदर्काभो भूपः मिहार्थपौरुषः ॥
यत्र पाति धरित्रीयमभूदं कचदोषिणी ।
धर्माधिप्योऽपि यत्तत्तत्परलोकभयाः प्रजाः ॥
कस्तस्य तान् गुणानुद्यामरस्तुल्यितुं क्षमः ।
वर्द्धमानगुरुत्वं येः प्रापितः स नराधिपः ॥
उक्तेः कुलादिभक्त्या सहजं हृदवाहिनी ।
महिषी श्रीमद्रस्य तस्यासीत् प्रियकारिणी ॥
तैत्तिरीयकराजस्य यास्याः सप्तशरीरिजाः ।
अतिहृद्वाकुलचक्रुस्तस्मादा प्रियकारिणी ॥
कस्तो योजयितुं शक्तस्त्रिशला गुणधर्माः ।
या स्वपुण्ये महावीरप्रसादाय नियोजिता ॥
सर्वतोऽथ नमन्तोऽपि सर्वाम् सुरकोटिषु ।
प्रभावान्निपन्तोऽपि नमो यमुत्थिषु ॥
वीर्यवतरति चातुं धरित्रीमसुधारिणः ।
तार्थिनायुतकल्पोऽपि पुण्योत्तरविमानतः ॥
सा तं गोडशसुखप्रदं शनोत्सवपूर्वकम् ।
दधे गर्भेश्वरं गर्भं श्रीवीरं प्रियकारिणी ॥
पञ्चमपतिवर्गाष्टमाममासाङ्गं शकः ।
चतुर्थस्तु तदा कालो दुःखमः सुखमोत्तरः ॥
आयादृशुक्लघटान् गम्यावतरणेऽहंतः ।
उत्तराफालगुनीनीडसुडुरालं हज्जितः ॥
दिक्कुमारीकृताभिष्यां योतिमूर्तिर्धनस्तनीम् ।
प्रक्षेत्रो भासयद्गर्भं रविः प्रावृणं यथा ॥
नवमासेऽवतीत्यु स जिनोऽष्टदिनेषु च ।
उत्तराफालगुनीष्विन्दौ वर्षमानेऽजनि
प्रभुः ॥
ततोऽन्त्यजिनमाहात्म्यास्तुत्पीठकिरीटकाः ।
प्रणिसुवधिज्ञातवदृष्टान्ताः सुरेश्वराः ॥
शङ्खभरी हरिश्चानघटानिर्घोषघोषणम् ।

महावी

समाकर्ण्य सुरास्तुर्ध्वं घूर्णितान् वराविणः ॥
सप्राणीकमहामेदाः सखीकाः क्षतभूषणाः ।
सेन्नाश्चतुर्गिकायास्ते प्रापुः कुण्डपुरं पुरम् ॥
त्रिःपरीत्य पुरं देवाः पुरम् पुरः सराः ।
जिनमिन्द्रमुखं देवं तदुक्तं च ववन्दरे ॥
मातुः शिशुं विजित्यान् सुप्रायाः सुरमाधया ।
इन्द्राणी प्रगता नीत्वा जिनेन्द्रं हरये ददौ ॥
गृहीत्वा करपद्माभ्यां तमभ्यर्च्य चिरं हरिः ।
चक्रे नेत्रसहस्रोत्पल्लवकीकवनाक्षितम् ॥
ततश्चन्द्रावदाताङ्गमिन्द्रस्तुङ्गमतङ्गजम् ।
शङ्खौघमिव हेमाद्रिर्मृताधो मदनिर्भरम् ॥
गच्छन्त्यलमदामोदभ्रमद्भ्रमरमण्डलम् ।
तमिवाधित्यकावस्थतमालवनमण्डितम् ॥
कर्णान्तरतनासत्तरक्तचामरसंहतिम् ।
तं यथाधित्यकाधीनरक्ताशोकमहावनम् ॥
सुवर्णरत्नया चार्था परिवेष्टितविग्रहम् ।
तमेव च यथोपात्तकण्ठनकनकमेखलम् ॥
अनेकरदंष्ट्रतन्त्रयसङ्गीतपौषितम् ।
तमिवोत्तुङ्गदङ्गाग्रवृत्तहायतसुराङ्गम् ॥
सुवृत्तदीर्घसञ्चारिकरुद्धदिगन्तरम् ।
तमिवाधायित्यलम्फुरङ्गोऽगुञ्जम् ॥
ऐशानधारितस्कीर्तधवलतपवारणम् ।
तमिवोद्धृष्टिताभ्यर्क्षसम्पूर्णशशिमण्डलम् ॥
चामरैर्भुजोत्तिप्रचलच्चामरहारिणम् ।
तं यथा चमरीक्षप्रवालज्वलनवीजितम् ॥
ऐरावतं समागोष्य जिनैर्न तस्य मण्डनम् ।
देवैः सह गतिः प्राप मन्दरं स पुरन्दरः ॥
तं पाण्डुकवने रम्ये मन्दरस्य जिनं हरिः ।
पाण्डुकायां प्रमिडायां शिलायां सिंहविष्टे ॥
संस्थाप्य त्रिविधानीतनोरसागरवारिभिः ।
शातकुम्भमयैः कुम्भैरभिषिच्य समं सुरैः ॥
वस्त्रालङ्कारमालादोरलकृत्य क्षतस्तुतिः ।
आनीयमातुरुत्सङ्गे जिनं कृत्वा क्षतोचितः ॥
मिहार्थप्रियकारिणोः सममानन्ददायकम् ।
वर्द्धमानाख्यया स्तुत्वा स देवो वासवोऽगमत् ॥
मामान् पञ्चदशाक्षन्मनुष्यधारा दिने दिने ।
याः पूर्वमापन्तस्तस्मात्पितोऽर्थो जनोऽखिलः ॥
वर्द्धमानः सुरैः सैवो वष्टे स यथा यथा ।
पितृवन्त्रिलोकानामनुरागस्तथा तथा ॥
सुरासुरनराधौशमौलिमालार्चितक्रमः ।
त्रिंशद्वर्षमागोऽभूद्भीरो भोगेः परिष्कृतः ॥
शुद्धतुं न भोगेषु चित्तं तस्य चिरं स्थिरम् ।
कृटिलेषु यथा सिंहनखरन्ध्रेषु मौक्तिकम् ॥
श्रान्तचित्तं कदाचित्तं स्वयं बुद्धमयोधयत् ।
गत्वा सारस्वतादित्यसुखालोकान्तिकाः सुराः ॥
सौधर्मादेः सुरैरेव क्षतोऽभिवपूजनः ।
आरुह्य शिविकीं दिव्यासुखमानी सुरेश्वरैः ॥
उत्तराफालगुनीष्वेव वर्षमाने निशाकरे ।
कृष्णस्य मार्गशीर्षस्य दशम्यामगमनम् ॥
अपनीय तनोः सर्वं वस्त्रमाख्यादिभूषणम् ।
पञ्चमुष्टिभिरुद्धैर्भङ्गजानभवनं सुनिः ॥
केशकुलसङ्घातं जिनस्य भ्रमराक्षितम् ॥

प्रतिपद्य सुराधीशो निदधौ दुग्धवारिधौ ॥
 इन्द्रनीलचयेनेव क्षिप्तेनेन्द्रेण चायभान् ॥
 जिनैन्द्रकेशपुञ्जेन रक्षितः चौरसागरः ॥
 जिननिष्क्रमणं हृष्टा तुष्टाः सर्वे नरामराः ॥
 ज्ञत्वा तृतीयकल्याणपूजाङ्गमुर्ययाययम् ॥
 मनःपथ्यपथ्यस्तत्तुर्ज्ञानमहेक्षणः ॥
 तपो ह्वाद्दशवर्षाणि चकार ह्वाद्दशात्मकम् ॥
 विहरन्त्य नाथोऽसौ गुणग्रामपरिग्रहः ॥
 ऋजुकूलापगाकूले ऋम्भिकग्राममीयवान् ॥
 तत्रातापनयोगस्यः शालाभ्यासशिलातले ॥
 वेशाखशुक्लपक्षस्य दशस्यै पञ्चमाश्रितः ॥
 उत्तराफालगुनी प्राप्ते शुक्लध्यानी निशाकरे ॥
 निहत्य घातिसङ्घातं केवलज्ञानमाप्तवान् ॥
 केवलस्य प्रभावेण सहसा चलितासनाः ॥
 आगत्य महिमां चक्रस्तस्य सर्वे सुरासुराः ॥
 वटपट्टिदिवसान् भूयो मौनेन विहरन् धिभुः ॥
 आजगाम जगत्स्थानं जिनो राजगृहं पुरम् ॥
 आरुरोह गिरिं तत्र विपुलं विपुलश्रियम् ॥
 प्रबोधार्थं स लोकानां भानुमानुदयं यथा ॥
 ततः प्रबुद्धहृत्तामोरापतद्भिरितस्ततः ॥
 जगत्सुरासुरैर्यापि जिनैन्द्रस्य गुणैरिव ॥
 सौधर्मादोक्तदा देवैः परीतोऽभान् स भूधरः ॥
 नाभियाधिष्ठितः पूर्वं यथाष्टापदपर्वतः ॥
 चतुराश्रासुखद्वारस्थितद्वादशगोपुरम् ॥
 हनं रत्नमयं देवैः प्राकारवलयचयम् ॥
 जाते योजनविस्तीर्णं शरणं समुवादिके ॥
 विभागा ह्वाद्दशाभाससभः स्फाटिकभित्तयः ॥
 प्रातिहार्यैर्यतोऽष्टाभिस्तुस्त्रिंशन्महादभुते ॥
 तत्र देवैर्दत्तोऽभासीज्जिनखन्द इव ग्रहैः ॥
 इन्द्राभिवायुभूत्याख्याः कौण्डिन्याख्याश्च
 पण्डिताः ॥
 इन्द्रोदनयायाताः समवस्थानमर्चतः ॥
 प्रत्येकं सहिताः सर्वे शिष्याणां पञ्चभिः श्रुतैः ॥
 त्वक्ताम्बरादिसम्बन्धाः संयमं प्रतिपेदिरे ॥
 सुता चेटकराजस्य कुमारी चन्दना तदा ॥
 धौतेकास्मरसंधीतायातार्याणां पुरःसरी ॥
 श्रितिकोऽपि च संप्राप्तः संनया चतुरङ्गया ॥
 सिंहासनोपविष्टं तं प्रणनाम जिनैश्वरम् ॥
 कृत्वा चामरभङ्गारेः कलसध्वजदर्पणैः ॥
 अजनेः सुप्रतीकेषु प्रसिद्धैरष्टमङ्गलैः ॥
 सजाचक्रदुकूलाजगजसिंहद्वयध्वजैः ॥
 गरुडध्वजसंयुक्तेरष्टभेदेर्महाध्वजैः ॥
 मानस्तम्भैस्तथाजपैस्तुर्भिश्च महावनैः ॥
 बाण्यम्भीरुद्वयध्वजैश्च वल्लीवनलताग्रहैः ॥
 तैस्तेर्देवैः जनेः सर्वैरन्ये चातिशयेस्तथा ॥
 यथा स्थानस्थितेर्जनी समवस्थानभूरभूत् ॥
 अथैश्वरिव शुक्राद्या निषण्णा गुब्धिधिताः ॥
 साधवोऽभज्जिनस्यान्ते जातरूपाश्च विग्रहाः ॥
 ततः कल्पनिवासिनो देवाः कल्पलताभुजः ॥
 मेरोरिव जिनस्यान्ते ता बभूवुर्भूमयः ॥
 ततोऽलङ्कृतनारीभिरायिकाततिराबभौ ॥
 समुद्विद्युद्गिराश्चिष्टा शारदीय वनावली ॥

ज्योतिर्देवस्थितो तत्र रेजुखल्लसृजयः ॥
 तास्तारा इव संक्रान्ताः समवस्थानसागरे ॥
 कान्तायन्तरदेवानां ततस्तत्र विरेजरे ॥
 करकुट्टमलहारिण्यः साक्षादिव वनश्रियः ॥
 ततो नागकुमारादिदेश्यो नागफणोज्ज्वलाः ॥
 नागलोकसमाधाता नागवल्ग इवा बभूवुः ॥
 ततोऽप्यमिकुमाराद्याः देश्याः पातालवासिनः ॥
 ज्वलितोऽलङ्कितवैभास्ते दशभेदा बभासिरे ॥
 ततः कित्तरगन्धर्वयन्त्रकिंपुरुषादयः ॥
 बौद्धशार्ङ्गविकल्पास्ते यन्तराश्च चकासिरे ॥
 संप्रकीर्णकनकचक्रस्थानचन्द्रमसोर्गहाः ॥
 पञ्चभेदास्तदानखण्डवपुषो ज्योतिषो बभूवुः ॥
 मौलिकुण्डलकेयूरप्रालम्बकटिस्तुत्रिणः ॥
 हारिणः कल्पवृक्षाभास्ततोऽभान् कल्प-
 वासिनः ॥

सपुत्रानमितानेकविधाधरपुरःसराः ॥
 न्यधीदम्भाभुषा नानाभाषावैशरूपस्ततः ॥
 ततो हि नकुलेभेन्द्रद्वयं च महिषादयः ॥
 जिनाशुभावसम्भूतविश्वाद्याः स्वामिनो बभूवुः ॥
 इति ह्वाद्दशभेदेषु परीतिं विवृतिं नतिम् ॥
 गणेषु प्रथमं ज्ञत्वा स्थितेषु परितो जिनम् ॥
 प्रत्यक्षीकृतविश्वार्थं कृतदोषत्रयचयम् ॥
 जिनैन्द्रं गौतमोऽष्टच्छतीर्यायं पापनाशनम् ॥
 स दिव्यध्वनिना विश्वसंशयक्रेदिना जिनः ॥
 दुग्धभिध्वनिधीरेण योजनान्तरयायिना ॥
 आवणस्यासिते पक्षे नचत्रेऽभिजिते प्रभुः ॥
 प्रतिपद्यहि पूर्वाह्णे शासनार्थं सुदाहरत् ॥
 आचाराङ्गस्य तत्त्वार्थं तथा सूत्रकृतस्य च ॥
 जगाद् भगवान् वीरः संस्थानसमवायथीः ॥
 यास्या प्रज्जिमिद्वयं ज्ञात्वाधर्मकथास्थितम् ॥
 आवाकाध्ययनस्यार्थमस्तद्वद्दशगोचरम् ॥
 अनुत्तरदशस्यार्थं प्रप्रशयकारणस्य च ॥
 तथा विपाकसूत्रस्य पवित्रार्थं ततः परम् ॥
 त्रिषष्टिः त्रिंशती यत्र दृष्टीनामभिधीयते ॥
 दृष्टिवादस्य तस्यायं पञ्चभेदस्य सर्वेदकः ॥
 जगाद् जगती नाथः प्रथमं परिकर्मणः ॥
 सूत्रस्याद्यानुयोगस्य तथा पूर्वगतस्य च ॥
 उत्पादपूर्वपूर्वस्य परमार्थं ततः परम् ॥
 अग्रयणीयपूर्वार्थमग्रगीरभगद्विदम् ॥
 वीर्यप्रवादपूर्वार्थमस्तिनास्तिप्रवादलम् ॥
 ज्ञानसत्यप्रवादार्थमात्मकर्मप्रवादयोः ॥
 प्रत्याख्यानस्य विद्यानुवादकल्याणपूर्वयोः ॥
 प्राणावायस्य पूर्वस्य तत्त्वार्थं तदनन्तरम् ॥
 क्रियाविशालपूर्वस्य विशालार्थमशेषवित् ॥
 सन्नोक्तविन्दुसारार्थं चूलिकार्थं सबस्तुकम् ॥
 अङ्गप्रविष्टतत्त्वार्थं प्रतिपाद्य जिनैश्वरः ॥
 अङ्गवाक्यमवोचत्तत्प्रतिपाद्यायैरूपतः ॥
 सामायिकं यथार्थाख्यं स चतुर्विंशतिस्तवम् ॥
 वन्द्याश्च ततः पूर्वा प्रतिक्रमणमेव च ॥
 वेनयिकं त्रिनेत्रैः कृतिकर्म ततोऽवदत् ॥
 दशवैकालिकां पृथ्वीसुत्तराध्ययनं तथा ॥
 तं कल्पयवहारश्च कल्पाकल्पं * * *

कल्पश्च पुण्डरीकश्च सुमहापुण्डरीककम् ॥
 तथा निषद्यको प्रायः प्रायश्चित्तोपवर्णनम् ॥
 जगत्त्रयगुरुः प्राह प्रतिपाद्यं हितोद्यतः ॥
 मत्पादे केवली तस्य स्वरूपं विषयं फलम् ॥
 अपरोक्षपरोक्षस्य ज्ञानस्योवाच संख्यया ॥
 मार्गणास्थानभेदेष्ट गुणस्थानविकल्पनेः ॥
 जीवस्थानप्रभेदेष्ट जीवद्रव्यसुपादिशतः ॥
 सत्त्वस्याद्यानुयोगैश्च समामादेः किमादिभिः ॥
 द्रव्यं स्वलक्षणं भिन्नं पुद्गलादित्रिलक्षणम् ॥
 दिविधं कर्मवन्त्यश्च सहेतुं सुखदुःखदम् ॥
 मोक्षं मोक्षस्य हेतुश्च फलं चाष्टगुणात्मकम् ॥
 बन्धमोक्षफलं यत्र भुज्यते तत्तिधाततम् ॥
 अस्तस्थितं जगौ लोकमलोकश्च बहिःस्थितम् ॥
 अथ सप्तार्थिसम्पन्नं सुतार्थं जिनभाषितम् ॥
 ह्वाद्दशाङ्गश्रुतं स्कन्धं सोपाङ्गं गौतमो यथात् ॥
 त्रैलोक्यं संसदि स्पृष्टं जिनाकथयन्नाश्रुभिः ॥
 सुक्तमोक्षमहानिर्द्दं सुप्रोत्थितमिवाबभौ ॥
 जिनभाषाधरस्यन्दमन्तरेण विजृम्भिता ॥
 त्रिर्ध्वगद्देवमनुष्याणां दृष्टिमोक्षमनीनशतः ॥
 ततो जिनोक्ततत्त्वार्थमार्गश्रद्धा च लक्षणम् ॥
 शङ्काकाङ्क्षानिदानादिकलङ्कविगमोज्ज्वलम् ॥
 सम्यग्दर्शनसदृजं ज्ञानालङ्कारनायकम् ॥
 स्वकर्णद्वयेष्वेकं पिनङ्गमखिलाङ्गभिः ॥
 कायेन्द्रियगुणस्थानजीवस्थानकुलायुषाम् ॥
 भेदाद्यो निर्विकल्पाश्च निरुप्यागमचक्षुषा ॥
 क्रियासु स्थानपूर्वासु वधादिपरिवर्जनम् ॥
 घर्षां जीवनिकायानामहिंसाद्यं महाव्रतम् ॥
 चक्षुर्गोचरजीवोधान् परिहृत्य यत्तर्कतः ॥
 इत्यासमितिराद्या सा व्रतशुद्धिकरी मता ॥
 त्यक्त्वा कार्कश्यपारुष्यं यत्तर्कवतः सदा ॥
 भाषणं धर्मकार्येषु भाषासमितिरिष्यते ॥
 पिण्डशुद्धिविधानेन शरीरस्थितये तु यत् ॥
 आहारग्रहणं भास्यादेष्टव्यं समितियतेः ॥
 निक्षेपणं यदा दानमीक्षित्वा योग्यवस्तुनः ॥
 समितिः सा तु विज्ञेया निक्षेपादाननामिका ॥
 शरीरान्तर्मन्त्रत्यागं प्रगतासु सुभूमिषु ॥
 यत्तत्त्वमितरेषा तु प्रतिष्ठायनिका मता ॥
 एवं समितयः पञ्च गोप्यास्तिसस्तु गुप्रयः ॥
 वाङ्मनःकाययोगानां शुद्धरूपां प्रवृत्तयः ॥
 चित्तेन्द्रियनिर्गोधश्च घडावश्यकमत्क्रियाः ॥
 शौचस्नानेकभक्तश्च स्थितभुक्तिरचलता ॥
 भूमिशय्याव्रतं दन्तमलमार्जनयर्जनम् ॥
 तपः संयमचारित्रं परोषहृणयः परः ॥
 अनुप्रेक्षाश्च धर्मेश्च समादिदशलक्षणः ॥
 ज्ञानदर्शनसारित्रतपोविनयसेवनम् ॥
 इति अवगधर्म्मार्थं कर्मनिर्म्मार्जहेतुकः ॥
 सुरासुरनराध्यक्षं जिनोक्तं तदा नराः ॥
 संसारभीरवः शुद्धभातिरूपकृपादयः ॥
 सर्वसङ्गविनिर्म्मिताः श्रतपः प्रतिपेदिरे ॥
 सम्यग्दर्शनसंशुद्धाः शुद्धैकवसनाहृताः ॥
 सहस्रशो द्यूः शुद्धा नायस्तत्रायिकाव्रतम् ॥
 पञ्चधाशुव्रतं केचित् त्रिविधश्च गुणव्रतम् ॥

महावी

शिव्याव्रतं चतुर्भिर्दं तच्च स्त्रीपुरुषा दधुः ॥
 तिर्य्योऽपि यथाशक्ति नियमेष्ववतस्थिरे ।
 देवाः सदृशं नृजानिजपूजासु रमिरे ॥
 अंगिकेन तु यत् पूर्वं बह्वारम्भपरमदात् ।
 परस्थितिक्रमार्थं नारकायुक्तमक्षमे ॥
 तत्तु ज्ञायिकमस्यक्तान् सम्यग्निं प्रथमजितौ ।
 प्रापद् वर्धमक्षसागामशोनिं चतुरुत्तराम् ॥
 जयस्त्रिंशत् सप्तदाः क क जेयमपरास्थितिः ।
 अक्षौ ज्ञायिकमस्यक्तप्रभावोऽयमनुत्तरः ॥
 अक्षौ वारिषेणो यो यो भयः स तथापरे ।
 कुमारः मातरश्चैषां पराक्षान्तःपुरस्थितः ॥
 सम्यक्तं शीलसद्धानं प्रीयधं जिनपूजनम् ।
 प्रतिपद्य विनेसुस्तं जितेन्द्रं त्रिजगद्गुरुम् ॥
 ततः प्रणम्य देवेन्द्रा जितेन्द्रं स्तोत्रपूर्वकम् ।
 यथायथं ययुर्गुणैर्निजास्मदम् ॥
 अंगिकोऽपि गुणश्रेणीसु चक्रेरभिरुद्वान् ।
 अभिष्टुत्य जिनं नत्वा प्रविष्टसुष्ठुधौपुरम् ॥
 निःसरद्विषिप्रक्षिप्तं सभा जेनो जनोर्मिभिः ।
 भुक्तोभं क्षुभितैर्वला नदीपूरैरिवास्मृतिः ॥
 आकीर्णमेव तेभिर्त्यं सभामखलमहन्तः ।
 ह्येतेन वा कदा स्त्रीतिं भानुभिर्भानुमखलम् ॥
 नोदयास्तमितं तच्च ज्ञायते ब्रह्मखलम् ।
 धर्मनक्षत्रभाचक्रप्रभामखलरोचिषाम् ॥
 तच्च तीर्थकरः कुर्वन् प्रत्यहं धर्मेदेशनम् ।
 सेवितः श्रेष्ठिकेवास्य न हि तस्मिन्निवर्गजा ॥
 गौतमश्च समासाद्य तदा तदुपदेशतः ।
 सर्वानुयोगमार्गेषु प्रथीयः स वृषोऽभवत् ॥
 ततो जिनमहंस्तुष्टेराज्ञा राजयज्ञं पुरम् ।
 क्षतमन्तर्धृष्ट्याप्रमज्जं महिभोत्सवेः ॥
 क्षतः सामन्तसंघातेमहामन्त्रिपुरोहितैः ।
 प्रजाभिर्जिनोद्गाहो मगधो विषयोऽखिलः ॥
 पुण्यं ग्रामघोतेषु पर्वताग्रि सुदृश्यत ।
 नदीतटवनास्तेषु तदा गृहजिनावली ॥
 तिष्ठन्नेव महोदये विषटयन्मोक्षात्कारोन्नतिं ।
 प्राग्देशप्रजया विधाय मगधादेशं प्रबुद्धपञ्चम् ।
 तद्भुत्वा पृष्टदेशमध्यमगमन्मन्त्रिन्श्रीधरं ।
 भिष्याज्ञानक्षिप्तान्तकृष्णनरविर्वाधप्रभा-
 मखलः ॥”) कोकिलः । इति हेमचन्द्रः ॥ धनुर्धरः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ एकवीरवृत्तः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ लम्पणः । यथा,—
 “लम्पणश्च महावीरं पतितं रणभूतले ॥”
 अङ्गदादिः । यथा,—
 “अङ्गदादेर्महावीरं वीर्यं रुद्ररूपिणम् ॥”
 इति तत्त्वसारे हनुमत्कल्पः ॥
 हनुमान् स्वयमपि महावीरत्वेन प्रसिद्धः ॥
 महावीरा, स्त्री, (महावीर + टाप् ।) स्त्री-
 काकोली । इति रत्नमाला ॥
 महावीर्यः, पुं, (महत् विश्वरूपये विपुलं वीर्य-
 मस्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (महत्
 वीर्यं तपोबलमस्य ।) बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ वाराहोक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाव्र

(विनयस्य पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ८ ।
 २२ । १ ।
 “विनयस्य सुतान्मन्योर्दृष्ट्वा तत्रो जयस्ततः ।
 महावीर्यो नरो गर्गः संकतिस्तु नरात्मजः ॥”)
 अतिशयबलयुक्ते, वि ॥ (यथा, महाभारते ।
 ५ । १७३ । ४६ ।
 “ततः क्लिप्त महावीर्यो भीष्मः शान्तनवो
 वृषान् ।
 अधिच्छिप्य महातेजास्त्रिभुवः कथा जहार
 ताः ॥”
 विराजः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । २।२।३६।
 “नरो गयस्य तनयस्तत्पुत्रोऽभूद्विराट् ततः ।
 तस्य पुत्रो महावीर्यो धीर्मांस्तस्मादजायत ॥”)
 महावीर्या, स्त्री, (महत् वीर्यमस्याः टाप् ।) संज्ञा ।
 मा च सृष्ट्यपन्नो । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वन-
 कापसी । इति शब्दरत्नावली ॥ महाशता-
 धरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 महावृद्धता, स्त्री, (महती वृद्धता ।) वार्ताकी ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 महावृत्तः, पुं, (महान् वृत्तः ।) क्षुद्धीवृत्तः ।
 इति हलायुधः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “वसवृत्तो महावृत्तः क्षुद्धी क्षुब्ध सुधा गुडा ॥”
 यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
 “महावृत्तपयःपीतेर्यवागुक्तुलेः क्षता ।
 पीता विरोचयत्याशु गुडेनोत्कारिका क्षता ॥”)
 वृद्धवृत्तश्च ॥
 महावेगः, पुं, (महान् अभ्युद्यो दुर्भारो वा वेगो
 यस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनाम-
 स्तोत्रम् ॥ (महान् वेगः ।) अतिजवः । (महान्
 वेगोऽस्य ।) तद्व्युक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । १५५ । १२ ।
 “विकर्षन्तौ महावेगौ गर्जमानौ परस्परम् ।
 पश्य त्वं युधि विक्रान्तावेतौ च नरराक्षसौ ॥”)
 महायाधिः, पुं, (महान् यासौ याधिश्चेति ।)
 महारोगः । स तु कुश्रदिः । यथा,—
 “सर्वयाधिर्विनिर्मितो महायाधिविशेषतः ।
 पठनात् संप्रगच्छेत्तु जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥”
 इति ब्रह्मयामले गायत्रीकवचम् ॥
 महायाज्ञतिः, स्त्री, (महती चागौ याज्ञतिश्चेति ।)
 पणवस्वाहायुक्तयाज्ञतित्रयम् । यथा । ॐ भूः
 स्वाहा ॐ भुवः स्वाहा ॐ स्वः स्वाहा ।
 इति भवदेवभट्टः ॥ (यथा, मनौ । २ । ८१ ।
 “योक्तापूर्विकास्त्रिभुवः महायाज्ञतयोऽथवा ।
 त्रिपदाश्चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥”)
 महाव्रणं, स्त्री, (महच्च तद्व्रणश्चेति ।) दुष्टव्रणम् ।
 नाली वा इति भाषा । यथा,—
 “कुर्यात् समदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ।
 महाव्रणविमोक्षाय विंशद्व्रणं पठेन्नरः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वधृतवाराहोत्तलवचनम् ॥
 महाव्रतं, स्त्री, (महच्च तद्व्रतश्चेति ।) द्वादश-
 वार्तिकव्रतम् । यथा । “तेन वधकालादूर्ध्वं
 विंशत्यधिकव्रतस्य यावद्विंशत् तावत्परि-

महाश

माणमहाव्रतानुरूपं धनवो दातव्याः ।” इति
 प्रायश्चित्तविधौ भवदेवभट्टमतम् ॥ श्रवन्-
 कालीनदुर्गापूजनम् । यथा,—
 “महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्विरुद्धितम् ।
 कर्त्तव्यं सुरराजेन्द्र ! देवीभक्तिसमन्वितैः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वधृतदेवीपुराणवचनम् ॥
 अरुणोदयकालीनमाघस्नानम् । यथा,—
 “वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरश्च स्मरेत्ततः ॥
 दिवाकर ! जगन्नाथ ! प्रभाकर ! नमोऽस्तु ते ।
 परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥”
 इति मलमासतत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥
 (महाव्रतधारिण्य, त्रि । यथा, महाभारते ।
 १३ । ५४ । २१ ।
 “ततोऽन्यस्मिन् वनोद्देशे पुनरेव दर्शयितुम् ।
 कौश्यां वृष्यां समासीनं जपमानं महा-
 व्रतम् ॥”)
 महाव्रती, [तु] पुं, (महाव्रतं योगनियमानुष्ठाना-
 दिकमस्यास्तीति । व्रत + इति ।) शिवः । इति
 हेमचन्द्रः । २।१११॥ उरस्कटः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ महाव्रतयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ३७ । ५६ ।
 “एतच्छ्रुत्वापि सावज्ञास्ते महव्रतिनस्तदा ।
 ऊचुर्निश्चयदत्तं ते चत्वारः सहयाधिनः ॥”)
 महाशक्तिः, पुं, (महत् शक्तयः साह्यगणादयो
 महद्वा सामर्थ्यं च यस्य ।) कार्त्तिकेयः । इति
 शब्दमाला ॥ (महती शक्तिः ।) अतिशयपरा-
 क्रमः । महतीशक्तिरस्य तद्व्युक्ते, त्रि ॥
 महाशक्तः, पुं, (महान् शक्त इव दृष्टश्च भूत्वात् ।)
 मातुषास्थि । संख्याविशेषः । स च दश-
 निखर्चः । ललाटम् । इति मेदिनी । खे, १६ ॥
 (महान् महार्चः शक्तः ।) निधिविशेषः । इति
 विश्वः ॥ कर्णनेत्रयोर्मध्यगतास्थि । यथा,—
 “कर्णनेत्रान्तरालास्थि महाशक्तः प्रकीर्तितः ।”
 तस्य मालया जपविधयेथा,—
 “महाशक्तमयी माला मौलसारस्वते विधौ ।
 वृललाटास्थिखण्डेन रचिता जपमालिका ॥
 महाशक्तमयी माला ताराविद्याजपे प्रिये ! ॥”
 इति तत्त्वसारधृतसुखमालातन्त्रम् ॥
 (महान् शक्तः ।) दृष्टश्चक्षुः । यथा,—
 “पौण्ड्रं द्रष्टुं महाशक्तं भोमकर्म्मा वृकोदरः ।”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
 (सर्पभेदः । यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
 “ततोऽधस्तात् पातालं नागलोकपतयोवाप्तुकि-
 प्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशक्तश्चेतधनञ्जयधृत-
 राष्ट्रशङ्खचक्रकम्बलाभ्यतरदेवदत्तादयो महा-
 भोगिनो महामर्षा निवसन्ति ।”)
 महाशठः, पुं, राजधत्तरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (महान् शठश्चेति ।) अतिधूर्तः, त्रि ॥
 महाशयपुष्पिका, स्त्री, (अल्पं पुष्पं इति अल्पार्थे
 डीष् । ततः स्यात् क्व स्त्रियां टाप् पूर्वस्य
 ब्रह्मण्य । शयस्यैव पुष्पिका यस्याः । महती-
 चासौ शयपुष्पिका चेति ।) दृष्टश्चक्षुःपुष्पी ।

महाश

तत्पर्यायः । इतपय्यो २ अतपय्या ३ महा-
सिता ४ महाश्वेतवर्णी ५ महाश्वेता ६ ।
अस्या गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् ।
शक्तत्वम् । रसनियामकत्वम् । कुतूहलमोहन-
स्तम्भनादिषु प्रोक्तत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाशता, स्त्री, (महत् शतम् मूलानि यस्याः ।
टाप् ।) महाशतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाशतावरी, स्त्री, (महती चासौ शतावरी
चेति ।) वृक्षशतावरी । तत्पर्यायः । शत-
वीर्या २ सहस्रवीर्या ३ सुरसा ४ महापुरुष-
दन्तिका ५ वीरा ६ तुङ्गिनी ७ बहुपुष्पिका ८
ऊर्ध्वकण्ठी ९ महावीर्या १० फणिजिह्वा ११
महाशता १२ सुवीर्या १३ । अस्या गुणाः ।
वर्णत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् ।
हिमत्वम् । मेहकफवातघ्नत्वम् । तिक्तत्वम् ।
श्रेष्ठत्वम् । रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पर्यायगुणाः ।
“महाशतावरी लव्या शतमूलककण्टिका ।
सहस्रवीर्याश्चैरुष्यप्रोक्ता महोदरी ॥
महाशतावरी मेघा हृद्या वृद्धा रसायनी ।
शतवीर्या निहन्त्यश्लोमघ्नीनयनामयान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

महाशयः, त्रि, महान् आशयोऽभिप्रायो मनो
वा यस्य सः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
महेच्छः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥ महानु-
भावः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदात्तः ४
महामनाः ५ । इति जटाधरः ॥ उद्भटः ६
उदारः ७ उदीर्णः ८ महात्मा ९ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । १३१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
७२ । १२८ ।

“देवात्पुङ्गवः शुश्राव स वराहो महाशयः ॥”
महान् आशयो जलानामाधारः ।) समुद्रे,
पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

महाशय्या, स्त्री, (महती चासौ शय्या चेति ।)
राजशय्या । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८० ॥ वृक्ष-
शय्या च ॥

महाशरः, पुं, (महती चासौ शरश्चेति ।) स्थूल
शरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाशल्कः, पुं, (महान् वृक्षः शल्को यस्य ।)
चिज्जटमत्स्यः । इति हारावली । १८७ ॥ (यथा,
मनुः । ३ । २७२ ।

“कालशार्कं महाशल्काः खड्गग्रीवाभिर्धं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते सुखमानि च सर्वशः ॥”
(महान् शल्कः ।) वृक्षशल्कश्च । तदुक्तं, त्रि ॥

महाशार्कं, स्त्री, (महत् तत् शाकम् ।) वृक्ष-
शार्कविशेषः । इति कैचित् ॥

महाशाखा, स्त्री, (महती शाखा यस्याः ।)
नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाशालिः, पुं, (महती चासौ शालिश्च ।)
स्थूलशालिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायः ।

सुगन्धिकः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४५ ॥
(स च धान्यविशेषः । तदुपधा,—

महाश्रा

“रक्तशालिः सकलमः पाण्डुकः शकुनाक्षतः ।
सुगन्धिकः कर्दमको महाशालिश्च दूषकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महाश्रवः, पुं, (महती चासौ श्रवकल्याणरूपी च ।)
महादेवः । यथा,—

“रत्नसिंहासनस्थश्च महाभूषणभूषितम् ।

महाश्रवं शिवकरं शिवशीलं शिवाश्रयम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २६ अध्यायः ॥

महाश्रीता, स्त्री, (महत्यधिका श्रीता श्रीतवीर्या ।)
श्रीतमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महत् श्रीतं
श्रीतगुणोऽस्य ।) अतिश्रीतवीर्ययुक्ते, त्रि ॥

महाश्रुतिः, स्त्री, (महती श्रुतिः । सुक्ताकरत्वे-
नास्या महत्वम् ।) सुक्तामाता । सा च
श्रुतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महती स्थूला-
श्रुतिः ।) वृक्षश्रुतिश्च ॥

महाश्रुता, स्त्री, (महती चासौ श्रुता श्रुतवर्णा
च ।) सरस्वती । इति भूरिप्रयोगः ॥ अति-
श्रुतवर्णयुक्ते, त्रि ॥

महाश्रुभं, स्त्री, (महान् श्रुभो वर्णोऽस्य ।) रज-
तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशुभवर्णयुक्ते,
त्रि ॥

महाश्रुः, पुं, (महान् श्रुः ।) आभीरः । इति
महाश्रुद्रीशब्ददर्शनात् ॥

महाश्रुदो, स्त्री, (महत्श्रुदस्य भार्या इति ।
“अजादतष्टाप् ।” ४ । १ । ४ । इत्यत्र ।
“महत्तत्त्वस्य प्रतिषेधः ।” इति काशिकोक्ता
पुंयोगलक्षणा डीप् ।) आभीरी । इत्यमरः ।
२ । ६ । १३ ॥

महाश्रीङ्गी, स्त्री, (महती चासौ श्रीङ्गी च ।)
श्रुतिकिण्वीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाश्रमशानं, स्त्री, (महत् तत् श्रमशानम् । अत्र
हि जीवानां मरणे सम्पन्नकर्मशानतः पुन-
र्जन्ममरणादभावादस्यातथात्वम् ।) काशी ।
इति काशीखण्डम् ॥

महाश्यामा, स्त्री, (महती चासौ श्यामा
च ।) श्यामालता । इति रत्नमाला ॥ शिशुपा-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुस्मृते
सूत्रस्थाने ३८ अध्याये । “श्यामामहाश्यामावृ-
क्षदन्त्यादि ॥” वृक्षपादिश्रुतः । तत्पर्यायो
यथा,—

“कण्टकाख्या महाश्यामा वृक्षपादीति
वक्ष्यते ॥”

इति गारुडे २०८ अध्याये

महाश्रमणः, पुं, (महान् श्रमणसौ श्रमणो बौद्ध-
भिक्षुश्चेति ।) बुद्धविशेषः । स च शाक्यमुनिः ।
तत्पर्यायः । सर्वार्थसिद्धः २ कुलिशसनः ३
गोपेशः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

महाश्रावणिका, स्त्री, (महती चासौ श्रावणिका
च ।) क्षुपविशेषः । वड् धुलकुड्डी इति
भाषा । तत्पर्यायः । महामुण्डी २ लोचनी ३
कदम्बपुष्पी ४ विकचा ५ कोड़ा ६ चोड़ा ७
पल्लवपा ८ नदीकदम्बः ९ मुण्डाख्या १० महा-

महाश

मुण्डनिका ११ माता १२ स्थविरा १३ लोचनी
१४ भूकदम्बः १५ अलम्बुषा १६ । अस्य गुणाः ।
उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । ईषणधुरत्वम् । वायु-
शमनत्वम् । स्वरणत्वम् । रेषनत्वम् । हेम-
लत्वम् । रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पर्यायगुणाः ।

“मुण्डी भिक्षुरपि प्रोक्तः श्रावणी च तपोधना ।
श्रवणाक्षा मुण्डितिका तथा श्रवणशीर्षिका ॥
महाश्रावणिकान्वा तु सा स्मृता भूकदम्बिका ।
कदम्बपुष्पिका च स्यादथवा तु तपस्विनी ॥
मुण्डितिका कटुः पाके वीर्योष्णा मधुरा लघुः ।
मेघा गण्डापचीकृच्छ्रमथोत्पत्तिपास्तुतु ॥
श्रीपदारुण्यपम्मारणीहमेदीगुदानिहृतु ।
महामुण्डी च मुण्डी च गुणैरुक्ता महर्षिभिः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

महाश्रीः, स्त्री, (महती श्रीरिव ।) बुद्धशक्ति-
विशेषः । तत्पर्यायः । तारा २ ओङ्कारा ३
स्वाहा ४ श्रीः ५ मनोरमा ६ तारिणी ७
जया ८ अनन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मजा ११
खट्वरवासिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४ नील-
सरस्वती १५ शक्तिनी १६ महातारा १७ वसु-
धारा १८ धनन्दा १९ त्रिलोचना २० लोचन-
२१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महाश्वेता, स्त्री, (महत्यतिशया श्वेता । महान्
श्वेतो वर्णो यस्या वा ।) सरस्वती । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ जम्बूभूमिकुम्भाण्डः । तत्पर्यायः
क्षीरविदारिका २ जलगन्धिका ३ । इत्यमरः
२ । ४ । १२० ॥ क्षीरविदारिका ४ क्षीरवल्ली ५
क्षीरकन्दा ६ । इति जटाधरः ॥ क्षीरिका ७
इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतापराजिता । इति
रत्नमाला ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—

“गिरिकर्णा महाश्वेता स्थूलपुष्पा सिता
कश्चित् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

सिता । तत्पर्यायः । मधुजा २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ श्वेतकिण्वीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
(पर्यायोऽस्या यथा,—

“कटभी किण्वी श्वेता मन्थाश्वेता च
रोहिणी ॥”)

दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“श्वेतं शुक्लं शिवस्थानं यस्माच्चैव समागता ।
महाभावमनुपमं महाश्वेता ततः स्मृता ॥”
(किमुतयवर्णस्थितहंसनामकगन्धर्वराजस्य
गौरीगर्भात्पद्मा कन्या । तत्कथा कादम्बर्ये
विस्तरशो द्रष्टव्या ॥)

महापङ्गी, स्त्री, (महती चासौ पङ्गी च ।
महामङ्गलदात्री पङ्गी वा ।) दुर्गा । यथा,
ॐ दुं दुं दुं दुर्गा दुर्गा नाशय नाशय हन हन
दह दह मय मय वधवधसर्वहिंसान् महा-
पङ्गीरूपेण बालकं रत्न रत्न चिरजीविनं कुरु
कुरु श्रीं ह्रीं ह्रीं फट् स्वाहा ।” इति योगिनी
तन्त्रे महापङ्गीकवचम् ॥

महास

महादमी, स्त्री, (महत्या महादेया अदमी । महती अदमीति वा ।) आश्विनशुक्लादमी । यथा,—

“आश्विने शुक्लपक्षस्य भवेद् या अदमी तिथिः । महादमीति सा प्रोक्ता देयाः प्रीतिकरा परा ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

तस्यां पूजाविधिः पुत्रवत उपवासनिषेधश्च यथा,—

“अदम्यां रुधिरैर्मसैर्महामांसैः सुगन्धिभिः । पूजयेद्बहुजातीयैर्बलिभिर्भोजनैः शिवाम् ॥ सिन्दूरैः पङ्क्त्यामेव नानाविधविशेषैः । पुष्पैरेनैकजातीयैः फलेर्बहुविधैरपि ॥ उपवासं महादम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् । यथा तथैव पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ॥ पूजयित्वा महादम्यां नवम्यां बलिभिस्तथा । विसर्जयेद्दशम्यान् श्रवणे सावरोक्तवैः ॥”

इति तन्त्रेव ६० अध्यायः ॥

तत्रार्चनप्रज्ञा । यथा,—

“कन्यासंघे रवावीशे शुक्लादम्यां प्रपूजयेत् । सोपवासो निशार्द्धं तु महाविभवविस्तारैः ॥ पूजां समारभेद्देया नक्षत्रे वारुणेऽपि वा । पञ्चातम्यं कर्णशो गवलाजघक्षया ॥”

इति देवीपुराणवचने वारुणपदेन पूज्याष्टाङ्गो-
च्यते । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महामन्नः, पुं, (महानतिशयः सन्नो विषयः कृद्देवत्वान् । यद्वा, महती हिमाद्रिर्महादेवस्य वा आसन्नः निकटवर्ती ।) कुवैरः । इति शब्द-
माला ॥ (महदतीवासन्नः) अतिनिकटश्च ॥

महासफरः, पुं, (महांसामौ सफरश्च ।) बृहत् प्रोक्षीमक्यः । अस्य गुणाः । यथा,—

“महासफरसंज्ञस्तु तिलः पित्तकफापहः । शिशिरो मधुरो रक्त्यो वातसाधारणः स्मृतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

महासमझा, स्त्री, (महती चासौ समझा च ।) बृहद्विशेषः । कगहिया इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । ओदनिका २ ओदनाक्या ३ ठक्का ४ बहा ५ ठडबला ६ तण्डुला ७ मुजन्ना-
जिका ८ शीतपाकिनौ ९ शीतबला १० शीता बला ११ बलोतरा १२ बला १३ खिर-
हिन्दी १४ बालजिका १५ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । दीपत्रयनाशित्वम् । युक्त्या बुद्ध्या प्रयोगे ज्वरदाहनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महासर्जः, पुं, (महांसामौ सर्जश्च ।) पनसः । असनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“अजकर्णो वनेसर्जो महासर्जोऽसनस्तु सः ॥”)

महासहः, पुं, (सहते इति । सह + अच् । महान् सहः ।) कुञ्जकटुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बाणपुत्र इति गौड़दौ प्रसिद्धः । यथास्य पर्यायः ।

महासा

“अन्नातोऽन्नाटनः प्रोक्तस्तथाक्तातक इत्यपि । कुराटको वर्णपुण्यः स एवोक्तो महासहः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महासहा, स्त्री, (महासह + स्त्रियां टाप् ।) माघपर्णी । (पर्यायोऽस्या यथा,—

“सिंहपुच्छी ऋषिप्रोक्ता माघपर्णी महासहा । क्षणवृन्ता च काम्बोजी पाण्डुलोमशपर्णिनी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पर्यायान्तरं यथा,—

“माघपर्णी सूर्यपर्णी काम्बोजी हयगुष्मिका । पाण्डुलोमशपर्णी च क्षणवृन्ता महासहा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अन्नाटनः । इत्यमरः । २।४।७३ । (कुञ्जकः । तत्पर्यायो यथा,—

“कुञ्जको भद्रतरुणी बृहत्पुष्पोऽतिकेशरः । महासहा कुराटकाऽऽनीलालिकुलसकुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महासान्तपनं, स्त्री, (महत् सान्तपनम् ।) व्रतविशेषः । यथा । अथ महासान्तपनम् । तत्र द्वादशाध्यासान्तपनमुक्त्वा याज्ञवल्क्यः ।

“पृथक्सान्तपनेर्द्वेयैः षड्विंशः सोपवासकः । समादेनेव लक्ष्म्योऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥

एतत् समाहसाध्यम् । जावालः ।

“गोमूत्रं गोमयं नीरं दधि सर्पिः कुशीदकम् । एकैकं क्रमशोऽप्येवाहोरात्रमभोजनम् ॥

लक्ष्मः सान्तपनो नाम सन्नेपापप्रणाशनः । एतेकमेतदेवं हि चिरात्तुष्टयोजयेत् ॥

त्राहस्योपवसं दत्तं महासान्तपने विधिः ॥”

एतत् समाहसाध्यसान्तपनमुक्त्वा एकविंशति-
दिनसाध्यं महासान्तपनमुक्तम् । महासान्त-
पनं धेनुघट्टकदानसमम् । जावालोक्तमहा-
सान्तपनस्य एकविंशतिदिनसाध्यत्वेन समाह-
साध्यसान्तपनान् त्रिगुणत्वात् महासान्तपने धेनु-
घट्टकं देयम् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

महासारः, पुं, (महान् सारः स्थिरांशो यस्य ।) दुग्धदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महासाहसं, स्त्री, (महच्च तत् साहसञ्च ।) अति-
बलात्कारजनकायम् । अतिशयदण्डः । इति

साहसशब्दार्थे मेदिनी । से, ४५ ॥ (महत् साहसमत्र ।) अतिदुष्कृतकर्म । अतिशयहृषः ।

इति साहसशब्दार्थे हेमचन्द्रः । ३ । ४०० ॥

महासाहसिकः, त्रि, (महानतिशयः साह-
सिकः ।) चौरः । इति केचित् । अतिसाहस-
युक्तश्च । बलपूर्व्यापहारकः । यथा,—

“चाटवस्करदुर्वृत्तमहासाहसिकादिभिः । पीडयमानाः प्रजा रज्जेतु कायस्थेऽपि विशेषतः ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥

चाटाः प्रसारकाः विश्वास्य ये परधनमप-
हरन्ति । प्रच्छन्नापहारिणः तस्कराः । दुर्वृत्ताः ।

दुष्कृतकृतकितवादयः । सद्यो बलं सहसा
बलेन कृतं साहसं महच्च तत् साहसञ्च महा-
साहसं तेन वर्तन्त इति महासाहसिकाः ।

महास्व

प्रमत्तापहारिणः । इति मिताचरायामाचा-
राध्यायः १ ॥

महासिंहः, पुं, (महान् सिंह इव ।) शरभः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (महांसामौ सिंहश्च ।)

बृहत्सिंहः । स च देवीवाहनम् । यथा,—

“उत्थाय च महासिंहं देवीं चण्डमधावत ।”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

महासुखं, स्त्री, (महत् सुखमस्मिन् ।) शृङ्गारः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महच्च तत् सुखञ्च ।

अतिशयानन्दः । महत् सुखमस्य तद्वति, त्रि ॥)

महासुखः, पुं, (महत् सुखं ईश्वरानन्दोऽस्य

अस्माद् वा ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महासुगन्धा, स्त्री, (महान् सुगन्धोऽस्याः ।)

गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

सुशुते । उत्तरतन्त्रे २६ अध्याये ।

“महासुगन्धामयवा पालिन्द्यान्नापेषिताम् ।

शीतांश्चान्न परीधेयान् प्रदेहान्नच योजयेत् ॥”)

अतिसुगन्धयुक्ते त्रि ॥

महासुगन्धा, स्त्री, (महदतीव सुगन्धा ।) बालुका ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशयसूक्ष्मे, त्रि ॥

महासेनः, पुं, (महती सेना यस्य ।) कार्तिकेयः ।

इत्यमरः । १।१।४१ ॥ (यथा अर्जुनराघवे । ४।१२।

“महासेनो यस्य प्रमदयमर्द्धासहस्रचरैः

शरैर्मुक्तो जीवन्दिशिव शरणम्मा समभवत् ।

इमाश्च चक्राणां भुजवनमहादुर्गविषमा

मयं वीरो वारानजयदुपविशान् वसुमतीम् ॥”

महती सेना अनुचरोऽस्य ।) शिवः । इति

महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ महा-
सेनापतिः । इति मेदिनी । ने, २०१ ॥ (यथा

महाभारते । ५।१६।११ ।

“स च राजा दर्शनेषु महानासीत् सुदुर्जयः ।

हिरण्यवर्मा दुर्धर्षा महासेनो महामनाः ॥”)

बृहद्बर्हत्पिण्डविशेषः । इति हेमचन्द्रः । राज-
विशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । १।१।३४ ॥

“जयसेनस्य तस्याप्युजोऽप्रतिमदीर्घलः ।

समुत्पन्नो महासेननामा वृषतिजुङ्गलः ॥”)

महास्कन्धा, स्त्री, (महान् स्कन्धः शाखावधि

भागो यस्याः ।) जम्बुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(महान् स्कन्धोऽस्य ॥) बृहत्स्कन्धयुक्ते त्रि ॥

महास्थली, स्त्री, (स्थल + “जानपदकुलमोधि-
त्यादि ।” ४।१।४२ । इति ङीष् । महती

स्थली ।) पृथिवी । इति शब्दमाला ॥ श्रीह-
स्थानश्च ॥

महास्त्रायुः, पुं, (महती स्त्रायुः अस्त्रिवन्धनाङ्गी ।)

कच्छरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६५ ॥

महास्त्रवी, [न] पुं, (महती सक् अस्त्रिमाला

सा अस्त्रस्येति विनिः ।) शिवः । इति महा-

भारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १।१।७।१३४ ॥

महास्वनः, पुं, (महान् स्वनः शब्दो यस्य ।

महत्तूर्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महान्-
स्वनः ।) बृहच्छब्दः । तद्वयुक्ते, त्रि ॥ (यथा,

महाभारते । ५।१५।५ ।

महिनं

“अमर्षणश्च कौन्तेयो दृष्ट्वैरश्च पाण्डवः ।
अनर्म्हासी सोन्मादस्तिर्यक्प्रक्षी महा-
स्वनः ॥”)
महाहनुः, पुं. (महती हन्यस्य ।) शिवः । इति
महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १३।१७।
१३४ ॥ दृष्ट्वैरश्च, त्रि ॥ (मर्षविशेषः । यथा,
महाभारते । १।५७।१० ।
मुद्गरः शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनुः ।
एते तत्त्वज्ञा नागाः प्रविष्टा ह्यवाहनम् ॥”)
महाहविः, [म] स्त्री, (महत् सुप्रशस्तं हविः ।)
गद्युतम् । यथा,—
“गद्यायामथवा पिणं खड्गसामं महाहविः ।
कालशक्तं तिलायं वा कृशरं मासहप्रये ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे आलोकनम् ॥
(तदात्मतया सर्वं जगत् जयतेऽस्मिन् । दृष्ट्वा,
महान्ति हवींषि आच्यपुरोडाशादिरूपा-
गयस्य ।) शिवः ॥ इति महाभारते तस्य
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (महाहन्तिहवींष्यच ।
दृष्ट्वागविशेषः । यथा, शतपथब्राह्मणे । २ ।
५ । ३ । २० ।
“अथातो महाहविष एव तद् यथा महा-
विगस्तथो तस्य ॥”
“साकमेधेषु प्रधानभूताया महाहविराख्याया
इष्टेरारम्भं प्रतिजानाते अथात इति ॥” इति
तद्वाप्यम् ॥”)
महाहासः, पुं, (महानुच्चर्हसिः ।) अट्टहासः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
महाह्रिगन्वा, स्त्री, (अहर्गन्धो लेश ईषद्विंसारूपः
सम्पत्कौस्तुभ्यामिति । गन्ध + अग्रं आदित्वा-
दन् टाप् च । महती अह्रिगन्वा ।) गन्धना-
कुली । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाह्रिस्त्रा, स्त्री, (महती चामो ह्रिस्त्रा च ।)
कपिकच्छुः । इति शब्दमाला ॥ अतिखर्वं चि ॥
महिः, स्त्री, (मह्ये इति । महपूजायां अदन्त-
चुरादिः + “सन्ध्यातुभ्य इन् ।” उणा० ४ ।
१२७। इति इन् ।) एषिवी । इति शब्दमाला ॥
(महत् । यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । १४ ।
“सद्यो मयुर्महि कर्म करिष्यतः ॥”
“महि महत् कर्म करिष्यतः ॥” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥ महिमा । यथा, भागवते । ८ । ८ । ४ ।
“तस्य देवावतो नाम वारणक्षो विनिर्गतः ।
दन्तेऽस्तुभिः स्येताद्देहैरन् भगवतो महिम् ॥”
“महिं महिमानम् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥
महत्तत्त्वम् । यथा, भागवते । २ । १ । ३५ ।
“विज्ञानमस्ति महिमामनन्ति ॥”
“महिं महत्तत्त्वम् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥
महिका, स्त्री, (मह + “कुन्प्रतिपसंशयोर-
पूर्वस्यापि ।” उणा० । २ । ३२। इति कुन् टाप् ।
अत इत्वम् ।) हिमम् । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥
महिनं, त्रि, (मह्ये स्मृति । मह पूजायाम् +
“मतिबुद्धिपूजार्थभ्यश्च ।” ३ । २ । १८८ । इति
क्तः ।) पूजितम् । यथा, भट्टिः । १० । २ ।

६७७

महिला

रगपण्डितोऽप्याविबुधारिपुरे
कलहं स राममहितः कृतवान् ।
ज्वलद्गिरावगृह्य च कलात्
कलहं सराममहितः कृतवान् ॥”
(पितृगणविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ४६ ।
“महान्महात्मा महितो महिमावान्महाबलः ।
गणाः पञ्च तथैवेते पितृणां पापनाशनाः ॥”
स्त्रियां टाप् । नदीभेदः । यथा, महाभारते ।
६ । ६ । २२ ।
“नीवारां महिताद्यापि सुप्रयोगां जना-
धिपम् ॥”)
महिनं, स्त्री, (महति मत्तते वा । मह पूजायां
+ “महेरिन् च ।” उणा० । २ । ५६ । इति
चकारात् पञ्जे इत् ।) रात्र्यम् । इत्युणा-
दिकोपः ॥ (पूजनीये, त्रि ॥ यथा, ऋग्वेदे ।
६ । २६ । ८ ।
“वयं तेऽस्यामिन्द्र ! तुम्हन्तौ सखायः स्याम
महिन ! प्रेक्षाः ।”
“हे महिन पूजनीय इन्द्र !” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥)
महिमा, [म] पुं. (महतो भावः । महत् + “एष्या-
दिभ्य इमनिच् वा ॥” ५ । १ । २२ । इति इमनिच् ।
ततः “टः ।” ६ । ४ । १५५ । इति टिलोपः ।)
शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । ११६ ॥ स च महत्त्वं येन चतुर्दश
सुवनान्यस्योदरे वर्तन्ते । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (तदुक्तं यथा,—
“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकास्यं महिमा
तथा ।
ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥”
माहात्म्यम् । यथा, भागवते । ८ । ५ । १३ ।
“तथा संकल्पमानेन महिम्ना सात्वती पतेः ।
नाति लप्यति मे चित्तं मुनिरं तापतापितम् ॥”)
उत्कर्षः । यथा, पुराणम् ।
“अधोऽधः पश्यतः कस्य महिमा नोपजायते ।
उपर्यपरि पश्यन्तः सर्व एव दर्शयति ॥”
(मल्लविशेषस्य सुतः । यथा, राजतरङ्गि-
णायाम् । ६ । २०० ।
“सम्भूय चक्रुर्दराण्यं महिम्नः पञ्चमाश्रितः ॥”)
महिरः, पुं. (मह्ये पूज्यत इति । मह + “सलि-
कान्तिमहोति ।” उणा० । १ । ५५ । इति
इत् । लङ् । लङ् इत्वम् ।) सूर्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
महिला, स्त्री, (मह्यत इति । मह पूजायाम् +
“सलिकान्तिमहोति ।” उणा० । १ । ५५ ।
इति इत् टाप् ।) स्त्रीमात्रम् । प्रियङ्गुलता ।
इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥ रेणुकानामकगन्धद्वयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भद्रमत्ता स्त्री । इति
शब्दरत्नावली ॥
महिलाङ्गया, स्त्री, (महिला इत्याङ्गयो यस्याः ।)
प्रियङ्गुलता । इत्यमरः । २ । ४ । ५५ । (यथास्याः
पर्यायः ।

महिषः

“प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाङ्गया ।
गुन्दा गुन्धफला श्यामा विवक्मनाङ्गनाप्रिया ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्णने प्रथमे भागे ॥
महिषः, पुं. (महति पूजयति देवाननेनेति ।
महि + “अधिमहोष्टिपच् ।” उणा० । १ । ५६ ।
इति टिप्पणम् ।) स्वनामख्यातपशुविशेषः । तत्-
पर्यायः । तुलापः २ वाहद्विधनु ३ कासरः ४
सेरिभः ५ । इत्यमरः । २ । ५ । ४ । यम-
वाहनः ६ पिण्वरन् ७ पंशभीरुः ८ रज-
स्वलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ आनपः १०
रक्तान्तः ११ अश्वारिः १२ । इति जटाधरः ॥
क्रोधी १३ कलुषः १४ मलः १५ विपाणी १६
गवली १७ वली १८ । तस्य परीक्षा यथा,—
“विपत्ते ह्यसत्त्वामं कुरुते येन हेतुना ।
भारं वहति वा दूरं महिषोऽस्मात्तिरूप्यते ॥
प्रक्षत्त्रियवित्शूदान्धजमेदेन पञ्चधा ॥”
तदुपधा ।
‘शृणुं कृष्णाः पवित्राश्च दृष्टदृष्टघणघोणकाः ।
वृष्टाशिनो भारकाश्च महिषा प्रक्षजातयः ॥२॥
केकराः कामलाः स्यूता शृणुं कृष्णाश्च भारकाः ।
वृष्टाशिनो वृष्टवला महिषाः क्षत्त्रजातयः ॥२॥
क्षयाङ्गाः क्षीणद्वजाश्च सुकृष्णा भारवाहिनः ।
अभारका वृष्टवला महिषा वेशजातयः ॥३॥
क्षीणाः क्षीणवलाः क्षीणद्वजप्रभोणारुपश्च ये ।
अल्पाशिनो भारसहा महिषाः शूद्रजातयः ॥४॥
सर्वदा जलमिच्छन्ति येऽल्पसत्त्वा महौजसः ।
भारसहाः कुम्भजाश्च तेऽल्पजा महिषा
मताः ॥ ५ ॥
एषां दोषा गुणा वापि वृषवत्क्षयेदुषधः ।
पौषणश्चापि संस्थानं वृषतुल्यं तथा मतम् ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
वनमहिषमंसगुणाः । दोषकारित्वम् । लघु-
त्वम् । दोषनत्वम् । जलदायित्वञ्च ॥ ग्रामीण-
महिषमंसगुणाः । स्निग्धत्वम् । मलिन-
करत्वम् । पितृहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
तपंगत्वम् । स्निग्धत्वम् । उणत्वम् । मधु-
रत्वम् । गुरुत्वम् । निद्रापूर्वस्वप्नवर्धनत्वम् ।
मंसदायकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“महिषो घोटकारिः स्यात् कासरश्च रजस्वलः ।
पीनस्कन्धः कृष्णकायो तुलापी यमवाहनः ॥
महिषस्यामिषं स्वादु स्निग्धोष्णं वातनाशनम् ।
निद्राशुक्रवत्स्वत्यतनुर्दोषकरं गुरु ॥
वृष्यश्च दृष्टविण्मन्त्रं वातपित्तासनाशनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
यमशुधारिणश्चैव जातिविशेषः ॥ स च पुरा कश्चिद्य
आसीत् सगरराजनास्य वेद्यायादावनधिकारो
वेशान्त्यं धम्मेनाशस्य कृतः । यथा, हरियंशे ।
“सगरस्तां प्रतिज्ञाश्च गुरोर्वाक्यं निशस्य च ।
धर्मं जघान तेषां वै वेशान्त्यं चकार ह ॥
अर्हं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा यमञ्जयत ।
जवनानी शिरः सर्वं काम्बोजानी तथैव च ॥
पारदा सुत्तकेशाश्च पद्मवाः यमशुधारिणः ।

निःस्वाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना ॥
शुक्रा जवनकाम्बोजाः पारदाः पङ्कवास्तथा ।
कोलसर्पाः समहिषा दाढ्याञ्जोलाः सक्तेरलाः ।
वर्णवस्त्राङ्गाजन् । सगरेण महात्मना ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

अहंजलविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४७ ॥

महिषासुरः । यथा, मार्कण्डेयः । ८२ । १-२ ।

“महिषेऽसुराणामधिपे देवानाञ्च पुरन्दरे ।

तन्नासुरेभ्यो हारीत्येवमेतत् पराजितम् ॥

जित्वा च सकलान् देवानिन्द्रोऽभून्महिषासुरः ॥”

(देवगणभेदः । यथा, निरुक्ते । ७ । २६ । “अपा-

सुपस्ये महिषा अग्रभूतं विशो राजानमुपतस्थु-

र्त्तमियम् ॥” महिषाः साध्यमिका देवगणाः ।

अथवा महिषाः त एव “महान्तः ।” इति

तद्गीतायाम् दुर्गाचार्यः ॥ कुशङ्गीपस्यपर्वत-

विशेषः । यथा, मानुस्ये । १२१ । ५६ ।

“पशुस्तु पर्वतस्तत्र महिषो मेघसन्निभः ॥”

अग्निविशेषः । यथा, तन्त्रेव । १२१ । ६० ।

“तस्मिन् सोऽग्निनिवसति महिषो नाम योऽप-

सुजः ।”

कुशङ्गीपस्य पर्वविशेषः । यथा, तन्त्रेव । १२१ ।

६८ ।

“महिषं महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम् ॥”

कृताभिधेकः भूपालः ।

‘कृताभिधेकं भूपाले तुलापे महिषः स्मृतः ।’

इत्यमरटीकायां रुद्रः ॥ देशभेदः । यथा, बृहत्-

संहितायाम् । ६ । १० ।

“भरणीपूर्वे मण्डलं चतुष्कं सुभिन्नकर-

माद्यम् ।

वज्राङ्गमहिषवाक्ककलिङ्गदेशेषु भयजन-

नम् ॥”

अनुष्टुप्पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ ।

१८ । १६ ।

“अनुष्टुप् सूर्यायां वास्कलो महिषस्तथा ॥”

साध्यापुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४५ ।

“महिषश्च तनूजश्च विज्ञातमनसावपि ॥”

महिषकन्दः, पुं, (महिषास्याया प्रसिद्धः कन्दः ।)

महाकन्दविशेषः । तत्पुण्यायः । शुभानुः २

तुलापकन्दः ३ शुक्रकन्दः ४ महिषीकन्दः ५ ।

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवाता-

मयापहत्वम् । मुखनाशहरत्वम् । रुच्यत्वम् ।

असितञ्च त्रिमहासिद्धिकरत्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

महिषप्रो, स्त्री, (महिषं महिषासुरं हन्तीति ।

हन् + बाहुलकान् टक् । डीप् ।) दुर्गा ।

यथा, दुर्गास्तवपङ्क्तौ ।

“महिषप्रि ! महामाये चामुखे सुख-

मालिनि ।

आयुरारोग्यविजयं देहि देवि ! नमोऽस्तुते ॥”

अपि च । देवीपुराणे ।

“सिंहमारुत्य कल्पान्ते निहतो महिषो यथा ।

महिषप्रो ततो देवी कम्पा वे सिंहवाहिनी ॥”

महिषध्वजः, पुं, (महिषो ध्वजश्च वाहनत्वेन

यस्य ।) यमः । अहंदिशेषः । इति हेमचन्द्रः ।

२ । ६६ ॥

महिषमहिनी, स्त्री, (महिषं महिषासुरमसुरं

हन्तीति । हन् + णिनिः । डीप् ।) दुर्गा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ अस्या मन्त्रा यथा, शार-

दायाम् ।

“भान्तं वियन् सनयनं श्वितो महिनि ठहयम् ।

अष्टाक्षरी समाख्याता विद्या महिषमहिनी ॥”

नारायणीतन्त्रे ।

“विषं हि मञ्जा कालोऽभिरदिरस्थो निठ-

इयम् ॥”

विषं मकारः । हि स्वरूपम् । मञ्जा घकारः ।

कालो मकारः । अग्नी रेफः । अदिरदकारः ।

इस्य इति वचनादिकारयुक्तो दकारः । अयं

मन्त्रस्तारादिर्मायादिः । कामादिर्वाग्भवादि-

बन्धवीजादिः कवचादिश्च नवाक्षरः । तथा च

विश्वसारे ।

“प्रणवाद्या जपेद्द्विर्मायाद्यां वा जपेत् सुधीः ।

वधवीजादिको वापि कवचाद्यां जपेत्तथा ॥

सर्वकालेषु सर्वत्र कामाद्यां प्रजपेत् सुधीः ।

वाग्भवाद्यां जपेत्तान् देवीं वाक्यविशुद्धयम् ॥

अस्या ध्यानम् । गारुडोपलसन्निभां मणिमय-

कुण्डलमण्डितां नीमि भालविलोचनां महिषो-

त्तमाङ्गनिधेदुषीम् । शक्रचक्रपाणखेटकबाण-

कामुकशूलकान् तन्त्रोन्मोपि बिभर्ती निज-

बाहुभिः शशिप्रखराम् ॥ इति तन्त्रसारः ॥

महिषवल्ली, स्त्री, (महिषशब्दवाच्या वल्ली ।

शक्रपार्थिवादिवत् समासः ।) लताविशेषः ।

क्षिरहिङ्गी इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

सौम्या २ प्रतिसोमा ३ अलवस्तिका ४ खण्ड-

शाखा ५ । अस्या गुणः । रसवीर्यविपाके

सोमवल्लीसमत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

महिषवाहनः, पुं, (महिषो वाहनं यस्य ।) यमः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

महिषासुरः, पुं, (महिष एव महिषासुरो वा

असुरः ।) रम्भासुरपुत्रः । तस्य उत्पत्तिर्यथा,—

श्रीश्री उवाच

“आराधितो महादेवो रम्भेण सुरवेरिणा ।

अक्षरेण स च सुप्रीतस्तपसा तस्य शङ्करः ॥

अथ तुष्टो महादेवः प्रत्यक्षं रम्भस्तुतवान् ।

प्रोतोऽस्मि ते वरं रम्भ ! वरयस्व यद्युम्नितम् ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच रम्भस्तं चन्द्रप्रखरम् ॥

अपुत्रोऽहं महादेव ! यदि ते मय्यनुग्रहः ।

मम जन्मजये पुत्रो भवान् भवतु शङ्कर ! ॥

अवध्यः सर्वभूतानां जेता च त्रिदिवौकसाम् ।

चिरायुश्च यशस्वी च लम्प्रीवान् मत्सज्जरः ॥

एवमुक्तस्तु देवेन प्रत्युवाच वृषध्वजः ।

भवत्येतदाञ्छितान्ते भविष्यामि सुतस्तव ॥

इत्युक्त्वा स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ।

रम्भोऽपि यातः स्वस्थानं हर्षानुपलब्धविलो-

चनः ॥

पथि गच्छन् स रम्भोऽपि दृष्टे महिषी

सुभाम् ।

त्रिहायणीं चित्रवर्णां सुन्दरीं ऋतुशालिनीम् ॥

स तां दृष्ट्वाय महिषीं रम्भः कामेन मोहितः ।

दोभ्यो यद्वीत्वा च तदा चकार सुरतोत्सवम् ॥

तयोः प्रवृत्ते सुरते सा तदा तस्य तेजसा ।

दधार महिषी गर्भं तदाभून्महिषासुरः ॥

तस्यां स्वाङ्गेषु गिरिशस्तनुपुत्रत्वमवाप्तवान् ।

वृद्धे स तदा वाग्भिः सुकृपसे समुद्रवत् ॥”

तस्य योषिदधत्वं यथा,—

“तन्म कात्यायनसुनिः प्रभवान् महिषासुरम् ।

दुर्गयं वीक्ष्य शिष्यार्थं शिष्यानुग्रहकारकः ॥

कात्यायनेन ग्रामं तं विहाय महिषासुरम् ।

प्राह प्रणयपूर्वम् न चिच्छिको चन्द्रप्रखरः ॥”

इत्थं उवाच ।

“देवि ! कात्यायनेनापि प्रसोऽयं महिषा-

सुरः ।

योषिद्विनाशकर्त्ता इति भवितेति जगन्मयि ! ।

निःसंशयम्वेत्त्याक्यं भविष्यति न संशयः ॥

मदीयो माहिषः कायस्थया देवि ! जगन्मयि ! ।

हन्तव्यः सततं योगयुक्तः पूर्वं परेऽपि च ॥

हरिहरिस्वरूपेण त्वां वीदुमस्ममोऽधुना ।

ममायं माहिषः कायस्थव वोढा भविष्यति ॥

इति पूर्वं महादेवो देवीं प्रार्थितवान् पुरा ॥

तेन देवी महादेवं जग्राह महिषासुरम् ॥

त्रिषु जन्मसु पुत्रोऽभूत् रम्भस्य भगवान्

शिवः ।

दृष्टिचयं स रम्भोऽपि रम्भ एव जग्यायत ॥

असुरस्ताडशस्तेपे तपः परमदारुणम् ।

तथैवाराधितः शम्भुः पुत्रार्थं प्रददौ वरम् ॥

तथैव महिषी भेजे प्रथमं सुरताय सः ।

तस्यां तथाभवहीरो दानवो महिषासुरः ।

तथैव शीपे भगवान् सुनिः कात्यायनस्तु तम् ॥

इति प्रवृत्ते पूर्वस्मिन् परस्मिन् स तु जन्मनि ।

महिषः पूजयित्वाय देवीं वरमयाचत ॥

तृतीये जन्मनि वरं प्राप्य कल्पानुशेषतः ।

नेह मे जन्म भवितेत्येवं वरमयाचत ॥

तेन देवीपदतले तिष्ठत्येषोऽसुरोऽधुना ।

नोत्पत्तिरपि तस्यास्ति संवर्त्तीस्तान् बहून्

वृष ! ॥

एवं देवीप्रसादेन महादेवाङ्गसम्भवः ।

परामवाप सततं प्रतिपत्तिं महासुरः ॥

इति ते कथितं राजन् ! यथा स महिषा-

सुरः ।

देवीपादतले प्राप्य यथा सोऽद्यापि मोहते ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

नारद उवाच ।

“कश्चासौ महिषो नाम रक्तबीजादयश्च के ।

कासौ कात्यायनी नाम या जज्ञे महिषा-

सुरम् ।

एतान् विस्तरतस्ततः । यथावदुक्तमहंति ॥”

महिषा

पुलस्त्य उवाच ।

“सूयतां संप्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् ।
सर्वदा वरदा दुर्गा सेयं कात्यायनी सुने । ॥
सुरासुरवरौ रौद्रौ जगत्तोभकरावुभौ ।
रम्भश्चैव करम्भश्च हावास्तां सुमहाबली ॥
तावपुत्रौ च देवर्षे । पुत्रार्थं तेषु पुत्रपुत्रः ।
बहुवर्षगणान् देव्यौ स्थितौ पञ्चनदे जले ॥
तत्रैको जलमध्यस्थो द्वितीयोऽप्यग्निपञ्चमी ।
करम्भश्चैव रम्भश्च यत्तं मालवटं प्रति ॥
एकं निमग्नं सलिले ग्राह्यरूपेण वासवः ।
चरणाभ्यां समादाय निजघ्नान यथेच्छया ॥
ततोऽभ्रातरि नष्टे च रम्भः कोपपरिभूतः ।
वह्नी स्वर्गार्थं संक्षिप्त होतुमेच्छन्महाबलः ॥
ततः प्रयुक्त केशेषु खड्गश्च रविसंप्रभम् ।
हेतुकामो निर्जं श्रीं वह्निना प्रतिषेधितः ॥
उत्तिष्ठसुर ! मा मैवं नाशयात्मानमात्मना ।
दुस्तरा परवध्यापि खवध्याप्यतिदुस्तरा ॥
यच्च प्रार्थयसे वीर ! तद्ददामि यथेष्टितम् ।
मा त्रियस्त्र नृत्स्येह नष्टा भवति वै कथा ॥
ततोऽब्रवीदहो रम्भो वरं चेन्मि ददासि हि ।
त्रैलोक्यविजयी पुत्रः स्यान्मि त्वत्तेजसाधिकः ॥
अजेयो देवतेः सर्वैः पुंभिर्देवैश्च पायक ! ।
महाबली वायुरिव कामरूपी जतास्त्रवित् ॥
तं प्रोवाच कविर्ब्रह्मन् ! वाङ्मेवं भविष्यति ।
यस्यां चित्तं समालम्बि करिष्यसि ततोऽसुर ! ॥
इत्येवमुक्त्वा देवेन वह्निना दानवो ययौ ।
यष्टुं सुनिवटं यत्तं यत्नेश्च परिवारितम् ॥
तेषां पञ्चनिधिक्षेत्रं वसते नान्यचेतनः ।
गजाश्च महिषाश्चाश्वा गावोऽजाविपरिभूताः ॥
तान् दृष्ट्वैव तदा चक्रे भावं दानवपार्थिवः ।
महिष्यां रूपयुक्तायां त्रिहायण्यां तपोधन ! ॥
समागच्छस्व देहेन्द्रं कामयन्तीं तरस्विनी ।
स चाभिगमनं चक्रे भवितव्यप्रचीदितः ॥
तस्यां समभवद्गर्भस्तां प्रयुक्त्याय दानवः ।
पातालं प्रविशेष्टाय ततः स्वभवनं गतः ॥
दृष्ट्वा दानवैः सर्वैः परित्यक्तश्च बन्धुभिः ।
अकार्यं कारयत्येवं भूयो मालवटं गतः ॥
सापि तेनैव पतिना महिषी चारुदर्शना ।
समं जगाम तत्पुण्यं यत्तमखलसुतमम् ॥
ततस्तु वसतस्तस्य श्यामा सा सुपुत्रे सुने ! ।
अजीजनत् सुतं शुभ्रं महिषं कामरूपिणम् ॥”

इति वामनपुराणे १७ अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च । धरण्युवाच ।

“या सा माया शरीरात् ब्रह्मणोऽत्यक्तजन्मनः ।
गायत्राद्यधुना भूत्वा चेन्नासुरमयोधयत् ॥
सैव नन्दाभवदेवी देवकायं चिकीर्षया ।
महिषास्यासुरवधं कुर्वन्ती ब्रह्मणेरिता ॥
वैष्णवा च हतो देव ! कथमेतद्वि संशयः ॥

वराह उवाच ।

इयं जगद्धिता देवी गङ्गा शङ्करसुप्रिया ।
कचिन् किञ्चित् भवेद्दृष्टं सपदं वेद सर्ववित् ।
आयम्भवे हतो देव्यो वैष्णवा मन्दरे गिरौ ॥

६७८

महिषी

महिषाख्योऽपरः पश्चात् स वै चेन्नासुरः पुनः ।
नन्द्या निहतो विन्ध्ये महाबलपराक्रमः ॥
अथवा ज्ञानशक्तिः सा महिषीऽज्ञान-

मूर्तिमान् ।

अज्ञानं ज्ञानसाध्यम् भवतीति न संशयः ॥
मूर्तिपक्षे चेतिहामममूर्ते चैकवद्बुद्धि ।
आयते वेदवाक्येस्तु इह सा वेदवादिभिः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

महिषासुरसम्भवः, पुं, (महिषासुरात् तन्मेदसः
सम्भवतीति । सम् + भू + अच् ।) भूमिज-
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ।

महिषासुरहन्त्री, स्त्री, (हन् + लृच् + डीप् ।
महिषासुरस्य हन्त्री ।) दुर्गा । यथा,—

“महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ॥”

इति प्रतिष्ठासत्त्वधृतपद्मपुराणवचनम् ॥

महिषाक्षः, पुं, (महिषस्य अक्षीति । “अक्षो-
र्दर्शनात् ॥” ५।४।७६ । इति समामान्तोऽच् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य
पयः ।)

“जटायुः कालनिर्यासः कौशिको गुग्गुलुः

पुरः ।

देवधूपः सर्वसहो महिषाक्षः पलङ्कपा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

अस्य व्यवहारविषयो यथा,—

“महिषाक्षो महानीलो गजन्द्राणां हितायुभौ ।
विशेषिण मनुष्याणां कनकः परिकीर्तितः ॥

कदाचित्महिषाक्षश्च यतः कैश्चिद्गणामपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महिषाक्षः, पुं, (महिषाक्षः । स्वार्थे कन् ।)
गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महिषी, स्त्री, (महिषस्य कृताभितिकस्य वृषस्य
पत्नी । “पुयोमादाख्यायाम् ॥” ४।१।४८ ।

इति डीष् ।) कृताभितिका राजपत्नी । इत्य-

मरः । २।६।५ ॥ (यथा, रघौ । २।२५ ।

“इत्थं ब्रतं धारयतः प्रजार्थं

समं महिष्या महनीयकीर्तिः ।

सप्त अतीयुस्त्रिगुणानि तस्य

दिनानि दीनोदरगोचितास्य ॥”)

मेरिन्यौ । अर्यप्रीतिः । इति मेदिनी । मे, ४३ ॥

महिषयोषित् । तत्परायः । मन्दगमना २

महानीरा ३ पयस्विनी ४ ललापकान्ता ५

कनुपा ६ तुरङ्गद्विगणी ७ ॥ अस्याः चौर-

गुणाः । मधुरत्वम् । विपाकं शीतलत्वम् ।

गुरुत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वम् । दृढत्वम् ।

पित्तदाहक्षणाशित्वम् ।

“माहिषं मधुरं गन्धान् स्निग्धं शुक्रकरं गुरु ।

निद्राकरमभिष्यन्दि क्षुधाधिक्यकरं हिमम् ॥

तस्या दधिगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।

क्षिप्तकारित्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । बलास-

वर्जनत्वम् । बल्यत्वम् । अमघ्नत्वम् । शोधन-

त्वम् ।

“माहिषं दधि सुस्निग्धं क्षिप्तं वातपित्तगुत् ।

महीजं

खादपाकमभिष्यन्दि दृढं गुर्वसदूषणम् ॥ १ ॥”

अस्या नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । मधुर-

रसत्वम् । शीतत्वम् । दृढत्वम् । बल्यत्वम् ।

ग्राहित्वम् । पित्तघ्नत्वम् । तुन्दत्वम् ।

“नवनीतं महिष्यास्तु वातश्लेष्मकरं गुरु ।

दाहपित्तश्रमहरं मेदःशुक्रविवर्धनम् ॥”

अस्या घृतगुणाः । उत्तमत्वम् । घृतकरत्वम् ।

सुखदत्वम् । कान्तिकत्वम् । वातश्लेष्मनाशित्वम् ।

बलकरत्वम् । वर्णप्रदाने जलत्वम् । दुर्गम-

यह्णोविकारशमनत्वम् । मृदानलोदीप-

नत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । गन्धो न श्रेष्ठत्वम् ।

हृद्यत्वम् । मनोहारित्वम् ।

“माहिष्यं घृतं खादु पितरक्तानिलापहम् ।

शीतलं श्लेष्मलं दृढं गुरु खादु विपच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अस्या सूत्रगुणाः । आनाहशोफगुल्मदोष-

नाशित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कुष्ठ-

कण्डतिशूलोदररोगनाशित्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (अस्या दग्धगुणाश्च यथा, चरके

सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।

“महिषीणां गुरुतरं गन्धाच्छीततरं पयः ।

स्नेहान्नमनिद्राय हितमत्यग्रे च तत् ॥”

महिषीप्रिया, स्त्री, (महिषीणां प्रिया ।) मूली-

लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मही, स्त्री, (मस्यते इति । मच् + अच् । मच्

+ “गौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ । इति डीष् ।

यद्वा, महि । कृदिकारादिति डीष् ।) पृथिवी ।

इत्यमरः । २ । १ । ३ । (यथा विष्णुपुराणे

१ । ४ । २६ ।

“उत्तिष्ठतस्तस्य जलार्द्रकृते

महावराहस्य महीं विधास्य ।

विधुन्वतो वेदमयं शरीरं

रोमान्तरस्था मुनयो जुषन्ति ॥”)

नदीविशेषः । सा च मालवदेशं वर्तते । इति

मेदिनी । हे, ७ ॥ तत्फलगुणाः ।

“महीजलं सुखादु बल्यं पित्तहरं गुरु ।”

इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः । इति जटाधरः ॥ चित्रमोचिका । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (लोकाः । यथा, ऋग्वेदे । ७ ।

५६ । २ ।

“तिस्रो महीरुपरास्तस्युः ॥”

“महीः लोकाः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

महीजित्, पुं, (मस्यां जयते ईडे । जित् + क्तिप् ।

तुक् च ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ॥

(यथा, महाभारते । ७ । ४४ । २४ ॥

“रथरथ्यास्त्रमायाभिर्भोह्यित्वा परस्त्रपः ।

विभेद शतधा राजन् ! शरीराणि मही-

क्षिताम् ॥”)

महीजं, स्त्री, (मस्यां जायते इति । जन + डः ।)

आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमि

जाते । त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ८३ । ४

“आरुह्यानी महीजानी सिन्धुजानाश्च सर्वशः ।

महीम

वानायुजानां शुभाणां तथा पर्यवसानान् ।
वाजिनो बहुभिः संख्ये समन्तात् पर्यवारयन् ॥”
महीमः, पुं, (मही जातः । जन + क्तः ।) मङ्गल-
ग्रहः । यथा, समयप्रदीपे ।

“रवौ रसाब्धौ सितगौ हयाब्धौ
द्वयं महीजे विधुजे शराष्टौ ।
गुरौ शराष्टौ भृगुजे तृतीयं
शनौ रसादन्तमिति ज्ञापयाम् ॥”

महीप्रः, पुं, (मही धरतीति । धृ + क्तः ।)
पर्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । १ ॥ (यथा,
श्रीभागवते । २ । ७ । ३२ ।

“गोपेर्मखे प्रतिष्ठते प्रजविप्रवाय
दैवेभिवर्षति पथन् क्रपया रिक्तुः ।
धर्ताऽऽहलीन्यमिव सप्रदिनानि सप्र-
वर्षा महीप्रमनयेककरे सलीलम् ॥”

मही धरति उदरतीति । धृ + क्तः । महेरु-
हर्ता । यथा, तन्त्रेव । ३ । १३ । २६ ।

“उत्तिप्रचालः खत्तरः कठोरः
सटा विधुन्वन् खररोमशालकः ।
खुराहनाभः सितदंष्ट्र इन्ना-
ज्यातिर्वभासं भगवान् महीप्रः ॥”

“महीप्रः पृथिव्या उद्धर्ता ।” इति तट्टीकायां
स्वामी ॥)

महीपालः, पुं, (मही पालयतीति । पाल +
अण् ।) राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
८८ । ६१ ।

“म पपात महीप्रेष्टे शस्त्रमंघ्रसमाहृतः ।
नोरक्तश्च महीपालः । रक्तवीजो महीसुरः ॥”
(राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरः ।
५६ । ७ ।

“चन्द्रस्वामिन् । महीपालो नाम्ना कार्यः
मुत्सव्या ।
राजा भूत्वाचिरं यस्मात् पालयिष्यत्ययं
महीम् ॥”

महीपाचीरं, स्त्री, (मही प्राचीरमिव । सचदिच्
स्थितत्वात्तत्त्वम् ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

महीभूतः, पुं, (मही विभर्ति धरतीति । भृ +
क्तिप् । “ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।” ६ । १ । ७२ ।
इति तुगागमश्च ।) पर्यतः । यथा, कुमार-
सम्भवे । १ । ८७ ।

“महीभूतः पुत्रवतीऽपि दृष्टि-
स्तस्मिन्पथे न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुत्रस्य मर्धोर्हि चूते
द्विरफमालाः सविशेषसङ्गाः ॥”

(मही विभर्ति पालयतीति । भृ + क्तिप् ।)
राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८१ । १३ ।

“ये समानुगता नित्यं प्रसादधनभोजनैः ।
अनुवृत्तिं धूय तेषु कुपेन्त्ययमहीभूताम् ॥”

महीभयः, त्रि, (मही विकारोऽवयवो वेति ।
मही + भयट् ।) मृत्तिकाविस्मृतः । यथा,—
मार्कण्डेयपुराणे । ६३ । ७ ।

महेन्द्रा

“तौ तस्मिन् पुलिने देव्याः कृत्वा मूर्तिं

महीमयीम् ।

अर्चणाचक्रतुस्तस्याः पुण्यधपामितर्पणेः ॥”

महीरुहः, पुं, (मही रोहति जायत इति ।
रुह + क्तः ।) वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ।

(यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १ ।

“तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतःसु महीरुहाः ।
अरक्ष्यमाणामाववृर्भवूवाथ प्रजापतयः ॥”)

शाकट्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महीलता, स्त्री, (मही लतेव ।) किशुलुकः ।
इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (विशिष्टोऽस्याः

किशुलुकशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

महीमृतः, पुं, (मही मृतः ।) मङ्गलः । इत्य-
मरः । १ । ३ । २५ ॥ (यथा, बृहत्संहि-
तायाम् । १०४ । १४ ।

“रिपुगदकोपमयानि पञ्चमे
तनयक्रवाश्च शुचौ महीमृते ।
दुतिरपि नास्य पिरं भवेत् स्थिरा
शिरमि कपेरिव मालती कृता ॥”

महेच्छः, पुं, (मही इच्छा यस्य । इच्छश्च
भामासिकः ।) महाशयः । इत्यमरः । ३ । १ । ३३ ॥

(यथा, बृहत्संहितायाम् । १६ । २८ ।

“प्रत्यन्तधनिमहेच्छयवसायपराक्रमोपताः ॥”)

महेन्द्रः, पुं, (महेन्द्रासाविन्द्रश्च ऐश्वर्यवानि-
त्यर्थः ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य महत्स-
नामस्तोत्रम् ॥ शक्रः । (यथा, भागवते । ६ । १६ ।

“ऋषयस्तदुपाकर्ण्य महेन्द्रमिदमब्रवीत् ॥”)

जम्बुदीपस्य पर्यवविशेषः । इति मेदिनी । रे,
२०० ॥ (स च सप्तकुलाचलानामन्यतमः ।
यथा, मार्कण्डेये । ५७ । १० ।

“महेन्द्रो मलयः सत्यः सुक्तिमावृत्तपर्वतः ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तेवाच कुलाचलाः ॥”)

महेन्द्रकदली, स्त्री, (महेन्द्रसम्भवा तद्वर्णा वा
कदली ।) कदलीभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महेन्द्रनगरी, स्त्री, (महेन्द्रस्य नगरी ।) अमरा-
वती । इति शब्दरत्नावली ॥

महेन्द्रवारुणी, स्त्री, (महेन्द्रवारुणयोरियं प्रिय-
त्वात् । अण् । डोष् ।) लताविशेषः । बहु

माकाल इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । चित्रवल्ली २
महाफला ३ महेन्द्रो ४ चित्रफला ५ त्रपुसो ६

त्रपुसा ७ आत्मरत्ना ८ विशाला ९ दीर्घवल्ली १०
महत्फला ११ महद्दारुणी १२ बृहत्फला १३

बृहद्दारुणी १४ सौम्या १५ गजचिभिटा १६
चित्रद्वी १७ धनुःश्रेणी १८ स्थाणुकर्णी १९

मरुसम्भवा २० । अस्या गुणाः । इन्द्रवारुणी-
गुणभागित्वम् । रसे वैर्ये विपाके च किञ्चिद्-
गुणाधिकत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महेन्द्राणी, स्त्री, (महेन्द्रस्य भार्याति । महेन्द्र ।
“पुथोगादाख्यायाम् ।” ४ । १ । ४८ । इति डोष् ।

“इन्द्रवारुणि ।” ४ । १ । ४९ । इति आनुगा-
गमः ।) इन्द्रभार्या । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । ३ । ४१ । १३ ।

महेश्व

“ततो मुहूर्त्तान्नगवानैरावतश्रीरोगतः ।

आजगाम महेन्द्राग्या शक्रः सुरगणैर्वृतः ॥”)

महेरणा, स्त्री, (महत् ईरणं प्रेरणमस्याः ।
यद्वा, महं गजोत्सवमौरयतीति । ईर + क्तुः ।

टाप् ।) शक्रकीर्तनः । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥

महेरणा इत्यपि पाठः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथास्याः पर्यायः ।

“शक्रको गजमस्या च सुवद्वा सुरभीरसा ।
महेरणा कुङ्कुमी वल्लकी च बहुसवा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महेला, स्त्री, (महत् पूज्यत इति । मह +

“सलिकृत्यनिमहीति ।” उणा० १ । ५५ । इति
इलच् । एधोदरादित्वादिकारस्थेकारः । यद्वा,

महस्योक्तवत् इला भूमिः ।) नारी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नर्तक्ये । २ । ५८ ।

“ससमुद्रमहेलाभिस्फुरित-

गुणाभिस्तत्सारमहेलाभि

योः प्रवरमहेलाभिस्तथैव

युवपंक्तिभिः परमहेलाभिः ॥”)

महेलिका, स्त्री, (महेल + स्वार्थे कन् । टाप् ।
अकारस्थित्वम् ।) नारी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

महेशः, पुं, (महान् ईशः ।) शिवः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिवध्यानम् ।

“ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारु-
चन्द्रावतंसम् ॥”)

महेश्वरः, पुं, (महेशो बध्यते वशीक्रियते येन
लक्ष्मीस्तनजन्मत्वात् ।) श्रीफलवृक्षः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

महेश्वरः, पुं, (महेशासावीश्वरश्च कर्तुमकर्तुं
मन्ययाकर्तुं वा समर्थः । यद्वा, महत्या

महामायया ईश्वरः ।) शिवः । इत्यमरः ।
१ । १ । ३२ ॥ अस्य युत्पत्तिर्यथा,—

“विश्वस्थानाश्च सर्वेधा महेशामीश्वरः स्वयम् ।
महेश्वरश्च तेनैव प्रवदन्ति मनोविधयः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५३ अध्यायः ॥
अस्य विवाहस्मरणफलं यथा,—

“महेश्वरसमायुक्तमोदयं यः स्मरत् क्षुदा ।
सततं तस्य कल्याणं वाञ्छितश्च भविष्यति ॥”

इति कालिकापुराणे शिवाववाह ४३ अध्यायः ॥
(परमेश्वरः । तदुक्तं न्यायशास्त्रे ।

वायोर्नवैकादश तेषां गुणा

जलचितिप्रागभूता चतुर्दश ।

दिक्कालयोः पञ्च षडैव चाश्वरे

महेश्वरोऽष्टौ भगवन्त्येव च ॥”

महान् ईश्वरः प्रजानां प्रभुः । ऐश्वर्यशाली
राजा । यथा, महाभारते । १ । २९८ । २६ ।

“ततः शक्रोऽतिसंक्रुद्धिदशानां महेश्वरः ।
पाण्डरं गजमास्थाय तापुभौ सप्तपात्रवत् ॥”)

महेश्वरकरच्युता, स्त्री, (महेश्वरस्य करात् च्युता ।)
करतोया नदी । इति केचित् ॥ गौरीविवाह-

समये शङ्करकरगलितसंप्रदानतोयप्रभवत्वात्

महोत्सा

करस्य तोयं विद्यतेऽनेति करतोया । इत्यमर-
टीकायां भरतस्य ॥
महेश्वरी, स्त्री, (महेश्वरस्य स्त्री । महेश्वर ।
शिव । महती नामो देश्वरी महदादीनां निय-
न्तीति वा ।) महेश्वरपत्नी । यथा, --
ये पातु दत्तमेवं मे ह्रीं पातु वामलोचनम् ।
श्रीं पातु दत्तकर्णं मे त्रिवर्णात्मा महेश्वरी ॥
इति तन्त्रमारे सुवनेश्वरीकवचम् ॥
अपराजिता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कांस्य ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ११४ ॥ राजरीतिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
महेश्वरः, पुं, (महेश्वासावेरवश्च ।) सूर्येश्वरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
महैला, स्त्री, (महती नामावेला च ।) स्थलेला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविधयोऽप्य-
स्थलेलाशब्दे दृश्यः ॥)
महोन्नः, पुं, (महान् उन्ना । "अचतुरविचतु-
रेति ।" ५ । ४ । ७७ । इति समासान्तः अच् ।
निपातितश्च ।) बृहद्दृश्यः । इत्यमरः । २ । ६ ।
६१ ॥ तत्पठ्यायः । श्रुतः २ श्रुतः ३ पुत्रः ४
बली ५ गोनाथः ६ अथमः ७ गोप्रियः ८
उन्ना ९ गोपतिः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, कथामरिक्तागरे । ६० । ६६ ।
"महोन्नः स त्वया दृष्टः संस्तव्यस्तु क्रतो यदि ।
तदिहानय तं युक्ता तावत् पश्यामि
'कौटुशः ॥")
महोदिका, स्त्री, (महान्तः फलेभ्यः स्थूला उटा
पत्राण्यस्याः । ततः स्वार्थे कन् । टाप् । अकार-
स्येत्वम् ।) बृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥
महोद्री, स्त्री, (महान्त उटाः पत्राणि यस्याः ।)
बृहती । इति भावप्रकाशः ॥ बृहदुत्पलश्च ॥
महोत्क, स्त्री, (महान् उत्कः दर्शनोत्सुको
लोको यस्याः ।) विद्युत् । इति कैचित् ॥
महोत्पलं, स्त्री, (महच्च तत् उत्पलश्च ।) पद्मम् ।
सारसपत्नी । इत्यमरः । १ । ३० । ३६ ॥
महोत्सवः, पुं, (महेश्वासायुस्त्वश्च ।) अतिशय-
सुखजनककर्म । यथा, --
"सर्वेषु जन्मदिवसे स्नातेर्मङ्गलपाणिभिः ।
गुरुदेवाग्निविषास्य पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
स्वच्छत्रश्च पितरौ तथा देवप्रजापतिः ।
प्रतिसंवत्सरश्चैव कर्मयश्च महोत्सवः ॥"
इति तिथ्यादितत्त्व त्रिपुराणवचनम् ॥
अपि च । कालिकापुराणे ६६ अध्याये ।
"दुर्गात्मन्नेन मन्त्रेण कुर्याद्दुर्गामहोत्सवम् ।
महानवम्यां शरदि बलिदानं कृपादयः ॥"
महोत्साहः, त्रि, (महान् उत्साहो यस्य ।) अति-
शयोक्ताद्भुतः । (यथा, महाभारते । ५ । ५१ । १ ।
"सर्व एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्त्तिताः ।
एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥")
तत्पठ्यायः । महोदमः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । ११ । ४६ । १ ।
"अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ॥")

ईदृ

महोन्न

महोत्साहः, पुं, (महान् उत्साहो यस्य ।)
राज्याङ्गप्रारण्यपुरुषः । यथा, --
"सम्यक्सु प्रकृतिभिर्महोत्साहः कृतश्चमः ॥"
इति शब्दमाला ॥
अतिशयोक्तमश्च ॥
महोदधिः, पुं, (महेश्वासायुदधिश्च ।) समुद्रः ।
यथा, महानाटकं ।
"लङ्का दग्धा वनं मयं लङ्कितश्च महोदधिः ।
यत् कृतं रामदूतेन स रामः किं करिष्यति ॥"
महोदयं, स्त्री, (महान् उदय उन्नतिर्यस्मिन् ।)
पुरविशेषः । तत्पठ्यायः । काव्यकुञ्जम् ० कथा-
कुञ्जम् ३ गाधिपुरम् ४ कौशम् ५ कुशस्थलम् ६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥
महोदयः, पुं, (महान् उदयः समुन्नतिर्यस्मिन् ।)
काव्यकुञ्जदेशः । आधिपत्यम् । महान् उदय
उत्कर्षो यस्मिन् । अपवर्गः । इति मेदिनी ।
ये, १०६ ॥ (महान् उदय उत्कर्षो यस्य ।)
स्वामी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६७ ॥
(महान् उदयः फलं यस्मिन् यस्माद्वा । महा-
फले, त्रि । यथा, मनौ । ७ । ५५ ।
"अपि यत् सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
विशेषतोऽसह्येन किल राज्यं महोदयम् ॥"
"महोदयं महाफलम् ।" इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ॥
महोदया, स्त्री, (महानुदयो यस्याः । टाप् ।)
नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥
महोदरी, स्त्री, महाशतावरी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (महत् उदरमस्य ।) बृहदुदरयुक्ते,
त्रि ॥ (महच्च तदुदरश्च । बृहदुदरं, स्त्री ।
यथा, श्रीभागवते । ६ । ७ । १७ ।
"पितरं वरुणयस्तं शुक्ला जातमहोदरम् ।
रोहिणीं याममेयाय तमिन्द्रः प्रत्येषधत ॥"
पुं, नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
३५ । १६ ।
"कर्कराकर्करी नागौ कुण्डीदरमहोदरी ॥"
दानवविशेषः । यथा, तत्त्वैव । १ । ६५ । २५ ।
"एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरी ॥"
धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा, तत्त्वैव । १ ।
६७ । ६७ ।
"सेनापतिः सुसेनश्च कुण्डीदरमहोदरी ।"
महोदमः, त्रि, (महान् उदमो यस्य ।) महोत्त-
साहः । इत्यमरः । ३ । १ । ३ । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ५ । १४१ ।
"अथ निर्जित्य दायार्द्रास्तु लज्जो जित्ती-
श्वरः ।
जिण्णुर्हि विजयं कर्तुं श्रीमानासीकहो-
दमः ॥"
महानुदमः ।) अतिशयोक्त्योगे, पुं ॥
महोन्नतः, पुं, (महानतिशय उन्नतः ।) ताल-
वृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ अत्युन्नतियुक्ते, त्रि ॥
महोन्नतिः, स्त्री, (महती चासायुन्नतिश्च ।)
अतिशयवृद्धिः । यथा, --

महौष

"भूयान्ते महदैश्वर्यं पुत्रादीनां महोन्नतिः ।
अथाधिना शरीरेण चिरं जीव सुखी भव ॥"
इत्युद्धटः ॥
महोन्नदः, पुं, (महानतिशय उन्नतः ।) मत्स्य-
विशेषः । फलुद इति भाषा । यथा, --
"राजग्रीवश्चित्रफलः फलको च महोन्नदः ॥"
इति शब्दरत्नावली ॥
अत्युन्नतो ज्ञि ॥
महोरगं, स्त्री, (महान् उरग इव ।) तगर-
मूलम् । इति रत्नमाला ॥
महोरगः, पुं, (महेश्वासायुरगश्च ।) सपंगण-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । ४ ॥ बृहत्सर्प-
मातृश्च ॥ (यथा, भागवते । ८ । १० । ४७ ।
"महोरगाः समुत्पेतुः दन्तशृकाः सत्रस्थिकाः ॥"
महोल्का, स्त्री, (महती चासायुल्का च ।)
उल्काविशेषः । यथा, --
"विदुस्तनितनिर्घातमहोल्कानां भ्रमं वै ।
आकालकमनध्यायमेतयु मनुरप्रधीत ॥
महोल्कानां च भ्रमं वै इतस्ततोऽनेकमहोल्कानां
सन्निपाते । उल्कालक्षणमाह बृहदशिशुः ।
"बृहद्विहवा च सृज्याया रक्तनीलशिखी-
ज्वला ।
पौरुषी च प्रभागेन उल्का नानाविधा
सृता ॥"
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
महौजाः, [स्] त्रि, अतिशयोक्तः । महोदो जो
यस्येति श्रिय इ बहुव्रीहौ प्रथमेकवचने अत्वसं-
ख्यातित्वेन दीर्घं कृते महौजा इतिपदं
नियतम् ॥ (यथा, मनौ । १ । ६१ ।
"स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्विंश्या मनवोऽपरे ।
सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महोत्सवो महौ-
जसः ॥"
कालेयपुत्रासुरविशेषः । यथा, महाभारते
१ । ६७ । ५३ ।
"पञ्चमस्तु बभूवेषां प्रवरो यो महासुरः ।
महौजा इति विख्यातो बभूवृक्ष परम्पराः ॥"
महौषधं, स्त्री, (महत् औषधम् ।) भूष्या-
ह्वयम् । शुण्ठी । (पठ्याथो यथा, --
"शुण्ठी विश्वा च विश्वश्च नागरं विश्वमेघजम्
ऊषणं कटुमदश्च षडङ्गैरं महौषधम् ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लघुनम् । (पठ्याथो यथा, --
"लघुनस्तु रसोनः स्यादुषण्यो महौषधम् ।
अरिष्टो र्मृच्छकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वाराहीकन्दः । वत्सनामः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिविषा ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥ (महाभेषजम् । यथा,
कथामरिक्तागरे । ६६ । ६६ ।
"स्वभक्तुं न प्रेष तेषां महोत्सवमहौषधैः ।
चिकित्सां कारयामासुर्नोत्सुश्च तदन्ति-
कात् ॥")

मां

महौषधिः, स्त्री, (महौषधिः ओषधिः ।) दूर्वा ।
लज्जालुम्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महा-
स्त्रीयद्वयविशेषः । यथा,—
“सहदेवो तथा शशी बलात्तातिबला तथा ।
शङ्खपुष्पो तथा सिंही अष्टमी च सुवर्चला ॥
महौषध्याकं प्रोक्तं महास्त्राने नियोक्तयेत् ॥”
इति गोविन्दानन्दधृतमत्स्यपुराणवचनम् ॥
अपि च ।
“एन्द्रिणीं श्यामलता भङ्गराजः शतावरी ।
गुडुनी सहदेवो च महौषधिगणः स्मृतः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
अष्टौषधिश्च । (यथा, महाभारते । ३।२८८। २।
“विशन्त्यौ चापि सुग्रीवः शरैर्नैतौ चकार ह ।
विशन्त्यौ महाधिया दिशमन्त्रप्रयुक्तया ॥”
मञ्जीवनी । यथा, रघौ । २० । ४१ ।
“उष्टा निजन्वता तेन लङ्कायां राजसीवता ।
जानकीविषयस्त्रीभिः परीतेव महौषधिः ॥”
“महौषधीः मञ्जीवनी लभेव ॥” इति तट्टीकायां
भल्लिनाथः ॥)
महौषधी, स्त्री, (महौषधिः । डीप ।) श्वेतकण्ट-
कारी । ब्राह्मी । (पर्यायोऽस्या यथा,—
“ब्राह्मी कपोतवक्त्रा च सोमवल्ली सरस्वती ।
मण्डकपर्णा माण्डकी त्वष्टी दिशा महौषधी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कटुका । अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥
हिलमांशिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मा ड य मानं । इति कविकल्पदमः ॥ (दिवा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) ड य मायते । इति
दुर्गादामः ॥
मा ड लि शब्दः । माने । इति कविकल्पदमः ॥
(जा०-आत्म० सक०-अनिट् ।) ड लि
मिमोते । श्रुत्या धर्मे मिमोते यः । इति
हलायुधः ॥ इति तट्टीकायां दुर्गादामः ॥
मा ल मानं । इति कविकल्पदमः ॥ (अदा० पर०-
सक०-अनिट् ।) ल मानि भूमिं नगेन राजा ।
न मांश्चि मांतिनो यस्य यशस्विभुवनोदरे ॥”
इति हलायुधः ॥ इति दुर्गादामः ॥
मा, य (मा । क्रिप् ।) वारणम् । (यथा
रामायणे । १ । २ । १५ ।
“मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शान्तिः
समाः ॥”)
विकल्पः । इति मेदिनी । अश्ववर्गः, ४६ ॥
मा, स्त्री, (मा । क्रिप् । यद्वा, मा । क । तत्प-
ठाप ।) लघोः । इति मेदिनी । मे, १ ।
माता । (यथा, माह्व्यदर्पणे । १० म ।
“मारसा सुयमा चारुसा मारवधूषमा ।
मातयन्तमावामा मा वामा मेऽस्तु मा
रमा ॥”)
मानम् । इत्येकाक्षरकोषः शब्दरत्नावली च ॥
मा, । चि, (अस्माद् । द्वितीयेकवचने । “त्वा
मी मां दिवायायायाः ।” ८ । १ । २३ ।
इति सामिष्यस्य स्थाने विकल्पेन मादेशः ।)

ईदर मांसं

मदेया कर्मेता । आमाके इति भाषा ॥
अमच्छन्त्यात् द्वितीयेकवचननिष्पन्नं पदम् ।
इति याकरणम् ॥ (यथा, देवीभागवते । १ ।
५ । ४४ ।
“सिन्योः पुत्रां रोषिता किं त्वमादौ !
कस्मादेतां प्रेक्षसे नाथधीनाम् ।
चान्तयस्ते स्वांशजातापराधी
गुण्याद्येन मोदितां मां कुरुष्व ॥”)
मांसं, स्त्री, (मन्थने इति । मन्थने + “मन्-
दर्धश्च ।” उणा० ३ । ४४ । इति सः दीर्घश्च ।)
रक्तजघातुविशेषः । मांस इति भाषा ॥ स तु
गर्भस्थजालकस्याष्टभिर्मांसैर्भवति । इति सुख-
बोधः ॥ भागवतमने चतुर्भिर्मांसैर्भवति । तत्प-
र्यायः । पिशितम् २ त्रयम् ३ पलम् ४ कथम्
५ आमिषम् ६ पलम् ७ । इत्यमरः । २।४।४३ ॥
अमशम् ८ जाङ्गलम् ९ कोरम् १० । सर्वसंम-
गुणाः । धातनाशित्वम् । दृढत्वम् । बल्य-
त्वम् । रुच्यत्वम् । दृढत्वम् । देशस्थानमात्म-
संस्थास्वभावैर्भूयो नानारूपत्वम् ॥ * ॥ प्रसह-
भृशयानपवारजवारिचरिमांसगुणाः । गुरु-
त्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
वातघ्नत्वम् । शुक्रवर्धनत्वम् ॥ * ॥ विक्रि-
प्रतुदाजाङ्गलमांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् ।
मधुरत्वम् । कषायत्वम् । रुग्णं हितत्वम् ॥ * ॥
अङ्गविशेषमांसगुणाः ।
‘रक्तदेहेऽपि प्रजादं स्तगाणां पत्तिर्मां परम् ।
गर्भयाश्च शिरस्कल्पयेच्छक्यैश्चकृद्दम् ॥
पादपुच्छान्तमांस्तस्मिन्क्रीडाश्च मेधनाः ।
धातवः शोणितान्नास्य गुरवः स्युर्गुणोत्तरम् ॥’
प्रशस्ताप्रशस्तमांसं यथा,—
‘वयस्यं निविषं सद्योक्षतं मांसं प्रशस्यते ॥
स्त्वच्च व्याधितं शुष्टं शुद्धं बालं विधेहृतम् ।
अगोचरद्वतं आङ्गुस्तिदं मांसमुत्सृजेत् ॥’
अष्टविधा मांसयोनिर्यथा । प्रसहाः १ प्रसह्य-
भक्षणान् कुररश्वनादयः । भृशयाः २ विल-
शाधित्वान् नकुलगोधादयः । आनूपाः ३
खड्गमहिषवराहादयः । जलभाः ४ कुम्भीरा
दयः । जलेक्षराः ५ हंसवक्रपञ्चतयः ।
जाङ्गलाः ६ हरिणच्छागादयः । विक्रिराः ७
विशोणितरणात् नितिरमयश्चक्रुटादयः ।
प्रतुदाः ८ प्रतुयत्तरणात् कपोतपारावतादयः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।
‘मांसं वातहरं सर्वं दृढं बलपुष्टिकृत् ।
प्रोणनं गुरु हृदयश्च मधुरं रसपाकयोः ॥’ * ॥
अथ तद्भेदाः ।
‘मांसवर्गं द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलानूपमेदतः ॥
तत्र जाङ्गलस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘मांसवर्गोऽत्र जाङ्गला विलस्याश्च गुहाशयाः ।
तथा पर्णस्तगा ज्ञेया विक्रिराः प्रतुदा अपि ॥
प्रसहा अथ च ग्राम्या अष्टौ जाङ्गलजातयः ।
जाङ्गला मधुरा स्तुतास्तुवरा लघवस्तथा ॥
बल्यास्ते दृढा वृष्या दीपना दीपहारिणः ।

मांसं

सकतां भिक्षितव्यं गृह्णत्वाहंते तथा ॥
वाधिर्यमरुचिं हृदिप्रमेहसुखजान् गदान् ।
श्रीपदं गलगण्डश्च नाशयन्त्यनिलामयान् ॥’ * ॥
अथानूपस्य लक्षणं गुणाश्च ।
‘कूलेक्षराः भ्रवाश्चापि कोषस्थाः पादिनस्तथा ।
मस्या एते सभाव्याताः पचधानूपजातयः ॥
आनूपा मधुराः स्निग्धा गुरवो बल्लिसादनाः ।
श्लेष्मलाः पिच्छिलाश्चापि मर्मपृष्ठप्रदा भृशम् ॥
तथाभिष्यन्दिनस्ते हि प्राथोऽपप्यतमाः
स्मृताः ॥’ * ॥
अथ जाङ्गलानां गणना विशिष्टा गुणाश्च ।
‘हरिणेश्चक्रुड्गुण्यप्यतव्यङ्गुणस्वराः ।
राजीवोऽपि च सुखी सैव्यादा जाङ्गल-
संज्ञकाः ॥
हरिणस्ताम्रवर्गः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्णितः ।
कुरङ्ग इषत्ताम्रः स्याद्वरिणात्किञ्चो महान् ॥
अप्यो नीलाङ्गको लोके सरोरु इति कीर्णितः ।
एषतश्चन्द्रविन्दः स्याद्वरिणात् किञ्चिदल्पकः ॥
न्यकुञ्जहृविपाणोऽथ शस्त्रो गवयो महान् ।
राजीवस्तु रोगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ।
यो रोगः प्रहृष्टहीनः स्यात् स सुखीति निगद्यते ।
जङ्गलाः प्रायशः सर्वे पित्तश्लेष्महराः स्मृताः ।
किञ्चिदातकराश्चापि लघवो बलवद्भेदाः ॥
अथ विलेपशयानां गणना गुणाश्च ।
‘गोधाश्वशुभ्रजङ्गलुश्लेष्मवादा विलेपशयाः ।
विलेपशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः ।
दृढा यद्विष्मना धीर्योणा अपि कीर्णिताः ॥
अथ गुहाशयानां गणना गुणाश्च ।
‘सिंहयाग्रका जलतरज्ज्वीपितस्तथा ।
यभुजस्कुमाञ्जरी इत्याद्यास्तु गुहाशयाः ॥
स्थूलपुच्छो रक्तनेत्रो बभ्रुभेदः सनाकुलः ।
गुहाशया वातहरा गुरुणमधुराश्च ते ।
स्निग्धा बल्या हितानि नित्यं ते च गुह्यविका-
रिणाम् ॥’
अथ पर्णस्तगाणां गणना गुणाश्च ।
‘वनैकोऽत्रलमाञ्जरीरुल्लमर्कटिकादयः ।
एते पर्णस्तगाः प्रोक्ताः सुसुतादीमहर्धभिः ॥
स्मृताः पर्णस्तगा वृष्याश्चक्षुष्याः शोषिणी
हिताः ॥
आसार्शःकाशशमनाः स्मृष्टस्त्रपुरीषकाः ॥’
अथ विक्रिराणां गणना गुणाश्च ।
‘वर्सेकालावविक्रिकपिञ्जलकतितिराः ।
कुलिङ्गकुकुटादाश्च विक्रिराः समुदाहृताः ॥
विशोष्य भक्षयन्त्येव यस्मात् तस्माद्वि विक्रिराः ।
कपिञ्जला इति प्राज्ञैः कथिता गर्भरतितिराः ॥
विक्रिरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनः ।
वन्त्रा वृष्याश्च दीपघ्नाः पथ्यास्ते लघवः
स्मृताः ॥’
अथ प्रतुदानां गणना गुणाश्च ।
‘कालकण्ठकहारीतकपोतशशपञ्चकाः ।
सारिका खड्गरीटश्च पिकायाः प्रतुदाः स्मृताः ॥
प्रतुदा मन्थयन्त्येते तुर्केन प्रतुदास्ततः ।

मांसं

कपोतो धवलः पाण्डुः शतपत्रो दृष्टकुकुः ।
प्रतुदा मधुराः पित्तकफघ्नास्तु वरा हिमाः ।
लघवो बहुवर्चस्काः किञ्चिद्व्यातकराः स्मृताः ॥
अथ प्रसह्यानां गणना गुणाश्च ।
'काको गृध्र उल्लूकश्च चित्तश्च शशघातकः ।
चाधो भाषश्च कुरुर इत्याद्याः प्रसह्याः स्मृताः ।
प्रसह्याः कीर्तिता एते प्रसह्याच्छ्रेय भक्षणान् ।
प्रसह्याः खलु दीर्घाणिः परमां भक्षयन्ति ये ॥
ते शोषभक्षकीर्त्यादेः शुक्रवीणा भवन्ति हि ॥
शशघातकस्याने शतघातकोऽपि पाठः । याज
इति लोके ॥१॥ अथ ग्रास्यानां गणना गुणाश्च ।
'ह्यागमेष्टयाश्वाद्या ग्रास्याः प्रोक्ता महर्षिभिः ।
ग्रास्या वातहराः सर्वा दीपनाः कफपित्तलाः ।
मधुरा रसपाकाभ्यां दृङ्गणा बलवर्धनाः ॥
अथ क्लीचराणां गणना गुणाश्च ।
'जुलापगण्डवाराहचर्मगोवारणादयः ।
एते क्लीचराः प्रोक्ता यतः क्लीचरन्त्यमी ॥
क्लीचरा मदन्पित्तहरा वृष्या बलावधः ।
मधुराः शीतलाः स्निग्धा मृचलाः श्लेष्मवर्धनाः ॥
अथ ज्ञवानां गणना गुणाश्च ।
'क्षंसारसकात्तान्नवक्रौञ्चसरारिकाः ।
नन्दीमुखी सकादस्या बलाकाद्याः जवाः स्मृताः ।
ज्वर्त्त मलिले धस्मादने तस्मान्न प्रयाः स्मृताः ॥
स्थला कठोरा वृत्ता न यस्याश्चपरिस्थिता ।
गुटिका चक्षुःसङ्गो ज्ञेया नन्दीमुखीति सा ॥
जवाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरो हिमाः ।
वातश्लेष्मपदाक्षिपि बलशुक्रकराः सराः ॥
अथ कोपस्थानां गणना गुणाश्च ।
'शङ्खः शङ्खनखश्चापि शुक्तिशङ्खककैटाः ।
जीवा एवमिधाश्चान्य कोपस्थाः परिकीर्तिताः ॥
कोपस्था मधुराः स्निग्धाः पित्तवातहरा हिमाः ।
दृङ्गणा बहुवर्चस्का वृष्याश्च बलवर्धनाः ॥
अथ पादिनां गणना गुणाश्च ।
'कुस्मीरकुस्मैकक्राश्च गोधामकरशङ्कराः ।
चण्टिकः शिशुमारश्चैत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥
पादिनोऽपि च ये ते तु कोपस्थानां गुणैः समाः ॥
इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

मांसं वातहरं वृष्यं दृङ्गं बलवर्धनम् ।
प्रीणनं गुरु हृद्यश्च मधुरं रसपाकयोः ॥
तस्योत्पत्तिस्थानमष्टविधं यथा,—
'प्रसह्य भक्षयन्त्यथ प्रसह्यास्तेन कीर्तिताः ।
भूशया बिलशायित्वादानूपोऽनुपसंभ्रयात् ॥
जले निद्रासाप्नन्तवा जले चर्याप्नन्तेचराः ।
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जङ्गलचारिणः ॥
विकीर्य विष्करोश्चेव प्रतुदा प्रतुदास्तथा ।
योनिरष्टविधा ह्येषा मांसानां संप्रकीर्तिता ॥
'प्रसह्या भूशयानुपवारिजा वारिचारिणः ।
गुल्फामधुराः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रवर्धनाः ॥
लावाद्यो वेष्करो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ।
लघवः शीतमधुराः सकपाया हिमा वृणाम् ॥
अथ मांसयूगुणाः ।

इदं

मांसं

'रसो मांसस्य चक्षुषो दृङ्गणः प्राणवर्धनः ।
वृष्यो वातविकारघ्नः स्तुथोजःस्वरवर्धनः ।
भग्नविश्लेषस्थीनी क्षतानां व्रणिनी हितः ॥
अथ तैलपक्वमांसगुणाः ।
'मांसं यत्तलसंसिद्धं बीर्योष्णं पित्तलं कटुं ।
अग्निमन्दीपनं रुच्यं दृष्टिदं पुष्टिदुद्गुरुं ॥
घृतपक्वमांसगुणाः ।
'मांसम् घृतसंसिद्धं दृष्टिदं पुष्टिदुद्गुरुं ।
प्रीणनं सर्वघातनां पिशेयाश्चुखशोषिणाम् ॥
परिशुष्कप्रदिग्धमांसयोर्लक्षणं गुणाश्च ।
मांसं बहुघृते भृष्टं सिका भोणास्सुना मूहः ।
जीरकादोः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥
परिशुष्कं स्थिरं स्निग्धं हृष्यं प्रीणनं गुरु ।
पित्तघ्नं बलमेधादिमांसौजःशुक्रवर्धनम् ॥
तदेव घनसक्राणं प्रदिग्धं सन्नित्तान्तकम् ।
प्रदिग्धं बलमांसानिर्वर्जनं वातपित्तजित् ॥
शुष्कापक्वमांसगुणाः ।
'मांसम् शुष्कापीतमज्ञारेण विपाचितम् ।
क्षयं गुरुतरं वृष्यं दीपायोनी सदा हितम् ॥
वैश्वारमांसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
'निरस्थि पिशितं पिष्टं सिद्धं गृहघृतान्त्रितम् ।
कृणामरिचर्मयुक्तं वैश्वार इति स्मृतम् ॥
वैश्वारो गुरुः स्निग्धो बलोपनयवर्धनः ।
द्रव्येण येन येनैह व्यञ्जनं मक्ष्यमांसयोः ।
तस्य तस्य तथोपेतदुग्गुणदोषैर्मिमांसेतुम् ॥
एकत्र सर्वमांसभक्षणदोषो यथा,—
'एकत्र सर्वमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम् ॥
मांसस्य गुरुत्वं यथा,—
'अज्ञादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः ।
पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम् ।
घृतादष्टगुणं तैलं महनाम्न च भक्षणान् ॥
इति राजवल्लभः ॥

वर्जनीयमांसानि यथा,—

'क्रयादपत्तिदाह्यक्षयकर्मसिनि वर्जयेत् ।
मारमेकशफात् संमान् बलाकावकटिष्ठिमान् ॥
कुरुरं जालपादश्च खज्जरीटमृगहिजान् ।
शामान् मानस्यान् रक्तपोदान् जग्मा वै
कामवो नरः ॥

अन्युरं कामवो जग्मा मोपवासस्त्राष्टं वमेत ।
इति गान्धे ६६ अध्यायः ॥

मांसभक्षणो दोषो यथा,—

'लोभान् स्वभक्षणार्थाय और्विर्न हन्ति यो नरः ।
मज्जाकुण्डे वसेत् मोऽपि तद्भोजी लज्जवर्षकम् ॥
तयो भवेत् स शशको मीनश्च सप्रजन्मसु ।
हृणादयश्च कमेभ्यस्ततः शुद्धिं लभेद्भुवम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

अपि च ।

'बलाकं हंसदाहं कलविदं शुक्रं तथा ।
कुरुरश्च चकोरश्च जालपादश्च कोकिलम् ॥
चापश्च खज्जरीटश्च श्येनं गृध्रं तथैव च ।
उल्लूकं चक्रवाकश्च भापं पारावतन्त्वपि ॥
कर्पातं टिटिकश्चैव ग्रामटिष्ठिभवेव च ।

मांसं

सिंहयात्रश्च माज्जरीं स्थानं श्रुकरमेव च ॥
प्रदालं मकंटेचैव गर्हभश्च न भक्षयेत् ।
न भक्षयेत् सर्वमृगान् पक्षिणोऽन्यान् वने-
चरान् ॥
जलेचरान् स्थलेचरान् प्राणिनश्चति धारणा ॥
इति कूर्मपुराणे उपविभाग १६ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
'नाद्यादधिधना मांसं विधिज्ञो नापदि द्विजः ।
जम्बूा ह्यविधिनो मांसं प्रिय तेरदनेवशः ॥
न ताडशं भवत्येवो मृगहन्तृर्नार्थिगः ।
यादृशं भवति प्रिय वृथा मांसानि खादतः ॥
कुत्थादृष्टपशुं साज्जं कुत्थान् पिष्टपशुं तथा ।
न खैव तं वृथा हन्तुं पशुमिच्छन् कथाचन ॥
यावन्ति पशुरोमाणि तावत्तज्ज्वो ह्यमारणम् ।
वृथापशुघ्नः पाप्मोति प्रिय जन्मनि जन्मनि ॥
नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते कश्चित् ।
न च प्राणिनां स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥
समुत्पत्तिश्च मांसस्य वधवर्त्यो न दृष्टिनाम् ।
प्रसमीक्ष्य निर्वर्तन् सर्वमांसस्य भक्षणान् ॥
न भक्षयति यो मांसं विधं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोकेप्रियतो याति आधिभिश्च न प्रीयते ॥
स्वमांसं परमांसं यो वर्जयेत्तमिच्छति ।
अन्यच्चैव पितुं देवान् ततोऽन्यो नास्ति-
प्रायश्चित्त ॥

वर्षे तर्षेऽभ्येधनं यो यजेत शतं समाः ।
मांसानि च न खाददृष्टस्तयोः पुण्यफलं समम् ।
फलमन्नाशनेर्मग्निमन्नाशनाच्च भोजनेः ।
न तत्तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥
मांसभक्षयितामुत्तं यस्य मांसमिहाज्ञाप्यम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
यो यस्य मांसमप्राति स तन्मांसाद उच्यते ।
मनस्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विव-
र्जयेत् ॥

इति मानवे ५ अध्यायः ॥

अन्यच्च । श्रीभागवतपञ्चमस्कन्धगतम् । 'ये त्वि-
वे पुरुषाः पुरुषमेधनं यजन्त । यास्य स्विद-
वृषयन् खादन्ति तांश्च तांश्च न पशवो ह्य-
निहन्ता यममदने यात्यन्तो रजोशरणाः ।
शौनिका इमं मुनिं विना वदायादृक् पिबन्तीति
ब्रह्मपुराणम् ।

'पशोस्तु मायमाणस्य न मांसं ग्राहयेत् कश्चित् ।
पृथमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा ॥
महाभारतम् ।
'रोगात्तर्षिभ्यर्थितो वापि यो मांसं नास्ति-
लोलुपः ।

फलमाप्रोलुपत्रेन मोऽन्यमेव शतस्य च ।
नन्दिपुराणम् ।
'यश्चोपदेशं कुरुते परस्य तु मष्टात्मनः ।
मांसस्य वर्जनं फलं मोऽमांसादफलं लभेत् ॥
भविष्यपुराणम् ।
'आमिगं रक्तशकृश्च यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने
सप्तजन्म भवेत् कुष्ठो दरिद्रश्चोपजायते ॥

मांसं

विष्णुपुराणम् ।
तत्तद्वैद्यैर्मैव अमावास्याय पूर्णिमा ।
पञ्चांग्ये तानि राजेन्द्र । रविसंक्रान्तिरेव च ॥
स्त्रीतेलमांसमभोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
विष्णुभोजनं नाम प्रयाति नरकं यतः ॥
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अथ मांसभक्षणविधिः ।

‘आहुते देवान् पितॄन् प्राञ्च्य स्वादन् मांसं
न दीयमाक् ॥’

वसेत् स नरकं पुरे दिनानि पशुरीमभिः ॥
सस्मिन्नानि द्राक्षादी यो हन्त्यविधिना पशून् ।
मांसं मन्थ्य मन्थ्राय कामान् याति ततो
हरिम् ॥’

इति गार्ग्ये ६६ अध्यायः ॥

अपि च ।

‘गाधो कूर्मः शशाः खड्गो शलाकश्चैति
सत्तमाः ॥’

भक्ष्यान् पञ्चनखान्नित्यं मनुराष्ट्रं प्रजापतिः ॥
मास्यान् मशस्कान् भुञ्जीत मांसं रौरवेव च ।
निदेय देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ॥
मायूरं तैत्तिरीये कपोतश्च कपिलम् ।
वाङ्मनं वक्रं भक्ष्यं नीलहंसं पराजिताः ॥
मकरः सिंहतुण्डश्च तथा पाठोनरोद्धितौ ।
मास्यास्त्वेते समुद्रिष्टा भक्षणाय तपोधनेः ॥
प्रोक्षितं भक्ष्ये देवा मांसं च द्विजकास्यया ।
यथाविधिनियुक्तश्च प्राणानामपि चालये ॥
भक्ष्यमपि मांसानि शेषभोजी न लिप्यते ।
औषधार्थमशक्तौ वा नियोगाद्युक्तकारणान् ॥
आमलितस्तु यः आहुते देव मांसमुत्सृज्यते ।
यावन्ति पशुरीमाणि तावन्ती नरकान् व्रजन् ॥
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥

अपि च ।

‘मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ।
प्रोक्षितं भक्ष्येत्तमं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ॥
यथाविधिनियुक्तस्तु प्राणानामेव चालये ।
प्राणस्यात्मनि सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ॥
स्थावरं जङ्गमश्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ।
चराणामन्तमन्तरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ॥
अहस्ताश्च सहस्रानां शूराणाञ्चैव भोजनः ।
नात्ता दुष्यन्त्यहन्त्यान् प्राणिनोऽहन्त्यपि ॥
प्रात्रेव हृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोत्तार एव च ।
यद्याथ जग्मिर्मांसस्येते देवो विधिः स्मृतः ॥
अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राजसो विधिरुच्यते ।
क्रीत्वा स्त्रियं वाप्यनुपाद्य परोपकृतमेव वा ।
देवान् पितॄन् चैवित्वा स्वादन् मांसं न दुष्यति ॥
नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नास्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशूनां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥
न मांसभक्षणं दीपो न मये न च मेधुने ।
प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥
इति मानवे ५ अध्यायः ॥ * ॥

देवपुराणम् ।

‘अहमां सन्तोष्यैव नवम्यामपरं हृदि ।

मांसपे

मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्निवेद्यमुत्तमम् ।
तेनैव विधिनामन्तु स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ॥
याज्ञवल्क्यः ।
‘प्राणात्यये तथा आहुते प्रोक्षितं द्विजकास्यया ।
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य स्वादन् मांसं न
दीयमाक् ॥’
यमः ।

‘भक्ष्येन प्रोक्षितं मांसं सक्तं ब्राह्मणकास्यया ।
देवं नियुक्तः आहुते वा नियमे च विवर्जयेत् ॥’
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

भाक्तामिदं यथा, -
‘गोपञ्जामांसि च क्षीरं फले जम्बोरमांसि च ।
आमिदं रक्तशाकश्च सर्वेषु दम्भमांसि च ॥’
गोधर्मासामिदं क्षीरमित्यत्र पञ्चांगामांसि
पण्यमिति च पाठः । इति कर्मलोचनः ॥

(अस्थोत्पत्तिर्यथा, —

‘रसादत्तं ततो मांसं मांसान् मेदः प्रजायते ॥’
इति मयूते सूत्रस्याने १४ अध्याये ॥

मांसः, पुं. (मन + सः । दीर्घश्च ।) कालः ।
कौटः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वर्णसङ्करजाति
विशेषः । यथा, मद्राभारते । १३ । ४८ । २२ ।
“चतुरो भागधो सृते करान्मायोपजीविनः ।
मांसं स्वादकरं त्रीदं मौगव्यमिति विवृतम् ॥”)
मांसकारि, स्त्री, (मांसं करोतीति । कृ + क्तिन् ।)
रक्तम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥

मांसच्छेदा, स्त्री, (मांसं इव हृदः पण्यमस्याः ।
तद्वह्निमोतपत्तेरस्थान्स्थालम् ।) मांस-
रोहिणीविशेषः । तत्पण्यायः । मांसो २ मांस-
रोहिणी ३ रसायनी ४ सुलोमा ५ लोमकरिणी
६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसजं, स्त्री, (मांसाज्जायते इति । जन् + ङः ।)
मेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८८ ॥ (मांस-
जाते, वि ॥)

मांसतेजः, [सु] स्त्री, (मांसात् तेजोऽस्य ।)
मेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८८ ॥

मांसदहनः, पुं, (मांसं प्रोह्यात्मकं दहति कृशी-
करोतीति । दह + क्तृन् ।) प्रोहप्रदहनः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

मांसदात्री, [न] पुं, (मांसं दावयति शिथिली-
करोतीति । दा + शिथ् । क्तिन् ।) अन्नवेतसः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्यान्नवेतस-
प्रदं ददृशः ॥)

मांसपणनं, स्त्री, (मांसस्य पणनम् ।) मांसपाकः ।
तस्य रूपान्तरं मांसाकः । इति आकरणात् ॥
मांसपेशी, स्त्री, (मांसस्य पेशी ।) गर्भस्यापयव-
विशेषः । यथा, —

“युद्धदः सप्रराजेण मांसपेशी भवेत्ततः ।
हिसप्राज्ञात् भवेत् पेशी रक्तमांसचिता वृद्धा ॥
बीजस्थेयाङ्कुराः पेश्यः पञ्चविंशतिराजतः ॥”
इति सुखबोधः ॥ * ॥

अथ मांसस्य पेशीराह ।

यथार्थसुश्रूणा युक्तो वायुः श्रोतांसि दारयेत् ।

मांसपे

अनुप्रविश्य पिशितं पेशीर्द्विभजते तथा ॥”
यथार्थं यथाप्रयोजनम् ॥ * ॥ मांसपेशीनां
संख्यामाह ।

“मांसपेश्यः समाख्याता वृक्षा पञ्चशतानि च ।
तामां शतानि चत्वारि शाखास्तु कथितान्यथ ॥
कोष्ठे षडुत्तरा षष्टिः कथिता सुनिपुणैः ।
यीवाया ऊर्ध्वास्तास्तु चतुस्त्रिंशत् प्रकी-
र्त्तिताः ॥”

ताः शाखागताः प्राङ् । एकैकस्यां पादाङ्गुली
तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश १५ पादाङ्गे दश १०
पादोपरिर्क्ष्वसन्निविष्टा दश १० गुल्फतलयो-
र्दश १० गुल्फजानुभ्योः अन्तरे विंशतिः २०
जानुनि पञ्च ५ ऊरौ विंशतिः २० वक्षणे
दश १० एवमेकस्मिन् सक्थिनि शतम् १००
भवन्ति । एतेनतरसकृद्विवाहं च आख्यातौ ॥
अथ कोष्ठगताः प्राङ् । गुदे तिस्रः शेष-
स्याका १ सेवन्त्यामेका १ वृषणयोर्द्वे २ स्किचोः
पञ्च पञ्च ५ । ५ वस्तिमर्द्धनि द्वे २ उदरे पञ्च ५
नाभौ एका १ एष्टोर्द्विसन्निविष्टा उभयतः पञ्च
पञ्च दीर्घाः ५ । ५ पार्श्वयोः षट् ६ वक्षसि
दश १० अक्षकामौ प्रति समन्तात् सप्त ७ ।
अक्षकौ अंसुया इति लोके । अंसौ स्तन्यौ ।
हृदि द्वे २ यकृति द्वे २ भीष्टे द्वे २ उखके
द्वे २ ॥ * ॥ अथ यीवोर्ध्वागा आह । यीवायां
चतस्रः ४ हन्वोरष्टौ ८ कच्छमगौ षष्टिकाया-
मिति यावत् एका १ गणै एका १ तालुनि
द्वे २ जिह्वायामेका १ ओष्ठयोर्द्वे २ नासायां
त्रे ललाटे चतस्रः ४ शिरस्याका १ एवं मांस-
पेश्यः पञ्चशतानि भवन्ति ॥ * ॥

“स्त्रीणामपि मदन्यताः किन्तु विंशतिरुत्तराः ।
गर्भाशये गर्भमार्गं योनौ च स्तनयोरपि ॥”
एताः पञ्चशतानि मांसपेश्यः । अधिकं
विंशतिर्यथा । गर्भाशये तिस्रः ३ गर्भच्छिद्र-
संस्थिताः । शुक्रार्णवप्रवेशिण्या तिस्रः ३ योना-
वभ्यन्तरतो मुखस्थिते प्रवृत्ते द्वे २ योनाविव-
वह्निर्निर्गतसोतःपार्श्वद्वयस्थिते वक्षले योनि-
कर्णिक इति यावत् द्वे २ स्तनयोः पञ्च पञ्च
५ । ५ यौवने तामां वृद्धिर्भवति ।

“पुंसो पेश्यः पुरस्तात् याः प्रोक्ता मेहन-

सुष्कजाः ।

स्त्रीणामात्रं तिष्ठन्तं पलमन्तर्गतं हि ताः ॥”
अस्यायमर्थः । पुंसो मेहनसुष्कयोश्च याश्चिखो
मांसपेश्यः पूर्वमुक्तास्ताः स्त्रीणां मेहनसुष्का-
भावात् फलं गर्भाशयं चावृत्तं तिष्ठन्ति । गय-
दासस्वास । स्त्रीणां मांसपेश्यस्त्रिभिर्हीनानि
पञ्चशतानि । तथा च भोजः ।

“पञ्चपेशीशतान्येव स्त्रीवर्जं विद्धि भूमिप ।
अतश्च तिस्रो हृदयन्ते स्त्रीणां शेषसि सुष्कयोः ॥
अथ मांसपेशीनां कर्माण्याह ।

“शिरास्त्रायुस्त्रिपञ्चाणि सन्ध्यस्तु शरीरिणाम् ।
पेशीभिः सहितान्येव बलवन्ति भवन्ति हि ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मांसवि

(यथा, महाभारते । १ । ११५ । १२ ।
 “ततो जज्ञे मांसपिणी लोहाङ्गीवेव संज्ञता ॥”)
 मांसफला, स्त्री, (मांसमिव फलमस्याः ।) वार्त्ताकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मांसभक्षणः, त्रि, (मांसं भक्षयतीति । भक्ष ।
 “कर्मण्यण्” ॥ १० । ११ । इत्यण् ।) मांसभक्षण-
 कर्त्ता । मांसं भक्षयतीति टात् षष्ठिनि कर्त्तरि
 षण्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (दानवविशेषः । यथा,
 हरिवंशे भविष्यपर्वणि । २३२ । ६ ।
 “मांसपो मांसभक्षश्च वेगवान् केतुमाञ्छुविः ॥”)
 मांसमासा, स्त्री, माघपर्णा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मांसरोहिणी, स्त्री, (मांसं रोपयतीति । रुह +
 णिच् + णिनिः । डीप् । न पुक् ।) सुगन्धिद्रव्यभेदः ।
 तत्पर्यायः । अग्निरुहा २ वृत्ता ३ चर्मकषा ४
 वसा ५ विकषा ६ मांसरोहिणी ७ । अस्या गुणाः ।
 वृष्यत्वम् । सारकत्वम् । दीपयनाश्रित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथाचास्याः पर्यायो
 गुणाश्च ।
 “मांसरोहिण्यतिकृष्टा वृत्ता चर्मकरौ कृष्टा ।
 प्रहारवल्ली विकृष्टा वीरवत्यपि कथ्यते ॥
 स्यान्मांसरोहिणी वृष्टा सरा दीपयनापहा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 मांसलं, स्त्री, (मांसं तद्वत् पुष्टिकरो गुणोऽस्य
 स्यादिति वा । मांस + “सिन्धादिभ्यश्च” ५ ।
 २ । ६७ । इति लच् ।) काशस्य गौडीरीय-
 न्तर्गतस्य ओजोगुणस्याङ्गविशेषः । यथा,—
 “ओजः समामभूयत्वं मांसलं पदङ्गमरम् ॥”
 इति काश्यपचिकित्सा ॥
 मांसलः, त्रि, (अतिशयमांसमस्यस्येति । मांस +
 “सिन्धादिभ्यश्च” ५ । २ । ५७ । इति लच् ।)
 बलवान् । इत्यमरः । ३ । ६ । ४४ । स्तूलः ।
 यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।
 “निस्वाद्य बहुरेखाः स्युर्निर्दंष्ट्राश्चिबुकैः कृष्टैः ।
 मांसलेख धनोपतैरवक्रैरधरेर्नृपाः ॥”
 (मांसयुक्तः । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
 ६८ । २८ ।
 “हृदयं ससुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलञ्च
 वृषतीनाम् ॥”
 अतिबहुलः । यथा, नैषधे । ६ । २७ ।
 “हृदस्य हंसावलिमांसलश्रियो
 बलाकयेव प्रवला विडम्बना ॥”)
 मांसलफला, स्त्री, (मांसलं फलमस्याः ।) वृन्ताकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मांसविक्रयी, [न] त्रि, (मांसविक्रयोऽस्यास्तीति ।
 मांसविक्रयेण जीवति वेति इतिः ।) आमिष-
 विक्रयकर्त्ता । इति जलायुधः ॥ तत्पर्यायः ।
 वैतंसिकः २ कौटिकः ३ मांसिकः ४ । इत्य-
 मरः । २ । १० । १४ ॥ शौनिकः ५ । इति
 जटाधरः ॥ कौटिकः ६ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा मनी । ३ । १५१ ।
 “चिकित्सकान् देवकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
 विपश्चिन् च जीवन्तो वन्याः स्तुर्ह्येककथयोः ॥”)

ईट्पू

मांसिकः

मांससारः, पुं, (मांसस्य सारः ।) भेदः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (मांसिष्वपि सारो बलं यस्य । सवल-
 स्तूलकायः । यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । १०० ।
 “उपचितदेहो विद्वान् धनी सुरुपश्च मांस-
 सारो यः ।
 सङ्घात इति च सुस्निग्धसन्धितासुखभुजो
 ज्ञेयाः ॥”)
 मांसस्नेहः, पुं, (मांसानां स्नेहः ।) भेदः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 मांसहामा, स्त्री, (मांसेन हामः प्रकाशो यस्याः ।)
 चर्म । इति शब्दरत्नावली ॥
 मांसायका, स्त्री, (मांसेन सम्पाद्या अयका ।
 मांसप्रधाना अयका वा ।) गौणचान्द्रमाघ-
 कृष्णायमी । तत्र मांसोपकरणकआहुमाघश्र-
 कम् । यथा । अथायकाआहुम् ।
 “पित्रादानाय मूले स्मरयकास्तिष्ठ श्व च ।
 कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चेन्मी यिभायते ॥
 प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ।
 आद्या पूर्वेः सदा कार्या मानिरत्या भवेत्तथा ॥
 प्राक्तेः कार्या तृतीया स्यादेव दशमगो विधिः ॥”
 मूले प्रधानस्थाने । अमायास्या हि आहुस्य
 प्रधानकालः तद्वदिति यावत् । ऐन्मी सामे
 रिन्द्रदेवताकयागसम्बन्धात् । एवं प्राजापत्या
 वैश्वदेवकी च । मांसैः पशोः । तथा च
 गोभिलः । यद्युवात्पतरमंभारः स्यात् तदा
 पशुनैव कुर्यादिति । यद्युवेति निपातसमुदायो
 यदर्थः । पशुरपि ह्यग एव । ह्यगोऽनादेशे
 पशुरिति गोतमान् । न च तेषां ऊर्ध्वं अयस्यां
 गौरिति गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनु-
 पदिष्टत्वमिति वाच्यम् । तदसम्भवे पशुने-
 त्वेन यः पशुरुपदिष्टस्तस्य विशेषतोऽनुप-
 दिष्टत्वात् । वस्तुतस्तु हरिवंशे खगोऽपि
 विहितः ।
 “इक्ष्वाकुस्तु विकृष्टं वै अयकायामयादिशत् ।
 मांसमानय आहाय नृगं हत्वा महाबलः ॥”
 इत्यादिना नृगमांसबोधनात् ॥ पशुभावे स्थाली-
 पाकेन । यथा, गोभिलः । अपि वा स्थाली-
 पाकं कुर्वीतिति । तद्विधानम् ।
 “स्थालीपाकं पशुस्थाने कृष्यादयद्यानुकल्पिकम् ।
 अपयेत्तं सवत्सायास्तुरगया गोः पयस्यनु ॥”
 इति कृन्दोगपरिशिष्टीयं ग्राह्यम् ॥ अस्त्विति
 ओदनचरोः पश्चात् । अतएव ।
 “पितरः स्मृह्यन्त्यममयकासु मघासु च ।
 तस्माद्व्यात् सदा युक्तो विद्वत्सु जायतेषु च ॥”
 इति शातातपनोक्तम् ॥ तस्मादन्नं प्रधानं
 पूषादिकस्तु उपकरणत्वेन शातानामावश्यकं
 सदेति श्रवणात् । इति आहुतत्वम् ॥
 मांसिकः, पुं, (मांसाय प्रभवति “तस्मै प्रभवति
 सन्तापादिभ्यः” ५ । १ । १०१ । इति । मांस +
 ठप् । मांसेन जीवतीति ठप् वा । मांसं पशय-
 मस्य । “तदस्य पण्यम्” ४ । ४ । ५१ । इति ठक्
 वा । अथवा, मांसं नियुक्तमस्मै दीयते । इति

माकरी

“आवणामासौदनाडितन्” ४ । ४ । ६७ । इति
 टिटन् ।) मांसविक्रयी । इत्यमरः । २ । १० । १४ ॥
 मांसिनी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्यामस्तीति ।
 इतिः । डीप् ।) जटामांसी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 मांसी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्यास्यामिति ।
 मांस + अश्रं आदित्वादच् । गौरादित्वात् डीप् ।)
 जटामांसी । कर्कोली । इति मेदिनी । स, ८ ।
 मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “नलदं नन्दिनी पेगी मांसी कृष्णजटा जटी ॥”)
 मांसिष्टा, स्त्री, (मांसमिष्टं प्रियमस्याः ।) वल्गुला ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 माकन्दः, पुं, (मातोति । मा + क्तिप् । माः परि-
 मितः सुघटितः कन्द इव फलमस्य ।) आम्न-
 वृक्षः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
 “माकन्द ! कन्द काष्ठाधर । धरणि तलं
 गच्छ यच्छन्ति यावद्
 भावं शृङ्गारसारस्तमिह जयदेवस्य विष्व-
 खचांसि ॥”
 तथास्य पर्यायः ।
 “आम्नः प्रोक्तो रसालश्च सहकारोऽतिसौरभः ।
 कामाङ्गो मधूतश्च माकन्दः पिकवल्गवः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 माकन्दी, स्त्री, (माकन्द + डीप् ।) आमलकी ।
 नगरभेदः । इति मेदिनी । दे, ३८ ॥ (यथा,
 महाभारते । ५ । ७० । १५ ।
 “————— पञ्चयामा वृता मया ।
 अधिस्थलं वृकस्थलं माकन्दीं वारणावतम् ।
 अवसानश्च गोविन्द ! कश्चिदेवात्र पञ्चमम् ॥”)
 पीतचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥ माद्राणी
 इति माङ्गनी इति च हिन्दी भाषा । तत्-
 पर्यायः । बहुसूक्ष्मी २ मादनी ३ गन्धमूलिका ४ ।
 अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधु,
 रसम् । दीपनत्वम् । रुच्यत्वम् । अल्पवात-
 कारित्वम् । पथ्यत्वम् । वर्षासु न सिताधिक-
 त्वञ्च । एका विशदमूली च श्यामला च तथा-
 परा । इति राजनिर्घण्टः
 माकरी, स्त्री, (मकरयुक्ता पौर्णमास्यत्रेति ।
 मकर + अण् + डीप् ।) माघशुक्लसप्तमी । अत्र
 स्नानादिविधियथा । भविष्ये ।
 “सूर्यग्रहणतुल्या हि युक्ता माघस्य सप्तमी ।
 अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
 माघे मासि मिते पक्षे सप्तमी कीर्तिभास्करा ।
 दद्यात् स्नानार्थं दानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥
 अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
 गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणतः समाः ॥”
 कीर्तिभास्करा कीर्तिसप्तमीतुल्या सप्तम्या
 भास्करदेवताकत्वात् । सूर्यग्रहणफलं स्नान-
 जम् । सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेतिन्यायात् ।
 तेन बहुशतसूर्यग्रहणकालीनगङ्गास्नानजन्य-
 फलसमफलमत्र ज्ञेयम् ॥ ॥ स्नानपरिपाटी

मात्तिकं

माहृ अथ कल्पलतायां विष्णुः । सप्रवदरपत्राणि
सप्राकपत्राणि च शिरसि निधाय,—
“ॐ यद्यन्मन्त्रकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तन्मे रोकश्च शोकश्च माकरी हन्तु मममी ॥”
इत्युच्चायै ज्ञायादिति शेषः । रोकं द्विदम् ।
तिथिकृतस्य पौर्णमास्यन्तमामाङ्गत्वात् माक-
रीपदं सत्काराकारश्चान्तमामीयतिथिपरम् ।
तिथिकृते च कृणादिं व्रते यज्ञादिमेव च ।
विवाहारादौ च सौरादिं मामं कृते विनिर्दिश-
दिति ब्रह्मपुराणान् मन्वन्तरादित्वेन तथा
युक्तत्वाच्च । यथा, मत्स्यपुराणम् ।
“यस्मान्मन्वन्तरादौ तु रथमापुर्दिवाकराः ।
माघमासस्य सप्तम्या तस्मात् सा रथसप्तमी ॥
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥”
अथ रथ नारमिन्दे रथाख्यायामित्युक्तम् ॥ * ॥
अर्घदानपरिपाटी यथा, —
“अर्कपतेः सवरेदेवा जन्तवमन्दनैः ।
अष्टाङ्गविधनाभार्यं दद्यादादित्युदय ।
अष्टाङ्गमध्यमापूर्य भानोर्हर्षं निवेदयेत् ॥
अर्घ्यमन्त्रस्तु ।
जननी सर्वभूतानां सप्तमी सप्तमिके ।
सप्तयाह्निके देवि नमस्ते रथिमण्डले ॥
प्रणाममन्त्रस्तु ।
सप्तमिप्रवह प्रीत सप्तलीकप्रदीपन ।
सप्तम्याच्च नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय देवसे ॥”
इति तिथ्यादित्यम् ॥ * ॥
तस्यां सूर्यमुद्दिश्य रथयाज्ञाफलं यथा, —
“माघमासस्य सप्तम्यां देवं शास्त्रपरं नराः ।
रथयाज्ञां प्रकुर्वन्ति सर्वदेवदिवर्जिताः ॥
गच्छन्ति तत्पदं शान्तं सूर्यमण्डलमेदकम् ।
रुनन्ते कथितं देवि सास्त्रशापममुद्भवम् ।
पापप्रशमनास्थानं महापातकनाशकम् ॥”
इति वराहपुराणम् ॥

मात्तिकं, इ. मृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
पर-सक-सं-ट ।) इ. माहृति नमध्यपाठ-
नेष्वेष्टमिह इदनुवन्त्यो वेदेष्वारण्यमेदार्थः ।
इति दुर्गादायः ॥

मात्तिकं, स्त्री, (मत्तिकाभिः कृतम् । मत्तिका +
“संज्ञायाम् । ” ४ । ३ । ११७ । इति ठक् ।)
मधु । इत्यमरः । २ । १ । १०७ ॥ नीलवर्ण-
मथममत्तिकाकृततेजवर्णमधु । अस्य गुणाः ।
पौडालवृत्तरत्नम् । रूतत्वम् । श्रेष्ठत्वम् ।
श्वामादिरोगे विधेयः प्रशस्तनरत्वश्च । इति
राजवल्लभः ॥ धातुविशेषः । धातुमाखी इति
हिन्दीभाषा । तद्विधम् । स्वर्णमात्तिकं
रौप्यमात्तिकम् । तत्पण्यायः । मात्तिकम् २
पीतकम् ३ धातुमात्तिकम् ४ तापित्वम् ५
ताप्यकम् ६ ताप्यम् ७ आपीतम् ८ पीत-
मात्तिकम् ९ आपीतम् १० मधुधातुः ११ चोद-
धातुः १२ मात्तिकधातुः १३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कदम्बः १४ चक्रनाम १५ अज-
नामकम् १६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२० ॥

इदं

मागधः

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । अम्ल-
त्वम् । कफभ्रमहृत्तासस्त्वर्क्षान्तिश्वासकामविषा-
पहृत्वश्च ।
“मात्तिकं द्विविधं प्रोक्तं हेमाङ्गं तारमात्तिकम् ।
भित्तवर्णविशेषत्वादसर्वीर्यादिकं पृथक् ॥
तारपादादिकं तारमात्तिकश्च प्रशस्यते ।
देहे हेमाभक्तं शस्तं रोगहृद्दणपुष्टिदम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।
“लेखनी मात्तिको धातुः सुवर्णरजतदुतिः ।
जराजित् पाण्डुरोगघ्नः क्षयकुष्ठञ्चरापहः ॥
मधुरोऽम्लः कटुः पाके किञ्चिदुष्णोऽप्यनोपमः ॥”
इति कस्मिन्नाजवल्लभः ॥

(उपधातुविशेषः । यथा, मुखबोधः ।
“मात्तिकं तुल्यतामे च नीलाञ्जनशिलालकाः ।
रमकश्चेति विज्ञेया एते समोपधातवः ॥”)

मात्तिकजं, स्त्री, (मात्तिकात् ज्ञातम् । ज्ञ +
ङ ।) शिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मात्तिकफलः, पुं, (मात्तिकवत् मधुरं फलमस्य ।)
मधुनालिकेरिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मात्तिकाश्रयं, स्त्री, (मात्तिकानामाश्रयः ।
अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) शिक्थकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मात्तीकं, स्त्री, (मत्तिकाभिः कृतमित्यङ् । निपा-
ताद्दीर्घत्वम् ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥
(धातुविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
७६ । ३ ।)

“मात्तीकधातुमधुपारदलोच्चाकर्ण-
पण्याशिलाजतुविदुःश्रुतानि योऽद्यात् ।
सैकानि विंशतिरहानि जरान्तिगीरपि
सोऽशीतिरपि रमयत्यवर्णां युवेव ॥”

मात्तीकशर्करा, स्त्री, (मात्तीककृता शर्करा
शाकपार्थिवादिवत् समामः ।) सितखण्डः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मागधः, पुं, (मगधस्य तद्वंशस्यापत्यम् । “हाज-
मगधकलिङ्गश्चरममादण् । ” ४ । १ । १७० ।
इति । अण् ।) पाणिखनकः । इति महा-
भारतम् ॥ वंशक्रमेण मगधत्वेदिराजायस्तुति-
कारी । तत्पण्यायः । मधुकः २ वन्द्यो ३ स्तुति-
पाठकः ४ । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ६७ ।

तस्योत्पत्तिर्यथा, —
ततोऽस्य दक्षिणं हस्तं ममन्यस्त तदा द्विजाः ।
मथ्यमाने च तत्राभूत् पृथुर्वेण्यः प्रतापवान् ॥
तस्य वे जातमात्रस्य यज्ञं प्रेतामहे शुभे ।
सुतः सुह्यो समुत्पन्नः सौख्येऽहनि महाभते ॥
तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राञ्चोऽथ मागधः ।
प्रोक्तौ तदा मुनिवरेस्तावभौ सुतमागधौ ॥
सत्यतामेव श्रुतः पृथुर्वेण्यः प्रतापवान् ॥
सुधामिति सुतिरभिपूतिः अभिययते कण्ठान्ते
सोमोऽस्यामिति सुतिः सोमाभिषवभूमिस्त-
स्याम् । सौख्येऽहनि तस्मिन्नेव दिने । इति
विष्णुपुराणे १ अंशे ४१ अध्यायस्तुतीका च ॥

माघः

(यथा, महाभारते । १३ । ४८ । १२ ।

“वन्द्यो तु जायते वैश्यान्मागधो वाक्य-
जीवनः । ”)

वर्णसङ्करजातिविशेषः । (यथा, मानवे ।
१० । ११ ।)

“क्षत्रियादिप्रकृत्यायां सुतो भवति जातिनः ।
वैश्यान्मागधवेदेही राजविप्राङ्गनासुतौ ॥”

स तु क्षत्रियायां वैश्यान्जातः । भाट् इति
ख्यातः । मगधेषु भवो मागधः णः इत्यमर-
भरतौ । २ । १० । २ । जरासन्धराजः ।

तथा, —

“मागधो न च हस्तयो भूयः कर्ता वलीयमम् ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धः ॥

शुक्लजीरकः । मगधदेशोद्भवे त्रि । इति
मेदिनी । मे, ३४ ॥ (यथा, महाभारते ।
६ । ६ । ४६ ।)

“अथाश्च बह्व्यो राजतन्त्रगिर्यास्तथैव च ।
बहिर्गिर्याङ्गमलदा मागधा मालवाण्डाः ॥”

मागधादेही, स्त्री, राधिका । यथा, —

“तासान् मागधादेवी तत्रचासीकरप्रभा ।
वृन्दावनेश्वरी राधा नाम्ना धात्वर्थकारणात् ॥”

इति पादो पातालखण्डे अध्यायश्लोकाह्वयम् ॥
मागधी, स्त्री, (मागधं जाता । मगध + अण्,
ङीष् ।) यथक्ता । पिप्पली । इत्यमरमेदिनी-
करौ । धे, ३४ । २ । ४ । ६६ । (यथास्याः
पर्यायः ।)

“पिप्पली च पलाशौखी वेदेही मागधी-
कणा ।
क्षणोपकुल्या मगधी कोलास्यात्तिक्त तण्डुला ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

चूटिः । गुजराटी एलाचि इति भाषा । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ शर्करा । इति जटाधरः ॥
भाषाविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा च
साहित्यदर्पणे । ६ । १६० ।

“अनोक्ता मागधी भाषा राजान्तपुरचारि-
णाम् ॥”

(तद्देशभवे, त्रि । यथा, महाभारते । ११६५ । ४१ ।)

“अनन्वा खलु मागधीसुपद्येमे अन्तर्ता नाम
तस्यामस्य अज्ञं परीक्षितम् ॥

माघः, पुं, श्रीदत्तकस्तुतिशिशुपालवधमहाकाव्य-
कृता । इति तद्ग्रन्थशेषपुष्पिका ॥ स्वनाम-
ख्यातमहाकाव्यम् । यथा, —

पुष्पयु जासी नगरेषु काष्ठी
नारीषु रम्भा पुरुषेषु विष्णुः ।
नदीषु गङ्गा नृपतौ च रामः
कार्थ्य माघः कविकालिदासः ॥”

इति प्राचीनाः ॥

वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतदशममासः ।
मघायुक्ता पौर्णमासी यच्च मासी सः ॥ तत्-
पण्यायः । तपाः २ । इत्यमरः । ४ । १ । ४१५ ॥

स च त्रिविधः । सत्करस्यारम्भशुक्लप्रति-
पदादिदर्शनी सुस्थपान्त्रः १ । क्षण्यप्रति-

माघः

परादिपौर्णमास्यन्तो गौणचान्द्रः ० । मकरस्थ-
रविकः सौरः ३ । इति मलमासतत्त्वोपलखन-
स्वरसात् ॥ तत्र जातफलम् ।

“विद्याधिनीतः स्वकुलप्रधानः

सदा सदाचारयुतः प्रवीणः ।

योगानुरक्तो विगयेष्वसक्तो

माघेऽथ मासे सचवानिवेशः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

अथ, माघकृत्यम् । पादौ ।

“स्वर्गलोके चिरं वामो येषां मनसि वर्तते ।

यत्र कापि जले तैस्तु स्नातयं नृगभास्करे ॥”

नृगो नृगास्यत्वेन मकरः । तस्यै भास्करे ।

तत्र सङ्कल्पः । अरुणोदयकाले जले मज्जनं

कृत्वा आचम्य उत्तराभिमुखः ॐ तत् सद्ब्रह्म

सर्वं कृष्णकुसुमतिलजलान्वादाय श्रीमदय माघे

मासि अमुकपक्षे अमुकतिथावारस्य मकरस्थ-

रविं यावत् प्रत्यक्षममुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा

स्वर्गलोके चिरकालवासकामो विष्णुप्रीतिकामो

वा प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति संकल्प्य

गङ्गाव्यतिरिक्तजलभावेऽपि स्नानं कर्त्तव्यम् ।

प्रतिदिनसङ्कल्पं तु आरभ्य मकरस्थरविं यावत्

प्रत्यक्षमिति न वक्तव्यं किन्तु मास्यन्तरं मकरस्थ

रवाविव्यधिकं वक्तव्यम् । चान्द्रस्नानवाक्यन्तु

वेशाखज्येष्ठेऽनुसर्ज्यम् । तत्र सङ्कल्पं कृत्वा

यथोक्तविधिना स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय,—

“ॐ दुःखदारिद्र्यानांशाय श्रीविष्णोस्त्रोषणाय च ।

प्रातःस्नानं करोम्यय माघे पापप्रणाशनम् ॥

मकरस्थ रवौ माघे गोविन्दाभ्युत माधव ।

स्नानेनानेन मे देव ! यथोक्तफलदो भव ॥”

इत्युच्चार्य स्नायात् । ततो वासुदेवं हारं कृणुं

श्रीधरं च सारत्ततः ॥

“ॐ दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥”

चान्द्रस्नाने मकराकाशकाले मकरस्थ रवा-

विव्यस्य न पाठः । अममवेताथेत्वात् । तीर्थं तु ।

“माघमासमिमं पुण्यं स्नास्यहं देव माधव ।

तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवन् हर ॥”

इति पठित्वा दुःखदारिद्र्यानांशायैत्यादिकं

पठितव्यम् । गङ्गायान्तु पञ्चपुराणे ।

“दिने दिने सहस्रान्तु सुवर्णानां विशास्पते ! ।

तेन हतं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति माधव ॥”

मानव इति कश्चित् पाठः । एकदा सङ्कल्पं तु

प्रतिदिनसहस्रसुवर्णदानं न्यफलसमफलप्राप्ति-

कामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा माघमासं यावत्

प्रत्यक्षं गङ्गायां प्रातःस्नानमहं करिष्ये । इति

वाक्यं विशेषः । प्रतिदिनसंकल्पं तु सहस्रसुवर्ण-

दानं न्यफलसमफलप्राप्तिकामा विष्णुप्रीति-

कामो वा गङ्गायां प्रातःस्नानमहं करिष्ये इति

यथोक्तविधिना स्नानेति कर्त्तव्यतां विधाय ।

“ॐ माघमासमिमं पुण्यं स्नास्यहं देव माधव ।

तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवन् हर ॥

दुःखदारिद्र्यानांशाय श्रीविष्णोस्त्रोषणाय च ।

इदं

माघः

प्रातःस्नानं करोम्यय माघे पापप्रणाशनम् ॥

मकरस्थ रवौ माघे गोविन्दाभ्युत माधव ।

स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥”

इति पठित्वा स्नायात् । ततः

वासुदेवं हारं कृणुं श्रीधरं च सारत्ततः ॥

“दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।

परिपूर्णं कुरुष्वदं माघस्नानं महाव्रतम् ॥”

इति पठेत् ॥ * ॥

स्कन्दपुराणम् ।

“सम्प्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे शुभे ।

कर्त्तव्यो नियमः कश्चिद्व्रतरूपो नरोऽसमे ॥”

तत्तत्तत्पुण्यकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा इति

वाक्यं विशेषः ॥ * ॥ पौष्याः पौर्णमास्या ऊर्ध्वं

माघपौर्णमासीपर्यन्तं सदिरातुल्यत्वात्फलकं न

भोक्तव्यम् ॥ * ॥ पौष्या ऊर्ध्वं माघकृष्णाष्टम्यां

ह्यागमांसिन आह्वं कर्त्तव्यम् । मांसाभावे

पायसोपकरणेन । तदभावे केवलान्नं वा

आह्वं कर्त्तव्यम् ॥ * ॥ अथ रटन्तीपतुर्दशी ।

“माघे मास्यमिते पक्षे रटन्त्याश्चतुर्दशी ।

तस्यामुदयवेलायां स्नाता नावेत्तते यमम् ॥”

उदयवेलायां अरुणोदयवेलायाम् ।

“अनर्कभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी ।

सत्वारथोमकाले तु तस्यां स्नानं महाफलम् ॥

स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमान् सन्ध्यापेः प्रसूयते ॥”

अत्र तिथिकृत्यत्वाद्गौणचान्द्रादरः । तत्रोभय-

दिने अरुणोदयसत्वारकाले मुहूर्तान्तरचतुर्दशी-

लाभे पूर्वदिने स्नानं यमतर्पणं च । एकदिने-

मात्रे तन्नाभे तद्विधे । माघस्नानकालाभ्यन्तरे

तादृशचतुर्दशीलाभे माघप्रातःस्नायिना तन्नेना

हयं कार्यम् । तत्र ॐ तत् सद्ब्रह्म माघे माभि

कृणुं पक्षे रटन्त्यां चतुर्दश्यां तिथौ अरुणोदय-

वेलायां अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा यमा-

दर्शनकामो गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये इति

सङ्कल्प्य यथाविधि स्नानं प्रागुक्तं चतुर्दशयम-

तर्पणं च कर्त्तव्यम् ॥

अथ श्रीपञ्चमी ।

‘तत्रोभयदिने पूर्वार्द्धे पञ्चमीलाभे पूर्वदिने

लक्ष्मीसरस्वत्योः पूजनं युज्यात् । एकदिनप्राप्ते

तद्विधे । एवं षट्त्विंशं शुक्लपञ्चमीव्रतेऽपि ।

ततश्च ॐ तत् सद्ब्रह्म ॐ सद्ब्रह्मादि लक्ष्मी-

प्रीतिकामो लक्ष्मीपूजनमहं करिष्ये इति

सङ्कल्प्य शालग्रामे जले वा पूजयेत् । ॐ

पाशजमालिकाम्बीजशृङ्गभिर्यास्यमौस्ययोः ।

पञ्चासनमशां ध्यायेच्च अथ्यं त्रैलोक्यमात्मनम् ॥

गौरवर्णां सुरपाच्च सर्वालङ्कारभूषणाम् ॥

शौक्लपद्मशयकरां वरदां दलितेन तत् ॥

इत्यनेन आत्मा एतत् पादौ ॐ लक्ष्मी नमः ।

इत्यादिना नैवेद्यान्तेन पूजयेत् ।

ॐ नमस्ते सचदेवानां वरदामि हरिप्रिये ।

या गतिरुत्तमपमानां सा मे भयान्वदर्धनात् ॥

इत्यनेन पुण्याङ्गालत्रयेण प्रणमेत् ॥ * ॥ ॐ तत्

सद्ब्रह्म ॐ सद्ब्रह्मादि सरस्वतीप्रीतिकामः

माघः

सरस्वतीपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य शाल-
ग्रामे घटादिमयजले वा पूजयेत् ।

“ॐ तरुणशकलमिन्दोर्विभ्रती शुभकान्तिः

कृत्तभरनमिताङ्गी सत्रिषणा सितार्जु ।

निजकरकमलोदलैरवनीपुस्तकश्रीः

सकलविभवमिन्द्रे पातु वागदेवता नः ॥”

इति ध्यात्वावास्तु एतत् पादौ ॐ सरस्वत्यै नमः ।

इत्यादिना नैवेद्यान्तेन पूजयेत् । ततः

“ॐ भद्रकाली नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।

वेदवेदाङ्गवेदान्तविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा ॥”

इति ब्रह्मपुराणीयेन पुण्याङ्गलिना त्रिः पूजयेत् ।

मत्स्यसंस्ते । सरस्वतीं संपूज्य ।

“ॐ यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपिता-

महः ।

त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥

वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि ब्रह्मगीतादिकश्च यत् ।

न विधीनं त्वया देवि । तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥

लक्ष्मीर्मधा धरा पृथ्वीर्गौरी तुष्टः प्रभा धृतिः ।

एताभिः पाद्वि तन्मभिरष्टाभिर्मा सरस्वति ! ॥”

इति मत्स्यपुराणीयेः प्रार्थ्य प्रणमेत् ॥ * ॥

“ब्रह्मगीतश्च ह्रीणश्च सरस्वत्यै न दापयेत् ।

आचारान् पुस्तकश्च पूजयेत् । ॐ मस्याधाराय

नमः । इति मस्याधारं पूजयेत् । ॐ लेखन्यै

नमः । इति लेखनीं पूजयेत् ॥ * ॥

अथ माघसप्तमी ।

तत्रोभयदिने अरुणोदयकाले सप्तमीलाभे पूर्व-

दिने एकदिने तन्नाभे तद्विधे । अरुणोदयकाले

सामान्यजले ॐ अद्भुत्यादि सृष्ट्यग्रहणकालीन-

गङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकाम आचारा-

रीयसम्यक्कामो मरुणोदयवेलायां स्नानमहं

करिष्ये । इति सङ्कल्प्य यथाविधि स्नानेति

कर्त्तव्यतां विधाय सप्तधरपञ्चाणि सप्तार्क-

पञ्चाणि च शिरसि निधाय ।

“ॐ यद्वज्रकृतं पापं मया सप्तसु जन्म ।

तन्म रोकश्च शोकश्च माकरी हन्तु सप्तमी ॥”

इत्युच्चार्य स्नायात् । ततो यथाकालं सप्त-

वदरीफलाक्षपत्रशालितिलतृज्वास्तचन्दनयुक्त-

जलमादाय श्रीमद्देव्यादि आचारारीयसम्यक्-

कामः आसृग्याथायामहं दद । इति सङ्कल्प्य

“ॐ नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे

जगत्सवित्रे शुक्लये सवित्रे कर्मदायिने ॥”

इत्यनन्तरम् ।

“ॐ जननी सत्सृजानां सप्तमी सप्तसंप्रिये ।

सप्तयादितिकं देवि । नमस्ते रविमण्डले ॥”

इति पाठित्वा इदमर्थं श्रीसृग्याय नम इत्यर्थं

इत्यादि ।

“ॐ सप्तसप्तवह प्रीत सप्तशोकप्रदीपन ।

सप्तम्यां हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥

इत्यनेन प्रणमेत् । श्रद्दणापि स्नाने तूर्णीं विधा-

नात् स्नानमन्त्रं विना अर्थ्यप्रणाममन्त्राः पाद्याः

पौराणिकत्वात् । गङ्गायान्तु बहुशतसंख्येयहण

कालीनगङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो

माघः

गङ्गायां स्नानमहं करिष्ये इति वाक्ये विशेषः ।
अत्रार्थादानमहं एतत् स्नानादेव माघप्रातः-
स्नानं तत्त्वमेव सिध्यति ॥ * ॥

अथ विधानसप्तमीव्रतम् ।

प्रथमतो ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य ॐ सूर्यः सोम
इत्यादि पठित्वा ताम्रादिपात्रे कुशतिलजला-
न्यादाय ॐ तत् सद्गुरुवाच्य ओमद्य माघे
भासि शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिथावारभ्य प्रति-
मासीयशुक्लसप्तम्यां पौर्णमासीं यावत् आरो-
ग्यसम्पत्कामोऽभीष्टतत्तत्फलकामो वा अर्का-
द्यादीन्तरभोजनविच्छित्तिविधानेन सप्तमीव्रत-
महं करिष्ये इति सकृत्पत्रं संयमपारणसहितं
तत्तन्मासि तत्तन्प्रियमं कुर्यात् । तत्र माघे
अर्काग्रमात्रं भुञ्जीत । फाल्गुने अन्तराक्ष-
गृहीतं कपिलाविड् यवमात्रप्रमाणं तदभावे
अन्यगोमयमपीति । चैत्रे मरीचमेकम् ।
वैशाखे किञ्चिज्जलम् । ज्येष्ठे अपक्वकदली-
फलमध्यकणामात्रम् । आषाढे स्वच्छायद्विगुण-
समये यवप्रमाणं कुशमूलम् । श्रावणे नक्तं
काले अल्पहविष्यौदनम् । भाद्रे शुद्धोपवासः ।
आश्विने पञ्चमाहुष्यमे मयराष्ट्रप्रमाणं हवि-
ष्यान्नम् । कार्तिके अर्धप्रत्यतिमात्रं कपिला-
क्षीरं तदभावे क्षीरान्तरम् । मार्गशीर्षे प्राड्-
मुखो वायुश्च नम् । पौषे स्वल्पं घृतम् । तदन-
न्तरम् ।

“ब्राह्मणान् भक्षयेत् भक्त्या गुडक्षीरनिरामिषैः ।
विप्राय दक्षिणा देया विभवस्यानुरूपतः ॥
अष्टम्यां पारणं कुर्यात् कद्रुस्तरुहितेन च ।
सप्तमाशतिलाक्षीनि घृतस्यैव विवर्जयेत् ॥
एकसिद्धं भक्ष्यमुक्तमर्कतत्तानुसारतः ॥”
चान्द्रमासविशेषोत्प्रेषवत् अनन्तादिब्रतवत्-
मलमासतरे तत् कर्तव्यम् ॥ * ॥

अथारोग्यसप्तमी ।

तत्र पूर्वेष्व सप्तम्यान्तिथावारभ्य ऐहिकारोग्य
धनप्राप्त्यपारलौकिकशुभस्थानप्राप्तिकामः संव-
त्सरं यावत् आरोग्यसप्तमीव्रतमहं करिष्ये
इति सकृत्पत्रं प्रतिमासशुक्लसप्तम्यां शालग्रामे
घटादिस्थजले वा पूजयेत् । रक्ताम्बुजामन-
मिति ध्यात्वा एतत् पादं ॐ सूर्याय नमः
इत्यादिभिः संपूज्य ।

“आदित्य भास्कर रवे भानो सूर्य दिवाकर ।
प्रभाकर नमस्तेऽस्तु रोगादस्मान् प्रमोचय ॥”
इति त्रिःपूजयेत् । एवं संवत्सरे पूर्णं दक्षिणां
दद्यात् । ब्राह्मणांश्च भोजयेत् । विशेषमासानु-
द्देशादमावास्याव्रतवत् मलमासेऽपि कर्तव्यम् ॥

अथ भीष्माष्टमी ।

अष्टम्यां ब्राह्मणः पितृतर्पणं कृत्वा
“ॐ वैद्यापद्मगोत्राय साकृत्प्रवराय नमः ।
अपुत्राय हृदास्थितत् सलिलं भीष्मवर्त्मणे ॥”
इति पितृवत् भीष्मं तर्पयेत् ॥ ततः कृता-
ञ्जलिः ।

“भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी नितेश्वरः ।

माघव

आभिरद्भिरवाप्तोत्तु पुत्रपौत्रोत्पत्तिं क्रियाम् ॥”
इत्यनेन प्रार्थयेत् । क्षत्रियादिभिः पितृतर्पणात्
पूर्वम् एतत् कर्तव्यम् ॥ * ॥ भैरवमेकादश्या-
नुपौष्य द्वादश्यां तिलोद्भूतमावश्यकं कर्त-
व्यम् । स्नानतर्पणमहादानभोजनादि यथा-
लाभं कुर्यात् ॥ * ॥ माघपौर्णमास्यां युगाद्या-
त्वेन पार्वणविधिना आहुं कर्तव्यम् । अनन्त-
फलकामनया स्नानदानश्च कर्तव्यम् ।
तस्यां दानप्रमाणानु तिथितत्त्वैरनुसन्धेयम् ॥

इति कृत्यतत्त्वम् ॥ * ॥ * ॥

अथ माघस्नानफलम् ।

“व्रतदानैस्तपोभिश्च न तथा प्रीयते हरिः ।
माघमन्त्रनमात्रेण यथा प्रीयति केशवः ॥
न समं विद्यते किञ्चित् तेनः सौर्यं तेजसा ।
तद्वत् स्नानेन माघस्य न समाः क्रतुजाः ॥

क्रियाः ॥

प्रीत्येवासुदेवस्य सर्वपापादिसुत्तये ।
माघस्नानं प्रकुर्वीत स्वर्गलाभाय मानवः ॥
किं रक्षितेन देहेन सुपुटेन बलीयसा ।
अधुवेणाशु ह्येन माघस्नानं विना भवेत् ॥
मकरस्य रवौ यो हि न स्नात्यनुदिते रवौ ।
कथं पापैः प्रसूयते कथं स त्रिदिवं व्रजेत् ॥
ब्रह्महा हेमहारी च सुरापो गुरुतल्पगः ।
माघस्नानं विपापः स्यात्तत्सर्वं च पञ्चमः ॥
उपपातकानि सर्वानि पातकानि महात्मनः च ।
भस्मीभयन्ति सर्वानि माघस्नायिनि मानवे ॥
पावका इव दीपन्ति माघस्नाता नरोत्तमाः ।
वितृक्ताः सर्वपापेभ्यो मेघेभ्य इव चन्द्रमाः ॥
आर्द्रं शुक्लं लघु स्थूलं वाङ्मनः कर्मभिः कृतम् ।
माघस्नानं दहेत् सर्वं पावकः समिधो यथा ॥
प्रामादिकश्च यत् पापं ज्ञानाज्ञानजनकं यत् ।
स्नानमात्रेण तत्र प्रयेत् मकरस्य दिवाकरे ॥
निष्पापास्त्रिदिवं यान्ति पापिष्ठा यान्ति शुद्ध-
ताम् ।

सत्तेजोऽत्र न कर्मस्यो माघस्नाने नराधिप ! ॥
सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृप ! ।
सर्वेषां स्वर्गदो माघः सर्वेषां पापनाशनः ॥
एतदेव परो मन्त्रो ह्येतदेव परं तपः ।
प्रायश्चित्तं परस्यैव माघस्नानमनुत्तमम् ॥
जलां जलान्तराभ्यामात् माघस्नानमतिभवेत् ।
अध्यात्मज्ञानकौशल्यां जलान्तराभ्यासादयथा नृप ! ॥
संसारकर्ममालेपप्रक्षालनविशारदम् ।
पावनं पावनानाञ्च माघस्नानं परन्तप ! ॥
स्नाता माघे च ये राजन् । सर्वकामफलप्रदे ।
ते तांश्च भुञ्जते लोकांश्चन्द्रसूर्ययद्योपमान् ॥”

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे ४ अध्यायः ॥

माघवती, स्त्री, (मघवान् देवताऽस्याः यद्वा
मघवत इयमिति । मघवत् + अण् । “मघवा
बहुलम् ।” ६ । ४ । १२८ । इति चादेशः ।
डीप् ।) पूर्वदिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माघवनं, स्त्री, इन्द्रसम्बन्धि वस्तु । मघवत इद-
मित्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सुश्रुत-
बोध-

माघोनी

याकरणम् ॥ (मघवत् + अण् । “मघवा बहु-
लम् ।” ६ । ४ । १२८ । इति विकल्पाग्र-
चादेशः । त्रि, यथा, माघी । ६ । २५ ।

“वसुधात्मनिःस्यतमिवाह्वयतेः

पटलं फणामणिसहस्ररत्नाम् ।

स्फुरद्भुजालमघ प्रीतरत्नः

ककुभं समस्फुरत माघवतीम् ॥”)

माघी, स्त्री, (मघवा युक्तः कालः अस्यां इति ।
मघा + “मघवेण युक्तः कालः ।” ४ । २ । ३ ।
इत्यण् डीप् ।) मघायुक्ता पौर्णमासी । यथा,
“पुण्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ।
नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ॥”
इत्यमरः । १ । ४ । १३ ॥ माघी पूर्णिमा ।
यथा, अयोध्याकाण्डे भरतप्रपथे ।

“आषाढी कार्तिकी माघी तिथयः पुण्य-

सम्भवाः ।

अप्रदानवतो यान्तु यस्यार्घ्योऽनुमती गतः ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नरो-

त्तम ! ।

प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा चयोदशी ॥

एतांस्तु आह्वकालान् वै नित्यानाह प्रजा-
पतिः ॥”

सा च कलियुगाद्या । यथा,—

“अथ भाद्रपदे कृष्णे त्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।

माघे च पौर्णमास्यां वै धोरं कलियुगं

स्युतम् ॥”

अस्यां कर्मणोऽनन्तफलं यथा, मातृस्ये ।

“शतमिन्द्रस्यैव पुण्यं सहस्रान्तु दिनस्ये ।

विपुत्रे शतसाहसमा का मा वैष्णवन्तकम् ॥”

या का मा वैष्णु आषाढीकार्तिकीमाघीवैशा-
खीयु । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ माघी मघा-
योगाभावे सिंहस्यगुरावकालप्रतिप्रसवो यथा,
श्रातातपः ।

“माघीं वदि मघा नास्ति सिंहं गुरुरकार-
णम् ॥”

राजमार्गच्छे दक्षः ।

“गुरो हरिस्ते न विवाहमाहु-

ह्यंतीतगर्गप्रसूता सुनीन्त्राः ।

यदा न माघी मघसंयुता स्यात्-

तदा च कन्योदहनं वदन्ति ॥”

इत्यथ माघी मघायोगाभावेऽपि श्रुतिवैधादि-
मघास्येऽपि गुरौ भवति विवाहस्तु गुरोर्मघा-
परित्यागादेव । इति मलमासतत्त्वम् ॥

माघोनी, स्त्री, (मघवान् देवताऽस्याः । मघो-
न इयमिति वा । इति मघवत् + अण् डीप् ।)

पूर्वदिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रसम्ब-
न्धिनि, त्रि, यथा, ऋग्वेदे । १० । ६६ । २ ।

“मरुद्गण्ये रुजने मल्ल धीमहि

माघोने यज्ञं जनयन्त सूरयः ॥”

“माघोने मघवत इन्द्रस्य सम्बन्धिनि मरुद्गणे ।”
इति तज्जायै सायनः ॥)

माठरः

माथ्यं, स्त्री, (माथे जातमिति । माथ + “तच्
जातः । ४ । १ । २५ । इति यत् ।) कुन्टपुष्पम् ।
इत्यमरः । २ । ४ । ७३ ॥

माङ्गल्यं, त्रि, (मङ्गलाय हितमिति । मङ्गल +
घञ् ।) मङ्गलाय हितम् । यथा, राजमान्छे ।
“माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।
दश मासाः प्रशस्यन्ते चेन्नपौषविवर्णिताः ॥”
इत्युद्वाहृतत्वम् ॥

अपि च । भीमपराक्रमे ।

“अधिमसि दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते
मासि ।

चक्रिणि सुप्ते कन्यास माङ्गल्यं विवाहश्च ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

(मङ्गलस्य भावः । “मङ्गलैरलक्ष्” उणा०
५ । ७० । इत्यस्य वृत्तिः “भावे व्यञ्जि माङ्ग-
ल्यम् ।” इत्युत्प्लवटः ।)

माङ्गल्याह्नी, स्त्री, (माङ्गल्यास्य अह्नी ।) चाय-
माणा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

माचः, पुं, (मा अचतीति । अन्च् + कः ।)
पत्न्याः । इति शब्दरत्नावली ॥

माचलः, पुं, (मा चलति भोगमदत्वाचिरेणैव
स्थानं न सुचतीति । चल + अच् ।) ग्रहः ।
रोगः । (मा चलति स्वच्छन्दं न प्रमरतीति ।
चल + अच् ।) । वन्दी । चौरः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ मेदिनी ग्रहस्थाने ग्राह इति पाठः ॥

माचिका, स्त्री, (मा अचति जतादिकं त्यक्त्वा
न गच्छतीति । अन्च् + कः । ततः कन् ।
टाप् । अत इत्वम् ।) मणिका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ अम्बला । इति राजनिर्घण्टः ॥

माचिरं, य (मा चिरम् ।) शीघ्रम् । यथा,—
“अथाब्रवीत्तदा मत्स्यस्तानृषीन् प्रहसन् शनैः ।
अस्मिन् हिमवतः प्रह्वे नावं वधीत मारिचम् ॥”
इति वनपञ्चनि मात्स्योपाख्यानम् ॥

माचीपत्रं, स्त्री, सुरपणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माजलः, पुं, (मा जलमित्यभिप्रायोऽस्य । वर्षण-
वारिभ्योऽस्य पण्योभोरजङ्गत्वात् तथात्वम् ।)
चासपत्री । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“माजलश्चासकः कुक्षो विहारो बिन्दुरेखकः ।”

माञ्जिष्ठं, स्त्री, (मञ्जिष्ठया रक्तम् । “तेन रक्तं
रागात् ।” ४ । २ । ४ । इत्यण् ।) लोहितवर्णः ।
(यथा, दृष्टवर्णहितायाम् । ३० । १२ ।

“कल्पावधभुक्पिलाविचित्रमाञ्जिष्ठहरितशुव-
लाभाः ।”

तद्वति, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

माटास्त्रकः, पुं, (माटास्त्र आस्त्रः । ततः कन् ।)
वृक्षभेदः । यथा,—

“वल्ग्वह्नी कर्कटीवार्कः सेटुमाटास्त्रकौ समौ ।”
इति भूरिप्रयोगः ॥

माठरः, पुं, सूर्यपार्श्वपरिवर्त्तिविशेषः । यथा,—
“माठरः पिङ्गलो दृष्टश्चण्डांशोः पारि-
पार्श्विकाः ।”

इत्यमरः । १ । ३ । ११ ॥

माणकः

मठति निवसति सूर्यसमीपे माठरः मठ वास-
मर्हयोः नास्तीति चरण मठरस्यापत्यं माठर
इति खामी ॥ पिङ्गलवर्णत्वात् पिङ्गलः । दृष्ट-
कारित्वाद्दृष्टः । इति खामी ॥ परितः पार्श्वं
वर्तन्ते पारिपार्श्विकाः ऽधे कादिति णिकः ।
सूर्यः कारुणिकत्वाद्देवानां वरं दास्यतीति
धिया इन्द्रादयोऽष्टादशनामान्तराण प्रच्छन्ना
अस्य पार्श्वेषु स्थिताः । अत्र प्राधान्यात्तयो
ऽभिहितः । अत्र माठरनामा यमः । पिङ्गल-
नामा वह्निः । दृष्टनामा शक्रः । तथाचागमः ।
“तत्र शक्रो वामपार्श्वे दृष्टास्यो दृष्टनायकः ।
वह्निस्तु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो नामतश्च सः ॥
यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे ख्यातो माठरसंज्ञकः ।”
एवमपरं हरगुहादयः कुल्पापपत्त्यादिसंज्ञकाः
पूर्ववद्दारादिषु स्थिताः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
वासः । इति मेदिनी । रे, २०३ ॥ विप्रः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५१० ॥ शौण्डिकः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

माडः, पुं, वृक्षविशेषः । माडवेनी इति कौकिले
प्रसिद्धः । तत्पण्यायः । माडादमः २ दीर्घः ३
ध्वजवृक्षः ४ वितानकः ५ मयदमः ६ । अस्य
गुणाः । मोहकारित्वम् । अमहरत्वम् । अग्नि-
कारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माडवः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा,—

“लेटस्त्रीवरकन्यायां जनयामास यस्मिन् ।

मासं मसं माडवश्च भङ्गं कौलश्च कन्दरम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादखण्डे १० अध्यायः ॥

पुस्तकान्तरे माडवस्थाने मातर इति पाठः ।
कन्दरस्थाने कलन्दर इति पाठः ॥

माडङ्कः, पुं, (मडङ्कवादनं शिल्पमस्येति ।
“मडङ्ककर्म्मकरादण्यतरस्याम् ।” ४ । ४ । ५६ ।
इति अण् ।) माडङ्किकः । मडङ्गुवादकः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

माट्टिः, स्त्री, (माहतीति । माह + “अन्येभ्यो-
ऽपि ङश्चस्ते ।” उणा० ४ । १०५ । इति क्तिन् ।)
देशभेदः । पञ्चशिरा । इति रत्नकोषः ॥ दन्त-
भेदः । इति कैचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पञ्चभङ्गम् । दैन्यप्रकाशनम् । इति मेदिनी । टि, २ ।
शब्दरत्नावली च ॥ माट्टिर्देव्यं पञ्चशिराणां
सङ्गुप्तान्त्रिते जडं । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६० ॥

माट्टी, स्त्री, (माट्टि + लट्कारादिति ङीष् ।)
दन्तशिरा । इति शब्दरत्नावली ॥

माणकं, स्त्री, (मीयते पूज्यते परिमीयते वेत्त ।
मान मा वा + घञ् । स्वार्थे कन् । निपातनाम्न-
त्वम् ।) कन्दविशेषः । माणकश्च इति भाषा ।

अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । गुरुत्वम् ।
शीथहरत्वम् । कटुत्वम् । इति राजवक्त्रभः ॥

यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ।
“माणकं स्वादु शीतञ्च गुरु चापि प्रकी-
र्तितम् ॥”

माणकः, पुं, (मान् + घञ् । ततः कन् निपातना-
मत्वम् ।) खनामखातवृक्षः । माणकपुगाक्ष

माणिक्यं

इति भाषा । तत्पण्यायः । स्थलपद्मः २ इति
रत्नमाला ॥ माणः ३ दृष्टच्छदः ४ दृष्टपत्रः ५ ।
इति कैचित् ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४७ अः ।
“स्थूलशरणामाणकप्रभृतयः ॥”)

माणवः, पुं, (मनोरपत्यं पुमान् । मनु + अपत्य-
विश्रयायां अण् ।

“अपत्ये कृतसिन्धे मनु रौतसर्गिकः स्मृतः ।
नकारस्य च मृद्वन्त्यस्तेन सिद्धाति माणवः ॥”

४ । १ । १६१ । इत्यत्र काशिका सूत्रवृत्तिः ।)
मनुष्यः । बालकः । इति शब्दरत्नावली ॥

घोडशयलिकहारः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
३२४ । ४ ॥

माणवकः, पुं, (अल्पो मानवः । “अल्पे ।” ५ ।
३ । ८५ । इति कन् ।) बालकः । स च घोडश-
यलपण्यन्तप्रथमवयस्कः ॥ (यथा, श्रीभागवते ।

८ । १६ । ३२ ।
“यत्र ते स्थानमेतन्मयं श्रियं तेनोद्यतः श्रुतम् ।
दास्यत्याच्छिद्य शक्राय मायामाणवको

हरिः ॥”

माणवको बालः स इव ।) हारभेदः । स तु
विंशतियष्टिकः । विंशतरहार इति भाषा ।

इत्यमरभरतौ । २ । ६ । १०६ ॥ (दृष्टवर्णहिता-
मते तु घोडशयलिको हारः । यथा, तज्जैव ।

८२ । ३३ ।
“ह्वात्रिंशता गुच्छो विंशत्या कीर्तितोऽर्द्ध-

गुच्छाश्च ।
घोडशभिर्माणवको द्वादशभिश्चाहंमाणवकः ॥”)

कुपुरुषः । इति मेदिनी । कै, २०६ ॥ वटुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

माणवीर्यं, त्रि, माणवसम्पत्तिः । माणवस्यैदमित्यर्थे
गीतप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (माणवाय हितं ।
“माणवचरक्राभ्यां खञ् ।” ५ । १ । ११ । इति

माणव + खञ् ।)

माणयं, स्त्री, शिशुसमूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४२ ॥

माणवानां समूहो माणयं विकारसंघेति
णाः । माणवो बालः मृद्वन्त्यमध्यः दन्त्यमध्य

इत्येकं । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (माणवानां
समूहः । “प्राक्काणमाणवगाड्वाद यन् ।” ४ ।

२ । ४२ । इति यन् ।)

माणिका, स्त्री, (माणक + टाप् अकारस्येत्वम् ।)
अष्टपलपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥

माणिक्यं, स्त्री, (मणिप्रकारः । मणि + स्त्रालादिभ्यः
प्रकारवचने कन् ।) ५ । ४ । ३ । इति प्रश-
सायां कन् । ततो मणिकमेवेति । मणिक +

“नातुर्वर्णादीनामुपसंख्यानम् ।” ५ । १ । १२४ ।
इति वार्त्तिकयान् व्यञ् ।) रत्नविशेषः ।

माणिक इति भाषा । तत्पण्यायः । शोण-
रत्नम् २ रत्नराट् ३ रविरत्नकम् ४ शङ्करापी ५

रत्नमाणिक्यम् ६ तरुणम् ७ रत्ननामकम् ८
रागयुक् ९ पद्मरागः १० रत्नम् ११ शोणो-

पन्नः १२ सौमन्धिकम् १३ लोहितकम् १४
कुम्भविन्दम् १५ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

माणिक्यं

स्निग्धत्वम् । धातपितृनाशित्वम् । रत्नप्रयोगे प्रधानत्वम् । परं रसायनकारित्वम् । तस्य लक्षणं यथा,—

“स्निग्धं गुरुगान्धुतं दीप्तं स्वच्छं समाङ्गम्
सुरङ्गदम् ॥”

इति जात्यमाणिक्यं कल्याणं धारणात् कुरुते ॥
तस्य दोषो यथा,—

“द्विच्छायमभ्रपिहितं कर्कशं शार्करिलं
भित्तं धृष्टम् ॥
विरूपं रागविमलं लघुमाणिक्यं न धारये-
द्धीमान् ॥”

तस्य चतुर्विधा जातिर्यथा ।
“तद्रक्तं यदि पद्मरागमय तत्पीतातिरक्तं द्विधा ।
जानीयात् कुरुविन्दं यदरुणं स्यादेव सौग-
न्यिकम् ।

तन्नीलं यदि नीलगन्धकमिति ज्ञेयं चतुर्धा बुधैः
माणिक्यं कषणध्वजैरप्यविकलं रागेण जात्यं
जगुः ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

मत्तान्तरे तस्य दोषा यथा,—

“माणिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषाः सुनीचरेः
द्विच्छायश्च द्विरूपश्च सम्भेदः कर्करन्तथा ॥
अशोभनं कोकिलश्च जलं धृष्टाभिधश्च वै ।
गुणाश्चत्वार आख्याताः श्लाघाः योद्धुः
कीर्तिताः ॥”

ह्यायास्तु पूर्वोक्ता एव तास्तु पद्मरागग्रन्थे
दृष्टयाः ।

“ह्यायादितयसम्भवाद्द्विच्छायं बन्धुनाश्रयम् ।
द्विरूपं द्विपदं तेन माणिक्येन पराभवः ॥
सम्भेदो भिन्नमित्युक्तं शस्त्रघातविधायकम् ।
कर्करं कर्करायुक्तं पशुबन्धुविनाशकम् ॥
दुग्धेनैव समाक्षिप्तमधनोपुटसुस्थितम् ।
अशोभनं समुद्दिष्टं माणिक्यं बहुदुःखजनम् ॥
मधुविन्दुसमच्छाद्यं कोकिलं परिकीर्तितम् ।
आयुर्लक्ष्मीयशो हन्ति सदोषं तत्त धारयेत् ॥
रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवादकम् ।
धृष्टं धूमसमाकारं वेद्यं भयमावहेत् ॥”

तथा ।
“श्रीभाद्वितयवन्तो ये मणयः सत्कारकाः ।
उभयव पदं येषां तेन च स्यात् पराभवः ॥
भिन्नेन गुडे मृत्युः स्यात् कर्करन्ध्रनाशकम् ।
दुग्धेनैव समाक्षिप्तः पुटके यस्तु सम्भवेत् ॥
दुःखजनं स समाख्यातो न नृपे रत्नगीयकः ।
मधुविन्दुसमा शोभा कोकिलानां प्रकीर्तिता ।
तथाच बहुमंदाः स्युर्न ते धाव्याः कदाचन ॥”

न्यथ गुणाः ।
“गुरुत्वं स्निग्धता चैव वैमल्यमतिरक्तता ।
तथा च ।

“वर्णाधिकं गुरुत्वञ्च स्निग्धता च तथाच्छता ।
अर्धेष्टता मद्यता च मणोनां गुणसंग्रहः ॥”

फलम् ।
“ये कर्कराश्चिदमयोऽपदिग्धाः

६८० माणिक्यं

प्रभाविमुक्ताः परया विवर्णाः ।
न ते प्रशस्ता मणयो भवन्ति
समासतो जातिगुणैः समस्तैः ॥
दोषोपपत्त्यं मणिमप्रबोधाद्
विभर्ति यः कश्चन कश्चिदेकम् ।
तं बन्धुदुःखामयबन्धुवित्त-
नाशादयो दोषगणा भजन्ते ॥
सपत्नमध्योऽपि कृताधिवासं
प्रमादयत्तावपि वर्णमागम् ।
न पद्मरागस्य महागुणस्य
भर्तारमापन् समुपेति काचित् ॥
दोषोपसर्गप्रभवश्च ये ते
नोपद्रवास्तं समभिदवन्ति ।
गुणैः समुच्छैः सकलैरुपेतं
यः पद्मरागं प्रयतो विभर्ति ॥
बालार्ककरसंस्पर्शान् यः शिखां लोहितान्
वमेत् ।

रत्नयेदाश्रमं वापि स महागुण उच्यते ॥
दुग्धे श्रतगुणे क्षिप्तो रत्नयेदयः समन्ततः ।
यमेच्छिखां लोहितान् वा पद्मरागः स उत्तमः ॥
अन्धकारे महाघोरं यो न्यस्तः सन् महामणिः ।
प्रकाशयति सूर्याभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः ॥
पद्मकोधे तु या न्यस्तो विकारायति तत्त्वयात् ।
पद्मरागवरो ह्येध देवानामपि दुर्लभः ॥
सर्वैरिष्टप्रशमनाः सर्वसम्पत्तिदायकाः ।
चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् ॥
यो मणिर्दृश्यते दूरात्तुल्यदम्भसमच्छयिः ।
वशकान्तिः स विज्ञेयः सर्वसम्पत्तिदायकः ॥
पञ्चसप्तधविंशतिरागः
सम्भूतोऽपि सकलः खलु वस्त्रे ।
वर्णयेद्वमति वा करजालं
उत्तरोत्तरमहागुणिनस्तु ॥
नीलीरसं दुग्धरसं जलं वा
ये रत्नयन्ति द्विशतप्रमाणम् ।
ते ते यथापूर्वमतिप्रशस्ताः
सौभाग्यसम्पत्तिविधानदायकाः ॥

गुञ्जाफलप्रमाणस्तु दशसप्तविंशतिगुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुल्यति यथापूर्वं महागुणः ॥
क्रोष्टुकोलफलकारो ह्यादशाष्टाव्यगुञ्जकान् ।
पद्मरागस्तुल्यति यथापूर्वं महागुणः ॥
यदरोफलतुल्यो यः खरदिवसुमासकः ।
तथा धात्रीफलत्रिंशत्विंशतिहाष्टमासकः ॥
तथा च फलतुल्यो यो वज्रपत्तकमासकः ।
ताम्रफलमानो यश्चतुस्त्रिंशत्कोलकः ।
विम्बीफलसमाकारो वसुधङ्कदशतोलकः ॥
अतः परं प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते ।
यदि लभ्येत पुण्येन तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
केचिन्धारतराः सन्ति जात्यानां प्रतिरूपकाः ।
विजातयः प्रयत्नेन सिद्धास्ता मल्लमादरेत् ॥
काङ्कलकाः सिंहलदेशीयमुक्तमालीयाः ।
श्रीपर्णिकाश्च सदृशा विजातयः पद्मरागाणाम् ॥
तुपोपसङ्गाहनाभिधानं

माणिक्यं

मणिः स्वभावाद्पि तुमुस्त्यः ।
काष्ठात्तथा सिंहलदेशजातं
सुक्ताभिधानं नभसः स्वभावात् ।
श्रीपर्णकं हीमिनिराजितत्वा-
दिजातिलिङ्गाग्रयमद एवः ॥ * ॥
तथा च ।

“स्नेहप्रदेहो मृदुता लघुत्वं
विजातिलिङ्गं खलु सार्वजन्यम् ।
यः श्यामिकां पुष्यति पद्मरागो
यो वा तुषाणामिव चूर्णमध्यः ॥
स्नेहप्रदिग्धो न च यो विभाति
यो वा प्रमृज्यः प्रजहाति दीप्तिम् ।
आक्रान्तमूर्द्धा च तथाङ्गुलिभ्यां
यः कालिकां पार्श्वगतीं विभर्ति ॥
संप्राप्य तत्त्वोऽपि कथं स्ववृत्तं
विभर्ति यः सर्वगुणानतीव ।
तुल्यप्रमाणस्य च तुल्यजाते-
र्यो वा गुरुत्वेन भवेत्तुल्यः ।
प्राप्यापि नानाकरदेशजातं
श्लावा बुधो जातिगुणेन लजेत् ॥

अप्रमृज्यति सन्देहे शिलायां परिघर्षयेत् ।
छद्वा योऽत्यन्तप्रोभावान् परिमाणं न मुच्यते ॥
स ज्ञेयः शुद्धजातिस्तु श्रेयाश्चाह्ये विजातयः ।
स्वजातकं समुत्वेन विलिखेद्वा परस्परम् ॥
वस्त्रं वा कुरुविन्दं वा विमृश्यान्मोहकेन चेत ।
न शक्यं लेखनं कर्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः ॥
गुणोपपन्नेन सहावबन्धो
मणिस्वजातो विगुणेन जातः ।
सुखं न कुर्यादपि कौस्तुभेन
विद्वान् विजातिं न भयादुद्धतम् ॥
चच्छाल एकोऽपि तथाभिजातान्
समेत्य दूरानपहन्ति यत्रात् ।
तथा मणौ न भूरिगुणोपपन्नान्
शक्नोति विद्रावयितुं विजातः ॥ * ॥
अथ मल्लम् ।

“बालार्कभिमुखं जत्वा दंपते धारयेन्मणिम् ।
तत्र कान्तिविभागेन श्लाघाभागे विनिर्दिशेत् ॥
वयस्य यत्तुल्यसंख्योक्तं
मूल्यं समुन्मापितगौरवस्य ।
तत् पद्मरागस्य गुणान्वितस्य
स्यान्माषकाख्यातुलितस्य मूल्यम् ॥
यत्तुल्यं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्तितम् ।
तावन्मूल्यं तथा शुद्धे कुरुविन्दे विधीयते ॥
सगुणे कुरुविन्दे च यावन्मूल्यं प्रकीर्तितम् ।
तावन्मूल्यं चतुर्थाश्रद्धीनं स्यादे सुगन्धिकं ॥
यावन्मूल्यं समाख्यातं वैश्यवर्णे च स्वरिभिः ।
तावन्मूल्यं चतुर्थाश्रद्धीयते मूढजनानि ॥
पद्मरागः पणं यस्तु धत्ते लातारसप्रभः ।
कार्षापणसहस्राणि त्रिंशन्मूल्यं लभति सः ॥
इन्द्रगोपकसङ्काशः कर्णजयधृतो मणिः ।
दाविंशतिसहस्राणि तस्य मूल्यं विनिर्दिशेत् ॥
एकोनो नूयते यस्तु जवाकुसुमसन्निभः ।

मातङ्गः

कार्वाणसङ्घस्याणि तस्य मूल्यं चतुर्दश ॥
 बालादित्यनुतिनिभः कर्षं यस्तु प्रतुल्याते ।
 कार्वाणशतानान्तु मूल्यं सङ्घः प्रकीर्तितम् ॥
 यस्तु दाडिमपुष्पाभः कर्षार्द्धिर्न तु सस्मितः ।
 कार्वाणशतानान्तु त्रिशतिर्लक्षमादिशेत् ॥
 चत्वारो माषका यस्तु रक्तोत्पलदलप्रभः ।
 मूल्यं तस्य विधातयं हरिभिः शतपञ्चकम् ॥
 द्विमाषको यस्तु गुणैः सत्त्वेरेव समस्मितः ।
 तस्य मूल्यं विधातयं द्विशतं तस्यवेदिभिः ॥
 माषकैकमितो यस्तु पद्मरागो गुणास्मितः ।
 शतैकस्मितं वाचं मूल्यं रत्नविचक्षणैः ॥
 अतो न्यूनप्रमाणास्तु पद्मरागा गुणोत्तराः ।
 स्वर्गद्विगुणमूल्येन मूल्यं तेषां प्रकल्पयेत् ॥
 कार्वाणः समारवातः पुराणद्वयसस्मितः ।
 अग्रे कुसुम्भपाणीयमस्त्रिंशोदकसन्निभाः ॥
 काषाया इति विख्याताः स्फटिकप्रभवाश्च ते ।
 तेषां दीपो गुणो वापि पद्मरागवदादिशेत् ॥
 मूल्यमल्पन्तु विज्ञेयं धारणेऽल्पफलं तथा ।
 ब्रह्मचर्यवैश्यान्त्याश्चतुर्धा ये प्रकीर्तिताः ॥
 चतुर्विधैर्नृपतिभिर्धार्म्याः सम्पत्तिहेतवः ।
 अतोऽन्यथा धृतः कुर्वाद्गोश्रीकभयलयम् ॥
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ४४ ।

“सोऽपि प्राप्स्यद्ददात्तीभ्यानिक्वस्तम्भस्वस्वम् ।
 भौवर्णभित्तिं सङ्कतकृतं सम्पदाभिव ॥”
 कदलीविशेषः । तद्वयथा,—

“माणिक्यमर्त्तान्तचम्पकाद्या

मेदाः कदल्या बह्वोऽपि सन्ति ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

माणिक्या, स्त्री, (माणिक्य + टाप् ।) स्त्री ।
 तत्पण्यायः । सुवली २ गृहगोधिका ३ गृह-
 गोलिका ४ भित्तिका ५ पल्लो ६ कुसुमनस्यः ७
 गृहोलिका ८ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६४ ॥

माणिक्यं, स्त्री, (माणिक्ये गिरौ भवम् । मणि-
 बन्ध + अण् ।) सेन्धवलवणम् । इत्यमरटीकायां
 स्वामी ॥

माणिक्यं, स्त्री, (मणिमयगिरौ भवम् । मणि-
 मय + अण् ।) सिन्धुजलवणम् । इत्यमरः ।
 २।६।४ ॥ (अस्य पण्यायः । [जम् ॥”

“सेन्धवोऽस्त्री शीतशिवं भाणिमयश्च सिन्धु-

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मातङ्गः, पुं, (मातङ्गस्यैवं । मतङ्गस्यापत्यं पुमान् वा ।
 मतङ्ग + अण् ।) स्त्री । इत्यमरः । ३।३। २१ ॥

(यथा, रामायणे । १ । ६ । २३ ।

“विन्ध्यपर्वतजर्मतेः पूर्णा हैमवतैरपि ।

मदास्वितैरतिवलेर्मतङ्गैः पर्वतोपमैः ॥”

अश्वत्थवृक्षः । किरातजातिविशेषः । इति
 तट्टीकायां मधुरेशः ॥ अपत्तः । इति मेदिनी ।

गे, ४७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७३ । २ ।

“सुदूरमन्वगायानं कार्याय कृतसंविदम् ।

सख्या दुर्गपिशाचेन मातङ्गपतिना युतम् ॥”

अर्द्धदुपासकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४।२८१

मातरि

मातङ्गमकरः, पुं, (मातङ्गाकारो मकरः ।) महा-
 मयभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मातङ्गो, स्त्री, (मतङ्गस्य सुनेरपत्यं स्त्री । मातङ्ग ।
 अण् डीप् ।) दशमहाविद्यान्तर्गतनवमविद्या ।
 अथ मातङ्गीमन्त्रः । वामकेश्वरतन्त्रे ।

“अथ यत्ने महादेवीं मातङ्गीं सर्वसिद्धिदाम् ।
 अस्योपासनमात्रेण वाक्सिद्धिं लभते ध्रुवम् ॥
 प्रणवश्च ततो मायां कामबीजश्च कर्षकम् ।
 मातङ्गी देवता चास्त्रं बद्धिजायावधिमग्नः ॥
 ऋषिः स्याद्विष्णुर्नामर्त्तविराट् कृष्टः प्रकी-
 र्तितम् ।

मातङ्गीदेवता देवी सर्वसिद्धिप्रदायिनी ॥

अङ्गन्यासकरन्यासौ कुर्यान्मन्त्री समाहितः ।

षड्दीर्घभाजा बीजेन प्रणवाद्येन कल्पयेत् ॥

यट्कोणाष्टदलं पद्मं लिखेद्यत्नं मनोरमम् ।

तत्र पूजा प्रकर्त्तया जवापुष्पेण मन्त्रयितुम् ॥

अष्टशक्तौ चाष्टदले पूजयेत् सुसमाहितः ।

रतिः प्रीतिर्मानोभवा क्रिया अह्ना च शक्तयः ॥

अनङ्गकुसुमानङ्गमदना मदनालमा ।

इत्यष्टशक्तौः संपूज्य उपहारसमन्वितः ॥

ततो देवीं परी ध्यायेत् साधकः स्थिरमानसः ॥

श्यामाङ्गी शशिप्रखरां त्रिनयनां रत्नसिंहा-
 सनस्थिताम् ।

वेदेवीं हृदयेऽसिखेटकपाशाङ्कुशधरां ॥

रवं ध्यात्वा महादेवीं गन्धपुष्पमनोरमेः ।

नेत्रेभ्यस्तु महादेवे पायसं शर्करान्वितम् ॥

पुरश्चरणकालं तु यट्महर्षं मनुं जपेत् ।

तद्दर्शां हुनेदाय्यैः शर्करामधुभिः सह ॥

ब्रह्मवृक्षोद्भवेः काष्ठैः साधकः शक्तिभिः सह ।

रवं पुरश्चर्यां कृत्वा प्रयोगविधिमाचरेत् ॥

चतुर्थेऽध्यायाने वा कलामध्ये च शान्तिकः ।

मतस्यं मांसं पायसश्च दद्यात्पुष्पं गुग्गुलुम् ॥

रात्रिद्योगेन कर्त्तव्यं सदा पूर्णं साधकः ।

रवं प्रयोगमात्रेण कविता जायते ध्रुवम् ॥

अग्निस्तम्भं जलस्तम्भं वाक्स्तम्भं कारयेत् ध्रुवम् ।

मन्त्री जयति शत्रूंश्च तात्क्ष्णिकं भोगिकूलं यथा ॥

शास्त्रे वादे कवित्वे च ब्रह्मस्तिरिवापरः ।

अतर्नेव विधानेन मातङ्गी सिद्धिदायिनी ॥

ननं तद्गृहमागत्य कुर्वरेर्दायते वसु ।

विना मत्स्येविना मांसैर्नाश्नेयं परदेवताम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

मातरपितरौ, पुं, (माता च पिता च । “मातर-
 पितराभूरीचाम् ॥” ६ । ३। ३२ । इत्यारडा-

देशी मालशब्दस्य निपात्यते ।) वातजनयित्री ।

नित्यदिवचनाम्नी । इत्यमरः । २ । ६ । ३७ ॥

मातरिश्वा, पुं, (मातरि अन्तरीक्षे श्वयति
 वर्तते इति । यद्वा, मातरि जनस्यां श्वयति

वर्तते सप्तसप्तकत्वादिति । श्वि + “श्वन् उच्-
 सिति ।” उणा० १ । १५८ । इति कनिन् ।

नाम्नि सप्तम्या अलुक् । धातोरिकारलोपश्च

निपातितः ।) वायुः । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ।

(यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । ६ ।

माता

“आम्यं दिवो मातरिश्वाजभारामथार्द्व्यं
 परिश्रयेनो अद्नेः ॥”

“मातरिश्वा वायुः ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥

मातर्गन्तरिक्षे चसिति चेष्टते इति । श्वस् +
 कनिन् । अग्निभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ३।२६।२१ ।

“तन्नृनपादुष्यते गर्भं आसुरो

नराशंसो भवति यदिजायते ।

मातरिश्वा यदमिमौत मातरि

वातस्य सर्गो अभवत् सरीमणि ॥”

“यदाभिररणीषु गर्भरूपतया वर्त्तते तदा तन्-
 नपाप्तामको भवति यदान्तरिक्षे विद्योतते तदा
 मातरिश्वा नामको भवति ।” इति तद्वाक्ये
 सायनः ॥

मातलिः, पुं, (मतं लातीति । ला + कः । पृथो-
 दरादित्वात् साधुः । मतलस्यापत्यं पुमानिति
 वा । मतल + “अत् इच् ।” ४।१। ६५ ।
 इतीच् ।) इन्द्रमारुचिः । इत्यमरः । १।१।३८ ॥

(यथा, महाभारते । ५ । ६७ । १२ ।

“मतस्त्रिंशोकराजस्य मातलिर्नाम मारुचिः ।

तस्यैकेन कुले कथा रूपसो लोकविश्रुता ॥”

माता, [ऋ] स्त्री, मायते पूज्यते या सा । भान

ड पूजायां नास्तीति डाट इति भरतः ॥ (यद्वा,

“नृपनेष्टुष्टुहोतपोहोतृभ्रातृभ्रातृमातृपितृ-

दुहितृ ।” उणा० २ । ६६ । इति लच् ।

निपातितश्च । स्वसादित्वाट्वाप् निषेधः ।)

मा इति भाषा । तत्पण्यायः । जनयित्री २

प्रसूः ३ जननी ४ । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥

सवित्री ५ जनिः ६ जनी ७ जनित्री ८

अक्ता ९ अम्बा १० अम्बिका ११ अम्बा-

लिका १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ मातृका १३ ।

इति जटाधरः ॥ * * * योऽष्टशप्रकारा मातरी

यथा,—

“स्तनदात्री गर्भधात्री भक्षदात्री गुरुप्रिया ।

अग्नीष्टदेवपत्नी च पितुः पत्नी च कन्यका ॥

सर्गभजा या भगिनी पुत्रपत्नी प्रियाप्रसूः ।

मातुर्माता पितुर्माता मोदरस्य प्रिया तथा ॥

मातुः पितुश्च भगिनी मातुर्लानी तथैव च ।

जनानां वेदविहिता मातरः ऋगुष्ण स्मृताः ॥”

इति ब्रह्मसंहिते गणपतिखण्डे कार्तिकेय

संवादे १५ अध्यायः ॥ तस्या गौरवं यथा,—

“जनको जन्मदाटत्वात् पालनाच्च पिता स्मृतः ।

गरीयान् जन्मदातुश्च योऽन्नदाता पिता मुने ।

विनाज्ञासम्भरो देहो न नित्यः पितुरुद्भवः ॥

तयोः शतगुणं माता पूज्या मान्या च बन्दिता ।

गर्भधारणपोषाभ्यां सा च ताभ्यां गरीयसी ॥”

इति तत्रैव ४० अध्यायः ॥

अपि च ।

“म गुरुयः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

उपनीय ददद्देवमाचार्यः स प्रकीर्तितः ॥

एकादश उपाध्याया कविग्रन्थकदुष्यते ।

एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥”

इति गार्ग्ये ६४ अध्यायः ॥

माता

नम्यन् ।

“न पितृव्यं च कार्यं यथा मातुः सुतेन हि ।
पिता च पतिस्तस्याप्यो न माता सन्सुतेन हि ।
गर्भधारणपोषाहि ततो माता गरीयसी ॥
दशविप्रादुपाध्यायो गौरवेणानिरिच्यते ।
तभ्यः पिता दशभ्यस्तु माता चैव गरीयसी ।
मातृतोऽप्यो न देवोऽस्ति तस्मात् पूज्या सदा
सुतेः ॥

मातृश्च यद्वितं किञ्चित् कुरुते भक्तिः प्रमान् ।
तद्वत्सं हि विजानोयादेवं धर्मविदो विदुः ॥”

इति वज्रपुराणम् ॥

अपरश्च ।

“गुरुणामपि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्यास्तयः श्रद्धास्तेषां माता संपूजिता ॥
यो भावयति या सुते येन विदोपदिश्यते ।
न्येष्टभ्राता च भर्ता च पश्चेते गुरवः स्मृताः ॥
आत्मनः सर्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः ।
पूजनीया विशेषेण पश्चेते भूमिभक्तता ॥
यावत् पिता च माता च द्वावेतौ निर्विकारिणौ ।
तावत् सर्वं पश्येत् पूज्यः स्यात्तत्परायणः ॥
पिता माता च सुप्रतीता स्यातां प्रत्यगुपेयहि ।
स पुत्रः सकलं धर्मं प्राप्नुयान्न कस्मिन्ना ॥
नास्ति मातृसमं देवं नास्ति पितृसमो गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ॥
तयोर्निर्णयं प्रियं कुर्यात् कस्मिन्ना मनसापि वा ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममन्यं समाश्रयेत् ॥”

इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥

मातृशब्दसम्भाषया मातृतुल्याम् यथा,—
“मातरित्वेन शब्देन याश्च संभाषते नरः ।
सा मातृतुल्या सत्येन धर्मेः साज्ञी मनामपि ॥
तथा सचित्तप्रज्ञां कालसूत्रं प्रयासि सः ।
स च धीरे वसत्येव यावद्द्वे ब्रह्मणो वयः ॥
प्रायश्चित्तं पापिनश्च तस्य नैव श्रुतौ श्रुतम् ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त्त ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

शिवस्य परिवारविशेषः । स च असुरमारणे
ब्रह्मादौर्न स्वदेनिर्गतत्वात् अष्टशक्तिदेवता-
रूपो यथा,—

“ब्राह्मी मातृश्वरी चेन्मो वागह्री वैष्णवी तथा ।
कौमारी चैव चामुण्डा चर्चिकेत्यष्ट मातरः ॥”

सप्तविधोऽपि यथा,—

“ब्राह्मी च वैष्णवी चेन्मो रौद्री वाराहिकी

तथा ।

कौबेरी चैव कौमारी मातरः सप्त कीर्तिताः ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गौण्यादिषोडशमातृकाः । यथा,—

“गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसना स्वधा स्वाहा मातरौ लोकमातरः ॥

शान्तिः पुष्टिर्दत्तिस्तुतिराराधनतया सह ।

आदौ विनायकः पूज्यो अस्मि च कुलदेवता ॥”

इति आङ्गत्वे बह्वचयस्तुपरिशिष्टम् ॥

वैष्णवपूज्या मातृगणा यथा,—

“यत्र पातङ्ग्याः पूज्यास्तत्र स्तोताः प्रपूजयेत् ।

माताम

सदा भागवती योगमासी पद्मान्तरङ्गिका ॥

गङ्गाकलन्दरनयागोपीवृन्दावतीक्षया ।

गायत्रीतुलसीवाणीपृथिवीभाषा वैष्णवीः ॥

श्रीयशोदादेवकृतीदेवकीरोहिणीसुखाः ।

श्रीभीता द्वीपद्री कुली चपरा या महर्षयः ।

रुक्मिण्याद्यास्तथा चाष्ट महर्षीर्याश्च ता
अपि ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥

सप्त मातरौ यथा,—

“आदौ माता गुरोः पत्नी ब्राह्मणी राजपत्निका ।

गावी धात्री तथा पृथ्वी सप्तैता मातरः स्मृताः ॥”

इति कैश्चित् पठितम् ॥

मातृतुल्या यथा ।

“मातृत्वसा मातृतामोऽपि पितृत्वसा ।

अथः पूर्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥”

इति दायभागः ॥

गौः । भूमिः । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥ (निरुक्ते

च ॥ ८३ ॥ “यदूर्ध्वं स्तिष्ठा द्रविणो ह धत्ता द्युद्धा-

नयो मातुरस्या उपम्ये ॥” “मातुः अस्या

पृथिव्याः ॥” इति तट्टीकायां दुर्गाचार्यः ।)

विभूतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ लक्ष्मीः । इति

हेमचन्द्रः । ३३२१ । देवती । इत्यजयपालः ॥

आखुर्गर्गो । इन्द्रवारुणी । महाश्रावणी । जटा-

मांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ परिमाणकर्करि,

त्रि । अस्मिन्तर्ष परिमाणार्थमाध्यायोः कर्त्तरि

लुप्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (निर्माणकर्करि च ।

यथा, ऋग्वेदे । १ । ४१ । ७ ।

“अस्येदं मातुः सवनेषु सद्योमहः ॥”

“मातुः दृष्टिदारेण सकलस्य जगतो निर्मातुः ।”

इति तट्टायां सायनः ॥)

माता, स्त्री, (मातृते पूज्यते इति । मान पूजायां +

तन् तत्पठिपि निपातनात् साधुः ।) जननी । यथा

‘विश्वेश्वरी विश्वमाता चण्डिका प्रणमास्यहम् ।’

इति शिवरहस्ये दुर्गास्तवदर्शनात् आवक्तोऽयं

शब्दः ॥

मातापितरौ, पुं, (माता च पिता च । “आनङ्

ऋतोऽहम् ॥” ६ । ३ । २५ । इत्यानङादेशः ।)

जननीजनकौ । तत्पण्यायः । पितरौ २ मातर-

पितरौ ३ तातजनयित्रौ ४ । इत्यमरभरतौ ।

२ । ६ । ३७ ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा,

मनौ । ३ । १५७ ॥

“अकारणपरित्यक्ता मातापित्रोर्गोस्तथा ॥”)

मातामहः, पुं, (मातुः पिता । “पितृव्यमातुल

मातामहपितामहाः । ४ । २ । ३६ । इति

बामहश्च निपातितश्च ।) मातुः पिता । इत्य-

मरः । २ । ६ । ३३ ॥ दौहित्रस्य मातामह-

साधर्म्यं यथा,—

“आसीदद्रो वृषश्चेन्नो यज्ञश्रीभो दृढव्रतः ।

यज्ञतः समहत्कालादेण एकोऽभवत्ततः ॥

स्तथोः कन्या सुनीया या मातुर्दृष्टीलकारणात् ।

क्रूरा बुद्धिरभूत्तस्य जगतोऽस्यापि प्रीकृते ॥

तपस्विनी कुले जाता ऋषीणाञ्च यशस्विनाम् ।

माताम

सगुणा निर्गुणा वापि यानि मातामहौ तनुम् ॥”

इत्यथिपुराणम् ॥

तत्परणे चिराचाशौचं यथा । मातामहानां

मरणि चिराचं स्यादशौचकम् । इति शुद्धितत्त्वे

कूर्मपुराणम् ॥ * ॥ दृष्टिपथ्यन्ताभावे तस्य

आह्ने दौहित्रस्याधिकारो यथा,—

“मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।

त च तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ।

दृष्टिपथ्यन्ताभावे तस्य धने दौहित्रस्याधि-

कारो यथा । तदभावे दौहित्रः ।

“पौत्रदौहित्रयोर्लोकं विशेषो नास्ति धर्मेतः ।

तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥”

इति मनुवचने पौत्रतुल्याभिधानेन । यथा

पुत्राभावे पौत्रस्तथा दृष्टिपथ्यन्ताभावे दौहित्रः ।

अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः ।

अपुत्रपौत्रे संसारं दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूज्यं हि स्वधाकारं पौत्रदौहित्रकाः समाः ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

मातामहौ, स्त्री, (मातामहस्य पत्नीति । “पुंयो-

गादाख्यायाम् ॥” ४ । १ । ४८ । इति + डीष् ।)

मातामहपत्नी । मातृमाता । आह इति

भाषा । यथा,—

“मातामहौ मातृमाता मातृतुल्या च पूजिता ।

प्रमातामहौति विज्ञाता प्रमातामहकामिनी ।

तद्वत्प्रमातामहौ स्त्रीया तत्पितुः कामिनी तथा ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त्त ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

तत्परणे पञ्चिग्यशौचं यथा,—

“मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वङ्गनासु च ।

अशौचं पञ्चिणीं रात्रिं स्तथा मातामहौ यदि ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

दृष्टिपथ्यन्ताभावे तच्छाह्ने दौहित्रस्याधि-

कारो यथा । तदभावे दौहित्रः । प्रागुक्तब्रह्म-

पुराणे तथादर्शनात् ।

“पौत्रदौहित्रयोर्लोकं न विशेषोऽस्ति धर्मेतः ।

तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥”

इत्यनेन यथा पुत्राभावे पौत्रस्तथा दृष्टिपथ्यन्ताभावे

दौहित्रः । इति प्रागेवोक्तत्वात् ।

“मातुलो भागिनेयस्य स्वस्यो मातुलस्य च ।

श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च ॥

एतेषाञ्चैव भार्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितृस्तथा ।

पिण्डदानसु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः ॥”

इति ब्रह्मशास्त्रतत्त्वचनेन मातामहस्य साक्षा-

दौहित्रेण पिण्डदानश्रुतेः धनाधिकारित्वात् ।

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्या अयौतुकधने

पौत्रपथ्यन्ताभावे दौहित्राधिकारः । यौतुकधने

तु पुत्रपथ्यन्ताभावे दौहित्राधिकारो यथा ।

“दौहित्रोऽपि ह्यनुजनेन सन्नारयति पौत्रवत् ॥”

इति मनुवचने दौहित्रे पौत्रधर्मातिदेशात्

पुत्रेण परिणीतदृष्टितुर्वाधात् बाधकपुत्रेण

बाध्यदृष्टिपुत्रबाधस्य न्याय्यत्वात् । इति दाय

तत्त्वम् । पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी । पुत्रा

मातुला

धत्तारान् प्राकट्टिजकारणैः तदाधिकाया
द्वितुः पुत्रेण बाध्युत्तवाधस्यैव न्यायत्वात् ।
इति दायक्रमसंग्रहः ॥

माताली, स्त्री, (मातुः आली । एषोदरादित्वात्
कृत्कारणोपः । यदा, माताया आली ।) मातुः
मखी । इति शब्दमाला ॥

मातुलः, पुं, (मातुर्भाता । “पितृयमातुलेति ।”
४।२।३६ । इति निपात्यने । तत्र “मातुर्लक्ष्”
इति वार्तिकान् लुक् ।) मातुलः ।
पितृशालकः । इत्यमरः । २ । ६ । ३२ ।
मामा इति भाषा ॥ तन्मरणे भागिनेयस्य
पत्नियशौचम् । यथा, शुद्धित्वम् ।

“मातुले पत्निर्गी रात्रिं शिष्यत्वात्वेयं च ।”
स च मातामहपत्यन्तरहितस्य गतस्य पितृ-
क्रियाधिकारी । यथा, —

“मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च ।”
इति शास्त्रातपीयपाठक्रमात् । इति शुद्धित्वम् ॥

(मातुले स्वाय्यादिना भोज्यते । मातुल + वाङ्-
लकान् लुक् ।) भोज्यमेदः । मदनदमः ।
(मादयतीति । मद + णिच् + वाङ्लकान्
उलच् एषोदराद् इत्यतकारत्वश्च ।) धुस्तरः ।
इति मेदिनी । ले, १०३ ॥ पर्यायो यथा, —

“धत्तर धर्ष धुत्तरा उन्मत्तः कनकाजयः ।
देवता कितवस्तुरी महामोहः शिवप्रियः ।
मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मा विद्यते तुला तुलना यस्य ।) सर्पविशेषः ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । २१६ ॥

मातुलकः, पुं, (मातुल + स्वार्थे कन् ।) धुस्तर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मातुलः । यथा,
पञ्चतन्त्रे । १ । २४१ ॥

“सोऽपि तव मातुलको न समायातः ॥”

मातुलपुत्रकः, पुं, (मातुलस्य धुस्तरस्य पुत्रकः ।)
धुस्तरफलम् । इत्यमरः । २ । ४ । ७८ ॥ (यथास्य
पर्यायः ।

“मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मातुलतनयः । इति मेदिनी । के, २३५ ॥

मातुला, स्त्री, (मातुल + टाप् ।) मातुलस्य
मातुलानी, स्त्री, “इन्द्रवरुणति । ४।२ । ४६।

डौष् आनुक् च ।) मातुलपत्नी । इत्यमर-
भरतौ । २।६।६० । मामी इति भाषा ॥ तन्मरणे
पत्नियशौचम् । यथा, —

“अशुरयोर्भगिन्याश्च मातुलान्याश्च मातुले ।

पित्रोः खसर तद्वच्च पत्निर्गी उपयेति-
शाम् ॥”

इति शुद्धित्वम् ॥

मातुलानी, स्त्री, (मा निधेयं तुलां नयति प्राप्नो-
तीति । नी + णिप् । डौष् ।) कलायः ।

भङ्गा । इति मेदिनी । ने, २०२ ॥ (यथास्या
पर्यायः । भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे
भागे ॥

मातुल

“भङ्गा गङ्गा मातुलाभी माद्रीनि विजया
जया ॥”

शङ्खः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४५ ॥ प्रियङ्गु-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मातुलाहिः, पुं, (मातुल + हि ।) तुल +
सूत्रविभुजादित्वात् कः । मातुलक्षामौ अहिश्च ।)
सर्पविशेषः । मातुला माप इति क्रिययाटो इति
च भाषा । अयं खट्वाकृतिः आथनद्वेष्टः दीर्घ-
लाङ्गलः चतुष्पातः । इति मधुमाधवादयः ॥
तत्पर्यायः । मातुलानः । २ । इत्यमरः । २ । ८३ ॥

मातुली, स्त्री, (मातुलस्य स्त्री । “मातुल + इन्द्र-
वरुणभवेति ।” ४।२।४६ । इति डौष् । “मातु-
लोपाध्याययोराणुम् वा ।” इति वार्तिकोक्तः
पले कानुगभावः ।) मातुलपत्नी । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३० ॥ भङ्गा इति शब्दचन्द्रिका ॥

मातुलङ्गः, पुं, (मा न तुलं गच्छतीति । गम +
ङ् । एषोदरादित्वात् अकारस्योकारः समुच्च ।)
बीजपूरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
सुश्रुते उपरतन्त्रे ३६ अध्याये ।

“केशरं मातुलङ्गस्य मधुमेत्यवसंयतम् ।

शर्करादादिमाभ्यां वा द्राक्षाखञ्जं रथोक्तथा ॥”
(तथास्य पर्यायः ।

“बीजपूरो मातुलङ्गः सुफलः फलपूरकः ।

लुङ्घः पूरकः पूरो बीजपूर्णश्च केशरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

तथास्य गुणाः ।

स्यान्मातुलङ्गः कफघ्नश्चन्ता

हृन्ता क्षमोर्णा जठराभयघ्नः ।

स दीप्यरक्तादिविकारपित्त-

सन्दीपनः शूलविकारहारः ॥

आसकासारविहरं लण्णाग्रं कण्ठशोधनम् ।

दीपनं लघु रुच्यश्च मातुलङ्गमुदाहृतम् ॥

त्वक्त्विक्ता दुर्णराति स्यात् क्षमिवातकफा-
पहा ।

खादु शीता गुरुः स्निग्धा त्वद्भासं वात-
पित्तजित् ॥

मेध्यं शूलानिलच्छर्दिकफारोचकनाशनम् ।

दीपनं लघु संग्राहि गुन्माशान्तिन् केशरम् ॥

हृद्यं वर्णकरं रुच्यं रक्तभासवलप्रदम् ।

शूलानीर्णादिरीगेषु गन्धामौ कफमारुते ॥

अरुचिश्वासकासेषु स्वरसोऽस्योपदिश्यते ।

रसोऽतिमधुरो हृद्यो र्थोऽपित्तानिलापहा ॥

कफजदुर्जरः पाके मातुलङ्गस्य कल्ककः ।

तित्तं पुष्यन्तु बीजश्च गुल्मानुत्थापथापरम् ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥

“त्वक्त्विक्ता कटुका स्निग्धा मातुलङ्गस्य
वातजित् ।

हृद्यं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ॥

लघु तृकसरं आसकासहकामरात्ययान् ।

आस्यशीथानिलश्लेष्मविवक्ष्यद्वारोचकान् ॥

गुल्मोदराशः शूलानिलमन्दापित्तव नाशयेत् ॥”

इति च वामदे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

मातृका

मातुलङ्गकः, पुं, (मातुलङ्ग + संज्ञायौ स्वार्थे वा
कन् ।) कूलङ्गवृक्षः । तत्पर्यायः । फलपूरः २.

बीजपूरः ३ रुचकः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ७८ ॥

मातुलङ्गः ५ अफलः ६ फलपूरकः ७ लुङ्घः ८

पूरकः ९ पूरः १० बीजपूर्णः ११ अश्वकेशरः

१२ कूलङ्गः १३ । इति रत्नमाला । अस्य

गुणाः । हृद्यत्वम् । अस्त्वत्वम् । लघुत्वम् ।

अग्निदीपनत्वम् । आशानगुल्मोद्घ्नोद्गो-

दावर्तनाशित्वम् । विवक्ष्यद्विकारशूलच्छर्दोर्गे

प्रशान्तत्वम् । अस्य त्वगुणाः । तित्तत्वम् ।

दुर्जरत्वम् । कफघ्नताशित्वम् । विगतसर-
त्वम् । तन्मांसगुणाः । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् ।

गुरुत्वम् । वायुपित्तनाशित्वम् । इति राज-

वल्लभः ॥

मातुलङ्गा, स्त्री, (मातुलङ्ग + टाप् ।) मधु-
कुण्डो । यथा, —

“मातुलङ्गा सुगन्धान्ता गिरिजा प्रतिपुष्पिका ।
अत्यस्ता देवदूती च सा कश्चिन्मधुकुण्डो ॥”

इति रत्नमाला ॥

मातुलङ्गिका, स्त्री, (मातुलङ्ग + संज्ञायौ कन् ।
टाप् अकारस्यत्वम् ।) वनबीजपूरः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

मातृकच्छिदः, पुं, (मातुः कं शिरश्चिन्तीति ।
छिद + कः । पित्रादेशात् मातृशिरश्चिदनादस्य

तथात्वम् ।) परशुरामः । इति केशिन् ॥

मातृका, स्त्री, (मातेव । मातृ । “इवे प्रतिपत्ती ।”
५ । ३ । ६६ । इति कन् टाप् ।) धातृका ॥

(यथा, बृहत्संहितायाम् । ४३ । ६६ ।

“रत्नतप्तं च्छिदने बालपीडा

राशौ मातुः पीडनं मातृकायाः ॥”

मातेव । मातृ + स्वार्थे कन् ।) माता ।

देवीभेदः । वर्णमाला । इति मेदिनी । के १३८ ॥

करणम् । स्वरः । उपमाता । इति हेमचन्द्रः ।

मातृकागणोत्पत्तिर्यथा, —

“तत्र देवोऽयमौ देव्यं त्रिशुलनाहनदृष्टम् ।

तस्याहृतस्य यज्ञतमपतद्वसने किल ॥

तत्रान्यका असंस्थाना बभूवुरपरं भृशम् ।

तद्देव्या महदाश्चर्यं रुद्रः ७ः २२२कं रुधे ॥

रुधेत्वा त्रिशुखायेण नभसं परमेश्वरः ।

इतरव्यत्यकाः सर्वे शक्रेण परमेश्वरेण ॥

नारायणेन निहतास्तत्र येऽन्ये ममुत्पिताः ।

असृग्धारास्तुषारिस्तु शूलप्रोतस्य चासकृत् ॥

अनारतं ममुत्तम्युः स्वतो रुद्रो रुषास्वितः ।

तस्य क्रोधेन महता मुखोज्जाला शिनिर्ययौ ॥

तद्वपधारिणीं देवीं याम्नीं योगेश्वरीं विदुः ।

स्वरूपधारिणीं चान्या विगुनापि विनिर्मिता ॥

प्रसङ्गा कार्त्तिकेयेन इन्द्रेण च यमेन च ।

वाराहेण च देवेन विगुना परमेश्वरेण ॥

पातालोद्धरणं रूपं तस्या देव्या विनिर्ममे ।

मातृश्वरी च मातृश्वी इत्येता अष्ट मातरः ॥

कारणं यस्य यत् प्रोक्तं त्रैलोक्येनावधारितम् ॥

शरीरादेव नाना तु तदिदं कीर्तितं मया ।

मातृका

कामः क्रोधस्तथा लोभो मदो मोहोऽथ

पञ्चमः ॥

मास्यं यष्टमित्याहुः पेशुनं सप्तमं तथा ॥
अनसृयाष्टमी मया इत्येता अष्ट मानसः ॥
कामं योगेश्वरीं विद्धि क्रोधं माहेश्वरीं तथा ॥
लोभस्तु वेणवी प्रोक्ता क्रमाणां मद एव च ।
मोहः स्वयम् कौमारी मास्यं चन्द्रजां विदुः ॥
यामो हृदयपरा देवी पेशुनं स्वयमेव च ।
अनुसृया पराह्वया इत्येताः परिकीर्त्तिताः ॥
कामादिगण एषोऽयं शरीरं परिकीर्त्तितम् ।
जगद्गुरुं स्मिन्नु यथा तथा ते कीर्त्तितं मया ॥
गताभिर्देवताभिश्च तस्य रक्ते तु शोषिते ।
तथं गतासुरी मायाम च मिहोऽन्यकोऽभवत् ॥
गतं तं सर्वमाख्यातमात्मविद्यास्त्वं मया ।
य एतच्छृणुयादित्यं मातृगामुद्धवं शुभम् ॥
तस्य ताः सर्वदा रक्षां कुर्वन्त्यनुदिनं वृषः ।
येनेतत् पश्यते जन्म मातृगं पुरुषोत्तमम् ॥
म धन्यः सर्वदा लोके शिवलोकाश्च गच्छति ।
तामाश्च ब्रह्मणा दत्ता अष्टमी तिथिरुत्तमा ॥
गताः संप्रत्येदं कृत्वा त्रिविधो नरः सदा ।
तस्य ताः परितुष्टाश्च जैमारीयं ददन्ति च ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे कामादिमातृगणोत्पत्ति-
र्नामाध्यायः ॥ अपि च ।
“ब्रह्मेशगुह्यविष्णोर्नाम तथेन्द्रस्य च शक्तयः ।
शरीरंभ्यो विनिष्क्रम्य तद्वेषेच्छङ्को ययुः ॥
यस्य देवस्य यद्रूपं यथाभूदणवाहनम् ।
तद्वेषे हि तत्क्षेत्रसुरान् योऽनुमाययौ ॥
हंसवत्क्षेत्रिणामात्रं माधवश्चक्रमण्डलः ।
न्यायानां ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्मणी माभिधीयते ॥
माहेश्वरीं वृषास्तु त्रिशूलरधारिणी ।
महाहिमया प्राप्ता चन्द्ररवाभभूषणा ॥
कौमारी शक्तिरुक्ता च मयस्वरवाहना ।
योऽनुमस्याययौ देवानामिका गुह्यरूपिणी ॥
तथैव वेणवी शक्तिर्गुरुदोपरि संस्थिता ।
शक्तचक्रगदाशाङ्खड्गहस्ताभ्युपाययौ ॥
यक्षताराहमतुलं रूपं या विभक्तो हरेः ।
शक्तिः साध्याययौ तत्र वाराहो विभक्तो तनुम् ॥
आरमिहो वृषिहस्य विभक्तो मृदुशं वपुः ।
प्राप्ता तत्र शटान्तेपत्तिमनन्तचमंहतिः ॥
तत्र हस्ता तथैवेन्द्री गजराजोपरिस्थिता ।
प्राप्ता सहस्रनयना यथा शक्रस्तथैव सा ॥
ततः परितुष्टाभिरीशानो देवशक्तिमिः ।
हव्यन्तामसुराः शीघ्रं मम प्रोत्थाह चण्डिकाम् ॥
ततो देवोऽशरीराच्च विनिष्क्रान्तातिभीषणा ।
चण्डिका शक्तिरत्युग्रा शिवाशतनिनादिनी ॥”

इति माकण्डेयपुराणम् ॥

मातृगमो यथा —

“गुरोः पत्नी राजपत्नी विप्रपत्नी च या सती ।
पत्नी च भ्रातृपत्नी भिन्नपत्नी च तत्पत्नीः ॥
पुत्रः पित्रोस्तथाभ्रातुः पत्नी श्वश्रुः स्वकन्यका ।
जननी तनयपत्नी च भगिनी सुरभी तथा ॥
स्वामीष्टसुरपत्नी च धात्री कान्ताप्रदायिका ।

मातृका

गर्भधात्रीस्वनाम्नी च भयात्तातुश्च कामिनी ॥
एता वेदप्रणीताश्च सर्वेधा मातरः स्मृताः ।
एतामपि च सर्वाम् न्यूनता नास्ति कासु च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५५ अध्यायः ॥
योऽष्ट मातरो यथा,—
“गुरुपत्नी राजपत्नी देवपत्नी तथा ययुः ।
पित्रो स्वमा शिष्यपत्नी भृत्यपत्नी च मातुली ॥
पितृपत्नी भ्रातृपत्नी श्वश्रुश्च भगिनीसुता ।
गर्भधात्रीष्टदेवी च पुंसः योऽष्ट मातरः ॥”
इति तत्रैव ५६ अध्यायः ॥

अथ मातृकान्यासः ।

भगवानुवाच ।

“मातृकान्यासमधुना ऽष्टं वेतालभैरव ! ।
येन देवत्वमायाति नरोऽपि विहितं न वै ॥
वाग्ब्रह्मणीसुखा देवो मातृकाः परि-
कीर्त्तिताः ।
तासां भक्त्याणि सर्वाणि अश्रुनानि स्वरास्तथा ॥
चन्द्रविन्दप्रयुक्तानि सर्वकामप्रदानि च ।
आभस्तु मातृगन्त्राणां ब्रह्मैव परिकीर्त्तितः ॥
प्रोक्ता इन्द्रस्तु गायत्री देवता च सरस्वती ।
शरीरशुद्धिप्रमुखसर्वकामार्थसाधने ॥
विनिर्योगः समुद्दिष्टो भक्त्याणां न्यूनपूरणे ।
आकारेण समं कादिर्वर्गो यः प्रथमः स्मृतः ॥
तैश्चन्द्रविन्दसंयुक्तेस्तत्रैव रच्यते हि ।
आकारश्च तथासाध्यो अङ्गुष्ठाभ्यां नमस्तथा ।
प्रथमं मातृकामन्त्रमङ्गुष्ठद्वयोर्न्यसेत् ॥
परे वर्गाः स्वरेः साङ्गं य दार्ष्ट्यं स्यादकर्मणि ।
ते सर्वे चन्द्रविन्दभ्यां युक्ताः कार्यास्तु सर्वतः ॥
ह्रस्वकारश्च वर्गश्च दीर्घकारान्तगेन तु ।
तर्जनीविन्यसेत् सम्यक् स्वाहान्ते न तु पूर्ववत् ॥
ह्रस्वकारश्च वर्गश्च दीर्घकारान्तगेन तु ।
मध्यमायुगले सम्यक् वषट्मेन विन्यसेत् ॥
एकारादितवर्गान्तं ऐकारान्तं चैव हुम् ।
न्यसेदनामिकायुगे नियतं तत्र भैरव ! ॥
ओकारादिपवर्गान्तं ओकारान्तं शेषितम् ।
बौध्दन्तं कनिष्ठायौ विन्यसेत् कार्याभिरुच्यं ॥
अकारादियकारादिवर्गं चान्तकेन च ।
अः इत्यन्तेन तलयोर्विन्यसेत् पाणिपृष्ठयोः ॥
वषट्कारं शेषभागे मन्त्रन्यासे नियोजयेत् ।
हृदयादिषडङ्गेषु पूर्ववत् क्रमतो न्यसेत् ॥
अङ्गुष्ठादुक्तवर्गस्तु क्रमात् षड्भिक्षयाविधेः ।
पुनस्तथा पादजातुसंस्थिगुह्ये तु पार्श्वयोः ।
यस्तौ च विन्यमन्त्रान् क्रमात् पूर्ववदक्षरेः ॥
वाहोः पागयोस्तथा कण्ठे नाभौ च जठरे

तथा ।

स्तनयोरपि विन्यासं तथा गङ्गुभिः समाचरेत् ॥
वर्त्तं च चित्रकं गण्डं कण्ठयोश्च ललाटकं ।
असं कर्त्तव्यं च षड्वर्गं पूर्ववद्व्यासमाचरेत् ॥
रोमकूपं ब्रह्मरन्ध्रं गुदे जठराग्रे तथा ।
नवियु पादपागांश्च तथा पूर्ववदाचरेत् ॥
एवम् मातृकान्यासं यः कुर्यान्नरसत्तरः ।
स धर्मेयज्ञे पूजासु पूजो योग्यश्च जायते ॥

मातृका

नातः परतरं मन्त्रं विदते कचिदेव हि ।

यः सर्वकामदं पुण्यं चतुर्जगत्फलप्रदम् ॥

वाग्देवतां हृदि ध्यात्वा मूर्द्ध्नि सर्वाचराणि
च ॥

त्रिधा च मातृकामन्त्रैः संक्रमेच्च पविष्णन्म् ।

म वाग्मी पण्डितो धीमान् जायते च परः

कविः ॥

चन्द्रविन्दसमायुक्तान् स्वरात् पूर्वान् पठेद्बुधः ।
यज्ञानानि च सर्वाणि केष्वपि पठेत्ततः ॥
अकारादिपवर्गान्ताम्येव न्यासेत् पूर्वकेः ।
जलं करतले गृह्य पठित्वा नरसंघकम् ॥
अभिमतं तु तत्तोर्यं प्रथमं पूरकेः पठेत् ।
कुम्भकेन द्वितीयं तु तृतीयं च रचकेः ॥
एवं सकृत्त्रिवारं तु पीत्वा तोयं विचक्षणः ।
हृदाङ्गः पण्डितो भूयात् पुत्रपौत्रसमन्वितः ॥
त्रिमन्त्रमथ पीत्वेव मातृकामन्त्रमन्त्रितम् ।
तोयं कथित्वा मातृके सर्वान् कामांस्तथैव च ॥
सततं कुरुते यस्तु मातृकामन्त्रमन्त्रितम् ।
तोयपानं सदाभागः पूरकस्तस्मै रचकेः ॥
स सर्वकामान् संप्राप्य पुत्रपौत्रसमृद्धिमान् ।
भूत्वा सदाकविराजं बलवान् सत्यविक्रमः ॥
सर्वत्र वल्लभो भूत्वा चान्ते मोक्षमवाप्नुयात् ।
राजानमथवा राजभार्यां पुत्रमथापि वा ॥
वशीकरोति न चिरात् मातृकामन्त्रपातकः ।
न्यासक्रमे क्रमः प्रोक्तो वर्गक्रम इहैव तु ॥
अक्षराणां क्रमिणाय तोयपानं समाचरेत् ।
ये ये मन्त्रा देवतानां योगाभय रक्षसाम् ॥
ते मन्त्रा मातृकामन्त्रे नित्यमेव प्रतिष्ठिताः ।
सर्वमन्त्रमथसायं सर्वदेवमयस्था ॥
चतुर्जगत्प्रदक्षायं मातृकामन्त्र उच्यते ।
इति ते कथितः पुत्र ! मातृकान्यास उक्तमः ॥”
इति श्रीकालिकापुराणे मातृकान्यासः ७६ अः ॥

अथ तस्य प्रयोगः ।

अस्य मातृकामन्त्रस्य ब्रह्मा ऋषिर्गायत्रीच्छन्दो
मातृकासरस्वती देवता हस्तो बीजानि स्वराः
शक्तयो मातृकान्यासे विनिर्योगः । शिरसि ॐ
ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे ॐ गायत्रीच्छन्दसे
नमः । हृदि ॐ मातृकासरस्वत्यै देवतायै
नमः । गुह्ये ॐ यज्ञनेत्र्यो बीजभ्यो नमः ।
पादयोः ॐ स्वरेभ्यः शक्तिभ्यो नमः । तथा च
ज्ञानाणवे ।

“मातृकां षडङ्गं देवेशि ! न्यसेत् पापनिज्जल-
नीम् ।

ऋषिब्रह्मण्यस्य मन्त्रस्य गायत्रीच्छन्द उच्यते ॥

देवता मातृकादेवी बीजं यज्ञनक्षत्रयम् ।

शक्तयस्तु स्वरा देवि ! षडङ्गन्यासमाचरेत् ॥”

ततः षडङ्गन्यासौ । अं कं खं गं चं ङं आं
अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । इं चं ङं जं भं ञं ईं
तजनीभ्यां स्वाहा । उं टं ठं डं णं ऊं
मध्यमाभ्यां वषट् । एं तं धं दं धं नं रे अना-
मिकाभ्यां हुम् । ॐ पं फं वं भं मं औं कनि-
ष्ठाभ्यां वौषट् । अं यं रं लं वं शं घं सं हं लं

माटका

चं अः करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं चूदयादिषु ।
 अं कं पू आं अदयाय नमः । इत्यादि । तथा
 च ज्ञानार्णवे ।
 “अं आं मध्ये कर्वाण् रं ईं मध्ये चवर्गकम् ।
 उं ऊं मध्ये टवर्गकम् एं ऐं मध्ये तवर्गकम् ॥
 ॐ औं मध्ये पवर्गकम् विश्वयुक्तं न्यसेत् प्रिये । ।
 अनुस्वारविसर्गान्त्यर्थावर्गं सल्लक्ष्मी ॥
 चूदयच्च शिरो देवि । शिखा कवचकं तथा ।
 नेत्रमन्त्रं न्यसेत् देहन्तं नमः स्वाहा क्रमेण ७ ॥
 वषट् हुं वौषट् न्यसेत् फट् न्यसेत् योजयेत् प्रिये । ।
 षडङ्गाद्यं माटकायाः सर्वपापहरः स्मृतः ॥*॥
 अथान्तर्माटकाभ्यासः ।
 अकारादिषोडशस्वरान् सविन्दुन् षोडशदल-
 कमले कण्ठस्थे न्यसेत् । ककारादिद्वात्रिंश-
 वर्णान् सविन्दुन् द्वादशदलकमले चूदये न्यसेत् ।
 उकारादिदशवर्णान् सविन्दुन् दशदलकमले
 नाभौ न्यसेत् । वकारादिषड्वर्णान् सविन्दुन्
 षड्दलकमले लिङ्गस्थे न्यसेत् । धकारादि-
 चतुरो वर्णान् सविन्दुन् चतुर्दलकमले मूला-
 धारे न्यसेत् । ह्रस्ववर्णद्वयं सविन्दुं द्विदलपद्मा-
 भ्रमर्धे न्यसेत् । तथा च ज्ञानार्णवे ।
 “ह्रापपञ्चाब्जं कण्ठे स्वरान् षोडश विन्यसेत् ।
 द्वादशच्छन्दसुष्पां कादीन् द्वादश विन्यसेत् ॥
 दशपञ्चाब्जं नाभौ उकारादीन् सद्दश ।
 षट्पञ्चमध्ये लिङ्गस्थे वकारादीन् सप्त ॥
 आधारं चतुरो वर्णान्सहोदरीन् चतुर्दले ।
 ह्रस्वाभ्रमर्धगे पद्मे द्विदले विन्यसेत् प्रिये ॥”
 अगस्त्यमहंतायाम् ।
 “एकैकवर्गमेकैकपञ्चान्ते विन्यसेत् प्रिये । ।
 रथमन्तः प्रविन्यस्य मनसातो वह्निर्न्यसेत् ॥”*॥
 वैष्णवे तु ।
 एकैकवर्गमुच्चार्य मूलाधाराच्छिरोन्तकम् ।
 नमोऽन्तर्मात्रे विन्यास आत्मरः परिकीर्तितः ॥
 अथान्तर्माटकाभ्यासो मूलाधारे चतुर्दले ।
 सुवर्णमिव श श स चतुर्जगन्निभूपिते ॥
 षड्दले वेद्युतनिभे स्वाध्यायानन्दनलायि ।
 व भ मेथं च लैर्युक्तं वर्णैः षड्भिश्च सुव्रते ॥
 मणिपूरे दशदले गीलजामृतसन्निभे ।
 छादिफान्तदलेर्युक्ते विन्दुद्वयमितमस्तके ॥
 अनाहते द्वादशारे प्रवालरुचिसन्निभे ।
 कादिठान्तदलेर्युक्ते योगिनीं चूदयद्भजे ॥
 विशुद्धं षोडशदले धूम्रामे स्वरभूषिते ।
 आक्ष्वाचक्रे तु जन्मभे द्विदले ह्रस्वलाञ्छिते ॥
 सहस्रारे ह्रस्वनिभे सर्ववर्गविभूषिते ।
 अकथादित्रिंशत्वाहं ह ल ण त्रयभूषिते ॥
 तन्मध्यं परविन्दुश्च खट्विस्मृतिलयात्मकम् ।
 एवं समाहितमना ध्यायन्नासोऽयमात्मरः ॥”
 ततो वाह्यमाटकाभ्यासम् ।
 “पञ्चाशत्त्रिभिर्विभक्तमुखदोःपन्ध्रवर्णैः स्थला-
 भास्वलोऽलिनिबद्धचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्तनीमा
 सुद्रामजगुणं सुधाद्रकलसं विद्याच्च हस्ता-
 म्रजे-

माटका

विभागां विशदयन्ती त्रिनयनी वाग्देवता-
 माश्रये ॥”
 एवं ध्यात्वा न्यसेत् । तत्राङ्गुलिनियमस्तन्ते ।
 “ललाटेऽनामिकां मध्ये विन्यसेन्मुखपङ्क्तौ ।
 तर्जनीमध्यमां नामां तृतीयां च नेत्रयोः ॥
 अङ्गुष्ठं कर्णयोर्मध्यं कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ नमोः ।
 मध्यास्तिस्रो गणयोश्च मध्यमाङ्गुष्ठयोर्मध्यम् ॥
 अनामां हस्तयोर्मध्यं मध्यमाङ्गुष्ठमाङ्गुष्ठम् ।
 सुखेऽनामां मध्यमाङ्गुष्ठपादे च पार्श्वयोः ॥
 कनिष्ठानामिकां मध्यास्तां एष्टे च विन्यसेत् ।
 ताः साङ्गुष्ठा नाभिर्दक्षिणे सञ्जाः कुक्षौ च
 विन्यसेत् ॥
 चूदये च तलं सर्वं अंमयोश्च कङ्कतस्थले ।
 चतुर्ध्वं हस्तपत्रकुक्षिं मुखेषु तलमेव च ॥
 एतास्तु माटकामुद्राः क्रमेण परिकीर्तिताः ।
 अद्यात्वा विन्यसेद्यस्तु न्यासः स्यात्तस्य
 निष्फलः ॥”
 गौतमीये ।
 “ललाटेऽमुखद्वयान्तस्थितिप्राणेषु गणयोः ।
 ध्योऽदभ्योऽन्तर्माङ्गास्यदोःपन्ध्रमध्यगङ्गेषु च ॥
 पार्श्वयोः एष्टतो नाभौ जठरे चूदयेऽसके ।
 कुक्षौ स च चतुर्ध्वं पाणिपादयुगे तथा ।
 जठराननयोर्मध्यं मूलाधाराङ्गान् यथाक्रमान् ॥”
 तदयथा । अं नमो ललाटे । आं नमो मुख-
 द्वये । इं ईं चतुर्ध्वः । उं ऊं कर्णयोः ।
 अं अहं नमः । लं लं गणयोः । एं औं
 रे अधरे । आं ऊर्ध्वदन्ते औं अधोदन्ते । अं
 ब्रह्मरन्ध्रे । अः मुखे । कं दलबाहुस्थले । खं
 कुक्षौ । गं मणिपूरे । घं अङ्गुलिस्थले । ङं
 अङ्गुल्यग्रे । एवं चं ५ वामपादमूलमध्यगङ्गेषु ।
 एवं टं ५ दक्षिणपादमूलमध्यगङ्गेषु । एवं तं ५
 वामपादमूलमध्यगङ्गेषु । णं दक्षिणपार्श्वे । फं
 वामपार्श्वे । वं एष्टे । भं नाभौ । मं जठरे ।
 यं चूदि । रं दलबाहुस्थले । लं कुक्षौ ।
 वं वामबाहुस्थले । शं चूदादिदशहस्ते । यं
 चूदादिवामहस्ते । मं चूदादिदशपादे । ङं
 चूदादिवामपादे । लं चूदादुदरे । चं चूदादि-
 मुखे । सर्वत्र नमोऽन्तर्मात्रे न्यसेत् । तथा च ।
 “ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुस्त्रिन्दु-
 वन्तितः ।
 पञ्चाशद्वर्णविन्यासः क्रमादुक्तो मनोभिभिः ॥”
 इति भट्टः ॥*॥
 अथ संहारमाटकाभ्यासः ।
 तस्या ध्यानं यथा, —
 “अलक्ष्मं हरिणपीतमुदगदं
 विद्याः करैरधिरतं दधनीं त्रिनेत्राम् ।
 अर्धेन्दुमौलमरुगामरविन्दराभां
 वर्णेश्वरीं प्रणमन् स्तनभारकन्धाम् ॥
 न्यामस्तु नकारादकारान्तः । यथा चं नमो
 चूदादिमुखे इत्यादि ॥*॥ अपरश्च ।
 “चतुर्धा माटका प्रोक्ता केवला बिन्दुसंयुता ।
 सविसर्गा सोमया च रहस्यं शृणु कथ्यते ॥

माटका

विद्याकरी रेवला च सोमया भक्तिदायिनी ।
 पुत्रदा सविसर्गा तु सविन्दुस्त्रिन्दुदायिनी ॥”
 विष्णुश्वरः ।
 वाग्भवाद्या च याक्मिहो रमाद्या श्रीपशुभ्यां ।
 च्च सत्वाद्या सविसर्गा कामाद्या लोकवश्यदा ।
 श्रीकण्ठाद्यानिमाद्यस्यैव सर्वमन्त्रः प्रसीदति ॥”
 श्रीविद्याविषये नवरत्नेश्वरः ।
 “वाग्भवाद्या नमोऽन्तो न्यस्तया माटका-
 चराः ।
 श्रीविद्याविषये मन्त्रो वाग्भवाद्यष्टसिद्धये ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 (माट + “चतुर्ध्व” । ४। ३। ७८। इति टन् ।
 त्रि । मातुरागतम् । यथा, भद्राभारते । ४ ।
 ८७ । ६७ ।
 “योऽन्तर्मात्रो माटकस्तस्य स गनमभिपेदि
 यान् ॥”
 माटकेशतः, पुं, (माटके कुलेशतः पुत्रस्त्वग-
 गच्छतीति । शत । अच् ।) मातुलः । इति
 त्रिकाण्शेषः ॥
 माटनन्दनः, पुं, (माटुर्गा नन्दनः पुत्र आनन्द-
 वङ्गो वा । कर्णिकेयः । यथा,—
 “कथं तं कृतिकापुत्रमुक्तवान् तं सुरं गुहम् ।
 कथञ्च पायकिरसो कथं वा माटनन्दनः ॥”
 इत्यादि वाराहपुराणे स्कन्धोत्पत्तिर्नामाध्यायः ।
 माटमण्डलं, क्तो, (माटुर्गा मण्डलम् ।) नेत्रयो-
 र्मध्यम् । तत्तु आभद्रमण्डलं प्रथयति । यथा,
 काशोऽखण्डं ४२ अध्याये ।
 “अरन्त्यतो भ्रुवक्षेत्रे विष्णोः स्त्रीणि पदानि च ।
 आभद्रमण्डलां प्रथयन्तुर्माटमण्डलम् ॥
 अरन्त्यतो भ्रुवक्षेत्रे भ्रुवो नासाग्रमुपेत ।
 विष्णोः पदानि भ्रमर्धे नेत्रयोर्मध्यमाटमण्डलम् ॥”
 (यथा च ब्रह्मसंहितायाम् । “मातुर्गामपि
 माटमण्डलावदो विष्णोः विद्वज्जगः ॥”)
 माटमुखः, पुं, जडः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६ ।
 माटवन्धुः, पुं, (मातुर्वन्धुः ।) माटवान्धवः ।
 यथा । पन्ध्रवन्धविधाः । आत्मधन्धः पितृ-
 वन्धो माटधन्धश्च । यथोक्तम् ।
 “आत्मपितृवसु, पुत्रा आत्ममातृवसुः सुताः ।
 आत्ममातृवपुत्राश्च विज्ञेया स्तामवाधवाः ॥
 पितुः पितृवसुः पुत्राः पितृमातृवसुः सुताः ।
 पितृमातृवपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृवान्धवाः ॥
 मातुः पितृवसुः पुत्रा मातृमातृवसुः सुताः ।
 मातृमातृवपुत्राश्च विज्ञेया माटवान्धवाः ॥”
 इति मिताक्षरा ॥
 माटवान्धवः, पुं, (मातुर्वान्धवः ।) माटवन्धुः ।
 स च मातामहमगिनोपुत्रः । मातामहो-
 भगिनोपुत्रः । माटमातृवपुत्रश्च । यथा,—
 “मातुः पितृवसुः पुत्रा मातृमातृवसुः सुताः ।
 मातृमातृवपुत्राश्च विज्ञेया माटवान्धवाः ॥”
 इत्युक्तावन्धवम् ॥
 माटवाहिनी, स्त्री, (मातरं वहतीति । वज्र +
 यिनिः ।) वल्गुनापन्धी । इति राजनिघण्टुः ॥

मात्रा

मात्राशामितः, पुं, (मात्रा शामितः । स्नेहाधि-
क्यान्त केवलं मात्रैव शामितः न तु पित्रा
जात्यादिभिरिति भावः ।) सूत्रः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । १६ ॥

मात्रवसा, स्त्री, (मातुः स्वमा । “मात्रपितृभ्यां
स्वमा ।” ८ । ३ । ८४ । इति ध्रुवम् ।) मात्र-
भगिनी । माघी इति भाषा । सा मात्र
तुल्या यथा, —
“मात्रवसा मातृत्वानो पितृवस्त्री पितृवसा ।
अथः पुत्र्यजपत्री च मात्रतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥”
इति दायभागः ॥

मात्रवसेयः, पुं, (मात्रवसुरपत्यं पुमान् । मात्र-
स्वसृ + “मात्रवसुसृ ।” ४ । १ । १३४ । इत्यथ
“ऋणप्रत्ययो ढकिर्लोपस्य ।” इति काशिकोक्तिः
ढक् ।) मात्रवसृपुत्रः । मासितुता माइ इति
भाषा । तत्पठ्यायः । मात्रवसेयः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २०६ ॥

मात्रवसेयी, स्त्री, (मात्रवसुरपत्यं स्त्री । मात्र-
वसृ + “मात्रवसुसृ ।” ४ । १ । १३४ । इति
ढक् । ढकिर्लोपस्य । ङाप् ।) मात्रभगिनी-
कथा । इत्यमरः । २ । ६ । २५ । मासितुता
भगिनी । इति भाषा ॥ (टावन्तोऽप्ययं शब्दः ।
यथा, महाभारते । ३ । २२३ । ५ ।

(“मम मात्रवसेया त्वं माता दाक्षायणी
मम ॥”)

मात्रवसेयी, स्त्री, (मात्रवसुरपत्यं पुमान् ।
मात्रवसृ + “मात्रवसुसृ ।” ४ । १ । १३४ ।
इति ऋण् ।) मात्रभगिनीपुत्रः । इत्यमरः ।
२ । ६ । २५ । मासितुता माइ इति भाषा ॥

मात्रवसेयीया, स्त्री, (मात्रवसेयी + टाप् ।)
मात्रभगिनीकथा । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ।
मासितुता भगिनी इति भाषा ॥

मात्रसिंही, स्त्री, वासकः । इति शब्दरत्नावली ।
मात्रं, स्त्री, (मीयते इति । मा + चन् ।) कान्-
स्त्रम् । अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७७ ।
कार्त्स्न्यं यथा जीवमात्रं न हिंसते । अवधा-
रणे यथा पयोमात्रं भुङ्क्ते । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

मात्रा, स्त्री, (मीयते अनया । मा + “द्वयामाशुभ-
सिन्धुस्त्रम् ।” उणा० ४ । १६८ । इति चन् टाप् ।)
परिच्छेदः । अल्पः । परिमाणम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । ७७ ॥ परिच्छेदो ह्रस्वश्चादिः । अल्पी
यथा । प्राक्मात्रा । परिमाणे यथा । किं
हस्तिमात्रोऽङ्गुष्ठः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
(यथा, दृष्टुमंजनायाम् । ५८२ ॥ “अङ्गुलमेकं
भवति मात्रा ।”) कर्णभूषा । वित्तम् । अन्त-
रावयवः । इति मेदिनी । २, ७५ ॥ ११॥ (ह्रस्वसं
इत्यदीर्घादिप्रभेदः । यथा, युतवीथे ।
“यस्याः पादे प्रथमे दादश मात्रा तथा तृतीये-
रपि ॥”)

कालविशेषः । यथा,—

“कालेन यावता पालिः पर्येति जादुमण्डले ।

ईदृ

माथुरः

सा मात्रा कविभिः प्रोक्ता इत्यदीर्घप्रुते मता ॥
इति प्राचीनाः ॥

अपि च ।

“वामनाशुनि तदुक्तभ्रमणं यावता भवेत् ।
कालेन मात्रा सा ज्ञेया सुनिर्भिर्द्विपारगैः ॥”
इति तत्त्वसारः ॥

इन्द्रियवृत्तिः । यथा,—
“मात्रास्यर्शास्तु कौन्तेय ! श्रीतीर्णमुखदःखदाः ।
आगमापायिनो नित्यास्तांस्तिष्ठतिष्व भारता ॥”
इति भगवद्गीता ॥

“मीयन्ते आभिर्विषयाः मात्रा इन्द्रियवृत्तयः ।”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

इन्द्रियम् । इति पूर्वोक्तश्लोकटीकायां मधु-
सूदनमरस्वती ॥ अंशः । यथा,—

“न योपिद्विः पृथग्दृष्टादृशानदिनाहते ।
स्वभृष्टपिण्डमात्राभ्यन्तृमिरासां यतः स्मृता ॥”
इति आहुतत्त्वम् ॥

(शिलोक्तयः । यथा, कवेदे । ३ । ४ । ६ । ३ ।
“प्र मात्राभी रिरिते ।”

“मात्राभिः मीयन्ते परिच्छिद्यन्ते इति मात्राः
शिलोक्तयः ।” इति तट्टीकायां सायनः ॥ शक्तिः ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३५६ । “का मात्रा सप्त-
दश यो मम प्रकृतिं दूषयिष्यति ॥” अव-
यवः । यथा, मनु । ७ । ४ ।

“चन्द्रविमेषयोश्चैव मात्रानिर्द्वय शास्त्रयोः ॥”
“मात्रा अवयवाः ।” इति तट्टीकायां मेधा-
निधिः ॥ रूपम् । यथा, भागवते । २ । ५ । १५ ॥
“तस्य मात्रा गुणः शब्दः ॥” “मात्रा स्वरूपं
रूपम् ।” इति तट्टीकायां स्वाामी ॥

मात्रा, स्त्री, (मन्त्र + ण्यन् ।) मन्त्रस्य भावः ।
परशुमहेशः । यथा,—

“मागाभिरर्थैकतरः प्रसादं
वसन्नमन्वाधिशिवेऽपि देशे ।
मात्स्यरागोपहृतात्मना हि
स्त्वन्ति साधुष्वपि मानमानि ॥
इति भारगौ २ अध्यायः ॥

मात्सिकः, त्रि, (मत्स्योऽस्य पण्यम् । “तदस्य
पण्यम् ।” ४ । ४ । ५१ । इति मत्स्य + ठक् ।)
जालिकः । मत्स्यघातकः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

माथ इ कुल्ये । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सट् ।) इ, माथ्याते । कुल्यो वधक्षेत्रौ ।
इति दुर्गादासः ॥

माथः, पुं, (माथ्याते योयते जनः अस्मिन् ।
माथ + घञ् । ज्वलादित्वात् णो वा । निपा-
तनात् गुमभावः ।) पत्न्याः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (मथ + भावे घञ् ।) मथ्यनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

माथुरः, पुं, (मथुरा + अण् ।) मथुराया
आगतः । इति सुभषोध्यकारणम् ॥ (तत्र
जात इत्यण् वा । मथुराजातः । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३६ । ७३ ।

माधवः

“ततः स दृष्टवङ्गलक्ष्मिस्तौ पुरुषोऽवधीत् ।
सुम्भे ! पवनसेनास्थो वणिक्पुत्रोऽस्मि

माथुरः ॥”

अन्धेन कृता माथुरेण प्रोक्ता । “तेन प्रोक्तम् ।”
४ । ३ । १०४ । इति अण् ङीप् । माथुरो-
वृत्तिः । इति आकरणम् ॥

मादः, पुं, (माद्यत इति मद् + घञ् । गुमभावः ।)
दर्पः । इत्यमरः । ३ । २ । १२ ॥ हर्षः । इति
तट्टीकायां भरतः । मत्तता । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

मादकः, पुं, (माद्यति वर्णागमे दृष्यतीति । मद् +
ण्यल् ।) दातृहृष्यन् । इति शब्दमाला ॥
(मादयति स्वगुणेन भूतानीति । मद् + णिच्
ण्यल् ।) मद्कारकद्वये, त्रि ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । १४ । ६४ ।

“इन्द्रियाणि महाभाग ! मादकानि सुनि-
श्चितम् ।

अदारस्य दुरन्तानि पक्षेव मनसा सह ॥”)
मादनं, स्त्री, (मादयति विरहिणः । इति मद् +
णिच् + लृट् ।) लवङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(मादयतीति मद् + णिच् + लृट् ।) हर्षकारयि-
तरि, त्रि ॥

मादनः, पुं, (मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीति ।
मद् + णिच् + लृट् ।) कामदेवः । मदनवृक्षः ।
धुस्तरः । इति कैचित् ॥

मादनी, स्त्री, (मादन + क्तियां ङीप् ।) माकन्दी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ विजया । इति भाव-
प्रकाशः ॥

मादशः, त्रि, (अहमिव दृश्यते इति । दृश् +
“त्वदादिषु ङीष्ठांलान्ते कश्च ।” ३ । १ । ६० ।
इति कण् ।) मत्स्यदृशः । इति आकरणम् ॥
(यथा, महाभारते । ७ । १०८ । ८६ ।

“तस्य त्वं पदवीं गच्छ गच्छेयुस्त्वादृशा यथा ।
तादृशोऽदृशे काले मादशेऽभिर्घोदितः ॥
कथं नु भार्या पार्थनां तव कृष्ण ! सखी

विभी ! ।

दृष्टवङ्गस्य भगिनी सभां लब्धेति मादशो ॥”)
माद्री, स्त्री, (मद्ने जाता । मद् + अण् ङीप् ।
भर्गादित्वात् न प्रत्ययसुक् ।) पाण्डुराजपत्नी ।

सा मृगोभूतस्य सुनेः प्रापान् मेधुनरहितस्य
स्वामिन आक्षया अश्विनौकुमाराभ्यां नकुल-
सहदेवौ जनयामास । इति महाभारतश्रीभाग-
वतमत्तम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६० । १५६ ।

“कुन्ती माद्री च जज्ञाते मतिश्च सुवलात्मजा ॥”
अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

माद्रीपतिः, पुं, (मादयाः पतिः ।) पाण्डुराजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

माधवः, पुं, (यदुपुत्रस्य मधोरपत्यं पुमान् । इति
मधु + अण् । मा लक्ष्मीस्तस्याः धवः । माया
विद्यायाधव इति वा ।) विष्णुः । तस्य युत्पत्ति-
यंथा,—

“मा च ब्रह्मरूपा या मूलप्रकृतिरीश्वरी ।

माधवी

नारायणीति विख्याता विष्णुमाया सनातनी ॥
महालक्ष्मीस्वरूपा च वेदमाता सरस्वती ।
राधा वसुधैरा गङ्गा तासां स्वामी च
माधवः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त श्रीकृष्णार्जविरचिते १० अध्यायः ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ७० । ४ ।
“मौनद्वयानाच्च योगाच्च विद्धि भारत !
माधवम् ।”)

तन्नाममाह्वयं यथा,—
ज्योतिष्काले मन्त्रे स्थितः सर्वगतो हरिः ।
माधवायैति वै नाम धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥”
इति ब्रह्मपुराणम् ॥

(मधोर्वसन्तस्यायम् मधनि मधुमन्ति कुसुमानि
अस्मिन् वा । मधु + “मधोर्ञ्च ।” ४ । ४ ।
१२६ । इति चः ।) वैशाखमासः । इत्यम् ।
१ । ४ । १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११७।७७ ।
“स तेन सख्या सहितो जगामास्त्रवणं वनम् ।
पत्नीभिः समं रत्नं माधवे मामि पार्थिव ।”
(मधु + स्वार्थे अण् ।) वसन्तः । इति विश्वः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । १६ । ६ । “मधुमाधवौ
वसन्तः ।”

“माधवप्रथमे मामि नभस्यप्रथमे पुनः ॥”

इति चरकं सूत्रस्थाने मन्त्रेऽध्याये ॥
“माधवनभस्यसहस्रानां यथासंख्यं वैशाख-
भाद्रपदीयाणां सुश्रुतेऽभिहितत्वात् तेषां प्रथमे
ऋतेऽथर्वणिनि मामि चेत्तदौ विषय इति
निष्कर्षः । इति चरकटीकाकृदभिप्रायः ॥)

मधुकृत्तः । कृष्णमङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भौत्यमन्त्रस्तरीयमधर्माणामन्त्रतम ऋषि-
विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३२ ।

“अग्नीध्रश्चाग्निवाङ्मथ शुक्तिर्मूर्तोऽथ माधवः ।
शुक्रोऽजितश्च सप्तैव तदा सम्प्रथयः स्मृताः ॥”
सायनाचार्यस्य भाषा । यथा, सायनकृतधातु-
वृत्तौ । इति पूर्वदक्षिणपश्चिमसमुद्राधीश्वर-
कम्पराजसुतमङ्गमराजमहामन्त्रिणा सायन-
पुत्रेण माधवसंज्ञादरेण सायनाचार्येण विर-
चिता माधवीया धातुवृत्तिः ॥)

माधविका, स्त्री, (माधवी + कन् टाप् । पूर्व-
इत्स्वच् ।) माधवीलता । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

माधवी, स्त्री, (मधो साधुपुण्याति । मधु + “कालात्
साधुपुण्यात्पचमानेषु ।” ४ । ३ । ४३ । इत्यण् ।
डोप् ।) स्वनामख्यातपुष्पलता । तत्पर्यायः ।
अतिसुक्तः २ पुण्ड्रकः ३ वासन्ती ४ लता ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ७२ ॥ अतिसुक्तकः ६
माधविका ७ माधवीलता ८ । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ चन्द्रवल्ली ६ सुगन्धा १० अमरीत्वः
११ शृङ्गप्रिया १२ भद्रलता १३ भूमिमण्डप-
भूषणा १४ वसन्तीदूती १५ । इति जटाधरः ॥
लतामाधवी १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । १२ । ७ ।
“आम्बेनोपेसधूकेषु माधवीमण्डपावृताम् ।”)

६६७

माधुरी

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय-
त्वम् । मदगन्धित्वम् । पित्तकासत्रणदाहशोथ-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“माधवी स्यात्त वासन्ती पुण्ड्रको मण्डकोऽपि
च ।

अतिसुक्तो विमुक्तश्च कामुको अमरीत्वः ॥
माधवी मधुरा शीता लघु दीघजयापहा ।”
इति भावप्रकाशः ॥

मिमिः । मधुशकरा । कुड्नी । (मधुर्गो विकार
इत्यण् डोप् ।) मदिगा । इति मेदिनी । वे,
४६—४७ ॥ (यथा, महाभारते । १४ । १५ । ३ ।
“अस्ति मे शयनं दिशं त्वदर्थमुपकल्पितम् ।
रुद्धि तच्च मया साहं पिबस्व मधुमाधवीम् ॥”
माधवस्येथमित्यण् डोप् । तन्वित्वात्तथा-
त्वम् ।) तुलसी । इति शब्दमाला ॥ (मधो वसन्त
संश्लेषेणोयेति अण् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ माधवस्य पत्नी च ॥ (मधुवंशजा कन्या ।
यथा, महाभारते । १।१५।१० । “जनमेजयः
खल्यनन्तो नामोपयमे माधवी तस्यामस्य अत्रे
प्राचिन्वान् ॥”)

माधवीलता, स्त्री, (माधवाख्या लता ।) स्वनाम-
ख्यातपुष्पलता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

माधवेष्टा, स्त्री, (माधवस्य इष्टा ।) वाराहोक्तः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

माधवोचितं, स्त्री, (माधवस्योचितम् । सुगन्धि-
त्वात् तथात्वम् ।) कक्षोलकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विश्वेश्वरस्य कक्षोलशब्दे
ज्ञातशः ॥)

माधवोदणः, पुं, (माधवाद्दुग्धमवोदस्य ।) राजा-
दनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

माधुकः, पुं, वर्णमङ्गरजातिविशेषः । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २० ।
“मेरेयकश्च वेदेष्टः सम्पुष्टतश्च माधुकम् ॥”)

माधुमताः, पुं, (मधुमत्सु भवाः । मधुमत् +
“कच्छादिभ्यश्च ।” ४ । २ । १३३ । इत्यण् ।)
काशमीरदेशभवाः । इति हेमचन्द्रः । १४।२४ ॥

माधुरं, स्त्री, (मधु अस्ति अस्य अस्मिन् वेति ।
मधु + “ऊषसुषिसुष्कमधोः रः ।” ५।२।१०७।
इति रः । ततः स्वार्थे ण् ।) मल्लिका । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ (मधुरात् सम्पुभवतीत्यण् ।)
मधुरसम्भवे, त्रि ॥

माधुरी, स्त्री, (माधुर + गौरादित्वात् डोप् ।)
मद्यम् । इति भरिप्रयोगः ॥ माधुर्यम् । यथा,
“तानि स्पृशंसुखानि ते च तरलाः स्निग्धा
दृशोविभ्रमा-
स्तद्वक्त्राभ्युज्ज्वलितं स च सुधास्यन्दो गिरां
वक्रिमा ।

सा विस्वाधरमाधुरीति विषयासङ्गेऽपि जेष्ठा-
नमं
तस्यां अमसमाधि हन्त विरहयाधिः कथं
वर्हते ॥”
इति गीतगोविन्दे ३ सर्गः ॥

माधस्यं

माधुर्यं, स्त्री, (मधुरस्य भावः । मधुर + “वर्ण-
दृष्टाभ्यः घञ् च ।” ५।१।१२३ । इति घञ् ।)
मधुरस्य भावः । मधुरत्वम् । इति हेमचन्द्रः ।
३ । १७३ । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने एका-
दशाध्यायः ।

“माधुर्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं धिसृञ्चति ॥”
लावण्यम् । यथा,—
“रूपं किमप्यनिर्वाच्यं तनीर्माधुर्यमप्यने ॥”
इत्युल्लङ्घनीलमणिः ॥

पाश्चात्तीरीतिविशिष्टकायगुणः । यथा,—
“मधुरी सुकुमाराश्च पाश्चात्तीरी कवयो विदः ।”
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥ तस्य लक्षणं
यथा, साहित्यदर्पणे ८ परिच्छेदे ।

“चित्तद्रव्यभावमयो ज्ञादो माधुर्यमप्यने ।
सम्भोगे करुण विपलस्ते शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥
सृष्टिं यगन्त्यवर्णनं युक्ताष्टं तद् दान् पिना ।
रगौ लघु च तदाक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ॥
अवृत्तिरत्यवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ।”
(नायिकानामयत्रजोऽलंकारविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १२६ ।

“सङ्गोमेव धनुर्गो माधुर्यं परिकीर्तितम् ।”
सात्विकनायकगुणभेदः । यथा, तत्रैव । ३।६।१ ।
“सर्वावस्थाविशिष्टेषु माधुर्यं रसगोयता ।”
माध्यान्दिनं, त्रि, (मध्ये भवम् । मध्य + “अन्तः-
पूर्वपदान् ठञ् ।” ४।३।६० । इत्यत्रकाशिका
सूत्रवृत्तौ “मध्योमध्यं दिनम् आस्मात् ।”
इति दिनम् ।) मध्यमम् । इति हेमचन्द्रः ।
६ । ६६ ॥ (मध्यन्दिनसम्बन्धि । यथा, अश्वेदे ।
३ । २८ । ४ ।

“माध्यान्दिनं सवर्नं जातधेदः पुरोडाशमिह
कवः । जुषस्व ।”
“माध्यान्दिनं मध्यन्दिनसम्बन्धि” तथा “माध्या-
न्दिनं मध्यं दिनस्येदमित्यर्थे उत्सादित्वादण-
जित्वादादिवृद्धिः जित्वादेवादादात्तत्वम् ।” इति
च तद्वाक्ये सायनः ॥ मध्यन्दिनं प्रोक्ताधीता
वा । इत्यण् डोप् । शुक्लयजुर्वेदस्य शाखाभेदः ।
यथा, आश्वलायनीयश्रौतसूत्रे । ५ । ५ । १६ ।
“पिषा सोममभियस्यतर्हन्ति तिस्रोऽर्वाडेहि
सोमकामं त्वाहुस्तथायं सोमस्त्वमेत्यर्वाडेन्द्राय
सोमाः प्र दिवो विदाना आ पूर्णा अस्य कलशः
स्वाहेति माध्यान्दिन्यः ।”)

माध्यमं, त्रि, (मध्ये भवं । मध्य + “अन्तःपूर्वपदान्
ठञ् ।” ४ । ३ । ६० । इत्यत्र काशिकासूत्र-
वृत्तौ “मन्मोयौ च प्रत्ययौ वक्तव्यौ ।” इति
मण् ।) मध्यं भवम् । यथा,—
“मध्यमं माध्यमं मध्यमीयं माध्यान्दिनञ्च तत् ।”
इति हेमचन्द्रः । ६ । १६ ॥

माध्यम्यं, स्त्री, (मध्यस्य + घञ् ।) मध्यस्यस्य
भावः । मध्यस्यकरणम् । यथा, कुमारसम्भवे ।
१ । ५२ ।
“अयाजितारं नहि देवदेव-
भद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।

मान

अभ्यर्थनामङ्गभयेन साधु-
मार्थम्यामिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थः ॥”
माध्वकं, क्ली, (माध्वीक । एषोदरादित्वादीका-
रस्याकारः ।) माध्वीकम् । इत्यमरटीकायां
भातुदीक्षितः ॥
माध्वी, क्ली, (मधुनो विकारः । मधु + अण् ।
ङीप् । “कृत्वावाग्वाक्त्वमाध्वीति ।” ६ ।
४ । १७५ । अणि स्त्रियां यणादेशो निपा-
त्यते ।) मद्यम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥ मध्वादि-
लता सुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
मनौ । ११ । ८५ ।
“गौडो पेष्टो च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा
सुरा ।”
मधु मधुररसोऽस्त्यस्य ऋण्टकावच्छेदे अण् ।)
मधुरकण्टकमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
(मधुमति, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ७१ । २ ।
“दिवानक्तं माध्वी चासौधा नः ॥”
हे माध्वी ! मधुमनौ ॥ इति तद्वाच्ये सायनः ॥
नदीविशेषः । यथा, मानस्ये । १०० । ७१ ।
“तभ्यः शान्ता च माध्वी च इ नदी सस्पृश-
याताम् ।”)
माध्वीकं, क्ली, (माध्वी + स्वार्थ कन् ।) मधुक-
पुष्पकृतमद्यम् । तत्पर्यायः । मध्वासवः २
माध्वकः ३ मधु ४ । इत्यमरः । २ । १० । ४१ ॥
मधुमाध्वीकमित्येकं नामेति केचित् ॥ पूर्वो
हो पुष्पमद्ये । (यथा, महाभारते । ३ ।
२७७ । ३६ ।
“कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाध-
वोम् ।
लोभं सौवीरके कुर्याद्भारी काचिदिति स्मरे ॥”)
परी हो द्राक्षाविकारे । इति भरतः ॥ माध्वीक-
मिति वा पाठः । इति रमानाथः । माध्वीक-
स्थानं माध्वकमिति भातुदीक्षितः ॥ (मधु ।
यथा, नैषधे । १६ । ३३ ।
“धयतु नलिनं माध्वीकं वा न पादभिनवागतः ।
कुसुमकरन्दौघैः कुल्लिम्भरिभ्रमरोत्करः ।
इह तु निहते रात्रौतर्प्य रथाङ्गविहङ्गमा
मधु निजवधूक्काम्भोजेऽधुनाऽधरनामकम् ॥”
“माध्वीकं मकरन्दम् । इति तट्टीकायां नारा-
यणः ॥) तत्पर्यायो यथा,—
“मधुमाध्वीकमाध्वीकचौदसारथ्यमोरितम् ।
मत्तिकावरटीभृज्जवातपुष्परसोद्भवम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
माध्वीकफलः, पुं, (माध्वीकं मधुमत् फलमस्य ।)
मधुनालिकेरिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
माध्वीमधुरा, क्ली, (माध्वीमदनस्य मधुरेति ।)
मधुरखलोरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
मान, किं अर्त्तं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चु-
पक्षे स्वा०-पर०-सक०-संट् ।) किं मानयति
माननि । इति दुर्गादासः ॥
मान, ङावतार । अर्त्तं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्वा०-आत्म०-सक०-संट् ।) ङा मीमांसते

शास्त्रं धीरः । अर्थायां तिदादयो न स्युरिति
रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥
मानं, क्ली, (मौयतेऽनेनेति । मा + करणे लुट् ।)
परिमाणम् । तत्पर्यायः । यौतवम् २ इव-
यम् ३ पायम् ४ पौतवम् ५ । तत् तुलाङ्गुलि-
प्रस्थेस्त्रिविधं भवति । तत्र तुलाग्रहणेनोन्मा-
नादुपलभ्यते । अङ्गुल्या द्वास्तादि । प्रस्थेन
द्वौणादि । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ८५ ॥ प्रमाणम् ।
इति मेदिनी । ने, १५ ॥ यत्र तालो विरमति
तत् । तदेव गृह्यमुच्यते । तत्तत्तुर्विधम् । समं
विषमं अतीतं अनागतञ्च । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥*॥
अथ मानपरिभाषा ।
“न मानेन विना युक्तिर्दयाणां जायते कश्चित् ।
अतः प्रयोगकार्यार्थं मानमचोच्यते मया ॥
चरकस्य मतं वेदेष्वेतादृशैस्मान्न ततः ।
विहाय सर्वमानानि मागधं मानमुच्यते ॥
त्रसरण्यर्धैः प्रोक्तस्त्रिंशता परमाणुभिः ।
त्रसरण्यस्तु पर्यायान्माध्वं भवेति गद्यते ॥
जालान्तरगतेः सूर्यकरेर्ध्वसो विलोक्यते ।
षड्ध्वंसीभिर्मरीचिः स्यात्ताभिः षड्भिश्च
राजिका ।
त्रिभ्यो राजिकाभिश्च सधपः प्रोच्यते बुधेः ।
यत्रोऽष्टसर्धपैः प्रोक्तो गुग्गा स्यात्तत्तत्तुल्यम् ॥
षड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माषको हेम-
धानकौ ।
माध्वेषतुर्भिः शाणः स्याद्दणः स निगद्यते ॥
टङ्कः स एव कथितस्तद्वयं कोलमुच्यते ।
क्षुद्रमो षट्कश्चैव द्रुगः स निगद्यते ॥
कोलद्वयस्तु कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणि-
मानिकः ।
अन्नः पित्तः पाणितलं किञ्चित् पाणिश्च त्रिन्द-
कम् ॥
विडालपदकश्चैव तथा षोडशिका मताः ।
करमण्यो हंसपदं सुवर्णं कवलमश्चम् ॥
उडुम्बरश्च पर्यायेः कर्ष एव निगद्यते ।
स्यात् कर्षाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ।
शुक्तिभ्याश्च पलं ज्ञेयं सुष्टिरास्त्रं चतुर्थिका ।
प्रकृष्यः षोडशी विल्वं पलमेमात्रं कीर्तयते ॥
पलाभ्यां प्रस्तिर्ज्ञेया प्रस्तश्च निगद्यते ।
प्रस्तिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुडुबोऽर्धसरावकः ॥
अष्टमानश्च स ज्ञेयः कुडुवाभ्याश्च मानिका ।
सरावोऽष्टपलं तदङ्गुल्यमत्र विचक्षणैः ॥
शरावाभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थस्तथाष्टकः ।
भाजनं कांस्यपात्रञ्च चतुःषष्टिपलञ्च सः ॥
चतुर्भराष्टकेर्दणः कलशो नल्यणोमङ्गः ।
उन्मानश्च घटो राशिर्द्राण्यप्यायमञ्जितः ॥
द्रोणाभ्यां स्रपङ्कुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः ।
स्रपाभ्याश्च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा
स्रुता ॥
द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता स्रपङ्कुभिः ।
चतुःस्रस्रपलिका यम्बव्यधिका च सा ॥

मानः

पलानां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्तितः ।
तुलापलशतं ज्ञेया सर्वत्रैवैव निश्चयः ॥
माषटङ्कान्विल्वानि कुडुवः प्रस्थमाष्टकम् ।
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥*॥
मागधपरिभाषायां षड्भित्तो माषश्चतुर्विंशति-
रत्तिकष्टकः षष्ठवतिरत्तिकः कर्षः । अयं चरक-
सम्मतः ॥ सुश्रुतमते । पञ्चरत्तिको माषो
विंशतिरत्तिकष्टकोऽशीतिरत्तिकः कर्षः । अय-
मेव कलिङ्गपरिभाषायामपि । यत्तत्तत्तत्त-
रत्तिको माषो द्वात्रिंशदत्तिकष्टकः । सार्द्ध-
टङ्कद्वयमितः कर्षः ।
“गुग्गादिमानमारभ्य यावत् स्यात् कुडुवस्थितिः ।
द्रवाद्रष्टकद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् ॥
प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणान् द्रवाद्रष्टकैः ।
मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित् स्मृतम् ॥
स्रुद्रवज्जुलोहादेर्मण्यं यत्तत्तत्तत्तुलम् ।
विस्तीर्णञ्च तथोच्चैश्च तन्मानं कुडुवं वदेत् ॥”
इति मागधमानम् ॥*॥
अथ कालिङ्गमानम् ।
“यतो मन्दागयो ब्रह्मा ह्रीनस्तथा नराः
कली ।
अतस्तु मात्रा तद्व्योम्या प्रोच्यते मुञ्चसम्भता ॥
यवो द्वादशभिर्गौरेः सधपैः प्रोच्यते बुधेः ।
यवद्वयेन गुग्गा स्यात्तत्तत्तुल्यो वल उच्यते ।
माषो गुग्गाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् कश्चित् ॥
चतुर्भिर्मणिकैः प्राणः स निष्कष्टक एव च ।
गयानो माषकैः षड्भिः कर्षः स्याद्दणमा-
षिकः ॥
चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधेः ।
चतुःपलैश्च कुडुवः प्रस्थाद्याः पूर्ववन्मताः ॥
स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमस्मिं वयो
बलम् ।
प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥
नाल्यं हन्त्यौघं आधि यथास्मोऽल्पं मङ्गा-
नलम् ।
अतिमात्रञ्च दोषाय यथा शस्ये बह्वदकम् ॥”
इति मानपरिभाषा । इति भावप्रकाशः ॥
मानः, पुं, (मन्यते बहुव्रीहेनेन इति । मन + घञ् ।)
चित्तसमुत्पत्तिः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥
चित्तस्य समुत्पत्तिरनुभूता मानः । साङ्ख्ये घना-
दुत्कर्षणात्मनि चित्तोत्पत्तिर्मान इति । मत्स्यो
नास्तीति मननं मानः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
(यथा, मनौ । ४ । १६३ ।
“हेयं दम्भश्च मानश्च कोधं ते क्षणाय वर्जयेत् ॥”)
आत्मनि पूज्यतावृद्धिः । इति नीलकण्ठः ॥
अनुरक्तयोर्दम्भयोर्भावविशेषः । यथा,—
“दम्भयोर्भाव एकत्र सतीत्यनुरक्तयोः ।
स्वाभीष्टाक्षेपवीक्षादिनिरोधो मान उच्यते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
पूज्यत्वम् । यथा,—
“अध्रमाः कलिमिच्छन्ति सत्यमिच्छन्ति
मध्यमाः ।

मानकं

उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम् ॥
मानो हि मूलमर्थस्य माने स्वाने धनेन किम् ।
प्रभृदमानदर्पस्य किं धनेन किमायुषा ॥
अधमा धनमिच्छन्ति धनमानो हि मध्यमाः ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महतां
धनम् ॥”

इति गान्धर्वे ११५ अध्यायः ॥

पियापराधस्तिका चेष्टा मानः । स च लघु-
मध्यमो गुरुश्चेति । अल्पापनेयो लघुः । कथा-
पनेयो मध्यमः । कष्टतपापनेयो गुरुः । असा-
ध्यस्तु रसाभासः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा
लघुः । गोत्रस्त्रलनादिजन्मा मध्यमः । अपर-
स्त्रीसम्भोगदर्शनादिजन्मा गुरुः । अन्यथासिद्ध-
कुतूहलाद्यपनेयो लघुः । अन्यथावादशपथाद्य-
पनेयो मध्यमः । चरणपातभूषणदानीद्यपनेयो
गुरुः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा यथा,—

“स्वेदास्तुभिः कचन पिच्छलमङ्गभूमौ
चामोदरि कचन कण्टकितचकास्ति ।
अन्यां विलोकयति भासयति प्रियरेपि
मानः क धास्यति पदं तत्र तत्र विप्रः ॥”

गोत्रस्त्रलनादिजन्मा यथा,—

“यद्गोत्रस्त्रलनं तत् भूमौ यदि न मन्यते ।
रोमालिशालसंस्पर्शं शपथं तन्वि । कारय ॥”
अपरस्त्रीसम्भोगदर्शनादिजन्मा यथा,—

“दयितस्य निरीक्ष्य भालदेशं
चरणालक्तकपिञ्जरं सपत्रजाः ।
सुहृदो नयनस्य कौणभामः
श्रुतिसुक्ताः शिखरौपमा षभृदुः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

ग्रहः । इति मेदिनी । ने, १५ ॥ (परिच्छेदके,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ८८ । ५ ।

“वृहन्तं मानं वरुण स्वधावः
सहस्रद्वारं जगमा वृहन्तं ।”

“मान्यसिन्नु सर्वाणि भूतानि इति मानं सर्वस्य
भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः ।” इति तद्वाच्यं
सायनः ॥ पुं. मन्त्रः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१८ । ८ ।

“अवोचाम निवृत्तनायस्मिन्मानस्य ऋतुः
महमानं अग्र्यो ।”

“मीयत इति मानो मन्त्रः तस्य ऋतुराग्नः
मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् सप्रस्यर्थं प्रथमा ।” इति
तद्वाच्यं सायनः ॥ निर्माता । यथात्रैव ।
१० । १४४ । ५ ।

“यं ते ह्येगश्चारुमवृक्तं पदाभरदरुणं मान-
मन्यमः ।”

“मानं यागद्वारा निर्मातरम् ।” इति तद्वाच्यं
सायनः ॥)

मानकं, स्त्री, पुं, (मानं वृहत्परिमाणस्य ।

“शेषाद्विभाषा ।” ५ । ४ । १५४ । इति
कप् ।) माणकम् । माणकचु इति भाषा ।

“कश्चोतु पिच्छला प्रोक्ता विस्तीर्णपर्णमानके ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

“स्थलकन्दो गाम्यकन्दः स्थलपद्मस्तु मानकः ।”
इति रत्नमाला ॥

अस्य गुणाः ।

“मानकं स्वादु शीतञ्च गुरु शीथलं कटु ।”
इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।

“मानकः स्यान्महापत्रः कथ्यते तद्गुणा अपि ।
मानकः शीथलश्छीतः पित्तरक्तक्षरो लघुः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(विषयोऽस्य यथा, —

“पुराणं मानकं पिष्टा दिगुणीकृततण्डुलम् ।
साधितं क्षीरतोयाम्यामभ्यसेत् प्रायसन्तु तत् ॥
हन्तं वानोदरं शीथं ग्रहणीं पाक्षुतामपि ।
सिद्धो भिषग्भिरास्थानः प्रयोगोऽयं निरत्ययः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंग्रह उदराधिकारे ॥

मानयन्ति, पुं, (मानस्य यन्त्रिरिव वाधकत्वात् ।)

अपराधः । इति हारावली ॥ (मानस्य
यन्त्रिः । अभिमानवर्द्धनम् । यथा, हृदयोमञ्ज-
र्याम् । ५ । ७ ।

“केशववंशजगोतिर्लोकमनोन्मगद्धारिणी जयति ।
गोपीमानयन्त्रिर्विमोचनी दिव्यागायनास्वयं ॥”

मानधानिका, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दमाला ॥

माननीयं, त्रि, (मान्यते पूज्यत इति । मान +
अनीयर् ।) मान्यम् । यथा, —

“मानो मान्योऽस्मिन्नृतेषु माननीयः सुरा-
मुरेः ।
स्त्रापयामि महादेवीं मानं देहि गृहे मम ॥”
इति दुर्गातत्त्वप्रवृत्तिः ॥

मानरत्ना, स्त्री, (मानार्थं सम्यपरिमाणज्ञापकं
रत्नमस्याम् ।) ताम्नी । तौवी । इति भाषा ।
यथा,—

“वामघोषोऽथ ताम्नी स्यान्मानरत्ना पिका-
लिका ।”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मानवः, पुं, (मनोरपत्यम् मनोर्गोत्रापत्यं वा
पुमान् । मनु + अण् ।) मनोरपत्यम् । मनुष्यः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ७५ । १०—१३ ।

“मनोर्विशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् ।
ब्रह्मजत्रादयस्तस्मान्मनोर्जातास्तु मानवाः ॥”
बालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मनुना प्रोक्तम् ।
मनु + अण् ॥ उपपुराणविशेषः । यथा, देवी-
भागवते । १ । ३ । १२—१४ ।

“सनत्कुमारं प्रथमं नारसिंहं ततः परम् ।
नारदीयं शिवश्चैव दौर्वासममनूत्तमम् ।
कापिलं मानवश्चैव तथा चौशनमं स्मृतम् ॥”

मानवर्जितः, त्रि, (मानेन वर्जितः ।) मान-
रहितः । यथा, महाभारते । ३ । ४६ ।
४८ ।

“तस्मात् त्वं नर्तनः पार्थ ! स्त्रीमध्ये मान-
वर्जितः ।”

नीचः । इति धरणिः ॥

मानसं

मानवी, स्त्री, (मानव + स्त्रीत्वात् ङीप् ।) मनुष्य-
स्त्रीजातिः । तत्पूर्यायः । मानुष्यो ० मानुषी ३
नारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
नेपथ्ये । ६ । ४१ ।

“दिवौकसं कामयते न मानवी
नवीनमश्रावि तथाननादिदम् ।”)

शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४५ ॥
स्वायम्भुवमनुकन्या । इति महाभारतम् ॥
(यथा, भागवते । ३ । २३ । ३ ।

“स वै देवर्षिर्वर्ण्यस्ती मानवीं समनुव्रताम् ।”

मानवौघः, पुं, (मानवानां औघः यस्मिन् ।) तारा-
विश्यायाः पीठस्य उत्तरे वायवादीशपथे स्तं
पूज्यगुरुपङ्क्तिविशेषः । यथा । तारावत्यम्भानु-
मत्यम्भयाम्भविशाम्भद्योदयस्त्वस्त्वानन्दनाथ-
परानन्दनाथपारिजातानन्दनाथकुलेश्वरानन्द-
नाथविरूपपाञ्चानन्दनाथपरमेश्वराः पूजयेत् ।
एते मानवौघाः । तथा च तस्मै ।

“अथ तारागुरुन् वर्यं दृष्टादृष्टफलपदान् ।
ऊर्ध्वकेशो योमकेशो नीलकण्ठो वृषध्वजः ॥
द्विर्गोघाः सिद्धिदा वत्स । सिद्धीधान् शृणु
यत्नतः ।

वशिष्ठः कूर्मनाथश्च मीननाथो महेश्वरः ॥
हस्तिनाथो मानवौघान् शृणु पश्यामि तद्-
गुरुन् ।

तारावती भानुमती जयाविद्या मञ्जोदरी ॥
सुखानन्दः परानन्दः पारिजातः कुलेश्वरः ।
विरूपपाशः किरवी च कथितं तारिणीकुलम् ॥
आनन्दनाथशब्दान्ता गुरुवः सर्वसिद्धिदाः ।
स्त्रियोरपि गुरुस्वपाश आम्बालाः परिकी-
र्तिताः ॥”

इति तन्त्रभारः ॥

मानर्थं, स्त्री, (मानवानां समूहः इति । “ब्राह्मण-
माणववाङ्मदाद्यन् ।” ४ । २ । ४० । इति यन् ।)
मानवसमूहः । माणवानां समूहो माणयं
विकारसंघेति ण्यः । माणवो बालः । स्त्रुन्त्य-
मध्यः इत्यमरः इत्येकं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(मनोर्गोत्रापत्यं । “मनु + गोत्रादिभ्यो
यञ् ।” ४ । १ । १०५ । इत्यनेन यञ् । मनु-
वंशीये, त्रि ॥)

मानसं, स्त्री, (मन एव । मनस् “प्रज्ञादिभ्यश्च ।”
५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थे अण् ।) मनः । इत्य-
मरः । १ । ४ । ३२ ॥ (यथा, मातृकायें । १५ । ६१ ।
“यद्गदानतपांसीह परत्र च न भूतये ।
भवन्ति तस्य यस्यार्त्तपरित्राणो न मानसम् ॥”)
तस्य गुणा यथा,—

“परापरत्वं संख्यायाः पञ्च वेगश्च मानसं ।”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

(मनसि भवो जातो वा । मनस् + अण् ।)
मनोभयं, त्रि । यथा, सकृत्पः कर्ममानसम् ॥
इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

“विषयेष्वतिशरागो मानसो मल उच्यते ।”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

मानोन्न

“विदूरथस्य तनया दानिनात्यस्य भूतः ।
तस्य पत्नी बभूवाय मानिनी नाम मानिनी ॥”
मानो, [न]नि, (मानोऽस्यास्तीति । मान + इनिः ।)
मानविशिष्टः । इति मेदिनी । ने, १०८ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १२३ । २२ ।
“ततस्ते भूतः सर्वे बहुशक्तेन मानिना ।
निराकृताः सुनिर्विघ्नाः प्रोचन्त्योन्मत्तकुलाः ॥”)
सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मानुषः, पुं, (मनोजातः । मनु + “मनोजन्मा-
वन् यतो युक् च ।” ४ । १ । १४१ । इत्यञ्
युगागमश्च ।) मनुष्यः । इत्यमरः । ० । ६ । १ ॥
(यथा, मनौ । ६ । २८४ ।
“चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रवृत्ता इमः ।
अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥”
मनुष्यस्येदम् । अण् । मनुष्यसम्बन्धिनि, नि ।
यथा, महाभारते । १३ । ६ । २० ।
“अकृत्वा मानुषं कर्म यो देवमनुवर्त्तते ।
वृथा आस्यति संप्राप्य पतिं स्त्रीवसिवाङ्गना ॥”)
मानुषिकं, त्रि, (मनुष्यस्य भावः कर्म वा ।
मनुष्य + ठञ् ।) मनुष्यस्य कर्मादि । मनुष्य-
स्येदमित्येवार्थे णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मानुषी, स्त्री, (मानुषस्य स्त्री । मानुष + जातित्वात्
ङीष् ।) मनुष्यस्त्रीजातिः । यथा,—
मनुष्यी मानुषी नारी मानुषी मानुषस्त्रियाम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
(मनुष्य + अण् + ङीष् ।) चिकित्साविशेषः ।
यथा,—
“आसुरी मानुषी देवी चिकित्सा सा त्रिधा
मता ।”
इति शब्दचम्पिका ॥
मानुष्यं, स्त्री, (मनुष्यस्य भावः । मनुष्यस्येदमिति
वा । मनुष्य + अण् ।) मनुष्यस्य भावः । मनु-
ष्यत्वम् । (यथा, भागवते । ४ । २३ । २८ ।
“स वचिन्तो वतात्मप्रक् कृच्छ्रेण महेता भुवि ।
लब्धापवर्ग्यं मानुष्यं विषयेषु विषण्णते ॥”)
मनुष्यशरीरम् । यथा,—
“मानुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम् ।
यः करोति स संसृष्टो जलबुद्धमस्त्रिमे ॥”
इति शुद्धितत्त्वे याज्ञवल्क्यवचनम् ॥
(मनुष्यसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१ । १५३ । ११ ।
“गच्छ जानीहि के त्वेते शिरते वनमाश्रिताः ।
मानुष्यो बलवान् गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥”)
मानुष्यकं, स्त्री, (मनुष्याणां सम्बन्धः । मनुष्य +
“गोत्रोत्तोद्गोरभेति ।” ४ । २ । ३६ । इति वृज् ।)
मनुष्यसम्बन्धः । इत्यमरः । १२ । ४३ । (मनुष्यस्येदं
मानुष + यत् । स्वार्थे कन् । (मनुष्यसम्बन्धिनि,
त्रि । यथा, महाभारते । ५ । ७७ । ८ ।
“सुमन्त्रितं सुनीतश्च न्यायतश्चोपपादितम् ।
कृतं मानुष्यकं कर्म देवेनापि विरुध्यते ॥”)
मानोन्नकं, स्त्री, (मनोजस्य भावः कर्म वेति ।
“इन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च ।” ५ । १ । १३३ । इति

मान्यः

वृज् ।) मनोज्ञता । मनोज्ञस्य भाव इत्यर्थे
कण् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मान्यं, स्त्री, (मन्दस्य भावः कर्म वा । मन्द +
“प्रत्यस्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।” ५ । १ । २८ । इति
यक् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ मन्दता च ।
(यथा, कथासरित्सागरे । २४ । १३५ ।
“विश्वस्ते च ततस्तस्मिन् पुरोधसि चकार
सः ।
मान्यमल्पतराहारकृशीकृततनुर्दया ॥”)
मान्याता, [ञ] पुं, (मां धास्यतीति । घट् +
लृच् ।) युवनाम्नराजपुत्रः । तत्पण्यायः ।
युवनाम्नः ० । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६४ ।
तद्विवरणं यथा । ‘तस्मात् प्रसेनजित ततो युव-
नाम्नोऽभवत् । तस्य च पुत्रस्यातिनिर्जितान-
मनीनामाश्रममण्डले निवसतः कपालभित्ते-
र्मूर्तिभिरपल्योत्पादनायेतिः कृता । तस्याश्चार्द्ध-
रात्रे निवृत्तायां मन्त्रपूजलपूर्णकलसं वेदी-
मध्ये निवेश्य ते सुनयः सुपुत्रः । सुपुत्रश्च तेज-
तीव्रलट्परीतः स भूपालस्तमाश्रममण्डलं
विवेश । सुपुत्राश्च तावृषीन् नैवेद्यापयामास ॥
तच्च कलसजलमपरिमेयमाहात्म्यं मन्त्रपूतं
पपौ । प्रबुद्धाश्च ऋषयः पप्रच्छुः । केनेतन्मन्त्र-
पूतं वारि पीतम् । अत्र हि पीते राज्ञोऽस्य
युवनाम्नस्य पत्नी महाबलपराक्रमं पुत्रं जन-
यिष्यति । इत्याकर्ण्य स राजा अजानता मया
पीतमित्याह । गर्भश्च युवनाम्नोदरेऽभवत् ।
क्रमेण च वष्टे । प्राप्तसमयश्च दक्षिणं कुलि-
मवनीपतेर्निमित्तं निष्क्राम । न चामौ राजा
समार । जातो नामैष कं धास्यतीति ते सुनयः
प्रोचुः । अथागम्य देवराष्ट्रप्रीत । मामयं
धास्यति । ततोऽसौ मान्याता नामनोऽभवत् ।
यत्तु चास्य प्रदेशिनी देवेन्द्रेण व्यस्ता तां पपौ ।
तांश्चाख्यतस्माविगीमामादाद्देवेकेन अवर्द्धत ।
स तु मान्याता चक्रवर्ती सप्तद्वीपां मर्द्धी
बुभुक्षे । भवति चात्र श्लोकः ।
“यावत् सूर्य उदतिस्मा यावत् पतितिष्ठति ।
सर्वं तदयौवनाम्नस्य मान्यातुः क्षेत्रमुजते ॥”
मान्याता शशविन्दुद्वितरं विन्दुमतीमुपयेमे ।
पुरुकृतसमम्बरौषं सप्तकुन्दश्च तस्यां पुत्रत्रय-
मुत्पादयामास । पञ्चाशच्च दुहितरस्तस्यामेव
तस्य नृपतेर्बभूवुः ।” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे
२ अध्यायः ॥
मान्यः, त्रि, (मान्यत इति । मान + कर्मणि
ण्यत् ।) अर्च्यः । तत्पण्यायः । पूज्यः २
प्रतीत्यः ३ भगवान् ४ भट्टारकः ५ । इति
जटाधरः ॥ (यथा च मनौ । २ । १३६ ।
“तेषाम्नु समवेतानां मान्यो खातकपार्थिवौ ।”
प्रार्थनीयः । यथा, रामायणे । २ । ८ । १८ ।
“यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः ।
कौशल्यानोऽतिरिक्तश्च भम सुयुषते बहु ॥”
“मान्यः प्रार्थनीयः श्रेयस्करः । तथा तद्वत् ॥”
इति तद्गीतायां रामायणः ॥

माया

मान्यमानं, स्त्री, (मान्यस्य स्थानं ।) पूज्यत्व-
कारणम् । यथा,—
“वित्तं वस्तुभ्यः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मान्यमानानि गरीयो यद्वयदुत्तरम् ॥
पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयसि गुणयन्ति च ।
यत्र स्युः सोऽत्र मानाहः शूरोऽपि दशमो
गमः ॥”
इति मानवे २ अध्यायः । कौर्म ११ अध्याये-
ऽप्येवम् ॥
मान्या, स्त्री, (मान्य + स्त्रियां टाप् ।) मरुत्तमाला ।
यथा,—
“अनिर्मात्या तु मान्या च मरुत्तमाला च
मोहना ॥”
इति शब्दमाला ॥
पूज्या च ॥
मापत्यः, पुं, (मा विदतेऽपत्यमस्य ।) कामः ।
इति हलायुधः ॥
मापनः, पुं, (मापयति स्वर्णादिकमनेनेति । मा +
णिच् + करणे ल्युट् ।) तूलः । इति शब्द-
चम्पिका ॥ परिमाणं, स्त्री ॥ (स्त्रियामप्यत्र ।
यथा, महाभारते । १ । ५१ । १५ ।
“यस्मिन् देशे च काये च मापनं प्रवर्त्तिता ॥”)
मामकं, त्रि, (ममेदम् । अस्माद् + “तवकममका-
वेकवचने ।” ४ । ३ । ३ । इति अण् ममका-
देशश्च ।) मदीयम् । इति मेदिनी । के, १३८ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १०५ । १२ ।
“ततो मामाह स सुनिर्गमस्तुष्टज मामकम् ॥”)
ममतायुक्तः । इति शब्दमाला ॥ यथा च
महाभारते । ४ । ५० । १७ ।
“अत्र या मामिका बुद्धिः श्रयती यदि रोचते ॥”)
मामकः, पुं, (माम + स्वार्थे कन् ।) मातुलः ।
इति मेदिनी ॥ के, १३८ ॥ ममायं वा ममेदमिति
बुद्धिर्यस्य । कप । कपणः । इति शब्दमाला ॥
मामकीनं, त्रि, (ममेदम् । अस्माद् + “तवकमम-
कावेकवचने ।” ४ । ३ । ३ । इति खण् । ममका-
देशश्च ।) मदीयम् । ममेदमित्यर्थे गोत्रे क्तौकि
अस्माद् एकत्वान्मादादेशे अस्य च ममकादेशे
वृद्धौ मामकीनम् । इति ऋगादासः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ३२ । १४५ ।
“एतच्च मे कियत् किं हि न बुद्ध्या साधयाम्य-
हम् ।
प्रज्ञानं मामकीनं च श्रयती वर्णयामि ते ॥”)
मायः, पुं, (माया अस्यास्तीति । माया + अर्धं
आदित्वाद्वाच् ।) पीताम्बरः । (यथा, महा-
भारते । १३ । २४ । ३११ ।
“नमो विन्धाय मायाय तिस्रस्तिस्रिस्थाय वै
नमः ॥”)
(मयस्यापत्यं पुमान् । मय + अण् ।) असुरः ।
इति मेदिनी ॥ ये, ४६ ॥
माया, स्त्री, (मोयते अपरोक्षवत् प्रदर्शयतेऽनया
इति । मा + “माष्ठासिष्ठभ्यो यः ।” उणा०
४ । १०६ । इति यः टाप् ।) इन्द्रजालादिः

माया

देवा अपि न जानन्ति अमृतं कुत्र तिष्ठति ।
मम मायानियोगेन तिष्ठते स्त्रीषधं वने ॥
लोको ह्येवं विजानाति राजा पालयते प्रजाः ।
राजमायामहं कृत्वा पालयामि वसुधैव कुटुम्बकम् ॥
ये तु वै ह्यदृष्टादित्या उदेष्यन्ति युगजये ।
प्रविश्य तानहं भूमे ! मायां लोके खलान्यहम् ॥
वर्षेण पाशुना भूमिलोकेषु यतते सदा ।
मायां पाशुमयीं कृत्वा पूरयाम्यखिलं जगत् ॥
वर्षते यच्च सर्वतो धाराभिर्मयिजाकृति ।
मायां सर्ववर्त्तकीं यद्वा पूरयाम्यखिलं जगत् ॥
यत् स्वपामि वरारोहे । शेषस्थोपरि वारिणि ।
अनन्तमायया चाहं धारयामि स्वपामि च ॥
वराहमायामादाय भूमे ! जानामि किम् वै ।
देवा यच्च निलीयन्ते सा माया मम कीर्तिता ॥
त्वचापि वेणुवीं मायां कृत्वा जानामि किम्

तत् ।

धारितासि च सुश्रीणि ! वारान् सप्तदशैव तु ॥
माया तु मम देवीयं कृत्वा ह्येकाग्रं महीम् ।
मम मायाकृतं ह्येतद्वेन तिष्ठान्यहं जले ॥
प्रजापतिं शतं रुद्रं खलामि च हरामि च ।
तेऽपि मायां न जानन्ति मम मायाविमो-

हिताः ॥

अथ पितृगणाश्चैव य एते सूर्यवर्षसः ।
मायां पितृमयीं ह्येतां गृह्णामि हि च तत्त्वतः ॥
किन्तु मायैव सुश्रीणि ! अन्यच्च शृणु
‘सुन्दरि ! ॥’

इति वाराहे मायाचक्रम् ॥३॥

अथ मायास्तोत्रम् ।

श्रीनक उवाच ।

“शशिध्वजो महाराजः स्तुत्वा मायां गतः
कुतः ।
का वा मायास्तुतिः कृतः । वद तत्त्वविदोवर ! ।
या त्वत्कथा विष्णुकथा वक्तव्या सा विमुह्ये ॥”
स्तुत उवाच ।

“शृणुध्वं मुनयः सर्वे मार्कण्डेयाय पृच्छते ।
शुकः प्राह विशुद्धात्मा मायास्तवमनुत्तमम् ॥
तत् शृणुष्व प्रवक्ष्यामि यथाधीतं यथाश्रुतम् ।
सर्वकामप्रदं नृणां पापतापविनाशनम् ॥”
शुक उवाच ।

“भक्ताटनगरं त्यक्त्वा विष्णुभक्तः शशिध्वजः ।
आत्मसंसारमोक्षाय मायास्तवमर्जं जगौ ॥”
शशिध्वज उवाच ।

“ॐ ह्रींकारां मन्त्रसारां विशुद्धां
ब्रह्मादीनां मातरं वेदबोध्याम् ।
तन्वीं स्वाहा भूततन्मात्रकक्षां
बद्धं बन्धां देवगन्धर्वसिद्धेः ॥
लोकालीनां ह्येतभीतां समीहं
भूतेभ्यो आससामासिकायैः ।
जानात्पुर्णदेवतिथिदमगुह्ये-
क्षामाधारी ब्रह्मरूपां नमामि ॥
यस्या भावा जिनगद्गाति भूते-
र्न भाव्येतत्तद्भावे विधातुः ।

मायाक

विदहतीति कालकल्लोललोला
नीलापाङ्गी चन्द्रसंसारदुर्गाम् ॥
पूर्णा प्राप्या ह्येतलभ्या शरण्या-
भासि शेषे मध्यतो या विभाति ।
कालो देवं कर्म सोपाधयो ये
तस्यां तासां तां विशिष्टां नमामि ॥
भूमौ गन्धो रमतापसु प्रतिष्ठा
रूपं तेजस्वि घायौ सृष्टलम् ।
खे शब्दो वै यद्दिदा भाति नाना
तामाद्यां तां विश्वरूपां नमामि ॥
सावित्री त्वं ब्रह्मरूपा भवानी
भूतेशस्य श्रीपतेः श्रीस्वरूपा ।
शक्तौ शक्तस्यापि नाकेश्वरस्य
पत्नी श्रंष्टा भासि माये ! जगत्सु ॥
बाह्ये बाला युवती धीवने त्वं
बाह्ये वा स्याद्विरा कालकल्पा ।
नानाकारैर्योगयोगैश्च धर्मा
भक्त्या वै त्वं कामवन्ता विभासि ॥
वरेण्या त्वं वरदा लोकसिद्धा
साध्वी धन्या लोकमान्या सुकन्या ।
चण्डी दुर्गा कालिका कालिकास्था
नानादेशे रूपवैशिमासि ॥
तव चरणसरोजं देवि ! देवादेवस्य
यदि हृदयमरोहि भावयन्तीह भक्त्या ।
शुककृतमतिशुद्धं कृतसरोजे स्मरन्ति
श्रुतियुगकुरहरे वा संश्रुतं धर्मसम्पत् ॥
जनयति जगद्गात्रं सर्वसिद्धिश्च तेषाम् ॥

मायास्तवमिदं पुण्यं शुकदेवेन भाषितम् ।
मार्कण्डेयादयश्चापि सिद्धिं लभे शशिध्वजः ॥
कोकामुखे तपस्तप्ता हरिं ध्यात्वा वना-
भरे ।

सुदर्शनेन निहतो वैकुण्ठशरणं ययौ ॥
इति श्रीकल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये माया-
स्तव कनचिंशोऽध्यायः ॥ (शक्तिः सामर्थ्यं वा ।
यथा, जगदेदे । ४ । १ । २१ ।

“दासानामिहो मायया ।”

“मायया स्वकीयया शक्त्या ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

मायाकारः, पुं, (मायां इन्द्रजालशापारं करो-
तीति । कृ + अण् ।) ऐन्द्रजालिकः । वाजी-
कर इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रातिहारिकः
२ । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥ मायां स्थल-
जलादौ जलस्थलादिज्ञानं करोतीति माया
कारः षण् । प्रतिहरणं प्रतिहारो याजः भावे
षण् स प्रयोजनमस्य प्रातिहारिकः णिकः
णित्वे त्रिरिति वृद्धिः । प्रतिहारक इत्यपि
पाठः । तत्र प्रति प्रथमं सुष्ठु मनो नयने च
हरति ज्ञाते न किञ्चिदिति प्रतिहारकः ॥
यकान्तात् स्वार्थे ण्ये प्रातिहारकश्च षणि प्रति-
हारश्च । इति तट्टीकायां भरतः ॥

मायाकृतः, पुं, (मायां स्थलजलादौ जलस्थलादि-
ज्ञानं करोति कारयतीति । कृ + कृप् । सुगा-

मायामो

गमश्च । करोतिरन्तान्तभूतमर्थः ।) माया-
कारः । यथा, —
“शाम्बरी साम्बरी माया मायाकृतं भिक्षुके
नटे ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

मायाभीषी, [नृ] पुं, (मायया इन्द्रजालविक्रया
जीवति जीवन्मयाजी सम्पादयति इति ।
जीव + णिनिः ।) प्रातिहारिकः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५८६ ॥

मायातिः, पुं, (मायया सह अतति । यद्वा, मा
अनतीति । अत + “अन्यतिभ्यां च ।” उणा०
४।१.३। इति इण ।) नरबलिः । यथा, —
“मायातीनाश्च निर्णीतं श्रयतां मुनिसत्तम ! ।
वल्गास्यथर्ववेदीनां फलहानिर्गतिभ्रमे ॥
पितृमातृविहीनश्च युवकं याधिवर्जितम् ।
शिवोदितं दीप्तिमच्च परदारविहीनकम् ॥
अजारीकं विप्रुहश्च सच्छद्रं सलकं धरम् ।
तद्वन्धुभ्यो धनं दत्त्वा क्रीतं भृत्यातिरेकतः ॥
स्त्रापयित्वा च तं धर्मां संपूज्य वल्गुचन्दनैः ।
मा भेदधीषे च सिन्दूरं दधिगोरोचनादिभिः ॥
तच्च वर्षे भ्रामयित्वा परदारं यत्नतः ।
यथान्तं च समुत्सृज्य दुर्गायै तं निवेदयेत् ॥
अष्टमौनवमीसन्धौ दद्यान्मायातिमेव च ।
इत्येवं कथितं सर्वं बलिदानप्रसङ्गतः ॥
बलिं दत्त्वा च स्तुत्वा च धृत्वा च कथ्यं बुधः ।
प्रणम्य दृष्ट्वाद्भूमौ दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः ॥

मायादः, पुं, (मायया कृतेन धृत्वात्यर्थः अन्ति
भनयतीति । अद + अच् ।) कुम्भीरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मायादेवीसुतः, पुं, (मायादेश्याः सुतः ।) बुद्धः ।
इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥

मायाफलं, क्ली, फलविशेषः । मादफल इति
भाषा । तत्पर्यायः । मायिकफलम् । मायिकम्
द्विधाफलम् ४ मायि ५ । अस्त्र गुणाः । वात
हरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । शैथिल्यसङ्को-
चकणेशकाणां दाहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मायामोहः, पुं, (मायया मोहयति असुरानिति ।
मूह + णिच् + अच् । माया च मोहश्च तौ
यस्येति या ।) विष्णुदेवनिर्गतासुरमोहक-
पुरुषविशेषः । यथा, —

श्रीपराशर उवाच ।

“इत्युक्तो भगवांस्तेभ्यो मायामोहं शरीरतः ।
तत्सुत्पाद्य ददौ विष्णुः प्राह तदं करोतमान् ॥”
श्रीभगवानुवाच ।

“मायामोहोऽयमखिलान् देव्यास्तान्

मोहयिष्यति ।

ततो वध्या भविष्यन्ति वेदमार्गवर्जहृक्ताः ॥
स्थितौ स्थितस्य मे वध्या यावन्तः परिपत्यिनः ।
ब्रह्मणो येऽधिकारस्य देवदेव्यादिकाः सुराः ॥
तद्गच्छन्त न भीः कायां मायामोहोऽयमग्रतः ।
गच्छन्त्योपकाराय भवतां भविता सुराः ॥”

मायावी

श्रीपराशर उवाच ।

“इत्युक्ता प्रणिपत्येनं ययुर्देवा यथागतम् ।
मायाभोहोऽपि तैः साहसं ययौ यत्र मष्टा-
सुराः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १७ अध्यायः ॥
मायावती, स्त्री, (मायास्यास्तीति । माया +
मतृप् । मस्य वः । उगित्वाङ् इीप् ।) इति ।
कामपत्नी । इति जटाधरः ॥ तस्या नामकारणं
यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“एतस्मिन्मन्त्रे प्रायः सहस्रं कण्ठेन नारदः ।
अन्तःपुरचर्यो देवीं कृत्स्नार्थं प्राह हर्षयन् ॥
एष ते तनयः सुभु । हत्वा शम्बरमागतः ।
तूतो येनाभवद्वालो भवत्याः स्तुतिकाण्डहान् ॥
इयं मायावती भाग्या तनयस्यास्य ते सती ।
शम्बरस्य न भार्ययं अयनामत्र कारणम् ॥
मन्त्रे तु गते नाशं तदुद्धवपरायणा ।
शम्बरं मोहयामास मायारूपेण रूपिणी ॥
अवायातुपभीगेयु रूपं मायामयं शुभम् ।
दर्शयामास देवस्य तस्यैव मदिरेक्षणा ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २७ अध्यायः ॥
(विद्याधरीविग्रहः । यथा, कथासरित्सागरे ।
१३ । ३५ ।

“अहं मायावती नाम राजन् । विद्याधराङ्गना ।
इयन्तं कालमभवं प्रापदोषेण हृत्स्तिनी ॥”
राजकन्याविग्रहः । यथाचैव । १२२ । १२२ ।
“अभून्मलयमिहस्थो राजा राजगृहे पुरा ।
तस्य मायावतीत्यासीद्गणप्रतिमा सुता ॥”

मायावमिकः, त्रि, (मायया वमं व्याच्छादनं
करोतीति ठन् ।) परप्रतारकः । इति शब्द-
माला ॥ (मायारसिक इति वा पाठः ॥)

मायावान्, [तु] पुं, (माया अस्त्यस्य । माया +
“अस्मायामेधामजो विनिः ।” ५ । २ । १२२ ।
इति पक्षे मतृप् । मस्य वः ।) कामराजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मायायुक्ते, कपटयुक्ते
च त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । १६ । ६ ।

“ऊतिभिस्तमिषणो दुस्वृत्तौ नि मायावान-
व्रज्जा दस्युरर्न ॥”

“मायावान् कपटवान् ॥” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

मायावी, [तु] पुं, (प्रशक्ता मायाकापञ्चमस्य-
स्येति । माया + “असुमायामेधामजो विनिः ।”
५ । २ । १२२ । इति विनिः ।) मायाकारः ।
तत्पर्यायः । वंसकः २ मायी ३ मायिकः ४
ऐन्द्रजालिकः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
मार्कण्डेय । २२ । ७ ।

“मायावी दानवः सोऽथ सुनिरूपं समास्थितः ।
स प्राह राजपुत्रं तं पूर्वैरेवमुत्सारन् ॥”

विज्ञानः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मोहन-
शक्तियुक्तः परमात्मा । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४ ।

“स्वतस्त्रिदशर्यामी तु मायावी सुष्मदृष्टितः ।
सुजाता सूनृष्टेऽव विराडित्युच्यते परः ॥”

मायी

मायासीता, स्त्री, (मायाकल्पिता सीता ।) योगेन
अमिश्रितसीताप्रतिफलितः । यथा,—

अमिरुवाच ।

“भगवन् ! अयतां वाक्यं कालेन यदुपस्थितम् ।
सीताहरणकालोऽयं तत्रैव समुपस्थितः ॥
देवश्च दुर्निवारश्च न च देवान् परं बलम् ।
मत्सूत्रं मयि संन्यस्य ह्याया रक्ष्यान्तिकेऽधुना ॥
दास्यामि सीतां तुभ्यश्च परीक्षामये मम ।
देवैः प्रस्थापितोऽहश्च न च विप्रो हुता-
ग्रजः ॥

रामस्तद्वचनं श्रुत्वा न प्रकाशय च लज्जणम् ।
स्वीचकार च स्वच्छन्दं हृदयेन विदूयता ॥
वद्विर्योगेन सीताया मायासीतां चकार सः ।
तदुपगमनार्थं ददौ रामाय नारदः ॥
सीतां गृहीत्वा स ययौ गोप्यं वक्तुं निषिध्य च ।
लज्जगो नैव बुधे गोप्यमन्यस्य का कथा ॥
लङ्कां गत्वा रघुश्रेष्ठो जघान शायकेन च ।
सयान्यत्र रायणश्च सीतां संप्राप दुःखिताम् ॥
ताश्च वद्विपरिणाश्च कारयामास सत्वरम् ।
हुताशस्तत्र काले च वास्तवीं जानकीं ददौ ॥
उवाच ह्याया वद्विश्च रामश्च विनयान्विता ।
करिण्यामीति किमहं तदुपायं वदस्व मे ॥”

वद्विरुवाच ।

“त्वं गच्छ तपसे देवि । पुष्करश्च सुपुण्यदम् ।
जत्वा तपस्यां तत्रैव स्वर्गलब्धौ भविष्यसि ॥
सा च तद्वचनं श्रुत्वा प्रतप्य पुष्करं तपः ।
दत्तं त्रिलोकवर्षेण स्वर्गलब्धौ अभूव ह ॥
सा च कालेन तपसा यज्ञकृष्णसमुद्भवा ।
कामिनी पाण्डवानाश्च दौपदी दपदात्मजा ॥
कृते युगे वेदवती कृष्णध्वजसुता शुभा ।
चेतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकात्मजा ॥
तच्छाया दौपदी देवी क्षापरे दपदात्मजा ।
विज्ञायतीति सा प्रोक्ता विद्यमाना युगत्रये ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्यायः ॥
मायामुतः, पुं, (मायायाः मायादेश्याः सुतः ।)
बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । ११ । १५२ ॥

मायिकं, स्त्री, (माया मोहनशुणः विद्यतेऽस्मिन् ।
माया + “जोह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । १२३ । इति
ठन् ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
यस्यान्तरे मायिका मादका इत्यपि पाठः ॥

मायिकः, पुं, (माया अस्त्यस्य । माया + “जोह्यादि-
भ्यश्च ।” ५ । २ । १२३ । इति ठन् ।) माया-
कारः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ४ । १६ । ४ ।

“यस्मायामोहितश्चाहं सदा वर्त्ते परात्मनः ।
परवान् दारुपाचासी मायिकस्य यथा वशे ॥”
मायाविशष्टे, त्रि ।)

मायी, [तु] पुं, (माया अस्त्यस्य । माया +
“जोह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । १२३ । इति इनिः ।)
मायाकारः । तत्पर्यायः । धूर्तः २ वचकः ३
वंसकः ४ कुञ्चकः ५ दाखानजिकः ६
जालिकः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥

मारः

(मायायुक्ते, त्रि । यथा, कुमारः । २ । ४६ ।
“यन्वभिः सम्भृतं हयं विततेष्वध्वरेषु च ।
जातवेदो मुखान्मायी मिथतामाच्छिनत्ति नः ॥”
मायोपाधिके परमेश्वरे च । यथा, पञ्चदश्याम् ।
६ । १२३ ।

“मायानु प्रकृतिं विद्वान् मायिनन्तु महे-
श्वरम् ॥”

मायुः, पुं, (मिनोति प्रतिपत्तिं देहे उज्जाणमिति ।
मिन् प्रक्षेपणे + “लवापाजिमिस्वदिसाध्यश्रूय
उण् ।” उणा० १ । १ । इति उण् । “सीनाति
मिनोतिदीर्घा लपि च ।” ६ । १ । ५० । इत्या-
त्वम् । “आतो युक् चिण्कतोः ।” ७ । ३ । ३३ ।
इति युक् ।) पितृम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥
(शब्दः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२ । ४ । १०८ ।

“सृक्काणं धर्मेममिवावशाना मिमाति मायुं
पयते पयोभिः ॥”

“मायुं शब्दं मिमाति निर्माति करोति ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥ वाक् । इति निरुक्ते । १ । ११४ ।

मायुराजः, पुं, कुबेरपुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मायूरः, स्त्री, (मयूराणां समूहः । मयूर + “प्राणि-
रजतादिभ्योऽण् ।” ४ । ३ । १५४ । इत्यण् ।)
मयूरसमूहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४३ ॥
(मयूराणामिदमित्यण् ।) तत्सम्बन्धिनि, त्रि ॥
यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ६० ।

“आजं गच्छ तथा मां मायूरक्षेत्रे वर्णयेत् ॥
मायूरिकः, पुं, (मयूरं हन्ति । मयूर + “पक्षि-
मत्स्यखगान् हन्ति ।” ४ । ४ । ३५ । इति
ठक् । मयूरयाही । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
मायूरी, स्त्री, अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मारः, पुं, (ख + भावे घञ् ।) खड्गः । (यथा,
बृहत्संहितायाम् । ३ । ३१ ।

“सुन्मारुद्धदृढनिभः खण्डो वृषहा विदी-
धितिर्भयदः ।”)

त्रियन्ते प्राणिनोऽनेन । ख + घञ् ।) काम-
देवः । (यथा, नैषधि । ४ । ७६ ।

“अनुममार न मार । कथं नु सा
रतिरतिप्रथितापि पतिव्रता ।
विरहिणीप्रतघातनपातकी
दयितयापि तयासि किमुज्झितः ॥”)

विघ्नः । इति मेदिनी । रे, ७६ ॥ (ख + णिच् +
घञ् ।) मारणम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥
धुस्तरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मारगणोत्पत्ति-
र्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“मगोभवस्य वचनं श्रुत्वाथ चतुराग्रजः ।
विषमुरपि तदाकथं श्रुत्वा नृत्माहकारकम् ॥
सर्वस्य मोहने ब्रह्मा चिन्ताविष्टोऽभवन्नहि ।
समर्थो मोहितमिति निश्रवासं मुहुर्मुहुः ॥
निश्वासमारुतास्य नानारूपा महाबलाः ।
जाता गणा लोलजिह्वा लोलाश्चातिभयहराः ॥
सुरङ्गवदनाः केचित् केचित् दृगजसुखास्तथा ।
सिंहस्यावसुखान्माय्ये श्वराह्वराननाः ॥

मारः

अथमारवदनाः शरभास्याः शुक्राननाः ।
ब्रह्मगोमायुवक्त्राश्च सरीसृपसुखाः परे ॥
गोरूपा गोसुखाः केचित्तथा पत्तिसुखाः परे ।
महादोर्षा महाहस्ता महाशला महाकशाः ॥
पिङ्गाक्षा विरलाक्षा चोष्णैकाक्षा महो-

दराः ।
एककर्णास्त्रिकर्णाश्च तत्पुष्करास्तथापरे ।
स्थूलकर्णा दीर्घकर्णा बहुकर्णा विकर्णाः ।
दीर्घाश्च स्थूलनेत्राश्च स्थूलनेत्रा विदधयः ॥
चतुष्पादाः पञ्चपादाश्चिपादेकपादास्तथा ।
हस्तपादा दीर्घपादाः स्थूलपादा महापादाः ॥
एकहस्ताश्चतुर्हस्ता द्विहस्ताश्चश्रयास्तथा ।
विहस्ताश्च विरूपाक्षा गोघिकाकृतयः परे ॥
मनुष्याकृतयः केचित् शिशुमारसुखाः परे ।
क्रौञ्चाकारा वक्राकारा हंससारसरूपिणः ॥
तथैव मद्गुरवकककुकाकसुखास्तथा ।
अर्द्धनीला अर्द्धरक्ताः कपिलाः पिङ्गलास्तथा ॥
नीलाः शुक्रास्तथा पीता हरिताश्चित्ररूपिणः ।
अवाद्यन्त ते शृङ्गान् पट्टहान् परिवादिनः ॥
मृदङ्गान् छिन्दिमांश्चैव गोसुखान् पणवास्तथा ।
सर्वे जटाभिः पिङ्गाभिस्तुङ्गाभिश्च करान्विताः ॥
निरन्तराभिर्घ्रिपिन्दा गणाः स्थूलनगामिनः ।
शूलहस्ताः पाशहस्ताः खड्गहस्ता धनुर्धराः ॥
शस्त्रकुशगदाबाणपट्टिस्त्रिपासपाणयः ।
नानायुधा महानादं कुर्वन्तस्ते महाबलाः ॥
मारय ऋद्धयेत्युच्यन्तेऽङ्गः पुराणो गणाः ।
तेषामु वदन्ती तत्र मारय ऋद्धयेत्युच्यते ।
योगनिद्राप्रभायात् स विधिवत् प्रसूते ॥
अथ ब्रह्माणमाभाष्य तान् दृष्ट्वा मदनी गणान् ।
उवाच वारयन् वक्तुं गणानामग्रतः स्मरः ॥
मदन उवाच ।

किं कर्मेते करिष्यन्ति कुत्र स्यास्यन्ति वा
विधेः ।
किं नामधेया एते वा तत्रैतान् विनियोजय ॥
नियुज्येतान् निजे कृते स्थानं दत्त्वा च नाम च ।
कृत्वा पञ्चान्नहामायाप्रभावं कथयस्व मे ॥”
मार्कण्डेय उवाच ।

“अथ तदाक्य मार्कण्डेय सर्वलोकपितामहः ।
गणान् समदनानाह तेषां कर्मादिकं दिशन् ॥
ब्रह्मोवाच ।

“एते तूत्पन्नमात्रा हि मारयेति यदमुवन् ।
सुहृर्मुहुरतोऽमीषां नाम मारयेति जायताम् ॥
मारामकत्वादप्येते माराः सन्तु च नामतः ।
सदैव विप्रं जन्तुनां करिष्यन्ति विनाशिनम् ।
तवानुगमनं कर्म सुखमेषां मनोभव ॥
यत्र यत्र भवान् याता स्वकर्मार्थं यदा यदा ।
गन्तारस्तत्र तत्रैते साहाय्याय तदा तदा ॥
चित्तोद्भ्रान्तिं करिष्यन्ति त्वदस्त्रवशवर्तिनाम् ।
ज्ञानिनां ज्ञानमार्गश्च विप्रथियन्ति सर्वदा ॥
यथा सांसारिकं कर्म सर्वं कुर्वन्ति जन्तवः ।
तथा चैते करिष्यन्ति सविप्रमपि सर्वतः ॥
दमे स्यास्यन्ति सर्वत्र वेगिनः कामरूपिणः ।

७०५

मारणं

त्वमेवैषां गणाध्यक्षः पञ्चयज्ञाङ्गभोजिनः ।
नित्यक्रियावतां तोयभोगिनोऽपि भवन्त्वमे ॥”
इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥

मारकः पुं, (स्त्रियन्ते प्राणिनः यस्मिन् येनेति वा ।
मृ + घञ् । ततः संज्ञायाम् कन् ।) मरकः । तत्-
पण्यायः । मारिः २ उत्पातः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ पञ्चविशेषः । वाञ् इति भाषा ।
तत्पण्यायः । घातिपक्षी २ ग्राहकः ३ । इति
भूरिप्रयोगः ॥ मारणकर्त्तरि त्रि ॥

मारजित्, पुं, (मारं कामं जितवान् । जि +
क्विप् । तुगागमः ।) बुद्धः । इत्यमरः । १ ।
१ । १३ ॥

मारणं, स्त्री, (मार्यते इति । मृ + णिच् + भावे
ल्युट् ।) वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥
(यथा, मनौ । ५ । ३८ ।

“यावन्ति पशुरोमाणि तावत्तुल्यो ह मारणम् ।
वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥”
अभिचारविशेषः । यथा,—
“एवमु मारणं देवि ! विशेषात् कथयामि
ते ।

मानं बहुसमायुक्तं वामनेत्रविभूषितम् ॥
कूक्ष्यगमं ततो देवि । अमुकं मारय मारय ।
चतुर्दशाक्षरो मन्त्रो स्वाहान्तः शत्रुनाशकः ॥
खदिराङ्गारमादाय कुजाष्टम्यां विशेषतः ।
लेखयेत् पुस्तकेण शत्रुस्वरूपां लौहपत्रके ॥
निशायां मन्त्रके नैवेद्यं ललाटे हृदये करे ।
नाभौ गुह्ये कटौ पृष्ठे क्रमोक्तेन पदद्वये ॥
मन्त्रवर्णान् समालिख्य प्रतिष्ठां तत्र कारयेत् ।
संहारमुदां वृद्धा तु ध्यायेद्देवीं त्रयप्रदाम् ॥
दीर्घाकारां कृष्णवर्णां महादंष्ट्रामस्तकाम् ।
तृसुण्डयुगलं हस्तं चर्चयन्तीं दिगम्बरीम् ॥
शत्रुनाशकर्त्रीं देवीं ध्यायेत् शत्रुक्षयाय च ।
एवं ध्यात्वेष्टिकाचूर्णेनैवामहस्तान् शङ्करि ॥
ॐ शत्रुनाशकर्त्र्यै नमः इति हत्वा महेश्वरि ॥
हरिद्राक्षगणसंहितां धारां दद्यादनेन तु ॥
अमुकस्य शोणितं पिब पिबेति तत्रपरम् ।
मांसं खादय खादय ह्रीं नम इति मन्त्रम् ॥
मध्याह्ने मध्यरात्रौ तु पूजयित्वा शत्रुनाशकम् ।
जपेदेकादशाक्षं च रोगः स्यान्नात्र संशयः ॥
हस्ताधिकैकविंशति स्तुतुरेव रिपोर्भवेत् ॥ ॥

अथवाग्न्यप्रकारेण शत्रुक्षयमहं वदे ।
पुंगोशक्तन समादाय पूजयेदणवारिणा ॥
विपरीतक्रमेणैव जपपूजादिकं चरेत् ।
महादेवाय नम इति पुंगोशक्तन समादरेत् ॥
शिराय नम इति मन्त्रेण घटनञ्च समाचरेत् ।
पशुपतये नम इति प्राणान् संस्थापयेत्ततः ॥
लौहपात्रं महेशानि । खदिराङ्गारयोगतः ।
शत्रुप्रतिकृतिं लिख्य तत्र संस्थापयेत् शिवम् ॥
ततो ध्यायेन्महाकदं ध्यामन्तु सुसमाहितः ।
शत्रोर्व्यक्तः स्थितं रुद्रं ज्वलदग्निसमप्रभम् ॥
वामहस्तधरं केशं दण्डिणं प्राणकर्षणम् ।
नरचर्माम्बरं देवं महायाक्षादेवेशितम् ॥

मारिषः

पिनाकधृक् इहामग्नागच्छ इत्यादिनावाह्य
यत्रतः ।

शूलपाणये नम इति स्थापयेत् साधकोत्तमः ॥
महेश्वराय नम इति पादादिना प्रपूजयेत् ।
इष्टानादिस्तथा भूमिर्भूतक्रमेण प्रपूजयेत् ॥
अश्विकोणादिपण्यन्तं पूजयेत्तथा महेश्वरि ।
नमः शिवायेति शूलमष्टाविंशति संजपेत् ।
हुं नमस्वेति वामेन करेण तु विमर्शयेत् ॥
अजित केशव विष्णो हर सत्य जनार्दन ।
हं नारायण स्वाहा मन्त्रमेव सकृज्जपेत् ॥
हुं नमो भगवत वासुदेवाय स्वाहा नम इत्यपि
सकृज्जपेत् ।

एवमेकादशाक्षेन शत्रुक्षेदनमग्निसा ।
अवश्यं जायते देवि ! सत्वं सत्वं त्रिस्तोत्रे ॥”
इति योगिनीतन्त्रे पूज्यखण्डे ४ पटलः ॥

अपि च ।
“गुप्तास्थिश्च गवास्थिश्च मृजनिर्मात्यमेव च ।
अरय्यां निखनेन दारं पञ्चत्वमुपयाति सः ॥”
इति गारुड १८६ अध्यायः ॥

मारिः, स्त्री, (मार्यते इति । मृ + णिच् + इन् ।)
मारणम् । वधः । इति मेदिनी । रे, ७७ ॥
जनक्यः । तत्पण्यायः । मारकः २ मरकः ३
उत्पातः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मारिचिकं, त्रि, (मरिच + “संस्कृतम् ।” ४।४।३
इति ठक् ।) मरिचैव संस्कृतम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

मारितः, पुं, (मार्यते नाशयते भस्मीक्रियते इति ।
मृ + णिच् + कर्मणि क्तः ।) नष्टोक्तः । भस्मी-
कृतः । यथा, भावप्रकाशे ।
“असम्यक्कारितं स्वर्णं बलं धीर्यश्च नाशयेत् ।
करोति रोगान् मृत्युश्च तद्व्यान् यन्नतस्ततः ॥”
अपि च ।
“पूज्यं वज्रसमं तालं त्रिप्रास्त्रेण विमर्शयेत् ।
ततो गजपुटे पक्ता पुनरस्त्रेण सहयेत् ॥
तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेन ।
एवं दशपुटेः पक्वं वज्रं भवति मारितम् ॥”
अपरञ्च ।

न्यादत्वञ्च घनत्वञ्च तेजो गौरवतापलम् ।
यस्तेनानि न दृश्यन्ते तं विद्यान्मृतमृतकम् ॥”
अन्यत्र ।

“शुद्धो रसो भवेद्मन्त्रा मर्च्छितस्तु जनार्दनः ।
मारितो रुद्ररूपो स्यात् बहः साक्षात् महा-
शिवः ॥”
इति वैद्यदर्पणः ॥

मारिषसनवारकः, पुं, (मारिषन्त्यं असनं तदहार-
तीति । मृ + णिच् + अण् ।) राजर्षिविशेषः ।
यथा,—

“कुमारपालश्चौलुख्यो राजर्षिः परमार्हतः ।
मदनस्वमीक्षा धर्मात्मा मारिषसनवारकः ॥”
इति हेमचन्द्रः । १ । ३७७ ॥

मारिषः, पुं, (मर्यति रोषानिति । मृष + अच् ।
निपातनात् सिद्धम् । यद्वा, मा रिष्यति हिनस्ति

मारी

कश्चिदपीति । रिष + कः ।) नाव्योक्तौ श्रेष्ठः ।
इत्यमरः । १ । ७ । १४ ॥ (कश्चिन् पुराणा-
दावपि । यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ६५ ।
“साहाय्यं ते करिष्यामि मन्त्रशक्त्या महा-
मते ।।

भविता यदि मंगलमस्तव चेन्नेति मारिष ।।”
तथा च महाभारते । ७ । २६ । १२ ।
“दायमाणाश्च दृष्ट्वा भगदत्तेन मारिष ।।”)
तत्पुण्यशक्तविशेषः । भरसा इति हिन्दी
भाषा । तत्पुण्यायः । कथरः २ मारिकः ३ ।
(शाकृषिं पर्यायो गुणाश्च यथा ॥ [अथ श्वेत-
मरसा । लोहितमरसा नवहा इति च लोके ।]
“मारिषो वाय्वको मार्ष, श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ।
मारिषो मधुरः शीतो विष्टम्भी पित्तनुदगुरुः ॥
वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तनुद्विषमग्निजनः ।
रक्तमार्षा गुरुनाति सत्तारो मधुरः सरः ।
श्लेष्मलः कटुकः पाके स्वल्पदीर्घ उदीरितः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मारिषा, स्त्री, (मारिष + टाप् ।) दत्तमाना ।
इति मेदिनी । घे, ४४ ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे ।
४ । ४८ ।

“भोमकन्याभवत् पत्नी मारिषा नाम विभुता ।
तेभ्यस्तु दत्तमेकं सा पुत्रमगमामजीजनत् ॥”
अस्या जन्मवृत्तान्तो यथा, विष्णुपुराणे ।
प्रथमांशे १५ अध्याये ।

“कण्ठनाभ मुनिः पूर्वमामोददिविदीवरः ।
सुरस्यं गोमतीतीरं स तपे परमं तपः ॥
तत्पुत्रोभाय सुरेन्द्रण प्रस्नोत्ताख्या वराभरः ।
प्रयुक्ता लोभयामास तद्विधिं सा शुचिंस्मिता ॥”
इत्यारभ्य--

“यावदित्यं स विप्रविस्तां ब्रवीति सुमध्यमां ।
तावद्भक्तत्वेदं ज्ञात्वा सा बभूवति त्रैपथुः ॥
प्रवेपमाणां सततं स्पृशन्नाञ्जलिं सतीम् ।
गच्छेत् गच्छेत्ति सक्रोधमुवाच मुनिसत्तमः ॥
सा तु निर्भयं सिता तेन विनिष्कस्य तदाश्रमात् ।
आकाशगामिनी स्वर्गं समाप्त्वा तरुपल्लवेः ॥
हृन्नादृष्टं ययौ बाला तदग्रागणपल्लवेः ।
निर्मलमाणा गात्राणि गलत्स्वदंजलानि वै ॥
अपिणा यतदा गर्भस्तस्या देहे समाहितः ।
निष्कगाम स रोमाच स्वदेरुपी तदङ्गतः ॥
तं वृत्ता अष्टदुर्गमं एकं चक्रं तु मारुतः ।
मया आप्यायितो गोमिः स तदा ववृधे शनैः ॥
वृत्ताग्रगर्भमभूत्ता मारिषाख्या वरानना ।
तां प्रदास्यन्ति वो वृत्ताः कोप एव प्रशाम्यताम् ॥
कण्ठोरपत्यमेवं सा वृत्तेभ्यश्च समुहता ।
ममापत्यं तथा वार्थोः प्रस्नोत्तावना च सा ॥”
शूरस्य पत्नी । यथा, भागवते । ६ । २४ । २७ ।
“देवमीदृश्य शूरस्य मारिषा नाम पत्नी-
भूत ॥”)
मारी, स्त्री, (मारि + कृदिकारादिति पञ्च
डीप् ।) चण्डी । जननयः । इति मेदिनी ।
रे, ७५ ॥ माहेश्वरी शक्तिः । यथा,—

मारुतः

“मारो जिगृहेन जघान चाव्यान्
खडाङ्गपातेरपरीक्ष कौशिकी ॥”

इति वामने पू२ अध्यायः ॥

मारीचः, पुं, (मरीचैरपत्यं पुमान् । मरीचि +
अण् ।) राजसविशेषः । स च तारकाराक्षसी-
पुत्रः रावणस्यानुचरः सीताहरणकाले माया-
व्यग्रहोऽसौ श्रीरामेण हतश्च । इति रामा-
यणम् ॥ अस्य विवरणं यथा,—

“एतस्मिन्नन्तरे रामो ददर्श कनकं नृगम् ।
सीता तं प्रियाभास तदर्थं यत्नपुल्लकम् ॥
संन्यस्य लज्जाम् रामो जानक्या रक्षणे वने ।
स्वयं जगाम तूर्णं तं विधाध प्रायकेन च ॥
हा लज्जमेति शब्दश्च कृत्वाय मायया नृगः ।
प्राणास्त्याज्य स हसा पुरो दृष्ट्वा हरिं स्मरन् ॥
नृगदेहं परित्यज्य दिशं देहं विधाय च ।
रत्ननिर्माणयानेन वेकुण्ठं स जगाम ह ॥
वेकुण्ठद्वारं द्वाण्यामीन् किङ्करो द्वारपालयोः ।
जयश्च विजयश्चैव बलवांश्चाजिताभिधः ॥
प्रापेन शनकादीनां संप्राप्य राज्ञसीं तनुम् ।
पुनर्जगाम च द्वारमादौ च द्वारपालयोः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १२ अध्यायः ॥

कश्यपः । यथा,—

“इति संक्षिप्तं भगवान् मारीचः कुरुनन्दन ॥

उवाच किञ्चिन् कृपित आत्मानश्च विगदयन् ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्यायः ॥

(तथा च महाभारते । १३ । ८५ । १०७ ।

मरीचिभ्यो मरीचिस्तु मारीचः कश्यपोऽहो
भूत ॥”)
कक्कोलकम् । याज्ञकब्राह्मणः । इति मेदिनी ।
जे, १७ ॥ राजहस्ती । इति जटाधरः ॥

मारीची, स्त्री, (मरीचैरियम् । इत्यण् । डीप् ।)
देवताभेदः । इति मेदिनी । जे, १७ ॥ सा तु
मायादेवी । तत्पुण्यायः । त्रिमुखा ० यक्ष-
काजिका ३ विकटा ३ वज्रवाराही ५ गौरी ६
पोजिरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मारुतः, पुं, सर्पाक्षः । पश्याः । गोमयमण्डलम् ।

इति मेदिनी । डे, ३५ ॥

मारुतः, पुं, (मरुदेव । मरुत + “प्रज्ञादिभ्यश्च ।”

५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थे ण ।) वायुः ।

इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ त्रियतेनेन क्रुद्धेन

नाम्नोति नृ ड उन् मरुत् मरुदेव मारुतः

स्वार्थे णः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

(यथा, मनौ । ४ । १२२—१२३ ।

“अतिथिश्चाननुज्ञाय मारुते वाति वा भृशम् ।

रुधिरं च श्रुते गात्राच्छस्त्रेण च परिहते ।

सामध्वनाद्यगृथुषा नाधीधीन कदाचन ॥)

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

कश्यप उवाच ।

“पुत्रस्ते भविता भद्र ! इन्द्रजा देववाच्यवः ।

संवत्सरं व्रतमिदं यद्यज्ञो धारयिष्यसि ॥”

अज्ञो यथावत् ।

“संवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतदविभूतम् ।

मारुतः

धारयिष्यसि चेत्तुभ्यं शक्रजा भविता सुतः ॥

वाङ्मिथुभ्युपेत्याच द्विती राजन् ! महामनाः ।

कश्यपाङ्गर्भमाधत्त व्रतच्छास्त्रो दधार सा ।

मातृश्वसुरभिप्रायमिन्द्र आज्ञाय मानद ! ॥

शुश्रूषणीनाश्रमस्यां दितिं पर्येचरत कविः ।

एवं तस्या व्रतस्याया व्रतच्छिदं हरिर्गृप ! ॥

प्रेप्सुः पर्येचरत् जिह्वो नृगस्थिव नृगालतिः ।

नाध्यगच्छद् व्रतच्छिदं तत्परोऽथ महीपते ! ॥

चिन्तां तीव्रां गतः शक्रः केन मे स्थाञ्छयं

लिव ॥

एकदा सा तु मन्थायामुच्छिष्टा व्रतकर्षिता ।

अस्मृत्वायं धौताङ्घ्रिं सुष्वाप विधिमोहिता ॥

लब्धा तदन्तरं शक्रो निद्रापङ्क्तचेतसः ।

दितेः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ॥

चक्रत् सप्रधा गर्भं वज्रेण कनकप्रभम् ॥

रुदन्तं सप्रधेकेकं मा रोदीरिति तान् पुनः ।

तन्मूत्रं पाप्यमानास्ते सर्वे प्राञ्जलयो वृष । ॥

किं न इन्द्र जिघांसि भ्रातरो मरुतस्तव ।

मा भेष्ट भ्रातरो मरुतं ययमित्याह कौशिकः ॥

अनन्यभावान् पापदानात्मनो मरुतां गणान् ।

न ममार दितगर्भः श्रानवासानुकम्पया ॥

सजरिन्नेण पश्चादत देवास्ते मरुतोऽभवन् ।

यपोह्य मातृदोषं ते हरिणा सोमपाः कृताः ॥

दितिरुत्थाय दृष्ट्वा कुमाराननलप्रभान् ।

इन्नेण सहितान्देवी पर्येत्युदनिन्दिता ॥

अथेन्द्रमाह ताताहमादित्यानां भयावहम् ।

अपत्यमिच्छन्त्यन्तरं व्रतमेतं मुदुष्करम् ॥

एकः सङ्कल्पितः पुत्रः सप्रसन्नाभवन् कथम् ।

यदि ते विदितं पुत्र । सत्यं कथय मा नृषा ॥

इन्द्र उवाच ।

अहम् । तेहं अवभितसुपधाय गतोऽलिकम् ।

लम्बान्तरोऽच्छिन्नं गर्भमर्धशुद्धं धर्मदृक् ॥

कृत्तो मे सप्रधा गर्भं आसन् सप्रकुमारकाः ।

तेऽपि चेकेकशो वृक्ताः सप्रधा नापि मन्त्रिरे ॥

ततस्तत्परमाश्चर्यं वीक्ष्य अवसितं मया ।

महापुरुषपूजायाः सिद्धिः कायानुषङ्गिकी ॥

तदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयसि ।

तनुमर्हसि मातस्त्वं दिष्टा गर्भो नृतोत्थितः ॥

श्रीशुक उवाच ।

इन्द्रस्तयाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया ।

मरुद्भिः सह तां गत्वा जगाम त्रिदिवं प्रभुः ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्यायः ॥

(जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ ।

४७ । ४६—५० ।

“मारुता धनुकाश्चैव तज्जणाः परतज्जणाः ।

वाङ्गीकास्तितराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च

भारत ! ॥

एते जनपदा राजन् ! दक्षिणं पञ्चमा-

श्रिताः ॥”

अग्निभेदः । यथा, यजुसंस्कृतपरिशिष्टे । १।२ ।

“अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ॥”

मरुत्सम्बन्धिनि, जि । यथा, ऋग्विरे । १।१।१।४।

मार्कण्डे

“राशि चयं राशि मित्रमस्मि राशि शर्धं इह
मारुतं नः ॥”
“मारुतं मरुती देवविश्रां सम्बन्धि ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥)
मारुतव्रतं, स्त्री, (मारुतस्य व्रतमिव व्रतं नियमो-
रस्य ।) राजधर्मे विशेषः । यथा,—
“प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
तथा चरैः प्रवेष्टयं व्रतमेतद्भि मारुतम् ॥”
इति मातृये ००० अध्यायः ॥
मारुतात्मनः, पुं, (मारुतस्यात्मनः ।) हनमान् ।
इति जटाधरः ॥ (भीमश्च ॥)
मारुतापहः, पुं, (मारुतमपहन्ति । हन + उः ।)
वरुणहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुनाशके,
त्रि ॥
मारुताशनः, पुं, (मारुतोऽशनमस्य । अश्रातः शनः ।
अश + क्तुः । मारुतानां अशनो भक्षकः ।)
सर्पः । पवनाशन इत्यमरदर्शनात् । (यथा,
महाभारते । ५ । १०६ । १३ ।
“भक्तः प्रपद्य स्तुतिं वै बाह्व्यां संशितव्रतः ।
स्थितः स्यात्परिवार्यासे निश्चिरो मारुता-
शनः ॥”)
वायुमात्रभक्षके, त्रि ॥ (कार्तिकेयमेनिक-
विशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६० ।
“विद्युताक्षो धनुर्वक्त्रो जाठरो मारुताशनः ॥”)
मारुतिः, पुं, (मारुतस्यापत्यं पुमान् । मरुत +
“अत् इज्” । ४ । १ । ६५ । इति इज् ।)
हनमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघौ । १२ । ६० ।
“प्रवृत्तावुपलब्धायां तस्याः सम्पातिदर्शनात् ।
मारुतिः सागरं तीर्णः संसारमिव निर्ममः ॥”)
भीमसेनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ७ । २१ ।
“तच्छ्रुत्वा वचनं भ्रातृर्ज्यैष्ठ्यामिततेजसः ।
संग्रहेऽस्य महाबाहुर्मारुतिः कुपितोऽब्रवीत् ॥”)
मार्क, पुं, शृङ्गराजः । इति रत्नमाला ॥
मार्कण्डे, पुं, (शृङ्गदोरपत्यम् । शृङ्ग + कण्ठ + क्तुः ।)
मार्कण्डेयमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥
मार्कण्डिका, स्त्री, लताविशेषः । भूद खखसा इति
हिन्दीभाषा ॥ सा तु काकरोलभेदः । तन-
पण्यायः । भूमिचरी २ मार्कण्डे ३ शृङ्गदोरचनी
४ । अस्या गुणाः । कुष्ठहरत्वम् । ऊर्ध्व-
कायशीघ्रत्वम् । विषदग्धन्यकासगुल्मोदरना-
शित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥
मार्कण्डीयं, स्त्री, भूम्याहुल्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
मार्कण्डेयः, पुं, (शृङ्गदोरपत्यं । शृङ्ग + कण्ठ + क्तुः ।)
दिभ्यश्च । ४ । १ । १२३ । इति ङ्क् । शृङ्ग-
मुनिपुत्रः । जन्मतिथ्यादौ पूजायां तस्य ध्यानं
यथा,
“दिभुजं जटिलं सौम्यं सुहृदं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेच्च चिरायुषम् ॥”
तस्य प्रार्थनामन्त्रः ।

७०७

मार्कण्डे

“चिरजीवी यथा त्वं भी भविष्यामि तथा
मुने ।।
रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तः सर्वदा ॥
मार्कण्डेय महाभाग । सप्रकल्पान्तजीविन ।।
आयुरिष्टार्थमिष्टार्थमस्माकं वरदो भव ॥”
इति निष्पादितत्वम् ॥
तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,
मार्कण्डेय उवाच ।
“देवौ घाटविधातारौ शृङ्गोः स्यात्तिसृष्टयः ।
श्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥
ध्यायतिनियतिश्चैव मेरोः कथं महात्मनः ।
भार्य्यं घाटविधातोस्ते तयोर्जातो सुतावुभौ ॥
प्राणश्चैव शृङ्गदोरपिता मम महायशः ।
मनश्चिन्त्यामहं तस्मात् पुत्रौ वेदशिरा मम ॥
धूम्रवर्त्या समभवन् प्राणस्यापि निषेध मे ॥”
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे रुद्रमर्गाध्यायः ॥
अपि च ।
पुनस्तु उवाच ।
“अथ ते संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयपत्तिमुत्तमाम् ।
पुत्रा कल्पे मुनिः पूर्वं शृङ्गदोनां विश्रुतः ॥
शृङ्गोः पुत्रौ महाभागः सभायैस्तपसांस्तपः ।
तस्य पुत्रस्तदा जातो वसवस्तु वनान्तरे ॥
स पञ्चवर्षको जातो बालः सप्तगुणान्वितः ।
ज्ञानिना स तदा दृष्टो भूमित्वा लघुपाङ्क्तो ॥
स्थित्वा स मुनिरं कालं जीवनञ्च ततो दत्तम् ।
वीक्ष्य चिन्तापरो जातो किं वर्षां बालकस्तव ॥
दत्तं खणितम् ।
संश्रया चाष्टवर्षाणि जातानीति न्युदयत् ।
शृङ्गदोनेव सुतस्तु स ज्ञानी वाक्यमाब्रवीत् ॥
माममापुत्रं पुत्रस्य तेऽवशिष्टं मुनीश्वर ।।
नेव शोककृत्या काव्यं सत्यमेतदुदाहृतम् ॥
एतत् शुत्वा वचो भीष्म । ज्ञानिना यदुदाहृतम् ।
ब्रवीपनयनं चक्रे बालकस्य पिता तदा ॥
आह चेनं पिता पुत्रस्यैवं त्वमभवादथ ।
एवमुक्तः स वै पित्रा श्रुतिं भक्त्वा ननाम सः ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र प्रदीप्ताः पावकोपमाः ।
मार्गणापि समायातास्तेन सप्रमथोऽमलाः ॥
बालेन तेन दृष्टास्ते सर्वे समभवाद्वाताः ।
आश्रयान् भव तेरुक्ताः स जहौ दण्डमेखलाम् ॥
उक्तास्ते च पुनर्जातां पश्यन्तः शीघ्रजीविनम् ।
दिनानि पञ्च ते चायुर्जात्वा भीताभवन् पुनः ॥
तस्मिन्निष्ठं ब्राह्मणा वे गतास्तं ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।
प्रतिमुच्य च तं बालं पण्डितैः पितामहम् ।
आयुशान् भव इत्याह तेन ब्रह्माभवादितः ।
चिरायुर्ब्रह्मणा बालः प्रोक्तः स श्रुतिमतिधौ ॥
ततस्ते मुनयः प्रीताः शुत्वा वाक्यं पितामहात् ।
पितामहस्तु सप्रमथं दृष्ट्वा प्रोवाच विस्मितान् ॥
कार्येण येन वा याताः कोऽयं बालो निवेद्यताम् ।
ततः सप्रमथो राजन् । सर्वं तस्मै न्यवेदयन् ॥
शृङ्गोः स्तुर्मृत्कण्टस्तु शीणायुस्तस्य बालकः ।
अल्पायुस्ततस्तस्य ब्रह्मास्तेनास्य मेखलाः ॥
यज्ञोपवीतं दण्डश्च दत्त्वा तेन प्रबोधितः ।

मार्कण्डे

यं कश्चित् पश्यसे लोकं भ्रमन्तं भूतके जनम् ॥
तस्याभिवादनं कार्यमेवमाह पितामहः ।
तावद्वयमनेनाथ क्षिप्तौ दृष्टाः परिभ्रमन् ॥
एकत्वमार्थम् ।
तीर्थयात्रापसङ्गेन देवयोगात् पितामहः ।।
क्षिरायुर्भव वै विप्र । बालत्वस्माभिरोरितम् ॥
कथं क्षिरायुः स्याद्विप्रबालकः माम्पुत्रं प्रभो ।।
कथं नाशुतिनो देव । भवामी भवता वयम् ॥
एवमुक्तादा तेस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
श्रुत्वाचो भविष्यामः सर्वे शिव ययं स्थिताः ॥
मत्सममञ्जुषा बालो मार्कण्डेयो भविष्यति ।
शृङ्गीणां मुख्यतस्माभौ मत्सहायो भविष्यति ।
कल्पस्यादौ तथा चान्ते उतो मुनिभिरुत्तमैः ॥
एवस्ते मुनयो बालं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
सम्बोध्य प्रेषयामास भूयोऽप्येव परम्तप । ॥
तीर्थयात्रां गत्वा विप्रा मार्कण्डेयो निजं गृहम् ।
जगाम गत्वा तं विप्रं पितरं स तथाब्रवीत् ॥”
इति पाण्डु खट्विखण्डे २० अध्यायः ॥
अपरश्च ।
याम उवाच ।

“मार्कण्डेयेन मुनिना यथा शृङ्गः पराजितः ।
तथा ते कथयिष्यामि शृङ्ग वनम् । महासती ॥
शृङ्गोः पुत्रौ महाभागो बालश्च महाशुतिः ।
वदथै वल्लभो बालः पिता तस्य कृतक्रियः ॥
स तस्मिन् वै जातमात्रे आदेशी कश्चिदब्रवीत् ।
वर्षं द्वादशमे पूर्णं शृङ्गस्य भविष्यति ॥
शुत्वा तस्मात्पितरौ दुःखितौ नौ बभूवतः ।
तौ दृष्ट्वा दुःखमम्यदौ मार्कण्डेयो महासतिः ॥
उवाच वचनं तत्र किमर्थं दुःखमिदंशम् ।
वक्तुमर्हसि दुःखस्य कारणं मम पृच्छतः ॥
कथयामास तन सर्वमादेशी यद्वाच च ।
ततः शुत्वा तौ मुनिः प्राह मातरं पितरं पुनः ॥
पित्रा सार्द्धं त्वया मातरे कार्यं दुःखमन्वहम् ।
अपनेष्यामि मे शृङ्गं तपसा नात्र भंशयः ।
यथा चाहं क्षिरायुः स्यात्तथा कुल्यामहं तपः ॥
स्तुत उवाच ।

इत्युक्ता तौ समाश्रयस्य पितरौ वनमभ्यगात् ।
तत्र विष्णुं पतिशाय गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
पूजयामास देवेशं मार्कण्डे । महासुनिः ॥
पूजयित्वा हरिं तत्र तपस्तेषु सुदुष्करम् ।
निराहारो मुनिस्तत्र तथैकमतान्वितः ॥
मात्रोक्तमरणासन्नदिने तत्र महासतिः ।
स्नात्वा यथोक्तविधिना कृत्वा विष्णोस्तथाचैनम् ॥
हृदि कल्पेन्द्रियग्रामं विष्णुदेवान्तरात्मना ।
आसनं स्वस्तिकं बद्धा कृत्वाभौ पाणसंयमम् ॥
ऊँकारोच्चारणाद्वीमान् हृदि पद्मं विकाशयन् ।
तन्मध्ये रविमोमामिमण्डलानि यथाक्रमम् ॥
कल्पयित्वा हरिः पीठं तस्मिन्नेव सनातनम् ।
पीताम्बरधरं विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
ब्रह्मरूपं हरिं ध्यायन्ततो मन्मदौरयन् ॥
इत्येव ध्यायतस्तस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
मनस्तत्रैव संलग्नं देवदेवजगत्पतौ ॥

मार्कवः

ततो यमालयात्तत्र आगता यमकिङ्कराः ।
पाशस्तस्मात्सु तं नेतुं विष्णुदूतैस्तु ते हताः ॥
मृगलेहैव्यानास्ते इदमुक्ता पुनः पुनः ।
वयं निवृत्ता गच्छामो मृत्युरेवागमिष्यति ॥
आगत्य स्वयमेवात्र मृत्युः पार्थ महात्मनः ।
मार्कण्डेयस्य बभ्राम विष्णुकिङ्कराङ्कया ॥
ते चाप्युद्गम्य मृगलान्यभ्युर्विष्णुकिङ्कराः ।
विष्णुज्ञया हनिष्यामो मृत्युमस्यति संस्थिताः ॥
ततो विष्णुर्पितमना मार्कण्डेयो महामतिः ।
तृष्टाव प्रणतो भूत्वा देवदेवं जनार्दनम् ॥
विष्णुनेत्रोपादृष्टुं स्तोत्रं कर्णं महात्मनः ।
स्वभाविनः सनसा तस्य तृष्टाव साधवम् ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
नारायणं सहस्राक्षं पद्मनाभं पुरातनम् ।
प्रणतोऽस्मि क्षुभोऽंशं किन्नो मृत्युः करिष्यति ॥
गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनन्तमजमययम् ।
केशवश्च प्रपन्नोऽस्मि किन्नो मृत्युः करिष्यति ॥
वासुदेवं जगद्योनिं भानुमन्तमतीन्द्रियम् ।
दामोदरं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
शुक्लचक्रधरं देवं कृष्णरूपिणमययम् ।
अधोऽक्षं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
वाराहं वामनं विष्णुं नारसिंहं जनार्दनम् ।
माधवश्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
पुरुषं पुरुषं बीजं क्षेमबीजं जगत्पतिम् ।
लोकनाथं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
भूतात्मानं महात्मानं यज्ञयोगिमयोनिजम् ।
निम्बरूपं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
सहस्रशिरसं देवं यक्षाद्यक्षं सनातनम् ।
महायोगं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥
इत्यदीरितमार्कण्डेयं स्तोत्रं तत्र महात्मनः ।
अपयातस्ततो मृत्युर्विष्णुदूतैश्च पीडितः ॥
इति तेन जितो मृत्युर्मार्कण्डेयेन धीमता ।
प्रसन्नो पुण्डरीकाक्षे श्रुसिंहे नास्ति दुर्लभम् ॥
मृत्वाष्टकमिदं पुराणं मृत्युप्रशमनं शुभम् ।
मार्कण्डेयविद्वत्पार्थाय स्वयं विष्णुरुवाच ॥”

श्रीभगवानुवाच ।

“य इदं पठते भक्ता त्रिकालं नियतः शुचिः ।
नाकाक्षे तस्य मृत्युः स्यात्प्रस्थाप्युत्तमैतसः ॥”

आस उवाच ।

“कृतपद्ममध्ये पुरुषं पुराणं
नारायणं शाश्वतमादिदेवम् ।
सच्चित्तव सूर्यादपि राजमानो
मृत्युं स योगी जितवांस्तदेव ॥”

इति नारसिंहपुराणे मार्कण्डेयमृत्युत्रयो नाम
७ अध्यायः ॥ (मार्कण्डेयेन पोक्तम् । मार्कण्डेय
+ अण् । पुराणविशेषः । यथा, देवीभाग-
वते । १ । ३ । १-३ ।

“शृणुन्तु संप्रवक्ष्यामि पुराणानि सुनीश्वराः ।”
इत्यारभ्य ---

तथा गृहसहस्रसु मार्कण्डेयं महादुस्तम् ॥”
मार्कः } पु, मृद्वराजः । इत्यमरः । १०।१।५१।
मार्कवः } मार्कंति केशरञ्जनार्थं गच्छति मार्कवः ।

मार्गः

मर्कं सर्पे नास्तीति अथः निपातनादृष्टिः ।
मार्कवोऽन्तःस्थचतुर्थान्तः मर्कैर्विशोदितः ।
एषोदरादिविशोदरागमो दीर्घश्चेति परेण साधि-
तत्वात् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने । १७ अः ।
“स्यान्मार्कवस्य च रसेन निक्षन्ति तेलं
नाडीं कफानिलज्ज्वामपचीं व्रणां च ॥”)
मार्करो रफान्त इति केचित् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (अथानयोः पण्याया यथा, ---
“मृद्वराजः केशराजो मृद्वः पञ्जमार्कवम् ।
इति वेद्यकरजमालायाम् ॥
मृद्वराजो मृद्वराजो मार्कवो मृद्व एव च ।
अङ्गारकः केशराजो मृद्वारः केशरञ्जनः ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मार्कः केशराजश्च मृद्वराजो निगद्यते ॥”
इति गारुडैष्ट्याधिकद्विषातमेऽध्याये ॥)
मार्गं, क संस्कारं । सर्पणे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (च०-पर०-सक०-सं० १) क मार्गयति ।
इति दुर्गादासः ॥
मार्गं किं अन्वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (च०-पञ्चे
भा०-पर०-सक०-सं० १) अन्वेष्टः प्रतिस्त्वा-
नम् । किं मार्गयति मार्गंति गुणं गुणौ ।
मार्गंति हे देहभावाविनित्यात्मनेपदं गणकृता-
नित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥
मार्गः, पुं, (मार्ग्यते संस्कृत्यते पादेन मृग्यते
गमनायान्विष्यते इति वा । मार्गं वा मृगं +
घञ् ।) पठ्याः । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥
तत्परिमाणं यथा, ---
“त्रिंशद्भुजं विस्तीर्णं देशमार्गस्तु तेः कृतः ।
विंशद्भुजं ममार्गः सीमामार्गं दशैव तु ॥
धनुं वि दशविस्तीर्णः श्रीमान्नाजपथः क्षतः ।
शुवाजिरथनागानामसंवाधः सुमन्तरः ॥
धनुं वि चैव चत्वारिंशद्वारिणां तु निर्मिताः ।
निकराक्षोपरिणास्तु द्विकराण्युपरिणा ॥
जङ्गापथश्चतुर्थादस्त्रिपादश्च गृहान्तरम् ।
त्रयीपादस्तु त्रिपादः प्रायशः पादकः क्षतः ॥
अवकरः परिवारः पादमात्रः समन्ततः ।
प्राष्टकाले तु प्राष्टत्ती कर्मण्या अन्यथा न हि ॥
इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदये गोपुरद्वार-
लक्षणाध्यायः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
६७ । १७ ।
“एका बालानभिज्ञा च मार्गागमनथोचिता ।
क्षुत्पिपासापरीयाङ्गी दुष्करं यदि भीषति ॥”)
गुहम् । तत्पर्यायः । पायुः २ तनुददः ३ ।
इति त्रिकाष्टशेषः ॥ अपानम् ४ । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७३ ॥ मृगमदः । (मृगस्यदम् । मृग
+ अण् । मृगसम्बन्धिनः, त्रि । यथा, सुश्रुते ।
शारीरे ३ अः ।
“मार्गाद्विज्ञातजङ्गलं सदा घनचरं सुतम् ।
यथा च मार्कण्डेये । २० । १७ ॥
“तद्वृक्षं सलिलं तात । सदेव पिलकर्मणि ।
मार्गमाविकर्मौदृश्च सर्वमेकप्रक्षयत् ॥”
(मृगो मृगशिरास्तदुत्ता पौर्णमास्यच ।

मार्गपा

मृग + अण् ।) मार्गशीर्षमासः । अन्वेषणम् ।
इति मेदिनी ॥ गे, १७ । मृगशिरो नक्षत्रम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः । इति तस्य सहस्रनाम
स्तोत्रम् ॥ (यथा, महाभारते । १२।१८६। ५३ ।
“विचरो रोहितो मार्गो हेतुर्दामोदरः सहः ॥”)
मार्गकः, पुं, (मार्गं । स्वार्थं कन् ।) अग्रहायण-
मासः । इति शब्दमाला ॥
मार्गणं, क्ली, (मार्ग्यते अन्विष्यत इति । मार्गं +
भावे ल्युट् ।) अन्वेषणम् । तत्पर्यायः । सन्तो-
क्षणम् २ विचयनम् ३ मृगणा ४ मृगः ५
इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥ याचका । इति
मेदिनी ॥ गे, ७२ । प्रणयः । इति जटाधरः ॥
(मार्गयतीति । मार्गं + लुट् ।) याचके, त्रि ।
इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥
मार्गणं, पुं, (मार्गयति लक्ष्यमिति । मार्गं + लुट् ।)
शरः । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥ यथा, महा-
भारते । ६ । ११५ । ४३ ।
“ते सर्वे दृढधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः ।
बहुधा भीष्मभानुकुर्मार्गणैः क्षतमार्गणैः ॥
मार्गयति धनायं दत्तारमिति । मार्गं + लुट् ।)
याचकः । इति मेदिनी ॥ गे, ७२ ॥
मार्गणकः, पुं, (मार्गणं + स्वार्थं कन् ।) याचकः ।
इति हलायुधः ॥
मार्गधेनुः, पुं, (मार्गस्य धेनुः परिमाणम् ।)
योजनपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥
मार्गधेनुकं, क्ली, (मार्गधेनु + स्वार्थं कन् ।)
योजनम् । इति त्रिकाष्टशेषः ॥
मार्गपाली, स्त्री, (मार्गं पालयति हिंस्रेभ्यो
रत्वतीति । पाल + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
स्तम्भः । यथा,
“ततोऽपराद्धसमये पूर्वस्थां हिंशि नारद ! ।
मार्गपालीं प्रवृत्तीयाद्गुस्तम्भे च पादपे ॥
कुशकाशमयेर्दियां संस्कारैर्बहुभिर्मुदा ।
भूषयित्वा गजानश्चानकुशयाहिंसयुतान् ॥
गोवृषान् मदिषांश्चैव घट्टाभरणभूषितान् ।
भेरीमृदङ्गपटहवादिचध्वनिनादितान् ।
तस्याः स्थाने नयेत् सायं शान्तिपाठादि-
नन्दितः ॥
मार्गपालि नमस्तुभ्यं सन्तानन्दप्रवर्षिके ।
तले तव सुखेनाश्वा गजा गावः प्रयान्तु मे ॥
राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः ।
मार्गपालीं समालिख्य वार्त्ताः सुखं सदैव हि ॥
ततो गावश्च संपूच्या गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
आसनः अयसे भूप इति पूजां करोति हि ॥
अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
गावो मे सन्तुतः सन्तु गवांमध्ये वसान्यहम् ॥
या लक्ष्मीर्लोकपालानां धेनुरूपेण सस्थिता ।
क्षीरं वहति यज्ञार्थं मम पापं व्यपोहतु ॥
या कामधेनुर्भवने च विष्णो-
र्या कामधेनुर्यमदमिगेहे ।
या सौरभेयी तु वशिष्ठगेहे
सा कामधेनुर्वेदा ममास्तु ॥

मार्जार

आपोहिहेतिस्तस्य सिन्धुद्वीप ऋषिः स्मृतः ।
आपो वै देवता ऋषो गायत्री मार्जनं
स्मृतम् ॥
इत्याहुताचारतत्त्वम् ॥
मार्जनः, पुं, (मार्ज्जतेनेति । मार्ज्ज + कृट् ।)
लोप्रवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥ अतलोप्रः ।
इति सुभूतः ॥ रक्तलोप्रः । इति स्वामी ॥
मार्जना, स्त्री, (मार्ज्जते इति । मार्ज्ज + भावे
युच् ।) मार्जनम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥
सुरजन्मनिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०० ॥
मार्जनी, स्त्री, (मार्ज्जते अनेति । मार्ज्ज + करणे
लृट् + स्त्रियां ङीप् ।) सम्मार्जनी । भौटा
इति भाषा । यथा,—
“नमामि शीतला देवीं रासभस्या दिगम्बरीम् ।
मार्जनीकलसोपेतां शूर्पाङ्गकृतमस्तकाम् ॥”
इति स्कान्द शीतलास्तोत्रम् ॥
मार्जनीयः, त्रि, (मार्ज्जते इति । ऋज् + अनी-
यर् ।) मार्जनयोग्यः । मार्ज्यः ॥ इति ऋज-
घातोः कर्मण्यनीयप्रत्ययेन निव्यञ्जः । अयिः ।
शोधनम् । इति संप्रसारिणादिशक्तिः ॥
मार्जारी, पुं, (ऋज् + “कञ्जिन्मिभ्यां चित् ।”
उणा० ३ । १३७ । इति आरन् चित् । “ऋजे-
र्द्विः ।” इत्यञ्जलदत्तोक्तेर्द्विविधः ।) रक्त-
चित्रकः । इति राजनिर्घण्टः । विडालः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ४ ॥ (यथा, महाभारते ।
५ । १५६ । १६ ।
“मार्जारीः किल दुष्टात्मा निश्चेष्टः सर्व-
कर्मसु ॥”
खड्गासः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६७ ॥ * ॥
मार्जारस्वप्नं दीवो यथा,—
“अभोऽन्यस्तिकाषण्डमार्जाराखुच कुक्कुरान् ।
पतिनापविद्धचण्डालन्तहारोऽस्य धम्मवित् ।
संसृष्टशुभ्रते स्नानादुदक्यागामशूकरौ ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥ * ॥
पारिभाषिकमार्जारी यथा,—
“दम्भायं जपते यच्च तप्यते यजते तथा ।
न परचाथमुद्युतो मार्जारः परिकीर्तितः ॥”
तस्याप्तमभोऽन्यं यथा,—
“अभोऽन्याः स्तिकाषण्डमार्जाराखुचकुक्कुराः ॥”
इति वामनपुराणे १५ अध्यायः ॥
मार्जारकः, पुं, (ऋज् + आरन् दृष्टिश्च ।
“संज्ञायाम् कन् ।” ४ । ३ । १४७ । इति कन् च ।)
मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मार्ज्ज +
स्वार्थं कन् । विडालः । यथा, महाभारते ।
१ । २३३ । २४ ।
“इमे मार्ज्जरीकाः शुक ! नित्यमुहेजयन्ति
नः ॥”)
मार्जारकण्डः, पुं, (मार्ज्जरीस्य कण्डः कण्ड-
स्वरो यस्य । यदा, मार्ज्जरी मण्डणः कण्डो
यस्य ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥
मार्जारकणिका, स्त्री, (मार्ज्जरीस्य कर्णो इव
कर्णो यस्याः । स्त्रियां ङीप् स्वार्थं कन् । टाप्

७१०

मार्कण्डः

पूर्वस्य हस्तत्वच । चामुष्ठा । यथा,—
“चामुष्ठा चर्चिका चर्ममुष्ठा मार्जार-
कणिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
मार्जारकणी, स्त्री, मार्ज्जरीस्य कर्णावस्थाः ।
ङीप् । चामुष्ठा । यथा,—
“मार्जारकणी चामुष्ठा कर्णमोटिश्च चर्चिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मार्जारगन्धा, स्त्री, (मार्ज्जरीस्य गन्धोऽस्याः ।)
सुहृणोर्विशेषः । इति रत्नमाला ॥
मार्जारगन्धिका, स्त्री, (मार्ज्जरीगन्धः । कन् ।
टाप् । अत इत्वच् ।) सुहृणोः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्यायः ।
“सुहृणोः काकपणोः सुहृणोः पण्यिका सङ्गा ।
काकमुष्ठा च सा प्रोक्ता तथा मार्जारगन्धिका ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्ण्ये प्रथमे भागे ॥)
मार्जारी, स्त्री, (मार्ज्जरीशोधयति केशादिकम-
नया । ऋज् + आरन् । स्त्रियां ङीप् ।) कस्तूरी ।
जन्तुविशेषः । गन्धगुणा इति खाटासी इति
च भाषा । तत्पर्यायः । पूतिका २ पूतिकणः ३
गन्धचेलिका ४ । अस्या गुणाः । घान्तिधार-
कत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । कफवातनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मार्जारीयः, पुं, (मार्ज्जरीस्यायम् । मार्ज्जरी +
“गङ्गादिभ्यश्च ।” ४ । २ । १३८ । इति ङीप् ।)
विडालः । शूद्रः । कायशोधनम् । इति मेदिनी ।
ये, १२७ ॥
मार्जालः, पुं, मार्जारीः । रत्नयोरेकत्वात् ॥
मार्जालीयः, पुं, (ऋज् + “स्यात्तित्तेरा-
लच् बालजालीयचः ।” उणा० १ । ११५ । इति
आलीयच् ।) विडालः । शूद्रः । कायशो-
धनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (महादेवः । यथा,
महाभारते । ३ । ३६ । ७७ ।
“ललाटायाय सन्ध्याय मीढुषे शूलपाणये ।
पिनाकगोप्त्रे सुध्याय मार्जालीयाय वेधसे ॥”)
मार्जिता, स्त्री, (मार्ज्जते दृष्ट्यते पाणिनेति । ऋज्
+ णिप् + कर्मणि क्तः । स्त्रियां टाप् ।) रसाला ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ सा तु दधिवर्णमधु-
सर्पिर्मरिचादिकृतकूर्पूरादिवासितसदृभस्य-
विशेषः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (गुणादयो-
ऽस्या रसालाशब्दे ज्ञातयाः ॥) शोधिते, त्रि ॥
मार्कण्डः, पुं, (ऋज्चासौ अणश्चेति । ऋताण्डे
भवतीति । ऋताण्ड + “तज्ज भवः ।” ४ । ३ ।
५३ । इति अण् ।) सुहृणोः । (तन्निवृत्तश्च ।
यथा,—
“अनियमेपु गात्रेषु पुत्रं दृष्ट्वा पितामहवीत् ।
आर्त्तस्त्वं भव माण्डिते मार्कण्डेन स स्मृतः ॥”
यथा, मार्कण्डेये । ७७ । १ ।
“मार्कण्डस्य रवेर्भाष्या तनया विश्वकर्मणः ।
संज्ञा नाम महाभाग तस्या भानुरजीजनत् ॥”
अर्कद्वयः । इत्यमरः ॥ शूकरः । इति मेदिनी ।
ते, २५ ॥ मार्कण्डोत्पत्तिर्यथा,—

मार्कण्डः

मार्कण्डेय उवाच ।
“एवं सा नियता देवी चक्रे स्त्रीचमहर्निशम् ।
निराहारा विवस्वन्मरारिधायिमुने ।
ततः कालेन महता भगवांस्तपनो मुने ।
प्रत्यक्षतामगात्तस्या दाचायया द्विजोत्तमः ॥
सा ददर्श महाकूटं तेजसोऽम्बरसंस्थितम् ।
भूमौ च संस्थितं भास्वन्नालामाजातिदुर्ध्रमम् ॥
तच्च दृष्ट्वा ततो देवी साध्वसं परमं गता ।
जगादाद्य प्रसीदेति न त्वां पश्यामि गोपते ॥
यथा दृष्टवती पूर्वमम्बरस्य सुदुर्ध्रमम् ।
संघातं तेजसस्तस्मादिह पश्यामि भूतले ॥
प्रसादं कुरु पश्येयं यद्रूपं ते प्रभाकर ! ।
भक्ताशुक्तस्य न विभो ! भक्ताहं पाहि मे
सुतान् ॥”
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
“ततः स तेजसस्तस्मादाविर्भूतो विभावसुः ।
अदृश्यत तदादिव्यस्तपताम्रोपमप्रभः ॥
अथ तां प्रागतीं देवीं तस्य सन्दर्शयामुमुने ।
प्राह भास्वान् दृष्टुं वरं मतो यमिच्छसि ॥
प्रणता शिरसा सा च जानुपीडितमेदिनी ।
प्रत्युवाच विवस्वन् वरदं सप्तपथितम् ॥
देव ! प्रसीद पुत्राणां हृतं त्रिभुवनं मम ।
यज्ञभागाच्च देतयेदं नवेच्च वनाधिकेः ॥
तन्निमित्तं प्रसादं त्वं कुरुष्व मम गोपते ! ।
अंशेन तेषां भ्रातृत्वं गत्वा नाशय तन्निपूतम् ॥
यथा मे तनया भूयो यज्ञभागभुजः प्रभो ! ।
भवेयुरधिपाश्चैव त्रेलोक्यस्य दिवाकर ! ॥
तथानुक्त्या पुत्राणां सुप्रसन्नो रवे ! मम ।
कुरु प्रसन्नातिहर ! स्थितिकर्ता त्वमद्य मे ॥”
मार्कण्डेय उवाच ।
“ततस्तस्माच्च भगवान् भास्वरो वारितस्करः ।
प्रणतामदितिं विप्र ! प्रसादसुखो विभुः ॥
सहस्रांशेन ते गर्भे सम्भूयाहमशेषतः ।
तत्पुत्रश्चञ्चनदिते ! नाशयाम्याशु निर्धृता ॥
इत्युक्त्वा भगवान् भास्वानन्तर्हानसुपागमत् ।
निवृत्ता सापि तपसः संप्राप्ताखिलवाङ्मिता ॥
ततो रश्मिसहस्रान्तः सुपुत्राख्यो रवेः करः ।
विप्रावतारं संचक्रे देवमातुरथोदरे ॥
लङ्कृषान्नायगादीनि सा चक्रे सुसमाहृता ।
शुचिः सन्धारयाम्येनं दिवं गर्भमिति द्विज ! ॥
ततस्तं कश्यपः प्राह किञ्चित्कोपप्रतापचरम् ।
किं मारयसि गर्भाण्डमिति नित्योपवासिनी ॥
सा च तं प्राह गर्भाण्डमेतत् पश्यति कोपना ।
न मारितं विपलायां ऋतवे यज्ञविध्यति ॥
इत्युक्त्वा तं तदा गर्भसुतसंस्थं सुरारणिः ।
जान्वन्मामनं तेजोभिः प्रत्युवाच न कोपिता ।
तं दृष्ट्वा कश्यपो गर्भसुतद्व्यास्तरवर्षसम् ।
तुष्टाव प्रणतो भूत्वा ऋग्भिराद्याभिरादरात् ॥
संस्तूयमानः स तदा गर्भाण्डात् प्रकटोऽभवत् ।
पद्मपत्रसवर्णाभस्मिन्सा आप्रदिदुस्तुः ॥
अथान्तरीक्षादाभाष्य कश्यपं सुनिश्चितम् ।
सतोयमेधगम्भीरा वायुवाचाशरीरिणी ॥

मार्हव

मारितश्च यतः प्रोक्तमेतदर्थं त्वयादितम् ।
 तस्मान्मुने । सुतस्तेष्वयं मार्हकाख्यो भविष्यति ।
 ख्याधिकारश्च विमुक्तगणेषु करिष्यति ।
 हनिष्यत्यसुराणां यज्ञभागहरानरीन् ।
 देवा निशम्येति वचो गगनात् समुपागतम् ।
 प्रहर्षमतुलं याता दानवाश्च हतौजसः ।
 ततो युद्धाय देतेयानाञ्च हाव प्रतक्रतुः ।
 सह देवैर्महायुक्तो दानवाश्च तमाययुः ।
 तेषां युद्धमभूत्तोरं देवानामसुरैः सह ।
 शस्त्राणादीप्रसम्प्रीप्रसमस्तमुवनान्तरम् ।
 तस्मिन् युद्धे भगवता मार्हकेन निरीक्षिताः ।
 तेजसा दह्यमानास्तु भस्मीभूता महासुराः ।
 ततः प्रहर्षमतुलं प्रापुः सर्वे दिवौकसः ।
 तुष्टयुक्तेजसां योनिं मार्हकमदितस्तथा ।
 स्वाधिकारं ततः प्रापुर्यज्ञभागांश्च पूर्ववत् ।
 भगवानपि मार्हकः स्वाधिकारमथाकरोत् ।
 कदम्बपुष्पवद्भास्वानधर्षोऽपि रश्मिभिः ।
 हृत्तोऽपि पृष्ठसदृशो रश्मि नातिस्फुटं वपुः ॥”
 इति मार्हक्यपुराणे ख्यमाहात्म्ये मार्ह-
 क्योत्पत्तिनामाध्यायः ॥

मार्हकवज्रभा, स्त्री, (मार्हकस्य वज्रभा प्रिया ।
 यज्ञा, मार्हको वज्रभः प्रियोऽस्याः ।) आदित्य-
 भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ ख्यपत्नी च ॥

मार्हिकः, पुं, (नृत्तिकाया विकार इति ।
 नृत्तिका + “तस्य विकारः ।” ४ । ३ । १३४ ।
 इति ठक् ।) श्रावः । इति शब्दरत्नावली ॥
 नृत्तिका निमित्ते, चि ॥

मार्हिक, स्त्री, (नृत्त अङ्गमस्य । ततः स्त्री-
 षण् ।) पत्न्यम् । इति हारावली ॥ (नृदङ्ग-
 वादनं शिल्पमस्यति । अण् ।) नृदङ्गवादके,
 चि ॥

मार्हिकः, चि, (नृदङ्गवादनं शिल्पमस्य ।
 नृदङ्ग + “शिल्पम् ।” ४ । ४ । ५५ । इति
 ठक् ।) नृदङ्गवादकः । तत्पण्यायः । मौर-
 जिकः २ । इत्यमरः । २।१०।१३ ॥ सार्हिकः ३
 और्हिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 रामायणे । २ । ६१ । ४६ ।
 “बल्ला मार्हिकता आसंश्चस्याग्राहा विभी-
 तकाः ।
 अन्धत्या नर्तकाश्चासन् भरद्वाजस्य तेजसा ॥”)

मार्हव, स्त्री, (नृदोर्भाव इति । नृदु + “एषादिभ्य
 इमणिञ् वा ।” ५।१।१२२ । इत्यञ् । “वावचन-
 मन्तारैः समावेशार्थम् ।” इति काशिको-
 क्तेरञ् ।) परदुःखप्रदर्शनात् पीडावृद्धिः ।
 नृदुता । यथा,—
 “मार्हव कोमलस्यापि संस्पर्शसहतीत्यते ।
 उत्तमं मध्यमं प्रोक्तं कनिष्ठमेति तत्रिधा ॥”
 उत्तमं यथा,—
 “अभिनवमालिकामयं साशय-
 नवशिराधिका विशिष्ये ।
 न कुसुमपटलं दरापि जगौ
 तदनुभवात्तदुरेव सव्रणासीत् ॥”

मालः

मध्यमं यथा,—

“चिचं धनिष्ठे तनुवामसोऽपि
 चीनस्य पीनस्तनि । सङ्गमेन ।
 निम्रेन तस्मिन्निहितचन्दनेन
 मूर्तिर्दिहूना सखि ! लोहितासीत् ॥

कनिष्ठं यथा,—

रसमुधाकरे आभोदमाभोद-
 मादधानं गिलीनलीलकचचरीकम् ।
 चण्येन पद्मासखपद्ममासीत्
 त्विषा रवेः कोमलयापि ताम्रम् ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(अकाठितम् । यथा, रघौ । ८ । ४३ ।

“विजलाप सवायगद्गदं
 सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
 अभितप्रमयोऽपि मार्हवं
 भजते केव कथा शरीरिण्यु ॥”)

मार्हवः, पुं, (मार्हवं नृदुलमस्यास्तीति । मार्हव +
 अर्श आद्यच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।

“माधुको मार्हवश्चकारुषा द्विष्टिकादयः ।”

इति जटाधरः ॥

मार्हः, पुं, (नृष्यति चमते जनानिति । नृम् +

“रगुपधश्चापौकरः कः ।” ३ । १ । १३५ ।

इति कः । नृवः । ततः । स्त्री षण् ।)

नाकोत्तौ श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः । २ । २४ ॥

मारिषशाकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(शाकार्यं पण्यायो यथा,—

“मारिषो वाष्पको मार्हः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मार्हिकः, पुं, (मार्ह + ठक् ।) मारिषशाकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मार्हिकः, स्त्री, (नृज् + क्तिन् । “नृजेर्हृङि ।”

७ । २ । ११४ । इति वृद्धिः ।) मार्जनम् ।

इत्यमरः । २।६।१२२ ॥ तेलमृत्तमम् । यथा,

“तेलमृत्तं यदङ्गिणु न भवेत् बाहुमङ्गलम् ।

सा मार्हिकः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्तितः ॥”

इत्याल्लिकतत्त्वम् ॥

मालः, स्त्री, (माति मानहेतुर्भवतीति । मा +

“नृमेन्द्रायवसेयादि ।” उणा० २ । २८ । इति

रण् । एषोदरादित्वादस्य लत्वम् ।) जैवम् ।

इति मेदिनी ॥ जे, ४५ । (यथा, मेघदूते । १६ ।

“सद्यः सीरोत्कण्ठसुरभि जैवमारुह्य मालं

किञ्चित्पश्चाद् वज्र लघुगतिर्भूय एवोत्तरण ॥”

कपटम् । वनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (हरि-

तालम् । यथा,—

“हरितालं तालमालं मालं शैलभूषणम् ।

पिङ्गकं रोमहरणं तालकं पातमिथपि ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे नारण्यमारण्य-
 धिकारे ।)

मालः, पुं, (मातीति । मा + रन् । रस्य लत्वम् ।)

जातिविशेषः । इति मेदिनी ॥ जे, ४५ । स च

नृष्यजातिः । यथा,— [जातयः ॥”

“माला भिक्षाः किराताश्च सर्वेऽपि नृष्य-

मालती

(यथा, महाभारते । ६ । ६ । ३६ ।

“तन्त्रमे कुरुपाशालाः शास्त्रा माद्वेयजाङ्गलाः ।

भूरसेनाः पुलिन्दाश्च योधा मालाक्षयैश्च ॥”)

जनः । इति च हेमचन्द्रः । ३ । ५६८ ॥ देश-

विशेषः । स च मेदिनीपुरप्रदेशे मालभूमिस्त्वेन

ख्यातः । विष्णुः । यथा,—

‘माली लक्ष्मीं लानीति माली विष्णुः तं अत-

तीति मालती ।’

इति मालतीशब्दटीकायां भरतः ॥

मालकं, स्त्री, (मलते धारयति शोभामिति ।

मलधारण्य + णल् ।) स्थलपद्मम् । इति जटा-

धरः ॥

मालकः, पुं, (मलते धारयत्युपवीर्य रोगनाशनं

इति । मलधारण्य + णल् ।) निम्बवृक्षः । इत्य-

मरः । २ । ४ । ६२ ॥ (निम्बशब्देऽस्य विवरणं

ज्ञातव्यम् ॥)

मालका, स्त्री, (मलते धारयति शोभाम् । मल +

णल् । स्त्रियां टाप् ।) माल्यम् । इति शब्द-

रत्नावली ॥

मालकौशः, पुं, (मालस्य हरः कोशात् कण्ठा-

भिर्गत इति । अण् ।) रागविशेषः । तस्य

नामान्तरं कौशिकः । स च हनुमन्तते षड्-

रागाणां मध्ये द्वितीयरागः । हरस्य हरवर्ग

कण्ठाभिर्गतः । अस्य जातिः सम्पूर्णा तत्र सप्त-

स्वरक्रमः षड् ग म प ध नि । अस्य यद्

षड्जस्वरः । शरदती रात्रिष्वे गानसमयः ।

रागमालायामस्य स्वरूपम् । पाटलवर्णपुरषः ।

नीलपरिच्छदः । यष्टिहस्तः । यौवनमदमलः

स्त्रीभिः सह हास्यकौतुकाश्रितः शत्रुमत्तक-

माल्यगलोऽथवा वृहन्सुतामाल्यगलः । अस्य

रागिण्यः पञ्च यथा । टोङ्गी १ गौरी २ गृध्र-

करी ३ खम्भावती ४ कोकभा ५ । अस्याष्टौ

पुत्रा यथा । मारुः १ मेवाङ्गः २ वडहंसः ३

प्रबलः ४ चन्द्रकः ५ नन्दः ६ अमरः ७ खुखरः ८

अत्र मिष्टाङ्गोऽपि पाठः । भरतमते तस्य

रागिण्यः पञ्च यथा । गौरी १ दयावती २

देवदाली ३ खम्भावती ४ कोकभा ५ । तन्मते

अष्टौ पुत्रा यथा । गान्धारी १ शुद्धः २ मकरः ३

त्रिच्छनः ४ सहानः ५ शक्तवक्त्रः ६ माली-

गौरः ७ कामोदः ८ । अष्टपुत्रभार्या यथा ।

धनाश्रीः १ मालश्रीः २ जयनश्रीः ३ सुषोराश्री ४

दुर्गा ५ गान्धारी ६ भीमपलाश्री ७ कामोद्री

८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

मालचक्रकं, स्त्री, (माला सम्बद्धः अस्यामस्य-

स्येति । अर्धं आदित्वादच् । स चक्रमेति ।

कन् ।) सक्थरूपसंस्थः । इति शब्द-

चन्द्रिका । मालादयाकि इति भाषा ॥

मालती, स्त्री, (मलते शोभां धारयतीति । मल +

“भट्टशियलीत्यादि ।” उणा० ३ । ११० । इत्यञ्

“बाहुलकात् मलतेरतच् । गौरादिनिपातना-

दुपधाया दीर्घत्वम् ॥” इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः अतच्

उपधाया दीर्घत्वम् ङीष् च । मां लक्ष्मीं

मालती

तासीति माली विष्णुः सं अततोति । अच् ।
इथमरटीकाया भरतः ॥) स्वनामाप्यात-
पयलता । तापयायः । सुमना ० जातिः १ ।
इत्यमरः ॥ सुमनाः ४ जाती ५ । इति भरतः ॥
(यथा, शिशुपालवधे । ११ । १७ ।
“ज्जलयति सदनार्थं मालतीनां रजोभिः ।”)
पस्या गुणाः । ककपितमरुतगवर्गक्रिमिकुण्ड-
नामिलम् । इति राजपल्लभः ॥ तस्या उ-
पतिथया,

आद्याशक्तिरुवाच ।

‘अहमेतत्तिथा भिन्ना विद्यामि त्रिविधगुणैः ।
गौरी लक्ष्मीः स्वधा जेति रजःसत्त्वभोगुणैः ॥
तत्र गत्वा तथा कार्यं विधास्यते च ताः

सुराः ॥

गारुड उवाच ।

प्रणवतामिति तां वाचमन्तर्जुनमगाहः ।
देवानां विमर्शयोनफुल्लनेत्राणां तदा वृष । ॥
तत्रः सर्वेऽपि ते देवा गत्वा तदाव्यक्तोद्भवाः ।
गौरी लक्ष्मी स्वधाश्चैव प्रणमभक्तितपराः ॥
तास्तथा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रणतान् भक्तवत्-
सलाः ।

बोजानि प्रददुस्तेभ्यो वाक्यानि जगदुत्तमा ॥
देय ऊचुः ।

इमानि देवा बीजानि विष्णुर्धृत्वावतिष्ठति ।
निजेष्व ततः कार्यं भवतां सिद्धिमेष्यति ॥

गारुड उवाच ।

ततः प्रकृष्टाः सुरमिदुर्गंधाः
प्रकृत्य बीजानि विजितेष्व च ।
विन्दारिकाभूमिगतो मयत्र
विष्णुः सदा तिष्ठति सौम्यवृत्तिः ॥

गारुड उवाच ।

निजेष्वस्तत्र बीजैर्भ्यो वनस्पत्यस्त्वयोऽभवन् ।
धात्री च मालती चैव तुलसी च वृषोत्तमा ॥
धातुद्वया भूत्वा धात्री माभवा मालती

भूता ।

गौरीभवा च तुलसी रजःसत्त्वभोगुणाः ॥”
इति पाणि उचरखण्डे १४।१५० अथार्थः ॥ २ ॥
वृषती । काचमाली । विशाला । लीला ।
विष्णा । नदीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १४.२१३ ।
(मुवचैना मालतीत्यर्थः । तत्पर्यायो यथा,—
“वर्णको मालती लीला रुद्रपत्नी सुवर्चला ॥”
पुनरार्थ पर्यायो यथा,—

“मालती सुमना जातिः ।” इत्युभे वैद्यकरत्र-
मालायाम् ॥ तथाच ।

जातिजाती च सुमना मालती राजपुत्रिका ।
सिंता हृत्पद्मया च सापीता स्वर्णजातिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मालतीतीरजः, पुं, (मालती तदास्था नदी तस्या-
स्तीरे आसने इति । जन् + डः ।) टङ्गणः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥

मालतीतीरसम्भवं, स्त्री, (मालत्या तीरे सम्भवी-
त्यर्थः) श्वेतटङ्गणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालवि

मालतीपत्रिका, स्त्री, (मालत्याः पत्रीव । मालती-
पत्र + पत्रिकन्ती कन् टाप् अत इत्वम् ।)
जातीपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जाती-
पत्रीशब्दस्य विग्रहो दृश्यः ॥)

मालतीफलं, स्त्री, (मालत्याः फलम् ।) जाती-
फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“जातीफलं जातिकोशं मालतीफलमिदम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मालयः, पुं, (मा शोभा तस्याः लयः आसद्म् ।)
चन्द्रवृक्षः । इति त्रिकाश्रयः ॥ मलय-
सम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, गलेन्द्रे । २ । ३७ ।
“तनुच्छटोक्तमालया तथा मुवचैनामालया ।
अष्टाविंशतिमालयानिलावधृतमालया ॥”
स्त्री, अभिगारस्थानभेदः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ३ । अभिसारिकाप्रकरणे ।

“क्षेत्रं वाटी भगदेवालयो दृतीयहं वनम् ।

मालयश्च धमशानश्च नदादीनां तटी

तथा ॥”)

मालवः, पुं, (मालः उत्तमज्ञेयमख्यव । माल +
“केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।” ५।२।१०६ । इत्यत्र
“अन्येभ्योऽपि ङ्यन्ते ।” इति काशिकोक्तः
वप्रत्ययः ।) अवन्तिदेशः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २० ॥ मालव्याया इति हिन्दीभाषा ॥
(यथा, मातृस्ये । ११३ । ४४ ॥
“अङ्गा वङ्गा मदगुरका अन्तर्गिरि बहि-
र्गिरी ।

सुभोत्तराः प्रविश्या मार्गवागेयमालवाः ॥”

मालवेयु जात इत्यण् । तद्देशजे, त्रि ॥)

रागविशेषः । स च पञ्चरागाणां मध्ये प्रथम-
रागः । मतान्तरे भैरवरागोऽयम् । यथा,—
“आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो भक्तारसंज्ञितः ।
श्रीरागस्तस्य पञ्चाङ्गे वसन्तस्तदन्तरम् ॥
हितोत्तमाश्च कर्णाट रते रागाः प्रकी-
र्त्तिताः ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

“नितम्बिनीचम्बिवक्त्रपङ्कः

शुकदन्तिः कुण्डलवान् प्रमत्तः ।

सङ्गतशालां प्रविशन् प्रदोषे

मालाधरो मालवरागराजः ॥”

इति सङ्गतदामोदरः ॥

(मालयां तजामिकायां सावित्रीमातरि जातः
इत्यण् । अश्वपतेराज्ञौ मालयां जातः पुत्र-
गणः । यथा, महाभारते । ३ । २६६ । ५८ ।
“पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।

मालयां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ॥

भ्रातरस्ते भविष्यन्ति स्थितियाश्चिदशीपमाः ॥”

स्त्री, नदीविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।

१६५ । २५ ।

“हिरण्यवती वितस्ता च तथा ब्रह्मवती नदी ।

वेष्टस्त्वितर्यद्वती मालवायाश्चवत्यपि ॥”)

मालविका, स्त्री, (मालवेयु जाता । मालव + ठक्
टाप् ।) चिष्टम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माला

मालसी, स्त्री, (मल + स्वार्थे अण् । मलं स्यति-
नाशयति । सो + डः । ङीप् ।) केशपुष्पवृक्षः ।
यथा,—

‘मालसी दुर्गपुष्पी च बालाली केशधारिकी ॥’

इति शब्दचन्द्रिका ॥

रागिणीविशेषः । सा तु मालवरागस्य पत्नी ।

यथा,—

“धानुषी मालसी रामकिरी च सिन्धुडा तथा ।

अश्ववारी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥”

इति चारीतः ॥

मतान्तरे मेघरागस्य पत्नी । यथा,—

“ललिता मालसी गौड़ी नाटी देवकिरी तथा ।

मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”

तस्याः स्वरूपं यथा,—

“नीलारविन्दस्य दलानि बाला

विधारयन्ती तनुदेष्टयतिः ।

मालवृक्षस्य तर्णे निधमा

श्रीणा मृदुमालिका प्रदिष्टा ॥”

तस्या गानमभयो यथा,—

“इन्द्रोत्थानात् समारभ्य यावद्दुर्गमहोत्सवम् ।
गेया भवेद्दुर्गनिधं मालसी सा मनोहरा ॥”

अपि च ।

“गान्धारी दीपिका चैव कलाणी पुरवी तथा ।

अश्ववारी कानडा च गौरी केदारपाहिडा ॥

माधवी मालसी नाटी भूपाली सिन्धुडा तथा ।

सायाङ्गे रागिणीरेताः प्रगायन्ति तनुदेश ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

माला, स्त्री, (माति मानहेतुर्भवतीति । मा +

“अच्चेन्द्रायाच्चे ।” उणा० २।२८ । इति रत्न-

रस्यलत्वम् टाप् च । यदा, मां शोभां जाति इति ।

ला । कः टाप् ।) अर्णी । तत्पर्यायः । राजिः २

लेखा ३ तती ४ वीची ५ आली ६ आवलिः ७

पङ्क्तिः ८ धारणी ९ । इति हेमचन्द्रः । ३।३१५ ।

मूर्द्ध्नि व्यक्तपुष्पदाम । अन्यत्राप्युपचारात् ॥

तत्पर्यायः । मालाम् २ सूक् ३ । इत्यमरः । २।

६ । १३५ ॥ मालिका ४ मालाका ५ मालका ६ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ गणनिका ७ गुणा-

निका ८ । इति वराहपुराणम् ॥ सा त्रिविधा

यथा,—

“माला तु त्रिविधा देवि । वर्णाक्षपद्ममेतः ।”

इति सत्यसूक्तवचनम् ॥ ३ ॥

अथ मालानिर्णयः । तत्र करमाला । सनत्-
कुमारसंहितायाम् ।

‘तर्जनी मध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥

निखीर्य स्थिपद्माणां मध्यमा चैकपङ्क्तिः ।

पत्रद्वयं मध्यमाया मेखिनीपङ्क्तयेत् ॥

क्रममाह ।

अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।

तर्जनीखलपर्यन्तं दशपङ्क्तु संजपेत् ॥

तथा,—

अनामाम्बुमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।

तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपङ्क्तु संजपेत् ॥

माला

एतद्वचनम् अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
शक्तिविषये पुनः । श्रीक्रमे ।
अनामिकाज्यं पञ्च कनिष्ठादित्रिपञ्चिका ।
मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमूलपञ्चिका ।
तर्जनीयमे तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापहन् ॥
हंसपारमेश्वरे ।
पञ्चद्वयमनामायाः परिवर्तनं वै क्रमात् ।
पञ्चत्रयं मध्यमायास्तर्जनीकं समाहरेत् ॥
पञ्चद्वयम् तर्जनीयमेव तद्विद्वि पार्वति ।
शक्तिमाला समाख्याता सर्वसत्त्वप्रदीपिका ॥
तथा ।
अनामामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
मध्यमामूलपर्यन्तमष्टपञ्चसु संजपेत् ॥ * ॥
श्रीविद्यायामयं विशेषः ।
अनामाया मध्यमाया मूलाग्रश्च द्वयं द्वयं
कनिष्ठायाश्च तर्जनीयश्च पञ्च सुरेश्वरि ॥
अनामामध्यमायाश्च मेवः स्याद्विषयं शुभम् ।
प्रादक्षिण्यक्रमाद्देवि ! जपेत्त्रिपुरसुन्दरीम् ॥”
इति यामलवचनात् ॥

सुखमालातन्त्रे ।

“अनामिका द्वयं पञ्चप्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्णिता ॥
कनिष्ठासूत्रमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
तर्जनीमूलपर्यन्तमष्टपञ्चसु संजपेत् ॥”
इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
अङ्गुलीर्न विद्युन्नीत किञ्चिदाकुञ्चिते तले ।
अङ्गुलीनां वियोगाच्च द्विने च स्रवते जपः ॥
अन्यत्रापि ।
अङ्गुल्यग्रेषु यज्जपं यज्जपं मेरुलङ्घने ।
पञ्चसन्धिषु यज्जपं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
गगनाविधिसूत्रज्ञो यो जपेत्तज्जपं यतः ।
गृह्णन्ति राजासास्त्रेण गणयेत् सर्वथा बुधः ॥
तत्राङ्गुलिजपं कुर्वन् साङ्गुलाङ्गुलिभिर्जपेत् ।
साङ्गुलेन विना कर्म कृतं तदफलं भवेत् ॥
विश्वसारे ।
जपसंख्या तु कर्षया नासंख्यातं जपेत् सुधीः ।
नसंख्याकारकस्यास्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥
तन्त्रे ।
जुह्वे हस्तमारोप्य तिर्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः ।
आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन सदा जपेत् ॥
इति करमाला ॥ * ॥

जपसंख्यायां निविहद्वयमाह यामले ।
नाक्षत्रैर्हस्तपञ्चैर्वा न धाम्येन च पुण्यकैः ।
न चन्द्रेर्मृतिकया जपसंख्या न कारयेत् ॥
विहितद्वयमाह ।
लाक्षाङ्गुलीदसिन्दूरगोमयश्च करीषकम् ।
रभिर्निम्नाय गुटिकां जपसंख्याम् कारयेत् ॥
अथ वर्णमाला । सनत्कुमारे ।
क्रमोत्क्रमगतैर्मालामालकाणैः चमेरुकैः ।
सविन्दुकैः साष्टवर्गैरन्तर्यजनकर्मणि ॥
आदिषु च टुपुयु शबोऽष्टौ वर्गाः प्रकीर्णिताः ।
तद्यथा । अकारादिवर्णान् सविन्दून् प्रत्येकं

माला

कृत्वा शतं संजप्य अकारादीनां वर्णानां
कवर्णादीनाञ्चान्तिमं वर्णं सानुस्वारं कृत्वा पूर्व-
सुच्चार्य शेषाष्टवारमन्त्रजपः कार्यः । अनेन
प्रकारेण अष्टोत्तरशतसंख्यो जपो भवति ।
अन्तर्यजनेत्युपलक्षणम् । तथा ।
सविन्दुं वर्णसुच्चार्यं पञ्चाक्षरं जपेद्बुधः ।
अकारादिनकारान् सविन्दुयुक्तं विभाष्य च ।
वर्णमाला समाख्याता अङ्गुलीमयिजोप्रतः ॥
इति नारदवचनात् ।

विशुद्धेश्वरे ।

अङ्गुलीमयिजोमेन वर्गाष्टकविभेदतः ।
मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णनान्तरितान्
मन्त्रं ।
कुर्याद्वर्णमयीं मालां सत्यतन्त्रप्रकाशनीम् ॥ * ॥
मालिनीविजये सूत्रनियमः ।
अन्तर्विदमभासमानभुजगोस्तृजोतवर्णाञ्जलाम् ।
आरोहप्रतिरोहतः शतमयीं वर्गाष्टकाष्टोत्त-
राम् ॥
इति वर्णमाला ॥ * ॥

अथान्तमाला । तत्र मालायां मणिनिर्णयः ।
पद्मवीणादिभिर्माला बहिर्भागे शृणुष्व ताः ।
रुद्राक्षशृणुपद्माक्षपुत्रजीवकमौक्तिकैः ॥
स्फाटिकैर्मणिगर्तैश्च सुवर्णैर्विदुर्मैस्तथा ।
राजतैः कुशस्त्वैश्च गृहस्थस्यान्तमालिका ॥ * ॥
अङ्गुलीगगनादेकं पञ्चगण्यगुणं भवेत् ।
पुत्रजीवदेशगुणं शतं शृङ्गेः सहस्रकम् ॥
प्रबालैर्मणिगर्तैश्च दशसाहस्रकं मतम् ।
तदेव स्फाटिकैः प्रोक्तं मौक्तिकैर्लज्जसुच्यते ॥
पद्माक्षैर्दशलक्षं स्यात् सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।
कुशग्रन्था कोटिशतं रुद्राक्षैः स्यादन्तकम् ॥
सर्वैस्त्रिचिता माला नृणां सुक्तिफलप्रदा ।
कालिकापुराणि ।
रुद्राक्षैर्वि यदि जपेत् रुद्राक्षैः स्फाटिकैस्तथा ।
नाम्यस्मिन् प्रयोक्तव्यं पुत्रजीवादिकश्च यत् ॥
यद्यन्यत् प्रयुञ्जीत मालायां जपकर्मणि ।
तस्य कामघ मोक्षश्च न ददाति प्रियङ्गुरी ॥
सुखमालायाम् ।
प्रशान्तप्रसूरेर्माला ज्ञेया धर्मावतीविधौ ।
नराङ्गुल्यस्थिभिर्माला ग्रथिता सर्वकामदा ॥
नाश्या संग्रथनं कार्यं रक्तेन वाससा प्रिये ।
सदा गोप्या प्रयत्नेन जनन्या जारयत् प्रिये ॥
कामनाविधौ तु ।
पद्माक्षैर्विहिता माला श्रवणाशङ्करी मताः ।
कुशग्रन्थिमयी माला सर्वपापप्रणाशिनो ॥
पुत्रजीवफलेः कल्पमा कुर्वते पुत्रमम्यदम् ।
निर्मिता रूप्यमणिभिर्जपमालैश्चनप्रदा ।
प्रबालैर्विहिता माला प्रयच्छति विपुलं धनम् ॥
भैरवीविद्यायाम् वाराहीतन्त्रे ।
सुवर्णमणिभिर्माला स्फाटिकीं शृङ्गनिर्मि-
ताम् ।
प्रबालैरेव वा कुर्यात् पुत्रजीवं विवर्जयेत् ।
पद्माक्षैश्च रुद्राक्षमित्राक्षैश्च विशेषतः ॥ * ॥

माला

त्रिपुरामन्त्रजपादौ तु रक्तचन्दनबीजादिभि-
रतिप्रशस्ता । तथा च तन्त्रराजे ।
रक्तचन्दनमाला तु भोगदा मोक्षदा भवेत् ॥
तथा ।
वेणुव तुलसीमाला गजदन्तैर्गजानने ।
त्रिपुराया जपे शस्ता रुद्राक्षै रक्तचन्दनैः ॥ * ॥
कुमारीकल्पे ।
रुद्राक्षैः शक्तिमन्त्रश्च मन्त्री यः प्रजपेत् प्रिये ! ।
स दुर्गतिमवाप्नोति निष्कलस्तस्य तज्जपः ॥
कालिका स्मिन्मन्त्राच्च त्रिपुरा तारिणी तथा ।
एताः सखा न दुष्यन्ति जपे रुद्राक्षमालया ॥
द्विवा नैव प्रजपयं रुद्राक्षमालयापि च ।
पुरश्चर्यान्ते चात्र दूषणम् वरानने ॥
महाशङ्खमयी माला नीलसारस्वते विधौ ।
नृललाटास्थिखण्डेन रजिता जपमालिका ॥
महाशङ्खमयी माला ताराविद्याजपे प्रिये ।
कर्णगेचान्तरालास्थि महाशङ्खः प्रकीर्णितः ॥
मणिनियमस्तु सुखमालायाम् ।
अन्योन्यसमरूपाणि नातिस्मृलक्षणानि च ।
कीटादिभिरदुष्टानि न जीर्णानि नवानि वै ॥
तथा गौतमीये ।
पञ्चाशत्त्रिपिभिर्माला विहिता सर्वकर्मसु ।
अकारादिनकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्णिता ॥
क्षार्णं मेरुमुखं तत्र कल्पयेन्मुनिसत्तम ! ।
अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसम्पददः ॥ * ॥
चामुण्डातन्त्रे ।
निधं जपं करे कुर्यात् न तु काम्यमधीधनात् ।
काम्यमपि करे कुर्यात् मालाभावेऽपि सुन्दरि ! ॥
तेन मालायाः प्राधान्यम् ॥ * ॥ कामनाभेदे तु
गौतमीये ।
समासेनालसूत्रस्य विधानमिह कथ्यते ।
पञ्चविंशतिभिर्मोक्षं त्रिंशद्विधं नमिहये ॥
सर्वार्थाः सप्तविंशत्या पञ्चदशभिचारकैः ।
पञ्चाशद्विः काम्यसिद्धिः स्यात्तथा चतुरत्तरैः ।
अष्टोत्तरशतैः सर्वसिद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥
अथ मालासंस्कारः । तत्र सनत्कुमारीये ।
'कार्पाससम्भवं सूत्रं धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
तच्च विप्रेन्द्रकन्याभिर्निर्मितञ्च सुशोभनम् ॥'
यदा ।
'शुक्लं रक्तं तथा लङ्गं पट्टसूत्रमथापि वा ।
शान्तिवश्याभिचारेषु मोक्षेऽर्थ्यजयेयु च ॥
शुक्लं रक्तं तथा पीतं लङ्गं वर्णेषु च क्रमात् ।
सर्वधामेव वर्णानां रक्तं सर्वश्रेष्ठप्रदम् ॥
आथमेषु तथा चैवं रक्तं सर्वसुसिद्धिदम् ।
त्रिगुणं त्रिगुणोत्तमं यथयेत् शिल्पशास्त्रतः ॥
एकैकं मालकावर्णं सतारं प्रजपेत् सुधीः ।
मणिमादाय सूत्रेण यथयेन्मध्यमध्यतः ॥
ब्रह्मयज्ञं विधायेत्यं मेरुश्च ग्रन्थिसंयुतम् ।
ग्रथयित्वा पुरो मालां ततः संस्कारमारभेत् ॥
कस्यचिन्मते मूलविद्याया ग्रथयेत् । तथा च
एकवीराकल्पे ।
'मालाकामस्ततो ग्रन्थं विद्याया वाथ कारयेत् ॥

माला

सुवर्णादिगुणैर्वापि यथयेत् साधकोत्तमः ॥
 ब्रह्मस्य ततो दद्यान्नागपाशमथापि वा ।
 कवचेनाक्षप्रौयाभ्यां ध्यानपरायणः ॥
 सर्वेषां ततो मेतुं सूत्रद्वयमभिव्यक्तम् ।
 यथयेत्तत्तदर्थेण वर्धयान् साधकोत्तमः ।
 एवं निष्पाद्य देवैश्चिः प्रतिष्ठाप्य समाचरेत् ॥
 गौतमीये ।
 'मुखे मुखश्च संयोज्य पुच्छे पुच्छं नियोजयेत् ।
 गोपुच्छसदृशी माला यद्वा सर्पाक्षतिः शुभा ।
 एवं निष्पाद्य मालां वै शोधयेन्मनसतमः ॥
 अश्वत्थपत्रनवकेः पद्माकारस्य कारयेत् ।
 तन्मध्ये स्थापयेन्मालां भाटकीं मूलसुखरत्न ।
 चालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातिन सज्जलेः ॥
 सद्योजातस्तु ।
 'ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः ।
 भवेत्तन्मन्त्रादिभवे भजस्व मां भवोद्भवाय नमः ॥
 लब्धनागुरुकपूर्वैर्यामदेवेन चर्चयेत् ॥
 वामदेवमन्त्रस्तु । ॐ वामदेवाय नमो ज्यैष्ठ्याय
 नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविश्वरूपाय
 नमो बलविकरण्याय नमो बलप्रमयनाय नमः
 सर्वभूतदमनाय नमो मनोज्ञनाय नमः ।
 धृपयतामघोरेश । अघोरमन्त्रस्तु । अघोरेभ्यो-
 रथ घोरेश्यो घोरघोरतरभ्यः सर्वतः सर्व-
 सत्त्वैभ्यो नमस्तस्तु रुद्ररूपेभ्यः । जेपयेत्तत-
 पुत्रधेन त । ततपुत्रधेनस्तु । ॐ ततपुत्रधाय
 विद्महे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचो-
 दयात् ।
 'मन्त्रेणैव पञ्चमेनैव प्रत्येकं शतं शतम् ।
 मेतश्च मन्त्रेणैव सनुना च शतं शतम् ॥
 मन्त्रस्तु । ॐ ईशानः सर्वतियानामीश्वरः
 सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः शिरो
 मेऽस्तु सदाशिवोम् । प्रत्येकं सज्जत् सज्जत् ।
 इति वा । तथा च तत्रैव ।
 'प्रत्येकं मन्त्रेणैव पञ्चमेन सज्जत् सज्जत् ।
 तथा च गौतमीये समुदायमालामधिकृत्य ।
 'पञ्चमेनैव सज्जते शतान्येन मन्त्रयेत् ।
 इति दर्शनाभ्यासायां वा शतजपः ।
 तत्रावाह्य यजेद्देवं यथाविभवविस्तरैः ।
 मालायाः प्राणप्रतिष्ठानन्तरं देवतां पूजयेत् ॥
 तथा सनतकुमारः ।
 'संस्कृतेनैव यथा मालां तत्राणांस्तत्र स्थापयेत् ।
 मूलमन्त्रेण तां मालां पूजयेद्विजसत्तमः ॥
 वाराहीतन्त्रे ।
 'माले माले महामाले सर्वतत्त्वस्वरूपिणि ।
 चतुर्गुणैर्वि न्यस्तस्तस्मात्मे सिद्धिदा भव ॥
 मायावीजादिकां कृत्वा रक्तपयोः समर्चयेत् ॥
 इति शक्तिविषये ॥
 विष्णुविषये तु रुद्रयामले ।
 'वाममवयव तथा लक्ष्म्योमन्त्रादिमालिकां ततः ।
 देवतां च दृष्ट्वा गन्तान् मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
 मन्त्रेणैव मन्त्रेण क्रमेणां क्रमयोगतः ।
 तथैव मातृकावर्णमन्त्रयेत्तान् मन्त्रयेत् ॥

माला

योगिनीतन्त्रे ।
 'होमकर्म ततः कुर्याद्देवताभावसिद्धये ।
 अष्टोत्तरशतं कृत्वा सम्पातान्यं विनिःक्षिपेत् ।
 होमकर्मण्यशक्तश्चेत् दिग्गुणं जपमाचरेत् ॥
 नान्यमन्त्रं जपेन्नन्तो कम्पयेत् विधनयेत् ।
 कम्पनात् सिद्धिदानः स्याद्भुवनं बहुदुःखदम् ॥
 शब्दे जाते भवेद्भोगः करभ्रष्टा विनाशिका ।
 क्षिप्ते सूत्रे भवेत्कृत्युक्तमाद्यत्रपरो भवेत् ॥
 जपान्ते कर्णदेशे वा उच्चदेशे तथा न्यसेत् ।
 त्वं माले सर्वभूतानां सर्वसिद्धिप्रदा मता ॥
 तेन सत्येन मे सिद्धिं देहि मातर्नमोऽस्तु ते ।
 इत्युक्त्वा परिपूज्याथ गोपयेद्यत्रतो गृह्ये ॥
 मालासंस्कारस्य नियमाभाच्च रुद्रयामले ।
 'अप्रतिष्ठितमालाभिर्मन्त्रं जपति यो नरः ।
 सर्वं तद्विफलं विद्यात् कृत्वा भवति देवता ॥
 कामनाभेदे तु अक्षुण्णमियमः । गौतमीये ।
 'तर्जनीकुण्डयोगेन शतञ्चाटनमुत्तमम् ।
 अक्षुण्णमभ्यमायोगान् मन्त्रसिद्धिः सुनिश्चिता ॥
 अक्षुण्णानामिकायोगादुच्चाटोत्तसादेने मते ।
 ज्योष्ठाकृतिशायोगेन शतञ्चाटनमन्त्रं मन्त्रम् ॥
 वैशम्पायनमंहितायाम् ।
 'अक्षुण्णमभ्यमायोगे चालयेत्तद्व्यमध्यतः ।
 तर्जनीं न स्पृशेदेनां मुक्तिदो गणनक्रमः ॥
 जीर्णं सूत्रं पुनः सूत्रं यथयित्वा शतं जपेत् ।
 प्रमादात् पतिता कृत्वा शतमष्टोत्तरं जपेत् ॥
 जपेत्तिष्ठितमसंस्पर्शं चालयित्वा यथोदितम् ।
 क्षिप्तेऽष्टोत्तरशतजपः कार्यः । करभ्रष्ट-
 क्षिप्तेऽष्टोत्तरशतजपः ॥॥ प्रकारान्तरं व्याग-
 कल्पदमे ।
 'भूतशुद्धादिकां पूजां समाप्य तत्र पूजयेत् ।
 गणेशसूर्यविष्णोश्चान् दुर्गाभावाच्च मन्त्रवित् ॥
 पञ्चगव्यं ततः क्षिप्त्वा हसौर्मन्त्रेण मन्त्रवित् ।
 तस्मादुत्तोल्य तां मालां स्वर्गपात्रे विधाय च ॥
 पथोदधिघृतक्षौद्रशंकरादेरुक्तमात् ।
 तोयधूपान्तरेः कृत्वा पञ्चान्तविधिं बुधः ॥
 क्रमादत्रैव संस्थाप्य स्थापयेच्छीतले जले ॥
 ततश्चन्दनसौगन्धकस्तुरीकुङ्कुमादिभिः ।
 तामालिप्य हसौर्मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ॥
 तस्यां नवगृह्येव दिक्पालांश्च प्रपूजयेत् ।
 ततः संपूज्य च गुरुं गृह्यायाभ्यालिकां शुभाम् ॥
 अक्षमालांश्च मुद्रांश्च गुरोरपि न दर्शयेत् ।
 भूतराक्षसैस्तालाः सिद्धगन्धर्वचारणाः ।
 हरन्ति प्रकटं यस्मात्तस्माद्गुणं समाचरेत् ॥
 इति अक्षमाला । इति तन्त्रसारः ॥
 अपि च ।
 'विद्याधराश्वरोयक्षा विबुधासुरराक्षसाः ।
 भूतानि किन्नराः सिद्धाः प्रेताश्च चारणादयः ॥
 हरन्ति जपफलाभ्यन्ते यानि तानि च नारदः ॥
 अतृणां चेद्विजानां चार्द्रवासादिभर्जयेत् ॥
 रुद्राटवीत्यनमयो तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
 हस्ताक्षुण्णमयो ह्रीं दर्भयन्त्रिमयो तथा ॥
 भद्राक्षेन्द्राक्षरुद्राक्षपद्मबीजभावाय ॥

माला

धात्रीपुत्रजीवफलैर्माला या परिकीर्तिता ॥
 सुक्तामणिमयी रौप्या स्फाटिकी वैदुमी तथा ।
 जपकर्मसु सर्वेषु चाक्षमाला प्रकीर्तिता ॥॥
 लण्णमन्त्रजपे माला रुद्रारण्यससुद्धवा ।
 नान्या माला अग्न्यानां हस्ताक्षुण्णमयी विना ॥
 ह्रीं मणिमयी माला प्रशस्ता कमलजपे ।
 सरस्वत्या मन्त्रजपे रौप्या सुक्ताविनिर्मिता ॥
 प्रजापतिजपे माला पुत्रजीवससुद्धवा ।
 पुत्रकामनराणां च सदा पुत्रप्रदा तु सा ॥
 राममन्त्रजपे माला पद्मबीजससुद्धवा ।
 धात्रीफलमयी माला विष्णोः कामनया जपे ॥
 रुद्राक्षेन्द्राक्षभद्राक्षरुद्रबीजससुद्धवा ।
 महेशानमन्त्रजपे क्तेता मालाः फलप्रदाः ॥
 कुशयन्त्रिमयी शुद्धा गायत्री वेद्यवी जपे ।
 स्फाटिकी सर्वदेवानामप्यवा तरुणीर्जपे ।
 श्रीहरैरक्षुण्णमयी जपे माला हृज्जन्मनाम् ॥
 इति पञ्चोत्तरखण्डे १०८ अध्यायः ॥
 अपरश्च ।
 'जपादौ पूजयेन्मालां तोयैरभुक्ष्य यत्रतः ।
 निधाय मण्डलस्यान्तः सद्यश्च गताश्च वा ॥
 ॐ मां माले महामाले सर्वशक्तिस्वरूपिणि ।
 चतुर्गुणैर्वि न्यस्तस्तस्मात्मे सिद्धिदा भव ॥
 पूजयित्वा ततो मालां गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
 मध्यामाया मध्यभागे वर्णयित्वा तु तर्जनीम् ॥
 अनामिकाकनिष्ठाभ्यां युताया नम्रभावतः ।
 स्थापयित्वा तत्र मालामक्षुण्णायैव तद्वत्तम् ॥
 प्रत्येकं बीजमादाय जपं कुर्यात्तु मेरवः ।
 प्रतिवारं पठेन्नन्तं शनैरोष्ठं न चालयेत् ॥
 मालाबीजं जपयं स्पृशेत् हि परस्परम् ।
 पूर्वजपप्रयुक्तनेवाङ्गुष्ठायैव मेरवः ॥
 पूर्वबीजं जपन् यस्तु परबीजं संस्पृशेत् ।
 अङ्गुष्ठेन भवेत्तस्य निष्फलस्तस्य तज्जपः ॥
 मालां स्वहृदयासमे धृत्वा दक्षिणपाणिना ।
 देवीं विचिन्तयन् जपं कुर्याद्वामेन न स्पृशेत् ॥
 स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पुत्रजीवससुद्धवैः ।
 सुवर्गमणिभिः सम्यक् प्रबालैरथवाक्कैः ॥
 अक्षमाला तु कर्मेशा देवी प्रीतिकरा परा ।
 जपेदुपांशु सततं कुशयन्त्रया तु पाणिना ॥
 नानाबीजेषु सर्वेषु रुद्राक्षो मन्त्रियात्प्रियः ।
 रुद्रप्रीतिकरो यस्मात्तस्माद्भद्राक्षको बली ॥
 प्रबालैरथवा कुर्यादथाविंशति बीजकैः ।
 पञ्चपञ्चगता वापि न न्यूनैर्नाधिकैश्च वा ॥
 रुद्राक्षैर्यदि जपेत् रुद्राक्षैः स्फाटिकैस्तथा ।
 नान्यं मध्ये प्रयोक्तव्यं पुत्रजीवादिक्कश्च यत् ॥
 यदन्यत् प्रयुज्येत मालायां जपकर्मणि ।
 तस्य कामस्य मोक्षस्य न ददाति प्रियङ्गुरी ॥
 जन्मान्तरे जायते स वेदेवेदाङ्गपारगः ।
 मित्रीभावं तदा याति चाखालेः पापकर्मभिः ॥
 एको मेरुस्तत्र देयः सर्वेभ्यः स्थूलसम्भवः ।
 आद्यं मूलं ततस्तस्मात् न्यूनं न्यूनतरं तथा ॥
 विन्यसेत् क्रमतस्तस्मात् सर्पाकारा हि सा यतः ।
 ब्रह्मयन्त्रियुतं कुर्यात् प्रतिबीजं यथा स्मृतम् ॥

माला

अथवा गन्धिरहितं दृढरज्जुसमन्वितम् ।
चिराद्वृत्ताय मध्येनैवाहोवृत्तान्तरेणतः ॥
मन्त्रिः प्रदक्षिणावर्तः स प्रक्षयन्निःसंशकः ।
नास्तेना योजयेन्मालां नामन्तो योजयेद्वधः ॥
दृढं सूत्रं नियुज्जीत जपे चतुर्धृति नो यथा ।
यथा हस्तास्य अथर्वे जपतः सक् तयाचरेत् ।
हस्ताच्छायायां विप्रः स्याच्छायायां मरणं
भवेत् ।

एवं यः कुरुते मालां जप्यं च मयकोदितम् ।
स प्राप्नोतीश्वर्यं कामं ह्रीं स्यात्तु विपर्ययः ॥
अन्यत्रापि जपेन्मालां जप्यं देवमनोहरम् ।
ईदृशं साधकः कुर्यात् नान्यथा तु कदाचन ॥
यथाशक्ति जपं कुर्यात् संख्येव प्रयत्नतः ।
असंख्यातस्तु यच्च जपं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ।
अन्ना मालां शिरोदेशे प्राशुष्यान्नेत्यवा न्यतः ॥
इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥३॥३॥

अथ मालाधारणम्

ततः कृष्णार्पिता माला धारयेत्तुलसीदले ।
पद्माक्षस्तुलसीकाष्ठैः फलेधात्राश्च निमित्ता ॥
धारयेत्तुलसीकाष्ठभूषणानि च वैष्णवः ।
मस्तके कर्णयोर्वीणाः करयोश्च यथारुचि ॥३॥

अथ मालाधारणविधिः ।

स्कान्दे ।
मन्त्रित्वेनैव हरये तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
मालां पश्चात् स्वयं धत्ते स वै भागवतोत्तमः ॥
हरये नार्पयेद्यस्तु तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
मालां धत्ते स्वयं स्रष्टुः स याति नरकं पुनम् ॥
चालितां पञ्चगव्येन भूलमन्त्रेण मन्त्रिताम् ।
गायत्र्या चाष्टकत्वे वै मन्त्रितां धूपयेच्च ताम् ।
विधिवत् परया भक्त्या सथोजातेन पूजयेत् ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूते माझे कृष्णजनप्रिये ।
विभर्त्सि त्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णवत्तमम् ॥
यथा त्वं वत्सभा विष्णोर्नित्यं विष्णुजनप्रिया ।
तथा मां कुरु देवेशि । नित्यं विष्णुजनप्रियम् ॥
दाने मा धातुर्द्विष्टो लासि मां हरिधर्ममे ।
भक्त्येभ्यश्च समस्तेभ्यस्तेन माला निगदसे ॥
एवं संप्रार्थ्य विधिवन्मालां कृष्णशलेऽर्पिताम् ।
धारयद्देवो यो वै स गच्छेद्देवाय पदम् ॥३॥

अथ मालाधारणनित्यता ।

तत्रैव स्कान्दे कार्तिकप्रसङ्गे ।
“धात्रीफलकृता माला कण्ठस्था यो वहेत्तु हि ।
वैष्णवो न स विज्ञेयो विष्णुपूजारतो यदि ॥”
गारुडि ।
“धारयन्ति न ये मालां हेतुकाः पापबुद्धयः ।
नरकाम निवर्त्तन्ते दग्धाः कोपामिना हरैः ॥”
आतएव स्कान्दे तत्रैव ।

“न ज्ञातुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।
महापातकसंहर्त्री धर्मकामार्थदायिनीम् ॥३॥

अथ मालामाहात्म्यम् ।

अगस्त्यसंहितायाम् ।
“निर्मात्यतुलसीमालायां यो यच्चार्ययेद्धरिम् ।
यद्यत् करोति तत् सर्वमनन्तफलदं भवेत् ॥

माला

यः कुर्यात्तुलसीकाष्ठैरक्षमालास्वरूपिणीम् ।
कण्ठमालाश्च यत्नेन कृतं तस्याप्तयं भवेत् ॥”
नारदीये ।

“ये कण्ठलग्नतुलसीमालिनाश्चमाला
ये वा ललाटफलके लसद्दृडपुष्पाः ।
ये बाहुभूतपरितिक्षितशङ्खचक्रा-
स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥”
किञ्च ।

“भुजयुगमपि चिह्नैरङ्कितं यस्य विष्णोः
परमपुरुषनाम्नां कीर्तनं यस्य वाचि ।
ऋतुतरमपि पुण्ड्रं मस्तके यस्य कण्ठे
सरसिजमणिमाला यस्य तस्यास्मि दासः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभगवद्गीते ।

“तुलसीकाष्ठमालाश्च कण्ठस्था वहेते तु यः ।
अप्यशौचोऽप्यनाचारो मामेवेति न संशयः ॥”
स्कान्दे ।

“धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
वश्यते यस्य देहे तु स वै भागवतोत्तमः ॥
तुलसीदलजा माला कण्ठस्था वहेत्तु तु यः ।
विष्णुजीर्णां विशेषेण स नमस्यो दिवौकसाम् ॥
तुलसीदलजा माला धात्रीफलकृतापि वा ।
इदानीं पापिनीं मुक्तिं किं पुनर्विष्णुसंविनाम् ॥
तत्रैव कार्तिकप्रसङ्गे ।

यः पुनस्तुलसीमालां कृत्वा कण्ठे जनाहंनम् ।
पूजयेत् पुण्यमाप्नोति प्रतिपुण्यं गवायुतम् ॥
अयुतसंख्यगोदानफलमित्यर्थः ।
यावत्सुतति कण्ठस्था धात्रीमाला नश्यति हि ।
तावत्तस्य शरीरे तु धीत्या सुतति केशवः ॥
सृष्टेश यानि लोमानि धात्रीमाला कलौ
वृणाम् ।

तावदर्धमहस्राणि वसते केशवालये ॥
यावद्दिनानि वहेते धात्रीमाला कलौ नरः ।
तावद्युगसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् ॥
मालायुगस्य यो नित्यं धात्रीतुलसिसम्भवम् ।
वहेते कण्ठदेशे च तत्पकोटिं दिवं वसेत् ॥”
तुलसिसम्भवमिति द्रव्यस्कान्दसः । गारुडि च
मार्कण्डेयौक्तौ ।

“तुलसीदलजा माला कृष्णोत्तीर्णा वहेत्तु यः ।
पञ्चे पञ्चेऽन्धमेधानां दृष्टानां लभते फलम् ॥३॥
तुलसीकाष्ठसम्भूता यो माला वहेते नरः ।
फलं यच्छति देवतारिः प्रत्यहं द्वारकोद्वहम् ॥
निषेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
वहेते यो नरो भक्त्या तस्य वै नास्ति पातकम् ।
सदा प्रीतमनास्तस्य कृष्णो देवकिनन्दनः ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूता यो माला वहेते नरः ।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति नाशौचं तस्य विग्रहे ।
तुलसीकाष्ठसम्भूता यो माला वहेते नरः ।
तुलसीकाष्ठसम्भूतां शिरसो बहुभूषणम् ।
वाङ्मोः करे च मर्त्यस्य देहे तस्य सदा हरिः ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितः पुण्यमाचरेत् ।
पितृणां देवतानाश्च कृतं कोटिगुणं कलौ ।
तुलसीकाष्ठमालां प्रेतराजस्य दूतकाः ।

मालाका

बद्धा नश्यन्ति दूरेण वातोद्धतं यथादलम् ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितो भ्रमते यदि ।
द.स्वप्नं दर्शितमिच्छ न भयं शृङ्खलं कल्पितम् ॥”
गीतमीये पुरश्चरणप्रसङ्गे ।
“तथामलकसम्भूतेस्तुलसीकाष्ठनिमित्तेः ।
इत्यादि ॥३॥ तत्रैव ।

पुण्डरीकभवा माला गोपालमनुसिद्धिदा ।
आमलकीभवा माला सर्वसिद्धिप्रदा मता ।
तुलसीसम्भवा या तु भोक्तुं वित्तवृत्तिचरान् ॥
इति हरिभक्तिविलासः ॥३॥३॥
अथ रुद्राक्षमालाधारणफलादि ।

लिङ्गपुराणे ।
विना भस्माक्षिपुर्गुणं विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
संयत्सरप्रदीपे ।
त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याक्षोऽपत्यस्तु मे ।
अश्रुणां बिन्दुवस्ते ह्य रुद्राक्षो अभवन् भुवि ॥
यद्यप्येकादितुर्दृशमुखरुद्राक्षेभ्यः मन्त्रफल-
विशेषाः सन्ति तथापि तुलभत्वात् पञ्चवक्त्र-
फलमन्त्रावभिधीयते । यथा, स्कान्दे ।
“पञ्चवक्त्रः सूर्य रुद्रः कालाग्निर्नाम नामतः ।
अगम्यागमनां चैव अभस्य च भक्त्यात् ।
सुच्यते सर्वपापिभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मालाकण्ठः, पुं, (मालाकारः कण्ठः कण्ठका
अस्य ।) अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मालाकण्ठः, पुं, (माला गण्डमाला नाशकः कण्ठः ।
शाकपाथिववन मध्यपदलोपी ।) मूलविशेषः ।
तत्पर्यायः । आविलकण्ठः २ त्रिशिखिदला ३
अश्विदला ४ पादिकण्ठः ५ कण्ठलता ६ । अस्य
गुणाः । सुतीक्ष्णत्वम् । गण्डमालानाशित्वम् ।
दीपनत्वम् । रुक्महारित्वम् । वातघ्नोपापकर्ष-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाका, स्त्री, (माला एव । माला + स्वार्थ कन्
टाप् ।) माला । इति शब्दरत्नावली ॥

मालाकारः, पुं, (मालां करोतीति । कृ + अण् ।)
वर्णसङ्करजातिविशेषः । मालिकः । माली
इति स्थानः । तत्पर्यायः । १. मालिकः २ । इत्य-
मरः । ३ । १० । ५ । मालाकारः ३ पुण्या-
जीवी ४ वनाधीनः ५ पुण्याभावः ६ । इति लटा-
धरः ॥ पुण्याभावकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
स तु रुद्राक्षं विष्णुकर्मणो जातः । इति प्रश्न-
वैवर्तपुराणम् ॥ अपि च ।

“तेलित्वा कर्मकाराश्च मालाकारस्य सम्भवः ॥
इति पराशरपद्धतिः ॥

सदृशहस्मिन्पुण्यस्य पर्युषितदोषाभावो यथा,
“न पर्युषितदोषोऽस्ति तुलसीदिव्यचस्यकः ।
जलजे वकुलोगस्थे मालाकारस्य हेतु च ॥”
इति मेरुतन्त्रे ५ प्रकाशः ॥

(यथा, दृष्टसंहितायाम् । १० । १८ ।
“हस्ते नापितचाक्रिक-
चौरभियकृच्छ्रिकधीपयाक्षाः ।

मालिः

बन्धनः कौशलका मालाकाराच पीयन्ते ॥
स्त्रियां ङीप् । यथा तत्रैव । ७८ । ६ ।

“भिक्षुणिका प्रवर्जिता दासो धात्री कुमारिका
रजिका ।

मालाकारी दुष्टाङ्गना सखी नापिनी हृत्यः ।”
मालाग्रन्थिः, पुं, (मालेव ग्रन्थिरस्य ।) माला-
दूषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाढगं, स्त्री, (मालाकारं ढगम् ।) भूढगम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाढगकं, स्त्री, (मालाढग । स्वार्थं कन् ।)
भूढगम् । इत्यमरः । २।४।१६७ ॥ हे गन्धर्व
इति ख्याते । मालारूपं ढगं मालाढगं स्वार्थं
कः । भुवढगं भूलढगं भूढगं मनीषादित्वात्
सागमः । मालाढगकभूढगो । इति स्त्रीवे ।
इति सुभूयादयः ॥ मालाढगकभूढगादिति
पुंसि पठन्ति केचित् ॥ स्वामी तु । कृत्राति-
च्छादिभूढगान्तं पर्यायमाह यथा,—

“भूढगो रौहिषो भूतिर्भूमिकोऽथ कुटुम्बकः ।
मालाढगश्च पालश्रृङ्गातिच्छन्नकस्तथेति ॥”
रामकपूर्वं बहुपत्रकाष्ठं कर्पूरसुगन्धि ।
इदम् शतपुष्पिकावदुत्कटगन्धं भूलढगं भवती-
त्यनयोर्भेदः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (तथास्य
पर्यायः ।

“गुह्यवीजसु भूतीकं सुगन्धं जम्बुकप्रियम् ।
भूढगसु भवेच्छन्ना मालाढगकमित्यापि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मालादूर्वा, स्त्री, (माला इव ग्रन्थियुक्ता दूर्वा ।)
दूर्वाविशेषः । गाडिया दूर्वा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वस्त्रिदूर्वा २ अलिदूर्वा ३ माला-
ग्रन्थिः ४ ग्रन्थिला ५ ग्रन्थिदूर्वा ६ शूलग्रन्थिः ७
वेक्ष्णी ८ ग्रन्थिमला ९ रोहत्पत्र्या १० पर्प-
वल्ली ११ शिवास्था १२ । अस्या गुणाः ।
सुमधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्त-
दोषप्रशमनत्वम् । कफघ्नान्तिदोषापहत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मालारिष्टा, स्त्री, पाप्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मालालिका, स्त्री, (मालां अलतीति । अल + लुल्
टाप् अत इत्यञ्च ।) एका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाली, स्त्री, (मालामलति । अल + अल् ।
ङीप् ।) एका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालिः, पुं, सुकेशराक्षसपुत्रः । यथा,—

“ग्रामणीर्नाम गन्धर्वो विश्वावसुसमप्रभः ।
तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवाम्बजा ॥
त्रिपु लोकेषु विख्याता रूपयौवनशालिनी ।
तां सुकेशाय धर्मात्मा ददौ रत्नःश्रियं
यथा ॥

वरदानकृतेश्वर्यं सा तं प्राप्य पतिं प्रियम् ।
आसीद्विवती तुष्टा धनं प्राप्यैव निर्जनः ॥
स तथा सह सन्तुष्टो रराज रजनीचरः ।
ततः काले सुकेशस्तु जनयामास राघवम् ॥
चीन् पुत्रान् जनयामास त्रेतागिसमविय-
हान् ।

मालिनी

माल्यवन्तं सुमालिञ्च मालिञ्च वलिनीवरम् ॥”

इति रामायणे उत्तरकाण्डे ५ सर्गः ॥

मालिकः, पुं, (मालास्य पण्यम् । माला + “तदस्य
पण्यम् ।” ४।४।५१ । इति ठक् । यङ् ।
मालाग्रथनं शिल्पमस्येति । “शिल्पम् ।” ४ ।
४।५५ । इति ठक् ।) मालाकारः । इत्य-
मरः । २।१०।५५ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६।१६ ।
“निदाघे पुष्पताम्बूनीपणाद्व्यजातिश्रीतले ।
न्यस्यहिर्मालिकैर्दत्तात् सा जीवेष्ठाटकादिति ॥”)
पत्तिभेदः । इति मेदिनी । के, १३६ ॥ रञ्जकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मालिका, स्त्री, (मालेव । माला + कन् टाप् अत
इत्यञ्च ।) सप्रला । पुत्री । श्रीवालङ्करणम् ।
पुष्पमाल्यम् । नदीविशेषः । इति मेदिनी ।
के, १३६ ॥ सुरा । इति हारावली ॥ क्षुमा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मालिनी, स्त्री, (माला सुखमालास्यस्याः
अस्यां वा । माला + “प्रीत्यादिभ्यश्च ।” ५।२ ।
११६ । इति इतिः ङीप् ।) मालकामेदः ।
तृप्तभेदः । (मालिन् + ङीप् ।) मालिकपत्नी ॥
गौरी । चम्पानगरी । (यथा, महाभारते । १२।
५ । ६—७ ।

“प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अङ्गेषु नरशार्दूल । स राजामीतु सपत्नजित् ॥
पालयामास चम्पाञ्च कर्णः परज्वलाद्नः ॥”)
मन्दाकिनी । नदीभेदः । इति मेदिनी । (यथा,
महाभारते । १ । ७२ । ८ ।

“जनयामास मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम् ।
प्रस्ये क्षिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम् ॥”)
अमिश्रिवाहनः । दुरालभा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ स च तृप्तभेदः पञ्चदशाक्षरपाद-
च्छन्दः । यथा,—

“न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोके ।
नृगमदकृतचर्चा पीतकौशेयवासा
नचिरशिशिविशिखणानहधम्मिलपाशा ।
अत्रुनिहितमंसं वंशसुतक्रान्तयन्ती
धृतमधुरिपुलोला मालिनी पातु राधा ॥”
इति कुन्दोमप्रसारी ॥

अप्सरोविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
४५ । ३५२ ।

“पिङ्गलाक्ष गणाज्जाता दशमी केशरावली ।
एकादशी मालिनीति नाञ्जा कम्बलनन्दिनी ॥
स्कन्दमातृगामन्यतमा । सैव शिशुमातृगा-
मन्यतमा । यथात्रैव । ३ । २०७ । १० ।

“काकी च हलिमा चैव मालिनी वृंहिला
तथा ।

आर्या पलाला वैमित्रा सप्रेताः शिशुमातरः ॥”
मालाग्रथनं शिल्पमस्याः । इतिः । ङीप् ।
द्रौपद्या नामान्तरम् । यथा, महाभारते । ४ ।
८ । २१ ।

“मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवि चकार सा ।
साहसमभ्यागता देवि ! सुदेष्टु ! त्वन्निवेशनम् ॥”

मालुः

राक्षसीभेदः । सा च विभीषणस्य माता ।
यथा, महाभारते । ३ । ५७४ । ६—८ ।

“स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥
ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः ।
ऋषिं भरतशार्दूल ! शृण्वतीतिविशारदाः ॥
पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विश्राम्यते ।।
अन्योन्यसहंया राजन् ! श्रेयस्कामा सुमध्यामाः ॥
स तासां भगवांसुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपालोपमान् पुत्रानेकेकस्या यथेष्टितान् ॥
पुष्पोत्कटाया जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसश्चरौ ।
कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥

मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
राकायां मिथुनं यज्ञे खरः सूर्यणखा तथा ॥”
रौच्यमनुमाता । यथा, मार्कण्डेये । ६८५—७ ।
“तथेति तेन सापुक्ता तस्मात्तोयाङ्गपुत्रतौम् ।

उज्जहार ततः कन्यां मालिनीं नाम नामतः ॥
नद्याञ्च पुलिने तस्मिन् स रुचिर्मुनिसत्तमः ।
जग्राह पाणिं विधिवत् समानाय महासुनीन् ॥
तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्यीं महामतिः ।
रौच्योऽभवत् पितुर्नाञ्चा ख्यातोऽत्र वसुधातले ॥”
श्वेतकर्णस्य पत्नी । यथा, हरिवंशे । १८५।७ ।
“तस्माद्वनगतादुर्गं यादवी प्रत्यपद्यत ।

सुचारोर्द्विहिता सुभूमालिनी भ्रातृमालिनी ॥”
मालिन्यं, स्त्री, (मलिन + “पुष्पं कृण्वन् कठजिलसेनिर-
टन् गयेति ।” ४।२।८० । इति संकाशादित्वात्
गणप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । १ । १७८ ।

“भोगयोगेन मालिन्यं नेतुं मध्यगतोऽपि सः ।
न शक्यते स्म पङ्केन प्रतिमन्दिरिवामलः ॥”)

माली, [न] पुं, (माला पण्यत्वेनास्यस्य । माला +
“प्रीत्यादिभ्यश्च ।” ५।२ । ११६ । इति इतिः ।)
मालाकारः । इति मालिनीशब्ददर्शनात् ॥
सुकेशराक्षसपुत्रः । यथा,—

“सुकेशपुत्रेभौगवन् ! पितामहवरौहते ।
अहं विष्णुरहं रुद्रो ब्रह्माहं देवराजहम् ॥
अहं यमश्च वरुणश्चन्द्रोऽहं रविरप्यहम् ।
इति माली सुमाली च माल्यावाञ्चैव राक्षसः ।
बाधन्ते समरोद्धर्षा ये च तेषां पुरःसराः ॥”

इति रामायणे उत्तरकाण्डे ६ सर्गः ॥
(अस्थिमाला अस्थस्थितौनिः । महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६० ।

“यालरूपो गुहावासी गुहो माली तरङ्गवित् ।
माला अस्थस्थितौनिः । मालायुक्ते, नि । यथा,
रामायणे । २ । ५६ । ६ ।

“आदीपानिव वेदेहि ! सर्वतः पुष्पितामगान् ।
स्त्रेः पुष्पैः किंशुकान् पश्य मालिनः शिशिरा-
त्यये ॥”)

मालुः, पुं, (मू + “ञो रञ्च लः ।” १।५ । इत्यञ्च
बाहुलकात् लुण् । इत्यञ्जलदत्तोक्त्या लुण् ।)
पञ्चजता । नारी । इति मेदिनी । के, ४५ ॥

मालुधानः, पुं. (मालु मरणं विदधातीति । धा + लुः ।) मालुनाहः । इत्यमरः । १ । ८ । ३ ।

मालुया साप इति भाषा ॥ अष्टनागान्तर्गत-
नागविशेषः । यथा,—

“मालुधानश्चित्रवर्णं महापद्मेऽपि दृश्यते ।”

इति हारावली ॥

मालुधानो, स्त्री, जलामेदः । इति मेदिनी । ने,
२०३ ॥

मालुकः, पुं, कृष्णाजकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालूरः, पुं, (मां परेषां वृत्तान्तराणां श्रियं
प्रभावं लुनातीति । लृच् + बाहुलकात् रः ।)
विष्णुवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ ॥ (यथा,
नेवधि । १ । ६४ ।

“स वारनारीकुचसन्धितोपमं

इदं मालूरफलं पत्तेलमम् ।”)

कपित्थवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णु-
वृत्तार्थे प्रयोगो यथा,—

विष्णो महाकपित्थाख्यः श्रीफलो गोहरीतकी ।
पूतिवातीत्य माङ्गल्यो मालूरश्च महाफलम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“विष्णुः शाण्डिल्यशैल्यौ मालूरश्रीफलायपि ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तपदप्रथमे भागे च ॥

मालेया, स्त्री, (मल + टक् टाप् ।) स्थूलेया । इति

रत्नमाला ॥ (स्थूलेयाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

माल्यं, स्त्री, (मालेव । माला + चतुर्थ्यादित्वात्

व्यञ् ।) पुष्पम् । पुष्पमयम् । इति मेदिनी ।

ये, ४५ ॥ पुष्पायकमाल्यशब्दस्य प्रयोगो यथा,

“यथा चाल्पेन मालीनं वासितं तिलसर्पम् ।”

न सुचति स्वकं गन्धं तदनु सन्मस्य दर्शनम् ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मे १०५ अध्यायः ॥

सुद्धिं न्यस्तपुष्पदाम । इत्यमरः । २ । ७ । १३५ ॥

अस्य पर्यायादिमालाशब्दे द्रष्टव्यः ॥ ॥

(पुष्पसमर्थं गुणा यथा,—

“वृत्त्यं सौगन्धमायुष्यं काम्यं पुष्टिबलप्रदम् ।

सौमनस्यमलम्पीपं गन्धमालानिधेयम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

माल्यदानफलं यथा,—

“गन्धमाल्यैरलङ्कारैस्तुष्टा वृष्टाश्च नित्यशः ।

गन्धमाल्यप्रदा ये तु दाननिश्चयतत्पराः ॥

धर्मज्ञाः सत्यशीलाश्च सर्वदुःखविवर्जिताः ।

सुचिरं देवतैः साहं क्रीडन्ति हि महासुते ॥”

इति वज्रपुराणम् ॥

अपि च । नारसिंहे ।

“जातीपुष्पसहस्रेण यष्टेऽलालां सुशीमनाम् ।

वैष्णवी विधिवद्भक्त्यै तस्य पुण्यफलं व्रजम् ॥

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।

वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥

जातीपुष्पजतां मालां कपूरपटवासिताम् ।

निवेद्य देवदेवाय यत्फलं प्राप्नुयात्तरः ।

न तद्वर्णयितुं शक्यमपि वर्षशतैरपि ॥

स्कान्दे ।

मालतीकलिकामालामीषदिकसितां हरैः ।

हत्वा शिरसि विप्रेन्द्र ! वाजिमेघफलं कमेत् ॥
तत्रैव ।

मालतीमालया विष्णुः पूजितो येन कार्तिके ।

पापान्तरलतां मालां पटान् सौरिः प्रमार्जति ॥

सौरिर्यमः । विष्णुरहस्ये ।

स्वर्गललाधिकं पुष्पं माला कोटिगुणाधिका ॥

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ७ विलासः ॥ ॥

मालागलस्य बहिर्गमननिषेधो यथा,—

“बहिर्माणां बहिर्गन्धं भाग्यया सह भोजनम् ।

विदुष्य वादं कृत्वा वा प्रवेशश्च विवर्जयेत् ॥”

इति कूर्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ ॥

स्वयं मालापकर्षणनिषेधो यथा,—

“नाम्नीयात् सन्निवेशायां न गच्छेत्तपि संवि-

ज्ञात् ।

न चेव प्रलम्बेदमिं नात्मनोपहरेत् सजम् ॥”

इति मानवे ४ अध्यायः ॥

न च मालां धृतां स्वयमेवापनयेत् । अर्था-

द्व्येवापनयेदित्युक्तम् । इति कृष्णकभट्टः ॥ ॥

केशवाक्षौ मालाधारणनिषेधो यथा,—

“नहि गच्छेत्तथा कुप्यात् बहिर्माणां न धार-

येत् ।

गवाश्च यानं पृष्टेन सर्वथैव विगर्हितम् ॥”

इति च मानवे ४ अध्यायः ॥

केशकलापाद्बहिर्माणां न धारयेदिति कृष्णक-

भट्टः ॥ ॥ स्वयं मालाधारणनिषेधो यथा,—

“स्वयं मालां स्वयं पुष्पं स्वयं पृष्टश्च नन्दनम् ।

नापितस्य गृहे चौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥

इति कूर्मलोचनम् ॥ ॥

माल्यचन्दनदानविधिर्यथा,—

“आमल्यविला यो विप्रान् गन्धमाल्यैश्च मानवः ।

तर्पयेच्छुद्धया युक्तः स मामर्चयेत् सदा ॥”

इति वज्रपुराणम् ॥

माल्यपुष्पः, पुं, (माल्याकाराणि पुष्पाण्यस्य ।)

शण्डवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

माल्यपुष्पिका, स्त्री, (माल्यपुष्प + कन् टाप् ।

अस्य इत्यच् ।) शण्डपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादयोऽस्याः शण्डपुष्पीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

माल्यवान्, [न] पुं, (माल्य + मतुप् । मस्य वः ।)

पर्वतविशेषः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ।

माल्यं मालाकारता विद्यतेऽत्र माल्यवान् वतु ।

इति तट्टीकायां भरतः ॥ स च केतुमालेनावृत

वर्षधीः सीमापर्वतः । नीलनिषधपर्वतपर्यन्त-

विस्तारः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । १५८ । ३५ ।

“उपतस्थुर्महाभागा माल्यवन्तं महागिरिम् ।”)

राजसविशेषः । स च मुक्तेश्वराक्षसात् ग्रामणी-

नामकगन्धर्वस्य कन्यायां देववत्यां जातः । अस्य

भ्राता सुमाली तस्य कन्यायां निकषायां पुलस्त्य-

पुत्रविश्रवसो रावणो जातः । इति रामायणे

उत्तरकाण्डे ५ सर्गः ॥ (मालाविशिष्टे, त्रि ।

यथा, महाभारते । १ । १७१ । ३१ ।

“शिरोरुहेषु जग्राह माल्यवन्तु धनञ्जयः ।”

स्त्रियां ङीप् । नदीभेदः । यथा, रामायणे
२ । ५३ । ३५ ।

“सुरस्यमामाद्य तु चित्रकूटं

नदीषु तां माल्यवतीं मुनीर्थम् ।

मनन्दं वृष्टौ शृगपत्तिजुषां

जहौ च दुःखं पुरविप्रवामात् ॥”)

माघः, पुं, (मल + चातुरार्थकत्वात् अच् ।) वणे-

सङ्ग्राहविशेषः । स च लेटासीवरकन्यायां

जातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

माघवी, स्त्री, (मल + स्वार्थे ण । तस्य वो

गमनं यत्र ।) मलयात्रा । इति हारावली ॥

माघाष्टिकः, त्रि. (मा इत्याहेति । माशब्द +

“प्राग्पद्यतेऽक् ।” ४ । ४ । १ । इत्यच् ।

“तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंस्थानम् ।”

इति वार्त्तिकान् ठक् ।) निषेधकर्त्ता । तत्

पर्यायः । प्रतिषेद्धा २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

माघः, पुं, (माघस्य फलम् । माघ + अण् । “लुप

च ।” ४ । ३ । १६३ । इत्यस्य “फलपाकशृणा-

सपसंस्थानम् ।” इति काशिकोक्तरेणो लुप ।

यद्वा, मस + घञ् पृथोदरादित्वात् माघः ।)

ग्रोहिभेदः । माघकलाइ इति उरिद इति च

भाषा । तत्पर्यायः । क्रूरविन्दः २ धाना

धीरः ३ शृणाकरः ४ गामिनः ५ जलाढ्यः ६

पित्ताः ७ पिष्टभोजनः ८ अस्य गुणाः ।

स्निग्धत्वम् । बहुमलकरत्वम् । शोथनत्वम् ।

श्लेष्मातारित्वम् । अगुणवोर्णत्वम् । कटित-

रक्तपित्तप्रकोपणत्वम् । वातहरत्वम् । गुरु-

त्वम् । वलकरत्वम् । रोचकत्वम् । स्वादुत्वम् ।

अमसुखवतां नराणां निवर्त्तनविधत्त्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“माघो गुरुः स्वादुपाकः स्निग्धो रुच्योऽनिला-

पहः ।

उष्णः सन्तर्पणो वल्यः शूक्रलो वृद्धणः परः ॥

भिक्षुस्तनमलस्तन्यमेदपित्तकफप्रदः ।

गुदकीलाहितश्वासपित्तशूलानि नाशयेत् ॥”

इति ।

कणपित्तकरा माघाः । इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“माघो बहुमलो वृष्यः स्निग्धोऽणो मधुरो

गुरुः ।

वातगुदवृद्धणो बल्यो मेदोमांसकफप्रदः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

माघस्येन मलकमल्यं निषिद्धं यथा,—

“मलकं माघस्येन मधुना च न भक्षयेत् ॥”

इति च राजवल्लभः ॥

चतुर्दश्या रविवारे च माघभक्षणनिषेधो यथा,

चिररीगी च माघके । इति ।

“माघमासिमांसस्य मसुरं निम्बपत्रकम् ।

भक्षयेद्यो रवेर्वारं सप्तजन्मन्यपुत्रकः ॥”

इति च त्रिष्यादितत्वम् ॥ ॥

परिमाणविशेषः । माघा इति भाषा । तत्

पर्यायः। माघकः २ मासः ३। इत्यमर-
भरतौ ॥ हेमः ४ धानकः ५। स च मागध-
माने सुश्रुतमते ५ गुह्यापरिमाणम्। चरकमते
६। ८ गुह्यापरिमाणम्। कालिङ्गमाने सुश्रुत-
मते ५। ७। ८ गुह्यापरिमाणम्। इति भाष-
प्रकाशः ॥ वैद्यकान्तरे १० गुह्यापरिमाणम्।
यथा, —

“गुह्याभिर्दशभिर्मयिः प्राणी माघचतुष्टयम्।”
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(माघार्थे यथा, —

“हार्त्विशं माघकैर्मयि पञ्चरक्तस्य तु तैः पलम्।
चरकाहं पलोमानं चरके दशरक्तिकैः।

माघेः पलं चतुःषष्ट्या यद्वैद्यतथैरितम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे च्वराधिकारे ॥

ज्योतिःस्मृतिमते १० गुह्यापरिमाणम्। यथा,

“पलं तु लौकिकैर्मयिः साष्टरत्तिहमाघकम्।

तोलकत्रितयं त्रयं ज्योतिर्माः स्मृतिमस्मत्तम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनेन पलं अष्टरत्तिका

धिकमाघद्वयाधिकतोलकत्रयम्। एतेन माघक-

परिमाणं द्वादशरत्तिकं भवति ॥ * ॥ सर्वः।

त्वग्दोषभेदः। इति मेदिनी धे, २१ ॥

माघकः, पुं, (माघप्रकारः। माघ + “स्थला-

दिभ्यः प्रकाशवचने कन्।” ५। ४। ३। इति

कन्।) मासकः। पञ्चरत्तिकपरिमाणम्।

यथा। गुह्याः पञ्चाद्यमाघकः। इत्यमरः ॥

“दशार्द्धगुह्यं प्रवदन्ति माघं

माघाज्यैः षोडशभिश्च कर्मम् ॥”

इति लौलावती च ॥

“घड्भिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माघको हेम-

धानकौ।

माघो गुह्याभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्

कश्चित् ॥”

इति भाषप्रकाशः ॥

(बीहिविशेषः। तदर्थं विषयो यथा,—

“हार्त्विशं माघकैर्मयिः।”

परिमाणार्थे यथा,—

“————— सुश्रुतस्य तु माघकः।

द्वादशभिर्धन्यमाघैश्चतुःषष्ट्या तु तैः पलम् ॥”

इत्युभे वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे च्वराधिकारे ॥

माघकलायः, पुं, (माघसंज्ञः कलायः प्राक-

पार्दिववत् समसः।) स्वनामस्थानप्रत्ययम्।

यथा। कलायशब्दो विशेषे सामान्ये च अत-

एव माघकलाय इत्यादि प्रयोगः। इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

माघपणी, स्त्री, (माघस्य पणमिव पणं यस्याः।

ततो ङीप्।) वनमायः। माघाणी इति

भाषा। तत्पर्यायः। हयपुच्छी २ कास्मोजी ३

महासङ्गा ४। इत्यमरः। २। ४। १२८ ॥ सिंह-

पुच्छी ५ ऋषिप्रोक्ता ६ कृष्णवृत्ता ७ पाण्डु-

लोमशपणीनी ८। इति राजमाना ॥ आर्द्र-

माघा ९ मांसमाघा १० मङ्गल्या ११ हय-

पुच्छिका १२ जंसमाघा १३ अश्वपुच्छा १४

पाण्डुरा १५ माघपणिका १६ कल्याणी १७

वज्रमूर्त्ती १८ शालिपणी १९ विसारिणी २०

आम्बोज्वा २१ बहुफला २२ स्वयम्भुः २३

सुलभा २४ घना २५ सिंहविम्बा २६ विशा-

चिका २७। अस्या गुणाः। तिलरसत्वम्।

वृष्यत्वम्। दाह्यत्वरापहत्वम्। शुक्रवृद्धिकारि-

त्वम्। वन्यत्वम्। शीतलत्वम्। पुष्टिवर्द्धनत्वम्।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च भाषप्रकाशे।

“माघपणीं सूर्यपणीं कास्मोजीं हयपुच्छिकां।

पाण्डुलोमशपणीं च कृष्णवृत्तां महासङ्गां ॥

माघपणीं हिमा तिलान् रुद्रां शुक्रवलां शकन्।

मधुरायाहिणीं शोषां वातपित्तज्वराम्बुजित् ॥”

माघभक्तवलिः, पुं, (माघश्च भक्तश्च तदुक्तो

बलिः।) माघतण्डुलदधिमिश्रितपूजोपहार-

विशेषः। अत्र कश्चित् हरिदाशुतमध्याप

मिश्रयन्ति। यथा। एष माघभक्तवलिः।

“ॐ जय त्वं कालि। सर्वेषां सर्वभूतसमाहृते।

रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलिं गृह्य शिवप्रिये ॥”

ॐ काल्यो नमः। प्रार्थनामन्त्रो यथा,—

“ॐ मातर्मातृन्द्रे दुर्गे सर्वकामार्थसाधनि ॥

अनेन बलिदानेन सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥”

इति लघुतत्त्वम् ॥

भूतेभ्योऽप्ययं बलिर्दयः ॥

माघवह्नकः, पुं, (माघं वह्नयतीति। वृध + णिच्

ण्वल्।) स्वर्णकारः। इति शब्दमाला ॥

माघशः, [सु] य, प्रतिमाघम्। माघं माघं ददाति

इत्यर्थं शसुप्रत्ययेन निष्पन्नम्। इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥

माघादः, पुं, (माघमतीति। अद् + अण्।)

कच्छपः। इति शब्दरत्नावली ॥ माघभक्षकः,

त्रि ॥

माघीणं, स्त्री, (माघाणां भवनं जैत्रम्। माघ +

माघ्यं, “विभाषा तिलमाघोमाभङ्गाण्यः।”

प्रा२। ४। इति यत् पक्षे खण्।) माघजैत्रम्।

यथा,—

“तिलान्तेलीनवन्माघोमाशुभङ्गाद्विरूपता ॥”

इत्यमरः ॥

यथा तिलस्य जैत्रं तिल्यं तैलीनञ् भवति तथा

माघादीनामपि द्विरूपता देव्यां भवति। इति

तट्टीकायां भरतः ॥

मासु, पुं, (माड + माने “सर्वधातुभ्योऽसुन्।”

४। १८८। इत्यसुन्।) चन्द्रः। (यथा, ऋग्वेदे।

१०। १२। ७।

“सूर्यं ज्योतिरदधुर्मास्यक्तम्

परिद्योतनिं चरतो अलम्बा ॥”

“मासि चन्द्रमसि ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥

मीयतेऽनेनेति। मा + “चञ् मो जित् ॥” उणा०

४। २२७। इत्यत्र “बाहुलकात् केवलादपि

मोऽसि ॥” इत्युज्ज्वलोदतोक्तिरसिः।) मासः।

इति मेदिनी। स, ७ ॥ अस्य प्रथमेकवच-

नान्तरूपं माः ॥ (यथा, मनौ। २। ३४।

“चतुर्थं मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ॥

षष्ठेऽनप्राशनं मासि यद्वैद्यं मङ्गलं कुले ॥”

मासि, स्त्री। यथा, ऋग्वेदे। ५। २६। ८।

“त्रीयच्छता महिषाणामघो

मास्त्रोसरांसि मघवा सोम्यापाः ॥”

“माः मांसानि ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)

मासः, पुं, (मसु परिमाणे + भावे घञ्।) माघ-

परिमाणम्। इत्यमरटीकायां भरतः। माघा

इति भाषा ॥ (मस्यते परिमीयते असावने-

नवेति मसु + घञ्।) शुक्ललण्यपचय्यात्मकः

कालः। स च पौषमाघादिद्वादशसंज्ञकः।

इत्यमरः। १। ४। १२ ॥ मासश्चन्द्रस्यायं मासः

णः। चान्द्रमासस्येयं युत्पत्तिः। सौरादिषु तु

मस्यते परिमीयतेऽनेनासौ वा मासः। मसिर्द्य

ई परिमाणं घञ्। माः सान्त्तोऽपि। मास्तु

मासोऽपि दृश्यते। इति हज्जुः। इति भरतः ॥ * ॥

स्मृतिमतेऽपि पौषादिद्वादशसंज्ञकः। यथा,—

“चक्रवत् परिवर्त्तत सूर्यः कालवशादयतः।

अतः सावत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौषमाघादमेव हि।

यतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्तितः ॥”

इति लघुहारायैतः ॥

कार्तिकादिद्वादशसंज्ञकोऽपि। यथा,—

“अन्त्योपात्तौ त्रिभौ ज्यौ पालगुणश्च त्रिभौ

मतः।

शेषा मासा द्विभा ज्येष्ठाः कृत्तिकादिष्व-

स्थया ॥”

स च जैत्रादिद्वादशसंज्ञकश्च। यथा यत्तं

ब्रह्मपुराणम्।

“चेन्न मासि जगद्ब्रह्मा ससर्वं प्रथमेऽहनि।

शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्योदये सति ॥

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि।

गृह्णान्नाशोऽतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधि-

पान्।

इत्यनेन माससंवत्सराणां चान्नत्वमुक्तम्।

ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि।

“चेन्नसितादेरुदयाद्धानोर्ध्वर्त्तमासयुगकल्पाः।

स्वष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनेऽन्ते ॥”

चेन्नसितादेचेन्नशुक्लप्रतिपदस्तामारभ्यत्यर्थः ॥

अपि च।

“भीमादिस्थो रविर्यथामारभ्यप्रथमचक्षे।

भवेत्तेऽन्दे चान्नमासाच्चेन्नाद्या द्वादश स्मृताः ॥”

चान्नसावनसौरनाक्षत्रभेदेन स च चतुर्विधः।

शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तचान्नः। तत्र चान्नो-

ऽपि द्विविधः। शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो सूर्यः।

कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौणः। यत्-

किञ्चित्त्रिंशत्तियात्मकश्चेति द्विविधो गौणः।

त्रिंशदक्षोरात्रात्मकः सावनः। आदित्येक-

राशिभोगावच्छिन्नः सौरः। सप्तविंशतिनक्षत्रा-

वच्छिन्नश्चिंशत्तियात्रदिनात्मकश्च नाक्षत्रः।

तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते।

“चान्नः शुक्लादिदर्शान्तः सावनश्चिंशत्ता दिनेः।

एकराशौ रविर्यावत् कालं मासः स भास्करः ॥

मासः

सर्वेष्वपरिवर्तितुं नाचन इति चोच्यते ॥”
 सूर्यसिद्धान्ते ।
 “नाडीषष्ट्या तु नाचनमहोरात्रं प्रचलते ।
 तस्मिंश्चिता भवे मासः साधनोऽर्कोदयैस्तथा ॥
 ऐन्द्वस्तिथिभिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ॥”
 तस्मिंश्चिता नाचनदिनत्रिंशता मासो नाचन-
 मासः । तथा विंशता ॥ * ॥ सार्वभौमपाणि-
 मते सूर्यचान्द्र एव मासपदशब्दः । जीमूत-
 वाहनमते सौर एव शब्दः । चान्द्रप्रमाणं
 प्रागुक्तम् । सौरप्रमाणम् । सौरास्तु माघादयो
 द्वादश एव श्रुताः । तथा च श्रुतिः । तप-
 स्तपस्वी श्रेष्ठिरावृतः । मधुश्च माधवश्च वाम-
 भित्तिरावृतः । शुकश्च शुचिश्च येष्वावृतः । अथे-
 तद्दृग्गयनं देवानां दिनम् । नभाश्च नभाश्च
 वाचिकावृतः । दधश्च ऊर्जश्च शारदावृतः ।
 सहाश्च सहस्यश्च हेमन्तिकावृतः । अथे-
 तद्विष्णवायनं देवानां रात्रिरिति । अत्रायनस्य
 सौरत्वेन तद्वत्कृतपक्षपस्यादीनामपि सौर
 परतेति । अतो भूयसामगुरोधनं वैशाखादयः
 सौरवाचिनोऽवधार्यन्ते । इति मलमासतत्त्वम् ॥
 अपि च ।
 “मेघस्थित्या रवेर्मासो वैशाखोऽब्दमुखः
 स्मृतः ।”
 इति सकृत्कौमुदी ॥
 अथ कर्मविशेषे मासविशेषादिः । तत्र पिता-
 महः ।
 “आब्दिके पितृकथे च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ।
 विवाहादौ स्मृतः सौरौ यज्ञादौ सावनो मतः ॥”
 प्रथमादिपदं यात्रायहचारपरम् । यत् कर्म
 सूर्यभोग्यराशुक्लेषेन यच्च विशिष्योदगयनादि
 विहितं तत्परश्च अयनस्य सौरमासवर्तित-
 त्वात् । तच्च चूडोपनयनादि । द्वितीयादिपदं
 सप्तमृतिवृद्धिप्रायश्चित्तायुर्दायाशौचगर्भाधान-
 पुंसवनसीमन्तोन्नयननामकरणान्नप्राशननिष्क-
 मण्यचूडादिपरम् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “अध्यायनश्च यज्ञचारकर्म
 सौरेण मासेन सदाध्यवस्येत् ।
 सत्राग्न्युपास्यान्यथ सावनेन
 शौक्यश्च यत् स्यादध्यवहारकर्म ॥”
 अध्यायनं अध्यगमनं यावति यावत् ॥ * ॥
 अथ सौरादिमासविहितकर्मणि ।
 “विवाहोत्सवयज्ञेषु सौरं मासं प्रशस्यते ।
 पात्र्येण त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टं तथाब्दिके ॥”
 अत्र यज्ञपदमुदगयनादिविहितपशुयागाभिप्रायं
 पितामहोक्तम् । विष्णुधर्मोत्तरोक्तसत्रपरम् ।
 गर्गः ।
 “आयुर्द्वयविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।
 सावनेन तु कर्त्तव्या मन्त्राणामपुत्रपासना ॥”
 सूर्यसिद्धान्ते ।
 “छतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
 मध्यमयज्ञसुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिता ॥”
 मध्यमयज्ञसुक्तिर्व्योर्तिर्गणना प्रसिद्धा ॥ * ॥

मासः

नाचनमासप्रयोजनं विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “नचनसत्राग्नयनानि तैत्ति-
 र्मासिनं कुर्याद्गणनात्मकेन ।”
 नचनसत्राणि मासमाध्ययागविशेषरूपाणि
 याज्ञिकप्रसिद्धानि । इन्द्रोरयनाणि भोमाय-
 नाख्यसत्राणि । इति समयप्रकाशः ॥ एवं जन्म-
 नचने शनिभौमवारं फलं नाचनमासेन योग्य-
 त्वात् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
 “जन्ममृत्ते यदि स्यातां वारौ भौमशनेश्चरौ ।
 स मासः कल्मषो नाम मनोदुःखप्रदायकः ॥”
 मलमासविवरणं मलमासशब्दे दृष्टव्यम् ॥ * ॥
 अथ मासकृतम् ।
 “आषाढशुक्लेकादश्यां कुर्यात् स्वापं महीत-
 सवम् ।
 आषाढे च रथं कुर्यात् आवणे अवणाविधिम् ॥
 भादे च जन्मदिवसं उपवासपरो भवेत् ।
 प्रसुप्तश्च पारिवर्त्तमानश्च मासि कारयेत् ॥
 उत्थानं श्रीहरेः कुर्यादस्यथा विष्णुद्वैजकृत ।
 शुभे चैवाश्विने मासि मङ्गमायाश्च पूजयेत् ॥
 कार्तिके मासि यत् कृतं श्रद्धा देवि वरानने ।
 सप्तवर्षाः प्रमाणेन दीपः स्याच्चतुरङ्गुलः ॥
 पञ्चान्ते च प्रकर्त्तव्या दीपमाला बलिः शुभा ।
 मार्गशीर्षे मिते पक्षे षष्ठीश्च सितवस्त्रकैः ॥
 पूजयेज्जगदीशश्च तूलवस्त्रैर्विशेषतः ।
 पौषे पुण्याभिषेकश्च वस्त्रयेच्चन्दनं तथा ॥
 संक्रान्त्यां माघमासे च साधिवामिनतण्डुलान् ।
 निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 जीवनं सर्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो ।
 तस्मायालीनता प्राप्ता त्वयेव जनिता प्रभो ॥
 कपूर्वाकृतिद्वयाणि घृताक्तानि निवेदयेत् ।
 नाक्षगान् भोजयेद्भक्त्या देवदेवपूरः स्थितान् ॥
 अभ्यर्त्तु भगवद्भक्ता द्विजांश्च भगवद्भुजा ।
 एकस्मिन् भोजिते भक्ते कोटिर्भवति भक्तिः ॥
 विप्रभोजनभावेण यज्ञं साङ्गं भवेद्भुवम् ।
 पञ्चम्यां शुकपक्षे तु स्नापयित्वा च केशवम् ॥
 पूजयेद्भगवद्भक्ता नूतनपल्लवसम्मितैः ॥
 फल्गुचूर्णे च विविधैर्वसितैः पटवासितम् ।
 काननं रमणीयश्च प्रदीपदीपदीपितम् ॥
 द्वाजैश्चरन्मानवीरनागरङ्गकपूगकम् ।
 नारिकेलश्च धात्री च वंशतालहरीतकी ॥
 अन्यैश्च दृष्टव्यैश्च सर्वैस्तैस्तुमात्तितम् ।
 पुष्पैश्च विविधैश्चैव फलपुष्पसमन्वितम् ॥
 वितानैः कुसुमोद्यानेर्वारिपूर्णघटैस्तथा ।
 चूतशाखोपशाखाभिः शोभितं कृत्वाभारैः ॥
 विशेषतः फल्गुगे दोलोत्सवो विधीयते ।
 फाल्गुने च चतुर्दश्यामष्टमे यामसंज्ञके ॥
 अथवा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसम्मिलौ ।
 पूजयेद्द्विधिवद्भक्ता फल्गुचूर्णं चतुर्ध्रुवैः ॥
 सितरक्तैर्गौरपीतैः कपूर्वादिविमिश्रितैः ।
 हरिद्राचारयोगाश्च रङ्गरस्यैर्मनोहरैः ॥
 अन्यैश्च रङ्गरस्यैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम् ॥
 एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् ।

मासः

पञ्चाहाणि चाहाणि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते ॥
 दक्षिणाभिमुखं कृष्णं दीलयानं सङ्गमराः ।
 दृष्ट्वापराधनिचयेर्मात्तान् नात्र संशयः ॥
 नित्यं जलमात्रे तु मासे माधवसंज्ञिते ।
 सौवर्णपात्रे ताम्बे वा रौप्ये वा न्यस्ययेत्पि वा ॥
 तोयस्यं योऽर्चयेद्देवं शालग्रामसमुद्भवम् ।
 प्रत्यहं मां मङ्गलमागे । तस्य पुण्यं न गणयते ॥
 दमनारोपणं कृत्वा श्रीविष्णौ च समर्पयेत् ।
 वैशाखायां आवणे भादे कर्त्तव्यश्च तदर्पणम् ॥
 वैशाखे च तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।
 अथवा मण्डपे कुर्यात् मण्डले वा दृष्टव्यम् ॥
 सुगन्धचन्दननामसुपुष्टाङ्गो दिने दिने ।
 यथा प्रयत्नतः कार्यः कृशाङ्गो नैव पूजितः ॥
 चन्दनागुरुकस्तूरीकुष्ठं कुङ्कुमरौचनम् ।
 जटाभासी यथा चैव विष्णोर्गन्धार्थकं तथा ।
 एतेर्गन्धयुक्तेश्चापि हररङ्गानि लेपयेत् ॥
 धृष्टश्च तुलसीकाष्ठं कपूर्वागुरुयोगतः ।
 अथवा केशर्योष्यं हरिचन्दनसुघृतम् ॥
 अस्मिन् काले कृष्णभक्त्या ये प्रपश्यन्ति मानवाः ॥
 न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥
 सुगन्धमिश्रितैस्तोयैः स्नापयित्वा जगद्गुरुम् ।
 अथवा पुष्पमध्ये च स्नापयेज्जगदीश्वरम् ॥
 दृष्ट्वावनं तत्र कृत्वा उपस्कृतफलानि च ।
 विष्णुभक्तेन योग्येन भोजयेत्तद्विशेषतः ॥
 नारिकेलफलं नीरं कोवचोद्वयं दापयेत् ।
 कण्टाफलश्च पनसं कोषमुद्भूतं दीपयेत् ॥
 यथा पक्षे तथा दद्यादयथाशक्ति नियोगतः ।
 दद्याद्विमिश्रितश्चाग्रं घृतनामृत्यं दापयेत् ॥
 पाचितं पिष्टकं घ्रातुरष्टादश घृतेन च ।
 तिलैश्च तिलसंमिश्रैः फलं शृङ्गश्च दापयेत् ॥
 यद्ययदेवात्मनः अधस्तत्तदीयाय कल्पयेत् ।
 दत्त्वा नैवेद्यवस्त्रादीनाददीत कथञ्चन ।
 त्यक्त्यं विष्णुमुद्दिश्य तद्वत्कृत्यो विशेषतः ॥
 इति ते कथितं किञ्चित् समासेन महेश्वरि ।
 गोपयश्च प्रयत्नेन स्वयोनिरिव पाप्मनि ॥”
 इति पाद्मे पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥
 मासकः, पुं, मायकपरिमाणम् । यथा । गुह्याः
 पञ्चादशमासकः । इत्यमरः ॥ पञ्चगुह्याः कृष्णलाः
 आद्यः प्रथमो मासकः । दशगुह्यापेक्षया
 आद्यत्वम् । शास्त्रीयत्वात् मुख्यो मास इत्यर्थो
 वा । मस्यते परिमीयतेनेन मासः मसिर्ध इ
 परिमाणं परीणामे घञ् स्वार्थः कः मासोऽयं
 दन्त्यान्तः । मय हिंसार्थं मुख्यान्तस्तस्माद्-
 घञ् तेन मासो मुख्यान्त इति जनेन्द्रप्रभ-
 तयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 मासज्ञः, पुं, दातृहपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका-
 वली ॥ (मासं जानातीति । ज्ञा + कः ॥)
 मासज्ञातरि, त्रि ॥
 मासनं, स्त्री, सोमराज्ञी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 मासमानः, पुं, (मासेर्द्वादशभिर्मानमस्य ।) वत्-
 सरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मासस्य मानम् ॥)
 मासपरिमाणं, स्त्री ॥

मासिकं

मासिकः, पुं, (मम + णिच् + बाहुलकात् अरन् ।)
भक्तसमुद्भवमण्डः । तत्पण्यायः । आचामः २
नसावः ३ । इत्यमरः । २ । १६ । ११ ॥

मासवर्तिका, स्त्री, सधर्मीपण्यविशेषः । इति शब्द-
माला ॥

मामान्तः, पुं, (मामस्यान्तः ।) अमावस्या ।

यथा,—

‘पञ्चान्ते निष्कलायात्रा मामान्ते मरणं भवम् ।

इति समयप्रदीपः ॥

भक्रान्तिदिनम् । यथा,—

“मामान्ते स्त्रियने कन्या त्रियन्ते स्यादपुत्रिणी ।

नन्तवान्ते च वैधायं विद्यां स्तुत्येयोर्भवेत् ॥

मामान्ते दिनमेकन्तु त्रियन्ते षट्ठिकाद्यम् ।

षट्ठिकात्रितयं भान्ते विवाहे परिवर्जयेत् ॥”

इति रत्नमाला ॥

मासिकं, स्त्री (मासे भवम् । मास + “कालाट्
ठञ् ।” ४ । ३ । ११ । इति ठञ् ।) प्रेतस्य
संवत्सराभ्यन्तरे प्रतिमासीयष्टतसजातीयनिधि
कर्त्तव्यश्राद्धम् । प्रतिमासकर्त्तव्यश्राद्धपक्षनिमित्तक
श्राद्धम् । तत्पण्यायः । अन्वाहार्यम् २ । इत्य-
मरः । ३ । ७ । ३१ ॥ मासि भवे मासिकं
प्राचीनश्राद्धं तत्र अन्वाहार्यं वर्त्तते । पक्षप्रधि
अमावास्यायां दयत्वात् । अतः पश्चादाद्विद्यते
अन्वाहार्यं दृश्यते। इति श्राद्धं स्वार्थं के अन्वा-
हार्यकश्च । अतस्तस्यपिण्डाकरणस्य वत्सराभ्य-
न्तरे प्रतिमासं यत् श्राद्धं तत्रान्वाहार्यमिति
केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तयोः
प्रमाणम् ।

“यास्मासिकाष्टिके श्राद्धे स्यात् पूर्वद्वयेव ते ।
मासिकानि स्वकीये तु द्विसे द्वादशापि च ॥”

इति पट्टीनसिः ॥

‘पितृणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।
तच्चामिधेयं कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥’

इति मनुः । ३ । १०३ ॥

मासिककरणस्य व्यवस्था यथा । पौठच्छेदो-
पानहरितानि इहलोकं परित्यज्य इत्यादि
मर्त्यः सुगन्ध इत्यादि श्रिया देशा इत्यादि वन-
स्पतिरश्म इत्यादिमन्त्रतत्तुल्यरहितानि च आदी-
कोद्विधत् स्तनादि स्तनादि द्वादश मासिकानि
कार्याणि । एकादशमासाभ्यन्तरे मलमासपाते
त्रयोदशमासिकानि । षष्ठमासाभ्यन्तरे मल-
मासपातेऽपि षष्ठमासिकपूर्वतिथावेव प्रथम-
यास्मासिकम् । तथा त्रयोदशमासिकस्य पूर्व-
तिथौ द्वितीययास्मासिकम् । एवं यास्मासिको-
क्तत्वे प्रथमयास्मासिकद्वितीययास्मासिकत्वेनो-
क्तम् । एषां मध्ये यत् पतितं तत् कृणोकादश्यां
अमावस्यायां मासिकान्तरतिथौ या कृत्वा
प्रकृतं कर्त्तव्यम् । अष्टौचपतितश्चतस्रोचान्ते
कर्त्तव्यम् । एकादशाद्यादिश्राद्धानि कतिचित्
कृत्वा यदि स्तनादि श्राद्धाद्यन्येनाधिकारिणा
समाध्यानि ॥ * ॥ अथ मासिकैकोद्विदश्राद्ध-
प्रयोगः । पूर्वदिने निरामिधेयकर्मकः परदिने

मासिकं

स्नानादिकं कृत्वा एकोद्विदश्राद्धविहितकाले
भोज्यसुखस्य कुशाग्राक्षणं आपयित्वा वास्तु-
पुरुषादि पूजयित्वा भूस्वामिपितृभ्यः श्राद्धाग्न-
भागं दत्त्वा दक्षिणामुखः अनुष्ठी कुर्यात् ।
यथा अग्रामुके मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ
अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकदेवशस्त्रेणः प्रथम-
मासिकैकोद्विदश्राद्धं दर्भमयत्राक्षणेऽर्चं करिष्ये ।
ॐ कुरुष्वेत्युत्तरम् । ततो गायत्रीं जपेत् ।
देवताभ्य इत्यादि त्रिधा पठेत् । ततः पुण्डरी-
काक्षं स्मृत्वा स्तब्धलेन आह्वीयदशं प्रोक्षयेत् ।
रत्नार्थमुदकपूर्णपात्रमेकदेशे स्थापयेत् । ततः
ॐ अमुकगोत्र प्रेत अमुकदेवशस्त्रेणेतत्
दर्भमयं स्वधा । इत्यनेन ब्राह्मणवामपार्श्वं
दद्यात् । अपहृतेत्यादिना तिलान् विकीर्णं जलं
स्रष्ट्वा ब्राह्मणायभूमौ कुशपत्रमेकं पातयित्वा
तदुपरि अर्घपात्रं संस्थाप्य ॐ पथित्रामि
धेयावीत्यनेनानवच्छिन्नं ॐ विष्णोर्मनसा पूत-
मसौत्यनेन प्रोक्षितमेकदलं पवित्रं तनपात्रे
निधाय ॐ शस्त्रोदेवीरित्यादिमन्त्रेण जलं
दद्यात् । ततः ॐ तिलोऽसि सोमदेवतो गोमयो
देवनिष्मितः । प्रथमद्विः एकः स्वधया प्रेतान्
लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा । इत्यनेन तिलान्
दत्त्वा गन्धपुष्पादिना अर्घ्यं निर्माय कुशा-
न्तरेणाच्छाद्य तत् कुशमुदकाद्य ब्राह्मणे पवित्रं
दत्त्वा जलान्तरणं दत्त्वा पुष्पान्तरेण शिरः-
प्रभृतिमर्गात्रेभ्यो नम इति संपूज्य तत् पात्रं
वामहस्तेन ले वित्यस्य दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य
ॐ या दिशा इति पठित्वा ॐ अमुकगोत्र
प्रेतामुकदेवशस्त्रेणेतत्स्वधा । ततः
ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशस्त्रेणेतानि ते गन्ध-
पुष्पमुपदीपाच्छादनानि स्वधा । इत्युत्तरस्य एष
ते गन्धः एतत्ते पुष्पं एष ते धूप एष ते दीपः
एतत्ते आच्छादनम् । ततो ब्राह्मणायभूमौ
कुशादिकमपनीय नैऋतिमारभ्य दक्षिणा-
ग्रान्तरेखया वामावर्त्तेन जलेन चतुष्कोण-
मण्डलं कृत्वा तत्र भोजनपात्रं निदध्यात् ।
तत्र सामिधं सर्वमन्नादिकं परिवेश्य ॐ इदं
विष्णुरित्यादिमन्त्रेण अन्नादावनखाङ्गुलं निक्षिप्य
ॐ अपहृतेत्यादिना तिलान् विकीर्णं ब्राह्मणे
जलगण्डं दत्त्वा गायत्रीं जप्त्वा अग्ने मधु दत्त्वा
तदभावे गुडं दत्त्वा घृतं दत्त्वा ॐ मधुवाते-
त्यादि मधु मधु मध्विति च पठित्वा अन्नमभि-
मन्त्र्य प्रोक्ष्य ब्राह्मणे जलगण्डं दत्त्वा वाम
हस्तेनान्नपात्रं धृत्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुक-
देवशस्त्रेणेतत् सामिधमं सोपकरणं स्वधेत्यु-
त्तरेणेतत् । इदं सामिधमं इदं हविः इमा गङ्गाया
आपः एतामुपकरणानि यथासुखं वागयतः
सह । इत्यनेन जलगण्डं दद्यात् । ततो गायत्रीं
त्रिः सप्तदा ॐ मधुवाता इत्यादि मधु मधु
मध्विति ॐ अन्नहीनमित्यादि च पठेत् । कुश-
ब्राह्मणपक्षे पुनर्गायत्र्यादि पठेत् । ॐ यज्ञे-
श्वरो हव्य इत्यादि ॐ योगीश्वरमित्यादि याज्ञ-

मासिकं

वल्काश्लोकत्रयं ॐ तद्विष्णोरित्यादि ॐ द्यौ-
धन इत्यादि ॐ युधिष्ठिर इत्यादि सर्वं पठेत् ।
ततो दक्षिणाग्रान् कुशान् भूमौ संस्थाप्य भूमिं
प्रोक्ष्य सर्वप्रकारमन्नसुखं सतिलमेकौल्य
वारिणाप्राप्य ॐ अयिदग्भास्तेत्यादिमन्त्रद्वयेन
कुशोपरि विकीरेत् । ततो हस्तौ प्रक्षाप्यचस्य
दक्षिणकर्णं स्रष्ट्वा वा हरिं स्मृत्वा ब्राह्मणाय
जलगण्डं दत्त्वा पूर्ववद्गायत्रीं मधुवाता इत्या-
दिकं मधु मधु मध्विति च जप्त्वा ॐ शेषमन्नं
क देयमित्यनुज्ञाय ॐ इहाय दीयतामित्युत्तरं
गृहीत्वा ॐ पिण्डदानमर्चं करिष्ये ॐ कुरुष्वे-
त्युक्ते ब्राह्मणसम्मुखे ॐ निहन्मीत्यादिना
नैऋतिमारभ्य दक्षिणाग्ररेखया जलेन वामा-
वर्त्तेन चतुष्कोणमण्डलं कृत्वा पवित्रं वामहस्ता-
दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वामहस्ताव्धारश्च-
दक्षिणपाणिना दक्षिणाग्रं रेखां मण्डलमध्य-
स्थाने ॐ अपहृतेत्यादिनिहन्मीत्यादिमन्त्राभ्यां
ज्ज्यात् । तदभिसुत्तरस्यां दिशि क्षिपेत् ।
रेखोपरि सभलान् सामान् कुशानास्तीर्थं ॐ
देवताभ्य इति पठित्वा ॐ एहि प्रेत सौम्य
गर्भीरभिः पथिभिः पूर्व्वेणैर्भिर्दक्षिणभ्यं त्रिवि-
सीष्ट भद्रं रथिसनः सर्वधोरं नियच्छ इत्या-
वाह्य तिलांस्सामीर्णकुशेषु विकीरेत् । ततो
वामहस्तेन सतिलजलं गृहीत्वा वामहस्ता-
दक्षिणहस्तेन स्रष्ट्वा ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुक-
देवशस्त्रेणेतत्स्वधा इत्यनेन दद्यात् ततः
श्राद्धशेषमन्नं सद्यन्नं मध्वाप्यतिलसंयुक्तं
सामिधं गृहीत्वा पिण्डं कृत्वा ॐ मधुवातेत्यादि
श्रक्त्रयं अक्षसमीत्यादि च पठित्वा विख-
प्रमाणं पिण्डं सतिलं द्विगुणमुपकुशत्रयसहितं
वामहस्तेनपात्रादक्षिणहस्तेन गृहीत्वा ॐ
अमुकगोत्र प्रेतामुकदेवशस्त्रेणेतत् सामिध-
पिण्डः स्वधा इत्यनेनजलस्थाने वामहस्ताव्धा-
रश्चदक्षिणहस्तेन दद्यात् । ततः आचस्य हरिं
स्मृत्वा पिण्डपात्रं प्रक्षाप्य वामहस्तादक्षिण-
हस्तेन गृहीत्वा प्रक्षालितजलं ॐ अमुकगोत्र
प्रेतामुकदेवशस्त्रेणेतत्स्वधा इति पिण्डो-
परि दद्यात् । ततः ॐ अत्र प्रेत मादयस्व यथा
भागमा वृषायस्व इति जप्त्वा वामावर्त्तेनोद-
हमुखो भूत्वा आगमनाच्छात्रं धृत्वा तेनैव
पथा परावर्त्तेमानः प्रेतं भास्वरश्चर्त्ति ध्यायन्
ॐ अमीमदन् प्रेत यथा भागमा वृषायिष्ट
इति दक्षिणाभिसुखो भयन् जपेत् । ततः श्वासं
त्यजेत् । ॐ नमस्ते प्रेत प्रेत नमस्ते इति
कृताञ्जलिजपेत् । ॐ गृह्णान्नः प्रेत देहि इति
गृहिणीं पश्येत् । ॐ सदस्ते प्रेत देस इति
पिण्डं पश्येत् । ततो नवमनवं वा शुक्लवस्त्र-
दशाभवं सूत्रं वामहस्तादक्षिणहस्तेन गृहीत्वा
ॐ एतदः प्रता वास इति पठित्वा पिण्डोपरि
निदध्यात् । ततः ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकदेव-
शस्त्रेणेतत् वासः स्वधा । इत्यनेनोत्तरेणेतत् ।
ततस्तृणीं पिण्डं संपूज्य ॐ वसन्तायेत्यादि-

मन्त्रेण वहुतुमस्कुर्वन्। तत ॐ सुसुप्रोक्षित-
मस्तु इति ब्राह्मणाय भूमिमासिचिन्तु। ॐ शिवा
आपः सन्तु इति ब्राह्मणे जलं दद्यात्। ॐ सन्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ सौमनस्यमस्त्विति
पुष्यं ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ अक्षत-
वारिष्ठ्यास्तु इति यवान् दद्यात्। ॐ अस्वि-
त्युत्तरम्। ततस्त्रिलोक्यमधुयुक्तं जलं गृहीत्वा
ॐ असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुकदेवशस्मिणो न्त-
मिदममपानादिकमुपनिष्ठताम्। ॐ उपनिष्ठ-
तामिति प्रतिवचनम्। ॐ अघोरः प्रेतोऽस्तु
इति वदेत्। ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम्। ॐ
गोत्रं नो वद्धतामिति वदेत्। ॐ वद्धतामिति
प्रतिवचनम्। ततः पिण्डोपरि सपथिककुशा-
नास्तीर्य ॐ ऊर्जं वहुन्मीरुहन्तं हृतं त्रयः
कौलान् परिसृत्य स्वधास्य तर्पयत मे प्रेतमित्य-
नेन वारिधारया सिञ्चेत्। ततः ॐ अद्वितीयादि
असुकगोत्रस्य प्रेतस्य असुकदेवशस्मिणः कृते-
तत्प्रथममासिकेकोद्विष्टाद्विक्रमेणः प्रतिष्ठार्थं
दक्षिणाभिर्दं रजतं तत्सुखं वा विष्णुदेवतं यथा
नामगोत्राय ब्राह्मणायार्हं ददानीति दद्यात्।
ततो दक्षिणां दिशं पश्यन् वरं याचेत्। नात्र
पात्रमालभ्य अपेत्। नाशिषः प्रार्थयेदिति
प्रचेतोवचनादाशिषं न प्रार्थयेत्। ततः ॐ देव-
ताभ्य इति त्रिः पठेत्। ॐ अभिरम्यतामिति
विसर्ज्यम्। ॐ अभिरतोऽस्मीति प्रतिवचनम्।
ॐ आमावाजिति प्रदक्षिणवारिधारया वेष्टयेत्
पिण्डास्तु गोत्रविप्रेभ्यो दद्याद्गौ जलेऽपि
वा क्षिपेत्। आह्वीयद्वयं ब्राह्मणाय दद्यात्
जले वा क्षिपेत्। ततो वामद्वयं गायेत
अच्छिद्रावधारणं दीपाच्छादनं विष्णुस्मरणञ्च
कुर्यात्। एवं प्रकारेण द्वितीयादिमासिकं कर्त-
व्यम्। इति स्मार्तैर्भट्टाचार्यैश्चतुष्टयप्रयोग-
तत्त्वम् ॥ * अन्यत् आह्वयन्ते दक्षयम् ॥

मासिकः, त्रि, माससम्बन्धी। मासि भव इत्यर्थं
विष्णुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मनौ ॥७॥ २२६।
“पणो द्वयोर्वज्रस्य वहुतुलस्य वेतनम्।

बाणसासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु

मासिकः ॥”)

मासुरी, स्त्री, (मासुर + अण् ङीष्।) भ्रमश्रुः।
इति हेमचन्द्रः। ३। २०७॥ (मातृभग्नौ।
यथा, ब्रह्मवैवर्ते। १। १०। १४५।

“पितृव्यसा पितुर्भग्नौ मातृभग्नौ च मासुरी।”)

मास, अ, (मा च स च तथोः समाहारः।)

वारणम्। तत्पुण्यायः। मा २ अलम् ३। इत्य-

मरः। १३। १११। (यथा, रामायणे। २। १०। ६२।

“मास मे भरतः कार्षीत् प्रेतकृत्यं गतायुषः।”)

माह अ न माने। इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-

उभ०-सक०-सेट्।) अ नमाहत्। अदश-

वत्स्थाने षष्ठस्वरानुबन्ध इत्यर्थः। न माहति

माहते। इति दुर्गादासः ॥

माहाकुलः, त्रि, (महाकुलस्यापत्यमिति।)

“महाकुलादण् खणौ।” ४। १। १४१। इति

अण्।) महाकुलोद्भवः। इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥

माहाकुलीनः, त्रि, (महाकुलस्यापत्यमिति।
“महाकुलादण् खणौ।” ४। १। १४१। इति
खण्।) महाकुलोद्भवः। इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥

माहात्म्यं, स्त्री, (महात्मनो भावः इति। महा-
त्मन् + अण्।) महात्मता। महिमेति यावत्।
यथा, तिथ्यादितत्त्वे।

“माहात्म्यं भगवत्वाच पुराणादिषु कीर्तितम्।
पाठस्तस्य अपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्ततः ॥”

माहानामिकः, पुं, (‘‘तदस्य ब्रह्मचर्यम्।”

माहानामिकः, पुं, ५। १। ६४। इत्यत्र। “माहा-

नाम्नादिभ्यः षष्ठ्यन्तस्य उपसंख्यानम् ॥” महा-

नाम्नो नाम विदामभवन्। इत्याद्या ऋचः।

तामां ब्रह्मचर्यमस्य इति ठण्। हरदत्तस्तु

‘‘भस्यादि।” इति पुंवद्भावात् माहानामिक

इत्याह। इति मिहान्तकौमुदी।) महानाम्नी-

कृत्वापेता ब्राह्मणः। इति कैचित् ॥

माहिनं, स्त्री, (महाये पूज्यते अस्मिन् इति।

मह् + ‘‘महेरिणञ्च।” उणा०। २। ५६।

इति इणञ्।) राज्यम्। इत्युणादिकोषः ॥

(महनीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ३। ६। ६।

“इन्द्र! यत्ते माहिनं दत्तमस्ति।”

“माहिनं महनीयम्।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

प्रवृद्धे च। यथा, तत्रैव। १। ५६। ६।

“इन्द्र! सन्नेषु माहिनः।”

“माहिनः प्रवृद्धः।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

माहिरः, पुं, (महाये पूज्यतेऽसौ। मह् + बाहु-

लकान् इरण्।) इन्द्रः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

माहिरिकः, पुं, (महाये रोचतेऽसौ। महिषो +

ठक्।) महिषोपतिः। अभिचारिण्यनुरक्त-

पतिः। यथा,—

“महिषोऽप्युच्यते नारी या च स्यादाभिचारिणी।

तां दुष्टां कामयति यः स वै माहिरिकः स्मृतः ॥”

इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥

महिषोपजीवी ॥ (महिषो नारी पण्यमस्येति।

महिषी + ‘‘तदस्य पण्यम्।” ४। ४। ५१। इति

ठक्।) भगदारोपाज्जितस्त्रीधनोपजीवी। यथा,

“महिषोऽप्युच्यते नार्या भगनोपाज्जितं धनम्।

उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिरिकः स्मृतः ॥”

इति विष्णुपुराणे २। ६। १५ श्लोकस्य टीकायां

श्रीधरस्वामी ॥

माहिर्यः, पुं, (महिर्यां साधुरिति महिषो +

अण्।) वर्णसङ्करजातिविशेषः। स च

क्षत्रियाङ्गैश्चर्यायां जातः। इत्यमरः। २। १०। ३३।

(यथा, याज्ञवल्क्यमहतायाम्। १। ६२।

“वेष्टाशूद्रास्तु राजन्यान् माहिर्योऽपि सुतौ

स्मृतौ ॥”)

माहेन्द्रः, पुं, (महेन्द्रस्यायम्। महेन्द्र + अण्।)

शुभदण्डविशेषः। रथादिसप्तवारेषु वायुवय-
यममाहेन्द्राणामेकैकदण्डा भवन्ति। तत्र वय-
य-

माहेन्द्रयोर्हृदौ शुभौ। वायुयमयोर्हृदौ वयुभौ।
यथा, —

“स्वातं वा वयमा सूर्य मा वा वय कला
निधौ।

वय मा वा कुजे श्या मा वा वय सुधा
शुभे ॥

गुरौ वा वय मा चैव मा वा वय तथा भृगौ।

सूर्यपुत्रे य मा वा व घटीयुग्मं शुभाशुभम् ॥

माहेन्द्रे विजयी नित्यं वारुणे च धनागमः।

वायौ च भ्रमते नित्यं यमोऽपि मरणं ध्रुवम् ॥”)

इति सारसंग्रहः ॥

(माहेन्द्रकायपुरुषस्य लक्षणं यथा, —

“माहात्म्यं शौण्डिमाज्ञा च सततं शास्त्रबुद्धिः।

भृत्यानां भरणश्चापि माहेन्द्रं कायलक्षणम् ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

महेन्द्रो देवतास्येति। महेन्द्र + ‘‘महेन्द्राद-

घाणो च।” ४। २। २६। इति अण्।

महेन्द्रदेवत्व, त्रि। यथा, भट्टिकाये। १। ५। ६३।

“अविभ्रजततः शस्त्रमैधीकं राजसो रण्ये।

तद्वध्वसदामाद्य माहेन्द्रं लक्षणं रितम् ॥”)

महेन्द्रसम्बन्धिनः च। (यथा, रघौ। १। २। ८६।

“मातलितस्य माहेन्द्रं ह्यासुभोच तनुच्छदम् ॥”)

माहेन्द्रो, स्त्री, (महेन्द्रस्यैवम्। महेन्द्र + अण्।

स्त्रियां ङीप्।) इन्द्राणी। इति शब्दरत्नावली ॥

गौः। इति राजनिर्घण्टः ॥

माहेयः, त्रि, (महो + ङक्) मह्या अपत्यम्।

इति सुश्रुतबोध्याकरणम् ॥ (जनपदभेदे, पुं।

यथा, महाभारते। ६। ६। ४८।

“कुट्टाः परान्ता माहेयाः कलाः सासुद्र-

नित्यकुटाः ॥”

मङ्गलयहः। यथा, समयान्तरे।

“कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपीडां भयावहाम्।

माहेयः कुतः शोकं पुष्टस्यास्तदंशां गतः ॥”)

माहेयी, स्त्री, (मह्याः सुरभ्याः अपत्यमिति।

महो + ‘‘नद्यादिभ्यो ङक्।” ४। २। ६७।

इति ङक्। स्त्रियां ङीप्।) गौः। इत्यमरः। २।

६। ६०॥ (यथा, महाभारते। ४। १६। १०॥

“सर्वेभ्योऽपि माहेयी वनं जाता निजायणी।

उपातिष्ठत पाशान्नी वामिनैव महादृषम् ॥”

अस्याः पर्यायो यथा,—

“सुरभिः सौरभेयी च माहेयी गौरहातृता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

माहेशी, स्त्री, (महेशस्यैवम्। महेश + अण् +

स्त्रियां ङीप्।) देवी। यथा, —

“महादेवात् समुत्पन्ना महाशैवीत्येते यतः।

माहेश्वर्या तनुयस्या माहेशी तेन सा स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

(महेशेन कृतमित्यण्। स्त्री, आकरणाविशेषः।

“यान्युज्जहार माहेशाद् यासो आकरणा-

गवात्।

तानि किं पदरत्नानि सन्ति पाणिनिगोष्पदे ॥”

इत्युद्भटः ॥)

मितः

माहेश्वरी, स्त्री, (महेश्वरस्यम् । महेश्वर + अण् । डीप् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ।
दुर्गा ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ४३ । १४ ।
“भगदेवानुयातायां सर्वासां वामलोचना ।
माहेश्वरी महादेवी प्रोच्यते पार्श्वतो हि सा ॥”)
मालभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मल्लकोषे । ६ । ॐ ह्रीं नमो भगवति माहे
श्वरि अक्षरं पूर्णं स्वाहा ।) विष्णुः । यथा,—

कन्या उचुः ॥

“कस्त्वं विभाजसे कान्था केयं वा नवविप्रभा ।
कोत्स्यं भाति वपुषा पङ्कजायतलोचनाः ॥
निष्पन्नतासां वचनं वृषेन्द्रवरवाहनः ।
आजहार महायोगी भूताधिपतिरयम् ॥
अयं नारायणो गौरी जगन्माता सनातनः ।
विभज्य संस्थितो देवः स्वात्मानं बहुधेश्वरः ॥
न मे विदः परं तत्त्वं देवाद्या न महिषयः ।
एकोऽयं देवदेवात्मा भवानो विष्णुरेव च ॥
अहं हि निष्क्रियः शान्तः केवलो नित्यविग्रहः ।
मामेव केशवं देवमाहर्द्वीमथास्विकाम् ॥
एष धाता विधाता च कारणं कार्यमेव च ।
कर्ता कारयिता पिण्णुर्भक्तिसुक्तिफलप्रदः ॥
भोक्ता पुमानप्रमेयः संहर्ता कालरूपधृक् ।
स्रष्टा धाता वामदेवो विश्वात्मा विश्वतोमुखः ॥
कूटस्थो ह्यवरो आपी योगी नारायणः स्वयम् ।
तारकः पुरुषो ह्यात्मा केवलं परमं पदम् ॥
एषा माहेश्वरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना ।
शान्ता सत्या सदानन्दा परं पदमिति श्रुतिः ॥
अस्याः सर्वमिदं ज्ञातमत्रैव लयमेव्यति ।
एषेव सर्वभूतानां गर्वीनामुत्तमा गतिः ॥”

इति कौर्म १४ अध्यायः ॥

(पीठस्थानभेदः । इति देवीभागवते । ७ । ३ । ७२ ।
महेश्वरेण कृतम् । महेश्वर + अण् । स्त्री ।
उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ ।
३ । १६ ।

“माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठं सविस्तरम् ।
एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥”
महेश्वरसम्बन्धिनः, त्रि । यथा, मार्कण्डेये ।
१०८ । ७१ ।

“ब्राह्मी माहेश्वरी चैव वैष्णवी चैव ते तनुः ।
त्रिधा यस्य स्वरूपं भागोर्भास्वान् प्रमोदतु ॥”

मि डु न न जेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
उभ०-सक०-अनिट् ।) डु मिचिमम् । न न
मिनोति मिनुते । इति दुर्गादासः ॥

मिच्छ, श्वाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) श मिच्छन्ती मिच्छन्ती ।
बाधो विह्वलितः । इति दुर्गादासः ॥

मितः, त्रि, (मा + क्तः “यतिस्थितिमास्यामिति
किति ।” ७ । ४ । ४० । इत्याकारस्योकारा
देशः ।) परिमितः । शब्दितः । क्षिप्तः । इति
माधानीमिधानीश्च क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, भागवते । ८ । १३ । ३६ ।

“राजंश्चतुर्दशैतानि त्रिकालानुगतानि ते ।

मितं

प्रोक्तान्येभिर्मितः कण्ठो युगसाक्षरपर्ययः ॥”
यथा च नैषधचरिते । ६ । ८ ।

“मितश्च सारश्च वचो हि वाग्मिता ॥”

मितङ्गमः, पुं, स्त्री, (मितं परिमितं गच्छतीति ।
गम + “प्रियवशेवदः खच् ।” ३ । २ । ३८ । इत्यन
“खच् प्रकरणे गमेः सुपुपसंख्यानम् ॥” इति
काशिकोक्तेः खच् । सुम् च ।) हस्तौ । इति
मिहान्तकौमुदी ॥ परिमितगामिनि, त्रि ॥

मितदः, पुं, (मितं द्रवतीति । इ + “हरिमितयो-
द्वेवः ।” उणा० १ । ३५ । इति कुः । स च
डित् ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३६ ॥
(परिमितगतौ, त्रि । यथा, अष्टावदे । ४ । ५ ।
परिमिता मितदरेति होताधिर्मन्त्रो मधुवचा
जता वा ।

“मितदः परिमितगतिः सन् ।” इति तद्गाथे
सायणः ॥ मितमार्गं च । यथा, अत्रैव । १० ।
६४ । ३ ।

“तेनो अर्वाभ्यो हवन्मृगो हवन् विश्वे शृण्वन्तु
वाजिनो मितद्रवः ।”

“मितद्रवो मितमार्गाः अध्वानं परिष्कृन्तः ।”
इति तद्गाथे सायणः ॥

मितम्यचः, त्रि, कृपणः । इत्यमरः ॥ ३ । २ । ४८ ॥
(मितं परिमितं पचतीति । मित + पच् +
“मितम्यचि च ।” ३ । २ । ३४ । इति खष् ।
“अरुह्येदन्तस्य सुम् ।” ६ । ३ । ६३ । इति
सुम् च ।) परिमितपाककर्म च ॥

मिताशनः, त्रि, परिमितभोजी । मितमस्याति यः
इति श्रुतपत्त्या कर्त्तरि (लु) अनप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

मितिः, स्त्री, (मीयते इति । मा + भावे क्तिन् ।)
मानम् । विज्ञानम् । अवच्छेदः । इति शब्द
रत्नावली ॥ (यथा, कुसुमाञ्जली । ४६ । ४ ।
“मितिः सम्यक् परिष्कृतिः ॥”)

मित्तं, स्त्री, (मिनोति मानं करोति इति ।
“अमिचिमिदिशमिच्य क्तः ।” उणा० ४ ।
१६३ । इति क्तः ।) शर्त्तः परम् । इत्यमरः ।
२ । ८ । ६ ॥ अतः शर्त्तः परमवस्थितो राजा
मित्तं उपकारित्वात् । मेयति स्त्रियतीति चासु-
मित्तं चः निपातात् गुणाभावः । द्वितकारं
एकतकारश्चेत्येकं । इति तट्टीकायां भरतः ॥
अपि च ।

“राजा शत्रुरिति ख्यात एकार्याभिनिवेशतः ।
भूम्येकान्तरितो राजा समित्तं मित्तकार्यतः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

मित्तं, स्त्री, वन्दुः । मिता इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
सखा २ मुद्रत ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १० ॥
साययति जानाति सर्वं मित्तं मी कि गतां
नाम्नोति द्विचः मित्तमण्डलजम् । निपाता-
त्तस्य द्वित्वे द्वितकारश्च । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ तक्षतुञ्जिधम् । सद्यार्थः १ भजमानः २
सहजः ३ कृत्रिमः ४ । इति महाभारते राज-
धर्मः ॥ * ॥ मित्तत्वोत्पत्तिर्यथा,—

मितयुः

“न कश्चित् कस्यचित्मित्रं न कश्चित् कस्यचि-
द्रिपुः ।

कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”
वर्णमित्रं यथा,—

कुमार्याश्च कुमित्रश्च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुवन्तुश्च कुदेशश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥
कुमित्रे नास्ति विश्वासः कुराजे नास्ति
जीवितम् ॥

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं मायामयमरिस्तथा ॥”
विश्वस्तस्यैव मित्रत्वं यथा,—

“सा श्रीया न मदं कुर्यात् स सुखी तृणयोन्-
भितः ।

तन्मित्रं यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”
इति गारुडे १३ । १४ । १५ । अध्यायाः * ॥

मितप्रशंसार्थिण्या,—

“यस्य मित्रेण संभाषो यस्य मित्रेण संस्थितिः ।
यस्य मित्रेण संलापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ॥

यानि कानि च मित्राणि कर्त्तव्यानि शतानि च ।
पश्य मृधिकमित्रेण कपोता मुक्तवन्धनाः ॥

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पथीमुखम् ॥

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य वान्धवाः ।
यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स हि

पण्डितः ॥

अपुत्रस्य गृहं शून्यं सन्निवृत्तस्य च ।
सूखस्य च दिशः शून्याः सर्वशून्या दृशिता ॥”

इति हितोपदेशः ॥

मित्रः, पुं, सख्यः । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥
(यथा, मीः रामायणे । २ । २५ । २२ ।

“स्वस्ति मित्रः सहादित्यैः स्वस्ति वदता दिशन्तु
ते ॥”)

हादशादित्यानामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
१ । ६५ । १५ ।

“धाता मित्रोऽयं मा शक्नो वरुणस्त्वं श एव च ।”
मरुतामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ५० ।

“मरुत्वती मरुत्वन्तो देवानजनयन् सुतान् ।
अग्निश्चतुर्हविष्यातिः भाविषो मित्र एव च ॥”

वाशिष्ठस्य ऊर्णागभंजातः पुत्रभेदः । यथा,
भागवते । ४ । १ । ३७ ।

त्रिचक्रैतुः सुगोचश्च विरजा मित्र एव च ।
उत्सर्गो वसुष्टदयानो दुमान् प्रक्ष्मादयो-

२ परे ॥”)

मित्रयुः, त्रि, (मित्रं यातीति । या + “क्याच्छ-
न्मि ।” ३ । २ । १७० । इति उः ।) मित्र-
वतसलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५३ ॥

मित्रयुः, पुं, (मित्रं यातीति । या + “न्यग्याद-
यश्च ।” उणा० १ । ३८ । इति कुः । निपाति-
तश्च ।) लोकयात्रिकः । इत्युणादिकोषः ।

संश्लेषसारोणादितृप्तश्च ॥ (ऋषभेदः सलोम-
हर्षणप्रियाः । यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ । १८ ।

“सुमतिश्चासिबधोश्च मित्रयुः शशिपायनः ॥

मिथि:

मिथयुद्धं, स्त्री, (मित्रेण सङ्घ युद्धम् ।) सुहृत्-
संग्रामः । तत्पर्यायः । मैत्रेयिका २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ।

मित्रलब्धिः, स्त्री, पुं, (मित्रस्य लब्धिः । यद्वा ।
मित्रलाभः,) मित्रस्य लब्धिर्यस्मात् ।) सुहृत्-
प्राप्तिः । यथा, हितोपदेशे ।

“मित्रलाभः सुहृद्देहो विग्रहः सत्तिरेव च ॥”
मित्रवत्सलः, चि, (मित्रस्य मित्रे वा वत्सलः ।)
मित्रप्रियः । तत्पर्यायः । मित्रयुः २ । इति
हैमचन्द्रः ॥

मित्रशीः, [सू] चि, (मित्रं शक्ति इति ।
शास् + “शास इदङ्ङलोः ।” इ । ४ । ३४ ।
इत्यञ् “कौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ।”
इति काशिकोक्तेः किप् इत्वं ततो दीर्घश्च ।)
सुहृच्छाक्ता । मित्रं शक्ति यः । इति सुम्भ-
बोधयाकरणम् ॥

मित्रसप्तमी, स्त्री, (मित्राय मित्रजन्मने मित्रस्य
वा सप्तमीति समासः ।) मार्गशीर्षयुक्तसप्तमी ।
यथा,—

“अदितेः कश्यपाज्जने मित्रो नाम दिवाकरः ।
मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥
सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।
तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याग्नय फलानि वा ॥”
इति श्रीगोविन्दानन्दान्यायैकतमसंयुक्तमरकौस्तुभ-
धृतभविष्यपुराणवचनम् ॥

मित्रा, स्त्री, (मित्र + स्त्रियां टाप् ।) सुमित्रा ।
शुचिजननी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अश्वरो-
विषेणः । यथा, महाभारते । १३ । १८ । ४४ ।
“अलम्बुषा घृताक्षो च मित्रा चित्राङ्गदा
रुचिः ॥”

पराशरशिष्यमैत्रेयजननी । यथा, श्रीमद्भाग-
वते । ३ । ४ । ३५ ।

“कालिन्याः कतिभिः सिद्धः अहोभिर्भरतर्षभ ॥
पापद्वयं स्वःसरितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ॥”
मिथ ऋ अ वधे । मेधायाम् । इति कविकल्पदमः ॥
(भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ अमिमेथत् ।
अ मेथति मेथते शास्त्रार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

मिथः, [सू] अ, (मेथति इति मेथसङ्गमे अमुन् ।
एषोदरादित्वात् ङस्वः ।) अन्त्योन्त्यम् । रङ्गः ।
इत्यमरः । ३ । ४ । २५५ ॥ (यथा, मनुः । १ । १०५३ ।

“यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सद्गोः सद्ग ॥”
मिथिः, पुं, (मेथते हिनस्ति शत्रुकुलं इति । मिथ् +
“सर्वधातुश्च इत्” उणा० ४ । १२७ । इति इत् ।)

निमिराजपुत्रः । सं तु जनकराजः । यथा ।
अपुत्रस्य तस्य निमेभू भुजः शरीरमराजक-
भीरवस्ते सुनयः अरण्यां समन्युः । तत्र च
कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञां चामाव-
वाप । अभृद्दिदं देहोऽस्य पितृति वेदेहः । मथ-
नान्मिथिरभूत् । तस्योदावसुः पुत्रोऽभवत् । इति
विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्यायः ॥ (यथाच
रामायणे । १ । ७१ । ४ ।

मिथुनं

“निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववर्णं वरः ।
तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः ॥”
मिथिला, स्त्री, (मथ्यन्ते शत्रवो यस्याम् । मथ् +
“मिथिलादयश्च” उणा० १ । ५८ । इति इलत्
अकारस्यत्वं निपात्यते ।) स्वनामस्थाननगरी ।
सा तु जनकराजपुरी । यथा । विदेहा मिथिला
प्रोक्ता । इति हल्लायुधः ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ११३ । २८ ।

‘ततः कोषं समादाय वाहनानि च भूरिशः ।
पाष्णुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे
जिताः ॥’

अपिचास्य निरुक्तादिकं यथा,—
“गङ्गाक्रीतीरमारभ्य चम्पारग्यान्तकं शिवे ! ।
विदेहभूः समाख्याता तैरभुक्ताभिधः स तु ॥”
इति शक्तिमङ्गलसत्ते ७ पटलः । तैरभुक्ता
चिह्नत इति ख्याता ॥ तस्मात्कारणं यथा,—
“अराजकभयं नृणां मन्यमाना महर्षयः ।
देहं समन्युः स निमेः कुमारः समजायत ॥
जन्मना जनकः सोऽभूद्देहसु विदेहजः ।
मिथिलो मथनान्नातो मिथिला येन निर्मिता ॥”
इति श्रीमद्भागवते ६ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
अपि च ।

“निमेः पुत्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् सृजतः ।
प्रथमं भुजवर्त्त्येन तैरहृतस्य पार्श्वतः ।
निर्मितं स्वीयनाम्ना च मिथिलापुरमुत्तमम् ॥
पुरीजननसामर्थ्यात् जनकः स च कीर्तितः ॥”
इति भविष्यपुराणम् ॥

मिथुनं, स्त्री, (मेथतीति । मिथ् + “क्षिपिपिथि
मिथः कित्” उणा० २ । ५५ । इति
उगन् किङ्गावाद्गुणाभावश्च ।) स्त्रीपुंसयो-
र्युग्मम् । तत्पर्यायः । इन्द्रम् २ । इत्यमरः । २ ।
५ । ३८ ॥ (यथा, रामायणे । १ । २ । १५ ।

“मानिनाद । पतिष्ठो त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्र क्रौञ्चमिथुनादेकमध्वीः काममोहितम् ॥”
युगलम् । इति तट्टीकायां रामायणे ॥ मेघादि-
हादशराश्वसर्गगततीथराशिः । तत्पर्यायः ।
जितुमः २ । तत्र द्विपदं ग्रास्यं समसंज्ञकम् ।
अस्योदयस्य स्थलमानं यत्पञ्चाधिकपञ्चदशः ।
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता
गदाधारिपुरुषः वाणाधारिस्त्री च । खगशिखः-
शेखराज्ज्वालादिसमुदायः पुनर्वसुस्त्रिपादं गतो-
भवति । तत् शीर्षादयं पश्चिमदिक्स्वामिवा-
प्रकृतिहरद्वयं वनस्थितं शूद्रवर्णं स्त्रियं
मध्यस्त्रीसङ्गं मध्यमसन्तानञ्च । तत्र जानी जनः
खगत्तनुः मिथिभाषी क्रशः वधकः धर्ममणिः
विनयभाजनञ्च भवति । इति बृहज्जातकादयः ॥
अथ मिथुनलक्षणफलम् ।

“मिथुनोदयसंजानो मानो स्वजनवत्सलः ।
त्यागी भोगी धनी कामी दीर्घस्तोत्रो-
मदनः ॥”

इति कीर्तीप्रदीपः ॥ * ॥
राज्ञी तल्लग्निरूपम् यथा,—

मिथ्या

“दत्तसंख्यभवने भूमाज्ञता-
वस्तुभे लमदनस्तमध्वगे ।

कोमलाङ्गि । मिथुनोदयात् प्रिये ।
कालखानलकलाः प्रियेऽस्तनम् ॥” ५ । ४ ।

इति कालिदासकृतराजिलग्निरूपणम् ॥
मिथ्या, अ, (मथते इति । मथयिष्योऽङ् ।) मेथते
हिनस्ति वेति । मथ वा मेथ + क्यप् । निपा-
तनात् साधु ।) असत्यम् । तत्पर्यायः । गृहा ०
वितथः ३ अमृतम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
मिथ्या इति भाषा ॥ (यथा,
“यदसद्भासमानं तन्मिथ्या स्वाप्नगजादिवत् ॥”
इति सांख्यप्रवचनभाष्यधृतम् ॥

सा चाधर्मपत्नी । यथा,—
“अधर्मपत्नी मिथ्या सा सर्वधर्मेण पूजिता ।
यया विना जगन्मुक्तमुत्तमं पिधितमिसम् ॥
मथे चादर्शना या च चेतायां सत्यरूपिणी ।
अर्द्धविषयवस्था च द्वापरे संवृता भिया ॥
कलौ महाप्रभता च सर्वत्र यापिका ज्ञाना ।
कपटेन समं भ्राता अमर्त्येव गृहे गृहे ॥”
इति ब्रह्मसंहिता प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥
अपि च ।

“अधर्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या माञ्जरि-
लोचना ।
तस्याः पुत्रोऽतिनेत्रस्वी दम्भः परमकोपनः ॥
स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्रश्च वन्द्यकाम् ।
निरुक्तिं जनयामास तथोः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥”
इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥
विषयभेदे मिथ्याभाषणे दोषाभावो यथा,—
शर्मिष्ठीवाच ।

“न नर्गयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजत विवाहकाले ।
प्राणान्तये सर्वधनापहारे
पञ्चावृतान्या दुरपातकानि ॥”

मिथ्याकथने दोषो यथा,—
“एटास्तु सार्धं प्रवदन्ति येन्यथा
भवन्ति मिथ्यापतिता नरन्ध ।
एकार्थतायास्तु समाहितायां
मिथ्या वदन्तं शत्रुत्वं हिनस्ति ॥”
यथानिरुवाच ।

“राधा प्रमाणं भूतानां स विनश्यन्मृषा यदनु ।
अर्थकृद्भूमिप प्राप्य न मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥”
इति मार्क्ये ३१ अध्यायः ॥

अथामत्याभिधानप्रायश्चित्तम् । तत्र महद-
सत्यभाषणे कृष्णानुस्मरणं प्रायश्चित्तम् । यथा,
विष्णुपुराणम् ।

“कृत पापं गृतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तन्तु तस्यैकं कृष्णानुस्मरणं परम् ॥”
अत्यन्ताभ्यासे विष्णुः । निन्दितस्यो धनादानं
वाणिज्यं कुसीदजोवनम् । असत्यभाषणं शू-
सवनमित्यपात्राकरणं कृत्वा तत्रकृच्छ्रं
शुध्यति । अतिबहुतरकालाभ्यासे मनुः ।

“सकुरापात्रकृत्यासु मासं शोधनमेन्दवम् ।”

मिथ्यासा

चात्स्न्यवधे सास्त्रेऽनुवभाषणेऽनुपातकत्वाभा-
वात्तु प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः ।

“वर्णिनां हि वधो यच्च तच्च सास्त्रेऽनुवदेन ।
तत्पावनाय निर्वाप्यस्वरुः सारस्वतो द्विजेः ॥”
श्रुते तु विष्णुः । तत्पावनाय कुशाब्धीभिर्द्विजो-
रमिं जुहुयात् । श्रुद्वैकोद्दिष्टं गोदणकस्य
ग्रासं विदध्यात् । प्रियविशेषेऽपवादमाह
हारीतः । सोमविक्रयकन्याविवाहभयभेद-
नाजकसंज्ञपनं गोब्राह्मणहितं कुर्वन् मिथ्या
न लिप्यत इति । तथा च यमः ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्वेरवाक्यं न च भेषुनार्थः ।
प्राणात्यये सन्ध्यापहारे
पञ्चाशुतान्याहुरपातकानि ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

मिथ्याचारः, चि, (मिथ्या आचारोऽस्य ।)
कपटाचारः । दाम्भिक इत्यर्थः । इति वक्ष्य-
भागलोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—
“कर्मन्ध्याणि संयस्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमृष्टास्मा मिथ्याचारः स
उच्यते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां ३ अध्यायः ॥

मिथ्यादृष्टिः, स्त्री, (मिथ्या च सा दृष्टिश्चेति ।)
कर्मफलपवादकज्ञानम् । तत्पर्यायः । नास्ति-
कता ० । इत्यमरभरतौ । १ । ५ । ४ ॥ असत्य-
दर्शनम् ॥

मिथ्याध्वमितिः, स्त्री, (मिथ्या असत्या च सा
अध्वमितिश्चेति ।) मिथ्याध्वमायः । अस-
त्योक्त्याह । इति कैचित् ॥

मिथ्यानिरसनं, स्त्री, (मिथ्या असत्यं निरस्यते
अनेन । निर + अस् + करणे लुट् ।) शपथः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिथ्याभियोगः, पुं, (मिथ्या असत्यमभियोगः ।)
मिथ्यावादः । शतं मे धारयसौत्यादि मिथ्यो-
क्तावनम् । तत्पर्यायः । अभ्याख्यानम् ० ।
इत्यमरभरतौ ॥

मिथ्याभिर्गमनं, स्त्री, (मिथ्या असत्यस्य अभिर्गमनं
कथनम् ।) स्वर्गस्तेयं त्वया कृतमित्यादि मिथ्या-
दूषणं वाक्यम् । तत्पर्यायः । अभिशापः २ ।
इत्यमरभरतौ ॥

मिथ्याभिशापः, पुं, (मिथ्या अभिशापः ।)
मिथ्यापवादः । यथा, भोजराजः ।

“शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान् मिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् ।

मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तच्च तं ततः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिथ्यामतिः, स्त्री, (मिथ्या चाभौ मतिश्चेति ।)
भ्रान्तिः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥ असत्य-
बुद्धिश्च ॥

मिथ्यासाक्षी, [न] चि, (मिथ्याभाषी साक्षी-
साक्षाद् दृष्टा चेति ।) कूटसाक्षी । तस्य ज्ञान-
प्रकारमाह याज्ञवल्क्यः ।

“उत्तेऽपि साक्षिभिः सास्त्रे यदन्ये गुणवत्तमाः ।

७२४

मिन्मिनः

द्विगुणा वाक्यया नृयः कूटाः स्युः पूर्व-
साक्षिणः ॥”

मिथ्यासाक्ष्यकथने दोषमाह याज्ञवल्क्यः ।

“ये पातककर्ता लोका महापातकिना तथा ।
अभिदानाच्च ये लोका ये च स्त्रीबालघाति-
नाम् ॥

एतान् सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
सुक्तं यच्चया किञ्चित् जन्मान्तरप्राप्तेः कृतम् ।
तत् सर्वं तस्य ज्ञानीहृद्यं पराजयमेव स्रष्टा ॥”

इति मिताक्षरा ॥

मिथ्योत्तरं, स्त्री, (मिथ्या असत्यमुत्तरं ।) चतुर्धा-
त्तरास्तीति उत्तरविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपहृषम् ।
मिथ्या तत्तु विज्ञानीयादुत्तरं यवहारतः ॥”

इति नारदः ॥

तत्तत्त्रिधम् । मिथ्येतत् १ अहं नाभिजानामि
२ मम तच्च न सन्निधिः ३ तत्कालेऽहमजातः
४ । यथा, आसनारही ।

“मिथ्येतन्नाभिजानामि मम तच्च न सन्निधिः ।
अज्ञानश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतु-
त्रिधम् ॥”

इति अथर्वारतत्त्वम् ॥

मिद इ क स्निहि । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा-
पर-अक-सेट् ।) इ क मिदयति वार्त्तिका
तेलेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद इर य आ स्निहि । इति कविकल्पदमः ॥
(दिवा-पर-अक-सेट् ।) इर अमिदत्
अमेदीत । य इति आयामशीलोऽसौ महा-
कायो न मेदतीति हलायुधः । आ मेदितं
मिसं तेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद ऋ अ वधमेधयोः । इति कविकल्पदमः ॥
(भा-उभ-सक-सेट् ।) ऋ अमिमेदत् ।
अ मेदति मेदने शास्त्रार्थं शिष्यो धारयती-
त्यर्थः । मिमिदुः मिमेदुः । इति दुर्गा-
दासः ॥

मिद, ल् आ नि ड स्निहि । इति कविकल्पदमः ॥
(भा-आत्म-सक-सेट् ।) ल् अमिदत् ।
अ मिमोऽस्ति । ड मेदते । इति दुर्गादासः ॥

मिद, क स्निहि । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा-
पर-अक-सेट् ।) क मेदयति वार्त्तिका
तेलेन । इति दुर्गादासः ॥

मिन्मिनः, चि, सानुनासिकवाग्विशिष्टः । खोना
इति भाषा । तस्य निदानं यथा,—
“आश्रय वायुः सक्रोधमनीः शब्दवाहिनीः ।
नरान् करोत्यक्रियकान् सूक्ष्ममिन्मिनगद्गदान् ॥”
इति माधवकरः ॥

अक्रियकान् इत्यत्रावचनानिति च पाठः ।
अवचनान् अचेष्टदर्थं नप् । तेन ईषदचनान् ।
स एव वायुः प्रबलश्चेत्तदा सूक्ष्मान् अवचनान् ।
मिन्मिनान् सानुनासिकान् । गद्गदान् लुप्तपद-
यङ्गनाभिधाथिनः करोतीत्यन्वयः । एषां
समानकारणत्वेऽपि दुष्टेऽवस्थादिना अदृष्ट-

मिथ्रं

वशाद्वा भेदो बोद्धव्यः ॥१॥ अथ तेषां चिकित्सा ।
“प्रस्थं दृतस्य पलिकेः शिशुवचालवगधातकी-
लोभेः ।

आजे पयसि विपक्वं सिंहं सारस्वतं नाम्ना ॥
विधिवदुपयुज्यमानं जङ्गमदम्भकतां चणात्
जित्वा ।

स्रुतिमतिमेधाप्रतिभाः कुर्यात् संसृष्टवाग्-
भवति ॥

सारस्वतं दृतम् ।

“सहृदिद्रा वचा कुष्ठं पिप्पली विन्धमेषणम् ।
अजाजी चाजमोदा च यष्टीमधुकसेवम् ॥
एतानि समभागानि स्रुज्यन्तुर्गानि कारयेत् ।
तत्तर्णं सर्पिषालोच्य प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥
एकविंशतिरात्रिण भवेच्छ्रुतिधरो नरः ।
मेघदुग्धमिनिर्घोषो मत्तकोकिलनिखनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य द्वितीये भागे मध्यखण्डे
वातशायधिकारे ॥

मिल, श अ झिपि । इति कविकल्पदमः ॥ (तुदा-
उभ-अक-सेट् ।) झिपि सम्बन्धीभावे । श अ
मिलति मिलते लता वल्लेण । अयं कूटादि-
रिति कुलचन्द्रः । तेन व्यालनिलयमिलनेन
गरलमिव कलयति मलयसमीरम् । इति जय-
देवः । मिलय्यस्ति ।

“महापातकिनः पञ्च मिलितयानं न तेः सह ।”
इति दुर्गादासः ॥

मिलितः, चि, मिलधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन
गिष्यतः । झिष्टः । सम्बन्धविशिष्टः । युक्तः ।
(यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ८० ।

“पुनर्विवादः सञ्जातो मिलिता देवदानवाः ।
युद्धार्थमागतस्त्रीषां समाजः समजायत ॥”

मिव, इ सेके । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-
पर-सक-सेट् ।) इ मिमति । इति दुर्गा-
दासः ॥

मिश्र, ध्वनौ । कोपे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा-
पर-अक-सेट् ।) मिश्रति । इति दुर्गादासः ॥

मिश्रिः, स्त्री, (मिश्र + इन् ।) मधुरिका । शत-
पुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जटामांसी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मिश्री, स्त्री, (मिश्र + कृदिकारादिति पञ्चे
डौष् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥
मधुरिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिश्र, त क युत्थाम् । इति कविकल्पदमः ॥
(चुरा-पर-सक-सेट् ।) तालयमध्योऽयम् ।
इत्यमरः इति वर्णदेशनायाम् । युतिः संयो-
जनम् । मिश्रयति मिश्रापयति दृतेनाभं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मिश्रं, स्त्री, (मिश्र + बाहुलकात् रक् ।) चाणक्य-
मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रितम् ।
यथा,—

“कचिद्वाहुः कचिद्द्वेषो यावत् दिननाडिकाः ।
तावदेव त्वनधायो न तन्मिश्रे दिनान्तरे ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिश्रिता

मिश्रः, पुं, (मिश्र + बाहुलकात् रक् ।) गजजाति-
विशेषः । यथा, —

“भद्रो मन्दो नृगो मिश्रश्चतस्रो गजजातयः ।”
इति हेमचन्द्रः । ४ । २८४ ॥

श्रीकृः । यथा । गौरवितास्वार्यमिश्राः । इति
भूरिप्रयोगः ॥ संयुक्ते, त्रि । यथा, —

“करम्बः कवरो मिश्रः संयुक्तः खचितः समाः ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । १०५ ॥

उग्रादिसप्रगणान्तर्गतसप्तमगणः । स तु ४ नका
विशाखाभ्यां भवति । इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

मिश्रकं, स्त्री, (मिश्र + कन् ।) देवोद्यानम् । इति
जटाधरः ॥ अश्वरत्नवर्णम् । इति राज
निर्घण्टः ॥ (मिश्र + ण्यल् । त्रि, मिश्रणकर्त्ता ।
यथा, मनौ । ११ । ५० ।

“पिपुनः पौतिनासिक्यं सृचकः पूतिषकः ।
धान्यचौरोऽङ्गहोतृत्वमातिरेक्यन्तु मिश्रकः ।”
तौर्धभदः । यथा, महाभारते । ३।८।२१।
“ततो गच्छत धर्मज्ञः । मिश्रकं लोकविश्रुतम् ।
तत्र तीर्थानि राजेन्द्र ! मिश्रतानि महा-
त्मना ॥”

मिश्रकावणं, स्त्री, (मिश्रकाणां वनम् । “वनगिर्याः
संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ।” ६ । ३ ।
११७ । अकारस्याकारः “वनं पुरगामिश्रका-
सिप्रकाशारिकाकोटराग्नेभ्यः ।” ८ । ४ । ४ ।
इति णत्वम् ।) इन्द्रस्योद्यानम् । यथा, —
“नन्दनं कन्दसारं स्थान्मिश्रकावणमिवपि ।”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मिश्रजः, पुं, (मिश्रात् मिश्रजातीययोः सम्मेलनात्
जात इति । जन + डः ।) खेसरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रयणं, स्त्री, मिश्रधातोर्भाविनट् (लुट्) प्रत्य-
येन निष्पन्नम् । संयोजनम् । एकत्रोत्तरणम् ।
(यथा, प्रबोधनचन्द्रोदयः । २ । ५ ।

“तद्वैतैर्वाङ्मिश्रणमपि गुरुतरदुरितोदयाय ॥”

मिश्रपुष्पा, स्त्री, (मिश्राणि परस्परं संश्लिष्टानि
पुष्पाण्यस्याः ।) मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रवर्णं, स्त्री, (मिश्रः मिलितः वर्णाऽस्य ।)
लण्णागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥ नानावर्ण-
युक्ते, त्रि ॥

मिश्रवर्णफला, स्त्री, (मिश्रवर्णं फलमस्याः ।)
वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रशब्दः, पुं, (मिश्रः मिलितः अश्वरासभयो-
रिव शब्दोऽस्य ।) खेसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मिश्रितं, त्रि, (मिश्रः श्रेष्ठत्वमस्य संजातम् । मिश्र
+ इतच् । यद्वा, मिश्र + क्तः ।) गौरवितम् ।
इति जटाधरः ॥ मिलितश्च ॥

मिश्रिता, स्त्री, (मिश्रित + टाप् ।) मन्दादि-
सप्तधासंक्रान्त्यन्तर्गतसंक्रान्तिविशेषः । यथा,
“मन्दा भृशं विज्ञेया न्द्रो मन्दाकिनी तथा ।
चिप्रे ध्वाङ्गो विजानीयादुग्ने घोरा प्रकी-
र्त्तिता ॥

चरेमहोदरी ज्ञेया क्रूरैर्नृपैस्तु राक्षसी ।

७२५

मिषिका

मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितस्तु संक्रमे ॥
इति तिष्यादितत्त्वम् ॥

मिश्रिया, स्त्री, मधुरिका । इत्यमरः । २।४।२०५ ॥
भौरि इति भाषा ।

“मिश्रिया सुरसा पेया लषाहा स्कन्दवन्दना ।”
इति शब्दचन्द्रिका च ॥ शाकविशेषः । शत-
पुष्पा । शलुका इति भाषा । तत्पण्यायः ।

तालपणी २ तालपणी ३ मिषिः ४ शालेया ५
श्रीतश्रवा ६ शालीना ७ वनजा ८ अवाक्-
पुष्पी ९ मधुरिका १० कृत्वा ११ संहित-
पुष्पिका १२ सुपुष्पा १३ सुरसा १४ बला १५ ।

अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
कटुत्वम् । परमकफहरत्वम् । वातपित्तोत्थ-
दोषघ्नो हृजन्तुविनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

तत्पण्यायगुणाः ।

“शतपुष्पा शताङ्गा च मधुरा कारवी मिसिः ।
अतिच्छत्रा मितच्छत्रा संहितच्छत्रिकापि च ॥
कृत्वा शालेयशालिन्यौ मिश्रिया मधुरा मिषिः ।
शतपुष्पा लघुस्त्रीणां पित्तकृदोषघ्नी कटुः ॥
उष्णा ज्वरानिलश्वासप्रणशूलान्घ्नो रोगघ्नः ।
मिश्रिया तद्गुणा प्रोक्ता विशिषाद्योनिशूलघ्नः ॥
अग्निमान्यहरी च्छत्रा बहुविट्कृमिशूलघ्नः ।
रूक्षोष्णा पाचनी कासवमिश्रेष्ठा निनान्
हरत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मिष उ मेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उ मेपित्वा मिषा । इति
दुर्गादासः ॥

मिष श सङ्घे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) सङ्घेः पराभिभवच्छा । इति
वोपदेवः ॥ श मिषति बली बलवन्तम् । इति
दुर्गादासः ॥

मिषं, स्त्री, (मिष् + कः ।) क्लृप्तम् । इति मेदिनी ।
षे, २१ ॥ (यथा, नेषधः । १ । ११८ ।

“प्रियासु बालासु रततमासु च
द्विपत्तिनं पल्लवितश्च विभक्तम् ।
स्मरार्जितं रागमर्दोरुहाङ्कुरं
मिषेण चक्षुःशरणदयस्य च ॥”

मिषः, पुं, (मिष् + कः ।) सङ्घेनम् । इति मेदिनी ।
षे, २१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरः । ६४ ।
१२५ ।

“इति ध्यायन् मिषं कृत्वा तदेवास्फुटया गिरा ।
निर्गत्यैव विरक्तात्मा धनदेवान्तिकं ययौ ॥”

मिषिः, स्त्री, (मिष् + इन् ।) जटामांसी । इति
शब्दरत्नावली ॥ मधुरिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथास्य पण्यायः ।

“अवाक्पुष्पी च कृत्वा स्थान्मङ्गल्या मधुरा
मिषिः ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

शतपुष्पा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिषिका, स्त्री, (मिषि + कन् + टाप् ।) जटा-
मांसी । इति शब्दरत्नावली ॥

मिहिका

मिहं, त्रि, सितम् । सार्द्धितम् । इति मिश्रधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मिहः, पुं, (मिष् + क्तः ।) मधुररसः । यथा,
“मिहः कटुश्च मधुरगन्धश्च पच्यते रसः ।
कटुवित्तकथायाणां पाकः स्यात् प्रायशः कटुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

“नवनमर्षपशाकं नवौदनं पिप्पिलानि च
दधीन ।

अल्पयथेन सुन्दरि ! गाम्यजनो मिह-
मन्नाति ॥”

इति कन्दोमञ्जरी च ॥

मिहपाकः, पुं, (मिहेन पाको यस्य ।) शर्करा-
रसपक्वफलादिः । मोरला इति पारस्यभाषा ॥

तदेकप्रकारो यथा । अपकामं द्विखण्डं कृत्वा
तद्वात्रे शलाकया क्षिद्रजालकरणात्तरं चूर्ण-
मिश्रितजले दण्डत्तुत्यं स्थापयित्वा जलेन
धौतं कुर्यात् । ततो जलेन मिहं कृत्वा जल-
त्यागपूर्वकमेकतारवह्मशर्करारसं मयश्चरणा-
नन्तरं तापं दद्यात् । रसे चनोभूते अर्द्धदण्डं
यावत् तापेन निष्पन्नो भविष्यति । इति पाक-
राजेश्वरः ॥

मिहामं, स्त्री, (मिहमत्तम् ।) मधुरद्रव्यम् । इति
हलायुधः ॥ अपि च ।

“मिहामपानदाताय सततं अह्वयान्वितः ।
देवपूजापरो नित्यं न प्रेतो जायते मृतः ॥”

इत्यमिपुराणम् ॥

मिसिः, स्त्री, (मस्यति परिणमतीति । इन्
मिसी,) बाहुलकादस इकारः । पक्षे ङीष् ।)
मधुरिका । (यथास्य पण्यायः ।

“मिसिर्मधुरिका भवा ।”

इति शाकड् । २०८ अः ॥ जटामांसी । शत-
पुष्पा । इत्यमरभरती ॥ (शतपुष्पार्थं पण्यायो
यथा, —

“शतपुष्पा शताङ्गा च मधुरा कारवी मिसिः ।
अतिलम्बी मितच्छत्रा संहितच्छत्रिकापि च ॥
कृत्वा शालेयशालिन्यौ मिश्रिया मधुरा मिषिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
उशीरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ अजमोदा ।
इति मेदिनी । से, ८ ॥

मिह क युष्मात् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) तालयमधोऽयम् । दन्त्य-
मध्य इति वर्णदेशनायाम् । युतिः संयोजनम् ।
मिस्रयति मिस्रापयति घृतनामं लोकः । इति
दुर्गादासः ॥

मिह औ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर० सक० अनिट् ।) औ अमिश्रितम् । इति
दुर्गादासः ॥

मिहिका, स्त्री, (मेहति स्त्रित्वेतीति । मिह +
संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वम् ।) नीहारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नेषधः । १।६।१५ ।

“षिप्रति युवतिर्यागे राज्ञीमुषं मिहिकारसम् ।
दिनमणिमणिं तापे चित्तान्निजा च यथासति ॥”

मीढान्

मिहिरः, पुं. (मेहयति संचयति मेघजलेन भूमि-
मिति । मिह + “इधिमदिमुदिखिदिष्दि-
भिदिमन्दिचन्दिमिमिहति ।” उणा० १।
५२। इति किरच् ।) सूर्यः । (यथा, मार्क-
ण्डेय १०.७।७।

“भव तिमिरासवपानमदान्
भवति विलोहितविग्रहात् ।
मिहिर ! विभासि यतः सुतरां
त्रिभुवनभावनभानिकरैः ॥”

अर्कः । इत्यमरः । १।३।०६॥ उडुः ।
इति मेदिनीशब्दरत्नावली । रे, ००४॥ मेघः ।
इति हेमचन्द्रः । २।१२॥ वायुः । चन्द्रः ।
इति नानार्थरत्नमाला ॥ विक्रमादित्यभूपस्य
नवरत्नान्तर्गतत्रयशेषः । यथा,—

“धन्वन्तरिचपणकामरसिंहशङ्ख-
वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः ।
स्वातो वराहमिहिरौ वृषतेः सभायां
-रत्नानि वै वररूपेणैव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नम् ॥

मिहिराणः, पुं, (मिहिरणाप्यण्यतेस्तूयत इति ।
अण् + घञ् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मी ओ ग न वधे । इति कविकल्पदमः ॥
(का०-उभ०-सक०-सेट् ।) ओ मीनः । ग न
मीनाति मीनीते । इति दुर्गादासः ॥

मी कि गत्याम् । मत्याम् । इति कविकल्पदमः ॥
(चुरा०-पठे भा० सक०-अनिट् ।) कि माय-
यति मयति । इति दुर्गादासः ॥

मी ड य वधे । इति कविकल्पदमः ॥ (दिवा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) ड य मीयते । इति
दुर्गादासः ॥

मीढं, त्रि, सूत्रितम् । इत्यमरः । ३।१।६६॥
इति हतसूत्रोत्सर्गः । मिहौ सिचि सूत्रत्वं क
प्रसाधे आभ्यां धात्वर्थनोपसंग्रहादकर्मत्वात्
कर्त्तरि क्तः । इति भरतः ॥

मीढुष्टमः, पुं, (मीढुस् तमप्रत्ययेन एषोदरादि-
त्वान् साधुः ।) शिवः । यथा,—

“तदा सञ्जायि भूतानि । श्रुत्वा मीढुष्टमोदितम् ।
परितुष्टात्मिभ्यस्त साधु साध्वित्याश्रयन् ॥”

इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

“मीढुष्टमः शिवस्तेनोक्तम् ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

मीढान्, [सु] पुं, (मिह सेचने । “दाभ्यान्
साङ्गान् मीढान् ॥” इ । १।१२। इति
हन्दि कसुः । हित्वाभावः अनिट्त्वं उपधा-
दीर्घत्वं टत्वं निपात्यते ।) शिवः । यथा,—
“ततो मीढांसमामन्त्र्य सुनासीराः सहर्षिभिः ।
भूयस्तद्देवयजनं समीढुष्टेधसो ययुः ॥”

इति श्रीमद्भागवते ४ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

“मीढांसं शिवं मीढुषा वेषसा च वर्त्तमानाः ।
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (वर्षितरि, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । २।२४।१।

“यथा नो मीढान् स्तवसे सखा तव दृष्टयते ।”

७२६

मीनः

“मीढान् सेक्ता स्तुतेर्वर्णिता ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥)

मीनः, पुं, (मीयते इति मीन् हिंसायाम् । “केन-
मीनौ” उणा० ३।३। इति नक् निपातितच् ।)
मत्स्यः । इत्यमरः । १।१०।१७॥ (यथा,
भागवते । ३।२।८।

“दुर्भगो वत लोकोऽयं यद्वो नितरामपि ।

ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीन इवोदुपम् ॥”

मेघादिहादशराश्रयन्तर्गतान्तिमराशिः । तनु-
पण्यायः । अन्त्यभम् २ । स च पूर्वभाद्रपदा-

शेषपादोत्तरभाद्रपदरेवतीसमुदायेन भवति ।
अस्याधिष्ठातृदेवता स्त्रीमत्स्य इयं स च कौट-

संज्ञः । जलजः । सौम्यः । अङ्गना । युग्मः ।
समः । द्वात्मकः । भक्ष्यः । उत्तरदिग्नाथः ।

गुरुक्षेत्रम् । दिनात्मकश्च । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
अपि च । श्रीर्षेष्टोदयः । चरणरहितः ।

कफप्रकृतिः । जलचारी । निःशब्दः । पिङ्गज-
वर्णः । स्निग्धः । अत्यन्तस्त्रीचङ्गः । बहु-

सन्तानः । ब्राह्मणवर्णः । द्वायाङ्गश्च । तत्र
जातः अतिक्रोधनः । श्रीव्रगतिः । अशुचिः ।

कर्मभोगी । प्रचुरविवाहश्च भवति । इति
दृष्टान्तकादयः ॥ अपि च ।

“मीनलये समुत्पन्नो रत्नकाञ्चनपूरितः ।
अत्परोमा मद्वाप्राप्तो दीर्घकालपरौचकः ॥”

इति कौष्टीप्रदीपः ॥ ३॥

राज्ञौ तल्लमनिरूपणं यथा । सूर्याकारतारा-
चतुष्टयात्मकपूर्वाषाढानक्षत्रे मस्तकोपरि दृष्टे

सति मीनलमस्य १।४६ जनपद्वाश्रतृपला-
धिकैकदण्डो भवति । प्रकारान्तरे । सूर्यास्तित-

ताराचतुष्टयात्मकोत्तराषाढानक्षत्रे मस्तको-
परि उदिते सति मीनलमस्य २।३६ षट्-

त्रिंशत्पलाधिकदण्डद्वयं भवति । यथा,—

“सूर्यमूर्तिनि शिरोगते

चतुस्तारके करिकरोरुवारिभे ।

अन्त्यभाद्रवृत्तवाणि । निर्गताः

खेचराश्चरशशाङ्कलिप्रिकाः ॥ दं १।४६।

श्रीर्षभाजिभचतुष्टयाङ्किते

विश्वेभे तरुणि सूर्यकाश्रतौ ।

भूतिरस्कृतमनोजकामुके ।

यान्ति कालतिथिलिप्रिका भवताम् ॥”

दं २।३६॥

इति कालिदासकृतराजनिघण्टुरूपम् ॥ ३॥
भगवद्भावतारान्तर्गतप्रथमावतारः । यथा,

“श्रुते स चित्तशयने मम मीन कूर्म-

कोलोऽभवन् बृहद्विमानजामदम्यः ।

योऽभूद्भूय भरताग्रजलज्जगुहः

कल्की सताश्च भविता प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥”

इति सुग्वोधव्याकरणम् ॥

अस्य विवरणं मत्स्यशब्दे दृश्यम् ॥ ३॥
विशेषस्त्वत्र कथ्यते ।

“प्रकृतिर्विष्णुरूपा च पुरुषश्च महेश्वरः ।
एवं प्रकृतिर्भेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्देशः ॥

मीमांस

लण्कारूपा कालिका स्याद्दामरूपा च तारिणी ।
वगला कूर्ममूर्तिः स्यात्कौनो धमावती भवेत् ॥

द्विजमस्ता वृत्तिः स्यादराहृषेव भैरवी ।
सुन्दरी जामदग्याः स्याद्दामनो भुवनेश्वरी ॥

कमला बौद्धरूपा स्यात् मातङ्गी कल्किरूपिणी ।
स्वयं भगवती काली लण्णस्तु भगवान् स्वयम् ॥

स्वयश्च भगवान् लण्णः कालीरूपो भवेद्भुजः ।
दुर्गा स्यात् कल्किरूपिणीति पाठान्तरम् ।

इति सुखमालातन्त्रम् ॥

मीनकेतनः, पुं, (मीनः केतने अस्ति ।) कन्दर्पः ।
इत्यमरः । १।१।२६॥ (यथा, दशकुमार-

चरिते । ५।

“अथ मीनकेतनसेनानायकेन ।”

मीनगोधिका, स्त्री, (मीनगोधिकानामावासोऽत्र ।)
जलाश्रयः । यथा,—

‘पल्लवं दीर्घिका वापी यष्टिका मीनगोधिका ।’
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मीनघाती, [न्] पुं, (मीनं हन्तीति । हन +
णिनिः ।) वकः । इति राजनिघण्टुः ॥ मत्स्य-

घातके, त्रि ॥

मीननेत्रा, स्त्री, (मीनस्य नेत्राकारा अस्थि-
रस्याः ।) गण्डदूष्या । इति राजनिघण्टुः ॥

मीनरः, पुं, (मीनाः भक्ष्यत्वेन सन्त्यस्य । मीन +
“वुञ् कृण्कठजितेति ।” ४।२।८०। इति

अष्टादित्वात् रुः ।) हारकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ चाङ्गर इति भाषा ॥

मीनरङ्गः, पुं, (मीनरङ्गः । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) मत्स्याश्रयपक्षी । इति त्रिकाण्ड-

शेषः । माङ्गराङ्गा इति भाषा ॥ कश्चित् पुस्तके
मत्स्यरङ्ग इत्यपि पाठः ॥

मीना, स्त्री, उषाकन्या । सा तु कश्यपभाष्या ।
यथा, बह्विपुराण्ये ।

“उषायास्तु प्रवक्ष्यामि सर्गं पञ्च सुतास्ततः ।

मीना मेना तथा वृत्ता अनुवृत्ता तथैव च ॥

परिवृत्ता च विज्ञेया तासाञ्च श्रद्धयुत प्रजाः ॥”

मीनाङ्गी, स्त्री, शर्करा । इति राजनिघण्टुः ॥
(विज्ञेयोऽस्याः शर्कराशब्दे विधेयः ॥)

मीनाङ्गीणः, पुं, दर्दुराजः । खड्गजः । इति
मेदिनी । खे, १०५॥

मीनालयः, पुं, (मीनानामालयः ।) समुद्रः । इति
धनञ्जयः ॥

मीनाक्षी, स्त्री, (मीनस्याक्षिणी इव अक्षिणी
अस्याः ।) मत्स्याक्षी । गण्डदूष्या । इति राज-

निघण्टुः ॥ कुवेरकन्या । इति पुराणम् ॥

मीम च्च अस्ते गतौ । इति कविकल्पदमः ॥
(भा०-अस्ते अक०-गतौ सकं पर०-सेट् ।) च्च
अमिमीमत् । इति दुर्गादासः ॥

मीमांसकः, पुं, (मीमांसामधीते वेद वेति ।
मीमांसा + “क्रमादिभ्यो वुन् ।” ४।२।६१।

इति वुन् ।) मीमांसाशास्त्रवेत्ता । तत्पण्यायः ।
सिद्धान्तौ २ । इति जटाधरः । मीमांसा-

शास्त्राधीता च । (विषयोऽस्य यथा,—

मीमांसा

“अथत्वं तमसोऽपि शोभनधियां मीमांसकानां मतम् ।”

ह्यायास्तमसश्चापि सम्बन्धानुगुणकस्मैकोः ।
नचत्वं केचिद्विच्छन्ति मीमांसकमताश्रयाः ॥”
इति वेदकराजवक्त्रभक्तवदादयेदर्पणी प्रथम-
श्लोके ॥

पूर्वमीमांसासूत्रकर्ता जैमिनिः । इतिकर्ता
कुमारिलभट्टः । भाष्यकर्ता शबरस्वामी ।
प्रभाकरः कुमारिलभट्टस्य छात्रः । स एव
गुरुत्वेन भग्यते । तन्मतं गुरुमतम् तच्छिष्याः
प्रभाकराः । अतएव सार्त्तभट्टाचार्येण प्रभा-
करैरभिहितमित्युक्तम् । उत्तरमीमांसासूत्र-
कर्ता वेदयासः । तस्य भाष्यकर्ता शङ्करा-
चार्यः । स च अद्वैतवादी । रामानुजः विशिष्टा-
द्वैतवादी । माध्वः द्वैतवादी च ॥ (यथा,
भक्तिरसान्तसिन्धौ । १ । १ । ३ ।

“मीमांसको बहुवाग्नेः कठिनामपि
कुण्ठयन्तसौ जिज्ञासुः ॥”)

मीमांसा, श्री, (मानवित्तारे + “मान् उधदान्
शान्भ्यो दीर्घञ्चाभ्यासस्य ॥” १।१।६। इति सन् ।
अः टाप् । अभ्यासस्येकारस्य दीर्घञ्च ।) बहु-
दर्शनान्तर्गतदर्शनशास्त्रविशेषः । तत्प्रणयः ।
विचारणा २ । इति हेमचन्द्रः ॥ २।१।६५॥ अस्या
अध्याया विंशतिः । तत्र पूर्वमीमांसा द्वादशा-
ध्यायात्मिका जैमिनिप्रणीता यज्ञादिकर्मकाण्ड-
निरूपिका । अस्या अन्तर्गतानि लौकिकव-
हारनियमार्थं मनुयाजवल्क्यादिभिः बहूनि
धर्मेणशास्त्राणि कृतानि । तत्रोत्तरमीमांसा
चतुरध्यायात्मिका वेदयासप्रणीता ब्रह्मनिरू-
पिका । अस्या नाम वेदान्तः । अपराध्याय-
चतुष्टयं सङ्घर्षप्रणीतं उपासनाकाण्डं षड्-
दर्शनबहिर्भूतम् ॥ * ॥ प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता
द्वादश पदार्थाः क्रमात् द्वादशानामध्यायानां
विषयाः । प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं
धर्मे प्रमाणं निरूपितम् । १ । द्वितीये याग-
दानादिकर्मभेदः । २ । तृतीये प्रयाजादीनां
दर्शपूर्णमासार्थकत्वेन तच्छेषत्वम् । ३ । चतुर्थे
गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्या अगुष्ठानं न तु
कत्वर्थत्वप्रयुक्त्येवमादयः । ४ । पञ्चमे क्रम-
नियतिविधयत्वादयः । ५ । षष्ठे कर्तुरधिकारां
नाम्नादेरित्यादयः । ६ । सप्तमे समानमितर-
च्छेनेन इत्यादि प्रत्यक्षवचनेनाभिहितोच्चादि-
नान्मानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । ७ ।
अष्टमे सौम्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र निर्वपस्तद्धि-
तेन देवतानिर्देशः एकदेवत्वसमौषधद्वयकत्व-
मित्यादिना लिङ्गेनामेयपुरोडाशतिकक्षयता-
नान्यस्यैवमादिविशेषातिदेशः । ८ । नवमे
प्रकृतावयवे युष्टं निर्वपामीति पठितं मन्त्रे
विकृतौ सौम्यचरावमिपदपरित्यागेन सूत्र्यपद-
प्रक्षेपेण सूत्र्याय युष्टं निर्वपामीत्येवमादिरूपः ।
९ । दशमे कण्वेयु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य
वितुषीकरणासम्भवेन लोप इत्येवमादिरूपः ।

मीमांसा

१० । एकादशे बहूनामामेयादीनां प्रधानानां
सङ्गदुष्टितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादि
तत्त्वम् । ११ । द्वादशे प्रधानस्य पशोरुपकाराय
अनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पशुङ्गपुरोडाशोऽप्युप-
कार इत्यादिप्रसङ्गः । १२ ॥ (एतदध्यायप्रति-
पाद्यार्थानां विवरणं यथा,—

‘प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे विधिरूपं मान-
मीरितम् । द्वितीयेऽर्थवादरूपम् अर्थवादी
मन्त्रस्याप्युपलक्षकः । तृतीये स्मृतिरूपम् ।
स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे उद्भिच्चिन्ता-
दिनामरूपम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे
आश्रयात्मेवापूर्वबोधकम् । अपूर्वसङ्गाव
इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्धानो
वर्णितः । द्वितीये धातुभेदपूजनक्यादिभिः
कर्मभेदः । तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेद-
प्रामाण्यापवादः । चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयो-
गयोर्भेदः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां
श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिविचारिता । द्वितीये
लिङ्गम् । तृतीये वाक्यप्रकरणदि । चतुर्थे
निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादित्यर्थ-
हेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसदसङ्गावः । पञ्चमे
प्रतिपत्तिकर्माणि । षष्ठेऽनारभ्याधीतानि ।
सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे
यागमानानि ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिना-
दध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादि प्रधानप्रयोक्तृत्वं
विचारितम् । द्वितीये त्वप्रधानं वत्सापकरणं
शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम् ।
तृतीये जुहुपर्णमयीत्वादेरुपपन्नोक्तश्रवणादि-
फलभावाभावात्तिन्ता । चतुर्थे राजसूयगत-
जघन्याङ्गाद्युत्पादित्विन्ता ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः
क्रमो निरूपितः । द्वितीये वाजपेयगतेषु
सप्तदशसु पशुल्लेकेकधर्मेसमापनमित्यादिक्रम-
विशेषः । तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्तनेने-
कादृश्यमित्यादिदृष्टिः । अदस्यग्रहचित्रगयो-
रनाष्टतिरित्यादि दृष्टाभावः । चतुर्थे क्रमनि-
यामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः ।
कर्तुरस्यन्वादेनास्ति स्थित्या अस्ति । योऽस्ति
स च पत्या सहैवमादिनाधिकारी निरूपितः ।
द्वितीये सत्ताधिकारिणां प्रत्येकं कृतञ्च फलम् ।
दर्शपूर्णमासयोः कर्त्रेक्यनियमः काम्यकर्म-
समापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः ।
तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति । देवादीना-
ममगादीनामधिकारिणाञ्च स नास्तीत्यादि-
निरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम् ।
अवतनाशं सधार्प्येन यजेत् । इडाद्यर्थनाशं
सति शेषादग्न्याह्नमित्यादिकम् । पञ्चमे कालाप-
राधेन चन्द्रादये सत्यभ्युदयेऽतिः प्रायश्चित्तम् ।
ज्योतिष्टोमस्यैकादयोदीक्षाः । द्वादशाहस्य

मीमांसा

द्वादशदीक्षा इत्यादि निरूपितम् । षष्ठे
सत्ताधिकारिणस्तुल्यकत्वा एव सत्त्वं विप्रस्थे-
वेत्येवमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे पित्रादिकं
न देयम् । महाभूमिर्न देयेत्येवमादिदेय-
विचारः । अष्टमे लौकिकाग्रावुपनयन-
होमः । न्यपतीष्टिस्तथैवेत्येवमाद्यविचारः
कृतः ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छेने-
नेत्यादिप्रत्यक्षवचनानिर्देशः । द्वितीये पूर्वा-
क्तातिदेशस्य शेषा विचारितः । तृतीयेऽभि-
हितोच्चनान्वातिदेशः । चतुर्थे निर्वपौषधद्वयादि-
लिङ्गातिदेशः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे सष्टेन लिङ्गे-
नानिर्देशविशेषः । तद्वयथा सौम्यचरावति-
देशकानि निर्वपस्तद्धितेन देवतानिर्देश एक-
देवतात्वसमौषधद्वयकत्वमित्यादीनि सष्टाभ्यामेय-
लिङ्गानि । द्वितीये त्वसष्टेलिङ्गेरतिदेशः । तद-
वयथा वाजिने हविःसामान्येन लिङ्गेन पर्यी-
विध्यन्तोऽतिदिश्यते तत्र लिङ्गमस्यष्टम् । शीर्षं
तद्वहुभानुत्पादनात् । तृतीये प्रवलेन लिङ्गे-
नानिर्देशः । तद्वयथा । आभिचारिकेष्टा-
यामावेणवसारस्वतबाह्वस्येत्यु हविःपु जित्वेन
लिङ्गेन यथाक्रममामेयादिविध्यन्ते प्राप्ते द्विदे-
वत्वत्वेन लिङ्गेन प्रथम आमावेणवे तृतीय-
स्याप्नोमीमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः । प्रवल्गु
दिदेवत्वत्वम् । शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा
प्रतिभासनात् । क्रमस्तु विनमितप्रतीत्या दुर्बलः ।
चतुर्थे दक्षिणोमेव्यतिदेशोऽप्युच्यते ।

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोद्धानपूर्वक-
सहविचारप्रारम्भः । तत्र प्रयाजादयो धर्मा
अपूर्वप्रयुक्ताः । अवघातमन्त्रादिष्वविवर्तितं
ब्रीह्यम्यादिरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विव-
र्तितमित्यादिरूपोपोद्धानः । सविचित्रपूष-
शब्दानां विक्रियु नास्यहः । अग्निशब्दस्या-
स्यह इत्यादि ऊहविचारारम्भः । द्वितीये
सपरिकरः सामोहः । तृतीये मन्त्रोहः ।
चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापत्तौ विचारः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे नाधत्तुर्द्वारलोपो
निरूपितः । तद्वयथा स्वयं कृता वेदिर्भवतीत्यत्र
वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पाद-
कानामुक्तनादीनां बाधः । कण्वेयु वितुषी-
करणरूपस्य द्वारस्य लोपनावघातस्य बाधः ।
द्वितीये सञ्ज्ञेपणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभि-
रुदाहरणैर्विस्तारः । तृतीये बाधकारकं
कार्यकत्वम् । तद्वयथा प्रकृतौ गवाश्चादिदक्षि-
णायाः अतिवृत्तिरुत्पन्नः कार्यम् । तथा
विकृतिरूपे भूनाम्निकाहे धेगुरुपाया दक्षि-
णायास्तदेव कार्यम् । ततो धेन्वा गवाश्चादि-
दक्षिणाविकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते । चतुर्थे
नक्षत्रेष्टिविहितोपहोमाश्चोदकप्राप्तेर्नारिष्ट-
हामेः सह समुच्चोयन्ते इत्यादिः समुच्चयः ।
पञ्चमे योद्धृग्न्यहः प्रकृतिगामी । स चाग्नय-
न-

मीमांसा

पात्रादेव ग्रहीतव्य इत्यादिवाधप्रसङ्गागतौ यद्वादिविचारः । षष्ठे सामन्त्रिणे गेयमित्यादि-
वाधप्रसङ्गागतः सामविचारः । सप्तमे पन्थ-
ज्ञेय हविर्भेदः । अष्टमेधीयमपूर्वकर्मत्यादि-
वाधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमेनागु-
यान्तेतिप्रसङ्गादसौ न सोम इत्यर्थवादो नाति-
राज इति प्रतिषेध इत्यादिवाधोपयुक्तो गन्तव्य-
विचारः ।

इकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद-
चासौ वर्णितः । द्वितीये तन्त्रावापौ संज्ञेय-
योक्तौ । तृतीये तन्त्रमुदाहरणवाक्येन प्रप-
ञ्चयत् । चतुर्थे तथेवावापः प्रपञ्चितः ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशु-
पुरोडाशे प्रसङ्गः । सौमिकवेदेषु श्रुतकालीन
कर्मसु प्रसङ्ग इत्यादि विचारः । द्वितीये
सवनोपपत्तिस्तत्त्वम् । न तु सवनोपपुरो-
डाशानाम् । विवृतिस्तत्त्विकी न प्रकृतिः ।

अन्वारम्भणीया विवृतिष्वपि स्यात् । न तु
प्रकृतावेवेत्यादिविचारः । तृतीये तन्त्रावस्थाः
समुच्चयः । आधारागतानां तन्त्रसन्ततत्वा-
दीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन । यव-
त्रोक्तोपक्रिय इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेन-
त्युभयं चिन्तितम् । चतुर्थे चेन्नाधार्ष्ट्य-
याग्यानुवाक्य युगलयोपक्रिय इत्यादिकं प्राधा-
न्येन । याग्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं
विकल्पापवादत्वेनत्युभयं चिन्तितम् । तदेवं द्वाद-
शाध्यायगतेषु षष्टिसंख्यकेषु पादेषु प्रति-
पाद्या अर्थाः संगृहीताः । इत्यधिकरणमाणाः ।

उत्तरमीमांसाध्यायपादप्रतिपाद्यायां यथा, —
“शास्त्रं ब्रह्मवचाराख्यमध्यायाः स्युस्तुतिधाः ।
समन्वयाविरोधो द्वौ साधनश्च फलन्त्या ॥
समन्वये स्मृतिलिङ्गमस्यल्लिङ्गपात्यगम् ।
ज्येष्ठं पदमात्रं चित्तं पादेष्वनुक्रमतः ॥
द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽप्यदुष्टता ।
भूतभोक्तृयुते लिङ्गश्रुतव्यविरुद्धता ॥
तृतीये विरतिस्तत्त्वं पदार्थपरिशोधनम् ।
गुणोपसंज्ञितज्ञानैव विरज्ज्वादि साधनम् ॥
चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तिर्गतिरुत्तरा ।
ब्रह्मप्राप्तिरब्रह्मलोकाविति प्रागुक्तार्थसंग्रहः ॥”
इति आसाधिकरणमाला ॥ मीमांसाद्वयमत-
संग्रहो यथा,—

अथ मीमांसकम् ।

“मीमांसको हि धर्मा कर्मब्रह्ममीमांसकः स्मृतः ।
वेदान्ती मन्यते ब्रह्म कर्म मनुप्रभाकरौ ॥
प्रत्यक्षमनुमानश्च वेदाश्चापमया सह ।
अपौरुषेयभावश्च भट्टानां षट्प्रमाणयुतौ ॥
प्रभाकरमतं पञ्चेतान्यभासस्य वर्जनात् ।
अद्वैतवादी वेदान्ती प्रमाणान् यथातथा ॥
अध्वमेतदिदं ब्रह्म वेदान्तेऽद्वैतवादिनाम् ।
आत्मत्वं तयो मुक्तिर्वेदान्तकमतं मता ॥
अङ्गुलीमा सप्तकर्ममा श्रुतादिदिवर्णकः ।
त्रयसु गोविन्दो मदीयश्च यथाश्रमसंस्थितः ॥

७२८

मीमांसा

भगवन्नामधेयास्तु दिवा वेदान्तदर्शने ।
विप्रगेहसु जस्यतोपवीता ज्ञानवादिनः ॥
तत्त्वारी भगवद्देहाः कुटीरवबुद्धकौ ।
हंसः परमहंसश्चाधिकोमीयु परः परः ॥”
इति जिनदत्ततत्त्वविवेकविलासः । सर्वदर्शन-
संग्रहभूत जैमिनिमतसंग्रहो यथा । अथातो
धर्मभिक्षासा इति प्रथमाधिकरणकृत्तम् ।
तत्राधिकरणं पञ्चावयवमाचक्षते परीक्षकाः ।
अस्मिन् सुत्रे स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रुति-
वाक्यमाश्रित्य विषयसंग्रहपुष्पेपक्षसिद्धान्त-
निर्णयरूपपञ्चाङ्गात्मकाधिकरणेन मीमांसा-
शास्त्रारम्भावश्यकता प्रदर्शिता । मीमांसा
हि वेदविचारशास्त्रं तद्वारम्भो निष्प्रयो-
जनः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रुत्या वेदा-
ध्ययनं विहितं तत्र विषयिज्ञायात् स्वार्थरूपं
फलमन्तरग्रहणमात्रेणापि सम्भवति न तत्रार्थ-
बोधोपेक्षाप्यस्ति अमत्याश्च वेदार्थबोधोपेक्षया
तदधीनायाः विचारणाया अपि अनावश्यक-
त्वात् अथवा यागादिकर्मावबोधाय स्वाध्यायो-
ऽध्येतव्यः तस्य चार्थबोधरूपं दृष्टमेवफलं ततश्च
दृष्टार्थत्वेन तस्य वेधत्वाभावात् वेदार्थविचार-
स्यापि तदेकप्रयोजनस्य वेधत्वं नास्तीति तद्वि-
चारशास्त्रमनारम्भणीयम् । स्वाध्यायाध्ययना-
न्तरं विचारशास्त्रेऽध्येतव्यतया स्वीकृतं वेद-
मधीय स्वाध्यादिति विधिबोधितं वेदाध्ययनसमा-
वर्तनयोरानन्तर्यं बाध्यत तस्मान्नविचारशास्त्र-
मारम्भणीयमितिपुष्पेपक्षसुज्ञाया अध्ययनस्य दृष्ट-
फलकत्वेपि अध्येतव्य इत्यत्र तत्प्रत्ययेन भावना-
प्रतिपादनान् अर्थबोधस्य तत्र भाष्यत्वेनान्वया-
दध्ययनविधेरवघातादिविधिविषयमपुष्पार्थत्वं ।
तथाच यथा दर्शपूर्णमासजन्यं परमापूर्वमव-
घातादिजन्यमवान्तरापूर्वं कल्पयति तथा
समस्तक्रतुजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्य-
यननियमजन्यमपूर्वं कल्पयिष्यति । अम्याथा
अध्ययनविधेरवफलं स्यात् । अर्थबोधरूपदृष्ट-
फलस्य सम्भवे विश्वजिज्ञायाश्च स्वार्थफलकत्वेना
इति सिद्धान्तितम् । यथा यागे यवादेर्नखादि-
नापि विधुषीकरणसम्भवे अवघातविधिना अव-
घातो नियम्यते तथा अध्ययनविधिना अध्ययनं
नियम्यते । तथाच अध्ययनेन च वेदार्थं परि-
ज्ञाते तत्र संग्रह्ये तन्निर्णयार्थं विचारशास्त्र-
मवश्यमपेक्षितमिति विचारशास्त्रमारम्भ-
णीयमेवेति प्रथमाधिकरणनिष्कर्षः एवंप्रतीत्या
अधिकरणसहस्रात्मकं कर्ममीमांसाशास्त्रं
जैमिनिना प्रणीतम् । अस्मिन् शास्त्रे वेदस्या-
पौरुषेयत्वम् । वर्णानां ककारादीनां नित्यत्वं
तत्र सोऽयं क इत्यादिप्रत्यभिज्ञैव प्रमाणं कण्ठ-
तात्वाद्यभिवात एव तदभियुक्तः । ततश्च
वेदस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तश्रुताकलङ्का-
कुरत्वेन स्वतः सिद्धं धर्मं प्रामाण्यमिति सुखि-
तम् ।

प्रमाणानस्य स्वतः प्रामाण्यम् । विज्ञानसामग्री-

सुकुटः

जन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेतुजन्यत्वं प्रमायाः
स्वतन्त्रमिति ॥

मीरः, पुं, (मित्वन्ति प्रक्षिपन्ति नद्यो जलान्यन्नेति ।
मिष् + “शुसिचिमिष्ठां दीर्घश्च ।” उणा० २ ।
२५ । इति क्रतु दीर्घत्वश्च ।) ससुद्रः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ पञ्चतेकदेशः । सीमा । पानी-
यम् । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥

मील, ऋ निमेषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर० अक० सेट् ।) ऋ अमिमीलत् अमी-
मिलत् । मीलति चक्षुः पद्मभिरावृतं स्यादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

मीलं, क्ली, (मीलतीति । मील + कः ।) वनम् ।
इति कंचित् ॥

मीलनं, क्ली, पद्मभिरावरणम् । मीलघातोभावे-
ननट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मीलितं, त्रि, (मील + क्तः ।) अप्रफुल्लम् ।
तत्प्रत्ययः । सकृत्तत् २ निदाणम् ३ सुवि-
तम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (अलङ्कारविशेषः ।
यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ११५ ।

(“मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित् तुल्य-
लक्षणा ।”)

मीव, पीवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) मीवति । पीवः स्थूल-
भावः । इति दुर्गादासः ॥

मीवरः, त्रि, (मीनाति चिनस्तीति । मीन् +
“क्षित्वरच्छत्वरधीवरपीवरमीवरिति ।” उणा०
३ । १ । इति खरच् निपातितश्च । अनो-
ञ्जलेन तु माधातोः खरच् निपातितश्चेत्युच्यते
स्म ।) चिञ्चः । इत्युणादिकोषः ॥ (मीयते इति ।
मा + खरच् । निपातितः ।) सेनानी । पूज्यः ।
इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥

मीवा, स्त्री, (मीनाति चिनस्तीति । मी + “श्रिवायङ्
जिज्ञास्रीवापामीवाः ।” उणा० १ । १५४ ।
इति वन् निपात्यते च ।) उदरकमिः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादित्तिः ॥ श्रीकरः । सारः । इति संचिप्र-
सारोणादित्तिः ॥

सः, पुं, (मव् + बाहुलकान् डन् । टिलोपश्च ।)
बन्धनम् । इत्येकाक्षरकोषः ॥ महेशः । इति
हज्जुचन्द्रः ॥

सुकुन्दकः, पुं, पलाशः । केचित्तु सुकन्दकस्याने
सुकन्दक इति पठित्वा जवनानां सुदं हर्षं
प्रायेण कन्दति आकलयति कदि आकाने रोदने
च यकः एषोदरादित्वात् दलुक् सुकन्दक इति
याचक्षते । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सुकुः, पुं, (सुच् + बाहुलकान् कुः । एषोदरादि-
त्वात् साधुः ।) सुक्तिः । यण्—

“सुकुर्मुक्तौ महेशे सुः कुः एषियामशोभने ।”

इति दुर्गादासपठितहज्जुचन्द्रः ॥

सुकुटं, क्ली, (मकुते मण्डयति । मकि + उटन्
नलोपश्चेति न्यासः ।) खनामस्यातशिरोभूष-
णम् । तत्प्रत्ययः । किरौटम् २ । इत्यमरः ।

मुकुरः

२।६।१०२॥ मौलिः ३ कोटीरम् ४ उष्णी-
षम् ५। इति हेमचन्द्रः। १।३१४॥ मुकुटम् ६
मौलीकः ७ शिखरम् ८ अवतंसः ९ वतंसः १०
उतंसः ११ उष्णीषकम् १२ कौटीरकम् १३। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशः। ८६। ७७।
“मुकुटश्चापतस्तस्य काञ्चनो वचभूषितः।”
तथा च महाभारतः। १। ३०। ३८।
“रत्नाणि मुकुटाद्येषां सुव्यतानि यधुर्धनम्।”
टाप्। स्त्री, मातृगणविशेषः। यथात्रैव। ८।
४६। २३।

“कालेहिकायामनिका मुकुटा चैव भारत ॥”
[कुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम्। इति शब्दरत्नावली ॥
[कुन्दः, पुं, विष्णुः। तस्य कुत्पत्तिर्यथा,—

“मुकुमययमानश्च निर्व्याणमोक्षवाचकम्।
तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥
मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम्।
यस्तद्ददाति विप्रेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः।
निधिविशेषः। (यथा, मार्कण्डेयः। ६८। ५।
“यत्र पद्ममहापद्मौ तथा भकरकच्छपौ।
मुकुन्दो नन्दकश्चैव नीलः शङ्खोऽष्टमो निधिः ॥”
अस्य गुणादिकं निधिशब्दे उक्तम्।) रत्नभेदः।
कुन्दरुः। इति मेदिनी। दे, इ०८॥ (यथा च
पथ्यायः।

“कुन्दरस्तु मुकुन्दः स्यात्सुगन्धः कुन्द इत्यपि।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
पारदः। इति हेमचन्द्रः। २। १२६॥

[कुन्दकः, पुं, पलायः। केचित्तु मुकुन्दकस्थाने
मुकुन्दक इति पठित्वा जवनानां सुदं कन्दतीति
एषोदरादित्वात् दलुक कन्देरत उच्चैति याच-
यते। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुसुते।
१। ४६।

“विशोषो तत्र भूयिष्ठं वरुणः समुकुन्दकः।”)
वष्टिकजीहिः। यथा, भावप्रकाशः।
“वष्टिकः प्रातपुष्यश्च प्रमोदकमुकुन्दकौ।

महावष्टिक इत्याद्याः वष्टिकाः समुदाहृताः ॥”
[कुन्दः, पुं, (मोक्षयति विधयान्तरानुरागमिति।
अन्तर्भूतगण्यं मुच + कः। न्यङ्गादित्वात् कुत्वम्।
तं उन्दत्याद्रीकरोतीति। उन्द + उण्। एषो-
दरादित्वात् साधुः।) कुन्दरुः। इत्यमरटीकायां
मथुरानाथः ॥

[कुम्, अ, निर्व्याणम्। भक्तिरसः। प्रेम। यथा,
“मुकुमययमानश्च निर्व्याणमोक्षवाचकम्।
तद्ददाति च यो देवो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥
मुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं वेदसम्मतम्।
यस्तद्ददाति विप्रेभ्यो मुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अः ॥

[कुः, पुं, (मक + “मकुरदहुरौ”) उणा० १।४१।
इत्यत्र। बाहुलकादकारस्थाने उकारः इत्युल्ल-
सतोक्तः उरच्।) दर्पणः। (यथा, नेघधे। ४। ५६।
“कुः करे गुरुमेकमयोधनं
बहिरिहो मुकुरश्च कुरुष्व मे ॥”)

मुकुल

वकुलदमः। कुलालदण्डः। इति मेदिनी। ने,
२०३॥ मल्लिकापुष्पावृत्तः। इति विश्वः ॥ (यथा,
मुकुरकुसुमभृज्जानातपत्रं ध्वजं वा
दधिफलमथ नौकाममतामूलवस्त्रम्।
कमलकलसशङ्खं भूषणं काञ्चनं वा
भवति सकलसिद्धौ श्रेयसे रोगिणाञ्च ॥”
इति हारीते द्वितीयस्थाने द्वितीयोऽध्याये ॥
कुलदण्डः। इति शब्दरत्नावली ॥ कोरकः।
इति हेमचन्द्रः ॥

मुकुलः, पुं, स्त्री, (सुचति कलिकालम्। सुच +
घुलक्। इति भरतः ॥ सुचैरलः। कत्वसुत्वञ्चैति
कत्वे अकारस्योत्वे मुकुल इति रायः।) इन्द्र-
विकसितकलिका। तत्पथ्यायः। कुटमलः २।
इत्यमरः। २। ४। १६॥ (यथा, रघुः। ६। ३१।
उपहितं शिशिरापगमश्रिया
मुकुलजालमशोभत किंशुके ॥”)

मकुलः ३ पौटकोरकः ४। इति शब्दरत्नावली ॥
शरीरम्। आत्मा। इति धरणिः ॥ (राज-
पुरुषविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६। २५३।
“इत्थं लब्धजया राज्ञी तत्तन्नाम्यहोदया।
यशोधरं शुभधरं मुकुलश्च सवान्धवम् ॥”)

मुकुलः, पुं, वनसुतः। तत्पथ्यायः। मपटः २। इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। ग्राहि-
त्वम्। कफपित्तज्वरनाशित्वम्। इति राज-
वल्लभः ॥

मुकुलकः, पुं, (मुकुं स्तकति प्रतिहन्ति। स्तक +
अच् एषोदरादित्वात् साधुः।) वनसुतः।
सुगानी इति भाषा। तत्पथ्यायः। मयटकः २।
इत्यमरः। २। ४। १७॥ मुकुलः ३ मयलः ४। इति
श्रीधरः ॥ मपटकः ५। इत्यन्वे। इति भरतः ॥
सुलटकः ६ मुकुलकः ७ मयटकः ८। इति
टीकान्तरम् ॥ (तथास्य विषयः ॥

“विदलामानि वस्थामि श्रेष्ठं पुत्र! यथा-
क्रमम्।

यवगोधूमचणका माषासुहादृकी तथा ॥
मुकुलकाः कुलत्याश्च मखरास्त्रिपुटास्तथा।
निष्पावकाः कलायादा विदलामानि कीर्तयेत् ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥
सुज्ञान् मखराञ्चयकान् कुलत्यान् समुकुल-
कान्।

आहारकाले यथार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयज्ञे ज्वराधिकारे ॥)

मुकुलकः, पुं, (सुच + बाहुलकादूलच् एषोदरा-
दित्वात् कुत्वम्। ततः संज्ञायां कन्।) दन्त-
वृत्तः। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (तथास्य
पथ्यायः ॥

“चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा मुकुलकः।
दाक्षायणी विशाला च तथोदुम्बरपर्यापि ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“इत्थदुम्बरपर्यापि स्यान्निकुम्भोऽथ मुकुलकः।
द्रवन्ती नामतश्चित्रान्ययोधा स्यिकाङ्गया ॥”
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

मुक्ता

मुक्तः, त्रि, (मुच् + क्तः।) प्राप्तमोक्षः। मोक्षितः।
इति मेदिनी। तं, ४४॥ नन्दितः। इति शब्द-
रत्नावली ॥ (वृत्तविशेषः। यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम्। ७। १६४५।

“सुदृश्यम्यक्तमृत्यस्य जलकाण्यस्य तत्तन्ममम्।
मुक्तो नामान्तिकं प्राप्नो वृत्तेराप्रतामगात् ॥”
अष्टविशेषः। यथा, मार्कण्डेयः। १००। ३१।
“अयोधस्याभिषादुश्च शुचिर्मुक्तोऽथ माधवः।
शुक्रोऽजितश्च मप्रेते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥”)

मुक्तकं, स्त्री, (मुच्यते स्मृति। मुच् + क्तः। संज्ञायां
कन्।) क्षिपणीयास्त्रम्। इति कैचित् ॥ (काय-
विशेषः। यथा, साहित्यदर्पणे। ६। २६५।

“वृत्तगन्धोष्मिकं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धश्च ॥”
मुक्तकश्चकः, पुं, (कश्चुक् इव कश्चकः मुक्तः
कश्चको यत्नः।) अक्षिरत्नकत्वकम्पः। तत्त-
पथ्यायः। निर्भक्तः २। इत्यमरः। १। ८। ६।
उज्ज्वलकश्चकं, त्रि ॥

मुक्तलक्ष्मः, [स्त्री] पुं, (मुक्तं भवतः क्षिप्रं चक्षु-
र्धनम्।) सिद्धः। इति शब्दमाला ॥ मुक्तनेत्रे, त्रि ॥
मुक्तरसा, स्त्री, (मुक्तः रसो यस्याः।) राखा।
इति रत्नमाला ॥ (विषरणमस्या राखाशब्दे
ज्ञातयम्।) त्यक्तरसे, त्रि ॥

मुक्ता, स्त्री, (मुच्यते स्म। मोच्यते निःसार्यते
इति वा। मुच् + क्तः। टाप्।) राखा। इति
रत्नमाला ॥ रत्नविशेषः। मोती इति हिन्दो-
भाषा। अस्या अधिष्ठात्री देवता चन्द्रः। इति
ज्योतिषम् ॥ तत्पथ्यायः। मौक्तिकम् २। इत्य-
मरः। २। ६। ६३॥ मौम्या ३ शौक्तिकेयम् ४
तारम् ५ तारा ६ मौक्तिकम् ७ तौक्तिकम् ८
अम्भःसारम् ९ शीतलम् १० गौरणम् ११
नक्षत्रम् १२ इन्द्रवज्रम् १३ लज्मीः १४ मुक्ता-
फलम् १५ विज्जफलम् १६ मुक्तिका १७ शौक्ते-
यकम् १८ शुक्तिमणिः १९ शशिप्रभम् २०
स्वच्छम् २१ हिमम् २२ हिमवलयम् २३ सुधी-
शुभम् २४ शुभांशुरत्नम् २५। लज्मीस्थाने लक्षं
शशिप्रभस्थाने शशिप्रियं हिमवलयस्थाने हेम-
वतं सुधीशुभस्थाने भूरुचं इति च पाठः। इति
राजनिर्घण्टः ॥ शौक्तिकम् २६। इति भाव-
प्रकाशः ॥ शक्तिवीजम् २७ हारी २८। इति
शब्दरत्नावली ॥ कुवलयम् २९। इति जटाधरः ॥
अत्या गुणाः। सारकत्वम्। शीतलम्। कषा-
यत्वम्। स्वादुत्वम्। लेखनत्वम्। चक्षुष्यत्वम्।
तद्वारणगुणः। पापात्म्याविनाशित्वम्। इति
राजवल्लभः ॥ वृष्यत्वम्। वनपुष्टित्वम्। इति
भावप्रकाशः ॥ ॥ अपि च।

“मौक्तिकश्च मधुरं सुशीतलं
दृष्टिरोगशमनं विषापहम्।
राजयक्ष्मपरिकोपनाशनं
क्षौण्डीयबलपुष्टिवर्द्धनम् ॥”

अस्या लक्षणं यथा,—
“नक्षत्राभं शुद्धमत्यन्तमुक्तं
स्निग्धं सूक्ष्मं निर्मलं निर्वेण्य ॥

मुक्ता

न्यस्तं धत्ते गौरवं यत्तुलायां
नत्तिर्भील्यं मौक्तिकं सौख्यदायि ॥”
अस्या दीपलक्षणं यथा,—
“यद्विष्णुः मौक्तिकं यज्ञकायं
शुक्तिस्पर्शं रक्तताश्चातिधत्ते ।
मत्स्याख्यं रूतमुत्ताननम्
नेतृद्वयं धीमता दीपदायि ॥”
अथ मौक्तिकं यथा,—
“मातङ्गोरगमोनपोत्रिशिरसत्त्वकसारशङ्कासुभृ-
च्छुक्तीनामुदराच्च मौक्तिकमणिः स्पष्टं भयत्य-
रुधा ॥”
मौक्तिकविशेषो यथा,—
“क्यापाटलनीलपीतधवलस्तत्रापि सामान्यतः
सप्तानां बहुधा न लब्धिरिति चेच्छौक्तेयकं
तूत्तमम् ॥” * ॥
मौक्तिकपरीक्षा यथा,—
“नववत्तारत्नोदिनि पात्रेऽजगोस्तत्रपुरिते
चिप्रम् ।
महिंमपि शालीतुषेयं दविकृतं तन्मौक्तिकं
जात्यम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
तदुत्पत्तिस्थानानि यथा,—
“शुक्लो गजचक्रोऽथ फणी मत्स्यश्च दर्दुरः ।
वैशुरेण समाख्यातास्तज्ज्ञेर्भीक्तिकयोऽनयः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अथ प्रकारान्तरमुक्तापरीक्षा ।
“द्विपन्द्रजोऽस्रवराहशङ्ख-
मत्स्यादिपुक्ताद्भववेणुजानि ।
सुक्ताफलानि प्रथितानि लोके-
तेषाम् शुक्ताद्भवमेव भूरि ॥
वेध्यान् शुक्ताद्भवमेव तेषां
शेषाण्यवेध्यानि वदन्ति तज्ज्ञाः ।
मत्तज्ज्ञा ये तु विशुद्धवैश्या-
स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ॥
उत्पद्यते मौक्तिकमेषु वृत्त-
मापीतवर्णं प्रभया विज्ञेयम् ॥
वक्ष्ये गजपरीक्षायां गजजातिस्तुतिं विधा ।
मौक्तिकं तेषु जातं हि चतुर्विधमुदीर्यते ॥
ब्राह्मणं पीतशुक्लान् चत्विधं पीतवर्णकम् ।
पीतश्यामस्तु वैश्यं स्यात् शूद्रं स्यात् पीत-
नीलकम् ॥
काम्बोजकुम्भसम्भूतं धात्रीफलनिभं गुरु ।
अतिपिञ्जरसच्छायं मौक्तिकं मन्ददीधिति ॥
धाराधरेषु जायते मौक्तिकं जलविन्दभिः ।
दुर्लभं तन्मनुष्याणां देवैस्तान् द्रियतेऽस्वरात् ॥
कुक्कुटाण्डसमं वृत्तं मौक्तिकं निविडं गुरु ।
वनजं भानुसङ्काशं देवयोग्यममानुषम् ॥” * ॥
तथाहि गारुडः ।
“नाभ्यति मेघप्रभवं धरित्रीं
विद्यदृगं तद्विबुधा हरन्ति ।
अर्धःप्रभानावृतदिग्बिभाग-
मादित्ययद्दुःखविभायविभम् ॥

मुक्ता

तेजस्विस्त्वय्य हुताग्नेऽ-
नन्ववाराय हसम्भवच्च ।
द्विवा यथा दीप्तिकरस्तथैव
तमोऽवगाढास्वपि तन्निशासु ॥
विपिचरत्रदुतिचारुयो-
त्तुः समुद्रा भवनाभिरामा ।
स्रजं न वा स्यादिति निश्चयो मे
लतुञ्जा मही तस्य सुवर्णपुर्णा ॥
होनोऽपि यस्तल्लभते कथञ्चित्
विपाकयोगात्तद्वत्तः शुभस्य ।
सपत्रहीनः पृथिवीं समयां
भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥
न केवलं तच्छुभजनृपस्य
भाग्यैः प्रजानामपि जन्म तस्य ।
तद्योजनानां परितः शतस्य
सञ्चाननयान् विसृज्यीकरोति ॥
जलज्योतिर्मरुज्जानां मेघानां त्रिविधं भवेत् ।
जलाधिकेऽधिकं स्वच्छं कोमलं पुरु कान्ति-
मत् ॥
ज्योतिषं कान्तिमद्वृत्तं दुर्निरिक्तं रविप्रभम् ।
कान्तिमत् कोमलं वृत्तं मारुतं विमलं लघु ॥
वराहदंष्ट्राप्रभवं वरिष्ठं
तस्यैव दंष्ट्राकुरतुल्यवर्णम् ।
कचित् कथञ्चित् स भवः प्रदंष्ट्रे
प्रजायते शूकरवद्वरिष्ठः ॥
अस्त्रादिजातिभेदेन वराहोऽपि चतुर्विधः ।
तेषु जाता भवेन्मुक्ता समासेन चतुर्विधा ॥
ब्राह्मणः शुक्लवर्णस्तु शूद्रमस्तेऽस्य लक्षते ।
क्षत्रियः शुक्लरक्तस्तु स्पर्शं कर्कश एव च ॥
वैश्यः स्यात् शुक्लपीतस्तु कोमलः कोलसन्निभः ।
शूद्रः स्यात् शुक्लनीलस्तु कर्कशः श्याम एव च ॥”
तथा च ।
“कोलजं कोलसदृशं तदंष्ट्रामदृशच्छवि ।
जलभ्यं मनुजे रम्यं मौक्तिकं पुण्यवर्जितैः ॥ * ॥
ये कम्बवः शार्ङ्गमुख्यावमर्ग-
पीतस्य शङ्खप्रवरस्य गोत्रे ।
स्यान्मौक्तिकानामिह तेषु जन्म
तत्त्वज्ञानं संप्रति कीर्तयामः ॥
स्वयोनिसम्यक्कवितुल्यवर्णं
शङ्कादृष्टल्लोलफलप्रमाणम् ॥
तथा च ।
वर्षोपलसमं दीप्रा पाञ्चजन्यकुलोद्भवम् ।
कपोताण्डप्रमाणं तदतिकान्ति मगोहरम् ॥ * ॥
विशेषो यथा,—
“अश्विन्यादिकनक्षत्रे ये जाताः कम्बवः शुभाः ।
मौक्तिकं तेषु जातं हि सप्तविंशतिभेदभाक् ॥
शुक्लाशुक्लाः पीतवर्णा नीला लोहितपिञ्जराः ।
आकर्चराः पाटलाश्च नववर्णाः प्रकीर्तिताः ॥
महम्मध्यमलघुमानेः सप्तविंशतिधा भवेत् ।
क्रमतस्तेषु विज्ञेयं नक्षत्रेषु गनीषभिः ॥ * ॥
पाठीनपृष्ठस्य समानवर्णं
मीनान् सृष्टं लघु नातिरूपम् ॥

मुक्ता

उत्पादते वारिचराननेषु
मीनाश्च ते मध्यचराः पर्यधिः ॥”
तथा च ।
“गुह्याफलकायस्थौल्यं मौक्तिकं तिमिर्जं
लघु ।
पाटलापुष्पसङ्काशमल्पकान्ति सुवर्णलम् ॥
वातपित्तकफद्वन्द्वसन्निपातप्रभेदतः ।
सप्त प्रकृतयो मीने सप्तधा तेन मौक्तिकम् ॥
लघिष्ठमवर्णं वातात् व्यापीनं नृदु पित्ततः ।
शुक्लं गुरु कफोदकात् वातपित्तान् नृदुर्लघु ॥
वातश्लेष्मभवं स्थूलं पित्तश्लेष्मलमच्छकम् ।
सर्वजिह्वप्रयोगेण सान्निपातिकमुच्यते ॥
एकजाः शुभदाः प्रोक्तास्तथा वै सान्नि-
पातिकाः ॥ * ॥
भौजङ्गमं नीलविशुद्धवर्णं
सर्वं भवेत् प्रच्छन्नवर्णशोभम् ।
निनान्तधौतप्रतिकल्पामान-
निस्त्रिंशधारासमवर्णशोभम् ॥
भुजङ्गास्तं विधवेगदप्राः
श्रीवासुकेऽर्जुनभवाः पृथिव्याम् ।
कचित् कदाचित् खलु पुण्यदेशे
तिष्ठन्ति ते पश्यन्ति तान्मनुष्यः ॥
फणिजं वर्तुलं रम्यं नीलच्छायं महादुति ।
पुण्यक्षीना न पश्यन्ति वासुकेः कुलसम्भवम् ॥
शृङ्गालकोलामलकोलगुह्या-
फलप्रमाणास्तु चतुर्विधास्तु ।
स्युर्त्राक्षवाहृद्भववैश्यशूद्र-
सर्पेषु जाताः प्रवरास्तु सर्वे ॥
प्राप्यापि रत्नानि धनं श्रयंवा
राजश्रयंवा महतीं दुरापाम् ।
तेजोऽन्विताः पुण्यल्लतो भवन्ति
सुक्ताफलस्यास्य विधारणेन ॥
जिज्ञासया रत्नविनिश्चयज्ञैः
शुभं सुवृत्तं प्रयत्नेः प्रयत्नात् ।
रत्नाविधानं समुद्दिधाय
हर्म्मापि पविष्टं क्रियते यदा तत् ।
तदा महदुद्भुतमित्युच्यते-
धनेर्धनेरात्रियतेऽन्तरीक्षम् ॥
न तं भुजङ्गा न तु जातुधाना
न राजसा नापि च दुष्टलोकाः ।
द्विसन्ति यस्याहिशिरःसमुत्थं
सुक्ताफलं तिष्ठति कोषमध्ये ॥
भेकादिष्वपि जायन्ते मय्यो ये कचित् कचित् ।
भौजङ्गममणेशुल्कास्ते विज्ञेया बुधोत्तमैः ॥
नक्षत्रमालेव दिवो विशीर्षा
रत्नावली तस्य महासुरस्य ।
विचित्ररूपेषु विचित्रवर्णा
पयःसु पयः पयसा पपात ॥
सम्पूर्णचक्रांशुकलापकान्ति-
र्भगिप्रवेकस्य महागुणस्य ।
तच्छुक्तिमत्सुस्थितिमाप बीज-
मासन् पुराण्यभवाणि शानि ॥

मुक्ता

यस्मिन् प्रदेशेऽस्मिन्धौ पपात
सुचारुमुक्तामगिरजबोजम् ।
तस्मिन् पयस्नोयधरावकीर्णं
शुक्तौ स्थितं मौक्तिकमामवाप ॥ * ॥

सैहलकपारलौकिक-सौराष्ट्रकनाम्नपणपार-
सवाः ।

कौवेरपाण्डाविराटमुक्ता इत्याकराखाष्टौ ॥
“स्वात्मा स्थितं रवौ मेघैर्यं मुक्ता जलविन्दवः ।
श्रीर्णाः शुक्तिपु जायन्ते ते मुक्ता निर्मलत्ववः”
स्युला मध्यास्तथा स्युला विन्दमानानुसारतः ।
सुस्निग्धमधुरच्छायां मौक्तिकं सिंहलोद्भवम् ॥
पारलौकिकसम्भूतं मौक्तिकं निविडं गुरु ।
सौराष्ट्रकमव स्मृतं तत्तं स्वच्छं सितं घनम् ॥
ताम्रपणभवं ताम्रं पीतं पारसवोद्भवम् ।
इतत् श्यामश्च रुक्मश्च कौवेरोद्भवमौक्तिकम् ॥
पाण्डादेशोद्भवं पाण्डु सितं रुक्मं विराटजम् ।
रुक्मिण्याख्या तु या शुक्तिस्तनपस्रतिः सुदर्लभा ॥
तत्र जातं सितं स्वच्छं जातीफलसमं वरम् ।
ह्यायवद्वहलं रम्यं निर्दिष्टं यदि लभ्यते ॥
अमृत्स्यं तद्विनिर्दिष्टं रत्नलक्षणकोविदेः ।
इत्थं नृपयोग्यं स्यादल्पभागेन लभ्यते ॥”
अन्यस्वाह ।

“सर्वस्य तस्याकरजा विशेषात्
रूपप्रभागे च यथैव विद्वान् ।
नहि व्यवस्थास्ति गुणागुणेषु
सर्वत्र सर्वत्राकृतयो भवन्ति ॥
जज्ञादिजातिभेदेन शुक्तयोऽपि चतुर्विधाः ।
तासु सर्वसु जातं हि मौक्तिकं स्याच्चतुर्विधम् ॥
ज्राक्षगस्तु सितः स्वच्छो गुरुः शुक्लः प्रभान्वितः ।
आरक्तः क्षत्रियः स्थूलस्तथा रुक्मविभान्वितः ॥
वैश्यत्वापीतवर्णोऽपि स्निग्धः श्वेतः प्रभान्वितः ।
शूद्रः शुक्लवपुः सूक्ष्मस्तथा स्थूलोऽसितद्युतिः ॥
वर्णपलानां सभवर्णशोभं
त्वक्सारमध्यप्रभवं प्रदिष्टम् ।
ते वेणवो दिव्यजलोपभागे
स्थाने प्रदीहन्ति न सार्वजन्ये ॥

वंशजं शशिसङ्काशं ककोलीफलमाद्रकम् ।
प्राप्यते बहुभिः पुरोस्तद्वत्त्वं वेदमन्त्रतः ॥
पञ्चभूतसमुद्भेकाद्रं पञ्चविधं भवेत् ।
मुक्ता पञ्चविधा तासां यथालक्षणमुच्यते ॥
पार्थिवी गुरुवत्सा च तेजसी तेजसा लघुः ।
वायवो च स्फुटः स्थूला गागरी कोमला लघुः ।
आप्याः स्निग्धा भृशं शुक्लाः पक्षेताः प्रवरा
मताः ।

आसां धारणमन्त्रेण याधिः कोऽपि न
जायते ॥” * ॥

एवमन्यत्रापि ।
“गजाहिकोलमत्स्यर्णां श्रीर्णं मुक्ताफलोद्भवः ।
त्वक्सारशुक्तिशृङ्गानां गर्भं मुक्ताफलोद्भवः ॥
धाराधरेषु जायेत मौक्तिकं जलविन्दभिः ।
जीमूने शुचिरूपेषु गजे पाटलभास्वरम् ॥
मत्स्ये श्वेतश्च निस्तेजः फणीन्दी नीलभास्वरम् ।

७३१

मुक्ता

हरिश्चरितं तथा वंशे पीतश्चित्तश्च शूकरे ।
शङ्खशुक्लद्वयं श्वेतं मुक्तारत्नमननमम् ॥
चतुर्धा मौक्तिके श्वाया पीता च मधुरा सिता ।
नीला चैव समाख्याता रत्नतत्त्वपरीक्षकेः ॥
पीता लक्ष्मीप्रदा ह्याया मधुरा बुद्धिबर्हिनी ।
शुक्ला यशस्करा ह्याया नीला सौभाग्यदायिनी ॥
सिता ह्याया भवेद्विप्रः क्षत्रियश्चावरश्मिवान् ।
पीतश्वाया भवेद्देश्यः शूद्रः क्षणरश्मिमतः ॥ *
अथ गुणाः ।
सुतारश्च सवृत्तश्च स्वच्छश्च निर्मलं तथा ।
घनं स्निग्धश्च सच्छायां तथा स्फुटितमेव च ।
अष्टौ गुणाः समाख्याता मौक्तिकानामशेषतः ॥
तदुच्यते,—
तारकाद्युतिसङ्काशं सुतारमिति गद्यते ।
सर्जनो वर्तुलं यच्च सवृत्तं तन्निगद्यते ॥
स्वच्छं दोषविनिर्मुक्तं निर्मलं मलवर्जितम् ।
गुरुत्वं तुलने यस्य तदुघनं मौक्तिकं वरम् ॥
स्नेहेनैव विलिप्तं यत्तत् स्निग्धमिति गद्यते ।
ह्यायाममन्वितं यच्च सच्छायां तन्निगद्यते ॥
ब्रह्मरेखाविहीनं यत्तत् स्यादस्फुटितं शुभम् ॥
भ्राजिष्णु कोमलं कान्तं मनोज्ञं स्फुरतीव च ।
सवतीव च सत्त्वानि तन्महाराजमञ्जितम् ॥
श्वेतकाचसमाकारं शुभशुश्रुतयोजितम् ।
शशिराजप्रतिच्छायां मौक्तिकं देवभूषणम् ॥ * ॥
गारुडः ।

त्वक्सारजागेन्द्रनिमिप्रभूतं
यच्छुद्धं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विद्युत्कानि भवन्ति भासा
शुक्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥
प्रमाणवद्गौरवरश्मियुक्तं
सितं सवृत्तं समस्तस्मरन्मम् ।
अक्रितुरप्यावहति प्रमोदं
यन्मौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तेन गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगसुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्तारमनर्थजात
एकोऽपि दोषः समुपैति सद्यः ॥
एवं सर्वगुणोपेतं मौक्तिकं येन ध्यायेत ।
तस्यायुर्लभ्यते लक्ष्मीः सर्वपापं प्रणश्यति ॥
गुणवद्गुरु यद्देहं मौक्तिकेकं हि तिष्ठति ।
चञ्चलापि स्थिरा भूत्वा कमला तत्र तिष्ठति ॥”
दोषो यथा,—

“चत्वारः स्युर्महादोषाः यशस्यास्य प्रकीर्तिताः ।
एवं दश समाख्यातास्तीर्णा वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
यत्रैकदेशं संलग्नः शुक्तिखण्डो विभाज्यते ।
शुक्तिलयः समाख्यातः स दोषः कुलकारकः ॥
मीनलोचनसङ्काशो दृश्यते मौक्तिके तु यः ।
मत्स्याक्षः स तु दोषः स्यात्पुत्रनाशकरो ध्रुवम् ॥
हीमिहीनं गतच्छायां जटारं तदिदं दुर्घटम् ।
तस्मिन् संधारिते स्फुटं जायते नात्र संशयः ॥
मौक्तिकं विदमच्छायाभितरक्तं विदुर्बुधाः ।
हारिद्रजनकं यस्मात् तस्मात्तत् परिचर्जयेत् ॥

मुक्ता

उपर्यपरि तिष्ठन्ति बलयो यत्र मौक्तिके ।
निवृत्तं नाम तस्योक्तं सौभाग्यचयकारकम् ।
अवृत्तं मौक्तिकं यच्च क्षिपितं यन्निगद्यते ।
मौक्तिकं प्रियते येन तस्याकीर्तिर्भवेत् सदा ॥
त्रिकोणं त्रयसमाख्यातं सौभाग्यचयकारकम् ।
दीर्घं यत्तत् लघुं प्रोक्तं प्रज्ञाविध्वंसकारकम् ॥
निर्भयमेकतो यच्च लघुपार्श्वं तदुच्यते ।
सदीपं मौक्तिकं निन्द्यं निरुद्योगकरं हि
ततः ।

अवृत्तं पिङ्गकोपेतं सर्वसम्पत्तिहारकम् ॥ * ॥
यत्र कृत्रिममन्दः क्षितिर्दृश्यते मौक्तिके ।
उष्णं मलवर्णं स्नेहं निशान्तदामयेष्णले ॥
त्रोहिभिर्मन्दमीयंवा शुक्लवस्त्रोपवेशितम् ।
यत्तु नायाति वैवर्ण्यं विजयं तदक्षयम् ॥ * ॥
तथा हि ।
त्रिपेक्षोऽवभासो लवणतारमयुते ।
स्वदेहेद्विना वापि शुक्लवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
हस्ते मौक्तिकमादाय त्रीहिभिर्भोपचर्षयेत् ।
क्षत्रिमं भङ्गमाप्नोति मङ्गलजाति दीपते ॥
क्षत्वा पतेत् सुपिहितं शुभदारभासं
मुक्ताफलं निश्चितनृत्नशुक्तिकाण्डम् ।
स्फोटन्तथा प्रणिदधेत् ततश्च भाषात् ।
संस्थाप्य धान्यनिचये च तमेकमासम् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽश्वाभासं
जम्बीरजातरस्यो जगया विपक्षम् ।
ष्टुष्टं ततो स्फुटमभ्युक्तपिण्डमग्नेः
कुण्ड्यादुच्यतेऽस्मिन् मौक्तिकमाशु विह्वम् ॥
स्फुटप्रमत्त्यपुटमध्यगतस्तु क्षत्वा
पश्चात् पचेशु ततश्च वितानपत्न्या ।
दुग्धं ततः पयसि तद्विपचैत् सुरार्या
परुस्ततोऽपि पयसा शुचि चिकणन ।
शुद्धं ततो विमलवस्त्रनिचर्षणेन
स्यात् मौक्तिकं विमलसद्गुणकान्तिजालम् ॥

अथ सन्ध्याम् ।
“पञ्चभिर्महापको ज्यो गृह्णाभिर्महापकेक्षया ।
चतुर्भिः शाणमारखानं माषकेर्मणिवेदिभिः ॥

एकस्य शुक्तिप्रभवस्य शुद्ध-
मुक्तामणः शाणकपस्मितस्य ।
स्युर्लं सङ्ख्याणि कपटकाणि
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकाङ्गं ततो विद्धानं
चतुःसङ्ख्यं लभतेऽस्य सन्ध्याम् ।
यन्माषकाङ्गान् बिभृयाद्गुरुत्वे
हे तस्य स्युर्लं परमं प्रदिष्टम् ॥
अङ्गाधिकद्वौ वक्षतोऽस्य स्युर्लं
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सङ्ख्यम् ।
दिमाषकोन्मापितगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि सन्ध्याम् ॥
अङ्गाधिकमाषकमस्मितस्य
सपञ्चविंशं त्रितयं शतानाम् ।
यन्माषकोन्मापितमानमेकं
तस्याधिकं विंशतिभिः शतं स्यात् ॥

मुक्ता

गुग्गाश्च षड्धारयतः शतै रे
 मृत्तं परं तस्य वदन्ति तज्जज्ञाः ।
 गुग्गाश्चतस्रो विधृतं शताह्व-
 दङ्गं लभेताष्टधिकं त्रिभिर्न्या ।
 अतः परं स्थाप्यैषाप्रमाणं
 संख्याविनिर्देशाविनिश्चयोक्तिः ।
 त्रयोदशानां धरणं धृतानां
 हृक्किति नाम प्रवदन्ति तज्जज्ञाः ॥
 अधर्हमात्रश्च शतं कृतं स्यात्-
 मृत्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
 यदि धोडुमभिर्भवेत् सुपूर्य
 धरणं तत्प्रवदन्ति दाक्षिकार्यम् ॥
 अधिकं दशभिः शतस्य मृत्यं
 समवाप्नोत्यपि वालिशस्य हृक्तात् ।
 यदि विंशतिभिर्भवेत् सुपूर्णं
 धरणं मौक्तिकजं वदन्ति तज्जज्ञाः ॥
 नवसप्ततिमाप्नुयात् स्वमृत्यं
 — यदि न स्याद्गुणयुक्तिर्नो विज्ञेयम् ॥
 त्रिंशत्ता धरणं पूर्णं शिख्यति परिकीर्तिते ।
 चत्वारिंशत्परं तस्य मृत्यमेव विनिश्चयः ॥
 चत्वारिंशत्भवेत् शिख्या त्रिंशत्तन्मृत्यं लभेत सा ।
 पञ्चाशत् भवेत् सोमनास्य मृत्यम् विंशतिः ॥
 षष्टिर्निकरणीयं स्यात्तस्य मृत्यं चतुर्दश ।
 अष्टौतिर्नवतिश्चेति कुर्याति परिकल्पिते ॥
 एकादश स्युर्नव च तयोर्मध्यमनुक्रमात् ।
 शतमह्यधिकं हे च चतुर्दशं परिकीर्तितः ॥
 अथ पञ्च त्रयश्चैव तेषां मृत्यमनुक्रमात् ॥
 प्राणात् परं मायकमेकमेकं
 यावद्विधृतं गुणैरपीदम् ।
 मृत्यं तावद्विगुणैर्न योग-
 माप्नोत्यनाष्टिहृत्तपि देशे ॥
 मृत्यातिस्त्रयोत्तममध्यमानां
 यन्मौक्तिकानामिह मृत्यमुक्तम् ।
 तज्जानिमात्रेण न जातु कार्यं
 गुणैरक्षीनस्य हि तत् प्रदिष्टम् ॥
 यत्तु चन्द्रागुसङ्काशमोषदिवस्फलाकृति ।
 स्वमृत्यात् सप्तमं भागमवृत्तत्वात्कमेत तत् ॥
 प्रोतकस्य भवेदहमवृत्तस्य त्रिभागतः ।
 विषमशक्तजातानां षड्भागं मृत्यमादिशेत् ॥
 अहंरूपाणि सस्फोटान् पक्वचूर्णानि यानि च ।
 अमाराणि च यानि स्युः करकाकारवन्ति च ॥
 एकदेशप्रभावन्ति सकलाश्रयितानि च ।
 बानि चातकवर्णानि कांस्यवर्णानि यानि च ॥
 मोननेत्रसवर्णानि ग्रन्थिभिः संवृतानि च ।
 सदापाणि च यानि स्युस्तीक्ष्णं मृत्यं पदांशिकम् ॥
 अन्यत्र तु ।
 मन्त्राली प्रीत्यते गुग्गा सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
 रूपकदेशभिः प्रोक्तः कलस्रो नाम नामतः ॥
 कलस्रनामकं द्रव्यमेकदेशे निधापयेत् ।
 अन्यतो जलविन्दूस्तु त्रीनार्थं विनिःक्षिपेत् ॥
 चत्वारि त्रीणि युग्मं वा तथैकं बहु वा स्थितम् ।
 समं कलस्रमानेन गुलामानादतः क्रमात् ॥

मुक्ताफल

नवमान् पञ्चमं यावत् कलस्रेण समं यदा ।
 तत्क्रमादुत्तमं त्रयं मौक्तिकं रत्नवेदिभिः ॥
 चतुर्दशान् समारभ्य दशसंख्याविधिं क्रमात् ।
 कलस्रस्य समानं वा मौक्तिकं मध्यमं विदुः ॥
 आरभ्य विंशतितमान् क्रमात् पञ्चदशावधि ।
 लङ्कास्ताः कथिता मुक्ता मृत्यश्च तद्गुक्रमात् ॥
 कलस्रद्वयमानेन यदीकं मौक्तिकं भवेत् ।
 न धार्यं नरनादैस्तु देवयोग्यमभ्यानुषम् ॥
 इत्थं विचार्य यो मुक्तां परिधत्ते नराधिपः ।
 तस्यायुश्च यशो वीर्यं विपरीतमतीत्यथा ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥
 (अथास्याः शोधनम् ।
 “स्वदेहोलिकायन्ते जयन्त्याः स्वरसेन च ।
 मणिमुक्ताप्रवालानि यामेकं शोधनं भवेत् ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
 कारे ॥) अन्यत् मुक्ताफलशब्दं द्रष्टवम् ॥” अथ
 मुक्ताधारणदिनम् ।
 “रेवत्यश्विनिष्ठामु हृक्तादिषु च पञ्चसु ।
 शङ्खविदममुक्तानां परिधानं प्रशस्यते ॥”
 इति समयप्रदीपः ॥
 मुक्ताकलापः, पुं, (मुक्तानां कलापः सम्बन्धोऽत्र ।)
 मुक्ताहारः । यथा,—
 “हारी मुक्ताः पालस्वस्फलापावलीलताः ।”
 इति हेमचन्द्रः । १।३२२॥
 (यथा, कुमारसम्भवे । १।४२ ।
 “कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
 मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य
 अन्योन्यशीभाजननादबभूव
 साधारणो भूयणभूयभावः ॥”)
 मुक्तागारं, स्त्री, (मुक्ताया आगारमिव । मुक्तोत्-
 पादनाधारत्वादस्य तथात्वम् ।) शुक्तिः । इति
 शब्दचन्द्रिका । मौक्तिकगृह्य ॥
 मुक्तापुष्पः, पुं, (मुक्ता इव पुष्पागयस्य ।) कुन्द-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवृति-
 रस्य कुन्दशब्दं द्रष्टव्यम् ।)
 मुक्ताप्रसूः, स्त्री, (मुक्तां प्रकर्षणं कृते जनयतीति
 प्र + सू + क्प्र ।) शुक्तिः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 मुक्ताप्रालम्बः, पुं, (मुक्तानां प्रालम्बः हारभेदः ।)
 मुक्ताहारः । इति हेमचन्द्रः । ३।३२२॥
 मुक्ताफलं, स्त्री, (मुक्ताफलमिव ।) कपूरम् ।
 (मुक्तेव फलमिव ।) मौक्तिकम् । (यथा, सुम्भ-
 बोधटीकायां कारके । उन्मार्थादित्यत्र । दुर्गा-
 दासधृतम् ।
 “मुक्ताफलस्य करिणं हरिणं पलाय
 मिहं निहन्ति सुजविक्रमसूचनाय ॥”)
 लवलीफलम् । इति मेदिनी । ले, १६६ ।
 (मौक्तिकार्थस्य पर्यायः ।
 “मौक्तिकं श्रौक्तिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलश्च
 तत् ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 यथास्य भस्मकरणविधिः ।

मुक्ताफल

“मुक्ताफलानि शुद्धानि खण्डे पिष्ट्वा पुटेज्जघु ।
 एवं भस्मत्वमाप्नोति ————— ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधि-
 कारे ॥) वीपदेशकृतग्रन्थविशेषः । यथा,—
 “मुक्ताफलेन ग्रन्थेन सङ्गागवत्शुक्तिना ।
 भक्तिस्वात्म्यमना सुम्भमार्कण्डेयशिशुश्रिया ॥
 विहङ्गनेशप्रिष्येण मिषकेप्रवस्तुना ।
 हेमादिर्वीपदेवेन मुक्ताफलमर्चयितुम् ॥”
 इति तस्य चतुर्थीपान्थञ्जोक्तद्वयम् ॥
 अथ मुक्ताफल परीक्षा ।
 “द्विपेन्द्रजीमूतवराहशृङ्ग-
 मत्स्यादिशुक्लववेषुजाणि ।
 मुक्ताफलानि प्रयितानि लोके
 तेषां च शुक्लवमेव भूरि ॥
 तत्रैव चैकस्य हि मूलमात्रा
 निविश्यते रत्नपरस्य जातु ।
 वेध्यान् शुक्लवमेव तेषां
 शिषाण्यवेधानि वदन्ति तज्जज्ञाः ॥
 त्वक्सारनाग्रेन्निमिप्रसूतं
 यत् शङ्खजं यच्च वराहजातम् ।
 प्रायो विमुक्तानि भवन्ति भासा
 शस्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥
 या मौक्तिकानामिह जातयोऽष्टौ
 प्रकीर्तिता रत्नविनिश्चयज्ञैः ।
 कम्बुद्वं तेज्जधमस्युद्दिष्ट-
 सुतपदते वच्च गजेन्द्रकुम्भात् ॥
 स्वर्गानिमध्यच्छ्वितुल्यवर्णं
 शास्त्रं दृष्ट्वा लोकाफलप्रमाणम् ।
 उत्पद्यते वारणकुम्भमध्या-
 दापीतवर्णं प्रभया विह्वलम् ॥
 ये कम्बवः शास्त्रसुखावमर्ष-
 पीतस्य शङ्खप्रवरस्य गीजे
 मतङ्गजाश्चापि विशुद्धवर्णा-
 स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ॥
 पाटीगट्टस्य समानवर्णं
 मीनात् सुवर्णं लघुनासिचम्पम् ।
 उत्पद्यते वारिचराननेषु
 मत्स्याश्च ते मध्यचराः पयोधेः ॥
 वराहदंष्ट्राप्रभवं प्रदिष्टं
 तस्यैव दंष्ट्राकुरतुल्यवर्णम् ।
 कश्चित् कथञ्चित् स सुवः प्रदेशे
 प्रजायते शूकरवङ्गिशिष्टः ॥
 वर्षापलानां समवर्णं शोभं-
 त्वक्सारपलप्रभवस्युद्दिष्टम् ।
 ते वणवो दिशन्तोपभोम्ये
 स्थाने प्ररोहन्ति न सार्वजन्ये ॥
 मौलज्जमं मीनविशुद्धवर्णं
 संस्थानतोऽत्युज्ज्वलवर्णं शोभम् ।
 नितान्तधौतप्रविकल्पमान-
 निस्त्रिंशधारासमवर्णकान्ति ॥
 प्राप्येति रत्नानि मन्त्राप्रभावि
 राण्यं श्रियं वा महतीं दुरापाम् ।

मुक्ताफ

पात्रं हि नापुण्यलतो भवन्ति
मुक्ताफलस्याहिशरोभवस्य ॥
निष्ठासया रत्नधनं विधिज्ञैः
शुभे सुवृत्ते प्रयतेः प्रयत्नात् ।
रत्नाविधानं समुद्रद्विधाय
हर्षार्पिपरिस्थं क्रियते यदा तत् ॥
तदा महादुःखमिमन्त्रघोते-
विदुःखताविस्फुरितान्तरालैः ।
पयोधराक्रान्तिविलम्बलम्बे-
घनेघनेऽत्र त्रियनेऽन्तरीक्षम् ॥
न तं भुजङ्गा न च जातुधाना
न व्याधयो नाप्युपसर्गदोषाः ।
हिंसन्ति यस्याहिशरः समुत्थं
मुक्ताफलं तिष्ठति पुण्यमानम् ॥
नार्थेति मेघप्रभवं धर्म्मिणीं
विधत्तं तद्विबुधा हरन्ति ।
अक्षैः प्रमानावृतदिविभाग-
मादित्यवदुःखविभाजविस्मम् ॥
तेजस्तिरस्कृत्य ह्वाताशनेऽ-
नन्वताराप्रभवं समग्रम् ।
दिवा यथा दीपिकरं तथैव
तमोऽवगाढावपि तन्निशामु ॥
विचित्ररत्नानुसारतोय-
चतुःसमुद्राभरणोपपन्ना ।
लज्जाना न वा स्यादिति निश्चयो मे
मूर्त्य मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥
ह्यनोऽपि यस्तल्लभते कदाचिद्-
विपाकयोगात्कहतः शुभस्य ।
सपन्नह्येनां स मर्ह्यो समया
भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥
न केवलं तच्छुभलक्षणपस्य
भायैः प्रजानामपि तस्य लज्ज ।
यद्युज्जनानां परितः सहस्रं
सर्वाननर्थात् विमुखाकरोति ॥
नलज्जमालेव दिवो विशीर्णा
दन्तावली तस्य महासुरस्य ।
विचित्रवर्णेषु विपुलवर्णा
पयःसु पलुः पयसां पपात ॥
सम्पूर्णचन्द्राशुकलापकान्ति-
मयिप्रवेकस्य महागुणस्य ।
तच्छुक्तिमपसु स्थितमापशीज-
भासन् पुराण्यन्वभवानि यानि ॥
यस्मिन् प्रदेशेऽभ्युन्नधौ पपात
सुचारु मुक्ताभगिरत्नबीजम् ।
तस्मिन् पयस्त्रयोधरावकीर्णं
शुक्लौ स्थितं मौक्तिकतामवाप ॥
सैहलिकपारलौकिकमौरा-
द्विकताम्रपर्णपारसवाः ।
कौवेरपाण्ड्याटक-
हैमका इत्याकराख्यौ ॥
शुक्लद्वयं नातिनिष्ठद्वयं
प्रमाणसंस्थानगुणप्रभाभिः ।

७३३

मुक्ताफ

उत्पद्यते बहुमपारमीक-
पाताललोकात्तरसिंहलेयु ॥
चिन्त्या न तस्याकरणा विशेषा
रूपे प्रमाणे च यतैत विद्वान् ।
न च व्यवस्थास्ति गुणागुणेषु
सर्वत्र सर्वाङ्गतयो वसन्ति ॥
एकस्य शुक्तिप्रभवस्य मुक्ता-
फलस्य प्राणिन समुन्मत्तस्य ।
मृत्युं सहसाणि तु रूपकाणां
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्मायकाङ्क्षेन तमो विहीनं
तत्पञ्चभागद्वयहीनमृत्तम् ।
यन्मायकाङ्क्षेन विव्रयात् सहस्रे
हे तस्य मृत्युं परमं प्रदिष्टम् ॥
अर्द्धाधिकौ द्वौ वदन्तीत्य मृत्युः
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।
द्विमायकोन्मापितगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि मृत्युम् ॥
अर्द्धाधिकं मायकमुन्मत्तस्य
सपञ्चविंशतिवर्णं शतानाम् ।
गुञ्जाश्च गङ्गा धारयतः शते हे
मृत्युं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
अर्द्धाङ्गमुन्मापकतं शतं स्यात्
मृत्युं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदिऽघोऽश्रमिर्भवेदन्तं
धरणं तत्प्रवदन्ति दार्जिकाख्यम् ॥
अधिकं दशभिः शतस्य मृत्युं
समवाप्येति वाणिज्यस्य हस्तात् ।
द्विगुणैर्दशभिर्भवेदन्तं
धरणं तद्वचकं वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
नवसप्ततिमापुयात् स्यमृत्युः
यदि न स्याद्गुणसम्पदा विहीनम् ॥
विंशता धरणं पूर्णं शिष्यं तस्येति कीर्त्तते ॥
चत्वारिंशद्वेत्तस्याः परं मृत्युं विनिश्चयः ।
चत्वारिंशद्वेत्तस्यैव विंशमृत्युं लभेत सा ॥
षष्टिर्निकरणीयं स्यात्तस्य मृत्युं चतुर्दश ।
अष्टोतिर्नवतिश्चैव कुप्यति परिकीर्त्तिता ।
एकादश स्यात्तव च तथोक्तं ल्यमनुक्रमात् ॥
आदाय तत् सकलमेव तमोऽभ्याख्यं
जम्बीरजातरसयोजनया विपकम् ।
दृष्टं ततो गृह्णतनुकृतपिण्डमृत्तेः
कुण्यादयथैवमनुमौक्तिकमाशु विह्वम् ॥
मृत्तिप्रमत्त्युपटमध्यगतं कृत्वा
पश्चात् पचेत्तनु ततश्च वितानपत्न्या ।
दुग्धे ततः पयसि तं विपचेत् सुधायां
पक्वं ततोऽपि पयसा शुचि चिकणेन ॥
शुद्धं ततो विमलवस्त्रनिधर्षणेन
स्यान्मौक्तिकं विपुलसद्गुणकान्तियुक्तम् ।
आहिर्जगाद जगतां हि महाप्रभाव-
सिद्धौ विदग्धचित्ततत्परया दयातुः ॥
श्वेतकाचसमं तारं हेमांशप्रतयोजितम् ।
रसमध्ये प्रधार्येत मौक्तिकं देहभूषणम् ॥

मुक्तिः

एवं हि सिंहले देशे कुर्वन्ति कुशला जनाः ।
यस्मिन् कृत्रिमसन्देहः कश्चिद्भवति मौक्तिके ॥
उष्णं सन्तवणे स्नेहे निष्ठां तदामयच्छन्ते ।
जोहिर्भर्महनीयं वा शुक्लवस्त्रोपवेशितम् ॥
यत्तु नायाति वैवर्णं विज्ञेयं तद्वत्कृत्रिमम् ॥
सितं प्रमाणवत् स्निग्धं गुरु स्वेच्छं सुनिर्मलम् ।
तज्जोऽधिकं सुवृत्तस्य मौक्तिकं गुणवत् स्मृतम् ॥
प्रमाणवद्गौरवरश्मियुक्तं
सितं सुवृत्तं समसृज्यवेधम् ।
अक्रेतरप्यावहृति प्रमोदं
यमौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
एवं समस्तेन गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगसुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्त्तारमनर्थजात
एकोऽपि कश्चित् समुपैति दोषः ॥
इति गान्धर्व ६६ अध्यायः ॥
मुक्तामुक्तः, त्रि, (मुक्तश्च अमुक्तश्चेति विशेषणयो-
हेदम् ।) त्रिप्रातिभः । अस्य प्रयोगो अस्ति
शस्त्रे च प्रायो वर्तते । इति हलायुधः ॥
मुक्तावली, स्त्री, (मुक्ताभिर्लम्बव ।) मुक्ताहारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२० ॥
मुक्तावली, स्त्री, (मुक्तानां आवल्यत्र) मुक्ता-
हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ (मुक्तानामा-
वली ।) मौक्तिकश्रेणी च ॥ (तात्त्विकश्रेणीः । यथा,
मङ्गीतदामोदरे ।
“खञ्जयं सविरामान्तं गौ पुनः खञ्जयं तथा ।
प्लुतौगः खञ्जयं गच्छ यच्च मुक्तावली तु सा ॥”)
मुक्तास्फोटः, पुं, (मुक्तानां स्फोटः विकारोऽयम् ।)
शुक्तिः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥
मुक्तास्फोटा, स्त्री, (मुक्तास्फोट + टाप् ।) शुक्तिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मुक्तिः, स्त्री, (मुच् + भावे क्तिन् ।) आत्यन्तिक-
दुःखनिवृत्तिः । इति नेयायिकाः ॥ नित्यसुखा-
वाप्तिः । इति वैदान्तिकाः । शरीरैरन्याभ्यां
आत्मनो मुक्तत्वं मुक्तिः । इति भरतः । मोक्षः ।
तत्पर्यायः । केवलम् ० निर्वाणम् १ श्रेयः २
निःश्रेयसम् ३ अमृतम् ४ मोक्षः ५ अपवर्गः ६ ।
इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ अपुनः १५ १ स्थिरः १०
अलरम् ११ । इति जटाधरः ॥ सा पञ्चविधा ।
साष्टिः १ मालोक्त्यम् २ सारूप्यम् ३ सायुज्यम् ४
निर्वाणम् ५ । यथा,—
साष्टिसारूप्यमालोक्त्यसामोक्त्यसामुत्तमम् ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मतसंयतं जनाः ॥
इति श्रीभागवतम् ॥
“मुक्तिस्तु द्विविधा साष्टि । शुद्धा सत्त्वसम्पत्ता ।
निर्वाणपददात्री च हरिभक्तिप्रदा कृपा ॥
हरिभक्तिस्वरूपाश्च मुक्तिं याच्छन्ति वेणवाः ।
अथ निर्वाणरूपाश्च मुक्तिमिच्छन्ति साधवः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ०० अध्यायः ॥ ॥
मुक्तिकरयोगो यथा,—
“वक्ष्ये साङ्गमहायोगं मुक्तिमुक्तिकरं परम् ।
सर्वपापप्रशमनं भक्त्यानुपठितं शृणु ॥

मुक्तिः

ममेति मूलं दुःखस्य न ममेति च निर्वृतेः ।
 दत्तात्रेयो ज्ञानार्थी इममाह महामतिः ॥
 अहमित्यङ्गीकृतमप्यसौ ममेति स्वकथयान् मदान् ।
 गृह्णते तपोपशाखस्य पुत्रदारादिपत्नयः ॥
 धनधान्यमहापत्नोऽनेककालेहि वर्धतः ।
 पुण्यापुण्यसंश्रयश्च सुखदुःखमहाफलः ।
 विधिवन् सुखशान्त्यर्थं जानीऽज्ञानमहातरुः ॥
 संसाराख्यपरिश्रान्ता येऽन च्छायां समा-

श्रिताः ।

भान्तिज्ञानसुखासीनास्तिष्णामात्मनिकं कुतः ॥
 येस्तु सत्सङ्गपाशागनिशितेन महातरुः ।
 हिंस्रो विद्याकुटारेण ते गता लयभीश्वरे ॥
 प्राप्य ब्रह्मरूपं पीतं नीरजस्वमकण्टकम् ।
 प्राप्नुवन्ति पराः प्राज्ञा ज्ञाननिष्ठचित्तमेव च ॥
 सर्वमिन्द्रियमयं मूलं नलं राजा नचाप्यहम् ।
 न तन्मात्रादिकं वाचा मेवान्तःकरणस्तथा ॥
 कं वा पश्यसि राजेन्द्र । प्रधानमिदमावधेयः ।
 यतः परेऽद्वि ज्ञेयः संजातोऽयं गुणात्मकः ॥
 ममको दुःखमाप्रार्थ्यं जानी मयस्योऽस्मासा यथा ।
 एकत्वेऽपि पृथग्भावस्तथा ज्ञेवात्मनो वृष ! ॥
 ज्ञानपूर्व्याभिधोगोऽतिज्ञानेन मद्द यो गिनः ।
 सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमनेक्यं पूतं । ते गुणैः ।
 तद्गृहं यत्र वसतिस्तद्गोच्यं येन जीवति ॥”

इति गारुड २०० अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।
 “हरिरात्मा न मन्देहो यदा तत्र समजायत ।
 तदा मुक्तः स संसारी विष्णोरात्मनां व्रजेत् ।
 नान्यथा मुच्यते तात्मा भ्रमन् वे घटियन्तवन् ॥
 पूर्वकर्मनिबद्धोऽपि सत्यैः निगु नित्यशः ।
 कुटस्थः पशुनां याति आत्मज्ञानविवर्जितः ॥
 कुर्वन्महं ममेतीदमेवं दुःखाय कल्पते ।
 शृङ्खलेहि यथा काव्यं लिप्यते पे न्वनीश्वरः ॥
 श्रीराधानादिभिर्बद्धभावं तदन्वजानसे ।
 चन्द्रकान्तमणिर्बद्ध गच्छति मोपचान् गुणान् ।
 मुखं दुःखं तथा जैमं संसरन् ननमीश्वरः ॥
 स्वप्ने यः पुरुषो नित्यमस्ते कर्मवन्मनात् ।
 मन्यमानः मुखं दुःखं मोऽप्येव विप्र । मुच्यते ॥
 जगन्मुक्तं न सृष्टिः स्यादमुक्तं वर्धते मदा ।
 तस्माज्जगत्त्रयं विद्यात ज्ञानं नाधिकमेव च ॥
 यत्र तत्र स्थितो ज्ञानी परमात्तरवित् मदा ।
 विषयान्तरमस्ती वा याति देहे यते हरिम् ॥
 न तस्य प्रतिबन्तोऽस्ति यद्यनाहोऽपि शीलया ।
 कुरुते गृह्यते नेव पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥
 यथा दुर्दिनसंधातं मेघरन्देऽप्यस्मितम् ।
 तद्विह्वलमिदमावस्थो ज्ञानी विषयसंज्ञितः ॥
 भव्यावस्थोऽपि मुच्यते भावयुक्तः परे पदे ।
 जीवन्मुक्तः स मुक्तः स्यादभिदापरिहृतस्तु यः ॥
 कर्त्ता ज्ञेता च भोक्ता च सर्वज्ञः सर्वगो

हरिः ।

गते स्वच्छन्दलीलस्य मुक्तिरित्यभिधीयते ॥
 जीवन्मुक्तिमजानन्तो सर्वज्ञाकारविग्रहाः ।
 विषयुग्मा इवामान्ति सृष्टाश्चेत्यवर्जिताः ॥

मुक्तिर्दं

निर्गमः स तु विज्ञयः सुखदुःखमतीतवान् ।
 जीवनाशो भवेद्यत्र तत् सुखं निष्प्रयोजनम् ॥
 गृह्णन्तु दण्डवत्भोक्तुस्तन्मोक्षस्तु भवेद्वृथा ।
 निष्ठन्ति काष्ठवद्वे च संवित्तिपरिवर्जिताः ॥
 ते च मायोदरे लीना जडान्वयधरोपमाः ।
 आकाशवद्भवैदात्मा विदेहो निष्प्रयत्नः ॥
 अलं ह्यनेन मोक्षेण चेतनारहितेन च ।
 वरमेव च संसारी विषयासक्तचेतनः ॥
 सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
 सुखमात्मा उभौ पाशौ संसारे संयवस्थितः ॥
 ईदृशं हि परं ज्ञानं वेदादीनामशेषतः ।
 सुखस्य च फलं मुदुक्तं स्वर्गं चेह हिजोत्तम ! ॥
 यत्र वासः परे स्थाने सुखदुःखविवर्जितः ।
 केवलं जीवनाशोऽयं प्रोक्तज्ञानमजानता ॥
 चेतनारहितो ज्ञानमाकाशस्योऽप्यचेतनः ।
 गृह्णन्तु दण्डवत्भोक्तुस्तन्मोक्षस्तु भवेद्वृथा ॥
 अथ आन्तो नरो यद्वत् सुमुपः सुखमयुते ।
 बोध्यमानः सचेतापि सुखाहोर्षं न मन्यते ॥ ॥
 किं न मुक्तिमिदं मोक्षः सुखमत्यन्तकेवलम् ।
 तदहं संप्रवक्ष्यामि प्रष्टुष्व गदतो मम ॥
 दुःखानामागमो नास्ति यत्र सौख्यं निरन्तरम् ।
 विद्यते तत्र परं दृष्ट्वा योऽप्यानन्दमुखी भवेत् ॥
 ब्रह्मज्ञानप्रविष्टाश्च स्वच्छन्दात्मबलान्विताः ।
 न तेषां पुनरावृत्तिर्यान्ति विष्णुलयं बुधाः ॥
 आस्ति देवो हरिः शान्तः कारुण्यपायवर्जितः ।
 तं ज्ञात्वा तु भवेत्मुक्तिर्निर्मला काययोगिनः ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च चन्द्रसूर्यादयः सुराः ।
 न विभक्तिं शरीरस्य यान्ति मुक्तिर्न विद्यते ॥
 तस्मादाराधनीयाऽपि संयमेन्द्रियगोचरः ।
 विष्णुर्मायापतिर्यो वे यदीच्छन्मुक्तिमात्मनः ॥
 नान्यत्र विद्यातपमो नान्यत्रेन्द्रियनिरञ्जनात् ।
 नान्यत्र सर्वमव्यागात् मोक्षं विन्दति मानवः ॥
 तस्मादुर्ममुखो भूत्वा संयम्यात्मानमात्मना ।
 धर्मं कुर्याद्विहायैवो धर्मात्मा सुखमेधते ॥
 धर्मादेवायते देहो दाराः पुत्रा धनं तथा ।
 धर्मात् स्वर्गश्च मोक्षश्च यदन्यदपि दुर्लभम् ॥
 अथ यो देवगन्तव्यः स्वधर्ममनुगामिनः ।
 स्वर्गं निष्ठन्ति निर्वर्षाः ततो यास्यन्ति सज्जतिम् ॥
 धर्ममर्थश्च कामश्च मोक्षश्च ऋषिसत्तम ! ।
 समाप्नोति पुमांसिन् नारायणपरायणः ॥”

इति वल्लुपुराणम् ॥

(निरुक्तिर्यथा, सौख्यसूत्रम् । ६ । २० ।

“मुक्तिरन्तरायध्वस्तं परः ।”

यथाच, अष्टाध्यायकर्मज्ञतायाम् । १ । २ ।

“मुक्तिमिच्छसि रे तात । विषयान् विषयवृत्तयः ।
 क्षमाज्जैवदयानोगमत्वं पीयगवज्ज ॥”)

मुक्तिर्दं, क्षौ, (मुक्तिं ददातीति । मुक्ति + दा +
 कः ।) भगवन्नामविशेषः । यथा,—

“अल्पाक्षरश्च वरुणं महासारश्च मुक्तिदम् ।

नानामिहप्रदानात् परं चित्तागुरव्वकम् ॥

गुह्यात् गुह्यतरं चात्मानाम् चाष्टाक्षरं परम् ।

मूलं सुखमसुखार्थमशेषार्थप्रसाधकम् ॥

मुखं

प्राह नारायणायेति नमोऽन्ताद्यो नियोगतः ।
 ओमितिकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्वगतो हरिः ।
 माधवायेति वै नाम धर्मकामार्थभोजदम् ॥”

इति वल्लुपुराणम् ॥

मुक्तिदातरि, त्रि (यथा, देवीभागवते । १ । २ । १० ।

“तां ध्यात्वा सगुणां मायां मुक्तिदां निर्गुणा-
 न्ता ॥”)

मुक्तिमण्डपः, पुं, (मुक्तिदायकः मण्डपः । यहा
 मुक्तिर्मण्डपः ।) विश्वेश्वरस्य दक्षिणपार्श्वस्थ-
 मण्डपः । यथा,—

“निभेषमात्रं स्थितचित्तवृत्ता-

स्तित्वान्ति ये दक्षिणमण्डपेऽत्र ।

अनन्यभावा अपि गाढमानसा

न ते पुनर्गर्भं दशासुपासते ॥”

इति काशीखण्डम् ॥

श्रीजगन्नाथमन्दिरदक्षिणपार्श्वस्थमण्डपश्च ॥

मुक्तिमुक्तः, पुं, (मुक्ता मोक्षनेन मुक्तः क्षीनः ।)
 शिष्टकम् । इति रश्माला ॥

मुखं, क्षौ, (खनति विदारयति असादिकमनेन
 खन्यते विधात्वा मुखमनेति वेति । खन् + “ङित्-
 खनेमैट् चोदात्तः ।” उणा० । ५ । २० । इति
 करणे अच् । स च ङित् सङागमश्च ।)
 शरीरावयवविशेषः । स तु सुखविवरम् ॥
 (तन्निरुक्तिर्यथा,—

‘प्रजाश्चा यत् खतं तस्मादाहुर्मुखं बुधाः ।’
 इत्यमरटीकाधृतम् ।)

कवयस्तु तदुपलक्षिते समुदाये प्रयुज्यन्ते । इति
 भरतः ॥ तत्तु गर्भस्थस्य पञ्चमासैर्भवति । इति
 सुखबोधः ॥ तत्प्रायः । वक्तुमर्हस्यस्य ३
 वदन् ४ सुखम् ५ आनन्दम् ६ लपनम् ७ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ८६ ॥ (यथा, नैधधत्तरिते
 ६ । ४४ ।

“मुखं विमुच्य चक्षितस्य धारया
 शृण्वेव नासापथधावनश्रमः ।”)

तस्य स्वरूपं यथा,—

‘ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च ।
 गणो गलादि सकलं सप्ताङ्गं मुखमुच्यते ।’

इति भावप्रकाशः ॥

रतिक्रियायां स्वस्वीमुखस्य स्नेहात् स्वबालक-
 मुखस्य च सुखेन शुद्धत्वं यथा,—

“भक्तिका सन्तता धारा मार्जारो ब्रह्मविन्दवः ।
 स्त्रीमुखं बालकमुखं न दुष्टं मरुतप्रवीतम् ॥”

इति कर्मलौचनम् ॥ ॥

निःसरणम् । इत्यमरः । २ । ३ । १६ ॥ तत्तु
 गृहस्य निष्क्रमणप्रवेशनद्वयम् । इति सर्वधरा-
 दयः । गृहादिद्वारप्रवेशः । इति स्वामी । गृह-
 मण्डपादेः प्रवेशनिर्गमः । इति कोकटः ।
 गृहाङ्गणादिनिःसरणपथः । इति रमानाथः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ प्रारम्भः ॥ (यथा,
 रघुवंशे । ३ । १ ।

“अथेप्सितं भर्तृरुपस्थितोदयं

सखीजगोष्ठीक्ष्णकौतुदीमुखम् ।

मुखदू

निदानमिच्छाकृत्तस्य सन्ततेः

सुदक्षिणा दौर्लभ्यं दधी ॥”

“कौमुद्याः मुखं प्रारम्भम् ॥” इति तट्टीकायां भक्तिनाथः ।) उपायः ॥ सन्धिविशेषः ॥ (यथा, दशरूपके । १ । २३ ।

“मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नाथार्थसम्भवा ।

अज्ञानि दादृष्टेस्तस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥”)

नाटकादेः शब्दः । इति मेदिनी । खे, ४ ॥

आद्यम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५० । ७ ।

“अचक्षुर्विषयं प्रायाद् यथाकः क्षणदासुखे ॥”)

प्रधानम् ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३८ ।

२७—२८ ।

“राजा मुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम् ।

नक्षत्राणां मुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां मुखम् ॥

पञ्चतानां मुखं मेरुगण्डः पततां मुखम् ।

सदेवकेषु लोकेषु भगवान् केषुचि मुखम् ॥”)

शब्दः । नाटकः । वेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

(हारम् । यथा, रघुवंशे । ३ । २८ ।

“लिपेर्यथावद्व्यङ्ग्येन वाङ्मयं

नदीमुखेनैव समुद्रमाविशत् ॥”

“नद्या मुखं हारम् । मुखत्वं वदने सुस्थारम्भ

हाराभ्युपाययोरिति यादवः ।” इति तट्टीकायां

भक्तिनाथः ॥ अग्रभागः । यथा, छठयोगप्रदीपि-

कायाम् । ३ । ५ ।

“तस्मान् सर्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीच्छामीम् ।

ब्रह्महारमुखे सुभां मुद्राभ्यासं समाचरेत् ॥”)

मुखः, पुं, डङ् । यथा, -

“लङ्कचो लङ्कचो नुतः खगवको मुखो डङ् ।”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

मुखगन्धकः, पुं, (मुखे गन्धः अस्मात् । कप् ।)

पलाण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखघण्टा, स्त्री, (मुखे घण्टेव शब्दसादृश्यात् ।)

द्वलद्वलीध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुखवीरी, स्त्री, (मुखस्य वीरं वस्त्रविशेष इव ।

मुखचौर + स्वर्णार्थे डीप् ।) जिह्वा । इति

शब्दमाला ॥

मुखजः, पुं, (मुखान् जायते इति । जन् + डः ।)

ब्राह्मणः । इति पुराणम् ॥ वक्तृनामे चि ॥

मुखवीर्यं, चि, (मुखस्य इति । मुख + तमिलः ।

मुखतः । ततः “मुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्या-

मीयप्रत्ययो वक्तृशः ।” ४।३।६० इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या इयः । “मुखपार्श्वतमोर्लोपश्च ।”

४।२ । १३८ । इत्यत्र काशिकोक्तेश्च टिलोपः ।)

मुखसम्बन्धः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मुखदूषणः, पुं, (मुखं दूषयति अनेनेति । दूष् +

णिच् + करणे ल्युट् ।) पलाण्डः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

मुखदूषिका, स्त्री, (मुखं दूषयति विषयं करो-

तीति । दूष् + णिच् + ण्वल् टाप् अत इत्यच् ।)

मुखजातक्षुद्ररोगविशेषः । वयस्फोडा इति

भाषा । तल्लक्षणमाह ।

“शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतपित्तजाः ।

मुखय

जायन्ते पिङ्का यूनां ज्ञेयास्ता मुखदूषिकाः ॥”

प्रख्याः सङ्घयः । यथा यूनामेव मुखे भवन्ति

स्वभावात् ॥ ॥ अथ तत्तत्कृतसा ।

“अङ्गुलस्य चतुर्थांशो मुखे लेपः कनिष्ठकः ।

मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादन्तमोर्द्धाङ्गुली भवेत् ॥

स्थितिकालोऽपि तस्योक्ती यावत् कल्को न

अभ्यति ।

शुक्लस्तु गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥”

मुखलेपमाह ।

“लोप्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिङ्कापहः ।

तद्वर्जोच्छनायुक्तं मरिचं मुखलेपनम् ॥

सिंहार्थकवचालोपेः सैन्धवेऽप्यलेपनम् ।

वमनश्च निहन्त्याशु पिङ्का धौवर्जोद्भवाम् ॥

केवलाः पयसा पिष्टास्तौक्ष्णाः शाल्मलि-

कण्टकाः ।

आलिप्तं चार्द्रमेतेन भवेत् पक्षोपमं मुखम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मुखधावनं, स्त्री, (मुखस्य धावनं । धावन् लवे

शृजि + ल्युट् ।) आस्यप्रक्षालनम् । मुखधोया

इति भाषा । यथा, भावप्रकाशे ।

“पटोलनिम्बजम्बामालतीवनपल्लवैः ।

पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥”

मुखधौता, स्त्री, (मुखं धौतं भार्जितमनेनेति ।

धाव् + कर्मणि + क्तः स्त्रियां टाप् ।) ब्राह्मण-

यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मुखनिवामिनी, स्त्री, (मुखे निवसति या सा ।

नि । वस् + णिनिः स्त्रियां डीप् । वाणीरूप-

त्वादस्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति केचित् ॥

मुखनिरीणकः, पुं, (मुखं निरीणते इति । निर +

इञ् + ण्वल् । उद्योगं विहायान्यस्वापेक्षि-

त्वेनावस्थानादस्य तथात्वम् ।) अलसः । इति

शब्दरत्नावली ॥

मुखपूरणं, स्त्री, (मुखं पूर्यते अनेनेति । पूर +

करणे ल्युट् ।) शङ्खः । इति वैद्यकम् ॥

मुखप्रियः, पुं, (मुखस्य प्रियः ।) नारङ्गः ।

इति भावप्रकाशः ॥ वक्तृचक्रे, चि ॥ (यथा,

सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

“मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशकः ।”)

मुखभूषणं, स्त्री, (मुखं भूषयति रत्नमालकरी-

तीति । भूष् + णिच् + ल्युट् ।) ताम्बूलम् । इति

वैद्यकम् ॥

मुखमण्डनकः, पुं, (मुखं मण्डयति भूषयतीति । मण्ड-

+ ल्युट्ः स्वार्थे कन् ।) तिलकट्टञ्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥ आस्यभूषकं, चि । (मुखमण्डन-

मण्डनम् ॥)

मुखमोदः, पुं, (मुखस्य मोदः हर्षः अस्मात् ।)

शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखयत्नणं, स्त्री, (मुखं अन्धादीनां यत्नान्ते सक्रो-

ध्यते येनेति यच्च सक्रोचने + करणे ल्युट् ।)

कविका । यथा, -

“कथं खलीनं कविका कथियं मुखयत्नणम् ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१६ ॥

मुखरो

मुखरः चि, (मुखं अस्यास्तीति । मुख + उध

मुषिसुष्कमधी रः ।) ५ । २ । १०७ । इत्यच्

“रघुररणे खमुखकुञ्जस्य उपसंस्थानम् ॥” इति

काशिकोक्त्या सचोक्तान् वक्तृशः । “निश्चितं

मुखमस्यास्तीति रः ।” इत्यमरटीका ।) अप्रिय

वादी । तत्पण्यायः । दुर्मुखः २ अथष्टमुखः ३ ।

इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥ (यथा, -

“एका भाषा प्रकृतिमुखरा चक्षला च

द्वितीया ॥”

इत्युद्भटः ॥

शब्दायमानः । यथा, शब्दकटिकनाटके १

अङ्के ।

“त्वां सूतयिष्यति तु मालासुद्वोदयं

गन्धश्च भीरु ! मुखराणि च नपूराणि ॥”

अग्रयायी । यथा, द्वितीयपदेशे ।

“यदि कार्यं विपत्तिः स्यान् मुखरस्तत्र

दृश्यते ॥”)

मुखरः, पुं, (मुख + रः ।) काकः । शङ्खः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

मुखरोगः, पुं, (मुखस्य रोगः ।) वक्त्राभयः । (यथा,

मार्कण्डेय । १५ । ३५ ।

“पङ्क्त्यो वधिरः कुष्ठो यन्मृणा च प्रपीडितः ।

मुखरोगान्तिरोगेष्वग्दुरोगेष्व्वाध्यते ॥”)

तत्र मुखस्य स्वरूपमाह ।

“ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तान्

च ।

गलो गलादि सकलं संप्राप्तं मुखमुच्यते ॥”

अथ मुखरोगाणां संख्यामाह ।

“स्युराद्योऽष्टयोर्दन्तमूले तु दश घट् तथा ।

दन्तमूलौ रसज्ञायां पञ्च स्थूयन् तालुनि ॥

कर्णौ त्वष्टादश प्रोक्तास्त्रयः सर्वे सराः स्मृताः ।

एवं मुखामयाः सर्वे सप्तगणितेन धियः ॥”

मुखरोगाणां निदानान्याह ।

अनूपविश्रितलीरुदधिमाषादिसेवनात् ।

मुखमग्निगदान् क्रुपुः क्रुद्धा रोगाः कफोशराः ॥

तत्रोशरोगाः ।

तेषां निदानप्रवृत्तिं संख्यायाह ।

“पृथग्दोषैः समस्तैश्च रक्तैः । मांसजस्तथा ।

मेदोज्ज्वलाभिघातोऽथ खमद्यौलजा गदाः ॥”

तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।

“कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृणौ तीव्रसुगन्धिनौ ।

दाल्येते परिपाच्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥”

परुषौ कृणौ । दाल्येते निदार्ज्येते । परिपाच्येते

। कश्चिद्विदोर्णव्यौ क्रियेते ॥ पेशिकमाह ।

“चोद्येन पिङ्काभिस्तु मरुजाभिः समस्ततः ।

मदाद्यपाकपिङ्का पातामासौ च पित्ततः ॥”

पेशिकमाह ।

“सक्तं कृणौ सक्तं पोनी सक्तं चनौ तथैव च ।

सत्तिपातनं विज्ञेयावनेकपिङ्कान्वितौ ॥”

मुखरो

रक्तजमाह ।
 'खर्जरफलवर्णाभिः पिङ्काभिर्निपीडितौ ।
 रक्तोपस्थौ रुधिरं स्रवन्तौ शोणितप्रभौ ॥'
 मोनजमाह ।
 'मांसदृष्टौ गुरु स्थलौ मांसपिण्डवद्भूतौ ।
 जलवच्चान् मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो सुखात् ॥'
 जलवः जलयः । मूर्च्छन्ति वहुन्ति । सुखादुभ-
 यतः स्तब्धयोः ॥ * ॥ मेदोलमाह ।
 'सर्पिर्मण्डप्रतीकाभो मेदमा कण्डुरौ गुरु ।
 मृच्छस्फटिकमङ्गाशमासावै स्रवन्तौ भृशम् ॥'
 अभिघातजमाह ।
 'क्षतजामी विद्वन्ति पीडिते चाभिघातनः ।
 मयितौ च समास्थानावोष्ठौ कण्डममन्वितौ ॥'
 मयितौ स्तब्धताविव । अतएव क्षतजामी रुधि-
 राभाविनि सङ्गतम् ॥ * ॥ अथौष्ठरोगाणां
 चिकित्सा ।
 'गलदन्तमूलदशनच्छेदेयु रोगाः कफाम-
 भूयिष्ठाः ।
 तस्मादेतेष्वमलदधिरं विस्वावयेद्दुष्टम् ॥
 चतुर्विधेन स्नेहेन मधुच्छिद्युतेन च ।
 वातलेभ्यस्त्रेणं कुण्ठासाडीस्विदेष बुद्धिमान् ॥'
 चतुर्विधेन स्नेहेन तैलघृतवसामण्डरूपेण ।
 वेधं शिराणां वमनं विरेकं
 तिक्तस्य पानं रसभोजनञ्च ।
 शीताः प्रदेहाः परिधेचनञ्च
 पित्तोपस्थेष्टधरेषु कुर्यात् ॥
 शिरोविरेचनं धूमः स्विदः कयल एव च ।
 क्षुत्ते रक्ते प्रयोक्तव्यं ओष्ठकोपे कफात्मके ॥
 मेदोश्चे स्विदिते भिक्षु शोधिते कषणो हितः ।
 प्रियङ्गु त्रिफला लोधं सचौद्रं प्रतिसार-
 णम् ॥'
 प्रतिसारस्य विधिमाह ।
 'दन्तजिह्वामुखानां यक्षुर्गकलकावलेहने ।
 शान्नेधंघ्नमङ्गुल्या तदुक्तं प्रतिसारणम् ॥
 ओष्ठरोगेष्वप्येषु दृष्ट्वा दोषसुपाचरेत् ।
 तेषु व्रणसं यातेषु व्रणवत् ससुपाचरेत् ॥'
 अथ दन्तवेष्टरोगाः । तत्र दन्तवेष्टरोगाणां
 नामानि संस्थाप्याह ।
 'शीतादो गदितः पूर्वं दन्तपुपुटकस्थथा ।
 दन्तवेष्टः शोशिरश्च महाशोशिर एव च ॥
 ततः परिदरः प्रोक्तस्तत्सूपकुशः स्फुटः ।
 वेदभक्ष ततः प्रोक्तः खलिवर्द्धन एव च ॥
 अधिमांसकनामा च दन्तनाशश्च पञ्च च ।
 दन्तविदधिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु वीक्ष्य ॥'
 तत्र शीतादस्य लक्षणमाह ।
 'शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यत्राकस्मात् प्रवर्तते ।
 दुर्गन्धीनि सङ्गणानि उत्कंठोनि स्फूर्ति च ॥
 दन्तमांसानि शीथ्यन्ति पचन्ति च परस्परम् ।
 शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥
 दन्तवेष्टेभ्यः दन्तवेष्टनमांसिभ्यः । अकस्मात्
 अभिघातं विना शीथ्यन्ति पचन्ति । पचन्ति च
 परस्परं पाकोग्रया मांसानि शोणितं पचन्ति

७३६ मुखरो

शोणितं मांसानि पचन्ति ॥ दन्तपुपुटमाह ।
 'दन्तयोस्त्रिषु वा यत्र श्वयुर्जायते महान् ।
 दन्तपुपुटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥'
 दन्तवेष्टमाह ।
 'स्रवन्ति पुर्यं रुधिरं चला दन्ता भवन्ति च ।
 दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥'
 अत्र दन्तमूलानीति कर्तृपदमध्याहरणीयम् ॥
 शोशिरमाह ।
 'श्वयुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफवातजः ।
 लालासावी कण्डुरश्च विज्ञेयः शोशिरो गदः ॥
 महाशोशिरमाह ।
 'दन्तास्रान्ति वेष्टेभ्यस्तान् चाप्यवष्टीयन्ति ।
 यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशोशिरसंज्ञकः ॥'
 तान् चाप्यवष्टीयन्ते चकारात् दन्तवेष्टौ चाप्यव-
 ष्टीयन्ते । सप्रराजान् मारकश्चायं यत आह
 भोजः । महाशोशिर इत्येव सप्रराजान् निश्च-
 न्धस्य ॥ * ॥ परिदरमाह ।
 'दन्तमांसानि शीथ्यन्ति यस्मिन् स्रवति चाप्यवष्टु ।
 पित्तास्रकफको व्याधिर्मयः परिदरो हि सः ॥'
 उपकुशमाह ।
 'वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्तास्रान्ति हि ।
 व्याघटिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्वेदेनम् ॥
 व्याघायते श्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते ।
 यस्मिन्नपकुशः स स्यात् पित्तरक्तसमुद्भवः ॥'
 व्याघटिताः घृष्टाः ॥ * ॥ वेदभक्षमाह ।
 'घृष्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् ।
 चलन्ति च रदा यस्मिन् स वेदभक्षोऽभिघातजः ॥'
 संरम्भः शोथः । चलन्ति चेति चकाराद्देहना-
 दाहपाकाः ॥ * ॥ खलिवर्द्धनमाह ।
 'मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
 खलिवर्द्धनमंजोऽसौ संजाते रुक् प्रशाम्यति ॥'
 सङ्गाते दन्ते ॥ * ॥ अधिमांसकमाह ।
 'हानये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।
 लालासावी कफलतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः ॥
 हानये हनुभवे पश्चिमे दन्ते ॥ * ॥ पञ्चदन्त-
 नाडीराह ।
 'दन्तमूलगता नाशः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः ।
 यथेरिता यथा नाडीव्रणो वातपित्तकफसमि-
 फतागन्तुनिमित्ताः पञ्चनाशः कथितान्स्थाना-
 पोत्थयः ॥ * ॥ दन्तविदधिमहाह ।
 'दन्तमांसमलेः साक्षेर्वाहान्तःश्वयुर्महात् ।
 सदाहक सवेद्विषः पूयासं दन्तविदधयः ॥'
 दन्तमांसमलेः दन्तवेष्टगतदोषैः । साक्षेः सरक्ते-
 र्हेतुभिः ॥ * ॥ अथ दन्तवेष्टरोगाणां चिकित्सा ।
 'शीतादे क्षुत्तरक्ते तु सोये नागरसर्पपान ।
 निष्काय्य त्रिफलाञ्चापि कुण्ठाङ्गुलधारणम् ॥
 'कासीसलोध्रलवणामनःशिलासप्रियङ्गुतेजाङ्गाः ।
 यथा चूर्णं मधुयुक् शीतादे प्रतिसारणम् ॥'
 तेजाङ्गा तेजवत्कल इति लोके ।
 'तेलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे संप्रशस्यते । ॥ * ॥
 'दन्तपुपुटके कार्यं तरुणे रक्तमोक्षणम् ॥
 सपञ्चनवगः चारः सचौद्रः प्रतिसारणम् ।

मुखरो

शिरोविरेकश्च हितो नस्यं खिम्बश्च भोजनम् ॥
 विस्त्राविते दन्तवेष्टे व्रणान् प्रतिसारयेत् ।
 लोधपत्तङ्गमधुकलाञ्चाचूर्णैर्मधुभुतेः ॥'
 प्रतिसारयेत् अङ्गुल्या चर्षयेत् । पत्तङ्गं चोचकं
 इति लोके ।
 'गङ्गुषे चौरिणो योण्याः सचौद्रघृतशर्कराः ।
 चलदन्तस्येयंकरं कार्यं बज्जलचर्षणम् ॥
 भद्रसुप्ताभयाद्योषविङ्गाराष्टपलवैः ।
 गोमूत्रपिष्टेर्गुटिको ह्यायाशुष्को प्रकल्पयेत् ॥
 तां निधाय सुखे शोथशूलदन्तातुरो नरः ।
 नातः परतरं किञ्चिच्चलदन्तस्य भेषजम् ॥'
 भद्रसुप्तादिवटिका ।
 'तुला घृतं नीलसहाचरस्य
 द्रोणाम्भसा संश्रपयेद्यथावत् ।
 ततश्चतुर्भागसेन तैलं
 पत्तेच्छनेरुहं पलप्रमाणैः ॥
 कक्केरनन्ताखदिरारिमेद-
 जङ्गाम्बयथीमधुकोत्पलानाम् ।
 तत्तैलमाश्वेव घृतं सुखेन
 स्त्र्येयं विजानी विदधाति सद्यः ॥'
 नीलसहाचरः नीलपुष्पकटरेया । अगन्ता
 दुरालभा तदलाभे यवासो ग्राह्यः । अरिमेदो
 दुर्गन्धखदिरः । सहाचरादतैलम् ॥ * ॥
 'शोशिरं क्षुत्तरक्ते तु लोधसुप्ताभयाङ्गुलैः ।
 सचौद्रैः शस्यते लेपो गङ्गुषे चौरिणो हितः ॥
 क्रियां परिदरे कुण्ठाच्छीतादोक्ता विचक्षणः ।
 संशोथोभयतः कार्यं शिरश्चोपकुशे तथा ॥
 काकोदुम्बरिकापत्रैर्व्रणं विस्त्रावयेद्विषक् ।
 लवणैः चौर्युक्तेषु सद्योपैः प्रतिसारयेत् ॥ * ॥
 'शस्त्रियोत्पलवै र्दंभे दन्तमूलानि शोधयेत् ।
 ततः चारं प्रयुज्जीत क्रियाः सर्वान् शीतलाः ॥
 उद्धृत्याधिकदन्तान् ततोऽस्मिन्मधुचारयेत् ।
 क्षमिदन्तकवचाञ्च विधिः कार्यो विजानता ॥
 इयं खलिवर्द्धनस्य चिकित्सा ॥ * ॥
 'क्षित्वाधिमांसं सचौद्रैरेतेष्वर्थैरुपाचरेत् ।
 वचातेजोवतीपाटास्त्रिज्वायावशूकजैः ॥
 तेजोयसौ तेजवत्कलं सर्वजोवन्तीति च ।
 'चौद्रद्वितीयापिप्लवः कवले चात्र कीर्तिताः ।
 पटोलनिम्बत्रिफलाकषायश्चात्र धावने ॥ * ॥
 'नाडीव्रणहरं कस्मै दन्तनाडीषु कारयेत् ।
 यद्वन्तमध्ये जायेत नाडीदन्तं तदुद्धरेत् ॥
 क्षित्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरितो भवेत् ।
 उद्धृत्य च दहेद्यापि चारेण खलनेन वा ॥
 भिन्नतुपेषिते दन्ते हनू कास्थिगतं भुवम् ।
 सस्रलं दशनं तस्मादुद्धरेद्भयमस्य च ॥
 उद्धृते तूत्तरे दन्ते शोणितं प्रसवेदति ।
 रक्ताभिषेकात् पूर्वास्ता घोरा रोगा भवन्ति हि ॥
 काणः संजायते जङ्गुरदितं तस्य जायते ।
 चलमप्युत्तरं दन्तमतो नैवोद्धरेद् भिषक् ॥
 धावनं जातिमदनस्वादुकटुकादिरेः ।
 कषायैरिति शेषः ।
 कषायेर्जातिमदनकटुकौ-स्त्रादुकटुकेः ।

मग्निशालोत्प्रेखदिरगष्टाङ्गेऽपि यत् कृतम् ।
 तैलं तत्साम्प्रितं तत्र हृन्त्यात् दक्षगती गतिम् ॥
 जात्यादिचतुष्टयस्य कषायेण मग्निशालादिचतुष्ट-
 यस्य च कषायेण तैलमिदं पचेत् । ज्ञातिः
 चमेक्षौ इति लोके । तस्याः पत्रं ग्राह्यम् ।
 मदनी धूरुस्तस्यापि पत्रमत्र ग्राह्यम् ।
 कण्टकी बृहत्कण्टा इ तस्या मूलं ग्राह्यम् ।
 स्वादुकण्टकीगोचरः तस्य पत्राङ्गं ग्राह्यम् ।
 जात्यादितैलम् ॥ * ॥

तिस्रं वाच्यारसं शीरं एवम् प्रस्थमितिं पठेत् ।

अपलासमाह ।

ताज्जर्बदमाह ।

मुखरो

‘पद्माकारं तालमथी त शोथं
विद्यादत्तादर्चदं पित्तलिङ्गम् ।’
पद्माकारं पद्मकणिकारैश्चैव पार्श्वतो दीर्घ-
मांसान्दुरैर्लङ्घितम् ॥३॥ मांससंघातमाह ।
‘दृष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजश्च
तात्त्वत्समां मांससंघातमाह ।’
तालुपुष्पमाह ।
‘नीरुक् स्याथी कोलमानः कफात्मा
मेदोयुक्तः पुष्पपुष्पतालुदेशे ॥’
तालुशोथमाह ।
‘शोथोऽथर्व दीर्घते चापि तालु
श्यामी वातात्तालुशोथोऽथमुक्तः ।’
तालुपाकमाह ।
‘पित्तं कुर्यात् पाकमथर्वधोरं
तालुधनं तालुपाकं वदन्ति ॥’
अथ तालुगोमाणां चिकित्सा ।
‘कुशोपगम्य चामिन्नुकणापाठाप्रवेः सह ।
सर्वाद्देभिर्पञ्चा कार्यं गलपुण्ड्रप्रघर्षणम् ॥’
प्रघः कवचोमोथा गुडतची इति च लोके ।
‘अङ्गुष्ठाङ्गुलिमन्दगोनाकृष्य गलपुण्ड्रकाम् ।
हेदध्वन्यगदनायेन जिह्वापरि तु संस्थितम् ॥’
मण्डलाग्रं गलविशेषिण ।
‘अतिच्छेदान् सवेदकं ततो हितोऽस्त्रियेन च ।
हीनच्छेदाद्भवच्छोथो लालासाधो भ्रम-
स्तथा ॥’
तस्मात् वेदः प्रयत्नेन दृष्टकर्मा विधारदः ।
गलपुण्ड्रं तु संक्षिप्तं कुर्यात् प्राप्ताभिमां
क्रियाम् ॥
पिण्डान्तिविषाकुष्ठवचामरिचनागरेः ।
चोदयतेः सलवणेस्तनस्तां प्रतिगारयेत् ॥
वचामनिविषापाठारास्त्राकटकरोहिणीः ।
निष्काण्य पित्तगदश्च कवलं तत्र कारयेत् ॥
तुलिकेगंधुषे कूर्मं संघाते तालुपुष्पपुटे ।
रुध रज विप्रिः कार्यो विप्रिः शस्त्रकर्मणि ॥
तालुपाके तु कलेयं विधानं पित्तनाशनम् ।
खेदस्वेदौ तालुशोथं विधिक्षानिलनाशनः ॥’
अथ गलरोगाः । तत्र गलरोगाणां नामानि
संख्यायाह ।
‘रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालक रज च ।
अग्निजिह्वश्च बलयोऽलामनामेकवृन्दकः ॥’
ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविदधिः ।
गलोधः प्रस्वरश्च मांसतानस्तथैव च ॥
विदारी कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥’
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्ति-
माह ।
‘गलेऽनिलः पित्तकफौ च सञ्चितौ
प्रदूष्य मांसं तथैव शोणितम् ।
गलोधसंरोधकरस्तथादुरे-
निदन्त्यस्तु नाधिर्यं हि रोहिणी ॥’
अनिलः सञ्चितः प्रदूषः । पित्तकफौ च
सञ्चितौ पित्तं वा सञ्चितं कफो वा सञ्चितः ।
ननु तयोरेपि सञ्चितौः पृथग्दोषाया अवि-

७३८

मुखरो

वृत्तमाणात्वात् ॥ ३ ॥ तस्य वातजाया लक्षण-
माह ।
‘जिह्वासमन्तादृष्टशवेदनास्तु
मांसान्दुराः कण्ठनिरोधनाः स्युः ।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवमाद्युक्ता ॥’
समन्तान् जिह्वायाः सञ्चितः । वातात्मकोपद्रव-
माद्युक्ता स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता ॥ ३ ॥
पित्तजामाह ।
‘चित्प्रोक्षमाक्षिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तताया ।’
श्लेष्मजामाह ।
‘स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुल्मी स्थिरा सा कफसम्भवा तु ।’
स्रोतोऽत्र कण्ठमोनः ॥ ३ ॥ सक्षिपातजामाह ।
‘गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या
त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा ।’
रक्तजामाह ।
‘स्फोटोऽस्त्रिता पित्तसमानलिङ्गा
माध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ।’
रक्तजैतरा मंहारकत्वापधिमाह ।
‘सदास्त्रिदोषा हन्ति ज्ञाहान् कफसमृद्धा ।
पञ्चाहान् पित्तसंभूता सप्ताहान् पयनोत्थिता ॥’
कण्ठशालकमाह ।
‘कोलास्यमात्रः कफसम्भवो यो
ग्रन्थिगले कण्ठकथकभूतः ।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातमाध-
स्तं कण्ठशालकमिति व्रुवन्ति ॥’
कण्ठकथकभूतः कण्ठकवक्त्रकथकवेदनाजनकः ।
आधजिह्वामाह ।
‘जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्
जिह्वापरिष्ठादस्यैव मिश्रान् ।
ज्योरोधिजिह्वः खलु रोग रथ
विवर्जनेदागतपाकेनम् ॥’
असृजा मिश्रादेवैवत्यः ॥ ३ ॥ यलयमाह ।
‘बलाश रवायसमुत्ततश्च
शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्यं ।
तं सर्वधेवाप्रतिवार्यवीर्यं
विवर्जनीयं बल्यं वदन्ति ॥’
अलासमाह ।
‘गले तु शोथं कुरुतः प्रदूष्यौ
श्लेष्मानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।
मर्मच्छिदं दम्भरमेतदाह-
रलासमं जं भिषजो विकारम् ॥’
मर्मच्छिदं हृदयमर्मणि छिदेन वेदनाजनकम् ॥
रुक्त्वमाह ।
‘वृत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः
सकण्ठरोधपाक्यन्ददुग्धं रुध ।
नास्तेकवृन्दः परिकीर्त्तयतेऽसौ
आधिव्यलाशः क्षतजप्रसृतः ॥’
अन्तः गलमध्ये । अपाकी ईयत्पाकी । अन्तदुः
ईयन्तदुः ॥ ३ ॥ वृन्दमाह ।

मुखरो

‘समुत्ततं वृन्दममन्ददाहं
तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
तच्चापि पित्तजतजप्रकोपाद्-
विद्यात् सतोदं पवनात्मकस्य ॥’
शतघ्नीमाह ।
‘वर्तिर्धना कण्ठनिरोधिनी तु
क्षितातिमात्रं पिशितं प्ररोहैः ।
अनेककृक् प्राणहरी त्रिदोषा
ज्ञेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ॥’
घना कठिना । अनेककृक् वातपित्तकफलोद-
दाहकण्डादियुक्ता । शतघ्नीसदृशी लौहकण्ठक-
संक्षेपा शतघ्नी महती शिला तनुल्या यतः
प्राणहरी ॥ ३ ॥ गिलायुमाह ।
‘ग्रन्थिगले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्पकृक् स्यात् कफरक्तश्लेष्मैः ।
संलक्ष्यते सक्तमिवाभितश्च
स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥’
गलविदधिमाह ।
‘सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः
शोथो रुजः सन्ति च यत्र सञ्जाः ।
स सर्वदोषैर्गलविदधिर्यु
तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजनस्य ॥’
गलोधमाह ।
‘शोथो महान् यस्तु गलावरोधी
तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलोधः परिकीर्त्तयतेऽसौ ॥’
वायुगतेर्निहन्ता उदानवायुगतिरोधकः ॥ ३ ॥
खरमाह ।
‘यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं
भित्तखरः शुष्कविमुक्तकण्ठः ।
कफोपदिग्धव्यनिलायनेषु
ज्यैः स रोगः श्वसनान् खरघ्नः ॥’
ताम्यमानस्तमः पश्यन् । शुष्कविमुक्तकण्ठः
शुष्को विमुक्तोऽस्वाधीनः कण्ठो यस्य सः ।
अस्वाधीनता भुक्तं गलितुमशक्यत्वात् । अग्नि-
नायनेषु वायुवर्त्मसु श्वसनान् वातान् ॥ ३ ॥
मांसतानमाह ।
‘प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकथो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।
स मांसतानः कथितावलम्बी
प्राणप्रणतु सर्वकृतो विकारः ॥’
प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकथः अतिशयितं
कथं यत्र सः ॥ ३ ॥
विदारीमाह ।
‘सदाहलोदं श्वयथुः सुताम-
मस्तगले पूतिविशीर्णमांसम् ।
पित्तं विद्याहृदने विदारीं
पार्श्वं विशेषात् स तु येन शोते ॥’
पार्श्वं विशेषात् स तु येन शोते स पुरुषो येन
पार्श्वेन विशेषाद्वाहुक्षेपे शोते तस्मिन् पार्श्वे सा
विदारी भवति इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मुखरो

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।
'रौहिणीनां साध्यानां हितं शीतलमोक्ष-
णम् ।

यमनं धमपानच गण्डयो नस्यकर्म वा ॥
वातशान्तु हृते रक्ते लवणेः प्रतिसारयेत् ।
सुखोणान् स्नेहगण्डान् धारयेत्तापभीक्ष्णशः ॥
विस्वाय पित्तमभूतां मितासौदपिथङ्गभिः ।
धर्मयेत् कवलो दाक्षापरुषेः कथिते हितः ॥
आगारधूमकटुकेः कफजां प्रतिसारयेत् ॥
आगारधूम भूल इति लोके । कटुकानि शुष्ठी-
पिप्पलीमरिचानि ।

'श्वेताविड्डदन्तीषु तैले मिहं समेन्यवम् ।
नस्यकर्मणि दातव्यं कवले च कफोदये ॥'
श्वेता अपराजिता ।

'पित्तघ्न साधयेद्वैद्यो रौहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्वाय कण्ठशालकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ॥
गकतालं यवांसं वा भुञ्जीत स्निग्धमल्पशः ।
उपनिष्कृत्वापि साधयेदधिजिह्वकम् ॥
गकटुन्दन्तु विस्वाय विधिं शोधनमाचरेत् ।
गकटुन्दमिव प्रायो वृन्दच समपाचरेत् ॥
गिलायुचापि यो याध्रिस्तस्य शस्त्रेण साधयेत् ।
अमर्गस्यं सुसम्पत्तं क्रुदयेत् गलविद्रधिम् ॥
अथ सामान्यानां कण्ठरोगाणां चिकित्सा ।
'कण्ठरोगे खरुदमीलेलीलां न स्यादिकर्मभिः ।
चिकित्सकश्चिकित्सान् कुशलमेव समाचरेत् ॥
काथं दद्याच्च दाक्षीण्येनित्यं कलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा हितो मात्तिकमयुतः ॥
कटुकातिविषादात्पाठां मुस्ता कलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
मृदीका कटुकायोधदाक्षीण्यकलिफलाधनम् ।
पाठां रसाञ्जनं दातुं तेजोह्रासं सुचिन्तितम् ॥
चौद्रयुक्तं विधानस्यं गलरोगं मर्द्दयेधम् ।
योगास्त्वत्तत्र यः प्रोक्ता वातपित्तकफापहः ॥

यवाग्रजं तेजवतीच पाठां
रसाञ्जनं दातुं निशां सज्जणाम् ।
चौद्रिणं कृत्वा तु गुटिकां सुखेन
तां धारयेत् सखगलामयेषु ॥

अथ समस्तमुखरोगाः । तत्र तेषां निदानं
संख्यास्याह ।

'एथग्दोषैस्त्रयो रोगाः समस्तमुखजाः
स्मृताः ।

तत्र वातिकस्य लक्षणस्याह ।

"स्फोटैः सतीक्ष्णदन्तं समन्ताद्-
यन्त्राचितं सन्धिसरः सवातात् ॥ ॥
पैत्तिकमाह ।

'रक्तेः सदाहैः पिडुकेः गुपीते-
यन्त्राचितं चापि स पित्तकोपात् ॥ ॥

श्लेष्मिकमाह ।

'अथदनेः कण्डूयुतेः सघर्णे
यन्त्राचितं चापि स घे कफेन ।

अथवेदनेः इषवेदनेः । यत् उक्तं सुश्रुतेन ।
अल्पवेदनेरिति ॥ ॥ मुखरोगेष्वसंख्यानाह ।

मुखरो

'ओष्ठप्रकोपे वर्णाः स्पर्शमरक्तविदोषजाः ।
दन्तवेदेषु वर्णाः तु त्रिलङ्गगतप्रोषरौ ॥'
त्रिलङ्गगतिः त्रिदोषजा नाडी । महाप्रोषि-
रस्य ।

'दन्तं च न मिथ्यान्ति स्यावदालनभञ्जनाः ।
जिह्वारोगिन्त्रालमस्तु तानुजैश्च दन्तथा ॥
सरप्रो वलयो वृन्दो बलाशः स हि दारुणः ।
गलीधो मांभवानश्च शतप्रो रौहिणी गतः ॥
असाध्याः क्षीणिता भूते रोगा दश नवो-
त्तराः ।

तेषु चापि क्रियां वेत्तः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥
अथ समस्तमुखरोगाणां चिकित्सा ।

'वातात् सन्धिसरं लृणैर्लघुभिः प्रतिसारयेत् ।
तैले वातघ्नैः मिहं हितं कवलनस्यथोः ॥ ॥

पित्तात्मके मज्जसरे शुद्धकायस्य देहिनः ।
सन्धिसरं चरः काथो विधिमधुरप्रोतलः ॥ ॥

प्रतिसारणगण्डधमं शोधनानि च ।
कफात्मके मज्जसरे क्रमं कृत्वा कफापहम् ॥ ॥

मुखपाके मिरावेधः शिरसश्च विरेचनम् ।
मधुसूतचूर्णयोः शीतेषु कवलनघ्नः ॥ ॥

जानीपत्रास्त्वदाक्षायासमदार्ज्वाफलत्रिकेः ।
काथः चौद्रयुतः प्रोतो गण्डयो मुखपाकनुत् ॥ ॥

काथश्च बहुधा नित्यं जानीपत्रस्य चर्षणम् ।
कृष्णजीरककुण्डल्यवचैश्चैव तस्माद्वाह ॥

मुखपाकप्रणेतृदोषैश्चैव मुपशस्यति ॥ ॥
पटोलनिम्बजम्बाम्बालनीनवपक्ष्मिः ।

पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखघावेन ॥ ॥
पञ्चपल्लवजः काथस्त्रिफलासम्भवोऽथवा ।

मुखपाके प्रयोक्तव्यः सचौद्रो मुखघावेन ॥ ॥
खरसः कथितो दाक्षीणा धनीभूतो रसाक्रिया ।

रुचौद्रो मुखरोगास्त्वदोषनाडीप्रणापहः ॥ ॥
ममच्छदोषीरपटोलः ज-
हरीतकीवित्तकरोहिणीभिः ।

यष्टाजराचदमण्डनेश्च
काथं पिबेत् पाकघ्नं मुखस्य ॥ ॥

राजदमः धनवहेरा इति लोके ।
'निला नीलोत्पलं सर्पिः शंकरा नीरमेव च ।

चौद्राणादिप्रकल्कस्य गण्डयो मुखपाकनुत् ॥ ॥
आस्वादिता सज्जदपि मुखगतं सकलमपनयति ।

त्वयोजप्रफलं वा पवनमवाधश्च नाशयति ॥ ॥
हरिद्रा निम्बपत्राणि मधुकं नीलसुतपलम् ।

तैलेमेभिर्विपक्तयं मुखपाकघ्नं परम् ॥ ॥
यष्टीमधुपलमेकं त्रिंशमीलोत्पलस्य तैलस्य ।

प्रस्यं तद्विगुणपयोविधिना पक्तं तु नस्येन ॥
निशि यदनस्य सार्वं क्षपयति गात्रस्य दोष-

मंघातम् ।
कक्षयत्वेवमप्ययं क्रमशोऽभ्यर्त्तेन लज्जनाम् ॥ ॥

इति मुखरोगाधिकारः । इति भावपकाशः ॥ ॥
अपि च ।

तण्डलीयकगोसूरसूतं पीतं पथोरन्वितम् ।
कामलादिहरं प्रोक्तं मुखरोगघ्नं तथा ॥ ॥

शुक्रमूलकशुष्कीनां चारो हिङ्गुलनागरम् ।

मुखरो

शुक्रं तनुगं दद्यात्तैलेनेतिपाचयेत् ॥
वाधिर्यं कर्णशूलच पूयसाधस्य कर्णयोः ।

पूरणादस्य तैलस्य क्रमयः कर्णयोः शिलाः ॥
क्षिप्रं विनाशमायान्ति शशाङ्ककृतशेखराः ।

चारुतैलमिदं श्रेष्ठं मुखदन्तामयापहम् ॥ ॥
इति गारुड १८८१८८ अध्यायौ ॥

(तथाचास्य सल्लस्यचिकित्सितम् ।
"सुखामये गारुतले तु शीघ-

काकं प्रयोज्याणि तत्सारुजश्च ।
कणाकणं निधत्तं सुशीतं

प्रसंसनस्यन्दनतोदमेदाः ॥
लणाज्वरस्फोटकताज्जदा-

धमायनश्चाप्यवशीर्णता च ।
पित्तात् समृच्छां विविधाकजश्च

वर्णाश्च युक्ताकणवर्णवर्णाः ॥
कण्डर्गकलं मितविचलत्वं

स्नेहोऽरुचिर्चायकफप्रसक्तौ ।
उत्तुक्कशमन्तानिलता च तन्दा

रुजश्च मन्दाः कफवत्तरोग ॥
सर्वाणि रूपाणि तु वक्त्ररोगे

भवन्ति यस्मिन् स तु मर्त्यजः स्यात् ।
संस्थानदूयाकृतिनाममेदा-

श्चेत्तत्पथिविधा भवन्ति ॥
शालाक्यन्तं विहितानि तेषां

निमित्तरूपाकृतिभेदजानि ।
यथाप्रदेशान् चतुर्विधस्य

क्रियां प्रवक्ष्यामि सुखामयस्य ॥
इति मुखरोगः ॥ ॥

'शुक्तवित्तकटुलौदकायोः कवलनघ्नः ।
धमः प्रथमं शुद्धिगण्डदन्तलङ्घनम् ॥

भोज्यश्च मुखरोगेषु यथास्वन्दोषनुहितम् ।
पिप्पल्यागुरुदार्ज्वालग यवतामो रसाञ्जनम् ॥

पाठां तेजोवर्त्ता पथ्यां समभागं सुचिन्तितम् ।
मुखरोगेषु सर्वथ सचौद्रं तद्विधारयेत् ॥

सौधुमाधवमाध्वार्कैः श्रेष्ठैर्यं कवलनघ्नः ।
तेजोह्रासमयामेलां समं कटुकां धनम् ।

पाठां ज्योतिष्मतां ओषधौर्वाच्यैश्च चर्षयेत् ।
दन्तानां घर्षणश्चैव स्वापकण्डापापहम् ॥

'शुद्धमो यवतामपाठायोप रसाञ्जनम् ।
तेजोह्रा त्रिफला लोभं चित्रकश्चेत् चर्षितम् ॥

वनीद्रं धारयेदन्तं गलरोगविनाशनम् ॥
इति कालकचर्गम् ॥ ॥

मनःशिला यवतामो हरितानां समेन्यवम् ।
दाक्षीण्यं चेत्तत्तर्णं मात्तिकेण समायुतम् ॥

स्फूर्कितं घृतमर्द्धेन कण्ठरोगेषु धारयेत् ।
मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नामकीर्तितम् ॥

इति पीतकचर्गम् ॥ ॥
'कटुकातिविषापाठा दाक्षीण्यस्तकलिङ्गकाः ।

गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
खरसः कथितो दाक्षीणा धनीभूतो रसाक्रिया ।

सचौद्रमुखरोगास्त्वदोषनाडीप्रणापहः ॥
तानुशीघ्रे त्वल्लणास्य सर्पिरोत्तरभक्तिकम् ॥

मुखवा

लाभार्थं मधुगाः स्निग्धाः शीताश्चैव रसाश्चिताः ।
मुखपाके शिरोकर्म्म शिरःकायविरचनम् ।
स्वनेन प्रवृत्तौ त्रीरेष्व कवलग्रहः ॥
सर्वादास्त्रिफलापाठा रट्टीकाजातिपल्लवाः ।
कनायतिक्तकाः शीताः काथाश्च मुखधावनाः ।
तुलां खदिरमारस्य द्रुमगामरिमेदसः ॥
पलाय्य अर्जुनीकृत्य चतुर्दशरुमसः पच्येत् ।
द्वौगुणं कपायन्तं पुत्रा भयः पक्षेक्षनेः ॥
तनून्तस्मान् धनीभूते तूर्णकल्याणभागिकम् ।
तन्तुं पद्मकोशीरं सज्जिष्यां धानकीं घनम् ॥
प्रगुण्डरीकं यथाहृत्वेनोपापत्तेशरम् ।
लाक्षां रसाञ्जनं शर्मां त्रिफलां लोप्रवालकम् ॥
रजतौ फलिनां मेलां समझां कटफलं वचाम् ।
यशमगुरुपुच्छगौरकाञ्जनमापयेत् ॥
लवङ्गनखकलोलजातिकोशान् पयोस्मिन्वान् ।
कर्पूरकृद्वचापि पुनः शीतिवतारिते ॥
ततस्तु गुलिकाः काथ्याः शुष्काश्चास्येन धार-

येत् ।

तेलघानेन कल्केन कपाधेन च साधयेत् ॥
दन्तानाश्चलनभंशशौण्डिकिभिर्गोगुत् ।
मुखपाकास्यदौर्गन्धजात्यारोक्तकनाशनम् ॥
साधोपलेपयेत् स्त्र्यैस्त्र्येगलरोगगुत् ।
दन्तास्यगलरोगेषु सर्चयेत् ततपरायणम् ॥”
इति रसदिरादिगुटिकातेलघ ॥ इति मुख-
रोगचिकित्सा ॥ इति चरके चिकित्सास्थाने
२६ अध्यायः ॥

मुखनाल्लः, पुं, (मुखं नाल्लमिव भृमिदारक-
मस्य ।) अकरः । इति अटाधरः ॥

मुखवत्यन्, स्त्री, (मुखं प्रारम्भमियः तस्य वत्यन्
संयहोत् ।) गत्यारम्भं तत्र प्रत्ययकथनम् ।
तस्य नामान्तरम् । अनुक्रमणिका । भूमिका ।
इति ऋत्विमङ्ग्यां मुखवत्यन्प्रथमस्तवकः ।
इति तद्व्यञ्जकचुम्बनादासपेदेन लिखितम् ॥

मुखवल्लभः, पुं, (मुखस्य वल्लभः प्रीतिकरः ।)
दाहिमात्रः । इति शब्दमाला ॥ मुखप्रिये, त्रि॥

मुखवाचिका, स्त्री, (मुखं वाचयति प्रोध्यतीति ।
वच् + गिच् + क्तृन् स्त्रियौ टाप् । अत
इत्वं च ।) अस्त्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखवाद्यं, स्त्री, (मुखेन वाद्यम् ।) वक्रनालवाद्यम् ।
वाक इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुखस्य मुखेन च वाद्यम् । शिवपूजान्ते वम्
इति शब्देन गालवाद्यम् । यथा,—

“लिङ्गं निर्माय विधिवन् विधिवन् पूजयेच्च तम् ।
बद्धचरं अपित्वा वै मुखवाद्यं शृत्तस्मिते ॥”

इति लिङ्गाञ्जनतन्त्रे १५ पटलः ॥

अपि च ।

“मुखवाद्यं मनुजं हि कृत्वा तु परमेश्वरि ।
मातृकामन्त्रमर्चितं मुखवाद्यं मुदभंभम् ॥
अकारादिलकारान्तमनुलोमविनोमतः ।
उच्चार्य परमेशानि मुखवाद्यं शृत्तस्मिते ॥
सर्वेषु वर्णमुच्चार्य पञ्चाक्षरान्ताकां पिये ।
अनुलोमावलोमेन सर्वेषु च वरानन ॥

मुखठी

अनेनेव विधानेन मुखवाद्यं करोति यः ।
स सिद्धः समगः भोऽपि स शिवो नात्र संशयः ।
स्वपुत्रोऽष्टं देवेशि । मुखवाद्यप्रसादनः ॥
यस्मिन् काले महेशानि । असुरो बलवान् भवेत् ।
तस्मिन् काले महेशानि । मुखवाद्यं करोत्यहम् ॥
तत्र युत्वा परमेशानि । असुरा राजमाश्च ये ।
पलायन्ते महेशानि । तत्र युत्वा परमेश्वरि ॥
ये नरा सुवि तिलानि मुखवाद्यं विना पिये ।
स मन्त्रेयातनाभोगी अन्ते कुम्भीरतां व्रजेत् ॥”

इति च लिङ्गाञ्जनतन्त्रे ८ पटलः ॥

मुखवासः, पुं, (मुखस्य वासः सौरभ्यमस्मान् ।)
गन्धलग्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखवासनः, पुं, (मुखं वासयतीति । वस् +
णिच् + ल्युट् ।) मुखसदृगन्धकारकद्रवम् । तत्र-
पण्यायः । आमोदी २ । इत्यमरः १२।५।२२ ॥ इ-
मुखवासनवाटिकादौ आमोदयुक्तः कर्पूरदि-
रामोदी इन् । मुखं वासयति मुखवासनः
नन्दादित्वादनः । नानादशराचित एकैकश-
ण्व वा कर्पूरदिभिर्मुखापथोग्यमुखवासनवाटि-
रामोदीति सञ्ज्ञम् । शुभवासन इति पाठे
शुभं मनोहरं वासनं वामो यस्य केशादेः स
आमोदीत्याहुरिति मभूतिः । क्षीरस्वामिना तु
समाकर्षादित्तुष्टेन इष्टगन्धादित्तुष्टेन च
पण्यायद्वयमाख्यातम् । शब्दार्णवे तु ।
“कस्तुरिकायां आमोदः कर्पूरे मुखवासनः ।
बकुले स्यात् परिमलधस्यके सुरभिस्तथा ।
गन्धा द्विपष्टरप्येते गुणितृती त्रिलिङ्गका ॥”

इति भरतः ॥

मुखविण्टिका, स्त्री, (मुखेन विण्टयतीति ।
लृङ् + गिच् + क्तृन् स्त्रियौ टाप् । अत इत्वं
च ।) दागी । इति शब्दरत्नावली ॥

मुखविष्टा, स्त्री, (मुखे विष्टा सक्तमस्याः ।)
तेलपायिका । यथा,—

“वल्लुगुलिका मुखविष्टा परोक्षी तेलपायिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

मुखशफः, पुं, (मुखं शफं क्षुर इव तोक्ष्णमस्य ।)
दुर्मखः । इति शब्दमाला ॥

मुखशुद्धिः, स्त्री, (मुखस्य शुद्धिः ।) वक्तृशोधनम् ।
यथा, आह्वितत्वे ।

“अभावे दन्तकाष्ठानां प्रतिपिहृदिने तथा ।
अपां ह्लादशगङ्गुर्मुखशुद्धिर्बोधयते ॥”

मुखशोधनं, स्त्री, (मुखस्य शोधनम् ।) लक्षम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखशोधनः, पुं, (मुखं शोधयत्यनेनेति । शुध् + गिच्
+ करणे ल्युट् ।) कटुरसः । इति हेमचन्द्रः ॥

मुखशोधो, [न] पुं, (मुखं शोधयतीति । शुध् +
गिच् + गिनिः ।) अस्वारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादयोऽस्य जम्बीरशब्दे ज्ञानयाः ।)
मुखशीलः, त्रि, (मुखं शीयति निरस्यति विकृतं
करोतीति भावः । शीय + इगुपधत्वात् क-

ट्ठोदमादित्वात् वक्ष्य लत्वम् ।) दुर्मखः । इति
शब्दमाला ॥

सुगूहः

मुखसम्भवः, पुं, (मुखान् सम्भव उत्पत्तिरस्य ।
ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः १३।४७६ ॥

मुखसुरं, स्त्री, (मुखस्य सुरा इति “विभाषा
सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । २।४।२५ ।

इति पञ्चमीसमामे सुराशब्दस्य ह्रस्वत्वम् ।)
तालसुरा । इति त्रिकाण्डशेषः । ताडु इति
भाषा ॥

मुखसावः, पुं, (सु भावे + घञ् । मुखान् सावः
पवनमस्य ।) लाला । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखामिः, पुं, (मुखं मुखोऽभिः ।) दावामिः ।
यथा,—

“हेमकेलिर्दधोश्चाथ रट्टाकः स्याद्वाहनलः ।
मुखाल्का भूतसधारो मुखामिर्भगवत्सरः ॥”

इति शब्दमाला ॥

शवस्ये दत्तवह्निः । इति लोके । शास्त्रे तु
शिरःस्थाने । यथा,—

“देवाद्यामिमुखाः सर्वे गृहीत्वा तु हुता-
शनम् ।

गृहीत्वा पाणिना चैव सन्तमेतद्दीरयन् ॥
कृत्वा तु दध्कनं कर्म जानता वाप्यजानता ।

स्वयंकालवशं पाप्य नरं पञ्चलमागतम् ॥
धर्माधर्मसमायुक्तं लोभभोहसमावृतम् ।

दृश्यं सञ्ज्ञाताणि दिव्यान् लोकान् स
गच्छतु ॥

राममुक्ता ततः प्रीतिं कृत्वा चैव प्रदत्तम् ।
लज्जमानं तथा बहिः शिरः स्थानं प्रदापयेत् ॥

चातुर्वर्ण्यं संस्थानमेवं भवति पुत्रिके ।”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

मुखामयः, पुं, (मुखस्यामयः ।) मुखरोगः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मुखार्जकः, पुं, अर्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुखान्नः, पुं, (मुखं अस्त्रमिवास्य ।) कर्कटः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुखाल्का, स्त्री, (मुखं उल्केव यस्याः ।) दावा-
नलः । इति शब्दमाला ॥

मुखः, पुं, प्रथमः कल्पः । इत्यमरः १०।७।४० ॥
यागादिषु शास्त्रोक्तः प्रथमः कल्पो मुखः
स्यात् । यथा, प्रीहिर्भयजेतव्यादिना उत्कृष्ट-

त्वान् मुखमिव मुखः विकारसंघेयादिना
इवार्थे यः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

मुखः, त्रि, श्रेष्ठः । इत्यमरः १३।१।५७ ॥
(तथास्य पण्यायः ।

“प्रधानसुप्तमं रस्यं श्रेष्ठं सुखमनुत्तमम् ।
वरं वरंयं प्रमुखं परार्द्धं प्रवरस्तथा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा, भागवते । ४।२५।४६ ।
“सुखानामप्रस्तादास्तयापणवद्बृहन्नौ ॥”

मुखसर्गः, पुं, (मुखानां सर्ग इति ।) स्थावर-
रश्मिः । यथा,—

“मुखसर्गश्चतुर्धस्तु सुखा वै स्थावराः स्मृताः ।
इति वराहपुराणम् ॥

सुगूहः, पुं, दाहूहपक्षी । इति भूरिप्रयोगः ॥

सुधः, चि, (सुध + कर्त्तरि क्तः ।) स्रष्टुः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४० । ५ ।

“अक्षेत्रविद् यथा सुधो भुवनान्यदीधयुः ॥”)

सुन्दरः । इति विश्वः ॥ (यथा, मेघदूते । १४ ।

“दृष्टोत्साहश्चकितचकितं सुधसिद्धा-
ज्जनाभिः ॥”)

सुधबोधं, स्त्री, (सुधः सुन्दरः बोधः ज्ञानं पद-

पदार्थानां भवत्यस्मात् । यद्वा, सुधान् स्रष्टान्

अल्पबुद्धीन् जनान् बोधयतीति । सुधबो-

इति दुर्गादासः । सुध + बुध + “कर्मण्यण् ।

३ । ० । १ । इति अण् ।) बोधदेवततथाकरण-

विशेषः । यथास्यादश्लोकः ।

“सुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।

सुधबोधं व्याकरणं परोपकृतये मया ॥”

सुधा, स्त्री, (सुध + टाप् ।) नायिकाविशेषः । (सा

च नायिका स्वीयापरकीयाभेदेन द्विविधा ।) तत्र

स्वीयापि त्रिविधा । सुधामया प्रगल्भा च ।

तत्राकुरितयौवना सुधा । सा च ज्ञानयौवना

अज्ञानयौवना च । सेव क्रमशो लज्जाभय-

पराधीनरतिर्नवोद्गा । भैष जातप्रश्रया विश्रव-

नवोद्गा । अस्याश्चेष्टा क्रिया मनोहरा । कोपे

मार्दवं नवविभूषणे समीक्षा च ॥ सुधा यथा ।

“आक्षिप्तं किल कामदेवधरणीपालेन काले शुभे

वस्तु वास्तुविधिं विधास्यति तनौ तारुण्य-

मेणीदृशः ।

दृष्ट्या खञ्जनचातुरी सुखरची सौधाकरी

माधुरी

वाचा किञ्च सुधासुदलहरी लावण्यमाम-

न्तरति ॥”*

अज्ञानयौवना यथा,—

“नीरात्तीरसुपागता अर्चयन्तीः सीम्नि स्फुर-

भ्रन्त्योः

श्रीने लयमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं

न्यस्यति ।

श्रीबालाकुरशङ्कया शशिसुखी रोमावलीं

प्रोच्छति

आन्तास्तीति सुधुः सखीमविहितश्रीगीभरा

पृच्छति ॥”

ज्ञानयौवना यथा,—

“स्वयम्भूः शुभुरम्भोजलोचने त्वत्पयोधरः ।

नखेन कस्य धन्यस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥”

नवोद्गा यथा,—

“हस्ते धृतापि शयने विनिवेशितापि

क्रोड्ज्जतापि यतते यद्विरेव गन्तुम् ।

जानीमहे नवधूर्य तस्य वश्या

यः पारदं स्थिरयितुं समर्तं करेण ॥”

द्वितीया यथा,—

“बलाक्तीता पार्श्वं सुखमसुखं नैव कुरुते

धुनाना मृदुलं क्षिपति वदनं सुम्बनविधौ ।

हृदि न्यस्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना

नवोद्गा बोद्धारं रमयति च सन्तापयति च ॥”

विश्रम्भनवीडा यथा,—

“हरसुकुलितनेत्रपालिनीवी

नियमितबाहुल्लोकेयुग्मवन्धम ।

करकलितकुचमलं नवोद्गा

स्वर्पति समीपमुपेत्य कस्य यनः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

सुच इ ड कल्कने । दम्भे । शास्त्रे । इति कवि-

सुच ड कल्कदम्भः ॥ (भा०-आत्म० अक०-

सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ सुचते । ड

सुचते ड मोचते । इति दुर्गादासः ॥

सुच ल श प च औ मोचते । इति कविकल्पदमः ॥

(तदा०-उभ०-सक०-वन्धनरहितीभावे अक०-

अनिट् ।) मोक्षस्यागः । ल अमुचत् । श

प च सुचति सुचते धनं दाता । बन्धन-

रहितीभावे अकर्मकोऽयम् । आलानाम्भुतो

गजः कर्त्तरि क्तः । एवं पापाभक्त इत्यादौ

पापवन्धनाभक्त इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

सुच क मोचते । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-

पर० सक०-सेट् ।) क मोचयति । मोक्षस्यागः ।

इति दुर्गादासः ॥

सुचिरः, चि, (सुचति धनार्हकं ददातीति ।

सुच् + “इमिदिमुदिखिदिस्दिमिदिमन्दि-

चन्दिमिदिमिदिमुदिमुचोति ।” उणा० १ ।

५२ । इति किरच् ।) दाता । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

सुचिरः, पुं, (सुच् + किरच् ।) धर्मः । वायुः ।

देवता । इति संक्षिप्तमार्गोणादित्तः ॥

सुचुकुन्दः, पुं, (सुच् + बाहुलकात् कुः । सुच्-

कुन्द इति । राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः ।)

पुण्यवृत्तविशेषः । मेकचन्द इति हिन्दी भाषा ।

(यथा, राजेन्द्रकण्ठपुरे । १० ।

“आनन्दं सुचुकुन्दकन्दलि ! भज स्वस्थामि

वासन्तिके ! ।”)

तत्पण्यायः । इववृत्तः २ चित्रकः ३ प्रति-

विण्णुकः ४ । इति भावप्रकाशः ॥ बहुपुत्रः ५

सुदलः ६ हरिवल्लभः ७ सुपुण्यः ८ अर्घ्यार्हः ९

लक्षणकः १० रक्तप्रभवः ११ । अस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफघ्ननाशित्वम् ।

कण्ठकरत्वम् । त्वग्दोषशोफशमनत्वम् । जीर्ण-

क्षरविनाशनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

शिरःपीडापित्तासविघनाशित्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥ * ॥ मान्यालराजपुत्रः । इति

श्रीभागवतम् । ६ । ७ । ३८ ।

(यथा च देवीभागवते । ७ । १० । ४ ।

“तस्यामुनपाद्यामास मान्याता द्वौ सुतो वृष ।

पुरुकुतुमं सुविस्थानं सुचुकुन्दं तथापरम् ॥”)

सुचुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम् । आङ्गुलमटकान

इति भाषा । यथा,—

“सुचुटी सुकुटी चैव भवेदङ्गुलिमोटने ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

सुटिः । सुटा इति भाषा । यथा,—

“सम्प्लिताङ्गुलिः पाणिर्मण्डितस्तु सुच्यपि ।”

इति हेमचन्द्रः । ३ । २६१ ॥

सुज इ क मृगध्वन्योः । इति कविकल्पदमः ॥

सुज क (चुरा०-पर० मार्षने सक०-भ्रनौ

अक०-सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ क सुज-

यति । क मोचयति । इति दुर्गादासः ॥

सुचकः, पुं, (सुचिड + क्तुल् ।) सुष्ककण्ठः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

सुजः, पुं, (सुज्जाते मृग्यते अनेन । सुज्ज + करणे

अच् ।) जगविशेषः । सुज इति भाषा ॥

(यद्वा, पञ्चदश्याम् । १ । ४२ ।

“यथा सुज्जादीषिकेवमात्मा युक्ता समुद्भूतः ।

शरीरचित्तयाक्षीरेः परं ब्रह्मेव जायते ॥”)

तत्पण्यायः । मौञ्जीजगाम्यः २ आक्षयः ३

तेजनाक्षयः ४ वागीरकः ५ सुज्जनकः ६

श्रीरी ७ दर्माक्षयः ८ दूरमलः ९ दृष्टमलः १०

दृष्टमलः ११ बहुपुत्रः १२ रञ्जनः १३ प्राज-

भङ्गः १४ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-

त्वम् । कफपित्तजदोषनाशित्वम् । ग्रहरक्षासु

दीक्षासु च पावनत्वम् । भूतनाशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सुजो सुज्जातको बाणः म्थलदम्भे सुमेधमः ।

सुज्जयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा ॥

दाहज्वालाविसर्पसंस्त्रयस्थानि रोगाणि ।

दीपयन्तु चरं द्रव्यं मेखलासृपयुक्तम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शरः । इति रत्नमाला । उपनयनकाले सुज्ज-

मेखलाधारणविधयथा । अथेनं मागवक-

माचार्यस्त्रिप्रदक्षिणं चित्रतं सुज्जमेखलां परि-

ध्यापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति । इति भवदेव-

भट्टः ॥

सुज्जकण्ठो, [न] पुं, (सुज्जा इव केशाः सन्त्यस्य ।

इति ।) विण्णुः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३१ ॥

सुज्जरं, स्त्री, (सुज्जाते प्रचलन्त्ये इति । सुज्ज +

बाहुलकात् अरन् ।) शालूकम् । इति

शब्दमाला ॥

सुज्जातकः, पुं, (सुज्जं अतति तत्तमादृश्यं प्राप्नो-

तीति । अत + अच् । ततः स्वार्थ कन् ।) पुण्य-

शाकभेदः । अस्य गुणाः । परं स्वादुत्वम् ।

द्रव्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । इति राज-

वल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३६ अध्याये ।

“हस्तिकर्णमज्जातकलामञ्जकप्रभृतीनि ।”)

सुट इ मर्द । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरि । इ सुगटते । मर्दा

मर्दनम् । इति दुर्गादासः ॥

सुट कि क्षुदि । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०

पन्ने भा०-सक० सेट् ।) क्षुदि चर्णाकरणे ।

कि मोटयति तद्धनं शिला । यस्तु दुर्गच

मोटतीति हलायुधः ॥

सुट शि आक्षेपे च । इति कविकल्पदमः ॥

(तदा०-पर०-सक०-सेट् ।) पवगंशवादः ।

शि सुटति अगटोत् सुमोट । चकारात् क्षुदि

च । सुटति द्विधा मर्दं य इति हलायुधः ।

इति दुर्गादासः ॥

मुण्ड इ ड पलायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
व्यात्म०-अक०-पालने सक०-सेट् ।) पवर्ग-
शेषादिः । पञ्चमस्वरी । इ मुण्डाते । ड मुण्डते
चौरः । इति दुर्गादासः ॥

मुण्ड इ छिदि । मर्द । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ
मुण्डाते । छेद इह लोमस्तेद एव । मुण्डति
मुण्डं नापितः । लोमरहितं करोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

मुण्ड इ ड मने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
व्यात्म०-अक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः । पञ्चम-
स्वरी । मयमिति मञ्जधातोः क्ते रूपं मञ्जन-
मित्यर्थः । इ मुण्डाते । ड मुण्डते प्रस्तरौ जले ।
चतुर्भुजस्तु माञ्जेन इति पठित्वा माञ्जनं
शुद्धिरिति व्याख्याय मुण्डते जलेन गात्रं लोके
इत्युदाहृतवान् । इति दुर्गादासः ॥

मुण्डा प्रतिज्ञाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तृष्ठा०-
पर०-सक०-सेट् ।) षा मुणति प्रतं लोकः ।
प्रतिज्ञानातीत्यर्थः । भांगिता । इति दुर्गा-
दासः ॥

मुण्डं, स्त्री, (मुण्डान्ते उद्यन्ते केशा अस्मात् यद्वा,
मुण्डत मञ्जतीति । मुण्ड + अच् ।) शिरः ।
इति नपुंसकलिङ्गसंज्ञे अमरः । ३ । ५ । ३४ ॥
(यथा, भोजमुहुरे । १५ ।

“अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं
दन्तविहानं यातं तुण्डम् ।
करधृतकम्पितशोभितदण्डं
तदपि न मुञ्चत्याशाभाण्डम् ॥”

उपनिषद्विशेषः । तदुक्तं यथा, —

“इमाकेन कठप्रश्नमुण्डमाण्डक्यतितिरि ।
तान्दास्यं बृहदारण्यमेतत्तथा दश ॥”
पालम् । मुण्डायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुण्डः, पुं, (मुण्डनं मुण्डः केशापनयनं मुडि खण्डने
भाष घञ् । ततः अग्रं आद्यच् इत्यमर-
टीकायां रायभरती ।) बलिराजस्य मौनिक-
देशविशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२३२ । ५ ।

“एकाक्ष एकपान्मुण्डो विद्युदक्षतुभुङ्गः ।
शुभसनापतिर्देवभेदः । यथा, भाकण्डेयपुराणे ।
८७ । २८ ।

“हे चण्ड ! हे मुण्ड ! क्लेशं हृलेः परिवारितौ ।”
मुण्डमेवावयवत्वंनास्यस्य । अच् ।) राहुग्रहः ।
इति मेदिनी । डे, २२ ॥ (मुण्डं मुण्डनं शीवि-
कात्वेनास्यस्य । अच् ।) नापितः । इति
जटाधरः ॥ (मुण्डनं स्कन्धावच्छेदे खण्डनम-
स्यस्य । अच् ।) स्थाणुवृक्षः । इति केचित् ॥

मुण्डः, पुं, स्त्री, (मुण्ड + अच् ।) मुहुरा । इति
मेदिनी । डे, २२ ॥

मुण्डः, त्रि, मुण्डितः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥
हे मुण्डितमुण्ड । मुडि खण्डने भावे घञि मुण्डो
मुण्डनं केशापनयनं तदर्थमात्रं अर्धं आद्यश्च
मुण्डः पुमान् स्त्रियां मुण्डा । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११६ । ८ ।
“चरन् भैरवं सुनिर्मण्डस्वरिणामि मञ्जीमिमाम् ॥”)

मुण्डकं, स्त्री, (मुण्डमेवेति मुण्ड + स्वार्थ कन् ।)
मस्तकम् ॥ (उपनिषद्विशेषः ॥)

मुण्डकः, पुं, (मुण्डयतीति । मुडि + ण्वल् ।)
नापितः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३० ॥

मुण्डचणकः, पुं, (मुण्डित इव चणकः ।) कलायः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मुण्डनं, स्त्री, (मुण्ड + ल्युट् ।) केशच्छेदनम् ।
तत्पर्यायः । भद्रकरणम् ० वपनम् ३ परि-
वापनम् ४ चौरम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८७ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । २३ । ४६ ।

“भातुरस्य हितं वाञ्छं शृणु धर्मज्ञसत्तम ।
दण्ड एव हि राजेन्द्र । तत्तद्धर्मानं न मुण्डनम् ॥”)

मुण्डफलः, पुं, (मुण्डवत् फलमस्य ।) नारिकेल-
वृक्षः । यथा, —

“तथा मुण्डफलश्चापि विश्वामित्रप्रियोऽपि च ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

मुण्डशालिः, पुं, (मुण्डो मुण्डित इव शालिः ।)
शालिभेदः । तत्पर्यायः । मुण्डनकः २
निःशूकः ३ अशूककः ४ । अस्य गुणाः ।
त्रिदोषनाशित्वम् । मधुरास्त्वम् । बलप्रदत्वम् ।
रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । सुख-
जायकृतापघ्नत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुण्डा, स्त्री, (मुण्ड + स्त्रियां टाप् ।) मुण्डोरिका ।
इति मेदिनी । डे, २२ ॥ मुण्डिता स्त्री । इत्य-
भरटीकायां भरतः ॥

मुण्डास्या, स्त्री, (मुण्डेत्यास्याः ।) मञ्जुआव-
णिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुण्डायमं, स्त्री, (मुण्डश्च तत अयश्चेति । मुण्ड +
अयस् । “अनोष्मायः सरसां आतिसंज्ञयोः ।”
५ । ४ । ६४ । इति टच् ।) लोहम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मुण्डितं, स्त्री, (मुण्डाते खण्डाते इति । मुडि खण्डने
+ कर्मणि क्तः ।) लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वापितमुण्डं, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ८५ ॥

मुण्डितिका, स्त्री, (मुण्डित + स्वार्थ कन् + स्त्रियां
टाप् अत इच् ।) वृक्षविशेषः । मुण्डोरी इति
भाषा । तत्पर्यायः । अलम्बुषा २ आबगी ३
पल्लवुषा ४ कदम्बपुष्पा ५ अवणा ६ भूतघ्नी ७
कुम्भला ८ अरुणा ९ । इति रत्नमाला ॥

मुण्डो, [न] पुं, (मुण्डयति केशान् वधति इति ।
मुण्ड + णिनिः ।) नापितः । इत्यमरः । २ ।
१० । १० ॥ (योगाचार्यविशेषः । यथा, शिव-
पुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १० । ५ — ६ ।
“महाकालश्च श्रुत्वा च दण्डे मुण्डो स एव
च ।”

इत्यादावारम् ।

अष्टाविंशतिसंख्याता योगाचार्या युगक्रमात्
सम्पादितकेशच्छेदः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४ । ३७४ ।

“दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि ।

दण्डी मुण्डी कुशी चोरी घृताक्तो मेखली-
क्षतः ॥”)

मुण्डीरिका, स्त्री, (मुण्डि + बाहुलकात् ईरच् ।
स्त्रियां ङीष् स्वार्थ कन् । स्त्रियां टाप्
“क्रेणः ।” ७ । ४ । १३ । इति पूर्वस्य ङस्त्वः ।)
मुण्डितिका । इति जटाधरः ॥

मुत्, स्त्री, (मोदतेऽनया इति । मुद् + क्तिप् ।)
वृद्धिनामौघधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुत्, [द] स्त्री, (मोदनमिति । मुद् + भावे क्तिप् ।)
हर्षः । इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ (यथा, रघु-
वंशे । ३ । २५ ।

“उवाच धात्रा प्रथमोदितं वक्षो

ययौ तदीयामवलम्बा चाङ्गलिम् ।

अभूच्छ नन्वः प्रणिपातशिलाया

पितृमूर्धं तेन ततान सोऽर्भकः ॥”)

मुद क संसर्गः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-
सक० सेट् ।) क मोदयति घृतेनाग्रं लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥

मुद नि ड हर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
व्यात्म०-अक० सेट् ।) हर्षश्चित्तोत्साहः । नि
मुदितोऽस्ति ड मोदते धनी । इति दुर्गा-
दासः ॥

मुदा, स्त्री, (मुद् + घञर्थे कः ततटाप् ।) हर्षः ।
यथा । सुखमानन्दधुर्मुदा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, भाकण्डेय । ११६ । ३० ।

“तं मन्त्रं क्रियमाणं तु मन्त्रिभस्तेन भूयता ।

तत्प्राप्त्यर्थं तेनैव कन्या शुश्रावाथ मुदा-

वती ॥”)

मुदितः, त्रि, (मुद् + क्त । यद्वा, मुदा अस्य जाता ।
मुदा + इतच् ।) आनन्दितः । यथा, —

“आर्त्तास्ते मुदिता हृष्टे प्रीयते मलिना कृशा ।
खड्गे स्त्रियेन या पत्न्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

आलिङ्गनविशेषः । तस्य लक्षणं यथा । नायि-
कया नायकस्य वामपार्श्वे उषित्वा वामपादं
तस्योरुद्वयमध्ये स्थापयित्वा उभौ मिलित्वा
यदवस्थानम् । इति कामशास्त्रम् ॥

मुदिता, स्त्री, (मोदते इति मुद् + सर्वधातुभ्य
इन् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् गुणाभावः ।
मुदिः तस्य भावः इति तल् + टाप् ।) मुदा ।
हर्षः । इत्यमरटीकायां भणुरेशः ॥ (यथा,
पानञ्जलसूत्रम् । १ । ३३ ।

“मेत्रीकरणासुहितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्या-
पुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥”)

मुदिरः, पुं, (मोदते अनेन प्रजा इति । मुद् +
“इविमदिमुदीति ।” उणा० । १ । ५२ । इति
किरच् ।) मेघः । इत्यमरः । १ । १ । ७४ । (यथा, —
गीतगोविन्दे । २ । ३ ।

“प्रचुरपुरन्दरधनुश्चरुश्चिह्नमेदुरमुदिर-
सुवेषम् ।”)

कासुकः । इति मेदिनी । रे, २०५ । भेकः ।
इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मुद्राः, पुं, (मोदते अनेन इति । मुद्र + “सुदिगो-
गंगौ ।” उणा० १।२०७। इति गङ् ।)
पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । जलवायसः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ४।२२८ ॥ प्रमाधानभेदः ।
मुद्र इति भाषा । (यथा, मनुः । ६।२६ ।
“भीक्षुः शालयो मुद्रास्तिलामाषास्तथा यवाः ।”)
तत्पर्यायः । सुपथ्यः २ वर्णाक्षः २ रसोत्तमः ४
भुक्तिप्रदः ५ हयानन्दः ६ सुफलः ७ वाजि-
भोजनः ८ अस्य गुणाः । कथायत्वम् । पु-
रत्वम् । कफपित्ताम्लज्वलम् । लघुत्वम् । ग्राहि-
त्वम् । शीतत्वम् । पाके कटुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
नातिवातलत्वम् । तद्यूधगुणाः । पित्तप्रमाप्ति-
शमनत्वम् । लघुत्वम् । सन्तापहारित्वम् ।
अरोचकनाशित्वम् । तत्सन्धयुक्तचित् रक्त-
प्रसादनत्वम् । सर्वरुणापहारित्वम् । इति
राजनिघण्टः ॥ अपि च । रूक्षत्वम् । स्वाद-
त्वम् । अल्पानिलत्वम् । ज्वरघ्नत्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ * ॥ वनमुद्रगुणाः ।
“मुद्रकः शीतलो ग्राही कफपित्तज्वरपहः ॥”
तद्विशेषा यथा, राजवल्लभे ।
“प्रधाना हरिताक्षव वनमुद्रास्तु मुद्रवत् ।
लणमुद्रा महासुद्रा गौरा हरितपीतकाः ।
श्वेता रक्ताश्च निर्दिष्टा लघवः पूष्णपूष्णवत् ॥”
मुद्रपर्णी, स्त्री, (मुद्रस्यैव पर्यायस्याः मुद्रपणं +
जातो डोष् ।) वनमुद्रः । मुद्राणी इति
भाषा । तत्पर्यायः । काकमुद्रा २ सदा ३ ।
इत्यमरः ॥ सुद्रसदा ४ शिखी ५ माज्जर-
गत्विका ६ वनजा ७ रिङ्गिणी ८ इखा ९
सुपपणी १० कुरङ्गिका ११ कौशिला १२
वनोद्भवा १३ वनमुद्रा १४ आरग्यमुद्रा १५
यथा १६ । कुरङ्गिकास्थाने करङ्गिका इति च
पाठः । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । कास-
वातरक्तक्षयपित्तदाहज्वरनाशित्वम् । चक्षुष्य-
त्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । इति राजनिघण्टः ॥
अपि च । यथा, भावप्रकाशे ।
“मुद्रपर्णी काकपर्णी सुपपण्यल्पपर्णिका ।
काकमुद्रा च सा पीत्ता तथा माज्जरगत्विका ।
मुद्रपर्णी हिमा रूक्षा तिलता स्वादुसशुक्रला ।
चक्षुष्या क्षयशीथघ्नी ग्राहिणी ज्वरदाहशुत् ।
दीपयज्वरी लघ्वी ग्रहणशक्तिविरहत् ॥”
मुद्रभुक्, [ज] पुं, (मुद्रं भुङ्क्ते इति । भुज् +
क्तिप् ।) धोटकः । इति जटाधरः ॥
मुद्रभोजी, [न] पुं, (मुद्रं भुङ्क्ते इति । भुज् +
णिनिः ।) अश्वः । इति राजनिघण्टः ॥
मुद्रभोदकः, पुं, (मुद्रेन साधितो भोदकः ।) भोदक-
विशेषः । मतिपुर इति भाषा । यथा,—
“मुद्राणां धूमभोः सन्ध्याधोलयस्त्रिभुजासुगा ।
कटाहस्थेनस्योर्ध्वं भोदकं स्थापयेत्ततः ॥
धूमसंनिभो द्रवोभूतां प्रक्षिपेत् भोदकोपरि ।
पतन्ति बिम्बवत्समात्तान् सुपकान् सयुद्धरेत् ।
सितापाकेन संयोज्य कुर्वान् युक्तेन भोदकान् ॥”
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।

“लघुर्ग्राही बिहोमघ्नः स्वादः शीतो रुचिप्रदः ।
चक्षुष्यो ज्वरहन् वनमुद्रपणो मुद्रभोदकः ॥”
मुद्रं, स्त्री, (मुद्रं आनन्दं गिरति विकिरतीति । गृ-
+ अच् ।) मलिकामेदः । लोष्टादिभेदेन, पुं ।
इति मेदिनी । रे, २०४ ॥ (यथा, महाभारते ।
१।२११ । ४ ।
“गदापट्टिशधारिण्या शूलमुद्ररहस्तया ।
प्रस्थितौ सहप्रसन्नगया महत्या देवसेनया ॥”)
मुद्रः, पुं, (मुद्र + गृ + अच् ।) कर्मरश्मिः ।
पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । गन्धसारः ८
मधुपत्रः ३ अतिगन्धः ४ गन्धराजः ५ धिट-
प्रियः ६ प्रियः ७ जनेष्टः ८ मृगेष्टः ९ । अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सुरभित्वम् ।
सौख्यदायकत्वम् । मनोजकारित्वम् । मधु-
पानन्दकारित्वम् । पित्तप्रकोपनाशित्वम् । इति
राजनिघण्टः ॥ * ॥ अश्वविशेषः । मुद्र
इति भाषा । तत्पर्यायः । दधनः ८ चनः ३ ।
इत्यमरः ॥ दधनः ४ । इति भरतः ॥ प्रघणः ५ ।
इति जटाधरः ॥ मुद्रः कौरकास्तयोः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । १० । ७३ ।
“पादपाविहपरिधः शिलानिष्पिष्टमुद्रः ॥”)
मुद्रकः, पुं, (मुद्रकमिवति प्रतिकृतौ कृत् ।)
कर्मरश्मिः । इति राजनिघण्टः । कामराज्जा
इति भाषा ॥
मुद्रलं, स्त्री, रोहिण्यलम् । इति राजनिघण्टः ॥
मुद्रलः, पुं, हयेश्वराजपुत्रः । यथा,—
“मुद्रान्तः पुरुषाश्च तस्मात्ततः ततश्च हयेश्वरः
हयेश्वरान्मुद्रलस्तत्रयत्तद्विषययोनरकास्मिन्ना-
संज्ञाः । पञ्चानामेतेषां विषयाणां रक्षणाया-
लमेने मनुष्या इति पित्राभिधेता इति
पञ्चालाः । इति विष्णुपुराणे ४ अणे १४
अध्यायः ॥ (मुद्रं लाभोति । ला + कः । इत्यु-
णादिप्रती उल्लेखतः ।) गोचकारकमुनि-
विशेषः । तस्य भार्या इन्द्रसेना । इति पुराणम् ॥
(उपनिषद्विशेषः ॥)
मुद्रकः, पुं, वनमुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
मुद्रकः, पुं, (मुद्रक + स्वार्थे कृत् ।) वनमुद्रः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥
मुद्रादवटः, पुं, (मुद्रादं वटः ।) वटक-
विशेषः । आदावडा इति भाषा । यथा,—
“मुद्रपिष्टीविरचितान् वटकांस्तैलपाचितान् ।
हस्तेन जगयेत् सम्यक् तस्मिंश्चर्णं विनिक्षिपेत् ।
भट्टं हिङ्गादिकं सुगन्धं मणिं चोदकं तथा ।
निम्बं च यवानां च युक्ता सव्यं विमिश्रयेत् ॥
मुद्रपिष्टीं पतन्तं सम्यक् स्यात्ताम्रारकोपरि ।
तस्यास्तु गोलकं कुण्यास्तम्यं पूरणं क्षिपेत् ॥
तेले तान् गोलकान् पक्वा कथितायां निम-
ज्जयेत् ।
गोलकाः पाचकेः पीत्तास्ते त्वादकवटा अपि ॥”
अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“मुद्रादेकवटा रूक्षा लघ्वी बलकारकाः ।
दीपनाक्षपणाः पथ्यास्त्रिदोषेषु प्रपूजिताः ॥”

मुद्रा, स्त्री, (मोदते अनयेति । मुद्र + “स्फात्रि-
तदीत्यादि ।” उणा० २।१३। इति रक् अनः
टाप् ।) प्रत्ययकारिणी ॥ इति त्रिकाण्ड-
शेषः । नामेर मोहर इति भाषा ॥ अञ्जलि-
मुद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ क्वापर आङ्गुटी
इति भाषा । स्वर्णरौप्यादिसुद्रिका च । (यथा,
अभिज्ञानशाकुन्तले । २ ।
“इमां मुद्रां खदङ्गुली निवेशयता मया ।”
चिद्धम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । २४ । १७ ।
“ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणामुहरन् जटाः ।
हरणकेशः पञ्चाक्षः पञ्चमुद्रापदाभुजः ॥”)
मोहर टाका इत्यादि भाषा । इति लोक-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥ पञ्चधा लिपिर्लक्षणलिपिर्विशेषः ।
क्वापर अक्षर इति भाषा । यथा,—
“मुद्रालिपिः शिल्पालिपिर्लिपिर्लिखितसम्भवा ।
गुणिकाधुनसम्भवा लिपयः पञ्चधा स्मृताः ।
सन्तामिलिपिर्भार्याप्रा धरित्री भुमदा हरः ॥”
इति वाराहोत्तलम् ॥
“लेखन्या लिखितं विप्रैर्महाभिरङ्कितं यत् ।
शिल्पादिनिमित्तं यच्च पाठ्यं ध्याय्यं सर्वदा ॥
इति खड्गमालातलम् ॥ * ॥
पञ्चमकारान्तगतभट्टद्वयविशेषः । यथा,—
“पृथुकास्तद्वला भट्टा गोधमचणकादयः ।
तस्य नाम भवेद्वि । मुद्रा मुक्तिप्रदायिनी ॥”
इति निर्याणतले ११ पटलः ॥
तस्याः शोधनं यथा,—
“ॐ तदिहोः परमं पदं सदा पश्यन्ति हरयः
दिव्यं चक्षुराततम् । ॐ तदिहोः विपश्यन्तो
जायमानः समिन्त्ये विष्णोर्धत् परमं पदम् ।
इति सन्ताम्या शोधनम् । इति स्वतन्त्रतलम् ॥
शरीरे धार्यभगवदायुधादिभिद्धम् । क्वाप इति
भाषा । यथा,—
“ततो नारायणीं मुद्रां धारयेत् पीतये
हरः ।
मनुष्यकूर्मादिचिह्नानि चक्रादीन्यायुधानि च ॥
अथ मुद्राधारणनियता स्मृता ।
“भक्तितः शक्तिक्राम्यामुभयोर्वाङ्मनयोः ।
मनोयद्भिरित्यं नान्यथा पूजनं भवेत् ॥”
आदिपुराणे ।
“शक्तिकोऽपुष्पादिरहितं ब्राह्मणाधमम् ।
गर्भं तु समारोप्य राजा राज्यात् प्रवासयेत् ॥”
गारुडे श्रीभगवद्गीता ।
“सर्वकर्मोपकारश्च शुचीनामेव पीदितः ।
शुचित्वं विजानीयात्सर्वथायुधधारणान् ॥”
इति पाञ्चोत्तरखण्डे ।
“शक्तिक्रमादिभिश्चिह्नेष्विषः प्रियतमैर्धरः ।
रक्षितः सर्वधर्मैश्च प्रज्जितो नरकं व्रजेत् ॥”
शुनौ च यजुःकटशाखायाम् ।
“धृतोऽपुष्पः कृतचक्रधारी
विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
स्मरेण सर्वेण सदा हृदि स्थितं
परात्परं यन्महतो महात्मम् ॥”

मुद्रा

अथ जगि च ।

‘अभिनेयमुरुक्रमस्य चिह्ने-

रङ्गिता लोके शुभगा भवेत् ।’

तद्विष्णोः परमं पदं ये गच्छन्ति लाङ्कितः ।

इत्यादि ॥

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

‘लङ्कायुधाङ्कितं दृष्ट्वा सम्मानं न करोति यः ।

द्वादशाब्दाभिर्न पुण्यश्चाफलायोपगच्छति ॥’

अथ मुद्राधारणमाह्वाम् ।

स्कात्वे श्रीसनत्कुमारमार्कण्डेयसम्वादे ।

‘यो विष्णुभक्तो विप्रश्च । शङ्खचक्रादिचिह्नितः ।

स याति विष्णुलोकं वै दाहप्रलयवर्जितम् ॥’

तत्रैवाव्यञ्च ।

‘नारायणायुधैर्नित्यं चिह्नितं यस्य विग्रहम् ।

पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥

शङ्खोद्धारे तु यत् प्रोक्तं वसतां वर्षकोटिभिः ।

तत् फलं लिखिते शङ्खे प्रत्यक्षं दक्षिणे भुजे ॥

यत् फलं पुष्करे नित्यं पुष्करीकाक्षदर्शने ।

शङ्खोपरिहृते पश्येत् तत् फलं समवाप्नुयात् ॥

वामे भुजे गदा यस्य लिखिता दृश्यते कलौ ।

गदाधरो गयापुण्यं प्रत्यक्षं तस्य यच्छति ॥

यच्चानन्दपुरे प्रोक्तं चक्रस्वामिसमीपतः ।

गदाधो लिखिते चक्रे तत् फलं लब्धदर्शने ॥’

श्रीभगवदुक्तौ च ।

‘यः पुनः कलिकाले तु मत्पूरीसम्भवां नृदम् ।

मनस्यकुर्मदिकं चिह्नं गृह्णीत्वा कुरुते नरः ॥

देहे तस्य प्रविष्टोऽहं जानन्तु विदधोत्तमाः ।

तस्य मे नान्तरं किञ्चित् कर्त्तव्यं श्रेय इच्छता ॥

समावतारचिह्नानि दृश्यन्ते यस्य विग्रहे ।

मर्त्यैर्मर्त्यो न विज्ञेयः स नूनं मामकी तनुः ॥

पापं मुक्तस्वरूपम् आयते तस्य देहिनेः ।

ममायुधानि यस्याङ्गं लिखितानि कलौ युगे ॥

उभाभ्यामाप चिह्नाभ्यां योऽङ्कितो मत्स्य-

मुद्रया ।

● कुम्भेयापि स्वकं तेजो निक्षिप्तं तस्य विग्रहे ॥

शङ्खश्च पद्मश्च गदां रथाङ्गं

मत्स्यश्च कुर्मं रचितं स्वदेहे ।

करोति नित्यं मुक्ततस्य वृद्धं

पापक्षयं जन्मप्रतापितस्य ॥’

तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

‘लङ्काशङ्खाङ्कवचं दुर्मर्त्यं देवदानवेः ।

अधृष्यं सन्भूतानां शत्रूणां रक्षसामपि ॥

लज्जोः सरस्वती दुर्गा सावित्री हरवल्लभा ।

नित्यं तस्य वसेद्देहं यस्य शङ्खाङ्कितः तनुः ॥

गङ्गा गया कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्करादि च ।

नित्यं तस्य सदा तिष्ठेद्यस्य पद्माङ्कितं धनुः ॥

यस्य कौमादकीचिह्नं भुजे वायु कलिप्रियः ।

प्रत्यक्षं तत्र दृश्यो गङ्गामागरसङ्गमः ॥

सर्वं करे गदाधस्तादथाङ्गं तिष्ठते यदि ।

लङ्कां सहितं तत्र श्रीलोक्यं सचराचरम् ॥

त्रयोऽप्यश्वर्या देवा विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।

निवसन्ति सदा तस्य यस्य देहे सुदर्शनम् ॥’

मुद्रा

किञ्च ।

‘लङ्कायुधाङ्किता मुद्रा यस्य नारायणी करे ।

ऊर्ध्वलोकाधिकारी च स ज्ञेयश्चिह्नां पतिः ॥

लङ्कामुद्राप्रयुक्तस्तु देये पित्रा करोति यः ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रत्यक्षश्चाप्तयं भवेत् ॥

पीडयन्ति न तत्रैव यद्वा कृत्वाणि राशयः ।

अष्टाक्षराङ्किता मुद्रा यस्य धातुमयी करे ॥’

वाराहे श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।

‘लङ्कायुधाङ्कितं देहं गोपीचन्दनमृत्नखया ।

प्रयागादियु तोर्येषु स गत्वा किं करिष्यति ॥

यदा यस्य प्रपश्येत् देहं शङ्खादिचिह्नितम् ।

तदा तदा जगत्सामो तुष्टो हरति पातकम् ॥

भवति यस्य देहे तु अक्षोराक्षं दिने दिने ।

शङ्खचक्रगदापद्मं लिखितं सोऽच्युतः स्वयम् ॥

नारायणायुधैर्नित्यं कृत्वात्मानं कलौ युगे ।

कुरुते पुण्यकर्माणि मेरुतुल्यानि तस्य वै ॥

शङ्खादिनाङ्कितो भक्त्या आहं यः कुरुते द्विजः ।

विधिहीनस्तु भर्तृणां पित्राणां गयासमम् ॥

यथाभिर्दृष्टे कर्त्तव्यं वायुना प्रेरितो भृशम् ।

तथा दहन्ति पापानि दृष्ट्वा लङ्कायुधानि वै ॥

ब्राह्मणे श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

‘विष्णुनामाङ्कितो मुद्रा अष्टाक्षरमन्विताम् ।

शङ्खादिकायुधैर्नित्यं स्वर्गस्त्वयमधीमपि ॥

धृति भागवतो यस्तु कलिकाले विशेषतः ।

प्रदादस्य समो ज्ञेयो नान्यथा कलिवल्लभः ॥’

किञ्च ।

‘शङ्खाङ्किततनुर्विप्रो मुदन्ति यस्य च वैष्णवि ।

तद्वत् स्वयमश्नाति पितृभिः सह केशवः ॥

लङ्कायुधाङ्कितो यस्तु भ्रमशाने म्रियते यदि ।

प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य नारदः ॥

लङ्कायुधैः कलौ नित्यं मण्डितं यस्य विग्रहम् ।

तत्राश्रयं प्रकुञ्चन्ति विवृधा वासवादयः ॥

यः करोति हरः पूजां लङ्काशङ्खाङ्कितो वरः ।

अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः ॥

कृत्वा काष्ठमयं विम्बं लङ्काशङ्खेस्तु चिह्नितम् ।

यो ह्यङ्कयति चात्मानं तत्समो नास्ति वेणवः ॥

पापक्षयितव्यायेनास्तिकालापपातकेः ।

न लिप्यते कलिकर्त्तुः लङ्काशङ्खाङ्कितो नरः ॥’

किञ्च ।

‘अष्टाक्षराङ्किता मुद्रा यस्य धातुमयी भवेत् ।

शङ्खपद्मादिभिर्युक्ता पुण्यतेऽसौ सुरासुरैः ॥

धृता नारायणी मुद्रा प्रदादेन पुरा कृता ।

विभीषणेन बलिना भुवणं च शुक्लं च ॥

मान्वाष्ट्याम्बरीषेण मार्कण्डेप्रमुखे द्विजेः ।

शङ्खादिचिह्नितैः शङ्खैर्देहे कृत्वा कलिप्रियः ।

आराध्य केशवात् प्राप्तं समीहितफलं महत् ॥’

किञ्च ।

‘गोपीचन्दनमृत्नखया लिखितं यस्य विग्रहे ।

शङ्खपद्मादिचक्रं वा तस्य देहे वसेद्हरिः ॥’

तत्रैव श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।

‘यस्य नारायणी मुद्रा देहे शङ्खादिचिह्निता ।

धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ॥

मुद्रा

द्वादशाक्षरमस्त्रेस्तु नियुक्तानि कलेवरे ।

आयुधानि च विप्रस्य मत्स्यः स च वैष्णवः ॥’

किञ्च ।

‘यस्य नारायणी मुद्रा देहे शङ्खादिचिह्निता ।

सर्वज्ञं चिह्नितं यस्य शङ्खेनारायणोद्भवैः ॥

प्रवेशो नास्ति पापस्य कवचं तस्य वैष्णवम् ॥’

अन्यत्र च ।

‘अभिर्भागवतेऽष्टैः कलिकाले द्विजातयः ।

भवन्ति मर्त्यलोके ते शापाशुयुद्धकारकाः ॥’

अथ मुद्राधारणविधिः । गौतमीये ।

‘ललाटे च गदा कायां शङ्खं चापः शरः क्षया ।

नन्दकश्चैव हृत्मध्ये शङ्खचक्रं मुजदये ॥

शङ्खचक्राङ्कितो विप्रः भ्रमशाने म्रियते यदि ।

प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य गौतमः ॥

चक्रश्च दक्षिणे बाहौ शङ्खं वामेऽपि दक्षिणे ।

गदां वामे गदाधस्तात् पुनश्चक्रश्च धारयेत् ॥

शङ्खोपरि तथा पद्मं पुनः पद्मश्च दक्षिणे ।

खड्गं वक्षसि चापश्च शरं शिरसि धारयेत् ॥

इति पञ्चायुधान्वादी धारयेद्देव्यावो जनः ।

मत्स्यश्च दक्षिणे हस्तं कुर्मं वामकरे तथा ॥’

तथा चोक्तम् ।

‘दक्षिणे तु भुजे विप्रो विभ्रयाहे सुदर्शनम् ।

मत्स्यं पद्मश्चापरं च शङ्खं कुर्मं गदां तथा ॥

साम्प्रदायिकादिष्टानामाचारान् यथावच्छि ।

शङ्खचक्रादिचिह्नानि सर्वेऽप्यु धारयेत् ॥

भक्त्या निजैर्देवस्य धारयेत्तन्मन्त्राद्यपि ।

चक्रशङ्खौ च धार्यते संभ्रावव केशव ॥’

यत उक्तं ब्रह्मवैवर्ते ।

‘कवचं नोदहेच्छङ्खमादौ चासुरविग्रहम् ।

अतश्चक्रविमिश्रं तं विभ्रयाद्देव्यः सदा ॥

श्रीगोपीचन्दनेनैव चक्रादीनि बुधोऽन्वहम् ।

धारयेच्छयनादौ तु तन्मानि किल तानि हि ॥’

अथ चक्रादीनां लक्षणानि ।

‘द्वादशाक्षरान्तु धट्कोणं बलयत्रयसंयुतम् ।

चक्रं स्याद्वर्णावर्तः शङ्खश्च श्रीहरः स्मृतः ॥

गदापद्मादिकं लोकसिद्धमेव मतं बुधैः ।

मुद्रा च भगवान्नाङ्काङ्कितः याष्टाक्षरादिभिः ॥’

इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥ * ॥

अपि च ।

‘यथा मुद्रा श्रौतलाख्या तथा तन्मा न संशयः ।

तन्मायाः श्रौतलायाश्च विभेदो नैव वर्त्तते ॥

नामचिह्नादिना देहे वद्विना वा नृदाङ्कनम् ।

सा दीक्षा प्रोच्यते भूपः । वाङ्मनो ज्ञानिना-

मपि ॥

वेणवैर्विष्णुभक्तैश्च ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

सन्ध्यायां सतिला मुद्रा गोपीचन्दनसंयुता ॥’

इति नारदपञ्चरात्रम् ॥

‘लङ्कानामाचरेर्गात्रमङ्कयेच्छन्दनादिना ।

स लोकपावनी भूत्वा त्रिणलोकमवाप्नुयात् ॥

अभितप्तं चक्रं ब्राह्मणो बाहुमूलयोः ।

अङ्कयित्वा जपेन्नित्यं संसारात्क्षोभमाप्नुयात् ॥’

इति पद्मपुराणम् ॥

मुद्रा

‘तस्मान्ना चाङ्गितं सर्वं वसनं भाजनादिकम् ।
इति हारीतसूतिः ॥ * ॥
देवताविशेषप्रतीतिजनिकाङ्गुलिरचना । यथा,
मुद्रापदव्युत्पत्तिमाह तन्त्रे ।
‘मोदनान् सर्वदेवानां द्रावणान् पापसन्ततेः ।
तस्मान्मूर्तिं सा ख्याता सर्वकामार्थसाधनी ॥
अथ मुद्राः प्रवक्ष्यामि सर्वतन्त्रेषु कल्पिताः ।
याभिर्विचरिताभिश्च मोदन्ते मन्त्रदेवताः ॥
अर्चने जपकाले च ध्याने काले च कर्मणि ।
ज्ञाने चावाहने शस्त्रे प्रतिष्ठायाश्च रत्नणि ॥
नैवेद्ये च तथा न्यत्र तत्तत्कल्पप्रकाशिते ।
स्याने मुद्राः प्रदद्याः स्वस्वलक्षणलक्षिताः ॥
आवाहनादिका मुद्रा नव साधारणा मताः ।
तथा षडङ्गमुद्राश्च सर्वतन्त्रेषु योजयेत् ॥
एकोनविंशतिर्मुद्रा विष्णोरुक्ता मनीषिभिः ।
शङ्खचक्रगदापद्मत्रिशूलैश्चैव तत्सकौस्तुभः ॥
वनमाला तथा ज्ञानमुद्रा विष्णोः कृष्णाय तथा ।
गरुडाख्या परा मुद्रा विष्णोः सन्तोषवर्द्धनी ॥
नारसिंही च वाराही ज्ञाययीवी धनुस्तथा ।
बाणमुद्रा ततः परशुर्जगन्मोहनिका परा ॥
काममुद्रा पराख्याता शिवस्य दश मुद्रिकाः ।
लिङ्गयोनिचित्राख्यामालेशाभीष्टगात्रयाः ।
खड्गाङ्गा च कपालाख्या डमरुः शिवतोषदाः ॥
सूर्यस्यैकेव पद्माख्या सप्तमुद्रा गणेशितुः ।
दन्तपाशाङ्गुला विघ्नपरशुलङ्कुसुमञ्जिताः ।
श्रीजपूराङ्गुला मुद्रा विज्ञेया विघ्नपूजने ॥
पाशाङ्गुलशराभीतिखड्गचक्रमधुःशराः ।
मौषली मुद्रिका दौर्गा मुद्राः शक्तेः प्रियङ्कराः ॥
लक्ष्मीमुद्रार्चने लक्ष्म्या वावादिन्याश्च पूजने ।
अक्षमाला तथा वीणायाख्यापुस्तकमुद्रिकाः ॥
सप्तजिह्वाङ्गुला मुद्रा विज्ञेया वद्विपूजने ।
मत्स्यमुद्रा च कुम्भाख्या लेलिङ्गा सुखसंज्ञिका ॥
महायोनिरिति ख्याता सर्वसिद्धिसम्प्लिदा ।
शङ्खार्चने महायोनिः श्यामादौ सुखमुद्रिका ॥
मत्स्यकुम्भलेलिङ्गाख्या मुद्रा साधारणी मता ।
तारार्चने विशेषास्तु कथ्यन्ते पञ्च मुद्रिकाः ॥
योनिश्च भूतनी चैव बीजाख्या देवधूमिनी ।
लेलिङ्गनेति संप्रोक्ताः पञ्चमुद्राः प्रकाशिताः ॥
दशका मुद्रिका ज्ञेयास्त्रिपुरायाः प्रपूजने ।
संचोभद्रावगाकर्तव्योन्मादमहाङ्गुलाः ।
खेचरी बीजयोन्माख्या त्रिखण्डा परिकीर्तिताः ॥
कुम्भिकाभिधेके स्यात् पद्ममुद्रासने तथा ।
कालकण्ठी प्रयोक्तव्या विघ्नप्रशमकर्मणि ॥
गालिनी च प्रयोक्तव्या जलशोधनकर्मणि ।
श्रीगोपालार्चने वैष्णवं हरेर्नारसिंहाङ्गुला ॥
वराहस्य च पूजायां वाराहाख्या प्रयोजयेत् ।
हयग्रीवार्चने चैव ज्ञाययीवीं प्रदर्शयेत् ॥
रामार्चने धनुर्बाणमुद्रा परशुस्तथा चर्चने ।
परशुरामस्य विज्ञेया जगन्मोहनसंज्ञिका ॥
वामदेवाङ्गुला ध्यानं कुन्तमुद्रा तु रत्नणि ।
सर्वत्र प्रार्थने चैव प्रार्थनाख्या प्रयोजयेत् ॥ * ॥
उद्देशानुक्रमार्थासाधन्यन्ते लक्षणाग्र्यम् ।

मुद्रा

हस्ताभ्यामङ्गुलिं बह्वानामिकामूलपर्यङ्गोः ॥
अङ्गुलौ निक्षिपेत् सयं मुद्रा त्वावाहनी मुद्रा ॥ १ ॥
अधोमुखी त्वयं चेत् स्यात् स्थापनी मुद्रिका
मुद्रा ॥ २ ॥
उच्छ्रिताङ्गुलमुद्रोस्तु संयोगात् सन्निधापनी ॥ ३ ॥
अन्तःप्रवेशिताङ्गुला सेव संबोधनी मता ॥ ४ ॥
उत्तानमुद्रियुगला संमुखीकरणी मता ॥ ५ ॥
देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः स्यात् सकलीकृतिः ॥ ६ ॥
यहस्तकता मुद्रिर्दोर्धाधोमुखवर्त्तनी ।
अवगुण्ठनमुद्रेयमभितो भ्रामिता मता ॥ ७ ॥
अन्योन्याभिमुखाङ्गुला कनिष्ठानामिका पुनः ।
तथैव तन्त्रिणी मध्या धेनुमुद्रा प्रकीर्तिता ॥
अस्तीकरणं कुर्यात्तथा साधकसत्तमः ॥ ८ ॥
अन्योन्याग्रथिताङ्गुला प्रसारितपराङ्गुली ॥
महामुद्रेयमुद्रिता परमीकरणी दुधेः ।
प्रयोजयेदिमा मुद्रा देवताज्ञानकर्मणि ॥ ९ ॥ * ॥
वेणुवीनान् मुद्राणां कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
वामाङ्गुलं संगृह्य दक्षिणेन तु मुद्रिता ॥
कृत्वोत्तानं ततो मुद्रिमाङ्गुलं प्रसारयेत् ।
वामाङ्गुल्यस्तथाङ्गुलाः संयुक्ताः स्युः प्रसारिताः ॥
दक्षिणाङ्गुलं स्पृष्ट्वा ज्ञेयायां शङ्खमुद्रिका ॥ १ ॥
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सन्नतप्रोथिताङ्गुली ॥
तलान्तर्मिलिताङ्गुलौ सुमुखौ सुप्रसारितौ ।
कनिष्ठाङ्गुलकौ लम्बी मुद्रेया चक्रसंज्ञिका ॥ २ ॥
अन्योन्याभिमुखा हस्तौ कृत्वा तु ग्रथिताङ्गुली ।
अङ्गुलौ मध्यमे भूयः सुलभे सुप्रसारिते ॥
गदा मुद्रेयमुद्रिता विष्णोः सन्तोषवर्द्धनी ॥ ३ ॥
हस्तौ तु संमुखौ कृत्वा सन्नतप्रोथिताङ्गुली ॥
तलान्तर्मिलिताङ्गुलौ कृत्वेया पद्ममुद्रिका ॥ ४ ॥
ओष्ठे वामकराङ्गुलो लयस्तस्य कनिष्ठिका ।
दक्षिणाङ्गुलं संयुक्ता तनकनिष्ठा प्रसारिता ।
तर्जनीमध्यमानामाः किञ्चित् संकृष्य चालिताः ॥
वैष्णुमुद्रा भवत्येता सुगुप्ता प्रेयसी हरेः ॥ ५ ॥
अन्योन्याङ्गुलकरयोर्मध्यमानामिकाङ्गुली ॥
अङ्गुलेन तु ग्रथीयात् कनिष्ठामूलसंस्थिते ।
तर्जन्यौ कारयेदेवा मुद्रा श्रीवत्ससंज्ञिका ॥ ६ ॥
अनामाङ्गुलसंलग्ना दक्षिणस्य कनिष्ठिका ।
कनिष्ठयान्यथा बद्धा तर्जन्या दक्षया तथा ॥
वामानामाश्च बधीयात् दक्षिणाङ्गुलमूलके ।
अङ्गुलमध्यमे वामे संयोज्य सरलाः पराः ॥
चतस्रोऽप्यग्रसंलग्ना मुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका ॥ ७ ॥
स्पृशत् कण्ठादिपादान् तर्जन्याङ्गुलया तथा ॥
करहयेन मालायत् मुद्रेयं वनमालिका ॥ ८ ॥
तर्जन्याङ्गुलकौ सक्तावयवौ विन्यसेत् हृदि ॥
वामहस्ताख्यं वामजानुहृदि विन्यसेत् ।
ज्ञानमुद्रा भवेदेवा रामचन्द्रस्य प्रेयसी ॥ ९ ॥
अङ्गुलं वाममुद्रिणमितरकराङ्गुलकेनापि
बद्धा
तस्याग्रं पीडयित्वाङ्गुलिभिरपि च ता वाम-
हस्ताङ्गुलीभिः ।
बद्धा गाढं हृदि स्थापयतु विमलधीर्थाहरन्
मारजीजं

मुद्रा

विल्लाख्या मुद्रिकेया स्फुटमिह गदिता गोप-
नीया विधिज्ञैः ॥ १० ॥
हस्तौ तु विमुखौ कृत्वा ग्रथयित्वा कनिष्ठिके ।
मिथस्तर्जनिके श्लिष्टे श्लिष्टावङ्गुलकौ तथा ॥
मध्यमानामिके द्वे तु द्वौ पक्षाविव चालयेत् ।
यथा गरुडमुद्रा स्याद्विष्णोः सन्तोषवर्द्धनी ॥ ११ ॥
जानुमध्ये करौ कृत्वा त्रिभुक्तौ समानुभौ ।
हस्तौ तु भूमिसंलग्नौ कल्पमानः पुनः पुनः ॥
मुखं विवृतकं कुर्यात् लेलिङ्गानाश्च जिह्विकाम् ।
नारसिंही भवेदेवा मुद्रा तत्प्रतीतिवर्द्धनी ॥
अथवा ।
‘अङ्गुलाभ्यान् करयोस्तथाक्रम्य कनिष्ठिके ।
अधोमुखीभिः सर्वाभिमूर्देयं नृहरिर्मता ॥ १२ ॥
देवोपरि करं वामं कृत्वोत्तानमधः सुधीः ।
नमयेदिति संप्रोक्ता मुद्रा वाराहसंज्ञिका ॥
यद्वा ।
‘दक्षहस्तयोर्द्विमुखं वामहस्तमधोमुखम् ।
अङ्गुल्यग्रं संयुक्तं मुद्रा वाराहसंज्ञिका ॥ १३ ॥
वामहस्ततले दक्षा अङ्गुलीस्ताख्यधोमुखीः ।
संरोप्य मध्यमां तामामुद्रम्व्याधौ विवृष्येत् ॥
हयग्रीवप्रिया मुद्रा तन्मूर्तिरनुकारिणी ॥ १४ ॥
वामस्य मध्यमाग्रं तर्जन्यग्रं योजयेत् ॥
अनामिकौ कनिष्ठाश्च तस्याङ्गुलेन पीडयेत् ।
दर्शयेदामिके स्वर्यं धनुर्मूर्देयमीरिता ॥ १५ ॥
दक्षमुद्रेस्तु तर्जन्या दोर्धा बाणमुद्रिका ॥ १६ ॥
यद्वा ज्ञानार्णवं ।
‘यथा हस्तगतं चापं तथा हस्तं कुरु प्रिये ! ।
चापमुद्रेयमाख्याता वामहस्ते यवमिथ्या ॥ १७ ॥
यथा हस्तगता बाणास्तथा हस्तं कुरु प्रिये ! ।
बाणमुद्रेयमाख्याता रिपुवर्गनिजन्तनी ॥ १८ ॥
तले तलन्तु करयोस्तियेकं संयोज्य चाङ्गुलीः ।
संहताः प्रष्टव्याः कुर्यात् मुद्रा परशुसंज्ञिका ॥ १९ ॥
उच्छ्रिताङ्गुलमुद्रा इ मुद्रा त्रैलोक्यमोहिनी ॥ २० ॥
हस्तौ तु संपुटौ कृत्वा प्रष्टवाङ्गुलकौ तथा ।
तर्जन्यौ मध्यमाङ्गुले अङ्गुलौ मध्यमाग्रितौ ।
काममुद्रेयमुद्रिता सर्वदेवप्रियङ्करी ॥ २१ ॥ * ॥
महादेवप्रियाणाम् कथ्यन्ते लक्षणान्यथ ।
उच्छ्रितं दक्षिणाङ्गुलं वामाङ्गुलेन वेष्टयेत् ॥
वामाङ्गुलीदक्षिणाभिरङ्गुलीभिश्च बन्धयेत् ।
लिङ्गमुद्रेयमाख्याता शिवमात्रिधकारिणी ॥ २२ ॥
मिथः कनिष्ठिके बद्धा तर्जन्यौभ्यामनामिके ।
अनामिकोर्द्विसंश्लिष्टदोर्ध्वमध्यमयोर्धः ॥
अङ्गुलाग्रद्वयं व्यस्येत् योनिमुद्रेयमीरिता ॥ २३ ॥
अङ्गुलेन कनिष्ठान् बद्धा श्लिष्टाङ्गुलीत्रयम् ॥
प्रसारयेत् त्रिभूलाख्या मुद्रेया परिकीर्तिता ॥ २४ ॥
अङ्गुलतर्जन्येयं यथयित्वाङ्गुलित्रयम् ॥
प्रसारयेदक्षमाला मुद्रेयं परिकीर्तिता ॥ २५ ॥
अग्रस्थितौ दक्षहस्तः प्रष्टवो वरमुद्रिका ॥ २६ ॥
ऊर्ध्वीकृतौ वामहस्तः प्रष्टवोऽभयमुद्रिका ॥ २७ ॥
मिलितानामिकाङ्गुलं मध्यमाग्रं नियोजयेत् ॥
श्लिष्टाङ्गुलमुच्छ्रिते कुर्यात् नृगमुद्रेयमीरिता ॥ २८ ॥
पक्षाङ्गुलौ दक्षिणास्तु मिलिता स्पृष्टव्यताः ॥

मुद्रा

खडाङ्गमुद्रा विख्याता शिवस्यातिप्रिया मता । ८ ।
पात्रवृद्धामहस्तं कृत्वा वामके तथा ॥
निधायोच्छ्रितवत् कुर्यात् मुद्रा कापालिकी
मता । ९ ।

मुष्टिश्च शिथिली बद्धा ईषदुष्टतमध्यमाम् ॥
दक्षिणामुष्टिमुत्तम्य कर्णदेशे प्रक्षालयेत् ।
एषा मुद्रा उभयतः सर्वविघ्नविनाशिनी ॥१०॥
तथा गणेशमुद्राणामुत्तम्य लक्षणा न्यथ ।
उत्तानोष्ठमुखी मध्या सरला बहुमुष्टिका ॥
दन्तमुद्रा समाख्याता सर्वगमविशारदे । ११ ।
वाममुष्टेस्तु तर्जनी दक्षमुष्टेस्तु तर्जनीम् ॥
संयोज्याङ्गुलकायाभ्यां तर्जनीये स्वके क्षिपेत् ।
एषा पाशाङ्गया मुद्रा विद्वद्भिः परिकीर्तिता ॥१२॥
कृच्छीश्च मध्यमां कृत्वा तर्जनीमध्यपञ्चिणि ।
संयोज्याङ्गुलयेत् किञ्चिन्मूढेषाङ्गुलसंज्ञिका ॥१३॥
तर्जनीमध्यमानामाकनिष्ठाङ्गुलमुष्टिका ।
अधोमुखी दीर्घरूपा मध्यमा विघ्नमुद्रिका ॥१४॥
परशुमुद्रा ५ निगदिता प्रसिद्धा लङ्घुमुद्रिका । १५ ।
बीजपुराणया मुद्रा प्रसिद्धादुपेक्षिता ॥१६॥
शाक्तयोनाश्च मुद्राणां कथन्ते लक्षणा न्यथ ।
पाशा १ कुण्ड २ वरा ३ भीति ४ धनु ५

ब्याणाः समीरिताः ॥ ६ ॥

कनिष्ठानामिके बद्धा स्वाङ्गुलैरेव दक्षतः ।
श्रीरामाङ्गुली तु प्रसृते संक्षिप्ते खड्गमुद्रिका ॥१७॥
वामहस्तं तथा तिष्ठेत् कृत्वा तैव प्रसार्य च ।
आकृष्टिताङ्गुलीः कुर्यात् चर्ममुद्रयमीरिता ॥१८॥
मुष्टिं कृत्वा तु हस्ताभ्यां वामस्योपरि दक्षिणाम् ।
कुर्यात्सलमुद्रयं सर्वविघ्नविनाशिनी ॥१९॥
मुष्टिं कृत्वा कराभ्याश्च वामस्योपरि दक्षिणाम् ।
कृत्वा शिरसि संयोज्य दुर्गा मुद्रयमीरिता ॥२०॥
चक्रमुद्रा तथा बद्धा मध्ये ई प्रसार्य च ।
कानिष्ठिके तथा नीय तदग्रेऽङ्गुलकौ क्षिपेत् ॥
लङ्घीमुद्रा परा स्त्रिया सर्वसम्पत्प्रदायिनी ॥२१॥
वीणावादनवह्नी कृत्वा सञ्चालयेच्छिरः ।
वीणासुत्रयमाख्याता सरस्वत्याः प्रियङ्गुरी ॥२२॥
वाममुष्टिं स्वाभिमुखीं कृत्वा पुस्तकमुद्रिका । २३ ।
दक्षिणाङ्गुलतर्जनीवयस्य पराङ्गुलीः ॥
प्रसार्य संहतोत्ताना एषा वास्यानमुद्रिका । २४ ।
श्रीरामस्य सरस्वत्या अत्यन्तप्रियसी मता ॥२५॥
मणिवन्धस्थिती कृत्वा प्रस्ताङ्गुलिकौ करौ ।
कनिष्ठाङ्गुलयुगले मिलित्वान्तः प्रसारयेत् ॥
सप्तजिह्वासुत्रयं वेद्यानरप्रियङ्गुरी ॥२६॥
कनिष्ठाङ्गुलकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ॥
तर्जनी मध्यमानामा संहता भुजवर्जिता ।
सुदेषा गालिनी प्रोक्ता शङ्खस्योपरि चालिता ॥
दक्षाङ्गुलं पराङ्गुलं चिप्रा हस्तद्वयेन तु ।
सावकाशमेकमुष्टिं कुर्यात् सा कुम्भमुद्रिका ॥
मुष्टीरुद्धाङ्गुलकौ तर्जनीये तु विन्यसेत् ।
संयोज्याङ्गुली स्त्रिया दन्तमुद्रा प्रकीर्तिता ॥२७॥
प्रस्ताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः क्षिपेत् च संमुखौ ।
कुर्यात् स्व हृदये सयं मुद्रा प्रार्थनसंज्ञिका ॥२८॥
अङ्गुलजलिमुद्रा स्याद्वासुदेवाङ्गया च सा ।

मुद्रा

अङ्गुलायुक्तौ कृत्वा मुष्टीः संलग्नयोर्द्वयोः ॥
तावेवाभिमुखौ कुर्यात् सुदेषा कालकर्णिका ॥२९॥
दक्षिणा निविडा मुष्टिर्नासिकापिततर्जनी ॥
मुद्रा विस्मयसंज्ञा स्यात् विस्मयावेशकारिणी ।
मुष्टिरुद्धाङ्गुलकौ दक्षिणा नादमुद्रिका ॥
तत्त्वज्ञानसंयोगादगतो विन्दुमुद्रिका ॥३०॥
अधोमुखे वामहस्ते ऊर्ध्वासं दक्षहस्तकम् ॥
क्षिप्राङ्गुलीरङ्गुलीभिः संयोज्य परिवर्तयेत् ।
एषा संहारमुद्रा स्यात् विस्मयनविधौ स्मृता ॥
दक्षपाणिपृष्ठदेशे वामपाणिगतं न्यसेत् ।
अङ्गुली चालयेत् सत्यं सुद्रेयं मत्स्यरूपिणी ॥
वामहस्तस्य तर्जनी दक्षिणस्य कनिष्ठया ।
तथा दक्षिणतर्जनी वामाङ्गुलेन योजयेत् ॥
उन्नतं दक्षिणाङ्गुलं वामस्य मध्यमादिकाः ।
अङ्गुलीर्योजयेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ॥
वामस्य पिठतीर्थेन मध्यमानामिके तथा ।
अधोमुखे च ते कुर्यात् दक्षिणस्य करस्य च ॥
कूर्मपृष्ठसमं कुर्यात् दक्षपाणिश्च सर्वतः ।
कूर्ममुद्रयमाख्याता देवताध्यानकर्मणि ॥
पृष्ठे क्रोडि ॥ ३१ ॥

‘अभिराङ्गुलमुष्टिस्तु कृत्वा वामकरस्य च ।
मध्यमायं दक्षिणस्य तथा लम्बा प्रयत्नतः ॥
मध्यमेनाथ तर्जनीमङ्गुलाग्रं योजयेत् ।
दक्षिणं योजयेत् पाणिं वाममुष्टौ तु साधकः ॥
दृश्येदक्षिणे भागे मुष्टमुद्रयसुत्रये ॥ ३२ ॥
तर्जनीमध्यमानामाः समं कुर्यादधोमुखम् ।
अनामायां क्षिपेदृष्ट्वा कृच्छीं कृत्वा कनि-

ष्ठिकाम् ॥

लेलिङ्गा नाम सुद्रेयं जीवन्मासे प्रकीर्तिता ।
तर्जनीनामिकामध्याकनिष्ठाक्रमयोगतः ॥
करयोर्धायिष्वेव कनिष्ठामूलयोगतः ।
अङ्गुलाग्रं तु निःक्षिप्य महायोनिः प्रकीर्तिता ॥
ताराया योऽद्यादिमुद्रा—यथा । योनिमुद्रा च
वक्तव्या भूतिनी वक्तव्या बीजाख्यापि ॥
‘परिवर्त्तं करौ मुष्टौ कनिष्ठाङ्गुलमध्यमे ।
अनामायुगलस्य धस्तं नीयुगलं पृथक् ॥
अन्योन्यं निविडं बद्धाङ्गुलाग्रनामिकं ततः ।
दानवधर्मकैलासा सुद्रेषा कथिता प्रिये ॥
अस्यास्तु बन्धनाङ्गुली बन्धनाङ्गुल्यते ध्रुवम् ॥
वक्त्रं विस्तारितं कृत्वाप्यधो जिह्वाश्च चालयेत् ।
पार्श्वस्थं मुष्टियुगलं लेलिङ्गानेति कीर्तिता ॥
एषा ताराराधनेऽस्या लेलिङ्गाना वक्तव्या ।
‘योनिर्मायाधरः सन्दर्भः कूर्चः क्रमादिदः ।
बीजानि चोच्चरन् मन्त्री मुद्रावन्धनमाचरेत् ॥
तर्जनीङ्गुलसंयोगादगतो विन्दुमुद्रिका ।
वामकेऽश्वरतन्त्रोक्ताः प्रकाश्यान्तेऽथ मुद्रिकाः ॥
शृङ्ग देवि । प्रख्यामि मुद्राः सर्वार्थसिद्धिदाः ।
यामिर्विचितामिस्तु मामिधं वै पूरं भवेत् ॥
परिवर्त्तं करौ स्पृष्टावङ्गुली कारयेत् समौ ।
अनामान्तगतं कृत्वा तर्जनी कुटिलाङ्गुली ॥
कनिष्ठिके नियुक्तीत निजस्थाने महेश्वरि ।
विषुद्धं समाख्याता त्रिपुराध्यानकर्मणि ॥

मुद्रा

मध्यमामध्ये कृत्वा कनिष्ठेऽङ्गुलरोधिते ।
तर्जनी दृष्टवत् कृत्वा मध्यमोपर्यनामिके ।
एषा च प्रथमा मुद्रा सर्वसंशोभकारिणी ॥
एतस्या एव मुद्राया मध्ये सरले यदा ।
क्रियते परमेशानि । सर्वविघ्नविघ्नी तदा ॥
मध्यमातर्जनीभ्याश्च कनिष्ठानामिके समे ।
अङ्गुलाकाररूपाभ्यां मध्ये परमेश्वरि ॥
अङ्गुली तु नियुक्तीत कनिष्ठानामिकोपरि ।
इयमाकर्षिणी मुद्रा जैलोत्थाकर्षिणी परा ॥
पुटाकारौ करौ कृत्वा तर्जनीवङ्गुलाङ्गुली ।
परिवर्त्तक्रमेणैव मध्ये तदधोगते ॥
क्रमेण देवि । तेनैव कनिष्ठानामिके तथा ।
संयोज्य निविडाः सर्वा अङ्गुलावग्रदेशतः ॥
सुद्रेयं परमेशानि । सर्ववश्यकरी मता ।
सम्मुखौ तु करौ कृत्वा मध्यमामध्येऽन्यथे ॥
अनामिके तु सरले तद्विद्वत्तर्जनीद्वये ॥
दृष्टाकारौ तदङ्गुली मध्यमानखदेशगौ ॥
सुद्रेयोन्मादिनी नाम्ना कर्षिणी सर्वयोषिताम् ॥
अस्यास्त्वनामिकायुग्ममधः कृत्वाङ्गुलाङ्गुली ॥
तर्जनीवपि तेनैव क्रमेण विनियोजयेत् ।
इयं महाङ्गुला मुद्रा सर्वकामार्थसाधिनी ॥३३॥
सयं दक्षिणदेशे तु सयदेशे तु दक्षिणम् ।
बाहुं कृत्वा महादेवि । हस्तौ संपरिवर्त्तं च ।
कनिष्ठानामिके देवि । युक्ते तेन क्रमेण च ।
तर्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोर्ध्वमपि मध्ये ॥
अङ्गुली तु महेशानि । सरलावपि कारयेत् ।
इयं सा खेचरी नाम्ना पार्थिवस्थानयोजिता ॥
परिवर्त्तं करौ स्पृष्टावङ्गुलान्गतौ प्रिये ।
तर्जनीङ्गुलयुगलं युगपत् कारयेत्ततः ॥
अधः कनिष्ठावग्रहे मध्ये विनियोजयेत् ।
तथैव कुटिले योज्ये सर्वान्धस्तादनामिके ।
बीजसुत्रयमचिरात् सर्वसिद्धिविवर्हिनी ॥३४॥
मध्ये कुटिले कृत्वा तर्जनीपरिसंस्थिते ॥
अनामिके मध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके ।
सर्वा एकत्र संयोज्या अङ्गुलपरिपोडिताः ॥
एषा तु परमा मुद्रा योनिमुद्रयमीरिता ॥३५॥
एता मुद्रा महेशानि । त्रिपुराया मयोदिताः ।
पूजाकाले प्रयोक्तव्या यथासुक्रमयोगतः ॥
वामहस्तेन मुष्टिस्तु बद्धा कर्णप्रदेशके ।
तर्जनी सरला कृत्वा भ्रामयेन्मनुविषमः ॥
सौभाग्यदक्षिणी मुद्रा न्यासकालेऽपि सूचिता ।
अन्तरङ्गुलमुद्रा तु निरुध्य तर्जनीमिमाम् ॥
रिपुजिह्वाग्रहा मुद्रा न्यासकाले तु सूचिता ।
बद्धा तु योनिमुद्रा वै मध्ये कुटिले कुरु ॥
अङ्गुलेन तदग्रे तु सुद्रेयं भूतिनी मता ॥३६॥
वाममुष्टिं विधायाथ तर्जनीमध्यमे ततः ॥
प्रसार्य तर्जनीमुद्रा निर्दिष्टा वक्ष्यमाणना ॥

इति तन्त्रसारे मुद्राप्रकरणं समाप्तम् ॥३७॥

अपि च ।

‘उक्ताः स्तवनमस्काराः शृङ्गतं पुरतो युवाम् ।
मुद्राणां परिसंख्यानं स्वरूपं यथाक्रमम् ॥
धेनुश्च सम्युत्तमेव प्राञ्जलिस्त्रिविधकौ ।

मुद्रा

नाराचो मुखदण्डौ च योनिरहं तथैव च ।
 वन्दनी च महासुद्रा महायोगिनिस्तथैव च ।
 भगवत् पुटकश्चैव निःशङ्कोऽथाहं चन्द्रकः ॥
 अङ्गश्च द्विमुखश्चैव शङ्खसुद्राय सृष्टिकः ।
 वज्रश्चैव तथा बह्वं संयोगिनिस्त्रिमलस्तथा ॥
 घटः शिखरिणी तुङ्गः पुण्ड्रोऽथ सार्धधनुकः ॥
 समीलनी च कुण्डश्च चक्रं शूलं तथैव च ॥
 सिंहवक्त्रं गोमुखश्च प्रोत्तामोऽमननं तथा ।
 विष्णं पाशुपतं शुद्धं त्यागोऽथ साधनी ॥
 प्रसाधनी चोयसुद्रा कुण्डली अहमेव च ।
 त्रिमुखश्चासिक्ता च योगो भेदोऽथ मोहनम् ॥
 बाणो धनुश्च तूणीरं सुद्रा एतास्तु सत्तमाः ।
 अष्टोत्तरशतं सुद्रा व्रजणा याः प्रकीर्तिताः ॥
 तासान् पञ्चपञ्चाशदेताः ग्राह्यास्तु पूजयेत् ।
 शेषास्तु यास्त्रिपञ्चाशन्मुद्रास्ताः समयेषु च ।
 इयानयनसंकेतनटनादिषु ताः स्मृताः ॥
 देवानां चिन्तने योगे ध्याने जपे विसर्जने ।
 आद्यास्तु पञ्चपञ्चाशन्मुद्रा भैरव ! कीर्तिताः ॥
 सुद्रा विना तु यज्जप्यं प्राणायामः सुराश्चैनम् ।
 योगो ध्यानासने चापि निष्फलानि च भैरव ! ॥
 प्रत्येकं लक्षणं तेषां शृणुतं तनयौ युवाम् ॥
 दक्षिणामध्यमाग्नेय सद्यश्चक्षस्तत्तर्जनीम् ।
 योजयेत् सद्यमध्यान्तु तर्जनीया दक्षिणेन वै ॥
 तथा दक्षानामिकया वामहस्तकनिष्ठिकाम् ।
 अनामिकान्तु वामस्य दक्षिणस्य कनिष्ठया ॥
 योजयेद्भक्तिमान् सस्यक् दक्षिणावर्त्तनेन तु ।
 धनुसुद्रा समाख्याता सर्वदेवस्य तुष्टिदा ॥१॥
 संयोग्य दौ तलौ सर्वाण्यङ्गुष्ठग्राणि हस्तयोः ।
 संयोग्य पार्श्वतोऽङ्गुष्ठौ संपुटः प्रोच्यते सुरैः ॥
 सर्वेषामपि देवानां संपुटः शस्यते सदा ।
 ध्यानसंपुटयोगादौ सम्पुटः शस्यते सदा ॥२॥
 निकुञ्जयुगलं पास्योः संयोग्यार्द्धेन एव च ।
 मध्यमूयः पुटकारः प्राञ्जलिः परिकीर्तिताः ॥३॥
 अङ्गुष्ठमन्तरं कृत्वा पाण्योर्मूर्तिं विधाय च ।
 संयोग्य विष्वक्ते तु विष्वक्सुद्रा प्रकीर्तिता ॥४॥
 मणियन्त्रादाकरभं संयोग्य करयोर्द्वयोः ।
 अङ्गुष्ठे चापि संयोग्य तथैव च कनिष्ठिके ॥
 तिस्रस्तिस्रो द्वयोः पाण्योरङ्गुलीन्त्रिस्तास्ततः ।
 पञ्चसुद्रा समाख्याता चतुर्वर्गप्रदा वृणाम् ॥५॥
 अङ्गुष्ठग्रेण तर्जनीयाः संयोग्याधोर्द्वरेखया ।
 अन्याङ्गुलीस्तथानस्य नाराचः स्यात् प्रसा-

यते ॥
 मम चैव शिवायाश्च प्रीतिदयं प्रियङ्करी ।
 नाराचसुद्रा सततं प्रीत्यै वेतालभैरव ! ॥६॥
 अन्तराङ्गुष्ठसृष्टिश्च कृत्वा वामकरस्य तु ।
 मध्यमाभ्यां दक्षिणस्य तथानस्य प्रयत्नतः ॥
 मध्याङ्गेनाथ तर्जनीया अङ्गुष्ठग्रायान्त्रियोज्य च ।
 दक्षिणं योजयेत् पाणिं वामसुष्टौ तु साधकः ॥
 दर्शयेद्दक्षिणे भागे मुखसुद्रयमिष्यते ।
 इयन्तु गगनायस्य प्रीतिदा सुद्रिकोत्तमा ॥
 सर्वेषामपि देवानां तुष्टिदा सर्वकर्मसु ॥७॥
 अङ्गुष्ठमध्यमादौ च सस्यगानस्य तर्जनीम् ॥

मुद्रा

प्रसार्य दक्षसुद्रेति दक्षिणस्य करस्य तु ॥८॥
 सर्वाङ्गुलीस्तु संयोग्य करयोरुभयोरपि ॥
 संवेष्टा रज्जुवद्देहं तु पाण्योरपि कनिष्ठिके ।
 वामस्य वामहस्तेन तदग्रं विनियोजयेत् ॥
 दक्षस्य मध्यहस्तेन तथायं वाममेव च ।
 योजयेत् योजनात् पश्चादावर्त्तय करशाखिकाः ॥
 योग्याकारान् तन्मध्यं योजिसुद्रा प्रकीर्तिता ।
 कामाख्यायाः पञ्चमूर्तेर्दुर्गाया अपि भैरव ! ॥
 प्रीतिदा योजिसुद्रयं मम कामस्य च प्रिया ॥९॥
 संयुक्तास्त्रिङ्गुलीः सर्वाः प्रसार्याङ्गुष्ठपञ्चया ॥
 अग्नेय च कनिष्ठाया अग्र्यापि च योज-

येत् ॥
 करस्य दक्षिणस्येयमर्धयोनिः प्रकीर्तिता ॥१०॥
 संपुटं प्राञ्जलिं वापि यदि प्रीतिं नियोजयेत् ।
 वन्दनीया समाख्याता सुद्रा विष्णुपमोर्द्विनी ॥११॥
 सेवसेतुश्रवणासक्ता महासुद्रा प्रकीर्तिता ॥१२॥
 दक्षिणाङ्गे तु सा सक्ता वेणुवी परिकी-

र्तिता ॥१३॥
 महायोगिनिस्तु कथिता वेणुवीतन्त्रमोक्षरे ।
 इयोर्मूले त्वङ्गुष्ठग्रायमङ्गुलीश्च कनिष्ठयोः ॥
 नियोज्य प्रवृत्तीकृत्य दे पाणी योजयेत् पुनः ।
 भगसुद्रा च सा ख्याता लक्ष्मीवाणीशिवा-

प्रिया ॥१४॥
 सर्वाङ्गुलीनामग्रीवं दक्षिणस्य करस्य च ।
 संयोग्येकत्र पुरतो निर्देशः पुटकः स्मृतः ॥१५॥
 कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठाङ्गुलीनां योजयेद्वधः ।
 अग्रग्रेकत्र मध्यान्तु तर्जनीश्च प्रसार्य वै ॥
 अङ्गुलीकृत्य करद्वन्द्वं पृथगग्रे नियोजयेत् ।
 निःशङ्को नाम सुद्रयं नरसिंहवराहयोः ॥१६॥
 कनिष्ठानामिकामध्यामाङ्गुष्ठा दक्षिणस्य च ।
 करस्य तर्जनीङ्गुष्ठे प्रसार्य क्रियते तु या ॥
 सा सुद्रा त्र्यम्बकान्द्राख्या गङ्गाणां प्रीतिदा-

यिनी ॥१७॥
 अङ्गुलीकृत्य तथाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य करस्य च ।
 कृत्वा मध्यं तदङ्गुष्ठं वामसुष्टिं तथोर्द्धतः ।
 अङ्गुलीकृत्य तथा कुर्यादङ्गुष्ठसुद्रा प्रकीर्तिता ॥१८॥
 एतस्या एव सुद्रायाः कनिष्ठादिविभोचतः ।
 अष्टौ सुद्राः समाख्याता नाम तासां पृथक् पृथक् ॥
 द्विमुखश्चैव १६ सृष्टिश्च २० वज्र २१ मावह २२
 विमलश्च २३ घटश्चैव २४ तुङ्गः २५ पुण्ड्रः २६
 स्तथैव च ॥

नवानां विष्णुस्त्रिंशतीनां सार्धमङ्गुलि सुद्रिकाः ।
 क्रमात्तत्र समाख्याता नायिकानां तथैव च ॥
 संयोग्य करयोः पृष्ठे तथावर्त्तय तु वै समम् ।
 प्रसार्य तर्जनीयुगलं संयुक्तं सर्वतः पुनः ॥
 अङ्गुष्ठौ च तथा सक्ता शङ्खसुद्रा प्रकीर्तिता ॥१९॥
 उक्तमङ्गुलिं कृत्वा अङ्गुष्ठे दे कनिष्ठयोः ॥
 शूले निःक्षिप्य तु करौ संयोग्याथ प्रदर्शयेत् ।
 संयोग्य निरति सा ख्याता सुद्रा देवीचतुष्टिदा ॥२०॥
 सृष्टिर्दक्षिणहस्तस्य यदोर्द्धाङ्गुष्ठिका भवेत् ॥

मुद्रा

सा स्यात् शिखरिणी मुद्रा ब्राह्मीस्यप्रिया
 च सा ॥ २६ ॥
 अनामिके कनिष्ठे तु संयोग्य अङ्गुला पुनः ।
 मध्यमातर्जनीनाम् धेनुसुद्रं वन्दनम् ॥
 सार्धधेनुरिति ख्याता चन्द्रप्रीतिविवर्द्धिनी ॥२७॥
 करयोरङ्गुलीः सर्वाः सर्वाग्राग्रेकत्रः स्थिता ॥
 नियोज्याङ्गुलिं चैव तदधोऽपि विद्युज्य च ।
 अग्रैरग्रं योजयेत् सुद्रा समीलनी तु सा ॥२८॥
 भौमभूमिसुनीशानामिदं प्रीतिविवर्द्धिनी ।
 सर्वाङ्गुलीस्तु संयुक्ता दक्षिणस्य करस्य च ॥
 कियद्भागं तथान्यस्य तलं कुर्यात् कुण्डवत् ।
 समाख्याता कुण्डसुद्रा वृधवाणीशिवाप्रिया ॥२९॥
 सर्वाङ्गुलीनां मध्येस्तु वामहस्तस्य चाङ्गुलीः ।
 प्रसार्याङ्गुष्ठयुगलं संयोग्याग्नेय भैरव ! ॥
 तदङ्गुष्ठद्वयं कार्यं सम्मुखं वितरेत्ततः ।
 चक्रसुद्रा समाख्याता गुरुविष्णुशिवाप्रिया ॥३०॥
 अङ्गुष्ठं मध्यमाश्चैव नामयित्वा करस्य च ।
 दक्षिणस्यापरास्त्रिंशो योजयेदग्रतः पुनः ॥
 शूलसुद्रा समाख्याता मम शुक्रगृहप्रिया ॥३१॥
 निकुञ्जीकृत्य तु करौ वामाङ्गुलिगणस्य तु ॥
 अग्र्याणि योजयेन्मध्यं तलस्यासद्यश्चक्षतः ।
 अधः कृत्वा वामहस्तं सुद्रा सिंहमुखी

स्मृता ॥ ३५ ॥
 इयं प्रीत्यै तु दुर्गायाः स्युष्पुच्छस्य चक्रिणः ।
 भगसुद्रा कर्णसले गोमुखस्या प्रकीर्तिता ॥
 मम विष्णोस्तथा राहोः सर्वदा प्रीति-
 दायिनी ॥ ३६ ॥
 सृष्टिद्वयमथोत्तानं कृत्वा संयोग्य पार्श्वतः ॥
 दक्षिणस्य कनिष्ठादां प्रसार्य क्रमतः पुनः ।
 तथा वामकनिष्ठाभ्यामेकैकेन प्रसारयेत् ॥
 अष्टौ सुद्राः समाख्याता नामतः क्रमतः शृणु ॥
 प्रोत्तामो ३७ अमन ३८ चैव विष्णं ३९ पासु-
 पतं ४० तथा ॥
 शुद्धं ४१ त्यागः ४२ साधनी ४३ च तथा चैव
 प्रसाधनी ४४ ।

आकुञ्च करशाखास्तु दक्षिणाः सा तु मुद्रिका ॥
 रजसुद्रा समाख्याता स्वहस्तस्य विषययाना ४५ ।
 दन्दादिलोकपालानां दश सुद्राः प्रकीर्तिताः ॥
 सर्वेषामपि देवानां परमप्रीतिवर्द्धिनाः ।
 अङ्गुष्ठग्रायन्तु तर्जनीया अग्रभागे योजयेत् ॥
 आकुञ्च मध्यमाभ्यान्तु दक्षहस्तस्य चाङ्गुलीः ।
 दर्शयेत् कुण्डलाकारं कुण्डलीशक्तिसृष्टिदम् ॥
 सर्वेषामपि देवानां तथा तुष्टिकरं महत् ॥४६॥
 अङ्गुष्ठतर्जनीमध्या अग्रभागे नियोज्य च ॥
 मध्यमाश्च कनिष्ठाश्च आकुञ्च दक्षिणे करे ।
 त्रिमुखस्या समाख्याता विश्वदेविप्रिया सदा ॥
 क्रितोः प्रियं सततं मातृणामपि तुष्टिदा ॥४७॥
 तर्जनीङ्गुष्ठयोर्ग्रभागे संयोग्य चाङ्गुलीः ॥
 अन्या आकुञ्चयेत् तिस्रः सामिधस्ता प्रकीर्तिता ।
 पितृणामथ साध्यानां रुद्राणां विश्वकर्मणः ॥
 सर्वदा प्रीतिजननी अस्मिन्प्रकीर्तिता ॥४८॥
 प्रादौ तन्नाभ्यां संयोग्य तदङ्गुष्ठद्वयं ततः ॥

ऊर्ध्वं संयोजयेन्नाभौ अस्थोपरि तथाञ्जलिः ।
 योगमुद्रा समाख्याता योगिनी तत्त्वदायिनी ॥
 मर्जयामपि देवानां पूजने चिन्तने तथा ।
 योगमुद्रा समाख्याता तुष्टिप्रीतिकरी सदा ॥४६॥
 प्राञ्जलिर्नाम मुद्रा तु उर्ध्वाधोभावयोजिताम् ।
 विभिद्य दृश्येद्भक्तौ उर्ध्वाधः प्रवृत्तीकृतौ ॥
 भेदमुद्रा समाख्याता मम विष्णोर्विधेः प्रिया ॥४७॥
 अङ्गुष्ठे हे तु निःस्पृह्य करयोऽभयोस्तले ॥
 अग्र्येण योजयेत् पश्चात् कनिष्ठायुगलं ततः ।
 उभयोर्हस्तयोश्चाभ्यास्तर्ज्ज्यायाश्च योजयेत् ॥
 अग्र्याग्रेस्तु पृथक्कृत्य दृश्येत्तत् कनिष्ठिकाम् ।
 मुद्रा सम्मोहनं नाम कामदुर्गारमाप्रिया ॥
 सर्वेषामपि देवानां मोहनं प्रीतिदं स्तुतम् ॥४८॥
 आनस्य सयश्चक्षुस्तस्य मध्यमानामिके तथा ॥
 तयोः पृष्ठे तु संयोज्य अङ्गुष्ठायं ततः परम् ।
 कनिष्ठां तर्ज्जनीं चैव अग्र्येण योजयेत्ततः ॥
 बाणमुद्रा समाख्याता सर्वदेवस्य तुष्टिदा ॥४९॥
 मन्त्राङ्गुलीस्तु सक्रोध्य अङ्गुष्ठमथ तर्ज्जनीम् ॥
 प्रसार्य करयोः पश्चादङ्गुष्ठायस्तु योजयेत् ।
 अङ्गुष्ठायैव तर्ज्ज्या अग्र्यापि च तर्ज्जनीम् ॥
 यथाशक्ति प्रसार्यापि धनुर्मुद्रा प्रकीर्तिता ॥५०॥
 सर्वाङ्गुलीनामग्र्याणि बाह्यान्तीर्थं नियोजयेत् ॥
 अनामिकायाः पृष्ठे तु अङ्गुष्ठायं नियोजयेत् ।
 शून्यं तूणीरवत् कृत्वा तेषामस्तु भैरवः ।
 तूणीरमुद्रा चाख्याता सर्वेषां प्रीतिवर्द्धनी ॥५१॥
 मुद्रासु संस्थिता पूजा मुद्रासु परिचिन्तनम् ।
 मुद्रासु संस्थिता योगा मुद्रा मोदकरास्ततः ॥
 यदा यदा पूजनेषु चिन्तने ध्यानकर्मणि ।
 यथादौ स्तवने वापि हस्तकृत्यं न विद्यते ।
 तदा मुद्रायुतं कुर्यादृष्टापूर्वं करद्वयम् ॥
 यज्ञकृत्येषु चेच्छक्तो हस्तो मुद्रासु च क्षमः ।
 तदा मुद्रा विधायैव तत् कृत्यं समाचरेत् ॥
 मुद्राविद्युत्कृत्यं क्रियते कर्मदेधिकम् ।
 कृत्वा तन्निष्कलं यस्मात्तस्मान्मुद्रान्वितो भवेत् ॥
 विसर्जने तु देवानां यस्य या परिकीर्तिता ।
 मुद्रा तां पूजनादौ तु तस्य नैव प्रयोजयेत् ॥
 विष्टुष्टाकृत्यं मुद्रा मुद्रायुक्तः समाचरेत् ।
 पूजनादि समस्तं च कर्म श्रेष्ठं विचक्षणः ॥
 ततो मुद्रा परं धाम मुद्रा पुण्यप्रदायिनी ।
 देवानां मोददा मुद्रा तस्मात्तां यत्नतश्चरेत् ॥
 अर्द्धयोनिसंज्ञायोनिर्योनिर्वाक्सी च वैष्णवी ।
 मुद्रा विसर्जने प्रोक्ता शिवाक्षिप्ररथोः सदा ॥
 दुर्गायाः सर्वरूपेषु मुद्रा यताः प्रकीर्तिताः ।
 योनिश्च सम्पुटश्चैव महायोनिस्तथैव च ॥
 वर्णयित्वा यस्तभावादत्तादन्यत्र योजयेत् ।
 भवेद्यस्तु शिपचाश्रदन्त्या मुद्राः समन्ततः ॥
 ता यस्तभावाद्दामाः स्युर्मुद्रा मोदकराः पराः ।
 एवं वा कथिता मुद्राः पूजने पूज्यतुष्टिदाः ॥
 इति कालिकापुराणे ६५ अध्यायः ॥
 मुद्राङ्कितः, त्रि, (मुद्रया अङ्कितः) । मुद्रया
 चिह्नितः । क्वापाकरा मोदकरा इत्यादि
 भाषा । यथा,—

“धाता विश्वविष्टिमात्रनरतो देवोऽपि गौरी-
 मुद्रा-
 श्रेष्ठानन्दविष्णुर्माननयनो दत्ताध्वरध्वंसस्तु ।
 देव्यारिः कमलाकपोलमकरीमुद्राङ्कितोरःस्थलः
 श्रेतेऽध्यावितरेषु जन्तुषु पुनः का नाम शान्तिः
 कथा ॥”

इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटके १ अङ्कः ॥
 मुद्रालिपिः, स्त्री, (मुद्रया लिपिः) । पञ्चधा-
 लिप्यन्तर्गतलिपिविशेषः । क्वापार अक्षर इति
 भाषा । यथा,—
 “मुद्रालिपिः शिखलिपिलिपिलिखनिसम्भवा ।
 गुणिकाघुगसम्भवा लिपयः पञ्चधा स्तुताः ।
 एताभिर्लिपिभिर्वाप्रा धरित्री शुभदा हरः ॥”

इति वाराहीतन्त्रम् ॥
 अस्याः पाठ्यत्वं धार्यत्वञ्च यथा,—
 “लेखन्या लिखितं विप्रैर्मुद्राभिरङ्कितञ्च यत् ।
 शिखादिनिर्मितं यच्च पाठ्यं धार्यञ्च सर्वदा ॥”
 इति खड्गमालातन्त्रम् ॥
 मुद्रिका, स्त्री, (मुद्रा स्वार्थे कन् + कृत्वा) टाप् ।
 पूर्वाकारस्य द्वयत्वम् । अत इत्वं च ।) स्वर्ग-
 रूप्यादिनिर्मितमुद्रा । मोदर टाका इत्यादि
 भाषा । यथा,—

“सौवर्णीं राजतीं ताम्बीमायमीं वा मुद्रो-
 भिताम् ।
 सलिलेन सज्जित्वा प्रक्षिपेत् तत्र मुद्रिकाम् ॥”
 इति मितान्तरायं व्यवहाराध्यायः ॥
 मुद्रितं, त्रि, (मुद्रा मुद्रणं अस्य जातेति । मुद्रा
 इतच् ।) अप्रफुल्लम् । मोदा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । सकुचितम् २ निद्राणं ३ मीलित-
 तम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ मुद्राङ्कितञ्च । (परि-
 त्तम् । यथा, नैघण्टुरिते । ५ । १२ ।
 “मुद्रितान्यजनसंकथनः सन्
 नारदं वलिरिपुः समवादीत् ॥”
 “मुद्रितं परित्तम् ॥” इति तट्टीका ॥

मुद्रा, स्त्री, (मुद्रयतीति । मुद्र् + बाहुलकात् का ।
 एयोदरादित्वात् ह्रस्वः धः ।) अर्थकम् । इत्य-
 मरः । १३।१।११ (यथा, महाभारते । १२।२७।३१
 “मुद्रा ज्ञानं मुद्रा दृष्टं मुद्रा सेवा मुद्रा श्रमः ।
 एवं यो युक्तधर्मेः स्यात् सोऽमुद्राव्यक्तमभ्युते ॥”)
 मुनिः, पुं, मनुते जानाति यः । (इति मन् +
 “मनेरुच् । ” उणा० ४ । १२२ । इति इन् +
 अत उच् ।) मौनव्रती । इत्यन्ये । इति भरतः ॥
 तत्पर्यायः । वाचंयमः २ । इत्यमरः । १२।७।४२ ।
 मौनी ३ व्रती ४ ऋषिः ५ शापाख्यः ६ सत्यवाक्
 ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नैघण्टु । १।१३३ ।
 “फलेन मूलेन च वारिभूतञ्च
 मुनेरिवेत्यं मम यस्य वृत्तयः ॥”)
 तस्य लक्षणं यथा,—

“दुःखेष्वनुद्विगमनाः सुखेषु विगतसृष्टः ।
 वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥”
 इति श्रीभगवद्गीता ॥ २ ॥
 तस्य धर्म्मो यथा,—

“मुनिभिश्चरिता धर्म्मा उक्ता यासः । मया तव ।
 ये विष्णुस्तुष्यते देवः सुखादिपरिभाषिकः ॥
 तर्पणेन च होमेन सन्ध्या बन्धनेन च ।
 प्राप्यते भगवान् विष्णुर्ब्रह्मैकामार्थमोदकः ॥
 धर्म्मा विष्णुर्व्रतो विष्णुः पूजा विष्णुस्तु तर्पणम् ।
 होमः सन्ध्या तथा ध्यानं धारणा सकलं
 हरिः ॥”

इति गारुडे २२६ अध्यायः ॥ १ ॥
 तस्याश्रमे वर्णनीयानि यथा । अतिथिपूजा १
 हरिणविश्वासः २ हिंस्रजन्तुशान्तिता ३ यज्ञ-
 धूमः ४ मुनिसुतः ५ दुर्मसकः ६ वल्कलः ७
 घृणक्ष ८ । इति कविकल्पलता ॥ १ ॥ मुनिविशे-
 षाणां ब्रह्मणोऽङ्गविशेषादुत्पत्तिर्यथा,—
 “पुलस्त्यो दत्तकर्णश्च पुलहो वामकर्णतः ।
 दत्तनेत्राक्षयात्रिश्च यामनेत्रात् क्रतुः स्वयम् ॥
 अरणिर्नासिकारत्नात् अङ्गिराश्च सुखादक्षिः ।
 भृगुश्च वामपार्श्वे दक्षो दक्षिणपार्श्वतः ॥
 क्वायायाः कर्दमो आतो नाभेः पञ्चशिखस्तथा ।
 वत्सश्चैव वोढश्च कण्ठदेशाच्च नारदः ॥
 मरीचिः स्कन्धदेशाच्च आपस्तम्बस्तथा गङ्गात् ।
 वशिष्ठो रसनादेशात् प्रचेता अधरोष्ठतः ॥
 हंसश्च वामकृन्नेश्च दक्षकुलेर्यतिः स्वयम् ।
 स्वरिं विधातश्च विधिश्चकाराक्षो सुतानपि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे ८ अध्यायः ॥ १ ॥
 गयासुरशरीरे यथाधं ब्रह्मणो मानसात् स्रष्टा
 मुनयो यथा,—
 “ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसावृत्तिजोऽसृजत् ।
 अग्निशर्मागमद्वतं प्रौढकं जाजलिं सृष्टुम् ॥
 कुसुखं वेदकौण्डिन्यं हारीतं कश्यपं क्षपम् ।
 गर्गं कौशिकवाशिष्ठौ मुनिं भार्गवमथयम् ॥
 वृद्धं पाराशरं कण्वं माण्ड्यं श्रुतिकेवलम् ।
 श्वेतं सुतालं दमनं मुहोत्रं कचमेव च ॥
 नौगाक्षश्च महाबाहुं जैमिनीश्च तथैव च ।
 दधिपञ्चमुखं विप्रं ! ऋषभं कर्कमेव च ॥
 कामायनं गोभिलश्च मुनिसुर्यं महाव्रतम् ।
 जटामालिनमथयं चाटुहासश्च दारुणम् ॥
 आच्यश्चाप्यङ्गिरसमौपमन्युं महाव्रतम् ॥
 गोकर्णश्च गुहावासं शिखरिणसुमाव्रतम् ॥
 सुपालकं गौतमश्च तथा वेदशिरो व्रतम् ।
 एतान्त्यांश्च विप्रैश्चान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 परिकल्प्याकरोदयागं गयासुरशरीरके ॥”

इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥ १ ॥
 मुनिविशेषानाम् व्युत्पत्तिर्यथा,—
 “कतिकल्पान्तरेऽतोते सृष्टः स्वरिद्विधौ पुनः ।
 मरीचिमिश्रेष्मन्निभिः सार्द्धं कण्ठाद्भूय सः ॥
 विधेर्नरदनाश्च कण्ठदेशाद्भूय सः ।
 नारदश्चेति विख्यातो सुमीरुस्तेन हेतुना ॥
 यः पुत्रश्चेतसो धातुर्लभूव मुनिपुङ्गवः ।
 तेन प्रचेता इति तन्नाम चक्रे पितामहः ॥
 बभूव धातुर्यः पुत्रः सहसा दक्षपार्श्वतः ।
 सर्वकर्मणि दक्षश्च तेन दक्षः प्रकीर्तितः ॥

मुनिः

केदेषु कर्मसु शब्दश्रुत्यायां वर्तते स्फुटः ।
 यभूय कर्ममाहात्म्यः कर्मसंस्तेन कीर्तितः ॥
 तेजोभेदे मरीचिश्च वेदेषु वर्तते स्फुटम् ।
 ज्ञानः सद्योऽति तेजसो मरीचिस्तेन कीर्तितः ॥
 क्रतुसंघश्च वालेन ज्ञतो ज्ञानान्तरं धृता ।
 ज्ञानपुत्रोऽपि तस्मान्ना क्रतुस्त्वभिधीयते ॥
 प्रधानाङ्गं मुखं धातुस्ततो ज्ञानश्च बालकः ।
 इरस्तेजस्विनोऽङ्गिरास्तेन प्रकीर्तितः ॥
 अति तेजस्विन भृगुस्तेन नास्ति शौनकः ।
 ज्ञानः सद्योऽति तेजसो भृगुस्तेन प्रकीर्तितः ॥
 वशीभूतश्च शिशश्च ज्ञानः सद्यो हि बालकः ।
 अतिप्रियश्च धातुश्च वशिष्ठस्तेन कीर्तितः ॥
 बालोऽप्यरुणवर्णश्च ज्ञानः सद्यो हि तेजसा ।
 प्रज्वलन् पूर्ववत्पसा चारुणस्तेन कीर्तितः ॥
 हंस आत्मा वशी यस्य योगेन योगिनो ध्रुवम् ।
 बालः परमयोगीन्द्रस्तेन हंसः प्रकीर्तितः ॥
 सन्ततं यस्य यत्नश्च तपःसु बालकस्य च ।
 प्रकीर्तितो यतिस्तेन संयतः सज्जकर्मसु ॥
 पुलस्तपःसु वेदेषु वर्तते हि स्फुटोऽपि च ।
 स्फुटं तपःस्वरूपश्च पुलस्तपस्तेन कीर्तितः ॥
 पुलस्तपःसमूहश्च यस्यास्ति पूर्वजन्मनाम् ।
 तपःसंघः समूहश्च पुलस्तपस्तेन बालकः ॥
 त्रिगुणायां प्रकृत्यां त्रिभिर्गुणैश्च प्रवर्तते ।
 तयोर्भक्तिः समा यस्य तेन बालोऽतिरुच्यते ॥
 जटाश्यामिशिखारूपाः पूषं सन्ति च मन्त्रके ।
 तपस्तेजोभवा यस्य स च पञ्चशिखः स्मृतः ॥
 अपान्तरतमे देशे तपस्तेनैवैव्यजमानि ।
 अपान्तरतमा नाम शिशोस्तेन प्रकीर्तितम् ॥
 स्वयन्तपः समाप्नोति वाङ्मयेन प्रापयेत् परान् ।
 ऊढः समर्थस्तपसि वीरुस्तेन प्रकीर्तितः ॥
 तपसस्तेजसा बालो दीप्तिमान् स्मृतो मुने ।
 तपःसु रोचते चित्तं रुचिस्तेन प्रकीर्तितः ॥
 इति ब्रह्मवेत्त ब्रह्मखण्डे २० अध्यायः ॥
 ब्रह्मसेनतपः । जिनः । इति मेदिनी । ने, १५ ॥
 प्रियालवृत्तः । पलाशवृत्तः । इति हेमचन्द्रः ।
 १ । ७६ ॥ दमनकवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (स्त्री, दक्षकन्या । सा च कश्यपपत्नीनामव्य-
 तमा । यथा, महाभारते । १।५।११-१२ ।
 “मरीचैः कश्यपः पुत्रः कश्यपात्तु इमाः प्रजाः ।
 प्रजक्षिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश ॥
 अदितिर्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका
 तथा ।
 क्रोधा प्राधा च विन्धा च विनता कपिला
 मुनिः ॥”
 अष्टवस्त्वर्गस्तस्य आपनामकस्य वमोः पुत्रे,
 पुं । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ३ । ४० ।
 “आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः अमः आन्तो मुनि-
 स्तथा ।”
 क्रौञ्चदीपस्य देशविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे ।
 १०१ । ८३-८५ ।
 “क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोऽरुणः ।
 मनोऽरुणात् परे चोष्णस्तृतीयोऽपि स उच्यते ॥

मुनिपु

उष्णात् परे पावनकः पावनादयत्कारकः ।
 अयत्कारकदेशात् मुनिदेशस्तथापरः ॥
 (द्युतिमतः पुत्राणामव्यतमः । यथा, मार्कण्डेय ।
 ५३ । २२ ।
 “यथा द्युतिमतः सप्तपुत्रास्तांश्च निबोध मे ।
 मुनिश्च दक्षभिस्त्रैव सप्तमः परिकीर्तितः ॥”
 कुरुपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १।१४८।१४९ ॥
 “अवित्तममभिस्त्रैव तथा चेत्तरथं मुनिम् ॥”
 मुनिस्त्रैर्विरका, स्त्री, (मुनिप्रियास्त्रैर्विरका इति
 मध्यपदलोपी समासः ।) स्त्रैर्वीरप्रभेदः । यथा
 “मुनिस्त्रैर्विरका त्वया राजेशा ऋतुसंमिता ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मुनिच्छदा, पुं, (मुनयः अत्रादयः सप्त तप-
 संख्याः कृदाः पञ्चाग्नयः ।) सप्तच्छदवृत्तः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री । मेथिका । यथा,
 भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 ‘मेथिका मेथिनी मेथी दीपनी बहुपुत्तिका ।’
 इत्यादि ।
 ‘कुश्चिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा ।’
 इत्यन्तम् ॥)
 मुनितपः, पुं, (मुनेरगस्त्यस्य प्रियः तपः । इति
 मध्यपदलोपी समासः ।) वकटचः । इति
 रत्नमाला ॥
 मुनिदमः, पुं, (मुनेरगस्त्यस्य प्रियः दमः । इति
 मध्यपदलोपी समासः ।) श्योनाकवृत्तः । इति
 रत्नमाला ॥ श्योनाकप्रभेदः । वकटचः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नेपथ्यचरिते । १।१८६ ।
 “मुनिदमः कीरकितः शितिद्युति-
 र्वेनेऽमुनाऽमन्यत सिंहिकासुतः ॥”
 “मुनिदमः वकटचः ॥” इति तट्टीका ॥ अस्य
 पद्यायो यथा,—
 “अथागस्त्यो वज्रसेनो मुनिपुण्यो मुनिदमः ।
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “श्योनाको भूतपुण्यश्च पूतिवृत्तो मुनिदमः ।
 दीर्घवृत्तश्च कट्टो भक्तकट्टगटकोऽरुणः ॥”
 इति वेदकरत्नमालायाश्च ॥)
 मुनिनिर्मितः, पुं, (मुनिना निर्मितः ।) डिण्डिप्रः ।
 यथा, भावप्रकाशे ।
 “डिण्डिप्रो रोमशफलो मुनिनिर्मित इत्यपि ।
 डिण्डिप्रो रुचिकृतभेदी पितृश्रेष्ठापहः स्मृतः ।
 सुशीतो वातलो रूक्षो मृद्वलखाश्मरोऽरुणः ॥”
 मुनिपितृलं, स्त्री, (मुनीनां पितृलमिव ।) तारु ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मुनिपुङ्गवः, पुं, (मुनिः पुङ्गव इव ।) मुनिश्रेष्ठः ।
 इत्यमरटीका ॥ (यथा, रामायणे । १।१२।१ ।
 “तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदांवरम् ।
 नारदं परिपश्यन् वान्माकिर्मनिपुङ्गवम् ॥”
 मुनिपुत्रः, पुं, (मुनीनां पुत्र इव ।) मुनिप्रियत्वादस्य
 तथा ।) दमनकवृत्तः । इति भावप्रकाशः ॥
 ऋषिसुतश्च ॥
 मुनिपुत्रकः, पुं, खड्गनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, तिथितत्त्वे कुड्गविधिप्रकरणे ।

मुसुजुः

“त्वं योगपुत्रो मुनिपुत्रकश्च”
 अष्टम्यतामेति शिखोद्भवेन ।
 मंडपस्य प्राङ्गणे निगतायाम्
 त्वं खड्गनाथस्यो नमस्ते ॥”
 मुनिपुत्रः, स्त्री, (मुनिदम इति । “तात्रा दावर्द्ध
 द्वितीयादत्तः । ५ । ३ । ८३ । इत्यत्र “विनाप
 प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः ।”
 इति काशिकोक्तः दम इत्यस्य लोपे मुनिः तस्य
 पुण्यम् ।) वकपुण्यम् ॥ (यथा, तिथितत्त्वे ।
 “विज्ञाय सर्वपुण्याणि मुनिपुण्येण केशवम् ।
 कान्तिकं योऽर्चयेद्भक्त्या वाग्विमेधफलं लभेत् ॥”
 वकटचैः । पुं । तत्पण्यायो यथा,—
 “अथागस्त्यो वज्रसेनो मुनिपुण्यो मुनिदमः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 मुनिपुण्यकं, स्त्री, (मुनिपुण्य-संज्ञायां कर्तुं ।) वक-
 पुण्यम् । यथा, योगिनीतन्त्रे ।
 “विल्वपत्रच माध्यच तमात्रामलकीदलम् ।
 कर्तारं त्वत्सीखेः पञ्च मुनिपुण्यकम् । -
 एतत् पण्यं पितृ न स्थातु यथान्यत कलिका-
 त्तकम् ॥”
 इति कादशीतन्त्रम् ॥
 मुनिपुगः, पुं, (मुनिप्रियः पुगः ।) गुवाकविशेषः ।
 तत्पण्यायः । रामपुगः २ कामीनः ३ सुरे-
 चरः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मुनिभेज्जं, स्त्री, (मुनीनां भेज्जम् ।) आगस्त्यः ।
 हरीतकी । लज्जम् । इति मेदिनी । जे, ३६ ॥
 मुनिसुव्रतः, पुं, (मुनिपु सुव्रतः ।) उताह्वन् । स च
 बुद्धविशेषः । इति श्रीमद्वन्दः । १ । ५१ ॥
 मुनित्यागं, स्त्री, (मुनीनां त्यागम् ।) आश्रमः ।
 इति श्रीमद्वन्दः । ४ । ६७ ॥
 मुनीन्द्रः, पुं, (मुनीनां मननशीलानां योगिनामिन्द्रः
 श्रेष्ठः ।) बुद्धः । इत्यमरः । १ । १ । १४ ॥ ऋषि-
 श्रेष्ठश्च ॥ (यथा, कथामरित्सागरे । ७०।३०६ ।
 “एतन्तमेव तस्माच्च पाणिभ्यां स तमग्रहीत् ।
 मुनीन्द्रः प्रकटीभूय समाश्रास्य जगाद च ॥”
 दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । २५४ । ५ ।
 “वृषपत्न्या विरूपाक्षो मुनीन्द्रश्चन्द्रलोचनः ।”
 मुनी उ गत्याम् । इति कविकण्ठदमः ॥ (भ्रा-
 पर-सक-सेट् ।) पञ्चमस्वरो । ओहावर्ग-
 शेषादिः । नोपधः । उ मुञ्चिन्वा सुक्ता । इति
 दुर्गादामः ॥
 मुसुजुः, पुं, (मोक्तमिच्छतीति । मुञ् + सृ + उः ।)
 मुक्तिमिच्छः ॥ (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
 ४ । १५ ।
 “एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुसुजुभिः ।
 कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥”
 तत्पण्यायः । अमरः ० यतिः ३ वाचंयमः ४
 व्रतो ५ साधुः ६ अनगारः ७ ऋषिः ८ मुनिः ९
 निर्यत्यः १० भिक्षुः ११ । इति हेमचन्द्रः
 १ । ७५ ॥ अथ मुसुजुल्लभम् । मनुः ।
 “इष्टं चासुच वा कास्यं प्रशक्तं कर्म कीर्तितं ।
 निष्कामं ज्ञानपूर्वकं निवृत्तसुपदिश्यते ॥

मुमुक्षुः

प्रवृत्तं कर्म संशयं देवानामिति साधिताम् ।
निवृत्तं संवमानस्तु भूतान्येतानि पञ्च वै ॥”
कामनापूर्वकं कर्म प्रारब्धप्रवृत्तिहेतुत्वात्
प्रवृत्तं तदेव कर्म कामनारहितं पुनर्भ्रंश-
ज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्त-
मुच्यते । साधितं समानगतिना अर्धगत्यर्थत्वात्
पञ्चभूतान्येति अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोती-
त्यर्थः । विष्णुपुराणे च ॥१७३८॥ विशिष्टफलदा
काम्या निष्कामाणाञ्च सुक्तिदा । भगवद्गीतापि ।
“युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठि-
कीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो नियध्यते ॥”
युक्तः ईश्वराय कर्माणि न फलाय इत्येवं
समाहितः । फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्मिति
शेषः । शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां
भवाम् । सत्त्वशुद्धिः ज्ञानप्राप्तिः सर्वकर्म-
संन्यासः ज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः ।
अयुक्तस्तद्विहर्षः । कामकारेण कामप्रेरित-
तया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः
सन् फलायैवं कर्म करोमीत्येवं फले सक्तो
नितरां बन्धं प्राप्नोति । तथा च अर्जुनं प्रति
भगवद्वाक्यम् ।

“मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्नर्मभो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥”
संन्यस्य निःस्पृह्य समर्प्य इति यावत् । अध्यात्म-
चेतसा विवेकबुद्ध्या ईश्वराय भव्यवत् करोमि
इत्यनया बुद्ध्या निराशीरुत्तकामसङ्कल्पः ।
अतएव निष्कमः ममत्वारहितः । विगतज्वरः
विगतसन्तापः । यत्तमाह स एव ।

“यत् करोषि यदप्राप्सि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत् तपस्यसि कौन्तेय ! तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥”
विष्णुपुराणम् ।

“कर्माण्यसङ्कल्पितान्फलानि
संन्यस्य विष्णो परमात्मरूपे ।
अवाप्य तं कर्ममहोमनन्ते
तस्मिन् लयं ये त्यजन्ताः प्रयान्ति ॥”

कर्ममहर्षी भारतवर्षरूपाम् । एकादशस्कन्धे ।
“वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितुमीश्वरे ।
नैष्कर्म्यं लभते सिद्धिं रोचनायां फलश्रुतिः ॥”
वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् । न तु कर्मणि-
क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तितत्त्वफलं स्यादेव न तु
नैष्कर्म्यरूपा फलसिद्धिरत एवाह निःसङ्गो-
ऽनभिलषेष्टवान् ईश्वरार्पितुं न तु फलोद्देशेन ।
अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं भवत्येव
इत्याह रोचनार्थं कर्मणि कृत्युत्पादनार्था ।
अतएव तत्रैव ।

“फलश्रुतिरित्यं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।
श्रेयोविवनया प्रोक्ता यथा भेषज्यरोचनम् ॥
उत्पत्तेश्च हि कामेषु प्राणेषु स्वर्गेषु च ।
आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥
न तानविदयः स्वार्थं आस्यतो वृजिनाध्वनिः ।
कथं युष्मात् पुनस्तेषु तांस्तमो विश्रतो बुधः ॥

मुमुक्षुः

एवं व्यवसितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः ।
फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदन्ता वदन्ति हि ॥”
इयं फलश्रुतिर्न श्रेयःपरमपुरुषार्थपरा न भवति
किन्तु बहिर्भूतानां नृणां मोक्षविवक्षया अवा-
प्तरकर्मफलैः कर्मसु कृत्युत्पादनमात्रं यथा,
भेषज्यं औषधे कृत्युत्पादनम् । यथा,—
“पित्र निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खल्लज्जुक्तान् ।
पित्रैवसुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु ॥”
तत्रागदपानस्य न खलु खल्वादिनाम एव
प्रयोजनं किन्त्वारोग्यम् । तथा वेदोऽप्यवान्तर-
फलैः प्रलोभयन् मोक्षार्थेव कर्माणि विधत्ते ।
न तु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कथ-
मेवं व्याख्यायते यथाश्रुतस्यैव घटनात् इत्याह
उत्पत्तेश्च हि कामेषु प्राणेषु स्वर्गेषु च ।
उत्पत्त्या स्वभावत एव
कामेषु पञ्चादिषु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबल-
वीर्यादिषु स्वर्गेषु पुत्रदारादिषु अनर्थहेतुषु
परिपाकतो दुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परम-
सुखमविदुः अजानतः अतो न तान् प्रहृ-
भूतान् बुधो वेदो यद्विधायति तदेव श्रेयः इति
विश्रुतितान् इत्यर्थः । तान् एवमूतान् वृजिना-
ध्वनिं कामवर्त्मनि देवादियोगौ आस्यतः ततः
पुनस्तमोभूतवृत्तादियोगिं विश्रुत इति । पशु-
काम इति च सुखपुत्रादिकाम इति च कथं
पुनस्तेष्वेव कामेषु अर्थं बुधो वेदो युष्मात् प्रव-
र्त्तयेत् । तथा सत्यनामः स्यात् इति भावः ।
कथं तर्हि कर्ममीमांसकाः फलपरतां वदन्ति
तत्राह । एवमिति व्यवसितं वेदस्याभिप्रायं
अविज्ञाय कुसुमितामवान्तरफलरोचनया रम-
णीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति कृतस्ते कुबुद्धय-
स्तत्राह हि यस्मात् वेदज्ञा यासादयः न तथा
वदन्ति इति । अतएव निष्कामकर्मण्य आत्म-
ज्ञानार्थतोक्ता यथा,—

“अथमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः ।
कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नेह दृश्यते ॥”
सोऽपि दूरितजयद्वारा न साक्षात् । तथा च ।
“ज्ञानमुत्पद्यते पुंसि क्षयात् पापस्य कर्मणः ॥”
तथा श्रुतिः ।

“तमेवं वेदार्थवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति
ब्रह्मचर्येण तपसा अह्नया दानेन यज्ञेनानुशनेन
चेति ॥”

तं आत्मतत्त्वसाक्षात्कारं अतएव यज्ञादीनां
ज्ञानशेषताच्चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रव-
र्त्तते । पण्डितेनापि सर्व्वः काम्ये कर्मणि न
प्रवर्त्तयितव्य इत्याह षष्ठस्कन्धे ।

“स्वयं निःश्रेयसं विहासवत्तज्ज्ञाय कर्म हि ।
न राति रोगिणेऽप्यं वाञ्छतेऽपि भिषक्-
तमः ॥”

राति ददाति इति समयपरीपे श्रीदत्तः ॥

“दासीदासमलङ्कारमग्नं घट्टरससम्भवम् ।
पुनश्चोत्तमतुष्टार्थं प्रदेयं सार्वकालिकम् ॥
यद्यपिदृष्टतमं लोके यच्चाप्यस्ति यद्धे शुचि ।
तत्तद्धि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रियः ॥”

मुमुक्षुः

इदं दानं ब्राह्मणसम्प्रदानकमेव विष्णुप्रीतिमु-
द्दिश्य एवं सर्व्वत्र दाने । विष्णुप्रीतेः सामान्यतः
श्रुतत्वात् । अथ विष्णुप्रीतौ देवताधिकरणन्याय-
विरोध इति चेन्न स्वर्गवर्द्धिकारिविशेषणत्वेन
तत्सत्त्वप्रसाधनात् इत्याहुः । ब्राह्मणसम्प्रदान-
कत्वे किं मानमिति चेत् वामनपुराणे तत्तन्-
मासमेदेन तत्तद्दानमभिधाय ।

“विष्णुप्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेभ्यः ।

देयानि विप्रसुखेभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥”

इत्यभिधाय दासीदासमित्यादिवचनद्वयाभि-
धानात् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरादिपुराणयोः ।

“यच्च यच्च भवेत् प्रीतिर्विषयेभ्यो महासुते ! ।

तत्तद्व्यतमुद्दिश्य विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥”

विष्णुधर्मोत्तरवृत्तीयकाण्डे तु विष्णुसंप्रदानक-
मेव दानं यथा,—

‘विष्णोः श्रद्धाप्रदानेन वारुणं लोकमाप्नुयात् ।’

इत्यादिना ।

“क्षीरपल्लवसंयुक्तान् कलसान् सुविभूषितान् ।

दत्त्वा वे देवदेवाय वाणिमेघफलं लभेत् ॥”

इत्यस्मिन् तत्तत् फलं तत्तद्दानमभिधायोक्तम् ।

“अकामः सात्त्विको लोको यत्किञ्चिदनिवे-
दयेत् ।

तेनैव स्थानमाप्नोति यच्च गत्वा न शोचति ॥

धर्मयोगिजिका मृदाः फलकामा नराधमाः ।

अश्वयन्ति जगन्नाथं ते कामानाप्नुवन्त्युत ॥

अन्तवत् फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥”

तथा ।

“पदभ्यां प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम् ।

मूर्ध्ना प्रतीच्छते दत्तमकामेन द्विजोत्तमाः ॥”

उक्तवामनपुराणवचने सार्वकालिकमित्यनेन
मलमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयमिति । इति
मलमासतत्त्वम् ॥

(तत्र मुमुक्षुसासुदयनानि व्याख्यास्यामः । तत्र
लोकदोषदर्शनी मुमुक्षोरादित एवाचार्या-
भिगमनं तस्योपदेशानुष्ठानम् । अग्नेरवोप-
चक्षा धर्मशास्त्रानुगमनं तदर्थवबोधस्तिनाव-
ष्टम्भस्तत्र यथोक्ताः क्रियाः सतामुपासनमसतां
परिवर्त्तनं न सङ्गतिदुर्व्वर्त्तनेन सत्यं सर्वभूतहित-
मपरुषमनतिकाले परीक्ष्य वचनं सर्वप्राणिषु
आत्मनीवावेक्षा सर्वसामस्मरणमसङ्कल्पन-
मप्रार्थना अनभिभाषणञ्च स्त्रीणां सर्वपरिग्रह-
त्यागः कौपीनं प्रच्छादनार्थं धातुरागनिवसनं
कन्यासीवनहेतोः स्त्रीषु पिप्पलकं शौचाधान-
हेतोः जलकुण्डिका दण्डधारणं भक्ष्याचर्यार्थ-
पार्श्वं प्राणधारणार्थमेककालमग्रास्यो यथो-
पपन्न एवाभ्यवहारः । अमापनयनार्थं शीर्ण-
शुष्कपर्णवृक्षास्तरणोपधानं ध्यानहेतोः काय-
निवन्धनं वनेष्वनिकेतवासः तन्त्राग्निहालस्यादि-
कर्मवर्त्तनं इन्द्रियार्थेष्वनुरागोपतापनिग्रहः
सुप्रस्थितगतप्रेक्षिताहारविहारप्रत्यङ्गचेष्टादि-
कृत्वारम्भेषु स्मृतिपूर्व्विका प्रवृत्तिः सत्कार-
स्तुतिगर्हावमानचमत्वं श्रुतिपासायासअम-

सुमर्षः

श्रीतोष्णवातवर्षासुखदःखसंस्पर्शसहत्वं शोक-
दैव्येषमदमानकोभरागेष्वाभयक्रोधादिभिरस-
ञ्चलनं अदकारादिपसर्गसंज्ञा लोकेषुषयोः
स्वर्गादिसामान्यावेक्षणं कार्यकालात्ययभयं
योगारम्भे सततमनिर्वेदः सत्त्वोत्साहोऽपवर्गाय
धीष्टितस्तृतिबलाधानं नियमनमिन्द्रियाणां
चेतसि चेतस आत्मन्यात्मनश्च धातुभेदेन शरी-
रावयवसंस्थानं अभिज्ञानं सर्वं कारणवद्दुःख-
मन्वमनित्यमित्यभ्युपगमः । सर्वप्रवृत्तिषु दुःख-
संज्ञा सर्वसंन्यासे सुखमित्यभिव्येषः एष-
मार्गोऽपवर्गाय अतोऽन्यथा बध्यते इत्युदयनानि
आख्यातानि ॥ इति चरकं शरीरस्थाने पञ्चमे-
ऽध्याये ॥)

सुसुचानः, पुं, (सुचति जलं इति । सुच् + "सु-
युधिभ्यां सन्वञ्च ।" उणा० । २ । ८१ । इति
आनच् । कित् सन्वञ्च । मेघः । इति संचिप्र-
सारोणादिश्रुतिः ॥ (सुक्तः । यथा, सन्ध्यामन्त्रे ।
"हृपदादिव सुसुचानः स्वप्नः स्नातो मन्नादिव ।"
"स्निग्धो घर्माक्तो जनो सुसुचानो सुक्तो-
भवति ।" इति तत्र गुणविणुटोका ॥)

सुम्भुः, त्रि, (मर्त्तुमिच्छुः । श् + सन् + उः ।)
आसन्नद्वयः । (यथा श्रीमद्भागवते । ७।७।११ ।
"यत्तत्त्वं मर्त्तुकामोऽसि योऽतिमात्रं विकल्पसे
सुम्भूर्णो हि मन्दात्मन् ! ननु स्युर्विज्ञवा
गिरः ॥")

अथ सुम्भुर्जन्तानि । हारीतः ।
'शूद्रास्तेन तु सुक्तेन उदरस्थेन यो नृतः ।
स वै स्वरत्नसुहृत्वं शूद्रत्वाधिगच्छति ॥'
शूद्राश्च शूद्रस्वामिकामम् । तद्वत्तमपि भोजन-
कावे तद्वद्गृहावस्थितं यत् तदपि शूद्रात्मम् ।
तदाह्वयिष्याः ।
'शूद्रवैष्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि ।
निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्राश्च तदपि स्मृतम् ॥'
अपिशब्दात् साक्षात् तद्वत्तद्वत्तत्वादि न तु
तद्वत्तत्पदकादिना क्रीतमपि । स्वयद्वागते पुन-
रङ्गिराः ।

'यथायतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः ।
शूद्राद्विप्रश्चैवैवं प्रविष्टन्तु सदा शुचि ॥'
प्रविष्टं सत्त्वापादकप्रतिग्रहादिना इति शेषः ।
अतएव पराशरः ।

'तावद्भवति शूद्राश्च यावत् स्पृशति द्विजः ।
द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्विवर्ज्यते ॥'
स्पृशति प्रतिगृह्णाति इति कल्पतरुः ॥ तच्च
संप्रोक्ष्य ग्राह्यमाह विष्णुपुराणम् ।

'संप्रोक्ष्यित्वा गृह्णीयाच्छूद्राश्च गृहमागतम् ।
तच्च पात्रान्तरं ग्राह्यमाह अङ्गिराः ।
'स्वपात्रे यत्तु विन्यस्तं शूद्रो यच्छति नित्यशः ।
पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुर्वर्णं स्वयद्गृहमागतम् ॥'
एतेन स्वयद्गृहमागतस्यैव शुद्धत्वम् ।

तद्वद्गृहमागतस्य शूद्राश्चैव भागवत् प्रतीयते ।
ततश्चेताद्वगपि सुम्भूर्णो सर्वथा शूद्राश्च न
भोक्तव्यम् ॥ ॥

७५१

सुमर्षः

पूजारत्नाकरे ।

'शालग्रामशिला यत्र तत्र सन्निहिता हरिः ।
तत्सन्निधौ त्यजेत् प्राणान् याति विष्णोः परं
पदम् ॥'

लिङ्गपुराणे ।

'शालग्रामसमीपे तु क्रीशमात्रं समन्ततः ।
कीकटोऽपि नृतो याति वैकुण्ठभवनं नरः ॥'
कीकटो मगधः ॥ ॥ वेणुवाहते ग्रामः ।
'तुलसीकानने जन्तोर्थादि नृत्युर्भवतु कश्चित् ।
स निर्भर्तुस्य यमं पापी जीलयैव हरिं विशेत् ॥'
प्रयाणकाले यस्यास्य दीयते तुलसीदलम् ।
निर्वाणं याति पक्षीन् । पापकोटियुतोऽपि सः ।
कूर्मपुराणम् ।

'गङ्गायाश्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले ।
जले स्थले चान्तरीक्षे गङ्गासागरसङ्गमे ॥'
स्कान्दे ।

'गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने ।
कर्णं तत् परमं ब्रह्म ददामि मामकं पदम् ॥'
तथा ।

'तीरादुपगच्छतिमात्रं परितः श्वेतमुच्यते ।
अत्र दानं जपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः ॥
अत्रस्थास्त्रिदिवे यान्ति ये नृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥'
गच्छतिः क्रीशयुगम् । तीर्थचिन्तामणौ ब्रह्म-
पुराणम् ।

'अत्र दूरे समीपे च सदृशं योजनद्वयम् ।
गङ्गायां मरणेनेह नात्र कार्या विचारणा ॥ ॥'
एवं गङ्गादिमरणेन प्राप्तब्रह्मलोकस्यार्थोक्त-
देहिनी क्रिया तदधिकारिणा कर्त्तव्या नित्य-
त्वात् । तथा च श्रीमद्भागवते ।

'कृणु एवं भगवति मनोवाक्दृष्टिश्रुतिभिः ।
आत्मन्यात्मनमावेश्य सोऽन्तःश्वासमुपारभतु ॥
संपद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले ।
सर्वं बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये ॥
तस्य निर्हरणादीनि संपरेतस्य भागवत् ।

युधिष्ठिरः कारयित्वा सुहृत्तं दुःखितोऽभवत् ॥
कृणु आत्मनि परमात्मनि आत्मानं स्वीयात्मानं
निवेश्य एकीकृत्य स भीष्मः उपारमन् सुक्तिं
गतवान् । निष्कले निरुपाधौ ब्रह्मणि संपद्य-
मानं मिलितं आज्ञाय आलक्ष्य तस्य भीष्मस्य
निर्हरणादीनि संस्कारादीनि संपरेतस्य सम्यक्
परेतस्य सुक्तस्यापि । भागवतेति श्रौतकस्य
सम्बोधनम् । एवञ्च एतेषामपि तत्तत्कर्म्मणि
तत्तद्वचनोपात्तप्रेतपदस्य पितृपदस्य च मन्त्रा-
दिषु यथायथं वाचनिकत्वात् प्रयोगः सङ्गच्छते ।

'आसन्नद्वयता देया गौः सवत्सा च पूर्व्ववत् ।
तदभावे च गौरीका नरकोद्धारणाय वै ॥
तदा यदि न शक्नोति दातुं पेतर्णीयं गाम् ।
शक्नोत्यन्यैरुक् तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यात्-
नृतस्य च ॥'

पूर्व्ववहेमश्वज्जादिना ।
अत्र नृतस्य चेति अवगात् एकादशाहेऽपि
वैतरणीयानाचारः । वनपर्व्वणि ।

सुरला

'साधुः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य भियक्षित्वं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥'
वगाधपुराणे ।

"अनीपातोऽथ संक्रान्तिस्तथैव गृह्णान् रवेः ।
पुण्यकालास्तदा सर्वं यदा नृतरुपस्थितः ॥
गोभूतिलहिरग्यादि दत्तमक्षयतामियात् ॥"
निरवकाशत्वादत्र मलमासादिदोषो नास्ति
सूतकमपि न । तथा च शुद्धिरत्नाकरे दत्तः ।
"सुस्यकाले त्विदं सर्वं सूतकं परिकीर्तितम् ।
आपदगतस्य सर्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम् ॥"
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

मुर, श्र वेष्टने । इति कविकल्पदमः ॥ (तुदा-
पर-सक-सेट् ।) पवर्गशेषादिः । श्र सुरति
वृत्तं जता । मोरिता । इति दुर्गादासः ॥

मुरं क्री, (मृग्यते इति । मुर + अन्त्रापीति
भावे कः ।) वेष्टनम् । इत्यमरटीकायां मधुरंशः ॥

मुरः, पुं, (सुरति वेष्टतेऽसौ । मुर + इगुपधत्वात्
कर्त्तरि कः) हेत्यविशेषः । इति मेदिनी । रे,
७७ ॥ यं हत्वा विष्णुर्भूरादिनामाभूत् ॥ (यथा,
श्रीमद्भागवते । ३ । ३ । ११ ।

"शम्बरं द्विविदं बाणं मुरं वल्कलमेव च ।
अन्यांश्च दन्तवक्रादीनवधीतुं कांश्च धातयत् ॥")

मुरगण्डः, पुं, (मुरं वेष्टनमिव गण्डति रजति
अनेन । गण्ड + अच् ।) वरुणः । इति जटा-
धरः । वर्णक इति भाषा ॥

मुरजः, पुं, (मुरात् संवेष्टनात् जायतेऽयौ । मुर +
जन + डः ।) वृद्धः । इत्यमरः । १ । ७ । ५ ॥
(यथा, रामायणे । २ । ३८ । ४१ ।

"सुरजपणवमेधधौषवद्-
दशरथवैष्म यभूय यत् पुरा ।
विलपितपरिदेवनाकुलं
असनगतं तदभूत् सुदुःखितम् ॥")

मुरजफलः, पुं, (मुरजवत् फलमस्य ।) पनसवृक्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुरगण्डः, पुं, (मुरेण वेष्टनेन अण्ड इव गोलाकृति-
रिव । शकन्वादित्वादकारस्य पररूपम् ।)
जम्बुकदेशः । तद्देशस्थः, पुं, ॥ इति
हेमचन्द्रः । ४ । २७ ॥

मुरन्दला, स्त्री, (मुरं वेष्टनं सेतुं दलति
भिनत्ति । दल् + अच् + स्त्रियां टाप् ।) नर्मदा-
नदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुरमर्दनः, पुं, (मुरं तन्नामानममुरं नृदनाति
नर्णाकरोतीति । नृद + लुः ।) विष्णुः । इति
पुराणम् ॥

मुररिपः, पुं, (मुरस्य रिपुः ।) विष्णुः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ह्यन्दोमश्रव्याम् । ३।३।
"त्वरितगतित्रिजयवतिस्तरिणस्तुता विपिनगता ।
मुररिपुणा रतिगुरुणा सहस्रमिलिता प्रमद-
मिता ॥")

मुरला, स्त्री, (मुरं वेष्टनं लाति । ला + कः ।)
नर्मदानदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
उत्तररामचरिते । १।१॥ ततः प्रविशति नदीद्वयं

मुरारिः

तमसा मुरला च । तमसा । सखि मुरगे ।
किमसि सम्मान्येव । किरलदेश्या काचित्तदी ।
यथा च । मधुपङ्ग । ४ । ५५ ।
“मुरलामारुतातमममन केतकं रजः ।
तद्योधवारवाणानामयत्रपटवासताम् ॥”
“मुरला नाम किरलदेश्य काचित्तदी ।” इति
तट्टीकाकृतं मन्त्रिनाथः ॥)
मुरली, स्त्री, (मुरं अङ्गुलिषट्कं स्त्राति प्राप्नोतीति
ला + क + स्त्रियां ङीप् ।) स्वनामख्यात-
शुभिरवाद्यम् । तत्पर्यायः । वंशी २ वंशिका ३
वंशनालिका ४ सानैयिका ५ सानैयी ६
सानिका ७ मुरलामिका ८ । शेषचतुष्टयं
सानाधि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राधा-
तन्त्रे । २३ ।
“वाद्यन् मुरलीं कृणुः शृङ्गं वेणुं तथापरम् ।
काव्यधर्मा नमस्कृत्य हरिः पद्मदलेक्षणः ॥”)
मुरलीधरः, पुं, (मुरं + अच् । मुरलाः धरः ।)
श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
तन्त्रे ।
“वेङ्कटदत्तस्य भागे गोलोकं सन्निमोहनम् ।
तत्रैव राधिका देवी दिभुजो मुरलीधरः ॥”)
मुरहा, [न] पुं, (मुरं हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
मुरा, स्त्री, (मुरति सौरभेण वेष्टयति । मुर +
इगुपधत्वात् कः टाप् च ।) स्वनामख्यातगन्ध-
द्रवम् । (यथा, गरुडपुराणे । १६० ।
“तथा स्त्रियां हरन्ती पीता सौवर्चलसुतामुरा ।
तत्पर्यायः । तालपर्णी २ देव्या ३ गन्धकटो ४
गन्धनी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ॥
(तथास्याः पर्यायान्तरं गुणाश्च ।
“मुरा गन्धकटो देव्या मुरभिः शालपर्णिका ।
मुरा तित्ता हिमा स्वादी लक्ष्मी पिप्पानिला-
पञ्चा ।
ज्वरासृग्भूतचोप्री कृत्तकामविनाशिनो ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तस्या लक्षणं यथा । मुरा पीता वरा प्रोक्ता ।
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे वातश्याधधिकारे ॥)
अस्या अनुपेक्षनगुणाः । अलक्ष्मीरक्षोज्वर-
नाशित्वम् । इति रौजवल्गवः ॥ राजनिघण्टोक्त-
गुणपर्यायो पुराशब्दे द्रष्टव्यः ॥
मुरारिः, पुं, (मुरारिः ।) श्रीकृष्णः । अस्य
वृत्तपरिचयः —
“मुरः क्लेशे च सन्तापे कर्मभोगे च कर्मिणाम् ।
देवमेतदप्यस्ति यो मुरारिस्तन कोचितः ॥”
इति ब्रह्मवेत्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
अस्य स्वरूपं यथा, —
श्रीनारद उवाच ।
“कोऽसौ मुरारिर्दिव्यः । देवो यन्नो न किं नरः ।
देवो वा राजसो वापि पार्थिवो वा तदुच्यताम् ॥”
पुलस्त्य उवाच ।
“योऽसौ रजःसत्त्वमायागुणवाञ्छ तमोमयः ।
निर्गुणः सर्वगो व्याप्यो मुरारिर्मधुसूदनः ॥”

मुरारिः

श्रीनारद उवाच ।
“योऽसौ मुर इति ख्यातः कस्य पुत्रश्च गीयते ।
कथञ्च निहतः संख्ये विष्णुना तददस्व मे ॥”
पुलस्त्य उवाच ।
“अथवा कथयिष्यामि मुरामुरनिवर्जणम् ।
विजितमिदमाख्यानं पूर्णं पापप्रणाशनम् ॥
कथयपस्यौरसः पुत्रो मुरो नाम महाबलः ।
स ददर्श रणे शम्भुं हितपुत्रोऽसरोत्तमः ॥
ततः स मरणाद् भीतस्तप्ता वर्षगणान् बहून् ।
आराधयामास विभुं ब्रह्माणमपराजितम् ॥
ततोऽस्य तृष्टो वरदः प्राह वत्स । वरं व्रण ।
स च व्रते तदा देवो वरमेतं पितामहान् ॥
यं यं कर्तव्येनाहं स्पृशेयं समरे विभो ।
स स मङ्गलसंस्पृष्टस्त्वमरोऽपि म्रियत्वज्ज । ॥
बाहूमुक्ता स भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ततोऽभ्यगाम्महातेजा मुरः मुरगिरिं बली ।
जगाम धर्मराजानं विजेतुं दण्डपाणिनम् ॥”
मुर उवाच ।
“यम । प्रजामंथमनामिदृतिं कर्तुमर्हसि ।
नो चेत्तवाद्य द्वित्वाहं सृष्ट्वानं पातये भुवि ॥
तमाह धर्मराज्वाक्यं यदि मां संयमेद्वान् ।
गोपितासि पुरा सत्वं करिष्ये वचनं तव ॥
मुरस्तमाह भवतः कः संयन्ता वदस्व माम् ।
अहं तच्च पराजित्य वारयामि न संशयः ॥
यमस्तं प्राह मां विष्णुर्देवस्वक्रगदाधरः ।
श्वेतह्रीपनिवासी यः स मां संयमतेऽन्यथः ॥
इत्येव मुक्तो वचनं दुष्प्रामाण्यमममुरः ॥
तमागतं प्राह मुने । मधुघ्नः
प्रामोऽसि केनासुर । कारणेन ।
स प्राह युद्धं सह वै त्वयाद्य
तं प्राह भूयः मुरश्चतुहस्ता ॥
यदीह मां योऽमुपागतोऽसि
तत् कम्पते ते हृदयं किमर्थम् ।
ज्वरातरस्यैव मधुभुङ्क्ष्व
तत्रैव योतस्ये मज्ज कातरेण ॥
इत्येवमुक्तो मधुसूदनः
मुरस्तदा स्वे हृदये स्खलन्तम् ।
कथं नु कम्पते मज्जस्तदोक्ता
निपातयामास विपन्नबुद्धिः ॥
हरिश्च चक्रं मृदुनाघवेन
मुमोच तत्तस्य शिरस्तु शचोः ।
चित्कृद् देवास्तु गतयथाभवन्
देवं प्रशंसन्ति च पद्मानाम् ।
इतः प्रसिद्धं समुपाजगाम
मुरारिरित्येव हरिर्महात्मा ॥”
इति वामन ५७ । ५८ अध्यायो ॥ * ॥
अनर्घराघवग्रन्थकर्ता । यथा । “अस्ति मोहला-
गोत्रसमुद्गतस्य महाकवेर्भट्टश्रीपद्मानात्मजस्य
तत्सुमनोहृदयनन्दनस्य मुरारिनामधेयस्य कवः
कृतिरनर्घराघवं नाम नाटकं तत्प्रयुज्जानाः
सामाजिकानुपासकम् ।” इति तत्तत्तनाटक-
गद्यम् ॥

मुष

मुर्च्छे आ मोहे । उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः ।
ह्रस्वी । तेन किपि राक्षोप इति क्लृप्तो मुरौ
मुरः । आ मुर्च्छितं गृत्तं तेन । मोहो ज्ञान-
रहितोभावः । उच्छ्रायो वृद्धिः । मुर्च्छति
रोगी । मुर्च्छे संख्यं रामस्य समानयमनं
हराविति रघुः । इति दुर्गादासः ॥
मुर्मिणी, स्त्री, अङ्गारधानिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
मुर्मुरः, पुं, तुषामिः ॥ (यथा, माघे । ६ । ६ ।
“स्मरहुताशनमुर्मुरचूर्णतां
दधुर्वास्त्रवणस्य रजःकणाः ।
निपतिताः परितः पथिकव्रजा-
नुपरि ते परितेपुरतो भृशम् ॥”)
मन्मथः । रविवाणिः । इति मेदिनी । रे, २०५ ॥
(स्त्रियां टाप् । नदीभेदः । यथा, महाभारते ।
३ । २०१ । २५ ।
“भारती मुप्रयोगा च कावेरी मुर्मुरा तथा ।
तुङ्गवेष्मा कृष्णवेष्मा कपिला शोण एव च ॥”)
मुर्मे ई नहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् । निष्ठायां मनिट् ।) आद्यः पञ्चम-
स्वरी । म्र. मुरौ मुरः । नद्यो बन्धनम् । ई
मूर्धः । इति दुर्गादासः ॥
मुल क रोपणी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् । जन्मार्थं भा०-उभ०-अक०-
सेट् ।) रोपणं आरोपणम् । क मोलयति वृत्तं
लोकः । गोविन्दभट्टस्तु रोहणे इति पठित्वा
रोहणं जन्म इति आख्याति । इति दुर्गादासः ॥
मुशटी, स्त्री, (मुष + अट् । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) मितकङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥
मुश(प)निका, स्त्री, (मुष + “उषादिभ्यश्चित् ।”
उणा० १।२०८ इति कलश्चित् स्यात् । टाप् ।
ततः संज्ञायां कन् । अकारस्येत्वम् ।) पक्षी ।
तालमूली । तत्पर्यायः सुवहा २ तालपत्रिका ३
गोधापरी ४ हेमपुष्पो ५ भूतली ६ दीर्घ-
कटिका ७ सुपली ८ तालिका ९ तालमूलिका
१० । इति शब्दरत्नावली ॥ अर्धोप्री ११ । इति
जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-
त्वम् । वृष्यत्वम् । पुष्टिवलप्रदत्वम् । पिच्छिल-
त्वम् । कफदत्वम् । पित्तदाहश्रमहरत्वञ्च ।
“मुशली च विधा प्रोक्ता श्वेता चापर-
संज्ञिका ।
श्वेता स्वल्पगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥”
इति राजनिघण्टः ॥
“तालमूली तु विद्विस्मयणी परिकीर्तिता ।
सुपली मधुरा वृथा धीर्योष्णा वृद्धगौ गुरुः ।
तिक्ता रसायनी हन्ति गुदजान्निनलं तथा ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
मुष वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मोषति । इति दुर्गादासः ॥
मुष गलुष्ठन । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ग सुष्णाति । इति दुर्गादासः ॥

मुष्ककः

सुग् य इर् छिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) छिद् इह खण्डनम् । य सुप्यति विप्रत्तं चतुरः । इर् असुघन असोपीत अस्मात् पुषादित्वात्प्रत्यय इ इत्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥

सुषलः, पुं, स्त्री, (सुष्यति सुष्यतेऽनेन वेति । सुप् + “वृषादिभ्यश्चिन्” उणा० १।१०८ । इति कलञ्चित् स्यात् ।) अयोऽयम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ इत्यमरटीकायां ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११।१८ ।

“सुगन्धं नाम सुषलं त्वष्टा यन्निर्मितं पुरा । तत्प्रहारं स दुष्टात्मा तेन हन्ति रणे रिपून् ॥” विश्वामित्रमुनिः । यथा, महाभारते । १।१४।५२ । “बाहुनिर्मयलक्ष्मैव वक्ष्योऽयं वस्तुतः च ॥” (तालमयमध्योऽयम् । “सुग् खण्डने मुष्कलः ।” उणा० १।१०८ । इत्यत्रोच्चारणदत्तवृत्तिः ॥)

सुषली, स्त्री, (सुष्यति इति । सुप् + कलः ङीष् ।) तालमलिका । गृहगोधिका । इति शब्द-रत्नावली ॥

सुषल्यः, त्रि, (सुषलमर्हतीति । सुषल + “दृष्टादिभ्यो यः” ५।१।४४ । इति यः ।) सुषल-वध्यः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सुषा, स्त्री, (सुप् + कः टाप् ।) मृषा । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः । २।१०।३३ । सुषी इति भाषा ॥

सुषितं, त्रि, (सुप् + कर्मणि क्तः ।) चोरित-द्रवम् । तत्पण्यायः ॥ सुषितम् २ । इत्यमरः । ३।१।८८ ॥ (वर्षितः । यथा भागवते । १।१३।३७ । “नाहं वेद्मि यवमितं पित्रोर्वैः कुलनन्दन ॥ गान्धाया वा महाबाहो ! सुषितोऽस्मि महा-त्मभिः ॥”

“सुषितो वञ्चितोऽस्मि ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥)

मुष्कः, पुं, (सुष्णाति वीर्यमिति । सुप् + “वृष्ट भूषुषिभ्यश्च कक्” उणा० ३।४१ । इति कक् ।) अयस्कौवः । इत्यमरः । २।४।६५ । (यथा, वाग्भटे निदानस्थाने नवमे अध्याये ॥

“स्थानाश्चातममुष्कं हि सुष्कयोरन्तरेऽनिलः ॥” मोक्षकवृत्तः । संघातः । इति मेदिनी । के, ३१ ॥ तत्स्वरः । मांसलः । इति हेमचन्द्रः । १।२७६ ॥

मुष्ककः, पुं, (मुष्क । संज्ञायां कन् ।) वृक्षविशेषः । घण्टापातल इति वज्रभाषा । मोषा इति हिन्दी भाषा । तत्पण्यायः । गोलीफः २ । भाटलः ३ । घण्टापाटलः ४ । मोषः ५ । इत्यमरः । २।४।६६ ॥ मोक्षकः ६ । मुष्कः ७ । मोक्षकः ८ । मुष्कः ९ । गोलीफः १० । मेहनः ११ । चारवृत्तः १२ । पाटली १३ । विषापहः १४ । जटालः १५ । वनवासी १६ । सुतीक्ष्णकः १७ । इति राजनिर्घण्टः । गोलीफः १८ । चार-वृत्तः १९ । घण्टा २० । घण्टाकः २१ । भाटः २२ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु पलाशवत्पर्वत-वृक्षः । अतल्लव्यभेदेन द्विविधः । तस्य गुणाः ।

मुष्टिः

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । ग्राहित्वम् । उष्णत्वम् । कषवातकारित्वम् । विषमेदोग्ग्लकण्डुवस्ति-रोगलमिश्रकृन्नाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ रेचनत्वम् । पाचनत्वम् । प्रीहोदरार्तनाशि-त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । चिकित्साम्याने । ६ अध्यायः ।

“जीर्णं पक्वं तद्विरदादयेन

हृत्पातं कुष्ठं मुष्कं चापि सर्पिः ॥”)

मुष्करः, पुं, (प्रशस्तः मुष्कोऽस्यास्ति । मुष्क + “ऊषमुषिमुष्कमधोरः” ५।१।१०७ । इति रः ।) प्रलम्बाणः । इति हेमचन्द्रः । ३।१०१ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ३।७।२।८ । “रेतोऽविकरोति मुष्करो भवत्येवै प्रजनयिता यन्मुष्करस्तस्मान्मुष्करो भवति तं न स ॥”)

मुष्कशून्धः, पुं, (मुष्केण शून्धः ।) वृषगरहितः । स तु राज्ञोऽन्तःपुररत्नकः । खोजा इति भाषा । तत्पण्यायः । अनुपम्यः २ । स्त्रीस्वभावः ३ । महत्त्वकः ४ । इति शब्दमाला ॥

मुष्टिः, पुं, स्त्री, (सुप् + क्तिच् ।) पलपरिमाणम् । चारि तोला इति भाषा । (वेद्यके आठतोला इति प्रसिद्धिः ।

“स्यात् कर्षाभ्यामर्द्धपलं मुक्तिरष्टमिका तथा । मुक्तिभ्याश्च पलं त्रयं मुष्टिरास्त्रचतुर्थिका ॥”

इति वेद्यकशार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमे अध्याये ॥

‘पलाङ्गं शुक्तिमिच्छन्ति तथाऽमाषकास्त्रिणि । पलं विष्णुश्च मुष्टिः स्यात्—’ ॥”

इति गारुडि अष्टाधिकद्विप्रतमे अध्याये ।)

बहुपाणिः । सुटा इति भाषा । तत्पण्यायः । सम्पिष्टिताङ्गुलिपाणिः २ । मुस्तुः ३ । मुचुटी ४ । इति हेमचन्द्रः । ३।१०६१ ॥ त्वरुः । इति

मेदिनी । टे, २५ ॥ खड्गम् । सुट् इति भाषा । (यथा, महाभारते । १।१६।१७० ।

“परिवेरायसैक्तीक्ष्णेः सन्निकर्षे च मुष्टिभिः । निघ्नतां समरेऽभ्युत्थं शब्दो दिवमिवास्पृशत् ॥”)

कुष्ठाष्टभागः । कुट्टाक इति भाषा । यथा,—

“अष्टमुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलः ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(सुप् + क्तिच् ।) मोषणम् । इति सुषधाल्प-दर्शनात् । प्रहारविशेषः । किल इति भाषा ।

यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ६०।१५—१६ । “चिच्छेदापततस्तस्य मुष्टरं निशितेः शरैः । तथापि सोऽभ्यधावली मुष्टिसूक्ष्मस्य वेगवान् ॥

स मुष्टिं पातयामास हृदये देवपुङ्गवः । देवास्तथापि सा देवी तलेनोरस्यताडयत् ॥”

पथि चन्द्रार्जस्य तिलादीनां मुष्टिग्रहणे चौर्या-भावः । यथा, कौर्म उपविभागे १५ अध्याये ।

“तिलमुष्टयवादीनां मुष्टिर्यास्या पथि स्थितेः । मुष्टार्तेनान्यथा विप्र ! विधिविद्विरिति स्थितिः ॥”

(सुप् + क्तिच् + अधिकरणे क्तिन् । शस्यगोपन-कालः । यथा, महाभारते । २।५।६५ ।

“कश्चिन्नयश्च मुष्टिश्च पररात्रे परन्तप । अविहाय महाराज ! निहंसि समरे रिपून् ॥”

मुसला

“मुष्टिः शस्यानां गोपनकालः दर्भश्चमिति यावत् ॥” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

मुष्टिकः, पुं, (सुष्णाति परवीर्यमिति । सुप् + क्तिच् + संज्ञायां कन् ।) कंभराजमल्लविशेषः । इति श्रीमद्भागवतम् ॥ (यथा च हरिवंशे । ११।१६० । “नागं कुवलयापीडं चागूरं मुष्टिकं तथा ।”

मुष्टिः प्रयोजनमस्य । मुष्टि + कन् ।) स्वर्ग-कारः ॥ इति हेमचन्द्रः । ३।५७० ॥

मुष्टिकान्तकः, पुं, (मुष्टिकस्यान्तकः ।) बल-देयः । इति शब्दरत्नावली ॥

मुष्टिदूतं, स्त्री, (मुष्ट्या दूतं क्रीडितम् ।) दूत-क्रीडाविशेषः । पुरमुट् खेला इति भाषा ।

तत्पण्यायः । क्षुत्तकम् २ । इति शब्दमाला ॥

मुष्टित्वयः, पुं, (मुष्टिं धयति पिबति । धेट् + “नाडोमुष्टीश्च” ३।२।३० । इति खण्ड । “अरुह्यधदन्तस्य मुम्” ६।३।६७ । इति

मुम् ।) बालकः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

मुष्टित्वन्धः, पुं, मुष्टित्वन्धक्रिया । सुटावांघा इति भाषा । तत्पण्यायः । संग्राहः २ । इत्यमरः ।

३।२।१४ ॥ मुष्टिर्वन्धोऽङ्गुलिविन्धामो मुष्टि-वन्धः । मुष्टिना बन्धो दृढग्रहणं संग्राह इत्यपरे ।

मुष्ट्यामेव संग्रह इत्यन्ते । मुष्टिः स्त्रियाश्च संग्रह इति वोपालितः । इति भरतः ॥

मुष्टीमुष्टि, य, मुष्टामुष्टि । मुष्टिभिर्मुष्टिभिः प्रकृत्य यदयुद्धं कृतं तत् । किलाकिल इति भाषा । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥

मुष्टकः, पुं, (सुप् + बाहुलकात् कथन् । ततः संज्ञायां कन् ।) रालसंधपः । इति रत्नमाला ॥

यष्टक इति वा पाठः ॥

मुस य इर् छिदि । खण्डने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) य सुस्यति विप्रत्तं चतुरः । इर् असुसत् असोसीत् । अस्मात् पुषादित्वात्प्रत्यय इ इत्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥

सुसलः, पुं, स्त्री, (सुस्यति खण्डयतीति । सुस् + “वृषादिभ्यश्चिन्” उणा० १।१०८ । कलः चित् स्यात् ।) स्वनामख्याततण्डुलादिफल्गुनार्थनिर्मित-लौहाग्रयष्टिः । तत्पण्यायः । अयोऽयम् २ ।

इत्यमरः । २।६।२५ ॥ सुषलम् ३ । कण्ठगो-रुण्डः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुस्यति सुसल

सुस यिच्छिदि नास्तीति कलः । सुसलो इत्य-सकारः । एवं सुस्य इच्छिदीति सूक्ष्मस्यान्तात्

कलः सूक्ष्मसकारश्च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (आयुधविशेषः । तत्प्रकारो यथा, वैशम्पाय-नोक्तधनुर्वेदे ।

“सुसलस्वस्तिश्रीर्वाभ्यां करैः पादैर्विवर्जितः । मूले चान्तेऽतिसम्बन्धः पातनं पोथनं हयम् ॥”

यथा, मनौ । ८ । ३१५ ।

“स्कन्धनादाय सुसलं लङ्घं बापि स्वादिरम् । शक्तिश्चाभयतस्तीक्ष्णामाशंसं दण्डमेव वा ॥”)

सुसलासुसल, य, सुसलेषु सुसलेषु प्रकृत्ययुद्धं कृतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मुस्ताभं

मुस्ताभं, स्त्री, (मुस्त + गौरादित्वात् स्त्री ।)
नालमूलिका । गृहगोधिका । इत्यमरः । २ ।
५ । १२ ।

मुस्तलो, [न] पुं, (मुस्तं प्रहरणत्वेनास्यास्तीति ।
मुस्त + इति ।) बलदेवः । इत्यमरः । १२ । १२५ ॥

मुस्त्यः, त्रि, (मुस्तमर्हतीति । मुस्त + यः ।)
मुस्त्येन वध्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ४५ ॥

मुस्त क संज्ञौ । इति कविकल्पदमः । (चुरा-
उभ-अकं सेट् ।) पवर्गशेषादिः । क मुस्त-
यति । इति दुर्गादासः ॥

मुस्तः, पुं, (मुस्तयति एकत्र संज्ञनीभवन्तीति । मुस्त
+ कः । एकशिफायामस्य बहुमूलसमस्ततया
तथात्वम् ।) मुस्तकम् । इति हारावली ॥
(यथा वृहन्मंहितायाम् । ७७ । ११ ।

“भागेऽस्तुभिः सितशैलमुस्ताः
श्रीसर्जभागे नखगुग्गुल च ।

कपूरबोधो मधुपिण्डितोऽयं
कोपश्च दो नाम नरेन्द्रधुपः ॥”)

मुस्तकः, पुं स्त्री, (मुस्त + स्वार्थे कन् ।) लणमूल-
विशेषः । सुता इति भाषा । तत्पर्यायः ।
कुशविन्दः २ मेघनामा ३ मुस्ता ४ । इत्यमरः ।
२ । ४ । १५६ ॥ मुस्तः ५ राजकसेरुः ६ । इति
हारावली ॥ मेघाख्यम् ७ गाङ्गेयम् ८ भद्र-
मुस्तकम् ९ । इति रत्नमाला ॥ अभ्रनामकः १०
श्रीभद्रा ११ भद्रकः १२ भद्रा १३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटु-
त्वम् । वायुनाशित्वम् । ग्राहित्वम् । दीपनत्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“मुस्तकं न स्थिरां मुस्तं त्रिषु वारिदनामकः ।
कुशविन्दश्च स त्वायोऽपरः कीरकसेरुः ॥
भद्रमुस्तश्च गुन्ना च तथा नागरमुस्तकः ।
मुस्तं कटु हिमं ग्राहि तिलं दीपनपाचनम् ॥
कषायं कफपित्तस्रवज्ज्वरारुचिजमुहत् ।
अनूपदेशे यज्जातं मुस्तकं तत् प्रशस्यते ।
तत्रापि सुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरमुस्तकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मुस्तकः, पुं, (मुस्तयति संज्ञनीकरोति कधिर-
मिति । मुस्त + कः । ततः संज्ञायां कन् ।)
स्थानरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । २ । २५६ ॥
(यथा, मुस्तुत कल्पस्थाने । २ ।

“चत्वारिवत्सनामानि मुस्तके हे प्रकीर्षिते ॥”)

मुस्ता, स्त्री, (मुस्त + टाप् ।) मुस्तकः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १५६ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।
“मेघाख्यं मुस्तकं मुस्ता गाङ्गेयं भद्रमुस्तकम् ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा मुस्तुते स्रजस्थाने । ४४ ।

“दीपना गृहणीपाण्डुरोगार्थः कुष्ठनाशनाः ।

योषं विजातकं मुस्ता विङ्गामलके तथा ॥”)

मुस्तादः, पुं, (मुस्तामसौति । अद् + अङ् ।)
शूकरः । इति जटाधरः ॥

मुस्ताभं, स्त्री, (मुस्तस्यैवाभा यस्य ।) मुस्तकविशेषः ।
नागर सुता इति भाषा । तत्पर्यायः । कुटम-

७५४

मुहूर्तः

टम् २ पुरम् ३ बल्कम् ४ परिपेलवम् ५ ।
इति रत्नमाला । (गुणा अस्य कुटमटशब्दे-
ज्ञातयाः ॥)

मुहूर्तः, पुं, (मुह्यति खण्डयत्यनेन । मुह् + बाहुल-
कात् तुक् ।) मुष्टिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६१ ॥

मुहूर्तः, स्त्री, मुस्तलम् । मुस्तयातीरौणादिकरकप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । २ । १३ । इति सिद्धान्तकौ-
मुद्यामुणादित्तिः ॥ (नयनजलमित्युज्ज्वलः ॥)

मुह य उ छ क्ति वैचिती । इति कविकल्पदमः ॥
(दिवा-पर-अक-सेट् । रुधादित्वादेट् ।)
वैचितीं ज्ञानरहितोभावः । य, तेन मुह्यति
चिराय मे मनः । इति सुरारिः । ऊ भोहि-
यति भोष्यति । छ अमुह्यत् । णि मुग्धः
मृष्टोऽस्ति । इति । दुर्गादासः ॥

मुहुरः, पुं, (मुह्यति ज्ञानरहितोभवत्यनेन लोकः
मुह्यति सभायामिति वा । मुह् + “इधिमदीति
उणा० ।” १ । ५२ । इति किरष् ।) कामः ।
मूर्खः । इति मेदिनी । र, । २०५ ॥ (असभ्यः
इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

मुहुः, [सु] य, (मुह् + “मुहेः क्च् ।” उणा०
२ । १२१ । इति उमिः क्च् ।) पुनः पुनः ।
इत्यमरः । ३ । ४ । ११ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् ।
७ । १७१ ।

“सस्वप्रमापरोक्षेण दृष्ट्वा पश्यन् स्वजागरम् ।
चिन्त्येदप्रमत्तः सद्भावमुदिनं मुहुः ॥”)

मुहुभाषा, स्त्री, (मुहुः भाषा भाषणम् ।) पुनः
पुनः कथनम् । तत्पर्यायः । अनुलापः २ ।
इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥

मुहूर्तः, पुं स्त्री, (मुहूर्तंतीति । “अभिष्टुसिभ्यः
क्तः ।” उणा० ३ । ८६ । इत्यत्र बाहुलकात्
हुर्च्चेरपि इति उज्ज्वलदत्तः । मुङागमश्च प्राक् ।
“राक्षोपः ।” ६ । ४ । २१ । इति सूत्रेण ह्यस्य
लोपः ।) द्वादशक्षणपरिमितकालः । इत्य-
मरः । १ । १ । ११३ ॥ घटिकाद्वयम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य विवृतिर्यथा । तत्र

लघ्वक्षरौषारणमाचोऽक्षनिमेषः । पञ्चदशाक्षि-
निमेषाः काष्ठाः । त्रिंशत्काष्ठाः कलाः ।
त्रिंशतिकलो मुहूर्तः कलादशभागश्च । त्रिंश-
न्मुहूर्तमहोरात्रम् । इति मुश्रुते सूत्रस्थाने
यष्टाध्याये ॥ दिनपञ्चदशभागेकभागः । यथा,
“प्रातःकालो मुहूर्तास्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।

मध्याह्निसमुहूर्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥

सायाह्निसमहूर्तः स्यात् आह्नं तत्र न कारयेत् ।

रात्रौ नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥

कर्मविशेषे तस्य परिमाणं यथा । ननु ब्रतोप-
वासस्नानादौ घटिकेकापि या भवेदित्यत्र
घटिकापरं दण्डपरं मुहूर्तपरं वा भूत्या-
चारधृतचतुर्दश्यात्मकारणोदयज्ञापके चतस्रो
घटिकाः प्रातरनयोदय उच्यते इत्यादौ प्रभाते
घटिकायुग्मं प्रदोषे घटिकाद्वयम् । दिनवत्
सर्वकार्याणि कारयेत् विचारयेदिति हज्जायुध-

मुहूर्तः

धृतलिखित्यमाणत्रियामामिति वचनयोरेक
मूलयोश्च उभयत्र प्रयोगदर्शनादिति संशयः ।
अनोच्यते । आह्वादावक्षगामिनीति घटिका-
नियामकवचनचतुर्थचरणे पार्वणयोग्यतया
घटिकाया मुहूर्तात्मकत्वावश्यमङ्गीकारात्
तानपर्यन्तावधेन व्रतादावपि तथात्वम् ।

“घटिकेकाप्यमावास्याप्रतिपत्सु न चेदयदा ।
सर्वं तदासुरं दानं देवे कर्मेणि चोदितम् ॥”
इति घटिकाग्रन्थे निन्दामभिधाय घटिकालाभे
कर्माह्नीति वक्तव्ये मुहूर्तमप्यमावास्याप्रतिपत्सु
भवेदयदा । तदानसुतमं ज्ञेयं शेषं पूर्वं हि
पूर्ववदित्यनेन मुहूर्तलाभे कर्माह्नीत्वज्ञापनाच्च ।
तत्रापि मुहूर्तः किं तत्तद्विवारात्रिपञ्चदशांश
उत दण्डद्वयम् । नाद्यः प्रतिदिनदिवारात्र्यो-
द्भास्यद्विभ्यां तद्भागानामपि न्यूनाधिक्याद्विधि-
भेदापत्तेः । नापि द्वितीयः दण्डद्वयस्य त्रिंशद्
दण्डात्मकदिवारात्रिपञ्चदशांशस्य मुहूर्तत्वश्च
दण्डद्वयाधिकन्यूनकालानामपि त्रिंशद्दण्डा-
धिकन्यूनदिवारात्रिपञ्चदशांशानां मुहूर्तत्व-
प्रतिपादनेन विनिगमनाविरहान् किन्त्वन्त-

रङ्गतया कर्माङ्गदिवारात्र्यन्तरपञ्चदशांशस्य
गृहणप्रसक्तौ अयनांशक्रमेणोत्तरायणपूर्वाह्न-
दिनमानसपादघट्त्रिंशतिदण्डानां पञ्चदशां-
शस्य पादोनदण्डद्वयस्य मुहूर्तत्वात्तद्दिनविहित-
क्रियायां तावत्कर्तव्यकालस्यापि गृहणान् सर्वत्र
न्यूनकालव्यवच्छेदे आवश्यकतया तस्यैव पादोन-
दण्डद्वयात्मकस्य मुहूर्तस्य गृहणं लाघवात् ।

“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या चौर्यमाणा तदैव आह्नमिष्यते ॥”
इति कात्यायनोक्तस्य चतुर्दशीसम्बन्धिदिन-
चतुर्थयाममात्रायाप्यमावास्यायां आह्नविधा-
नस्य मत्स्यपुराणोक्तसुखापराह्णीयमुहूर्तायाधेन
विषयलाभाय पादोनदण्डद्वयात्मकमुहूर्तगृहण-
स्यावश्यकत्वाच्च । तादृशमावास्यायां तद-
धिकसुखापराह्णासम्भवात् । तत्र च सुखा-
पराह्णीयपादोनदण्डद्वयात्मकदण्डलाभस्तु चत्वा-
रिंशत्पलाधिकत्रयस्त्रिंशद्दण्डात्मकदिवस एव ।
अत एव स्मार्त्तमहोत्थायैरपि यदा चतुर्दशी-
याममित्यस्य आख्यानं तिथ्यादितत्त्वे तथा
लिखितम् । न च निरूपणचणानो रूढप्रक्ते-
र्बलवत्त्वात् । तासु त्रिंशत्पलास्ते तु मुहूर्तो
द्वादशाख्येयाम् । ते तु त्रिंशद्दशोरात्र इत्य-
मरौक्तौ द्वादशक्षणात्मकः अहोरात्रत्रिंशंशो
दण्डद्वयरूपमुहूर्ता लाघवतः सर्वत्रानुगततया
न्यूनकालव्यवच्छेदो वक्तव्य इति वाच्यं निरूप-
णतन्मापि शक्तितुल्येति शाब्दिकस्मरणान्
स्मार्त्तत्वेनान्तरङ्गेति सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति-
न्यायाच्च निरूपणचणायाम् एव बलवत्त्वात् ।
इतिगः सपवित्रक इत्यत्र पवित्रपदस्य कुश-
गतकोयोक्तरूपप्रत्ययेन विप्रशुद्धपञ्च-
द्वयगतकात्यायनोक्तनिरूपणचणायाम् एव ।
निरूपणचणायाम् शक्तितुल्यत्वस्य रूपप्रतीतिव

मूः

शक्यार्थबाधज्ञानं शक्यसम्बन्धज्ञानश्च विना पद-
तात्पर्यज्ञानानुपपदेव पदार्थपस्थापकत्वात् ।
सा च निरुद्धलक्षणा कचित्तात्पर्यबोधक-
शास्त्रात् कचित्चार्थप्रयोगतोऽनुमानादपि निर्णी-
यते । वस्तुतस्तु तुनिशीः पञ्चदशांशाश्रित-
स्तुत्यक्तनिरुद्धसुहृत्पदलक्षणा विनिगमना-
विरहगौरवाभ्यामेव कुण्ठिता अतोऽत्यन्तान्य-
पादोनदण्डद्वयात्मकसुहृत्पदग्रहणं अशक्यमेव ।
अथात्यन्तान्यतया सत्यानुगमाय तदग्रहणमिति
चेत् अत्यन्ताधिकतया सपाददण्डद्वयात्मक-
सुहृत्पदस्यैव कुतो न ग्रहणं स्यात् तस्मात्
“प्रभाते घटिकायामं प्रदोषे घटिकाद्वयम् ।
दिनवत् सर्वकार्याणि कारयेत् विचारयेत् ॥”
इति लघुहारीतवचनत्रियामी रजनीं प्र-
ख्यक्तायन्तत्तुष्टम् । नाडीनान्तदुमे सन्ध्ये
दिवसाद्यन्तमंशित इति ज्ञानवैवर्तवचनयोरक-
दण्डद्वयात्मककाले घटिकापदनिरुद्धलक्षणासिद्धौ
तथा पर्यायद्वारा बोधोक्तत्वात् च समञ्जसतः
पार्श्वयोग्यदण्डद्वयात्मककाल एव घटिका-
पदादुपस्थाप्यते अतः सर्वमाधारण्येन न्यून-
कालयवच्छेदाय सेव ग्राह्या लाघवात् ।
अतएव यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूर्वये-
दत्यत्र यदा यत्र दिने अमावास्यामुखापराक्षीय
दण्डद्वयान्यूनकालयापनं यथा स्यात्तथैव चतु-
र्दशीयामं तदुत्कृष्टतृतीययाममेतुललीकृत्य तत्र
प्रथम चतुर्थयामं पूरयेत् आप्रोतोत्यन्तयः ।
अन्यथा चतुर्दशसुहृत्तार्थिकपूरणाभिधानं यथं
स्यात् । एतेनैव दर्शनाद्वेपि सुखापराक्षादरः
कार्यः । प्रातःकालादिपञ्चधाविभागे कुत-
पादिस्त्रिंशत्याश्च दिनमानपञ्चदशांशसुहृत्तस्यैव
स्यैव ग्रहणम् । तद्विबोधकशास्त्रसंवादात् । अत
एकोद्दिष्टे दिनमानपञ्चदशांशसुहृत्तार्थे योग्य-
तया च न्यूनकालयवच्छेदको ग्राह्यः । कुतप
रौहिणान्यतरमात्रग्राहकयुक्तेः । एवं विंशेभा-
भिधानात् सुखरात्रौ दण्डमात्रं जन्माद्यर्थ-
कादशीद्वादशीषु च कलाकाष्ठारूपोऽपि प्रति-
ष्ठादौ तूक्तयुक्ता स्वयोग्यकाल एव न्यूनकाल-
यवच्छेदको ग्राह्यः । ततश्च विशेषकालप्राप्त-
कर्मतरकर्मणः प्रशस्तदिकाले स्वयोग्य-
दण्डद्वयान्यूनकालतिथिरिव ग्राह्येयानुगतविधिः
सर्वसामञ्जस्यादिति तत्त्वम् । इति चन्द्रशेखर-
वाचस्पतिकृतसंहितानिर्णयः ॥
सुहृत्, पुं, (सुहृति विचिन्तोभवतीति । सुहृ +
“सुहृत्पदार्थः” उणा० १।६२ । इति एरक् ।)
सुहृत् । इति संहितप्रसारोणादिदृष्टिः ॥
मू ड अन्धे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा० आत्म-
सकं सेट् ।) पवर्गपञ्चमादिः । ड भवते ।
इति दुर्गादासः ॥
मू, [र] स्त्री, सुहृत् । इति सूक्ष्मधातोर्भावे
किवा निस्सप्तम् । इति सुभबोधयाकरणम् ॥
मू, स्त्री, (भूयते इति । मन् + क्तिप् । “ल्वर-
ल्वरश्च विमवास्तुपधायश्च” ६।४।२० । इति

७५५

मूव

माधोवकास्योऽहं इत्यादेशः ।) बन्धनम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
मूकः, त्रि, (मयते बध्यतेऽसी । मव + बाहुलकात्
कक् ।) उणा० ३।४१ । इति उपधायाया
वकारस्य चोऽ ।) वाक्यरहितः । वोवा इति
भाषा । तत्पर्यायः । अवाक् २ । इत्यमरः ।
३।१।१३ । (यथा, महाभारते । २।५।
१२५ ।
“कश्चिदस्यांश्च मूकाश्च पङ्क्तुः यज्ञानवात्सवान् ।
पितेव पाप्म धर्मज्ञाः । तथा प्रव्रजितानपि ॥”
अस्योत्पत्तिहेतुर्थया, गर्भवेत्तयान्
“गर्भो वातप्रकोपेण दौर्द्धं दे चावमानति ।
भवेत् कुलः कुणिः पङ्क्तुर्को मिश्रिमण एव च ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
रोगत्वेनास्य विषयो यथा,—
“आवृत्त वायुः सकफो धमनीः शब्दवाहिनीः ।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिश्रिमण गट्ट-
गदान् ॥”
इति च तत्र निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
मूकः, पुं, (मयते बध्यते जालिकेरिति । मव +
कक् । पूर्ववत्सर्वम् ।) मन्स्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ इत्यः । इति मेदिनी । के, ३१ ॥
(दानवभेदः । यथा, महाभारते । ३।३।७ ।
“स सत्किर्षमागस्य पार्थस्यात्किर्षकर्मणः ।
मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाद्भुतदर्शनम् ॥”)
दीनः । इति हेमचन्द्रः । ३।१३ । (तत्तक-
पुत्रः । यथा, महाभारते । १।५७।१० ।
“शिलो शलकरो मूकः सुकुमारः प्रपेयनः ।
सुहरः शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनुः ॥
एते तत्तकजा नागाः प्रविष्टा ह्यवाहगम् ॥”)
मूढः, त्रि, (मूह + क्तः ।) मूर्खः । इत्यमरः ।
३।१।४८ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ७।१० ।
“अन्योन्याध्यामरूपेण कूटस्थामासथोर्वपुः ।
एकीभूय भवेन्मुखस्तत्र मूढैः प्रयुज्यते ॥”)
वालः । तन्निशः । इति मेदिनी । ट, ३ ॥ जङ्गुः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
मूतः, त्रि, (मव मू सर्वे वा क्तः ।) बह्वः । इत्य-
मरः । ३।१।६५ ॥ (धातुरत्नगार्थं लणमय
आधारविशेषः । यथा, शतपथब्राह्मणे । २ ।
६।२।१७ । “तान् हयोर्मृतकयोऽपनत्य
वेणुयद्यां वा कुपेवोभयत आवध्योर्द परेत्ययन्ति
वृत्तं वा स्याणुं वा वेणुं वा बल्मीकं वा
विन्देत् ॥” “यत्र लणमये आवपने धान्यं बध्यते
तन्मूतं मूतमेव मूतकम् । वेणुमयी यद्यासुभ-
यतः बह्वः । इति तद्वाच्ये महीधरः ॥)
मूत्र, त् क प्रसावे । इति कविकल्पदमः ॥ (अदन्त
चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) दौघौ । मूत्रयति
मूत्रापयति । इति दुर्गादासः ॥
मूत्रं, कौ, (मूत्राते इति । मूत्र + वप् । लोका-
अयत्वात् लोवत्वम् । यद्वा, सुपथे त्यज्यते इति ।
मूत्र + “सिविसुथोऽरे च ।” उणा० ४।१६२ ।
इति ण् न किदुभवति । टेरुकारादेशः ।)

मूव

उपस्थानिर्गतजलम् । तत्पर्यायः । प्रसावः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ मेहजम् ३ । इति
अटाधरः ॥ गृह्यनिस्त्यन्तः ४ खणम् ५ खवः
६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (अस्योत्पत्ति-
विषयो यथा,—
“आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलमूत्रः ।
शिराभिस्तत्फलं नीतं वक्षीमूत्रत्वमाप्नुयान् ॥”
इति पूर्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरयोगोक्तम् ॥
“वस्तिपूरणविक्षेदलक्ष्मन्त्रम् ॥”
तथास्य त्रयद्विलक्षणं यथा,—
“मूत्रक्षये वस्तिनीदोऽल्पमूत्रता च ।”
“मूत्रं मूहर्मुहुः प्रवृत्तिं वस्तिनीदमाभ्यानच ।”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
तथास्य दोषादि विज्ञानस्य परीक्षा लक्षणम् ॥
“वातेन पाण्डुरं मूत्रं रक्तनीलञ्च पित्ततः ।
रक्तमेव भवेदक्तात् धवलं कृत्स्नं कफान् ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
तस्योत्पत्तिमार्गविधिर्यथा,—
“दिवा सन्ध्यासु कर्णमग्नमूत्रं उदरमुखः ।
कुप्यान्मूत्रपुरीषं तु रात्रौ वै दक्षिणमुखः ॥”
इति गारुड ६४ अध्यायः ॥
अपि च ।
“मूत्रोच्चारसमुत्तमं दिवा कुप्याददमुखः ।
दक्षिणामुखो रात्रौ मन्थयोश्च यथा दिवा ॥
इति मनुः । ४।५० ॥
“कृत्वा यज्ञोपवीतम् एष्टतः कण्ठलम्बितम् ।
विण्मूत्रे च गृही कुप्याद् यद्वा कर्णं समा-
हितः ॥”
इति यमः ॥
यद्वैकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णं कृत्वा अवगुह्यत
इति । कर्णं दक्षिणकर्णं । इति मीमांसकः ॥
“क्वायायामन्वकारे वा राजावहनि वा द्विजः ।
यथामुखमुखः कुप्यात् प्राणवायुभयं च ॥ * ॥
न मूत्रं पथि कुप्यात् न भस्मानि न गोवत्रे ।
न फालकृष्टे न जले न तिल्यां न च पत्रे ॥
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।
न मगल्येषु गर्तेषु न गच्छन्नापि संस्थितः ॥
न नदीतीरमामाद्य न च पर्येतमक्षके ।
वायुमिविप्राणादित्यमपः पश्यन्तश्चैव गाः ।
न कदाचन कुप्यात् विण्मूत्रस्य विमर्जनम् ॥”
इति मनुः । ४।४५—४८ ॥ * ॥
“आहारनिर्हारविहारयोगाः
सुसंभृता धर्मविदा तु काव्याः ।
वाग्गुप्तिकायाणि तपस्तथैव
धनानुषो गुप्ततमे तु कार्यम् ॥”
इति वशिष्ठः ॥
निर्हारो मूत्रपुरीषोत्तमः ॥ * ॥
“सोमाग्निकांस्त्रिधा यनां पृथानाश्च न संमुखे ।
कुप्यात् जीवन्विद्वान्मनुजं कर्मणः पण्डितः ॥”
इति विष्णुपुराणम् ॥
न च सोपान्तको मूत्रपुरीषे कुप्यादिति ।
इत्यापस्तम्बः ।

मूत्र

“करुणीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषके ।
मूत्रतुल्यं पानीयं पीत्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥”
इति बृहन्मनुः ॥ १० ॥
रुहीतजलपात्रस्य मूत्रोत्सर्गं दोषो यथा,—
“वारिपात्रं करे धृत्वा मूत्रं त्यजति यो नरः ।
सुरापात्रसमं पात्रं तज्जलं मदिरासमम् ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥ १० ॥

मशमूत्रस्य दोषो यथा,—
“निःस्वाः मशमूत्राः स्युर्नृपा निःशब्दधारया ।
भोगाद्याः समलठरा निःस्वाः स्युर्वट-
सतिभाः ॥”

इति गारुडि ३ अध्यायः ॥ १० ॥
“विष्णुकान्ताजसूत्रेण तौरयाभ्रादिरक्षणम् ॥”
इति तत्रैव १०० अध्यायः ॥ १० ॥ अथ गोमूत्र-
गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । लवणत्वम् ।
पित्तकारित्वम् । कटुत्वम् । लघुत्वम् । रूत-
त्वम् । कम्प्यद्रानाहशोथार्शोविषकुष्ठनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

मूत्रलक्ष्णं, लो, (मूत्रं लक्ष्णम् । मूत्रजन्यं
लक्ष्णमिति वा ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
मूत्ररोगः २ अशरी ३ लक्ष्णम् ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ १० ॥ अथ मूत्रलक्ष्णाधिकारः ।
तत्र मूत्रलक्ष्णस्य विपक्षं निदानमाह ।

“आयामतीक्ष्णौषधरूतमद्य-
प्रसङ्गनृत्नद्वयपृथग्यानात् ।
आनूपमस्याश्रयनादशीर्षात्
स्युर्मूत्रलक्ष्णाणि वृणां तथाथै ॥”
तीक्ष्णौषधं राशिकाशूरणादियुक्तम् । रूतेति
मद्यविशेषणम् । प्रसङ्गः सततं सेवा । नृत्यं
नर्तनम् । त्रित्येति द्विविधः पाठः । इतएष्ट-
यानात् अस्यादिना गमनात् । आनूपं प्रचुर-
जलदेशभवं भक्ष्यम् । अथौ वातिकपैतिक-
श्लेष्मिकसाप्तिपातिकप्रत्याजपूरीषजशुक्रजाम्बरी
जानि । तस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“पृथक्पलाः स्वेः कृपिता निदानैः
सर्ज्यथा कोपमुपेत्य वस्ती ।
मूत्रस्य मार्गं परिपीडयन्ति
यदा तदा मूत्रयतीह लक्ष्णात् ॥”

तेषु वातिकमाह ।

“तीव्रा रुजो वदुणवस्तिमेद्रे
स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ॥”
तीव्रा मारणात्मिका वदुणावूर्ध्वमेद्रायामस्त-
रालसन्धी ॥ १० ॥ पैतिकमाह ।

“पीतं सरक्तं सरुजं मदाहं
लक्ष्णं मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥”
लक्ष्णमिति क्रियाविशेषणम् ॥ श्लेष्मिकमाह ।
“वस्तीः सल्लिङ्गस्य गुरुत्वशोथो
मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रलक्ष्णे ॥”

सपिच्छं पिच्छित्वम् ॥ साप्तिपातिकमाह ।
सर्वाणि रूपाणि च सप्तिपातात्
भवन्ति तत् लक्ष्णतमं हि लक्ष्णम् ॥”
लक्ष्णं मूत्रलक्ष्णम् ॥ १० ॥ शल्यजमाह ।

मूत्र

“मूत्रवाहिषु शल्येन क्षतेष्वभिहितेषु वा ।
मूत्रलक्ष्णं तदाघाताज्जायते भ्रष्टादारुणम् ॥”
वातलक्ष्णे तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ।
मूत्रवाहिषु क्षोतःसु । शल्येन कण्ठकेन । क्षतेषु
सन्ततीक्ष्णेषु अथवा अभिहितेषु सुहरादिभि-
रभिहितेषु । तदाघातात् मूत्रमार्गाघातात्
मूत्रलक्ष्णं जायते । भ्रष्टादारुणं मारकं तस्य
शल्यजस्य ॥ १० ॥ पुरीषजमाह ।

“शक्तस्तु प्रतीघाताद्वायुविगुणतां गतः ।
आधानं वातशूलञ्च मूत्रलक्ष्णं करोति न ॥”
प्रतीघातात् निरोधात् । विगुणतां दुष्टताम् ॥
शुक्रजमाह ।

“शुक्रदोषेरुपपद्यते मूत्रमार्गं विधारिते ।
स युक्तं मूत्रयेत् लक्ष्णादस्तिमेहनशूलवान् ॥”
उपपद्यते दूषिते ॥ १० ॥ अशरीजमाह । अशरी-
हेतुकापि मूत्रलक्ष्णसुदाहृतम् । सुश्रुतेः
शर्कराजमपि मूत्रलक्ष्णमुक्तमत्र तु तस्य नव-
संस्थानिरासार्धमशरीशर्करयोः साम्यमाह ।
“अशरी शर्करा नेव तुल्यसम्बललणे ।
विशेषणं शर्करायाः शृणु कीर्तयतो मम ॥”
सम्भवः कारणम् ।

“पचमानाशरी पित्ताच्छोषमाणा च
वायुना ।

विमुक्तकफसन्धाना शरन्ती शर्करा मता ॥”
पित्तेन पचमाना मूत्रशुक्रश्लेष्मसंहतिः प्रथमं
पित्तेन बन्धनकर्त्तव्या पचमाना । पचाद्वातेन
शोषिता कफेनाश्रिता अशरी । सेव विमुक्त-
कफसन्धाना त्यक्तकफाश्रवा सती शर्करारूपा
मूत्रमार्गात् शरन्ती शर्करा मता । एतावता
किञ्चिदेव भेदः ॥ १० ॥ शर्कराया उपद्रवानाह ।
“हृत्पीडा वेपथुः शूलं कुन्तावयञ्च दुर्बलः ।
तथा भवति मूर्च्छा च मूत्रलक्ष्णं दारुणम् ॥”
शूलं कुन्तावयव्यः । तथा शर्करया ॥ १० ॥
अथ मूत्रलक्ष्णस्य चिकित्सा ।

“चिकित्साकारखधर्भकाश-
यवासधात्रीगिरिभेदपण्याः ।
विघ्नन्ति पीता मधुनाशमरीच
समीपस्थोरपि मूत्रलक्ष्णम् ॥”

त्रिकण्टादिकायः ॥ १० ॥

“एलाधसभेदकशिलाजतुगोक्षुराणा-
मेवातबीजलवणोत्तमकुक्रुमानाम् ।
चूर्णानि तल्लजले तुलितानि पीत्वा
प्रत्यक्षमृत्युरपि जीवति मूत्रलक्ष्णी ॥”
एलादिचूर्णम् ॥ २ ॥

“अयोरजः सुष्मापिष्टं मधुना सह योजितम् ।
मूत्रलक्ष्णं निहत्याशु संलीढं दिवसत्रयात् ॥३॥
गुडेन मिश्रितं क्षीरं कटुणां कामनः पिवेत् ।
मूत्रलक्ष्णेषु सर्वेषु शर्करायाश्च निवृणः ॥४॥

धात्रीरसश्चक्षुरसं पिबेद्वा ।
लक्ष्णे सरक्ते मधुना विमिश्रम् ।
शल्यभिघातोत्थितमूत्रलक्ष्णे
कार्म्या क्रिया मारुतलक्ष्णतुल्या ॥५॥

मूत्रदो

काथो गोक्षुरबीजस्य यवचारसमन्वितः ।
पीतः प्रशमयत्येव लक्ष्णं विद्धधारयोत्थितम् ॥६॥
त्रिफलायाः सुपिष्टायाः कल्कं कोलसमन्वितम् ।
वारिणा लवणीकृत्य पिवेन्मूत्ररुणापहम् ॥७॥
कोलं वदरम् ।

गुडमामलकं वृष्यं अमघ्नं तर्पणं प्रियम् ।
पित्ताग्नादाहशूलघ्नं मूत्रलक्ष्णं हरं परम् ॥८॥
सपादशाणतुलितो यवचारः सितायुतः ।

भक्षितो नाशयत्येव मूत्रलक्ष्णं न संशयः ॥९॥
द्राक्षासितोपलाकल्कः पीतः कर्षामितो नरैः ।
मस्तुना पलमात्रेण मूत्रलक्ष्णं व्यपोहति ॥१०॥
सम्बलगोक्षुरकाथः सितामाक्षिकसंयुतः ।

नाशयेन्मूत्रलक्ष्णाणि तथैवोष्णसमीरणम् ॥११॥
उष्णसमीरणं उष्णवातं मूत्राघातविशेषम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्य चिकित्सा-
प्रकारान्तरम् ।

“सुशीतलं जलं कर्षमात्रं स्यात् मूत्रलक्ष्णं हृतम् ।
दध्यम्बुना च संमिश्रयत्युष्णं सुखप्रदम् ॥
मूत्रलक्ष्णे यवचारचूर्णं हिह्वप्रयोजितम् ।
कुम्भाण्डश्च समादाय शर्करासहितं पिवेत् ॥
यो हि त्रिदोषसम्भूतमूत्रलक्ष्णनिवारणः ॥”
“आरखधफलं मूलं दुरालभा घान्यकप्रता-
वयः ।

पाषाणभेदपथ्ये काथोऽयं मूत्रलक्ष्णे स्यात् ॥”
इति हारीते, चिकित्सितस्थाने २६ अध्याये ॥
अथान पथ्यानि ।

“अथो यथादोषमयं गणोऽपि
पुरातना लोहितशालयश्च ।
तत्र पथो दध्यपि गोप्रसृतं
धन्वाभिषं सुहरमाः सिता च ॥
पुराणकुम्भाण्डफलं पटोलं
महाद्रकं गोक्षुरकः कुमारी ।
गुवाकखर्जूरकनारिकेल-
तालद्रमाणाश्च शिरसि पथ्या ॥
तालास्थिमज्जाचपुषं त्रुटिश्च
शीतानि पानान्यशूनानि चापि ।
प्रनीरनीरं हिमबालुका च
मित्रं वृणां स्यात् सति मूत्रलक्ष्णे ॥”

अथपथ्यानि ।

“मद्यं अमं निधुवनं गजवाल्यानं
सर्वं विरुद्धमशनं विषमाशनञ्च ।
ताम्बूलमत्यलवणार्द्रकतेजभृष्टं
पित्ताकहिङ्गुतिलसर्वपवेगरोधान् ।
माषान् करोरमतितोष्णविदाहिरूच-
मन्धश्च मुञ्चतु जलः सति मूत्रलक्ष्णे ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिरस्ये मूत्रलक्ष्णाधि-
कारे ॥)

मूत्रदोषः, पुं. (मूत्रस्य दोषो यस्मात् ।) प्रमेहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । मूत्र-
स्थाने ३८ अः ।
“प्रवृत्तादिरित्येव गणोऽनिलविनाशनः ।
मूत्रदोषहरो वृष्यः पिपासातो रुचिप्रदः ॥”

मूलाधा

मूलाधातादिः । अस्य चिकित्सा यथा,—
 “निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेत् कुडुवसम्भितम् ।
 मूत्रदोषहरं कल्कमथवा क्षौद्रसंयुतम् ॥”
 “अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे क्रमं हितम् ।
 क्षौद्रसंयुतपद्मानां हितस्तेषु विरेचनम् ॥
 ततः संशुद्धदेहानां हितार्थोत्तरवस्तयः ॥”
 “क्षौद्राहं पात्रं दत्त्वा तु पाचन्तु क्षीरसर्पिषोः ।
 स्वयङ्मुद्राफलक्षैव तथैव चरकस्य च ॥
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तमर्द्धभागं प्रदापयेत् ।
 एतदेकध्यानीयं स्वजेनाभिप्रमथयेत् ॥
 तस्य पाणितनं चूर्णं लीढा क्षीरं ततः पिबेत् ।
 एतत्सर्पिः प्रयुज्जानः शुद्धदेहो नरः सदा ॥
 मूत्रदोषान् जयेत् सन्निवन्धयोगैः सुदुर्जयान् ।
 जयेत् शोणितदोषांश्च बन्ध्या गर्भं लभेत् च ।
 नारी चैतत् प्रयुज्जाना योनिदोषात् प्रसूया ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रेऽष्टपञ्चाशत्तमेऽध्याये मुमुक्षुनेनोक्तम् ॥
 मूत्रनिरोधः, पुं, (मूत्रस्य निरोधः । यद्वा मूत्रं
 निरुणद्धीति । रुध् + अण् ।) मूत्रप्रतिबन्धक-
 रोगविशेषः । अस्य चिकित्सा यथा,—
 “पिष्टं वै मालतीमूलं श्रीग्रीवकाले समाहृतम् ।
 साधितं छागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम् ।
 हरन्मूत्रनिरोधश्च हरं वै पाण्डुशर्कराम् ॥”
 इति गारुड १६१ अध्यायः ॥
 (चिकित्सान्तरं यथा,—
 “तेलेन पद्मिनीकन्दं पक्वगोमूत्रमिश्रितम् ।
 पिबेन्मूत्रनिरोधे तु सतीव्रयेनान्वितम् ॥”
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रिंशदध्याये ॥
 मूत्रपतनः, पुं, (मूत्रस्य पतनमस्मात् पुरीष-
 निरोधकरणादस्य सततमूत्रपतनात् तथा-
 त्वम् ।) गन्धमाज्जरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मूत्रपुटं, स्त्री, (मूत्रस्य पुटम् ।) नाभेरधो भागः ।
 यथा,—
 “नाभेरधो मूत्रपुटं वस्तिर्मूत्राशयोऽपि च ।”
 इति हेमचन्द्रः । ३ । २७० ॥
 मूत्रफला, स्त्री, (मूत्रं मूत्रवर्द्धनं फलं परिणमन-
 मस्याः ।) कर्कटी । त्रपुषो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (कर्कटीत्रपुषीशब्दयोरस्या विषयो हेतुः ॥)
 मूत्रलं, स्त्री, (मूत्रं लाति आहते वर्द्धयतीत्यर्थः ।
 ला + कः ।) त्रपुषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 मूत्रवर्द्धके, त्रि । (यथा, मुमुक्षु । मूत्र-
 स्थाने । ४५ अः ।
 “जाम्बवी बह्वनिस्यन्दस्तुवरो वातकोपनः ।
 तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफघ्नतनुः ॥”
 मूत्रला, स्त्री, (मूत्रल + टाप् ।) कर्कटी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ बालुकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मूत्राघातः, पुं, (मूत्रस्याघातो निरोधो येन ।)
 प्रस्रावरोधकरोगविशेषः । अथ मूत्राघातस्य
 विप्रकृतं सन्निकृष्टञ्च निदानं संख्याञ्चाह ।
 “प्रायोमूत्रविघातादीनां तत्कृष्टलिकादयः ।
 सायन्ते कुपितेर्दोषैर्मूत्राघातास्त्रयोदश ॥”
 मूत्रविघातादौ रित्याद्यशब्देन पुरीषशुक्रादिवेग-
 विघाताणां रूक्षाशनादीनाञ्च ग्रहणम् । मूत्र-

मूलाधा

विघातादौः कुपितेर्दोषैरित्यन्वयः । ननु मूत्र-
 कृष्टमूत्राघातयोः को भेदः । उच्यते । मूत्र-
 कृष्टे कृष्टमधिकं विवक्ष्योऽल्पः । मूत्राघाते तु
 विवक्ष्यो बलवान् कृष्टमल्पं इत्यनयोर्भेदः ॥ * ॥
 वातकुण्डलिकाया निदानं संप्राप्तिं लक्षण-
 ष्चाह ।
 “रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वा वायुर्जस्तौ सवेदनः ।
 मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ॥
 मूत्रमल्पाल्पमथवा सरुजं संप्रवर्त्तते ।
 वातकुण्डलिकी तान्त्वाधिं विद्यात् मुदा-
 रणम् ॥”
 रौक्ष्यात् कायस्य । वेगविघातान् मूत्रादि-
 वेगनिरोधान् आविश्य प्रावृत्त्य रौक्ष्यादिभि-
 र्वेगविघातादिभिर्य विगुणो दृष्टः कुण्डलीकृतो
 वायुर्जस्तौ मूत्राशये चरति प्रतिधावति
 आचलत्वादभ्रमंस्तिष्ठति इत्यर्थः । पात्रावत् ।
 मूत्रमिति तस्मान्मूत्रमल्पमल्पं सन्धयं प्रवर्त्तते ।
 तद्वाधिं वातकुण्डलिकामाह । मुदारणम् ।
 मारणात्कल्पात् ॥ १ ॥ * ॥ अश्लोलाभाह ।
 “आध्यापयन् वस्तिगुदं रुद्धा वातरुलोन्नताम् ।
 कुण्यान्नात्रास्तिमश्लीला मूत्रविशमार्गरोधिनीम् ॥”
 वातः वस्तिगुदं रुद्धा अर्थात् तदन्तर्गतं मूत्रं
 मलञ्च निरुध्य वस्तिगुदं वस्तिं गुदञ्च आधा-
 पयन् आधानं कुर्वन् अश्लीलां श्लीलातुल्यां
 याधिं कुण्यात् । चलोन्नतां चलां उन्नताञ्च ॥ २ ॥
 वातवस्तिमाह ।
 “वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुण्डली नरः ।
 निरुणद्धि मुखं तस्य वस्तिर्धस्तिगमोऽनिलः ॥
 मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिक्वचिनिर्पोडितः ।
 वातवास्तः स विज्ञेयो याधिः कष्टप्रसाधनः ॥”
 अकुण्डली मुखः । तस्य पुरुषस्य वस्तिमुखं
 निरुणद्धि वस्तिगतो वायुः । तेन वायुना
 मूत्रसङ्गो मूत्रविघातो भवति वस्तिक्वचिनिर्पो-
 डित इति वस्तिं कुण्डली च निर्पोडितः संपो-
 डितो वायुरिति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ मूत्रातीतमाह ।
 “चिरं धारयते मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते ।
 मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥”
 मेहमानस्य मूत्रमुत्सृजतः । मन्दं वा अल्पं
 वा ॥ ४ ॥ * ॥ मूत्रजठरमाह ।
 “मूत्रस्य वेगमिहते तदुदावर्त्तहेतुकः ।
 अपानः कुपितो वायुर्गुदं पूरयेद्भ्रमम् ॥
 नाभेरधस्तादाधानं जनयतीत्यवेदनाम् ।
 तं मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधनम् ॥”
 तदुदावर्त्तहेतुक इति मूत्रवेगधारणगणितो-
 दावर्त्तनिदानमाधानं कुर्वति । अधोवस्ति-
 निरोधनं वस्तिरधोदेशे विषयकारकम् ॥ ५ ॥
 मूत्रोत्सृजमाह ।
 “वस्ती वायव्यवा नाले मणौ वा यस्य देहिनः ।
 मूत्रं प्रवर्त्तं सन्धितं सरक्तं वा प्रवाह्यतः ॥
 सवेच्छनेरल्पमल्पं सरुजं वायु नोत्तमम् ।
 विगुणानिलशो याधिः स मूत्रोत्सृजसंज्ञितः ॥
 नाले मेद्रे मणौ मेहनाग्रग्रन्थौ सन्धितं निरुद्धं

मूलाधा

स्यात् सरक्तं सन वा प्रवर्त्तते । प्रवाह्यत इति
 कण्ठद्वारेण सप्राव्यं मूत्रपुरीषघातानामधः
 प्रेरणं प्रवाहनं तेन कुपितेन वायुना वस्त्यादि
 भेदात् सरक्तं मूत्रं सवेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ मूत्रजठ-
 रमाह ।
 “रुतस्य क्षान्तदेहस्य वस्तिम्यौ पित्तमारुतौ ।
 मूत्रजठरं सरुगदाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥”
 क्षान्तदेहस्य क्षान्तदेहस्य तदाह्वयं मूत्रजठ-
 रं ॥ ७ ॥ मूत्रग्रन्थिमाह ।
 “अन्तर्धस्तिमुरे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सद्यसा भवेत् ।
 अग्रमरोत्प्लवगग्रन्थिर्भूजग्रन्थिः स उच्यते ॥”
 अन्तर्धस्तिमुरे वस्तिमुखस्यान्तरे अल्पः
 क्षुद्रामलरूपमाणः । नन्वस्य अग्रमर्या मूत्र को
 भेदः । उच्यते । अग्रमरो क्रमशः सद्ययेन
 स्यादयन्तु मद्यसा भवेदिति भेदः । अपरो
 भेदः । अग्रमर्या पित्तादिकं संहृत्ये अत्र तु
 रक्तमेव । यत् उक्तं तन्त्रान्तरे ।
 “रक्तं वातकफादुदृष्टं वस्तिद्वारे मुदारणम् ।
 ग्रन्थिं कुण्यात् स कर्कृण्णं मूत्रेणैव तदा-
 वृतम् ॥” ८ इति ॥
 मूत्रशुक्रमाह ।
 “मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रमुत्तमम् ।
 स्थानच्युतं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते ।
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदच्यते ॥”
 मूत्रितस्य मूत्रवेगयुक्तस्य शुक्रं स्थानात् च्युतं
 पश्चाद्वायुना उन्नतं ऊर्ध्वं नातम् । भस्मोदक-
 प्रतीकाशं भस्मसहितजलमदृश्यम् । ९ ॥ उष्ण-
 वातमाह ।
 “आयामाध्वातपैः पित्तं वस्तिं प्राधानिला-
 वृतम् ।
 वस्तिं मेद्रे गुदक्षेव प्रदह्यत स्रावयेद्यः ॥
 मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमेव वा ।
 कृच्छ्रं पुनः पुनर्जन्तोऽरुणवातं वदन्ति तम् ॥”
 आयामादिविरोधत्वेन सौम्यधातुजयात् तजो-
 वृद्धा पित्तवृद्धिः स्यात्तत् कुपितं पित्तं असंयुतं
 वस्तिं प्राप्य वस्त्यादिकं प्रदह्यत मूत्रमधः
 स्रावयेत् । काष्ठं हारिद्रं अथवा सरक्तं
 द्रव्यलोहितम् ॥ १० ॥ मूत्रादमाह ।
 “पित्तं कफो ह्यपि वा संहृत्येऽनिलेन जेत ।
 कृच्छ्रान्मूत्रं तदा पीतं रक्तं च्युतं घनं सृजेत् ॥
 सरक्तं रौक्ष्णशङ्खजर्णवर्णं भवेत्ततः ।
 शुष्कं ममस्तवर्णं वा मूत्रमादं वदन्ति हि ॥”
 संहृत्ये घनं क्रियते । शुष्कं अल्पं ममस्तवर्णं
 उक्तमकलवर्णयुक्तम् ॥ ११ ॥ विडविघातमाह ।
 “रुतदुर्बलयोधतिनोदावृत्तं शङ्कद यदा ।
 मूत्रमोतोऽनुपद्येत विटसंश्लेषं तदा नरः ॥
 विडगन्धं मूत्रयेत् कृच्छ्राद्विडविघातं तमा-
 दिशत ॥”
 उदावृत्तं ऊर्ध्वं नातं विडगन्धं वा । वाशब्दो-
 र्ज्ञेयः ॥ १२ ॥ * ॥ वस्तिक्वणलमाह ।
 “दन्ताध्वलकृतायाभेरभिघातान् प्रपीडयान् ।
 अस्थानादस्तिरुदृष्टः स्थूलस्तिष्ठति गमं वत् ॥

मूलाध्या

शूलस्यन्दनदार्ता विन्दुविन्दु सवद्यपि ।
 पीडितस्तु खल्लेहारां संस्तम्भोद्वेष्टनानिमान् ॥
 वस्ति कुण्डलमाहुस्तं घोरं शस्त्रविधोपमम् ।
 पवनप्रवलं प्रायो दुर्निरोधमवुद्धिभिः ॥
 तस्मिन् पित्तान्वितं दाहः शूलं सूत्रविवर्णता ।
 श्लेष्मणा गौरवं प्रीथो सूत्रं स्निग्धं घनं सितम् ॥”
 द्रुताध्वलङ्घनं प्रीथं मार्गचलनम् । उद्वृत्तः
 उत्थितः । स्यन्दनं किञ्चित्चलनम् । घोरं
 मारकम् । शस्त्रविधोपमं शस्त्रं खड्गादि
 तद्वत्प्रसारकम् । विषमत्र गरः तद्वत्
 विलम्बमारकम् । एतावता मारकमध्यं प्रीथं
 विलम्बेन वा ॥ १२ ॥ * ॥ तस्यैवासाध्यस्य च
 लक्षणमाह ।
 “श्लेष्मण्डविलो वस्तिः पित्तोद्वेष्टो न मिधायि ।
 अविभक्तविलः साध्यो न च यः कुण्डलीलतः ॥
 स्यादसौ कुण्डलोभूतं लक्षणमोहः श्वास एव च ॥”
 विलं वस्तिमुखरम् । पित्तोद्वेष्टः पित्तोद्वेष्टः ।
 अविभक्तविलः कफेनावृतविलः पश्चात् कुण्डली
 लतः स साध्यः । एतेन कुण्डलोभूतोऽसाध्यः ।
 कुण्डलोभूतस्य लक्षणमाह । तडित्वादि-
 कुण्डलोभूतस्यायमर्थः । कफेन विलावरोधा-
 तत्र वातः कुण्डलाकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ * ॥
 अथ सूत्राघातस्य चिकित्सा ।
 “नलकुशकाशेक्षुचलाकाधं प्रातः सुशीतलं
 ससितम् ।
 पिषतो नश्यति नियतं सूत्रग्रह इत्युवाच
 कविः ॥”
 कविः शुकः ।
 “कपूररजसा युक्ता वस्त्रवर्तिः शनैः शनैः ।
 भेटुमार्गान्तरं न्यस्ता सूत्राघातं यपोहति ॥
 धान्यगोक्षुरकः कायः कल्कमिहं हितं घृतम् ।
 सूत्राघाते सूत्रकर्कशं शुकदोषं च दास्ये ॥”
 धान्यगोक्षुरकं घृतम् ।
 “सूत्रकर्कशं श्मरीरोगे भेषजं यत् प्रकीर्तितम् ।
 सूत्राघातेषु सर्वेषु तत् कुर्वादेशकालवित् ॥”
 इति सूत्राघाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
 गरुडपुराणोक्तनिदानं तस्य १६३ अध्याये
 द्रष्टव्यम् ॥ (तथास्य विषयः ।
 “वस्तिवस्तिश्चिरोमेदुकटीवृषणपायवः ।
 एकमस्त्वनाः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः ॥
 अधोमुखोऽपि वस्तिर्हि सूत्रवाहिरासुखेः ।
 पार्श्वस्थः पूर्यते सूक्ष्मः स्यन्दमानैरनारतम् ॥
 येस्तेरव प्रविश्येन दोषाः कुर्वन्ति विप्रतिम् ।
 सूत्राघातान् प्रमेहंश्च कृच्छ्रान्मसमाश्रयान् ॥”
 इति पागमनं निदानस्यानं नवमेऽध्याये ॥
 अथास्य पथ्यापथ्यानि ।
 “अभ्यङ्गनस्त्रहृदिरेकवस्ति-
 संदायगाहोत्तरवस्त्रयथा ।
 पुरातना लोहितशालयश्च
 मांसानि धन्वप्रभवानि मद्यम् ॥
 तक्रं पयोदध्नि माधयधः
 पुराणकुप्राणफलं पटीलम् ॥

७५८

मूर्खः

महार्द्रकं तालफलाम्बुमञ्जा
 हरीतकीकोमलनारिकेलम् ॥
 गुवाकखर्जूरकनारिकेल-
 तालदमाणामपि मस्तकानि ।
 यथामलं सर्वमिदं सूत्रा-
 घातातुराणां हितमावहन्ति ॥
 विरुद्धानि च सर्वाणि आयायं मार्गशीर्षेणम् ।
 कृत्तं विदाहिविष्टस्मिथायामं वेगधारणम् ।
 करोरं वमनश्चापि सूत्राघातो विवर्णयेन ॥”
 इति वैद्यकपथ्यापथ्याविधयस्य सूत्राघाताधि-
 कारे ॥
 सूत्राशयः, पुं, (सूत्रस्याशयः आधारः ।) नाभे-
 रधोदेशः । तत्पथ्यायः । सूत्रपुटम् २ वस्तिः ३ ।
 इति हेमचन्द्रः । २।०७० ॥ (अथास्य विषयः ।
 “सूत्राशये वा गुदसुष्कयोश्च
 प्रीथो रुषा सूत्रविनयश्च ॥”
 इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायः ॥
 यथा च तत्रैव निदानस्याने ३ अध्याये ।
 “एकमस्त्वनिनो ह्येते गुदास्थिविवरस्थिताः ।
 सूत्राशयो मलाधारः प्राणायतनसुत्तमम् ॥”
 सूत्रितः, त्रि, (सूत्रमस्य संज्ञातम् । सूत्र +
 इतच् । यद्वा सूत्रयति सा इति सूत्र + क्तः ।)
 कृतसूत्रोत्सर्गः । तत्पथ्यायः । मीढः २ । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ६६ ॥
 मूर्खः, पुं, (मुह् + “मुहः खो मूर् च ।” उणा०
 ५।२० । इति खः धातोः मृदादेशश्च ।) माघः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गायत्रीरहितः । यथा,
 “क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
 यथैवाचरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ॥
 क्रियाहीनस्य नित्यनेमित्तिकक्रियानुष्ठायिनः ।
 मूर्खस्य गायत्रीरहितस्य । सार्धगायत्रीरहि-
 तस्येति रुद्रधरः ॥ महारोगिणः पापयोगा-
 यकान्तमरोगवतः ते च उन्मादस्वप्नदोषो
 राजयन्त्या श्वासो मधुमेहो भगन्दरः । उदरो-
 रश्मरीत्यष्टौ पापयोगा नारदीक्ताः । यथैवा-
 चरणस्य दूतवैश्यादासक्तस्य । इति शुद्धि-
 तत्त्वम् ॥
 मूर्खः, त्रि, (मुह् + खः । मृदादेशः ।) मुह्यति
 यः । तत्पथ्यायः । अजः २ मृदः ३ यथाभातः
 ४ वैधेयः ५ वालिशः ६ । इत्यमरः । ३।१।८८ ॥
 तस्य वशीकरणोपायो यथा,—
 “मित्रं सूक्ष्मतया रिपुं नयन्नेलैर्धनैरैश्वर्यं
 कार्येण द्विजमादरेण युवतो प्रेम्णा गुणे-
 र्बन्धवान् ।
 अत्ययं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभि-
 र्बन्धं
 विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्याद्-
 वशम् ॥”
 इति नवरत्नानि ॥
 “पथःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ।
 उपदेशो हि मूर्खाणां प्रकीर्णाय न शान्तये ॥”
 इति हितोपदेशः ॥

मूर्च्छा

मूर्खता, स्त्री, (मूर्खस्य भावः । मूर्ख + “तस्य
 भावस्त्वन्तर्लो ।” ५।१।११६ । इति तल्
 टाप् ।) मूर्खत्वम् । यथा,—
 “अदाता वंशदोषेण कर्मेदोषाद्विरहता ।
 उन्मादो मातृदोषेण पित्रदोषेण मूर्खता ॥”
 इति चाणक्यम् ॥
 “अष्टम्या नारिकेलभण्ये मूर्खत्वं यथा,—
 “कलङ्को जायते विल्ये तिर्यग्गयोनिश्च निम्बके ।
 ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 मूर्खभाटकः, पुं, (मूर्खो भ्रातास्येति गतं कप् ।)
 मूर्खो भ्राता यस्य सः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 मूर्च्छना, स्त्री, (मूर्च्छ् + युच् । टाप् ।) गीताङ्ग-
 विशेषः । सा तु यामस्य सप्तमभागः । तस्या
 लक्षणं एकविंशतिनामानि च यथा,—
 “स्वरः संभ्रक्षितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते ।
 मूर्च्छनामिति तामाहुः कवयो यामसम्भवाम् ॥
 ललिता मध्यमा पित्रा रौहिणी च मतङ्गजा ।
 सौवीरी षष्ठमध्या च षड्जमध्यमपञ्चमा ॥
 मत्सरौ मृदुमध्या च शुभ्रान्ता च कलावती ।
 तीव्रा रौद्री तथा ब्राह्मी वैष्णवी स्निग्धरी सुरा ॥
 नादावती विशाला च त्रिषु यामेषु विभृताः ।
 एकविंशतिरित्युक्ता मूर्च्छना चन्द्रमौलिना ॥
 मूर्च्छनो कलयतो मुरझो-
 वंशिकाध्वनिविशेषवितानेः ।
 मूर्च्छनो ययुरनङ्गशरौधे-
 रङ्गना रतिपतेरिव सेनाः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 हनूमन्मते षड्जादिस्वरत ऋषभादिस्वरौत्याने
 यत्र स्वरौ विरमति सा मूर्च्छना । भरतमते
 वाद्यस्य गानस्य वा समये यत्र हस्तस्य गलस्य
 वा कम्पनं सा मूर्च्छना । सा एकविंशति-
 प्रकारा । तत्र षड्जग्रामस्य मूर्च्छना ललिता
 १ मध्यमा २ पित्रा ३ रौहिणी ४ मतङ्गजा
 ५ सौवीरी ६ षष्ठमध्या च ७ । मध्यमग्रामस्य
 मूर्च्छना पञ्चमा १ मत्सरौ २ मृदुमध्या ३
 शुभ्रान्ता ४ अन्ता ५ कलावती ६ तीव्रा च ७ ।
 गान्धारग्रामस्य मूर्च्छना रौद्री १ ब्राह्मी २
 वैष्णवी ३ स्निग्धरी ४ सुरा ५ नादावती ६
 विशाला च ७ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
 मूर्च्छा, स्त्री, (मूर्च्छ् + “गुरोश्च हलः ।” १।१।
 १०३ । इति ऋः टाप् ।) संमोहः । तत्पथ्यायः ।
 कश्मलम् २ मोहः ३ । इत्यमरः । २।०।१०६।
 मूर्च्छनम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मूर्च्छायः
 ५ । अथ मूर्च्छाधिकारः । तत्र मूर्च्छाया
 निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
 “जीमस्य बहुदोषस्य विरुद्धाहारसेविनः ।
 वेगाघातादिभिराताङ्गीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥
 करणायतनेषु वा वाह्येष्वन्तरेषु च ।
 निविशन्ति यदा दोषास्तदा मूर्च्छा भिन्नमानवाः ॥”
 बहुदोषस्य अधिकदोषस्य । न त्वनेकदोषस्य
 तदा मूर्च्छा त्रिदोषेणैव स्यात् तद्वशास्तु की

मूर्च्छा

दोषः तत्र । पृथग्दोषजानां मूर्च्छांती वस्तु
माणत्वान् । वेगाघातान् मलादौ अभिघातान्
लगुडादिना ह्रीनसत्त्वस्य स्वल्पसत्त्वगुणस्य
अर्थादधिकतमोगुणस्य यत उक्तं मूर्च्छा पित्त-
तमः प्रायेति करणायतनेषु करणं मनस्तस्या-
यतनेषु स्थानेषु बाह्येषु कर्मन्द्रियेषु । अभ्यस्त
रेषु बुद्धीन्द्रियेषु ॥ * ॥ सामान्यं लक्षणमाह ।
“संज्ञावहासु नाडीषु पिष्टितास्वनिलादिभिः ।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदुःखयपोहकत्वं ।
सुखदुःखयपोहकश्च नरः पतति काष्ठवन ।
मोहो मूर्च्छति तां प्राहुः सङ्घासा प्रकी-
र्तिता ॥”
तमोगुणः अज्ञानहेतुः । अभ्युपैति आगच्छति ।
सुखदुःखयपोहकत्वं सुखदुःखज्ञानमाशङ्क्य ।
नष्टं सुखदुःखज्ञानं नरः काष्ठवनं पतति तां
मोहो मूर्च्छति प्राहुः रित्यन्वयः । मूर्च्छाया
मूर्च्छाद्योरपि पर्यायः । यत उक्तम् ।
“संज्ञोपधातो मूर्च्छायां मूर्च्छा स्यान्मूर्च्छने
तथा ।
कश्मलं प्रलयो मोहः संन्यासस्तु नृतोपमः ॥”
इति ॥

बहुपि मूर्च्छा विवृणीति ।
“वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विविण च ।
बट्स्थितेनासु पित्तान् प्रग्लेनाधतिष्ठते ॥”
यत उक्तम् । मूर्च्छा पित्ततमः प्रायेति ॥ * ॥
पूर्वैरुपमाह ।
“ज्वरपीडा जृम्भणं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च ।
सर्वासां पूर्वैरुपाणि यथास्वे ता विभावयेत् ॥”
तत्र वातिकं मूर्च्छायमाह ।
“नीलं वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवारुणम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रं प्रतिबुध्यते ॥
वैपथ्याद्भ्रमदंष्ट्रं प्रपीडा हृदयस्य च ।
काश्यं श्यावारुणा क्वाया मूर्च्छाये वातमम्भवे ॥”
नीलं नीलवर्णम् । कृष्णं कृष्णवर्णम् । अरुणं
अरुणवर्णम् । तमः प्रविशति मूर्च्छति ।
श्यावारुणा क्वाया गात्रस्य ॥ * ॥ पौष्टिकमाह ।
“रक्तं हरितवर्णं वा विद्यत् पीतमथापि वा ।
पश्यंस्तमः प्रविशति सर्वदेः प्रतिबुध्यते ॥
सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः ।
सन्निवृत्तः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥”
श्लेष्मिकमाह ।
“मेघसङ्काशमाकाशं तमोभिर्वा धनेर्नृपतम् ।
पश्यंस्तमः प्रविशति चिराच्च प्रतिबुध्यते ॥
गुरुभिः प्रातरेरङ्गेयथैवार्द्रं चर्मणा ।
सप्रमेहः सङ्काशो मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥”
मेघसङ्काशं शुभ्रमेघसङ्काशमित्यर्थः । यत आह
सुश्रुतः ।
“कफेन पश्येद्वाणि श्वेताभप्रतिमानि तु ।
धनेर्निविडुस्तमोभिः । गुरुभिरङ्गेरुपलक्षितः ।
सुश्रुतेन मूर्च्छायेः षड्भु उक्तः ॥ * ॥ चरकस्तु
साम्प्रतिपत्तिकमपि मूर्च्छायमाह ।
“सञ्जाततिः सन्निपातादपसार इवागतः ।

७५८ मूर्च्छा

स जलं पातयत्याशु विना बीभत्समैष्टिते ॥”
अपसार इव तेन महताभिघातेन पतति
चिरेण प्रतिबुध्यते । तर्हि तयोः को भेद इत्यत
आह । स साम्प्रतिपत्तिको मूर्च्छायेः विना बीभत्सम-
चैष्टितेः फेनवमनदन्तघट्टनात्तिविक्रयादिभिः
विना पातयति ॥ * ॥ रक्तजाया मूर्च्छाया
निदानमाह ।
“पृथिव्यम्भस्तमोरूपं रक्तगन्धस्तदन्वयः ।
तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति सुवि मानवाः ॥”
तमोरूपं तमोबहुलम् । मानवाश्च ये तामसाः
न तु सात्विका राजसाश्च । अत्रैके वदन्ति
नेषा युक्तिः समीचीना तर्हि चम्पकादिगन्धे
नापि मूर्च्छा प्रसज्यते तत्रापि गन्धस्य पार्थिव-
त्वान् । अत आह ।
“द्वयस्वभाव इत्येके यदुदङ्गापि विमुच्यति ॥”
अत्राह भोजः ।
“दृशनादस्त्वजस्तज्जान्त्राश्चैव प्रमुच्यति ॥”
रक्तेन मूर्च्छति तस्य लक्षणमाह ।
“स्तब्धाद्गडहस्त्वस्त्वजा गूढोऽसुसु
मूर्च्छितः ।”
मद्यजविषजयोर्निदानमाह ।
“गुणास्तीव्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ।
त एव तस्मात्ताभ्यास्तु मोहौ स्यातां यथैरितौ ॥”
ये गुणा लघूक्तानां विशदशवायितोक्ता-
विकासिस्त्वोष्णानिर्दृश्यरसत्वादयः । तेभ्यो
द्वये यस्ताः तीव्राश्च सन्ति त एव गुणाः
विषमद्ययोस्तु तीव्रतरत्वेन स्थिताः । तत्रापि
भेदः । त एव मद्यो दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तरा
इति ॥ * ॥ मद्यजाया मूर्च्छाया लक्षणमाह ।
“मद्येन प्रलपन् शीते नष्टविभ्रान्तमानसः ।
गजानां विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति
तत् ॥”
नष्टविभ्रान्तमानसः नष्टं सचेष्टा स्मृतिहीनं
विभ्रान्तं रज्जौ सर्पज्ञानयुक्तं मानसं यस्य सः ।
जरां शीर्णताम् । तत् मद्यम् ॥ * ॥ विषजाया
लक्षणमाह ।
“वैपथ्यप्रवृत्त्याः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छते ।
वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणम् ॥”
विषस्य मूलकन्दफलपत्रक्षीरादिभेदभिन्नस्य यथा
स्वकं स्वकं लक्षणमुक्तं गौश्वेतं कल्पस्थाने तल-
लणं मद्यापेक्षया तीव्रतरं वेदितव्यम् । ननु
संज्ञाज्ञानेन साधर्म्यान्मूर्च्छाभ्रमतन्त्रादीनां को
भेद इत्यत आह ।
“मूर्च्छा पित्ततमः प्राया रजःपित्तानिलादुद्भवः ।
तमोवातकफात्तन्त्रा निद्रा शङ्कतमोभवा ॥”
रजःपित्तानिलादुद्भव इति मात्र समुच्चयः ।
केवलपित्तज्वरे भ्रमस्थीकृत्वान् । भ्रमश्चकारु-
स्यैव भ्रमदन्तुज्ञानं स्वदेहस्य भ्रमत इव ज्ञानं
वा ॥ * ॥ तन्त्राया लक्षणमाह ।
“इन्द्रियार्थैर्व्यसंवितीगैरिव जृम्भणं क्षमः ।
निद्रास्थैव यस्येहा तस्य तन्त्रा विनिर्दिशेत् ॥”
इन्द्रियाणामर्थः प्रयोजनं येषु तेषु अर्थाद

मूर्च्छा

विषयेषु व्यसंवितीः व्यसम्यक् ज्ञानम् । इति
इन्द्रियार्थमव्ययज्ञानादि । निद्रायां प्रबुद्धस्य
क्षमाभावस्तन्त्रायां प्रबोधितस्यापि क्षम इत्य-
नयोर्भेदः ॥ * ॥ क्षमस्य लक्षणमाह ।
“धीरनायासः अमो देहे प्रबुद्धः श्वासवर्जितः ।
क्षमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रवाधकः ॥”
इन्द्रियार्थप्रवाधकः इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां
कर्मन्द्रियाणाञ्च अर्थः प्रयोजनं विषयग्रहणं
तस्य प्रवाधकः आवल्येन ॥ * ॥ निद्रालक्षण-
माह ।
“यदा तु मनसि ज्ञानं कर्मात्मानः क्षमा-
न्विताः ।
विषयेभ्यो निवर्त्तन्ते तदा स्वपति मानवः ॥”
ज्ञानं ग्लाने अन्त इति यावत् । कर्मात्मानः
कर्मन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च क्षमान्विताः
आन्ताः ॥ * ॥ संन्यासस्य संप्राप्तिपूर्वकं
लक्षणमाह ।
“वागदेहमनसां शेषामाक्षिप्यानिबला मलीः ।
संन्यस्त्यन्धवलं जलं प्राणायतनमाश्रिताः ॥
स ना संन्याससंन्यस्तः काष्ठोभूतो नृतोपमः ।
प्राणैर्विमुच्यते शीघ्रं सुक्ता सद्यः फलां क्रियाम् ॥”
आक्षिप्य विनाश्य संन्यस्त्यन्ति मूर्च्छयन्ति ।
प्राणायतनं हृदयम् । संन्यस्तः मूर्च्छितः ।
काष्ठोभूतः क्रियारहितः । अतएव नृतोपम
इति । सद्यः फलां क्रियां सुचीयधनजनावपीडन-
कपिकच्छुर्णणशुचिकादिदंशनादिरूपम् ॥ * ॥
संन्यासस्य मूर्च्छांती भेदमाह ।
“दोषेषु मद्मूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनः ।
स्वयमप्युपशोभ्यन्ति संन्यासो नौपधेर्विना ॥”
मद्मूर्च्छायाः मद्यः अप्रवृत्त उन्मादः । मूर्च्छायाः
मूर्च्छाः ॥ * ॥ अथ मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।
“सकावगाष्टा मणयः सहाराः
शीताः प्रदेहा यजनानिलाश्च ।
शीतानि पानानि च गन्धवांस्त
सत्रासु मूर्च्छास्वनिवारितानि ॥”
मणयश्चन्द्रकान्तादयः । सहाराः सुतादिहाराः ।
शीतयः प्रदेहाः सक्पूरश्चन्द्रनायनकुंभपानानि ।
शीतानि पानानि सिताभक्त्यादिपानकानि ।
गन्धवन्ति कर्पूरादिमुगन्धवन्ति । सत्रासु मूर्च्छा-
स्वनिवारितानि । अस्यायमभिप्रायः । सकादौ-
भ्यासु मूर्च्छासु हितान्येव किन्तु वातश्लेष्मा
स्वपि मूर्च्छासु न निवारितानि । तत्रापि
पित्तस्य प्राधान्यान ।
“सिंहानि वगैः सधुरे गयीभि
सहाङ्गिमा आङ्गलजा रसाश्च ।
तथा यवा लोहितशालग्रश्च
मूर्च्छासु पथ्याः समन्तानमुक्ताः ॥”
सतीनः कलायः ।
“कोलमज्जोपगोशोर् केशरं शीतवारिणा ।
पीतं मूर्च्छा जपेक्षां कृष्णा वा सधुसंजुता ॥
शीतेन तोयेन शृणुं शृणुलं
कृष्णाश्च पथ्या सधुनावलिह्यात् ।

मूर्च्छा

कुर्वन् नासायनापरोधं
 क्षीरं पिबेद्वाप्यथ मानुषीणाम् ॥
 द्रोक्षाभियादादिमलाजवन्ति
 कञ्जारीनीतपलपद्मवन्ति ।
 पिबेत् कषायानि च शीतलानि
 पिबन्त्वरं यानि च यापयन्ति ॥
 प्राणीपक्षीजगोमूत्रकणामरिचमेत्येवैः ।
 अन्नं स्यात् प्रबोधाय सरभोनशिलावर्चेः ॥
 अन्यच्च ।
 “अन्नं सस्यगारब्धं मधुमिन्द्रशिलोपणेः ।
 प्रमोहद्वोद्भि भवति भाषितं भिषजां वरेः ॥”
 शिला मनःशिला । उषणं मरीचम् ।
 “मधुकसारसित्पुष्पलोपणकणाः समाः ।
 अन्नां पिष्टाभसा नस्यं कुर्व्यात् संज्ञाप्रबो-
 धनम् ॥”
 अथ रक्तजादीनां मूर्च्छायां चिकित्सा ।
 “रक्तजायान् मूर्च्छायां हितः शीतक्रिया-
 विधिः ।
 भटजायां पिबेत्क्षयं निद्रां संवेत वा मुखम् ।
 विषजानां विषघ्नानि मेधजानि प्रयोजयेत् ॥”
 अथ संन्यासस्य चिकित्सा ।
 “प्रभूतदोषस्तमभोऽतिरेकान्
 संमूर्च्छितो नैव विमुच्यते यः ।
 संन्यस्तसंज्ञः स हि दुस्सिद्धिस्तस्यो
 नरो भिषग्भिः परिकीर्तितोऽसौ ॥
 अङ्गनायवपीडुश्च धृमाः प्रधमनानि च ।
 मूर्च्छाभिस्तोदनं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥
 लघनं केशलोम्बाश्च दन्तेर्दशनमेव च ।
 आत्मगुप्तावधयश्च हितस्तस्य प्रधीयते ॥”
 अथपीडः कल्कीकृतौपधरस्य नासापुटे
 दानम् । तस्य संन्यस्तस्य ॥ * ॥ अथ मूर्च्छायां
 रसः ।
 “कणामधुयुतं सूतं मूर्च्छायां पाशयेद् भिषक् ।
 शीतसकाशगृहादि सञ्जाङ्ग पीडनं षड्धा ॥”
 सूतं मारितम् ।
 “ताम्रचूर्णं समोष्णीरं केशरं शीतवारिणा ।
 पोतं मूर्च्छां दत्तं हन्यात् वृत्तमिन्द्राश्रयं यथा ॥”
 ताम्रचूर्णं मारितताम्रचूर्णम् ॥ * ॥ अथ भ्रमस्य
 चिकित्सा ।
 पिबेद्दुरालभाकाथं सघृतं भ्रमशान्तये ।
 पथ्याकार्थेन संसिद्धं घृतं धात्रीरसन वा ॥
 शृण्ठीकणाश्रुताञ्जानां साभयानां पलं पलम् ।
 गुडस्य षट् पलान्यथा गुटिका भ्रमनाशनी ॥
 ताम्रं दुरालभाकाथैः पीतलं घृतसंयुतम् ।
 निवारयेद्भ्रमं शीघ्रं तं यथा शम्भुभाषितम् ॥”
 अथ तन्त्राया अतिनिद्रायाश्चिकित्सा ।
 “तुरङ्गलालावणोत्तमेड-
 मनःशिलाभागधिकासधनि ।
 तिथोजिवात्यङ्गि विनियुतेन
 तन्त्रां सनिद्रां विनिवारयन्ति ॥”
 इन्द्रः कर्पूरम् ।
 “मेत्ययं श्वेतमरिचं सर्पपः कुष्ठमेव च ।

वस्तुस्त्रेण संपिष्टं नस्यं तन्त्रानिवारणम् ॥”
 श्वेतमरिचं सियुवीजम् ।

“शृण्ठीकणागस्तिरसोषणानि
 नस्येन तन्त्राधियथोत्पणानि ।
 क्षुद्रास्त्रपापौष्करनागराणि
 भार्गोश्रिवाभ्यां कथितानि पानात् ॥”
 शिवा हरीतकी । इति मूर्च्छाभ्रमतन्त्राति-
 निद्रासंन्यासाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
 (अथास्यां पथ्यविधिः ।

“सकाशगृहा भणयः सहाराः
 शीताः प्रदेहा यजनानिलस्य ।
 शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
 धारागृहं शीतमरीचिरोचिः ॥
 धूमोऽन्नं लावणमस्रमोक्षी
 दाहश्च सूचीपरितोदनानि ।
 रोम्भां कतानामपि कर्षणानि
 नखान्तपीडा दशमोपदेशः ॥
 नासामुखद्वारमरुतिरोधो
 विरेचनच्छर्दनलङ्घनानि ।
 क्रोधो भयं दुःखकरी च श्रया
 कथा विचित्रा च मनोहरा च ॥
 ह्यायानभोऽस्मः शतधौतसर्पि-
 र्मृद्विन्ति तन्त्रानि च लाजमण्डः ।
 जीर्णा यवा लोहितशालयश्च
 कौमं हविर्मज्जसतीनयथाः ॥
 धन्वोद्भवा मांसरसाश्च रागाः
 सषाड्वा गणपयः सिता च ।
 पुराणकुष्माण्डपटोलमोच-
 हरातकीदादिमनारिकेलम् ॥
 मधुकपुष्पाणि च तण्डुलीय
 उपोदिकान्नानि लघूनि चापि ।
 प्रभीरनीरं सितचन्दनानि
 कर्पूरनीरं हिमवालुका च ॥
 अयुतशब्दोद्भुतदर्शनानि
 गीतानि वाद्यान्यपि चोत्कटानि ।
 अमः मूर्च्छितश्चिन्तनमात्मयोधा-
 धेयश्च मूर्च्छावति पथ्यवर्गः ॥”

अथापथ्यविधिः ।
 “ताम्रं पत्रशकाणि दन्तघर्षणमातपम् ।
 विरुहान्यन्नपानानि यथायं स्वदनं कटुम् ।
 तृडनिद्रयोर्विगरीधं तक्रं मूर्च्छामथी त्यजेत् ॥”
 इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ मूर्च्छाधिकारे ॥
 मूर्च्छालः, त्रि, (मूर्च्छा अस्यस्येति । “सिन्धादि-
 भ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लप् ।) मूर्च्छितः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥
 मूर्च्छितः, त्रि, (मूर्च्छास्य संजाता । मूर्च्छा +
 तारकादित्वात् इत् ।) मूर्च्छायुक्तः । तत्-
 पण्यायः । मूर्च्छेः २ मूर्च्छालः ३ । इत्यमरः । २ ।
 ६ । ६१ ॥ (यथा, भट्टौ । ६ । २३ ।
 “तथाभ्यधिकवारिणि पिबेत्तुः शोकोमूर्च्छितः ।”
 उच्छ्रयः । मृदः । इति मेदिनी ॥ वृद्धः । इत्य-
 मरः ॥ (यामः यथा, रामायणे । २ । ११४ । १६-२० ॥

“किं नु खल्वय गम्भीरो मूर्च्छितो न निश्राम्यते ।
 यथापुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिस्वनः ॥
 वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्च्छितः ।
 चन्दनागुरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥”)
 मूर्च्छः, त्रि, (मूर्च्छनच् + क्तः ।) वृद्धः । इति मूर्च्छ-
 शब्दटीकायां रायसुकुटः ॥
 मूर्च्छेः, त्रि, (मूर्च्छ + क्तः । “राक्षोपः ।” ६ । ४ । ११ ।
 इति कुलोपः । “न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् ।” ८ ।
 २ । ५७ । इति निष्ठातकारस्य नत्वाभावः ।)
 मूर्च्छितः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ कठिनः ।
 मूर्च्छिमान् । इति मेदिनी । त, ४५ ॥
 न्यायमते पृथिवी जलं तेजः वायुः मनश्च ।
 एषां गुणाः । रूपं रसः गन्धः स्पर्शः परत्वं
 चरत्वं गुरुत्वम् । स्नेहः वेगश्च । मूर्च्छामूर्च्छ-
 साधारणगुणाः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
 संख्या परिमितिः पृथक्त्वं संयोगः विभागश्च ।
 (यथा, मार्कण्डेये । २३ । ४७ ।

“यच्चाभूत्तं यच्च मूर्च्छं समस्तं
 यद्वा भूत्तं चैकमेकश्च किञ्चित् ।
 यद्विद्यस्ति ध्यातले खेत्त्यतो वा
 त्वत्तत्तत्त्वं त्वत्त्वं त्वत्त्वं त्वत्त्वं च ॥”)
 मूर्च्छिः, स्त्री, (मूर्च्छ + क्तृन् । “न ध्याख्येति ।”
 ८ । २ । ५७ । इत्यस्मात् तकारस्य नत्वम् ।)
 काटिन्यम् । शरीरम् । इत्यमरः । ३ । ३ ॥
 ६६ ॥ (यथा, मनौ । १२ । १२० ।
 “स्वं सन्निवेशयेत् खेपु चेतनस्य श्रान्तनिजम् ।
 पत्तिद्वयोः परं तेजः स्नेहेऽपी गाश्च मूर्च्छिषु ॥”)
 प्रतिमा । इति हेमचन्द्रः ॥ स्वरूपः । यथा,—
 “आचार्यां ब्रह्मणो मूर्च्छिः पिता मूर्च्छिः

प्रजापतेः ।
 भ्राता मरुत्पतेर्मूर्च्छिर्माता साक्षात् जिते-
 स्तनः ॥
 दयाया भगिनी मूर्च्छिर्हृदयेत्यात्मनिधिः स्वयम् ।
 अमरभ्यागतो मूर्च्छिः सर्वभूतानि चात्मनः ॥”
 इति श्रीभागवते । ६ । ७ । २६-२७ ॥
 (ब्रह्मसावर्णिपुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । ८ ।
 १३ । २१-२२ ।
 “तनसुता भूरिपिण्डा हविर्गतप्रसुखा द्विजाः ।
 सुवासना विरुहाया जयो मूर्च्छिस्तदा द्विजाः ॥”)
 मूर्च्छिमन्, क्तो, (मूर्च्छिः काटिन्यमस्यास्ति । मूर्च्छि +
 मतुप् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २२७ ॥
 मूर्च्छिमान्, [त्रि] त्रि, (मूर्च्छिरेत्यास्ति । मूर्च्छि +
 मतुप् ।) मूर्च्छिविशिष्टः । यथा,—
 “मल्लानामशनिर्गुणां नरवरः स्त्रीणां सरो
 मूर्च्छिमान् ॥”
 इत्यादि श्रीभागवतम् ॥ (यथा च रघौ । १२ । ६४ ।
 “हृदयं स्वयमायातं वेदेत्या इव मूर्च्छिमन् ॥”
 कुशपुत्रः । यथा, हरिवंशे । २७ । १२ ।
 “कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्धनः ।
 कुशिकः कुशनाभश्च कुशाब्धो मूर्च्छिमास्तथा ॥”
 स्थियां ङीप् । यथा, महाभारते । ३ । १०८ । १४ ।
 “दर्शयामास तं गङ्गा तदा मूर्च्छिमतो स्वयम् ॥”)

मूर्द्धा

मूर्द्धकः, पुं, (मूर्द्धन्मभिषिक्त इति । मूर्द्धन् + संज्ञायाम् कन् ।) चक्षियः । इति शब्दरत्नावली ॥
मूर्द्धकगौ, स्त्री, कृष्णम् । इति हारावली ॥
मूर्द्धखोलं, स्त्री, (मूर्द्धः खोल इव ।) कृष्णम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मूर्द्धजः, पुं, (मूर्द्धि जायते । जन + जः ।) केशः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, दृष्टत्संहितायाम् ।
६८ । ८२ ।

“बहुमूलविषमकपिला
स्युत्पुटितायपदवद्वस्त्राच्च ।
अतिकुटिलाश्चातिघनाश्च
मूर्द्धजा वित्तहीनानाम् ॥”)

मूर्द्धि जाते, चि ॥

मूर्द्धन्, चि, (मूर्द्धन् + यत् ।) मूर्द्धनि भवः । यथा ।
कृत्तयं ट ठ ड ण र वा मूर्द्धन्वाः । इति
सुभषोभयाकरणम् ॥ (यथा च भागवते । १ ।
७ । ५५ ।

“अर्जुनः सहस्रायुजं हरेर्हार्दमयासिता ।
मणिं जहार मूर्द्धन् दिगस्य सहमूर्द्धजम् ॥”)

मूर्द्धपुण्यः, पुं, (मूर्द्धि पुण्यमस्य ।) शिरीषवृक्षः ।
इति शब्दमाला ॥ (गुणादयोऽस्य शिरीषशब्दे
विधेयाः ॥)

मूर्द्धरसः, पुं, (मूर्द्धस्यस्तदुपरिस्थो रसः ।) भक्त-
केतः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मूर्द्धवेदनं, स्त्री, (मूर्द्धः वेदनम् ।) उष्णीषः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३११ ॥

मूर्द्धा, [न] पुं, (मूर्ध्वति बध्नाति यच्चेति । तूर्ध्व +
“अन् उच्चन् पूषन् । उणा० १ । १५८ । इति
कनिन् । उकारस्य दीर्घः वकारस्य धकारश्च ।)
मस्तकः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । (यथा,
दृष्टत्संहितायाम् । ७७ । २ ।

“लोहे पात्रे तच्छूलान् कोट्वाणां
शुक्ले पक्षाक्षोऽर्चुर्गेन साकम् ।
पिष्टान् स्रष्टुं मूर्द्धां शुक्लाङ्गकेशे
दत्त्वा तिष्ठेद्वेदयित्वाकपत्रैः ॥”)

मूर्द्धाभिषिक्तः, पुं, चक्षियः । राजा । इत्यमरः ।
३ । ३ । ६१ ॥ मूर्द्धन्मभिषिक्तो मूर्द्धाभिषिक्तः
राज्यारोपणसमये प्रथमः चक्षियो मूर्द्धाभि-
षिक्तः । तत्प्रभवत्वात् योग्यतयानभिषिक्तोऽपि
मूर्द्धाभिषिक्तः । (यथा, भागवते । ६ । १५ । ४१ ।
“राज्ञो मूर्द्धाभिषिक्तस्य वधो ब्रह्मवधाद्गुरुः ।
तीर्थसंसेवया चाहो जह्याङ्गायुतचेतनः ॥”)
वर्णसङ्करविशेषः । स तु विप्रान् चक्षियायां
जातः । प्रधानः । इति भरतः ॥ मन्त्री । इति
मेदिनी । ते, २३९ ॥

मूर्द्धावसिक्तः, पुं, वर्णसङ्करभेदः । स तु चक्षियायां
ब्राह्मणेनोत्पादितः । यथा,—
“स्त्रीध्वजन्तरजातासु विजैरुत्पादितान्
सुतान् ।

सहशानेव तानाहुस्माद्विषविमर्हितान् ॥”

इति मानवे १० अध्याये ६ श्लोकः ॥ ७ ॥

‘स्त्रीध्वजि आशुलोभ्येन अवयवहितवर्णजातो-

मूल

यासु भाव्यासु द्विजातिभिर्भ्य उत्पादिताः
पुत्राः । यथा । ब्राह्मणेन चक्षियायां चक्षियेण
वैश्यायां वैश्येन मूढायाम् । तान् मातुर्होत-
जातीयत्वदोषेण गर्हितान् पितृसदृशान् न तु
पितृसजातीयान् मन्वादय आहुः । पितृसदृश-
ग्रहणान् मातृजातेरुत्पत्त्याः पितृजातित्वो-
निरुद्धा ज्ञेयाः । एतेषाञ्च नामानि मूर्द्धा-
वसिक्तमाह्वयकरणाभ्यानि याज्ञवल्क्यादिभि-
रुक्तानि । एतयच्चेवासुप्रसक्तोक्ताः । इत्य-
न्तर्यशिक्षास्वधारणश्च मूर्द्धावसिक्तानाम् ।
श्रुतगीतनक्षत्रजीवनं शस्त्ररक्षा च माहि-
ष्याणाम् । द्विजातिशुश्रूषा धनधान्याध्ययना
राजसेवा दुर्गन्तःपुररक्षा च पारश्रवोय-
करणानामिति । इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥

मूर्द्धा, [न] पुं, (मूर्ध्व + कनिन् । वस्य धः
दीर्घश्चोकारश्च ।) शिरः । यथा,—

मूर्द्धा मूर्द्धा शिरोदेशे पुंसि स्यातामिमौ समौ ।
इत्युणादिकोषः ॥

मूर्द्धो नहे मूर्द्धा मूर्द्धा च । अस्य धृष्टवृद्धौ ।
इति तट्टीका ॥ (यथा, देवीभागवते । १० । ७१ । ८८ ।

“दृष्ट्वा वेणीं कृतां मूर्द्धां कण्ठलं लोचने तथा ।
असिं दृष्ट्वा तत्रसा जेह्वाहं नाभ्यधा
सुखम् ॥”)

मूर्द्धा, स्त्री, (मूर्ध्वति इति । मूर्ध्व + अच् टाप् ।)
लताविशेषः । धनुर्गणोपयुक्ता सुरगा इति
ख्याता । तत्पण्यायः । देवी २ मधुरसा ३

मोरटा ४ तेजनी ५ सवा ६ मधूलिका ७
धनुःश्रेणी ८ गोकर्णी ९ पीलुपर्णी १० । इत्य-
मरः । २ । ४ । ८३ ॥ सुवा ११ मूर्द्धो १२ ।

मधुश्रेणी १३ धनुः १४ श्रेणी १५ । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ सुरङ्गिका १६ । देवश्रेणी १७

पृथक्त्वत्ता १८ मधुसवा १९ अतिरसा २०
पीलुपर्णिका २१ दिग्वज्रता २२ ज्वलिनी २३

गोपवल्ली २४ । अस्या गुणाः । अतितत्त्वम् ।
कषायत्वम् । उष्णत्वम् । तृद्वोगकषायत्वमि-

प्रमेहकुष्ठविषमज्वरनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मूर्द्धा सरा गुरुः स्वादुस्तिक्ता पितासमेहशुत् ।
त्रिदोषवृण्णाङ्गद्वोगकषुकुष्ठज्वरापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्याः पण्यायः ।
“तेजनी पीलुनी देवा तत्त्ववल्ली पृथक्त्वत्ता ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्द्धा निर्द्वेनोति च ॥”

इति वेदाकरत्रमात्रायाम् ॥

“मूर्द्धा मधुरसा ज्ञेया तेजनी तत्त्ववल्कला ॥”
इति गारुड २०८ अध्याये ॥

मूल क रोपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
उभ०-मक०-सेट् ।) दीर्घो रोपणमारोपणम् ।

क मूलयति वृत्तं लोकः । गोविन्दभट्टस्तु रोदणे
इति पठित्वा रोदणं जन्मति आख्याति । इति
दुर्गादासः ॥

मूलः

मूल न प्रतिष्ठायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-मक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिर्दीर्घो ।
प्रतिष्ठा स्थितिरिति गोविन्दभट्टः । न मूलनि
मूलते यशः । अयं परस्मैपदीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

मूलं, स्त्री, (भवते बध्नाति वृत्तादिकमिति । मृ +
“मृद्भृश्वविभ्यः कः ।” उणा० ४ । १०८ । इति
कः ।) शिफा । शिकङ्ग इति भाषा । तत्पण्यायः ।

ब्रधः २ अद्विनामकः ३ । इत्यमरः । १० । ४ । १९४
कन्दः ४ वृधः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा

६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनी । ३ । २९७ ।
“भस्मं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।
क्षुद्रानि चैव मीषानि पानानि सुरभीणि च ॥”)

आद्यम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६१ । १२ ।
“कुतोमूलमिदं दुःखं क्षातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
विदित्वाप्यपकर्षयं शक्यञ्चेदपकर्षितम् ॥”)

नक्षत्रविशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३५ । १३ ।
“कुर्वन्तश्चाशुराधासु लभन्ते चक्रवर्तिताम् ।
आधिपत्यञ्च ज्यैष्ठ्यासु मूलं चारोग्यसुतमम् ॥”

निकुम्भः । अलिकम् । इति विश्वः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८६ । ६ ।

“जगादोच्चैः प्रयाज्येति मूलं शुभनिशुम्भयोः ।)
मूलवित्तम् । इति भरतधृतमेदिनी ॥ (यथा,
मनी । ८ । २०२ ।

“अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशकयशोधितः ।
अदृष्टो सुच्यते राज्ञा नाहिको लभते धनम् ॥”)

निजम् । इत्यजयपालः ॥ चरणम् । इत्युणादि-
कोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८७ । १० ।

“ब्रध्ना मूलं यातुधानस्य वृक्षः ।
“मूलं पादम् ।” इति तट्टीकायां सायणः ॥)

टीकाह्वयः । यथा । समानवलेयादि मूलम् ।
इति सत्यपिप्ले गदाधरभट्टाचार्यः । शृरणम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ पिप्पलीमूलम् । पुष्कर-
मूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ विशेषमूलस्य

अन्वेषणनिषेधो यथा,—
“नदीनाममिहोच्चाणां भारतस्य कुलस्य च ।
मूलान्वेषो न कर्तव्यो मूलादोषो न ह्योयते ॥”

इति गारुड १ । ६ अध्यायः ॥
(कारणम् । यथा, मनी । ११ । ८३ ॥

“धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजस्य उच्यते ।
“मूलं कारणम् ।” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥)

मूलः, चि, (मूलतीति । मूलप्रतिष्ठायाम् + कः ।)
अग्निव्याहिसप्रविश्रुतिनक्षत्रान्तर्गतो नक्षत्रमूल-
त्रम् । यथा,—

“हस्ता स्वाती श्रवणा अश्लेषा मृगशिरः नपुंसि ।
स्यात् पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलत्वस्त्री स्त्रियां

शेषाः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

“मूलमादौ शिफायाश्च निकटे भे तु वाष्णि-
याम् ॥”

इति शब्दरत्नावली च ॥

मूलकं

स तु निर्वृतिदेवताकः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
मिहपुष्पाकारः । इति सृष्टिर्नचिन्तामणिः ।
शुक्लमूर्तिर्नवतारामयश्च । अस्मिन् मूलकोप-
मेदिते मोनलमस्याष्टौ पलानि गतानि भवन्ति ।
यथा,—

“मौलिभानि नवतारकाङ्किते
मूलमे सुतनु । शुक्लमूर्तिनि ।
लिपिकाष्टकमरालकुन्तले
निर्जगाम पृथुरोमलमयः ॥”

इति कालिदामस्तवरात्रिलमनिरूपणम् ।
अस्मिन् नचत्रे जातस्य फलम् ।

“मूलं विरुद्धावयवे समूलं
कुलं दृष्टविव वदन्ति सन्तः ।
चेद्व्यघातः पुरुषा विशेषान्
सौभाग्यमायुश्च कुलानुवृद्धिः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ।

अस्मिन् मांसभक्षणविधौ यथा,—

“चित्राश्चक्षुस्तान्त्रयणासु तैलं
चौरं विशाखाप्रतिपत्तु वर्ण्यम् ।
मूले नृगे भाद्रपदासु मांसं
योषिष्मधाकृतिकसोत्तरासु ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

मूलकं, क्षी, पुं, (मूल + संज्ञायी कन् ।) कन्द-
विशेषः । मूला इति भाषा । तत्पर्यायः ।
राजालुकः २ महाकन्दः ३ हस्तिदन्तकः ४ ।
इति हारावली । नीलकण्ठम् ५ मूलाकम् ६
दीर्घमूलकम् ७ अत्र दीर्घपत्रकमपि पाठः ।
मृत्तारम् ८ कन्दमूलम् ९ हस्तिदन्तम् १०
सितम् ११ शुक्लमूलम् १२ हस्तिदन्तम् १३
रुचिरम् १४ दीर्घकन्दकम् १५ कुञ्जरचारमूलम्
१६ । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् ।
कटुर्गुणामिदोपनत्वम् । दुर्गामगुल्मक्षोभोगवात
नाशित्वम् । रुचिदम् । गुरुत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ॥ अपि च ।

“यांलमूलकपञ्ची तु रोचनी वृद्धिदीपनी ।
मूलकं गुरु विष्टम्भि तीक्ष्णमामं त्रिदोष-
क्षत् ॥

तदेव स्निग्धसिद्धन्तु पित्तलं कफवातशुत् ।
शुष्कं त्रिदोषशमनं शीथलं गरलक्षवु ॥
तत्पुष्पं कफपित्तं तत्फलं कफवातक्षत् ॥”

इति राजवल्लभः ।

अन्यथा ।

“मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् ।
शालामकटकं त्रिषं शालेयं मरुसम्भवम् ॥
चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।
नेपालमूलकस्यान्यत्तद्वैभवं दन्तवत् ॥
लघुमूलकमुष्णं स्याद्वर्णं लघु च पाचनम् ।
दीर्घत्रयहरं स्वर्णं ज्वरश्वासविनाशनम् ॥
भासिकाकण्ठरोगघ्नं नयनामयनाशनम् ।
महत्तदेवकूर्चोष्णं गुरु दीपत्रयप्रदम् ।
महत्तदेव तदेव स्याद्विषविनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

मूलक

(तथाचास्य गुणाः ।

“बालं दोषहरं वृद्धं त्रिदोषं मारुतापहम् ।
स्निग्धसिद्धं विशुष्कन्तु मूलकं कफवातक्षत् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्यायः ।)

सौरमाघे तद्वृत्तगे दोषो यथा,—

“मूकरे मूलकश्चैव सिद्धे चालावुकनथा ।
कार्तिके शूरयश्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥”
इति कर्मलोचनम् ।

पौर्णमास्यान्तमाघमुपक्रम्य ।

“पितृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।
दत्तमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥
ब्राह्मणो मूलकं भुञ्जात् परैश्चान्द्रायणं व्रतम् ।
अन्यथा याति नरकं क्षत्रो विट् शूद्र एव च ॥
तथा ।

“वरं भक्ष्यमभक्ष्यश्च पितृणां गर्हितश्च यत् ।
वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम् ॥”

इति मलमांसतत्त्वम् ।

मूलकः, पुं, (मूले जातः । मूल + “पूर्वाह्णापरा-
ह्णाह्नीमूलप्रदोषावस्करादुचुत् ॥” ४ । ३ । २८ ।
इति बुद्धिः ।) चतुस्त्रिंशत्स्थावरविषजात्यन्त-
गन्तविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६८ ॥
(मूलप्रकार इति । मूल + “स्थूलादिभ्यः प्रका-
रवचने कन् ।” ५ । ४ । ३ । इति कन् । मूल-
स्वरूपः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ४१ ।

“नारीकवच इत्युक्तो निःपत्ते मूलकोऽभवत् ॥”

मूलकपर्णी, स्त्री, (मूलकस्य पर्णमिव समानत्वाद्
पर्णमस्याः । डीष् ।) शोभाजनः । इति रत्न-
माला ।

मूलकर्म, क्षी, (मूलश्च तत् कर्म चेति ।) ओष-
धादिमूलेन यत् जासनीचाटनस्तम्भनवशी-
करणादिकर्म । जी इति स्थातम् । इति भरतः ।
टोना इति भुजुटः । तत्पर्यायः । कार्मणम् २ ।
इत्यमरः । ३ । २ । ४ । जनपचाशदुपपात-
कान्तर्गतोपपातकविशेषः । यथा,—
“सर्वाकरं धीकारो महायन्त्रप्रवर्तनम् ।
हंसौषधीनां स्त्रियां चोऽभिचारो मूलकर्म
च ॥”

इति मनुः । ११ । ६४ ।

“मन्त्रौषधादिना वशीकरणम् ।” इति मूल-
कर्मशब्दस्यास्त्रायां कुल्लूकभट्टः ।

मूलकमूला, स्त्री, (मूलकमिव मूलमस्याः ।) क्षीर-
कषुकोष्ठयः । इति रत्नमाला ।

मूलकारः, पुं, (मूलं करोतीति । क्त + कर्मण्यण् ।
इत्यण् ।) मूलग्रन्थकर्ता । यथा । नायं
गणकारः किन्तु मूलकारः । इति संचिप्र-
सारटीकायां गोपीचन्द्रः ।

मूलकारिका, स्त्री, (मूलकारक + स्त्रियां टाप् ।
अकारश्चेत्यम् ।) पुत्नी । इति हारावली ।
मूलग्रन्थार्थप्रकाशकपदम् । मूलधनस्य वृद्धि-
विशेषश्च ।

मूलकच्छ, क्षी, (मूलेन तद्रसपानेन कृच्छम् ।)
एकादशविधपर्णकृच्छ्रब्रह्मनाम्नगतव्रतविशेषः ।

मूलप्र

यदा कथितानि वृक्षमूलानि मांसं प्रीयन्ते तदा
मूलकच्छयपदेशं लभते । यथाह मार्कण्डेयः ।

“फलेर्मांसं कथितः फलकच्छो मनोविभिः ।

श्रीलच्छः श्रीफलेः प्रोक्तः पञ्चाक्षरपरस्तथा ॥

मासेनामलकेरेवं श्रीलच्छमपरं स्मृतम् ।

पञ्चेर्मतः पञ्चलच्छः पुण्यस्तत्तलच्छ उच्यते ॥

मूलकच्छः स्मृतो मूलेकोयलच्छो जलेन तु ॥”

इति मिताचारायां प्रायश्चित्ताध्यायः ।

(पुलिङ्गोऽप्ययं मार्कण्डेयपुराणोक्तत्वात् ।)

मूलजं, क्षी, (मूलान् जायते इति । जन + ज् ।)

आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः । (विश्वो-
ऽस्यार्द्रकशब्दं ज्ञातयः ॥)

मूलजः, पुं, (मूलान् जायते । जन + ज् ।)

उत्पन्नादिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥

मूलोद्भव इति ।

मूलत्रिकोणं, क्षी, (मूलश्च तत्त्रिकोणश्चेति ।)

अर्कादिग्रहाणां राशिरूपग्रहविशेषः । स तु
रवेः सिंहः । चन्द्रस्य एषः । कुजस्य मेघः ।
बुधस्य कन्या । गुरोर्धनुः । भृगोस्तुला । शनेः
कुम्भः । यथा,—

“सिंहो वृषश्च मेघश्च कन्या धन्वी धटो घटः ।
अर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः
क्रमात् ॥”

अथ मूलत्रिकोणाग्रयवस्था ।

“रविभौमजीवभागावशनेचराणां त्रिकोण-
भागाः स्युः ।
नखरविदिकृतिधिनखरा श्रेयोर्दृग्भागा
सृष्टात् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

मूलदेवः, पुं, (मूलश्चासौ देवो राजा चेति ।)

कंसराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

मूलद्रव्यं, क्षी, (मूलश्च तद्रव्यश्चेति ।) मूलधनम् ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२३ ॥

मूलधनं, क्षी, (मूलश्च तद्धनश्चेति ।) आदिद्रव्यम् ।

पुं जी इति भाषा । तत्पर्यायः । परिपणम् ३

मीवो ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ।

मूलपर्णी, स्त्री, (मूले पर्यमस्याः । डीष् ।) मल्लूक-
पर्णी । इति रत्नमाला ।

मूलपुष्करं, क्षी, (मूले पुष्करमस्य । पुष्करमिव
मूलमस्येति वा ।) पुष्पकमूलम् । इति राज-
निर्घण्टः ।

मूलपोती, स्त्री, (मूलप्रधाना पोती ।) पूतिका-

शाकमेदः । तत्पर्यायः । लुदवल्ली २ पोतिका ३

लुदपोतिका ४ लुपोपोदकनाम्नी ५ वल्लि-

शाकटपोतिका ६ । अस्य गुणाः । त्रिदोष-

घ्नत्वम् । रुच्यत्वम् । वल्ल्यत्वम् । लघुत्वम् । वल-

पुष्टिकारित्वम् । रुच्यत्वम् । जठरानलदीपन-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

मूलप्रकृतिः, स्त्री, (मूला चासौ प्रकृतिश्चेति ।)

आद्या शक्तिः । यथा,—

“सर्वप्रकृता प्रकृतिः श्रीकृष्णः प्रकृतेः परः ।

न शक्तः परमेशोऽपि तां शक्तिं प्रकृतं विना ।

मूलाधा

हृदि विधातुं मायेषो न हृदिर्मायया विना ।
 सा च लब्धे तिरोभूता हृदिसंहारकारके ।
 आविर्भूता हृदिकाये सा च निव्या यथेश्वरः ।
 कुलालश्च घटं कर्तुं यथाशक्ती नृवं विना ।
 स्वयं विना स्वर्णकारः कुण्डलं कर्तुं मलयः ।
 सा शक्तिः हृदिकाले च पञ्चधा नेश्वरेच्छया ।
 राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ।
 प्राणाधिष्ठाहृदेवी या कृष्णस्य परमात्मनः ।
 प्राणाधिकप्रियतमा सा राधा परिकीर्तिता ।
 ऐश्वर्याधिष्ठाहृदेवी सर्वमङ्गलकारिणी ।
 परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मीः परिकीर्तिता ।
 विद्याधिष्ठाहृदेवी या परमेशस्य दुर्लभा ।
 वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्तिता ।
 बुद्ध्याधिष्ठाहृदेवी या सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
 सर्वज्ञानात्मिका सर्वज्ञा सा दुर्गा दुर्गनामिनी ।
 वागाधिष्ठाहृदेवी या शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
 लण्यकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ।
 पञ्चधाहौ स्वयं देवी मूलप्रकृतिरौचरी ।
 ततः हृदिक्रमेणैव बहुधा कल्पया च सा ।
 योविनः प्रकृतेरंशाः पुमांसः पुरुषस्य च ।
 मायया हृदिकाले च तद्विना न भवेद्भवः ।
 हृदि च प्रतिवन्धे च ब्रह्मन् ! ब्रह्मोद्भवा सदा ।
 पाता विष्णुश्च संहृती शिवः शश्वत्स्वप्रदः ।
 इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे ४० अः ॥
 मूलफलदः, पुं, (मूले च फलं ददातीति । दा + कः ।) पनसदृशः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (पनसशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।)
 मूलभद्रः, पुं, (मूलपञ्चासौ भद्रास्तेति ।) कंसराजः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 मूलरसः, पुं, (मूले रसोऽस्याः ।) मोरटलता ।
 इति रत्नमाला ।
 मूलशाकटः, त्रि, (मूलानां भवनं क्षेत्रम् । मूल + "भवेने क्षेत्रे इत्यादिभ्यः शाकटशाकिनी ।" ५ । २ । २६ । इत्यत्र वातिकेनान्तात् शाकटः ।)
 मूलक्षेत्रम् । क्षेत्रवाच्यं शाकटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 मूलशाकिनः, त्रि, (मूल + शाकिनः ।) क्षेत्रवाच्यं शाकिनप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 मूला, स्त्री, (मूलानि बहुलानि सन्तस्याः । मूल + अर्ध आदित्वाच् टाप् ।) शतावरी ।
 इति राजनिर्घण्टः । मूलनयनम् । इति शब्द-
 रत्नावली । (यथा, कालनाथविरचिते इन्द्र-
 जाले १ अध्यायः ।
 "हिमोयां वल्लीमहत्यां कारयेत् शान्तिकर्म च ।
 अश्विनोऽष्टममूलान् पुण्या पुनर्वसुसुता ॥")
 मूलाधारः, पुं, (मूलानामाधारः । मूलं प्रधानं
 आधार इति वा ।) गुह्यलिङ्गयोर्मध्ये अङ्गुलि-
 द्वायमितस्थानम् । स तु शरीरस्य सकलनाडीनां
 मूलस्थानम् । अत्र व श श सान्तरयुक्तस्वर्ण-
 वणं चतुर्दशपद्ममिति । तन्मध्ये इच्छाज्ञानक्रिया-
 स्वरूपचक्राणाम् वर्तते । तन्मध्ये कीटिष्ठयसम-
 प्रभस्यन्मुक्तिङ्गमस्ति । अत्र पृथिवी वर्तते ।

मूलाधा

तत्रैव मूलालस्यवत् सन्मसाङ्गविलयाकार-
 स्वभूलिङ्गवेष्टितविद्युत्तुल्यप्रभङ्गकुण्डलिनी
 वर्तते । यथा,—
 "मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रिया-
 त्रके ।
 मध्ये स्वयम्भूलिङ्गत्वं कीटिष्ठयसमप्रभम् ।
 तद्वाङ्मे समवर्णाभं व स वर्णचतुर्दशम् ॥"
 इति तन्त्रसारः ।
 "अथाधारपद्मं सुषुम्नास्यलम्
 ध्वजाधो गुरोर्ध्वं चतुःशोणपत्रम् ।
 अधोवक्त्रमुदतसुवर्णाभयर्ण-
 वंकारादिसान्नीर्यं वेदवर्णः ।
 अमुष्मिन् धरायाश्चतुःशोणचक्रं
 समुद्गमि मूलाधकेरातृत्वं तत् ।
 लसवपीतवर्णं तद्भित्तकोमलाङ्गं
 तदन्तः समाप्ते धरायाः स्वर्णोजम् ॥
 वज्राख्या वक्रदेशे विलसति सततं कर्णिका-
 मध्यसंस्थं
 कोणं तन्नेपुराणं तद्भित्तं विलसत् कोमलं
 कामरूपम् ।
 कन्दर्पो नाम वायुर्विलसति सततं तस्य मध्ये
 समन्तात्
 जीवेशो बन्धुजीवप्रकरमभिहसन् कीटिष्ठय-
 प्रकाशः ॥
 तन्मध्ये लिङ्गरूपी दुतकनककलाकोमलः
 पश्चिमास्यो
 ज्ञानध्यानप्रकाशः प्रथमकिशलयकाररूपः
 स्वयम्भूः ।
 भित्तपूर्वोऽङ्गविस्मयकरकरचयस्त्रिधसन्तान-
 हासी
 काशीवासी विलासी विलसति सरितावनेरूपः
 प्रकारः ।
 अस्थोर्ध्वं विषतनुसोदरलसत् मृत्पद्मा जगन्नी-
 चिनी
 जगद्धारमुखं सुखेन मधुरं साक्षादयन्ती
 स्त्रयम् ।
 शङ्खावर्णनिभा गवीनचपलामाला विलासा-
 सदा
 सुप्ता सपैसमा शिरोपरिलसत्सार्द्धं त्रिभुजा-
 लतिः ॥"
 इति श्रीतन्त्रचिन्तामणौ षट्चक्रभेदः ॥ ३ ॥
 तत्रस्थतीर्थानि यथा, त्रयामले ।
 "इडा मलस्थाननिवाहिनी या
 सूर्यात्मिका या यमुनाप्रवाहिका ।
 तथा सुषुम्ना मलदेशगामिनी
 सरस्वती रज्जति मञ्जनात्मकम् ।
 मनोगतज्ञानपरो मनुष्यो
 मन्त्रक्रियायोगविशिष्टतत्त्वचित् ।
 महीस्थतीर्थं विमले जले रुद्रा,
 मूलासुजे ज्ञाति सुसुप्तिभागभवेत् ।
 सर्वाणि तीर्थं सुरतीर्थपावनी
 गङ्गा मङ्गासत्त्वविनर्गता सती ।

मूषकः

करोति पापक्षयमेव मुक्तिं
 ददाति साक्षादमलार्थपुण्यदा ॥"
 मूषाङ्गं, स्त्री, (मूलमाङ्गा अपाया यस्य ।) मूल-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ।
 मूली, [तु] पुं, (मूलमस्यास्तीति । मूल + इनिः ।)
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्थितीं दीप ।
 व्योषधिः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने
 ३० अध्याये ।
 "चक्रकामोषधिं विद्यान्मृदाश्च निवारिणीम् ।
 मूलनीपचभिः पत्रैः सुरक्ताशुकोमलैः ॥"
 मूली, स्त्री (मूल + गौरादित्वात् ङीप् ।) ज्येष्ठी ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । (नदीभेदः । यथा,
 मातुस्ये । ११३ । ११ ।
 "ताम्रपर्णी तथा मूली शरवा विमला तथा ॥"
 मूलैरः, पुं, (मूलतीति । मूल + "मूलैरादयः ।"
 उणा० १ । ६२ । इत्येकम् । लटा । इत्युणादि-
 कोषः । राजा । इत्यञ्जलदणः ।)
 मूल्यं, स्त्री, (मूलेन आनाम्यते अभिभूयते मूलेन-
 समं वा इति । मूल + "नौवधोधर्म्यादिना ।"
 ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) पटादीनामुत्पत्ति-
 कारणम् । मूलं मूलेन क्रयविक्रयार्थमिदं दधे
 कादिति यः । इति भरतः । इति दाम
 इति च भाषा । तत्पर्यायः । वस्त्रः २ अत्र-
 क्रयः ३ । इत्यमरः । २ । १० । ३६ । (यथा-
 मनी । ८ । ३०२ ।
 "पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदमिष्यते ।
 श्रेष्ठे त्वेकादशगुणं मूल्याह्वयं प्रकल्पयेत् ॥")
 मूल्यते अर्प्यते इदम् । माह्वना इति भाङ्गा
 इति च भाषा । तत्पर्यायः । कर्मण्या २
 विधा ३ भृत्या ४ भृतिः ५ भर्म्म ६ वेतनम् ७
 भरण्यम् ८ भरणम् ९ निर्बन्धः १० पणः ११ ।
 इति च अमरः । २ । १० । ३८ । (यथा,
 मितानरायाम् ।
 "मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः ।"
 मूल्यं, त्रि, (मूलं रोपणमर्थस्तीति । मूल + यत् ।)
 प्रतिष्ठायोग्यः । रोपणयोग्यः । इति मूलधात्वय-
 दर्शनात् । (मूलत उन्पायते इति । "मूल-
 मस्यावर्हि ।" ४ । ४ । ८८ । इति यत् । मूलत-
 उन्पाटनयोग्ये सुहादौ ।)
 मूष सुष्ठने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
 सक०-सं० ।) षष्ठस्त्री । यो मूषति परद्रवम् ।
 इति हज्जायुधः । हृस्वीत्येकः । मोषति । इति
 दुर्गादासः ।
 मूषः, पुं-स्त्री, (मोषति अपहरतीति । मूष +
 इगुपधत्वात् कः ।) मूषिकः । (यथा, पञ्च-
 तन्त्रे । ३ । २२२ । "एष प्रतिभाति ते मूष-
 राजः ।") तेजसावर्तनी । इति शब्दरत्नावली ॥
 मूषकः, पुं-स्त्री, (मूष + स्वार्थं कम् ।) उल्बकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
 ३३ । १६ ।
 "रजसाभ्यवकीर्णानि परिहृक्तानि देवतेः ।
 मूषकेः परिधावद्भिद्विहारेराशुतानि च ॥")

मूषिकः

मूषककर्णौ, स्त्री, (मूषिकस्य कर्णवत् पञ्चाग्न्यस्याः । डीष् ।) आखुकर्णौ । इति राजनिघण्टुः ।
 मूषकमारी, स्त्री, (मूषकं उन्मुक्तं मारयतीति । मृ + शिच् + "कर्मण्यण्" । ३।२।१ । इति अण् । डीष् ।) सुतश्रेणीवृत्तः । इति राजनिघण्टुः ।
 मूषका, स्त्री, (मूषक + स्त्रियां टाप् । चिपका-दित्वात् न अत इत्वम् ।) मूषिका । इति शब्द-रत्नावली ।
 मूषकारातिः, पुं, (मूषकाणां चारातिः घातकः ।) विडालः । इति राजनिघण्टुः । मूषिकारातिः । इति च पाठः ।
 मूषा, स्त्री, (मूषति यज्ज्ञातीति । मूष + कः + स्त्रियां टाप् ।) स्वर्णाद्यावर्तनपात्रम् । मूषी इति भाषा । (यथा, पञ्चदश्याम् । ४।२ । "मूषामित्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा । रूपदीप्त्या प्रवर्चितं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ।") तत्पर्यायः । तेजसावर्तनी २ । इत्यमरः । २।१०।४३ । मूषा ३ मूषी ४ आवर्तनी ५ मूषी ६ । इति भरतः ।
 "वृद्धास्ते तुषेः पूर्णो मध्ये मूषां विधारयेत् । चिपामिं मुदयेद्वाहं तद्वाहं पटसुच्यते ।" इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।
 मूषिका ७ । इति रमानाथः । देवताङ्कः । इति शब्दचन्द्रिका । मूषिकस्त्रीजातिः । इति शब्दरत्नावली । गवाक्षः । यथा,—
 "एकद्वित्रिचतुष्टयमूषावहनमिति मञ्जो जहि मे भूमिभर्तृ-
 हर्मी रम्भेऽहम्भवे चतुरविरचितेऽग्रजगृहा-
 विप्राणे ।"
 इत्यादि लीलावत्यां श्रीद्विषवह्वारः ।
 मूषाकर्णौ, स्त्री, (मूषायाः कर्णा इव पञ्चाग्न्यस्याः ।) आखुकर्णौ । इति शब्दरत्नावली ।
 मूषातूयं, स्त्री, (मूषाजानं तूयम् ।) नील-तूयम् । तत्पर्यायः । कांस्यनीलम् २ हेम-तूयम् ३ विवृतकम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ४।११८ ।
 मूषिकः, पुं, (मूषाति द्रव्याणीति । मूष + "मुषिर्दोषश्च" । उणा० २ । ४२ । इति किकन् दीर्घश्च ।) जन्तुविशेषः । इन्द्र इति भाषा । (यथा, हितोपदेशे मित्रलाभप्रकरणे । १३१ । "धनेन बलवान् सर्वो धनाहवति पण्डितः । पश्यायं मूषिकः पापः स्वजातिसमतां गतः ।") तत्पर्यायः । उन्मुक्तः २ आखुः ३ । इत्यमरः । २।५।१० । मूषः ४ मूषीकः ५ उन्मुक्तः ६ बभूः ७ वृषः ८ आखनिकः ९ वृषः १० । इति शब्दरत्नावली । मूषकः ११ पिङ्गः १२ उन्मुक्तः १३ गव्यः १४ खनकः १५ विलकारी १६ घान्धारिः १७ बहुप्रजः १८ । अस्य मांस-गुणाः ।
 "अहिनकुलशतस्य गोधामूषकसुखा विशेषाः कथिताः ।

आसानिककाशहरं तन्मांसं पित्तदाहकरम् । अन्ये विशेषा ये स्युः केङ्कडोन्मुक्तकादयः । गह्वितं तस्य मांसञ्च मद्यगौरवदुर्जरम् ।" इति राजनिघण्टुः ।
 अपि च ।
 "मूषिको मधुरः क्षिप्रो यवायी बलवर्धनः ।" इति राजवल्लभः ।
 पारिभाषिकमूषिको यथा,—
 "विभवे सति नेवाति न ददाति कुहोति च । तमाङ्कुराखं तस्यामं भुक्ता क्षण्णिगं शुध्यति ।" इति मार्कण्डेयपुराणे आचाराध्यायः । (जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६।६।५८ । "इविङ्गाः केरलाः प्राच्या मूषिका वन-वासिका ।")
 मूषिकपर्णी, स्त्री, (मूषिककर्णवत् पर्णाणि यस्याः ।) जलजल्लविशेषः । इन्द्रकाणीपाना इति भाषा । (यथा, चरके विमानस्थाने सप्तमेऽध्याये । "मूषिकपर्णीं समूलाग्रप्रतानामपञ्चत्य ।") तत्पर्यायः । चित्रा २ उपचित्रा ३ न्यग्रोधी ४ द्रवन्ती ५ समरी ६ वृषा ७ प्रत्यक्षश्री ८ सुतश्रेणी ९ रक्षा १० । इत्यमरः । २।४।८८ । पुनश्श्री ११ आखुपर्णिका १२ वृषपर्णी १३ आखुपर्णी १४ मूषिका १५ फलिपर्णिका १६ । इति रत्नमाला । मूषिपर्णिका १७ सवित्रा १८ मूषीकर्णी १९ सुकर्णिका २० । इति शब्द-रत्नावली ।
 मूषिका, स्त्री, (मूषिक + अजादित्वात् टाबित्यञ्जल-दत्तः ।) मूषिकपर्णी । इति रत्नमाला । उन्मुक्तः । इति शब्दरत्नावली । मूषा । इत्यमरटीकायां रमानाथः । (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये । "क्षीरं महापञ्चमूलं मूषिकां चान्नवर्जित-ताम् ।")
 मूषिकाङ्कः, पुं, (मूषिकः उन्मुक्तवाहनत्वेन मूषाङ्कः चिह्नमस्य ।) गणेशः । इति जटाधरः ।
 मूषिकावनः, पुं, (मूषिकं अक्षति स्ववाहनतया प्राप्नोतीति । अन् + लुः ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 मूषिकारातिः, पुं, (मूषिकाणामरातिः ।) विडालः । इति राजनिघण्टुः ।
 मूषिकाङ्गयः, पुं, (मूषिकस्य आङ्गा आङ्गा आख्या यस्याः ।) मूषिकपर्णी । इति जटाधरः । (तथास्य पर्यायः ।
 "दन्तदुम्बरपर्णी स्यान्निकुम्भीत्य सुकूलकः । द्रवन्तीगमनसिञ्चा न्यग्रोधा मूषिकाङ्गयाः ।" इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ।)
 मूषिपर्णिका, स्त्री, (मूषिपर्ण + कन् टाप् अत-इत्वम् ।) मूषिकपर्णी । इति शब्दरत्नावली ।
 मूषी, स्त्री, (मूष + कः । स्त्रियां डीष् ।) मूषा । स्वर्णाद्यावर्तनपात्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 महामूषिकः । यथा,—

मृगः

"अथो महामूषिकः स्यान्मूषी विप्रशवाहनः । महान्नः शस्यमारी च भूषणो भित्तिपातनः ।" इति राजनिघण्टुः ।
 मूषीकः, पुं, स्त्री, (मोषति इति । मूष + बाहुल-कात् ईकन् ।) मूषिकः । इति शब्दरत्नावली ।
 मूषीककर्णी, स्त्री, (मूषीकस्य कर्णवत् पर्ण-मस्याः ।) मूषिकपर्णी । इति शब्दरत्नावली ।
 मूषीका, स्त्री, (मूषीक + टाप् ।) उन्मुक्तः । यथा, "दीना मूषीका मूषा च मूषीका मूषिकेत्यपि ।" इति शब्दरत्नावली ।
 मूष्यायणः, त्रि, (मोषति अपहरतीति । मूष + कः चौरकारः । तस्यापत्यम् इति । मूष + फक् । बाहुलकात् वङ्गाभावः ।) अघात-पितृकः । गृध्रोत्पन्नः । इति कैचित् ।
 मृ, ङ श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) न्वतिः प्राशत्यागः । ङ श्रुतिरिति प्राणी । ङिच्छेऽप्यस्य ङ ङीट् । समिति नियमेन अन्त्य परस्मैपदम् । ममार मर्णा मरिष्यति अमरिष्यत् । इति दुर्गादासः ।
 मृकळकः, पुं, (मृगस्य कळुरिति समासे ण्वो-दरादित्वात् गलोपे मृकळः मृकळ इति कैचि-तत्र पठन्ति इत्यञ्जलदत्तः । ततः संज्ञायां कन् ।) मृकळसुनिः । इति शब्दरत्नावली ।
 मृकळः, पुं, (मृगस्य कळुरिति समासे ण्वो-दरादित्वात् गलोपः । इत्यञ्जलदत्तः ।) सुनि-विशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । १६ । "प्राणश्चैव मृकळश्च पिता मम महायशः ।") तस्य पुत्रो मार्कण्डेयः । यथा,—
 "मार्कण्डेयोऽपि मार्कण्डो मृकळश्च मृक-
 ण्यकः ।"
 इति शब्दरत्नावली ।
 मृग नृ क ङ मार्गणे । (चुरा०-आत्म०-सक०-सिट् ।) उ रामो मृगं मृगयते वनवीथिकासु । इति महानाटकम् । कातन्नादौ मृग्य अन्वे-यणे इति द्वादिपरस्मैपदौ धातुश्च दृश्यते दुर्गाजिजीवनयोरसम्मतत्वात् अनेनोपेक्षितः । मृग्यन्तः पर्वी तथाप्यकदम्बा आधा न सुचलित-माम् । इति तु अकारान्तस्यैव भावे क्तिपि अकारलोपे मृगं करोतीति कङ्कादित्वात् अन् साध्यम् । इति दुर्गादासः ।
 मृगः, पुं, (मृगयते अन्वेयति वृणादिकं मृग्यते वा इति । मृग + इगुपधत्वात् कर्तरि च कः ।) पशुमात्रम् । (यथा, मनुः । ५।६ । "आरण्यानाञ्च सर्वेषां मृगाणां मांसि-
 विना ।"
 मृगशब्दोऽत्र महिषपर्युदासात् पशुमात्रपरः । इति तट्टीकायां जुङ्गकः ।) हस्तिविशेषः । नक्षत्रभेदः । (यथा, इन्द्रजातशब्दे । "अश्विनीमृगमूलाश्च पुष्या पुनर्वसुस्तथा ।" अन्वेयम् ।) (यथा, साहित्यदर्पणे । ४।१७ । "जनस्थाने भान्तं जनकमृगमृगान्वितधिया वचो वेदेहोति प्रतिपदसुदृश प्रकपितम् ।

मृगः

कृतालङ्कारभक्तैर्वदनपरिपाटीयुघटना
मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥”
कनकस्य सुवर्णस्य मृगे अन्वेषणं । पक्षे ।
कनकमृगे ह्रस्वहरिणं या लृणा इत्यर्थः ।)
याचना । इति मेदिनी । गे, २८ ॥ मार्गशीर्ष-
मासः । यज्ञविशेषः । इत्यजयपालः ॥ मृग-
नाभिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ मकर-
राशिः । यथा,—
“मृगकर्कटसंक्रांती द्वे तृदग्दक्षिणायने,
विषुवतो तुलामेघे गोलमध्ये तथापराः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
खनामख्यातपशुविशेषः । मृग्यते अन्वियतेऽसौ
याधेः । (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले । १।१० ।
“न खलु न खलु बाणः सप्तपात्योरयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरं तूलराशाविवस्मिः ।”)
तत्पण्यायः । कुरङ्गः २ वातायुः ३ हरिणः ४
अजिनयोनिः ५ । इत्यमरः ॥ शारङ्गः ६
चारुलोचनः ७ जिनयोनिः ८ कुरङ्गमः ९
ऋष्यः १० ऋष्यः ११ रिष्यः १२ रिष्यः १३
रणः १४ रणकः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥
स नवविधः । यथा,—

“सम्भरो रौहितो न्यङ्कुरङ्गसदृशो रुतः ।
रणश्च हरिणश्चेति मृगा नवविधा मताः ॥
पाठान्तरं यथा,—
“सम्भरो रौहितो न्यङ्कुरः सम्भरो बभ्रुगो रुतः ।
शशेणहरिणश्चेति मृगा नवविधा मताः ॥
हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भेदवः ।
ऋष्यः खड्गो रुतश्चैव प्रगतश्च मृगस्तथा ।
एते बलिप्रदाने च चर्मदाने च कीर्तिताः ॥”

इति कालिकापुराणं ६७ अध्यायः ॥ ३ ॥
अपि च । अथ जाङ्गलानां गणना ।
“हरिणेण कुरङ्गस्यैवैषतन्त्र्यकुसम्भराः ।
राजीवोऽपि च सुखो चेत्याद्या जाङ्गलसंज्ञकाः ॥
हरिणस्तान्मन्त्र्यः स्यादेवः क्षण्यः प्रकीर्तितः ।
कुरङ्ग इष्यताम्नः स्याद्धरिणाकृतिको मज्जान् ॥
ऋष्यो नोत्साहको लोके सरोरुरिति कीर्तितः ।
एषतन्त्र्यमन्त्र्यः स्याद्धरिणान् कियदल्पकः ॥
न्यङ्कुरङ्गविधाणोऽथ शम्भरो गवयो मज्जान् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो

उतः ।
ग्रो मृगः शङ्खहीनः स्यात् स सुखीति निग-
द्यते ॥”

अथ तेषां गुणाः ।
जङ्गलाः प्रायशः सर्वे पिच्छेष्टिहराः स्मृताः ।
किञ्चिद्वातकराश्चापि लघवो बलवर्हनाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अथ मृगपरीक्षा ।
“मृगनाभिं समादातुं कौतुकार्थं तथा पुनः ।
मृगाः पोष्या महीन्द्राणां तेषां वक्ष्यामि,
लक्ष्यम् ॥

एषिष्यन्वायुगगनास्तेजोऽधिकास्तु पञ्चधा ।
भिदन्ते नैकभेदास्तु समस्ता मृगजातयः ॥”

ॐ

मृगः

तद्वयथा,—

‘ये गन्धिनः क्षीणशरीरकणा-
स्ते पार्थिवा गन्धमृगाः प्रदिष्टाः ।
सञ्जाङ्गमेवां सुरभि प्रकामं
पुण्यं पदं प्रभवन्ति ते तु ॥
ये वे विशाला गुरुदीर्घशृङ्गा
अर्मासलाक्षोऽस्त्रुरप्रदेशाः ।
आप्यास्तु ते वे प्रसरन्ति भूरि
सञ्च देशं प्रभवन्ति चैव ॥
घावन्ति ये वातमिवान्तराले
दीर्घास्तु ते वातमृगाः प्रदिष्टाः ।
ते यत्र यत्रैव भवन्ति शक्ता-
स्तत्रैव सञ्जाणि शुभानि सन्ति ॥
लघुप्रमाणा लघुवीर्यसत्त्वा
निगन्धदेहास्त्रगलप्रमाणाः ।
ते गागना वेगकरा नराणां
स्पृष्टा न ते नापि निरीक्षणीयाः ॥
ये क्षणवर्णा गुरुदीर्घशृङ्गाः
क्रुद्धा भृशं यास्ति च वायुवेगाः ।
ते क्षणसाराः खलु तेजसास्तु
पुण्यप्रदेशं प्रभवन्ति ते तु ॥’

भोजीरप्याह ।
‘पार्थिवादिसंगः सञ्चतुर्जातिर्भवेत् एष्टक् ।
मुष्टङ्गास्तनुलोमानो ब्राह्मणा मृगजातयः ॥
क्रुद्धाः पश्वरिष्टङ्गाश्च क्षत्रियाः खरलोमशाः ।
आवर्षेष्टङ्गास्तनवो हरिणा वैश्यजातयः ॥
क्रुष्टङ्गा वाणशृङ्गा वा शूद्राः खरतनुरुहाः ।
अश्वानां ये गुणा दोषास्तु ज्ञेया हरिणेष्वपि ॥
तथापि दोषाः पश्चादो वक्ष्यन्ते हरिणाश्रयाः ।
नेत्रयोरन्तरे यस्य लोभावर्ताः स पापकृत् ॥
विषमो विकृतो शृङ्गी यस्य स क्षेमनाशनः ।
आवर्षः एष्टवो यस्य आनाभिर्मभिर्विन्दति ॥
पश्चाद्वै यस्य वावर्षस्तौ व्याख्या भयकारकौ ।
वर्णनेत्रपदादीनां वेकनाह्वनाशनः ॥
गार्ग्यः ।
‘दोषवन्मृगजातीनां विजातीनामपि वा ।
दृष्टानां स्पर्शनास्त्रेव गन्धादानाश्च पोषणात् ।
भवेयुर्विषयः सञ्जास्यथा चेवाद्यपोषणात् ॥’
शृङ्गोऽपि ।

‘हरिणपोषणतो धरणीभुजां
नहि भवेन्नरुद्धवपीडनम् ।
न पविर्वह्निरुजारिपुञ्जं भयं
तद्वत् तं हरिणं गुणिनं नृप ॥’

इति मृगपरीक्षा ॥ इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(अस्य गुणविशेषो यथा,—
“दूरे जनान्मनिलया दूरे पानीयगोचराः ।
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च तेषामभिव्यन्ति नो
मताः ॥
अतीवाप्तमनिलयाः समीपोदकगोचराः ।
ये मृगाश्च विहङ्गाश्च महाभिव्यन्ति नस्तु ते ॥”
इति मुमुक्षुसूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥)
मृगादिविकारोपशमो यथा,—

मृगणा

गर्ग उवाच ।

“प्रविशन्ति यदा ग्राममारग्या मृगपक्षिणः ।
अरग्यं यान्ति वा ग्राम्याः स्थलं यान्ति
जलोद्भवाः ॥
स्थलजाश्च जलं यान्ति घोरं रामन्ति
निर्भयाः ।
एहं कपोतः प्रविशेत् कयादौ मर्द्धं नीयते ॥
मधु वा मक्षिकाः कुर्युर्मृत्युं एहपतेवन्देत् ॥
मृगपक्षिविकारिषु कुर्याद्भोमं सदक्षिणम् ।
देवाः कपोते इति च जपन्त्याः पृथग्भिर्हजेः ॥
गावश्च देवा पिध्वन्तु द्विजानां
सकाशना वस्त्रयुगोत्तरीयाः ।
एवं कृते प्राप्तिमुपैति पापं
मृगेऽङ्गिजेष्वा विनिवेदितं यत् ॥”

इति मातृ २११ अध्यायः ॥
चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं
यथा,—
वदति मधुरवाणी दीर्घनेत्रोरतिभीरुः
स्वपलमतिमुदेहः शीघ्रवेगो मृगोऽयम् ।
“शशके पाद्मिनी तुष्टा मृग तुष्टा च चित्रिणी ।
शृभे शङ्खिनी तुष्टा हयं तुष्टा च हस्तिनी ॥
पद्मिनीशशयोर्धनिमेष्टकौ चतुरङ्गलौ ।
चित्रिणीमृगयोर्धनिमेष्टकौ च तथाविधौ ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

(अन्वष्टा । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५४ । २ ।
“मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।”
“मृगः अन्वष्टा ।” इति तद्भाष्यं सायणः ॥)
मृगक्षीरं, क्षी, मृगो दुग्धम् । तरादौ चेति चकार-
स्यानुक्तसमुच्चयाद्यत्वात् मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरं
मृग्याः पदं मृगपदं इत्यादिष्वपि पुबद्धावः ।
इति मुमुक्षुसूत्रोक्त्या दुग्दादासः ॥
मृगगामिनी, क्षी, (मृग इव गच्छतीति । गम +
गिन्ति । डीप् ।) पिङ्गङ्गा । इति राजनिघण्टुः ॥
मृगसदृशगमनशीला च ॥

मृगघर्मजं, क्षी, (मृगघर्मात् मृगनाभिघर्मात्
मृगगन्धवत् जायते इत्यर्थः । जन् + ङः ।)
जवादिनामकगन्धद्रव्यम् । इति राजनिघण्टुः ॥
मृगघर्मजातं, त्रि ॥

मृगचेटकः, पुं, (मृगान् पृश्नन् चेटयति प्रेरयति
स्वशब्देन रात्रिशेषं आपयतीति । चिट् +
जिच् + णल् ।) खड्गासः । इति शब्दमाला ॥
मृगजालिका, स्त्री, (मृगाणां जालिका ।) मृग-
बन्धनार्थजालम् । तत्पण्यायः । वागुरा २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८२ ॥

मृगजीवनः, पुं, (मृगोः पशुभिः जीवतीति । जीव
+ लृः ।) याधः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ६३ । २८ ।

“निर्विचष्टं भुजङ्गं तं विशस्य मृगजीवनः ।”)
मृगणा, स्त्री, (मृग + युच् ।) अपहृतद्रव्यस्यान्व-
यणम् । यथा,—

“संवीक्ष्यं विचयनं मार्गं मृगणा मृगः ।”
इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥

मृगलट्, [य] स्त्री, (मृगणां लट् पिपासा अत्र जलभासकत्वात् ।) मृगलण्णा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मृगलपा, स्त्री, (मृगणां लपा अस्यस्यामिति ।
अर्षा आदित्वात् अच् । टाप् ।) मृगलण्णा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कामन्दकिनीति-
सारः । ३ । १३ ।

“जगन्मृगलपातुलं वीक्ष्येदं जगन्मङ्गलम् ।
स्वजनेः सङ्गतः कुर्व्यात् धर्माय च सुखाय च ॥”)

मृगलण्णा, स्त्री, जलभासकत्वात् मृगणां लण्णा
विदतेऽस्याम् । यार्षा मरुदेशे सिकतादावकै-
कराः प्रतिफलिताः दूरस्थानां जलत्वेनाभान्ति
तद्वाचिका । इति टीकाकारः ॥ उत्कटरवि-
रक्षितव्यमिति वासजालं मरीचिका । दूर-
शून्यं यन्मयुर्वेजलमिव दृश्यते इत्यपरः । इति
भरतः ॥ तत्पण्यायः । मरीचिका २ । इत्य-
मरः । १ । ४ । ३५ ॥ मृगलण्णाका ३ । इति
भरतः ॥ मृगलट् ४ मृगलपा ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मृगलण्णाका, स्त्री, (मृगलण्णा + स्वार्थे कन् +
स्त्रियां टाप् अत इत्वच् ।) मृगलण्णा । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा, अभिज्ञान-
शाकुन्तले । ६ ।

“स्त्रीतोवक्ष्यं पथि निरामजलासनीय
जातः सखे । प्रणययान् मृगलण्णाकायाम् ॥”)

मृगदंशकः, पुं, (मृगान् पशून् दंशति ।
दन्श् + क्तृल् ।) कुक्षुरः । इत्यमरः ॥

मृगधर्षकः, पुं, (मृगेषु पशूषु धर्षतः । वञ्चकत्वात् ।)
शृगालः । इति संक्षिप्तसारः समासपादः ॥

मृगधर्षकः, पुं, (मृगधर्ष + स्वार्थे कन् ।) शृगालः ।
इत्यमरः । २ । १० । २९ ॥

मृगनाभिः, पुं, (मृगस्य नाभिः । तदभ्यन्तरे
जातत्वात् तथात्वम् ।) कस्तूरी । तत्पण्यायः ।

“मृगनाभिर्मृगमदः कथितस्तु सङ्गमिव ।
कस्तूरिका च कस्तूरी बोधमुख्या च सा स्मृता ॥”

सा त्रिविधा यथा,—
‘कामरूपोद्भवा कृष्णा नेपाली नीलवर्णयुक् ।
काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा
स्मृता ॥

कामरूपोद्भवा अष्टा नेपाली मध्यमा भवेत् ।
काश्मीरदेशसंभूता कस्तूरी ह्यधमा स्मृता ।
अस्या गुणाः ।

‘कस्तूरिका कटुस्तिक्ता क्षारीणा शुक्ला गुरुः ।
कफघातविषक् हृष्टीतदौर्गन्ध्यदोषहृत् ॥’

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यतः कस्तूरीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (तथास्य
पर्यायान्तरम् ।

‘मृगनाभिर्मृगमदो मदः कस्तूरिकाण्डजः ।
इति वेदकरत्नमालायाम् ॥)

मृगनाभिजा, (स्त्री, मृगनाभेर्जायते । जन् + जः ।
स्त्रियां ङीष् ।) कस्तूरी । यथा,—

“घनसारः सिताभश्च चन्द्रोऽथ मृगनाभिजा ।

मृगनाभिर्मृगमदः कस्तूरी गन्धधूलिपि ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०७-८ ॥

मृगनेत्रा, स्त्री, (मृगनेत्र + “नेत्रनेत्रञ्च उपसंख्या-
नम् ।” ५।४।१२।६ । इत्यत्र काशिकोक्तः अप् ।)

मृगो मृगशिरा नेता प्रापयिता यस्या राज्ञेः सा
राज्ञेः । इति सुप्रबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

सा अग्रहयामस्य विंशतिदण्डाधिकत्रयोविंश-
दिनावधिमंक्रान्तिपर्यन्तं प्रायः सम्भवति । तत्र
नवात्रयान्ननिर्घो यथा । ब्रह्मपुराणे ।

“दृष्टिकं शुकपक्षे तु नवात्रं शस्यते बुधेः ।
अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥

धनुषि यत् कृतं आहं मृगनेत्रासु राज्ञिषु ।
पितरस्तम यन्मन्त्रं नवात्राभिधकाङ्क्षुः ॥”

अपरे कृष्णपक्षे । मृगो नेता प्रापयिता यासां
राज्ञेणामिति श्रुतपक्षे न च राज्ञेः शिरसाद-
विधानात्तत्पदं सिद्धम् । तत्र मृगशिरःपूर्वार्ध-
र्द्धं दृष्टिकं शेषभागे राज्ञारम्भाच्चत्वारिं-

शदृष्टाधिकषड्भूतयो मृगनेत्राः । इति भल-
मासतत्त्वम् ॥ (मृगस्य नेत्रे इव नेत्रे यस्य । मृग
तुल्यनेत्रे, त्रि)

मृगपतिः, पुं, (मृगणां पशूनां पतिः ।) सिंहः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ५।२।५।१० ।

“यस्मिन्मृगमृगपतिराददेऽनवद्या-
मादात् स्वजनमनास्युदारवीर्यः ।”

‘मृगपतिः सिंहः ।’ इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ कामप्रदश्चेष्टः । यथा तत्रैव टीकायाम् ।

“मृग्यन् इति मृगाः कामप्रदास्तेषां पति-
मंस्थः ॥”)

मृगपिङ्गुः, पुं, (अपिङ्गवते भासते इति । अपि +
ङ्ग + ङङ्लकात् संज्ञायां ङुः । अपेरङ्गोपश्च ।

मृगः हरिणः पिङ्गुरत्र ।) चन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मृगप्रियं, स्त्री, (मृगणां प्रियम् ।) पर्वतलणम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगवधजीवः, पुं, (मृगवधेन आजीवतीति । आ
+ जीव् + अच् ।) बाधः । इत्यमरः । २।१०।२९ ॥

मृगवन्धनी, स्त्री, (मृगः बध्नाते अनयेति । बन्ध +
लुट् + स्त्रियां ङीष् ।) मृगवन्धनार्थजालम् ।

तत्पण्यायः । वागुरा २ । इत्यमरः । २।१०।२९ ॥

मृगमद्या, स्त्री (मृगेभ्यस्तस्या । भञ्ज + कर्मणि
अप् टाप् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगमदः, पुं, (मृगाः मादन्ति अनेनेति । मद +
अप् ।) कस्तूरी । इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ।

(यथा, कुन्दीमञ्जर्याम् । २ । १५ । ४ ।

“मृगमदकृतचर्चापीतकौषेयवासा
कचिरशिखिशिखण्डा बहुधम्मिल्लपाशा ।”

मृगमदवासा, स्त्री, (मृगमदस्यैव वासः सौरभो-
ऽस्याः ।) कस्तूरीमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगया, स्त्री, (मृग्यन्ते पशवोऽस्या इति । मृग +
णिच् । “इच्छा ।” ३।१।१०१ । इत्यत्र परिचय्यां

परिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसंख्यानम् । इति
वाचिकोक्त्या से यकि णिणोपः । इति सिद्धान्त-

कौस्तुभे ॥) राज्ञां वनेषु मृगहनक्रिया ।
मृग्यन्ते अन्विष्यन्तेऽस्याम् । शिकार इति

भाषा । तत्पण्यायः । आच्छीदनम् २ मृगयम् ३
आखेटः ४ । इत्यमरः ॥ तन्निमविधिर्यथा,—

“चत्वार मृगयां तत्र दप्त आत्तेषुकार्मुकः ।
विद्याय जायामतदृष्टं मृगयसनलालसः ॥५॥

आसुरीं वृत्तिमाश्रित्य घोरात्मा निरनुग्रहः ।
न्यहनन् निशितेष्वाग्नेर्वनेषु वनगोचरान् ॥६॥

तीर्थेषु श्रुतिदृष्टेषु राजा मेध्यान् पशून् घने ।
यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ॥” ७ ॥

इति श्रीभागवते ४ स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

आत्ता एहीता इषवो रागद्विपादिरूपाः
कार्मुकश्च भोगाद्यभिविशेषरूपं येन । जायां

विवेकवतीं बुद्धिं विद्याय । अतदृष्टं त्यागान-
र्हम् । त्यागे हेतुः मृग्यन्ते इति मृगाः विषयाः

तेषु यसनं भोगासक्तिस्तेन लालसा अतिसृष्टा
यस्य ॥५॥ बाणे रागादिभिः । वनेषु भजनीय-
देशेषु । वनगोचरान् भजनीयविषयान् ।

न्यहनन् भजनीयदेशादात्मसात् कृतवान् ।
कथापक्षे तु स्पष्टमेव ॥ ६ ॥ नन्वासुरीं वृत्ति-

माश्रित्य इति किमिति मृगया निन्द्यते ।
कथापक्षे तावद्वाजो विहितेव सा । अध्यात्म-

पक्षेऽपि जीवस्य विषयभोगो विहित एव
इत्याशङ्काह तीर्थेष्विति त्रिभिः । अयं भावः ।

न हि मृगया विधीयते रागप्राप्तत्वात् किन्तु
नियम्यते प्रवृत्तिः सङ्कोच्यते । नियममेव घड-

विधं दर्शयति । यदि अलमर्थं लुब्धो रागी
सन् हन्यात् तर्हि तीर्थेषु आह्लादित्वेव तत्रापि

श्रुतिदृष्टेषु प्रस्थातेष्वेव न नित्यआह्लादियु ।
तत्रापि राजैव । मेध्यानेव । वन एव । यावद-

पयोगमेव इति । एवं जीवस्य विषयसेवापि
यावदुपयोगं न यथेष्टमिति नियम एव

इत्यर्थः ॥ ७ ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
सा राज्ञां पापाय न स्यात् । यथा,—

“अवलसकुलाशिनो भसा-
न्निजनीकुदमपीडिनः खगान् ।

अनवदलणार्हिणो खगान्
मृगयाघाय न भूयतां प्रताम् ॥”

इति नेषधे २ सर्गे १० श्लोकः ॥

सा च कामजयसनविशेषः । यथा,—
“मृगयाचो दिवास्त्रप्रः परीवादः स्त्रियो .

मदः ।
तौर्गन्धिकं वयाव्या च कामजो दृष्टको गणः ॥”

इति भलमासतत्त्वम् ॥

मृगयुः, पुं, (मृगं यातीति । मृग + “मृगयादयश्च ।”
उणा० । १।३८ । इति कुः । निपात्यते च ।) ब्रह्मा ।

शृगालः । बाधः । इति मेदिनी । ये, १०१ ॥
(यथा, भट्टिकाये । ४ । ४४ ।

“मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेष्मा
दिशमिव दाहवतीं मरावुदन् ॥”)

मृगरसा, स्त्री, (मृगस्य मृगमांसस्यैव रसोऽस्याः ।
सङ्घदेवो । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगशि

मृगराजः, पुं, (मृगाणां पशुनां राजा अधिपतिः।
“राजाहःसविभ्यष्ट्” ५।४।६१। इति
टच् ॥) सिंहः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुवंशे। ६।३।

“शिलाविभङ्गेमृगराजशाव-

स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥”

आवः। यथा, महाभारते। १।१४१। ३४।

“अथ मे त्वं महाबाहो! यद्वाक्यं मृषिकोऽब्रवीत्।
धिग्वलं मृगराजस्य मयादायं मृगो हन् ॥”

मृगराट्, [ज] पुं, (राजते दीप्यतेऽसौ राज्।

किप्। ततः मृगाणां राट्।) सिंहः। इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिशुपालवधे। ६।१८।

“पतिते पतङ्गमृगराजि निज-

प्रतिविम्बरोधित इवास्मिन्धी ॥”

मृगराटिका, स्त्री, (मृग + राट् + श्रुत् + स्त्रियात्। अच्
अत इत्वच्।) जीवन्ती। इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगरिपुः, पुं, (मृगाणां रिपुः।) सिंहः। इति
हलायुधः ॥

मृगरोमजं, चि, (मृगाणां रोमभ्यो जायते इति।
जन् + डः। पशुलोमजातवस्त्रादि। तत्पण्यायः।

राङ्गवम् २। इत्यमरः। २।६। १११ ॥

मृगलाञ्छनः, पुं, (मृगः लाञ्छनं चिह्नमस्य।)
चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली ॥

मृगवल्लभः, पुं, (मृगाणां वल्लभः प्रियः।) कुन्दर-
ल्लभम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगवाहनः, पुं, (मृगो वाहनमस्येति।) वायुः।
इति जटाधरः ॥

मृगयं, स्त्री, (मृगान् विध्यति अय इति। अघ् +
“अन्येष्वपि दृश्यते” ३।२। ४८। इति

काशिकीक्या अधिकरणे डः।) मृगया।

इत्यमरः। २।१०। २३ ॥ (यथा, भाकेष्ट्ये।

१२७। १।

“कदाचिदाजपुत्रोऽसौ मृगयमचरद्वने”।)

मृगशिरः, [सु] स्त्री, (मृगस्यैव शिरोऽस्य।)
सप्तविंशतिनक्षत्रात्मगतपञ्चमनक्षत्रम्। तत्-

पण्यायः। मृगशीर्षम् २ आग्रहायणी ३।

इत्यमरः। १।३। २३ ॥ (यथा, बृहत्संहिता-
याम्। १०। ५।

“मृगशिरसि षत्सुस्थानक-

यजमानार्थजनमध्यदेशाच्च ॥”)

तुलु विडालपदाकृति तारात्रयात्मकं चन्द्राधि-
हृतम्। इति व्योतिषम् ॥ गगनमध्ये तस्योदय

कन्यालग्नस्य द्वाविंशत्पलानि गतानि भवन्ति।
यथा,—

“मृधिकाग्रानपदाकृतौ विधौ

योममध्यमिलिते त्रिवारके।

प्रारदेशसुखि। कन्यकोदया-

दीप्त्याग्नलक्ष्माः कलावति ॥”

इति कालिदासकृतरात्रिलम्पतिरूपणम् ॥

तत्र जातफलम्। यथा,—

“प्रारसनाभ्यासरसो विनीतः

सहसुरक्तो गुणिनां गुणेषु।

मृगाङ्गः

भक्तानुपसङ्गदभरणं पूर्णः

सन्मार्गवर्त्तो मृगजन्मभागी ॥”

इति कोष्ठाप्रदीपः ॥

मृगशिरा, स्त्री, (सर्वे सान्ता अकारान्ताश्चिन्ति

मृगशिरोऽदन्तः। मृगशिर + टाप्।) मृग-

शिरोनक्षत्रम्। इति शब्दरत्नावली ॥

मृगशिराः, [स] पुं, (मृगस्यैव शिरो यस्य।)

मृगशिरोनक्षत्रम्। इत्यमरटीकायां राय-

मुकुटः ॥

मृगशीर्षं, स्त्री, (मृगस्य शीर्षमिव शीर्षमस्य।)

मृगशिरोनक्षत्रम्। इत्यमरः ॥ (यथा, भाग-

वते। ५। २३। ६।

“तथैव मृगशीर्षादीन्मृगयनानि ॥”)

मृगशीर्षः, पुं, (मृगस्यैव शिर्षाऽस्य।) मृगशिरो-

नक्षत्रम्। इति केचित् ॥ इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

मृगशीर्षा, स्त्री, (मृगशीर्ष + टाप्।) मृगशिरो-

नक्षत्रम्। इति त्रिकाण्डशेषोपात्तः। इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्।

२१। ६।

“मृगशीर्षाद्या गर्भा मन्दफलाः पौषयुक्त-

जाताश्च ॥”)

मृगशीर्षा, [नि] पुं, (शीर्षस्य शीर्षन् इत्यादेशः।

ततो मृगस्यैव शीर्षास्य।) मृगशिरोनक्षत्रम्।

इति केचित् ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मृगा, स्त्री, (मृगः मृगमांसतुल्यः रभोऽस्ति

अस्याः अर्श आदिभ्योऽच्।) मृहदेवीलता।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगाली, स्त्री, (मृगस्यैव अन्ति तदनुपुष्यं अन्तिनी

वा अस्याः। अन्ति + “अन्तिनीत्यन्तरस्याम् ॥”

५। ४। ७६। इति अच्। स्त्रियां ङीप्।)

विशाला ॥ (यथास्याः पण्यायः।

“देव्यैश्च वारुणी चित्रा गवाक्षी च गवाक्षी।

वारुणी चामराण्युक्ता सा विशाला महाफला।

श्वेतपुष्पा मृगाली च मृगेज्वारमृगादनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मृगालीचनतुल्यनेत्रा स्त्री। इति मेदिनी। घ,

४४ ॥ (यथा, कुन्दोमज्ज्याम्। २। ११। ८।

“वस्त्रवेषा मुरारिपुष्पनि

गोपमृगालीकृतरतिपूर्णिः।

वाञ्छितमिदं प्रणतिपरस्य

स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥”)

मृगाङ्गः, पुं, (मृगः अङ्गो यस्य।) चन्द्रः ॥

(यथा, नैषधचरिते। १। ७८।

“विनिद्रपत्रालिगतालिकेतवान्

मृगाङ्गश्चामगिवज्जेनावर्जितम् ॥”)

कपूरः। इत्यमरः। १। ३। १४ ॥ वायुः।

इति विश्वः ॥ मृगचिह्नम्। चन्द्र तथिह्नकारणं

यथा,—

“लोकच्छायामयं लम्प तवाङ्गे शशमंभितम्।

न विदुः सोमदेवापि ये च नक्षत्रयोगिनः ॥”

इति महाभारते हरिवंशः ॥

मृगारा

यथा, दर्पणं प्राप्य परावृत्ता नयनरश्मयो

शीवाभ्यमेव सर्वं दर्पणगतमिव पश्यन्ति एवं

चन्द्रमणलं प्राप्य परावृत्तास्ते चन्द्रतदीयान्

पृथिवीमयत्तत्तत्पामिषचन्द्रमण्डलगतान् पश्यन्ति

स एवं चन्द्रे कलङ्क इत्युपपन्नम्। इति

तट्टीका ॥ यन्मृगस्य औपधविशेषः। यथा,

“स्थान्दसेन समं जेम भौतिकं द्विगुणं भवेत्।
गन्धकस्तु समस्तेन रसपादस्तु टङ्गणः ॥

सर्वं तद्भौलकं कृत्वा काष्ठीकं विप्रोपयेत्।
भाण्डं लवणपूर्णं पचेद् द्यामाचतुष्टयम्।

मृगाङ्गमंजुको भयो रोगराजनिज्जननः ॥”

अपि च।

‘रसस्य भस्मनो जेम पिष्टीकृत्य प्रयोजयेत्।
गुग्गाचतुष्टयश्चाप्यमरिचैर्भक्षयेत् ॥’

इति मधुमती ॥

(एतन्नामकौषधान्तरं यथा,—

“रसमस्य जेममस्य तुल्यं गुग्गाद्वयं द्रवम्।
दीपं वृद्धानुपानिभ मृगाङ्गोऽयं तथ्यापहः ॥” ॥

इति वैद्यकरसन्दर्भारससंग्रहे यन्माधिकारं ॥)

मृगाजीवः, पुं, (मृगोः आजीवतीति। आव +
अच्।) यावः। इत्यमरः। २। १०। २१ ॥

मृगाखला, स्त्री, (मृगाखलात् जायते इति ॥
जन् + डः + स्त्रियां टाप्।) कस्तुरी। इति

राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्या विषयः।

“रभोः समस्तेर्द्विपलप्रमाणं-
रालोच्य सर्वं विधिना विपकम्।

कपूरकाशमोरमृगाखलानां
क्षणांक्षितानां त्रिपलप्रमाणम् ॥”

इति मेघज्वधन्वन्तरी वातरोगे मध्यमनारायण-
तिले ॥)

मृगाव, [द] पुं, स्त्री, (मृगान् अर्पति। अट् +
किप्।) यावः। इति केचित् ॥

मृगादनः, पुं, (अर्पति। अट् + लुः। मृगस्य
अदनः।) अदथावः। तत्पण्यायः। तरङ्गः २।

इत्यमरः। २। ५। १२ ॥ तर्जुः ३ तर्जुः ४ तर-
जुकः ५। इति शब्दरत्नावली ॥ बृहत्संहिता-
कारे जणरेखाचित्रे नेकहा इति ख्याते। इति

भरतः ॥ चीता इति ख्याते। अत्युत्तुः ॥

मृगादना, स्त्री, (मृगेरदने भुज्यतेऽसौ इति ॥
अट् + कर्मणि लुट् + स्त्रियां ङीप्।) इन्द्र-

वारुणी। मृहदेवी। मृगेज्वारः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा,—

“श्रीशेष महातिका जरातुस्त्री मृगादनी ॥
इति गोविन्दविशारदकृतमेघज्वरजापमाम्

कुलचिकित्सायाम्।) अदथावः ॥

मृगान्तकः, पुं, (मृगाणां अन्तकः नाशकः।)
चित्रयावः। इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगारातिः, पुं, (मृगाणां अरातिः।) कुरुरः।
इति शब्दमाला ॥ मृगशत्रुः। यथा,—

“मार्गं मार्गं मृगयति मृगारातिरामे विरामे
शोकं शोकं गतवति गते लज्जया लज्जगेन ॥”

इति महाभारतम् ॥

मृगेन्द्र

मृगारिः, पुं, (मृगाणामरिः ।) सिंहः । आश्रः ।
इति मेदिनी । २, २०६ ॥ कुकुरः । रक्तशिखः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगावित, [ध] पुं (मृगान् विधायति इति । यध् +
क्रिप । “अन्वयामपि दृश्यते ।” ६ । ४ । १३७ ।
इति शीर्षः ।) व्याधः । इति ञटाधरः ॥
(“मृगावधनशीलः । यथा, भट्टिकार्ये । ५ । २२ ।
“भानरि न्यस्य यातो मां मृगावित् मृगयामसौ ।”)

मृगितः, त्रि, (मृग + क्तः ।) अन्वेषितः । इत्य-
मरः ॥

मृगो, स्त्री, (मृग + जानी डीप् ।) मृगजातिभ्यो ।
इति याकरणां ॥ (यथाभिज्ञानशाकुन्तले । ६ ।
“प्रास्तास्वितवल्कलस्य च तरानिर्मातुमिच्छा-
स्यधः
यद्वै कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्ठयमानां
मृगोम् ॥”)

अस्या दग्धगुणाः द्वागीदग्धगुणतुलाः । यथा,
अग्नीनां जाङ्गलोद्यानां अजातीरगुणं पयः ।
इति भावप्रकाशः ॥

पुलहभाष्या । सा कश्यपकन्या । तस्या अपत्यं
हरिणादि । यथा,—
“क्रीडाश्च अक्षिरं कन्या द्वादशैवात्मसम्भवाः ।
ता भाष्याः पुलहस्य स्युर्मृगो मन्दा इरावती ॥
भवा च कपिला दंष्ट्रा कथा त्रिष्या तथैव च ।
स्रवा च सरमा चैव सरसा चेति त्रिभुताः ॥
मृग्यास्तु हरिणाः पुत्रा मृगास्त्राश्च शशा-
स्तथा ।
न्यकुवः शरभा ये च परवः पृथक्ताश्च ते ॥”

इति बह्विपुणम् ॥
त्राणरक्तन्तोविशेषः । यथा । रो मृगो । ‘सा
मृगीणात्तना । राधिका औपतेः ॥’ इमथ्या ।
इति इत्यमज्जरी ॥ अपस्माररोगः । इति लोके
स्थायः ॥ (होमोक्तमुद्राविशेषः)

मृगेक्षण, स्त्री, (मृगेरीक्ष्यते प्रियत्वान् इति ।
इन् + ल्युट् + स्त्रियां टाप् ।) मृगेक्ष्वाकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मृगनयना स्त्री च ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ४८ । १४ ।
“काञ्चीकलापनूपुरगुरुजघनोदहनविभ्रित-
पदाभिः ।
श्रीमति मृगेक्षणाभिर्गृहेत्यस्तवगुणवच-
नाभिः ॥”)

मृगेन्द्रः, पुं, (मृगाणामिन्द्रः श्रेष्ठः ।) सिंहः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ।
१ । १२ । २० ।
“मृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषिधो हिमवानिव ।
तितिक्षुर्वमुधवासौ सहिष्णुः पितराविव ॥”
भगवद् विभूतिः । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
१० । ३० ।
“मृगाणाञ्च मृगेन्द्रोऽहं वेनतेयश्च पक्षिणाम् ॥”
प्रस्थोविशेषश्च ॥)

मृगेन्द्रचटकः, पुं, (मृगेन्द्र इव विक्रमो चटकः ।)
श्विनपक्षी । इति ञटाधरः ॥

मृड

मृगेन्द्राशी, स्त्री, (मृगेन्द्रं अग्रयते इति । अग्र-
+ अञ् + गौरादित्वात् डीप् ।) वासकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषीभ्या वासकप्रत्ये-
ज्ञातयः ॥)

मृगेन्द्राकः, स्त्री, (मृगस्य प्रिया इत्याकः ।)
श्वेतन्दवारुणी । मेघिनी इति हिन्दीभाषा ॥
तत्पर्यायः । मृगाक्षी २ श्वेतपुष्पा ३ मृगा-
दनी ४ चित्रवल्ली ५ बहुफलं ६ कपिलाक्षी ७
मृगेक्षणा ८ चित्रा ९ श्वेतफला १० पय्या ११
विचित्रा १२ मृगचर्मिता १३ मरुजा १४
कुम्भिनी १५ देवी १६ कटफला १७ लघु-
चर्मिता १८ । अस्या गुणाः । दुष्पारत्वम् ।
गुरुत्वम् । मन्दागुणकारित्वम् । रक्तपित्तहारि-
त्यच । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगेष्टः, पुं, (मृगाणामिष्टः ।) सुहृदृष्टः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मृग्यः, त्रि, (मृग्यते अन्विष्यते असौ । मृग-
+ कर्माणि यत् ।) मृगितयः । अन्वेषणीयः ।
इति याकरणां ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७ ।
७ । २३ ।
“देहस्तु सर्वसंघातो जगत्स्यरिति द्विधा ।
अत्रैव मृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतस्तज्जन् ॥”)

मृग ऊ ष कि भूय । शुङ्गी । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पञ्जे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) ऊ
अमाजोत् अमाजोत् । ष मृजा । कि मार्जया-
लोपनेर्दञ्जान् । यो मार्जयति शास्त्रार्थमिति
हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

मृग ल ऊ ष शुङ्गी । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शुङ्गिरश्च शुङ्गी-
भावः शुङ्गीकरणश्च । ल मार्जि तोथादकेनित्य-
मिति हलायुधः । ऊ अमाजोत् भस्मतो
मलम् । अमाजोत्पासि पञ्चादीनिति भट्टिः ।
ष मृजा । इति दुर्गादासः ॥

मृजः, पुं, (मृज्यतेऽसौ । इति मृज् + क्त्यलुटो
बहुलमिति कर्मणि कः ।) वाद्यविशेषः । मादल
इति भाषा । यथा । मर्दलो दारुजो मृजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मृजा, स्त्री, (मृज्यते इति । मृज् + “षिदभिदा-
दिभ्योऽङ् ।” ३ । ३ । १०४ । इति अङ् +
टाप् च ।) मार्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । २१ ॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“अभ्यङ्गो माह्वकरः कफवातनिरोधनः ।
धातूनां पुष्टिजननो मृजावर्णवर्णप्रदः ।”)

मृज्यं, त्रि, मृज्यते यत् इति । मृज् । “मृजेर्वि-
भाषा ।” ३ । १ । २१३ । इति ऋप् ।) मार्गम् ।
मार्जनीयम् । इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥ (यथा,
भट्टी । ६ । ५६ ।
“मनुस्तस्य त्वया मार्ग्यो मृज्यः शोकश्च
तन ते ॥”)

मृङ् ग श मोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
वा तुदा०-अक०-सेट् ।) मोद इह क्षुधी-
करणम् ॥ ग मृङ्ग्याति सरस्वत्या च यः सदेति

मृणालि

हलायुधः । श मृङ्गिति दीनं दाता । अमृदित्वा
सहस्राश्रमिति भट्टिः । मर्जिता । इति दुर्गा-
दासः ॥

मृङ्, पुं, (मृङ्गति कृष्यतीति । मृङ् + इगुप-
धत्वात् कर्त्तरि कः ।) शिवः । इत्यमरः । १ ।
१ । २३ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । २ । ७ ।
“प्राङ्निषसं मृङ् दृष्ट्वा नाभ्यस्यत्तदनादृतः ।”)

मृङ्कणः, पुं, (मृङ्गणाति सुखयतीति । मृङ् +
“मृङ्ः कीकन् कंकणौ ।” उणा० ४ । २४ ।
इति कंकणः ।) आलकः । इत्युणादिकोषः ॥

मृङ्गा, स्त्री, (मृङ् + टाप् डीप् च ।) दुर्गा ।
मृङ्गी, इति हलायुधः ॥

मृङ्गीकः, पुं, (मृङ्गतीति । मृङ् + “मृङ्ः कीकन्
कङ्कणौ ।” उणा० ४ । २४ । इति कीकन् ।)
हरिणः ॥

मृण, श हिंस । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मर्जिता । इति दुर्गादासः ॥
मृणालं, स्त्री, पुं, मृगयते हिंस्यते भक्षणार्थं
यत् । (मृण् + “तमिविशिविद्धिमृणालकलिपि-
पलिपश्चिभ्यः कालन् ।” उणा० १ । ११७ ।
इति कालन् । पञ्चजादीनां नालम् ।) मोलाम
इति ख्यातम् । इति भरतः ॥ (यथा, नैषध-
चरिते । १ । १३७ ।
“मदयंस्येष्टमृणालममरः
प्रियः कियद्दूर इति त्वयोदिते ।”)

तत्पर्यायः । विसम् २ । इत्यमरः । १ । १०४२ ॥
विशम् ३ । इति हिरूपकोषः ॥ पद्मनालम् ४
मृणाली ५ मृणालिनी ६ पद्मस्तम्भः ७ विसर्पी
८ नलिनीरुहम् ९ । अस्य गुणाः । शिशिर-
त्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । पित्तदाहसृज-
लक्ष्णविकाररक्तवातहरत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शालकविशेषः । तत्पर्यायो यथा,
“पद्मादिकन्दः शालकं करहाटश्च कथ्यते ।
मृणालं मूलं भिष्माङ्गं लज्जाशूकश्च कथ्यते ॥”
तथास्य गुणाः । विशार्थं शालकार्थं च ॥
“मृणालं शीतलं वृध्यं पित्तदाहसृजिदगुरु ॥
दुष्करं स्वादुपाकश्च स्तन्यानिनलकफप्रदम् ।
संघ्राहि मधुरं रुचं शालकमपि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मृणालं, स्त्री, (मृण + कालन् ।) धीरणमृजम् ।
इति मेदिनी । ले, १२४ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
मृणालमभयं सयं लामण्णकसुशीरकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“स्यादुशीरं मृणालञ्च सयं लामण्णकस्तथा ॥”
इति गारुडं पूर्वखण्डे २०८ अः ॥)

मृणालिनी, स्त्री, (मृणालानि अस्याः सन्तीति ।
मृणाल + “पुष्करादिभ्यो णिङ् ।” ५ । २ । १३५ ।
इति णिङ् । डीप् च ।) पद्मिनी । इति ञटा-
धरः ॥ सा तु पद्मयुक्तदेशः पद्मसम्बन्धः पद्मलता
च ॥ (यथा, रघुवंशे । १६ । ७ ।
“विभर्षि चाकारमनिर्गतां
मृणालिनीं हेममवोपरागम् ॥”)

मृतव

दधिभक्तानि पिष्टानि सप्रमङ्गानि कारयेत् ॥
घटमङ्गानि च पत्रेणु मातृभ्यः कल्पयेत् पृथक् ।
चिक्तेभ्यः सप्रमं पिष्टं शुचिस्थाने षष्टिः क्षिपेत् ।
तेभ्यो यजमानाश्चक्राण्ये यागमारभेत् ॥
कन्यका योगिनीं वामी भोजयेत् सकृदुत्सवे ।
दक्षिणां दापयेत्तामी देवतायै न चान्यथा ॥
विष्टव्यं देवतायाश्च नद्यां तत्कलभोटकम् ।
शक्नुवंती चोत्तयेद्वीमान् शुभेन शुभमादिशेत् ॥
विपरीते पुनः कार्यं यागं तन्नु मुमिद्विदम् ।
प्रतिवर्षमिदं कार्यं दीर्घजीविभूतं लभेत् ॥”
ॐ ह्रीं कं एकान्तीदेवतायै नमः । अग्नेन
मन्त्रेण पूजा उपस्य कार्यः ॥ * ॥

“प्राङ्मुखः कृतिकाशुद्धौ चत्वार्यङ्गुलैः धरेत् ।
तत्कन्दं पश्येत्तोयैः कर्षमात्रं सदा पिबेत् ॥

या धौजपूरं हवस्त्वमेकं

क्षीरेण पक्वं प्रपिबेत् विमिश्रम् ।

क्षतौ निजं या तु पतिं प्रयाति

दीर्घायुर्गं सा तनयं प्रसूते ॥

मङ्गिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा वला ।
मेदा पयस्या काकोली मन्त्रेवाश्चगन्धजम् ॥
अजमोदा हरिद्रं द्वे छिद्रः कटुकरोहिणी ।
उत्पलं कुसुमं दावा काकोलीर्मन्त्रकदम्बम् ।
एतथा कर्षकेमां गिर्धृतप्रस्थं विभावयेत् ॥
प्रातावरीरमं क्षीरं घृतस्र्दं चतुर्गुणम् ।
संपिबेत्प्रियतं नारी नित्यं स्त्रीषु च प्रसूते ।
पुत्रान् जनयते नारी मेघाश्वान् पियदर्शनान् ॥
या चैवास्थिरगमां स्थातु या नारी जनयेत्
मृतम् ।

अस्त्रायुषश्च जनयेत् या च कन्याः प्रसूयते ॥
योनौ दीर्घं रजोदीर्घं गमसावेत्तु प्रसूयते ।
पञ्चावर्तनमाप्यं सत्यं हनिवारणम् ॥
गाम्ना फलघृतं खेतदायुषं परिकीर्तितम् ।
नोक्तं च लक्ष्मणाख्येन पदन्त्यत्र चिकित्सकाः ॥
जीवन्त्याणुजवर्णाघृतमात्रं तु दीयेत् ।
अरण्यगोमयेनात्र वस्त्रं ज्वाला प्रदीयते ॥
अत्र पयस्या क्षीरपुक्तमूमिकुण्डलम् । उत-
पलं नीलम् । इति इन्द्रजालतन्त्रे मृतवत्सा-
चिकित्सा ॥ * ॥ अन्यथा । अथ मृतवत्सासुत-
जीवनीपायः ।

ईश्वरं उवाच ।

“गर्भः संज्ञातमात्रेण पञ्चान् मासाच्च वत्सरान् ।
स्त्रियते द्वित्रिवर्षादियस्याः सा मृतवत्सका ॥
शृङ्गोत्वा शुभेनश्चैव अपामागस्य मूलकम् ।
शृङ्गोत्वा लक्ष्मणाख्येन गन्धपुष्पगोपयः ।
पीत्वा सा लभते गर्भं दीर्घजीविभूता भवेत् ॥
यस्यै कस्ये न दातव्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥
वन्ध्याकर्कोटिकाकन्दं मोचाराजिनं पश्येत् ।
अतुलाने तु सप्ताहं दीर्घजीविभूता भवेत् ।
सत्यं सत्यं प्रकल्पेयं यथा शङ्करभाषितम् ॥ * ॥
भाग्यशीर्षधवा च्युष्टे पूर्णार्था लिपिते यज्ञे ।
नूतनं कलसं पूर्णं गन्धर्वोद्येन कारयेत् ॥
शाखीफलसमायुक्तं नवरात्रसमन्वितम् ।

मृतस

सुवर्णसुदिकायुक्तं घटकोणमण्डले स्थितम् ।
तन्मथ्ये पुनयेद्देवीमेकान्तीनामविश्रुताम् ॥
गन्धपुष्पा लतेभ्यो पेद्विपिने वेदसंयुतेः ।
अर्चयेद्वक्तिभावेन दुग्धं माघं तथा मधु ॥
वाराहौ च तथा चैन्द्री ब्राह्मी माहेश्वरी तथा ।
कौमारी वैष्णवी देवी घटमु कोणेषु मातरः ।
पूजयेन्मन्त्रभावेन दधिपिष्टानि कारयेत् ॥
सप्रमङ्गापमाणां घटमङ्गा घटेषु पात्रतः ।
सप्रमन्त्रं पृथक् कृत्वा शुचिस्थाने विशेषतः ॥
तद्गुक्तं यजमाना स्ते कन्यका घटुकस्थियः ।
भोजयेदक्षिणां दत्त्वा प्रणामं कारयेत्ततः ॥
विष्टव्यं स्वर्गदेवीषु आद्यां तत्कलभोटकम् ।
शक्नुवंती चोत्तयेद्वीमान् शुभेन शुभमादिशेत् ॥
विपरीते पुनः कार्यं यागं तावत् मुमिद्विदम् ।
प्रतिवर्षमिदं कुर्यात् दीर्घजीविभूतं लभेत् ।
सिद्धिद्योगमिदं ख्यातं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”
अथ मन्त्रः । ॐ परं ब्रह्म परमात्मने असुकी-
र्यहे दीर्घजीविभूतं कुरु कुरु स्वाहा ॥ * ॥
अथ काकवन्ध्या । ईश्वर उवाच ।
“पूर्वं पुत्रवती या सा कचिद्वन्ध्या भवेद्यदि ।
काकवन्ध्या तु सा ज्ञेया चिकित्सा तत्र कथ्यते ॥
विष्णुकास्ती सखलान् पिष्ट्वा माहेश्वरदुग्धके ।
महिषीनवनोत्तेन ऋतुकाणे तु भजयेत् ॥
एवं सप्तदिनं कुर्यात् पण्यवृत्तिश्च पूर्ववत् ।
गर्भं सा लभते नारी काकवन्ध्या सुप्रभनम् ॥
अश्वगन्धोयस्त्वन्तु याश्च येन पुण्याभास्करे ।
पण्येन्महिषीक्षीरे पञ्चाहं भजयेत् सदा ॥
सप्ताहान्नभते गर्भं काकवन्ध्या चिरायुषम् ।
यस्यै कस्ये न दातव्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”
अथ मन्त्रः । ॐ नमः शक्तिरूपाय अस्या एहे
पुत्रं कुरु कुरु स्वाहा । १०००० जपान् सिद्धिः ।
इति आदित्यात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादं
अश्ववन्ध्यादीनां पुत्रकरणं नाम सप्तदशपटलः ॥
कचिदुपमं २० पटलः ॥

मृतसञ्जीवनी, स्त्री, (मृतं मृतप्रस्थम् जीवय
तीति । जीव् + लुट् + डाप् च ।) गौरश्च
दुग्धा । इति राजनिघण्टुः ॥

मृतजीवनाधिकी विद्या । यथा । अथ मृत-
सञ्जीवनी विद्या ।

‘आदौ प्रासादवीजं तदनु मृतिहरं तारकं

आह्वतींश्च

प्रोक्ष्यान् चाम्बकं यो जपति च सततं संपुटं
चातुर्लोकम् ॥”

मृतिहरं त्रान्तरमृत्युमन्त्रम् । संपुटितमिति
अनुलोमक्रमेणैव संपुटमित्यर्थः । तेन ह्रीं
ततः प्रणवः ततो जूं सः ततः सप्रणवशाद्धतिः ।
मथ्ये चाम्बकमन्त्रः । ततो ह्रीं प्रणवः जूं सः
ततः सप्रणवशाद्धतिः । अस्य जपान् सर्व-
सिद्धिर्भवति ॥ * ॥ अथ शुक्रोपासिता मृतसञ्जी-
वनी विद्या । गायत्र्या एकैकपादानन्तरं
चाम्बकमन्त्रस्य एकैकपादश्च । ततश्च गायत्र्याः
प्रथमपादानन्तरं सुगन्धं पुष्टिर्वर्द्धनम् ।

मृतिः

द्वितीयपादानन्तरं उवाचकमिव बन्धनात् ।
तृतीयपादानन्तरं मृत्योर्मुक्षीयमाह्वतात् ॥
अस्य ध्यानम् ।

“स्वच्छं स्वच्छारविन्दश्चिन्तयन् सुभयकरे संस्थितौ
पूर्णकुम्भी
ह्याभ्यामेणाक्षमाले निजकरकमले द्वौ घटौ
नित्यपूर्य्याम् ।

ह्याभ्यां द्वौ च स्रवन्तौ शिरसि प्राशिकर्षा
चाह्वतेः प्रावयन्तं
देहं देवो दधानः प्रदिशतु विशदाकल्पजालः
श्रियं वः ॥”

एवं ध्यात्वावाह्यं प्रणवादित्रयमकाय रुदाय
नमः । इत्यनेन पूजयेत् । अस्य जपान् सर्व-
सिद्धिः । इत्यागमतत्त्वविज्ञासः ॥ (तथा च
ब्रह्मवैवर्तपुराणे प्रकृतियखे ४५ । ११ ।

“महाज्ञानश्च गोप्यश्च मृतसञ्जीवनी पराम् ।
महाज्ञानयुतां ताश्च प्रवन्दन्ति मनोविणः ॥”
(स्त्री । यथा, मार्कण्डेये । २४ । ४० ।

“ततः कुवलयार्थं तं समाश्रास्य भुजङ्गमः ।
कथयामास तन्सर्वं मृतसञ्जीवनादिकम् ॥)

मृतस्त्रातः, त्रि, (ज्ञातिवन्ध्यादीनाममृतमस्मिन्
मृते सति मृतसुद्दिश्य विधिना स्त्रातः ।) मृतो-
द्देशेन स्त्रातः । तत्पर्यायः । अपस्त्रातः २ । इत्य-
मरः । २।१।१६ । मृतसुद्दिश्य कृतस्त्राते जने ।
संस्कारार्थं स्त्रापिते मृते । इति स्वामी । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

मृतस्त्रानं, स्त्री, (मृतसुद्दिश्य स्त्रानम् ।) मृतो-
द्देशेन स्त्रानम् । तत्पर्यायः । अपस्त्रानम् २ ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥

मृतस्वमीक्षा, [ऋ] पुं, (मृतवत् स्वरूपधनादिकं
सुच्यतेति । सुच् + वासरूपोऽस्त्रियाम् । ३।१ ।
६४ । इति पञ्जे ङच् ।) राजर्षिः । इति
हेमचन्द्रः । २ । ३७७ ॥

मृतामदं, स्त्री, (मृतः नष्टः आमदः अस्मात् ।)
तुल्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मृतालकं, स्त्री, (मृतमालयति भूषयतीति । अल +
णिच् + खल् ।) आढकी । इत्यमरः । २।४।१३१ ॥
(तथास्य पर्यायः ।

“सौराष्ट्री तुरवी काक्षी मृतालकतुराङ्गुलि ।

आढकी चापि सा स्थाता मृतस्त्रा च सुर-
मृत्तिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मृतिः, स्त्री, (मृ + क्तिः ।) मरणम् । इति हेम-
चन्द्रः । २ । २३६ । (यथा, श्रीमद्भागवते ।
६ । १४ । ५४ ।

“परे तु जीवत्यपरस्य या मृति-

विपर्ययश्च स्वमसि भवः परः ॥”

यथास्या विवयः ।

“यो गौरवर्णो विदधाति काण्डा

छण्डोऽपि गौरत्वमुपेति यश्च ।

तथा मृतिं याति नरपञ्चथा

श्रीर्धं विज्ज्वा जडतोऽपि यो वै ॥

यो वैपरीतं श्रवणेन शब्दं
 यज्जाति वा नो दृग्गते स शीघ्रं ।
 स वै मृतिं पश्यति यो न पश्येत्
 ह्यायां स्वकीयां धरणीप्रपन्नाम् ॥”

नाहरत् नृत्तिकां विप्रः पाशुनाञ्च कर्ह-

“मृत्यांश्चाधिर्नराप्रोक्तव्याः क्रोधाश्च जज्ञिरे ।
दण्डोत्तराः स्मृता ह्येते सर्वे चाधर्मलक्षणाः ।

आमस्तकतयाद्यस्तु । नमसं पङ्कसागर ।
स्वप्नं पश्यन्तथात्मानं नरः सद्यो म्रियेत सः ॥

• **Prevalence** = the proportion of a population that has a disease at a particular point in time

मृत्युः

केशाङ्गारास्तथा भस्म भुजगं निर्मलां महीम् ।
 इष्टा स्वप्नं दशाहम् स्मरेकादशैश्च ॥
 करालैर्विकटैः कण्ठैः पुरुषैरुत्तमायुधैः ।
 पाशाग्रेस्ताडितः स्वप्नं मयो मृत्युं समाप्नुयात् ॥
 सृष्ट्यादये यस्य शिवा क्रोशन्ती याति सम्मुखम् ।
 त्रिपरीतं परीतं वा स मयो मृत्युश्चक्रेति ॥
 यस्य ये भुक्तमात्रेऽपि हृदयं पीनयते क्षुधा ।
 जायते हन्तसंघर्षः स गतायुरसंशयम् ॥
 होपादिगन्धं नो वेति वमयन्ति तथा निशि ।
 नात्मानं परनेत्रस्यं वीक्षते न स जीवति ॥
 शक्रायुधश्चादरात् दिवा गृहगगनं तथा ।
 इष्टा मर्येत संजीर्णमात्रा जीवितमात्रवान् ॥
 नासिका वक्रतामेति कर्णयोर्नस्त्रोत्तरी ।
 भेषजं वामं स्रवति यस्य तस्यायुःकृतम् ॥
 आरक्ततामेति मुखं जिह्वा वापि सित्वा तथा ।
 तदा प्राज्ञो विजानीयान्मृत्युमासममात्मनः ॥
 उद्धरासमयानेन यः स्वप्नं दृष्टिणां दिशम् ।
 प्रयाति तं विजानीयात् मयो मृत्युं नरेश्वर ! ॥
 विधाय कर्णं निधोषं न शृणोत्यात्मसम्भवम् ।
 नश्यते चक्षुषोर्ग्राहित्र्यस्य सोऽपि न जीवति ॥
 पतनो यस्य वे गतं स्वप्ने द्वारं पिधीयते ।
 न चोत्तिष्ठति यः श्वसत्तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 ऊर्ध्वं च दृष्टिर्न च संप्रतिष्ठा
 रक्ता पुनः संपरिवर्त्तमाना ।
 मुखस्य चोष्मा शिशिरा च नाभिः
 शंसन्ति पुंसामपरं शरीरम् ॥
 स्वप्नेऽस्मिं प्रविशेद्यस्तु न च निष्क्रमते नरः ।
 जलप्रवेशादपिवा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 यश्चाभिहृत्यत दुर्भूते राजावधौ दिवा ।
 स मृत्युं संप्राप्तान्तात् पुमानाप्नोत्यसंशयम् ॥
 स्वस्वममलं शुक्लं रक्तं पश्यत्यथोऽसितम् ।
 यः पुमान् मृत्युमापन्नं तस्यापि हि विनिर्दिष्टम् ॥
 स्वभाववैपरीत्यम् प्रकृतञ्च विपरीतम् ।
 कथयन्ति मनुष्याणां समासद्वौ यमान्त्रकौ ॥
 येषां विनीतः सततं यस्य पूज्यतमा मताः ।
 तानेव योऽवधानाति तानेव च विनिन्दति ॥
 देवता नार्थेदेहद्वन्द्वान् गुरुन् विप्राश्च निन्दति ।
 मातापितरसत्कारं जामातुणां करोति यः ॥
 योगिनां ज्ञानविद्यामन्त्रेषां महात्मनाम् ।
 प्राप्तान्तकालः पुरुषस्तर्हि ज्ञेयं विचक्षणैः ॥
 योगिनां सततं यज्ञादरिष्टान्धवनीपते ! ।
 संवत्सरान्ते तज्जनेन फलदानं दिवान्प्रभम् ।
 विलोकायानि सदा चेव फलपदं भूतम् ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे अलंकारपास्थाने ८३ अः ॥
 कर्मेविशेषान्मृत्युविशेषो यथा—
 “येनाश्रुतानि नीतानि प्रीतिभेदः कृतो न च ।
 आत्मिकः अहंभावश्च स सुखं मृत्युश्चक्रेति ॥
 आगारदाहिनी दाहं क्षुधं चानभ्रदायिनः ।
 प्राप्रवन्ति नराः काये तस्मिन् मृत्यावुपस्थिते ॥
 देवताभ्यणपूजायां ये रताश्चान्धवः ।
 अज्ञां यदाश्वा होमस्तस्मिन् नराः सुखमृत्यवः ॥
 यो न कामात्त संरम्भात्त देवाद् धर्मेसुखं जेतु ॥

मृत्युः

यथोक्तकारी सौम्यश्च स सुखं मृत्युश्चक्रेति ॥
 शीतं जयन्तीत्यनदास्तापं भोदकदायिनः ।
 प्राणघ्नी वेदनां कष्टां ये चान्ये रोगकारिणः ॥
 मोहाज्ञानप्रदातारः प्राप्नुवन्त मृदङ्गयम् ।
 कूटमाक्षी मृषावादी यश्चासदगुणास्ति वै ।
 ते मोहमृत्यवः सर्वे तथापि वेदनिन्दकाः ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसम्वादे १०
 अध्यायः ॥ * ॥
 मृत्युकालकर्तव्यं युद्धजन्तुवधप्रायश्चित्तं यथा—
 “वधेऽपि युद्धजन्तुनां हिंसकानाञ्च पण्डितः ।
 कार्पाषण्यं समुत्सृज्य मृत्युकाले प्रसूचयेत् ॥
 अहिंसकानां क्षुद्राणां वधे शतगुणं ध्रुवम् ।
 प्रायश्चित्तं मृत्युकाले कथितं पद्मयोनिना ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः ॥
 मृत्युसमये गङ्गागमनमावश्यकं यथा—
 “अष्टौ सगरवंशस्थो निष्ठागस्तुतिदायिनी ।
 वैष्णवगामिनां मार्गसोपानरूपिणी वरा ॥
 अतोऽपि मृत्युसमये सतां पुण्यस्वरूपिणाम् ।
 आदौ पादौ च विन्यस्य मुखे तोयं प्रदीयते ॥
 गङ्गासोपानमारुह्य सन्तो यान्ति ममालयम् ॥
 इति तत्रैव ३४ अध्यायः ॥ * ॥
 जन्मवतं मृत्योरपरिहार्यत्वं यथा—
 “मृत्युर्जन्मवतौ वीर ! देहेन सह जायते ।
 अथ वाञ्छशतान्ते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥
 इति श्रीभागवत १० स्कन्धे १ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “ज्ञातस्य हि धृषी मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
 तस्मादपरिहार्यार्थं न त्वं शोचितुमर्हसि ॥
 इति श्रीभगवद्गीता २ * ॥
 अकालमृत्युप्रशमनं स्तोत्रं यथा—
 स्तुत उवाच ।
 “स्तोत्रं तवसंप्रथ्यामि मार्कण्डेयेन भाषितम् ।
 नारायणं सहस्रार्जं पद्मनाभं पुरातनम् ।
 प्रणतोऽस्मि क्षुधोकेभ्यं किं मे मृत्युः करिष्यति ॥१॥
 गोविन्दं पुण्डरीकाक्षमनन्तमजमययम् ।
 केशवञ्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥२॥
 वासुदेवं जगद्योनिं भागुमन्तमतीन्द्रियम् ।
 दामोदरं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥३॥
 शङ्खचक्रधरं देवं कृष्णरूपिणमययम् ।
 अर्धचक्रं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥४॥
 वाराहं वामनं विष्णुं नारसिंहं जनार्दनम् ।
 माधवञ्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥५॥
 पुरुषं पुष्करं पुण्यं क्षेत्रवीर्यं जगतपतिम् ।
 लोकनाथं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥६॥
 सहस्रशीर्षं देवेशं यत्नायुक्तं सनातनम् ।
 महायोगं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥७॥
 भूतनाथं महात्मानं यज्ञयोगिनमयोनिजम् ।
 विश्वरूपं प्रपन्नोऽस्मि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥८॥
 इन्द्रादीरितमार्कण्डेयं स्तोत्रं तस्य महात्मनः ।
 अप्रयातस्ततो मृत्युर्विष्णुदूतैः प्रपीडितः ॥
 इति तेन जितो मृत्युर्मांकेन्द्रेण धीमता ।
 प्रसन्ने पुण्डरीकाक्षे श्रुतिं वे नास्ति दुर्लभम् ॥

मृत्युञ्ज

मृत्युञ्जकमिदं पुण्यं मृत्युप्रशमनं शुभम् ।
 मार्कण्डेयहितायार्थं स्वयं धिष्णुस्वाच ॥
 य इदं पठति स्तोत्रं त्रिकालं नियतः शुचिः ।
 नाकाले तस्य मृत्युः स्यान्नरस्याप्युत्तमैतसः ॥
 नृत्तपद्ममध्ये पुरुषं पुराणं
 नारायणं शाश्वतमादिदेवम् ।
 विचिन्त्य स्रग्धादतिराजमानं
 मृत्युं स योगी जितवीर्यदेव ॥
 इति गारुडे २३८ अध्यायः ॥ * ॥
 शुभकर्मेप्रतिबन्धकमृत्युदा योगा यथा—
 “आहित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः ।
 बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च मृत्युदा ॥
 अपि च ।
 “रथादिदिवसेयंक्ता विशाखादिचतुष्टयः ।
 उत्पाटा मृत्यवः काला अमृतानि यथाक्रमम् ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 मृत्युञ्जयः, पुं, (मृत्युं जितवान् । जि + खच् +
 सुम् च ।) शिवः । इत्यमरः । तन्नामकारणं
 यथा—
 सुयज्ञ उवाच ।
 “शिवो क्षीनो निर्गुणो चेत् श्रीकृष्णं प्राकृते लये ।
 कथं तव गुरोर्नाम मृत्युञ्जय इति श्रुतौ ॥
 सुतपा उवाच ।
 “ब्रह्मणोऽन्ते मृत्युकन्या प्रनष्टा जलविन्दुवत् ।
 संहर्त्ता सर्वलोकानां ब्रह्मादीनां नराधिप ! ॥
 कतिधा मृत्युकन्यानां ब्रह्मणां कोटिशो लये ।
 कालेन लीनः प्रभुश्च सत्त्वरूपी च निर्गुणः ॥
 मृत्युकन्या जिता शश्वत् शिवेन गुरुणा मम ।
 न मृत्युना जितः प्रभुः कल्पे कल्पे श्रुतौ
 श्रुतम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥
 रोगशान्त्यर्थं तस्य पूजाविधयेयं—
 “मृत्युञ्जयं समापूज्य लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरम् ।
 रोगार्तां सुच्यते रोगादहो सुच्यते बन्धनात् ॥
 यस्तु संपूजयेद्भक्त्या लिङ्गं मृत्युञ्जयाभिधम् ।
 यमोऽपि प्रणमेद्भक्त्या किं करिष्यति चामयः ॥
 तस्य पूजाविधिं वक्ष्ये शृणु मत्प्राणवक्त्रमेव ।
 जातिभेदे मृतिकान्तु महीत्याशीतिनोक्तम् ॥
 निर्माय पार्थिवं लिङ्गं कांस्याधारे निवेशयेत् ।
 पौराणिकेन मन्त्रेण कुण्डाच्च गठनं बुधः ॥
 स्नापयेत् पञ्चगव्येन प्रत्येकस्याष्टलोकम् ।
 स्वस्वमन्त्रेण प्रत्येकदशैव स्नापयेत् सुधीः ॥
 रोगक्षयकामनया नामगोत्रादिपूजकम् ।
 उपविश्यासने विप्रो धृत्वा धौतं च वाससी ॥
 रुद्राक्षमालां कण्ठे वै धृत्वा भस्मचिपुष्पकम् ।
 उपचारं धोऽङ्गकं देयं भस्मा प्रयत्नतः ॥
 सुवर्णस्यासनं देयं तथेवाभरणानि च ।
 वस्त्रयुग्मं प्रदद्यात् परिधेयं यथा भवेत् ॥
 मधुपर्कं कांस्यापात्रं दद्याद्भोजनयोग्यकम् ।
 विस्वपञ्चसहस्रञ्च अभर्मं विनिवेदयेत् ॥
 एवं संपूज्य लिङ्गे कं लपेन्मन्त्रं सहस्रकम् ।
 ततो होमं प्रकुण्डाच्च दक्षिणां ब्राह्मणे ददेत् ॥

सुवर्णं वा तदहं वा देवि ! विभवमानतः ।
अङ्गहीना न कर्तव्या पूजा चापलदा यतः ॥
एकलिङ्गं समाराध्य फलं स्यादन्यते युगे ।
तत्र फलं लभते देवि ! कलौ संस्था चतुर्गुणा ॥
तान्त्रपात्रे तु संस्थाप्य अशीतिलकं जलम् ।
तत्पुष्पैर्नैव देवेशि ! कुशैः संमार्ज्य रोगिणम् ॥
त्रिपेक्षीपशिखायाश्च मलमुच्चार्य मामकम् ।
एवंविधिविधानेन पूजयेन्मम लिङ्गकम् ॥
यादृग्यादृगभवेद्भोगो नाशमेति मयोदितः ।
साङ्गिन पूजयित्वा च लभते वाञ्छितं फलम् ॥
अङ्गयति क्रमेणैव तथा भवति वामना ।
रोगी प्रमुच्यते सद्यो भोगीव कश्चकोज्झितः ।
यदि मदङ्गने भक्तिस्तदा सुतो भवेन्नरः ॥”

इति मृत्युञ्जयतन्त्रम् ॥

(ज्वरनाशकौषधविशेषः । तदयथा,—

“अथक्तः सिद्धिदः शुद्धो रोगघ्नः कीर्तिवर्धनः ।
यशःप्रदः शिवः साक्षात् मृत्युञ्जयरसः स्मृतः ॥
विषयेकस्तथा भागो मरीचं पिप्पली कणा ।
गन्धकस्य तथा भागो भागः स्याद्भृङ्गस्य वै ॥
सर्वत्र समभागः स्याद्विङ्गुलस्य द्विभागकम् ।
चूर्णयेत् खल्लमध्ये तु सुह्रमांशो वटीचरेत् ॥
रसश्चैतु समभागः स्याद्विङ्गुलं नेप्यते तदा ।
मृत्युरूपं ज्वरं हन्ति मृत्युञ्जयरसः स्मृतः ॥
मृत्युर्विनिर्जितो यस्मात्तस्मान्मृत्युञ्जयः स्मृतः ।
मधुना लेहनं प्रोक्तं सर्वज्वरनिवृत्तये ॥
दध्नादकानुपानेन वातज्वरनिवर्हणः ।
आर्द्रकस्य रसेः पानं हारुणे सान्निपातिके ॥
जम्बीररसयोगेन सर्वज्वरविनाशनः ।
अज्जाजीगुडसंयुक्तो विषमज्वरनाशनः ॥
तीव्रज्वरे महाघोरे पुनश्च यौवनान्विते ।
पूर्णमात्रा प्रदातव्या पूर्णं वटीचतुष्टयम् ॥
स्त्रीबालवृद्धयोश्च च अर्द्धमात्राः प्रकीर्तिताः ।
नवज्वरे महाघोरे यामैकान्नाशयेद्भुवम् ॥
मध्यज्वरे तथार्जुनं चिराज्जात्राशयेद्भुवम् ।
सप्ताहान् सन्निपातोत्थं ज्वराजीर्णकसंशु-
कम् ॥”

इति मृत्युञ्जयो रसः ॥ इति वैद्यकरसम्भार-
संग्रहे ज्वराधिकारे ॥ स्त्री, शानविशेषः । यथा,
ब्रह्मवैवर्तेपुराणे प्रकृतिखण्डे । ४६ । ८५ ।

“शम्भुश्च चतुरो वेदान् वेदाङ्गानितरांस्तथा ।
आलोकं पाठयामास शानं मृत्युञ्जयं परम् ॥”

मृत्युनाशकः, पुं, (नाशयतीति । मृत् + शिप् +
कृत । मृत्योर्नाशकः ।) पारदः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ मरुजहारके, त्रि ॥

मृत्युपुष्पः, पुं, (मृत्यवे निजनाशाय पुष्पमस्य । सति
पुष्पोद्गमे अस्य नाशान्तर्यामम् ।) इक्षुः । इति
रत्नमाला ॥

मृत्युफलः, पुं, (मृत्यवे स्वनाशाय फलमस्य ।) महा-
कालफलम् । इति मेदिनी । फे, १६२ ॥

मृत्युफला, स्त्री, (मृत्यवे फलमस्याः ।) कदली ।
इति मेदिनी । फे, १६२ ॥ (कदलीशब्देऽस्या
विवरणं आतथ्यम् ॥)

मृत्युबीजः, पुं, (मृत्यवे स्वनाशाय बीजमस्य ।)
वंशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्युभङ्गरकः, पुं, मरणकालवादीयपटङ्गः । यथा,
“भवत्यु प्रेतपटङ्गो मृत्युभङ्गरकश्च सः ।”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मृत्युभृत्यः, पुं, (मृत्योर्भृत्यः किङ्कर इव । मरण-
हेतुत्वात् ।) रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृत्युवचनः, पुं, (मृत्यु वचयतीति । वच् + क्तुः ।)
शिवः । विष्णुश्च । दण्डकाकः । इति मेदिनी ।
ने, २४५ ॥

मृत्युसृतिः, स्त्री, मृत्यवे सृतिः प्रसवो यस्याः सा ।
कर्कटो । यथा,—

“यथा कर्कटको गर्भमाधत्ते मृत्युमात्मनः ।”

इति महाभारते विराटपर्व ॥

मृत्ता, स्त्री, (प्रशस्ता मृत् इति । मृत् + “सखी
प्रशंसायाम् ।” ५ । ४ । ४० । इति सः । टाप् ।)
प्रशस्तमृत्तिका । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥

मृत्खा, स्त्री, (प्रशस्ता मृत् इति । मृत् + खः ।
टाप् ।) प्रशस्तमृत्तिका । (यथा, श्रीमद्भागवते ।
८ । ६ । १० ।

“त्वमादिरक्तो जगतोऽस्य मध्यम्

घटस्य मृत्खं परः परस्मात् ॥”

काशी । इत्यमरः । २ । १ । ४ ॥ (अस्याः पर्यायो
यथा,—

“सौराष्ट्री पार्वती मृत्खा काशी च पङ्क-
पपटी ।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

मृत्खाभासकः, पुं, (मृत्खानिमित्तं भासकम् ।
ततः क्तु । अभिधानात् पुंस्त्वम् ।) भासकविशेषः ।

तत्पण्यायः । सृष्टिका २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मृद, ग मृदि । इति कविकल्पदमः ॥ (क्रा०—

पर०—सक०—सेट् ।) ग, मृदनाति ममर्द । मृदि
चूर्णीकरणे । इति दुर्गादासः ॥

मृद, [त्रि] स्त्री, (मृदते चूर्णीक्रियते इति । मृद +
कर्मणि क्तिप् ।) मृत् । मृत्तिका । इत्यमरः ।
२ । १ । ४ ॥ (यथा, मनौ । ४ । ४८ ।

“मृदं गां देवतं विप्रं घृतं मधुचतुष्टयम् ॥”

मृदङ्गरः, पुं, हारीतपची । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ४०७ ॥

मृदङ्गः, पुं, (मृदते आह्वयते अस्मै इति । मृद +
“विङादिभ्यः क्तिप् ।” उणा० १ । १२० । इति

अङ्गच् । सच क्तिप् । यद्वा, मृत् अङ्गमस्येत्यम-
टीकायां रघुनाथः ।) स्वनामख्यातवाद्यम् ।

तत्पण्यायः । सुरजः २ । इत्यमरः । १ । ७ । ५ ॥
(यथा, शिशुपालवधे । ११ । २ ।

“रजनिविरतिशंसी कामिनीनां भविष्यद्-
विरहविह्वलनिद्राभङ्गमुच्चैर्मृदङ्गः ॥”

पटङ्गः । घोषः । इति मेदिनी । मे, ४७ ॥
वंशः । इति शब्दमाला ॥ (मृदङ्गादेर्मङ्गल-
जनकत्वमाह स्मृतिः ।

“रोचनं चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।
गुरुनिर्मलं तथा सूर्यं प्रातः पश्येत् सदा बुधः ॥”

अथ मदङ्गादिविवरणम् ।

“मर्हलः खादिरः श्रेष्ठो ह्रीनः स्यादन्यदायनः ।

रक्तचन्दनो वादो गभीरध्वनिश्चक्रेः ॥

साङ्गहस्तप्रमाणान् देर्धमस्य विधीयते ।

त्रयोदशाङ्गुलं वाममथवा द्वादशाङ्गुलम् ॥

दक्षिणश्च भवेद्द्वीनमेकनाडाङ्गुलं वा ।

करणान्द्वयद्वयो मध्ये चैव पृथुर्भवेत् ॥

यश्मासीथो भवेदस्तस्तस्मै करणं मतम् ।

मृत्तिकानिमित्तश्चैव मदङ्गः परिकीर्तितः ॥

पातयेत् खरलिं वाद्यवादनार्थं मर्दके ।

विभूतिर्गौरिकं भक्तं केन्दुकं च संयुतम् ॥

यद्वा त्रिपोटकं देयं जीवनीसत्त्वमिश्रितम् ।

सर्वमेकत्र पिष्टन्तस्त्रिपः खरलितव्यते ॥

वामास्थे पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे ।

एवं मर्हलकः प्रोक्तः सर्ववाद्योत्तमो मतः ॥

अस्य संयोगमासाद्य सर्वं वाद्यं प्रोभते ।

एतदङ्गं बीजकाले दत्तमङ्गाङ्गुलं विदुः ॥ ॥

तद्धि धोतेमिति ज्ञेयाः पादुवर्णा मदङ्गजाः ।

थो दं टं धिकटस्तद्धो ताकं दं दं धोगं धिधि ॥

खर्भकिं नं गटं दं था कुटपाटा मता अमी ।

तथिं थो टं तद्धि धो दं दं धिगणां ततं तथि ॥

तद्ध तं धं धि दौ ताधि पादुखर्भ त्वयं क्रमः ॥”

तथा च यतिमाने पादुखर्भः । द्रगतयेना

द्रगतयेना धी धो धिकता धिका धोजी धोजी

तक तता धिका धोता दग तता धि धि धिधि

कङ्क ताकङ्क नाधोधिक धोजी धोताद्रगत

ताद्रगत ताद्रगत साधि । इति यतिमाने पादु

खर्भः ॥ ॥

“यतिरोद्गोऽप्यवच्छेदो गजरो रूपकं ध्रुवम् ।

गलपः सारिगोणी च नादश्च कथितं तथा ।

प्रहरणं रुद्रश्च प्रवन्धा द्वादश स्मृताः ॥”

यथा । दं थात इत्येकतालान् यतिः ॥ ॥

ओद्वाद्यं यथा । दं तथो तथिक तथिक दं

थादं था थाधि थोधि तत ततथ । वय विद्विषां

दिश्यां टटु न कि टटु नकि तद टटु तद टटु

खवटङ्ग खवटङ्ग तगि नगि तगि नगि दौ दौ

दं दं दौ दौ दं ता तथा । इत्योद्वाद्यम् ॥ ॥

अवच्छेदवाद्यं यथा । दं थात दं थातः धिधि

धिधि दिगणं दं थातः । इत्यवच्छेदवाद्यम् ॥ ॥

गजरवाद्यं यथा । थोक टेष नेन टं टं गथो

गथोङ्क टङ्क थोगतकि धिक तकि धिक टङ्कन

धि धि कट तक थोक तथिकट तकक तथोग

तद्धोम् । इत्येकतालान् गजरः ॥ ॥ रूपक-

वाद्यं यथा । तकधक् तकधक् यवतकि यवि-

तकि धिक् दं थातः । इति रूपकवाद्यम् ॥ ॥

ध्रुवकवाद्यं यथा । तद्ध तद्धट धिक् धिक्कट ।

इति निसारतालं ध्रुवकः ॥ ॥ गलपो यथा ।

तथिधि धिक तक तथि गलणं था था दं तथा

टणन । इत्येकतालान् गलपः ॥ ॥ सारिगोणी

यथा । थोङ्कटेष तक धिक् तकधक् तकथो

हटङ्कन हटङ्कन थोगक थोः । इति प्रथम-

खर्भः ॥ ॥ टेष थोः धि खोहः टेष टो

मदुः

दक्ष तगदक्ष धिक् तदिदक्ष दं गदं गखी
गखीक तक्त तक्त धिक् तधिक्ष तधो टेष धोटेन
घटे गज खोगगल खोग खोष्ट गं टगं खोष्ट-
टण । इत्यस्य छन्दः । इति सारिगोष्ठी ॥
नादो यथा,—

“दाकारितयं पूर्व्यं दा धिगिति ततस्त्वयम् ।
दां दां धिक्त्वयं यत्र इति नादः प्रचीप्रियः ॥”

इति नादः ॥

“इतं मानसमारब्धं सुहृन् कूटविनिर्मितम् ।
सप्रथममयं वाद्यं कथितं तदिहोच्यते ॥” * ॥
इतमानत्वात् प्रतिताले यथा । तत्तत तत्तत
तक्षि तक्षि दिदं धिगनयो धिगनयो धिक्
धिक् धिक् धिक् धिक् नगि नगमि यो यो धि
धि धिः दां दां धिक् यो यो यो ह्यो ह्यनजि
यो नजयो योह योह डेडि डेडि थोह थोह
तटि तटि तटुक् गीं गीं धगि धगि तत तथे
तत तथे ततत गिडी जडी थोग थोग थो
थोग थोगथो तततो ।

“इति सप्तपदान्याहुः कथितं वाद्यपण्डिताः ।
प्रतितालेन तालेन पादधर्मासमासः ॥
गन्धर्वपतिना पूर्व्यमुत्वंशोलास्यनर्तने ।
सुधर्मास्त्रनाथं च कथितं प्रकटीकृतम् ॥”
प्रहरणं यथा । थोगका तडिका थाग कट
गगां दं थोग दिद्विक् धिक् धिक् टण । इत्येक-
ताल्यां प्रहरणम् ॥ * ॥

“वाद्यं धिमुच्यते येन छन्दः तस्मिन्व्यते ।”
यथा, तडियो दिदं टण तमः । इति छन्दः ॥ * ॥
महलस्योदशाङ्गलवाममुखो दादशाङ्गल-
दक्षिणमुखः । सुरजस्वटादशाङ्गलवाममुखः
सप्तदशाङ्गलदक्षिणमुखः महलसुरजयोरयं
भेदः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥

मदुफलः, पुं, (मदु फलमस्य ।)
पत्रसदृशः । इति शब्दरत्नावली ॥

मदुफलिनो, स्त्री, (मदु फलमस्यस्याः । इतिः
डीप् च ।) कोषातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विषयोऽस्याः कोषातकीशब्दे ज्ञेयः ॥)

मदुङ्गी, स्त्री, (मदुङ्गः सदाकारफलमस्यस्या
इति । मदुङ्ग + अर्शश्चाद्यच् डीप् च ।)
घोषातकी । इति रत्नमाला ॥ अतघोषा इति
भाषा ॥

मदु, स्त्री, (मदु + टाप् ।) रत्निका । इति
हिरूपकीयः ॥

मदुकरः, पुं, यक्षम् । इति शब्दमाला ॥

मदितः, त्रि, मदुधातोः कर्मणि क्तः । चूर्णो-
क्तः । (यथा,—

“चिप्रोक्तोऽथे मदितः फागट इत्यभिधीयते ॥”

इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)

मदितो, स्त्री, (मदु + भावे कः । मदुः चूर्णा-
करणमस्यस्याः । मदु + इतिः । स्त्रियां डीप् ।)
प्रशस्तमदिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मदुः, त्रि, (म्रदते म्रदितुं शक्यते इति । मदु +
“प्रथिम्नादभसूनां संप्रसारणं सलोपच ॥”

मदुपु

उणा० १ । २८ । इति कुः ।) अतीत्यः ।
कोमलः । इत्यमरः । १ । १ । ७८ ॥ (यथा,—
“मदुर्ज्वरे लघौ दंडे प्रचलेषु मलेषु च ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिमंयजे स्वरविधौ ॥)
गृहकन्यायां स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं,
वृषभयराजपुत्रः । इति विष्णुपुराणे । ४ ।
२१ । ३ ॥)

मदुलगायसं, स्त्री, (मदु च तत् कगायसं चेति ।)
सौषकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदुगणः, पुं, (मदुर्गो गणः ।) चित्रानुराधा-
जगतिरोरेवतीनक्षत्राणि । यथा । चित्रामित्र
जगन्तमभं मदुगणः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मदुगमना, स्त्री, (मदु गमनमस्याः ।) हंसो । इति
राजनिर्घण्टः ॥ मद्गमना स्त्री च ॥

मदुचर्मो, [न] पुं, (मदु कोमलं चर्म त्वक् ।
तदस्यस्य । चर्म + “जोह्यादिभ्यश्च ॥” ५ । २ । २ ।
इति इतिः ।) भूर्जवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कोमलत्वविशिष्टे, त्रि ॥

मदुच्छदः, पुं, (मदुः छन्दः पञ्चमस्य ।) भूर्जवृक्षः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २१० ॥ गिरिजपीलुवृक्षः ।
इति जटाधरः ॥ कुङ्कुरदुः । श्रीतालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मदुता, स्त्री, (मदु + तल् + टाप् ।) मदुत्वम् ।
मदोभावे । इति आकरणम् ॥ (यथा, रघौ ।
५ । ५४ ॥

“स चानुनीतः प्रणतेन पञ्चात्

मया मद्यधिर्मदुतामनश्च न ॥”

मदुतालः, पुं, (मदुनि तालफलमस्य ।) श्रीताल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कोमलताञ्ज ॥

मदुत्वक्, [च] पुं, भूर्जवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥
मदुत्वचः, [] मदुत्वचोऽस्य मदुत्वक् चान्तः ।

भूर्जवृक्ष भूर्जपत्रः स्यात् मदुत्वक् पत्रपुष्पकः ।
इति कोषान्तरमिति मधुः । अदन्तनप्रेसकत्वच-
शब्देन आबन्तत्वचाशब्देन वा विग्रहे मदु-
त्वचोऽदन्तोऽपि भूर्जो भुजो बहुपटो बहुत्वको
मदुत्वचः । इति स्वामी । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

मदुसकं, स्त्री, (मदु मदुपरिणामेन उन् ऊर्ध्वं
नीयते यत् इति । उन् + नी + उप्रकरणे
“अन्वेष्टपि ढश्यते ॥” ३ । २ । ४८ । इत्यत्र
काशिकोक्त्या ङः । ततः स्वार्थे कन् ।) सुवर्णम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मदुपत्रः, पुं, (मदुनि पत्राण्यस्य ।) वनः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कोमलपत्रं, स्त्री । तद्वति, त्रि ॥

मदुपत्रो, स्त्री, (मदुनि पत्राणि यस्याः ।) चक्षो-
प्राकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदुपर्वकः, पुं, (मदुनि पर्वण्यस्य कप् ।)
वेत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कोमलपर्वविशिष्टे,
त्रि ॥

मदुपुष्पः, पुं, (मदुनि कोमलानि पुष्पाण्यस्य ।)
शिरीषवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ कोमलकुसुम-
युक्तं, त्रि ॥

मृश

मदुफलः, पुं, (मदुनि फलमस्य ।) विकङ्कतः ।
मधुनालिकेरिकः । विकण्टकटणः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ कोमलफलवति, त्रि ॥

मदुलं, स्त्री, (मदु मदुत्वमस्यस्य । मदु + “मिधा-
दिभ्यश्च ॥” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) जलम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ कोमले, त्रि । इत्यमरः ।
३ । १ । ७८ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ६ । २ ।

“मदुलतानलतान्तमलोकयन्

स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥”

मदुलोमकः, पुं, (मदुनि स्यात्सुखानि लोमानि
यस्य सः । स्वार्थे कन् ।) प्रशकः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ३६१ ॥ कोमलरोमविशिष्टे,
त्रि ॥

मदुत्वलं, स्त्री, (मदु कोमलं उत्पलम् ।) नील-
पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मदुः, पुं, (मदुं पदं गच्छति कारणत्वेन प्राप्नो-
तीति । गम् + ङः ।) मत्स्यभेदः । इति संक्षिप्त-
सारोणादितः ॥

मदुङ्गं, स्त्री, (मदु कोमलं अङ्गं यस्य ।) वङ्गम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (मदु च तदङ्गचेति ।)
कोमलावयवञ्च ॥

मदुङ्गी, स्त्री, (मदु + “वोतो गुणवचनात् ॥” ४ । १ ।
४४ । इति डीप् ।) कोमलाङ्गी । इति सुध-
बोधवाकरणम् ॥ अपि च ।

“सद्यः पुरोपुरिसरपु शिरीषमदुङ्गी

मीना जवालिचतुराणि पदानि गत्वा ।

गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकदुष्टपाणा

रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारम् ॥”

इति महानाटकम् ॥

कपिलदाणा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदुङ्गीका, स्त्री, (मदु + बाहुलकात् ईकन् टाप्
च ।) दाया । इत्यमरः । २ । ४ । १०७ ॥

(यथा, दृष्टतसंहितायाम् । ५५ । १० ।

“जम्बूवत्सवागीरकदम्बोदम्बराश्रुनाः ।

बीजपुरकमदुङ्गीकालकुचाश्च सदाहिमाः ॥”

कपिलदाया । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदु, उ अ क्तिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-अक०-सट् । क्तिदि ।) उ, मर्त्तत्वा
मदु । अ, मर्धति मर्धते । क्तिदि आर्द्रोभावे ।
इति दुर्गादासः ॥

मदुं, स्त्री, (मर्धते क्तिद्यतीति । मदु + कः ।)
युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०४ ॥ (यथा,
हरिवंशे । १८२ । १ ।

“अपयाते ततो देवे लण्ये चैव महात्मनि ।

गुनश्चावर्त्तत मधुं परेषां लोमहर्षणम् ॥”

मदु, य, मृगा । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

मदुमरुः, पुं, (मृत्सु मरुः ।) पाषाणः । इति
चिकाङ्कशेषः ॥

मदुश, श्च औ मृशि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर० सक०-अनिट् ।) श्च, मृशति । औ,

अमाचीत् अमाचीत् अमृशत् । मृशि इति
तालशालस्येव किपि रूपम् । तेन अनि-

मेषाधा

दिष्टार्थत्वात् स्पर्शनं प्रणिधानञ्च अस्यार्थः ।
स्पर्शने । यथा, रत्नौ । ३ । ६८ ।

“पराश्रयान् हर्षजडैः पाणिना
तद्दीयन्तं कुलिशप्रणाहितम् ।”

प्रणिधाने ।

“रामप्रवासे व्यश्रयन् दीर्घं
जनापवादं सनरेन्द्रस्तुम् ।”

केकयीति भट्टिः । ३ । ७ ।

विमर्शं परामर्शः । नृपि इति नृद्वयान्तरं रो
हिषः । तर्हि चमेवार्थः स्यात् । इति दुर्गा-
दासः ।

नृप, न क चान्तौ । इति कविकल्पदमः ।
नृप, न च (अहन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।
अन्यत्र, अहन्त भा०-उभ०-सक०-सेट् ।)
नृद्वयोपधौ । क, नृपयति । न, नृपयति नृपः ।
इति दुर्गादासः ।

नृप, उ सेचने । इति कविकल्पदमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।) उ, मर्षित्वा
नृपः । इति दुर्गादासः ।

नृप, क चान्तौ । इति कविकल्पदमः । (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, मर्षयति । अयमात्मने-
पदीत्येके । इति दुर्गादासः ।

नृप, न ड उ चान्तौ । इति कविकल्पदमः ।
(भा०-उभ०-आत्म०-च-सक०-सेट् । क्वावेट् ।)
न, मर्षति मर्षते । ड, मर्षते । उ, मर्षित्वा
नृपः । अपि गुरुमपराधं मर्षति ब्राह्मणानां
मिति हलायुधः । इति दुर्गादासः ।

नृप, य न चान्तौ । इति कविकल्पदमः । (दिवा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) य न्, नृपयति नृप्यते ममर्षः ।
इति दुर्गादासः ।

नृपा, य, (नृप्यत इति । नृप + का ।) मिथ्या ।
इत्यमरः । ३ । ४ । २५ । (यथा, मेघध्वज इति । १ । ६८ ।
“नृपान्धं सादिबलं कुतूहला-
मलस्य नासीरगते विवनेतुः ।”)

यथा । इति तट्टीकासारसुन्दरी ।

नृपार्थकं स्त्री, (नृपा अर्थेऽस्य । बहुव्रीहौ कप् ।)
अत्यन्तसम्भवाद्येयात् । तत्पर्यायः । आह-
तम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । २१ । अत्यन्ता-
सम्भवार्यं वचसि । आहृत्ये सा आहृतं क्तः ।
नृपा मिथ्या अर्थेऽस्य नृपार्थकं इह नृपार्थं
अन्तर्भवत्वा न घटते । यथा,—

“इष बन्धासुतो याति खपुष्यकृतशेखरः ।

कुम्भलोमतनूत्राणः शशशृङ्गधनुर्हर इति ।

यावन्मोर्वमहं मौनी ब्रह्मचारी पिता ममेति ।

अस्य चार्यं भेदः मौनित्वं ब्रह्मचारित्वं अन्यत्र
सिद्धमेव बन्धासुतत्वं खपुष्यत्वञ्चाव्यवसाय-
मिति । इति भरतः ।

नृपाध्यायी, [न] पुं, (नृपा ध्यायति चिन्तयतीति ।
ध्वा + णिनिः ।) वकः । यथा,—

“कङ्को वको वकोटश्च तीर्थसंघी च तापसः ।

मौनघातो नृपाध्यायी निखलाङ्गश्च दाम्भिकः ।”

इति राजनिर्घण्टः ।

नृपालकः, पुं, (नृपा-मिथ्या अचिरस्थायित्वेन
सुकूलोद्भूतकाल एवेत्यर्थः । अलं अलङ्करणं
कायति प्रकाशयतीति । के + कः ।) आश्र-
यणः । इति शब्दचन्द्रिका ।

नृपावादः, पुं, (नृपा मिथ्या वादः कथनम् ।)
मिथ्यावाक्यम् । तत्पर्यायः । नृपरी २ । इति
जटाधरः । (यथा, महाभारते । ३ । ८८ । ३५ ।

“यहवो नृपराजानः पृथिवीं मनुजानामपि ।
नृपानुशालिनः पापाः नृपावादपरायणाः ।”)

नृपावादी, [न] चि, (नृपा वदतीति । वद +
णिनिः ।) मिथ्यावादकः । तत्पर्यायः । नृपोदः ।
इति शब्दमाला । मिथ्याभियोक्ता, च ।

नृपोदं, स्त्री, (नृपा + वद + “राजस्यस्य नृपोद-
व्यकुलकृष्टपण्यायणाः ।” ३ । १ । ११४ । इति
कर्मणि क्यप् । निपातितश्च ।) मिथ्यावाक्यम् ।
इति सुभबोधकाकरणम् । (यथा, भट्टिकाव्ये ।
५ । ६० ।

“नृपोदं प्रवदन्तीं तां सत्यवतीं रघुतमः ।”)

नृपोदः, चि, मिथ्यावादी । इति शब्दमाला ।

नृपं, स्त्री, (नृप + क्तः ।) मर्षितम् । इति राज-
निर्घण्टः ।

नृपः, चि, (नृप + क्तः ।) शोधितम् । इत्यमरः ।
३ । ४ । २५ । (यथा, दृष्टतमं हितायाम् । ८ । १४ ।

“अनुभूयमानो नृपः प्रदिष्टं
स्थितपतितं च करोति नृपममम् ।”)

नृपेरकः, पुं, वदान्यः । मिष्टाशी । अतिपिष्टः ।
इति मेदिनी । के, २०८ ।

मृ, गि वधे । इति कविकल्पदमः । (क्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) गि, नृपयति । मृष्येः । मृषिः ।
इति दुर्गादासः ।

मे, इ प्रतीदाने । इति कविकल्पदमः । (भा०-
आत्म०-सक०-अमिट् ।) प्रतीदानं परिषत्तेः ।
इ, मयते धात्वन् मायं लोकः । इति दुर्गादासः ।

मे, चि, मत्तम् । आमाके इति भाषा । भम
आमार इति भाषा । एते असंख्यस्य चतुर्थी-
घञोक्तवचनाभ्यां निगद्यन्ते । इति याकरणम् ।

मेकः, पुं, (मे इति कायति शब्दं करोतीति ।
के शब्दे + कः ।) द्वागः । इति राजनिर्घण्टः ।

मेक(ख)लकन्यका, स्त्री, (मेक(ख)लः मेखलायुक्तः
विश्वपञ्चतः तस्य कन्यका । तस्य नितम्बदेशात्
निःसृतेत्यर्थः ।) नर्मदानदी । इत्यमरः । १ ।
१० । ३२ ।

मेक(ख)लादिजा, स्त्री, मेक(ख)लान् नितम्बदेशोप-
लभितान् अदिजाता । जन + डः + स्त्रियां
टाप् ।) नर्मदानदी । यथा,—

“रेवन्दा पुन्यगङ्गा नर्मदा मेकलादिजा ।”

इति हेमचन्द्रः ।

मेखणं, स्त्री, यज्ञीयपात्रविशेषः । (यथा, आश्व-
लायनश्रौतसूत्रे । २ । ६ । १२ ।

“मेखणोदायावदानमभ्युदा जुह्यात् ।”)

यथा, मेखणादीनां हृदयगपरिग्रहम् ।

“इष्टातीयमिष्टाहुप्रमाणं मेखणं भवेत् ।

मेखला

उत्तं वार्त्तञ्च पृथग्यमवदानक्रियात्मकम् ।”

इष्टाहुप्रमाणम् ।

प्रादिप्रहयमिष्टस्य प्रमाणं परिकल्पितमिति ।

तद्वत् । यथैव दत्तं । विशेषस्तु भट्टाभ्युदा ।

“दत्तं ह्यहुस्तप्यया तृतीयं तृतीयम् ।

सुयलोद्वन्तं वार्त्तं स्वायतं सुदृढं तथा ।”

इति संस्कारतत्त्वम् ।

मेखला, स्त्री, (मोयते प्रणिपत्ये कायमध्यभागे

इति । मि + संज्ञायां खलः गुणश्च स्त्रियां टाप् ।

इत्यमरटीकायां भरतमतम् ।) स्त्रीकन्याम-

रकम् । नृपहार गोट् इत्यादि भाषा ।

(यथा, रघुवशे । ८ । ६४ ।

“असमाद्य विलासमेखलां

किमिदं कितरकण्डि । सुपते ।”)

तत्पर्यायः । काशी २ सप्तको ९ रसना ४
सारसनम् ५ । इत्यमरः । १० । ६ । १०८ । काशीः ६
रसना ७ कक्षा ८ रसनम् ९ रशनम् १०

कक्षा ११ सप्तका १२ सारशनम् १३ । इति
शब्दरत्नावली । कक्षापः १४ । इति जटाधरः ।

सारसनं स्त्रीकन्यां वक्ष्यमर्थम् । इति स्वामी ।
केचित्तु ।

“एकयष्टिर्भवेत् काशी मेखला लघयष्टिका ।

रसना घोडुश ज्ञेया कक्षापः पञ्चविंशकः ।”

इति पट्टलि । इह लभेदत्तं पर्यायता । इति

भरतः । खड्गादिनिबन्धनम् । इत्यमरः । २ ।

८ । ६० । शिखनिका । चम्बरल्लादि । सुष्टि-
दाट्टार्थं उपर्यधौ लौघबन्धः । इत्येके । इत्यपि

भरतः । * । शीलनितम्बः । इति मेदिनी । ले,
१०५ । नर्मदानदी । इति शब्दरत्नावली ।

पृथिपणार्त्तः । इति राजनिर्घण्टः । * । उपभयन-
काले धारणीयमुश्रुतिस्मितसूत्रचयम् । यथा ।

अर्थेन मागवकमात्रार्थेऽस्तिः प्रदक्षिणं चिह्न-
मुश्रुमेखलां परिधापयन् मलहयं वाचयति ।

इति भवदेवमङ्गः । अपि च । गोमिलः । सुश्र-
काशतासुन्या रसनाः । सुश्रः धरः । तासुनः

श्रुणन्तद्वा तासुनी । रसना मेखला । तथा च
मनुः ।

“मौली चिह्नसमा दक्षणा काया विप्रस्य

मेखला ।

चित्रयस्य च मौलीया वैश्वस्य श्रुणन्तान्ती ।

सुश्रामाभे तु कलेया कुशाभक्तकवल्बजे ।

चिह्नना यस्मिन्नेकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ।”

इति संस्कारतत्त्वम् ।

अन्यत्र ।

“गर्भाष्टमेष्टमे वाष्टे स्वसृजोक्तविधानतः ।

दृष्टो च मेखला सृष्टा कणाजिनधरो मुनिः ।

मौली चिह्नसमा दक्षणा काया विप्रस्य

मेखला ।

मौलीभावे कुशनादयस्मिन्नेकेन च त्रिभिः ।”

इति कौर्म्य उपनिषादो १२ अध्यायः ।

होमकृष्टोपरिष्टद्वितितैश्चनविशेषः । यथा,

वशिष्ठपञ्चरात्रे ।

मेघः

“यावान् कण्डम्य विस्तारः खननं तावद्विध्यते ।
 हस्ते मेखलास्तिष्ठो वेदाग्रिनयनाङ्गुलाः ॥
 कण्डं विहस्य ता ज्ञेया रसयेदगुणाङ्गुलाः ।
 चतुर्हस्तं तु कण्डं ता वसुतकयुगाङ्गुलाः ॥”
 मेखला ब्रह्मचारिमेखलायन् कण्डवेष्टिता नृद-
 घटिता ताश्च स्वातदेशाद्वाहो एकाङ्गुलिरूपं
 कण्डं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारणं स्यादिति
 क्रमेण वेदाङ्गुलाः एतद्विपरीतास्तत्त्वान्तरोक्ता
 व्यवहारविरुद्धाः । वेदाश्चत्वारः अयमयस्त्रयः
 नयने हे रसाः षट् गुणास्तयः । वसुतकयुगानि
 अष्टषट्चत्वारि । पिङ्गलामतेऽपि । स्वाता-
 देशाङ्गुलं लक्षा मेखलानां विधिर्भवेत् । इति
 तिष्यादितत्त्वं दुर्गात्मवत्त्वम् ॥ (यज्ञवेष्टन-
 सूत्रम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ५ । १५ ।
 “तत्तज्जुयंजपात्राणि तथैकेऽमीनां प्रायन् ।
 कृच्छ्रसूत्रयन् केचिद्विभिद्वेदिमेखलाः ॥”
 “मेखलाः सोमासृजानि ।” इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी ।)
 मेखलकव्यका, स्त्री, (मेखलस्य मेखलोपलक्षितस्य
 विव्यगिरः कव्यकेव प्रसूता ।) नर्मदानदी ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 मेघः, पुं, (मेघतीति । मिह + अच् । “न्यूना-
 दीनाश्च ।” ७ । ३ । ५३ । इति कुलम् ।)
 सुप्तकः । राजनः । इति शब्दरत्नावली ॥
 स्वनामव्यातद्रव्यपदार्थः । मेघति सिञ्चति
 यः । तत्पण्यायः । अश्वम् २ वारिवाहः ४
 स्तनयितुः ४ वलाहकः ५ धाराधरः ६ जल-
 धरः ७ तडित्वात् ८ वारिदः ९ अश्वम्भुत्
 १० घनः ११ जीमूतः १२ सुदिरः १३ जलसुक
 १४ धूमयोगिः १५ । इत्यमरः । १ । ३ । ७ ।
 अश्वम् १६ पयोधरः १७ अम्भीधरः १८
 योमधुमः १९ घनाघनः २० वायुदारुः २१
 नभस्वरः २२ कव्यरः २३ कव्यः २४ नीरदः २५
 गगनध्वजः २६ वारिसुक २७ वामीक २८
 वनसुक २९ अश्वः ३० पर्वण्यः ३१ नभोगजः
 ३२ मदयितुः ३३ कदः ३४ कन्दः ३५ गवेडुः
 ३६ गदामरः ३७ खतमालः ३८ वातरथः ३९
 श्वेतनीलः ४० नागः ४१ जलकरङ्गः ४२
 पेशकः ४३ भेकः ४४ ददुरः ४५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ अश्वदः ४६ तोयदः ४७ अश्ववाहः
 ४८ । इति रत्नमाला ॥ पाथोदः ४९ गदास्वरः
 ५० गाडुवः ५१ वारिमसिः ५२ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः । तद्देदिकपण्यायाः । अद्रिः १ यावा २
 गोत्रः ३ वलः ४ अश्वः ५ पुनभोजाः ६ वलि-
 शानः ७ अश्वमा ८ पर्वतः ९ गिरिः १० वलः
 ११ चरुः १२ वराहः १३ शम्बरः १४ रौहिणः
 १५ रेवतः १६ फलिगः १७ उपरः १८ उपलः
 १९ चममः २० अद्रिः २१ अश्वम् २२ वलाहकः
 २३ मेघः २४ इतिः २५ ओदनः २६ वृषत्यः
 २७ वृषः २८ असुरः २९ कोशः ३० । इति
 त्रिंशच्छेषनामानि । इति वेदनिघण्टौ । १ । १०० ।
 (यथा, उत्तररामचरिते । २ ।

मेघः

“मेघमालेव यस्यामारादपि विभावते ॥”
 मेघनायका यथा,—
 “त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शीघ्रिते क्रमात् ।
 आवर्त्तं विद्धि सम्भर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥”
 एषां फलानि ।
 “आवर्त्तं निर्जलो मेघः सम्भर्त्तं बहुदकः ।
 पुष्करो दुष्करजलो दीणः शस्यप्रपूरकः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ३३ ॥
 ज्ञेतायुगे तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “अपि सिद्धिं प्रतिगते तदा मेघास्त्रिणा तु वै ।
 मेघेभ्यस्तनयिभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसंज्ञनम् ॥
 सद्यदेव तया वृष्ट्या संपुक्ते पृथिवीतले ।
 प्रादुरासंक्षदा तासां वृष्ट्या वै यद्वसंज्ञिताः ॥
 सर्वप्रतुपभोगस्तु तासां तैभ्यः प्रजायते ।
 वर्त्तयिष्यन्ति ते स्वस्यास्तेतायुगसुखे प्रजाः ॥”
 इति कौर्म २६ अध्यायः ॥ ३४ ॥
 प्रलयकालीनमेघा यथा,—
 “ततो गजकुलोन्नादास्तनितैः समलङ्कताः ।
 उत्तिष्ठन्ति सदा योन्नि घोराः सम्भर्त्तका
 घनाः ॥
 केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुसुमसन्निभाः ।
 धूम्रवर्णास्तथा केचित्तथा पीताः पयोधराः ॥
 केचिदक्ताभ्रवर्णाश्च मूलाः चारुनिभास्तथा ।
 शक्तकुन्दनिभाश्चान्ये जात्याञ्जननिभाः परे ॥
 मनःशिलानिभास्तथैव कपोतसदृशाः परे ।
 केचिदरुद्राक्षवर्णाभास्तथान्ये नीरसनिभाः ॥
 तथा कर्नूरवर्णाभा निमग्नान्निभास्तथा ।
 इन्द्रगोपनिभाः केचित् हरितालनिभास्तथा ॥
 काकाष्टकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ।
 केचित् पर्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः ॥
 कूटागारनिभास्तथैव केचिन्नीलकुलोदहाः ।
 बहुरूपा धोररूपा धोरस्वरनिगादिनः ।
 तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभस्त्रयम् ॥
 ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः ।
 सप्रधा संवृतास्तान्नास्तमसिं श्रमयन्त्युत ॥
 ततस्ते जलदा वर्षं वर्षन्तीह महौघवत् ।
 सुघोरमश्रितं सर्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥
 प्रवृत्तेन तदात्यर्थमम्भसा पूर्यते किल ।
 अङ्घ्रिजोऽश्वभूतत्वात्तदासिं प्रविशत्यपि ॥
 नष्टे चाग्नौ वर्षंशतेः पयोदा जलसम्भवाः ।
 प्रावयन्तोऽथ भुवनं महाजलपरिसरे ॥
 धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भवा ।
 उद्यन्तं सजिजौघैश्च वेला इव महौदधेः ॥
 सान्निहीपा तथा पृथ्वी जलेः संक्रादते शनैः ।
 आदिशरश्मिभिः पीतं जलमध्ये तु तिष्ठति ॥
 पुनः पतति तद्भूमौ पूर्यन्ते तेन चान्गवाः ॥”
 इति कौर्म उपविभागे ४२ अध्यायः ॥ ३५ ॥
 मेघस्य उत्पत्तिर्यथा,—
 “ततो ह सर्वभूतैश्च आदत्ते रश्मिभिर्जलम् ।
 समुद्राश्चमसां योगाद्गमयः प्रवहन्त्यपः ॥
 ततोऽयनवशात् काले परिवृत्तो दिवाकरः ।
 नियच्छति पयो मेघे शुक्लाशुक्लैर्गभस्तिभिः ॥

मेघः

अश्वस्याः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः ।
 सर्वभूतहृतायां वायुभूताः समन्ततः ॥
 ततो वर्धन्ति सोऽम्भांसि सर्वभूतविहङ्गये ।
 वायवं स्तनितश्चैव विदुर्मिसमप्रभम् ॥
 मेरुसामुद्रिहृतातो मेघत्वं यद्वयन्ति च ।
 भूमिष्यन्ति यथा चापस्तदन्तं कवयो विदुः ॥”
 अपि च ।
 “मेघानां पुनरुत्पत्तौ त्रिविधा योनिरुच्यते ।
 अयिजा ब्रह्मजाश्चैव पञ्चजाश्च पृथग्विधाः ।
 त्रिधा त्रिधायनात्तेषां वक्ष्यामि वित्तसम्भवम् ॥
 आग्नेयाः स्वप्नजाः प्रोक्तास्तेषां धूमः प्रवर्त्तनम् ।
 जाता दुर्दिनवातादयं सगुणास्ते व्यवस्थिताः ॥
 महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गरूपिणः ।
 भूत्वा धरणिमभ्युद्य रमन्ते विचरन्ति च ॥
 जीमूता नाम ते मेघा ये तैभ्यो जीवसम्भवाः ।
 विदुर्दुग्धविहीनाश्च जलधारावलम्बिनः ॥
 नृदुसका महाकाया आवहस्य च सानुगाः ।
 क्रोशमात्राश्च वर्षन्ति क्रोशाद्वाहपि वा पुनः ।
 पर्वताग्रनितम्बेषु वर्षन्ति विपिनेषु च ॥
 बलाका गर्हभाश्चैव बलाकागर्भधारिणः ।
 ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिष्वाससंभवाः ॥
 द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ।
 इतो योजनमात्राश्च सार्द्धाद्वातं विहतादपि ।
 वृष्टिसर्गाद्विहृतिषां धारासाराः प्रकीर्तिताः ॥
 शक्रेण पञ्चा यच्छिन्नाः पर्वतानां महौजसाम् ।
 कामगानां प्रवृत्तानां प्रजानां शिवमिच्छता ।
 पुष्करावर्त्तकास्तेन करणेनेह विवृताः ॥
 नानारूपधराश्चैव महाघोरस्वनाश्च ते ।
 कल्पान्तवृष्टेः स्रष्टारः सम्भर्त्तानिर्णयामकाः ।
 वर्धन्ति ते युगान्तेषु तृतीयास्ते प्रकीर्तिताः ॥
 अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो महौजलेः ।
 वायुं परिवहन्ते स्युराश्रिताः कल्पसाधकाः ॥
 योऽन्यस्याख्यस्य भिन्नस्य प्राक्तनप्रभवस्तदा ।
 यस्यादृष्टता समुत्पन्नश्चतुर्वक्त्रः स्वयम्भुवः ।
 तस्यैवाख्यस्य पाला हि सर्वे मेघाः प्रकीर्तिताः ॥
 तेषामध्यायनं धूमः सर्वेषामविशेषतः ।
 तेषां श्रेष्ठस्तु पर्वण्यश्चत्वारश्चैव दिग्गजाः ॥
 गजानां पर्वतानाश्च मेघानां भोगिभिः सह ।
 कुलमेकं पृथग्भूतं योनिस्त्वेका जलं स्त्रुतम् ॥
 पर्वण्यो दिग्गजाश्चैव हिमन्ते शीतसंभवाम् ।
 तुषारवृष्टिं वर्धन्ति हिमशस्यविहङ्गये ॥”
 इति ब्रह्माख्ये ५८ अध्यायः ॥ ३६ ॥
 वज्ररागान्तर्गतरागविशेषः । यथा,—
 “भैरवोऽथ वसन्तश्च नटो नारायणस्तथा ।
 श्रीरागो मेवरागश्च तद्धृते पुरुषाद्वयाः ॥”
 तस्य रागिण्यो यथा,—
 “ललिता मालसी गौडो नाटो देवकिरी तथा ।
 मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”
 अयं हनुमन्तते वज्ररागो ब्रह्मणो मस्तकान्
 निर्गतः । आकाशाज्जात इति च वदन्ति ।
 अस्य जातिः औडवः । अयं तु ध न य च ग
 इति पञ्चस्वरमिलितः । अस्य यद् धेवतस्वरः ।

मेघज्यो

वर्षर्त्तौ रात्रिशेषे गानसमयः । अस्याकारः ।
 सुन्दरपुरुषः । श्यामवर्णः । उष्णीषवहकेशः ।
 प्राणिनखङ्गहस्तः । हनूमन्मते अस्य पञ्च-
 रागिण्यो यथा । टङ्का १ मल्लारी २ गुल्फरी ३
 भूपाली ४ देशकारी च ५ । अस्याष्टपुत्रा
 यथा । जालन्धरः १ सारः २ नटनारायणः ३
 शङ्कराभरणः ४ कल्याणः ५ गजधरः ६
 गाथायः ७ सङ्गाना ८ । कलानायमते । अस्य
 रागिण्यः षट् यथा । वज्राली १ मधुरा २
 कामोदा ३ धनाश्रीः ४ तीर्थकी ५ देवली ।
 एतन्मतेऽपि अष्टौ पुत्राः किन्तु नटनारायण-
 शङ्कराभरणकल्याणस्यानेकेदारामारुणभरता
 ज्ञेयाः ॥ सोमेश्वरमते अस्य षड्गान्धर्व्यो यथा ।
 मल्लारी १ सौरटी २ सावेरी ३ कौशिकी ४
 गाथायरी ५ हरश्चन्द्रा ६ । एतन्मतेऽपि
 पुत्राः पूर्ववत् । रागिणीसहितस्थैतद्गानस्य
 वर्षर्त्तौ गानसमयः ॥ भरतमते तस्य पञ्च
 रागिण्यो यथा । मल्लारः १ मल्लतानी २
 देशी ३ रतिवल्ली ४ कावेरी ५ । तन्मते अष्टौ
 पुत्रा यथा । कल्यायः १ वागेश्वरी २ सङ्गाना ३
 पुरीया ४ कानरा ५ तिलकः ६ सतम्भः ७
 शङ्कराभरणः ८ । तन्मते अष्टपुत्राणां भाष्या
 यथा । करणटी १ कादवी २ कदमनाटः ३
 पाहारी ४ माँभा ५ परजः ६ नटभञ्जरी ७
 शुद्धनटः ८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
 मेघकफः, पुं, (मेघानी कफ इव ।) करका ।
 इति हारावली । ५८ ॥
 मेघकालः, पुं, (मेघानी कालः समयः ।) वर्षर्त्तुः ।
 इति जटाधरः ॥ (यथा, हहृत्संहितायाम् ।
 ६५ । ५८ ।
 “म्यलसलिलचराणां अत्यथो मेघकाले ।
 प्रचुरसलिलवृष्टेः शिथिलकाले भयाय ॥”
 मेघचिन्तकः, पुं, (चिन्तयतीति । चिन्त + कृत् ।
 मेघानी चिन्तकः तस्यैव जलपायित्वात् ।)
 चातकपत्नी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मेघ-
 चिन्तनविशिष्टे, त्रि ।)
 मेघजं, त्रि, मेघभववस्तु । मेघाज्जायते इति युत्-
 पत्त्या जनघातोः हप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 मेघजालं, स्त्री, (मेघानी जालम् ।) अश्लिषम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 मेघजीवनः, पुं, (मेघो जीवनं जीवनीपाथो यस्य ।)
 चातकपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेघज्योतिः, [सु] पुं, (मेघस्य ज्योतिरर्मिघा-
 दुत्पन्नो ज्योतिर्वा ।) वज्राभिः । तत्पण्यायः ।
 हरम्भदः २ । इत्यमरः । १ । ३ । १० ॥ मेघस्य ज्योति-
 रर्मिघज्योतिः । ज्योतिर्यौ समाख्यातं
 ज्योतिश्चक्री निगद्यते । इति रत्नः ॥ इरया
 जलेन माद्यति दीप्यते इति हरम्भदः । मेघाभिर्हि
 जलेनैव दीप्यते । मदीभिर्गन्धि हर्षं कृत् भृष्टं दृ-
 ष्णीति खः खित्ययाजितं मन्त्रौ । अन्धोन्ध-
 संघट्टेन मेघान्नः खल्वयं ज्योतिर्वृत्तादौ पतति
 स हरम्भदः । मेघ इतुपलक्षणं तेन वातजो-

मेघनि

ऽपीरम्भदः सोऽपि हि इरया जलेन माद्यतीति
 कौमुदी । मेघाद्यादिरिरम्भद इति शब्दार्णवः ।
 इति तङ्गीकायां भरतः ॥
 मेघजम्बरः, पुं, मेघस्याजम्बरः । मेघगर्जनम् ।
 यथा,—
 “अजायुर्हि क्षयिष्याद्भिः प्रभाते मेघजम्बरे ।
 दम्पत्योः कलहे चैव बहिरर्भ लघुक्रिया ॥”
 इति द्रष्टः ॥
 मेघनिमिरं, स्त्री, (मेघेन निमिरं अन्धकारो यत्र ।)
 मेघाच्छमदिनम् । इति हलायुधः ॥
 मेघदीपः, पुं, (मेघजनितो दीप इव ।) विद्युत् ।
 इति शब्दमाला ॥
 मेघनादः, पुं, (मेघं नादयतीति । नद + शिच् +
 अण ।) यरुणः । (मेघस्य नाद इव नादो यस्य ।)
 रावणपुत्रः । इति मेदिनी । दे, ५२ ॥ (यथा,
 रघो । १२ । ७६ ।
 “गरुडापातविशिष्टमेघनादास्तन्वतः ॥”
 मेघस्य नादः । मेघशब्दः । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, महाभारते । ३ । ७३ । ७ ।
 “तं श्रुत्वा रथनिर्घातं वारणाः शिखिनस्तथा ।
 प्रण्येदुस्तन्मुखा राजन् ! मेघनाद इवोत्-
 सुकाः ॥”)
 पलाशवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तण्डुलीय-
 शाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाव-
 प्रकाशे ।
 “तण्डुलीयो मेघनादः काण्डेरस्तण्डुलीरकः ॥”
 अस्य गुणादिकं तण्डुलीयशब्दं द्रष्टव्यम् ॥
 दानवभेदः । यथा, हरिवंश । ३३२ । ३० ।
 “तवाहुर्मघनादश्च भीमगर्भश्च वीर्यवान् ॥”
 मेघमदशब्दविशिष्टे, त्रि । यथा, रामायणे ।
 २ । १६ । २६ ।
 “मेघनादमसम्बाधं मणिहेमविभूषितम् ॥”
 मेघनादलिनः, पुं, (मेघनादं लितवानिति । लि +
 क्तिप् ।) लघ्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मेघनादानुलासकः, पुं, (मेघनादं अनु लक्ष्मीलत-
 लमति क्रीडतीति । लस + कृत् ।) मयूरः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेघनादानुलासी, [न] पुं, (मेघनादमनुलसतीति ।
 लस + शिनिः ।) मयूरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३० ॥
 मेघनामा, [न] पुं, (मेघस्य नाम नाम यस्य ।)
 सुक्तकः । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ ॥ (पंथायी-
 २स्य यथा,—
 “सुक्तको मेघनामा स्यात् ॥”
 इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥)
 मेघनिर्घातः, पुं, (मेघस्य निर्घातः ।) मेघशब्दः ।
 तत्पण्यायः । स्तनितम् २ गर्जितम् ३ रसितम्
 ४ । इत्यमरः । १ । ३ । १० ॥ स्तनितम् ५ ह्रादितम्
 ६ । इति भरतः ॥ (मेघस्य निर्घात इव निर्घातो
 यस्य । मेघतुल्यशब्दविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-
 भारते । ३ । ७३ । ११ ।
 “यदि मां मेघनिर्घातो नोपगच्छति नैषधः ।
 अथ चामीकरप्रखं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥”)

मेघवा

मेघपुष्पं, स्त्री, (मेघस्य पुष्पमिव ।) जलम् । इत्य-
 मरः । १ । १० । ५ ॥ पिष्टाभम् । नदीजलम् ।
 इति मेदिनी । पे, २८ ॥
 मेघपुष्पः, पुं, (मेघ इव पुष्पाति प्रकाशते इति ।
 पुष्पविकाशने + अच् ।) शक्रहयः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ श्रीकृष्णान्वयः ॥ (यथा, महाभारते ।
 ४ । ४३ । २१ ।
 “तं मयि मेघपुष्पस्य जवेन सदृशं हयम् ॥”)
 मेघप्रसवः, पुं, (मेघः प्रसवः उत्पत्तिस्थानमस्य
 इति ।) जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेघ-
 जाते, त्रि ॥
 मेघभूतिः, पुं, (मेघात् भूतिर्जन्मास्य ।) वज्रम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 मेघमालः, पुं, (मेघमाला वर्णसाङ्गयेन अस्त्यस्य ।
 अर्था आद्यत् ।) रमागर्भजातकल्किदेवपुत्रः ।
 यथा । “तथा रमा मिते पत्ने ।” इत्युपक्रम्य ।
 “सा पुत्रं मुमुवे साञ्जो मेघमालवलाहकौ ।
 मङ्गोत्साहौ महावीर्यौ सुभगौ कल्किस्मृतौ ॥”
 इति कल्किपुराणे ३१ अध्यायः ॥
 (ब्रह्महृदिपद्मपद्मनिर्घोषः । यथा, भागवते । ५ ।
 २० । ४१ “सुवर्णो हिरण्यश्रीधो मेघमाल इति सत्तु-
 श्लोकाः ॥” रान्तसविशेषः । इति रामायणे ।
 ३ । २६ । ३१ ॥)
 मेघमाला, स्त्री, (मेघानी माला ।) मेघश्रेणी ।
 तत्पण्यायः । कादम्बिनी २ । इत्यमरः । १ । १० । ८ ॥
 (यथा, उत्तररामचरिते । २ ।
 “मेघमालेव यच्चायमारोहपि विभाष्यते ॥”
 स्कन्दमालागणानामन्वयमा । यथा, महाभारते ।
 ६ । ४६ । २६ ।
 “एकवक्त्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना ॥”)
 मेघयोनिः, पुं, (मेघस्य योनिः उत्पत्तिकारणम् ।)
 धूमः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मेघरागः, पुं, (मेघनामको रागः ।) यङ्गरागान्त-
 गतरागविशेषः । इति हलायुधः ॥ (यथा,
 संगीतदर्पणे रागाध्याये । ३१ ।
 “भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोलो दीपकस्तथा ।
 श्रीरागो मेघरागश्च यङ्गते पुरुषादयाः ॥”)
 अस्य विवरणं मेघशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 मेघवर्णा, स्त्री, (मेघस्यैव वर्णः स्याः । स्त्रियां
 टाप् ।) नीलीवर्णा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (मेघतुल्यवर्णः, त्रि । यथा, महाभारते । ३ ।
 ७६ । १५ ।
 “सुसूम्निगीतरीयेण मेघवर्णेन राजता ॥”)
 मेघवर्त्म, [न] स्त्री, (मेघानी वर्त्म पट्याः ।) आका-
 शम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मेघवह्निः, पुं, (मेघस्य मेघजन्मो वा वह्निः ।)
 वज्राभिः । तत्पण्यायः । हरम्भदः २ । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥
 मेघवाहनः, पुं, (मेघो वाहनमस्य ।) इन्द्रः । इत्य-
 मरः । १ । १ । ४७ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १३ । १२८ ।
 “अविलम्बितेन विजयपाणिपद्मैः
 अयति स मेघमिव मेघवाहनः ॥”)

मेचकः

मेचवेषः, [न] स्त्री, (मेघानां वेषः भवनम् ।) आकाशम् । इति जटाधरः ॥
 मेघमारः, पुं, (मेघस्य मार इव ।) चीनकपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेघसुहृत्, [द] पुं, (मेघाः सुहृदो मित्राणि यस्य ।) मयूरः । इति हेमचन्द्रः ॥
 मेघस्तनिवोद्वहः, पुं, (मेघस्य स्तनिताद्वह उत-
 पतिरस्य । नवमेघशब्देनास्य अकुरीतपत-
 स्तपालम् ।) विकण्टकवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य विकण्टकशब्दे ज्ञेयः ॥)
 मेघाखं, स्त्री, (मेघस्य आख्या नामास्याः) सुस्तकम् । इति रत्नमाला ॥
 मेघागमः, पुं, (मेघानां आगमोऽत्र ।) वर्षाकालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, घटकर्परकाव्ये ।
 “नवास्मत्ताः शिखिना नदन्ति
 मेघागमे कुन्दसमानदन्ति ! ॥”)
 मेघस्यागमनश्च ॥
 मेघानन्दा, स्त्री, (मेघेन आनन्दोऽस्याः ।) यलाका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेघानन्दो, [न] पुं, (मेघेन आनन्दतीति । आ +
 नन्द + [निनिः ।] मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेघान्तः, पुं, (मेघानां अन्तोऽवसानमन्तः ।) शरत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेघास्थि, स्त्री, (मेघानां अस्थिवत् ।) करका । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 मेघासदं, स्त्री, (मेघानां आसदं स्थानम् ।) आकाशम् । इति धनञ्जयः ॥
 मेघोदरः, पुं, (मेघस्यैव उदरमस्य ।) अर्धत्पिता । इति हेमचन्द्रः ॥
 मेचकं, स्त्री, (मचति वर्णान्तरं मिश्रीभवतीति ।
 मच् + “छत्रादिभ्यः संज्ञायां डुन् ।” उणा० ५।
 ३५। इति डुन् । ततः “पक्षिमयोरिच ।” उणा०
 ५।३५। इति इत्वि लपप्रथमः । यदा, मच मचि
 कल्बने + अकन् । माच परितुचां नाम्नात्त्वम् ।
 मेचकः कृष्णनीलः स्यादसंयुक्तसंमिश्रः । इति
 शब्दार्णवः । युत्पत्तिस्तु मचति मिश्रीभवति
 वर्णान्तरेण इति भरतः । इत्यमरटीकायां रघु-
 नायचक्रवर्ती ।) श्रोतृद्वन्द्वम् । अन्वकारः ।
 इति मेदिनी । के, १४० ॥ नीलाञ्जनम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 “मेचकं मईनाञ्जनपिण्डवदीषतृकृष्णरुचम् ।”
 इति माधवकरकृतकविनिश्चयशास्त्रान्तेऽतीसा-
 राधिकारे विजयरचितः ॥)
 मेचकः, पुं, मयूरचन्द्रकः । श्यामलः । इति
 मेदिनी । के, १४० ॥ (यथा, “मेचकाभं आगार-
 धृमामश्च समारगन्तकादमणिमरुणीकृतकृष्ण-
 वर्णस्यैव वर्णा मेचक इति जिष्णुदादयः प्राहुः
 चिकणकृष्ण इत्यर्थः ।” इति कविनिश्चयस्य
 रक्तपित्तशास्त्रान्ते विजयनोक्तम् ॥) धूमः ।
 मेघः । श्रोभाञ्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥
 श्यामलगुणयुक्तं, त्रि । इत्यमरः । १।५।१४ ॥
 (यथा, शिशुपालवधे । ६।२६।

मेढ्र

“गजकदम्बकमेचकमुच्यते-
 नैमसि धीस्य नवाम्बुदमम्बरं ॥”)
 मेचकाभिधा, स्त्री, (मेचकस्याभिधा नामास्याः ।)
 पातालगरुडौलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेट्, च उच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर० अक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेडत् । मेटति
 लोकः । उच्चाद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 मेट्, स्त्री, (मेटतीति । मेट् बाहुलकात् उलङ्-
 टाप् च ।) आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 मेटः, पुं, (मेटति उच्चाद्यतीति । मेट् + अच् ।
 एधोदरादित्वात् साधुः ।) हस्तिपक्षः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 मेड, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर० अक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेडत् । मेडति
 उच्चाद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
 मेट्, पुं, (मेडत्यनेनेति । मिह संचने + “हन्त्री-
 श्मययुजस्तुतुदमिसिचमिहपदशानष्टः करणे ।”
 १।२।१०० । इति डुन् ।) शिश्रुः । (यथा,
 मनो । ८।००० ।
 “अथमत्रयतो मेट्मयशब्देयतो गुदम् ॥”)
 स तु गर्भस्य सप्तभिर्भासेभ्योऽवति । इति सुख-
 बोधः ॥ (यथा, “अवगन्तयनवदनप्राणगुदमेट्तामि
 नवमोर्तांसिनराणां बहिर्मुखान्तरान्येव ॥” इति
 सुश्रुते शारीरस्थाने पचमेऽध्याये ॥ शिरः
 पथेनन्तं गताया वचनाया मूलस्थानम् । यथा,
 पूर्णानन्दकृतघटचक्रनिरूपणम् । “वच्चास्था
 मेट्दृशास्तिरमि परिगता मध्यमे स्यान्मूलम् ॥”
 मेट्स्याप्राप्तत्वं जन्मान्तरे कृतस्य महापापस्य
 चिह्नं कुष्ठविशेषः । यथा, भविष्यपुराणाय-
 मध्यतन्त्रपञ्चाध्याये ।
 “शृणु कुष्ठगणं विप्र ! उत्तरोत्तरतो गुरुम् ।
 विचर्त्तिका तु दुष्टमेवा चर्त्तरीयस्ततोऽधिकः ॥
 विकर्त्तुमेतान्मौ च कृष्णश्चैव तथाऽरुक् ।
 रमो मर्त्ये तु यः कुष्ठो गच्छतिः सञ्जकमेतु ॥
 अणवतसञ्जगोऽपि गच्छे भाले तथा नसि ॥”
 दुष्टमेवा अपाङ्गमेट् इति स्मृतिसंग्रहितारः ॥
 पञ्चभूतानां मध्ये एतिथ्या रजोगुणांशत उ-
 पमो मेट् तथाच वेदान्तपञ्चदश्याम् ।
 “रजोऽंशः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्म्मन्दि-
 याणि तु ।
 वाक्पाणिपादपायूपम्याभिधानानि जज्ञिरे ॥”
 उपम्याश्चर्यं नाम उपम्ययतिरिक्तं उपम्याश्रयं
 मन्त्रयुक्तोत्सर्गशक्तिमदिन्द्रियं इत्यात्मानात्म-
 विवेके प्राहराचार्यः । अस्य लज्जगादिकं लिङ्ग-
 शब्दे उपम्याशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥) मेघः । इत्य-
 मरः । २।६।६६ ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “मेट् मेट् मेट् मेट् मेघ उरश्च उरगोऽपि च ।
 अविष्टाणिस्तथोर्गायुः कृष्णो तद्गुणा अथ ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 मेट्, स्त्री, (मेट्स्या शब्दमिव शब्दमस्याः ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) मेघशङ्कीरुचः । इति
 रत्नमाला ॥

मेदः

मेदः, पुं, हस्तिपक्षः । इति हारावली ॥
 मेण्डः, पुं, हस्तिपक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मेण्डः, पुं, मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मेथ, ञ ऋ सङ्गे । वधे । मेधायाम् । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सङ्गे अक०-वधे-मेधा-
 याच् सक०-सेट् ।) ञ, मेधति मेधते धीरो
 गुणिना सङ्गत इत्यर्थः । ऋ, अमिमेधत् ।
 मिमेध । इति दुर्गादासः ॥
 मेथिः, पुं, (मेधन्ते पशवोऽत्रेति । मेध सङ्गे +
 “सञ्जघातुभ्य ङ्” उणा० ४।१।१७। इति
 ङ् ।) खले पशुवन्धनार्थं यस्तदार । मेद काठ
 इति भाषा । यथा,—
 “मेधर्मिथिः खलेवाली खले गोवन्धनार यन् ।”
 इति हेमचन्द्रः । ३।५५८ ॥
 (स्त्री, मेथिका । तत्पर्यायो यथा,—
 “मेथिका मेथिनी मेथिदांपनी बहुपत्निका ।
 बोधिनी बहुबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
 वल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च केरवी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 कश्चित् मेधाति पाठो दृश्यते ॥)
 मेथिका, स्त्री, (मेथतीति । मेध् + क्त्वि । टाप्
 अत इत्वम् ।) चूपविशेषः । मेथिका इति
 भाषा । तत्पर्यायः । मेथिनी ० मेथी ३ दीपनी ४
 बहुपत्निका ५ बोधिनी ६ गन्धबीजा ७ ज्योतिः ८
 गन्धफला ९ वल्लरी १० चन्द्रिका ११ मन्था १२
 मिश्रपुष्पा १३, केरवी १४ कुचिका १५ बहु-
 पत्नी १६ पीतबीजा १७ अस्या गुणाः । कटु-
 त्वम् । उष्णत्वम् । रक्तपित्तप्रकोपणत्वम् । अर्रो-
 चकहरत्वम् । दीपकारित्वम् । वातघ्नत्वम् ।
 दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मेथो
 वनमेथो । तयोर्नामगुणाः ।
 “मेथिका मेथिनी मेथी दीपनी बहुपत्निका ।
 बोधिनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धफला तथा ॥
 वल्लरी चन्द्रिका मन्था मिश्रपुष्पा च केरवी ।
 कुचिका बहुपत्नी च पीतबीजा सुनिच्छदा ॥
 मेथिका वातघ्नमनी श्लेष्मणी चरमाग्निनी ।
 सतः स्वल्पगुणा वन्या वाजिनां सा तु पूजिता ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 मेथिनी, स्त्री, (मेथतीति । मेध् + [निनिः ।] ङीप् ।)
 मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मेथी, स्त्री, (मेथिः + कृदिकारादिति पक्षे ङीष् ।)
 मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्तम्भः ।
 यथा, शतपथब्राह्मणे । ३।५।३।२१ ।
 “विण्णव त्वेति मेथीसुपनिधन्तीतरतस्ततो
 यदु च साधुषे ॥”
 “मेथी स्तम्भम् ।” इति तज्ज्ञप्यम् ॥)
 मेद, ऋ ञ वधमेधयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेडत् ।
 ञ, मेदति मेदत प्राक्कार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः ।
 मिमेदुः । इति दुर्गादासः ॥
 मेदः, [स्] स्त्री, (मेदति स्निह्यतीति । मिद +
 “सञ्जघातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४।१।१८ । इति

मेदः

अमुन् ।) मांसप्रभवधातुविशेषः । तत्पर्यायः ।
वपा २ वसा ३ । इत्यमरः । १०।१।६४॥ मेदः ४ ।
अकारान्त इति भरतः ॥ अस्या गुणाः । वात-
नाशित्वम् । वलपित्तकफदाहत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ अथ मेदसः स्वरूपमाह ।
“यन्मांसं स्वाग्निना पक्तं तर्हि मेद इति कथ्यते ।
तदतीव गुरु स्निग्धं बलकायैति वृद्धेणम् ॥”
अथ मेदसः स्थानमाह ।
“मेदो हि सर्वभूतानामुदरेऽवस्थिष्ये स्थितम् ।
अतएवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥

इति भावप्रकाशः ॥

रोगविशेषः । तत्र मेदसो विप्रकृष्टं निदान-
माह ।

“अथायामदिवास्वप्नप्रसन्नलाहारसेवितः ।
मधुरोत्तरसः प्रायः स्नेहात्मनो विवर्द्धयेत् ॥”
अन्नरसः आमद्रवः । तथा च सुश्रुतः ।
आमद्रवान्नरसो मधुरश्च भवतीति । मेदसो-
ऽतिप्रवृद्धौ वेगुण्यमाह ।

“मेदसावृतमार्गत्वात् पुण्यन्त्यो न धातवः ।
मेदस्तु जीयते तस्मादशक्तः सर्वकर्मसु ॥”
अन्त्य धातवः अस्यादयः श्रुक्ताः । न पुण्यन्ति
न पुष्टा भवन्ति । जीयते सञ्चितं भवति यद्वत्
इति यावत् । तस्मात् मेदस्यो सर्वकर्मसु
अशक्तः स्यात् । मेदसः संकुमाग्यात् । अपरा-
नपि दोषानाह ।

“चुदश्वासलघामोहस्वप्नक्रन्त्यन्मादनेः ।
युक्तः क्षुत्स्वददौर्गन्धैरल्पप्राणोऽल्पमेधुनः ।
मेदसः स्वददौर्गन्ध्याज्जायन्ते जन्तवो नरः ॥”
क्रन्त्यनं उच्छ्वासवरोधः । कण्ठेन घुघुर इत्यन्ते ।
जन्तवः क्रिमयः । मेदसः स्थानमाह ।

“मेदस्तु सर्वभूतानामुदरेऽवस्थिष्ये स्थितम् ।
अतएवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥”
मेदस्विनोऽपि वृद्धौ हेतुमाह ।

“मेदसावृतमार्गत्वाद्वायुः कोष्ठे विनिधत्तः ।
चरन् सन्धुच्यत्यग्निमाहारं शीघ्रयत्वापि ॥
तस्मात् शीघ्रन्तु जरयत्याहारश्चापि काष्ठति ।
विकारान् सोऽश्नुते घोरान् कांश्चित् काल-
वतिक्रमात् ॥”

सन्धुच्यति प्रदीपयति । स मेदस्यो आहारं
शीघ्रं जरयति पुनर्भोक्तुं काष्ठति स दोषाग्निः
कालवतिक्रमात् भोजनकालातिक्रमात् । कां-
श्चिद्विकारान् वातपित्तकरान् घोरान् अश्नुते
प्राप्नोति । एतं वातपित्तं मेदसावृद्धं विनिधा-
दुपद्रवकरं इत्याह ।

“एतावुपद्रवकरौ विनिधातुं पित्तमारुतौ ।
एतौ हि दहन्तः स्मलं वनं दावानला यथा ॥”
एतौ पित्तमारुतौ मेदसा वृद्धमार्गत्वात् कोष्ठ-
मध्ये प्रवृद्धौ सन्तौ विनिधादुपद्रवकरौ दहन्तः
नाशयेताम् । मेदसोऽतिवृद्धिर्विनाशहेतुत्वमाह ।
“मेदस्यतीवसंवृद्धे सद्यमेवानिलादयः ।
विकारान् दाहणान् कृत्वा नाशन्त्याशु जीवि-
तम् ॥”

मेदः

विकारान् प्रमेहपिडकच्वरभगन्दरविदधिवान-
रोगाणामन्यतमान् । अतिस्मूलनया वेगुण्य-
माह ।

“अतिस्मनेयु मंदरा विसर्पाः सभगन्दराः ।
च्वरातीसारमेहार्शाः श्लोपदा यधिकारयः ॥”
अतिस्मलस्य लक्षणमाह ।

“मेदो मांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः ।
अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्मल उच्यते ॥”
अयथोपचयोत्साहः न यथा उपचयो मांसोप-
चयः उत्साहो बलश्च यस्य सः ॥१॥१॥ अथ
मेदस्य चिकित्सा ।

“पुराणाः शालयो मुत्राः कुलत्थोद्दालकोदवाः ।
लेखना वस्तयश्चापि संस्था मेदस्विना सदा ॥
अमलित्वायवायाध्वनौदजागरणप्रियः ।
हृत्पत्रमतिस्मृत्योक्तं यवश्यामाकभोजनः ॥
चारं वातारिपत्रस्य हिङ्गुयुक्तं पिबेत्तरः ।
सहितं भक्तमण्डनं मेदोऽतिवृद्धिनिवृत्तये ॥
गुडचौत्रिफलाकाथः पीतो मेदोदरः स्मृतः ।
गुडभीत्रिफलाकाथस्तथा लोहजोयुतम् ।
चौद्रेण त्रिफलाकाथः पीतो मेददरः परः ॥
प्रातर्मधुयुतं वारि सेवितं स्यौत्तनाशनम् ।
उष्णाम्रस्य मण्डं वा पिबेत् क्षणतनुभवेन ॥
योधामित्रिफलामुस्तविडङ्गैर्गुल्गुलं समम् ।
स्वादेन सज्जान् जघेदोगास्तेदः श्लेष्मासवातजान् ॥
पिप्पली मधुना संस्था मेदःकफविनाशिनी ॥

धत्तपत्रस्वरसेन गाढ

सुश्रुतेन स्यौत्तनाशनं प्रदिष्टम् ॥

वामादलरसो लेपाच्छकृत्कर्णेन संयुतः ।
विल्वपत्ररसो वापि देहदौर्गन्धनाशनः ॥
निम्बपत्रचरसः प्रजितकलादियोजितं जयति ।
दग्धहरिदोऽननमत्तिकाच्चिरेदेहदौर्गन्धम् ॥

शिरीषलासज्जककर्मलोपि-

स्नग्गदोषसंस्वदहरः प्रत्ययः ।

शरीरदौर्गन्धहरः प्रदेहः

पञ्चामुलोपमथचन्दनानाम् ॥”

शिरीषस्यात्र पत्रं ग्राह्यं यवहारान् । लाम-
ज्जकं सुगन्धित्वविशेषस्तदलाभे उशीरं
ग्राह्यम् । हेम नागकेशरम् । अमुं बालकम् ।
अभयं उशीरम् ।

“हरीतकी तु संपिप्य देहमुद्धर्ते नरः ।
पश्चान्न स्नानं प्रकुर्वीत देहस्वदोपशान्तये ॥
वकुलस्य दलेः सम्यग्वाशिष्ठा परिप्रेषितेः ।
देहमुद्धर्तेन पश्चाद्हरीतक्या सुपिथया ॥
भूय उद्धर्तेन कुल्यात् पश्चान्न स्नानं समाचरेत् ।
प्रस्वेदान् मुखेन शीघ्रं मेदोऽतिवृद्धिमनुद्वान् ॥”

इति मेदोऽधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य विशेषः । यथा, —

“मेदः स्नेहस्येदो वृद्धत्वं पुष्टिमस्माच्च ॥”

अस्य जीणलक्षणं यथा, —

“मेदः रूधे प्रोष्टामिच्छतिः सन्धुच्यता रीत्यं
मेदरमांसप्राप्तेना च ।” अस्यातिवृद्धिलक्षणं
यथा, —

मेदिनी

“मेदः स्निग्धाज्जलामुदरपार्श्ववृद्धिं कासम्भासा-
दीन् दौर्गन्धश्च ।”

“पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्वाहर्द्धयेति परं परम् ।

तस्मादतिप्रवृद्धां धातुना ह्वासनं हितम् ॥”

“अपयद्वृद्धयेत्तपि दोषघातुमलान् भिषक ।

सावदुधावदरोगः स्यात्तरो रोगसमन्वितः ॥”

इति सुश्रुत सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥

“तृतीया मेदोधरा नाम मेदो हि सर्वभूताना-
मुदरस्थमन्वस्थिष्ये च महत्सु च मज्जा भवति ॥”
इति तत्रैव शारीरस्थाने ४ अध्याये ॥

मेदः, पुं, (मेदति स्निह्यतीति । मिदृ + अच् ।)

वपा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

“लघ्वाकषुजमिहरो मलप्रो मेदकृच्छहा ॥”

इति भरतपञ्चशालिहोत्रः ॥

स्नेक्कजातिविशेषः । इति लटाधरः ॥ अल-
म्बुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऐरावतकुलजो
नागविशेषः । यथा, भट्टाभारते १।५।७।११।

“विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ।

ऐरावतकुलादेते प्रविष्टा हयवाहनम् ॥”

मेदकः, पुं, (मिदृ + क्तृल ।) जगलः । इत्यमरः ।

२ । १० । ४२ ॥ मेधा इति भाषा ॥

मेदजः, पुं, (मेदति जायते इति । जन् + ज् ।)

भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेदो-
भवश्च ॥

मेदःसारा, स्त्री, (मेदः सारोऽस्याः ।) मेदा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या मेदाशब्दे
दृश्यते ॥)

मेदस्कन, क्री, (मेदः करोतीति । मेदस् + क्त +
क्तिप् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मेदा, स्त्री, (मेदो अस्याः अस्तीति । मेद +
अच् । टाप् ।) अष्टवर्गप्रसिद्धोपधिविशेषः ।

तत्पर्यायः । मेदोद्वता २ जीवनी ३ अष्टा ४
मणिच्छिदा ५ विभावरी ६ । इति रत्नमाला ॥

वसा ७ स्वरूपपर्णिका ८ मेदःसारा ९ स्नेह-
वती १० मेदिनी ११ मधुरा १२ स्निग्धा १३

मेधा १४ द्रवा १५ माध्वी १६ शाल्यदा १७
बह्वर्गिका १८ पुरुषदन्तिका १९ । अस्या

गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहाहि-
काशराजयक्ष्माज्वरनाशित्वम् । वातदोषकारि

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्षणं यथा,
“शुककन्दो नखस्तदो मेदो धातुमिव यवत ।

यः स मेदति तिज्यो विज्जासातनपरिज्जनेः ॥”
मेदागच्छामेदास्थान शतावरी मन्त्री । इति

भावप्रकाशः ॥ अस्या विवरणं महाभेदाशब्दे
दृश्यम् ॥ (अनुक्त्योऽस्या यथा । “मेदाभावे

चायगत्या ।” इति मेदकपरिभाषायाम् ॥)

मेदिनी, स्त्री, (मेदोऽस्या अस्तीति । मेद +
इति । दीप् ।) मेदा । कायमरी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ एषियी । इत्यमरः । २ । १ । ३ ॥

मेदो विद्यतस्यां मेदिनी सात्मास्मेदःशब्दादिन्
सन्तोषस्य निपात्यते इति परं । स्वमते मेदः

समानाथोदन्तो मेदशब्दोऽस्ति । लघ्वाकषु-

मेदोद्ग

कमिहरो मलप्रो मेदकृष्टहेति शास्त्रिहोचः ।
नेकाजादिति इत् । यथा चोक्तम् ।
“मधुकैटभयोरासीन्मेदसैव परिप्लता ।
तेनयं मेदिनी देवी प्रोच्यते प्रसवादिभिः ॥”
मेदुनीति वा मेदिनी इति याज्ञिकि गृह्यादि-
त्वाग्निम् । इति तद्धोकार्या भरतः ॥ (एतन्नाम-
निरुक्तिर्यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ८३-८४ ।
“गतप्राणौ तदा जातौ दानवौ मधुकैटभौ ।
सागरः सकलो व्यापकस्तदा वै मेदसा तयोः ॥
मेदिनीति ततो जातं नाम एष्याः समन्ततः ।
अमस्या नृत्तिका तेन कारयोन सुनीचराः ॥”
अपि च । तत्रैव । १ । ३ । ८ ।
“मधुकैटभयोर्मदःसंयोगान्मेदिनी स्मृता ।
धारणाच्च धरा प्रोक्ता एष्यो विस्तारयोगतः ॥”
तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
“अयसौ वसुधाज्जलं सर्वमज्जलकारणम् ।
विप्रनिघ्नकरं पापनाशनं पुण्यवर्द्धनम् ॥
अहो केचिद्वदन्तीति मधुकैटभमेदसा ।
बभूव वसुधाज्जलं तद्विरुद्धमतं प्रयु ॥
ऊचतुस्तौ पुरा विष्णुं तृष्टौ युहेन तजसा ।
आवां वध न यचोर्व्यौ पायसा संवृतेति च ॥
तयोर्व्यौवनकालेन प्रत्यक्षा सा भवेत् स्फुटम् ।
ततो बभूव मेदश्च मरणस्यान्तरं तयोः ।
मेदिनीति च विख्यातयुक्ता येस्तन्मतं प्रयु ॥
जलधौता जला पुन्यं वर्द्धिता मेदसा यतः ।
कथयामि च तज्जलं सार्धकं सर्वमस्मतम् ॥
पुरा श्रुतं यत् श्रुत्युक्तं धर्मवक्ताच पुष्करे ।
महाविराट्शरीरस्य जलस्य चिरं स्फुटम् ॥
मलो बभूव कालेन सत्त्वाज्जयापको ध्रुवम् ।
स च प्रविष्टः सर्वेषां तस्मिन्ना विवरेषु च ॥
कालेन महता तस्माद्बभूव वसुधा सुने ।
प्रत्येकं प्रतिजोन्वाच्च कुपेषु सा स्थिरा स्थिता ॥
आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुनः पुनः ।
आविर्भूता स्फटिकाले तज्जलोपम्यस्थिता ।
प्रलये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरस्थिता ॥”
इति श्रीमज्जवेवर्त्त प्रकृतिखण्डे नारायणभारद-
संवादे पृथिव्युपाख्याने ७ अध्यायः ॥
मेदिनीद्वयः, त्रि, (मेदिन्याः द्वयः ।) धूलिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मेदुरः, त्रि, (मेदुरिति स्त्रीत्येतीति । मिद् + “भञ्ज-
भासमिदो घुरच्” । ३ । २ । १६१ । इति घुरच् ।)
अतिप्रयत्नः । तत्पर्यायः । साक्षिप्रयत्नः ॥
इत्यमरः । १ । ३ । १० । (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १ ।
“मेघैर्मदुरमम्बरं वनभुवः श्यामास्तमालदमे-
नक्तं भीरुरयं तमेव तदिदं राधे । यच्च पापयम्”)
मेदुरा, स्त्री (मेदुर + टाप् ।) काकोली । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः काकोली-
शब्दं ज्ञेयाः ॥)
मेदोजं, स्त्री, (मेदसो जायते इति । जन् + ङः ।)
अस्थि । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेदोद्गवा, स्त्री, (मेदाद्गवोऽस्याः ।) मेदा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मेधा

मेदोत्सः पुं, (मेदोवहुलः अत्युः ।) वर्णसङ्करजाति-
मेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १० । ४८ ।
“मेदोत्सुचमदृग्नामारण्यपशुहिंसनम् ॥”
कश्चित् मेदास्य इत्यपि पाठः ॥)
मेदोवती, स्त्री, (मेदोऽस्याः अस्तीति । मेदस् +
मत्तुप् । मस्य वः ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(मेदोविशिष्टे, त्रि ॥)
मेध, ऋच वधमेधासङ्गेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा० उभ०-वधे सक०-अन्यत्र अक०-सट् ।)
ऋ, अमिमेधत् । ऋ, मेधति मेधते । इति दुर्गा-
दासः ॥
मेधः, पुं, (मेधते वध्यते पश्चादिरिति । मेध +
घञ् ।) यज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १२३ । ३६ ।
“ग्रामणीश्च मर्ह्योपालानेष जित्वा महाबलः ।
भाटभिः सहितो वीरस्त्रीन् मेधानाहुरिष्यति ॥”
हविः । इति ऋग्वेदे । १० । १०० । ६ । मन्त्र-
भाष्ये सायणः ॥)
मेधा, स्त्री, (मेधते सङ्गच्छते अस्यामिति । मेध +
“घिह्रिदादिभ्योऽङ्” । ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् ।
टाप् ।) धारणावती बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥
धारणाशक्तियुक्ता धर्ममेधा मेधते सङ्गच्छतेऽस्यां
सर्वं बहुश्रुतं विषयीकरोति इति वा मेधा मेध-
न् सङ्गे मेधायां संमत्तात् सरोरितः । आपबहु-
श्रुतविषयीकरणं धारणा यदुक्तं धारणा बुद्धे-
र्गणविशेषः इति ॥ इति भरतः ॥ * ॥ (यथा,
सुखकोपनिषदि । ३ । २ । ३ ।
“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष श्रुते तेन लभ्य-
स्तस्यैव आत्मा विद्युते तन् स्वाम् ॥”)
मेधाकरं औषधं यथा,—
“शुद्धपुष्पी वचा सोमा आक्षी प्रक्षुवर्चसा ।
अभया च गुडूची च अटरूयकवाक्त्रयो ।
एतैरेतन्समेर्भागैर्घृतं प्रस्थं विपाचयेत् ॥
कण्टकायां रस प्रस्थं ढह्या च समन्वितम् ।
एतद्वाक्षीघृतं नाम स्मृतिमेधाकरं परम् ॥”
इति गारुड १६८ अध्यायः ॥ * ॥
मेधाकरगणो यथा । सतताध्ययनम् । तत्त्व-
ज्ञानकथा । श्रेष्ठतत्त्वशास्त्रावलोकनम् । सहि-
जाचार्यसेवा च । इति पुराणम् ॥ (दत्तप्रजा-
पतिकथाविशेषः । यथा,—
“कीर्त्तिज्ज्ञौ धृतिर्मैधा पुष्टिः अह्ना क्रिया
मतिः ॥”
इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्याये ॥
धनम् । इति निघण्टुः । २ । १० ॥ “मिध मेध
सङ्गमे च । चकारात् हिंसामेधयोश्च । मिधिः
सङ्गत्यर्थः । इति माधवः । घञ् । सङ्गच्छतेऽनेन
सर्वं तद्वता हिंस्यते वा तद्वान् चौरादिभिः
प्रक्षिप्तं चेवार्थकारणात् इति महाभारतम् ॥
यदा, मतौ धीयते अर्जयितयं रक्षितयं दातय-
मिति धनवता बुद्धौ धनं प्राप्यते । तत्र मति-

मेधावी

शब्द उपपदे धातोः घर्णर्थं कविधानम् इति
कः । एषोदरादित्वात् मतिशब्दस्य मेभावः ।”
इति तद्भाष्ये देवराजयज्वा ॥)
मेधाः, [सु] पुं, (मेधते इति । मेध् + असृन् ।)
स्वायम्भुवमनुपुत्रः । यथा,—
“अग्निप्रक्षामिबाहुश्च सहः सवल एव च ।
ज्योतिष्मान् दुतिमान् हयो मेधा मेधातिथि-
वसुः ।
स्वायम्भुवस्यास्य मनोर्दशैते वंशवर्द्धनाः ॥”
इति भातस्य ६ अध्यायः ॥
मेधाजित्, स्त्री, (मेधां करोतीति । ज + क्तिप् ।)
सितावरणाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेधा-
कारके, त्रि ॥
मेधाजित्, पुं, (मेधां जितवानिति । जि + क्तिप् ।)
कात्यायनसुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मेधातिथिः, पुं, (मेधायाः धारणावबुद्धिरिति-
रिव ।) मनुसंहिताटीकाजित् । सुनिविशेषः ।
यथा, श्रीभागवते । १ । १६ । १० ।
“मेधातिथिर्देवत आर्चयेथो
भरद्वाजो गौतमः पिप्पलादः ॥”
(प्रियव्रतपुत्रः स च शाकङ्गीपाधिपतिः । यथा,
श्रीमद्भागवते । ५ । २० । २४—२५ ।
“यस्मिन् हि शाको नाम मर्ह्यरुहः खल्वेव-
यपदेशकः । यस्य ह महासुरभिगम्यस्तुष्टोप-
मनुवासयति । तस्यापि प्रियव्रत एवाधिपति-
नान्ना मेधातिथिः ॥” * ॥ सप्तदश द्वापरयुगस्य
यासः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३० ।
“मेधातिथिः सप्तदशे व्रतौ ह्यष्टादशे तथा ॥”
प्रजापतेः कर्दमस्य पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये ।
५३ । १५ ।
“अग्निर्मेधातिथिश्च वपुर्वाञ्च तथापरः ॥”
दत्तसावर्णमन्त्रन्तरे सप्तर्षीणामेकतमः । यथा,
मार्कण्डेये । ६४ । ८ ।
“मेधातिथिवसुः सख्यो ज्योतिष्मान् दुतिमा-
स्तथा ।
सप्तर्षयोऽन्यः सवलस्तथाग्यो ह्यवाहनः ॥”
नदीविशेषः, स्त्री । यथा, महाभारते । ३ ।
२२१ । २३ ।
“चर्मैस्त्वती मही चैव मेधा मेधातिथिस्तथा ।
ताम्रावती वेचवती नटस्तिस्त्रोऽथ कौशिकी ॥”
मेधारुद्रः, पुं, (मेधया रुद्र इव ।) कालिदासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मेधावती, स्त्री, (मेधा देयत्वेन अस्ति अस्याः
इति । मेधा + मत्तुप् । मस्य वः । डीप् । मेधा-
वर्द्धकत्वादस्यास्तथात्वम् ।) महाज्योतिष्मती ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मेधाविशिष्टा च ॥
मेधाविनी, स्त्री, (मेधास्याः अस्तीति । मेधा +
“असूमायामेधासजो विनिः” । ५ । २ । १२१ ।
इति विनिः । ततो डीप् ।) ब्रह्मणः पत्नी ।
इति मेदिनी । ने, २०४ ॥
मेधावी, [नृ] पुं, (मेधास्यस्येति । मेधा + “असू-
मायामेधासजो विनिः” । ५ । २ । १२१ । इति

मेधः

विनिः) शुक्रपत्नी । इति मेदिनी । ने, २०४ ॥
मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ पण्डितः । इति
हिमचन्द्रः । ३।६ ॥ याङिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(कस्यचित् प्राज्ञस्य पुत्रः । यथा, महाभारते,
१० । १७५ । ३ ।

“दिजातः कस्यचित् पार्थ । स्वाध्यायनिरतस्य
वे ।

बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ॥”)
मेधायुक्तः, त्रि । इति मेदिनी । ने, २०४ ॥
(यथा, रामायणे । १ । ४ । ६ ।

“स तु मेधाविनो दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ।
वेदोपदंष्ट्रणार्थाय तावमाहृत प्रभुः ॥”)

तद्देविकपर्यायः । विप्रः १ विप्रः २ गुरुशः ३
धीरः ४ वेनः ५ वेधाः ६ कण्यः ७ ऋभुः ८
नवेदाः ९ कविः १० मनोवी ११ मन्वाता
विधाता १३ विप्रः १४ मनश्चिन्त १५ विपश्चित्
१६ विपश्यन् १७ आकेशिपः १८ उग्रिजः १९
कौत्सासः २० अज्ञातयः २१ मतयः २२ मनुष्याः
२३ वाघनः २४ । इति चतुर्विंशतिर्मेधावि-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । १५ ॥

मेधः, पुं, (मेधते खलं स्थाप्यते इति । मेध +
“सन्धातुश्च इत् । उणा० ४।११३ । इति इत् ।)
खले पशुवन्धनार्थव्यस्तदारु । इत्यमरः । २ ।
६ । १५ ॥ खले धान्यमर्दनस्थानमर्थे पशुवन्धन-
निमित्तं निहितं यद्वाह स मेधः । मेद इति
स्थाते । इति भरतः ॥ तत्प्रयोगः । मेधः ३
खलेवाली इ । इति हिमचन्द्रः ॥ अस्य स्थापन-
दिनं तत्र वारो शुक्रवृहस्पती । नक्षत्राणि
रेवती स्वाती हस्ता मूलं मृगशिरश्च । तत्र
लयं स्थिरम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मेधिरः, त्रि, (मेधास्यास्तीति । मेधा + “मेधारथा
भ्यामिरन्त्रिचो वक्तव्यौ ।” ५ । २ । १०६ । इति
काशिकोक्ता इरन् ।) मेधावी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । २५ । २० ।

“त्वं विन्धस्य मेधिर ! दिवश्च गन्ध राजसि ।”
“हे मेधिर ! मेधाविन ! वरुण ।” इति तद्वाच्यं
सायणः ॥ यज्ञवान् । हविषान् । यथा, ऋग्-
वेदे । १० । १०० । ६ ।

“इन्द्रस्य सुनुक्तं देव्यं सज्जोमिगृह्णरिता
मेधरः कविः ।”
“मेधो यज्ञः हविर्वा तद्वा ।” इति तद्वाच्यं
सायणः ॥)

मेधिष्ठः, त्रि, (अयमेधामतिप्रयेन मेधावीति । मेधा-
विन् + “अतिप्रयायेन तमविष्ठनौ ।” ५।३।५५ ।
इति इष्टन् । “विन्मतीलंक् ।” ५ । ३ । ६५ ।
इति विनो लुक् ।) अतिप्रयमेधायुक्तः । इति
आकरणम् ॥

मेधं, त्रि, (मेधते इति । मेध + “ऋहृलोऽयंत् ।”
३ । १ । १२४ । इति यत् । यद्वा, मेधामह-
तोति । मेधा + हृणादित्वात् यत् ।) पवित्रम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५५ ॥ (यथा,—
“ज्ञानेन मेधमखिलममेधं ज्ञानतो भवेत् ।

७८१

मेनका

अक्षज्ञाने समुत्पन्ने मेधामेधं न विद्यते ॥”

इति चिन्तामणिधृतवचनम् ॥)

“पवित्रः प्रयतः पूत इति अक्षवर्गं प्राणिविषय-
मात्रं उक्तं इह त्वपाणिद्वये ।” इति भरतः ॥

“पूतं मेधं पवित्रं स्याद्वाग्धेयं प्रयतनिर्मलम् ।

निशीर्ष्य शोधितं गृह्ये निमित्तमनयस्करम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(नित्यमेधम् । यथा, मनुः । ५ । १०६ ।

“नित्यं शुद्धः कारुहस्तः परमं यच्च प्रसारितम् ।
अक्षचारिगतं मेधं नित्यमेधमिति स्थितिः ॥”)

शुक्तिः । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥ (यथा,
अनर्धराधवे । २ । १४ ।

“तत्तादृक् ढगपूलकोपनयनकेशाक्षिर-

हविभि-

र्मैधा वत्सरी विहस्य बटुभिः सोलुगठमाल-
भ्यत ॥”

मेधाजनकः । यथा,—

“मण्डकप्रणयः स्वरमः प्रथोऽप्यः

क्षीरेण यथोमधुकस्य जर्ण ।

रमो गुड्यास्तु समूलपुण्याः

कल्कः प्रथोऽप्यः खनु प्राज्ञपुण्याः ॥

आयुः प्रदास्यामयनाशनानि

जन्ममिवर्णस्वरपदानानि ।

मेधा विप्रेण च प्राज्ञपुण्यौ ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)

मेधाः, पुं, (मेधाये हितः । मेधा + “उगवादिभ्यो
यत् ।” ५ । १ । २ । इति यत् ।) खदिरः ।

यवः । क्वागः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेधा, स्त्री, (मेधाये हिता । मेधा + यत् । टाप् ।)
रक्तवत्ता । रीचनता । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥

केतकी । ज्योतिष्मती । प्राज्ञपुण्या । प्राज्ञी ।
श्वेतवत्ता । प्रसी । भण्डूकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (नदीविशेषः । यथा, महाभारते ।

३ । २२१ । २३ ।

“चर्मण्यतो मही चैव मेधा मेधातिथिस्तथा ॥”
मेनका, स्त्री, (मन्थते इति । मन् + “मनेराशिनि
च ।” इति युन् । ततः “निश्चिम्योरलित्यत्वं

वक्तव्यम् ॥” ६ । ४ । १०० । इत्यत्र काशिकोक्ता
अकारस्य एत्वम् ।) सर्वप्रिया । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्याः कन्या शकुन्तला । यथा,—

“विश्वामित्रात्मजेवाहं त्यक्ता मेनकया वने ।
वेदेतद्भगवान् कण्यो वीर ! किं करवाम ते ॥”

इति श्रीभागवत । ६ । २० । १३ ॥

(मेनेवा मेना + स्वार्थं कन् ।) उमामाता । यथा,
“ततः प्रीतास्तु पितरस्तां ददुस्तनयो निजाम् ।

मेनां देवाश्च शिलाय हिमयुक्ताय वेदतः ॥
तां मेनां हिमवोऽक्ष्वा प्रसादाद्देवेष्वथ ।

प्रीतिमानभवत्सामो रराम च यथेष्टया ॥
ततो हिमाद्रिः पितृकन्याय समं

सुरां सिधेव विषयं यथेष्टमितम् ।
अजीजनत् सा तनयास्तु मेना
रूपाभियुक्ताः सुरयोविनोपमाः ॥

मेना

पुलस्त्य उवाच ।

मेनायां कन्यकास्तिस्त्री आता रूपगुणान्विताः ।

सुनाभ इति विख्यातस्तृतीयस्तनयोऽभयम् ॥

नीलाक्षनयप्रस्था नीलेन्द्रीवरलोचना ।

रूपेणानुपमा काली जघन्या मेनकासुता ॥

आतास्ताः कन्यकास्तिस्त्रयः षड्भ्यां परतो मुने ।।

कर्तुं तपः प्रयातास्ता देवास्ता दृष्ट्वा प्रभाः ॥

ततो गते कन्यके देवास्ता मेना तपस्विनी ।

तपसो वारयामास उमे त्वेवाप्रथोऽह मा ॥

तदेव माता नामास्याश्चक्रे पितृगुता सुभा ।

उमेत्येव हि कन्यायाः सा जगाम तपोऽनम् ॥”

इति वामने ७३ - ८५ अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।

“कथं गिरिसुता काली बभूव जगतां प्रभुः ।

दाक्षायणो त्यक्ततनुः कथमाप हरे पतिम् ॥”

सांकेय उवाच ।

यदात्यजतनुं देवो प्रभुं दाक्षायणी सती ।

तदेव मनमागच्छन्मेनकां हिमवद्गिरिम् ।

त्यक्तप्राणा तदा देवो भूता हिमवतः सुता ॥

शिवाविन्यस्तमनसा सप्रविशतिवत्सरान् ।

निनाय मेनका देवी परमादितिमिच्छन्ती ॥

सप्रविशतिवर्षान्तं जगन्माता जगन्मयी ।

सुप्रीता भवदर्थं प्राह प्रत्यक्षतो गता ॥

श्रीदेव उवाच ।

यत् प्रापितं त्वया देवि । मत्तस्तत् प्रापयामि न ।

ततः सा प्रथमं पुत्रशतं वप्स्ये यशस्विनी ॥

पश्चात् तनयामेकां स्वरूपगुणशालिनीम् ।

कुलदयानन्दकरां भुवनत्रयदर्शनाम् ॥

ततो भगवती प्राह मेनकां सुनिर्मलाम् ॥

श्रीदेव उवाच ।

शतं पुत्राः संभवन्तु भवत्या धीर्गमयुताः ।

सुता च तत्र देवानां मानुषाणाञ्च रत्नसाम् ॥

हिताय सर्वजगतां भविष्याम्यहमेव ते ।

एवमुक्ता जगद्वाप्सी तत्रेवात्तरधीयत ॥

ततः सा कालिका देवी योगनिदा जगन्मयी ।

पूज्यत्यक्तमनोरूपा जन्मार्थं मेनकां ययौ ॥

समयस्यानुकूल्येण मेनकाजठरे शिवा ।

समुद्भूय समुत्पन्ना सा लज्जोरिव सागरात् ॥

वसन्तसमये देवी नवम्यां गृह्यते गतः ।

अङ्कुराचो समुत्पन्ना गङ्गैव शशिमकुलात् ॥”

इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥

मेनकात्मजा, स्त्री, (मेनकाया आत्मजा ।) दुर्गा ।

इति हलायुधः ॥ (शकुन्तला । यथा, महा-
भारते । १ । ७२ । ११ ।

“नेमां हिंस्यन्ने बाली क्रयादा मांसयजिनः ।

पथ्यरन्त तां तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ॥”)

मेनकाप्राणेशः, पुं, (मेनकायाः प्राणेशः पतिः ।)

हिमालयः । इति हिमचन्द्रः । ४ । ६३ ॥

मेना, स्त्री, (मान्यते पूज्यते इति । मान पूजायाम्

“बहुलमन्यत्रापि ।” उणा० २ । ४६ । इति

इत्यच् प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मेनका ।

इति भरतहिरण्यकोषः ॥ सा पितृकन्या । यथा,

मेरुः

“तां मानसीं मेरुसखः पितृणां
कन्यां कृतस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
मेनां मुनीनामपि माननीया-
मात्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥”

इति कुमारसम्भवे । १ । १८ ॥ * ॥

यथा च, कौर्म १२ अध्याये ।
“अग्निस्वात्ता वह्निर्गदो दिधा तेषां यवस्थितिः ।
तभ्यः स्वाहा स्वधा जज्ञे मेना वेतरणी तथा ॥”
(स्त्री । यथा, ऋग्वेद । १ । ६२ । ७ ।

“भगो न मेने परमे योमन्नधारयदोदसी सुदं-
साः ।”

“मेनेति स्त्रीनाम । मेने स्त्रीरूपमापन्ने रोदसी ।”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥ * ॥ वृषणश्चकत्या ।
यथा, ऋग्वेद । १ । ५१ । १३ ।

“मेना भवो वृषणश्च ॥”

“हे इन्द्र । त्वं वृषणश्च यतदास्यस्य राज्ञो
मेना भवः मेनानाम कन्यका भूः ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥ * ॥ वाक् । इति निघण्टुः । १ । ११ ॥
“मानपूजायां इत्यस्मान् बहुलमन्त्रापि इदम्
भवति ।” इति वचनादिगम् । बहुलमन्त्राणां
नलोपः । पूज्यते नया गुञ्जादिरुपदेशवाक्येन
पूज्या वा देवतात्वात् ।” इति तद्वृत्तायां देव-
राज्यज्वा ॥ * ॥ नदीविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६ । ६ । २३ ।

“करिष्यमीमिक्री च कुशर्षीरो महानदीम् ।
मरुहो प्रवरा मेनां हेमो वृषवर्ती तथा ॥”

मेनाजा, स्त्री, (मेनायाः जायते इति । जन् + ङः ।
स्थियां टाप् ।) पाल्यन्ती । इति हेमचन्द्रः ॥

मेनादः, पुं, (मे इति नादोऽस्य ।) विडालः ।
ह्रागः । मयूरः । इति मेदिनी । दे, ३६ ॥

मेनाधवः, पुं, (मेनाया धवः स्वाभी ।) हिमालयः ।
इति त्रिकाण्शेषः ॥

मेत्यिका, स्त्री, (मां शोभामित्ययति प्रकाशयतीति ।
इत् + णिच् + क्तुल् । टाप् अत इत्वम् ।)
क्षुपविशेषः । इति केचित् । मेहदो इति
भाषा ॥

मेथी, स्त्री, (मां शोभामित्ययतीति । इत् +
णिच् + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) क्षुप-
विशेषः । इति केचित् । मेहदो इति भाषा ॥

मेप, ऋ ङ गत्याम् । इमि कविकल्पदमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, मेपते । ऋ, अमि-
मेपत् । इति दुर्गादासः ॥

मेरकः, पुं, विष्णुशत्रुभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

मेरुः, पुं, (मि + “मिपीभ्यां रुः ।” उणा० ४ ।
१०१ । इति रुः ।) पर्वतविशेषः । तत्पठ्यायः ।
सुमेरुः २ हेमाद्रिः ३ रत्नसानुः ४ सुरा-
क्षयः ५ । इत्यमरः ॥ मिनीति क्षिपति ज्योतींषि
उज्ज्वलात् मेरुः । इमि च क्षेपे नास्तीति
रुः । इति भरतः ॥ * ॥ (यथा, मात्स्य १२१ ।
“देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुश्चत ।
प्रागायतः सप्तैवर्ण उदयो नाम पर्वतः ॥”)
जपमालाप्रवर्तिका माला । यथा,—

मेव

“मालामेकैकमादाय सूत्रे सम्याकयेत् सुधीः ।
सुखे सुखेन संयोग्य पुष्पे पुष्पेन योजयेत् ॥
गोपुच्छसदृशी काव्याथवा सर्पाकृतिर्भवेत् ।
तत्सज्जातीयमेकाक्षं मेरुत्वं नाग्रतो न्यसेत् ॥”

इत्युत्पत्तिस्तत् ६० पटलः ॥ * ॥

करमालायां मेरुर्थथा,—

“विष्णोः कृत्वास्त्रिपर्याणो मध्यमा चैकपत्तिका ।
पञ्चद्वयं मध्यमाया मेरुत्वं नोपकल्पयेत् ॥”

इदम् शक्तिभिन्नविषयम् ॥ * ॥

शक्तिविषये मेरुर्थथा,—

“पञ्चद्वयमनामायाः परिवर्त्तनं वे क्रमान् ।
पञ्चत्रयं मध्यमायास्तर्ज्ज्वलकं समाहरेत् ।
पञ्चद्वयम् तर्ज्ज्वला मेरुं तद्वि पाल्यति ॥”

श्रीविद्याविषये मेरुर्थथा,—

“अनामामध्यमायाश्च मृलायन्तु द्वयं द्वयम् ।
कनिष्ठायाश्च तर्ज्ज्वलास्तयं पञ्च सुरेश्वरि ।।

अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्याद्वितयं शुभम् ॥”
तत्तद्विषयं दोषो यथा,—

“अङ्गुल्याद्यु यज्जपं यज्जपं मेरुलङ्घने ।
पञ्चसन्धियु यज्जपं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

मेरुकः, पुं, (मिनोति क्षिपति गत्याति । मि +
रुः । संज्ञायां कन् ।) यक्षधूपः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ धुना इति भाषा । (मध्यदेशस्य

प्रदेशभेदः । यथा, वृहत्संहितायाम् । १४२६ ।
“यस्यान्त्यां मेरुकश्चराण्यपशुपालकीरकाप्रसी-
राः ।

अभिसारदरदत्तगुणकुलतसेरित्यवनराष्ट्राः ॥”)

मेरुसावणः, पुं, एकादशमनुः । यथा,—

“ततस्तु मेरुसावर्णा ब्रह्मसूनुर्मनुः स्मृतः ।
ऋतुश्च ऋतुधामा च विश्वकसेनो मनुस्तथा ॥”

इति मातृस्य ६ अध्यायः ॥

मेलकः, पुं, (मिल् + भावे घञ् । स्वार्थं कन् ।)
सङ्गः । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥ (“बहुमान्य

मेलके बलावलमुक्तम् ।” इति । २ । १३६ ।
मनुटीकायां कुल्लुभट्टः ॥)

मेलकलवणं, स्त्री, (मिलतीति । मिल + क्तुल् ।)
मेलकं लवणम् ।) औषधलवणम् । इति राज-
निघण्टुः ॥

मेला, स्त्री, (मिल + णिच् + अट् । टाप् ।)
मेलकः । मसिः । इति मेदिनी । ये, ४६ ॥

अञ्जनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ महानोली । इति
राजनिघण्टुः ॥

मेलानन्दा, स्त्री, (मेलया मस्या आनन्दो यस्याः ।)
मस्याधारः । इति हारावली ॥

मेलान्दः, स्त्री, (मेलानां अन्तः कूपिका ।) मस्या-
धारः । इति जटाधरः ॥

मेलान्दः, पुं, (मेलैव अम्बु अच ।) मस्याधारः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मेव, ऋ ङ सेवने । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेवत् । ङ,
मेवते । इति दुर्गादासः ॥

मेघः

मेघः, पुं, (मिषति अग्न्योर्वां सङ्घति इति । मिष-
सङ्घायाम् + अच् ।) पशुविशेषः । मेडा इति
मेडा इति च भाषा ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । २ ।
“मेघेण खपकाराणां कलहो यत्र वर्षते ।

स भविष्यत्यसन्दिग्धं वानराणां भयावहः ॥”)
तत्पठ्यायः । मेघः २ उरभः ३ उरणः ४

ऊर्णायुः ५ वृष्णिः ६ रुडकः ७ । इत्यमरः । २ ।
६ । ७६ ॥ मेघः ८ रुडः ९ शृङ्गः १०

अविः ११ लोमशः १२ बली १३ रोमशः १४
भेडः १५ भेडकः १६ मेघटः १७ हुनुः १८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ मेघटकः १९ रुडः २०
संफलः २१ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४१ ॥

अस्य मांसगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् ।
गुरुत्वम् । विटभित्तम् । टृष्णत्वम् । इति

राजनिघण्टुः ॥ अपि च । पित्तक्षीकरत्वम् ।
कुसुमशार्कन सह त्याग्यत्वम् । इति राज-

वल्कलः ॥ * ॥ लघुविशेषः । औषधविशेषः ।
इति मेदिनी । ये, १०२ ॥ (यथा, सुश्रुते

उत्तरतन्त्रे । १७ अध्याये ।
“मेघस्य पृथ्वीमण्डुकेन संयुतं

तदङ्गनं संयुक्ते प्रयोजयेत् ।

क्रियाश्च सर्व्याः क्षतजोद्धवै हितः

क्रमः परिष्कारादिना चापि पित्तहृत् ॥”)

राशिविशेषः । तत्पठ्यायः । क्रियः २ । (यथा,
श्रीमद्भागवते । ५ । २ । १४ । “यदा मेघतुलयोर्वर्षते

तदाहोरात्राणि समानानि भवन्ति । यदा
वृषभादियु पञ्चसु च राशिषु चरति तदाहो-

रत्रि वृहन्सं हसति च मासि मासि एकैका
घटिका रात्रियु ॥”) अस्याधिष्ठात्री देवता

पुंमेघः । अश्विनीभरणीकृतिकापादेकेन मेघ-
राशिर्भवति । अत्र जात ईडशो भवति ।

शेषदशायां नेत्रदुःखो दयालुः धनी गानसुखी
धार्मिकः धीरः मत्स्यमांसाशी च । स तु

पृष्ठोदयः । अस्य वर्णः । आरक्तः पीतश्च ।
अयं क्रूरः । पित्तोष्णस्वभावः । कान्तिरहितः ।

समानाङ्गः । पर्वतचारी । पूर्वदिग्धिपतिः ।
वैश्यवर्णः । अल्पस्त्रीसङ्गः । अल्पसन्तानः ।

सुहृदः । अतिरवश्च । इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

रथाश्रिततद्वाशिजातफलं यथा,—

“मेघे दिनेशे पुरुषः सुवेशः

सत्माहसः स्यान्वृषतेः समानः ।

बुद्ध्या युतः पितृकृता च पीडा

वक्तोद्भवा वा सततं महौजाः ॥” * ॥

चन्द्राश्रिततद्वाशिजातफलं यथा,—

“स्थिरजनी रहितः स्वर्गनेनेरः

सुतयुतः प्रमदाविजितो भवेत् ।

अजगते द्विजराज इतीरितं

विभुतयाहुतया सहितः श्रिया ॥” * ॥

तत्तद्वाशिजातफलं यथा,—

“मेघलये ससुतपत्तच्छखो मानो धनी शुभः ।

क्रोधी खलनहन्ता च विक्रमो परवत्सलः ॥”

इति कौडीप्रदीपः ॥

मेघा

तल्लयस्य स्थूलमानम् । ३ । ४७ । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ * ॥ त्रितारकशराक्षतिश्रवणानन्त-
रस्य गगनमध्योदये मेघलस्य अष्टादशपला-
धिकदण्डको गतो भवेत् । यथा, —

“तारकात्रयमिते शराक्षती
केशवे गगनमध्यवर्तिनि ।
मत्तवारुणगतैश्चलस्यो
निर्ययुर्गजमर्धोपलिप्तिकाः ॥”

महैलाक्षतिपञ्चतारकधनिष्ठानन्तरस्य मस्तको-
पर्युदये मेघलस्य षट्त्रिंशत्पलाधिकदण्डद्वयं
गतं स्यात् । यथा, —

“मस्तकोपरि समागते धने
महैलाक्षतिनि पञ्चतारके ।
यान्ति कान्तिमति मेघलसतः
सारमानि रसघस्रलिप्तिकाः ॥”

इति कालिदासकृतरात्रिलघुनिरूपणम् ॥

मेघकः, पुं, (मिथतीति । मिथ + कृत् । संज्ञायौ
कृत् ।) जीवशाकः । राजनिर्घण्टः ॥

मेघकम्बलः, पुं, (मेघलोमनिमित्तः कम्बलः । मध्य-
पदलोपो कर्मधारयः ।) मेघलोमनिमित्त-
वस्त्रम् । तत्पण्यायः । ऊर्णायुः २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । १०७ ॥

मेघलोचनः, पुं, (मेघस्य लोचनमिव पुण्यमस्य ।)
चक्रमर्हः । इति भावप्रकाशः ॥ मेघचक्षुस्तुल्य-
चक्षुषि, त्रि ॥

मेघवल्ली, स्त्री, (मेघप्रिया वल्ली ।) अजशङ्की ।
इति भावप्रकाशः ॥

मेघविषाणिका, स्त्री, (मेघस्य विषाणं शृङ्गमिव
प्रतिज्जतिरस्याः । विषाण + प्रतिज्जती कृत् ।
टाप् । अत इत्वम् ।) मेघशङ्की । इति रत्न-
माला ॥

मेघशङ्कः, पुं, (मेघस्य शृङ्गमिव तदाक्षतित्वात् ।)
स्थावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥
(यथा, सुश्रुते उत्तरतले । १७ अध्याये ।
“मेघशङ्कस्य पुष्पाणि शरीरध्वयोरपि ॥”)

• मेघशङ्की, स्त्री, (मेघशङ्क + गौरादित्वात् ङीष् ।)
अजशङ्कीवृक्षः । मेघाशङ्की इति भाषा ।
(यथा, सुश्रुत । १ । ३६ ।

“मेघशङ्की मातुलुङ्गी सुवङ्गीत्यादि ॥”)

तत्पण्यायः । अन्दीवृक्षः २ मेघविषाणिका ३
चक्षुः ४ चक्षुर्वहनम् ५ मेघशङ्की ६ यशदमा ७ ।

इति रत्नमाला ॥ (तथास्याः पर्यायो गुणाश्च ।

“मेघशङ्की विषाणी स्थान्निघवस्तान्शङ्की ॥

मेघशङ्की रसे तित्ता वातला श्वासकासहृत् ।

रुक्षा पाके कटुस्तिक्ता वणश्चैवातिशूल-

शुत् ॥

मेघशङ्कीफलं तिक्तं कृष्णमेघकफप्रणुत् ।

दीपनं खंसनं कासहृन्निघ्नविषाणहृत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्ण्ये प्रथमे भागे ॥

मेघा, स्त्री, (मिथतेऽर्थः । मिथ + कर्मणि घञ् ।

टाप् ।) वृष्टिः । इति शब्दचन्द्रिका । गुज-

राटी एकादश इति भाषा ॥

मेसूर

मेघानिकुसुमः, पुं, (मेघाणां अतिवत् कुसु-
मात्यस्य ।) चक्रमर्हः । इति रत्नमाला ॥

मेघाण्डः, पुं, (मेघस्याण्डमिवाण्डमस्य ।) इन्द्रः ।
इति पुराणम् ॥

मेघाली, स्त्री, (मेघस्य अक्षमिव अन्तं सञ्चाल-
गत्याः ।) वस्तालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेघालुः, पुं, (मेघप्रियः आलुः ।) वचराडलः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मेघाजयः, पुं, (मेघस्याजयः आजास्य ।) चक्रमर्हः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य चक्रमर्ह-
शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मेघिका, स्त्री, (मेघी + स्त्री कृत् । टाप् ।
इत्थः ।) मेघी । इति शब्दरत्नावली ॥

मेघी, स्त्री, (मिथ्यते गृह्यते अर्थे इति । मिथ +
घञ् । ङीष् ।) त्रिनिशङ्काः । जटामांसी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मेघस्त्रीजातिः । मेघी ।
(यथा, बाजसनेयमंजितायाम् । ३ । ५६ ।

“मेघजमसि मेघर्षं गवैश्चाय पुरुषाय मेघर्षं
सुखं मेघाय मेघी ॥”)

तत्पण्यायः । जालकिनी २ अविः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ शृङ्का ४ मेघिका ५ इति
शब्दरत्नावली । कुररी ६ रुखा ७ अविना ८

वेणी ९ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४३ । अस्या
दग्धगुणाः । मधुरत्वम् । गाढत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । कफापहत्वम् । वातामयकरत्वम् । स्थौल्य-

त्वम् । लोमशायश्चेत गुरुत्वम् । दृढिदत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

“आविकं जवणं स्वादु स्निग्धोष्णं चाप्रसरी-
प्रणुत् ।

अज्जुत्तं तर्पणं केश्यं शुक्रपिलकफप्रदम् ।
गुरुकासेऽनिषोद्धृते केवले वानिले तमम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अस्या दधिगुणाः । सुस्निग्धत्वम् । कफपित्त-
करत्वम् । गुरुत्वम् । वातं रक्तवातं च पथ्य-
त्वम् । शोफव्रणनाशित्वम् ॥ * ॥ अस्या नव-

नीतगुणाः । क्षिण्यत्वम् । शीतलत्वम् । मेधा-
हरत्वम् । पुष्टिदत्वम् । स्थौल्यत्वम् । मन्दाग्नि-

दीपनत्वम् । सारकत्वम् । पाके हिमत्वम् ।
लघुत्वम् । योनिश्ले कफे वात दुर्नास्त्रि च

हितत्वम् । दुर्नास्त्रि स्थाने गुदश्ले इति
पुस्तकान्तरे पाठः ॥ * ॥ तस्या घृतगुणाः ।

अतीवगौरवात् सुकुमारदेहिनी वर्णात्वम् ।
बुद्धिपाटवहरत्वम् । वलावहत्वम् । वपुषां विरु-

गालिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्-
मांसगुणाः । यथा, भावप्रकाशः ।

“क्वागमेघवृषाश्चादाः याम्याः प्रोक्ता मज्ज-
पिभिः ।

याम्या वातहराः सर्वे दीपनाः कफपित्तलाः ।
मधुरा रसपाकाभ्यां वृंहणा बलवर्धनाः ॥”

मेसूरणं, स्त्री, दशमलमम् । यथा, —
“कर्मस्थानञ्च दशमं खं मेसूरणमास्पदम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मेहना

मेहः, पुं, (मेहति चरति शुक्रादिनेनेति । मिह
+ घञ् ।) प्रमेहरीगः । इत्यमरः । १ । १६५५ ॥
(अस्यौघं यथा, —

“रुग्मस्य हिवक्त्रं च त्वेह्येन्मभूता मज्ज ।

ततो गृहसमं गच्छं भलयेत् कथमात्रकम् ॥

गुडचीमन्त्रमथवा शक्रेरामोहन्तथा ।

सर्वमेहहरी मयो वज्रावणेह उत्तमः ॥”

इति वज्रावणेहः ॥

“भस्मसूतं समं कान्तमभक्तम् शिलापतु ।

शुद्धताप्यं शिलायौषं निफलाङ्गीठगीरकम् ॥

कापिसमन्तारानी समं भायञ्च भङ्गिणा ।

विशद्वारं विशोष्याथ मधुयुक्तं लिङ्गहृदा ॥

माषमात्रं हरिर्मेहं मेघनादरमो मज्जान् ॥”

इति मेघनादरसः ॥

“रसभसा समायुक्तं वज्रभसा पक्वयेत् ।

अस्य माषद्वयं हन्ति मेहान् शौदभसलितम् ॥”

इति वज्रेश्वररसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे प्रमेहाधिकारः ॥
अन्यत्र प्रमेहशब्दो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ मिहसीति ।

मिह + कृत् ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रसावः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७६७ ॥ (अग्र्या-
द्यभिमुखं तत्करणं दीपो यथा, मनी । ४ । ५२ ।

“प्रथमं प्रतिसर्गञ्च प्रतिसोमीदृक्कृद्दिशान् ।
प्रतिगो प्रविवातश्च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥”

“अग्निसृग्धन्वजलप्राक्कण्ठोवाताभिमुखं मूत्र-
पुरीषे कुपितः प्रज्ञा नश्यति ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लुकभट्टः ॥)

मेहज्ञा, स्त्री, (मेहं हन्तीति । हन् + टक् । ङीष् ।)
हरिद्रा । इति रत्नमाला ॥

मेहना, स्त्री, (मेहति मिथति मूत्ररेतसीति । मिह
सन्तने + ल्युटः ।) शिथः । इत्यमरः । १ । १६५६ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । ५ ।

“मेहनादनं कारणाक्षीमा ॥”

“मेहनात् मेहान् ।” इति तद्वार्त्ता सायणः ॥
यथा, च सुश्रुत । १ । २५ ।

“दृष्टानि यस्य पन्थाणि सुमहच्चापि मेहनम् ।
तथोरस्यपत्नीप्राति न च स्यात् पृथमायतम् ॥

ऊर्ध्वं अवगौ स्थानात्तमा चोच्चा शरीरिणः ।
हन्ती जल्पती वापि दल्लभां पट्टशयने ।

प्रसृते यस्य विभ्रान्तं स जीवन् पथविश्रितम् ॥”

मूत्रम् । इति मेदिनी । ने, ११० ॥ (यथा,
भुशुत् । १ । ३२ ।

“वक्त्रवद्विलपन् यच्च भूमौ पतति सक्तसुख-
स्तथ्यमेहो भययोवः प्रणयमेहनश्च भुज्यः ॥”

भावनेनट् प्रत्यये मूत्रोत्सर्गश्च ॥

मेहनः, पुं, (मेहति मिथति रसमिति । मिह +
ल्युटः ।) गृहकट्टनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेहना, स्त्री, (मेहते चान्येत् शुक्रमस्यामिति ।
मिह तरणि + णिच् + अधिकरणे युष् । (खयौ
टाप् ।) महिता । इति कैपित् ॥ (मेहनीयम् ।

यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३६ । १ ।
“यद्विहन्ति मेहनास्ति त्वादातमदिवः ॥”

मैत्रं

मैत्रं, स्त्री, (मित्रादागतमिति । यद्वा, मित्रस्येद-
मिति । मित्र + "तस्येदम् ।" ४।३।२० । इति
अण् ।) अनुराधानञ्चम् १७ । यथा,—
“मैत्राद्यपादे स्वपितृषु विष्णु-
व्याश्रयमर्थं परिवर्तते च ।
पीणावसाने च सुगारिहस्ता
प्रवृत्त्ये मासचतुष्टयेन ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥३॥

(मित्रः सूर्यो देवतास्येति । आदित्यलोकः ।
यथा, महाभारते । २। ३१७। ३ ।

“पाथुनोत्क्रममाणस्तु मैत्रं स्थानमवाप्रयात् ।
पृथिवीं जघनेनाथ ऊरुभ्याश्च प्रजापतिम् ॥”
यद्वा, मनुः । २। ७० ।

“मैत्राक्ष्योक्तिकः प्रतो वेद्यो भवति पूयसुक ॥”
पुरीषोत्तमः । यथा,—

“ततः कल्पं समुत्पाद्य कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ।।
मैत्रेयामिषुविज्ञेयमतीत्याम्भधिकं भुवः ।।
कल्पं उषःकालम् । मैत्रं मित्रदेवताकपायुसस्य-
न्मात् पुरीषोत्तमः ।” इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
अपि च ।

“ब्राह्मीं मुहूर्तं चोत्तिष्ठेत् सुप्तो रत्नार्थमायुषः ।
शरीरं चित्तं निर्वृत्य मैत्रं कर्म समाचरेत् ॥”
मैत्रं मलसन्तोषः । इति राजवल्लभः ॥३॥

तत्र त्रिपिहस्यानादि यथा,—
“कृष्याकृषणदीर्घोष्ठोत्तमः पथिभस्मात् ।
अग्नौ चैव प्रमथाने च विष्णवे न समाचरेत् ॥
न गोमये न दध्ने वा महावृक्षे च श्राद्धे ।
न तिष्ठन् वा न निषोभा न च पर्वतमस्तके ॥
न जोगेदेवायतने न वल्मीके कदाचन ।
न समस्त्यु गर्तेषु न गच्छन् वा समाचरेत् ॥
तुषाङ्गारकपालेषु राजमार्गं तथैव च ।
न तैवे न विष्णे वापि न तीर्थे न चतुर्थ्यथे ॥
नद्यां नदसमीपे वा नोदरे न पराशुचौ ।
न सोपानतुपादुको हि छत्रो वा नाभरीवके ॥
न चेवाभिसुखः स्त्रीणां गुरुब्राह्मणयोगीश्वरम् ।
न देवदेवालययोरपामपि कदाचन ॥
न ज्योतीषि निरीक्षन् वा न वायुभिसुखी-

यथा ।

प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिसोमं तथैव च ॥”

इति कौर्म उपविभाग १० अध्यायः ॥

अस्य विस्तारस्तु पार्श्व उत्तरखण्डे १६० अध्याये
द्रष्टव्यः ॥ * ॥ (मित्रस्य भावः । मित्र + अण् ।
मित्रता । यथा, मनुः । ८। २१८ ।

“लोभात् मोहात् भयात् मैत्रात् कामात्
क्रोधात् तथैव च ।

अज्ञानात् बालभावाच्च मास्त्वं पितृमनुष्यते ॥”
त्रि, मित्रसम्बन्धी । (यथा, महाभारते । २२।
१४४। २३ ।

“पिमुनां ये न भाषन्ते मित्रभेदकरीं गिरम् ।
अस्तं मैत्रश्च भाषन्ते ते नराः स्वर्गगामिनः ॥”
मित्रताशाली । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
१२। १३ ।

मैत्राव

“अद्वैता सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।

निमग्नो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥”

“मित्रभाषो मैत्रो मित्रतया वर्तते ।” इति
श्रीशङ्करभाष्यम् ॥ “मैत्रः क्षीनेषु कृपाशुः ।”
इति श्रीधरस्वामी ॥ “मैत्रो मित्रता तद्वान्
मैत्रः ।” इति श्रीमधुसूदनसरस्वती ॥

मैत्रः, पुं, ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
मनुसंहितायाम् । २। ८७ ।

“जघनेन तु संसिध्योद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादव्ययं वा कुर्यान् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥”
“मित्रमेव मैत्रः स्वार्थं अण् ।” इति तट्टीकायां
मेधातिथिकृष्णकौ ॥ (उदयसूक्तान्तं तृतीय-
मुहूर्तः । तथा च दृष्टव्यमिति ।

“आर्द्रः सार्द्रस्था मैत्रः शुभो वासव एव
च ॥”

यथा, कुमारे । ७। ६ ।

“मैत्रे मुहूर्तं शशलाञ्छनेन
योगं गतास्तत्तरफल्गुनोयु ॥”

वर्णशङ्करविशेषः । यथा, मनुः । १०। २३ ।

“वैश्यास्तु जायते ब्राह्मणं मुधन्वाचार्य एव च ।
कारुण्यश्च विजन्मा च मैत्रः सालत एव च ॥”

मैत्रभं, स्त्री, (मैत्रश्च तत् भवेति ।) अनुराधा-
नञ्चम् । इति जटाधरः ॥

मैत्रावरुणः, पुं, (मित्रश्च वरुणश्चेति । “देवता-
द्वन्द्वं च ।” ४।३।२६ । इत्यनङ् । ततः “देवता-
द्वन्द्वं च ।” ७।३। २१ । इति मित्रस्य वृद्धिः ।
“दीर्घाश्च वरुणस्य ।” ७। ३। २३ । इति

वरुणस्य न वृद्धिः । तथोरपत्यमिति । मित्रा-
वरुण + अण् ।) अगस्त्यः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ५। १६। १५ ।

“न वर्धं मैत्रावरुणं ब्रह्मण्यमभिवर्धति ॥”
अस्य विवरणं यथा, ऋग्वेदे । ७। ३३। ११ ।

“उतास मैत्रावरुणो वसिष्ठोऽश्व्या ब्रह्मन्
मनसोऽधिजातः ।

द्रष्टुं स्कन्धं ब्रह्मणा दैत्ये न विन्दे देवा पुष्करे
त्वाददन्त ॥”

“उतापि च हि वसिष्ठ ! मैत्रावरुण ! मित्रावरु-
णयोः पुत्रोऽसि ब्रह्मन् वसिष्ठ ! उर्वेद्या अस्य-

रसो मनसो ममायं पुत्रः स्यादिति ईदृशात्
संकल्पात् द्रष्टुं रेतः मित्रावरुणयोरुर्वेद्यादृष्ट-
नान् स्कन्धमभूत् । तस्मादधिजातोऽसि । तथा

च वक्ष्यते । सन्नेहजानावितृषि । एवं जातं
त्वा त्वां दैत्येन देवसम्बन्धना ब्रह्मणा वेद-

राशिना अहम्भुवा युक्तं पुष्करे विश्वदेवा
अददन्त अप्रार्थयन्त । तथाचादितमित्रा-

वरुणो जज्ञाते इति प्रकृत्य पठ्यते ।
तथोरादित्योः सन्नेहदृष्टापरससुवर्धनीम् ।

रेतश्चस्कन्दं तत्कुम्भं व्यपतद्वासतीवरं ॥
तेनैव तु मुहूर्तनेन धीर्यवन्तो तपस्विनौ ।

अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रधौ सम्भूयतुः ॥
बहुधापतितं रतः कलशं च जणे स्थये ।

स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः सम्भूत ऋषिसत्तमः ॥

मैत्रेयः

कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जलो मत्स्यो महा-

वृत्तिः ।

उदियाय ततोऽगस्त्यः प्रस्यामात्रो महात्पताः ॥
मानेन सम्भूतो यस्मात्सन्मानान्य ईहोच्यते ।

यद्वा कुम्भाद्विर्जातः कुम्भेनापि हि मीयते ॥
कुम्भ इत्यभिधानश्च परिमाणश्च लक्ष्यते ।

ततोऽगस्त्यमुत्सृज्यमाणसु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ।
सञ्जेतः पुष्करे तं हि विश्वं देवा अधारयन् ॥”

इति तद्वाक्यं सायणः ॥

मैत्रावरुणः, पुं, (मैत्रावरुणयोरपत्यमिति । मैत्रा
वरुण + “अत इत् ।” ४। १। ६५ । इति

इत् ।) अगस्त्यः । इत्यमरः । १। ३। २१-
(यथा, महाभारते । ३। १०३। १४ ।

“तेऽभिगम्य महात्मानं मैत्रावरुणमभ्युत्तम् ।
आश्रमस्यं तपोराशिं कर्मभिः स्मेरभिष्टवन् ॥”

मैत्रो, स्त्री, (मैत्र + डीप् । यद्वा, मित्र + भावे
व्यञ् + डीप् । ततः “हलस्तद्धितस्य ।” ६। ४।

१५० ।” इति यलोपः ।) मित्रस्य भावः ।
मित्रस्य कर्म । इत्यमरभरतौ ॥ यातिविशेषे-

मैत्रीकरणनिधौ यथा,—
“विद्विष्टपतितोन्मत्तवह्वेरातिकीटकैः ।

बन्धकीबन्धकीमर्षुक्षुदाशुतकथैः सह ॥
तथातिथयशीलेषु परीवादरतैः शठैः ।

बुधो मैत्रीं न कुर्वीत नेकः पत्न्यान्माश्रयेत् ॥”
इति विष्णुपुराणे तृतीयोऽंशे ११ अध्यायः ॥

“विद्विष्टादिभूमिर्त्रीं न कुर्वीत । बहुभिर्ज्वरं
यस्य । अतिकीटकः अत्यन्तं कीटकवत् पीडकः ।

कण्टकैरिति पाठेऽपि स एवार्थः । बन्धकी
असती ।” इति तट्टीका ॥

मैत्रीबलः, पुं, (मैत्री मित्रता बलमस्य ।) बुद्धः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मैत्रेयः, पुं, (मैत्रे मित्रतायां साधुरिति । मैत्र +
उण् ।) बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(मित्रयोः अपत्यमिति । मित्रयु + “यष्टादि-
भ्यश्च ।” ४। १। १३६ । इति उण् । ततः

“कंकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ।” ७। ३। १२ ।
इति युस्थाने इयादेशे प्राप्तः । “दाक्षिनायन-

हास्तिनायन ।” ६। ४। १७४ । इति युलोपो
निपातितः ।) मुनिविशेषः । यथा,—

“एवं ब्रुधानं मैत्रेयं हेपायनसुतो बुधः ।
प्रीणयतिव भारत्या विदुरः प्रत्यभाषत ॥”

इति श्रीभागवत । ३। ७। ११ ।

(सूर्यः । यथा, महाभारते । ३। ३। २७ ।
“दृष्टकर्त्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।

चराचरात्मा सूक्ष्मात्मा मैत्रेयः करुणान्वितः ॥”
वर्णसंकरातिविशेषः । यथा, मनुसंहिता-

याम् । १०। ३३ ।
“मैत्रेयकस्तु वेदेहो माधुकं सम्पृच्छते ।

ननु प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताड्यारुणोदये ॥”
“मैत्रेयकं नात्रा वणम् ॥” इति तत्र मेधातिथिः ॥

स्त्री । मैत्रेयेन उच्चारिता मैत्रेयी उपनिषद् ॥
याज्ञवल्क्यस्य पत्नी च ॥) मित्रसम्बन्धिनि, त्रि ॥

मैथुनं

(मित्रयुवंशोद्भवदौ च । यथा, हरिवंशे । १२ । ७०-७८ ।
 “अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य सन्ततिम् ।
 दिवोदासस्य ायादौ ब्रह्मर्षिर्भैरवपुत्रः ।
 भैरवाय ततः प्राप्ता भैरवास्तु ततः स्मृताः ॥”)
 भैरविका, स्त्री, मित्रयुजम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 (मित्रयुजं भावः कर्म वा । मित्रयु + “गोत्र-
 चरणाङ्गावाद्याकारतद्भवेत्यु ।” ५।१।१३४ ।
 इति युज् । ततः “केकयमित्रयुप्रलयानी ७ २-
 रियः ।” ७ । १ । २० इति द्वादेशः । यथा,
 “भैरविकया स्मृतते ।” इति काशिका । ७ ।
 ३ । २० ।)
 मैत्रं, स्त्री, (मित्र + अण् ।) मित्रस्य भावः ।
 मित्रस्य कर्म । इत्यमरभरतौ । १ । ५ । ३८ ।
 (यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ७० ।
 “प्राहुः सामपदं मैत्रं जनाः शास्त्रविचक्षणाः ।
 मित्रताञ्च पुरस्कृत्य किञ्चिद्व्यामि तच्छृणु ॥”)
 मैथिली, स्त्री, (मैथिली निवासोऽस्येति । मैथिली
 + “सोऽस्य निवासः ।” ४ । ३ । ८८ । इति
 अण् । मैथिलस्तन्नामा राजा तस्यापत्यं स्त्री ।
 मैथिल + इच् । ङीष् ।) सीता । इति हेम-
 चन्द्रः । (यथा, भट्टिकाये । २ । ४७ ।
 “हरिश्चन्द्रो गालललेव जङ्गमा
 च्युतादिवः स्यात्पुरिवाचिरप्रभा ।
 शशाङ्ककान्तरधिदेवताकृतिः
 सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥”
 मैथिलीपतिमात्रे, पुं । यथा, महाभारते ।
 १२ । ६६ । ३ ।
 “जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्वतत्त्ववित् ।
 योधान् स्वान् दर्शयामास स्वर्गं नरकमेव च ॥”)
 मैथुनं, स्त्री, (मिथुने सम्भवतीति । मिथुन +
 “संभूते ।” ४।३।४१ । इति अण् । मिथुनस्येद-
 मिथुनं वा ।) अयशाधानम् । यथा, मनुशाता-
 तपौ ।
 “असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
 सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ।
 मैथुने मिथुनश्च द्वाये स्त्रीपुंससाध्ये अयशाधान-
 पुत्रोत्पत्तादौ ॥” इत्यहोरात्रम् ॥ ३॥ सङ्गतम् ।
 इतम् । इत्यमरः । १।३।१२१ । “सङ्गतिः सङ्गमो
 दारसंयोगः विवाह इति कलिङ्गः । रतं सुर-
 तम् । अनयोर्मैथुनम् । मिथुनात् सङ्गमे इदमर्थं
 स्मार्थं रतौ निष्पाद्यार्थं वा षष्ठः । सम्मन्त्रं सुरते
 शुभे राशौ मिथुनमिष्यते । इति व्याहृतिः ।” इति
 बह्वीकार्या भरतः ॥ ३॥ शेषस्य पर्यायः । सुरतम्
 २ अभिमानितम् ३ धर्मितम् ४ संप्रयोगः ५
 अनारतम् ६ अज्जलचयकम् ७ उपपद्यम् ८
 त्रिभङ्गम् ९ क्रीडारतम् १० महासुखम् ११ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः । अवायः १२ ग्रास्य-
 धर्मेः १३ रतम् १४ निधुवनम् १५ । इत्यमरः ।
 २ । ७ । ५७ । अस्य गुणाः । धातुचयकारि-
 त्वम् । रतिवन्तानदाहृत्य । अतिशयमैथुनस्य
 नासवासज्वरकारित्वम् । अमैथुनस्य प्रमेहमेद-

७८५ मैथुनं

पथिरोगादिमांसकारित्वम् । स्त्रीसंसर्गरहि-
 तस्य आयुरजराशरीरवर्णस्थिरौपचित-
 मांसानि भवन्ति । पुण्यस्यानासृतिस्थान-
 संकस्यानलोकसमीपप्रातःकालसन्ध्याकालपञ्च-
 कालेषु तस्य व्याप्यत्वम् । एतत्कर्मणि रज-
 स्वलाकामा मलिना बन्धा वर्णोष्ण वयोष्णोष्ण
 व्याधियुक्ताङ्गहीनासतो वेश्या योनिदोषयुक्ता
 सगोत्रा गुरुपत्नी भिक्षुकी कपटव्रतपरिणी
 रुद्धा च व्याप्या ॥ रजस्वलागमने दृष्टायुस्त्रिजः-
 पयोऽधर्मश्च भवति । कपटव्रतयुक्तागुरुपत्नी
 सगोत्रादङ्गगमने एवं पञ्चकाले सन्ध्याकाले च
 स्त्रीमैथुने पापमायुःक्षयश्च भवति । वयोऽप-
 गुणोपेतां कुलश्रीलसमन्विताम् । अधिकामां
 रुष्टामलङ्कृतां वाणीकरणपीडिताञ्च प्रमदां
 रुष्टोऽधिकामञ्च पुरुषः संवेत । शुक्रवर्द्धकद्वयं
 सशर्करं शीतलजलं वा पीत्वा कामवाणचक्षुषी
 सुखपामनिन्तां रुष्टां प्रमदामाद्यपहरे रुष्टः
 कामुको गत्वा तदन्तं सुखं स्वप्न । असलद-
 गमने तु नरो धातुवैषम्यमेति । रतान्ते स्नानं
 सशर्कराक्षीरपानं निद्रा गौडिकरसभोजनञ्च
 हितम् । इति राजवल्लभः ॥ ३॥ (“तत्र प्रथमे
 दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंभां
 भवति । यच्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो
 विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं सृष्टिकायहे वा ।
 तृतीयेऽप्येवमसम्पन्नाङ्गोऽल्पायुषां भवति । न च
 प्रवर्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति
 यथा नद्यां प्रतिस्त्रोतः प्राविश्यं प्रतिप्लवं प्रति-
 निवर्तते नोर्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रव्यम् । तस्मा
 त्रियमवतीतिरात्रं परिहरन् । अतः परं मासा-
 दुपेयात् ॥”
 “ऋतुज्ञाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् ।
 आनन्दं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
 मामि मासि विवर्द्धत गर्भिण्या गर्भलक्षणम् ।
 कललं जायते तस्या वर्जितं पेटकेर्गणे ॥”
 इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
 व्रतदिवसे अष्टाङ्गमैथुनस्य व्याप्यत्वं यथा,—
 “स्मरणं कीर्तनं केनः प्रत्यक्षं गृहभाषणम् ।
 सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्व्याप्तिरेव च ।
 मैथुनं विविधं व्याप्यं व्रते क्रीडाविरहये ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४ अध्यायः ।
 अस्य विधिविधौ यथा,—
 “अतावुपगमः शस्तः स्वपत्न्यामवगोपते ॥
 पुत्रामर्चं शुभे काले ज्येष्ठयुग्मासु याति ॥
 नास्नातां तु स्त्रियं गच्छेत्तातुरा न रजस्वलाम् ।
 नातिशयं न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न गुर्विणीम् ।
 नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्यथोषितम् ।
 क्षुत्तृप्तामभितुक्तां वा स्त्रियं वैभर्गुर्गोचरः ॥
 स्नातः सन्मन्त्रधृक् प्रीतो नाभ्यातः क्षुधितो-
 २पि वा ।
 सकामः सानुरागश्च अवायं पुरुषो ब्रजेत् ॥
 चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याय पूजिता ।
 पञ्चाख्येति राजेत् ॥ रविसंक्रान्तिरेव च ॥

मैनाकः

मैनाक्योमांससंभोगी पञ्चस्वितेषु वै पुमान् ।
 विगमत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृतः ॥
 अशेषपञ्चस्वितेषु तस्मात् संयमिभिर्बन्धैः ।
 भाव्य सप्ताहदेवव्याध्यानञ्च परैर्नरैः ॥
 नान्यथोनावयोनी वा नोपभुक्तौषधक्षया ।
 देवद्विजगुरुणाञ्च अवाथो नाश्रयो भवेत् ॥
 चैत्यचत्वरतीर्थेषु नैव गोष्ठं चतुष्पथं ।
 नैव श्मशानोपवने मलिन्यु मङ्गोपते ॥
 प्रोक्तपञ्चस्वितेषु नैव भूपाल । सन्धयोः ।
 गच्छेद्वावायं मतिमान् स्त्रीबोहारपीडितः ॥
 पञ्चस्वभिगमोऽधन्यो दिवा पापघ्नो नृप ॥
 सुवि रोगावहो नृणामप्रशक्तो जलाशये ॥
 परदारान् गच्छेत् मनसापि कदाचन ।
 किमु वाचास्थिबन्धोऽपि नास्ति तेषु यथा-
 यिनाम् ॥
 नृतो नरकमभ्यति ह्यीयतेऽत्रापि चायुषः ।
 परदारगतिः पुंसोऽभयत्रापि भीतिदा ॥
 इति मत्वा स्वदारं च ऋतुमनसु बधो ब्रजेत् ।
 यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि ॥”
 इति विष्णुपुराणे । ३ । ११ । १११-१२४ ॥ ३॥
 परस्त्र्यादिगमने दण्डो यथा,—
 “ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः क्षत्रविटशूद्रयोर्वितः ।
 व्रजस्थाप्यो भवेद्वाज्ञा दण्ड उत्तमसाहसम् ॥
 वैश्यागमे च विप्रस्य क्षत्रियस्यान्यजागमे ।
 मध्यमं प्रथमं वैश्यो दण्डः शूद्रागमाद्वेत् ॥
 शूद्रः सर्वजागमने शतं दण्डो मङ्गोभुजा ।
 वैश्यश्च द्विगुणं राजन् । क्षत्रियश्च द्विगुणं तथा ॥
 ब्राह्मणश्च भवेद्दण्डस्तथा राज्ञश्चतुर्गुणम् ।
 अगुप्तासु भवेद्दण्डः स्वगुप्तास्तधिको भवेत् ॥
 माता मातृवसा श्वश्रुर्मातुलानो पितृवसा ।
 पितृवसश्चिद्विषयस्त्री भगिनी तनसखी तथा ॥
 भागिनेयी तथा नैव राजपत्नी तथैव च ।
 तथा प्रव्रजिता नारी वर्ज्यतुल्यं तथैव च ॥
 इत्यगम्यास्तु निर्दिष्टास्तामान् गमने नरः ।
 शिष्टस्योत्कर्षेण कृत्वा ततस्तु वधमर्हति ॥
 आह्वानागमे पूज्यादहस्तु द्विगुणो भवेत् ।
 चास्त्राक्षौ च नृपाक्षौ वा गच्छन् वधमवाप्नुयात् ॥
 तिर्यग्योनी च गोवर्ण्यं मैथुनं प्रोऽभिसेवते ।
 स पथं प्राप्नुवाद्दण्डं तस्याञ्च यवमोदकम् ॥
 सुवर्णञ्च भवेद्दण्डो गौ व्रजन् मनुजोत्तमः ।
 पेश्यागामी द्विगो दण्डो वैश्यश्च द्विगुणं पथम् ॥
 यहीत्वा वेतनं वैश्या लोभादप्यत्र गच्छति ।
 वेतनं द्विगुणं दद्याद्दण्डश्च द्विगुणस्तथा ॥
 अन्यसुद्विष्य यो दद्यात् नयेदन्यस्य कारणान् ।
 तस्य दण्डं भवेद्वाज्रम् । सुवर्णस्य च माणकम् ॥
 नीत्वा भोगान् यो दद्याद्वाप्यो द्विगुणवेतनम् ।
 राज्ञश्च द्विगुणं दण्डस्तथा धर्मी न ह्यीयते ॥
 बह्वृणां व्रजनामेकां सर्वं ते दिगुणं दमम् ।
 ददुः एयक् एयक् सर्वं दण्डश्च द्विगुणं परम् ॥”
 इति मातृये २०१ अध्यायः ।
 मैनाकः, पुं । (मैनाकाया अपत्यं पुमान् । मैनाकाया
 भव इति वा । मैनाका + अण् । एयोदरादित्यात्

मैलन्दः

साधुः १) पर्यन्तविशेषः । तत्पर्यायः । हिरण्य-
नाभः २ मुनाभः ३ हिमवन्सुतः ४ । इति जटा-
धरः ॥ स तु हिमालयस्य ऋषिपुत्रः । यथा,—
“ततो भगवतो प्राह मेनकां मुनिसन्निभाम् ।
स्मितपूर्वम् तदा तस्याः पूरयन्ती मनोरथम् ॥

श्रीदेशवाच ।

शतं पुत्राः संभयन् भवत्या वीर्यसंयुताः ।
तत्रैको बलवान् मुख्यः प्रथमं संभविष्यति ॥
यवमुक्ता जगद्धात्री तत्रैवान्तरधीयत ।
मेनका च सुरं लब्ध्वा स्वस्थानं प्रविशेत् ॥
ततः काले तु संप्राप्ते मेनाकमचलौतमम् ।
पक्षेण सह योऽद्यापि सिन्धुमध्ये प्रवर्तते ॥
मेनका सुपुत्रे देवो देवेन्द्रं स्पृहया गतम् ।
अन्यानृशतं पुत्रान् क्रमात् सा सुपुत्रे च ह ॥”
इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥
(दानवविशेषः । इति हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२३२ । ३ ॥)

मैनाकस्वमा, [च] स्त्री, (मेनाकस्य स्वमा ।)
पार्श्वती । इति हेमचन्द्रः । २ । ११८ ॥

मैनाकः, पुं, (मीनं हन्तीति । मीन + “पक्षि-
मत्यन्तगान् हन्ति ।” ४ । ४ । ४५ । इति ठक् ।)
जालिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मैन्दः, पुं, विष्णुवध्यासुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । १२४ ॥ (यथा, हरिवंशे १४ । १५८—१६० ।
“अपरः केशवस्यायं प्रादुर्भावो महात्मनः ।
विख्यातो मायुरं कलो सञ्जलोकहिताय वै ॥
यत्र शास्त्रं मैन्दश्च द्विविदं कंसमेव च ।
देवान् मानुषदेहस्यान् सुदयामास वीर्य-
वान् ॥”

वानरविशेषः । इति रामायणम् ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ३१ । १८ ।

“तत्र वानरराजाभ्यां मैन्देन द्विविदेन च ।
युयुधे दिशसां सप्त न च तौ विजितं गतौ ॥”

मैन्दश्च, [न] पुं, (मैन्दं हतवानिति । हन् +
क्रिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

मैरयं, स्त्री, (मारं कामं जनयतीति । मार +
टक् । निपातनात् साधुः १) मयविशेषः । इत्य-
मरः । २ । १० । ४२ ॥ “यद्यपि ।
‘सौधुरिस्तुरमेः पक्षिरपक्षिरासवो भवेत् ।
मैरयं धातुकीपुष्पगुडधानास्संज्ञितम् ॥’
इति माधवेन भेदः कृतः । तथापि सूप्यमनाह-
त्येदमुक्तम् । मारं कामं जनयति मैरयं ण्ययः ।
निपातनादात् ऐत्वम् ।” इति भरतः ॥ (यथा,
“मयन्तु सौधुर्मेरयमिरा च मदरा सुरा ।
कादम्बरी वातगो च क्षालापि बलवत्तमा ॥”
इति मातृप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

कञ्चित्, पुल्लिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—
“तीक्ष्णः कषायो मदकृत् दुर्नामकफगुल्महृत् ।
हमिमैरोर्निलहरो मेरयो मधुरो गुरुः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥

मैलन्दः, पुं, भरतः । यथा । “श्रीमन्सुरहरपद-
पाथो हनिःसरन्मकरन्दसन्दोहास्त्रादननुन्द-
तमनोमैलन्द इत्यादि ।” इति वररुचिस्तपत्र-
कौमुद्यां राजप्रशस्तिः ॥

मोच, किञ्चिन् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा-
पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सट् ।) कि, मोचयति
मोचति । इति दुर्गादासः ॥

मोचः, पुं, (मोच + भावे घञ् । मोच्यते दुःखमनेन ।
मोच + करणे घञ् । इति भरतः ।) सुक्तिः ॥
(यथा, सांख्यसारे । २ । ७ । २५ ।
“न मोचो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले ।
सञ्ज्ञाशास्त्रसंक्षेपे तैत्तिरीयो मोच इति श्रुतः ॥”)
मोचधर्मस्तु महाभारते शान्तिपर्वणि द्रष्टव्यः ॥
पाटलिहस्तः । मोचनम् ॥ इति मेदिनी । घे,
२५ ॥ (यथा, मेघदूते । ६३ ।
“ताभ्यो मोचस्तव यदि सखे ! धर्मलब्धस्य
न स्यात्
क्रीडालोलाः श्रवणपरुषेर्गर्जितैर्भाषयेस्ताः ॥”)
नृत्यः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७५ ॥ (विश्वेशः ।
यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ७ । १६ ।
“जराभरणमोचयामासाश्च यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् ॥”
“मोचयामि विश्वेष्टवर्णार्थम् ।” इत्यानन्दगिरिः ॥
आत्मस्वरूपदर्शनम् । इति रामानुजः ॥ निर-
सनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥ पतनम् । यथा,
कुमारसम्भवे । ३ । ३१ ।
“मदोद्धताः प्रत्यनिलं विरेक-
वैनस्यलीर्मर्मरपत्रमोचाः ।”
“मर्मरपत्रमोचाः शोणपर्णपाताः ।” इति
तट्टीकायां मत्तिनाथः ॥)

मोचकः, पुं, (मोचयतीति । मोच + क्तृल् ।)
सुष्ककृच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
दृष्टसंहितायाम् । ५४ । ११३ ।
“तोयं द्रवतं मोचकभस्मना वा
यत्सप्तजलः परिवर्चनं तत् ॥”
त्रि, मोचनकर्त्ता । यथा, मनुसंहितायाम् ।
४ । ४२२ ।
“असन्वितानां सन्वता सन्वितानाश्च
मोचकः ॥”)

मोचोपायः, पुं, (मोचस्य सुक्तरूपायः ।) सुक्ति
साधनम् ॥ तत्तु तपः । श्रमादिः । योगः ।
ज्ञानञ्च । इति हेमचन्द्रः । १ । ७७ ॥ (यथा,
हरिवंशे ५५ । ६३ ।
“स तं लङ्कगतं दृष्ट्वा लपयामिपरिभुतः ।
उवाच दानवश्रेष्ठं मोचोपायं ददामि ते ॥”)

मोचं, त्रि, (सुश्रुतेऽस्मिन्निति । सुश् + घञ् ।
न्यदादित्वात् कुत्वम् ।) निरर्थकम् । इत्यमरः ।
३ । १ । ८२ ॥ (यथा, मनौ । ६ । ५० ।
“यदन्वगोषु वृषभो वस्त्राणां जनयेच्छतम् ।
गोमिनामिव ते वस्त्रा मोचं स्कन्द्यतमार्घभम् ॥”
यथा च ।
“प्रतभूतपिशाचाश्च रक्षांसि विविधानि च ।
मरणाभिमुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवम् ॥
तानि भेषजवीर्याण्य प्रतिघ्नन्ति निषांसया ।

७८६

मोचं

मोचर

तस्मान्मोचाः क्रियाः सर्व्वा भवन्त्येव गतायुषः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४१ अध्याये ॥

मोचनम् । इति मेदिनी । घे, ४ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ६७० ।
“सज्जन एव हि विद्या शोभायै भवति दुर्जने
मोचा ॥”)

मोचः, पुं, (सुश्रुत्यस्मिन् । सुश् + घञ् । कुत्वम् ।)
प्राचीरम् । इति शब्दमाला ॥

मोचपुष्पा, स्त्री, (मोचं पुष्पं रजो यस्याः ।)
बन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोचा, स्त्री, पुं, (सुश्रुत्यनया । सुश् + घञ् ।
कुत्वम् । स्त्रियां टाप् ।) पाटला । इति
मेदिनी । घे, ४ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“पाटलिः पाटला मोचा मधुदूतो फलेरुहा ।
लण्डवन्ता कुवेराक्षी कालस्यान्तलिबलभा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
विडङ्गम् । इति शब्दमाला ॥

मोचोलिः, पुं, प्राचीरम् । इति हारावली । ६८० ॥

मोचं, स्त्री, (सुश्रुतिवगादिकमिति । सुश् + अच् ।)
कदलीफलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने । ३१ अ. । “तालनाडिकेरपनसमोच-
पियालवित्स्वमधुकक्षिघातकाश्च फलस्त्रेहाः पित्त-
संख्ये वायौ ॥” विवरणमस्य कदलीफलशब्दे
ज्ञातव्यम् ॥)

मोचः, पुं, (सुश्रुतिवचमिति । सुश् + अच् ।)
शोभाजनवृक्षः । इति मेदिनी । चे, ८ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १५८ । ४३ ।
“पनसालङ्कुचान् मोचान् खञ्जूरान्मुषैत-
सान् ॥”)

मोचकः, पुं, (मोचयति संसारादिति । सुश् +
णिच् + क्तृल् ।) मोचः । (सुश्रुतिवचं त्वच-
मिति वा । सुश् + क्तृल् ।) कदली । शिशुः ।
(सुश्रुतिविषयानिति ।) विरागी । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २०० ॥ सुष्ककृच्छः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (सुक्तीकारकं, त्रि । यथा,
शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे । १५२ ।
“असुक्तो मोचकश्चायमकालः कालचोदकः ॥”)

मोचनं, स्त्री, (सुश् + क्तृल् ।) मोचः । (यथा,
महाभारते । ५ । ८४ । २१ ।
“अवतीर्य रथात्तूष्णं जलाशौचं यथाविधि ।
रथमोचनमादिश्य सन्वासुपविशेत् ॥”)
कक्कनम् । दम्भः । श्लाघम् । इति सुचधातो-
र्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (मोचयतीति ।
मोचि + क्तृल् । मोचनकर्त्तरि, त्रि । यथा,
भागवते । ६ । १३ । २३ ।
“धनं यशस्यं निखिलाचमोचनं
रिपुञ्जयं स्वस्थयनं तथायुषम् ॥”)

मोचनी, स्त्री, (मोचयति रोगादिति । सुश् +
णिच् + क्तृल् । स्त्रियां ङीप् ।) कण्टकारी ।
इति जटाधरः ॥ मोचकचौ च ॥

मोचरसः, पुं, (मोचस्य रसः ।) शाल्मलिनिर्वासः ।
तत्पर्यायः । मोचस्तु २ मोचस्त्रावः ३ मोच-

मोहायि

निर्यासः ४ पिच्छलसारः ५ सुरसः ६ शास्त्रली-
वेष्टः ७ मोक्षसारः ८ । अस्य गुणाः ।
कषायत्वम् । कफवातहरत्वम् । रसायनत्वम् ।
वज्रपुष्टिवर्गदीप्यप्रज्ञायुर्दृष्टिद्वन्द्वत्वम् । ग्राहि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
उत्तरतन्त्रम् । ४० अध्याये ।

“तिलाभोचरसो लोभः तथैव मधुकोत्पलम् ।
कच्छरातिलकल्लव्ययोगाच्चत्वार एव तु ॥
आजने पयसा पेयाः सरक्ते मधुसंयुताः ॥”

मोचा, स्त्री, (सुचति त्वचमिति । सुच् + अच् ।
टाप् ।) शास्त्रलिङ्गः । (यथा, —

“शास्त्रलिङ्गस्तु भवेन्नोचा पिच्छला पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाद्या च तूलीनी ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
कदलीट्टः । इत्यमरः । २ । ४ । ८२ ॥

(यथास्याः पर्यायः ।
“कदली वारणा मोक्षाम्बारांशुमतीफला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
नीलीट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोचाटः, पुं, कृष्णजीरः । रम्भास्थि । मलयोद्भवः ।
इति मेदिनी । टे, ५४ ॥

मोचो, स्त्री, (सुचते रोगो यथेति । सुच् + घञ् ।
डोप् ।) हिलमोचिका । इति रत्नमाला ॥

(विवृतिरस्या हिलमोचिकाशब्दे ज्ञातया ॥
मोटकं, स्त्री, (सुचते सुस्मीक्रियते इति । सुट् +

घञ् । ततः कन् ।) पितृदानार्थद्विगुणभुसकुश-
त्रयम् । यथा । “इति द्विगुणभुसदभिमोटकं

पितृब्राह्मणवामपार्श्वं दद्यात् ॥” इति ब्राह्म-
प्रयोगतन्त्रम् ॥

मोटकी, स्त्री, (मोटक + डीप् ।) रागिणी-
विशेषः । इति हलायुधः ॥

मोटनं, स्त्री, (सुट् + लुट् ।) चूर्णीकरणम् ।
आक्षेपः । इति सुट्धात्वयदशनात् ॥

मोटनः, पुं, (मोटतीति । सुट् + लुट् ।) वायुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मोटनकं, स्त्री, (मोटनन कायतीति । के + कः ।)
एकादशाक्षरच्छन्दोविशेषः । यथा, —

“स्यान्मोटनकं तज्जाञ्च लगी ॥”

“रङ्गे खलु मल्लकलाकुशल-
जाङ्गरमहाभटमोटनकम् ।

यः केलिजवेन चकार स मे
संसाररिपुं प्रति मोटयतु ॥”

इति कृत्योमञ्जरी ॥

मोटा, स्त्री, (सुट् + अच् । टाप् ।) बला । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मोहायितं, स्त्री, (सुट् + भावे घञ् । बाहुलकात्
घञस्तुट् । ततो भृशादित्वात् खड् । ततो भावे

क्तः ।) स्त्रीणां स्वाभाविकदशविधालङ्कारान्त-
र्गतालङ्कारविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ तल्लक्षणं

यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ॥
“कान्तसरणवात्सर्दी हृदि तद्भावभावतः ।
प्राक्कञ्चभिलाषस्य मोहायितसुदीप्यते ॥”

मोदा

मोणः, पुं, (सुण + अच् ।) शुष्कफलम् । नकः ।
मलिका । सर्पकरणः । इति मेदिनी । षो, २४ ॥

मोदः, पुं, (सुट् + भावे घञ् ।) हर्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अथर्ववेदः । ११ । ११ । ११ ।

“यजानन्दाच्च मोदच्च सुदः प्रसुद आसते ॥”)
मोदकः, पुं, स्त्री, (मोदयति बालादीनि । सुट्

+ णिच् + णुल् ।) खाद्यविशेषः । इत्यमरः ।
१ । ५ । १३ ॥ मोया इति भाषा । अथ दान-

मन्त्रो यथा, —
“मोदकं ब्राह्मण्युक्तं शर्करादिविनिर्मितम् ।

मया निवेदितं भक्ष्या यज्ज्ञान परमेस्वरि ॥”
इति दुर्गास्तवपद्धतिः ॥

गुडः । यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
शर्करादिद्वारापकौघविशेषः । अस्य पूर्णवीर्यं

घस्मासं तिष्ठति । इति सुखबोधः ॥ (यथा, —
“वटका अथ कथन्ते तन्नाम गुटिका वटो ।

मोदको वटिका पिच्छी गुडो वर्णिस्तथोच्यते ॥
द्रवन्तु द्विगुणं देयं मोदकं भिषग्वरे ॥

द्रवं द्रवस्तपदं कर्षप्रमाणं तन्नाचा बलं दद्यात्
प्रयुज्यते । बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
हर्षकः, त्रि । इति मेदिनी । के, १४१ ॥ (यथा,

महाभारते । ७ । १५ । १८ ।
“हृतारोक्षीश्चित्रघटान् क्रयादगणमोद-

कान् ॥”)
मोदकः, पुं, (मोदयति मिष्टान्ननिर्माणेन । सुट्

+ णिच् + णुल् ।) वनसहरजातिविशेषः ।
मयरा इति भाषा । स च श्रुदायां क्षत्रिया-

ज्जातः । इति स्मृतिः ॥
मोदनं, स्त्री, (मोदयतीति । सुट् + णिच् + लुट् ।)

शिक्षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुट् + भावे
लुट् ।) हर्षः । सुट्धात्वयदशनात् ॥ (हर्ष-

जनकः, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । २१ । ७६ ।
“वृकगुणप्रदगालानां तुमुले मोदनं हृदि ।

आमोदललयो घोरस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥”)
मोदमोदिनी, स्त्री, (मोदात् मोदो महान् हर्षः

मोदस्या अस्तीति । मोदमोद + इति । डोप् ।)
जम्बू । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोदयन्ती, स्त्री, (मोदयतीति । सुट् + णिच् +
श्लट् । डोप् ।) वनमलिका । काठमलिका

इति भाषा ॥ यथा, —
“मदयन्ती गन्धवती मोदयन्ती खरस्वरा ।”

इति रत्नमाला ।
अपि च ।

“हणश्रुत्या मोदयन्ती भूपरी मदयन्तिका ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा च सुश्रुते । २ । २५ ।
“पिप्ल्याय सर्वं सह मोदयन्त्या

माराम्भमा बीजकमभवेन ॥”)
मोदा, स्त्री, (मोदयति गन्धेन तोषयतीति ।

सुट् + णिच् + अच् । टाप् ।) अजमोदा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मोदटा

मोदाण्यः, पुं, (मोदमाणाति रसपल्लवादिना
विस्तारयतीति । आ + ण्य + कः ।) आम्ब-

ट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मोदाणा, स्त्री, (मोदेन आमोदगन्धेन आणा

बहुला ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मोदेन आणा । हर्षयुक्ता च ॥

मोदिनः, त्रि, (मोदो हर्षोऽस्य जातः । मोद +
तारकादित्वात् इत्यच् ।) हर्षयुक्तः । इति

आक्षेपणम् ॥
मोदिनी, स्त्री, (मोदयति गन्धेन । सुट् +

णिच् + णिनि । डोप् ।) अजमोदा । मलिका ।
यथिका । कस्तूरी । मदिरा । मलिकापुष्प-

विशेषः । तपस्यायः । वटपत्नी २ कुम्भारिका ३
वृत्तमलिका ४ । अस्या गुणाः । नेत्ररोगाप-

हन्तृत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । व्रणघ्नत्वम् ।
गन्धबहुलत्वम् । आस्यज्वरोगनाशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (हर्षदायकः, त्रि । यथा,
महाभारते । ६ । ५६ । १३ ।

“वराहचरनागानां शरीरप्रभवा तदा ।
परलोकार्णवमुखा यथगोमायुमोदिनी ॥”)

मोदटं, स्त्री, (सुर वेष्टने + “शकादिभ्योऽटन् ।”
उणा० ४ । २२ । इति अटन् ।) इक्षुमूलम् ।

अक्षौटपुष्पम् । सम्राज्ञात् परस्मीरम् । इति
मेदिनी । टे, ५४ ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“परस्मी मोदटं विद्यादप्राप्तं कफात्मकम् ॥”
यथा च ।

“नष्टदग्धभवस्मीरं मोदटं ज्ञेयं दोषघ्नम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

मोदटः, पुं, (सुर + अटन् ।) लताप्रभेदः । नीर-
मोदटा इति भाषा । तत्पर्यायः । कण-

पुष्पः २ पीलुपत्रः ३ मधुसूयः ४ घनमूलः ५
दीर्घमूलः ६ पुरुषः ७ नीरमोदटः ८ । कश्चित्

पुस्तके कर्णपुष्पस्थाने नीरपुष्प इति पीलुपत्र-
स्थाने पीलुपुष्प इति च पाठः ॥ (तथास्य

पर्यायान्तरम् ।
“पीलुपर्णा घनरमो हस्तिपर्णा च मोदटः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
अस्य गुणाः । नीरबहुलत्वम् । मधुरत्वम् ।

कषायत्वम् । पितृदाहज्वरनाशित्वम् । वृष्य-
त्वम् । बलविवर्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ अध्याये ।
“गुरुः किलाटोऽनिलश्च पुस्तानिदाप्रदः

स्मृतः ।
मधुरो बृंहणो वृष्यो नृहृत्पीयूषमोदटो ॥”)

मोदटकं, स्त्री, (मोदट + स्वार्थे कन् ।) इक्षुमूलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मोदटा, स्त्री, (मोदट + टाप् ।) स्त्री । इत्य-
मरः । १० । ४३० ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १३० अः ।

“वीरतमसहचरद्वयदमं वृत्तात्नी गुन्धानल-
कुशकाशाश्रयभेदकासिमस्यमोदटावमुक्त्वमिर-

मल्लक कुशटकेन्द्रीवरकपीतवङ्गाः ॥” तथास्याः
पर्यायो यथा, —

मोहः

“सत्त्वा मधुरमा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।
मधुलिका मधुमेणी गोकर्णी पीतुपश्येपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मोषकः, पुं. (मुष्णातीति। सुप् + षल्।) तस्करः ।
इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥
मोषणं, स्त्री, लुण्ठनम् । छिदनम् । वधः । इति
सप्तधातोर्भाष्येनट् । (लुट् ॥ ३ ॥ मुष्णातीति ।
सुप् + ल्युः । अपहृणोति, चि । यथा, भागवते ।
५।२४।२० । “न वै भगवान् नूनमसुष्यालुण्ठयाह
यदत पुनरात्मानुसृतिमोषणं मायामयं भोगै-
श्वर्यमेवानुतेति ॥”)

मोषिता, [ञ] चि, मोषणकर्ता । चौरः । इति
सप्तधातोर्भाष्येन टिप्पणः ॥
मोहः, पुं, (मोहनमिति । सुहृ + भावे घञ् ।)
मच्छा । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥ (यथा
उत्तररामचरिते ३ अङ्के ।

“वीक्षितानिः शीकरलोदशीले-

राकर्षिः पद्मकिङ्कलकगन्धान् ।

मोहे मोहे रामभद्रस्य जीवं

स्वेरं स्वेरं प्रेषितेक्षपयेति ॥”

अस्य विषयो यथा,—

“संज्ञावहासु नाङ्गोऽपि पिहितस्वनिलादिभिः ।

तमोऽभ्युपेत सहासा सुखदः स्वयपोहकत् ॥

सुखदः स्वयपोहक नरः पतति काष्ठवत् ।

मोहो मूर्च्छति तां प्राहुः बहुविधा सा प्रकी-
र्तिता ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४६ अध्याये ॥

अविद्या । इति मेदिनी । हे, ७ । दुःखम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ देहादिषु आत्मबुद्धिः ।

इति गीतासुबोधिन्यां श्रीधरस्वामी ॥ असौ

ब्रह्मणो बुद्धितो जातः । यथा,—

“बुद्धिमोहः समभवदहङ्कारादभ्रमदः ।

प्रमोदश्चाभवत् कण्ठानुत्थुर्लचिनतो वृषः ॥”

इति मातृस्य २ अध्यायः ॥

मोहस्वरूपं यथा,—

“मम माता मम पिता ममेयं गृहिणी गृहम् ।

एतद्वयं ममत्वं यत् स मोह इति कीर्तितः ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥ ३॥

धर्मेविमृष्टत्वम् । यथा,—

“अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन नश्यति ।

कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तेः पृथग्विधे-

रिति ॥”

नन्वत्र मोहादिति को मोहः । अत्र ।

“मोहशब्देन देवेन्द्र । बुद्धिपूर्वो यतिक्रमः ।

उच्यते पक्षितैर्नित्यं पुराणे सांप्रपायनः ॥”

इति भविष्यपुराणवचनान् आतबुद्धिपूर्वो यति-

क्रमो मोहः । इति जिकनः । तत्र कामना-

शामण्यादेव बह्वलम्बत्वात् । उच्यते । शूद्रस्य

नशाणीं मोहादगच्छत इत्यादौ सुह वैच्युता

इति धाव्यर्थानुसारात् अज्ञानमात्रं मोहः ।

यत्र तु कामनाशब्दोऽस्ति तत्र भविष्यपुराण-

सङ्केतितमोहशब्दो न ग्राह्यः । किन्तु धर्मे-

• मोहनः

विमृष्टत्वं मोहः स चाधर्मबुद्धौ सत्यामयकर्मणे
रागात् कर्मयत्नाभ्रमः । यथा, आसः ।

“मोहो धर्मविमृष्टत्वं मानस्वात्माभिमानिता ।”

एवञ्च भविष्यपुराणीयबुद्धिशब्दोऽप्यधर्मज्ञान-

मेवाभिधत्त सत्यधर्मज्ञाने पापगौरवार्थमिद-

सुक्तं मोहादिति । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ ३॥

मोहदृष्टौ यथा,—

समनोवाच ।

“अयतामभिधास्यामि सर्वसन्देहनाशनम् ।

स्वरूपसुपदेशस्य सर्वविज्ञानदर्शनम् ॥

लोभः पापस्य बीजोऽयं मोहो मूलमु तस्य

हि ।

असत्यं तस्य च स्वकीया माया शाखासुविस्तरः ॥

हम्भकौटिल्यपत्राणि कुतूहला पुष्पितः सदा ।

प्रेमयुक्तं तस्य सौगन्ध्यमज्ञानं फलमेव हि ॥

कुट्टपाषण्डभौराश्च कूटाः क्रूराश्च पापिनः ।

पक्षिणो मोहदृष्टस्य मायाशाखाः समा-

श्रिताः ॥

अज्ञानस्य फलं तस्य रमोऽधर्मफलस्य हि ।

भावोदकेन संवृद्धस्तस्य सत्त्वात् स तु प्रियः ॥

अधर्मस्तस्य सुरभिः श्लेष्म मधुरायते ।

तादृशेषु फलेष्वेव सुफलो लोभपादपः ॥

तस्य श्लाघां समाश्रित्य यो नरः परिवर्तते ।

फलानि तस्य योऽश्नाति सुपक्वानि दिने दिने ॥

फलानाम्पु रमेनेव अधर्मिण्य तु पोषितः ।

सुसंपुष्टो भवेन्मर्त्यः पतनाय प्रयच्छति ॥”

इति पाद्मे भूमिखण्डे ११ अध्यायः ॥

मोहनं, स्त्री, (मुह्यतेनेति । सुहृ + ल्युट् ।)

सुरतम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०० ।

यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ७७ ।

“प्रविश्य गर्भमत्तको सुक्ता मोहयतेऽपरा ।

जायते मोहनात्तस्याः सर्वमण्डककच्छपाः ॥”

होममन्त्रोपधादिद्वारासुखताकरणम् । तत्र

होमेऽङ्गुलिनियमो यथा,—

“मोहनं वयस्कामश्च प्रीतिसंवर्द्धनं तथा ।

प्रदेशिनीकनिष्ठाभ्यां सर्वमेतत् प्रसिध्यति ॥

मोहनाकर्षणश्चैव चोभयोऽष्टाटनं तथा ।

कनिष्ठामध्यामाङ्गुलसंयोगेन तु लीजया ।

विधियुक्तेन होमेन तथा द्रव्यानुयोगतः ।

सर्वे मन्त्राः प्रसिध्यन्ति सुदामन्त्रप्रयोगतः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(नगरभेदः । यथा, महाभारते । २।२५।१६।

“मोहनं पत्तनञ्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा ।

एतान् सर्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्वश्रुः ॥”)

मोहनः, पुं, (मोहयतीति । सुहृ + निच् + ल्युः ।)

धुस्तरदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवस्य

पञ्चबाणान्तर्गतबाणविशेषः । इति चिकाव-

शेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७१ । १३२ ।

“कामस्यैव जगज्जेतमोहनास्त्राधिदेवतम् ।

तद्रूपद्वयचिन्ताभूतं समाधिस्थैव तत्तत्त्वम् ॥”

वृषविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ४७।६१।

“वीक्ष्य प्रकम्पं निहतं मोहनो नाम भूपतिः ।

मोहशा

सन्निपत्याहुहासं तं ताडयामास सायकैः ॥”

मोहकारकं, चि । यथा, गीतायाम् । १८।३६ ।

“यद्ये चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्यप्रमादोऽयं तत्तामसमुदाहृतम् ॥”

“अत्र मोहनं मोहकरम् ।” इति आनन्द-

गिरिः ॥)

मोहनभोगः, पुं, (मोहनश्चासौ भोगश्चेति ।)

समिताश्रकराष्टतादियुक्तमिष्टान्नविशेषः । इति

पाकराजेश्वरः ॥

मोहना, स्त्री, (मोहयति पुष्पेति । सुहृ +

ल्युः । टाप् ।) त्रिपुरमालीपुष्पम् । इति राज-

माला ॥ मरुमाला । इति शब्दमाला ॥

मोहनी, स्त्री, (मुह्ययनयेति । सुहृ + ल्युट् ।

स्त्रियां ङीष् ।) उपोदकी । इति राज-

निर्घण्टः ॥ वटपत्री । इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्याः पञ्चायः ।

“मोहनी मल्लिकास्था तु वटपत्रा च मोहना ।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

माया । यथा, महाभारते । १४ । ८० । ४५ ।

“मया तु मोहनी नाम मायेषा संप्रदर्शिता ॥”

मोहरात्रिः, स्त्री, (मोहस्य रात्रिः ।) दैनन्दिन-

प्रलयः । यथा,—

“एवं पञ्चाशद्वे च गते तु ब्रह्मणो वृषः ।

दैनन्दिनस्य प्रलयं वेदेषु परिकीर्तितम् ॥

मोहरात्रिश्च सा प्रोक्ता वेदविद्भिः पुरातनैः ।

तत्र सर्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कादिदिगीश्वराः ॥

आदिह्या वसवो रुद्रा मन्त्रिन्ना मानवाद्यः ।

अथयो सूनयश्चैव गन्धर्वा राजसाद्यः ॥

मार्कण्डेयो लोमशश्च पंचकश्चिरजीविनः ।

इन्द्रद्युम्नश्च वृषतिष्ठाकूपारश्च कच्छपः ।

नाङ्गोऽङ्गो वक्रश्चैव सर्वे नष्टाश्च तत्र वै ॥

ब्रह्मलोकादधः सर्वे लोका नागालयाक्षया ।

ब्रह्मलोकं ययुः सर्वे ब्रह्मलोकादधस्तथा ॥

गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च सृष्टेः पुनः ।

एवं शतान्दप्येकं परमायुश्च ब्रह्मणः ॥

ब्रह्मणश्च निपातेन महाकल्पो भवेन्नृपः ॥

प्रकीर्तिता महारात्रिः सा एव च पुरातनैः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे । ५।४।७२—७६ ॥ ३॥

मोहः कर्मव्याघ्रः स एष रात्रिरिव रात्रि-

र्बुद्धिमोहकत्वात्निद्रारूपा । इदानीन्तनजनानां

रात्रिरिति वा । इति देवीमाहात्म्यटीकायां

विद्याविनोदः ॥ ३॥ जन्माष्टमीरात्रिः । यथा,—

“दीपोत्सवस्तुह्यंशममया योग एव चित् ।

कालरात्रिमहेशानि । ताराकालीप्रियङ्गुरी ।

जन्माष्टमी महेशानि । मोहरात्रिः प्रकीर्तिता ॥

ढतीया माधवे शुक्ला कुलवारश्चसंयुता ।

दारुणा कीर्तिता देवि । सर्वेऽसिद्धेश्वरी परा ॥”

इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम् ॥

मोहशास्त्रं, स्त्री, (मोहोत्पादकं शास्त्रमिति

मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) अविद्याजनकग्रन्थः ।

यथा,—

“गोपतिं प्राह विप्रेज्जानां लोक भगवान् हरिः ।

न वेदवाङ्मयपुराणे पुराणेशोऽपि शङ्कर ! ।
सङ्गच्छते महादेव । धर्मो वेदादि-निर्व्वर्त्तनी ।
तथापि भक्तवाङ्मयादित्यया महेश्वर ! ।
अस्माभिः सर्वे एवमे गन्तारो नरकानपि ।
अस्मादे वेदवाङ्मया रक्षणाय च पापिनाम् ।
विमोहनाय शास्त्राणि करिष्यामो वृषध्वज ! ॥
एवं सर्वोद्यतो रक्षो माधवेन सुरारिणा ।
तकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥
कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूज्यपश्चिमम् ।
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथात्यानि सहस्रशः ॥”

इति कौर्म १४ अध्यायः ॥

मोहिनी, स्त्री, (मोहयति सौन्दर्यादिति । सुह
+ गिच् + गिनि; । स्त्रियां ङीप् ।) त्रिपुर-
मालीपुत्रम् । इति रत्नमाला ॥ टपत्री ।
तत्पण्यां यथा,—

“यटपत्री तु कथिता मोहिनी रेचनी वृषैः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सप्तममनकाले देवानाममृतपानायासुराणां
मोहनाय च भगवद्वतारविशेषः । यथा,—

“धावन्तरं द्वादशमं त्रयोदशममेव च ।

अपाययन् सुरानन्यान् मोहयन् मोहयन्

स्त्रिया ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

स्वर्चश्याविशेषः । यस्याः प्रापात् प्रज्ञयो-
रूप्यत्वं जातम् । यथा,—

“यतो ह्यसि गर्भेण ततोऽपूज्यो भवात्तरम् ।

अचिराद्दर्पभङ्गं ते करिष्यति हरिः स्वयम् ॥

निबोध शरणं प्रज्ञन् । स्वर्चश्यायाश्च साम्प्रतम् ॥

तवैव कवचं स्तोत्रं मन्त्रं गृह्णाति यो नरः ।

भविता तस्य विप्रश्च स यास्यत्युपचास्तताम् ॥

भविता वार्षिकी पूजा देवतानां युगे युगे ।

तव भाग्याश्च संक्रान्त्या न भविष्यति सा पुनः ॥

इत्युक्त्वा मोहिनी शीघ्रं जगाम मदनालयम् ।

तेन साहं रतिं जत्वा बभूव विज्वरा पुनः ॥”

इति प्रज्ञावैवर्त्त श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३३ अध्यायः ॥

विस्तरस्तु प्रज्ञानुशब्दे इत्यर्थः ॥ (मोहकचेरि

त्रि । यथा, भागवते । ३ । ६ । ३५ ।

“अतो भागवती माया मायिनानपि मोहिनी ।

यत् स्वयश्चात्मवर्त्तमा न वेद किमुतापरे ॥”

कुलिः, पुं, काकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८८ ॥

यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।

“कूजन्तु कूजकुटीरकौशिकघटाधुत्कारवन्

कीचक-

स्तम्बाङ्गमरुक्कमौकुलकुलः कौचायतोऽर्थं

गिरिः ।

एतस्मिन् प्रचलाकिनी प्रचलतामुद्वेजिताः

कूजिते-

रुहेस्सन्ति पुराणचन्दनतरुस्कन्धेषु कुम्भी-

नसाः ॥”

क्तिकं, स्त्री, (मुक्तेव । मुक्ता + “विगयादिभ्य

छक् ।” ५ । ४ । ३४ । इति ठक् ।) मुक्ता ।

इत्यमरः । १ । ६ । ८२८ । (यथा, चाणक्यशतके । ५५ ।

“शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो नहि सर्वत्र चन्दनं वने वने ॥”

तथास्य पर्यायः ।

“मौक्तिकं शौक्तिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलञ्च तत् ।
अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

मौक्तिकतण्डुलः, पुं, (मौक्तिकमिव शुक्तः तण्डुलो-

रस्य ।) धवलयावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौक्तिकप्रसवा, स्त्री, (मौक्तिकस्य प्रसवा ।)

शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौक्तिकशुक्तिः, स्त्री, (मौक्तिकानां शुक्तिः ।)

शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुत्तार किशुक

इति भाषा ॥

मौखं, स्त्री, (मुखस्येदमिति । मुख + अण् ।)

मुखसम्बन्धाधीनपापम् । तत्तु अभ्युपगम्यमानं

तत्र जीवम् । संसर्गरूपस्य तस्य प्रायश्चित्तं

यथा । सुमन्तः । यच्च तैर्योनौमुख्यौषाणां

सम्बन्धानामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्या-

यितदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात् । इयान् कुर्व्यात् ।

एतदेवेति द्वादशवार्षिकमित्यर्थः । अत्र याज-

नादीनामन्यतमेन संस्करणेन पत्नीत्यवगम्यते ।

इति श्रुत्वापाणिनस्तप्रायश्चित्तविवेकः ॥ मुख-

सम्बन्धनि, त्रि ॥

मौख्यं, स्त्री, मुखरत्नम् । मुखरस्य भाव इत्यर्थे

णाप्रत्ययेन नियमम् ॥

मौखिकं, त्रि, मुखसम्बन्धम् । मुखस्येदमित्यर्थे णिक्

(ठक्) प्रत्ययेन नियमम् ॥

मौञ्जी, स्त्री, (मुञ्जस्येदमिति । मुञ्ज + अण् ।

स्त्रियां ङीप् ।) मुञ्जनिर्मितमेखला ॥ (यथा,

शिशुपालवधे । १ । ६ ।

“पिशङ्गमौञ्जोयजमर्ज्जनात्तद्वि

वमानमेगाजिनमुञ्जनद्विति ।

सुवर्णसूचाकलिनाम्बराधरां

विद्वस्यन्तं शिविवाससस्तनुम् ॥”

“मुञ्जस्तृणविशेषस्तन्मयोमेखला मौञ्जी ॥” इति

तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥ यथा,—

“विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादक्षिणायने ।

दक्षिणे च विशी कार्यं नान्धाये न संक्रमे ॥”

मनुः ।

“मौञ्जी चित्रसमा शृङ्गा कार्या विप्रस्य

मेखला ।

क्षत्रियस्य च मौञ्जी ज्या वैश्यस्य प्राणः शूद्रो

सञ्जालाभे तु कर्मेत्या कुशाग्रसन्तकवल्गवैः ।

चित्रता ग्रन्थिनेकेन त्रिभिः पञ्चभिरव वा ॥”

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

मौञ्जीलणार्यः, पुं, (मौञ्जीलणमित्याख्यास्य ।)

मुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौञ्जीपत्रा, स्त्री, (मौञ्जीपत्रमिव पत्रमस्याः ।)

पत्रलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौञ्जीवन्धः, पुं, (मौञ्जी वायः बन्धनम् ।) मुञ्ज-

मेखलावन्धनम् । उपनयनमिति यावत् । यथा,

“जन्ममादृमे सिंहे नौचस्य शत्रुभे गुरो ।

मौञ्जीवन्धः शुभः पातुस्तेन मौनगते रवी ॥”

इति ज्योतिर्निर्व्वन्धे नारदवचनम् ॥

मौंज, स्त्री, (मुद्रस्य भावः कर्म वा । मुद्र + “गुण-

वचनप्राप्तादौभ्यः कर्मणि लृट् ।” ५ । १ । २४ ।

इति व्यञ् ।) मोहः । इति हेमचन्द्रः । १ । २४ । ३४ ॥

(यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । २६ । २२ ।

“यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ।

हृत्वाचीं भजते मौंजाङ्गसन्धेव जुहोति मः ॥”

पुं, मुद्रस्यापत्यम् । मुद्र + “कुल्यादिभ्यो ण्यः ।”

४ । १ । १५१ । इति ण्यः । मुद्रपुलः । इति

याकरणम् ॥

मौंजलिः, पुं, काकः । इति चिकाणशेषः ॥

मौंजल्यः, पुं, (मुञ्जस्यापत्यमिति । मुञ्जल + व्यञ् ।)

मुञ्जलमणिपुत्रः । स च गोत्रकारकः । अस्य

पञ्च प्रवराः यथा । औञ्ज्यवनभार्गवजाम-

दग्याप्रवन्तः । इति कुलदीपिका ॥ (यथा,

हरिवंशे । ३२ । ५० ।

“मुञ्जलस्य तु दायादौ मौंजल्यः सुमहायथाः ॥

मौंजीनं, स्त्री, (मुञ्जानां भवनं जैत्रमिति । मुञ्ज +

“धाव्यानां भवनं जैत्र खण् ।” ५ । २ । १ ।

इति खण् ।) मुञ्जभवीचित्तलैत्रम् । इत्यमरः ।

२ । ६ । ८८ ॥

मौनं, स्त्री, (मुनमिव इति । मुनि + अण् ।) प्राञ्ज-

प्रयोगराहित्यम् ॥ तत्पर्यायः । अभाषणम् २ ।

तूष्णीम् ३ तूष्णीकाम् ४ । इत्यमरः । १ । २ । ३६ ॥

(यथा, रघुवंशे । १ । २२ ।

“ज्ञाने मौनं तमा शक्तौ त्यागे ज्ञायाविषयं च ।

गुणा गुणानुबन्धित्वास्तस्य सप्रसवा इव ॥”)

कस्मैविशेषे मौनाचरणं यथा,—

“उत्तार मेधुने जैत्र पसावे दन्तधावने ।

स्नान मौनकाले च यटुं मौनं सभाचरेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मौनी, [नि] पुं, (मौनमस्यास्तीति । मौन + “अन्

इतिटनी ।” ५ । २ । १५१ । इति टनी ।) मुनिः ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७५ । ३६ ।

“तवः स चिन्तयामास राजा जामालकारणम् ।

विषद च न तन्मौनी जगद्विधेयं तं वृषः ॥”)

मौनवर्त्ता, त्रि । यथा,—

“सिनोवाली कृत्वापि यदि मौमदिने भवेत् ।

गोमहसफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ॥

एतच्च मौनमरुणीत्यमारभ्य स्नानपर्यन्तं कार्यं

न तु स्नानकालमात्रे ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मौनेयः, पुं, (मुनेरपत्यं पुमान् । मुनि + “इत्

स्यानिष् ।” ४ । १ । २२० । इति टक् ।) गन्धर्व-

गणविशेषः । यथा,—

“गन्धर्वाग्रमः पुण्या मौनेयास्तु निबोधत ।

चित्रसेनोयसेनौ तु कृष्णागुरनिधस्तथा ॥

धृतराष्ट्रस्तथोमौञ्ज सन्धेवस्तथैव च । ननु बहु भा

पुगतत्तणपत्तायां निदिक्षिचरयस्तु ॥ ननु बहु भा

चयोदशः प्राणिशिराः पण ॥ ननु बहु भा

इति प्रायश्चित्ततत्त्वः

इत्येते देवगन्धर्व-
अपिच । देवयानां ययातुर्देवपुत्रो यदुः

मौलिः

(अमरोमते, स्त्री। यथा, हरिवंश १०१।४७।
 “काष्ठा शारद्वती चैव मौल्यामरसः स्मृताः ॥”)
 मौलिः, त्रि, (मुरजस्तदादनं शिरस्यस्य।
 मुरज + “शिरस्य” १।४।५५। इति ठक्।)
 मुरजवादकः। इत्यमरः। १०।१०।१३॥
 मौल्यं, स्त्री, (स्वयं भावः। स्वयं + “वर्णदृष्टा-
 दिभ्यः ष्यच्” ५।१।१०३। इति ष्यच्।)
 लाभ्यम्। इति हेमचन्द्रः। १०।२०४॥ (यथा,
 मुश्रुतं शारीरम्याने ४ अः।
 “अनवस्थितता मौल्यं भोक्तृत्वं सलिलार्थिता ॥”)
 मौल्यं, स्त्री, (स्वयं विचारः। स्वयं + “अव-
 यन्ते च प्राग्योपधत्तेभ्यः” ४।३।१३५।
 इति अण्। डीप्।) धनुरीणः। इत्यमरः।
 २।८।८५। (यथा, रघुः। १।११।
 “शस्त्रैश्चकृण्वता बुद्धिर्मौल्यं धनुषि जातता ॥”
 अजशङ्गी। इति रत्नमाला ॥ कोंगा इति
 भाषा ॥ (स्वयंमयी। यथा, मनौ। १।४०।
 “मौल्यो विश्वसमा दृष्ट्या काष्ठा विप्रस्य
 भिखला।
 क्षत्रियस्य तु मौल्यं व्या वैश्यस्य शगता-
 स्तवी ॥”)
 मौलिः, पुं, (मूलं वेदति। मूल + अण्।) भस्मादे-
 र्मलजाता। गौडल इति भाषा। यथा,—
 “यत् परस्परया मौलाः सामन्ताः स्वामिनं
 धिदुः।
 तदन्वयस्यागतस्य दातया गीतजैर्मही ॥”
 इति दायतन्त्रम् ॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “ये तत्र पुष्पं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं गताः।
 तन्मलत्वात् ते मौला कृपिभिः परिकीर्तिताः ॥”
 इति मिताक्षरा ॥
 (विजगोष्वरिमध्योदासीनः। यथा, कामन्द-
 कीये। ८।३४।
 “चत्वारः पार्थिवा मौलाः एयद्भिन्नेः सहा-
 एकम् ॥”
 मूलभूते, त्रि। यथा, तच्चेव। ८।५५। [याः।
 “मौला द्वादश यार्त्तता ह्यमात्यास्तथा च
 सप्ततिस्त्राधिका ज्ञताः सर्वे प्रकृतिमखलम् ॥”)
 मौलिः, पुं, स्त्री, (मूल + मतङ्गमादित्वात् इण्।)
 लूडा। (यथा, महाभारते। ६।५६।५।
 “एवमुक्ता स वामेन पदा मौलिमुपास्य शत ॥
 शिरश्च राजभिन्धस्य पादेन समलोडयत् ॥”)
 किरीटम्। (यथा, हरिवंशे। ६७।३०।
 “इयञ्च सा मया मौलिकुन्ता वरुणालयाक ॥”
 संयतकैः। इत्यमरः। ३।३।१६०। (यथा,
 रघुः। ७।६६।
 “स चापकोटीनिहितं कवाहुः
 शिरस्त्रिभुजगमिर्ग्रामौलिः।
 खलटवद्वयसमागच्छन्तः
 भौर्गो पिथामेव चो वमापि ॥”)
 मस्तकम्। इति हेमचन्द्रः। ३।२।३२०॥
 (यथा, अथर्वसंश्रयात्। ४०४।

७६०

मौलिकः

“भालनयनेऽग्निरिन्दर्मौलौ गात्रे भुजङ्गमणि-
 दीपाः ॥”
 प्रधानः। यथा, मार्कण्डेये। ५६।१४।
 “मौलयस्तं महाकाथाः शाकपोतकरम्भकाः ॥”)
 मौलिः, पुं, (मूलस्याद्रभवः। मूल + मतङ्ग-
 मादित्वादिष्।) अशोकवृक्षः। इति मेदिनी ॥
 मौलिः, स्त्री, (मूले जाता। मूल + इण्।)
 भूमिः। इति मेदिनी ॥
 मौलिकः, पुं, (मूले आद्ये जातः। मूल + ठण्।)
 कुलीनाभिमतः। यथा राणीयवारेन्द्राक्षस्य
 श्रीनिधयः तथा कायस्थस्य मौलिकः। एवं दानि-
 गाल्यवेदिकब्राह्मणस्य अन्यपूर्वापरिणतापितृ-
 पदवाच्यः। वज्रजकायस्थस्य स च मध्यमशब्द-
 वाच्यः। यथा। अथ मध्यमलक्षणमाह।
 मध्यमशब्दो रूढ इत्यन्वः। इत्युडवित्यवत।
 मध्यमः कुलमध्याकुलीनस्य विश्रामस्थल-
 भित्तिर्यः। मध्यमशब्दस्य लक्षणान्तरम्। कुली-
 नेतरमिद्वयं जातकत्वं सति दशपुरुषावधि
 अनवच्छिन्नकुलाचैर्नत्वं मध्यमत्वम्। स च
 द्विविधः। मिहः साध्यश्च। मिहत्वं प्रकृत-
 मध्यमत्वम्। प्रकृतमिद्वयं जातकत्वं सति दश-
 पुरुषावधिककुलाचैर्कत्वं मिहत्वम्। मिहपदा-
 काङ्क्षित्वं सति दशपुरुषावधिककुलाचैर्कत्वं साध्य-
 त्वम्। अस्य प्रशंभामाह।
 “कुलीनकुलरक्षार्थं विवादेषु भीममया।
 एतेषां गुणमाश्रित्य मध्यमः कुलभूतमम् ॥”
 इति कुलदीपिका ॥३॥
 दक्षिणराष्ट्रीयकायस्थस्याष्टसन्मौलिका यथा,—
 “गौडेरुष्टौ कोर्णिमस्तश्चिरवसतिरुता मौलिका
 ये हि मिह्ना-
 स्ते दत्ताः सेनदासाः करगृहमहिताः पालिताः
 सिद्धदेवाः।
 ये वा पद्याभिमुग्याः स्थितिर्विगययुधः सप्ततिस्ते
 द्विपूर्वा
 मित्राद्या वीर्य राक्षा चरणगुणयुता मौलिक-
 त्वेन साध्याः ॥”
 अपि च।
 “सर्गो दत्तः करो ज्यो दासो देवः प्रतिष्ठितः।
 पालितः सिंहधर्मो गुहः सन्मौलिकाः
 स्मृताः ॥” ॥३॥
 द्विसप्ततिसाध्यमौलिका यथा,—
 “होडः स्वधरधरणी बाण
 आद्यिच सोमः पेसुर सामः।
 भञ्जो विन्दो गुह बल लोधः
 शम्भा वग्मो हृद भूयि चक्रः ॥
 रुद्रो रक्षित राजानियो
 विष्णुनागः खिल पिल गतः।
 इन्द्रो शम्भः पालो भद्र
 श्रीमन्नाहूर वन्धु नाथः ॥
 शायिर्हृष्टो मानो गण्डो
 राहा राणा राहुत भागा।
 दाहा दाना गण उपमाना ॥

मौषलं

खामः लोभो धर वे ओषः
 वोदस्ते ज्ञानार्थं आशः।
 शक्तिभूतो ज्ञानो शानः
 लोभो ज्ञानो बहिर रजः।
 गुहः कोर्णिमः कृष्णो
 नन्दो श्रीलो धनुरीणः ॥”
 इति द्विसप्ततिसाध्यमौलिकाः ॥३॥
 अन्यत्वं।
 “देवो भूदेवभक्तो गुहसदृशगुणो दास ईशान-
 दासः
 सेनो दत्तः सुदत्तामहितजनचयः पालितो
 धर्मपालः।
 सिंहः सिंहप्रतापः क्षितितनिकरकरादानदत्तः
 करोर्मौ
 गौडेरुष्टौ संस्थितास्ते गुणगणनिपुणा मौलिक-
 त्वेन सिद्धाः ॥३॥
 होडबाणधरणीखिलसोमा
 सुभ्रविन्दगुहराजराहुताः।
 रुद्रपालवल्लभामरक्षिता
 लोप्रशम्भं युधिष्मन्धराः ॥
 चन्द्रशायिगुधिमदपेसुरा
 गण्डगुप्तधरकोर्णिमः ॥
 क्षेमहृदमगणनाथविष्णो
 ब्रह्मरूपिणहृदधनुरीणाः ॥
 तेजोऽग्निरवस्वरधरायिच शक्तिभूताः
 लोभो धर शान विदशाल यशोम नन्दी।
 दाहाहूररुद्रभक्तुमनोपमाना
 दानाशमविदिता भुवि कोर्णिमस्तः ॥
 होडादयो राजा राहा साना च खामक-
 स्तथा।
 द्विसप्ततिसाध्यः साध्या मौलिका विदिताः
 क्षितौ ॥”
 इति कुलाचार्यकारिका ॥३॥
 (दशविंशः। यथा, मार्कण्डेये। ५७।४८।
 “पौरिका मौलिकाश्चैव अश्वका भोग-
 वर्तनाः ॥”)
 त्रि, मूलमस्त्विति मौलिसम्बन्धिन च ॥ (भार-
 भूतं मूलं हरति वक्ष्यावक्षति वा। मूल +
 “तद्धरति वक्ष्यावक्षति भारान् वंशादिभ्यः”।
 ५।१।५०। इति ठक्। मूलभारहारके मूलभार-
 वाहके मूलभारानन्तरि च। इति आकरणम् ॥)
 मौषलं, स्त्री, (मूषलमिष। मूषलस्यैदमिति वा।
 मूषल + ण्।) मूषलवत्। यथा,—
 “गङ्गाया मौषलं खानं महापातकनाश-
 नम् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतभविष्यपुराणवचनम् ॥
 महाभारतस्याष्टादशपूर्वास्तमपञ्चविंशः।
 यथा,—
 “मौषलं पञ्च चोद्दिष्टं ततो धीरं सुदारुणम्।
 महाप्रस्थानिकं पञ्च स्वर्गरोहणकं ततः ॥”
 इति महाभारते आदिपर्व ॥
 सुयशस्वस्त्विति, त्रि ॥

स्नेच्छः

शस्त्रिणायां त्रयः पुत्राः हन्तुः अतः पुत्रश्च ।
तत्र यदप्रभृतयस्त्वारः पितुराज्ञाहेतुः कृत-
वन्तः पितृ प्रमाः । अत्रिपुत्रं यदुं शशाप तव
वशे राजा चक्रवर्ती भा भूदिति । तुर्यमु-
द्वानुं शशाप युष्माकं वंश्या वेदवात्या स्नेच्छा
भविष्यन्ति । इति श्रेष्ठागवतमतम् ॥ * ॥
(“अष्टजन् पञ्चवान् पुच्छात् प्रसादाद्दवाविडान्
शकान् ।

योनिदेशाच्च यवनान् शक्तः शयरात् बहून् ॥
सूचतश्चाष्टजन् काशीचक्रभस्त्रेव पार्श्वतः
पौण्ड्रान् किरातान् यवनान् सिंहान् वज्ररान्
खशान् ॥

चिपुकाश्च पुलिन्दाश्च चीनान् हुनान् सक्त-
रान् ।

ससर्ज किन्तः सा गौस्नेच्छान् बहुविधानपि ॥”
भा वशिष्ठस्य धेनुः । इति महाभारते ॥ ११९६॥
३५—३७ ॥ अन्यच्च । “शकजवनकास्त्रो-
पारिदपञ्चवा हन्तमानास्तनकुलगुणं वशिष्ठ
शरणं ययुः । अथेतान् वशिष्ठो जीवन्मृतकान्
कृत्वा सगरमाह । यत्नं वत्सालमेभिर्जीवन्मृत-
केरनुवृत्तेः । एते च मयेव लनप्रतिज्ञापालनाय
निजधर्मद्विजमन्त्रपरित्यागं कारिताः । स
तथेति सद्गुरुवचनमभिनन्द्य तेषां वेशान्-
त्वमकारयत् । जवनाम्मुडितशिरसोर्हृदमुण्डान्
शकान् प्रलम्भकेशान् पारदान् पद्मवाच्य श्मशु-
धरास्त्रिःस्वाध्यायवधटकारनितानन्याश्च अस्त्रि-
याश्चकार । ते चात्मधर्मपरित्यागाद्मास्त्रिणे
परित्यक्ता स्नेच्छतां ययुः ।” इति विष्णुपुराणे ॥ ४।
३१—३२ ॥ * ॥ प्रकारान्तरेण तस्मात्-
पत्तिर्यथा,—

सुत उवाच ।

“वंशं स्वायम्भुवस्यासीदङ्गो नाम प्रजापतिः ।
—स्त्रियोस्तु दुहित्वा तेन परिणीतातदुर्गम्यौ ॥
सुभोर्णां नाम तस्यास्तु धेनो नाम सुतः

पुरा ।

अधर्मनिरतः कामी बलवान् वसुधाधिपः ।
लोकैरप्यधर्मैकज्ञातः परमाणापहारकः ॥
धर्मचारप्रसिद्धार्थं जगतीरस्य महर्षिभिः ।
अनुनीतोऽपि न ददाबुधां स यदा ततः ॥
शापेन मारयित्वेनमराजकभयादिताः ।
ममश्रुर्जाज्ञास्तस्य बलादेष्टुमकल्पयाः ॥
तत्कायात्मन्यमानास्तु निपतुस्नेच्छातयः ।
शरीरे मातृरंशेन कृष्णाञ्जनमप्रभाः ॥”

इति मत्स्यपुराणे ॥ १० । ३—८ ॥ * ॥

स्नेच्छभाषाभ्यामनिषिद्धो यथा,—

“न मृत्युदण्डकाभिः फलानि वै फलेन तु ।
न स्नेच्छभाषां शिञ्जितं नार्क्यं च पदासनम् ॥”
इति कौर्म्य उपविभाग १५ अध्यायः ॥ * ॥

७८२

स्नेच्छे

तस्य मध्यमा तामसी गतिर्यथा, मानवे ।
१२. १३ ।

“इतिनश्च तुरङ्गाश्च शुद्धा स्नेच्छाश्च गहिताः ।
सिंहा यात्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी
गतिः ॥”

(मन्त्रणाकाले स्नेच्छापसारणमुक्तं यथा, मनु-
संहितायाम् । ७ । १४६ ।

“जड्मूकान्धवधिरास्त्रिंशोऽप्यथोनात्तु वयोऽति-
गान् ।

स्त्रीस्नेच्छयाधितयज्ञान् मन्त्रकालेऽपसार-
येत् ॥”

“अथवा एवंविधा मन्त्रिणी न कर्तव्याः । बुद्धि-
विभ्रमसम्भवात् ।” इति तद्वाक्ये मेधातिथिः ॥
स्नेच्छानां पशुधर्मित्वम् । यथा, महाभारते ॥ १।
८४ । १५ ।

“गुरुद्वारप्रसक्त्यु तिर्यगर्थोनिगतेषु च ।

पशुधर्मिषु पापेषु स्नेच्छेषु त्वं भविष्यसि ॥”

स्नेच्छकन्दः, पुं, (स्नेच्छप्रियः कन्द इति मध्यपद-
लोपी कर्मधारयः ।) लघुनम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तस्य पर्यायो यथा,—

“लघुनस्तु रमोनः स्यादगम्यो मज्जीषधम् ।
अरिष्टो स्नेच्छकन्दश्च पवनेष्टो रमोनकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

स्नेच्छजातिः, स्त्री, (स्नेच्छस्य जातिरिति धञी-
तत्पुरुषः स्नेच्छरूपा जातिरिति कर्मधारयो
वा ।) गोमांसखादकपञ्चविंशदभाषकसत्त्वा-
चारविहीनवर्गः । यथा,—

“गोमांसखादको यस्तु विरुद्धं बहु भाषते ।
सत्त्वाचारविहीनश्च स्नेच्छ इत्यभिधीयते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवृत्तवैधायकवचनम् ॥

अपि च ।

“भेदाः किरातश्वपरपुलिन्दा स्नेच्छजातयः ॥”
इत्यमरः । २ । ४० । २० ॥

अन्यच्च ।

“पौण्ड्रकाशौद्रविडः कामोष्ठा श्ववनाः

शकाः ।

पारदाः पद्मवाचीनाः किराताः दरदाः

खशाः ॥

मुखबाहुरुपज्ञानां या लोके जातयो यज्ञिः ।
स्नेच्छवाचध्यायवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥”

इति मानवे १० अध्यायः ॥

स्नेच्छदेशः, पुं, (स्नेच्छानां देशः स्नेच्छप्रधानो
देशो वा ।) चातुर्वर्ण्यव्यवस्थादिरहित-
स्थानम् । तत्पर्यायः । प्रत्यन्तः २ । इत्यमरः ।
२ । १ । ७ ॥ भारतवर्षस्थानं, प्रतिगः
प्रत्यन्तः । स्नेच्छेति शिष्टाचारहीनो भवत्यत्र
स्नेच्छः अन् । स चासौ देशश्चेति स्नेच्छदेशः ।
किंवा स्नेच्छयन्ति अस्मिन् वदन्ति शिष्टा-

स्ने

चारहीना भवन्तीति वा प-
नीचजातयः तेषां देशो स्नेच्छदेशः

स्यान्तः शिष्टाचाररहितः कामरूप
उक्तश्च ।

चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।

स्नेच्छदेशः स विज्ञेय आर्यावर्तस्ततः पर-
मिति ॥”

इति भरतः ॥

(अपि च, मनुः । २ । २३ ।

“कृष्णसारस्तु चरति ऋगो यच्च स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो स्नेच्छदेशस्ततः परम् ॥”

स्नेच्छभोजनं, स्त्री, (भुज्यते यदिति । भुज् + कर्मणि
ल्युट् । ततो स्नेच्छानां भोजनम् ।) यावकः ।
इति शब्दरत्नायली ॥

स्नेच्छभोजनः, पुं, (भुज्यतेऽसौ इति । भुज् +
ल्युट् । स्नेच्छानां भोजनः । (मोधूमः । इति
सिकाण्डशेषः ॥

स्नेच्छमण्डलं, स्त्री, (स्नेच्छानां मण्डलं समूहोऽत्र ।)
स्नेच्छदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥

स्नेच्छमुखं, स्त्री, (स्नेच्छे स्नेच्छदेशे मुखसुतपत्ति-
रस्य । इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“ताम्रमौडस्वरं शुक्लमुडस्वरमपि स्मृतम् ।
रविप्रियं स्नेच्छमुखं सुखं पर्यायनामकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“ताम्रमौडस्वरं शुक्लं विद्यात् स्नेच्छमुख-

अथा ॥”
इति गारुड २०८ अध्याये ॥

स्नेच्छाशः, पुं, (स्नेच्छेऽशयते इति । अश् + कर्मणि
+ घञ् ।) स्नेच्छभोजनः । मोधूमः । इति
केचित् ॥

स्नेच्छास्यं, स्त्री, (स्नेच्छे स्नेच्छदेशे आस्यसुतपत्ति-
रस्य ।) ताम्रम् । इति हारावली ॥

स्नेच्छितं, स्त्री, (स्नेच्छेऽशयोक्तौ + क्तः ।) स्नेच्छ-
भाषा । अपशब्दः । तत्पर्यायः । परभाषा २ ।

इति हारावली ॥

स्नेट, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिस्नेटत् । स्नेटति

लोकः उच्चादतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

स्नेड, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिस्नेडत् । स्नेडति ।

उच्चादतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

स्नेव, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्वा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अमिस्नेवत् । उ,

स्नेवते । इति दुर्गादासः ॥

स्ने, कान्तिसंज्ञये । इति कविकल्पदमः ॥ (भ्वा०-
पर०-अक०-सेट् ।) स्नायति चन्द्रो दिवसे । इति
दुर्गादासः ॥

